

शब्दकल्पद्रुमः
THE ŚABDAKALPADRUMA
राजा राधाकान्त देव

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान

नई दिल्ली

THE SABDAKALPA RUMA

3

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

तद्देशस्थसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तत्सङ्ग-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-चन्द्रःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्यत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

वाणिनिमसानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबज्जलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदेदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबज्जलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराचरैः प्रकाशितश्च

तृतीयः काण्डः ।

यज्जनवर्णः । प—म ।

राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी,
नई दिल्ली - ११००५८
(भारत)

प्रकाशक

प्रो. वी. कुटुम्ब शास्त्री

निदेशक

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान

५६-५७ इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी,

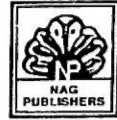
नई दिल्ली - ११००५८

पुनः मुद्रण २००२

मूल्यम्: रूपये ९३२.००

(पाँच भागों के सेट का)

मुद्रक

नाग पब्लिशर्स

११ ए.यू.ए. जवाहर नगर

दिल्ली - ११०००७

(भारत)

शब्दकल्पद्रुमः।

तृतीयकाण्डम्।

प

पक्तिशू

पक्

तारः। स तु पञ्चमवर्गस्य प्रथमो यज्जनस्यैक-
वंशतितमो वर्णः। अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः।
तं व्याकरणम् ॥ (तथा च शिञ्चायाम्।
“कण्ठावह्वाविच्युयशास्तालया ओष्ठजावुपू” ॥
अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः। ओष्ठेन सह
जिह्वाग्रस्य स्पर्शः ॥) तत्पर्यायः। लोहितः २।
पार्श्वः ३। शूरः ४। इति रुद्रयामले वर्णाभि-
धानम् ॥ अस्य तत्त्वं यथा,—
“अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रकाराक्षरमवयवम्।
चतुर्वर्गप्रदं वर्णं शूरचन्द्रसमप्रभम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं गदा ॥
त्रिगुणावहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।
महामोक्षप्रदं वर्णं हृदि भावय पार्वति!” ॥
इति कामधेनुतन्त्रे ५। पटलः ॥
वङ्गभाषायां) अस्य लेखनक्रमो यथा,—
“कुक्षिता वामरेखायाः कोणादक्षिणतोऽपरा।
कुक्षिता सापि विज्ञेया मात्रा वामोद्गता तथा ॥
शम्भुत्रक्षा भगवतौ क्रमशस्तसु तिष्ठति” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
“ऋतुरेफषकारश्च सृङ्गो दन्तगस्तथा।
लतवर्गलसानोष्ठानुपूपभानसंज्ञकान्” ॥
इति प्रपञ्चसारः ॥ तस्य ध्यानं यथा,—
“विचित्रवसनां देवीं द्विभुजां पङ्कजचक्षुषाम्।
रक्तचन्दनलिप्तोङ्गीं पद्ममालाविभूषिताम् ॥
मणिरत्नादिकेयूरहारभूषितविग्रहाम्।
चतुर्वर्गप्रदां नित्यां नित्यानन्दमयीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा प्रकारान्तु तन्मन्त्रं वृथा जपेत्” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा।
“पः पूरप्रियता तोक्षणा लोहितः पञ्चमोरमा।
गुह्यकर्त्ता निधिः श्रेष्ठः कालरात्रिः सुवाहिता ॥
तपनः पालनः पाता पद्मरेणुर्निरञ्जनः।
सावित्री पातिनी पानं वीरतन्त्रो धनुर्धरः ॥
दक्षपार्श्वश्च सेनानी मरीचिः पवनः शनिः।
उड्डीशं जयिनी कुम्भोत्सवं रेखा च मोहकः ॥

मूला द्वितीयमिन्द्राणी लोकाची मन आत्मनः” ॥
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
(अनुबन्धविशेषः। यथा कविकल्पद्रुमे।
“नः खादिः पो सुचादिर्मः शमादिर्मो गिचीसमोः”।
तेन सुचल श प औ मोक्ष इत्यस्य लटि सुचति ॥)
पः, पुं, (पातयति वेगेन वृत्तादीन्। पत् + कर्त्तरि
ङः। अन्तर्णिच्।) पवनः। (पतति वृत्तात्।
पत् + कर्त्तरि ङः।) पर्यम्। (पीयते इति।)
पानम्। पाता। इत्येकाक्षरकोषः ॥
(यथा, मनुः। २। १३६।
“राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्” ॥)
पक्कणः, पुं, स्त्री, (पचति श्वादिनिकृष्टमांसमिति।
पच् + क्तिप्। पक् श्वरः तस्य कणः कलह-
शब्दः कोलाहलशब्दो वा यच्।) श्वरा-
लयः। इत्यमरः ॥ २। २। २० ॥ (यदुक्तम्।
“मध्येविस्थाटवि पुरा पक्कणश्चजनाग्रणीः।
पक्षीपतिरभूदुग्रः पिङ्गाक्ष इति विश्रुतः” ॥)
पक्तपौङ्गः, पुं, वृत्तविशेषः। पखौडा इति
हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। पञ्चकव्यः २।
वर्द्धनः ३। पञ्चरत्नकः ४। अस्य गुणाः। वृष्ट-
ज्जनविधौ शस्तत्वम्। कटुत्वम्। जीर्णञ्वरापह-
त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्ता, [ऋ] त्रि, (पचतीति। पच पाके +
“खुल्लटचौ” ३। १। १३३। इति लच्।)
पाककर्त्ता।
(यथा अथर्ववेदे। १०। ६। ७।
“ये ते देवि! शमितारः पक्तारो ये च ते जनाः” ॥)
अमौ पुं। यथा। आभेये २ अध्यायः ॥
“अमसृष्टा च पक्ता च पचभोक्ता पचे नमः” ॥
पक्तिः, स्त्री, (पचते परिणम्यते इति। भावे
क्तिन्।) गौरवम्। पाकः। इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः। ३। ६७।
“वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि।
पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिश्चान्वाहिकीं गृही” ॥)
पक्तिशूलं, स्त्री, (पक्तौ सुक्तस्यान्नादिकस्य परि-
णामे जायते यत् शूलं रोगविशेषः।) परिणाम-

शूलम्। तत्पर्यायः। पाकजम् २ परिणामजम्
३। इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्कं, स्त्री, (पचतेऽनेन। पच् “गृष्टवीपचिव-
चीति”। ऊणां ४। १६६। इति ञः।) गार्ह-
पत्याग्निः। इत्युणादिकोषः ॥
पक्किमं, त्रि, (पाकेन निर्दत्तम्। डु पच पाके
+ “ङितः क्तिः” ३। ३। ८८। इति क्तिः।
“क्तेर्मम नित्यम्” ॥ इति मम्।) पाकिमम्।
पाकाञ्चातम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पक्कं, स्त्री, (पचते स्म। पच + क्त। “पचो वः”।
८। २। ५२। इति निष्ठातस्य वः।) स्विन्न-
तण्डुलादि। तत्र पाकस्य विधिनिषेधादिर्यथा,—
“पूर्वाशाभिमुखो भूत्वा उत्तराशामुखेन वा।
पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अग्रशाभिमुखे पक्ता अष्टतान्नं निबोध च।
पूर्वमुखो धर्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरमुखो पतिकामश्च पश्चिमे।
रेशान्याभिमुखे पक्ता दरिद्रो जायते नरः” ॥*॥
“यदा तु आयसे पात्रे पक्कमश्नाति वै द्विजः।
स पापिष्ठोऽपि मुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
तामे पक्ता चचुर्हानिर्मणौ भवति वै क्षयम्।
स्वर्णपात्रे तु यत् पक्कं अष्टतं तदपि स्मृतम्” ॥*॥
“पितृभ्यां पक्कमन्नञ्च पितृभ्यो यश्चिनि।
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीप्सितम् ॥
वातुलेन तु यत् पक्कं भगिन्या च कनिष्ठया।
असगोत्रेण यत् पक्कं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्कं स्त्रिया पक्कं तथैव च।
पक्कपात्रे च यत् पक्कं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥*॥
“उडुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च।
शालेन करमर्देन उदरावर्त्तकेन च ॥
पक्कान्नं नैव मुञ्जीत मुक्ता रात्रिमुपावसेत्।
गर्हितान्नमवीरान्नं मुक्ता कृच्छ्रं समाचरेत् ॥
अप्रजा यातु वनिता नाश्रीयादेव तद्गृहम्” ॥
“शालकाष्ठस्य पक्कान्नं शिरीषकस्य चैव हि।
कलिच्छातकस्यैव वज्रावारुणकस्य च।
भेरुशालालैर्वापि पक्कान्नं गर्हितं स्मृतम्” ॥*॥

पञ्चः

पञ्चाषा

पञ्चज

“यदा नृपस्य पात्रे तु पक्वं वै सार्वकालिकम् ।
मासं पक्षे तथाष्टौ च तत् पात्रं विष्टजेद्गृही” ॥*
“अनुपाके तथा सिंहं मिथुने वा वरानने ।
यः कुर्याद्भोजनं देवि ! कच्छेयैव विमुध्यति” ॥*
“एकदा तु जलं दद्यात् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत्” ॥
इति ॥* ॥

“मोदकं कन्दुपक्वञ्च गद्याऽऽष्टतसंयुतम् ।

पुनः पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दुष्यति” ॥

इति च मतस्य सत्ते महातन्त्रे ४२ पटलः ॥

पक्वं, त्रि, (पच्यते स्म यत् इति । पच + कर्मणि
क्तः । “पचो वः” । ८ । २ । ५२ । इति
निष्ठातस्य वः ।) परिणतम् । पाका इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । ६ । १७ ।

“अभिपकाग्रानो वा स्यात् कालपक्वभुगेव वा” ॥)

निष्ठां प्राप्तम् । सुदृढमिति यावत् । यथा परि-
णता बुद्धिः । विनाशोन्मुखम् । प्रत्यासन्नविना-
शम् । अतिपक्वञ्च न दृष्टलादौ निष्कृत् कथि-
तञ्च । क्षीराण्यपयसां पाके षडतम् । ईषत्पक्वे
आपकम् । इत्यमरभरतौ ॥ (भावे क्तः । पाकः ।
परिणामः ॥)

पक्वत्, पुं, (पक्वं करोति वेदनान्वितस्थलं परि-
णमयति निष्कृत्पचत्वगादिभिरिति । क + क्तिप्
तत्सुक् ।) निम्नवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पक्वं करोति पचत्वगादिकमित्यर्थः ।) पाक-
कर्त्तरि त्रि ॥

पक्वरः, पुं, (पक्वस्य गुडान्नादेः रसः ।)
मदम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पक्वारि, स्त्री, (पक्वस्यान्नादेर्वारि यद्वा, पक्वं वारि
स्त्रिजललमिति यावत् ।) काञ्जिकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ पक्वारि इत्यपि पाठः । पक्वजलञ्च ॥
पक्वान्नं, त्रि, (पक्वमन्नम् ।) कृतपाकतत्सुलादि । यथा,
“आमं गृहस्य पक्वान्नं पक्वसुतस्य सुच्यते” ।

इति तिथितत्त्वम् ॥
“यती च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ” ।
इति सदाचारः ॥)

पक्वाशयः, पुं, (पक्वस्य आमादेराशयः आधानम् ।
यद्वा पक्वं आमादिकं आशयेत् । पक् + आ
+ शीङ् + आधारे + अप् ।) नाभ्यधोभागः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

“पक्वाशयस्त्वधो नाभेरुर्ध्वमाशयः स्मृतः” ।
इति वैजयकम् ॥

पच, क परिग्रहः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, पचयति । इति दुर्गादासः ॥
पच, तु क परिग्रहः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) पचयति पचापयति ।
इति दुर्गादासः ॥

पचः, पुं, (पच्यते परिग्रह्यते देवपितृकार्थाय यः ।
यद्वा, पच्यते चन्द्रस्य पचदशानां कलाना-
मापूरणं चयो वा येन । पच + चच् । यद्वा-
पच्यते इति । पच स्तुत्यादौ “अधिपत्योर्दकौच” ।
उणां ३ । ६६ । इति सः कश्चान्तादेशः ।) पच-

दशाहोरात्राः । स च द्विविधः । शुक्लपचः पूर्व-
संज्ञः कृष्णपचोऽपरसंज्ञः । तद्भेदेन व्यवस्था यथा ।
“शुक्लपचे तिथिर्याज्ञा यस्यामभ्युदितो रविः ।
कृष्णपचे तिथिर्याज्ञा यस्यामस्तमितो रविः” ॥
अत्रामावास्यावत्तिथिचयद्विभ्यां न व्यवस्था
किन्तु रवेरुदयास्तमयसम्बन्धात्कुलकृष्णपचाभ्यां
व्यवस्था सा च युष्मादनाघ्राततिथिकर्मपरा
सामान्यविशेषन्यायात् ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पचिणामवयवविशेषः । पाखा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । गरुत् २ कृदः ३ पचम् ४ पतत्रम् ५
तनूहम् ६ ॥ शरपचः । तीरेर पाखा इति
भाषा । तत्पर्यायः । वाजः २ । सहायः ।
कचात् परे सम्बन्धार्थः । यथा केशपचः । इत्य-
मरः ॥ (महाकालः शिवः । कालोपाधि-
भेदात् पचस्य तथालम् । यथा महाभारते ।
१३ । शिवसहस्रनामकीर्तने । १७ । १३६ ।

“ऋतुः संवत्सरो मासः पचः संख्या समापनः” ॥
पार्थः । गृहम् । साध्यम् । (सन्दिग्धसाध्यवान्
पदार्थः । यथा, भाषापरिच्छेदे । ७० । ७१ ।

“सिधाधयिषया श्रुत्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पचस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्” ॥

विरोधः । वलम् । (यथा, पचतन्त्रे । ३ । ६६ ।
“यस्तीर्थानि निजे पचे परपचे विशेषतः ।
गुप्तेस्वरैर्वृषो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात्” ॥)

सखा । सुक्तीरन्तम् । राजकुञ्जरः । इति मेदिनी ॥
विहगः । वलयम् । शुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्गः । (सजातीयवृन्दम् । यथा, गोः रामायणे ।
२ । १८ । १३

“भरतस्यापि वा पचं यो गृहीयादचेतनः ।
तं पापमहमद्यैव प्रेषयामि यमचयम्” ॥
पिच्छम् । देहाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥

पचः, [स] स्त्री, (पचतीति । “पचिवचिभ्यां
सुट् च” । उणां । ४ । २१६ । इति असुनु सुट्
च ।) गरुत् । यथा । पचसी च स्मृतौ पचौ ।
इति भरतवृत्तशुभाङ्कः ॥

पचकः, पुं, (पच इव प्रतिष्ठतिः । “इवे प्रति-
ष्ठतो” । ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) पच-
हारम् । पार्थहारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥
खड्गकौडार इति भाषा । पार्थमात्रम् । इति
मेदिनी ॥ सहायः । इति शब्दरत्नावली ॥

पचघातः, पुं, (पचस्य देहाङ्गस्य घातं विना-
पचाघातः) शूनं यस्मात् यत्र वा ।) खनामस्थान-
वातरोगविशेषः । तल्लक्षणादि यथा,—

“गृहीत्वा ततो वायुः शिरास्त्राय विशोष्य च ।
पचमन्यतमं हन्ति सन्निबन्धान् विमोक्षयन् ॥
कृतञ्जोर्ध्वकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।
एकाङ्गवातं तं केचिदप्ये पचवधं विदुः” ॥

अहं अहं नारीश्वरवत् । पचं बाहुपाश्वोरु-
जङ्घादिभागम् । अन्यतमं वामं दक्षिणं वा ।
विमोक्षयन् शिथिलीकुर्वन् । अकर्मण्यः कर्मा-
समर्थः । विचेतनः ईषत्संज्ञादिज्ञानयुक्तः ॥* ॥

अस्य साध्यासाध्यज्ञानार्थमाह ।

“दाहसन्तापमच्छीः स्युर्वायौ पित्तसमन्वित ।
श्लेष्मश्लेष्मगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कषाटते” ॥
दाहो वात्यः । सन्तापः आभ्यन्तरः । एतच्च
लक्षणमन्यत्रापि वातव्याधौ बोद्धव्यम् । सामा-
न्यतो वायाविति निर्दिष्टत्वात् ॥* ॥

पचाघातस्य साध्यत्वादिकमाह ।
“शुद्धवातहतं पचं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं चयहेतुकम्” ॥

शुद्धः केवलः । अन्येन पित्तेन कषेण वा । चय-
हेतुकं चयो धातुचयः । तत्कुपितं वातनिमि-
त्तकम् ॥* ॥ अपरमसाध्यलक्षणमाह ।

“गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीमेवैव कचये ।
पचाघातं परिहरेत् वेदनारहितो यदि” ॥
वेदनारहितो यदीति भिन्नमसाध्यलक्षणम् ॥* ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।
“माषात्मगुप्तावातारिवाश्वालकजटाश्रतम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पचाघातं विनाशयेत् ।
माषिके हिङ्गुसिन्धुस्ये जरयाद्यास्तु प्राञ्जिकाः” ॥
इति माषादिकाथः ॥ १ ॥

“अन्यिकाभिकयाशुक्लीरासासैन्धवकक्षितम् ।
माषकायश्च तैलं पचाघातं यथोच्यते” ॥
इति ग्रन्थिकादितैलम् ॥ २ ॥

“माषात्मगुप्तातिविषादवृक्-
राक्षाशताञ्जलवर्गैः सुषिरैः ।
चतुर्गुण्ये माषवलाकषाये
तैलं षडतं हन्ति हि पचघातम्” ॥

इति माषादितैलम् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशः ॥* ॥
पचाघातस्तु जन्मान्तरीयमहापातकश्लेषपाप-
चिह्नविशेषः । यथा,—

“पूर्वजन्मतं पापं नरकस्य परिचये ।
बाधते बाधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः ॥
कुष्ठञ्च राजयक्षा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
मूत्रकृच्छ्राश्चरीकाशा अतिसारमगन्दरौ ॥
दुष्टग्रन्थं मरुमाला पचाघातोऽक्षिणाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवा गदाः” ॥* ॥

तन्प्रायश्चित्तं यथा,—
“लक्षसुच्चावचं पुण्यं प्रदद्यात् केशवार्धने ।
दद्यात् द्विजसहस्राय मिथान्नं द्विजभोजने” ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ किञ्च ।

“कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं चरित्वा
उद्धरेयातां तदन्तनखाविति । अत्र द्वादशरात्रं
पराकरूपम् । तत्र पच घनवः । न तु प्राज्ञापत्वं
तदाहकर्तुंर्यतिचान्द्रायणेन विषमश्लेष्मत्वात् ।
अत्र बहूनामेकधर्माणांमिति वचनादाकाङ्क्षि-
तत्वात् कुष्ठप्रादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अत-
एव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तम् । एवं दुष्कर्मादिव-
प्युक्तम्” । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पचचरः, पुं, (पचे शुक्लपचे चरतीति । चर + टः ।)
चन्द्रः । पृथक्चारिगजः । इति मेदिनी ॥

पचजः, पुं, (पचे शुक्लपचे जायते इति । पच +
जन् + ड ।) चन्द्रः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

पचजन्मा, [न] पुं, (पचे शुक्लपचे जन्म उत्पत्ति-

पक्षसु

यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्ष-
जाते त्रि ॥

पक्षता, स्त्री, (पक्षस्य भावः ।) अनुमिताविरह-
विशिष्टसिद्धभावः । इयमनुमितिकारणम् । तच्च
पक्षते वदन्नुमितौ अनुमिताविरहविशिष्ट-
पक्षतधर्मिकवद्भिन्नस्याभावः । यथा,—

“सिद्धाधिविषया शून्यां सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्” ॥

इति भाषापरिच्छेदे । ७१ ॥

पक्षतिः, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् । “पक्षातिः” ।
५।२।२५ । इति तिः ।) प्रतिपक्षिणः । (यदुक्तं
तिथितत्वे ।

“पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पक्षदशः स्मृताः” ॥)

पक्षमूलम् । इत्यमरः । ३।३।७२ ॥ डानक्
इति भाषा ॥

पक्षद्वारं, स्त्री, (पक्षे पार्श्वे स्थितं द्वारम् ।) पार्श्व-
द्वारम् । इत्यमरः । २।२।१४ ॥ खड्कीद्वार
इति भाषा ॥

पक्षधरः, पुं, (पक्षं धरति धारयतीति वा । धृ
+ अच् ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ पक्षधारण-
कर्त्तरि, त्रि ॥

पक्षपातः, पुं, (पक्षे अन्यायसाहाय्ये पातः अभि-
नियेशः । स्नेहसम्बन्धादनुरोधत एकस्मिन्नेव वर्गे
आशुक्रुत्यप्रयोगचिकीर्षेतिभावः ।) अन्याय-
साहाय्यकरणम् । (यथा गोः रामायणे
२।१०६।५७ ।

“कश्चिद्विवदतोऽर्थेषु बलिनो दुर्बलस्य च ।

अपक्षपातात् पश्यन्ति कार्येष्वधिक्षता नराः” ॥)

गणताकरणम् । यथा । “ईश्वरत्वविषये विप-
क्षितां पक्षपातकरणे न कारणम्” । इत्युत्तर-

मीमांसायां संचेपशारीरम् ॥ (पक्षाणां गरुतां
पातः पतनं यत्र ।) पक्षिणां च्वरः । यदुक्तं

“पक्षपातः पतङ्गानाम्” । इति विजयरचितः ॥

पक्षपातिता, स्त्री, (पक्षपातिनः साहाय्यकारिणी
भावः । पक्षपातिन् + तल् ।) सहायता । यथा,—

“न सुवर्णमयी तनुः परं

ननु किं वागपि तावकी तथा ।

न परं पथि पक्षपातिता

नवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा” ॥

इति नैषधे । २।५२ ॥ (पक्षयोः पातो विद्यतेऽस्य

इति पक्षपाती खगस्तस्य भावः । पक्षपातनञ् ॥)

पक्षपालिः, पुं, (पक्षस्य गृहस्य पालिरिव ।) खड्ग-
क्लिका । इति शब्दरत्नावली । खड्कीद्वार

इति भाषा ॥

पक्षभागः, पुं, (पक्षस्य पार्श्वस्य पक्ष एव वा
भागः ।) हस्तिपार्श्वभागः । इत्यमरः । २।५।४० ॥

पक्षमूलं, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् ।) पक्षतिः । इत्य-
मरः । २।५।३६ । डानक् इति भाषा ॥

पक्षवाहनः, पुं, (पक्षौ वाहनमिव यस्य ।) पक्षी ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षसुन्दरः, पुं, (पक्षे देहाङ्गे कुसुमे सुन्दरः ।)

लोभः । इति हारावली ॥

पक्षी

पक्षान्तः, पुं, (पक्षस्य अन्तो यत्र काले ।) अमा-
वस्या । पूर्णिमा । तत्पर्यायः । पक्षदशी २ ।

इत्यमरः । १।४।७ ॥ अर्केन्दुविशेषः ३ पर्व

४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पक्षावसरः ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (अस्मिन् यात्रा निष्कला

भवति । यदुक्तं व्योतिसत्त्वे ।

‘पक्षान्ते निष्कला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवम्’ ॥)

पक्षालुः, पुं, (पक्षौ विद्येते यस्य । पक्ष + अलुच् ।)

पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षावसरः, पुं, (पक्षस्यावसरोऽपसवस्यं यत्र

काले ।) पूर्णिमा । अमावस्या । इति शब्द-

रत्नावली ॥

पक्षिणी, स्त्री, (पक्षौ इव पूर्वापरदिने विद्येते

यस्याः । पक्ष + इनि डीप् च ।) आगामिवर्त्त-

मानाद्युक्ता रात्रिः । इत्यमरः । १।४।५ ॥

यथा, शुद्धितत्त्वे ।

“द्वावद्वावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते” ॥

पूर्णिमा । (पक्षौ विद्येते यस्याः । इनि डीप् ।)

विहङ्गी । शाकिनीभेदः । इति मेदिनी ॥

पक्षिपानीयशालिका, स्त्री, (पक्षिणां पानीयस्य

पानार्थजलस्य शालिका शाला ।) चुण्डीवृताल-

वालम् । पक्षिजलपानस्थानम् । इति भूरि-

प्रयोगः ॥

पक्षिलः, पुं, (पक्षयति तत्त्वज्ञानं परिगृह्णातीति ।

पक्ष + बाहुलकादिलच् ।) वात्स्यायनमुनिः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि गौतमसूत्रभाष्यं कृत-

वान् ॥)

पक्षिशाला, स्त्री, (पक्षिणां शाला गृहम् ।) नीडम् ।

तत्पर्यायः । कुलायिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षिसिंहः, पुं, (पक्षौ सिंह इव । उपमितसमासः ।

यद्वा, पक्षिषु सिंहः श्रेष्ठः । “सिंहशार्दूल-

नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः” । इत्यमरोक्ते-

स्तथात्वम् ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षिस्वामी, [न] पुं, (पक्षिणां स्वामी प्रभुः ।)

गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

पक्षी, [न] पुं, (पक्षाः कङ्कादीनां पत्राणि सन्त्यस्य ।

“अत इनिठनौ” । ५।२।११५ । इति इनिः ।)

वाणः । इति धरणिः ॥

पक्षी, [न] पुं स्त्री, पक्षौ विद्येते यस्य । (पक्ष +

इनिः ।) विहङ्गमः ॥ पक्षी इति चिडिया इति

च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खगः २ विहङ्गः ३

विहङ्गः ४ विहङ्गमः ५ विहायाः ६ शकुनिः ७

शकुनिः ८ शकुन्तः ९ शकुनः १० द्विजः ११

पतञ्जी १२ पत्नी १३ पतगः १४ पतन् १५ पत्र-

रथः १६ अखजः १७ नगौकाः १८ वाजी १९

विकिरः २० विः २१ विकिरः २२ पतत्रिः २३

नीडोद्भवः २४ गरुत्मान् २५ पिच्छन् २६ नभ-

सङ्गमः २७ । इत्यमरः । २।५।३४ ॥ नाडीचरणः

२८ कण्डामिः २९ पतङ्गः ३० अगौकाः ३१ चक्षु-

भृत् ३२ कुरङ्गः ३३ सरङ्गः ३४ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ पिपतिषुः ३५ प्रचवाहः ३६ दुग्गः

३७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुभक्षः गुरुभक्ष-

पङ्कः

स्थूलकायपक्षिणां पूर्वार्द्धस्य श्रेष्ठत्वं यथा,—

“गुरुभक्षा बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।

एकदेहेऽपि पूर्वार्द्धं नृगाणां पक्षिणां परम्” ॥*

पक्षिणामङ्गादीनामुत्तरोत्तरं गुरुत्वं यथा,—

“सर्वेषाञ्च शिरःस्त्वन्नीहचर्मयस्तद्गुदम् ।

पादपुच्छान्तमस्तिष्कमुष्कक्रोडाः समेहनाः ।

धातवः श्रोणितादाश्च गुरवःस्युः परस्परम्” ॥

अस्याख्यगुणाः ।

“मत्स्यकूर्मखगाङ्गानि खादुवाजीकराणि च ।

कटुपाकानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च” ॥

इति राजवल्लभः ॥ * । तेषामुत्पत्तिर्यथा,—

“अरुणस्य भार्या श्येनी वीर्यवन्तौ महाबलौ ।

सम्पातिश्च जटायुश्च प्रसूतौ पक्षिसत्तमौ ॥

सम्पातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुषः ।

भार्या गरुत्मतश्चापि भासी क्रौञ्ची श्येनी शुक्लौ ॥

धृतराष्ट्री गरुत्मांसु श्येनां जज्ञे च षट् सुतान् ।

त्रिशिखश्च सुनेत्रश्च सुमुखं सुनसन्तथा ॥

सुरुपश्च सुपर्वाश्च तेषां पुत्रा अनन्तकाः ।

चतुर्दशसहस्राणि क्रूराणां पद्मगांशनाम् ॥

सप्तद्वीपेष्विमे सन्ति गारुडास्ते महाबलाः ।

भासीपुत्रास्तथा भासा उलूकाः काककुक्कुटाः ॥

मयूराः कलविङ्काश्च कपोतौ चैव तित्तिरी ।

क्रौञ्चां वाघ्रीण्वा आसन् कुरराः सारसा वकाः ॥

धृतराष्ट्री कलहंसान् घातृराष्ट्रांश्च भामिनी ।

चक्रवाकांश्च विहगान् सश्येनानौदकान् द्विजान् ॥

अन्यानपि द्विजान् जज्ञे पुत्रपौत्राननन्तकान्” ॥

इत्यभिपुराणे काश्यपीयवंशः ॥ (महादेवः । यथा,

महाभारते १३ । शिवनामकीर्तने । १७।६६ ।

“पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्तो विश्राम्यति” ॥)

पक्षुः, त्रि, प्राककर्त्ता । पक्ष + “ग्लान्नास्थाक्षि-

पक्षपरिन्दजः स्युः” । इति स्युप्रत्ययनिष्पन्नः ।

इति सुम्बोधव्याकरणम् ॥

पक्षा, [न] स्त्री, (पक्ष्यते परिगृह्यते आतपतापा-

दिकमनेन । पक्ष + करणे मनिन् ।) अक्षिलोम ।

नेत्रच्छदरोम । (यथा, भागवते । ३।१।३६ ।

“यमावुतस्वित् तनयौ पृथायाः

पार्थैर्वृतौ पक्षभिरक्षिणीव” ॥)

किञ्जल्कः । केशरः । तन्वादेरणीयान् । सूत्रादे-

रत्नलभभागः । इत्यमरभरतौ ॥ गरुत् । पक्षः ।

पङ्कः, पुं, स्त्री, (पक्ष्यते व्याप्यते क्लिद्यते वाग्नेन ।

पक्ष् + घञ् कुल्वं च ।) कर्दमः । पांक् इति

भाषा । (यथा, हितोपदेशे १।१।६२ ।

“कङ्कणस्य तु लोभेन मयः पङ्के सुदुस्तरः ।

वृहव्याघ्रेण संप्राप्तः पथिकः संश्रुतौ यथा” ॥

पक्ष्यते व्यक्तीक्रियते दुःखमनेन । पक्षि विस्तारे

व्यक्तीकरणे च । पक्षधातोर्दिङित्वात् लुम् । “हल-

श्चेति” । ३।३।१२१ । करणे घञ् ततो

घित्वात् चस्य कुल्वम् ।) पापम् । इत्यमरः ।

१।४।२३ ॥ (यथा, अम्बाष्टके । ६ । “व्यङ्गा-

करे वपुषि कङ्गादिरक्तपुषि कङ्गादिपक्षिविषये

त्वं कामनामयसि किं कारणं हृदय ! पङ्कादि-

पङ्कवा

पङ्क्तिः

पङ्क्ति

मेहि गिरिजाम् ॥” पूर्वस्य गुणाः । पित्तस-
दाहनाशित्वम् । भयक्षयहितत्वम् । हिमत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ शोथप्रलम् । सरलम् । इति
भावप्रकाशः ॥

पङ्ककर्वटः, पुं, (पङ्केषु कर्वटो मनोहरः ।) जल-
युक्तपङ्कम् । यथा,—

“चुलुको घनजम्बाले दलाटे पङ्ककर्वटः” ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्ककीरः, पुं, (पङ्कप्रियः कीरः पक्षिविशेषः ।)
कोयष्टिपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कादा-
खो चा इति भाषा ॥)

पङ्कक्रीडः, पुं, (पङ्के पङ्केन वा क्रीडति यः । पङ्क
+ क्रीड + अच् ।) शूकरः । इति कश्चित् ।
कर्दमखेलके, त्रि ॥

पङ्कगडकः, पुं, (पङ्के स्थितो गडकः ।) मत्स्य-
विशेषः । पाकाल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ब्रह्मी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कगतिः, स्त्री, (पङ्के गतिरस्य ।) पङ्कगडक-
मत्स्यः । इति शब्दमाला ॥

पङ्कग्राहः, पुं, (पङ्केस्थितो ग्राहः जलजन्तुभेदः ।)
मकरः । इति हारावली ॥

पङ्कजं, स्त्री, (पङ्के पङ्कात् वा जायते इति । पङ्क
+ जन + कर्त्तरि + ङः ।) पद्मम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा रघुः । ३ । ८ ।

“तिरस्कार भ्रमराभिलीनयोः

सुजातयोः पङ्कजकोषयोः श्रियम्” ॥

अयं हि योगरूपशब्दः । यदुक्तम् ।

“रूपं गवायः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः ।
योगरूपाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनोषिभिः” ॥

पङ्कजम्, [न्] स्त्री, (पङ्के जन्म यस्य ।) पद्मम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कजिनी, स्त्री, (पङ्कजानि सन्त्यस्याम् । “पुष्क-
रादिभ्यो ङे” । ५ । २ । १३५ । इति इनिः ।)
पद्माकरः ।

(यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २४ ।

“तस्यैतस्य तु या कान्तिर्जाता पङ्कजिनीसरः” ॥

पद्मसम्बद्धः । इति रत्नमाला हेमचन्द्रश्च ॥

पङ्कणः, पुं, (पङ्के मांसादिनिमित्तके पापाचार-
कर्मणि कणः कलहो यस्य सः । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) पक्कणः । श्वरालयः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पङ्कप्रभा, स्त्री, (पङ्कस्य प्रभा प्रकाशो यस्याम् ।)
कर्दमयुक्तनरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

पङ्कमण्डूकः, पुं, (पङ्के मण्डूक इव) शम्बूकः । इति
हारावली ॥

पङ्करुट, [ह] स्त्री, (पङ्के रोहतीति । पङ्क
+ रुह + क्तिप् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्करुहं, स्त्री, (पङ्के रोहतीति । पङ्क + रुह +
“इगुपञ्चाप्रीकिरः कः” । ३ । १ । १३५ ।
इति कः ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्कवासः, पुं, (पङ्के वासो यस्य सः ।) कर्कटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मत्स्यादयोऽप्यत्र ॥)

पङ्कशुक्तिः, स्त्री, (पङ्के स्थिता या शुक्तिः ।) दुर्नामा ।
इति हारावली ॥ भिनुक् इति भाषा ॥

पङ्कशूरणः, पुं, (पङ्के शूरण इव ।) शालूकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कारः, पुं, (पङ्कमृच्छति पङ्कं प्राप्य वर्द्धते
इति यावत् । पङ्क + ऋ + उपपदे “कर्मण्यण्” ।
३ । २ । १ । इति अण् ।) शैवलः । सेतुः ।
सोपानम् । चलकुञ्जकः । इति मेदिनी ॥

पङ्किलः, त्रि, (पङ्कोऽस्यस्मिन् । “लोमादिपामादि-
पिच्छादिभ्यः शनेलच्” । ५ । २ । १०० । इति
इलच् ।) सकर्दमः । तत्पर्यायः । सजम्बालः
२ । इत्यमरः । २ । १ । १० ॥ पङ्कयुक्तः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कर्दमान्वितः ४ । इति जटाधरः ॥
(लक्षण्याया व्याप्त्यर्थेऽपि । यथा महाभारते =
पर्वणि । “मांसमञ्जास्थिपङ्किला मही” ॥)

पङ्केजं, स्त्री, (पङ्के जायते इति । “सप्तम्यां जनेङ्” ।
३ । २ । ६७ । इति ङः । “तत्पुरुषे कृतीति” ।
६ । ३ । १४ । इति सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्केरुहं, स्त्री, (पङ्के रोहतीति । पङ्क + रुह + “इगु-
पधेति” । ३ । १ । १३५ । इति कः । “तत्-
पुरुषे कृति बहुलम्” । ६ । ३ । १४ । इति
सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् । इत्यमरः ॥ १ । १० ।

४० ॥ (यथा, भागवते । ७ । १५ । ६८ ।

“यत्पादपङ्केरुहसेवया भवानहारधीर्निर्जित-
दिग्गजः क्रतून्” ॥) सारसपक्षिणि, पुं ॥

पङ्क्तिः, स्त्री, (पथ्यते यत्कीक्रियते श्रेणीविशेष-
णेति यावत् । पत्ति + यत्कीकरणे + भावे +
क्तिन् । इदित्वाङ् ।) यद्वा, पञ्चयति विस्तार-
यति जातिसंस्थानविशेषमिति । पत्ति + विस्तारे

+ कर्त्तरि + क्तिच् ।) सजातीयसंस्थानविशेषः ।
शरि इति पाति इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । वीथी २ आलिः ३ आवलिः ४

श्रेणी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ४ ॥ वीथिः ६
आली ७ आवली ८ पङ्क्ती ९ श्रेणिः १० ।

इति भरतः ॥ शरणिः ११ सन्ततिः १२ ।
इति जटाधरः ॥ विज्ञोली १३ पालिः १४ पाली

१५ वीथिका १६ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ४३ । ३६ ।

“विलोक्वा विशदा चैषां फलपङ्क्तिः सुभीषणा” ॥)
पञ्चाक्षरपादच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।

“भगौशिति पङ्क्तिः” ॥ १ ॥ उदाहरणं यथा,—

“कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः ।
यासुनकच्छे चारु चचार” ॥

इति छन्दोमञ्जरी ॥ (पङ्क्तिच्छन्दस उत्पत्ति-
स्थानं यथा, भागवते । ३ । १२ । ४६ ।

“मञ्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना वृहती प्राणतोऽभवत्” ॥
पञ्चकद्वयं परिमाणमस्य इति । “पङ्क्ति-
विंशतिर्निश्चिदिति” । ५ । १ । ५६ । निपातनात्

प्रकृतेः पञ्चनशब्दस्य टिलोपः तिप्रत्ययश्च ।)
दश्याक्षरपादच्छन्दः । दशसंख्या । इति मेदिनी ॥

(यथा, रघुः । १२ । ६६ ।

“तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्द्धादपातयत् ।
स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम्” ॥)

पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ गौरवम् । पाकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

अथ पङ्क्तिसाङ्ख्यदोषाः यथा,—
“न संवसेच्च पतितैर्न चाखालेन पुक्कशैः ।

न सखैर्नान्वलिमैश्च नान्यैर्नान्धावसायिभिः ॥
एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपकान्निमिश्रणम् ।

याजनाध्यापने योनिस्तथैव सह भोजनम् ॥
सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च ।

एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्ख्यसङ्गिताः ॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणां ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यपरिवर्जयेत्” ॥ * ॥
पङ्क्तिसाङ्ख्यदोषनिवारणोपाया यथा,—

“एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।
भस्मना क्रममर्थ्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥

अग्निना भस्मना चैव षड्भिः पङ्क्तिर्विभिदते” ॥
इति कूर्मे १५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिग्रीवः, पुं, (पङ्क्तिः दशसङ्ख्यिका ग्रीवा
यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥

पङ्क्तिचरः, पुं, (पङ्क्ता श्रेणीबद्धः सन् चर-
तीति । पङ्क्ति + चर् + टः ।) कुररपक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्क्तिदूषकः, पुं, (आह्नकाले भोजनार्थमुप-
विष्टानां व्रतस्नातानां ब्राह्मणानां पङ्क्तिं श्रेणीं
दूषयति यः । पङ्क्ति + दूष + कर्त्तरि खुल् ।)

अपाङ्क्तयेः । आह्नभोजनानर्हब्राह्मणः । यथा,—
“अपाङ्क्त्यास्तु ये राजान् । कीर्त्तयिष्यामि तेन शङ्कुः ।

कितवो भूयहा यक्षी पशुपालो निराकृतिः ॥
ग्रामप्रेष्ठो बाहुषिको गायनः सर्वविक्रयी ।

अगारदाही गरदः कुष्ठाशी सोमविक्रयी ॥
सामुद्रिको राजदूतस्तैलिकः कूटकारकः ।

पिना विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
अभिप्रेतस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ।

पर्वकारश्च सूची च मित्रधुक् पारदारिकः ॥
अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ।

श्वभिश्च यः परिक्रामेत् यः शुना दष्ट एव च ॥
परिवृत्तिस्तु यस्य स्यादुश्ममा गुरुतल्पगः ।

कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥
ईदृशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्त्यास्तु ते मताः ।

रक्षांसि गच्छन्ते ह्ययं यदेधानु प्रदीयते” ॥ * ॥
“आह्ने सुक्ता महाराज ! दुश्ममा गुरुतल्पगः ।

आह्ने नाशयते तस्य पितरोऽपि न भुञ्जते ॥
सोमविक्रयिणे दत्तं विष्टातुल्यं भवेन्नृप !

भिषजे शोणितसमं नष्टं देवलके तथा ॥
अप्रतिष्ठं बाहुषिके निष्फलं परिकीर्त्तितम् ।

बहुवाणिजके दत्तं नेह नासन्नं तद्विवेत् ॥
भस्मनीव हुतं ह्ययं तथा पौनर्भवे द्विजे ।

ये तु धर्म्ययतेषु चरित्रापगतेषु च ॥
ह्ययं कथं प्रयच्छन्ति तेषां तत् परिनिश्चयति ।

ज्ञानपूर्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ॥
पुरीषं सुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् ।

एतान्विद्धि महाबाहो अपाङ्क्तयेयान् द्विजाधमान् ।
 शूद्राणां पदेषु ये कुर्वन्त्यस्य बुद्धयः ॥
 वष्टिं काणः शतं खड्गः श्वित्री यावत् प्रपश्यति ।
 पङ्क्तां समुपविष्टायां तावद्वयते वृषः ॥
 यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणमुखः ।
 सोपानकश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यादासुरम् ॥
 अस्रयते च यद्भुङ्क्ते यच्च अह्नादिवर्जितम् ।
 सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥
 श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेच्छेत् कथञ्चन ॥”*
 “तस्मात् परिवर्तते ददात्तिलांश्चात्रे विकीरयेत् ।
 तिलैर्विरहितं आह्वं कृतं क्रोधवशेन च ॥
 यमनुधानाः पिशाचाश्च विप्रलम्बन्ति तद्विवः ।
 अपाङ्क्तयेयानतः पङ्क्तां भुञ्जानो ननु पश्यति ।
 तावत् फलाद्भंशयति दातारं तस्य वाग्निशम् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 पङ्क्तिपावनः, पुं, (पङ्क्तिं आहोपलक्ष्ये भोज-
 नायोपविष्टानां वेदविद्याविशारदानां ब्राह्म-
 णानां श्रेणीं पुनाति पावयति वा खोपवेष्टने-
 नेति । पङ्क्ति+पावि+ल्युट् ।) श्रेणिपवित्र-
 कर्त्ता । आहोभोजनाहोब्राह्मणः । यथा,—
 “इमे हि मनुजश्रेष्ठ ! विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 विद्यावेदव्रतज्ञाता ब्राह्मणाः सर्वे एव हि ॥
 सदाचारपरास्त्रैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दश पूरुषः ॥
 ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतज्ञातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
 अथर्वशिरसोऽधेता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सचवादी धर्मश्रीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
 मखेषु च समस्तेषु भवन्त्यवश्यमुताः ॥
 अक्रोधना ह्यचपलाः चान्ता दाना जितेन्द्रियाः ।
 सर्वभूतहिता ये च आह्वेष्टेयान् निमन्त्रयेत् ॥
 एतेषु दत्तमद्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।
 यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥
 ये चेतिहासं प्रयताः आवयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 ये च भाव्यविदः केचिद्ये च याकरणे रताः ॥
 अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राणि चाप्युत ।
 अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
 उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
 अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥
 यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्तां तावत् पुनन्ति च ।
 ततो हि पावनात् पङ्क्ता उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः ॥
 अनृत्विगनुपाध्यायः स चेदयमासनं ब्रजेत् ।
 ऋत्विगभिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
 अथ चेद्देवित् सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विज्वलितः ।
 न च स्यात् पतितो राजन् पङ्क्तिपावन उच्यते ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 (पञ्चाग्निर्गृहस्थः यथाह हारीतः ।
 “प्रवनः पावनस्तेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।
 सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥”)
 पङ्क्तिरथः, पुं, (पङ्क्तिषु दशसु दिक्षु गतो रथो
 यस्य ।) दशरथराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

तथा च ।

“अयोध्यायां महाराजः पुरा पङ्क्तिरथो बली ।
 तस्यात्मनो रामचन्द्रः सर्वशूरशिरोमणिः ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ (तथा, रघुः । ६।७४।

“रुपतेः प्रतिविम्बमेव तत्

कृतवान् पङ्क्तिरथो विलस्य यत् ॥”)

पङ्क्तिवीजः, पुं, (पङ्क्तिभूतानि वीजानि यस्य
 सः ।) वर्द्धरथः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्क्तुः, पुं, (खञ्जति गतिवैकल्यं प्राप्नोतीति । खञ्जि
 गतिवैकल्ये । “बाहुलकात् कुः । खञ्जयोः
 प्रगौ रुमागमश्च ॥” उणां । १।३७। इति प्रगौ
 रुमागमश्च । अस्य कक्षाया अत्युच्चतया बहु-

कालेन रात्रिभागादिभोगात् मन्दगतिरित्यादस्य
 तथात्वम् ।) शून्येश्वरः । इति शब्दमाला ॥ (परि-
 ब्राट् । यथोक्तं चिन्तामणौ ।

“भिचार्यं गमनं यस्य विष्णुस्त्रकरणात् च ।
 योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्क्तुरेव सः ॥”)

पङ्क्तुः, त्रि, (खञ्जि गतिवैकल्ये । बाहुलकात् कुः ।
 खस्य पत्वे जस्य गादेशः शुम् च । उणां । १।३७।
 जङ्गावैकल्येन चलनाच्चमः । तत्पर्यायः । श्रोणः
 २ । इत्यमरः । २।६।४८ ॥ अङ्गाहीनः ३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते २।५।१२५।

“कश्चिदन्वांश्च मृकांश्च पङ्क्तून् यज्जानवान्भवान् ।
 पितेव पाप्मि धर्मेण ! तथा प्रव्रजितानपि ॥”
 यानहरणेनैव लोकः पङ्क्तुर्भवति । यथा, मार्क-
 ण्डेये । १५।३१ ।

“पुण्यापहृद्दिग्दश्च पङ्क्त्यानापङ्क्तमरः ॥”)
 अस्य लक्षणं खड्गशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पङ्क्तुलः, पुं, सितकाचाभघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पङ्क्तुलहारिणी, स्त्री, (सेवनेन पङ्क्तुलं पङ्क्तुलं
 हरति या । पङ्क्तुल+ह+णिनि+ङीप् ।)

शिष्टङ्गीशुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पञ्च, इ क ततौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 परं-सकं-सेट् । इदित् ।) ततिरिह विस्तार-
 वचनम् । इ क, पञ्चयति धीरो यन्थार्थम् । इति
 दुर्गादासः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १०।१३ ।

“अथयति वृथा मौनं तन्नि ! प्रपश्य पञ्चमम् ।
 तरुणि ! मधुरालापैश्चापं विनोदय दृष्टिभिः ॥”)
 पञ्च, इ ड यत्तीकारे । (भां-आत्मं-सकं-सेट् ।)

इ, कर्मणि पञ्चाते । ड, पञ्चते खगुणं भिक्षुकः ।
 इति दुर्गादासः ॥

पञ्च, ड औ यत्तीकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) औ, पक्ता ।

ड, पञ्चते खगुणं भिक्षुकः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

पञ्च, डु ञ औ ष पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-उभं-ङिकं-अनिट् ।) पाको विक्रियनु-
 कूलयापारः । डु, पङ्क्तिमम् । ञ, पञ्चति पञ्चते

तखुलानोदनं लोकः । औ, पक्ता । ष, पञ्चा ।
 इति दुर्गादासः ॥

पञ्च, त्रि, पञ्चति यः । (पञ्च+“नन्दिग्रहिपञ्चा-
 दिभ्यो ल्युगिन्त्यच् ।” ३।१।१३४। इति अच् ।)

पाककर्त्ता । इति याकरणम् ॥ स्वार्थे कनि पञ्च-
 कश्च ॥

पञ्चतः, पुं, (पञ्चतीति । “भृष्टदृष्टियजिपर्वि-
 पथमितमिनमिहृष्योऽतत् ॥” उणां । ३।११० ।

इति अतच् ।) सूर्यः । अग्निः । इन्द्रः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (परिपक्वे, त्रि । यथा,
 ऋग्वेदे । १।६१।७ । “पञ्चतं सहीयान्

विध्यहराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥”)
 पञ्चितकल्पं स्त्री, (ईषदूनं पञ्चतीति तिङन्तात्
 कल्पम् ।) ईषदूनस्य पाकस्य कर्त्ता । इति
 याकरणम् ॥

पञ्चत्पुटः, पुं, (पञ्चत् पुटमस्य ।) सूर्यमणि-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चन्, [त्रि] त्रि, (पञ्चति यः । “लटः श्रुतिः ।”
 २।२।१२४ । इति शब्दप्रत्ययः ।) पाक-
 कर्त्ता । इति याकरणम् ॥

पञ्चनं, स्त्री, (पञ्चते इति । पञ्च+भावे ल्युट् ।)
 पाकः । (यथा, भागवते । ३।२६।४० ।

“द्योतनं पञ्चनं पानमदनं हिममर्दनम् ॥”
 पञ्चतेनेन इति पञ्चः करणे ल्युट् । पाकसाध-
 नम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१६२ । ६ । “ये
 चार्चते पञ्चनं संभरन्त्युतो तेषामभिगूतिर्न

इन्वतु ॥”)
 पञ्चनः, पुं, (पञ्चत्यसौ इति । पञ्च+कर्त्तरि
 ल्युट् ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाक-
 कर्त्तरि, त्रि ॥

पञ्चनी, स्त्री, (भुक्तमजीर्णादिकं पञ्चतेनेनया ।
 पञ्च+करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) वनवीज-
 पूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चन्ती, स्त्री, (ओदनादीन् पञ्चति या । पञ्च+
 शब्द+स्त्रियां ङीप् ।) पाककर्त्री । इति याक-
 रणम् ॥

पञ्चमानः, त्रि, (पञ्चतेनेनैव इति । “लटः शब्द-
 शानचौ” । २।२।१२४ । इति शानच् ।)

पाककर्त्ता । इति याकरणम् ॥ (पुं, वङ्गिः ॥)
 पञ्चम्यचा, स्त्री, (पञ्चं पञ्चं पञ्चति । पञ्चः खण्ड-
 ततो सुम् । स्त्रियां टाप् ।) दारुहरिद्रा ।

इत्यमरः । २।४।१०२ ॥

पञ्चा, स्त्री, (पञ्चते इति पञ्चः घित्वादङ् तत-
 टाप् ।) पाकः । इत्यमरः । ३।२।८ ॥ (पञ्च-
 त्यसौ इति पञ्चादच् स्त्रियां टाप् । पाक-
 कर्त्री ॥)

पञ्चिः, पुं, (पञ्चतीति । पञ्च+“सर्वधातुभ्यः इन् ।”
 उणां । ४।११७ । इति इन् ।) अग्निः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चनम् । इति संक्षिप्तसार-

याकरणम् ॥

पञ्चेलिमः, पुं, (पञ्चत्यसौ इति । “पञ्च शलि-
 मच् ।” उणां । ४।३७ । इति शलिमच् ।)

सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ कर्त्तुरना-
 यासेन स्वयं पक्वे, त्रि । (स्वयमेव पञ्चते पञ्चः
 कर्मकर्त्तरि केलिप्रत्ययः ।) यथा, पञ्चेलिमा-
 स्तखुलाः । इति सुश्रवोद्ययाकरणम् ॥ (यथा न

मनौ । ४ । १७२ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूक-
भट्टः । “यथा भूमिरुपवीजमात्रा तदैव प्रचुर-
पचेलिमफलत्रैहिस्तवकसम्बलिता न भवति ॥”
पचेलुकः पुं, (पचत्योदनादीन् । पचो बाहु-
लकादेलुकः ।) सूदः । पाचकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
पचः, [स] य, (वीक्षार्थे पादं पादमिति पञ्चावः
ततः शस् ।) पादं पादम् । इति संचिप्रसार-
आकरणम् ॥
पचमानः, त्रि, (पचतेऽसौ इति । पच् + कर्मणि
शानच् ।) वर्तमानपचनकर्मताश्रयः । वर्त-
मानपाकविशिष्टतण्डुलादि । इति आकरणम् ॥
पच, इ रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट्-इदित् ।) रोध आवरणम् ।
पञ्जरः । सौत्रधतुरयम् । इति दुर्गादासः ॥
पञ्जः, पुं, (पञ्जं जातः । पद् + जन् + कर्त्तरि
ङः ।) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शूद्रस्य
पद्जातत्वसुक्तं श्रुतौ यथा,—
“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
उरू तदस्य यत् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो यजायत ॥”)
पञ्भटिका, स्त्री, कन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा,
“प्रतिपद्यमकितयोऽशमात्रा
नवमगुरुत्वविभूषितमात्रा ।
पञ्भटिका पुनरत्र विवेकः
कापि न मध्यगुरुगण एकः ॥”
उदाहरणं यथा,—
“तरलवतंसाश्चिह्नस्कन्ध-
श्चलतरपञ्भटिकाकटिवन्धः ।
मौलिसपलशिखिचन्द्रकटन्दः
कालियशिरसि नगर्तं मुकुन्दः ॥”
इति कन्दोमञ्जरीमात्रावृत्ताः ५ स्तवकः ॥
(तथा च भगवच्छंकराचार्यकृतमोहसुहरे ४ ।
“मा कुरु धनजनयौवनगर्वम्
हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा
ब्रह्मपदं प्रविशामि विदित्वा ॥”)
चुद्रघण्टिका । इति कन्दोमञ्जरीटीका ॥
पच, [न] त्रि, संख्याविशेषः । पांच इति भाषा ।
बहुवचनान्तोऽयम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
मनुः । ११ । १६५ ।
“पुण्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥”)
तद्वाचकानि यथा । पाण्डवः १ शिवायम् २
इन्द्रियम् ३ स्वर्गः ४ व्रताग्निः ५ महापापम् ६
महाभूतम् ७ महाकायम् ८ महामखः ९
पुराणलक्षणम् १० अङ्गम् ११ आणाः १२ वर्गः
१३ इन्द्रियार्थः १४ वाणः १५ । इति कविकल्प-
लता ॥ पञ्चसंख्याविशिष्टे, त्रि । यदुक्तम् । “संख्या-
संख्ये ह्यादश त्रिषु ॥” इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥
पञ्चकं, त्रि, (पञ्चैव इति स्वार्थे कन् ।) पञ्च ।
यथा, भाषापरिच्छेदे । ३३ । “संख्यादि-
पञ्चकं कालदिष्टोः शब्दश्च ते च खे ।” इति ॥
(पञ्च संख्यापरिमाणस्य । “तदस्य परि-

माणम् ।” ५ । १ । ५७ । इत्यनुवृत्तौ “संख्यायाः
संज्ञा संज्ञस्त्रयाध्ययनेषु ।” ५ । १ । ५८ । इति
पञ्चसङ्ख्यापरिमिति संघार्थे कन् प्रत्ययः । धनि-
ष्ठादि पञ्चनक्षत्रम् । यथाह चिन्तामणिः ।
“अग्निचौरभयं रोगो राजपीडा धनचर्तः ।
संग्रहे ढणकाष्टानां कृते वखादिपञ्चके ॥”
पञ्चभिः क्रीतम् । “संख्याया अतिशदन्तायाः
कन् ।” ५ । १ । १२ । इति कन् । पञ्चभिः क्रीते
द्रव्यविशेषे ॥)
पञ्चकपालः, पुं, पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरो-
डाशः । (“संस्कृतं भक्षाः ।” ४ । २ । १६ । इत्यण्
ततो “द्विगोर्लुगनपत्ये ।” ४ । १ । ८८ । इत्यणो
लुक् ।) स तु यज्ञविशेषः । यथा । “परा वा
यश्च यज्ञं पञ्चून् वपति योऽभिसुहृत्सयते पञ्च-
कपालः पुरोडाशो भवति ।” इत्यादि यजुर्वेदीय-
श्रुतिः ॥ (पञ्चानां कपालानां समाहारः । पर-
निपातः ।) कपालपञ्चके, स्त्री ॥
पञ्चकर्म, [न] स्त्री, (पञ्चानां कर्मणां समा-
हारः ।) पञ्चप्रकारशारीरिकचिकित्साविशेषः ।
यथा,—
“वमनं रेचनं नखं निरुहश्चानुवासनम् ।
पञ्चकर्मैदमन्यच्च कर उत्क्षेपणादिकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाषापरिच्छेदोक्तानि
पञ्चकर्माणि । यथा, तत्रैव ६ ।
“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥”)
पञ्चकषायः, पुं, (पञ्चविधः कषायः । अथवा
पञ्चानां वृक्षाणां कषायः वल्कलरसः । कचित्त्वयं
बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते । तत्र तु पञ्च च ते
कषायाश्चेति एवमेव ।) महास्नानीयपञ्चप्रकार-
कषायद्रव्यम् । यथा,—
“जम्बुशाल्मलिवात्यालं वकुलं वदरं तथा ।
कषायाः पञ्च विज्ञेया देवाः प्रीतिकराः शुभाः ॥”
इति दुर्गातुसवपद्धतिः ॥
पञ्चकृत्यः, पुं, (पञ्चं विस्तृतं कृत्यं शाखापल्लवा-
दिकं यत्र ।) पक्तपौडकृत्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्त्री, पञ्चं प्रपञ्चितं कृत्यं कार्यं सृष्ट्यादिकम् ।
सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुग्रहात्मकं कार्यम् इति
भावः । यथाह चिन्तामणिः ।
“यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुग्रहात्मकम् ।
कृत्यं पञ्चविधं शश्वद्भासते तं गुमः शिवम् ॥”)
पञ्चकोलं, स्त्री, पाचनविशेषः । यथा,—
“पञ्चकोलं कणामूलं क्षणाचयामिनागरैः ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः ।
“पञ्चकोलं रसे पाके कटुकं रुचिकृन्मत्तम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातशुत ।
गुल्मघ्नीहोदराणाहमूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।
“पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः श्रुतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”
इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (पञ्चकोलवृत्तसुक्तं चरके
चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ।

“पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचित्रकनागरैः ।
सचारैरर्हपलिकैर्दिः प्रस्यं सर्पिषः पचेत् ॥
कल्कैर्हृषिकमूलस्य तुलार्हस्य रसेन च ।
दधिमण्डातकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ।
श्वयथुं वातविष्टम् गुल्माशंसि च नाशयेत् ॥”)
पञ्चकोषाः, पुं, (पञ्च च ते कोषाश्चेति ।) कोषा
इवात्माच्छादकत्वेन कोषाः । ते च पञ्चविधाः ।
यथा । अन्नविकारत्वात् स्थूलशरीरं अन्नमय-
कोषः १ ॥ पञ्चकर्मेन्द्रियसहितप्राणपञ्चकं प्राण-
मयकोषः २ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहितं मनः मनो-
मयकोषः ३ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहिता बुद्धिः
विज्ञानमयकोषः ४ ॥ अहङ्कारात्मकोऽविद्या-
त्मको वा आनन्दमयकोषः ५ ॥ इति शिव-
गीतामतम् ॥ * ॥ अपि च ।
“पितृसुक्ताज्जाह्नवीयाज्जातोऽग्नेनैव वदते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोद्धं तदभावतः ॥”
इत्यन्नमयकोषः १ ॥
“पूर्णं देहे बलं यच्छन्नक्षणां यः प्रवर्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥”
इति प्राणमयकोषः २ ॥
“अहन्तां ममतां देहे गृहादौ च करोति यः ।
कामादवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥”
इति मनोमयकोषः ३ ॥
“लीना सुप्तौ वपुर्वीधे व्यापुयादानखायगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयश्चन्द्रभाक् ॥”
इति विज्ञानमयकोषः ४ ॥
“काचिदन्तर्मुखावृत्तिरानन्दप्रतिविम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ॥”
इत्यानन्दमयकोषः ५ ॥ इति पञ्चदशी ॥
पञ्चचारगणः, पुं, (पञ्चानां चाराणां गणः ।)
चारपञ्चकम् । पञ्चलवणम् । यथा,—
“चारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चचाराभिधो गणः ।
काचसैन्धवसामुद्रविट्सौवर्चलकैः समैः ॥
स्यात् पञ्चलवणं तच्च मृच्चोपेतं षड्राज्यम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चखटुं, स्त्री स्त्री, (पञ्चानां खट्वानां समाहारः ।)
पञ्चखट्वाः समाहृताः । इति आकरणम् ॥
पञ्चगणयोगः, पुं, (पञ्चानां गणो यत्र स एव
योगः ।) विदारी गन्धा वृद्धती पृथ्विपण्यौ
निदिग्धिका श्वदंष्ट्रा एता मिलिताः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चगवं, स्त्री स्त्री, पञ्चानां गवां समाहारः ॥
(समासे टच् ।) पञ्चगावः समाहृताः । इति
आकरणम् ॥
पञ्चगवधनः, त्रि, पञ्च गावो धनं यस्य । इति
सुश्रुबोध्याकरणम् ॥
पञ्चगव्यं, स्त्री, (गोर्विकारः गव्यम् । पञ्चगुणितं
गव्यम् ।) गोसम्बन्धिपञ्चप्रकारद्रव्यम् । (यथा,
मनुः । ११ । १६५ ।
“भक्ष्यभोज्यापहरणं यानशय्यासनस्य च ।
पुण्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥”)

पञ्च

तत्तु गोमयगोमूत्रद्वयदधितरूपम् । यथा,—
 “पञ्चगव्यं दधिचौरघृतगोमूत्रगोमयैः ।” इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥ तत्परिमाणं यथा,—
 “पलमात्रं दुग्धभागं गोमूत्रं तावद्व्यते ।
 घृतञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकत्रयम् ॥
 दधि प्रसृतमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
 अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इत्यते ॥”
 इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ * ॥ अपि च ।
 “गोशुक्लद्विगुणं मूत्रं पयः स्यात्तच्चतुर्गुणम् ।
 घृतं तद्विगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्ये तथा दधि ॥” * ॥
 तस्य पानफलं यथा,—
 “पञ्चगव्येन पूतन्तु वाजिमेधफलं लभेत् ।
 गव्यन्तु परमं मेध्यं गव्यादन्यत्र विद्यते ॥
 सौम्ये सुहृत्ते संयुक्ते पञ्चगव्यन्तु यः पिबेत् ।
 यावज्जीवकतात् पापात् तत्तच्छणादेव मुच्यते ॥”
 गव्यानां देवप्रतीतिकरत्वं यथा,—
 “दध्ना हि त्रिदशाः सर्वे चौराश्च स महेश्वरः ।
 घृतेन पावको नित्यं पायसेन पितामहः ॥
 सकृदत्तेन प्रीयन्ते वर्षाणाञ्च त्रयोदश ।
 तां दत्त्वा चैव पीत्वा च प्रेतो मेध्यस्तु जायते ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
 तस्य विशेषो यथा,—
 “पयः काञ्चनवर्णायाः श्वेतवर्णोऽथ गोमयम् ।
 गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलवर्णाभवं घृतम् ॥
 दधि स्यात् कृष्णवर्णाया दध्मेदकसंमायुतम् ।
 गोमूत्रमाषकाण्यष्टौ गोमयस्य चतुष्टयम् ॥
 चौरस्य द्वादश प्रोक्ता दधस्तु दश उच्यते ।
 घृतस्य माषकाः पञ्च पञ्चगव्यं मलापहम् ॥”
 इति गारुडं प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥
 पञ्चगुः, त्रि, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः । इति सख-
 बोधयाकरणे द्विगुसमासः ॥
 पञ्चगुप्तः, पुं, (पञ्चानामिन्द्रियाणां चापल्यं गुप्तं
 यत्र । यद्वा पञ्चानां पदार्थानां गुप्तः गोपनं
 यत्र ।) चार्वाकदर्शनम् । (करौ चरणौ शिर-
 स्चेति पञ्चाङ्गानि गुप्तानि अस्य ।) कच्छपः ।
 इति मेदिनी ॥
 पञ्चगुप्तिरसा, स्त्री, (पञ्चधा गुप्तौ रसोऽस्याः ।)
 सूक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पञ्चचामरं, स्त्री, षोडशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
 यथा,—
 “प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥”
 इति कुन्दोमञ्जरी ॥ ४॥ (अस्मोदाहरणमाह तत्रैव)
 “सुरदुग्धलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते
 लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ॥
 सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-
 स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥”
 पञ्चचौरः, पुं, (पञ्च चौराण्यस्य । बौद्धधर्माव-
 लम्बि-जिनभेदः । पञ्च चौराणि स्वरभेदा अस्य ।)
 मञ्जुषोपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पञ्चचूडा, स्त्री, (पञ्चसङ्काः चूडाः शिरोरत्नानि
 यस्याः ।) अक्षरीविशेषः । इति पुराणम् ॥
 (यथा, रामायणे । ६ । ६२ । ७१ ।

पञ्चत

“उर्वशी मेनका रम्भा पञ्चचूडा तिलोत्तमा ।
 उपानृत्यंस्तु काकुत्स्थं प्रहृष्टा रक्षसो वधात् ॥”
 पञ्चजनः, पुं, (पञ्चभिर्भूतैर्जन्यतेऽसौ । पञ्च +
 जन + कर्मणि घञ् । “जनिवध्योश्च” । ७ । ३ । ५ ।
 इति न वृद्धिः ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३५५ ।
 “सद्भावश्रमादिका देवस्तेन श्रीशब्दलाञ्छिताः ।
 पञ्च पञ्चजनेन्द्रेण पुरे तस्मिन् निवेशिताः ॥”)
 दैत्यविशेषः । स च संज्ञादस्य कृतौ पत्न्यां जातः ।
 (यथा, श्रीभागवते । ६ । १८ । १४ ।
 “संज्ञादस्य कृतिर्भार्याऽस्तुतः पञ्चजनं ततः ॥”
 अपरौ दैत्यभेदः । श्रीकृष्णः एनं हत्वा सान्दी-
 पनिमुनये अस्य मृतं पुत्रं गुरुदक्षिणास्वरूपं
 ददौ । यथा, भागवते । ३ । ३ । २ ।
 “सान्दीपनेः सकृत् प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ।
 तस्मै प्रादात् वरं पुत्रं मृतं पञ्चजनोदरात् ॥”
 अस्यास्या पाञ्चजन्यनामा शृङ्गो जातः । स च
 श्रीकृष्णस्य । यथा,—
 “पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ॥”
 इत्यादि श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । १५ ॥ (प्रजा-
 पतिः । यथा, भागवते । ६ । ४ । ५१ ।
 “एषा पञ्चजनस्याङ्ग ! इहिता वै प्रजापतेः ।
 असिक्ती नाम पत्नीत्वे प्रजेश्च । प्रतिगृह्यताम् ॥”
 सगरराजपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १५ । ६ ।
 “केशिन्यस्तु सगरादसमञ्जसमात्मजम् ।
 राजा पञ्चजनो नाम बभूव स महाबलः ॥”
 गन्धर्वाः पितरो देवा अमुरा रक्षांसि पञ्चजन-
 पदवाच्यानि भवन्ति । इति चिन्तामणिः ॥
 पञ्चजनी, स्त्री, पञ्चानां जनानां समाहारः ततो
 डीप् । इति याकरणम् ॥ (विश्वरूपकन्या ।
 यथा, भागवते । ५ । ७ । १ । “तदनुशासनपरः
 पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥”)
 पञ्चजनीनः, पुं, (पञ्चसु जनेषु व्याप्तः । दिक्-
 संख्ये संज्ञायामिति समासः । पञ्चजने हितम् ।
 पञ्चजनादुपसङ्गानमिति खः । पां । ५ । १ । ६ ।
 वार्तिके ।) भण्डः । इति हलायुधः ॥ पञ्च-
 जनसम्बन्धिनि पञ्चजन्याः प्रभौ च त्रि ॥
 पञ्चज्ञानः, पुं, (पञ्चानां पदार्थानां ज्ञानमस्य ।)
 बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पञ्चतत्त्वं, स्त्री, पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः ।
 इति याकरणम् ॥
 पञ्चतत्त्वं, स्त्री, (पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः ।)
 पञ्चभूतम् । इति खरोदयः ॥ पञ्चमकारः । मद्य-
 मांसमत्स्यसुद्रामैथुनरूपम् । यथा,—
 “मद्यं मांसं तथा मत्स्यं सुद्रां मैथुनमेव च ।
 पञ्चतत्त्वमिदं देवि ! निर्वाणमुक्तिहेतवे ॥
 मकारपञ्चकं देवि ! देवानामपि दुर्लभम् ॥”
 इति कैवल्यतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ वैष्णवानां यथा,—
 “तत्त्वज्ञानमिदं प्रोक्तं वैष्णवे षड्गु यत्नतः ।
 गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं मनस्तत्त्वं सुरेश्वरि ! ॥
 देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पञ्चतत्त्वं वरानने ! ॥
 तत्रादौ श्रीगुरोस्तत्त्वं स्नेहाद्वयमि पार्ष्वति ! ॥

पञ्चती

सतैलं वर्त्तिकायुक्तं देहस्थं ब्रह्मतेजसम् ।
 गुरुणा मन्त्रदानेन तत्सूत्रं दीपितं भवेत् ॥
 देवतायाः शरीरं हि मन्त्रादुत्पद्यते ध्रुवम् ।
 अत एव हि तस्यात्मा देवरूपो न संशयः ॥
 ईश्वरस्य तु यद्दीर्घं तदेव अक्षयात्मकम् ।
 तेन वर्णात्मकं देहं जन्तोरेव न संशयः ॥
 मन्त्रवर्णं सर्ववर्णमयास्ते परमेश्वरि ! ॥
 वर्णतत्त्वमिदं देवि ! सर्वस्य मम यद्वेत् ॥
 स्वयं देवो न चान्योऽस्मि निर्मलो देवरूपकः ।
 सर्वत्र देवतां ध्यायेत् ढण्गुल्मलतादिषु ॥
 ध्यानेन लभते सर्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः ।
 ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानं न सिध्यति ॥
 इति ते कथितं तत्त्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि ! ॥
 यज्ज्ञानादमरत्वञ्च विष्णुरूपो भवेन्नरः ॥
 ते नरा नहि गच्छन्ति कदाचिद्यममन्दिरम् ॥”
 इति निर्वाणतन्त्रे १२ पटलः ॥
 पञ्चतपाः, [स्] त्रि, (अग्न्यादिभिः पञ्चभिस्तेजैः-
 पदार्थैस्तपति यः । पञ्च + तप् + अतुन् ।)
 अग्निचतुष्टयस्यैव पञ्चकसाध्यतपोविशिष्टः । यथा,
 “तेजस्मिन्ने तेजस्वी दवीयानपि गम्यते ।
 पञ्चमः पञ्चतपस्तपनो जातवेदसाम् ॥”
 इति माघे । २ । ५१ ॥
 पञ्चतयं, त्रि, (पञ्च अवयवा यस्य । अवयवे
 तयप् ।) पञ्चावयवम् । इति याकरणम् ॥
 पञ्चतन्त्रात्रं, स्त्री, (पञ्चगुणितं शब्दादिभूतसङ्ख्या-
 त्मकं तन्त्रात्रम् ।) तामसाहङ्कारोत्पन्नमहा-
 भूतोपादानकारणशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तदा-
 श्रयद्रव्याणि च । इति सांख्यभाष्यम् ॥
 पञ्चता, स्त्री, (पञ्चानां भूतानां भावः । पाञ्चभौति-
 कस्य शरीरस्य पञ्चधाभावे आरम्भकाराणां भूतानां
 तद्भावापत्तौ सत्यां औपचारिकत्वात् ।) मृत्युः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ (यथा, भागवते ।
 ७ । ८ । ५२ ।
 “स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते ! ॥
 नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥”)
 देहारम्भकाराणां पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानां
 स्वांशसंक्रमणात् पृथक्त्वम् । इति भरतः ॥ पञ्च-
 भावः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ८ ।
 १५१ ।
 “धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥”)
 पञ्चतिक्तं, स्त्री, (पञ्चगुणितं तिक्तम् ।) तिक्तद्रव्य-
 पञ्चकम् । यथा । निम्बान्मृताष्टपटोलनिदि-
 भिकाः । इत्यादि चक्रपाणिदत्तः ॥
 पञ्चतीर्थी, स्त्री, (पञ्चानां तीर्थानां समाहारः ।
 डीप् ।) तीर्थपञ्चकम् । यथा । “विषुवद्विषे
 प्राप्ते पञ्चतीर्थीविधानतः ।” इति तिथितत्त्वम् ।
 पञ्चतीर्थीयाह । (तानि च भिन्नदेशे भिन्न-
 रूपाणि, तत्र काशीस्थानि । यथा, काशीखण्डे ।
 १०० । ३६—४० ।
 “ज्ञानवापीसुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
 तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
 ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ॥”)

पञ्चन

पुरुषोत्तमस्थानि यथा,—

“मार्कण्डेये वटे कण्ठे रौहिणेये महीदधौ ।
इन्द्रद्युम्नसरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विदते ॥”

इति तीर्थतत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च । नाना-
स्थानस्थानि यथा,—

“प्रथिद्यां यानि तीर्थानि सर्वाण्येवाभिषेचनात् ।
तत्पञ्चतीर्थस्नानेन समं नास्त्यत्र संशयः ॥
एकादश्याच्च विश्रान्तौ द्वादश्यां शौकरे तथा ।
त्रयोदश्यां नैमिषे च प्रयागे च चतुर्दशी ॥
कार्तिक्यां पुष्करे चैव कार्तिकस्य सितासिते ।
कालेष्वेषु नरः स्नात्वा सर्वं पापं व्यपोहति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पञ्चत्वं, स्त्री, (पञ्चानां चित्यादिभूतानां भावः ।)
मरणम् । पञ्चानां भावः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“पञ्चधासम्भूतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
पञ्चभिः स्वशरीरोत्पैस्तत्र का परिवेदना” ॥

तथा, भागवते । १ । १५ । ४१ ।

“मृत्वावपानं सोत्सर्गं तं पञ्चमे ह्यजोहवीत् ॥”

पञ्चदशः, त्रि, पञ्चदशानां पूरणः । (पूरणे ङट् ।

पञ्चाधिका दश यत्र वा ।) पीनेर इत्यादि

भाषा । तत्संख्यामात्रवाचित्वे नान्तबहुवच-

नान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकशब्दः ।

(यथा, अथर्ववेदे । ११ । १ । १६ । “पितामहाः

पितरः प्रजोपजाहं पक्षा पञ्चदशस्ते अस्मि ॥”

तिथिः । इति कविकल्पलता ॥

पञ्चदशी, स्त्री, (पञ्चदशानां पूरणी । ङट् ।

डोप् ।) पूर्णिमा । अमावास्या । इति

मेदिनी ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । १४६ ।

“पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुस्तके ।

ऋतुसन्धिषु सुक्ता वा आद्विकं प्रतिगृह्य च ॥”

(पञ्चदशप्रकरणानि सन्त्यस्याम् ।) श्रीमद्भारती-

तीर्थविदारणसुनीश्वरकृतो वेदान्तग्रन्थविशेषः ॥

पञ्चदीर्घ, स्त्री, (शरीरस्य स्मृतिशास्त्रोक्तलक्ष-

णकपञ्चस्थलं दीर्घं पञ्चसु अवयवेषु दीर्घलक्ष-

णकमित्यर्थः ।) शरीरपञ्चावयवलक्षणविशेषः ।

यथा,—

“बाहू नेत्रद्वयं कुक्षिर्द्वे तु नासे तथैव च ।

स्तनयोन्तरश्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥”

इति सासुद्रकम् ॥

पञ्चधा, य, (पञ्चन् + “संख्यायाविधार्थं धा ।”

५ । ३ । ४२ । इति धा ।) पञ्चप्रकारम् । इति

व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । १६ । ३७ ।

“धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय खजनाय च ।

पञ्चधा विभजन् वित्तमिहामुत्र च मोदते ॥”

पञ्चनखः, पुं, (पञ्च नखा यस्य ।) हस्ती । कूर्मः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ यावः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

भक्षणीयपञ्चनखा यथा,—

“शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चभः ॥”

इति स्मृतिः ॥

(तथाच याज्ञवल्क्यः । १ । १७७ ।

“भक्ष्याः पञ्चनखाः सैधामोधाकच्छपश्लकाः ।

शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुङ्गकरोहिताः ॥”

पञ्चप

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्दिजैः ।
कौशल्याज ! शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥”

इति भट्टिः । ६ । १३१ ॥

पञ्चनदः, पुं, (पञ्च पञ्चसङ्ख्याकाः नदाः सन्त्यत्र ।

समासे टच् ।) पञ्चनदीयुक्तदेशविशेषः ।

पञ्जाव इति पारस्यभाषा । तस्य नामान्तरम् ।

वाङ्गीकः मद्रदेशश्च । ता नदी यथा । शतद्रुः

१ विपाशा २ इरावती ३ चन्द्रभागा ४ वितस्ता

५ । इति पुराणम् ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २४८ ।

“रुद्रः पञ्चनदे जातु दुस्तरैः सिन्धुसङ्गमैः ॥”)

पञ्चानां नदीनां समाहारे स्त्री ॥ (यथा,

रामायणे । ३ । ४३ । २१ ।

“ततः पञ्चनदं हतुं विचेतयं समन्ततः ॥”

तच्च काशीस्थनदीपञ्चकरूपं तीर्थम् । यथा,

काशीखण्डे । ५६ । ११३—११६ ।

“किरणाधूतपापे च तस्मिन् धर्मनदे शुभे ।

सवन्यौ पापसंहर्त्ता वाराणस्यां शुभद्रवे ॥

ततो भागीरथी प्राप्ता तेन दैलीपिना सह ।

भागीरथी समावाता यमुना च सरस्वती ॥

किरणाधूतपापा च पुण्यतीया सरस्वती ।

गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनदीश्च कीर्तिताः ।

अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७६ ।

“अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताश्रनः ।

पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥”

अमुरभेदः । यथा, हरिवंशे । १२० । ८८ ।

“हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महासुरम् ॥”

पञ्चनिम्ब, स्त्री, (पञ्चानां स्त्रीयपुष्पमूलदि-

रूपाणां निम्बानां समाहारः ।) निम्बवृक्षस्य-

पत्रलक्षपुष्पफलमूलानि । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पञ्चनिम्बानु तत्पुष्पमूलवल्कफलच्छदेः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चनी, स्त्री, (पञ्चाते प्रपञ्चाते पाशक्रीडा-

नियमो यत्र । पञ्च विस्तारे + लुट् स्त्रियां

डोप् ।) शारिङ्गजला । इति शब्दरत्नावली ॥

(पाशार ङक् इति भाषा ।)

पञ्चनीराजनं, स्त्री, पञ्चानां नीराजनानां समा-

हारः । पञ्चप्रकारारात्रिकम् । इति कालोत्तर-

तन्त्रम् ॥ अस्य विवरणं नीराजनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चपत्नी, [न्] पुं, (अकारादि-ओकारान्ताः

अइउएओरूपाः पञ्चस्वराः पञ्चिणः पञ्चि-

स्वरूपा यत्र ;) पारिभाषिकपञ्चपञ्चकहारा

त्रिकालबोधकप्रश्नग्रन्थः । यथा,—

“प्रणम्य श्रीमहादेवं सर्वश्रास्त्रविशारदम् ।

भविष्यदर्शबोधाय प्रपञ्चमुनयो मुदा ॥

तेषां वचनमाकर्ण्य निजगाद महेश्वरः ।

त्रिकालज्ञानबोधार्थं पञ्चपत्नी प्रदर्शयते ॥

अनेन श्रास्त्रसारेण लोकैः कालत्रयं प्रति ।

वलावलानि दृश्यन्ते सर्वकार्येषु निश्चितः ॥

आगतं प्रच्छकं दृष्ट्वा देवज्ञः सावधानतः ।

यद्यत् करोति कर्माणि तस्मात् सर्वं विचारयेत् ॥”

पञ्चप

ऊर्ध्वावलोकने जीवस्वधोदृष्टौ तु मूलकम् ।
समदृष्टौ भवेद्वातुरेताश्चिन्ताप्रभेदतः ॥”

तत्र ।

“ललाटे पुत्रचिन्ता स्यात् कामचिन्ता च कण्ठके ।

बाहुभ्यां वस्तुचिन्ता च आधिचिन्ता तथोदरे ॥

कटौ विच्छेदचिन्ता च शत्रुचिन्ता च गुह्यके ।

दुःखचिन्ता भवेत् पादे एते चिन्ताप्रभेदकाः ॥” * ॥

अपरञ्च ।

“अक्षरं पञ्चिमुक्तञ्च दिग्देवतदिनानि च ।

कालं वर्णं बलं मित्रं धातुमूलादिकं क्रमात् ॥

आरूढप्रपञ्चलभ्यः प्रथमाक्षरतोऽपि वा ।

प्रच्छकस्य वचः शुक्ला ग्राह्यो वर्णः खरस्तथा ॥ * ॥

खरेण कल्पयेद्द्वारं वारात् पक्षी प्रजायते ।

पञ्चिणो जायते वाक्यं वाक्याच्च फलसम्भवः ॥” * ॥

“अकारादियोकारान्ताः स्वराः पञ्च प्रकीर्तिताः ।

मुक्तार्थं कल्पयेद्द्रुपं स्वरास्ते पञ्चिरूपिणः ॥

अकारः श्येन आख्यात इकारः पिङ्गलस्तथा ।

उकारो वायसश्चैव एकारस्ताम्रशेखरः ।

ओकारो नीलकण्ठश्च स्वरास्ते पञ्चिसंज्ञकाः ॥

अकारः पूर्वदिग्भागे इकारश्चैव दक्षिणे ।

उकारः पश्चिमे ज्ञेय एकारश्चोत्तरे तथा ॥

शेषस्थानेषु सर्वेषु ओकारस्तु प्रकीर्तिताः ।

शकुनानां क्रियागत्या दाते युद्धे जयाजयौ ॥

प्राक्श्वेनः पिङ्गलो याम्ये पश्चिमे काक उच्यते ।

उत्तरे ताम्रचूडश्च कलापी मध्यगः स्मृतः ॥

डङ्गणाक्षरकेर्हो नान् ककारादीस्तु विन्यसेत् ।

अकारादिषु हान्तांस्तानेकैकं षट् परिक्रमात् ॥

अखरे कक्का वर्णा धमवाश्च भवन्ति हि ।

खजटा नमशा वर्णा इकारे परिकीर्तिताः ।

गभताः पयवा वर्णा उखरे स्युर्यथाक्रमम् ॥

घटथाः फरसा एते वर्णा एखरमात्रगाः ।

चठदा वलहा वर्णा ओखरे परिकीर्तिताः ॥ * ॥

प्रथमे रविभौमौ च द्वितीये चन्द्रचन्द्रजौ ।

तृतीये जीववारश्च चतुर्थे भृगुवासरः ॥

पञ्चमे मन्दवारश्च पञ्चिण्यां क्रमशो लिखेत् ।

नन्दा भद्रा जयारिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥

अकारे मेघसिंहालिः इः कन्यायुगमककाटाः ।

उकारे चापमीनौ च एकारे च तुलाद्वयौ ॥

ओकारे मृगकुम्भौ च एवं राशिश्च संलिखेत् ।

स्वराधः स्थापयेत् खेटान् राशेर्यो यस्य नायकः ॥

अकारे सप्त ऋक्षाणि रेवत्यादिक्रमेण च ।

पञ्च पञ्च इकारादवेवमृच्छं स्वरोदये ॥ * ॥

प्रथमे चाश्विनी पूर्वं पञ्चनक्षत्रमुच्यते ।

अतः क्रमात् द्विष्ट चैव पञ्च पञ्च च तारकाः ॥ * ॥

स्वराणाञ्च क्रमेणैव देवताः परिकीर्तिताः ।

ईश्वरः पवनश्चैव इन्द्राकाशः सदाशिवः ॥ * ॥

प्राच्यां पृथ्वी गुरुश्चैव याम्यां शुक्रो जलं तथा ।

अङ्गारकः पश्चिमेऽग्निर्धुवो वायुस्तथोत्तरे ॥

सूर्यपुत्रस्तथाकाशे ऊर्ध्वमेवं लिखेत्ततः ।

क्षितौ ब्रह्मा जले विशुस्तथा रुद्रो हुताशने ॥

ईश्वरः पवने चैव तथाकाशे सदाशिवः ।

भूतो मयूरः कुजश्च कुकुटो वर्त्तमानकः ॥

बलिभुक् श्येनकौ ख्यातौ भविष्यन्तौ सुनिश्चितम् ।
श्येनो हिरण्यवर्णश्च पिङ्गलः शुक्लवर्णकः ॥
काको रक्तोऽसितश्चित्रः कुक्कुटः श्यामलः शिखी ।
काको बलीयान् सर्वेभ्यस्तस्मात् श्येनो हि

दुर्बलः ॥

कुक्कुटो दुर्बलस्ताभ्यां पिङ्गलस्तेभ्य ऊनकः ।
सर्वेभ्यो दुर्बलः पक्षी नीलकण्ठो न संशयः ॥
बली मयूरात् कुजस्तु ताम्रचूडस्तथोर्बली ।
एतेभ्यो बलवान् श्येनश्चतुर्थो वायसो बली ॥ * ॥
मित्रं मयूरः श्येनस्य मयूरस्य च पिङ्गलः ।
ताम्रचूडस्य सुहृदौ मयूरपिङ्गलौ तथा ॥
वायसस्यापि मित्रं स्यात् शिखी भवति सर्वदा ।
सुहृदौ पिङ्गलश्येनौ मयूराख्यशेखरौ ॥ * ॥
काककुक्कुटश्येनाश्च पिङ्गलस्य च विद्विधः ।
मयूरस्य रिपू नित्यं सर्वदा श्येनवायसौ ॥
भवतः श्येनकाकौ द्वौ ताम्रचूडस्य विद्विधौ ।
काकस्य शत्रवो नित्यं पिङ्गलश्येनकुक्कुटाः ॥ * ॥
जडदृष्टिर्भवेत् जीवो ह्यधोदृष्टिस्तु मूलकम् ।
समदृष्टिर्भवेद्वातुरेते चिन्ताप्रभेदकाः ॥ * ॥
श्येनो मूलं तथा कुजो जीवो धातुश्च वायसः ।
कुक्कुटो मूलजीवौ च मूलधातुः शिखरुदपि ॥ * ॥
श्येनो नरो बधूः कुजः पुरुषो वायसस्तथा ।
कुक्कुटः स्त्री पुमांश्चैव शिखी नपुंसकस्तथा ॥ * ॥
श्येनकुजौ द्विजश्रेष्ठौ महीपालस्तु वायसः ।
ताम्रचूडो वणिक् शूद्रो नीलकण्ठस्तथान्यजः ॥ * ॥
चतुष्पात् पिङ्गलो ज्येष्ठो द्विपदौ श्येनवायसौ ।
ताम्रचूडो नखी शङ्खी शिखरुदो पक्षिजीवकः ॥ * ॥
श्येनो मुखं कण्ठवाहू कुजो वक्षस्तु वायसः ।
कुक्कुटः पृष्ठभागः स्यात् शिखी पादयुगं क्रमात् ॥ * ॥
श्येनो भूम्यां धनं ज्ञेयं पिङ्गलो जलपङ्कयुक् ।
वायसस्तृणसङ्घाते कुक्कुटो भस्मनाटतम् ॥
श्येनः शिखी गृहानर्थं बन्धुस्थानेषु निश्चितम् ।
खगामे श्येनकुजौ तु वायसो बन्धुमाप्नुयात् ॥
कुक्कुटः परदेशे च परग्रामे तथा शिखी ।
कुजस्तु दण्डहस्तं च त्वङ्क्रोशं तु कुक्कुटः ॥
द्विक्रोशं तु तथा काकः श्येनः क्रोशं तु पूर्वतः ।
मयूरो योजने चेति तथैव दूरनिश्चयः ॥ * ॥
सुक्तौ च मासो गमने च पक्षो
राज्ये दिनानि लयनन्तु सुभे ।
मृतं च वर्षं शकुनस्य चर्या
कालप्रमाणं सुनयो वदन्ति ॥

शुक्रे चन्द्रे गुल्मवल्ली लताकन्दौ बुधे तथा ।
पत्रं गुरौ फलं सूर्ये मूलच रविजो कुजे ॥ * ॥
शुक्रे चन्द्रे भवेद्रौष्यं बुधे स्वर्णमुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्ये मौक्तिकमेव च ॥
भौमे ताम्रं शनौ लौहं राहावस्थीनि कीर्तयेत् ।
एतेषां धातुभेदश्च वाराणसमुदयक्रमात् ॥ * ॥
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
रवौ चतुर्व्यदस्थानमिष्टकानिलयो बुधे ॥
दग्धस्थानं कुजे प्रोक्तं शनौ राहौ च बाह्यभूः ।
अभीभिर्हिबुके स्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥ * ॥
रवौ भौमे च भेरुडो मयूरो वायसः शनौ ।

पादायुधः शिखी शुक्रे काककुजौ गुरौ तथा ॥
कुजकुक्कुटाविन्दुशौ क्रमोऽर्थं शुक्लकण्ठयोः ।
यस्य वारस्य यः पक्षी तदादिं गणयेद्बुधः ॥
दिनपक्षी कार्यरूपी प्रश्नपक्षी फलप्रदः ।
दिनेषु शुक्लपक्षे यत् कृष्णे रात्रिषु तत्तथा ॥
कृष्णे दिनेषु यद्यत्तत् शुक्ले रात्रिषु योजयेत् ।
बालः कुमारस्तस्मिन् वृद्धो मृत इति क्रमात् ॥
घटिका घटं घड्येवं हि फलमेषामुदीरितम् ।
किञ्चित्ताभकरो बालः कुमारस्त्वङ्गलाभदः ॥
तरुणो राज्यदो वृद्धो हानिदो मृत्युदो मृतः ।
भोजनं गमनं राज्यं निद्रा मरणमेव च ॥
एकान्तरे भवेत् कृष्णे शुक्ले स्यात् क्रमशो विदुः ।
पक्षिणां क्रमशो ज्ञात्वा फलं ब्रूयात् यथा तथा ॥
गणयेत् पञ्चपक्ष्यादौ जातभूतगणादपि ॥

शुक्लपक्षे ॥ * ॥ ततः कृष्णपक्षे ।

“भोजनं मरणञ्चैव निद्रा राज्यं तथैव च ।
गमनं पञ्चपक्षाणां कृष्णपक्षे क्रमो दिवा ॥ * ॥
राज्यं सुभिद्यमक्षोभं नष्टलाभं सदा जयम् ।
रोगमुक्तं महालाभं पक्षिणां सुकिलञ्चणम् ॥ * ॥
अनायासेन दृष्टिः स्याददृष्टधनसञ्चयः ।
भूलाभो रोगनाशश्च यात्रासिद्धी रणे जयः ॥
दूरादागमनं योगः प्रयागे पक्षिलञ्चणम् ।
राज्यादये यदि प्रश्नो लाभार्थे स्वल्पलाभदः ॥
रुजानां चिररोगः स्यात् याने हानिः क्षयो रणे ।
पुरग्रामप्रवेशश्च गमनं कलहं तथा ।
मनश्चलमारोग्यं गमनेषु विचारयेत् ॥ * ॥
राज्यलाभो जयं सौख्यमक्षोभं रोगनाशनम् ।
सुभिद्यं बहुदृष्टिश्च पक्षिणां राज्यलञ्चणम् ॥ * ॥
यात्राहानिरनादृष्टिः कार्यहानिरदर्शनम् ।
वाधिश्व दीर्घरोगश्च पक्षिणां सुपिलञ्चणम् ॥
अप्रमत्तुभयञ्चैव सर्वकार्यविनाशनम् ।
एतदेव फलं ब्रूयात् पक्षिणां मृत्युलञ्चणम् ॥ * ॥
श्येने भोक्तरि काकस्तु पाथ्यो राजा सुजङ्गमुक् ।
स्वप्रावस्थां गतः कुजः परासुस्ताम्रशेखरः ॥ * ॥
काके भोक्तरि केकी तु पाथ्यः स्यात् पिङ्गलो वृषः ।
ताम्रचूडस्तथा स्वापी श्येनः कालवर्णं गतः ॥ * ॥
मयूरे भोक्तरि तथा कुजो यात्रावर्णं गतः ।
महीपः कुक्कुटः श्येनः स्वापी काको वर्णं गतः ॥
कुजे भोक्तरि पाथ्यस्तु कुक्कुटः श्येनको वृषः ।
काको निद्रावर्णं यातो मयूरो मरणं गतः ॥ * ॥
कुक्कुटे भोक्तरि श्येनः पाथ्यो राजा तु वायसः ।
शिखी निद्रावर्णं यातः पिङ्गलः कालमाप्नुयात् ॥”
इति कृष्णपक्षस्य दिवाक्रमः शुक्लपक्षस्य रात्रिक्रम-
श्च ॥ खरोऽपि यथा । अमुमेदिते । उक्तोदितेन ।
ओमित्येवायुः । इत्येव जुहो । एवमुक्तोऽसि ॥ * ॥
“श्येने भोक्तरि कुजः स्यात् पाथ्यः काको मही-
पतिः ।

ताम्रचूडो निद्रितश्च शिखी कालवर्णं गतः ॥ * ॥
मयूरे भोक्तरि श्येनः पाथ्यः कुजो महीपतिः ।
स्वप्रावस्थां गतः काकस्ताम्रचूडो मृतस्तथा ॥ * ॥
कुक्कुटे भोक्तरि शिखी सदा गमनमाप्नुयात् ।
श्येनो महीपतिः कुजः स्वापी काको मृतिं गतः ॥ * ॥

काके भोक्तरि यात्रायां ताम्रचूडः शिखी वृषः ।
निद्रायां रमते श्येनः कुजः कालवर्णं गतः ॥ * ॥
कुजे भोक्तरि यात्रायां वायसः कुक्कुटो वृषः ।
नीलकण्ठस्तथा स्वापी श्येनो मृत्युवर्णं गतः ॥”
इति शुक्लपक्षस्य दिवाक्रमः कृष्णपक्षस्य रात्रि-
क्रमश्च ॥ * ॥ खरोऽपि यथा । अहिपुरेभ्यो ।
गोकरिपुरे । एकोनरिपुः । उपेन्द्रो हरिः ।
विष्णुस्ते लोकः ॥ * ॥
“इत्युक्तं पक्षिणां कार्यं लाभालाभं शुभाशुभम् ।
येन विज्ञानमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥
तावन्नर्जन्ति शास्त्राणि शकुनानामनेकशः ।
यावन्न श्रूयते पक्षिशकुनं शङ्करोदितम् ॥”
इति श्रीमहादेवविरचितं पञ्चपक्षिशकुनं
समाप्तम् ॥

पञ्चपक्षिका, स्त्री, (पञ्च पक्ष पक्षान्यस्याः । ततः
कप् कापि अतः इत् ।) गोरक्षीचुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चपक्षवं, स्त्री, (पञ्चानां पक्षवानां समाहारः ।)
आमादिपञ्चपक्षकम् । यथा,—
“आमृजम्बुकपित्यानां बीजपूरकवित्तयोः ।
गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपक्षवम् ॥”

इति शुब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेषपञ्चपक्षवं यथा,—
आमाश्वत्यवटपकंटीयज्ञोऽङ्गुष्ठराणि । तान्त्रिकः
कर्मणि पञ्चपक्षवं यथा,—
“पनसाम्” तथाश्वत्यं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपक्षवमुक्तञ्च सुनिभिस्तन्वेदिभिः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

पञ्चपात्रं, स्त्री, पञ्चानां पात्राणां समाहारः । इति
याकरणम् ॥ पञ्चपात्रकरणकपार्वणविधिक-
आहम् । तत्तु अन्वष्टकाआहम् । अमावस्या-
मृतप्रेतपञ्चमृतसास्वत्सरिकं सपिण्डीकरणञ्च ।
इति लोकप्रसिद्धम् ॥

पञ्चपित्तं, स्त्री, (पञ्चविधं पित्तम् ।) पित्तपञ्च-
कम् । यथा,—

“वराहच्छागमहिषमतस्यमायूरपित्तकम् ।
पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्वेभ्यो हि कर्मसु ॥”

इति वैद्यकम् ॥

पञ्चप्रदीपः, पुं, (पञ्चसंख्यकाः प्रदीपा यत्र ।)

पञ्चदीपयुक्तारात्रिकम् । यथा,—

“कुर्व्यात् सप्तप्रदीपेन शङ्खघण्टादिवाद्यकैः ।
हरेः पञ्चप्रदीपेन बहुशो भक्तितत्परः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०७ अध्यायः ॥

पञ्चप्रासादः, पुं, (प्रसीदन्ति सर्वाणि अत्र ।
प्र + सद + अधिकरणे चञ् । “उपसर्गस्य
दीर्घत्वं किप्चजादौ कश्चिद्भवेत् ।” इति
वचनात् दीर्घः । पञ्चचूडान्वितः प्रासादः ।
मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) देवमहविशेषः ।
पञ्चरत्न इति ख्यातः । यथा,—
“पक्षेष्टकचित्तं रम्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धाम धूतपापो ब्रजेद्विभम् ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

पञ्चमः

पञ्चमः

पञ्चमः

पञ्चवन्तः, पुं, (पञ्चमः वन्तः भागो यत्र ।) नष्ट-
द्रव्यस्य पञ्चमांशदण्डः । यथा,—

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाग्यमतीत्यथा ।

पञ्चवन्तो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥”

आगमेन रिक्थक्रयादिना । उपभोगेन च
मदीयमिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेत्यपि ।
भाग्यं साधनीयं तत् स्वामिना । अतीत्यथा
तेन स्वामिना अविभाविते । पञ्चवन्तो नष्ट-
द्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाष्टिकेन राज्ञं देयः ।
इति मिताचरा ॥

पञ्चभद्रः, पुं, (पञ्चसु अङ्गभेदेषु भद्रः शुभः
पुण्यितत्वात् ।) पञ्चस्थानेषु पुण्यितेऽश्व-
विशेषः । यथा,—

“पञ्चभद्रस्तु हृत्पृष्ठमुखपाशेषु पुण्यितः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ पाचनविशेषः । यथा,—

“क्षिप्नोद्वापपटवारिवाह-

भूनिम्बशुण्डीजनितः कषायः ।

समीरपित्तच्वरज्ज्वराणां

करोति भद्रं खलु पञ्चभद्रः ॥”

इति शार्ङ्गधरः ॥

पञ्चभूतं, स्त्री, पञ्चानां भूतानां चित्त्यपतेजोमरु-
देगानां समाहारः । (केचित्तु संज्ञाप्रयुक्तत्वात्
पञ्च च तानि भूतानि चेति कर्मधारयसमास-
माहुस्तत्र तु एकवचनचिन्तनीयम् ।)

अस्योत्पत्तिर्यथा ।

“अभूतसादृष्टकारस्त्रिविधः दृष्टिभेदतः ।

वैकारिकादृष्टकाराद्देवा वैकारिका दृष्टः ॥

दिग्वाताकेप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्नेन्द्रमित्रकाः ।

तेजसादिन्द्रियाण्यासंस्तम्भावा क्रमयोगतः ।

भूतादिकादृष्टकारात् पञ्चभूतानि जज्ञिरे ॥”

इति शारदायां प्रथमपटलः ॥ * ॥

“सोऽदृष्टकारस्त्रिभेदः स्यात् सत्त्वादिगुणयोगतः ।

वैकारः सात्त्विको नाम तेजसो राजसः स्मृतः ॥

भूतादिस्त्वामसत्ते च पृथक्तत्त्वादवाहजन ।

वैकारिकाद्दिगाद्याश्च चन्द्रेणैकादृष्ट स्मृताः ॥

इन्द्रियाणामधिष्ठाहृदेवास्ते परिकीर्त्तिताः ।

यच्चापरं मनस्तत्त्वं ससङ्कल्पविकल्पकम् ॥

तेजसादेव तज्जातमिन्द्रियाणि तथा दृष्टः ।

भूतादेः पञ्चतन्मात्राण्यासन् भूतमतः परम् ॥”

इति राघवभट्टवृत्तम् ॥ * ॥

“शब्दादिग्रामस्पर्शतन्मेन वायु-

स्ताभ्यां रूपादङ्गिरेते रसाश्च ।

अस्मांस्तैर्गन्धतो भूर्धरादा

भूताः पञ्च स्युर्गुणोनाः क्रमेण ॥”

इति प्रपञ्चसारे प्रथमपटलः ॥ * ॥

“आकाशाज्जायते वायुर्वायोरुत्पद्यते रविः ।

रवेरुत्पद्यते तोयं तोयादुत्पद्यते मही ॥”

(तथा च श्रुतिः ।

“तस्मादेतस्मादाकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः

वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथ्वी समजायत ॥”

एतच्छ्रुत्यवलम्बनेन भनुनायुक्तम् । १ । २० ।

यथा,—

“आद्यादस्य गुणन्वेष्टामवाप्नोति परःपरः ।

यो यो यावत्तियश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥”

अत्र कुल्लूकभट्टः ।

“आद्यादस्य आकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वायादिः

परःपरः प्राप्नोति । एतदेव स्पष्टयति यो यः

इति येषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो याव-

तियः वतीरियुक् स स द्वितीयादिः द्वितीयो

द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुणः इत्येवमादिर्मन्वादिभिः

स्मृतः । एतेनैतदुक्तं भवति । आकाशस्य शब्दो

गुणः वायोः शब्दस्पर्शौ तेजसः शब्दस्पर्श-

रूपाणि अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः भूमेः शब्द-

स्पर्शरूपरसगन्धा इति ॥)

तस्य लयप्रकारो यथा,—

“मही संलीयते तोये तोयं संलीयते रवौ ।

रविः संलीयते वायौ वायुर्नभसि लीयते ।

पञ्चतत्त्वाद्भवेत् दृष्टिस्तत्त्वे तत्त्वं विलीयते ॥”

इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रनिर्वाणतन्त्रे ॥ * ॥

तदुद्भवास्थादि यथा,—

“अस्थिमांसनखाश्चैव नाडी त्वक् चेति पञ्चमः ।

पृथ्वीपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥

मलं मूत्रं तथा शुक्रं श्लेष्मा शोणितमेव च ।

तोयपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥

हासो निद्रा क्षुधा चैव भान्तिरालस्यमेव च ।

तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥

धारणं चालनं क्षेपः सङ्कोचः प्रसरस्तथा ।

वायुपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥

कामक्रोधस्तथा लोभस्त्रपा मोहश्च पञ्चमः ।

नभःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥”

इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ * ॥

पञ्चभूतनक्षत्राणि यथा,—

“धनिष्ठा रेवती ज्येष्ठानुराधा श्रवणा तथा ।

अभिजिच्चोत्तराषाढा पृथ्वीतत्त्वमुदाहृतम् ॥

पूर्वाषाढा तथाश्लेषा मूलार्द्रा चैव रोहिणी ।

उत्तरभाद्रपदा तोयं आपस्तत्त्वन्वभीष्टदम् ॥

भरणी कृत्तिका पुष्या मघा पूर्वा च फल्गुनी ।

पूर्वभाद्रपदा स्वाती तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ॥

विशाखोत्तरफल्गुन्यौ हस्ता चित्रा पुनर्वसुः ।

अश्विनी मृगशीर्षा च वायुस्तत्त्वमुदाहृतम् ॥”

इति सृष्ट्यखरोदयः ॥

पञ्चमं, स्त्री, मैथुनम् । यथा,—

“भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यज्ञवेत् प्रिये ।

तस्य नाम भवेद्देवि पञ्चमं परिकीर्त्तितम् ॥”

इति समायाचारतन्त्रे द्वितीयपटलः ॥

पञ्चमः, त्रि, पञ्चानां पूरणः । (पूरणे ङट्

ततः नान्तादिति ङट् ।) पाँच इत्यादि

भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ।

८ । १२५ ।

“उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥”

रुचिरः । दक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

पञ्चमः, पुं, पञ्चानां खराणां पूरणः । तन्त्री-

कण्ठोत्थितस्वरविशेषः । इत्यमरः ॥ स तु षड्-

जादिसप्तखराणां पञ्चमः स्वरः । तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

“वायुः समुद्रतो नाभेरुरोद्धृतकण्ठमूर्धसु ।

विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्ता पञ्चम उच्यते ॥”

इति तट्टीकायां भरतः ॥ अपि च ।

“प्राणोऽपानः समानश्च उदानो ब्रान एव च ।

एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः स्वरः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ अस्य जातिः औडवः ।

पञ्चस्वरमिलित इति यावत् । अस्य कूटतानाः

विंशत्यधिकशतम् १२० प्रत्येकताने चत्वारिंशत्

४० । समुदायेन चतुःसहस्राष्टशतानि ४०००

ताना भवन्ति । अस्योच्चारणजातिः पिकः ।

उच्चारणस्थानं उरः गलः शिरश्च । आकरण-

मते अधरः । अयं विप्रवर्णः । इति शुद्ध-

तानविवेकलक्षणम् ॥ अस्य रूपं इन्द्ररूप-

तुल्यम् । वर्णः श्यामः । स्थानं क्रौञ्चहीपम् ।

देवता महादेवः । वारो बृहस्पतिः । समय-

स्तुस्त्रिंशत्पलाधिकाष्टौ घटिकाः । श्रुतय-

श्चत्वारः चितः रक्ता सन्दीपनी आलापिनी

च । इति नादपुराणम् ॥ * ॥ रागभेदः । इति

मेदिनी ॥ अयं कलिनाथमते सोमेश्वरमते च

षड्रागाणां मध्ये तृतीयरागः । सोमेश्वरमते

अस्य गानसमयः शरदृतुः प्रातःकालश्च । कलि-

नाथमते अस्य रागिण्यः षट् । यथा, त्रिवेणी

१ स्तम्भतीर्था २ आभीरी ३ कुकभ ४ वरारी

५ सावीरी ६ । सोमेश्वरमते तु विभासा १

भूपाली २ कार्याटी ३ वडहंसिका ४ मालवीः

५ पटमञ्जरी ६ । अस्मिन्नागे गान्धार-

स्वरस्तीव्रः । ऋषभपञ्चमौ स्वरौ लुप्तौ । षड्ज-

स्वरः गृह्णांश्यासाः । स च हनूमन्मते भरत-

मते च भैरवरागस्याष्टमपुत्रः । इति सङ्गीत-

शास्त्रम् ॥

पञ्चमकारं, स्त्री, (पञ्चसंख्यकं मकारं तत्त्वं यत्र । मदां

मांसमित्यादिषु आदौ मकारस्थितेस्तथात्वम् ।)

मकारपञ्चकम् । पञ्चतत्त्वम् । तत्तु मुद्रामैथुन-

मदमांसमत्सररूपम् । यथा,—

“मदां मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च ।

पञ्चतत्त्वमिदं देवि ! निर्वाणमुक्तिहेतवे ।

मकारपञ्चकं देवि ! देवानामपि दुर्लभम् ॥”

इति गुप्ताधनतन्त्रे ७ पटलः ॥ * ॥

“मदौर्मांसैस्तथा मत्स्यैर्मुद्राभिर्मैथुनैरपि ।

स्त्रीभिः सार्द्धं महासाधुरर्चयेद्जगद्विकारा ॥

अन्यथा च महानिन्दा गीयते पण्डितैः सुरैः ।

कायेन मनसा वाचा तस्मात्तत्त्वपरो भवेत् ॥”

इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥

“या सुरा सर्वकार्येषु कथिता भुवि मुक्तिदा ।

तस्या नाम भवेद्देवि ! तीर्थं पानं सुदुर्लभम् ॥

शूद्राणां भक्ष्ययोग्यानां यन्मांसं देवनिर्मितम् ।

वेदमन्त्रेण विधिवत् प्रोक्ता सा शुद्धिरुत्तमा ॥

भक्ष्ययोग्याश्च कथिता ये ये मत्स्या वरानने ! ।

ते दृष्ट्वे मया प्रोक्ता मीनाः सिद्धिप्रदायकाः ॥

पञ्चमी

पृथुकास्तुला भृष्टा गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेदेवि ! सुप्ता सुक्तिप्रदायिनी ॥
भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यज्वेत् प्रिये ! ।
तस्य नाम भवेदेवि ! पञ्चमं परिकीर्तितम् ॥
प्रथमन्तु भवेन्मदं मांसञ्चैव द्वितीयकम् ।
मत्स्यञ्चैव तृतीयं स्यान्मुद्रा चैव चतुर्थिका ॥
पञ्चमं पञ्चमं विद्यात् पञ्च ते नामतः स्मृताः ॥”

इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥

अथ मत्स्यादियुत्पत्तिः ।

“मायामलादिशमनान्मोक्षमार्गानिरूपणात् ।
अष्टदुःखादिविरहान्मत्स्येति परिकीर्तितः ॥
माङ्गल्यजननादेवि ! सन्निदानन्ददानतः ।
सर्वदेवप्रियत्वाच्च मांस इत्यभिधीयते ॥
पञ्चमं देवि ! सर्वेषु मम प्राणप्रियं भवेत् ।
पञ्चमेन विना देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
यदि पञ्चमकारेषु भ्रान्तिश्चेत् कुरुते प्रिये ! ।
तस्य सिद्धिः कथं देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
आनन्दं परमं ब्रह्म मकारास्तस्य सूचकाः ॥”
इति कुलार्णवतन्त्रे पञ्चमखण्डे १७ उल्लासः ॥ * ॥
तेषां श्राधनादिकं बाहुल्यमिषा लोकमोह-
भयाच्च नेक्तम् ॥

पञ्चमः, पुं, (पञ्चविधा महायज्ञाः ।)

गृहस्थकर्तव्यपञ्चप्रकारनित्यकर्मणि । यथा,—

“पाठा होमस्वातिथीनां सपत्न्या तर्पणं वलिः ।
एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥”

इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥

(तथा च मनुः । ३ । ६८-७० ।

“पञ्चसुना गृहस्थस्य चूलीपेषणपुष्करः ।
कण्ठनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥
तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महात्मभिः ।
पञ्चकुलमा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमे देवो वलिर्भोता वृत्रोऽतिथिपूजनम् ॥”)

पञ्चमारः, पुं, (पञ्चसु इन्द्रियेषु म्रियते आसक्तो
भवतीति । पञ्च + म् + कर्त्तरि घञ् ।) वल-
देवपुत्रः । इति शब्दमाला ॥

पञ्चमास्यः, पुं, (पञ्चमो रागः खरो वा आस्ये
यस्य । “कोकिलो पञ्चमं वदेत् ।” इत्युक्तेरस्य
तथात्वम् ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

पञ्चमी, स्त्री, (पञ्चानां पाखवानां इयम् । अथवा
पञ्च पतीन् मिनोति सेवास्नेहादिभिर्वभाति या ।
पञ्च + मी + क्तिप् । मीधातुरत्र बन्वार्थः ।)
पाखवपत्नी । द्रौपदी । इति मेदिनी ॥ (पञ्चानां
पूरणी डट् ततो मट् स्त्रियां ङीप् ।) शारि-
शृङ्गला । पाशार कृक् इति भाषा । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ * ॥ तिथिविशेषः । सा च चन्द्रस्य
पञ्चमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षितकालश्च ।
पञ्जिकाकारसङ्केतेन शुक्लपक्षे ५ कृष्णपक्षे २०
एतदङ्गबोधिता ॥ * ॥ अथ पञ्चमीयवस्था ।
सा च चतुर्थीयुता आद्या युष्मात् ।

“पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या चतुर्थीसंहिता विभो ! ॥”

इति स्कन्दपुराणाच्च ॥ * ॥

पञ्चमी

अथ नागपञ्चमी । यथा,—देवीपुराणे ।
“सुप्ते जनाहने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसादेवीं स्तुहीविटपसंस्थिताम् ॥
पञ्चनामे गते श्रयां देवैः सर्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पद्मगौ ॥”
देवैरिति सहाय्ये तृतीया । तथा,—
“देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यामपूजयेन्नागाननन्ताद्यान्महोरगान् ।
चौरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्वविषापहम् ॥”
एवं गारुडे तथैव नागानाह ।
“अनन्तं वासुकिं पद्मं शङ्खं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं शङ्खकम् ॥
कालीयं तच्चकचैव पिङ्गलं मासि मासि च ।
यज्जेतानसिते नागान् दशसुतो दिवं व्रजेत् ॥”

पुराणान्तरेऽपि ।

“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तच्चकः ।
कुलिकः कर्कोटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥”

पुराणान्तरेऽपि ।

“शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः ।
वासुकिस्तच्चकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
रेरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”

अत्र च ।

“योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
पुण्यवद्धारयेन्मूर्द्धिं तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”
इत्यनेन ओंकारपूर्व्येण मत्स्यपुराणोक्तानन्तं
पूजयेत् । रत्नाकरे ।

“पिचुमर्हस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनादरे ।
स्वयञ्चापि तदग्नीयाद्ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ॥” * ॥
अथ श्रीपञ्चमी । भविष्योत्तरे । माघशुक्लपक्ष-
मधिकृत्य,—

“चतुर्थीं वरदा नाम तस्यां गौरीं प्रपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”

सम्बत्तरप्रदीपे ।

“पञ्चम्यां पूजयेत्तस्मै पुण्यधूपाग्नवारिभिः ।
मस्याधारं लेखनींश्च पूजयेन्न लिखिततः ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।
तस्याः पूर्वाह्ण एवेह कार्यः सारस्वतोत्सवः ॥”
इत्युपादानात् श्रियः सरस्वत्याः । तथा च व्याङ्गिः ।
“लक्ष्मीसरस्वतीधीन्निर्वर्गसम्यद्विभूतिप्रोभास्तु ।
उपकरणवैश्वर्यरचनाविधास्तु च श्रीरिति प्रथिता ॥”
ध्यानं यथा,—

“तरुणशकलमिन्दोर्जिभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निवृत्ता सिताब्जे ।
निजकरकमलोदलेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्धौ पातु वाग्देवता नः ॥”
इति शारदोक्तं ध्यायेत् । पाद्यादिभिः पूजयित्वा ।
“भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥”
खाद्येति ब्रह्मपुराणीयेन चिः पूजयेत् । मत्स्य-
सूक्ते । बन्धुजीवश्च द्रौणश्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।
सरस्वतीं संपूज्य,—

पञ्चमी

“यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्निष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि वृत्तगीतादिकश्च यत् ।
न विहीनं त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मैधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ! ॥”
इति मत्स्यपुराणीयैः प्रार्थयेत् ॥ * ॥

अथ पञ्चमीव्रतम् ।

तच्च शुद्धकाले माघशुक्लपञ्चम्यामारभ्य षड्विंश-
पर्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां कार्यम् । यथा,—
“चौरोदे च पुरा सुप्तं लक्ष्मीसमन्वितं हरिम् ।
प्रणम्य परिपप्रच्छ नारदो मुनिसत्तमः ॥

नारद उवाच ।

केनोपायेन देवेश ! नारीणाञ्च सुखं भवेत् ।
सौभाग्यमतुलं याति तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥
श्रुत्वा तद्वचनं देवो नारदस्य महात्मनः ।
संप्रेक्ष्य कमलां सखे ब्रूहि देवि शुभानने ! ॥
इङ्गितं पत्युरालोक्य पद्मपत्राच्चवक्त्रभा ।
वक्त्रमं तं पुरस्कृत्य प्रीत्या व्रतसुवरच ह ॥

देवुवाच ।

अस्ति श्रीपञ्चमीनाम व्रतं परमदुर्लभम् ।
यत् कृत्वा प्राप्यते लोकैः सुखं सौभाग्यसुत्तमम् ॥
तत्र मां पूजयेद्भक्त्या माघवक्ष्य प्रयत्नतः ।
गन्धैः पुष्पैश्च वस्त्रैश्च धूपैर्नानाविधैः फलैः ॥
अह्नया पूजयेद्भक्त्या माघादौ पञ्चमीदिने ।
इमां ब्रह्मपुराणोक्तां या करोति च पञ्चमीम् ॥
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी इह लोके परत्र च ।
विधानं शृणु धर्मज्ञ ! यादृशी पञ्चमी मम ॥
वर्षाणि षट् प्रकर्त्तव्या परमप्रीतिमानवा ।
शुद्धकाले तु संप्राप्ते पञ्चमी या शुभा भवेत् ॥
तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ।
स्वयं यतात्मा भूत्वा च आरभेद्व्रतसुत्तमम् ॥
आद्याद्वयमलवर्णेन हविष्येण द्वयं तथा ।
फलनेकैक्यं कर्त्तव्यमुपवासैः प्रतिष्ठयेत् ॥
प्रतिष्ठाया विधिरयं काञ्चनस्य श्रियं हरिम् ।
ब्राह्मणश्च सपत्नीकं पूर्व्वेद्युरधिवासयेत् ॥
पञ्चम्यान्तर्विजं विप्रमाचार्यश्च द्विजोत्तमम् ।
पूजा च विविधा कार्या मूलमन्त्रेण भक्तितः ॥
होमश्च तिललाजानां शतं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
नैवेद्यं विविधं कुर्यात् लङ्कुं पूपसुत्तमम् ॥
आसनं पादमर्घ्यञ्च तथाप्याचमनीयकम् ।
वासौ यज्ञोपवीतश्च गन्धपुष्पफलं तथा ॥
कृत्रं धूपः प्रदीपश्च ताम्बूलं फलमेव च ।
गौः श्रुत्या कम्बलश्चैव हिरण्यं रजतं तथा ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि दक्षिणासंयुतानि च ।
यथोक्तेन विधानेन या कुर्यात् पञ्चमीव्रतम् ॥
आसन्नकुलसदृशं विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
शचीव पुरुषूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
शङ्करस्य यथा गौरी तथा भवति सा शुभा ।
मासि मासि सिते पक्षे पञ्चमी या प्रकीर्त्तिता ॥
तस्यां पूज्या सदा देवी भक्तितः कमलोद्भवा ।
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी षट्पञ्चमीव्रतेन वै ॥

पञ्चमी

श्रीपञ्चमीव्रतं रम्यं वा करोति पतिव्रता ।
तस्याहं स्थिरतां यामि यथा नारायणे स्थिरा ॥
मत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ ! सर्वसौभाग्यमाप्नुयात् ॥
इति ब्रह्मपुराणोक्तषट्पञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

अथ पञ्चमीजातफलं यथा ।

“भूपालमान्यो मनुजः सुगात्रः

कृपासमेतो विदुषां वरेण्यः ।

वाग्मी गुणी बन्धुजनैकमान्यः

प्रकृतिकाले यदि पञ्चमी स्यात् ॥”

इति कौट्टीप्रदीपः ॥

विद्याविशेषः । तद्विवरणं यथा,—

“कामं विष्णुयुतं देवि ! शक्तिमायेन्द्रमेव च ।

महामायां ततः पश्चात् वाग्भवं बीजसुद्धरेत् ॥”

विष्णुयुतं अकारयुक्तमित्यर्थः । शक्तिरेकारः ।

माया ईकारः ।

“विद्यच्चन्द्रस्ततः पश्चात् कलौ नकुलिरेव च ।

मायास्वरेण संयुक्तं नादविन्दुकलान्वितम् ॥

प्रथमं कामराजस्य बीजं परमदुर्लभम् ।

विद्यच्चन्द्रयुतं कामो हंसः शक्रस्ततः परम् ॥

महामाया ततः पश्चात् स्वप्नावतीति कथ्यते ॥”

हंसो हकारः । एतद्वितीयं कामकूटम् ॥ * ॥

“मादनं शिवबीजञ्च वायुबीजं ततः परम् ।

इन्द्रबीजं ततः पश्चात् महामायां समुद्धरेत् ॥”

इति तृतीयम् । इयं मधुमती ॥ * ॥

“शिवबीजं तथा कामं इन्द्रं देवीं नियोजयेत् ।

महामायां ततः पश्चात् शक्तिकूटं समुद्धरेत् ॥”

देवीं सकारम् ।

“वाग्भवं प्रथमं कूटं शक्तिकूटं पञ्चमम् ।

मध्यकूटत्रयं देवि ! कामराजं मनोहरम् ।

कथिता पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यसुभगोदया ॥” * ॥

इत्थर उवाच ।

“ऋणु देवि ! महाभागे शक्तिकूटं सुदुर्लभम् ।

वाग्भवं प्रथमं कूटं कामराजं त्रिकूटकम् ॥

शक्तिकूटं प्रवक्ष्यामि तव स्नेहात् विशेषतः ।

जीवप्राणौ महादेवि ! मादनं तदनन्तरम् ॥

इन्द्रबीजं ततः पश्चात् सुवनेशी तु पञ्चमम् ॥”

जीवः सकारः । प्राणो हकारः । इति वा शक्ति-

कूटम् ॥ * ॥

“अथवा देवदेवेशि ! सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।

कूटत्रयं कामराजं शक्तिबीजञ्च पूर्ववत् ।

एषा शाक्ता महादेवि ! पञ्चमी परमेश्वरी ॥”

अस्या वाग्भवं कूटं हित्वा सौभाग्यायाः प्रथम-

कूटं वाग्भवं कूटमित्यर्थः । कामराजकूटत्रयं

प्रवक्ष्या एव ।

“वामनेत्रादिकूटं वा भगादिकूटमेव वा ।

अरिहा सिद्धिदा विद्या सर्वदोषविचर्जिता ॥”

भग एकारः । एतेनाद्यथा पञ्चमी वाग्भवशक्ति-

कूटभेदेन ॥ * ॥ यामले ।

“द्विविधा पञ्चमी विद्या पञ्चपञ्चाक्षरी परा ।

मध्ये षडक्षरी चैव शक्तिश्च चतुरक्षरी ॥”

षडिति कामराजविद्याया मध्यकूटमित्यर्थः ।

शक्तिरिति कामराजस्य शक्तिकूटमित्यर्थः ।

पञ्चमी

एषा चतुर्धा वाग्भवकूटभेदात् । एतयोः काम-
राजस्य तृतीयकूटं तु तत्रैव ॥ * ॥

“कामबीजं महेशानि ! शिवबीजं ततः परम् ।

तदधो हंसबीजं तु इन्द्रबीजं विचिन्तयेत् ॥

महामायां ततः पश्चात् कूटं परमदुर्लभम् ॥”

एषा पूर्ववद्वद्या । अन्या चतुर्धा ॥ * ॥

तथा तत्त्वबोधे ।

“कामाकाशपरा शक्र संस्थानकतरूपिणी ॥”

परा सकारः । संस्थानकतरूपिणी महामाया ॥ * ॥

तथा च तन्त्रे ।

“कामबीजं महेशानि ! शम्भुबीजं ततः परम् ।

तदधश्चन्द्रबीजं तु पृथ्वीबीजं ततो लिखेत् ।

तदन्ते च महामाया कूटं परमदुर्लभम् ॥”

एषा पूर्ववद्वद्या । अन्या चतुर्धा । तेन षट्-

त्रिंशद्रूपिणी पञ्चमी ॥ * ॥ हंसमाहेश्वरे ।

“वामनेश्वरविद्यायाः कूटं वाग्भवसुत्तमम् ।

एकारादि वाग्भवन्तु कूटं वाग्भवसुत्तमम् ॥

एकारादि वाग्भवन्तु सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।

एषा च पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यवशकारिणी ॥” * ॥

श्रीक्रमे ।

“एतासां चैव विद्यानां प्राणं शृणु वरानने ! ।

रमां मायां हंसबीजं वाग्भवाद्यो नियोजयेत् ॥

शक्तान्ते तु महादेवि ! हंसं मायां रमां तथा ।

रमिर्भुक्तेन देवेशि ! विद्याजपनमाचरेत् ॥”

जपश्च सप्तवारमेव दीपन्यां तथा दर्शनात् ।

एतासां पूर्वांशश्रीक्रमोक्तविद्यानाम् ॥ * ॥

पञ्चन्यान्तु विशेषो यथा ।

“रमां मायां हंसबीजं वाग्भवाद्यो नियोजयेत् ।

शक्तान्ते तु महेशानि ! हंसं मायां रमां तथा ॥

कामराजत्रये देवि ! ककारं शक्रसंयुतम् ।

मायाविन्द्वीश्वरयुतं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥

प्रथमं कामकूटस्य चाद्यो नियोजयेदिदम् ॥

वान्तं वह्निस्मायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥

नादविन्दुसमायुक्तं त्रियो बीजसुदाहृतम् ।

द्वितीयं कामबीजं तु जपेदुक्ता च सुन्दरि ! ॥

गगनं वह्निंसंयुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ।

नादविन्दुसमायुक्तं मायाबीजं प्रकीर्तितम् ॥

मधुमतीं जपेच्चापि सर्वकामफलप्रदाम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ * ॥ रागिणीविशेषः । सा

च वसन्तरागस्य प्रिया । यथा,—

“वसन्ती पञ्चमी दौली वहारी रूपमञ्जरी ।

रागिण्य ऋतुराजस्य वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥”

अस्या ध्यानं यथा,—

“सङ्गीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं

समाश्रिता गायनसम्पदायैः ।

खञ्जाङ्गिणी नूपुरपादपद्मा

सा पञ्चमी पञ्चमवेदवती ॥”

इति सङ्गीतदर्पणः ॥

(नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६।६।२६।

“वरां वीरकराज्ञापि पञ्चमीञ्च महानदीम् ॥”)

पञ्चमीव्रतं, स्त्री, (पञ्चम्यां माघशुक्लपञ्चमीमारभ्य

षड्वर्षं यावत् प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां स्त्रिया

पञ्चमी

कर्त्तव्यं व्रतम् नियमविशेषः ।) माघशुक्लपञ्चमी-
मारभ्य षड्वर्षपर्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां
स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तत्प्रयोगो यथा, तत्रादौ
कृतनित्यक्रिया यजमाना कुशहस्ताचम्य स्वस्ति-
वाचनपूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । विष्णुर्नमोऽद्य माघे
मासि शुक्ले पक्षे पञ्चम्यां तिथौ असुकगोत्रा श्री-
अमुकी पुत्रपौत्तादनवच्छिन्नसन्ततिमहदैश्वर्य-
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यावैधयप्राप्तिपूर्वकविष्णुलो-
कप्राप्तिकामा अदारभ्य षड्वर्षपर्यन्तं प्रतिमा-
सीयशुक्लपञ्चम्यां गणपत्यादिनानादेवतासलक्ष्मी-
कवासुदेवपूजापूर्वकमविष्णुपुराणोक्तकथाश्रवण-
रूपषट्पञ्चमीव्रतमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
सूक्तं पाठयेत् । ततः सामान्यार्थादि आसनशुद्धि-
भूतशुद्धिमातृकान्यासकराङ्गन्यासान्तं कृत्वा गण-
ेशादीन् संपूज्य लक्ष्मीं नारायणञ्च यथाशक्ति
पूजयेत् । ततो भोज्योत्सर्गं कृत्वा प्रणमेत् ॥ * ॥

अथ कथा ।

“श्रेष्ठश्रद्धासमासीनं लक्ष्मीधृतपदास्तुजम् ।

योगनिद्रान्वितं कथं नारदः परिपृच्छति ॥

केनोपायेन भगवन्नारी दुःखं न विन्दति ।

सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यपुत्रपौत्तादिकं लभेत् ॥

इत्युक्तो माधवश्चक्रे लक्ष्मीमुखनिरिचणम् ।

इङ्गिताकारतत्त्वज्ञा पद्मा पद्माचवक्षभा ।

वक्षभाज्ञां पुरस्कृत्य प्रीता वचनमब्रवीत् ॥

श्रीरवाच ।

षट्पञ्चमीव्रतं सत्यं श्रूयतां पापनाशनम् ।

सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यपुत्रपौत्तधनप्रदम् ॥

माघे मासि सितं पक्षे पञ्चमी वा शुभा भवेत् ।

तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं षड्वर्षं व्रतसुत्तमम् ॥

प्रतिमासि च पञ्चम्यां लक्ष्मीं संपूज्य केशवम् ।

पूजयेन्नन्वपुण्यादौर्नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥

कुर्त्याडोमञ्च विधिवत् गणेशस्य ग्रहस्य च ।

विष्णोर्लक्ष्म्याश्च वाग्देव्या दुर्गाया विभवक्रमात् ॥

अन्यथाच यथाशक्ति तिलाज्ययवधान्यकैः ।

ततोऽग्नीयादलवणमादौ संवत्सरद्वयम् ॥

तृतीयं च चतुर्थं च हविष्यान्नञ्च भोजयेत् ।

पञ्चमे फलमग्नीयात् षष्ठे कुर्त्यादुषोषणम् ।

षष्ठे प्रतिष्ठा कर्त्तव्या भोजयेद्वादश द्विजान् ॥

तत्र षोडशदानानि हेमश्ङ्गीमलङ्कृतान् ।

दक्षिणासहितां दद्यादाचार्याय सुनीश्वर ॥

ततः षडुक्तं दद्यात् सर्वालङ्कारभूषितम् ।

काचनप्रतिमायुग्मलक्ष्मीनारायणान्वितम् ॥

विधिनानेन वा कुर्यात् पञ्चमीव्रतसुत्तमम् ।

स्ववशांस्तु समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

एतत्तै कथितं विप्र ! मत्तुल्ये प्रकाशितम् ।

शोकसन्तापहानिश्च यथादुःखं न जायते ॥

धर्मात् यशस्यमायुष्यमैश्वर्यञ्चापि वर्धयेत् ।

वाञ्छ कुञ्चन्ति भूलोकं तासां सर्वं सुखावहम् ॥

श्रीरवाच ।

शृणु सत्यं मुनिश्रेष्ठ ! देया यत् कथितं मयि ।

तदनुष्ठानसंज्ञं प्रतिष्ठाञ्च द्विजोत्तम ! ॥

या करोति व्रतं साञ्ची सर्वकामफलं लभेत् ।

पञ्चमु

तस्याः श्रीनिश्चला मेहे सत्यं सत्यं हि नारद ! ॥
यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा ।
शङ्करस्य यथा गौरी सापि भर्तुर्भवेत्तथा ॥
या पञ्चमीव्रतं कुर्यात् सा भवेच्च पतिव्रता ।
यथोक्तविधिना या तु कुर्वीत व्रतसुत्तमम् ॥
पुत्तपौतधनेश्वर्यं पञ्चमीकरणादपि ।
एतत्ते कथितं सर्वं तत्त्वं कमललोचन ! ॥

नारद उवाच ।

केनापि कथितं पूर्वं कृतं केनापि वा पुनः ।
प्राप्तं कुत्र त्वया देवि ! ओतुमिच्छामि तद्ब्रह्म ॥
श्रीरुवाच ।

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चम्याञ्च महासुने ! ।
निशावसानसमये चन्द्रभागां महानदीम् ॥
हंससङ्घैः समाकीर्णान् नलिनीपुलिनोज्ज्वलाम् ।
तत्र गौरी शची मेधा सावित्री चोर्वशी परा ॥
नारायणं समारोप्य कुर्वन्ति व्रतसुत्तमम् ।
काम्यव्रतमिदं पद्मे ! लभते फलसुत्तमम् ॥
हर्षवतीच तां वीक्ष्य प्रोवाच कमलालया ।
पुष्यश्च देहि मे धूपं दीपं नैवेद्यदल्लकम् ॥
मया तव प्रसादेन क्रियते व्रतसुत्तमम् ।
ततस्तासां फलैः पुष्यैर्नैवेद्यैश्च व्रतं कृतम् ॥
ततस्तासां प्रसादेन वल्लभाहं जनार्दन ! ।
त्वयि देव जगन्नाथ ! नरनारीगणेन च ॥
भक्त्या मया ते कथितं मर्त्यलोके प्रकाशितम् ।
या करोति व्रतं ह्येतत् यथाविधि विधानतः ॥
इह लोके सुखं सुक्ता नारायणपुरं व्रजेत् ।
श्रुत्वा व्रतस्य माहात्म्यं व्रतमेतत् चरन्ति याः ॥
न किञ्चिदुष्कृतं लोके तासां सत्यं वदाम्यहम् ।
हरन्ति तासां पापानि याश्च शृण्वन्त्यहर्निशम् ॥
नारायणं नमस्कृत्य प्रपूज्य च विसर्जयेत् ॥”

इति भविष्यपुराणीक्ता षट्पञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

पञ्चमुखः, पुं. (पञ्चं विस्तृतं मुखं यस्य सः ।) सिंहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पञ्च मुखानि यस्य सः ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य नामवर्णादि
यथा, देवीपुराणे ।

“शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्वपापहरः शुभः ।
स तु पञ्चमुखः ख्यातो लोके सर्वार्थसाधकः ।
पञ्चब्रह्मात्मको यस्मात्तेन पञ्चमुखः स्मृतः ॥
पश्चिमे तु मुखे सद्यो वामदेवस्तथोत्तरे ।
पूर्वे तत्पुरुषं विदादधोरश्चापि दक्षिणे ॥
ईशानः पञ्चमो मध्ये सर्वेषां सुपरि स्थितः ।
एतं पञ्च मुखं वत्स ! पापघ्ना गृहनाशनाः ॥
सद्योजातं भवेच्छुक्लं वामदेवनु पीतकम् ।
रक्तस्तत्पुरुषो ज्योतिषोरः कृष्णः स एव च ॥
ईशानः पश्चिमस्तेषां सर्ववर्णसमन्वितः ।
कामदः कामरूपी स्यात् ज्ञानाधारः शिवात्मकः ॥
(रुद्राक्षविशेषः । अस्य धारणतः शुभं भवति ॥
पञ्च मुखानि यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम् ।
यथा, रामायणे ॥ ११. १२३ । [ततः ।
“तस्य पञ्चायसां स्त्रीणां श्रितान् पञ्चमुखान्
शिरस्युत्पलपत्राभान् दुर्धर्षः संन्यवेष्टयत् ॥”)

पञ्चय

पञ्चमुखी, स्त्री, (पञ्चमुखानीव सन्त्यस्याः ।) वासकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ जवापुष्पविशेषश्च ॥ (पञ्चं
विस्तृतं मुखमस्याः । सिंहस्त्री ॥ रुद्रिकाले पञ्च-
महाभूतान्येव पञ्चमुखानीव यस्याः शक्ते-
रित्यर्थः । शिवपत्नी । इति शब्दाम्बुधिः ॥)

पञ्चमुद्रा, स्त्री, (पञ्चविधा मुद्रा ।) पूजायां कर्तव्या
पञ्चप्रकारमुद्रा । तस्या अनुष्ठानं यथा,—
“सम्यक् प्रपूरितः पुष्यैः कराभ्यां कल्पितोऽञ्जलिः ।
आवाहनी समाख्याता मुद्रा देशिकसत्तमैः ॥ १ ॥
अधोमुखी त्रिविधेत् स्यात् स्थापनी मुद्रिका
भवेत् ॥ २ ॥

उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्टो स्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा खैव सम्बोधनी मता । ४ ।
उत्तानमुष्टियुगला संमुखी करणी मता ॥ ५ ॥

इति पूजाप्रदीपः ॥

पञ्चमूलं, स्त्री, (पञ्चविधं मूलम् ।) गवाजामेधी-
महिषीगर्दभीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चमूलं, स्त्री, (पञ्चप्रकारं पञ्चगुणितं वा मूलम् ।)
खनामख्यातपाचनम् । तत् त्रिविधं बृहत् खल्यं
लणायश्च । आदां यथा,—
“विल्वश्लोणाकगाम्भारीपाटला गणिकारिका ।
कफवातहरं श्रेष्ठं पञ्चमूलमिदं महत् ॥”
द्वितीयं यथा,—
“शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तहरं त्र्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥”
तृतीयं यथा,—
“कुशः काशः शरो दर्भ इत्युच्चेति लणोद्भवः ।”
इति चक्रपाणिदत्तः ॥

अपि च ।

“विल्वामिमन्यश्लोणाककाश्र्मर्थः पाटला तथा ।
त्र्यं बृहत् पञ्चमूलं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥
शरोक्षुदर्भकाशानां नलस्य मूलमेव च ।
सौश्रुतचचारकश्चैव लणायं पञ्चमूलकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पञ्चानां मूलानां समाहारः । इति विग्रहे
मूलपञ्चकम् ॥)

पञ्चमूली, स्त्री, (पञ्चानां मूलानां समाहारः ।
“द्विगोः ।” ४ । १ । २१ । इति डीप् ।) खल्य-
पञ्चमूलपाचनम् । यथा,—
“शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ।
तथा गोक्षुरकश्चैव पञ्चमूली कनीयसी ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चयज्ञाः, पुं, (पञ्चविधा यज्ञाः ।) गृहस्थकर्तव्य-
पञ्चप्रकारयज्ञविशेषाः । यथा,—
“ब्रह्मयज्ञो वृषयज्ञश्च देवयज्ञश्च सत्तमः ।
पितृयज्ञो भूतयज्ञः पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
मूद्रमधिकृत्य,—
“नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नं हापयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अस्य विवरणं पञ्चमहायज्ञशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चरत्नकः, पुं, (पञ्चगुणितानि रत्नका इव कण्ट-

पञ्चला

कानि यस्मिन् ।) पक्षपौडुवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चरत्नं, स्त्री, पञ्चानां रत्नानां समाहारः । (यद्वा
पञ्चविधं पञ्चगुणितं वा रत्नम् ।) तद्यथा,
कनकम् १ हीरकम् २ नीलमणिः ३ पद्मरागः ४
मुक्ता ५ । यथा,—

“कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।
पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमधिभिः पूर्वदर्शिभिः ॥
रत्नानाच्चापभावे तु स्वर्णं कर्षार्द्धमेव वा ।
सुवर्णस्याप्यभावे तु आर्यं ज्ञेयं विचक्षणैः ॥”
इति हेमाद्रिः ॥

कनकरजतप्रवालमौक्तिकराजपट्टात्मकमिति
गौडाः ॥

पञ्चरसा, स्त्री, (पञ्चः विस्तीर्णो रसोऽस्याम् ।)
आमलकी । इति हारावली शब्दमाला च ॥

पञ्चरात्रं, स्त्री, (पञ्चविधानि रात्राणि ज्ञानानि
यत्र । समाखे अच् ।) ग्रन्थविशेषः ।
यथा,—

“रात्रश्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेनेदं पञ्चरात्रश्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

प्रथमं सात्त्विकं ज्ञानं द्वितीयन्तु तदेव च ।
नेगुण्यश्च तृतीयश्च ज्ञानश्च सर्वतः परम् ॥
चतुर्थश्च राजसिकं भक्तस्तन्नाभिवाञ्छति ।
पञ्चमं तामसं ज्ञानं विद्वान्स्तन्नाभिवाञ्छति ॥
ज्ञानं पञ्चविधं प्रोक्तं पञ्चरात्रं विदुर्बधाः ॥”
तत् सप्तविधं यथा,—

“पञ्चरात्रं सप्तविधं ज्ञानिनां ज्ञानदं परम् ।
ब्राह्मं शैवश्च कौमारं वाशिष्ठं कापिलं परम् ॥
गौतमीयं नारदीयमिदं सप्तविधं स्मृतम् ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रम् ॥

अपि च ।

“पञ्चकं पञ्चरात्राणां कृष्णमाहात्म्यपूर्वकम् ।
वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम् ।
परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अध्यायः ॥
एतदतिरिक्तानि ह्यश्विशीर्षपृथुधुवादिपञ्चरात्राणि-
सन्ति ॥ (पञ्चानां रात्रीणां समाहारः ।) पञ्च
निशाः । यथाह चक्रपाणिदत्तः ।

“त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥”

पञ्चलक्षणं, स्त्री, (सर्गादि पञ्चविधानि लक्षणानि
यत्र ।) पुराणम् । यथा,—

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥”
इत्यमरभरतौ ॥

(पञ्चानां लक्षणानां समाहारः । इति विग्रहे
पञ्चलक्षणानि ॥)

पञ्चलवणं, स्त्री, पञ्चानां लवणानां समाहारः ।
(पञ्चगुणितं लवणमिति कैचित् ।) तद्यथा,—
काचम् । सैन्धवम् । सासुद्रम् । विडम् ।
सौवर्चलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चलाङ्गलकं, स्त्री, (सुक्तादिविभूषितदशवृष-

पञ्चलो

पञ्चव

पञ्चवा

युक्तानि सारदारुनिर्मितानि पञ्च लाङ्गलकानि यस्मिन् ।) महादानभेदः । यथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनमम् ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य युगादिग्रहणादिकम् ।
भूमिदानं ततो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥
कर्वटं खेटकश्चापि यामं वा शस्यशालिनम् ।
निवर्तनशतं वापि तद्वत् वापि शक्तितः ॥
सारदारुमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विचक्षणः ।
सर्वोपकरणैर्युक्तानन्यान् पञ्च च कारुणान् ॥
वृषलक्षणसंयुक्तान् दशैव तु धुरन्वरान् ।
सुवर्णशृङ्गाभरणान् सुक्तालाङ्गलभूषितान् ॥
रौप्यपादाग्रतिलकान् कौशेयभूषणान् ।
सगद्गामचन्दनयुतान् शालायामधवासयेत् ॥
पर्जन्यादिद्वन्द्वेभ्यः पायसं निर्वपेत् चरुम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे तु गुरुर्यस्मिन्निवेदयेत् ॥
पालाशाः समिधस्तद्वद्व्यं कृष्णतिलांस्तथा ।
तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेष्टावाहनं बुधः ॥
ततो मङ्गलशब्देन युक्तमाल्याम्बरो बुधः ।
आहूय द्विजदाम्पत्यं हेमसूत्राङ्गरीयकैः ॥
कौशेयवस्त्रकटकैर्मणिभिश्चापि पूजयेत् ।
श्रृङ्गां सोपस्करां तद्वद्भुमेकां पयस्विनीम् ॥
तथाष्टादश धान्यानि समन्तादधिवासयेत् ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
इममुच्चारयेन्मन्त्रमथ सर्वं निवेदयेत् ।
यस्माद्देवगणाः सर्वे स्थावराणि चराणि च ॥
धुरन्वराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्भक्तिः शिवेऽस्तु मे ।
यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
दानान्यन्यानि मे भक्तिर्धर्म एव दृढा भवेत् ।
दण्डन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डान्निवर्तनम् ॥
त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ।
मानेनानेन यो दद्यात् निवर्तनशतं बुधः ॥
विधिनानेन तस्याशु क्षीयते पापसंहतिः ।
तद्वत्समथवा दद्यादपि गोचर्ममात्रकम् ।
भवनस्थानमात्रं वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥
यावन्ति लाङ्गलकमार्गसुखानि भूमे-
स्तासां पतिर्दुहितुरङ्गजरोमकाणि ।
तावन्ति शृङ्गरपुरे वर्षाणि तिष्ठे-
द्भूमिप्रदानमथ यः कुरुते मनुष्यः ॥
गन्धर्वकिन्नरसुरासुरसिद्धसंघे-
राधूतचामरसुपेय महाद्विमानम् ।
सम्पूज्यते पित्रपितामहवन्धुयुक्तः ॥
शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः सन् ॥
इन्द्रत्वमप्यधिगतं जयसम्पुपैति
गोभूमिलाङ्गलधुरन्वरसंप्रदानात् ।
तस्मादधौघपटलचयकारिभूमे-
र्दानं विधेयमिति भूतिभवाभवाय ॥”

इति मातृस्ये २५७ अध्यायः ॥

पञ्चलोहं, क्ली, (पञ्चं विस्तीर्णं लोहम् ।) सौराष्ट्रक-
लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पञ्चगुणितं लोहम् ।
सुवर्णरजतनाम्नसीसकराणि ॥)

पञ्चलोहकं, क्ली, पञ्चानां लोहकानां धातूनां समा-

हारः । तद्यथा । सुवर्णरजतनाम्नरङ्गनागानि ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवक्त्रः, पुं, (पञ्च वक्त्राणि यस्य ।) शिवः । (“विश्वाद्यं
विश्ववीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥”
इति शिवध्यानम् ॥)

अस्य मन्त्रा यथा,—

“समस्तानां खराणान् दूर्घाः श्रेष्ठाः सबिन्दुकाः ।
ऋतुकभूत्याः सार्द्धं चन्द्रा उपान्ते नाभिसंहिताः ॥
रभिः पञ्चाक्षरेर्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः ॥
प्रासादन्तु भवेत् शेषं पञ्चमन्त्राः प्रकीर्तिताः ।
एकैकेन तथैवैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ॥
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादन्तु प्रशस्यते ।
शम्भोः प्रसादनेनैव यस्माद्वृत्तस्तु मन्त्रकः ॥
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते मुनिपुङ्गवैः ।
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥
आमोदकारकः शम्भोर्मन्त्रः सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपूरणश्चापि सन्दोहः परिकीर्तितः ॥
आकर्षको भवेन्मादो गुरुत्वाद्गौरवाच्चयः ।
एतद्वास्तुं समस्तञ्च मन्त्रं शम्भोः प्रकीर्तितम् ॥
पञ्चाक्षरञ्च यन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
स्वयन्तेनैव मन्त्रेण आराधयतमौश्वरम् ॥ * ॥
ध्यानञ्च शृणु वक्ष्यामि सम्यग्वेतालभरवौ ।
पञ्चवक्त्रं महाकायं जटाजटविभूषितम् ॥
चारुचन्द्रकलायुक्तं मूर्द्ध्नि बालौघसंगतम् ।
बाहुभिर्दशभिर्भुक्तं व्याघ्रचर्माम्बराम्बरम् ॥
कालकूटधरं कण्ठे नागहारोपशोभितम् ।
कोटीरवन्धनं बाहुभूषणञ्च भुजङ्गमाः ॥
विभूतिं सर्वगात्रेषु ज्योत्स्नार्पितखरोचिषम् ।
भूतिसंलिप्तसर्वाङ्गमेकैकञ्च त्रिभिस्त्रिभिः ॥
नेत्रैस्तु पञ्चदशभिर्व्योतिष्मद्भिर्विभूषितम् ।
वृषभोपरि संस्थान्तु गजकृत्तिपरिच्छदम् ॥
सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् ।
तत्पुरुषं यथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥
सद्योजातं भवेद्वक्त्रं शृङ्गस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
नीलवर्णमघोरान्तु दंष्ट्राभीतिविवर्द्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्तिं मनोहरम् ॥
श्यामलञ्च तथेशानं सर्वदेवं शिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे त्वाद्यं द्वितीयञ्च तथोत्तरे ॥
अवोरं दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषन्तथा ।
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेद्भक्तिस्तत्परः ॥
शक्तित्रिशूलखट्वाङ्गवरदाभयदं शिवम् ।
दक्षिणेष्वथ हस्तेषु वामेष्वपि ततः शृणु ॥
अक्षसूत्रं बीजपूरं भुजगं डमरुत्पलम् ।
अष्टैश्वर्यसमायुक्तं ध्यायेत्तु हृत्ततं शिवम् ॥”
इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥
पञ्चमुखरुद्राक्षः । यथा स्कान्दे,—
“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अग्न्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

(पञ्चं विस्तृतं वक्त्रं वदनं यस्य । इति विग्रहे ।
सिंहः ॥)

पञ्चवटः, पुं, (पञ्चो विस्तीर्णो वटः ।) उरस्कटः ।
तत्पर्यायः । जोटिङ्गः २ महाव्रती ३ बाल-
यज्ञोपवीतकम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पञ्च-
संख्याका वटा अश्वत्यविल्ववटधात्रा श्लोक-
रूपा वृक्षा यस्मिन् । पञ्चवटीवनम् । यथा
रामायणे । १ । ३ । १३ ।

“समागमं विराधेन वासं पञ्चवटे तथा ॥”)

पञ्चवटी, स्त्री, (पञ्चानां वटानां समाहारः ।
तद्वितार्थेति तत्पुरुषः । संख्यापूर्वोद्भिदुरिति
द्विगुसंज्ञायां “द्विगोः” । ४ । १ । २१ । इति डीष् ।
द्विगुरेकवचनमिति एकवचनम् ।) पञ्चप्रकार-
वृक्षविशेषः । यथा,—

“अश्वत्यविल्ववृक्षश्च वटधात्रीअश्लोककम् ।

वटीपञ्चकमित्युक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु च ॥

अश्वत्यं स्थापयेत् प्राचि विल्वमुत्तरभागतः ।

वटं पश्चिमभागे तु धात्रीं दक्षिणतस्तथा ॥

अश्लोकं वद्विदिकस्थाप्यं तपस्थार्थं सुरेश्वरि ।

मध्ये वेदीं चतुर्हस्तां सुन्दरीं समनोहराम् ॥

प्रतिष्ठां कारयेत्तस्याः पञ्चवर्षोत्तरं शिवे ।

अनन्तफलदात्री सा तपस्याफलदायिनी ॥ * ॥

इयं पञ्चवटी प्रोक्ता वृहत्पञ्चवटीं शृणु ।

विल्ववृक्षं मध्यभागे चतुर्दिक्षु चतुष्टयम् ॥

वटवृक्षं चतुष्कोणे वेदसंख्यं प्ररोपयेत् ।

अश्लोकं वर्तुलाकारं पञ्चविंशतिसंमितम् ॥

दिग्विदिक्षुः समलकीचैव एकैकं परमेश्वरि ।

अश्वत्यञ्च चतुर्दिक्षु वृहत्पञ्चवटी भवेत् ॥

यः करोति महेशानि ! साक्षादिन्द्रसमी भवेत् ।

इह लोके मन्त्रसिद्धिः परे च परमा गतिः ॥”

इति हेमाद्रीयव्रतखण्डधृतस्कन्दपुराणवचनानि ॥

(खनामख्यातः देशविशेषः । यथा, रामायणे ।

१ । १ । ४५ ।

“देशः पञ्चवटीनाम तत्र वासं स कल्पयत् ॥”)

पञ्चवल्कलं, क्ली, (पञ्चानां वल्कलानां समा-

हारः ।) वल्कलपञ्चकम् । यथा,—

“न्ययोधोदुम्बराश्वत्यपञ्चवत्सवल्कलैः ।

सर्वैरेकत्र संयुक्तैः पञ्चवल्कलमुच्यते ॥”

अपि च ।

“न्ययोधोदुम्बराश्वत्यपञ्चपिप्पलपीतनाः ।

क्षीरवृक्षाश्च पञ्चैषां वल्कलं पञ्चवल्कलम् ॥”

इति श्रद्धचन्द्रिका ॥

अस्य गुणाः ।

“पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां लवक् पञ्चलक्षणम् ।

लवक्पञ्चकं हिमं ग्राहि ब्रह्मशोथविसर्पजित् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवाणः, पुं, (पञ्च वाणाः शरा यस्य सः ।)

कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चानां वाणानां

समाहारे क्ली । (कामस्य पञ्च वाणा यथा,—

“द्रवणं शोषणं वाणं तापनं मोहनाभिधम् ।

पञ्चशि

उन्मादनञ्च कामस्य वाणाः पञ्च प्रकीर्तिताः ॥”
पञ्चपुष्पवाणा यथा,—
“अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका ।
नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः ॥”
पञ्चवाणविशिष्टे त्रि ॥

पञ्चशूरः, पुं, (पञ्च शूरा यस्य सः ।) कन्दर्पः ।
इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ अस्य पञ्च शूराणि
यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्याये ।
“सम्मोहनं समुदेगवीजं स्तम्भनकारणम् ।
उन्मत्तवीजं ज्वलनं श्वाञ्चेतनहारकम् ॥”
अपि च ।
“सम्मोहनोन्मादनौ च शोधयन्तापनस्तथा ।
स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च वाणाः प्रकीर्तिताः ॥”
पञ्च इन्द्रियार्थाः शूरा अस्येत्यर्थः । इति भरतः ॥
(यथा, कुमारः । ७ । ६२ ।
“शापावसाने प्रतिपन्नमूर्ते-
यथाचिरे पञ्चशूरस्य सेवाम् ॥”)

पञ्चशस्त्रं, स्त्री, (पञ्चानां शस्त्रानां समाहारः ।)
शस्त्रपञ्चकम् । तत्तु धान्यमुन्नतिलयवश्चेतसर्षप-
रूपम् । सर्षपस्थाने माघोऽपि । इति दुर्गातु-
सवपद्धतिः ॥

पञ्चशाखः, पुं, (पञ्च शाखा इवाङ्गुलयो यस्य ।)
हस्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥ पञ्चानां
शाखानां समाहारे स्त्री । पञ्चशाखाविशिष्टे त्रि ॥
पञ्चशिखः, पुं, (पञ्चा विस्तीर्णा शिखा केश-
रादिर्यस्य ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥
धर्मस्य हिंसाभार्यायां जातो मुनिविशेषः ।
यथा,—
“धर्मस्य भार्या हिंसास्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।
सम्याप्तं मुनिशार्दूल ! योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूद्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
सांख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोगं न ते ददुर्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम् ॥”
इति वामने ५० अध्यायः ॥

(अस्य अन्यप्रकारोत्पत्तिर्नामनिरुक्तिश्च उक्ता
महाभारते । १२ । २१८ । ६—१६ ।
“तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महासुनिः ।
परिधावन् मर्ह्यो कृतार्त्ता जगाम मिथिलामथ ॥
सर्वसत्र्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये ।
सुपथ्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः ॥
ऋषीणामाहुरेकं यं कामादवसितं वृषु ।
शाश्वतं सुखमव्यन्तमन्विच्छन्तं सुदुर्लभम् ॥
यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् ।
स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥
आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।
पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥
यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् ।
पुरुषावक्ष्यमयुक्तं परमार्थं न्यवेदयत् ॥
इष्टसत्रेण संपृष्टो भूयश्च तपसासुरिः ।
श्चेन्नक्षेत्रज्ञयोर्व्याप्तिं बुबधे देवदर्शनः ॥

पञ्चसू

यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।
आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदवयवम् ॥
तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः ॥
ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी ।
तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ ॥
ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिञ्च नैष्ठिकीम् ।
एतत्ते भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् ॥
तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्तमनुत्तमम् ॥
सामान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्मज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ।
उपेत्य शतमाचार्यान्मोहयामास हेतुभिः ॥
जनकस्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।
उत्सृज्य शतमाचार्यान् पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ॥
पञ्चस्रोतसि निष्ठातः पञ्चरात्रविशारदः ।
पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः ॥”
गायत्रीस्वरूपायां शक्त्यां स्त्री । यथा, देवी-
भागवते । १२ । ६ । १०५ ।
“पानप्रिया पञ्चशिखा पन्नगोपरिशायिनी ॥”

पञ्चशूरणः, पुं, (पञ्च शूरणा यत्र ।) पञ्चप्रकार-
शूरणः । तद्यथा । अत्यम्भपर्णो काण्डीरः
मालाकन्दः शूरणः श्वेतशूरणश्च । तथाहि ।
“अत्यम्भपर्णोकाण्डीरमालाकन्दद्विशूरणैः ।
कुल्लभो भवति योगार्थं पञ्चशूरणसंज्ञकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चशैरीषकं, स्त्री, (शिरीषवृक्षस्य इदम् शैरी-
षकम् । पञ्चसंख्यकं शैरीषकम् ।) शिरीष-
वृक्षस्य कुसुममूलफलपत्रत्वचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चघाः, त्रि, पञ्च वा घडा परिमाणं येषां ते ।
बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति सुगवोद-
याकरणम् ॥

पञ्चसिद्धौषधिः, पुं, (पञ्च सिद्धा औषधयो यस्मिन् ।)
पञ्चप्रकारौषधिविशेषः । यथा,—
“तैलकन्दसुधाकन्दक्रोडकन्दरुदन्तिकाः ।
सर्पनेत्रयुताः पञ्चसिद्धौषधिकसंज्ञकाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसुगन्धकं, स्त्री, (पञ्च सुगन्धा यत्र । ततः कप् ।)
पञ्चप्रकारसुगन्धद्रव्यम् । यथा,—
“कुसुमानि लवङ्गस्य तथा कक्कोलकाण्डयोः ।
जातीफलानि कर्पूरमेतत् पञ्चसुगन्धकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपि च ।

“कर्पूरकक्कोललवङ्गपुष्प-
गुवाकजातीफलपञ्चकेन ।
समांशभागेन च योजितेन
मनोहरं पञ्चसुगन्धकं स्यात् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसूना, स्त्री, (पञ्चगुणिता सूना प्राणिवध-
स्थानम् ।) पञ्चप्रकारप्राणिवधस्थानम् । यथा,—
“पञ्चसूना गृहस्थस्य चुली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते याञ्च बाहयन् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
तज्जन्यपापं गृहस्थस्य प्रतिदिनं भवति तस्य

पञ्चाङ्ग

प्रायश्चित्तं वैश्वदेवः । यथा,—
“लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।
वैश्वदेवन् कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥”

इति आह्निकतत्त्वधृतशातातपवचनम् ॥
अशौचकालोत्पन्नपञ्चसूनादिजन्यपापस्य दाना-
दिनाश्रयत्वं यथा,—
“दशाहातु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् ।
दानञ्च विधिना देयमशुभात्तारकं हि तत् ॥”

इति शुद्धितत्त्वधृतसम्बर्त्तवचनम् ॥
पञ्चसूरा, स्त्री, (पञ्च सूरा यत्र ।) प्रजापति-
दासवैद्यकृतशिशुरिष्टमाहुरिष्टपितृरिष्टस्त्रीपुंन-
पुंसकज्ञानसुखदुःखरिष्टच्छेदादियोग्यद्वयज्ञान-
निर्णय इति सप्ताध्यायात्मकन्योतिर्यन्यविशेषः
यथा । तत्रैव ।

“पञ्चसूराभिधानञ्च ग्रन्थं निदानसम्मतम् ।
किञ्चिदुद्देशगम्यञ्च खल्यं वक्ष्यामि शाश्वतम् ॥”
पञ्चसूरोदयः, पुं, (पञ्चानां सूराणासुदयो यत्र ।)

न्योतिःशास्त्रविशेषः । यथा,—
“कालं वक्ष्यामि संसिद्धौ रुद्र पञ्चसूरोदयात् ।
राजा माजा उदासा च पीडा न्यस्तयैव च ॥
आ इ ऊ ऐ औ सूराश्च लिखेत् पञ्चामिकोष्ठके ।
ऊर्ध्वतिर्यग्गतैरेखैः षड्विहङ्गक्रममागतैः ॥
तियो एकाभिकोष्ठे पुत्रयो राजाथ मानया ।
उदासा पीडा न्यस्त्य कुजः सोमसुतः क्रमात् ॥
गुरुशुक्रशुनैश्चररविचन्द्रा यथोदितम् ।
रेवत्यादिशिवाक्षाश्च ऋक्षाश्च प्रथमाः कलाः ॥
पञ्चपञ्चान्यत्र भानि चैत्राद्य उदयस्तथा ।
द्वादशाहा द्वयो मासा नाम्न आद्यक्षरं तथा ॥
कला लिङ्गश्च या तिष्ठेत् पञ्चमस्तस्य वै न्यतिः ।
लका तिथिस्तथा वारनक्षत्रं मासमेव च ॥
नामोदयस्य पूर्वञ्च तथा भवति नान्यथा ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

पञ्चाग्निः, स्त्री, पञ्चानामग्नीनां समाहारः । अस्य
विवरणं पञ्चातपाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ शरीरस्य-
पञ्चाग्नयो यथा,—

“उदरे गार्हपत्याग्निर्मध्यदेशे तु दक्षिणः ।
आस्य आहवनोऽभिश्च सत्यः पक्षा च मूर्धनि ।
यः पञ्चाग्नीनिमान् वेद आहिताग्निः स उच्यते ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

(पञ्चाग्नयो गृहे यस्य । इति विग्रहे वाच्य-
लिङ्गत्वम् । यथा मनुः । ३ । १८५ ।

“त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिषुपर्णघट्टङ्गवित् ॥”

पञ्चाङ्गं, स्त्री, पञ्चानां अङ्गानां एकवृत्तस्य त्वक्-
पत्रपुष्पमूलफलानां समाहारः । यथा,—

“त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः ।
एकत्र मिलितश्चेतत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पुरश्चरणविशेषः । यथा,—
“जपहोमौ तर्पणश्चाभिषेको विप्रभोजनम् ।
पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते ॥”

इति तत्त्वसारः ॥

वारतिथिनक्षत्रयोगकरणात्मकपञ्चाङ्गः । यथा,—

पञ्चाम

पञ्चाम

पञ्चाश

“तिथिर्वारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च ।
पञ्चाङ्गस्य फलं श्रुत्वा गङ्गाज्ञानफलं लभेत्” ॥
इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाङ्गः, पुं, (पञ्चाङ्गाणि यस्य ।) कमठः । इति
शब्दमाला ॥ अश्वविशेषः । तत्पर्यायः । पञ्च-
भद्रः २ पुष्यिततुरङ्गमः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रणामविशेषः । यथा,—

“बाहुभ्याश्चैव जानुभ्यां शिरसा वक्षसा दृशा ।
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ” ॥
इति तन्त्रसारः ॥

(राजनयः । यदुक्तम् ।

“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।
विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इत्यते” ॥

पञ्चाङ्गगुप्तः, पुं, (पञ्चसंख्यकानि अङ्गानि गुप्तानि
यस्य ।) कच्छपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चाङ्गुलः, पुं, (पञ्च अङ्गुलय इव पत्राणि यस्य ।)
एरुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ । पञ्चा-
ङ्गुलपरिमाणयुक्ते त्रि ॥

पञ्चाङ्गुलिः, त्रि, पञ्चाङ्गुल्यो यस्य सः । इति
आकरणम् ॥

पञ्चाङ्गुली, स्त्री, तक्राङ्गाचुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चातपा, स्त्री, (पञ्चभिरभिसृज्यैरातप्यते इति ।
आङ् + तप् + अच् । ततः टाप् ।) तपस्या-
विशेषः । यथा,—

“चर्था पञ्चातपाचिन्ता शाम्भवी शाम्भवो जपः ।
यज्ञियैर्दारुभिः शुष्कैश्चतुर्द्विंशं चतुष्कृतम् ॥
वह्निं संस्थापनं यीक्ष्य तीव्रांशुस्तत्र पञ्चमः ।
हस्तान्तरे चतुर्वह्नीन् कृत्वा वैश्वानरेष्टिना ॥
तन्मध्यस्था सूर्यविम्बं वीक्षन्ती बहुलांशुका ।”

इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥

पञ्चाननः, पुं, (पञ्च आननानि यस्य ।)
शिवः । (पञ्चं विस्तृतं आननं यस्य ।) सिंहः ।
इति मेदिनी ॥ अद्ययः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (ज्योतिषोक्तसिंहराशिः । यथाह
स्मृतिः ।

“पञ्चाननगते भानौ पञ्चयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यासुदितश्चन्द्रो नेक्षितयः कदाचन ॥”

रुद्राक्षविशेषः । तद्धारणे महच्छुभं भवति ॥

पञ्चामराः, स्त्री, (पञ्च अमराः । संज्ञात्वात्कर्म-
धारयः ।) पञ्चप्रकारामरलतादि । यथा,—

“एका तु अमरा दूर्वा तस्या यस्मिन् समानयेत् ।
अन्या तु विजया देवी सिद्धिरूपा सरस्वती ॥
अन्या तु विष्णुपत्रस्था शिवसन्तोषकारिणी ।
अन्या तु योगसिद्धयर्थे निर्गुण्यो चामरा लता ॥
अन्या तु कालतुलसी श्रीविष्णोः प्रियतोषिणी ।
एताः पञ्चामरा ज्ञेया योगसाधनकर्मणि ॥”

इति रुद्रयामलोत्तरखण्डे ३६ पटलः ॥

पञ्चान्तं, स्त्री, (पञ्चानामन्तानां समाहारः ।

शर्करादुग्धघृतदधिभक्षुघटितम् । यथा,—

“दुग्धं सशर्करैश्चैव घृतं दधि तथा मधु ।

पञ्चान्तमिदं प्रीतिं विधेयं सर्वकर्मसु ॥”

गर्भवतीभ्यस्तद्दानस्य दिनं यथा,—

“रेवत्यश्विपुनर्वसुद्वयमरुन्मलानुराधामघा-
हस्तास्तत्तरफल्गुनीषु भृगुजे जीवार्कवारे तथा ।
लभर्चोऽपशोभनेषु नियतं सन्त्यज्य रिक्तां तिथिं
देयं मासि च पञ्चमेषु करणे पञ्चान्तं योषि-
ताम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पञ्चान्तयोगः, पुं, (पञ्चानामन्तानां गुडुआदीनां
योगः ।) गुडुचीगोक्षुरसुशलीसुखिकाशताव-
रीणां संयोगः । यदुक्तं राजनिर्घण्टे ।

“गुडुची गोक्षुरश्चैव सुशली सुखिका तथा ।
शतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चान्तमभिधः ॥”

पञ्चान्नायः, पुं, (पञ्चसंख्यकः आन्नायः ।) शिवस्य
पञ्चवक्त्रविनिर्गतस्तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा,—
“पूर्वाम्नायः पूर्वसुखः पश्चिमः पश्चिमासुखः ।
दक्षिणो दक्षिणस्तद्वदुत्तरश्चोत्तरः परः ॥
निरुत्तरं तथा चोर्द्धं सिद्धान्तागमरूपिणम् ।
ऊर्ध्वाम्नायपरिज्ञानं नाल्पस्य तपसः फलम् ॥”

अन्यत्र ।
“पूर्वाम्नायः शब्दरूपो दक्षिणः कर्णरूपकः ।
पश्चिमः प्रश्नरूपः स्यादुत्तरश्चोत्तरस्तथा ॥
ऊर्ध्वाम्नायस्तत्त्वबोधः केवलानुभवात्मकः ॥”

इत्यादि । इति भैरवतन्त्रम् ॥

मम पञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चान्नायाः समुज्जता ।”

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥ * ॥

“विभाव्य मुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्णिनि ।
सद्योजातं वामदेवमघोरस्य ततः परम् ॥
तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥
सद्योजातस्य वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
कृष्णवर्णमघोरस्य समं भीमविवर्द्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवि ! दिव्यमूर्तिं मनोहरम् ॥
श्यामलस्य तथेशानं सर्वदेवशिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयस्य तथोत्तरे ॥
अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषं तथा ।
ईशानं मध्यतो ज्ञेयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥”

इति निर्व्याणतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥

अन्यत् षडाम्नायशब्दे ब्रह्मयम् ॥

पञ्चाम्, स्त्री, (अमन्ति रसानि प्राप्नुवन्तीति । अम-
गत्यादिभु + “अमितम्योर्दीर्घश्च” उणां २ । १६ ।
इति रक् दीर्घश्चोपधायाः इति आमा वृत्ताः ।
पञ्चानां आमाणां मन्त्रादिवृत्ताणां समाहारः ।)
वृत्तविशेषाणां समाहारः । यथा,—

“अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं

न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः ।

हे हे तथा दाडिममातुलङ्गे

पञ्चाम्वापी नरकं न याति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

अपि च ।

“अश्वत्थ एकः पिचुमर्द एको

द्वौ चम्पकौ त्रीणि च केशरानि ।

सप्ताथ ताला नव नारिकेलाः

पञ्चाम्वापी नरकं न याति ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

पञ्चाक्षं, स्त्री, (पञ्चानामक्षानां कोलादीनां समा-
हारः ।) अक्षपञ्चकम् । यथा,—

“कोलदाडिमवृत्ताक्षैरक्षवेतससंयुतैः ।

चतुरक्षश्च पञ्चाक्षं मातुलङ्गसमन्वितम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चारी, स्त्री, (पञ्चपञ्चसंख्यान्वच्छतीति । ऋगतौ
“कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् । गौरादि-
त्वात् डीष् ।) शारिष्टङ्गला । इति शब्दमाला ॥
(पाषार इति भाषा ॥)

पञ्चाचिः, [स्] पुं, (पञ्च अचिर्वि यस्य सः ।) बुध-
ग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चालः, पुं (पञ्चविस्तारवचने + “तमिविशिविधि-
न्यङि कुलीति ।” उणां १ । ११७ । इति कालन् ।)
देशविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ तस्य व्युत्पत्ति-
र्यथा । “हृदयश्चाम्बुजलखण्डयुद्धद्विष्टयवीनर-
काम्पिल्लसंज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्ष-
णायालमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहित्वा इति
पञ्चालाः ।” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६
अध्यायः ॥ (अस्य स्थितिर्निर्यय उक्तस्तन्त्रशास्त्रे
यथा,—

“क्षुरक्षेत्रात् पश्चिमेषु तथाचोत्तरभागतः ।

इन्द्रप्रस्थान्महेशानि ! दृश्योजनकद्वये ।

पञ्चालदेशो देवेशि ! सौन्दर्यगर्भभूषितः ॥”)

पञ्चालाः, पुं, (पञ्चालाः क्षत्रियास्तेषां निवासो-
जनपदः । निवासेऽणो जनपदे लुप् ।) नौष्ट-
विशेषः । बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी ॥

पञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति इति । आ +
अल् भूषणे + अच् । टाप् स्वार्थे कन् इत्वच् ।)
पुत्तली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति । आ + अल् भूषणे
+ अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) वस्त्रादिकृत-
पुत्तिका । कानिर पुत्तुल इति भाषा ॥ गौत-
विशेषः । इति मेदिनी ॥ पांचाली इति भाषा ॥
(पञ्चारी रस्य लले सिद्धम् ।) शारिष्टङ्गला,
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इक् इति भाषा ॥

पञ्चावटं, स्त्री, (पञ्च विस्तृतसुरःस्थलं आवटति
वेष्टते इति । आ + वट् + अच् ।) उरुस्कटम् ।
बालोपवीतम् । इति हारावली ॥ (पञ्चानां
वटानां वटादिवृत्ताणां समाहारः । निपा-
तनात् साधुः । पञ्चवटी । यथा, गोः रामा-
यणे । ३ । २० । ३८ ।

“विवेश पञ्चावटमुग्रसेवितम्

रिपून् दिधक्षुः शूलभानिवाच्यमुक् ॥”)

पञ्चावस्थाः, पुं, (पञ्चसु भूतेषु अवस्था यस्य । तस्य
देहारम्भकखसकारणेषु लयत्वात्तथालम् ॥
शवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चावस्थायुक्ते त्रि ॥

पञ्चाशत्, त्रि, (पञ्चदशतः परिमाणमस्य ।)

“पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति” ५ । १ । ५६ । निपा-

तनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाश इति भाषा ॥ (यथा, स्तुतिपञ्चाशति । ५१ ।

“पञ्चाशत्त्रिभिः पुरा भगवति । स्तथा यदङ्गी-
कृतं तत्राहं सफलोऽधुनापि विमतिस्तत्पादपञ्ज-
सृतेः ॥”)

पञ्चास्यः, पुं, (पञ्चं विस्तृतं आस्यं यस्य ।) सिंहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥ (पञ्चानि आस्यानि
यस्य । शिवः ॥ पञ्चमुखविशिष्टे, त्रि । यथा,
गोः रामायणे । ५ । ७४ । २३ ।
“लक्षितेयं विशालाक्षी मया शोकपरायणा ।
आदायेतां न जानीषे पञ्चास्यामिव भोगि-
नीम् ॥”)

पञ्चीकरणं, स्त्री, पञ्चभूतानां भागविशेषेण मिश्री-
करणम् । यथा । “पञ्चीकरणं आकाशादि-
पञ्चस्वैकैकं द्विधा समं विभज्य तेषु दशसु
भागेषु मध्ये प्राथमिकान् पञ्चभागान् प्रत्येकं
चतुर्धा समं विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां
स्वस्वद्वितीयाहभागं परित्यज्य भागान्तरेषु
संयोजनम् । तदुक्तम् ।

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।
स्वस्वतर्द्धितोयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते ॥ इति ॥
अस्याप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं त्रितुकरणाश्रितेः
पञ्चीकरणस्यापुनलक्षणार्थत्वात् । पञ्चानां पञ्चा-
त्मकत्वे समानेऽपि तेषु च वैशिष्ट्यात् तद्वादस्त-
द्वाद इति न्यायेन आकाशादिव्यपदेशः सम्भवति ।
तदानीमाकाशे शब्दोऽभिव्यज्यते । वायौ शब्द-
स्पर्शौ । अग्नौ शब्दस्पर्शरूपाणि । अक्षु शब्द-
स्पर्शरूपरसाः । पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धाश्च । एतेभ्यः पञ्चीकृतैर्भ्यो भूतेभ्यः
भूर्भुवः स्वर्गहर्जनस्तपः सत्यमितेन्द्रात्मकानासु-
पर्युपरि विद्यमानानां अतलवितलसुतलरसा-
तलतलातलमहातलपातालनामकानां अधोऽधो
विद्यमानानां लोकानां ब्रह्माण्डस्य तदन्तर्गत-
चतुर्विधस्थूलशरीराणामन्नपानादीनाञ्चोत्पत्ति-
र्भवति ॥” इति वेदान्तसारः । ३६-४२ ॥

पञ्चेन्द्रियं, स्त्री, पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणां समाहारः ।
यथा । “श्रोत्रत्वङ्मेरुचरसनघ्राणं पञ्चेन्द्रियाणि
च ।” इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चकर्मेन्द्रियञ्च ॥
पञ्चेषुः, पुं, (पञ्च इवो यस्य ।) कामदेवः । इति
हलायुधः ॥

पञ्चोपविषं, स्त्री, (पञ्चसंख्यकं उपविषम् ।) उप-
विषपञ्चकम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“सुहृत्कारवीराणि लाङ्गली विषमुष्टिका ।
एतान्युपविषाण्डाहुः पञ्च पाण्डित्यशालिनः ॥”

पञ्चोष्माणः, पुं, (पञ्च उष्माणः ।) आहारपाचक-
शरीरस्थपञ्चाग्नयः । यथा, सारकौसुदाम ।

“भौमाप्याग्नेयवायवाः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान् खान् खान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ।
पार्थिवाः पार्थिवानेव श्रेष्ठाः श्रेष्ठांश्च देहगान् ॥”

पञ्जरं, स्त्री, (पञ्जरे रूढते उदरयन्तमनेन । पञि-
रोधे + अरन् ।) कायास्थिरुद्धम् । शरीरास्थि-
पञ्जरम् । (यथा, पञ्चदशी । ६ । १७३ ।
“देहादिपञ्जरं यत्नं तदारोहोऽभिमानिता ।

विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥”

पञ्जरे रूढते पञ्चादिरत्र ।) पञ्चादिबन्धग्रहम् ।
इत्यमरभरतौ । पिञ्जरा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शालारम् २ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
हेः रामायणे । २ । ६५ । ५ ।

“तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सख्युः ।
शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥”)

पञ्जरः, पुं, (पञ्जरे रूढते आत्मा यस्मिन् । पञि-
रोधे + अरन् ।) शरीरम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ४ । १८ ।
“ज्ञासप्रतिसहस्राणि नाडीद्वाराणि पञ्जरे ।

सुधुक्ता शाम्भवी शक्तिः श्रेष्ठास्त्वेव निरर्थकाः ॥”
“पञ्जरे पञ्जरवच्छिरास्थिभिर्बद्धे शरीरे ।” इति
तट्टीका ॥) देहास्थिसमूहः । तत्पर्यायः ।

कङ्कालः २ देहबन्धास्थि ३ । इति जटाधरः ॥
कलियुगम् । गवां नीराजनाविधिः । इति सार-
खताभिधानम् ॥

पञ्जराखेटः, पुं, (पञ्जरेणैव यन्त्रेण आखेटो ऋगया
यस्मात् ।) मत्स्यमारणोपाययन्त्रम् । पोली
इति भाषा । तत्पर्यायः । प्लवः २ पलवः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [राजनिर्घण्टः ॥

पञ्जलः, पुं, (पञ्ज + अलच् ।) कोलकन्दः । इति
पञ्जिः, स्त्री, (पञ्ज + इन् ।) सूत्रनालिका । इति
शब्दमाला । पाँइज इति भाषा । पञ्जिका च ॥
पञ्जिका, स्त्री, (पञ्जि + स्वार्थे कन् टाप् ।) तूलना-
लिका । इति हारावली ॥ पाँइज इति भाषा ॥
टीकाविशेषः । यथाह हेमचन्द्रः ।

“टीका निरन्तराख्या पञ्जिका पदभञ्जिका ॥”
अग्रसन्धानी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चाङ्गम् ।

पाँजि इति भाषा । तत्प्रवणफलं यथा,—
“वारो हरति दुःखघ्नं नचत्रं पापनाशनम् ।
तिथिर्भवति गङ्गाया योगः सागरसङ्गमः ।
करणं सर्वतीर्थानि श्रूयते दिनपञ्जिका ॥”

इति दैवज्ञाः ॥

अपि च ज्योतिस्तत्त्वे वराहवचनम् ।

“दुःखप्रनाशको वारो नचत्रं पापनाशनम् ।
तिथिरायुष्करौ प्रोक्ता योगो बुद्धिविवर्धकः ॥
चन्द्रः करोति सौभाग्यमंशकः सुभदायकः ।
करणास्तमते लक्ष्मीं यः शृणोति दिने दिने ॥”

निःशेषपदवाक्याची । तिथिवारादिज्ञापिका ।
आयययलिखनार्था च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पञ्जिकारकः, पुं, (पञ्जिं करोतीति । क + क्त्वं ।)
कायस्थजातिः । यथाह जटाधरः ।

“अथ कायस्थः करणः पञ्जिकारकः ॥”
(अस्य पञ्जिकरणकथा कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
पञ्जिकाकारश्च ॥

पञ्जी, स्त्री, (पञ्जि + वा डीप् ।) पञ्जिः । नालिका ।
इति शब्दमाला ॥ पञ्जिका । पाँजि इति
भाषा । यथोक्तं दैवज्ञैः ।

“दैवज्ञवक्त्रेण शृणोति पञ्जीं

शत्रुघ्नं याति शशीव कृष्णम् ॥”

अन्यविशेषः । यथाह ध्रुवानन्दमिश्रः ।

“प्रणम्य विज्ञेश्वरपादमादौ

सरस्वतीं तां कुलदेवताम् ।
शिशुप्रबोधाय कुलस्य पञ्जीं
विविच्यते श्रीयुतमिश्रकेण ॥”

पञ्जीकरः, पुं, (पञ्जीं पञ्जिकां करोतीति । क +
टः ।) कायस्थः । यथा । “कायस्थे कूटस्त-
पञ्जीकरौ ।” इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पट, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) पटति । इति दुर्गादासः ॥

पट, क ल्विध । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
अकं-सेट् ।) क, पाठयति । ल्विध दीप्तौ ।
इति दुर्गादासः ॥

पट, त् क वेष्टने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) यन्त्रेण । इत्यन्ये । पट-
यति मालां मालिकः । इति दुर्गादासः ॥

पटं, स्त्री, (पटतीति । पट् + पचाद्यच् ।) हृदिः ।
चालम् । इति पटलशब्दटीकायां भरतः ॥

पटः, पुं, स्त्री, (पटयत्यनेन । पट वेष्टने घञर्थे कः ।)
शोभनवस्त्रम् । तत्पर्यायः । सुचेलकः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ (यथा, पञ्चदशी । ६ । १२ ।

“यथा धौतो घटितश्च लाञ्छितो रङ्गितः पटः ।
चिदन्तर्यामिस्तत्राणि विराट् चात्मा तथर्थ्यते ॥”)

चित्रपटः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“पटस्य लक्षणं वक्ष्ये यथा सिध्यन्ति साधकाः ।

ग्रन्थिकेशविहीने तु अजीर्णे समतनुके ॥
अस्फाटिते अच्छिन्ने तु स्थलेनैव समालिखेत् ।

योगिनी रूपिणी कार्या जयादौः परिवारिता ॥
वृद्धेन च भवेद्बुद्धो याधिते याधितो भवेत् ।

कुरूपेण कुरूपस्तु मूर्खेण तु न पूज्यते ॥
लेखकस्य तु यद्रूपं चित्रे भवति तादृशम् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

पटः, पुं, पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ पुरस्कृतः ।
इति विश्वः ॥

पटकः, पुं, (पटेन हृदनेन कायति प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) शिविरम् । इति शब्दमाला ॥

पटकारः, पुं, (पटं शोभनवस्त्रं चित्रं वा करोति
यः । पट् + क + अच् ।) तन्त्रवायः । चित्रकरः ॥

पटकुटी, स्त्री, (पटस्य पटनिर्मिता वा कुटी ।)
वस्त्रवेश्म । ताँडु इति भाषा । तत्पर्यायः ।

केणिका २ गुणालयनिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
पटचरं, स्त्री, (भूतपूर्वं पटत् । भूतपूर्वं चरट् ।

यद्वा पटदिव्यक्तं शब्दं चरतीति । पटत् + चर् +
अच् ।) जीर्णवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११५ ॥

(पञ्चते आवेष्टते इति । पट् + बाहुलकात्
अत् । पटदिव चरति यः । चर् + अच् ।)

चौरे पुं इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
पटमखपः, पुं, (पटानां वस्त्राणां मखपः ।) पट-
कुटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पटमयं, स्त्री, (पट + मयट् ।) वस्त्रग्रहम् । यथा,—
“पटवापः पटमयं दूर्यं वस्त्रग्रहं स्थलम् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शाटी । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“पटवासः पटमयं शाटीं श्राटक इत्यपि ॥”

पटहं

पटरकः, पुं, (पटर + स्वार्थे कन् ।) गुन्द्रवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पटलं, स्त्री, (पटं विस्मृतं लाति । पट् + ला +
“आतोनुपेति” ॥ ३।२।३। कः । यद्वा पटतीति ।
पट + “कृषादिभ्यश्चित्” उणां ॥ १।१०८ ॥ इति
कलच् । कृदिः । चाल इति भाषा । नेत्ररोगः ।
इत्यमरः । ३।३। २०० ॥ पिटकः । परिच्छेदः ।
तिलकः । (यथा, कलाविलासः । १।२५ ।
“अस्तमिते दिवसकरे तिमिरभरद्विरदसंसक्ता ।
सिन्दूरपटलपाटलकान्तिरिवाये वभौ सन्ध्या ॥”)
सन्धौ स्त्री स्त्री । इति मेदिनी ॥ (यथा, भाग-
वते । ३।१४। २६ ।

“यस्यानवदाचरितं मनीषिणो
गुणन्यविदापटलं विभितुसवः ।
निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यत् स्वयं
पिशाचचर्चामचरत् गतिः सताम् ॥”)

दृष्टेरावरकम् । चक्षुर परदा इति भाषा ।
यथाह माधवकरः ।

“प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्या अवस्थितः ।
अयक्तानि सत्प्राणि कदाचिदय पश्यति ॥”
दृष्ट्यां चत्वारि पटलानि । रसरक्ताश्रयं बाह्यं
द्वितीयं माससंश्रयं तृतीयं मेदःसंश्रितं चतुर्थं
कालकास्थिसंश्रितम् । तथा च सुश्रुतः ।

“तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम् ।
मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् ।
पञ्चमाश्रयं दृष्टे स्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥”

इति । अत्र तेजःशब्देन रक्तं जलशब्देन रसो
आख्यातः । तेषु पटलेषु बाह्यादिभेदेनाधिष्ठान-
विशेषप्रभावात् दोषाणां लिङ्गविशेषमाह प्रथमे
पटले इत्यादि । प्रथमे पटले सर्वाभ्यन्तरे न तु
बाह्ये । इति विजयरचितः ॥

पटलः, पुं, स्त्री, (पाटयति दीप्यते यः । पट् +
कलच् ।) गन्धः । वृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वृक्षस्थाने वृन्तोऽपि पाठः ॥

पटलप्रान्तं, स्त्री, (पटलस्य कृदिसः प्रान्तम् ।) गृह-
चालिकान्तभागः । क्वञ्चि इति भाषा । तत्-
पर्यायः । वलीकम् २ नीब्रम् ३ । इत्यमरः । २ ।
२।१४ ॥

पटली, स्त्री, (पटल + डीप् ।) कृदिः । इति भरत-
हेमचन्द्रौ ॥ चाल इति भाषा ॥

पटवापः, पुं, (पट उष्यते प्राचुर्येण दीयते यत्र पट
+ वप् + घञ्) । वस्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पटवासः, पुं, (पटस्य पटनिर्मितो वा वासः गृहम् ।)
वस्त्रगृहम् । शाटी । इति शब्दरत्नावली ॥

पटवासकः, पुं, पटो वास्यते नैनेति घञि पटवासः
ततः स्वार्थे कन् । पटवासचूर्णम् । तत्पर्यायः ।
पिष्टातः २ । पिष्टेन कुङ्कुमचूर्णादिना अततीति
पिष्टातः पचायान् । इत्यमरभरतौ ॥

पटहं, स्त्री पुं, (पटेन हन्यते इति । पट् + हन्
+ ड ।) पटतृशब्दं जहाति पटहः डः निपा-
तनात् तलोपः । इति भरतः ॥ आनकवादम् ।
इत्यमरः । १।७। ६ ॥

पटुः

पटहः, पुं, (पट इत्यङ्कुटं शब्दं जहाति त्वज-
तीति । पट् + हा + ड ।) पाटयति गमयति
योधान् युद्धाय उत्साहवर्द्धकत्वात् पट गतौ
नाम्येति अहः । इति भरतः ॥ युद्धे वाद्यमान-
टका । तत्पर्यायः । आङ्मरः २ । इत्यमरः ।
२।८। १०८ ॥ समारम्भः । हिंसनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

पटाकः, पुं, (पटति गच्छतीति । पट् + निपातनात्
आकः ।) पचिविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

पटाका, स्त्री, (पटाक + टाप् ।) पताका । इति
शब्दरत्नावली ॥

पटालुका, स्त्री, (पट इव अलतीति । पट् + बाहु-
लकात् उकः ततश्चाप् ।) जलौका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पटिः, स्त्री, (पट + इन् ।) पटभेदः । वागुलिः ।
कुम्भिकादमः । इति मेदिनी ॥

पटिका, स्त्री, (पटि + स्वार्थे कन् ततः टाप् ।) पटिः ।
वस्त्रम् । यथा, लीलावती । [चे-

“विस्तारे त्रिकराः कराद्यकमिता दैर्घ्ये विचित्राश्च
द्रुपैरुत्कटपट्टस्त्रपटिका अद्यौ लभन्ते शतम् ।
दैर्घ्ये सार्द्धकरत्रया परपटी हस्ताङ्गविस्तारिणी
ताडक् किं लभते द्रुतं वद वणिक् वाणिज्यकं वेत्सि
चेत् ॥”

पटिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन पटुः । पट् +
“अतिशयने तमविष्ठनौ” ५।३। ५५ । इति
इहन् ।) अतिशयपटुः । इति आकरणात् ॥

पटी, स्त्री, (पट + इन् । वा डीप् ।) वस्त्रभेदः ।
इति शब्दरत्नावली । यवनिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पटीयान्, [स्] त्रि, (अयमेवामतिशयेन पटुः । पटु
+ “द्विवचनविभज्योपपदे तरवियसुनौ” ५।३।
५७ । इति इयसुन् ।) अतिशयपटुः । इति
आकरणात् ॥

पटीरं, स्त्री, (पटतीति । पट गतौ । “शृष्टृकटि-
पटिशौटिभ्य ईरन्” उणां । ४।३० । इति
ईरन् ।) तितउः । तुङ्गम् । नलकम् । केदारः ।
वारिदः । वेणुसारः । वातिकः । चन्दनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ खदिरम् । उदरम् । कन्दर्पः ।
हरणीयम् । इति संलिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पटु, स्त्री, (पाटयति । पट गतौ गयन्तः । “फलिपा-
टीति” उणां । १।१६ । इति उः पटादेशश्च ।)
कृचा । लवणम् । इति मेदिनी ॥ पांशुलवणम् ।
इति रत्नमाला ॥

पटुः, पुं, (पाटयतीति । पट् + णिच् + “फलि-
पाटीति” उणां । १।१६ । इति उः पटा-
देशश्च ।) पटोलः । इत्यमरः । २।४। १५५ ॥
पटोलपत्रम् । इति विश्वः ॥ काण्डीरलता ।
कारवेलः । चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुः, त्रि, (पाटयतीति । पट गतौ । गयन्तः ।
“फलिपाटीति” उणां । १।१६ । इति उः पटा-
देशश्च ।) दक्षः । (यथा, रघुः । ६। ४६ ।

“अनुभवन् नवदोलम्बतूत्सवं

पटोलः

पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।

अनयदासनरञ्जुपरिग्रहे

भुजलतां जडतामवलाजनः ॥”)

नीरोगः । चतुरः । इति मेदिनी ॥ (मधुरः ।

यथा, रघुः । ६। ७३ ।

“कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चै-

रुच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ॥”)

तीक्ष्णः । स्फुटः । इति हेमचन्द्रः ॥ निष्ठुरः ।

इति जटाधरः ॥ धूर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटुकः, पुं, (पटु + स्वार्थे कन् ।) पटोलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पटुकल्पः, त्रि, ईषदूनः पटुः । (पटु + कल्पप् ।)
इति आकरणात् ॥

पटुजातीयः, त्रि, पटुप्रकारः । (पटु + जातीयर् ।)
इति आकरणात् ॥

पटुदणकं, स्त्री, (पटु लवणं तत्प्रचुरं दणम् । ततः
कन् ।) लवणदणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुपत्रिका, स्त्री, (पटु पत्रमस्याः कप् । टापि अत
इत्वम् ।) लुप्तचक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुपर्णिका, स्त्री, (पटु पर्णमस्याः । कप् टाप्
अत इत्वम् ।) क्षीरिणीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पटुपर्णी, स्त्री, (पटुपर्ण + “पाककर्णपर्णपुष्प-
फलति” ४।१। ६४ । इति डीप् ।) खर्णक्षीरी ।
इत्यमरः । २।४। १३८ ॥

पटरूपः, त्रि, (पश्चस्तः पटुः । पटु + रूपप् ।) अति-
शयपटुः । इति आकरणात् ॥

पटोटजं, स्त्री, (पटस्य कृदिसः उटे दणदौ जायते
यत् । “सप्तम्यां जनेडः” ३।२। ६७ । इति डः ।)
कृत्राकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पटोलं, स्त्री, (पट गतौ + “कपिगङ्गिगङ्गीति”
उणां । १।६७ । इति ओलच् ।) वस्त्रभेदः । इति
मेदिनी ॥ तत्तु गुञ्जरदेशीयविचित्रपट्टवस्त्रम् ॥

पटोलः, पुं, (पटति बहुगुणान् प्राप्नोतीति । पट-
गतौ + “कपिगङ्गिगङ्गीति” उणां । १। ६७ ।
इति ओलच् ।) खनामप्रसिद्धलतिकाफलम् ।
पलवल् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे
१। ४०६ ।

“सान्निव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।
पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेन ॥”)
तत्पर्यायः । कुलकम् २ तिक्तकः ३ पटुः ४ ।

इत्यमरः । २।४। १५५ ॥ कर्कशदलः ५ कुलजः ६
वाजिमा ७ लताफलः ८ राजफलः ९ वर-

तिक्तः १० अमृतफलः ११ । इति रत्नमाला ॥
कटुफलः १२ कटुकः १३ कर्कशश्च १४ राज-

नामा १५ अमृतफलः १६ पाण्डुः १७ पाण्डु-
फलः १८ बीजगर्भः १९ नागफलः २० कुष्ठारिः

२१ कासमर्दनः २२ पञ्जरः २३ आजीफलः २४
ज्योत्स्नी २५ कच्छुप्री २६ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् ।
पित्तवलाशकफकण्डूतिक्ष्णकृष्णज्वरदाहार्ति-

नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

पट्टः

पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । वृष्यत्वम् । लघुत्वम् ।
अग्निदीपनत्वम् । स्निग्धत्वम् । कासदोषत्रय-
क्रिमिनाशित्वम् । तस्य मूलादिगुणाः ।
“पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात् ।
नालं श्लेष्महरं पत्रं पित्तहारि फलं पुनः ॥
दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वित्तिका पटोलिका ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अपि च राजवल्लभः ।

“पटोलं कफपित्ताग्निज्वरकुष्ठव्रणपहम् ।
विसर्पनयनयाधिनिदोषगरनाशिनौ ।

पटोलफलकश्चेति किञ्चिद्गुणान्तरावुभौ ॥”

पटोलकः, पुं, (पटोल इव कायति प्रकाशते इति
कै + कः ।) युक्तिः । इति शब्दमाला ॥

पटोलिका, स्त्री, (पटोल + कन् + टाप् + अत्
इत्वच् ।) फलविशेषः । भिङ्गा इति भाषा ।
पोरलि इति ख्याता । इति केचित् । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । ज्योत्स्नी २ जाली ३ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ ज्योत्स्ना ४ । इति
स्वामी ॥

पटोली, स्त्री, (पटोल + जातित्वात् डीप् ।)
ज्योत्स्नी । इति मेदिनी ॥ (भिङ्गा इति
भाषा ॥ यथा, गारुडे १६८ अध्याये ।

“पटोलीमुस्तकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ॥”

पटुं, स्त्री, (पट् गतौ + क्तः । नेट् ।) नगरम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पटुः, पुं, (पट् + क्तः । नेट् ।) पेयणपाषाणः ।
शिल्प इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । १८ । १७ ।

“तस्याभवत् स्तुतुदरश्रीलः

शिल्पः शिलापटुविशालवचाः ॥”)

ब्रह्मादीनां बन्धनम् । पटौ इति भाषा ॥ चतु-
र्थः । चौमाता रास्ता इति भाषा ॥ राजादि-
शासनान्तरम् । पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ३६ । ८ ।

“तदास्मात् पुत्र ! निष्कृष्य महत्तादङ्गुलीयकात् ।
वाचन्ते शासनं पट्टे स्तुत्वाचरनिवेशितम् ॥”)

पीठः । इति मेदिनी ॥ पिडि इति भाषा ॥
फलकः । इति त्रिकाशेषः ॥ टाल इति

भाषा ॥ उष्णीषादिः । इति स्वामी ॥ पाग्
इत्यादि भाषा ॥ उत्तरीयादिः । इति सुभूतिः ॥

एक पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा, भट्टिः । १० । ६० ।

“गलितमिव भुवो विलोक्य रामं

घरणिघरस्तनयपट्टचौनम् ॥”)

कौषेयः । इति सुकुटः ॥ पाट् रेश्म इति
च भाषा । लोहितकौषेयमुष्णीषादि । इति

भरतः ॥ राज्ञा रेश्मी पाग् इत्यादि भाषा ॥
(वृषादीनां किरीटविशेषस्वरूपपट्टलक्षणं वृहत्-

संहितायां ४६ अध्याये उक्तम् । तद्वया,—
“विस्तरशो निर्दिष्टं पट्टानां लक्षणं यदाचार्यैः ।

तत् संचेपः क्रियते मयात्र सकलार्थसम्पन्नः ॥
पट्टः शुभदो राज्ञां मध्येऽष्टावङ्गुलानि विस्तीर्णः ।

सप्तनरेन्द्रमहिषाः षड्युवराजस्य निर्दिष्टः ॥
चतुरङ्गलविस्तारः पट्टः सेनापतेर्भवति मध्ये ।

पट्टिका

इति च प्रसादपट्टः पञ्च ते कीर्तिताः पट्टाः ॥
सर्वे द्विगुणायामा मध्याह्नेन पार्श्वविस्तीर्णाः ।
सर्वे च शुद्धकाश्चनविनिर्मिताः श्रेयसो वृद्धे ॥
पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजपार्थिव-
महिष्योः ।

एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विना शिखया ॥
क्रियमाणं यदि पत्रं सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य ।
वृद्धिजयौ भूमिपतेस्तथा प्रजानाश्च सुखसम्पत् ॥
जीवितराज्यविनाशं करोति मध्ये व्रणः

समुत्पन्नः ।

मध्ये स्फुटितस्थायो विप्रकरः पार्श्वयोः स्फुटितः ॥
अशुभनिमित्तोत्पत्तौ शास्त्रज्ञः शान्तिमादिशे-
द्राजः ।

शस्त्रनिमित्तः पट्टो वृषराष्ट्रविष्टये भवति ॥”)
पट्टकः, पुं, पट्ट एव इत्यर्थे स्वार्थे कन् । पट्टः ॥

पट्टजं, स्त्री, (पट्टात् कौषेयात् जायते इति ।
पट्ट + जन् + ड ।) वस्त्रभेदः । पट्टवस्त्रम् । इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५० । २३ ।
“और्षश्च राङ्गवश्चैव पट्टजं कौटजन्तथा ।

कुटीकतं तथैवान्यत् कमलामं सहस्रशः ॥”)
पट्टदेवी, स्त्री, (पट्टा सिंहासनाह्वं देवी) महादेवी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटराणी इति भाषा ॥
पट्टनं, स्त्री, (पटन्ति गच्छन्ति वणिजो यत्र । पट गतौ

+ बाहुलकात् तनन् ।) पत्तनम् । इति द्विरूप-
कोषः ॥

पट्टनी, स्त्री, (पट्टन + गौरादित्वात् डीप् ।) पत्त-
नम् । इति द्विरूपकोषः ॥

पट्टरङ्गं, स्त्री, (पट्टं वस्त्रं रज्यतेऽनेन । पट्ट + रज्ज
+ घञ् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वकम् इति भाषा ॥
पट्टरञ्जनकं, स्त्री, (पट्टानां वस्त्राणां रञ्जनम् ।

ततः कन् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पट्टशाकं, स्त्री पुं, (पट्टस्य पट्टवृक्षस्य शाकम् ।)

नालिताशाकम् । इति शब्दमाला भावप्रकाशश्च ॥
अस्य गुणाः नाडीचशब्दे द्रष्टव्याः ॥

पट्टाह्वं, स्त्री, (पट्टे वृषासने अह्वं योग्या ।)
महादेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटराणी

इति भाषा ॥
पट्टिका, स्त्री, (पट्टिरिव कायति प्रकाशते इति ।

पट्टि + कै + कः । स्त्रियां टाप् ।) पट्टिकाख्य-
लोभः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (सुत्रः

पट्टः । इत्यर्थे कन् । स्त्रियां टाप् इत्वच् ।
वितस्तिविस्तारं वस्त्रम् । इति चिन्तामणिः ॥

पट्टः । पाटा इति भाषा । यथा, नैषधे । १६ । ६१ ।
“सर्वं विस्तृत्य देवात् स्मृति-

सुषसि गतां घोषयन् यो घसंज्ञां
प्राक् संस्कारेण सम्यग्यपि ध्रुवति

शिरः पट्टिकापाठनेन ॥”)
पट्टिकाख्यः, पुं, (पट्टिका आख्या यस्य ।) रक्त-

लोभः । पाट्टियालोभ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
क्रसुकः २ पट्टी ३ लाक्षाप्रसादनः ४ । इत्य-

मरः । २ । ४ । ४१ ॥

पठसं

पट्टिकालोभः, पुं, (पट्टिका एव लोभः ।) रक्त-
लोभः । पाट्टिया लोभ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
क्रसुकः २ वल्कलोभः ३ वृहदलः ४ जीर्णपत्रः ५
वृहद्वल्कः ६ शीर्णपत्रः ७ अक्षिभेषजः ८ शावरः
९ श्वेतलोभः १० गालवः ११ वृहत्त्वचः १२
पट्टी १३ लाक्षाप्रसादः १४ वल्कः १५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलवल्कलः १६ जीर्णपत्रः १७
वृहत्पत्रः १८ । इति भावप्रकाशः ॥ लोभद्वय-
गुणाः । कषायत्वम् । शीतत्वम् । वातकफास-
विघनाशित्वम् । चतुर्थ्यत्वम् । तत्र वल्कलोभको-
विशिष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यादित्वम् ।
लघुत्वम् । पित्तरक्तपित्तातीसारशोधनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

पट्टिलः, पुं, (पट्टो विद्यतेऽस्य । पट्ट + अस्थर्थे
इलच् ।) पूतिकरजः । इति जटाधरः ॥

पट्टिलोभः, पुं, (पट्टिरेव लोभः ।) पट्टिकालोभः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पट्टिलोभकः, पुं, (पट्टिलोभ + स्वार्थे कन् ।) पट्टिका-
लोभः । इति शब्दरत्नावली ॥

पट्टिशः, पुं, (पट् गतौ + बाहुलकात् टिप्प(स)
पट्टिः च ।) अस्त्रविशेषः । यथा,—

“परशुः पट्टिसो नाम स एव च परश्वधः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, भागवते । ८ । १० । ३६ ।

“सुयुद्धिभिः क्रमगदार्हिपट्टिशैः

शक्त्युत्सुकैः प्रासपरश्वधैरपि ।

निखिंशभलैः परिधैः समुद्रैः

सभिन्दिपालैश्च शिरांसि चिच्छिदुः ॥”)

पट्टी, स्त्री, (पट्टि + वा डीप् ।) पट्टिकालोभः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ललाटभूषा । इति विश्वः ॥

तलसारकम् । अश्ववचःस्थलबन्धनरज्जुः । इति
शब्दमाला ॥

पट्टी, [न] पुं, (पट्टोऽस्यास्तीति । इनिः ।) रक्त-
लोभः । इति स्वामी ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पट्टोलिका, स्त्री (पट्टं पट्टाख्यं उलति प्राप्नोतीति ।
उल गतौ + खल् टाप् इत्वम् ।) कल्प्रकीला ।

यवस्थापत्रं इति केचित् । पाट्टा इति च केचित् ।
इति त्रिकाशेषः ॥

पठ, वाच । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सिट् ।) पठति श्लोकं धीरः । इति दुर्गादासः ॥

पठनं, स्त्री, (पठ् + भावे लुट् ।) वाचनम् । पठन्
इति भाषा । यथा, मार्कण्डेये । ६२ । १८ ।

“भूतप्रेतपिशाचानां पठनादेव नाशनम् ॥”
पठमञ्जरी, स्त्री, श्रीरागस्य चतुर्थरागिणी । तस्या

न्यासांशग्रहाः पञ्चमः । गानसभयस्तु एकप्रहर-
दिवसोत्तरम् । इति सङ्गीतदर्पणः ॥ लक्षणं यथा,

सङ्गीतदामोदरे ।
“वियोगिनी कान्तवितीर्णपुष्पां

स्रजं वहन्ती वपुर्वातिमुग्धा ।
आश्वास्यमाना प्रियया च संख्या

विधूसराङ्गी पठमञ्जरीयम् ॥”
पठसमञ्जरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

पणः

पठिः, स्त्री, (पठ् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) पठनम् । पाठः । इति शब्दरत्नावली ॥

पठितः, त्रि, (पठ् + क्त ।) वाचितः । कृतपाठः । अधीतः । उच्चरितः । यथा, छास्याणवे ।

“मया न पठिता चण्डी त्वया नापि चिकित्सितम् । अकस्मान्नगरोपान्ते कथं धूमायते चिता ॥”

पठितव्यं, त्रि, (पठ् + “तयत्तयानीयरः ।” ३ । १ । ६६ । इति तय ।) पठनीयम् । पाठ्यम् । यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६२ । ६ ।

“तस्मान्ममैतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः ॥”

पड, इ क् संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ क्, पण्डयति । संहती राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पड, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्मं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ, पण्डते । ड, पण्डते । इति दुर्गादासः ॥

पण, ड अवहृतौ । स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्मं-सकं-सेट् ।) अवहृतौ अवहारे । ड, पणते । पणायति पणायते आयातत्वाद्भय-पदमिति वोपदेवः । प्राणानामपण्डितासौ अत्र कर्मणि षष्ठी । स्तुतौ तु पणायति पणायते विष्णुं धीरः । अरे तु द्वयोरर्थयोरेव आयास्या-प्राप्तिपक्ष आत्मनेपदमेव । अपण्डितं पणे पणिता पणिवीष्ट पणियते अपणियत् । इति दुर्गादासः ॥

पणः, पुं, (पणयतेऽनेन । पण अवहारे + “नित्यं पणः परिणामे ।” ३ । ३ । ६६ । इति अप् ।) कार्षिकताम्रिकः । स तु पञ्चक्षणलमाषकारव-ताम्रिकर्षकतयवहारद्रव्यम् । पूर्वं हि ताम्र-रक्तिकायाः कपर्देक एको मल्यमिति अशीति-वराट्मल्यः । लोके तूपचारात् कार्षापणवत् पणयपदेशो मल्य एव । निर्देशः । भूतिः । (पणो म्लहोऽस्यस्मिन् । पण + “अर्ध आदिभ्यो ऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) द्यूतम् । म्लहः । आङ् इति होङ् इति वाजि इति च भाषा । (यथा, आर्यासप्तशती । ३५४ ।

“प्रतिभूः शुको विपक्षे दण्डः शृङ्गारसंकथागुरुषु । पुरुषायितं पणस्तद्वाले परिभाष्यतां दायः ॥” पणयते अवह्रियते इति । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति घः । मल्यम् । धनम् । इत्यमरभरतौ ॥ कार्षापणः । (यथा, मनुः । ८ । २२४ ।

“यस्तु दीधवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कुर्यान्मृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ॥”) क्रयश्राकाटिका । अवहारः । इति मेदिनी ॥ विंशतिगण्डकः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रौण्डिकः । इति जटाधरः ॥ गृहम् । इति शब्दमाला ॥ (पणते अधिकारिभेदेन सुखभोगादिकं अव-हरति साधकस्य सुकृत्यनुसारेण वैकुण्ठवासादि-फलं प्रददातीत्यर्थः । पचाद्यच् । यदा, पणयते कृत्यते यः । पण स्तुतौ “पुंसीति संज्ञायां घः

पण्डः

प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति घः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ११५ ।

“जङ्गमः सतुपधाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥”

पणग्रन्थिः, पुं, (पणस्य विक्रयादेर्यन्यर्थे च ।) हट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

पणनं, स्त्री, (पण अवहारे + भावे लुट् ।) विक्रयः । इति शब्दरत्नावली ॥

पणफरं, स्त्री, लभ्यात् द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादश-लभ्याः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“पणफरं द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं विदुः ॥”

पणवः, पुं, (पणं स्तुतिं वातीति । पण + वा + कः ।) गायनपटहः । (यथा, गीतायाम् । १ । १३ ।

“ततः शृङ्गाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥”)

प्रणव इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥

पणवा, स्त्री, (पणव + टाप् ।) पणवः । यथा — “पणवः पणवा च स्यात् प्रणवोऽप्यत्र वर्त्तते ॥”

इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पणसः, पुं, (पणायते इति । पण + “अत्यविच-मीति ।” उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।)

पण्यद्रव्यम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

पणाङ्गना, स्त्री, (पणेन धनेन लभ्या अङ्गना । धनेन वश्यत्वात् तथात्वम् ।) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पणाया, स्त्री, (पणायते अवह्रियते इति । पण अवहारे स्तुतौ च + स्वार्थे आय + ततो भावे अप् । ततश्चाप् ।) क्रयविक्रयव्यवहारः । इति जटाधरः ॥ (स्तुतिः । द्यूतम् । इति धात्वर्थ-लङ्गोऽर्थः ॥)

पणायितः, त्रि, (पणायते स्म इति । पण अव-हारे स्तुतौ च । “आयादय आर्धधातुके वा ।” ३ । १ । ३१ । इति स्वार्थे आयस्ततः क्तः ।) स्तुतः । इत्यमरः । ३ । २ । १०६ ॥ (अव-हृतम् । क्रीतम् । विक्रीतम् । इति धात्वर्थ-लङ्गोऽर्थः ॥)

पणास्थि, स्त्री, (पणस्य पणाय वा यदस्थि ।) कपर्द-कम् । वराटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पणास्थिकं, स्त्री, (पणास्थि + स्वार्थे कन् ।) वरा-टकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पणितं, त्रि, (पणयते स्म इति । पण + क्त । अया-भावपक्षे सिद्धम् ।) स्तुतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०६ ॥

अवहृतम् । इति पणधात्वर्थदर्शनात् ॥ (म्लहे, स्त्री । वाजि इति भाषा । यथा, महाभारते । १ । सौपर्ण्ये । २२ । ४ ।

“ततस्ते पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ! ।

जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ॥”)

पणितव्यं, त्रि, (पणयते इति । पण ड अवहारे स्तुतौ च । “तयत्तयानीयरः ।” ३ । १ । ६६ । इति तय ।) विक्रयद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥

स्तुतव्यम् । अवहार्यम् । इति पणधात्वर्थ-दर्शनात् ॥

पण्डः, पुं, (पण्डते निष्कलत्वं प्राप्नोतीति । पण्डि-गतौ + पचाद्यच् । यदा पण ड अवहारे । “जम-

पण्यं

न्तात् डः ।” उणां । १ । ११३ । इति डः ।) क्रीवम् । नपुंसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ निष्कले, त्रि, ॥

पण्डा, स्त्री, (पण ड अवहारे । “जमन्तात् डः ।” उणां । १ । ११३ । इति डः । ततश्चाप् ।)

बुद्धिः । इति मेदिनी ॥ तत्त्वानुगा बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥

पण्डापूर्वं, स्त्री, (पण्डं निष्कलं अपूर्वं अट्टम् ।)

फलाजनकाट्टम् । तद्विशिष्टे त्रि । यथा,

“यदपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामना-भावे अकरणापत्तेस्तौल्यात् ।” इति सिद्धान्त-

सुक्तावली ॥

पण्डितः, पुं, (पण्डा वेदोच्चला तत्त्वविषयिणी वा बुद्धिः । सा जाता अस्य । “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।” ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।

यदा, पण्डते तत्त्वज्ञानं प्राप्यतेऽस्मात् । गत्यर्थेति क्तः ।) शास्त्रज्ञः । अस्य लक्षणं यथा,—

“निघेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते । अ-नास्तिकः श्रद्धान् एतत् पण्डितलक्षणम् ॥”

इति चिन्तामणिः ॥)

“पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्य शास्त्रचिन्तकाः । सर्वे यस्यनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥”

इति महाभारते वनपर्व ॥

अपि च श्रीभगवद्गीतायाम् । ५ । १७ ।

“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥”

तत्पर्यायः । विद्वान् २ विपश्चित् ३ दीपज्ञः ४ सन् ५ सुधीः ६ कोविदः ७ बुधः ८ धीरः ९ मनीषी १० ज्ञः ११ प्राज्ञः १२ संख्यावान् १३ कविः १४ धीमान् १५ स्मरः १६ कृती १७ कृष्टिः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूरदर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ ।

इत्यमरः । २ । ७ । ५-६ ॥ विप्रारदः २३ ।

कवी २४ स्मरौ २५ । इति भरतः ॥ विदग्धः २६

दूरदृक् २७ वेदी २८ वृद्धः २९ बुद्धः ३० विधा-

नगः ३१ प्रज्ञिलः ३२ कृत्स्नः ३३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ विज्ञः ३४ मेधावी ३५ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ सिद्धकः । इति मेदिनी ॥

(सर्वज्ञत्वात् महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२४ ।

“न्यायनिर्वणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥”)

पण्डितमन्यः, त्रि, (आत्मानं पण्डितमन्यते यः

सः । “आत्ममाने खञ्ज ।” ३ । २ । ८३ । इति

खञ्ज ।) पण्डिताभिमानी । इति व्याकरणम् ॥

पण्डितमानी, [न्] त्रि, (आत्मानं पण्डितं मन्यते

इति । मन + इणिः ।) पण्डिताभिमानी । यथा

“मूर्खाः पण्डितमानिनः ।” इति प्राचीनाः ॥

पण्यं, त्रि, (पणयते इति । पण ड अवहारे स्तुतौ

च । “अवदपण्यवर्थागर्ह्येति ।” ३ । १ । १०१ ।

निपातनात् साधु ।) पणितव्यम् । विक्रय-

द्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ । (यथा, हेः

रामायणे । २ । ४८ । ४ ।

“न चाह्वयन् न चामोदन् वणिजो न प्रसारयन् ।

न चाशोभन्त पर्यायानि नापचन् गृहमेधिनः ॥”
 व्यवहार्यम् । स्तोतव्यम् । इति पणधात्वर्थदर्श-
 नात् ॥ (स्त्री, पर्यायते व्यवहियते ॥ पण +
 यत् । विपणिः । यथा, मनुः । ५ । १२६ ।
 “नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पर्याये यच्च प्रसारितम् ॥”
 “पर्याये पर्यायवीथिकायाम् ।” इति कुल्लकभट्टः ॥
 पर्यायवीथिका, स्त्री, (पर्यायानां विक्रयद्रव्याणां
 वीथिका गृहम् ।) विपणिः । इत्यमरः । २ । २ । २२ ॥
 पर्यायविक्रयशाला । इति हलायुधः ॥ हट्टः ।
 इत्यन्ये ॥ विक्रयार्थप्रसारितनानाद्रव्याणां वणि-
 जीथी । वाणिज्याविही इति वाजार इति च
 ख्यातः । इति केचित् । हट्टमण्डपः । इति
 केचित् । हट्टमध्यस्थपर्यायविक्रयवीथी । इति
 केचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 “आपणः पर्यायवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम् ॥”
 इति शाश्वतः ॥
 पर्यायवीथी, स्त्री, (पर्यायानां वीथी विक्रयगृहम् ।)
 क्रयविक्रयस्थानम् । इति शब्दमाला ॥
 पर्यायशाला, स्त्री, (पर्यायानां विक्रयद्रव्याणां शाला
 गृहम् ।) हट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ विक्रयगृहम् ॥
 पर्यायस्त्री, स्त्री, (पर्याया मूल्यान लभ्या या स्त्री ।
 यद्वा पर्याये हट्टादिस्थले स्थिता स्त्री ।) वेश्या ।
 इति कोषान्तरम् ॥
 पर्याया, स्त्री, (पर्यायते स्तूयते रोगहन्तृत्वात् ।
 पण्ड इ व्यवहारे स्तुतौ च + कर्मणि यत् तत-
 ट्ठाप् ।) पिण्या । इति द्विरूपकोषः ॥
 पर्यायाङ्गना, स्त्री, (पर्यायापणेन मूल्यान लभ्या या
 अङ्गना ।) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥
 पर्यायाजीवः, पुं, (पर्यायेः क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति
 प्राणिति । आ + जीव + कः ।) क्रयविक्रयिकः ।
 वणिक् । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥
 पर्यायाजीवकं, स्त्री, (पर्यायेः क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति-
 तिष्ठतीति । पर्यायाजीवस्ततः स्वार्थे कन् । अभि-
 धानात् स्त्रीत्वम् । यद्वा, पर्यायाजीवैर्वणिग्भिः
 कायति शब्दायते इति । कै + कः ।) हट्टः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पर्यायाजीवकमित्यपि पाठः ॥
 पर्यायान्वा, स्त्री, (पर्यायं अन्ययति स्वगुणेन या ।
 अन्य + अच् ।) दणविशेषः । तत्पर्यायः ।
 कङ्कनीपत्रा २ पर्यायधा ३ पणधा ४ । अस्या
 गुणाः । समवीर्यत्वम् । तिक्तत्वम् । चारत्वम् ।
 सारकत्वम् । तत्कालशब्दघातव्रणसंरोपणत्वम् ।
 “दीर्घा मध्या तथा द्रुखा पर्यायान्वा त्रिविधा स्मृता ।
 रसवीर्यविपाकेषु मथ्या गुणदायिका ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पर्यायान्वा इत्यपि पाठः ॥
 पत् [ट्] पुं, (पदाते गच्छत्यनेन । पदादौ उ गतौ +
 करणे क्तिप् ।) पादः । इत्यमरः । २ । ६ । ७९ ॥
 (यथा, मनुः । ४ । २०७ ।
 “मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन ।
 केशकीटावपन्नञ्च पदासृष्टञ्च कामतः ॥”
 केचित्तु पादशब्दस्य पद् इत्यादेशो भवतीति
 वदन्ति । अन्यैस्तु न मन्यन्ते अतः “पदादयः

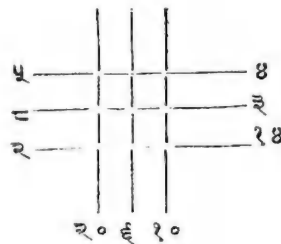
पृथक्शब्दा इत्येके ।” इति सुम्भबोधे वोप-
 देवेनोक्तम् ॥)
 पत, ल ज गतौ । ऐशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ल, अपतत् । ज, पातः
 पतः । गतिरिह पतनम् । पतति पत्रं दृष्टात् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 पत, तु क गतौ । ऐशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।) ऐश्यमिन्धरी-
 भावः । गतिरिह पतनम् । पतयति पत्रं
 दृष्टात् । इति दुर्गादासः ॥
 पत, य ड ऐशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
 आत्मं-अकं-सेट् ।) य ड, पत्यते । ऐश्यमैश्वर्य-
 मिन्धरीभावः । इति दुर्गादासः ॥
 पतं, त्रि, (पततीति । पत् + अच् ।) पृष्टम् ।
 इति जटाधरः ॥ (पतनकर्त्तरि च, त्रि ॥)
 पतगः, पुं, (पत उत्पतितः सन् गच्छति । यद्वा
 पतेन पक्षेण गच्छतीति । गम् + ङः ।) पक्षी ।
 इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, मनुः । ७ । २३ ।
 “देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः ।
 तेषु भोगाय कल्पन्ते दृष्टेयैव निपीडिताः ॥”)
 पतङ्गं, स्त्री, (पत् ल गत्यैश्वर्ययोः । बाहुलकात्
 अङ्गच् ।) सुतम् । पारदम् । इति मेदिनी ॥
 चन्दनभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पतङ्गः, पुं, (पतति गच्छतीति । “पतेरङ्गश्च
 पक्षिणि ।” उणां । १ । ११८ । इति अङ्गच् ।)
 पक्षी । (यथा, मार्कण्डेयः । १० । ८६ ।
 “ततः सर्वेषु निस्तीर्णः पापी तिर्यक्त्वमभुत ।
 कर्मिकीटपतङ्गेषु श्वापदे मशकादिषु ॥”)
 सूर्यः । (यथा, माघे । १ । १२ ।
 “पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः
 पुरोऽस्य यावन्न भुवि बलीयत ॥”
 “कथं पतङ्गः सूर्यः । खगलसामान्योपचारात् ।
 ‘पतङ्गः शूलभे सूर्ये पतङ्गः पक्षिणि स्मृतः ॥’
 इति कोषान्तरम् ॥” इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
 शूलभः । इत्यमरः । ३ । ३ । २० ॥ शालि-
 प्रभेदः । इति मेदिनी ॥ जलमधूकटृचः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 पतङ्गमः, पुं, (पत उत्पतितः सन् गच्छतीति ।
 गम् + खच् । सुम् च ।) पक्षी । इति आकर-
 णम् ॥ (शूलभः । यथा, भागवते । ७ । ८ । २४ ।
 “अलक्षितोऽसौ पतितः पतङ्गमो
 यथा वृषिं हौजसि सोऽसुरस्तदा ॥”)
 पतङ्गिका, स्त्री, (पतङ्ग + खल्यार्थे संज्ञायां वा
 कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) मधुमक्षिका-
 विशेषः । तत्पर्यायः । पुत्तिका २ । इत्य-
 मरः । २ । ५ । २७ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १०८ । १० ।
 “पतङ्गिकानां पुच्छेषु लयेषीका प्रवेशिता ।
 कर्मणस्तस्य ते प्राप्तां फलमेतत्तपोधन ॥”)
 पतञ्चिका, स्त्री, (पतमभिगतं शत्रुमित्यर्थः चित्रयति
 पीडयति खारोपितशरैरेति यावत् । पृषोदरात्
 साधुः ।) घण्ट्या । इति शब्दरत्नावली ॥

पतञ्जलिः, पुं, (पतः पतन् वा अञ्जलिः नम-
 स्कार्यतया यस्मिन् । शकन्वादित्वात् साधुः ।)
 सुनिविशेषः । स तु पातञ्जलदर्शनपाणिनिटीका-
 महाभाष्यादिग्रन्थकर्ता । तत्पर्यायः । गोर्दीयः
 २ । इति हेमचन्द्रः ॥ चूर्णितं ३ भाष्यकारः
 ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वररुचिः ५ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (केषाञ्चित्कृते योगसूत्रकारक-
 पतञ्जलेर्भाष्यकृत् पतञ्जलिभिन्न एव । अनयो-
 रभेदान्तु निर्दिशन्ति पाश्चात्याः ॥ पातञ्जलयोग-
 शास्त्रन्तु पादचतुष्टयात्मकं तत्र प्रथमे पादे
 “अथ योगानुशासनम् ॥” इति योगशास्त्रारम्भ-
 प्रतिज्ञां विधाय “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।”
 इत्यादिना योगलक्षणमुक्त्वा सप्रपञ्चसमाधि-
 निर्देशं कृतवान् भगवान् पतञ्जलिः । द्वितीये
 तु “तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रिया-
 योगः ॥” इत्यादिना युक्तितत्त्वस्य क्रियायोगं
 यमादीनि पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि च निर-
 दिष्टम् । तृतीये “देशबन्धसिद्धयः धारणा ।”
 इत्यादिना धारणाध्यानसमाधिव्यवस्थामन्तरङ्गं
 संयमपदवाच्यं तत्र अवान्तरफलं विभूतिजातञ्च
 उपदिदेश्च । चतुर्थे पादे तु “जन्मौषधिममृतपः
 समाधिजाः सिद्धयः ॥” इत्यादिना सविहिपञ्चकं
 सुखं प्रयोजनं कैवल्यं प्रधानादीनि पञ्चविंशति-
 तत्त्वानि क्षेत्रकर्मविपाकाश्रयैरसंज्ञितं पुरुषं
 स्वेच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकादि-
 सम्प्रदायप्रवर्तकं संसारदहने दग्धानां जीवानां
 निस्तारकञ्च उपदिष्टवान् ॥)
 पतलं, स्त्री, (पतन्तं त्रायते इति । पतत् + च्चै
 + कः ।) पक्षः । पाखा इति भाषा । इत्य-
 मरः । २ । ५ । ३६ । (यथा, भागवते । ८ । १ । ३४ ।
 “येन मे पूर्वमद्रोणां पक्षच्छेदः प्रजाव्यये ।
 कृतो निविशतां भारैः पतलैः पततां भुवि ॥”
 (चं) पतल गतौ । “अमिनक्षियजिवधिमपतिभ्यो-
 ऽचन् ॥” उणां । ३ । १०५ । इति अचन् ।
 वाहनम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
 पतली, [न्] पुं, (पतलं पक्षो विद्यते ॥
 पतल + इनिः ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥
 (यथा, कुमारः । ५ । ४ ।
 “पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
 शिरीषपुष्पं न पुनः पतलिणः ॥”)
 पतत्रिः, पुं, (पतति उत्पततीति । “पतेरत्रिन् ।”
 उणां । ४ । ६६ । इति अत्रिन् ।) पक्षी ।
 इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥
 पतद्यहः, पुं, (पतत् सुखादिभ्यः खलत् जलादि
 गृह्णातीति । पतत् + अह् + अच् ।) प्रति-
 ग्राहः । इत्यमरः । २ । ३ । १३६ ॥ पिकदानी
 इति भाषा ॥
 पतङ्गीरः, पुं, (पतन् पक्षी भीरुर्यस्मात् ।) श्येनः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 पतन् [त्] पुं, (पततीति । पत् + शट् ।) पक्षी ।
 (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २८ ।
 “नक्षत्राणां सुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां सुखम् ।

पर्वतानां मुखं मेरुर्गण्डः पततां सुखम् ॥”)
पतनशीले चि । इति मेदिनी ॥
पतनं, क्षी, (पत् + भावे ल्युट् ।) पातः । पड्
इति भाषा । यथा,— [डः सङ्गम् ॥”
“अश्वनेः पतने न वेदना पतनज्ञानमतीव
इत्युद्धटः ॥
“द्विजातिकर्म्मभ्यो हानिः पतनं परत्र चासिद्धि-
स्तमेके नरकम् ॥” इति हारीतसूत्रम् ॥ पापम् ।
यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।
“विहितस्यानगुह्यानां त्रिन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥”
पतसः, पुं, (पतति कर्मन्त्ये यस्मात् । पत् + अम् ।
क्षीणपुण्यानां चन्द्रलोकात् पतनं शास्त्रे प्रसि-
द्धम् ।) चन्द्रः । (पततीति । पत् + अम् ।) पत्नी ।
पतङ्गः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
पतयालुः, त्रि, (पत् + “सृष्टिगृह्णतिपदवीति ।”
३।२।१५८ । इति आलच् ।) पतनशीलः । तत्-
पथ्यायः । पातुकः २ । इत्यमरः । ३।२।२७ ॥
पतसः, पुं, (पततीति । “अव्यविचमीति ।” उणां
३।१।१७ । इति असच् ।) पत्नी । इत्युणादित्तिः ॥
चन्द्रः । पतङ्गः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
पताका, स्त्री, पत्यते ज्ञायते कस्यचित् भेदोऽनया ।
(पत् + “वलाकादयश्च ।” उणां ४।१।४ । इति
आक प्रत्ययेन साधुः ।) ध्वजम् । निशान् इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ६।१७।१५ ।
“श्वेतैश्चक्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ।
तान्यनीकान्यशोभन्त राजन्यपदातिभिः ॥”)
तत्पथ्यायः । वैजयन्ती २ केतनम् ३ ध्वजम् ४ ।
इत्यमरः । २।८।६६ ॥ पताका ५ जयन्ती ६ वैज-
यन्तिका ७ कदली ८ कन्तुली ९ केतुः १० कद-
लिका ११ शोभमखलम् १२ । इति शुद्धरत्नावली ॥
चिह्नम् १३ । इति जटाधरः ॥ केतनं ध्वजं एतद्वयं
पताकादखे । इति भरतः ॥ सौभाग्यम् । नाट-
काङ्गम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । २७ ।
“पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्यैव वस्तुनि ॥”
इह नाट्ये ॥ तल्लक्षणं यथा तत्रैव । ६ । २८ ।
“यत्रार्थं चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकानु तत् ॥”
तद्देवानाह तत्रैव । ६ । २६—३२ ।
“सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥
यथा, रत्नावल्यां ‘वासवदत्तेयमिति’ राजा यदा
तत्कण्ठपाशं मोचयति तदा तदुक्त्या ‘सागरि-
केयमिति’ प्रत्यभिज्ञाय ‘कथं प्रिया मे साग-
रिका अलमलमतिमात्रम्’ इत्यादि फलरूपार्थ-
सम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात् गुण-
वती उत्पद्यते । १ ।
वचः सातिप्रयश्चितं नानावन्धसमाश्रयम् ।
पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥
यथा, वेणीसंहारे सूत्रधारः ।
“रक्तप्रसाधितशुभः स्वतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ।
अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्चैववशेन
वीजार्थप्रतिपादनात् नेष्टमङ्गलप्रतिपत्तौ सव्यां
द्वितीयं पताकास्थानम् । २ ।
अर्थोपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥
लीनं अयत्तार्थं श्लिष्टेन समन्वयोग्येनाभिप्राया-
न्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं विशेष-
निश्चयप्राप्ता सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं
पताकास्थानम् । यथा, वेणीसंहारे २ अङ्के ।
कञ्चुकी । ‘देव ! भयं भयम् ।’ राजा । ‘केन ।
कञ्चुकी । ‘भीमेन ।’ राजा । ‘कस्य ।’ कञ्चुकी ।
‘भवतः ।’ राजा । ‘आः ! किं प्रलपसि ?’ कञ्चुकी ।
(सभयम्) ‘देव ! ननु ब्रवीमि । भयं भीमेन
भवतः ।’ राजा । ‘धिक् दृष्टापसद ! कोऽयमव ते
यामोहः ।’ कञ्चुकी । ‘देव ! न यामोहः सत्यमेव ।
भयं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।
पतितं किङ्किणीकाणबद्धाक्रन्दमिवचितौ ॥’
अत्र दुर्घोघनोरुभग्रूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोप-
क्षेपणम् । ३ ।
द्वयार्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।
प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ॥” ४॥
अङ्कः । केतुः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं
ध्वजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पताकी, [न] त्रि, (पताका विद्यतेऽस्य । पताका
+ इनिः ।) वैजयन्तिकः । पताकाधारी । इत्य-
मरः । २ । ८ । ७१ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । १७ । २० ।
“ स तु गोवासनः श्रेयः सहितः सर्वराजभिः ।
ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ॥”)
रिष्टारिष्टबोधकचक्रविशेषः । तस्य लिखनक्रमो
यथा,—
“तिथ्यगृह्णता रेखास्तिस्रो देयाः पताकया ।
युताः कार्यौ वेधविदा सर्वसङ्गतरेखाया ।
दक्षस्योन्नतरेखातो वामं मेघादराशयः ।
पञ्चाष्टयुग्मविंशाश्च शुद्धश्रेष्ठमिसागराः ।
कर्कटाब्धीनपर्यन्तमङ्का देया यथाक्रमम् ॥

वालस्य जन्मकालीनयहलममजादिम् ।
विन्यस्य चिन्तयेत् प्राज्ञः शुभाशुभं यथाग्रहात् ॥”
तत्र शुभाशुभज्ञानं यथा,—
“शुभदण्डयोगवेधैर्लगाडालस्य शोभनम् ।
पापदण्डयोगवेधैराश्वकाद्रिष्टिकालवित् ।
बलेऽधिके दिनं मर्त्ये मासो ह्येने च ज्ञायनम् ॥”

वेधज्ञानं यथा,—
“कर्केमीनधनुर्भ्याश्च हरेः कीटघटेन च ।
स्त्रियास्तौलिङ्गाभ्याश्च घटे मीनेन कन्यया ॥
धनुषो नृगकर्किभ्यां मकरे धनुषा स्त्रिया ।
मीने कर्कितुलाभ्याश्च मीनस्त्रीधनुषाल्बजे ॥
तुलाकर्किर्नृगैर्दण्डे कीटकुम्भघृषे च ।
सिंहवधेऽथ एतेषु वामदक्षिणसंमुखैः ॥
राहुकेत्वर्कसौरारैः पापैर्विद्धो युतोऽशुभः ।
तदन्यैर्युतविडस्तु लग्नराशिः शुभप्रदः ॥”
रिष्टिकालो यथा,—
“एकोनविंशतिः कर्के सिंहे सप्तदशैव तु ।
षट्त्रिंशद्वलायाश्च षड्विंशतिस्तुलाधरे ॥
वृश्चिके सिंहवज्रयस्मन्त्रिंशच्छरसने ।
षड्विंशं मकरे त्रये कुम्भे सप्तदश स्त्रुताः ॥
नव युग्मे तथा मीने मेघे षड्दशभित्तया ।
वृषभे च तथा सिंह युग्मेऽङ्कहरलोचने ॥
त्रितयाङ्कादियं संख्या दिनमासाब्दनिर्णये ।
एकाङ्काद्विगुहाङ्कादा कचिद्विष्टेऽस्य सम्भवः ॥”
अथ यामार्द्धाधिपज्ञानम् ।
“वारेशाद्वयामेव रात्राङ्कोः पञ्चषट् क्रमात् ।
अधिपाः सूर्यहास्तत्र यथाकार्हे भवन्ति ते ।
रवीज्येन्दुभृगुज्याणशनिश्चरवयो निशि ॥
रविशुक्रशरानीशशनीज्यकुजभास्कराः ।
दिने ऊज्याः परेऽथेवं तत्राध्यक्षाश्चतुर्थाः ॥”
अथ दण्डाधिपज्ञानम् ।
“पापदण्डे भवेद्विष्टिः शुभदण्डे शुभं भवेत् ।
शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्मारम्भाच्छुभं भवेत् ॥
यस्यार्द्धयामस्तस्यैव प्राग्दण्डः सर्वदा ततः ।
षट् षट् परीत्य दण्डाश्च चयो रात्रौ मता यथा ॥
आदित्ये भृगुजो बुधोऽपि च शशी सोमे शनीज्यौ
कुजो
भौमेऽर्कः सितसोमजौ च शशजि सोमः शनि-
र्वाक्पतिः ।
जीवेऽङ्गाररवी भृगुभृगुसुते सौम्येन्दुमार्गखजाः
काले जीवमहीजतिमकिरणा रात्रौ च दण्डा-
धिपाः ॥
यामार्द्धाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदङ्कः ।
तदङ्कात् तृतीयः स्यात्तदङ्कात् तुरीयकः ॥
अङ्काभावे तु राहुः स्यात् तदङ्को वसुसंज्ञकः ।
भगाङ्कस्य परिव्यागादिवादण्डाधिपा यथा ॥
रविदनुजबुधलौचनसुरासुराः
कुजरविदनुजशनिस्तुरासुराश्च ।
गुरुशशिरविदेत्याः शुक्रभौमार्कदेत्याः
शनिकुजरविदेत्या दण्डाध्यायार्द्धयामे ॥”
शुभाशुभदण्डज्ञानं यथा,—
“श्रीषावर्कस्य दण्डां कृतशुभकरावादिष्वौ
तथेन्दोः
श्रीषो दण्डः कुजस्याप्यथ गुरुबुधयोरादयमर्द्धं
प्रशस्तम् ।
आदिर्दण्डस्तथैको भृगुकुलवृषतेः सर्वकार्येषु शस्तो
दण्डाश्चत्वार एते कचिदपि समये नैव शूरैः
प्रशस्ताः ॥”

पलपताकी यथा,—

“प्रतिदण्डं पलायिष्यां ज्ञात्वा वाचं कचिच्छभम् ॥

रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ

कुजे च वाणाः शशिजे तथाङ्गाः ।

शनाष्टतुर्दिक् च दृहस्यतौ स्या-

द्राक्षौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः ॥”

बालस्य शुभाशुभफलं यथा,—

“अशुभे दण्डसंयोगे सर्वत्र पुण्यवर्जिते ।

बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः समन्वितम् ॥

अशुभग्रहदण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते ।

बालस्य कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम् ॥

अशुभो दण्डनाथो हि वेधश्चेत्तेन लभ्यते ।

मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य नान्यथा भवेत् ॥

पापस्य दण्डमात्रे तु तद्योगवेधवर्जिते ।

बालस्य कुशलं तत्र शुभैर्यदि समन्वितम् ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वे पताकीवेधः ॥

(स्त्रियां डीप् । सेना । यथा, रघुः । ४ । ८२ ।

“न प्रसेहे स रुद्रार्कमधारावर्धदुर्दिनम् ।

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥”)

पतिः, पुं, (पाति रचतीति । पा ल रचणे + डतिः ।)

मूलम् । गतिः । इति विश्वः ॥ पाणिग्रहीता ।

भातार इति भाषा । तत्पर्यायः । धवः २

प्रियः ३ भर्ता ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥

कान्तः ५ प्राणनाथः ६ गुरुः ७ हृदयेष्टः ८

जीवितेशः ९ जामाता १० सुखोत्सवः ११

नर्मकीलः १२ रतगुरुः १३ स्वामी १४ रमणः

१५ । इति शब्दरत्नावली ॥ वरः १६ परिणेत

१७ गृही १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य जन्म-

णम् । विधिवत्पाणिग्राहकः । अनुकूलदक्षिण-

घृष्टशठभेदात् पतिश्चतुर्धा । सार्वकालिकपरा-

ङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनु-

कूलः । १ । सकलनायिकाविषयसमसहजातु-

रागो दक्षिणः । २ । भूयो निःशङ्कः कृतदोषो-

ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो

घृष्टः । ३ । कामिनीविषयकपटपटुः शठः । ४ ।

इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ पतिसेवादिकलं यथा,—

“कथं मे सुव्रते ! साध्वि ! निद्राभङ्गः कृतस्त्वया ।

अर्थं व्रतादिकं तस्या या भर्तुश्चापकारिणी ॥

तपश्चानशनश्चैव व्रतं दानादिकश्च यत् ।

भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्कलम् ॥

यथा प्रियः पूजितश्च औक्कणः पूजितस्तथा ।

पतिव्रताव्रतार्थश्च पतिरूपी हरिः स्वयम् ॥

सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिषेवणम् ।

सर्वं व्रतं तपः सर्वमुपवासादिकश्च यत् ॥

सर्वधर्मश्च सत्यञ्च सर्वदेवप्रपूजनम् ।

तत् सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हन्ति

घोडश्रीम् ॥

सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसेवां करोति या ।

वैकुण्ठं स्वामिना साङ्गं सा याति ब्रह्मणः शतम् ॥

विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम् ।

असत्कुलप्रजाता या तत्फलं श्रूयतां सति ! ॥

कुम्भीपाकं व्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।

ततो भवति चाखाली पतिपुत्रविवर्जिता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥*

अपि च ।

“स्वकान्तश्च परो वन्सुरिह लोके परत्र च ।

नहि कान्तात् परः श्रेयान् कुलस्त्रीणां परो गुरुः ॥

देवपूजा व्रतं दानं तपश्चानशनं जपः ।

ज्ञानञ्च सर्वतीर्थेषु दीक्षा सर्वमखेप च ॥

प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च ब्राह्मणातिथिसेवनम् ।

सर्वाणि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति घोडश्रीम् ॥

किमतः पतिभक्ताया अभक्तायाश्च भारते ।

यथा दुःखी सुखारम्भे साकाङ्क्षः प्रथमो भवेत् ॥

पतिसेवापरो धर्मो नहि स्त्रीणां श्रुतौ श्रुतम् ।

स्वप्ने ज्ञाने च सततं कान्तं नारायणाधिकम् ।

दृष्ट्वा तत्चरणाम्भोजं सेवां नित्यं करिष्यसि ॥

परिहासेन कोपेन भ्रमेणावज्ञया सुते ! ।

कटूक्तिं स्वामिनः साक्षात् परोक्षान्न करिष्यसि ॥

स्त्रिया वाग्योनिदुष्टायाः कामतो भारते सुवि ।

प्रायश्चित्तं श्रुतौ नास्ति नरकं ब्रह्मणः शतम् ॥

सर्वधर्मपरीता या कटूक्तिं कुरुते पतिम् ।

शतजन्मकृतं पुण्यं तस्या नश्यति निश्चितम् ॥

दत्त्वा कन्यां बोधयित्वा जगाम मुनिपुङ्गवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“या स्त्री भर्तुरसौभाग्या साऽसौभाग्या च सर्वतः ।

श्रयणे भोजने तस्या न सुखं जीवनं यथा ॥

यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म निरर्थकम् ।

तत् किं पुत्रे धने रूपे सम्यक्तौ योवनेऽथवा ॥

यन्निर्गतिस्तु कान्ते च सर्वप्रियतमे परे ।

सा शुचिर्धर्महीना च सर्वकर्मविवर्जिता ॥

पतिर्व्युत्पत्तिर्भर्ता देवतं गुरुरेव च ।

सर्वस्वाच्च परः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥

पिता माता सुतो भाता क्लिष्टो दत्त्वा मितं धनम् ।

सर्वस्वदाता स्वामी च मृगानां योषितां सुराः ॥

काचिदेव हि जानाति मन्त्रासाध्वी च स्वामिनम् ।

अतिसङ्गजाता च सुशीला कुलपालिका ॥

असदङ्गप्रसूता या दुःशीला धर्मवर्जिता ।

सुखदुष्टा योनिदुष्टा पतिं निन्दति कोपतः ॥

या स्त्री देहि सर्वपरं पतिं विष्णुसमं गुरुम् ।

कुम्भीपाके पचति सा यावदिन्द्राश्वतुर्दृष्ट ॥

व्रतज्ञानशनं दानं सत्यं पुण्यं तपश्चिरम् ।

पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं निरर्थकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“साध्व्याः सङ्गजायाश्च शतपुत्राधिकः पतिः ।

असदङ्गप्रसूता या दुःशीला ज्ञानवर्जिता ॥

स्वामिनं मन्यते नासौ पित्रोर्दोषेण कुतुसिता ।

कुतुसितं पतितं मृष्टं दरिद्रं रोगिणं जडम् ॥

कुलजा विष्णुतुल्यश्च कान्तं पश्यति सन्ततम् ॥

हुताशनो वा सूर्यो वा सर्वतेजस्विनां परः ।

पतिव्रतातेजसश्च कलां नार्हन्ति घोडश्रीम् ॥

मन्त्रादानानि पुण्यानि व्रतान्यनश्वरानि च ।

तपांसि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति घोडश्रीम् ॥

पुत्रो वापि पिता वापि बान्धवो वा सहोदरः ।

योषितां कुलजातानां न कश्चित् स्वामिनः समः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ४४ अध्यायः ॥*

पतिदक्षिणादि यथा,—

“निरूपितश्च वेदेषु स्वशब्दो धनवाचकः ।

तद्यस्यास्तीति स स्वामी वेदज्ञः शृणु मद्भक्तः ॥

तस्य दाता सदा स्वामी न च खं स्वामिनो भवेत् ।

अहो व्यवस्था भवतां वेदज्ञानमवोधताम् ॥

धर्म उवाच ।

पत्नीं विना न खं साध्वि ! स्वामिनं दातुमक्षमम् ।

दम्पती ध्रुवमेकाङ्गौ तयोर्दाता च द्वौ समौ ॥

निरूपिता पुण्यके च व्रते स्वामी च दक्षिणा ।

श्रुतौ श्रुतो यः स्वधर्मो विपरीतो ह्यधर्मकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ७ अध्यायः ॥

पतिः, त्रि, (पाति रचति पालयतीति वा । “पते-

रतिः ।” उणां । ४ । ५७ । इति डतिः ।)

अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २ ईश्वरः ३

ईशिता ४ अधिभूः ५ नायकः ६ नेता ७ प्रभुः ८

परिवृष्टः ९ अधिपः १० । इत्यमरः । ३ । ११० । १११ ॥

(यथा, मनुः । ७ । ११५ ।

“ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात् दशग्रामपतिं तथा ।

विंशतीं शतेश्च सहस्रपतिमेव च ॥”)

पतिंवरा, स्त्री, (पतिं वृणीते या सा । वृ ज वरणे +

खच् । “संज्ञायां भृाट् वृजीति ।” ३ । २ । ४६ ।

इति सुम् ।) स्वयंवरा । स्त्रीच्छया पत्यन्नेषिणी ।

(यथा, रघौ । ६ । १० ।

“मनुष्यावाह्यं चतुरस्रयान-

मथ्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मच्चान्तरराजमार्गं

पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेशा ॥”)

कृष्णजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पतिप्री, स्त्री, (पतिं हन्ति इति । “लक्षणे जाया-

पत्योऽक् ।” ३ । २ । ५२ । इति टक् ततो डीप् ।)

पतिनाशकहस्तेरेखाविशेषः । यथा, “लक्षणे

जायापतिभ्याम् । जायाभ्यो हस्तः । पतिप्री पाणि-

रेखा ।” इति संचिप्रसारयाकरणम् ॥ स्वामिहन्त्री ।

(विवाहात् प्राक् चेत्त्रादिभ्यत्पिण्डाद्यकस्य कुमार्यै

परीक्षार्थं दाने तदा प्रश्नज्ञानजातम्त्पिण्डस्य

ग्रहणे कुमार्यास्तस्याः पतिहिननरूपफलं यथा,

आश्वलायनगृह्यसूत्रे १ । ५ । ६ । “अथै पिण्डान्

कृत्वा पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारौ ब्रूयात् एवामेकं

गृह्णाणेति ।” इति नियोजिता कुमारी यदि

प्रश्नज्ञानादाहतां गृह्णाति तदा पतिप्रीति

तां विद्यात् ॥)

पतितः, त्रि, (पतति भयं भवति स्वधर्मात् शास्त्र-

विहितकर्मणः सदाचारादिभ्यो वा यः । पत् +

कर्त्तरि क्तः कलितः । गलितः । पतनाश्रयः ।

पडा इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसक्तः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ पातित्यविशिष्टः । स्वधर्मच्युतः ।

तस्य लक्षणं यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“स्वधर्मं यः समुच्छिद्य परधर्मं समाश्रयेत् ।

अनापदि स विद्वद्भिः पतितः परिकीर्तितः ॥”

पतितः

पातित्यकारणं यथा, मात्स्ये २०१ अध्याये ।
“चाखालान्यस्त्रियो गत्वा भुङ्क्ता च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥”
पतिता यथा,—

“गरामिविषदाश्चैव पाषाणः क्रूरबुद्धयः ।
क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्वन्धनं जलम् ॥
गिरिवृक्षप्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
कुशिल्यजीविनश्चैव सृणालङ्कारकारिणः ॥”

तथा,—

“ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः ।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥”
तेषां दाहादिनिषेधो यथा,—

“पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
न चाशुपातः पिण्डो वा कार्यश्चाद्वादिकं क्वचित् ॥”

इति शुद्धितत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥

तेषां संसर्गनिषेधो यथा, वराहपुराणे ।
“आसन्नशयनाच्चैनं भोजनात् कथनादिषु ।
सम्बत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥”
प्रायश्चित्तेतरवेदिकर्मनधिकारी सन् नरक-
भागी । यथा,—

“पतितैः संप्रयुक्तानामिमां शृणुत निष्कृतिम् ।
सम्बत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥
याजनाध्यापनाद्यौनाच्छासपानाशनासनात् ।
यो येन पतितेनैव संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये ॥”
तेषामुदककार्यं यथा,—

“पतितस्यौदकं कार्यं सपिण्डैर्ब्राह्मणैः सह ।
निन्दितैश्चैव सायाह्ने ज्ञातिभिर्गुरुसन्निधौ ॥
दासीघटमयं पूर्णं पथ्यस्येत् प्रेतवत् सदा ।
अहोरात्रसुपासीनं नाशौचं ब्राह्मणैः सह ॥
निवर्तयेरंस्तस्मात्तु सम्भाषणसहासनम् ॥”

इति मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥

अत्राज्या पतिता यथा, मत्स्यपुराणे ।
“पतिता गुरवस्थाज्या न तु माता कदाचन ।
गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥”
द्वादशवार्षिकव्रतनाश्रयपापयुक्तः । तस्य और्द्ध-
देहिकविधिर्यथा, “पूर्वोक्तश्चात्महादेः दाहा-
शौचादिनिषेधस्तदानीमेव । वत्सरान्ते तु सर्व-
मौर्द्धदेहिकं कुर्यात् ॥

गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
ऊर्द्धं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्द्धदेहिकम् ॥”

इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतात् ॥

एवं न्नेच्छीकृतानामपि । गद्याश्राद्धमपि कार्यम् ।
“ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती पञ्चपातकी ।
सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गद्यायां पिण्डपातनात् ॥”

इत्यग्निपुराणात् ॥ * ॥

एवं ब्राह्मणेऽपि ।

“क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे क्वचित् ।
देषाधर्मप्रमाणत्वात् गद्याकूपे स्वबन्धुभिः ॥
मार्तण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरौ स्मरन् ॥”
स्वर्यपदे इत्यर्थः ॥ * ॥ तत्र वर्षमध्ये कृत्यसुक्त-
मपराकं वायुपुराणे ।

पतितः

“शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्यात् श्राद्धन्तु वत्सरम् ।
द्वादशाहानि वा कुर्यात् शुक्ले च प्रथमेऽहनि ॥”
कागलेयः ।

“नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यत्रवीद्यमः ॥”
यासः ।

“नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।
तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा ॥”
स चात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः । तदुक्तं
हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते ।

“कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥
पिण्डोदकक्रियाः पश्चात् वृषोत्सर्गादिकश्च यत् ।
एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा ॥”
दिवोदासीये द्वादशातातपस्तु इत्याह ।

“पतिते च मृते शुद्धे प्राजापत्यांस्तु षोडश ।
मृते चापत्यरहिते कच्छाणां नवतिं चरेत् ॥”
इदं प्रायश्चित्ताहं पित्रादिविषयम् ।

“इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मृता विधादिनः ।
घातयन्ति स्वमात्मानं चाखालादिहताश्च ये ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिभुताः ।
यथाश्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥
तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥”

इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेः ॥ * ॥

तत्रैव वौधायनोऽपि । नारायणवलिं आश्रया-
स्यामोऽभिष्टुतपतितसुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मण-
हतानाञ्च द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा वारिमरणं
यत्र यस्य तत्र तत्र कुर्वीतेति ॥ * ॥ गृह्यपरि-
शिष्टे तु चखालादित्यादुपग्राह्या,—

“दग्धा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ।
प्रायश्चित्तन्तु कर्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयम् ॥”
इत्युक्तम् ॥ * ॥ मदनरत्ने ।

“ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा
कुर्वीतेति ॥” * ॥ मदनरत्ने ब्राह्मणे ।

“प्रमादादपि निःशङ्कसुकसाद्विधिचोदितः ।
चखालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतो यत्र कुत्रचित् ॥
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ।
चान्द्रायणं तप्तकच्छद्वयं तस्य विशुद्धये ॥

यद्वा कच्छान् पञ्चदश कृत्वा तु विधिना दहेत् ।
बुद्धिपूर्वमृतानान्तु त्रिंशत्कच्छं समाचरेत् ॥”
इत्युक्तम् । स्मृतिरत्नावल्यां तद्विगुणं प्रायश्चित्तं
कृत्वा अर्वागप्यब्दात् सर्वं कार्यं इत्युक्तम् ।

“आत्मनो घातशुद्धार्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
तप्तकच्छचतुष्कञ्च त्रिंशत्कच्छाणि वा पुनः ॥

अर्वाक् संवत्सरात् कुर्यात् दहनादि यथोदितम् ।
कृत्वा नारायणवलिमनित्यत्वात्तदायुषः ॥” इति ॥

इदञ्चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन
समुचितं कार्यम् । अतएव वौधायनेनोक्तम् ।
द्वादशवर्षाणि त्रीणि वेति । मदनपारिजाते
स्मृत्यर्थसारे च ब्रह्महादीनां तदोग्यं प्रायश्चित्तं
कृत्वा नारायणवलिः कार्यं इत्युक्तम् । एवं न्नेच्छी-
कृतानामपि ॥ * ॥ यत्तु कश्चिदाह । पुत्र-

पतित्र

कृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशो मानाभावः ।
आत्मघाते तु वचनादस्तु । महापातके तु कथं
स्यादिति । स स्वयमेव आत्मवधप्रायश्चित्तस्य
जातिवधनिमित्तेन समुच्चयं वदन् हृदयशून्य
एव । नहि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्यमिति
वचनमस्ति पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविप्रवा-
पत्तेः । प्रागुक्तवौधायनवचनाच्चेति दिक् । इदं
प्रायश्चित्ताहं गामेव । प्रायश्चित्तानर्ह्याणान्तु पति-
तौदकमात्रं कार्यमिति केचित् । मदनपारि-
जातादिस्वरसोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु तदहानर्हयो-
र्वचनेऽनुपादानात् अविशेषात् तत्रापि नारा-
यणवलिर्गयाश्राद्धश्चेति युक्तम् ॥ * ॥ पतितौदक-
विधिस्तु मित्रादातिरिक्तविषय इत्यपरे । स यथा ।
हेमाद्रौ ब्राह्मणे ।

“पतितस्य तु कारुण्यात् यस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति ।
स हि दासीं समाहूय सर्वगां दत्तवेतनाम् ॥
अशुद्धघटहस्तान्तां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।
हे दासि ! गच्छ मृत्युने तिलानानय सत्वरम् ॥
तोयपूर्णं घटश्चेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।
उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥
कीर्तयेः पातकिसंज्ञां त्वं पिबेति सुहृत्सद ।
निश्चयं तस्य वाक्यं सा लब्धमृत्या करोति तत् ॥
एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां न चान्यथा ॥”
इति ।

इदञ्च मृताहे कार्यम् । पतितस्य दासी मृताह्नि
पदा घटमपवर्जयेदेतावतायमुपचरितो भव-
तीति मदनरत्ने विष्णुक्तेः । इदञ्चात्मत्यागि-
विषयम् । आत्मत्यागिनः पतितास्तेनाशौचोदक-
भाजः स्युरित्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधाना-
दिति गौडाः । उपलक्षणात् सर्वेषामिति तु
युक्तम् । इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥

पतिवन्ती, स्त्री, (पतिर्विद्यते यस्याः । पति +
मतुप् । “अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ।” ४ । १ । ३२ ।
इति निपातनात् वत्वं नुगागमश्च । ततः ।
“ऋन्नेभ्यो ङीप् ।” ४ । १ । ५ । इति ङीप् ।)
समर्चका । सधवा । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
(यथा, रघुः । १५ । ३५ ।)

“इतरेऽपि रघोर्वैश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।
तदोगात् पतिवन्तीषु पत्नीष्वसन् द्विस्रनवः ॥”
पतिव्रता, स्त्री, (पतिव्रतमिव धर्मार्थकामेषु काय-
वाक्मनोभिः सदोपास्योऽस्याः ।) स्वाम्यनु-
रक्ता । तत्पर्यायः । सुचरित्रा २ सती ३
साध्वी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ एकपत्नी ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या लक्षणं यथा,—
“आर्त्तास्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशाः ।
मृते म्रियेत यापयौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्या माहात्म्यं यथा,—

नारद उवाच ।

“कर्मणा केन राजेन्द्र ! तपसा वा तपोधन ! ।
उत्तमाश्च गतिं याति कृष्णवासः प्रशंस मे ॥
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा नारदेनाब्रवीत्तदा ।

न तस्या नियमो विप्र ! तपो नैव च सुव्रत ! ।
उपवासो न दानञ्च न दमो वा महामते ! ॥
यादृशी तु भवेद्विप्र ! शृणु तत्त्वं समासतः ।
प्रसुप्ते या प्रसपिति विबुद्धे जाग्रति स्वयम् ॥
भुङ्क्ते तु भोजिते विप्र ! सा न्यलुञ्जयति ध्रुवम् ।
मौने मौना भवेद्या तु स्थिते तिष्ठति या स्वयम् ॥
सा न्यलुञ्जयते विप्र ! नान्यत् पश्यामि किञ्चन ॥
एकद्विरेकमना भर्तुर्वचनकारिणी ।
तस्या विभीमहे सर्वे ये तथाप्ये तपोधन ! ॥
देवानामपि सा साध्वी पूज्या परमशीमना ।
भर्ता वाभिहिता वापि प्रणवाख्यायिनी भवेत् ॥
वर्तमानापि विप्रेन्द्र ! प्रत्याख्यानापि सा यदा ।
तदैव तं संश्रयति पतिं नान्यं कदाचन ॥
भर्तुर्न्यलुमुखं ब्रह्मन् ! या पश्यति वराङ्गना ।
एवं याति भवेन्नित्यं भर्तुः प्रियहिते रता ॥
अनुविष्टेन भावेन भर्तारमनुगच्छति ।
सा तु न्यलुमुखद्वारं न गच्छेद्ब्रह्मसम्भव ! ॥
एष माता पिता बन्धुरेभ्य मे देवतं परम् ।
एवं शुश्रूषते या तु सा मां विजयते सदा ।
पतिव्रता तु या साध्वी तस्याश्चाहं कृताञ्जलिः ॥
भर्तारमनुध्यायन्ती भर्तारमनुगच्छति ।
भर्तारमनुशोचन्ती न्यलुद्वारं न पश्यति ॥
गीतवादिनृत्तानि प्रेक्षणीयान्यनेकशः ।
न शृणोति न पश्येत् न्यलुद्वारं न पश्यति ॥
स्नायन्ती तिष्ठती वापि कुर्वन्ती वा प्रसाधनम् ।
नान्यच्च मनसा ध्यायेत् कदाचिदपि सुव्रता ॥
देवता अर्चयन्ती वा भोजयन्त्यथ वा द्विजान् ।
पतिं न त्यजेत् चित्तात् न्यलुद्वारं न पश्यति ॥
भानौ चानुदिते या तु उत्थाय च तपोधन ! ।
गृहं मार्जयते नित्यं न्यलुद्वारं न पश्यति ॥
चर्तुर्दहः स्वभावश्च यस्या नित्यं सुसंवृतम् ।
शौचाचारसमायुक्ता सापि न्यलुं न पश्यति ॥
भर्तुर्मुखं प्रपश्यन्ती भर्तुश्चित्तानुसारिणी ।
वर्तते च हिते भर्तुर्मलुद्वारं न पश्यति ॥
एवं कीर्त्तिमतां लोके दृश्यन्ते दिवि देवताः ।
मानुषाणाञ्च भार्या वै तत्र देशे तु दृश्यते ॥
कथितैव पुरा विप्र ! आदित्येन पतिव्रता ।
मया तस्मात्तु विप्र ! यथावत्तं यथाश्रुतम् ॥
गुह्यमेतत्ततो दृष्ट्वा पूजयामि पतिव्रताम् ॥”

इति वाराहं पतिव्रताचरित्रम् ॥ * ॥

पतिव्रताधर्म्मो यथा,—
“पतिव्रतानां यद्वर्म्मं तन्निबोध ब्रजेश्वर ! ।
नित्यं भर्तुर्भुक्तकया तत्पादोदकमीक्षितम् ।
भक्तिभावेन सततं भोक्तव्यं तदनुज्ञया ॥
व्रतं तपस्यां देवार्चां परित्यज्य प्रयत्नतः ।
कुर्त्याचरणसेवाञ्च स्तवनं परितोषणम् ॥
तदाज्ञारहितं कर्म्म न कुर्त्यादैरतः सती ।
नारायणात् परं कान्तं ध्यायते सततं सती ॥
परपुंसां पुरश्चैव सुवेशं पुरुषं परम् ।
यात्रामहोत्सवं नित्यं नर्त्तकं गायनं ब्रज ।
परक्रीडाञ्च सततं नहि पश्यति सुव्रता ॥

यद्वर्च्चं स्वामिनां नित्यं तदेवमपि धोषिताम् ।
नहि त्यजेत्तु तत्सङ्गं क्षणमेव च सुव्रता ॥
उत्तरे नोत्तरं दद्यात् स्वामिनश्च पतिव्रता ।
न कोपं कुरुते शुद्धा ताडनाच्चापि कोपतः ॥
क्षुधितं भोजयेत् कान्तं दद्यात् पानञ्च तोषणे ।
न बोधयेत्तं निद्रालुं प्रेरयत्येव कर्म्मसु ॥
पुत्राणाञ्च शतगुणं स्नेहं कुर्व्यात् पतिं सती ।
पतिर्वन्तुर्गतिर्भर्ता देवतं कुलधोषितः ॥
शुभं दृष्ट्वा सुधातुल्यं कान्तं पश्यति सुन्दरी ।
सस्मितं वदनं कृत्वा भक्तिभावेन यत्नतः ॥
पुरुषाणां सहस्रञ्च सती स्त्री च समुद्धरेत् ।
पतिः पतिव्रतानाञ्च सुच्यते सर्वपातकात् ॥
नास्ति तेषां कर्म्मभोगः सतीनां व्रततेजसा ।
तया सार्द्धञ्च निष्कर्म्मो मोदते हरिमन्दिरे ॥
पृथियां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि ।
तेजश्च सर्वदेवानां सुनीनाञ्च सतीषु च ॥
तपस्विनां तपः सर्वं व्रतिनां यत् फलं ब्रज ।
दाने फलं यद्वाट्टुणां तत् सर्वं तासु सन्ततम् ॥
स्वयं नारायणः शुभ्रविधाता जगतामपि ।
सुराः सर्वे सुमुनयो भीतास्ताभ्याञ्च सन्ततम् ॥
सतीनां पादरजसा सदाः पूता वसुधरा ।
पतिव्रतां नमस्कृत्य सुच्यते पातकान्नरः ॥
त्रैलोक्यं भस्मसात् कर्त्तुं क्षणेनैव पतिव्रता ।
स्वतेजसा समर्था सा महापुण्यवती सदा ॥
सतीनाञ्च पतिः साध्वीपुत्रो निःशङ्क एव च ।
नहि तस्य भयं किञ्चिद्देवभ्यश्च यमादपि ॥
शतजन्मपुण्यवतां गृहे जाता पतिव्रता ।
पतिव्रताप्रसूः पूता जीवन्मुक्तः पिता तथा ॥
सती स्त्री प्रातरुत्थाय त्यक्त्वा च रात्रिवाससम् ।
भर्तारञ्च नमस्कृत्य करोति स्तवनं मुदा ॥
गृहकार्यं ततः कृत्वा स्नात्वा धौते च वाससी ।
गृहीत्वा शुक्लपुष्पञ्च भक्तिः पूजयेत् पतिम् ॥
स्नापयित्वा सुपूतेन जलेन निर्मलेन च ।
तस्मै दत्त्वा धौतवस्त्रं तत्पादौ चालयेन्मुदा ॥
आसने वासयित्वा च दत्त्वा भाले च चन्दनम् ।
सर्वाङ्गलेपनं कृत्वा दत्त्वा माल्यं गलेऽपि च ॥
सामवेदोक्तमन्त्रेण भोगद्रव्यैः सुधोपमैः ।
संपूज्य भक्तिः कान्तं स्तुत्वा च प्रणमेन्मुदा ॥
‘ओं नमः कान्ताय शान्ताय सर्वदेवाश्रयाय
स्वाहा ॥’
इत्यनेनैव मन्त्रेण दत्त्वा पुष्पञ्च चन्दनम् ।
पादार्घ्यधूपदीपाञ्च वस्त्रं नैवेद्यसुत्तमम् ॥
जलं सुवासितं शुद्धं ताम्बूलञ्च सुसंस्कृतम् ।
दत्त्वा स्तोत्रञ्च प्रपठेत् यत् कृतं पात्रमेव च ॥
ओं नमः कान्ताय शास्त्रे च शिवचन्द्रस्वरूपिणे ।
नमः शान्ताय दान्ताय सर्वदेवाश्रयाय च ॥
नमो ब्रह्मस्वरूपाय सतीप्राणपराय च ।
नमस्त्याय च पूज्याय हृदाधाराय ते नमः ॥
पञ्चप्राणाधिदेवाय चक्षुषस्तारकाय च ।
ज्ञानाधाराय पत्नीनां परमानन्दरूपिणे ॥
पतिर्ब्रह्मा पतिर्विष्णुः पतिरेव महेश्वरः ।
पतिश्च निर्गुणाधारो ब्रह्मरूप ! नमोऽस्तु ते ॥

क्षमस्व भगवन् ! दोषं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।
पत्नीबन्धो ! दयासिन्धो ! दासौदोषं क्षमस्व च ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं दृष्ट्वाद्ये पद्मया कृतम् ।
सरस्वत्या च धरया गङ्गाया च पुरा ब्रज ॥
सावित्र्या च कृतं पूर्वं ब्रह्मणे चापि नित्यशः ।
पार्वत्या च कृतं भक्त्या कैलासे शङ्कराय च ॥
सुनीनाञ्च सुराणाञ्च पत्नीभिश्च कृतं पुरा ।
पतिव्रतानां सर्वासां स्तोत्रमेतत् शुभावहम् ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं या शृणोति पतिव्रता ।
नरोऽन्यो वापि नारी वा लभते सर्ववाञ्छितम् ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं निर्धनो लभते धनम् ।
रोगी च सुच्यते रोगात् बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥
पतिव्रता च स्तुत्वा च तीर्थस्नानफलं लभेत् ।
फलञ्च सर्वतपसां व्रतानाञ्च ब्रजेश्वर ! ॥
इदं स्तुत्वा नमस्कृत्य भुङ्क्ते सा तदनुज्ञया ।
उक्तः पतिव्रताधर्म्मो गृहिणां श्रूयतां ब्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ॥ * ॥
पतिव्रतानामानि यथा,—
सूर्यस्य सुवर्चला १ शक्रस्य शची २ वशिष्ठस्य
अरुन्धती ३ चन्द्रस्य रोहिणी ४ अगस्त्यस्य
लोपामुद्रा ५ च्यवनस्य सुकन्या ६ सत्यवतः
सावित्री ७ कपिलस्य श्रीमती ८ सौदासस्य
मदयन्ती ९ सगरस्य केशिनी १० नलस्य दम-
यन्ती ११ रामस्य सीता १२ शिवस्य सती १३
नारायणस्य लक्ष्मीः १४ ब्रह्मणः सावित्री १५
रावणस्य मन्दोदरी १६ । इति पुराणान्तरम् ॥
(गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते ।
१२ । ६ । ६६ ।

“पतिव्रता पवित्राङ्गी पथ्यहासपरायणा ।
प्रज्ञावती सुता पौत्री पुत्रपूज्या पयस्विनी ॥”
पतिरः, पुंस्त्री, (पतिरि गच्छतीति । पतल गतौ +
“पतिकठिक्ठिगडिदंशिभ्य णरक्” उणां १।५६।
इति कर्त्तरि णरक् ।) पत्नी । गन्तरि चि । इत्यु-
णादिकोषः ॥

पतिरः, पुं, (पतत्यस्मिन्निति । “पति कठौति ।”
उणां १।५६। इति अधिकरणे णरक् ।) आढकः ।
गर्त्तः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

पतङ्गं, क्ली, (पत्रमिव अङ्गं यस्य । पृषोदरात्-
साधु ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वृत्तविशेषः । वक्त्रम् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पत्राङ्गम् २ रक्तकाष्ठम् ३ सुरङ्गदम् ४ पत्रा-
ण्यम् ५ पट्टरङ्गम् ६ भार्यावृत्तः ७ रक्तकः ८
लोहितम् ९ रङ्गकाष्ठम् १० रोगकाष्ठम् ११
कुचन्दनम् १२ पट्टरङ्गनकम् १३ सुरङ्गम् १४ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । रुक्षत्वम् । अम्लत्वम् ।
शीतत्वम् । गौल्यत्वम् । वातपित्तज्वरविष्मो-
टोन्मादभूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च भावप्रकाशे ।

“पतङ्गन्तु रक्तसारं सुरङ्गं रङ्गनं तथा ।
पट्टरङ्गनमाख्यातं पत्तरञ्च कुचन्दनम् ॥
पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तक्षेपघ्नप्रणासनुत् ।
हरिचन्दनवज्ज्वलं विशेषाद्वाहनाशनम् ॥”

पत्तनं, स्त्री, (पतन्ति गच्छन्ति जना यस्मिन् । पत ल गतौ + “वीपतिभ्यां तनन् ।” उणां ३।१५०। इति तनन् ।) नगरम् । इत्यमरः । २।२।१० ॥ (यथा, भागवते । ७।२।१४।

“पुरग्रामव्रजोद्यानचैत्रारामाश्रमाकरान् ।
खेटखण्डघोषांश्च ददद्दुः पत्तनानि च ॥”)
महती पुरी । इति श्रीधरस्वामी ॥ ऋदङ्गः ।
इति हारावली ॥

पत्तनवणिक, [ज] पुं, (पत्तनस्य नगरस्य वणिकः ।)
नगरवणिकः । तत्पर्यायः । स्वाध्यायी २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्तिः, पुं, (पद्यते विपक्षसेनां प्रति पदभ्यां गच्छ-
तीति । पद्यौ ड गतौ + “पदिप्रथिभ्यां नित् ।”
उणां ४।१८२ । इति तिः स च नित् ।) पदा-
तिकः । इत्यमरः । २।८।६६ । (यथा, रघुः । ७।३७।

“पत्तिः पदातिं रथिनं रथेश-
स्त्रुरङ्गसादी तुरगाधिरूपम् ।
यन्ता गजस्याभ्यपतङ्गजस्यं
तुल्यप्रतिहन्ति बभूव युद्धम् ॥” * ॥

पद्यते विपक्षं प्राप्नोतीति । पद् + तिन् ।) वीरः ।
इति विश्वः ॥

पत्तिः, स्त्री, (पत् ल गतौ + भावे क्तिन् ।) गतिः ।
(पत्यते विपक्षो यथा । पत् + करणे क्तिन् ।)
सेनाविशेषः । यदुक्तं अमरे । २।८।८० ।

“एकेभैकरथा चत्रा पत्तिः पञ्चपदातिका ॥”

पत्तिसंहतिः, स्त्री, (पत्तीनां पदातीनां संहतिः ।)
पदातिसङ्घः । तत्पर्यायः । पादातम् २ ।
इत्यमरः । २।८।६७ ॥

पत्तूरः, पुं, (पत गतौ + बाहुलकादूरः । निपातनात्
तस्य द्वित्वम् ।) शालिष्ठाकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ पत्तङ्गे, स्त्री । इति भावप्रकाशः ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्यर्थे सम्बन्धो यथा । “पत्युर्नो यज्ञ-
संयोगे ॥” ४।१।३२ । इति नकारादेशः डीप्
च ।) वेदविधानेनोपा । अन्यत्रोपचारात् ।
यथा उदाहविहितमन्त्रादिना ऊपा । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । पाणिग्रहीती २ द्वितीया
३ सहस्रभिर्गणै ४ भार्या ५ जाया ६ दाराः ७
सहस्रभिर्गणै ८ धर्मचारिणी ९ दारः १० गृहिणी
११ । इति शब्दरत्नावली ॥ सहचरी १२ गृहः
१३ चैत्रम् १४ वधूः १५ जनी १६ परिग्रहः १७
ऊपा १८ कलत्रम् १९ । इति हेमचन्द्रः ॥

(पत्नीगुणैर्नैव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति ।
यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः ।
गृहाश्रमतुल्यं किञ्चिदपि नास्ति यदि तत्र हित-
कामा पत्नी वर्त्तते । सपत्नीक एव सर्वधर्म-
करणाहः । यदुक्तं द्वांसंहितायाम् ।

“पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि कन्दोर्बुवर्त्तिनी ।
गृहाश्रमसमं नास्ति यदि भार्या वशानुगा ॥
तया धर्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्नुते ।

प्राकान्ये वर्त्तमाना तु स्त्रीहामनु निवारिता ॥
अवश्या सा भवेत् पश्चात् यथा आधिरपेक्षितः ।
अनुकूला न वाग्दृष्टा दद्या साध्वी प्रियंवदा ॥

आत्मगुणा स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी ।
अनुकूलकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि ॥
प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः ।
स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागं परस्परम् ॥
रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं तु किम् ॥
गृहवासः सुखार्थाय पत्नीमूलं गृहे सुखम् ।
सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्त्तिनी ॥
दुःखदान्या सदा खिन्ना चित्तभेदात् परस्परम् ।
प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः ॥
योषित् सर्वा जलौकेव भूषणाच्छादनाश्रनैः ।
सुभूत्यापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥
जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।
इतरा तु घनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् ॥
सशङ्का बालभावे तु यौवने विमुखी भवेत् ।
लण्वन्मन्यते पश्चाद्वृद्धभावे स्वकं पतिम् ॥
अनुकूला न वाग्दृष्टा दद्या साध्वी पतिव्रता ।
रभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥
या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा ।
भक्तः प्रीतिकरी नित्यं सा पत्नी हीतरा ज्वरा ॥”)

पत्न्याटः, पुं, (अटति सुखं विहरति अत्र इति आटो
गृहम् । ततः पत्न्या आटः ।) पत्नीगृहम् ।
यदुक्तं त्रिकाण्डशेषे ।

“वासागारं भोगगृहं कन्यापत्न्याटनिष्कृताः ॥”

प(त्र)त्तं, स्त्री, (पतति वृक्षात् । पत ल गतौ +
“सर्वधातुभ्यः ण्” उणां ४।१५८ । इति ण् ।)
वृक्षावयवविशेषः । पाता इति भाषा । तत्-
पर्यायः । पलाशम् २ कृदनम् ३ दलम् ४ पर्णम्
५ कृदः ६ । इत्यमरः । २।४।१४ ॥ पात्रम् ७
कादनम् ८ वर्धम् ९ वर्धणम् १० पत्रकम् ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ विष्णवे पत्रविशेष-
दानफलं यथा नारसिंहे ५२ अध्याये ।

“पत्राण्यपि सपुत्राणि हरेः प्रीतिकराणि च ।

प्रवक्ष्यामि वृषाश्रेष्ठ । शृणुष्व गदतो मम ॥

अपामार्गपत्रं प्रथमं तस्माद्भृङ्गारकं परम् ।

तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च शमिपत्रकम् ॥

दूर्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् ।

पत्रं तस्माद्मनकं ततो विव्स्वस्य पत्रकम् ॥

विव्स्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम् ।

एतेषाञ्च यथालब्धैः पत्रैर्वा योऽर्चयेद्हरिम् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”

देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा,—

“अपामार्गस्य पत्रन्तु ततो भृङ्गारपत्रकम् ।

ततोऽपि गन्धिनीपत्रं वलाहकमतः परम् ॥

तस्मात् खादिरपत्रन्तु वज्रुलस्तवकस्तथा ।

आम्रन्तु वकगुच्छस्तु जम्बू पत्रं ततः परम् ॥

बीजपूरस्य पत्रन्तु ततोऽपि कुशपत्रकम् ।

दूर्वाङ्कुरं ततः प्रोक्तं शमीपत्रमतः परम् ॥

पत्रमामलकं तस्माद्दामपत्रमतः परम् ।

सर्वतो विव्स्वपत्रन्तु देव्याः प्रीतिकरं मतम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥

तेजपत्रम् । तत्पर्यायः । तमालपत्रम् १ पत्रकम्
२ कृदनम् ३ दलम् ४ पलाशम् ५ अंशुकम् ६

वासः ७ तापसम् ८ सुकुमारकम् ९ वस्त्रम् १०
तमालकम् ११ रामम् १२ गोपनम् १३ वस-
नम् १४ तमालम् १५ सुरनिर्गन्धम् १६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
वातविषवस्तिककृतिदोषनाशित्वम् । सुखमस्तक-
शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
भावप्रकाशे ।

“पत्रकं मधुरं किञ्चित्तीक्ष्णं पिच्छिलं लघु ।
निहन्ति कफवाताग्नीहृत्तासारचिपीनसान् ॥”
(पत्रते स्थानात् स्थानान्तरे अनेन । पत्र + “दास्त्री-
प्रसयुजस्तुतुदसिचिमिहपतदशनहः करणे”
३।२।१८२ । इति करणे ण् ।) वाहनम् ।
शरपत्रः । पक्षिपत्रः । इति मेदिनी ॥ * ॥
(पत्रते पात्रते शास्त्रबोधायवर्णनचयोऽनेन ।
पत्र + करणे ण् । अन्तर्निवन्तत्वात् तथात्वम् ।
(लिखनाधारः । पात्र इति भाषा । यथा,
ज्योतिस्तत्त्वे ।

“वाष्पासिके तु सम्प्राप्ते भान्तिः संजायते यतः ।
धात्राक्षराणि हृष्टानि पत्रास्त्वान्यतः पुरा ॥”
धातुमयपत्राकृतिद्वयम् । पत्र इति तवक् इति
च भाषा । यथा, तुलापुरुषदाने दानसागरे ।

“सुवर्णपत्राभरणा च कार्या
सुलोहपार्श्वद्वयशृङ्खलाभिः ॥” * ॥

(पात्रते स्थानात् स्थानान्तरं समाचारोऽनेन ।)
पत्री । लिपिः । तस्य रङ्गनं यथा,—
“सुवर्णरूपरङ्गादौ रङ्गयेत् पत्रमुत्तमम् ।
सामान्योत्तममध्यानां पत्ररङ्गनमीरितम् ॥” * ॥
अथ पत्रप्रमाणम् ।

“षडङ्गुलाधिकं हस्तं पत्रमुत्तममीरितम् ।
मध्यमं हस्तमात्रं स्यात् सामान्यं सुष्टिहस्तकम् ॥”
अथ पत्रभङ्गप्रकारः ।

“पत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य ऊर्ध्वं तु द्विगुणं व्यजेत् ।
शेषभागे लिखेद्धान् गद्यपद्यादिसंयुतान् ॥” * ॥
अथ पत्रस्य रचनक्रमः ।

“राजलेखकमाहूय वृषो ब्रूयात् प्रयत्नतः ।
पत्रं कुरु यथायोग्यं गद्यपद्यादिसंयुतम् ॥
पण्डितद्वयमानीय लेखको रचसि स्थितः ।
यथायोग्यानुसारेण पत्रं कुर्यान्नोरमम् ॥
दिनद्वयं त्रयं वापि विचार्य पण्डितेन वै ।
स्वभ्रान्तिर्दूषणं ज्ञात्वा विलिखेत् पत्रपुस्तके ॥
सामान्यपत्रे संलिख्य रचसि आवयेन्नृपम् ।
वृषाक्षया शुभे पक्षे विलिखेद्राजलेखकः ॥” * ॥
अथ लेखनप्रकारः ।

“अङ्गुष्ठं प्रथमं ददात् मङ्गलार्थं विचक्षणः ।
मध्ये विन्दुसमायुक्तमधः सम्राट्संयुतम् ॥ १ ॥
तदधः स्वस्ति विन्यस्य ततो गद्यं सुशोभनम् ।
ततः श्रीशब्दरूपाणि पदव्यासक्रमं लिखेत् ॥
भाषया संस्कृतेनैव कुशलं विलिखेत् सुधीः ।
ततः शुभाशुभां वार्त्तां संस्कृतेः प्राकृतेरुत्था ॥
ततः प्रमाणसन्देशं ततो वार्त्तां नियोजयेत् ।
कीर्त्तिप्रीतियुतं पदं ततः किमधिकादिकम् ॥
पत्रप्रेषणश्लोकश्च अङ्गमासादिसंयुतम् ।

सर्वेषामेव पत्रेषु लिखनश्चैवमीरितम् ॥
सर्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखेत्तु यः ।
स्वदेशे कीर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेष्वपि ॥
एवं शास्त्रक्रमं ज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः साह्यं यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
शास्त्रसन्दर्भमज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः साह्यं दुर्ग्रहो महदाप्नुयात् ॥ * ॥

अथ पत्रनयनक्रमः ।
“राजपत्रं नयेन्मूर्द्ध्नि ललाटे पात्रमन्त्रिणाम् ।
गुरुपत्रं नयेन्मूर्द्ध्नि ब्राह्मणानान्तयेव च ॥
यतिसन्ध्यासिनाश्चैव स्वामिनश्च तथैव च ।
सादरेणैव यत्नेन तथा मूर्द्धनि धारयेत् ॥
भार्यापुत्रस्य मित्रस्य हृदये धारयेत् सुधीः ।
प्रवीराणां कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम् ॥
एतेषाञ्चैव पत्राणामुक्तं धारणलक्षणम् ।
अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र दर्शितः ॥”

अथ पत्रपठनप्रकारः ।

“पत्रं धृत्वा नमस्कृत्य पूर्वभागं स्थापयेत् सुधीः ।
दक्षिणग्रहेण सदसि नृपाग्रे राजलेखकः ॥
पत्रं वितत्य सदसि दिवारं मनसा पठेत् ।
स्फुटं पश्चात् प्रवक्तव्यमचोभो राजलेखकः ॥
रहसि आवयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पत्रं श्रुत्वा विदित्वा सभायां आवयेत्ततः ॥
रहस्य-पत्रं रहसि नृपाग्रे आवयेद्भिजः ।
अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं नृपाग्रया ॥
एवं क्रमेण पत्रार्थं आवयित्वा द्विजोत्तमः ।
श्रुतेः सन्निधौ स्थित्वा नृपाज्ञामनुवर्त्तते ॥”

अथ पत्रचिह्नानि ।

“ऊर्ध्वं षडङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चन्द्रविम्बवत् ।
कस्तूरीकुङ्कुमैः कुण्याद्राजपत्रं सुचिह्नितम् ॥
मन्त्रिणां कुङ्कुमेनैव पङ्कितस्यैव चन्दनैः ।
गुरुणां चन्दनैव सिन्दूरेणैव स्वामिनः ॥
भार्यायाश्चाप्यलक्तेन चन्दनैः पितृपुत्रयोः ।
सन्ध्यासिनां चन्दनेन यतीनां कुङ्कुमेन च ॥
रक्तचन्दनपङ्केन भृत्यस्य समुदीरितम् ।
शोणितेनैव शूत्रणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत् ॥
एतेषाञ्चैव सर्वेषां यथायोग्यानुसारतः ।
पत्रस्योर्ध्वं तु मतिमान् कुण्यात् चिह्नं सुवर्त्तुलम् ॥”

अथ राजपत्रस्य कोणच्छेदनप्रकारः ।

“दक्षिणे पत्रकोणस्य अग्रस्तात् क्षेदयेत् सुधीः ।
एकाङ्गुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि ॥”

अथ राजपत्रादेः पदन्यासः ।

“महाराजाधिराजश्च दानश्रीखंडं तथैव च ।
तथा सचरितं योज्य कल्पवृक्षादिकं न्यसेत् ॥
यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदतः ।
राजपत्रेषु सर्वेषु पदन्यासक्रमं विदुः ॥”

अथ मन्त्रिपत्रस्य ।

“प्रवरं गुणभेदेन तथा सचरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रे पदक्रमम् ॥”

अथ पण्डितस्य ।

“संख्यावद्वन्दितपदं शास्त्रार्थनिपुणादिकम् ।
पण्डितानां पत्रेषु विलिखेद्दे पदक्रमम् ॥”

अथ गुरुपत्रस्य ।

“सांख्यसिद्धान्तनिपुणं सनमस्कारकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ स्वामिपत्रस्य ।

“प्रवर्यं सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेद्द्विमान् स्वामिपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ भार्यापत्रस्य ।

“प्राणप्रियापदं सार्धं तथा सचरितादिकम् ।
भार्यापत्रं लिखेद्विद्वान् पदक्रममनुत्तमम् ॥”

अथ पुत्रस्य ।

“प्राणपुत्रपदं तद्वत्तथा सचरितादिकम् ।
आशीर्वाचनसंयुक्तं पुत्रपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ पितृपत्रस्य ।

“प्रभुवर्यं नमस्कारं तथा सचरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् पुत्रः पितृपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ सन्ध्यासियतिपत्रस्य ।

“सर्ववाङ्माविनिर्मुक्तं सर्वशास्त्रार्थपारगम् ।
सन्ध्यासियतिपत्रेषु विलिखेच्च पदक्रमम् ॥”

सामान्यस्य ।

“सामान्यभृत्यशूत्रणां विनियोज्यासुक्तं प्रति ।
शस्त्रावशेषितपदं क्वागनुल्यादिकं तथा ॥
एतेषामेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम् ॥”
श्रीशब्दविन्याससंख्या यथा,—
“षड् गुरोः स्वामिनः पञ्च द्वे भृत्ये चतुरो रिपौ ।
श्रीशब्दानां त्रयं मित्रे एकैकं पुत्रभार्ययोः ॥” * ॥

अथ राज्ञः प्रशस्तिः ।

खस्तिगीर्वाणचयचूडारत्नराजिरोचिस्त्रिभुज-
चन्द्रचूडचरणनखेन्दुवृन्दचन्द्रिकासन्दोहास्त्राद-
चतुरचेतश्चकोरवरविषमसमरसङ्घरत्नप्रबलतर-
गुरगखुरपुटपटलदलितभूषणोत्तिष्ठद्भूयिष्ठधूलि-
धाराधूसरितसकलहरिदन्तरप्रचण्डसुजदण्ड-
भाजमानखरतरासिवित्रासितप्रत्यर्धिपृथ्वीपति-
सार्धप्रार्थितानुकम्पासुधासम्यातानवरतविह्वहा-
रिद्राविद्रावणद्रविणराशिर्विश्राणनसमुपार्जितो-
र्जितयशोमरालावलिकवलितवलिदधीचिसञ्चित-
यशोमणालजालभूपालकुलतिलकश्रीयुतमहा-
राजाधिराजेषु ॥ १ ॥

खस्तिप्रचण्डदोर्दण्डखण्डखण्डितारिमण्डल-
सुखोन्मुक्तसुतावलीमण्डितसंयामाङ्गनरिङ्गमा-
णानेकवारणवाहादिकायकाण्डवक्रतरनक्रचक्र-
चक्रमण्डुरतिक्रमणीयापगापतिप्रभृतयशस्त्र-
चन्द्रिकादोतविद्योतिताखिलजगन्मण्डलविविध-
द्रविणार्पणसन्नोषितसुरिसमूहस्तयमानावदात-
कीर्त्तिनर्त्तकीनर्त्तनलीलालेपलेपितगीतिधुरीणो-
र्दश्यादिवेश्याजनसविलासगीयमानगुणश्रवणा-
न्दोलिताखण्डश्रवणकुण्डलपरितःप्रसर्पितप्रताप-
तपनोत्तापितारातिततिसमध्यासितनिकुञ्जकुञ्ज-
प्रस्तुतसौन्दर्यगाथाप्रसुदितश्रीमन्नारायणचरण-
किङ्करश्रीयुतमहाराजदानश्रीखण्डेषु ॥ २ ॥ * ॥

अथ मन्त्रिप्रशस्तिः ।

खस्तिश्रीमत्समस्तसामन्तसेवकनिर्वाहकेषु ।

कोषगोष्ठधिक्षीवलगजवाजिह्वपरिवारहर्ष-
हेतुनीतितेजुरक्षणिपुणेषु । अस्मद्विश्वासैक-
निकेतनेषु श्रीश्रीमन्निप्रवीरेषु आशीराशिनिवे-
दनकोट्यं वर्णभूतोत्तमं भयमावेदयन् तत्रत्यं
भयमयाहतमनुदिनमनुद्ययं पृच्छति स्म ॥ * ॥

अथ गुरुप्रशस्तिः ।

खस्तिश्रीनारायणपदपाथोरुहनिःसरम्भक-
रन्दमधुपायमानमानसेषु । विविधविद्याविद्योति-
ताखिलगुणगणालङ्कृतवेदवेदाङ्गपारगशास्त्रमो-
चिताचारसम्पन्नपरमहंसपरिब्राजकाचार्यसेव-
मानश्रीगोविन्दस्वरूपगुरुचरणारविन्देषु कोटि-
शः प्रणामाः ॥ * ॥

अथ भार्यायाः स्वामिप्रशस्तिः ।

खस्तिश्रीमदुद्दामप्रेमहेमभूषितास्त्रदादिभक्त-
जनेषु । कर्णधोरधिष्ठानेषु । नेत्रयोरधिदैवतेषु ।
कामस्य परिणामेषु । चतुर्वर्गप्रदायकेषु । ममा-
पररूपेषु । श्रीमत्स्वामिचरणारविन्देषु । गोविन्द
इवेन्दिरायाः शङ्कर इव गिरिजायाः महेन्द्र इव
पुलोमजायाः प्रतिदिनं वर्द्धमाना समाराधना
प्रणामपूर्वमास्ताम् ॥ * ॥

अथ भर्तुर्भार्याप्रशस्तिः ।

खस्तिश्रीमत्समस्तप्रेमपारलावण्यमूर्त्तौ प्रिय-
तमायां नेत्रयुग्मस्य कनीनिकायामिव चन्द्रस्य
चण्डायामिव कमलाकरस्य कमलिन्यामिव
पथिकस्य छायायामिव तृषातुरस्य शीतलान्दत-
धारायामिव मम सप्रेम निवेदयन्ती पत्नी
शुभाशीराशीनिवेदयतु सर्वदा ॥ * ॥

अथ पुत्रस्य पितरं प्रति प्रशस्तिः ।

खस्तिश्रीमदभिनववशब्दचित्तचिन्तितस्त्री-
यादुरागादुरञ्जितादुरह्यहीतस्वमृद्वर्गेषु । निज-
चरणसरजेज-रञ्जितपरागसंरक्तास्त्रदादिभाल-
स्थलविशालभाग्यसम्भावकेषु । श्रीयुतपितृचरण-
सरारुहेषु । अकिञ्चित्करकिङ्करस्य मम बह्व-
करसम्युटस्यावनीपृष्ठलग्नाः साष्टाङ्गप्रणतयः
सहस्रमजस्रं विज्ञाप्यन्ते ॥ * ॥

अथ पितुः पुत्रं प्रति प्रशस्तिः ।

खस्तिश्रीविश्वेश्वरचरणसरोरुहादुरग्रहसमा-
सादितातिविततानवदविद्याविलासपीयूषपर-
म्परापराभावुकानुपममाधुरीधुरीणविधिवगुणा-
लङ्कृतनिजवंशावतंससकलविश्वासनिधाननिज-
कुलपवित्रीकृतात्मप्रायेषु । श्रीयुतशुद्धाचारपरि-
पूरितपुत्रेषु शुभाशिषां राशयः सन्तु विज्ञा-
प्यन्ते ॥ * ॥

अथ सन्ध्यासियतिप्रशस्तिः ।

खस्तिश्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यकरण-
निपुणतापराड्मुखेषु । विषमविषयदोषदर्शन-
दूषितप्रपञ्चचनविभावेषु । वेदवेदान्तसांख्य-
सिद्धान्तबह्वेदप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानशीलेषु ।
संख्यावन्मुख्यवन्दितचरणारविन्दस्वाश्रमोपिता-
चारपरिपालनपवित्रीकृतधरित्रीतलेषु । सकल-
भूदेव-पूजित-श्रीयुत-गोस्वामि-चरणारविन्देषु ।

पत्रणा

ममावनीसंलग्नाः साष्टाङ्गप्रणामसहस्रमजस्रं ओं
नमो नारायणायैति मन्त्रेणाकलितमस्तु ॥ * ॥

अथ मन्त्रप्रशस्तिः ।

१ स्वस्तिभगवच्चरणपरायणसकलद्रविणाधि-
रक्षकगोमहिष्यादिप्रतिपालकनिखिलवंशाशु-
सेवकवशंवदासुकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

अथारिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिममराङ्गनभयप्रतिभटयशःपरिपूरित-
सकलसामन्तराजधानीविजृम्भितवीरशस्त्राव-
शेषितनिजवंशाशुरक्षकसततपरिचरस्तशरणा-
गतासुकं प्रति ॥ * ॥

अथ विवेकिनां प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीभगवत्पदपङ्कजपूजनोपचितपुण्य-
पुञ्जपवित्रीकृतान्तःकरणदिग्विलासिनीविसर-
ङ्गमिलमिलन्मल्लीमालाकलायशोऽनुवन्निनिर-
वधिवसुविश्राणनाधरीकृतसुरपुरभूमीरुहेषु ।

स्वस्तिश्रीमत्परमेश्वरपादपाथोरुहाखाद-
चतुरचित्तचक्षुरीकभूवृन्दारकवृन्दावनजनिता-
मितयशःपटोरपङ्कपटलालङ्कृतदिगङ्गनागणस्तन-
तटप्रवलप्रतापौर्वस्वर्वाङ्गीकृतप्रत्यर्थिसार्थगर्वाकू-
पारपारेषु ॥ इति वररुचिकृतपत्रकौसुदी ॥

पत्रकं, स्त्री, (पत्रमेव । पत्र + स्वार्थे कन् ।)

वृक्षस्य पत्रम् । पत्रावली । इति शब्दरत्ना-
वली । तेजपत्रम् । अस्य गुणः । कफवायुशो-
हृत्सासारुचिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।
शालिचशके पुं । इति रत्नमाला ॥

पत्रकाहला, स्त्री, (पत्रकाणां आहला शब्दः ।)

पिञ्जोला । पत्रशब्दः । इति हारावली ॥

पत्रकच्छः, पुं, (पत्रैः पत्रकायैः साध्यः कच्छो-
व्रतविशेषः ।) पर्यंकच्छव्रतम् । यथा,—

“पर्यंकच्छ्वरराजीवविल्वपत्रकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्यंकच्छ उदाहृतः ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥

“पलाशोदुस्वरारविन्द-श्रीवृक्ष-पर्यानामेकैकेन
कथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् कुशोदकञ्च एक-
स्मिन्नहनीति पचाहसाध्यः पर्यंकच्छः ।” इति
मिताक्षरा ॥

पत्रगुप्तः, पुं, (पत्राणि गुप्तानि अस्य ।) त्रिकण्टः ।
इति शब्दचन्द्रिका । त्रिकोटा सिञ् इति
भाषा ॥

पत्रधना, स्त्री, (पत्रमेव धनं यस्याः । पत्र-
वाहृन्त्यात्तथात्वम् ।) सातलावृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पत्रङ्गं, स्त्री, (पत्रमच्यतेऽनेन । अञ्ज + करणे
घञ् । यद्वा पत्रवत् अङ्गं यस्य । शकन्वादित्वात्
साधु ।) पत्राङ्गम् । रक्तचन्दनम् । इति शब्द-
रत्नावली ।

पत्रभङ्गारः, पुं, (पत्रेषु भङ्गारस्तद्वत् शब्दो
यस्य ।) पुरोहितः । इति त्रिकाण्डशेषः । राय-
भाटी इति भाषा ॥

पत्रणा, स्त्री, (अण प्राणे + अप् अणः ।
लङ्घ्यं प्रतिगमनाय । पत्नैः अणो जीवनमिव

पत्रभ

यत्र ।) शूरपत्ररचना । यथाह हारावली ।

“शूराणां पत्ररचना पत्रणा परिकीर्तिता ॥”

पत्रतण्डुली, स्त्री, (पत्रेषु तण्डुलवत् विद्यते-
ऽस्याः । अर्श-आदित्वादच् । गौरादित्वात्
ङीष् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रतरुः, पुं, (पत्रप्रधानतरुः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) दुषखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रदारकः, पुं, (पत्रवत् दारयति वृक्षाणि इति ।
ट् + णिच् + ण्वल् ।) क्रकचः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । करात् इति भाषा ॥

पत्रनाडिका, स्त्री, (पत्रस्य नाडिका ।) पत्रशिरा ।
इति जटाधरः ॥

पत्रपरशुः, पुं, (पत्रे धातुनिर्मितपत्राकारे परशु-
रिव । तच्छेदकत्वात्तथात्वम् ।) खर्णकारा-
दीनां खर्णादिच्छेदिका । हेनी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । व्रश्चनः २ । इत्यमरः । २।१०।३३ ॥

पत्रपर्युः, ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपा, स्त्री, (अपत्रपणमिति । अप + प + अच् ।
निपातनात् अकारलोपः ।) अपत्रपा । लज्जा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपालः, पुं, (पत्रवत् पल्यते प्राप्यतेऽसौ । पत्र +
पल गतौ + घञ् ।) आयता कुरिका । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

पत्रपाली, स्त्री, (पत्रवत् पालिरग्रभागे यस्याः ।) डीप् ।
कर्त्तनी । इति हलायुधः ॥ कांची इति भाषा ।

पत्रपाश्या, स्त्री, (पाशानां समूहः पाश्या । पत्र-
मिव पाश्या ।) खर्णादिरचितललाटाभरणम् ।
इत्यमरः । २।६।१०३ ॥ टीका इति भाषा ॥

पत्रपिशाचिका, स्त्री, (पत्रैः पत्रेण वा पिशा-
चीव । इत्यर्थे कन् ।) जलत्रा । टीका इति
भाषा । तत्पर्यायः । खर्परः २ वारित्रा ३
मूर्द्धखोलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मस्तके
पलाशपत्रवन्धनम् । यदुक्तं

“बन्धः पलाशपत्राणां शीर्षे पत्रपिशाचिका ॥”

इति हारावली ॥

पत्रपुष्पः, पुं, (पत्रं पुष्पमिव यस्य ।) रक्ततुलसी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्रपुष्पकः, पुं, (पत्रपुष्प इव कायते प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला ॥

पत्रपुष्पा, स्त्री, (पत्रपुष्प + स्त्रियां टाप् ।) तुलसी ।
इति शब्दमाला ॥ क्षुद्रपत्रतुलसी । इति रत्न-
माला ॥

पत्रबन्धः, पुं, (पत्राणां बन्धो बन्धनं यस्मिन् । पुष्प-
रचनाकाले हि पत्राणां ग्रन्थनं स्यादतस्तथा-
त्वम् ।) पुष्परचना । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“रचना च परिष्यन्दः पत्रबन्ध इति त्रयम् ।

पत्रभङ्गप्रसूनादिरचनायां निगद्यते ॥”

पत्रबालः, पुं, (पत्रवत् बल्यते धीयतेऽस्मिन् । बल-
रक्षणे + अधिकरणे घञ् । अग्रभागे पत्राकृते-
स्तथात्वम् ।) तुलाघटः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
दाङ् इति भाषा ॥

पत्रभङ्गः, पुं, (पत्राणां लिखितपत्राकृतीनां भङ्गो

पत्राखं

विचित्रता यत्र ।) स्तनकपोलादौ कस्तूरिकादि-
रचितपत्रावली । तत्पर्यायः । पत्रलेखा २
पत्रवल्ली ३ पत्रलता ४ पत्राङ्गुली ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ पत्राङ्गुलिः ६ पत्रभङ्गी ७ पत्रकम् ८
पत्रभङ्गिः ९ पत्रावली १० । इति शब्दरत्नावली ॥
पत्रभङ्गी, स्त्री, (पत्रभङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।)

पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
पत्रयौवनं, स्त्री, (पत्राणां यौवनं यत्र ।) पल्लवम् ।

नूतनपत्रम् । यथा, जटाधरः ।

“नवोन्नते किशलयं किशलं पत्रयौवनम् ॥”

पत्ररथः, पुं, स्त्री, (पत्रं पत्रो रथो यानमिव यस्य ।)

पत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । ६ । १३ ।

“चित्रस्त्रेणैः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियम् ।

नलवेणुशूरस्तम्बकुशकीचकगङ्गरम् ॥”)

पत्रलं, स्त्री, द्रुपसम् । अघनदधि । इति हेमचन्द्रः ॥

पत्रलेखा, स्त्री, (पत्राणां कस्तूरिकादिरचितपत्रा-
कृतीणां लेखा रचना ।) पत्रभङ्गः । इत्यमरः ॥
२ । ६ । १२२ ॥ (यथा, रघुः ६ । ७२ ।

“महेन्द्रमास्थाय महोच्चरूपं

यः संयति प्राप्तपिनाकलीलः ।

चकार वाणैरसुराङ्गनानां

गण्डस्थलीः प्रोक्षितपत्रलेखाः ॥”)

पत्रवल्ली, स्त्री, (पत्राणां रचितपत्राकृतीनां वल्ली
लतेव ।) पत्रभङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ३।३१६ ॥

(यथा, माघे । ८ । ५६ ।

“गण्डेषु स्फुटरचनाजपत्रवल्ली

पर्याप्तं पयसि विभूषणं बधूनाम् ॥”)

रुद्रजटा । पलाशी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्यलता च ॥

पत्रवाहः, पुं, (पत्रेण पत्रच्छेदेन उह्यते इति ।

वह + घञ् ।) बाणः । इति जटाधरः ॥ (पत्र

लिपिं वहतीति । वह + अण् ।) लिपिवाहके त्रि ॥

पत्रशाकः, पुं, (पत्रप्रधानः शाकः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) षड्विधशाका न्तर्गतपत्राकृतिः कशाकः

यथाह राजवल्लभः ।

“पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।

शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यद्योत्तरम् ॥”

पत्रशिरा, स्त्री, (पत्रस्य शिरेव ।) पत्रभङ्गः । तत्-
पर्यायः । माङ्गिः २ । इति हारावली ॥ पर्य-
नाङ्गी च ॥

पत्रश्रेणी, स्त्री, (पत्राणां श्रेणीव ।) द्रवन्ती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्यपंक्तिश्च ॥

पत्रश्रेष्ठः, पुं, (पत्रं श्रेष्ठं यस्य ।) विल्वः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पत्रसूचिः, पुं, (पत्राणां सूचिरिव ।) कण्टकम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्रहिमं, स्त्री, (पत्रेषु हिमं यस्मिन् दिने ।) हिम-
दुर्दिनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्राखं, स्त्री, (पत्रमेव आख्या यस्य ।) तेजपत्रम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ तालीशपत्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पत्राङ्गं, स्त्री, (पत्रमिव अङ्गं यस्य । यद्वा पत्रेषु अङ्गतीति । अगि गतौ + अच् ।) रक्तचन्दनम् । रक्तचन्दनसङ्काष्टविशेषः । वकम् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ भूर्जम् । पद्मकम् । इति मेदिनी ॥

पत्राङ्गुलिः, स्त्री, (पत्रं अङ्गुलिरिव यत्र । यद्वा अङ्गुलिभिलिखितं रचितं पत्रं पत्राङ्गतिरत्र इति परनिपातत्वात्तथात्वम् ।) पत्रभङ्गः । स्तनकपोलादौ कस्तूरिकादिरचितपत्रावली । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥

पत्राङ्गनं, स्त्री, (पत्रं लेखनपत्रमन्यतेनेन । पत्र + अङ्ग + करणे ल्युट् ।) मसी । इति शब्द-रत्नावली ॥

पत्राङ्ग, स्त्री, (पत्रैराङ्गम् ।) पिप्पलीमूलम् । पर्वतदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रान्यं, स्त्री, पत्रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रालुः, पुं, (पत्र + अल्यर्थे आलुः ।) कासालुः । इचुदर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रावलिः, स्त्री, (पत्राणां पत्राङ्गतीनां आवलिः पङ्क्तिरिव रचना यस्याः ।) गैरिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पत्राणां आवलिः श्रेणी राजिर्वा ।) पत्रश्रेणी च ॥

पत्रावली, स्त्री, (पत्रावलि + वा डीप् ।) पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ नवदुर्गासम्प्रदानकमधु-मिश्रितयवचूर्णयुक्तनवाश्वत्थपत्राणि । यथा,— “अमायां निशि संघे तु पत्रे चाश्वत्थसंज्ञके । क्रमात् पत्रावली देयं मधुना यवचूर्णकम् ॥” इति कैवल्यतन्त्रम् ॥

देवादिसन्निधौ सन्दिग्धवस्तुनोरेकतरावधारणार्थकब्राह्मणबालकोत्तोलिततत्तत्सन्देहकोटिलिखितपत्रसमूहश्च ॥

पत्रिका, स्त्री, (पत्री एव । स्वार्थे कन् ततो द्वस्वः ।) पत्री । लिपिः । यथा, ज्योतिषे ।

“आदित्यादियहाः सर्वे नचत्राणि च राशयः । दीर्घमायुः प्रकुर्वन्तु यस्येयं जन्मपत्रिका ॥” (प्रशस्तपत्रं विद्यते यस्याः । पत्र + विद्यमानार्थे ठन् । कदल्यादिनवपत्रिका । यथा, दुर्गात्सव-पद्धतौ ।

“कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु । विष्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥”

पत्रिकाख्यः, पुं, (पत्रिका आख्या यस्य ।) कर्षूर-भेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रिकानामके त्रि ॥

पत्रिणी, स्त्री, (पत्राणि सन्त्यस्याः । पत्र + इनिः । स्त्रियां डीप् ।) पल्लवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्री, [नृ] पुं, (पत्रं पत्नी विद्यतेऽस्य । पत्र + इनिः ।) वाणः । (यथा, रघुः । ११ । ८४ ।

“शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकसुत ते मखार्जितम् ॥”)

पत्री । इत्यमरः । ३ । ३ । १०५ ॥ (यथा, रघुः । ११ । २६ ।

“तं दुरप्रशक्लीकृतं कृती पत्रिणां अभजदाश्रमाह्विः ॥”)

श्वेनः । (यथा, नैषधे । १६ । १२ ।

“नभसि महर्षां चान्तश्चाङ्घ्रिप्रमापणपत्रिणा-मिह विहरणैः श्वेनम्यातां रवेरवधारयन् ॥”

“पत्रिणां श्वेनाख्यपक्षिरूपाणाम् ।” इति तट्टी-कायां नारायणः ॥ पत्राणि च्छदानि सन्त्यस्य । अत इनिः ।) वृक्षः । रथी । पर्वतः । इति मेदिनी ॥ तालः । श्वेतकिण्वी । गङ्गापत्री । पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रविशिष्टे, त्रि ॥

पत्री, स्त्री, (पत्र + स्त्रियां डीप् ।) लिपिः । पत्रम् । यथा, जातके ।

“श्रीमत्पद्मजिनीपतिः कुसुदिनीप्राणेश्वरो भूभवः

शाशाङ्किः सुरराजवन्दितपदो दैत्येन्द्रमन्त्री शनिः । स्वर्भागुः शिखिनां गणो गणपतिर्ब्रह्मेशलक्ष्मीधरा-स्त्वां रचन्तु सदैव यस्य विमला पत्री मया लिख्यते ॥”

पत्रोपस्करः, पुं, (पत्रमेव उपस्कर उपकरणं यस्य ।) कासमर्दः । इति हारावली ॥

पत्रोर्णं, स्त्री, (पत्रजा ऊर्णा साधनत्वेनास्यस्य । “अर्णं आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इति अच् ।)

वटलकुचादिपत्रेषु क्रिमिभिरूर्णायाः कृतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अत्रेति । इति भरतः ॥ धौतकौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०३ ।

“पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति ॥”)

पत्रोर्णः, पुं, (पत्रेषु ऊर्णा यस्य ।) श्लोणाकटचः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

पत्रसलं, स्त्री, (पतति गच्छति अस्मिन् । पत ल गतौ + “पते रश्च लः ।” उणां । ३ । ७४ । इति सरन् रश्च लश्च ।) पन्थाः । इत्युणादिवृत्तिः ॥

पथ, इ क गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ क, पन्थयति । इति दुर्गादासः ॥

पथ, एं ज गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् । ज्वलादिः ।) ए, अपथीत् । ज, पाथः पथः । इति दुर्गादासः ॥

पथः, पुं, (पथति गच्छति अत्र । पथ गतौ + घञथ अधिकरणे कः ।) पन्थाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पथन्, [त्] पुं, पथः । इत्यमरटीका ॥ (पथति गच्छति । पथ गतौ + शृट् ।) गमनकर्ता च ॥

पथिकः, त्रि, पन्थानं गच्छति यः । (पथिन् + “पथः क्कन् ।” ५ । १ । ७५ । इति क्कन् षोऽडीषर्थः ।)

पथगन्ता । (यथा, गोः रामायणे । १ । ५ । १० । “नानापथिकदूतैश्च वणिग्भिक्षोपश्रोभिताम् ।

देवतायतनैश्चैव विमानैरिव शोभिताम् ॥”) तत्पर्यायः । अध्वनीनः २ अध्वगः ३ अध्वन्यः ४ पान्यः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ गन्तुः ६

यातुः ७ पथकः ८ यात्रिकः ९ यात्रकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पथिलः ११ । इत्युणादि-कोषः ॥

पथिकसन्ततिः, स्त्री, (पथिकानां सन्ततिः समूहः ।) पथिकसङ्घः । तत्पर्यायः । हारिः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ पथिकसंहतिः ३ । इति हारा-वली ॥

पथिका, स्त्री, (पथिक + टाप् ।) कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथिद्रुमः, पुं, (पथिः प्राप्तगुणो द्रुमः । बहुगुणवत्त्वा-त्तथात्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति जटाधरः ॥ श्वेतखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथिलः, त्रि, (पथति गच्छतीति । पथ गतौ + “मिथिलादयश्च ।” उणां । १ । ५८ । इति

निपातनात् साधुः ।) पथिकः । इत्युणादिकोषः ॥ पथिवाहकः, त्रि, (पन्थानं वाहयतीति । वह + णिच् + ण्वल् ।) प्राक्पुनिकः । निहुरः । इति शब्दमाला ॥ भारवाहकश्च ॥

पथं, त्रि, (पथिन् + “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।” ४ । ४ । ६२ । इति यत् ।) चिकित्सादौ हित-कारकम् । तत्पर्यायः । करणम् २ हितम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आत्मीयम् ४ आयुष्यम् ५ । सैन्धवे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथ्यः, पुं, (पथि साधुः । दिगादित्वात् यत् इनो-लोपः ।) हरीतकीवृक्षः । यथा,—

शिवायां वनतिक्तः स्वात्पथ्यः सुन्दरमाटकौ । इति शब्दमाला ॥

पथ्यश्राकः, पुं, (पथं हितकरं श्राकं यस्य ।) तक्षु-लीयश्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथ्या, स्त्री, (पथ्य + टाप् ।) हरीतकी । (यथा, हटयोगदीपिकायाम् । ३ । ३५ ।

“ततः सैन्धवपथ्याभ्यां चूर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत् । पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिनेत् ॥”)

मृगेर्वारः । चिर्मिटा ॥ बन्धा कर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (संसाररोगस्य पथ्यस्वरूपत्वात् गङ्गापि पथ्यस्वरूपा । यथा, काशीखण्डे

२६ । ११२ । “पद्मनाभपदार्थेण प्रसूता पद्ममालिनी ।

परहिंदा पुष्टिकरी पथ्या पूतिः प्रभावती ॥”) पथ्यादिगुग्गुलुः, पुं, (पथ्या आदिर्यस्य तथाविधो गुग्गुलुः ।) औषधविशेषः । यथा,—

“पथ्या विभीतामलकीफलानां शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।

प्रस्थेन युक्तञ्च पलङ्कघाणां द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥

अङ्गविशेषं कथितं कषायं भाखे पचेत्तत् पुनरेव लाञ्छे ।

अमूनि वह्नेरवतार्य दद्यात् द्रव्याणि संचूर्ण्य पलाङ्कानि ॥

विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-कृष्णात्रिदन्नागरकोषणानि ।

यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं हिमास्तुपानानि च भोजनानि ॥

निषेयमानो विनिहन्ति रोगान् सगृध्रसीं नूतनखञ्जताश्च ।

झीञ्चानसुगं जठराग्निगुलं पाण्डुलकण्डुलविवातरक्तम् ॥

पथ्याप

पथ्यादिको गुग्गुलुरेव नाम्ना
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
ब्जलं तथा पुष्टिकरो विषमः ।
क्षतस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पथ्यापथ्यं, क्षी, (पथ्यं रोगिणां क्षितकरं अपथ्यं
अशुभकरं द्वयोः समाहारः ।) रोगाणां क्षित-
क्षितकारकद्रव्याणि ।

तत्र तरुणज्वरे पथ्यं यथा ।

वमनम् । लङ्घनम् । कालोऽष्टाहः । यवागुः ।
खेदनम् । कटुतिक्तसौ । एतानि पाचनानि ॥ * ॥

नवज्वरे अपथ्यं यथा ।

स्नानम् । विरेकः । सुरतम् । कषायः । आयामः ।
अभ्यञ्जनम् । दिवानिद्रा । दुग्धम् । घृतम् । वैद-
लम् । आमिषम् । तक्रम् । सुरा । खादुगुरुद्रव-
द्रव्याणि । अन्नम् । प्रवातः । भ्रमणम् । कोपः ॥ * ॥

मध्यज्वरे पथ्यं यथा ।

पुरातनघटिकाः । पुरातनशालिः । वार्त्ताकुः ।
शोभाञ्जनम् । कारवेक्षः । वेचाग्रम् । आषाढ-
फलम् । पटोलम् । कर्कोटकम् । मूलकपोतिका ।
सुन्नमसुरचणककुलत्यसुकुष्ठकानां यूषः । पाठा ।
अमृता । वास्तूकम् । तण्डुलीयः । जीवन्ती ।
काकमाची । सुपकानि द्राक्षाकपित्यदाडिम-
वैकङ्कतफलानि । लघूनि सात्मग्रानि च भेष-
जानि ॥ * ॥

अथ पुराणज्वरे पथ्यम् ।

विरेचनम् । कृद्दनम् । अञ्जनम् । नस्यम् । धूमः ।
अनुवासनम् । सिराग्रम् । संश्रमनम् । प्रदेहः ।
अभ्यङ्गः । अवगाहः । शिशिरोपचारः । एणः ।
कुलिङ्गः । हरिणः । मयूरः । लावः । शशः ।
तित्तिरिः । कुकुटः । क्रौञ्चः । कुरङ्गः । पृषतः ।
चकोरः । कपिञ्जलः । वर्तकः । कालपुच्छः ।
गोक्षीरम् । अजाक्षीरम् । गोघृतम् । अजा-
घृतम् । हरीतकी । पर्वतनिर्भरासः । एरण्ड-
तैलम् । सितचन्दनम् । ज्योत्स्ना । प्रिया-
लिङ्गनम् ॥ * ॥

आयामश्च यवायश्च स्नानं चक्रमणं तथा ।

ज्वरसुप्तौ न सेवेत यावन्नो बलवान् भवेत् ॥ * ॥

अथातिसाररोगे पथ्यम् ।

वमनम् । लङ्घनम् । निद्रा । पुराणाः शालि-
घटिकाः । विलेपी । लाजमण्डः । मसूर-
तुवरीशूणलावहरिणकपिञ्जलभवयूषः । सर्व-
चन्द्रमत्स्याः । शृङ्गी । खुड्डीशः । मधुरा-
लिका । तैलम् । द्वागघृतचोरे । गोदधितक्रे ।
गवाजयोर्दधिवं पयोजं वा नवनीतम् । नव-
रम्भापुष्यम् । नवरम्भाफलम् । क्षौद्रम् । जम्बु-
फलम् । भयम् । महार्द्रकम् । निम्बम् । शालु-
कम् । विकङ्कतम् । कपित्थम् । वकुलम् ।

पथ्याप

विल्वम् । तिन्दुकम् । दाडिमद्वयम् । तिल-
कम् । कचटफलम् । चाङ्गेरी । विजया ।
अरुणा । जातीफलम् । अहिफेनम् । जीरकः ।
गिरिमल्लिका । कुस्तुम्बुरु । महानिम्बम् । सकल-
कषायरसः । दीपनानि लघून्मृत्पानानि । नाभे-
र्दङ्गुलतोऽधस्तात् तथा वंशास्थिमूले शस्त्रेण
अर्धचन्द्रवद्दाहः ॥ * ॥

अतीसारे अपथ्यं यथा ।

खेदः । अञ्जनम् । रुधिरमोक्षणम् । अस्वपानम् ।
स्नानम् । यवायः । जागरणम् । धूमः । नस्यम् ।
अभ्यञ्जनम् । सकलवेगधारणम् । रुक्षाणि ।
असात्मग्रमणम् । विरुद्धानम् । गोधूमः ।
माषः । यवः । वास्तूकम् । काकमाची ।
निव्यावः । कन्दः । मधुशिशुः । रसालम् ।
पूगम् । कुशाण्डम् । तुम्बी । वदरम् । गुर्व-
न्नम् । गुरुपानम् । ताम्बूलम् । इक्षुः । गुडः ।
मदम् । उपोदिका । द्राक्षा । अश्वेतसफलम् ।
लघुनम् । धात्री । दुष्टासु । मस्तु । गृहवारि ।
नारिकेलम् । स्नेहनम् । मृगमदः । अखिल-
पत्रशाकम् । चारः । सर्वाणि सराणि । पुन-
र्नवा । इर्वारुकम् । लवणम् । अश्वम् ॥ * ॥

अथ ग्रहणीरोगे पथ्यम् ।

निद्रा । ईनम् । लङ्घनम् । पुरातनशालयः ।
पुरातनघटिकाः । लाजमण्डः । मसूरतुवरी-
सुन्नभवयूषः । निःश्रेष्ठोद्धृतसारगव्यदधि । गवां
क्वाथ्या वा पयोजं नवनीतम् । द्वागघृतपयो-
दधीनि । तिलतैलम् । सुरा । माक्षिकम् ।
शालूकम् । वकुलम् । दाडिमयुगम् । नयं
भयम् । रम्भापुष्यम् । रम्भाफलम् । तरुण-
विल्वम् । शृङ्गाटकम् । चाङ्गेरी । विजया ।
कपित्थम् । कुटजम् । अजाक्षी । कर्शूरः ।
तक्रम् । कचटफलम् । तिलकम् । जाती-
फलम् । जाम्बवम् । धन्याकम् । तिन्दुकम् ।
महानिम्बम् । अरुणा । अफेनम् । क्रयात् ।
लावशूणेतित्तिरिमांसयूषः । सर्व-
चन्द्रमत्स्याः । खुड्डीशः । मधुरालिकामत्स्याः । खलिशः ।
सर्वकषायरसः । नाभेर्दङ्गुलतोऽधस्तात् तथा
वंशास्थिमूले प्रच्वलितायसाह्वं चन्द्रवद्दाहः ॥ * ॥

ग्रहणामपथ्यं यथा ।

रक्तसुतिः । जागरः । अस्वपानम् । स्नानम् ।
स्त्री । वेगविधारणम् । नस्यम् । अञ्जनम् ।
खेदनम् । धूमपानम् । अमः । विरुद्धानम् ।
आतपः । गोधूमः । निव्यावः । कलायः ।
माषः । यवः । आर्द्रकम् । कृत्रकम् । राज-
साधः । उपोदिका । वास्तूकः । काकमाची ।
कुशाण्डः । तुम्बी । मधुशिशुः । कन्दः । ताम्बू-
लम् । इक्षुः । वदरम् । रसालम् । इर्वारुकम् ।
पूगफलम् । रसोनम् । धान्याम्बम् । सौवीरम् ।
तुषोदकम् । दुग्धम् । गुडः । मस्तु । नारि-
केलम् । पुनर्नवा । बार्हतम् । वैणवम् । सर्वाणि
पत्रशाकानि । दुष्टासु । गोमूत्रम् । मृग-
नाभिः । चारम् । समस्तानि सराणि । द्राक्षा ।

पथ्याप

अश्वम् । लवणरसः । गुर्वन्नम् । गुरुपानम् ।
सर्व-पूपाः ॥ * ॥

अथार्शसि पथ्यम् ।

विरेचनम् । लेपनम् । अस्मोक्षः । चारः ।
अग्निकर्म । शस्त्रकर्म । पुरातनलोहितशालयः ।
पुरातनघटिकाः । यवाः । कुलत्याः । गोधाखु-
गजोष्ट्रकूर्माविकलिङ्गाजखरौतुकीशतरुचास-
शृगालकाकानां मांसानि । स्वल्पमांसाः
प्रसहाः । पटोलम् । पत्तूरः । रसोनकम् ।
वर्द्धिः । पुनर्नवा । शूरणः । वास्तूकम् । जीव-
न्तिका । दन्तशूठः । सुरा । त्रुटिः । वयःस्या ।
नवनीतम् । तक्रम् । कक्कोलम् । धात्री । रुच-
कम् । कपित्थम् । औष्ट्रमृत्त्राज्यपयांसि । भक्षा-
तकम् । सर्वपतैलम् । गोमूत्रम् । सौवीरम् ।
तुषोदकम् । वातापहान्नपानम् । अग्निवर्द्धकान्न-
पानम् ॥ * ॥

अर्शसि अपथ्यं यथा ।

आनूपमामिषम् । मत्स्यः । पिण्याकः । दधि ।
पिष्टकम् । माषः । करीरम् । निव्यावः ।
विल्वम् । तुम्बी । उपोदिका । पक्वान्मम् । सर्व-
शालूकम् । विष्टम्भीनि । गुरुणि । आतपः ।
जलपानम् । वमनम् । वस्त्रिकर्म । नदीनां
सलिलम् । विरुद्धानि सर्वाणि । पूर्वदिग्भव-
वायुः । वेगरोधः । स्त्रियः । पृष्ठयानम् । उत्-
कटासनम् । यथासं दोषलं द्रव्यम् । रक्त-
पित्तिनां यद्यत् पथ्यापथ्यं तत्तदपि रक्तार्श-
रोगिणां विशेषतो विद्यात् ॥ * ॥

अथामिमान्याजीर्णादौ पथ्यम् ।

श्लेष्मिके पूर्व-वमनम् । पित्तिके मृदुरेचनम् ।
वातिके खेदनम् । यथावश्यं क्षितवस्तूनि । नाना-
प्रकारव्यायामः । दीपनानि । लघूनि । बहु-
कालसमुत्पन्ना सुन्नलोहितशालयः । विलेपी ।
लाजमण्डः । सुन्नभवमण्डः । सुरा । एणः ।
वर्ही । शशः । लावः । सर्व-चन्द्रमत्स्याः । शालिच-
शाकम् । वेचाग्रम् । वास्तूकम् । बालमूलम् ।
लघुनम् । वृद्धकुशाण्डम् । नवीनकदलीफलम् ।
शोभाञ्जनम् । पटोलम् । वार्त्ताकुः । नलदासु ।
कर्कोटकम् । कारवेक्षम् । बार्हतम् । महा-
द्रकम् । प्रसारणी । काकमाची । चाङ्गेरी ।
सुनिषण्णकम् । धात्रीफलम् । मातुलुङ्गम् ।
दाडिमम् । यवः । पर्पटः । अश्वेतसम् । जम्बी-
रम् । नागरङ्गम् । माक्षिकम् । नवनीतम् ।
घृतम् । तक्रम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् ।
धान्याम्बम् । कटुतैलम् । रामठम् । लवणाद्र-
कम् । यमानी । मरिचम् । मेथी । धान्यकम् ।
जीरकम् । दधि । ताम्बूलम् । तप्तसलिलम् ।
कटुरसः । तिक्तारसः ॥ * ॥

अमिमान्याजीर्णादौ अपथ्यं यथा ।

विरेचनम् । विण्मूत्रवायूनां वेगधारणम् । अति-
रिक्ताशनम् । अध्यशनम् । जागरणम् । विषमा-
शनम् । रक्तसुतिः । श्लेष्मिधानम् । मत्स्यः ।
मांसम् । उपोदिका । जलपानम् । पिष्टकम् ।

पथ्याप

जाम्बवम् । सर्वशालूकम् । कूर्चिका । मोरटः ।
चीरम् । किलाटः । प्रपानकम् । तालास्थि-
शस्यम् । बालतालम् । स्नेहनम् । दुष्टवारि ।
विरुद्धपानान्नम् । असात्मपानान्नम् । विट-
भीनि । गुरुणि ।

फलवर्तिं वमिं स्वेदं लङ्घनं चापतर्पणम् ।
विशेषादलसे कुर्याद्विस्त्रयामतिसारवत् ॥ * ॥

अथ क्रिमिरोगे पथ्यम् ।

आस्थापनम् । कायविरेचनम् । शिरोविरे-
चनम् । धूमः । कफघ्नानि द्रवाणि । शरीर-
मार्जना । पुरातनवेण्वरक्तशालयः । पटोलम् ।
वेनायम् । रसोनम् । वास्तूकम् । हुताशः ।
मन्दारदलम् । सर्वपाः । नवीनमोचम् । दृहती-
फलम् । तिक्तानि नालीचदलानि । मौषिक-
मांसम् । विडङ्गम् । पिचुमर्दप्रक्षवम् । पथ्या ।
तिलतैलम् । सर्वपतैलम् । सौवीरम् । शुक्तम् ।
तुषोदकम् । मधु । पचेलिमतालम् । अरु-
ष्करम् । गोमूत्रम् । ताम्बूलम् । सुरा । ऋगा-
खड्गम् । औष्ट्रमूत्राज्यपर्यासि । रामठम् ।
चारः । अजमोदा । खदिरः । वत्सकम् ।
जम्बीरनीरम् । सुषवी । यमानिका । सुराङ्गा-
गुरुसिंशपोद्भवचारः । तिक्तकटुकषायरसाः ॥ * ॥

क्रिमिरोगे अपथ्यं यथा ।

कृद्भिः । तद्देगविधारणम् । विरुद्धपानाशनम् ।
दिवानिद्रा । द्रवद्रव्यम् । पिष्टान्नम् । अजीर्ण-
भोजनम् । घृतम् । माषः । दधि । पत्रशाकम् ।
मांसम् । पयः । अन्नः । मधुररसः ॥ * ॥

अथ पाण्डुरोगे पथ्यम् ।

कृद्भिः । विरेचनम् । पुरातनयवगोधूमशालयः ।
सुजाफकीमस्तराणां यूवः । जाङ्गलजरसः । पटो-
लम् । दृङ्कुष्माखम् । तरुणकदलीफलम् ।
जीवन्ती । चुरः । मत्स्याची । गुडूची । तण्डु-
लीयकम् । पुनर्नवा । द्रोणपुष्पी । वार्त्ताकुः ।
लशुनद्वयम् । पकाम्नम् । अभया । विम्बी । शिङ्गी
मत्स्यः । गोमूत्रम् । धात्री । तक्रम् । घृतम् ।
तैलम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् । नवनीतम् ।
गन्धसारः । हरिद्रा । नागकेशरम् । यवचारः ।
लौहभस्म । कषायद्रव्यम् । कुङ्कुमम् । चरणयोः
सखौ नाभेर्द्वाङ्गुलादधः मस्तके हस्तयोर्मूले
स्तनकक्षयोर्मध्ये च दाहः । यथादोषमिदं पथ्यं
पाण्डुरोगवतां भवेत् ॥ * ॥

पाण्डुरोगे अपथ्यं यथा ।

रक्तसुतिः । धूमपानम् । वमिः । वेगधारणम् ।
स्वेदनम् । मैथुनम् । शिम्बी । पत्रशाकानि ।
रामठम् । माषः । अम्बुपानम् । पिण्याकः ।
ताम्बूलम् । सर्वपाः । सुरा । ऋक्षचणम् । दिवा-
स्वप्नः । तीक्ष्णानि । लवणानि । सिन्धुविन्ध्याद्रि-
जातनदीनां जलम् । सर्वाण्यन्तानि । दुष्टाम्बुः ।
विरुद्धाशनानि । गुर्वन्नम् । विदाहीनि ॥ * ॥

अथ रक्तपित्ते पथ्यम् ।

अधोगमे कृद्भिः । जडनिर्गमे विरेचनम् ।
उभयत्र लङ्घनम् । पुरातनाः घटिकशालिकोद्रव-

पथ्याप

प्रियङ्गुनीवारयवप्रशतिकाः । सुजः । मसूरः ।
चणकः । तुवरी । सुकुटकः । चिङ्गटः । वर्मि-
मत्स्यः । शशः । कपोतः । हरिणः । एणः ।
लावः । शरालिः । पारावतः । वर्तकः । वकः ।
उरभ्रः । कालपुच्छः । कपिञ्जलः । कषायवर्गः ।
गोदुग्धघृतम् । अजादुग्धघृतम् । महिषीघृतम् ।
पनसम् । पियालम् । रम्भाफलम् । कषटम् ।
तण्डुलीयः । पटोलम् । वेनायम् । महार्द्रकम् ।
पुराणकुष्माखफलम् । पकतालम् । तद्बीजजलम् ।
वासा । खादूनि । विल्वम् । दाडिमम् । खर्जू-
रम् । धात्री । मिषिः । नारिकेलम् । कशेरु ।
शङ्खाटकम् । पौष्करम् । कपित्थम् । शालू-
कम् । परूषकम् । भूनिम्बशाकम् । पिचुमर्द-
पत्रम् । तुम्बी । कलिङ्गम् । लाजशक्तवः ।
द्राक्षा । सिता । माक्षिकम् । ऐलवम् । शीतो-
दकम् । औद्धिदवारि । सेकः । अवगाहः ।
शतधौतसर्पिः । अभ्यङ्गः । शिशिरप्रदेहः ।
हिमानिलः । चन्दनम् । इन्दुपादाः । मनोऽनु-
कूलविचित्रकथा । धारागृहम् । सुशीतं भूमि-
गृहम् । वैदूर्यसुक्तामणौनां धारणम् । रम्भोत्-
पलाम्भोरुहपत्राणां शय्या । चौमास्वरम् ।
सुशीतोपवनम् । प्रियङ्गुः । चन्दनरुषितानां
वराङ्गनानामालिङ्गनम् । पद्माकरसरित्त्वेद-
चन्द्रोदयहिमवहरीसुशीतलगिरिनिर्भराणामा-
लिङ्गनम् । श्रुतिप्रशस्तकीर्तनम् । प्रवीणनीरम् ।
हिमवालुका ॥ * ॥

रक्तपित्ते अपथ्यं यथा ।

आयामः । अध्वनिषेवणम् । रविकरः । ती-
क्ष्णानि कर्माणि । चोमः । वेगधारणम् ।
चपलता । हस्यश्वयानानि । स्वेदः । अससुतिः ।
धूमपानम् । सुरतः । क्रोधः । कुलत्थः । गुडः ।
वार्त्ताकुः । तिलः । माषः । सर्वपाः । दधि ।
चारः । कौपपयः । ताम्बूलम् । नलदाम्बु ।
मदम् । लशुनम् । शिम्बी । विरुद्धाशनम् । कटु ।
अम्बुम् । लवणम् । विदाहिद्रव्यम् ॥ * ॥

अथ राजयक्ष्मणि पथ्यम् ।

घृतपक्वमरिचजीरकसंस्कृतलावतित्तिरिजरसः ।
दोषाधिकस्य बलिनोऽग्रे ऋदुशुद्धिः । गोधूमः ।
सुजः । चणकः । अरुणशालयः । क्वागानि मांस-
नवनीतपयोघृतानि । क्रयाटमांसम् । जाङ्ग-
लजा रसाः । मार्त्तण्डचण्डकिरणपरिशोधितसु-
चूर्णितपक्वफलं लेह्यम् । रागाः । काम्बलिकः ।
षाडवः । वेशवारः । शशाङ्गकिरणः । मधुर-
रसः । मोचपनसाम्राणां पक्वफलानि । धात्री ।
खर्जूरम् । पौष्करम् । परूषकम् । नारि-
केलम् । शोभाङ्गनम् । वकुलम् । नवताल-
शस्यम् । द्राक्षा । मिषिः । माणिमन्थम् ।
सिंहास्यपत्रम् । अजागोमहिषीघृतम् । क्वागा-
श्रयः । क्वागावस्करमूत्रलेपः । मत्स्यखिका ।
शिखरिणी । मदिरा । रसाला । कर्पूरम् ।
ऋगमदः । सितचन्दनम् । अभ्यङ्गनानि । सुरभी-
यन्तुलेपनानि । स्नानम् । वेश्वरचनम् । अव-

पथ्याप

गाहनम् । हर्म्यम् । सजः । स्मरकथा । ऋदु-
गन्धवाहः । गीतानि । लास्यम् । चन्द्ररुचिः ।
विपक्षी । ऋगदृशां सन्दर्शनम् । हेमचूर्णम् ।
सुक्तामणिप्रचूरभूषणधारणम् । होमः । प्रदा-
नम् । अमरपूजा । द्विजपूजा । हृदात्र-
पानम् ॥ * ॥

राजयक्ष्मणि अपथ्यं यथा ।

विरेचनम् । वेगधारणम् । श्रमः । स्त्री । स्वेदः ।
अङ्गनम् । प्रजागरः । साहसकर्मसेवा ।
रुक्षान्नपानम् । विषमाशनम् । ताम्बूलम् ।
कालिङ्गम् । कुलत्थम् । माषः । रसोनम् । वंशा-
ङ्कुरः । रामठम् । अम्बुम् । तिक्तम् । कषायः ।
सर्वकटु । पत्रशाकः । चारः । विरुद्धाशनम् ।
शिम्बी । कर्कोटकम् । विदाहिद्रव्यम् । कृष्ण-
कठिलकम् ॥ * ॥

अथ कासे पथ्यम् ।

स्वेदः । विरेचनम् । कृद्भिः । धूमपानम् । समा-
शनम् । शालिः । घटिकः । गोधूमः । श्यामाकः ।
यवः । कोद्रवः । आत्मगुप्ता । माषसुजकुलत्थानां
रसाः । ग्राम्योदकम् । अनूपधन्वदेशभवविध-
मांसानि । सुरा । पुरातनसर्पिः । क्वागदुग्धम् ।
क्वागघृतम् । वास्तूकम् । वायसौशाकम् ।
वार्त्ताकुः । बालमूलकम् । कण्टकारी । कास-
मर्दः । जीवन्ती । सुनिषक्तम् । द्राक्षा ।
विम्बी । मातुलुङ्गम् । पौष्करम् । वासकः ।
त्रुटिः । गोमूत्रम् । लशुनम् । पथ्या । ओषधम् ।
उष्णोदकम् । मधु । लाजाः । दिवसनिद्रा ।
लघून्यन्नानि ॥ * ॥

कासे अपथ्यं यथा ।

वस्तिः । नस्यम् । अष्टङ्मोक्षः । आयामः ।
दन्तघर्षणम् । आतपः । दुष्टपवनः । रजः ।
मार्गनिषेवणम् । विटभीनि । विदाहीनि ।
विविधरुक्षाणि । शूलमूत्रोद्गारकासवभिवेग-
विधारणम् । मत्स्यः । कन्दः । सर्वपाः । तुम्बी ।
उपोदिका । दुष्टाम्बु । दुष्टान्नपानम् । विरुद्धा-
शनम् । गुरुशीतान्नपानम् ॥ * ॥

अथ श्वासे पथ्यम् ।

विरेचनम् । स्वेदनम् । धूमपानम् । प्रच्छेदनम् ।
दिवास्वपनम् । पुरातनाः घटिकरक्तशालिकुलत्थ-
गोधूमयवाः । शशः । अहिभुक् । तिक्तिरिः ।
लावः । दक्षः । शुकादयः । धन्वन्तगाः । धन्व-
पक्षिणः । पुरातनसर्पिः । अजादुग्धघृतम् ।
सुरा । मधु । निदिग्धिका । वास्तूकम् । तण्डु-
लीयः । जीवन्तिका । मूलकपोतिका । पटो-
लम् । वार्त्ताकुः । रसोनम् । पथ्या । जम्बीरम् ।
विम्बीफलम् । मातुलुङ्गम् । द्राक्षा । त्रुटिः ।
पौष्करम् । उष्णवारि । कटुत्रयम् । गोमूत्रम् ।
कफानिलघ्नान्नपानभेषजानि । वत्तः प्रदेशात्
पार्श्वयुग्मे करस्थयोर्मध्यमयोर्द्वयोः कण्ठकूपे च
प्रदीप्तलौहेन दाहः ॥ * ॥

श्वासे अपथ्यं यथा ।

मूत्रोद्गारच्छेदित्कासानां रोघः । नस्यम् ।

वस्तिः । दन्तकाष्ठम् । अमः । अघ्ना । भारः । रेणुः । सूर्यकिरणः । विष्टम्भीनि । ग्राम्यधर्मः । विदाहीनि । आनूपमामिषम् । निष्यावः । श्लेष्म-
कारीणि । माषः । रक्तसावः । पूर्ववातान्न-
पानम् । मेघीष्टतदुग्धम् । दुष्टजलम् । मत्स्यः ।
कन्दः । सर्षपः । रुच्यशीतगुर्वन्नपानम् ॥ * ॥

अथ हिक्कायां पथ्यम् ।

खेदनम् । वमनम् । नस्यम् । धूमपानम् । विरे-
चनम् । निद्रा । स्निग्धानि लघून्यन्नानि । लव-
णानि । जीर्णकुलत्यगोधूमशालिषष्टिकयवाः ।
एणतित्तिरिलावादा जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
पक्ककपित्तम् । लशुनम् । पटोलम् । बालमूल-
कम् । पौष्करम् । कृष्णतुलसी । मदिरा । नल-
दासु । उष्णोदकम् । मातुलुङ्गम् । माचिकम् ।
सुरभिजलम् । वातश्लेष्महराण्यन्नपानानि ।
श्रीताम्बुसेकः । सहसा त्रासः । विस्मापनम् ।
भयम् । क्रोधः । हर्षः । प्रियोद्वेगः । प्राण-
यामनिषेवणम् । दग्धसिक्तमृदाघ्राणम् । कूर्च-
घाराजलार्पणम् । नाभ्यूर्ध्वपीडनम् । पायूर्ध्व-
नाभेर्द्विज्जुलादूर्ध्व दीपदग्धहरिद्रया दाहः ॥ * ॥

हिक्कायां अपथ्यं यथा ।

वातमृजोहारकासशूलद्वेगधारणम् । रजः ।
अनिलः । आतपः । विरुद्धाशनम् । विष्टम्भीनि ।
विदाहीनि । रुक्षाणि । कफदानि । निष्यावः ।
पिष्टकः । माषः । पिण्याकः । आनूपमामिषम् ।
अविदुग्धम् । दन्तकाष्ठम् । वस्तिः । मत्स्यः ।
सर्षपम् । अम्बुम् । तुम्बी । कन्दः । तैलभृष्टम् ।
उपोदिका । गुरुशीतान्नपानम् ॥ * ॥

अथ खरभेदे पथ्यम् ।

खेदः । वस्तिः । धूमपानम् । विरेकः । कवल-
ग्रहः । नस्यम् । भालसिरविधः । यवः । लोहित-
शालिः । हंसाटवी । ताम्रचूडकेकिनां मांस-
रसाः । सुरा । गोकण्टकः । काकमाची ।
जीवन्ती । बालमूलकम् । द्राक्षा । पथ्या । मातु-
लुङ्गम् । लशुनम् । लवणार्द्रकम् । ताम्बूलम् ।
मरिचम् । सर्पिः ॥ * ॥

खरभेदे अपथ्यम् ।

आमकपित्तम् । वज्रुलम् । शालूकम् । जाम्ब-
वम् । तिन्दुकम् । कषायः । वमिः । खपः ।
प्रजल्पनम् । अनुपानम् ॥ * ॥

अथारोचके पथ्यम् ।

वस्तिः । विरेकः । यथावत् वमनम् । धूमोप-
सेवा । कवङ्गग्रहः । तिक्तकाष्ठेन दन्तधावनम् ।
चित्रान्नपानम् । गोधूमः । सुजाः । लोहित-
शालयः । षष्टिका । वराहच्छागश्लेष्मणां
मांसम् । चैङ्गः । भसाण्डम् । मधुरालिका ।
इक्षिणः । प्रोक्षी । खलेशः । कवयी । रोहितः ।
कर्कारः । वेत्रायम् । नवीनमूलकम् । वार्ताकुः ।
श्रीभाञ्जनम् । मोचम् । दाडिमम् । भयम् ।
पटोलम् । रुचकम् । वृतम् । पयः । बाल-
तालम् । रसोनम् । शूरणम् । द्राक्षा । रसा-
लम् । नलदासु । काञ्जिकम् । मद्यम् । रसाला ।

दधि । तक्रम् । आर्द्रकम् । ककौलम् । खर्जूर-
म् । पियालम् । तिन्दुकम् । पक्ककपित्तम् ।
वदरम् । विकङ्कतम् । तालास्थिमञ्चा । हिम-
वालुका । सिता । पथ्या । यमानी । मरिचम् ।
रामठम् । स्वाद्वस्तिक्तानि । देहमार्जना ॥ * ॥

अरोचके अपथ्यम् ।

कासोद्गारक्षुधानिद्रावमीनां वेगधारणम् । अह-
दानम् । अष्टङ्मोचः । क्रोधः । लोभः । भयम् ।
शोकः । दुर्गन्धः । सूर्यसेवा ॥ * ॥

अथ कृदां पथ्यम् ।

विरेचनम् । कृदनम् । लङ्घनम् । स्नानम् । मृजा ।
लाजमण्डः । पुरातनाः षष्टिकशालिसुजाः ।
कलायः । गोधूमः । यवः । मधु । शशाङ्गसुक्-
तित्तिरिलाषकादाः । जाङ्गलमृगपक्षिणः ।
मनोज्ञानारसगन्धरूपा रसाः । षाड्वा यूषाः ।
रागाः । खड़ा । काम्बलिकाः । सुरा । वेत्रा-
यम् । कुस्तुम्बुरु । नारिकेलम् । पचेलिमानि
जम्बीरधात्रीसहकारकोलद्राक्षाकपित्तानि । ह-
रीतकी । दाडिमम् । बीजपूरम् । जातीफलम् ।
बालकम् । निम्बम् । वासा । सिता । शताङ्गा ।
करिकेशरम् । हितमनःप्रीतिकरभक्ष्याः । सुक्तस्य
वक्त्रे शिशिराम्बुसेकः । कस्तूरिका । चन्दनम् ।
इन्दुकिरणः । मनोज्ञगन्धानुलेपनानि । सु-
गन्धिपुष्पपानफलानि । खमनोऽनुकूलरूपरस-
गन्धसर्गशब्दाः । नाभेस्त्रियवोपरिष्ठादाहः ॥ * ॥

कृदां अपथ्यम् ।

नस्यम् । वस्तिः । खेदनम् । खेहपानम् । रक्त-
सावः । दन्तकाष्ठम् । द्रवान्नम् । वीभत्सदर्श-
नम् । भीतिः । उद्वेगः । उष्णस्निग्धासात्म्या-
हृदवैरोधिकान्नम् । रम्भा । शिम्बी । कोष-
वती । मधूकम् । चित्रा । सूर्यलो । सर्षपः ।
देवशाली । आयामः । कृत्रिका । अञ्जनम् ॥ * ॥

अथ लघ्नायां पथ्यम् ।

शोधनम् । वमनम् । निद्रा । स्नानम् । कवलधार-
णम् । दीपदग्धहरिद्रया जिह्वाधःशिरयोर्दाहः ।
कोद्रवाः । शालयः । पेयाः । विलेपी । लाज-
शक्तवः । अन्नमण्डः । धन्वरसः । शर्करा । रागः ।
षाड्वः । मृष्टसुप्तमसूरचणककततरसः । रम्भा-
पुष्पम् । तैलकूर्चम् । द्राक्षा । पर्पटपल्लवः । क-
पित्तम् । कोलम् । मल्लिका । कुष्माण्डकम् । उपो-
दिका । खर्जूरम् । दाडिमम् । धात्री । कर्कटी ।
नलदासु । जम्बीरम् । करप्रदम् । बीजपूरम् ।
गवां पयः । मधूकपुष्पम् । द्वीवेरम् । तिक्तानि ।
मधुराणि । बालतालाम्बु । श्रीताम्बु । पयःपेटौ ।
प्रपानकम् । माचिकम् । सरसीतोयम् । शताङ्गा ।
नागकेशरम् । एला । जातीफलम् । पथ्या ।
कुस्तुम्बुरु । टङ्गणम् । घनसारः । गन्धसारः ।
कौमुदी । शिशिरानिलः । चन्दनार्द्रप्रियाश्लेषः ।
रत्नाभरणधारणम् । हिमाबुलेपनम् ॥ * ॥

लघ्नायां अपथ्यम् ।

खेदः । अञ्जनम् । खेदः । धूमपानम् । आयामः ।
नस्यम् । आतपः । दन्तकाष्ठम् । शुर्वन्नम् ।

अम्बुम् । लवणम् । कषायः । कटुः । स्त्रियः ।
दुष्टजलम् । तीक्ष्णम् ॥ * ॥

अथ मूर्च्छायां पथ्यम् ।

सेकः । अवगाहः । मणिः । हारः । श्रीताः ।
प्रदेहाः । यजनानिलः । श्रीतानि गन्धवन्ति
पानानि । धारागृहम् । श्रीतमरीचिरोचिः ।
धूमः । अञ्जनम् । लावणम् । असमोचः । दाहः ।
सूचीपरितोदनम् । लोम्नां कचानाश्च लुष्-
नम् । नखान्तपीडा । दशनोपदंशः । नासा-
सुखहारमरुन्निरोधः । विरेचनम् । कृदनम् ।
लङ्घनम् । क्रोधः । भयम् । दुःखकरी श्रुत्या ।
वित्तित्रा मनोहराः कथाः । क्वाया । नभोऽम्भः ।
श्रतधौतसर्पिः । मृदूनि । तिक्तानि । लाजमण्डः ।
जीर्णयवलोहितशालयः । कौम्भं हविः । सुज्ञ-
यूषः । सतीलयूषः । धन्वोद्भवा मांसरसाः ।
रागाः । षाड्वाः । गन्धपयः । सिता । पुराण-
कुष्माण्डम् । पटोलम् । मोचम् । हरीतकी ।
दाडिमम् । नारिकेलम् । मधूकपुष्पम् । तण्डु-
लीयः । तुषोदकम् । लघून्यन्नानि । प्रनौर-
नौरम् । सितचन्दनम् । कर्पूरनौरम् । हिम-
वालका । अलुचशब्दः । अद्भुतदर्शनम् । उत्-
कटगीतम् । उत्कटवादम् । अमः । स्फुटिः ।
चिन्तनम् । आत्मबोधः । धैर्यम् ॥ * ॥

मूर्च्छायामपथ्यं यथा ।

ताम्बूलम् । पत्रशाकम् । अवायः । खेदनम् ।
कटुः । तन्निद्रयोर्वेगरोधः । तक्रम् ॥ * ॥

अथ मदात्यये पथ्यम् ।

संशोधनम् । संशमनम् । खपनम् । लङ्घनम् ।
अमः । सम्बत्सरसमुत्पन्नशालिषष्टिकयवसुज्ञ-
माषगोधूमसतीलाः । रागः । षाड्वः । एण-
तित्तिरिलावाजदक्षवर्हिशशानामामिषम् । वेश-
वारः । वित्तिचान्नम् । हृदमदम् । पयः ।
सिता । तण्डुलीयः । पटोलम् । मातुलुङ्गम् ।
परूषकम् । खर्जूरम् । दाडिमम् । धात्री ।
नारिकेलम् । गोस्तेनी । पुराणसर्पिः । कर्पूरम् ।
प्रनौरम् । शिशिरानिलः । धारागृहम् । चन्द्र-
पादाः । मणयः । मित्रसङ्गमः । चौमास्वरम् ।
प्रियाश्लेषः । उद्भुतगीतवादित्रम् । श्रीताम्बु ।
चन्दनम् । स्नावनम् ॥ * ॥

मदात्यये अपथ्यं यथा ।

खेदः । अञ्जनम् । धूमपानम् । लावणम् । दन्त-
वर्धणम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

अथ दाहे पथ्यम् ।

शालयः । षष्टिकाः । सुजाः । मसूराः । चणकाः ।
यवाः । धन्वमांसरसाः । लाजमण्डः । लाज-
शक्तवः । सिता । श्रतधौतश्रुतम् । दुग्धम् ।
पयोभवनवनीतम् । कुष्माण्डम् । कर्कटी ।
मोचम् । पनसम् । खादुदाडिमम् । पटोलम् ।
पर्पटम् । द्राक्षा । धात्रीफलम् । परूषकम् ।
शिम्बी । तुम्बी । पयःपेटौ । खर्जूरम् । धान्य-
कम् । मसिः । बालतालम् । पियालम् । शृङ्गा-
टकम् । कशेरुकम् । मधूकपुष्पम् । द्वीवेरम् ।

पथ्याप

पथ्या । सर्वाणि तित्तानि । शीताः प्रदेहाः । भूवेष्टः । सेकः । अभ्यङ्गः । अवगाहनम् । पद्मोत्पलदलचौमाणां शय्या । शीतलकाननम् । विचित्रा कथा । गीतानि । शिशिरः । मञ्जु-भाषणम् । उशीरचन्दनम् । शीताम् । शिशिरानिलः । धाराग्रहम् । प्रियास्पर्शः । प्रनीरम् । हिमवालुका । सुधांशुरश्मयः । स्नानम् । मलयः । मधुररसः ॥ * ॥

दाहे अपथ्यम् ।

विरुद्धान्यन्नपानानि । क्रोधः । वेगधारणम् । गजाश्वयानम् । अश्वा । चारम् । पित्तकराणि । आयामः । आतपः । तक्रम् । ताम्बूलम् । मधु । रामठम् । अवायः । कटुः । तिक्तः । उष्णः ॥ * ॥

अयोन्मादे भूतोन्मादे च पथ्यम् ।

मरुद्भवे पूर्वं खेदः । पित्तोद्भवे पूर्वं विरेकः । कफोद्भवे पूर्वं वमनम् । ततः परं वस्तिविधिः । नस्यम् । सन्तर्जनम् । ताडनम् । अञ्जनम् । आश्वसनम् । त्रासनम् । बन्धनम् । भयम् । हर्षणम् । दानम् । धूपः । दमः । विस्मरणम् । प्रदेहः । शिराशयः । संश्रमनम् । सेकः । आश्चर्यकर्मणि । धूमपानम् । धीधैर्यम् । सलम् । आत्मनिवेदनम् । अभ्यञ्जनम् । स्नाप-नम् । आसनम् । निद्रा । सुशीतान्यनुलेपनानि । गोधूमः । सुन्नः । अरुणशालयः । धारोष्णदुग्धम् । शतघोतसर्पिः । नवीनघृतम् । पुरातनघृतम् । कूर्मामिषम् । धन्वरसः । रसालम् । पुराण-कुम्भाखण्डफलम् । पटोलम् । ब्रह्मीदलम् । वास्तू-कम् । तण्डुलीयः । खराश्वस्तम् । गगनाम् । पथ्या । सुवर्णचूर्णम् । नारिकेलम् । द्राक्षा । कपित्थम् । पनसम् ॥ * ॥

उन्मादे अपथ्यम् ।

मदम् । विरुद्धान्नम् । उष्णभोजनम् । निद्रा-लुत्तृष्णावेगधारणम् । अवायः । आघाटफलम् । कठिलकम् । पत्रशाकम् । तित्तानि । विम्बी ॥ * ॥

अथापसारं पथ्यम् ।

वातोद्भवे पूर्वं वस्तिः । पैत्तिके विरेचनम् । श्लेष्मिके वमनम् । परं धूपनम् । अञ्जनम् । नस्यम् । शिराशयः । दानम् । त्रासनम् । बन्धनम् । भयम् । तर्जनम् । ताडनम् । हर्षः । धूम-पानम् । विस्मयः । धीधैर्यम् । आत्मादिविज्ञा-नम् । स्नानम् । अभ्यञ्जनम् । लोहितशालयः । सुन्नाः । गोधूमाः । प्रतनं हविः । कूर्मामिषम् । धन्वरसः । दुग्धम् । ब्रह्मीदलम् । वचा । पटो-लम् । वृद्धकुम्भाखण्डम् । वास्तूकम् । खाडुदाडि-मम् । शोभाञ्जनम् । पयःपेटौ । द्राक्षा । धात्री । परूषकम् । तैलम् । खराश्वस्तम् । गगनाम् । हरीतकी ॥ * ॥

अपसारं अपथ्यम् ।

चिन्ता । शोकभयम् । क्रोधः । अशुचीन्यश-नानि । मदम् । मत्स्यः । विरुद्धान्नम् । तीक्ष्णोष्ण-शुभोजनम् । अतिव्यायः । आयासः । पूष्य-

पथ्याप

पूजायतिक्रमः । पत्रशाकानि । विम्बी । आघाट-फलम् । दृष्टानिद्रालुत्तृष्णावेगाः ॥ * ॥

अथ वातरोगे पथ्यम् ।

अभ्यङ्गः । मर्दनम् । वस्तिः । स्नेहः । खेदः । अवगाहनम् । संवाहनम् । संश्रमनम् । प्रावृत्तिः । वातवर्जनम् । अग्निकर्म । उपनाहः । भूशय्या । स्नानम् । आसनम् । तैलद्रोणी । शिरीवस्तिः । शयनम् । नस्यम् । आतपः । सन्तर्पणम् । वृंह-णम् । किलाटः । दधि । कूर्चिका । सर्पिः । तैलम् । वसा । मज्जा । खाडुमूलवणा रसाः । नवीनतिलगोधूममाषाः । सम्बत्सरोक्षितशालि-षटिकाः । कुलत्थरसः । सुरा । ग्राम्या गोश्व-तरोद्गरासमच्छागलादयः । आनपाः कोल-महिषन्यङ्गखड्गिगजादयः । औदका हंस-कादम्बचक्रमद्गुरकादयः । विलेशया भेक-गोधानकुलश्राविदादयः । जाङ्गलाः चटक-कुक्कुटवर्हितित्तिरयः । शिलिन्दः । पर्वतः । नक्रः । गर्गरः । कवयी । इक्षिशः । एरुखः । चुलुकी । कूर्मः । शिशुमारः । तिमिङ्गिलः । रोहितः । मद्गुरः । शृङ्गी । वस्मी । खड्गीशः । एते भेषाः । पटोलम् । शिशु । वार्ताकुः । लशुनम् । दाडिमद्वयम् । पक्वतालम् । रसा-लम् । नलदाम् । परूषकम् । जम्बीरम् । वदरम् । द्राक्षा । नागरङ्गम् । मधूकजम् । प्रसारणी । गोचुरकः । शुक्लाची । पारि-भद्रकः । पयांसि । पयःपेटौ । रुतैलम् । गवां जलम् । मत्स्यखड्गिका । ताम्बूलम् । धान्यान्मम् । निन्तिडीफलम् । स्निग्धोष्णभोज्यानि । स्निग्धो-ष्णानुलेपनम् । आमाशयसुपागते विशेषाहम-नम् । पकाशयस्थे तथा मांसस्थे स्निग्धविरेच-नम् । प्रत्याधानाधानसङ्गे वर्त्तिः । लङ्घनं दीप-नम् । अष्टौलाख्ये गुल्मविधिः । शुक्रस्थे क्षय-जित्क्रिया । लङ्मांसासृक्क्षिराप्रप्ते रक्त-मोक्षणम् ॥ * ॥

वातरोगे अपथ्यम् ।

चिन्ता । प्रजागरः । वेगधारणम् । कृद्दिः । श्रमः । अनशनम् । चणकः । कलायः । नीवार-कङ्गुयववैणवकोरदूषश्यामाकचूर्णम् । कुरु-विन्दः । दृष्टान्यानि । राजमाषः । सुन्नः । तडागसरिदम् । करीरम् । जम् । कश्मीर । तलकम् । क्रसुकम् । नृणालम् । निव्याववीजम् । तालफलास्थिमज्जा । शालूकम् । तिन्दुकम् । कठिलकम् । बालतालम् । विम्बी । पत्रशाकम् । उडुम्बरम् । शीताम् । रासभपयः । विरुद्ध-मन्नम् । चारः । शुष्कपल्लम् । क्षतजसुतिः । चौद्रम् । कषायकटुतिक्तारसाः । अवायः । हृत्स्थययानम् । चक्रमणम् । खट्वा । आधानि-नोर्द्धितवतोऽपि विशेषात् स्नानम् । प्रदुष्ट-सलिलम् । दन्तधर्षणम् ॥ * ॥

अथ वाते गुग्गुलुसेविनां पथ्यम् ।

चौरम् । मांसरसाः । यूषाः । कलमादिशालयः । यवगोधूममाषाः ॥ * ॥

पथ्याप

गुग्गुलावपथ्यम् ।

आयामः । आतपः । रूचम् । स्नानम् । बहु-भाषणम् । प्रवातः । मैथुनम् । यानम् ॥ * ॥

अथ वातरोगे पथ्यम् ।

उत्तानेभ्यञ्जनम् । सेकः । सोपनाहः । प्रलेपनम् । गम्भीरे स्नेहपानं आस्थापनं विरेचनम् । सर्वत्र सूचीजलौकशृङ्गालावुभिरससुतिः । शतघोत-वृताभ्यङ्गः । मेघीदुग्धावसेचनम् । यवः । षटिकः । नीवारः । कलमः । अरुणशालिः । गोधूमः । चणकः । सुन्नः । तुवरी । सुकुचकः । अयजामहिषीगवां पयः । लावः । तित्तिरिः । सर्पहिट् । ताम्रचूडादिः । एते विष्कराः । प्रत्तदाः शुक्रदायूहकपोतचटकादयः । उपो-दिका । काकमाची । वैत्रायम् । सुनिषसकम् । वास्तूकम् । कारवेष्टम् । तण्डुलीयः । प्रसारणी । पत्तूरः । वृद्धकुम्भाखण्डम् । सर्पिः । सम्याकपल्ल-वम् । पटोलम् । रुतैलम् । नट्टीका । श्वेत-शर्करा । नवनीतम् । सोमवल्ली । कस्तूरी । सितचन्दनम् । शिशुपागुरुदेवाङ्गसरलस्नेह-मर्दनम् । तिक्तम् ॥ * ॥

वातरोगे अपथ्यम् ।

दिवास्त्रः । अग्निसन्तापः । आयामः । आतपः । मैथुनम् । माषः । कुलत्थः । निव्यावः । कलायः । चारसेवनम् । अम्बुजानूपमांसानि । विरुद्धानि । दध्नीनि । इक्षुः । मूलकम् । मदम् । पिण्या-कम् । अन्धम् । काञ्जिकम् । कटुः । उष्णम् । गुरु । अभिव्यन्दि । लवणम् । शक्तवः ॥ * ॥

अथोरुस्तम्भे पथ्यम् ।

सर्वो रूचविधिः । खेदः । कोद्रवः । रक्तशालिः । यवः । कुलत्थः । श्यामाकः । पुरातनोदालाः । शोभाञ्जनम् । कारवेष्टम् । पटोलम् । लशुनम् । सुनिषसम् । काकमाची । वैत्रायम् । निस्-पल्लवम् । पत्तूरः । वास्तूकम् । पथ्या । वार्ताकुः । तप्तवारि । सम्याकशाकम् । पिण्याकम् । तक्रम् । अरिष्टम् । मधु । कटुः । तिक्तः । कषायः । चीरसेवा । गवां जलम् । यथाशक्तियायामः । स्थूलस्याक्रमणम् । अच्छद्दे सन्तरणम् । नदीषु प्रतिस्रोतः सन्तरणम् । श्लेष्मापहरणम् । अमा-रुतकोपनम् ॥ * ॥

अथोरुस्तम्भे अपथ्यम् ।

गुरुशीतद्रवस्निग्धविरुद्धान्मात्रभोजनम् । विरे-चनम् । स्नेहनम् । वमनम् । रक्तमोक्षणम् । वस्तिः ॥ * ॥

अथामवाते पथ्यम् ।

रूचस्नेहः । लङ्घनम् । स्नेहपानम् । वस्तिः । लेपः । रेचनम् । पायुवर्त्तिः । अष्टोत्पन्नशालि-कुलत्थाः । जीर्णं मदम् । जाङ्गलानां रसः । वातश्लेष्मज्ञानि सर्वाणि । तक्रम् । वर्धाभूः । एरुखतैलम् । रसीनम् । पटोलम् । पत्तूरकम् । कारवेष्टम् । वार्ताकुः । शिशु । तप्तनीरम् । मन्दारः । गोकुलकः । वृद्धदारः । भक्तातकम् ।

पथ्याप

गोजलम् । आर्द्रकम् । कटूनि । तिक्तानि । दीपनानि ॥ * ॥

आमवाते अपथ्यम् ।

दधिः । मत्स्यः । गुडः । क्षीरम् । उपोदिका । माषः । पिष्टकम् । दुष्टनीरम् । पूर्ववातः । विरुद्धाशनम् । असात्मम् । वेगरोधः । जागरः । विषमाशनम् ॥ * ॥

अथ शूले पथ्यम् ।

कृद्भिः । खेदः । लङ्घनम् । पायुवर्त्तिः । वस्तिः । निद्रा । रेचनम् । पाचनम् । अयोत्पन्नाः शालयः । वायमखः । तप्तक्षीरम् । जाङ्गलानां रसः । पटोलम् । शोभाञ्जनम् । कारवेक्षम् । वार्त्ताङ्गः । पक्वान्मम् । द्राक्षा । कपित्थम् । रुचकम् । पियालम् । शालिषपत्राणि । वास्तूकम् । सासुद्रम् । सौवर्चलम् । हिङ्गु । विश्वम् । विडम् । शताङ्गा । लशुनम् । लवङ्गम् । एरुतैलम् । सुरभीजलम् । तन्नाम्बु । जम्बीररसः । कुष्ठम् । लघूनि । चाररजांसि ॥ * ॥

शूले अपथ्यम् ।

विरुद्धान्नपानम् । जागरः । विषमाशनम् । रुचतिक्तकषायाणि । शीतलानि । गुरुणि । आयामः । मैथुनम् । मद्यम् । वैदलम् । तवयम् । कटु । वेगरोधः । शोकः । क्रोधः ॥ * ॥

अयोदावर्त्तानाहयोः पथ्यम् ।

गारिकेलपुष्पमिश्रितशीतलोदकपानम् । स्नेहः । खेदः । विरेकः । वस्तिः । फलवर्त्तिः । अभ्यङ्गः । यवः । दृष्टविष्णुत्रमारुतः । गान्धोदकम् । आनूपरसः । रुतैलम् । वारुणी । बालमूलकम् । सम्याकः । चिचुत् । तिलः । सुधादलम् । शृङ्गवेरम् । मातुलुङ्गम् । यवचारः । हरीतकी । लवङ्गम् । रामठम् । द्राक्षा । गोमूत्रम् । लवणानि । अधोवातसमुत्पत्ते तु । स्नेहः । खेदः । वर्त्तिः । वस्तिः । समीरणहरान्नपानम् । तथा पुरीषजे । वस्तिः । खेदः । अभ्यङ्गः । अवगाहः । फलवर्त्तिः । विड्भेदशनपानम् । मूत्रवेगसमुत्पत्ते । त्रिविधं वस्तिकर्म । खेदः । अभ्यङ्गः । अवगाहः । सर्पिषावपीडनम् । उज्जारोत्थे हिक्काप्राविधिः । कासजे कासजिद्विधिः । चवजे । खेदनम् । धूमः । औत्तरभक्तिकृतम् । क्षवप्रवर्त्तनस्यम् । ऊर्ध्वजत्रुकाभ्यङ्गः । तृणोत्थे शीतान्नपानम् । जृम्भोत्थे वातजित्क्रिया । निद्रावेगोत्थिते क्षीरम् । स्वप्नसंवाहनम् । बुभुक्षोत्थे स्निग्धाव्योष्णलघुभोजनम् । वायुजे वायुसंभोजः । स्वप्नः । मद्यम् । प्रियकथा । अमश्वससमुत्पत्ते विश्रामः । वातहारिद्रव्यम् । शुक्रोत्थे वस्तिः । अभ्यङ्गः । अवगाहः । चरणाधुधः । शालिः । मदिरा । क्षीरम् । यौवनगर्वितप्रिया । कृद्भिः लङ्घनम् । धूमः । सुक्ता प्रच्छेदनम् । अमः । रुचान्नपानम् । विरेकः । रक्तमोक्षणम् ॥ * ॥

उदावर्त्तानाहयोरपथ्यम् ।

वमनम् । वेगरोधः । शमीधान्यम् । कोदवः ।

पथ्याप

नालीचशाकम् । शालूकम् । जाम्बवम् । कर्कटीफलम् । पिण्याकम् । सर्वमालुकम् । करीरः । पिष्टवैकृतम् । विष्टभीनि । विरुद्धानि । कषायाणि । गुरुणि ॥ * ॥

अथ गुल्मे पथ्यम् ।

स्नेहः । खेदः । विरेकः । वस्तिः । वाङ्मुखिरावधः । लङ्घनम् । वर्त्तिः । अभ्यङ्गः । स्नेहः । पक्वे तु पाटनम् । सम्बत्सरसमुत्पन्नकलायरक्तशालयः । खड्गः । कुलत्थयूषः । धन्वमांसरसः । सुरा । गवाजयोः पयः । दृष्टीका । परूषकम् । खर्जूरम् । दाडिमम् । धात्री । नागरङ्गम् । अम्बवेतसम् । तक्रम् । एरुतैलम् । लशुनम् । बालमूलकम् । पत्तूरः । वास्तूकम् । शिशु । यवचारः । हरीतकी । रामठम् । मातुलुङ्गम् । चूषणम् । सुरभीजलम् । स्निग्धोष्णदृष्टलघुदीपनान्नानि । वातानुलोमनम् ॥ * ॥

गुल्मे अपथ्यम् ।

सर्वं वातकारि । विरुद्धाशनम् । वस्तूरम् । मूलकम् । मत्स्यः । मधुरफलम् । शुष्कशाकम् । शमीधान्यम् । विष्टभीनि । गुरुणि । अधोवातशक्तमूत्रश्रमश्वसाशुधारणम् । वमनम् । जलपानम् ॥ * ॥

अथ हृद्दोगे पथ्यम् ।

खेदः । विरेकः । वमनम् । लङ्घनम् । वस्तिः । विलेपी । पुरातनरक्तशालयः । जाङ्गलमृगपक्षियूषाः । सुन्नकुलत्थरसाः । रागाः । खड्गः । काम्बलिकाः । वाडवाः । भयम् । पटोलम् । कदलीफलम् । पुराणकुष्माण्डम् । रसालम् । दाडिमम् । सम्याकशाकम् । नवमूलकम् । एरुतैलम् । गगनाम्बु । सैन्धवम् । द्राक्षा । तक्रम् । पुरातनगुडः । शुण्ठी । यमानी । लशुनम् । हरीतकी । कुष्ठम् । कुस्तुम्बुरु । कृष्णम् । आर्द्रकम् । सौवीरम् । शुक्तम् । मधु । वारुणीरसः । कस्तूरिका । चन्दनम् । प्रपानकम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

हृद्दोगे अपथ्यम् ।

तट्कृद्भिः मूत्रानिलशुक्रकासोज्जारश्रमश्वसाविड्भ्रूणां वेगधारणम् । सङ्घाद्रिविन्ध्याद्रिनदीनां जलम् । मेघीपयः । दुष्टजलम् । कषायः । विरुद्धम् । उष्णम् । गुरु । तिक्तः । अम्बः । चिरन्तनपत्रोत्थशाकानि । चारः । मधूकम् । दन्तकाष्ठम् । रक्तसुतिः ॥ * ॥

अथ मूत्रकृच्छ्रे पथ्यम् ।

वातोद्भवे अभ्यङ्गः । निरुहः । वस्तिः । स्नेहः । अवगाहः । उत्तरवस्तिः । शिकः । पैत्ते अवगाहः । शिशिरप्रदेहः । ग्रैष्मो विधिः । वस्तिविधिः । विरेकः । स्निग्धोद्भवे खेदः । विरेकः । वस्तिः । चारः । यवान्नम् । तीक्ष्णम् । उष्णम् । त्रिदोषजे अभ्यङ्गपुरःसराणि त्रिमलोदितानि सर्वाण्यमूत्रानि । यथा यथा दोषमयं गणः । पुरातनलोहितशालिः । गोभवतक्रपयोदधीनि । धन्वामिषम् । सुन्नरसः । सितम् । पुराणकुष्माण्डफलम् । पटोलम् । महार्द्रकम् । गोक्षुरकः ।

पथ्याप

कुमारी । गुवाकखर्जूरनारिकेलतालद्रुमाणां शिरांसि । पथ्या । तालास्थिमज्जा । त्रपुषम् । चुटिः । शीतपानम् । शीताशनम् । प्रनीरनीरम् । हिमवालुका ॥ * ॥

मूत्रकृच्छ्रे अपथ्यम् ।

मद्यम् । अमः । निधुवनम् । गजवाजियानम् । सर्वं विरुद्धाशनम् । विषमाशनम् । ताम्बूलम् । मत्स्यः । लवणम् । आर्द्रकम् । तैलमृष्टम् । पिण्याकम् । हिङ्गु । तिलः । सर्वपः । वेगरोधः । माषः । करीरः । अतितीक्ष्णम् । विदाहि । रुचम् । अम्बः ॥ * ॥

अथ मूत्राघाते पथ्यम् ।

अभ्यञ्जनम् । स्नेहः । विरेकः । वस्तिः । खेदः । अवगाहः । उत्तरवस्तिः । पुरातनलोहितशालिः । धन्वभवांसम् । मद्यम् । तक्रम् । पयः । दधि । माधयूषः । पुराणकुष्माण्डफलम् । पटोलम् । महार्द्रकम् । तालफलास्थिमज्जा । हरीतकी । कोमलनारिकेलम् । गुवाकखर्जूरनारिकेलतालद्रुमाणां मस्तकानि ॥ * ॥

मूत्राघाते अपथ्यम् ।

सर्वाणि विरुद्धानि । आयामः । मार्गः । शीतलम् । रुचम् । विदाहि । विष्टम्भि । यवायः । वेगधारणम् । करीरम् । वमनम् ॥ * ॥

अथाभ्रूयां पथ्यम् ।

वस्तिः । विरेकः । वमनम् । लङ्घनम् । खेदः । अवगाहः । वारिसेचनम् । यवाः । कुलत्थाः । प्रपुराणशालयः । मद्यम् । धन्वाखजसम्भवसरसः । पुराणकुष्माण्डफलम् । कशीरकम् । गोकण्टकः । वारुणशाकम् । आर्द्रकम् । पाषाणभेदी । यवशूकः । रेणुः । क्षिन्ना । अभ्रूनां समाकर्षणम् ॥

अभ्रूयां अपथ्यम् ।

मूत्रस्य शुक्रस्य च वेगधारणम् । अम्बः । विष्टम्भि । रुचम् । गुर्वन्नपानम् । विरुद्धपानाशनम् ॥ * ॥

अथ प्रमेहे पथ्यम् ।

पूर्वं लङ्घनम् । वमनम् । विरेचनम् । प्रोद्धनम् । श्मनम् । दीपनम् । नीवारः । कङ्गुः । यवः । वैणवः । कोरदूषः । श्यामाकः । जूणः । कुरुविल्वः । सुकुष्ठकः । गोधूमः । शालिः । कलमः । पुरातनकुलत्थः । सुजाङ्गीचणकयूषरसाः । तिलाः । लाजाः । पुरातनसुरा । मधु । वायमखः । तक्रम् । रासभजलम् । मद्भिषीजलम् । कङ्गुः । जाङ्गलाः कपोतश्रुतिचिरिलाववर्हिष्टजैववर्त्तकशुकादयः । शोभाञ्जनम् । कुलकम् । कटिक्तकम् । कर्कोटकम् । तलकम् । वार्द्धतम् । औडम्बरम् । लशुनम् । नवीनमोचम् । पत्तूरम् । गोक्षुरकम् । मूषिकपर्णशाकम् । मन्दारपत्रम् । अम्बता । त्रिफला । कपित्थम् । जम्बू । कशीर । कमलोत्पलकन्दबीजम् । खर्जूरलाङ्गलिकतालतरुणां मस्तकम् । ओषधम् । तिन्दुकफलम् । खदिरः । कलिङ्गः ।

पथ्याप

तित्तः । कषायः । हृद्यश्ववाहनम् । अतिभ्रम-
शम् । रविकिरणः । आयामः ॥ * ॥

प्रमेहे अपथ्यम् ।

मूत्रवेगः । घूमपानम् । खेदः । रक्तमोचनम् ।
सदासन्नम् । दिवानिद्रा । नवान्नम् । दधि ।
आनूपमांसम् । निध्यावम् । पिष्टान्नम् । मैथु-
नम् । सौवीरकम् । सुरा । शुक्तम् । तैलम् ।
क्षीरम् । घृतम् । गुडः । तुम्बी । तालास्थिमज्जा ।
विरुद्धाशनम् । कुशाण्डम् । इक्षुः । दुष्टाम्बु ।
खादु । अम्बुः । लवणम् । अभिष्यन्दि ॥ * ॥

अथ मेदसि पथ्यम् ।

चिन्ता । अमः । जागरणम् । यवायः । प्रोद्धर्त-
नम् । लङ्घनम् । आतपः । हृद्यश्वयानम् ।
भ्रमणम् । विरेकः । प्रच्छेदनम् । अपतर्पणम् ।
पुरातना वैष्णवकोरदूषश्यामाकनीवारप्रियङ्गु-
जूर्णाः । यवः । कुलत्थः । चणकः । मसूरः ।
सुन्नः । तुवरौ । मधु । लाजाः । कटुतिक्तकषा-
याणि । तक्रम् । सुरा । चिङ्गटमत्स्यः । दग्ध-
वार्त्ताकुः । फलत्रयम् । यवासकम् । शिरीष-
लोघ्रहरीतकीनां चूर्णेन गात्रविलेपनम् । कटु-
त्रयम् । सर्षपतैलम् । एला । सर्वाणि रूक्षाणि ।
सुखतैलम् । पत्रशाकः । अगुरुलेपनम् । प्रतप्त-
नीराणि । शिलाजतूनि । भोजनात् प्राक् वारि-
पानम् ॥ * ॥

मेदसि अपथ्यम् ।

स्नानम् । रसायनम् । शालिः । गोधूमः । सुख-
शीलता । क्षीरम् । इक्षुविकृतिः । माषः ।
सौहृद्यम् । खेदनानि । मत्स्यः । मांसम् ।
दिवानिद्रा । सक् । गन्धः । मधुराणि । समग्र-
भोजनस्य पश्चात् जलपानम् । अतिमात्रोप-
चिते विशेषाद्वसनक्रिया ॥ * ॥

अथोदररोगे पथ्यम् ।

विरेचनम् । लङ्घनम् । अब्दसम्भवकुलत्थसुन्ना-
रुणशालियवाः । जाङ्गलमृगपक्षिणः । सिता ।
सुरा । माचिकम् । सौधुः । माध्वीकम् ।
षाड्वः । तक्रम् । रसोनम् । रुद्रतैलम् । आर्द्र-
कम् । शालिष्यशाकम् । कुलकम् । कठिलकम् ।
पुनर्नवा । शिगुफलम् । हरीतकी । ताम्बू-
लम् । एला । यवशूकम् । आयसम् । अजा-
गवोद्रीमहिषीणां पयः । मूत्रच । लघूनि ।
तिक्तानि । दीपनानि । वस्त्रेण सन्धेनम् ।
अभिकर्म । विषप्रयोगः । विशेषतः श्लेष्मसु-
द्गवे वामे अगवाहौ धमनीयधः । वहाङ्गये
उदकजं क्षतोत्थिते नाभेरधः । यथाविधिश्च-
विधिः । समीरणोपे आदितः घृतपानम् ।
अभ्यञ्जनम् । अनुवासनम् ॥ * ॥

उदररोगे अपथ्यम् ।

सस्नेहनम् । घूमपानम् । जलपानम् । सिरा-
यधः । कृद्भिः । यानम् । दिवानिद्रा । आयामः ।
पिष्टवैकृतम् । औदकानूपमांसम् । पत्रशाकम् ।
तिलः । उष्णानि । विदाहीनि । लवणाशनम् ।
शमीधान्यम् । विरुद्धान्नम् । दुष्टनीरम् । गुरुणि ।

पथ्याप

महेन्द्रगिरिजातानां नदीनां जलम् । विष्ट-
म्भीनि । क्षिद्रसमुद्गवे विशेषतः खेदः ॥ * ॥

अथ शोथे पथ्यम् ।

संशोधनम् । लङ्घनम् । असमोचः । खेदः ।
प्रलेपः । परिषेचनम् । पुरातनशालियवकुलत्थ-
सुन्नाः । गोधा । शल्लकः । सुजङ्गमुक्तित्तिरि-
ताम्बूलावाद्यो जाङ्गलविष्किराः । कूर्मः ।
शृङ्गरी । प्रपुराणसर्पिः । तक्रम् । सुरा ।
माचिकम् । आसवः । निध्यावः । कठिलकम् ।
रक्तशियु । रसोनम् । कर्कोटकम् । मानमूलम् ।
सुवर्चला । गञ्जनकः । पटोलम् । वेन्नायम् ।
वाङ्गिजनम् । मूलकम् । पुनर्नवा । चित्रकम् ।
पारिभद्रः । औषणम् । निम्बः । चुरपल्लवम् ।
एरुतैलम् । कटुका । हरिद्रा । हरीतकी ।
चारनिधेयम् । भल्लातकम् । गुग्गुलुः । आय-
सम् । कटूनि । तिक्तानि । दीपनानि । गोत्रा-
महिषीभवमूत्राणि । कस्तूरिका । शिलाजतु ।
पाण्डुरोगोक्तवृद्धिकर्म ॥ * ॥

शोथे अपथ्यम् ।

पवनसलिलम् । वैगरोधः । विरुद्धपानाशनम् ।
विषमाशनम् । मृद्वचणम् । आम्बाजानूपे
पिशितलवणे । शुष्कशाकम् । नवान्नम् । गौडम् ।
पिष्टान्नम् । दधि । क्षरम् । विष्णलम् । मद्यम् ।
अम्बुम् । घानाः । वल्लूरम् । गुरु । असात्म्यम् ।
विदाहि । अरात्रौ खप्रः । मैथुनम् ॥ * ॥

अथ वृद्धिब्रह्माधिकारे पथ्यम् ।

संशोधनम् । वस्तिः । अष्टविमोचः । खेदः ।
प्रलेपः । अरुणशालयः । एरुतैलम् । सुरभी-
जलम् । धन्वाभिषम् । शिगुफलम् । पटोलम् ।
पुनर्नवा । गोचुरः । अभिमन्थः । ताम्बूलम् ।
पथ्या । सरला । रसोनम् । वाङ्गिजनम् । गञ्ज-
नकम् । मधूनि । कौम्भं घृतम् । तप्तजलम् ।
तक्रम् । आमवातापहमधिकारि चान्नपानम् ।
पुराणसुरा । अर्द्धेन्दुवदं चणयोर्दाहिः । आमा-
शये बाहुशिरायधः ॥ * ॥

ब्रह्मवृद्धापथ्यम् ।

विरुद्धपानान्नम् । असात्म्यसेवा । संक्षोभणम् ।
हस्तिहयादियानम् । आनूपमांसानि । दधीनि ।
माषाः । दुग्धानि । पिष्टान्नम् । उपोदिका ।
गुरुणि । शुक्रोत्थितवेगरोधः ॥ * ॥

अथ गलगण्डादौ पथ्यम् ।

कृद्भिः । विरेचनम् । नस्यम् । खेदः । घूमः ।
शिरायधः । अभिकर्म । चारयोगः । प्रलेपः ।
लङ्घनम् । पुराणघृतपानम् । जीर्णलोहित-
शालयः । यवाः । सुन्नाः । पटोलम् । रक्त-
शियु । कठिलकम् । शालिष्यशाकम् । वेन्ना-
यम् । रूक्षाणि । कटूनि । सर्वाणि दीपनानि ।
गुग्गुलुः । शिलाजतु । विशेषतः जिह्वातलस्थ-
सिराद्वयच्छेदः । मणिबन्धोर्द्धं अङ्गुलान्तरास्तिष्ठो
रेखाः कार्याः । गलगण्डगण्डमालापचीयन्त्र-
कुंदातुरे यथादोषं यथावस्थं एतत् सर्वं
पथ्यम् ॥ * ॥

पथ्याप

गलगण्डे अपथ्यम् ।

सर्वक्षीरेक्षुविकृतिः । आनूपमांसम् । पिष्टा-
न्नम् । अम्बुम् । मधुरम् । गुरुद्रव्यम् । अभि-
ष्यन्दिद्रव्यम् ॥ * ॥

अथ श्लेष्मपदे पथ्यम् ।

प्रच्छेदनम् । लङ्घनम् । असमोचः । खेदः ।
विरेकः । परिषेचनम् । पुरातनषट्कशालयः ।
यवाः । कुलत्थाः । लशुनम् । पटोलम् । वार्त्ताकुः ।
शोभाञ्जनम् । कारवेक्षम् । पुनर्नवा । मूलकम् ।
पूतिका । एरुतैलम् । सुरभीजलम् । कटूनि ।
तिक्तानि । दीपनानि । वातोद्गवे गुल्फोपरि-
ष्ठात् चतुरङ्गुले सिरायधः । पैत्तिके गुल्फतले
शिरायधः । कफजे अङ्गुष्ठमूले सिरायधः ॥ * ॥

श्लेष्मपदे अपथ्यम् ।

पिष्टान्नम् । दुग्धविकृतम् । गुडः । आनूपमामि-
षम् । खादुरसः । पारिपाचसह्यविन्ध्यनदी-
जलम् । पिच्छिलम् । गुरुद्रव्यम् । अभिष्यन्दि-
द्रव्यम् ॥ * ॥

अथ विद्रवौ पथ्यम् ।

आमावस्थे रेचनलेपस्नेदासमोक्षणानि । जीर्ण-
श्यामाककलमौ । कुलत्थः । लशुनम् । रक्त-
शियु । निध्यावः । कारवेक्षः । पुनर्नवा ।
औषणम् । चित्रकम् । क्षौद्रम् । शोथोक्तानि
सर्वाणि । पक्वावस्थे शुष्ककर्म । पुराणरक्त-
शालिः । घृतम् । तैलम् । सुन्नरसः । विलेपी ।
धन्वजरसाः । शालिष्यशाकम् । कदलम् । पटो-
लम् । हिमवालुका । चन्दनम् । तप्ताम्बु ।
शीताम्बु । व्रणोदितं सर्वम् ॥ * ॥

विद्रव्यावपथ्यम् ।

आमावस्थे शोथोक्तान्यपथ्यानि । पक्वावस्थे व्रणो-
क्तान्यपथ्यानि ॥ * ॥

अथ व्रणशोथव्रणसदोव्रणनाडीव्रणेषु
पथ्यम् ।

विस्त्रापनम् । रक्तसुक्तिः । उपनाहः । विपा-
टनम् । शोधनम् । रोपणम् । पुराणसित-
शालयः । यवः । षट्कः । गोधूमः । जाङ्गलमृग-
पक्षिणः । विलेपी । लाजमखः । कटुतैलम् ।
घृतम् । मधु । तैलम् । मसूरम् । तुवरौ ।
सुन्नयूषः । शर्करा । आषाढफलम् । वार्त्ताकुः ।
कर्कोटकम् । पटोलम् । कारवेक्षम् । निम्ब-
पत्रम् । वेन्नायम् । बालमूलकम् । सुनिषस-
कम् । शालिष्यशाकम् । तक्षुलीयः । वालू-
कम् । त्रिफला । पनसम् । चोचम् । दाडि-
मम् । कटुकाफलम् । जीवन्ती । सैन्धवम् ।
द्राक्षा । खादुतिक्तकषायाः । स्निग्धोष्णद्रवो-
त्तरान्नम् । एषणम् । शसनम् । दाहः । खेद-
नम् । बन्धनक्रिया । व्रणावचूर्णनम् । लेपः ।
धूपनम् । पत्रधारणम् । उशीरम् । बालयज-
नम् । चन्दनम् । तिललेपनम् । तप्तशीताम्बु ।
कर्पूरम् । पक्वतः परा वैकृताः ॥ * ॥

व्रणशोथव्रणसदोव्रणनाडीव्रणेषु अपथ्यम् ।
नवधान्यम् । तिष्ठः । कलायः । माषः । कुलत्थः ।

पथ्याप

कषरः। हिमाक्षः। विविधक्षीरेक्षुविकारः।
अम्बानि। पत्रशाकम्। अजाङ्गलमांसम्।
असात्ममन्त्रम्। विदाहि। विष्टम्भि। गुरुणि।
कटु। अम्बम्। शीतम्। लवणम्। यवायः।
आयामः। उच्चैः परिभाषणम्। प्रियासमा-
लोकनम्। अङ्घ्रि निद्रा। प्रजागरम्। नितान्त-
चक्रमणम्। यथास्थितं प्रागधिरोपणम्। नस्यम्।
ताम्बूलम्। अजीर्णता। प्रचण्डवातः। आतपः।
धूमः। वृष्टिः। रजः। भयम्। क्रोधः। वमिः।
प्रहर्षः। शोकः। विरुद्धाशनम्। अम्बुपानम्।
तीक्ष्णम्। उष्णम्। रुचम्। विघट्टनम्। कण्डू-
यनम्। काष्ठनखादितोदः। निरन्नभावः। विष-
मोपचारः ॥ * ॥

अथ भग्ने पथ्यम्।

शीताम्बु। चन्दनम्। पङ्कप्रदेहः। वन्यनक्रिया।
शालिः। प्रियङ्गुः। गोधूमः। सुन्नसतीलयो-
यूयः। नवनीतम्। घृतम्। क्षीरम्। तैलम्।
मांसरसः। मधु। पटोलम्। लशुनम्। शिग्रु।
पत्तूरम्। बालमूलकम्। द्राक्षा। धात्री।
वचवल्ली। लाक्षा। वृंहणम् ॥ * ॥

भग्ने अपथ्यम्।

लवणम्। कटुकम्। चारः। अम्बः। मैथुनम्।
आतपः। आयामः। रुचान्नम् ॥ * ॥

अथ भगन्दरे पथ्यम्।

आमे संशोधनम्। लेपः। लङ्घनम्। रक्त-
मोक्षणम्। पक्वे यथाविधिप्रसन्नवह्निचार-
कर्मणि। सर्षपः। शालिः। सुन्नः। विलेपी।
जाङ्गलरसः। पटोलम्। शिग्रु। वेचायम्।
पत्तूरम्। बालमूलकम्। तिलसर्षपयोस्तैलम्।
तिक्तवर्गः। घृतम्। मधु ॥ * ॥

भगन्दरे अपथ्यम्।

विरुद्धान्यन्नपानानि। विषमाशनम्। आतपः।
आयामः। मैथुनम्। युद्धम्। पृष्ठयानम्।
गुरुणि। रुद्धवर्णोऽपि नरः सस्वत्सरं रतत्
सर्वं परिहरेत् ॥ * ॥

अथोपदेशे पथ्यम्।

कृद्भिः। विरेकः। ध्वजमध्वाङ्गीवेधः।
जलौका। परिपातनम्। सेकः। प्रलेपः। यवः।
शालयः। धन्वामिषम्। सुन्नरसः। घृतम्।
कटिलकम्। शिग्रुफलम्। पटोलम्। शालिच-
ट्टाकम्। नवमूलकम्। तिक्तम्। कषायम्।
मधु। कूपवारि। तैलम् ॥ * ॥

उपदेशे अपथ्यम्।

दिवानिद्रा। मृत्रवेगः। गुर्वन्नम्। मैथुनम्।
गुडः। आयामः। अम्बम्। तक्रम् ॥ * ॥

अथ शुकदोषे पथ्यम्।

लेपः। विरेकः। अष्टङ्मोक्षः। सर्पिःपानम्।
शालिः। यवः। जाङ्गलमांसम्। सुन्नयूयः।
कटिलकम्। पटोलम्। शिग्रु। कर्कोटकम्।
पत्तूरम्। बालमूलकम्। वेचायम्। आषाढ-
फलम्। दाडिमम्। सैन्धवम्। वचा। कूपो-

पथ्याप

दकम्। गन्धसारः। कस्तूरी। हिमवालुका।
तक्रम्। कषायम्। तैलम् ॥ * ॥

शुकदोषे अपथ्यम्।

मृत्रवेगः। दिवानिद्रा। आयामः। मैथुनम्।
गुडः। विदाहि। गुरुद्रव्यम्। तक्रम् ॥ * ॥

अथ कुष्ठरोगे पथ्यम्।

पक्षात् पक्षात् कृद्भिः। मासात् मासाद्विरे-
चनम्। च्वाहात् च्वाहात् नस्यम्। षष्ठे षष्ठे
मासि अस्ममोक्षणम्। सर्पिलेपः। पुराणाः यव-
गोधूमशालिसुन्नाङ्गीमसूराः। माक्षिकम्।
जाङ्गलामिषम्। आषाढफलम्। वेचायम्।
पटोलम्। वृहतीफलम्। काकमाची। निम्ब-
पत्रम्। लशुनम्। हिलमोक्षिका। पुनर्नवा।
मेघशृङ्गम्। चक्रमर्द्दलम्। भल्लातकम्। पक्व-
तालम्। खदिरः। चित्रकः। वरा। जाती-
फलम्। नागपुष्पम्। कुङ्कुमम्। प्रतनहविः।
कोषातकी। करञ्जोमातिलसर्षपनिम्बजुदीभव-
तैलम्। लघूनि अन्नानि। सरलदेवाङ्गशिंशपा-
गुरुसम्भवस्त्रेहः। गोखरोष्ट्राश्वमहिषीणां
मृत्राणि। कस्तूरिका। गन्धसारः। तिक्तानि।
चारकर्म ॥ * ॥

कुष्ठरोगे अपथ्यम्।

पापकर्म। कृतघ्नभावः। गुरुनिन्दा। गुरुधर्ष-
णम्। विरुद्धपानाशनम्। दिवानिद्रा। चण्डांशु-
तापः। विषमाशनम्। खेदः। रतम्। वेग-
रोधः। इक्षुः। आयामः। अम्बम्। तिलः।
माषः। द्रवगुरुनवान्नानां भोजनम्। विदाहि।
विष्टम्भि। मूलकम्। सद्यःद्रविष्याद्रिसमुद्भव-
नदीजलम्। आनूपमांसम्। दधि। दुग्धम्।
मदम्। गुडः ॥ * ॥

अथ शीतपित्तोदहकोटरोगेषु पथ्यम्।

कृद्भिः। विरेचनम्। लेपः। अष्टङ्मोक्षः।
पुराणशालिः। जाङ्गलामिषसुन्नकुलत्यानां यूयः।
कर्कोटकम्। कारवेल्मम्। शिग्रु। मूलकपो-
तिका। शालिचशाकम्। वेचायम्। दाडिमम्।
त्रिफला। मधु। कटुतैलम्। तप्तनीरम्। पित्त-
क्षेपहरद्रव्यम्। सर्वकटुतिक्तकषायाणि ॥ * ॥

शीतपित्तादावपथ्यम्।

विविधक्षीरेक्षुविकारः। मत्स्यः। उदकानूप-
भवामिषम्। नवीनमदम्। वमिवेगरोधः।
प्राग्दक्षिणाशापवनः। अङ्घ्रि निद्रा। स्नानम्।
विरुद्धाशनम्। आतपः। स्निग्धम्। अम्बम्।
मधुरम्। कषायः। गुर्वन्नपानानि ॥ * ॥

अथान्धपित्ते पथ्यम्।

ऊर्ध्वे पूर्वं वमनम्। अधोगे पूर्वं विरेचनम्।
पश्चादन्नाशनम्। निरुहः। शालिः। यवः।
गोधूमः। सुन्नः। जाङ्गलजरसः। तप्तशीत-
जलानि। शर्करा। मधु। शक्तुः। कर्कोटकम्।
कारवेल्मम्। पटोलम्। हिलमोक्षिका। वेचा-
यम्। वृहत्कुष्माण्डम्। रम्भापुष्पम्। वालुकम्।
कपित्थम्। दाडिमम्। धात्री। तिक्तानि।
कफपित्तहरपानानाम् ॥ * ॥

पथ्याप

अन्धपित्ते अपथ्यम्।

नवान्नम्। विरुद्धद्रव्यम्। पित्तकोपकरद्रव्यम्।
वेगरोधः। तिलः। माषः। कुलथः। तैल-
भक्षणम्। अविदुग्धम्। धान्याम्बम्। लवणम्।
अम्बम्। कटु। गुर्वन्नम्। दधि। मत्स्यः ॥ * ॥

अथ विसर्पे पथ्यम्।

विरेकः। वमनम्। लेपः। लङ्घनम्। रक्त-
मोक्षणम्। पुराणा यवगोधूमकङ्कुषट्टिकशालयः।
सुन्नः। मसूरः। चणकः। तुवरी। जाङ्गलज-
रसः। नवनीतम्। घृतम्। द्राक्षा। दाडि-
मम्। कारवेल्मम्। वेचायम्। कुलकम्।
धात्री। खदिरः। नागकेशरम्। लाक्षा।
शिरीषः। कर्पूरम्। चन्दनम्। तिललेपनम्।
द्वीवेरकम्। सुस्तकम्। सकलानि तिक्तानि ॥

विसर्पे अपथ्यम्।

आयामः। अङ्घ्रि शयनम्। सुरतम्। प्रवातः।
क्रोधः। शोकः। वमनम्। वेगः। अस्थयनम्।
शाकम्। विरुद्धाशनम्। दधि। कूर्चिका।
सौवीरकादि। अनेकविधकिलाटः। गुर्वन्न-
पानम्। लशुनम्। कुलथः। माषः। तिलः।
सकलमजाङ्गलमांसम्। खेदः। विदाहि। लव-
णम्। अम्बम्। कटु। मदम्। अर्कप्रभा ॥ * ॥

अथ विस्फोटे पथ्यम्।

विरेचनम्। कृद्भिः। लेपः। लङ्घनम्। पुरा-
तनषट्टिकशालयः। यवः। सुन्नः। मसूरः।
चणकः। सुकुष्ठकः। धन्वामिषम्। गव्यघृतम्।
कटिलकम्। वेचायम्। आषाढफलम्। पटो-
लम्। ज्योतिष्मती। निम्बदलम्। चन्दनम्।
तैलम्। सिताम्बः। तिललेपः। लङ्घनम्।
बालम् ॥ * ॥

विस्फोटे अपथ्यम्।

खेदः। यवायः। आयामः। क्रोधः। गुर्व-
न्नम्। आतपः। वमिवेगः। पत्रशाकम्।
प्रवातः। दिवास्वप्नः। ग्राम्योदकम्। आनूप-
मांसम्। विरुद्धान्यन्नानि। तिलः। माषः।
कुलथः। लवणाम्बकटूनि। विदाहि। रुचम्।
उष्णम् ॥ * ॥

अथ मसूर्यां पथ्यम्।

पूर्वं लङ्घनवान्तिरेचनशिरावेधाः। शशाङ्को-
ज्जलजीर्णषट्टिकशालयः। चणकः। सुन्नः।
मसूरः। यवः। कपोतचटकदातूराहक्रौञ्च-
जीवङ्गीवशुकादयः पक्षिणः। नङ्गलः। काठि-
लम्। आषाढकम्। कर्कोटकम्। कदलम्।
शिग्रु। रुचकम्। द्राक्षा। दाडिमम्। मेध-
वृंहणान्नपानम्। कोलम्। माषरसः। अक्षयोः
सेकविधौ गवेधुमधुकोद्धृतसुशीतोदकम्। शम्बू-
कोदरकोषनीरम्। कर्पूरचूर्णम्। पक्वे सुन्न-
रसः। जाङ्गलरसः। शालिचशाकम्। घृतम्।
निर्गुण्डीजलम्। यक्षधूपविहितो घूपः। शम्बू-
गोमयभस्मगुण्डनम्। शुष्के शिलापिष्टयोः
पिचुमर्दपत्रनिशयोरालेपः। श्लेष्मे व्रणोक्त-
क्रिया ॥ * ॥

पथ्याप

मसृण्यामपथ्यम् ।

रतम् । खेदः । अमः । तैलम् । गुर्वन्नम् । क्रोधः । आतपः । दुष्टासु । दुष्टपवनः । विरुद्धाशनम् । निव्यावः । आनूपशाकम् । लवणम् । विषमाशनम् । कटु । अम्लम् । वेग-
रोधः ॥ * ॥

अथ चन्द्ररोगे पथ्यापथ्यम् । यथा,—
चन्द्ररोगेषु सर्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
दोषान् दुष्टानवस्थाश्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक्
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथादृष्टञ्च कल्पयेत् ॥ * ॥

अथ सुखरोगे पथ्यम् ।

खेदः । विरेकः । वमनम् । गण्डूषः । प्रतिसार-
णम् । कवलः । अष्टक्सुतिः । नस्यम् । धूमः ।
शस्त्रात्मिकर्मणी । हणधान्यम् । यवः । सुन्नः ।
कुलत्थः । जाङ्गलरसः । दृष्टप्रोक्षी । कार-
वेष्टम् । पटोलम् । बालमूलकम् । कर्पूरनीरम् ।
ताम्बूलम् । तप्रासु । खदिरः । घृतम् । कटु ।
तिक्तम् ॥ * ॥

सुखरोगे अपथ्यम् ।

दन्तकाष्ठम् । स्नानम् ॥ अम्लम् । मत्स्यः ।
आनूपामिषम् । दधि । चौरम् । गुडः ।
मांसम् । रुक्षान्नम् । कठिनाशनम् । अधो-
सुखशयनम् । गुरु । अभिष्यन्दकारि । दिवा-
निद्रा ॥ * ॥

अथ कर्णरोगे पथ्यम् ।

खेदः । विरेकः । वमनम् । नस्यम् । धूमः ।
सिरावधः । गोधूमः । शालिः । सुन्नः । यवः ।
प्रतनहविः । लावः । मयूरः । हरिणः ।
तित्तिरिः । वनकुक्कुटः । पटोलम् । शिग्रु ।
वार्ताकुः । सुनिषसम् । कठिणकम् । रसायन-
द्रव्यम् । ब्रह्मचर्यम् । अभाषणम् ॥ * ॥

कर्णरोगे अपथ्यम् ।

विरुद्धान्नपानम् । वेगरोधः । प्रजल्पनम् । दन्त-
काष्ठम् । शिरःस्नानम् । अवायः । श्लेष्मलम् ।
गुरु । कण्डूयनम् । तुषारः ॥ * ॥

अथ नासारोगे पथ्यम् ।

निर्वृतनिलयस्थितिः । प्रगाढोष्णीषधारणम् ।
गण्डूषः । लङ्घनम् । नस्यम् । धूमः । कृद्भिः ।
सिरावधः । कटुचूर्णं नासारन्त्ये निःक्षिप्य चिः
प्रवेशनम् । खेदः । खेहः । शिरोऽभ्यङ्गः ।
पुराणा यवशालयः । कुलत्थसुन्नयोर्युषः ।
ग्राम्यजाङ्गलजा रसाः । वार्ताकुः । कुलकम् ।
शिग्रु । कर्कोटः । बालमूलकम् । लशुनम् ।
दधि । तप्रासु । वारुणी । कटुत्रयम् । कटु ।
अम्लम् । लवणम् । स्निग्धम् । उष्णम् । लघु-
भोजनम् ॥ * ॥

नासारोगे अपथ्यम् ।

विरुद्धान्नम् । दिवास्वप्नः । अभिष्यन्दि । गुरुणि ।
स्नानम् । क्रोधः । श्लेष्मन्त्रवाच्याणां वेगधार-
णम् । शोकः । द्रवम् । भृशथा ॥ * ॥

पथ्याप

अथ नेत्ररोगे पथ्यम् ।

आश्चोतनम् । लङ्घनम् । अञ्जनम् । खेदः ।
विरेकः । प्रतिसारणम् । प्रपूरणम् । नस्यम् ।
अष्टङ्मोचः । शस्त्रक्रिया । लेपनम् । आच्य-
पानम् । सेकः । मनोनिर्वृतिः । अङ्घ्रिपूजा ।
सुन्नः । यवः । लोहितशालिः । लावः । मयूरः ।
वनकुक्कुटः । कूर्मः । कुलिङ्गः । कपिञ्जलः ।
कौम्भं हविः । वन्यकुलत्थयूषः । पेया । विलेपी ।
लशुनम् । पटोलम् । वार्ताकुः । कर्कोटकः ।
कारवेष्टम् । नवीनमोचम् । नवमूलकम् । पुन-
र्नवा । मार्कवः । काकमाची । पत्तूरशाकम् ।
कुमारिका । द्राक्षा । कुसुम्बुरु । माणिमन्थम् ।
लोध्रम् । वरा । चौद्रम् । उपानहौ । नारी-
पथः । चन्दनम् । इन्दुखलम् । तिक्तम् । लघु ॥

नेत्ररोगे अपथ्यम् ।

क्रोधः । शोकः । मैथुनम् । अश्रुवायुविष्मन्त्र-
निद्रावमीनां वेगरोधः । स्तब्धक्षणम् । दन्त-
विषर्षणम् । स्नानम् । निशाभोजनम् । आतपः ।
प्रजल्पनम् । कृद्भिः । अम्लपानम् । मधूक-
पुष्पम् । दधि । पत्रशाकम् । कठिणम् ।
पिण्याकः । विरुद्धकम् । मत्स्यः । सुरा ।
अजाङ्गलमांसम् । ताम्बूलम् । अम्लम् । लव-
णम् । विदाहि । तीक्ष्णम् । कटु । उष्णम् ।
गुर्वन्नपानम् ॥ * ॥

अथ शिरोरोगे पथ्यम् ।

खेदः । नस्यम् । धूमपानम् । विरेकः । लेपः ।
कृद्भिः । लङ्घनम् । शीर्षवस्तिः । रक्तोन्मुक्तिः ।
वह्निकर्म । उपनाहः । जीर्णसर्पिः । शालिः ।
वह्निकः । यूषः । दुग्धम् । घन्वमांसम् । पटो-
लम् । शिग्रु । द्राक्षा । वास्तूकम् । कारवेष्टम् ।
आम्लम् । धात्री । दाडिमम् । मातुलुङ्गम् ।
तैलम् । तक्रम् । काञ्जिकम् । गारिकेलम् ।
पथ्या । कुष्ठम् । भृङ्गराजः । कुमारी । सुस्तः ।
उशीरम् । चन्द्रिका । गन्धसारः । कर्पूरम् ॥ * ॥

शिरोरोगे अपथ्यम् ।

चवजृम्भमन्त्रवासाननिद्राविष्टानां वेगधारणम् ।
अञ्जनम् । दुष्टनीरम् । विरुद्धान्नम् । सख्यविन्ध्य-
सरिञ्जलम् । दन्तकाष्ठम् । दिवानिद्रा ॥ * ॥

अथ स्त्रीरोगे पथ्यापथ्यम् ।

यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च रक्तपित्तेषु कीर्तितम् ।
प्रदरेषु यथादोषं तत्तन्नारी भजेत्तज्जेत् ॥
वातव्याधिमतां पथ्यमपथ्यञ्च यदीरम् ।

योनिव्यापत्सु सर्वासु तद्विदाञ्च यथामलम् ॥ * ॥

अथ गर्भिणीपथ्यम् ।

शालिः । वह्निकः । सुन्नः । गोधूमः । लाजशक्तः ।
गवनीतम् । घृतम् । स्त्रीरम् । रसाला । मधु ।
शर्करा । पगसम् । कदलम् । धात्री । द्राक्षा ।
अम्लम् । खाटु । शीतलम् । कस्तूरी । चन्दनम् ।
माला । कर्पूरम् । अनुलेपनम् । चन्द्रिका ।
स्नानम् । अभ्यङ्गः । नट्टुश्या । हिमानिलः ।
सन्तर्पणम् । प्रियवाक् । मनोरमविहारः । प्रिय-
ङ्करान्नपानम् ॥ * ॥

पथ्याप

गर्भिरया अपथ्यम् ।

खेदनम् । वमनम् । चारः । कलहः । विषमा-
शनम् । असात्म्यम् । नक्तसञ्चारः । चौयम् ।
अप्रियदर्शनम् । अतिव्यायः । आयासः । भारः ।
गुरुप्रावरणम् । अकालजागरणं स्वप्नञ्च ।
कठिनोत्कटकासनम् । शोकः । क्रोधः । भयम् ।
उद्देगः । अह्ना । वैश्वविधारणम् । उपवासः ।
अध्वगमनम् । तीक्ष्णोष्णगुरुविष्टमिभोजनम् ।
नक्तम् । निरशनम् । श्वभक्षपेक्षणम् । मदम् ।
आमिषम् । उत्तानशयनम् । स्त्रीणामनीधि-
तम् ॥ * ॥

अष्टममासमारभ्य गर्भिरया अपथ्यं यथा,—
तथा रक्तसुतिं शुद्धिं वस्तिमायासतोऽष्टमात् ।
एभिर्गर्भः सवेदामः कुक्षौ शुष्यन्म्रियेत वा ॥
भजेन्न नित्यं तिक्ताम्लकटूषणकषायकान् ।

वातलेख भवेन्नर्भः कुक्ष्यान्वजङ्गवामनः ॥

पित्तलैः खलती पिङ्गः श्वित्री पङ्गः कफात्मभिः ।

अपथ्यमिदमुद्दिष्टं गर्भिणीनां महर्षिभिः ॥ * ॥

अथ प्रसूतायाः पथ्यम् ।

लङ्घनम् । नट्टुखेदः । गर्भकोष्ठविशोधनम् ।
अभ्यञ्जनम् । तैलपानम् । कटुतिक्तोष्णसेवनम् ।
दीपनम् । पाचनम् । मदम् । पुराणघटि-
शालयः । कुलत्थः । लशुनम् । शिग्रु । वार्ताकुः ।
बालमूलकम् । पटोलम् । मातुलुङ्गम् । ताम्बू-
लम् । दाडिमद्वयम् । श्लेष्मानिलन्नानि । सप्ता-
हात् परं किञ्चित् दृङ्क्ष्यम् । द्वादशाहात् परं
आमिषम् । सार्द्धमासात् परं आहारादियन्तणा-
व्यागः ॥ * ॥

प्रसूताया अपथ्यम् ।

अमः । नस्यम् । रक्तसुक्तिः । मैथुनम् । विषमा-
शनम् । विरुद्धान्नम् । वेगरोधः । असात्म्यम् ।
अतिभोजनम् । दिवानिद्रा । अभिष्यन्दि । वि-
ष्टमि गुरुभोजनम् ॥

स्तृतिकाख्ये रोगेषु वातश्लेष्मोचितानि च ।

तत्तद्रोगानुकूल्ये न पथ्यापथ्यानि निर्दिशेत् ॥ * ॥

अथ बालरोगे पथ्यापथ्यम् ।

नृणां च्वरादिषु यत् पथ्यापथ्यं बालानामौचि-
त्यात् तद्विधेयम् । मन्दाग्नौ यत् पथ्यापथ्यं
बालानां पारिगर्भिकं तद्विधेयम् । आगन्तुको-
न्मादिनां यत् पथ्यापथ्यं बालानां ग्रहरोणिणां
तद्योज्यम् ॥ * ॥

अथ विषरोगे पथ्यम् ।

कूरिष्टावन्धनम् । मन्त्रक्रिया । कृद्भिः । विरे-
चनम् । रूषणम् । शोणितालुहिः । परिषेकः ।
अवगाहनम् । हृदयावरणम् । नस्यम् । अञ्ज-
नम् । प्रतिसारणम् । उत्कर्तनम् । प्रधमनम् ।
प्रलेपः । वह्निकर्म । उपधानम् । प्रतिविषम् ॥
धूपः । संज्ञाप्रबोधनम् । शालिः । वह्निकः । कोर-
दूधः । प्रियङ्गुः । सुन्नः । हरेणुः । तैलम् । सर्पिः ।
शिखितित्तिरिलवैणगोधाखुश्वाविदामिषम् ।
वार्ताकुः । कुलकम् । धात्री । निव्यावः । तक्षु-
लीयः । मण्डुकपर्णी । जीवन्ती । सुनिषसम् ।

पथ्याप

उपोदिका । कालशकम् । लशुनम् । दाडि-
मम् । विकटतम् । प्राचीनामलकम् । पथ्या ।
कपित्थम् । नागकेशरम् । गोच्छागनरम् ।
तक्रम् । शीताम् । शर्करा । अविदाहीन्य-
न्नानि । सैन्धवम् । मधु । कुङ्कुमम् । पश्चिमो-
त्तरवातः । हरिद्रा । सितचन्दनम् । सुस्तम् ।
शिरीषः । कस्तूरी । तिक्तानि । मधुराणि ।
हेमचूर्णम् ॥ * ॥

विषरोगे अपथ्यम् ।

क्रोधः । विरुद्धाशनम् । अश्व्यशनम् । अवायः ।
ताम्बूलम् । आयासः । प्रवातः । सर्वाङ्गम् ।
सर्वलवणम् । नानाविधसंस्तेनम् । निद्रा ।
भयम् । धूमविधिः । क्षुधा ॥ * ॥

अथ रोगसङ्करे पथ्यम् ।

एषां गदानां यदि सङ्करः स्था-

तत्र प्रयत्नेन भिषङ्मनीवी ।

उक्तेषु पथ्येषु विरोधि यद्य-

त्तत्तत् प्रयुज्यते चिकित्सितेषु ॥ * ॥

रोगसङ्करे अपथ्यम् ।

अपथ्यानि च सर्वाणि तत्तद्दोषोचितानि च ।
रगवलावलविद्वेदो वर्ज्येद्वाधिसङ्करे ॥ * ॥

अथ वातिकरोगे पथ्यम् ।

अभ्यङ्गः । परिमर्दनम् । शसनम् । संस्तेहनम् ।
वृंहणम् । स्नेहः । स्वेदनम् । आसना । शय-
नम् । संवाहनम् । वस्तिः । नस्यम् । प्राव-
रणम् । समीरणपरित्यागः । अवगाहः । शिरो-
वस्तिः । विस्मरणम् । दिवाकरकरः । स्नानम् ।
विस्मापनम् । तैलद्रोणी । सरसता । गाढोप-
नाहः । सुरा । भूशय्या । सुखशीलता । स्वा-
द्वन्वा रसाः । मज्जा । तैलम् । वसा । घृतम् ।
नवमाषः । कुलथः । तिलः । गोधूमः । सुन्नः ।
कलमः । शालिः । षटिका । पेया । धान्य-
जलम् । पयः । कषरः । मस्तुः । सुखोष्णो-
दकम् । गोमूत्रम् । नलदासु । दधि । पयः-
पेटी । यवः । कूर्चिका । आनूपाः । रुरुखड्गि-
कोलमहिषाः । एणः । धन्वोद्भवाः सर्पद्वि-
लकवाकुतित्तिरिक्कुलिङ्गाः । कुम्भीरः । तिमि-
ङ्गिलः । मकरः । गण्डूपदः । कच्छपः । रोहित-
मतस्थः । वर्मिः । मद्गुरः । सिलित्वः । एरङ्गः ।
वृद्धी । इक्षिप्रः । प्रोक्षी । गर्गरः । पर्वतः ।
अन्ये जलजन्तवः । वार्त्ताकुः । कुलकम् । शिग्रुः ।
लशुनम् । द्राक्षा । आम्रम् । आम्रातकम् ।
घात्री । दाडिमम् । अम्बवेतसफलम् । कोलम् ।
कपित्थम् । शिवा । पक्रतालम् । वकुलम् ।
गोकण्टकः । वास्तूकम् । शुक्लाची । गणिका ।
सरसा । मन्दारपत्रम् । ताम्बूलम् । सित-
शर्करा । लवणः । लोधः । तुरुष्कः । अगुरुः ।
श्रीवासः । सुरदारु । गुग्गुलुः । अस्थारः ।
कुङ्कुमम् । स्निग्धोष्णविधिः । सङ्घूर्णितं हेम
रजतं सीसकण्ड । जात्युत्पाटनमक्षिकापुष्पाणां
विशाला माला ॥ * ॥

पथ्याप

वातिकरोगे अपथ्यम् ।

चिन्ता । जागरणम् । अष्टङ्मोक्षः । वमिः ।
लङ्घनम् । आयासः । गजवाजिवाहनविधिः ।
सन्धारणम् । मैथुनम् । आघातः । अपतर्प-
णम् । प्रपतनम् । घातुचयः । क्षोभणम् ।
शोकः । चक्रमणम् । विरुद्धाशनम् । सम्प-
सुक्तक्रमः । वृद्धत्वम् । जलदागमः । रजनी-
शेषः । अपराहः । भयम् । रूक्षात्यल्पकषाय-
बिक्तकटुकचारातिशीतानामशनम् । लण-
धान्यम् । उद्विक्ता । आढकी । कङ्कुः । उदालः ।
सुकुष्टकः । कौद्रवः । यवः । श्यामाकः । जूर्ण-
दयः । शिखी । जम्बु । राजमाषः । चणकः ।
सुन्नः । कुलथः । विषम् । शालूकम् । क्रसुकम् ।
कणेरु । तलकम् । कटिलकम् । तिन्दुकम् ।
कर्कोटम् । नवतालशस्यम् । तालास्थिमज्जा ।
नदीतडागजलम् । करका । निचरबीजम् ।
पिण्याकः । शिशिरासु । रासभयः । पत्र-
शाकम् । चित्रत् । भूनिम्बम् । कटुका । करी-
रम् । अखिलशुष्कामिषम् । माक्षिकम् । धूमः ।
बहुमरुत् । रजः । परिभवः । खडा ॥ * ॥

अथ पैतिके पथ्यम् ।

सर्पिःपानविधिः । विरेचनम् । अष्टङ्मोक्षः ।
सितशालिः । गोधूमः । आढकिः । धान्यकम् ।
चणकः । सुन्नः । मस्तरः । यवः । पथ्युधित-
मण्डः । पयः । पयःपेटी । वरा । माक्षिकम् ।
लाजाः । धन्वरसः । घृतानि । सिता । शीतो-
दकम् । उद्भिदः । कर्कोटम् । कदलम् । कण्टकि-
फलम् । वेचायम् । आषाढकम् । ऋद्धीका ।
कोमलकुलकम् । कुष्माण्डम् । इर्वारुः । तुम्बी ।
पपेटकः । अल्पमारिषदलम् । कटिलकम् ।
दाडिमम् । घात्री । कोमलतालशस्यम् ।
अभया । खर्जूरम् । औडुम्बरम् । विश्वम् ।
कषायः । तिक्तः । मधुरः । मधूकम् । वरी ।
कांस्यम् । अयः । रजतम् । हेम । कटुका ।
निम्बः । चित्रत् । चन्दनम् । हर्मेगम् । भूमि-
गृहम् । सुशीतलवनम् । धारागृहम् । चन्द्रिका ।
रम्भाभोरुहणयपत्रशयनम् । शीताः । प्रदेहाः ।
भूशय्या । मणिः । प्रदोषसमयः । गीतम् ।
प्रियालिङ्गनम् । स्नानम् । मित्रसमागमः ।
प्रियकथा । मन्दानिलः । अभ्युत्थणम् । वादित्र-
श्रवणम् । मनोरमतर्भावाः । सुलास्येचणम् ।
पुत्रागोतृपलपाटलाजसुमनःकङ्गारपुष्पाणि ।
कर्परम् । प्रनीरनीरम् । शीतक्रिया ॥ * ॥

पैतिके अपथ्यम् ।

धूमः । स्वेदनम् । आतपः । निधुवनम् । सन्धा-
रणम् । क्रोधः । चारः । अध्वा । गजवाजि-
वाहनविधिः । तीक्ष्णकर्म । आयासः । अन्न-
विदाहकारिसमयः । यौगः । विरुद्धाशनम् ।
मध्याह्नः । जलदात्ययः । रजनीमध्यम् । मध्य-
वयः । व्रीहिः । वेणुफलम् । तिलः । लशुनम् ।
माषः । कुलथः । गुडः । निष्पावः । मदिरा ।
अतसी । प्रहरीजलम् । धान्याङ्गम् । उष्णोदकम् ।

पथ्याप

जम्बीरम् । नलदासु । हिङ्गु । लङ्कुचम् ।
मूत्रम् । भस्मातकम् । ताम्बूलम् । दधि । सर्षपः ।
वदरम् । तैलाशनम् । तिन्तिडी । कटु । अम्बम् ।
लवणम् । विदाहि ॥ * ॥

अथ श्लेष्मिके पथ्यम् ।

कृद्भिः । लङ्घनम् । अञ्जनम् । निधुवनम् ।
प्रोद्धर्तनम् । स्वेदनम् । चिन्ता । जागरणम् ।
अमः । अतिगमनम् । लङ् वेगधारणम् । गण्डूषः ।
प्रतिसारणम् । प्रधमनम् । हृत्स्थययानम् ।
धूमः । प्रावरणम् । निधुहम् । अतिसंचोभः ।
नस्यम् । भयम् । रूक्षोष्णविधिः । पुरातन-
शालिः । षटिका । निष्पावः । लणधान्यम् ।
चणकः । सुन्नः । कुलथरसः । चारः । सर्षप-
तैलम् । उष्णजलम् । धन्वामिषम् । राजिका ।
वेचायम् । कुलकम् । कटिलकम् । वार्त्ताकुः ।
औडुम्बरम् । कर्कोटम् । लशुनम् । मोचकुसु-
मम् । शक्राशनम् । शूरणः । निम्बम् । मलक-
पोतिका । वरुणः । तिक्ता । चित्रत् । माक्षि-
कम् । ताम्बूलम् । नलदासु । जीर्यमदिरा ।
योषम् । वरा । गोजलम् । लाजाः । सुशुष्ट-
तण्डुलभवम् । तिक्तम् । सुखोष्णालयः । कांस्यम् ।
अयः । अञ्जनम् । मौक्तिकम् । कटुः । कषाय-
रसः ॥ * ॥

श्लेष्मिके अपथ्यम् ।

स्नेहः । अभ्यञ्जनम् । आसनम् । अङ्घ्रि शय-
नम् । स्नानम् । विरुद्धाशनम् । पूर्वाह्नः ।
शिशिरः । वसन्तसमयः । रात्रादिः । आद्य-
वयः । सुक्तमात्रसमयः । अन्नपानकरणम् ।
राषः । नवतण्डुलः । मतस्यः । मांसम् । इक्षु-
विक्रितः । दुग्धविक्रितः । तालास्थिमज्जा ।
द्रवः । पेया । भयम् । उपोदिका । पनसम् ।
कृत्राकम् । आषाढकम् । खर्जूरम् । अनु-
लेपनम् । पयःपेटी । पयः । पायसः । खादु ।
अम्बम् । लवणम् । गुरुणि । तुङ्गिनम् । सन्तर्प-
णम् ॥ * ॥

अथ वसन्तर्तौ पथ्यम् ।

वमनम् । अवायः । आयासः । भेदः । भ्रमणम् ।
अभिसेवा । कटुः । तिक्तः । विदाहि । तीक्ष्णम् ।
कषायः । मध्वोदनम् ॥ * ॥

वसन्तर्तावपथ्यम् ।

दिवानिद्रा । सन्तर्पणम् । आलस्यम् । सुधाशु-
सेवा । पिण्डालुकम् । खादु । गुरुदकाग्रम् ।
पिष्टम् । दधि । क्षीरम् । घृतम् ॥ * ॥

अथ ग्रीष्मर्तौ पथ्यम् ।

चन्दनम् । शीतवातः । क्षाया । अम्बु । कक्षा-
शयनम् । प्रसूनम् । सद्यःपयोभावितशीतभक्तम् ।
विशिष्टद्रव्यम् । प्रियभोजनम् ॥ * ॥

ग्रीष्मर्तावपथ्यम् ।

कटु । तिक्तम् । उष्णम् । चारम् । अम्बम् ।
रौद्रम् । भ्रमणम् । अभिसेवा । उन्निद्रता ।
भास्करतप्ततोयस्नानम् । अतिपानम् । दधि ।
तक्रम् । तैलम् ॥ * ॥

पथ्याप

अथ वर्षासु पथ्यम् ।

लवणम् । अन्नम् । मिष्टम् । सारम् । प्रियम् ।
स्निग्धम् । गुरु । उष्णम् । बल्यम् । अभ्यङ्गः ।
उद्धर्तनम् । अभिसेवा । तप्तपानम् । दधि ॥

वर्षासुपथ्यम् ।

पूनेपवनः । वृष्टिः । घर्मेः । हिमः । अमः ।
नदीनीरम् । दिवास्त्रः । रुचम् । नित्यमैथु-
नम् ॥ * ॥

शरदि पथ्यम् ।

श्रीतरसासुपानम् । तरुच्छाया । चन्दनम् ।
इन्दुसेवा । सिता । सुन्नः । मन्दरम् । गन्ध-
दुग्धम् । इक्षुः । शाल्योदनम् ॥ * ॥

शरदपथ्यम् ।

लवणम् । अन्नम् । तीक्ष्णम् । कटु । पिष्टम् ।
अतसी । विदाहि । सुरा । नालम् । दधि ।
तक्रम् । तैलम् । क्रोधः । उपवासः । आतपः ।
मैथुनम् ॥ * ॥

अथ हिमर्तौ पथ्यम् ।

तप्तजलम् । उपनाहः । पयः । अन्नम् । पानम् ।
घृतम् । स्त्रीसेवा । वज्रिसेवा । गुरुणि । यथेष्ट-
शक्तम् ॥ * ॥

हिमर्तौपथ्यम् ।

दिवानिद्रा । कुभोजनम् । अभोजनम् । लङ्घ-
नम् । पुरातनान्नम् । लघुपाकि । शैत्यम् ।
वाष्पोदनम् । श्रीतजलवागाहः ॥ * ॥

शिशिरे पथ्यम् ।

स्त्री । वज्रिसेवा । मत्स्यः । अजमांसम् । दधि ।
दुग्धम् । सर्पिः ॥ * ॥

शिशिरेपथ्यम् ।

तीक्ष्णोष्णकटुस्वकषायतित्तानि । सासुद्रकम् ।
आर्द्रभोजनम् । दिवानिद्रा । चन्दनम् । चन्द्र-
सेवा । श्रीतजलस्नानादि ॥ * ॥

माघे विशेषो यथा ।

माघे च श्रीतद्रवमिष्टपिष्टं

कन्दः कदल्या गुरुशालिभक्तम् ।

इति षड् तु पथ्यापथ्याधिकारः ॥ * ॥

आगन्तुकन्वराणां पथ्यापथ्यं ज्वराधिकारे
न लिखितमतोऽत्र लिख्यते ।

“अभिघातसमुत्थाने पानाभ्यङ्गौ च सर्पिषः ।
क्षतजे व्रणजे चापि क्षतव्रणचिकित्सितम् ॥
ओषधीगन्धविषजे विषपित्तप्रसाधनम् ।
अभित्ताराभिशापोत्ये जपहोमादिभेषजम् ॥
उत्पातग्रहपीडोत्ये दानस्वस्त्ययनादयः ।
क्रोधोत्थिते पित्तहरं कामजे कामजित्क्रिया ॥
कामशोकभयोद्धते सर्वा वातहरी क्रिया ।
आश्वासनश्चेष्टलोभो हर्षदायीनि यानि च ॥
विशेषतः पुनश्चात्र कामक्रोधसमुत्थिते ।
भयशोकसमुद्धते कामक्रोधोक्तमौषधम् ॥
भूताभिघ्नजं भूतबन्धावेष्टनताडनम् ।
मनःशोभसमुत्पन्ने मनसः सान्त्वनानि च ॥
इत्यागन्तुज्वरे पूर्वैर्भिषग्भिः पथ्यमिष्यते ।
विषोर्नामसहसस्य पाठनं श्रवणं श्रुतेः ॥

पदकः

देवानां ब्राह्मणानाञ्च गुरुणामपि पूजनम् ।
ब्रह्मचर्यं तपो होमः प्रदानं नियमो जपः ॥
साधूनां दर्शनं सर्वं रत्नौषधिविधारणम् ।
मङ्गलाचरणश्चेति वर्गः सर्वान् ज्वरान् जयेत् ॥”

आगन्तुकज्वरे अपथ्यम् ।

“अधिवासनकर्म्मणि रक्तस्रग्धरधारणम् ।
वमिवेगं दन्तकाष्ठमसालामपि भोजनम् ॥
विरुद्धान्यन्नपानानि विदाहीनि गुरुणि च ।
इष्टासुधारमन्त्रानि पत्रशार्कं विरुद्रकम् ॥
नलदासु च ताम्बूलं कलिङ्गं लङ्गुलं फलम् ।
आङ्गीमतस्य च पिण्याकं कृत्वाकं पिष्टवैकृतम् ॥
अभिष्यन्दीनि चैतानि ज्वरितः परिवर्जयेत् ॥”

इति पथ्यापथ्यविनिश्चयः समाप्तः ॥

पद, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-अकं-
सेट् ।) पदति । इति दुर्गादासः ॥

पद, तु क ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा-आत्म-सकं-सेट् ।) क ड, पदयते । इति
दुर्गादासः ॥

पद, य ड औ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-आत्म-सकं-अनिट् ।) य ड, पदयते । औ,
पत्ता । इति दुर्गादासः ॥

पदं, स्त्री, (पद + 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।'
३ । १ । १३४ । इति अच् ।) अवसायः ।
त्राणम् । स्थानम् । (यथा, मनुः । १२ । १२५ ।

“एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्माना ।
स सर्वसमतामेव ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥”)

चिह्नम् । पादः । वस्तु । इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥
शब्दः । वाक्यम् । प्रदेशः । पादचिह्नम् । श्लोक-
पादः । (यथा, हेः रामायणे । १ । २ । १८ ।

“पादवद्बोऽचरसमस्तस्त्रीलयसमन्वितः ।
श्लोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥”)

किरणे पुं । इति मेदिनी ॥ पदलक्षणं यथा,—
“वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ।”
इति साहित्यदर्पणे । २ । ४ ॥

श्रीकृष्णपदचिह्नं यथा,—
“सौवर्ण्यं” राजतौ वापि पाषाणनिर्मितामपि ।
पादयोश्चाङ्कितां कृत्वा पूजाश्चैव समाचरेत् ॥

दक्षिणस्य पदाङ्गुलिमूले चक्रं विभर्तजनः ।
तत्र नम्रजनस्योग्रसंसारच्छेदनाय सः ॥
मध्यमाङ्गुलिमूले तु धत्ते कमलमच्युतः ।
घातुस्त्विहरेफाणां लोभमाघाति शोभनम् ॥

पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते सर्वानर्थजयध्वजम् ।
कनिष्ठामूलतो वज्रं भक्तपापाद्रिभेदनम् ॥
पार्श्वमध्येऽङ्गुलिं भक्तचित्तेभवशकारणम् ।
भोगसम्पन्नयं धत्ते यवमङ्गुष्ठपर्वणि ।

तथा वामाङ्गुलिमूले पाञ्चजन्यस्य लक्षणम् ।
सर्वविद्याप्रकाशाय धत्ते च भगवानजः ॥”

इति पादो पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥
पदकः, पुं, पदं वेत्ति यः (“क्रमादिभ्यो वुन् ।” ४।२।
६१ । इति वुन् ।) पदज्ञाता । इति आकर-
णम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४६ ।

पदष्टी

“रामनाथसुपाध्यायं स्थातथाकरणश्रमम् ।
आख्यातपदकचक्रे स तस्मिन् सुरमन्दिरे ॥”)
खनामख्यातकण्ठभूषणश्च । देवपदचिह्नादि-
युक्तत्वात् ॥ (पदमेव इति स्वार्थे के कृते, स्त्री ।
पदम् । यथा, महाभारते अनुशासनपर्वणि ।
“इतः प्रभृति यातयं पदकं पदकं ग्रनैः ॥”)

पदगः, पुं, (पदाभ्यां गच्छतीति । गम लृगतौ +
“अन्येभ्योऽपि ।” इति डः ।) पदातिकः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥ पद्गां गमनकर्त्तरि चि ॥

पदव्यासः, पुं, (पदस्य गोपदस्येव व्यासो यत्र ।)
गोचुरः । रति शब्दचन्द्रिका ॥ पदस्य विन्यासः ।
यथा, रसमञ्जरी ।

“पदव्यासो गेहाद्वहिरहिफणारोहणसमः
स्वगेहादन्यत् स्याद्ववनमपरह्नीपतुलितम् ।
वचो लोकालम्भं कपणधनतुल्यं गृहद्वयः
पुमानन्यः कान्ताद्भिधुरिव चतुर्थैः समुदितः ॥”

(तन्लोक्तान्नपूर्णमन्तस्थपदानां तत्तदङ्गेषु व्यासः ।
यदुक्तं तन्तसारज्ञानार्थेव ।
“एकमेकं पुनश्चैकं पुनरेकं द्वयन्ततः ।
चतुश्चतुस्तथा द्वाभ्यां पदान्येतानि पार्वति ॥
पदान्येतानि देवैश्चि ! नवद्वारेषु विन्यसेत् ।
मृद्धादिगुह्यपर्यन्तं पुनस्तेषु वरानने ! ॥
गुह्यादिब्रह्मरन्धान्तं पदानां नवकं न्यसेत् ॥”)

पदभञ्जनं, स्त्री, (विभक्तियुक्तानां पदानां भञ्जनं
विज्ञेयो यत्र । यद्वा, पदानि भण्यन्तेनेन ।
भञ्ज + करणे ल्युट् ।) निरुक्तम् । गूढार्थशब्द-
व्याख्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पदभञ्जिका, स्त्री, (पदानां भञ्जिका विज्ञेयिका ।)
पञ्जिका । टिप्पणी । इति हेमचन्द्रः ॥

पदमाला, स्त्री, (पदानां माला विस्तृतिर्यस्याम् ।)
मोहनश्रीला विद्या । यथा,—
“पदमालां महाविदां सर्वदेवनमस्कृताम् ।
याचयामि सुरेशानसुमादेहाङ्गधारिणम् ॥”

इति देवीपुराणे ६ अध्यायः ॥
अस्या विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । पदश्रेणी च ॥

पदविः, स्त्री, (पदात्ते गम्यतेऽनया । पद गतौ +
“पदटिभ्यामविः ।” इति अविः ।) पद्धती ।
पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

पदवी, स्त्री, (पदवि + “कृदिकारान्तादक्तिनः ।”
इति पक्षे ङीष् ।) पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥
(यथा, रघुः । ७ । ७ ।

“उत्सृष्टलौलागतिरागवाचा-
दलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥”
पद्धतिः । यथा, तत्रैव । ३ । ५० ।

“अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निघाः
पदं पदयां सगरस्य सन्ततेः ॥”
पदम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ । “अथ तेन
सिंहाय अमात्यपदवीं प्रदत्ता यात्राय श्रुत्या-
पालत्वमिति ॥”)

पदष्टीवं, स्त्री, (पादौ च अष्टीवन्तौ च तयोः समा-
हारः । “अचतुरविचतुरेति ।” ५।४।७७ । इति

निपातनात् सिद्धम् ।) युगपदुपस्थितचरण-
जानुनी । इति आकरणम् ॥

पदाङ्कः, पुं, (पदस्य अङ्कश्चिह्नम् ।) क्रमाङ्कः । पाद-
चिह्नम् । यथा,—

“शाके प्रायकवेदघोडशमिते श्रीकृष्णशर्माप्य-
न्नानन्दप्रदनन्दनपदद्वन्द्वारविन्दं हृदि ।
चक्रे कृष्णपदाङ्कदूतमतुलं प्रीतिप्रदं दृष्टुतां
धीरः श्रीरघुरामरायवृषतेराज्ञां गृहीत्वादरात् ॥
इति पदाङ्कदूतकाव्यम् ॥

पदाङ्गी, स्त्री, (हंसस्य पदमिव अङ्गं यस्याः । स्त्रियां
ङीष् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पदाजिः, पुं, (पादाभ्यामजतीति । अज गतौ +
“पादे च ।” उणां । ४।१३१ । इति पादे चोप-
प्रदे अजेरिण् । “पादस्य पदाज्यातिगोप-
हतेषु ।” ६।३।५२ । इति पदादेशः । बहुल-
वचनात् अजेर्यभावः ।) पदातिकः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥

पदातः, पुं, (पदाभ्यामततीति । पद् + अत् + अच् ।)
पादातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पदातिः, पुं, (पादाभ्यामतति गच्छतीति “पादे
च ।” उणां ४।१३१ । इति पाद् + अति + इण् ।
“पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ।” ६।३।५२ ।
इति पदादेशः ।) पदातिकः । पैयादा इति
भाषा । तत्पर्यायः । पत्तिः २ पतगः ३ पादा-
तिकः ४ पदाजिः ५ पद्मः ६ पदिकः ७ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥ पदातिकः ८ पादात् ९
पादाविकः १० पदात् ११ पाधिकः १२ श्रव-
रालिः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १३६ । ३१ ।

“गजानन्वान् रथाञ्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातीञ्च रथाञ्चैव न्यवधीर्जनाग्रजः ॥”)

पदातिकः, पुं, (पदाति + स्वार्थे कन् ।) पदातिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पदारः, पुं, (पदं ऋच्छति प्राप्नोतीति । ऋ + अण् ।)
पादधूलिः । पादालिन्दः । इति मेदिनी ॥

पदार्थः, पुं, पदानां घटपटादीनां अर्थोऽभिधेयः ।
तत्पर्यायः । भावः २ धर्मः ३ तत्त्वम् ४ सत्त्वम्
५ वस्तु ६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (पदार्था हि
दर्शनमतभेदेन नानाविधाः । तत्र वैशेषिकाणां
मते ।) सप्त पदार्थाः । यथा,—

“द्रव्यं गुणास्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥”

“सप्रानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमिष्यते ।

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिनिर्गुणक्रियः ॥”

इति भाषापरिच्छदे । २, १४ ॥

“एतं पदार्था वैशेषिकप्रसिद्धाः । नैयायिकाना-
मप्यविरुद्धाः ।” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ गौत-
मोक्तघोडशपदार्थास्तु न्यायशब्दे द्रव्याः ॥
(कपिलमते प्रकृत्यादयः पञ्चविंशतिः । पातञ्जल-
मते तु ईश्वरेण सह षड्विंशतिः । वेदान्तमते
आत्मानात्मभेदात् द्विविधः । तत्र आत्मापि

द्विविधः ईश्वरजीवाद्युपाधिभेदात् । एतावपि
विद्याविद्याभेदेन द्विविधौ । केवलमविद्योप-
हितत्वाद्भेदव्यवहारः । अनात्मापि कारण-
स्वल्पस्थूलभेदात् त्रिविधः इति ॥

पदासनं, स्त्री, (पदः पादस्य वा आसनम् ।) पाद-
पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पा राखा टुल् ।
इति भाषा ॥

पदिकः, पुं, (पादेन चरतीति । पाद् + “पर्पादिभ्यः
ङन् ।” ४।३।१० । इति ङन् । ततः पदादेशश्च ।)
पदातिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

पद्मः, पुं, (पद्मां गच्छतीति । पत् + गम् + अन्ये-
भ्योऽपीति डः ।) पदातिकः । इत्यमरः । २।८।६७ ॥
पद्मतिः, स्त्री, (पद्मां हन्ति गच्छतीति । हन
पद्मती, गतौ + क्तिन् । “हिमकाविहतिषु
च ।” ६।३।५४ । इति पद्मावः । “वङ्गादिभ्यश्च ।”
४।१।४५ । इति वा ङीष् ।) वर्त्म । (यथा, रघुः
३।४६ ।

“पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वराः

मलौमसामाददते न पद्मतिम् ॥”)

पंक्तिः । इति मेदिनी ॥ ग्रन्थार्थबोधकग्रन्थः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पदवी । सा च घोषवसु-
मित्रादिरूपा । यथा । “षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि
यद्देष्टं मङ्गलं कुले इति मनुवचनात् चूडाकाव्या
यथाकुलमिति याज्ञवल्क्यावचनात् देशानु-
शिष्टं कुलधर्ममुख्यं समोत्रधर्मं नहि संत्यजेच्च
इति वामनपुराणाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मानु-
रोधेन कालान्तरे मङ्गलविशेषाचरणवत्
श्रुदानां नामकरणे वसुधोषादिरूपपद्धतियुक्त-
नामत्वच बोध्यम् । एवमेव कुल्लूकभट्टः ।” इत्यु-
द्वाहत्त्वम् ॥

पद्मिन्, स्त्री, (पादस्य हिमम् । “हिमकाविहतिषु
च ।” ६।३।५४ । इति पद्मावः ।) पदस्य शीत-
लता । इति संक्षिप्तसारयाकरणम् ॥

पद्मं, स्त्री पुं, (पद्यते इति । पद् गतौ + “अर्त्तिस्तु-
सुहृत्सिति ।” उणां । १ । १३६ । इति मन् ।
यद्वा, पद्मा लक्ष्मीरख्यसिन् । “अर्श आदि-
भ्योऽच् ।” ५।२।१२३ । इति अच् ।) खनाम-
ख्यातपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः । नलिनम् २
अरविन्दम् ३ महोत्पलम् ४ सहस्रपत्रम् ५
कमलम् ६ शतपत्रम् ७ कुशेशयम् ८ पङ्केरु-
हम् ९ तामरसम् १० सारसम् ११ सरसी-
रुहम् १२ विसप्रसूनम् १३ राजीवम् १४ पुष्कर-
म् १५ अम्बोरुहम् १६ । इत्यमरः । १ । १० ।
३६-४० ॥ पङ्कजम् १७ अम्बोजम् १८ अम्बु-
जम् १९ सरसिजम् २० श्रीवासम् २१ श्रीपर्णम्
२२ इन्दिरालयम् २३ जलेजातम् २४ अजम् २५
कजम् २६ नलम् २७ नालीकम् २८ नालिकम्
२९ वनजम् ३० अम्बानम् ३१ गुटकम् ३२
अजः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-
कफासनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अव-
शिष्टम् कमलशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥ पद्मकम् ।

तच्च गजस्य सुखादिष्वो विन्दुसमूहः । बृह-
विशेषः । (यथा, मनुः ७ । १८८ ।

“यतश्च भयमाशङ्कतेतो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव बृहेन निविशेत् सदा स्वयम्” ॥)

निधिभेदः । (यथा, महाभारते । २।१०।३६ ।

“निधिप्रवरसुखौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ।

सर्वान्निधीन् प्रगृह्याथ उपास्तां वै धनेश्वरम्” ॥)
संख्यान्तरम् । तच्च दशावुदम् । (यथा, महा-
भारते ।

“अयुतम् प्रयुतञ्चैव पद्मम् खर्वमथार्बुदम्” ॥)

दशशङ्खश्च इति मेदिनी ॥ पद्मकाष्ठौषधिः । इति

धरणिः । पुष्करमूलम् । सीसकम् । इति राज-
निर्घण्टः । (कल्पविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ४७।३॥

“पद्मावसाने प्रलये निशासुमोत्थितः प्रभुः ।

सत्त्वोद्रिक्तस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैचत” ॥)

शरीरस्थषट्पद्मानि यथा,—

“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।

मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिस्थस्य समप्रभम् ॥

तदूर्ध्वे कामबीजन्तु कलशान्तीन्दुनादकम् ।

तदूर्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥

तद्वाह्ये हेमवर्णाभम् व स-वर्णचतुर्दलम् ।

इतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥

तदूर्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ।

वादिलान्तषडर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् ॥

मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः ॥१॥

खण्डेन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥२॥

तदूर्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।

मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ॥

मणिवज्रिन्तं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।

दशभिश्च दलेर्धुक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ॥

शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकेककारणम् ॥३॥

तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्ममुदादित्यसन्निभम् ।

कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् ॥

तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्यायुतसमप्रभम् ।

शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतसत्तत्र दृश्यते ॥

तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्तते ।

आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥४॥

तदूर्ध्वेऽनु विशुद्धाख्यं दलघोडशपङ्कजम् ।

खरैः घोडशकैर्धुक्तं धूम्रवर्णं महत्प्रभम् ॥

विशुद्धं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ।

विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महत् परम् ॥५॥

आज्ञाचक्रं तदूर्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।

आज्ञा संक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ॥६॥

कैलासाख्यं तदूर्ध्वे तु बोधनीन्तु तदूर्ध्वतः ।

एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत !

सहसाराभुजं विन्दुस्थानं तदूर्ध्वमीरितम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

पद्मः, पुं, (पद्यते इति । पद् गतौ + “अर्त्तिस्तु-
स्विति ।” उणां । १।१३६ । इति मन् ।) दाश-
रथिः । नागविशेषः । इति धरणिः ॥ (यथा,
महाभारते । २।६।८ ।

“कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चिचश्च वीर्यवान् ॥”

पद्मके

पद्मोत्तरात्मजः । स तु द्वादशजिनचक्रवर्त्तन-
गर्तचक्रवर्त्तनविशेषः । बलदेवः । इति हेमचन्द्रः ।
षोडशरतिवन्तान्तर्गतप्रथमवन्तः । यथा,—
“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य नारी पद्मासनोपरि ।
रमेहाङ्गं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

पद्मकं, स्त्री, (पद्ममिव कायतीति । पद्म + कै +
कः । पद्मप्रतिक्लृप्तिरक्तवर्णत्वात् तथात्वम् ।)
विन्दुजालम् । गजस्य सुखादिस्थो विन्दुसमूहः ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ७ श्लोक-
टीकायां मल्लिनाथः । “अतएव कुञ्जरस्य ये
विन्दवः काये वयोविशेषभाविनः पद्मकाख्याः ।)
पद्मकाष्ठम् । इति मेदिनीधरशायी ॥ (यथा,
गारुडः १६८ अध्याये ।

“कर्पूरकः पद्मकश्च एतैस्त्रैलं प्रसाधितम् ।
प्रखेदमलदौर्गन्धककुञ्जरं परम् ॥”

अस्य गुणा यथा, भावप्रकाशः ।

“पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ।
विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्चेष्वासपित्तहृत् ।
गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमित्रणतृषाप्रणुत् ॥”
कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मकन्दः, पुं, (पद्मस्य कन्दः ।) कमलकन्दः ।
तत्पर्यायः । शालुकम् २ पद्ममूलम् ३ कटा-
ज्यम् ४ शालुकम् ५ जलालुकम् ६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । रुक्षत्वम् ।
रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफपित्तकाशप्रवृण्णादाह-
विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“पद्मादिकन्दः शालुकं करहाटश्च कथ्यते ।
नृणालमूलं भिष्माखण्डं जलालुकश्च कथ्यते ॥
शालुकं शीतलं वृष्यं पित्तदाहसमुद्गुरु ।
दुर्जरं खादुपाकश्च स्तन्यानिनकफप्रदम् ॥
संग्राहि मधुरं रुच्यं भिष्माखण्डमपि तनुजम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकाष्ठं, स्त्री (पद्ममिव गन्धवत् काष्ठम् ।)
ओषधिविशेषः । तत्पर्यायः । पद्मकम् २ पीत-
कम् ३ पीतम् ४ मालयम् ५ शीतलम् ६
हिमम् ७ शुभम् ८ केदारजम् ९ रक्तम् १०
पाटलापुष्पसन्निभम् ११ पद्मवृक्षम् १२ । अस्य
गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्त-
विनाशित्वम् । मोहदाहज्वरभ्रान्तिकुष्ठविस्फोट-
शान्तिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च भावप्रकाशः ।

“पद्मकं पद्मगन्धि स्यात्तथा पद्माङ्ग्यं स्मृतम् ।
पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ॥
विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्चेष्वासपित्तहृत् ।
गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमित्रणतृषाप्रणुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकी [न,] पुं, (पद्मकं विन्दुजालमस्यस्य ।
इति ।) भूर्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पद्मकेशरः, पुं स्त्री, (पद्मस्य केशरः ।) किञ्चलकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजालसंग्रहे ।
“गोक्षीरैः पेषयेत्तुल्यं पद्मकेशरचन्दनम् ॥”)

पद्मना

पद्मगन्धः, पुं, (पद्मस्यैव गन्धोऽस्य । “उप-
पद्मगन्धि, } चि, (पद्मस्यैव गन्धोऽस्य । “उप-
पद्मगन्धि, } मानाच्च ।” ५।४।१३६ । इति इत् ।
सुगन्धबोधमते तु वातूपमानादित्युक्तेर्विभाषा ।)
पद्मस्यैव गन्धो यस्य तत् । इति सुगन्धबोधव्याक-
रणम् ॥

पद्मगर्भः, पुं, (पद्मं गर्भः कुक्षिरिव यस्य । विष्णु-
नाभिकमलजातत्वात् तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली ॥ (पद्मस्य हृदयस्थपद्मस्य गर्भं
आसनत्वेन कल्पितो यस्य उपासकैरिति शेषः ।
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६।५१ ।
“पद्मनाभोऽरविन्दोऽक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥”
“पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये उपास्यत्वात् पद्मगर्भः ।”
इति भाष्यम् ॥

शिवः । यथा, तत्रैव १३।१७।१३२ ।

“पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ॥”

पद्मचारिणी, स्त्री (पद्ममिव चरतीति । चर +
णिनिः स्त्रियां ङीप् ॥) उत्तरापथभवस्वनाम-
ख्यातवृक्षविशेषः । (स्थलकमलिनी इति ख्याता ॥)
तत्पर्यायः । अवयथा २ अतिचरा ३ पद्मा ४
चारटी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ अस्याः
पर्यायान्तरं गुणाश्च स्थलपद्मिनीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

पद्मतनुः, पुं, (पद्मस्य तनुः ।) नृणालम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पद्मदर्शनः, पुं, (पद्मस्यैव दर्शनमस्य ।) श्रीवासः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोवान् इति भाषा ॥

पद्मनाभः, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । “अचप्रत्यन्य
पूर्वात् सामलोभः ।” ५ । ४ । ७५ । इत्यत्र
“अच” इति योगविभागादच् । ब्रह्मोत्पत्ति-
कारणीभूतपद्मस्य नाभिजातत्वादस्य तथात्वम् ।)
विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । १६ ॥

“अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥”

शयने तस्य स्मरणीयत्वं यथा,—

“औषधे चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।
शयने पद्मनाभश्च विवाहे च प्रजापतिम् ॥”

इत्यादि वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणम् ॥

(हृदयपद्मस्यनाभौ नाभेशीषदुपरिभागे प्रकाश-
नात् महादेवः । यथा, महाभारते । १३ ।
१७ । १०५ ।

“पद्मनाभो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रोऽनिलोऽनलः ॥”

पद्ममिव वर्तुलाकृतिः नाभिर्यस्य । धृतराष्ट्रपुत्रा-
णामन्यतमः । यथा, महाभारते । १।६।७६५ ।

“ऊर्ध्वनाभः पद्मनाभस्तथा नन्दोपनन्दकौ ॥”

नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । ३५५ । ४ ।

“कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् ।

पद्मनाभो महानाभः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥”

भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्तम्भ-
नाम्नविशेषः । यथा, गोः रामायणे १ । ३१ । ७ ।

“पद्मनाभो महानाभः सुनाभो दुन्दुभिखनः ॥”

पद्मनाभिः, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । अजिति योग-
विभागस्य असावन्विकत्वात् न अच् ।) पद्म
नाभः । इति द्विरूपकोषः ॥

पद्मव

पद्मनालं, स्त्री, (पद्मस्य नालम् ।) नृणालम् । यथा,
“कर्णिका पद्मनालान् नृणालं तन्तुलं विसम् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । २३१ ॥

पद्मपत्रं, स्त्री, (पद्मस्य पत्रमिव । पद्मपर्यसादृश्या-
दस्य तथात्वम् ।) पुष्करमूलम् । इत्यमरः । २ ।
४ । १४५ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५

अध्याये । “शैवलपद्मकपद्मपत्रप्रभृतिभिः ॥” * ॥

पद्मस्य पत्रम् ।) कमलदलम् ॥ (यथा, हठयोग-
दीपिकायाम् । २ । ७० ।

“अन्तः प्रवर्त्तितोदारमारुतापूरितोदरः ।

पयस्यगाधेऽपि सुखात् भवते पद्मपत्रवत् ॥”)

पद्मपर्णं, स्त्री, (पद्मस्य पर्णं पत्रम् ।) पद्मपत्रम् ।
पुष्करमूलम् । इत्यमरटीका ॥

पद्मपलाशलोचनः, पुं, (पद्मस्य पलाशे पत्रे इव
लोचने यस्य । पद्मपुष्पदलाकारचक्षुर्विशिष्टत्वा-
त्तथात्वम् ।) विष्णुः । । यथा,—

“नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद्-

दुःखच्छिदन्ते नृगयामि कश्चन ।

यो नृग्यते हस्तगृहीतपद्मया-

श्रियेतरेरङ्ग ! विन्द्यमाणया ॥”

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥

पद्मपाणिः, पुं, (पद्मं पाणौ यस्य ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली ॥ बुद्धः । स्वर्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (पद्महस्तके चि ॥)

पद्मपुष्पः, पुं, (पद्ममिव पुष्पमस्य ।) कर्णिकार-
वृक्षः । पिकाङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मप्रभः, पुं, (पद्मस्यैव प्रभा दीप्तिर्यस्य ।) चतु-
र्विंशतिवृत्ताहृदन्तर्गतषष्ठाहृन् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पद्मतुल्यप्रभायुक्ते चि ॥

पद्मप्रिया, स्त्री, (पद्मानि प्रियाणि यस्याः ।)
जरत्कारुसुनिपत्नी । मनसादेवी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (गायत्रीरूपा महादेवी । यथा,
देवीभागवते । १२ । ६ । ६४ ।

“पद्मप्रिया पद्मसंस्था पद्माक्षी पद्मसम्भवा ॥”

पद्मबन्धः, पुं, (पद्मस्यैव बन्धो रचना यस्य ।)
चित्रकाव्यविशेषः । शब्दालङ्कारप्रभेदः । यथा,

“पद्माद्याकारहेतुले वर्णानां चित्रमुच्यते ॥”

अस्य च तथाविधसन्निवेशवशेन चमत्कार-
विधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाश-
समवायविशेषवशेन च चमत्कारविधायिभि-
र्वर्णैरभेदेनोपचारत्वाच्छब्दालङ्कारत्वम् । उदा-
हरणं यथा, साहित्यदर्पणे ॥

“मारमा सुषमा चारु रुचा मार वधूत्तमा ।
मात्त धूर्त्ततमा वासा सा वामा मेस्तु मा रमा ॥”

अङ्ग पद्मदलेषु वर्णविन्यासक्रमः ॥

पद्मवन्तुः, पुं (पद्मस्य कमलस्य वन्तुः । सूर्योदये पद्मस्य प्रकाशतया तथात्वम् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पद्मेन बध्यते रूध्यते असौ निशायां मधुलोभात् इति भावः । वन् + उन् ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मभूः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिभवकमलं भूतत्पत्तिस्थानं यस्य । (यद्वा, पद्मात् भवतीति । भू + कृप् ।) ब्रह्मा । इति हलायुधः ॥ (अस्थोत्पत्तिकथा यथा भागवते । ६ । १ । ८—९ ।

“परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः । स एवासीदितं विश्वं कल्पान्तरन्यत्र किञ्चन । तस्य नाभिः समभवत् पद्मकोशो हिरण्मयः । तस्मिन् जज्ञे महाराज । स्वयम्भूश्चतुराननः ॥”)

पद्ममुखी, स्त्री, (पद्मस्य मुखमिव मुखं उत्पत्तिप्रारम्भो यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) दुरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पद्मस्य मुखमिव मुखं वदनं यस्य ।) पद्मसदृशमुखविशिष्टे चि ॥

पद्मयोनिः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) ब्रह्मा । यथा,—

“अस्माच्च कारणाद्ब्रह्मन् ! पुत्रो भवतु मे भवान् । पद्मयोनिरिति ख्यातो मत्प्रियार्थं जगन्मयः ॥” इति कौर्म्ये ६ अध्यायः ॥

पद्मरागः, पुं, (पद्मस्यैव रागो यस्य ।) रक्तवर्णमणिविशेषः । माणिक्य इति भाषा । तत्पर्यायः । शोणरत्नम् २ । लोहितकः ३ । इत्यमरः । २।६।६२ ॥ लोहितम् ४ । कुरुविन्दकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वृहत्संहितायां २२ अध्याये अस्य परीक्षादिकं यथा,—

“सौगन्धिककुरुविन्दस्फटिकेभ्यः पद्मरागसम्भूतिः । सौगन्धिकजा भ्रमराज्जनाजजसूरसद्व्रतयः ॥

कुरुविन्दभवाः श्रवणा मन्दद्व्रतयश्च धातुभिर्विद्धाः ।

स्फटिकभवा द्रुतिमन्तो नानावर्णा विद्धाश्च ॥ स्निग्धः प्रभानुलेपो खच्छोऽर्चिष्मान् गुरुः

सुसंस्थानः ।

अन्तःप्रभोऽतिरागा मणिरत्नगुणाः समस्तानाम् ॥

कलुषा मन्दद्व्रतयो लेखाकीर्णाः सधातवः खण्डाः ।

दुर्विद्धा न मनोज्ञाः सशर्कराश्चेति मणिदोषाः ॥ भ्रमरशिखिकण्ठवर्णा

दीपशिखासमप्रभो भुजङ्गानाम् ।

भवति मणिः किल मूर्ध्नि योऽनर्घेयः स विज्ञेयः ॥ यस्तं विभर्ति मनुजाधिपतिर्न तस्य

दोषा भवन्ति विषरोगकृताः कदाचित् ।

राद्ये च नित्यमभिवर्धति तस्य देवः

शूत्रश्च नाश्रयति तस्य मण्यः प्रभावात् ॥

षड्विंशतिः सहस्राण्येकस्य मण्यः पलप्रमाणस्य ।

कर्षत्रयस्य विंशतिरुपदिष्टा पद्मरागस्य ॥

अर्द्धपलस्य द्वादशकर्षस्यैकस्य षट् सहस्राणि ।

यच्चाष्टमायकष्टं तस्य सहस्रत्रयं मूलम् ॥

माषकचतुष्टयं दशशतक्रयं

द्वौ तु पञ्चशतमूल्यौ ॥

परिकल्पामन्तराले

मूल्यं हीनाधिकगुणानाम् ॥

वर्णयूनस्याङ्गं तेजोहीनस्य मूल्यमष्टांशः ।

अल्पगुणो बहुदोषो मूलात् प्राप्नोति विंशंशम् ॥

आधून्मं व्रणबहुलं खल्पगुणश्चापुयाद्विशत-

भागम् ।

इति पद्मरागमूल्यं पूर्वाचार्यैः समुद्दिष्टम् ॥”)

राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणौ माणिक्यशब्दे द्रष्टव्यौ तस्य वर्णौ यथा,—

“सिंहले तु भवेद्रक्तं पद्मरागमनुत्तमम् ।

पीतं काणपुरोद्भूतं कुरुविन्दमिति स्मृतम् ॥

अशोकपल्लवच्छायमसुं सौगन्धिकं विदुः ।

तुम्बुरे ह्यायया नीलं नीलगन्धि प्रकीर्तितम् ॥

उत्तमं सिंहलोद्भूतं निष्ठुं तुम्बुरोद्भवम् ।

मध्यमं मध्यमं च यं माणिक्यं क्षेत्रभेदतः ॥”

तथा च ।

वन्तुकगुञ्जासकलेन्द्रगोप-

जवासनाखकसमवर्णशोभाः ।

भाजिष्णवो दाडिमबीजवर्णा-

स्तथापरे किंशुकपुष्पभासः ॥

सिन्दूरपद्मोत्पलकुङ्कुमानां

लाचारसस्यापि समानवर्णाः ।

सान्ने निरागे प्रभया स्वयैव

भान्ति खलच्छाया स्फुटमध्यशोभाः ॥

भानोश्च भासामनुवेधयोग-

मासाद्य रश्मिप्रकरेण दूरम् ।

पार्श्वानि सर्वाण्यनुरञ्जयन्ति

गुणोपपन्नाः स्फटिकप्रकृताः ॥

कुसुम्भनीलीयतिमिश्रराग-

प्रत्यग्ररक्ताम्बरतुल्यभासः ।

तथापरेऽरुक्करदाण्टकारी-

पुष्पत्विषो हिङ्गुलकत्विषोऽनेन ॥

चकोरपुंस्कोकिलसारसानां

नेत्रावभासश्च भवन्ति केचित् ।

अनेन पुनर्नातिविपुष्यितानां

तुल्यत्विषः कोकनदोदराणाम् ॥

प्रभावकाटिन्यगुरुत्वयोगैः

प्रायः समानाः स्फटिकोद्भवानाम् ।

आनीलरक्तोत्पलचारुभासः

सौगन्धिकाश्च मणयो भवन्ति ॥

यो मन्दराजः कुरुविन्दजेषु

स एव जातः स्फटिकोद्भवेषु ।

निरर्चिषोऽन्तर्बहुलीभवन्ति

प्रभाववन्तोऽपि न तत्समानाः ॥

ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।

पद्मरागा घनं रागं विभागाः स्वस्फुटार्चिषः ॥

वर्णानुयायिनस्तेषामन्वदेषे तथापरे ।

न जायन्ते तु ये केचित् मूललेशमवाप्नुयुः ॥

तथैव स्फटिकोत्थानां देशे तुम्बुरसंज्ञके ।

सधर्माणः प्रजायन्ते खल्पमूला हि ते स्मृताः ॥”

अथ जात्यादि ।

“माणिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथा जातिचतुष्टयम् ।

ब्रह्मचर्यवैश्याश्च शूद्रश्चाथ यथाक्रमम् ॥

रक्तश्चेतो भवेद्विप्रस्वतिरक्तस्तु चरित्यः ।

रक्तपीतो भवेद्वैश्यो रक्तनीलस्तथान्यजः ।

पद्मरागो भवेद्विप्रः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ।

सौगन्धिको भवेद्वैश्यो मांसखण्डस्तथान्यजः ॥

शोणपद्मसमाकारः खदिराङ्गारसप्रभः ।

पद्मरागो द्विजः प्रोक्तश्चायामेदेन सर्वदा ॥

गुञ्जासिन्दूरवन्तुकनागरङ्गसमप्रभः ।

दाडिमौकुसुमाभासः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ॥

हिङ्गुलाभाशोकपुष्पाभमौषत्पीतलोहितम् ।

जवालाचारसप्रायं वैश्यं सौगन्धिकं विदुः ॥

आरक्तः कान्तिहीनश्च चिकणश्च विशेषतः ।

मांसखण्डसमाभासो ह्यन्यजः पापनाशनः ॥”

मांसखण्डस्तु नीलगन्धेः संज्ञा ॥ * ॥

अथ दोषाः ।

“माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा मुनीश्वरैः ।

द्विच्छायश्च द्विरूपश्च सम्भेदः कर्करन्तथा ॥

अशोभनं कोकिलश्च जलं धून्माभिधश्च वै ।

गुणाद्वत्वार आख्याताश्चायाः षोडश कीर्तिताः ॥

ह्यायास्तु पूर्वोक्ता एव ।

“ह्यायाद्वितयसम्भवाद्द्विच्छायं वन्तुनाशनम् ।

द्विरूपं द्विपदन्तेन माणिक्येन पराभवः ॥

सम्भेदो भिन्नमित्युक्तं शस्त्रघातविधायकः ।

कर्करं कर्करायुक्तं पशुवन्तुविनाशकम् ॥

दुग्धेनेव समालिप्तमघनीपुटमुच्यते ।

अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखकम् ॥

मधुविन्दुसमच्छायां कोकिलं परिकीर्तितम् ।

आयुर्लक्ष्मीयशो हन्ति सदाशं तन्न धारयेत् ॥

रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकम् ।

धून्मं धूमसमाकारं वैद्वृतं भयमावहेत् ॥

तथा,—

“शोभाहितयवन्तो ये मणयः क्षतिकारकाः ।

उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ॥

भिन्नेन युद्धे न्दुतः स्यात् कर्करन्ध्रननाशकम् ।

दुग्धेनेव समालिप्तः पुटके यस्तु सम्भवेत् ॥

दुःखकम् स समाख्यातो न वृषे रक्षणीयकः ।

मधुविन्दुसमा शोभा कोकिलानां प्रकीर्तिता ॥

तेषाञ्च बहुभेदाः सुगर्नं ते धार्याः कदाचन ॥”

अथ गुणाः ।

“गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता ॥”

तथा च ।

“वर्णाधिकं गुरुत्वञ्च स्निग्धता समताच्छता ।

अर्चिष्मन्ता महत्ता च मणीनां गुणसंग्रहः ॥”

फलम् ।

“ये कर्कराश्विद्रमलोपदिग्धाः

प्रभाविमुक्ताः परुषा विवर्णाः ।

न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति

समानतो जातिगुणैः समस्तैः ॥

दोषोपखण्डं मणिमप्रवोधाद्-

विभर्ति यः कश्चन कश्चिदेकम् ।

पद्मरा

तं वसुदःखाय सबसुवित्त-
नाशादयो दोषगणा भजन्ते ॥
सपन्नमध्येऽपि कृताधिवासं
प्रमादवृत्तावपि वर्त्तमानम् ।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्त्तारमापत समुपैति काचित् ॥
दोषोपसर्गप्रभववाञ्छ ये ते
नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति ।
गुणैः समुखैः सकलैरुपेतं
यः पद्मरागं प्रयतो विभर्त्ति ॥” * ॥

अस्य परीक्षा यथा,—

“बालार्ककरसंस्पर्शात् यः शिखां लोहितां
वमेत् ।

रज्जयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥
दुःखे शतगुणे क्षिप्रो रज्जयेद्यः समन्ततः ।
वमेच्छिखां लोहितां वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन् महामणिः ।
प्रकाशयति सूर्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
पद्मकोषे तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्क्षणात् ।
पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि दुर्लभः ॥
सञ्चारिष्टप्रशमनाः सर्वसम्पत्तिदायकाः ।
चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥
यो मणिर्दृश्यते दूराज्जलदग्निमच्छविः ।
वंशकान्तिः स विज्ञेयः सर्वसम्पत्तिकारकः ॥

पञ्च सप्त नव विंशति रागः
क्षिप्र एव सकलः खलु वस्त्रे ।

वर्जयेद्भ्रमति वा करजाल-

सुत्तरोत्तरमहागुणिनस्ते ॥

नीलं रसं दुग्धरसं जलं वा

ये रज्जयन्ति द्विशतप्रमाणम् ।

ते ते यथापूर्वमतिप्रशस्ताः

सौभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥” * ॥

परिमाणम् ।

“गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥
क्रोष्टुकोलफलाकारो द्वादशाष्टाब्धिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥
वदरीफलतुल्यो यः स्वरदिवसुमाधक ।
तथा धात्रीफलत्रिंशद्विंशतिद्व्यष्टमाधकः ॥
तथा च फलतुल्यो यो वह्निपद्मैकमाधकः ।
ताम्रफलमानो यश्चतुस्त्रिद्विकतोलकः ॥
विम्बीफलसमाकारो वसुधंष्टदशतोलकः ।
अन्नः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।
यदि लभ्येत पुराणेन तदा सिद्धिर्भवाप्नुयात् ॥
केचिच्चारुतराः सन्ति जातीनां प्रतिरूपकाः ।
विजातयः प्रयत्नेन विद्वांस्तानुपलक्षयेत् ॥
कलसपुरोद्भवसिंहलतुम्बुरुदेशोत्थमुक्तमालीयाः ।
श्रीपर्यिकाश्च सङ्ग्रा विजातयः पद्मरागाणाम् ॥
तुषोपसर्गात् कलसाभिधान-
माताम्रभावादपि तुम्बुरुत्थम् ।
कार्ष्णाक्षिणा सिंहलदेशजातं
सुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात् ।

पद्मरा

श्रीपर्यिकं दीप्तिनिराकृतित्वा-
द्विजातिलिङ्गाश्रय एव भेदः ॥”
तथा च ।

“स्नेहप्रदेहो नृदुता लघुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् ।
यः श्यामिकां पृथयति पद्मरागो
यो वा तुषाणामिव चूर्णमध्यः ॥
स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति
यो वा प्रमृष्टः प्रजहाति दीप्तिम् ।
आक्रान्तमूर्द्धा च तथाङ्गुलिभ्यां
यः कालिकां पार्श्वगतां विभर्त्ति ॥
सम्प्राप्य चोत्तरेपपथावुत्तिं
विभर्त्ति यः सर्वगुणानतीव ।
तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाते-
र्यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः ॥
प्राप्यापि रत्नाकरजां खजातिं
लक्ष्मणत्वेन गुणेन विद्वान् ॥
अप्रणश्यति सन्देहे शिलायां परिवर्धयेत् ।
दृष्टो योऽत्यन्तशोभावान् गरिमाणं न मुञ्चति ।
स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये विजातयः ॥
खजातकं समुत्थेन विलिखेद्वा परस्परम् ।
वज्रं वा कुरुविन्दं वा विसृज्यान्त्येन्येनचित् ।
न शक्यं लेखनं कर्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥
जातस्य सर्वेऽपि मणेर्न जातु
विजातयः कान्तिसमानवर्णाः ।
तथापि नानाकरणार्थमेवं
भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
गुणोपपन्नेन सहावबद्धो
मणिस्तु धार्यो विगुणेन जातः ।
न कौस्तुभेनापि सहावबद्धं
विद्वान् विजातिं बिभ्रयात् कदाचित् ॥
चण्डाल एकोऽपि यथा द्विजातीन्
समेत्य भूरीनपहन्त्ययत्नात् ।
तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान्
शक्नोति विद्रावयितुं विजातः ॥” * ॥

अथ मूलम् ।

बालार्कभिसुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्मणिम् ।
तत्र कान्तिविभागेन ह्यायाभागं विनिर्दिशेत् ॥
वज्रस्य यत्तण्डुलसंख्योक्तं
मूल्यं समुन्मापितगौरवस्य ।
तत्पद्मरागस्य गुणान्वितस्य
स्यान्माधकाख्या तुलितस्य मूल्यम् ॥
यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् ।
ताम्रमूल्यं तथाशुद्धे कुरुविन्दे विधीयते ॥
सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्तितम् ।
तावन्मूल्यचतुर्थांशहीनं स्याद्दे सुगन्धिके ॥
यावन्मूल्यं समाख्यातं वैश्यवर्णे च स्वरिभिः ।
तावन्मूल्यचतुर्थांशं हीयते शूद्रजन्मनि ॥
पद्मरागः पणं यस्तु धत्ते लाचारसप्रभः ।
कार्ष्णाक्षसहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभेत् सः ॥
इन्द्रगोपकसङ्काशः कर्षत्रयधृतो मणिः ।
द्वाविंशतिं सहस्राणां तस्य मूल्यं विनिर्दिशेत् ॥

पद्मवी

एकोनो नूयते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः ।
कार्ष्णाक्षसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्दश ॥
बालादित्यश्रुतिनिभः कर्षं यस्तु प्रतुल्यते ।
कार्ष्णाक्षशतानान् मूल्यं सङ्गिः प्रकीर्तितम् ॥
यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्षार्द्धेन तु सम्मितः ।
कार्ष्णाक्षशतानान् विंशतिं मूल्यमादिशेत् ॥
चत्वारो माधका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
मूल्यं तस्य विधातयं स्वरिभिः शतपञ्चकम् ॥
द्विमाधको यस्तु गुणैः सर्वैरेव समन्वितः ।
तस्य मूल्यं विधातयं द्विशतं तत्त्ववेदिभिः ॥
माधकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
शतैकसम्मितं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
अतोऽन्यूनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
खर्गद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
कार्ष्णाक्षः समाख्यातः पुराणद्वयसम्मितः ।
अन्ये कुसुमपानीयमञ्जिष्ठोदकसन्निभाः ॥
काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
तेषां दोषान् गुणान् वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
ब्रह्मक्षत्रियवैश्यान्त्याश्वतुर्धा ये प्रकीर्तिताः ॥
चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धार्था सम्पत्तिहेतवे ।
अतोऽन्यथा धृतः कुर्वाद्योगशोकभयचयम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ पद्मरागपरीक्षा ॥

पद्मलाञ्छनः, गुं, (पद्मवत् लाञ्छनं पद्माकारलक्षणं
चिह्नमिति शेषः यस्य ।) ब्रह्मा । सूर्यः । कुवेरः ।
राजा । इति मेदिनी । (बुद्धविशेषः । इति
शब्दचिन्तामणिः ॥)

पद्मलाञ्चना, स्त्री, (पद्मं लाञ्छनं यस्याः ।)
तारा । लक्ष्मीः । स्वरसती । इति मेदिनी ॥
पद्मवर्णकं, स्त्री, (पद्मस्यैव वर्णोऽस्य । कप् ।
पुष्करमूलम् । इति जटाधरः ॥ पद्मतुल्यवर्ण-
युक्ते चि ॥

पद्मवासा, स्त्री, (पद्मे वासो यस्याः ।) लक्ष्मीः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मवीजं, स्त्री, (पद्मस्य बीजम् ।) कमलबीजम् ।
तत्पर्यायः । पद्माक्षम् २ गालोक्षम् ३ कन्दली
४ मेण्डा ५ क्रौञ्चादनी ६ क्रौञ्चा ७ श्यामा ८
पद्मपर्कटी ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । खादुत्वम् ।
पित्तच्छर्दिदाहासशोषनाशित्वम् । पाचनत्वम् ।
रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
“पद्मवीजं हिमं खादु कषायं तिक्तकं गुरु ।
विष्टम्भि वृथ्यं रुक्षञ्च गर्भसंस्थापकं परम् ॥
कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तासदाहनुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(पद्मबीजमालाजपेनाशु साधकः सिद्धिमाप्नुयात् ।
इति तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धिः ॥ तदुक्तं यथा,—
“भक्ता यो जपते नित्यं पद्मबीजैः सुदेशिकः ।
अचिरात्कथं सिद्धिं सत्यं सत्यं न संशयः ॥”
पद्मबीजम्, स्त्री, (पद्मबीजस्य आभा इव आभा
यस्य । पद्मबीजवत् आभातीति वा । आ +
भा + कः ।) मखानम् । इति राजनिर्घण्टः ।
माखाना इति भाषा ॥

पद्माल

पद्मा. स्त्री, (पद्मं वासस्थलत्वेनास्थ्यस्याः । “अर्धं
आदिभ्योऽच् ।” ५।२।१२७। इति अच्
टाप् च ।) लक्ष्मीः । (यथा, रघुः । ४।५।
“क्यामखललक्ष्मणे तमदृष्ट्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥”)
लवङ्गम् । पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥ (पद्मते इति ।
“अर्त्तिस्तुखिति ।” उणां । १।१४०। इति मन्
टाप् च ।) पद्मगी । सा तु मनसा । फड्जिका ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ वृत्ताहंसाता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ क्लृप्तपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥
वृहद्रथराजकन्या कल्किदेवेन विवाहिता ।
यथा, कल्किपुराणे १० अध्यायः ॥
“हरेरागमनं श्रुत्वा सहर्षोऽभूद्वृहद्रथः ।
पुरोधसा ब्राह्मणैश्च पात्रैर्मित्रैः सुमङ्गलैः ॥
वाद्यताड्यगीतैश्च पूजायोजनपाणिभिः ।
जगमानयितुं कल्किं सार्द्धं निजजनैः प्रभुः ॥
ततो जलाशयाभ्यासं गत्वा विष्णुपुत्रः सुतम् ।
मणिवेदिकमासीनं सुवनैकगतिं पतिम् ॥
ददर्श पुरतो राजा रूपश्रीलगुणाकरम् ।
साश्रुः सपुलकः श्रीशं दृष्ट्वा साधु तमर्चयत् ॥
ज्ञानागोचरमेतन्मे तवागमनमीश्वर ! ।
यथा मान्वाहपुत्रस्य यदुनाधेन कानने ॥
इत्यक्ता तं पूजयित्वा समानीय निजाश्रमे ।
हर्म्यप्रासादसंवाधे स्थापयित्वा ददौ सुताम् ॥
पद्मां पद्मविशालाक्षीं पद्मनेत्राय पद्मिनीम् ।
पद्मजादेशितः पद्मनाभायाहादयथा श्रियम् ॥
कल्किर्लब्ध्वा प्रियां भार्यां सिंहले साधु सत्कृतः ।
समुवास विशेषज्ञः समीक्ष्य ह्रीपसुततमम् ॥”
पद्माकरः, पुं, (पद्मस्य आकरः ।) पद्मजनक-
जलाशयः । तत्पर्यायः । तडागः २ कासारः ३
सरसी ४ सरः ५ । इत्यमरः । १।१०।२८ ॥
सरोजिनी ६ । इति जटाधरः ॥ सरोवरः ७
तडाकः ८ तटाकः ९ सरसम् १० सरम् ११
सरकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्म
सदेवागाधे महाजलाशये सपद्मे योग्यतया
निष्पद्ये च । पद्मेव सरोमात्रे । इति पद्मिका-
कोट्टकटादयोऽपि । पद्माकरादिद्वयं सपद्मा-
शाधजलाशये । कासारादित्रयं कृत्रिमपद्मा-
करे । इति स्वाम्यादयः । पद्माकरादिद्वयं पद्म-
युक्तजलाशयमात्रे । कासारादित्रयं सरोवर-
मात्रे । इत्यन्ये । पद्मानामाकर उत्पत्तिस्थानं
पद्माकरः क्वचित् पद्मशून्येऽपि योग्यतयेति
सुभूतिः । इति भरतः ॥
पद्मान्नं, स्त्री, (पद्मस्य अन्नीव । समासे वच् ।)
पद्मबीजम् । इति हारावली ॥ (पद्मे इव पद्मयु-
गलवत् अक्षिणी यस्य ।) पद्मपुष्पाक्षौ चि ॥
पद्माटः, पुं, (पद्मं पद्मसादृश्यं अटति गच्छति
पत्रेणेति अट गतौ + “कस्मिन्” ३।०।१।
इति अण् ।) चक्रमर्दः । इत्यमरः । २।४।
१४७ ॥
पद्मालया, स्त्री, (पद्ममेव आलयो वासस्थानं
यस्याः ।) लक्ष्मीः । लवङ्गम् । इत्यमरः ॥ (लक्ष्मी-

पद्मास

स्वरूपत्वात् गङ्गापि । यथा, काशीखण्डे गङ्गा-
सहस्रनामकीर्तने । २६ । १०५ ।
“पद्मालयां पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥”
पद्मावती, स्त्री, (पद्म + अस्त्वर्थे मतुप् मस्य वत्वम् ।
संज्ञायां दीर्घः ।) मनसादेवी । नदीविशेषः ।
पद्मा इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥
पद्मचारिणी । इति जटाधरः ॥ जयदेवपत्नी ।
यथा,—
“जयति पद्मावतीरमणजयदेव-
कविभारतीभणितमतिश्रुतम् ॥”
इति गीतगोविन्दः ॥
पद्मावतीप्रियः, पुं, (पद्मावत्याः प्रियः स्वामी ।)
जरत्कारुमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ जय-
देवश्च ॥
पद्मासनं, स्त्री, (पद्ममिव पद्माकारेण बहुमित्यर्थः ।
आसनम् ।) योगासनविशेषः । यथा,—
“वामोरूपरि दक्षिणं नियमतः संस्थाप्य वामं
तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां
धृतम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्वाधाधिविकारनाशनकरं पद्मासनं प्रोच्यते ॥”
अन्यदत्रापि ।
“वामोरूपरि दक्षिणं हि चरणं संस्थाप्य वामं
तथा-
पद्मोरूपरि तस्य बन्धनविधौ धृत्वा कराभ्यां
दृढम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्वाधाधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं
प्रोच्यते ॥”
इति गोरचसंहिता ॥
(मत्स्येन्द्रनाथाभिमतं पद्मासनं यथा, वृहद्योग-
दीपिकायाम् । १।४४-४७ ।
“वामोरूपरि दक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढं ।
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्र-
मालोकयेदेतद्वाधाधिविनाशकारि यमिनां
पद्मासनं प्रोच्यते ॥
उत्तानौ चरणौ कृत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः ।
ऊरुमध्ये तथोत्तानौ पाणी कृत्वा ततोऽधो ॥
नासाग्रे विन्यसेद्राजदन्तमूले तु जिह्वया ।
ऊतस्म्य चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः ॥
इदं पद्मासनं प्रोक्तं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
दुर्लभं येन केनापि धौमता लभ्यते मुक्तिम् ॥”
पूजायं धातुमयपद्माकारासनञ्च ।
(रतिविषयकपद्मासनम् यथा, रतिमञ्जर्याम् ४०
“पद्मासनो नागपादो लतावेद्योऽर्द्धसंपुटः ॥”
तल्लक्षणं यथा, तत्रैव ४२ ।
“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।
रमेद्वाङ्गं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥”)
पद्मासनः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिकमलं आसनं
यस्य ।) ब्रह्मा । कमलासनः । इत्यमरदर्शनात् ॥

पद्मिनी

पद्माङ्गा, स्त्री, (पद्मस्य आङ्गा आख्या यस्याः ।)
पद्मचारिणी । इति राजनिर्घण्टः ।
पद्मिनी, स्त्री, (पद्मानि सन्त्यस्याम् । पुष्करा-
दित्वादिनिः ।) पद्मयुक्तदेशः । पद्मसमूहः ।
पद्मलता । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
नलिनी २ विसिनी ३ । इत्यमरः । १।१०।३६ ॥
शृङ्गालिनी ४ कमलिनी ५ पुटकिनी ६ पङ्क-
जिनी ७ सरोजिनी ८ । इति माधवः ॥
नालिकिनी ९ नालीकिनी १० अरविन्दिनी ११ ।
इति कोषान्तरम् ॥ अम्भोजिनी १२ पुष्क-
रिणी १३ जम्बालिनी १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अजिनी १५ । तस्या लक्षणं यथा,—
“मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समुदिता पुनः ।
पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विस्मयादिश्च सा स्मृता ॥”
तस्या गुणाः ।
“पद्मिनी मधुरा तिक्ता कषाया शिथिरा परा ।
पित्तक्रिमिश्रोववान्निश्चान्तिस्तन्नापदोषहृत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
(पद्मं पद्मगन्धोऽस्यस्याः पद्मस्य गन्ध इव गन्धो
विद्यते शरीरे यस्या इति तात्पर्यार्थः अत्रतु पद्म-
गन्धोऽस्मादात्मजमङ्गीकृत्यैव समासः कल्पितः ।)
चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तस्या लक्षणं
यथा,—
“भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्वा
अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी ।
शृङ्खलनसुशीला नृत्यगीतानुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्वा ॥”
इति रतिमञ्जरी । ४ ॥ * ॥
(अस्या रतिप्रकारः यदुक्तः तत्रैव । २८ ।
“कुचं करेण संमर्दं पीडयेदधरं दृढम् ।
रमणं पद्मवन्धेन पद्मिनीरतिमादिशेत् ॥”)
सरोवरम् । पद्मम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
कुमारे । ३ । ७६ ।
“सुरराज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीद् वेगदीर्घाक्षताङ्गः ॥”)
शृङ्गालम् । इति शब्दमाला ॥ हस्तिनी । इति
धरणिः ॥
पद्मिनीकण्टकः, पुं, (पद्मिनीकण्टक इव आकृति-
विद्यतेऽस्य ।) क्षुद्ररोगविशेषः । पद्मकांटा
इति भाषा । तल्लक्षणं यथा,—
“कण्टकैराचितं तृत्तं कण्ठमत्पाण्डुमण्डलम् ।
पद्मिनी कण्टकप्रख्येसदाख्यं कफवातजम् ॥”
आचितं व्याघ्रम् । पद्मिनीकण्टकप्रख्यैः पद्मिनी-
नालकण्टकसदृशैः । तदाख्यं पद्मिनीकण्टक
नामकम् ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा,—
“पद्मिनीकण्टके रोगे हृद्दयेऽन्निस्वारिणा ।
तेनैव सिद्धं सन्तौत्रं सर्पिः पातुं प्रदापयेत् ॥
निम्बारग्वधकल्केऽपि सुहृत्कृत्तनं हितम् ।
चतुर्गुणेन निम्बोत्पन्नकायेन गोष्ठतम् ॥
पत्रैस्ततस्तु निम्बस्य कृतमालस्य पत्रजैः ।
कल्केभ्यः पचेत् सिद्धं तत् पिबेत् पलसंमितम् ॥

पद्यः

पद्मिनीकण्टकाद्रोगान्मुक्तो भवति नान्यथा ॥”
इति निम्नादिष्टतम् । इति भावप्रकाशः ॥
पद्मिनीकान्तः, पुं, (पद्मिनीः कान्तः । पद्मपुष्प-
प्रकाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) सूर्यः । इति
जटाधरः ॥
पद्मिनीवल्लभः, पुं, (पद्मिनी नलिन्या वल्लभः प्रियः ।
पद्मिनी वल्लभास्येति वा ।) सूर्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पद्मी, [न] पुं, (पद्मं विन्दुजालकमस्यस्य । पद्म
+ इनिः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । २६ । ६६ ।
“सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः ।
शतं शतं रथे नागाः पद्मिनो हेममालिनः ॥”
नाभिकमले हस्ते वा पद्ममस्यास्तीति । विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५० ।
“अशुक्लः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ।
पद्मानभोरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥”)
पद्मेश्वरः, पुं, (पद्मे शेते इति । शी ड ल शयने +
“अधिकरणे शेतेः ।” ३ । २ । १५ । इति
अच् । “शयवासवासिष्ठिति ।” ६ । ३ । १८ ।
इत्यलुक् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोत्तरः, पुं, (पद्माडुत्तरः वर्णतः श्रेष्ठः ।)
कुसुम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पद्मोत्तरात्मजः, पुं, (पद्मोत्तरस्य आत्मजः पुत्रः ।)
जिनचक्रवर्त्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोद्भवः, पुं, (पद्मं उद्भव उत्पत्तिस्थानं यद्वा पद्मे
पद्माद्वा उद्भवो यस्य ।) ब्रह्मा । अजयोनिरित्य-
मरदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६४ ।
“ततः पद्मोद्भवो राजन् ! देवदेवः पितामहः ।
उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्भूषितम् ॥”)
पद्मोद्भवा, स्त्री, (पद्मे पद्माद्वा उद्भवो यस्याः ।)
मनसा देवी । यथास्याः पौराणिकध्यानम् ।
“कान्था काचनसन्निभां सुवदनां पद्मासनां शोभनां
नागेन्द्रैः कतशेखरां विषहरीं पद्मोद्भवां जाङ्ग-
लीम् ॥”
पदं, क्तौ, (पदं चरणमर्हतीति । पद + यत् ।)
कविकृतिः । श्लोकः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३१ ॥
तस्य लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्याम् ।
“पदं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥”
(तत्तु अन्ययगतिवशात् मुक्तकयुग्मकसन्दानितक-
कलापककुलकभेदात् पञ्चविधम् । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे । ६ । २८७ ।
“छन्दोवद्भूषणं पदं तेनैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥”
“तद्वै कुलकं स्मृतम् ।” इति कचित् पाठः ॥)
प्राश्यम् । इति जटाधरः ॥ (“पदमस्मिन्
दृश्यम् ।” ४ । ४ । ८७ । इति यत् । नाति-
शुष्ककर्मम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
पदः, पुं, (पद्मां जातः । पद + यत् ।) शूद्रः ।
इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं यजुषि ।

पनसः

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्मां शूद्रो व्यजायत ॥”)
पदा, स्त्री, (पादाय हिता । शरीरावयवात् यत् ।
“पदात्यतदर्थे ।” ६ । ३ । ५२ । इति पद्मावः ।)
स्तुतिः । इति विश्वः ॥ पन्याः । इत्य-
मरः । २ । १ । १५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३१ । २ ।
“यदाश्वः पन्याभिस्त्रितो रजः पृथिव्याः सानौ
जङ्गनन्त पाणिभिः ॥” पादौ विध्यन्ति पदाः
शर्कराः । इति सिद्धान्तकौमुदी । “विध्यत्यध-
नुषा ।” ४ । ४ । ८३ । इति यत् । “पदात्य-
तदर्थे ।” ६ । ३ । ५२ । इति पदादेशः ॥)
पदः, पुं, (पदतेऽस्मिन्निति । पद गतौ । “स्माधि-
तच्चीति ।” उणां । २ । १३ । इति रक् ।)
ग्रामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिष्टतः ॥
ग्रामपथः । इत्युणादिकोषः ॥ भूलोकः । देश-
भेदः । इति संचिप्रसारोणादिष्टतः ॥
पदः, पुं, (पदते गम्यतेऽस्मिन्नेन वा । पद गतौ
“सर्वनिष्ठ्वरिञ्चेति ।” उणां । १ । १५३ । इति
निपातनात् सिद्धम् ।) भूलोकः । रथः । इति
संचिप्रसारोणादिष्टतः ॥ पन्याः । इत्युणादि-
कोषः ॥
पद्मा, [न] पुं, (पदते गम्यते यत्र । पद गतौ +
“स्नादिपदीति ।” उणां । ३ । ११२ । इति
वनिप् ।) पन्याः । इति संचिप्रसारोणादिष्टतः ॥
पन, ड ईङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रं-आत्म-
सकं-सेट् ।) ईङ् स्तुतिः । पनायति पनायते
विष्णुं धीरः । आद्यान्तत्वाद्भयपदमिति वीप-
देवः । अरे तु आयस्याप्राप्तिपक्षे आत्मनेपद-
मेव । ड, अपनिष्ठ पेने पनिता पनिष्ठीष्ट पनि-
ष्यते अपनिष्यत । इति दुर्गादासः ॥
पनसः, पुं, (पनायते स्तूयतेऽनेन देवः मनुष्यादि-
र्वेति । यद्वा पनायति स्तौति सन्तोषयती-
त्यर्थः देवमनुष्यादीन् इति । पन स्तुतौ +
“अत्यविचमितमीति ।” उणां । ३ । ११७ ।
इति असच् ।) फलवृक्षविशेषः । कांडाल इति
भाषा ॥ (यथा भागवते । ८ । २ । १० ।
“चूतैः प्रियालैः पनसैरास्त्रैराम्नातकैरपि ॥”)
तत्पर्यायः । कण्टकिफलः २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११ । महासर्जः ३ फलिनः ४ फलवृक्षकः ५
स्थूलः ६ कण्टफलः ७ मूलफलदः ८ अपुष्प-
फलदः ९ पूतफलः १० चम्पकोषः ११ चम्पालुः १२
कण्टकीफलः १३ रसालः १४ मृदङ्गफलः १५
पानसः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य फल-
गुणाः । मधुरत्वम् । सुपिच्छित्वम् । गुरुत्वम् ।
हृदात्वम् । बलवीर्यवृद्धिदत्वम् । अमदाह-
विशोधनाश्लवम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् ।
परमदुर्जरत्वम् । तद्बीजगुणाः । ईषत्कषाय-
त्वम् । मधुरत्वम् । वातलेत्वम् । गुरुत्वम् ।
रुच्यत्वम् । तत्फलविकारत्वगदोषनाश्लवम् ।
“बालन्तु नीरसं हृदां मध्यं पक्कन्तु दीपनम् ।
रुचिदं लवणाभ्यक्तं पनसस्य फलं स्मृतम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

पन्याः

“पनसः कण्टकिफलः फण्णाशोऽतिवृहत्फलः ।
पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ॥
तर्पणं वृंहणं स्वादु मांसलं श्लेष्मलं भृशम् ।
बल्यं शुकप्रदं हन्ति रक्तपित्तचतुश्चयान् ॥
आमन्तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।
दाहकृन्मधुरं बल्यं कफमेदोविमर्दनम् ॥
पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ।
गुरुणि वद्धवर्चांसि वृष्टमन्त्राणि संवदेत् ॥”
अन्यत्र ।
“मज्जाः पनसजो वृष्यो वातपित्तकफापहः ।
विशेषात् पनसं वर्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥
अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“कण्टाफलं सुमधुरं वृंहणं स्निग्धशीतलम् ।
दुर्जरं वातपित्तघ्नं श्लेष्मशुकवलप्रदम् ॥
तदेव सर्पिषा युक्तं स्निग्धं हृदां बलप्रदम् ।
हृदिघ्नं न च चक्षुष्यं वृष्यञ्च वातपित्तनुत् ॥
कण्टाफलमपक्कन्तु कषायं स्वादु वातलम् ।
रक्तपित्तहरं स्वादु तत्फलस्यापि तज्जुगम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
पनसतालिका, स्त्री, (पनसं दीर्घत्वेन स्तुत्यं
यत्तालम् । तद्वत् फलमस्यस्याः । टन् ।) कण्टकि-
फलम् । इति शब्दमाला ॥
पनसिका, स्त्री, (पनसवत् कण्टकमयाकृतिर्विद्यते
यस्याः । पनस + टन् ।) क्षुद्ररोगविशेषः । स
च कर्णमध्यजातव्रणः । तल्लक्षणं यथा,—
“कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिङ्गकासुगवेदनाम् ।
स्थिरां पनसिकां तान्ति विदाह्वातकफोत्थिताम् ॥”
तच्चिकित्सा यथा,—
“भिषक् पनसिकां पूर्वं खेदेयेदथ लेपयेत् ।
कल्केर्मेनःशिलाकुण्डलिशातालकदारुजैः ॥
पक्वां विज्ञाय तां भित्त्वा ब्रणवत् समुपाचरेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पन्याः, [इन्] पुं, पतन्ति यान्वनेन । (पत ल
गतौ + “पतस्य च ।” उणां । ४ । १२ । इति
इनिः यञ्चान्तादेशः ।) रथ्या । रास्ता इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । ४ । ४५ ।
“न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥”)
तत्पर्यायः । अयनम् २ वर्त्म ३ मार्गः ४
अध्वा ५ पदवी ६ हतिः ७ सरणिः ८ पङ्क्तिः ९
पदा १० वर्तनी ११ एकपदी १२ । इत्यमरः ।
२ । १ । १५ ॥ पथः १३ पदविः १४ पदवी १५ सरणी
१६ शरणिः १७ पङ्क्ती १८ वर्तनिः १९ । इति
भरतः ॥ शरणी २० वाटः २१ धर्मवर्तनम् २२
माथः २३ विवधः २४ वीवधः २५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥
तस्य लक्षणम् ।
“त्रिंशद्भूषि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तेः कृतः ।
विंशद्भूषोममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनूषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
वृवाजिरथनागानामसम्भ्रमः सुसचरः ॥
धनूषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्मिताः ।

त्रिकराक्षोपरथास्तु द्विकराप्युपरचका ॥
जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादस्य गृहान्तरम् ।
वृत्तीपादस्त्रिपादः प्राग्वंशः पादकः स्मृतः ॥
अवकरः परीवारः पादमात्रः समन्ततः ॥”
इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणाध्यायः ॥ * ॥
चतुष्पथलक्षणादि यथा,—
“एकलिङ्गे श्मशाने वा शून्यागारे चतुष्पथे ।
तत्रस्थः साधयेद्योगी विद्यां त्रिसुवनेश्वरीम् ॥
चतुष्पथन्तु तत् प्रोक्तं त्रिकोणं यत्र वर्तते ॥”
इति नीलतन्त्रम् ॥ * ॥

पयगमनगुणाः ।

“अध्वा मेदः कफस्थौल्यसौकुमार्यविनाशनः ।
यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् ॥
तदायुर्वलमेधाभिप्रदमिन्द्रियशोधनम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

ब्राह्मणादिभ्यः पथावकाशो देवो यथा,—
“पन्था देवो ब्राह्मणाय स्त्रियै राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
वृद्धाय भारवुक्ताय रोगिणे दुर्बलाय च ॥”

इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥

गोपथदानफलं यथा,—

“गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडते चिरम् ।”
इति प्रतिष्ठातत्त्वे ह्यश्वीर्षपञ्चरात्रम् ॥ * ॥

अस्थाचारादावुपचारो यथा,—

“तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको मुनिर्वस्य मतं प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”

इति महाभारते ॥ ३. ३१२. ११२. धर्मवकप्रश्ने
युधिष्ठिरोत्तरम् ॥ * ॥ नरकविशेषः । यत्रा-
टाव्यते । इति मनौ ४ अध्यायः ॥

पन्नं, त्रि, (पन्नौ ड गतौ + “गत्वर्थेति ।” ३. ४. ७२. इति कर्त्तरि क्तः ।) च्युतम् । गलितम् ।
इत्यमरः ॥ ३. १. १. १०४ ॥

पन्नः, पुं, (पन्न स्तुतौ + “कृष्टृजृ विद्वपनीति ।”
उणां । ३. १. ०. इति नः स च निनु ।) अधो-
गमनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥

पन्नगः, पुं, (पन्नं अधोगमनं पतितं वा गच्छ-
तीति । गम लृ गतौ + “सर्वत्र पन्नयोरुपसंख्या-
नम् ।” ३. २. ४८. इत्यस्य वार्त्ति इति डः ।
पद्गां न गच्छतीति वा विग्रहः ।) सर्पः ।
इत्यमरः ॥ १. १. ८. ८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
१. १. ७. ७ ।

“पानासक्तं महात्मानं हिरण्यकशिपुं तदा ।
उपासाच्चक्रिरे सर्वे सिद्धगन्धर्वपन्नगाः ॥”)
ओषधीमेदः । पद्माकृष्टम् । इति मेदिनी ॥

पन्नगकेशरः, पुं, (पन्नगवत् केशरो यस्य ।) नाग-
केशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पन्नगशूनः, पुं, (पन्नगं सर्पं अश्रान्तीति । अश्र ग
भोजने + ल्युः । पन्नगः अश्रानं भक्ष्यो यस्येति
वा ।) गरुडः । इत्यमरः ॥ १. १. ३१ ॥

पन्नगी, स्त्री, (गच्छ + जातौ डीष् ।) पन्नग-
पत्नी । (यथा, भागवते ॥ ३. १६. ११ ।

“तां स आपततीं वीक्ष्य भगवान् समवस्थितः ।
जग्राह लीलया प्राभां गरुडानिव पन्नगीम् ॥”)

मनसा देवी । यथा, तिथितत्त्वे ।

“पञ्चन्याससिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥”

सर्पिणीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पन्नङ्गा, स्त्री, (पदि नङ्गा वङ्गा ।) चर्मपादुका ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पन्नङ्गी, स्त्री, (पदोच्चरणयोर्नङ्गी ।) चर्मपादुका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पपिः, पुं, (पाति लोकम् । पिवति वा । पा +
“आडगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।” ३. २. १७१. इति किः द्वित्वच् ।) चन्द्रः । पानकर्त्तरि
त्रि । इति संक्षिप्तसारयाकरणम् ॥ (यथा,
ऋग्वेदे ॥ ६. २. ३१. “पपिः सोमं ददिर्गाः ॥”)

पपीः, पुं, (पाति लोकम् । पा रक्षणे + “यापोः
कित् द्वे च ।” उणां । ३. १. ५६. इति ईक्
द्वित्वच् ।) सूर्यः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

पपुः, पुं, (पाति रक्षतीति । “कुर्भश्चेति ।”
उणां । १. २. ३. इति चकारात् अन्यतोऽपि
कुर्दित्वच् ।) पालकः । धात्रां स्त्री । इत्युणादि-
कोषः ॥

पमरा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । सङ्कुकी इति ख्याता ।
अस्यानुलेपनगुणः । परमालक्ष्मीरक्षोज्वर-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पम्पा, स्त्री, (पाति रक्षति महर्ष्यादीन् स्त्रीय-
पवित्रसलिलदानादिभिरिति शेषः । पा पालने +
“खव्य-प्रिल्य-श्व-वाव्य-रूप-पम्पा-तल्याः ।”
उणां । ३. २. ८. इति निपातनात् इत्स्वत्वे सुडा-
गमत्वे च साधुः ।) ओङ्गदंष्ट्रयनदीविशेषः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुः । १३. १. ३०.)

“दूरावतीर्णा पिवतीव खिदा-
दम्भानि पम्पासलिलानि वृष्टिः ॥”
इयं हि ऋष्यशृङ्गकपर्वतसन्निकटस्था । इति
रामायणम् ॥)

पम्ब, गतौ । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठप्रवर्ग-
शेषोपधः । पम्बति । इति दुर्गादासः ॥

पय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं-
सकं सेट् ।) ड, पयते । इति दुर्गादासः ॥

पयः, [स्] स्त्री, (पयते पीयते वा पय गतौ पी ड
पाने वा + “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणां । ४. १. ८. इत्यसुन् ।) जलम् । (यथा, रघुः । १. १६. ७.)
“पयः पूर्वं स्निग्धसैः कवोणासुपसुज्यते ॥”)
दुग्धम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ३. १. ८.)
“कुर्व्यादहरहः आह्वमश्राद्धनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥”)

पयःकन्दा, स्त्री, (पयः कन्दे यस्याः ।) क्षीर-
विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयःफेनी, स्त्री, (पयो दुग्धमिव फेनमस्याः । गौरा-
दित्वात् डीष् ।) दुग्धफेनीचुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पयश्चयः, पुं, (पयसां चयः समूहः ।) जलसमूहः ।
तत्पण्यायः । पूरः, वणिः ३. इति जटाधरः ॥

पयस्यं, त्रि, (पयसो विकारस्तत्र हितं वा ।
पयस् + “गोपयसोर्धत् ।” ४. ३. १६०. इति
यत् ।) पयोविकारः । घृतदध्यादि । इत्यमरः ।
२. ६. ५१ ॥ पयोहितम् । इति मेदिनी ॥

पयस्यः, पुं, (पयः पिवतीति ।) विडालः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पयस्या, स्त्री, (पयस्य + टाप् ।) दुग्धिका । क्षीर-
काकोली । स्वर्णक्षीरी । इति मेदिनी ॥ अर्क-
पुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ कुटुम्बिनीचुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ आभिचा । इति हेम-
चन्द्रः ॥

पयखलः, पुं, (पयोऽख्यस्य । पयस् + “अन्येभ्यो-
ऽपीति ।” वल्च् ।) क्वागः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पयस्विनी, स्त्री, (पयो विदतीत्याः । “अस्माया-
मेधासजो विनिः ।” ५. २. १२१. इति
विनिः ततो डीष् ।) नदी । (प्रशस्तजल-
वत्त्वात्तथा पुण्यसलिलत्वाद् गङ्गा । यथा, काशी-
खण्डे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने । २. ६. १०६.)
“परापरफलप्राप्तिः पाचनी च पयस्विनी ॥”)
धेनुः । (यथा, रघुः । २. २. २१.)
“प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीन्तां
सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ॥”)

रात्रिः । इति मेदिनी ॥ काकोली । क्षीर-
काकोली । दुग्धफेनी । क्षीरविदारी । क्वागी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ जीवन्ती इति भावप्रकाशः ॥
(गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
वते । १२. ६. ६६.)
“प्रज्ञावती सुता पौत्री पुत्रपूज्या पयस्विनी ॥”)

पयोगडः, पुं, (पयसो गड इव ।) घनोपलः ।
ह्रीपः । इति शब्दमाला ॥

पयोधनः, पुं, (पयोभिर्घनः सान्द्रः ।) घनोपलः ।
इति हारावली ॥

पयोजन्ता, [न्] पुं, (पयसो जलस्य जन्म यस्मात् ।)
मेघः । इति शब्दमाला ॥

पयोधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् ।
पयसो दुग्धस्य जलस्य वा धरः ।) स्त्रीस्लनः ।
(यथा, रघुः । १. ४. २२.)

“षडाननापीतपयोधरासु
नेता च मूलाभिव कृतिकासु ॥”)
मेघः । इत्यमरः ॥ ३. ३. १६३ ॥ कोषकारः ।
नारिकेलम् । कशेरु । इति मेदिनी ॥

पयोधाः, [स्] पुं, (पयो जलं दधातीति । दु धा
अलि धारणे + “पयसि च ।” उणां । ४. २. २६.)
इति असिः ।) समुद्रः । जलाधारः । इत्युणादि-
कोषः ॥

पयोधिः, पुं, (पयांसि धीयन्तेऽस्मिन् । दु धा अ +
“कर्मण्यधिकरणे च ।” ३. ३. ६३. इति
किः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोधिकं, स्त्री, (पयोधौ समुद्रे कायति प्रका-
शते इति । कै + कः ।) समुद्रफेनः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पयोत्र

पयोनिधिः, पुं, (पयांसि निधीयन्तेऽस्मिन् । धा
धारणे + अधिकरणे किः ।) सस्रुद्रः । यथा,—
“न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ
हरशिरःस्थितिभूरपि विस्तृता ।”

इति नैषधे । ४ । ५० ॥ (पय इव शुक्लः सत्त्व-
गुणः निधीयतेऽत्र इति विग्रहे । शिवः । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।

“लम्बनो लम्बितोऽहं महामायः पयोनिधिः ॥”)

पयोरः, पुं, (पयो जलं रातीति । रा + कः ।)
खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पयोलता, स्त्री, (पयः चीरं तेनाद्या लता ।)
चीरविदारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोव्रतः, पुं, (पयोमात्रपानसाध्यो व्रतः ।) पयो-
मात्रपानरूपव्रतविशेषः । यथा,—

“पुण्यां तिथिं समासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।
पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा ॥”

इति मातृस्ये १५२ अध्यायः ॥ * ॥

द्वादशाहसाध्यविष्णुव्रतविशेषः । यथा,—
कश्यप उवाच ।

“एतन्मे भगवान् पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मजः ।
यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणम् ॥
फालगुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः ।
अर्चयेद्देवविन्दार्चं भक्त्या परमयान्वितः ॥
सिनीवाल्यां नृदालिप्य स्नायात् क्रोडविदीर्णया ।
यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतन्मन्त्रसुदीरयेत् ॥
त्वं देवादिवराहेण रसायाः स्थानमिच्छता ।
उद्धृतासि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणाशय ॥
निर्वर्तितात्मनियमो देवमर्च्येत् समाहितः ।
अर्चायां स्थण्डिले स्मर्ये जले वद्मौ गुरावपि ॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महतीयसे ।
सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥
नमोऽव्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च ।
चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसंख्यानहेतवे ॥
नमो द्विप्रोक्तं त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्त्रवे ।
सप्तहस्ताय यन्त्राय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥
नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ।
सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥
नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने ।
योगैश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥
नमस्तु आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः ।
नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः ॥
नमो मरकतप्रणामवपुर्वेऽधिगतश्रिये ।
केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते प्रीतवाससे ॥
त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्पणम् ।
अतस्ते श्रियसे धीराः पादरेणुमुपासते ॥
अन्वर्तन्ते यं देवाः शैश्व तत्पादपद्मयोः ।
सृह्यन्त इवामोदं भगवान्मे प्रसीदताम् ॥
एतैर्मन्त्रैर्हृषीकेशमावाहनपुरस्कृतम् ।
अर्चयेच्छृङ्गया युक्तः पादोपसर्गनादिभिः ॥
अर्चित्वा मन्त्रमाख्यातैः पयसा स्नापयेद्भिरुम् ।
वस्त्रोपवीताभरणपादोपसर्गनैस्ततः ॥
मधुपादिभिश्चाहं द्वादशाहं चरविदया ।

पयोष्णी

हृतं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति ॥
ससर्पिः सगुडं दत्त्वा जुहुयान्नलविदया ।
निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम् ॥
दत्त्वाचमनमर्चित्वा ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।
जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः प्रभुम् ॥
कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्दण्डवन्मुदा ।
कृत्वा शिरसि तच्छ्रेयं देवमुद्वासयेत्ततः ॥
द्वावरात्रं भोजयेद्विप्रान् पायसेन यथोचितम् ।
सुञ्जीत तैरनुज्ञातः श्रेष्ठं सेष्टः सभाजितैः ॥
ब्रह्मचार्यश्च तन्नात्रां शोभते प्रथमेऽहनि ।
स्नातः शुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः ॥
पयसा स्नापयित्वा च दद्याद्व्रतसमापनम् ।
पयोमन्त्रो व्रतमिदं चरेद्द्विष्णुर्चनादतः ॥
पूर्ववज्जुहुवादिभिः ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ।
एवमन्वहरहः कुर्याद्द्वादशाहं पयोव्रतम् ॥
हरेराराधनं होममर्हणं द्विजतर्पणम् ।
प्रतिपदिनमारभ्य यावत् शुक्लत्रयोदशीम् ॥
ब्रह्मचर्यमघःस्वप्नं स्नानं त्रिसवनश्चरेत् ।
वर्जयेदसदालापं भोगानुच्चावचान्स्थिरा ॥
अहिंसः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः ।
त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकैर्विभोः ॥
कारयेच्छास्त्रदण्डेन विधिना विधिकोविदैः ।
पूजाञ्च महतीं कुर्याद्विद्वत्प्राज्ञविवर्जितः ॥
चरुं निरुध्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे ।
सूक्तेन तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः ॥
नैवेद्यञ्चातिगुणवद्दद्यात् पुरुषतुष्टिदम् ।
आचार्यं ज्ञानसम्पन्नं वस्त्राभरणधेनुभिः ॥
तोषयेद्विजस्रैश्चैव तद्विद्वदाराधनं हरैः ।
भोजयेत्तान् गुणवता सदन्नेन शुचिस्मिते ॥
अन्यांश्च ब्राह्मणान् शूद्राञ्चैव च तत्र समागताः ।
दक्षिणां गुरवे दद्याद्विद्वद्भ्यश्च यथार्हतः ॥
अन्नाग्निनाश्रपाकांश्च प्रीणयेत् समुपागतान् ।
सुक्तवत्सुख सर्वेषु दीनान्वल्लपणेषु च ॥
विष्णोस्तत् प्रीणनं विद्वान्सुञ्जीत सह वन्तुभिः ।
वृत्त्यवादित्रगीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचनैः ॥
कारयेत्तत्कथाभिस्तु पूजां भगवतोऽन्वहम् ।
एतत् पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् ॥
पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतम् ।
त्वच्चा नेन महामागे । सत्यक् चीर्णेन केशवस् ॥
आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजाययम् ।
अयं वै सर्वयज्ञास्तुः सर्वव्रतमिति स्मृतम् ॥
तपःसारमिदं भद्रे दानञ्चैश्वर्यतर्पणम् ।
त एव नियमाः साक्षात् एव च यमोत्तमाः ॥
तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्ट्यर्थोत्तमः ।
तस्मादेतद्व्रतं भद्रे प्रयता श्रद्धया चर ॥
भगवान् परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति ॥

इति श्रीभगवते ८ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

पयोष्णिजाता, स्त्री, (पयोष्णी नान्नी नदी जाता
अस्याः । एषोदरात् साधुः ।) सरस्वती नदी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोष्णी, स्त्री, (पयः सलिलं उष्णं उष्णगुणं वा
ऽस्याः ।) नदीविशेषः । सा विन्ध्याचलदक्षिणे

परः

प्रसिद्धा । अस्या जलगुणाः ।

“पयोष्णीसलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
सर्वामयहरं सौख्यवलकान्तिप्रदं लघु ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

परं, स्त्री, (पृ + “ऋदोरप्” ३ । ३ । ५७ ।

इति अप् ।) केवलम् । इति मेदिनी ॥ मोक्षः ।

यथा । केवल्यमन्त्रं परम् । इति सुक्तिपर्याये

रत्नावली ॥ (ब्रह्म ब्रह्मा च । यदुक्तं श्रुतौ ।

“दे ब्रह्मणो वेदितये परश्चापरमेव च ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २० ।

“प्रभूतस्त्रिककुडाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥”

ब्रह्मण आयुः । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२ ।

“एवमु ब्रह्मणो वर्षमेकं वर्षशतानु तत् ।

शतं हि तस्य वर्षाणां परमित्यभिधीयते ।

पञ्चाशद्विंशत्यवर्षैः परार्द्धमिति कीर्त्तयते ॥”)

परं, [म्] य, नियोगः । क्षेपः । इति मेदिनी ॥

परः, पुं, (पृ + अच् ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । ७ । ६७ ।

“इतः परानर्भकहार्थशस्त्रान्

वैदर्भैः ! पश्यानुमता मयासि ॥”)

ब्रह्मण आयुः । यथा,—

“कालसंख्यां समासेन पूर्वार्द्धद्वयकल्पिताम् ।

स एव स्यात् परः कालस्तदन्ते परिपूज्यते ॥

निजेन तस्य मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम् ।

तत् पराख्यं तद्वर्षं परार्द्धमभिधीयते ॥”

अपि च ।

“त्रीणि कल्पशतानि स्युस्तथा षष्टिर्द्विजोत्तमाः ।

ब्रह्मणः कथितं वर्षं पराख्यं तच्च तत् परम् ॥”

इति कौर्म्ये ५ अध्यायः ॥

(शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ६७ ।

“कपिलः कपिशः शुक्ल आयुश्चैव परोऽपरः ॥”)

परः, त्रि, श्रेष्ठः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३५५ ।

“परमोहनाय सुक्तो निष्करुणो

तरुणि ! तव कटाक्षोऽयम् ।

विशिख इव कलितकर्णः

प्रविशति हृदयं निःसरति ॥”)

अरिः । दूरः । अन्यः । उत्तरः । इति मेदिनी ॥ * ॥

न्यायमते द्रव्यगुणकर्मवृत्तिसत्ता । इयं व्यापक
जातिः । यथा,—

“सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परश्चापरमेव च ।

द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥

परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।

द्रव्यादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥

व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ८—६ ॥ * ॥

परान्नादिभक्षणादेः श्रौनाशकत्वं यथा,—

“परान्नञ्च परस्वञ्च परशय्या परस्त्रियः ।

परवेष्टनि वाससश्च शूद्रादपि हरिश्चैवम् ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥ * ॥

श्रेष्ठवाचकपरशब्दप्रयोगः । यथा,—

“अन्नदातुः शतगुणोऽभीष्टदैवः परः स्मृतः ।

गुरुस्तस्माच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥

परकी

परकी

विदग्धा द्विविधा । वाग्विदग्धा १ क्रियाविदग्धा
चेति २ । प्रथमा,—
“निविडतमतमालमस्त्रिवल्ली-
विचकिलरात्रिविराजितोपकण्ठे ।
पथिकसमुचितस्तवाद्यतीव्रे
सवितरि तत्र सरित्तटे निवासः ॥”
द्वितीया यथा,—
“दासाय भवननार्थे वदरीमपनेतुमादिशति ।
हेमन्ते हरिणाक्षी पयसि कुठारं विनिक्षि-
पति ॥” * ॥
तृतीया यथा,—
“यद्भूतं तद्भूतं यद्भूयात्तदपि वा भूयात् ।
यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनायासः ॥” *
कुलटा यथा,—
“एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्धन्ति
नाम्नोद्धराः
शैलाः शाद्वलसुद्वमन्ति न स्हजन्त्येते पुनर्नाय-
कान् ।
त्रैलोक्ये तरवः फलानि सुवते नैवारमन्ते जनान्
धातः । कातरमालपामि कुलटाहेतोस्त्वया किं
कामम् ॥”
अपि च ।
“पृथ्वी तावत्तिकोणा विपुलनदनदीग्रावरुद्धं
तदङ्गं
तस्यामेवास्ति शैलो विपिनमपि तथा चेन्न-
कासारकूपाः ।
लोकानामङ्गनारी रूडरूप जरसः कोऽपि
रोगी विवेकी
मिथ्यावादो ममायं सुखरसुखवरः पुञ्चली
पुञ्चलीति ॥” * ॥
अनुश्रयानां त्रिविधा ।
वर्त्तमानस्यानविघट्टनेन भाविस्थानाभावशङ्कया
स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थले भ्रमगमनादुमानेन प्रत्येकं
उदाहरणानि ।
“समुपागतवति चैत्रे निपतति पत्रे लवङ्गलति-
कायाः ।
सुडग्धः कपोलपाली शिव शिव तालीदलद्युतिं
लेभे ॥” * ॥
“निद्रालुकेकिमिथुनानि कपोतपोत-
याधूतनूतनमह्यैरुहपल्लवानि ।
तत्रापि तन्वि ! न वनानि कियन्ति सन्ति
खिद्यस्व न प्रियतमस्य गृहं प्रयाहि ॥
कर्णकल्पितरसालमञ्जरी-
पिञ्जरीकृतकपोलमण्डलः ।
निष्पतन्नयनवारिधारया
राधया मधुरिपुर्निरीक्ष्यते ॥” * ॥
सुदिता यथा,—
“गोष्ठेषु तिष्ठति पतिर्वधिरा ननन्दा
नेत्रद्वयस्य न च पाटवमस्ति यातुः ।
इत्थं निगद्य सुतनुः कुचकुम्भसौमिन्नि
रौमाच्चकुचकुसुदञ्चितमाततान् ॥” * ॥
कव्यका यथा,—

‘किञ्चित्कुञ्चितहारायष्टिसरलभूवल्लिसाचिस्मितं
प्रान्तभ्रान्तविलोचननुतिमुजा पर्यस्तकर्णोत्-
पलम् ।
अङ्गुल्या स्फुरदङ्गुलीयकरुचा कर्णस्य कण्डूयनं
कुन्वाणा वृषकन्यका सुकृतिनं सयाजमालो-
कते ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
परचेत्रं, क्षी, (परस्य चेत्रं पत्रादि ।) परपत्नी ।
(यथा, मनुः । ३ । १७५ ।
“तौ तु जातौ परचेत्रे प्राणिनौ प्रेक्ष चेह च ।
दत्तानि ह्ययकथानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥”)
परशरीरम् । परभूमिः । यथा,—
“वृषापेहि परचेत्रादायाति चेत्ररक्षकः ।”
इति चन्द्रालोकः ॥
(तथा च मनुः । ८ । ३४१ ।
“दिजोऽध्वगः क्षीयवृत्तिर्द्वावित्त्वं द्वे च मूलके ।
आददानः परचेत्रात्र दण्डं दातुमर्हति ॥”)
परग्रन्थिः, पुं, (परेण ग्रन्थिर्यत्र ।) पञ्चावधिः ।
अङ्गुलिपञ्च । इति हारावली ॥
परच्छन्दः, त्रि, (परस्य छन्दो यत्र ।) परा-
धीनः । इति हेमचन्द्रः ॥
परच्छिन्नं, क्षी, (परस्य चिदम् ।) परदोषः । यथा,
“नौचः सर्वपमात्राणि परच्छिन्नाणि पश्यति ।
आत्मनो विष्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
परजातः, त्रि, (परेण जातः । परपुत्रत्वात्तथा-
त्वम् ।) परैर्जातः । (पञ्चासीत्यम् ।)
परपोषितत्वात् । परस्माज्जातः । इत्यमरभरतः ॥
अन्येनोत्पन्नश्च ॥ (कोकिले पुं । एष हि काकेन
पुष्टो भवतीति प्रसिद्धिः ॥)
परजितः, त्रि, (परेण जितः ।) परपुष्टः । शत्रुणा
पराजितः । इति केचित् ॥
परञ्जः, पुं, (परं जयतीति । जि जये + बाहुलकात्
ङः ।) तैलयन्त्रम् । कुरिकाफलः । फेनः । इति
मेदिनी ॥
परञ्जनः, पुं, (परायाः पश्चिमस्या दिशो जनः
स्वामी । निपातनात् साधुः ।) वरुणः । इति
हेमचन्द्रः ॥
परञ्जयः, पुं, (परां पश्चिमां दिशं जयति स्वामि-
त्वेन । जि + अच् । सर्वनाम्नः वृत्तौ पुंवद्भावः
सुम् च ।) वरुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शत्रु-
जयकर्त्ता । परान् जयतीति खप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
परतन्त्रः, त्रि, (परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ।) परा-
धीनः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३।१।१५ ।
“परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
कर्मणां हि महाभाग ! सूक्ष्मं ह्येतदतीन्द्रियम् ॥”
परस्य तन्त्रं इति विग्रहे क्षी । परकीय-
शास्त्रम् । परं श्रेष्ठं तन्त्रमिति विग्रहे । उत्-
कृष्टशास्त्रम् । उत्तमपरिच्छेदम् ॥)
परत्रभीरुः, त्रि, (परत्र परलोकान्तरघटना-
विषये भीरुः ।) धार्मिकः । परकालभय-
शीलः । यथा,—

परदा

“परजभीनं धर्मिष्ठमुदयुक्तं क्रोधवर्जितम् ॥”
 (मिताचरायां काव्येयनः ॥

परत्वं, क्त्वा परस्य भावः । परता । न्यायमते तद्-
 द्विविधम् । दैशिकम् १ । तत्तु बहुतरस्य-
 संयोगज्ञानजन्यगुणः । कालिकम् २ तच्च बहु-
 तरकालान्तरितत्वज्ञानजन्यगुणः । एतद्वयं
 मूर्त्तपदार्थगुणः । दैशिकपरत्वस्यासमवायि-
 कारणं दिक्शरीरसंयोगः । कालपरत्वस्यासम-
 वायिकारणं कालपिण्डसंयोगः । ते अपेक्षा-
 बुद्धिजन्ये । तन्नाशनाशये च । यथा,—
 “परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
 दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम् ॥
 परत्वं सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
 अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितरीरितम् ॥
 तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
 दिवाकरपरिष्वन्दपूर्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥
 परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः ।
 अत्र त्वसमवायी तु संयोगः कालपिण्डयोः ॥
 अपेक्षा बुद्धिनाशञ्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

परदारः (परस्य दाराः ।) परभार्या । तद्वन्ने
 दोषो यथा, कर्मलोचनम् ॥

“परदाररताश्चैव परद्रव्यहराश्च ये ।
 अधोऽधो नरके यान्ति प्रीयन्ते यमकिङ्करैः ॥”
 “ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो यो रतः परयोषिति ।
 याति तस्यापूजितस्य रुष्टा लक्ष्मीर्गृहादपि ॥
 इहातिनिन्द्यः सर्वत्र नाधिकारी स्वकर्मसु ।
 परत्रैवान्वक्ष्ये च यावद्वर्षशतं वसेत् ॥
 अपि च ।

“किन्तुज्जपेन तपसा मौनेन च व्रतेन च ।
 सुरार्चनेन तीर्थेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ॥
 सर्वमायाकरुणश्च धर्ममार्गार्गलं वृणाम् ।
 व्यवधानञ्च तपसां दोषाणामाश्रमं परम् ॥
 कर्मबन्धनिबद्धानां निगडं कठिनं सुत ।
 प्रदीपरूपं कीटानां भीनानां वडिशं यथा ॥
 विषकुम्भं दुग्धसुखमारम्भे मधुरोपमम् ।
 परिणामे दुःखबीजं सोपानं नरकस्य च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३० । ६१
 अध्यायः ॥ * ॥

“यस्तु पाणिगृहीतो तां हित्वात्यां योषितं व्रजेत् ।
 अगम्यागमनं तद्धि सद्यो नरककारणम् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यागयोग्यव्रतादिकम् ।
 क्षैत्रतीर्थाटनं तस्मिन् वासो धर्मक्रियादिकम् ॥
 स्वाध्यायादि तपो दैवं पैत्रं कर्म वरानने ।
 यात्येतन्निष्कलं सर्वं परस्त्रीगमनानृणाम् ॥
 परदारभिमगनात् कोटि एकादशैव्रतम् ।
 अपरं किमु वक्तव्यं निष्कलं निरये स्थितिः ॥
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव ब्रवीमि ते ।
 परयोनौ पतन् विन्दुः कोटिपूजां विनाशयेत् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।

“व्याज्यं धर्मान्वितैर्नित्यं परदारोपसेवनम् ।

परप

नयन्ति परदारा हि नरकानेकविंशतिम् ॥
 सर्वेषामेव वर्णानामेष धर्मो ध्रुवोऽन्वकः ॥
 पुरा सुरपते ! देवर्षिरसितोऽव्ययः ।
 प्राह धर्मव्यवस्थानं खगेन्द्रायास्त्वया हि ।
 तस्मात् सुदूरतो वर्जेत् परदारान् विचक्षणः ।
 नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥”

इति वामने ६३ अध्यायः ॥

परदुःखं, स्त्री, (परेषां दुःखम् ।) अव्यजनपीडा ।
 यथा,—

“व्यात्मात्मसुखभोगेच्छां सर्वसत्त्वसुखेष्विणः ।
 भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥
 परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि ।
 नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

परदेवी, [न] त्रि, (परेभ्योदेव्येति । पर + द्विष् +
 णिनिः ।) विदूषकः । परदेष्टा । इति शब्द-
 माला ॥

परध्यानं, स्त्री, (परं श्रेष्ठं ध्यानम् ।) ध्यान-
 विशेषः । यथा,—

“ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ॥
 यत्तद्व्यानं परं श्रेष्ठं सुनिभिर्धानचिन्तकैः ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

(परस्य ब्रह्मणोऽध्यानं यदुवा परं ब्रह्मविषयकं-
 ध्यानमिति । ब्रह्मचिन्तनम् ॥ परेषां ध्यानमिति-
 विग्रहे । परानिष्टचिन्तनम् ॥)

परन्तपः, त्रि, (परान् शत्रून् तापयतीति । तप
 सन्तापे “द्विषतुपरयोस्तापः ।” ३ । २ । ३६ ।
 इति खच् । “खचि द्विषः ।” ६ । ४ । ६४ ।
 इति उपधाया द्विषस्ततो सुम् ।) परतापी ।
 (यथा, भट्टिः । १ । १ ।)

“अभूद्रूपो विबुधसखः परन्तपः

श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ॥”)

(जितेन्द्रियः । इति चिन्तामणिः ॥ तामस-
 मनोः पुत्तमेदः । यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।

“दुतिस्तपस्यः सुतपास्तपोऽलस्तपोऽशनः ।

तपोरतिरकल्माषस्तन्वौधन्वी परन्तपः ।

तामसस्य मनोरेते दशपुत्रा महाबलाः ॥”

नृपविशेषः । असौ हि मगधेश्वरः । यदुक्तं
 रघौ । ६ । २१ ।

“असौ शरण्यः शरण्योन्मुखाना-

मगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा धनारज्जनलज्जवर्णः

परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥”)

परपदं, स्त्री, (परं श्रेष्ठं पदम् ।) श्रेष्ठस्थानम् ।
 सुक्तिः । यथा,—

“कल्याणानां निदानं कलिमलमथनं जीवनं

सज्जनानां

पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थि-

तस्य ॥”

इति महानाटकम् ॥

(परस्य परेषां वा पदं स्थानमिति विग्रहे-
 परराष्ट्रम् ॥)

परपू

परपाकनिवृत्तः पुं, (परार्थात् पाकात् निवृत्तः ।)
 परोद्देश्यकपाकरहितः । पञ्चयज्ञकर्त्ता । यथा,—
 “गृहीत्वानिं समारोप्य पञ्चयज्ञान् निर्वपेत् ।
 परपाकनिवृत्तोऽसौ सुनिभिः परिकीर्तितः ॥”

इति मिताचरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

परपाकरतः, पुं, (परस्य पाके रतः ।) परपाक-
 रुचिः । प्रातः पञ्चयज्ञान्निर्वृत्य परान्नभोजी ।
 यथा,—मिताचरायां प्रायश्चित्ताध्याये ।

“पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति ।

सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥” * ॥

परपाकनिवृत्तपरपाकरतयोरन्नभोजने दोषो
 यथा,—

“परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपचस्य च भुक्तान्नं द्विजचान्द्रायणचरेत् ॥”

इति मिताचरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

परपिण्डादः, त्रि, (परस्य पिण्डं अन्नादिकं अतीति ।
 अदू लौ भक्षणे + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति
 अण् ।) परान्नोपजीवी । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

परपुरुषः, पुं, (परः श्रेष्ठः पुरुषः ।) विष्णुः । इति
 त्रिकाखण्डेषः ॥ (परोऽन्यः पुरुषः ।) अन्यपुमान् ।

उपनायकः । यथा,—

“राजन् जीवावधानं कुरु शृणु निश्चितं प्रेय-
 सीनां कुचेष्टा
 एका ते कीर्तिकान्ता जगदटनपरा विश्वभोग्या-
 परा श्रीः ।

या वा पाण्यौ गृहीता विधिवदसिलता शुद्ध-
 धारेति मत्वा

सोत्कण्ठं सापि नित्यं परपुरुषशतं मारभावा-
 दुपैति ॥”

इति कर्णाटराजम्पति कालिदासः ॥

परपुष्टः, पुं, (परेण काकेन पुष्टः पालितः । डिभ-
 स्फोटनाक्षमया कोकिलया हि नीडस्थं
 काकडिभ्रमपसार्य स्वडिभे तत्र स्थापिते काक्या
 निजडिखबुद्ध्या तत्परिपाल्यते इति प्रसिद्धेरस्य
 तथात्वम् ।) कोकिलः । इति मेदिनी ॥ परेण
 पोषिते त्रि । इति धरणिः ॥

परपुष्टमहोत्सवः, पुं, (परपुष्टानां कोकिलानां
 महोत्सवो यत्र । आम्नसकुलोद्गमे हि कोकि-
 लानां आगन्धो जायते ।) आम्नः । इति शब्द-
 माला ॥

परपुष्टा, स्त्री, (परेण परपुरुषेण पुष्टा पालिता ।)
 वैश्या । इति मेदिनी ॥ पराश्रया । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ परसाङ्गा इति भाषा ॥

परपूर्वा, स्त्री, परोऽन्यः पूर्वो भर्ता यस्याः सा
 पत्यन्तरग्रहणतः प्रायश्चित्तेन गृहीतासीदित्यर्थः ।
 अस्या लक्षणं यथा, मानवे ५ अध्यायः ॥

“पतिं हित्वापञ्चदशं स्वमुत्तुङ्गं या निवेदयेत् ।

निन्द्यैव सा भवेत्क्षोभे परपूर्वैति चोच्यते ॥”

अस्याः प्रकारो यथा,—

“परपूर्वाः स्त्रियस्त्वयाः रूप भोक्ता यथाक्रमम् ।
 पुनर्भक्तिविधा तासां स्त्रीरिणी तु चतुर्विधा ॥”

इति मिताचरायां नारदः ॥

परम्

परप्रतिनमा, [ऋ] पुं, (प्रतिनमः परः परप्रपौत्रः) अन्तरः ।) वृद्धप्रपौत्रः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

परभागः, पुं, (परस्य अष्टस्य भागः ।) गुणोत्कर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ५।७० ॥

“आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे

लीलास्मितं सदृशनाच्चिरिव त्वदीयम् ॥”)

सुसम्पत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शेषांश्च ॥

परभुक्ता, स्त्री, (परेण परपुरुषेण भुक्ता ।) अन्यपुरुषसम्भोगविशिष्टा । यथा,—

“परभुक्ताश्च कान्ताश्च यो मुहुक्ते स नरः ॥

स पच्यते कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

न सा देवे न सा पैत्रे पाकाहं पापसंयुता ।

तस्या आलिङ्गने भर्ता भयश्चैस्तेजसा हतः ॥

देवताः पितरस्तस्य हवदाने च तर्पणे ।

सुखिनो न भवन्त्येवमित्याह कमलोद्भवः ॥

तस्माद्यत्नेन भार्याश्च रक्षणं कुरुते सुधीः ।

अन्यथा पापिनीभर्ता निश्चितं नरकं व्रजेत् ॥

पदे पदे सावधानः कान्तां रक्षति पण्डितः ।

न प्रतीतिस्थली योषा दोषाणाश्च करण्डिका ॥

कलत्रं पाकपात्रश्च सदा रक्षितुमर्हति ।

परस्पर्शादशुद्धाश्च शुद्धां स्वस्पर्शने सदा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ॥*

अन्वेन भक्षिते चि ॥

परभृत, पुं, (परान् कोकिलान् विभर्त्तते । उ-

भृजलि भृतिपुष्टौ + कृप् । परेषां भृदिति

केचित् ।) काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥

(परजनपोषके, चि । यथा, भागवते । २ । २ । ५ ।

“चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां

नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुच्यन् ॥”)

परभृतः, पुं, (परेण काकेन भृतः पुष्टः ।) कोकिलः ।

इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ (यथा, मृच्छकटिके ।

“परभृत इव नोडे रक्षितो वायसीभिः ॥”

स्त्रियां टाप् । यथा, रघौ । ६ । ४७ ।

“परभृताभिरितीव निवेदिते

स्मरमते रमते स्र वधूजनः ॥”

तथाच कुमारे । ६ । २ ।

“चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥”

अत्र मञ्जिनाथः । “परभृतया कोकिलया

उन्मुखी सुखरा । परभृतेति क्रियाशब्दविव-

क्षायां ‘जातेरस्त्री’ इति डीप् प्रत्ययो न भवति ।

अथवा भृङ्गरणं सम्पदादित्वात् कृप् । परैः

भृत्यस्यास्तथा परभृता इति आसेन आख्यातम् ।

पदमञ्जरीकारस्तु परैः भ्रियते इति कर्मणि

कृपिमाह ॥”) परपोषिते चि ॥

परम्, अ, (पृ पूतर्त्त + अम् ।) निधोगः । क्षेपः । इति

मेदिनी ॥ प्रश्नात् ॥ (कित्त्वर्थे । यथा, पञ्चतन्त्रे ।

“तेषां सर्वे शास्त्रपाशगाः परं बुद्धिरहिताः ॥”

अधिकम् । यथा, रघुः । १ । १७ ।

“देखामात्रमपि च्छुसादामनोर्वर्त्मनः परम् ॥”

अनन्तरम् । यथा, तत्रैव । १ । ६६ ।

“नूनं मतः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ॥”)

परम

परम, अ, अतुज्ञा । इति मेदिनी ॥ हँ इति भाषा । तथा च । ओमेवं परमं मते । इत्यमरः । ३ । ४ । १२ ॥ चीणि मते अतुमतौ । ओं कुरु ओमित्युक्तवतः । एवं वाङ् एवं यदाह भगवान् । परमन्ते आवसं ममेदं परमम् । त्रयं प्रकारेऽपि । इति भरतः ॥

परमः, त्रि, (परं उत्कृष्टं मातीति । “आतो-

ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ४ । इति कः ।) परः ।

उत्कृष्टः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ६ । ३१६ ।

“सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं देवतं हि तत् ॥”)

प्रधानम् । (यथा, मनुः । ६ । ६६ ।

“एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽसृष्टः ॥”)

आद्यः । ओङ्कारः । इति विश्वः ॥ (यथा, कुमारे । ६ । ३५ ।

“ततः परममित्युक्ता प्रतस्थे सुनिमग्नलम् ॥”)

अग्रेसरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः ।

यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५१ ।

मन्त्रवित् परमोमन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥”)

परमगतिः, स्त्री, (परमा गतिः ।) मुक्तिः । मोक्ष-

हेतौ चि । यथा । गुणातीतोऽपीशस्त्रिगुणसच्चि-

वस्त्वेत्यर्थः । अर्चयितुं शक्यः । इति स्थितिः । विलयकर्माणि

कुरुते । कृपापारावारः परमगतिरेव त्रिजगतां

नमस्तस्मै कस्मैचिदमितमहिम्ने पुरभिदे ॥ इति

मङ्गलवादः ॥ तस्या लक्षणं यथा,—

“यां विप्राः सर्वतः शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः ।

गतिं गच्छन्ति सन्तुष्टास्तमाहुः परमां गतिम् ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

परमगवः, पुं, स्त्री, परमश्वासौ गौश्चेति श्रेष्ठगौः ।

परमपदः, पुं, स्त्री, (पदते ज्ञानिभिः प्राप्यते इति

पदम् । ततः कर्मधारयः ।) श्रेष्ठस्थानम् । पर-

देवताचरणः । यथा । स्वपुष्पैराकीर्णं कुसुम-

धनुषो मन्दिरमहो पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि

जपति भक्तस्तव मनुम् । स गन्धर्वश्रेणीपति-

रपि कवित्परमदत्तनदीनदीनः पथ्यन्ते परमपद-

लीनः प्रभवति ॥ इति कर्पूराख्यस्तोत्रम् ॥

परमब्रह्म, [न्] स्त्री, (परमं ब्रह्म ।) परमेश्वरः ।

नारायणः । यथा ।

सत्यतपा उवाच ।

“यदेतत् परमं ब्रह्म त्वया प्रोक्तं महामुने ! ।

तस्य रूपं न जानन्ति योगिनोऽपि महात्मनः ॥

अनामगोचरहितममूर्तं मूर्तिवर्जितम् ।

कथं तज्ज्ञायते ब्रह्म संज्ञानामविवर्जितम् ॥

तत्तस्य संज्ञां कथय येन जानाम्यहं गुरो ! ॥”

दुर्वासा उवाच ।

“यदेतत् परमं ब्रह्म वेदवादेषु पठ्यते ।

स देवः पुण्डरीकाक्षः स्वयं नारायणः परः ॥

स यज्ञैर्विधैरिष्टैर्दानैर्देतैश्च सत्तम ! ।

प्राप्यते परमो देवः स्वयं नारायणो हरिः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

परमर्षिः, पुं, (परमश्वासौ ऋषिश्चेति ।) अस्य

युत्पत्तिर्यथा,—

“ऋषिर्हिंसागतौ धातुर्विदासत्यतपःश्रुतैः ।

परम

एष सन्नचयो यस्मात् ब्रह्मणश्च ततस्त्वृषिः ॥
विवृत्तिसमकालान्तु बुद्ध्या चत्किर्त्तृषिस्त्वयम् ।
ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥
गत्वर्थाद्वृषतेर्धातोर्नामानि वृत्तिकारणम् ।
यस्मादेव स्वयं भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥”

इति मातृख्ये १२० अध्यायः ॥

मैलादिऋषिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वेदव्यासो हि परमर्षिः । यथा, महाभारते ।

१ । १ । १७ ।

“देवायनेन यत् प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा ॥”)

परमस्वधर्मा, [न्] त्रि, परमस्वो धर्मो यस्य ।

इति कर्मधारयपूर्वपदबहुव्रीहौ सिद्धान्त-

कौमुदी ॥

परमहंसः, पुं, (परमः श्रेष्ठः हंसः सोऽहं आत्मा

यस्य ।) सन्न्यासिविशेषः । अस्य लक्षणं यथा ।

जातरूपवेरो निर्द्वन्द्वो निराग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे

सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं

यथोक्तकाले भैक्षमाचरन् लाभालाभौ समौ

कृत्वा शून्यागारदेवमृच्छत्तन्मूढवस्त्रीकृच्छमूल-

कुलालशालाभिहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दर-

कोटरनिकरस्थण्डिलेध्वनिकेतवासी निप्रयत्नो

निर्ममः शुक्लध्यानपरायणः अध्यात्मनिष्ठः शुभा-

शुभकर्मनिर्मुलनाय सत्त्वसेन देहत्यागं करोति

यः स एव परमहंसो नामेति जीवन्मुक्तिविवेकः ॥

(अयं हि चतुर्विधावधूतेषु श्रेष्ठः । यदुक्तं

महानिर्वाणतन्त्रे ।

“चतुर्णामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते ।

चयोऽन्ये भोगयोगाद्या सुक्ताः सर्वे शिवोपमाः ॥”

परमहंसेन हि यज्ञोपवीतादिचिह्नानि परि-

त्यज्य कौपीनादिकं धारणीयम् । यदुक्तं सूत-

संहितायां ज्ञानयोगे ।

“परमहंसस्त्रिदण्डश्च रज्जुं गोवालमिश्रितम् ।

शिक्यं जलपवित्रञ्च पवित्रञ्च कमण्डलुम् ॥

पक्षिणीमजिनं सूचीं चतुर्मुखिनीं कृपाणिकाम् ।

शिखां यज्ञोपवीतञ्च नित्यकर्म परित्यजेत् ॥

कौपीनं क्रादनं वस्त्रं कन्यां शीतनिवारिकाम् ।

योगपट्टं वह्निर्वस्त्रं पादुकां कृचमद्भुतम् ॥

अक्षमालाञ्च गृह्णीयात् वैश्वं दण्डमब्रह्मम् ।

अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः कुर्यादुद्भूतं सुदा ॥

आमिति च त्रिभिः प्रोच्य परमहंसस्त्रिपुण्ड्रकम् ॥”

अविदुषा परमहंसेन एकदण्डेन भाव्यम् ।

विदुषा तु दण्डादिकं किमपि न धारणीयम् ॥

यदुक्तं निर्णयसिन्धौ । “परमहंसस्यैकदण्ड एव

सोऽप्यविदुषः । विदुषान्तु सोऽपि नास्ति ।

न दण्डेन शिखां नाच्छादनं धरति परमहंसः ॥”

परमहंसास्तु केवलं प्रणवजपतत्परा एव

भवन्ति । यदुक्तं सूतसंहितायाम् ।

“प्रणवाद्यास्त्रयोवेदाः प्रणवे पथ्यवस्थिताः ।

तस्मात् प्रणवमेवैकं परमहंसः कदा जपेत् ॥

विविक्तदृष्टमाश्रित्य सुखासीनः समाहितः ।

यथाशक्ति समाधिस्थो भवेत् रुद्धासिनां वरः ॥”

परमहंसास्तु “तत्त्वमसि” इत्यादि महावाक्या-

परमा

लम्बनेन आत्मज्ञानानुशीलिनो भवन्ति “सोऽहं” शिवोऽहं” इत्यादि वदन्तस्त्वज्ञानावलम्बनस्य परिचयं प्रयच्छन्ति च । एषामध्यक्षो हि स्वामीत्याख्यया प्रसिद्धः । एते हि तीर्थभ्रमर-निपुणास्तीर्थस्थानस्थाश्च । मतस्य परमहंसस्य शरीरं भूमौ निखातत्वम् । यदुक्तं वायु-संहितायाम् ।

“नृते न दहनं कार्यं परमहंसस्य सर्वदा ।
कर्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥”
परमहंसस्तु दण्डिपरमहंसावधूतपरमहंसभेदेन द्विविधः । ये तु दण्डं परित्यज्य पारमहंस्य-व्रतावलम्बनं कुर्वन्ति ते दण्डिपरमहंसाः । ये चावधूतवृत्तानुष्ठानेन परमहंसास्ते एवा-वधूतपरमहंसाः । परं सर्वे एव प्रणवोपासकाः इति ॥ * ॥

शुक्तयजुर्वेदगत उपनिषद्विषेयः । इति मुक्ति कोपनिषत् ॥)

परमाणुः, पुं, (परमः सर्वचरमकोऽणुः ।)

पृथिव्यादिभूतचतुष्टयानां द्रव्यकानामवयवः । स च नित्यः निरवयवः ततः किमपि सूक्ष्मं नास्ति । यथा,—

“नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ।
अनित्या तु तद्व्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ॥”

पारिमाण्यनामकतत्परिमाणु न कस्यापि कारणम् । यथा,

“पारिमाण्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥”

जलादिपरमाणुरूपस्य नित्यत्वम् । पार्थिवपर-माणुरूपस्यानित्यत्वम् । पार्थिवपरमाणुरूप-स्यानित्यत्वम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ॥

“जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेतुकम् ।”

तेरेव परमाणुभिरादुपादानेर्द्रव्यकचसरेखादि-क्रमेण स्थूलचित्तिजलतेजोमरुतः सृजति परमे-श्वरः । यथा आयोजनं परमाणुकर्म तथा च सर्गादिकालीनं द्रव्यकार्मकपरमाणुकर्म

यत्रजन्यं प्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यं वा कर्मत्वात् अस्मदादिशरीरकर्मवत् इति कुसुमाञ्जलिः ॥

प्रलयेऽतिसूक्ष्मस्थूलनाशानन्तरं परमाणुक्रिया-विभागपूर्वसंयोगनाशादिक्रमेण द्रव्यकनाशा-त्तिष्ठन्ति परमाणव एवेति । यथा,—

“दोषयुमानास्तिष्ठन्ति प्रलये परमाणवः ।”

इति प्राचीनकारिका ॥

तस्य महत्त्वाभावादतीन्द्रियत्वम् । यथा । महत्त्वं षड्विधे हेतुरिति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

कालविशेषः । यथा, श्रीभागवते ३।१।१४-५॥

“स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् ।

सतो विशेषभुग् यस्तु कालः स परमो महान् ॥

अणुर्वा परमाणु स्यात्तसरेणुस्त्वयः स्मृतः ।

जालार्करश्मवगतः खमेवानुपतन्नगात् ॥”

अस्यार्थः । एतदेव प्रपञ्चयति स इत्यादिना ।

सतः प्रपञ्चस्य परमाणुतां परमाणवस्थां यो

भुङ्क्ते स कालः परमाणुः तस्यैवाविशेषं

साकल्यं यो भुङ्क्ते स परममहान् । अयमर्थः

परमा

ग्रहर्चताराचक्रस्य इत्यादिना यत् सूर्यपर्यटनं वक्ष्यति तत्र सूर्यो यावता परमाणुदेशमतिक्रामति तावान् कालः परमाणुः । यावता च द्वादशराश्यात्मकं सर्वं सुवनकोषमतिक्रामति स परममहान् संवत्सरात्मकः तस्यैवावृत्तग युगमन्वन्तरादिक्रमेण दिपरार्धान्तत्वमिति । तथा च पञ्चमे सूर्यगत्यैव कालादिविभागं वक्ष्यति । ५। इदानीं द्रव्यकादिलक्षणपूर्वकं मध्यमकालावस्थां कथयति द्वौ परमाणू अणुः स्यात् त्रयोऽणव-स्त्वसरेणुः स तु प्रत्यक्ष इत्याह जालार्कैति गवाक्षप्रविष्टैर्कारश्मिष्ववगतः कोऽसौ योऽतिलघुत्वेन खमेवानुपतन् अगात् गतः । न गामिति पाठे खमेवानुपतन्नवगतः न तु गां पृथ्वीम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

परमाण्वङ्गकः, पुं, (परमाणुरङ्गं यस्य । कप् ।)

विष्णुः । इति शब्दमाला ॥

परमात्मा, [न] पुं, (परमः केवलः आत्मा ।)

परं ब्रह्म । तत्पठ्यायः । आपोष्योतिः २

चिदात्मा ३ । यथा,—

“परमात्मा परं ब्रह्म निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

कारणं कारणानाञ्च श्रीकृष्णो भगवान् स्वयम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १५ ।

“पूतात्मा परमात्मा च सुक्तानां परमा गतिः ॥”

महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३७ ।

“प्रीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानपृक् ॥”

परमादितः, पुं, (परमः अदितः दैतवर्जितः ।)

विष्णुः । यथा,—

“नमस्ते ज्ञानसद्भाव नमस्ते ज्ञानदायक ।

नमस्ते परमादित नमस्ते पुरुषोत्तम ! ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

परमान्नं, क्ली, देवपित्रन्नत्वात् परमसुतकष्टमन्नम् ।

परमाणुसुतकष्टानां देवादीनामन्नमिति वा ।

इति भरतः ॥ तत्पठ्यायः । पायसः २ । इत्य-

मरः । २ । ७ । २४ ॥ चीरिका ३ । तस्य

पाकप्रकारो यथा,—

“शुद्धेर्द्धपके दुग्धे तु घृताक्तांस्तखलान् क्षिपेत् ।

ते सिद्धाः चीरिका स्याता सा सिताव्ययुतो-

त्तमा ॥”

अस्य गुणाः ।

“चीरिका दुर्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरुः ।

विष्टभिनी हरेत् पित्तरक्तपित्तामिमामृतान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

परमायुः, [स्] क्ली, (परमं आयुः ।) जीवित-

कालः । यथा,—

“शतं वर्षाणि विंशत्या निशाभिः पञ्चभिः सह ।

परमायुरिदं प्रोक्तं नराणां करिणामिह ॥

अब्दा द्वाविंशदशानां शुनां द्वादशवत्सराः ।

पञ्चविंशतिवर्षाणि खरस्य करभस्य च ॥

चतुर्विंशतिरब्दानां वृषस्य महिषस्य च ।

ऋगशूकरवस्तादिपशूनां षड्दशान्विताः ॥”

इति शब्दमाला ॥ * ॥

परमा

अथायुरानयनम् ।

“अज्ञानादायुषः सर्वं विफलं कीर्तितश्च यत् ।

तस्मादानयनं तस्य स्फुटार्थमभिधीयते ॥

नीचान्तरस्य खेटस्य भागस्तुङ्गगुणो भवेत् ।

चेष्टा केन्द्रस्तु चेत् षड्भादधिकं चक्रशोधितम् ॥

नान्यथा तस्य भागादि चेष्टा गुणक उच्यते ।

गुणश्चेत् षष्टिः तो न्यूनं तदा द्वापत्रं सखा-

नलः ३० ॥

एवं तुङ्गगुणश्चेष्टा गुणो यत् स्यात् तयोर्वधात् ।

मूलं कलादिकं तत् स्याद्गुणकस्फुट उच्यते ॥

अथाश्रयगुणं वक्ष्ये चेष्टादिसप्तवर्गजम् ।

वर्गं चेष्टादिके खर्चे ग्राह्यस्त्रिंशत् ३० कलागुणः ॥

अधिमित्रगृहे तत्त्वम् २५ मित्रे विचित्रं प्रजातयः ।

२१ । ४० ।

समे पञ्चदश ग्राह्याः शत्रौ खत्रं प्रकीरगाः ८२०

पञ्चात्यरौ ५ तदैक्यं यत् चेत्तुल्यगुणयुक् पुनः ।

खर्चे वर्गोत्तमे खांशे खत्रं प्रोक्षे स्यादयं गुणः ॥

अधीष्टर्चे युगांशोनस्त्रं प्रोक्षो मित्रवैश्वमिनि ।

समे द्वापत्रो रिपौ चप्राप्तो युगांशुस्त्वतिश्रुमे ॥

एवं स्यादाश्रयगुणो विशेषो यः स उच्यते ।

खत्रं प्रोक्षकः खांशको वा वर्गोत्तमगतोऽपि वा ॥

यदि स्यादधिमित्रर्चे तदा तत्राश्रये गुणे ।

गजनेत्रे समुद्राक्षौ २८३४ कलायां मिश्रयेद्बुधः ।

एवं मित्रगृहे तद्बुधपुंस्त्रिंशद्विमिश्रयेत् १६।३० ।

शत्रुचेत्रे तु षड्लिप्तां कुनेत्रविकलां त्यजेत् ॥ २१

अधिप्रोक्षे वाणस्त्राक्षौ ५ । ४३ लिप्तादिकं

त्यजेत् ।

आश्रयस्य गुणस्यास्य वधः स्फुटगुणस्य यः ॥

तन्मूलं कर्मयोग्यः स्याद्गुण आयुर्विधौ स्मृतः ।

खेटानाञ्च तनोर्भागाः खाञ्चि ४० शिष्टाः कली-

कताः ॥

पुनः शून्यरसा ६० भ्यस्ताः क्रमात् स्यादायुषः

पलम् ।

जन्मलग्नं ग्रहेणोनं न्यूनं चक्रार्द्धतो यदि ॥

तत्कला स्यात्तदाहारो नायं षड्भाधिके विधिः ।

खखट्या १८०० खखाङ्गेन ६०० गुणितं पल-

मायुषः ॥

क्रमतः पापसौम्यानां हारामं शोधनं भवेत् ।

खखट्यूनहारश्चेद्धारो हारदलं क्रमात् ॥

आयुः पलं शून्याभं घृताभा शोधनं तथा ।

आयुः पलं शोधनोनमेवं चक्रार्द्धशोधनम् ॥

चक्रार्द्धशोधने त्वेकराशौ द्वादिग्रहे सति ।

एकस्याधिकवीर्यस्य हानिं सत्यः प्रभासते ॥

आयुः पलं हतं स्त्रीयैर्गुणैर्योग्यैः कलादिभिः ।

षष्ट्यापम् ६० तत् पुनः सूर्यसहस्राभाः १२०००

समादयः ।

तनोरायुः पलं सूर्यः सहस्राभाः समादयः ।

चेह्नं बलवद्दुष्या राशितुल्याः समास्तथा ॥

द्वादशाहृतभागादौर्दिनादौचापि संयुताः ।

एवं सूर्यादिलग्नानामंशायुः प्रस्फुटं भवेत् ॥

सूचान्तरितखेटस्य कला आयुः पलं भवेत् ।

तत्रैव षड्भः कलान्यूनं तदा तां द्विगुणाच्युतम् ॥

अथवा ।

“सुनीचान्तरितः खेटः सवड्भः सकलीकृतः ।
आयुःपलमिदं प्राज्ञैर्ज्ञेयं पैख्वादिकत्रये ॥
चंग्रशोनं शत्रुभक्ष्यस्य विनारमायुषः पलम् ।
अस्तगस्य द्विभागोनं हित्वा शुरुशनेश्चरौ ॥
एकस्य यदि खेटस्य चंग्रशार्द्धहानिसम्भवः ।
अधिकैका तदा हानिः कर्तव्या च विपश्चिता ॥
चक्रार्द्धशोधनं कार्यं पूर्ववत् सति सम्भवे ।
एवमायुःपलं पैखे जीवः प्रोक्ते निसर्गजे ॥
पैखं यथागतं सौरैर्मानोर्विशंशवर्जितम् ।
चन्द्रस्य वेदभागाष्टं भृगोऽर्धं विशंशसंयुतम् ॥
कुजगुर्वर्धुगंशोनं त्रस्यार्द्धं तत् शरांशयुक् ।
आयुःपलं निसर्गाख्ये रविकयोर्धथागतम् ॥
दशांशोनदलं त्रस्य जीवस्य विदुःशंशकम् ।
दशांशं भूमिपुत्रस्य विंशत्यंशं निशापतेः ॥
दशमं श्रुतिभिर्भक्तं शनेरायुःपलं भवेत् ।
जीवोक्तं सप्तभागोनं सर्वेषामायुषः पलम् ॥
आयुःपलस्य खाभाष्टदिग्भागेन १०००० समा-

युतम् ।
इत्यमायुःपलं खाष्टदशाष्टम् १०००० स्यात् समा-

दिकम् ॥
पैखनैसर्गजीवोक्ते भवेदायुः खगामिनाम् ।”

अथवा ।
“रवेरायुःपलं चग्राप्तं विनखांशं दिनादिकम् ।
पैखमायुर्भवेदिन्दोर्वाणप्रम ५ द्वादशोऽर्धं हृतम् ।
कुजगुर्वर्धुगे नामं बुधस्य पञ्चभिर्हृतम् ।
कवेः शैल ७ हतं विंशत्याप्तं २० सौरैर्गणोद्धृतम् ।
विधोरायुःपलं लब्धं खरसैः स्यादिनादिकम् ॥
निसर्गे शशिपुत्रस्य ३ रामप्रं खयमोद्धृतम् ।
रविकयोर्गुणेनाप्तं कुजस्य खगुणोद्धृतम् ॥
गुरोस्त्रिंशं खचन्द्राप्तं १० शनेस्तर्का ६ शतो-

लितम् ॥”
अथवा ।
“आयुःपलमिनादीनां खाब्धिषष्ठाग ८६४०

भागयुक् ।
द्विभं सप्ताप्तमायुः स्यादिनादं जीवभाषितम् ॥
विराशिलगविकला खखखाकै १२००० हतातनोः ।
तदंशकसमं ज्ञेयमायुः पैख्वादिकत्रये ॥
अंशतुल्यं तनोरायुर्दन्ति बहवो बुधाः ।
केचिद्राशिसमं केचित्तस्य यस्याधिपो बली ॥
लघुस्फुटस्य लिप्ताभिर्हन्त्यादायुर्दुर्चारिणाम् ।
प्रत्येकं चन्द्रलिप्ताभि २१६००० भजेद्वर्षाधिकं

भवेत् ॥
अनेन हीनस्वस्वायुर्लगे पापग्रहे सति ।
इष्टे तु सौम्यवेदेन तस्यार्द्धेन नदा विद्युक् ॥
आखानसुत्पलस्यैव दृष्टज्जातकभाषितम् ।
केचित् प्रातुर्लगराशिं त्यक्त्वा लिप्तादिका क्रिया ॥
अथ्ये लघुस्यपापस्य भावोत्पलताडितम् ।
पुराप्तं शोभमायुर्गत् तत्पट्याप्तं विप्रोद्येत् ॥
तत्रापि लगे पापौ चेत् बलिष्ठस्य फलेन तत् ।
लास्ये पुष्टफलेनैव क्रिया कार्या विचक्षणैः ॥
प्राप्तं लगे लगे न कर्तव्या त्वयि क्रिया ।

अंशायुषि न कार्येवं हानिः प्राज्ञैः कथञ्चन ॥
लग्नस्य वीर्यादंशोत्थं पैखं भानोर्बलाधिकात् ।
निसर्गोऽयं विधोर्बोर्वादायुः साध्यं विचक्षणैः ॥
त्रयश्चेद्वलहीनाः स्युर्जोवोक्तं साधयेत्तदा ।
लगेहीर्लग्नमान्वास्व सूर्येन्दोः समवीर्ययोः ॥
तदायुषो यदेक्यार्द्धं तदुक्तं श्रीधरादिभिः ।
नाच्चत्रसावनादायुः पृथक्शून्यनगांशकैः ॥
साष्टसूर्यांशकैः २८ हर्षेण सौरं वर्षादिकं भवेत् ॥
पथ्याशिनः सधर्मा ये सच्छीलाष्टा जितेन्द्रियाः ।
गुरुदेवद्विजे भक्तास्तेषामेवायुरीरितम् ॥
ये पापा लुब्धकपणा देवब्राह्मणनिन्दकाः ।
बन्धुगुर्वङ्गनासक्तास्तेषां मृत्युरकालजः ॥”

इति तोषयामायुर्दयाध्यायः ॥
परमायुषः, पुं, (परमं आयुर्वस्य । एषोदरादि-
त्वादच् । दीर्घकालजीवित्वादस्य तथात्वम् ।)
असनदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परमार्थः, पुं, (परमः श्रेष्ठः अर्थः ।) उत्कृष्ट-
वस्तु । यथार्थः । यथा,—
“प्रपञ्चो यदि वर्त्तते निवर्त्तते न संशयः ।
मायामात्रमिदं दैतमद्वैतं परमार्थतः ॥”
इति माण्डूक्यवार्तिकम् ॥
(तथा च कुमारे । ५ । ७५ ।

”उवाच चैनं परमार्थतो हरं
न वेत्सि नूनं यत एवमात्य माम् ॥”
परमः सुखः अर्थः प्रयोजनमिति विग्रहे ।
मोक्षः । सुखम् । सुखभोगः दुःखाभावः ॥ इति
न्यायदर्शनम् ॥)

परमार्हतः, पुं, (परमः अर्हन् देवता उपास्यतया
अस्थस्य । परमार्हन् + अच् ।) जैनराजर्षि-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

परमदुःखः, पुं, परमो मृत्युरस्य । (रोगादिना
मृत्योरभावात् अस्य तथात्वम् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

परमेश्वरः, पुं, (परमश्चासौ ईश्वरश्चेति ।) शिवः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, महालिङ्गाचनतन्त्रे
शिवशतनाम प्रकरणे,—

“सहसारे महापद्मे त्रिकोणनिलयान्तरे ।
विन्दुरूपे महेशानि ! परमेश्वर ईरितः ॥”)
विष्णुः । यथा,—
“इदन्तु द्वादशं प्रोक्तं पत्रं वै केशवस्य हि ।
द्वादशारं तथा चक्रं यन्नाभिदिभुजं तथा ॥
त्रिव्यूहन्वेकस्मृतिंश्च तथोक्तः परमेश्वरः ।”
इति वामने ५८ अध्यायः ॥

(स्त्रियां डीप् । दुर्गा । यथा,—
देवीभागवते । ७ । ३० । ७० ।

“देवकी मथुरायान् पाताले परमेश्वरी ॥”)
परमेष्ठिनी, स्त्री (परमेष्ठिन् + डीप् ।) ब्राह्मी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वामनहाटी इति भाषा ॥
परमेष्ठिनः शक्तिश्च ॥

परमेष्ठौ, [न] पुं, (परमे श्योश्चिदाकाशे ब्रह्म-
पदं वा तिष्ठतीति । स्यागति निवृत्तौ “परमे
कित् ।” उणां । ४ । १० । इति इतिः स च

कित् । “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञा-
याम् ।” ६ । ३ । ६ । इत्यलुक् “स्यास्यिन्
स्थणाम् । इति षत्वम् । परमे स्थानेऽनावृत्त-
लक्षणे तिष्ठतीति कुल्लूकभट्टः ॥) ब्रह्मा ।
इत्यमरः । १ । १ । १६ । (यथा, मनुः । १ । ८० ।
“मन्वन्तराख्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च ।
क्रीडन्निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५८ ।
“ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । ३ । ३७ । ५८ ।
“क्रियतां दर्शने यतो देवस्य परमेष्ठिनः ।
दर्शनात्तस्य कौन्तेय ! संसिद्धः सर्वमेवसि ॥”)
जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ शालग्रामविशेषः ।
यथा,—

“परमेष्ठी च शुक्ताभः पद्मचक्रसमन्वितः ।
चिन्नाकृतिस्तथा पृष्ठे शुषिरश्चातिपुष्कलम् ॥
परमेष्ठी लोहिताभश्चक्रमेजं तथा युतम् ।
विस्माकृतिस्तथा रेखा शुषिरश्चातिपुष्कलम् ॥”
इति ब्रह्मपुराणम् ॥

“परमेष्ठी च शुक्ताभश्चक्रपद्मसमन्वितः ।
स वर्त्तुलस्तथा पीतः पृष्ठे च शुषिरं ध्रुवम् ॥”
इति पुराणसंग्रहः ॥

“परमेष्ठी तु रक्ताभश्चक्रपद्मसमन्वितः ।
द्विधाकृतस्तथा पृष्ठे शुषिरश्चापि वर्त्तुलम् ॥
पीतवर्णयुतो वापि मुक्तिसुक्तिवरप्रदः ॥”
इति वैश्वानरसंहिता ॥ * ॥

गुरुविशेषः । यथा,—
“आदौ सर्वत्र देवेशि ! मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठी त्वहं गुरुः ॥”

इति दृष्टनीलतन्त्रे २ पटलः ॥
मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठिगुरुस्त्वहम् ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥

(अजमीडपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६४ । ३१ ।
“अजमीडो वरस्तेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः ।
षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिष्ठद्युःखीषु भारत ! ।
ऋचं धूमिन्यथोनिनी दुग्धान्तरमेष्ठिनौ ॥”
परमस्थानस्थिते वाचलिङ्गः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ७६ । २ ।

“अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः ।
चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज ॥”)
परम्परः, पुं, (परं पिपत्तीति । प्रलि पूती + अच् ।
“तत्पुरुषे कृतीति” अलुक् ।) प्रपौत्तादिः ।
मृगमेहः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रपौत्ततनयः ।
इति मेदिनी ॥

परम्परा, स्त्री, अन्वयः । (यथा, कुमारे । ६ । ४६ ।
“गगनादवतीर्णा सा यथा वृष्टपुरःसरा ।
तोवान्तर्भास्कराली च रेजे मुनिपरम्परा ॥”)
सन्तानः । बधः । हिंसा । इति हेमचन्द्रः ॥ परी-
पाटी । अनुक्रमः । इति शब्दरत्नावली । यथा,
“इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुश्चाकवेऽब्रवीत् ॥

परश

एवं परम्पराप्राप्तं तथा राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥
परम्पराकं, स्त्री, (परम्परया कायते प्रकाशते
इति । कै + कः । परम्परास्थापितपशुहन्नात्
तथात्वम् ।) यज्ञार्थपशुहन्नात् । तत्पर्यायः ।
शमनम् २ प्रोक्षणम् ३ । इत्यमरः । २।७।२६ ॥
घातनम् ४ वधः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
परम्परीणं, त्रि, (परंश्च परतरंश्च अनुभवति ।
“परोवरपरम्परेति ॥” ५।२।१० । इति खः ।
प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते ।) परम्परा-
प्राप्तम् । यथा, भट्टिः । ५।१५ ।
“लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणां नय ॥”
परः, पुं, (पिपत्तिं देहादिकं पूरयतीति । पू +
बाहुलकात् अरुः ।) केशराजः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
परलोकः, पुं, (परो लोकः ।) लोकान्तरम् । तच्च
स्वर्गादि । यथा,—
“समज्ञानाल्पभूयिष्ठपान्यवैमल्यमेव यम् ।
लोके प्रयाति पन्थानं परलोकेन तं कुतः ॥”
इति नैषधम् ॥
परलोकगमः, पुं, (परलोके लोकान्तरे गमो गमनं
यस्मात् ।) गत्युः । इति हेमचन्द्रः ॥
परवशः, त्रि, (परस्य परेषां वा वशः वशीभूतः ।)
अन्यवशीभूतः । तत्पर्यायः । परायत्तः २ परा-
धीनः ३ परच्छन्दः ४ परवान् ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४।१५६ ।
“यद्यत् परवशं कर्म तत्तद् यत्नेन वर्जयेत् ।
यद्यदात्मवशं स्यात्तत्तत् सेवेत यत्नतः ॥”)
परवाणिः, पुं, (परं धर्मं वाणयति प्रकाशयति ।
वण शब्दे + णिच् + इन् । धातूनामनेकार्थत्वाच्च
प्रकाशार्थः ।) धर्माध्यक्षः । वत्सरः । इति
मेदिनी ॥ (परं शत्रुं सर्पमित्यर्थः वाणयतीति ।)
कार्तिकेयवाहनो मयूरः । इति शब्दमाला ॥
परवान्, [त] त्रि, (परः स्वामी अस्यस्य ।
“तदस्यास्यसिन्निति ॥” ५।२।६४ । इति
मनुस्मृत्युक्तम् ।) पराधीनः । इत्यमरः । ३।१।१६
(यथा, रघुः । २।५६ ।
“भवानपीदं परवानवैति
महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ॥”)
परव्रतः, पुं, (परं व्रतमस्य ।) वृतराष्ट्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥
परशं, स्त्री, (सृष्टीति । पृष्ठोदरादित्वात् साधुः ।
अस्य स्पर्शनात् अपरस्य धातोः स्पर्शत्वं जायते
अतोऽस्य तथात्वम् ।) रत्नविशेषः । यथा,—
“सुक्तामाणिक्वपरशमणिरत्नाकरान्वितम् ।
कृष्णशुभ्रहरिद्रक्तमणिराजिविराजितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
परशयं, त्रि, परशवे हितम् । तस्मै हितादा-
व्रतन्तगवादेयत् । इति संक्षिप्तसारसूत्रम् ॥
(पां उपगवादिभ्यो यत् । परशुहितम् । इति
आकरणात् ॥)

पृ३

परशु

परशुः, पुं, (परान् शत्रून् शृणाति हिनस्त्यनेनेति । शृ-
हिंसायाम् + “आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच् ॥”
उणां । १।३४ । इति कुः स च ङित् ।) अस्त्र-
विशेषः । टाङ्गौ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
पशुः २ परश्वधः ३ परश्वधः ४ स्वधितिः ५ कुठारः ६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । ८६।१४ ।
“ततः परशुहस्तं तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ।
आहत्य देवीवाण्यैवैरपातयत भूतले ॥”)
परशुधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । ततः
परशोधरः ।) गणेशः । इति हलायुधः ॥
(परशुरामः । परशुशस्त्रप्रधानत्वादस्य तथा-
त्वम् ॥)
परशुरामः, पुं, (परशुना कुठाराख्यशस्त्रेण
रामः रमणं यस्य । परशुशस्त्रवलेनैव दुष्ट-
क्षत्रियवंश्यान् निहत्यात्मानं रमयति इति तात्
पर्यार्थः ।) भगवतः षोडशावतारः । यथा,—
“अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मदुहो वृषान् ।
त्रिःसप्तकलः कुपितो निःक्षत्तामकरोन्महीम् ॥”
इति श्रीभगवते १ स्कन्धे २ अध्यायः ॥
तत्पर्यायः । जामदग्न्याः २ पशुरामः ३ परशु-
रामकः ४ भार्गवः ५ भृगुपतिः ६ भृगुला-
पतिः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्योत्-
पत्त्यादिकं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“अथ काले यतीते तु जमदग्निर्महातपाः ।
विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
भार्यायै प्रतिजग्राह रेणुकां लक्ष्म्यान्विताम् ।
सा तस्मात् सुयुवे पुत्तान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
रुमण्वन्तं सुषेणश्च विश्वं विश्वावसुन्तथा ।
पञ्चाक्षरां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुसूदनः ॥
कार्तवीर्यवधायशु शक्रादौः सकलैः सुरैः ।
याचितः पञ्चमः सोऽभूत्तथा रामाङ्गयस्तु यः ॥
भारावतारणार्थाय जातः परशुना सह ।
सहजः परशुस्तस्य तं जहाति कदाच न ॥
अयं निजपितामहाश्चरुमुक्तिविपर्ययात् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियाचारो रामोऽभूत् क्रूरकर्मकृत् ।
स वेदानखिलान् ज्ञात्वा धनुर्वेदांश्च सर्वशः ।
खतातात् कृतकृत्योऽभूदेदविदाविशारदः ॥”
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
अवशिष्टं पाद्मोत्तरखण्डे ५० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
(अयमेव पितुरादेशात् परशुना स्वमातुः शिर-
श्चिच्छेद ततः प्रसन्नात् पितुर्वरं लब्ध्वा मातरं
पुनर्जीवयामास । यदुक्तं महाभारते । ३ ।
११६ । ५—१८ ।
“फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
रेणुका स्नातुमगमत् कदाचिन्नित्यतवता ॥
सा तु चित्ररथं नाम मार्त्तिकावतकं वृषम् ।
ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥
क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य सृष्टवामास रेणुका ॥
अभिचाराच्च सा तस्मात् क्षिन्नाम्भसि विचेतना ।
प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्ता त्वबुध्यत ॥

परस्य

स (जमदग्निः) तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्यात् ब्राह्मणा
लक्ष्म्या विवर्जिताम् ।
धिकशब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥
ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
आजगाम सुषेणश्च वसुभिश्चावसुस्तथा ॥
तानानुपूर्व्या भगवान् वधे मातुरचोदयत् ।
न च ते जातसम्मोहाः किञ्चिदुपविचेतसः ॥
ततः शशाप तान् क्रोधात्ते शस्त्रास्त्रेतां जहुः ।
श्वपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासन् जडोपमाः ॥
ततो रामोऽभ्ययात् पञ्चादाश्रमं परवीरहा ।
तसुवाच महाबाहुं जमदग्निर्महातपाः ॥
जह्मीमां मातरं पापां मा च पुत्र ! यथां कृथाः ।
तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥
ततस्तस्य महाराज ! जमदग्नेर्महात्मनः ।
कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥
ममेदं वचनात्तात ! कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
वृणीष्व कामान् धर्मेण । यावतो वाञ्छसे हृदा ॥
स वज्रे मातुरुत्थानमस्मृतिश्च वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्पर्शं भातृणां प्रकृतिन्तथा ॥
अप्रतिहृन्तां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ! ।
ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महा-
तपाः ॥”
अयं पुनर्बलदर्पितं आश्रमात् वत्स्यहारिणं
कार्तवीर्याङ्गुणं हतवान् । अनेन जातामर्षा-
स्तस्याङ्गुणस्य सुतास्ततःप्रभृति कालं प्रतीक्ष-
माणाः कदाचित् रामविरहितमाश्रममागत्य
तस्य पितरं जमदग्निं निजगुः । रामस्तु अस्मात्
पितृवधामर्षात् त्रिःसप्तकलः पृथिवीं निःक्षत्रिया-
मकरोत् । ततो गच्छति काले दाशरथिना
रामेण हतगर्वो दक्षिणाशां गत्वा महेन्द्रे गिरौ
उग्रेण तपसा कालं यापयति ॥)
परश्वः, [स] अ, श्वः परदिनम् । आगमि-
दिनात् परदिनम् । इत्यमरः । ३।४।२२ ॥
अस्य टीका परश्वः शब्दे द्रष्टव्या । गतदिनात्
पूर्वदिनम् । पशु इति भाषा ॥ यथा,—
“परश्वश्च महाभाग ! स्नातुं गङ्गाह्रदं गता ।
अवतीर्णा विकृष्टास्मि वृद्धनागेन केनचित् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे अवीचिचरितम् ॥
परश्वधः, पुं, (पर + श्व + अन्वभ्योऽपीति ङः । ततः
परश्वं दधातीति । “आतोऽनुपेति” ३।२।३६
इति कुः । कुठारः । इत्यमरः । २।८।६२ ॥
(यथा, रघुः । ६।४२ ।
धारां शितां रामपरश्वधस्य
सम्भावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥”)
परसंज्ञकः, पुं, (परा श्रेष्ठा संज्ञा अस्य । ततः
कप् ।) आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
परस्परं, त्रि, (“सर्वनाम्ने द्वौ वाच्ये समासवच्च
बहुलम् ।” वार्त्ति असमासवद्भावे पूर्वपदस्य
सुपः सुबन्तयः । कस्कादित्वात् विसर्जनौयस्य
सः ।) अन्योन्यम् । इतरेतरम् । यथा,—
“वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभङ्गैः ।

पराकः

परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
मालोकयाश्चक्रुरिवदरेण ॥”

इति भट्टिः । २ । ५ ॥

परस्मैपदं, क्ली, (परस्मै परार्थं परवोधकं पदम् ।)
दशलकाराणां प्रत्येकं पूर्वजनविभक्तयः । यथा,
“लङादिषु पूर्वे नव परस्मैपदं परे नव आत्मने-
पदं परिभाष्यन्ते । इति संचिप्रसारवाकरणम् ॥
(ताश्च प्राणिनिमते । तिप् तस् भि । सिप्
यस् थ । मिप् वस् मस् ॥) वोपदेवेनास्य
पसंज्ञा कृता । यथा । “नवशः पमे जितोऽन्य-
डिङ्गां ये ।” इति सुध्वबोधवाकरणम् ॥

परस्वधः, पुं, (परस्वध + निपातनात् सत्वम् ।)
परस्वधः । कुठारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

परा, व, विमोक्षः । प्राधान्यम् । प्रातिलोच्यम् ।
धर्षणम् । आभिसुख्यम् । शृणुधर्मम् । विक्रमः ।
गतिः । वधः । इति मेदिनी ॥ * ॥ उपसर्ग-
विशेषः । अस्वार्थः । भङ्गः । अनादरः । प्रत्या-
वृत्तिः । न्यग्भावः । इति सुध्वबोधटीकायां
दुर्गादासः ॥

परा, स्त्री, (पृ + अच् + ततः टाप् ।) वन्धा-
ककोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः गुणा
यथा,—

“वन्धाककोटकी लघ्वी कफगुद्व्रणशोधिनी ।
सर्पदर्पहारी तीक्ष्णा विसर्पविषहारिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नाभिरूपमूलाधारात् प्रथमोदितनादस्वरूप-
वर्णः । यथा,—

“मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः परास्वः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभे प्रथमकिरणः ॥

(पूरयति सागरं भक्तमनोरथश्चेति व्युत्पत्त्या
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १०६ ।

“परानन्दा प्रकृष्टार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥”
गायत्री । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६० ।

“पार्वती परमोदारा परब्रह्मात्मिका परा ॥”
पराकः, पुं, (परं अत्यन्तं अकं दुःखं उपवासादि-

जन्यशारीरिकादिक्लेशो यत्र यस्माद्वा ।) व्रत-
विशेषः । खड्गः । इति मेदिनी ॥ चन्द्रः ।

रोगविशेषः । जन्तुविशेषः । इति विश्वः ॥ * ॥
पराकव्रतमाह मनुः । ११ । २१५ ।

“यतात्मनोऽपसत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापपानोदनः ॥”

पराके पञ्च धेनवः पराकस्य प्राजापत्यपञ्चक-
तुल्यत्वात् । यथा अङ्गिराः ।

“षड्भिर्धैः कृच्छ्रचार्यै ब्रह्महा तु विमुध्यति ।
सासि सासि पराकेण त्रिभिर्धैर्वैपोहति ॥”

अत्र षड्भिर्धैः साक्षात्तिष्ठतप्राजापत्यानि
पूर्वसुक्तानि तथा प्रतिमास्यैकैकपराकेण वर्षे
द्वादश पराकाः वर्षत्रये षट्त्रिंशत् पराकाः ।
ततश्च षट्त्रिंशत् पराकाशीत्युत्तरप्राजापत्य-
सुतयोः प्रत्येकं ब्रह्मवधपापलयेककार्यकरत्वात्
तुल्यत्वं षट्त्रिंशत्तश्च पञ्चगुणसप्तौत्तरशतं

पराङ्मु

भवतीति । अतः प्राजापत्यपञ्चकतुल्यः पराकः ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

“द्वादशाहोपवासेन पराकः सर्वपापहा ॥”

इति गरुडपुराणे प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

पराक्, [च्] चि, परा अश्नतीति । (परा + अच् +
किप् ।) प्रतिलोमगमनाश्रयः ॥

पराक्पुष्पी, स्त्री, (पराक् पुष्पं यस्याः ।) अपा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अपामार्गशब्दे-
ऽस्या विवृतिरुक्ता ॥)

पराक्रमः, पुं, पराक्रम्यतेनेन । (क्रम + “हलश्च ।”
३ । ३ । १२१ । इति घञ् । “नोदात्तोप-
देशस्य ।” ७ । ३ । ३४ । इति न टुङिः ।)

तत्पर्यायः । द्रविणम् २ तरः ३ सहः ४ बलम् ५
शौर्यम् ६ स्थाम ७ शुभम् ८ शक्तिः ९ प्राणः १० ।

इत्यमरः । २ । ८ । १०२ ॥ महः ११ शुभ १२
सामर्थ्यम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६२ । १३ ।

“पराक्रमश्च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान् ॥”
विक्रमः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २० । २५ ।

“यस्य मित्रगुणान् मित्राण्यमित्राश्च पराक्रमम् ।
कथयन्ति सदा सत्सु पुत्रवांस्तेन वै पिता ॥”
उद्योगः । इति मेदिनी ॥ निष्क्रान्तिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ४४ ।

“अौषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मः पराक्रमः ॥”
परागः, पुं, (परागच्छतीति । गम + अन्येभ्यो-

पीति डः ।) पुष्पधूलिः । तत्पर्यायः । सुमनो-
रजः २ कौसुमरेणुः ३ । इत्यमरः । २ । ४११७ ॥

पुष्परेणुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
आर्यासप्तशती । ५०६ ॥ [गेण ।

“लिप्तं न सुखं नाङ्गं न पचती न चरणाः परा-
असृष्टतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधुपीतम् ॥”
धूलिः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ३० ।

“प्रतापोऽये ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्कन्धेव सा चम्बः ॥”
स्नानीयद्रव्यम् ॥ गिरिप्रभेदः ॥ विख्यातिः ॥

उपरागः ॥ चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ खच्छन्-
गमनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पराङ्गदः, पुं, (परं अङ्गं काशीन्द्यौ शिवत्वं
ददातीति । दा + कः ।) शिवः । इति शब्द-
माला ॥

पराङ्गवः, पुं, (पराङ्गं जलवृद्धा प्रचुरशरीरं
वाति प्राप्नोतीति । वा + कः ।) समुद्रः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

पराङ्मुखः, चि, (पराक् प्रतिलोमगामि सुखं
यस्य ।) विमुखः । तत्पर्यायः । पराचीनः २ ।

इत्यमरः । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, मनुः । १० ।
११६ ।

“स्वधर्म्मो विजयस्तस्य नाहंवे स्यात् पराङ्मुखः ॥
तन्मोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा, तन्त्रसारं ।

“कामवीजं सुखे माया शिरस्यक्षुशयेद च ।
असौ पराङ्मुखः प्रोक्तो मध्ये तु बिन्दुलाञ्छितः ॥”

परान्नं

पराचितः, चि, (परेण आचितः पालितः ।)
परपुष्टः । परद्वारा प्रतिपालितः । तत्पर्यायः ।

परिस्कन्दः २ परजातः ३ परैधितः ४ । इत्य-
मरः । २ । १०१८ ॥ परिष्कन्दः ५ । इति भरतः ॥

पराचीनः, चि, (पराश्चति अनभिसुखीभवतीति ।
अञ्चु + “ऋत्विगृधृक् ।” ३ । २ । ५६ । इति

किन् ततः स्वार्थे “विभाषाश्चेरदिक् स्त्रियाम् ।”
५ । ४ । ८ । इति खः ।) पराङ्मुखः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २८ ।

“ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा ॥”

पराजयः, पुं, (परा + जि + अप् ।) रणे भङ्गः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १११ ॥ (अत्र रण इत्युप-

लक्षणं वस्तुतस्तु विद्यावादादावपीतिबोद्धव्यम् ।)
तत्पर्यायः । भङ्गः २ हारी ३ हारिः ४ परा-

भवः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः ।
७ । १६६ ।

“अनियो विजयो यस्मादुद्भूते युध्यमानयोः ।
पराजयश्च संग्रामे तस्मादुद्भूतं विवर्जयेत् ॥”

पराजितः, चि, (परा + जि + कर्मणि क्तः ।)
कृतपराजयः । हारितः । तत्पर्यायः । परा-

भूतः २ विजितः ३ निर्जितः ४ जितः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ “इदं वाच्यमिदमवाच्यमेवं सति

पराजितो भवतीति इमानि खलु पदानि भिषग्-
वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति ।” इति

चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

पराङ्गः, पुं, (परान् अनक्तोति । अङ्गु, आम्नौ +
अच् ।) तैलयन्त्रः । फेनः । कुरिकादलम् । इति

शब्दरत्नावली ॥

परातुपरः, पुं, परात् श्रेष्ठादपि परः श्रेष्ठः । स च
श्रीकृष्णः । यथा,—

“देवाः कालस्य कालोऽहं विधातुर्विधरेव च ।
संहारकर्तुः संहर्त्ता पातुः पाता परातुपरः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥
परातुप्रियः, पुं, (परादपि प्रियः ।) लणविशेषः ।

इति शब्दचन्द्रिका । उलु इति भाषा ॥

परादनः, पुं, (परमुत्कृष्टं अदनं यस्य यद्वा
परान् शत्रून् अत्ति भक्षयति नाशयतीत्यर्थः

आदयति विजापयति स्वारोहिणं संग्रामे इति
वा अद लुः णिच् ल्युवां ।) पारसीघोटकः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पराधीनः, चि, (परस्य परेषां वा अधीनः ।)
परवशः । तत्पर्यायः । परतन्त्रः २ परवान् ३

नाथवान् । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ तस्य
जीवन्मृतत्वं यथा,—

“स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तित्ता ।
ये पराधीनकर्म्मणो जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥”

इति गरुडपुराणे ११३ अध्यायः ॥
परानसा, स्त्री, चिकित्सा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पराङ्गं, क्ली, (परस्य अन्नम् ।) अन्यस्वामिकभक्त-

पिष्टकादि ॥ परकर्तृकशस्यपाकजद्रव्यमात्रम् ।
परस्पृष्टाक्षम् । तस्य व्याच्यत्वं यथा,—

पराप

“परान्नं परवासश्च नित्यं धर्म्मरतस्यजेत् ।”
इति स्मृतिः ॥

संयमदिने तस्य त्याज्यत्वं यथा,—

“कांस्थं मांसं मसूरश्च चणकं कोरदूषकम् ।
श्राकं मधु परान्नश्च त्वजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥”*

पारणदिने तस्य त्याज्यत्वं यथा,—

“अभ्यङ्गश्च परान्नश्च तैलं निर्माललङ्घनम् ।
तुलसीचयनं द्यूतं पुनर्भोजनमेव वा ॥
वस्त्रपौडां तथा चारुं द्वादश्यां वर्जयेद्बुधः ॥”*

तद्भोक्तुर्यागादेर्विफलत्वं यथा,—

“परपाकेन चुटस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।
इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥”*

तद्भुक्ता पुत्रोत्पादने दोषो यथा,—

“यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्या समधिगच्छति ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाद्रेतः प्रवर्त्तते ॥”*

ब्राह्मणादिस्वामिकान्भोजने दोषो यथा,—

“ब्राह्मणाद्भोजनं दारिद्र्यं क्षत्रियान्नेन प्रेष्यताम् ।
वैश्यान्नेन तु भूद्रत्वं शूद्रान्नेनैरकं ब्रजेत् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*

परान्नभोजनेन तीर्थगमने फलस्याल्पत्वं यथा,—

“षोडशांशं स लभते यः परान्नेन गच्छति ।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*

महागुरुनिपाते तस्य त्याज्यत्वं यथा,—

“अन्यश्चाङ्गं परान्नश्च गन्धं माल्यञ्च मैद्युनम् ।
वर्जयेद्गुरुपाते तु यावत् पूर्यो न वत्सरः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥*

तद्भोक्तुर्मन्त्रसिद्धिहानिर्यथा,—

“जिज्ञा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् ।
मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्विरानने ! ॥”

इति तन्त्रम् ॥*

तद्भोजने प्रतिप्रसवो यथा,—

“गुल्मं मातुलान्नं वा श्वशुरान्नं तथैव च ।

पितुः पुत्रस्य चैवान्नं न परान्नमिति स्मृतिः ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

परान्नः, त्रि, (परान्नं नित्यमस्यस्य । “अर्घ्यं
आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इति अच् ।)

परान्नोपजीवी । तत्पर्यायः । परपिण्डादः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

परार्प, त्रि, (परागता आपो यस्मात् । “अवर्णा-
न्ताद्वा ।” ६ । ३ । ६७ । इत्यस्य वार्ति इत्यनेन
पक्षे अप ईदभावः ।) पक्षे ईत्वे परेपम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

परारप, क्ली, (परमापिपत्तिः आ + पृ + अच् ।) पर-
वकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य विवरणं परुष
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ परचापरश्च द्वयोः समाहारः ।)

परमपरश्च ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २७ ।

“एताश्च सहयज्ञेन प्रजानां कारणं परम् ।

परारपरिदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान् वितन्वते ॥”)

परारपरगुरुः, पुं, (परमादपि परः अष्टः परापरः ।
पृषोदरादित्वात् साधुः ततः कर्मधारयः ।) गुरु-
विशेषः । स तु भगवती । (यथा,—

परास्व

“आदौ सर्वत्र देवेशि ! मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठो त्वहं गुरुः ॥”

इति बृहन्नोक्ततन्त्रे २ पटलः ॥

(तन्त्रान्तरे च यथा,—

“मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठिगुरुस्त्वहम् ॥”)

पराभवः, पुं, (पराभूयते इति पराभवनमित्यर्थः ।
परा + भू + भावे अप् ।) तिरस्कारः । (यथा,
मार्कण्डेये । १८ । २८ ।

“मद्यासक्तोऽहमुच्छिद्यो नचैवाहं जितेन्द्रियः ।
कथमिच्छेय मत्तोऽपि देवाः शत्रुपराभवम् ॥”)

अस्य पर्यायः । न्यकारः २ तिरस्क्रिया ३ परि-
भावः ४ विप्रकारः ५ परिभवः ६ अभिभवः ७
अत्याकारः ८ निवारः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
विनाशः । इति मेदिनी ॥

पराभूतः, त्रि, (पराभूयते स्म । परा + भू + क्त ।)
पराजितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥

परामर्शः, पुं, (परामर्श्यते इति । परामर्शन-
मित्यर्थः । परा + ऋश् + भावे घञ् ।) युक्तिः ।
विवेचनम् । तत्पर्यायः । वितर्कः २ उन्नय-
नम् ३ विमर्षणम् ४ अध्याहारः ५ तर्कः ६
ऊहः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ तर्कशास्त्रे तु व्याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानम् । यथा,—

“आप्यस्य पक्षधर्म्मत्वधीः परामर्श उच्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

अस्यार्थः “व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्या-
वगादिज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च आप्यः
पक्षे इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवान् इति ज्ञानं
वा ।” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ स चानुमित-
व्यापारः । यथा,—

“आपारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

अस्यार्थः “अनुमायामनुमितौ व्याप्तिज्ञानं
कारणं परामर्शो व्यापारः । तथा हि । येन
पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्नेर्याभिर्गृहीता
पञ्चाक्ष स एव पुरुषः क्वचित् पर्वतादौ अवि-
च्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो
वह्निव्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य पुरु-
षस्य भवति पञ्चाक्ष वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत
इति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते ।”

इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

परामृतं, क्ली (परममृतं वारि यस्मात् ।) वर्ष-
णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परममृतं अम-
रणधर्म्मकं ब्रह्मात्मभूतं यस्य । इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः । यथा, सुखकोपनिषदि । ३ । २ । ६ ।

“वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः
सन्ध्यासयोगात् यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिसुच्यन्ति सर्वे ॥”)

परामृत्यः, त्रि, (परामृत्यते स्म । परा + ऋश् +
कर्मणि क्तः ।) सम्बन्धः । सम्बन्धयुक्तः । यथा,—

“क्षेपकर्मविपाकाश्वैरपरामृत्यः । इति कुडु-

परार्थः

माङ्गलिकारिकायाख्याने रामभद्रः ॥ कृतपरा-
मर्शः । विवेचितः ॥

परायणं, त्रि, आसङ्गवचनम् । इत्यमरः । ३ । २ । २ ॥

परं केवलमयनमासक्तिस्थानमिति परायणम् ।
यथा धर्म्मपरायणो धर्म्मासक्तः । इति भरतः ॥

आश्रयः । (यथा, मनुः । ४ । १० ।

“वर्त्तयंश्च शिलोऽब्ध्यामभिहोत्रपरायणः ॥”
तत्परम् । अभीष्टम् । इति मेदिनी ॥ (नित्य-
प्रतिष्ठा । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।

“पादच्छायासुखं भर्त्तुं स्नादशस्य महात्मनः ।
स हि नाथोजनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥”

“परायणं शाश्वतप्रतिष्ठा ।” इति रामानुजः ॥)

परायत्तं, त्रि, (परस्य परेषां वा आयत्तम् ।)
पराधीनम् । यथा,—

“तत्रायत्तवशाधीनच्छन्दवन्तः परात्परे ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

परारि, अ (पूर्वतरे वत्सरे इत्यर्थे “सद्यः परवत्-
परारीति ।” ५ । ३ । २२ । इति पूर्वतरस्य

परभावः आरि च संवत्सरे ।) पूर्वतरवत्सरे ।
गततृतीयवर्षे । इत्यमरभरतौ ॥ (परस्य अरिः ।)

परश्रवौ त्रि ॥

परारिक्तः, त्रि, (परारि भवः । “चिरपरवत्परा-
रिभ्यस्तो वक्तव्यः ।” ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्ति

इत्यनेन त्रः ।) पूर्वतरवत्सरसम्बन्धी । इति
याकरणम् ॥

परारुः, पुं, (परारुर्हतीति । परा + रु + उन् ।)

कारवेक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारवेक्षशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

परारुकः, पुं, (परारुर्हतीति । परा + रु + उक् ।)

प्रस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पराङ्गं, क्ली, (पराङ्गति सर्वोत्कृष्टतया वर्द्धते इति ।
ऋध्यङ् इर ङङ्गो + अच् ।) दृश्यमध्यसंख्या । लक्ष-
लक्षकोटिः । १००,०००,०००,०००,०००,०००

इदं चरमसंख्या अष्टादशाङ्गपर्यन्तम् । इति
हेमचन्द्रः ज्योतिषश्च ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ४० ।

“यदि त्रिलोकीगणनापरा स्यात्
तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ।

पारे पराङ्गं गणितं यदि स्यात्
गणयेयिः शेषगुणोऽपि स स्यात् ॥”)

ब्रह्मण आयुषोऽर्द्धम् । यथा,—

“निजेन तस्य मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम् ।
तत् पराङ्गं तदङ्गं पराङ्गमभिधीयते ॥”

इति कौर्म ५ अध्यायः ॥

(तथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२—४३ ।

“शतं हि तस्य (ब्रह्मणः) वर्षाणां परमित्यभि-
धीयते ।

पञ्चाशद्विस्तृधावर्षैः पराङ्गमिति कीर्त्तयते ॥
एवमस्य पराङ्गं यतीतं द्विजसत्तमम् ।।

यस्यान्तोऽभून्महाकल्पः पाञ्च इत्यभिविश्रुतः ॥”)

पराङ्गः, त्रि, (पराङ्गं पराङ्गसंख्यावत् प्रधानत्वं-
मर्हतीति । पराङ्गं + यत् यद्वा परस्मिन् ङीर् भवः ।

“परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ।” ४ । ३ । ५ । इति

पराश

यत् ।) प्रधानः । अष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ।
(यथा, रघुः । १० । ६४ ।

“ताभ्यस्तथाविधान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतो हि
पार्थिवः ।

मेने परार्द्धमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥”)
परावर्तः, स्त्री, (परावर्ततीति । परा + अव + बाहु-
लकात् अतच् ।) परवृत्तम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

परावर्तः, पुं, (परा वर्तते इति । परा + वृत् +
अप् ।) परिवर्तः । विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

परावहः, पुं, (परा वहतीति । वह् + अच् ।)
सप्तवायुन्तर्गतसप्तमवायुः । स तु परिवहवायो-
रुद्धस्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,

हरिवंशे २३६ अध्याये ।

“आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।

परावहः संवहश्च उवहश्च महाबलः ॥”)

पराविद्धः, पुं, (परा + विध + क्तः ।) कुवेरः ।
इति शब्दमाला ॥

परावेदी, स्त्री, (परसुतकर्ममाविन्दतीति । विद्
+ अण् । स्त्रियां ङीप् ।) वृहती । इति
केचित् ॥

पराशरः, पुं, (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महा-
भारते । १ । १७६ । ३ ।

“पराशुः स यतस्तेन वशिष्ठः स्थापितो मुनिः ।

गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥”

“पराशोराशासनमवस्थानं येन स पराशरः ।
आङ्पूर्वाच्छासतेर्दर्शनम् ॥” इति नीलकण्ठः ॥

यासपिता । शक्तिमुनिपुत्रः । यथा,—

“सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।

काली पराशरात् जज्ञे कृष्णदेपायनं मुनिम् ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

(अयं हि द्वादशाध्यायात्मिकां धर्मसंहितां कृत-
वान् । सा च कलिकर्तव्यधर्मविधया । यदुक्तं
तत्रैव ।

“कृते तु मानवो धर्मस्तेतायां गौतमः स्मृतः ।

द्वापरे शृङ्गलिखितः कलौ पराशरः स्मृतः ॥”

तत्र संहितायां १ मे अध्याये युगभेदे धर्मभेदादि-

कथनम् । २ अः आचारधर्मग्रहधर्मादिकथ-

नम् । ३ अः अशौचव्यवस्था आत्महरणादि-

दोषाः । ४ अः प्रायश्चित्तमतान्त्येष्टिक्रियाकुश-

पुत्तलिकादिकथनम् । ५ अः प्राणिदहप्रायश्चित्त-

अवस्था । ६ अः प्राणिवधप्रायश्चित्तकथनम् ।

७ अः द्रव्यशुद्धादि । ८ अः गोवधादिप्राय-

श्चित्तम् । ९ अः गोवधापवादादि । १० अः

अग्न्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । ११ अः अमेध-

भक्षणादि प्रायश्चित्तम् । १२ अः प्रायश्चित्ताङ्ग-

स्नानभेदादि ॥ * ॥

अयं खलु भूतस्यगन्धार्था सत्यवद्यां वेद्यास-

मुत्पादितवान् । एतद्विवरणमुक्तं यथा देवी-

भागवते । २ स्कन्धे । २ अध्याये द्रव्यम् ॥

परान् आश्रयति हिनस्तीति । इदं हि हिंस-
+ अच् ।” नागभेदः । यथा, महाभारते ।

पराशुः

१ । ५७ । १८ । “वराहको वीरयकः सुचित्र-
श्चित्रवेगिकः । पराशरस्तस्मिन्को मणिस्कन्ध-
स्तथारुणिः ॥”)

पराशरी, [न] पुं, पराशरेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं

पाराशरं तद्विदितेऽस्याध्ययनावेति ऋः इन् च ।

पराशरीति ह्रस्वादिस्य । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पाराशरी । चतुर्थाश्रमी ॥

पराश्रया, स्त्री, (पर आश्रयो यस्याः ।) वृत्तो-

परिजातलताविशेषः । परसाड़ा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । वन्दा २ वृक्षादनी ३ वृक्षरुक्षा ४

जीवन्तिका ५ वशिनी ६ पुत्तिणी ७ वन्द्या ८

परपुष्टा ९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अन्याश्रिते,

त्रि ॥)

परासनं, स्त्री, (परा + अस् + भावे लुट् ।)

मारणम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥

परासुः, त्रि, (परागताः प्रस्थिता असवः प्राणा

यस्य ।) मृतः । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥

(यथा, रघौ । ६ । ७८ ।

“तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः प्रहृत्वा

शूल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः ।

सोऽभूत् परासुरथ भूमिपतिं शृणुय

हस्तापितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ॥”

परासुपरीक्षा वैदके यथा,—

“तस्य चेत् परिदृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोर-

स्किगुदरपार्श्व-पृष्ठेष्वा-पाणिग्रीवा-ताल्वेष्ठ-

ललाटं स्विन्नं शीतं प्रस्तब्धं दारुणं वीतमांस-

श्लोषितं वा स्यात् । परासुरयं पुरुषो न चिरात्

कालं करिष्यतीति विद्यात् । तस्य चेत् परि-

दृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजालवङ्गण-गुद-

वृषण-मेढ्रनाभ्यंशस्तनमणिक्कहनुपशुका नासिका

कर्णाक्षिभूषण्णादीनि सस्तानि अस्तानि च्युतानि

स्थानेभ्यः स्युः परासुरयं पुरुषो न चिरात्

कालं करिष्यतीति विद्यात् ॥”

“तस्य चेदुच्छासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात्

परासुरिति विद्यात् । तस्य चेकन्ये परिदृश्य-

मानेन न सन्देयातां परासुरिति विद्यात् ।

तस्य चेदन्ताः प्रतिकीर्णाः श्वेता जातशर्कराः

स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत् पद्माणि

जटावद्धानि स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य

चेच्चक्षुषी प्रकृतिह्रीने विकृतियुक्ते अत्युत्-

पिण्डिते अतिप्रविष्टे अतिजिह्वे अतिविषमे

अतिप्रसुते अतिविमुक्तवन्धने सततोन्मिषिते

सततनिमिषिते निमेषोन्मेषातिप्रवृत्ते विभ्रान्त-

दृष्टिके विपरीतदृष्टिके ह्रीनदृष्टिके व्यस्तदृष्टिके

नकुजान्वे कपोतान्वे अङ्गारवर्णे कृष्णनील-

पौतश्यावताम्वहरितहारिद्रशुक्लवैकारिकाणां

वर्णानामन्यतमेनाभिसंज्ञिते वा स्यातां परासु-

रिति विद्यात् । तथास्य केशलोमान्यायश्चेत् ।

तस्य चेत् केशलोमान्यायस्यमानानि प्रलुच्येरन्

नचेत् वेदयत् परासुरिति विद्यात् ।

तस्य चेदुदरे शिराः प्रदृश्येरन् । श्यावताम्व-

नील-हारिद्रशुक्ला वा स्युः परासुरिति विद्यात् ।

परिक

तस्य चैत्रखा वीतमांसश्लोषिताः पक्वजाम्बर-
वर्णाः स्युः परासुरिति विद्यात् ।

अथास्याङ्गुलीरायश्चेत्तस्य चेदङ्गुलय आयस्य-

माना नचेत् स्फुटेषुः परासुरिति विद्यात् ॥”

इति चरकशेन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याये उक्तम् ॥

“वाताह्वीला तु हृदये यस्योऽभ्युयाधिनी ।

रुजान्नविद्वेषकरी स परासुरसंशयम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने एकत्रिंशत्तमेऽध्याये ॥

परासुता, स्त्री, (परासोमृतस्य भावः । परासु +

तल् स्त्रियां टाप् ।) मृतत्वम् । निद्रापरवशता ।

इति पुराणम् ॥

परास्कन्दी, [न] पुं, (परान् आस्कन्दितुं शील-

मस्य । आ + स्कन्द + णिनिः ।) चौरः । इत्य-

मरः । २ । १० । २५ ॥

परास्तं, त्रि, (परास्यते स्म । परा + अस् + क्तः ।)

निरस्तम् । पराजितम् । यथा,—

“ह्रीर्गिरास्तु वरमस्तु पुनर्मा-

स्त्रीकृतैव परवागपरास्ता ॥”

इति नैषधे ५ सर्गः ॥

पराहः, पुं, (परमुत्तरवर्त्ति अहः । “राजाहः

सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) पर-

दिनम् । यथा । पूर्वाह्ने तद्विधत्तेऽपि पराह्ने

त्रिसन्ध्यायापित्वे पराह्ण एव । इति सावित्री-

व्रते तिथितत्त्वम् ॥

पराहः, पुं, (परश्च तदहश्चेति कर्मधारयः ।

“अह्नोऽह्ण एतभ्यः ।” ५ । ४ । ८८ । इति

अह्नोदेशः । ततः नस्य णः ।) अपराहः ।

विकालः । (केषाश्चिन्मते अयं पराह्नोऽपि ॥)

परि, अ, सर्वतोभावः । वर्जनम् । आधिः । शेषः ।

इत्यभूतः । आख्यानम् । भागः । वीक्षा ।

आलिङ्गनम् । लक्षणम् । दोषाख्यानम् । निर-

सनम् । पूजा । आभिः । भूषणम् । इति मेदिनी ॥

उपरमः । श्लोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्तोष-

भाषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उपसर्गविशेषः ।

अस्यार्थः । सर्वतोभावः । अतिशयः । वीक्षा ।

इत्यभूतः । चिह्नम् । भागः । त्यागः । नियमः ।

इति सुगन्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

परिकथा, स्त्री, (परितः कथा ।) वाङ्मयभेदः । यथा,

“अथ वाङ्मयभेदाः सुश्रुत्युः खण्डकथा कथा ।

आख्यायिका परिकथा कलापकविशेषकौ ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

परिकम्पः, पुं, (परितः कम्पो यस्मात् ।) भयम् ।

कम्पः । इति मेदिनी ॥

परिकरः, पुं, (परिकीर्यते इति । कश्चिद्विधेय-
+

“ऋदोरप ॥” ३ । ३ । ५७ । इति अप् । यद्वा

परिक्रियतेऽनेनेति पुंसीति घः ।) पर्यङ्कः ।

परिवारः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६५ ॥ समा-

रम्भः । वृन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रगाढ-

गात्रिकावन्धः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । २५ ।

“गाढं परिकरं वद्धा शुक्लमादाय चाधिकम् ।

स्त्वन्वे भर्तारमादाय जगाम मृदुगामिनी ॥”)

विवेकः । इति विश्वः । सहकारी । यथा,—

परिक्र

“परिकरः सहकारी स च व्याप्तिपक्षधर्मत्वादिः ।”
इति सामान्यनिरुक्तौ जगदीशः ॥
(अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे १०।७५।
“उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ॥”
उदाहरणं यथा तत्रैव । “अङ्गराज ! सेना-
पते ! द्रोणोपहसिन् ! कर्ण ! रत्नैर्न भीमाद्-
दुःशासनम् ॥”)

परिकर्त्ता, [कृ] पुं, (परिकरोतीति । परि + कृ + लृच् ।) अनूढ्येष्टे कनिष्ठविवाहस्य याजकः । इत्युदाहृतत्वम् ॥

परिकर्म, [नृ] क्ली, (परिक्रियते इति । परि + कृ + मनिन् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभाधान-
रूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ स्नानोद्घर्षनादि ।
इति स्वामी ॥ शरीरसंस्कारमात्रम् । इत्यन्ये ॥
तत्पर्यायः । अङ्गसंस्कारः २ । इत्यमरः । २ ।
६ । १२१ ॥ प्रतिकर्म ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा कुमारः । ४ । १६ ।

“विनुधैरसि यस्य दारुणैः

असमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।

तमिमं कुरु दक्षिणेतरे

चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥”)

परिकर्मा, [नृ] पुं, (परितः कर्म यस्य ।) परि-
चारकः । सेवकः । इति रत्नमाला ॥

परिकर्मि, [नृ] त्रि, (परिकर्म विद्यते यस्य ।
परिकर्म + णिनि ।) परिकर्मा । इति हेम-
चन्द्रः ॥

परिकाङ्क्षितः, त्रि, (परित्यक्तं काङ्क्षितं अभिलाषो
येन ।) तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

परिकूट, क्ली, (परि सर्वतो भूषितं कूटम् ।)
पुरझारकूटकम् । तत्पर्यायः । हस्तिनखः २
नगरझारकूटकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

परिक्रमः, पुं, (परिक्रमणम् । क्रस पादविक्षेपे +
भावे घञ् । “नोदात्तोपदेशस्येति ।” ७ । ३ । ३४ ।
इति उपधाया न टङिः ।) क्रीडार्थं पङ्गां
गमनम् । तत्पर्यायः । विहारः २ । इत्यमरः ।
३ । २ । १६ ॥ प्रदक्षिणम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“ह्यग्रे भद्रे ! महापुण्यं पृथिव्यां सर्वतो दिशम् ।

परिक्रम्य यथाध्वानं प्रमाणगणितं शुभमे ॥

भूम्याः परिक्रमे सन्धक् प्रमाणं योजनानि च ।

षष्टिकोटिसहस्राणि षष्टिकोटिशतानि च ॥

तीर्थान्येतानि देवाश्च तारकाश्च नभस्तले ।

गणितानि समस्तानि वायुना जगदायुषा ॥

ब्रह्मणा लोमशेनैव नारदेन ध्रुवेण च ।

जाम्बवता सपुत्रेण रावणेन हनूमता ॥

एतैरेकधा देवैः ससागरवना मही ।

क्रमिता बालिना चैव बाह्यमण्डलरेखया ॥

अन्तरा भ्रमणेनैव सुग्रीवेण महात्मना ।

तथा च पूर्वदेवेन्द्रैः पञ्चभिः पाण्डुनन्दनैः ॥

योगसिद्धेस्तथा कौशिकैर्कश्यपसुखैरपि ।

क्रमिता न क्रमिष्यन्ति न पूर्वे नापरे जनाः ॥

अल्पसत्त्वबलोपेतैः प्राणिभिश्चाल्पबुद्धिभिः ।

परिचि

मनसापि न शक्यन्ते गमनस्य च का कथा ॥
सप्तद्वीपे तु तीर्थानि भ्रमणाद् यत् फलं भवेत् ।
प्राप्यते चाधिकं तस्मान्मथुरायाः परिक्रमे ॥
मथुरां समुप्राप्य यस्तु कुर्यात् प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामानभीप्सुभिः ।
कर्त्तव्या मथुरां प्राप्य नरैः सन्धक् प्रदक्षिणा ॥”
इति वराहपुराणम् ॥

परिक्रमसहः, पुं, (परिक्रमं विहारं सहते इति ।
सह + पचाद्यच् ।) द्वागलः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

परिक्रिया, स्त्री, (परिकरणम् । परि + कृ + शच् ।
“रिङ् श्यस्मिङ्ङु ।” ७ । ४ । २८ । इति रिङ् ।)
परिखाजलादिना वेष्टनम् । तत्पर्यायः । परि-
सर्पः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २० ॥ (एकाह-
यागविशेषः । यदुक्तं आश्वलायनश्रौते ॥ ६ । ५ । १२ ।
“सद्यस्क्रिया अनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्ग-
कामः ॥” “परिक्रियाप्येकाहा भवति एषामन्य-
तमेन स्वर्गकामो यजेत ॥” इति नारायणी ॥)

परिचित्, पुं, (परि सर्वतोभावेन क्षीयते हन्यते
दुरितं येन । परि + चि + क्तिप् । कलिशासन-
कर्तृत्वादस्य तथात्वम् । यद्वा, परिक्षीणेषु
कुरुषु क्षियति ईडे इति । तथा चोक्तं महा-
भारते । १० । १६ । २—३ ॥

“विराटस्य सुतां पूर्वं सुधां गाखीवधन्वतः ।
उपज्जय गतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥

परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति ।
एतदस्य परिचित्वं गर्भस्यस्य भविष्यति ॥”)

अभिमन्युपुत्रः । तत्पर्यायः । परीक्षित २ परि-
क्षीतः ३ परिचितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

(अयं पुनर्युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यारम्भे
राजचक्रवर्त्तो आसीत् । कुरुक्षेत्रयुद्धे परि-
क्षीणे कुरुकुले अभिमन्युपुत्रा उत्तराया गर्भा-
ज्जातः । अयमेव गर्भस्थः क्रुद्धाश्वात्प्रयुक्तेन
ब्रह्मास्त्रेण निहतोऽपि पुनर्भगवतः कृष्णस्य
प्रभावात् जीवितं लब्धवान् । अयमेव दृष्टरूपिणं
धर्मं निगच्छन्तं कलिं प्रशशास । ततो गच्छति
काले एकदाऽसौ ऋग्यां विहरन् सुधाटट-
पीडितः मौनव्रतावलम्बिनः शमीकस्य सुने-
राश्रमं गत्वा प्रत्युत्तरदानपराङ्मुखस्य तस्य स्कन्धे
धनुष्कोत्या न्यतं सर्पमासज्जयामास । अनेना-
पराधनेनं राजनं शमीकस्य पुत्रः दृष्ट्वा नामा
तपस्वी इतः सप्तमेऽहनि तच्चकदद्योऽयं न्यतो
भविष्यतीत्यभिप्रपन्नवान् । एतदाकर्ण्य गङ्गातीरे
सुनिप्रभृतिभिरौश्वरनामकीर्त्तनादिकमालोचयन्
प्रायोपवेशने स्थितस्तच्चकदद्यो न्यतश्च । इत्ये-
तत्कथा महाभारते विस्तरतो द्रष्टव्या ॥)

(कुरुपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ६० ।
“कुरोस्तु पुत्राश्चलारः सुधन्वा सुधनुस्तथा ।
परिचितु महाबाहुः प्रवरश्चारिभेजयः ॥”

अविचित्-पुत्रः । यथा, महाभारते । १।६।५० ।
“अविचितः परिचितश्च श्रवणाश्च बौर्धवान् ॥”)

परिग्र

परिचित्, त्रि, (परितः क्षिप्यते स्म इति ।
क्षिप् + क्त ।) परिखादिना वेष्टितम् । तत्-
पर्यायः । निवृतम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥
सर्वतोभावेन क्षेपयुक्तश्च ॥

परिखा, स्त्री, (परितः खन्यते इति । खन् +
“अन्येऽप्येति ।” ३ । २ । १०१ । डः ।)
राजधान्यादिवेष्टनखातम् । इति भरतः ॥ गङ्ग-
खाइ इति खाना इति च यस्याः प्रसिद्धिः ।
तत्पर्यायः ॥ खेयम् । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥
(यथा, मनुः । ७ । १६६ ।

“भिन्द्याच्चैव तद्भागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्कन्दयेच्चैनं राजनो विनासयेत्तथा ॥”)

तस्या मानं यथा,—
“प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दृष्टहस्तकम् ॥”

सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखाद्वारमीक्षितम् ।
शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २०२ अध्यायः ॥

परिख्यातः, त्रि, परिसर्वतोभावेन ख्यातः प्रथितः ।
इति परिपूर्वखाधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्यय-
निष्पन्नः ॥ विख्यातः ॥

परिगणितः, त्रि, (परिसर्वतोभावेन गणयते
स्म । परि + गण + क्त ।) सर्वतोभावेन गणना-
युक्तः । यथा । “परिगणितव्यतिरिक्तेषु संसर्ग-
कृतविशेषो नादरणीयः परिगणनानर्थक्यात् ॥”

इति जीमूतवाहनः ॥

परिगतः, त्रि, (परि + गम् + क्त ।) प्राप्तः ।
विस्तृतः । ज्ञातः । चेष्टितः । इति मेदिनी ॥

गतः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेष्टितः । यथा,—
“अथ सवल्कादूकूलकुथादिभिः
परिगतोज्ज्वलदुद्धतवालधिः ।”

इति भट्टिकाव्ये । १० । १ ॥

परिगृह्या, स्त्री, (परि सर्वतोभावेन गृह्यते या
परि + गृह् + कर्मणि क्यप् ।) नारी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

परिग्रहः, पुं, (परिग्रहणमिति । परि + ग्रह् +
“ग्रह् वृट्निश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति
अप् ।) प्रतिग्रहः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ७ ।
“कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराच्चुम्बसे
तत्ते धूर्त्त ! हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममे-
वापरा ॥”)

सैन्यपक्षाङ्गागः । पत्नी । भार्या । (यथा,
रघुः । ६ । १४ ।

“समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहा-
ननलकानलकानवमां पुरीम् ॥”)

परिजनः । परिवारः । आदानम् । (यथा,
रघुः । ६ । ४६ ।

“अनुभवन्नवदोलान्मुत्सवं
पटुरपि प्रियकण्डजिघृक्षया ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे
सुजलताजलतामवलोकनः ॥”)

स्त्रीकारः । (यथा, रघुः । १८ । ३८ ।

परिधः

परिच

परिच्छ

“लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः

सम्भावितो मौलिपरिग्रहात् सः ॥”

मूलम् । कन्दः । शापः । शपथः । इत्यमरभरतौ ॥

राहुवक्तव्यभास्करः । इत्यजयः ॥ (पुत्रदारादि-

भर्तव्यपरिमाणम् । यथा, मनुः । १० । १२४ ।

“प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः खकुटुम्बाद् यथार्हतः ।

शक्तिचावेक्ष्य दाक्ष्यञ्च भूतानाञ्च परिग्रहम् ॥”

परिग्रह्यतेऽनेनेति विग्रहे हस्तः ॥ विष्णुः । यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ५८ ।

“ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥”

“शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात्

परितो ज्ञायत इति वा । पुष्यादिभिर्भक्तैरर्चितं

परिगृह्णाति इति वा परिग्रहः ॥” इति शाङ्कर-

भाष्यम् ॥ साधनम् । यथा, रघुः । ६ । २१ ।

“अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां

यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम् ॥”

“मृगशृङ्गं परिग्रहः कखूनसाधनं यस्यास्ताम् ॥”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

परिग्रहः, पुं, (परि + ग्रह् + “परौ यञ्ते ।” ३ ।

३ । ४७ । इति वञ् ।) यज्ञवेदिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिधः, पुं, (परि हन्यतेऽनेनेति । परि + हन् +

“परौ घः ।” ३ । ३ । ८४ । इति अप्

घादेशश्च ।) लोहवद्धलगुडः । लोहमय-

लगुडः लोहसुखलगुडः । तत्पर्यायः । परि-

घातनः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ परि-

घातकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । ६ । ६७ । २४ ।

“बाहूनामुत्तमाङ्गानां कार्मुकाणाञ्च भारत ! ।

गदानां परिघाणाञ्च हस्तानाञ्चोरुभिः सह ॥”

परिघातः । परितो हननम् । इत्यमरभरतौ ॥

विष्कम्भादिप्रविश्रुतियोगान्तर्गत ऊनविश्रुति-

योगः । (यथा, ज्योतिषे ।

“वज्रोऽष्टकं च यतीपातो वरीयान् परिघस्तथा ॥”

अस्य अर्द्धांशं परित्यज्य शुभं कर्म कुर्यात् ।

यदुक्तं तत्रैव ।

“परिघस्य त्वजेदङ्गं शुभकर्म ततः परम् ॥”

अथ परिधयोगजातफलम् ।

“उत्पत्तिकाले परिधो यदि स्या-

न्नरस्तदा वंशकुटारकल्पः ।

असत्यसाक्षी क्षमया विहीनः

खल्पानुभोक्ता विजितारिपक्षः ॥”

इति कीष्टीप्रदीपः ॥

अर्गलः । इति मेदिनी ॥ सुन्नरः । शूलः । इत्य-

जयः ॥ कलसः । काचघटः । गोपुरम् । सङ्ग ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (कार्तिकानुचर-

विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ३३ ।

“परिधञ्च वटश्चैव भीमञ्च सुसहावलम् ।

दहति दहनञ्चैव प्रचलौ वीर्यसम्मतौ ॥

अंशोऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥”

चण्डालविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।

१३८ । ११४ ।

“लम्बकर्णो महावक्त्रो मलिनो घोरदर्शनः ।

परिधो नाम चण्डालः शस्त्रपाणिरदृश्यत ॥”

परिघातः, पुं, (परिहृत्यतेऽनेनेति । परि + हन् +

घञ् । “हनस्तोऽचिस्मलोः ।” इति तः ।)

अस्त्रम् । हननम् । इति धरणिः ॥

परिघातनः, पुं, (परितो घातनं यस्मात् ।) परिघा-

स्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ सर्वतो-

भावेन हनने क्ली ॥

परिघोषः, पुं, (परितो घोषो यस्मिन् ।) मेघ-

शब्दः । शब्दः । अवाच्यः । इति मेदिनी ॥

परिचयः, पुं, (परि समन्तात् चयनं बोधो ज्ञान-

मित्यर्थः । परि + चि + अप् ।) विशेषेण ज्ञानम् ।

चेना इति भाषा । तत्पर्यायः । संस्तवः २ ।

इत्यमरः । ३ । २ । २३ ॥ प्रणयः ३ । इति भरतः ॥

(यथा, माघे । ७ । ६१ ।

“न परिचयो मलिनात्मनां प्रसाधनम् ॥”

अभ्यासः । यथा, माघे । २ । ७५ ।

“हेतुः परिचयस्यैव वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥”

नादस्य अवस्थाविशेषः । यथा, हठयोगदीपि-

कायाम् । ४ । ६६ ।

“आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।

निव्यक्तिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥”

परिचरः, पुं, (परितश्चरतीति । परि + चर +

पचाद्यच् ।) युद्धकाले परप्रहारात् रथरक्षकः ।

प्रजासामन्तयवस्थापनकारी । इति केचित् ॥

सेनायां राज्ञो दखनायकः । इत्यर्थे । इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः । परिधिस्यः २ । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६२ ॥ सहायः ३ । इति रत्न-

माला ॥ (परिचर्याकारकः । यथा वैद्यके,—

“उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्त्तरि ।

शौचश्चेति चतुर्थोऽर्थं गुणः परिचरे जने ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥

“स्निग्धोऽनुगुम्बलवान् युक्तो आधितरक्षणे ।

वैदावाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥

परिचरणकर्म, [न्] क्ली, (परिचरणं सर्वैव

कर्म ।) परिचर्या । तद्वैदिकपर्यायाः । इर-

व्यति १ विधेम २ सपर्यति ३ नमस्यति ४ दुर-

स्यति ५ ऋणोति ६ ऋणद्धि ७ ऋच्छति ८

सपति ९ विवासति १० । इति दश परिचरण-

कर्माणां । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये ॥

परिचर्या, क्ली, (परिचर्यते परिचरणमित्यर्थः ।

परि + चर् + “परिचर्यापरिसर्येति ।” ३ । ३ ।

१०१ । इत्यस्य वार्त्ति इति शो यक् च

निपात्यते ।) सेवा । (यथा, देवीभागवते ।

१ । ४ । ११ ।

“अथवा वार्द्धके प्राप्ते परिचर्यां करिष्यति ।

पुत्रः परमधर्मिष्ठः पुण्यार्थं कलविद्धयोः ॥”

तत्पर्यायः । वरिवस्या २ शुश्रूषा ३ उपा-

सनम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥ परिसर्या ५

उपासना ६ उपास्तिः ७ । इति भरतः ॥ शुश्रू-

षणा ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

परिचायः, पुं, (परिचीयते इति । चिञ् चित्याम्

+ “अग्नौ परिचायोपचायसम्बन्धाः ।” ३ । १ ।

१३१ । इत्यनेन साधुः ।) यज्ञाग्निः । तत्पर्यायः ।

सम्बन्धः २ उपचायः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥

(अग्निरिह न वद्धिः किन्त्वग्निधारणार्थस्थल-

विशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

परिचारकः, त्रि, (परिचरतीति । परि + चर् +

खुल् ।) सेवकः । चाकर इति भाषा ॥ (यथा,

मनुः । ७ । २१७ ।

“तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरर्हार्थैः परिचारकैः ।

सुपरीक्षितमन्त्रादमद्यान्मन्त्रैर्विधापयैः ॥”

तत्पर्यायः । भृत्यः २ दासेरः ३ दासेयः ४

दासः ५ गोपकः ६ चेटकः ७ नियोज्यः ८

किङ्करः ९ प्रेष्यः १० भुजिष्यः ११ । इत्य-

मरः । २ । १० । १७ ॥ डिङ्करः १२ चेटः १३

गोप्यः १४ पराक्षितः १५ परिष्कन्दः १६ परि-

कर्मी १७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४ ॥

परिचार्यः, त्रि, परिचर्यतेऽसौ इति । परि +

चर् + कर्मणि श्यत् । सेव्यः ॥

परिचितः, त्रि, (परि + चि + कर्मणि क्तः ।)

परिचयविशिष्टः । ज्ञातः । यथा,—

“त्यक्तयेयं चिरपरिचिता जन्मभूमीति बुद्ध्या

मा खिदास त्रिभुवनजनत्राणहेतोः क्रमाङ्क ! ।

किन्न त्वाव्यं भवति महतां चेत् परस्योपकारी,

वाराणस्या सुनिरपि गतो दक्षिणाशामगस्थः ॥”

इति पदाङ्कदूतः ॥

परिचर्यं, त्रि, परि पूर्व्वचिधातोः कर्मणि यप्रत्ययेन

निव्यन्नम् । परिचययोग्यम् । परिचयनीयम् ।

परिचेतयम् ॥

परिच्छदः, पुं, (परिच्छादयतेऽनेनेति । परि + छद्

+ णिच् + “पुंसि संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । ११८ ।

इति घः । “छादेर्घेऽनुपसर्गस्य ।” ६ । ४ । ६६ ।

इति उपधाङ्गः ।) परिवारः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६७३ ।

“सहधर्मचारिणी मम परिच्छदः सुतनु ! नेह

सन्देहः ।

न तु सुखयति तुहिनदिनच्छन्नकायेव सञ्जन्ती ॥”

हृत्स्थम्बवल्गुकम्बलादपकुरणम् । यथा,—

“परिच्छदे नृपार्हेऽर्घे परिवर्होऽव्ययाः परे ॥”

इत्यस्य टीकायां भरतः ॥

(यथा, रघुः । १ । १६ ।

“सेना परिच्छदस्तस्य ह्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्भौर्वी धुनुषि चातता ॥”

आच्छादनम् । यथा,—

“प्रयः केन निभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

परिच्छन्दः, पुं, (परिच्छन्द्यतेऽनेनेति । परि + छद्

संवरणे + घञ् ।) परिच्छदः । इति हला-

युधः ॥

परिच्छन्नः, त्रि, परिपूर्व्वच्छदधातोः कर्त्तरि कर्मणि

च क्तप्रत्ययनिव्यन्नः ॥ परिच्छदविशिष्टः । सर्वतो-

भावेनाच्छादितः । संवृतः ॥

परिडो

परिच्छिन्नः, त्रि, (परि + छिद् + कर्त्तरि क्तः ।)
परिच्छेदविशिष्टः । अवधिप्राप्तः । यथा,—
“परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता विभक्ति गिरं
न विद्वस्तत्तत्त्वं वयमिह हि यत्त्वं न भवसि ।”
इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

सर्वतोभावेन द्वेदविशिष्टश्च ॥
परिच्छेदः, पुं, (परि + छिद् + भावे करणादौ च
घञ् ।) अन्यविच्छेदः । यथा, त्रिकाण्डशेषे ॥
“सर्गवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्गसंग्रहाः ।
उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् ॥
स्थानं प्रकरणं पञ्चाङ्गिकश्च ग्रन्थसन्धयः ॥”
(तत्र काये सर्गः । कोषे वर्गः । अलङ्कारे परि-
च्छेदोच्छ्वासौ । कथायासुहातः । पुराणसंहि-
तादौ अध्यायः । नाटके अङ्कः । तन्त्रे पटलः ।
ब्राह्मणे काण्डम् । संगीते प्रकरणम् । इति-
हासे पर्वः । भाष्ये आङ्गिकम् । एवमन्येऽपि पाद-
तरङ्गस्तवकप्रपाठकस्तन्मञ्जरीलहरीशाखा-
दयो ग्रन्थसन्धयो ग्रन्थभेदे यथायथं ज्ञेयाः ॥*)
सीमा । अवधिः । यथा, मालतीमाधवे ।
“परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापश्च कुर्वते ॥”

परिजनः, पुं, (परिगतो जनः ।) परिवारः ।
पोष्यवर्गः । यथा, महिम्नः स्तोत्रे ।
“यद्विद्धि सूत्रान्नो वरद परमोच्चैरपि सती-
मधुश्चक्रे वाणः परिजनविधेयचिरुवनः ॥”
नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः । यथा, आनन्द-
लहर्थात् । ३० ।
“किरीटं वैरिचं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे खलसि जहि जम्भारिसुकुटम् ।
प्रणम्येतेषु प्रसभमभियातस्य भवनं
हरस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते ॥”
“परिजनः नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः ।”
इत्यस्य श्लोकस्य आख्यायां गोपीरमणतर्कपञ्चाननः ॥
परिजल्पितं, स्त्री, (परि + जल्प + भावे क्तः ।)
दशाङ्गचित्रजल्पान्तर्गतद्वितीयजल्पनम् । यथा,
“प्रभोर्निर्दयताश्राव्यचापलादुपपादनात् ।
स्वविचक्षणतायत्तिर्भङ्गा स्यात् परिजल्पितम् ॥”

इत्युल्लङ्घनीलमणिः ॥
परिज्मा, [न] पुं, (परिजायते इति । परि +
जन् + मन् । निपातनात् साधुः ।) चन्द्रः । अग्निः ।
इति सिद्धान्तकौमुदामुणादित्तिः ॥ (पर्थ-
जतीति । अजेः परिपूर्वस्य श्वन्नुच्चन्नित्यादिना
मन्प्रत्ययोऽकारलोपः आद्युदात्तलच्च निपा-
त्यते । परिगन्ता । इति वेदभाष्यम् ॥)

परिज्वा, [न] पुं, (परि + जु सौत्रधातुः +
“श्वन्नुच्चन् पूषन्निति ।” उणां । १ । १५८ ।
इति कनिन् । इदन्नु उज्ज्वलदत्तमतम् ।)
इन्द्रः । अग्निः । इति संहिप्रसारौणादित्तिः ॥
परिडीनकं, स्त्री, (परि + डी + क्तः । ततः स्वार्थे
कन् ।) पक्षिगतिविशेषः । यथा,—

५८

परिणा

“डीनं प्रडीनमुडीनं सडीनं परिडीनकम् ।”
इति जटाधरः ॥
(तथाच महाभारते । ८ । ३१ । २७ ।
“अतिडीनं महाडीनं खडीनं परिडीनकम् ॥”)

परिणतं, त्रि, (परिणमति स्त । परि + नम् +
क्तः ।) पक्वम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
तिर्यग्घातिगजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
माघे । ४ । २६ ।

“सततमसुमतामग्न्यरूपाः
परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्ति ॥”)
सर्वतोभावेन नतश्च ॥

परिणयः, पुं, (परिणयनम् । परि + नी + अप् ।)
विवाहः । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥
परिणामः, पुं, (परिणमनम् । परि + नम् +
घञ् ।) विकारः । प्रकृतेरन्यथाभावः । यथा ।
सुखस्य विकारः क्रोधरक्तता । केचित्तु । प्रकृति-
ध्वंसजन्यविकारः । यथा काष्ठस्य विकारो
भस्म । मृत्पिण्डस्य घटः । इत्यमरभरतौ ॥
चरमः । शेषः । यथा,—

“परिणाममुखे गरीयसि
यथकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम् ।
अतिवीर्यवतीव भेषजे
बहुरूपीयसि दृश्यते गुणः ॥”
इति भारवौ । २ । ४ ॥

(निदानभेदेन यथा,—
“असांमोन्द्रिवार्धसंयोगप्रज्ञापराधपरिणाम-
भेदात्तिविधो वा ॥” “परिणामोऽयोगादियुक्ता
मृत्सुखभावजा शीतादयः । अधर्मस्य च रोग-
हेतोरत्रैवान्तर्भाव इति भट्टारहरिश्चन्द्रः ॥”
इति माधवकरकृतस्मिन्निश्चयस्य पञ्चनिदान-
आख्यानं विजयेनोक्तम् ॥

“कालस्य परिणामेन जराव्यतिनिमित्तजाः ।
रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥”
इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
अर्थालङ्कारभेदः । तल्लक्षणं यथा,—

“परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ॥”
परिणामदर्शी, [न] त्रि, (परिणामं चरमं पश्य-
तीति । दृश् + णिनि ।) चरमकालप्रेक्षी । पश्चा-
द्दर्शी । विषयादेः शेषद्रष्टा । इति भारतम् ॥

परिणामशूलः, पुं, (परिणामे चरमावस्थायां
शूलं यस्य । यद्वा परिणामे भुक्तान्नादेः परि-
पाके उत्पद्यते शूलं यस्मात् ।) रोगविशेषः ।
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहिते यदा ।
कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्वली ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—

“भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।
तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते ॥”
वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
“आभ्यानाटोपविभ्रजविवन्धरतिवैपनैः ।
झिग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्विषक् ॥”
पैत्तिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—

परिणा

“लघ्नादाहारतिस्तेदकदम्बलवशोत्तरम् ।
शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्विषक् ॥”
श्लेष्मिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
“हृदि हृत्तासम्मोहं स्वल्परुग्दीर्घसन्तति ।
कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विज्ञेयं कफात्मकम् ॥”
त्रिदोषजस्य तस्य लक्षणं यथा,—
“संहृष्टलक्षणं बुद्धा द्विदोषं परिकल्पयेत् ।
त्रिदोषजमसाध्यन्तु क्षीणमांसवलानलम् ॥”
इति माधवकरः ।

तस्यौषधं यथा, गरुडपुराणे ।
“लौहचूर्णसमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
मधुना खादितं रुद्र ! परिणामाख्यशूलनुत् ॥”
(चिकित्सास्य यथा,—
“वमनं तिक्तमधुरैर्विरेकश्चापि शस्यते ।
वस्त्यश्च क्षिताः शूले परिणामसमुद्भव ॥
विडङ्गतण्डुलयोषं त्रिवृदन्तीसचित्रकम् ।
सर्वाण्येतानि संहृत्य शूलचूर्णानि कारयेत् ॥
गुडेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ।
उष्णोदकादुपानन्तु दद्यादग्निविवर्द्धनम् ॥
जयेत्त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥
नागरगुडतिलकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमा-
नदात् ॥

उयं परिणामशूलं तस्यापैति सप्तरात्रेण ॥”
“तिलनागरपथ्यानां भागं शम्बूकभस्मनाम् ।
द्विभागगुडसंयुक्तं गुडौ कृत्वा च भागिकाम् ॥
शीताम्बुपानं पूर्वाह्ने भक्षयेत् क्षीरभोजनः ।
सायाह्ने रसकं पीत्वा नरो मुच्येत दुर्जयात् ॥
परिणामसमुत्थाञ्च शूलाच्चिरभवादपि ।
शम्बूकजं चूषणश्च पक्षैव लवणानि च ॥
समांशां गुडिकां कृत्वा कलम्बीकरसेन वा ।
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत्तु यथाबलम् ॥
शूलाद्विसुच्यते जन्तुः सहसा परिणामचात् ॥
यः पिबति सप्तरात्रं शूलतूनेकान् कलाययूषेण ।
स जयति परिणामरुजं चिरजामपि किमुत-
नूतनजाम् ॥

लौहचूर्णं वरायुक्तं विलीढं मधुसर्पिषा ।
परिणामशूलं शमयेत्तन्मूलं वा प्रयोजितम् ॥
सामुद्रं सैन्धवं क्षारो रुचकं रौमकं विडम् ।
दन्ती लौहरजः किट्टं त्रिवृच्छूरणकं समम् ॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
तदयथाशिवलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
जीर्णजीर्णे तु भुञ्जीत मांसदिष्टतसाधितम् ।
नाभिःशूलं श्लेष्मशूलं यक्षुदगुल्मकृतञ्च यत् ॥
विद्रध्यष्टीलिकं हन्ति कफवातोद्भवन्तथा ।
शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत् परम् ॥
परिणामसमुत्थस्य विशेषणान्तकन्तम् ॥”

इति समुद्राद्यं चूर्णम् ॥ * ॥
“सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ।
विनिहन्त्यम्बपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥”
इति गुडपिप्पलीघृतम् ॥ * ॥
“काथेन कल्केन च पिप्पलीनां
सिद्धं घृतं मात्सिकसंप्रयुक्तम् ।

परिणो

चौरानुपानं विनिहत्यवश्यं
शूलं प्रवृत्तं परिणामसंज्ञम् ॥”

इति पिप्पलीवृत्तम् ॥ * ॥

“मखूरं शोधितं पत्रौ लौहजां वा गुडेन तु ।
भक्ष्यन्मृच्यते शूलात् परिणामसमुद्भवात् ॥
संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मखूरस्य पलायकम् ।
शतावरीरसस्याद्यौ दध्नुस्तु पयसस्तथा ॥
पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।
विपचेत् सर्वमेकैथं यावत् पिष्टत्वमागतम् ॥
सिद्धन्तु भक्ष्येन्मध्ये भोजनस्यागतोऽपि वा ।
वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ॥
निहत्येव हि योगोऽयं मखूरस्य न संशयः ॥”

इति शतावरीमखूरम् ॥ * ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे शूलाधिकारे ॥
“अजीर्णाग्निरसः प्रोक्तो दशमः परिणामजः ।”
“जीर्णोऽग्ने च भवेद्यस्तु स ज्ञेयः परिणामजः ॥”
“लङ्घनं वमनञ्चैव विरेकश्चानुवासनम् ॥
निरुहो वस्ति कर्माणि परिणामे त्रिदोषजे ।
चित्रकं त्रिष्टता दन्ती विडङ्गं कटुकत्रयम् ॥
समं चूर्णं गुडेनाथ कारयेन्मोदकान् सुधीः ।
भक्षयेत् प्रातरुत्थाय पश्चादुष्णोदकं पिबेत् ॥
परिणामोद्भवं शूलं हन्ति शीघ्रं नरस्य च ।
यवानोहिङ्गु सिन्धुचचारं सौवर्चलाभया ।
सुरामखडेन पातया परिणामे त्रिदोषजे ॥
हिङ्गुयोषवचाजमोदहृषा पथ्यायवानी शठी
जातीपिप्पलीदाडिमटकीतिन्तीडिचयामि-

कम् ।

तस्मादम्बुवर्चला च यवजचारं तथा सर्जिका
सिन्धुचचारं विडङ्गकं समकृतं स्याद्जीजपूरे रसे ॥
संभायं सुकृतात्वेनेन गुडिका चाक्षप्रमाणा तथा
कल्को वातविकारिणां प्रदहतः शूलार्णसः
प्रीहकान् ॥”

“एष हिङ्गादिको नाम सर्वशूलार्तिनाशनः ।
सर्ववातविकारघ्नः सर्वक्षयनिवारणः ।

परिणामोद्भवं शूलं वारयत्याश्वसंश्रयम् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥

परिणायः, पुं, (परितो वामदक्षिणतो नयनम् ।
परि + नी + “परिगोर्नोदीताभेधोः ।” ३ ।
३ । ३७ । इति घञ् ।) शारीणां समन्ताग्रयनम् ।
इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ परेरितो दीर्घत्वे
परीणायश्च । इति भरतः ॥

परिणाहः, पुं, (परिणह्यतेऽनेन इति । परि +
नह + घञ् ।) विस्तारः । तत्पर्यायः । विष्णो-
लता २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ ओसार
इति चौड़ा इति च भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ७ । २२ ।

“अरत्नीनां सहस्रञ्च शतानि दश पञ्च च ।

परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसमेदिनाम् ॥”)

परिणेत्या, [ञ] पुं, (परिणयतीति । परि +
नी + लृच् ।) वोढा । भर्ता २ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“स्थिते दण्डयतो दण्डगान् परिनेतुः प्रसूतये ।

परिदा

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनोविणः ॥”

इति रघुः । १ । २५ ।)

परितः [स्] यं, (परि + “पर्यभिभ्याच्च ।” ५ ।
३ । ६ । इति तसिल् ।) सञ्जतः । चतुर्दिगभि-
याप्तौ । इत्यमरः । ३ । ११ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६ ।

“पुरोपकण्ठो पवनाश्रयाणां

कलापिनामुद्भूतवृक्षहेतौ ।

प्रभातशब्दे परितो दिगन्तान्

तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥”)

परितापः, पुं, (परिसञ्जतोभावेन तप्यतेऽनेन ।
परि + तप् + घञ् ।) दुःखम् । (यथा, भाग-
वते । ७ । ८ । ५२ ।

“स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते
नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चिंश ॥”)

नरकान्तरम् । इति मेदिनी ॥ शोकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । २२ । २५ ।

“एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

आहतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥”)

भयम् । कम्पः । इति विश्वः ॥ अत्युष्णता च ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४६ ।

“परितापश्च गात्रेभ्यः पीडावाधाश्च कृत्स्नशः ।

अपहन्ति नरव्याघ्र ! दयं कुरु महीपते ! ॥”)

परितुष्टः, त्रि, (परि + तुष् + क्तः ।) परितोष-
युक्तः । सन्तुष्टः । यथा,—

“यत् प्रार्थ्यते त्वया भूप ! त्वया च कुलनन्दन ॥

मत्तस्तत् प्राप्यतां सर्वं परितुष्टा ददामि तत् ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६३ । १० ॥

परितोषः, पुं, (परितोषणमिति । परि + तुष् +
घञ् ।) सञ्जतोभावेन तुष्टिः । सन्तोषः । यथा,—

“त्वामुदर ! साधुमन्ये शाकै-

रपि यदसि लब्धपरितोषम् ।

हतहृदयं ह्यधिकाधिक-

वाञ्छाशतदुर्भरं न पुनः ॥”

इति श्रान्तिशतके ॥

परित्यागः, पुं, (परित्यजनमिति । परि + त्यज् +
घञ् ।) सञ्जतोभावेन वर्जनम् । तत्पर्यायः ।

होरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥

“गुरोरप्यवलम्बस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥”

इति मत्स्यसूक्तम् ॥

परिचाणं, स्त्री, (परिचायते इति । परि + चै +
लुट् ।) मारणोद्यतस्य निवारणम् । तत्-

पर्यायः । पर्याप्तिः २ हस्तवारणम् ३ । इत्य-

मरः । ३ । २ । ५ ॥ रक्षणम् । यथा,—

“परिचाणाय साधूनां विनाशाव च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । ८ ॥

परिदानं, स्त्री, (परिदीयते इति । परि + दा +
भावे लुट् ।) परीवर्तनः । विनिमयः । इत्य-

मरः । २ । ६ । ८० ॥

परिदायी, [न्] पुं, (परित्यज्य शास्त्रधर्मं ददा-
तीति । परि + दा + णिनिः ।) अनूज्येष्टे

परिधिः

तत्कनिष्ठाय कन्यादाता । “यथा हारीतः ।
ज्येष्ठेऽनिर्जिष्टे कनीयान् निर्जिष्टान् परिवेत्ता
भवति परिविद्रो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या
परिदायी दाता परिकर्ता याजकस्ते सर्वे
पतिताः ।” इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

परिदेवनं, स्त्री, (परि + दिव + लुट् ।) अरुणोच-
नोक्तिः । विलापः । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥

(यथा, महाभारते । १ । २ । १४६ ।

“परिदेवनञ्च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य सन्निधौ ।
आश्वासनञ्च कृष्णस्य दुःखार्तायाः प्रकीर्ति-
तम् ॥”)

परिदेवना, स्त्री, (परिदेवयतीति । परि + दिवि +
‘ख्यासञ्ज्यो युच् ।’ ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।
ततश्चाप् ।) शोकनिमित्तो विलापः । यथा,—

“अयक्तादीनि भूतानि अक्षमध्यानि भारत ॥
अयक्त्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥”

इति श्रीभगवद्गीताद्वितीयाध्यायश्लोकव्याख्यानं
श्रीधरस्वामी ॥ अपि च ।

“न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च ।

अलभ्यं लभते सर्वस्वत्र का परिदेवना ॥

अयक्तादीनि भूतानि अक्षमध्यानि शौनक ! ।

अयक्त्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥

अयाचितो मया लब्धस्त्वत्प्रेषितः पुनः कुतः ।

यत्रागतस्तत्र मतस्तत्र का परिदेवना ॥

एकदृष्टे यदा राज्ञौ नानापक्षिसमागमः ।

प्रभाते दश दिशो यान्ति तत्र का परिदेवना ॥

एकसार्धप्रयातानां सर्वेष्वान्तत्र गामिनाम् ।

यद्येकस्वरितो याति का तत्र परिदेवना ॥”

इति गरुडपुराणे १११ अध्यायः ॥

परिधानं, स्त्री, (परिधीयते यत् । परि + धा +
कर्मणि लुट् ।) परिधेयवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।

अन्तरीयम् २ उपसंभ्यानम् ३ अधोऽंशुकम् ४ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ (यथा, पञ्च-

तन्त्रे । ५ । २३ ।

“वरं वनं व्याघ्रगजादिसंवितां

जलेन ह्रीनं बहुकण्टकावृतम् ।

लृणानि शय्या परिधानवल्कलं

न वन्धुमन्ध्रे धनहीनजीवितम् ॥”)

परिधायः, पुं, (परिधीयतेऽत्र । परि + धा +
घञ् ।) जनस्थानम् । परिच्छेदः । नितम्बः ।

इति मेदिनी ॥ (जनस्थानमित्यत्र जलस्थान-

मिति केचित् ॥)

परिधिः, पुं, (परिधीयतेऽनेन । परि + धा +
“उपसर्गे धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति

किः ।) परिवेशः । चन्द्रसूर्यसमीपमखलम् ।

(यथा, रघुः । ८ । ३० ।

“अनृणत्वमुपयिवान् बभौ

परिधुर्भुक्त इवोष्णदीधितिः ॥”)

यज्ञियतरुशाखा । यज्ञियतरोः पलाशादर्थश्च

पयुबन्धनार्थं या शाखा निखायते तस्याम् ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथाह आपस्तम्बः । “खादिरं

पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्वं करोति त्रयः

परिपा

परिधयः पालाशकाष्ठकाः खादिरौदुम्बरविल्व-
रोहितकविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया वृक्षा
आर्द्राः शुष्करसत्वकाः ॥” इति ॥ * ॥)

भूगोलादेर्वेद्यनम् । यथा,—

“यासेभनन्दागिहते विभक्ते
खवाणसूर्यैः परिधिस्तु सूक्ष्मः ॥”

इति लीलावती ॥

(क्ली, परिधीयते यदिति । परि + धा +
कर्मणि किः । परिधेयवस्त्वम् । यथा, भाग-
वते । ८ । ७ । १७ ।

“मेघप्रशामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविदु-
न्मूर्ध्नि भ्राजद्विलुलितकचः सग्वरो रक्तनेत्रः ॥”

“कनकं सुवर्णमिव पीतं परिधि वस्त्रं यस्य”
इति तट्टीका ॥)

परिधिस्यः, पुं, (परिधौ तिष्ठतीति । परिधि +
स्था + कः ।) परिचरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥

युद्धकाले परप्रहारात् रथरक्षके । प्रजा-
सामन्तव्यवस्थापनकारिणीति केचित् । सेनायां
राज्ञो दण्डनायकः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥

परिधेयं, त्रि, (परिधातुं शक्यम् । परि + धा +
“अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत्
“इदति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत्
ततो गुणः ।) परिधानीयम् । परिधातव्यम् ।
परिधानोपयुक्तवस्त्रादि । यथा,—

“न तु स्वभोग्यतयापि प्राप्ते परिधेयादौ स्तुतेर-
दृष्टार्थत्वापत्तेः ।” इति विवादचिन्तामणिः ॥

परिपणं, क्ली, (परिपण्यते अवद्विधतेनेन ।
परि + पण् + “पुंसि संज्ञायां वः प्रायेण ।”
३ । ३ । ११८ । इति वः ।) मूलधनम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८० । पुंजि इति भाषा ॥

परिपण्यकः, पुं, (परिपण्ययति दोषादिकं प्राप्नो-
तीति । परि + पण्य क गतौ + खुल् ।) शत्रुः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ ॥ (यथा, महा-
भारते । १० । १६ । ३१ ।

“हतो दुर्व्योधनः पापो राज्यस्य परिपण्यकः ॥”)

परिपण्यी, [नृ] त्रि, (परिसर्वतो भावेन दोषा-
ख्यानं पण्ययितुं शीलमस्य । परि + पण्य +
णिनिः ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ।
(यथा, गीतायाम् । ३ । ३४ ।

“इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपण्यिनौ ॥”
प्रतिकूलाचारी । यथाह कश्चित् ।

“अपराधिनि चेत् क्रोधः क्रोधे क्रोधः कथं नहि ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपण्यिनि ॥”)

परिपाकः, पुं, (परिपच्यते इति । परि + पच् +
घञ् ।) परिपक्वता । यथा, भावप्रकाशे ।

“इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्व-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ।”

नैपुण्यम् । यथा,—

“वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं
पाकशासनपदं स्पृशतीऽपि ।”

इति नैषधपञ्चमसर्गः ॥

परिपु

परिपाकिनी, स्त्री, (परिपाकः परिपाकशक्ति-
विद्यतेऽस्याः । परिपाक + इनि + डीप् ।)
त्रिष्टता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परिपाटिः, स्त्री, (परिपाटनम् । परि + पट् +
स्वार्थे णिच् + अच् इः । यद्वा परि भागे
भागेन पाटिः पाटनं गतिर्यस्याम् ।) परिपाक-
विशिष्टः । तत्पर्यायः । आनुपूर्व्यो २ आटुत् ३
अनुक्रमः ४ पर्यायः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥
आनुपूर्व्यम् ६ परिपाटौ ७ । इति भरतः ॥
आनुपूर्व्यम् ८ आनुपूर्व्यकम् ९ । इति टीका-
न्तरम् ॥ क्रमः १० । इति जटाधरशब्दरत्ना-
वल्लौ ॥

परिपिष्टकं, क्ली, (परि + पिष् + क्त + संज्ञायां
कन् ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

परिपुष्करा, स्त्री, (परितः पुष्करं सुखं यस्याः ।)
गोडुम्बा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजगोमक्
इति भाषा ॥

परिपूतं, क्ली, (परि + पू + क्तः ।) अपास्तपुष-
धान्यम् । यथा, मनुः ।

“परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दण्डः ॥”

त्रि, सर्वतोभावेन पवित्रम् ॥ (यथा, माघे । २ । १६ ।

“घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्वयौ ।

रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृश्यौ ॥”)

परिपूर्णता, स्त्री, (परिपूर्णस्य भावः । परिपूर्ण +
“तस्य भावस्त्वतलौ ।” ५ । १ । ११६ । इति
तत् ततः “त्वान्तं क्लीवन्तलन्तं स्त्रियाम् ।” इति
वार्तिकोक्तत्वात् स्त्रियां टाप् ।) परिपूर्णत्वम् ।
सम्पूर्णता । तत्पर्यायः । आभोगः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३७ ॥

परिपूर्णत्वं, क्ली, (परिपूर्णस्य भावः । “तस्य
भावस्त्वतलौ ।” ५ । १ । ११६ । इति त्व ।
ततः क्लीवत्वम् ।) परिपूर्णता । सम्पूर्णत्वम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा,—

“दृश्यते परिपूर्णत्वं सुखचन्द्रस्य ते सखि ! ।

न जाने कश्चकोरं हि विधाता पालयिष्यति ॥”

इत्युद्धटः ॥)

परिपेलं, क्ली, (परिपेलति ऋदुतां गच्छतीति ।
पेल गतौ + अच् ।) परिपेलवम् । कैवर्त्तौ-
सुस्तकम् । इति शब्दमाला ॥ तन्त्रान्तरे यथा,—
“परिपेलं ज्वं बल्यं तत्कुटन्नटसंज्ञकम् ।
जायते सुस्तकाकारं शैवालकुलसञ्चये ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परिपेलवं, क्ली, (परि सर्वतः पेलवं ऋदुता यस्य ।)
कैवर्त्तौसुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥
(अत्यन्तकोमले, त्रि । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् ।
६४ । ८ ।

“स्फूर्तमध्यपरिपेलवं फलं

श्रीधर्ममध्यचिरकालसम्भवम् ॥”

गुणादयोऽस्य कैवर्त्तौसुस्तकशब्दे ज्ञेयाः ॥)

परिप्लवं, त्रि, (परिप्लवते इति । प्लु + अच् ।) चञ्च-
लम् । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ।

परिभा

(यथा, माघे । १४ । ६८ ।

“मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ

सिन्धुनाथशयने निवेदुषः ।

गच्छतः स्म मधुकैटभौ विभो-

र्यस्य नैद्रसुखविप्रतां क्षणम् ॥”

पुं, राज्ञः सुखीनलस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
६ । २२ । ४२ ।

“सुनीयस्तस्य भविता वृचक्षुर्यत्सुखीनलः ।

परिप्लवः सुतस्तस्मात्मेधावी सुनयात्मजः ॥”)

परिप्लुतः, त्रि, (परिप्लु + क्तः ।) जलादिप्लावितः ।

यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

“आवां जहि न यत्रोर्द्ध्वं सलिलेन परिप्लुता ॥”

परिप्लुता, स्त्री, (परि + प्लु + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)

मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ आम्ब-

धर्मे (मैथुने) वेदनावती योनिः । यथा,—

“परिप्लुतायां भवति आम्बधर्मे रुजा भृशम् ॥”

इति योनिप्रापन्नदाने माधवकरः ॥

(“पित्तलाया वृसंवासे क्षवधूदगारधारणात् ।

पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः ॥

शूनास्यर्शाचमासार्त्तिनीलपीतमखक् सवेत् ।

ओणीवंचणपृष्ठार्त्तिज्वरात्तायाः परिप्लुता ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥)

आप्लुते त्रि ॥

परिवर्द्धः, पुं, (परिवर्द्धतेनेन । वर्द्ध प्राधान्ये +

घञ् ।) परिवर्द्धः । हस्त्यश्ववस्त्रकम्बलादि ।

नृपार्होर्द्धः । राजयोग्यद्रव्यं सितच्छन्नादि ।

नृपार्हं सितच्छन्नादि अर्थो धनमिति केचित् ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—

“निवेश्य गङ्गामधु तां महानदीं

चमूं विधानैः परिवर्द्धशोभिनीम् ।

उवास रामस्य तदा महात्मनो

विचिन्तमानो भरतो निवर्तनम् ॥”

इति रामायणे । २ । ८३ । २६ ।)

परिभवः, पुं, (परि + भू + अच् ।) अनादरः ।

इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३७ ।

“फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्यसि पश्य मां ।

मृग्याः परिभवो आघ्रामित्यवेहि त्वया क्षतम् ॥”)

परिभावः, पुं, (परि + भू + “परौ सुवोऽवज्ञाने ।”

३ । ३ । ५५ । इति घञ् ।) परिभवः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥

परिभाषणं, क्ली, (परि + भाष् + ल्युट् ।) सनिन्द

उपालम्भः । इत्यमरः । १ । ६ । १४ ॥ उपालम्भो

दुर्ज्ञादः । निन्दया सह वर्तमानो य उपा-

लम्भस्तत्र सनिन्दे परिभाषणम् । उपालम्भो

गुणाविष्करणेन स्तुतिपूर्वकोऽपि भवति । यथा

महाकुलस्य भवतः किमिदमुचितं भवति ।

अत्र तु सस्तुतौ न परिभाषणम् । टीकान्तरे-

ऽपि बन्धुलस्य तवागम्यागमनं योग्यमिति

निन्दापूर्वः । महाकुलस्य तव कथं विप्रबधः ।

इति स्तुतिपूर्वश्च उपालम्भः । इति भरतः ॥ * ॥

नियमः । इति मेदिनी ॥ आलापः । इति

विश्वः ॥

परिम

परिभाषा, स्त्री, (परि + भाष् + अच् । ततश्चाप् । परिष्कृतं भाषणम् । पदार्थविवेचकाचार्याणां युक्तियुक्ता वाक् । इति काचप्रकाशटीकायां चण्डीदासः ॥ तत्पर्यायः । प्रज्ञप्तिः २ शैली ३ सङ्केतः ४ समयकारः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सूत्रलक्षणविशेषः । सूत्रं षड्विधम् । यथा, — “संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥”) “प्रत्यस्य संक्षेपनिर्वाहार्थसङ्केतविशेषः । यथा चपोदितेत्यादि ।” इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ यथा माघे । १६ । ८० ।

“न खलु प्रतिहत्यते कुतश्चित्
परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥”

(“अथक्तातुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशिकाः । परिभाषाः प्रवक्ष्यन्ते दीपीभूताः सुनिश्चिताः ॥”

इति वैदिकपरिभाषाया लक्षणम् ॥

“प्रथमं परिभाषा स्याद्वैषय्याख्यानकन्तथा ।”

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥

परिभूतं, त्रि, (परिभूयते स्म । परि + भू + क्तः ।) अनादृतम् । तत्पर्यायः । अवगणितम् २ अवमतम् ३ अवज्ञातम् ४ अवमानितम् ५ । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ । अभिभूतम् ६ । इति जटाधरः ॥ अप्रस्तुतम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सारावल्यां विंशाध्याये ।

“परिभूतं सुखरहितं कुलटापुत्रमतिपापरतश्च । जनयति न च त्रपतिः क्षितिस्तद्वदो भवि शूरम् ॥”)

परिभ्रमः, पुं, (परि + भ्रम् + अच् ।) सञ्चतोभ्रमणम् । परिपूर्वभ्रमधातोर्भावे अल्प्रप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

परिमण्डलं, त्रि, (परि सञ्चतो मण्डलम् ।) वर्तुलम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ५ । २ । १६ ।

“लक्षोत्तरं सार्द्धनवकोटियोजनपरिमण्डलं भूवल्लयस्य क्षणेन सगच्छत्युत्तरं द्विसहस्रयोजनानि स भुङ्क्ते ॥” परमाणुपरिमाणम् । परिमाण-

विशिष्टः परमाणुः । इति वैशेषिकसूत्रविवृतिः ॥

शब्दोऽयं व्यग्रोऽशब्देन युक्तः अर्थान्तरं प्रकाशयति । पुं, पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,

मानस्ये ११८ अध्याये ।

“व्यग्रोऽथौ तु स्मृतौ बाह्व्यासो व्यग्रोऽथ उच्यते ।

व्यासेन उच्यते यस्य अथ उच्यते देहिनाः ।

समोऽप्यपरीणाहो व्यग्रोऽथपरिमण्डलः ॥”

स्त्री, लक्षणावितरमणीविशेषः । यथा, शब्द-

रत्नावल्याम् ।

“स्तनौ सुकटिनौ यस्या नितम्बे च विशालता ।

मध्ये क्षीणा भवेद् वा च व्यग्रोऽथपरिमण्डला ॥”

उर्व्वतविशेषः । यथा महाभारते ६ । ६ । ११ ।

“परिमण्डलस्तयोर्मध्ये शेरुः कनकपर्व्वतः ।

आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ॥”)

परिमलः, पुं, (परिमलते सुगन्धिपार्थिवकणां धरतीति । मल इ धारणे + अच् । “क्षितावेव

गन्धः ।” इति न्यायादस्य तथात्वम् ।) विमर्दनम् ।

कुङ्कुमादिमर्दनम् । विमर्दोऽत्यजनमनोहरगन्धः ।

सुरतादिविमर्दोऽत्यविलेपनकुङ्कुमादिगन्धः । इत्य-

परिमा

मरभरतौ ॥ सुरभिमाख्यगन्वादिधारणेनोत्पन्नो हृदो गन्धः । इति स्वामी ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । ५ ।

“रतिलुलितललितललनाक्षमजललववाहिनो
सुहृद्यत्र ।

अथकेऽक्षकुसुमपरिमलवासितदेहा वहन्त्य-
निलाः ॥”)

तत्पर्यायः । आमोदः २ गन्धः ३ सौरभम् ४ सौरभम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पण्डित-समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

परिमाणं, स्त्री, परिमीयतेऽनेन । (परि + मा + करणे ल्युट् ।) परिमितव्यवहारासाधारण-कारणम् । इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥ माप इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । १३३ ।

“त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिचैका परिमाणाः ॥”)

तत्पर्यायप्रकारा यथा,—

“यौतवं द्वयं प्राप्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्यैर्गुञ्जाः पञ्चादमापकः ॥

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ।

सुवर्णवित्तौ हेम्नोऽष्टौ कुरुवित्तस्तु तत्पले ॥

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।

आचितं दशभाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥

कार्षापणः कार्षिकश्च ताम्रिके कार्षिके पणः ।

अश्विया वाङ्कद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥

कुडवः प्रस्य इत्यादाः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥”

इत्यमरः । २ । ६ । ८५—८६ ॥ * ॥

न्यायमते तद्वयथा,—

“परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ।

अणु दीर्घं महद्भूखमिति तद्भेद ईरितः ॥

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ।

संख्यातः परिमाणश्च प्रचयादपि जायते ॥

अनित्यं द्वाणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ।

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ॥

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ।

परिमाणन्तुलकादौ नाशस्वाश्रयनाशतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ११०—११३ ॥

(परिमाणं निरूपयति । परिमाणमिति । परि-

मितव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाण-

मित्यर्थः । तच्चतुर्विधं अणु महद्दीर्घं द्विष्व

इदं चातुर्विधं प्रत्यक्षसिद्धं तत्राणुत्वद्विष्व

महत्त्वदीर्घत्वे च समनियते तत्परिमाणं नित्य-

मित्यत्रपरिमाणमित्यनुष्यते जायते इत्यत्रापि

परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्व्वेणान्वितं

तथाचान्वितं परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं

प्रचयजन्यञ्चेत्यर्थः । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति

द्वाणुकादाविति । द्वाणुकस्य त्रसरेणोश्च परि-

माणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्वाणुकादिपरि-

माणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजाती-

योत्कृतपरिमाणजनकत्वात् द्वाणुकादिपरि-

माणन्तु परमाणुत्वापेक्षया नोत्कृतं त्रसरेणुपरि-

माणन्तु न सजातीयं अतः परमाणौ द्वित्वसंज्ञा

द्वाणुकपरिमाणस्य द्वाणुके त्रित्वसंज्ञा च त्रस-

परिमे

रेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः । परि-माणजन्यमुदाहरति परिमाणं घटादाविति परि-

माणजं कपालादि परिमाणजन्यम् । प्रचय-

जन्यमुदाहर्तुं प्रचयं निर्व्वक्ति प्रचय इति अर्थात्

प्रचयस्य नचावयविनाशः कथं परिमाण-

नाशकः असत्यवयविनि त्रिचतुरपरमाणु-

विज्ञेये तद्वपचये चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि

परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् ।

परमाणुविज्ञेये द्वाणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्यु-

पेयस्तन्नाशे च द्वाणुकनाशः एवं क्रमेण महा-

वयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशकेऽन-

भ्युपगममात्रेण नाशस्य अपवदितुमशक्यत्वात्

शरीरादाववयवोपचये असमवायिकारण-

नाशस्यावश्यकत्वादवयवविनाशः आवश्यकः न

च पटविनाशेऽपि तन्वन्तरसंयोगात् परिमाणा-

धिक्यं स्यादिति वाच्यं तत्रापि वेमाद्यभिधातेन

समवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात् पटनाशस्या-

वश्यकत्वात् किञ्च तन्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे

पूर्व्वं तत्पट एव न स्यात् तत्तत्तुल्यकारणा-

भावात् तत्तन्तोरवयवत्वाभावे च न तेन परि-

माणधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् तस्मात्तत्र

तन्वन्तरसंयोगे सति पूर्व्वपटनाशस्ततः पटा-

न्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः

प्रत्यभिज्ञानन्तु साजात्येन दीपकलिकादिवत् न

च पूर्व्वतन्तव एव तन्वन्तरसहकारात् पूर्व्व-

पटे सत्येव पटान्तरमारभ्यमिति वाच्यम्

सूतयोः समानदेशताविरोधात् एकदा नाना-

द्रव्यस्य तत्राणुपलभ्य बाधितत्वाच्च पूर्व्वद्रव्यस्य

प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्य-

मभ्युपेयत्वात् ॥” इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥

परिमाण्यं, त्रि, (परि + ऋज् + ण्यत् । “चजोः

कु घिण्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति जस्यगः ।

“ऋजेर्द्विः ।” ७ । २ । ११४ । इति वृद्धिः ।)

परिमन्थ्यम् । परिशोधनीयम् ॥

परिमार्जनं, स्त्री, (परि + ऋज् + लुट् ततो वृद्धिः ।)

खादभेदः । मधुमस्तकम् । यथा, शब्दचन्द्रिका ।

“मधुतैलघृतैर्मध्ये वैष्टिताः समिताश्च ये ।

मधुमस्तकमुद्दिष्टं तस्याख्या परिमार्जनम् ॥”

परिशोधनञ्च ॥

परिमितं, त्रि, (परि + मा + क्तः । परितो मितं

वा ।) युक्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ परिमाण-

विशिष्टम् । यथा, उद्भटः ।

“द्रविणं परिमितमधिक-

वयिनं जनमाकुली कुरुते ।

क्षीणाच्चलमिव पौन-

स्तनजघनायाः कुलीनायाः ॥”

परिमन्थ्यं, त्रि, (परि + ऋज् + “ऋजेर्विभाषा ।”

३ । १ । ११३ । इति क्यप् ।) परिमाण्यम् । इति

व्याकरणम् ॥

परिमेयं, त्रि, (परिमीयते इति । परि + मा + “अचो

यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् । “ईदृयति ।”

६ । ४ । ६५ । इति ईत् ततो गुणः ।) परि-

माणविशिष्टम् । परिमातयम् । परिमाणयम् ।
 (यथा, रघुः । १ । ३७ ।
 “माभूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःवरौ ।
 अनुभावविशेषात्तु सेनापरिगताविव ॥”
 परिमोचः, पुं, (परितो मोचः परित्यागः ।) मल-
 त्यागः । यथा, श्रीभागवते २ । ६ । १० ।
 “पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोचस्य नारदः ।
 हिंसाया निवृत्तेर्म्मृदोर्निरयस्य गुदं स्तुतम् ॥”
 “परिमोचस्य मलत्यागस्य । पायुरिन्द्रियं गुदं
 स्थानम् । निवृत्तेरलक्षणाः ।” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ परिचाणम् । यथा, विष्णु-
 धर्म्मोत्तरे ।
 “सर्वाश्रमानां परिमोचकारि
 संपूजनं देववरस्य विष्णोः ।”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (विमुक्तिः । यथा, महाभारते । १ । २ । १६० ।
 “कर्णस्य परिमोचोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात् ॥”
 परिमोषी, [न] चि, (परिसुष्णातीति । परि +
 सुष् + णिनिः ।) परिमोषणशीलः । चौरः ।
 (इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥)
 परिस्मः, पुं, (परिस्मृते इति । परि + रभि +
 घञ् । “रमेरश्विण्टोः ।” ७ । १ । ६३ । इति
 तुम् ।) आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥
 (यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ७ ।
 “ध्यायंस्वामनिशं जपन्नपि तवैवालापमन्त्रावलीं
 भूयस्त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भान्मृतं वाञ्छति ॥”
 परिवत्सरः, पुं, वत्सरः । इति जटाधरः ॥ वत्सर-
 विशेषः । यथा, मलमासतत्त्वे ।
 “शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादिषु वत्सराः ।
 सम्परीदानपूर्वकाश्च तथोदापूर्वका मताः ॥”
 “परिपूर्वे तथादानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥”
 इति विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥
 परिवर्जनं, स्त्री, (परिवर्ज्यते परित्यज्यते प्राणैर्येन ।
 परि + वृज् + णिच् + लुट् ।) मारणम् । इत्य-
 मरः । २ । ५ । ११४ ॥ (भावे लुट् ।) परित्यागः ।
 यथा, उद्भटः ।
 “गोप्यो न दोषो मथुराङ्गनानां
 धूर्तस्य ज्ञास्य हि रीतिरेषा ।
 विपर्ययो येन कृतः स्वपित्रो-
 स्तस्योपपत्नीपरिवर्जनं किम् ॥”
 परिवर्जनीया यथा, कौर्म उपरिभागे १५ अः ।
 “एकश्रय्यासनं पंक्तिभाण्डपकान्नमिश्रणम् ।
 याजनाध्ययने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥
 सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च ।
 एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्कर्षसङ्गिताः ॥
 समीपे न्नाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते वृणाम् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्कर्षं परिवर्जयेत् ॥”
 “यस्मिन्देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च बान्धवाः ।
 न च विद्यागमः कश्चित् देशं परिवर्जयेत् ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 “ब्राह्मणं बालिषं चक्षुमयोद्धारं विशं जडम् ।
 शूद्रमक्षरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥

कुमार्याश्च कुमित्रश्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
 कुवन्तुश्च कुदेशश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥”
 इति गरुडपुराणे ११३ अध्यायः ॥
 (“यस्य वै भाषमाणस्य रजतार्द्धसुरोष्ठशम् ।
 अन्नश्च च्यवते भुक्तं स्थितश्चापि न जीर्यति ॥
 बलश्च ह्रीयते यस्य लक्षणा चाभिप्रवर्तते ।
 जायते हृदि शूलश्च तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥”
 इति चरकेणैन्द्रियस्थाने षष्ठेऽध्याये उक्तम् ॥)
 परिवर्तः, पुं, (परिवर्तनमिति । परि + वृत् + भावे
 घञ् ।) विनिमयः । (यथा, रामायणे । २ ।
 १०५ । २५ ।
 “हृद्यन्तुतुसुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम् ।
 ऋतूनां परिवर्तनं प्राणिनां प्राणसंचयः ॥”
 कूर्मराजः । अपवर्तनम् । इति मेदिनी ॥
 युगान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ गन्धर्विच्छेदः ।
 इति जटाधरः ॥ गन्धर्वपुत्रस्य दुःसहस्यैरसेन
 कलिकथानिर्माष्टिगर्भजाताष्टपुत्रान्तर्गततृतीय-
 पुत्रः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २ ।
 “अष्टौ कुमाराः कन्याश्च तथाष्टावतिभौषणाः ।
 दन्ताहलिस्तथोक्तिश्च परिवर्तस्तथापरः ॥”
 तन्नामनिरुक्तिर्यथा तत्रैव १४ श्लोके ।
 “अन्यगर्भे परान् गर्भान् सदैव परिवर्तयन् ।
 रतिमाप्नोति वाक्यश्च विवचोरन्यदेव यत् ॥
 परिवर्तकसंज्ञोऽयं तस्यापि सितसर्षपैः ।
 रक्षोघ्नमन्त्रजपेक्ष रक्षां कुर्वीत तत्त्ववित् ॥”
 तस्य पुत्रयोः कर्मादि यथा,—
 “परिवर्तस्तुतौ द्वौ तु विरूपविकृतौ द्विज ।।
 तौ तु वृक्षादिपरिखापाकाराम्भोधिसंश्रयौ ॥
 गुर्विण्याः परिवर्तन्तौ कुरुतः पादपादिषु ।
 क्रोष्टुके । परिवर्तः स्याद्गर्भस्यान्योदरात्ततः ॥
 न वृक्षश्चैव नैवाद्रिं न प्राकारं पयोनिधिम् ।
 परिखां न समाक्रमेदबला गर्भधारिणी ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । ६२—६४ ॥
 परिवर्तनं, स्त्री, (परि + वृत् + लुट् ।) परिवर्तः ।
 तत्पर्यायः । परिदानम् २ विनिमयः ३ नैमेयः ४
 यतिहारः ५ परावर्तः ६ वैमेयः ७ विमयः ८ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १६ । १३ ।
 “अङ्गमङ्गपरिवर्तनोचिते
 तस्य नियतुरश्रयतामुमे ।
 बलकी च हृदयङ्गमस्त्रना
 बल्लुवागपि च वामलोचना ॥”
 परिवर्तिका, स्त्री, मेढ्राजातचुद्ररोगविशेषः । तल्ल-
 चणमाह ।
 “मर्दानात् पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघाततः ।
 मेढ्रचर्मे यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥
 तदा वातोपसृष्टन्तु तच्चर्मे परिवर्तते ।
 सवेदनं सदाहश्च पाकश्च व्रजति कश्चित् ॥
 मणेरधस्तात् कोषस्तु गन्धिरूपेण लम्बते ।
 मारुतागन्तुसम्भूतां दिन्द्रात्तो परिवर्तकाम् ।
 सकण्डुः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमन्विता ॥”
 अस्यां वातजायामपि पित्तानुबन्धो वोढ्यो
 दाहपाकभावात् । कोषः चर्मकोषः ॥ * ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“परिवृत्तं वृताभ्यक्तं सुखिन्नमुपनाहयेत् ।
 चिरात् पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः शास्त्रेणुदिभिः ॥
 ततोऽभ्यज्य शूनैश्चर्म पाटयेत् पीडयेन्मणिम् ।
 प्रविष्टे चर्मणि मणौ स्नेहयेदुपनाहयेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 परिवसथः, पुं, (परितो वसन्त्यत्र । परि + वस् +
 उपसर्गो वसेरिति अथच् ।) गामः । इति हेम-
 चन्द्रः ४ । २७ ॥
 परिवहः, पुं, (परि सर्वतोभावेन वहतीति । परि
 + वह् + अच् ।) सप्तवायुन्तर्गतषष्ठवायुः । स
 तु सुवहवायोरुपरिस्थितः । (यथा, सिद्धान्त-
 शिरोमणौ ।
 “भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वः
 स्यादुद्ग्रहस्तदनुसंवहसंज्ञकश्च ।
 अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकाऽस्मात्
 वाहः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥”
 परिवादः, पुं, (परिसर्वतो दोषोऽस्तेन वादः
 कथनम् । परि + वद् + भावे घञ् ।) अपवादः ।
 (यथा, महाभारते । १ । ४२ ।
 “नीचसंसर्गनिरताः परवित्तापहारकाः ।
 परनिन्दापरद्रोह-परिवादपराः खलाः ॥” * ॥
 परि + वद् + णिच् + करणे घञ् ।) वीणा-
 वादनवस्तु । इति मेदिनी ॥
 परिवादकः, चि, (परिवदतीति । परि + वद् +
 खल् ।) परिवादकर्त्ता । इति आकरणम् ॥
 परिवादिनी, स्त्री, (परिवदति स्वरानिति । परि
 + वद् + “सुष्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये” ३ । २ ।
 ७८ । इति णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) सप्ततन्त्री-
 युक्तवीणा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ६ । ६ ।
 “कलतया वचसः परिवादिनी
 स्वरजिता रजितावशमायुः ॥”
 परिवादविशिष्टा च ॥
 परिवादी, [न] चि, (परिवदतीति परिवदितुं
 शीलमस्य वा । परि + वद् + शीलार्थे कर्त्तरि
 णिनिः ।) परिवादकर्त्ता । (यथा, महाभारते ।
 ७ । ७१ । २६ ।
 “साधूनस्तयतां ये च ये चापि परिवादिणाम् ॥”
 परिवादो निन्दा विदयतेऽस्य ।) परिवाद-
 विशिष्टः । इति परिवादशब्दादस्यर्थे इति ॥
 परिवापः, पुं, (परिसर्वत उष्यते इति । परि + वप्
 + घञ् ।) पर्युषिः । वपनम् । जलस्थानम् ।
 परिच्छेदः । इति मेदिनी । पे २५ ॥
 परिवापनं, स्त्री, (परि + वप् + णिच् + लुट् ।)
 मुखनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 परिवापितं, चि, (परिवाप्यते स्म । परि + वप् +
 णिच् + क्त ।) मुखितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥
 परिवारः, पुं, (परिव्रियतेऽनेन । परि + वृ + करणे
 घञ् ।) परिजनः । (यथा, रघुः । ६ । १० ।
 “मनुष्यवाहं चतुरसयान-
 मध्यास्य कन्या परिवारश्रीभिः ।

परिवृ

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं

पतिवरा कृत्स्नविवाहवेष्टा ॥”)

खड्गकोषः । परिच्छदः । इति मेदिनी । २ । २०० ॥

परिवाहः, पुं, (पर्यवृत्ते ढणादिकं येन । परि + वह् + घञ् ।) परीवाहः । जलोच्छ्वासः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, रघुः । ५।७४।

“स विवेश पुरीं तथा विना
क्षणादापायशशाङ्कदर्शनः ।

परिवाहमिवावलोकयन्

खशुचः पौरवधूसुखाश्रुषु ॥”)

परिविस्त्रः, पुं, (परि + विद् + क्तः ।) परिवित्तिः । यथा, उद्वाहृतत्वे ।

“ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान् निर्विघ्नं परिवेत्ता भवति
परिविन्नो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी
दाता परिकर्ता याजकः ते सर्वे पतिताः ॥”

परिवित्तिः, पुं, (परिवर्जनं विन्दति लभते इति । परि + विद् + क्तच् ।) परिवेत्तृज्येष्ठः । कृत-
विवाहस्थानूज्येष्ठभाता । इत्यमरः । २।७।५६ ॥
(यथा, मनुः । ३ । १७१ ।

“दाराभिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥”)

परिविन्दन्, [त्] पुं, (परित्यज्य ज्येष्ठं भ्रातरं
विन्दति अग्रग्राधानभार्यादिकं लभते इति ।
विद् + श्रृट् ।) परिवेदनकर्ता । यथा,—

“देशान्तरस्थस्त्रीवैकृषणानसहोदरान् ।

वेष्टाभिसक्तपतितश्रूततुल्यातिरोगिणः ॥

जङ्गलान्धवधिरकुञ्जवामनकुष्ठकान् ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान् वृषस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥”

इत्युद्वाहृतत्वे कृन्दोगपरिशिष्टम् ॥

परिविष्णुः, स्त्री, सर्वतो विष्णुः । विष्णुं विष्णुं परि
इत्यव्ययीभावसमासे दुर्गादासः ॥

परिवृत्तं, त्रि, वृद्धिधातोः कर्मणि क्तः । (ततः
परितो वृत्तमिति ।) सर्वतोभावेन दौर्ग-
विशिष्टम् । सर्वतोभावेन करिगर्जितम् ।
सर्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम् । सर्वतोभावेन
अनिविशिष्टम् ॥

परिवृष्टः, त्रि, (परिसर्वतोभावेन वृद्धति वर्द्धते
इति । वृद्धि वृद्धौ + कर्त्तरि क्तः । निपातनात्
हकारलोपो निष्ठातस्य ढलच् ।) अधिपः ।
प्रभुः । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २२२ ।

“जगत्परिवृष्टः प्रौढप्रीतिस्तं स फलार्थिनम् ।

कृत्वा प्रादुर्भूतवपुस्ततो भूयोऽप्यभाषत ॥”)

परिवृतः, त्रि, (परिसर्वतोभावेन वृतः ।) आवृतः ।
वेष्टितः । यथा,—

“अवहारान् वृषः पश्येत् सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

परिवृत्तिः, पुं, (परिवर्जने वर्जते इति । परि +
वृत् + क्तच् ।) परिवित्तिः । इति वृद्धः ॥ (परि

परिवे

+ वृत् + भावे क्तिन् । परिवर्जनम् । यथा,
महाभारते । १४ । १८ । २६ ।

“तस्य कालपरीमाणमकरोत् स पितामहः ।

भूतेषु परिवृत्तिश्च पुनरावृत्तिमेव च ॥”

अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । १०५ ।

“परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ॥”

क्रमेणोदाहरणं यथा,—

“दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जयाह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः ॥”

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन द्वितीयेऽर्धे न्यूनेन ॥

परिवृत्तं, त्रि, सर्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम् ।
सर्वतोभावेनोद्यमविशिष्टम् । इति वृद्धधातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययनिव्यञ्जम् ॥

परिवेत्ता, [ञ्] पुं, (परित्यज्य ज्येष्ठं भ्रातरं
विन्दति भार्यामग्रादिकं वा लभते इति । विद्
लाभे + “खुल्लचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति

ढच् ।) अनूज्येष्ठे कृतविवाहकनिष्ठः । इत्युद्वा-
हाहृतत्वे ॥ (यथा, मनुः । ३ । १७१ ।

“दाराभिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥”)

परिवेदनं, स्त्री, (परि + विद् + लुट् ।) विवाहः ।
अग्रग्राधानम् । यथा,—

“स्त्रीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥”

इत्युद्वाहृतत्वे शातातपः ॥

सर्वतोभावेन ज्ञानम् । (यथा, महाभारते ।

१४ । १६ । १२ ।

“स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः परिवेदने ।

न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥”)

सर्वतोभावेन विचारणम् । सर्वतोभावेन विद-
मानत्वम् । सर्वतोभावेन लाभः ॥

परिवेदिनी, स्त्री, (परिवेदोऽभ्यस्यामिति । इनि
ङीप् च ।) परिवेत्तुः स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवेदनीया, स्त्री, (परिविद्यते या । परि + विद्
अनीयर् ।) अनूज्येष्ठे तत्कनिष्ठेन विवा-
हिता कन्या । अस्य प्रमाणं परिदायिष्ये

द्रष्टव्यम् ॥

परिवेष्टः, पुं, (परितो विष्टतीति । परि + विष् +
घञ् ।) वेष्टनम् । परिधिः । इति मेदिनी । ३ । ७७ ॥

“वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसौः कराः ।

भालाभा व्योम्नि तनुते परिवेष्टः प्रकीर्तितः ॥”

इति भरतधृतसाहसङ्कः ॥

परिवेष्टः, पुं, (परितो विष्टते व्याप्यतेनेन ।

विधिरौ व्यापने + घञ् ।) परिवृत्तिः । परिधिः ।

(वृहत्संहितायाम् ३४ अध्याये तल्लक्षणादिक-
मुक्तम् । तद्यथा,—

“सम्पृच्छिता रवीन्दोः किरणाः पवनेन मण्डली-

भूताः ।

नानावर्णाकृतयस्तन्मन्त्रे व्योम्नि परिवेष्टाः ॥

ते रक्तनीलपाण्डुरकापोताभामश्वलहरि

शुक्लाः ।

परिवे

इन्द्रयमवरुणनिर्ऋतिश्वसनेऽपितामहाग्नि-
कृताः ॥

धनदः करोति मेचकमन्योऽन्यगुणाश्रयेण

चापन्ये ।

प्रविलीयते सुहृर्मुहुरल्पफलः सोपि वायुकृतः ॥

चाषशिखिरजततैलचौरजलाभः स्वकाल-

सम्भूतः ।

अविकलवृत्तः स्निग्धः परिवेष्टः शिवसुभिचकरः ॥

सकलगगनानुचारी नैकाभः चतजसन्निभो

रुचः ।

असकलशकटशरासनशृङ्गाटकवत्स्थितः पापः ॥

शिखिगलसमेऽतिवर्षं बहुवर्षं वृषवधो भयं घृन्ने ।

हरिचापनिभे युद्धात्यशोककुसुमप्रभे चापि ॥

वर्णनैकेन यदा बहुलः स्निग्धः चुराम्भकाकीर्णः ।

स्वर्त्तो सदो वर्षं करोति पीतश्च दीपार्कः ॥

दीपविहङ्गमृगस्तः कलुषः सन्धात्रयोत्थितो-

ऽतिमहान् ।

भयकृत्तुडिदुल्कादौर्हतो वृषं हन्ति शस्त्रेण ॥

प्रतिदिनमर्कहिमांश्चोरहर्निशं रक्तयोर्नरेन्द्रवधः ।

परिविष्टयोरभीक्ष्णं लग्नास्तनभःस्थयोस्तद्वत् ॥

सेनापतेर्भयकरो द्विमण्डलो नातिशस्त्रकोप-

करः ।

त्रिप्रभृतिशस्त्रकोपं युवराजभयं नगररोधम् ॥

वृष्टिस्त्राहेन मासेन विग्रहो वा ग्रहेन्दुमनिरोधे ।

होराजन्माधिपयोजन्कर्त्तुं वाशुभो राक्षः ॥

परिवेष्टमण्डलगतो रवितनयः क्षुद्रधान्यनाश-

करः ।

जनयति च वातवृष्टिं स्थावरकृषिकृन्निहन्ता च ॥

भौमे कुमारवलपतिसैन्यानां विद्रवोऽग्निशस्त्र-

भयम् ।

जीवे परिवेष्टगते पुरोहितामात्यवृषपीडा ॥

मन्त्रिस्थावरलेखकपरिवृद्धिचन्द्रजे सुवृष्टिश्च ।

शुके वायिचक्षियराज्ञां पीडा प्रियं चान्नम् ॥

क्षुदनलमृत्युनराधिपशस्त्रेभ्यो जायते भयं केतौ ।

परिविष्टे गर्भभयं राक्षौ व्याधिर्नृपभयश्च ॥

युद्धानि विजानीयात् परिवेष्टाभ्यन्तरे द्वयो-

र्गहयोः ।

दिवसकृतः शशिनो वा क्षुद्रवृष्टिभयं त्रिषु

प्रोक्तम् ।

याति चतुर्षु नरेन्द्रः सामात्यपुरोहितो वशं

नृत्योः ।

प्रलयमिव विद्धि जगतः पश्चादिषु मण्डलस्थेषु ॥

ताराग्रहस्य कुर्थात् पृथगेव समुत्थितो नरेन्द्र-

वधम् ।

नक्षत्राणामथवा यदि केतोर्नोदयो भवति ॥

विप्रक्षत्तियविट्शुद्धा भवेत् प्रतिपदादिषु

क्रमशः ।

अग्नीपुरकोशानां पञ्चम्यादिव्यशुभकारी ॥

युवराजस्त्राष्टम्यां परतस्त्रिषु पातिस्य दोष-

करः ।

पुररोधो द्वादश्यां सैन्यचोभस्त्रयोदश्याम् ॥

नरपतिपत्नीपीडां परिवेष्टोऽभ्युत्थितश्चतुर्दश्याम् ।

परिवे

ईष

परिश

परिष

कुर्यात् पञ्चदश्यां पीडां मनुजाधिपस्यैव ॥
नागरकाणामभ्यन्तरस्थिता याधिनाच्च वाह्यस्था ।
परिवेधमधरेखा विज्ञेया क्रन्दसारणाम् ॥
रक्तः श्यामो रूक्षश्च भवति येषां पराजय-
स्तेषाम् ।
स्त्रियः श्वेतो द्युतिमान् येषां भागो जय-
स्तेषाम् ॥”)

परिवेधणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवेधकः, पुं, (परिवेधतीति । परि + विष् +
शुल् ।) परिवेधा । परिवेधककर्ता । तस्य
लक्षणं यथा,—

“स्नातश्चन्दनचर्चितः सुवसनः सखी प्रसन्नाननः
स्यष्टात्मा सुभगः प्रसन्नहृदयः श्रीकान्तपूजारतः ।
स्वामिस्नेहपरः स्वकार्यनिपुणः प्रौढो वदान्यः शुचि-
र्विप्रो वा परिवेधकस्तु कुलजच्चान्योऽपि वा
भूपतेः ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेधणं, स्त्री, (परि + विष् + शिच् + लुट् ।) वेध-
नम् । भोजनार्थं भोजनपात्रे अन्नादेर्दानम् ।
अथ आह्वे परिवेधणं मनुः ।

“पाणिभ्यान्तपसं गृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।
विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥
अन्नस्येति तृतीयायै षष्ठी वर्द्धितं पूरितं पात्र-
मिति शेषः । उपनिक्षिपेत् परिवेधणार्थम् ।
तथा च पाकस्थाल्या आकृष्य प्रथमं भोजन-
पात्रे न देयं किन्तु स्थाल्यादिकं पाणिभ्यां पात्र-
समीपे भूमौ संस्थाप्य पश्चात् पाणिभ्यां पात्रा-
न्तरिताभ्यां आह्वे परिवेधयेत् । उभाभ्यामपि
हस्ताभ्यामाकृष्य परिवेधयेदिति मनुस्यपुरा-
णान् । यत्तु आह्वे परिवेधणस्य दक्षिणपाणि-
मात्रेणैवाङ्गानभिधानादिति मैथिलोक्तं तत्र ।
गर्भेन पाणिना दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेदित्यादि
पुराणीयेन एकपाणिदत्तशूद्रादत्तमत्तर्गनितेधेन
तस्मात्परिवेधणस्यापि निषिद्धत्वात् पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् ।

हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं यज्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता मुदक्ते च किस्त्वियम् ॥
तस्मादन्तरितं देयं पर्जन्याय तृणेन वा ।
प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥
इति वशिष्ठवचनेन सामान्यतोऽभिधानात् । पितृ-
भक्तितरङ्गित्यामप्येवम् । मनुः ।

गुणांश्च रूपश्लाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।
विन्यसेदुत्तमतः सव्यगृभूमावेव समाहितः ॥
आमिषं पानपात्रञ्च भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् ।
भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ॥
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ।
उपनीय च तत् सर्वं शनकैः सुसमाहितः ॥
परिवेधयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ।
गुणान् उपकरणानि भूमावेव न तु यज्जनादि-
पात्राणि अन्नादि पात्रोपरि निक्षिपेत् ॥” इति
आह्वतत्त्वम् ॥

परिवेधिका, स्त्री, (परिवेधति या । परि + विष्

+ शुल् । स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) परि-
वेधककर्त्री । तस्या लक्षणं यथा,—

“स्नाता विशुद्धवसना नवधूपिताङ्गी
कपूरसौरभमुखी नयनाभिरामा ।
विन्माधरा शिरसि वहसुगन्धिपुष्पा
मन्दस्मिता चित्तिभृतां परिवेधिका स्यात् ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेधितं, त्रि, सर्वतोभावेन वेधितम् । तत्-
पर्यायः । परिचिप्तम् २ वलयितम् ३ निवृतम्
४ परिष्कृतम् ५ परीतम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

परिधाधः, पुं, (परि सर्वतोभावेन विध्यतीति ।
परि + धाधौ ताङ् + “श्वाद्बधेति ।” ३ । १ ।
१४१ । इति णः ।) अस्वेतसः । इमोत्पलः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ३०, ६० ॥

परिव्रज्या, स्त्री, (परि + व्रज + भावे क्यप् । स्त्रियां
टाप् ।) तपस्या । इति हेमचन्द्रः । १ । ८१ ।

(इतस्ततो भ्रमणम् । यथा, मनुः । १० । ५२ ।
“वासांसि न्यतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
काष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥”
“लौहवलयदि चालङ्करणं सर्वदा च भ्रमण-
शीलत्वम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥)

परिव्राजः, पुं, (परिव्रज्य सर्वान् विषयभोगान्
गृह्याश्रमाद् व्रजतीति । परि + व्रज् + संज्ञायां
कर्त्तरि घञ् ।) परिव्राट् । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥

परिव्राजकः, पुं, (परिव्राज + स्वार्थे कन् । परिव्रज-
तीति । परि + व्रज् + शुल् वा ।) परिव्राट् ॥
(यथा, गोः रामायणे । ३ । ५५ । २ ।

“स परिव्राजकश्च महाकायशिरोधरः ।
प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ॥”)
परिव्राजिः, स्त्री, (परि + व्रज् + शिच् + इन् ।)
आवर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ धुलकुडी इति
भाषा ॥ (आवर्णीसङ्कपणोऽश्वयोरस्या
विशेषो ज्ञेयः ॥)

परिव्राट्, [ज] पुं, (परिव्रज्य सर्वं विषय-
परिव्राट्, भोगं गृहस्थाश्रमाद् व्रजति

गच्छतीति । परि + व्रज् + क्तिप् दीर्घश्च ।)
चतुर्धाश्रमी । तत्पर्यायः । भिक्षुः २ कर्मन्दी ३
पाराशरी ४ मस्करी ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥

सन्ध्यासी ६ श्रमणः ७ । इति जटाधरः ॥ परि-
व्राजकः ८ पराशरी ९ व्रजकः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा, गरुडपुराणे ।

“सञ्चारम्भपरित्यागो भैक्षार्थं व्रक्ष्यमलता ।
निर्यग्रिहताद्रोहसमताः सर्वजन्तून् ॥

प्रियाप्रियपरिव्रजं सुखदुःखाविकारिता ।
संवाह्याभ्यन्तरं शौचं सुखदुःखाविकारिता ॥

सर्वेन्द्रियसमाहारो धारणा ध्याननित्यता ।
भावसंशुद्धिरित्येष परिव्राट्त्वर्थ उच्यते ॥”

परिशङ्कनीयः, त्रि, (परिशङ्कते इति । परि + शङ्क
+ अनीयर् ।) सर्वतोभावेन शङ्काविषयः । यथा,
“शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-
माराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः ।

अङ्के स्थितापि युवतिः परिरचणीया
शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम् ॥”
इत्युद्धटः ॥

परिशिष्टं, स्त्री, (परितः शिष्टः । शिष् + क्तः ।)
परिशेषविशिष्टम् । अवशिष्टार्थबोधकग्रन्थः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १७१ ॥ (यथा, ह्यान्दोग-
परिशिष्टम् । गृह्यपरिशिष्टमित्यादि ॥)

परिशुष्कं, स्त्री, (परितः शुष्कम् । शुष् + क्तः ।)
मांसव्यञ्जनभेदः । यथा,—

“मांसं बहुष्टतैर्भृष्टं सित्तचेचाम्बुना सुष्ठु ।
जीरकादौः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्वतोनीरसे त्रि ॥ (यथा, हेः रामायणे ।
२ । ५६ । ५ ।

“उपतप्तोदका नदाः पल्लवानि सरांसि च ।
परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥”)

परिशोधः, पुं, (परि + शुध् + भावे घञ् ।) परि-
शोधनम् । सर्वतोभावेन शुद्धिः ॥

परिशोधः, पुं, (परि + शुध् + भावे घञ् ।)
सर्वतोभावेन शुष्कता । (यथा, गोः रामा-
यणे । ४ । १५ । ३४ ।

“वायुर्कपरिपीतासुर्विपरिस्नानपङ्कजः ।
तडाग इव कालेन परिशोधं गमिष्यति ॥”)

परिश्रमः, पुं, (परि + श्रम् + घञ् । न वृद्धिः ।)
परिश्रान्तिः । तत्पर्यायः । श्रमः २ क्लमः ३
क्लेशः ४ प्रयासः ५ आघासः ६ व्यायामः ७ ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २३३ ॥ (यथा, रघुः ।
१ । ५८ ।

“तमातिथ्यक्रियाशान्त-रथस्त्रीभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्यश्रमसुनिं सुनिः ॥”)

परिश्रयः, पुं, (परिश्रयव्यसिन् इति । परि + श्रि
+ “श्रच्” ३ । ३ । ५६ । इति अच् ।)
सभा । (भावे अच् ।) आश्रयः । इति मेदिनी ।
ये । १२२ ॥

परिश्रान्तः, त्रि, (परि + श्रम् + कर्त्तरि क्तः ।)
सर्वतोभावेन श्रान्तिशुक्तः । (यथा, महा-
भारते । १ । ४६ । २६ ।

“परिश्रान्तो वयःस्थश्च षष्टिवर्षो जरावितः ।
क्षुधितः स महारथ्ये ददर्श सुनिसत्तमम् ॥”
स्त्री । गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवी-
भागवते । १२ । ६ । ६३ ।

“पावनी पादसहिता पेशला पवनाशिनौ ।
प्रजापतिः परिश्रान्ता पर्वतस्तनमखला ॥”

परिश्रुतः, त्रि, (परि + श्रु + क्तः ।) सर्वतोभावेन
श्रवणविशिष्टः ॥

परिश्लेषः, पुं, (परि + श्लिष + भावे घञ् ।)
आश्लेषः ॥

परिषत्, [दृ] स्त्री, (परितः सौदन्यस्याम् । परि-
+ सदृ + अधिकरणे क्तिप् । “सदिरघ्नतः ।”
८ । ३ । ६६ । इति षत्वम् ।) सभा । इत्य-
मरः । २ । ७ । १५ ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे । २ । १३ । १६ ।

परिष्क

परिस

परिसु

“यादृशी परिषत् सीते ! दूतस्त्रायं तथाविधः ।
ध्रुवमद्यैव राजा मां यौवराज्येऽभिषेच्यति ॥”

परिषच्च खलु द्विविधा, ज्ञानवती सृष्टपरिषच्च,
नैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारण-
विभागेन सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रति-
निविष्टपरिषच्चेति । तत्र प्रतिनिविष्टायां परि-
षदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्ति सम्यन्त्रायां
सृष्टायां वा न कथञ्चित् केनचित् सह जल्यो
विधीयते । सृष्टायान्तु सुहृत्परिषदि उदा-
सीनायां वा ज्ञानविज्ञानमन्तरेणाप्यदीप्तयशसा
महाजनद्विष्टेन सह जल्यो विधीयते । तद्विधेन
च सह कथयता आविष्टदीर्घसूत्रसङ्कलैर्वाक्य-
दण्डकैः कथयितव्यम् । अतिहृष्टं सुहृद्भिरुप-
हसता परं रूपयता च परिषदमाकारैर्ब्रुव-
तश्चास्य वाक्यावकाशो न देयः । कष्टशब्दश्च
ब्रुवन् वक्तव्यो नोच्यत इति । अथवा पुनर्हर्षना ते
प्रतिज्ञेति पुनश्चाज्जयमानः प्रतिवक्तव्यः । परि-
संवत्सरोभवश्चित्तस्व तावत् । पर्याप्तमेतावत्ते ।
ननुदपि हि पारिषेपिकं निहतं निहतमाहु-
रिति । नास्य योगः कर्त्तव्यः कथञ्चिदप्येवं श्रेयसा
सह विग्रह्य वक्तव्यमित्याहुर्निरुद्धे । नन्वेवं
व्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः । प्रत्य-
वरेण तु सह समानाभिमतत्वेन वा विग्रह्य जल्यता
सुहृत्परिषदि कथयितव्यम् । अथवाप्यु-
दासीनपरिषदि अनवधानश्रवणज्ञानविज्ञानोप-
धारणवचनशक्तिसम्यन्त्रायां कथयता चाव-
हितेन परस्य सादृश्यदोषबलमवेक्षितव्यम् ।
समवेक्ष्य च यत्रैतं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र
जल्पं योजयेत् अनाविकृतमयोगं कुर्वन् । यत्र
त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात् ।
इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

परिषत्त्वं यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।

“एकविंशतिसंख्याकैर्मर्मासांन्यायपारगैः ।

वेदाङ्गकुशलैश्चैव परिषत्त्वं प्रकल्पयेत् ॥”

परिषदः, पुं, (परितः सीदतीति । परि + सट् +
अच् । “सदिरप्रतेः ।” ८ । ३ । ६६ । इति
षत्वम् ।) पारिषदः । अनुचरः । इति भरत-
कृतद्विरूपकोषः ॥

परिषदः, पुं, (परिषदमर्हतीति । परिषद् + यत् ।)
परिषद्वलः । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥

परिषद्वलः, पुं, (परिषदस्यास्तीति । परिषद् +
“रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ।” ५ । २ ।

१११ । इति वलच् ।) सभासदः । पारिषदः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । १२ ।

“ब्रातृनयानदीप्राक्कः सुवनः परिपूजयन् ।

परिषद्वलान्महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान् ॥”)

परिष्कन्दः, त्रि, (परिष्कन्दतीति । परि + स्कन्द +
गतिश्रोत्रणयोः + पचाद्यच् । “परेष्वा ।” ८ ।

३ । ७४ । इति षत्वम् ।) परिस्कन्दः । पर-

पुष्टः । इत्यमरटीकायां रसानाथः ॥

परिष्कस्यः, त्रि, (परि + स्कन्द + क्तः । दस्य तस्य
च नः । “परेष्वा ।” ८ । ३ । ७४ । इति षत्वम्

णत्वच् ।) परिस्कन्दः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

परिष्कारः, पुं, (परिष्क्रियतेनेन । परि + कृ +
“सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे ।” ६ । १ । १३७ ।

इति सुट् । “परिनिवीति ।” ८ । ३ । ७० ।

इति षत्वम् ।) अलङ्कारः । इत्यमरः । २ । ६ ।

१०१ ॥ संस्कारः । शुद्धिः ॥

परिष्कृतः, त्रि, (परिष्क्रियते स्म इति । परि + कृ +
क्तः । “सम्परिभ्यामिति ।” सुट् । “परि-

निवीति ।” ८ । ३ । ७० । इति षत्वम् ।)

भूषितः । अलङ्कृतः । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥

वेष्टितः । इति हेमचन्द्रः ॥ आहितसंस्कारः ।

इति वेदिशब्दटीकायां भरतः ॥

परिष्कृतभूमिः, स्त्री, वेदिः । परिष्कृता यज्ञार्थं
प्रयुक्तव्यनाथ यज्ञपात्रासादनाय चाहितसंस्कारा

भूमिः । इत्यमरभरतौ ॥

परिष्टोमः, पुं, (परितः सूयते नानावर्णवत्त्वादिति ।
सु + मन् । ततः षत्वम् । केचित्तु “परेःस्तौतिं

प्रति अनुपसर्गत्वात् न षः ।” इत्युक्ता परि-

स्तोम इति कल्पयन्ति ।) परिस्तोमः । इत्यमर-

टीकायां स्वामी ॥

परिष्वङ्गः, पुं, (परिष्वङ्गनम् । परि + ष्वङ्ग + वच् ।
“परिनिवीति ।” ८ । ३ । ७० । इति षत्वम् ।)

आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ (यथा,

गोः रामायणे । १ । ४ । ८८ ।

“अङ्गदप्रसुखानाञ्च हरीणां रामदर्शनम् ।

हृन्मृतः परिष्वङ्गो राववेण महात्मना ॥”)

परिसम्भः, पुं, सर्वतोभावेन सभायां साधुः इत्यर्थे
यत् प्रत्ययः ॥ परिषदः । सभासदः ॥

परिसरः, पुं, (परिसरन्त्यत्र । परि + ह + “पुंस्तीति ।”
३ । ३ । ११८ । इति घः ।) पर्यन्तभूः । नदी-

नगरपर्वतादेरुपान्तभूमिः । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा, मेघदूते । ६६ ।

“सुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारे-

नैर्गोमार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥”)

न्युः । विधिः । इति मेदिनी । रे । २७६ ॥

परिसर्पः, पुं, (परि समन्तात् सर्पणम् । परि +
रूप + षज् ।) परिक्रिया । परिजनादिना

वेष्टनम् । समन्तात् सर्पणम् । इत्यमरभरतौ ॥

(सर्पविशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने

४ अध्याये । तत्र दूर्वाकराः । “गवेधुकः परि-

सर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो महापद्मः ॥” इति ।

कुष्ठविशेषः । यथा, तत्रैव निदानस्थाने ५ म

अध्याये । “क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुक्कं महा-

कुष्ठमेककुष्ठचूर्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिन्धु

विचर्चिका किटिमं पामा रकसा चेति ॥”)

परिसर्था, स्त्री, (परिसरणमिति । ह गतौ + “परि-

चर्था परिसर्येति ।” ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य

वार्त्तिं इति निपातनात् सिद्धम् ।) परीसारः ।

सर्वतोऽगमनम् । भूमौ सर्वतोऽगमणम् । इति

सर्वस्वम् ॥ अन्तसरणम् । इति केचित् । इत्य-

मरभरतौ ॥

परिस्कन्दः, पुं, (परिस्कन्दतीति । परि + स्कन्द +
अच् । “परेष्वा ।” ८ । ३ । ७४ । इति पच्चे-

षत्वाभावः ।) परपुष्टः । परेण प्रतिपालितः ।

इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥

परिस्कन्नः, पुं, (परि + स्कन्द + क्त । “परेष्वा ।”
८ । ३ । ७४ । इति पच्चे षत्वाभावः ।) परि-

स्कन्दः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

परिस्तोमः, पुं, (परि सूयते प्रशस्यते नानावर्ण-
वत्त्वात् । परि + सु + “अस्तिस्तुस्विति ।” मन् ।

वद्वा परिगतः स्तोमोऽत्र वर्णस्तोमत्वात् ।)

गजपृष्ठस्थच्चित्रकमलः । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥

हातीर पिठेर भुल इति भाषा ॥

परिखन्दः, पुं, (परि + खन्द + अधिकरणे वच् ।)
कुसुमप्रकरादेः पत्रावल्यादेश्च रचना । इत्य-

मरः । २ । ६ । १३७ ॥ परिकरः । परिवारः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७६ ॥ (भावे + वच् ।)

सर्वतोभावेन खन्दनश्च ॥ (मर्दनम् । यथा,

महाभारते । १ । १५४ । ८ ।

“अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ! ।

नाथं प्रतिबलो भीरु ! राक्षसापसदो मम ।

सोऽपुं युधि परिखन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥”)

परिखन्दनं, स्त्री, (परि सर्वतोभावेन खन्यते
इति । परि + खन्द + लुट् ।) सर्वतोभावेन कम्प-

नम् । यथा । कोऽपि परिखन्दनसाधनसाध्यः ।

यथा गमनादिः । कोऽप्यपरिखन्दनसाधनसाध्यः ।

यथा अवस्थानादिः । इति गोपीचन्द्रः ॥

परिखन्दमानः, त्रि, (परिखन्दते इति । परि +
खन्द + शानच् ।) सर्वतोभावेन कम्पमानः ।

यथा । “अनवरतपरिखन्दमाना परिमित-

पवनादिपरमाणुचेतनसंयोगसन्तानान्तःपाति-

यत्कीनामविरतमेवोपरमात् ॥” इति सामान्य-

लक्षणायां शिरोमणिः ॥

परिखन्दः, पुं, (परि + खन्द + भावे षच् ।
अप्राणिकर्तृकत्वे वा षत्वम् ।) परिखन्दः । इत्य-

मरटीकायां भरतः ॥

परिसुतः, स्त्री, (परिसवतीति । परि + सु + क्तिप्
तुक् च ।) वरुणात्मजा । महिरा । इत्यमरः ।

२ । १० । ३६ ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ३ । १२ । ७ ।

“एमां परिसुतः कुम्भ आदधः कलशैरगुः ॥”

सर्वतोभावेन क्षरिते त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।

३६ । १० ।

“त्वामापः परिसुतः परियन्ति खसेतवो नभन्ता-

मन्यके समे ॥”)

परिसुतः, त्रि, (परितः सूयते स्म । सु सवणे +
“गत्वर्थेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति क्तः ।) सव-

युक्तः । सर्वतोभावेन क्षरितः । इति मेदिनी ।

ते । २०६ ॥ (वारुणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातया ।

यथा, यजुर्वेदे । २ । ३४ ।

“ऊज्ज वहन्तीरुष्टं दृतं पयः कीलालं परि-

सुतम् ॥”)

परिसुता, स्त्री, (परितः सूयते स्मेति । परि + सु +
क्तः । स्त्रियां टाप् । अन्नादिभ्यः क्षरणेन जात-

परीक्ष

त्वात् तथात्वम् ।) वारुणी । मदिरा इति मेदिनी । ते । २०६ ॥

परिहारः, पुं, (परिहृत्यतेनेनेति । परि + हृ + घञ् ।) अवज्ञा । अनादरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं यथा नित्यमात्मनि शरीरस्य जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते तस्य चापगमात्तपोपलभ्यन्ते तस्मादयः शरीरादात्मा नित्यः शरीराच्चेति ।” इति चरके विमानस्थानेऽध्याये ॥ त्यागः । परिवर्जनम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६७६ ।

“दुर्वृत्तस्य प्रभोरन्यत् परिहारात् न भेषजम् ॥” गोपनम् । यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के । “कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि कथं वा आत्मनः परिहारं करोमि ॥” विजितद्रव्यादिकम् । यथा, मनुः । ७ । २०१ ।

“जित्वा सम्यजयेत् देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।

प्रदद्यात् परिहारान्श्च स्थापयेदभयानि च ॥” स्थानविशेषः । यथा, मनुः । ८ । २३७ ।

“धनुः शतं परीहारो ग्रामस्य स्यात् समन्ततः ॥” अत्र कुल्लूकभट्टः । “चतुर्हस्तो धनुः शस्या वष्टिस्तस्याः पातः प्रक्षेपो ग्रामसमीपे सर्वान् दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि चीन् वा यष्टिप्रक्षेपान् यावत् पशुप्रचारार्थं शस्त्रवपनादिसंरोधपरिहारः कार्यः ॥”

परिहार्यः, पुं, (परि + हृ + ग्यत् ।) परिहार्यः । वलयः । इति भरतहिरूपकोषः ॥ परिहरणीये चि ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् १ मे अङ्के ।

“न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ॥”) परिहासः, पुं, (परि + हस + भावे घञ् ।) परिहसनम् । ठाड्ठा इति भाषा । परीहासः । यथा, “परिहासः केलिमुखः केलिर्देवननर्मणी ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्यायः । क्रीडः २ । देवना ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वक्त्रा ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् २ वे अङ्के ।

“परिहासविजल्पितं सखे ! परमार्थेन न गृह्यतां वक्तुः ॥”)

परीक्षकः, चि, (परि + ईक्ष + क्त्वाल् ।) निरूपकः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८४ ।

“परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्चन्ति रत्नानि समुद्रजानि । आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥”)

तत्पर्यायः । कारणिकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ परीक्षते अवधारयति प्रमाणेन । यथा, वह्निना परीक्षकः स्वर्णस्य स्वर्णकारः । कारयेद्देतुमिच्छरति कारणिकः इति भरतः ॥

परीक्षणं, क्ली, (परि + ईक्ष + क्त्वाल् ।) परीक्षा । राज्ञा धर्मकामार्थभयैरमात्यादेर्भावतत्त्वनिरूपणम् । इति भरतः ॥ यथा,—

परीक्षा

“भेदोपजापावुपधाधर्माद्यैर्यत् परीक्षणम् ।”

इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥

सर्वतोभावेन दर्शनञ्च ॥

परीक्षा, स्त्री, (परित ईक्ष्यतेऽनया । परि + ईक्ष + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०२ । इति अः । ततश्चाप् ।) दिव्यम् । अथ दिव्यानि । तत्र दृष्टस्यति ।

“घटोऽभिरुदकश्चैव विषं कोषश्च पञ्चमम् ।

षष्ठञ्च तखुलाः प्रोक्तं सप्तमं तप्तमाषकम् ॥

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् ।

दिव्यान्तेतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥”

अथ किन्तद्विषम् ।

तत्र मानुषप्रमाणानिर्णयस्यापि निर्णायकं यत्तद्विषमिति लोकप्रसिद्धम् । एतद्व्यतिरिक्तं प्रपथानामस्ति तथापि कालान्तरनिर्णायकत्वेन तेषां भेदात् । अपिना मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र

घटादीनामङ्गीकारस्तत्रापि तद्वति इति सूचितम् । अतएव लिखितसाक्षिभुक्तिलक्षणचिविध-

मानुषप्रमाणभिन्नप्रमाणं यत्तद्विषं प्रमाणं तत् प्रमाणं न भावैकगोचरं किन्तु भावाभावा-

विशेषेण गोचरयतीति । तत्र महाभियोगेषु दिव्यान्वाह याज्ञवल्क्यः ।

“तुलाग्रपो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्येऽभियोक्तारि ॥”

विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये । महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु ।

शीर्षकस्य इति शीर्षकं प्रधानं व्यवहारस्य चतुर्थपादो जयपराजयलक्षणः । तेन दण्डो

लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्यः तत्प्रयुक्तदण्डभागीत्यर्थः । महाभियोगान् स्पष्टयति कालिका-

पुराणम् । “परदाराभिशापे च चौथागम्यागमेषु च ।

महापातकशस्त्रेषु स्याद्विषं नृपसाहसे ॥ प्रतिपत्तौ विवादे च पणस्य स्थापने कृते ।

तत्रैव स्थापयेद्विषं शिरःपूर्वं महीपतिः ॥ परदाराभिशापे च बह्वो यत्र वादिनः ।

शिरोहीणं भवेद्विषमात्मनः शुद्धिकारणात् ॥”

पितामहः ।

“शिरःस्थाधिविहीनानि दिव्यानि परिवर्जयेत् । चत्वारि तु घटादीनि कोषश्चैवाशिराः स्मृतः ॥”

महाभियोगेऽपि कोषमाह स्मृतिः । कोषमल्पे च दापयेत् । याज्ञवल्क्येनाभियोक्तुर्वादिनः

शिरोवर्तित्वाभिधानादभियोग्यस्य दिव्यकर्तृत्वं प्रतिपादितम् । अक्तमाह कात्यायनः ।

“न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥”

प्रत्यर्घ्यस्वीकारेणार्थिनोऽपि दिव्यमाह याज्ञवल्क्यः ।

“रुच्या वाच्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः । विनापि शीर्षकान् कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके ॥”

इतरोऽभियुक्तः शिरः शरीरदण्डमर्थदण्डं वा वर्तयेत् स्वीकुर्यात् । दृष्टस्यति ।

परीक्षा

“स्नेहातुक्रोधाहोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः । विधिदृष्टस्य दिव्यस्य न भेदो जायते कश्चित् ॥”

भेदः सत्याद्वैपरीत्यम् । यत्तु कात्यायनवचनम् । “क्रिया न वैदिकी प्रोक्ता विदमानेषु साक्षिणः ।

लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्विषं न साक्षिणः ॥” इति तद्गुणान्वितसाक्षिसत्त्वे । यथा व्यासः ।

“मणिमन्त्रौषधिवलात् प्रदत्तं वा विधानतः । विसंवदेद्विषमपि न तु साक्षी गुणान्वितः ॥”

अतएव नारदः ।

“युक्तिष्वप्यवसन्नासु प्रपथेनैनमर्हयेत् ॥”

एनं विपर्ययमाणमर्थं अर्हयेत् प्रीडयेत् । निर्दोरयेदिति यावत् ॥*॥ प्रपथानाह नारदः ।

सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च । देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥

सृष्टेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदान्तथा । अभियोगेषु सर्वेषु कोषपानमथापि वा ॥

इत्येते प्रपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणात् ॥”

दृष्टस्यति ।

“यथोक्तविधिना देयं दिव्यं दिव्यविशारदैः ।

अथोक्तप्रदत्तान् न शक्तं साध्यसाधने ॥

अदेशकालदत्तानि वह्निर्वादिहृतानि च ।

अभिचारं सदा त्वेवं कुर्वन्तीह न संशयः ॥” वह्निर्वादिहृतमभियोक्तारं विना कृतम् । एतच्च

प्राधिकं आत्मशुद्धिपराणामभियोक्तारं विनापि दिव्यविधानात् ।

तथा च नारदः ।

“राजभिः शङ्कितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणाञ्च देयं दिव्यं शिरो विना ॥*॥”

अथ दिव्यदेशाः । कात्यायनः । “इन्द्रस्थानेऽभिष्टानां महापातकानां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥ प्रातिलोम्यप्रसृतानां दिव्यं देयं चतुर्थये ।

अतोऽन्येषु च कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥” इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजस्थाने ॥*॥

अथ दिव्यकालाः । पितामहः ।

“चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव हि । एते साधारणा मांसा दिव्यानामविरोधिनः ॥

घटः सर्वतृकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् । अयिः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः ॥

शरद्वर्षे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् । कोषसु सर्वदा देयस्तुला स्यात् सार्वकालिकीति ॥”

मिताक्षरायां नारदः ।

“न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽभिप्रोधनम् । न प्रादृषि विषं ददात् प्रवाते न तुलां नृप ! ॥”

नारदः ।

“पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्तितम् । नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचन ॥”

शीते हेमन्तशिशिरवर्षासु । उष्णकाले शीत-शरदोः । वर्षासु विषनिषेधश्चतुर्थवातिरिक्तपरः । वर्षं चतुर्थवा मात्रा इति वक्ष्यमाणनारदवचनात् ।

तखुलादीनान् विशेषानभिधानात् सार्वकालि-

कत्वम् । अत्र विषे विशेषतो वर्षानिवेधात् वक्ष्य-
माणवचने सिंहस्थरात्रवेव परीक्षामात्रनिषे-
धाच्च दिव्यान्तरं सिंहैतरत्र वर्षास्वपि कुर्वीत ।
अतोयाम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्मणि वर्ज्ये-
दित्यस्य न विषयः । ज्योतिषे ।

सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा ।
मलमासे न कर्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्लेस्तद्भूते पुनः ।
“सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः ॥
नाष्ट्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे ।
न परीक्षा विवाहश्च शुनिभौमदिने तथा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैवेत्यत्र शस्यत इति शेषः ॥
तथा च दोषिकायाम् ।

“नो शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासे-
ऽष्टमेऽर्के

विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशुनिदिवसे जन्म-
तारासु चाथ ।

नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाधतारा-
विशुद्धौ

प्रातः कार्थ्या परीक्षा द्वितुचरगृहांशोदये
शस्तलभे ॥” * ॥

पितामहः ।

“प्रत्यक्षं दापयेद्विद्यं राजा वाधिकृतोऽपि वा ।
ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनान्तथैव च ॥”
ब्राह्मणानां प्रकृतीनाञ्च प्रत्यक्षं दिव्यं दापये-
दित्यन्वयः । प्रकृतयस्तु ।

“स्वाम्यमात्रः सुहृत् कोषो राधुर्गवलादि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेण्योऽपि चेति
अमरसिंहोक्ताः ॥ * ॥

अथ दिव्यविशेषाधिकारिणः । नारदः ।

“ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥

नाधारणः समस्तानां कोपः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
“वैश्यवर्जं ब्राह्मणस्य सर्वेषां तुला स्मृता ॥”
एत पुनरनेन ।

“मन्त्रतानां भृशार्त्तानां आधितानां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणाञ्च न भवेद्विद्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षितः ॥”

इति स्त्रादीनां दिव्यं निषिद्धं तत्तुल्यतरविषयक-
मिति श्रुतपाणिः ॥ मिताक्षरायान् ।

स्त्रीपुंसयोर्विवाहेन स्त्रीणां दिव्यमिति रुच्या
वाच्यतरः कुर्यादिति विकल्पनिषेधाद्भवेत्तदुक्तं

भवति । अवयवभियोगेषु स्त्रादीनामभि-
योक्तव्ये अभियोक्तव्यानामेव दिव्यं रतयासभियोगे

योच्यतेऽपि अभियोक्तव्यामेव दिव्यं प्रम्यराभि-
योगे तु विकल्प एव तत्रापि तुल्येति नियम्यते ।

तथा महापातकादिशुद्धाभियोगे तु स्त्रादीनां
तुल्येव । यथा याज्ञवल्करः ।

“तुला स्त्रीवालवृद्धान्यपङ्कुराक्षगणैरिगणाम् ।
अभिर्जनं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषश्च वा ॥”

स्त्रीमात्रं जानिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण बाल-
कायोऽङ्गुलद्वयान्तातिविशेषानादरेण वृद्धो-
ऽङ्गुलिपाशः । एतच्च वचनं सर्वेदिव्यसाधा-

रणेषु मार्गशिरश्चैवैवशाखेषु स्त्रादीनां सर्व-
दिव्यसमवधानविधाने नियमार्थकतयार्थवत् । न
च सर्वकालं स्त्रीणान्तुल्येति ।

“स्त्रीणान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
धटकोषादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् ॥”

इति विषसलिलयतिरिक्तधटकोषादिभिः शुद्धि-
विधानात् । एवं बालादिव्यपि योजनीयम् ।

तथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादि-
नियमः ।

“सर्वेषामेव वर्णानां कोषाच्छुद्धिर्विधीयते ।
सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना ॥”

इति पितामहस्मरणात् ।
तस्मात् साधारणे काले बहुदिव्यसमवधाने

तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु
तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथा हि वर्षा-

स्वमिरेव सर्वेषां हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रिया-
दीनां त्रयाणां अग्निविषयोर्विकल्पः ब्राह्मणस्य

तु अग्निरेव न कदाचिद्विषं ब्राह्मणस्य विषं
विनेति निषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव ।

येषां कुष्ठरादीनान्तु विशेषेणाम्नादिनिषेधः ।
“कुष्ठिनां वर्ज्येदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् ।

पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्ज्येदिति वच-
नात्तेषामम्नादिकालेऽपि साधारणं तुलाद्यव

दिव्यं भवति । यथा । तोयमग्निर्विषश्चैव दातव्यं
वल्लिनां वृणामिति स्मरणात् । दुर्बलानामपि

सर्वेषां विषनिषेधात् तत्कालानतिक्रमेण जानि-
वयोऽवस्थाश्रितानि दिव्यानि देयानि । अत्र च

यस्य यानि विशेषसामान्यपर्युदस्तेतरविहितानि
तानि मुख्यकल्पाङ्ककल्परूपाणि वेदितव्यानि ।

यथा, ब्राह्मणस्य धटो मुख्यः कोषस्त्वङ्कल्पः ।
जलासी आपत्कल्पौ प्रागुक्तनारदवचने एव-

कार्ग्यतेर्मुख्यकल्पादित्वं न तु प्रशस्ततमादित्व-
मिति । एवञ्चात्रापि अयथोक्तप्रदत्तन्तु न शक्तं

साध्यसाधने इति प्रागुक्तं बोध्यम् । स्मृतिः ।
“अवयवभियुक्तानां धटोदीनि विनिर्दिशेत् ।

तखडुलस्यैव कोषश्च शुक्रास्तेव न संशयः ॥”
अवयवभ्योश्च निश्चयः । शिरोवर्तिनिति केचित् ।

इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।
“अस्य श्वाधमदासानां स्तेच्छानां पापकारिणाम् ।

प्रतिलोमप्रसृतानां निश्चयो न तु राजनि ॥
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये तेषु निर्दिशेत् ॥”

तत्प्रसिद्धानि सर्पघटादीनि । तथा,—
देशकालाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।

अन्येन हारयेद्विद्यं विधिर्य विषये ॥”
अन्येन प्रतिनिधिना हारयेत् कार्ग्यत् । विष-

येये अभियुक्तस्यासामर्थ्यं ।
अतएव महापातकादीनामन्यद्वाग दिव्यमाह

म एव ।
“मानाप्रिष्टहिजयुक्बालस्त्रीराजघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विद्वेषतः ॥
निहितां प्रमदानाञ्च मन्त्रयोगक्रियावनाम् ।
वर्णसङ्करजानानां पापाभ्यामप्रवर्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्यैव प्रयत्नतः ।

इत्याद्यभिधाय ।

दिव्यं प्रकल्पयेन्नेव राजा धर्मपरायणः ।

एतेरेव प्रयुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ॥”

कात्यायनः ।

“न लौहशिल्पिनामग्निं सलिलं नाम्बुसेविनाम् ।

तखडुलैर्न नियुज्जीत ब्राह्मणं सुखरोगिणम् ॥”

नारदः ।

“क्रीवातुरान् सत्त्वहीनान् परितापार्हितान्नरान् ।

बालवृद्धातुरादींश्च परीक्षेत धटे सदा ॥

नार्त्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम् ।

श्वित्रान्वक्त्रनखादीनां नाग्निकर्म विधीयते ॥”

न मज्जनं स्त्रीवालयोर्धर्मशास्त्रविशारदैः ।

निरुत्साहान् बाधिकाशान्नार्त्तास्तोये निमज्ज-

येत् ॥

न चापि हारयेदग्निं न विषेण विप्रोदयेत् ॥

यत्तु,—

स्यावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्ज्येदिति

पितामहवचनं तल्लिखितसामन्तादिसत्त्वे दिव्य-

निषेधकम् । यद्यपि अलेख्यसाक्षिके दिव्यं

यवहारे विनिर्दिशेदिति स्मृतेर्विवादान्तरेऽपि

लेखादिसत्त्वे दिव्यानादरस्तथापि ऋणादानादि-

विवादे साक्ष्यपन्यासे कृतेऽपि प्रत्यर्थी यदि

दण्डाङ्गीकारेण दिव्यमङ्गीकरोति तदा दिव्यमपि

भवति साक्षिणां दोषसम्भवादित्यस्य तु निर्दो-

षत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात् तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य ।

यथाह नारदः ।

“तत्र सत्ये स्थितो धर्म्मो यवहारस्तु साक्षिणि

दैवमाध्मे पौरुषस्तु न लेखन्तु प्रयोजयेत् ॥”

स्यावरविवादे तु प्रत्यर्थिना दण्डाङ्गीकारेण

दिव्यावलम्बने कृते सामन्तादिदृष्टप्रमाणसङ्गाधे-

ऽपि दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिवारणाय

स्यावरेष्वित्यादि पितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यं

निराकरणाय लिखिताद्यभावे स्यावरादिषु

निर्णयाप्रसक्तेः ॥ * ॥

अथ द्रव्यसंख्यया दिव्यविशेषाः । विष्णुः ।

अथ समयक्रियाराजदोहसाहस्येषु यथाकामं

निःक्षेपमस्तेष्वेवार्थप्रमाणादिति । समयो दिव्यं

राजदोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधादिव्यं

निःक्षेपादिषु तु धनप्रमाणतारतम्यादित्यर्थः ।

दृष्टव्यमिति ।

“संख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता ।

कार्पापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशनः ।

त्रिभागोऽनेन च सलिलमर्द्धं देयो धटः सदा ॥

चतुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमाषकः ।

त्रिप्रति तखडुला देयाः कोषश्चैव तदङ्गकः ॥

शते हृतेऽपहृते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।

गोचौरस्य प्रदातव्यं सव्यैः फालं प्रयत्नतः ॥

यथा संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्वियुगा स्मृता ।

चतुर्गुणोत्तमानान्तु कल्पनीया परीक्षकैः ॥”

रश्मिरजः ।

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणानां चसरेणुं प्रचक्षते ॥”

इति मर्नूक्तम् ॥

“कार्षापणान्ता पणान्ता कार्षापणः पण इति
पर्यायदर्शनात् । विनये दण्डे । एवञ्च सहस्र
इत्यादौ पण इति ज्ञेयं उपक्रमात् निहृष्टानां
जातिकर्मगुणैः । नासहस्राहरेदमिं न तुलां न
विघ्नन्तेति याज्ञवल्क्यावचनं मध्यमोत्तमविषय-
त्वेन दृष्टस्य तिवचनेकवाक्यत्वादविरुद्धम् ।

“सहस्रेषु घटं दद्यात् सहस्राहं तथायसम् ।
अर्द्धस्याहं तु सलिलं तस्याहं तु विषं स्मृतम् ॥”
इति वचनं यत्राख्यापराधे पातित्यं तद्विषय-
मिति । एतत् सर्वं स्तेयसाहसविषयम् । अप-
हृवे तु कात्यायनः ।

“दत्तस्यापहृवो यत्र प्रमाणं तत्र कारयेत् ।
स्तेयसाहसयोर्द्वयं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥
सर्वद्रव्यप्रमाणानु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।
हेमप्रमाणयुक्तानु तदा दियं प्रदापयेत् ॥
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् ।
अशोतेषु विनाशे तु दद्याच्चैव हुताशनम् ॥
घट्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् ।
विंशद्दशविनाशे तु कोषपानं विधीयते ॥
पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्द्धाहं तण्डुलाः ।
ततोऽर्द्धाहं विनाशे तु सृष्टेत् पुत्रादिमस्तकान् ॥
ततोऽर्द्धाहं विनाशे तु लौकिक्यश्च क्रियाः स्मृताः ।
एवं विचारयन्नाजा धर्म्मार्थाभ्यां न हीयते ॥”
सुवर्णानां पञ्च कण्ठलको माषस्ते सुवर्णसु
घोडश्च इत्युक्ताश्रीतिरक्तिकापरिमितहेम्नां नाशे
अपहृवे वा दशाधिकस्य पञ्चाधिकस्य वा
विंशस्य नाशे कोषपानमित्यर्थः । तण्डुलाः पुन-
रल्पचौर्याभिप्रायमेव न तु साहसादौ ।
चौर्ये च तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय इति
पितामहस्मृतेः । तप्तमाषसु महाचौर्याभि-
प्रायम् ।

महाचौर्याभियुक्तानां तप्तमाषो विधीयते ।

इति स्मृतेः ॥

अवहारमाहकायाम् ।

“समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तमपि शोधयेत् ।
प्राणान्तिकविवादेषु विदमानेषु साक्षिणः ॥
दिव्यमालम्बते वादी नैष्टुक्तेत्र साक्षिणः ॥”
इति दिव्यतत्वम् ॥ * ॥

घटादिनवविधपरीक्षा तत्तत्प्रश्ने द्रष्टव्या ॥
“बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥
एषा परीक्षा नास्त्यन्या यथा सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदसच्चैव तथा चास्ति पुनर्भवः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने एकादशेऽध्याये ॥

“तत्र चेद्भिषगभिषग्वा भिषजं पृच्छेद्भगविर-
चनास्थापनानुवासन-शिरोविरचनानि प्रयोक्तु-
कामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कति-
विधं परीक्ष्यं कश्चान्न परीक्ष्यविशेषः कथञ्च
परीक्षितयं किंप्रयोजना च परीक्षा क च

वमनादीनां प्रवृत्तिः क च निवृत्तिः प्रवृत्ति-
निवृत्तिलक्षण-संयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च
वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छ-
न्तीति । स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत्
ब्रूयादेनं बहुविधा परीक्षा तथा परीक्ष्यविधि-
भेदः कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्या
भिन्नभेदाय भवान् पृच्छत्याख्यायमानं नेदानीं
भवतोऽन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य
भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षा
विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्त्वार्थमाच-
क्षाण इच्छां पूरयेयमिति ।

द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानञ्च
एतत्तु द्वयमुपदेशञ्च परीक्षात्रयमेवमेवा
द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा सहोपदेशेन ।
दशविधं परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे तदिह
भिषगादिषु संसाध्यं सन्दर्शयिष्यामः इह कार्य-
प्राप्तेः कारणं भिषकारणं पुनर्भेषजं कार्य-
योनिर्धातुवैषम्यं कार्यं धातुसाम्यं कार्यफलं
सुखावाप्तिः अनुबन्ध आयुः देशो भूमिरा-
तुरश्च कालः संवत्सरश्चातुरावस्था च प्रवृत्तिः
प्रतिकर्म्मसमारम्भः उपायो भिषगादीनां
सौष्ठवमभिविधानञ्च सम्यग्निहायस्योपायस्य
विषयः पूर्वैवेवोपायविशेषेण आख्यात इति
कारणादीनि दश-दशसु भिषगादिषु संसाध्य-
सन्दर्शितानि तथैवानुपूर्व्या एतद्दशविधपरीक्ष्य-
सुक्तम् ।

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितयः
स स तथा तथा आख्यास्यते कारणं भिषगि-
त्युक्तमग्रे तस्य परीक्षा भिषङ्नाम यो भिषज्यति
यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः यस्य चायुः सर्वथा-
विदितम् । यथावत् सर्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्ना-
त्मानमेवादितः परीक्षेत गुणेषु गुणतः कार्याभि-
निर्वृत्तिं पश्यन् कचिद्दहमस्य कार्यस्याभिनिर्व-
र्त्तने समर्थो नवेति ॥” इति चरके विमानस्थाने-
ऽष्टमेऽध्याये ॥

परीक्षितु, पुं, (परि सर्वतोभावेन क्षीयते हन्यते
दुरितं येन । परि + क्षि वधे + क्तिप् । कलि-
प्रासनादस्य तथात्वम् । यद्वा, परिक्षीणेषु कुरुषु
क्षियति ईष्टे इति । क्षि ण् रेन्त्यर्थे + क्तिप् ।
“उपसर्गस्य दीर्घत्वं किप्पञादौ कचिद्भवेत् ॥”
इति वाक्यात् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अस्य
निरुक्तिरुक्ता महाभारते । १ । ६५ । ८४ ।

“स भगवता वासुदेवेनासंजातबलवीर्यपरा-
क्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन
संजीवितः । संजीवित्वा चैनमुवाच । परि-
क्षीणे कुले जातो भवत्ययं परीक्षिन्नामेति ॥”
अभिमन्युपुत्रः । स युधिष्ठिरादनन्तरं कलि-
युगस्यारम्भे राजचक्रवर्त्तो आसीत् । यथा,—

“अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीणेषु कुरुष्वश्वत्थाम-
प्रयुक्तवृक्षास्त्रेण गर्भं एव भस्मीकृतो भगवतः
सकलसुरासुरवन्दितचरणयुगलस्य आलोच्य
कारणमावुषरूपधारिणोऽनुभावात् पुनर्जीवित-

मवाप्य परीक्षिञ्जज्ञे । योऽयं साम्प्रतमेतद्भूम-
खलमखण्डितायति धर्मेण पालयति ॥” इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे २० अध्यायः ॥

“विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाख्यः ।
याते कृष्णे चकाराथ सोऽभिवेकं परीक्षितः ॥
प्रयास्यन्ति यदा चैते पूर्वार्थाणां महर्षयः ।
तदा नन्दात् प्रभृत्येव कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥
यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि ।
प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य संख्यां निबोध मे ॥”

इति तत्रैव २४ अः । ३८ — ४० ॥

(अनश्वपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १० ।

“अनश्वा खलु मागधीसुप्रयेमे अहतां

नाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षितु ॥”)

परीक्षितः, पुं, (परिक्षीणे कुरुकुले क्षियति स्म
ईष्टे स्म इति । परि + क्षि + क्तः । उपसर्गस्य
दीर्घत्वम् ।) अभिमन्युपुत्रः । (यथा, देवी-
भागवते । २ । ७ । ६ ।

“परिक्षीणेषु वंशेषु जातो यस्मात् वरः सुतः ।
तस्मात् परीक्षितो नाम विख्यातः पृथिवी-
तले ॥” * ॥

परीक्षा सञ्जाता अस्य । परीक्षा इतच् । कत-
परीक्षे, त्रि । यथा, गोः रामायणे । २ । ४३ । ६ ।

“स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः परीक्षितः ॥”)

परीणायः, पुं, (परितो नयनम् । परि + नी +
घञ् । “उपसर्गस्य दीर्घत्वं किप्पञादौ
कचिद्भवेत् ॥” इति पाचिको दीर्घः ।) परि-
णायः । शरीराणां समन्तानयनम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

परीतं, त्रि, (परि + इ + क्तः ।) परिवेष्टितम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
११२ । ७ ।

“ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा ।

ब्रीडमाना स्रजं कुन्ती राज्ञः स्वस्य समासजत् ॥”)

परीतत्, त्रि, (परि + तन + क्तिप् + “नहिष्ठितवृषि-
यधीति ॥” ६ । ३ । ११६ । इति पूर्वपदस्य
दीर्घः ।) सर्वतोभावेन विस्मृतम् । इति सुग-
बोधयाकरणम् ॥

परीभावः, पुं, (परिभाव्यते इति । परि + भावि +
घञ् वैकल्पिकदीर्घत्वम् ।) परिभावः । अनादरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परीरं, स्त्री, (पूर्यतेऽनेनेति । पू + “कृष्टुप्
कटीति ॥” उणां ४ । ३० । इति ईरन् ।)
फलम् । इत्युणादिकोषः ॥

परीरम्भः, पुं, (परिरभ्यते इति । परि + रभ + घञ्
भावे वैकल्पिकदीर्घत्वम् ।) परिरम्भः । आलि-
ङ्गनम् । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

परीवर्त्तः, पुं, (परि + वृत् + घञ् । “उपसर्गस्य
घञीति ॥” ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः ।) परि-
वर्त्तनम् । तत्पर्यायः । प्रतिदानम् २ नैमेयः ३
निमयः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ परिवर्त्तः ५
वैमेयः ६ विनिमयः ७ परिदानम् ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कूर्मराजः । इति जटाधरः ॥

परीहा

परुष

परेष्टु

परीवादः, पुं, (परि+वद्+भावे घञ् । “उप-
सर्गस्य घञीति ।” ६।३।१२२। इति दीर्घः ।)
दोषोक्तासः । तत्पर्यायः । कुतुसा २ निन्दा ३
जुगुप्सा ४ गर्हा ५ गर्हणम् ६ निन्दनम् ७
कुत्सनम् ८ परिवादः ९ जुगुप्सनम् १० आक्षेपः
११ अवर्णः १२ निर्वादः १३ अपक्रोशः १४
भर्त्सनम् १५ उपक्रोशः १६ अपवादः १७
अववादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
“परीवादस्तथो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः ।
तु जोतींस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो
रवेस्ताडक्तेजो नहि भवति कथां गतवतः ॥”)
वीणादिवादनम् । येन काष्ठविशेषादिना
वीणादिवाद्यते सः । इति जटाधरः ।
परीवारः, पुं, (परिव्रियतेनेनेति । परि+वृ+घञ् ।
उपसर्गस्य दीर्घः ।) खड्गकोषः । जङ्गमः ।
(यथा, रघुः । १५ । १६ ।
“धूमधूमो वसागन्धी ज्वालावभुशिरोरुहः ।
क्रथाज्जणपरीवारश्चितामिरिव जङ्गमः ॥”)
परिच्छदः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६८ ॥
परीवारः, परिजने खड्गकोषे परिच्छदे ।
इत्यनेकत्र दर्शनात् । जङ्गमो जङ्गमविशेषः
परिजन इत्यर्थः । खड्गकोषोऽसिवायकः मेयान्
इति ख्यातः । परिच्छदः शोभाजनकमुपकरणं
छत्रचामरादिः सभ्यजनादिश्च एषु परीवारः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥
परीवाहः, पुं, (परितो वहत्यनेनेति । परि+वह+
“हलश्च ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । “उप-
सर्गस्य घञीति ।” ६ । ३ । १२२ । इति
दीर्घः ।) जलोच्छ्वासः । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥
(अत्र जलशब्द उपलक्षणमात्रं ज्ञेयम् । द्रव-
द्रव्यस्य प्रवाहेऽप्यस्यार्थो बोद्धव्यः । यथा च
महाभारते । ७ । ६८ । १३ ।
“रुधिरस्य परीवाहान् पूरयित्वा सरांसि च ॥”
परित उह्यते इति ।) राजयोग्यवस्तु । इति
मेदिनी ॥ हे, ३३ ॥
परीष्टिः, स्त्री, (परि+इष्ट+“परे वा ।” ३ । ३ ।
१०७ । इत्यस्य वार्त्ति इति पक्षे क्तिन् ।) अन्वे-
षणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥ परिचर्या ।
प्राकाम्यम् । इति मेदिनी । टे, ४६ ॥
परीसारः, पुं, (परिसरणम् । परि+सृ+घञ् ।
“उपसर्गस्य घञीति ।” ६ । ३ । १२२ । इति
दीर्घः ।) परिसर्या । सर्वलोगमनम् । इत्य-
मरः । ३ । २ । २१ ॥
परीहारः, पुं, (परिहरणम् । परि+हृन्+हरणे
+घञ् । “उपसर्गस्य घञीति ।” ६ । ३ ।
१२२ । इति दीर्घः ।) अवज्ञा । इति शब्द-
रत्नावली ॥
परीहासः, पुं, (परि+हस+घञ् । उपसर्गस्य
दीर्घः ।) परीहसनम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३४८४ ।
“परीवादं न कुर्वीत परीहासश्च पुत्तक ! ॥”)
तत्पर्यायः । द्रवः २ केलिः ३ क्रीडा ४ लीला ५

नर्म्म ६ । इत्यमरः । १ । ७ । ३२ ॥ परिहासः ७
केलिमुखम् ८ देवनम् ९ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
परुः, पुं, (पिपत्तीति । पृ लि पूर्त्ती + बाहुलकादुः ।)
समुद्रः । स्वर्गलोकः । ग्रन्थिः । पर्वतः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
परुः, [स्] स्त्री, (पृ + “अर्त्तिपवप्रियजितनीति ।”
उणा । २ । ११८ । इति उस् ।) ग्रन्थिः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६२ ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । १३ । २० । [परुषस्य ॥”)
“काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ति परुषः (सः)
परुत्, य, (पूर्वस्मिन् वत्सरे इति । “सदाः पर-
दिति ।” ५ । ३ । २२ । इति पूर्वस्य परभावः
उत् च ।) गतवत्सरेः । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥
परुत्तः, त्रि, (परुत् गतवत्सरे भवः । परुत् + “चिर-
परुत्परारिभ्यस्तो वक्तव्यः ।” ४ । ३ । २३ ।
इत्यस्य वार्त्ति इति तः ।) इति व्याकरणम् ॥
परुद्धारः, पुं, (परुः समुद्रः पर्वतो वा द्वारमिव
यस्य ।) चोटकः । इति शब्दमाला ॥
परुषं, स्त्री, (पिपत्तिं अलं बुद्धिं करोतीति । पृ +
“पृनहिकलिभ्य उषच् ।” उणा । ४ । ७५ ।
इति उषच् ।) निष्ठुरवाक्यम् । इत्यमरः । १ ।
६ । १६ ॥ (परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूप-
वृत्ताचारपरिच्छदशरीरकर्मजीविनां प्रत्यक्ष-
दोषवचनं परुषमिति वदन्ति ॥ यथा, हेः
रामायणे । १ । १ । ८२ ।
“तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि ।
अमृद्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥”)
नीलमिष्टी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ परुषफलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नीलमिष्टीशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
परुषं, त्रि, (पिपत्तीति । पृ लि पूर्त्ती + “पृनहि-
कलिभ्य उषच् ।” उणा । ४ । ७५ । इति
उषच् ।) कर्बूरः । (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ३ । ३६ ।
“असितविचित्रनीलपरुषो जनघातकरः ।
खगन्धगभैरवखररुतैश्च निशादुमुखे ॥”)
रुचः । (यथा, हेः रामायणे । १ । ५८ । १० ।
“अथ रात्रां यतीतायां राजा चञ्चलतां गतः ।
नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्द्धजः ॥”)
निष्ठुरोक्तिः । इति मेदिनी । वे, ४० ॥ (मलिनः ।
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४ । ६ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन
सुभगासि ।”
“भस्ममलिनेऽपि गिरिशे ।” इति तट्टीका ॥)
परुषोक्तिकः, त्रि, (परुषमेव उक्तिर्यस्य । ततः
स्वार्थे कन् कप् वा ।) निष्ठुरवक्ता । इति
जटाधरः ॥
परुषं, स्त्री, (पृ + ऊघन् ।) फलवृत्तभेदः । परुष-
फल इति वङ्गभाषा । फरुसा इति फलूहे इति
च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । परुषकम् २
नागदलोपसम् ३ । इति रत्नमाला ॥ परुषम् ४

अल्पास्थि ५ परापरम् ६ । इति भावप्रकाशः ॥
नीलचर्म ७ गिरिपीलु ८ परावतम् ९ नील-
मण्डलम् १० परुः ११ । अस्य गुणाः । अमृ-
त्वम् । कटुत्वम् । कफार्तिवातनाशित्वम् । तदाम-
फलगुणः । पित्तदत्वम् उष्णत्वम् । तत्पक्वफल-
गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । पित्तशोफ-
हरत्वम् । तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“परुषकं कषायास्त्वामं पित्तकरं लघु ।
तत् पक्वं मधुरं पाके शीतं विष्टम्बि वृंहणम् ॥
हृदं तट्पित्तदाहसन्वरक्षयसमीरहत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(“परुषकैर्त्यकपीलुकानां
पियालसिंह्यै करमर्दकानाम् ।
फलानि चैतानि निहन्ति पित्तं
हृत्वाच्च सर्वतुरसन्निवातम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
परुषकं, स्त्री, (परुष + स्वार्थे कन् ।) परुषम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“परुषकं परुषं स्यात् कचिन्नागदलोपसम् ॥”
इति वैदकरत्नमालायाम् ॥
यथास्य गुणाः चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“अम्लं परुषकं द्राक्षा वदर्याण्यारुकाणि च ।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीनि कर्कशुलकुचान्यपि ॥”
“अम्लमभीषन्मधुरं कषायातुरसं लघु ।
वातघ्नं पित्तजननमामं विदात् परुषकम् ॥
तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ।
विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)
परेतः, त्रि, (परं लोकमितः ।) गतः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ११७ ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ६८ ।
“अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयो-
र्विकीर्णकेप्रास परेतभूमिषु ॥”)
भूतान्तरे पुं, । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥
परेतराट्, [ज्] पुं, (परेतेषु गतेषु राजते इति ।
राजृ ञ् दीप्तौ + “सत्सङ्घिवेति ।” ३ । २ । ६१ ।
इति क्तिप् ।) यद्वा, परेतानां प्रेतानां राट् ।)
प्रेतराजः । यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥
परेदवि, य, परस्मिन्नहनि । (“सदाः परुदिति ।”
५ । ३ । २२ । इति निपातनात् साधुः ।) पर-
दिनम् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ यथा,—
“परेदयद्यपूर्वेदुरन्धेदुश्चापि चिन्तयन् ।
वृद्धिचयौ सुनीन्द्राणां प्रियम्भावुकतामगात् ॥”
इति भट्टिः । ४ । १३ ॥
परेदुः, [स्] य, (पर + एदुस् ।) परदिनम् ।
इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
परेपं, त्रि, परा गता आपो यत्र । (“ह्यन्तरूप-
सर्गेभ्योऽप ईत् ।” ६ । ३ । ६७ । इत्यस्य वार्त्ति
“अवर्णान्ताद्वा ।” इति ईत् । परापम् ।) इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
परेष्टुका, स्त्री, (परैरिष्यते इति । इष + बाहु-
लकात् तु । स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् ।) बहुसतिः ।
बहुप्रसूता गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥

परैधितः, त्रि, (परैरेधितः सम्बद्धितः ।) औदा-
सीन्येन परपुष्टः । परेण संवर्द्धितः । तत्पर्यायः ।
पराचितः २ परिष्कन्दः ३ परजातः ४ । इत्य-
मरः । २ । १० । १८ ॥ कोक्किवे पुं । इति शुब्द-
माला ॥

परोक्षं, स्त्री, (अक्ष्णोः परम् ।) अप्रत्यक्षम् । असा-
क्षात् । यथा, चाणक्यशतके ।

“परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥”
(परोक्षं परोक्षत्वमित्यर्थः विद्यतेऽस्य । “अश-
आदिभ्योऽच् ।” ५ । १ । १२७ । इति अच् ।)
तद्विशिष्टे त्रि ॥ (शुद्धाप्रजन्त्यादिज्ञानविशेषः ।
यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ३१ ।

“अस्ति कूटस्थ इत्यादौ परोक्षं वेत्ति वार्त्तया ॥”
परोक्षः, पुं, (परोक्षमस्यास्तीति । शुद्धाप्रवाक्य-
अवगन्तव्यदाष्ट्याच्चेति बोध्यम् ।) तपस्वी । इति
शब्दमाला ॥ ययातिपुत्रस्यानोः पुत्रविशेषः ।
यथा, भागवते । ६ । २३ । १ ।

“अनोः सभानरश्चतुः परोक्षश्च सुतास्तयः ॥”
परोपकारः, पुं, (परेषामुपकारः ।) परेषा-
मुपकृतिः । अन्यसम्बन्धितम् । यथा,—
“एष मे प्रवरो भाति शुद्धधर्मप्रदो विधिः ।
परोपकरणादन्यत् सर्वमल्पं स्रुतं बुधैः ॥
परोपकारिभिर्दत्ता स्वप्राणा ऋषिभिः पुरा ।
अङ्गिः प्रेतोपकारः स्यात् किन्नलम्भं मया पुनः ॥
दधौचिना पुरा गीतः श्लोकश्च श्रूयते सुवि ।
सर्वधर्ममयः सारः सर्वधर्मज्ञसम्मतः ॥
परोपकारः कर्त्तव्यः प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
परोपकारजं पुण्यं तुल्यं क्रतुशतैरपि ॥”

इति पद्मोत्तरखण्डे २२ अध्यायः ॥
परोवरीणः, त्रि, परांश्चावरांश्चावुभवति । (“परो-
वरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥” ५ । २ । १० ।
इति ।) अवरस्थोऽलं निपात्यते । श्रेष्ठाश्रेष्ठ-
युक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

परोष्णी, स्त्री, (परः शत्रुस्थो यस्याः ।) तैल-
पायिका । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (काष्ठीर-
देशस्यनदीविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २००७ ।

“कोष्टकोमलकोष्टादौमितैर्युक्तोऽपि सादिभिः ।
तीर्त्वा परोष्णीं तत्सेनां निर्ममाथाप्रमा-
थिनीम् ॥”)

पुर्कटी, स्त्री, (एच् धी च सम्पर्के + बाहु-
पुर्कटी, लकादटिः । “वक्त्रादिभ्यश्च ।” ४ । १ । ४५
इति वा डीष् ।) ब्रह्मचरः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ पाकुड़ इति भाषा ॥ (यथा, हितोप-
देशे । “अस्ति तत्र महान् पुर्कटीवृक्षः ॥”)
तस्य गुणाः भावप्रकाशे ।

“ब्रह्मः कषायः शिशिरो ब्रह्मयोगिगदापहः ।
दाहपित्तकफास्रजः शोथहा रक्तपित्तहृत् ॥”
पुर्कटी, [न्] पुं, वृक्षविशेषः । पाकुड़ इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । ब्रह्मः २ जटी ३ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३२ ॥ कमण्डलुतरुः ४ । इति

रत्नमाला ॥ कपीतनः ५ चीरी ६ सुपार्थः ७
कमण्डलुः ८ शङ्खी ९ अवरोहः १० शाखी ११
गर्दभाखः १२ पीतनः १३ वृद्धप्ररोहः १४
ब्रह्मकः १५ ब्रह्मः १६ महाबलः १७ । अस्य
गुणाः कटुत्वम् । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् ।
रक्तदोषस्र्च्छाभमप्रलापनाशित्वम् । विशेषतो
ह्रस्वब्रह्मस्यैते गुणाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुर्जनी, स्त्री, (परं स्वास्यं जनयतीति । पर +
जन + णिच् । “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।
स्त्रियां डीप् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥
पुर्जन्यः, पुं, (पुर्जति सिञ्चति वृष्टिं ददातीति । वृष्टु
सेचने + “पुर्जन्यः ।” उणां । ३ । १०३ । इति

निपातनात् षकारस्य जकारत्वे साधुः ।) इन्द्रः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५२ । १६ । [सुष्टुतिं नः ॥”)
“अग्नीपुर्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा
शब्दायमानमेघः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४६ ॥
मेघशब्दः । इति विश्वः ॥ अगर्जनपि मेघः ।
इति भरतः ॥ यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।

“यज्ञाद्भवति पुर्जन्यः पुर्जन्यादन्नसम्भवः ॥”
(कश्यपपत्न्या मुनेः पुत्रविशेषः । स तु गन्धर्व-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।

“तथा शालिशिरा राजन् ! पुर्जन्यश्च चतुर्दश ।
कलिः पञ्चदशस्त्रेषां नारदश्चैव षोडशः ॥”
पुर्जन्य इव सर्वकामप्रदानात् विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । १०० ।

“कुसुदः कुन्दरः कुन्दः पुर्जन्यः पावनोऽनिलः ॥”
“पुर्जन्यवदाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति सर्वान्
कामानभिवर्धयतीति पुर्जन्यः ।” इति शाङ्कर-
भाष्यम् ॥

पुर्जन्या, स्त्री, (पुर्जन्य + ठाप् ।) दारुहरिद्रा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पुर्ण, तु क हारित्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) हरित् पीत-
वर्णस्तस्य भावः हारित्यम् । पुर्णयति पुर्णा-
प्रयति चम्पकम् । इति दुर्गादासः ॥

पुर्ण, स्त्री, (पिपत्तीति । पू + “धापृवस्यव्यतिभ्यो
नः ।” उणां । ३ । ६ । इति नः । यद्वा,
पुर्णयतीति । पुर्णं तु क हारित्ये + अच् ।)
पत्रम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । २८ ।

“स्वयं विशीर्णद्रुमपुर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपुर्णति च तां पुराविदः ॥”)

ताम्बूलम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“अनिधाय मुखे पुर्णं पूगं स्वादयते नरः ।
मतिभंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥
ताम्बूलधारिलक्षणं यथा,—

“अनाहार्योऽवृष्टसंश्रुतः वृद्धभक्तिश्च पार्थिवे ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यथ तद्गुणा ॥”
इति मातृस्ये १८६ अध्यायः ॥
(पिपत्तिं पालयति गगनपातादिति । पू + न ।

पत्रः । यथा, महाभारते । १ । ३३ । २४ ।
“तद्वृक्षमभिप्रेक्ष्य तस्य पुर्णमनुत्तमम् ।
हृष्टानि सर्वभूतानि नाम चक्रुर्गुह्यतः ।
सुरूपं पत्रमालस्य तस्य पुर्णमनुत्तमम् ॥”)

पुर्णः, पुं, (पिपत्तीति । पू पालने + “धापृवस्य-
व्यतिभ्यो नः । उणां । ३ । ६ । इति नः ।
पलाशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १० । ६७ । ५ ।

“अश्वत्थे वो निषदनं पुर्णे वो वसतिष्कृता ॥”
पुर्णकारः, पुं, (पुर्णं ताम्बूलम् । करोति उत्पादय-
तीति । पुर्ण + कृ + अण् ।) वारजीवी । वारुड
इति भाषा ॥ इति केचित् ॥

पुर्णकच्छः, पुं, (पुर्णैः साध्यं कच्छं व्रतं यत्र ।
पत्रकच्छव्रतम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ३१६ ।
“पुर्णोऽम्बरराजीवविल्वपत्रकुशोदकैः ।
प्रत्येकं प्रत्यहाम्यस्तेः पुर्णकच्छ उदाहृतः ॥”

पुर्णखण्डः, पुं, (पुर्णमेव खण्डो यस्य । पुष्पादि-
हीनत्वात्तथात्वम् ।) वनस्पतिः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (पुर्णस्य ताम्बूलस्य खण्डः ।) ताम्बूलै-
कांशश्च ॥

पुर्णचोरकः, पुं, (पुर्णं चोरयतीति । पुर्ण +
चोरि + ण्वल् ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पुर्णध्वत्, [स्] त्रि, पुर्ण + ध्वन्स् + कर्त्तरि क्तिप् ।
पत्रध्वंसकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

पुर्णनरः, पुं, (पुर्णैः पलाशपत्रैर्निर्मितो नरः नरा-
कारः पुत्तलकः ।) पित्रादिशवास्थ्यालामे दाहार्थ-
तत्प्रतिनिधीभूतशरपलाशपत्ररचितोर्णातनु-
वेष्टितयवपिष्टलिप्तनराकारपुत्तलकः । यथा,

“आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् । अस्थिनाशे पलाश-
वृन्तानां त्रीणि षड्विंशतानि पुरुषप्रतिकृतिं कृत्वा,
अश्लीत्यङ्गुलिं शिरसि ग्रीवायां दश योजयेत् ।
‘उरसि त्रिंशत् दद्यात् विंशतिं जठरे तथा ॥
बाहुभ्याश्च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश ।
हृदयाङ्गं षष्ठयोरङ्गं शिश्न एव च ॥

ऊरुभ्यान् शतं दद्यात् त्रिंशत् जानुजङ्घयोः ।
पादाङ्गुलीषु च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम् ॥
ऊर्णास्त्रेण संवेष्ट्य यवपिष्टेन लेपयेत् ॥’
आदिपुराणम् ।

‘तदलामे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि ।
शतैस्त्रिभिस्तथा षष्ट्या शरपत्रैर्विधानतः ॥’
तदलामे अस्थ्यालामे । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोः
तुल्यत्वेनोपादानात् आश्वलायनसूत्रेऽपि प्रति-
कृतौ शरपत्रस्य लाभः । अत्राचारादुद्योग्यत्वाच्च
शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरप्रभृतिषु पलाश-
पत्राणि देयानि । ततो वेष्टनं ऊर्णास्त्रेण लेपनं
यवपिष्टेनेति । अश्लीचाभ्यन्तरदाहे शेषाहेन-
शुद्धिः । तदुत्तरपुर्णनरदाहे तु त्रिरात्रम् । एवं
पुर्णनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यादि पुरा-
णात् । यज्ञपार्थः ।

‘पुत्ताश्चैदुपलभ्येरन् तदस्थीनि कदाचन ।
तदलामे पलाशस्य सम्भवे हि पुनः क्रिया ॥’

हि यस्मात्तदलाभे अस्थामप्राप्तौ पलाशस्य तत-
कृतपुत्तलकस्य दाहक्रिया । पुनरपि सम्भवे
अस्थिलामे पुनरपि अस्थिदाहक्रिया विहिता
तस्माद्यदि पुनरस्थीनि प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाह-
त्रिराचाशौचे कर्त्तव्ये न पुनः पिण्डादिदानं वक्ष्य-
माणमुक्तेः । विष्णुः ।

“त्रिपक्षे तु गते पर्यनरं दद्यादनग्निकः ।
त्रिपक्षाभ्यन्तरे राजन्नेव पर्यनरं दहेत् ॥
तद्द्वैमर्षी प्राप्य दर्शं वापि विचक्षणः ॥”
दहेदिति शेषः । अस्यार्थः । अशौचाभ्यन्तरे
यदि पर्यनरदाहं न कुर्यात्तदा मरणदिना-
वधित्रिपक्षानन्तरं दाहः कार्य इत्यर्थः । इति
हरिदासतर्काचार्याः ॥ यादवभट्टोऽप्येवम् । अ-
हारोऽपि ईदृश एव ।

‘पर्यनरं दहेन्नेव विना दर्शं कदाचन ।
अस्थामलामे दर्शं तु ततः पर्यनरं दहेदिति ॥’
दीपकलिकायां समन्तवचनात् दर्शं पर्यनर-
दाहः । दर्शमित्यत्राद्यमीमिति कचित् पाठः ।
अत्राद्यमी कृष्णा पितृकर्मणि कृष्णपक्षस्य
प्राशस्त्योक्तेः ।” इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पर्यमेदिनी, स्त्री, (पर्यानि भिनत्तीति । पर्य +
भिद् + णिनिः स्त्रियां डीप् ।) प्रियङ्गुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पर्यभोजनः, पुं, (पर्यान्वेव भोजनं यस्य । पर्यानि
भुङ्क्ते इति वा । भुज् + कर्त्तरि लुङ् ।) क्वागलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पर्यमाचालः, पुं, (पर्यमाचालयतीति । पर्य +
आ + चल् + णिच् + अण् । निपातनात् विभक्ते-
र्लोपाभावः । बाहुलकात् सुम् वा ।) कर्मरङ्ग-
वृत्तः । इति शब्दमाला ॥

पर्यमृगः, पुं, (पर्यचरो मृगः पशुः ।) मृग-
गणविशेषः । यथा,—

“वनौकोवृत्तमार्जारवृत्तमर्कटिकादयः ।

एते पर्यमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुतादौर्महर्षिभिः ॥

वनौका वानरो वृत्तमार्जारो वृत्तविडालः ।

वृत्तमर्कटिका रुषी इति लोके । एतेषां

भांसगुणाः । [हिताः ।

“स्मृताः पर्यमृगा वृथाश्चक्षुष्याः शोषिणे

आसार्धः कासश्चमनाः स्फुटश्चपुरीषकाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पर्यलता, स्त्री, (पर्यप्रधाना लता ।) नागवल्ली ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यवल्ली, स्त्री, (पर्यप्रधाना वल्ली ।) पलाशी

लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यशाला, स्त्री, (पर्यैः पत्रादिभिः रचिता

शाला । मध्यपदलोपिसमासः ।) सुनीनां पत्र-

रचितगृहम् । तत्पर्यायः । उटजम् २ । इत्य-

मरः । २ । २ । ६ ॥ पर्योऽटजम् ३ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ पर्यवती शाला । पर्यप्रधाना शाला

वा । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६५ ।

“निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्यशाला-

इत्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।

तच्छ्रुत्याध्ययननिवेदितावसानां

संविष्टः कुशप्रयत्ने निशां निनाय ॥”

मध्यदेशस्थग्रामविशेषः । यथा महाभारते ।
१३ । ६८ । ३ ।

“मध्यदेशे महान् ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये यासुनस्य गिरेरधः ॥

पर्यशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिपः ॥”

पर्यसिः, पुं, (पृ पूरणे + “सानसिर्वर्णसिपर्य-

सीति ॥” उणां । ४ । १०७ । इति असिर्नुक्

च ।) पद्मम् । इत्युणादिकोषः ॥ जलगृहम् ।

जलटुङ्गी इति भाषा ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्या-

सुणादिवृत्तिः ॥ शाकम् । आभरणक्रिया । इति

संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

पर्याशनः, पुं, (पर्यं अन्नाति भक्षयतीति । अश् +

लुङ् । पर्यानामशनः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

पर्यासः, पुं, (पर्यैरसति दीप्यति शोभते इति

यावत् । अस दीप्तौ + अच् ।) तुलसी । इत्य-

मरः । २ । ४ । ७६ ॥

पर्यिनी, स्त्री, (पर्यानि सन्त्यस्याः । पर्यं + इनिः ।)

माघपर्णी । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते

उत्तरतन्त्रे ६२ अध्याये ।

“वर्हिष्ठरजनीकुष्ठ पर्यिनीशारिवाङ्ग्यैः ॥”

अभरोविशेषः । यथा, हरिवंशे । २१८ । ४६ ।

“मेनकासहजया च पर्यिनी पुञ्जिकास्थला ॥”

पर्यौ, [न] पुं, (पर्यानि सन्त्यस्य । पर्यं + इनिः ।)

वृत्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥

पर्योऽटजं, स्त्री, (पर्यनिर्मितं उटजम् ।) पर्य-

शाला । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्ये, ड अपानोत्सर्गः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-

आत्म-अकं-सेट् ।) ड, पर्येते वृहः । इति

दुर्गादासः ॥

पर्ये, पुं, (पृ + बाहुलकात् दः ।) केशसमूहः ।

इत्युणादिकोषः ॥ (पर्ये अपानोत्सर्गं + अच् ।)

अपानोत्सर्गश्च ॥

पर्येनं, स्त्री, (पर्ये + लुङ् ।) अपानोत्सर्गः ।

इति हेमचन्द्रः । ६ । ३६ ॥ पाट् इति भाषा ॥

पर्ये, स्त्री, (पृ पालनादौ + “ख्यपिष्यप्यवाय-

रूपपर्येतल्याः ।” उणां । ३ । २८ । इति निपा-

तनात् सिद्धम् ।) नववृणम् । गृहम् । इत्युणादि-

कोषः ॥ खड्गवाद्यशकटम् । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

पर्यटः, पुं, (पर्य + अट् ।) वृत्तविशेषः । चैत-

पापडा इति वज्रभाषा । दवनपापर इति

हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । त्रियष्टिः २ तित्तः ३ ।

इति रत्नमाला ॥ चरकः ४ रेणुः ५ लघ्णारिः ६

वरकः ७ अरकः ८ शीतः ९ शीतप्रियः १०

पांशुः ११ कल्पाङ्गः १२ कर्मकण्टकः १३ कृश-

शालः १४ प्रगल्भः १५ सुतित्तः १६ रक्त-

पुष्पकः १७ पित्तारिः १८ कटुपत्रः १९ वक्रः २० ।

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।

पित्तश्लेष्मण्वररक्तदाहारुचिग्लानिमदभ्रमनाशि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥* ॥

“पर्यटो वरतित्तश्च स्मृतः पर्यटकश्च सः ।

कथितः पांशुपर्यायस्तथा कवचनामकः ॥

पर्यटो हन्ति पित्तास्रममलघ्णाकफज्वरान् ।

संग्राही शीतलस्त्रिको दाहगुदवातलो लघुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥* ॥

पर्यकमेदः । पापर इति भाषा ॥ तस्य गुणः ।

लघुत्वम् । रुचत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

“धूमसौरचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युताः ।

जीरकखर्जिकाभ्याश्च तनुं कृत्वा च वेक्षिताः ॥

दीपनाः पाचना रुक्षा गुरवः किष्किदीरिताः ॥

मौजाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लघवो हिताः ।

चणकस्य गुणैर्युक्ताः पर्यटाश्चणकोद्भवाः ॥

स्नेहे भृष्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे द्वितीयभागे ॥

पर्यटद्वयः, ण, (पर्यट एव द्वयः ।) कुम्भीवृक्षः

इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यटी, स्त्री, (पर्यट + डीप् ।) सौराष्ट्रमृत्तिका ।

इति रत्नमाला ॥ पर्यकमेदः । इत्युणादिकोषः ॥

उत्तरदेशभवसुगन्धिद्रवम् । पपरीति प्रसि-

द्धम् । पद्मावतीति च । तत्पर्यायः । रङ्गनी २

कृष्णा ३ जतुका ४ जननी ५ जनी ६ जतु-

कृष्णा ७ संस्पर्शा ८ जतुकुट्ट ९ चक्रवर्तिनी १० ।

अस्या गुणाः । तुवरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशि-

रत्वम् । वर्णलत्वम् । लघुत्वम् । विषव्रणकरु-

कफपित्तास्रकुष्ठनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

पर्यरीकः, पुं, (पिपरीति । प + “शृपृष्ठां हे

रुक्चाभ्यासस्य ।” उणां । ४ । १६ । इति इकन्

द्वित्वं अभ्यासस्य रुगागमश्च ।) सूयः । इत्यु-

णादिकोषः ॥ वङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

जलाशयः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

पर्यिकः, पुं स्त्री, पर्येण गच्छतीति । (पर्यं + ठन् ।

खड्गः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ [सिट् ।)

पर्यं, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां परं-सकं-

पर्यङ्कः, पुं, (परितोऽङ्गते इति । परि + अकि-

लक्षणे + चञ् ।) खड्गः । पालङ्ग इति भाषा ॥

इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ तत्पर्यायः । (मच्चः

मषकः ३ पल्यङ्कः ४ इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥

पर्यस्तिका ५ परिकरः ६ अवसक्त्यिका ७)

इति च तत्रैव । ३ । ३८३ ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । २४६ । ८ ।

“अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।

उपभुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये ।

उपगम्याब्रवीत् कर्णो दुर्व्योधनमिदं तदा ॥”

योगपट्टः । यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।

पर्यङ्कवन्धस्थिरपूर्वकायं

मृन्वायतं सन्नमितोभयांसम् ॥”)

पर्यङ्गपादिका, स्त्री, (पर्यङ्गस्यैव पादोऽख्यस्याः ।

ठन् टाप् च ।) कोलशिखी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पर्यङ्कवन्धनं, स्त्री, (पर्यङ्कवत् यद्वन्धनम् ।)

वस्त्रादिना पृष्ठजालुजङ्गावन्धनम् । फाड्वांघा

इति भाषा ॥ यथा,—

पर्याय

“पादप्रसारणञ्चाग्रे तथा पर्यायवन्दनम् ॥”
 इत्यपराधगणनायां हरिभक्तिविलासः ॥
 पर्यायटनं, स्त्री, (परितोऽटनं भ्रमणम् । परि +
 अट + भावे ल्युट् ।) सर्वतोभावेनाटनम् । पुनः
 पुनर्गमनम् । भ्रमणम् । तत्पर्यायः । व्रज्या २
 अटाया ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ (यथा,
 भागवते । ६ । ७ । १८ ।
 “भूमेः पर्यायटनं पुण्यं तीर्थक्षेत्रनिवृत्तैः ॥”)
 पर्याययोगः, पुं, (परितोऽनुयोगः पृच्छा । परि +
 अनु + युज् + भावे घञ् ।) जिज्ञासा । इति
 हलायुधः ॥ (“एतेनास्यापि पर्याययोगस्या-
 नवकाशः ।” इति दावभागः ॥)
 पर्यायन्तः, पुं, (परितोऽन्तम् । प्रादिसमासः ।)
 शेषसीमा । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । १ । १४१ ।
 “पर्यान्तो लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरेरपि ।
 न कथञ्चित् महीपस्य चित्तान्तः केनचित्
 कञ्चित् ॥”
 समीपम् । यथा, हरिवंशे । १२२ । ५३ ।
 “पर्यान्तदेशं सरसेन देवी
 लिलेप सा लोहितचन्दनेन ॥”
 पार्श्वः । यथा, रघौ । १८ । ४३ ।
 “पर्यान्तसञ्चारितचामरस्य
 कपोललोलोभयकाकपचात् ।
 तस्याननाडुचरितो विवादः
 चखाल विलासपि नार्थवानाम् ॥”)
 पर्यायन्तभूः, स्त्री, (पर्यायन्तस्य शेषसीमाया भूः
 पृथिवी ।) नदीनगरपर्वतादेरुपान्तभूमिः ।
 तत्पर्यायः । परिसरः २ । इत्यमरः । २ । १११४ ॥
 पर्यायन्तिका, स्त्री, (परितः सर्वतो भावेन अन्तिका
 गुणादीनां नाशिका ।) गुणभ्रंशः । इति हारा-
 वली । २१० ॥
 पर्यायः, पुं, (पर्जन्य + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 इन्द्रः । शब्दायमानमेघः । मेघशब्दः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ३१ । ३२ ।
 “ततो दुन्द्रभिनिर्घोषः पर्यायनिनदोपमः ॥”)
 पर्यायः, पुं, (परि क्रमशः अयो गमनम् ।) क्रमो-
 लङ्घनम् । (परि शास्त्रलोकाचारमर्थ्यादां परि-
 त्यज्य अयो गमनमुल्लङ्घनमित्यर्थः ।) गति-
 क्रमः । शास्त्रतो लोकव्यवहाराच्च प्राप्त्यार्थस्य
 प्ररित्यागः । तत्पर्यायः । अतिपातः २ उपा-
 तयः ३ । इत्यमरभरतौ ॥ विपर्ययः ४ अत्ययः ५ ।
 अतिपतनम् ६ अत्ययः ७ अतिक्रमः ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । १२ ।
 “अत्रान्याच्छादये चाहं यथा कुपुरुषस्तथा ।
 अमर्षं धारये चोयं प्रतीचन् कालपर्ययम् ॥”)
 पर्यायणं, स्त्री, (परितोऽयते गच्छत्यनेन । परि +
 अय + ल्युट् ।) अश्वसञ्जा । इति शब्दमाला ॥
 जिन् इति भाषा ॥
 पर्यायस्था, स्त्री, (परितोऽवस्थानम् । परि + अव +
 स्था + “आतश्चोपसर्गः ॥” ३ । ३ । १०६ ।
 इत्यङ् ।) विरोधनम् । इत्यमरः । ३ । २ । १२१ ॥

पर्यायः

पर्यायस्थाता, [ऋ] चि, (पर्यायवतिष्ठते इति । परि +
 अव + स्था + लृच् ।) पर्यायस्थाकर्ता । विरोधी ।
 इति हलायुधः ॥ (यथा, किरा-तार्जुनीये ।
 ११ । १३ ।
 “अन्तकः पर्यायस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः ।
 इति व्याज्ये भवे भयो सुक्तायुत्तिष्ठते जनः ॥”)
 पर्यायस्थानं, स्त्री, (परितोऽवतिष्ठतेनेन । परि +
 अव + स्था + करणे ल्युट् ।) विरोधः । इति
 जटाधरः ॥ सर्वतोभावेनावस्थितिश्च ॥
 पर्यायस्तः, चि, (परितोऽस्तः क्षिप्तः । अस्त्यु इर
 क्षेपे + क्तः ।) पतितः । हतः । इति मेदिनी ।
 ते, १२१ ॥ (सर्वतः प्रवृत्तः । विस्तृतः । यथा,
 हरिवंशे । १५६ । २० । [राम् ॥”)
 “पर्यास्तां पृथिवीं कृतुक्षां साक्षां सरथकुञ्ज-
 पर्यास्तिका, स्त्री, (परितः अस्त्यते क्षिप्यते शरीर-
 मत्र । परि + अस् क्षेपे + अधिकरणे क्तिन् ।
 ततः स्वार्थे कन् ।) खड्गा । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ३४३ ॥
 पर्यायणं, स्त्री, (परितो याति गच्छत्यनेनेति । परि +
 या + ल्युट् ।) एषोदरादित्वात् साधुः । अश्व-
 पत्न्ययनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१८ ॥ (यथा,
 बृहत्संहितायाम् । ६३ । ६ ।
 “आरोहणमन्यवाजिनं
 पर्यायणादियुतस्य वाजिनः ।
 उपवाह्य तुरङ्गमस्य वा
 कल्पस्यैव विपन्नशोभना ॥”)
 पर्यायप्रं, स्त्री, (परि + आप् + भावे क्तः ।) यथेष्टम् ।
 ढमिः । शक्तिः । निवारणम् । इति मेदिनी ।
 ते, १२७ ॥ चि, प्राप्तः ॥ (शक्तिसम्पन्नः । यथा,
 भगवद्गीतायाम् । १ । १० ।
 “पर्यायप्रन्विदमेतेषां बलं भौमाभिरक्षितम् ।”
 “पर्यायप्रं समर्थं भाति इति ।” श्रीधरस्वामी ॥)
 पर्यायिः, स्त्री, (परि + आप् + क्तिन् ।) परि-
 त्राणम् । मरणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमर-
 भरतौ ॥ प्रकाशः । प्राप्तिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (ढमिः । यथा, कथासरित्सागरे ।
 २६ । १६६ ।
 “नास्ति यस्यनिनां वतुस ! सुवि पर्यायप्रये धनम् ॥”
 शक्तिः । यथा, तत्रैव । २६ । ४७ ।
 “प्रविष्टः सोऽप्यपश्यत्तां तत्र नेत्रोत्सवप्रदाम् ।
 धातुरङ्गुतनिर्माणपर्यायप्रिमिव रूपिणौ ॥”)
 स्वरूपसम्बन्धविशेषः । स च सर्वेषामेव पदार्थानां
 विशिष्टबुद्धिनियामकः । पदार्थभेदेन नाना ।
 यथा । पर्यायप्रिश्चायमेको घट इमौ द्वौ इत्यादि
 प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इति
 दीधितिः ॥ समवायेन गुणे गुणस्यासत्त्वेऽपि
 चत्वारो गुणा इत्यादि प्रतीत्या गुणादिषु
 संख्यादिमत्त्वनियामकोऽपि तादृशसम्बन्धः । इति
 सामान्याभावे जगदीशः ॥ द्वितीययुत्पत्तिवादे
 गदाधरभट्टाचार्यश्च ॥
 पर्यायः, पुं, (परि + इन गतौ + “परावनुपात्यय
 इनः ।” ३ । ३ । ३८ । इति घञ् । क्रमप्राप्ति-

पर्यायद

स्थानतिपातोऽनुपात्ययः ।) पर्यायणम् । क्रमः ।
 (यथा, कुमारः । २ । ३६ ।
 “पर्यायसेवासुतृह्य पुष्यसम्भारतत्पराः ।
 उद्यानपालसामान्यन्तवस्तसुपासते ॥”)
 तत्पर्यायः । आनुपूर्वी २ आद्यत् ३ परिपाटी ४
 अनुक्रमः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥ आनु-
 पूर्वम् ६ आनुपूर्वम् ७ आनुपूर्वकम् ८ परि-
 पाटिः ९ । इति भरतादयः ॥ प्रकारः । अव-
 सरः । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥ निर्माणम् ।
 त्रयधर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥ ६ । १३६ । क्रमे-
 णैकार्थवाचकाः शब्दाः पर्यायाः । इति विजय-
 रचितः ॥ सम्पर्कविशेषः । येन सह यत्सम्पर्कः
 सम्बन्धस्तेन सह तत्पर्यायः । यथा,—
 “समानं कुलभावश्च दानादानन्तयेव च ।
 तयोर्व्यंशसमानं हि पर्यायश्च प्रचक्षते ॥”
 इति कुलदीपिका ॥
 (अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे
 १० । १०४ ।
 “कचिदेकमनेकस्मिन्ननेकक्षेकगं क्रमात् ।
 भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्याय इत्यते ॥”
 उदाहरणं क्रमेण यथा,—
 “स्थिताः चरणं पद्मसु ताडिताधराः
 पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
 वलीषु तस्याः खलितः प्रपेदिरे
 क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥
 विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः ।
 वृकाकाक्षिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव ॥
 विन्दुरागादधरान्निवर्तित-
 स्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दकात् ।
 कुशाङ्कुरादानपरिचिताङ्गुलिः
 कृतोच्चस्त्रप्रणयी तया करः ॥
 ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनैः ।
 निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुविन्दवः ॥
 एषु च कचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च ।
 कचिदाधेयमपि । यथा, “स्थिताः चरणं पद्मसु”
 इत्यत्र उदविन्दवः पद्मादावसंहतरूप आधारे
 क्रमेणाभवन् । “विचरन्ति” इत्यत्राधेयभूता
 वृकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन् । एव-
 मन्यत् । अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्ते-
 र्विशेषालङ्काराद्भेदः । विनिमयाभावात् परि-
 वृत्तेः ॥”)
 पर्यायशयनं, स्त्री, (पर्यायेण क्रमेण शयनम् ।)
 प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनम् । तत्पर्यायः ।
 उपशायः २ विशायः ३ । इत्यमरभरतौ ॥
 पर्यायः, पुं, (पर्याय्यते इति । परि + अय् + घञ् ।)
 पतनम् । हननम् । इति पर्यायशब्दार्थदर्शनात् ॥
 (परिवर्तः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५४ । २ ।
 “महाभूतप्रमाणश्च लोकालोकन्तयेव च ।
 पर्यायं परिमाणश्च गतिश्चन्द्रार्कयोरपि ॥”)
 पर्यायदक्षनं, स्त्री, (पर्याय्यते इति । परि + उत् +
 अश्च + “लृत्ल्युटौ बहुलम् ॥” ३ । ३ । ११३ ।
 इति ल्युट् ।) ऋणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥

पर्युदस्तः, त्रि, (पर्युदस्यते इति । परि + उत् + अस + क्तः ।) पर्युदासविशेषः । विध्यन्वयि-
भेदात्मकनवर्णयुक्तः । यथा । यद्यपि पर्युदस्त-
रात्रादिषु आह्लादिकरणे विधेरौदासीन्यान्न
फलं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तः ॥ इति मल-
मासतत्त्वम् ॥ (परित उत्क्षिप्ते त्रि ॥)

पर्युदासः, पुं, परि सर्वतोभावेन उदास्यते विधि-
यत्र सः । (परि + उत् + अस + घञ् ।) तस्य
लक्षणम् आह्वयिवेकः ।

“सामान्यशास्त्रप्राप्तनिषेधस्यैव पर्युदासत्वम् ॥”
अपि च मलमासतत्त्वे ।

“प्राधान्यन्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥”

अस्योदाहरणम् । अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यात्
रात्रौ आह्वं न कुर्वीत । अत्र आह्वकरणे रात्रेः
पर्युदासः ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे । ७ । ३ ।

“जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगधुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥

अत्रात्रस्ततामन्यात्मगोपनाद्विविधयमिति
नञः पर्युदासतया गुणभावो युक्तः ॥”)

पर्युषितं, त्रि, (परित्यज्य स्वकालमुषितम् । वस
+ क्तः ।) युष्टम् । वासि इति भाषा । तस्या-
भक्षणीयत्वं यथा,—

“भक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्यष्टं पतितेक्षितम् ।
उदक्यासृष्टसंन्दष्टं पर्यायाप्तञ्च वर्जयेत् ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

“यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥”

इति भगवद्गीता ॥ * ॥

तस्य भक्ष्यत्वं यथा,—

“मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं वृष ।
अन्यत्र फलमांसैः शुष्कशकादिकास्तथा ॥

तद्दद्यादरिकेभ्यश्च गुह्यपक्वेभ्य एव च ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

तुलसीयुक्तपुष्पे पर्युषितदोषाभावो यथा,—

“तुलसीलम्पुष्याणि पद्मं गङ्गादकं कुशाः ।
न पर्युषितदोषोऽत्र क्षिन्नभिन्नं न दुष्यति ॥”

इति पुराणम् ॥

पर्युषितभोजी, [न] त्रि, (पर्युषितं युष्टं सुड्क्ते
इति । भुज + णिनिः ।) युष्टद्रव्यभोजी । इति
कलापयाकरणम् ॥

पर्येषणा, स्त्री, (इष् + युच् + टाप् । ततः परित
एषणा ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

तर्कादिना यथाबोधितधर्माद्यन्वेषणे । अन्वे-
षणमात्रेऽपि । इति भरतः ॥ (स्त्री, अन्वे-
षणम् । यथा, महाभारते । ३ । २६ । १८ ।

“ब्राह्मणेभ्यो मेधावी बुद्धिपर्येषणश्चरेत् ॥”)

पर्व, गतौ । (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) पर्वति ।
इति दुर्गादासः ॥

पर्व, पूती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
सकं-सेट् ।) पर्वति प्रयसा कुम्भं चेटो । इति
दुर्गादासः ॥

पर्व, [न] स्त्री, (पर्वतीति । पर्व गतौ + वाहु-
लकात् कनिन् । यद्वा, पिपत्तीति । पृ + “स्त-
मदिपत्यर्त्तिपृश्किभ्यो वनिप् ।” उणां । ४ ।

११२ । इति वनिप् ।) महः । ग्रन्थिः । (यथा,
भागवते । ५ । २१ । १७ । “तथा बालखिल्या
ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राः षष्ठिसहस्राणि पुरतः
सूर्यं स्तुक्तावाक्यं निगुक्ताः संस्तुवन्ति ॥”)

प्रस्तावः । लक्षणांतरम् । दर्शप्रतिपदोः सन्धिः ।
(पूर्णिमाप्रतिपदोः सन्धिश्च । यथा, साहित्यदर्पणे ।

“अकालजलदावली किरतु नाम सुक्तावली-
रपर्वणि विधुनुदस्तुदतु नाम प्रीतद्युतिम् ॥”)

विधुवत्प्रभृति । इति मेदिनी । ने, ८८ ॥ ग्रन्थ-
विच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते अष्टादशपर्वणि । तानि उक्तानि यथा
तट्टीकायाम् ।

“आदिः सभावनविराटमथोत्तमश्च
भीष्मो गुरु रविजमद्रकसौप्तिकश्च ।
स्त्रीपर्वं शान्तिरनुशासनमश्वमेध-
यासाश्रमो सुषलयानदिवावरोहः ॥”)

चणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भङ्गी । यथा,
रघुवंशे । १६ । ४६ ।

दिने दिने शैवलवन्धस्तान्
सोपानपर्वणि विमुच्यदम्भः ॥”)

पञ्चपर्वणि यथा । विष्णुपुराणम् ।

“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या पूर्णिमा ।
पञ्चाग्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतेलमांससम्भोगी पर्वस्वतेषु वै पुमान् ।
विष्णुत्रयभोजनं नाम प्रयाति नरकं न्यतः ॥”

पर्वसु कर्तव्याकर्तव्यानि यथा । ब्रह्मपुराणे ।

“नित्यं ह्ययोरयनयोर्नित्यं विधुवतोर्द्वयोः ।
चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्वीर्यतीपातयु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितः स्नानं आह्वं दानं तथा जपम् ।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत् ॥”

पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम् ।

“अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वस्वतानि वर्जयेत् ॥”

पैठौनसिः । न पर्वसु तैलं चौरं मांसमभ्यु-
पेयात् नामावस्थायां हरितमपि क्षिण्यात् ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पर्वकं, स्त्री, (पर्वणा ग्रन्थिना कायतीति । कै +
कः ।) ऊरुपर्व । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आटु
इति भाषा ॥

पर्वकारी, [न] पुं, (पर्वं करोतीति । पर्व + कृ +
णिनिः ।) धनादिलोभेनापर्वसु अमावास्याक्रिया-
प्रवर्त्तकः । यथा, विष्णुपुराणे द्वितीयांशे ६ अः ।

“सूची माहिषकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥”

पर्वगामी, [न] पुं, (पर्वसु चतुर्दश्यष्टम्यादिषु
गच्छति स्त्रियमिति । पर्व + गम + णिनिः ।)

पर्वसु स्त्रीगामी । इति पूर्वोक्तश्लोके पर्व-
कारीत्यत्र पर्वगामीति पाठद्वये स्वामी ॥

पर्वतः, पुं, (पर्वति पूरयतीति । पर्व पूरणे +
“भृमृद्विप्रयजिपर्वीति ।” उणां । ३ । ११० ।

इति अतच् ।) यद्वा, पर्वणि भागाः सन्त्यत्र ।
पाह्लाङ् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । महीध्रः २

शिखरी ३ च्याभृत् ४ अर्हार्थः ५ धरः ६
अद्रिः ७ गोत्रः ८ गिरिः ९ ग्रावा १०

अचलः ११ शैलः १२ शिलोच्चयः १३ । इत्य-
मरः । २ । ३ । १ ॥ स्थावरः १४ सानुमान् १५

पृथुशेखरः १६ धरणीकीलकः १७ कुटारः १८
जीमूतः १९ धातुभृत् २० भूधरः २१ स्थिरः २२

कुलीरः २३ कटकी २४ शृङ्गी २५ निर्भरी २६
अगः २७ नगः २८ दन्ती २९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धरणीध्रः ३० भूभृत् ३१ चिति-
भृत् ३२ अवनीधरः ३३ कुधरः ३४ धराधरः ३५

प्रस्थवान् ३६ वृक्षवान् ३७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ सुमेरोः पूर्व पर्वता यथा,—

“प्रीतान्तश्चक्रमुज्ज्वल कुलीरोऽश्वश्च कङ्कवान् ।
मणिशैलोऽथ वृषवान् महानीलो भवाचलः ॥

सुविन्दर्मन्दरो वेणुः सुमेधो निमिषस्तथा ।
देवशैलस्य पूर्वेण मन्दरस्य महाचलाः ॥” * ॥

सुमेरोर्दक्षिणे पर्वता यथा,—

“त्रिकूटः शिखरादिश्च कलिङ्गोऽथ पतङ्गकः ।
रुचकः सानुमांश्चैव ताम्रकीऽथ विशाखवान्

श्वेतोदरः समलश्च वसुधारश्च रत्नवान् ।
एकशृङ्गो महाशैलो गजशैलः पिशाचकः ॥

पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ।
इत्येते दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः ॥”

सुमेरोः पश्चिमे पर्वता यथा,—

“सुचक्षुः शिशिरश्चैव वैदूर्यः पिङ्गलस्तथा ।
पिङ्गरोऽथ तथा भद्रः सुरसः कपिलो मधुः ॥

अञ्जनः कुक्कुटः ह्यर्णः पाण्डुरश्चाचलोत्तमः ।
सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारिपात्रः स शृङ्गवान् ॥

पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमाद्वह्निः ।
एतेऽचलाः समाख्याताः शृणुष्वतस्तथो-
त्तरान् ॥”

सुमेरोरुत्तरे पर्वता यथा,—

“शृङ्गकूटोऽथ ऋषभो हंसनाभौ तथाचलौ ।
कपिलेन्द्रस्तथा शैलः सानुमानौ एव च ॥

शतशृङ्गः स्वर्णशृङ्गः तुन्नाको मेघपर्वतः ।
विराजाख्यो वराह्याद्रिमयूरो रुचिरस्तथा ॥

इत्येते कथिता ब्रह्ममेरोरुत्तरतो नगाः ॥”

इति माकण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

सप्तकुलपर्वतादि यथा,—

“सप्त वेऽस्मिन् महापर्वो विस्तृताः कुलपर्वताः ।
महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमावृचवानपि ॥

विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च इत्येते कुलपर्वताः ।
तेषां सहस्रशृङ्गान्ये पर्वतास्तु समीपतः ॥

अविज्ञाताः पर्ववन्तो विपुलास्त्रिजसानवः ।
अन्ये तेभ्योऽपरिज्ञाता इडाः सख्योपजीविनः ॥

तेर्विमिश्रा जनपदा आर्या स्नेच्छाश्च सर्वशः ॥”

इति मातुल्ये ६५ अध्यायः ॥ * ॥

विंशतिः श्रेष्ठपर्वता यथा,—

“हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नीलपर्वतः ।
श्वेतश्च भृङ्गवान् मेरुमांस्त्वान् गन्धमादनः ॥

पर्वतः

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमावृचवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च कैलासो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महांस्तेषु तथैवोत्तरमानसः ।
एते विंशतिर्विख्याताः पर्वतास्तस्युषां वराः ॥”
जम्बूद्वीपवर्षविभाजकपर्वता यथा,—
“लङ्कादेशाहिमगिरिरुदक् हेमकूटश्च तस्मा-
त्तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः ।
एवं सिन्धादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छृङ्गनीला
वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे द्रोणिदेशान् ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

पर्वतानां पञ्चोत्पत्तिर्यथा,—
“ततोऽद्रयो जातपक्षा विष्णोश्चैव तु मायया ।
प्रस्थिता मेदिनीं त्यक्त्वा यथापूर्वं निवेशिताः ॥
तत् स्थानमसुराणानु धात्वादिष्टं जलार्णवे ।
प्रतीक्षां पर्वताः सर्वे निमग्न्युपैया गजाः ॥
तत्रासुरेभ्यः शंसुस्ते आधिपत्यं सुराश्रयम् ।
तच्छृण्वैवासुराः सर्वे चक्रुर्द्वयोः सुतमम् ॥*॥”
युद्धजयानन्तरं तेषां पञ्चोच्छेदो यथा,—
“धरण्यान्तु गिरीन् स्थाप्य खेषु स्थानेषु गोः पतिः ।
चिच्छेद पविना पक्षान् सर्वेषां भुवि चारिणाम् ॥
एकः सपञ्चो मैनाकः सुरैस्तत्समये कृतः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

पर्वतानां स्थावरजङ्गमरूपे यथा,—
“नद्यश्च पर्वताः सर्वे द्विरूपाश्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपानु शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्वतानानु रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्तीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनूः ॥
वहिरस्थिस्वरूपानु सर्वदेव प्रवर्तते ।
एवं जलं स्थावरश्च नदीपर्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्भवति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आप्याय्यते स्थावरेण शरीरं पर्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्याय्यते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्वतानान्तर्धैव च ॥
जगत्स्थित्योः पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ।
तोयहानौ नदीदुःखञ्जायते सततन्दिजाः ॥
विश्रीर्णे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥*॥
अतः परं पर्वतेषु देवानामवकाशा वर्यन्ते ।
तत्र योऽसौ श्रान्तास्थः पर्वतस्तस्योपरि महे-
न्द्रस्य क्रीडास्थानं तत्र देवराजस्य पारिजातक-
वृक्षवनम् । तस्य पूर्वपार्श्वे कुञ्जरो नाम गिरिः
तस्योपरि दानवानामष्टौ पुराणि च । तथा
वज्रकेतुपर्वते राक्षसानामनेकानि पुराणि ते च
नाम्ना नीलकाः कामरूपिणः महानीले च
शैलेन्द्रे पुराणि पञ्चदशसहस्राणि किन्नराणां
स्थातानि तत्र देवताश्चन्द्रादयो राजानः पञ्च-
दश किन्नराणां गर्विताः तानि सौवर्णानि विल-
प्रवेशनानि च पुराणि चन्द्रोदये च पर्वतवरे
नागानामधिवासः ते च विलप्रवेशासेवितेषु
वैनतेयविषयावर्त्तिनो व्यवस्थितासुरागे च दान-
वेन्द्रा व्यवस्थिता वेणुवत्यपि विदाधरपुरत्रयं
त्रिंशद्द्वयोजनशतविस्तीर्णमेकैकं तावदायतं

पर्वतः

उलूकरोमसममहावेनादयश्च राजानो विदा-
धराणाश्च एकैके च शैलराजनि स्वयमेव गरुडो
व्यवस्थितः । कुञ्जरे तु पर्वतवरे नित्यं पशुपतिः
स्थितः वृषभाङ्को महादेवः शङ्करो योगिनां
प्रभुः अनेकगुणभूतकोटिसहस्रपरिवारो भग-
वानादिपुरुषो व्यवस्थितः । वसुधारे चायुधतां
वसुनाश्च समावासः वसुधाररत्नधारयोर्मूर्द्धि
अष्टौ सप्त च संख्यया पुराणि वसुसम्प्रर्षणाश्च ।
एकश्चङ्गे च पर्वतोत्तमे प्रजापतेः स्थानं चतु-
र्वक्त्रस्य ब्रह्मणः । गजपर्वते च महाभूतपरि-
वृता स्वयमेव भगवती तिष्ठति । वसुधारे च
पर्वतवरे मुनिसिद्धविदाधराणामायतनं चतु-
रशीत्यपरपुर्व्यो महाप्राकारतोरणाः तत्र
चानेकपञ्चता नाम गन्धर्वा युद्धशालिनो वसन्ति
तेषां आधिपतिर्देवो राजराजैकपिङ्गलः । सुर-
राक्षसाः पञ्चकूटे दानवाः शतशङ्गे यक्षाणां
पुरशतम् । प्रमेदकस्य पश्चिमेन देवदानवसिद्धा-
दीनां पुराणि तस्य गिरेर्मूर्द्धि महती सोमशिला
तिष्ठति तस्याश्च पर्वणि पर्वणि सोमः स्वयमेवा-
वतरति । तस्यैवोत्तरपार्श्वे त्रिकूटं नाम तत्र
ब्रह्मा तिष्ठति कचित्तत्र च बह्मयायतनं तत्र
मूर्त्तिमान् वह्निरूपास्त्यते देवैः । उत्तरे च शङ्गाचे
पर्वतवरे देवतानामायतनानि पूर्व्येण नारा-
यणस्यायतनं मध्ये ब्रह्मणः शङ्करस्य च पश्चिमे
तत्र यक्षादीनां कानिचित् पुराणि । तस्य
चोत्तरतीरे जातुच्छमहापर्वते त्रिंशद्द्वयोजन-
मण्डलं नन्दजं नाम सरस्तत्र नन्दो नाम नाग-
राजो वसति शतशीर्षप्रचण्ड इति । इत्येतेऽष्टौ
देवपर्वता विज्ञेयाः तेनानुक्रमेण हेमरजतरन्-
वैदूर्यमनःशिलादिवर्णाः । इयञ्च पृथ्वी लक्ष-
कोटिशतानेकसंख्याता पूर्णा तेषु च सिद्धविदा-
धराणां निलयाः । तद्यथा मेरोः पार्श्वतः
केशरवलयालवालं सिद्धलोकेति कीर्त्तयते इयञ्च
पृथ्वी पद्माकारेण व्यवस्थिता एष सर्वपुराणेषु
क्रमः सामान्यः प्रतिपाद्यते । इति वराहपुरा-
णम् ॥*॥ हिमालयादिपर्वतवासिनो यथा,—
“रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्वे हेमवतास्तु ते ।
हेमकूटे तु गन्धर्वा विज्ञेयाश्चाभ्युपगमाः ॥
सर्वे नागाश्च निषधे शेषवासुकितक्षकाः ।
महामेरोः त्रयस्त्रिंशत् क्रीडन्ते याज्ञिकाः सुराः ॥
नीले तु वैदूर्यमये सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽवसन् ।
दैत्यानां दानवानाश्च श्वेतपर्वत उच्यते ॥
शङ्गवान् पर्वतश्रेष्ठः पितृणां प्रतिसञ्चरः ।
इत्येतानि मयोक्तानि नव वर्षाणि भागशः ॥”

इति मातुल्ये ६५ अध्यायः ॥ * ॥
अथ पर्वतनदीजलगुणाः ।
“हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वन्ततोपमम् ।
पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्यर्त्तप्रभवाश्च याः ॥
शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च ।
चन्द्रार्ककरसंस्पृष्टं वायुनास्फालितां सुहुः ॥
पर्वतोपरि यद्धारि समं पौरन्दरेण तत् ।
तस्यासुगुणमुद्दिष्टं शैलप्रसवणोद्भवम् ॥

पर्वतः

लेखनं दीपनं रूचं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

पर्वते वर्णनीयानि यथा,—
“शैले मेघौषधीधातुवंशकिन्नरनिर्भराः ।
शङ्गपादगुहारत्नवनजीवाद्युपलकाः ॥”
इति कविकल्पलता ॥ * ॥

अथ कैलासपर्वतवर्णनम् ।
“मध्ये हिमवतः पृष्ठे कैलासो नाम पर्वतः ।
तस्मिन्निधिपतिः श्रीमान् कुबेरः सह राक्षसैः ॥
अक्षरः संहितो राजा मोदते ह्यलकाधिपः ।
कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ॥
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ॥
दिव्यश्च चन्दनन्तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम् ।
प्रागुत्तरेण कैलासं दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् ॥
सर्वधातुमयं दिव्यं श्रवणं पर्वतं प्रति ।
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः शुभे रत्नसन्निभः ॥
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदनाम विश्रुतम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी ह्यच्छोदका शुभा ॥
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैव रथं शुभम् ।
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सद्धानुगः ॥
यक्षसेनापतिः क्रूरैर्गन्धर्वाः परिवारितः ।
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी ह्यच्छोदका शुभा ॥
महोदधौ मध्ये तु प्रविष्टा तु महोदधिम् ।
कैलासाद्विष्णुप्राच्यां शिवं सर्वैर्धियं गिरिम् ।
मनःशिलामयं दिव्यं श्रवणं पर्वतं प्रति ॥
लोहितो हेमश्ङ्गस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।
तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत् सरः ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्यो लोहितश्च नदी महान् ।
देवारण्यं विशोकश्च तस्य तीरे महद्वनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरी बली ।
सौम्यैः स घामिकैश्चैव गन्धर्वाः परिवारितः ॥*॥
कैलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुद्गानोषधीगिरिः ॥
ककुद्गति च रुद्रस्य चोत्पत्तिस्त्रिकुङ्गिनः ।
तद्वचनं त्रैककुदं शैलं त्रिकुङ्गदं प्रति ॥
सर्वधातुमयस्तत्र सुमहद्देवतो गिरिः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूलोकपावनी ।
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभवाजनाम विश्रुतम् ॥
कुबेरानुचरस्तस्मिन् प्रहेतितनयो बली ।
नाम्ना वै ब्रह्मधामेति राक्षसोऽनन्तविक्रमः ॥*॥
कैलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्वैर्धियं गिरिः ।
अरुणः पर्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ॥
भवस्य दधितः श्रीमान् पर्वतो हेमसन्निभः ।
श्रातकौम्भमयेर्दिव्यैः शिलाजालैः समन्ततः ॥
श्रातसंख्येस्तापनीयेः शङ्गेर्हि वमिवोस्त्रिखन् ।
युक्तवान् सुमहद्दिव्यैर्दंशैर्गौ मन्दोच्छ्रितः ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति गिरीशो धूम्रलोहितः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनबालुक्कम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलीदं नाम तत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलीदका शुभा ॥
सा वङ्क्षुशीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ।

पर्वतः

अभ्युत्तरेण कैलाशं शिवं सर्वोपधिं गिरिम् ।
गौरन्तु पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशङ्खः सुमहान् दिव्यौषधिमयो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनबालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥
गङ्गार्थं स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
दिवं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातोयपरिप्लुताः ॥
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥”

इति मातृस्ये १०१ अध्यायः ॥

अथ दशधा कृत्रिमपर्वतदानम् ।

“प्रथमो धान्यशैलः स्याद्द्वितीयो लवणाचलः ।
गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ॥
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ।
सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः ॥
राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः ।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥
अयने विधुवे पुण्ये यतीपाते दिनक्षये ।
शुक्लपक्षे तृतीयायासुपरागे शशिक्षये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः ।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुष्यर्क्षे वा विधानतः ॥
धान्यशैलादयो देया यथाशास्त्रं विजानता ।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रसुदृढसुखम् ।
प्रागुदक्प्रवनचैव प्राङ्मुखं वा विधानतः ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्थ्य वै कुशान् ।
तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्कम्भपर्वतान्वितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥

मेरुर्महात्रीहिमयस्तुमध्ये
सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।
पूर्वेण सुक्ताफलवच्चयुक्तो
याम्येन गोमेदकपुष्परामैः ॥
पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः
सौम्येन वैदूर्यसरोजरामैः ।
श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाल-
लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥
ब्रह्माथ विष्णुभगवान् सुरारि-
र्द्वाकरोऽप्यत्र हिरण्यवयः स्यात् ।
मूर्धन्यवस्थानममत्सरेण
कार्यन्त्वेनेके च पुनर्दिवीशाः ॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात् ।
तथेक्षुवंशावृतकन्दरस्तु
हतोदकप्रस्रवणश्च दिक्षु ॥
शुक्ताम्बराख्यबुधरावली स्यात्
पूर्वेण नीलानि च दक्षिणेन ।
वासांसि पश्चादथ कर्कराणि
रक्ताणि चोत्तरतो घनाली ॥
रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखानथाष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
नानाफलाली च समन्ततः स्था-
नानोरमं मातृविलेपनञ्च ॥

पर्वतः

वितानकश्चोपरि पञ्चवर्ण-
मन्त्रानपुष्याभरणं सितं वा ।
इत्थं निवेश्यामरशैलमग्रा-
मतस्तु विष्कम्भगिरौन् क्रमेण ॥
तुरीयभागेण चतुर्दिशश्च
संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाद्यान् ॥
पूर्वेण मन्दरमनेकफलावलीभि-
र्युक्तं यवैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाद्याम् ॥
क्षीराखण्डोदसरसाय वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
याम्येन गन्धमदनश्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमयः कलधौतजो वा ॥
हैमेन यक्षपतिना हृतमानसेन
वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ।
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पं
सौवर्णपिप्पलहिरण्यहंसयुक्तम् ॥
आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्व-
द्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे ।
संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि तान्त्रमयं सुवस्त्रम् ॥
पुष्पैश्च हेमवटपादपशेखरन्त-
माकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ।
माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद्व-
द्रौप्येण भास्वरवता च युतं विधाय ॥
होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविज्ञि-
दानैरनिन्द्यचरिताकृतभिर्दिजेन्द्रैः ।
पूर्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
कार्यन्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च ॥
रात्रौ च जागरमनुवृत्तगीततूर्यै-
रावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ।
त्वं सर्वदेवगणधामनिधि ! विरुद्ध-
मसद्गृहेष्वमरपर्वत ! नाशयाशु ॥
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः
संप्रजितः परमभक्तिमता मया हि ॥

त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्द्वाकारः ।
मूर्त्तामूर्त्तजगद्बीजस्त्वं नः पाहि सनातनः ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तश्च मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवस्त्रनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च शिरस्तव ।
तस्मान्नामुद्धराण्यदुःखसंसारसागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरश्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्चैव विशेषतः ।
श्रीभसे मन्दर ! क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपं त्वं गन्धर्मादन ! ।
गन्धर्ववनश्रीभावांस्ततः कीर्त्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
हिरण्ययश्च शिखरस्तस्मात् पुष्टिर्भुवास्तु मे ॥
उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्वं । राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः ॥

पर्वतः

स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भान् पर्वतान्दद्याद्विगम्यः क्रमशो मुनेः ॥
गावो देयाश्चतुर्विंशदथवा दश नारद ! ॥
शक्तितः सप्त चाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ।
एकापि गुरवे देया कपिलाथ पयस्विनी ।
पर्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्कराः स्मृताः ।
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ॥
स्वमन्त्रैरेव सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ।
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ॥
विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद ! ।
दानकाले च ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत् फलम् ॥
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्त्तिताः ।
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते ॥
अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।
धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम !
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
मन्वन्तरशतं सायं देवल्लोके महीयते ॥
अप्सरोगणगन्धर्वैराकीर्णं विराजितः ।
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितम् ॥
ततः कर्मक्षये राज्यमाप्नोतीह न संशयः ॥१॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
उत्तमः षोडशद्रोणः कर्त्तव्यो लवणाचलः ।
मध्यमः स्यात्तद्वर्द्धनं चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥
वित्तहीनो यथाशक्त्वा द्रोणादूर्द्ध्वं कारयेत् ।
चतुर्थींशेन विष्कम्भान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
विधानं पूर्ववत् कुर्यात् ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ।
तद्वद्देमतनून् सर्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥
सरांसि कामदेवादींसहस्राञ्च निवेशयेत् ।
कुर्याज्जागरमन्त्राणि दानमन्त्रं निबोधत ॥
सौभाग्यरससंभूतो यतोऽयं लवणो रसः ।
तथात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम ! ॥
यस्मादन्नरसाः सर्वे सोत्कटा लवणं विना ।
प्रियञ्च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिप्रदो भव ॥
विष्णुदेहसमुद्भूतो यस्मादारोग्यवर्द्धनः ।
तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तलवणपर्वतम् ।
उमालोके वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥२॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि गुडपर्वतमुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितः ॥
उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः ।
त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तद्वर्द्धनाल्पवित्तवान् ॥
तद्वदामन्त्रणं पूजां हैमवृक्षसुरार्चनम् ।
विष्कम्भपर्वतास्तद्वत् सरांसि वनदेवताः ॥
होमजागरणान्तद्वत् लोकपालाधिवासनम् ।
धान्यपर्वतवत् कुर्याद्विमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥
यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्दनः ।
सामवेदस्तु वेदानां मह्यादेवस्तु योगिनाम् ॥
ग्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।
तथा रसानां प्रवरः सदैवैक्षुरसो मतः ॥
मम तस्मात् परां लक्ष्मीं गुडपर्वत ! देहि वै ।

यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुडपर्वत ! ॥
निवासस्त्वं हि पार्वत्यास्तस्मान्मां पाहि सर्वदा ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्गुडमयं गिरिम् ॥
पूज्यमानः सगन्धर्वैर्गौरीलोके महीयते ।
पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः ॥ ३ ॥
अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्गुवनं वैरिष्वं याति मानवः ॥
उत्तमः पलसाहसो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
तदर्द्धेनाधमस्तद्द्वयवित्तोऽपि शक्तिः ॥
दद्यादेकपलाद्गुडं यथाशक्त्वा विमत्सरः ।
धान्यपर्वतवत् सर्वं विदध्यान्मुनिपुङ्गव ! ॥
विष्कम्भशैलांस्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ।
नमस्त ब्रह्मवीजाय ब्रह्मगर्भाय वै नमः ॥
यस्मादनन्तफलदस्तस्मात् पाहि शिलोच्चय ! ।
यस्मादग्नेरपत्यं त्वं तस्माद्रत्नं जगत्पते ! ॥
हैमपर्वतरूपेण तस्मात् पाहि नगोत्तम ! ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्वतम् ॥
स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ।
तत्र कल्पशतान्तिष्ठेत्ततो याति परां गतिम् ॥ ४ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।
यत्प्रदानान्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
उत्तमो दशभिर्भोगैः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।
त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र ! तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥
पूर्ववच्चापरं सर्वं विष्कम्भपर्वतादिकम् ।
दानमन्त्रं प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिसत्तम ! ॥
यस्मात्सधुवधे विष्णोर्दद्यात् खेदसमुद्भवाः ।
तिलाः कुशाश्च समिधस्तस्माच्छान्ते भवन्ति हि ॥
हयकथेषु यस्माच्च तिला एवाभिरक्षणा ॥
भवादुद्धर शैलेन्द्र ! तिलाचल ! नमोऽस्तु ते ॥
इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
दीर्घायुद्धमवाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च मानवः ।
पितृभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥ ५ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि कार्पासाचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरो नित्यमाप्नोति परमं पदम् ॥
कार्पासपर्वतस्तद्द्विंशद्भिरैरिहोत्तमः ।
दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिर्मतः ॥
भारेणाल्पधनो दद्याद्विंशत्पञ्चो न वर्जितः ।
धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्य मुनिपुङ्गव ! ॥
प्रभातायान्तु शर्व्यां दद्याद्विदसुदीरयेत् ।
त्वमेवावरणं यस्माद्भोक्तानामिह सर्वदा ॥
कीर्पासाद्रे नमस्तस्मादधौघध्वंसनो भव ।
इति कार्पासशैलेन्द्रं यो दद्यात् शर्वसन्निधौ ॥
रुद्रलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेदिह ॥ ६ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि घृताचलमुत्तमम् ।
तेजोऽनन्तमयं दिव्यं महापातकनाशनम् ॥
विंशत्या घृतकुम्भानामुत्तमः स्याद्घृताचलः ।
दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिस्त्वरः स्मृतः ॥
अल्पवित्तोऽपि कुर्वीत द्वाभ्यामिह विधानतः ।
विष्कम्भान् पर्वतांस्तद्घृतभोगेन कल्पयेत् ॥
शालितकुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ।

कारयेत् संहतानुचान् यथाशोभं विधानतः ॥
वेष्टयेत् शुक्लवासोभिरिक्षुदण्डफलादिकैः ।
धान्यपर्वतवत् सर्वं विधानमिह पठ्यते ॥
अधिवासनपूर्वन्तु तद्घृतोमसुरार्चनम् ।
प्रभातायान्तु शर्व्यां गुरवे च निवेदयेत् ॥
विष्कम्भपर्वतांस्तद्घृतविग्भ्यः शान्तमानसः ।
संयोगाद्घृतमुत्तमं यस्मादन्ततेजसोः ॥
तस्माद्घृताच्चैर्विष्वात्मा प्रीयतामत्र शङ्करः ।
यस्मात्तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् ॥
घृतपर्वतरूपेण तस्मान्मां पाहि भूधर ! ।
अनेन विधिना दद्याद्घृताचलमनुत्तमम् ॥
महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शङ्करम् ।
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥
विमानेनाभरोभिश्च सिद्धविद्याधरैर्वृतः ।
विहरेत् पितृभिः सार्द्धं यावदाहूतसंज्ञवम् ॥ ७ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमुत्तमम् ।
सुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतकिंशतैरवरः स्मृतः ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भाः पर्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्वेण वज्रगोमेदैर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।
पुष्परगायुतैः कार्यो विद्वद्भिर्गन्धमादनः ॥
वैदूर्यविडम्बैः पश्चात् संमिश्रो विपुलोऽचलः ।
पद्मरागैः ससौवर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।
तद्दावाहनं कृत्वा घृत्तान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
पूजयेद् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाथ पूर्ववत् ।
पूर्ववद्गुरुऋत्विग्भ्यः फलमन्त्रानुदीरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्ववस्थिताः ।
त्वच्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचल ! ॥
यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुरुते हरेः ।
सदानन्दप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्वत ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमहागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत् कल्पशतं सायं वासञ्चेह नराधिप ! ।
रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्व्यदन्नामुच वा कृतम् ।
तत् सर्वं नाशमायाति गिरिवर्ज्यहृतो यथा ॥ ८ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरो याति सोमलोकं दिजोत्तम ! ॥
दशभिः पलसाहसैरुत्तमो रजताचलः ।
पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धेनावरः स्मृतः ॥
अशक्तौ विंशतेरुर्द्धं कारयेत् शक्तिः सदा ।
विष्कम्भपर्वतांस्तद्घृतुरीयांशेन कल्पयेत् ॥
पूर्ववद्भजतान् कुर्यात्सन्ध्यादीन् विधानतः ।
कलघौतमयांस्तत्र लोकेषान् रचयेद्गुधः ॥
ब्रह्मविष्णुकवत् कार्यो नितम्बोऽत्र हिरण्यः ।
राजतं स्याद्व्यदयोर्षा सर्वन्तदिह काञ्चनम् ॥
शेषश्च पूर्ववत् कुर्याद्भोमजागरणादिकम् ।
प्रदद्यात्तं प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥
विष्कम्भशैलावृत्तिग्भ्यः पूज्यवस्त्रविभूषणैः ।
इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्भोगेनाविमत्सरः ॥
पितृणां वक्त्रं यस्माद्विष्णोर्वर्षा शङ्करस्य च ।

रजतं पाहि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात् ।
इत्थं निवेश्य यो दद्याद्रजताचलमुत्तमम् ।
गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
सोमलोके स गन्धर्वैः किन्नराभरसाङ्गणैः ।
पूज्यमानो वसेद्विद्वान् यावदाहूतसंज्ञवम् ॥ ९ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराशैलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्विष्णुकर्द्रास्तुथान्ति सर्वदा ॥
अष्टभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यात्सहाचलः ।
चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः स्मृतः ॥
सार्द्धभारेण शैलान् यः कुर्यात् खल्वित्तवान् ।
विष्कम्भपर्वतान् कुर्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्य मेरुसंयुतम् ।
मेरोरुपरि तद्घृतं स्थाप्यं हैमतरुत्रयम् ॥
मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
एतद्घृतत्रयं मूर्द्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् ॥
हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागयोः ।
निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ॥
मन्दरे कामदेवस्तु प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ।
गन्धमादनश्चङ्गे धनदः स्यादुदङ्मुखः ॥
प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ।
हैमौ सुपार्श्वसुरभी दक्षिणाभिमुखौ भवेत् ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमखादिकम् ।
कृत्वाथ गुरवे दद्यात्समं पर्वतोत्तमम् ।
ऋत्विग्भ्यश्च नरः शैलानिमात्मन्तानुदीरयेत् ॥
सौभाग्यान्तसारोऽर्थं परमः शर्करायुतः ।
तत् सदानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र ! सर्वदा ॥
अन्तं पिबतां ये तु निपेतुर्भुवि शर्कराः ।
देवानान्तसमुत्थोऽर्थं पाहि नः शर्कराचल ! ॥
मनोभवधनुर्मध्यादुद्धृता शर्करा यतः ।
तन्मयोऽसि महाशैल ! पाहि संसारसागरात् ॥
यो दद्यात् शर्कराशैलमनेन विधिना नरः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
चन्द्रादित्यप्रतीकाश्चमधिरुद्राणुजीविभिः ।
सहैव यानमातिष्ठेत् स तु विष्णुप्रचोदितः ॥
ततः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यसम्पन्नो यावज्जन्मावृद्धयम् ॥
भोजनं शक्तिः कुर्यात् सर्वशैलेष्वमत्सरः ।
सर्वचाक्षरलवणमश्रीयात्तदनुज्ञया ।
पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापयेत् ब्राह्मणा-

लयम् ॥ १० ॥

इति मातुख्ये ७७ अध्यायः ॥

देवर्षिविशेषः । यथा,—

“कश्यपान्नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्वती तथा ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

(यथाच, महाभारते । ३ । ६३ । २५ ।

“लोमशस्योपसंयुज्य पादौ हेपायनस्य च ।

नारदस्य च राजेन्द्र ! देवर्षेः पर्वतस्य च ॥”)

मत्स्यविशेषः । पावदा इति भाषा । अस्य

गुणाः । वायुनाश्लिषम् । स्निग्धत्वम् । बलशुक्र-

कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ८८ ॥ शार्क-

भेदः । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥ (सन्न्यासि-

विशेषः । स तु शङ्कराचार्यप्रियस्य मङ्गलमित्रस्य

शिवविशेषः । यथा, प्राणतोषिण्यां अवधूत-
प्रकरणे ।

“वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात् ।
सारात्सारं विजानाति पर्वतः परिकीर्तितः ॥”

पर्वतकाकः, पुं, (पर्वते जातः काकः । प्रायशः
पर्वतजातत्वात्तथात्वम् ।) द्रोणकाकः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ३ । ८६ ॥

पर्वतजा, स्त्री, (पर्वताज्जायते या । पर्वत +
जन् + “पञ्चम्यामजातौ ।” ३ । २ । ६८ । इति
ङः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥
(हिमगिरिजातत्वात् गौरी ।) गिरिभववस्तुनि
त्रि ॥

पर्वतलण, स्त्री, (पर्वतभवं लणम् । शाकपार्थिव-
वत् समासः ।) लणभेदः । सख इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । लणाष्टम् २ पत्राष्टम् ३
मृगप्रियम् ४ । अस्य गुणाः । वलपुष्टिकरत्वम् ।

पशूनां सर्वदा प्रियत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वतमोचा, स्त्री, (पर्वतोद्भवा मोचा कदली-
वर्धः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वतराजः, पुं, (पर्वतानां राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)

हिमालयगिरिः । अस्य प्रमाणं वक्ष्यमाणशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

पर्वतराजपुत्री, स्त्री, (पर्वतराजस्य हिमालयस्य
पुत्री ।) दुर्गा । यथा, जिकनधनञ्जयसंग्रहयोः ।

“शक्रश्चजात् पञ्चयुते दशाहै
मूलच्युक्ता सितसप्तमी या ।

आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत्
प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पर्वतवासिनी, स्त्री, (पर्वते वसतीति । पर्वत +
वस + णिनि + डीप् ।) आकाशमांसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ गायत्री । यथा,—

“उत्तरे शिखरे देवि ! भूम्नां पर्वतवासिनि ! ।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि ! यथासुखम् ॥”

इति यजुर्वेदीयगायत्रीविसर्जनमन्त्रः ।

काली । यथा, श्यामापूजायां विसर्जनमन्त्रः ॥

“उत्तरे शिखरे देवि ! भूम्नां पर्वतवासिनि ! ।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि ! ममान्तरम् ॥”

पर्वताधारा, स्त्री, (पर्वतः आधारी यस्याः ।
अष्टकुलाचलैः पृथिवी ध्रियते इति पुराण-
प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) पृथिवी । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३ ॥

पर्वतारिः, पुं, (पर्वतानामरिः शत्रुः । पर्वत-
पक्षच्छेदनादस्य तथात्वम् ।) इन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पर्वताश्रयः, पुं, (पर्वते आश्रिते इति । आ + शी
श्रयणे + अच् ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पर्वताश्रयः, पुं, (पर्वत आश्रयो वासस्थानं यस्य ।)
शूरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्वतवासिनि त्रि ॥

पर्वतीयः, त्रि, (पर्वते भवः । पर्वत + “विभाषा-
भुवर्धः ।” ४ । २ । १४४ । इति कः ।) पर्वत-

सम्बन्धी । पर्वतभवः । पाह्याडिया इति भाषा ।
पर्वतशब्दात् भवार्थे ईयप्रत्ययनिवृत्तः । (मनुष्ये
तु पार्वतीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा,
रघुः । ४ । ७७ ।

“तत्र जन्मं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्चनिर्व्यथोत्पतितानलम् ॥”

पर्वतोन्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति कसिन् भूरि-
प्रयोगे प्रमादलिखनं, पर्वतोवन्मिरिति मत्स्य-
द्वयबोधकपाठः साधुः ॥

पर्वधिः, पुं, (पर्वणि अमावस्यापूर्णिमयोः द्वास-
वृद्धिं दधातीति । पर्व + धा + किः ।) चन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पर्वपुष्पी, स्त्री, (पर्वसु गन्धियु पुष्पं यस्याः ।
स्त्रियां डोष् ।) रामदूतीवृक्षः । नागदन्ती ।
इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥

पर्वपूर्णता, स्त्री, (पर्वणः पूर्णता ।) सम्भारः ।
आयोजनम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्वणः पूर्ण-
त्वञ्च ॥

पर्वमूला, स्त्री, (पर्वणि पर्वणि मूलं यस्याः ।
यद्वा, पर्व गन्धिरेव मूलं यस्याः ।) श्वेता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वयोनिः, पुं, (पर्व गन्धिरेव योनिरुत्पत्तिकारणं
यस्य ।) इक्ष्वादि । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥

पर्वरीणं, स्त्री, पर्व । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्वरीणः, पुं, पर्णवृत्तरसः । गर्वः । मारुतः ।
पर्णशिरा । मृतकम् । दूतकमलः । पत्र-
चूर्णरसः । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्परीण
इति मेदिन्यां पाठः ॥

पर्वरुट् [ह्], पुं, (पर्वसु गन्धियु रोहतीति ।
रुह + क्तिप् ।) दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पर्ववल्ली, स्त्री, (पर्वप्रधाना गन्धिवहुला वल्ली
लता ।) मालादूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वसन्धिः, पुं, (पर्वणोः सन्धिः) प्रतिपत्पञ्च-
दश्योन्तरम् । इत्यमरः । १ । ४७ ॥ “प्रतिपत्-
पञ्चदश्योर्ध्वमध्यं स पर्वसन्धिः । किंवा स
सन्धिः पर्वत्वन्वयः । पञ्चदशानां पूरणी पञ्च-
दशी संख्याया उडिति उट् टित्त्वादोप् ।

पञ्चदशीशब्देन पूर्णिमामावास्यायोर्द्वयोर्ग्रहणम् ।
अतएव पौर्णमास्या अमावास्या वा शेषसाह-
दखचतुष्टयं प्रतिपदश्च प्रथमसाहदखचतुष्टयं

पर्वसन्धिरिति वृद्धाः ॥ सैहिकेयो यदा राहु-
ग्रसते पर्वसन्धिष्विति यमः ॥ पर्वणोः सन्धिः
पर्वसन्धिः पृष्ठातोर्वनिपि पर्वपूरणे इत्यस्य

नान्नीत्यनि वा पर्व । प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु
सन्धिः पर्वार्थ दिक् ककुविति खामी ॥

दर्शप्रतिपदोः सन्धौ गन्धिप्रस्तावयोरपि ।
पर्वशब्दो हि विधुवत्प्रभृतिष्वपि दृश्यते ॥

इति रत्नः ।” इति भरतः ॥

पर्वितः, पुं, (पर्व गन्धिजातमस्य । पर्व +
इतच् ।) पर्वतमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पशुः, पुं, (परं शत्रुं शृणातीति । शृगि हिंस +
“आङ्परयोः खनिश्चभ्रां ङिच् ।” उणां ।

१ । ३४ । इति कुः स च ङित् । पुषोदरादि-
त्वात् हलोपः । यद्वा, स्पृशति शत्रूनि । स्पृश
संस्पर्श + “स्पृशेः श्वण् शुनौ ट् च ।” उणां
५ । २७ । इति शुन् धातोश्च ट्-आदेशः ।)

परशुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५० ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । २८ । २४ ।

“भिन्दिपालान् सुतीक्ष्णायान् पाषाणांश्च
महोपलान् ।

प्रासान् पाशांस्तथा पशून् कुन्तांश्च कुणपां-
स्तथा ॥”)

पशुका, स्त्री, (पशुरिव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् । स्त्रियां टाप् ।)
पार्श्वस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

पशुपाणिः, पुं, (पशुः परशुः पाणौ यस्य ।)
गणेशः । इति हेमचन्द्रः । २ । २१ ॥ (परशुरामः ।
इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

पशुरामः, पुं, (पशुधारी रामः । शाकपार्थिवादि-
वत् समासः । परशुना सह जातत्वादस्य तथा-
त्वम् । यदुक्तं कालिकापुराणे ७८ अध्याये ।

“भारावतरणार्थाय जातः परशुना सह ।
सहजः परशुस्तस्य न जहाति कदाचन ॥”)

परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्वधः, पुं, (परधं दधातीति । परध + धा +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।

पृषोदरात् साधुः ।) कुठारः । इति जटाधरः ॥
पर्व, ड स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-
अकं-सेट् ।) रेफोपधः । स्नेह इह आर्द्रा-
भावः । ड, पर्वते पयसा पटः । सार्ध इति

चतुर्भुजः । सार्धते पसार्धे । इति दुर्गादासः ॥

पर्वत्, [द्] स्त्री, (परिसीदन्त्यस्याम् । परि +
सद् + “सत्स्त्विति ।” ३ । २ । ६१ । इति
क्तिप् । “सदिरप्रतेः ।” ८ । ३ । ६६ । इति
घत्वम् । बाहुलकात् इकारलोपः । यद्वा,

“शृद्धमसोऽदिः ।” उणां १ । २६ । इति बहुल-
वचनात् पर्व स्नेहेने इत्यस्मादपि अदिः ।) सभा ।

इतुणादिकोषः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ६ ।
“चत्वारो वेदधर्म्मज्ञाः पर्वत्तैर्विद्यमेव वा ।

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्म-
वित्तमः ॥”)

पर्वद्वलः, त्रि, (पर्वत् सभा विद्यते यस्य । पर्वत्
+ “रजःकृषीति ।” ५ । २ । १२ । इति वलच् ।)

पारिधदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भट्टिः । ४ । १२ ।

“ब्रातीनवाल्मीकीमास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ।
पर्वद्वलान् महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान् ॥”)

पल, क रच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, पालयति । इच्छवते-
वेष्टसिद्धिं दीर्घयोऽपि पाठः । कानुबन्धाना-

मिदशुबन्धवत् जेरनित्यतां बोधयति । तेन पालति
पलति इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

पल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) ज, पालः पलः । इति दुर्गादासः ॥

पलङ्ग

पलं, स्त्री, (पलतीति । पल + अच् ।) आमिषम् ।
कर्षचतुष्टयम् । इत्यमरः । ३।३।२०१॥२।६।८६ ॥
तत्तु शास्त्रे तोलकचतुष्टयम् । वैद्यके अष्ट-
तोलकम् । लौकिके साष्टरक्तिद्विमाषकतोलक-
त्रितयम् । तत्पर्यायः । सुष्टिः २ प्रकुञ्चः ३
चतुर्थिका ४ विल्वम् ५ घोडशिकान्मम् ६ । इति
वैद्यकपरिभाषा ॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“पलन्तु लौकिकैर्मनैः साष्टरक्तिद्विमाषकम् ।
तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम् ॥”
षष्ठिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ सा तु
षटिकाषष्टिभागैकभागः । षष्टिविल्वश्च । पल-
दण्डयोः प्रमाणम् ।
“दशगुर्वचरोच्चारकालः प्राणः षड्भाक्तैः ।
तैः पलं स्यात्तु तत्षष्ट्या दण्ड इत्यभिधीयते ॥”
तेन च ।
“मा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकाशे दृष्टे खासीः
कान्ते वक्रं दृष्टं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् ।
क्षुत्क्षामः प्राटश्चेत्ततो राहुः क्रूरः प्राद्या-
त्तस्माद्धान्ते हर्मास्यान्ते श्यैः कान्ते कर्त्तव्या ॥”
अस्यैकपाठात् पलं षष्टिपाठादण्डः । इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पलः, पुं, (पलतीति । पल + अच् ।) पलालः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।२३८ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३।२३३।११ ।

“चण्डाश्च श्रौणाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्च पलाश्च वर्ज्याः ॥”)

पलक्या, स्त्री, (पलकं मांसं तद्वृद्धये हितम् ।
पलक + यत् । स्त्रियां टाप् ।) पालङ्गाशकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पलगण्डः, पुं, (पलं मांसं तद्वत् गण्डति भित्तौ
मृदादिना लिम्पतीति । गण्ड + अच् ।)
लेपकः । इत्यमरः । २।१०।६ ॥ राज इति
भाषा ॥

पलङ्कटः, त्रि, (पलं मांसं कटति आकुञ्चितं
करोतीति । पल + कट + बाहुलकात् खच् सुम्
च ।) भयशूलः । भीरुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पलङ्करः, पुं, (पलं मांसं करोतीति । पल + कृ
+ अच् । “तत्पुरुषे कृतीति ।” ६।३।१४ । इति
द्वितीयायाः ण्यङ् ।) पित्तम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पलङ्कपः, पुं, (पलं कषतीति । कष हिंसायाम् +
अच् । “तत्पुरुषे कृतीति ।” ६।३।१४ । इति
द्वितीयायाः ण्यङ् ।) राक्षसः । इति
मेदिनी । घे, ५३ ॥ कण्ठगुग्गुलुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पलङ्कषा, स्त्री, (पलङ्कश्च + टाप् ।) गोचुरकः ।
राक्षा । गुग्गुलुः । किंशुकः । सुखीरी ।
लाक्षा । इति मेदिनी ॥ सुद्रगोचुरकः । महा-
आवणी । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६
अध्याये ।

“अजायोश्चर्मरोमाणि वचाकुष्ठं पलङ्कषा ॥”)
सर्विका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलवः

पलप्रियः, पुं, (पलमामिषं प्रियं यस्य ।) द्रोण-
काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांसाग्निः, त्रि ॥
पलभा, स्त्री, (पलस्य भा क्विर्यञ्च ।) मेघसंक्रमण-
दत्ताक् सपादाष्टदिने मध्याह्ने द्वादशाङ्गुल-
शङ्कुजा क्वाया । तत्पर्यायः । पलविभा २
विषुवत्प्रभा ३ । यथा, गृहलाघवे ।

“मेघादिगो सायनभागस्यै

दिनार्द्धजा भा पलभा भवेत् सा ॥”

पलभयोद्भूतचरखण्डकैः क्रमोत्क्रमस्यैर्हान्वितै-
र्लङ्कोदयैः स्वदेशीयोदया भवन्ति । अन्यतुल्यस्य-
धिकारेऽपि चरसंस्कृता गृह्याः स्युः भवन्तीति
प्रयोजनम् ॥ यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ॥

“क्रियतुलाधरसंक्रमपूर्वतोऽयनलवोत्पदिनैर्विषु-
वदिनम् ।

मकरकर्कटसंक्रमतोऽयनं दुद्दलभा विषुवद्विसे-
रचभा ॥”

“एवं विषुवती क्वाया स्वदेशे या दिनार्द्धजा ।
दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा ॥”

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

“अजतुलादिगतस्य रवेर्दिने
दुद्दलभार्कमिताङ्गुलशङ्कुजा ।

पलविभाय— ॥”

इति वृद्धवशिष्ठसिद्धान्तः ॥

पललं, स्त्री, (पलति पल्यतेनेन वा । पल गतौ
+ “वृषादिभ्यश्चित् ।” उणां १।१०८ । इति
कलच् ।) मांसम् । इत्यमरः । २।६।३३ ॥ (यथा,
गारुडः । १८१ अध्याये ।

“मार्जारपललं विष्टा हरितालश्च भावितम् ।
क्वागमृत्रेण तल्लिप्तो मृषिको मृषिकान् हरते ॥”)

पङ्कम् । (यथा, गोः रामायणे । ५।८७।२६ ।

“दोषपङ्कनिमग्नं त्वामयशः पललादृतम् ।

सर्वथा मानुषो रामस्वामन्तमुपनेष्यति ॥”)

तिलचूर्णम् । इति मेदिनी । ले, १०४ ।

“पललं तिलकल्कं स्यात्तिलचूर्णं च पिष्टकः ।

पललं मधुरं रुच्यं पित्तास्रबलपुष्टिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

सैत्तवतिलचूर्णम् । तिलकुटा इति भाषा ।
यथा, वैद्यके ।

“पललन्तु समाख्यातं सैत्तवं तिलपिष्टकम् ।

पललं मलकद्वयं वातघ्नं कफपित्तघ्नम् ॥

दृंहणं गुरु दृष्यं स्निग्धं मूत्रनिवर्तकम् ॥”

पललः, पुं, (पलतीति । पल गतौ + “वृषादिभ्य-
श्चित् ।” उणां १।१०८ । इति कलच् ।

यद्वा, पलं मांसं लातीति । ला + कः ।)

राक्षसः । इति मेदिनी । ले, १०४ ॥

पललज्वरः, पुं, (पललस्य मांसस्य ज्वर इव ।)
पित्तम् । इति हारावली । १४१ ॥

पललाशयः, पुं, (पलले आशेते इति । आ +
शीड शयने + अच् ।) गण्डरोगः । इति शब्द-
रत्नावली ।

पलवः, पुं, (पलं पलायनं वाति हिनस्ति नाशय-
तीति । पल + वा ल गमनहिंसयोः + “आतो-

पलान्नं

तुपसर्गे कः ।” ३।२।३ । इति कः ।) मत्स्य-
धारणोपायः । पोलो इति भाषा । तत्पर्यायः ।
म्रवः २ पञ्जराखेटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पलाग्निः, पुं, (पलस्य मांसस्य अग्निः । मांस-
पाकशक्तिवत्तयास्य तथात्वम् ।) पित्तम् । इति
हारावली । १४१ ॥

पलाङ्गः, पुं, (पलं मांसं तत्प्रधानं अङ्गं यस्य ।)
शिशुमारः । इति हारावली । ७७ ॥

पलाङ्गुः, पुं, (पलस्य मांसस्य अण्डमिवाचर-
तीति । “मृगयादयश्च ।” उणां १।३८ । इति
कुप्रत्ययात् साधुः ।) मूलविशेषः । पेयाच्
इति भाषा । तत्पर्यायः । सुकन्दकः २ । इत्य-
मरः । २।४।१४७ ॥ लोहितकन्दः ३ । इति
रत्नमाला ॥ तीक्ष्णकन्दः ४ उष्णः ५ मुख-
दूषणः ६ शूद्रप्रियः ७ क्षमिष्ठः ८ दीपनः ९
मुखगन्धकः १० बहुपत्रः ११ विश्वगन्धः १२
रोचनः १३ पलाङ्गुः १४ सुकुन्दकः १५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

वल्गुत्वम् । कफपित्तवान्तिदोषनाशित्वम् ।

गुरुत्वम् । दृढत्वम् । रोचनत्वम् । स्निग्धत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।

“पलाङ्गुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः ।

पलाङ्गुस्तु गुणैर्ज्ञेयो रसोनसदृशो गुणैः ॥

खादुपाकरसोऽनुष्णः कफघ्नघ्नातिपित्तलः ।

हरते केवलं वातं बलवीर्यकरो गुरुः ॥”

पलाङ्गुभक्षणे दोषो यथा,—

“पलाङ्गुं विद्वराहश्च कृत्वाकं ग्रामकुक्कुटम् ।

लशुनं गृह्णन्श्चैव जम्घा चान्द्रायणश्चरेत् ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेके याज्ञवल्क्यः ॥

पलादः, पुं स्त्री, (पलं मांसमतीति । अद्
भक्षणे + “कर्मण्यण् ।” ३।२।१ इत्यण् ।)

राक्षसः । इति जटाधरः ॥ (मांसभक्षके, त्रि ॥)

पलादनः, पुं स्त्री, (पलं मांसमतीति । पल +
अद् + लुङ् ।) राक्षसः । इति हेमचन्द्रः ॥ मांस-
भक्षणश्रीले, त्रि ॥

पलान्नं, स्त्री, (पलं मांसं तेन सह पक्वं अन्नम् ।
शाकपार्थिवदिवत् समासः ।) मांसादि-
युक्तसिद्धभक्षम् । पोलाद्यो इति भाषा । तस्य
पाकप्रकारो द्रव्याणि च यथा । क्वागमांसं १
शरावः । दृप्तं १० शरावपादः । त्वचं ३
माषकम् । लवङ्गं ३ माषकम् । एला ३
माषकम् । तण्डुलं १ शरावः । मरिचं २
तोलकम् । तेजपत्रं २ तोलकम् । कुङ्कुमं १
माषकम् । आर्द्रकं २ तोलकम् । लवणं ६
तोलकम् । धन्याकं २ तोलकम् । द्राक्षा १०
शरावपादाहम् । क्वागमांसं सूक्ष्मं धोरयित्वा
शुष्कप्रलेहपाककरणानन्तरं पानान्तरे तेज-
पत्रोपरि अल्पाखण्डगन्धद्रव्येण सह प्रथमं
सञ्जीकर्त्तव्यम् । ततस्तण्डुलं जलेनार्द्धसिद्धं
कृत्वा मण्डगालनपूर्वकमल्पाखण्डगन्धद्रव्येण सह
तन्मांसोपरि सञ्जीकर्त्तव्यम् । एवं प्रकारेण
वारं वारं सञ्जीकृत्य तदुपरि अवशिष्टदृष्ट-

पलाशः

पलाशः

पलितं

क्षेपणेन दण्डयं तमाङ्गारोपरि रक्षेत् । इति
पाकराजेश्वरः ॥ * ॥ अत्र मांसस्थाने मत्स्य-
फलमूलादिकं गन्धद्रव्येण सह दधियोगः घृत-
परिमाणस्याधिक्यञ्च भवितुमर्हति ॥
पलापः, पुं, (पलं मांसं आप्यते प्राप्यते वाहु-
ल्येन अत्र । पल + आप् + घञ् ।) कण्ड-
पौष्पकः । हस्तिकपोलः । इति शब्दमाला ॥
पलायनं, स्त्री, (पलायते इति । पलाय + भावे
ल्युट् ।) भयादिना स्थानान्तरगमनम् । पालान
इति पीठ देव्योऽन इति च भाषा ॥ (यथा,
रघुः ११६।३१ ।

“मित्र कथमपदिश्य पार्श्वतः
प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।
विद्युः शे शूट ! पलायनच्छला-
न्यज्जसेति रघुः कचग्रहेः ॥”
तत्पर्यायः । अपयानम् २ सन्दावः ३ द्रवः ४
विद्रवः ५ उपक्रमः ६ सन्दावः ७ उद्भावः ८
प्रदावः ९ इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥
निद्रावः १० उद्भवः ११ सन्दापः १२ द्रावः १३
शृगालिका १४ अपक्रमः १५ चक्रमः १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पलायितः, चि, (पलाय + क्त ।) पलायनविशिष्टः ।
तत्पर्यायः । नष्टः २ गृहीतदिक् ३ तिरो-
हितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

पलालः, पुं स्त्री, (पलति शस्यशून्यत्वं प्राप्नोतीति ।
पल + “लमिविशिविड्डीति ।” उणां १ । ११७ ।
इति कालन् । यद्वा, पलं अलतीति । अल +
“कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।)
निष्फलकाष्ठः । शस्यशून्यधान्यनालः । इत्य-
मरः । २ । ६ । २२ ॥ पोयाल इति भाषा ॥ (यथा,
मनुः । ५ । १२२ ।

“प्रोक्षणात् लणकाष्ठञ्च पलालञ्चैव शुष्यति ॥”
स्त्री, स्कन्दस्य मातृविशेषः । यथा, महा-
भारते । ३ । १२७ । १० ।

“काकी च हलिमा चैव मालिनी वृंहिला तथा ।
आर्या पलाला वैमित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥”
पलालदोहदः, पुं, (पलालं दोहदं यस्य ।)
आम्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पलाशं, स्त्री, (पलं गतिं कम्पनमित्यर्थः । अश्रुते
याप्नोतीति । पल + अश + “कर्मण्यण् ।” ३ ।
२ । १ । इत्यण् ।) पत्रम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ३५ । २५ ।

“वृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ॥”
पलाशस्य पलाशवृक्षस्य इदम् । पलाशपुष्पादि ।
यथा कुमारः । ३ । २६ ।

“बालेन्द्रवक्राण्यविकाशभावात्
बभुः पलाशाव्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां
नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥”

पलाशः, पुं, (पलाशानि पर्णानि सन्त्यस्य । “अश्रु
आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) खनाम-
ख्यावृक्षः । स तु ब्रह्मणः स्वरूपः । यथा,—

सूत उवाच ।

“अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपवृक्षः ॥
दर्शनस्पर्शसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवम् ॥
कथय ऊचुः ।

कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्वज्ञ ! संशयोऽत्र महान् हि नः ॥

सूत उवाच ।

पार्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल ।
अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विभ्रं कृतं पुरा ॥
ततस्तु पार्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।
रेतःसेकसुखभ्रंशकम्पमाना तदा रघा ॥

पार्वत्युवाच ।

क्रिमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखम् ।
तस्मान्मम सुखभ्रंशादय्यं वृक्षत्वमाश्रय ॥

सूत उवाच ।

एवं सा पार्वती देवी अश्रुपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । किंशुकः २ पर्णः ३ वातपोथः ४ ।
इत्यमरः । २ । १ । २६ ॥ याज्ञिकः ५ त्रिपर्णः ६
वक्रपुष्पः ७ पूतद्वः ८ ब्रह्मवृक्षकः ९ ब्रह्मोप-
नेता १० काष्ठद्वः ११ । अस्य गुणाः । कषा-
यत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिदोषविनाशित्वञ्च । तद्-
बीजगुणः । पामकण्डूतिद्वद्वगदोषनाशित्वम् ॥
तत्पुष्पगुणः । उष्णत्वम् । कण्डूकुष्ठनाशित्वञ्च ॥
तत्पुष्पं तनुर्विधं यथा, राजनिर्घण्टे ।

“रक्तः पीतः सितो नीलः कुसुमैस्तु विभायते ।
किंशुकैर्गुणसान्द्योऽपि सितो विज्ञानदः स्मृतः ॥”
“पलाशः किंशुकः पर्णो याज्ञिको रक्तपुष्पकः ।
चारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः ॥
पलाशो दीपनो वृष्यः सरोष्णो व्रणगुल्मजित् ।
कषायः कटुकस्तिक्तः स्निग्धो गुदजनरोगजित् ॥
भग्नसन्धानकदोषघ्नश्चक्षुर्गन्धः क्रिमौ नृ हरत् ।
तत्पुष्पं खादु पाके तु कटु तिक्तं कषायकम् ॥
वातलं कफपित्तसङ्कच्छजिदग्राहि शीतलम् ।
तद्ददाहशमनं वातरक्तकुष्ठहरं परम् ॥
फलं लघुषणं मेहार्घः क्रिमिवातकफापहम् ।
विपाके कटुकं रूचं कुष्ठगुल्मोदरप्रणतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पलाशभेदा । यथा,—

“तद्भेदे स्यात् किंशुकः किञ्चलो हस्तिकर्णकः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(पलाशस्य फलपुष्पादौ स्त्री ॥) श्टी । (पलं
मांसं अश्रुतीति । पल + अश्र + अण् । यद्वा,
पले मांसं आशा यस्य ।) राक्षसः । इति
मेदिनी । श्रे, २४ ॥ हरितः । मगधदेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पलाशः, चि, (पलवह्वरिद्वर्णेन अश्रुते व्याप्यते
इति । अश्र + घञ् ।) हरिद्वर्णविशिष्टः । इति
मेदिनी । श्रे, २४ ॥ निर्हयः । इति धरणिः ॥

पलाशकः, पुं, (पलाश + संज्ञायां कन् ।) श्टी ।
इति जटाधरः ॥ पलाशवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पलाशपर्णी, स्त्री, (पलाशस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
गौरादित्वात् डीष् ।) अश्वगन्धा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पलाशाख्यः, पुं, (पलाशस्य आख्या आख्या यस्य ।
यद्वा, पलाशं पलाशगन्धमाख्यातीति । आ +
ख्या + कः ।) नाडीर्हृङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥
पलाशान्ता, स्त्री, (पलाशं अन्तो यस्याः । यद्वा,
पलाशानां पत्राणां अन्तो गन्धवान् यस्याः ।)
गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलाशी, [नृ] पुं, (पलाशं विदतेऽस्य । पलाश
+ इनिः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥
(पलं मांसं अश्रुतीति । अश्र + णिनिः ।)
राक्षसः । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ चीरि-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (पत्रविशिष्टे वाच-
लिङ्गः । यथा,—

“ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः ।
भग्नराश्रीकृतं वृक्षं विदया समजीवत् ॥
अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः ॥”
इति महाभारते । १ । ४३ । १६—१० ॥
स्त्री, नदीविशेषः । इत्यनुशुक्तिमत्पर्वतसम्भूता ।
यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ३० ।

“कृपा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवा स्मृता ॥”

पलाशी, स्त्री, (पलाश + गौरादित्वात् डीष् ।)
लाक्षा । लताविशेषः । तत्पर्यायः । पत्रवल्ली २
पर्णवल्ली ३ पलाशिका ४ सुरपर्णी ५ सुपर्णी ६
दीर्घवल्ली ७ विषादनी ८ अम्बपत्री ९ दीर्घपत्री १०
रसान्ता ११ अम्बिका १२ अम्बान्तकी १३
काञ्जिका १४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
अम्लत्वम् । मुखदोषारोचकनाशित्वम् । पथ्य-
त्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
पलिकी, स्त्री, (पलितमस्या अस्तीति । “अश्रु
आदिभ्योऽच् ।” इत्यच् । “असितपलितयोर्न ।”
वार्ति । “कृन्दसि क्रमेके ।” इत्येकोक्तेर्भाषाया-
मपि तस्य क इत्यादेशो भवति । ततो नान्त-
त्वात् डीष् ।) वृक्षा । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
वालगर्भिणी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥

पलिघः, पुं, (परिहृत्यतेऽनेनेति । परि + हन +
“परौ घः ।” ८ । २ । २२ । इति अप् घादे-
शश्च । ततः “परेश घाङ्कयोः ।” ८ । २ । २२ ।
इति रस्य लः ।) काचकलसः । घटः । प्राकारः ।
गोपुरम् । इति मेदिनी । घे, ६ ॥

पलितं, स्त्री, (पलि + भावे क्तः । यद्वा, फलन-
मिति । फल + “फलेरितजादेश्च पः ।” उणां ।
५ । ३४ । इति इतच् फस्य पत्वम् ।) जरसा
केशादौ श्रौक्षाम् । केशपाकः । इत्यमरः । २ ।
६ । ४१ ॥ (यथा, मनुः । ६ । २ ।

“गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥”

तस्य निदानं यथाह माधवकरः ।

“क्रोधशोकप्रमत्ततः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
पित्तच केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥”
तच्चिकित्सा यथा,—

“लौहचूर्णस्य कर्षणं दशाह्नसूतमञ्जतः ।
धात्रीफलद्वयं पथ्ये द्वे तथैकं विभक्तकम् ॥

पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेन्निशि वासयेत् ।
लेपोऽयमचिराद्वन्ति पलितं नेह संश्रयः ॥
दशाह्नं पञ्चकर्षाणि ।

काश्मर्या मूलमादौ सहचरकुसुमं केतकस्यापि
मूलं

लौहं चणं सभृङ्गं त्रिफलपल्लयुतं तैलमेभिः

पचयेत् ।

कृत्वा लोहस्य भाण्डे क्षितितलनिहितं स्थापये-
न्मासमेकं

केशाः काशप्रकाशा अपि मधुपनिभा अस्य
योगाद्भवन्ति ॥

त्रिफला नीलिकापत्रं भृङ्गराजाऽयसो रजः ।
अवीम्वरेण संपिष्टं लेपात् कृष्णोकरं परम् ॥”

इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे क्षुद्ररीगाधिकारे ॥
शैलजम् । तापः । कर्दमः । इति मेदिनी । ते,
१२२ ॥ (पल गतौ + “लोहपलितौ”) उणां । ३ ।
६२ । इति क्लृप्तप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।)

केशपाशः । इति हेमचन्द्रः उज्ज्वलदत्तश्च ॥

पलितः, पुं, (पलति वृद्धावस्थायां केशशैला-
दिकं प्राप्नोतीति । पल + “फलेरितजादेश्च पः ।”
उणां । ५ । ३४ । इति इतच् फल्य च पः ।)

वृद्धः । इति जटाधरः ॥

पलिता, स्त्री, (पलित + टाप् ।) वृद्धा । इति
जटाधरः ॥

पल्यङ्कः, पुं, (परितोऽङ्गतेऽत्र इति । परि + अकि
लक्षणे + घञ् । “परेश घाङ्कयोः” ८ । २ । २२ ।
इति रस्य लः ।) पर्यङ्कः । इत्यमरः । २ । ७ ।
१३८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३२ । ६ ।

“पल्यङ्कमग्न्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ।

तमपीच्छति वेदेही प्रतिष्ठापयितुं लघि ॥”)

पल्ययनं, स्त्री, (परितः अयति गच्छति अनेन ।
परि + अय गतौ + करणे ल्युट् । रस्य लत्वम् ।)

पर्याणम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१८ ॥ घोडार
जिन् इति भाषा ॥

पल्युल, त् क लूनिपूर्वोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) यकारयुक्तैक-
लकारमध्यः ह्रस्वमध्यश्च । लूनिश्चेदः । पूतिः
पवित्रीकरणम् । अपपल्युलत् ढणं लोकः ।
पल्युलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्यूल, त् क लूनिपूर्वोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) यकारयुक्तैक-
लकारमध्यः दीर्घमध्यश्च । लूनिश्चेदः । पूतिः
पवित्रीकरणम् । अपपल्यूलत् ढणं लोकः ।
पल्यूलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) पल्लति । इति दुर्गादासः ॥

पल्लः, पुं, (पल्लति शस्यादिप्राचुर्यं गच्छतीति ।
पल्ल + पचाद्यच् ।) स्थूलकुशूलकम् । इति
मेदिनी । ले, ३० ॥ पालुइ इति मराठ इति
च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
१३ अध्याये ।

“सुप्रिधानन्तु तं कृत्वा यवपल्ले निधापयेत् ॥”)

पल्लवः, पुं, स्त्री, (पल्यते इति पल् । पल् + क्तिप् ।
ल्यते इति लवः । लू + “ऋदोरप्” ३ । ३ । ५७ ।
इति अप् । ततः पल् चासौ लवश्चेति ।)
नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपर्व । इति भरतः ॥ नव-
पत्रस्तवकः । “इति मधुः ॥ पर्वपत्रादिसंघाते
शाखायाः पल्लवो मतः ।” इति कोषान्तरम् ॥
(यथा, रघुः । ६ । ३३ ।

“अभिनयान् परिचेतुमिवोदता

मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।

अमदयत् सहकारलता मनः

सकलिकाकलिकामजितामपि ॥”)

तत्पर्यायः । किसलयम् २ । इत्यमरः । २ ।

४ । १४ ॥ प्रवालम् ३ नवपत्रम् ४ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ वलम् ५ किसलयम् ६ किशलयम् ७

किशलयम् ८ विटपः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रयौवनम् १० । इति जटाधरः ॥ विस्तरः ।

वलम् । शृङ्गारः । अलक्षरागः । इति विश्व-

मेदिन्यौ ॥ वलमित्यत्र वनमिति कचित् पाठः ॥

वलयः । चापलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देश-

विशेषः । तद्देशवासिषु पुं भूम्नि । यथा, मार्क-

ण्डेये । ५७ । ३६ ।

“अपरान्ताश्च शूद्राश्च पल्लवाश्चर्मखण्डिकाः ।

गान्धारा गवलाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥”)

पल्लवकः, पुं, (पल्लवेन शृङ्गारेण कायतीति ।

पल्लव + कौ + कः ।) वेश्यापतिः । (पल्लव इव

कायतीति ।) मत्स्यविशेषः । इति हलायुधः ॥

(पल्लवः किसलयैः कायतीति । अश्लोकवृत्तः ।

इति कश्चित् ॥)

पल्लवडः, पुं, (पल्लवप्रधानो हवृत्तः ।) अश्लोक-

वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लवाधारः, पुं, (पल्लवस्य आधारः ।) शाखा ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पल्लविकः, त्रि, (पल्लवः शृङ्गाररसोऽस्यस्यास्मिन्

वा । पल्लव + ठन् ।) कासुकः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । २४५ ॥

पल्लवितं, स्त्री, (पल्लवोऽलक्षरागः सञ्जातोऽस्य ।

तारकादिभ्य इतच् ।) लाचारक्तः । इति

मेदिनी । ले, २०४ ॥

पल्लवितः, त्रि, (पल्लवः सञ्जातोऽस्य । पल्लव +

इतच् ।) सपल्लवः । पल्लवयुक्तः । ततम् । विस्तृ-

तम् । इति मेदिनी । ले, २०४ ॥

पल्लवी, [न] पुं, (पल्लवाः सन्त्यस्य । पल्लव + इनिः ।)

वृत्तः । इति शब्दमाला ॥ (पल्लवविशिष्टे, त्रि ।

यथा, कुमारः । ३ । ५४ ।

“पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा

सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥”)

पल्लिः, स्त्री, (पल्लतीति । पल्ल + “सर्वधातुभ्य

इन् ।” इति इन् ।) यामकः । कुटी । इति

हेमचन्द्रः ॥ कुटीसमुदायः । यामः । इत्यन्ये ॥

गृहमिति भट्टः ॥ कुटीयामकयोः पल्लीति

ग्राश्वतः ॥ स्थानमिति स्वामी ॥ पतन्ति भरणेन

भ्रमणेन च जीवन्तीति क्षिपि पतो गावः ते

लीयन्तेऽत्र पल्लिः नाम्नीति डिः पाच्छोणादीति

ईपि पल्ली च गोपपल्लीप्रभृति च । इत्याभीर-

पल्लिशब्दटीकायां भरतः ॥ (गृहगोधिका ।

इति हेमचन्द्रे पल्लीशब्ददर्शनात् ॥)

पल्लिका, स्त्री, (पल्लि + स्वार्थे कन् ततश्चाप् ।)

गृहगोधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लिवाहः, पुं, (पल्लिं कुटीं वाहयति निर्वाहय-

तीति । पल्लि + वह + णिच् + अण् ।) ढण-

भेदः । यथाह राजनिर्घण्टः ।

“पल्लिवाहो दीर्घढणः सुपत्रस्तान्नवर्यकः ।

अट्टः शाकपत्रादिः पशूनामवलप्रदः ॥”

पल्ली, स्त्री, (पल्लि + “कृदिकारादिति ।” वा

डीष् ।) खल्ययामः । (यथा, कथासरित्-

सागरे । १० । १३५ ।

“इतस्त्वं गच्छ मत्पल्लिं जाने सा तत्र ते गता ।

अहं तत्रैव चैव्यामि दास्याम्यसिमिमश्च ते ॥”)

कुटी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ नगरभेदः । स तु

दक्षिणदेशे प्रसिद्धः त्रिचनापल्लगादिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । टिकटिकी

इति भाषा । तत्पर्यायः । सुषली २ गृहगोधा

३ विशम्बरा ४ ज्येष्ठा ५ कुक्षमत्स्यः ६ पल्लिका

७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृह-

गोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहो-

लिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥

अवशिष्टं ज्येष्ठोऽशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अस्याः पतन-

फलमुक्तं यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।

“निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां

स्वजनघनवियोगो लाभदा वामभागे ।

उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं

करचरणहृदिस्था सर्वसौख्यं ददाति ॥”)

पल्लवं, स्त्री, पुं, (पलति गच्छति पिबत्यस्मिन् वा ।

पल गतौ पा पाने वा + “सानसिवर्णसिपर्ण-

सीति ।” उणां । ४ । १०७ । इति निपातनात्

वलच् प्रत्ययेन सिद्धम् ।) अल्पसरः । इत्य-

मरः । १ । १० । २८ ॥ (यथा, महाभारते ।

७ । ५१ । ६ ।

“पल्लवानि च सर्वानि सर्वे चैव ढणोपलाः ।

स्थावरं जङ्गमश्चैव निःशेषं कुरुते जगत् ॥”)

तस्य लक्षणं यथा,—

“अल्पं सरः पल्लवं स्यादयत्र चन्द्रर्चगे रवौ ।

न तिष्ठति जलं किञ्चित्तत्रत्यं वारि पाल्वलम् ॥

तज्जलगुणाः ।

पाल्वलं वार्यभिद्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“पाल्वलं गुर्वभिद्यन्दि विष्टम्भि दोषलं परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

पवन

पवं, क्ली, (पूयतेनेन। पूजयि शोधे + “कृदोरप्।”
३।३।५७। इति अप्।) गोमयम्। इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (गोमयशब्दे विवरणमस्य
ज्ञातव्यम् ॥)

पवः, पुं, (पवनमिति। पूज शोधने + भावे अप्।
यद्वा, पुनातीति। पू + अच्।) निष्पावः।
स च धान्यादीनां निर्जयीकरणम्। शाल्यादेः
शोधनं बहुलीकरणम्। इत्यमरभरतौ ॥ (पू +
करणे अप्। यद्वा पुनातीति कर्त्तरि अच्।)
वायुः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

पवनं, क्ली, (पूयते अग्निसंयोगेन यस्मिन्। पू +
आधारे ल्युट्।) कुम्भकारस्य आमघटादिपाक-
स्थानम्। पोयान् इति भाषा। इति मेदिनी।
ने, ८४ ॥ (यथा,—

“यः कुम्भकारपवनोपरिपङ्कलेप-
स्तापाय केवलमसौ न तु तापशान्त्यै ॥”
इत्युद्भटः ॥)

पवनमिति प्रमादपाठः। जलम्। इति शब्द-
माला ॥ प्रयते चि। इति शब्दरत्नावली।
(भावे ल्युट्।) पवित्रीकरणञ्च ॥

पवनः, पुं, (पुनातीति। पू + बहुलमन्यत्रापीति
युच्।) निष्पावः। वायुः। इति मेदिनी। ने,
८४ ॥ (यथा, गीतायाम्। १०।३१।

“पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ॥”)

अथौ वाह्यपवना यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।

“भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वः

खाडुहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च।

अन्यः परोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्मा-
द्वाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥”

सप्त पवनाधिपा यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।

“शाकः शराब्धिसंयुक्तो मुनिभिर्भागहारितः।
आवहादिक्रमेणैव सप्त वाताः प्रकीर्त्तिताः ॥

आवहः प्रवहस्यैव सप्तहो निवहस्तथा।

उद्बहो विवहो वायुः सप्त वाताः प्रकीर्त्तिताः ॥”

अन्यद्वायुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (प्राणवायुः। यथा,
हठयोगदीपिकायाम्। ३।७५।

“अनेनैव विधानेन प्रयाति पवनो लयम्।

ततो न जायते मृत्युर्ज्वरारोगादिकं तथा ॥”

उत्तममनुपुत्तविशेषः। यथा, भागवते। ८।१२३।

“तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः।

पवनः सृज्यो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता वृषः ॥”)

पवनविजयः, पुं, (पवनं आसवायुं विजयतेनेन।
वि + जि + करणे अप्। यद्वा, पवनस्य विजयो
यत्र।) शुभाशुभरुचकश्वासवायुजयोपायकग्रन्थ-
विशेषः। यथा—

सूत उवाच।

“हरेः श्रुत्वा हरो गौरीं देहस्थं ज्ञानमब्रवीत्।

कुजो बह्वै रविः पृथ्वी शौरिरापः प्रकीर्त्तिताः॥

वायुसंस्थास्थितो राहुर्दचरन्वावभासकः।

गुरुः शुक्रस्तथा सौम्यश्चन्द्रश्चैव चतुर्थकः ॥

वामनाद्यास्तु मध्यस्थान् कारयेदात्मनस्तथा।

यदाचार इडायुक्तस्तदा कर्म समाचरेत् ॥

पवन

स्थानसेवां तथा ध्यानं वाणिज्यं राजदर्शनम्।
अन्यानि शुभकर्मणि कारयेत् प्रयत्नतः ॥
दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिर्भौमश्च सैहिकः।
इनश्चैव तथापेव पापानामुदयो भवेत् ॥
शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु खरोदयात्।
देहमध्ये स्थिता नाड्यो बहुरूपाः सुविस्तराः ॥
नाभेरधस्तादयः कन्दो अङ्कुरास्तत्र निर्गताः।
ह्रस्वतिसहस्राणि नाभिमध्ये व्यवस्थिताः ॥
चक्रवच्च स्थितास्तास्तु सर्वाः प्राणहराः स्मृताः।
तासां मध्ये त्रयः श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः ॥
वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा।
मध्यमा च भवेदग्निः फलती कालरूपिणी ॥
वामा ह्यन्यतरूपा च जगदाप्यायने स्थिता।
दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा ॥
द्वयोर्वाहे तु मृत्युः स्यात् सर्वकार्यविनाशिनी।
निर्गमे च भवेद्दामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता ॥
कारयेत् क्रूरकर्माणि प्राणेषु पिङ्गलसंस्थिते।
इडाचारे तथा सौम्यं चन्द्रसूर्यगतस्तथा ॥
यात्रायां सर्वकार्येषु विषापहरणे इडा।
भोजने मैथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका ॥
उच्चाटमारणाद्येषु कर्मस्वेषु पिङ्गला।
मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका ॥
शोभनेषु च कार्येषु यात्रायां विषकर्मणि।
शान्तिमुत्तमार्थसिद्धौ च इडा योज्या नराधिपैः ॥
ह्रस्वाच्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्जने।
विषुवतीन्तु जानीयात् संसरेत्तु विचक्षणः ॥
सौम्यादिशुभकार्येषु लाभोदयजीविते।
गमनागमने चैव वामा सर्वत्र पूजिता।
युद्धादिभोजने घाते स्त्रीणाञ्चैव तु सङ्गमे।
प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे क्षुद्रकर्मणि ॥
शुभाशुभानि कार्याणि लाभालाभौ जयाजयौ।
जीवाजीवाय यत् पृच्छेन्न सिध्यति च मध्यमा ॥
वामाचारेऽथवा दक्षे प्रत्यये यत्र नायकः।
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥
वैच्छन्दो वामदेवस्तु यदा वहति चात्मनि।
तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्कला ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र संक्रमते शिरा।
घोरे घोराणि कर्माणि सौम्ये वै मध्यमानि च ॥
प्रस्थिते भागतो हंसो ह्रस्वा वै सर्ववाहिनः।
तदा मृत्युं विजानीयाद्योगी योगविशारदः ॥
यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्दामदक्षिणसंमुखः।
तत्र तत्र समं दिश्याद्वातस्योदयनं सदा ॥
अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा।
वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा ॥
जीवो जीवति जीवेन यच्छून्यं तत् खरो भवेत्।
यत्किञ्चित् कार्यमुद्दिष्टं जयादिशुभलक्षणम् ॥
तत् सर्वं पूर्णनाद्यान्तु ज्ञायते निर्विकल्पकम्।
अन्यनाद्यादिपर्यन्तपक्षत्रयमुदाहृतम् ॥
यावत् षष्ठीन्तु पृच्छायां पूर्णायां प्रथमो जयेत्।
रिक्तायान्तु द्वितीयन्तु कथयेत्तदशङ्कितः ॥
वामाचारः समं वायुर्जायते कर्मसिद्धिदम्।
प्रवृत्ते दक्षिणे मार्गे विषमे विषमाचरम् ॥

पवना

अन्यत्र वामवाहे तु नाम वै विषमाचरम्।
तदासौ जयमाप्नोति योधः संग्राममध्यतः ॥
दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाचरम्।
जायते नात्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लक्षयेत् ॥
पिङ्गलान्तर्गते प्राणौ समानीयाहवज्जयेत्।
यावन्नाड्योदयं चारस्तां दिशं यावदाजयेत्।
न जातु जयते सोऽपि नात्र कार्या विचारणा ॥
अथ संग्राममध्ये तु यत्र नाडी सदा वहेत्।
सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्गं विनिर्दिशेत् ॥
जातचारे जयं विद्वान्मृतके मृतमादिशेत्।
जयं पराजयश्चैव यो जानाति स पण्डितः ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सञ्चरते शिरा।
कृत्वा तत्पदमादौ तु यात्रां नयति शोभनाम् ॥
शशिसूर्यप्रवाहे तु सति युद्धं समाचरेत्।
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स साधुर्जयति ध्रुवम् ॥
यां दिशं वहते वायुस्तां दिशं यावदाजयेत्।
जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यदाग्रतः स्थितः ॥
मेघाद्या दश या नाड्यो दक्षिणा वामसंस्थिताः।
चरस्थिरद्विमार्गे तास्तादृशे तादृशः क्रमात् ॥
निर्गमे निर्गमं याति संग्रहे संग्रहं विदुः।
पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा घण्टाकारेण लक्षयेत् ॥
घामे वा दक्षिणे वापि पक्षतत्त्वस्थितः शिवे।
ऊर्ध्वेऽग्निरध आपश्च तिर्यक्संस्थः प्रभञ्जनः।
मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया नभः सर्वत्र सर्वदा ॥
ऊर्ध्वे मृत्युरधः शान्तिस्तिर्यक् चोद्घाटयेत् सुधीः।
मध्यह्यस्तं विजानीयान्मोक्षः सर्वत्र सर्वगे ॥”
इति गारुडे पवनविजयादि ६७ अध्यायः ॥
पवनयाधिः, पुं, (पवनः वायुरोग एव याधिरस्य।)
उद्भवः। श्रौतवाक्यस्य सखा। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा,—
“विवर्चितामर्थविदस्तत्तत्त्वप्रतिसंज्ञताम्।
प्रापयन् पवनयाधेर्गिरिसुत्तरपक्षताम् ॥”
इति माघे। २।१५ ॥
पवनात् प्रकुपितवायोऽरुद्धवो याधिः।) वायु-
रोगश्च ॥
पवनात्मजः, पुं, (पवनस्य आत्मजः पुत्रः।) हन-
मान्। इति शब्दरत्नावली ॥ (पवनस्य वायो-
रात्मजः। “वायोरसिः।” इति श्रुतेर्वायुजन्य-
तयास्य तथात्वम्।) ह्यवाहनः। इति मत्स्य-
पुराणम् ॥ (भीमसेनः। इति महाभारतम् ॥
यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८।२८०।
“वाहिनीरुद्धमार्गे तौ पदवीमनुससतुः।
मार्गे धनञ्जयसेव शैनेयपवनात्मजौ ॥”)
पवनालः, पुं, (पवनाय निष्पावाय अलति पर्याप्नो-
तीति। अल पर्याप्तौ + अच्।) धान्यविशेषः।
देधान इति पोन्नरी इति च भाषा। तत्पर्यायः।
देवधान्यम् २ चूर्णाङ्गः ३ जुहुलः ४ जुललः ५
बीजपुष्पः ६ पुष्पगन्धः ७। अस्य गुणाः।
हितत्वम्। खाडुत्वम्। लोहितत्वम्। श्लेष्म-
पित्तनाशित्वम्। अटुत्वम्। तुवरत्वम्।
रूक्षत्वम्। क्लेदकारित्वम्। लघुत्वञ्च। इति
भावप्रकाशः ॥

पवित्रः

पवनाशः, पुं, (पवनं वायुं अश्नाति भक्षयतीति ।
अश भोजने + “कर्मण्यण् ।” ३।२।१ । इति
अण् ।) सर्पः । इति हलायुधः ॥

पवनाशनः, पुं, (पवनो वायुरशनं भक्षं यस्य ।)
सर्पः । इत्यमरः । १।२।२ ॥

पवनाशनाशः, पुं, (पवनाशस्य सर्पस्य नाशो
यस्मात् । यद्वा, पवनाशनं सर्पमश्नातीति ।
अश + अण् ।) गरुडः । इति हलायुधः ॥
मयूरः । यथा, उत्तरचोरपञ्चाशिकायाम् ।

“खयोनिमच्छजसम्भवानां
श्रुत्वा निनादं गिरिगङ्गरेषु ।
तमोऽरिबिम्बप्रतिबिम्बधारी
रुराव कान्ते ! पवनाशनाशः ॥”

पवनेष्टः, पुं, (पवने वायुरोगे इष्टः ।) महानिम्बः ।
इति रत्नमाला ॥ (महानिम्बशब्देऽस्य गुणा-
दिकं ज्ञेयम् ॥)

पवनोम्बुजं, स्त्री, परुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पवमानः, पुं, (पवते शोधयतीति । पूङ् शोधने +

“पूङ् यजोः शानच् ।” ३।२।१।२ । इति शानच् ।
“आने सुक् ।” ७।२।२ । इति सुमागमः ।)

वायुः । इत्यमरः । १।१।६६ ॥ (यथा, रघुः । ८।८।
“न खरो न च भूयसा नृदुः

पवमानः पृथिवीरुहानिव ।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो
नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥”

अग्नेः स्वाहायां जातः पुत्रः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५२ । २७-२८ ॥

“योसावगिरभीमानी ब्रह्मणस्तनयोऽयजः ।
तस्मात् स्वाहा सुतान् लेभे त्रीनुदारौजसो द्विजः ॥
पावकं पवमानश्च शुचिश्चापि जलाशिनम् ।
तेषान् सन्ततावेन चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥”)

निर्मथ्यामिः । स च गार्हपत्यामिः । यथा,—
“अथ यः पवमानस्तु निर्मथ्योऽग्निः स उच्यते ।
स च वै गार्हपत्योऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः ॥”

इति मातृस्ये ४८ अध्यायः ॥

पवमानात्मजः, पुं, (पवमानस्य वायोरात्मजः ।
“वायोरग्निः ।” इति श्रुतेर्वायुजन्यतयास्य
तथात्वम् । यद्वा, पवमानस्य अग्निविशेषस्य
आत्मजः ।) हव्यवाहनः । यथा,—

“पवमानात्मजो ह्यग्निर्हव्यवाहन उच्यते ॥”
इति मातृस्ये ४८ अध्यायः ॥

पवाका, स्त्री, (पुनातीति । पूज् गि शोधने +
“वलाकादयश्च ।” उणां ४ । १४ । इति आक-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) वात्सा । चक्र-
वातः । इत्युणादिकोशः ॥

पविः, पुं, (पुनातीति । पूज् शोधने + “अच इ ।”
उणां ४ । १३८ । इति इः ।) वज्रम् । इत्य-
मरः । १।१।२।५० ॥

पवितः, त्रि, (पूयते स्म । पूङ् शोधे + क्तः । “पूङ्श्च”
७।२।५१ । इति इट् । “पूङ् क्ता च ।” १।२।२२ ।
इति न क्तिच् ।) पूतः । इति मुग्धबोध-
आकरणम् ॥ मरीचः, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

पवित्र

पवित्र

पवित्रा [ऋ], त्रि, (पुनातीति । पू + णच् ।)
पवित्रताकारकः । यथा, नैषधे ।

“तनुश्रिया यस्य ढणं स मन्त्रयः
कुलश्रिया यः पवित्रास्मदन्वयम् ॥”

पवित्रं, स्त्री, (पूयतेऽनेनेति । पू + “पुवः संज्ञा-
याम् ।” ३ । २ । १८५ । इति इचः ।) वर्षणम् ।
कुशम् । (यथा, मनुः । २ । ७५ ।

“प्राक्कुलान् पथ्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥”
ताम्रम् । पयः । इति मेदिनी । रे, १७७ ॥

वर्षणम् । इति विश्वः ॥ अर्घोपकरणम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ यज्ञोपवीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतम् । मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्वण-
आह्लादावर्षार्थं होमादावाव्यसंस्कारादर्थश्च
सायनिर्गर्भकुशान्तरवेष्टितप्रादेशमात्रकुशपत्र-
द्वयम् । यथा,—

“अनन्तर्गभिर्गं सायं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥”

इति आहृतत्वम् ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १२।१४।२० ।

“प्रभूतस्त्रिककुडाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥”
महादेवः । यथा तत्रैव । १२।१७।३५ ।

“पवित्रश्च महाश्चैव नियमो नियमाश्रितः ॥”
पवित्रः, त्रि, (पू + इच ।) व्रतादिना शुद्धः ।
(यथा, गीतायाम् । ४ । ३८ ।

“नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥”
तत्पण्यायः । प्रयतः २ पूतः ३ । एतत्त्रयं
प्राणिविषयमात्रम् । शुचिः ४ शुद्धः ५ पवि-
त्रितः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पुण्यः ७

पावनः ८ । इति जटाधरः ॥ (पूयतेऽनेन । पूज्
+ “पुवः संज्ञायाम् ।” ३।२।१८५ । इति इचः ।)

शुद्धद्रव्यम् । तत्पण्यायः । पूतम् २ मेध्यम् ३ ।
एतत्त्रयं अप्राणिद्रव्यविषयम् । इति ब्रह्मवर्गे
विशेष्यनिज्ञे च अमरभरतौ ॥ शुद्धम् ४ शुचि ५

पुण्यम् ६ पूतित्व ७ । इति जटाधरः ॥
(यथा,—
“बल्यं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम् ।
एतत्तु गद्यवृत्तगुणपरम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
पवित्रः, पुं, (पुनातीति । पू + कर्त्तरि इचः ।)
तिलवृत्तः । पुत्रजीववृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तिलपुत्रजीवशब्दयोरस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कार्तिकेयस्य नामान्तरम् । यथा, महाभारते ।
३ । २३१ । ६ ।

“वह्नीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ॥”
पवित्रकं, स्त्री, (पवित्र + कन् । यद्वा, पवित्रे
प्रयसि कायतीति । कै + कः ।) जालम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ शृणुस्त्रजालम् । इत्यमरः ।
१।१०।१६ ॥ क्षत्रियस्य यज्ञोपवीतम् । यथा,

“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्वैष्टतं चिह्नम् ।
शृणुस्त्रजमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥
इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

पवित्रा

पवित्रकः, पुं, (पवित्र + स्वार्थे कन् ।) कुशः ।
दमनकः । अश्वत्थः । उदुम्बरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पवित्रधान्यं, स्त्री, (पवित्रं धान्यम् । नित्यकर्म-
धारयः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यव-
शब्देऽस्य गुणादयो वक्तव्याः ॥)

पवित्रा, स्त्री, (पवित्र + टाप् ।) तुलसी । इति
शब्दमाला ॥ नदीमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिद्रा । अश्वत्थीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पवित्रारोपणं, स्त्री, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य
आरोपणं प्रदानं यत्र ।) श्रीकृष्णसम्पदानकोप-
वीतदानरूपोत्सवविशेषः । यथा,—

“आवणस्य सिते पक्षे द्वादश्यां वैष्णवैर्मुदा ।
कर्त्तव्यः कृष्णदेवस्य पवित्रारोपणोत्सवः ॥”
अथ तन्निवृत्त्या बह्वचपरिशिष्टे ।

“स स्वातः सर्वतोर्येषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
हरिश्च प्रीतिमाप्नोति यः पवित्रं समाचरेत् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन यो न कुर्यात् पवित्रकम् ।
हरन्ति राक्षसास्तस्य वर्षपूजादिकं फलम् ॥”

योगसारे च पवित्रोत्पत्तुपाख्यानेन नागराजं
पवित्रं प्रति श्रीरुद्रेण वरदानम् । यथा,—
“ये त्वां न बहुमन्यन्ते यथा सम्भावितो मया ।
जपहोमादिकं तेषां फलं त्वामेतु निश्चयात् ॥
विष्णुरहस्ये ।

न करोति विधानेन पवित्रारोपणन्तु यः ।
तस्य सम्बत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ! ॥
तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरिः ॥”

अथ पवित्रारोपणमाहात्म्यम् ।
तत्र बौधायनः ।

“यावांस्तनुः पवित्रस्य तावत् स्वर्गे महीयते ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं विपुलं तस्य वर्द्धते ॥
महासंहितायाम् ।

सम्बत्सरेण या पूजा कृता वै मन्त्रिणा द्विज ! ।
पवित्रदानात् पूर्णा स्यादित्याह भगवान् हरिः ॥
विष्णुरहस्ये ।

पवित्रारोपणं विष्णोर्भुवि सांक्तिप्रदायकम् ।
स्त्रीपुंकीर्तिप्रदं पुण्यं सुखसम्पद्भववहम् ॥
पुण्यानान्तु तथा पुण्यं सर्वपापहरन्तु वै ।
पवित्रारोपणं तस्मात् पवित्रं परमं स्मृतम् ॥
सम्बत्सरे नरो भक्त्वा समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
यत् फलं समवाप्नोति पवित्रारोपणेन तत् ॥
किञ्च ।

पावयत्येनसो नित्यं त्रायते भवबन्धनात् ।
पवित्रं तेन विख्यातं ब्राह्मं तेजोऽभिधीयते ॥
विष्णुाख्यया तु विख्यातं तदा लोके विधीयते ।
स एव सूत्ररूपेण यज्ञेशः कर्मणां प्रभुः ॥
तदेव त्रिगुणीसूत्रं ततं नारायणाख्यया ।
त्रिदेवात्मा त्रिवेदात्मा त्र्यम्बरः प्रणवः स्मृतः ॥”

अथ पवित्रारोपणविधिः ।
“सौवर्णे राजतेस्ताम्रैः क्षौमैः सूत्रैस्तु पाण्डिकैः ।
कार्पासैर्वा पवित्राणीक्यते काशैः कुशैरपि ॥

पवित्रा

पवित्रा

पवित्रा

तत्र कार्पासिकं सूत्रं ब्राह्मणैर्कर्तितं शुभम् ।
 आनीय त्रिगुणीकृत्य पुनस्त्रिगुणयेच्छुचिः ॥
 पञ्चगव्येन तत् प्रोक्ष्य प्रचाप्य शुचिनामुना ।
 मूलेनाष्टोत्तरशतं मन्त्रेणाथाभिमन्त्रयेत् ॥
 त्रीणि साष्टशतेनास्य तस्यार्हनास्य चार्हतः ।
 जानूनाभिदन्तानि पवित्राण्याचरेत् प्रभोः ॥
 षट्त्रिंशद्ग्रन्थयस्तेषामादौ कार्यास्तु मध्यमे ।
 चतुर्विंशतिरन्ते च द्वादशग्रन्थयो बुधैः ॥
 अङ्गुष्ठपूर्वमात्रान् कुर्वाद्ग्रन्थिमथोत्तमे ।
 तदङ्गं मध्यमे कुर्यात्तदङ्गं कनीयसि ॥
 ग्रन्थीन् कुर्वीत सर्वत्र सुदत्तान् सुमनोहरान् ।
 न वै विषमसंख्याकान् ग्रन्थीन् कुर्वीत कुत्रचित् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रेण तत्सूत्रस्य पवित्रकम् ।
 अष्टोत्तरशतं ग्रन्थिं वनमालाखमाचरेत् ॥
 आरभ्य सुकुटं या तु सूत्रैर्विरचिता शुभा ।
 आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥
 कुर्याद्ग्रन्थपवित्रञ्च सूत्रैर्द्वादशभिः शुभैः ।
 अरतिप्रमितं तच्च द्वादशग्रन्थिकं कृती ॥
 पवित्राणि परीवारदेवतानां समाचरेत् ।
 सूत्रैस्तेरुदुसंख्याकैः कलासंख्याकैः संख्याकैः ॥
 तेषु ग्रन्थीन् यथाशोभं बद्धा वद्मेगुरोरपि ।
 सप्तविंशतिभिः सूत्रैः षड्विंशतिभिरात्मनः ॥
 यथासम्भवमन्येषां पवित्राणि च कारयेत् ।
 सम्पादयेच्च सर्वाणि शोभनान्येव यत्नतः ॥
 तथा चोक्तम् ।
 विशोभसूत्रदानेन कर्तुं स्यादशुभं फलम् ।
 परित्रं परया भक्त्या तस्मात् कुर्वीत शोभनम् ॥
 रज्जुधित्वाथ काष्ठीरागुरुरोरोचनादिना ।
 वस्त्रेणाच्छाद्य पटले स्थापयेत्तानि वैष्णवैः ॥
 इति पवित्रविनिर्माणम् ॥ * ॥
 “कृत्वा कृत्यं दशम्याश्च पवित्रारोपणाय हि ।
 कृष्णं विज्ञाप्य तत्राद्रिं यथा प्राग्विहितं नयेत् ॥
 एकादश्यां प्रभाते च नित्यकृत्यं समाप्य हि ।
 देवालयमुपस्कृत्य मण्डलं रचयेत् शुभम् ॥
 कृत्वा कृष्णस्य नित्यार्चां पवित्रारोपणायकाम् ।
 पूजां विशेषतः कृत्वा कृष्णं विज्ञापयेद्दिदम् ॥
 क्रियालोपविधातार्थं यत्नया विहितं प्रभो ! ।
 मयेतत् क्रियते देव ! भवतुष्टौ पवित्रकम् ॥
 न मे विघ्नो भवत्वत्र कुरु नाथ ! दयां मयि ।
 सर्वथा सर्वदा विष्णो ! सम त्वं परमा गतिः ॥
 देवस्य सर्वतो न्यस्येदन्तकाष्ठं जलं कुशान् ।
 मृत्तिकाश्च हरिद्राश्च कुङ्कुमं रोचनानि च ॥
 उपानहौ सितं कृत्वा चामरं यजनं तथा ।
 यवा ब्रीह्यादिधान्यानि यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
 कुम्भं शुद्धासुनापूर्य सर्वतोभद्रमण्डले ।
 देवाग्रतो निधायासिन् परित्राण्यधिवासयेत् ॥
 अथ पवित्राधिवासनम् ।
 “भगवत्पुरतस्तानि पटलस्थानि पूजयन् ।
 आदावावाहयेन्मूलयुजा तन्मनुना बुधः ॥
 तन्मन्त्रस्वायम् ।
 ओं सांवत्सरस्य यागस्य परित्रीकरणाय भोः ।
 विष्णुलोकात् परित्राद्य आगच्छेह नमोऽस्तु ते ॥

तेष्वावाह्य यथास्थानं ब्रह्माद्या देवतास्ततः ।
 तत्तन्मन्त्रैः सन्निधायाश्चतस्र्यादिनार्चयेत् ॥
 तत्र तत्र ता देवताञ्चोक्ताः ।
 ब्रह्मविष्णुमहादेवास्त्रिसूत्रीदेवताः स्मृताः ।
 प्रणवः सोमवद्भौ च ब्रह्मा नागः शशी रविः ॥
 शिवश्च विश्वदेवाश्च नवसूत्राधिदेवताः ।
 क्रिया च पौरुषी वीरा चतुर्थी चापराजिता ॥
 जया च विजया चैव सुक्तिदा च सदाशिवा ।
 मनोमयी तु नवमी दशमी सर्वतोमुखी ।
 ग्रन्थीनां देवतास्तेतास्तास्तत्र विनिवेशयेत् ॥
 तन्मन्त्राच्चेते ।
 ओं सर्वभरणचित्राङ्ग ! सर्वदेवनमस्कृत ! ।
 लावण्यरूपविश्वात्मन् ! ज्येष्ठसूत्रं समाश्रय ॥
 ओं सर्वलक्ष्मीकर ! श्रीश ! सर्वज्ञानरसात्मक ! ।
 निवृत्तरूपविश्वात्मन् ! मध्यसूत्रं समाश्रय ॥
 ओं अतिवेगमरुद्योने ! पुरुषात्मन् ! दिवस्सते ! ।
 कनीयो हे प्रभो ! देव ! तेजसा सूत्रमाश्रय ॥
 यत्र मन्त्रो न वर्तते तत्तन्नामेव तत्र च ।
 नमोऽन्तं सचतुर्थीकसूत्रः प्राग्विखनात्मन् ॥ * ॥
 अथ कृष्णकराभोजे पट्टसूत्रेण निर्मितम् ।
 वितस्तिमात्रं बध्नीयात् डोरकं मङ्गलात्मकम् ॥
 तत्र मन्त्रः ।
 ओं संवत्सरकृतार्चायाः सम्युक्तफलदायि यत् ।
 पवित्रीकरणायैतत् कौतुकं धरते नमः ॥
 ततो गन्धपवित्रञ्च गृहीत्वा धूपितं बुधः ।
 भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या संप्रार्थयेद्दिदम् ॥
 आमन्त्रितोऽसि देवेश ! सार्द्धं देवगणेश्वरैः ।
 मन्त्रेशैलोकपालेश्च सहितः परिवारकैः ॥
 आगच्छ भगवन्नीश ! विधिसंपूर्तिकारक ! ।
 प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
 ततश्च ।
 विष्णुतेजोद्भवं रम्यं सर्वपातकनाशनम् ।
 सर्वकामप्रदं देव तवाङ्के धारयाम्यहम् ॥
 अनेन मनुना विद्वान् मूलसंपुटितेन हि ।
 दद्यात् गन्धपवित्रं तच्छ्रीकृष्णचरणाब्जयोः ॥
 नीराज्य देवं स्तुत्वा च दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं ततः ।
 तत्पवित्राणि तत्कुम्भमप्यस्त्रमनुनाथवा ॥
 नृसिंहमनुना रक्षेत् कवचेनावगुण्डयेत् ।
 गीतवृत्त्यादिना कुर्याद्विधिवज्जागरं निशि ॥”
 अथ पवित्रार्पणम् ।
 “प्रातःकृत्यानि निर्वृत्य नित्यपूजां विधाय च ।
 विशेषतोऽर्चयेद्देवं पवित्राणि च पूजयेत् ॥
 महावादित्रघोषेण नामसंकीर्तनोत्सवैः ।
 मूलसंपुटितेनैव पवित्राण्यर्पयेत् क्रमात् ॥
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण भक्त्या कृष्णाय वैष्णवः ।
 पूजां कृत्वा परीवारदेवानां तान्यथार्पयेत् ॥
 अर्पणमन्त्रः ।
 कृष्ण ! कृष्ण ! नमस्तुभ्यं गृह्णाणेदं पवित्रकम् ।
 पवित्रकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥
 पवित्रकं कुरुष्वान्नाय यन्मया द्रुकृतं कृतम् ।
 शुद्धो भवाम्यहं देव ! त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ! ॥
 महापूजां ततः कृत्वा स्तुत्वा नत्वार्थयेत् प्रभुम् ।

वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि ॥
 तद्वत् पवित्रतन्तूश्च पूजाश्च हृदये वह ।
 जानताजानता वापि न कृतं यत्तवाचनम् ॥
 केनचिद्विप्रदोषेण परिपूर्णन्दस्तु मे ॥
 अथाग्निं विधिनाभ्यर्च्य पवित्रं तस्य चार्पयेत् ।
 कृष्णं निवेदयेन्मन्त्रहीन इत्यादिना कृतम् ॥
 गुरुश्च शक्त्या संपूज्य पवित्रं गुरवेऽर्पयेत् ।
 वैष्णवेभ्यः पवित्राणि दत्त्वा धारयेत् स्वयम् ॥
 संपूज्य वैष्णवान् विप्रान् शक्त्या सम्भोज्य बन्धुभिः ।
 समं महाप्रसादान्नं सुखं भुञ्जीत वैष्णवः ॥”
 अथ पवित्रविसर्जनविधिः । तन्त्रे ।
 “भासं पञ्चमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा ।
 देवं तं सूत्रसन्दर्भं देशकालानुसारतः ॥
 प्रत्यहं स्नानकर्मादि सूत्राण्युत्तार्थं कारयेत् ।
 अभिविद्याथ तोयेन पुनर्देवे निवेदयेत् ॥
 तथान्तो देवमभ्यर्च्य विशेषात् पुष्पचन्दनैः ।
 नैवेद्यं विविधं दत्त्वा ततः सूत्रं विसर्जयेत् ॥
 ओं सांवत्सरौ शुभां पूजां सम्पाद्य विधिवन्मम ।
 ब्रजेदानीं पवित्र ! त्वं विष्णुलोकं विसर्जितम् ॥
 यावदेव पवित्राणि तावत्तिष्ठेत् समाहितः ।
 ब्रह्मचारी हविष्याग्नी देवपूजापरायणः ॥
 तत्फलञ्चोक्तं बौधायनेन ।
 एवं यः कुरुते विद्वान् वर्षे वर्षे न संशयः ।
 स याति परमं स्थानं यत्र देवो नृकेशरी ॥”
 अथ तत्र मुख्यगौणकालनिर्णयः ।
 “मुख्यकालस्य चैवास्य विप्रतोपगमे सति ।
 भाद्रादावपि कर्तव्यं पवित्रारोपणं प्रभोः ॥
 तथा च विष्णुरहस्ये ।
 आवणस्य सिते पक्षे कर्कटस्ये दिवाकरे ।
 द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
 सिंहस्ये वा रवौ कार्यं कन्यायाश्च गतेऽथवा ।
 तस्यामेव तिथौ सम्यक् तुलासंस्थे कथञ्चन ॥
 मन्त्रतन्त्रप्रकाशे च ।
 कर्कटस्य गते सूर्ये तथा सिंहगतेऽपि वा ।
 द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य हरेर्देवात् पवित्रकम् ॥
 अथ चेद्विप्रपातेन मुख्यकालो न लभ्यते ।
 कन्यागतेऽपि कुर्वीत यावन्नोत्तिष्ठते हरिः ॥”
 इति हरिभक्तिविलासः ॥
 पवित्रारोहणं, क्ली, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य
 आरोहणं सम्प्रदानं यत्र ।) पवित्रारोपणम् ।
 यथा,—
 “आषाढशुक्लपक्षस्य याष्टमी आवणस्य च ।
 पवित्रारोहणं कुर्याद्देव्याः प्रीतिकरं परम् ॥ ।
 दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण दुर्गाबीजेन भैरव ! ।
 वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
 विशेषात् आवणदेव देव्याः कुर्यात् पवित्रकम् ।
 सर्वेषामपि देवानां पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
 आषाढे आवणे वापि संवत्सरफलप्रदम् ।
 प्रतिपद्नन्दस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः ॥
 श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनासुत्तमा तिथिः ॥
 तृतीया भवभाविन्याश्चतुर्थी तत्सुतस्य च ॥
 पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रीक्ता गुहस्य च ।

पवित्रा

सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्च तथाष्टमी ॥
मातङ्गा नवमी प्रोक्ता वासुकेर्दशमी स्मृता ।
एकादशी ऋषीणाश्च द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य मम चैव चतुर्दशी ।
ब्रह्मणो दिक्पतीनाश्च पौर्णमासी तिथिर्मता ॥
पवित्रारोहणं यो वै देवानां न समाचरेत् ।
तस्य सांवत्सरीपूजाफलं हरति केशवः ॥
तस्माद्यज्ञेन कर्तव्यं पवित्रारोहणं परम् ।
कृते बहुफलप्राप्तिस्तत्पूजा सफला भवेत् ॥
पवित्रं येन सूत्रेण यथा कार्यं विजानता ।
तत् प्रदुष्य प्रमाणश्च रचनासु च भैरवः ॥
प्रथमं दर्भसूत्रं च पद्मसूत्रं ततः परम् ।
ततः चौमं सुपुण्यं स्यात् कार्पासकमतः परम् ॥
पद्मसूत्रं तथान्येन पवित्राणि न कारयेत् ।
पवित्राणि विचित्राणि कर्तव्याणि प्रयत्नतः ॥
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चितानि यथोदितम् ॥
कन्या च कर्तयेत् सूत्रं प्रमदा वा पतिव्रता ॥
विधवा प्राधुशौला च दुःशौला न हि कर्तयेत् ।
यत् सूत्रभिर्द्रव्यैश्च भस्मधूमाभिर्गुण्डितम् ॥
तद्वर्जयेत् यत्नेन सूत्रमस्मिन् पवित्रके ।
उपयुक्तचाखुदष्टं मदरक्तादिदूषितम् ॥
मलिनं नीलरक्तञ्च यत्नेन परिवर्जयेत् ।
सूत्रैः पवित्रं कुर्वीत कनिष्ठोत्तममध्यमम् ॥
कनिष्ठकं पवित्रन्तु सप्तविंशतितनुभिः ।
मर्त्यलोके यशःकीर्त्तिमुखसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
चतुःपञ्चाशता प्रोक्तं तन्तूनां मध्यमं परम् ।
दिव्यभोगावहं पुण्यं स्वर्गसौख्यप्रदायकम् ॥
उत्तमञ्चैव तन्तूनामष्टोत्तरशतानि वै ।
तद्वत्त्वा तु महादेवैः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
उत्तमं वासुदेवाय दद्याद्यदि पवित्रकम् ।
तदा याति हरेलोकं साधको नात्र संशयः ॥
अष्टोत्तरसहस्रान्तु रत्नमालेति गीयते ।
पवित्रन्तु महादेवा भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
रत्नमालान्तु यो दद्यान्महादेवैः पवित्रकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि स्वर्गं स्थित्वा शिवो भवेत् ॥
एतत्तु नागहाराख्यं शङ्करस्य पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरसहस्रेण तन्तूनां सुमनोहरम् ॥
यः प्रयच्छति मन्त्रान्तु स यावान् तनुसञ्चयः ।
तावत्कल्पसहस्राणि मम लोके प्रमोदते ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण वनमाला हरैः स्मृता ।
तन्तूनां तस्य दानेन विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
यत् कनिष्ठं पवित्रन्तु नाभिमात्रं भवेत् तत् ।
हरदशयन्त्रियुक्तमात्ममानेन योजयेत् ॥
ऊरुप्रमाणं मध्यं स्यात् ग्रन्थीनां तत्र योजयेत् ।
चतुर्विंशतिमयस्य मालामात्मन एव च ॥
पवित्रमुत्तमं प्रोक्तं जानुमात्रं च भैरवः ।
षट्त्रिंशत्तनुग्रन्थीनां योजयेदात्ममानतः ॥
श्रुतमष्टोत्तरं कार्यं ग्रन्थीनां स्वविधानतः ।
नागहाराख्यं तद्वदर्थेषु च विधानतः ॥
पवित्रं क्रियते येन सूत्रेण ग्रन्थयः पुनः ।
तदन्यवर्णसूत्रेण कर्तव्या लक्षणाविताः ॥
ग्रन्थान्तु सप्तभिः कुर्याद्वेष्टनैस्तु कनिष्ठके ।

पवित्रा

द्विगुणैर्मध्ये कुर्यात्त्रिगुणैस्तमे तथा ॥
अध्विवास्य पवित्राणि पूर्वस्निन्द्विसे पुनः ।
मन्त्रन्यासं पवित्रेषु कुर्यात्तत्र परेऽहनि ॥
दुर्गावीजेन मन्त्रेण मन्त्रन्यासं द्विजसरेत् ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण कुर्यात्तत्र च भैरवः ॥
प्रतिग्रन्थि स्वयं कुर्यान्मन्त्रन्यासं विचक्षणः ॥
अङ्गुष्ठायैव जपन्तु मालायामिह भैरवः ।
यावन्तो ग्रन्थयन्त्राश्च तावन्त्येव च संन्यसेत् ।
मन्त्राणि तस्य तेन स्यात् देवाङ्गोपनियोजनम् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण तत्त्वन्यासन्तु कारयेत् ।
एकत्र न्यस्य सकलं यज्ञपात्रे पवित्रकम् ॥
तस्मिन्निधाय पुण्याणि गन्धादि च सुशोभनम् ॥
तत्त्वन्यासं ततः कुर्यादङ्गुल्याग्रेण भैरवः ॥
विष्णोस्तु मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासन्तु कारयेत् ।
इदं विष्णुरिति प्रोक्तं मन्त्रन्यासे द्विजस्य हि ॥
शूद्राणां मन्त्रविन्यासे मन्त्रो वै द्वादशाक्षरः ।
प्रासादेन तु मन्त्रेण मन्त्रन्यासो मम स्मृतः ॥
अनेन मन्त्रन्यासन्तु दानदानेन कारयेत् ।
कुङ्कुमोशीरखर्चुरैश्चन्दनादिविलेपनैः ॥
पवित्राणि विलिप्याथ तत्त्वन्यासन्तु योजयेत् ।
सम्पूज्य विधिवद्देवीं मण्डले प्रयतो नरः ॥
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण दुर्गामन्त्रेण भैरवः ।
दुर्गावीजेन दद्यात्तु देवा मूर्द्धि पवित्रकम् ॥
यस्य देवस्य या पूजा तस्य तस्यैव मण्डलम् ।
यस्य यस्य तु यो मन्त्रो यथाध्यानादिपूजनम् ॥
तं देवं तेन भावेन पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
तस्यैव बीजमन्त्राभ्यां मूर्द्धि दद्यात् पवित्रकम् ॥
पवित्रं समये दद्यादेवेभ्यश्च पवित्रकम् ।
सर्वेषामेव वेदानां सम्पूर्णार्थश्च भैरवः ॥
अग्निर्ब्रह्मा भवानी च गजवक्त्रो महोरगः ।
स्कन्दो भानुर्मातृगणो दिक्पालाश्च नव गृहाः ॥
एषां घटेषु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि ।
मूर्द्धि पवित्रमेकैकं दद्यादेभ्यः समाहितः ॥
पञ्चगव्यचरुं कृत्वा देवैः दत्त्वाहुतित्रयम् ।
तेनैव वद्धयेत्त्वा शुभवे च यथाविधि ॥
आव्यैरष्टोत्तरशतं तिलैराण्यैस्तथैव च ।
अष्टोत्तरशतं दद्यान्महादेवैः च साधकः ॥
एवमेवं विधानेन विष्णुादीनाश्च वैष्णवः ।
पवित्रारोपणं कुर्याद्भस्मैकामार्घ्यसिद्धये ॥
नैवेद्यैर्विविधैः पेयैर्वटपिष्टकमोदकैः ।
कुशाखैर्नारिकेलैश्च खर्चुरैः पनसैस्तथा ॥
आम्रदाडिमकारुद्राक्षादिविविधैः फलैः ।
भक्ष्यभोग्यादिभिः सर्वैर्मन्दैर्मौक्तैस्तथोदनैः ॥
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैश्च सुमनोहरैः ।
वासोभिर्भूषणैश्चैव भवानीं साधको यजेत् ॥
नटनर्तकसंघैश्च वेश्याभिरपि भैरवः ।
ब्रह्मगीतैः समुदितो जागरं कारयेन्निशि ॥
भोजयेद्ब्राह्मणाश्चापि ज्ञातीनपि द्विजोत्तमैः ।
पवित्रारोहणे वृत्ते दक्षिणासुपदापयेत् ॥
हिरण्यं गां तिलं वासो वृतं वा शाकमेव वा ।
इमं मन्त्रं ततः पश्चात् साधकः समुदीरयेत् ॥
मणिविद्रुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।

पशुः

इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु परमेश्वरि ! ॥
ततो विसर्जयेद्देवीं पूर्वभिः प्रतिपत्तिभिः ।
एवं कृते पवित्राणां दाने देवा यथाविधि ॥
सांवत्सरस्य या पूजा सम्पूर्णा वत्स ! जायते ।
कल्पकोटिशतं यावदेवीगृहे वसेन्नरः ।
अत्रापि सुखसौभाग्यसन्दृष्टिरतुला भवेत् ॥”
इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥
गरुडपुराणे ४२ । ४३ अध्याययोरप्येतदुद्धृतम् ॥
पवित्रितः, त्रि, पवित्रमस्य जात इत्यर्थे तार-
कादित्वात् इतच्प्रत्ययनिष्पन्नः । तत्पर्यायः ।
पवित्रः २ प्रयतः ३ पूतः ४ शुचिः ५ शुद्धः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
पशु, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, पाशयति । इति दुर्गादासः ॥
पशु, च बाधे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-उभं-सकं-सेट् ।) अ, पशति, पशते । बाधो
विहितः । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । ग्रन्थस्थाने सार्जनं
पठन्ति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
पशु, तु क अनुपसर्गाद्वन्धबाधयोः । सार्जगल्योः ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-
सेट् ।) तालयोपधः । पशयति । अनुपसर्गा-
दिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निधिष्ठितः । बाधो-
विहितः । इति दुर्गादासः ॥
पशयं, त्रि, (पशोरिदं पशवे हितं वा । पशु+
यत् ।) पशुसम्बन्धि । इति संक्षिप्तसारयाकर-
णम् ॥ (पशुहितकरम् । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
१ । ३२१ ।
“रस्यं पशयमाजीवं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥”)
पशुः, पुं, (अविशेषेण सर्वं पश्यतीति । दृष्टिरौ
प्रेक्षणे + “अर्जिदृष्टिकम्यमिपसीति ।” उणां ।
१ । २८ । इति कुः पश्यादेशश्च ।) अन्या
युत्पत्तिर्यथा, “पशयन्ति पश्यन्ति पार्श्व-
हस्ताभ्यां हिताहितम् ।” इति भरतः ॥ जन्तु-
विशेषः । तस्य लक्षणम् । लोमवक्त्राङ्गल-
वन्धम् । इति भाषारत्ने कणादः ॥ तद्वद्देवा
यथा । सिंहः १ व्याघ्रः २ तरन्तुः ३ वराहः ४
कपिः ५ भङ्गुकः ६ खड्गी ७ महिषः ८
शृगालः ९ विडालः १० गोघा ११ श्वावित् १२
हरिणः १३ कृष्णसारः १४ रुरुः १५ न्यङ्कुः १६
रङ्कुः १७ शम्बरः १८ रौहिषः १९ गोकर्णः २०
पृषतः २१ एणः २२ ऋष्यः २३ रोहितः २४
चमरः २५ गन्धर्वः २६ शूरभः २७ रामः २८
हमरः २९ गवयः ३० शशः ३१ खड्गाशः ३२
गौः ३३ उष्ट्रः ३४ क्रागः ३५ मेघः ३६ खरः ३७
हस्ती ३८ अश्वः ३९ । इत्यमरः ॥ * (यथा,
“पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्नम्येष्टकायते ।
ससत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥
तद्वद्वो जमध्यस्थः कश्चिन्नम्येष्टसाधनः ।
स्थापयत्यात्ममात्मनमात्मन्त्वासाद्य भिद्यते ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)
तत्र ग्राम्यारण्यभेदेन चतुर्दशविधाः पशवो यथा,

पशुः

“गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्हभो मनुष्यश्चेति
सप्त ग्राह्याः पशवः । महिषवानरश्चक्षरौ-
ष्टपरुष्टपतन्त्राश्चेति सप्तरण्याः पशवः ॥”
इति दुर्गातुसवतत्वे पैठौनसिः ॥ * ॥ वैद्यके
भूशयजाङ्गलमेदेन स द्विविधः । तत्र विलशाधि-
त्वात् भूशया नकुलगोधादयः । तेषां मांसगुणाः ।
“ग्रहसा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरुणमधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्द्धनाः ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता ऋगाजङ्गलचारिणः ।
जाङ्गला हरिणच्छागादयः । तेषां मांसगुणाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता वृणाम् ॥
तेषामवयवादीनां गुणः ।
गुरुभक्षा बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेऽपि पूर्वाङ्गे ऋगाणां पक्षिणां परम् ॥
सर्वेषाञ्च शिरःस्त्वन्मूत्रोहचर्मयज्ञदुग्दम् ।
पादपुच्छान्मस्तिष्कमुष्कक्रोडाः समेहनाः ।
धातवः शोणिताद्याश्च गुरवः स्युः परस्परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

“तत्र गजगवयमहिषरुचमरुचमरुचोहित-
वराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छ-कोन्धव्यङ्गरण्य-
गवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः ।” एषां गुणा
यथा,—

“वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः ।
शीतला बलिनः स्निग्धा मृजलाः कफवर्द्धनाः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

“उद्धा गजा वाजिनश्च महिषाः सौरभाजकाः ।
खरशूकरमेघाश्च श्वा च मार्जाररूषकाः ।
इत्येते पशवो ज्ञेया ग्रामवासनिवासिनः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥

“उद्धो वा यदि वा मेघश्चागो वा यदि वा हयः ।
पशुस्थाने नियुक्तानां पशुशब्दोऽभिधीयते ॥”
इति बलिदानप्रकरणे त्रिथितत्त्वम् ॥ * ॥

अवैधपशुहने दोषो यथा,—
“वसेत् स नरके चोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥”
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ * ॥

यन्महिष्ठात्री देवता यथा,—
“सिंहे वसति दुर्गा च शरभे च प्रजापतिः ।
रुणे च वसते वायुर्मैत्रे चैव च चन्द्रमाः ॥
नक्षत्राणि च शशके क्षणसारे हरिः स्वयम् ।
शतक्रतुर्गर्वा पृष्ठे गवये भुवनानि च ॥
शशके मङ्गलान्यष्टौ गले विष्णुर्गणेश्वरः ।
अश्वे तु दादशादित्या ब्राह्मणे सर्वदेवताः ॥
ब्रह्मा तु चामरे चैव कृष्णले तु तथानलः ।
एतस्मात् कारणादेते पूज्या वन्द्याः प्रयत्नतः ॥”
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः ॥ * ॥

प्रमथः । देवः । प्राणिमात्रम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कृगलः । यज्ञः । संसारिण्यामात्मा ।
इति धरणिः ॥ यज्ञोद्भूतः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ * ॥ * ॥ साधकानां भावत्रयाणां
अथमो भावः । तस्य निर्णयो यथा, षष्ठपटले ।

पशुः

“पशुभावस्थितां नाथ ! देवतां ऋणु विस्तरात् ।
दुर्गापूजां विष्णुपूजां शिवपूजाञ्च नित्यशः ॥
अवश्यं हि यः करोति स पशुरुत्तमः स्तुतः ।
केवलं शिवपूजाञ्च यः करोति च साधकः ॥
पशूनां मध्यतः श्रीमान् शिवया सह चोत्तमः ।
केवलं वैष्णवो धीरः पशूनां मध्यमः स्तुतः ॥
भूतानां देवतानाञ्च सेवां कुर्वन्ति सर्वदा ।
पशूनामधमाः प्रोक्ता नरकस्था न संशयः ॥
त्वत्सेवां मम सेवाञ्च ब्रह्मविष्णुादिसेवनम् ।
कृत्यान्सर्वभूतानां नायिकानां महाप्रभो ! ॥
यच्चिणीनां भूतिनीनां ततः सेवां शुभप्रदाम् ।
यः पशुर्ब्रह्मविष्णुादिसेवाञ्च कुरुते सदा ॥
तथा श्रीतारकब्रह्मसेवां ये वा नरोत्तमाः ।
तेषामसाध्या भूतादिदेवता सर्वकामहा ॥
वर्जयेत् पशुमार्गेण विष्णुसेवापरो जनः ॥”
द्वितीयपटले ।

“नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम् ।
देवतादर्शनं पीठदर्शनं तीर्थदर्शनम् ॥
गुरोराज्ञापालनञ्च देवतानित्यपूजनम् ।
पशुभावस्थितो मत्तर्पि महासिद्धिं लभेद्भुवम् ॥”
षष्ठपटले ।

“पुनर्भावं पशोरेव ऋणुष्व्वादरपूर्वकम् ।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति पशुनारायणोपमः ॥
वैकुण्ठनगरे याति चतुर्भुजकलेवरः ।
शृङ्गचक्रगदापद्महस्तो गरुडवाहनः ॥
महाधर्मस्वरूपोऽसौ महाविद्याप्रसादतः ।
पशुभावं महाभावं भावानां सिद्धिदं परम् ॥
आदौ भावं पशोः कृत्वा पश्चात् कुर्यादवश्यकम् ।
वीरभावं महाभावं सर्वभावोत्तमोत्तमम् ॥
तत्पश्चादतिसौन्दर्यं दिव्यभावं महाफलम् ॥

इति रुद्रयामले उत्तरखण्डम् ॥ * ॥
तस्य कालो यथा,—
“आदौ दशमदण्डेन पशुभावमथापि वा ॥”
इति तत्रैव ।

“जन्ममात्रं पशुभावं वर्षषोडशकावधि ॥”
इति वामकेश्वरे ५१ पटलः ॥ * ॥
पशुभावकर्तव्याकर्तव्यगर्भतद्भावनिन्दामाह ।

“पशुभावरता ये च केवलं पशुरूपिणः ।
रात्रौ यन्त्रश्च मन्त्रश्च न स्पृशेत् न जपेत् क्वचित् ॥
संशयो बलिदाने च तन्ने च संशयः सदा ।
मन्त्रे चाक्षरबुद्धिश्च अविश्वासो गुरौ सदा ॥
प्रतिमासु शिलाबुद्धिर्भेदको देवते पुनः ।
निरामिषेण देवेशि ! देवतायाः प्रपूजनम् ॥
अज्ञानेन सदा स्नानं प्रत्यहं देहताडनम् ।
सर्वेषाञ्चैव निन्दास्तु यः कुर्याच्च महेश्वरि ! ॥
स एव पशुभावेन अधमः परिकीर्तितः ॥”
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे ६ पटलः ॥ * ॥
“रात्रौ नैव यजेद्देवीं सन्ध्यायां वा पराङ्मके ।
ऋतुकालं विना देवि ! रमणं परिवर्जयेत् ॥
मांसादिकं महेष्टानि ! त्यजेत् पक्षसु पर्वसु ।
यदन्यद्देवदिवहितं कुर्यान्नियमतत्परः ॥”
इति नित्यातन्त्रे १ पटलः ॥ * ॥

पशुमो

पशूनां व्रतभङ्गप्रायश्चित्तं यथा,—
“पशूनां व्रतभङ्गादौ विधिं प्रथमतः ऋणु ।
व्रतभङ्गे नित्यभङ्गे नित्यपूजादिकर्मणि ।
सहस्रं प्रजपेन्मन्त्री व्रतदोषोपशान्तये ॥”
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २ पटलः ॥

पशु, य, (दृश्यते इति । दृश + “अर्चिर्दृशीति ।”
उणां १।२८ । इति भावे कुः पश्चि-आदेशश्च ।)
दर्शनम् । इति मेदिनी । श्रे, १० ॥

पशुक्रिया, स्त्री, (पशोरिव क्रिया कार्यम् ।)
मैद्युनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०१ ॥ (पशुना
ह्वागादिजन्तुना क्रिया इति विग्रहे ह्वागादि
पशुबलिदानकार्यम् । यथा, हरिवंशे ५७।५२ ।
“कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं नित्यं मांसबलिप्रिया ।
तिथौ नवम्यां पूजाञ्च प्राप्त्यासे सपशुक्रियाम् ॥”)

पशुगायत्री, स्त्री, (पशुकर्णजप्या गायत्री ।)
बलिदानीयपशुकर्णजप्यमन्त्रविशेषः । यथा,—
पशुकर्णे पशुगायत्रीं जपेत् । सा यथा । “पशु-
पाशाय विद्महे शिरश्छेदाय धीमहि तन्नः पशुः
प्रचोदयात् ।” इति दुर्गातुसवप्रयोगः ॥

पशुपतिः, पुं, (पशूनां स्थावरजङ्गमानां पतिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । २२ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १७ । १३४ ।

“ऊर्ध्वगात्मा पशुपतिर्वातरं ह्वा मनोजवः ॥”
तस्य निरुक्तिर्यथा चिन्तामणिधृतवचने,—
“ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताञ्च पशवः परिकीर्त्तिताः ।
तेषां पतिर्महादेवः स्तुतः पशुपतिः श्रुतौ ॥”)
अपरा निरुक्तिर्यथा, वराहपुराणे ।

“अहञ्च सर्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः ।
अहं वै पतिभावेन पशुमध्ये व्यवस्थितः ।
अतः पशुपतिर्नाम त्वं लोके ख्यातिमेत्यसि ॥”
अयं यजमानमूर्त्तिः । यथा । पशुपतये यज्ञ-
मानमूर्त्तये नमः । इत्यष्टमूर्त्तिपूजायां भविष्य-
पुराणम् ॥ (महादेवो हि नेपाले पीठस्थाने पशु-
पतिरित्याख्यया विराजते । यदुक्तं महालिङ्गे-
श्वरतन्त्रे शिवस्य शतनामस्तोत्रे,—
“नेपाले च पशुपतिः केदारं परमेश्वरः ॥”)

पशुपत्खलं, स्त्री, (पशुप्रियं पत्खलं क्षुद्रजलाश्रय
उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य । अच । पशुप्रियं
पत्खलमिवेति केचित् ।) केवर्त्तौ सुस्तकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पशुपाशकः, पुं, (पशूनामिव पाशो बन्धनं यज ।
ततः कप् ।) इति बन्धविशेषः । यथा,—
“स्त्रियमानतपूर्वाङ्गीं खपादान्तःपदद्वयम् ।
ऊर्ध्वशेन रमेत् कामी बन्धोऽयं पशुपाशकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

पशुप्रेरणं, स्त्री, (पशूनां प्रेरणम् ।) गवादीनां
चालनम् । तत्पठ्यायः । उदजः २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ३६ ॥

पशुमोहनिहा, स्त्री, (मुह्यतेऽनया । मुह +
लुट् । स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम् । ततः
पशूनां मोहनिहा ।) कद्दीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कद्दीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

पश्चिमा

पशुरज्जुः, स्त्री, पशूनामश्वादीनां वन्धनाय रज्जुः ।
तत्पर्यायः । दामनी २ । इत्यमरः । २।६।७३ ॥
वन्धनी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
पशुराजः, पुं, (पशूनां राजा । “राजाहःसखि-
भ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्तटच् ।)
सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पशुहरीतकी, स्त्री, (पशूनां हरीतकीव हित-
कारिणात् ।) आम्नातकफलम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
पश्चात्, अ, (अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरो वा
वसति आगतो रमणीयं वा । “पश्चात् ॥” ५ ।
३ । ३२ । इति अपरस्य पश्चभाव आतिष्व
प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ।) प्रतीची । चरमम् ।
इत्यमरः । ३ । ३ । २४२ ॥ (यथा, रघुः । ४।३० ।
“प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्त्वैव चा चम् ॥”)
अधिकारः । इति मेदिनी । ते, ३१ ॥
पश्चात्तापः, पुं, (पश्चात् अग्रतोऽकार्ये कृते चरमे
तापः ।) अनुशोचनम् । चरमे शोकः । पस्तान
इति भाषा । तत्पर्यायः । अनुतापः २ विप्रती-
सारः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । ५१ । ३६ ।
“उक्तेति परुषं वाक्यं पश्चात्तापसमन्वितः ॥”
केचित्तु पश्चात् ताप इति पदद्वयमिच्छन्ति ॥)
पश्चाद्, चि, (अपरश्चासावर्द्धश्च इति । “अपर-
स्यार्द्धं पश्चभावो वक्तव्यः ।” २ । १ । ५८ ।
इत्यस्य वार्तिं इति पश्चभावः ।) शेषार्द्धः ।
अपरार्द्धः । यथा, शुक्लतायाम् । १ अङ्के ।
“ग्रीवामङ्गाभिरामं सुहृदुपतति स्यन्दने वड-
दृष्टिः
पश्चाद्देन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्व-
कायम् ॥”
पश्चिमं, चि, (पश्चाद्भवम् । “अग्रदिपश्चात्
डिमच् ॥” ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्तिं इति
डिमच् ।) पश्चाद्भवम् । इत्यमरः । ३ । १।८१ ॥
(यथा, रघुः । १७ । ८ ।
“तदात्सम्भवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।
सरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः संग्रामयायिनः ॥”)
पश्चिमा, स्त्री, (पश्चिम + टाप् ।) अस्ताचला-
वच्छिन्नदिक् । तत्पर्यायः । प्रतीचीर वारुणी ३
प्रत्यक् ४ । तद्दिग्भववायुगुणाः ।
“पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेहविशोषणः ।
सद्यः प्राणहरो दुष्टः शोषकारी शरीरिणाम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपिच । राजवल्लभः ।
“पश्चिमोऽग्निवपुर्वर्णवलारोग्यविवर्द्धनः ।
कषायः शोषणः स्वर्यो रीचनो विप्रदो लघुः ॥
अपां लघुत्वैश्वर्यशैल्यैवमल्यकारकः ।
सर्वद्रव्यैश्चभित्तप्रभावरसवीर्यकृत् ॥
ब्रह्मसंरोपणस्त्वयो दाहशोथदृषापहः ॥”
तद्दिग्घटितवर्णः । यथा, अमरे । १।३।१ ।
“इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ।

पष

कुवेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥”
तद्विक्पतयो मिथुनतुलाकुम्भराशयश्च । यथा,
“प्रागादिककुम्भान्नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेधादा राशयो ज्ञेयास्त्रिराहृति परिभ्रमात् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
पश्य, अ, प्रशंसा । विस्मयः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (पश्यतीति व्युत्पत्त्या “पाश्चाभाधेट-
दृशः प्रः ॥” ३ । १ । १३७ । इति प्रप्रत्ययेन
पश्यो वाच्यलिङ्गः । दर्शकः । यथा, सुखकोप-
निषदि । ३ । १ । ३ ।
“यदा पश्यः पश्यते रक्तवण
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुरण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपेति ॥”)
पश्यतिकर्मा, [न्] पुं, (पश्यतिर्दर्शनमेव कर्म
यस्य ।) दर्शनकर्मा । तद्वैदिकपर्यायाः ।
चिक्षात् १ चाकनत् २ आचक्ष्म ३ चष्टे ४
वित्तष्टे ५ विचर्षणिः ६ विश्वचर्षणिः ७ अव-
चाकशत् ८ । इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणाः । इति
वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
पश्यतोहरः, चि, (पश्यन्तं जनमनादृढ हर-
तीति । हृण् हरणे + अच् । “घृष्टौ चाना-
दरे ॥” २ । ३ । ३८ । इति अनादरे षष्ठी ।
“वाग्दिकपश्यद्गो युक्तिदृढहरेषु ॥” ६ ।
३ । २१ । इत्यस्य वार्तिं इति षष्ठा अलुक् ।)
चौरः । यथा, हेमचन्द्रे । ३।४६ ।
“यः पश्यतो हरेर्दर्थं स चौरः पश्यतोहरः ॥”
पश्यन् [त्], चि, (पश्यतीति । दृष्टिरौ प्रेक्षणे
+ “लटः श्रुतशानचाविति ॥” २ । २।१२४ ।
इति श्रुत ।) ईक्षणकर्त्ता । इति आक-
रणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६२ । २६ ।
“इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।
पश्यतामेव देवानां तत्रैवान्तरधीयत ॥”)
पश्यन्ती, स्त्री, (पश्यति या दृश् + श्रुत + डीप् ।
ततः “श्रुपश्यनोर्नित्यम् ॥” ७।१।८१ । इति तुम् ।)
मूलाधारोत्थितहृदयगतनादरूपवर्णः । यथा,—
“मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराख्यः
पश्चात् पश्यन्तग्रहद्वयगो बुद्धियुद्धमध्यमाख्यः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥
(यथाच,—
“वैखरीशक्तिनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा ।
द्योतितार्था तु पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥”
इति मल्लिनाथधृतवाक्यम् ॥
ईक्षणकर्त्तरी । इति आकरणम् ॥)
पश्चाचारः, पुं, (पशूनां तन्त्रोक्ताधिकारविशेषाणा-
माचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
“वेदोक्तेन यजेद्देवीं कामसङ्कल्पपूर्वकम् ।
स एव वैदिकाचारः पश्चाचारः स उच्यते ॥”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
पष, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, पासयति । तालयान्त एवाय-
मिति बहवः । दन्त्यान्त इति केचित् । मूर्द्ध-

पा

न्यान्तपाठस्तु कस्यचिदुरोधात् । इति दुर्गा-
दासः ॥
पष, ज बाधे । गत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ज, पषति पषते । बाधो
विहतिः । गत्यो गत्यनम् । गत्यनस्थाने
स्पर्शनं केचित् पठन्ति । इति दुर्गादासः ॥
पष, तु क अनुपसर्गाद्व्यवाधयोः । स्पर्शगत्योः ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-
सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः । क, पषयति । अनुप-
सर्गादिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निषिध्यते । बाधो
विहतिः । इति दुर्गादासः ॥
पस, इ क नाशे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) नाश इह नष्टीकरणम् ।
इ क, पसयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥
पस, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, पासयति । पृथक्पाठा-
दयं न जित् । अन्यथा पस कि ज इत्यनेनैवेष्ट-
सिद्धे पृथक्पाठोऽनर्थकः स्यात् । इति दुर्गा-
दासः ॥
पस, ज बाधे । गत्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-
उभं-सकं-सेट् ।) ज, पसति पसते । इति दुर्गा-
दासः ॥
पस्य, स्त्री, (अपस्रयायन्ति सङ्गीभूय तिष्ठन्ति
जीवा यत्र । अप + स्र्ये सङ्गातशब्दयोः +
“आतञ्चोपसर्गे ॥” ३ । १ । १३६ । इति कः ।
उपसर्गस्याकारलोपो निपातनात् ।) गृहम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ५६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६६ । ११ । [स्र्याय ॥”)
प्र पस्यमसुर ह्वयतं गोराविष्कधि हरये
पह्वः, पुं, अशुशुधारिस्त्वेच्छजातिविशेषः । तस्य
विवरणं यथा, हरिवंशे । १४ । १५—१६ ।
“सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निश्रुत्य च ।
धर्म्मं जघान तेषां वै वैशान्त्यत्वं चकार ह ॥
अर्द्धं शुकानां शिरसो सुखयित्वा यसर्जयत् ।
यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानान्त्यैव च ॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्वाः अशुशुधारिणः ।
निःस्वाध्यायवषटकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥
शुका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्वास्तथा ।
कोलाः सर्पाः समहिषा दार्व्याश्चोलाः सकेरलाः ॥
सर्वे ते क्षत्रियास्तात ! धर्म्मस्तेषां निराकृतः ।
वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना ॥”
(क्वचित् पह्वः पाठोऽपि दृश्यते । यथा,
गोः रामायणे । १ । ५५ । १८ ।
“तस्या हम्भारवोत्सृष्टाः पह्वाः शतशो वृष ॥
अनाशयन् वलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥”)
पङ्किका, स्त्री, वारिप्रश्नी । इति शब्दमाला ॥
पा, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
अनिट् ।) अस्यैव पिपादेशः । पियति पयः
पान्यः । इति दुर्गादासः ॥
पा, ल रचये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
परं-सकं-अनिट् ।) ल, पाति । इति दुर्गा-
दासः ॥

पांशुप

पाः, त्रि, (पिवतीति । पा पाने + क्तिप् ।) पान-
कर्त्ता ॥ (पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + क्तिप् ।)
रक्षणकर्त्ता । (“विश्वं पातीति विश्वपाः ।”
इति सुम्भवोध्याकरणम् ॥)

पांशुवः, पुं, (पांशुलैवणविशेषस्य विकारः । पांशु
+ अण् ।) लवणविशेषः । पाङ्गा लोन इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । रोमकम् २ औद्भिज्जम् ३ वसुकम् ४
वसुपांशुः ५ ऊषरजम् ६ औषरम् ७ रेरिणम् ८
और्वम् ९ सहम् १० । अस्य गुणाः । तीक्ष्ण-
त्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
हीनत्वम् । दाहशोषकरत्वम् । ग्राहित्वम् ।
पित्तकोपकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

“औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम् ।
चारं गुरु कटु स्निग्धं स्नेहलं वातनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पांशुः, पुं, (पंशयति नाशयति आत्मानमिति ।
पशि नाशने + “अर्जिङ्गिकमीति ।” उणां ।
१ । २८ । इति कुः दीर्घश्च ।) धूलिः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६८ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १०२ ।
“कर्णश्रवेऽनिले राजौ दिवा पांशुसम्बहने ।
एतौ वर्गस्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥”)
शुश्रूषार्थचिरसञ्चितगोमयः । सार इति भाषा ॥
इति मेदिनी । श्रे, ११ ॥ पर्यटः । कर्पूरविशेषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दन्त्यसकारान्तोऽपि
दृश्यते ॥)

पांशुकासीसं, स्त्री, (पांशुरिव कासीसम् ।) कासी-
सम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पांशुकुली, स्त्री, (पांशुना कोलति आकुलीभव-
तीति । कुल + कः । ततः स्त्रियां ङीष् ।) राज-
मार्गः । यथा । “रथ्या पांशुकुली भवेत् ।” इति
हारावली । ११२ ॥

पांशुकूलं, स्त्री, (पांशोः कूलमिव ।) अनामपट्टो-
लिका । यथा, त्रिकाण्डशेषे ।

“शासनं धर्मकीलः स्यान्मुकुतिः शूद्रशासनम् ।
पट्टोलिका क्लृप्तकीला पांशुकूलं न कस्यचित् ॥”

पांशुचत्वरः, पुं, (पांशुभिश्चत्वर इव ।) घनोपलः ।
इति शब्दमाला ॥

पांशुचन्दनः, पुं, (पांशुश्चिताभस्सरजश्चन्दनमिव
यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुचामरः, पुं, (पांशुधूलिश्चामर इव यस्य ।)
पटवासः । इति जटाधरः ॥ तौषु इति भाषा ॥
(पांशौ दूर्वा चामर इव यस्य ।) दूर्वाश्चिततटी
भूमिः । वर्ज्यपकः । प्रशंसा । पुरीटिः । धूलि-
गुच्छकः । इति मेदिनी । रे, ३०५ ॥

पांशुजं, स्त्री, (पांशोर्जायते इति । पांशु + जन्
+ ङः ।) पांशुलवणम् । पाङ्गा लोन इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । ऊषम् २ औद्भिदम् ३ ।
पाक्यम् ४ लवणम् ५ पटु ६ । इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः । मेदकत्वम् । पाचनत्वम् । पित्त-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पांशुपत्रं, स्त्री, (पांशुः कर्पूर इव सुगन्धि पत्र-
मस्य ।) वास्तुकम् । इति शब्दमाला ॥

पाकः

पांशुमर्दनः, पुं, (मृदयतेऽसाविति । मृद् + ल्युट् ।
मर्दनः । ततः पाशुः मर्दनो यत्र । यद्वा पांशो-
मर्दनं यत्र ।) केदारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुरः, पुं, (पांशुं चिरसञ्चितगोमयादिकसत्-
पत्तित्वेन रातीति । पांशु + रा + कः ।)
दंशकः । डांश इति भाषा ॥ पीठसर्पौ ।
खड्गः । इति हारावली । १२३ ॥ (पांशुरस्या-
स्तीति । “नगपांशुपाण्डुभ्यश्च ।” ५ । २ ।
१०७ । इत्यस्य वार्त्ति इति रः । पांशुविशिष्टे,
त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १७ ।
“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
सम्बहमस्य पांशु(सु)रे ॥”)

पांशुरागिणी, स्त्री, (पांशुरागो विद्यतेऽस्याः ।
इनिः स्त्रियां ङीप् च ।) महामेदा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पांशुलः, पुं, (पांशुर्विद्यतेऽस्य । पांशु + “सिन्धा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) हरः ।
पापी । इति शब्दरत्नावली ॥ पुंश्चलः । शुम्भोः
खड्गाङ्गम् । इति मेदिनी । ले, १०८ ॥ पूतिकः ।
कांटाकरज्ज इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥
पांशुयुक्ते चि । इति धरणिः ॥ (पांशुर्दोषः पापश्च
तद्व्युक्ते च चि । यथा, रघुः । २२ ।

“तस्याः खुरन्यासपवित्रपांशु
मपांशुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी
शुतेरिवार्थं सृतिरन्वगच्छत् ॥”)

पांशुला, स्त्री, (पांशुल + टाप् ।) कुलटा । भूमिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ केतकी । रजखला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पांसनः, त्रि, (पंसयति गुणादिकं नाशयतीति ।
पसि + ल्युः । बाहुलकात् दीर्घः ।) दूषकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१५४ । ३३ ॥

“निरावाधास्त्वयि हते मया राक्षसपांसन ! ।
वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥”)

पांसुः, पुं, (पंसयतीति । पसि नाशने + “अर्जि-
ङ्गिकमीति ।” उणां । १ । २८ । इति
कुर्दीर्घश्च ।) धूलिः । (यथा, हेः रामायणे ।
२ । ८० । ६ ।

“अपरे पूरयन् कूपान् पांसुभिः श्वभमायतम् ।
निम्नभागांस्तथैवाशु समाञ्चक्रुः समन्ततः ॥”)
चिरसञ्चितगोमयम् । इत्युणादिकोषः भरतश्च ॥
सार इति भाषा ॥

पाकः, पुं, (पच् + भावे घञ् ।) पचनम् । क्लेदनम् ।
तत्पर्यायः । पचा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
रत्ननम् । स तु सप्तप्रकारो यथा,—

“भर्जनं तलनं खेदः पचनं कथनं तथा ।
तान्दूरं पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥”
भर्जनं केवलपात्रे । तलनं स्नेहद्रव्ये । खेदनं
अग्न्युत्तापे । पचनं जले । कथनं सिद्धद्रव्यरस-
यहणे । तान्दूरं द्वारवद्वतप्रयत्ने । पुटपाकः
अधोर्द्धामितपे ज्ञेयः । इति पाकराजेश्वरः ॥

पाकः

स्थालीमार्जनादोदनपरीक्षान्तो व्यापारनिचयः
पाकः । इति स्मृतिः ॥ * ॥ पाकभाण्डस्य
त्याज्यत्वं यथा,—

“नित्यं नूतनभाण्डेन कर्तव्यः पाक एव च ।
अथवा पच्यमानं ततस्त्याज्यं मनीषिभिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ * ॥

पाककाले शूद्रायामिदाननिषेधो यथा,—
“शूद्रायामिच्च यो दद्यात् पाककाले विशेषतः ।
शूद्रापकं भवेदन्नं ब्राह्मणः शूद्रतामियात् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

एकोद्दिष्टाद्वे तस्य नित्यत्वं यथा,—
“एकोद्दिष्टं कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।
अभावे पाकपात्राणां तदहःसमुपोषणम् ॥”
इति आहृतत्वम् ॥ * ॥

तस्य विधिर्यथा,—
“पूर्वाशाभिमुखो भूत्वा उत्तराशासुखेन वा ।
पचेदन्नश्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अग्रशाभिमुखे पक्वमन्त्रतान्नं विजानता ।
पूर्वामुखो धर्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरमुखे पतिकामश्च पश्चिमे ।
रेशान्याभिमुखे पक्वा दरिद्रो जायते नरः ॥
यदा तु आयसे पात्रे पक्वमन्त्राति वै द्विजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपश्यते ॥
तान्ने पक्वा चक्षुर्हानिर्मणौ भवति वै क्षयम् ॥
पितृभ्यां पक्वमन्नश्च पितृभ्येण यश्चस्वि ! ।
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमौषितम् ॥

वातुलेन तु यत् पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया ।
असगोत्रेण यत् पक्वं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वन्त्येव च ।
पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
उडुस्वरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।
शालेन करमर्देन उदरावर्त्तकेन च ॥

पक्वान्नं नैव भुञ्जीत मुक्ता राजिसुपावसेत् ।
गर्हितान्नमवीरान्नं मुक्ता कच्छं समाचरेत् ।
अप्रजा या तु वनिता नाश्वीयादेव तदग्रहे ॥
शालकाष्ठस्य पक्वान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।
कलिचण्डातकस्यैव वज्रावारणकस्य च ।
भेरुशालाल्वेर्वापि पक्वान्नं गर्हितं स्मृतम् ॥
यदा ऋण्यपात्रे तु पक्वं वै सार्वकालिकम् ।
मासे पक्षे तथाद्यौ च तत्पाकं विशृजेत् ग्रही ॥
धनुः पाके तथा सिंहे मिथुने वा वरानने ! ।
यः कुर्याद्भोजनं देवि ! कच्छेणैव विशृध्यति ॥
एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
विभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत् ॥”
इति मत्स्यसूक्ते ४२ पटलः ॥ * ॥

परिणतिः । (यथा, मार्कण्डेये । ७० । ३४ ।
“स्वकर्मफलपाकेन भर्तुंस्तस्य महात्मनः ।
वियोजिताहं तद्वैतुरयमासीन् निशाचरः ॥”
पिवति स्तन्यादिकं इति । पा पाने + “इण्-
भीकापाश्रयतिमर्चिभ्यः कन् ।” उणां । ३ ।
४३ । इति कन् ।) शिशुः । जरसा कैशस्य
शौक्ताम् । स्थाल्यादि । इति मेदिनी । के, २६ ॥

पाकय

पेचकः । राष्ट्रादि । भङ्गः । भीतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ दैत्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८८ ॥
(यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।
“भो भो दानवदैतेया ! द्विर्द्विर्नृणां च । शम्बर !
शतबाहो ! हयग्रीव ! नमुचे ! पाक ! इत्यल !”
पिबतीति । पा + “इणभीकापेति ।” उणां
३ । ४३ । इति कन् ।) पानकर्तृरिति चि ॥
पाककृष्णः, पुं, (पाके कृष्णं फले यस्य ।) कृष्ण-
फलपाकः । पानी आमला । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पाककृष्णफलः, पुं, (पाके कृष्णं फलं यस्य ।)
पाककृष्णः । इति शब्दमाला ॥
पाकजं, स्त्री, (पाकात् जायते इति । पाक +
जन् + ङ ।) काचलवणम् । परिणामशूलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पाकजाते चि । यथा,
भाषापरिच्छेदे । ३६ ।
“स्यर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ॥”)
पाकपुटी, स्त्री, (पाकाय पुटी ।) कुम्भशाला ।
इति हेमचन्द्रः । १४ । ६६६ । पौयान् इति भाषा ॥
पाकफलः, पुं, (पाककृष्णं फलमस्य ।) फलपाकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानी आमला इति
भाषा ॥
पाकभाण्डं, स्त्री, (पाकाय पाकस्य वा भाण्डम् ।)
पाकपात्रम् । यथा,—
“यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्वयत् स्यात्
पश्चिमन्त्वहः ।
स तत्र गृहशुद्धिं च वस्त्रशुद्धिं करोत्यपि ॥
पश्चिमन्त्वहः अशौचान्तरदिम् । गृहशुद्धिं प्रा-
क्तनपाकभाण्डागोक्षेपनादिना ।” इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥
पाकमत्स्यः, पुं, (पाकः पाकयुक्तो मत्स्यो यत्र ।)
मत्स्ययज्जनम् । तत्पर्यायः । मत्स्यलम् २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (समुद्रजातमत्स्य-
विशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६
अध्याये । “तिमितिभिर्जलकुलिशपाकमत्स्य-
निरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहा-
मौनराजीवप्रभृतयः सासुद्राः ॥” कौटविशेषः ।
यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ।
“पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्दभी ॥”)
पाकयज्ञः, पुं, (पाकसाध्यो यज्ञः । शाकपार्थिव-
वत् समासः ।) वृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादीनां
होमः । चरुहोमाङ्गकर्म । यथा,—
“प्रायश्चित्ते विधुष्यैव पाकयज्ञे तु साहसः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥
(ब्रह्मयज्ञादन्ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेव-
होमवलिकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनात्मका-
श्चत्वारः पाकयज्ञाः । यथा, मनुः । २ । ८६ ।
“ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति घोडशीम् ॥”
अष्टकादयोऽपि पाकयज्ञाः । यथा, तन्त्रेव ।
२ । १४३ ।

पाकस्था

“अग्न्याग्रेयं पाकयज्ञानमिष्टोमादिकान् मखान् ।
यः करोति वृत्तो यस्य स तस्य विमिहोच्यते ॥”
“अष्टकादीन् पाकयज्ञान् ।” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥
पाकयज्ञिकः, पुं, (पाकयज्ञं करोतीति । पाकयज्ञ
+ ठञ् ।) पाकयज्ञकर्त्ता । (पाकयज्ञस्य आख्यान-
स्तत्र भवो वा । “क्रतुयज्ञेभ्यश्च ।” ४ । ३ ।
६८ । इति ठञ् । पाकयज्ञाख्यानग्रन्थः ।
पाकयज्ञभवश्च । इति व्याकरणम् ॥
पाकरञ्जनं, स्त्री, (पाकं पच्यमानं रञ्जयतीति ।
रञ्ज + णिच् + लुङ् ।) तैजपत्रम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पाकलं, स्त्री, (पाकं लातीति । ला + “आतो-
रुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) कुष्ठौ-
षधिः । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥
पाकलः, पुं, (पाक + ला + कः ।) कुष्ठरज्ज्वरः ।
इति मेदिनी । ले, १०८ ॥ बोधनद्रयम् ।
अनिलः । अनलः । इति विश्वः ॥ ब्रणादि-
कारिणि, चि ॥
पाकलिः, स्त्री, (पाक + ला + इन् ।) वृक्ष-
विशेषः । इति रत्नमाला । रोहिणीति केचित् ॥
पाकली, स्त्री, (पाकलि + डीष् ।) कर्कटी । इति
शब्दमाला ॥
पाकशाला, स्त्री, (पाकस्य शाला गृहम् ।)
रत्नगृहम् । तत्पर्यायः । रसवती २ । इति
जटाधरः ॥ पाकस्थानम् ३ महानसम् ४ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २७ ॥ अग्निकोणे तस्याः
कर्त्तव्यता । यथा,—
“प्राच्यां दिशि स्नानगृहमाग्रेयां पचनालयम् ।
शयनं याम्यदिग्भागे नैर्ऋत्यां शस्त्रमन्दिरम् ॥
प्रतीच्यां भोजनगृहं वायुभागे सभागृहम् ।
भाण्डारसदनं सौम्ये त्रैशान्यां देवतालम् ॥”
इति सुहृत्तन्त्रिचिन्तामणिटीकायां
प्रीयूषधारायां कश्यपवचनम् ॥
पाकशासनः, पुं, (शास्तीति । शास + ल्युः । ततः
पाकस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य असुरस्य शासनः
शास्ता ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४४ ॥ तन्नाम-
कारणं यथा, वामनपुराणे ।
“पाकं जघान तीक्ष्णाग्रेर्माग्रेणैः कङ्कवाससैः ।
तत्र नाम विभुर्लभे शासनत्वाच्छरैर्दृष्टैः ।
पाकशासनतां शक्रः सर्वामरपतिर्विभुः ॥”
पाकशासनिः, पुं, (पाकशासनस्यापत्यम् । “अत
इज् ।” ४ । १ । ६५ । इति इज् ।) इन्द्रपुत्रः ।
जयन्तः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥ (अर्जुनः ।
यथा, महाभारते । १ । १३७ । ८ ।
“सोऽब्रवीन्मघगम्भीरखरेण वदताम्बरः ।
भाताभातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम् ॥”)
पाकशुक्ला, स्त्री, (पाके परिणामे शुक्ला ।) खड्गी ।
यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
“पाकशुक्लाशिलाधातुः कठिनी कक्खटी खड्गी ॥”
पाकस्थानं, स्त्री, (पाकस्य स्थानम् ।) महानसम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥

पागलः

पाका, स्त्री, (पाक + अजादित्वात् टाप् ।)
वालिका । इति जटाधरः ॥
पाकारिः, पुं, (पाकं ऋच्छतीति । ऋ गतौ +
इन् ।) श्वेतकाञ्चनम् । इति रत्नमाला ॥
पाकिमं, चि, (पाकेन निर्वृत्तम् । पाक + भाव-
प्रत्ययन्तादिमप् ।) पक्तिमम् । पाकेन निष्प-
न्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।
“मेदोघ्नः पाकिमः चारो मूत्रवस्तिविशोधनः ॥”)
पाकुक्, पुं, (पचतीति । पच पाके + “पचि-
नशोर्णुकन्कतुमौ च ।” उणां । २ । ३० ।
इति णुकन् कादेशश्च ।) रूपकारः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
पाक्यं, स्त्री, (पच्यतेऽनेन । पच् + “ऋहलोर्यत् ।”
३ । १ । २४ । इति ण्यत् । “चजोः कुधिण्यतोः ।”
७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।) विड् लवणम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पांशुलवणम् । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
“सैन्धवसौवर्चलविड्पाक्यरोमकसासुद्रकपक्तिम-
यवचारोऽथप्रसूतसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासेन
लवणो वर्गः ॥” पचनीये, चि । यथा, चक्रपाणि-
संग्रहे ज्वराधिकारे पित्तज्वरचिकित्साधाम् ।
“अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥”)
पाक्यः, पुं, (पच् + ण्यत् कुत्वञ्च ।) यवचारः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥
पाक्षायणः, चि, (पक्षस्थायं पक्षे भवः पक्षेण
निर्वृत्त इति वा । पक्ष + “बुष्कृण्कठजिति ।”
४ । २ । ८० । इति फक् ।) पक्षसम्बन्धी । पक्षे
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
पाक्षिकः, चि, (पक्षे तिष्ठतीति । पक्ष + ठक् ।)
पक्षपाती । यथा,— [पाक्षिकः ॥”
“स को राजा न शास्ता यः प्रजावध्यश्च
इति ब्रह्मवैवर्ते गरुडपतिखण्डे १४ अध्यायः ॥
(पक्षिणो हन्तीति । “पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।”
४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।) पक्षि तत्कः ॥
(पक्षे पक्षान्तरे भवतीति । पक्षकालभवः ॥
पक्षेण निर्वृत्त इति । पक्ष + ठञ् । पक्षसाध्यः ।
इति व्युत्पत्तिस्तत्त्वार्थः ॥)
पाखण्डः, पुं, (पातीति । पा + क्तिप् । पाख्यी-
धर्मस्तं खण्डयतीति । खण्डि भेदने + पचा-
दाच् । यङुक्तम् ।
“पालनाच्च त्रयीधर्मः पाखण्डेन निगद्यते ।
तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना ।
नानाव्रतधरा नानाविष्टाः पाखण्डिनो मन्ताः ॥”)
पाखण्डः । इत्यमरटीकायां भानुदत्तचित् ।
पागलः, पुं, (पा रक्षणं तस्मात् गलति आत्म-
रक्षणात् विद्युतो भवतीति । गल् + अच् ।)
उन्मत्तः । वातुलः । यथा,—
“पागलायाङ्गहीनाय चान्धाय वधिराय च ।
जडाय चैव मूर्खाय क्लीवतुल्याय पापिने ।
ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥

पाचकं, ली, (पचतीति । पच् + लुल् । पित्त-
रसेन भुक्तद्रव्यपचनादस्य तथात्वम् ।) पित्त-
विशेषः । यथा,—

“पाचकं भोजकश्चैव रज्ज्कालोचके तथा ।
साधकश्चैव पच्येति पित्तनामान्यनुक्रमात् ॥”

इति शुद्धचन्द्रिका ॥

पाचकादीनां स्थानान्याह ।

“अग्न्याशये यत्तुषीहोर्हृदये लोचनद्वये ।
त्वचि सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥”
अथ तेषां कर्माण्याह ।

“पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निलवर्द्धनम् ।
रसमूत्रपुरीषाणि विरेचयति नित्यम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(“पित्तं पश्चात्मात्मकं तत्र प्रकामाश्रयमध्यगम् ।

पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तेजसगुणोद्भवात् ॥

त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ।

पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ॥

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषानामप्यनुग्रहम् ।

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वादशाध्याये ॥

पाचकः, पुं, (पचतीति । पच् + लुल् ।) अग्निः ।

इति हलायुधः ॥ (“तच्चाट्टहेतुकेन विशेषेण

प्रकामाश्रयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं

पचति विरेचयति च रसदोषमूत्रपुरीषाणि

तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां

शरीरस्य चाग्निकर्मणानुग्रहं करोति तस्मिन्

पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा । ” इति सुश्रुते

सूत्रस्थाने एकविंशेऽध्याये ॥) त्रि, रूपकारः ।

पाककर्ता । यथा,—

“पुत्रपौत्रगुणोपेतः शास्त्रज्ञो मिष्टपाचकः ।

शूरश्च कठिनश्चैव रूपकारः स उच्यते ॥”

इति चाणक्यम् ॥

अन्नादिपाककारकौषधादिश्च ॥

पाचनं, ली, (पाच्यतेऽनेनेति । पच् + लुच् +

करणे ल्युट् ।) प्रायश्चित्तम् । इति मेदिनी ।

ने, ६० ॥ दोषपाचककाथौषधम् । तस्य दान-

कालः । यथा, सारकौसुदाम् ।

“ज्वरितं षडहेतीति लघुघ्नप्रतिभोजितम् ।

सप्ताहात् परतोऽस्त्येव सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ॥”

सर्वेषां पाचनद्रव्यानां परिमाणं यथा,—

“दशरक्तिकमाधेन गृहीत्वा तोलकद्वयम् ।

दत्त्वाग्निः षोडशगुणं आह्वयं पादावशेषितम् ॥”

इति परिभाषा ॥

अथ सर्वज्वरे पाचनम् ।

“नागरं देवकोष्ठञ्च धन्याकं दृहतीद्वयम् ।

दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥”

इति नागरादि ॥ १ ॥

अथ वातिकज्वरे ।

“वित्वादिपञ्चमूलस्य काथः स्याद्वातिकज्वरे ॥”

इति वित्वादिपञ्चमूलैः ॥ २ ॥

“पाचनं पिप्पलीमूलगुडूची विश्वजोऽथवा ॥”

इति पिप्पलीमूलादि ॥ ३ ॥

“किराताद्वाग्दोदीव्यदृहतीद्वयगोचुरेः ।

सस्थिराकलसीविल्वैः काथो वातज्वरापहः ॥”

इति किरातादि ॥ ४ ॥

“रास्त्रा दृष्टादनी दारु सरलं सैलवालुकम् ।

कषायः शर्कराचौद्रयुक्तो वातज्वरापहः ॥”

इति रास्त्रादि ॥ ५ ॥

“वित्वादिपञ्चमूलौ च गुडूच्यामलकं तथा ।

कुसुम्बुरुसमो ह्येष कषायो वातिके ज्वरे ॥”

इति वित्वादिपञ्चमूल्यादि ॥ ६ ॥

“पिप्पलीशारिवाद्राचाशतपुष्पाहरेणुभिः ।

कृतः कषायः सगुडो हन्याच्छसनजं ज्वरम् ॥”

इति पिप्पल्यादि ॥ ७ ॥

“गुडूची शारिवा द्राचा शतपुष्पा पुनर्नवा ।

सगुडोऽथ कषायः स्याद्वातज्वरविनाशनः ॥”

इति गुडूच्यादि ॥ ८ ॥

“द्राचागुडूचीकाशस्यैत्रायमाणाः सशारिवाः ।

निःकाथ्य सगुडं काथं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥”

इति द्राचादि ॥ ९ ॥ *

अथ पित्तिकज्वरे ।

“कलिङ्गं कटफलं सुस्तं पाठातिक्तकरोहिणी ।

पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पित्तिके ज्वरे ॥”

इति कलिङ्गादि ॥ १० ॥

“सचौद्रं पाचनं पित्ते तित्ताद्देन्द्रयवैः शृतम् ॥”

इति तित्तादि ॥ ११ ॥

“लोध्रोत्पलाम्बतापद्मशारिवाणां सशर्करः ।

काथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥”

इति लोधादि ॥ १२ ॥ १३ ॥

“पटोलयवनिःकाथो मधुना मधुरीकृतः ।

तीव्रपित्तज्वरामर्दीं पानात्तृडाहनाशनः ॥”

इति यवपटोलम् ॥ १४ ॥

“दुरालभापर्पटकप्रियङ्गु-

भूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् ।

जलं पिबेच्छर्करयावगाढं

दृष्ट्वापित्तज्वरदाहयुक्तः ॥”

इति दुरालभादि ॥ १५ ॥

“त्रायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च ।

किराततिक्तकं सुस्तं मधुकं सविभीतकम् ॥

सशर्करं पीतमेतत् पित्तज्वरनिवर्हणम् ॥”

इति त्रायमाणादि ॥ १६ ॥

“मृद्वीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणीसमाः ।

अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥”

इति मृद्वीकादि ॥ १७ ॥

“शुकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः ॥”

इति पर्पटकादि ॥ १८ ॥

“विश्वाम्बुपर्पटोशीरघनचन्दनसाधितम् ।

दद्यात् सुशीतलं वारि दृक्कृद्द्विज्वरदाहनुत् ॥”

इति विश्वादि ॥ १९ ॥

“पर्पटान्तधानीणां काथः पित्तज्वरं जयेत् ॥”

इति पर्पटादि ॥ २० ॥

“द्राक्षारग्वधयोश्चापि ॥ २१ ॥ काशस्यैस्याथवा

पुनः ॥ २२ ॥

द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिक्ता-

काथं ससंपाकफलं विदध्यात् ।

प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहशोष-

दृष्ट्वापित्तं पित्तभवे ज्वरे तु ॥”

इति द्राक्षादि ॥ २३ ॥

“युषितं धन्याकजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् ।

अन्तर्दाहं शमयत्यचिराद्दूरप्ररूपमपि ॥” २४ ॥

अथ कफज्वरे ।

“मातुलुङ्गशिफाविश्वत्रक्षीगन्धिकसंयुतम् ।

कफज्वरेऽम्बु सक्षारं पाचनं वा कणादिकम् ॥”

इति मातुलुङ्गादि ॥ २५ ॥

“कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्रेऽतिविषे वषाम् ।

कुष्ठमिन्द्रयवं सुर्वं पटोलश्चापि साधितम् ॥

पिबेन्नरिचसंयुक्तं सचौद्रं श्लेष्मिके ज्वरे ॥”

इति कटुकादि ॥ २६ ॥

“निम्बविश्वाम्बतादारुशटीभूनिम्बपौष्करम् ।

पिप्पली दृहती चेति काथो हन्ति कफज्वरम् ॥”

इति निम्बादि ॥ २७ ॥

“सिन्धुवारदलकाथं शोषणं कफजे ज्वरे ।

जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे वा पिहिते पिबेत् ॥”

इति सिन्धुवारादि ॥ २८ ॥

“आमलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।

सर्वज्वरकफातङ्गभेदी दीपनपाचनः ॥”

इति आमलक्यादि ॥ २९ ॥

“त्रिफलापटोलवासाच्छिन्नरुहातिक्तकरोहिणी-

षड्गन्ध्याः ॥”

इति त्रिफलादि ॥ ३० ॥

“मधुनाश्लेष्मसमुत्थे दशमूली वासकस्य वा

काथः ॥” ३१ ॥

“सुस्तं वत्सकबीजानि त्रिफला कटुरोहिणी ।

परुषकाणि च काथः कफज्वरविनाशनः ॥”

इति सुस्तादि ॥ ३२ ॥ *

अथ वातपित्तिकज्वरे ।

“संखटदोषेषु हितं संखटमथ पाचनम् ॥

विश्वाम्बताद्भूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।

कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥”

इति नवाङ्गम् ॥ ३३ ॥

“त्रिफलाशाल्मलीरास्त्राराजदृष्टाट-रुषकैः ।

शृतमम्बु हरेत्तूष्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥”

इति त्रिफलादि ॥ ३४ ॥

“किराततिक्तकं सुस्तं द्राक्षामामलकीं शटीम् ।

निष्काथ्य पित्तानिलजे कथितं सगुडं पिबेत् ॥”

इति किराततिक्तकादि ॥ ३५ ॥

“निदिग्धिकाबलारास्त्रात्रायमाणान्दतायुतैः ।

मसूरविदलैः काथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥”

इति निदिग्धिकादि ॥ ३६ ॥

“गुडूचीं पर्पटं सुस्तं किरातं विश्वभेषजम् ।

वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥”

इति पञ्चभद्रम् ॥ ३७ ॥

“मधुकं शारिवे द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।

काशरौ पद्मकं लोध्रं त्रिफलां पद्मकेश्वरम् ॥

परुषकं न्दालञ्च त्र्यसेदुत्तमवारिणि ।

मधुलाजसितायुक्तं तत् पीतं युधितं निशि ॥
वातपित्तज्वरदाहं लब्ध्वाभृच्छावमिभमान् ।
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतानिव मारुतः ॥”

इति मधुकादि ॥ ३८ ॥ *

अथ पित्तश्लेष्मिकज्वरे ।

“पटोलं चन्दनं सुखातिक्तापाठाग्नतागणः ।
पित्तश्लेष्मानिलच्छर्दिज्वरकण्डूविषापहः ॥”

इति पटोलादि ॥ ३९ ॥

“गुडूचीनिम्बघन्याकं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥
हृत्सासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति गुडूच्यादि ॥ ४० ॥

“किरातं नागरं मुस्तं गुडूचीञ्च कफाधिके ।
पाठोदीच्यन्तलैस्तु सह पित्ताधिके पिबेत् ॥”

इति चातुर्भद्रकपाठासप्तकौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

“गुडूची चन्दनं पद्मं नागरेन्द्रयवासकम् ।
अभयारखधोशीरं पाठा धान्याद्वरोहिणी ॥

कषायं पाययेदेतत् पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
पित्तश्लेष्महरं तन्नापिपासादाहनाशनम् ॥

विण्मूत्रानिलविष्टमत्रिदोषप्रभवस्य च ।
गुडूच्यादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥”

इति गुडूच्यादिगणः ॥ ४३ ॥

“कण्टकायन्तताभार्गी नागरेन्द्रयवासकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥

कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
दाहलब्ध्वाचिच्छर्दिकासहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥”

इति कण्टकायन्तादि ॥ ४४ ॥

“सपत्रपुष्पवासाया रसः चौद्रसितायुतः ।
कफपित्तज्वरं हन्ति सासपित्तं सकामलम् ॥”

इति वासादि ॥ ४५ ॥

“पटोलं पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुकं बला ।
साधितोऽयं कषायः स्यात् पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥”

इति पटोलादि ॥ ४६ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिष्टं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥

अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।
हृत्सासारोचकच्छर्दिहृत्पादाहनिवारणः ॥”

इति अमृताष्टकम् ॥ ४७ ॥

“पटोलयवधान्याकमुज्जामलकचन्दनम् ।
पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरलट्छर्दिदाहनुत् ॥”

इति पटोलादि ॥ ४८ ॥

क्षुद्रान्ताभ्यां सह नागरेण

सपुष्करश्चेति किराततित्तम् ।

पिबेत् कषायं त्विह पञ्चतित्तं

ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम् ॥”

इति क्षुद्रादि ॥ ४९ ॥

इति पित्तश्लेष्मिकज्वरधिकारः ॥ *

अथ वातश्लेष्मिकज्वरे ।

“दीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ।
ज्वरज्ञं पाचनं भेदि श्वेतं धान्यपटोलयोः ॥”

इति धान्यपटोलम् ॥ ५० ॥

“मुस्तनागरभूनिम्बं त्रयमेतत्त्रिकार्धिकम् ।

कफवातप्रशसनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥” ५१ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चयं चित्रकनागरम् ।
दीपनीयः श्वेतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”

इति पञ्चकोलम् ॥ ५२ ॥

“पिप्पलीभिः श्वेतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।
वातश्लेष्मविकारज्ञं श्लोहज्वरविनाशनम् ॥”

इति पिप्पलीकाथः ॥ ५३ ॥

“आरम्बधग्रथिकमुस्ततित्ता-

हरीतकीभिः कथितः कषायः ।

सामे समूले कफवात्कृतं

ज्वरे हितो दीपनपाचनञ्च ॥”

इति आरम्बधादि ॥ ५४ ॥

“क्षुद्रान्तानागरपुष्कराङ्गयेः

कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।

सन्धासकासारुचिपार्श्वरुक्क्रे

ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥”

इति क्षुद्रादि ॥ ५५ ॥

“दशमूलैरसः पेयः कणायुक्तः कफानिले ।
अविपाकेऽतितन्त्रायां पार्श्वरुक्कश्वासकासके ॥”

इति दशमूलम् ॥ ५६ ॥

“मुस्तं पर्पटकं शुण्ठी गुडूची सदुरालभा ।
कफवातारुचिच्छर्दिदाहश्वासज्वरापहः ॥”

इति मुस्तादि ॥ ५७ ॥

“दारुपर्पटभार्ग्यव्वचाधन्याककटफलैः ।
सामयविश्वपूतीकैः काथो हिङ्गुमधूतकटः ॥

कफवातज्वरे पीतो हृत्साश्वासगलग्रहान् ।
कासशोषप्रसेकांश्च हन्यात् तरुमिवाशनः ॥”

इति दारुवादि ॥ ५८ ॥ *

अथ त्रिदोषजज्वरे ।

“पञ्चमूलैकिरातादिगैर्लो योज्यस्त्रिदोषजे ।
पित्तोत्कटे च मधुना कणया च कफोत्कटे ॥”

इति चतुर्भद्रपञ्चमूलम् ॥ ५९ ॥

“विल्वश्लोणाकगाम्भारीपाटलाग्निकाकारिकाः ।
दीपनं कफवातज्ञं पञ्चमूलमिदं महत् ॥”

इति वृहत्पञ्चमूलम् ॥ ६० ॥

“शालपर्णं पृश्निपर्णी वृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तज्वरहरं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥”

इति सत्यपञ्चमूलम् ॥ ६१ ॥

“उभयं दशमूलञ्च सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्त्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्डूहृद्यहनाशनम् ॥”

इति दशमूलम् ॥ ६२ ॥

“त्रिरज्वरे वातकफोत्थे वा

त्रिदोषजे वा दशमूलमिथः ।

किराततित्तादिगणः प्रयोज्यः

शुद्धार्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः ॥”

इति चतुर्दशाङ्गम् ॥ ६३ ॥

“दशमूलं शटी शङ्खी पौष्करं सदुरालभम् ।
भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृत्सासपार्श्वनिश्वासहृत्कावमीहरः ॥”

इति वातश्लेष्मज्वरोऽष्टादशाङ्गः ॥ ६४ ॥

“भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्ध-
तित्तेन्द्रबीजघनिकेभकयाकषायः ।
तन्त्रीप्रलापकसनारुचिदाहमोह-
श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥”

इति अष्टादशाङ्गम् ॥ ६५ ॥

“मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् ।

त्रिफला धन्वयासञ्च नीली कम्पित्वकं चित्तम् ॥

किराततित्तकं पाठा बला कटुरोहिणी ।

मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥

अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् ।

पित्तोत्तरे सन्निपाते हितश्चोक्तं मनीषिभिः ॥

मन्यास्तम्भ उरोघात उरःपार्श्वशिरोरुधे ॥

६६ ॥

द्राक्षाग्नता शटी शङ्खी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।

नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥

उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका ।

पुष्करं पिचुमर्दश्च दशाष्टाङ्गमिदं शुभम् ॥

जीर्णज्वरारुचिश्वासकासशय्युनाशनम् ॥”

इति अपराष्टादशाङ्गम् ॥ ६७ ॥

“शटी पुष्करमूलञ्च व्याघ्री शङ्खी दुरालभा ।

गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥

एष श्रव्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्यहृत्पार्श्वनिश्वासे तन्त्राञ्च शस्यते ॥”

इति श्रव्यादि ॥ ६८ ॥

“वृहत्पौ पुष्करं भार्गी शटी शङ्खी दुरालभा ।

वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥

वृहत्पादिगणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।

कासादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेषु च ॥”

इति वृहत्पादिगणः ॥ ६९ ॥

“भार्गी पुष्करमूलञ्च दारुपार्श्वनिश्वासानिकाः ।

नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीञ्चाशु साधयेत् ॥

सन्निपातज्वरे देयं हृत्पाश्वानाहमूलिनाम् ।

कासश्वासाम्भिमन्त्राञ्च तन्त्राञ्च विनिवर्त्तयेत् ॥”

इति भार्ग्यादि ॥ ७० ॥

“द्विपञ्चमूलौ षड्ग्रन्था विश्वग्रन्थखीद्वयम् ।

कफवातहरः काथः सन्निपातहरः परः ॥”

इति द्विपञ्चमूल्यादि ॥ ७१ ॥

“कारवीपुष्करैरुदञ्चायन्तीनागराग्नताः ।

दशमूलौशटीशङ्खीयासभार्गीपुनर्नवाः ॥

तुल्या मूत्रेण निष्काथ्य पीतश्लेष्मोविशोधनः ।

अभिन्यासं ज्वरं घोरमाशु हन्ति समुद्धतम् ॥”

इति दशमूल्यादि ॥ ७२ ॥

“मातुलुङ्गाश्लभिहृत्पार्श्वनिश्वासानिकाः ।

काथो लवणमूत्राज्जोऽभिन्यासानाहमूलनुत् ॥”

इति मातुलुङ्गादि ॥ ७३ ॥

“कण्टरोधकफश्वासहृत्कासंन्यासपीडितः ।

मातुलुङ्गार्द्रकरसं दशमूलाम्भसा पिबेत् ॥”

इति मातुलुङ्गार्द्रकरसयुक्तदशमूलम् ॥ ७४ ॥

“योषाब्दत्रिफलातित्तापटोलारिष्टवासकैः ।

भूनिम्बान्तयासैश्च त्रिदोषज्वरनुत् जलम् ॥”

इति योषादि ॥ ७५ ॥

“त्रिवृद्धिशालात्रिफलाकटुकारग्वधैः कृतः ।

सञ्चारो भेदनः काथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥”
इति त्रिवृतादि ॥ ७६ ॥
अथ जीर्णज्वरे ।

“निदिग्धकानागरकान्तानां
काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
जीर्णज्वरारोचककासशूल-
श्वासाग्निमान्द्राहितपीनसेषु ॥
हन्तुर्गामयं प्रायः सायं तेनाथमिष्यते ॥”
इति निदिग्धादि ॥ ७७ ॥
“पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथश्चिन्नरुहोद्भवः ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलीकृतोऽथवा ॥
कासाजीर्णरुचिश्वासहृत् पाण्डुकिमिरोगनुत् ॥ ७८ ॥
इति जीर्णज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ सन्ततादिज्वरे ।
“मधुकं चन्दनं सुस्तं धात्री धान्यमुष्णीरकम् ।
इन्द्रोद्भवा पटोलश्च काथं समधुशर्करम् ॥
ज्वरं पञ्चविधं हन्यात् सन्ततायां सुदारुणम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लेष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
ग्रामं विपाचयत्याशु निरामं शमयत्यपि ॥”
इति मधुकादम् ॥ ७९ ॥

“कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ८० ॥
पटोलं शारिवासुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ८१ ॥
निम्बं पटोलं त्रिफलां मृद्वीकां मुस्तवत्सकौ ॥ ८२ ॥

किराततित्तमन्तं चन्दनं विश्वभेषजम् ॥ ८३ ॥
गुडूचामलकं मुस्तम् ८४ अर्द्धश्लोकसमापनाः ।
कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
सन्ततं सततान्तेमुस्ततीयकचतुर्थकान् ।
गुडूचीमुस्तधात्रीणां कषायंवा समाक्षिकम् ॥
मुस्तामलकगुडूचीविश्वैधकण्टकारिकाकाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः समधुत्रिषमज्वरं हन्ति ॥”
इति मुस्तादि ॥ ८५ ॥ * ॥

अथ तृतीयकज्वरे ।
“महौषधान्तासुस्तचन्दनोष्णीरधान्यकैः ।
काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥”
इति महाध्यादि ॥ ८६ ॥

अथ चातुर्थकज्वरे ।
“वासाधात्रीम्यिरादारुपथ्यानागरसाधितः ।
सितामधुयुतः काथश्चातुर्थकनिवारणः ॥ ८७ ॥
इति ज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ ज्वरातीसारे ।
“पाटेन्द्रयवभृनिस्वसुस्तपर्पटकाण्डताः ।
अथन्त्याममतीसारं सज्वरं समहौषधाः ॥”
इति पाठादि ॥ ८८ ॥

“नागरातिविषासुस्तभृनिस्वाण्डतवत्सकैः ।
सर्वज्वरहरः काथः सर्वातीसारनाशनः ॥”
इति नागरादि ॥ ८९ ॥

“ह्रीवैरातिविषासुस्तविल्वधान्यकनागरैः ।
पिबेत् पिच्छाविवन्धनं शूलदोषासपाचनम् ॥
सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाय विज्वरम् ॥”
इति ह्रीवैरादि ॥ ९० ॥

“गुडूच्यतिविषाधान्यशुष्ठीविल्वान्दवालकैः ।
पाठाभृनिस्वकुटजचन्दनोष्णीरपद्मकैः ॥
कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये ।
हृत्तासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति वृहजुडूच्यादि ॥ ९१ ॥
“उष्णीरं बालकं सुस्तं धन्याकं विश्वभेषजम् ।
समङ्गा धातकी लोभं विल्वं दीपनपाचनम् ॥
हन्त्यरोचकपिच्छामं विवन्धं सातिवेदनम् ।
सशोणितमतीसारं सज्वरं वाय विज्वरम् ॥”
इति उष्णीरादि ॥ ९२ ॥

“पञ्चमूलीवलाविल्वगुडूचीसुस्तनागरैः ।
पाठाभृनिस्वह्रीवैरकुटजत्वक्फलैः शृतम् ॥
हन्ति सर्वानतीसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा ।
सशूलोपद्रवं श्वासं कावं हन्यात् सुदारुणम् ॥”
इति पञ्चमूल्यादि ॥ ९३ ॥

“कलिङ्गातिविषाशुष्ठीकिरातासुयवासकम् ।
ज्वरातिसारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः ॥”
इति कलिङ्गादि ॥ ९४ ॥

“वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ॥
इति वत्सकादि ॥ ९५ ॥
“श्वदंष्ट्रा पिप्पलीधान्यं विल्वं पाठायमानिका ॥
इति श्वदंष्ट्रादि ॥ ९६ ॥

“बावपेतौ सिद्धियोगौ श्लोकार्द्धिनाभिभाषितौ ।
ज्वरातीसारशमनौ विशेषादाहनाशनौ ॥
नागराण्डतभृनिस्वविल्वबालकवत्सकैः ।
समुस्तातिविषोष्णीरैर्व्वरातीसारगुञ्जलम् ॥”
इति नागरादि ॥ ९७ ॥

“मुस्तकविल्वतिविषापाठाभृनिस्व-
वत्सकैः काथः ।
मकरन्दगर्भयुतो ज्वरातिसारौ जयेद्वोरौ ॥”
इति मुस्तकादि ॥ ९८ ॥

“घनजलपाठातिविषापथ्योत्पलधान्य-
रोहिणीविश्वैः ।
सेन्द्रयवैः शृतमम्भः सातीसारं ज्वरं जयति ॥”
इति घनादि ॥ ९९ ॥

“दशमूलीकषायेण विश्वमक्षसमं पिबेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥”
इति दशमूलशुष्ठी ॥ १०० ॥

“किराताण्डान्ताविश्वचन्दनोदीचवत्सकैः ।
श्रोथातीसारशमनं विशेषात् ज्वरनाशनम् ॥”
इति किरातादि ॥ १०१ ॥
इति ज्वरातीसाराधिकारः ॥ * ॥

अथातीसारे ।
“धान्यकं नागरं सुस्तं बालकं विल्वमेव च ।
ग्रामशूलविवन्धनं पाचनं वृद्धिदीपनम् ॥”
इति धान्यपञ्चकम् ॥ १०२ ॥

“इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पैत्ते शुण्ठीं विना पुनः ॥
इति धान्यचतुष्कम् ॥ १०३ ॥
“कञ्चटदाडिमजम्बुशृङ्गाटकपत्रविल्वह्रीवैरम् ।
जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात् ॥”
इति कञ्चटादि ॥ १०४ ॥

“किराततित्तकं सुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् ।

पिबेत् पित्तातिसारघ्नं सच्चौद्रं वेदनापहम् ॥”
इति किराततित्तकादि ॥ १०५ ॥
“कुटजत्वक्फलं सुस्तं काथयित्वा जलं पिबेत् ।
अतीसारं जयेदाशु शर्करामधुयोजितम् ॥”
इति कुटजादि ॥ १०६ ॥

“विल्वचूतास्थिनिर्यूहः पीतः सच्चौद्रशर्करः ।
निहन्त्याच्छर्द्दीतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”
इति विल्वदिकाथः ॥ १०७ ॥

“पटोलयवधन्याककाथः पेयः सुशीतलः ।
शर्करामधुसंमिश्रच्छर्द्दीतीसारनाशनः ॥”
इति पटोलादिकाथः ॥ १०८ ॥

“कुटजं दाडिमं सुस्तं धातकी विल्वबालकम् ।
लोभचन्दनपाठाश्च कषायं मधुना पिबेत् ॥
सामे सशूले रक्ते च पिच्छासावे च शस्यते ।
कुटजादिरिति ख्यातः सर्वातीसारनाशनः ॥”
इति कुटजादि ॥ १०९ ॥

“समङ्गातिविषा सुस्तं विल्वं ह्रीवैरधातकी ।
कुटजत्वक् फलं विश्वं काथः सर्वातिसारनुत् ॥”
इति समङ्गादि ॥ ११० ॥

“कुटजत्वकृतकाथो वनीभूतः सुशोभनः ।
लोहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनाशनः ॥”
इति कुटजकाथः ॥ १११ ॥

“सवत्सकः सातिविषः सविल्वः
सोदीच्यसुस्तैश्च कृतः कषायः ।
सामे सशूले सह शोणिते च
चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥”
इति वत्सकादि ॥ ११२ ॥

“कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ।
सद्यो जयेदतीसारं सरक्तं दुर्निवारणम् ॥”
इति कुटजदाडिमम् ॥ ११३ ॥ * ॥

अथ ग्रहणायाम् ।
“ग्रहणीमाश्रितं दोषमतीसारवदाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामच्च विपाचयेत् ॥
नागरातिविषासुस्तकाथः स्यादामपाचनः ॥”
इति नागरादि ॥ ११४ ॥ * ॥

अथामिमान्ये ।
“विश्वभवागुडूचीनां कषायेण षडूषणम् ।
पिबेत् श्लेष्मणि मन्देऽनौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ॥
पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् ॥”
इति षडूषणविश्वदि ॥ ११५ ॥ * ॥

अथामाजीर्णम् ।
“धान्यनागरसंसिद्धं तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
ग्रामाजीर्णप्रशमनं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥”
इति धान्यशुष्ठी ॥ ११६ ॥ * ॥

अथ पाण्डुरोगे ।
“फलत्रिकाण्डतावासातित्ताभृनिस्वनिम्बजः ।
काथः चौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥”
इति फलत्रिकादि ॥ ११७ ॥ * ॥

अथ रक्तपित्ते ।
“जलं खर्जूरश्चक्रीकामधुकैः सपरूषकैः ।
शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥”
इति खर्जूरदिजलम् ॥ ११८ ॥ * ॥

अथ राजयक्ष्माणि ।

“धन्याकपिप्पलीविश्वदशमूलोजलं पिबेत् ।

पार्श्वमूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥”

इति धन्याकादि ॥ ११६ ॥

“अश्वगन्धाम्बुताभीरुदशमूलबलाट्ठाः ।

पुष्करातिविषे घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाग्निः ॥”

इति अश्वगन्धादि ॥ १२० ॥

“दशमूलबलाराक्षापुष्करसुरदारुनागरैः कथितम् ।

पेयं पार्श्वसंश्लिरोरुक्चतकासादिशान्तये

सलिलम् ॥”

इति दशमूलादि ॥ १२१ ॥

इति राजयक्ष्माधिकारः ॥ * ॥

अथ कासे ।

“पञ्चमूलोक्ततः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।

रसान्नमश्वतो नित्यं वातकासमुदहति ॥”

इति पिप्पलीचूर्णयुक्तपञ्चमूली ॥ १२२ ॥

“पौष्करं कटफलं भागीं पिप्पलीविश्वसाधितम् ।

पिवेत् काथं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृदये ॥”

इति पौष्करादि ॥ १२३ ॥

“पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलोजलं पिबेत् ॥”

इति पिप्पलीचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२४ ॥

“कटफलं कटुगुणं भागीं सुखं धान्यं वचाभया ।

शङ्खी पर्यटकं शुण्ठी सुराङ्गश्च जले षटम् ॥

मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।

कण्ठरोगे सुखे शूले श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥”

इति कटफलादि ॥ १२५ ॥

“कण्टकारीकृतः काथः सकृष्णः सर्वकासहा ॥”

इति कण्टकारीकाथः ॥ १२६ ॥

इति कासाधिकारः ॥ * ॥

अथ हिक्कायाम् ।

“अमृतानागरफण्डीयाप्रीपर्णाश्रसाधितकाथः ।

पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥”

इति अमृतादि ॥ १२७ ॥

“दशमूलोक्तकाथस्तु पुष्करेणावचूर्णितः ।

कासश्वासप्रशमनः पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥”

इति कुष्ठचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२८ ॥

“कुलथनागरयाप्रीवासाभिः कथितं जलम् ।

पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काश्वसनिवारणम् ॥”

इति कुलथादि ॥ १२९ ॥

“शङ्खीमहौषधकणाघनपौष्कराणां

चूर्णं शटीमरिचशर्करया विमिश्रम् ।

काथेन पीतममृताट्ठपञ्चमूलाः

श्वासं चरहेण विनिहन्त्यतिदोषसुखम् ॥”

इति शङ्खादि ॥ १३० ॥

इति हिक्काश्वसाधिकारः ॥ * ॥

अथ कृद्गाम् ।

“कषायो भृष्टसृजस्य सलाजमधुशर्करः ।

निहन्त्याच्छर्द्दातीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”

इति भृष्टसृजकषायः ॥ १३१ ॥

“गुडूचीत्रिफलारिष्टपटोलैः कथितं पिबेत् ।

चौद्रयुक्तं निहन्त्याशु कृद्दिं पित्ताग्निमभवाम् ॥”

इति गुडूचादि ॥ १३२ ॥

“काथः पर्यटकः पीतः सकौद्रश्चर्द्दिनाशनः ॥”

इति पर्यटकाथः ॥ १३३ ॥

“कृतं गुडूच्या विधिवत् कषायं हिमसंश्रितम् ।

तिष्ठेष्वपि भवेत् पथं माचिकेण समायुतम् ॥

द्रयादापोयितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ।

कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥”

इति गुडूचीशीतकषायः ॥ १३४ ॥

“श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ।

पेयश्चर्द्दित्रये शीतो दूर्वा वा तण्डुलाम्बुना ॥”

इति विष्वमूलगुडूचीकषायौ ॥ १३५ ॥

“जम्बूतप्लवगवेधुकषान्यसेय-

क्षीरेवारि पिबतो मधुनाल्पमल्पम् ।

कृद्दिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धियुक्ता

लीला निहन्ति मधुनाथ दुरालभा वा ॥”

इति जम्बूदिवारि ॥ १३६ ॥

इति कृद्दिधिकारः ॥ * ॥

अथ मूर्च्छायाम् ।

“महौषधान्ताचौद्रं पौष्करं गन्धिकोद्धवम् ।

पिवेत् कणायुतं काथं मूर्च्छां येषु गदेषु च ॥”

इति महौषधादि ॥ १३७ ॥

“पिबेद्दुरालभाकाथं सघृतं भ्रमशान्तये ॥”

इति दुरालभाकाथः ॥ १३८ ॥

इति मूर्च्छाधिकारः ॥ * ॥

अथोन्मादे ।

“दशमूलास्तु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।

ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैककं घृतम् ॥”

इति घृतादियुक्तदशमूलम् ॥ १३९ ॥ * ॥

अथापस्मारे ।

“हृत्कम्पोऽक्षिरजा यस्य खेदो हस्तादि-

शीतता ।

दशमूलोजलं तस्य कल्याणान्यथ योजयेत् ॥”

इति दशमूलोक्तल्याणघृतौ ॥ १४० ॥ * ॥

अथ वातरोगे ।

“पञ्चमूलोक्ततः काथो दशमूलोक्ततोऽथवा ।

रूक्षः खेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥”

इति पञ्चमूलोक्तदशमूलोक्तकाथौ ॥ १४१ ॥

“अर्द्धिते नवनीतेन खादेन्माषेखर्वो नरः ।

क्षीरमांसरसैर्भुक्ता दशमूलो जलं पिबेत् ॥”

इति दशमूलो ॥ १४२ ॥

“माषबलाशुकशिम्बाकतृणराक्ष्माश्वगन्धो-

रूक्काणाम् ।

काथो नस्यनिपीतो रामठलवगन्धितः कोष्ठाः ॥

अपहरति पक्षवातं मन्यास्तम्भं सकर्ण-

नादरुजम् ।

दुर्जयमर्द्धितवातं सप्ताहाज्जयति चावश्यम् ॥”

इति माषबलादि ॥ १४३ ॥

“दशमूलोक्तबलामाषकाथं तैलाज्यमिश्रितम् ।

सायं भुक्ता पिबेन्नस्यं विश्वस्थामववाहुके ॥”

इति दशमूलादि ॥ १४४ ॥

“माषात्मगुप्तकैरखवाद्यालकशटं पिबेत् ।

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥”

इति माषादि ॥ १४५ ॥

“वातमे दैशमूल्या च नरं कुलमुपाचरेत् ॥”

इति वातभ्रमणदशमूलोक्तकाथौ ॥ १४६ ॥

“दशमूलो वला राक्षा गुडूची विश्वभेषजम् ।

पिवेदेरखतैलेन गृध्रसीखड्गपङ्कथु ॥”

इति एरखतैलयुक्तदशमूलादि ॥ १४७ ॥

“श्लेफालिकादलकाथो ऋद्धिपरिसाधितः ।

दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥”

इति श्लेफालीकाथः ॥ १४८ ॥

“पञ्चमूलोक्तकाथान् रुद्रतैलविमिश्रितम् ।

त्रिवृतैर्वाथवा युक्तं गृध्रसीगुल्मशूलनुत् ॥”

इति एरखतैलयुक्तपञ्चमूली ॥ १४९ ॥

“दशमूलोक्तकाथेण पिबेद्वा नागराम्भसा ।

कटीशूलेषु सर्वेषु तैलेरखसम्भवम् ॥”

इति एरखतैलयुक्तदशमूलोक्तशुष्कीकाथौ ॥ १५० ॥

“गुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षं तु गुडूची त्रिफलाम्भसा ।

क्षीरेणैरखतैलेन वा पिबेद्वा वृद्धदारकम् ॥”

इति गुग्गुलुयुक्तगुडूचीत्रिफलाकाथः ॥ १५१ ॥

इति वातयाध्यधिकारः ॥ * ॥

अथ वातरक्ते ।

“अमृतानागरधन्याककर्ध्वयेण पाचनकं सिद्धम् ।

जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्श्लेषाणि ॥”

इति अमृतादि ॥ १५२ ॥

“वत्सादन्युद्धवः काथः पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।

समीरणसमायुक्तं श्लोणितं संप्रधावयेत् ॥”

इति वत्सादनीकाथः ॥ १५३ ॥

“वासागुडूची चतुरङ्गुलाना-

मेरखतैलेन पिबेत् कषायम् ।

क्रमेण सर्वोद्भजमप्यग्नेयं

जयेदखवातभवं विकारम् ॥”

इति वासादि ॥ १५४ ॥

“लीला सुखितिकाचूर्णं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।

द्विद्राकाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥”

इति गुडूचीकाथः ॥ १५५ ॥

“तिस्रोऽथवा पञ्चगुडं पथ्या

जम्बा पिबेच्छिन्नरुहाकषायम् ।

सवातरक्तं शमयत्युदीर्घ-

माजानुसंस्थश्च निहन्त्यवश्यम् ॥”

इति गुडूचीकषायः ॥ १५६ ॥

इति वातरक्ताधिकारः ॥ * ॥

अथोरुस्तम्भे ।

“शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।

ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रदैशमूलोक्तसेन वा ॥”

इति शिलाजत्वादियुक्तदशमूलो ॥ १५७ ॥

“भक्ष्मातकान्ताशुण्डीदारुपथ्यापुनर्नवाः ।

पञ्चमूलोद्धयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवारणाः ॥”

इति भक्ष्मातकादि ॥ १५८ ॥

“पिप्पली पीपलीमूलं भक्ष्मातकाथ एव वा ।

कल्को वा समधुर्देय ऊरुस्तम्भविनाशनः ॥”

इति पिप्पल्यादि ॥ १५९ ॥

इत्योरुस्तम्भाधिकारः ॥ * ॥

अथामवाते ।

“शटीशुष्कभया चोग्रा देवाङ्गातिविषाण्ता ।

कषायमामवातस्य पाचनं रुच्यभोजनम् ॥
इति श्रद्धादि ॥ १६० ॥
“शटी विधौषधं कल्कं वर्षाभूकाथसंयुतम् ।
सप्तरात्रं पिबेच्चक्षुरामवातविपाचनम् ॥”
इति पुनर्नवाकाथः ॥ १६१ ॥
“दशमूलान्तरैरखरास्तानांगरदारुभिः ।
कायोरुवृक्तैलेन सामं हन्यनिलं गुरुम् ॥”
इति रास्त्रादशमूलम् ॥ १६२ ॥
“दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराम्भसा ।
कुचिवस्ति कटीशूले तैलमेरुसम्भवम् ॥”
इति एरुखतैलयुक्तदशमूलशुण्डीकाथौ ॥ १६३ ॥
“रास्त्रां गुडचूमेरुखं देवदारु महौषधम् ।
पिबेत् सर्वाङ्गवाते च सामे सन्वास्थिमज्जगे ॥”
इति रास्त्रापञ्चकम् ॥ १६४ ॥
“रास्त्रान्तरैरखरास्तानांगरदारु-
त्रिकण्टकैरखपुनर्नवानाम् ।
काथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्गोरुपृष्ठत्रिकपाश्वशूली ॥”
इति रास्त्रासप्तकम् ॥ १६५ ॥
“शुण्डीगोचुरककाथः प्रातः प्रातर्निवेवितः ।
सामे वाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥”
इति गोचुरशुण्डी ॥ १६६ ॥
“आमवाते कषाययुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥”
इति कषाययुक्तदशमूली ॥ १६७ ॥
इत्यामवाताधिकारः ॥ * ॥
अथ शूले ।
“बलापुनर्नवरैरखरास्तानांगरदारुभिः ।
सहिङ्गु लवणं पीतं सद्यो वातरुजापहम् ॥”
इति बलादि ॥ १६८ ॥
“विश्वमेरुखजं मूलं काथं पीत्वा जलं पिबेत् ।
हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥”
इति विश्वादि ॥ १६९ ॥
“हिङ्गुपुष्करमूलान् हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।
विश्वैरखयवकाथः सद्यः शूलनिवारणः ॥”
इति हिङ्गुपुष्करमूलयुक्तविश्वैरखयवकाथः ॥ १७० ॥
“तद्वदुवयवकाथो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥”
इति रुखादि ॥ १७१ ॥
“बृहत्तौ गौचुरैरखरास्तानांगरदारुभिः ।
पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्ति सुदारुणम् ॥”
इति बृहत्तौ ॥ १७२ ॥
“शतावरीसयद्याज्जवाय्यालकुशगोचुरैः ।
शतशीतं पिबेत्तोयं सगुडचौद्रशर्करम् ॥”
पित्ताग्निदाहशूलं सद्यो दाहज्वरापहम् ॥”
इति शतावरीयादि ॥ १७३ ॥
“त्रिफलानिख्यद्यकटुकारग्वधैः शतम् ।
पाययेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥”
इति त्रिफलादि ॥ १७४ ॥
“तैलमेरुखजं वापि मधुककाथसंयुतम् ।
शूलं पित्तोद्भवं हन्याद्गुल्मं पित्तिकमेव च ॥”
इति मधुककाथः ॥ १७५ ॥
“त्रिफलारग्वधकाथं सचौद्रं शर्करान्वितम् ।

पाययेद्वक्तृपित्तं दाहशूलनिवारणम् ॥”
इति त्रिफलारग्वधकाथः ॥ १७६ ॥
“विल्वमूलमथैरखं चित्रकं विश्वमेघजम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥”
इति विल्वमूलादि ॥ १७७ ॥
“सच्यारं वा पिबेत् काथं विल्वादेः कफशूलवान् ॥”
इति विल्वदिक्काथः ॥ १७८ ॥
“मातुलुङ्गरसो वापि शिमुकाथस्तथापरः ।
सच्यारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्विस्तृणुत् ॥”
इति शिमुकाथः ॥ १७९ ॥
“आमशूले क्रिया कार्या कफशूल-
विनाशिनी ।
सेव्यमामहरं सर्वं यदन्यदग्निवर्धनम् ॥
पटोलत्रिफलारिष्टकाथं समधुकं पिबेत् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ॥”
इति पटोलादि ॥ १८० ॥
“विश्वैरखवृक्तदशमूलयवाम्भसा तु
हिच्यारहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम् ।
चूर्णं पिबेद्द्वयपार्श्वकटीग्रहाम-
पकाश्यांशुशरगुल्मशूलम् ॥”
इति विश्वादि ॥ १८१ ॥
“काथेन चूर्णपानं यत्तत्र काथप्रधानता ।
प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्ध्वः ॥
चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमहौषधानां
शुण्डीमूना कफसमीरणपित्तजेषु ।
हृत्पाश्वैरखजरातिविस्त्रुचिकासु
पेयं तथा यवरसेन तु विड्विबन्धे ॥” १८२ ॥
“समं शुण्डीमूलेनैवं योजनां क्रियते बुधैः ।
तेनाल्पमानमेवात्र हिङ्गु संपरिदीयते ॥”
इति रुचकादि ॥ १८३ ॥
“हिङ्गु सौवर्चलं पथ्या विड्विबन्धेन वतुम्ब ।
पौष्करश्च पिबेच्चूर्णं दशमूलयवाम्भसा ॥
पार्श्वहृत्कटिपृष्ठांशुशूले तन्नापतानके ।
शोथश्लेष्मश्वसके च कर्णरोगे च शस्यते ॥”
इति हिङ्गुदिचूर्णयुक्तदशमूलीयकाथः ॥ १८४ ॥
“एरुखविश्वहृतीह्यमातुलुङ्ग-
पाषाणभिद्रिकटमूलकतः कषायः ।
सच्यारहिङ्गुलवणो रुबुतैलमिश्रः
श्रीण्यंशुमेद्गुह्यदस्तनवचसि यः ॥”
इति एरुखसप्तकः ॥ १८५ ॥
“एरुखफलमूलानि बृहतीह्यगोचुरम् ।
पणिन्यः सहदेवा च सिंहपुष्कीचुरालिका ॥
तुल्यैरेतैः शतं तोयं यवचारयुतं पिबेत् ।
पृथग्दोषभवं शूलं हन्यात् सर्वभवंतथा ॥”
इति एरुखद्वादशकः ॥ १८६ ॥
इति शूलाधिकारः ॥ * ॥
अथोदावर्ते ।
“श्यामा दन्ती द्रवन्ती त्वक् महाश्यामा सुह्री
चिह्नुत् ।
सप्तला शङ्खिनी श्वेता राजवृक्षः सतिष्ठकः ॥
कम्पिष्ठकः करञ्जश्च हेमचौरीत्ययं गणः ।
सर्पिलैरजःकाथकल्केष्वन्यतमेन च ॥

उदावर्तोदरानाहविषगुल्मादिनाशनः ॥”
इति प्रत्येकं श्यामादिगणकाथः ॥ १८७ ॥
इत्युदावर्ताधिकारः । आनाहोऽपि ॥ * ॥
अथ हृद्रोगे ।
“वातोपहृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
द्विपञ्चमूलीकाथेन सन्नेहलवणेन च ॥”
इति स्नेहलवणयुक्तदशमूली ॥ १८८ ॥
“नागरं वा पिबेद्दणं कषायश्चाग्निवर्धनम् ।
कासश्चासामिलहरं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥”
इति नागरकाथः ॥ १८९ ॥
“वचानिम्बकषायार्था वान्तं हृदि कफोत्थिते ।
वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादिषु पाचयेत् ॥”
इति वचानिम्बकषायौ ॥ १९० ॥
“हिङ्गुगन्धाविड्विष्वक्कणा-
कुष्ठाभ्याचित्रकयावशूकम् ।
पिबेत् ससौवर्चलपुष्कराणाम्
यवाम्भसा शूलहृदामयघ्नम् ॥”
इति हिङ्गुदिचूर्णयुक्तयवकाथः ॥ १९१ ॥
“दशमूलकषायान् लवणचारसंयुतम् ।
कासं श्वासश्च हृद्रोगं गुल्मशूलश्च नाशयेत् ॥”
इति लवणचारयुक्तदशमूली ॥ १९२ ॥
इति हृद्रोगाधिकारः ॥ * ॥
अथ मूत्रकच्छे ।
“अमृता नागरं धात्री वाजिगन्धा चिकण्टकम् ।
प्रपिबेद्वातरोगार्तः सशूलो मूत्रकच्छ्वान् ॥”
इति अमृतादि ॥ १९३ ॥
“कुशः काशः शूरो दर्भ इक्षुश्चेति ढण्डवम् ।
पित्तकच्छहरं पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम् ॥”
इति ढण्डपञ्चमूलम् ॥ १९४ ॥
“एतत् सिद्धं पयःपीत्वा मेढ्रं हन्ति शोणितम् ॥
शतावरीकाशकुशश्चन्द्रा-
विदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।
काथं सुशीतं मधुशर्करातं
पिबन् जयेत् पित्तिकमूत्रकच्छम् ॥”
इति शतावरीयादि ॥ १९५ ॥
“हरितीक्ष्णीगोचुरराजवृक्ष-
पाषाणभिद्रिष्वधवासकानाम् ।
काथं पिबेन्मात्रिकसंप्रयुक्तं
कच्छे सदाहे सरुजे विबन्धे ॥”
इति हरितीक्ष्णीयादि ॥ १९६ ॥
“श्वदंष्ट्रा विश्वतोयं वा कफकच्छेविनाशनम् ॥”
इति श्वदंष्ट्राविश्वकषायौ ॥ १९७ ॥
“बृहतीधावनीपाठायश्रीमधुकपिङ्गलाः ।
पाचनीयो बृहत्तौः कच्छदोषत्रयापहः ॥”
१९८ ॥
“काथं गोचुरबीजस्य यवचारयुतं पिबेत् ।
मूत्रकच्छं शूलञ्च पीतः शीघ्रं निवारयेत् ॥”
इति यवचारयुक्तगोचुरबीजकाथः ॥ १९९ ॥
“क्रिया हिता त्वप्सरिष्वर्करायां
या मूत्रकच्छे कफमारुतोत्थे ।
यन्मूत्रकच्छे विहितान् पित्ते
तत् कारयेच्छोणितमूत्रकच्छे ॥

पाचनं

त्रिकण्टकारग्वधर्भकाश-
दुरालभापर्वतभेदपण्याः ।
निग्नन्ति पीता मधुनाशरीश्च
संप्राप्तव्योरपि मूत्रकच्छम् ॥”

इति त्रिकण्टकादि ॥ २०० ॥

“कषायोऽतिबलाम्लसाधितोऽपेक्षकच्छजित् ॥”

इति अतिबलाकषायः ॥ २०१ ॥

इति मूत्रकच्छाधिकारः ॥ * ॥

अथ मूत्राघाते ।

“मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकच्छहरैर्जयेत् ।
पिवेच्छिलाजतुकाथे गणे वीरतरादिके ॥”

इति शिलाजतुयुक्तवीरतरादिकाथः ॥ २०२ ॥

“रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥”

इति दुरालभासवासकषायौ ॥ २०३ ॥

इति मूत्राघाताधिकारः ॥ * ॥

अथाश्लेष्माम् ।

“वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुष्ठीगोचुरसंयुताम् ।
यवचारगुडं दत्त्वा काथयित्वा पिवेद्धिताम् ॥

अश्लेष्मी वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥”

इति वरुणत्वगादि ॥ २०४ ॥

“वीरतरः सहचरौ दर्भो वृक्षादनी नलः ।

गुन्ना काशकुशावधमभेदमोरटुण्डकाः ॥

कुरुण्टकोऽथ वशिरो वसुकः सामिमन्थकः ।

इन्दीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवत्तकः ॥

वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।

अश्लेष्मीशर्करामूत्रकच्छाघातरुजापहः ॥”

इति वीरतरादिगणकाथः ॥ २०५ ॥

“शुष्ठाभिमन्थपाषाणश्लेष्मवरुणगोचुरैः ।

अभयारग्वधफलेः काथं कुर्याद्विचक्षणः ॥

रामटचारलवणचूर्णं दत्त्वा पिवेन्नरः ।

अश्लेष्मीमूत्रकच्छं पाचनं दीपनं परम् ॥

हन्त्यात् कोष्ठाश्रितं वातं कटूरगुदमेदुगम् ॥”

इति शुष्ठादि ॥ २०६ ॥

“वरुणत्वक्कषायान् पीतान् गुडसंयुतम् ।

अश्लेष्मी पातयत्याशु वस्तिशूलविनाशनम् ॥”

इति वरुणकाथः ॥ २०७ ॥

“पिवेद्धरणमूलत्वक्काथं तत्तुक्कसंयुतम् ॥”

इति वरुणकल्कयुक्तवरुणत्वक्कषायः ॥ २०८ ॥

“काथश्च श्लेष्मलोत्थः कटुष्णोऽश्लेष्मरिघातनः ॥”

इति श्लेष्मकाथः ॥ २०९ ॥

“नागरवरुणकगोचुरपाषाणभित्तुकोतवक्त्रजः

काथः ।

गुडयावशूकमिश्रः पीतो हन्त्यश्लेष्मीसुगाम् ॥”

इति नागरादि ॥ २१० ॥

“वरुणत्वक्शिलाभेदशुष्ठीगोचुरकैः कृतः ।

कषायः चारसंयुक्तः शर्कराश्च भिनत्तपि ॥”

इति वरुणत्वगादि ॥ २११ ॥

“श्वदंष्ट्रैरखण्डपाणि नागरं वरुणत्वचम् ।

एतत्तुकाथवरं प्रातः पिवेदश्लेष्मभेदनम् ॥”

इति श्वदंष्ट्रादि ॥ २१२ ॥

“श्लेष्मपकुल्यामधुकाशमभेद-

कौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरूवकैः ।

८५

पाचनं

काथं पिवेदश्लेष्मजतुप्रगाढ

सशर्करे साश्लेष्मिन्मूत्रकच्छे ॥”

इति एलादि ॥ २१३ ॥

“शुक्राश्लेष्म्यान् सामान्यो विधिरश्लेष्मरिनाशनः ॥”

इत्यश्लेष्मीशर्कराधिकारः ॥ * ॥

अथ मेहे ।

“दूर्वाकशेरूपतीककुम्भीकजवशैवलम् ।

जले निःकथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥”

इति दूर्वादि ॥ २१४ ॥

“त्रिफलारग्वधद्राक्षाकषायो मधुना युतः ।

पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं वृणाम् ॥”

इति त्रिफलादि ॥ २१५ ॥

“लोभाभयाकटफलमुस्तकानां

विडङ्गपाठाचूर्णधन्वनानाम् ।

कदम्बशालार्जुनदीप्यकानां

विडङ्गदार्वाधवश्लेष्मकानाम् ॥

चत्वार एते मधुना कषायाः

कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥

अश्वत्थाचतुरङ्गुल्या न्यगोधादेः फलत्रयात् ।

सजिङ्गिरक्तसारार्च काथाः पञ्च समाक्षिकाः ॥

नीलहारिद्रश्लेष्मालां चारमाञ्जिष्ठसाङ्गयान् ।

मेहान् हन्तुः क्रमादेते संचौद्रो रक्तमेह-

जित् ॥

काथः खर्जूरकाश्लेष्मतिन्दुकाश्लेष्मताकृतः ॥”

इति खर्जूरादि ॥ २१६ ॥

“लोभाचूर्णोशीरकुचन्दनानाम् २१७

अरिष्टसेयामलकाभयानाम् २१८ ।

धात्रार्जुनारिष्टकवत्सकानां २१९

नीलोत्पलैलातिनिशार्जुनानाम् ॥ २२० ॥

चत्वार एते विहिताः कषायाः

पित्तप्रमेहे मधुसंप्रयुक्ताः ॥”

इति कषायचतुष्टयम् ॥ २२१ ॥

“क्षिन्नावहिकषायेण माटाकुटजरामठम् ।

तिक्तां कुष्ठश्च सञ्चूर्य सपिर्महे पिवेन्नरः ॥”

इति क्षिन्नावहिकषायः ॥ २२२ ॥

“कदरखदिरपूगकाथं चौद्राङ्गये पिवेत् ॥”

इति कदरादि ॥ २२३ ॥

“अभिमन्थकषायान् वसामेहे प्रयोजयेत् ॥”

इति अभिमन्थकषायः ॥ २२४ ॥

“पाठाश्लेष्मीषडुस्यर्शसुर्वाः किंशुकतिन्दुकौ ।

कपित्थानां भिषक् काथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥”

इति पाठादि ॥ २२५ ॥

“कषायस्त्रिफलादारुसुस्तकैरथवा कृतः ॥”

इति त्रिफलादि ॥ २२६ ॥

“फलत्रिकं दारु निशां विप्रालां

सुस्तश्च निष्काथ निशांशकल्कम् ।

पिवेत् कषायं मधुसंप्रयुक्तं

सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥”

इति फलत्रिकादि ॥ २२७ ॥

“कटङ्कटरीमधुकत्रिफलाचित्रकैः समैः ।

सिद्धः कषायः पातयः प्रमेहानां विनोत्थितः ॥”

इति कटङ्कटैर्यादि ॥ २२८ ॥

पाचनं

“त्रिफलादारुदार्वाङ्गकाथः चौद्रेण मेहहा ॥”

इति त्रिफलादि ॥ २२९ ॥

“कुटजासनदार्वाङ्गफलत्रयभवोऽथवा ॥”

इति कुटजादि ॥ २३० ॥

इति प्रमेहाधिकारः ॥ * ॥

अथोदरे ।

“पयसा सञ्चित्तुक्कलेनोरूवकश्च तेन वा ।

सप्तलाचायमाणभ्यां श्वतेनारग्वधेन वा ॥”

इति त्रिष्टुक्कल्कयुक्तारग्वधकाथैरखकाथौ ॥

२३१ ॥

“सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ।

पीतः श्लेष्मोदरं हन्त्यात् पिप्पलीमरिचान्वितः ॥

अम्लवेतससंयुक्तः श्लेष्मकाथः ससैन्धवः ॥”

इति श्लेष्मकाथः ॥ २३२ ॥

“दशमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाकाथः ।

जयति जलोदरश्लेष्मीपदगलगण्डवात-

रोगांश्च ॥”

इति दशमूलादि ॥ २३३ ॥

“हरीतकीनागरदेवदारु

पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकषायः ।

सगुग्गुलुर्मुच्युतश्च पेयः

श्लेष्मोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥”

इति हरीतक्यादि ॥ २३४ ॥

“एरुखतैलं दशमूलमिश्रं

गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।

निहन्ति वातोदरश्लेष्मलं

काथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥”

इति एरुखतैलेन गोमूत्रेण वा युक्ता दशमूली ॥

२३५ ॥

“पुनर्नवानिम्बपटोलशुष्ठी-

तिक्तामृतादारुभयाकषायः ।

सर्वाङ्गश्लेष्मोदरकाशमूल-

श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥”

इति पुनर्नवाष्टकम् ॥ २३६ ॥

“पुनर्नवादारुभयागुडूर्चौ

पिवेत् समूत्रां महिषाच्युक्ताम् ।

त्वग्दोषश्लेष्मोदरपाण्डुरोग-

स्थौल्यप्रसेकोर्द्धकफामयेषु ॥”

इति पुनर्नवाचतुष्कम् ॥ २३७ ॥

इति उदराधिकारः ॥ * ॥

अथ श्लेष्मे ।

“शुष्ठीपुनर्नवाश्चरुपञ्चमूलश्वतं जलम् ।

वातिके श्वयथौ श्लेष्मं पानाहारपरिग्रहे ॥”

इति शुष्ठादि ॥ २३८ ॥

“दशमूलं सर्वथा च श्लेष्मं वाते विशेषतः ॥”

इति दशमूलम् ॥ २३९ ॥

“चौद्राशनः पित्तकृतेऽथ श्लेष्मे

त्रिष्टुद्गुडूर्चौत्रिफलाकषायम् ।

पिवेन्नवां मूत्रविमिश्रितं वा

फलत्रिकाचूर्णमथाचमात्रम् ॥”

इति त्रिष्टुतादि ॥ २४० ॥

“अभया दारु मधुकिं तिक्ता दक्षी सपिप्पली ।

पाचनं

पटोलं चन्दनं दाक्षीं चायमात्रेन्द्रवारुणी ॥
रुषां काथः ससर्पिष्कः श्वयधुज्वरदाहृष्टा ।
वीसर्पलक्ष्णासन्तापसन्निपातविषापहः ॥”

इति अभयादि ॥ २४१ ॥

“पुनर्नवाविश्वत्रिष्टुगुडूची-
सम्पाकपथ्यामरदारुकल्कम् ।
शोथे कफोत्थे महिषालम्ब-
युक्तं पिबेद्वा सलिलं तथैवाम् ॥”

इति पुनर्नवासप्रकम् ॥ २४२ ॥

“पुनर्नवादारुशुष्कीकाथे मूत्रेय केवले ।
दशमूलजले वापि गुग्गुलुः शोथनाशनः ॥”

इति गुग्गुलुयुक्तपुनर्नवादिदशमूलकाथौ ॥ २४३ ॥

“सिंहास्यान्तभगटाकीकाथं कृत्वा समाचिकम् ।
पीत्वा शोथं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं ज्वरं
वमिम् ॥”

इति सिंहास्यादि ॥ २४४ ॥

“भूनिम्बविश्वकल्कं जग्धा पेयः पुनर्नवाकाथः ।
अपहरति नियतमाशु शोथं सर्वाङ्गं नयाम् ॥”

इति पुनर्नवाकाथः ॥ २४५ ॥

इति शोथाधिकारः ॥ * ॥

अथान्नवृद्धौ ।

“पुनर्नवायास्तेलं वा तैलं नारायणन्तथा ।
पाने वस्तौ रुवोस्तेलं पेयं वा दशकाम्भसा ॥”

इति रुवुतैलयुक्तदशमूलम् ॥ २४६ ॥

“रास्त्रायष्टान्तैरखवलागोचुरसाधितः ।
काथोन्नतवृद्धिं हन्त्याशु रुवुतैलेन मिश्रितः ॥”

इति रास्त्रादि ॥ २४७ ॥

इति ब्रध्नवृद्धाधिकारः ॥ * ॥

अथ विद्रव्यौ ।

“पुनर्नवादारुविश्वदशमूलाम्भसा ।
गुग्गुलुं रुवुतैलं वा पिबेन्मारुतविद्रव्यौ ॥”

इति पुनर्नवादि ॥ २४८ ॥

“पिबेद्वा त्रिफलाकाथं त्रिष्टुक्काचसंयुतम् ॥”

इति त्रिष्टुक्काचयुक्तत्रिफलाकाथः ॥ २४९ ॥

“दशमूलीकषायेण सन्दोहनरसेन वा ।
शोथं व्रणं वा कौण्ठेन सम्मूलं परिवेचयेत् ॥”

इति दशमूलीकषायः ॥ २५० ॥

“काथो वंशत्वगेरखदंष्ट्राश्लभिदा कृतः ।
सहिज्जुत्तेनैवः पीतः कौष्ठ्यं स्रावयेदष्टक् ॥”

इति वंशत्वगादिकाथः ॥ २५१ ॥ * ॥

अथोपदंष्ट्रे ।

“पटोलनिम्बत्रिफलागुडूची-
काथं पिबेद्वा खदिराश्रनाभ्याम् ।

सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्वोपदंष्ट्रापहरः प्रयोगः ॥”

इति पटोलादि ॥ २५२ ॥

“त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ।
व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंष्ट्रप्रशान्तये ॥”

इति त्रिफलाकाथः ॥ २५३ ॥

“जयाजात्यम्भाराकसम्पाकानां दलैः पृथक् ।
क्षतं प्रक्षालने काथं मेदुपाके प्रयोजयेत् ॥”

इति जयादिकाथः ॥ २५४ ॥ * ॥

पाचनं

अथ भग्ने ।

“न्यग्रोधादिकषायन्तु सुशीतं परिवेचने ॥”

इति न्यग्रोधादि ॥ २५५ ॥ * ॥

अथ कुष्ठे ।

“त्रिफलापटोलरजनीमञ्जिहारोहिणीवचा-
निम्बैः ।

एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं
कुष्ठम् ॥”

इति नवकषायः ॥ २५६ ॥

“पटोलखदिरारिष्टत्रिफलाकषावेचजम् ।
तिक्ताशनः पिबेत् काथं कुष्ठौ कुष्ठं यपोहति ॥”

इति पटोलादि ॥ २५७ ॥

“धात्रीखदिरयोः काथं पीत्वा वल्गुजसंयुतम् ।
शृङ्गेन्द्रधवलं श्वित्रं तूर्णं हन्ति न संशयः ॥”

इति धात्रीखदिरकाथः ॥ २५८ ॥ * ॥

अथ शीतपित्ते ।

“उर्द्धे वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥”

इति पटोलारिष्टजलम् ॥ २५९ ॥ * ॥

अथाम्बपित्ते ।

“निस्तुषयवृषधात्रीकाथस्त्रिगुगुलुयुतः पीतः ।
अपनयति चाम्बपित्तं यदि भुङ्क्ते सुहृद्युषेण ॥”

इति निस्तुषयवादि ॥ २६० ॥

“कफपित्तवमीककुष्ठज्वरविस्फोटदाहृष्टा ।
पाचनो दीपनः काथः शृङ्गवेरपटोलयोः ॥”

इति शृङ्गवेरपटोलकाथः ॥ २६१ ॥

“पटोलं नागरं धान्यं काथयित्वा जलं पिबेत् ।
कण्डूपामार्त्तिशूलघ्नं कफपित्ताग्निमान्यजित् ॥”

इति पटोलादि ॥ २६२ ॥

“पटोलविश्वाम्बतरोहिणीकृतं
जलं पिबेत् पित्तकफोच्छेदे च ।

शूलभ्रमारोचकवह्निमान्य-
कासज्वरच्छर्दिनिवारणन्तु ॥”

इति पटोलादि ॥ २६३ ॥

“यवकृष्णापटोलानां काथं चौद्रयुतं पिबेत् ।
नाशयेदम्बपित्तं च अरुचिं च वमिन्तथा ॥”

इति यवादि ॥ २६४ ॥

“वासान्तापपटकभूनिम्बनिम्बार्कवैः ।
त्रिफलाकुलकैः काथः सचौद्रश्चाम्बपित्तहा ॥”

इति दशाङ्गम् ॥ २६५ ॥

“फलत्रिकं पटोलं च तिक्ताकाथः सितायुतः ।
पीतः क्षीतकमध्वस्तो ज्वरच्छर्दिज्वरपित्तजित् ॥”

इति फलत्रिकादि ॥ २६६ ॥

“पटोलधन्याकमहौषधाब्देः
क्षतः कषायो विनिहन्ति शरीरम् ।

मन्दानलं पित्तवलासदाह-
च्छर्दिज्वरामानिशूलरोगान् ॥”

इति पटोलादि ॥ २६७ ॥

“क्षिन्नोद्भवानिम्बपटोलपत्रं
फलत्रयं सुकथितं सुशीतम् ।

क्षौद्रान्वितं पीतमनेकरूपं
सुदारुणं हन्ति तदम्बपित्तम् ॥”

इति क्षिन्नोद्भवादि ॥ २६८ ॥

पाचनं

“पटोलत्रिफलानिम्बद्वयं मधुयुतं पिबेत् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ॥”

इति पटोलादि ॥ २६९ ॥

“सिंहस्यान्तभगटाकीकाथं कृत्वा समाचिकम् ।
अम्बपित्तं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं ज्वरं वमिम् ॥”

इति सिंहस्यादि ॥ २७० ॥

इति अम्बपित्ताधिकारः ॥ * ॥

अथ विसर्पे ।

“लणवर्जं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ॥”

इति पञ्चमूलत्रयम् ॥ २७१ ॥

“सुस्तारिष्टपटोलानां काथः सर्वविसर्पशुत् ॥”

इति सुस्तादि ॥ २७२ ॥

“धात्रीपटोलसुज्ञानामथवा घृतसंयुतः ॥”

इति धात्रीगादि ॥ २७३ ॥

“अमृतवृषपटोलं निम्बपत्रैरुपेतं
त्रिफलखदिरसारं याधिघातश्च तुल्यम् ।

कथितमिदमशेषं गुग्गुलोर्भागयुक्तं
जयति विषविसर्पान् कुष्ठमष्टादशाङ्गम् ॥”

इति नवकषायः ॥ २७४ ॥

“अमृतवृषपटोलं सुस्तकं सप्तपर्णं
खदिरमसितवेचं निम्बपत्रं हरिद्रे ।

विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू-
रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरश्च ॥”

इति अमृतादि ॥ २७५ ॥

“पटोलान्तभूनिम्बवासकारिष्टपटोः ।
खदिराब्ध्युतैः काथो विस्फोटार्त्तिज्वरापहः ॥”

इति पटोलादि ॥ २७६ ॥

“पटोलत्रिफलारिष्टगुडूचीसुस्तचन्दनैः ।
समुर्वा रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभा ॥

कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
कण्डूत्वग्दोषविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥”

इति पटोलादि ॥ २७७ ॥

“भूनिम्बवासकटुकापटोल-
फलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्धः ।

विसर्पदाहज्वरवक्त्रशोष-
विस्फोटलक्षणावमिशुत् कषायः ॥”

इति भूनिम्बादि ॥ २७८ ॥

“सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेन्नरः ।
दुरालभां पपटकं पटोलं कटुकान्तथा ।

कोष्ठां गुग्गुलुसंयुक्तं पिबेद्वा खदिराष्टकम् ॥”

इति दुरालभादि ॥ २७९ ॥

“कुण्डली पिचुमर्दाम् खदिरैर्यवाश्च वा ।
विस्फोटान्नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥”

इति कुण्डल्यादि ॥ २८० ॥ * ॥

अथ मसूर्याम् ।

“दुरालभां पपटकं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ।
श्लेष्मिकां पित्तजायां वा पाने निःकाथ्य दापयेत् ॥”

इति दुरालभादि ॥ २८१ ॥

“निम्बं पपटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणीम् ।
वासां दुरालभां धात्रीसुशीरं चन्दनद्वयम् ॥

एष निम्बादिकः काथः पीतः शर्करया युतः ।
हन्ति त्रिदोषमसूरीं क्षयवीसर्पसम्भवाम् ॥”

इति निम्बादि ॥ २८२ ॥

पाचनं

उत्थिता प्रविशेद्या तु पुनस्तां वाच्यतो नयेत् ॥
इति निम्बादि ॥ २८२ ॥
“पटोलकुण्डलीमुस्तवधन्ववासकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापपटैश्च शृतं जलम् ॥
मसूरीं शमयेदामां पक्वाश्चैव विशोषयेत् ।
नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥”
इति पटोलादि ॥ २८३ ॥
“पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं
पिवेद्विरिद्रामलकल्कसंयुतम् ।
मसूरिविस्फोटविदाहशान्तये
तदेव पित्तास्रवमिज्वरापहम् ॥”
इति पटोलादि ॥ २८४ ॥
“पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं
तथैव धात्रीखदिरैश्च संयुतम् ।
पिवेज्जलं सुकथितं सुशीतं
मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥”
इति पटोलमूलादि ॥ २८५ ॥
“खदिरत्रिफलारिष्टपटोलान्दतवासकैः ।
काथोऽथकाङ्गो जयति रोमान्तीश्च मसूरिकाम् ॥
वीसर्पकुष्ठविस्फोटकण्डादीनापि पानतः ॥”
इति खदिराष्टकम् ॥ २८६ ॥
“अम्बतादिकषायस्तु जयेत् पित्तकफात्मिकाः ॥”
इति अम्बतादि ॥ २८७ ॥
“जातीपत्रं समञ्जिष्ठं दार्वीं पूगफलं शमीम् ।
धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥
मुखरोगे कण्डरोगे गण्डूषार्थं प्रशश्यते ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २८८ ॥
“अक्षोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकामुना ॥”
इति गवेधुमधुककाथः ॥ २८९ ॥
“वेदनादाहशान्तये खराणाश्च विशुद्धये ।
सगुग्गुलं वराकाथं युञ्ज्यादा खदिराष्टकम् ॥”
इति वराकाथखदिराष्टकौ ॥ २९० ॥
“निम्बातिसुक्तकाशोकञ्जवेतसपल्लवैः ।
निशापथुधितः काथो मसूरीभयनाशनः ॥”
इति निम्बादि ॥ २९१ ॥ इति मसूर्यधिकारः ॥ * ॥
अथ मुखरोगे ।
“दृष्टीभूमिकदम्बककण्टकार्याः काथः ।
गण्डूषतेलयुक्तः किमिदस्तस्य वेदनाशमनः ॥”
इति दृष्ट्यादि ॥ २९२ ॥
“काथपानस्तु दार्वींलङ्घितास्यकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा पेयो माचिकसंयुतः ॥”
इति दार्व्यादिहरीतकीकषायौ ॥ २९३ ॥
“कटुकातिविषादारुपाठामुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्डरोगविनाशनाः ॥”
इति कटुकादि ॥ २९४ ॥ * ॥
मुखपाके ।
“जातीपत्रान्दताद्राक्षायासदार्वीफलत्रिकैः ।
काथः चोदयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकवृत् ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २९५ ॥
“पटोलनिम्बजम्बान्मालतीनवपल्लवाः ।
पञ्चपल्लवकः श्लेष्मः कषायो मुखधावने ॥”
इति पटोलादि ॥ २९६ ॥

६७

पाचनं

“पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाकाथ एव वा ।
मुखपाकेषु सचौद्रः प्रयोज्यो मुखधावने ॥”
इति पञ्चवल्कत्रिफलाकषायौ ॥ २९७ ॥
“खरसः कथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सचौद्रा मुखरोगाहृद्गदोषनाडीत्रणापहा ॥”
इति दार्वीकाथः ॥ २९८ ॥
“सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्टाङ्गराजदमचन्दनैश्च
काथं पिवेत् पाकहरं मुखस्य ॥”
इति सप्तच्छदयष्टाङ्गादिकषायौ ॥ २९९ ॥
“पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-
त्रायन्तितिक्तात्रिचिताम्बतानाम् ।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति
मुखे स्थितस्तस्य गदानशेषान् ॥”
इति पटोलादि ॥ ३०० ॥
“कथितास्त्रिफलापाठान्ददीकाजातिपल्लवाः ।
निषेया भक्षणीया वा त्रिफला मुखपाकहा ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३०१ ॥
इति मुखरोगाधिकारः ॥ * ॥
अथ प्रदरे ।
“दार्वीरसाञ्जनवृषाद्विकिरातविल्व-
भल्लातकैरवकतो मधुना कषायः ।
पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलं
पीतासितारुणविलोहितनीलकण्ठम् ॥”
इति दार्व्यादि ॥ ३०२ ॥ * ॥
अथ योन्यापदि ।
“गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथैश्च परिषेचनम् ॥”
इति गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथाः ॥ ३०३ ॥
अथ गर्भिण्याम् ।
“चन्दनं शारिवालोधन्तदीकाशर्करान्वितम् ।
एष काथः प्रदातव्यो गर्भिण्या ज्वरशान्तये ॥”
इति चन्दनादि ॥ ३०४ ॥
“हीवेरारुणरक्तचन्दनवलाघन्याकवत्सादनी-
मुस्तोशीरयवासपपटविषाकाथं पिवेद्गर्भिणी ।
नानावर्णरजातिसारकगदे गर्भाश्रिते वा ज्वरे
योगोऽयं सुनिभिः पुरा निगदितः स्त्र्यामये-
षूचमः ॥”
इति हृत्तुहीवेरादि ॥ ३०५ ॥ * ॥
अथ स्तनरोगे ।
“हरिद्रादिं वचादिं वा प्रपिबेत् स्तन्यद्वये ॥”
इति हरिद्रादिवचादिकाथौ ॥ ३०६ ॥
“तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीजलं पिवेत् ॥”
इति दशमूलकाथः ॥ ३०७ ॥
“पित्तदुष्टेऽम्बताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् ।
धात्री कुमारश्च पिवेत् काथयित्वा सशारिवम् ॥”
इति अम्बतादि ॥ ३०८ ॥
“कफे वा त्रिफलाचयभूनिम्बकटुहृदिणी ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३०९ ॥
“धात्री स्तन्यविशुद्धये सहायकरसाशना ।
भार्गीदारुवचापाठाः पिवेत् सातिविषाः श्रुताः ॥”
इति भार्ग्यादि ॥ ३१० ॥

पाचनं

“सष्टतं त्रिफलाकाथं स्तनरोगहरं पिवेत् ॥”
इति सष्टतत्रिफलाकाथः ॥ ३११ ॥ * ॥
अथ स्तनिकारोगे ।
“अम्बतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्च-मूलजलद-
जलम् ॥”
शृतशीतं मधुयुतं निवारयति स्तनिकातङ्गम् ॥”
इति स्तनिकादशमूलम् ॥ ३१२ ॥
“सहचरपुष्करवेतसमूलं वैकङ्कतदारुकुलत्प-
सम् ।
जलमत्र ससैन्धवहिङ्गुयुतं सद्यो ज्वरस्तिक-
शूलहरम् ॥”
इति सहचरादि ॥ ३१३ ॥
“दशमूलीकृतः काथः सद्यः स्तनीरुजापहः ॥”
इति दशमूली ॥ ३१४ ॥ * ॥
अथ मक्कलशूले ।
“स्तनाया हृच्छिरोवस्तिशूलं मक्कलसंज्ञितम् ।
यवक्षारं पिवेत्तत्र मस्तुनोष्णोदकेन वा ॥
पिप्पल्यादिगणकाथं पिवेद्वा लवणान्वितम् ॥”
इति पिप्पल्यादिगणकाथः ॥ ३१५ ॥
इति स्त्रीरोगाधिकारः ॥ * ॥
अथ बालरोगे ।
“भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
कार्यन्तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी ॥
हरिद्रादयष्टाङ्गसिंहौशकयवैः कृतः ।
शिशीर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः स्तन्यदोषजित् ॥”
इति हरिद्रादि ॥ ३१६ ॥
“विल्वश्च पुष्याणि च धातकीनां
जलं सलोभं गजपिप्पली च ।
काथावलेह्यौ मधुना विमिश्रौ
बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥”
इति विल्वादिकाथः ॥ ३१७ ॥
“समङ्गाधातकीलोभशारिवाभिः शृतं जलम् ।
दुर्वारेऽपि शिशोर्दयमतीसारं समाचिकम् ॥”
इति समङ्गादि ॥ ३१८ ॥
“नागरातिविषामुस्तबालकेन्द्रयवैः शृतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥”
इति नागरादि ॥ ३१९ ॥
“विल्वमूलकषायेण साक्षाच्चैव सशर्कराः ।
आलोष्य पाययेद्बालं कृद्गतीसारनाशिनीः ॥”
इति सशर्करलाजयुक्तविल्वमूलकषायः ॥ ३२० ॥
“पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राकथितं पिवेत् ।
क्षतविस्फोटवीसर्पज्वराणां शान्तये शिशुः ॥”
इति पटोलादि ॥ ३२१ ॥ * ॥
अथ विषे ।
“कटभ्यर्जुनशीरीयश्लेष्मोक्षीरिद्रमलचः ।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूतात्रणापहाः ॥”
इति कटभ्यादि ॥ ३२२ ॥ इति चक्रपाणिदत्तः ॥
पाचनं, त्रि, पाचयिता । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥
अथ किंशुद्रयाजीर्णे विशिष्टं पाचनद्रव्यमाह ।
“अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ।
कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं घृतम् ॥
घृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ॥

नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः ।
क्षीरमाशु सहकारपाचनं
चारमज्जनि हरीतकी हिता ॥
मधुकमालूरुपादनानां
परुषखर्जूरकपितृकानाम् ।
पाकाय पेयं पिचुमह्वीजं
वृतेऽपि तक्रोऽपि तदेव देयम् ॥
खर्जूरश्चङ्गाटकयोः प्रशस्तं
विश्वीषधं कुत्र च भद्रमुत्तमम् ।
यज्ञाङ्गबोधिद्विफलेषु शीतं
ब्रह्मे तथा वायुधितं प्रणीतम् ॥
तण्डुलेषु पयसः पयो हितं
दीप्यकन्तु चिपिटे कणायुतम् ।
यष्टिका दधिजलेन जीर्यते
कर्कटी च सुमनेषु गीर्यते ॥”
सुमनेषु गोधूमेषु । गीर्यते कथ्यते ।
गोधूममाषहरिमन्थसतीलमुद्ग-
पाको भवेज्भटिति मातुलपुत्रकेण ।
खण्डश्च खण्डयति माषभवनन्तजीर्यं
तैलं कुलत्थमथवा विदधाति जीर्यम् ॥
मातुलपुत्रकः धुतूरफलम् ॥
कङ्गुश्यामाकनीवाराः कुलत्थश्चाविलम्बितम् ।
दध्नी जलेन जीर्यन्ति वेदलाः काञ्जिकेन तु ॥
पिष्टान्नं शीतलं वारि कशरां सैन्धवं पचेत् ।
माषेण्डरीनिम्बमूलं पायसं मुद्गयूषकैः ॥
वटो वेशवारान्धवज्जेन फेनी-
शमं पर्यटः शिशुबीजेन याति ।
कणामूलतो लङ्ङुकापूपशृङ्गा-
विपाको भवेच्छकुलीमण्डयोश्च ॥
वैसवारः वैसर इति लोके । तद्वयथा,—
स्नेहो निशादिहृलवज्जकैला-
धन्याकजीरार्द्रकनागराणि ।
अम्बोधणं सैन्धवपर्णमन्ने
यथोचितं संस्कृतये प्रणीतमिति ॥
शृङ्गा शृङ्गकः पानकविशेषः । मण्डः माण्डे इति
लोके ।
किमत्र चित्रं बहुमत्स्यमांस-
भोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात् ।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥
आममांसफलं मीने तद्वीजं पिष्टिते हितम् ।
कूर्ममांसं यवचाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिष्टितानि सुक्ता ।
कासस्य मूलं परिपीय पिष्टं
सुखी भवेन्ना बहुशो हि दृष्टम् ॥
कपोतो धवलपाण्डुः ।
शाकानि सर्वाण्यपि यान्ति पाकं
क्षारेण सदास्तिलनालजेन ।
चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गायत्रिसारकथितेन पाकः ॥

चञ्चूक चेचु इति लोके । गायत्री खदिरः ॥
पलङ्किकाकेसुककारवेल्ली-
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदिकालावुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघरवस्य पत्ता ॥
मेघरवः चवराई इति लोके ।
विपच्यते मूरणकं गुडेन
तथालुकं तण्डुलजोदकेन ।
पिण्डालुकं जीर्यति कोरदूधात्
कशेरुपाकः किल नागरेण ॥
खण्डस्तण्डुलतोयात् सर्पिजम्बीरकादम्बात् ।
मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यत्नेन काञ्जिका-
चैलम् ॥
क्षीरं जीर्यति तक्रेण तद्गव्यं कोष्णमण्डकात् ।
माहिषं माणिमन्थेन शृङ्गचूर्णेन तदधि ॥
मण्डकः माण्डे इति लोके ।
रसाक्षा जीर्यति योषात् खण्डं नागरभक्षणात् ।
सिता नागरमुत्सेन सयैचुश्चाद्रिकारसात् ॥
जराभिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं सुनिभिः प्रणीतम् ।
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं
जीर्यो भवेत् चारगणस्तथास्त्रैः ॥
इरा मदिरा ।
तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
तोये चिप्तं सप्तकलस्तदम् ।
पीत्वाजीर्यं तोयजातं निहत्या-
तत्र क्षौद्रं भद्रमुत्तं विशेषात् ॥
तत्र तोयाजीर्यं । इति भावप्रकाशे जठ-
राग्निविकाराजीर्यविस्त्रुचिकालसकविलम्बिका-
चिकित्सा ॥
पाचनः, पुं, (पाचयतीति । पच् + णिच् + “नन्दि-
ग्रहीति ।” ३।१।१३४ । इति ल्युट् ।) अग्निः ।
इति मेदिनी । ने, ६० ॥ अम्बरसः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । २४ ॥ रत्नैरण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पाचनकः, पुं, (पाचयतेनेनेति । पच् + णिच् +
करणे ल्युट् । ततः संज्ञायां कन् ।) टङ्कणः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥
पाचनी, स्त्री, (पाचते भुक्तद्रव्यादिकं यथा । पच् +
णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) हरीतकी ।
इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ (पाचयतीति युत्पत्त्या
परिपाचके वाच्यलिङ्गः । यथा, भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे १ भागे ।
“कण्टकारी सरा तित्ता कटुका दीपनी लघुः ।
रूच्योष्णा पाचनी कासश्वासजरकफानिलान् ॥”)
पाचलं, स्त्री, (पाचयतीति । पच् + णिच् +
बाहुलकात् कलन् । यद्वा, पाचं पाचनं
लातीति । ला + कः ।) पाचनम् । इति
मेदिनी । ले, १०६ ॥
पाचलः, पुं, (पाचयतीति । पच् + णिच् + बाहुल-
कात् कलन् ।) पाचकः । अग्निः । राधन-
द्रव्यम् । बायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

पाची, स्त्री, (पाचयति खपत्ररसादिप्रलेपादिना
परिपक्वयति ब्रह्मणिति । पच् + णिच् + “सर्व-
धातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् ।
“कृदिकारादक्तिनः ।” ४ । १ । ४५ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्वा ङीप् ।) लताविशेषः । पाचि इति
पञ्चे इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । मर-
कतपत्री २ हरितलता ३ हरितपत्रिका ४
पत्री ५ सुरभिः ६ मालारिष्टा ७ गारुत्मत-
पत्रिका ८ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । वातदोषघ्न-
भूतविकारनाशित्वम् । त्वग्दोषप्रशमनत्वम् ।
ब्रणेषु हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाजः, [स्] स्त्री, (पाति रक्षतीति पात्यनेनेति
वा । पा रक्षणे + “पातेर्वले लुट् च ।” उणां
४ । २०२ । इति असुन् लुङागमश्च ।) वलम् ।
इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८।४६।२५ ।
“आ नो वायो महे तने याहि मखाय पाजसे ॥”)
पाञ्चकपालः, त्रि, (पञ्चकपालस्यायमिति । “तस्ये-
दम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) पञ्चकपाल-
यागसम्बन्धी ॥ इति आकरणम् ॥
पाञ्चजन्यः, पुं, (पञ्चजने दैत्यविशेषे भवः । “पञ्च-
जनादुपसंख्यानम् ।” ४ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्वा ञः ।) विष्णुशृङ्गः । इत्यमरः ।
१ । १ । २६ ॥ “पञ्चजनो नाम दैत्यः समुद्रे तिमि-
रूप आसीत् तदस्थिजत्वात् ।” इति भरतः ॥
(यथा, गीतायाम् । १ । १५ ।
“पाञ्चजन्यं क्षुभीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दधौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥”
अस्य विवरणम् यथा, हरिवंशे । ८६।१५—१७ ।
“समुद्रः प्रब्रुवाचेदं दैत्यः पञ्चजनो महान् ।
तिमिररूपेण यं बालं यस्तवानिति माधव । ॥
स पञ्चजनमासाद्य जघान पुरुषोत्तमः ।
न चातसाद तं बालं गुरुपुत्रं तदाद्युतः ॥
स तु पञ्चजनं हत्वा शङ्खं लेभे जनाह्वनः ।
यः स देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः ॥”
पञ्चभिः काश्यपवशिष्ठप्राणाङ्गिरसचवनेर्जने-
निर्वृतः । इति ध्यञ् ।) अग्निः । इति मेदिनी ।
ये, १२२ ॥ (यथा, महाभारते । ३।२१।१-५ ।
“काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
अभिराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्चकः ॥
अचरत् स तपस्वीत्रं पुत्रार्थं बहुवार्षिकम् ।
पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥
महायाहतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तेस्तदा त्वय ।
जज्ञे तेजो महाचर्चिश्चान् पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कण्ठो जङ्घे च भारत ! ॥
पञ्चवर्णः सुतपसा कृतस्तेः पञ्चभिर्जनेः ।
पाञ्चजन्यः श्रुतौ देवः पञ्चवंशकरस्तु सः ॥”
हारीतमुनिर्वंशीयस्य दीर्घवृद्धेः पुत्रः । इति
स्कन्दपुराणे सहायप्रखण्डम् । १ । २७ । ४२ ॥)
पाञ्चजन्यधरः, पुं, (पाञ्चजन्यं तदाख्यया प्रसिद्धं शङ्खं
धरतीति । धृ + ञच् ।) विष्णुः । इति हारावली ॥

पाञ्चाली

पाञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चाली + स्वार्थे अण् । ततः कन् ततश्चापि अत इत्वच् ।) पञ्चालिका । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पाञ्चशब्दिकं, स्त्री, (पञ्चभिः शब्दैर्निर्वृत्तम् । “तेन निर्वृत्तम् ।” ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।)

पञ्चप्रकारवाद्यम् । यथा, स्कान्दे रेवाखण्डे । “अङ्गजं चर्मजश्चैव तन्त्रजं कांस्यजं तथा ।

फुत्तकतश्चेति सुनिभिः कथितं पाञ्चशब्दिकम् ॥”

पाञ्चार्थिकः, पुं, (पञ्चार्थाः सन्त्यत्र । “अत इति-ठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) पाशु-पतः । यथा,—

“पाञ्चार्थिकः पाशुपतश्चिद्रूपः स्फूर्तिमाश्रितः ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाञ्चालं, स्त्री, (पञ्चाल एव । पञ्चाल + स्वार्थे अण् ।) शास्त्रम् । यथा,—

“पिटहूर्नृपपुण्या द्वाद्विचयेन पुरज्जनः । राक्षं दक्षिणपञ्चालं याति श्रुतधरान्वितः ॥

इति श्रीभागवते । ४ । पुरज्जनोपाख्याने । २५ । ५० ॥

“पञ्चानां विषयाणामन्यतोऽनवगतानां प्रकाश-नायालमिति पञ्चालं शास्त्रम् ।” इति ।

“प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञकम् ।” इति च तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अत्र पञ्चालमिति पाठः किन्तु स्वार्थे णप्रत्यये पाञ्चालमपि भवति ॥

पाञ्चालः, त्रि, (पञ्चाले तदाख्यया प्रसिद्धे प्रदेशे भवः । “तत्र भवः ।” ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ।) पञ्चालदेशोद्भवः ॥

पाञ्चालः, पुं, (पञ्चभिः प्रधानाभिर्नदीभिरलति-पर्याप्तोऽस्तीति पञ्चालः । ततः स्वार्थे अण् ।)

देशविशेषः । स तु द्वपदराजनगरम् । अधुना फरकावाद इति ख्यातः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । ३ ।

“पाञ्चालराजं द्वपदं गृहीत्वा रणमूर्द्ध्वम् । पर्याणयत भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा ॥”

तद्देशवासिषु पुं भूम्नि ।) यथा,—

“पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटचराः ।” इत्यादि विराटपर्व ॥

(ब्रह्मदत्तस्य सहचरविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३ । २२ ।

“पाञ्चालकण्ठरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा ॥”)

पाञ्चालिका, स्त्री, (पाञ्चाली + स्वार्थे कन् । ततो ह्रस्वष्टाम् च ।) वस्त्रदन्तादिकृतपुत्तलिका ।

तत्पर्यायः । पुत्तिका ५ । इत्यमरः ॥ पञ्चालिका ३ । इति भरतः ॥ शास्त्रमञ्जी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

पाञ्चाली १ । आलमञ्जिका ६ । इति जटाधरः ॥ (रीतिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५ ।

“वर्णैः श्रेष्ठैः पुनर्दयोः । समस्तपञ्चषड्पदी बन्धः पाञ्चालिका मता ॥”)

पाञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलतीति । अल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पाञ्चालिका । (यथा, देवीभागवते । ४ । १६ । ४ ।

पाटलः

“यन्माया मोहितश्चाहं सदावर्त्तं परात्मनः । परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वप्रे ॥”)

(पाञ्चाले भवा । पाञ्चाल + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) पाण्डवपत्नी । तत्पर्यायः । कृष्णा २ पाण्डु-शर्मिला ३ पार्वती ४ द्रौपदी ५ याज्ञसेनी ६ वेदिजा ७ । इति जटाधरः ॥

सैरन्वी ८ नित्य-यौवना ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-भारते । १ । १६८ । ४१ ।

“कुमारी चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात् समु-त्थिता ॥”

अस्य जन्मादिविवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ रीतिविशेषः । पाञ्चालानां प्रियत्वादेवास्या-स्तथात्वम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २ ।

“वेदमौ चाय गौड़ी च पाञ्चाली लाटिका तथा ॥”

एतल्लक्षणं यदाह भोजः । “समस्तपञ्चषड्पदीमोजःकान्तिसमन्विताम् ।

मधुरां सुकुमाराश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥”)

पाट, य, (पाटयति कार्यान्तरप्रेरणात् पूर्व-कार्यं हृदयतीति । पट + णिच् + क्तिप् ।) सम्बो-धनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ।

पाटकः, पुं, (पाटयति दीपयतीति । पाटि + ण्यल् ।) महाकिष्कुः । कटकान्तरम् । वाद्यम् ।

अघादिचालनम् । मूलद्रव्यापचयः । रोधः । इति मेदिनी ॥ ग्रामैकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

(पाटयति क्षिण्तीति । हृदके । भेदके, चि । यथा, हरिवंशे । १७१ । १४ ।

“अहं तमौ घनीभूतमहमेव च पाटकः ॥”)

पाटचरः, पुं, (पाटयन् किन्दन् चरतीति । चर + ण्यच् ।) एषोदरादित्वात् साधुः ।) चौरः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । ७ अङ्के । “मन्तिन् ! कुलिङ्गसाहसिकत्वं किलेतस्य पाप-पाटचरस्य ॥”)

पाटनं, स्त्री, (पट + णिच् + भावे ल्युट् ।) हृद-नम् । यथा,—

“अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गलच्छेदनं तथा । पाटने कर्णशृङ्गाणां मासाहंलं यवान् पिबेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे यमः ॥

पाटलं, स्त्री, (पाटलो वर्णोऽस्यास्तीति । पाटल + अर्धं आदित्वादच् ।) पाटलीपुष्पम् । इत्य-मरः ॥

गोलावाख्यपुष्पमिति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ४ । ६ । १४ ।

“पाटलाशोकवकुलैः कुन्दैः कुरुवकैरपि ॥” पाटलेति केचित् ॥)

पाटलः, पुं, (पाटयतीति । पट + णिच् + ट्वादि-त्वात् कलच् ।) श्वेतरक्तवर्णः । गोलाविरङ्ग इति भाषा । आशुधान्यम् । इत्यमरः ॥

अस्य गुणाः । अत्युष्णत्वम् । वह्निनिव्यन्दित्वम् । त्रिदोष-कारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तद्वर्णयुक्ते, त्रि ॥

(यथा, रघौ । २ । २६ । “स पाटलायां गवि तस्मिन्वांसं धनुर्हरः केशरिणं ददर्श ।

पाटलिः

अधिलकायामिव धातुमत्यां लोभद्रुमं सातुमतः प्रफुल्लम् ॥”)

पाटलद्रुमः, पुं, (पाटलस्य पाटलपुष्पस्य द्रुमो वृक्षः । यद्वा, पाटलो द्रुमः इति नित्यकर्म-धारयः ।) पुन्नागवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटला, स्त्री, (पाटलो वर्णोऽस्यास्तीति । पाटल-वर्णत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) दुर्गा । यथा,—

“अपस्पर्शनिकपर्णा च पाटला पाटलावती ॥”

इति तन्त्रसारे तस्याः शतनामस्तोत्रम् ॥ पुष्यवृक्षविशेषः । पाटल इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पाटलिः २ अमोघा ३ काचस्थाली ४

फलेरुहा ५ कृष्णवृन्ता ६ कुवेराक्षी ७ । इत्य-मरः ॥ ताम्रपुष्पी ८ कुम्भिका ९ सुपुष्पिका १०

वसन्तद्रुती ११ स्थाली १२ स्थिरगन्धा १३ अम्बवासी १४ कालवृन्ती १५ । इति राज-निर्घण्टः ॥

मधुद्रुती १६ कालास्थली १७ अलि-वल्गुभा १८ । इति भावप्रकाशः ॥ कामद्रुती १९

कुम्भी २० तोयाधिवसिनी २१ । इति रत्न-माला ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । कफवातशोफाक्षानवमिन्धाससन्नि-पातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुव-रत्वम् । अनुष्णत्वम् ।

दोषत्रयारुचिहृक्का-टणानाशित्वञ्च ॥ तत्पुष्पगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।

हिमत्वम् । क्षेद्यत्वम् । कफस-नाशित्वञ्च । तत्फलगुणाः । पित्तातिसारदाह-नाशित्वम् ।

हृक्कासपित्तकारित्वञ्च । “इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तदुत्पत्तिर्यथा,—

“गते ब्रह्मणि सर्वोऽपि तपः संहृत्य तं तदा । लिङ्गं चित्रवने स्रज्जं प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥

विचरन्तं तदा भूयो महेशं कुसुमायुधः । आरात् स्थित्वाग्रतो घन्वी सन्तापयितुमुद्यतः ॥

ततस्तमग्रतो दृष्ट्वा क्रोधाभातदृष्ट्वा हरः । स्मरमालोकयामास शिखायाश्चरणान्तिकम् ॥

आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदनो द्युतिमानपि । प्रादह्यत तदा ब्रह्मन् पादादारभ्य कचवत् ॥

प्रदह्यमानौ चरणौ दृष्ट्वासौ कुसुमायुधः । उत्ससर्ज धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥

यदासीन्मुष्टिबन्धस्तु रक्तपृष्ठो महाप्रभः । स चम्पकतरुजातः स्रग्गन्धाटो गुणाकृतिः ॥

नाहस्यानं शुभाकारं यदासीद्दृष्ट्वाभूषितम् । तज्जातं केशरारण्यं वकुलं नामतो नगैः ॥

या च कीटी शुभा ह्यासीदिन्द्रनीलविभूषिता । जाता सा पाटला रम्या शृङ्गराजिविभूषिता ॥”

इति वामने ६ अध्यायः ॥ रक्तलोभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाटलापुष्पसन्निभं, स्त्री, (पाटलापुष्पस्य सन्निभा सादृश्यं यत्र ।) पद्मकाष्ठम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

पाटलिः, स्त्री, (पाटि + भावे घञ् । पाटो दीप्तिस्तं लातीति । ला + “अच् इः ।” उणां ४ । १३८ ।

इति इः । पाटलिपुष्पाणां अतिसुश्रीकतायै-वास्या तथात्वम् ।) पाटलापुष्पवृक्षः । इत्यमरः ॥

पाटीरः

(यथा, महाभारते । ७ । २२ । १५ ।
 “तन्नु पाटलिपुत्राणां समवर्णा ह्योत्तमाः ।
 वहमाना यराजन्त मत्स्यस्यामित्रघातिनः ॥”)
 पाटलिपुत्रं, स्त्री, (पाटलिः पुत्र इव यस्य । बहु-
 पाटलिपुत्रोत्पत्तिस्थानत्वेनास्य तथात्वम् ।)
 नगरविशेषः । पाटना इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 कुसुमपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥
 पुष्पपुरम् ३ पाटलिपुत्रकम् ४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (इदं गङ्गातीरेष्यम् । यथा हितोप-
 देशे । “अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रनाम-
 धेयं नगरम् ॥”
 इदमेव पुरा मगधानां राजधानी आसीत् ।
 अत्रत्यसुदर्शननाम्नो भूपतेः पुत्राणां नीति-
 विद्याधिगमाय विद्वत्कुलचूडामणिना विष्णु-
 शर्मेणा पञ्चतन्त्रहितोपदेशादयो ग्रन्था विर-
 चिताः ॥)
 पाटली, स्त्री, (‘पाटं दीप्तिं लातीति । ला + कः ।
 स्त्रियां ङीप् ।) कटभौवृक्षः । सुष्ककटुक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजाले १
 अध्याये ।
 “पुष्टे रुद्रजटामूलं सुखस्यं कारयेद्बुधः ।
 ताम्बुलादौ प्रदातव्यं वक्ष्या भवति निश्चितम् ।
 तथैव पाटलीमूलं ताम्बुलेन तु वक्ष्यते ॥”)
 पाटवं, स्त्री, (पटोर्भावः कर्म वा । पटु + “इग-
 न्ताच्च लघुपूर्वात् ।” ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।)
 पटुता । यथा । “पाटवं संस्कृतोक्तिषु ।” इति
 हितोपदेशः ॥ (हाट्टम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १४ । ६४ ।
 “विच्छिद्यते कदाचित् धीः कर्मणा भोग-
 दायिना ।
 पुनः समाहिता सा स्यात् तदैवाभ्यासपाट-
 वात् ॥”)
 आरोग्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पटो-
 ष्चात्राः पाटवाः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 पाटविकः, त्रि, (पाटवं पटुत्वमस्यस्य । पाटव +
 टन् ।) पटुः । धूर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पाटङ्किका, स्त्री, (पाटङ्गं पटङ्गावयवः तद्वदा-
 कृतिरस्यस्याः । पाटङ्ग + टन् । ङ्कावाद्या-
 कृतिरस्यस्यादेवास्यास्तथात्वम् ।) गुञ्जा ।
 इति हारावली । १४५ ॥
 पाटितं, त्रि, (पाटयति स्म इति । पट + णिच् +
 क्तः ।) कृतपाटनम् । तत्पर्यायः । दारितम् २
 भिन्नम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 २ । १६ ।
 “पाटितमनु बहुविदारितं वेदनावच्च ॥”)
 पाटी, स्त्री, (पाटयतीति । पाटि + “सर्वधातुभ्य
 इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् । स्त्रियां वा
 ङीष् ।) वलाचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परि-
 पाटी । अनुक्रमः । यथा, “पाटीं सन्नखितस्य
 वक्ष्मि चतुरप्रीतिप्रदां प्रस्फुटात् ।” इत्यादि
 लोलावती ॥
 पाटीरः, पुं, पटीरः । इति विश्वः । (यथा,
 सुकुन्दमालायाम् । ३२ ।

पाठः

“लाटीनेत्रपुटीपयोधरघटीरेवातटीदुष्कुटी
 पाटीरद्वयवर्णनेन कविभिर्मूर्द्धिनि नयते ।
 गोविन्देति जगद्देनेति जगतां नाथेति कथ्येति च
 आहारैः समयस्तदेकमनसां पुष्पामतिक्रामति ॥”)
 पाठं, स्त्री, (पठ्स् इदम् । “तस्येदम् ।” ४ । ३ ।
 १२० । इत्यण् ।) पठ्शकम् । यथा,—
 “पाठ्यशाकान् मधुरं दुर्जरं गुरुपाकि च ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 (पाठि + यत् । पाठनीये । द्वे, त्रि ॥)
 पाठः, पुं, (पठनमिति । पठ + भावे घञ् ।)
 विधिना वेदस्याभ्यसनम् । (पठ + णिच् + भावे
 घञ् ।) शिष्याणामध्यापनम् । तत्पर्यायः ।
 महायज्ञः २ ब्रह्मयज्ञः ३ पठनम् ४ पाठना ५
 पाठनम् ६ अध्ययनम् ७ अध्यापनम् ८ अध्या-
 पना ९ अभ्यसनम् १० । इत्यमरभरतौ ॥
 निपाठः ११ निपठः १२ । इति सङ्कीर्णवर्ग-
 अमरः ॥ * ॥ माहात्म्यादिपाठे तु ॐ नारा-
 यणाय नमः ॐ नाराय नमः ॐ नरोत्तमाय
 नमः ॐ देवे नमः ॐ सरस्वत्ये नमः ॐ
 आत्माय नमः । इति नत्वा पाठ्यम् ।
 “नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् ।
 देवीं सरस्वतीं आसं ततो जयसुदीरयेत् ॥”
 इति विधेः ॥
 एवञ्च भागवतीयसूक्तोक्तौ उदीरयेत् इत्यस्य
 स्वयन्तथा उदीरयन्न्यान् पौराणिकानुपशिक्ष-
 यतीति श्रीधरस्वामिनाख्यानमनुशासनविरुद्धम् ।
 चैवेति भारतपाठाच्चकारेण आसी लब्धः ।
 भागवते चैवेत्यत्र आस इति साक्षात्लिखितम् ।
 जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाण्डे भविष्यपुराणम् ॥
 “अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितन्तथा ।
 विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ! ।
 कार्याश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ॥”
 कार्यां कृण्वेत्पाठयनप्रणीतम् ।
 “सौराष्ट्र धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
 जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”
 जयवर्णेन संसारमिति जयस्तत्तदग्र्यः । एव-
 ष्वार्थानवलोकनात् आचाराद्वा स्तोत्रादावेष
 श्लोकः पठ्यते । मत्स्यसूक्ते वाराहीतन्त्रे च ।
 “प्रणवच्चादौ जप्ता च स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
 अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
 सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् ।
 शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥
 न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
 आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ॥
 हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं भवेत् ।
 स्वयञ्च लिखितं यत् कृतिना लिखितञ्च यत् ॥
 अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ।
 ऋषिच्छन्दादिकं नस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥
 स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत् ।
 सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ॥
 अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।
 कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेन्नरः ॥”

पाठः

ततश्च मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यास्यादौ
 ऋषिच्छन्दादिकं पठेत् । तद्यथा । प्रथम-
 चरितस्य ब्रह्म ऋषिर्महाकाली देवता गायत्री
 कृन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिकाबीजमस्ति त्वं
 महाकालीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । मध्यम-
 चरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवतानुष्टुप्
 कृन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्यस्तत्त्वं
 महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । उत्तरचरि-
 तस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् कृन्दो
 भीमा शक्तिर्भामरीबीजं वायुस्तत्त्वं सरस्वती-
 प्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ॥ नैयतकालिककल्प-
 तरौ भविष्यपुराणम् ॥
 “इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या महीपते ।
 सुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभो ॥
 ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्वान्यवर्णजमादरात् ।
 श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् ! वाचकात्तरकं ब्रजेत् ॥”
 तथा ।
 “देवाच्चांमयतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
 ग्रन्थिश्च शिथिलं कुर्याद्वाचकः कुरुनन्दन ॥
 पुनर्ब्रूयैत तत् सूत्रं न सुक्ता धारयेत् कचित् ।
 हिरण्यं रजतं गाञ्च तथा कांस्योपदोहनाः ॥
 इत्या तु वाचकायेह श्रुतस्याप्रीतिर्यत् फलम् ।
 कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोडाः ।
 “वाचकः पूजितो येन प्रसन्नस्तस्य देवताः ॥”
 तथा ।
 “ज्ञात्वा सर्वसमाप्तिश्च पूजयेद्वाचकं बुधः ।
 आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥”
 तथा ।
 “विस्मृतमद्वयं शान्तं स्रष्टाचरपदन्तथा ।
 कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
 बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृतस्त्वशो वृष ।
 ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थस्वार्थयेनृप ॥
 य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो आस उच्यते ॥”
 तथा ।
 “सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।
 प्रदर्शयन्नुसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको वृष ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 पाठस्याष्टादशदोषा यथा,—
 “शङ्कितं भीतमुद्विग्नमयत्तमनुनासिकम् ।
 विस्तरं विरसच्चैव विस्मिन्नं विषमाहतम् ॥
 काकस्वरं शिरसितं तथा स्थानविवर्जितम् ।
 याकुलं तालहीनञ्च पाठदोषाश्चतुर्दश ।
 संगीतं शिरसः कम्पमल्पकण्ठमनर्थकम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
 अध्ययनक्रमो यथा,—
 “आचम्य प्रयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
 उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्ष्यमाणो गुरोर्मुखम् ॥”
 अध्यापनक्रमो यथा,—
 “अधीष्व भी इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चाचमेत् ।
 प्राक् कूलान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥
 प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।
 ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवद्विजाः ॥

कुण्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्वतः ।
 सर्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनः ॥
 अधीयीताध्ययनित्यं ब्राह्मण्याद्वीयतेऽन्यथा ॥
 इति कौर्मि उपविभागे १३ अध्यायः ॥ * ॥
 पाठनिषेधकालो यथा । ग्रहणेऽनध्यायो न
 दृष्टोपरागमात्रविषयः ।
 “त्राहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञोराहोश्च सूतके ।
 इति मनुवचनेन सामान्यतो निषेधात् ॥
 एष त्राहानध्यायो यस्तान्त्वविषय इति मिता-
 चरा अन्यत्र त्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञ-
 वल्क्यात् । यथा,—
 “सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।
 समाप्य वेदं दुनिश्चमारण्यकमधीत्य च ॥
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
 अतुसन्धिषु सुक्ता वा आह्विकं प्रतिगृह्य च ॥”
 दुनिश्चमहोरात्रम् । चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाणा-
 मादिप्रतिपदो नित्याः इति ब्रह्मचारिकाण्डत-
 हारीतवचने एतासामनध्याये नित्यत्वाभिधाना-
 दन्याषां काम्यत्वम् । आदिप्रतिपदः शुक्ल-
 प्रतिपदः ॥
 “सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरताहिता ।
 प्रतिपत्पाठशीलानां विद्यैव तनुतां गता ॥”
 इति आसवचनमपि तावन्मात्रपरम् ॥ * ॥
 गीतमोक्ताकालिकानध्याया यथा,—
 आकालिकनिर्घातभूकम्पराहुदर्शनोल्का इति
 आकालिका इति । निमित्तकालमारभ्य परेदु-
 र्यावत् स एव कालस्तावदकालस्तत्र भवाः ॥
 तथा,—
 “विद्युत्तनितवचेषु महोल्कानाश्च संभवे ।
 आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुवचनवत् ॥” * ॥
 उल्कादिषु प्रतिप्रसवमाह मनुः ।
 “वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके ।
 नागुरोधोऽस्थनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥”
 पराशरभाष्ये कौर्मिपुराणम् ।
 “अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
 न धर्मश्रास्त्रेष्वन्येषु पर्वस्वेतानि वर्जयेत् ॥”
 नारदः ।
 “अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
 अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥” * ॥
 सन्ध्यागर्जने श्रास्त्रचिन्तानिन्दामाह कृत्-
 चिन्तामणौ दुर्वासाः ।
 “सन्ध्यायां गर्जिते मेधे श्रास्त्रचिन्तां करोति यः ।
 चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्यायश्चो वलम् ॥
 प्रादुष्कृतैर्विषैषु तु विद्युत्तनितनित्यने ।
 सन्ध्यातिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः ॥”
 इति मनुवचनं वर्षाविषयम् ॥ * ॥
 अष्टम्यादिषु विशेषमाह हेमाद्रिप्रतापस्तम्भः ।
 “उदयास्तमिते वापि सुकूर्त्तत्रयगामि यत् ।
 तद्दिनं तद्दहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥
 केचिदाहुः कचिद्देशे यावत् दिननाडिकाः ।
 तावदेव त्वनध्यायो न तन्मिथे दिनान्तरे ॥”
 तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे तिथि-

न्तरे । अत्र पूर्ववचनसुत्तरमीमांसाध्यायिभिः
 परिगृहीतम् । परवचनन्तु अन्यग्रन्थपरम् ।
 यत्तु निर्णयान्ततद्वत् ।
 “प्रतिपक्षेऽशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी ।
 दिनं दूषयते सर्वं सुरा गव्यघटं यथा ॥”
 तद्दूषयत इत्यभिधानात् पूर्ववर्तितामात्रेण
 सर्वदिनदूषणाय । राजमार्कण्डे ।
 “प्रे को चे चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
 या तु कोजागरे जाते चैत्रावल्याः परेऽपि या ॥
 चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
 सर्वास्वेतास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 पाठकः, त्रि, (पाठयति अध्यापयतीति । पठ +
 णिच् + क्तुल्) उपाध्यायः । इति हेमचन्द्रः ।
 १ । ७८ (यथा, महाभारते ॥ ३॥ १२॥ १०५ ।
 “पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
 सर्वे यस्यनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स
 पण्डितः ॥”)
 धर्मभाणकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पठ-
 तीति । पठ + क्तुल् । वाचकः । अध्येता ।
 “चर्चणं गिननश्चापि कासितं आसितन्तथा ।
 नीचोच्चैरेव गम्भीरं वर्जयेत् पाठकः सुधीः ॥”
 इति हारीते प्रथमस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
 पाठभूः, स्त्री, (पाठस्य भूभूमिः स्थानमित्यर्थः ।)
 ब्रह्मारण्यम् । वेदादिपाठस्थानम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 पाठमञ्जरी, स्त्री, (मञ्जु सुन्दरं यथा तथा रायति
 शब्दायते इति । मञ्जु + रे + कः । स्त्रियां
 ङीप् । एषोदरादुलोपः । ततः पाठस्य मञ्जरी
 वाचिकेव ।) शारी पक्षिणी । इति शब्द-
 माला ॥
 पाठशाला, स्त्री, अध्ययनगृहम् । पाठस्य अध्य-
 यनस्य शाला गृहम् । इति षष्ठीतत्पुरुष-
 समासनिघण्टा ॥
 पाठशालिनी, स्त्री, (पाठेन शालते ज्ञाघते इति ।
 शाल + णिनि + ङीप् ।) शारी पक्षिणी ।
 इति शब्दमाला ॥
 पाठा, स्त्री, (पठ्यते बहुगुणवक्तया कथ्यते इति ।
 पठ + कर्मणि घञ् । अजादित्वात् टाप् ।)
 जताविशेषः । आकनादि इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अम्बला २ अम्बलिका ३ प्राचीना ४
 पापचेलिका ५ यूथिका ६ स्थापनी ७ श्रेयसी ८
 विद्वकर्णिका ९ एकाष्टीला १० कुचेली ११
 दीपनी १२ वनतिलिका १३ तिलपुष्पा १४
 दृष्टतिलिका १५ शिशिरा १६ वृकी १७ मालती
 १८ वरा १९ देवी २० वृत्तपर्णी २१ । अस्या
 गुणाः । तिलत्वम् । शुक्लत्वम् । उष्णत्वम् ।
 वातपित्तज्वरपित्तदाहतीसारशूलनाशित्वम् ।
 भयसम्भानकारित्वम् । इति वैदकम् ॥ * ॥
 “अम्बला बालिका बाला शठास्वा बालिका-
 त्विका ।
 अम्बा च मातिका चैव दृढवल्का मयूरिका ॥

गन्धपर्णी चित्रपुष्पी श्रेयसी सुखवाचिका ।
 क्षिप्रपत्री भूरिमल्लिविज्ञेया घोडशाङ्क्या ॥
 अम्बला सकषायास्वा कफकण्ठरुजापहा ।
 वातामयवलासनी रुचिकृद्दीपनी परा ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 “पाठास्त्रास्त्रास्त्रा च प्राचीना पापचेलिका ।
 एकाष्टीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिलिका ॥
 पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरी लघुः ।
 हन्ति शूलज्वरश्चर्द्धिकुहातीसारदृढजः ॥
 दाहकण्डूविषश्वासकृमिगुल्मगलव्रणान् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 पाठिका, स्त्री, (पाठा + स्वार्थे कन् । टापि अत
 इत्वञ्च ।) पाठा । इति भावप्रकाशः ॥
 पाठी, [न] पुं, (पाठेव आकृतिर्विद्यते यस्य ।
 पाठा + इनिः ।) चित्रकटुचः । इत्यमरः ॥
 (पाठोऽस्थस्येति । “अत इतिठनौ ।” ५। २। १५ ।
 इति इनिः ।) पाठविशिष्टः ॥ (कर्मोपपदेनास्य
 प्रमाणं यथा, मार्कण्डेये । ६८ । २६ ।
 “बन्दिनामथ सूतानां विटानां लास्यपाठि-
 नाम् ॥”)
 पाठीकुटः, पुं, (पाठीं कुटतीति । कुट + “इगु-
 पघञेति ।” ३। १। १५ । इति कः ।) चित्रक-
 टुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पाठीनः, पुं, (पाठिं पृष्टं नमयतीति । पाठि +
 नम + णिच् + “अन्येभ्योऽपीति ।” डः । “अन्येषा
 मपि दृश्यते ।” ६ । ३ । १३७ । इति दीर्घः ।)
 मतस्यविशेषः । वीयालि इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ । इत्यमरः ॥ सहस्र-
 दंष्ट्री ३ वोदालः ४ वदालकः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
 “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हयंकययोः ॥”)
 अस्य गुणाः । श्लेष्मलत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुर-
 त्वम् । कषायत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । पाके
 कटुत्वम् । रोचनत्वम् । वातपित्तजित्वञ्च । इति
 राजवल्लभः ॥ (यथा च ।
 “पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिता-
 शनः ।
 दूषयेदस्त्रपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 पाठकः । गुग्गुलुदमः । इति मेदिनी । ने, ८६ ॥
 पाण्यं, त्रि, (पण्यते इति । पठ + “ऋहलोर्ण्यत् ।”
 ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् ।) पठनीयम् ।
 पठितयम् । यथा,—
 “तिष्ठ रे तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि दृढादहम् ॥
 अपष्टु पठतः पाण्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥”
 इति नैषधे १७ सर्गः ॥
 पाणः, पुं, (पण्यते अवद्विद्यतेऽनेनेति । पण्य +
 करणे घञ् ।) पाणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पण्य + भावे घञ् । पण्यनम् । समयः । यथा,
 महाभारते । २ । ५७ । ८ ।
 “दीयामहे पार्थिव ! मा विशङ्कां
 कुरुष्व पाण्यश्च चिरञ्च मा कथाः ॥”)

पाणिघा

पाणिः, स्त्री, (पणायन्ते अवहरन्त्यस्यामिति । पण + “अशिपणायो रुडायलुकौ च ।” उणां ४ । १३२ । इति इण् आद्यप्रत्ययस्य लुक् च ।) पण्यवीथी । हट्टः । इत्युणादिकोषः ॥

पाणिः, पुं, (पणायन्ते अवहरन्त्यनेन । पण उ अवहारे + “अशिपणायो रुडायलुकौ च ।” उणां ४ । १३२ । इति इण् आद्यप्रत्ययस्य लुक् च ।) स च मणिवन्नावध्यङ्गुलिपर्यन्तभागः । स तु गर्भस्थनालकस्य मासद्वयेन भवति ॥ इति सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । पञ्चशाखः २ शयः ३ समः ४ हस्तः ५ करः ६ । इत्यमरभरतौ ॥ भुजः ७ । इति जटाधरः ॥ कुलिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ भुजादलः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । २ । १६ । “मृगनाभिमुगन्तां तां कृत्वा कान्तां मनोरमाम् ।

जग्राह दक्षिणे पाणौ मुनिर्मन्मथपीडितः ॥”) कुलिकट्टकः । इति रत्नमाला ॥ कुलियाकड़ा इति भाषा ॥

पाणिकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपः कूर्मस्तदाकारोऽस्थस्याः । कच्छप + ठन् । टापि अत इत्वञ्च । पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कूर्माकृतिसुद्रा ।) कूर्मसुद्रा । यथा,—

“पाणिकच्छपिकां कुर्व्यात् कूर्ममन्त्रेण साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः ॥ पूजितं तेन पुष्पेण देवत्वं स्वस्य जायते ॥” कूर्ममन्त्रो यथा,—

“द्वितीयं वैष्णवीतलं बीजं विन्दिन्दुसंयुतम् । षष्ठस्वरो परिचरं कूर्मबीजं प्रकीर्तितम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

पाणिमृहीती, स्त्री, (पाणिर्गृहीतो यस्याः । “पाणिमृहीती भार्यायाम् ।” ४ । १ । ५२ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता डीष् ।) विधानेनोष्ठा । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

पाणिग्रहणं, स्त्री, (पाणिर्ग्रहणं यत्र ।) विवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८२ ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।

“इति स्वसुभोजकुलप्रदीपः

सम्याद्य पाणिग्रहणं स राजा ।

महीपतीनां पृथग्दर्शनार्थं

समादिदेशाधिकृतानधिष्ठीः ॥”)

पाणिघः, पुं, (पाणिं पाणिना वा हन्तीति । हन + “पाणिघताडघौ शिल्पिनि ।” ३ । २ । ५५ । इति टक् टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते ।) पाणिवादः । पाणिना नृदङ्गादिवादम् । पाणिं वा हन्ति यः । यः पाणिनैव नृदङ्गादिवाद-मुत्पादयति तत्र । यः पाणिना नृदङ्गमिव पाणिं वादयति तत्र च । इत्यमरभरतौ ॥

पाणिघातः, पुं, (पाणिना हन्तीति । हन + अशिपित्वात् अण् ।) पाणिताडकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (हन + भावे घञ् । पाणिना घातो हननमिति । पाणिहननम् ॥)

पाणिनिः

पाणिजः, पुं, (पाणौ जायते इति । पाणि + जन् + “सप्तम्यां जनेर्ङः ।” ३ । २ । ६७ । इति ङः ।) नखः । इति हलायुधः ॥

पाणितलं, स्त्री, (पाणितलमिव परिमाणमस्य-स्येति । अच् ।) कर्षपरिमाणम् । तोलकद्वयम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,— “कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमालिका । अर्चं पितुः पाणितलं किञ्चित् पाणिञ्च तिलकम् ॥ विडालपदकञ्चैव सुवर्णं कवलमृष्टः । उदमरश्च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ॥”

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥

पर्यायान्तरं यथा,—

“विद्याद्वौ द्रञ्चणौ कर्षं सुवर्णञ्चाक्षमेव च ।

विडालपदकन्तश्च पितुम्याणितलन्तथा ॥

तिलकश्च विजानीयात् कवड्गृहमेव च ॥”

इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

पाणिस्तलम् ।) हस्ताधोभागः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १४३ ।

“सृष्टे तानुचिर्नित्यमङ्गिः प्राणानुपसृष्टेत् ।

गात्राणि चैव सर्वानि नाभिं पाणितलेन तु ॥”)

पाणिनः, पुं, (पणिनो मुनेर्गोत्रापत्यम् । पणिन् + अण् । “गाथिविदधिकेशिगणपणिनश्च ।” ६ । ४ । १६५ । इति न टिलोपः ।) पाणिनि-मुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाणिनिः, पुं, (पणिनो मुनेर्युवापत्यम् । पणिन् + इच् । न टिलोपः ।) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः ।

आहिकः २ दाक्षीपुत्रः ३ शालङ्की ४ पाणिनः

५ शालातुरीयः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥

(अयं हि पणिन्-वंशसम्भूतः प्रसिद्धो आकरणा-

कर्त्ता । अस्य माता दाक्षी इत्याख्यया विद्युता ।

यथा, पातञ्जलकारिकायाम् । १ । १ । २० ।

“सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ॥”

तथाच शिचायाम् । ५६ ।

“शङ्करः शङ्करौ प्रादादाक्षीपुत्राय धीमते ।

वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥”

अस्य शालातुरीय इत्याख्यापि दृश्यते । यथा,

अभिधानचिन्तामणौ । ३ । ५१५ ।

“—अथ पाणिनौ ।

शालातुरीयदाक्षेयौ—”

“गान्धारप्रदेशविशेषशालातुरग्रामजातत्वा-

देवास्य तथा नाम ।” इति चिन्तामणिटीका ॥

परे तु शालातुरग्रामोऽस्य जन्मस्थानमिति न

स्वीकुर्वन्ति । यतः शालातुरोऽभिजनोऽस्य इति

युत्पत्त्या शालातुरशब्देन शालातुरदेशोद्भवे

जने एवार्थो नावगम्यते । अष्टाध्यायीसूत्र-

पाठस्य “तूदीशालातुरवर्मतीकूचवारात् टक्

कृण् टज् यकः ।” ४ । ३ । ६४ । सूत्रात् अभि-

जनार्थे एव कृण्प्रत्ययः । वृत्तिकारभट्टोजी-

दीक्षितेन तु “अभिजनश्च ।” ४ । ३ । ६० ।

इति सूत्रे “यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र

पूर्वैरुचितं सोऽभिजनः ।” इत्यभिजनशब्द-

स्यार्थः प्रदर्शितः । अतः स्पष्टतः शालातुर-

पाणिनिः

प्रदेशः पाणिनेः पूर्वपुराणां वासस्थानमित्ये-
वावगम्यते न तु तस्येति ।

पुरा किल कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्ष-
श्लोकात्मकं दृष्टकथाभिधानं ग्रन्थं विरचय्य
काणभूतये आबधामास । सोमदेवभट्टस्तु ततः
सारांशं समुद्धृत्य कथासरित्सागर इत्याख्याया
प्रसिद्धं ग्रन्थं निम्मितवान् तस्मादेवाख्यायिका
समधिगम्यते । यथा, तत्रैव । ४ । २०—६५ ।

“अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् ।

तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ॥

स शुश्रूषापरितोषः प्रेषितो वर्षभार्यया ।

अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥

तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्द्रशेखरात् ।

सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं आकरणं नवम् ॥

ततश्चागत्य मामेव वादायाकृत्यते स्म सः ।

प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाताः सप्तवासराः ॥

अष्टमेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् ।

नभःस्थेन महाघोरो हूकारः शम्भुना कृतः ॥

तेन प्रनष्टमैन्द्रन्तदसद्भाकरणं भुवि ।

जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खोभूता वयं पुनः ॥

अथ संजातनिर्वेदः स्वग्रहस्थितये धनम् ।

हस्ते हिरण्यदत्तस्य विधाय वणिजो निजम् ॥

उक्ता तच्चोपकोशायै गतवानस्मि शङ्करम् ।

तपोभिराराधयितुं निराहारो हिमाचलम् ॥”

* * * * *

“अत्रान्तरे तुषारादौ कृत्वा तीव्रतरं तपः ।

आराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपतिः ॥

तदैव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् ।

तदिच्छानुग्रहादेव मया पूर्णोऽकृतश्च तत् ॥”

* * * * *

“वर्षोऽयमभ्युत्थादेच्छत् श्रोतुं आकरणं नवम् ।

ततः प्रकाशितं स्वामिकुमारेणैव तस्य तत् ॥

ततो याङीन्द्रदाभ्यां विप्रो दक्षिणां प्रति ।

गुरुर्वर्षोऽब्रवीत् स्वर्णकोटिर्मे दीयतामिति ॥

अङ्गीकृत्य गुरोर्वाक्यं तौ च मामित्यवोचताम् ।

एहि राज्ञः सखे ! नन्दात् आचितं गुरुदक्षिणाम्

गच्छामो नान्यतोऽस्माभिरियत् काश्चनमाप्यते ।

नवाधिकाया नवतेः कोटीनामधिपो हि सः ॥”

इत्युपाख्यानं पाणिनिः कात्यायनस्य राज्ञो-

नन्दस्य च समसामयिक इत्येवायाति । परं

कात्यायनपाणिन्योः शब्दशास्त्रपाठेन पाणिनिः

कात्यायनात् पूर्वतन इत्यनायासेनैव विज्ञायते ।

यतः कात्यायन एव पाणिनिस्तथाकरणस्य

वार्तिककारः । स च स्वकृतग्रन्थे विदुषां वरं

पाणिनिं आचार्यत्वेन स्वीकृतवान् । [६ । ४ ।

१०४ । सूत्रस्य वार्ति ।] पाणिनिस्तु स्वीय-

आकरणे पूर्वतनानां बहूनां विदुषां नामोल्लेखं

कृतवान् परं कुचापि कात्यायनस्य नाम नाभि-

हितवानतः स्पष्टतोऽवगम्यते पाणिनिः कात्या-

यनात् वृद्धतर इति ।

अनेन महात्मना पाणिना रचितं आकरणं

पाणिनीयाश्रकमित्याख्याया प्रसिद्धम् । कात्यायन

पाणिपी

पाण्डरः

पाण्डवः

एवास्त्य वार्तिकं विधाय तीव्रसमालोचना-
श्चकार । परं पतञ्जलिः सूत्रपाठस्य वार्तिकस्य
च महाभाष्यं विधाय सर्वतः प्रमादपरिश्रुत्योऽयं
पाणिनीयाद्याध्यायीयस्य इति प्रदर्शयन् कात्या-
यनतीव्रदृष्टेः ररचैयं समादरणीयं ग्रन्थमुत्त-
मम् । अद्याध्यायीप्रारम्भे तु चतुर्दशसूत्राणि
सन्ति तानि तु प्रत्याहारसूत्राणि ।

अद्याध्यायीसूत्रपाठे, आपिशलिः । ६ । १ । ६२ ।
गालवः । ६ । ३ । ६१ । चाक्रवर्त्मणः । ६ । १ ।
१३० । स्फोटायनः । ६ । १ । १२३ । काश्यपः ।
८ । ४ । ६७ । गार्ग्यः । ८ । ४ । ६७ । भार-
द्वाजः । ७ । २ । ६३ । सेनकः । ५ । ४ । ११२ ।
शाकटायनः । ३ । ४ । १११ । शाकल्यः । १ । १ । १६ ।
एतेषां पूर्वतनवैयाकरणानां नामानि सन्ति ।
अत्र ३६६ संस्कृतानि सूत्राणि विदन्ते ।
काशीरराजस्य जयापीडस्य राजत्वसमये
पाणिनिराकरणं वार्तिकेन महाभाष्येण च
सह विशेषविद्यार्थिसुधीवरविद्वज्जनशिष्यार्थं
प्रचलितमासीत् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ ।
६३८—६४० ।

“नितान्तं कृतकृत्यस्य गुणवृद्धिविधायिनः ।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥
भाष्यस्याख्यात्तणे श्लोकेष्वेवैलक्ष्यहतेः कृतः ।
सोऽयं तस्य विपर्यासो बुधैरिव विवर्तितः ॥
कृतविप्रोपसर्गस्य भूतनिष्ठाविधायिनः ।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥”
कात्यायनकृतवार्तिकानां पतञ्जलिकृतमहा-
भाष्याच्च अन्या अपि अद्याध्यायीसूत्रपाठस्य
उल्लिखितमहाभाष्यस्य च बङ्गाष्टीकाः सन्ति
बाहुल्यभिया तसां नामानि न प्रदत्तानि ॥*॥
पाणिनीयं, त्रि, (पाणिनिना प्रोक्तं उपदिष्टं वा ।
पाणिनि + “वृद्धाच्छः ।” ४ । २ । ११४ । इति
कः ।) पाणिनिना कृतं ग्रन्थादि । इति सुग्-
बोधयाकरणम् ॥

पाणिन्वयः, त्रि, (पाणिं घमतीति । भा शब्दाणि-
संयोगयोः + “उग्रप्रखरमदपाणिन्वमाश्च ।”
३ । २ । ३७ । इति खश् सुम् च ।) हस्तकर्म-
ताकामिसंयोगकर्ता । एवं शब्दकर्ता च ।
इति सुग्बोधयाकरणम् ॥ (“पाण्यो भायन्ते-
ऽसिन्निति पाणिन्वमोऽध्या । अन्वकाराद्यावत्
इत्यर्थः । तत्र हि सर्पादपनोदनाय पाण्यः
शब्दान्ते ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

पाणिन्वयः, त्रि, (पाणिभ्यां धयति पिबतीति ।
घेट पाने + “नाडीशुनीस्तनकरमुष्टिपाणि-
नासिकात् भाश्च ।” इति सूत्रात् खश्प्रत्ययेन
साधुः ।) पाणिद्वारा पानकर्ता । इति सुग्-
बोधयाकरणम् ॥

पाणिपादं, क्ली, पाणिश्च पादश्च द्वयोः समाहारः ।
पाणिपादयोः समाहारः । इति व्याकरणम् ॥
पाणिपीडनं, क्ली, (पाणेः पीडनं ग्रहणं यत्र ।)
पाणिग्रहणम् । विवाहः । इत्यमरः ॥ (पाणिभ्यां
पीडनमिति विग्रहे क्रीधादिना हस्तमर्दनम् ॥)

पाणिभुक्, [ज्] पुं, (पाणिनेव भुज्यते दीयतेऽनेन
चर्वादिद्वयं यदा, पाणिरिव भुज्यते यच्चादि-
स्थले अवह्रियते इति । भुज् + क्तिप् ।) उडुम्बर-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पाणिना भुङ्क्ते
इति । भुज् + क्तिप् ।) पाणिकरणकभोक्तरि, त्रि॥
पाणिमर्दः, पुं, (पाणिं मृदुनातीति । पाणि + मृदु-
+ “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) कर-
मर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाणिमुक्तं, क्ली, (पाणिभ्यां मुक्तं परित्यक्तम् ।)
अस्त्रम् । इति हलायुधः ॥

पाणिरुहः, पुं, (पाणौ रोहतीति । रुह + “इगुप-
धञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) नखः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाणिवादः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादयतीति ।
वद + शिच् + अण् ।) पाणिघः । मृदङ्गादि-
वादकः । इत्यमरः ॥ (पाणिना वादयते इति ।
वद + शिच् + कर्मणि घञ् । मृदङ्गादौ, क्ली ।
यथा, रामायणे । २ । ६५ । ४ ।

“अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ॥”
पाणिवादकः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादय-
तीति । वद + शिच् + श्वल् ।) पाणिवादः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६५ । ४ ।

“ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः ।
अपदानानुदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ॥”
पाणिसर्गा, स्त्री, (पाणिभ्यां मृज्यतेऽसौ । मृजौ
श्च विसर्गो + “पाणौ मृजेत्येतं वाच्यः ।” इति
ण्यत् । “चजोः कुः घिसर्गतोः ।” ७ । ३ । ५२ ।
इति कुत्वम् ।) रज्जुः । इति सुग्बोधयाकर-
णम् ॥

पाणीतलं, क्ली, (पाणितलं निपातनात् दीर्घः ।)
तोलकद्वयम् । यथा,—
“विङ्गालपदकयो च पाणीतलसुडुम्बरम् ॥”
इति शब्दमाला ॥

पाणौकरणं, क्ली, (पाणौ क्रियतेऽनेनासिन् वा ।
क + ल्युट् । सप्तम्याः अलुक् ।) विवाहः ।
इति जटाधरः ॥

पाण्डरं, क्ली, (पाण्डरो वर्णोऽस्यस्येति । अच् ।)
कुन्दपुष्पम् । गैरिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाण्डरः, पुं, (पाण्डरः शुक्लवर्णोऽस्यस्येति । अच् ।)
मरुवकवृक्षः । (पङ्क्ति + अर + दीर्घश्च ।)
श्वेतवर्णः । (पर्वतविशेषः । स तु मेरोः पश्चिमे
वर्तते । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १० ।

“अञ्जनः कुकुटः कृष्णः पाण्डरश्चाचलोत्तमः ॥”
“पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमाह्वहिः ।
एतेऽचलाः समाख्याताः—”
ऐरावतकुलोत्पन्ननागविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ५७ । ११—१२ ।

“पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ॥
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा ह्यववाहनम् ॥”
प्रतिविशेषः । यथा, व्योतिस्तत्त्ववृत्तवचनम् ।

“गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिल्लश्च धर्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च ।
गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ॥”
तद्वर्णविशिष्टे, त्रि । इत्युखादिकोषः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ८२ । ५० ।

“असिताम्बरसंवीतं पाण्डरं पाण्डरासनम् ॥”
पाण्डरपुष्पिका, स्त्री, (पाण्डरं शुक्लवर्णं पुष्प-
मस्याः । कप् । ततः कापि अत इत्वम् ।)
शीतलावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाण्डवः, पुं, (पाण्डोस्तदाख्यया प्रसिद्धस्य राज्ञो-
ऽपत्यम् । पाण्डु + “ओरच् ।” ४ । २ । ७१ ।
इत्यञ् ।) पाण्डुनन्दनः । पञ्चपाण्डवोत्पत्ति-
र्यथा,—

वैशम्पायन उवाच ।

“संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्या जनमेजय ! ।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममभ्युतम् ॥
सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह ।
जजाप मलं विधिवद्दत्तं दुर्वाससा पुरा ॥
संगम्य सा तु धर्मं योगमूर्तिधरेण ह ।
लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वपाणिहितं वरम् ॥
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते सुहृत्तेऽभिजितेऽधमे ।
दिवामध्यगते सूर्ये त्रिथौ पुण्येऽभिपूजिते ॥
समृद्धयशसं कुन्ती सुधाव प्रवरं सुतम् ।
जातमाने सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी ॥
एव धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ।
विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्वा भविष्यति ॥
युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ।
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ॥१॥*॥
धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तं पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः चात्र बलं ज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ॥
ततस्तथोक्ता भर्ता तु वायुमेवाबुद्धाव सा ।
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥
तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी ।
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ! ॥
इदमव्यङ्ग्यतत्त्वासीज्जातमाने वृकोदरे ।
यदङ्गात् पतितो मातुः शिलां गात्रैर्वचूययत् ॥
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहस्रोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत तं सुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ॥
वज्रसंहननः सोऽयं कुमारो न्यपतद्गिरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्वचूयिता ॥
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः ।
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ! ॥
दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ! ॥२॥*॥
जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
कथन्नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥
देवे पुरुषकारे च लोकोऽयं संप्रतिष्ठितः ।
तत्र देवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
अप्रमेयबलोत्साहो वीर्यवानमितदुतिः ॥
तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लब्ध्वा महाबलम् ।
यं दास्यति स मे पुत्रं स गदीयान् भविष्यति ॥

कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तपस्ये महत्तपः ।
ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ॥
दिदेश कुन्त्याः कौरवो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ।
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ॥
उयं स तप आतस्थे परमेण समाधिना ।
आरिराधयिष्येदेवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ॥
सर्वेण सह धर्मात्मा पर्यवर्त्तत भारत ! ।
तन्तु कालेन महता वासवः प्रत्यपद्यत ॥

शक्र उवाच ।

पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
ब्राह्मणानां गवाक्षेव सुहृदाश्चार्थसाधकम् ॥
दुर्हृदां शोकजननं सर्ववान्वनन्दनम् ।
सुतं तेऽयं प्रदास्यामि सर्वामित्रविनाशनम् ॥
इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्तीं धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥
उदकस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वरः ।
दातुमिच्छति मे पुत्रं यथासङ्कल्पितं हृदा ॥
अतिमातुषकर्मणं यशस्विनमरिन्दमम् ।
नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ॥
दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
पुत्रं जनय सुश्रोणि ! धाम चक्षियतेजसाम् ॥
लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात् तमाह्वय शुभानने ! ॥
एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् ॥
जातमात्रे कुमारं तु वागुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्वोधा नभो नादयती तदा ॥
शृण्वतां सर्वभूतानां तेषाञ्चाश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभाष्य विस्मयमुवाचेदं शुचिस्मिताम् ॥
कार्त्तवीर्यसमः कुन्ति ! श्रितितुल्यपराक्रमः ।
एष शक्र इवाज्यो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥
अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्द्धिता ।
तथा विष्णुसमः प्रीतिस्त्वं यिष्यति ते सुतः ॥
एष मद्रान् वशे कृत्वा कुरुक्षेत्रे सह सोमकैः ।
चेदिकाशिकरूपांश्च कुरुक्षेत्रीं वहिष्यति ॥
एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे ह्यवाहनः ।
मेघसा सर्वभूतानां तपिं यास्यति वै पराम् ॥
गाम्भीर्यं महीपालान् एष जित्वा महाबलः ।
आटभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेघानाहरिष्यति ॥
जामदग्न्यासमः कुन्ति ! वायुवेगपराक्रमः ।
एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यति महायशः ॥
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलेनाहरिष्यति ।
विप्रनष्टां श्रियचायमाहर्त्ता पुरुषर्षभः ॥
एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्ती शुश्राव भारत ! ।
वाचमुच्चरितामुच्चैस्तं निशम्य तपस्विनाम् ॥
बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ।
तथा देवस्थानाच्च सेन्द्राणाञ्च दिवौकसाम् ॥
आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुलः स्वनः ।
उदतिष्ठन्महावीर्यः पुण्ड्रिभिः सह ॥ ३॥ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

“कुन्तीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्राजसुता पाण्डुं रक्षो वचनमब्रवीत् ॥
न मेऽस्ति त्वयि सन्तापी विगुणेषु परन्तप ।

नावरत्ने वराह्याः स्थित्वा चानघ ! निवृत्ता ॥
गान्धार्थाश्चैव वृषते ! जातं पुत्रशतन्तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत् कुरुनन्दन ! ॥
इदन्तु मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्टा त्विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति सन्ततिः ॥
यदि चापत्यसन्तानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुर्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥
संस्तम्भो मे सपत्नीत्वात् वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥

पाण्डुरवाच ।

ममाप्येष सदा माद्रि ! हृदयः परिवर्त्तते ।
न तु तां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥
तव त्विदं मतं मत्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्ये भुवं मयोक्ता सा वचनं प्रतिपत्स्यते ॥
वैशम्पायन उवाच ।

ततः कुन्ती पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।
कुलस्य मम सन्तानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥
मम चापिष्ठाशाय पूर्वेषामपि चात्मनः ।
मत्प्रियार्थं कल्याणि ! कुरु कल्याणसुतमम् ।
यशसेऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ॥
एवमुक्ता ब्रवीन्माद्रीं सद्यश्चिन्त्य देवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥
ततो माद्री विचार्यैवं जगाम मनसाश्विनौ ।
तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुयमौ ॥
नकुलं सहदेवश्च रूपेणाप्रतिमौ सुवि ।
तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतावेतावत्यश्विनावपि ।
भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसम्पदा ॥
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः ।
भक्त्या च कर्मणा चैव तथाशीर्षिर्विश्राम्यते ॥
व्येष्टं बुध्दिश्रिरेखेवं भीमसेनेति मध्यमम् ।
अर्जुनेति तृतीयश्च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥
पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतमानसाः ॥”

इति महाभारते १ । १२३—१२४ ॥

तेषां पुत्रा यथा,—

“प्रतिविन्ध्यः सुतः सोमः श्रुतकीर्तिस्तु चार्जुनात् ।
शतानीकः श्रुतकर्मा द्रौपद्याः पञ्च विक्रमात् ॥”
तेषां भार्या यथा, गारुडे १३६ अध्याये ।
“यौधेयी च हिडिम्बा च काशी चैव सुभद्रिका ।
विजया वै वेणुमती पञ्चभ्यस्तु सुताः क्रमात् ॥
देवको घटोत्कचश्च अभिमन्युश्च सर्वशः ।
अर्जुनो निरपत्रश्च परिचिदभिमन्युजः ॥”

पाण्डवेयः, त्रि. (पाण्डोरियं इत्यञ् डौप् च पाण्डवी
कुन्ती माद्री च तयोरपत्यम् इति । टक् ।)
पाण्डोरपत्यम् । इति सुग्वोधयाकरणम् ॥
(युधिष्ठिरप्रभृतयः पञ्च भ्रातरः । यथा,
महाभारते । १ । २०३ । १५ ।

“यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्षन् यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थं पाण्डवेयानां पाश्चात्यसदनं प्रति ॥”
अभिमन्युपुत्रो नरपतिः परीक्षितः । यथा,
भागवते । १ । ४ । ७ ।

“कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मनिना सह ।
संवादः समभूतातः । यत्रैषा सात्वती श्रुतिः ॥”
पाण्डवाभीलः, पुं, (अभीः अभयं लातीति । ला +
कः । पाण्डवोऽभीलो यस्मात् । पाण्डवाना-
मभियमभयं लातीति वा ।) कृष्णः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पाण्डवायनः, पुं, (पाण्डवानामयनं रक्षणं यस्मात् ।)
कृष्णः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥

पाण्डित्यं, क्ली, (पण्डितस्य भावः कर्म वा । इति
“वर्गद्वयादिभ्यः ष्यञ् च ।” ५ । १ । १२३ ।
इति ष्यञ् ।) पण्डितधर्मकर्मणी । यथा,—
“रसज्ञा पाण्डित्यच्छिदुरशशिधामभ्रमभरान् ॥”

इति मुरारिः ॥

(यथा, च महाभारते । ५ । ३१ । २ ।

“उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छक्रसुचरन् ॥”)

पाण्डुः, पुं, (पण्डि गतौ + “न्टगयादयश्च ।” उणां ।
१ । ३८ । इति कुप्रत्ययः निपातनात् धातो-
र्होर्षश्च ।) पाण्डुरफलीक्षुपः । पटोलः । इति
राजनिर्घण्टः । शुक्लपीतमिश्रितवर्णः । तत्-
पर्यायः । हरिणः २ । पाण्डुरः ३ । इत्यमरः ॥
पाण्डुरः ४ । इति हज्जुः ॥

“सितपीतसमायुक्तः पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः ॥”

इति सुभृतिः ॥

भेदोऽपि दृश्यते यथा,—

“पाण्डुरस्तु रक्तपीतभागी प्रत्युषचन्द्रवत् ।

पाण्डुस्तु पीतभागाद्धः केतकीधूलिसन्निभः ॥”

इति भरतः ॥

तदति, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा रघुः । ३ । २ ।

“शरीरसादादसमग्रभूषणा

मुखेन सालक्ष्यत लोभपाण्डुना ॥”

वृषतिविशेषः । स तु शन्तनुपुत्रविचित्रवीर्यस्य
चेन्न खासाज्जातः । (यथा, महाभारते ।
१ । ११८ । ५ ।

“राजा पाण्डुर्महाराज्ये नृगयालनिषेविते ।

चरन् मेथुनधर्मस्य ददर्श नृगयूथपम् ॥”

अस्य देहपाण्डुताकारणं नामनिष्कादिकं
च यथा, महाभारते । १ । १०६ । १५-१८ ।

“अस्वालिकामथाभ्यागादधिं दृष्ट्वा च सापि तम् ।
विषसा पाण्डुसङ्काशा समपद्यत भारत ! ।

तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विषसां प्रेक्ष्य भारत ! ॥
यासः सखवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ।

यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह ॥

अस्मादेव सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति ।

नाम चास्यैतदेवेह भविष्यति शुभानने ! ॥”)

नागभेदः । श्वेतहस्ती । सितवर्णः । रोग-

विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

पाण्डुरोगनिदानम् । यथा,—

“पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणाद्भेदः ॥

आयाममसं लवणानि मद्यं

मृदं दिवास्वप्नसतीवतीक्ष्णम् ।

पाण्डुः

निवेवमाणस्य समेत्य रक्तं
दोषास्त्वं पाण्डुरतां नयन्ति ॥ * ॥
तस्य पूर्वरूपाणि यथा,—
त्वक्स्फोटनजीवनगात्रसाद-
रदृभचणप्रेक्षणकूटशोथाः ।
विष्णुत्रयीतत्वमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ * ॥
वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
त्वक्चनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभताः ।
वातपाण्डुमये कम्पतोदानाहम्मादयः ॥ * ॥
पैक्तिकस्य लक्षणं यथा,—
पीतमूत्रशक्नेचो दाहलघ्णाज्वरान्वितः ।
भिन्नविट्कोटिपीताभः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥
श्लेष्मिकस्य लक्षणं यथा,—
कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रालस्यातिगौरवेः ।
पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लेस्त्वदृमूत्रनयनाननेः ॥ * ॥
त्रिदोषजस्य लक्षणं यथा,—
ज्वरारोचकहृत्सासच्छर्दिहृत्साक्षमाश्रितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैःस्थान्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥
मृजस्य संप्राप्तिर्यथा,—
मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्तमो मलः ।
कषाया मारुतं पित्तमधुरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मूत्रसादींश्च रौक्ष्यादुसुक्तं च रूक्षयेत् ।
पूरयत्यविपक्वेव सोतांसि विरुण्णवापि ॥
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ * ॥
मृत्तिकाभचणजन्मपाण्डुलक्षणं यथा,—
मृदुभचणाद्भवेत् पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिपीडितः ।
सकासश्वासशूलार्शः सदारुचिसमन्वितः ॥
शून्याक्षिकूटगण्डभूः शून्यपान्नाभिमेहनः ।
कृमिकोष्ठोऽतिसार्थ्येन मलं साष्टककफान्वितम् ॥
तस्य असाध्यलक्षणं यथा,—
ज्वरारोचकहृत्सासच्छर्दिहृत्साक्षमाश्रितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैःस्थान्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥
पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरौभूतो न सिध्यति ।
कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति ॥
बद्धाण्यविट् सहितं सकफं योऽतिसार्थ्येन ।
दौनः श्वेतातिदिग्भाङ्गच्छर्दिहृत्च्छर्दिहृत्सान्वितः ॥
स नास्त्वदृक्कचयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥
पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।
पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥
अन्तेषु शूनं परिहृणमर्थं
नानं तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।
गुदे च श्लेष्मस्य सुष्कयोश्च
शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥
विवर्जयेत् पाण्डुकिं यशीर्थी
तथातिसारज्वरपीडितश्च ॥”
इति माधवकरः ॥

पाण्डुः

श्लेष्मलपक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥
त्वद्मांसयोस्तु कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्-
विधान् ।
पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुलं तेषु चाधिकम् ॥
यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवम् ॥
धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥
ततोऽल्पपरक्तमेदस्को निःसारः स्यात् श्लेष्मिन्द्रियः ।
मृदमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदये न च ॥
शून्याक्षिकूटसदनः कोपनः क्षीवनोऽल्पवाक् ।
अन्नदिट् शिशिरदेषी शीर्णरोमा हलानलः ॥
सन्नसक्थीज्वरी श्वासी कर्णचोर्दी भ्रमी श्रमी ।
स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥
प्रागुपमस्य हृदयसन्दनं रूक्षता त्वचि ।
अरुचिः पीतमूत्रत्वं खेदाभावोऽल्पवह्निता ॥
सादः श्मोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम् ।
कृष्णरुच्चारुणसिरानखविष्णुत्रनेत्रता ॥
शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्ध्वरक् ।
पित्ताहरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥
हृदस्तेदमूर्च्छाशीतेच्छादौर्गन्धं कटुवक्रता ।
वर्चोभेदोऽम्बको दाहः कफात् शुक्लसिरादिता ॥
तन्द्रालवणवक्रत्वं रोमहर्षः खरक्षयः ।
कासः श्चर्दिश्च निचयाक्षिश्लिङ्गोऽतिदुःसहः ॥
मृत्कषायानिर्लं पित्तमधुरा मधुराकफम् ।
दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरुक्ष्य च ॥
सोतांस्यपक्वेवापूर्य कुर्यादुद्धा च पूर्ववत् ।
पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥
पुरीषं कृमिममूच्छिद्रिगं साष्टककफं नरः ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने । १३ । १—१३ ॥
तस्यौषधं यथा,—
“लोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ॥”
इति गारुड १८० अध्यायः ॥
अपि च ।
“सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं चायसो रजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिवेन्नरः ॥ १ ॥
गोमूत्रसिद्धं मखूरचूर्णं सगुडमश्रुतः ।
पाण्डुरोगः चयं याति पङ्क्तिशूलश्च दारुणम् ॥ २ ॥
अयोमलं सुसन्तप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
मधुसर्पियुतं लीङ्गा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ ३ ॥
पुनर्नवानिष्टदोषविडङ्गं दारु चित्रकम् ।
कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चयं कलिङ्गकम् ॥
कटुका पिप्पलीमूलं सुसं शृङ्गी च कारवी ।
यमानी कटुफलश्चेति पृथक्पलमितं मतम् ॥ ४ ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सादीनि यथा,—
“शृणु पुत्र । प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगं महागदम् ।
पक्षैष पाण्डुरोगास्ते सम्भवन्तीह मातुषे ॥
वातिकः पैक्तिकश्चैव श्लेष्मिकः सान्निपातिकः ।
पञ्चमो रूक्षणः प्रोक्तो वक्ष्ये चैषान्तु सम्भवम् ॥
दीर्घाध्वना पीडितो वा ज्वरेण
रक्तसावो पीडितो वा व्रणेन ।
चिन्तायासादोघनाह्नै मनुष्यं
चायं पाण्डुर्जायते सेवते यः ॥

पाण्डुः

चारश्चान्नं कल्पमेरेयसेवा
अथायामाक्षेयुनातिश्रमेण ।
निद्रानाशे नातिनिद्रा दिवापि
योगैश्चैतैर्मृत्तिकाभचणेन ॥
अतिश्लिथिलशरीरे रोगसम्पीडिते वा
लवणकटुकषाया सेवनाम्नेन मृद्विः ।
अतिसुरतमजसं सेवनातिक्रमेण
नयति रुधिरशोषं तेन वै पाण्डुरोगम् ॥
तेनाक्षिकूटे श्वयथुः शरीरे
पाण्डुत्वमायाति सपीतमूत्रः ।
निष्ठीवते त्वक् प्रविदीर्यते च
संजायते तस्य पुरःसराणि ॥
तोदः परुषत्वशिरोगुरुत्वं
त्वदृमूत्रनेत्रे नखकालिमा स्यात् ।
वातात्मकं तन्मनुजस्य विड्वि
लिङ्गैरुपेतोऽनिलपाण्डुरोगः ॥
आमत्वपीतत्वकरो हि लोके
विभर्त्ति शोषं कटुकास्यता च ।
मन्दज्वरो वै भृशशोषमोहः
पीतच्छविः पीतभवो हि पाण्डुः ॥
तन्द्रालुताशोफकफेन युक्तः
आलस्यकखेदगुरुत्वमेव ।
संजायते तस्य कफात्मकोऽसौ
नरस्य पाण्डुत्वमवो विकारः ॥
तन्द्रालसं श्वयथुवमथू काशहृन्नासशोषा
विड्भेदः स्यात् परुषनयने सज्वरो वै क्षुधाक्षैः ।
मोहस्तृणाक्षममथ मनुजस्याशु पश्येत् सुदूरं
त्याज्यो वैदोर्निपुणमतिभिः सन्निपातोऽप्यपाण्डुः ॥
मृत्तिकाभचणेनाथ शृणु पुत्र ! गदो महान् ।
पाण्डुरोगो गरिष्ठोऽपि भवेद्वातुक्षयङ्करः ॥
मृद्वचणाच्चैव मलं प्रकीर्य
सोतांसि रुन्वन्ति च मृत्तिकायाः ।
तेनैव नास्त्वं परिवर्तयन्ति
न तर्पयन्ति वपुषं रसेन ॥
चारात् कषायान्मधुरस्य पानात्
स कोपयत्याशु नरस्य मृत्तुम् ॥
श्लेष्मप्रकोपान्मधुरान् करोति
मृत्तुम् न जग्धा हितकारिणी स्यात् ॥
विकृतिमुपगतास्ते मारुताद्यास्त्रयस्तु
बलवदनरुचीनां नाशयन्त्याशु दोषाः ।
भवति विकलमेवं पाण्डुरोगे शरीरं
भवति जठरपाण्डू रोग आशुप्रवीणः ॥”
“गोमूत्रमध्ये मतिमान् स्नापयेत् सप्तरात्रि-
कम् ।
तस्मात् चूर्णन्तु मधुना देयं पाण्डुमयापहम् ॥
त्रूषणं त्रिफला सुस्ता विडङ्गं चित्रकं
समम् ।
भागमेकं लौहचूर्णमिच्छुद्रावे विभावयेत् ॥
सप्ताहमथ लोहखल्वितं
पुनरपि ध्रुवं प्रवरं स्यात् ।
शीलितन्तु मधुनापि घृतेन
पाण्डुरोगहृदयाभयापहम् ॥

पाण्डुः

कामलाश्रीं हलीमकहारि
कथितं सुमतिभिश्च पण्डितैः ॥
इति लौहचूर्णवटकम् ॥ * ॥
त्राघणं त्रिफलया सह चित्रकं
मेघचयसुरदासमाचिकम् ।
ग्रन्थिकश्च शिखिभृङ्गराजकं
योजयेत् पलिकभागिकानिमान् ॥
चूर्णिताद्विगुणमेव योजयेत्
लौहचूर्णमपि कञ्जलप्रभम् ।
अष्टभागसममूत्रकल्पितं
पाचितं पुनरभवद्वरप्रदम् ।
सेवयेद्बलमुपक्रमं तथा
तक्रसंयुतमिहास्तिशोभनम् ।
नाशयेच्च कफकामलान् क्रिमीन्
पाण्डुकुष्ठगुदजान् हलीमकम् ॥
इति मण्डूरवटकम् ॥ * ॥

पथ्यापथ्यान्यस्य यथा,—

“गोधूमशालियवषट्कसुदृगकानां
श्यामाङ्ककौष्ठयुतं सपयःसतक्रम् ।
गाञ्जीववास्तकमयो शतपुष्यवर्त्ता
पथ्यं हितं निगदितं मनुजस्य पाण्डौ ॥
शाल्यन्नसुन्नगोधूममसुराश्चाङ्करी यवाः ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजने च प्रशस्यते ॥
तिक्तानि रूक्षाणि कषायकाणि
तीव्राणि दाहनीत्यापि काञ्जिकानि ।
सुरास्वसौवीरकवोजपूरान्
तैलानि वज्ज्यानि च पाण्डुरोगे ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥ * ॥

अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“पाण्डामयी पिबेत् सर्पिरादौ कल्याणकाङ्कयम् ।
पञ्चगव्यं महातिक्तं शृतं वारखधादिना ॥
दाडिमात् कुडवो धान्यात् कुडवाहं पलं पलम् ।
चित्रकात् शृङ्गवेराच्च पिप्पल्याहं पलञ्च तैः ॥
काङ्कतैर्विंशतिपलं शृतस्य सलिलाङ्कैः ।
सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शः प्रीहवातकफार्तिनुत् ।
दीपनं श्वासकासघ्नं मृदुवातानुलोमनम् ॥
द्रुःखप्रसविनीनाश्च वन्थानाश्च प्रशस्यते ।
स्नेहितं वामयेत्तीक्ष्णैः पुनःस्निग्धञ्च शोधयेत् ।
प्रयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥
दन्तीफलरसे कोष्णे काश्रम्याञ्जलिमासुतम् ।
द्राक्षाञ्जलिं वा नृदिनं तत् पिबेत् पाण्डुरोग-
जित् ॥

मूत्रण पिष्टां पथ्यां वा तत्सिद्धं वा फलत्रयम् ।
स्वर्णक्षीरी त्रिवृच्छ्यामा भद्रदारु महौषधम् ॥
गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिबेत् ।
साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥
मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं प्रयसा यो रजः पिबेत् ।
जीर्णं क्षीरेण सुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥
शुद्धक्षीभयती लिह्यात् पथ्यां मधुघृतद्वयम् ।
विशालां कटुकां सुस्तां कुष्ठं दारुकलिङ्गकः ॥
ह्वाविंशाद्विपिचूर्णं कर्षाङ्गं शादुणप्रिया ।
प्रीत्वा तच्चूर्णमम्भोभिः सुखैर्लिह्यन्तौ मधु ॥

पाण्डुः

पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत् ॥
वासागुडूचीत्रिफला कटुबीभूनिम्बनिम्बजः ।
काथः चौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्तासकामलाः ॥”
“गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ।
पिप्पलीद्विगुणान् दद्यात् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥
ताप्यं दार्व्यास्त्र्यं चर्च्य ग्रन्थिकं देवदारु च ॥
योषादि नरकश्चेतच्चूर्णयेद्विगुणं ततः ।
मण्डूरचाञ्जननिभं सर्वतोऽष्टगुणेऽथ तत् ॥
एथस्त्रिपक्वे गोमूत्रे वटकीकरणचमे ।
प्रक्षिप्य वटकान् कुर्त्यात् तान् खादेत्तक्रभोजनः ॥
एते मण्डूरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ।
कुष्ठान्यजरकं शोफमृत्स्तम्भमरोचकम् ॥
अर्शांसि कामलां मेहान् प्रीहान् श्रमयन्ति च ।
ताप्याद्रिजतुरौष्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ॥
चित्रकत्रिफला योषविडङ्गैः पालिकैः सह ।
शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुना हताः ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमं ज्वरम् ।
कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकम् ॥
विशेषाहन्त्यपसारं कामलां गुदजानि च ।
कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरेः ॥
भावितानि दशाहानि रसेर्द्वित्रिगुणानि वा ।
शिलाजतुपलानाष्टौ तावती सितशर्करा ॥
लक्क्ष्मीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्याः पलो-
न्मिताः ।
निर्दग्धाः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्वा त्रिजातकम् ॥
मधुत्रिपलसंयुक्तं कुर्त्याद्वचसमानं गुडान् ।
दाडिमास्तुपयःपत्तिरसतोयसुरासवान् ॥
तान् भक्षयित्वा नुपिबेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।
पाण्डुकुष्ठज्वरप्रीहयतमकाशो भगन्दरम् ॥
हृन्मूत्रपूतीशुक्रामिदोषशोधगरोदरम् ।
कासाष्टगुदरपित्ताष्टक् शोफगुल्मगलामयान् ॥
मेहवर्ज्यमान् हनुः सर्वदोषहराः शिराः ॥”
इति वाभटे चिकित्सस्थाने षोडशेऽध्याये ॥ * ॥

“यवायमन्त्रं लवणानि मयं

नृदं दिवास्त्रप्रमतीवतीक्ष्णम् ।

निषेवमानस्य प्रदूष्य रक्तं

कुर्वन्ति दोषास्त्रिच पाण्डुभावम् ॥

पाण्डामयोऽष्टाहं विधः प्रदिष्टः

पृथक्समस्त्रैर्युगपच्च दोषैः ।

सर्वेषु चैवैषिह पाण्डुभावो

यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः ॥”

“क्षयोक्षयं क्षणसिरावनहं

तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च ।

वातेन पाण्डुं मनुजं यवस्ये-

दयुक्तं तथानैस्तदुपद्रवैश्च ॥

पीतेक्षयं पीतसिरावनहं

तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च ।

पित्तेन पाण्डुं मनुजं यवस्ये-

युक्तं तथानैस्तदुपद्रवैश्च ॥

शुक्लेक्षयं शुक्तसिरावनहं

तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च ।

पाण्डुः

कफेन पाण्डुं मनुजं यवस्येद-
युक्तं तथानैस्तदुपद्रवैश्च ॥
सर्वात्मकेऽसर्वमिदं यवस्येद-
वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः ॥”

चिकित्सान्तरं यथा,—

“साध्यन्तु पाण्डामयिनं समीक्ष्य

स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् ॥

सम्यग्दयेत् चौद्रघृतप्रगाढे-

हरीतकीचूर्णयुतेः प्रयोगेः ।

पिबेद्घृतं वा रजनीविपकं

यत्त्रैफलं तैलकमेव वापि ॥

विरचनद्रव्यकृतं पिबेद्भि-

योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥”

“उभे दृह्यौ रजनीं शुकाख्यां

शुकादनीचापि सकाकमाचीम् ।

आदारिविम्बीं सकदम्बपुष्पीं

विपाच्य सर्पिर्बिपचेत् कषाये ॥

तत् पाण्डुतां हन्त्युपयुज्यमानं

क्षीरेण वा मार्गधिकां यथापिः ।

हितञ्च यष्टीमधुकं कषायं

चूर्णं समं वा मधुनावलिह्यात् ॥

गोमूत्रयुक्तं त्रिफलादनानां

दत्त्वायसचूर्णमनल्पकालम् ।

प्रवालमुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं

लिह्यात्तथा काश्चनगैरिकीत्यम् ॥

आजं शङ्खद्वया कुडवप्रमाणं

विडं हरिद्रा लवणोत्तमञ्च ।

पृथक् पलांशानि समग्रमेत-

चूर्णं हिताश्री मधुनावलिह्यात्

मण्डूरलोहाम्बिडङ्गपथ्या

योषांशकः सर्वसमानताप्यः ।

मृचासुतोऽथं मधुनावलेहः

पाण्डामयं हन्त्यचिरेण घोरम् ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे चतुश्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥ * ॥ चिकित्सार्थमस्य वटिकौषधं यथा,
“लौहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफला कटुरोहिणी ।
प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां कामला पाण्डुरोगनुत् ॥”

इति निशालौहम् ॥

“शुद्धसूतं तथा गन्धं नृदहेमाभ्यगुग्गुलु ।

जैपालवीजं तुल्यञ्च घृतेन गुडकीकृतम् ॥

भक्षयेद्दराभान्ताच्छोथपाण्डुप्रशान्तये ।

पञ्चाननवटी ख्याता अनुपानञ्च पूर्ववत् ॥”

इति पञ्चाननवटी ॥

“पलं सूतं पलं गन्धं वङ्गिपथ्या पलं पलम् ।

सुस्तेलापत्रकानाञ्च प्रतिसार्धपलं क्षिपेत् ॥

त्राघणं पिप्पलीमूलं विषचापि पलं पलम् ।

नागकेशरतः कर्षमेरुस्य पलन्तथा ॥

पुरातनगुडैर्नैव तुल्यैर्नैव विमिश्रयेत् ।

मर्दयेत् कनकद्रावैरेककं वा घृतान्वितम् ॥

गुडैर्न वदराख्याभ्यन् कारयेद्भक्षयेन्निशि ।

पाण्डुरोगहरः सोऽथं रसः कामेश्वरः स्वयम् ॥”

इति कामेश्वरो रसः ॥

पाण्डुरः

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पाण्डुरोगाधिकारे ॥ * ॥ * ॥)
 पाण्डुः स्त्री, (पङ्क्ति + कुः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) माघपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माघाणी इति भाषा ॥ पाण्डुवर्णस्त्री । इति सुम्भबोध-
 याकरणम् ॥
 पाण्डुकः, पुं, (पाण्डु + सञ्ज्ञायां कन् ।) पाण्डु-
 रोगः । पाण्डुराजा । इति शब्दरत्नावली ॥
 पाण्डुवर्णः । इति हलायुधः ॥
 पाण्डुकण्टकः, पुं, (पाण्डुवर्णानि कण्टकान्यस्येति ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पाण्डुकम्बलः, पुं, (पाण्डुवर्णः कम्बलः निवृत्तकर्म-
 धारयः ।) श्वेतप्रावारः । प्रस्तरभेदः । इति
 मेदिनी । ले, १७० ॥ पाण्डुवर्णकम्बलः । इति भरतः ॥
 पाण्डुकम्बली, [नृ] पुं, (पाण्डुवर्णकम्बलेन परि-
 वृतः । पाण्डुकम्बल + “पाण्डुकम्बलादिनिः ।” ४।
 २। ११ । इति इनिः ।) पाण्डुवर्णकम्बलावृत-
 रथः । इत्यमरः । २। ८। ५४ ॥ पाण्डुकम्बल-
 युक्ते, त्रि ॥
 पाण्डुतरुः, पुं, (पाण्डुवर्णस्तरुरिति कर्मधारयः ।)
 धवट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पाण्डुनागः, पुं, (पाण्डुवर्णो नाग इव । यद्वा, नाग
 इव पाण्डुरिति राजदन्तादिवत् समासः ।) पु-
 भागवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पाण्डु-
 वर्णो नाग इति विग्रहे ।) श्वेतहस्ती श्वेत-
 सवपञ्च ॥
 पाण्डुपत्नी, स्त्री, (पाण्डु पञ्चमस्या इति जातित्वात्
 ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायो-
 ऽस्या यथा,—
 “रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
 भस्मगन्धा पाण्डुपत्नी स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पाण्डुपृष्ठः, त्रि, (पाण्डु पृष्ठं यस्य ।) पाण्डु-
 वर्णपृष्ठयुतः । अलक्ष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पाण्डुफलः, पुं, (पाण्डु नि फलानि यस्य ।) पटोलः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पाण्डुफला, स्त्री, (पाण्डु फलमस्या इति टाप् ।)
 चिर्मिटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पाण्डुभूमिः, त्रि, (पाण्डु भूमिरत्र इति । “क्षणो-
 दकपाण्डुसङ्गापूर्वाया भूमेरजिष्यते ।” ५।
 ४। ७५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्तिकोक्त्वा अच्
 समासे ।) पाण्डु वर्णभूमियुक्तदेशः । यथा,—
 “पाण्डूदक् क्षणतो भूमिः पाण्डूदक् क्षण
 ऋत्तिका ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 पाण्डुऋतु, स्त्री, (पाण्डुः पाण्डुवर्णा ऋतु
 ऋत्तिका यत्र ।) पाण्डुभूमिः । पाण्डुर्मुतु इति
 कर्मधारयः । खटौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पाण्डुरः, पुं, (पाण्डुरस्यास्तीति । पाण्डु + “नग-
 पांशुपाण्डुश्च ॥” ५। २। १०७ । इत्यस्य
 सूत्रस्य वार्तिकोक्त्वा रः ।) श्वेतपीतमिश्रित-
 वर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १। ५। १७ ॥

पाण्डुश्च

(यथा, भागवते । ८। ८। ३ ।
 “तत उच्चैः श्रवा नाम हयोऽभचन्द्रपाण्डुरः ।
 तस्मिन् बलिः स्पृहाचक्रे नेन्द्र ईश्वरश्चिन्तया ॥”)
 कामलारोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वित्र-
 रोगे, स्त्री । इति हलायुधः ॥
 पाण्डुरङ्गः, पुं, (पाण्डुराणि अङ्गान्यस्येति ।)
 फलशकविशेषः । पाटराङ्गा इति भाषा ॥
 अस्य गुणाः । किमिक्षेपितनाशित्वम् । तिक्त-
 त्वम् । लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 पाण्डुरदुग्धः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतः श्वेतपीतमिश्रित-
 वर्णो वा दुग्धो वृक्षः ।) कुटजवृक्षः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, भाव-
 प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिका पुष्प इत्यपि ।
 इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरदुग्धः ॥”)
 पाण्डुरपृष्ठः, त्रि, (पाण्डुरं पृष्ठमस्य ।) लक्ष्म-
 चीनः । इति हेमचन्द्रः ॥ पाण्डुवर्णपृष्ठयुक्तम् ॥
 पाण्डुरफली, स्त्री, (पाण्डुरं पाण्डुवर्णं फलं अस्याः ।
 जातित्वात् ङीष् ।) चुद्रचुपविशेषः । तत्-
 पर्यायः । पाण्डुः २ धूसरा ३ वृत्तबीजका ४
 भूरिपलितदा ५ पाण्डुफली ६ । अस्या गुणाः ।
 शिशिरत्वम् । गौल्यत्वम् । कृच्छ्रासदोषपित्त-
 मूत्राघातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पाण्डुरा, स्त्री, (पाण्डुरस्यस्या इति ततश्चात् च ।)
 माघपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुर-
 वर्णा च ॥
 पाण्डुरागः, पुं, (पाण्डुरं पाण्डुरत्वं वा सम्यक्-
 रूपेण गच्छतीति । गम + डः । यद्वा, पाण्डुः
 रागोऽस्येति ।) दमनकवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पाण्डुवर्णयुक्ते, त्रि ॥
 पाण्डुरेक्षः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतवर्ण इक्षुः ।) श्वेतेक्षुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पाण्डुलेखः, पुं, (पाण्डुलेखः ।) पाण्डुलिपिः ।
 सुसविदा इति पारस्यभाषा ॥ यथाह आसः ।
 “पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
 न्यूनाधिकान्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥
 फलकं काष्ठादिपट्टकम् ।” इति व्यवहार-
 तत्त्वम् ॥
 पाण्डुलोमशा, स्त्री, (पाण्डूनि लोमान्नीवाङ्गा-
 न्यस्यस्याः ।) माघपर्णी ॥ इति रत्नमाला ॥
 पाण्डुवर्णलोमयुक्ता च ॥
 पाण्डुलोमा, स्त्री, (पाण्डु लोम यस्याः ।) माघ-
 पर्णी । इति जटाधरः ॥ पाण्डुवर्णलोमयुक्ते, त्रि ॥
 पाण्डुशर्करा, स्त्री, (पाण्डुः शर्करा इव यस्यां
 रोगावस्थायामित्यर्थः ।) रोगविशेषः । यथा,
 गारुडे १२ अध्याये ।
 “पिष्टं वै मालतीमूलं श्रीङ्गकाले समाहृतम् ।
 साधितं ह्यगदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ॥
 हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्दे पाण्डुशर्कराम् ॥”
 पाण्डुशर्मिला, स्त्री, द्रौपदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पातङ्गिः

पाण्डुसौपाकः, पुं, वर्षसङ्करविशेषः । स तु चाखाला-
 हैदेह्यां जातः ॥ (अस्योत्पत्तिविवरणम् । यथा,
 मनौ । १०। ३७ ।
 “चखालात् पाण्डुसौपाकस्त्वक्षारयवहारवान् ।
 आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥”
 “वैदेह्यां चखालात् पाण्डुसौपाकाख्यो वेणु-
 यवहारजीवी जायते ।” इति तट्टीकायां
 कुल्लूकभट्टः ॥ कश्चित् पाण्डुसौपाकोऽपि पाठो
 दृश्यते । यथा, महाभारते । १३। ४८। २६ ।
 “चखालात् पाण्डुसौपाकस्त्वक्षारयवहार-
 वान् ॥”)
 पाण्डुः, त्रि, (पण्डु यवहारस्तुत्योः + ण्यत् ।)
 स्तुत्यः । स्तवनीयः । (“पण्डा गौः यवहर्त्तये-
 त्वर्थः । पाण्डमन्यत् स्तुत्यर्हमित्यर्थः ।” इति
 “सिद्धान्तकौमुद्याम् । ३। १। १०१ । इत्यस्य
 सूत्रस्य वृत्तौ आख्यातम् ॥)
 पातः, पुं, (पत + घञ् ।) पतनम् । (यथा,
 महाभारते । ३। १३३। २६ ।
 “वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।
 कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुधुवतुश्च कम् ॥”)
 ज्ञाते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (पातयति चन्द्र-
 सूर्यौ ह्लादयतीति । पत + णिच् + अच् ।)
 पातुः । यथा,—
 “ताडितः खट्वेनैर्दिनसङ्घः
 घटकघटकशरहतफलमांशाः ।
 खं ध्रुवे कुसुदिनीपतिपातो
 राहुमाहुरिह केऽपि तदेव ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 पातकं, स्त्री, (पातयति अधो गमयति दुष्क्रिया-
 कारिणमिति । पत + णिच् + खल् ।) नरक-
 साधनमिति यावत् । तत्पर्यायः । अशुभम्
 २ दुष्कृतम् ३ दुरितम् ४ पापम् ५ एनः ६
 पाप्मा ७ किल्बिषम् ८ कलुषम् ९ किण्वम् १०
 कल्मषम् ११ वृजिनम् १२ तमः १३ अहं १४
 कल्मम् १५ अघम् १६ पङ्कम् १७ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ तत्तु नवविधं यथा । अतिपातकम् १
 महापातकम् २ अशुपातकम् ३ उपपातकम् ४
 सङ्करीकरणम् ५ अपात्रीकरणम् ६ जातिभ्रंश-
 करम् ७ मलावहम् ८ प्रकीर्णकम् ९ । इति
 प्रायश्चित्तविवेकः ॥ यथा विवरणं तत्तच्छब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥ कायवाङ्मनःकृतानि दशविधपापानि
 यथा,—
 “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 पारुष्यमवृत्तचैव पेशुन्यश्चापि सर्वशः ।
 असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
 परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 पातङ्गिः, पुं, (पतङ्गस्य सूर्यस्यापत्यमिति । पतङ्ग
 + “अत इङ् ।” ४। १। १५ । इति इङ् ।)
 शनैश्चरः । इति शब्दरत्नावली ॥

पातञ्जलं, स्त्री, (पतञ्जलिना स्वनामविश्रुतमह-
र्षिणा प्रणीतं प्रोक्तं वा इति अण् ।) पतञ्जलि-
मुनिप्रणीतपादचतुष्टयात्मकयोगकाण्डनिरूपक-
दर्शनशास्त्रविशेषः ॥ तत्र प्रथमे पादे अथ
योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भे प्रतिज्ञां
विधाय योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योग-
लक्षणमभिधाय समाधिं सप्रपञ्चं निरदिशद्भग-
वान् पतञ्जलिः ॥ १ ॥ द्वितीये तपःसाध्याये-
श्वरप्रणिधानानि क्रियायोग इत्यादिना युक्तित-
त्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च बहिरङ्गानि
साधनानि ॥ २ ॥ तृतीये । देशवन्धश्चित्तस्य धार-
णेत्यादिना धारणाध्यानसमाधिचयमन्तरङ्गं
संयमपदवाच्य तत्रावान्तरफलं विभूतिजातम् ॥ ३ ॥
चतुर्थे जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय
इत्यादिना सिद्धिप्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रयो-
जनं केवलम् ॥ ४ ॥ प्रधानादीनि पञ्चविंशति-
तत्त्वानि साङ्गोक्तान्येवात्रापि । षड्विंशस्तु
परमेश्वरीयधिकः । इति सर्वदृष्टनसंग्रहः ॥

पातनं, स्त्री, (पत + णिच् + भावे ल्युट् ।) अधो
नयनम् । यथा “ऊर्ध्वप्रतिस्तिर्यक्पातनादिभौ
रसस्य नानाविधा शुद्धिरुक्ता ।” इति रत्नावली ॥

पाता, [ऋ] चि, (पाति रचतीति । पा
रचणे + लच् ।) रचिता । यथा,—

“संहारकर्तुः संहर्ता पातुः पाता परात्परः ।
ममाज्ञयायं संहर्ता नान्ता तेन हरः स्तुतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥
गन्धपत्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाडुइ इति
भाषा ॥

पातालं, स्त्री, (पतन्त्यस्मिन् दुष्क्रियावन्त इति ।
पत + “पतिच्छिभ्यामालच् ।” उणां । १ ।
११६ । इति आलच् । पादस्य तले वर्तते
इति एषोदरात् साधुरित्येके ।) विवरम् ।
वडवानलः । इति मेदिनी ॥ लम्भाच्चतुर्थस्थानम् ।
यथा,—

“पातालं ह्युक्कैव सुहृदम्भस्तुथकम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

स्वनामग्यातभुवनविशेषः । तत्पर्यायः । अधो-
भुवनम् २ बलिसद्व ३ रसातलम् ४ नागलोकाः
५ । इत्यमरः ॥ अधः ६ उरगस्थानम् ७ ॥ * ॥
ममपातालानि यथा,—

“अतलं नितलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
तलं सुतलपाताले पातालानि तु सप्त वै ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

श्रेष्ठ उवाच ।

“कथयामि महाभाग ! पातालस्य विनिर्णयम् ।
क्रमादेव निबोधेतत् सावधानो दिजर्षभ ! ॥
पातालानि च सप्तैव सुनयः संप्रचक्षते ।
अतलं नितलञ्चैव सुतलञ्च तलातलम् ।
महातलञ्च विख्यातं ततो ज्यैवं रसातलम् ।
ततः पातालमित्येवं सप्त पातालसंज्ञकाः ॥
एते स्वर्गाधिकमुखा विलसर्गाः प्रकीर्तिताः ।
समृद्धभवनोद्यानविहाराक्रीडचलराः ॥

या च सा मेदिनी ब्रह्मन् ! धत्ते स्थावरजङ्गमान् ।
अधस्तस्या यदतलं योजनायुततो द्विज ! ॥

मयपुत्रो महामायो वसत्यत्र महासुरः ।
येन सृष्टाः पुरा माया षडूर्ध्वनवतिः किल ॥ १ ॥

तदधो वितलं नाम योजनानां ततोऽयुते ।
हरो विहरते तत्र भगवान् हाटकेश्वरः ॥

सुपार्श्वदैर्भूतगणैर्भवान्या च सह प्रभुः ।
प्रवृत्ता च सरित् तत्र हाटकी नाम विस्तृता ॥ २ ॥

अधः सुतलमित्येतत् योजनानां ततोऽयुते ।
तत्रोदारश्रवाः पुण्यश्लोको वैरोचनिर्जलिः ॥ ३ ॥

तलातलं ततोऽधस्तात् सुतलादयोजनायुते ।
मयो नाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्महान् ।

निवसत्यत्र सुचिरं मायानां परमाश्रयः ॥ ४ ॥
महातले ततोऽधस्तादयोजनामथायुते ।

सर्पाणां काद्रवेयाणां गणः क्रोधवशाज्जयः ॥
गरुडात् सर्वदा भीतः सकुटुम्बः सुहृदवृतः ।

निवसत्यनभिज्ञातः पक्षिराजेन गङ्गरे ॥ ५ ॥
रसातले ततोऽधस्तादयोजनामथायुते ।

निवसन्ति दानवाश्च शक्राङ्गीता निरन्तरम् ॥ ६ ॥
पाताले तु ततोऽधस्तादयोजनां द्विजायुते ।

नागलोकेश्वराः शूरा निवसन्ति महाबलाः ॥ ७ ॥
इति पाद्मे पातालखण्डे १ । २ । ३ अध्यायाः ॥ * ॥

अपि च अग्निपुराणे ।
“अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।

महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्तुतम् ॥
रुक्मभौमं शिलाभौमं पातालं नीलमृत्तिकम् ।

रक्तपीतश्वेतकृष्णभौमानि च भवन्त्यपि ॥
पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।

शुधिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥
अष्टाविंशतिविख्यातास्ततो नरककोटयः ।

नरकाणामधस्तात् धूमः कालामिसम्भवः ॥
तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्रः सर्वमयो महान् ।

तदधो धर्मचक्रन्तु येनेदं धार्यते जगत् ॥” * ॥
अन्यत्र ।

“दशसाहस्रमेकैकं पातालं सुनिसत्तमम् ।
अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् ॥

महाख्यं सुतलञ्चाग्रं पातालञ्चापि सप्तमम् ।
कृष्णाशुक्लाख्यापीताश्रकराशैलकाञ्चनाः ॥

भूमयो यत्र मेत्रेय ! वरप्रासादशोभिताः ।
तेषु दानवदैतेयजातयः श्रुतसंघशः ॥

निवसन्ति महाभागा अहयश्च महासुने ! ।
स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारद ! ॥

दिवाकरश्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् ।
शशिनश्च न शीताय निशि द्योताय केवलम् ॥

पातालानामधस्तास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः ।
शेषाख्यायदुग्गणान् वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः ॥

योऽनन्तः पश्यते सिद्धिर्देवदेवर्षिपूजितः ।
यस्यैवा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा ।

आस्ते कुसुममालेव कस्तूरीयं वदिष्यति ॥
यदा विजृम्भतेऽनन्तो महाधूर्जितलोचनः ।

तदा चलन्ति भूरेषा साद्रितोयाब्जिकानना ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ५ । अध्यायः ॥

पातालः, पुं, (पतति जारणाद्यर्थं पारदादिकं
यत्र । पत + आलच् ।) औषधपाकार्थयन्त-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्प्रकारी
यथा, वैद्यके ।

“ऊर्ध्वमापस्तले बहिर्मध्ये तु रससंग्रहः ।
पातालयन्त्रमेतद्वि शोधयेत् सूतकादिकम् ॥”

पातालगरुडी, स्त्री, (पातालाख्या गरुडी ।) लता-
विशेषः । केउडा इति हिन्दीभाषा ॥ तत्-
पर्यायः । वत्सादनी २ सोमवल्ली तित्ताङ्गा ४

मेचकाभिधा ५ ताचर्ी ६ सौपर्णी ७ गरुडी ८
दीर्घकाण्डा ९ दृढकाण्डा १० महाबला ११

दीर्घवल्ली १२ दृढलता १३ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । पित्तदाहस्रदोषविषदोषनाशि-
त्वम् । दृढत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । रुच्यत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“क्विलिह्मिहो महामूलः पातालगरुडाज्यः ।
क्विलिह्मिहः परं त्वयः कफघ्नः पवनापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
पातालनिलयः, पुं, (पाताले पातालं वा निलयो

यस्य ।) दैत्यः । इति हलायुधः ॥ सर्पः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पातालौकाः, [स्] पुं, (पातालमोकः स्थान-
मस्येति ।) दैत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ पाताल-
वासिनि, चि ॥

पातिः, पुं, (पाति रचतीति । पा + “पातिरतिः”
उणां । ५ । ५ । इति अतिप्रत्ययः ।) प्रभुः ।

खामी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
पातिकः, पुं, (पातः पतनं जले निमज्जनोक्त्वन-

मेवास्यस्येति । पात + टन् ।) शिशुमारः । इति
शब्दमाला ॥

पातिली, स्त्री, (पातिः सम्पातिः पचियूथं लीयते-
२त्र । ली + डः । डीष् च ।) वागुरा । (पातिः

खामी लीयतेऽस्याम् ।) नारी । मृतपात्र-
भेदः । इति मेदिनी ॥ पातिल् इति भाषा ॥

पातुकः, चि, (पत + “लघपतपदस्येति ।” ३ ।
२ । १५४ । इति उक्ञ् ।) पतवातुः । पतन-

शीलः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
६१ । ४२ ।

“यमो राजा धार्मिकाणां मान्यातः परमेश्वरः ।
संयच्छन् भवति प्राणानसंयच्छन्तु पातुकः ॥”

प्रपाते जलहस्तिनि च पुं । इति मेदिनी ॥
पात्रः, चि, (नानागुणालङ्कृतो जनः ।

“अपात्रः पात्रतां याति यत्र पात्रो न विद्यते ॥”
इत्युणादिवृत्तिरुड्जन्वल्दत्तः ॥

तथा च महाभारते । १३ । ६६ । २२ ।
“शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने

तावान् दोषो ब्राह्मणस्यापहारे ॥”)
पात्रातोस्त्रप्रत्ययनिव्यन्त्रत्वादिकतकारवानयम् ॥

पात्रं, स्त्री, पाति रचति क्रियामाधेयं वा । पिब-
न्यनेनेति वा । पा रचणे पा पात्रे वा + “सञ्ज-

धातुभ्यः घृन् ।” उणां ४ । १५८ । इति घृन् ।)

आधेयधारणवस्तु । तत्पर्यायः । अमत्रम् २
भाजनम् ३ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ३३ ॥ भाजम् ४
कोशः ५ कोषः ६ पात्री ७ कोशी ८ कोषी ९
कोशिका १० कोषिका ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । ४० ।

“सकलगुणगणानामेकपात्रं पवित्र-

मखिलभुवनमातुर्नान्यद्वद्विचित्रम् ॥”)
योग्यम् । सुवादि । राजमन्त्री । तीरद्वयान्त-
रम् । इति मेदिनी ॥ पातार इति भाषा ॥
पणम् । नायानुकर्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
आङ्कपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥*॥
(यथा, चरके कल्पस्थाने १० अध्याये ।

“—————चतुः प्रस्थमथाङ्कम् ।

पात्रं तदेव विज्ञेयं—————”))

पात्राणां विधिर्यथा,—

“हेमपात्रेण सर्वाणि लभते चेति तान्कुने ।।
अर्थं दत्त्वा तु रौप्येण आयुराज्यसुतान् लभेत् ॥
ताम्रपात्रेण सौभाग्यं धर्म्मं स्थापयसम्भवे ।।
वार्चपात्राणि रम्याणि नैष्ठिकादिषु कारयेत् ॥
शैलानि क्रूरजातीनां रक्तानि सर्वकामिनाम् ।
धातुतमानि पात्राणि वृषराष्ट्रविष्टये ॥
चपुसीसकलौहानि अन्यजादिषु कारयेत् ।
विवाहयज्ञाद्विषु प्रतिष्ठासु विशेषतः ॥
पात्राणाञ्चादरः कार्यः पात्राण्येवोत्तमानि च ।
पात्रेषु पृथिवी दुग्धा सुधा पात्रेषु धार्यते ॥
देवाः सोमः क्रतुर्यज्ञः पात्राण्येवं विदुर्धृधाः ।
वलिहोमक्रियादीनि विना पात्रैर्न सिध्यति ॥
तस्माद्यज्ञाङ्गमेवातः पात्राणां महासुने ॥”
तत्परिमाणादिर्यथा,—

“षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रोत्तमं परिकीर्तितम् ।
मध्यमं तत्तिभागेण भागं कन्यसमीरितम् ॥
वस्त्रङ्गुलप्रमाणान्तु तत् पात्रं कारयेत् क्वचित् ।
नानाविचित्ररूपाणि पौण्डरीकाकृतानि च ॥
शङ्खनीलोत्पलाकारपात्राणि परिकल्पयेत् ।
रत्नादिरचितान् कुल्यात्काञ्चीमलसुसञ्चितान् ॥
यथाशोभं यथा लाभं तथा पात्राणि कारयेत् ।
विना पात्रेण यः कुल्यात् प्रतिष्ठायाञ्चिकीं
क्रियाम् ।

विफला भवते सर्वा वाहनादिधनापहा ॥”

इति देवीपुराणम् ॥ * ॥

भोजनपात्राणि भोजनशब्दे द्रव्यानि ॥

पात्रटः, पुं, (पाता इव पिवन्निव वा अटतीति ।
अट् + अच् ।) कर्पटकः । कण्ठे, त्रि । इति
शब्दरत्नावली ॥

पात्रटीरः, पुं, (पातेव रत्नन्निव पिवन्निव वा अट-
तीति । अट् + बाहुलकात् ईरन् ।) युक्त्यापार-
मन्त्री । लौहपात्रम् । कांस्यपात्रम् । रजतपा-
त्रम् । सिंहाणम् । पावकः । इति शब्दमाला
मेदिनी च ॥ रे, २८१ । पिङ्गाशः । वायसः ।
कङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

पात्रपालः, पुं, (पात्रं पालयतीति । पाल +
“कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तुला-

घटः । इति जटाधरः ॥ पातओयार इति
भाषा ॥

पात्रसंस्कारः, पुं, (संस्क्रियते इति । सम् + कृ +
घञ् । पात्रस्य संस्कारः शुद्धिः ।) भाजनशुद्धिः ।
पुरोटिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रायभाटी
इति भाषा ॥

पात्री, स्त्री, (पा + कृन् । श्रित्वात् डीप् ।) पात्रम् ।
इति त्रिलिङ्गसंग्रहे अमरः । ३ । ५ । ४२ ॥

(यथा, पात्रे स्मृतिखण्डे तद्भागविधिप्रकरणे ।

“पात्रीमादाय सौवर्णं” पञ्चरत्नसमन्विताम् ।

तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादीन् चैव सर्वशः ॥”)

पात्रीयं, स्त्री, (पात्रे साधु । पात्र + बाहुलकात्

च्छः ।) यज्ञपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पात्रीरः, पुं, (पात्रे राति पात्री रातीति वा ।

रा + कः ।) यज्ञद्रव्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

पात्रेसमितः, त्रि, (पात्रे भोजनसमये एव

समितः सङ्गतः ।) भोजनादन्यत्र यो न

मिलितः सः । भोजनेष्वेव दत्तः । यथा,—

“स पात्रेसमितोरन्यत्र भोजनान्मिलितो न यः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पापविशेषः । यथा,—

“निधाय हृदये पापं यः परं शंसति स्वयम् ।

स पात्रेसमितोरथ स्यात् ॥” इति शब्दमाला ॥

पात्रोपकरणं, स्त्री, (पात्रस्य पात्राणां वा उप-

करणम् उपभूषणम् ।) उपभूषणम् । यथा,—

“रीतिवर्गादिंश्चातं पात्रोपकरणादिकम् ।

दद्यादायसवर्जन्तु भूषणं न कदाचन ॥

घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम् ।

तदुभूषणान्तरे दद्याद्यस्मात्तदुपभूषणम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

पात्रं, स्त्री, (पततीति । पत + क्तिप् । पतं अधः-

पतन्तं जनं त्रायते । त्रै + कः । ततः स्वार्थे प्रज्ञा-

दाय् निन्नेऽस्य निरुक्तिश्च दर्शनीया ।) पापि-

त्राता । यथा, भविष्यपुराणे ।

“सर्वधामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।

पतन्तं त्रायते यस्मादतीव नरकार्णवात् ॥”

महेश्वर इति प्रदर्शकं हेतोरविशेषात् ।

तथा नन्दिपुराणम् ।

“पात्राण्याध्यात्मिका सुख्या विशुद्धाश्चाग्निहो-

त्रिणः ।

देवताश्च तथा सुख्या गोदानं ह्येतदुत्तमम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

पात्रता, स्त्री, (पात्रस्य भावः ।) पात्रत्वम् ।

विदातपस्याचारयुक्तता । यथा,—

“न विदया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोमे तद्वि पात्रं प्रचक्ष्यते ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पाथं, स्त्री, जलम् । इति मेदिनी । थे, ६ ॥

पाथः, पुं, (पातीति । पा + थुट् निपातनात् ।)

सूर्यः । अग्निः । इति मेदिनी । थे, ६ ॥

पाथः, [स्] स्त्री, (पाति रक्षति जीवानिति ।

पा + “उदके थुट् च ।” उणां । ४ । २०४ ।

इति असुन् थुट् च । “पातेरेवोदके वाच्येऽसुन्
तस्य थुङागम इत्युज्जलदत्तः ।) जलम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ४६ ।

“खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम् ॥”)

पाथिः, [स्] पुं, (पिवति नद्यादिजलमाकर्ष-

तीति । “पिवतेऽस्युक् च ।” उणां । २ । ११५ ।

इति इसिन् थुगागमश्च ।) समुद्रः । इत्युणादि-

कोषः ॥ चक्षुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-

वृत्तिः ॥ (पीयते इति । पा + इसिन् थुगा-

गमश्च ।) कौलाले, स्त्री । इत्युणादिकोषः ॥

पाथेयं, स्त्री, (पथि साधुरिति । “पथ्यतिथिवसति

स्वपतेऽन्ये ॥” ४ । ४ । १०४ । इति ङ् ।)

पथि यथितयद्रव्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पथ-

खरच इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । शम्बलम् २ ।

इत्यमरः ॥ सम्बलम् ३ । इति भरतः ॥ (यथा,

देवीभागवते । ३ । २५ । १२ ।

“लुण्ठिता तस्करैर्मार्गं वस्त्रमात्रा तथा-कृता ।

पाथेयश्च हृतं सर्वं बालपुत्रा निराश्रया ॥”)

कन्याराशिः । यथा,—

“क्रियतावुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूककौ-

पांख्याः ।

तौत्तिक आकोकेरो हरीगञ्जान्त्यभचेत्यम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पाथोजं, स्त्री, (पाथसि जले जायते इति । जन +

ङः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

नैषधे । १६ । २७ ।

“अनतिप्रस्थिते पुम्भावेन प्रगल्भवलाः खलु

प्रसभमलयः पाथोजस्ये निविश्य निरिविराः ॥”

कमलशब्दे विवरणं सविस्तरं ज्ञेयम् ॥)

पाथोदः, पुं, (पाथो जलं ददातीति । दा + कः ।)

मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाथोधरः, पुं, (धरति धारयतीति वा । धृ + अच् ।

पाथसो धरः । पाथो धारयतीति । धारि + अच्

ह्रस्व इत्येके ।) मेघः । इति हलायुधः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २४० ।

“अन्तर्ये सततं लुटन्ति गणितास्तानेव पाथोधरे-

रार्त्तानापतितांस्तरङ्गवलयेरालिङ्ग्य गृह्णन्सौ ॥”)

पाथोधिः, पुं, (पाथांसि धीयन्तेऽत्र । धा + कि ।)

समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राज-

तरङ्गिण्याम् । ३ । ६८ ।

“वशीकृत्येयं पृथिवीं कृत्स्ना भवदनुग्रहात् ।

जेतुं द्वीपान् कथ्यतान् शुक्तिः पाथोधिलङ्घने ॥”)

पाथोनिधिः, पुं, (पाथांसि जलानि निधीयन्ते-

ऽस्मिन् इति । नि + धा + किः ।) समुद्रः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

पादः, पुं, (पद + णिच् + क्तिप् ।) पादः । इति

जटाधरः ॥

पादः, पुं, (पद + करणे घञ् ।) पद्यते गम्यते

अनेन । पा इति भाषा । स तु गर्भस्थबालकस्य

मासद्वयेन भवति । यथा,—

“मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वोश्चाद्यङ्गविग्रहः ॥”

इति भागवतीयतृतीयस्कन्धः ॥

पादः

तत्पर्यायः । पत् २ अङ्गिः ३ चरणः ४ । इत्य-
मरः ॥ अङ्गिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
ऋग्वेदीयमन्त्रचतुर्थांशः । श्लोकचतुर्थांशः । यथा,
पादाश्चल्लोपे सत्येव पूर्येत । इह ऋक्पाद एव
गृह्यते । इति वामनः ॥ अविशेषात् श्लोकपादो-
ऽपि । इत्यपरे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ * ॥
पादद्वारा पादाक्रमणादिनिषेधो यथा,—
“पादेन नाक्रमेत् पादमुच्छिष्टं नेव लङ्घयेत् ।
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूवेदात्मनः शिरः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

पादचालनादिनिषेधो यथा,—
“न पादचालनं कुर्यात् पादेन वा कदाचन ।
नामौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्ये धावयेद्बुधः ॥
नातिप्रसारयेद्देवं ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
वायुमिष्टपविप्राणां सूर्यं वा शशिनं प्रति ॥”
इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
पादेन्द्रियस्याध्यात्मत्वं तस्मिन्नधिभूतमधिदेवतञ्च
यथा, महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि
४२ अध्याये ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम् ।
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥
अधिभूतान् गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदेवतम् ॥”
बुधः । वृक्षमूलम् । तुरीयांशः । चतुर्थभागः ।
शैलप्रत्यन्तपर्वतः । महात्रिसमीपे क्षुद्रपर्वतः ।
(यथा, हरिवंशे ६४ । २० ।

“उभयोर्विन्ध्यर्चयोः पादे नगयोस्तां महा-
पुरीम् ॥”)
मयूखः । किरणः । इति मेदिनी ॥ (शिवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२४ ।

“न्यायनिर्वपणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥”
चिकित्सापादचतुष्टयं यथा,—
“वैद्यो व्याधुपखट्वस्तु भेषजं परिचारकः ।
एतं पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्विस्त्रिभिः पादैश्चतुर्यो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गाढहोत्रज्ञाणो यथाध्वर्युः विनाध्वरे ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो ऽष्टकस्मां स्वयं कर्तौ ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सञ्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्यनुपन्नमतिर्धोमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुश्मान् सत्त्ववान् साधो द्रव्यवानात्मानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्यो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धर्वणरसान्वितम् ॥
दाघन्नमखानिकरमविकारि विपर्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्त्रिगोत्रगुग्गुलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यज्ञद्वयान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥”
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥
“कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥

पादच

अस्य शुभलक्षणं यथा,—

“अखेदनी नृदुतलौ कमलोदराभौ
द्विधाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपाष्णी ।
उष्णौ शिराविरहितौ च निगूःगुलफौ
कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥”

अशुभलक्षणञ्च यथा,—

“सर्पाकारविरूचपाङ्कुरनखौ वक्रौ शिरा-
सन्ततौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र-
दुःखप्रदौ ॥”)

पादकटकः, पुं, (पादस्य कटक इवेति ।) नूपुरः ।
रवशून्यहंसाकृतिचरणभूषणम् । वैकं मल इति
भाषा । तत्पर्यायः । हंसकः २ । इत्यमर-
भरती ॥

पादकच्छः, पुं, व्रतविशेषः । यथा,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकच्छ उदाहृतः ॥”

इति गारुडे १०३ अध्यायः ॥

पादगण्डिरः, पुं, (गण्डिते चयते पूरयत्तादि यस्मात्
यत्र वा पादे इत्यर्थः । गड़ + किरच् इति
गण्डिरः पदः ततो राजदन्तादिवत् परनिपा-
तनात् साधुः । गण्डीर इति पाठोऽपि दृश्यते
तत्र गड़ + ईरन्प्रत्ययेन साधुरिति ।) स्त्रीप-
दम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोद इति भाषा ॥
(स्त्रीपदशब्देऽस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)

पादग्रहणं, क्ली, (पादयोर्ग्रहणम् इति । ग्रह +
भावे लुट् ।) अभिवादनम् । पादस्पर्शपूर्वक-
प्रणामः । इत्यमरः ॥ तन्निषेधो यथा, “समि-
हार्थ्यदकुम्भपुष्पाद्ग्रहस्तौ नाभिवादयेत् यच्चा-
प्येवं युक्तम् ॥” इति बौधायनः ॥
“जपयज्ञजलस्य च समित्पुष्पकुशानलान् ।
दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च वहन्तं नाभिवादयेत् ॥”
इति लघुहारीतः ॥

न पुष्पाक्षतपाणिनां शुचिर्न जपन् न देवपितृ-
कार्यं कुर्वन् । अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्ख-
लिखितौ ॥ * ॥ तद्विधिः ।

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥
ऊर्ध्वं प्राणा ह्यनुक्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥” * ॥
तत्प्रकारः ।

“अभिवादान् परं विप्रो व्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥
नामधेयस्य ये केचिदभिवादान् न जानते ।
तान् प्राप्नोऽहमिति श्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव
च ॥

भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भो भाव ऋषिभिः स्मृतः ॥”
इति मनुः । २ । १२२—१२४ ॥

पादचतुरः, पुं, (पादे पदयापारे गमनादौ
चतुरः ।) द्वागः । सैकतम् । पिप्पलः । करकः ।
परदोयैकप्रवक्ता । इति मेदिनी । रे, ३०४ ॥

पादपी

पादचारी, [न] पुं, (पद्ग्रां चरतीति । चर
गतौ + णिनिः) पदातिः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १६२ ॥ पद्ग्रां गमनशीले, त्रि ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १२ । २६ ।

“गिरिराट् पादचारीव पद्ग्रां निर्ज्वरयन्
महीम् ।

जग्रास स समासाद्य वज्रिनं सहवाहनम् ॥”)

पादजः, पुं, (पद्ग्रां जायते इति । जन + डः ।
“पद्ग्रां शूद्रोऽजायत ।” इति श्रुतिर्ब्रह्मणः
पद्ग्रां जातत्वात्पात्वम् ।) शूद्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३६ । ६३ ।

“न विप्रा न च राजानो न वैश्या न च
पादजाः ॥”

पादोद्भवमात्रे, त्रि ॥)

पादत्राणं, क्ली, (पादयोस्त्राणं यस्मात् ।) पादुका
इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ११ अध्याये । “अधनखवान्ववो वा पाद-
त्राणातपत्रविरहितो भैक्ष्याशी ग्रामैकरात्रा-
नुवासी सुनिरिव संयतात्मा योजनशतमधिकं
वा गच्छेत् ॥” शीतऋतूपचारेऽस्य व्यवहारो
यथा,—

“उष्णत्वभावेर्लघुभिः प्रावृतः शयनमभजेत् ।

युक्त्यार्ककिरणान् खेदं पादत्राणञ्च सर्वदा ॥”)

पादपः, पुं, (पादेन मूलेन पिबति रसानिति ।
पा + कः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोप-
देशे । १ । ६३ ।

“यत्र विद्वज्जनो नास्ति ज्ञाध्यस्तत्राल्पधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे सरखोऽपि हुमायते ॥”

पादौ पाति रचतीति । पा + रचणे + कः ।)

पादपीठः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥

पादपरुहा, स्त्री, (पादपे वृक्षे रोहतीति । रुह +
कः ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पादपा, स्त्री, (पादौ पाति रचतीति । पा +
कः + टाप् ।) पादुका । इति मेदिनी । पे, २१ ॥

पादपाशः, पुं, (पादस्य पाशः ।) अश्वपादरज्जुः ।
तत्पर्यायः । दामाश्वनम् २ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २६५ ॥

पादपाशी, स्त्री, (पादपाश + स्त्रियां गौरादित्वात्
ङीष् ।) खड्गुका । खड्गुया इति भाषा ॥
शङ्खला । शिकली इति भाषा ॥ इति मेदिनी ॥

पादपीठं, क्ली, (पादस्य पीठम् ।) पादस्थाप-
नासनम् । पा राखा टुल इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । पदासनम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
३२२ ॥ (यथा, रघुः । १७ । २८ ।

“वितानसहितं तत्र भेजे पैठकमासनम् ।

चूडामणिभिरुद्वृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥”)

पादपीठिका, स्त्री, (पादपीठं साधनत्वेनाख्यस्या
इति । पादपीठ + ठन् ।) नापितादिशिल्पम् ।
यथा,—

“नापितादिकशिल्पे तु कारिका पादपीठिका ॥”

इति शब्दमाला ॥

पादवि

पादात्

पादुका

पादप्रचालनं, स्त्री, (पादयोः प्रचालनम् ।) चरणधौतम् । पा धीञ्योया इति भाषा ॥ अस्त्रगुणाः । मेधाजनकत्वम् । पवित्रत्वम् । आयुष्यत्वम् । अलङ्करीकलनाशकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा च,—
“पादप्रचालनं पादमलरोगश्रमापहम् ।
चक्षुःप्रसादनं वृष्यं रजोघ्नं प्रीतिवर्धनम् ॥”
इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)
पादप्रधारणं, स्त्री, (पादौ प्रधार्यते कण्टकादिभ्यो रक्ष्यतेऽनेनेति । प्र + धृ + णिच् + लुट् ।) पादुका । इति केचित् ॥
पादप्रहारः, पुं, (पादस्य पादेन वा प्रहारः ।) पदाघातः । लाति इति भाषा ॥ यथा ।
“नाविकापादप्रहारदिना नायकस्य कोपादि-
वर्णनम् ॥” इति काच्यप्रकाशे सप्तमोऽङ्काः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । १० । १६ ।
“हासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि ! नात्र दूये ।
उत्पत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकायै-
र्यद्भिद्यते मृदु पदं ननु सा यथा मे ॥”)
पादवन्धनं, स्त्री, (पादयोगोर्महिष्यादीनामित्यर्थः । यद्वन्धनम् ।) गोमहिष्यादिवन्धनम् । इति जटा-
धरः ॥ यादवशब्दटीकायां भरतश्च ॥ (वध्ना-
त्यनेनेति । वन्ध + करणे ल्युट् । पादयोर्वन्धनं
तत्साधनवस्तु । गोमहिष्यादीनां पादवन्धन-
द्रव्यम् । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ३२१ ।
“स तु शृङ्खलकः काष्ठमये स्यात् पादवन्धनैः ॥”
चरणोद्धानश्च ॥
पादमूलं, स्त्री, (पादयोर्मूलम् ।) चरणाधोभागः ।
यथा, हेमचन्द्रः ।
“पादमूलं गोहिरं स्यात् पाण्यस्तु घुटयोरधः ॥”
(यथा, रामायणे । २ । ७८ । २५ ।
“सा पादमूले कैकेया मन्थरा निपपात ह ॥”
प्रत्यन्तपर्वताधोभागः । यथा, कथासरित्-
सागरे । १ । २७ ।
“महीं भ्रमन्तौ हिमवत्पादमूलमवापतुः ॥”)
पादरक्षणं, स्त्री, (पादयो रक्षणं यस्मात् ।) पादुका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥
पादरज्जुः, स्त्री, (पादवन्धनार्था रज्जुः ।) हस्ति-
पादवन्धनरज्जुः । तत्पर्यायः । पारी २ । इति
जटाधरः ॥ चरणवन्धनदाममात्रञ्च ॥
पादरथी, स्त्री, (पादस्य रथी चतुर्नो रथ इव ।) पादुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पादरोहणः, पुं, (पादेर्मूलैः रोहतीति । रुह +
ल्युट् ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादवल्लीकः, पुं, (पादे वल्लीक इव ।) श्लिप-
द्रुम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२६ ॥ (श्लिप-
रोगशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
पादविकः, पुं, (पदवीं धावतीति । पदवी +
“माथोत्तरपदपदचतुर्पदं धावति ॥” ४ । ३१७ ।
इति ठक् ।) पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पादविरजाः, [स्] स्त्री, (पादो विरजा धूलि-
विहीनो यस्याः ।) पादुका । इति हारा-
वली । ७४ ॥
पादशः, [स्] अ. पादं पादम् । पादशब्दात्
वीभ्यां चशस्प्रत्ययनिष्पन्नम् । इति व्याकर-
णम् ॥ (यथा, मनुः । १ । ८३ ।
“अरोगाः सर्वसिद्धार्थास्तुर्वर्षशतायुषः ।
कृते चैतादिषु ह्येषामायुर्द्वसति पादशः ॥”)
पादशैलः, पुं, (पादः महाद्रिसमीपस्थः क्षुद्रपर्वतः
स एव शैलः ।) प्रत्यन्तपर्वतः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
पादशोथः, पुं, (पादोद्भवः शोथः । शाकपार्थि-
वादिवत् समासः ।) पादगतशोफः । यथा,—
“अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हन्ति नारीन् मुखजो गुह्यजो हयम् ॥”
इति माधवकरः ॥
(यथा च हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अः ॥
“शोथो भवेच्च विकलेन्द्रियरोममार्गः
क्षीणे वले वपुषि चान्द्रकटूष्णसेवया ।
शैत्यात्तथा विशदपिच्छलसंवेनेन
रूक्षाभिघातपतनेन च धारणाद्वा ॥
आमाशये गतिरतोऽपि नरस्य यस्य
अन्ते प्रधावति ततोऽपि च दोष एषः ।
करोति पाणिचरणे च पृथक् प्रसृतो
द्वन्द्वेन वा भवति शोथविकारचारः ॥
नरस्य चान्तःप्रभवाश्च शोथाः
साध्या भवेयुर्विन्ता मुखेषु ।
असाध्यकाः सर्वशरीरगाश्च
पादे स्त्रिया वा वदने नरस्य ॥”)
पादस्फोटः, पुं, (पादस्य स्फोटः । पादं स्फोटय-
तीति वा । स्फुट् + “कर्मण्यण् ॥” ३ । २ । १, इत्यण् ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः । विपा-
दिका २ । इत्यमरः ॥ स्फुटी ३ स्फुटिः ४ पाद-
स्फुटिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु एका
दशचन्द्रकुण्डान्तर्गततृतीयकुष्ठम् । यथा,—
“वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
पाणिपादस्फुटनं पाणयोः पादयोश्च स्फुटनं
विदारणं येन तत् । इति माधवकरः ॥ अस्य
चिकित्सा कुष्ठशब्दे द्रष्टव्या ॥
पादहारकः, त्रि, पादाभ्यां ह्रियतेऽसौ । पाद-
शब्दात् निपातनात् कर्मणि शकप्रत्ययान्तः ।
इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥ (“कृत्यल्युटो बहु-
लम् ॥” ३ । १ । १३ । इति कर्मणि खलु । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।) चरणद्वारा हरणकर्ता ॥
पादायं, स्त्री, (पादयोरयम् ।) चरणग्रभागः ।
तत्पर्यायः । प्रपदम् २ । इत्यमरः ॥
पादाङ्गदं, स्त्री, (पादस्य अङ्गदमिव ।) नूपुरम् ।
इत्यमरः ॥
पादात्, पुं, (पादाभ्यामतति गच्छतीति । अत +
क्लिप् ।) पादातिः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पादाभ्यामततीति । अट् + क्लिप् । वृत्तः । इति
युत्पत्तिलङ्कारः ॥)

पादातं, स्त्री, (पादातीनां सम्बन्धः । पदाति +
“भिच्चादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।)
पत्तिसंहतिः । पदातिसम्बन्धः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ८ ।
“सादिनामन्तरे स्थाप्यं पादातमपि दंशितम् ॥”)
पादातः, पुं, (पादाभ्यामततीति । अत + अच् ।)
पादातिः । यथा,—
“पदातिपत्तिपादातपादातिकपदाजयः ॥”
इत्यमरमाला ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५१ । ४३ ।
“अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहाः ससादिनः ।
रथानामर्जुनं चापि पादाता बहवस्तथा ॥”)
पादातिः, पुं, (पादाभ्यामततीति । अत + इन् ।)
पदातिः । इति हेमचन्द्रः ॥
पादातिकः, पुं, (पादातिरेव । पादाति + स्वार्थे
कन् ।) पदातिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६२ ॥
पादारकः, पुं, (पाद इव ऋच्छतीति । ऋ +
खल् ।) पोलिन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पादालिन्दी, स्त्री, (पाद इव अलिन्दो यत्र । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) नौका । इति हारावली । ५६ ।
पादावर्त्तः, पुं, (पाद इव आवर्त्तते इति । आ +
वृत् + अच् ।) अरघट्टकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १५६ ॥ रहट् इति हिन्दीभाषा ॥
पादाविकः, पुं, (अव रचणे + भावे घञ् । पादेन
अवः रचणम् । तत्र पादावे पादेन शरीरादि-
रचणे नियुक्तः । पादाव + “तत्र नियुक्तः ॥” ६ ।
४ । ६६ । इति ठक् ।) पदातिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पादौ, [न्] पुं, (पादोऽस्थस्येति । पाद + इनिः ।)
पादविशिष्टजलजन्तुगणः । अस्य गणना गुणाश्च
यथा, भावप्रकाशे ।
“कुम्भीरकूर्मनकाश्च गोधामकरशङ्खवः ।
वर्णिकः शिशुमारश्चैत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणैः समाः ॥”
चतुर्थीशभागी । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
“सर्वेषामर्हिनी सुखास्तर्हिनार्हिनीऽपरे ।
तृतीयिनस्तृतीयार्थाश्चतुर्थीणाश्च पादिनः ॥”
पादुकः, त्रि, (पद्यते गच्छतीति । पद + “लघ-
पतपदेति ॥” ३ । २ । १५४ । इति उक्ञ् ।)
गमनशीलः । पदधातोः कर्त्तरि जुक्प्रत्यय-
निष्पन्नः । इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥
पादुका, स्त्री, (पादूरेव । पादू + स्वार्थे कन् ततो
द्वस्वः ।) चर्मदिनिर्मितपादाच्छादनम् । जुता
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पादूः २ उपानतुः ।
इत्यमरः ॥ पन्नडा ४ पादरक्षिका ५ प्राणि-
हिता ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पन्नड्डी ७ पाद-
रथी ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कौषी ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * तस्या धारणविधि-
र्यथा,—
“वर्षात्पादिके कृत्री दण्डी रात्राटवीषु च ।
शरीरत्राणकामो वै सोपानतुकः सदा व्रजेत् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अस्या धारणगुणाः ।
“पादप्रधारणं वृषामोजस्यं चक्षुषोर्हितम् ।
सुखप्रचारमायुष्यं वल्यं पादरुजापहम् ॥” *
अस्या आधारणे दोषा यथा,—
“पादाभ्यामनुपानङ्गां नृणां चक्रमणं सदा ।
अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिकृत् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

तस्या दानफलं यथा,—
“दक्ष्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
न तस्य मानसो दाहः कदाचिदपि जायते ॥
यानश्चाश्वतरीयुक्तं तस्य हेममयं शुभम् ।
उपतिष्ठति विप्रैर्षं सर्वरत्नविभूषितम् ॥
दानमत्र यथोत्पन्नं तत्ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
शृणुष्वेकमना भूप ! लोके सर्वसुखप्रदम् ॥
जमदग्निर्मुनिः पूर्वं तपःखाध्यायकश्चितः ।
वाणखड्गधरो धन्वी बभूव सततोदयः ॥
धनुर्वेदे तथा वेदे सर्वस्वपारगोऽभवत् ।
क्षिपन् वाणांस्तथा श्वत् भाग्ययानुगतो हि सः ॥
कदा निदाघकाले तु क्षिपन् वाणान् सहस्रशः ।
तस्यौ स्थाणुरिवासस्यः प्रतिलक्षं महासुनिः ॥
निदाघतीव्रसन्तापाङ्गच्छन्त्याः सततं भयात् ।
भर्तुः स्नेहात्तथा यान्यास्तस्याश्चिच्छादयते रविः ॥
क्षुत्तृष्णाश्रमतापार्ता तथा यातुं न साशक्तः ।
सुतापाद्देशविभ्रष्टा रेणुका च तपस्विनी ॥
तां दृष्ट्वा स मुनिः प्राह भार्यां किन्ति भवेच्चिरम् ।
कोपार्त्तमाह भर्तारं न कोपं कर्तुमर्हसि ॥
निदाघतीव्रसन्तापाद् भ्रष्टपादा लघाहिता ।
दृष्टिमददृष्टिभिः स्पृष्टा न प्रशाकाह मार्गि-
तुम् ॥

इत्युक्ते स क्रुधाविष्टः प्राह सन्ध्याय कार्मुके ।
एषत्कं मां न जानाति स्तूय्यो विभंश्चमौघिवान् ॥
यः सन्तपति मे भार्यां सार्धं धर्मपरायणाम् ।
साध्वसाधु अजानन् वै फलमाप्नोतु तस्य हि ॥
इत्युक्त्वा स्थानमातस्यावर्कविभंश्चेतवे ।
प्रतीक्ष्य हि सुधोरेण क्रूररूपधरो मुनिः ॥
तं विज्ञाय मुनिं स्तूय्यो दिजोऽभूच्चैदमब्रवीत् ।
किमालोकयसे स्तूय्यं पुनः पुनरतीव हि ॥
सुवाणाक्षितपाणिस्त्वं कथयस्वाखिलं मुने ! ।
इत्युक्ते स तमाहेदं पातयिष्याम्यहं रविम् ॥
दिजस्तु तसुवाचाय मुने चित्रं विभाति मे ।
मातुरङ्गगतो यद्वदालक्ष्मणं जिष्टक्षति ॥
योजनानां सहस्राणि निमेषाद्याति यो दश ।
विप्र ! मुक्तेन वाणेन तं कथं पातयिष्यसि ॥
तच्छ्रुत्वा यमदग्निस्तं प्राह शृणु दिजोत्तम ! ।
पातयिष्याम्यहं यद्वदिमं स्तूय्यं नभःस्थलात् ॥
वियच्चरो यदा स्तूय्यो मर्त्यलोके त्वतन्त्रितः ।
मध्याह्ने स्थिरतामेति सर्वलोकान्ददर्शिवान् ॥
तत्काले सुमहल्लक्ष्यं भविष्यति दिवाकरः ।
एवं तं पातयिष्यामि पश्यतस्ते दिजोत्तम ! ॥
तच्छ्रुत्वा सहस्रोद्विगस्तस्य प्रत्यक्षतां ययौ ।
स्तूय्यस्तं क्षमयामास दत्त्वा कृत्रमुपानहौ ॥
ततः प्रभृति तच्छ्रुत्वं दिजानां परिगौयते ।

दत्तं तैर्धाव्यतेऽन्येषां क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ! ॥
यो ददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयायासुपानहौ ।
वैशाखे शुक्लपक्षे तु सच्छ्रुत्वं कनकान्वितम् ॥
न तस्य मानसो दाहो न्यत्युलोकेऽभिजायते ।
सर्वथाधिविनिर्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ॥
कालादिह यदा याति मम लोके दिजोत्तम ! ।
यानं वाश्वतरीयुक्तं सर्वहेममयं शुभम् ॥
दिवाङ्गनाभिराकीर्णं सर्वरत्नविभूषितम् ।
उपतिष्ठति विप्रेन्द्र ! सर्वकामफलप्रदम् ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥

विष्णुदे सपादुकगमने दोषो यथा,—
वराह उवाच ।
“वह्नुपानहौ पद्मां यस्तु मासुपचाक्रमेत् ।
चर्मकारस्तु जायेत वर्षाणान् त्रयोदश ॥
तत्र जन्मपरिभ्रष्टः शूकरो जायते पुनः ।
शूकराच्च परिभ्रष्टः श्वा च तत्रैव जायते ॥
ततः श्वत्वात् परिभ्रष्टो मनुष्यश्चैव जायते ।
मङ्गलक्ष्यं विनीतश्च अपराधविवर्जितः ॥
सुक्ता तु सर्वसंसारं मम लोकाय गच्छति ॥
य एतेन विधानेन वसुधे ! कर्म कारयेत् ।
न स लिप्यति पापेन एवमेतन्न संशयः ॥”
इति वराहपुराणे उपानहपराधप्रायश्चित्तम् ॥
अथ देवतापादुकानिर्माणपूजनविधिः । यथा,—
“मणिरत्नमयी कार्या हेमरूपमयी पि वा ।
चन्दनेनापि कर्तव्या पादुकाप्रतिमापि वा ॥
श्रीपणां श्रीदुमा चापि देवदारुमयी पि वा ।
षडङ्गुला च सा कार्या पादुके पूजयेत् सदा ॥”
इति देवीपुराणम् ॥ * ॥

गुरुपादुकास्तोत्रं यथा,—
“ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहोदरे
नित्यलग्नमवदातमद्भुतम् ।
कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं
दादशार्णसरसीरुहं भजे ॥ १ ॥
तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे
क्लृप्तरंखमकथादिरेखया ।
कोणलक्षितहलक्ष्मणहली-
भावलक्ष्यमवलालयं भजे ॥ २ ॥
तत्पुटे पटुतङ्कितकङ्कारिम-
सङ्गमानमणिपाटलप्रभम् ।
चिन्तयामि हृदि चिन्मयं वपु-
विन्दनादमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥
ऊर्ध्वमस्य हुतमुक्क्षिखासखं
तद्विलासपरिदंष्ट्रणासदम् ।
विश्वधरसरमहोत्सदोत्कटं
यान्दधादिद्युगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥
तत्र नाथचरणारविन्दयोः
कुङ्कुमासवभरीमरन्दयोः ।
ददमिन्द्रमकरन्दशीतलं
मानसं सरति मङ्गलासदम् ॥ ५ ॥
पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राद्विनिर्गतम् ।
षडङ्गानायफलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥”
इति रुद्रयामलः ॥

पादुकाकारः, पुं, (पादुकां करोतीति । कृ +
“कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चर्म-
कारः । इति हलायुधः ॥
पादुकाकृत, पुं, (पादुकां करोतीति । कृ + कृप् ।)
चर्मकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ७ ॥
पादूः, स्त्री, (पद्यते गम्यते सुखेन ययेति । पद +
“णित्कश्चिपदार्त्तः” उणां १ । ८७ । इति ऊः
स च णित् ।) पादुका । इत्यमरः ॥
पादूकत, पुं, (पादू पादुकां करोतीति । कृ +
कृप् । तुक् ।) चर्मकारः । इत्यमरः ॥
पादोदकं, स्त्री, (पादप्रचालनजातं उदकम् ।
श्राकपार्थिवादिवत् समासः ।) चरणधौत-
जलम् । चरणान्धतम् । यथा,—
“हृदि रूपं सुखे नाम नैवेदसदरे हरेः ।
पादोदकश्च निष्कालं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
नैवेदमत्रं तुलसीविमिश्रं
विशेषतः पादजलं पिवेच्च ।
योऽश्नाति नित्यं प्रयतो सुरारः
प्राप्नोति सुप्रेमश्रुतां स भक्तिम् ॥
हृत्वां हन्ति यदङ्गिसङ्गतुलसीस्तेष्वच पादोदकं
नैवेद्यं बहुमद्यपानदुरितं गुर्वङ्गनासङ्गमम् ।
भक्त्याधीनमतिः स्थितिर्हरिजने तत्संगतिः सङ्गजा
शालग्रामशिलादिभूतमहितां जानन्ति के वै
हरेः ॥”

इति पादोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥ * ॥
अथ श्रीचरणोदकाभिषेकमाहात्म्यं पद्मपुराणे ।
“स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
गङ्गागोदावरीरेवानदौ मुक्तिप्रदास्तु याः ।
निवसन्ति सतीर्थास्ताः शालग्रामशिलाजले ॥
कोटितीर्थसहस्रेषु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।
तीर्थं यदि भवेत् पुण्यं शालग्रामशिलोज्ज्वलम् ॥”
तत्रैव गौतमास्मरीषसंवादे ।
“येषां धातानि गात्राणि हरेः पादोदकेन वै ।
अम्बरीष ! कुले तेषां दासोऽस्मि वप्रगः सदा ॥
राजन्नेतानि तावच्च तीर्थानि सुवनचये ।
यावन्न प्राप्यते तोयं शालग्रामाभिषेकजम् ॥”
स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये ।
“गृहेऽपि वसतस्तस्य गङ्गास्नानं दिने दिने ।
शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषिञ्चति मानवः ॥”
तत्रैवान्यत्र ।
“यानि कानि च तीर्थानि ब्रह्माद्या देवता-
स्तथा ।
विष्णुपादोदकस्यैते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
शालग्रामोद्भवो देवो देवो दारवतीभवः ।
उभयोः स्नानतोयेन ब्रह्महत्या निवर्तते ॥”
क्षिप्र ।
“स वै चावभृत्स्नातः स च गङ्गाजलाभुतः ।
विष्णुपादोदकं कृत्वा शृङ्गे यः स्नाति मानवः ॥”
श्रीनृसिंहपुराणे ।
“गङ्गाप्रयागमयनेमिषपुष्कराणि
पुरयानि यानि कुरुजाङ्गलयासुनानि ।

पादोद

कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापं
पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सदाः ॥”
सुतौ च ।
“त्रिरात्रिफलदा नदी याः काश्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगाश्च पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥
षण्मासफलदा गोदा वत्सरस्य तु जाङ्गवी ।
पादोदकं भगवतो द्वादशाब्दफलप्रदम् ॥”
तन्निव्यता च गरुडपुराणे ।
“जलञ्च येषां तुलसीविमिश्रितं
पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम् ।
निव्यं त्रिसन्ध्यं प्रवते न गात्रं
खगेन्द्र ! ते धर्मवद्विस्तृता नराः ॥”
अथ श्रीचरणोदकपानमाहात्म्यम् । पादो गौत-
माभ्यरीषसंवादे ।
“हरेः स्नानावशेषान् जलं यस्योदरे स्थितम् ।
अभ्यरीष ! प्रणम्योच्चैः पादपांशुः प्रगृह्यताम् ॥”
तत्रैव देवदूतविक्रुण्डलसंवादे ।
“ये पिबन्ति नरा निव्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेणु सेवितैः किं प्रयोजनम् ॥
कोटितीर्थसहस्रेणु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।
निव्यं यदि पिबेत् पुण्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥
शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्विन्दुना समम् ।
मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेन्मुक्तिभागरः ॥”
किञ्च ।
“दहन्ति नरकान् सर्जान् गर्भवासश्च दारुणम् ।
पीतं येसु सदा निव्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥”
तत्रैव श्रीयमधूम्रकेतुसंवादे ।
“शालग्रामशिलातोयं विन्दुमात्रं तु यः पिबेत् ।
सर्वपापैः प्रमुच्यते सुक्तिमार्गं कृतोद्यमः ॥”
तत्रैव पुलस्त्यभगीरथसंवादे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं भगीरथ ! वदामि ते ।
पावनं सर्वतीर्थेभ्यो हृत्वाकोटिविनाशनम् ॥
धृते शिरसि पीते च सर्वान्मुच्यन्ति देवताः ।
प्रायश्चित्तान् पापानां कलौ पादोदकं हरेः ॥”
किञ्च ।
“त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु नामदम् ।
सद्यः पुनाति गाङ्ग्यं दर्शनादेव यासुनम् ॥
पुनन्त्येतानि तोयानि स्नानदर्शनकीर्तनैः ।
पुनाति स्मरणादेव कलौ पादोदकं हरेः ॥
अर्चितैः कोटिभिर्लिङ्गैर्निव्यं यत् क्रियते फलम् ।
तत् फलं शतसाहस्रं पीतैः पादोदकैर्हरेः ॥
अशुचिर्वा दुराचारो महापातकसंयुतः ।
स्पृष्ट्वा पादोदकं विष्णोः सदा शुद्धयति मानवः ॥
पापकोटियुतो यस्तु न्यलुकाळे शिरैः सुखे ।
देहे पादोदकं यस्य न प्रयाति यमालयम् ॥
न दानं न हविर्येषां स्वाध्यायो न सुरार्चनम् ।
तेऽपि पादोदकं पीत्वा प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
विशालाक्षसंयुक्ता वैशाखी किं करिष्यति ।
पिण्डारके महातीर्थे उज्जयिन्यां भगीरथ ! ॥
माघमासे प्रयागे तु स्नानं वै किं करिष्यति ।
प्रयागं सततं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
कार्तिके कार्तिकीयोगे किं करिष्यति पुष्करे ।

११३

पादोद

नित्यन्तु पुष्करं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
प्रबोधवासरे प्राप्ते मथुरायाश्च तस्य किम् ।
नित्यञ्च यासुनं स्नानं यस्य पादोदकं हरेः ॥
काश्यामुत्तरवाहिन्यां गङ्गायान् नृतस्य किम् ।
यस्य पादोदकं विष्णोर्मुखे चैवावतिष्ठते ॥”
किञ्च ।
“हित्वा पादोदकं विष्णोर्वीर्योऽन्यतीर्थानि गच्छति ।
अनर्थरत्नसुखं लोभं वाञ्छति दुर्मतिः ॥
कुरुक्षेत्रसमो देशो विन्दुपादोदकं मतः ।
पतेद् यत्राचयं पुण्यं नित्यं भवति तद्गृहे ॥
गयापिण्डसमं पुण्यं पुत्राणामपि जायते ।
पादोदकेन देवस्य ये कुर्युः पितृतर्पणम् ॥
नासुराणां भयं तस्य प्रेतजन्यं न राक्षसम् ।
न रोगस्य भयं चैव नास्ति विप्रकृतं भयम् ॥
न दुष्टा नैव घोराक्षाश्चापदोत्यभयं नहि ।
ग्रहाः पीडनं कुर्वन्ति वैरा नश्यन्ति दारुणाः ॥
किं तस्य तीर्थगमने देवर्षीणाञ्च दर्शने ।
यस्य पादोदकं मूर्द्ध्नि शालग्रामशिलोज्ज्वलम् ॥
प्रीतो भवति मार्तण्डः प्रीतो भवति केशवः ।
ब्रह्मा भवति सुप्रीतः प्रीतो भवति शङ्करः ॥
पादोदकस्य माहात्म्यं यः पठेत् केशवाग्रतः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो जनार्दनः ॥”
ब्रह्माण्डपुराणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
“प्रायश्चित्तं यदि प्राप्तं कच्छं वा त्वधर्मघणम् ।
सोऽपि पादोदकं पीत्वा शुद्धिं प्राप्नोति तत्क्षणात् ॥
अशौचं नैव विदितं स्मृतके स्मृतकेऽपि च ।
येषां पादोदकं मूर्द्ध्नि प्राशनं ये प्रकुर्वन्ते ॥
अन्तर्कालेऽपि यस्यैह दीयते पादयोर्जलम् ।
सोऽपि सङ्गतिमाप्नोति सदाचारैर्बहिष्कृतः ॥
अपेयं पिबते यस्तु मुङ्क्ते यथाप्यभोजनम् ।
अगम्यागमना ये वै पापाचाराश्च ये नराः ।
तेऽपि पूज्या भवन्त्यासु सदाः पादास्तुसेवनात् ॥”
किञ्च ।
“अपवित्रं यदन्नं स्यात् पानीयं चापि पापिनाम् ।
मुक्ता पीत्वा विशुद्धः स्यात् पीत्वा पादोदकं ॥
हरेः ॥
तपकच्छात् पञ्चगव्यात् महाकच्छाद्विशिष्यते ।
चान्द्रायणात् पादकच्छात् पराकादपि सुव्रत ।
कायशुद्धिर्भवेदासु पीत्वा पादोदकं हरेः ॥
अगुरुं कुङ्कुमं चापि कर्पूरं चाशुलेपनम् ।
विष्णुपादास्तुसंलग्नं तद्वै पावनपावनम् ॥
दृष्टिपूतान् यतोयं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
तद्वै पापहरं पुत्र ! किं पुनः पादयोर्जलम् ॥
एतदर्थमहं पुत्र ! शिरसा विष्णुतत्परः ।
धारयामि पिबाम्यस्य माहात्म्यं विदितं मम ॥
प्रियस्त्वभयजः पुत्र त्वदर्थं गदितं मया ।
रहस्यं मे त्वमर्हस्यं न वक्तव्यं कदाचन ॥
धारयस्व सदा मूर्द्ध्नि प्राशनं कुरु नित्यशः ॥
जन्ममृत्युजरादुःखैर्मर्त्यं यास्यासि पुत्रक ! ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“सद्यः फलप्रदं पुण्यं सर्वपापविनाशनम् ।
सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वदुःखविनाशनम् ॥

पादोद

दुःखप्रनाशनं पुण्यं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥
सर्वोपद्रवहन्तारं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्वोत्पातप्रशमनं सर्वतापनिवारणम् ॥
सर्वकल्याणसुखदं सर्वकामफलप्रदम् ।
सर्वसिद्धिप्रदं धन्यं सर्वधर्मविवर्द्धनम् ॥
सर्वशत्रुप्रशमनं सर्वभोगप्रदायकम् ।
सर्वतीर्थस्य फलदं मूर्द्ध्नि पादास्तुधारणम् ॥
प्रयागस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सेवने ।
पृथूदकस्य तीर्थस्य आचान्तो लभते फलम् ॥
चक्रतीर्थे फलं यादृक् तादृक् पादास्तुधारणात् ॥
सरस्वत्यां गयायाश्च गत्वा यत् प्राप्नुयात् फलम् ।
तत् फलं लभते श्रेष्ठं मूर्द्ध्नि पादास्तुधारणात् ॥”
स्कान्दे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं देवो जानाति शङ्करः ।
विष्णुपादयुता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥
स्थानं नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमध्यतः ।
सवाह्याभ्यन्तरं यस्य यामं पादोदकेन वै ॥
पादोदं विष्णुनैवेद्यमुदरे यस्य तिष्ठति ।
नाश्रयं लभते पापं स्वयमेव विनश्यति ॥
महापापग्रहयस्तो व्याप्तो रोगशतैरपि ।
हरेः पादोदकं पीत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
शिरसा तिष्ठते येषां निव्यं पादोदकं हरेः ।
किं करिष्यन्ति ते लोके तीर्थकोटिमनोरथैः ॥
अयमेव परो धर्म इदमेव परं तपः ।
इदमेव परं तीर्थं विष्णुपादास्तु यत् पिबेत् ॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
“विलयं यान्ति पापानि पीते पादोदके हरेः ।
किं पुनर्विष्णुपादोदं शालग्रामशिलाजलम् ॥
विशेषेण हरेत् पापं ब्रह्महत्यादिकं प्रिये ॥
पीते पादोदके विष्णोर्विदं प्राणैर्विमुच्यते ।
हत्वा यमभटान् सर्वान् वेष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
तत्रैव शिवकार्तिकेयसंवादे शालग्रामशिला-
माहात्म्ये ।
“क्षिप्रस्तेन महासेन । गर्भवासः सुदारुणः ।
पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
ये पिबन्ति नरा निव्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेणु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने किं दानैः किमुपोषणैः ।
चान्द्रायणैश्च तीर्थैश्च पीत्वा पादोदकं शुचिः ॥
दृष्टन्नारदीयेऽनुष्णकोपाख्यानारम्भे ।
हरिपादोदकं यस्तु क्षणमात्रञ्च धारयेत् ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरस्तथा ॥
अकालमृत्युशमनं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्वदुःखोपशमनं हरिपादोदकं शुभम् ॥”
तत्रैव तदुपाख्यानान्ते ।
“हरिपादोदकस्पर्शाक्षुब्धको वीतकल्मषः ।
दिव्यं विमानमारुह्य सुनिमेनमथाब्रवीत् ॥
हरिपादोदकं यस्मात्प्रयत्नं त्वं क्षिप्रवान् सुने ।
प्रापितोऽस्मि त्वया तस्मात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“पादं पूर्वं किल स्पृष्ट्वा गङ्गाभूत् स्मर्त्तुमोक्षदा ।
विष्णोः सदास्तु तत्सङ्गि पादास्तु कथमीष्यते ॥

तापत्रयानलो योऽसौ न शाम्येत् सकलाब्धिभिः ।
इतं शाम्यति सोऽल्पेन श्रीमद्विष्णुपदाम्बुना ॥
अघास्तामेदकवचं भवाग्निसम्भनौघधम् ।
सर्वाङ्गैः सर्वथा धार्थ्यं पादं शुचिसदः सदा ॥
अमृतत्वावहं नित्यं विष्णुपादाम्बु यः पिवेत् ।
स पिवत्यमृतं नित्यं मासे मासे तु देवताः ॥
माहात्म्यामिददित्यस्य यो वक्ता सोऽपि निर्भयः ।
न त्वनर्घमगेर्मूल्यं कलयन्नघमश्रुते ॥”
अन्यत्रापि ।

“स ब्रह्मचारी स व्रती आश्रमी च सदा शुचिः ।
विष्णुपादोदकं यस्य सुखे शिरसि विग्रहे ॥
जम्भप्रभृतिपापानां प्रायश्चित्तं यदीच्छति ।
शालग्रामशिलावारि पापहारि निवेद्यताम् ॥”
अतएव तेजोद्रविणपञ्चरात्रे श्रीब्रह्मोक्तम् ।
“पीठप्रणालादुदकं पृथगादाय पुत्तक ! ।
सिञ्चयेन्मूर्द्ध्नि भक्तानां सर्वतीर्थमयं हि तत् ॥”
इति ।

“पादोदकस्य माहात्म्यं विख्यातं सर्वश्लाघ्यतः ।
लेखितं शृणुयात् को हि सिन्धुर्मोन् गणयन्नपि ॥
विशेषतश्च पादोदं तुलसीदलसंयुतम् ।
शृङ्गे कृत्वा वैष्णवेभ्यो दत्त्वा प्राग्वत् पिवेत्स्वयम् ॥”
अथ शृङ्गकृतपादोदकमाहात्म्यं स्कान्दे ब्रह्म-
नारदसंवादे ।

“कृत्वा पादोदकं शृङ्गे वैष्णवानां महात्मनाम् ।
यो दद्यात्तुलसीमिश्रं चान्द्रायणशतं लभेत् ॥
गृहीत्वा कृष्णपादाम्बु शृङ्गे कृत्वा तु वैष्णवः ।
यो वहेत् शिरसा नित्यं स मुनिस्तापसोत्तमः ॥”
पाद्मे देवदूतविकुण्डलसंवादे ।

“शालग्रामशिलातोयं यदि शृङ्गभृतं पिवेत् ।
हृत्वाकोटिविनाशं तु कुरुते नात्र संशयः ॥”
अगस्त्यसंहितायाश्च ।

“शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलवासितम् ।
ये पिवन्ति पुनस्तेषां स्तन्यपानं न विद्यते ॥
श्रीविष्णोर्वैष्णवानाञ्च पावनचरणोदकम् ।
सर्वतीर्थमयं पीत्वा कुर्यादाचमनं न हि ॥”
तदुक्तं स्कान्दे श्रीशिवेन ।

“विष्णोः पादोदकं पीत्वा पश्चादशुचिशृङ्गया ।
आचामति च यो मोहाद्ब्रह्महा स निगद्यते ॥”
श्रुतिश्च । “भगवान् पवित्रो भगवत्पादौ पवित्रौ
पादोदकं पवित्रं न तत्पान आचमनीयं यथा
हि सोम इति ॥” सौपर्णे च ।

“विष्णुपादोदकं पीत्वा भक्तपादोदकं तथा ।
य आचामति संमोहात् ब्रह्महा स निगद्यते ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

पादं, क्ली, (पादार्थसुदकम् । पाद + “पादार्था-
भ्याश्च ।” ५ । ४ । २५ । इति यत् ।) पादाय
वारि । पादप्रक्षालनार्थजलम् । इत्यमरः ॥ तत्-
लक्षणं यथा,—

“पादावनेजनजलग्रहणं पात्रमदुभुतम् ।

लौहज वा सरोजातं हेमं राजतमेव वा ॥

तान्ममचरणमपि वायवेन सतामिति ॥”

इति वैखानसग्रन्थः ॥

“वडङ्गुलं प्रविस्तारमुत्सेधश्चतुरङ्गुलम् ।
ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्यान्नासिकां चतुरङ्गुलाम् ॥
पृष्ठे पादसमायुक्तं चतुरङ्गुलमानतः ।
पादपात्रमिति ख्यातं सर्वदेवप्रपूजने ॥”

इति सिद्धान्तशेखरः ॥

पानं, क्ली, (पा पाने + भावे ल्युट् ।) पीतिः ।
द्रवद्रव्यस्य गलाघःकरणम् । (यथा, हितोपदेशे ।
“पयःपानं सुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ॥”)
भाजनम् । (पाल रचणे + भावे ल्युट् ।) रच-
णम् । इति मेदिनी ॥ (पीयते खगादिभि-
र्यत्र । पा + अधिकरणे ल्युट् । कुल्या । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १५५ ॥ पीयते यदिति । कर्मणि
ल्युट् । जलम् । इति युतपत्तिलब्धोऽर्थः ॥ * ॥
पाति रचतीति । पा + ल्युट् । रचाकर्तरि, चि ।
यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । ४ ।

“व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण
उभे वृचक्षा अनु पश्यते विशौ ॥”

पायनम् । अस्त्रशस्त्राणां तोच्छाग्रतासम्पा-
दनयापारभेदः । पान् इति भाषा ॥ यदुक्तं
वृहत्संहितायाम् ।

“वड्वोष्टकरेणुदुग्धपानं
यदि पानेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।
भक्षपित्तदृग्गाश्च वस्तुदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयोहुडुविषाणमसौसमेतं
पारावताखुश्रुता च युतं प्रलेपः ।
शृङ्गस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छित्तस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
सम्यक् शृतं चाश्लिषि नैति भङ्गं
न चान्यलौहेष्वपि तस्य कौण्ड्यम् ॥”

तथाच शुक्रनीत्याम् ।

“इदमौशनसश्च शृङ्गपानं
रुधिरं श्रियमिच्छतः प्रदीपाम् ।
हविषा गुणवत् सुताभिलिप्तोः
सलिलेनाचयमिच्छतश्च विस्रम् ॥”

पानं, पुं, (पीयते यस्मादिति । पा + अपादाने
ल्युट् ।) शौण्डिकः । इति जटाधरः ॥ निःश्वासः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । ४ ॥

पानकं, क्ली, (पानाय कायतीति । कै + कः ।)
पानद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारो यथा, “यथोक्त-
परिमितशर्करानिम्बसयुक्तोऽथवाभ्यान्वयुक्तः
पक्करसः । इति पाकराजेश्वरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४६ ।

“पानीयं पानकं मदां गृह्यवेष्टु प्रदापयेत् ॥”

कचित् पुंस्यपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । १ । ३६ ।

“एभिर्लेपान् कषायाञ्च तैलं सर्पोऽपि पान-
कान् ॥”

तन्नाम्नफलपानकम् । यथा,—

“आम्नमामं जलखिलं मर्दितं दृढपाणिना ।

सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥

प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।
सद्यो रुचिकरं वल्यं श्रीप्रमिन्द्रियतर्पणम् ॥
अपक्काम्नरसोद्भूतपानकं वातनाशनम् ।
कफपित्तकरं किञ्चित् प्रत्यहं यदि सेवितम् ॥”
पक्काम्नस्य तु ।

“सुपक्काम्नस्य फलं सुसुष्टिना
सम्मर्दितं शर्करया समन्वितम् ।
रत्नालवङ्गार्द्रकवासवासितं
वर्णान्वितं कस्य न रोचकं भवेत् ॥

पानकं चाम्नसम्भूतं स्वादुस्त्वं गुरुपित्तजित् ।
सुहृदां श्लेष्मकृद्द्वयं वर्ण्यं वृथं रुचिप्रपदम् ॥”
अम्बिकाफलपानकं यथा,—

“अम्बिकायाः फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम् ।
शर्करा मरिचोन्मिश्रं लवङ्गेऽसुवासितम् ॥
अम्बिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरभ्यं वद्विवोधनम् ॥”
निम्बफलपानकं यथा,—

“भागैकनिम्बजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बफलभवं पानमव्यञ्जं वातनाशनम् ।
वद्विदीपिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥”
धान्याकपानकं यथा,—

“शिलायां साधुसम्पिष्टं धान्याकं वस्त्रगालितम् ।
शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥
नवीने न्यन्त्रये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥
जम्बाः पानकं यथा,—

“जम्बफलं स्थूलतरं सुपक्वं
सम्मर्दितं शर्करयाम्बुनालम् ।
सुवासितं वेक्षजम्भपत्रे
रुचिं विधत्ते विरुचौ जनानाम् ॥

जम्बफलभवं रुच्यं पानकं कफनाशनम् ।
कषायं वातकृत् श्लोकं स्वादुस्त्वं ग्राहकं परम् ॥”
बीजपूरपानकम् ।

“मातुलुङ्गरसे योज्यं त्रिगुणं शर्करं जलम् ।
कर्पूरमरिचोन्मिश्रं पानकं स्यादितं वरम् ॥
मातुलुङ्गभवं पानं शूलानाञ्च विनाशनम् ।
श्वसे कासेऽरुचौ वातविडम्बेषु च पूजितम् ॥”
हेमकिरणम् ।

“शर्करानालिकेलश्च बीजपूरसंयुतम् ।
पटपुतं भवेद्विमकिरणं नामपानकम् ॥
पानकं हेमकिरणं रुच्यं वृथं बलप्रदम् ।
सुस्निग्धं वातहृच्छुभं किञ्चित् कफकरं गुरु ॥”
करमर्दपानकं यथा,—

“लवङ्गार्द्रकसंयुक्तं सुपिष्टं वारिणा युतम् ।
करमर्दं करैर्मर्दं सप्तभागसितान्वितम् ॥
वातहृद्दृचिदं भयं हृद्यमम्लतरं सूतम् ।
रक्तपित्तकरश्चोष्णमाकण्ड्यं कारमर्दितम् ॥”
नारङ्गपानकं यथा,—

“सुपक्वनारङ्गफलं निपीडितं
संयोजितं शर्करयाति शुभया ।
सहार्द्रकं देन्दुकणैश्च वासितं
पानेच्छया केन न संस्तुतक्षयम् ॥

पानगो

नारङ्गफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
मधुरं विशदं रस्यं सुस्निग्धं पित्तहृद्दृढम् ॥”
चारस्य तु ।

“चारवृक्षफलजं सशर्करं

मदितं शिशिरवारिणा दृढम् ।

रेलमार्द्रकयुतेन सुवासं

भक्तसिक्थमिलितं कृतहासम् ॥

चारस्य फलजं पानं गुरु वृष्यं रुचिप्रदम् ।

कफपित्तहरं श्रेष्ठं हृदयं मधुरपाकि च ॥

परुषजीरचुक्रादिद्राक्षादाडिमजं तथा ।

एकैकं सम्भवं भिन्नं पानकं क्रियते बुधैः ॥

एवमन्वस्य पुष्यस्य फलस्यान्वस्य वा तथा ।

शर्करामरिचोन्मिश्रं रस्यं स्यात् पानकं वरम् ॥

एवं हि पानकं कार्यं सुधिया सुदु यत्कृतम् ।

गुणा द्रव्यानुसारेण ज्ञातव्याः पानकेषु च ॥”

यथास्य गुणाः,—

“अमचुतृत्कमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।

विष्टभि मूत्रजं हृदयं यथाद्रव्यगुणश्च तत् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥

“गौडमन्मनस्वं वा पानकं गुरु मूत्रजम् ।

तदेव खण्डद्वीकाशर्करासहितं पुनः ॥

साम्बं सुतीक्ष्णं सुहृमं पानकं स्यान्निरत्ययम् ।

“प्रदवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।

खडान् यूषांश्च पेयांश्च सथे पार्श्वे प्रदापयेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥”

पानगोष्ठिका, स्त्री, (पानस्य पानाय वा गोष्ठिका।)

यत्र सम्भूय प्रीयते । मद्यपानचक्रम् । तत्-

पर्यायः । आपानम् २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥

चक्रानुष्ठानं यथा श्यामारहस्यधृतम् । चक्रा-

कारेण पंक्ताकारेण वा भिन्नभिन्नासने स्वशक्ति-

युक्तश्चेत् युग्मयुग्मक्रमेण पद्मासनेनोपविश्य साम-

यिकललाटे चन्दनं दत्त्वा शिवशक्तिबुद्ध्या पुष्यश्च

ददात् । ततो यदि गुरुस्तत्र तिष्ठति तदादौ

गन्धादिना तं पूजयित्वा तत्पात्रे पुष्यं दत्त्वा

शुद्धिसहितं तस्मै समर्प्य प्रणमेत् । गुरोरभावे

तत् पात्रं जले क्षिपेत् । ततः शक्तिपात्रं शुद्धि-

सहितं शक्ती दत्त्वा सामयिकेभ्योऽपि ज्येष्ठानु-

क्रमेण वीरपात्रात् परान्तं शुद्धिसहितं ददात् ।

ततः सामयिकोऽपि भक्ता हस्तद्वयेन संगृह्य

तदुपरि मूलमन्त्रमध्या जप्त्वा पूर्ववदानन्द-

भैरवं भैरवीं च सन्तर्प्य गुरुन् देवताश्च सन्त-

र्पयेत् । स्वस्वकल्पोक्तविधिना भूतशुद्धिं कुर्यात् ।

ततश्चक्रनायकस्तेः सह पात्रवन्दनं कुर्यात् । यथा,

“श्रीमद्भैरवशेखरप्रविलसच्चन्द्रान्ततन्त्रावितं

चेन्नाथीश्वरयोगिनीसुरगणैः सिद्धैः समाराधि-

तम् ।

आनन्दार्णवकं महात्मकमिदं साक्षात्तिखण्डान्तं

वन्दे श्रीप्रथमं करासुजगतं पात्रं विशुद्धिप्रदम् ॥”

इत्यभिमन्त्र्य वामहस्तेन पात्रमुत्तोल्य अन्योन्म-

वन्दनं कृत्वा गृह्णामीति गुरुशक्तिसाधकेश्वराणा-

माज्ञां गृह्णीयात् । ते जुषस्वेति ब्रूयुः । ततो मूला-

धारात् कुण्डलिनीं इष्टदेवतास्वरूपां आजि-

पानगो

ज्ञानां विभायं गुरुपादुकां स्तुत्वा शिवोद्द-
मिति विचिन्त्य हस्ताभ्यां पात्रं धृत्वा मूलमुच-
रन् कुण्डलिनीमुखे देवीं तर्पयेत् । एतदुक्त-
मुदयाकरपद्धत्याम् ।

“कृत्वा मन्त्रतनुं सुरेतुं गुरुपदं देवीं बलां चिन्मयीं
पश्चात् वारत्रयं सदासवष्टतं दीपैर्युतं कञ्जलैः ।
पुष्पादिष्वभिमन्त्रितश्च निविडं सम्मोहकध्वंसकं
ये सञ्चिन्त्य पिवन्ति यान्ति खलु ते मुक्तिश्च
मुक्तिं पराम् ॥”

तन्त्रान्तरे च ।

“सिन्दूरतिलकं भाले पाणौ च मदिरासवम् ।

कृत्वा पिवेद्गुरुं ध्यायंस्तथा देवीं च चिन्मयीम् ॥”

ततः पात्रमाधारोपरि संस्थाप्य पुनस्तेन क्रमेण

परान्तं गृहीत्वा पात्रवन्दनं कुर्यात् । यथा,—

“मदं मीनरसावहं यदि तथा दत्तश्च पेयादिभिः

किञ्चिच्चलरक्तपङ्कजदृशा तस्यै समावेदितम् ।

वामे स्वात्मविशुद्धिशुद्धिकमलं पाणौ विधायात्मके

वन्दे पात्रमहं द्वितीयमधुना नन्दैकसंवर्द्धनम् ॥”

ततः पूर्ववत् पात्रं स्वीकृत्य अन्यत् पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“सर्वरन्मायकलाकलापकलितं कौतूहलदोतनं

चन्द्रोपेन्द्रमहेन्द्रशम्भुवरुणब्रह्मादिभिः सेवितम् ।

ध्यातं देवगणैः परं मुनिगणैर्मूर्त्तार्थिभिः

सर्वदा

वन्दे पात्रमहं तृतीयमधुना चात्मावबोधधमम् ॥”

तृतीयपात्राभिवन्दनं कृत्वा अन्यत् पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“हैमं मीनरसावहं हरिहरब्रह्मादिभिः सेवितं

सुद्रामैथुनधर्मकर्मनिरतं चाराम्भतिक्ताश्र-

यम् ।

आचार्याष्टकसिद्धिभैरवकलामांसेन संशोधितं

पायात् पञ्चमकारतत्त्वसहितं पात्रं चतुर्थं नमः ॥”

इति चतुर्थपात्रवन्दनं कृत्वा अन्यत् पात्रवन्दनं

कुर्यात् । यथा,—

“आधारे भुजगाधिराजवलये पात्रं महीमण्डलं

मदं सप्तसमुद्रवारि पिशितं चाष्टौ च दिग्-

दन्तिनः ।

सोऽहश्चैव विभावयन् प्रतिदिनं तारागणैरुचितो

ऽप्यादित्यप्रमुखैः सुरासुरगणैराज्ञाकरैः

किङ्करैः ॥”

इति पञ्चमपात्रं स्वीकृत्यात् । ततो यावद्दृष्ट्या-

दिकं न चलति तावत् पानादिकं कार्यम् ।

अथास्य प्रमाणं यथा रुद्रयामले ।

“साधकेभ्यश्च शक्तिभ्यो दद्यान्निर्मात्यचन्दनम् ।

सामयिकैः समं कुर्यादेवि । पानादिभक्ष्यम् ॥”

अन्यत्रापि ।

“निविशेच्चक्ररूपेण पंक्ताकारेण वा यथा ।

शक्तियुक्तो वसेद्वापि युग्मयुग्मविधानतः ।

शिवशक्तिधिया सर्वं चक्रमध्ये समर्पयेत् ॥”

तन्त्रान्तरे च ।

“ततः पुष्यं समादाय गुरोः पात्रे निवेदयेत् ।

गुरवे च निवेद्याथ शक्तौ दत्त्वा स्वयं हरेत् ॥”

पानीयं

भावचूडामणौ च ।

“साक्षाद्यदि गुरुर्न स्यात्तदातोये विसर्जयेत् ॥”

एतत् सर्वं कलौतरपरम् ।

“दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ॥”

इति कालीविलासवचनात् ॥

पानपात्रं, स्त्री, (पानस्य पेयमद्यादेः पात्रम् ।)

मद्यपानपात्रम् । मद्यपानस्य भाजनम् । तत्-

पर्यायः । चषकः २ सरकः ३ अनुतर्षणम् ४ ।

इत्यमरः ॥ पूर्ववदयं मद्यपानपात्रे श्रेष्ठदयं मद्य-

परिवेशनपात्रे । इति भरतः ॥ चषकम् ५ अनु-

तर्षः ६ पारी ७ पारीकम् ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ * ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । २६ ।

“ददावश्रुत्यं सुरया पानपात्रं धनाधिपः ॥”)

अथ पानपात्रपरिमाणादि यथा कुलसारे ।

“नयनाग्निवाणसंख्यकर्षेस्तु परमेश्वरि ! ।

पात्रं प्रकर्त्तयमित्युक्तं कुलसाधने ॥

इतोऽप्यधिकपात्रान् न कर्त्तव्यश्च साधकैः ॥”

कर्षं लौकिकतोलकमित्यर्थः । तदुक्तं कुलोत्तमे ।

“गुह्याद्वादश माघः स्यात्तदष्टौ कर्ष उच्यते ॥”

अथोत्तरतन्त्रे ।

“अनुज्ञां पुरतो लब्ध्वा गृह्णामीति स्वयं वदेत् ।

जुषस्वेत्यनुज्ञातो गुरुणा वा कुलीनकैः ॥

गृह्णीयाच्च स्वयं सिद्धो बह्वपद्मासनः सुधीः ॥”

कुलार्णवे ।

“एकासने निविष्टा ये मुञ्जीरंश्चैव भाजने ।

एकपात्रे पिवेद्द्रव्यं ते यान्ति नरकाधमे ॥”

एकपात्रमिति सर्वैर्मिलित्वा नैकपात्रे पिवेत् ।

न तु प्रतिवारं द्रव्यपाने भिन्नभिन्नपात्रं कार्यं

अननुष्ठानलक्षणापत्तेः सम्प्रदायविरोधाच्च ॥

पानवणिक, [ज] पुं, (पानाय पेयसुरादेर्विक्र-

यार्थं वणिकं पानस्य वणिकं वा ।) श्रौष्टिकः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

पानभाजनं, स्त्री, (पानाय पानस्य वा भाजनं

पात्रम् ।) पानपात्रम् । तत्पर्यायः । कंसः २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ “काव्यतेऽसौ कंसः

कमुकुटसृष्टिं नास्तीति सः दन्त्यान्तः । स्वार्थे

ष्णिगं कांस्यश्च । स्वर्णरजतादिनिर्मिते पात्रमात्रे-

ऽपि कंसः । ‘कंसः स्यात् तैजसे द्रव्ये पान-

पात्रेऽपि कांस्यवत् ।’ इति शाश्वतः ॥

‘पात्रान्तरे पानपात्रे कांस्यं कंसे च तैजसे ।’

इति रभसः ॥

प्रीयते पानं मद्यादि तस्य भाजनं पानभाज-

नम् ॥” इति भरतः ॥

पानसं, स्त्री, (पानस्य इदं पानसफले भवं तत्-

फलस्य विकार इति वा अण् ।) पानसम्भ-
वमद्यम् । इति जटाधरः ॥ पानससम्बन्धिनि, त्रि ॥

पानालयः, पुं, (पानाद्देतोः जातो योऽलयः रोग-

विशेषः ।) मदालयरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानिलं, स्त्री, (पानमाधारलेनास्थ्यत्र इति इलच् ।)

पानपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयं, स्त्री, (प्रीयते इति । पा + अनीयर् ।)

जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ ॥ पातये रच्-

गीये च त्रि ॥ पानार्हद्वयविशेषः । पाना इति वङ्गभाषा । शरवत् इति पारस्यभाषा । तत्र अस्त्रिकापानीयं पित्तवमिनाशकम् । मिष्ट-दाडिमीपानीयं प्रतिश्लायकाशनाशकम् । अम्ल-दाडिमीपानीयं उदरविकारे धारकं चुधाट्टि-कारकञ्च । निम्बपानीयं हृदिहृत्तासपित्तज्वर-निवारकं सकलाहारपाचकञ्च । नागरङ्ग-पानीयं कासपित्तविनाशकं अन्तःकरणप्राशस्थ-जनकञ्च । सेवचन्दनपानीयं बलकारकं उन्माद-मूर्च्छारोगशान्तिकारकं रतिशक्तिवर्धकं उदर-विकारोपकारकञ्च । इति पाकराजेश्वरः ॥ (अन्यत् पानकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) जल-दानविधिर्यथा,—

यम उवाच ।

“एतत्ते कथितं विप्र ! मम लोके तु दुर्लभम् ।
पानीयं सन्ततन्तस्मादातयं सुखमिच्छता ॥
अतोऽहं कारयेत् कूपं वापीं वा बहुपल्लवम् ।
बहुलोकाकुले देशे सर्वसत्त्वोपजीवितम् ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

तद्दानानन्तरं पात्रमन्त्रो यथा,—

“पानीयं प्राणिनः प्राणाः पानीयं पावनं महत् ।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति प्राश्वती ॥”

इति स्मृतिः ॥

तत्पर्यायः ।

“पानीयजीवनवनामृतपुष्कराभः—

पाथोऽम्बुशस्वरपथःसलिलोदकानि ।

आपः कवारुणकवन्धजलानि नीरं

कीलालवारिकमलानि विधार्यसी च ॥

भुवनं दह्ननारातिर्वास्तोयं सर्वतोमुखम् ।

क्षीरं घनरसं निम्नगं मेघप्रसवो रसः ॥”

अस्य साधारणगुणाः ।

“पानीयं मधुरं हिमञ्च रुचिदं तृष्णाविशोषापहं
मोहभ्रान्तिमपाकरोति कुरुते सुक्तान्नपक्तिं

पराम् ।

निद्रालस्यनिरासनं विघट्टरं आन्तार्त्तिसन्तर्पणं
नृणां धीवलवीर्यवृद्धिजननं नष्टाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥”

सद्यो वृष्टासु भूमिस्थं कलुषं दोषदायकम् ।

चिरस्थितं लघु स्वच्छं पथं स्वादु सुखावहम् ॥”

देशभूमिविशेषजलगुणाः ।

“जातं ताम्रवृक्षदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं
देशाज्जाद्यकरञ्च दुर्ज्वरतरं दोषावहं घूसरात् ।

वातघ्नञ्च शिलाशिर्रोत्थममलं पथं लघु स्वादुकं

श्रेष्ठं श्यामवृक्षदोषघ्नमनं सर्वामयघ्नं

जलम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“प्रच्छिलं क्षमिलं क्षिन्नं पर्यशैवालकर्मैः ।

विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धि न हितं जलम् ॥

चन्द्रार्ककरञ्च जुष्टं वायुना स्फालितं मुहुः ।

प्रच्यतोपरि यद्वारि समं पौरुन्दरेण तत् ॥

तस्यानुगुणमुद्दिष्टं शैलप्रसवगोद्वेगम् ।

खल्वनं दीपनं रूचं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

पानीयनकुलः, पुं, (पानीये जले नकुल इव ।)

उद्रः । उद्दिङ्गल इति भाषा । यथा,—

“उद्रस्तु जलमार्जारः पानीयनकुलो वसी ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

पानीयपृष्ठजः, पुं, (पानीयपृष्ठे जलोपरि जायते

इति । जन + डः ।) कुम्भी । इति रत्नमाला ॥

पाना इति भाषा ॥

पानीयफलं, क्ली, (पानीयजातं फलमिति मध्य-

पदलोपी समासः ।) मखानम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ माखाना इति भाषा ।

पानीयमूलकं, क्ली, (पानीयमेव मूलमस्य । ततः

कप् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयवर्णिका, स्त्री, (पानीयं वर्णयति प्रका-

शयतीति । वर्ण + ण्वल् । टाप् अत इत्वञ्च ।)

वालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानीयशालिका, स्त्री, (पानीयस्य जलस्य वित-

रणार्थं शालिका शालागृहमित्यर्थः ।) जला-

वस्थानगृहम् । पानिशाला इति जलकृत्र इति

च भाषा । तत्पर्यायः । प्रपा २ । इत्यमरः ॥

तत्कर्तृफलं यथा,—

“कूपारामप्रपाकारी तथा वृचादिरोपकः ।

कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ॥”

इत्युदाहृतत्वे यमः ॥

पानीयामलकं, क्ली, (पानीयमामलकं पानीयाख्यं

आमलकं वा ।) प्राचीनामलकम् । पानि

आमला इति भाषा । अस्य गुणाः । दोषत्रय-

ज्वरनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ सुख-

शुद्धिमलवहकारित्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वञ्च ।

इति राजवल्लभः ॥

पानीयालुः, पुं, (पानीयसम्भूत आलुः ।) कन्द-

विशेषः । पनियालु इति हिन्दीभाषा । तत्-

पर्यायः । जलालुः २ चुपालुः ३ वालुकः ४ ।

अस्य गुणः । त्रिदोषनाशित्वम् । सन्तर्पणकारि-

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानीयाग्रा, स्त्री, (पानीयं जलं अग्रातीति ।

अग्र ग् भोजने + बाहुलकात् नः ततटाप् ।)

वल्गजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पान्यः, त्रि, (पथि कुशलः पन्यान् नित्यं गच्छ-

तीति वा । “पथो ण नित्यम् ।” ५ । १ ।

७६ । पथः पन्य च इत्यनेन पन्यादेशे कृते णः ।

पथिकः । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ (यथा,

हरिवंशे । ४२ । १२ ।

“यथा निदाघसमये सूर्यांशुपरिपीडितः ।

पान्यो याति जलं दृष्ट्वा त्वरितं तत्पिपा-

सया ॥”)

पापं, क्ली, (पाति रक्षति अस्मादात्मानमिति ।

पा + “पानीविधिभ्यः पः ।” उणां । ३ । २३ ।

इति पः ।) अघर्मम् । दुरदृष्टम् । तत्पर्यायः ।

पङ्कम् १ पाप्मा २ पापम् ३ किल्बिषम् ४

कल्मषम् ५ कलुषम् ६ वृजिनम् ७ एनः ८

अघम् ९ अहः १० दुरितम् ११ दुष्कृतम् १२ ।

इत्यमरः ॥ पातकम् १३ तूष्णम् १४ कण्डम् १५

शल्यम् १६ पापकम् १७ । इति शब्दरत्नावली
(निषिद्धकर्मानुष्ठानविहितकर्मभानुष्ठानाभ्यां
पापोत्पत्तिं सविशेषमाह श्रीसदाशिवः ।

“अनुष्ठानं निषिद्धस्य त्यागो विहितकर्मणः ।

नृणां जनयतः पापं क्षेप्रशोकाभयप्रदम् ॥

स्वानिष्टमात्रजननात् परानिष्टोपपादनात् ।

तदेव पापं द्विविधं जानीहि कुलनायिके ! ॥

परानिष्टकरात् पापान् मुच्यते राजशासनात्

अन्यस्मान्मुच्यते मर्त्याः प्रायश्चित्ता समाधिना ।

प्रायश्चित्ताथवा दण्डेन पूता ये कृताहसः ।

नरकान् न निवर्तन्ते इहामुत्र निगर्हिताः ॥”

इति श्रीमद्भगवद्गीतातन्त्रे ॥

तद्विधं यथा,—

“प्राणाभिपातनं स्तैव्यं परदारमथापि च ।

त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ॥

असत्प्रलापं पापञ्च पेशुन्यमनृतन्तथा ।

चत्वारि वाचा राजेन्द्र ! न जल्पेत न चिन्तयेत् ॥

अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।

कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥”

इति श्रान्तिपर्वणि दानधर्मः ॥

स्मृत्युक्तान्येतानि पातकशब्दे लिखितानि ॥

पापस्य पुरुषत्रयानुवर्तिनं यथा,—

“नाधर्मश्चरितो राजन् ! सद्यः फलति गौरिव ।

शूनेरावर्तमानस्तु मूलान्यपि निकृन्तति ॥

यदि नात्मनि मित्रेषु न चेत् पुत्रेषु न पृथु ।

पापमाचरितं कर्म त्रिवर्गमनुवर्तते ॥

फलत्वेवं ध्रुवं पापं गुरुसुक्लमिवोदरे ॥”

इति मातृस्ये २८ अध्यायः ॥ * ॥

तीर्थस्य पापनाशकत्वं तत्र कृतपापस्य वज्र-

लेपत्वञ्च । यथा,—

“अन्यत्र हि कृतं पापं तीर्थमासाद्य गच्छति ।

तीर्थे तु यत् कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥

मथुरायां कृतं पापं तत्रैव च विनश्यति ।

एषा पुरी महापुण्या यस्यां पापं न विद्यते ॥”

इति वाराहे मथुरामाहात्म्यम् ॥ * ॥

शेषपापलक्षणं यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि शेषपापस्य लक्षणम् ।

ऋणं देवर्षिभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥

पितृणाञ्च द्विजश्रेष्ठ ! सर्ववर्णेषु चैकतः ।

ॐकारादिनिवृत्तिञ्च पापकायैकतित्तिञ्च या ॥

हत्यादिकं महापापं त्वगम्यागमनं तथा ।

घृतादिविक्रयं घोरं चाखंडालादिप्रतिग्रहम् ॥

स्वदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।

ईर्ष्याद्विद्वं वाक्यदुष्टं निधुरत्वं षड्विधम् ॥

टाकित्वं तालवादित्वं नाम्ना वाचाप्यधर्मजः ।

मारणत्वमधार्मिक्यं नरकावहमुच्यते ॥

एतैः पापैस्तु संयुक्तः पच्यते यदि शङ्करः ॥”

इति वामने ५८ अध्यायः ॥

साङ्ख्यनामकपापानि यथा,—

“एकश्याश्वनं पंक्तिभाण्डपकान्नमिश्रणम् ।

याजनाध्यापने योनिस्तथैव सद्यभोजनम् ॥

सह्याध्यायस्तु दृशमः सह्याजनमेव च ।

एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्ख्यसंज्ञिताः ॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते गृणाम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यं परिवर्जयेत् ॥”

इति कौर्मो उपविभागे १५ अध्यायः ॥
“आलापाद्गात्रसंस्पर्शात् संवासात्सहभोज-
नात् ॥

आसनाच्छयनाद्यानात् पापं संक्रमते गृणाम् ॥
आसनादेकशय्याया भोजनात् पंक्तिस्ङ्करात् ॥
ततः संक्रमते पापं घटादघट इवोदकम् ॥”

इति गारुडो नीतिसारे ११२ अध्यायः ॥
राष्ट्राद्विजितपापेन राजादीनां परस्परं पापित्वं
यथा,—

“राजा राष्ट्रकृतात् पापात् पापी भवति वै
हरे ! ॥

तथैव राज्ञः पापेन तद्राज्यस्यास्तु ये जनाः ॥
वर्णाश्रमादयः सर्वे पापिनो नात्र संशयः ॥
भार्याहोदुकृतौ स्वामी वृजिनात् स्वामिनो-
ऽवला ॥

तथा देशिकपापात् शिष्यः स्यात् पातकी सदा ॥
शिष्याद्विपापिनो नित्यं गुरुर्भवति दुष्कृती ॥
पातकी यजमानः स्यात् पापिनोऽङ्ग ! पुरोधसः ॥
पुरोहितस्तथा पापी यजमानाहसोऽधुवम् ॥”

अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा,—
“अदत्तानि च पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये ! ॥
प्राप्याणि कर्मणा येन तद्वथावन्निशामय ॥
देशग्रामकुलानि स्युर्भागमाप्ति कृतादिषु ॥
कलौ तु केवलं कर्त्ता फलभुक् पुण्यपापयोः ॥
अकृतेऽपि च संसर्गे अवस्थेयमुदाहृता ॥

संसर्गात् पुण्यपापानि यथा यान्ति निबोध तत् ॥
एकत्र मैथुनाद्यानादेकपात्रस्यभोजनात् ॥
फलाहं प्राप्नुयाम्कर्त्तारो यथावत् पुण्यपापयोः ॥
स्पर्शनाद्वाषणादापि परस्य स्तवनादपि ॥
दर्शांशं पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानवः ॥
दर्शनश्रवणाभ्याश्च मनोध्यानात्तथैव च ॥

परस्य पुण्यपापानां शर्तांशं प्राप्नुयान्नरः ॥
परस्य निन्दापेयुष्यं धिक्कारश्च करोति यः ॥
तत्कृतं पातकं प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति सः ॥
कुर्वतः पुण्यकर्माणि सेवां शः कुरुते परः ॥
पत्नी भृत्योऽथ शिष्यो वा सजातीयोऽपि मानवः ॥
तस्य सेवानुरूपेण तस्य तत्पुण्यभागभवेत् ॥

एकपंक्तेस्ततो यस्तु लज्जयन् परिवेशयेत् ॥
तस्य पापशर्तांशस्तु लभते परिवेशकः ॥
स्नानसन्धादिकं कुर्वन् संसृष्टेऽपि प्रभाषते ॥
स पुण्यकर्माणां दद्यात्तस्मै सुनिश्चितम् ॥
धर्मोद्देशेन यो द्रव्यं परं याचयते नरः ॥
तत् पुण्यं कर्मजं तस्य धनं दत्त्वाप्नुयात् फलम् ॥

अपहृत्य परद्रव्यं पुण्यकर्म्म करोति यः ॥
कर्मकृतं पापभोक्ता च धनिस्तद्वत् फलम् ॥
नापनुद ऋणं यस्तु परस्य त्रियते नरः ॥
घनी तत् पुण्यमाप्नोति स्वधनस्यानुरूपतः ॥
द्विद्विद्वन्मन्त्रा च यक्षोपकरणप्रदः ॥
बलकृत्वापि वडांशं प्राप्नुयात् पुण्यपापयोः ॥

प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा वडांशमुदरेत् ॥
शिष्यादगुरुः स्त्रिया भर्ता पिता पुत्रात्तथैव च ॥
स्वपतेरपि पुण्यस्य भार्याहं समवाप्नुयात् ॥
परहस्तेन दानादि कुर्वतः पुण्यकर्म्मणः ॥
विना भृतकशिष्याभ्यां कर्त्ता वडांशमाहरेत् ॥
आत्मनो वा परस्यापि यदि सेवां न कारयेत् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ॥

इत्थं हृदत्तान्यपि पुण्यपापा-
न्यायान्ति नित्यं परस्मिन्निति ॥
अशुभं चास्मिन्नितिहासमग्रं
पुराभवं पुण्यमतिप्रियम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ७१।१५७ अध्यायः ॥
चुद्रजन्तुप्रभृतीनां वधे पापं तत्प्रायश्चित्तञ्च
यथा,—

“वधे च चुद्रजन्तूनां हिंसकानाञ्च पण्डितः ॥
कार्षापणं समुत्सृज्य नृत्यकाले प्रसूयते ॥
अहिंसकानां चुद्राणां वधे शतगुणं ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं नृत्यकाले कथितं पद्मयोगिना ॥
वधे विशिष्टजन्तूनां पञ्चादीनाञ्च कामतः ॥
ततः शतगुणं पापं निश्चितं मरुतज्वीत् ॥
नराणां स्नेच्छजातीनां वधे शतगुणं ततः ॥
स्नेच्छानाञ्च शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ॥
सच्छूद्रैकस्य च वधे तत् पापं लभते पुमान् ॥
सच्छूद्राणां शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ॥
तत् पापं लभते नूनं गोवधेनैव निश्चितम् ॥
गवां दशगुणं पापं ब्राह्मणस्य वधे भवेत् ॥
विप्रहत्यासमं पापं स्त्रीवधे लभते नरः ॥” * ॥
पापिदर्शनजन्यपापं यथा,—

“पापं यद्दृशेन तात ! कथयामि निशामय ॥
दुःखप्रं पापबीजञ्च केवलं विप्रकारणम् ॥
गोपञ्च ब्रह्मणं वापि कृतं कृटिलं तथा ॥
देवतं पित्रमाहूतं पापं विश्वासघातिनम् ॥
मिथ्यासाध्यप्रदातारं पश्चात्तिथ्यविवक्षकम् ॥
ग्रामयाजिनमेवेति देवविप्रस्वहारिणम् ॥
अश्वत्थघातिनं दुष्टं शिवविष्णुविनिन्दकम् ॥
अदीक्षितमनाचारं सन्धाहीनं दिजन्तथा ॥
देवलं वृषवाहञ्च शूद्राणां स्तूपकारकम् ॥
श्रवदाही च शूद्राणां शूद्राद्वाह्नभोजिनम् ॥
अवीरां क्षिप्रनासाञ्च देवनागाञ्च निन्दवम् ॥
पतिभक्तिविहीनाञ्च विष्णुभक्तिविहीनकम् ॥
शूद्राणां विधवाञ्चैव चक्षुःशून्यं यमिचारिणीम् ॥
शश्वत् कोपयुतं दुष्टदृष्टयस्तस्य जारजम् ॥
चौरं मिथ्यावादिनञ्च शरणागतघातिनम् ॥
मांसापहारिणञ्चैव ब्राह्मणं वृषलीपतिम् ॥
ब्राह्मणीगामिनं शूद्रं दिजं वाहुं धिक्कन्तथा ॥
अगम्यागामिनं दुष्टं चतुर्वर्णं नराधमम् ॥
मातासपत्नी माता च अश्रूञ्च भगिनी सुता ॥
मुदपत्नी पुत्रपत्नी सोदरस्य प्रिया सती ॥
मातृव्रसा पित्रव्रसा भागिनेयप्रिया तथा ॥
मातुलानी नवोदा च पित्रव्रसी रजस्वला ॥
पित्रमातृप्रसूञ्चैव चागम्याष्टादश स्मृताः ॥
कीर्तिताः सामवेदे च परिपाल्याः सतां व्रज ! ॥

एतान् दृष्ट्वा च स्पृष्ट्वा च ब्रह्महत्यां लभेन्नरः ॥
तस्माद्देवादिसान् दृष्ट्वा स्वर्गं दृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ॥
कामतो यदि पश्यन्ति तत्तुल्यास्ते भवन्ति वै ॥
तस्मात् सन्तो न पश्यन्ति पापभीता ब्रह्मचर ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७।७८ अध्यायः ॥
(अनिष्टम् । वधः । इति राजानुजः ॥ यथा,
रामायणे । २ । ८ । ३२ ।

“तस्मात् न लक्ष्यते रामः पापं किञ्चित् करि-
ष्यति ॥

रामस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ॥”
तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ यथा, महाभारते ।
१ । ६० । १६ ।

“पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।
कौटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा
न मे विवक्षास्ति महाशुभाव ! ॥”)
पापकं, स्त्री, (पापमेव । स्वार्थे कन् ।) पापम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७४ । २७ ।

“मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च यस्त्वैवान्तरपूरुषः ॥”
पापेन कायतीति । कै + कः । पापवति, त्रि ।
यथा, महाभारते । १ । ७४ । २६ ।

“एकोहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न हृच्छ्यं वेत्सि सुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मणः पापकस्य
यस्यानित्ते त्वं वृजिनं करोषि ॥”)

पापकृत्, त्रि, (पापं कृतवानिति । पाप + कृ +
“सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृणः ।” ३ । २ । ८६ ।
इति कृप् ।) पारकर्ता । यथा,—
“स्थापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापादानेन च दमेन च ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा च महाभारते । १ । ६० । १६ ।

“पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ॥”)
पापग्रहः, पुं, (पापोऽशुभकारी ग्रहः ।) अहोर्न-
चन्द्रः । कुजः । राहुः । शनिः । एतैर्युक्तो बुधः ।
रविः । यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।

“अहोर्निष्ठः कुजो राहुः शनिस्तैर्युत इन्द्रजः ।
रविः पापा भवन्त्येते शुभास्त्राण्ये प्रकीर्तिताः ॥”
पापज्ञः, पुं, (पापं ज्ञातीति । पाप + ज्ञ +
“अमर्त्यकर्त्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)
तिष्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पापनाशके, त्रि
इति सुप्रबोधयाकरणम् ॥

पापचेजिका, स्त्री, (पापमशुभं चेजति गच्छतीति ।
चेज + श्लु + टाप् । कापि अत इत्वं ॥)
पाता । इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥
पापचेजी, स्त्री, (पापं चेजतीति । चेज + अच् +
गौरादिसुप्र. डीष् ।) पाता । इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥
पापनापितः, पुं, (पापं नापितः ।) धूर्तनापितः ।
इति संचिप्रसारयाकरणम् ॥

पापपतिः, पुं, (पापोत्पादकः पतिः ।) उपपतिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पापपुरुषः, पुं, (पापः पापमयः पुरुषः ।) पाप-
मयाङ्गनरः । यथा,—

“वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कञ्चलप्रभम् ।
ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम् ॥
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ।
तत्संसर्गं पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ॥
उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम् ।
खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥”

इति भूतशुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥ * ॥

“हृद्वादी पुरुषश्छः संसारं सचराचरम् ।
सर्वेषां दमनार्थाय हृद्यवान् पापपुरुषम् ॥
दिजातिहत्यामूर्द्धानं मदिरापानलोचनम् ।
सुवर्णस्तेयवदनं गुरुतल्पगतिश्रुतिम् ॥
स्त्रीहत्यानासिकश्चैव गोहत्यादोषबाहुकम् ।
न्यासापहरणयौवं भूणहत्यागलन्तथा ॥
परस्त्रीगतिबुक्कालं सुहृल्लोकवधोदरम् ।
शरणापन्नहत्यादिनाभिं मर्त्यकथाकटिम् ॥
गुरुनिन्दासक्थिभागं कन्याविक्रयशेषसम् ।
विश्वासवाक्यकथनपायुं पितृवधाङ्गिकम् ॥
उपपातकरोमाणं महाकायं भयङ्करम् ।
कृष्णवर्णं पिङ्गनेत्रं स्वाश्रयात्यन्तदुःखदम् ॥”

इति पाप्मे क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥

पापमुक्तः, त्रि, पापान्तः । निष्पापः । इति
संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ स च यथा,—

“यः समः सर्वभूतेषु जितात्मा शान्तमानसः ।
स पापेभ्यो विमुच्येत ज्ञानवान् स च वेदवित् ॥
गुणागुणपरिज्ञाता ह्यक्षयस्य चयस्य च ।
ध्यानेनैव ह्यसंस्पृष्टः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
स्वदेहे परदेहे च सुखदुःखेन नित्यशः ।
विचारज्ञो भवेद्यस्तु स मुच्येतैनसो ध्रुवम् ॥
अहिंसः सर्वभूतेषु लक्षणाक्रोधविवर्जितः ।
शुभन्यासः सदा यश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्राणायामैश्च निर्द्वय अधःसन्सारणानि च ।
अवस्थितमना यस्तु स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
निराश्रीः सर्वतस्तिष्ठेदिष्टार्थेषु न लोलुपः ।
परीतात्मा त्यजेत् प्राणान् सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
अद्विधानो जितक्रोधः परद्रव्यविवर्जितः ।
अनसृज्यश्च यो मर्त्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
गुरुशुश्रूषया युक्तो ह्यहिंसानिरतश्च यः ।
क्षुद्रश्च क्षुद्रशीलश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्रशस्तानि च यः कुर्यादप्रशस्तानि वर्जयेत् ।
योऽभिगच्छति तीर्थानि विशुद्धेनान्तरात्मना ।
पापादुपरतो नित्यं स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
उत्थाय ब्राह्मणं गच्छेन्नरो भक्त्या समन्वितः ।
अभिगम्य प्रयत्नेन स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पापरोगः, पुं, (पापोद्भवो रोगः ।) मस्त्रीरोगः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ५।१६४।

“अभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्य-
ताम् ।

शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगेऽपि पीड्यते ॥”
यत्पानजन्यो यद्रोगो भवति तत् सर्वं कर्म-
विपाकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

पापहिं, स्त्री, (पापानां ऋद्धिर्द्विवर्त्तः) नृगया ।
इति हेमचन्द्रः । ३।५६१ ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २।७८।

“अस्ति कस्मिंश्चिदनोद्देशे कश्चित् पुलिन्दः ।
स च पापहिं कर्तुं वनं प्रस्थितः ॥”)

पापलं, स्त्री, परिमाणविशेषः । इति संक्षिप्त-
सारोणादित्तिः ॥ (पापं लातीति । ला +
कः ।) पापग्राहके, त्रि ॥

पापशमनी, स्त्री, (पापं शम्यतेऽनयेति । शम +
णिच् + करणे ल्यट् । स्त्रियां ङीप् ।) शमी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पातकनाशिका च ॥

पापात्मा, [न] पुं, (पापः पापविशिष्ट आत्मा
यस्य । पापे अधर्मे आत्मा बुद्धिर्यस्येति वा ।)

पापी । यथा,—

“पापात्मनां शृणु गतिं विस्तरेण वदाम्यहम् ।
षड्भूतिसहस्राणि योजनानि दुरक्ष्मणाम् ॥
प्रोक्तो मार्गस्य विस्तारः सर्वदुःखान्वितस्य च ।
कचित्कचित् ज्वलद्बुद्धिः सन्तप्तः कर्हमः कचित् ।
कचित् कचित् द्विजश्रेष्ठ ! सन्तप्तं ताम्रवालुकम् ॥
कचित् कचित् चोष्णशिलाः कचित्तप्तशिलास्तथा ॥
कचित् कचित् च्छूलवृष्टिः कचिदङ्गारवर्षणम् ।
कुत्रचिद्विष्वक्पि कुत्रचित् पङ्कवर्षणम् ॥
उष्णाम्बुवर्षणं कापि कचित् पाषाणवर्षणम् ।
ज्वलद्गिरिव कापि सन्तप्तो वाति मारुतः ॥
गभीरा अन्यकूपाश्च लण्णावृतमुखा द्विज ! ।
कापि कण्टकवृक्षाश्च नाराचसमकण्टकाः ॥
पाषाणश्रेण्यः कापि दुरारोहाः सप्रतपाः ।
कचिन्नाटान्काराश्च कचित् शोणित-

कन्धराः ॥

कचिद्दीरणवृक्षाश्च कचित् काशाः कचित्शराः ।
कचित् कचित् शर्कराश्च लोष्टवश्च कचित्

कचित् ॥

कचिदस्यां राशयश्च दुर्गन्धा मांसराशयः ।

कचित् कण्टकराशिश्च शैवालानि कचित्

कचित् ॥

कीलका वलयः कापि कचिदग्रास्तथा शिवाः ।

खड्गिनः करिणः कापि कचिद्वृक्षा भयङ्कराः ॥

एवं बहुविधलोके ह्यायाजलविवर्जिते ।

तस्मिन्मार्गे द्विजश्रेष्ठ ! पापिनो यान्ति दुःखिनः ॥

नया विमुक्तकेशाश्च प्रेताकारभयङ्कराः ।

गच्छन्ति पापिनस्तत्र शुष्ककण्ठौदतालुकाः ॥”

इति क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पापान्तं, स्त्री, (पापं अन्तयतीति । अन्त + “कर्म-

शयणम् ।” ३।२।१ इत्यण् ।) तीर्थविशेषः । तस्य

नामान्तरम् पृथुदकं अनुकीर्णश्च । यथा,—

“पृथुदके महातीर्थे त्वनुकीर्णं नामतः ।

जुहाव धृतराश्रस्य राश्रं नरपतेस्ततः ॥

हृयमाने तदा राश्रं प्रवृत्ते यज्ञकर्मणि ।

अक्षीयत ततो राश्रं नृपतेर्दुष्कृतेन वै ॥

ततः स चिन्तयामास ब्राह्मणस्य विवेचितम् ।

पुरोहितेन संयुक्तो रत्नान्यादाय सर्वशः ॥

प्रसादनार्थं विप्रस्य अनुकीर्णं ययौ तदा ।

प्रसादितः स राज्ञा च तुष्टः प्रोवाच तं नृपम् ॥

ब्राह्मणा नावमन्तथाः पुरुषेण विजानता ।

ब्राह्मणश्चैवद्विज्ञातो नश्येत्तपुरुषं कुलम् ॥

एवमुक्त्वा स नृपतिमाज्येन पयसा पुनः ।

ज्ज्यापयामास नृतांस्तस्य राज्ञो हिते स्थितः ॥

तस्मिंस्तीर्थे तु यः स्नाति अद्विधानो जितेन्द्रियः ।

स प्राप्नोति नरो नित्यं मनसा चिन्तितं फलम् ॥

तत्तु तीर्थं सुविख्यातं पापान्तं नाम नामतः ।

यस्यैह यज्ञतपस्य मधु सुखाव वै नदी ॥

तस्मिन् स्नातोऽथ भक्त्वा च मुच्यते सर्वपातकैः ।

फलं प्राप्नोति यज्ञस्य अश्वमेधस्य मानवः ॥

पापान्तमिति विख्यातं तीर्थं पुण्यतमं द्विजाः ॥”

इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

पापी, [न] पुं, (पापमस्यस्येति । इनिः ।)

पापयुक्तः । यथा,—

“रुधिरौघजुताः केचित् केचित् कर्हमभूषिताः ।

केचित् केचित् कृशाङ्गाश्च पथि गच्छन्ति-

पापिनः ॥

क्रन्दन्तो ययथा केचित् सवदुवास्याकुलेच्छणाः ।

शोचन्तः स्वानि कर्माणि केचित्गच्छन्ति पापिनः ॥

कस्यचिच्चर्मपाशस्य वन्धनं पापिनो गले ।

कङ्काले कस्यचिद्वन्धः कस्यचिच्च भुजद्वये ॥

कस्यचिन्नासिकारस्त्रं निर्द्वैर्यमकिङ्करैः ।

अङ्कुशायं विनिक्षिप्य क्रोधेनाकृष्यते द्विज ॥

प्राणैश्च ससुतकीर्णं पाशं दत्त्वा दृढं रुधा ।

आकृष्यते यमप्रेक्ष्यैः केषाञ्चित् सञ्चितैनसाम् ॥

शिक्यस्थानं गुरुपाषाणान् वहन्तः कर्णरन्तुकैः ।

आयोभारांश्च शिश्रायैर्व्रजन्ति पथि पापिनः ॥

काञ्चिद्गृहीत्वा केशेषु काञ्चित् कर्णेषु पापिनः ।

काञ्चिद्गुदेऽपि पादेषु नयन्ति यमकिङ्कराः ॥

ग्रीवासु पापिनः काञ्चित् करप्रहरणैर्दृष्टैः ।

क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा यमप्रेष्या नयन्ति यममन्दिरम् ॥

यान्त्यधःशिरसः केचिद्गुहापादास्तथा परे ।

गच्छन्ति वायुभिः केचिदेकपादाश्च केचन ॥

इत्येवं विवृताकारा आर्त्तरावविराविणः ।

यमदूतैस्ताड्यमानाः पापिनोऽपि च तत्पथि ॥”

इति पाप्मे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पाप्मा, [न] पुं, (पा + “नामन् सीमन्निति ।”

उणां । ४।१५० । इति मनिन् । पुगागमे निपा-

तनात् साधुः ।) पापम् । इत्यमरः । १।४।

२३ ॥ (यथा, मनुः । ६।८५ ।

“अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विधयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”)

पाम, [न] स्त्री, (पा + मनिन् ।) विचर्चिका ।

इत्यमरः । २।६।५३ ॥ (यथा, माधवकरः ।

“सूक्ष्मा वज्राः पीडरणः आववलयः

पामेलुक्ताः कण्डकलयः सदाहा ॥”)

पामन्नः, पुं, (पामं हन्तीति । हन् + टक् ।)

गन्धकः । इति जटाधरः ॥

पामग्री, स्त्री, (पाम हन्तीति । हन् + टक् । टिलात् डीप् ।) कंटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
पामनः, त्रि, (पामास्वस्य इति । “लोमादि-
पामादिपिच्छादिभ्यः श्नेलचः ।” ५ । २ । १०० ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या “पामादिभ्यो नः ।” इति
नः ।) पामरोगविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
कच्छुरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

पामरः, त्रि, (पाम पापादिदौरात्मस्यस्येति ।
पामन् + “अप्सादिभ्यो रः ।” ४ । २ । ८० ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या रः । ततो न लोपे साधुः ।)
खलः । नीचः । इति मेदिनी । रे, १८२ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३७८ ।

“दूरात् पामरफुल्लतैः श्रुतिपथप्राप्तैः प्रबुद्धस्वभू-
द्दृष्टो निर्भरवारिभिः सहमनाः श्वभे निमज्ज-
न्निव ॥”

सूखः । इति हेमचन्द्रः ॥

पामरोद्वारा, स्त्री, (पामरं उद्वरतीति । उत +
धृ + अण् । ततो अजादित्वात् टाप् ।) गुडूची ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पामा, [नृ] स्त्री, (पामन् + “मनः ।” ४ । १ ।
११ । इति न डीप् ।) कच्छूः । इत्यमरः । २ ।
६ । ५३ ॥ पाँचड़ा इति भाषा ॥ अस्या औषधं
यथा,—

“हरिद्रा हरितालश्च दूर्वागोमूत्रसैन्धवम् ।
अयं लेपो हन्ति दडं पामानं वै गरं तथा ॥”
अपि च ।

“माहिषं नवनीतश्च सिन्दूरश्च मरीचकम् ।
पामा विलेपिता नश्येत् बहुलापि वृषध्वजः ॥”
अन्यच्च ।

“मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कचीरं सक्तु पलम् ।
एषाश्च कार्ष्णिको भागो विषस्याह्वं पलं भवेत् ॥
प्रस्यं कटुकतेलस्य गोमूत्रैश्च गुणे पचेत् ।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा श्नेन्दुमिना पचेत् ॥
पामा विचर्चिका चैव दडविस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते ॥
प्रसृतान्यपि श्वित्राणि तैलेनानेन म्रक्षयेत् ।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्तृणान्नवेत् ॥”
इति गारुडे १६४ । १६८ अध्याययोः ॥

पामारिः, पुं, (पामाया अरिर्नाशकः ।) गन्धकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पायसः, पुं स्त्री, श्रीवासः ॥ टारपिन् इति भाषा ।
प्रयसा संस्कृतः । (प्रयसो विकार इत्यण् ।)
परमात्रम् । इत्यमरमेदिनीकौ । अस्य पाक-
प्रकारो गुणाश्च ।

“अतप्ततण्डुलो धौतः परिभृष्टो वृतेन च ।
खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत् ॥
पायसः कफकृद्गुणो विष्टम्भी मधुरो गुरुः ॥”
तस्य पित्रुर्दृष्टेन गङ्गात्मसि निःक्षेपे फलं यथा,—
“पितृगृहिष्ठ्य यो भक्ष्या पायसं मधुसंयुतम् ।
गुडसर्पिस्तिलैः सार्द्धं गङ्गात्मसि विनिःक्षिपेत् ॥

तप्ता भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतं हरे ॥
यच्छन्ति विविधान् कामान् पतितुष्टाः पिता-
महाः ॥”

इति स्कान्दे काशीखण्डे २७ अध्यायः ॥
चन्द्रप्रभायसो यथा,—
“भृष्टजीरचतुर्जातश्चन्द्रकान्तः सुरोचनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

पयोविकारे, त्रि । यथा,—
“कन्दूपकानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः ।
दिजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि ॥”
इति तिथितर्क वराहपुराणम् ॥

पायिकः, पुं, पदातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पायुः, पुं, (पाति रक्षति शरीरं मलनिस्सारणे-
नेति । यदा, पिवति वस्यौषधमनेनेति । पा +
“कृवापाजीति ।” उणां १ । १ । इत्यण् ।

“आतो युक् चिण्कृतोः ।” ७ । ३ । ३३ ।
इति युक् ।) मलद्वारम् । स तु गर्भस्थस्य सप्त-
भिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः ।

अपानम् २ गुदम् ३ च्युतिः ४ अधोमर्म ५
शुक्लद्वारम् ६ त्रिवलीकम् ७ वलिः ८ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
१ । २१ ।

“रजोऽश्लैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु ।
वाक्पाणिपादपायुपास्याभिधानानि जज्ञिरे ॥”
तस्याध्यात्मादि यथा,—

“अवागगतिरपानश्च पायुरध्यात्मसुच्यते ।
अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदेवतम् ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥

(खनामस्थानो भरद्वाजपुत्रः । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ४७ । २४ । “अश्वयः पायवेऽदात् ॥”

“पायवे भरद्वाजपुत्रायैतत्संज्ञायाम्दृष्ट्वात्रे
चाश्वथोऽश्ववानेतत्संज्ञः प्रसोकोऽदात् दत्त-
वान् ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ पालके, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । १ । ७ ।

“त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥”

पायं, स्त्री, (मीयतेऽनेनेति । मा माने + “पाय-
सांनार्थेति ।” ३ । १ । १२६ । इति निपातनात्
ण्यङ्गात्वादेः पत्वं युगागमश्च ।) परिमाणम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥ पानम् । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ जलम् । निन्दनीये,
त्रि । इति विश्वः ॥ (पा पाने + लिच् + ण्यत् ।
पाययितये । यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।

“वृत्तश्च पायः स नरः सुजीर्णं
स्निग्धो विरेच्यः स यथोपदेशम् ॥”

पार, तु क कर्मसमाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अपपारत् ।
इति दुर्गादासः ॥

पारं, स्त्री, (पारयतीति । पार + पचाद्यच् ।)
परतीरम् । नदीलङ्घनाङ्गन्तयतीरम् । इत्य-
मरः । १ । १० । ८ ॥ (यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
“नादाब्जस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मञ्जनभयात् तुम्ही वदति वक्षसि ॥”)

पारः, पुं, (पूर्यतेऽनेनेति । पू + घञ् ।) पारदः
इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ प्रान्तभागे, पुं
स्त्री । इति मेदिनी । रे, ५६ ॥

पारकः, त्रि, (ए पूर्त्तौ पालने प्रीतौ आयागे च +
ण्वल् ।) पूर्त्तिकारकः । पालनकारकः । प्रीति-
कारकः । आयामकारकः । एवर्थेषु पृथातोः
कर्त्तरि ण्यकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारक, [ज] पुं, (पारयतीति । पार कर्म-
समाप्तौ + लिच् + “पारेरजिः ।” उणां १ ।
१३५ । इति अजिः । णिलोपः ।) सुवर्णम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

पारक्यं, स्त्री, (परस्मै लोकायहितम् । पर +
अण् कुक् च ।) परलोकहितकर्म । यथा,—
“पादेन तस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान् ।
अर्हन् चात्मभरणं नित्यनेमित्तिकन्तथा ॥

पादस्यार्हाहर्म्यस्य मूलभूतं विवर्धयेत् ।
एवमाचरतः पुंसो ह्यर्थः साफल्यमृच्छति ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(परस्य इदमिति । परकीये, त्रि । यथा,
मनुः । १० । ६७ ।

“वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनृष्टितः ।
परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥”

पारगः, त्रि, (पारं गच्छतीति । पार + गम +
“अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ।” ३ । २ ।
४८ । इति डः ।) पारगामी । तत्पर्यायः ।
कर्त्तरिकः २ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महा-
भारते । ४ । १४ । २१ ।

“उदतिष्ठन्मुदा स्ततो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥”
तथा च तत्रैव । १ । १४० । १६ ।

“पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनञ्जयः ॥”

पारगतः, पुं, (शास्त्रादेः अविद्याया वा पारं
गतः ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ पारगे, त्रि ॥

पारजायिकः, पुं, (परजायां गच्छतीति । पर-
जाया + टक् ।) पारदारिकः । (यथा, महा-
भारते । १२ । ६७ । १८ ।

“वाक्शूरो दण्डप्रख्यो यश्च स्यात् पारजायिकः ।
यः परस्वमयादद्यात् त्याज्या नस्तादृशा इति ॥”

पारटोटः, पुं, प्रस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पारणः, पुं, (पारयतीति । पार + लिच् + लुः ।)
मेघः । इति शब्दमाला ॥

पारणं, स्त्री, (पार + भावे लुट् ।) उपवास-
व्रतान्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम् । विव-
रणमस्य पारणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पारणा, स्त्री, (पार + युच् + टाप् ।) उपवासव्रता-
न्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम् । यथा,—
“पारणं पावनं पुंसां सर्वपापप्रणाशनम् ।
उपवासाङ्गभूतश्च फलदं शुद्धिकारणम् ॥

अन्यथा फलहानिः स्यादते धारणपारणम् ॥
न रात्रौ पारणं कुर्यादते वै रोहिणीव्रतात् ।
निशायां पारणं कुर्यादार्जयित्वा महानिशां ॥
पूर्वाह्ने पारणं शस्तं कृत्वा विप्रः सुरार्चनम् ॥

सर्वेषां सम्मतं कुर्यादिते वै रोहिणीव्रतम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे = अध्यायः ॥
अथ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतपारणकालः ।
“अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं कचित् ।
हत्यात् पुराकृतं कर्म उपवासाजितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नचत्रच चतुर्गुणम् ।
तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणम् ॥”
अत्रोभयवियोगे पारणमुक्तम् । “यदा सार्द्ध-
प्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्यैव वियोगस्तदैकतर-
वियोगेऽपि पारणम् ॥ तथा च नारदीये ।
“तिथिनचत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
पारणम् न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संचयः ॥
सांयोगिके व्रते प्राप्ते यदाप्येको विद्युच्यते ।
तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ॥
यद्वैकस्यापि सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोग-
स्तदा तयोरवियोगेऽपि प्रातरुत्सवान्ते पार-
णम् । तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत
पारणम् । इत्युक्तत्वात् ॥ * ॥ महाष्टम्युपवास-
पारणं मत्स्यमांसोपहारेण कर्तव्यम् । यथा,—
“अष्टम्यां समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।
मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नेवेदमुत्तमम् ॥
तेनैव विधिनामनु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ॥”
स्त्रियास्तु पशुमांसमक्षयनिन्द्या न तेन पारणं
किन्तु मत्स्येन । अष्टम्युपवासपारणे रविवारादौ
मांसनिषेधः । एवं मांसाशनत्यागकृतनियमेन
नियोगादिष्वपि मांसं वर्जनीयम् ॥ * ॥
अथ श्रीरामनवमीव्रतपारणकालः ।
“नवमी चाष्टमीविद्धा व्याख्या विष्णुपरायणे ।
उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥”
अथैकादशीव्रतपारणकालः ।
“मन्त्रं जपित्वा हरये निवेदोपोषणं व्रती ।
द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा ह्युपोदकीम् ॥”
द्वादशीलङ्घने दोषमाह नारदीयम् ।
“महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता
वृणाम् ॥
विष्णुधर्मात्तरे ।
“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।
तमतिव्रतस्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥”
अथ अवगुणादष्ट्युपवासपारणकालः ।
“तिथिनचत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संचयः ॥
विशेषेण महीपाल अवशं वर्हते यदि ।
तिथिचयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥”
तिथिचयेण एकादशीचयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां
पारयेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ शिवरात्र्युपवास-
पारणकालः ।
“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रजयान्विते ।
कृतोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥”
तिथ्यन्ते पारणम् जयन्तीमात्रपरम् । अत्र
चतुर्दश्यामेव तत् ।
“ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूताहं पारणे कृते ॥” * ॥

पारणदिने वर्ज्यानि यथा, ब्रह्माण्डपुराणम् ।
“कांस्थं मांसं सुरां चौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
आयामश्च अवायश्च दिवास्त्रं तथाञ्जनम् ॥
शिलापिष्टं मसूरांश्च दादशैतानि वैष्णवः ।
द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
सूरिसन्तोषे ।
“कांस्थं मांसं मसूरश्च चणकं कोरदूषकम् ।
शाकं मधु पराजश्च त्वजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥”
अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात्
सामीप्यात् पूज्यापरयोर्यहणम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
पारतः, पुं, (विविधयाधिसङ्कटादिभ्यः पारं
तनोतीति । तन + अन्त्योपीति डः ।)
पारदः । इति हेमचन्द्रः । १ । ११६ ॥
पारतन्त्रं, क्ली, (परतन्त्रस्य भावः । परतन्त्र +
अन् ।) परतन्त्रता । पराधीनत्वम् । अन्याय-
त्ता । यथा, माधवकरः ।
“दोषाणां समवेतानां विकल्पेऽंशंशकल्पना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां याधेः प्राधान्यमादि-
शेत् ॥”
पारत्रिकं, त्रि, (परत्र भवम् । परत्र + ठक् ।)
पारलौकिकम् । परत्र भवमित्यर्थे णिकप्रत्यय-
निष्पन्नम् ॥
पारदः, पुं, (जरामरणसङ्कटादिभ्यः पारं ददा-
तीति । दा + कः ।) धातुविशेषः । पारा इति
भाषा । तत्पठ्यायः । रसराजः २ रसनाथः
३ महारसः ४ रसः ५ महातेजः ६ रसलेहः
७ रसोत्तमः ८ सूतराट् ९ चंपलः १० जैवः
११ शिवबीजम् १२ शिवः १३ अमृतम् १४
रसेन्द्रः १५ लोकेशः १६ दुर्गरः १७ प्रभुः १८
रुद्रजः १९ हरतेजः २० रसधातुः २१ अचि-
न्त्यजः २२ खेचरः २३ अमरः २४ देहदः २५
मृत्युनाशकः २६ सूतः २७ स्कन्दः २८ स्कन्दा-
शकः २९ देवः ३० दिव्यरसः ३१ रसायनश्रेष्ठः
३२ यशोदः ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूतकः
३४ सिद्धधातुः ३५ पारतः ३६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हरबीजम् ३७ रजसलः ३८ । इति
हेमचन्द्रः ॥ शिवबीजम् ३९ शिवालयः ४० ।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । क्रमिकुष्ठ-
नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ अस्य भक्षणः पूर्ववीर्यं मासत्रय-
पर्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ * ॥ अपि च ।
“पारदः सकलरोगनाशकः
षड्भूतो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्तितो
देहलोहवरसिद्धिकारकः ॥
मूर्च्छितो हरते व्याधीन् बडः खेचरसिद्धिदः ।
सर्वसिद्धिकरो लीनो निरुध्यो देहसिद्धिदः ॥
विविधयाधिमयोदयमरणजरासङ्कटेऽपि
मर्त्येभ्यः ।
पारं ददाति यस्मात्तस्मादयं पारदः कथितः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्योत्पत्तिलक्षणे यथा,—
“शिवज्ञानं प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले ।
तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमच्छमभूच्च तत् ॥
अत्र भेदेन विज्ञेयं शिववीर्यं चतुर्विधम् ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तत्तु भवेत् क्रमात् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः ।
श्वेतं श्वेतं राजा नाशे रक्तं किल रसायने ॥
धातुवादे तु तत् पीतं खे गतौ कृष्णमेव च ॥
पारदः षड्भूतः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नो रसायनः ।
योगवाही महावृषः सदा दृष्टिवलप्रदः ॥
सर्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्वकुष्ठरुतु ।
खल्यो रसो भवेद्ब्रह्मा बडो ज्ञेयो जनार्दनः ।
रञ्जितः क्राभितश्चापि साचाद्देवो महेश्वरः ॥
मूर्च्छित्वा हरति रुजं बन्धनमनुभूय खे गतिं
कुरुते ।
अजरीकरोति हि मृतः कोऽन्यः करुणाकरः
सुतात् ॥”
रसान्दते ।
“यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुष्ठरवाजिनाम् ॥”
तस्य दोषा यथा,—
“मलं विषं वद्विगिरित्वचापलं
नैसर्गिकं दोषमुपहन्ति पारदे ।
उपाधिजौ द्वौ त्रिपुणागयोगजौ
दोषौ रसेन्द्रे कथितौ सुनीश्वरैः ॥
मलेन मूर्च्छां मरणं विषेण
हाहोऽधिना कष्टतरः शरीरे ।
देहस्य जायं गिरिणा सदा स्या-
चाक्षय्यतो दीर्यहृत्तिष्ठ पुंसाम् ॥
वज्रेण कुष्ठं भुजगेन गच्छो
भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः ॥
वद्विबिषं मलमेति सुख्या दोषास्तयो रसे ।
एते कुर्वन्ति सम्पापं मृतिं मूर्च्छां वृणां क्रमात् ॥
अन्येऽपि दोषाः कथिता भिषग्भिः पारदे यदि ।
तथाप्येते जयो दोषा हरणीया विशेषतः ॥
संस्कारहीनं खलु सूतराजं
यः सेवते तस्य करोति बाधाम् ।
देहस्य नाशं विदधाति नूनं
कष्टांश्च रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥”
मारितस्य मूर्च्छितस्य तस्य गुणाः ।
“पारदः क्षमिकुष्ठघ्नो जयदो दृष्टिदः सरः ।
मृत्युहृच्च महावीर्यो योगवाही जराहरः ॥
सूक्ष्मोऽजोरूपदो दृष्टो दृष्टिदहातुवर्धनः ।
षड्भूतनाशनः शूरः खेचरः सिद्धिदः परः ॥
पारदः सकलरोगहा सुतः
षड्भूतो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्तित-
स्तेन तद्गुणगणैर्विराजते ॥” * ॥
अथ रसस्य शोधनविधिः । तत्र स्नेहम् ।
“नानाधान्यैर्यथा पात्रैस्तुषवर्जैर्जलान्वितैः ।
मृद्भाण्डं पूरितं रक्षेद्यावदम्बलमाप्नुयात् ॥
तन्मध्ये भङ्गराणमंखी विष्णुकान्ता पुनर्नवा ।

मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सहदेवी शतावरी ॥
त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादौ च चित्रकः ।
समूलं कुट्टयित्वा तु यथालाभं विनिःक्षिपेत् ॥
पूर्व्यान्तर्भाण्डमध्ये तु धान्यान्तर्भाण्डमिदं स्मृतम् ।
खेदनादिषु सर्वत्र रसरानस्य योजयेत् ॥”
विष्णुकान्ता गिरिकर्णी च अपराजितेव श्वेत-
नीलपुष्पभेदात् । अत्यन्तमारनानं वा तदभावे
प्रयोजयेत् । तदभावे धान्यान्तर्भावे ।
“त्रुषणं लवणं राजी रजनी त्रिफलाद्रकम् ।
महाबला नागबला मेघनादः पुनर्नवा ॥
मेघशङ्खी चित्रकश्च नवसारं समं समम् ।
एतत् समस्तं यस्तं वा पूर्व्यान्तर्भावे पेयेत् ॥
प्रलिम्प्येतेन कल्केन वस्त्रमङ्गलमात्रकम् ।
तन्मध्ये निःक्षिपेत् स्मृतं बद्धा तत्त्रिदिनं पचेत् ॥
दोलायन्तेऽन्धसंयुक्ते जायते खेदितो रसः ॥”
मेघनादः चवरादृशाकविशेषः । मेघशङ्खी मेघ-
शङ्खी । तदलाभे कर्कटशङ्खी ग्राह्या । नवसारं
नौसादर । अन्यच्च ।
“सुलकानलसिन्धुत्रुषणाद्रकराजिकाः ।
रसस्य षोडशांशेन त्रयं युज्यात् पृथक् पृथक् ॥
द्रव्येष्वुक्तमानेषु मतं मानमिदं बुधैः ।
पटावृतेषु चैतेषु स्मृतं प्रक्षिप्य काञ्जिके ॥
खेदयेद्दिनमेकं दोलायन्तेण बुद्धिमान् ।
खेदात्तीव्रो भवेत् स्मृतो मर्द्दनाच्च सुनिर्मलः ॥”
सुलकं सुरद । अनलश्चित्रकम् । त्रुषणं त्रिकटु ।
राजिका राइ ॥ * ॥ अथ मर्द्दनम् ।
“इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्दो रसस्ततः ।
दध्ना गुडैर्न सिन्धुत्तराजिकागृहधूमकैः ॥”
अन्यच्च ।
“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
कृतेः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुच्यते ॥” * ॥
अथ मूर्च्छनम् ।
“त्रुषणं त्रिफलावन्ध्याकन्दैः क्षुद्राद्वयान्तैः ।
चित्रकोर्णानिशाचारकन्याकनकद्रवैः ॥
स्मृतं कृतेन युषेण वारान् सप्ताभिमूर्च्छयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः स्मृतस्त्वजेत् सप्तापि कषुकान् ॥”
बन्ध्याकन्दः वांभखखसाकन्दः । क्षुद्राद्वयं कोटी-
कटैया वडोकटैया । ऊर्णः ऊर्णमेषका । निशा
हरिद्रा । चारः यवचारः । कन्या कुमारिका ।
अर्कः अर्कपत्ररसः । कनकः धतूरपत्ररसः ॥ * ॥
अथोद्घातनम् ।
“मयूरग्रीवताप्याभ्यां नष्टपिष्टीकृतस्य च ।
यन्त्रे विद्याधरे कुर्याद्रसेन्द्रस्योद्घातनम् ॥
स्मृतः स्यादुद्घातेन सर्वदोषविवर्जितः ॥”
मयूरग्रीवा तुतिथा । ताप्यः सुवर्णमाषी । नष्ट-
पिष्टीकृतस्य कुमारिकाद्रवयोगेन तावन्मर्द्दनं
कर्तव्यं यावत् पारदः पृथङ् दृश्यते इत्यर्थः ।
विद्याधरयन्त्रे डमरयन्त्रे ॥ * ॥
अथाधःपातनम् ।
“त्रिफलाश्रियुशिखिभिर्लवणासुरिसंयुतैः ।

नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेद्दुर्भोजनम् ॥
ततो दीर्घैरधःपातसुपलेखस्य कारयेत् ।
यन्त्रे भूधरसंज्ञे तु ततः स्मृतो विशुद्धाति ॥
खेदनादिक्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
तदा कार्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्वकर्मसु ॥”
अथ मुख्यदोषहरशोधनविधिः ।
“गृहकन्या हरति मलं त्रिफलाभिं चित्रको
विषं हन्ति ।
तस्मादेभिर्मिश्रैर्वारान् संमूर्च्छयेत् सप्त ॥” * ॥
अथ सर्वदोषहरः संचिप्तः शोधनविधिः ।
“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
कृतेः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुच्यते ॥
एवं कर्षितः स्मृतः षण्डो भवति निश्चितम् ।
बङ्गौषधीकषायेण खेदितः स बली भवेत् ॥
सर्पाक्षीचिषिकावन्ध्याभृङ्गाब्दैः खेदितो बली ।
ततः स पारकद्रावैः खिन्नः स्यादतिदीप्तिमान् ॥”
सर्पाक्षी नागफणी । चिषिका अम्बिली । बन्ध्या
वांभखखसा । भृङ्गः भृङ्गराजः । अब्दो सुस्ता ।
पावकः चित्रकः ॥ * ॥
अथ रसस्य मारणविधिः ।
“धूमसारं रसं तोरीं गन्धकं नवसादरम् ।
यामेकं मर्द्दयेदन्धैर्भागं कृत्वा समं समम् ॥
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य ताश्च नष्टस्वसुद्रया ।
विलिप्य परितो वक्त्रे सुद्रां दत्त्वा विशोधयेत् ॥
अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीं बालुकापूरैर्भृत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुल्ल्यां तदधो वङ्गिं कुर्याच्छनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एवं द्वादशभिर्यामैर्निद्रियते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् खाङ्गशीतं तम्बुङ्गं गन्धकं त्वजेत् ॥
अधःस्थश्च स्मृतं स्मृतं गृह्णीयात्तनु मात्रया ।
यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥” * ॥
अथान्यप्रकारः ।
“अपामार्गस्य बीजानां मृषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
तत् संपुटे क्षिपेत् स्मृतं मलपूडुगमिश्रितम् ॥”
मलपूः काष्ठोदुम्बरिका ।
“द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विडङ्गमिरिमेदकः ।
एतच्चूर्णमधश्चोद्घातं सुद्रां प्रदीपयेत् ॥
तद्गुणमाधमेत् सन्धक् न्दन्मूषासंपुटे सुधीः ।
सुद्रां दत्त्वा शोधयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥
एकेनैव पुटेनैव स्मृतं भस्म जायते ।
तत् प्रयोज्यं यथास्थाने यथामात्रं यथाविधि ॥”
अथान्यप्रकारः ।
“काष्ठोदुम्बरिकादुग्धे रसं किञ्चिद्विमर्द्दयेत् ।
तदुग्धपृष्ठहिङ्गोश्च मृषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥
क्षिप्त्वा तत्संपुटे स्मृतं तत्र सुद्रां प्रदीपयेत् ।
हत्वा तज्जोतकं प्राप्नो न्दन्मूषासंपुटेऽधिके ॥
पचेन्नजपुटे तेन स्मृतं याति भस्मताम् ॥”
अन्यः प्रकारः ।
“नागवल्लीरसेर्दृष्टः कर्कोटीकन्दगर्भितः ।

नन्मूषासंपुटे पक्वः स्मृतो यात्येव भस्मताम् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागे ॥
अथ पारदशिवलिङ्गनिर्माणविधिः ।
“पारदे शिवनिर्माणे नानाविधं यतः प्रिये !
अतएव महेशानि ! शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताडनं नहि कारयेत् ।
ताडनाद्विनाशः स्यात्ताडनाद्विनाशहीनता ॥
ताडनाद्रोगयुक्तत्वं ताडनाम्भरणं भवेत् ।
द्वादशं पार्थिवं लिङ्गमुपचारेणैव षोडशैः ।
पट्टादिस्त्रचनिर्माणरचितं शुक्लमेव वा ॥
पुरुषस्य यथायोग्यं युग्मवस्त्रं निवेदयेत् ॥
भोगयोग्यं प्रदातव्यं मधुपर्कं कुलेश्वरि ! ॥
अलङ्कारं यथाशक्ति दद्यात् कल्याणहेतवे ॥
पूजयेद्बहुयन्त्रेण विष्णुपत्रेण पार्वति ! ॥
तोडलोक्तेन विधिना प्रत्येकेनायुतं जपेत् ॥
आदौ पञ्चाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।
पूजान्ते प्रजपेत् पञ्चात् प्रासादाख्यं महामनुम् ॥
दक्षिणान्तं समाचर्य हविष्याग्नी जितेन्द्रियः ।
ताम्बूलं तथा मत्स्यं वर्जयेन्न कदाचन ।
अस्मिंस्तन्त्रे हविष्यान्नं ताम्बूलं मीनसुत्तमम् ॥
होमयेत् परमेशानि ! दशांशं वा शतांशकम् ।
होमस्य दक्षिणा कार्या तदा विघ्नेर्न लिप्यते ॥
ततः परस्मिन् दिवसे पारदं आनयेत् सुधीः ।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्ववन्द्यं नवात्मकम् ॥
योमबीजं शिवार्णव वर्यादां विन्दमस्तकम् ।
वायुबीजं चेन्द्रयुतं त्रितयं त्राम्बकं प्रिये ! ॥
इमं मन्त्रं महेशानि ! प्रजपेदौषधोपरि ॥
पारदे प्रजपेन्मन्त्रमष्टोत्तरशतं यदि ।
तदैवौषधयोगेन बद्धो भवति नान्यथा ॥
ततः परस्मिन् दिवसे शृणु यत् प्राणवल्गमे ! ॥
वरयेत् सर्वकर्तारं यथोक्तविभावधि ॥
सुवर्णं चम्पकाकारं कर्णयुग्मे निवेशयेत् ।
चतुष्कोणयुतं खर्णं ग्रीवायां सुमनोहरम् ॥
हस्तद्वये महेशानि ! दद्यादलययुग्मकम् ।
वलयं शुक्लवर्णं च अङ्गुरीयं तथैव च ॥
जर्मीं दद्यात् पीतवर्णां चौमवस्त्रयुगं शिवे ! ॥
एवं कृत्वा महेशानि ! शिवरूपं विचिन्तयेत् ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि विधानं शृणु पार्वति ! ॥
प्रस्तरे चैव संस्थाप्य भिगुटीपत्ररसेन च ।
प्रणवेन समालोष्य कुर्यात् कर्हमवत् प्रिये ! ॥
निर्माणयोग्यं तद्द्वयं यदि स्यात् सुरसुन्दरि ! ॥
तदा निर्माय तस्मिन् पुनर्दृष्टतरश्चरेत् ॥
खपुष्पसंयुते वस्त्रे अङ्गारे च करीषके ।
किञ्चिदुष्णं प्रकर्तव्यं यतो दृष्टतरं भवेत् ॥”
इति मातृकामेदन्त्रे ८ पटलः ॥ * ॥
सगरराजकृतसुक्तकेशस्त्रे जातिविशेषः ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३ ।
“कौरवा द्रुपदा द्रुपदाः शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्बिभागा पारदाः सह वाञ्छिकेः ॥”)
अस्य विवरणं पञ्चवर्ण्ये द्रष्टव्यम् ॥
पारदखण्डः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली । स तु औदुम्बरीकभाग इति केचित् ॥

पारमा

पारश

पाराय

पारदारिकः, पुं, (परेषां अन्येषां दारान् गच्छतीति ।
परदार + “गच्छतौ परदारादिभ्यः ।” ७।१।७ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता ठक् ।) पारजायिकः ।
परदाररतः । (यथा, महाभारते २।३१।२५ ।
“तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हयवाहनः ।
श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः ॥”)

“पुष्पकाण्डजयडिखिमायितं
यत्र गोतमकलत्रकामिनः ।
पारदारिकविलाससाहसं
देवभर्तुर्दटङ्गि भित्तिषु ॥”

इति च नैषधे १८ सर्गः ॥

अस्य दोषा यथा,—

“यः परस्त्रीषु निरतस्तस्य श्रीर्वा कुतो यशः ।
स च निन्द्यः पापयुक्तः शश्वत् सर्वसभासु च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे २१ अध्यायः ॥
पारदार्यः, स्त्री, (परदारा दारा यस्य स परदार-
स्तस्य कर्मेति व्यञ् ।) परदारगमनम् । यथा,
“भृतादध्ययनादानं भृताकाध्यापनन्तथा ।
पारदार्यं पारिवित्तं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥”

इत्युपपातकगणने याज्ञवल्क्यः ॥

पारदेश्यः, त्रि, प्रोषितः । पारदेशिकः । पथिकः ।
परदेशं गत इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (परदेशे
भव इति व्यञ् ।) परदेशजातः । यथा,
याज्ञवल्क्यः २ । २५५ ।

“खदेशपण्ये तु शतं वणिग्गृहीत पञ्चकम् ।
दशकं पारदेश्ये तु यः सदाः क्रयविक्रयी ॥”
पारमहंसं, त्रि, (परमहंसैर्गन्तव्यं परमहंसस्य
भावः परमहंसेन ज्ञेयं यत् प्राप्यमिति वा ।
परमहंस + व्यञ् ।) परमहंससम्बन्धि । यथा,
“श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं
यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।
यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविकृतं
तच्छृणुन् सुपठन् विचारणपरो भक्त्वा विसु-
च्यन्नरः ॥”

इति श्रीमद्भागवते १२ । १३ । १८ ॥

“पारमहंस्यं परमहंस्यैः प्राप्यम् ।” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ (परब्रह्मधाम । यथा,
भागवते १ । १८ । २२ ।

“यत्रानुरक्ताः सहसैव धीरा

अपोह्य देहादिषु सङ्गम्यन् ।

ब्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्त्रं

यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्मः ॥”

प्रत्यङ्निष्ठारूपम् । यथा, तत्रैव २ । ४ । १२ ।

“पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे ॥

अवस्थितानामनुष्ठेयदाशुषे ॥”

ज्ञानस्वरूपम् । यथा, तत्रैव ४ । २१ । ४१ ।

“न वै तथा चेतनया बहिष्कृते

हुताशने पारमहंस्यपर्युषुः ॥”

पारमार्थिकः, त्रि, (परमार्थाय परमपुरुषार्थाय

हित इति । ठक् ।) परमार्थयुक्तः । यथा,—

“गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥”

इति पुराणम् ॥

सुखम् । यथा,—

“त्रिचतुःपञ्चसप्तष्टनवद्वादश एव च ।

क्रमेण षटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथायः । यथा, मनौ ६ । ६२ श्लोकटीकायां
कुल्लूकभट्टः । “तेषां प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां
स्वकर्मणि चौर्थादौ ये पारमार्थिका दोषा
इति ।” परस्परविभक्तः । यथा, भागवते ।
३ । २६ । १ ।

“लक्ष्यं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ।

स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम् ॥”

“पारमार्थिकं परस्परविभक्तमित्यर्थः ।” इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पारम्यर्थः, स्त्री, (परम्यराया आगतम् । तत्
आगत इत्यण् । चतुर्वर्णादित्वात् व्यञ् । पर-
म्यरा + स्वार्थे व्यञ् वा ।) आम्नायः । कुल-
क्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।

“यस्मिन् देशे य आचारः पारम्यर्थक्रमागतः ।
तत्र तं नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥”

इति विवादभङ्गार्णवः ॥

परम्यराया भावश्च ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । ११७ । २७ ।

“निवृत्तिषु च सैन्येषु पारम्यर्थेण सर्वशः ।

विमुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥”)

पारम्यर्थोपदेशः, पुं, (पारम्यर्थेण गुरुपरम्यराया
प्राप्त उपदेशः ।) उपदेशपरम्यरा । तत्-
पर्यायः । ऐतिह्यम् २ इतिह ३ । इत्यमरः ।
२ । ७ । १२ ॥ परम्यरैव पारम्यर्थं स्वार्थं
ण्यः पारम्यर्थोपदेशः पारम्यर्थोपदेशः तत्र
इतिहशब्दोऽव्ययः । यथा । इतिह वृद्धैरुक्तं
इह वटे यत्नः प्रतिवसतीति । इति एवं रूपं
हन्ति गच्छति इतिह हनजनादिति डः ।
इतिह शब्दात् स्वार्थे ण्य ऐतिह्यम् । इति
भरतः ॥

पारलौकिकः, त्रि, (परलोके भवः परलोकाय
हित इति वा । परलोक + ठक् । “अनु-
श्रुतीकादीनाञ्च ॥” ७।३।२० । इति जित्वाडुभय-
पदस्यैव वृद्धिः ।) परलोकसम्बन्धी । यथा,—

“दानपात्रमधममर्षमिहैक-

माहि कोटिगुणितं दिवि दाधि ।

साधुरेति सुकृतेर्यदि कर्तुं

पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥”

इति नैषधे ५ । ६२ ॥

(तथा च महाभारते १३ । १११ । १६ ।

“तस्मात्प्रायागतेर्यधर्मं सेवेत पण्डितः ।

धर्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥”)

पारवतः, पुं, पारावतः । इति द्विरूपकोषः ॥

पारश्वः, पुं, शूद्रायां विप्रतनयः । इत्यमरः । ३ ।

३ । २०६ ॥ स तु निषादजातिः । यथा,—

“ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बुषो नाम जायते ।

निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥

शूद्रकन्यायाश्चतुर्णां निषाद उत्पद्यते यतः

संज्ञान्तरेण पारश्वश्चोच्यते । तस्योपनयन-
संस्कारनिषेधमाह ।

स पारयन्नेव श्वस्तस्मात् पारश्वः स्मृतः ॥

स जीवन्नेव श्वस्तुल्यः ।” इति मनुकुल्लूकभट्टौ ॥

परस्त्रीतनयः । (परशुरेव स्वार्थे अण् ।)

शस्त्रम् । तत्तु लौहम् । इति मेदिनी । वै, ६० ॥

परशुजाते, त्रि ॥

पारशीकः, पुं, पारसीकः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

पारश्वधः, पुं, (परश्वधेन युध्यतेऽसौ परश्वधः प्रह-
रणमस्येति वा । परश्वध + “तदस्येति ।” अण् ।)

परश्वधधारी । पारश्वधिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पारश्वधिकः, पुं, (परश्वधः प्रहरणमस्य । “पर-
श्वधाट्टञ् च ।” ४ । ४ । ५८ । इति ठक् ।)

परशुहेतिकः । कुठारधारी । तत्पर्यायः ।

पारश्वधः २ परश्वधायुधः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पारसिकः, पुं, पारसीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पारसी, स्त्री, पारस्यभाषा । पारसदेशभव-
विद्यादि । तदारम्भदिनं यथा,—

“ज्येष्ठाश्लेषामवापूर्वारेवतीभरणीद्वये ।

विशाखाद्रींत्तराषाढश्रुतमे पापवासरे ॥

लगे स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारवीं पठेत् ॥”

इति गणपतिसुहृत्तः ॥

पारसीकः, पुं, पारसीकदेशोद्भवोऽठकः । तत्-
पर्यायः । वानायुजः २ । इति केचिदित्यमर-
टीकायां भरतः ॥ परादनः ३ आवट्टजः ४ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अश्ववैद्यके ६।५८

“पारसीकास्ताजिकाभाः कोङ्काणाः केचि-

दुन्नताः ॥”)

देशविशेषः । तत्पर्यायः । पारसिकः २ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ तद्देशोद्भवे, त्रि ॥ (यथा,

रघुः । ४ । ६० ।

“पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्तना ॥”)

पारस्त्रिण्यः, त्रि, (परस्त्रियां जातः । “कल्याण्य-
दीनामिन्द्र ।” ४ । १ । १२६ । इति ठक्

इनडादेशश्च । तत् उभयपदवृद्धिः ।) परस्त्रियाः

सुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥

पारा, स्त्री, (पारोऽस्यस्या इत्यच् ततश्चाप् ।)

नदीविशेषः । सा तु पारिपात्रपर्वतोद्भवा ।

इति मेदिनी । रे, ५६ ॥ (यथा, मात्स्ये ११३।२४।

“पारा चर्मण्वती रूपा विदुषा वेष्टुमल्पि ॥”)

पारापतः, पुं, (पारे त्रिरिन्द्रादिपरपारे यद्वा,
पारादप्यापतति लोभादिति । पत + अच् ।)

पारावतः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पारापारः, पुं, (पारचापारचाख्यस्येति । “अश्व-
आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।)

पारावारः । इति द्विरूपकोषः ॥

पारायणं, स्त्री, साकल्यवचनम् । इत्यमरः । ३ ।

२ । २ ॥ “पारं समाप्तिं अयते गच्छति प्राप्नोति

पारायणं नन्द्यादित्वादनः । आविष्टलिङ्गत्वा-

द्भिन्नलिङ्गेन सामानाधिकरण्येऽपि स्त्रीवमेव

पारायणम् । यथा धातुपारायणम् । रत्न-

पाराय

पारायणं नाम लङ्घेति मम मैथिलीति भट्टिः ।
इति भरतः ॥ (पारमयन्ते समाप्तिं प्राप्नुवन्ति
येनेति । अय + ल्युट् करणे इत्येके ।) पुराण-
पाठः । (यथा. देवीभागवते । ३ । २६ । १७ ।
“वरयेद्ब्राह्मणं शान्तं पारायणकृते तदा ॥”)
तत्र श्रीभागवतपाठानुक्रमो यथा,—

श्रीपार्वत्युवाच ।

“स्कन्धैर्द्वादशभिः प्रोक्तं श्रीमद्भागवतं प्रभो ! ।
शुकस्तच्छ्रावयामास महाराजं परीक्षितम् ॥
सप्ताहेनेति भगवन् ! श्रूयते तत्र तत्र ह ।
तस्यानुक्रममिच्छामि श्रोतुं तत्फलमेव च ॥
सदाशिव उवाच ।

साधु पृष्टमहभाग ! लोके यत् प्रचरिष्यति ।
पारायणमिति स्थातं सद्यो मुक्तिप्रदं वृणाम् ॥
शुकस्योक्तिक्रमेणैव पठेद्भागवतम् यः ।
आवयेच्छृणुयाद्वापि तस्यानन्तं फलं भवेत् ॥
कृतनिवृत्तिक्रियः प्रातः कुशहस्तः कृतासनः ।
देवद्विजगुरुन्त्रत्वा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् ॥
दैपायनं नमस्कृत्य शुकदेवश्च भक्तितः ।
हिरण्यचक्षुषं यावत् प्रथमेऽहनि कीर्त्तयेत् ॥
चरितं भरतस्यापि द्वितीयेऽथ तृतीयेके ।
मथनश्चान्तस्यापि यत्र कूर्मः स्वयं हरिः ॥
चतुर्थदिवसे चैव दशमे हरिचक्रं च ।
पञ्चमे तु पठेद्दिद्वान् रुक्मिण्या हरणावधि ॥
षष्ठे चोद्धवसंवादे सप्तमे तु समापयेत् ।
अध्यायं प्राप्य विरमेत्तु मध्ये कदाचन ॥
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेत् पुनः ।
पठेदर्थं बुध्यमानः आवयेद्द्वैष्णवोत्तमम् ! ॥
श्रोता तु प्राङ्मुखो भूत्वा शृणुयाद्भक्तितत्परः ।
अध्याये स्वर्णमाषिकं तथा दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
समाप्तौ च ततो धेनुं स्वर्णशृङ्गीं निवेदयेत् ।
कुर्त्याच्च वैष्णवं होमं सात्वतान् भोजयेत्ततः ॥
एवं यः कुरुते देवि ! पाठं भागवतस्य तु ।
श्रवणं श्रवणां वापि स इष्टां गतिमाप्नुयात् ।
एतत् पारायणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥
पाठकाले तु त्रिदशा सुनयश्च तपोधनाः ।
पार्श्वदाश्च तथा विष्णोः सान्निध्यं तत्र कुर्वते ॥
एतत्ते कथितं देवि ! पारायणविधानकम् ।
विष्णुप्रीतिकरं पुण्यं किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
इति पाद्मे पातालखण्डे पारायणमाहात्म्ये ७१
अध्यायः ॥ * ॥ अपिच ।

कुमारा ऊचुः ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामः सप्ताहग्रहणे विधिम् ।
सहायैर्वसुभिश्चैव प्रायः साधो विधिः स्मृतः ॥
दैवज्ञानं समाहूय सुहृत्तं पृच्छ यत्नतः ।
विवाहे यादृशं वित्तं तादृशं परिकल्पयेत् ॥
नभस्य आश्विनोर्ज्ज्वलं च मार्गशीर्षः शुचिर्नभः ।
एते मासाः कथारम्भे श्रोतृणां मोक्षसूचकाः ॥
मासानां निर्णये ध्यानि तानि व्याज्यानि सर्वथा ।
सहायाश्च त एवात्र कर्त्तव्याः सोदमाश्च ये ॥
देशे देशे तथा चैवं वार्त्ता प्रेष्या प्रयत्नतः ।
अविद्यति कथा चात्र आर्गन्त्यं कुटस्मिभिः ॥

पाराय

दूरे हरिकथाः केचिद्दूरे चाच्युतकीर्त्तनाः ।
स्त्रियः शूद्रादयो ये च तेषां बोधो यतो भवेत् ॥
देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवाः कीर्त्तनीतुसकाः ।
तेष्वेव पत्रं प्रेष्यश्च तल्लेखनमितीरितम् ॥
सतां समाजो भविता सप्तरात्रं सुदुर्लभः ।
अपूर्वैरसरूपैव कथा चात्र भविष्यति ॥
श्रीभागवतपीयूषकथासु रसलम्पटाः ।
भवन्तश्च तदा श्रीप्रमायान् प्रेमतत्पराः ॥
नावकाशः कदाचिद्वा दिनमात्रं तथापि वा ।
सर्वथा गमनं कार्यं क्षणोऽत्रैव सुदुर्लभः ॥
एवमाकारणं तेषां कर्त्तव्यं विनयेन च ।
आगन्तुकानां सर्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ॥
तीर्थं चैव वने चापि गृहे वा श्रवणं स्मृतम् ।
विशाला वसुधा यत्र कर्त्तव्यं तत्कथास्थलम् ॥
शोधनं मार्जनं भूमेर्लेपनं धातुमण्डनम् ।
गृहोपस्करसङ्कल्य गृहकोणे निवेशयेत् ॥
अर्वाक् पश्चाद्दत्तो यत्नादास्तीर्णानि प्रलेपयेत् ।
कर्त्तव्यं मण्डपं प्रोक्षेः कदलीषण्डमण्डितम् ॥
फलपुष्पदलैर्विश्वक् विताने च विराजितम् ।
चतुर्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसम्पद्विराजितः ॥
ऊर्ध्वं सप्तैव लोकाश्च कल्पनीयाः सुविस्तरम् ।
तद्यु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबुध्य च ॥
पूर्वं तेषामासनानि कर्त्तव्याणि यथोत्तरम् ।
वक्तुश्चापि तथा दियमासनं परिकल्पयेत् ॥
उदङ्मुखो भवेदक्ता श्रोता वै प्राङ्मुखस्तदा ।
प्राङ्मुखोऽथ भवेद्वक्ता श्रोता चोदङ्मुखस्तदा ॥
अथवा पूर्वदिक् ज्ञेया पूज्यपूजकमध्यतः ।
श्रोतृणामागमः प्रोक्तो देशकालादिकोविदैः ॥
विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशुद्धिमान् ।
दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्योऽतिनिस्पृहः ॥
अनेककर्मविभ्रान्ताः स्त्रियाः पाषण्डवादिनः ।
शुकशास्त्रकथोच्चारं व्याज्यास्ते येऽप्यपण्डिताः ॥
वक्तुः पार्श्वं समथार्थमन्यः स्थाप्यस्तथाविधः ॥
पण्डितः संशयच्छेत्ता लोकबोधनतत्परः ॥
वक्ता चौरं प्रकर्त्तव्यं दिनादर्वाक् व्रताप्रये ।
अरुणोदयेऽसौ निर्बल्य श्रौचं स्नानं समाचरेत् ॥
मण्डलं च प्रकर्त्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा ।
कृष्णसुहृदय मन्त्रेण चरेत् पूजाविधिं क्रमात् ।
प्रदक्षिणमस्कारान् पूजान्ते स्तुतिमाचरेत् ॥
संसारसागरे मग्नं दीनं मां कुरुणानिधे ! ।
कर्मग्राह्यहृत्तीताङ्गं मामुद्धर भवार्णवात् ॥
श्रीमद्भागवतस्यापि ततः पूजा प्रयत्नतः ।
कर्त्तव्या विधिना प्रीत्यै धूपदीपसमन्विता ॥
ततस्तु श्रीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ।
स्तुतिः प्रसन्नचित्तेन कर्त्तव्या केवलं तदा ॥
श्रीमद्भागवताख्यं प्रत्यक्षः कृष्ण एव हि ।
स्वीकृतोऽसि मया नाथ ! सुक्त्वर्थं भवसागरे ॥
मनोरथो मदीयोऽयं सफलः सर्वथा त्वया ।
निर्विघ्नेनैव कर्त्तव्यो दासोऽहं तव केशव ! ॥
एवं दीनं वचः श्रोत्वा वक्तारश्चाथ पूजयेत् ।
संभूय वस्त्रभूषाभिः पूजान्ते तच्च संस्वयेत् ॥
शुक्लरूपबोधनः सर्वशास्त्रविशारदः ।

पाराय

एतत्कथाप्रकाशेन मदज्ञानं विनाशय ॥
तद्ये नियमः पश्चात् कर्त्तव्यः श्रयसे सुदा ।
सप्तरात्रं यथाशक्त्वा धारणीयः स एव हि ॥
वरणं पञ्चविप्राणां कथाभागनिवृत्तये ।
कर्त्तव्यं ते हरेर्ज्यं दादृशाचरविद्यया ॥
ब्राह्मणान् वैष्णवान् चान्यान् तथा कीर्त्तन-
कारिणः ।
नत्वा संपूज्य दत्त्वार्थं स्वयमासनमाविशेत् ॥
लोकचिन्ताधनागारपुल्लचिन्ताच्युतश्च यः ।
कथाचिन्ताशुद्धमतिः स लभेत् फलमुत्तमम् ॥
आसुर्योदयमारभ्य साह्रं त्रिप्रहरान्तकम् ।
वाचनीया कथा सम्यक् धीरकण्ठं सुधीमता ॥
कथाविरामः कर्त्तव्यो मध्याह्ने घटिकाद्वयम् ।
तत्कथामनुकार्यं वै कीर्त्तनं वैष्णवेस्तदा ॥
मलमूत्रजयार्थं हि लब्ध्वाहारः सुखावहः ।
हविष्यान्नेन कर्त्तव्यो ह्येकवारं कथार्थिना ॥
उपोष्य सप्तरात्रं वा शक्तिश्चेत् शृणुयात्तदा ।
घृतपानं पयःपानं क्षत्वा वा शृणुयात् सुखम् ॥
फलाहारेण वा श्रावमेकभक्त्येन वा पुनः ।
सुखसार्थं भवेद्युक्तं कर्त्तव्यं श्रवणाय तत् ॥
भोजनान्तु वरं मन्ये कथाश्रवणकारकम् ।
नोपवासो वरः प्रोक्तः कथाविघ्नकरो यदि ॥
सप्ताहव्रतिनां पुंसां नियमान् शृणु नारद ! ।
विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे ॥
ब्रह्मचर्यमधःसुप्तिः पत्रावल्याश्च भोजनम् ।
कथासमाप्तौ भक्तिश्च कुर्त्यान्नित्यं कथाव्रती ॥
द्विदलं मधु तैलश्च गरिष्ठान्नन्तथैव च ।
भावदुष्टं पर्युषितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती ॥
वृन्ताकश्च कलिङ्गश्च दग्धमन्नं मसूरिकाम् ।
निष्पावमामिषादश्च वर्जयेत्तु कथाव्रती ॥
पलाखं लशुनं हिकुं मूलकं गज्जनन्तथा ।
लालिकामूलकुम्भाखं नैवाद्याच्च कथाव्रती ॥
देववैष्णवविप्राणां गुरुगोव्रतिनान्तथा ।
स्त्रीराजमहतां निन्दाम् वर्जयेच्च कथाव्रती ॥
कामं क्रोधं मदं दानं मत्सरं लोभमेव च ।
दम्भं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रती ॥
रजस्वलान्यजम्बेच्छपतितव्रातकेस्तथा ।
द्विजद्विड्वेदवाह्यैश्च न वदेद्युः कथाव्रती ॥
सत्यं श्रौचं दयां मौनं मार्जनं विनयन्तथा ।
उदारं मानसं तद्वत् कुर्त्यादेवं कथाव्रती ॥
दरिद्रश्च चयी रोगी निर्भाग्यः पापकर्मवान् ।
अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयात् स कथाभिमानम् ॥
अपुण्या काकवन्ध्या च बन्ध्या या च नृताभका ।
सर्वदुर्गमा च या नारी तथा आद्या प्रयत्नतः ॥
एतेन विधिना दत्तं तदक्षयतरं भवेत् ।
अत्युत्तमादिना सप्तकोटियज्ञफलप्रदा ॥
एवं कृत्वा व्रतविधिसुदयापनमथाचरेत् ।
तज्जन्माश्रमीव्रतवत् कर्त्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ॥
अकिञ्चनेषु भक्त्यु प्रायो नोदयापनायहः ।
श्रवणेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः ॥
एवं नगाहयज्ञोऽस्मिन् समाप्ते श्रोतुमिच्छदा ।
पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्यातिभक्तितः ॥

पाराव

पारावा

पारिजा

प्रसादस्तुलसीमाला ओटभ्यश्चाथ दीयताम् ।
 गृह्णतालजलितं कीर्तनं कीर्तनां ततः ॥
 जयशब्दो नमःशब्दः शब्दशब्दश्च गीयताम् ।
 विप्रेभ्यो याचकेभ्यश्च वित्तमम्रश्च दीयताम् ॥
 विरक्तश्चेद्भवेत् श्रोता गीता वाच्या परेहनि ।
 गृहस्थश्चेत्तदा होमः कर्तव्यः कर्मशान्तये ॥
 प्रतिश्लोकश्च जुहुयाद्भिधना दशमस्य च ।
 पायसं दधि सर्पिश्च तिलादिमधुसंयुतम् ॥
 अथवा हवनं कुर्याद्वायत्रा सुसमाहितः ।
 तन्मयत्वात् पुराणस्य परमस्यास्य तत्ततः ॥
 होमाशक्तौ बुधो होम्यं दद्यात्तत्फलसिद्धये ।
 नानाच्छिद्रनिरोधार्थं न्यूनताधिक्यताख्ययोः ॥
 दोषयोः प्रशमार्थं पठेन्नामसहस्रकम् ।
 तेन स्यात् सफलं सर्वं नास्त्यस्मादधिकं यतः ॥
 द्वादश ब्राह्मणान् पञ्चाङ्गो जयेन्मधुपायसेः ।
 दद्यात् सुवर्णं धेनुश्च व्रतपूर्णत्वसिद्धये ॥
 शक्तौ पलत्रयमितं स्वर्णसिंहं विधाय च ।
 तत्रास्य पुस्तकं स्थाप्य लिखितं ललिताक्षरम् ॥
 संपूज्यावाहनाद्वैस्तदुपचारैः सदक्षिणम् ।
 वस्त्रभूषणगन्धादौः पूजिताय यतात्मने ॥
 आचार्याय सुधीर्त्वा मुक्तः स्याद्भवन्वनेः ।
 एवं कृते विधाने च सर्वपापनिवारणे ।
 फलदं स्यात् पुराणान् श्रीमद्भागवतं शुभम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं नात्रसंशयः ।
 इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 श्रीमद्भागवतेनैव भक्तिमुक्तिः प्रकाशिता ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये
 ६ अध्यायः ॥

पारायणिकः, पुं, (पारायणं वर्तयतीति । पारा-
 यण + “पारायणतुरायणेति ।” ५।१।७२ ।
 इति ठञ् ।) पाठकः । छात्रः । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥

पारावकः, पुं, (पृपूर्त्तौ + वच् । पारं पूर्त्तिं
 ऋच्छतीति । ऋ गतौ + उक्ञ् ।) प्रस्तरः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

पारावतः, पुं, (पारे गिरिदुर्गनद्यादिपरपारे
 आपततीति । पार + आ + पत + अच् । एषो-
 दरादित्वात् पस्य वः । उड्डीयने सुदक्षत्वा-
 देवास्तथात्वम् । यद्वा, परावद्दूरदेश-
 स्तस्मिन् अन्तरीचादिदूरदेशे भवः उड्डीय-
 मानः सन् स्थित इत्यर्थः । परावत् + अण् ।)
 पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 द्वेयकण्ठः २ कपोतः ३ रक्तलोचनः ४ । इति
 रभसः ॥ पारापतः ५ कलरवः ६ अरुण-
 लोचनः ७ मदनकाकुरवः ८ कामी ९ रक्ते-
 च्छणः १० मदनमोहनवाग्विलासी ११ कण्ठी-
 रवः १२ गृहकपोतकः १३ ॥ (यथा,—
 “सिंहो बली विरदकुञ्जरमांसभोजी
 संवनसरेण कुरुते रतिमेकवारम् ।
 पारावतः खलु शिलाकणमात्रभोजी
 कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः ॥”
 इत्यङ्गटः ॥)

अस्य मांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् ।
 गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तासदाहनाशित्वम् ।
 बल्यत्वम् । वीर्यवृद्धिदातृत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ रसे पाके स्वादुत्वम् । कषायत्वम् ।
 विशदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तद्देशे यथा,—
 “पारावतोऽन्यो वग्देशी कामुको घुल्लुलारवः ।
 पारावताङ्गिपिच्छश्च त्रयो गलरवश्च सः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

मर्कटः । तिङ्कः । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥
 गिरिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
 “पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः कृशः ।
 विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।
 रेरावतकुलादेते प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”
 अम्बवर्गाणामन्यतमः । यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
 “दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्नातककपित्थकरमर्द-
 वदरकोलप्राचीनामलकतिन्तिङ्गीककोशाम्भय-
 पारावतवेत्रफललकुचास्त्रिवेतसदन्तशठतक्रसुरा-
 शुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्बप्रभृतीनि समा-
 सेनाम्नो वर्गः ॥” * ॥ परात् शूचोरहङ्कारात्
 अवति रचतीति । अव रचणे + श्रुट् । ततः
 पारावते इदमिति । तस्येदमित्यण् । दत्तात्रेयस्य
 गुरुः । इति चिन्तामणिः ॥)

पारावतपदी, स्त्री, (पारावतस्यैव पादो मूलं
 यस्याः । डीष् । पद्मावः ।) पारावताङ्गिः ।
 नयाफटकी इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥
 काकजङ्घा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ अध्याये ।
 “पारावतपदीदन्तीवाकुचीकेशराज्यैः ।
 कण्टकाया च तत् पक्वं घृतं कुष्ठिषु योजयेत् ॥”)

पारावताङ्गिः, स्त्री, (पारावतस्य अङ्गिरिव
 अङ्गिर्मूलं यस्याः ।) ज्योतिष्मती । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १५० ॥

पारावताङ्गिपिच्छः, पुं, (पारावताङ्गिरिव पिच्छः
 पञ्चात्प्रदेशो यस्य ।) वग्देशीयपारावतः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

पारावती, स्त्री, (पारावतस्यैव धनिरस्यस्या इति ।
 अच् । ततो डीष् ।) गोपगीतम् । नदीभेदः ।
 (यथा, हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
 “तथा चर्मखलती वेत्रवर्ती पारावती तथा ॥”)
 लवलीफलम् । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥

पारावारं, स्त्री, (पारं नद्यादिपरपारं आवृणो-
 तीति । आ + वृ + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।
 इत्यण् ।) तटद्वयम् । इति मेदिनी । रे, २८१ ॥

पापावारः, पुं, (पारावारं तटद्वयं पारं अवा-
 रश्च वा अस्थस्येति । अच् ।) समुद्रः । इत्य-
 मरः । १ । १० । १ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 १ । ५ । ५६ ।
 “यद्वर्णं कीलालं कलयितुमशक्तः स तु नरः
 कथं पापावाराकलनचतुरः स्याद्वतमतिः ॥”)

पारावारीखः, त्रि, (पारावारं गच्छतीति ।
 पारावार + “राङ्गावारपाराङ्घ्रौ ।” ४ । २ ।

६३ । इत्यत्र “अवारपारादिगृहीतादपि विप-
 रीताच्चेति वक्तव्यम् ।” इति वार्तिकोक्त्या खः ।)
 पारावारे गच्छति यः । पारावारशब्दात्
 शीनुप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पाराशरं, स्त्री, (पराशरेण कृतमिति । पराशर
 + अण् ।) पराशरोक्तभिचुसूत्रम् । इति
 पाराशरिशब्दटीकायां भरतः ॥ (उपपुराण-
 विशेषः । इति पुराणम् ॥ घृतविशेषः । यथाह
 चक्रदत्तः ।
 “यष्टीवलागुडुच्यल्पपञ्चमलीतुलां पचेत् ।
 शूर्पेऽपामृभगस्ये तत्र पात्रे पचेद्घृतम् ॥
 धात्रीविदारौक्षुरसे त्रिपात्रे पयसोर्मले ।
 सुपिष्टैर्जौवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥”)

पाराशरः, पुं, (पराशरस्यापत्यं पुमान् । परा-
 शर + “ऋथ्यन्वकेति ।” ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।)
 यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पराशर-
 कृतस्तुतिसंहिताविशेषः । यथा,—
 “कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः ।
 द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः ॥”
 अस्य विशेषविवरणान्तरं पराशरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 पराशरसम्बन्धिनि, त्रि ॥

पाराशरकल्पिकः, पुं, (पाराशरः पराशरकृतः
 कल्पस्तं वेत्तधीति वा । “विद्यालक्षणकल्पान्ता-
 ज्ञेति यक्तव्यम् ।” ४ । २ । ६० । इत्यस्य वार्ति-
 कोक्त्या ठक् ।) पाराशरकल्पाध्यायी । पारा-
 शरकल्पवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाराशरिः, पुं, (पराशरस्यापत्यम् । “अत इष् ।”
 ४ । १ । ६५ । इतीष् ।) वेदव्यासः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥

पाराशरी, [न] पुं, (पाराशर्येण प्रोक्तं भिचु-
 मधीते इति । पाराशर्य + “पाराशर्यशिला-
 लिभ्यां भिचुनटसूत्रयोः ।” ४ । ३ । १९० ।
 इति णिनिः ।) मस्करि । चतुर्थाश्रमी । परा-
 शरेण प्रोक्तं भिचुसूत्रं इत्यर्थे णो पाराशरं
 तद्व्यतिरेकस्याध्ययनायेति नैकाजादिति इन् ।
 इत्यमरभरतौ ॥

पाराशर्यः, पुं, (पराशरस्यापत्यम् । पराशर +
 “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति
 यञ् ।) व्यासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 देवीभागवते । १ । ४ । ३२ ।
 “पाराशर्य ! महाभाग ! यत्त्वं पृच्छसि
 मामिह ॥”)

पारिकाङ्क्षी, [न] पुं, (पारमत्रास्तीति । इनिः ।
 पारि ब्रह्मज्ञानं तत् काङ्क्षतीति । काङ्च् +
 णिनिः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २ । ७ । ४२२ ॥
 मस्करि । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७४ ॥

पारिजातः, पुं, (पारमस्यास्तीति पारी समुद्रस्तस्मात्
 जातः । समुद्रमन्यनकाले तद्गर्भजातत्वात् तथा-
 त्वम् । पारिणोऽद्रेजातः इति कश्चित् ।) पारि-
 भद्रवृक्षः । सुरतरुः । इति मेदिनी । ते, २११ ॥
 (समुद्रमन्यनकालेऽस्योत्पत्तिकथा यथा,
 भागवते । ८ । ८ । ६ ।

“ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
 पूरयत्यर्थिनो योऽर्थैः शश्वद्भुवि यथा भवान् ॥”
 अस्योत्पत्तिहरणे यथा,—
 “अदित्यानुकृतानुज्ञो देवराजो जनार्दनम् ।
 यथावत् पूजयामास बहुमानपुरःसरम् ॥
 ततो ददर्श कृष्णोऽपि सत्यभामासहायवान् ।
 देवोदानानि सर्वाणि नन्दनादीनि सत्तमम् ॥
 ददर्श च सुगन्धाढ्यं मञ्जरीपुञ्जधारिणम् ।
 शैत्याकादकरं दिव्यं बालपङ्क्तवशोभितम् ॥
 मथ्यमानेऽन्दते जातं जातरूपमयत्वचम् ।
 पारिजातं जगन्नाथः केशवः केशिस्तदनः ॥
 तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा द्विजोत्तमम् ।
 कस्मान्न द्वारकामेष नीयते कृष्ण ! पादपः ॥
 इत्युक्तः स प्रहस्यैनं पारिजातं गरुत्मति ।
 आरोपयामास हरिस्तन्मुखेनचारिणः ॥
 भोः शची देवराजस्य मद्दिषी तत्परिग्रहम् ।
 पारिजातं न गोविन्द ! हस्तमर्हसि पादपम् ।
 शचीविभूषणार्थाय देवैरन्दतमन्यने ।
 उत्पादितोऽयं न क्षैमी गृहीत्वैनं गमिष्यसि ॥
 अवश्यमस्य देवेन्द्रो निष्कृतिं कृष्ण ! यास्यति ।
 वज्रोदतकरं शक्रमनुयास्यन्ति चामराः ॥
 तदलं सकलैर्देवैर्विग्रहेण तवाच्युत ! ।
 विपाककटु यत् कर्म न तच्छंसन्ति पण्डिताः ॥
 इत्युक्ते तैश्चाचैतान् सत्यभामातिकोपिनी ।
 का शची पारिजातस्य कोऽयं शक्रः सुरा-
 धिपः ॥
 सामान्यः सर्वलोकानां यदेषोऽन्दतमन्यने ।
 समुत्पन्नः सुराः कस्मादेको गृह्णाति वासवः ॥
 यथा सुधा यथेवेन्दुर्यथा श्रीर्वनरक्षिणः ।।
 सामान्यः सर्वलोकस्य पारिजातस्तथा तरुः ॥
 भर्तृबाहुमहागर्वा रुणद्धेनं यथा शची ।
 तत् कथ्यतामलं चान्ध्या सत्वाहारयति हुमम् ॥
 कथ्यतां वै द्रुतं गत्वां पौलम्यां वचनं मम ।
 सत्यभामा वदत्येतदिति गर्वोद्धताक्षरम् ॥
 यदि त्वं दयिता भर्तुर्यदि वश्यः पतिस्तव ।
 मङ्गलं हरेतो वृत्तं तत् कारय निवारणम् ॥
 जानामि ते पतिं शक्रं जानामि त्रिदशेश्वरम् ।
 पारिजातं तथाप्येनं मानुषी हारयामि ते ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 इत्युक्ता रक्षिण्यो गत्वा शय्या ऊचुर्यथोदितम् ।
 शची चोत्साहयामास श्रुतार्था त्रिदशधिपम् ॥
 ततः समस्तदेवानां सैन्यैः परिवृतो हरिः ।
 प्रयथौ पारिजातार्थमिन्द्रो योधयितुं द्विज ! ॥
 ततः परिवनिच्छिंशगदाशूलवरायुधाः ।
 बभूवुस्त्रिदशाः सज्जाः शक्रे वचकरे स्थिते ॥
 ततो निरीक्ष्य गोविन्दो नागराजोपरिस्थितम् ।
 शक्रं देवपरीवारं युद्धाय समुपस्थितम् ॥
 चकार शङ्कनिर्घोषं दिशः शब्देन पूरयन् ।
 सुमोच च शरत्रातं सहस्रायुतसम्मितम् ॥
 क्रिन्नेष्वेषवाणेषु शस्त्रेष्वस्त्रेषु सत्वरम् ।
 जग्राह वासवो वज्रं कृष्णशक्रं सुदर्शनम् ॥
 ततो ह्वाह्वाकृतं सर्वं त्रैलोक्यं द्विजसत्तमम् ।।

वचचक्रधरौ दृष्ट्वा देवराजजनार्दनौ ॥
 क्षिप्रं वचमथेन्द्रेण जग्राह भगवान् हरिः ।
 न सुमोच तथा चक्रं शक्र ! तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 प्रनष्टवचं देवेशं गरुडचतवाहनम् ॥
 सत्यभामाब्रवीद्वीरं पलायनपरायणम् ॥
 त्रैलोक्येश्वर ! नो युक्तं शचीभर्तुः पलायनम् ।
 पारिजातसगाभोगा त्वामुपस्थास्यते शची ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 इत्युक्तो वै निवृत्ते देवराजस्तथा द्विज ! ।
 प्राह चैनामलं चण्डि ! सख्युः खेदातिविस्तारैः ॥
 न चापि सर्गसंहारस्थितिकर्ताखिलस्य यः ।
 जितस्य तेन मे ब्रीडा जायते विश्वरूपिणा ॥
 यस्मिन् जगत् सकलमेतदनादिमथ्ये
 यस्माद्व्यतश्च न भविष्यति सर्वभूतात् ।
 तेनोद्भवप्रलयपालनकारणेन
 ब्रीडा कथं भवति देवि ! निराकृतस्य ॥
 संस्तुतो भगवानित्यं देवराजेन केशवः ।
 प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेन्द्रं द्विजोत्तमम् ॥
 देवराजो भवानिन्द्रो वयं मत्तर्गा जगत्पते ! ।
 क्षन्तयं भवतैवेतदपराधं कृतं मया ॥
 पारिजाततरुश्चायं नीयतामुचिततासदम् ।
 गृहीतोऽयं मया शक्र ! सत्वा वचनकारणात् ॥
 श्रीशक्र उवाच ।
 विमोहयसि मामीश ! मर्त्योऽहमिति किं वदन् ।
 जानीमस्त्वं भगवतो न तु सूक्ष्मविदो वयम् ॥
 नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण ! द्वारवतीं पुरीम् ।
 मर्त्यलोके त्वया सुक्ते नायं वै स्थास्यते भुवि ॥
 तथेत्युक्त्वा च देवेन्द्रमाजगाम भुवं हरिः ।
 हर्षमुत्पादयामास द्वारकावासिनां द्विज ! ॥
 अवतीर्याथ गरुडात् सत्यभामासहायवान् ।
 निष्कृते स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥
 यमभ्येत्य जनः सर्वो जातिं सरति पौर्विकीम् ।
 वास्यते यस्य पुण्याणां गन्धेनोर्वी त्रियोजना ॥
 ततस्ते यादवाः सर्वे देहबन्धानमानुषान् ।
 दृष्टुः पादपे तस्मिन् कुर्वन्तो मुखदर्शनम् ॥
 इति विष्णुपुराणे पञ्चमेऽंशे पारिजातहरणे
 ३० । ३१ अध्यायौ । (ऐरावतकुलजातनाग-
 विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
 “पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः कृष्णः ॥”
 ऋषिविशेषः । यथा तत्रैव । २ । ५ । ११ ।
 “पारिजातेन राजेन्द्र ! देवतेन च धीमता ।
 सुमुखेन च सौम्येन देवधिरमितदुतिः ॥”
 तन्मशास्त्रविशेषः । यथा, आंगमत्तत्त्वविलासे ।
 “भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारसुत्तमम् ॥”
 पारिजातकः, पुं, पारिणोऽन्नेर्जातः पारिजातः
 स्वार्थे कः । ‘पारे जातो विष्णुपद्याः पारि-
 जातेति शब्दितः ।’ इत्यागमः ॥ देवतरुः । तत्-
 प्रथायः । मन्दारः २ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥
 पारिभद्रवृक्षः । पालितामादार इति भाषा ॥
 “पारि पारं प्राप्तं जातं जन्म यस्य । ‘पारिभद्रे
 तु मन्दारकर्मन्दारः पारिजातकः ।’ इति हङ्ग-
 चन्द्रः ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पारिणायं, त्रि, (परिणये विवाहकाले लब्धम् ।
 परिणय + घञ् ।) परिणयलब्धं धनादिकम् ।
 यथा,—
 “मातुः पारिणायं स्त्रियो विभजेरन् ॥”
 इति दायभागधृतवशिष्टवचनम् ॥
 पारिणाह्यं, त्रि, (परिणाहमर्हतीति । परिणाह
 + घञ् ।) गृहोपकरणश्रय्यासनकुण्डकटा-
 हादि । यथा, मनुः । ६ । ११ ।
 “अर्थस्य संग्रहे चैनां यथे चैव नियोजयेत् ।
 शौचे धर्मेऽन्नपक्वाश्च पारिणाह्यस्य चेच्छणे ॥”
 “पारिणाह्यस्य गृहोपकरणस्य श्रय्यासनकुण्ड-
 कटाहादेरवेच्छणे एनां नियोजयेत् ॥” इति
 तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
 पारितथा, स्त्री, (परितस्तथाभूता परितथा ।
 ततः स्वार्थे घञ् ।) सौमन्तिकास्थितस्वर्णादि-
 रचितपट्टिका । सिंती इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । बालपाश्या २ । इत्यमरः । २ । ६ । १० ३ ॥
 पारितोषिकं, त्रि, (परितोषेण लब्धं परितोषा-
 दागतं वा । परितोष + शेषिकञ्क् ।) आनति-
 करम् । परितोषजनकद्रव्यम् । यथा,—
 “ममापि चन्द्रशेखर-शरासनारोपणप्रथमवा-
 दिनः पारितोषिकं धारयसि ॥” इति सुरारिः ॥
 पारिन्ः, पुं, (पारीन् + एषोदरादित्वात् इञ् ।)
 सिंहः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५० ॥
 पारिपन्थिकः, पुं, (परिपन्थं पन्थानं वर्जयित्वा
 व्याप्य वा तिष्ठति परिपन्थं हन्तीति वा । “परि-
 पन्थश्च तिष्ठति ।” ४ । ४ । ३६ । इति ठक् ।)
 चौरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५ ॥
 पारिपात्र्यं, स्त्री, (परिपाटौ + घञ् ।) परि-
 पात्र्या भावः । परिपाटौशब्दात् भावे ण्यप्रत्ययः ॥
 पारिपात्रः, पुं, पञ्चतविशेषः । तत्पर्यायः । पारि-
 यात्रः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु विन्ध्यस्य
 पश्चिमे मालवदेशस्य सीमापञ्चतः ॥ (अयं
 हि भारतस्यास्य वर्षस्य कुलपञ्चतानामन्यतमः ।
 यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ११ ।
 “महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमावृत्तपञ्चतः ।
 विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च समैवान् कुलाचलाः ॥”
 अस्मादुद्धृतनद्यो यथा, तत्रैव । ५७ । १६—२० ।
 “वेदस्तुतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ।
 वेखा सानन्दिनी चैव सदानौरा मही तथा ।
 पारा चर्मखती नूपी विदिशा वेजवत्यपि ।
 शिप्रा ह्यवर्णी च तथा पारिपात्राभ्याः
 स्मृताः ॥”)
 पारिपात्रिकः, पुं, (पारिपात्र + स्वार्थे कन् ।)
 पारिपात्रपञ्चतः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥
 पारिपार्श्विकः, पुं, (परिपार्श्वं वर्तते इति ।
 परिपार्श्व + “परिसुखश्च ।” ४ । ४ । २६ ।
 इति चकारात् ठक् ।) नद्याः पार्श्वस्थः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ त्रि, पार्श्ववर्ती । यथा, अमर-
 कोषे । १ । ३ । ३१ ।
 “माठरः पिङ्गलो दक्षश्चक्रांशोः पारि-
 पार्श्विकाः ॥”

पारिष्वं, चि, (परि + ष्व + अच् । ततः प्रज्ञा-
दण् ।) चञ्चलम् । इत्यमरः । ३।१।७५॥ (यथा,
रघुः । ३।११ ।

“तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया
ननन्द पारिष्वनेत्रया वृषः ॥”)

आकुलः । इति मेदिनी । वे, ६० ॥ (क्ली, तीर्थ-
विशेषः । यथा, महाभारते । ३।८३।१२ ।

“ततः पारिष्वं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

अग्निहोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥”

पुं, जलपत्नी । इति रामायणः ॥ यथा, रामा-
यणे । ४।२७।२३ ।

“पारिष्ववशतैर्जुष्टा वर्हिःकौशनिनादिता ।

रमणीया नदी सौम्या मुनिसङ्घनिषेविता ॥”

पञ्चममन्वन्तरीयप्रकृतिविशेषः । यथा, हरि-
वंशे । ७।२७ ।

“देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ।

पारिष्ववश्च हेभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते ॥”)

पारिभद्रः, पुं, (परितो भद्रमस्मात् । परिभद्र-
स्ततः प्रज्ञादण् ।) वृत्तविशेषः । पालिता-
मादार इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । निम्नतरः २

मन्दारः ३ पारिजातकः ४ । इत्यमरः । २।४।२६॥

रक्तकुसुमः ५ कृमिघ्नः ६ बहुपुष्पः ७ रक्तकेसरः ८

इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणः । अनिल-
श्लेष्मश्लेष्ममेदःकृमिनाशित्वम् । अस्य पुष्पगुणः ।

पित्तरीगकर्णव्याधिनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ देवदारु । इति मेदिनी ॥ सरल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञवाहस्य

पुत्रविशेषः । पञ्चद्वीपस्य वर्षविशेषः । यथा,
भागवते । ५।२०।६ ।

“तद्वद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञवाहः

स्वसुतेभ्यस्तन्नामीनि सप्त वर्षाणि व्यभजत् ।

सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्हं पारिभद्र-
माध्यायनमभिज्ञातमिति ॥”)

पारिभद्रकः, पुं, (पारिभद्र एव । स्वार्थे कन् ।)

देवदारुवृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।

१।१२५।३ ।

“पलाशैस्तिलकैश्चैतैश्चम्यकैः पारिभद्रकैः ॥”)

निम्नवृक्षः । कुष्ठौषधे, क्ली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पारिभायं, क्ली, (परिभावाय रोगादिनाशाय

हितम् । परिभव + व्यञ् ।) कुष्ठौषधम् । इत्य-
मरः । २।४।२६॥ परिसुवो भावः । जामिनी

इति भाषा ॥ यथा,—

“साक्षित्वं पारिभायश्च दानं गृहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्वन्नाविभक्ताः परस्परम् ॥”

इति दायभागः ॥

पारिभाषिकं, क्ली, (परिभाषाया आगतम् । परि-
भाषा + टञ् ।) परिभाषावार्थबोधकं पदम् ।

यथा । तत्राधुनिकसङ्केतः परिभाषा तथा अर्थ-
बोधकं पदं पारिभाषिकम् । यथा शास्त्र-
कारादिष्वङ्केतितनदीवृक्षादिपदम् । इति शक्ति-
वादे मदाधरः ॥

पारिमाख्यं, क्ली, (परिमखलस्य परमाणो-
भावः । परिमखल + व्यञ् ।) परमाणुपरि-
माणम् । यथा, भाषापरिच्छेदे । १५ ।

“पारिमाख्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥”

पारिमुखिकः, चि, (परिमुखं वर्त्तते इति । “परि-
मुखश्च ॥” ४।४।२६ । इति ठक् ।) परि-
मुखेण तिष्ठति यः । सम्मुखवर्त्तते । परिमुख-
शब्दात् णिकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारियात्रः, पुं, (परितो यात्रया दृश्यते । “श्रेष्ठे ॥”

४।२।६२ । इत्यण् ।) पारिपात्रपर्वतः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गोलाध्याये । ३।४२ ।

“माहेन्द्रशुक्तिमलयर्चकपारियात्राः

सह्यः सविन्ध्य इह सप्तकुलाचालाख्याः ॥”)

पारियात्रिकः, पुं, (पारियात्र एव । स्वार्थे ठक् ।)

पारियात्रः । इति हेमचन्द्रः । ४।६७ ॥

पारियानिकः, पुं, (परियानं प्रयोजनमस्य । परि-
यान + ठञ् ।) अध्वरथः । इति हेमचन्द्रः ।

३।४१६ ॥ परिघातिकोऽपि पाठः ॥

पारिरचकः, पुं, (परिरचति आत्मानमिति ।

परि + रच् + ण्वल् । ततः प्रज्ञादण् ।)

मस्करी । तापसः । इति हेमचन्द्रः । ३।४७४ ॥

पारिष्वं, चि, (परिमखलस्य परमाणो-
भावः । परिमखल + व्यञ् ।) परमाणुपरि-
माणम् । यथा, भाषापरिच्छेदे । १५ ।

“पारिमाख्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥”

पारिमुखिकः, चि, (परिमुखं वर्त्तते इति । “परि-
मुखश्च ॥” ४।४।२६ । इति ठक् ।) परि-
मुखेण तिष्ठति यः । सम्मुखवर्त्तते । परिमुख-
शब्दात् णिकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारियात्रः, पुं, (परितो यात्रया दृश्यते । “श्रेष्ठे ॥”

४।२।६२ । इत्यण् ।) पारिपात्रपर्वतः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गोलाध्याये । ३।४२ ।

“माहेन्द्रशुक्तिमलयर्चकपारियात्राः

सह्यः सविन्ध्य इह सप्तकुलाचालाख्याः ॥”)

पारियात्रिकः, पुं, (पारियात्र एव । स्वार्थे ठक् ।)

पारियात्रः । इति हेमचन्द्रः । ४।६७ ॥

पारियानिकः, पुं, (परियानं प्रयोजनमस्य । परि-
यान + ठञ् ।) अध्वरथः । इति हेमचन्द्रः ।

३।४१६ ॥ परिघातिकोऽपि पाठः ॥

पारिरचकः, पुं, (परिरचति आत्मानमिति ।

परि + रच् + ण्वल् । ततः प्रज्ञादण् ।)

मस्करी । तापसः । इति हेमचन्द्रः । ३।४७४ ॥

पारिष्वं, पुं, वृत्तविशेषः । पलाशपिपुल इति

गजहृद इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

फलीशः २ कपित्थः ३ कमण्डलुः ४ गर्द-
भाखः ५ कन्दरालः ६ कपीतनः ७ सुपा-
र्यकः ८ अस्य गुणः । दुर्जरत्वम् । क्षिण-
त्वम् । क्रमिशुक्रकफप्रदत्वम् । फले अन्धत्वम् ।

मूले मधुरत्वम् । कषायत्वम् । खादुमज्जक-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

पारिषदः, पुं, परिषदि तिष्ठति यः । (परिषदि

साधुः । परिषदो ण्यः इत्यत्र योगविभागात्

णः ।) सभास्थः । तत्पर्यायः । सभ्यः २ सभा-
स्तारः ३ सभासत् ४ परिषदलः ५ पर्थद्वलः ६

पारिषद्यः ७ पार्श्वदः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । २।१०।३२ ।

“शङ्कुकर्णसुखाः सर्वे दिव्याः पारिषदास्तथा ॥”

परिषद इदम् । “पञ्चाध्वर्युपरिषदश्च ॥” ४।

३।२२३ । इति अञ् ।) परिषत्सम्बन्धिनि, चि ॥

पारिषद्यः, पुं, (परिषदं समवेति । “परिषदो

ण्यः ॥” ४।४।४४ । इति ण्यः ।) पारि-
षदः । इति शब्दरत्नावली ॥

पारिहारिकः, चि, (परिहारे साधुः । परिहार

+ ठञ् ।) परिहारकर्त्ता । परिहारं करोति

यः इत्यर्थे णिकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारिहाय्यः, पुं, (परिह्रियते इति । परि + ह्र +

ण्यत् । ततः प्रज्ञादण् ।) बलयः । इत्यमरः ॥

परिहारत्वे, क्ली ॥

पारिहास्यं, क्ली, (परिहास + व्यञ् ।) परि-
हासस्य भावः । परिहासद्वारा कृतम् । यथा,

श्रीभागवते । ६ । अजामिलोपाख्याने । २।१४।

“साङ्ख्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमप्रेषाघट्टं विदुः ॥”

“नन्वयं पुत्रनामाग्रहीतु न भगवन्नाम तत्राहुः ।
साङ्ख्यं पुत्रादौ सङ्केतितम् । पारिहास्यं परि-
हासेन कृतम् । स्तोभं गीतालापपूरणार्थं
कृतम् । हेलनं किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च
वैकुण्ठनामोच्चारणम् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

पारी, स्त्री, (पारयत्यनेति । पृ. पू. र्त्तौ + णिच् +

वञ् । ततो ङीष् ।) पूरः । जलसमूहः ।

कर्करी । हस्तिपादरज्जुः । इति मेदिनी । रे, ५६ ॥

पात्री । परागः । इति विश्वः ॥ (पीयते ऽत्रेति ।

पा + क्रिप् । तद्रातीति । रा + कः । ङीष् ।)

पानपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

राजतरङ्गिण्याम् । ४।३७३ ।

“कर्पूरपारीपतितं मौरेयमिव हारितम् ॥”)

दोहनपात्रम् । इति जटाधरः ॥

पारीक्षितः, पुं, परीक्षितराजः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जनमेजयः । परीक्षितोऽपत्यं इत्यर्थे

णप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ ।

११।१२ ।

“ततः सुवर्णवर्माक्षो राजा काशीपतिः किल ।

वपुष्टमां शुभां कन्यां ददौ पारीक्षिताय च ॥”)

पारीणः, चि, (पारं गामीति । पार + “अवार-

पारयन्तानुकामं गामी ॥” ५।२।११ । इति

खः ।) पारगमनकर्त्ता । पारं गच्छति इत्यर्थे

णीनप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ४६ ।

“त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्त-

मध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः ॥”)

पारीन्द्रः, पुं, (पृ पालने + कर्मणि इन् । पारिः

पशुस्तस्य इन्द्रः ।) सिंहः । अजगरसर्पः । इति

हेमचन्द्रः ॥

पारीरणः, पुं, (पार्थीं जलपूरे रणं यस्य ।)

कमठः । दण्डः । पटशाटकः । इति विश्वः ॥

पारुः, पुं, (पिबति रसोऽनिति । पा + “वाहु-

लकात् पिबतिश्च । ४।१०१ । इत्यत्र उज्ज्वल-

दत्तोक्त्या रुः ।) वट्टिः । सूर्यः । इत्युणादि-

कोषः ॥

पारुष्यं, क्ली, (परुषस्य भावः । परुष + व्यञ् ।)

अप्रियभाषणम् । तत्पर्यायः । अभिवादः २ ।

इत्यमरः । १।६।१४ ॥ तत्तु चतुर्विधवाङ्मय-

पापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,—

“पारुष्यमनृतक्षेपैश्चुन्यन्वापि सर्वशः ।

असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

परुषत्वम् । दुर्वाक्यम् । इति मेदिनी । ये, ६४ ॥

इन्द्रस्य वनम् । इति विश्वः ॥ अगुरु । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

पारुष्यः, पुं, (परुषस्य भावः पारुष्यं दुर्वाक्य

तदिव नोतिवाक्यमस्ति अस्यास्मिन् वा इत्यच् ।)

वृहस्पतिः । इति मेदिनी । ये, ६४ ।

पारेरकः, पुं, (वध्यादेः पारमीर्त्तं गच्छ-

तीति । ईर + ण्वल् ।) खड्गः । इति शब्द-

माला ॥

पार्वटं, क्ली, (पादे घटते इति अच् । ततः
एषोदरादित्वात् साधुः ।) पांशु । इति हारा-
वली । १६२ ॥

पार्थः, पुं, पृथिवीपालः । (पृथाया अपत्यं पुमान् ।
शिवादित्वाद्गुणः ।) पृथापुत्रः । (यथा, महा-
भारते । ३ । २३५ । १ ।

“सरस्तदासाद्य वनश्च पुण्यं

ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥”

अर्जुनः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । २५ ।

“उवाच पार्थः पश्येतां समवेतान् कुरुनिनि ॥”

अर्जुनवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पार्थक्यं, क्ली, (पृथक् + भावे अच् ।) पृथक्त्वम् ।

पृथक् इत्यस्य भाव इत्यर्थे णाप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

(“घटप्रदीपवद् यज्ञयज्ञकयोः पार्थक्यमेव ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥)

पार्थवं, क्ली, (पृथोर्भावः । पृथु + अण् ।) पृथुता ।

पृथोर्भावः इति भावार्थे णाप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

(पृथनामा राजा तस्येदमित्यण् । पृथुराज-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । १ । ३ । १४ ।

“ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थवं वपुः ॥”

पार्थिवं, क्ली, (पृथिव्या विकारः पृथिव्यां भवमिति

वा अच् ।) तगरपुण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्थिवः, पुं, (पृथिव्या ईश्वरः ।) पृथिवी +

“तस्येश्वरः ।” ५ । १ । ४२ । इति अण् ।)

राजा । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १३६ ।

“तेषां समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातको वृषमानभाक् ॥”

वत्सरविशेषः । यथा,—

“बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।

सौराष्ट्रलाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनम् ॥

पृथिव्या अयं इत्यण् ।) शरावः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (पृथिव्या विकार इति । “सर्व-
भूमिपृथिवीभ्यामण्यौ ॥” ५ । १ । ४१ । इत्यण् ।)

पृथिवीविकृतौ, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,

भागवते । १ । २ । २४ ।

“पार्थिवाद्धारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ॥”

पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पातो वा ॥

पृथिवीसम्बन्धिनि, त्रि । यदुक्तम् ।

“मधुमत् पार्थिवं रजः ॥”

पार्थिवी, स्त्री, (पृथिव्यां भवा । “दिव्यद्वितीति ।”

४ । १ । ८५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्तिके

“पृथिव्या आञौ ।” इत्युक्तेरण् । ततो ङीप् ।)

सीता । इति मेदिनी । वे, ४३ ॥

पार्परः, पुं, यमः । इति जटाधरः ॥

पार्वणः, पुं, (पर्वणि ग्रहणयोग्यः इत्यण् ।)

श्रमविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्वणि

क्रियते यत् तत् ।) अमावस्यापर्वसामान्ययोः

कर्त्तव्यश्राद्धम् । यथा,—

“अमावस्यां यत् क्रियते तत् पार्वणमुदाहृतम् ।

क्रियते पर्वणि वा यत्तत् पार्वणमुदाहृतम् ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

पर्वणि यत् क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः पर्व-
त्वात्तच्छ्राद्धस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन

पार्वणत्वप्राप्तौ अमावास्यायां पृथगभिधानं तद-
मावास्याश्राद्धस्य रूढित्वार्थं तेन पार्वणेन

विधानेनेत्यादौ यौगिकनानावयवश्रवणपेक्षया

एकस्याः समुदायशक्तौर्लघुत्वात् अमावास्या-
पार्वणातिदेशो लभ्यते न तु पूषाष्टकादि-

पार्वणधर्मातिदेशः ।” इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥

सामगानां तस्य प्रयोगो यथा,—

“विप्राप्राप्ता श्राद्धकृतौ सुखार्थं क्रमस्तुचनम् ।

श्राद्धपूर्वदिने मांसस्त्रीत्यागश्चैकभोजनम् ॥

श्राद्धाह्ने दन्तकाष्ठस्य त्यागः स्नानं तथोषसि ।

यान्यास्यत्वं पादशौचे वास्त्वर्चा विष्णुचिन्तनम् ॥

तस्मै पूजा मूल्यादानं परभूस्नामिनेऽथवा ।

तत् पितृभ्यश्चागदानं रक्षादीपकुशदिजाः ॥

श्राद्धानुज्ञा च गायत्री देवताभ्य इति त्रिधा ।

शृज्जलप्रोक्षणं रक्षाजलस्यापनमेकतः ॥

पूर्वं विप्रकरे तोयं कुशासनमनन्तरम् ।

दक्षिणे देवविप्रस्य पितृविप्रस्य वामतः ॥

आवाहनार्थं न्युज्यते ततो गन्धादिपञ्चकम् ।

ऐश्वर्यानीकमतो रेखा प्रागग्रा देवमण्डले ॥

नैऋतीकमतो रेखा दक्षिणा पितृमण्डले ।

पात्राणां तेषु विन्यासो ह्योमप्रश्नोऽग्निहोमकः ॥

हुतशेषप्रदानश्च पात्रालम्भोऽन्नवेशनम् ।

इदमित्यङ्गुलेः क्षेपस्तूर्ण्यौ देवे यवस्य च ॥

पित्रे मन्त्रेण निःक्षेपस्तिलस्यापहता इति ।

मधुनोऽन्ने च निःक्षेपो गायत्र्यास्त्रिर्ज्वपस्ततः ॥

मधुवाता लृचा चैव मधुशब्दत्रयेण च ।

अन्नाभिमन्त्रणं तस्य दानं जलनिवेदनम् ॥

गायत्र्यादिक्रमजपोऽप्यन्नहीनजपस्तथा ।

द्विजाभावेऽपि तद्वर्णं गायत्र्यादिक्रमस्य च ॥

पुण्याख्यानस्य च जपः सतिलप्रोक्षिते कुशे ।

अग्निदग्धेतिसन्ताभ्यां सतिलान्ननिवेदनम् ॥

हस्तचालञ्चाचमनं हरिस्तृप्तिर्जलस्य च ।

पित्रादिक्रमतो दानं गायत्र्यादिजपः पुनः ॥

शेषान्नपिण्डयोः प्रश्नो निहन्मीति च मण्डले ।

अपहतानिहन्मिभ्यां रेखायुग्मं पितृक्रमात् ॥

आसुरो देवतेत्यस्य जप आवाहनं तिलैः ।

अवनेजनदानश्च मधुवाता मधुत्रयम् ॥

अक्षत्रमी पिण्डदानं दर्भलेपापघर्षणम् ।

आचमनं स्तुतिर्विष्णोः पात्रचालावनेजनम् ॥

अचेत्यादिजपो वामावर्त्तनोदसुखस्ततः ।

आवृत्तामीजपश्चैव श्वासत्यागोऽञ्जलिस्ततः ॥

नम इत्यादिकजपो वासोदानश्च पूजनम् ।

वसन्ताय जपश्चैव द्विजागभूमिसेचनम् ॥

देवादिब्राह्मणे दानं जलादित्तयस्य च ।

शिवा इत्यादिनाक्षत्रमघोरा गोत्रमित्यपि ॥

सपवित्रकुशाः पिण्डे स्वधावाचनमूर्जनम् ।

न्युज्येतानं पितुः पक्षे दक्षिणादानमग्रतः ॥

विश्वेदेवाश्च दातारो देवतेतिजपस्त्रिधा ।

विसर्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥

अन्नादेः प्रतिपत्तिश्च वामदेयजपस्त्रिधा ।

दीपप्रच्छादनं हस्तचालमाचमने तथा ॥

अच्छिद्रवाचनं विष्णुस्मरणं शेषभोजनम् ।

उपवासदिने ब्राह्मं मांसैतराशिताव्रते ॥

तांद्ने मैथुनत्यागः श्राद्धकच्छ्राद्धभोजिनोः ॥” * ॥

यजुषां विशेषो यथा,—

“आसुरो देवताभ्यश्च तिलपुण्यजलेस्ततः ।

अवनेजनपिण्डौ च हस्तालेपापघर्षणम् ॥

हस्तचालञ्चाचमनं विष्णोः संस्मरणाय वै ।

अचेत्यादिजपो वामावर्त्तनोदसुखस्ततः ॥

आवृत्तामीजपश्चैव श्वासः प्रत्यवनेजनम् ।

नीवीविसंसर्जनश्चैव तथैवाचमनद्वयम् ॥

नमो वः पितरः सुधावेत्यादिकषड्भुजलिः ।

ऋतुन्यर्थमेवायं वासः पिण्डप्रपूजनम् ॥

देवादिब्राह्मणे दानं जलादित्तयस्य च ।

शिवा इत्यादिनाक्षत्रमघोरा गोत्रमित्यपि ॥

दातारोऽन्नचनश्चैव एताः सत्याग्निधोऽस्त्विति ।

सपवित्रकुशाः पिण्डे स्वधावाचनमूर्जनम् ॥

आवृत्ताश्चैव पिण्डानां तेषामुत्तोलनस्ततः ।

न्युज्येतानं पितुः पक्षे दक्षिणादानमग्रतः ॥

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां देवे वा जलमित्यपि ।

विसर्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥

अन्यत् सर्वं समानम् ॥” इति श्राद्धप्रयोगतत्त्वम् ॥

पार्वतः, पुं, (पर्वते भवः । “विभाषा मनुष्ये ॥”

४ । २ । ४४ । इति पक्षे अण् ।) महानिम्बः । इति

रत्नमाला ॥ घोडानिम् इति भाषा ॥ (अस्त्र-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २० ।

“भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनाभवद्गिरिः ॥”

पर्वतसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ६० । १० ।

“यावत् पृथिव्यां विहितं गवाश्च

सह्यारण्यैः पशुभिः पार्वतैश्च ॥”

पार्वती, स्त्री, (पर्वतो हिमाचलस्तस्य तदधिष्ठा-
तृदेवस्येति भावः अपत्यमिति । अण् ङीप् च ।)

दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या युत्पत्तिर्यथा,—

“तिथिभेदे कल्पभेदे पर्वभेदप्रभेदतः ।

ख्यातौ तेषु च विख्याता पार्वती तेन कीर्तिता ॥

महोत्सवविशेषश्च पर्वस्विति प्रकीर्तितम् ।

तस्याधिदेवी या सा पार्वती परिकीर्तिता ॥

पर्वतस्य सुता देवी साविर्भूता च पर्वते ।

पर्वताधिष्ठातृदेवी पार्वती तेन कीर्तिता ॥”

इति प्रकृतिखण्डे दुर्गोपाख्याने ५४ अध्यायः ॥

शङ्करी । गोपालपुत्रिका । इति मेदिनी ॥

द्रौपदी । जीवनी । इति विश्वः ॥ सौराष्ट्र-
शक्तिका । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रपाषाणभेदा ।

घातकी । सैहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्वतीनन्दनः, पुं, (पार्वत्या नन्दनः ।) कार्त्तिके-
यः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥

पार्वतीयकुमारः, पुं, (पार्वतीयः पार्वतीजातः

कुमारः ।) पार्वतीपुत्रः । यथा,—

“स्वानुशाखविशाखाश्च नैगमेयस्तथैव च ।

पार्वतीयाः कुमारश्च चत्वारः परिकीर्तिताः ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

पार्श्वेयं, क्ली, (पर्वते भवम् । पर्वत + टक् ।)
 सौवीराञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पार्श्वेयः, पुं, (पर्वते भवः । पर्वत + टक् ।)
 सूर्यावर्तवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ सूर्यावर्तवृत्तः
 इति भाषा । पर्वतजाते, त्रि ॥
 पार्श्वः, पुं, (पशुना आयुधेन जीवतीति । पशु +
 “पश्यादियौधेयादिभ्योऽणञौ ।” ५ । ३ । ११७ ।
 इति अण् ।) पशुधारियोद्धा । पशुना युध्यते
 इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 पार्श्व, क्ली, पुं, (स्पृश्यते इति । स्पृश् + “स्पृशेः
 श्वण्युनौ ए च ।” उणां ५ । २७ । इति श्वण्
 ए-आदेशश्च ।) कक्षाधोभागः । इत्यमरः ॥ २ । ६ ।
 ७६ ॥ पाश इति भाषा ॥ (यथा, शुश्रुते
 चिकित्सितस्थाने । ३६ अध्याये ।
 “तिर्यक् प्रणिहिते नेत्रे तथा पार्श्वविपरीदिते ॥”
 यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।
 “न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथ-
 जवात् ॥”)
 पार्श्व, क्ली, (स्पृश् + श्वण् धातोः ए-आदेशश्च ।)
 चक्रोपान्तम् । (पशूनां समूहः । अण् ।)
 पशूगणः । पार्श्वस्थिसमूहः । इति मेरिनी ॥
 (अश्वजुरपायः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 पार्श्वः, पुं, जिनः । (अयमेव जेनामीत्तत्रयो-
 विंशतीर्थङ्करः । अस्य पिता विश्वसेनः माता च
 ब्रह्मी । यदुक्तं पार्श्वनाथचरित्रे । १० । ७१ ।
 “श्रीलश्रीपार्श्वतीर्थेशो विश्वसेनवृपालये ।
 ब्रह्मीगर्भे जगन्नाथोऽवतरिष्यति सुक्तये ॥”
 तथा च तत्रैव । ११ । ३६ ।
 “विश्वसेनपतेर्ब्रह्मणाः सङ्गर्भेऽवतरिष्यति ।
 श्रीपार्श्वनाथ एवावतीर्थकर्त्ता जगद्गुरुः ॥”
 हेमचन्द्राचार्यादिमते तु अस्य पिता नाम अश्व-
 सेनः मातृनाम वामा ॥ * ॥
 अस्य जन्मकालादिर्यथा तत्रैव । ११ । ४५—४६,
 ६६—६७ ।
 “वैशाखकृष्णपक्षस्य द्वितीयायां निशात्यये ।
 विशाखर्त्ते सुलग्नादौ सुसुहृत्ते सुरेश्वरः ॥
 अवतीर्णो दिवस्युत्पा भुक्ता भोगान् सुनिर्मले ।
 राज्ञा गर्भे विरूपस्य शुद्धस्फाटिकसन्निभे ॥”
 “नवमे मासि संपूर्णे पौषे मासि वृषोदयात् ।
 कृष्णपक्षेनिले योगे शुभे एकादशीतियो ॥
 शुभलग्नसुहृत्तादौ सुषुप्तेऽतिसुखेन सा ।
 सती देवकुमारीभिः सेया तीर्थङ्करं सुतम् ॥”
 बाल्यकाले एवास्व वैराग्योत्पत्तिर्जाता ।
 ततोऽसौ संसारासक्तिं तुच्छीकृत्य गृहादिकं
 विहाय वनं प्रस्थितवान् । एतत्प्रचलितमतं
 यथा, तत्रैव । ११ । ७८—८० ।
 “मिथ्यात्वनाविरत्या च प्रमादेन कथायतः ।
 दुष्टयोगेन ऋष्यानां महापापं प्रजायते ॥
 पञ्चाग्निसाधनेनैव पृथिव्यादां गिराश्वयः ।
 म्रियते षड्विधः सर्वदिक्षु तत्तापसो भृशम् ।
 जीवघातेन घोरान्नं तस्य प्राकेन दुर्गतिः ।
 जायते च महद्दुःखं तापसानां जडात्मनाम् ॥

ज्ञानहीनो वपुःक्षेशो अर्थः पापाश्रवावृणाम् ।
 दयां विना तपो धर्मः सर्वमस्ति निरर्थकम् ॥
 तुष्यखण्डनयोगेन लभ्यन्ते तदुला यथा ।
 न तथा ज्ञानकटेन मोक्षमार्गादयः क्वचित् ॥
 यथासुमथनान्नैवोत्पद्यते जातुचिद्वृत्तम् ।
 तथा हिंसाकरेणैव तपसा च सुखादि च ॥
 अत्रान्वाप्साद्यथा स्वर्गं गोष्ठज्ञाच्च पयो न हि ।
 जायते जातु धर्म्मो वा सुखं पञ्चाग्निसाधनात् ॥
 दावभीत्या यथान्यो धावन्नपि म्रियते यथा ।
 कुर्वन्नपि तपो ज्ञानी मज्जत्येव भवार्थेव ॥
 हेयाहेयविचारश्च पुण्यपापं हिताहितम् ।
 देवादेवं भवं मोक्षं स्वाश्रयं समरं शुभम् ॥
 निर्जरा तत्त्वविज्ञानं गुरुं चक्रुर्गुरुं शुभम् ।
 कुशास्त्रं वेत्ति न ज्ञानी जात्यन्व इव दन्तिनम् ॥
 अतो जैनमतं तथं धर्म्मजीवदयावहम् ।
 तपोनाथं गृहाण त्वं त्यक्तेमच्च दुराग्रहम् ॥
 नैमन्यतपसा मोक्षः सुखं वाचामगोचरम् ।
 अज्ञानं तपसा दुःखं भ्रमणश्च भवाटवौ ॥
 भवतुस्ते जैन तथ्यंते हितश्च धर्म्मसाधनम् ।
 वचः प्रोक्तं मयेति त्वां ह्रीच्छता शुभमञ्जसा ॥”
 तत्प्रचलितानुपेक्षादिमतं तत्रैव १५ अध्याये
 विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 जैनशास्त्रोक्ततत्त्वादीनि यथा, तत्रैव २०
 अध्याये ।
 “शृणु तत्त्वं गणाधीश । सार्द्धं द्वादशभिर्गणैः ।
 तत्त्वादीनि प्रवक्ष्येऽहं स्वैकचित्तेन संप्रति ॥
 जीवादिसत्पदार्थानां याथार्थं तत्त्वमिष्यति ।
 सम्यग् जेनागमे तत्त्वं विहिं नान्यत् कुशासने ॥
 जीवाजीवाश्रयवन्तः स्वमरो निर्जरा शिवः ।
 इत्युक्तानि जिनाधीशैः सप्त तत्त्वानि चागमे ॥
 संसारिसुक्तभेदेन द्विधा जीवा रूढन्त्यहो ।
 सुक्ता भेदविनिष्क्रान्ता अनन्तगुणभाजनाः ॥
 भयाभयप्रभेदेन द्विधा संसारिणोऽङ्गिनः ।
 चसस्यावरभेदेन वा सुक्तिभवे गामिनः ॥
 एकाच्चा विकलाच्चाः पञ्चाच्चास्त्रेधेति ते मताः ।
 देवनारकतिर्यग्गुभेदा इति चतुर्विधाः ॥
 एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियगोचोचपञ्चधा ।
 पृथ्वमेजोमरुदृष्टचक्षत्रसभेदात् षडङ्गिनः ॥
 संज्ञिनोऽसंज्ञिनोऽज्ञाच्छास्त्राच्चा हि चतु-
 रिन्द्रियाः ।
 एकाच्चा वादराः सूक्ष्माः सप्तधेत्यङ्गिराश्वयः ॥
 पर्याप्तेतरभेदेन ताः सप्त जीवयोनयः ।
 गुणिता अखिला जीवसमासाः स्युश्चतुर्दश ॥
 अरुधा धातवो वादरसूक्ष्मेण चतुर्विधा ।
 नित्येतरनिकोता हि विकलत्रयदेहिनः ॥
 संज्ञिनोऽसंज्ञिनः सुप्रतिष्ठिताः अप्रतिष्ठिताः ।
 इति संसारिणो जीवभेदा एकोनविंशतिः ॥
 ते पर्याप्तेतरालब्धिपर्याप्तेर्वर्गिता भुवि ।
 सर्वे जीवसमासाः सप्तपञ्चाशत्प्रमा मता ॥
 स्थावराश्च द्विचत्वारिंशद्भेदाः सुरनारकाः ।
 द्विधापञ्चाक्षतिर्यक्चतुर्विंशत्प्रमाः स्मृताः ॥
 नवधा मानवाश्चैव नवधा विकलाङ्गिनः ।

इति जीवसमासाः स्युरद्यानवतिसंख्याकाः ॥
 पृथ्वमेजः समीरा अरुधा वादरसूक्ष्मता ।
 नित्येतरनिकोताश्चतुर्धा वादरसूक्ष्मताः ॥
 निकोतसंहितास्तद्विधाः प्रत्येककायिनः ।
 एकत्र मेलिता एते सर्वे भेदाश्चतुर्दश ॥
 एकाच्चा गुणितास्ते द्विचत्वारिंशत्प्रमाः स्फुटम् ।
 पर्याप्तेतरालब्धिपर्याप्तेः स्युर्जिनागमे ॥
 द्विप्रकाराः सुराः स्युः पर्याप्तापर्याप्तेभेदतः ।
 तथा च नारको ज्ञेयो द्विधा दुःखाब्धिमध्यगः ॥
 जलस्थलनभश्चारिणं संज्ञासंज्ञिभेदतः ।
 षड्विधा गर्भजा जीवाः पञ्चेन्द्रियसमाङ्गयाः ॥
 भोगभूमिभवा जीवा द्विधा स्थलखगामिनः ।
 ते सर्वे मेलिता अष्टभेदाश्च गुणिताः पुनः ॥
 पर्याप्तेतरभेदाभ्यां षोडशैव भवत्यपि ।
 संज्ञासंज्ञिभेदाभ्यां जलस्थलखचारिणः ॥
 षड्वासन्नूर्च्छितास्ते पर्याप्तिभुक्तास्तथेतराः ।
 भवन्त्यलब्धिपर्याप्तकाः प्रत्येकं किलाङ्गिनः ॥
 कृता एकत्र ते सर्वे भेदा अष्टादशप्रमाः ।
 गर्भसन्नूर्च्छिताः सर्वे स्युश्चतुर्विंशदङ्गिनः ॥
 आर्यत्वेच्छभवा भोगकुभोगभूमिजा नराः ।
 अष्टभेदा मता वै पर्याप्तापर्याप्तेभेदतः ॥
 सन्नूर्च्छिनो मनुष्या अलब्धिपर्याप्तेसंज्ञकाः ।
 इति विश्वे भवन्त्यत्र नव भेदा नृयोनिजाः ॥
 पर्याप्तादित्रिभेदेन गुणिता विकलाङ्गिनः ।
 नवधा श्रीजिनैः प्रोक्ता ज्ञाननेत्रैर्वरागमे ॥
 अद्यानवतिरेते जीवसमासा विचक्षणैः ।
 विज्ञेया यत्रतस्तेषां दया कार्या सुसुक्ष्मभिः ॥
 भूरोदकाग्निवातास्वा नित्येतरनिकोतकाः ।
 सप्तसप्तपृथग्लक्षाश्च वनस्यतयो दश ॥
 द्वित्रितुर्विन्दिया द्वौ द्वौ लक्षौ देवाश्च नारकाः ।
 पशवो हि चतुर्लक्षाश्चतुर्दशशृङ्गायः ॥
 चतुरश्रीतिलचा इमा जीवजातयोऽखिलाः ।
 रक्षणीया प्रयत्नेन ज्ञात्वा दण्डैः समुक्तये ॥
 कोटीकोटिकानवनवतिलक्षाश्च कोटयः ।
 सत्पञ्चाशत्सहस्रा इत्यखिलाङ्गिकुलान्यपि ॥
 जीवितः प्रागनादौ हि जीविष्यति पुनः सदा ।
 जीवत्ययं ततस्तज्ज्ञो जीवद्रथं किलोच्यते ॥
 अक्षजाः पञ्च च प्राणा मनोवाक्कायतन्त्रयः ।
 आयुरुच्छ्वासनिश्वासो द्यौति संज्ञिनां मता ॥
 असंज्ञिनां नवस्युस्ते विनरत्र मनसाखिलाः ।
 चतुरेन्द्रियजीवानां ह्यष्टौ कर्णैर्विना स्मृताः ॥
 त्रीन्द्रियाणां विना चक्षुः सप्त प्राणाः प्रकीर्तिताः ।
 द्वीन्द्रियाणां हि षट्प्राणाः कथिता नासिकां
 विना ॥
 सुखवाग्भ्यां विनैकाक्षणां प्राणाः स्युश्चतुः-
 प्रमाः ।
 यथायोग्यमपर्याप्तानां ज्ञेयास्ते जिनागमे ॥
 आहाराङ्गेन्द्रियोच्छ्वासनिश्वासवाक्यचेतसः ।
 षड्वा पर्याप्तिर्यथेति विज्ञेया संज्ञिदेहिनाम् ॥
 विकला संज्ञिनां पञ्चपर्याप्तिर्यथो मनो विना ।
 चतुःपर्याप्तिर्यथो ज्ञेया एकाक्षणां वचो विना ॥
 निश्चयेन भवेत् केवलज्ञानद्वययोऽसुमान् ।

अनन्तसुखवीर्याऽसिद्धसादृश्य एव हि ॥
 व्यवहारेण मिथ्यादिविभावगुणसंयुतः ।
 मेवादिदर्शनैर्युक्तः प्राणी कर्मकृतेः कलौ ॥
 मूर्त्तपुद्गलसंयोगान्मूर्त्तौ गीर्वाणवहारतः ।
 अमूर्त्तौ निष्कलः शुद्धो ज्ञानमूर्त्तिश्च निश्चयात् ॥
 व्यवहारे नयेनाद्वापुपचारव्यवधानम् ।
 कर्मणो कर्मणां कर्ता भोक्ता तत्फलमङ्गसा ॥
 उपचारव्यवधानान् नयेन प्राणमद्भुवि ।
 कटवस्त्रगृहादीनां कर्ता च शिल्पिकर्मणाम् ॥
 अशुद्धनिश्चयेनाङ्गी कर्ता च भावकर्मणाम् ।
 रागद्वेषमदोन्मादशोकादिविषयात्मनाम् ॥
 प्राक्पुस्त्यजनान्मृत्युः प्रादुर्भावादसम्भवः ।
 द्रवरूपेण निवृत्तं चतुर्गतिषु देहिनाम् ॥
 जायतेऽतो गणाधीशैरुत्पादय्य एव च ।
 धौयभावोऽत्र संप्रोक्तः सर्वेषां व्यवहारतः ॥
 कायप्रमाण आत्मायं पर्यायनयतः कश्चित् ।
 युक्तः प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥
 विना सप्तसमुद्रघातेर्निश्चयेन भवेत् पुनः ।
 कर्मात्पद्माङ्गहीनाङ्गी ह्यसंख्यातप्रदेशमः ॥
 वेदनाख्यः कषायाख्यो विकृष्यणसमाह्वयः ।
 मारणान्तिकसंज्ञस्तेजसाहारकसंज्ञकौ ॥
 केवलाख्यः समुद्रघाताः सप्तेति श्रीजिनेर्मताः ।
 केवल्यतेजसाहारायोगिनां स्युः परेऽङ्गिनाम् ॥
 पुण्यपापफलानां हि विविधानां चतुर्गतौ ॥
 शर्माशर्मकराणां प्राणी भोक्ता व्यवहारतः ॥
 स्वस्वरूपस्य कर्ता शुद्धनिश्चयनयादसौ ।
 जन्ममृत्युजरातीतो न कर्ता बन्धमोक्षयोः ॥
 अतोऽत्रात्माप्यसौ ध्येयो निष्किकल्पपदाश्रितैः ।
 गुणैः सिद्धेन सादृश्यो ज्ञानमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ॥
 यथामिकणिकेनात्र दहन्ते काष्ठराशयः ।
 अनन्तकर्मकाष्ठानि तथाध्यानलवामिना ॥
 दन्तभग्नो यथा नागो दंष्ट्राभग्नोऽक्षमो हरिः ।
 स्वकार्यं च तथा ध्यानहीनः कर्मरिघातने ॥
 चिन्तामणिश्च रत्नानां कल्पवृक्षोऽत्र शाखिनाम् ।
 त्रिदशानां यथा शक्रो वृणां मध्ये परो जिनः ॥
 आत्मतत्त्वश्च तत्त्वानां पदार्थानां तथा महान् ।
 स्वकीयात्मपदार्थो द्रव्याणां स्वद्रव्य एव हि ॥
 इति मत्वा स्वसंसिद्धेयं मनः कृत्वातिनिश्चलम् ।
 विषयेभ्यो विनिष्क्रान्तं संवेगादिगुणाङ्कितम् ॥
 सर्वद्रव्यबहिर्भूतोऽप्यनन्तगुणसागरः ।
 सर्वव्याप्यः सर्वत्र स्वात्मा ध्येयो सुसुचुभिः ॥
 इत्यात्मतत्त्वमाख्याय तीर्थनाथो गणान् प्रति ।
 मार्गणादिकमाख्यातुं प्रारभे मार्गसिद्धये ॥
 गतिरिन्द्रियकायौ हि योगवेदकप्रायकः ।
 ज्ञानसंयमद्वेष्टाभयसम्पत्कसंज्ञिनः ॥
 आचारे मार्गश्चेति चतुर्दश निरूपिताः ।
 जिनेस्तासु बुधैर्मृत्यो जीवतत्त्वो महान्छिदे ॥
 मिथ्याशासादनौ मिश्रो विरताख्यश्चतुर्थकः ।
 वैदेशविरताख्यः प्रमत्तोऽप्रमत्तसंज्ञकः ॥
 अपूर्वकरणो नाम्ना निवृत्तिकरणाभिधः ।
 द्विस्वसाम्यरायोपशान्तचौणकषायकाः ॥
 सयोग्ययोगिनामानौ सदगुणाश्रयणादिभे ।

चतुर्दश जिनैः प्रोक्ता गुणस्थानगुणाकराः ॥
 सुक्तेः सोपानमाला एते भयानां जिनोदिताः ।
 अभयानां किलैको मिथ्यागुणस्थानशाश्वतः ॥
 हीनाधिकगुणैर्युक्ता अन्यथास्तेषु धीयुतैः ।
 गुणानां स्थानकेष्वङ्गिनः परीक्ष्य गुणव्रजैः ॥
 इत्यादिवाक्सुधापूरैराज्ञाय निखिलां सभाम् ।
 अजीवतत्त्वमाख्यातुं पुनरारब्धवान् प्रभुः ॥
 पुद्गलो बहुधा धर्म्मोऽधर्म्म आकाश एव हि ।
 कालश्चेति जिनैः प्रोक्तो जीवद्रव्योऽत्र पञ्चधा ॥
 पूरणदृग्गलनादौः पुद्गलोऽयं निरूपितः ।
 मूर्त्तौऽनेकविधः सार्थनामकः कर्मदेहकृत् ॥
 अद्यैः स्पर्शा रसाः पञ्च वर्णाः पञ्च गन्धौ द्विधा ।
 इति विंशतिरस्यैव गुणाः प्रोक्ता द्विधात्मकाः ॥
 शुद्धागोर्गुणाः शुद्धा मताः स्वाभाविकाश्च ते ।
 गुणाः स्वस्वेषु ये शुद्धा विभवाख्या हि ते बुधैः ॥
 अणुस्वस्वविभेदेन पुद्गलस्य द्विधा स्थितिः ।
 क्षिप्ररूपमयाणूनां सङ्घातः स्वस्थ उच्यते ॥
 अणवः कार्यलिङ्गाः स्युरन्त्रैकेकतयाखिलाः ।
 निव्या द्रव्यार्थिकेनानिव्याः पर्यार्थिकेन च ॥
 सूक्ष्मसूक्ष्मास्तथा सूक्ष्माः सूक्ष्मस्थूलाभिधाः परे ।
 स्थूलसूक्ष्मात्मकाः स्थूलाः स्थूलस्थूलाश्च पुद्गलाः ॥
 एकोऽणुः सूक्ष्मसूक्ष्मः स्याददृश्यो नयनेर्नृणाम् ।
 सूक्ष्मास्तेऽपि मताः सङ्घेयैः कर्ममयपुद्गलाः ॥
 रसनस्पर्शनघ्राणश्रोत्रैर्ये यान्ति पुद्गलाः ।
 यत्ततान्ते समुद्दिष्टाः सूक्ष्मस्थूला जिनागमे ॥
 स्थूलसूक्ष्मा जिनेर्ज्ञेयाश्चायाच्योत्सनातपादयः ।
 जलथालादयः स्थूला उच्यन्ते पुद्गला बुधैः ॥
 भूकायाद्रिविमानादयः स्थूलस्थूलपुद्गलाः ।
 षड्भेदा इति तीर्थेशैः पुद्गला हि निरूपिताः ॥
 शब्दो बन्धस्तथा सूक्ष्मः स्थूलः संस्थानसंज्ञकः ।
 भेदस्तमस्तथाच्छायाद्युद्योतयातपादयः ॥
 एते पुद्गलपर्याया विभावाख्या मता जिनैः ।
 स्वाभाविकाश्च पर्याया अणुरूपाः पृथक् पृथक् ॥
 शरीरवाङ्मनःप्राणापानदुःखसुखादिकान् ।
 कुर्वन्ति पुद्गला जीवानां मृत्युजीवितादिकान् ॥
 जीवपुद्गलयोः सादृक्कर्ता जिनेर्मतो गतौ ।
 अमूर्त्तौ निष्क्रियो धर्म्मो मत्स्यानाश्च यथा जलम् ।
 सहकारी मतो धर्म्मः स्थितौ पुद्गलजीवयोः ।
 अमूर्त्तौ निष्क्रियो निव्यो यथा स्थायाध्वगामि-
 नाम् ॥
 लोकालोकविभेदेन द्विधाकाशस्त्वमूर्त्तिमान् ।
 अवकाशप्रदः सर्वद्रव्याणां निष्क्रियोऽययः ॥
 पदार्था यत्र लोच्यन्ते लोकाकाशो मतो हि सः ।
 तस्माद्वहिरनन्तोऽप्यलोकाकाशोऽस्ति केवलः ॥
 धर्म्माधर्म्मैकजीवानां लोकाकाशस्य सन्ति च ।
 असंख्याताः प्रदेशा हि पुद्गलानामनेकधा ॥
 निश्चयव्यवहारेण द्विधा कालोऽतिनिष्क्रियः ।
 द्रव्याणां सहकारी परिणतौ मूर्त्तिवर्जितः ॥
 समयदिमयः कालो व्यवहारोऽत्र लक्ष्यते ।
 गोदीहादिक्रियाद्यैः परत्वापरत्वयोगतः ॥
 भिन्नाभिन्नाणवौ येऽत्र लोकाकाशे सुसंस्थिताः ।

राशयश्चैव रत्नानां स कालो निश्चयाभिधः ॥
 एकत्र सच्च जीवेन षड्द्रव्या मुनिभिः स्मृताः ।
 ते कालेन विना ज्ञेयाः पञ्चास्तिकायसंज्ञकाः ॥
 पुद्गलौघो य आयाति कर्मरूपोऽत्र रागिणः ।
 द्रव्यभावविभेदेन द्विधा स आश्रयो भवेत् ॥
 रागद्वेषादियुक्तेन परिणामेन येन हि ।
 आश्रयवन्त्यत्र कर्माणि स स्थाज्ञावाश्रयोऽ-
 ङ्गिनाम् ॥
 मिथ्यात्वपञ्चकं द्वादशधा विरतयोऽनुभवाः ।
 प्रमादा हि त्रयश्चैव योगाः पञ्चदशात्मकाः ॥
 सर्वदुःखाकरोभूताः कषायाः पञ्चविंशतिः ।
 एतेऽत्र प्रत्यया ज्ञेया भावाश्रयनिबन्धनाः ॥
 आयाति कर्मरूपेण पुद्गलौघोऽत्र योगिनः ।
 द्रव्याश्रयः स विज्ञेयोऽप्यनन्तभवकारकः ॥
 ध्यानादौराश्रयो रह्यो येस्ते स्युर्मूर्त्तिवत्तमाः ।
 अन्यथा विफलक्षेत्रस्तपोऽनुत्तादितः सताम् ॥
 संज्ञेयो जीवकर्मणोर्यः सन्धो द्विधा मतः ।
 भावद्रव्यप्रभेदेन विश्वाशर्म्माकरोऽनुभवाः ॥
 बध्यन्ते येन भावेन रागादिदूषितेन हि ।
 कर्माणि भाववन्तोऽत्र सोऽनन्तसंज्ञतिप्रदः ॥
 प्रकृतिस्थितिवन्धानुभागप्रदेशतोऽङ्गिनाम् ।
 चतुर्धा बन्ध आम्नातोऽत्रानेकविक्रियाकरः ॥
 पृथक्स्थितः स्वभावः स्याच्च स्थितिः कालावधारणम् ॥
 रसतुल्योऽनुभागः प्रदेशो जीवप्रदेशयुक् ॥
 सपृथक्स्थितप्रदेशाख्यौ बन्धौ च योगतो सताम् ।
 स्थित्यनुभागबन्धौ कषायेर्भवनिबन्धनौ ॥
 यथा बन्धनबन्धौ लभते दुःखमनेकशः ।
 कर्मद्वन्द्वलवङ्गोऽङ्गी तथा श्वादिदुर्गतौ ॥
 सर्वश्रवनिरोधो यो ध्यानाद्यैर्द्रव्यभावतः ।
 स द्विधा संवरः प्रोक्तः स्वर्गसुखादिकारकः ॥
 चैतन्यपरिणामो य एकीभूतो निजात्मकः ।
 निष्किकल्पमयो ज्ञेयो भावसंवर एव सः ।
 त्रयोदशविधं वृत्तं परो धर्म्मो दशात्मकः ।
 द्विषड्भेदा अनुप्रेक्षाः परीषदजयोखिलः ॥
 पञ्चधा संयमो ध्यानश्रुतास्यासंयमादयः ।
 भवन्त्यमी सतां सर्वे भावसंवरकारणम् ।
 निरोधः क्रियते योऽत्र कर्मणां यत्नतो बुधैः ।
 सद्रव्यसंवरः प्रोक्तोऽप्यनन्तगुणसागरः ॥
 संवरेण स्वयं ज्ञेय दत्तोऽत्रालिङ्गनं सुदा ।
 सतां स्वस्वीव सुक्तिश्रीर्नान्यथा क्षेपकोटिभिः ॥
 प्राक्तनः कर्मवन्धो यः कालेन तपसायवा ।
 क्षीयते निर्जरासासविषाकेन रता द्विधा ॥
 कर्मपाकेन या जाता सविषाकाखिलात्मनाम् ।
 सायभाजनिता ज्ञेया परकर्मनिबन्धनाः ॥
 संवरेण समयात्र निर्जरा क्रियते बुधैः ।
 तपोभिः साविषाका प्रादेयानेकसुखाकरा ॥
 निर्जराकर्मणामत्र जायतेऽपि यथा यथा ।
 आयाति निकटं सुक्तिस्तत्कारिणां तथा तथा ॥
 अत्यन्तं योऽत्र विज्ञेयः कर्मात्मनो स्वयोगिनाम् ।
 काललब्ध्या स मोक्षः स्यात् द्रव्यभावाद्विधा-
 त्मकः ॥
 क्षये हेतुर्वरो यः परिणामोऽखिलकर्मणाम् ।

भावमोचः स विज्ञेयः कर्ममोचनहेतुः ॥
 समस्तकर्मदेहाद्यदेवात्मा जायते पृथक् ।
 तदेव प्रथमोचः स्यादनन्तगुणदायकः ॥
 आपादमस्तकान्तं यथा बहो बन्धनेर्दृष्टेः ।
 मोचनालभते सौख्यं तथा सुतो विधेः क्षयात् ॥
 तस्मात् कर्मातिगो जीव एरुणादिकबीजवत् ।
 समयेन ब्रजेदूर्ध्वं यावन्नोकायमस्तकम् ॥
 तत्रैवास्थानिरावाधः सोऽग्रे गमनवर्जितः ।
 सिद्धो धर्माऽस्ति कायाभावादनन्तसुखा-
 श्रितः ॥
 तत्र सुक्ते निरावाधं स्वात्मजं विषयातिगम् ।
 उड्डिह्यसयपेतं स सिद्धः सुद्धो महान् सुखम् ॥
 दुःखातीतं निरौपस्यं शाश्वतं सुखसम्भवम् ।
 अनन्तं परमं ह्यन्यदुद्रयानप्रेक्ष्यैव हि ॥
 यदेवमनुजैः सर्वैः सुखं चैलोक्यगोचरम् ।
 सुक्तं तस्मादनन्तं तज्जायते परमेष्ठिनाम् ॥
 एतेन समयेनैव भूषितानां गुणाश्चक्रेः ।
 नित्यानामशरीराणां सर्वोत्कृष्टं व्यच्युतम् ॥
 इति विविधविभागैः सप्ततत्त्वानि सुक्ते
 उगवगमसुबीजानि प्रख्यातवान् यः ।
 परसुदमपि भयानाश्चकार स्वबीजै-
 रन्यतपरममुख्यैर्मेऽत्र ददात् स्वशक्तिम् ॥
 पार्ष्वः सर्वसुखाकरोऽसुखहरः पार्ष्वः श्रिता
 धर्म्मिणः
 पार्ष्वेणाशु समाप्यतेऽमरपदं पार्ष्वाय सुद्धां नमः ।
 पार्ष्वान्नास्ति हितङ्करो भवभृतां पार्ष्वस्य सुक्तिः
 प्रिया
 पार्ष्वे चित्तमहं दधेऽखिलचिदे मां पार्ष्व ! पार्ष्व
 नय ॥”
 इति श्रीपार्ष्वनाथचरित्रे २० सर्गः ॥३॥
 सनिकटे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥
 पार्ष्वकः, त्रि, (अष्टजुष्टपायः पार्ष्वं तेन अन्वि-
 च्छति अर्धानिति । “पार्ष्वेनान्विच्छति ।” ५ ।
 २ । ७५ । इति कर्त्तु ।) शास्त्रेण विभवात्वेषी ।
 यथा,—
 “कुलत्वा विभवान्वेषी पार्ष्वकः सन्विजीवकः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 स्वार्थे के पार्ष्वार्थोऽपि । (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
 ३ । ८६ ।
 “तन्मुखे दे ललाटाक्षिगच्छे नासाधनास्थिका ।
 पार्ष्वकास्थालकेः सार्द्धमर्ज्यैश्च द्विसप्ततिः ॥”)
 पार्ष्वतः, [सु] य, (पार्ष्व + “आद्यादिभ्य उप-
 संख्यानम् ।” ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य वार्त्तिक-
 कोक्त्या तसिः ।) पार्ष्वान् । पार्ष्वे । इत्यादि ।
 इति संचिप्रसारयाकरणम् ॥ (यथा, रघुः ।
 १६ । ३१ ।
 “मित्रकृत्यमपदिश्य पार्ष्वतः
 प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ॥”)
 पार्ष्वतीयः, त्रि, (पार्ष्वतो भवः । पार्ष्व + “सुख-
 पार्ष्वतसोर्लोपश्च ।” ४ । २ । १३८ । इत्यस्य
 वार्त्तिकोक्त्या कः ।) पार्ष्वसम्बन्धी । पार्ष्वतो
 भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पार्ष्वपरिवर्तनं, क्ली, (पार्ष्वस्य पार्ष्वेन वा परि-
 वर्तनम् ।) कटिदानम् । कर्णिकापरिवर्त्तिः ।
 पाशुकेराण्य इति भाषा । श्रीहरेः पार्ष्वपरि-
 वर्तनोत्सवो यथा,—
 “भाद्रस्य शुक्लेकादश्यां श्रयनोत्सववत् प्रभोः ।
 कटिदानोत्सवं कुर्याद्देवायैः सह वैष्णवः ॥”
 तथा च भविष्योत्तरे ।
 “प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि ।
 कटिदानं भवेद्दिव्योर्महापातकनाशनम् ॥
 जलाशयान्तिकं नीत्वा संपूज्याभ्यर्च्य च प्रभुम् ।
 कर्णिकापरिवर्त्तित्वा दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत् ॥”
 अस्य व्याख्या । श्रयनोत्सवात् कथाश्चिद्विशेषमनु-
 वादपूर्वकं लिखति । जलेति त्रिभिः कर्णिकायाः
 कन्याः परिवर्त्तिं दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेदिति पूर्व-
 वामाङ्गेन सुप्रस्थाधुना दक्षिणाङ्गेन प्राययेद-
 त्यर्थः । तत्कालविशेषश्च पूर्वमेव निर्णीतोऽस्ति ।
 अभ्यर्थनामन्तः ।
 “देवदेव ! जगन्नाथ योगिगन्ध ! निरञ्जन ! ।
 कटिदानं कुरुष्वाम्य मासि भाद्रपदे शुभे ॥
 महापूजां ततः कृत्वा वैष्णवान् परितोष्य च ।
 देवं स्वमन्दिरे नीत्वा यथापूर्वं निवेष्टयेत् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
 पार्ष्वपिपलं, क्ली, (पार्ष्वे पिपलमिव ।) हरौ-
 तकीविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ गजहड
 इति हिन्दीभाषा ॥
 पार्ष्वभागः, पुं, (पार्ष्वस्य भागः ।) पक्षभागः ।
 हस्त्यादेः पार्ष्वदेशः । इत्यमरः । २ । ८ । ४० ॥
 पार्ष्वशूलः, पुं, क्ली, (पार्ष्वे जातः शूलः ।) शूल-
 रोगविशेषः । तस्यौषधम् । यथा,—
 “शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरु ।
 कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ॥
 पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
 हृच्छूलं पार्ष्वशूलश्च गच्छमालाश्च नाशयेत् ॥”
 इति गारुड १८६ अध्यायः ॥
 (अस्य सम्प्राप्तिपूर्वकलक्षणचिकित्सितानि
 यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये ।
 “रुणहि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्ष्वयवस्थितः ।
 स संरुद्धः करोत्याशु मानं गुडगुडायनम् ॥
 सूचीभिरिव निस्तोदः कृच्छ्रोच्छ्वासी तदा नरः ।
 नात्र वाञ्छति नो निद्रासुषैत्यनिनिपीडितः ॥
 पार्ष्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ।
 तत्र पुष्करमूलानि हिङ्गुसौवर्चलं विडम् ॥
 सैन्धवं तुम्बुरुपश्चात्तूर्णं कृत्वा तु पाययेत् ।
 पार्ष्वहृदस्तिशूलेषु यवकायेन संयुतम् ॥
 सर्पिःप्रीहोदरोक्तं वा घृतं वा हिङ्गुसंयुतम् ।
 बीजपूरकसारं वा पयसा सह साधितम् ॥
 एरुणतैलमथवा मद्यमस्तुपथोरसैः ।
 भजयेच्चापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥”
 पार्ष्वस्थः, पुं, (पार्ष्वे तिष्ठतीति । पार्ष्व + स्था +
 कः ।) पार्ष्वस्थितनटः । इति हेमचन्द्रः ॥
 समीपस्थिते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
 २०० । १४८ ।

“दस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्ष्वस्थो हि जना-
 र्हेनः ॥”)
 पार्ष्वस्थि, क्ली, (पार्ष्वस्य अस्थि ।) शरीर-
 पार्ष्वस्थितास्थि । पांजरा इति भाषा । तत्-
 पथ्यायः । पशुका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
 पार्ष्विकं, त्रि, (पार्ष्व + ठक् ।) पार्ष्वस्थेदम् ।
 पार्ष्वजातम् । पार्ष्वशब्दात् णिकप्रत्ययनिष्प-
 दम् ॥
 पार्ष्वेकादशी, स्त्री, (पार्ष्वसम्बन्धिनी हरेः पार्ष्व-
 परिवर्त्तनजन्त्या एकादशी ।) भाद्रशुक्लेकादशी ।
 तद्विवरणं पार्ष्वपरिवर्त्तनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पार्ष्वोदरप्रियः, पुं, (पार्ष्वसुदरश्च ताभ्यां प्रीणाति
 भोक्तारमिति । प्री + कः ।) कर्कटः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥
 पार्ष्वती, स्त्री, (पृथतस्यापत्यमिति । पृथत + अण्
 + स्त्रियां डीप् ।) द्रौपदी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ८५ ।
 “युधिष्ठिरं भोजयित्वा श्रेष्ठमन्त्राति पार्ष्वती ।
 द्रौपद्यां मुच्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥”)
 पार्ष्वदः, त्रि, (पार्ष्वद + पृथोदरादित्वात् साधुः ।
 यद्वा, पार्ष्वदि साधुः पार्ष्वोदो गणः इत्यत्र योग-
 विभागात् ण इति कश्चित् ।) पार्ष्वदः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ३ । १६ । २ ।
 “एतौ द्वौ पार्ष्वदौ मय्यं जयो विजयो एव च ॥”)
 पार्ष्वद्यः, त्रि, (पार्ष्वदि साधुः । पार्ष्वद + “पार्ष्व-
 दो गणः ॥” इति गणः ।) पार्ष्वदः । इति भरतः ॥
 पार्ष्विः, पुं, स्त्री, (पृथते भूम्यादिकमनेनेति ।
 पृथ + “पृथिपृथिपार्ष्विचूर्णिभूर्णि ॥” उणां ४ ।
 ५२ । इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
 गुल्फस्याधोभागः । पादग्रन्थधरः । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ७२ ॥ गोडसुडा इति गोडारि इति च
 भाषा । स तु गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति ।
 इति सुखबोधः ॥ (यथा, कुमारः । १ । ११ ।
 “उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्विभागान्
 मार्गं शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ॥”)
 सैन्यपृष्ठम् । इति मेदिनी । ये, २० ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ३५ । ३२ ।
 “उग्रना तस्य जग्राह पार्ष्विमाङ्गिरसस्तदा ॥”)
 पृष्ठम् । इति हलायुधः ॥ जिगीषा । यथा,—
 “सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्विः पश्चात्पदजिगीषयोः ॥”
 इति रत्नकोषः ॥
 पार्ष्विः, स्त्री, उन्मदस्त्री । इति मेदिनी । ये, २० ॥
 कुन्ती । इति धरणिः ॥
 पार्ष्विग्राहः, पुं, (पार्ष्विं सैन्यपृष्ठं गृह्णातीति ।
 गृह् + अण् ।) पृष्ठतः शत्रुः । शत्रुजयोद्यतस्य
 विजिगीषोस्तत्पश्चपक्षपातेन पार्ष्विं पश्चात्
 पदं गृह्णाति याति यः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
 मनुः । ७ । २०७ ।
 “पार्ष्विग्राहश्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दश्च मण्डले ॥”)
 पार्ष्विचं, क्ली, (पार्ष्विं चायते इति । चै +
 “आतोऽनुपसर्गो कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 पश्चाद्रक्षकसेना । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

“ऋषिपितृष्टयामा पालिन्दीतङ्गुलीयकैः ॥”) पालिन्दी । त्रिवृता । इति द्विरूपकोषः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“त्रिवृत् श्यामाहचन्द्रा च पालिन्दी च सुवे-
णिका ।

मस्तरविदलाकोलकैः धिका कालमेधिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पालिन्दी, स्त्री, कृष्णत्रिवृता । इत्यमरः । २।४।१०८ ॥

पाली, स्त्री, (पालि + कृदिकारादिति वा डीष् ।)

युक्ता । सप्तश्रुयोषित् । इति मेदिनी । ले, ३० ।

श्रेणी । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थाली । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

पावकः, पुं, (पुनातीति । पू ञ गि शोधे + क्त्वं ।)

अग्निः । इत्यमरः । १।१।५७ ॥ (यथा, काशी-
खण्डे ६ अध्याये ।

“अपावनानि सर्वाणि वृद्धिसंसर्गतः क्वचित् ।

पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः ॥”

वैद्युताग्निः । यथा,—

“पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः ।

निर्ममथः पवमानः स्याद्वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥

यश्चासौ तपते सूर्यः शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः ॥”

इति कौर्मे १२ अध्यायः ॥

स च ब्रह्मणो मानसपुत्रादभिमानिनामकाग्नेः
स्वाहायां जातः । यथा,—

“योऽसावगिरभीमानी स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मात् स्वाहा यजीजनत् ॥

पावकं पवमानश्च शुचिरग्निश्च यः स्मृतः ॥”

इति मात्स्ये ४८ अध्यायः ॥

सदाचारः । वृद्धिमथः । (अस्य पर्यायो यथा,

“तेजोमन्यो हविर्मन्यो ज्योतिष्को पावकोऽरणिः ।
वृद्धिमन्योऽग्निमन्यश्च मथनो गणिकारिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

चित्रकः । भक्षतातकः । विडङ्गः । इति मेदिनी ।

के, ११८ ॥ शोधयित्वनरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रक्त-

चित्रकः । कुसुम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पवित्र-

कारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३१ । २० ।

“मिहः पावकाः प्रतता अभूवन् ॥”)

पावकारणिः, पुं, (पावकाय बहुतात्पादनार्थं
अरणिरिव ।) अग्निमथः । इति शब्दमाला ॥

पावकिः, (पावकस्यापत्यम् । पावक + इच् ।)

कार्तिकेयः । यथा,—

“कथं तं कृत्तिकापुत्रमुक्तवान् तं सुरं गुरुम् ।

कथञ्च पावकिरसौ कथं वा मातनन्दनः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पावनं, स्त्री, (पावयत्यनेनेति । पू + णिच् + ल्युट् ।)

जलम् । कृच्छ्रम् । इति मेदिनी । ने, ६० ॥ गोम-

यम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ रुद्राक्षम् । कुष्ठम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ चित्रकम् । अध्यासः ।

प्रायश्चित्तम् । इति विश्वः ॥ (शुद्धिः । यथा,

मनुः । ११ । १७८ ।

“सा चेत् पुनः प्रदुष्येत् सट्शेनोपयन्तिता ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणञ्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥”)

पावनः, पुं, (पावयतीति । पू + णिच् + ल्युट् ।)

आसः । पावकः । इति मेदिनी । ने, ६० ॥

(यथा, ३।१८५ । मनुश्लोकटीकायां कुल्लुकभट्टः ।

“पावनः सम्बोध्यः श्रौतापनोदनादर्थं बहुषु

देशेष्वपि विधीयते ॥”) सिद्धकः । इति विश्वः ॥

पीतभृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः ।

यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४५ ।

“भूतभयभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः ॥”

“पावयतीति पावनः । भीषास्मादातः पवत

इति श्रुतेः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥ (सिद्धः ।

पवित्रे पावयितरि च, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रघुः । १६ । ५३ ।

“स त्वनेकवनिता सखोऽपि सन्

पावनीमनवलोक्य सन्ततिम् ।

वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं

न प्रदीप इव वायुमल्यगात् ॥”)

पावनध्वनिः, पुं, (पावनः पवित्रजनको ध्वनि-

र्यस्य ।) शृङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पावनो-

ध्वनिरिति विग्रहे ।) पवित्रशब्दः ॥

पावनी, स्त्री, (पावयत्यनयेति । पू + णिच् +

ल्युट् + डीप् ।) हरीतकी । इति विश्वः ॥

तुलसी । गौः । इति राजनिर्घण्टः । गङ्गा ।

यथा, शङ्कराचार्यकृतगङ्गाष्टके ।

“ब्रह्माखं खण्डयन्ती हरशिरसि जटावलि-

सुक्तासयन्ती

खलोकादापतन्ती कनकगिरिरुद्रागण्डशैलात्

स्खलन्ती ।

चौखीष्टे लुटन्ती दुरितचयचमूर्तिर्भरं भर्तु-

सयन्ती

पाथोधिं पूरयन्ती सुरनगरसरितुपावनी नः

पुनातु ॥”

(इयन्तु गङ्गाया अंशविशेषः । यथा, मात्स्ये ।

१२० । ३६—४१ ।

“ततो विसर्जयामास संख्वां स्वेन तेजसा ।

नदीं भगीरथस्यार्थं तपसोऽग्रेण तोषितः ।

ततो विसर्जयामास सप्त सोतांसि गङ्गायाः ॥

त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव तु ।

सोतांसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ॥

नलिनी ज्वादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यागा ।

सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिसस्ता वै प्रतीच्यागाः ॥

सप्तमी लवुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ।

तस्माद् भागीरथी सा वै प्रविष्टा दक्षिणो-

दधिम् ॥”

शाकङ्गीपस्य नदीविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।

१२१ । ३१ ।

“नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥”)

पाशः, पुं, (पश्यते बध्यतेऽनेनेति । पश + षच् ।)

शृङ्गभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वैशम्पा-

यनधनुर्वेदोक्तपाशलक्षणं यथा,—

“पाशः सुसूक्ष्मावयवो लौहधातुस्त्रिकौणवान् ।

प्रादेशपरिधिः सीसगुलिकाभरणाक्षितः ॥”

आग्नेयधनुर्वेदोक्तलक्षणं यथा,—

“दशहस्तो भवेत् पाशो वृत्तः करमुखस्तथा ।

गुणकार्पाससुझानामर्कस्त्रायवचर्मणाम् ॥

अन्येषां सुदृढानाञ्च सुकृतं परिवेष्टितम् ।

तथा त्रिंशत्समं पाशं बुधः कुर्यात्सुवर्जितम् ॥”

अस्य क्रियादिकं यथा,—

“कर्तव्यं शिचकैस्तस्य स्थानं कचासु वै सदा ।

वामहस्तन संगृह्य दक्षिणेनोद्धरेत्ततः ॥

कुण्डलस्याकृतिं कृत्वा आभ्यैकं मस्तकोपरि ।

क्षिपेत्— ॥”

“वर्त्यते च झुते चैव तथा प्रव्रजितेषु च ।

समयोगविधिं ज्ञात्वा प्रयुज्यीत सुप्रक्षितः ॥

विजित्वा तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत् ।

कथां बद्धा ततः खड्गं वामपार्श्वेऽवलम्बितम् ।

दृढं विग्रह्य वामेन निष्कर्षेद्दक्षिणेन च ॥”

अन्यच्च ।

“परावृत्तमपावृत्तं गृहीतं लघुसंक्षितम् ।

ऊर्ध्वक्षिप्रमधःक्षिप्रं सन्धारितविधारितम् ॥

श्येनपातं गजपातं ग्राह्याह्मं तथैव च ।

एवमेकादशविधा ज्ञेयाः पाशविधारणाः ॥”

वैशम्पायनोक्तक्रिया यथा,—

“प्रसारणं वेष्टनञ्च कर्तनञ्चेति ते त्रयः ।

योगाः पाशाश्चिता लोके पाशाः सुद्रसमा-

श्रिताः ॥”

अन्यच्च ।

“ऋज्वायतं विशालञ्च तिर्यक्भूमितमेव च ।

पञ्च कर्मेविनिर्दिष्टं यस्ते पाशे महात्मभिः ॥”)

कचान्ते सम्बद्धार्थः । (यथा, माघे । ७ । ६२ ।

“श्वशिरसिजपाशपातभारा-

दिव नितरां नतिमद्भिरंसभगैः ॥”)

कर्णान्ते शोभनार्थः । क्वाचाद्यन्ते निन्दार्थः ।

पक्षादिवत्वनरज्जादि । इति विश्वः ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । ६४ । १ ।

“शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।

कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥”

योगविशेषः । यथा, ज्योतिषे ।

“यदा राशिपञ्चके सव्य ग्रहा भवन्ति तदा

पाशाख्ययोगो भवति ॥” पारिभाषिकपाशो

यथा, कुलायने १ उल्लासे ।

“दृष्ट्वा शङ्का भयं लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।

कुलं शीलं तथा जातिरहौ पाशाः प्रकी-

र्त्तिताः ॥”

स्वप्नेऽस्य दर्शनफलं यथा,—

“कार्पासभस्मास्थिकपालशूलं

चक्रञ्च पाशन्त्वयवा प्रपश्येत् ।

तस्यापदं रोगधनक्षयं वा

रोगी मृतिं वा तनुतेऽतिकष्टम् ॥”

इति हारीते द्वितीये स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

पाशकः, पुं, (पाशयति पीडयतीति । पश + णिच्

+ क्तुल् ।) दूतविशेषः । पाशा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अक्षः २ देवः ३ । इत्यमरः ।

२ । १० । ४५ ॥ सारिः ४ शारिः ५ सारः ६

शारः ७ पाशः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

पाशपाणिः, पुं, (पाशः पाणौ यस्य ।) वरुणः ।
 इति हलायुधः ।
 पाशवपालनं, स्त्री, (पाशवं पशुसंघं पालयतीति ।
 पालि + ल्युः ।) घासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पाशितः, चि, (पाश + क्त ।) पाशयुक्तः । बह्वः ।
 इति धरणिः ॥
 पाश्री, [नृ] पुं, (पाश्रीः स्थस्येति । पाश +
 इनिः ।) वरुणः । इत्यमरः । २ । १ । ६४ ॥
 (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३ । ८ ।
 “यदि शक्रं यमं वापि कुबेरमपि पाशिनम् ॥”)
 याघः । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ यमः । इति
 कश्चित् ॥ पाशधरे, चि । इति विश्वः ॥
 पाश्रीकृतः, चि, पाशवद्भः । अभूततद्भावे चि-
 प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 पाशुपतः, पुं, (पशुपतिर्देवतास्येति । “सास्य
 देवता ।” ४ । २ । २४ । इति अण् ।) वक्-
 तृव्यम् । (अस्य पण्यायो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
 “शिवमन्त्री पाशुपत एकाष्टीलौ बुको वसुः ॥”)
 पशुपत्यधिदैवतः । तद्वक्तृः । इति मेदिनी । ते,
 २११ ॥ (स्त्री, तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, कूर्म-
 पुराणे १४ अध्याये ।
 “एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन सुरारिणा ।
 चकार मोहशालाणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
 कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
 पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥”
 अथर्ववेदान्तमार्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, सुक्ति-
 कोपनिषदि ।
 “सावित्र्याग्नौ पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥”)
 पाशुपतव्रतं, स्त्री, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि
 व्रतम् ।) पशुपतिव्रतविशेषः । यथा,—
 “यथा पशुपतिर्नित्यं हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
 न लिप्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत् ॥
 रश्मिज्जलतं पापं पूर्वजन्मकृतञ्च यत् ।
 व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति द्विजोत्तमः ॥
 द्वादशमेकभक्ताष्टौ त्रयोदशमयाचितमः ।
 चतुर्दशं तथा नक्तमुपवासं परेऽहनि ॥
 शौचं चैव हरिण्यं रौप्यं तान्त्रमयन्तथा ।
 सौवर्णं कारयेत् पत्रं गुञ्जाश्रीत्या एथक् एथक् ॥
 तत्रैवोक्तेष्वेवमर्चितं शिवायाश्च शिवस्य च ।
 तत्प्रमाणं त्वं कुर्याद्भौयं देनञ्चतुर्गुणैः ॥
 रौप्यादष्टगुणं तान्नं तदहं वापि कारयेत् ।
 चारपत्रं समारोप्य वस्त्रोत्तमयुक्ततथा ॥
 त्रयोदशमेकभक्तं दिक्तायां नक्तमाचरेत् ।
 कुर्यादयाचितं दर्शनं पादच्छूतव्रतचरेत् ॥
 गन्धपुष्पैः सुनेत्रैर्वस्त्राभरणैरपिकैः ।
 गङ्गाधरं समभ्यर्च्य प्रार्थयेत् प्रवरं वरम् ॥
 गङ्गाधर ! महादेव ! सर्वलोकधराचर !
 जहि मे सर्वपापाणि पूजितस्मिन् शङ्कर ! ॥
 शङ्कराय नमस्तुभ्यं सर्वपापहराय च ।
 यथा यमं न पश्यामि तथा मे कुरु शङ्कर ! ॥
 यममार्गं यथा शृणो । न पश्यामि कदाचन ।
 न पूजितो मया भक्ता तथा मे कुरु शङ्कर ! ॥

गङ्गाधर ! धराधीश ! परात्पर वरप्रद ! ।
 श्रीकण्ठ ! नीलकण्ठस्वसुमाकान्त ! नमोऽस्तु ते ॥
 संपूज्येवंविधानेन प्रतिपद्यदिते रवौ ।
 हरिण्यादौ न मोहपांश्च ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 यथा त्वं सर्वगः सर्वः सर्ववासस्तु सर्वज्ञः ।
 न लिप्यसे विकुर्वाणस्तथा मां कुरु शङ्कर ! ॥
 एवं स्तुत्वा नमस्कृत्य तृषादौ च यथोदितान् ।
 गुह्यादिभ्यो द्विजैश्च शङ्करः प्रीयतामिति ॥
 एवं व्रतमिदं कृत्वा त्वं दद्याद्द्विजातये ।
 यममार्गं महाघोरं न पश्यति कदाचन ॥
 यः करोति व्रतेनैव सर्वपापप्रणाशनम् ।
 न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्बसा ॥
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैरगम्यागमनादिभिः ।
 मुच्यते पातकेभ्योऽप्यहमभ्यापेयजैः पुमान् ॥
 यः करोति महाभाग ! दानं सर्वसुखावहम् ।
 हत्वा पापान्यशेषाणि स्वर्गलोकं स गच्छति ॥”
 इति बह्मपुराणे पाशुपतव्रतदानाध्यायः ॥
 (यथा च शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे
 २६ अध्याये ।

कृतय ऊचुः ।

“भगवन् ! श्रोतुमिच्छामो व्रतं पाशुपतं परम् ।
 ब्रह्मादयोऽपि यत् श्रुत्वा सर्वे पाशुपताः स्मृताः ॥
 वायुरवाच ।

रहस्यं वः प्रवक्ष्यामि सर्वपाशुपतिजननम् ।
 व्रतं पाशुपतं श्रौतमथर्वशिरसि श्रुतम् ॥
 कालश्चिन्तापौर्णमासी देशः शिवपरिग्रहः ।
 क्षेत्रारामादिरन्यो वा प्रशस्तः शुभलक्षणः ॥
 तत्र पूर्वं त्रयोदश्यां सुजातः सुकृताङ्गिकः ।
 अशुभाय स्वमाचार्यं संपूज्य प्रणिपत्य च ॥
 पूजां वशेषिकीं कृत्वा शुक्लाम्बरधरः स्वयम् ।
 शुक्लपद्मोपवीतो च शुक्लमाख्याशुलेपनः ॥
 दर्भांसने समासीनो दर्भसुष्टिं प्रयत्न च ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ॥
 ध्यात्वा देवश्च देवीश्च तद्दिशोऽपनवर्त्तना ।
 व्रतमेतत् करोमीति भवेत् सकल्प्य दौर्गतः ॥
 यावच्छरीरपातं वा द्वादशान्दमथापि वा ।
 तदहं वा तदहं वा मासद्वादशकान्तु वा ॥
 तदहं वा तदहं वा मासमेकमथापि वा ।
 दिनद्वादशकं वाद्य दिनषट्कमथापि वा ॥
 तदहं दिनमेकं वा व्रतसंकल्पनावधि ।
 अग्निमाधाय विधिवद्विरजा होमकारणात् ॥
 हुत्वाग्नेन समिद्धिश्च चरुणा च यथाक्रमम् ।
 पूर्णाद्याः पुरतो भूयस्तत्प्राणां शुद्धिस्तद्दिशन् ॥
 जुहुयान्मूलमन्त्रेण तैरेव समिदादिभिः ।
 तत्प्राण्येतानि मद्देहे शुभ्रान्नामित्युस्मरन् ॥
 पञ्च भूतानि तन्नात्राः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
 ज्ञानकर्मेन्द्रियेदेन पञ्च पञ्च विभागशः ॥
 त्वगादिघातवः सप्त पञ्च प्राणादिवायवः ।
 मनोबुद्धिरहंकारातिर्गन्धाः प्रकृतिपूरुषौ ॥
 रागो विदा कला चैव नियतिः काल एव च ।
 माया च शुद्धविदा च महेश्वरसदाशिवौ ॥
 शक्तिश्च शिवतत्त्वश्च तत्त्वानि क्रमशो विदुः ।

मन्त्रेस्तु विरजैर्हृत्वा होतासौ विरजो भवेत् ॥
 अथ गोमयमादाय पिच्छीकृत्याभिमन्त्र्य च ।
 न्यस्यामौ तच्च संरक्ष्य दिने तस्मिन् हविष्य-
 सक् ॥
 प्रभाते तु चतुर्दश्यां कृत्वा सर्वं पुरोदितम् ।
 दिने तस्मिन्मिताहारः कालशेषं समापयेत् ॥
 प्रातःपर्वणि चाप्येवं कृत्वा होमावसानतः ।
 उपसंहृत्य रुद्राग्निं गृहीत्याङ्गस यत्नतः ॥
 ततस्तु जटिलो मुखः शिखैकजट एव वा ।
 भूत्वा ज्वाला पुनर्वीरतलज्जश्चेत् स्याद्दिग्गम्बरः ॥
 अन्यः काषायवसनश्चर्मचौरास्मरोरुधवा ।
 एकाम्बरो वल्कली वा भवेद्दृष्टी च मेखली ॥
 प्रक्षाल्य चरणौ पश्चाद्विराचम्यात्मनस्तनुम् ।
 संकलीकृत्य तद्गुणं विरजानलसम्भवम् ॥
 अग्निरित्याभिमन्त्र्यैः यद्भिराथर्व्यैः क्रमात् ।
 विष्टव्याङ्गानि मूर्ध्नादिचरणान्तश्च संस्पृशेत् ॥
 ततस्तेन क्रमेणैव ससृष्ट्य च भस्मना ।
 सर्वाङ्गोद्गुलनं कुर्यात् प्रणवेन शिवेन वा ॥
 ततस्त्रिपुण्ड्रं रश्मिरेत्रियायुषसमाह्वयम् ।
 शिवभावं सगागम्य शिवयोगं समाचरेत् ॥
 कुर्यात्तिसन्ध्यमप्येवमेतत् पाशुपतं व्रतम् ।
 पूजनीयो महादेवो लिङ्गमूर्तिः सनातनः ॥
 पद्ममण्डलं हैमं नवरत्नैरलङ्कृतम् ।
 कर्णिकार्केशरोपेतमासनं परिकल्पयेत् ॥
 विभवे तदभावे तु रक्तं सितमथापि वा ।
 पद्मं तस्याप्यभावे तु केवलं भावनामयम् ॥
 तत्पद्मकर्णिकामध्ये कृत्वा लिङ्गं कनीयसम् ।
 स्फाटिकं पीठिकोपेतं पूजयेद्दि ततः क्रमात् ॥
 प्रतिष्ठाप्य विधानेन तत्किङ्गं कृतशोधनम् ।
 परिकल्प्यासनं मूर्तिं पञ्चवक्त्रप्रकारतः ॥
 पञ्चगव्यादिभिः पूजयेद्यथाविभवविक्रमैः ।
 स्नापयेत् कलशैः पूजैः सहस्रादिषु सम्भवैः ॥
 गन्धद्रव्यैः सकूर्पैश्चन्दनादौः सकुङ्कुमैः ।
 सवेदिकं समालिप्य लिङ्गं भूषणभूषितम् ॥
 विस्वपत्रैश्च पद्मैश्च रक्तश्वेतैश्चोत्तपलेः ।
 नीलोत्तपलैश्चथान्यैश्च पुष्पैस्तेजैः सुगन्धिभिः ॥
 पुण्यैश्च शतपत्रैश्च चित्रैर्दूर्वाक्षतादिभिः ।
 समभ्यर्च्य यथालाभं महापूजाविधानतः ॥
 धूपं दीपं तथाचार्यं नैवेद्यञ्च समादिशेत् ।
 निवेदयित्वा विभवे कल्याणञ्च समाचरेत् ॥
 इष्टानि च विशिष्टानि न्यायेनोपार्चितानि च ।
 सर्वद्रव्याणि दयानि व्रते तस्मिन् विशेषतः ॥
 श्रीपञ्चोत्पलपद्मानां संख्या साहस्रिकी मता ।
 प्रत्येकमपरा संख्या शतमष्टोत्तरं द्विजाः ॥
 तत्रापि च विशेषेण न त्र्यजेद्विस्वपत्रकम् ।
 हैममेकं परं प्राहुः पद्मं पद्ममण्डलकात् ॥
 नीलोत्पलादिष्वप्येतत्त्वमानं विस्वपत्रकैः ।
 पुष्पान्तरान्यनियमादयथाकामं निवेदयेत् ॥
 अष्टाङ्गमर्च्यस्तु कष्टं धूपालेपौ विशेषतः ।
 कल्याणगुरुमधोरात्रौ वक्त्रे सदी मनःशिलाम् ॥
 चन्दनं वामदेवास्त्रौ हरितालञ्च पौरुषं ।
 ईशाने भवितं केचिदाद्येपनिमित्तोद्देशम् ॥

पाशुप

न धूप इति मन्यन्ते धूपान्तरविधानतः ।
 सितागुरुमधोराख्ये सुखे कृष्णागुरुं पुनः ॥
 पौरुषे गुग्गुलुं सद्यो सौम्ये सौगन्धिकं सुखे ।
 द्रेशानेऽपि उशीरादि दद्याद्भूपं विशेषतः ॥
 शर्करामधुकर्पूरकपिलाष्टसंयुतम् ।
 चन्दनागुरुकाष्ठाद्यं सामान्यं संप्रचक्षते ॥
 कर्पूरवर्तिराज्याद्या देया दोषावली ततः ।
 अर्घ्यमाचमनं देयं प्रतिवक्तव्यतः परम् ॥
 प्रथमावरणे पूज्यौ क्रमाद्वैरम्भयन्मुखौ ।
 ब्रह्माङ्गानि ततश्चैव प्रथमावरणेऽर्चिते ॥
 द्वितीयावरणे पूज्या विघ्नेशश्चक्रवर्तिनः ।
 तृतीयावरणे पूज्या भवाद्याश्चाष्टमूर्तयः ॥
 महादेवादयस्तत्र तथैकादशमूर्तयः ।
 चतुर्थावरणे पूज्याः सर्वे एव गणेश्वराः ॥
 बहिरिव तु पद्मस्य पञ्चमावरणे क्रमात् ।
 दश दिक्पतयः पूज्याः सास्त्राः सानुचरास्तथा ॥
 ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः सर्वेऽपि ज्योतिषाङ्गणाः ।
 सर्वे देवाश्च देवश्च सर्वाः सर्वेऽपि खेचराः ॥
 पातालवासिनश्चान्ये सर्वे मुनिगणा अपि ।
 योगिनो मुख्यतः सर्वे पञ्चमे मातरस्तथा ॥
 क्षेत्रपालश्च सगणः सर्वे चैतचराचरम् ।
 अथावरणपूजान्ते सम्यज् परमेश्वरम् ॥
 साज्यं सयज्ञनं हृद्यं हविर्भक्त्या निवेदयेत् ।
 सुखवासादिकं दत्त्वा ताम्बूलं सोपदंशकम् ॥
 अलङ्कृत्य च भूयोऽपि नानापुष्पविभूषणैः ।
 नीराजनान्ते विस्तीर्णं पूजाशेषं समापयेत् ॥
 चन्द्रसङ्काशहारश्च शयनीये समर्पयेत् ।
 आर्द्रं नृपोचितं हृद्यं तत्सर्वमनुरूपतः ॥
 कृत्वा च कारयित्वा च हुत्वा च प्रतिपूजनम् ।
 स्तोत्रं यपोहनं जप्त्वा विद्यां पञ्चाक्षरीं जपेत् ॥
 प्रदक्षिणां प्रणामश्च कृत्वात्मानं समर्चयेत् ।
 ततः पुरस्तादेवस्य गुरुविद्यो च पूजयेत् ॥
 दत्त्वाऽर्घ्यमयौ पुष्पाणि देवसुद्धास्य लिङ्गतः ।
 अग्नेश्वाग्निं सुसंरक्ष्य उड्यास्य च तमप्युत ॥
 प्रत्यहं जन इत्येवं कुर्यात्सर्वं पुरोहितम् ।
 ततस्तत्ताम्बुजं लिङ्गं सर्वोपकरणान्वितम् ॥
 समर्पयेत् स्वगुरवे स्थापयेद् वा शिवालये ।
 संपूज्य च गुरुन्यान् व्रतिनश्च विशेषतः ॥
 भक्तान् दिजांश्च शक्तश्चेदीनानायांश्च तोषयेत् ।
 स्वयं चानश्नप्रायः फलमूलाशनोऽथवा ॥
 पयोव्रती वा भिक्षाशी भवेदेकाशनस्तथा ।
 नक्तं युक्ताशनो नित्यं भूषय्यानिरतः शुचिः ॥
 भस्मशायी तृणे शायी चौराजिनशयोऽथवा ।
 ब्रह्मचर्यरतो नित्यं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 अर्कवारे तथाद्रायां पञ्चदश्याश्च पञ्चयोः ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां शक्तस्त्वपवसेदपि ॥
 पाषण्डपतिनोदक्यास्तिकान्धजपूर्वकान् ।
 वर्ज्ययस्त्रयत्नेन मनसा कर्मणा गिरा ॥
 जमादानदयासत्याहिंसाशीलः सदा भवेत् ।
 सन्तुष्टश्च प्रशान्तश्च तपोध्यानरतः सदा ॥
 कुर्यात्त्रिवर्णस्नानं भस्मस्नानमथापि वा ।
 पूजां वैशेषिकीश्चैव मनसा कर्मणा गिरा ॥

पाशुप

बहुनात्र किमुक्तेन नाचरेदशिवं व्रती ।
 प्रमादात्तु तथाचारे निरूप्य गुरुलाघवम् ॥
 उचितं निष्कृतिं कुर्यात् पूजाहोमजपादिभिः ।
 आसमाप्तेऽव्रतस्यैवमाचरेन्न प्रमादतः ॥
 गोदानश्च वृषोत्सर्गं कुर्यात् पूजां जपं सदा ।
 सामान्यमेतत् कथितं व्रतस्यास्य समासतः ॥
 प्रतिमासं विशेषश्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।
 वैशाखे वज्रलिङ्गं ज्येष्ठे मारकतं शुभम् ॥
 आषाढे मौक्तिकं विद्याच्छावणे नीलनिर्मितम् ।
 मासे भाद्रपदे चैव पद्मरागमयं परम् ॥
 आश्वयुज्याश्च विधिवद्भोमेदकमयं शुभम् ।
 कार्तिक्यां वै ह्रमं लिङ्गं वैद्युत् मार्गशीर्षके ॥
 पुष्यरागमयं पौषे माघे दुमणिजं तथा ।
 फाल्गुन्यां चन्द्रकान्तोत्थं चैत्रे तद्व्याधयोऽथवा ॥
 सर्वमासेषु रत्नानामलामे हैममेव वा ।
 हैमाभावे राजतं वा ताम्रं शैलजमेव वा ॥
 न्यग्रमयं वा यथालाभं चणिकं चान्यदेव वा ।
 सर्वगन्धमयं वाथ लिङ्गं कुर्याद्यथाशुचि ॥
 व्रतावसानसमये समाचरितनैत्यकः ।
 कृत्वा वैशेषिकीं पूजां हुत्वा चैव यथा पुरा ॥
 संपूज्य च सदाचार्यं व्रतिनश्च विशेषतः ।
 देशिकेनाभ्यनुज्ञातः प्राङ्मुखो वायुदंडमुखः ॥
 दर्भासनो दर्भपाणिः प्राणापानौ नियम्य च ।
 जपित्वा शक्तितो मूलं ध्यात्वा शान्तं त्रियम्बकम् ॥
 अनुज्ञाप्य यथापूर्वं नमस्कृत्य कृताञ्जलिः ।
 समुत्सृज्यामि भगवन् ! व्रतमेतत्त्वदाज्ञया ॥
 इत्युक्त्वा लिङ्गमूलं दर्भादुत्तरतस्त्यजेत् ।
 ततो दण्डजटाचौरमेखलाद्यपि चोत्सृजेत् ॥
 पुनराचम्य विधिवत् पञ्चाक्षरसुदीरयेत् ।
 यः कृत्वात्यन्तिकीं दीक्षामादेहान्तमनाकुलः ॥
 व्रतमेतत् प्रकुर्वीत स तु वै नैष्ठिकः स्मृतः ।
 सोऽथवाश्रमी च विज्ञेयो महापाशुतस्तथा ॥
 स एव तपसां श्रेष्ठः स एव च महाव्रती ।
 न तेन सट्टशः कश्चित् कृतकलो सुसुच्युः ॥
 यतिर्यो नैष्ठिको जातस्तमाहुर्नैष्ठिकोत्तमम् ।
 योऽनश्नन्दादशाहं वा व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 सोऽपि नैष्ठिकतुल्यः स्यात्तीव्रव्रतसमन्वयात् ।
 वृताक्तो यश्चरेदेतद्व्रतं व्रतपरायणः ॥
 द्वित्रैकदिवसं वापि स च कश्चन नैष्ठिकः ।
 कृत्यमित्येव निष्कामो यश्चरेद् व्रतसुत्तमम् ॥
 शिवार्पितात्मा सततं न तेन सट्टशः कश्चित् ।
 भस्मच्छन्नो द्विजो विद्वान् महापातकसम्भवैः ॥
 प्रापेर्विसुच्यते सद्यो मुच्यते नात्र संशयः ।
 रुद्राग्नेयत्वरं वीर्यं तद्भस्म परिकीर्तितम् ॥
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु वीर्यवान् भस्मसंयुतः ।
 भस्मनिष्ठस्य दह्यन्ते दोषा भस्माभिसङ्गमात् ॥
 भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ।
 भस्मना दिग्भसञ्चाङ्गो भस्मदीप्तत्रिपुण्ड्रकः ॥
 भस्मशायी च पुरुषो भस्मकल्मषभक्षणात् ।
 भूतिर्भक्तिकरी पुंसां रक्षा रक्षाकरौ परम् ॥
 किमन्यदिह वक्तव्यं भस्माद्यात्मप्रकारणम् ।
 व्रती च भस्मना स्नातः स्वयं देवो महेश्वरः ॥

पाषकः

परमास्त्रश्च शैवानां भस्मेतत्पारमेश्वरम् ।
 धौम्याग्रजस्य तपसि ह्यापदो यन्निवारिताः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कृत्वा पाशुपतं व्रतम् ।
 धनवद्भस्म संशुभ्य भस्मस्नानरतो भवेत् ॥”
 इति श्रीशिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे
 एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ * ॥)
 पाशुपतास्त्रं, क्ली, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि
 अस्त्रम् ।) पशुपतेः शूलास्त्रम् । तस्य स्वरूपं
 यथा,—
 “गजाननोऽपि सन्निवृत्त्य यत्तत् पाशुपतं परम् ।
 महारूपं महाकार्यं युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥
 पञ्चवक्त्रं महाघोरं दशबाहुं त्रिलोचनम् ।
 सौम्यं घोरं सुघोरास्त्रमर्द्धकेशं भयोत्कटम् ॥
 जटामारैर्द्वगङ्गाहिप्रियमाणं शिवाङ्गजम् ।
 वेणुवीणाशङ्खचक्रं डमरुकारावसंकुलम् ॥
 शिवारावं भयात्तासि गृध्रवायसचेष्टितम् ।
 उल्कादण्डज्वलज्वालां गोनाशकतभूषणम् ॥
 ललन्मेखलनागेन्द्रं गजचर्मोद्गवाससम् ।
 केकरं तर्जमानं शूलखट्वाङ्गधारिणम् ॥
 असमानं समदिग्ं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 पुरतो विघ्ननाशस्य लेलिहानं यवस्थितम् ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 पाशुपालं, क्ली, (पशुपालस्य भावः कर्म वा ।
 पशुपाल + पञ्च ज ।) वैश्यवृत्तिः । पशून् गोमहि-
 व्यादीन् पालयति पशुपालः तात् वण् । पशु-
 पालस्य भावः कर्म वा इत्यर्थे णाप्रत्ययनिष्प-
 न्नम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मार्कण्डेयः २८६ ।
 “दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिवैव सः ।
 वाणिज्यं पाशुपालश्च कृषिश्चैवास्य जीविका ॥”)
 पाश्चात्यः, त्रि, (पश्चात् + “दक्षिणापश्चात्पुरस-
 ख्यक् ।” ४ । २ । ६८ । इति त्यक् ।) पश्चा-
 द्भवः । (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ६६ ।
 “पाश्चात्यं वामिनीयामं ध्यानमेवान्वपद्यत ।
 स्नात्वा प्रातः क्रियाः कृत्वा पुनरास्ते समा-
 हृतः ॥”)
 पश्चिमदेशजातः । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १२१ । ११ ।
 “स विजित्य गृहीत्वा च भूपतीन् राजसत्तमः ।
 प्राच्यानुदीच्यान् पाश्चात्यान् दक्षिणात्यानकाल-
 यत् ॥”)
 पाश्चात्याकरसम्भवं, क्ली, (पाश्चात्ये पश्चिमदिग्-
 भवे आकरे सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) साम्भरी-
 लवणम् । तत्पर्यायः । रोमकम् २ रामलव-
 णम् ३ । इति रत्नमाला ॥
 पाश्या, क्ली, (पाश्यानां समूहः । पाश + “पाशा-
 दिभ्यो यः ।” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) पाश-
 समूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥
 पाषकः, पुं, (पशति वध्नातीव चरणौ । पश वन्धे +
 श्वल् ।) पादाभरणविशेषः । पाशुली इति
 भाषा ॥ यथा,—
 “रत्नपाषकषट्कैश्च विराजितपदाङ्गुलैः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥

पाषण्डः

पाषण्डः, पुं, (पापं सनोति दर्शनसंसर्गादिना ददातीति। षण्ण ज दाने + जमन्तात् डः। एधो-
दरादित्वात् साधुः। यदा, पाति रचति दुष्कृ-
तेभ्य इति। पा + कृप्। पां वेदधर्मस्तं षण्ड-
यति खण्डयतीति। यदुक्तम्।

“पालनाच्च त्रयीधर्मः पाषण्डेन निगद्यते।

तं ष(ख)ण्डयन्ति ते यस्मात् पाषण्डास्तेन

हेतुना ॥

नानाव्रतधरा नानावेशाः पाषण्डिनो मताः ॥”)

वेदविरुद्धाचारवान् सर्ववर्णचिद्वधारी। बौह-

चपणकादिः। इति भरतः ॥ तत्पर्यायः। सर्व-

लिङ्गी २। इत्यमरः ॥ २। ७। ४५ ॥ कौलिकः ३

पाषण्डिकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पाष-

ण्डादिसम्भाषणे दोषो यथा,—

“तस्मात् पाषण्डिभिः पापैरालापं स्पर्शनं

त्यजेत्।

विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः ॥

क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते।

तस्यावलोकनात् सूर्यं पश्येत मतिमान् नरः ॥

किं पुनर्येस्तु सन्द्यक्ता त्रयी सर्वात्मना द्विजः।

पाषण्डभोजिभिः पापैर्वेदादविरोधिभिः ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्।

हेतुकान् वकटर्त्तुं वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

दूरापास्तस्तु संसर्गः सहास्या वापि पापिभिः।

पाषण्डिभिर्दूराचारेस्तस्मात्तान् परिवर्जयेत् ॥

एते नमास्तवाख्याता दृष्ट्या आहोपघातकाः।

येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥

एते पाषण्डिनामानो ह्येतान् आलपेद्बुधः।

पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम् ॥

पुंसां जटाधरणमौख्यवतां वृधैव

मोघाश्रिनामखिलशौचनिराकृतानाम्।

तोयप्रदानपिष्टपिण्डवहिष्कृतानां

सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥ * ॥

पाषण्डादीनां लक्षणं यथा,—

“भयः स्वधर्मात् पाषण्डो विकर्मस्थो निषिद्धकृत्।

यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोत्थितः ॥

प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥

तद्वान् वैडालव्रतिकः ॥

प्रियं यत्किं पुरोऽन्यच्च विप्रियं कुरुते भृशम्।

यत्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः ॥

सन्देहकृद्भूतिभिर्यः सत्कर्मसु सहेतुकः।

अर्वागृह्णैकतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥

शठो मिथ्याविनीतश्च वकटर्त्तुर्ददाहृतः ॥” इति।

एतद्वीकार्यां जामी ॥ * ॥ अपि च।

सदाशिव उवाच।

“येऽन्यदेवं परत्वेन वदन्त्यज्ञानमोहिताः।

नारायणाज्जगद्वन्द्यं ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥

कपालभस्मास्थिधरा ये ह्यवैदिकलिङ्गिनः।

कृते वनस्थाश्चमाश्च जटावल्कलधारिणः।

अवैदिकक्रियोपेतास्ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥

शङ्खचक्रोर्ध्वपुष्पादिचिह्नैः प्रियतमैर्हरेः।

पाषण्डः

रहिता ये द्विजा देवि ! ते वै पाषण्डिनो मताः ॥

श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं यस्तु नाचरति द्विजः।

स पाषण्डीति विज्ञेयः सर्वलोकेषु गर्हितः ॥

समस्तयज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्मण्यदेवतम् ॥

उदस्य देवताश्चैव जुहोति च ददाति च।

स पाषण्डीति विज्ञेयः स्वतन्त्रो वापि कर्मसु ॥

स्वातन्त्र्यात् क्रियते येस्तु कर्म वेदोदितं महत्।

विना वै भगवत्प्रीत्या ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥

यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः।

समत्वेनैव वीक्षेत स पाषण्डी भवेत् सदा ॥

अनास्था क्रियते येस्तु मनोवाक्कायकर्मभिः।

वासुदेवं न जानाति स पाषण्डी भवेत् द्विजः ॥

हरेर्नामैकमन्त्रार्थ्या लोकाः सद्भिर्विवर्जिताः।

यदि वर्णाश्रमाद्या ये ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥

वर्णानां गुरवो नित्यं शिवे यद्यप्यवैष्णवाः।

भगवद्गर्भरहिता वैष्णवादिविनिन्दकाः ॥

रजस्तमोमया जीवहिंसका जीवभक्षकाः।

असत्प्रतियहरता देवता ग्रामयाजकाः ॥

भ्रष्टाचारास्तथा ब्राह्म्या नानाविबुधपूजकाः।

देवतोच्छिष्टश्राद्धादिभोजिनः शूद्रवत्क्रियाः ॥

विविधासत्कर्मरता भक्षणाद्यविचारिणः।

लोभमोहमदक्रोधकामाहङ्कारिणः सदा ॥

एवंविधाः पारदारिकाद्या येऽत्र शुभानने ॥

अन्येषां का कथा तत्र पाषण्डा ब्राह्मणाः ॥

स्मृताः ॥

वर्णाश्रमाद्या ये मर्त्याः स्वधर्मविवर्जिताः।

ते वै पाषण्डिनो देवि ! नारायणवहिर्मुखाः ॥

सर्वांशिनो द्विजा येऽपि सर्वविक्रयिणस्तथा।

षड्वेदाचाररहितास्ते वै पाषण्डिनो मताः ॥

ये त्वसङ्गपानादिरता लोका निरन्तरम्।

शिवे ! पाषण्डिनो ज्ञेया इह ते नात्र संशयः ॥

विष्णुवैष्णवगोभूमिदेवादिषु विशेषतः।

अश्वत्थतुलसीतीर्थचैत्रादिषु महागुरौ ॥

लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गायमुनासु वरानने ॥

स्मृताः पाषण्डिनस्तैःपि ये न सेवापरायणाः ॥

रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षस्पाटिकाक्षादिधारिणः।

जटिला भस्मलिप्ताङ्गास्ते वै पाषण्डिनः प्रिये ॥

असिजीवी मसीजीवी धावकः पाचकस्तथा।

एते पाषण्डिनो विप्रा मादकद्रव्यभोजिनः ॥

देवि ! कार्णादयो भक्ता अनन्यश्ररणास्तु ये।

पाषण्डसङ्गं न कुर्युस्तज्ज्ञेहे पानभोजने ॥

यदि देववशात्तोभान्मोहात्तस्यान्नभोजनम्।

तत्स्यर्शजलपानश्च चक्रुस्तत्सङ्गमादिकम् ॥

तत्पानभोजनालापसङ्गालिङ्गनतोऽचिरात्।

पाषण्डिनो वैष्णवाः स्युरन्येषामपि का कथा ॥

किमत्र बहुनोक्तेन ब्राह्मणा ये ह्यवैष्णवाः।

असदाचरणाश्चेत्स्युस्तदा पाषण्डिनः स्मृताः ॥

एतद्भोजनपानादिकर्मभिवैष्णवा जनाः।

पाषण्डिनस्तथा स्युर्वै जटाभस्मादिधारिणः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे पाषण्डाचरणं नाम ४२ अः ॥

तस्य व्याख्यतं यथा,—

“त्यज पाषण्डसंसर्गं सङ्गं भज सतां सदा।

पाषाण

कामं क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मदमत्सरौ ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य राट्टाद्विष्कर्त्तव्यता यथा,—

“कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्यांश्च

मानवान्।

विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च चिप्रं निर्व्यासयेत्

पुरात् ॥

एते राष्ट्रं वर्त्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः।

विकर्मक्रियया नित्यं वाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥”

इति मानवे ६ अध्यायः ॥

अपि च।

“आक्रुष्टांश्च तथा लुब्धान् दृष्टार्थात्तत्त्वभाषिणः।

पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रेषु योजयेत् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पाषण्डकः, पुं, (पाषण्ड एव। स्वार्थे कन्।)

पाषण्डः। इति शब्दरत्नावली ॥

पाषण्डो, [न्] पुं, (पां त्रयीधर्मं षण्डयतीति।

पा + षण्ड + णिन्।) पाषण्डः। इति जटा-

धरः ॥ (यथा, मनुः ॥ ४। ३०।

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान्

शठान्।

हेतुकान् वकटर्त्तुं वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥”)

पाषाणः, पुं, (पषति पीडयत्यनेनेति। पष पीडने +

वाङ्मुलकात् आनच्। “पषेर्णिच्।” २। ६०।

इत्यञ्जलदत्तोक्त्या स च णित्।) प्रस्तरः। तत्-

पर्यायः। ग्रावः २ उपलः ३ अश्मा ४ शिला ५

दृषत् ६। इत्यमरः ॥ २। ३। ४४ ॥ दृषत् ७। इति

भरतः ॥ प्रस्तरः ८ पारावुकः ९ पारटीटः १०

मृन्मरुः ११ काचकः १२। इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, देवीभागवते ॥ ४। २१। ५४।

“गतेऽथ नारदे कंसः समाहूयाथ बालकम्।

पाषाणे पोथयामास सुखं प्राप च मन्दधीः ॥”

पाषाणादिनिर्मितत्वात् देवताप्रतिमादि। यथा,

आर्यासप्तशत्याम् ॥ ३८६।

“पूजां विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना

प्रतिष्ठा च।

तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्वाणपाषाणम् ॥”)

पाषाणगर्दभः, पुं, हनुसन्निजचतुद्रोगविशेषः।

तल्लक्षणमाह।

“वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्निजः।

स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥”

स्थिरः कठिनः ॥ * ॥ तच्चिकित्सा यथा,—

“पाषाणगर्दभं पूर्वं स्वेदेयत् कुशलो भिषक्।

ततः पनसिकाप्रोक्तेः कल्केरुषोः प्रलेपयेत् ॥

वातश्लेष्मिकशोथप्रैः कल्केरन्यैश्च लेपयेत्।

परिपाकगतं भित्त्वा ब्रणवत्सुपाचरेत् ॥

जलोकाभिर्हृते रक्ते स ग्राम्यति विनौघधम्।

एतत्स्यलेषु बहुषु प्रेक्षितं लिखितं ततः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणचतुर्दशी, स्त्री, (पाषाणसाध्या पाषाणवत्-

पिष्टकभोजनसाध्या चतुर्दशी।) दृष्टिकराशिस्य-

रविकशुक्लपक्षीयचतुर्दशी। यथा, भविष्ये।

पिकरा

“वृश्चिके शुक्लपत्रे तु या पाषाणचतुर्दशी ।
तस्यामाराधयेन्नौरौ नक्तं पाषाणभोजनैः ॥
पाषाणभोजनैः पाषाणाकारपिष्टकभोजनैः ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पाषाणदारकः, पुं, (दारयति विदारयतीति । द +
णिच् + खुल् । पाषाणस्य दारकः ।) टङ्कः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८३ ॥

पाषाणदारणः, पुं, (दारयतीति । द + णिच् +
ल्युः । पाषाणस्य दारणो विदारकः ।) टङ्कः ।
इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥

पाषाणभेदनः, पुं, (पाषाणं अश्मरौ भिनत्तीति ।
भिद् + ल्युः ।) वृचविशेषः । हाड्जुडी इति
भाषा । तत्पर्यायः । अश्मभेदः २ शिलाभेदः ३
अश्मभेदकः ४ श्वेता ५ उपलभेदी ६ पलभित् ७
शिलगर्भजः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्त-
त्वम् । मेहहृद्दाहहृत्कृच्छ्राश्मरीनाशित्वम् ।
शीतलत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“पाषाणभेदकोऽश्मभो गिरिभिर्द्विजयोजनी ।
अश्मभेदो हिमस्तित्तः कषायो वस्तिशोधनः ॥
भेदनो हन्ति दोषाशौगुल्मकृच्छ्राश्महृद्दजः ।
योनिरोगान् प्रमेहान् च स्त्रीहाशूलव्रणानि च ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणभेदी, [न] पुं, (पाषाणं अश्मरौ भिन-
त्तीति । भिद् + णिनिः ।) वृचविशेषः । पाथर-
चुर इति भाषा । तत्पर्यायः । अश्मभेदः २
शिलाभेदः ३ अश्मभित् ४ । इति रत्नमाला ॥
(अश्मभेदशब्दे ज्ञातव्यमस्य विवरणम् ॥)

पाषाणी, स्त्री, (पाषाण + अल्पायार्थे ङीष् ।)
क्षुद्रपाषाणः । स तु परिमापकविशेषः । वाट्-
खारा इति भाषा । तत्पर्यायः । पृष्ठाकरा २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाहातः, पुं, (पाति रचति दुष्कृतेभ्य इति । पा +
क्रिप् । पां त्रयीधर्मं हन्ति गच्छतीति । हन्
गतौ + डः । पाहं ब्रह्माणं अततीति । अच् ।)
ब्रह्मदारुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पि, शु गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-अनिट् ।) श, पियति । इति दुर्गादासः ॥

पिकः, पुं, (अपि कायति शब्दायते इति । अपि
+ कै + “आतश्चोपसर्गे” ३ । १ । १३६ ।
इति कः । अपेक्षारूपः ।) कोकिलः ।
इत्यमरः ॥ २ । ५ । १६ । (यथा,—

“पिक ! विधुस्तव हन्ति समं तम-
स्त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः ।
इति तयोरनिर्घं हि विरोधिता
कथमहो समता मम तापने ॥”

इत्युद्भटः ॥)

पिकप्रिया, स्त्री, (पिकानां प्रिया ।) महाजम्बूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकवन्धुः, पुं, (पिकानां वन्धुरिव ।) आम्नवृक्षः ।
इति त्रिकाश्वशेषः ॥

पिकरागः, पुं, (पिकानां रागोऽनुरागो यत्र ।)
आम्नवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गलः

पिकवल्लभः, पुं, (पिकानां वल्लभः ।) आम्नवृक्षः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाश्वास्य आम्नशब्दे
ज्ञातव्याः ॥)

पिकाचः, पुं, (पिकस्य अक्षि लोचनं तद्वत् वर्णो
यस्य । समासे षच् ।) रोचनी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

पिकाङ्गः, पुं, (पिकस्याङ्गमिव अङ्गं यस्य ।)
पक्षिविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिकानन्दः, पुं, (पिकानामानन्दो यस्मिन् ।)
वसन्तकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकी, स्त्री, (पिक + स्त्रियां ङीष् ।) कोकिला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकेक्षणा, स्त्री, (पिकस्य ईक्ष्णं लोचनं तद्वत्
वर्णो यस्याः ।) कोकिलाचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कोकिलचक्षुस्तुलाचक्षुस्तुला च ॥

पिकः, पुं, (पिक इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दा-
यते इति । कै + कः । पिक इव कायतीति ।
पृथोदरादित्वात् साधुरित्येके ।) हस्तिश्रावकः ।
इति शब्दमाला ॥

पिङ्गं, स्त्री, (पिङ्गतीति । पिजि वर्णे + अच् । न्यङ्-
कादित्वात् कुत्वम् ।) बालकः । इति मेदिनी ।
गे, १२ ॥ हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गः, पुं, (पिजि वर्णे + अच् । कुत्वम् ।) पिङ्गल-
वर्णः । तदति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३२ ।
“पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रन्वलन्निव ॥”)

मृषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गकपिशा, स्त्री, (पिङ्गा कपिशा च । वर्णो
वर्णेनेति समासः ।) तैलपायिका । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २७३ ॥

पिङ्गचक्षुः, [सु] पुं, (पिङ्गे चक्षुषी यस्य ।)
कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥

पिङ्गजटः, पुं, (पिङ्गा पिङ्गलवर्णा जटा यस्य ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११३ ॥

पिङ्गलं, स्त्री, (पिङ्गं लातीति । ला + कः ।)
रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गलः, पुं, (पिङ्गो वर्णोऽस्यास्तीति । पिङ्ग +
“सिन्धादिभ्यश्च” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।)
नीलपीतमिश्रितवर्णः । तत्पर्यायः । कङ्कारः २

कपिलः ३ पिङ्गः ४ पिङ्गङ्गः ५ कङ्कः ६ । तद्व-
वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ केचित्

द्वयं द्वयं पर्यायमाहुः । अत्र नीलपीतः कपिलः ।
रोचनाभः पिङ्गङ्गः । कनकपिङ्गलः कङ्कः ।
इति सुभूतिः ॥

“पिङ्गङ्गो रोचना पाण्डुः कङ्कः कनकपिङ्गलः ॥”
इति नाममाला ॥

“पिङ्गदीपशिखाभः स्यात् पिङ्गङ्गः पद्मधूलिवत् ।
पीतनीलहरिद्रक्तः कङ्कारस्तुल्यवर्णवत् ॥

अयन्तुद्रिक्तः पीताङ्गः कपिकी रोचनाच्छविः ॥
इत्यत्र भेदोऽपि दृश्यते । अल्पभेदत्वादिहासौ

नाहतः ॥” इति तट्टीकार्या भरतः ॥ * ॥ नाग-
भेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

पिङ्गला

“निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥”

रुद्रः । चङ्कांशुपारिपार्श्विकः । निधिमदः ।
कपिः । अग्निः । इति मेदिनी । ले, ११३ ॥
सुनिविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ५३ । ६ ।

“ब्रह्माभवत् साङ्गरवो अध्वर्युश्चापि पिङ्गलः ॥”)
नकुलः । स्यावरविश्वविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । १६५ ॥ क्षुद्रोलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यच्चविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २३० । ५१ ।

“पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्थानन्ददायकः ॥”
पर्वतविशेषः । इति ब्रह्माण्डपुराणम् ॥)

प्रभवादिषष्टिवर्मान्तर्गतैकपञ्चाशत्तमवर्षः । यथा,
“देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चारुपद्माक्षि ! दुर्भिक्षं नर्मदातटे ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

पिङ्गलाचार्यकृतच्छन्दोग्यविशेषः । यथा,—
“जो विविहमतसायरपारं पत्तो विविमलमद-
हेलम् ।

पट्टमं भासतरखो नाओसो पिङ्गलो जयइ ॥”
अस्य व्याख्या ।

“अथ कृन्दः शास्त्रकर्तुः पिङ्गलाचार्यस्य सुति-
रूपं मङ्गलं निर्विघ्नग्रन्थपरिसमाप्तये ग्रन्थकृत-
करोति । विविधा नानाप्रकारकविन्यासविशिष्टा

मात्रा यत्र तद्विविधमात्रं कृन्दः कदम्बं तदेवं
सागरः अतिदुर्गमत्वात् भाषा एव तरङ्गा

नौर्यस्य । प्राकृते ह्रस्वता तेन भाषयैव कृन्दः-
शास्त्रसुक्तवानित्यवगम्यते । केचित्तु लघुगुरु-

रूपा या विविधा मात्रा सैव सागरः तत्पारं
प्राप्तः अपिरवधारणे । विमलया मत्वा हेल

यत्र तद्यथा स्यात् निर्मलबुद्ध्या हेलयैव पारं
गत इत्यर्थः । प्रथममित्यनेन कृन्दः शास्त्रस्य

प्रथमप्रणेतारमित्यवगम्यते । अर्थान्तरमप्यने-
नेव व्यज्यते यो विविधमात्राभिः सागरपारं

प्राप्तः विः पक्षी अर्थाङ्गरुडः तस्य विमलमतौ
हेला यत्र तत् यथा स्यात् भाषा अनुनयवाक्

सैव नौर्यस्य ईदृशो नागो जयति । एवं हि
अप्यते भोक्तुमुदात्तं गरुडं दृष्ट्वा सकौशलं सवि-

नयं तमुवाच भो गरुड ममेदं कौशलं पश्य
यद्येकवारलिखितं मया लिख्यते तदा मां भक्ष

इत्युक्त्वा सागरतीरं षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं प्रस्तारं
प्रदर्श्य ससुद्रं प्रविवेश गरुडोऽपि वक्षणां गुरु-

त्वेन तच्च मत्वा तद्देशाद्विरराम एतादृशं बुद्धि-
गौरवं यस्य अतएव जयति उत्कर्षेण वर्तते

तं प्रति प्रणतोऽस्तीति व्यज्यते अथवा गाथायां
भगणोपन्यासो मङ्गलार्थः प्रथमं श्रुदोदासी-

नयोर्भगणजगणयोर्योगोऽनुचितोऽपि कथमित्य-
वहितैर्भाष्यम् ॥” इति पिङ्गलग्रन्थसूत्रटीका च ॥

पिङ्गललोहं, स्त्री, (पिङ्गलं लोहमिति नित्यकर्म-
धारणः ।) पित्तलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गला, स्त्री, (पिङ्गल + टाप् ।) वामनाख-
दक्षिणदिग्गजस्य स्त्री । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥

कुसुदस्य करिणी । वेश्याविशेषः । इति मेदिनी ।
ले, ११३ ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—

पिङ्गला

“पिङ्गला नाम वेश्यासौहिदेहनगरे पुरा ।
तस्या मे शिचितं किञ्चिन्निबोध नृपनन्दन ! ॥
सा खैरिण्यकदा कान्तं सङ्केत उपनेष्यती ।
अभूत् काले वहिर्द्वारि विभ्रती रूपसुत्तमम् ॥
मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान् पुरुषर्षभ ! ।
तान् शुल्कदान् वित्तवतः कान्तान् मेनेऽर्थ-

कासुका ॥

आगतेष्वपयातेषु सा सङ्केतोपजीविनी ।
अप्यन्यो वित्तवान् कोऽपि मासुपैष्यति भूरिदः ॥
एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वाय्यवलम्बिनी ।
निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥
तस्या वित्ताशया शुष्यदक्ताया दीनचेतसः ।
निर्वेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥
तस्या निर्विघ्नचित्ताया गीतं शृणु यथा मम ॥
निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ।
न ह्यङ्गाजातनिर्वेदो देहवन् जिह्वासति ॥

पिङ्गलोवाच ।

अहो मे मोहविततिं पश्यतां विजितात्मनः ।
या कान्तादसतः कामं कामये येन वालिश्या ॥

सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं
वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय ।
अकामदं दुःखमयाधिप्रीक-
मोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ॥
अहो मयात्मा परितापितो वृथा
साङ्केत्यवृत्तातिविगर्ह्य वार्त्तया ।
स्नेहान्नराद्यार्थदृष्टोऽनुशोच्यात्
क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ॥
यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश-
स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनडम् ।
चरन्नवङ्गारमगारमेतद्-
विण्मूत्रपूर्णं मनुष्येति कान्था ॥

विदेहानां पुरे ह्यस्त्रिद्वन्द्वमेकैव सृष्टधीः ।
यान्यमिच्छत्यसत्यस्मादात्मदात् काममच्युतात् ॥
सुहृन् प्रेक्षतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणम् ।
तं विक्रीयात्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ॥
कियन् प्रियन्ते अभजन् कामा ये कामदा नराः ।
आद्यन्तवन्तो भार्याया देवा वा कालविद्वताः ।
नूनं मे भगवान् प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ।
निर्वेदोऽयं दुराशया यन्मे जातः सुखावहः ॥
मेवं स्युर्मन्दभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहेतवः ।
येनानुवन्तं निर्हृत्य पुरुषः श्रममृच्छति ॥
तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसङ्गताः ।
अक्ला दुराशाः शरणां ब्रजामि तमधीश्वरम् ॥
सन्तुष्टा अदृष्टयेतदयथालाभेन जीवती ।
विहराम्यसन्नैवाहमात्मना श्रमणेन वै ॥
संसाररूपे पतितं विषयैर्मुषितक्षयम् ।
अस्तं कालाहिनात्मानं कोऽन्यस्मात्तुमधी-

श्वरः ॥

आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्विघ्नित यदाखिलात् ।
अप्रमत्त इदं पश्येदुःखं कालाहिना जगत् ॥

श्रीब्राह्मण उवाच ।

एवं अवसितमतिदुराशां कान्तवर्षजाम् ।

पिङ्गा

द्विचोपश्रममास्थाय शय्यामुपविवेश सा ॥
आशा हि परमं दुःखं नैराशं परमं सुखम् ।
यथा संह्रिय कान्ताशां सुखं सुखापि पिङ्गला ॥”
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे श्रीभगवदुद्धव-
संवादे अष्टमेऽध्याये ॥२२—४३ ॥ * ॥

कर्णिका । नाडीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
पञ्चभेदः । राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिंशपावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥
अथ पिङ्गलादिनाडीनिरूपणम् ।

“दक्षिणांशः स्मृतः सूर्यो वामभागो निशाकरः ।
नाडीर्दश विदुस्तान् मुख्यास्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः ॥
इडा वामे तनोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गला परे ।
मध्या तासपि नाडी स्यादमीसोमस्वरूपिणी ॥”
“अत्रेता वामबुक्काधःस्था धनुर्वक्त्रा वामनासा-
पथ्यन्तं गता एवं पिङ्गला दक्षिणाङ्गाधःस्था
धनुर्वक्त्रा दक्षिणासातन्तं गता पृष्ठवंशान्तर्गता
सुषुम्णा इत्यर्थः ॥” इति सारदातिलकम् ॥

“नाडीनां संवहो देवि ! कञ्जयोनिः खगाखवत् ।
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां हिसप्ततिः ॥”
कञ्जस्य पद्मस्य योनिस्तत्पत्तिस्थानं शालूकमिति
यावत् ।

“प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च तृतीयिका ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुषा कुक्षुखैव शङ्खिनी च दश स्मृताः ॥
एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं शक्तिचक्रके ।
इडायाः पिङ्गलायाश्च मध्ये या सा सुषुम्-

णिका ॥

इयञ्च त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ।
रजोगुणा च वज्राख्या चित्रिणी सत्वसंयुता ॥
तमोगुणा ब्रह्मनाडी काव्येभेदक्रमेण च ॥”

इति निरुत्तरतन्त्रे प्रथमपटलः ॥

इडापिङ्गलयोः स्वरूपं यथा,—

“इडा च शृङ्गचन्द्राभा तस्या वामे अवस्थिता ।
पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ॥”

इति योगार्णवः ॥

“इडायां संश्रितश्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥

पिङ्गलिका, स्त्री, (पिङ्गलो वर्णोऽस्यस्या इति ।
पिङ्गल + ठन् ।) वलाका । इति जटाधरः ॥
(कीटविशेषः । यथा, सुश्रुते । ५ । ८ ।

“मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधू-
लिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्देहस्य
दाहशोफौ भवतः ॥”)

पिङ्गसारः, पुं, (पिङ्गमेव सारो यस्य ।) हरि-
तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरितालशब्दे
विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

पिङ्गस्फटिकः, पुं, (पिङ्गः पिङ्गलवर्णः स्फटिकः
इति नित्यकर्मधारयः ।) गोमेदमणिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गा, स्त्री, (पिङ्गो वर्णोऽस्यस्या इति । अच्
टाप् च ।) गौरीचना । हिङ्गुः । नालिका ।

पिचिण्डः

चण्डिका । इति मेदिनी । ने, ११ ॥ हरिद्रा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वंशरोचना । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (खनामख्याता तपस्विनी । अस्या
आश्रमस्तु तीर्थस्थानत्वेन प्रसिद्धः । यथा,
महाभारते । ३ । ८२ । ५५ ।

“पिङ्गातीर्थ उपसृश्य ब्रह्मचार्यै नराधिप ! ।
कपिलानां नरथात्र ! शतस्य फलमश्नुते ॥”

तथा च तत्रैव । १३ । २५ । ५३ ।

“उज्जानक उपसृश्य आर्द्धिसेनस्य चाश्रमे ।
पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

पिङ्गाक्षः, पुं, (पिङ्गं अक्षि यस्य । घच् समासे ।)

शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुम्भीरः । पिङ्ग-
चक्षुःशब्ददर्शनात् ॥ द्रोणपुत्रखगविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । १ । २१ ।

“पिङ्गाक्षश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुसुखस्तथा ।
द्रोणपुत्राः खगश्चेष्टास्तत्तन्नाः शास्त्रचिन्तकाः ॥”

पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, तत्रैव । ६६ । ४५ ।

“नमस्तेऽनल ! पिङ्गाक्ष ! नमस्तेऽस्तु हुता-
शन ! ॥”

पिङ्गाशः, पुं, (पिङ्गं वर्णमश्नुते इति । अश +
अण् ।) पक्षीपतिः । मत्स्यभेदः । पाङ्गाश इति
भाषा ॥ जात्यखर्ण, स्त्री । इति मेदिनी । श्रे, २५ ॥

पिङ्गाशी, स्त्री, (पिङ्गं वर्णमश्नुते इति । अश +
अण् । स्त्रियां ङीष् ।) नीलिका । इति मेदिनी ।
श्रे, २५ ॥

पिङ्गास्यः, पुं, (पिङ्गमास्यं वदनं यस्य ।) पिङ्गाश-
मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिङ्गी, स्त्री, (पिङ्गो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) शमीवृक्षः । इति
मेदिनी । गे, १२ ॥

पिङ्गिचणः, पुं, (पिङ्गानि पिङ्गलवर्णानि ईक्ष्णानि
यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥
(कुम्भीरः । पिङ्गचक्षुःशब्ददर्शनात् ॥ पिङ्गल-
नेत्रे, त्रि ॥)

पिचण्डः, पुं, (अपिचण्डातेऽनेनेति । अपि +
चङि कोपे + घञ् । अपेरल्लोपः ।) पशोर-
वयवः । उदरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६८ ॥

पिचण्डिलः, त्रि, (अतिशयितं पिचण्डमुदरमस्य ।
पिचण्ड + तुन्दादित्वात् इलच् ।) तुन्दिलः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११४ ॥ (यथा, काशी-
खण्डे । ८७ । १२२ ।

“खाहाकारैर्वषट्कारैः सुरा जाताः पिच-
ण्डिलाः ।

रचिता गिरयस्तेन सदन्नानां पदे पदे ॥”)

पिचयः, पुं, (पिचवे तूलाय साधुः । पिचु + यत् ।)
कार्पासः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०५ ॥

पिचिण्डः, पुं, उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—

“भोगाद्याः समजठरा निःस्वाः स्युर्धतसन्निभाः ।
सर्पोदरा दरिद्राः स्युः— ॥”

इति मारुडे ६३ अध्यायः ॥

पशोरवयवः । इति मेदिनी । ङे, ३२ ॥

पिचुलः

पिच्छिलं

पिञ्जलः

पिचिण्डिका, स्त्री, (पिचिण्ड इव पिण्डाकृतिरस्य-
स्येति । पिचिण्ड + टन् ।) पिण्डिका । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥ पार डिम् इति भाषा ॥
पिचिण्डिलः, पुं, (अतिशयितः पिचिण्ड उदर-
मस्य । पिचिण्ड + तुन्दादित्वात् इलच् ।)
वृहदुदरयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ तत्-
पर्यायः । पिचिण्डिलः २ वृहत्कुक्षिः ३ तुन्दी ४
तुन्दिकः ५ तुन्दिलः ६ उदरी ७ उदरिलः ८ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११४ ॥ (यथा, काशी-
खण्डे शिवशर्म्मेणो वैकुण्ठलोकगमने विष्णुगण-
संवादे ।

“पिचिण्डिलैः स्थूलवक्त्रैर्मेषगम्भीरनिस्त्रैः ॥”
पिचुः, पुं, (पचतीति । पिच मर्द्दने + ऋगयादि-
त्वात् कुः ।) कार्पासतूलः । इत्यमरः । २ । ६ ।
१०६ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ६ ।

“अशौ वीक्ष्य शलाकयोत्पीड्य पिचुवस्त्रयो-
रन्यतरेण प्रष्टव्यं चारं पातयेत् ॥” कुष्ठ-
भेदः । कर्षः । असुरविशेषः । इति मेदिनी ।
जे, ७ ॥ भैरवः । शस्यभेदः । इति विश्वः ॥
(चिकित्सोपयोगिपञ्चकर्मन्तर्गतक्रियाविशेषः ।
यथा,—

“कामिन्यां पूतियोन्याश्च कर्त्तव्यः स्वेदनो विधिः ।
क्रमः कार्यस्ततः स्नेहपिचुभिस्सर्पणं भवेत् ॥
शूलकीजिङ्गिनीजम्बुवल्कपञ्चवल्कलैः ।
कषायैः साधितैः स्नेहः पिचुः स्याद्विभुतापहः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे योनियापचिकित्-
सायाम् ॥)

पिचुकः, पुं, (पिचुरिव कायतीति । कै + कः ।)
मदनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ मयना इति
भाषा ॥

पिचुतूलं स्त्री, (पिचोस्तूलम् ।) तूलः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पिचुमन्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं मन्दयति नाशय-
तीति । मन्द + अण् ।) निम्बवृक्षः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २०५ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ३४६ ।

“प्रश्नानुरूपमिन्द्रिन्दरेण माकन्दशेखरो
सुखरः ।

अपि च पिचुमन्दसुकुले मौकुलिकुलमाकुलं
मिलति ॥”)

पिचुमर्द्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं मर्द्दयति ऋद्वा-
तीति वा । ऋद् + अण् ।) निम्बवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
३ । १० । १२ ।

“असतामुपकाराय दुर्जनानां विभूतयः ।
पिचुमर्द्दः कलाटोऽपि काकैरेवोपमुच्यते ॥”

पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“कैटयः पिचुमर्द्दश्च निम्बोऽरिष्टो वरत्वचा ।
दुर्दुग्धो हिङ्गुनिर्घासः सर्वतोभद्र इत्यपि ॥”

पिचुलः, पुं, (पिचुं लातीति । ला + कः ।)

भायुकः । इज्जलः । जलवायवः । इति मेदिनी ।

जे, १२२ ॥ तूलः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥

पिचं क ह्रिदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, पिचयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

पिचटं, स्त्री, (पिचयतीति । पिच ह्रिदने +
अटन् ।) सीसकम् । रङ्गम् । (अस्य पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रङ्गं वङ्गञ्च कस्तूरं ऋदङ्गं पुच्छं पिचटम् ॥”
नेत्ररोगे, पुं । इति मेदिनी । टे, ५० ॥

पिच्छ, श्वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) श्, पिच्छती पिच्छन्ती ।
वाधो विहितः । इति दुर्गादासः ॥

पिच्छं, स्त्री, (पिच्छतीति । पिच्छ + अच् ।)
मयूरपुच्छम् । तत्पर्यायः । शिखण्डः २ वर्धम् ३ ।
इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ शिखिपुच्छम् ४
शिखण्डकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
अनर्घराघवे । ६ । ६५ ।

“तस्यारिवलभीमस्य ध्वजदण्डस्य लाञ्छनम् ।
दर्पदीप्तः क्षुरप्रेण मायूरं पिच्छमच्छिनत् ॥”
चूडा । इति मेदिनी । छे, ५ ॥

पिच्छः, पुं, (पिच्छतीति । पिच्छ + अच् ।) लाङ्ग-
लम् । इति मेदिनी । छे, ५ ॥

पिच्छलदला, स्त्री, (पिच्छलं दलं पत्रं यस्याः ।)
वदरीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिच्छवाणः, पुं, (पिच्छं वाण इव यस्य ।) श्येन-
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छा, स्त्री, (पिच्छ + अजादित्वात् टाप् ।)
शाल्मलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—
“निर्यासः शाल्मलेः पिच्छा शाल्मली वृक्षको-
ऽपि च ।

मोचासावो मोचरसो मोचनिर्यास इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पूगः । कृटा । कोषः । मोचा । भक्तसम्भूत-
मण्डम् । पङ्क्तिः । अश्वपदामयः । इति
मेदिनी । छे, ४ ॥ चोलिका । फणिलाला । इति
हारावली । २३० ॥ शिंशपावृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पिच्छिका, स्त्री, (पिच्छं मयूरवर्धं अस्यवेति ।
पिच्छ + टन् ।) चामरविशेषः । यथा “पिच्छिकां
भामयित्वा बहुविधं हास्यं कृत्वा पणमहदं
दस्य चरणे इदं अलिं अपिणा कुणमस्य ॥”
इति रत्नावलीनाटके ४ अङ्कः ॥

पिच्छितिका, स्त्री, शिंशपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(विवृतिरस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातया ॥)

पिच्छिलं, त्रि, (पिच्छा भक्तसम्भूतमण्डं अस्य-
स्येति । पिच्छादित्वात् इलच् ।) भक्तमण्ड-
युक्तम् । इति रायसुकुटः ॥ सरसयज्ञनादि ।
इति भरतः ॥ रूपादि । इति रमानाथः ।
स्निग्धरूपादि । इति भातुदौक्षितः ॥ मण्ड-
युक्तभक्तम् । जलयुक्तयज्ञनम् । इति नील-
कण्ठः ॥ तत्पर्यायः । विजिलम् २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ ॥ विजयिनम् ३ विजिनम् ४ विज-

लम् ५ इज्जलम् ६ लालसीकम् ७ । इति
वाचस्पतिः ॥ (यथा, कन्दोमञ्जर्याम् । १७
“तरुणं सर्वपशाकं नवौदनानि पिच्छिलानि च
दधीनि ।

अल्पयवेन सुन्दरि ! गाम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥”)

पिच्छयुक्तः ॥ (स्निग्धसरसपदार्थविशेषः । पेचल
इति भाषा ॥ यथा, साहित्यदर्पणे १० । ५५ ।

“काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते
स्थातुम् ।

उत्कण्ठितासि तरले ! नहि नहि सखि !
पिच्छिलः पन्थाः ॥”)

पिच्छिलः, पुं, (पिच्छं चूडास्यस्येति । पिच्छादि-
त्वात् इलच् ।) स्नेहान्तकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिच्छिलकः, पुं, (पिच्छिलः सन् कायतीति । कै +
कः ।) धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छिलच्छदा, स्त्री, (पिच्छिलश्चदो यस्याः ।)
उपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छिलत्वक्, [च] पुं, (पिच्छिला त्वग् यस्य ।)
नागरङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धन्वन-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥

पिच्छिलसारः, पुं, (पिच्छिलः सारो यस्य ।)
मोचरसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छिला, स्त्री, (पिच्छा + इलच् । ततश्चाप् ।)
पोतिका । शिंशपा । (अस्याः पर्यायो यथा,
वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पिञ्जला पिच्छिला वीरा कृष्णसारा च
शिंशपा ॥”)

शाल्मलिः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाट्या च तूलिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सिन्धुभेदः । इति मेदिनी । ले, ११५ । कोकि-
लाक्षः । वृक्षिकाक्षुपः । श्रुलीढणम् । अतसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कचू । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

पिज, इ क भाषट्कार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) इ क, पिज्ज-
यति । भाः दीप्तिः । षट्कार्थो निकेतनहिंसां-
बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

पिज, इ ल ङ वर्णपूजयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट् ।) इ, पिज्जते ।
ल ङ, पिङ्क्ते । इति दुर्गादासः ॥

पिज्जं, स्त्री, (पिज्ज वले + भावे घञ् ।) बलम् ।
याकुले, त्रि । इति मेदिनी । जे, १३ ॥

पिज्जः, पुं, (पिज्ज वधे + भावे घञ् ।) वधः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ११५ ॥ कर्पूरभेदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिज्जटः, पुं, (पिज्जयति नेत्रं दूषयतीति । पिजि +
अटन् ।) नेत्रमलम् । पिञ्चुटि इति भाषा ॥
यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“दूषिका दूषिका दूषिः पिज्जटपिज्जटावपि ॥”

पिञ्जेटः

पिञ्जनं, स्त्री, (पिञ्जतेऽनेनेति । पिञ्जि स्फोटने + करणे ल्युट् ।) कार्पासस्फोटनघटः । तत्पर्यायः । विहननम् २ तूलस्फोटनकार्मुकम् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०६ ॥

पिञ्जरं, स्त्री, (पिञ्जि दीप्तौ वर्णे वा + बाहुलकात् अरः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । १३१ ।) हरितालम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ खर्णम् । इति मेदिनी । रे, १८५ ॥ नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः । पल्यादिबन्धनगृहम् । कायास्थिबन्धम् । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

पिञ्जरः, पुं, (पिञ्जि + अरः ।) अश्वमेदः । पीतरक्तवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुमेरुपश्चिमपार्श्वस्थपर्वतविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५५।६। “पिञ्जरोऽथ महाभद्रः सुरसः कपिलो मधुः”) पीते, त्रि । इति मेदिनी । रे, ११५ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६१ ।

“प्रियया कुङ्कुमपिञ्जरपाणिद्वययोजनाङ्कितं वासः ।

प्रहितं मां याच्नाञ्जलिसहस्रकिरणाय शिचयति ॥”)

पिञ्जरकं, स्त्री, (पिञ्जरमेव । स्वार्थे कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ । “नागस्तथा पिञ्जरक एतापचोऽथ वामनः”)

पिञ्जलं, स्त्री, (पिञ्जि हिंसायां वर्णे च + कलच् ।) कुशपत्रम् । हरितालम् । इति धरणिः ॥

पिञ्जलः, पुं, (पिञ्जि + कलच् ।) अत्यन्तयाकुलसैन्यादिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

पिञ्जली, स्त्री, (पिञ्जल + स्त्रियां ङीष् ।) कुशान्तरवेष्टितप्रादेशमात्रसायकुशपत्रद्वयम् । अस्या नामान्तरं पवित्रम् । यथा,—

“अनन्तर्गभिर्णं सायं दौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ॥”

इति कुन्दोगपरिशिष्टम् ॥

पिञ्जा, स्त्री, (पिञ्जते स्फोट्यते इति । पिञ्ज + गुरोश्चेल्यः । ततश्चाप् ।) तूलम् । हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कड़ौ । कड़ा इति भाषा ॥ यथा, शब्दमालायाम् । [च ॥”

“प्रोत्फलः सिंहला स्थानश्रद्धी पिञ्जा कटापि

पिञ्जानं, स्त्री, खर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिञ्जिका, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिञ्जि + क्कुल् । टाप् अत इत्यम् ।) तूलनालिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाँडज इति भाषा ॥

पिञ्जलं, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिञ्जि + “खर्जि-पिञ्जरादिभ्य ऊरोलचौ ।” उणां ४ । ६० । इति ऊलच् ।) वर्तिका । इत्युणादिकोषः ॥

पिञ्जुषः, पुं, (पिञ्जयति हिनस्ति कर्णौ इति । पिञ्जि + बाहुलकात् ऊषन् ।) कर्णमलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २६६ ॥

पिञ्जेटः, पुं, (पिञ्जटः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) नेत्रमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिटकः

पिञ्जोला, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिञ्जि + बाहुलकात् ओलः ।) पत्रकाहला । पत्रशब्दः । इति हारावली । २०७ ॥

पिट, संहतौ । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-अकं-सेट् ।) पेटति जनः किञ्चि-द्राशीकरोति शब्दायते वा । इति दुर्गादासः ॥

पिटं, स्त्री, (पेटति संहतो भवतीति । पिट + कः ।) चालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिटः, पुं, (पेटति द्रव्यान्तरैः संहतो भवतीति । पिट सहतौ + कः ।) पेटः । इति धरणिः ॥ पेटारा इति भाषा ॥

पिटकः, पुं, स्त्री, (पेटतीति । पिट् + कुन् ।) वंश-वेत्रादिमयसमुद्भूतः । पेटारी इति पेटा इति पेड़ा इति च ख्यातः । तत्पर्यायः । पेटकः २ पेड़ा ३. मञ्जूषा ४ । इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥ आद्यौ खल्वपेटिकायाम् । इति स्वामी ॥ पेटः ५ पेटिका ६ तरिः ७ तरी ८ मञ्जूषा ९ पेड़िका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ८६ ।

“कुद्दालदानपिटकास्तद्वन् स्थाल्यादिभाजनम् ॥”)

विस्फोटे, त्रि । इति मेदिनी । के, १२० ॥ (देहे-स्थानभेदेन जातस्यास्य शुभाशुभमुक्तम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ५२ । १—१० ।

“सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां क्रमेण पिटका ये ।

ते क्रमशः प्रोक्तफला वर्णानामग्रजादीनाम् ॥

सुखिष्यत्तशोभाः शिरसि धनचयं मूर्ध्नि-सौभाग्यमारादौ

दौर्भाग्यं भूयुगोत्याः प्रियजनघटनामाशु दुःशी-लताश्च ।

तन्मध्योत्थाश्च श्लोकं नयनपुटगता नेत्रयोरिष्ट-दृष्टिं

प्रवर्ण्यां शब्ददेशेऽभ्युज्जलनिपतनस्थानगाश्चाति-चिन्ताम् ॥

प्राणागण्डे वसनसुतदाञ्जोष्ठयोरन्नलाभं कुर्युस्तद्वच्चिदकतलगा भूरि वित्तं ललाटे । हन्वोरं वं गलकृतपदा भूषणान्यन्नपाने ओचे तद्भूषणगणमपि ज्ञानमात्मस्वरूपम् ॥ शिरःसन्ध्यावाहृदयकुचपार्श्वोरसि गता अयोधातं घातं सुततनयलाभं शुचमपि । प्रियप्राप्तिं स्वक्येऽप्यटनमथ भिक्षार्थमसकृद्-विनाशं कञ्चोत्था विदधति धनानां बहु सुखम् ॥

दुःखशत्रुनिचयस्य विघातं

एष्टवाहुगजा रचयन्ति ।

संयमश्च मणिवन्धनजाता

भूषणाद्यसुपवाहुगुणीत्याः ॥

धनाग्निं सौभाग्यं शुचमपि कराङ्गुलदरगाः

सुपानात्रं नभौ तद्वद्दृष्टौ चौरैर्धनहृतिम् ।

धनं धान्यं वस्त्रौ युवतिमथ मेद्रे सुतनयान्

धनं सौभाग्यं वा गुददृष्टयज्जता विदधति ॥

पिङ्कः

ऊर्वोर्यानाङ्गनालाभं जान्वोः शत्रुजनात् चितिम् ।

शस्त्रेण जङ्घयोर्गुल्फेऽध्ववन्धकेशदायिनः ॥

स्फिकृपाणिपादजता

धननाशागम्यगमनमध्वानम् ।

बन्धनमङ्गुलिनिचये-

भङ्गुष्ठे च ज्ञातिलोकतः पूजाम् ॥

उत्पातगण्डपिटका

दक्षिणतो वामतस्त्वभीघाताः ।

धन्या भवन्ति पुंसां

तद्विपरीतास्तु नारीणाम् ॥

इति पिटकविभागः प्रोक्त आ मूर्ध्वतोऽर्थं

ब्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः ।

भवति मशकलज्वावर्तजम्भापि तद-

न्निगदितफलकारि प्राणिनां देहसंस्थम् ॥”)

पिटङ्काशः, पुं, पर्वतोर्मिमत्स्थः । इति भूरि-प्रयोगः ॥

पिटङ्कोकी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥

पिटकः, पुं, सुनिविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

पिटकं, स्त्री, (किट्कं एषोदरादित्वात् कस्य पः ।) दन्तकिट्कम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिट, क्तिप्ति । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-वधे सकं-सेट् ।) ओष्ठप्रवर्गाद्यादिः ।

पेटति । पिपिटतुः । क्तिप्ति दुःखानुभवे । इति दुर्गादासः ॥

पिटरं, स्त्री, (पिटं रातीति । रा + कः ।) सुस्ता । मन्थानदण्डः । इति मेदिनी । रे, १८४ ॥

पिटरः, पुं, (पिथति क्लिश्यतेऽनेनेति । पिठ + करन् ।) गृहभेदः ॥ तत्पर्यायः । कुद्रङ्कः २ उड्डाटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

अर्थ्यासप्तशत्याम् । ५५२ । [यान्ति ॥”)

“विद्वज्जालावललितजलधरपिठरोदराद्विनि-स्थाली । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ३ । ७२ ।

“गृह्णीष्व पिटरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप ! । यावत् वर्तस्यति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ! ॥”

अग्निविशेषः । यथा, हरिवंशे । १७८ । ३३ ।

“पिटरः पतगः स्वर्गश्चागाधो भाज एव च ।

खधाकाराश्रयाः पञ्च अयुध्यस्तेऽपि चाग्रयः ॥”

दानवविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १३ ।

“घटोदरो महापार्थः क्रथनः पिठरस्तथा ॥”)

पिठरी, स्त्री, (पिठर + स्त्रियां ङीष् ।) स्थाली ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

पिङ्, इ क संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, पिङ्गयति । संहतिः

राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पिङ्, इ ड संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्मं-अकं-सेट् । सकं इति केचित् ।) इ,

पिङ्गयति ड, पिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

पिङ्कः, पुं, (पीङ्गयतीति । पीङ् + क्कुल् । निपा-तनात् साधुः ।) स्फोटकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३० ॥

पिड़का

पिड़का, स्त्री, (पीड़यतीति । पीड़ + खल् + टाप् ।
निपातनाज्-साधुः ।) स्फोटकविशेषः । प्रमे-
जहा सा दशविधा । यथा,—
“शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ।
मसरिका सर्षपिका पुत्तिणी च विदारिका ।
विद्रधिश्चेति पिड़काः प्रमेहोपेक्षया दश ॥”
तासां प्रत्येकलक्षणं यथा,—
“सन्धिर्मन्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ।
अन्तोन्नता च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ॥१॥
सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥२॥
जालिनी तीव्रदाहार्त्तिमांसजालसमावृता ॥३॥
अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वायुदरेऽपि वा ।
महती पिड़का नीला विनता नाम सा स्मृता ॥४॥
रक्तासिता स्फोटचिता दारुणा त्वलजी भवेत् ॥५॥
महरफलसंस्थाना विज्ञेया सा मसरिका ॥६॥
गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥७॥
महत्त्वल्पचिता ज्ञेया पिड़का चापि पुत्तिणी ॥८॥
विदारी कन्दवद्धता कठिना च विदारिका ॥९॥
विद्रधेलक्षणेयुक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ॥१०॥
कुष्ठपिड़का यथा,—
“कण्डूर्विषयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ।
बाहुल्यं वक्तुं शोषश्च कार्कश्यं पिड़कोद्भवं ॥” * ॥
पिड़काविशेषो यथा,—
“यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।
पिड़का श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रस्थेति सोच्यते ॥
घनामवक्रां पिड़कासुन्नतां परिमण्डलाम् ।
अन्तालजीमल्यपूयां तां विद्यात् कफवातजाम् ॥१॥
वितृतास्यां महादाहं पक्कोडुस्वरसन्निभाम् ।
परिमण्डलां पित्तकृतां वितृतां नाम तां विदुः ॥२॥
ग्रथिताः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपो-
पमाः ।
कफानिलाभ्यां पिड़का ज्ञेयाः कच्छपिका
बुधैः ॥ ३ ॥

ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे
सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।
ग्रन्थिः सवल्लोकवदक्रियाणां
जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥
सुखैरनेकैः सुतितोदवृद्धि-
र्विसर्पवत् सर्पति चोन्नतायेः ।
वल्लोकमाहुर्भिषजो विकारं
निर्यात्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥ ४ ॥

पद्मकर्णिकवन्मध्मे पिड़काभिः सदाचिताम् ।
इन्द्रवृहन्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥५॥
मण्डलं वृत्तसुतसन्नं सरत्तं पिड़काचितम् ।
रुजाकरीं गर्हभिकां तां विद्याद्वातपित्त-
जाम् ॥ ६ ॥

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयधुहनुसन्धिजः ।
स्थिरा मन्दरुजः स्निग्धा ज्ञेयः पाषाण-
गर्दभः ॥ ७ ॥

कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिड़कासुगवेदनाम् ।
स्थिरां पयसिकान्तान् विद्यादन्तःप्रपाकि-
णीम् ॥ ८ ॥

पिण्डः

विसर्पवत् सर्पति यः श्लोथस्तनुरपाकवान् ।
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥९॥
पिड़कासुत्तमाङ्गस्यां वृत्तामत्युग्रगुञ्जराम् ।
सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लि-
काम् ॥ १० ॥
बाहुपार्श्वोपसक्तेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षाभित्तिभिर्निर्दिशेत् ॥११॥
एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिड़कां स्फोटसन्निभाम् ।
त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनामां प्रचक्षते ॥१२॥
कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीपपावकसन्निभाः ॥
सप्ताह्वाद्वादशाह्वाद्वा पक्षाह्वा व्रन्ति मानवम् ।
तामन्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपाततः ॥१३॥
नखमांसमधिश्लाय वातः पित्तश्च देहिनाम् ।
कुरुते दाहपाकौ च व्याधित्तं चिद्यमादिशेत् ॥
तदेवाल्पतरेद्दोषैः कुनखं परुषं वदेत् ॥१४॥
गम्भीरामल्यसंरम्भां सर्वाणामुपरिस्थिताम् ।
पादस्यानुशयीं तान् विद्यादन्तःप्रपाकिणीम् ॥१५॥
विदारीकन्दवद्धतां कक्षावङ्गसन्धिषु ।
विदारीति च तां विद्यात् सर्वां सर्वलक्ष-
णाम् ॥ १६ ॥

इति माधवकरः ॥

पिण्डं, स्त्री, पुं, (पिण्डते संहतो भवतीति । पिडि
संहतौ + अच् । पिण्डाते राशीक्रियते इति ।
कर्मणि घञ् वा ।) आजीवनम् । अयः ।
इति मेदिनी । डे, १६ ॥ आह्वशेषद्रव्यनिर्मित-
विल्वफलाकारपित्तादेश्यकदेयानाम् । यजुर्वेदिनां
पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गेन प्रयुज्यते । यथा,—
“अवनिक्तं पिण्डं दद्यादसावेतत्त इति आह-
विवेकधृतपिण्डपित्तयज्ञीयकात्यायनवचने पिण्ड-
विशेषणे एतदिति नपुंसकनिर्देशात् भाषेतत्तच्च
वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकमिति ऋष्यशङ्खवचने-
ऽपि तथा दर्शनाच्च । ह्यन्तोन्नतां पिण्डशब्दः
पुंलिङ्गेन प्रयुज्यते । दर्भेषु मधु मधु मध्वित्य-
न्नमी मदन्त इति जपित्वा त्रींस्त्रीन् पिण्डान्
दद्यादिति गोभिलसूत्रे पिण्डानिति पुंलिङ्ग-
निर्देशात् ।” इति आहृतत्वम् ॥ * ॥ गयादा-
वात्मपिण्डदानविधिर्यथा,—
“गयान्तं पिण्डदानञ्च गयान्तं तीर्थमेव च ।
पञ्चकान्तं कामरूपं पिच्छिलान्तं सरित् शुभे ॥
जनाह्वनस्य हस्ते तु पिण्डं दद्यात् स्वकं नरः ।
विरजे च तथा चाश्वकर्णे रामे च सोमके ॥
जीवन्पिण्डदानेन अल्पायुर्जायते नरः ।
यचागम्ये महाक्षेत्रं स्वकं पिण्डं ददेत्तु यः ।
मासद्वयाधिकं वर्षमायुषो वर्धते क्रमात् ॥”
इति योगिनीयन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः ॥
अन्यत् गयाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पिण्डः, पुं, (पिडि संहतौ + अच् ।) बोलः ।
(अस्य पर्यायो यथा, दयकरनमालायाम् ।
“विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डो बोलो रसोरसः ॥”
बलम् । सान्द्रम् । देहैकदेशः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ११२ । ३ ।

पिण्डः

“द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठा-
दजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥”)
अगारैकदेशः । देहमात्रम् । (यथा, रघुः ।
२ । ५७ ।

“एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां
पिण्डेवनास्था खलु भौतिकेषु ॥”)

निवापः । (यथा, मनुः । ३ । २१५ ।

“वोस्तु तस्माद्विषेष्टात् पिण्डान् कृत्वा समा-
हितः ।

औदकेनैव विधिना निर्व्वपेदक्षिणासुखः ॥”)
गोलः । सिद्धकः । ओद्धपुष्यम् । इति मेदिनी ।
डे, १६ ॥ वृन्दम् । कवलः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मनुः । ११ । २१७ ।

“एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णं शुक्लं च वर्द्धयेत् ॥”
गजकुम्भः । इत्यमरः । २।८।३७। मदनवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्व-
खण्डे प्रथमे भागे ।

“मदनशब्देनः पिण्डो नटः पिण्डीतकस्तथा ।

करहाटो मरुवकः शूल्यको विषपुष्पकः ॥”

किलाटः । यथा, वैद्यकरनमालायाम् ।

“किलाटः कुर्चिका पिण्डः ———— ॥”)

निवापस्य पित्तदेयस्य विधिर्यथा,—

“यावद्रसुपादाय हविषोर्भक्तमर्भकम् ।

चरुणा सह सन्नीय पिण्डदानमुपक्रमेत् ॥

आह्वार्थाह्विषोद्भादेः सकाशात् यावद्भक्ष्य-
मोदनयज्जनादि ततोऽल्पाव्यं गृहीत्वा यद्यौ
करणशेषेण सह सन्नीय मिश्रीकृत्य पिण्डदान-
मारभेत्यर्थः ।

मध्याह्न्यतिलसंयुक्तं सर्व्वयज्जनसंयुतम् ।

उष्णमादाय पिण्डन्तु कृत्वा विल्वफलोपमम् ।

दद्यात् पितामहादिभ्यो दर्भमूलाद्यथाक्रमम् ॥

अत्र पितामहपदं पितृपरं वचनान्तरेकवाक्य-
त्वात् ।

सपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ।

पितामहाय चैवाथ तत्पित्रे च ततः परम् ॥

दर्भमूले लेपमुजस्तर्पयेत्क्षेपधर्षणैः ।

पिण्डेर्मातामहान्स्तद्वदगन्धमात्यादिसंयुतैः ॥

प्रीणयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्यादाचमनन्ततः ॥”

इति आहृतत्वम् ॥ * ॥

अन्नाद्यभावे फलादिनापि तस्य कर्त्तव्यत्वं
यथा,—

“रेड्ढं वदरोन्मिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।

न्युष्य पिण्डं सतो राम इदं वचनमब्रवीत् ॥

इदं भुङ्क्षु महाराज ! प्रीतो यदृशना वयम् ।

यदन्नाः पुरुषा राजंस्तदन्नाः पितृदेवताः ॥”

इत्यथोद्धाकाण्डम् ॥ * ॥

पूरकपिण्डविधिर्यथा,—

“ततश्चोत्तरपूर्व्वस्यामर्गं प्रज्वालयेद्दिशि ।

तण्डुलप्रसृतिं तत्र प्रक्षाल्य द्विः पचेत् स्वयम् ॥

सपित्रैस्तिलैर्मिश्रां केशकीटविवर्जिताम् ।

द्वारीपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां वा गौरस्थितिकाम् ॥
तत्पृष्ठे प्रस्तरदर्भान् वास्यागान् देशसम्भवात् ।

पिण्डक

ततोऽवनेजनन्द्यात् संसरन् गोत्रनामनी ॥
 तिलसर्पिर्मधुक्षीरेः सञ्चितं तप्तमेव हि ।
 दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ॥
 फलमूलगुडक्षीरतिलमिश्रन्तु कुत्रचित् ।
 अर्थः पुष्पैस्तथा दीपैर्धूपैस्तोयैः सुशीतलैः ॥
 ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ।
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डादात्ममयी शिखा ॥
 तावत्तु संमुखस्थितेत् सर्वं तोये ततः क्षिपेत् ।
 दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एवं क्रमेण तु ॥
 सद्यःशौचेऽपि दातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ।
 त्राहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि ॥
 द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ।
 एकस्तोयाञ्जलिखेवं पात्रमेकश्च दीयते ॥
 द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ।
 पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ॥
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ।
 येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ॥
 तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि जलादिभिः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
 गयायामात्मपिण्डदानप्रमाणं यथा,—
 “स्वकर्मधर्मयोगेन धनसुचावचं बहु ।
 उपाजंघित्वा प्रययौ गयातीर्थमनुत्तमम् ॥
 पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ।
 चकार स्वपितृणाञ्च दायादानामनन्तरम् ॥
 आत्मनश्च महाबुद्धिर्महावेदां तिलैर्विना ।
 पिण्डनिर्वपणं चक्रे तथान्येषाञ्च गोत्रिणाम् ॥
 एवं प्रदत्तेऽथ वै पिण्डेषु प्रेतभावतः ।
 विमुक्तास्ते द्विज प्रेता ब्रह्मलोकं ततो गताः ॥”
 इति वामने ७६ अध्यायः ॥
 पिण्डकं, स्त्री, (पिण्ड इव कायतीति । कै + कः ।)
 बोलम् । पिण्डमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (गोलः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ३ अध्याये ।
 “तृतीये (मासि) हस्तपादशिरसां पञ्च
 पिण्डकानि वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो
 भवति ॥”)
 पिण्डकः, पुं, (पिण्ड इव कायतीति । कै + कः ।)
 सिकनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । १ । ६ । १२८ ॥
 (बोलः । अस्य पर्यायो यथा,—
 “विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डोबोलो रसोरसः ॥”
 इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥)
 पिण्डाचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिण्डालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
 “पिण्डको वातलः क्षीघ्रो ग्राही दृढो महा-
 गुरुः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पिण्ड + स्वार्थे कन् । कवलः । यथा, हरिवंशे ।
 भविष्यपर्वणि । १० । २१ ।
 “पयःपानं तथा कुर्वन् भक्षयन् दधिपिण्ड-
 कम् ॥”)
 पिण्डकन्दः, पुं, (पिण्डाकारः कन्दः ।) पिण्डालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (पिण्डालुशब्देऽस्य विशेषो
 ज्ञातव्यः ॥)

पिण्डप

पिण्डखर्जूरः, पुं, (पिण्डवत् खर्जूरः ।) खनाम-
 ख्यातखर्जूरः । तत्पर्यायः । राजजम्बूः २
 पिण्डो ३ । इति जटाधरः ॥
 पिण्डखर्जूरी, स्त्री, (पिण्डखर्जूर + स्त्रियां ङीष् ।)
 पिण्डखर्जूरः । तत्पर्यायः । दीप्या २ स्वपिण्डा
 ३ मधुरश्रवा ४ फलपुष्पा ५ खादुपिण्डा ६
 हयभक्षा ७ पिण्डखर्जूरिका ८ । अस्या गुणाः ।
 गौल्यत्वम् । हिमत्वम् । पित्तदाहार्तिश्वासभ्रम-
 नाशित्वम् । वीर्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
 खर्जूरी गोक्षनाकारा पराद्वीपादिहागता ॥
 जायते पश्चिमे देशे सा क्षोद्योरेति कौर्त्तते ।
 खर्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
 स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतचयहरं गुरु ।
 तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भिमुद्रम् ॥
 कोष्ठमारुतकृद्गन्धं वान्तिवातकफापहम् ।
 ज्वराभिघातक्षुत्तृणकासश्वासनिवारकम् ॥
 मदम्बुच्छामरुत्पित्तमयोद्भूतगदान्तकृत् ।
 महद्भिषग्गुणैरेषा स्वल्पखर्जूरिका स्मृता ॥
 खर्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
 वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥”
 अथ पिण्डखर्जूरीभेदः ।
 “सुनेपाली तु न्युला दलहीनफला च सा ।
 सुनेपाली श्रमभ्रान्तिदाहम्बुच्छांसपित्तकृत् ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे ॥
 पिण्डगोसः, पुं, (पिण्डवत् संहतो गोसः ।) गन्ध-
 रसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 पिण्डतैलकः, पुं, (पिण्डवत् तैलं यस्य । कप् ।)
 तुरुस्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डदः, पुं, (पिण्डं ददातीति । दा + कः ।)
 पिण्डदानकर्त्ता । यथा,—
 “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरुषम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 अपि च ।
 “गाङ्गेनेह परां सिद्धिं प्राप्नुते वारिणा नराः ।
 पैत्र्याः पश्चात् क्रियाः कार्याः सर्वस्वैवौद्ध-
 देहिकाः ॥
 क्रियां करोति यः पूर्वां पितृणां यश्च पिण्डदः ।
 प्रायश्चित्तमर्चोर्णं तत् प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥”
 इत्यमरपुराणम् ॥
 पिण्डपदं, स्त्री, (पिण्डस्य संहतस्य पदम् ।) अङ्क-
 विशेषः । यथा,—
 “रूपाष्टकैर्विनिहतो भवनस्य बन्धः
 कर्त्तुः खण्डत्तमिह युगश्रेकनिष्ठम् ।
 एकौष्ठतं रसनशाकरयुग्मभुक्त-
 श्रेष्ठं ततो भवति पिण्डपदं गृह्यम् ॥
 रूपाष्टकैरेकाशीत्या विनिहतः पूरितः भवनस्य
 बन्धः दीर्घायुश्च विनिहतः खण्डत्तं तत्-
 संख्यानं युगश्रेकनिष्ठं द्विपञ्चाशदुत्तरशत-
 पूरितं एकौष्ठतं पूर्वाङ्केण मिलितं रसनशा-

पिण्डारं

करयुग्मभुक्तश्रेष्ठं षोडशाधिकद्विशतहृतावशिष्टं
 तत् संख्यानं पिण्डपदसंज्ञं गृह्यस्य भवति ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 पिण्डपादः, पुं, (पिण्ड इव पादो यस्य ।) हस्ती ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पिण्डपुष्पं, स्त्री, (पिण्ड इव पुष्पं पुष्पगुच्छो यस्य ।)
 अशोकपुष्पम् । (कचित् पुं । यथा,—
 “अशोको हेमपुष्पश्च वज्रुलस्तान्नपल्लवः ।
 कङ्कलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 जवापुष्पम् । पद्मपुष्पम् । इति मेदिनी । पे, २७ ॥
 तगरपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 पिण्डपुष्पकः, पुं, (पिण्डपुष्पमिव प्रतिकृतिः । “इवे
 प्रतिकृतौ” ५।१।६६। इति कन् ।) वास्तुकम् ।
 इति शब्दमाला ॥ (वास्तुकशब्देऽस्य गुणादयो
 ज्ञातव्याः ॥)
 पिण्डफला, स्त्री, (पिण्ड इव फलं यस्याः ।)
 कटुतुम्बी । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
 “खिन्नस्य विन्नापनमेव कुर्या-
 दङ्गुललोहोपलवेणुदण्डैः ॥
 विकङ्कतारग्वधकाकनन्ती
 काकादनीतापसवृत्तमूलैः ।
 आलेपयेत् पिण्डफलार्कभागौ
 करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)
 पिण्डवीजकः, पुं, (पिण्डवत् बीजानि यस्य । कप् ।)
 कर्णिकारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्णि-
 कारशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)
 पिण्डमुस्ता, स्त्री, (पिण्डवत् स्थूला मुस्ता ।)
 नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डमूलं, स्त्री, (पिण्डमिव मूलमस्य ।) गर्जरम् ।
 मूलकभेदः । तत्पर्यायः । गजाण्डम् २ पिण्ड-
 कम् ३ पिण्डमूलकम् ४ । अस्य गुणाः । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मवातादिदोषनाशित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डलः, पुं, (पिण्डं संहतौ + बाहुलकात् कलच् ।)
 सेतुः । इति हारावली । १२६ ॥
 पिण्डसः, पुं, (पिण्डेन परदत्तयासेन सनोति
 जीवतीति । सन + डः ।) भिक्षाशी । भिक्षो-
 पजीवी । इति शब्दमाला ॥
 पिण्डा, स्त्री, (पिण्ड + टाप् ।) पिण्डायसम् । कस्तूरी-
 भेदः । सा कुलत्पिकातः कियत्स्थूला । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वंशपत्री । इति भावप्रकाशः ॥
 पिण्डातः, पुं, (पिण्ड इव अतति सादृश्यमनुकरो-
 तीति । अत + अच् ।) सिक्ककः । इति रत्न-
 माला ॥
 पिण्डाभं, स्त्री, (पिण्डवत् आभं मेघजलसम्बन्धि-
 द्रव्यम् ।) घनोपलः । इति शब्दमाला ॥
 पिण्डायसं, स्त्री, (पिण्डं संहतमायसम् ।)
 तीक्ष्णायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डारं, स्त्री, (पिण्डं संहतमृच्छतीति । ऋ +
 “कर्मण्यण्” ३।२।१। इत्यण् ।) फल-

पिण्डिका

पिण्डिलः

पिण्डीशू

शाकविशेषः। पिण्डारा इति हिन्दीभाषा।
अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। बल्यत्वम्। पित्त-
नाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। पाके लघुत्वम्।
विशेषेण विषशान्तिकरत्वम्। इति भावप्रकाशः॥
पिण्डारः, पुं, (पिण्डं ऋच्छतीति। ऋ + अण्।)
क्षपणकः। गोपः। महिषीरचकः। इमभेदः।
इति मेदिनी। रे, १८५॥ विकङ्कतवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः॥
पिण्डालुः, पुं, (पिण्डवत् स्थूल आलुः।) कन्द-
गुडूची। कन्दभेदः। पेडालु इति हिन्दी-
भाषा। चुवड़ि आलु इति वङ्गभाषा। तत्-
पर्यायः। ग्रन्थिलः २ पिण्डकन्दः ३ ग्रन्थिः ४
रोमशः ५ रोमकन्दः ६ रोमालुः ७ ताम्बूल-
पत्रः ८ नानाकन्दः ९ पिण्डकः १०। अस्य
गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। मूत्रकृच्छ्रदाह-
शोधप्रमेहनाशित्वम्। वृष्यत्वम्। सन्तर्पणत्वम्।
गुरुत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥
पिण्डालुकं, स्त्री, (पिण्डालुरिव प्रतिक्रतिः। इवार्थे
कन्।) आलुविशेषः। गोल आलु इति गुड
आलु इति चुवड़ि आलु इति च भाषा। अस्य
गुणाः। कफहरत्वम्। गुरुत्वम्। वातप्रकोप-
णत्वम्। इति राजवल्लभः॥ (यथा, सुश्रुते।
१। ४६।
“विदारिकन्दशतावरीविसन्ध्यालशङ्काटक-
कशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्यालुककाष्ठालुक-
शङ्खालुकरत्नालुकेन्द्रीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि॥”)
पिण्डाङ्गा, स्त्री, (पिण्डां कस्तूरीविशेषमाङ्गयते
सङ्गते खगन्धेनेति। ङे + कः।) नाडीहिङ्गु।
इति राजनिर्घण्टः॥
पिण्डिः, स्त्री, (पिङ्गि संहतौ + इन्।) पिण्डिका।
इत्यमरटीकायां रमानाथः॥
पिण्डिका, स्त्री, (पिण्डन्ते संहतानि भवन्ति
पिण्डान्ते राशीक्रियन्ते वा अराणि यस्याम्।
पिण्ड + घञ्। गौरादित्वात् ङीष्। ततः कन्।
इत्थञ्च।) रथनाभिः। इत्यमरः। २। ८। ५६॥
सा रथचक्रमध्ये मण्डलाकारा यस्यां सर्वाणि
काष्ठान्यासज्यन्ते। इति रायसकुटः॥ (पिण्डम्।
यथा, हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये।
“कांस्यपात्रे ससङ्ख्य परीक्षिते भिषग्वरः।
शुद्धकर्मा स तल्लब्ध्वा श्वेतशालोदनस्य वा॥
पिण्डिका तत्र संचिन्ता नान्यथा भातिसा पुनः॥”)
पिचिण्डिका। सा जानुनोऽधोमांसलप्रदेशः।
इति हेमचन्द्रः॥ पायेर डिम् इति भाषा॥
(यथा, चरके सूत्रस्थाने ७ अध्याये।
“प्रकाशयशिरःशूलं वातवर्चो निरोधनम्।
पिण्डिकोद्वेदनाभ्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते॥”)
श्वेताम्निः। इति राजनिर्घण्टः॥ पीठः। यथा,
सूत उवाच।
“पिण्डिकालक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः।
पीठोच्छ्रायं यथावच्च भागान् षोडश कारयेत्॥
भूमावेकः प्रतिष्ठः स्याच्चतुर्भिर्जगती मता।
वृत्तो भागस्तथैकः स्यात् वृत्तपट्टस्य भागतः॥

भागैस्त्रिभिस्तथा कण्ठं कण्ठपट्टस्तु भागतः।
भागेन वृत्तपट्टस्तु शेषभागेन पट्टिकी॥
प्रचिन्त्यं भागमेकैकं जगती यावदेव तु।
निर्गमस्तु पुरस्तस्या यावद् विशेषपट्टिकाः॥
पीठिकानान्तु सर्वांसामेतत् सामान्यलक्षणम्।
निःशेषाद्देवताभेदात् शृङ्गुष्णं द्विजसत्तमाः॥
स्थण्डिला वाथ वापी च यच्ची वेदी च मण्डला।
पूर्णचन्द्रा च वच्ची च पद्मा वाङ्मशस्तथा॥
त्रिकोणा दशमी तासां संस्थानञ्च निबोधत।
स्थण्डिला चतुरसा तु वर्जिता मेखलादिभिः॥
वापी द्विमेखला ज्ञेया यच्ची चैव त्रिमेखला।
चतुरसायतां वेदीं न तां लिङ्गेषु योजयेत्॥
मण्डला वर्तुला या तु मेखलाभिर्गणप्रिया।
रिक्ता द्विमेखला मध्ये पूर्णचन्द्रा तु सा भवेत्॥
मेखलात्रयसंयुक्ता षडङ्गा वज्रिका भवेत्।
षोडशासा भवेत् पद्मा किञ्चिद्भ्रूसा च मूलतः॥
तथैव धगुराकारा साङ्गचन्द्रा प्रशस्यते।
त्रिशूलसदृशा तद्वत् त्रिकोणानूर्द्धतो मता॥
प्रागुदक्प्रवणा तद्वत्प्रशस्ता लक्षणाविता।
परिवेष्टिभागेन निर्देशन्तत्र कारयेत्॥
विस्तारन्तत्प्रमाणन्तु मूले चाग्रे तदूर्ध्वतः।
जलवाहञ्च कर्त्तव्यस्त्रिभागेन सुशोभनः॥
लिङ्गस्याङ्गं त्रिभागेन स्थौल्येन समधिष्ठिता।
मेखला तु त्रिभागेन खातं वै तत्प्रमाणतः॥
अथवा पादहीनन्तु शोभनं कारयेत् सदा।
उत्तरस्थं प्रमाणन्तु प्रमाणादधिकं भवेत्॥
स्थण्डिलायामथारोग्यं धनधान्यञ्च पुष्कलम्।
गोप्रदा तु भवेत् यच्ची वेदी सम्यक्प्रदा भवेत्॥
मण्डलायां भवेत् कीर्त्तिर्नरदा पूर्णचन्द्रिका।
आयुःप्रदा भवेदच्ची पद्मा सौभाग्यदायिनी॥
पुत्रप्रदाङ्गं चन्द्रा स्यात् त्रिकोणा शत्रुनाशिनी।
देवस्य यजनार्थन्तु पिण्डिका दश कीर्त्तिताः॥
शैले शैलमयीं दद्यात् पार्थिवे पार्थिवीन्तथा।
दारुणे दारुजां कुर्यान्मिश्रे मिश्रान्तथैव च॥
नान्यथोनिस्तु कर्त्तव्या सदा शुभफलेप्सुभिः॥
अर्चयामसमं देयं लिङ्गायामसमं तथा।
यस्य देवस्य या पत्नी तां पीठे परिकल्पयेत्॥
एवमेतत् समाख्यातं समासात् पीठलक्षणम्॥”
इति मत्स्यपुराणे पीठिकानुकीर्त्तनं २३६ अः॥
(लिङ्गपीठम्। गौरीपट्टः। यथा, काशीखण्डे
वायुसंहितायामुत्तरखण्डे। २८। ६।
“लिङ्गं पिण्डिकया साङ्गं पञ्चगव्यैश्च शोधयेत्॥”)
पिण्डितं, त्रि, (पिङ्गि + क्तः।) गणितम्। घनम्।
इति विश्वमेदिन्यौ॥ (संहतः। यथा, वायुपुराणे।
“अर्चिद्भान् पिण्डितशिखः सर्पिः काञ्चनसन्निभः।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वद्धिः स्यात् कार्य-
सिद्धये॥”)
गुणितम्। इति हेमचन्द्रः॥ तुरुष्के, पुं। इति
राजनिर्घण्टः॥
पिण्डिलः, पुं, (पिण्ड वदाकृतिरस्यस्येति। पिण्ड +
इलच्।) सेतुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गणकः।
इत्युणादिकोषः॥

पिण्डिला, स्त्री, (पिण्डिल + टाप्।) गोडुम्बा।
इति शब्दचन्द्रिका॥
पिण्डी, [न्] त्रि, (पिण्डीऽस्यस्येति। इनिः।)
शरीरी। यथा,—
“यथा सूर्यं विना भूमिर्गृहं दीपविवर्जितम्।
लिङ्गहीनो यथा पिण्डी जयश्रीस्त्वां विना तथा॥”
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिकपर्वणि ३८
अध्याये॥
पिण्डी, स्त्री, (पिण्डाकारोऽस्यस्या इति। अच्।
ततो ङीष्।) पिण्डीतगरः। अलावूः। खर्जूर-
विशेषः। इति मेदिनी। डे, २०॥ ज्ञाननिरूप-
णार्थकोपन्यासः। इति धरणिः॥ (पिण्ड +
कृदिकारादिति वा ङीष्।) पिण्डिका। इत्यमर-
टीकायां रायसकुटः॥ पिण्डम्। यथा,—
“नीताय तुरगायाश्च भक्तपिण्डीं सुगन्धिनीम्।
दद्यात् पुरोहितस्तत्र संमन्त्रा शान्तिमन्त्रकैः॥”
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः॥
पिण्डीतकः, पुं, (पिण्डीं खल्यपिण्डं तनोतीति।
तन + अनेभ्योऽपीति डः। ततः संज्ञायां कन्।)
मदनवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५२॥ (अस्य पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
“मदनः श्वसनोराचो गोलः पिण्डीतकः फलम्।
छर्द्दालो बिल्वपुष्पा च हरहाटस्तु शल्यकः॥”
यथा च।
“पिण्डीतकस्य तु वराहविभावितस्य
मूलेषु कन्दशकलेषु च सौवहेषु।
तैलं कृतं गतिमपोहति श्रीधमेतत्
कन्देषु चामरवरायुधसाङ्गेषु॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने सप्तदशेऽध्याये॥
तगरः। फणिज्भक्तः। इति विश्वः॥
पिण्डीतगरः, पुं, (पिण्डा पुष्पावच्छेदे खल्यपिण्डेन
उपलक्षितस्तगरः।) तगरविशेषः। तत्पर्यायः।
कफवर्द्धनः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
पिण्डीतगरकः, पुं, (पिण्डीतगर + स्वार्थं संज्ञायां
वा कन्।) तगरम्। इति राजनिर्घण्टः॥
पिण्डीतरुः, पुं, (पिण्डा उपलक्षितस्तरुः।)
महापिण्डीतरुः। इति राजनिर्घण्टः॥
पिण्डीपुष्पः, पुं, (पिण्डीवत् पुष्पं पुष्पस्तवको
यस्य।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(अशोकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)
पिण्डीरः, पुं, (पिण्डीवत् पिण्डाकाराणीत्यर्थः
फलानि ईरयतीति। ईर + णिच् + अण्।)
दाडिमवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ द्विण्डीरः।
इत्यमरटीकायां रायसकुटः॥ नीरसे, त्रि।
इति हारावली। १६६॥
पिण्डीशूरः, पुं, (पिण्डां पिण्ड्यापारे भोजने
एव शूरः अतिनिपुणः नान्यत्र कार्यादाविति
भावः।) खगेहमात्रे वसन् परह्वी। तत्-
पर्यायः। गेहेनदीं २ गेहेशूरः ३। इति हेम-
चन्द्रः। ३। १२१॥ (यथा, भट्टौ। ५। ८५।
“राक्षसान् वटुयज्ञेषु पिण्डीशूरान्निरस्तवान्।
यद्यसौ कूपमाखूकि! तवैतावति कः क्षयः॥”)

पिता

पिण्डोऽस्ति, स्त्री, सुक्तसमुच्चिताः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ६१ ॥

पिण्या, स्त्री, पण्यते स्तूयते रोगहन्तृत्वात् पण्या
पण उ व्यवहृतौ स्तुतौ मृद्वन्त्यन्तः तत्प्राणीयथा
इति यः निपातनादत् इत् । पण्येति पठति
स्वामी । इति भरतः ॥ ज्योतिष्मती ॥ इत्यमरः ॥
(ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या विवृतिर्विज्ञेया ॥)

पिण्याकः, पुं, स्त्री, (पिन्येति । पिण्यं संचूर्णने
+ “पिनाकादयश्च ।” उणां । ४ । १५ । इति
आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तिल-
कल्कः । (अस्य गुणाः यथा,—

“पिण्याको ग्लपनो रूचो विष्टमभी दृष्टिदूषणः ॥”
इति वामटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

यथा, महाभारते । १२ । १६७ । ३६ ।

“नवनीतं यथा दध्नस्तथा कामोऽर्थधर्मतः ।
श्रेयस्तेलं हि पिण्याकात् दृतं श्रेय उदन्वितः ॥”
अस्य भक्षणे दोषो यथा,—

“पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो वै मासुपसर्पति ।
तस्य वै शृणु सुश्रोणि ! प्रायश्चित्तं सुशोभनम् ॥
उलको दशवर्षाणि कच्छपस्तु समाख्यतः ।
जायते मानवस्तत्र मम कर्मपरायणः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

हिङ्गु । वाङ्मौक्तम् । सिलकः । इति मेदिनी ॥
(सरलरसः । अस्य पर्यायो यथा,—

“तेलपणीं दधित्याख्यः पिण्याको रक्तशीर्षकः ।
वेष्टो रसाद्भः श्रीवासः श्रीपिष्टसरलद्रवौ ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पितरौ, पुं, जनकजनयित्रौ । माता च पिता
चेति विग्रहे विकल्पादेकशेषे पितराविति
प्राञ्चः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । माता-
पितरौ २ मातरपितरौ ३ तातजनयित्रौ ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥ (यथा, रघुः । १ । १ ।
“जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥”)

तयोरभक्त्वा पालने दोषो यथा,—
“पितृमातृगुरुं चापि भक्तिह्रीनेन पालयेत् ।
वाचा च ताडयेन्नित्यं स्वामिनं कुलटा च या ॥
सा कृतघ्नीति विख्याता पापिनां भारते नरः ।
वद्विक्कुलं महाघोरं स च सा च प्रयाति च ॥
तत्र वद्धौ वसत्येव यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
ततो भवेज्जलौका च जन्म सप्त ततः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः ॥

पिता, [ऋ] पुं, पाति रचत्यप्रत्ययः यः । (पा
रचणे + “नपृनेष्टृत्वृद्धोऽपोऽभाटजामाट-
माटपिटदुहित्वा ।” उणां । २ । ६६ । इति लृच्-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) उत्पादकः । वाप्
इति भाषा । तत्पर्यायः । तातः २ जनकः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥ प्रसविता ४ वप्ता ५ जन-
यिता ६ गुरुः ७ जन्मदः ८ जन्यः ९ जनिता
१० । इति शब्दरत्नावली ॥ बीजी ११ वप्रः
१२ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तस्य मान्यत्वं
लक्षणञ्च यथा,—

“मान्यः पूज्यश्च सर्वेभ्यः सर्वेषां जनको भवेत् ।

पिता

अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः ॥
जनको जन्मदाता च रचणाच्च पिता वृणाम् ।
तातो विस्तीर्णकरणात् कलया सा प्रजापतिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
स च गुरुः । यथा,—

“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठोभाता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥
बन्धुर्ज्येष्ठपितृयश्च पुंस्वते गुरवः स्त्रुताः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे ११ अध्यायः ॥
(ज्येष्ठपितृयार्थे पितृशब्दप्रयोगो यथा, महा-
भारते । ६ । ५३ । ३ ।

“गरुडस्य स्वयं तुष्टे पिता देवव्रतस्तव ॥”
स हि महागुरुः । यथा, “महागुरुनाच्च
विष्णुः । त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति
माता पिताचार्यश्चेति ॥” इति शुद्धितत्वम् ॥
कामासक्तस्य पितुर्वचनमग्राह्यं यथा,—

“पितुर्वचो हि मा कार्योः कामयासक्तचेतसः ।
आत्मानश्चाभिषिष्व तदर्थं क्षत्रियो ह्यसि ॥”
इत्याग्नेये श्रीरामं प्रति कौशल्यावाक्यम् ॥

तस्य पुत्रकृतधर्माधर्मभागित्वं यथा,—
“यः पिता स तु पुत्रोऽयमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।
निगद्यते पुराणे तु तां शृणुष्व यथातथम् ॥

न्यग्रोधस्य सुशाखायाः शटास्तास्तु गता सुवि ।
प्ररोहानुपपद्यन्ते मूलभ्रंशात्तथा सुताः ॥
तद्विधानुपपद्यन्ते तथान्ये ते च ताडशाः ।
तेभ्यश्चान्ये प्ररोहन्ति व्रीहिभ्योऽपि यथा तथा ॥
एवं पुत्रैः कृतो धर्मस्तथाधर्मेभ्यः भूपते ।

पिता संलिप्यते तेन मा च त्वं संशयं कृथाः ॥
न धर्मिणां नराणान्तु बीजनाशो भवेदिह ।
सर्वथा शंसते लोके बीजात् पुनः समुच्छ्रयः ॥”

इत्याग्नेये पापनाशनवृषदानाध्यायः ॥ * ॥
तस्मिन् जीवति बाङ्गोस्तिलकनिषेधो यथा,—

“न बाङ्गोस्तिलकं कुर्व्यात् यस्य जीवन् पिता
स्थितः ।

तथा ज्येष्ठः सोदरश्च यस्य जीवति स तथा ॥”
इति वृहद्ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥

उत्पादकपित्रोपेक्षया मन्मदादपितुर्गुरुतरत्वं
यथा, सत्त्वसारे ।

“उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गौरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
तस्मान्मन्येत सततं पितुरप्यधिकं गुरुम् ॥”

पञ्च पितरौ यथा, चाणक्ये ।
“अन्नदाता भयत्राता यस्य कन्या विवाहिता ।
जनयिता चोपनेता च पश्चेति पितरः स्त्रुताः ॥”

सप्त पितरौ यथा,—
“कन्यादातान्नदाता च ज्ञानदाताभयप्रदः ।
जन्मदो मन्मदो ज्येष्ठभाता च पितरः स्त्रुताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्यायः ॥
एकत्रिंशत्पितृगणा यथा,—

“विश्वो विश्वमुगाराध्यो धर्म्मो धन्यः शुभासनः ।
भूमिदो भूमिकदभूतिः पितृणां ये गणा नव ॥

कल्याणः कल्यदः कल्यतरः कल्यतराश्रयः ।
कल्याताहेतुरनघः षड्भिमे ते गणाः स्त्रुताः ॥

पिता

वरो वरेण्यो वरदो भूतिदः पुष्टिदस्तथा ।
विश्वपाता तथा धाता सप्तैते च गणाः स्त्रुताः ॥
महान् महात्मा महितो महिमावान्महाबलः ।
गणाः पञ्च तथैवैते पितृणां पापनाशनाः ॥
सुखदो धनदश्चान्यो धर्म्मदोऽन्यश्च भूतिदः ।
पितृणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥
एकत्रिंशत्पितृगणा यैर्याप्तमखिलं जगत् ।
ते मेऽत्र तन्मास्तुष्यन्तु दिशन्तु च सदा हितम् ॥”

इति गारुडे पितृस्तोत्रं ८६ अध्यायः ॥
(पितृणां स्तुतिपूर्वकं नामसंख्यादिकथनम्
यथा मार्कण्डेये । ६६ । १३—४८ ।

रुचिरवाच ।

“नमस्येऽहं पितृन् आह्वे ये वसन्त्यधिदेवताः ।
देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये च आह्वे स्वधोत्तरैः ॥
नमस्येऽहं पितृन् स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
आह्वेर्मनोमयैर्भक्ता सुक्तिसुक्तिमभीष्टुभिः ॥
नमस्येऽहं पितृन् स्वर्गे सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
आह्वेषु दिव्यैः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः ॥
नमस्येऽहं पितृन् भक्ता येऽर्च्यन्ते गुरुकैरपि ।
तन्मयत्वेन वाङ्मङ्गिर्हृदिमात्यन्तिकीं पराम् ॥
नमस्येऽहं पितृन्मर्त्तरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।
आह्वेषु अह्वयाभीष्टलोकप्राप्तिप्रदायिनः ॥
नमस्येऽहं पितृन् विप्रैरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।
वाङ्मिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥
नमस्येऽहं पितृन् ये वै तर्प्यन्तेऽरण्यवासिभिः ।
वन्यैः आह्वेयैताहारैस्तपोनिधैर्तत्किंस्त्रिभिः ॥
नमस्येऽहं पितृन् विप्रैर्नैष्ठिकव्रतचारिभिः ।
ये संयतात्मभिर्नित्यं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ॥
नमस्येऽहं पितृन् आह्वे राजन्यास्तर्पयन्ति यान् ।
कथैरशेषैर्विधिवन्नोक्तत्रयफलप्रदान् ॥
नमस्येऽहं पितृन् वैश्वैरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।
स्वकर्माभिरतेर्नित्यं पुण्यधूपाद्गन्धारिभिः ॥
नमस्येऽहं पितृन् आह्वेयैः शूद्रैरपि भक्तितः ।
सन्तर्प्यन्ते जगत्त्रय नाम्ना ख्याताः सुकालिनः ॥
नमस्येऽहं पितृन् आह्वेः पाताले ये महासुरैः ।
सन्तर्प्यन्ते सधाहारास्त्यक्तदम्भमदैः सदा ॥
नमस्येऽहं पितृन् आह्वेयैरर्च्यन्ते ये रसातले ।
भोगैरशेषैर्विधिवन्नागैः कामानभीष्टुभिः ॥
नमस्येऽहं पितृन् आह्वेः सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।
तत्रैव विधिवन्मन्त्रभोगसम्यत्समन्वितैः ॥

पितृन्मस्ये निवसन्ति साक्षात्

ये देवलोकं च तथान्तरीक्षे ।

महीतले ये च सुरादिपूज्या-
स्त मे प्रतीच्छन्तु मयोपनीतम् ॥

पितृन्मस्ये परमात्मभूता

ये वै विमाने निवसन्ति मूर्त्तयः ।

यजन्ति यानस्तमलेर्मनोभि-

र्योऽंगीश्वराः क्षीणविसृक्तिहेतून् ॥

पितृन्मस्ये दिवि ये च मूर्त्तयः

स्वधामुजः काम्यफलाभिसक्तौ ।

प्रदानशक्ताः सकलेष्वितानां

विसृक्तिदा येऽनभिसंहितेषु ॥

तथा वहिषदः पान्तु धान्यां ये पितरः स्मृताः ॥
 प्रतीचीमान्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः ।
 रत्रोभूतपिशाचैभ्यस्तथैवासुरदोषतः ॥
 सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रचां करोतु मे ।
 त्रिन्ध्वो त्रिन्ध्वसुगाराध्यो धर्म्मो धन्यः शुभाननः ॥
 भूतिदो भूतिकृद्भूतिः पितॄणां ये गणा नव ।
 कल्याणः कल्याता कर्त्ता कल्यः कल्यतराश्चयः ॥
 कल्यताहेतुरनघः षड्भिमे ते गणाः स्मृताः ।

पिटकाननं, स्त्री, (पितृणां काननमिव ।) श्लशानम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, महानिर्व्याख-
तन्त्रे । १० । ७६ ।
“पञ्चवर्षाधिकान् सर्वज्ञानं दाहयेत् पिटकानने ।
भर्त्रा सह कुलेनाग्रि ! न दहेत् कुलकामिनीम् ॥”)
पिटगृहं, स्त्री, (पितृणां गृहम् ।) श्लशानम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (पितृगृहम् ।) पिट-
वैश्ल च ॥

“तीर्थानि कानि शस्तानि पितॄणां वल्लभानि च ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि संक्षेपेण द्विजोत्तमाः ! ।
पिट्तीर्थं गया नाम सर्व्वतीर्थवरं शुभम् ॥
यत्रास्ते देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः ।
तत्रेषा पिट्भिर्गीता गाथा भागमभीप्सुभिः ॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्वैकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा दृषमुत्सृजेत् ॥
तथा वाराणसी पुण्या पितॄणां वल्लभा सदा ।
तत्राविमुक्तसान्निध्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
पितॄणां वल्लभं तद्वत् पुण्यञ्च विमलेश्वरम् ।
पिट्तीर्थं प्रयागन्तु सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
वटेश्वरस्तु भगवान् माधवेन समन्वितः ।
योगनिद्राश्रयस्तद्वत् सदा वसति केशवः ॥
दशाश्वमेधिकं पुण्यं गङ्गाद्वारं तथैव च ।
नन्दाय ललिता तद्ब्रह्मीयं मायापुरी शुभा ॥
तथा मित्रपदं नाम ततः केदारमुत्तमम् ।
गङ्गासागरमित्याहुः सर्व्वतीर्थमयं शुभम् ॥
तीर्थं ब्रह्मसरस्तदच्छतद्रुसलिले हृदि ।
तीर्थन्तु नैमिशं नाम सर्व्वतीर्थफलप्रदम् ॥
गङ्गोद्धेदस्तु गोमत्यां यत्रोद्भूतः सनातनः ।
तथा यज्ञवराहस्तु देवदेवश्च शूलभृत् ॥
यत्र तत्काञ्चनं द्वारमष्टादशभुजो हरः ।
नेमिस्तु हरिचक्रस्य श्रीर्णी यत्राभवत् पुरा ॥
तदेतन्नैमिवारण्यं सर्व्वतीर्थनिधेर्वितम् ।
देवदेवस्य तत्रापि वाराहस्य तु दर्शनम् ।
८: प्रयाति स पूतात्मा नारायणपदं व्रजेत् ।
कृतशौचं महापुण्यं सर्व्वपावनिघ्नदनम् ॥
यत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः ।
तीर्थमिच्छुमती नाम पितॄणां वल्लभं सदा ॥
सङ्गमे यत्र तिष्ठन्ति गङ्गायाः पितरः सदा ।
कुुरुक्षेत्रं महापुण्यं सर्व्वतीर्थसमन्वितम् ॥
तथा च सरयूः पुण्या सर्व्वदेवनमस्कृता ।
हरावती नदी तद्वत् पिट्तीर्थाधिवासिनी ॥
यमुना देविका कालौ चन्द्रभागा दृषद्बती ।
नदी वैष्णवी पुण्या परा वेङ्गवती तथा ॥

पितृती

पितृणां वल्लभा ह्येताः आहो कोटिगुणा मताः ।
जम्बूमागं महापुण्यं यत्र मार्गो हि लक्ष्यते ॥
अद्यापि पितृतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम् ।
नीलकुण्डमिति ख्यातं पितृतीर्थं द्विजोत्तमाः ॥
तथा रुद्रसरः पुण्यं सरो मानसमेव च ।
मन्दाकिनी तथाच्छोदा विपाशाथ सरस्वती ॥
पूर्वमित्रपदन्तद्वैद्यनाथं महाफलम् ।
त्रिप्रा नदी महाकालस्तथाकालझरं शुभम् ॥
वंशोद्भेदं चरोद्भेदं गङ्गोद्भेदं महाफलम् ।
भद्रेश्वरं विष्णुपदं नर्मदाहारमेव च ॥
गयापिण्डप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः ।
एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च ॥
सरणादपि लोकानां किमु आह्वयतां वृणाम् ।
ओङ्कारं पितृतीर्थेषु कावेरी कपिलोदकम् ॥
सम्भेदश्चण्डवेगायास्तथैवामरकण्टकम् ।
कुरुक्षेत्राच्छतगुणं तस्मिन् स्नानादिकं भवेत् ॥
शुक्रतीर्थेषु विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं परम् ।
सर्वस्याधिहरं पुण्यं शतकोटिफलाधिकम् ॥
आहो दाने तथा होमे स्वाध्याये जलसन्निधौ ।
कायावरोहणं नाम तथा चर्मखती नदी ॥
गोमती वरुणा तद्वत्तीर्थमौशनसं परम् ।
भैरवं भृगुतुङ्गं च गौरीतीर्थमनुत्तमम् ॥
तीर्थं वैनायकं नाम भद्रेश्वरमतः परम् ।
तथा पापहरं नाम पुण्याथ तपती नदी ॥
मूलतापी पयोष्णी च पयोष्णीसङ्गमस्तथा ।
महाबोधिः पाटला च नागतीर्थमवन्तिका ॥
तथा वेणा नदी पुण्या महाशालं तथैव च ।
महारुद्रं महालिङ्गं दशार्णां च नदी शुभा ॥
शतरुद्रा शताङ्गा च तथा विश्वपदं परम् ।
अङ्गारवाहिका तद्वन्नदी तौ शोणवर्धरौ ॥
कालिका च नदी पुण्या वितस्ता च नदी तथा ।
एतानि पितृतीर्थानि श्रुत्यन्ते स्नानदानयोः ॥
आह्वयेतेषु यदुत्तन्तदनन्तफलं स्मृतम् ।
द्रोणी वाटनदी घारासरित् चौरनदी तथा ॥
गोकर्णं गजकर्णं च तथा च पुरुषोत्तमः ।
झारका कृष्णतीर्थं च तथा रुद्रसरस्वती ॥
नदी मणिमती नाम तथा च गिरिकर्णिका ।
धूतपापं तथा तीर्थं समुद्रो दक्षिणस्तथा ॥
एतेषु पितृतीर्थेषु आह्वयमानन्त्यमश्रुते ।
तीर्थं मेघकरं नाम स्वयमेव जनाह्वयः ॥
यत्र शार्ङ्गधरो विष्णुर्मखलायामवस्थितः ।
तथा मन्दोदरी तीर्थं तीर्थं चम्पा नदी शुभा ॥
तथा सामलनाथश्च महाशालनदी तथा ।
चक्रवाकं चर्मकोटं तथा जन्मेश्वरं महत् ॥
अर्जुनं त्रिपुरं चैव सिद्धेश्वरमतः परम् ।
श्रीगैलं शार्ङ्गं तीर्थं नारसिंहमतः परम् ॥
महेन्द्रश्च तथा पुण्यमथ श्रीरङ्गसंज्ञितम् ।
एतेष्वपि सदा आह्वयमानन्तफलदं स्मृतम् ॥
दर्शनादपि चैतानि सदाः पापहराणि वै ।
तुङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीमरथी सरित् ॥
भीमेश्वरं लक्ष्मवेणा कावेरी कुङ्कुमा नदी ।
नदी गोदावरी नाम त्रिसन्ध्या तीर्थमुत्तमम् ॥

१४५

पितृती

तीर्थं त्रैलोक्यं नाम सर्वतीर्थनमस्तुतम् ।
यत्रास्ते भगवानीशः स्वयमेव त्रिलोचनः ॥
आह्वयेतेषु सर्वेषु कोटिकोटिगुणं भवेत् ।
सरणादपि पापानि नश्यन्ति शतधा द्विजाः ॥
श्रीपर्णी ताम्रपर्णी च जयातीर्थमनुत्तमम् ।
तथा मत्स्यनदी पुण्या शिवधारं तथैव च ॥
भद्रतीर्थेषु विख्यातं पम्पातीर्थं च शाश्वतम् ।
पुण्यं रामेश्वरं तददेलापुर्मलं परम् ॥
अङ्गभूतश्च विख्यातमानन्दकमलं बुधम् ।
आम्नातकेश्वरं तद्वेदकामकमतः परम् ॥
गोवर्धनं हरिश्चन्द्रं कपुचन्द्रं पृथूदकम् ।
सहस्राक्षं हरिण्याक्षं तथा च कदली नदी ॥
रामाधिवासस्तत्रापि तथा सौमित्रिसङ्गमः ।
इन्द्रकीलं महानादन्तथा च प्रियमेलकम् ॥
एतान्यपि सदा आह्वे प्रशस्तान्यधिकानि तु ।
एतेषु सर्वदेवानां सान्निध्यं दृश्यते यतः ॥
दानमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशताधिकम् ।
वाहुदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् ॥
तीर्थं पाशुपतं नाम नदी पार्वतिका शुभा ।
आह्वयेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशतोत्तरम् ॥
तथैव पितृतीर्थं यत्र गोदावरी नदी ।
युतालिङ्गसहस्रेण सर्वान्तरजलावहा ॥
जामदग्न्याश्च तत्तीर्थं क्रमादायातमुत्तमम् ।
प्रतीकश्च भयाङ्गिन्नं यत्र गोदावरी नदी ॥
तत्तीर्थं हयकथानामश्वरोयुगसंज्ञितम् ।
आह्वयिकार्यदानेषु तथा कोटिशताधिकम् ॥
तथा सहस्रलिङ्गश्च राघवेश्वरमुत्तमम् ।
सेन्द्रफेना नदी पुण्या यत्रेन्द्रः पतितः पुरा ॥
निहत्य नमुचिं शक्रस्तपसा स्वर्गमाप्तवान् ।
तत्र दत्तं नरैः आह्वयमानन्तफलदं भवेत् ॥
तीर्थं पुष्करं नाम शालग्रामं तथैव च ।
सोमपानश्च विख्यातं यत्र वैश्वानरालयम् ॥
तीर्थं सारस्वतं नाम स्वामितीर्थं तथैव च ।
मलन्दरा नदी पुण्या कौशिकी चन्द्रिका तथा ॥
वैदर्भा वाय वैरा च पयोष्णी प्राङ्मुखा परा ।
कावेरी चोत्तरा पुण्या तथा जालन्धरो गिरिः ॥
एतेषु आह्वयतीर्थेषु आह्वयमानन्त्यमश्रुते ।
लोहदण्डं तथा तीर्थं चित्रकूटस्तथैव च ॥
विन्ध्ययोगश्च गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् ।
कुलाभन्तु तथा तीर्थं उर्वशीपुलिनं तथा ॥
संसारमोचनं तीर्थं तथैव ऋणमोचनम् ।
एतेषु पितृतीर्थेषु आह्वयमानन्त्यमश्रुते ॥
अङ्गहासं तथा तीर्थं गौतमेश्वरमेव च ।
तथा वशिष्ठं तीर्थं चारितं तु ततः परम् ॥
ब्रह्मावर्तं कुशावर्तं हयतीर्थं तथैव च ।
पिण्डारकश्च विख्यातं शङ्खोद्धारं तथैव च ॥
घण्टेश्वरं विल्वकश्च नीलपर्वतमेव च ।
तथा च धरणीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च ॥
अश्वतीर्थं च विख्यातमनन्तं आह्वयदानयोः ।
तीर्थं वेदशिरो नाम तथैवौघवती नदी ॥
तीर्थं वसुप्रदं नाम कागलाखं तथैव च ।
एतेषु आह्वयतातारः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

पितृप्र

तथा च बदरीतीर्थं गङ्गातीर्थं तथैव च ।
जयन्तं विजयश्चैव शुक्रतीर्थं तथैव च ॥
श्रीपतेश्च तथा तीर्थं तीर्थं रैवतकं तथा ।
तथैव शारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं तथा ॥
वैकुण्ठतीर्थं परं भीमेश्वरमथापि वा ।
एतेषु आह्वयतातारः प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
तीर्थं मातृहृदं नाम करवीरपुरं तथा ।
कुण्डेश्वरश्च विख्यातं गौरीशिवरमेव च ॥
नकुलेश्वरश्च तीर्थं कर्दमालं तथैव च ।
दक्षिणपुण्यकरं तद्वत् पुण्डरीकपुरं तथा ॥
सप्त गोदावरीतीर्थं सर्वतीर्थेश्वरेश्वरम् ।
तत्र आह्वं प्रदातव्यमनन्तफलमौपसुभिः ॥
एष तूद्देशतः प्रोक्तस्तीर्थानां संग्रहो मया ।
वागीशोऽपि न शक्नोति विस्तरात् किमु ।
मातुषः ॥
सर्वं तीर्थं दया तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
वर्णाश्रमाणां गेहेऽपि तीर्थं तु ससदाहृतम् ॥
एतत्तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् कोटिगुणमिष्यते ।
यस्मात् तस्मात् प्रयत्नेन तीर्थं आह्वं समाचरेत् ॥*॥
तत्त्वैक्यं ह्युक्तयोर्मध्यम् । इत्यमरः ॥
“अन्तराङ्गुष्ठदेशिन्योः पितृणां तीर्थमुत्तमम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥
पितृदानं, क्ली, (पितरि पित्रे वा दानम् ।) पित्राद्युद्देशेनात्रवस्त्रादिदानम् । पितृपदं श्रुतोपलक्षणं तेन मात्रादेरपि ग्रहणम् । तत्पर्यायः । निवापः २ । इत्यमरः । २।७।३१ ॥ निवपनम् ३ पितृदानकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
पितृदानकं, क्ली, (पितृदान + स्वार्थे कन् ।) पित्रुद्देश्यकदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पितृपक्षः, पुं, (पितृप्रियः पक्षः ।) गौणाश्विन-कृष्णपक्षः । स तु प्रेतपक्षः । तत्र आह्वयफलं यथा, हेमाद्रिमाधवसंग्रहयोर्नागरखण्डम् । “आषाढ्याः पक्षमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे । यो वै आह्वं नरः कुर्वादेकस्मिन्नपि वासरे । तस्य संवत्सरं यावत् लप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् । नभा वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पक्षमः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
पितृपतिः, पुं, (पितृणां पतिः ।) यमः । इत्यमरः । १।१।६१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये १२०।१।३७ “त्वं ब्रह्मा हरिरजसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो वित्तेशः पितृपतिरमुषातिः समीरः । सोमोऽग्निर्गगनमहोद्धारोऽविसंघः किं स्तव्यं तव सकलात्मरूपधाम्नः ॥”) ॥
पितृपिता, [ऋ] पुं, (पितुः पिता ।) पितामहः । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥
पितृप्रसूः, स्त्री, (पितृणां प्रसूमातिव । पितृकृत्ये सन्ध्यावर्त्तिन्यास्तिष्ठेयांस्त्यादस्याः प्रसूतुल्यापालकतया तथात्वम् ।) सन्ध्या । इत्यमरः । १।१।३३ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५०१ । “रजनीमिथसुपनेतुं पितृप्रसूः प्रथमसुपतस्ये ।

पितृलो

रञ्जयति स्वयमिन्द्रं कुनायकं दुष्टदूतीव ॥
 पितुः प्रसृज्जनयित्री ।) पितामहौ ॥
 पितृप्रियः, पुं, (पितृणां प्रियः ।) भृङ्गराजः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य भृङ्गराज-
 शब्दे ज्ञातयाः ॥)
 पितृवन्तुः, पुं, (पितृवन्तुः ।) पितामहभगिनी-
 पुत्रः । पितामहभगिनीपुत्रः । पितुर्मातुल-
 पुत्रः । इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
 पितृवान्ववः, पुं, (पितृवान्ववः ।) पितृवन्तुः ।
 यथा, उद्वाहृतत्वे ।
 “पितुः पितुःखसुः पुत्राः पितुर्मातुःखसुः सुताः ।
 पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवान्ववाः ॥”
 पितृभोजनः, पुं, (पितृभोग्भुज्यते इति । भुज +
 कर्मणि ल्युट् । पितृदेव्यकदानेऽस्य प्रशस्त-
 तथा तथात्वम् ।) माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (भुज + भावे ल्युट् । पितृणां भोजनमिति ।)
 पितृणां भक्षणे, स्त्री ॥
 पितृभाता, [ऋ] पुं, (पितृभाता ।) पितृयः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥
 पितृयज्ञः, पुं, (पितृयः पितृनुद्दिश्येत्यर्थः यो
 यज्ञः ।) तर्पणम् । यथा, मनुः । ३ । ७० ।
 “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो देवो वलिर्भौतो वृष्योऽतिथिपूजनम् ॥”
 पितृलोकः, पुं, (पितृणां लोकः ।) पितृणां भुव-
 नम् । (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १० ।
 “कथञ्च बहुलाः सेनाः पाण्डवः क्षणासारथिः ।
 अस्यन्नेकोऽनयत् सर्वाः पितृलोकं धनञ्जयः ॥”)
 अस्य विवरणं यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “सर्वेषामेव देवानामाद्यो नारायणो गुरुः ।
 तस्माद्ब्रह्मा ससुतपुत्रः सोऽपि सप्ताष्टजन्मुनीन् ॥
 मा यजस्विति तेनोक्तास्तदा ते परमेष्ठिनः ।
 आत्मनात्मानमेवायं अयजन्त इति श्रुतिः ॥
 तेषां वै ब्रह्मजातानां महद्वाकैकारिकर्मणाम् ।
 अपश्यद्वाभिचारेण महानिष कृतो यतः ।
 प्रभ्रष्टजानिनः सर्वे भविष्य न संशयः ॥
 एवं शप्तास्तस्तेऽपि ब्रह्मणात्मसमुद्भवाः ।
 सद्योवंप्रकरणं पुत्रास्तुपाद्य चिदिवं ययुः ॥
 ततस्तेषु प्रयातेषु त्रिदिवं ब्रह्मवादिषु ।
 तत्पुत्राः आहुदानेन तर्पयामासुरञ्जसा ॥
 ते च वैमानिकाः सर्वे ब्रह्मणः सप्त मानसाः ।
 तत्पिण्डदानमन्तोक्तं प्रपश्यन्तो अवस्थिताः ॥
 गौरमुख उवाच ।
 ये च ते पितरो ब्रह्मन् स्वश्च कालं समासते ।
 क्रियन्तो वै पितृगणास्तस्मिन् लोके अवस्थिताः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 प्रवर्तन्ते वराः केचिद्देवानां सोमवर्धनाः ।
 ते मरीच्यादयः सप्त सर्गा ते पितरः स्मृताः ॥
 चत्वारो ऋत्विमन्तो वै त्रयस्त्वय्ये ह्यमृत्ययः ।
 तेषां लोकानिसर्गश्च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥
 प्रभावश्च महर्षे त्वं विस्तरेण निबोध मे ।
 धर्मं ऋत्विधरास्तेषां त्रयोऽन्ये परमा गणाः ॥

१४६ पितृलो

तेषां नामानि लोकांश्च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥
 लोकाः सन्तानकामाय यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ।
 अमृत्ययः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥
 विराजस्य प्रजाः श्रेष्ठास्ते वैराजा इति स्मृताः ।
 देवानां पितरस्ते हि तान् यजन्तीह देवताः ॥
 एते वै लोकविभक्ता लोकान् प्राप्य सनातनान् ।
 पुनर्युगप्रतान्तेषु जायन्ते ब्रह्मवादिनः ॥
 ते प्राप्य तां स्मृतिं भूयः सिद्धियोगमनुत्तमम् ।
 चिन्थ्य योगगतिं शृङ्गां पुनरावृत्तिदुर्लभाः ॥
 एतेऽस्मिन् पितरः आहुं योगिनां योगवर्धनाः ।
 आप्यायितास्तु ते पूर्वं येऽपि योगवले रताः ॥
 तस्मात् आह्वानि देवानि योगिनां योगसत्तमैः ।
 एष वै प्रथमः सर्गः सोमपानामनुत्तमः ॥
 एते त एकतनवो वर्तन्ते द्विजसत्तमाः ।
 भूर्लोकवाणिना याज्या भुवर्लोकनिवासिनः ॥
 स्वर्गलोका मरीच्यादास्तेषां याज्या महर्गताः ।
 कल्पवासिकसंज्ञानां तेषामपि जने स्थिताः ॥
 सनकाद्यास्तस्तेषां वैराजास्तपसि स्थिताः ।
 तेषां सत्यगताः प्रोक्ता इत्येषा पितृसन्ततिः ॥
 सप्तधा सप्तलोकेषु आदिमन्वन्तरक्रिया ।
 अन्येषां वसवः साध्या रुद्रादित्याश्चिनाविति ॥
 अग्रतः सर्व्ववर्णानां साधारण्येन संस्थिताः ।
 ऋषयश्च तदुत्पन्ना इति सप्तविधा गणाः ॥
 तेषां कल्याणं संजाता महती पितृसन्ततिः ।
 अग्निस्वात्ताश्च मारीचा वैराजा वर्द्धिसंज्ञिताः ॥
 सुकाला नाम पितरो वशिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 तेऽपि याज्यास्त्रिभिर्वर्णैर्न शूद्रेण पृथक् कृतम् ॥
 वर्णत्रयाभ्यनुज्ञातः शूद्रः सर्व्वान् पितृन् यजेत् ।
 न तु तस्य पृथक् सन्ति पितरः शूद्रजातयः ॥
 सुक्तचेतनका ब्रह्मन् ! न दृश्यन्ते पितृवपि ।
 विशेषश्चास्त्वदृष्ट्या तु पुराणानाञ्च दर्शनात् ॥
 एवं ऋषिस्तुतैः शास्त्रैर्जाला याजकसम्भवान् ।
 स्वयं दृष्ट्या स्मृतिर्लब्धा पुत्राणां ब्रह्मणा ततः ॥
 परं निर्व्वाणमापन्नस्तेऽपि ज्ञानिन एव च ।
 वैश्यादीनां कश्यपाद्या वर्णानां वसवादयः ॥
 अविशेषेण विज्ञेया गन्धर्वाद्या अपि भुवम् ।
 एष ते पितृकः सर्ग उद्देशेन महामुने ! ।
 कथितो नान्त एवास्य वर्षकोट्या हि दृश्यते ॥”
 इति वाराहे आह्वकल्पः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “पितृणां सम्भवं राजन् ! कथमानं निबोध मे ।
 पूर्वं प्रजापतिर्ब्रह्मा सिद्धचतुर्विधाः प्रजाः ॥
 एकाग्रमानसः सर्वास्तन्मात्रा मनसो बहिः ।
 कृत्वा परमकं ब्रह्म ध्यायन् सर्व्वेषु रूपकैः ॥
 तस्यात्मनि तदा योगं गतस्य परमेष्ठिनः ।
 तन्मात्रा निर्ययुर्द्वाद्दधूमवर्णकृतत्विषः ॥
 पिबाम इति भाषन्तः सुरां सोममितोऽसकृत् ।
 ऊर्ध्वं जिगमिषन्तो वै अधः संस्थास्तपस्विनः ॥
 तान् दृष्ट्वा सहसा ब्रह्मा तिर्यक्संस्थांस्तदो-
 न्मुखान् ॥
 भवन्तः पितरः सन्तु सर्व्वेषां गृहमेधिनाम् ॥
 ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥

पितृव

इत्युक्त्वा तु तदा ब्रह्मा तेषां पन्थानमाकरोत् ।
 दक्षिणायनसंज्ञन्तु पितृगणान् पितामहः ॥
 तूष्णीं ससर्ज भूतानि तन्मनुः पितरस्ततः ।
 वृत्तिं नो देहि भगवन् यया विन्दामदे सुखम् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 अमावास्यादिनं वोऽस्तु तस्यां कुशतिलोदके ।
 तर्पिता मानुषेस्तृप्तिं परां गच्छत नान्यथा ॥
 तिला देयास्तथैतस्यासुपोष्य पितृभक्तितः ।
 परमं तस्य सन्नुष्टाः परं यच्छत मा चिरम् ॥”
 इति वाराहे पितृसर्गस्थितिवर्णनम् ॥ * ॥
 पितृश्राद्धविशेषे देवताविशेषाः पितृगणाश्च यथा,
 “क्रतुर्देवो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा धनिः ।
 रोचकश्चाद्रवाश्चैव तथा चान्यः पुरुरवाः ॥
 विश्वदेवा भवन्त्येते दश सर्व्वत्र पूजिताः ।
 विश्वदेवो क्रतुर्देवो सर्वास्त्रिष्टु विश्वतौ ॥
 नित्यं नान्दीमुखश्राद्धे वसुसत्त्वौ च पितृकैः ।
 नवान्नालम्भने देवौ कामकालौ सदैव हि ॥
 अपि कन्यागते सूर्य्ये आहुं च धनिरोचकौ ।
 पुरुरवाश्चाद्रवाश्च विश्वदेवौ च पर्व्वणि ॥
 सुभास्वरा वर्द्धिषदो ह्यग्निस्वात्तास्तथैव च ।
 आच्यपाश्चोपहृताश्च क्रयादाश्च सुकालिनः ।
 एते पितृगणाः सप्त पौराणाः केचिदेव हि ॥”
 इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥
 अग्निस्वात्तादेरुत्पत्तिर्यथा,—
 “ततो नियुह्येन्द्रियकं विकारं चतुराननः ।
 जिघृक्षुरपि तत्वाज तां सन्धां कामरूपिणीम् ॥
 तत्पृथुरीरातु धर्माभ्यो यत् प्रपात द्विजोत्तमाः ।
 अग्निस्वात्ता वर्द्धिषदो जाताः पितृगणास्ततः ॥
 भिन्नाङ्गननिभाः सर्व्वे फुल्लराजीवलोचनाः ।
 नितान्तसंयताः पुण्याः संसारविमुखाः परे ॥
 सहस्राणां चतुःषष्टिरग्निस्वात्ताः प्रकीर्त्तिताः ।
 यद्दृशीतिसहस्राणि तथा वर्द्धिषदो द्विजाः ॥”
 इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥ * ॥
 तेषां तर्पणविधिर्यथा,—
 “अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले ।
 अग्निस्वात्तास्तथा सौम्यान् हविर्गन्तस्तथोष्णान् ॥
 सुकालिनो वर्द्धिषदस्तथा चैवाच्यपान् पुनः ।
 तर्पयेत्तु पितृन् भक्त्वा सतिलोदकचन्दनैः ॥
 दर्भपाणिस्तु विधिवत् प्रेतांस्तर्पयेत्ततः ।
 पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ।
 सन्तर्प्य विधिवद्ब्रह्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 ये बान्धवान्बन्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 ते हस्तिमखिलां यान्तु यच्चास्मत्तोऽभवाञ्छति ॥”
 इति मातृस्ये स्नानविधौ ८४ अध्यायः ॥
 पितृवर्णः, स्त्री, (पितृणां वनमिव ।) श्लशानम् ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११८ ॥ (यथा, महाभारते ।
 ११ । ४ । १५ ।
 “सर्व्वे पितृवर्णं प्राप्ता स्वपन्ति विगतज्वराः ।
 निर्ममासैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः ॥”)
 पितृवनेचरः, पुं, (पितृवने श्लशाने चरतीति ।
 चर + “चरेष्टः ।” ३ । २ । १६ । इति टः ।
 अलुक्समासः ।) शिवः । इति केचित् ॥

पित्तवसतिः, स्त्री, (पितृणां वसतिर्यत्र ।) श्रवणशयन-
स्थानम् । प्रसन्नानम् । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

पितृयः, पुं, (पितुर्भाता । “पितृयमातुलमाता-
महपितामहाः ।” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र
“पितुर्भातरि यत् ।” इति वार्तिकोक्ता यत्-
प्रत्ययः ।) पितृभाता । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥
अपि च ।

“पितृयो जनकभाता ज्येष्ठतातोऽयजो यदि ।
पितुः कनिष्ठभाता तु खल्लतातोऽभिधीयते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

पितृवसा, [ऋ] स्त्री, (पितुः स्वसा भगिनी ।
“मातृपितृभ्यां स्वसा ।” ८ । ३ । ८४ । इति
षत्वम् ।) पितुर्भगिनी । पिसी इति भाषा । यथा,
“मातृवसा मातुलानी पितृवस्त्री पितृवसा ।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”
इति दायभागः ॥

पितृवस्त्रीयः, वि, पितृवसुरपत्यम् । (पितृवस्त्वृ +
कृः ।) पितृभगिनेयः । इति सुष्वबोधयाकर-
णम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १११ । २ ।
“पितृवस्त्रीयाय सुतामनपत्याय भारत ! ।
अग्रमये प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक् ॥”)

पितृसन्निभः, पुं, (सन्धिभूतिभातीति सन्निभस्तुल्यः ।
पितुः सन्निभः ।) पितृतुल्यः । तत्पर्यायः ।
मनोजवः २ मनोजवसः ३ । इत्यमरभरतौ ॥

पितृसूः, स्त्री, (सूते इति सूजननी । पितृणां
सूजननीव । पितृकृत्ये सन्ध्यागामिन्यास्तियेग्राह्य-
त्वात् जननीवत् पालकत्वेनैव तथात्वम् ।) सन्ध्या ।
इति शब्दमाला । (पितरं सूते इति । कृप् ।
पितामही । इति शुतपत्तिलज्योऽर्थः ॥)

पितृहूः, पुं, (पितृनाङ्गयत्नेनेति । पितृ + हू +
करणे कृप् ।) दक्षिणकर्णः । न्येथा, श्रीभाग-
वते । ४ । २५ । ५० ।

“पितृहूर्नृपपुत्र्या हार्दक्षिणेन पुरञ्जनः ॥”

“शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकाण्डं इत्येता-
वता सामान्येन प्रवृत्तसंज्ञकस्य कर्मकाण्डस्य
दक्षिणकर्णेन अवलम्ब्यते । ततस्तदर्थमनुष्ठाय
पितृभिराहूतः पितृलोकप्रापकं पितृधानं प्रप-
द्यते । तदनेन प्रकारेण पितृणामाज्ञानमनेन
भवति पितृहूर्दक्षिणः कर्णः । एवं तद्वैवरीत्येन
उत्तरकर्णो देवहूः । तथा च व्याख्यास्यति ।
पितृहूर्दक्षिणः कर्णः उत्तरो देवहूः स्मृतः ।
प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञितम् ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पित्तं, क्ली, (अपिदीयते प्रकृतावस्थया रक्ष्यते
विज्ञतावस्थया नाशयते वा शरीरं येनेति । अपि
+ दे ड पालने, दी य च्छेदने वा + क्तः । “अच
उपसर्गात्तः ।” ७ । ४ । ४७ । इति तादेशः ।
अपरलोपः ।) शरीरस्थधातुविशेषः । तत्-
पर्यायः । मायुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
पलज्वलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तेजः ४
तिक्तधातुः ५ उष्मा ६ अग्निः ७ अनलः ८ ।

(यथा, महाभारते । ६ । ८१ । ३१ ।
“अभिमन्योस्ततस्तेषु घोरं युद्धमवर्तत ।
शरीरस्य यथा राजन् । वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥”)
अस्य गुणाः ।

“पित्तश्च तित्ताम्बरसश्च सारकं
तूष्णं द्रवं तीक्ष्णमिदं मधौ बहु ।
वर्षान्तकाले भृशमहूर्धरात्रे
मध्यन्दिने तप्रादिते च क्षुप्यति ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।

“सर्वं पित्तमपसारकुष्ठदुष्टव्रणपहम् ।

चक्षुष्यं कटुतीक्ष्णोष्णसुप्तादक्रिमिनाशनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

पित्तस्य स्वरूपमाह ।

“पित्तसुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्वगुणोत्तरम् ।
सरं कटु लघु क्षिप्तं तीक्ष्णमम्बन्तु पाकतः ॥”
पीतं निरामम् । नीलं सामम् । एकं पित्तं
वातवन्नामस्थानकर्मभेदैः पञ्चविधम् ॥ * ॥
तेषां पित्तानां नामान्याह ।

“पाचकं रज्जकश्चापि साधकालोचके तथा ।
भाजकश्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः ॥” * ॥
अथ पाचकादीनां स्थानान्याह ।

“अग्राशये यज्ञतृष्णीहोर्दये लोचनद्वये ।
त्वचि सर्वेशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥” * ॥
अथ तेषां कर्माण्याह ।

“पाचकं पचते सुक्तं शेषामिवलवर्द्धनम् ।
रससूत्रपुरीषाणि विरेचयति निवृणः ॥”
पाचकं पित्तमामपकाशयमध्यस्थं षड्विधमा-
हारं भोष्यं भक्ष्यं चर्व्यं लेह्यं चूष्यं पेयं पचति
दोषरससूत्रपुरीषाणि पृथक् करोति च । तद-
ग्राशयस्थमेवात्मशक्त्या रसरञ्जनहृदयस्थकफ-
तमोऽपनोदनरूपग्रहणप्रभापकाशनाभ्यङ्ग-
लेपादिपाचनाद्यधिकर्मणा शेषाणां पित्तस्थाना-
नामनुग्रहं करोति । शेषाण्यपि पित्तस्थानानि
यज्ञतृष्णीहोर्दौनि भागेन गत्वा तत्र तत्र रसरञ्ज-
नादिकर्मभिरुपकरोतीत्यर्थः । कथम्भूतं पाचक-
पित्तं शेषामिवलवर्द्धनं शेषा अग्नयः पृथि-
यादिमहाभूतगताः सप्तधातुगताश्च । यत्
उक्तं चरकेण ।

“भौमाप्यामेधवायवाः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ॥”
इति ।

उष्माणोऽग्नयः । यत् उक्तं वाग्भटे ।

“दोषधातुमलादीनामुष्मेत्यात्रेयशासनम् ॥” इति ।
दोषधातुमलादीनामुष्मेत्याग्निरित्यर्थः । रसादि-
धातुगताश्च सप्त तेषां बलवर्द्धनम् । यथा गृहे
स्थापितानि रत्नानि खद्योतवददूरभास्वराणि
तान्यपि दीपज्योतिषा दूरप्रकाशकानि भवन्ति ।
तथा अग्राशयस्थपाचकामितेजसा सर्वे अग्नयो
बलवन्तो भवन्ति । तथा च वाग्भटः ।

“अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्ताणामधिको मतः ।
तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिचञ्चलवृद्धिचयात्मकाः ॥”
इति ॥

ननु पित्तादन्योऽग्निराहोस्वित् पित्तमेवाग्निरिति
सन्देहः । उच्यते पित्तस्योष्णादिगुणद्वाराहार-
पाचनरञ्जनदर्शनादिकर्मणश्च न खलु पित्त-
यतिरेकेणान्योऽग्निः । तस्मादग्निरूपस्यैव पित्तस्य
स्थानभेदात् पाचकरञ्जकसाधकालोचकभाजक-
संज्ञाः । तथा च वाग्भटे ।

“पाचकं तिलमानं स्यात् काटिन्यान्नास्य दोगता ।
अनुगृह्णात्यविकृतं पित्तं पाकोद्गदर्शनैः ॥
चुतृङ्गुचिप्रभाभेधाधीशौच्यतनुमार्दवैः ।

पित्तं पञ्चात्मकं तच्च पक्वामाशयमध्यगम् ॥

पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ।

त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ॥

पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ।

तचस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ॥

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥”

ननु यदि पित्ताग्नोरभेदस्तदा कथं दृष्टं पित्तस्य
श्रमनमग्नेर्दीपनमिति । तथा मतस्याः पित्तं
कुर्वन्ति न च तेऽग्निदीप्तिकरा इति । तथा
पित्ताधिक्यात्तीक्ष्णोऽग्निरित्यपि कथं स्यात् ।
तथा समदोषः समाग्नश्चेत्यपि वक्तुं न युज्यते ।
तथा द्रवं क्षिप्तमधोगच्छ पित्तं वह्निरतोऽन्य-
थेति । अत्रोच्यते । पित्तमग्नेः सतताधिष्ठानम् ।
तथा चोक्तं तन्नाम्नरे ।

“अग्निर्भिन्नगुणैर्धुक्तः पित्तं भिन्नगुणैस्तथा ।

द्रवं क्षिप्तमधोगच्छ पित्तं वह्निरतोऽन्यथा

तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यः स शक्तिमान् ।

स सञ्चरति कुचिस्थः सर्वतो धमनीमुखैः ॥

स कायाम्निः स कायोष्मा स पक्ता स च जीवनम् ।
अनन्यगतिरित्येवं देहे कायामिच्छते ॥”

अन्यच्च ।

“वामपार्श्वस्थितं नाभिः किञ्चित् सोमस्य मण्ड-
लम् ।

तन्मध्ये मण्डलं सौर्यं तन्मध्येऽग्निर्यवस्थितः ॥

जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोषस्थदीपवत् ॥”

तथा च मधुकोषे । “द्रवतेजःसमुदायात्मकस्य
पित्तस्य तेजोभागोऽग्निरिति । तेन पित्तमप्य-
मिवत् मन्यते । अग्नितपितायोगोलकवत् ।”
परमार्थतस्तु अग्निः पित्ताद्भिन्न एवेति
सिद्धान्तः । अतएवाह रसप्रदीपे ।

“जाठरो भगवानग्निरौश्वरोऽन्नस्य पाचकः ।

सौक्ष्माद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥

नाभौ मध्ये शरीरस्य विशेषात् सोममण्डलम् ।

सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात् सूर्यस्य मण्डलम् ॥

प्रदीपवत्तत्र वृणां स्थितो मध्ये हुताशनः ।

सूर्यो दिवि यथा तिष्ठं स्तेजोयुक्तैर्गर्भस्त्रिभिः ॥

विशोषयति सर्वाणि पल्वलानि सरांसि च ॥

तद्वच्छरीरिणां सुक्तं त्वनलो नाभिमाश्रितः ।

मयूखैः पचते क्षिप्रं नानावृज्जनसंस्कृतम् ॥

स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रप्रमाणतः ।

दृक्कायेषु सत्त्वेषु तिलमात्रप्रमाणतः ॥

कृमिकोटपतङ्गेषु चाणुमात्रोऽवतिष्ठते ॥” इति ।

पुनः प्रकृतमनुसरति ।

“रञ्जकं नाम यत् पित्तं तद्रसं शोणतां नयेत् ।
यत् साधकसंज्ञं तत् कुर्वाद्बुद्धिं धृतिं स्मृतिम् ॥”
धृतिं मेधाम् ।
“यदालोचकसंज्ञं तद्रूपग्रहणकारणम् ।
भाजकं कान्तिकारि स्यात्क्षेपाभ्यङ्गादिपाच-
कम् ॥

पित्तप्रकृतिको यथा,—

“पित्तप्रकृतिको यादृक् तादृशोऽथ निगद्यते ।
अकालपलितो गौरः क्रोधी खेदी च बुद्धिमान् ॥
बहुभुक् तान्मनेव च स्वप्ने ज्योतीषि पश्यति ।
श्यामकेशः क्षमी स्थूलो बहुवीर्यो महाबलः ॥
पित्तं बह्विर्बुद्धिर्वा तदस्मात्
पित्तोदितस्त्रीव्रतयो बहुचतुः ।
गौरोष्णाङ्गस्तान्महस्तोऽङ्घ्रिरक्तः
शूरो मानो पिङ्गकेशोऽल्पलोमा ॥”

पित्तप्रकृतिकमृगा यथा,—

“याप्रचकपिमाज्जरयक्षोलाश्च पैत्तिकाः ॥”
पित्तस्योपशमहेतुमाह ।
“तिक्तखादुकषायशीतपवनच्छायानिशावीजन-
ज्योत्स्नाभृगृह्यन्तवारिजलदस्त्रीगात्रसंस्पर्श-
नम् ।
सर्पिः क्षीरविरेकसेकरुधिरसावप्रदेहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तिं
नयेत् ॥”

अथ पित्तप्रकोपकारणानि ।

“कङ्कणोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधीपवासातप-
स्त्रीसंभोगलघुचुधाभिहननयायाममद्यादिभिः ।
सुक्तेऽजीर्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे तथा
प्राणिनां
मध्याह्ने च तथार्द्ररात्रसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागे ॥
(यथा च ।

“अत्युष्णरुचान्मकटप्रदाहैः
सीधोः सुरासेवनेनातिधर्मे ।
क्रोधादपि खेदने च अवाये
अभोजने याति कोपश्च पित्तम् ॥
कुलत्प्रादुकीयूषम्लेषु शिशु
तिलातसीराजिकाशकट्टन्दे ।
निशाजागरे योधने च अमे वा
घनान्ते शरत्सु प्रकोपः प्रदिष्टः ।
भृशं वासरे मध्यगेऽर्के निशीघ्रे
उसुजीर्यतुप्रसुक्ते प्रकोपः प्रदिष्टः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

स तु ज्वरजनकमन्दाग्नेर्जनकः ।

“मन्दाग्निस्तस्य जनको मन्दाग्नेर्जनकास्त्रयः ।
पित्तस्यैश्वर्यसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥

(यथा च ।

“पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पञ्चामाश्रयमध्यगम् ।
प्रभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ॥
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलप्रवृद्धितम् ।
प्रचलन्नं विभजते सारक्रिद्वौ पृथक् तथा ॥

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥
आमाश्रयाश्रयं पित्तं रञ्जकं रसरञ्जनात् ।
बुद्धिमेधाभिमानादौरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥
साधकं हृद्गतं पित्तं रूपालोचनतः स्मृतम् ।
दृक्स्थमालोचकं त्वक्स्थं भाजकं भाजना-
त्त्वचः ॥”

इति वामटे सूत्रस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

“पित्तविकाराश्चत्वारिंशदत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यन्ते ।
तद्यथा, ओषध् ओषध् दाहश्च दधुश्च धूमक-
श्चात्मकश्च विदाहश्च अन्तर्दाहश्चासदाहश्चो-
ष्माधिक्यश्चातिस्वेदश्चाङ्गमन्त्रश्चाङ्गावयवदरणश्च
शोणितक्लेदश्च मांसक्लेदश्च त्वग्दाहश्च मांस-
दाहश्च त्वग्मांसदरणश्च रक्तकोठाश्च रक्त-
विस्फोटाश्च रक्तपित्तश्च रक्तमण्डलानि च
हरितत्वश्च हरिद्रत्वश्च नीलिका च कक्षा च
कामला च तिक्तास्थिता च पूतिसुखता च लघुणाया
आधिक्यश्चातिसिन्ध्यास्थपाकश्च गलपाकश्चाक्षि-
पाकश्च गुदपाकश्च मेढ्रपाकश्च जीवादानश्च
तमः प्रवेशश्च हरितहरिद्रमन्त्रनेत्रवर्चस्त्वक्षेति-
चत्वारिंशत् पित्तविकाराः । पित्तविकाराणाम-
परिस्फुर्यानामाविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ।
सर्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेष्वन्येषु चाशु-
क्तेषु पित्तस्वेदमात्मरूपमपरिणामिकर्मणश्च
खलचरणं यत्तदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्त-
सन्देहाः पित्तविकारमेवाध्वस्यन्ति कुशलाः ।
तद्यथा,—

औष्ण्यं तैक्ष्ण्यं लाघवमनतिस्वेदो वर्णश्च शुक्ला-
रुणवर्णौ गन्धश्च विस्रो रसौ च कटुकास्त्रौ
पित्तस्यात्मरूपाण्येवंविधत्वाच्च कर्मणः खल-
चरणमिदमस्य भवति । तं तं शरीरावयवमा-
विशतो दाहोष्णपाकस्वेदक्लेदकोषसावरागाः ।
यथाखञ्ज गन्धवर्णरसाभिनिर्वर्तनं पित्तस्य
कर्माणि तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्वस्येत् ।
तं मधुरतिक्तकषायशीतेरुपक्रमैरुपक्रमेत । स्नेह-
विवेकप्रदेहपरिषेकाभ्यङ्गावगाहादिभिः पित्त-
हरैर्मात्रां कालश्च प्रमाणीकृत्य विरेचनन्तु
सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः ।
तद्व्यादित एवामाश्रयमनुप्रविश्य केवलं वैका-
रिकं पित्तमूलश्चापकर्षति । तत्रावजिते पित्ते-
ऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः प्रशान्ति-
मापद्यन्ते । यथान्नौ यपोऽपि केवलमग्निग्रहश्च
शीतं भवति तद्वत् ॥” इति चरके सूत्रस्थाने
विंशेऽध्याये ॥ * ॥

“पित्तमुष्णन्तीक्ष्णं द्रवं विसमम्बद्धकृत्कश्च । तस्यो-
ष्णात् पित्तला भवन्तुगणासहाः सुकुमारा-
वदातगात्राः प्रभूतपिण्डयुक्तिलकपिण्डकाः चतु-
पिपासावन्तः क्षिप्रवलीपलितखालित्यदोषाः
प्रायोऽदृष्ट्यकपिलप्रसृज्युलोमकेशाः तैक्ष्ण्य-
तीक्ष्णपराक्रमाः तीक्ष्णाग्नयः प्रभूताशनपानाः
क्षेप्रासहिष्णवो दन्दशूका द्रवत्वात् शिथिल-
मृदुसन्धिमांसाः प्रभूतखण्डस्वेदमन्त्रपुरीषाश्च

विसत्वात् प्रभूतपूतिवचः कक्षास्थशिरःशरीर-
गन्धाः कङ्कणत्वादल्पशुक्रयवायापत्वाः । त एवं
गुणयोगात् पित्तला मध्यवला मध्यायुधो ज्ञान-
विज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च ।” इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

पित्तज्वी, स्त्री, (पित्तं हन्तीति । हन + “अमनुष्य-
कर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् । ततो
ङीप् ।) गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पित्तनाशके, त्रि । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
“मधुली शीतला स्निग्धा पित्तज्वी मधुरा लघुः ॥”)
पित्तज्वरः, पुं, (पित्तनिमित्तको ज्वरः ।) पैत्तिक
ज्वरः । यथा,—

“विशेषतः कोमलनारिकेलं

निहन्ति पित्तज्वरमन्त्रदोषान् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य लक्षणं ज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ पित्तज्वरचिकित्सा ।

“आमाश्रयस्यो हृत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधा-
पयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तद्वृत्तमाचरेत् ॥”
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदा-
रोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घन-
विधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैत्तिके दशरात्रेण
ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । दशरात्रेण लङ्घन-
वता यतीतेनेत्यर्थः । किन्तु भेषजं तदाह ।

“तिक्तामुस्तायवैः पाठाकटुफलाभ्यां सहोदकम् ।
यकं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥”

इति तिक्तादिकाथः ॥

“पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्वयासकः ।

प्रियङ्गुश्च कृतः काथ एष शर्करया युतः ॥

पिपासादाहपित्तासयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥”

इति पर्पटादिकाथः ॥

“द्राक्षा हरीतकी सुस्ता कटुका कृतमालकः ।

पर्पटश्च कृतः काथः एष पित्तज्वरापहः ॥

सुखशोषप्रलापान्तर्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रणतु ।

पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदनो मतः ॥”

इति द्राक्षादिकाथः ॥

“पटोलमथ धन्याकं मधुकं मधुसंयुतम् ।

हन्ति पित्तज्वरं दाहं लघ्नाश्चातिप्रमाथिनीम् ॥”

इति पटोलादिकाथः ॥

“गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्पटः ।

पित्तज्वरं हरेत्तूष्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥”

इति गुडूच्यादिकाथः ॥

“एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरबालकैः ॥

ह्रीवैरचन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम् ।

दद्यात् सुशीतलं वारि लट्कृद्भिर्ज्वरदाहनुत् ॥”

इति ह्रीवैरादिकाथः ॥

“भूनिस्वातिविषालोप्रसुक्तेन्द्रियवाग्मताः ।

बालकं धान्यकं विह्वं कषायो माचिकान्वितः ॥

विड्भेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥”

इति भूनिस्वादिकाथः ॥

“द्राक्षाचन्दनपद्मानि सुस्ता तित्तामृतानि च ।
धात्री बालमुशीरश्च लोभेन्द्रयवपर्पटाः ॥
परुषकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधुकं कुलकं वापि किरातो धान्यकं तथा ॥
एषां काथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
तथा दाहं प्रलापश्च रक्तपित्तं भ्रमं क्षमम् ॥
मूर्च्छां कर्हि तथा शूलं मुखशोषमरोचकम् ।
कासं श्वासश्च हृत्कासं नाशयेन्नात्र संशयः ॥”
इति महाद्राक्षादिकाथः ॥
“ससितो निशि पर्युषितः प्रातर्धन्याकतखल-
काथः ।
पीतः श्रमयत्यचिरान्तर्दाहं ज्वरं पैतम् ॥”
इति धन्याककाथः ॥
“अमृताया हिमः प्रातः ससितः पैतकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥”
इति अमृतावासाकाथौ ॥
“गुडूची भूमिनिम्बश्च बालं वीरणमूलकम् ।
लघुसुखं चित्रहात्री द्राक्षा वासा च पर्यटः ॥
एषां काथो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं हुतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥”
इति गुडूच्यादिकाथः ॥
“पलाशस्य वदर्या वा निम्बस्य नटुपक्षवैः ।
अम्बपिष्टैः प्रलेपोऽथं हन्याद्दाहयुतं ज्वरम् ॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरतान्त्र-
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ती
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरश्च ॥
पथां तैलघृतचौद्रेर्लिङ्गन् दाहज्वरापहा ।
कासाहृत्पित्तवीर्यसम्पन्ना हन्ति वमीनपि ॥”
तैलघृतचौद्रेरित्यत्र न समुच्चयः तेन केवलं
चौद्रेणापि लिङ्ग्यात् ।
“काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ गोतक्रसुखिन्नशीतलीकृतवाससा ॥
द्राक्षामलककल्केन कवलोऽत्र हितो मतः ।
पक्वदाडिमबीजैर्वा धन्याकल्केन च क्वचित् ॥”
इति कवलः ॥ धन्यान् धान्याकम् ॥ * ॥
अथाम्नाह ।
“दाहवम्यदितं क्षामं निरन्नं तृषयान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत्ताजतर्पणम् ॥”
लाजतर्पणं लाजशुक्लरूपतर्पणम् । सन्तर्पण-
स्वरूपसुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ।
“सुन्नयूषौदनो देयः सितया पैतके ज्वरे ॥
हर्म्यं शुभ्राभसङ्काशे प्रशाङ्ककरशीतले ।
मलयोदकसंमिक्ते सुध्यात् पित्तज्वरी नरः ॥
हारावलीचन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्पाभ्युपधितानाम् ।
नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनश्चाशु हरन्ति दाहम् ॥
आकादशास्य विज्ञाय ताश्च स्त्री रमयेत् पुनः ।
हितश्च भोजयेदन्नं न हितं सुरतं महत् ॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नार्यश्चन्दनदिग्भाजो दाहदैत्यहरा मताः ॥

इति पित्तज्वराधिकारः ।” इति भावप्रकाशे
मध्यखण्डे प्रथमभागः ॥ * ॥
पित्तज्वरज्वरनाशकौषधं यथा,—
“गुडूचीपद्माकारिष्ठधन्याकं रक्तचन्दनम् ।
पित्तज्वरज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाप्रमत्तित् ॥”
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
(अस्य सलक्षणचिकित्सातन्त्रपराणि यथा,—
“मूर्च्छां दाहो भ्रममदृष्टावेगतीक्ष्णोऽतिसार-
स्तन्त्रालस्यं प्रलपनवमिः पाकताल्कोष्ठवक्त्रे ।
स्वेदः श्वासो भवति कटुकं विक्षलत्वं क्षुधा वा
एतैर्लिङ्गैर्भवति मनुजे पैतिको वै ज्वरस्तु ॥
रोधोन्मलान्तलता कमलं सिताण्डं
तत्सारवासहितमेव हि पाचनेषु ।
निःकाथ्य पानमति चाशु निहन्ति पित्तं
पित्तज्वरप्रशमनं प्रकरोति पुंसाम् ॥
कथितं तखलपयसा शक्राङ्कटुरोहिणीसहि-
तम् ।
काथं यष्टीमधुना विनाशनं पित्तज्वराणाम् ।
दुरालभावासकपर्पटानां
प्रियङ्गुनिम्बैः कटुरोहिणीनाम् ।
किराततित्तं कथितं कषायं
सशर्कराण्डं कथितश्च पाचनम् ॥
सदाहपित्तज्वरमाशु हन्ति
तृष्णाभ्रमं शोषविकारयुक्तम् ।
एकोऽपि वै पर्पटको वरिष्ठः
पित्तज्वराणां श्रमगाय योग्यः ।
तस्मात् पुनर्नागरबालकाण्डः
सिंहो यथा कङ्कटके प्रवृत्तः ॥
नागरोशीरसुस्ता च चन्दनं कटुरोहिणी ।
धान्यकानां काथ एव पित्तज्वरविनाशनः ॥
अमृतपर्पटोधात्री काथः पित्तज्वरं हरेत् ।
सितारग्वधयोर्वापि काश्रम्याश्चाथ वा पुनः ॥
द्राक्षापर्पटकं तित्ता पथ्यारग्वधसुस्तकैः ।
काथस्तृषाभ्रमदाहयुक्तपित्तज्वरापहः ॥
विदारिका रोध्रदधित्यकानां
स्यान्मातुलुङ्गस्य च दाडिमानाम् ।
यथानुलामेन च मूलपत्रं
निहन्ति तृड्दाहसमूर्च्छनश्च ॥
उत्तानस्य प्रसुप्तस्य कांक्षं वा तान्त्रभाजनम् ।
नाभौ निधाय धाराम्बुशीतदाहभिवारणम् ॥
रम्यारामाङ्कचभरनमितालिङ्गनं चेशङ्गं
अथायामं सुनिवरगदितं शीतलं सेवनं स्यात् ।
शुभ्राभोजं मलयजसलिलासितसंशीतवासो
सुक्ताहारो विशदस्तुहिनं कौसदी या सुखाय ॥
एभिर्हन्ति हततरनिभं मानुषाणाम् पित्तं
दाहं शोषं क्षममपि तथा तृड्भ्रमं मूर्च्छनश्च ।
एतैर्योगैर्भवति नितरां पित्तदाहस्य शान्ति-
र्योग्या चैव प्रभवति सदा सत्क्रिया श्रीमताश्च ॥
यदि जिह्वा गलतालुशोषो वै मनुजस्य च ।
केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।
पेथ्यमाणं तालुलेपः सदाः पित्तदवापहः ॥”
इति पित्तज्वरचिकित्सा ॥ * ॥

पित्तद्रावी, [न] पुं, (पित्तं द्रावयतीति । इ +
णिच् + णिनिः ।) मधुरजम्बीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पित्तरक्तं, स्त्री, (पित्तसंखण्डं रक्तमिति मध्यपद-
लोपी समासः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तपित्तम् २ पित्तासम् ३ पित्तशोणितम् ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं रक्तपित्त-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पित्तलं, स्त्री, (पित्तं तद्वर्णं लातीति । ला + कः ।)
धातुविशेषः । पित्तल इति भाषा ॥ (यथा,
वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
“पित्तलश्च तथा कांक्षं तान्त्रवम्भारयेद्भिषक् ।
तान्त्रवच्छोधनं तेषां तान्त्रवदगुणकारकम् ॥”)
तत्पर्यायः । आरकूटम् २ रीतिः ३ पित्तकावे-
रम् ४ द्रव्यदारु ५ । इति जटाधरः ॥ रीती
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रम् ७ । इति
रत्नमाला ॥ आरः ८ राजरीतिः ९ ब्रह्मरीतिः
१० कपिला ११ पिङ्गला १२ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ चन्द्रसुवर्णः १३ सिंहलम् १४ पिङ्ग-
लकम् १५ पीतलकम् १६ लोहितकम् १७
पिङ्गललोहम् १८ पीतकम् १९ । रीतिका-
युगलगुणाः । तित्तलम् । शीतलम् । रसे
लवणत्वम् । शोधनत्वम् । पाण्डुवातकृमिघ्नौह-
पित्तनाशित्वम् ।
“शुक्ला स्निग्धा नटुः शीता सुरङ्गा सूत्रपत्रिणी ।
हेमोपमा शुभा खच्छा जात्या रीतिः प्रकी-
र्त्तिता ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
“रीतिरप्युपधातुः स्यात् तान्त्रस्य यस्यस्य च ।
पित्तलस्य गुणा ज्ञेया खयोनिषदशा जनेः ॥
संयोगस्य प्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः ।
रीतिकायुगलं रूचं तित्तलं लवणं रसे ।
शोधनं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं नातिलेखनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला ॥ (बाहुल्येन
पित्तमस्यस्येति । पित्त + “सिन्धादिभ्यश्च ।”
५ । २ । १७ । इति लङ् ।) पित्तयुक्ते, त्रि ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥ (पित्तवृद्धिकरे च ।
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४५ अध्याये ।
“सन्दारं पित्तलं कौपं श्लेष्मणं दीपनं लघु ॥”
यथा च माधवकरघृतसन्निधयसंग्रहे पाण्डुधि-
कारे ।
“पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमस्त्वृष्टां दग्धा रोगाय कल्पते ॥”)
पित्तला, स्त्री, (पित्तल + टाप् ।) नोयपिप्पली ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥
पित्तारिः, पुं, (पित्तानामरिर्नाशकः ।) पर्यटः ।
लाक्षा । वर्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पित्तं, स्त्री, (पित्तरो देवता अस्तेति । पित् + “वाग्-
वृत्तुपिप्पसो यत् ।” ४ । २ । ३१ । इति यत् ।
“रीडुतः ।” ७ । ४ । २७ । इति रीडादेशश्च ।
पित्तदेवताकदानीयत्वादस्य तथालम् ।) मधु ।

पिनाकः

इति राजनिर्घण्टः ॥ पिण्ठतीर्थम् । तत्तु तर्ज-
न्यङ्गुलान्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०४ ॥
(पितुरिदं पितुरागतं वेति । पिण्ठ + “पितु-
र्यत् ।” ४ । ३ । ७६ । इति यत् । ततो रौडा-
देशः ।) पिण्ठसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

“ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्रा धनमशेषतः ।
शेषान्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरन्तथा ॥”

इति दायभागः ॥

(पिण्ठप्रियत्वात् आह्वार्हे च त्रि । यथा, सुश्रुते ।
१ । ४६ ।

“कफघ्नं खड्गिप्रिणितं कषायमनिलापहम् ।
पित्रा पवित्रमायुष्यं वड्मन्त्रं विरुच्यम् ॥”)

पित्राः, पुं, (पितुस्तुल्य इति । बाहुलकात् यत् ।
ततो रौडादेशः ।) ज्येष्ठभ्राता । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २१५ ॥ (पितृणां प्रिय इति यत् ।) माघः ।
इति शब्दमाला ॥

पित्रा, स्त्री, (पितरो देवता अस्या इति । पिण्ठ +
यत् । पिण्ठदेवतत्वादेव तयात्वम् ।) मघानन्त्र-
चम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २५ ॥ पौर्णमासी ।
इति शब्दमाला ॥

पितृसन्, [तृ] पुं, (पतितुमिच्छतीति । पतृ
+ सन् + “सनि मौमाधुरभलभशकपतपदामच
इस् ।” ७ । ४ । ५४ । इति इस् । अभ्यासस्य
लोपश्च । ततः पितृस + श्रुट ।) पत्नी । इत्य-
मरः । २ । ५ । ३४ ॥ प्रतिपत्ने पतनेच्छौ च
त्रि । इति विश्वः ॥

पितृलं, स्त्री, (पतत्यत्रेति । पत + “सलः पते-
रदिह्वा ।” २ । २६२ । इति उणादिकोषधृत-
सूत्रात् अधिकरणे सलः । अकारस्य इच्च ।)
पत्न्याः । इत्युणादिकोषः । २ । २६२ ॥

पिधानं, स्त्री, (अपि + धा + ल्युट् । अपेरलोपः ।)
कृदनम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ४८२ ।

“युगपज्जघनोरःस्तनपिधानमधुरे ! त्रपास्तित-
द्रसुखि ! ।

लोलाक्षि ! नैष पवनो विरमति तव वसनपरि-
वर्त्तौ ॥”)

उदञ्चनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥

पिनङ्गः, त्रि, (अपि नक्षते स्मेति । अपि + नह +
क्तः । अपेरलोपः ।) परिहितवस्त्रादि । तत्-
पर्यायः । आसुक्तः २ । प्रतिसुक्तः ३ । अपिनङ्गः
४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ (आच्छादितः ।
यथा, भागवते । ११ । ८ । ३३ ।

“यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश-
स्थूलं त्वचा रोमनखैः पिनङ्गम् ॥”)

पिनाकः, पुं, स्त्री, (पाति रक्षति पनायति स्तूयते
वा । पाल रक्षणे, पन स्तुतौ वा + “पिनाकाद-
यश्च ।” उणां ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः ।) शिवधनुः । तत्पर्यायः । अज-
गवम् २ । (यथा, महाभारते । ६ । ६० । १८ ।
“पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥”)
शूलम् । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ शूलमपि

पिपीत

शाङ्करमिहेति केचित् । इति भरतः ॥ पांशु-
वर्णम् । इति मेदिनी । के, ११६ ॥

पिनाकी, [नृ] पुं, (पिनाकीरुख्येति । इनिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा,
हरिवंशे । ३५ । २० ।

“कृत्वा च निश्चयं सर्वे पलायनपरायणाः ।

विहाय मधुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ॥”

रुद्रभेदः । यथा, मात्स्ये । ५ । २६—३० ।

“अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च चामकश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ॥”)

पिन्यासं, स्त्री, (अपिगतो विज्ञातो यत्तगन्ध-
त्वात् न्यासो यस्य । अपेरलोपः ।) हिङ्गु ।
इति जटाधरः ॥

पिपतिषन्, [तृ] त्रि, (पतितुमिच्छतीति । पत
+ सन् । ततः श्रुट ।) पतनेच्छुः । विहङ्गमे,
पुं । इति मेदिनी । ते, २३१ ॥

पिपतिषुः, पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत + सन् ।
पिपतिस + “सनाशंसभिच्च उः ।” ३ । २ । १६८ ।
इति उः ।) पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पतनेच्छौ, त्रि ॥)

पिपासा, स्त्री, (पातुमिच्छेति । पा + सन् + अः ।
ततश्चाप् ।) पानेच्छा । तत्पर्यायः । लघ्या २
तर्षः ३ । उपलासिका ४ । लट् ५ । लघा ६ । उदय्या
७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥ (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने १ अध्याये । “स्वाभाविकाः क्षुत्पि-
पासाजराद्व्युत्पन्नाप्रभृतयः ॥”)

पिपासितः, त्रि, (पिपासा जातास्येति । पिपासा
+ इतच् ।) पिपासायुक्तः । लघितः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, मनौ । ८ । ६३ ।

“नमो मुखः कपालेन भिचार्यो क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यममृतं वदेत् ॥”)

पिपासुः, त्रि, (पातुमिच्छुः । पा + सन् + उः ।)
पानेच्छुः । तत्पर्यायः । लघितः २ । लघ्याक् ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २२३ । २५ ।

“भार्गवो तपसो धातुं तेषां सोमं तथाध्वरे ।
पिपासवो यदुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥”)

पिपीतकः, पुं, ब्राह्मणविशेषः । अस्य प्रमाणं
पिपीतकीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पिपीतकी, स्त्री, (पिपीतको ब्राह्मणविशेषः प्रवर्त्त-
कतयास्यत्रेति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
वैशाखशुक्लद्वादशी । तत्र कर्त्तव्यव्रतं यथा,—
शतानीक उवाच ।

“जलदानस्य माहात्म्यं यत्तया परिकीर्तितम् ।

तदहं श्रोतुमिच्छामि पिपीतकीकथां शुभाम् ॥

पुरा केन कृतचैतत् केन चैतत् प्रकाशितम् ।

कथं पिपीतकीनाम विधानञ्चैव कीदृशम् ॥

तत् सर्वं ब्रूहि देवर्षे ! यदि तुष्टो मयि प्रभो ! ॥

नारद उवाच ।

शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि द्वादशीं तां पिपी-
तकीम् ।

पिपीत

यां कृत्वा यमलोकाद्दे प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
पिपीतक इति ख्यातो ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ।
तपःस्वाध्यायनिरतः सर्वप्राणिहिते रतः ॥
शान्तो दान्तः क्षमायुक्तो बलिहोमपरायणः ।
निवसन् निर्जनेऽरण्ये बहून् कालान् दिजोत्तमः ॥

चिरं कृत्वा तपोऽरण्ये काले न्यत्युपेयिवान् ॥
ततः कालेन कियता यमदूतैर्महाबलैः ।

नीयमानः स विप्रेन्द्रो यमलोकं भयावहम् ॥
ददर्श बहुशस्त्रं नरान्निरयसंस्थितान् ॥

असिपत्रादानेकेषु कुम्भीपाकेषु संस्थितान् ।
कृतार्त्तरावांस्तान् दृष्ट्वा विषादमगमद्विजः ।

क्षुत्पिपासाकुलो भूत्वा प्रेतराजवशं गतः ॥
बहून् वस्त्रावृतान् कुम्भान् दृष्ट्वातिमनो-

हरान् ।

प्रदेशानीक्षितांस्तत्र प्रासादैरुपशोभितान् ॥
गीतवाद्यादिनृत्यैश्च सेवमानः समन्ततः ।

कचित् प्रहरमाणांश्च किङ्करैर्यमशासनैः ॥
नीयमानांस्ततः प्रेतान् वध्यमानान्स्वकर्मभिः ।

शोकसन्तापसंयुक्तान् लब्ध्वा परिपीडितः ॥
संपश्यमानो राजेन्द्र ! यथाचे किङ्करान् जलम् ।

बहुशो याचमानैश्च किङ्करैरभिताडितः ॥
स नीयमानो दृष्ट्वा बहुशाखं ह्रमोत्तमम् ।

सुच्छायं शीतलं रम्यं महान्तं पिप्पलहमम् ॥
तत्रैव सजलान् कुम्भान् माल्यग्रीवान् सुशो-

भितान् ।

ददर्श वस्त्रावृतमुखान् सुवासितसुशीतलान् ॥
रक्षन्ति बह्वस्तत्र किङ्कराः शस्त्रपाणयः ।

तोयदर्शनमात्रेण साक्षादो ब्राह्मणोऽभवत् ॥
विनयावनतो भूत्वा यथाचे किङ्कराञ्जलम् ।

ब्राह्मण उवाच ।

यमदूता महात्मानस्तोयं मे दीयतामिति ।
अप्राप्य तोयं प्राणानां विनाशो जायते

ध्रुवम् ॥

तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणान्क्षत मेऽधुना ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तमृत्युर्मकिङ्कराः ॥

न कृतं कर्म तद्विप्र ! येन तोयश्च लभ्यते ॥
प्रार्थयानः पुनस्तोयं यमदूतैः स ताडितः ॥

लघार्त्तवचनं श्रुत्वा यमः प्रोवाच तं द्विजम् ।
ब्रूहि त्वं विप्र ! मा रोदीः का ते पीडास्ति

चेतसि ॥

पुनर्यथाचे तत्तोयं लघाद्याकुलचेतनः ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तमुवाच स धर्म्मराट् ॥

त्वया तन्न कृतं कर्म येन वै लभ्यते जलम् ॥
ब्राह्मण उवाच ।

त्वयि प्रसन्ने दिक्पाल ! तत्तोयं दुर्लभं न मे ।
तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणरक्षां कुरु प्रभो ! ॥

इत्थं बहुविधैर्वाक्यैर्यमः प्रीतोऽभवत्तदा ॥
यम उवाच ।

वरं वरय विप्रेन्द्र ! यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
ब्राह्मण उवाच ।

यदि तुष्टोऽसि मे देव ! येन प्राप्तोऽस्मि तज्जलम् ।
तत् कुरुष्व धर्म्मराज ! सर्वप्राणेश्वर ! प्रभो ! ॥

पिप्पलः

यम उवाच ।

वैष्णवं तद्व्रतं विप्र ! कुरु गत्वा निजालयम् ।
विधानं शृणु विप्रेन्द्र ! द्वादशी यादृशी भवेत् ॥
वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां सुशीतलजलैः स्नापयेत् केशवं प्रभुम् ॥
पूजयेद्भक्त्युपाद्यैर्धूपदीपैर्विधानतः ॥
नैवेद्यैर्विविधैश्चैव ताम्बूलैरथ वाससा ॥
जम्बा तु वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणमेत्ततः ।
दद्याद्विजैभ्यो विधिवत् कुम्भास्तोयसमन्वितान् ।
प्रथमेऽन्ते चतुःकुम्भान् दद्यात्तलवणसंयुतान् ॥
शुक्लवस्त्रावृतमुखानुपवीतसंयुतान् ।
धनुर्वाणसमायुक्तान् सभोज्यदक्षिणान्वितान् ॥
द्वितीयेऽष्टौ घटान् दद्याद्विधिशर्करासंयुतान् ।
तृतीये द्वादश घटान् तिलमोदकसंयुतान् ॥
चतुर्थे षोडशघटान् दुग्धलड्डुकसंयुतान् ।
दद्यात् संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः ॥
दक्षिणां शक्तितो दद्यात् भोज्यश्चैव विशेषतः ।
यत्र कुत्रापि संगच्छेन्न कुत्रापि लघान्वितः ॥
ततो दिजो गृहं गत्वा चकार द्वादशीव्रतम् ॥
अन्ते जगाम स्वर्लोकं वैष्णवं पदमुत्तमम् ॥
पिपीतकीति नाम्नातो विख्यातो वैष्णवी तिथिः ।
नरो यः कुरुते भक्त्या नारी वा भक्तिसंयुता ।
इह पुत्रादिसम्पन्ना धनधान्यसुतान्विता ॥”
इति भविष्यपुराणे पिपीतकीव्रतकथा समाप्ता ॥
पिपीलकः, पुं, (अपिपीलतीति । अपि + पील स्तम्भने
+ खुल् । अपेरलोपः) पीलकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २७२ ॥ हे उवाच पिपीडा इति भाषा ॥
पिपीलिका, स्त्री, (पिपीलक + टापि अत इलम् ।)
हीनाङ्गी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥ चूदे
पिपीडा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पिपी-
लिकः २ पिपीलः ३ पीलकः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पिपीली ५ पिपीली ६ स्त्रीसंज्ञा
७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ हीरा ८ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । २४ । ४ ।
“श्रुत्वा तु याचमानां तां क्रुद्धां सख्यपिपीलि-
काम् ।
ब्रह्मदत्तो महाहासमकस्मादेव चाहसत् ॥”)
पिपीली, स्त्री, (अपिपीलतीति । पील् + अच् ।
अपेरलोपः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) पिपी-
लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिप्पटा, स्त्री, खाद्यद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
गुडशर्करा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पिप्पलं, स्त्री, (पीयते इति । पा + अलच् । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) जलम् । वस्त्रच्छेदेभेदः ।
इति मेदिनी । ले, १११ ॥
पिप्पलः, पुं, (पिप्पलं जलं सिच्यमानत्वेनास्त्यस्य
मूलावच्छेदे इति । पिप्पल + “अग्रं आदिभ्यो-
ऽच् ॥” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) अश्वत्थवृक्षः ।
(यथा, महाभारते । २ । २१ । ८ ।
“वनराजीस्तु पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः ।
लोभाणाञ्च शुभाः पार्थ ! गौतमौकः समी-
पजाः ॥”)

पिप्पलः

निरंशुकः । पचिभेदः । इति मेदिनी । ले,
११२ ॥ * ॥ अश्वत्थस्वरूपं यथा,—
नारद उवाच ।
“अनायासेन यन्मर्त्तः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
सर्वदेवात्मकश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु नारद ! यत्नेन शुद्धं सर्वात्मकं गुरुम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य नित्यं नराणां सर्वकामदम् ॥
पूजयेत् परया भक्त्या सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
अश्वत्थं पूजयेद्विप्र ! सर्वसिद्धिविधायकम् ॥*॥
अश्वत्थदक्षिणे रुद्रः पश्चिमे विष्णुरेव च ।
ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्वे चेन्द्रादिदेवताः ॥
स्कन्धे स्कन्धे च पत्रेषु ब्राह्मणा ऋषयः स्मृताः ।
तस्य मूले सर्वदेवाः श्रद्धा तस्य इमाश्चिता ॥
नदीनदाः सागराद्याः पूर्वस्यान्दिशि संस्थिताः ।
लोकधर्मान् समाश्रित्य तस्मात्तं सेवयेन्नरः ॥
पुराणस्मृतिमन्त्रैः सारसुद्धं सञ्चितम् ।
निष्ठाप्रतिष्ठितं सम्यगश्वत्थं सेवयेन्नरः ॥
त्वं चोरी फलितश्चैव शीतलश्च वनस्पते ! ।
त्वामाराध्य नरो हन्यात् दैहिकाधिष्ठितं मलम् ॥
अश्वत्थ ! यस्मात् त्वयि वृक्षराज !
नारायणस्तिष्ठति सर्वकारणम् ।
अतः शुचिस्त्वं सततं तस्मिन्
विशेषतोऽरिहविनाशनीऽसि ॥
चीरोदमथने चैव यथा श्रीस्वासुपासते ।
सत्येन तेन वृक्षेन्द्र ! आशीर्मायि निधेवतु ॥
एकादशोऽसि रुद्राणां वस्त्रनाञ्चाष्टमस्तथा ।
नारायणोऽसि देवानां वृक्षाणामसि पिप्पलः ॥
अग्निगर्भस्त्वमश्वत्थ ! देवगर्भः प्रजापतिः ।
हरिर्यथैव श्रीगर्भो यज्ञगर्भ ! नमोऽस्तु ते ॥
अरातेरग्निरश्वत्थ ! परापर ! नमोऽस्तु ते ।
निर्वाते त्वमिवर्धन्तु स्वस्ति तेऽस्तु नमोऽस्तु ते ॥
अक्षिसन्दं मुजस्यन्दं दुःखप्रं दुर्निरीक्षितम् ।
शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ ! श्रमयाशु मे ॥
यं स्पृष्ट्वा मुच्यते रोगैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
समाश्लिष्य च दीर्घायुस्तमश्वत्थं नमाम्यहम् ॥
अश्वत्थ ! सुमहाभाग ! सर्वदा प्रियदर्शन ! ।
दिव्यान्नभोजनं देहि शत्रूणाञ्च पराजयम् ॥
आयुः प्रजं धनं धान्यं सौभाग्यं सर्वदा
सुखम् ।
देहि देव महावृक्ष ! त्वामहञ्चाभिवादये ॥
अश्वत्थ ! देवमूलस्त्वमृषिभिः प्रीयते सदा ॥
ब्रह्महा गुरुहा चैव दरिद्रो याधिपीडितः ।
आवृत्य दण्डलच्छन्तु शुद्धः पापातिगो भवेत् ॥
ब्रह्मचारी हविष्याशी अधःशायी जितेन्द्रियः ।
पापापहन्ता मर्त्यस्तु व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
एकहस्तं द्विहस्तं वा कुर्याद्गोमयलेपनम् ।
अश्वत्थे स्थापिते यस्तु मूले स्नपनमाचरेत् ॥
धनायुःसन्तर्पेद्ब्रह्म नरकात्तारयेत् पितृन् ॥
अश्वत्थमूलमासाद्य शाकेनान्नोदकेन वा ।
एकं वा भोजयेद्विप्रं कोटि कोटि फलं भवेत् ॥
अश्वत्थमूलमासाद्य तपो ह्येव सूरार्चनम् ।

पिप्पलः

अक्षयं सुनिशादूर्ल ! ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
एवं समर्चितोऽश्वत्थः सर्वसौख्यप्रदो भवेत् ।
यज्ञार्थं हृदिताऽश्वत्थः सर्वारोग्यप्रदो भवेत् ॥
अश्वत्थः पूजितो येन पूजिताः सर्वदेवताः ।
अश्वत्थश्चेदितो येन हृदिताः सर्वदेवताः ॥
अन्तःशुद्धः सुसन्तुष्टोऽश्वत्थो देवमयो गुरुः ।
स सेव्यः पूजनीयश्च गुणत्रयविनाशकः ॥
भृग्वर्कवारे भौमे च मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ।
अश्वत्थदर्शनं कार्यं कुलचयभयात्मभिः ॥ * ॥
अश्वत्थस्य जले यस्य ह्याया तिष्ठति कुत्रचित् ।
तत् प्रयागसमं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
तस्मात् कार्तिकमासेऽत्र पूर्वोक्तविधिना सुने ! ।
अश्वत्थं सेचयेद्विद्वान् संप्रदक्षिणमादिशेत् ॥
पापोपहतमर्त्यानां पापनाशो भवेद्भुवम् ।
सकामो लभते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
यः पठेत् शृणुयाद्वापि अश्वत्थस्य समीपतः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥
ऋषय ऊचुः ।
“कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ ।
सर्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥
सूत उवाच ।
अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
दर्शनस्यर्शसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो भुवम् ॥
ऋषय ऊचुः ।
कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्वज्ञ ! संशयोऽत्र मद्भान् हि नः ॥
सूत उवाच ।
पार्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल ।
अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेथ्य विप्रः कृतः पुरा ॥
ततस्तु पार्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।
रेतःसंकुसुखभंशकम्पमाना तदा रुधा ॥
पार्वत्युवाच ।
क्रिमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखम् ।
तस्मान्नम सुखं श्लाघ्यं वृक्षत्वमाप्स्यथ ॥
सूत उवाच ।
एवं सा पार्वती देवो अशपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वराभौ
बभूवतुर्वोधिपटौ सुनीश्वराः ! ।
वोधिस्त्वं चार्किर्दिनं विनैव
न स्पृश्यतामर्कजवारयोगात् ॥
ऋषय ऊचुः ।
अस्पृश्यत्वं कथं यातः सूत ! वोधितरुः स्वयम् ।
स्पृश्यत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथायं शनिवासरे ॥
सूत उवाच ।
समुद्रमथनादयानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः ।
अञ्जश्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥
यावदङ्गीचकारासौ लब्धौ भार्यार्थमात्मनः ।
तावत् विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् ॥

पिप्पलः

लक्ष्मीरुवाच ।

असंख्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परिणीयते ।
तस्मात्त्वमयजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ! ॥
विवाहोदह मां पश्चादेव धर्मः सनातनः ।
तस्माद्धर्मयतिक्रामं न कुर्व्या मधुसूदन ! ॥

सूत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।
उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ।
आप्तवाक्यानुसारेण तामलक्ष्मीं ददौ किल ॥
स्युलोर्ध्वं शुष्कवदनां विरूपां विभर्ती तनुम् ।
सर्वदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् ॥
स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् ।
वेदध्वनिमयायुक्तमानयामास धर्मवित् ॥
होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदधोषेण नादितम् ।
आश्रमन्तं विलोक्याथ यथिता सान्नवीदिहम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।

नहि वासोऽनुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।
नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्वान्ध्रं मां ध्रुवम् ॥

उद्दालक उवाच ।

कथं नायासि किञ्चात्र वर्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तददस्व माम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।

वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथिनाश्च पूजनम् ।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहम् ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।
पितृदेवाचनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ॥
दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम ॥
वृद्धसञ्जनविप्राणां यत्र स्यादपमाननम् ।
निदुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहम् ॥

सूत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्णवदनोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीरुवाच ह ॥

उद्दालक उवाच ।

अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन्नलक्ष्मि ! आश्रयतां क्षणम् ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ॥

सूत उवाच ।

इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा तं न ददर्श सा ॥
तदा रुरोद करुणं भर्तुं स्थागेन दुःखिता ॥
तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽष्टगोत् ।
तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विगमानसा ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

स्वामिन् ! मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन
दुःखिता ।

तामाश्रयसधितुं याहि कृपासो ! यद्यहं प्रिया ॥

सूत उवाच ।

लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः ।
आश्रयसन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथान्वीत् ॥

विष्णुरुवाच ।

अश्वत्थवृक्षमासाद्य सदालक्ष्मि ! स्थिरा भव ।
ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥

पिप्पली

मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
अस्यृश्योऽसौ भवेत्तस्मान्मन्दवारं विना किल ॥
प्रत्यब्दमर्चयिष्यन्ति त्वां ज्येष्ठां गृहधर्मिणः ।
तेष्वियं श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिष्ठत्वनामया ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १६०—१६१ । अध्यायौ ॥
(रेवत्यां जातो मित्रस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । १८ । ६ ।

“रेतःसिधितुः कुम्भे उर्जस्थाः सन्निधौ द्रुतम् ।
रेवत्यां मित्र उत्तुर्गमरिष्ठं पिप्पलं यथात् ॥”)
पिप्पलकं, स्त्री, (पीयते इति । पा + अलच् ।
पृषोदरादित्वात् साधुः । ततः संज्ञायां कन् ।)
स्तनद्वन्तम् । सीवनसूत्रम् । इति मेदिनी । के,
१६८ ॥

पिप्पलिः, स्त्री, (पिपत्तीति । पृ लि पूर्त्ता + बाहु-
लकात् अलच् । गौरादित्वात् ङीष् । इक्षः ।
पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पिप्पली । इति
शब्दरत्नावली ॥

पिप्पली, स्त्री, (पिपत्तीति + पृ + बाहुलकात्
अलच् । पृषोदरादित्वात् साधुः । गौरादित्वात्
ङीष् ।) वृक्षविशेषः । पिप्पुल इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । लम्बा २ उपकुल्या ३ वैदेही ४
मागधी ५ चपला ६ कणा ७ उषणा ८ शौण्डी
९ कोला १० । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
ऊषणा ११ पिप्पलिः १२ । इति भरतः ॥
लकला १३ कटुबीजा १४ कोरङ्गी १५ तिक्त-
तखुला १६ श्यामा १७ दन्तफला १८ मगधो-
द्गवा १९ । अस्या गुणाः । ज्वरनाशित्वम् ।
वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । मारुतश्वासकासक्षेप-
क्षयापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादु-
पाकत्वम् । रसायनत्वम् । लघुत्वम् । पित्तल-
त्वम् । रेचनत्वम् । कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शः श्लीह-
शूलामनाशित्वम् ॥ आर्द्रायास्तस्या गुणाः ।
कफप्रदत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । मधुर-
त्वम् । गुरुत्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् । राजवल्गमे
तु कफापहत्वम् । मधुयुक्तायास्तस्या गुणाः ।
मेदःकफश्वासकासज्वरहरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
मेधाग्निवर्द्धनत्वम् । गुडपिप्पलीगुणाः । जीर्ण-
ज्वरे अग्निमान्ये च शस्तत्वम् । कासाजीर्ण-
रुचिश्वासहृत्पाण्डुहमिनाशित्वम् । दिगुणात्
पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजः मतः । इति
भावप्रकाशः ॥ (ऋष्यवन्तपर्वतान्निःसृतो नदी-
विशेषः । यथा, मात्स्ये । ११३ । २५ ।

“तमसा पिप्पली श्येनी तथा चित्रोत्पलापि
च ॥”)

पिप्पलीका, स्त्री, अश्वत्थीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्पलीमूलं, स्त्री, (पिप्पल्या मूलमिव मूलमस्य ।)
खनामस्थानमूलम् । पिप्पुलमूल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । ग्रन्थिकम् २ चटिकाशिरः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥ षड्ग्रन्थि ४ । इति
रत्नमाला ॥ मूलम् ५ कोलमूलम् ६ कटुग्रन्थि ७

पिल्लः

कटुमूलम् ८ कटुघण्टम् ९ सर्वग्रन्थि १० पत्रा-
जम् ११ विरूपम् १२ शोषसम्भवम् १३
सुगन्धि १४ ग्रन्थिलम् १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
उषणम् १६ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् ।
कटुत्वम् । पाचनत्वम् । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् ।
पित्तकरत्वम् । भेदकत्वम् । कफवातोदरानाह-
श्लीहगुल्मक्षमिश्वासक्षयापहत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्पिका, स्त्री, दन्तमूलम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २६६ ॥

पिप्पुः, पुं, (अपि प्लवते देहोपरि इति । अपि +
प्लु + डुः । अपेरलोपः ।) जटुलः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ ॥

पियालः, पुं, (पीयति तर्पयतीति । पीय + “पीयु-
कणिभ्यां कालन् द्वस्वः सम्प्रसारणश्च ।” उणां
३ । ७६ । इति कालन् द्वस्वश्च ।) वृक्षविशेषः ।
अस्यैव बीजं चिरौल्लितीति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
राजादनम् २ सन्नकदः ३ धनुष्यटः ४ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३५ ॥ राजातनम् ५ राजातनः
६ पियालः ७ सन्नः ८ कदः ९ धनुः १० पटः
११ । इति तट्टीका ॥ इक्षन्नकः १२ धनुष्यटः
१३ पियालकः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥
खरस्कन्धः १५ चारः १६ बहुलवल्कलः १७
तापसेष्टः १८ ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । १० ।
“चूतेः पियालेः पनसैरास्त्रैराम्नातकैरपि ॥”)
तस्य गुणाः । पित्तकफासनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । वृंहणत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ गुरुत्वम् । सरत्वम् । दाह-
ज्वरघ्नापहत्वम् । तस्य मज्जगुणाः । मधु-
रत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । हृदय-
त्वम् । अतिदुर्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् । विष्टम्भि-
त्वम् । आमवर्द्धनत्वम् । इति भावप्रकाशे पूर्व-
खण्डे प्रथमो भागः ॥

पिल, क रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) क, पेलयति । रुदि प्रेरणे ।
इति दुर्गादासः ॥

पिप्पुः, पुं, (अपिलातीति । अपि + ला + बाहु-
लकात् लुः । अपेरलोपः । ततः कन् ।) पीपु-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिप्पुपर्णी, स्त्री, (पिलोरिव पर्णमस्याः । ङीष् ।)
मोरटा । इति रत्नमाला ॥

पिल्लः, पुं, (क्लिप्ते चक्षुषी यस्येति । “इनचपिट-
चिकचि च ।” ५ । २ । ३३ । इत्यत्र “क्लिप्तस्य
चिल्लिप्तश्चास्य चक्षुषी ।” इति वार्तिकोक्ता
पिल्लादेशः ।) क्लेदयुक्तचक्षुः । (अस्य चिकित्सा
यथा,—

“ताम्रपात्रे गुह्यमूलं सिन्धूत्यमरिचान्वितम् ।
आरनालेन संवृष्टमङ्गनं पिल्लनाशनम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिग्रन्थे नेत्ररोगाधिकारे ॥)
तदुयुक्ते, चि । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

पिशाच

पिशाचः, स्त्री, (पिशाचः क्लेशयुक्तचक्षुषा काय-
लोति । कै + कः । टाप् ।) हस्तिनी । इति
शब्दमाला ॥

पिष, इ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) इ, पिन्वाते । इति दुर्गादासः ॥

पिष, प्र प अवयवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-सुचां-परं-अकं-सेट् ।) प्र प, पिंशति
पटः अवयवी स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

पिषङ्गः, पुं, (पिंशतीति । पिष + “विङ्दिभ्यः
कित् ।” उणां ॥ ११२०॥ इत्यङ्गच् स च कित् ।)

पिङ्गलवर्णः । तदति, चि । इत्यमरः ॥ ११५॥
१६—१७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८८ । २ ।

“तेऽरुणिभिर्वरमा पिषङ्गैः शुभे कं यान्ति रथ-
तूभिर्ऋषेः ॥”

यथा च माघे । १ । ६ ।

“पिषङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं
वसानमेणाजिनमञ्जनदुति ।
सुवर्णसूत्राकलिताधराभरां
विङ्गस्यन्तं श्रुतिवाससस्तनुम् ॥”

नागभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १६ ।

“भैरवो सुखवेदाङ्गः पिषङ्गश्चोद्वपारकः ॥”

पिषाचः, पुं, (पिशितं मांसमश्नातीति । पिशित +
अश् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।

ततः “एषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।” ६ । ३ ।

१०६ । इति श्रितभागस्य लोपः अश्रभागस्य

शाचादेशः ।) देवयोनिविशेषः । इत्यमरः ॥ १ ।

१ । ११ ॥ पिचाश इति भाषा ॥ (यथा,

मनौ । १ । ३७ ।

“यच्चरत्तः पिशाचांश्च गन्धर्वाभरसोऽसुरान् ॥”

“यच्चो वैश्रवणस्तदुचराश्च । रक्षांसि रावणा-

दीनि । पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टा अशुचिमरुदेश-

निवासिनः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

तस्य लोको यथा,—

“अन्तरोक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।

वर्जयित्वा रुद्रगणांस्ते तत्रैव चरन्ति हि ॥

नोद्धं विक्रमणे शक्तिस्तेषां सम्भृतपाभनाम् ।

अत ऊर्ध्वं हि विप्रेन्द्र ! राक्षसा ये कृतैनसः ।

ते तु सूर्यादधः सर्वे विहरन्त्यूर्ध्ववर्जिताः ॥”

इति पाद्मि स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥

प्रेतः । यथा, शुद्धितत्त्वे ।

“अशौचान्ताद्वितीयाद्विषयस्य नोत्पद्यते वृषः ।

पिशाचत्वं भवेत्तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥”

पिशाचकौ, [न्] पुं, (पिशाचाः सन्त्यस्येति ।

“वातातीसारभ्यां कुक् च ।” ५ । २ । १२६ ।

इत्यच् “पिशाचाच्च ।” इति वार्तिकोक्त्या इनिः

कुक् च ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥ २ । १०३ ॥

पिशाचदः, पुं, (पिशाचानां दः पिशाचप्रियो दुर्वा

निविङ्गत्वादन्धकारवत्त्वादशुचिस्थानजातत्वाच्च ।)

शाखोटवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (शाखोट-

शब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातया ॥)

पिशाचवृक्षः, पुं, (पिशाचानां वृक्षः पिशाचप्रियो

वृक्षो वा ।) शाखोटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

१५३

पिशुनः

पिशाचसभं, स्त्री, पिशाचानां सभा । इति नृपुं-
सकलिङ्गसंज्ञटीकायां भरतः ॥

पिशाची, स्त्री, (पिशाच + डीष् ।) पिशाचिका ।
स्त्री पिशाची । इति शब्दमाला ॥ (पिशाच-

वज्रव्योऽस्यस्या इति । अच् ततो डीष् ।
तदद्गन्धयुक्तत्वात् तथालम् ।) गन्धमांसी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पिशितं, स्त्री, (पिंशति अवयवीभवतीति । पिष
+ “पिशेः कित् ।” उणां । ३ । ६५ । इति

इतन् स च कित् । यद्वा, पिष्यते स्मेति । क्तः ।)

मांसम् । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६३ ॥ (यथा,

मार्कण्डेयपुराणे । २५ । १७ ।

“हासोऽस्यसन्दर्शनमक्षियुग्म-

मत्युज्ज्वलं तर्जनमङ्गनायाः ।

कुचादिपीनं पिशितं घनं तत्

स्थानं रतेः किं नरकं न योषित् ॥”)

पिशिता, स्त्री, (पिशितवज्रव्योऽस्यस्या इति ।

अच् ततश्चाप् ।) जटामांसी । इति मेदिनी ।

ते, ३३ ॥

पिशिताशी, [न्] चि, (पिशितं अश्नातीति ।

अश् + णिनिः ।) शाष्कुलः । मांसभक्षकः । इति

हेमचन्द्रः ॥ ३ । ६३ ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ८४ । १४ ।

“सङ्कीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च ।

पिशिताश्विषु चान्वेषु स्मृः ! राजा भवि-

ष्यसि ॥”)

पिशौ, स्त्री, (पिंशतीति । पिष + कः । गौरादि-

त्वात् डीष् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(जटामांसीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः ॥)

पिशुनं, स्त्री, (पिंशतीति । पिष + “क्षुधिपिशि-

मिथः कित् ।” उणां ३ । ५५ । इति उनन् ।

स च कित् ।) कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ २ । ६ ।

१२४ ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“कुङ्कुमं घुष्टं रक्तं काशीरं पीतकं वरम् ।

सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाङ्गीकं शोणितमिधम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पिशुनः, पुं, (पिष + उनन् । स च कित् ।) कपि-

वक्रः । नारदः । काकः । इति मेदिनी । ने, ६२ ॥

(अङ्गष्टः पुनः । यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ६५ ।

“अङ्गष्टक् तनयं लेभे पिशुनं नाम नामतः ॥”

कौशिकस्य पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । २१५-६ ।

“वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंसः पिशुनः कविरेव च ।

खलमः पितृवर्त्ता च नामभिः कर्मभिस्तथा ॥

कौशिकस्य सुतास्तात ! शिष्याः गार्ग्यस्य

भारत ! ।

पितर्युपरते सर्वे व्रतवन्तस्तदाभवन् ॥”)

पिशुनः, चि, (पिष + उनम् । स च कित् ।)

अप्रकाशेनानुचितप्रबोधकः । परस्परभेदशीलः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

“दिनिङ्गः सूचकः कर्णेजपः पिशुन इत्यपि ।

दुर्जनो दुर्बिधी विश्वकद्वयः पिशुनः खलः ॥”

इति जटामांसी ॥ * ॥

पिष्टकः

“कर्णेजपः सूचकः स्यादनौचित्यप्रबोधके ।

परस्परं भेदशीले पिशुनो दुर्जनः खलः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५६ ।

“अनुग्रहेण न तथा यथयति कटुकुजितैर्यथा

पिशुनः ।

रुधिरादानादधिकं दुनोति कर्णे कण्ठं

मशकः ॥”)

क्रूरः । इति मेदिनी । ने, ६२ ॥ (यथा, मनौ ।

३ । १६१ ।

“भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्रायो पिशुनस्तथा ॥”

पिशुना, स्त्री, (पिशुन + टाप् ।) एका । इति

मेदिनी । ने, ६२ ॥ पिङ्गिशाक इति भाषा ॥

(एकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः ॥)

पिष, ध औ ल चूर्णने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(रुधां-परं-सकं-अनिट् ।) ध, पिनष्टि लोको

गोधूमम् । औ, पेष्टा । ल, अपिषत् । इति

दुर्गादासः ॥

पिष्टं, स्त्री, (पिष्यते स्मेति । पिष + क्तः ।) सीस-

कम् । इति रत्नमाला ॥ पिष्टकः । यथा,—

“अन्नादृगुणं पिष्टं पिष्टादृगुणं पयः ।

पयसोऽदृगुणं मांसं मांसादृगुणं घृतम् ।

घृतादृगुणं तैलं मर्द्दनाच्च च भक्षणात् ॥” * ॥

अस्य गुणाः ।

“पिष्टं प्राणकरं रूचं विदाहि गुरु दुर्जरम् ॥

शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफपित्तविनाशनाः ।

वेदला गुरवो भक्ष्या विष्टमिष्टमामृताः ॥

सगुडाः सतिलाश्चैव सचौद्रचारशर्कराः ।

भक्ष्या बल्याश्च हृदाश्च गुरवो हृङ्गणाः परम् ॥

सखेहाः स्नेहसिक्ताश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः ।

गुरवस्तर्पणा हृदा वलीपचयवर्धनाः ॥

मर्द्दितां समितां चीरनारिकेलघृतादिभिः ।

अवग्राह्यं घृते पक्ता घृतपूरोऽयमुच्यते ॥

घृतपूरो गुरुवृष्यः कफघ्नद्रक्तमांसदः ।

रक्तपित्तहरो हृदाः स्वादुः पित्तहरोऽग्निदः ॥”

गोधूमचूर्णं समिता ।

“समिता मधुदुग्धेन खण्डेलामरिचादिभिः ।

घृते पक्ता क्षिपेत् खण्डे संयावो हृङ्गणो गुरुः ॥

समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा घृते श्रुता ।

मधुमस्तकमुद्दिष्टं तद्वृष्यं गुरु दुर्जरम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

पर्यटशकुलीफेनकवटलङ्कुकाणां गुणास्तत्त-

च्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥ चूर्णीकृते, चि ॥ (यथा,

कथासरित्सागरे । ६ । ४१ ।

“क्षला तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जल-

कुम्भिकाम् ।

अतिष्ठं चत्वरं गत्वा ह्यायायां नगरादु वष्टिः ॥”)

पिष्टकं, स्त्री, (पिष्टमिव प्रतिकृतिः । इत्यर्थे कन् ।)

तिलचूर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिष्टकः, पुं, (पिष्टानां विकार इति । “संज्ञा-

याम् ।” ४ । ३ । १४७ । इति कन् ।) पिष्टानां

तण्डुलादीनां विकारः । पिटा इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । पूषः २ अपूषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ आपूषः ४ पिष्टः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः पिष्टशब्दे द्रव्याः ।
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी । के, १२० ॥
तस्य लक्षणम् । यथा,—
“श्लेष्मा मासतकोपेन शुक्ले पिष्टसमुन्नतम् ।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥”
इति माधवकरः ॥

(अस्य चिकित्सा यथा —

“वैदेही सितमरिचं सैन्धवं नागरं समम् ।
मातुलुङ्गरसेः पिष्टमञ्जनं पिष्टपाकपट्टम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥

पिष्टपं, क्ली, पुं, (विशन्त्यत्र सुकृतिन इति ।

“विटपिष्टपविष्णिपोलपाः ।” उणां । ३ । १४५ ।

इति कपप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) भुवनम् ।

इत्यमररत्नकोषौ ॥ (यथा, मनौ । ४ । २३१ ।

“अनडुहः श्रियं पुष्टं गोदो ब्रह्मस्य पिष्टपम् ॥”)

पिष्टपचनं, क्ली, (पच्यते अत्रेति । पच + आचारे

ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ।) पिष्टपाकपात्रम् ।

तेलानी इति ख्यातम् । इति सुभूतिः ॥ तत्-

पर्यायः । ऋजीषम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥

ऋजीषम् ३ । इति खामी ॥ पिष्टपाकभट् ४ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-

स्थाने सप्तविंशत्याध्याये ।

“विडङ्गतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुत्-
खेदेति ॥”)

पिष्टपाकभट्, क्ली, (पिष्टपाकं कृदभिहितो भावो

द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् पच्यमानपिष्टं

विभर्ति धारयतीति । भट् + क्तिप् तुगागमश्च ।)

पिष्टपाकपात्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥

पिष्टपूरः, पुं, (पिष्टेः पूर्यते इति । पूरि + कर्मणि

अप् ।) वटकः । इति भूरिप्रयोगः । पिष्टक-

विशेषः । तत्पर्यायः । घृतपूरः २ घृतवरः ३

घार्तिकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥

पिष्टवर्तिः, पुं, (पिष्टं वर्तयतीति । वर्ति + इन् ।)

सुन्नमसूरादिपिष्टम् । तत्पर्यायः । चमसिः २ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥

पिष्टसौरभं, क्ली, (पिष्टेन पेषणेन सौरभं यस्य ।)

चन्दनम् । इति हारावली । १०३ ॥

पिष्टातः, पुं, (पिष्टं अतति गच्छतीति । अत +

अण् ।) पटवासचूर्णम् । इति भरतः ॥ वस्त्रादि-

वासनार्थमेकीकृतगन्धद्रव्यचूर्णम् । इति सार-

सुन्दरी ॥ वृक्षा । इति भातुदीक्षितः ॥ आवीर

इति ख्यातः । इति रमानाथनीलकण्ठी ॥ तत्-

पर्यायः । पटवासकः २ । इत्यमरः । २ । ७ ।

१३६ ॥ धूलिगुच्छकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिष्टिकं, क्ली, (पिष्टसुत्यक्तिकारणत्वेनाख्यस्येति ।

ठन् ।) तण्डुलोद्भवतवचीरम् । इति राज-

निर्वण्डः ॥

पिष्टिका, स्त्री, (पिष्टं पेषणं साधनतया अख्यस्या

इति । पिष्ट + ठन् । ततश्चाप् ।) पिष्टद्विदलः ।

पिठी इति हिन्दीभाषा ॥ यथा,—

“दालिः संस्थापिता तोये ततोऽपहतकक्षुका ।
शिलायां साधु संपिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पिष्टोड़ी, स्त्री, श्वेतान्त्रिः । इति राजनिर्वण्डः ॥

पिस, इ कि दुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

पक्षे भ्रां-परं-अकं-सेट् । इदित् ।) इ, पिस्यते ।

कि, पिसयति पिसति । दुतिर्दोषिः । इति

दुर्गादासः ॥

पिस, ऋ गत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-

सकं-सेट् ।) ऋ, अपिपेसतु अपिपिसत् । पिपे-

सतुः पिपिसतुः । इति दुर्गादासः ॥

पिस, क घट्टार्थे । गत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, पेसयति । मृह्यन्त्या-

न्तोऽयमिति केचित् । घट्टार्थो निकेतनर्हिंसा-

बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

पिष्टितं, त्रि, (अपि धीयते स्मिति । धा + क्तः ।

“दधातेर्हिः ।” ७ । ४ । ४२ । इति ह्यादेशः ।

अपेरलोपः ।) आच्छादितम् । तत्पर्यायः ।

संवीतम् २ रुद्धम् ३ आवृतम् ४ संवृतम् ५

कृन्नम् ६ स्थगितम् ७ अपवारितम् ८ अन्त-

र्हितम् ९ तिरोधानम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । ४ । ४४ । १८ ।

“ध्वजेन पिष्टिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।

गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे वधिरौकृतौ ॥”)

पी, ड य पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-

आत्मं-सकं-अनिट् ।) ड य, पीयते । इति

दुर्गादासः ॥

पीठं, त्रि, (पेटन्त्युपविशन्त्यस्मिन्निति । पिठ +

“हलश्च ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । बाहु-

लकादिकारस्य दीर्घः । यद्वा, पीयतेऽत्रेति ।

पी ड् पाने + बाहुलकात् ठक् ।) उपवेश-

नाधारः । इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ पिडी चौकी

इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । आसनम् २ उपा-

सनम् ३ पीठी ४ विष्टरः ५ । इति शब्दरत्ना-

वली । व्रतिनामासनम् । तत्तु कुशासनादि ।

तत्पर्यायः । विष्टरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वृष्टी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।

५ । ३८ । २ ।

“पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय

आनीयापः परिनिर्निव्य पादौ ।

सुखं दृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां

ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥”)

अथ पीठोद्देशः ।

“धातुपाषाणकाष्ठैश्च पीठस्त्रिविध उच्यते ।

धातवश्च शिलाश्चैव काष्ठानि विविधानि च ॥

तदत्र संप्रवक्ष्यामि यद्व्येषासुपयुज्यते ॥”

अथ मानम् ।

“हस्तद्वयस्तु दैर्घ्येण तदर्धे परिणाहृतः ।

तदर्धेऽनोन्नतः पीठः सुख इत्यभिधीयते ॥

हस्तद्वयद्वयाधिक्यात् पञ्च पीठा भवन्ति हि ।

सुखं जयः शुभः सिद्धिः सम्पत्तिरिति यथाक्रमम् ॥

धनभोगसुखैश्चैवार्थवाञ्छितार्थप्रदायकः ।

समदीर्घसुखावाप्तिर्विधमे विधमापदः ॥

आयामपरिणाहाभ्यां हस्तद्वयमितो हि यः ।

अर्धहस्तोन्नतः पीठो जारको नाम विश्रुतः ॥

दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैश्चतुर्हस्तमितो हि यः ।

राजपीठ इति ज्ञेयः सकलार्थप्रसाधकः ।

अत्राभिषेकमिच्छन्ति चित्तिपस्य पुराविदः ॥

दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैः षड् हस्तमितो हि यः ।

राज्ञां चित्तप्रसादार्थं केलिपीठाभिधानकः ॥

दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैरष्टहस्तमितो हि यः ।

अङ्गपीठो ह्ययं नाम्ना भवेत् पञ्चसुखप्रदः ॥

कानको राजपीठः स्याज्जयो वा राजतः सुखः ।

राज्ञामेवोपयोक्तव्यो लघ्वश्चोत्तरोत्तरम् ॥

राजपीठे चिरायुः स्याज्जये सर्वान् महीं जयेत् ।

जारको जारयेच्छत्रून् सुखे सुखभवाभुयात् ॥

राजतः कौर्त्तिजननो धनवृद्धिकरः परः ।

तान्नः प्रतापजननो विपचक्षयकारकः ॥

लौहस्तुच्चाटने सार्वः सर्वकर्मसु युज्यते ।

चपुसीसकरङ्गाद्याः शत्रुचयफलप्रदाः ॥”

इति धातुपीठाः ।

अथ शिलापीठाः ।

“राजपीठो वज्रपाणेरेव नान्यस्य दृश्यते ।

पद्मरागो दिनेशस्य चान्द्रकान्तो विधोरपि ॥

राक्षोर्मारकतः पीठः शूनेर्नौलसमुद्भवः ।

गोमेदकस्तु सौम्यस्य स्फाटिकस्तु दृश्यते ॥

शुक्रस्य वैदूर्यभवः प्रावालो मङ्गलस्य हि ॥”

इत्यं पुराणवार्त्ता ॥ * ॥

“यो यस्य हि दशाजातः पीठस्तस्य हि तन्मयः ।

स्फाटिकस्तु महीन्द्राणां सर्वेषामेव युज्यते ॥

अभिषेके च यान्नायामुत्सवे जयकर्मणि ।

अयस्कान्तोपवटितः संग्रामे पीठ इत्यते ॥

गरुडोद्गाररचिते वर्षासु वृषतिर्वसेत् ।

शुद्धरत्नमयं पीठं भजते घनगर्जति ॥

सामान्यः प्रास्तरः पीठो विलासाय मही-

भुजाम् ।

एषां मानं गुणाश्चापि विज्ञेया धातुपीठवत् ॥”

अथ काष्ठपीठाः ।

तद्व्यथा, मानं पूर्ववदेव ।

“सम्पत्तिमुखवृद्धार्थं गाम्भारीजनितो जयः ।

जारको रोगनाशाय सुखः शत्रुविनाशनः ॥

सिद्धिः सर्वार्थसंसिद्धेयं विजयाय च वैरिणाम् ।

शुभः स्यादभिषेके च सम्पद्देरिनिवारणः ॥

पानसो राजकः पीठः सुखसम्पत्तिकारकः ।

जयः स्यादभिषेके च शुभः शत्रुविनाशनः ॥

सुखो रोगविनाशाय सिद्धिः सर्वार्थदायिका ।

सम्पदुच्चाटनविधौ विज्ञेयं पीठलक्षणम् ॥

चान्दनस्तु सुखः पीठो अभिषेके महीभुजाम् ।

जयः स्याद्रोगनाशाय शुभः सौख्यं प्रयच्छति ॥

जारको यद्व्युत्थं अन्ये तु रतिदुष्कराः ।

ग्रन्थतो निर्मितास्ते तु साम्नाज्यफलदायकाः ॥

कालेयको यावको हि भूसुजामभिषेचने ।

पीठानगुरुकादीनामन्ये चन्दनवहिदः ॥

वाकुलस्तु शुभः पीठो भूसुजामभिषेचने ।

ज यो रोगविनाशाय सुखसम्पत्तिकारकः ॥
सिद्धिः सिद्धिप्रदा सम्पत् संग्रामे विजयप्रदः ।
जारको जारणाय त्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
एवं सुगन्धिकुसुमाः ससारा ये च पादपाः ।
वाकुलेन समः कार्य एवं पीठस्य निर्णयः ॥
ये शुष्ककाष्ठा वृक्षास्तु मृदवो लघवोऽथवा ।
गाम्भारीसदृशः पीठस्तेषां कार्यस्तथा गुणः ॥
फलिनश्च ससाराश्च रक्तसाराश्च ये नगाः ।
तेषां पानसवत् पीठस्तथैव गुणमावहेत् ॥ * ॥

अथ निषेधः ।

“विज्ञेयो निन्दितः पीठो लौहोत्थः सर्वधातुजे ।
शिलोत्थः शार्करो वर्ज्यः कर्करश्च विशेषतः ॥
काष्ठलेषु च पीठेषु नासारा नातिसारिणः ॥”
तथाहि ।

“आम्रजम्बुकदम्बानामासनं वंशनाशनम् ॥”
भोजस्वाह ।

“गुरुः पीठो गौरवाय लघुर्लाघवकारकः ॥”
पराशरस्तु ।

“नागस्थिर्नातिग्रन्थिश्च नागुरुर्नासमाकृतिः ।
पीठः स्यात् सुखसम्पत्तौ नातिदीर्घो न वामनः ॥
ये चान्ये पीठसदृशा दृष्ट्याः शिल्पिविनिर्मिताः ।
गुणान्दीर्घाश्च मानश्च तेषां पीठवदादिशेत् ॥
विचार्यानेन विधिना यः शुद्धं पीठमाचरेत् ।
तस्य लक्ष्मीरियं वैश्वं कदाचिन्न विमुञ्चति ॥
अज्ञानादथवा मोहादुद्योऽन्यथा पीठमाचरेत् ।
एतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्बलं कुलम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ पीठोद्देशः ॥ * ॥

कृतयुगे दक्षकृतौ शिवनिन्दां श्रुत्वा प्राणां-
स्थत्तवत्याः सत्याः शरीरं शिरसि धृत्वा भ्रमति
शिवे विष्णुना चक्रेण द्विन्नास्तस्या अवयवा यत्र
यत्र पतितास्त एव देशा एकपञ्चाशन्महापीठा
अभवन् ॥ इति पौराणिकी वार्ता ॥ * ॥

तेषां निरूपणं यथा,—

इश्वर उवाच ।

“मातः परापरे ! देवि ! सर्वज्ञानमयीश्वरि ! ।
कथ्यतां मे सर्वपीठं शक्तिभैरवदेवता ॥

देवुवाच ।

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि दयालो ! भक्तवत्सल ! ।
यामिर्विना न सिध्यन्ति जपसाधनतत्क्रियाः ॥
पञ्चाशदेकपीठानि एवं भैरवदेवताः ।
अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णुचक्रचतेन च ॥
समग्रवपुषो देव ! हिताय त्वयि कथ्यते ।
ब्रह्मरन्ध्रं हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः ॥
कोट्टरीसामहामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी ॥१॥
शर्करारे त्रिनेत्रं मे देवी महिषमर्दिनी ।
क्रोधीशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ २ ॥
सुगन्धार्था नासिका मे देवस्त्र्यम्बकभैरवः ।
सुन्दरी सा महादेवी सुनन्दा तत्र देवता ॥३॥
काष्ठीरो कण्ठदेशश्च त्रिसन्ध्येश्वरभैरवः ।
महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा ॥ ४ ॥
ज्वालासुखां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः ।
अम्बिका सिद्धिदानाङ्गी ५ स्तनं जालन्धरे मम ।

भीषणो भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी ॥ ६ ॥
हार्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः ।
देवता जयदुर्गाया ७ नेपाले जातुनी मम ।
कपाली भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता ॥ ८ ॥
मानसे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हर ।
अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ९ ॥
उत्कले नाभिशेखश्च विरजाक्षेत्रसुच्यते ।
विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥ १० ॥
गण्डव्यां गण्डपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः ।
तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु भैरवः ॥ ११ ॥
बहुलायां वामबाहुर्बहुलाया च देवता ।
भीरुको भैरवो देवः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ १२ ॥
उज्जयिन्यां कूर्परश्च माङ्गल्यः कपिलाश्वरः ।
भैरवः सिद्धिः साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका ॥ १३ ॥
चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः ।
शक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥ १४ ॥
त्रिपुरायां दक्षपादो देवता त्रिपुरा मता ।
भैरवत्रिपुरेशश्च सर्वभीष्टफलप्रदः ॥ १५ ॥
त्रिस्रोतायां वामपादो भ्रामरी भैरवोऽश्वरः ॥ १६ ॥
योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता ।
यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाशाणरूपिणी ।
यत्रास्ते माधवः साक्षाद्मानन्दोऽथ भैरवः ॥
सर्वदा विहरेद्देवी तत्र सुक्तिर्न संशयः ।
तत्र श्रीभैरवी देवी तत्र नक्षत्रदेवता ॥
प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी त्रिपुराम्बिका ।
वगला कमला तत्र भुवनेश्री सुधूमिनी ॥
एतानि वरपीठानि शंसन्ति वरभैरव ! ।
एवं ता देवताः सर्वे एवमेव दृष्ट भैरवाः ॥
सर्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे ।
गौरीशिखरमारुह्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १७ ॥
करतोयां समासाद्य यावत् शिखरवासिनीम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥
देवा मरणमिच्छन्ति किं पुनर्मानवादयः ।
भूतधात्री महामाया भैरवः क्षीरखण्डकः ॥
युगाद्यायां महादेव ! दक्षाङ्गुष्ठं पदो मम ॥ १८ ॥
नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुलीषु च ।
सर्वसिद्धिकरी देवी कालिका तत्र देवता ॥ १९ ॥
अङ्गुलीषु च हस्तस्य प्रयागे ललिता भवः ॥ २० ॥
जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वरः ॥ २१ ॥
भुवनेश्री सिद्धिरूपा किरीटस्था किरीटतः ।
देवता विमला नान्दी सम्बत्तं भैरवस्तथा ॥ २२ ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी देवता कालभैरवः ।
मणिकर्णोति विख्याता कुण्डलश्च मम श्रुतेः ॥ २३ ॥
कन्याश्रमे च पृष्ठं मे निमिषो भैरवस्तथा ।
सर्वाङ्गी देवता तत्र २४ कुरुक्षेत्रे च गुल्फतः ॥
स्थाणुर्नाम्ना च सावित्री देवता २५ मणि-
वेदके ।
मणिबन्धे च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः ॥ २६ ॥
श्रीशैले च मम श्रीवा महालक्ष्मीस्तु देवता ।
भैरवः शम्बरानन्दो देशे देशे व्यवस्थितः ॥ २७ ॥
काञ्चीदेशे च कङ्कालो भैरवो रुक्मनामकः ।

देवता देवगर्भाख्या २८ नितम्बः कालमाधवे ॥
भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली च सुक्तिदा ।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा महादेव ! मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
कुजवारे भूततिथौ निशार्द्धे यस्तु साधकः ।
नलां प्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २९ ॥
श्रीणाख्या भद्रसेनस्तु नर्मदाख्ये नितम्बकः ॥ ३० ॥
रामगिरौ स्तनान्यश्च शिवानी चण्डभैरवः ॥ ३१ ॥
वृन्दावने केशजाले उमानाम्नी च देवता ।
भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ३२ ॥
संहाराख्य ऊर्ध्वदन्ते देवी नारायणी सुचौ ।
अधोदन्ते महारुद्रो वाराहो पञ्चसागरे ॥ ३३ ॥
करतोयातटे तत्त्वं वामे वामनभैरवः ।
अपर्णा देवता तत्र ब्रह्मरूपा करोद्भवा ॥ ३४ ॥
श्रीपर्वते दक्षतल्पं तत्र श्रीसुन्दरी परा ।
सर्वसिद्धिकरी सर्वा सुन्दरानन्दभैरवः ॥ ३५ ॥
कपालिनी भीमरूपा वामगुल्फो विभाषके ॥ ३६ ॥
उदरश्च प्रभावे मे चन्द्रभागा यशस्विनी ।
वक्रतुण्डो भैरव-३७ सोर्द्धोष्ठो भैरवपर्वते ।
अवन्ती च महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः ॥ ३८ ॥
चिबुके भ्रामरी देवी विक्रताक्षी जले स्थले ॥ ३९ ॥
गण्डो गोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वमातृका ।
दण्डपाणिर्भैरवस्तु वामगण्डे तु राक्षिणी ॥
अमायी भैरवो वत्स ! सर्वशैलाम्बकोपरि ॥ ४० ॥
रत्नावल्यां दक्षस्कन्धः कुमारी भैरवः शिवः ॥ ४१ ॥
मिथिलायां उमा देवी वामस्कन्धो महोदरः ॥ ४२ ॥
नलाद्यायां नलापातो योगेशो भैरवस्तथा ।
तत्र सा कालिका देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका ॥ ४३ ॥
कर्णाटे चैव कर्णे मे अभीरुर्नाम भैरवः ।
देवता जयदुर्गाया नानाभोगप्रदायिनी ॥ ४४ ॥
वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः ।
नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्दिनी ॥ ४५ ॥
यशोरे पाणिपद्मश्च देवता यशरेश्वरी ।
चण्डश्च भैरवो यत्र तत्र सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४६ ॥
अट्टहासे चोष्ठपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता ।
विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्वाभीष्टप्रदायकः ॥ ४७ ॥
हारपातो नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः ।
नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥ ४८ ॥
लङ्कायां नूपुरचैव भैरवो राक्षसेश्वरः ।
इन्द्राक्षी देवता तत्र इन्द्रेणोपासिता पुरा ॥ ४९ ॥
विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् ।
भैरवश्चाष्टताक्षश्च देवी तत्राम्बिका स्मृता ॥ ५० ॥
मागधे दक्षजङ्घा मे योमकेशस्तु भैरवः ।
सर्वानन्दकरी देवी सर्वकामफलप्रदा ॥ ५१ ॥
एतास्ते कथिताः पुत्र ! पीठनाथाधिदेवताः ॥
क्षेत्राधीशं विना देवं पूजयेत् पीठदेवताम् ।
भैरवेर्द्विजयते सर्वं जपपूजादिसाधनम् ॥
अज्ञात्वा भैरवं पीठं पीठशक्तेश्च शङ्कर ! ।
प्राणनाथ ! न सिध्यति कल्पकोटिजपादिभिः ॥
न देयं परशिष्येभ्यो निन्दकाय दुरात्मने ।
शठाय वक्ष्णकायेदं दत्त्वा मृत्युमवाप्नुयात् ॥
ददात् शान्ताय शिष्याय नैष्ठिकाय सुचौ प्रिये
साधकाय कुलीनाय मन्त्री मन्तार्यसिद्धयः ॥”)

इति तत्त्वचूडामणौ शिवपार्वतीसंवादे एक-
पञ्चाशद्विद्योत्पत्तौ पीठनिर्णयः समाप्तः ॥ * ॥
(देवीभागवतोक्ताष्टाधिकशतपीठनामानि यथा,
तत्रैव। ७।३०।४४—६५।

“अपश्यत्तां सतीं वक्ष्ये दह्यमानान् चित्कलाम् ।
स्त्वप्यारोपयामास ह्यहं । सतीति वदन् मुहुः ॥
बभ्राम भ्रान्तचित्तः सन्नानादेशेषु शङ्करः ।
तदा ब्रह्मादयो देवाश्चिन्तामापुरनुत्तमाम् ॥
विष्णुस्तु त्वरया तत्र धनुर्द्वयम्य मार्गणैः ।
चिच्छेदावयवान् सत्यास्तत्तत्स्थानेषु तेऽपतन् ॥
तत्तत् स्थानेषु तत्रासीन्नानामूर्तिधरो हरः ।
उवाच च ततो देवान् स्थानेष्वेतेषु ये शिवाम् ॥
भजन्ति परया भक्त्या तेषां किञ्चिन्न दुर्लभम् ।
नित्यं सन्निहिता यत्र निजाङ्गेषु पराश्रिता ॥
स्थानेष्वेतेषु ये मर्त्याः पुरश्चरणकर्मिणः ।
तेषां मन्त्राः प्रसिध्यन्ति मायावीजं विशेषतः ॥
इत्युक्त्वा शङ्करस्तेषु स्थानेषु विरहातुरः ।
कालं निन्द्य वृष्येष्ठ ! जपध्यानसमाधिभिः ॥
जनमेजय उवाच ।

कानि स्थानानि तानि स्युः सिद्धपीठानि चानघ ! ।
कतिसंख्यानि नामानि कानि तेषाञ्च मे वद ॥
तत्र स्थितानां देवीनां नामानि च कृपाकर ! ।
कृतार्थोऽहं भवे येन तद्दशसु महासुने ! ॥

यास उवाच ।

शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि देवीपीठानि सांप्रतम् ।
येषां श्रवणमात्रेण पापहीनो भवेन्नरः ॥
येषु येषु च पीठेषु पास्तेषु सिद्धिकाङ्क्षिभिः ।
भूतिकामैरभिधेया तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी गौरीसुखनिवासिनी ।
क्षेत्रे वै नैमिषारण्ये प्रोक्ता सा लिङ्गधारिणी ॥
प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने ।
मानसे कुमुदा प्रोक्ता दक्षिणे चोत्तरे तथा ॥
विश्वकामा भगवती विश्वकामप्रपूरिणी ।
गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥
मदीकटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ।
गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले ॥
एकाम्बपीठे संप्रोक्ता देवी सा कौत्सिमत्यपि ।
विश्वे विश्वेश्वरी प्राहुः पुरुषोत्तम पुष्करे ॥
केदारपीठे संप्रोक्ता देवी सन्मागंदायिनी ।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ॥
स्थानेश्वरी भवानी तु विष्णुके विष्णुपत्रिका ।
श्रीशैले माधवी प्रोक्ता भद्रा भद्रेश्वरे तथा ॥
वराहशैले तु जया कमला कमलालये ।
रुद्राणी रुद्रकोट्यान्तु काली कालञ्जरे तथा ॥
शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जलप्रिया ।
महालिङ्गे तु कपिला माकोटे मुकुटेश्वरी ॥
मायापुर्यां कुमारी स्वात्मन्ताने ललिताश्रिता ।
गयायां सङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्पला ।
त्रिपाशायाममोघाक्षी पाडला पुण्ड्रवर्धने ॥
नारायणी सुपार्थे तु त्रिकूटे रुद्रमुन्दरी ।
विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयाचले ॥

सञ्ज्ञाद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां नृगावती ॥
कोटवी कोटतीर्थे तु सुगन्धा माधवे वने ।
गोदावर्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गादारे रतिप्रिया ॥
शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे ।
रुक्मिणी दारवत्यान्तु राधा रुन्दावने वने ॥
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ।
चित्रकूटे तथा सीता विन्धे विन्ध्याधवासिनी ॥
करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥
अभयेत्युष्णतीर्थेषु नितम्बा विन्ध्यपर्वते ।
माण्ड्ये माण्डवी नाम स्वाहा माहेश्वरीपुरे ॥
हृगलक्षे प्रचण्डा तु चण्डिकाभरकण्टके ।
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥
देवमाता सरस्वत्यां पारावारा तटे स्मृता ।
महालये महाभागा पयोष्ण्यां पिङ्गलेश्वरी ॥
सिंहिका कृतशैचे तु कार्तिके त्वतिशङ्करा ।
उत्पलावर्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे ॥
माता सिद्धवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे ।
जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्ध्रपर्वते ॥
देवदारवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले ।
भीमादेवी हिमाद्रौ तु तुष्टिर्बिम्बेश्वरी तथा ॥
कपालमोचने शुद्धिर्माता कायावरोहणे ।
शृङ्गोदारे घरा नाम हृतिः पिण्डारके तथा ॥
कला तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवधारिणी ।
वेणायाममृता नाम वदर्यासुवर्णेशी तथा ॥
औषधिश्चोत्तराङ्गारौ कुण्डलीपे कुण्डोदका ।
मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥
अश्वत्थे वन्दनीया तु निधिवैश्रणालये ।
गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ॥
देवलोके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्थेषु सरस्वती ।
सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वैष्णवी मता ॥
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा ।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वेश्वरीरिणाम् ॥
इमान्यष्टशतानि स्युः पीठानि जनमेजय ! ।
तत्संख्याकास्तदीशान्यो देयश्च परिकीर्त्तितः ॥
सतीदेयङ्गभूतानि पीठानि कथितानि च ।
अन्यान्यपि प्रसङ्गेन यानि मुख्यानि भूतले ॥
यः स्मरेच्छृणुयाद्वापि नामाष्टशतमुत्तमम् ।
सर्वपापान्निर्म्मक्तो देवीलोकं परं व्रजेत् ॥
एतेषु सर्वपीठेषु गच्छेद् यात्राविधानतः ।
सन्तर्पयेच्च पित्रादीन् आह्वादीनि विधाय च ॥
कुर्वाच्च महतीं पूजां भगवत्या विधानतः ।
समापयेज्जगद्वाचीं जगदम्बां मुहुर्मुहुः ॥
कृतकृत्यं स्वमात्मानं जानीयाच्चनमेजय ! ।
भक्ष्यभोज्यादिभिः सर्वान् ब्राह्मणान् भोजये-
त्ततः ॥
सुवासिनीः कुमारीश्च बटुकादींस्तथा वृष ! ।
तस्मिन् क्षेत्रे स्थिता ये तु चाण्डालाद्या अपि
प्रभो ! ॥
देवीरूपाः स्मृताः सर्वे पूजनीयास्ततो हि ते ।
प्रतिग्रहादिकं सर्वं तेषु क्षेत्रेषु वर्जयेत् ॥

यथाशक्तिपुरश्चर्यां कुर्यान्मन्त्रस्य सत्तमः ।
मायावीजेन देवेशीं तत्तत्पीठाधिवासिनीम् ॥
‘पूजयेद्दिनशं राजन् ! पुरश्चरणकङ्कवेत् ।
वित्तप्राप्त्यं न कुर्वीत देवीभक्तिपरो नरः ॥
य एवं कुरुते यात्रां श्रीदेयाः प्रीतमानसः ।
सहस्रकल्पपर्यन्तं ब्रह्मलोके महत्तरे ॥
वसन्ति पितरस्तस्य सोऽपि देवीपुरे तथा ।
अन्ते लब्ध्वा परं ज्ञानं भवेत्सुक्ता भवाश्चर्यः ॥”)
अन्यानि पीठादीनि कार्त्तिकपुराणे १८।५०।६१
अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ पीठन्यासस्तु न्यास-
शब्दे द्रष्टव्यः । पीठदेवतापूजनं न्यासक्रमेणैव ।
पीठकेलिः पुं, (पीठे आसने कैलिनर्ममादिरस्य ।)
पीठमर्दनायकः । यथा,—
“विड्गो यलीकः षट्पद्मः कामकेलिर्विदूषकः ।
पीठकेलिः पीठमर्दो भविलिङ्गदुरो विटः ॥”

इति त्रिकाश्वशेषः ॥

पीठमर्दः, पुं, (मृदनातीति । मृद + अच् ।
पिठस्यासनस्य मर्दः ।) नायकविशेषः । तस्य
लक्षणम् । कुपितस्त्रीप्रसादकः । उदाहरणं
यथा,—

“कोऽयं कोपविधिः प्रयच्छ करुणागर्भं वचो
जायतां
पीयूषद्रवदीर्घिकापरिमलैरामोदिता मेदिनी ।
आस्तां वा सृहयालु लोचनमिदं यावत्तयन्ती-
सुह-

यस्मै कुप्यसि तस्य सुन्दरि ! तपोवन्दानि
वन्दामहे ॥

नर्मसच्चित्तोऽप्ययमेव ।” इति रसमञ्जरी ॥ (अयं
हि नायकस्य उत्तमसहायानामन्यतमः । इति
साहित्यदर्पणम् । ३।५३ ॥ नायकप्रियः । अति-
धृष्टः । यथा, मेदिनी । दे, ५० ।

“पीठमर्दोऽति धृष्टे स्यात् नायकस्य प्रियेऽपि च ॥”
यथा, महाभारते । ४।२०।३३ ।

“प्रेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कश्च बहवो जनाः ।
रथिनः पीठमर्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः ॥”)

पीठसर्पौ, [न] त्रि, (पीठेन सर्पतीति । हृप् +
णिनिः ।) खड्गः । तत्पठ्यायः । पांशुरः २ ।
इति हारावली ॥

पीठी, स्त्री, (पीठ + स्वप्पार्थे ङीष् ।) आसनम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पीड्डी इति भाषा ॥

पीड, ऋ क वाधे । गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-सकं-सेट् ।) वाधो विहतिः । गाहो
विलोडनम् । ऋ, अपीपिडत् अपिपीडत् । क,
पीडयति शत्रुं लोकः । पीडयति स्तनं कामी ।
इति दुर्गादासः ॥

पीडनं, स्त्री, (पीड् वाधे अवगाहे वा + भावे-
ल्युट् ।) शस्त्रादिसम्पन्नदेशस्य परचक्रेण पीड-
नम् । शत्रुकृतगाढप्रहारः । इति कैचित् ।
पदाक्रमणम् । इति कैचित् । इति भरतः ॥ तत्-
पठ्यायः । अवमर्दः २ । इत्यमरः । २।१८।१६ ॥
(यथा, देवीभागवते । ३।१२।१३ ।
“पीडनञ्चैव पाञ्चाल्यास्तथा दूते पराजयः ॥”)

पीडितं

दुःखनम् । यथा,—

“भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥”

इति दायभागधृतमनुवचनम् ॥

मर्दनम् । टिपन चापन इत्यादि भाषा । यथा,—

“गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनादौः

पक्वं इमादिव फलं पतति चणेन ॥”

इति माधवकरः ॥

पीडा, स्त्री, (पीडनमिति । पीड + “षिद्भिदा-
दिभ्योऽङ्” ३।३।१०४ । इति अङ् । तत्-
ष्टाप् ।) पीडनम् । तत्पर्यायः । बाधा २
यथा ३ दुःखम् ४ अमानस्यम् ५ प्रवृत्तिजम् ६
कष्टम् ७ कष्टम् ८ आभीलम् ९ । इत्यमरः ।
१।६।३ ॥ आवाधा १० । इति हलायुधः ॥
आमानस्यम् ११ । इति रायसुकुटः ॥ (शूलम्
१२ रजः १३ वेदना १४ आर्तिः १५ तोदः १६
रजा १७ । इति वैद्यकरत्नमाला ॥ यथा,
मनुः । ७।१६६ ।

“यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।

तदाले चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्र-
येत् ॥”)

एषां पीडादीनां मध्ये विशेष्यगामिनो ये
दुःखकष्टकृष्णभीलास्ते त्रिलिङ्गाः । सा
आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकतापत्रयभेदेन
त्रिविधा । आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः । यथा,—
“आध्यात्मिकादि मैत्रेय ! ज्ञात्वा तापत्रयं
बुधः ।

उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥
आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताश्च सः ॥
शिरोरोगप्रतिशयाज्वरशूलभगन्दरैः ।
गुल्मार्शः श्वयथुश्वासच्छर्द्दादिभिरनेकधा ॥
तथाचिरोमातीसारकुष्ठज्जामयसंज्ञकैः ।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हति ॥”
अज्ञामयो वातजलोदरादिः । १ ॥ * ॥
“कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।
शोकास्रयावमानेष्वामात्यर्थ्यादिभिवस्तथा ॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा ॥२॥
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥
ज्वरपक्षिमनुष्यादौः पिशाचोरगराक्षसैः ।
सरोरुपादौ च वृणां जन्तुनां चाधिभौतिकः ॥
श्रीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः ।
तापो द्विजवरश्रेष्ठ ! जन्तुनां चाधिदैविकः ॥
गर्भजन्मजरान्धनद्वन्द्वनारकजं तथा ।
दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ॥”

इति विष्णुपुराणे । ६।५।१—६ ॥ * ॥

कृपा । शिरोमाला । सरलदः । इति मेदिनी ।
३, २० ॥

पीडितं, त्रि, (पीड + क्तः । यद्वा, पीडास्य
जातेति तारकादित्वात् इत्थञ् ।) स्त्रीणां कर-
णम् । यन्त्रितम् । बाधितम् । इति मेदिनी । ते,
१३४ ॥ मर्दितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ इत्यप्रत्य-

१५७

पीतः

यान्तः पीडापर्यायोऽप्यत्र ॥ (मन्त्रभेदः । यथा,
तत्त्वसारे । [कृपाः ॥)

“सहस्राणां धिका मन्त्रा दण्डकाः पीडिता-
पीतं, स्त्री, (पा + भावे क्तः ।) पानम् । इति
मेदिनी । ते, ३४ ॥ (पीतो वर्णोऽस्यास्तीति ।
अच् । पीताभवात्स्य तथात्वम् ।) हरितालम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरिचन्दनम् । तत्पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पीतसारं सुशीतञ्च तत्पीतं हरिचन्दनम् ॥”)

पीतः, पुं, (पिवति वर्णान्तरमिति । पा + कर्त्तरि
औष्णदिकः क्तः ।) वर्णविशेषः । हल्दिषा इति
भाषा । तत्पर्यायः । गौरः २ हरिद्राभः ३ ।
इत्यमरः । १।५।१४ ॥ कुसुम्भः । अङ्कोठः ।
शाखोटः । पुष्परागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतवस्तूनि यथा,—

“पीतानि ब्रह्म-१ जीवे-२ न्द्र-३ गरुडे-४ श्वरद्वय-५
जटाः ६ ।

गौरी-७ द्वापर-८ गोमूत्र-९ मधु-१० वीररसा-११
रजः १२ ।

हरिद्रा-१३ रोचना-१४ रौति-१५ गन्धके-१६ द्वीप-
१७ चम्पके १८ ।

किञ्जल्क-१९ वल्कले-२० शालि-२१ हरिताल-२२
मनःशिलाः २३ ।

कर्णिकारम्-२४ चक्रवाक-२५ वानरौ-२६
शारिकासुखम् २७ ।

केशवांशुक-२८ मङ्गूक-२९ सराग-३० कनका-
दयः ३१ ॥” * ॥

पीतश्चेतवाचकानि यथा,—

“पीतश्चेतौ गौर-१ द्विजराज-२ कपर्द-३ शम्भु-४
हरि-५ तार्क्ष्याः ६ ।

हैमस्तोमा-७ द्वापद-८ महारजत-९ चन्द्र-१०
कलधौताः ११ ॥”

अस्यार्थः । गौरः श्वेतपीतयोः । द्विजराजो
गरुडचन्द्रयोः । कपर्दः शम्भुजटाजूटकपर्दयोः ।
शम्भुर्ब्रह्मत्रिलोचनयोः । हरिः पिङ्गलसिंहयोः ।
तार्क्ष्यो गरुडः पक्षे उच्चैःश्रवाः । हैमस्तोमः
हेमोऽयं हैमः पक्षे हिमस्यायम् । द्वापदं
सुवर्णशरभयोः । महारजतं सुवर्णरूपयोः ।
चन्द्रः खर्गशशाङ्कयोः । कलधौतं हैमरूपयोः ।
“सुशीमितारकूटश्रीः खर्गस्तोमसमद्युतिः ।
दह्नोपलसक्तान्तिर्गाङ्गेयच्छविपेशलः ॥”

अस्यार्थः । तारकूटो रूप्यसमूहः पक्षे आर-
कूटो रौतिः । सुशीमनमर्गः कनकश्च । गोपति-
तार्क्ष्यकान्तिः रविगर्भश्च । पक्षे गोपति-
रिन्द्रः तस्य तार्क्ष्यस्तुरङ्गः । वल्कदेवगिरिर्मनोज-
मेरुः कैलासश्च ॥ * ॥ पीतश्यामवाचकानि यथा,
“पीतश्यामौ लक्ष्माम्बर-१ मधुचित्-२ ध्वान्त-
जेतारः ३ ।

विद्युत्कान्तः ४ ध्वान्तदेवि-५ हरि-६ खर्गव-
च्छायाः ७ ॥”

अस्यार्थः । लक्ष्माम्बरं विष्णुवर्णं हर्षाकाशयोः ।
मधुचित् मधुलुब्धविष्णोः । ध्वान्तजेता खर्ग-

पीतक

तमस्तुल्ययोः । विद्युत्कान्तः मेघतद्धितमनो-
जयोः । ध्वान्तदेवौ खर्गान्धकारतुल्ययोः ।
हरिः कपिकृष्णयोः । खर्गवच्छायः सुवर्णसुन्दर-
समुद्रतुल्यश्रीभयोः । इति कविकल्पलता ॥
(पर्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ६३ ।

“प्रथमः सूर्यसङ्काशः सुमना नाम पर्वतः ।
पीतस्तु मध्यमस्तत्र शातकौम्भमयो गिरिः ॥”)

पीतं, त्रि, (पीतवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।) पीत-
वर्णयुक्तम् । इति मेदिनी । ते, ३४ । (यथा,
महाभारते । ४ । ४१ । २० ।

“ये त्विमे निशिताः पीताः पृथ्वोर्दीर्घवाससः ।
हेमश्चङ्गास्त्रिपर्व्याणो राज्ञ एते महाशराः ॥”

पा + कर्मणि क्तः ।) क्षतपानम् । यथा,—
“हृत्वाहलमपि पीतं बहुशो भिक्षापि भक्षिता
भवता ।

अनयोरवगतरसयोः कियदन्तरं वद योगिन् ॥”
इत्युद्भटः ॥

(पीतं पानमस्यस्येति । अच् । यद्वा, पीतं नीर-
चौरं वा येन इत्युत्तरपदलोपः । पीतदुग्धादि-
कम् । यथा, रघौ । २ । १ ।

“अथ प्रजानामधिपः प्रभाते

जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।

वनाय पीतप्रतिवद्धवत्सां

यशोधनो धेनुध्विर्मुमोच ॥”)

पीतकं, स्त्री, (पीत + “यावादिभ्यः कन् ।” ५ ।
४ । २६ । इति स्वार्थे कन् ।) हरितालम् ।
इत्यमरः ॥ (पीतेन पीतवर्णेन कायतीति । के +
कः ।) कुङ्कुमम् । इति जटाधरः ॥ (अस्य
पर्यायो लक्षणश्च यथा,—

“कुङ्कुमं घुस्त्र्यं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम् ।
सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाङ्गीकं शोणिताभिधम् ॥
काश्मीरदेशजे चेत्ते कुङ्कुमं यद्वैवेक्षितम् ।
सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥
वाङ्गीकदेशसङ्गातं कुङ्कुमं पाण्डुरम्मतम् ।
केतकीगन्धयुक्तलक्ष्मधर्मं सूक्ष्मकेशरम् ॥
कुङ्कुमं पारसीकेयम्भुगन्धि तदीरितम् ।
ईषत्पाण्डुरवर्णान्तदधर्मं स्थूलकेशरम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अगुरु । पद्मकाष्ठम् । रौतिः । मात्स्यिकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नन्दीदृष्टः । पीतशालः । इति
रत्नमाला ॥ श्योनाकप्रभेदः । हरिद्रुः । किंकि-
रातदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पीतेन
पीतवर्णेन रक्तमिति । पीत + “लाचारोचना-
ट्टकम्” ४ । २ । २ । इत्यस्य “पीतात् कन् ।”
इति कान्तिर्कोक्या कन् । पीतवर्णरञ्जिते पीत-
वर्णविशिष्टे च त्रि ॥ पीत + स्वार्थे कन् ।
पीतवर्णं, पुं । यथा, महाभारते । १२ ।
१८८ । ५ ।

“ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणाम् लोहितः ।
वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणां सितस्तथा ॥”)

पीतकदली, स्त्री, (पीता कदलीति नित्यकर्म-
धारयः ।) खर्गकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतता

पीतप

पीतसु

पीतकडमः, पुं, (पीतको डम इति नित्यकर्म-
धारयः ।) हरिद्वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(हरिद्वृक्षस्य विवरणं विज्ञेयम् ॥)
पीतकन्दं, स्त्री, (पीतः कन्दोऽस्य ।) गर्जरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतकरवीरकः, पुं, (पीतः करवीर इति नित्य-
कर्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) पीतवर्ण-
करवीरपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । पीतप्रसवः २
सुगन्धिकुसुमः ३ । अस्य गुणाः । सामान्यकर-
वीरगुणतुल्याः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतकावेरं, स्त्री, (कुक्षितं वेरं शरीरं कावेरम् ।
पीतं कावेरं कुक्षितशरीरमपि यस्मात् ।)
कुङ्कुमम् । पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ३०५ ॥
(विटतिरस्य कुङ्कुमपित्तलशब्दयोर्ज्ञेया ॥)
पीतकाष्ठं, स्त्री, (पीतं काष्ठमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) पीतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतकीला, स्त्री, (पीता कीला कीलतुल्या लतेति
नित्यकर्मधारयः ।) आवर्तकीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पीतघोषा, स्त्री, (पीतानि पुष्पानि सन्त्यस्या इति
पीता पीतपुष्पेभ्यः । ततः पीता घोषेति कर्म-
धारयः ।) पीतपुष्पघोषालता । इति रत्न-
माला ॥ अस्याः पर्यायः घोषकशब्दे द्रव्यः ॥
पीतचन्दनं, स्त्री, (पीतं चन्दनमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) पीतवर्णचन्दनम् । तत्तु त्रिविधदेशे
प्रसिद्धम् । कलम्बक इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
पीतगन्धम् २ कालेयम् ३ पीतकम् ४ माधव-
प्रियम् ५ कालेयकम् ६ पीतकाष्ठम् ७ वर्धरम्
८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालीयकम् ९
कालीयम् १० पीताभम् ११ हरिचन्दनम् १२
हरिप्रियम् १३ कालसारम् १४ कालानुसार्य-
कम् १५ । अस्य गुणाः । रक्तचन्दनगुणतुल्य-
गुणत्वम् । यङ्गनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
पीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । कुष्ठश्लेष्मकण्डूविच-
र्चिकादृक्क्रिमिनाशित्वम् । कान्तिकरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतचम्पकः, पुं, (पीतं चम्पकमिव शिखा यस्य ।)
प्रदीपः । इति जटाधरः ॥ (पीतं चम्पकं तत्-
पुष्पमस्य ।) पीतवर्णचम्पकपुष्पवृक्षश्च ॥
पीततण्डुलः, पुं, (पीतस्तण्डुलोऽस्य ।) कङ्कनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीततण्डुला, स्त्री, (पीतस्तण्डुलोऽस्याः ।) चविका-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीततुण्डः, पुं, (पीतं तुण्डं यस्य ।) कारणव-
पक्षी । तत्पर्यायः । चक्षुष्टुचिः २ सुगृहः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पीतता, स्त्री, (पीत + तल् + टाप् ।) हरिद्रा-
भता । पीतत्वम् । पीतशब्दात् भावार्थे तप्रत्यय
निष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । १४६ । २६ ।
“दापरेऽपि युगे धर्मे हि भागो नः प्रवर्तते ।
विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥”

पीततैला, स्त्री, (पीतं तैलमस्याः ।) ज्योतिष्मती
लता । इति जटाधरः ॥ महाज्योतिष्मती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतदारु, स्त्री, (पीतश्च तत् दारु चेति ।)
देवदारु । इत्यमरः । २।४।५३ ॥ (पर्यायोऽस्य-
यथा,—
“सुरदारु इकिलिमं सुराङ्गं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठमपीतदारु देवदारु च दारु च ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सरलः । इति रत्नमाला ॥ हरिद्रुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“दाब्दीं दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्यचा ।
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ॥
पीतद्वयं हरिद्रश्च पीतदारुकपीतकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतदुग्धा, स्त्री, पीतं दुग्धं यस्या यथा वा ।
धेनुष्या । दुग्धवन्धकैः संस्थिता गौः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पीतं पीतवर्णं दुग्धं क्षीरमस्याः ।
कटुपर्णी । चोक्त इति भाषा ॥ यथास्याः
पर्यायः ।
“कटुपर्णी हेमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हेमाङ्गा पीतदुग्धा च तन्मूलक्षोकमुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतदुः, पुं, (पीतो इरिति नित्यकर्मधारयः ।)
सरलवृक्षः । दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २।४।६०,
२।४।९० ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“दाब्दीं दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्यचा ॥
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्वयं हरिद्रश्च पीतदारुकपीतकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतनं, स्त्री, (पीतं करोतीति । तत्करोतीति णिच् ।
ततो लुः । यद्वा, पीतं पीतवर्णं नयतीति ।
नी + डः ।) कुङ्कुमम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते ।
६ । ३४ ।
“अपहृत्य पीतनमशेष-
ममरसदृशां शरीरतः ।
भीत इव गहननाभिगुह्यं
प्रपलाय्य तूर्णमविशत् पयोभरः ॥”)
हरितालम् । पीतदारु । इत्यमरमेदिनी ॥
पीतनः, पुं, (पीतं करोतीति । णिच् । ततो लुः ।)
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम्नातकः । इति
मेदिनी । ने, ६२ ॥ (नन्दीवृक्षः । तत्पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“नन्दीवृक्षस्तान्नापाकी फलपाकी च पीतनः ।
गन्धभाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीयः क्षिप्रपाक्यसौ ॥”)
पीतनकः, पुं, (पीतन एव । पीतन + स्वार्थे कन् ।)
आम्नातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतपर्णी, स्त्री, (पीतानि पीतवर्णानि पर्णानि
यस्याः । डीष् ।) श्वित्रिणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विट्तिट्ति इति भाषा ॥

पीतपादा, स्त्री, (पीतौ पादौ यस्याः ।) शारिका-
पक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ पीतचरणयुक्ते, त्रि ॥
पीतपुष्पं, स्त्री, (पीतानि पुष्पानि यस्य ।) आहुत्य-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुष्माण्डम् ।
तत्पर्यायो यथा भावप्रकाशे ।
“कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं वृक्ष-
फलम् ॥”)
हरिद्राभकुसुमश्च ॥
पीतपुष्पः, पुं, (पीतानि पीतवर्णानि पुष्पानि यस्य ।)
कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चम्पक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतभिण्डी ।
पिण्डीतकभेदः । इति रत्नमाला ॥ (इङ्गदी-
वृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इङ्गदी तापसप्रियः ॥”
राजकोशातकी । तत्पर्यायो यथा, भाव-
प्रकाशे ।
“धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतबोधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फलम् ॥”)
पीतपुष्पा, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) इन्द्र-
वारुणी । भिक्करिष्टाक्षुपः । आङ्गी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (महाबला । तत्पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“ऋष्यप्रोक्ता लतिबला पीतपुष्पा महाबला ॥”)
पीतपुष्पी, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) जातित्वात्
डीष् ।) शङ्खपुष्पी । सहदेवी । महाकोषा-
तकी । चपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतफलः, पुं, (पीतानि फलानि यस्य ।) शाखोट-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्मारवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतफलकः, पुं, (पीतफल एव । स्वार्थे कन् ।)
शाखोटवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
पीतबालुका, स्त्री, (पीता बालुकेव चूर्णनरजो
यस्याः ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पीतवर्णसिकता च ॥
पीतबीजा, स्त्री, (पीतं बीजं यस्याः ।) मेथिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णबीजयुक्ते, त्रि ॥
पीतभृङ्गराजः, पुं, (पीतो भृङ्गराजः ।) पीत-
भृङ्गराजः । पीत केरुरिया इति भाषा । तत्-
पर्यायः । स्वर्णभृङ्गारः २ हरिप्रियः ३ देव-
प्रियः ४ वन्दनीयः ५ पावनः ६ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केश-
रञ्जनत्वम् । कफामशोफनाशित्वम् । तत्र नीलो
रसायनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतमणिः, पुं, (पीतो मणिरिति नित्यकर्मधारयः ।)
पुष्परामः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्पराम-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
पीतमाचिकं, स्त्री, (पीतं माचिकम् ।) माचि-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतसुन्नः, पुं, (पीतः पीतवर्णो सुन्नः ।) सुन्न-
विशेषः । खोणा सुग इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वसुः २ खण्डीरः ३ प्रवेलः ४ जयः ५ शारदः
६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३८ ॥

पीतसा

पीतमूलक, क्ली, (पीतं मूलमस्य । कप् ।) गज्ज-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतयूथी, स्त्री, (पीता यूथी ।) खर्गयूथी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (खर्गयूथीशब्देऽस्या विवृति-
विज्ञेया ॥)

पीतरक्तं, क्ली, (पीतं रक्तम् । वर्णो वर्णेनेति
समासः ।) पुष्परामगणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतरागं, क्ली, (पीतो रागो वर्णो यस्य ।) किञ्च-
लम् । शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीत-
वर्णं, पुं । तद्वति, त्रि ॥

पीतरोहिणी, स्त्री, (पीता सती रोहतीति ।
रुह + णिनिः + डीप् ।) काश्मीरी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।

“काश्मीरी काश्मीरी हीरा काश्मीर्यः पीत-
रोहिणी ॥”)

पीतलः, पुं, (पीतं लातीति । ला + कः ।) पीत-
वर्णः । इति हेमचन्द्रः । ६।३०॥ तद्वत्ते, त्रि ॥

पीतलकं, क्ली, (पीतलेन पीतेन वर्णेन कायति
प्रकाशते इति । कै + कः ।) पित्तलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पीतलोहं, क्ली, (पीतं लोहमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) पित्तलमेदः । इति हेमचन्द्रः । १४।११४॥

पीतवासाः, [स्] पुं, (पीतं वासो वस्त्रं यस्य ।)
श्रीलङ्काः । इति हलानुधः ॥ पीतवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । १ । ६४ । ५३ ।

“यः सचक्रगदापाणिः पीतवासाः श्रुतिप्रभः ॥”)

पीतवृक्षः, पुं, (पीतो वृक्षः ।) श्योनाकप्रभेदः ।
सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य
पर्यायः ।

“सरलः पीतवृक्षः स्यात्तथा सुरभिदारकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पीतशालः, पुं, (पीतः शालो वृक्षविशेषः ।)
असनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,
कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“पीतशालः परिमलो विमर्होकासनस्तथा ॥”)

पीतसारं, क्ली, (पीतः सारो यस्य ।) पीतवर्ण-
चन्दनकाष्ठम् । हरिचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पर्यायोऽस्य यथा, वैदकरत्नमालायाम् ।

“पीतसारं सुशीतञ्च तत्पीतं हरिचन्दनम् ॥”)

पीतसारः, पुं, (पीतः पीतवर्णः सारो यस्य ।)
मूलयजः । गोमेदकमणिः । इति मेदिनी । रे,
२८३ ॥ अङ्कोटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ तुरष्कः ।

बीजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“बीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।

वन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्जकश्चासनः स्मृतः ॥”)

पीतसारकः, पुं, (पीतः सारो यस्य । कप् ।)
निम्बवृक्षः । अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतसारि, क्ली, (पीतं पीतवर्णं सरति प्राप्नो-
तीति । स् + णिनिः ।) स्रोतोऽङ्गनम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पीताशमा

पीतशालकः, पुं, (पीतः शालकः शालवृक्षः ।)
पीतवर्णशालवृक्षः । पेया शाल इति भाषा ।

तत्पर्यायः । सर्जकः २ असनः ३ वन्धूकपुष्पः ४
प्रियकः ५ जीवकः ६ । इत्यमरः । २ । ४ ।
४३ ॥ अस्य पर्यायान्तरं गुणाश्च असनशब्दे
द्रष्टव्याः ॥ -

पीतस्फटिकः, पुं, (पीतः स्फटिक इति नित्य-
कर्मधारयः ।) पुष्परामगणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पीता, स्त्री, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
(पर्यायोऽस्या यथा, वैदकरत्नमालायाम् ।

“हरिद्रा पीतका गौरी काश्मीरी रजनी निशा ।
मेहघ्नी रजनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥”)
दारुहरिद्रा । महाज्योतिष्मती । कपिलशिंशपा ।

प्रियङ्गुः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिविषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पीतवर्णयुक्ते,
त्रि । यथा, विश्वकर्मप्रकाशे । १ । २४ ।

“श्वेता रक्ता तथा पीता लङ्का वर्णानुपूर्व्यः ॥”)
पीताङ्गः, पुं, (पीतं अङ्गं यस्य ।) श्योनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीताम्बिः, पुं, (पीतः अम्बिः समुद्रो येन ।)
अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥
(अगस्त्यमुनेः समुद्रपानकथा यथा, महा-
भारते । ३ । १०५ । १—६ ।

“समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ॥
अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।

भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥
एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरभ्युतः ।
समुद्रमपिबत् क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥

पीयमानं समुद्रस्तु दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदामराः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥
त्वं नञ्ज्ञाता विधाता च लोकानां लोकभावन ॥

तत्प्रसादात् समुच्छेदं न गच्छेत् सामरं जगत् ॥
संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा
गन्धर्वतूर्येषु नदत्तु सर्वशः ।

दीयैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो
महार्णवं निःसलिलं चकार ॥”)
पीताम्बरः, पुं, (पीतं अम्बरं वस्त्रं यस्य ।) विष्णुः ।

इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा, विष्णुस्तोत्रे । २१ ।
“एतत्पातित्यदाहो जघनमतिघनादेनसो मान-
नीयं ।

सातत्येनैव चेतोविषयमवतरत् पातु पीता-
म्बरस्य ॥”)
शैलवः । इति मेदिनी । रे, २८३ ॥ पीतवस्त्र-
युक्ते, त्रि । हरिद्राभवसने, क्ली ॥ (यथा,—

“पीताम्बरधरः सखी वनमालाविभूषितः ॥”
इति पुराणम् ॥)

पीताशमा, [न] पुं, (पीतः अशमा ।) पुष्पराम-
गणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य पुष्प-
रागशब्दे ज्ञातया ॥)

पीनसः

पीतिः, पुं, (पिबतीति । पा + क्तिच् । “बुमास्था-
गापेति ।” ६ । ४ । ६६ । इतीलम् ।) घोटकः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥

पीतिः, स्त्री, (पा + भावे क्तिन् ।) पानम् । इति
मेदिनी । ते, ३३ ॥ (पीयतेऽनयेति । करणे
क्तिन्) शुष्का । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पीतिका, स्त्री, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । ठन् ।)
हरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ दारुहरिद्रा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ खर्गयूथी । इति जटाधरः ॥

पीती, [न] पुं, (पीतं पानं प्राचुर्येनास्यस्येति ।
इनिः ।) पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

पीतुः, पुं, (पिबति रसादीनिति । पा + “पः क्तिच् ।”
उणां १।७१ । इति क्तुन् । स च कित् । कित्वात्
इलम् ।) सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ।
यथपतिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पीथं, क्ली, (पीयते इति । पा + “पातृदुदीति ।”
उणां २ । ७ । इति थक् ।) जलम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ द्रुतम् । इत्युणादिकोषः ॥ (पिबति
रसादीनिति । पा + कर्त्तरि थक् ।) सूर्यः ।

अग्निः । कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पीथिः, पुं, (पीति + घृषोदरादित्वात् तस्य थः ।)
पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

पीनः, त्रि, (ओ प्या यो ड वृद्धौ + क्तः । “ओदि-
तश्च ।” ८।२।४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) स्थूलः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ५६१ ।

“वक्षःस्थलमुप्ते मम सुखमुपधातुं न मौलि-
मालभसे ।
पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं रतश्चान्तौ ॥”)

पीनसः, पुं, (पीनं स्थूलमपि जनं स्यति नाशय-
तीति । सो + कः ।) नासिकारोगविशेषः ।
पीनास इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रतिश्यायः

२ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपीनसः ३
प्रतिश्यायः ४ । इति भरतः ॥ नासिकामयः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य निदानं यथा,—

“आनह्यते यस्य विशुष्यते च
प्रक्षिद्यते धूप्यति चैव नासा ।
न वेति यो गन्धरसांश्च जन्तु-

जृष्टं यवस्येत् खलु पीनसेन ॥
तच्चानिलश्चेद्भवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥”

इति माधवकरः ॥

आमपीनसलक्षणं यथा,—
“शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्त्रावस्तुखरः ।
क्षामः क्षीवति चाभीक्ष्ण्यमासपीनसलक्षणम् ॥”

पक्षपीनसलक्षणं यथा,—
“आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेपु निमज्जति ।
खरवर्णविशुद्धिश्च पक्षपीनसलक्षणम् ॥” ॥

तस्यौषधानि यथा,—
“सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु ।
भरिचं गुडं दन्ता शङ्क्रीत गरः सुखं लभते ॥१

कटफलं पौष्करं शङ्खी योषं यासञ्च कारवी ।
 एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादाद्रैकै रसेः ॥
 पीनसे खरमेदे च नासास्ये हलीमके ।
 सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च शस्यते ॥२॥
 योषचित्रकतालीश्रुतिन्निडीकास्वेतसम् ।
 सचयाजानितुल्यांशमेलावक्पत्रपादिकम् ॥
 योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम् ।
 पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥३॥
 इति भावप्रकाशः ॥*॥
 “पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसंयुतम् ।
 सर्वरोगज्वरश्वासशोषपीनसहृद्भवेत् ॥”
 इति गारुड १८६ अध्यायः ॥
 (अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
 “वातात् सकासवैख्यं सञ्चारं पीनसे द्रुतम् ।
 पिबेद्रसं पयश्चोष्णं स्नेहिकं धूममेव वा ॥”
 “दशमूलस्य निष्कार्ये राक्षामधुककल्कवत् ।
 सिद्धं ससैन्धवं तैलं दशकृत्वो गुणाः स्मृतम् ।
 स्निग्धस्यास्यापनेदोषं निर्हरेदातपीनसे ॥
 स्निग्धान्धोष्णैश्च लब्धं ग्राम्यादीनां रसेर्हितम् ।
 उष्णान्ना स्नानपाननिवातोष्णप्रतिश्रयः ।
 चिन्तायायामवाक्चेष्टाथवायविरतो भवेत् ।
 पित्ते सर्पिः पिबेत् सिद्धं शङ्खवेरश्मत्पयः ॥
 पाचनार्थं पिबेत् पक्के कार्यमृद्धं विरेचनम् ।
 पाठादिरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः ॥
 दन्त्या च साधितं तैलं नख्यं सम्पक्कपीनसे ।
 पूयासे रक्तपित्तघ्नाः कषायो लवणानि च ॥
 पाकदाह्याद्यरुहेषु शीता लेपाः ससेचनाः ।
 घ्रेयनस्योपचारश्च कषायखादुत्तुकाः ॥”
 “गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
 खेदाः सेकाश्च पाकार्थं लिप्ते शिरसि सर्पिषा ॥
 लघुनं सुत्रचूर्णेन योषचारसमायुतम् ।
 देयं कफघ्नं वमनमुत्किष्टश्लेष्मणे हितम् ॥
 अपीनसे पूतिनस्ये ब्राह्मसावककुके ।
 धूमः शूलोऽवपौडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥
 मनःशिला वचायोषं विडङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः ।
 चूर्णो घ्रेयः प्रथमनः कटुभिश्च फलेस्तथा ॥”
 “स्निग्धस्य व्याहृते वेगे कृद्दं कफपीनसे ।
 वमनीयश्चतुर्दशरतिलमाषयवागुभिः ॥”
 “सर्वजित् पीनसे दुष्टे कार्यं शोफे च शोफजित् ।
 चारोऽर्जुदाभिमासेषु क्रिया सर्वेष्वेव च ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥
 “सर्वं एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
 कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः ॥
 वाधिर्यमान्यमघ्राणं चोरांश्च नयनामयान् ।
 कासापिसादशोफांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 पीनसा, स्त्री, (पीनं स्यतीति । सो + कः । टाप् ।)
 कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटीशूल-
 २स्या गुणादयो ज्ञातयाः ॥)
 पीनसी, [न] त्रि, पीनसरोगी । पीनसशब्दाद-
 स्यर्थे इन्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
 तन्त्रे २४ अध्याये ।

“विलङ्घनेः पाचनदीपनीये-
 रूपाचरेत् पीनसिनं यथावत् ।
 बहुद्रवैर्वातकफोपहृत्
 प्रच्छेदेयेत् पीनसिनं वयःस्थम् ॥”
 पीनोष्ठी, स्त्री, (पीनं स्थूलमधोऽस्याः । “बहु-
 ब्रीहेरुधसो ङीष् ॥” ४।१।२५ । इति ङीष् ।
 “उधसोऽनङ् ॥” ५।४।१३१ । इति उधो-
 ऽन्तस्य बहुब्रीहेरनङादेशः ।) पीवरस्तनी
 गौः । इत्यमरः । २।६।७१ ।
 पीपरिः, पुं, (अपि पिपतीति । पृ + इन् । अये-
 रक्षोपः । दीर्घश्च ।) इष्वङ्प्रत्ययः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पीय, प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
 सकं-सेट् ।) पीयूषं सौत्रघातुरयम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 पीयुः, पुं, (पिबतीति । पा + “खरशङ्खपौयु-
 नीलङ्गुलिगु ॥” उणां । १।३७ । इति कुः ।
 निपातनात् युगागम ईत्वं चान्तादेशः ।)
 कालः । रविः । चूकः । इति मेदिनी । ये, ३७ ॥
 काकः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥ (हिंसके
 प्रतिकूले च त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।१७४।८ ।
 “भिनत्पुरो न भिदो अदेवीर्नमो वधरदेवस्य
 पीयोः ॥”
 “पीयोः प्रतिकूलस्य वृत्रस्य ॥” इति तद्वाक्ये
 सायनः ॥)
 पीयूषं, स्त्री, (पीयते इति । पीय सौत्रघातुः +
 “पीयेरुधन् ॥” उणां । ४।७६ । इति ऊधन् ।)
 अमृतम् । इत्यमरः । १।१।५१ ॥ (यथा,
 काशीखण्डे । २६ । ४६ ।
 “खरसन्तापशमनो खनिः पीयूषपाथसाम् ॥”
 दुग्धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “पानीयं क्षमनाशनं अमहरं मूर्च्छापिपासापहं
 तन्नाच्छेदिविवन्धहृद्भलकरं निद्राहरं तपणम् ।
 हृदं गुप्तरसं स्रजौर्गुणमकं नित्यं हितं शीतलं
 लघ्वच्छं रसकारणमु निगते पीयूषवल्ली-
 विनम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 पीयूषः, पुं, स्त्री, (पीय + ऊधन् ।) अभिनवं पयः ।
 नवप्रसूताया गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीणदुग्धम् ।
 इत्यमरभरतौ ॥
 “अथ पीयूषपेयूषे नवं सप्तदिनावधि ।”
 इति शब्दार्थः ॥
 “आसपराचप्रभवं क्षीरं पेयूष उच्यते ॥”
 इति हारावली ॥
 पीयूषमहाः, [स] पुं, (पीयूषममृतमयं महः
 किरणं यस्य । यद्वा, पीयूषमिव महो यस्य ।)
 चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पीयूषरुचिः, पुं, (पीयूषं पीयूषमयी रुचिस्तिङ्
 यस्य ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (पीयूषे
 अमृते रुचिर्यस्य ।) अमृतप्रियश्च ॥
 पील, रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
 अकं-सेट् ।) दीर्घः । रोषः क्रियानिरोधः

जङ्गीभावः इत्यर्थः । इति प्रशुः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 पीलकः, पुं, (पीलति स्तम्भातीति । पील + खल् ।)
 पिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ (कायस्थानां
 पङ्कतिकरविशेषः । यथा, वज्रजकुलाचार्य-
 कारिकायाम् ।
 “आदिद्या विष्णुगुप्ताच्च खिलश्च पीलकस्तथा ॥”
 पीलुः, पुं, (पीलति प्रतिष्ठातीति । पील +
 “लृग्यादयश्च ॥” उणां । १।३७ । इति कुः ।)
 प्रसूनम् । परमाणुः । मतङ्गजः । अस्थि-
 खण्डम् । तालकाष्ठः । इति मेदिनी । ले, ३२ ॥
 बाणः । क्षमिः । इति धरणिः ॥ कोङ्कणादि-
 देशे प्रसिद्धः फलवृक्षविशेषः । पील इति
 भाषा । तत्पर्यायः । गुडफलः २ अंसी ३ ।
 इत्यमरः । २।४।२८ ॥ शीतसहः ४ धानी ५
 विरेचनः ६ फलशाखी ७ श्यामः ८ करम-
 वल्लभः ९ ॥ (यथा, महाभारते । २।५०।४ ।
 “उद्धवामीस्त्रिशतश्च पुष्टाः पीलुशमीकृदेः ॥”
 अस्य फलगुणाः । श्लेष्मवायुगुल्मनाशित्वम् ।
 पित्तदत्वम् । भेदकत्वम् । यत् खादु तित्तं
 तत् नालुष्णं त्रिदोषहरत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पीलुनी, स्त्री, (पील + बाहुलकात् उन । गौरा-
 दिवात् ङीष् ।) मूर्वा । इति रत्नमाला ॥
 पीलुपत्रः, पुं, (पीलुयुक्तं पत्रमस्य ।) मोरटा-
 लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पीलुपर्णी, स्त्री, (पीलोर्वि पर्णान्यस्याः । यद्वा,
 पीलुयुक्तानि पर्णान्यस्याः । “पाककर्षपर्यपुष्य-
 फलमूलबालोत्तरपदाश्च ॥” ४।१।६४ । इति
 ङीष् ।) मूर्वा । विम्विका । योषधिभेदः । इति
 मेदिनी । ले, १०३ ॥
 पीव, स्त्रौत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
 अकं-सेट् ।) पीवति लोकः स्थूलः स्यादि-
 त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 पीव, [न] त्रि, (प्यायते इति । प्येङ् वृद्धौ +
 “ध्याप्योः सम्प्रसारणश्च ॥” उणां । ४।११४ ।
 इति कनिष्कसम्प्रसारणश्च । “हलः ॥” ६।४।२ ।
 इति दीर्घः ।) स्थूलम् । इत्यमरः । ३।१।६१ ॥
 (यथा, भागवते । ६।१६।६ ।
 “पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढांसं यामकाविदम् ।
 स एकोऽजवृषस्तासां बह्वीनां रतिवर्धनः ॥”
 पीवरः, त्रि, (प्यायते वर्धते इति । प्येङ् +
 “ह्रित्वरच्छत्वरघोरपीवरमीवरचीवरतीवर-
 नीवरगङ्गरकङ्गरसंघराः ॥” उणां । ३।१ ।
 खरश्च । सम्प्रसारणं दीर्घश्च ।) उपचिता-
 वयवः । मोटा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पीनः २ पीवा ३ स्थूलः ४ । इत्यमरः । ३।१।६१ ॥
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४२० ।
 “भवपिहितं बालायां पीवरस्तद्वयं स्मरौन्निरः ।
 निद्रायां प्रेमाद्रः पश्यति निःश्वस्य निःश्वस्य ॥”
 पुं, तामसमन्वन्तरीयसप्तर्षिभेदः । यथा, मार्क-
 ण्डेये । ७४ । ५६ ।

पुंश्चलः

“ज्योतिर्धामा पृथुः कायश्चैत्रोऽर्धवर्लकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् । सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥”)
पीवरस्तनौ, स्त्री, (पीवरौ स्तनौ स्तनौ यस्याः ।
“स्नाहोपसर्जनदिति ।” ४।१।५४। इति
डीष् ।) पीनोन्नी । इत्यमरः । २।६।७१॥ स्तन-
स्तनयुक्ता नारी ॥ (यथा, भारवौ । ८।१६।
“यपोहितुं लोचनतो मुखानिलै-
रपारयन्तं किल पुष्यजं रजः ।
प्रयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः
प्रियङ्गवानोन्नतपीवरस्तनौ ॥”)
पीवा, [न] पुं, (प्यायते इति । प्ये ड ढौ +
“धापोः सम्प्रसारणम् ।” उणा० ४।१४।
इति कनिप् सम्प्रसारणश्च । “हलः ।” ६।४।
२। इति दीर्घः ।) वलवान् । वायुः । इति
संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
पीवा, स्त्री, (पीयते इति । पी ड य पाने + बाहु-
लकात् वः । ततष्टाप् ।) उदकम् । इति संचिप्र-
सारोणादित्तिः ॥
पीवरा, स्त्री, (पीवर + टाप् ।) अश्वगन्वा ।
शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्तूला च ॥
पीवरी, स्त्री, (प्यायते इति । प्ये + वरच् । सम्प्र-
सारणं दीर्घः डीप् च ।) शतमल्ली । इति रत्न-
माळा ॥ शालपर्णी । इति भावप्रकाशे । १।१२॥
तरुणी । गौः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
(वर्हिषदनामकपितृणां मानसीकन्यानामन्य-
तमा । सा तु शुक्रदेवस्य पत्नी । यथा, हरि-
वंशे । १८।४६—५२ ।
“एतेषां मानसी कन्या पिवरी नाम विश्रुता ।
योगा च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च ॥
भवित्री द्वापरं प्राप्य युगं धर्मेभ्यतां वरा ।
पराशरकुलोद्भूतं शुको नाम महातपाः ॥
भविष्यति युगे तस्मिन् महायोगी दिजर्षभः ।
व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमागिरिविज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीवरीयां जनयिष्यति ।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं कर्त्तुं कन्यां तथैव च ॥”)
पुंलिङ्गं, स्त्री, (पुंसो लिङ्गं चिह्नम् ।) पुंलिङ्गम् ।
शिशुः । (यथा, महाभारते । ५।१६४।३।
“किञ्चित् कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगन्तव्यं त्वया काले सत्यश्चैव वदस्व मे ॥”)
शब्दवाचकतायाम्, पुं । इति जुमरः ॥ (पुंसो
लिङ्गमस्येति । पुंलिङ्गविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ६।५८।५७ ।
“पुंलिङ्गा इव नार्थस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाभवन् ।
दुर्व्योधने तदा राजन् ! प्रतिते तनये तव ॥”)
पुंलघः, पुं, (पुमानिव वर्धतेति । लघ + कः ।) गन्ध-
सूषिकः । इति शब्दमाला ॥ कुं चा इति भाषा ॥
(पुमान् गौः ।) पुंगवश्च ॥
पुंश्चलः, पुं, (पुंश्चलीव । उपचारात् पुंस्त्वम् ।)
अभिचारी । यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
“ललाटोपस्थतास्त्रिस्तो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
शृण्वं स्याच्चतुर्दशिराद्युः पञ्चनवत्यथ ॥
अरखेणायुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुंश्चलाः ॥”

१६१

पुंश्चली

पुंश्चली, स्त्री, (पुंसो भर्तुः सकाशात् चलति पुरुषा-
न्तरं गच्छतीति । चल + अच् । गौरादित्वात्
डीष् ।) असती । इत्यमरः । २।६।१०॥ अस्या
अमरोक्तपर्यायः कुलटाशब्दे लिखितः । तदति-
रिक्तपर्यायो यथा, घृष्टा १ घृष्टा २ धर्षिता ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्का ४ निशाचरी ५
त्रपारुडा ६ । इति जटाधरः ॥ तस्याश्चरित्र-
दोषादि यथा,—
“अहो ! को वेद सुवने दुर्ज्ञेयं पुंश्चलीमनः ।
पुंश्चल्यां यो हि विश्वस्तो विधिना स विडम्बितः ।
बहिष्कृतश्च यशसा धर्मेण खकुलेन च ॥
वाञ्छितं नूतनं प्राप्य विनश्यति पुरातनम् ।
सदा स्वकर्मसाध्या सा को वा तस्याः प्रियो-
प्रियः ॥
देवे कर्मणि पेत्रे च पुत्रे बन्धौ च भर्तरि ।
दारुणं पुंश्चलीचित्तं सदा शृङ्गारकर्मणि ॥
प्राणाधिकं रतिज्ञं सायतदृष्ट्या हि पुंश्चली ।
रत्नप्रदं रत्नविज्ञं विषदृष्ट्या हि पश्यति ॥
सर्वेषां स्थलमस्यैव पुंश्चलीनां न कुत्रचित् ।
दारुणा पुंश्चलीजातिनं रजातिभ्य एव च ॥
निष्कृतिः कर्मभोगान्ते सर्वेषामस्ति निश्चितम् ।
न पुंश्चलीनां विप्रेन्द्र ! यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
अन्यासां कामिनीनाश्च कीटं हन्तुश्च या दया ।
सा नास्ति पुंश्चलीनानु कान्तं हन्तुं पुरातनम् ॥
रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनम् ।
कान्तं दृष्ट्वा हिनस्येव सोपायेनावलीलया ॥*॥
पृथियां यानि पापानि पुंश्चलीष्वेव भारते ।
तिष्ठन्ति ताभ्यो न पराः पापिष्ठाः सन्ति केचन ॥
पुंश्चलीपरिपक्वान् सर्वपातकमिश्रितम् ।
देवे कर्मणि पेत्रे च देयं न च तथा जलम् ॥
अन्नं विष्टा पयो मूत्रं पुंश्चलीनाश्च निश्चितम् ।
दत्त्वा पितृभ्यो देवभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ॥
शतवर्षं कालसूत्रे पचत्येव सुदारुणे ।
घोरावकारे क्षमयस्तं दृष्ट्वा दिवानिशम् ॥
पुंश्चल्यन्नश्च यो मुदक्ते देवादयदि नराधमः ।
सप्तजन्मकृतं पुण्यं तस्य नश्यति निश्चितम् ॥
आयुःश्रीयशसां हानिरिह लोके परत्र च ।
तस्माद्यन्नाद्रक्षणीयं पाकपात्रं कलत्रकम् ॥
पुंश्चलीदर्शने पुण्यं यात्रासिद्धिर्भवेद्भुवम् ।
स्पर्शने च महापापं तीर्थस्नानादिशुध्यति ॥
स्नानं दानं व्रतश्चैव जपश्च देवपूजनम् ।
निष्फलं पुंश्चलीनाश्च भारते जीवनं वृथा ॥”
उपस्थितसकामपुंश्चलीत्यागे दोषो यथा,—
“रहस्युपस्थितां कामात् पुंश्चलीश्चेज्जितेन्द्रियः ।
परित्यजेद्दम्भमयादधर्मान्नरकं व्रजेत् ॥”
सर्वदेव तस्यास्तपस्विताप्यलं गर्हितत्वश्च यथा,
“उपस्थिता च या योषिदित्याख्या रागिणामपि ।
श्रुतौ श्रुतमिति त्याज्या सर्वदेव तपस्विनाम् ॥
अहो सर्वैः परित्याज्या पुंश्चली च विशेषतः ।
धनायुःप्राणयशसां नाशिनौ दुःखदायिनौ ॥
स्वकार्यतत्परा शश्वत् परकार्यविघातिनी ।
निकुरा नरघातिभ्यः सर्वोपक्षीजरूपिणी ॥

पुंसव

विद्युद्दीप्तिर्जले रेखा लोभाक्षेत्री यथा भवेत् ।
परद्रोहाद्यथा सम्यत् कुलटाश्रमतत्परम् ॥
सर्वेभ्यो हिंसजन्तुभ्यो विप्रद्वीजा सदैव सा ।
यो विश्वसेत्तां संमृष्टो विपत्तस्थ पदे पदे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । २३।२४ ।
३२ अध्यायाः ॥
पुंश्चिह्नं, स्त्री, (पुंसः पुरुषस्य चिह्नम् ।) शिशुः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।२७४ ।
पुंस, क मर्द्द । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । संयोगादनु-
स्वारः । तेन किपि पुंसोऽनुस्वारवित्यनुडि पुमान् ।
मर्द्दोऽभिर्मर्दनम् । क, पुंसयति खलं राजा ।
इति दुर्गादासः ॥
पुंसवनं, स्त्री, (पुमांसमिव स्रुते बलप्रदानेन पुरुष-
वत् जनयत्यनेनेति । स्रु + करणे ल्युट् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३।४०४ ॥ (पुमांसं स्रुतेऽने-
नेति । स्रु ड ल + करणे ल्युट् ।) संस्कार-
विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघु-
वंशे । ३।१० ।
“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतेश्च धीरः सदृशीर्यधत्त सः ॥”)
अस्येति कर्त्तव्यता यथा । “गर्भस्य तृतीयमासो-
पक्रमे यच्छुद्धिर्दिनं तस्मिन् पतिः कृतनिवृत्त्यक्रियः
कृतवृद्धिश्चाहः चन्द्रनामोनमग्निं संस्थाप्य विरू-
पाक्षजपान्तां कुशखिकां समाप्य कृतस्नानां
वधूमग्नेः पश्चिमायां दिशि स्वदक्षिणतः कुशेषु
प्राङ्मुखीमुपवेश्य प्रकृतकर्मभारम्भे प्रादेश-
प्रमाणं घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा
महायाहुतिहोमं कुर्यात् । यथा । प्रजापति-
र्हविर्गायत्री कृन्दोऽग्निर्देवता महायाहुति-
होमे विनियोगः ॐ भूः स्वाहा । प्रजापति-
र्हविरुष्णिक् कृन्दो वायुर्देवता महायाहुति-
होमे विनियोगः ॐ भुवः स्वाहा । प्रजापति-
र्हविरनुष्टुप् कृन्दः सूर्यो देवता महायाहुति-
होमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा । ततः पति-
रुत्थाय वधूपृष्ठदेशे स्थितो वधूदक्षिणस्कन्धं
सृष्ट्वा अवतीर्ण्येन दक्षिणहस्तेन अव्यवहितं
वधूनाभिदेशं सृष्ट्वा जपति । प्रजापतिर्हवि-
रनुष्टुप् कृन्दो मित्रावरुणामिवायवो देवताः
पुंसवने विनियोगः ।
ॐ पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावृभौ ।
पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तवोदरे ॥
इत्येकं पुंसवनम् ॥ * ॥
अपरपुंसवनकर्म्मार्थश्च वटवृक्षस्य पूर्वोत्तर-
शाखायां फलयुगलशालिनीं क्षमिभिरनुष्टुपहतां
वटशुङ्गां यवानां भाषाणां वा त्रिभिस्त्रिभि-
गुण्डकैः सप्त वारान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रीणीयात् ।
सप्तानां मन्त्राणामष्टादशः साधारणाः । प्रजा-
पतिर्हविः सोमवरुणवसुसुवरादित्यमरुदुर्वि-
देवा देवता न्यग्रोधशुङ्गापरिक्रयणे विनियोगः
ॐ यदासि सौमी सोमायत्वा राज्ञे परिक्री-
यामि । इति गुण्डकत्रयेण एकं क्रयणम् ॥ १ ॥

ॐ यद्यसि वारुणी वरुणावता राज्ञे परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण द्वितीयं क्रय-
णम् ॥ २ ॥ ॐ यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण तृतीयं क्रय-
णम् ॥ ३ ॥ ॐ यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण चतुर्थं क्रयणम् ॥ ४ ॥
ॐ यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण पञ्चमं क्रयणम् ॥ ५ ॥
ॐ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि ।
इति गुडकत्रयेण षष्ठं क्रयणम् ॥ ६ ॥ ॐ यद्यसि
विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण सप्तमं क्रय-
णम् ॥ ७ ॥ ततः क्रीतां वटशृङ्गां अनेन मन्त्रेण
वृक्षादाहरेत् । प्रजापतिर्हविरोष्यो देवता
न्यग्रोधशृङ्गाच्छेदने विनियोगः । ॐ ओषधयः
सुमनसो भूत्वा अस्यां वीर्यं समाधत्त इयं कर्म
करिष्यति । ततस्तं वृणवेष्टितामन्तरौक्षेणानीय
अन्तरौक्षे स्थापयेत् । ततः कृतशोभननाम्नो-
न्मेत्तरतः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारी गर्भ-
वती वा श्रुतस्वाध्यायहीनो वा ब्राह्मणः प्राङ्मुख
आचारतो नीहारजलेन अनावृत्तलोष्टेन पुनः
पुनः पेषयेत् । ततोन्मेः पश्चिमत उत्तरायणेषु
कुशेषु पश्चिमाभिमुखीं वधूं पूर्वदिगानतमस्तकां
कृत्वा तत्पृष्ठदेशे स्थितः पतिर्दक्षिणपाणे-
रङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वस्त्रवद्वां पेषितवटशृङ्गां
गृहीत्वा गर्भवत्या दक्षिणनासाविवरे शृङ्गारसं-
निःक्षिपति । प्रजापतिर्हविरोष्यो देवता
न्यग्रोधशृङ्गारसस्य दाने विनियोगः ।
ॐ पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो बृहस्पतिः ।
पुमांसं पुत्रं विन्देत् तं पुमाननुजायताम् ॥
ततो महायाहतिहोमं कृत्वा तूष्णीं प्रादेश-
प्रमाणां वृताक्तां समिधमग्नौ कृत्वा प्रकृतं कर्म
समाप्य उदीच्यं शान्त्यायनहोमादिवामदेव्य-
गानान्तं कर्म कृत्वा कर्मकारविटब्राह्मणाय
दक्षिणां दद्यादिति पुंसवनम् ॥ इति दशकर्म-
पद्धतौ भवदेवभट्टः ॥ * ॥ अथ पुंसवनोक्तवाराः ।
रविमङ्गलवृहस्पतयः । नक्षत्राणि । पूर्वाषाढो-
त्तराषाढापूर्वभाद्रपद उत्तरभाद्रपदपुष्यपुनर्वसु-
मूलानां रेवती हस्ताश्रवणान्तर्गिरसः । तिथयः ।
नन्दा भद्राः । लग्नाणि । कुम्भसिंहधनुर्मीन-
मिथुनानि । स्त्रियाश्चन्द्रादिशुद्धौ दशयोगभङ्ग-
विधिभद्रात्रयहस्तशार्दीन् परित्यज्य गर्भधारण-
दिनावधिलतीयमासे कर्तव्यम् । इति ज्योति-
षम् ॥ * ॥ स्त्रीकर्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—
श्रीराजोवाच ।
“व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन् ! भवता यदुदीरितम् ।
तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥
श्रीशुक उवाच ।
शुक्ते मार्गेश्वरे पक्षे योविहर्तुं रज्जुजया ।
आरभेत व्रतमिदं सर्वकामिकमादितः ॥
निशम्य सरतां जन्म ब्राह्मणानुमन्त्र्य च ।

स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालङ्कृताम्बरैः ।
पूजयेत् प्रातराशात् प्राक् भगवन्तं श्रिया सह ॥
अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम ! नमोऽस्तु ते ।
महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥
यथा त्वं कृपया धृत्वा तेजसा महिमौजसा ।
जुष्ट ईशगुणैः सर्वैस्ततोऽसि भगवान् प्रभुः ॥
विष्णुपति ! महामाये महापुरुषलक्षणे ।
प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय
महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्वलि-
सुपहरामीति । अनेनाह्वरहर्मेन्त्रेण विष्णो-
रावाहनार्घ्यपाद्योपसर्जन-स्नान-वासोपवीत-
भूषणगन्धपुष्पधूपदीपोपहारानुपचारान् सुस-
माहितोपाहरेत् ।
हविःशेषश्च जुहुयादनले द्वादशाहुतीः ।
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये
स्वाहेति ।
श्रियं विष्णुश्च वरदावाशिषां प्रभवामुभौ ।
भक्त्या संपूजयेन्नित्यं यदीच्छेत् सर्वसम्पदः ॥
प्रणमेद्दृष्टवद्भूमौ भक्तिप्रज्ञेयं चेतसा ।
दशवारं जपेन्मन्त्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥
युवान्तु विश्वस्य विभू जगतः कारणं परम् ।
इयं हि प्रकृतिः स्रष्टा मायाशक्तिर्दुरत्यया ।
तस्या अधीश्वरः साक्षात् त्वमेव पुरुषः परः ॥
त्वं सर्वयज्ञ इच्छियं क्रियेयं फलसुगम्भवान् ।
गुणयत्किरियं देवी यज्जको गुणभुग्भवान् ॥
त्वं हि सर्वेश्वरीर्यात्मा श्रीः शरीरेन्द्रियासवः ।
नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥
यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ।
तथा म उत्तमश्लोक ! सन्तु सत्या महाशिषः ॥
इत्यभिष्टय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह ।
तन्निवार्योपहरणं दत्त्वाचमनमर्चयेत् ॥
ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रज्ञेयं चेतसा ।
यज्जोच्छिष्टमववाय पुनरभ्यर्चयेद्देहिम् ॥
पतिश्च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा ।
प्रियैस्तेस्तेरुपनमेत् प्रेमशीलः स्वयं पतिः ॥
विभ्यत् सर्वकर्मणि पत्न्या उच्चावचानि च ।
कृतमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि ॥
पत्न्यां कुर्यादनर्ह्यां पतिरेतत् समाहितः ।
विष्णोर्व्रतमिदं विभन्न विद्वन्मातु कथञ्चन ॥
विप्रान् स्त्रियो वीरवतीः सगन्धर्वलिमङ्गलैः ।
अर्चयेद्दहरहर्भक्ता देवं नियममास्थिता ॥
उदास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः ।
अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसन्दृष्टये ॥
गृतेन पूजाविधिना मासान् द्वादशहायनम् ।
नीत्वाथोपरमेत् साध्वी कार्तिके चरमेऽहनि ॥
श्वोभूतेऽप उपसृश्य कृत्वा मन्थ्यं पूर्ववत् ।
पयःश्वतेन जुहुयाच्छ्रिया सह सर्पिषा ।
पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः ॥
आशिषः शिरसादाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः ।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुञ्जीत तदनुजया ॥
आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सह बन्धुभिः ।

दद्यात् पत्नै चरोः श्रेष्ठं सुप्रजस्वं सुसौभगम् ॥
एतच्चरित्वा विधिवद्भूतं विभो-
रभीक्ष्णितार्थं लभते पुमानिह ।
स्त्री चैतदास्याय लभेत सौभगं
श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहम् ॥
कन्या च विन्देत समग्रलक्षणं
पतिं त्ववीरा हतक्रिस्त्रिषाङ्गतिम् ।
मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी
सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्नियम् ॥
विन्देद्विरूपा विरुजा विमुच्यते
य आमयावीन्द्रियकल्यदेहम् ।
एतत् पठन्नभ्युदये च कर्म-
ण्यनन्तदमिः पितृदेवतानाम् ॥
तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान्
होमावसाने हुतमुक् श्रीर्हरिश्च ।
राजन्महन्मरुतां जन्मपुराणं
दितेर्ब्रतञ्चाभिहितं मच्चते ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे पुंसवनव्रतकथनं १६
अध्यायः ॥ (पुंवत् स्रयते इति । कर्मणि ल्युट् ।
गर्भः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते ।
५ । २४ । १५ । “यस्मिन् प्रविष्टेऽसुरवधूनां प्रायः
पुंसवनानि भयादेव स्रवन्ति पतन्ति च ॥” * ॥
पुत्तोत्पादके, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १२८ ।
“पप्रच्छुः कस्य कर्मदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥”
तथा च तत्रैव । ४ । १३ । ३७—३८ ।
“स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वाञ्जलिनीदनम् ।
अवब्राय सुदा युक्तः प्रादात् पत्न्या उदारधीः ॥
सा तत् पुंसवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्युरादधे ।
गर्भं काल उपावृत्ते कुमारं सुधुवे प्रजाः ॥”)
पुंस्कोकिलः, पुं, (पुमान् कोकिलः ।) पुरुषपिक-
पक्षौ । पुनस्तुष्टेन कोकिलशब्दस्य कर्मधारय-
समासे तस्यान्तलोपे पुंसः सन्निति भस्य सनि
कृते मस्यानुसारे निष्पन्नः । इति सुग्वोध-
याकरणम् ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ३२ ।
“सूताङ्कुराखादकषायकण्डः
पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकुञ्ज ॥”)
पुंस्, स्त्री, (पुंसः पुरुषस्य भगवः । पुमस् + त्व ।)
शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६३ ॥ पुरुष-
त्वश्च ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । १२ ।
“सौम्यासौम्यैस्तथा शान्तेः पुंस् स्त्रीत्वश्च स
प्रभुः ।
विभेद बहुधा देवः पुरुषैरसितैः सितैः ॥”)
पुंस्विग्रहः, पुं, (पुंस्त्वस्य शुक्रस्येव विग्रहो यस्य ।)
भूटणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्कशः, पुं, (पुक् कुत्सितं कश्चति गच्छतीति ।
कश्च गतौ + अच् ।) चण्डालः । इत्यमरः । २ ।
१० । २० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । १८ ।
“अकृतज्ञोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकान्नरः ।
मनुष्यस्तु वायसः कूर्मः पुष्कशो जायते ततः ॥”
स तु निषादात् शूद्रायां जातो जातिविशेषः ।
यथा, मनुः । ४ । ७६ ।
“न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुष्कशैः ॥”)

पुच्छः, पुं, (पुक् कृतृस्वितं कथतीति । कथ गतौ + अच् ।) चण्डालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पुच्छः, पुं, (पुक् कृतृस्वितं कसतीति । कस गतौ + अच् ।) चण्डालः । (स तु निषादात् शूद्रायां जातः । यथा, मनुः । १० । १८ ।

“जातो निषादात् शूद्रायां जात्या भवति पुच्छः ॥”)

अधमे, त्रि । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥

पुच्छी, स्त्री, कालिका । नीली । इति मेदिनी-शब्दरत्नावली ॥ (पुच्छ + जातौ ङीप् । पुच्छ-स्त्रीजातिः । यथा, मनुः । १० । ३८ ।

“चण्डालेन तु सोपाको मूलयसनट्टितमान् ।

पुच्छां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥”)

पुच्छः, पुं, (पुमांसं खनतीति । खन + डः ।) काण्ड-मूलम् । इत्यमरः । ३ । ५ । १७ ॥ पुच्छल इति ख्यातम् । (अर्द्धादित्वात् स्त्रीवलिङ्गोऽपि ॥ यथा, रघुः । २ । ३१ ।

“सक्ताङ्गुलिः सायकपुच्छ एव

चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥”

मङ्गलाचारः । इति हेमचन्द्रटीका ॥

पुञ्जः, पुं, स्त्री, (पुञ्ज + एषोदरादित्वात् साधुः ।) सम्बन्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुञ्जः, पुं, (पुञ्जं देहसम्बन्धं लाति आदत्ते इति । पुञ्ज + ला + कः ।) आत्मा । इति भूरि-प्रयोगः ॥

पुञ्जवः, पुं, (पुमान् गौः । “गोरतद्वित्तुकि ।” ५ । ४ । ६२ । इति टच् ।) वृषः । (यथा, हरिवंशे । ७५ । ४१ ।

“भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महालयम् । यद्वयं पुञ्जवेः साहं वड्ढांमः प्रसवेस्तथा ॥”)

औषधभेदः । (पुमान् गौरिव मद्वलायाति-श्रयादित्युपमितसमासः ।) उत्तरपदस्थः श्रेष्ठ-वाचकः । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ (यथा, भाग-वते । १ । ६ । ३२ ।

“इति मतिरुपकल्पिता विट्पणा

भगवति सात्त्विकपुञ्जवे विभूति ॥”)

श्वभौषधम् । महाचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुच्छ, प्रसादे । इत्यमरटीकायां रायमुकुटधृत-धातुः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।)

पुच्छः, पुं, स्त्री, (पुच्छतीति । पुच्छ प्रसादे + अच् ।) लाङ्गूलम् । इत्यमरः । २ । ८ । ५० ॥ (यथा, देवी-भागवते । ५ । ७ । १६ ।

“खुरवातेस्तथा देवान् पुच्छस्य भ्रमणेन च ।

सं जघान रुषाविष्टो महिषः परमाद्भुतः ॥”)

पञ्चाङ्गागे, पुं । इति मेदिनी । के, ५ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ६ । २८ ।

“उल्का ज्वलन्ती संग्रामे पुच्छेनाहत्य सर्वशः ॥”)

लोमवल्गाङ्गुले कलापे च, स्त्री । इत्युणादिकोषः ॥

पुच्छटि, स्त्री, (पुच्छ प्रसादे + भावे क्तिप् । पुच्छ प्रसादं अटतीति । अट गतौ + इन् ।) अङ्गुलि-मोटनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आङ्गुलमट-कान इति भाषा ॥

पुच्छदा, स्त्री, (पुच्छमिव ददातीति । दा + कः ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुच्छी, [न] पुं, (पुच्छोऽस्थस्येति । पुच्छ + इनिः ।) अर्कटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुक्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लाङ्गूलयुक्ते, त्रि ॥

पुञ्जः, पुं, (पिञ्जाते पिञ्जयतीति वा । पिञ्ज + अच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) सम्बन्धः । राशिः । इत्यमरः । २ । ५ । ४२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ८२ ।

“गृहीतपक्षिपुञ्जश्च श्वमाख्यैरलङ्कृतः ॥”)

पुट, क चूर्णे । भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-चूर्णे सकं-भासि अकं-सेट् ।) क, मोटयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

पुट, त् क संसर्गः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) पुटयति पुष्पं सूक्ष्मेण जनः संखजतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

पुट, शि श्लेघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुष्टां-कुटां-परं-अकं-सेट् ।) शि, पुटति अपुटीत् पुपोट । श्लेघः सम्बन्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥

पुटं, स्त्री, (पुटतीति । पुट संश्लेघे + कः ।) जाती-फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उपर्यधोभावा-पन्नसंयुक्तमृदादिकपालद्वयरूपौषधपाकपात्रम् । धात्वादिमारणोपयुक्तान् पुटप्रकारानाह रस-प्रदीपे ।

“लोहादेरपुनर्भावस्तद्गुणत्वं गुणात्ता ।

सलिखितरणश्चापि तस्मिन्निहः पुटनाद्भवेत् ॥

गम्भीरे विस्तृते कुण्डे दिहस्ते चतुरस्रके ।

वनोपलसहस्रेण पूरिते पुटनौघधम् ॥

कोष्ठे रुद्धं प्रयत्नेन गोविष्टोपरि धारयेत् ।

नोपलसहस्राहं कोष्ठिकोपरि निःक्षिपेत् ॥

षड्विं विनिःक्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम् ॥१॥

सुषा । गोविष्टा गोइटा । इति महापुटम् ॥

सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते ।

वनोपलसहस्रेण पूर्णमध्ये विधारयेत् ॥

पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां सुखे ।

अधोऽङ्गानि करणानि अङ्गान्युपरि निःक्षिपेत् ॥

एतन्नपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम् ॥

हस्तस्यतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः स सपादः तेन

त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थः । अतएवीकृतम् ।

साधारणो नराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको मजः ॥

इति गजपुटम् ॥ २ ॥

अरतिमात्रके कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते ॥ ३ ॥

वितस्तिमात्रके खाते कथितं कौकुटं पुटम् ।

‘अरतिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना’ इत्यमरः ।

२ । ६ । ८६ ॥ निःस्तकनिष्ठया मुष्ट्योपलक्षितो

हस्तोऽरतिरित्यर्थः ।

योऽङ्गुलाङ्गुलके खाते कस्यचित् कौकुटं पुटम् ॥ ४ ॥

यत् पुटं दीयते खाते ह्यष्टसंख्यैर्वनोपलैः ।

कपोतपुटमेतत्तु कथितं पुटपण्डितैः ॥ ५ ॥

गोष्ठान्तर्गोखुरस्युक्तं शुष्कचूर्णितगोमयम् ।

गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥

वृहद्भाण्डस्थिते यन्नेर्गोवरैर्दीयते पुटम् ।

तद्गोवरपुटं प्रोक्तं भिषग्भिः स्तुतमस्मृतम् ॥ ६ ॥

वृहद्भाण्डे तुषेः पूर्णे मध्ये रुषां विधारयेत् ।

चिन्तामणिं सुद्रवेद्भाण्डं तद्भाण्डपुटमुच्यते ॥ ७ ॥

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागः ॥

पुटः, पुं, स्त्री, (पुटतीति । पुट श्लेघे + कः ।) अश्व-खुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुटः, त्रि, (पुट् + कः ।) आच्छादनम् । पत्रादि-रचितः पुष्पाद्याधारः । यथा, रघुः । २ । ६५ ।

“दुग्धा पयः पत्रपुटे मदीयं

पुत्रोपभुङ्क्ष्विति तमादिदेशः ॥”

(यथा च मनौ । ६ । २८ ।

“ग्रामादाहृत्य वाञ्छीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना सकलेन वा ॥”)

भिथः संश्लेघः । इति मुकुटः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पुटकं, स्त्री, (पुटवत् कायतीति । कै + कः ।)

पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वार्थे कप्रत्यये पुटशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

पुटकन्दः, पुं, (पुटमिव कन्दो यस्य ।) कोणकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुटकिनी, स्त्री, (पुटकानि सन्त्यजेति । पुटक + “पुष्करादिभ्यो देशे ।” ५ । २ । १३५ । इति

इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) पद्मिनी । पद्मयुक्तदेशः । पद्मसम्बन्धः पद्मलता च । इति हेमचन्द्रः ॥

पुटग्रीवः, पुं, (पुटमिव ग्रीवा यस्य ।) गर्गरी । ताम्रकुम्भः । इति मेदिनी । वे, ६१ ॥

पुटपाकः, पुं, (पुटेन पाकः ।) पुटाभ्यन्तरितौ-षधपचनम् । अथ पुटपाकविधिः ।

“पुटपकस्य कल्कस्य खरसो गृह्यते यतः ।

अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरचोच्यते मया ॥

पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता ।

लेपश्च द्राङ्गुलं स्थूले कुर्याद्द्राङ्गुलिमात्रकम् ॥

काष्मरीवटजम्बादिपत्रैर्वैद्येन सुतमम् ।

पलमात्रो रसोऽग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥

कल्कचूर्णद्रवादास्तु देयाः कोलमिता बुधैः ॥

अपि च ।

हे विल्वे स्निग्धमांसस्य परं द्रव्यं पलं मतम् ।

द्रव्यस्य कुड्बोन्मानं सर्वमेकत्र पेषयेत् ॥

तदेकत्र समालोच्य पत्रैः सूपरिवेष्टितम् ॥

पुटपाकविधानेन तत् पक्का तद्रसं बुधः ।

तर्पणोक्तेन विधिना यथावदवधारयेत् ॥

वृद्धिमध्ये निषेच्यः स्यान्नित्यसुत्तानशायिनः ।

स्नेहनो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा ॥

हितः स्निग्धो विरुक्षस्य स्निग्धस्य स तु लेखनः ।

वृष्टेऽन्लार्थमितरः पिप्पलासृग्व्रणवातशुत् ॥

इतरो रोपणः ।

स्नेहमांसवसामज्जमेदः स्रावौषधैः कृतः ।

स्नेहनः पुटपाकः स्याद्वाय्वो हे वाक्यते तु सः ॥

वाक्यतं क्णोटिकाश्रितम् ।

जाङ्गलानां यकन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः

कणालोहरजस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः ॥

समुद्रफेनकासीससोतोजदधिमस्तुभिः ।

लेखनो वाक्शतं तस्य परं धारणमिष्यते ॥
स्तन्यजाङ्गलमध्यावृत्तकद्रव्यभावितः ।
लेखनाक्षिगुणो धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥
तिक्तकद्रवाग्याह ।

निम्बान्तावृषपटोलनिदिम्बिकाभिः
स्यात् पञ्चतिक्तक इति प्रथितो गणोऽयम् ॥
आचरेत्तर्पणोक्तान् क्रियां व्यापत्तिदर्शने ॥
व्यापत्तिदर्शने मिथ्याकृतपुटपाकजनितव्याधि-
दर्शने ।
तेजांस्यनिलमाकाशमादर्शं भास्कराणि च ।
नेचेत तर्पिते नेत्रे यच्च वा पुटपाकवान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पुटभेदः, पुं, (पुटं संश्लिष्टं भिनत्तीति । भिद +
“कर्मण्यण्” ३।२।१। इत्यण् ।) नदी-
वक्रम् । (नदीचक्रम् । इत्यमरः । १।१।१०। ७ ॥
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६८ ।

“प्रायेणैव हि मलिना मलिनानामाश्रयत्वमुप-
यान्ति ।

कालिन्दीपुटभेदः कालियपुटभेदनं भवति ॥”)

पत्तनम् । आतोद्यम् । इति मेदिनी । दे, ५० ॥

पुटभेदनं, स्त्री, (पुटैरश्वखुरैर्भिद्यते इति । भिद +
कर्मणि ल्युट् ।) नगरम् । इत्यमरः । २।२।१॥

(यथा, महाभारते । १।१००। १२ ॥

“स हस्तिनपुरे रथ्ये कुल्लणां पुटभेदने ।

वसन् सागरपर्यन्तामन्वशासद्वसुन्धराम् ॥”)

पुटालुः, पुं, (पुटः संश्लिष्ट आलुः ।) कोलकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पुटिका, स्त्री, (पुटं अस्थ्यस्या इति । पुट + टन्
+ टाप् ।) रत्ना । इति हारावली । ६७ ॥

पुटितं, स्त्री, (पुटं जातमस्येति । पुट + इतच् ।
पुट + क्त वा ।) हस्तपुटम् । पाटितम् । स्यूते,
त्रि । इति मेदिनी । ते, १३४ ॥ आद्यन्तप्रण-
वादिभ्यस्तन्नादौ पुटप्राप्ते च त्रि ॥

पुटौ, स्त्री, (पुटतीति । पुट + क् । गौरादित्वात्
डौष् ।) कौपीनम् । इति जटाधरः ॥ आच्छा-
दनम् । पत्रादिरचितः पुष्पाद्याधारः । इत्य-
मरभरतौ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १४६ ।

“एरण्डपत्रप्रयना जनयन्ती स्वेदमलपुञ्जघन-
तटा ।

धूलिपुटौव मिलन्ती स्मरज्वरं हरति हलिक-
वधूः ॥”)

पुटोटनं, स्त्री, (पुटं संश्लिष्टमुटनमिव ।) श्वेत-
च्छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुटोदकः, पुं, (पुटे अन्तर्मुञ्जपात्रमध्ये उदकं
यस्य ।) नारिकेलः । इति हारावली । १०० ॥

पुट्ट, क तौच्छेत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । टद्वयान्तः । एक-
टकार इति रामः । क, पुट्टयति । तौच्छमल्पी-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

पुट्ट, इ मर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, पुट्टयते । मर्दे-
च्छर्णीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पुण, श्र धर्मे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) शुभक्रियायामित्यर्थः । श्र, पुणति
शुभं लोकः । -पोषिता । इति दुर्गादासः ॥

पुण्डः, पुं, (पुण्डयते इति । पुडि मर्दे + घञ् ।)
तिलकः । इति जटाधरः ॥

पुण्डरी, [न] पुं, हस्तिनां मनुष्याणाञ्च चक्षुष्यः
क्षुद्रविटपः । शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रः । पुण्ड-
रिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः । पौण्डरी-
कम् २ पुण्डरीकम् ३ पुण्डरीयकम् ४ प्रपौण्ड-
रीकम् ५ चक्षुष्यम् ६ पौण्ड्र्यम् ७ तालपुष्प-
कम् ८ सालपुष्पम् ९ दृष्टिकृतम् १० स्थलपद्मम्
११ मालकम् १२ । केचित्तु पूर्वदशकं पद्मकाष्ठे
प्रचक्षते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

पुण्डरीकं, स्त्री, (पुण्डति अन्यपुष्पाणां गर्वं चूर्णी-
करोतीति । पुण्ड मर्दे + “फर्षरीकादयश्च ।”

उणां । ४।२० । इति ईकनुप्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः । “पुणतेः पुण्डरीकम् ।” इत्यु-

ज्जलदत्तः ।) शुक्लपद्मम् । तत्पर्यायः । सिता-
म्बीजम् २ । इत्यमरः । १।१०। ४१ ॥ शत-

पत्रम् ३ मृदापद्मम् ४ सिताम्बीजम् ५ । इति
रत्नमाला ॥ अस्य पर्यायान्तरं गुणाश्च श्वेत-

पद्मशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (यथा, रघुः । ४।१७ ।

“पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥”)

पद्ममात्रम् । इति भरतहृतयाङिः ॥ श्वेत-
च्छत्रम् । मेघजभेदः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥

सप्तमहाकुष्ठानामन्यतमः । तल्लक्षणं यथाह
माधवकरः ।

“सन्धेत् रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोतुसेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥”

पुण्डरीकः, पुं, (पुण्डरीकवद्वर्णोऽस्यस्येति । अच् ।)
अम्बिकोणस्थदिग्गजः । यावः । इत्यमरः । ३।३।

११ ॥ कोषकारभेदः । इति मेदिनी ॥ सहकारः ।
गणधरः । राजिलसर्पः । गजज्वरः । इति

हेमचन्द्रः ॥ दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(धान्यविशेषः । तद्वयथा,—

“पुष्पाण्डकः पुण्डरीकस्तथा महिषमस्तकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कमण्डलुः । श्वेतवर्णः । इत्यनेकार्थकोषः ॥
(क्रौञ्चद्वीपस्थपर्वतविशेषः । यथा, मातुल्ये ।

१२१ । ८१ ।

“देवावृतः परेणापि पुण्डरीको महान् गिरिः ।
एते रक्तमयाः सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्वताः ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३।८३। ७६ ।
“शुक्लपद्मे दशम्याश्च पुण्डरीकं समाविशत् ।

तत्र स्नात्वा नरो राजन् । पुण्डरीकफलं लभेत् ॥”
यज्ञविशेषः । यथा, तत्रैव । ३।८१। ७७ ।

“अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥”
नागविशेषः । यथा, तत्रैव । ५ । १०३ । १३ ।

“नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठस्तु मे श्रेष्ठः ।
द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो सुहृत्पर्यङ्कः ॥”

रामचन्द्रवंशीयनृपविशेषः । यथा, रघुः । १।८। ८
“तेन द्विपानामिव पुण्डरीको
राज्यामज्योऽजनि पुण्डरीकः ।
शान्ते पितृयाहृतपुण्डरीका
यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता स्त्रीः ॥”

पुण्डरीकाः सन्धेति । अच् । पुण्डरीक-
विशिष्टे, त्रि । यथा, मातुल्ये । १२० । ६८ ।

“प्रयोदस्तु हृदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ।
पुण्डरीकात् प्रयोदाच्च तस्मात् द्वे सम्पुष्प-
ताम् ॥”)

पुण्डरीकाक्षं, स्त्री, (पुण्डरीकवदक्षिणी यस्मात् ।
यच् समासे ।) पुण्ड्र्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुण्डरीकाक्षः, पुं, (पुण्डरीकवदक्षिणी नेत्रे यस्य ।
यच् समासे ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ६ ।

“पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षरमयम् ।
तद्भावात् पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाञ्जनाह्वनः ॥”

“हृदयाख्यपुण्डरीकमश्रुते व्याप्नोति तत्रोपलभ्यत
इति पुण्डरीकाक्षः । यत् पुण्डरीकाक्षस्तत्-
पुण्डरीकं परममध्यमन्त इति श्रुतेः । अक्षिणी

पुण्डरीकाभे यस्येति वा ।” इति शाङ्करभा-
ष्यम् ॥ तस्य स्मरणे बाह्याभ्यन्तरशुचित्वं यथा,

“अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥”

इति वामने ३३ अध्यायः ॥
(जलचरपक्षिविशेषः । तद्वयथा,—

“उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुटो ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

पुण्डरीयकं, स्त्री, स्थलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥
प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुण्ड्र्यं, स्त्री, (पुण्ड्रतीति । पुडि + अच् । तस्यार्थं
प्रधानम् । शकन्वादित्वात् साधुः ।) प्रपौण्ड-
रीकम् । इत्यमरः । २।४। १२७ ॥ “हे हस्तिनां

मनुष्याणाञ्च चक्षुष्ये क्षुद्रविटपे शालपर्णीपत्र-
तुल्यपत्रे । पुण्डरिया इति ख्याते । प्रकृतं पुण्ड-
रीकमिव दाहहरणात् प्रपौण्डरीकं णः सुप-

ञ्चालादित्वादान्तप्रदस्यादौ वृद्धिः । पुण्ड्रयति
खण्डयति दोषान् पुण्ड्र्यं पुडि मर्दे नाम्नीति

अर्थः पौण्ड्र्यमिति पाठे स्वार्थे णः वृद्धिः
पुण्डरीकादिरप्यत्र ।

‘स्थलपद्मं साधुपुष्पं दृष्टिकृत् पुण्डरीयकम् ॥’
इति रभसः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पुण्ड्रः, पुं, (पुण्ड्रान्ते गुडशर्करादर्थं चूर्णीक्रियते
इति । पुडि मर्दे + “स्फाधितश्चीति ।” उणा०

२।१३ । इति रक् ।) इक्षुभेदः । पुं डिङ्वाक् इति
भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । १६३ । दैत्यविशेषः ।

अतिसुक्तकः । चित्रम् । क्रिमिः । पुण्डरीकम् ।
देशविशेषः, पुं भूमिः । इति मेदिनी । रे, ५६ ॥

(यथा, मातुल्ये । ११३ । ४५ ।

“प्राग्व्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्तान्मलिप्तकाः ।
शास्त्रमागधगोर्द्धाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥”)

तिलकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ इक्षुवृक्षः ।

पुण्डकः

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वदेहस्यचिह्नविशेषः ।
अस्य लक्षणादिकं पुण्डकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ वलि-
राजस्य क्षेत्रजः पुत्रविशेषः । यन्मानैव पुण्ड-
देशो विख्यातः । यथा, महाभारते । १।१०४।
४७-५१ ।

“वलिः सुदेष्णां भार्याः स्त्रां तस्मै तां प्राहिणोत्
पुनः ।

तां स दीर्घतमाङ्गेषु सृष्ट्वा देवीमयाववीत् ॥
भविष्यन्ति कुमारस्ते तेजसादिवर्चसः ।
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्डः सुक्ष्मश्च ते सुताः ॥
तेषां देशाः समाख्याताः खनामप्रथिता भुवि ।
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ॥
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ।
पुण्डस्य पुण्डाः प्रख्याताः सुक्षाः सुक्ष्मस्य च
स्मृताः ॥

एवं वलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ॥”)

पुण्डकः, पुं, (पुण्ड इव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृतौ ।” ४।३।६६ । इति कन् ।) माधवी-
लता । इत्यमरः । २ । ४। ७२ ॥ (पथ्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्डको मस्तकोऽपि च ।
अतिसुक्तो विमुक्तश्च कासुको भ्रमरोत्सवः ॥”)
तिलकवृक्षः । (पुण्ड + स्वार्थे कन् ।) इच्छुमेदः ।
पुण्डि आक् इति भाषा । तत्पर्यायः । रसालः २
इच्छुवाटी ३ योनिः ४ इच्छुयोनिः ५ रसाली ६
रसदालिका ७ करङ्कशालिः ८ । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिकारित्वम् । नटु-
त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजोबल-
विवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्व-
शरीरस्यचिह्नविशेषः, पुं, क्ली । यथा, अश्व-
वैद्यके । ३ । ७३-८१ ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् ।
आनुपूर्व्या यथादृष्टं सुनिभिस्त्वंवेदिभिः ॥
शुक्तिशृङ्गदाखड्गपद्मचक्राङ्कुशोपमाः ।
शरासनसमाकाराः प्रशस्ताः पुण्डकाः स्मृताः ॥
मत्स्यभृङ्गारप्रासादसंवेदीयूपसन्निभाः ।
श्रीवृक्षदर्पणाकाराः शुभदाः परिकीर्तिताः ॥
शिरोललाटवदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति ।
स धन्यः पूजितो नित्यं नृपकक्षेव यो भवेत् ॥
मन्त्रतेन्दुपताकाभा ये च स्रग्दामसन्निभाः ।
ते सर्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदाः ॥
इति पुण्ड्राः शुभाः प्रोक्ताः पूर्वशास्त्रानुसारतः ।
अशुभांश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः ॥
काककङ्ककवन्धार्हगृध्रगोमायुसन्निभाः ।
असिताः पीतका रक्ताः पुण्डका नैव पूजिताः ॥
तिथ्यङ्गाश्चैव विच्छिन्नाः शृङ्खलापाशसन्निभाः ।
शूलाया वामदेहस्थाः पुण्डका न शुभाः स्मृताः ॥
जिह्वाकल्मषरुक्षाणि भस्मवर्णनिभानि च ।
पुण्डकाणि न शस्यन्ते भिन्नवर्णानि वाजिनः ॥”
पुण्डदेशनृपतिः । यथा, महाभारते । १।४।२४।

“तथाङ्गवङ्गौ सह पुण्डकेण
पाण्डौदुराजौ च सहान्वकेन ॥”))

पुण्डक

पुण्डकेलिः, पुं, (पुण्ड्रे इच्छुविशेषे केलिर्यस्य ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥
पुण्यं, क्ली, (पूयतेनेनेति । पू + “पूडो यस्यक्
इच्छश्च ।” उणा० ५।१५ । इति यत् गुणागमो
इच्छश्च ।) शुभादृष्टम् । तत्पर्यायः । धर्मम् २
श्रेयः ३ सुकृतम् ४ वृषः ५ । इत्यमरः । १।४।२४॥
पुण्यभारवोदुमशक्तस्य पण्डितस्य निन्दा यथा,
अग्निपुराणे ।
“पण्डितेनापि किन्तेन समर्थेन च देहिनाम् ।
यत् पुण्यं भारवोदुमशक्तं पारलौकिकम् ॥”
आत्मकृतपुण्यकथननिषेधो यथा,—
“इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्तनात् ।
ज्ञावानुशोचनाभ्याश्च भगतेजो विभियते ॥
तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्तयेत् ॥”
इति शुद्धितत्त्वे देवलः ॥ * ॥

अदत्तपुण्यभागित्वं पापशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
श्रीभनकर्म । पावनम् । सुन्दरे, त्रि । इति
हेमचन्द्रः ॥ सुगन्धि । इति जटाधरः ॥

पुण्यकं, क्ली, (पुण्याय कायतीति । कै + कं ।)
व्रतम् । तच्च उपवासादि । शास्त्रे पुण्यत्वेन
पवित्रताजनकत्वेन यद्वोधितमुपवासादि तदेव
व्रतं न तु यः कोऽपि नियमः । आदिना नक्तं
भोजनाचारलवणादिपरिग्रहः । इत्यमरभरतौ ॥
पुण्यकव्रतं, क्ली, (पुण्यकं व्रतमिति ।) पतिसौभा-
ग्यस्य श्रीकृष्णतुल्यपुत्रस्य च जनकः स्त्रीकर्तव्य-
नियमविशेषः । तस्य विधिर्यथा,—

महादेव उवाच ।

“हरेराराधनं कृत्वा व्रतं कुरु वरानने ।
व्रतञ्च पुण्यकं नाम वर्षमेकं करिष्यसि ॥
देवि ! शुद्धे च कालेऽत्र परं नियमपूर्वकम् ।
माघशुक्लत्रयोदश्यां व्रतारम्भः शुभः प्रिये ॥
गात्रं सुनिर्मलं कृत्वा शिरःसंस्कारपूर्वकम् ।
उपोष्य पूर्वदिवसे वस्त्रं प्रचाल्य यत्नतः ॥
धौते च वाससी धृत्वा उपविश्यासने शुचौ ।
आचम्य तिलकं कृत्वा निर्वाप्य आङ्घ्रिकं पुरः ॥
घटस्थारोपणं कृत्वा स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
पुरोहितस्य वरणं पुरः कृत्वा प्रयत्नतः ।
संकल्प्य वेदविहितं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
व्रते द्रव्याणि नित्यानि चोपहारानि षोडश ।
देयानि नित्यं देवेशि ! कृणाय परमात्मने ॥
आसनं खागतं नाद्यमर्थमात्रमनीयकम् ॥
मधुपर्कश्च स्नानीयं वस्त्राण्याभरणानि च ।
सुगन्धिपुष्पं धूपञ्च दीपनेवेदवन्दनम् ॥
यज्ञसूत्रञ्च ताम्बूलं कर्पूरादिसुवासितम् ।
द्रव्याण्येतानि पूजायाश्चाङ्गरूपाणि सुन्दरि ॥
देवि ! किञ्चिद्दिहीनेनैवाङ्गहानिः प्रजायते ।
अङ्गहीनश्च यत् कर्म चाङ्गहीनो यथा नरः ॥
अङ्गहीने च कार्यं च फलहानिः प्रजायते ।
अष्टोत्तरशतं पुष्पं पारिजातस्य विष्णवे ।
देयं प्रतिदिनं दुर्गे ! स्वात्मनो रूपहेतवे ॥
श्वेतचर्मकपुष्पाणां लक्षमचतमोभितम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या बहुसौन्दर्यहेतवे ॥

पुण्डक

नीलोत्पलानां लक्ष्म्यं देयं कृष्णाय भक्तितः ।
व्रताङ्गभूतं देवेशि ! चक्षुषो रूपहेतवे ॥
हिमालयोद्भवं लक्ष्मं रुचिरं श्वेतचामरम् ।
प्रददौ केशवायैव केशसौन्दर्यहेतवे ॥
अमृत्यरत्नरचितं दर्पणानां सहस्रकम् ।
देयं नारायणायैव नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥
अमृत्यरत्नरचितं पुटकानां सहस्रकम् ।
प्रदेयं गोपिकेशाय नाभिकारूपहेतवे ॥
वन्सुकपुष्पलक्ष्म्यं देयं राधेश्वराय च ।
स्वस्यौष्ठाधरयोश्चैव बहुसौन्दर्यहेतवे ॥
सुक्ताफलानां लक्ष्म्यं दन्तसौन्दर्यहेतवे ।
देयं गोलोकनाथाय शैलजे ! भक्तिपूर्वकम् ॥
रत्नगण्डूकलक्ष्म्यं गण्डसौन्दर्यहेतवे ।
मदीश्वराय दातव्यं व्रते शैलेन्द्रकन्यके ! ॥
रत्नपाषाणलक्ष्म्यं देयं ब्रह्मेश्वराय च ।
ओष्ठाधःस्थलरूपाय प्राणेशि ! भक्तितो व्रते ॥
कर्णभूषणलक्ष्म्यं रत्नसारविनिर्मितम् ।
देयं सर्वेश्वरायैव कर्णसौन्दर्यहेतवे ॥
माध्वीककलसानाञ्च लक्ष्मं रत्नविनिर्मितम् ।
देयं विश्वेश्वरायैव खरसौन्दर्यहेतवे ॥
सुधापूर्णं कुम्भानां सहस्रं रत्ननिर्मितम् ।
देयं कृष्णाय देवेशि ! वाक्यसौन्दर्यहेतवे ॥
रत्नप्रदीपलक्ष्म्यं गोपवेशविधायिने ।
देयं किशोरवेशाय दृष्टिसौन्दर्यहेतवे ॥
धुसूरकुसुमाकारं रत्नपात्रसहस्रकम् ।
देयं गौरचक्रायैव गलसौन्दर्यहेतवे ॥
सद्रत्नसाररचितं पद्मनालसहस्रकम् ।
देयं तनुकपालाय बाहुसौन्दर्यहेतवे ॥
लक्ष्म्यं रत्नपद्मानां कक्षसौन्दर्यहेतवे ।
देयं गोपाङ्गनेशाय नारायणि ! हरिव्रते ॥
अङ्गुरीयकलक्ष्म्यं रत्नसारविनिर्मितम् ।
अङ्गुलीनाञ्च रूपार्थं देयं देवेश्वराय च ॥
मणीन्द्रसारलक्ष्म्यं श्वेतवर्णं मनोहरम् ।
देयं सुनीन्द्रनाथाय नखसौन्दर्यहेतवे ॥
सद्रत्नसारहाराणां लक्ष्म्यं तिमनोहरम् ।
देयं मदनमोहाय वक्षःसौन्दर्यहेतवे ॥
सुपकश्रीफलानाञ्च लक्ष्म्यं सुमनोहरम् ।
देयं सिङ्गेन्द्रनाथाय स्तनसौन्दर्यहेतवे ॥
सद्रत्नवत्कुलाकारं लक्ष्म्यं मनोहरम् ।
देयं पद्मालयेशाय देहस्य रूपहेतवे ॥
सद्रत्नसाररचितनाभीनालसहस्रकम् ।
प्रदेयं पद्मनाभाय नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥
सद्रत्नसाररचितरथचक्रसहस्रकम् ।
नितम्बसौन्दर्यार्थं प्रदेयश्चक्रपाणये ॥
सुवर्णरत्नकुम्भानां लक्ष्म्यं सुमनोहरम् ।
प्रदेयं श्रीनिवासाय श्रीणिसौन्दर्यहेतवे ॥
शतपत्रस्थलानाञ्च लक्ष्म्यं मन्त्रानमन्त्रतम् ।
प्रदेयं पद्मनेत्राय पादसौन्दर्यहेतवे ॥
सुवर्णरचितानाञ्च खड्गानां सहस्रकम् ।
गतिसौन्दर्यहेतव्यं देयं लक्ष्मीश्वराय च ॥
राजहंससहस्रं गजेन्द्राणां सहस्रकम् ।
सुवर्णच्छत्रलक्ष्म्यं देयं नारायणाय च ॥

विचित्रं रत्नसारेण मङ्गः सौन्दर्यहेतवे ॥
मालतीनाञ्च कुसुममन्त्रं लक्ष्मीश्वरि ! ।
देयं वृन्दावनेशाय ह्यस्यसौन्दर्यहेतवे ॥
अमल्यरत्नलक्ष्म्यं देयं नारायणाय वै ।
सुव्रते ! व्रतपूर्णार्थं श्रीलसौन्दर्यहेतवे ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं मणीन्द्रसारलक्षकम् ।
देयं सुनीन्द्रनाथाय मनःसौन्दर्यहेतवे ॥
प्रवालसारसङ्काशं मणिसारसहस्रकम् ।
देयं कृष्णाय भक्त्या च प्रियानुरागवृद्धये ॥
माणिक्यसारलक्ष्म्यं देयं कृष्णाय यत्नतः ।
जन्मनः कोटिपर्यन्तं स्वामिसौभाग्यहेतवे ॥
कुम्भाक्षं नारिकेलञ्च जम्बीरं श्रीफलं तथा ।
फलाभ्येतानि देयानि हरये पुत्रहेतवे ॥
रत्नेन्द्रसारलक्ष्म्यं देयं कृष्णाय यत्नतः ।
असंख्यजन्मपर्यन्तं स्वामिनो धनवृद्धये ॥
वाद्यं नानाप्रकारञ्च कांस्यतालादिकं प्ररम् ।
व्रते सम्पत्तिवृद्धार्थं श्रीहरिं आवयेद्ब्रती ॥
पायसं पिष्टकं सर्पिःशर्कराक्तं मनोहरम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या स्वामिनो भोगवृद्धये ॥
सुगन्धिपुष्पमाल्यानां लक्ष्ममन्त्रमौष्मितम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या हरिभक्तिविवृद्धये ॥
नैवेद्यानि प्रदेयानि स्वाहूनि मधुराणि च ।
श्रीकृष्णप्रीतिप्राप्तार्थं दुर्गे ! नानाविधानि च ॥
नानाविधानि पुष्पाणि तुलसीसंयुतानि च ।
श्रीकृष्णप्रीतये भक्त्या व्रते देयानि सुव्रते ! ॥
ब्राह्मणानां सहस्रञ्च प्रत्यहं भोजयेद्ब्रती ।
स्वामिनः प्रसन्नवृद्धार्थं व्रते जन्मनि जन्मनि ॥
पुष्पाञ्जलिशतं देयं नित्यं पूर्णञ्च पूजने ।
प्रणामशतकं देवि ! कर्त्तव्यं भक्तिवृद्धये ॥
यस्मात्सांश्च हविष्यान्नं मासान् पञ्च फलादिकम् ।
हविः पक्षं जलं पक्षं व्रते पक्षे च सुव्रते ! ॥
रत्नप्रदीपशतकं वह्निं दद्याद्दिवानिशम् ।
रात्रौ हुताशनं कृत्वा नित्यं जागरणं व्रते ॥
स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्योऽध्यवसायञ्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥
मैथुनं विविधं त्याज्यं व्रते क्रीडाविट्ठये ।
ज्ञानवृद्धिर्जागरणे सुबुद्धिर्मितभोजने ॥
लोभमोहकामक्रोधभयशोकविवादकम् ।
कलहञ्च परित्राय्यं व्रते बन्धुविट्ठये ॥
संपूर्णं च व्रते देवि ! प्रतिष्ठा तदनन्तरम् ॥
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं लङ्ककं वस्त्रसंयुतम् ।
सभोयं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम् ॥
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं सहस्रं विप्रभोजनम् ।
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं सहस्रं तिलहोमकम् ॥
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं सहस्रं स्वर्णमेव च ।
देया व्रतसमाप्तौ च दक्षिणा विविधेरिता ।
अन्यां समाप्तिदिवसे कथयिष्यामि दक्षिणाम् ॥
एतद्व्रतफलं देवि ! दृष्ट्वा भक्तिर्हरौ भवेत् ।
हरितुल्यो भवेत् पुत्रो विख्यातो सुवनत्रये ॥
सौन्दर्यं स्वामिसौभाग्यमैश्वर्यं विपुलं धनम् ।
सर्ववाञ्छितसिद्धीनां बीजं जन्मनि जन्मनि ॥
इत्येवं कथितं देवि ! व्रतं कुरु महेश्वरि ! ।

पुत्रस्ते भविता साध्वीलुक्ता च विरराम ह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १२-४। अध्यायौ ॥
पुण्यकृत, त्रि, (पुण्यं करोति स्मेति । कृ + “सुकर्म-
पापमन्त्रपुण्येषु कृत्तः ।” ३।२।८। इति क्रिप् ।
“ह्रस्वस्य तुक् पिति कृति ।” ६।१।७। इति
तुगागमञ्च ।) पुण्यकर्त्ता । धार्मिकः । यथा,
“पुण्यकृत्वाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥”
इति भट्टिः । ५। ६८ ॥
पुण्यगन्धः, पुं, (पुण्यः पवित्रो हृद्यश्च गन्धोऽस्य ।)
चम्पकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुण्यजनः, पुं, (पुण्यः विरुद्धलक्षणया पापी चासौ
जनश्चेति ।) राक्षसः । इत्यमरः । १।१।६३ ॥
यक्षः । (यथा, हरिवंशे । २। २६ ।
“सर्पैः पुण्यजनेष्वेव वीरुद्धिः पर्वतैस्तथा ॥”
पुण्याश्रितो जनः ।) सज्जनः । इति मेदिनी ।
ने, १६८ ॥
पुण्यजनेश्वरः, पुं, (पुण्यजनानां यक्षाणामीश्वरः ।)
कुवेरः । इत्यमरः । १।१।७३ ॥ (यथा,
रघुः । ६। ६ ।
“समतया वसुवृष्टिविसर्जनैः
नियमनादसताश्च नराधिपः ।
अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ
सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥”)
पुण्यलङ्घनं, स्त्री, (पुण्यं पवित्रं लङ्घनम् ।) श्वेत-
कुशम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुण्यदर्शनः, पुं, (पुण्यं शुभजनकं दर्शनं यस्य ।)
चापपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यद्दर्शनेन
पुण्यं भवति तत्र, त्रि । यथा, रघुः । १। ८६ ।
“तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
याज्यमाश्रुतावन्धुप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥”)
पुण्यफलः, पुं, (पुण्यानि शुभानि फलानि यस्य ।)
वनभेदः । तत्पर्यायः । लक्ष्म्यारामः २ । इति
शब्दमाला ॥ (पुण्यस्य फलं पुण्यजन्यं फल-
मिति वा ।) धर्मजन्यफले, स्त्री ॥ (यथा,
मनुः । ५। ५३ ।
“वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥”)
पुण्यभाक्, [ज्] त्रि, (पुण्यं भजतीति । भज +
विभः ।) पुण्यविशिष्टः । यथा, पञ्चशायके ।
“क्रीडावन्तो विनीता लघुसुरतरताः पुण्यभाजः
शशाः स्युः ॥”
पुण्यभूः, स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा भू-
भूमिः ।) आर्यावर्त्तदेशः । यथा, हेमचन्द्रे १।१।१४।
“आर्यावर्त्तो जन्मभूमिर्जनचक्रार्द्धचक्रिणाम् ।
पुण्यभूराचारवेदी मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ॥”
पुण्यभूमिः, स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा
भूमिः ।) आर्यावर्त्तदेशः । इत्यमरः । १।१।८८ ॥
स तु विन्ध्यहिमालयावधिमध्यदेशः । यथा,—
“आसमुद्रात्तु पूर्वस्मादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्यार्यावर्त्तं विदुर्दुधाः ॥”
इति भरतवृत्तमधुः ॥
पुत्रस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुण्यवान्, [त्] त्रि, (पुण्यमस्यास्तीति । पुण्य +
मतप् । मत्स्य वः ।) पुण्ययुक्तः । तत्पर्यायः ।
सुकृती २ धन्यः ३ । इत्यमरः । १।१।३३ ॥ सुकृत् ४
पुण्यकृत ५ । इति जटाधरः ॥ धर्मवान् ६ श्रेय-
स्वान् ७ वृषवान् ८ । एते पुण्यपर्यायकशब्दो-
त्तरवतुप्रत्ययेन निष्पन्नाः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । २६७ । २८ ।
“ऊर्ध्वं भित्त्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यवतां वृष ! ।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ॥”)
पुण्यश्लोकः, पुं, (पुण्यः पुण्यदायकः श्लोको यश्च-
श्चरित्रं वा यस्य ।) विष्णुः । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ युधिष्ठिरः । इति महाभारतम् ॥ नल-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ७४ । ११ ।
“पुण्यश्लोकस्य वै स्मृतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः ॥”)
पुण्यचरित्रे, त्रि ॥ (यथा, भागवते । १।१।४।१ ।
“संप्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुद्विजया ।
ज्ञातुश्च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥”)
पुण्यश्लोका, स्त्री, (पुण्यः पुण्यजनकः श्लोको यश्च-
श्चरित्रं वा यस्याः ।) द्रौपदी । इति शब्द-
माला ॥ सीता । यथा,—
“पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।
पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥”
इति पुराणम् ॥
पुण्या, स्त्री, (पुण्याति या पूयतेऽनयेति वा । पू +
“पूडो यस्युक् ह्रस्वश्च ।” उणा० ५ । १५ । इति
यत् शुक् ह्रस्वश्च धातोः । ततश्चाप् ।) तुलसी ।
इति शब्दमाला ॥ पुण्यजनिका च ॥
पुण्यात्मा, त्रि, (पुण्यः आत्मा स्वभावो यस्य ।)
पुण्यस्वभावः । तस्य गत्यादिर्यथा,—
सुप्रज्ञोवाच ।
“इह विप्र ! प्रवक्ष्यामि यत्तया श्रोतुमिच्छते ।
पुण्यात्मनां पापिनाञ्च पन्थानं सुखदुःखदम् ॥
आदौ ब्रवीमि पन्थानं वृणां पुण्यवतामहम् ।
इहोऽप्यद्विजगद्गङ्गा ! इहोऽप्यद्विजगद्गङ्गा !
प्रस्तरेरिहकेवहो दिव्यवस्त्रैः समावृतः ।
भाति पुण्यात्मनां पन्थाः सर्वोपद्रववर्जितः ॥
कच्चिन्नन्धर्वकन्याभिर्गोप्यते गानसुत्तमम् ।
कच्चिन्नन्धर्वशरीराभिरश्वरोभिश्च वृत्यते ॥
कच्चिन्न वीणाकणनं नानावाद्यं मनोहरम् ।
कच्चित् कुसुमवृष्टिश्च कच्चिद्वायुः सुशीतलः ॥
कच्चित् पुष्पाः शीततोयाः कुचचित् भक्त-
शालिकाः ।
कच्चिद्देवाश्च गन्धर्वाः पठन्ति स्तवसुत्तमम् ॥
कच्चित् कच्चिद्दीर्घिकाश्च फुलपद्मसुशीमिताः ।
सुच्छायाः पादपाः कापि पुष्पिता वज्रलादयः ॥
समस्तसुखसम्यग्ने पथि गच्छन्ति मानवाः ।
पुण्यात्मानो द्विजश्रेष्ठ ! सुखमल्लमवाप्य च ॥
केचित्पुण्यमाला नानालङ्कारभूषिताः ।
उद्दण्डधवलच्छत्रैर्गच्छन्त्यावृतमस्तकाः ॥
केचिद्दयान्ति गजालङ्कारा रथालङ्काराश्च केचन ।
यानालङ्कारा जनाः केचित् सुखेन यममन्दिरम् ॥

केचिद्देवाङ्गनाहस्त्यस्तुचामरवायुभिः ।
गच्छन्ति वीजिता मर्त्याः स्तूयमानाः सुरर्षिभिः ॥
केचिद्दिव्याङ्गनधराः सुचन्दनविभूषिताः ।
भुञ्जन्तो यान्ति ताम्बूलं पुण्यात्मानो यमालयम् ॥
निजगात्रलिप्ता केचिज्ज्वालन्तो दिशो दश ।
व्रजन्ति भ्रमनागारं जलदग्धनिवासिनः ॥
केचिच्च पायसं दिव्यं भुञ्जन्तो यान्ति सत्तमाः ।
सुधापानं प्रकुर्वन्तः पथि गच्छन्ति केचन ॥
केचिदुग्धं पिबन्तश्च केचिद्विस्तरसं तथा ।
केचित्कनकं पिबन्तश्च गच्छन्ति यममन्दिरम् ॥
केचिद्दधीनि खादन्तः केचिन्नानाफलानि च ।
केचिन्मधु पिबन्तश्च पुण्यवन्तो व्रजन्ति वै ॥
नानागतांस्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मपरायणान् ।
भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥
चतुर्बाहुः श्यामवर्णः प्रकुलकमलेक्षणः ।
शृङ्खलचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥
स्वर्णयज्ञोपवीतो च सौरचारुतराननः ।
किरीटी कुण्डली चैव वनभालाविभूषितः ॥
चित्रगुणो महाप्राज्ञश्छाया यमकिङ्कराः ।
सर्वे नारायणाकारा बभूवुर्मधुरोक्तयः ॥
ततः स्वयं धर्मराजस्तान् सर्वान्मनुजोत्तमान् ।
परमां प्रीतिमासाद्य मित्रवत् पूजयेद्भिज्ज ! ॥
दिव्यैर्बन्धैः फलेष्वेव तेषां पुण्यवतां वृणाम् ।
भोजनं कारयित्वा तु तानुवाचाय भास्करिः ॥

यम उवाच ।

यूयं सर्वे महात्मानो नरकक्षेत्रभीरवः ।
निजपुण्यप्रभावेन गम्यतां परमं पदम् ॥
संसारे जन्म संप्राप्य पुण्यं यः कुरुते नरः ।
स मे पिता स मे भ्राता स मे बन्धुः स मे सुहृत् ॥
इत्युक्त्वा धर्मराजेन ते सर्वे द्विजसत्तम ! ।
दिव्यं रथं समारुह्य नारायणपुरं ययुः ॥
इति पाद्मोत्तरे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥
पुण्याहं, क्ली, (पुण्यश्च तदहश्चेति । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।
“उत्तमैकाभ्याश्च ।” ५ । ४ । ६० । इति अङ्गा-
देशो न ।) पुण्यदिनम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
अमरुशतके । ६१ ।
“पुण्याहं व्रजमङ्गलं सुदिवसं प्रातः प्रयातस्य ते
यत्स्नेहोचितमीहितं प्रियतम ! त्वं निर्गतः
श्रोत्र्यसि ॥”)

पुण्याहवाचनं, क्ली, (पुण्याहस्य वाचनम् ।)
देवादिकर्मादौ मङ्गलार्थं पुण्याहमिति शब्दस्य
वारत्रयकथनम् । यथा,—

“पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोङ्कारं कुर्यात् क्षत्रियवैश्ययोः ॥
सोङ्कारं ब्राह्मणे ब्रूयात् निरोङ्कारं महीपतौ ।
उपांशु च तथा वैश्ये शूद्रे खस्ति प्रयोजयेत् ॥”
इत्युद्वाहत्वे यमः ॥

पुत्त, गतौ ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तदयान्तः ।
पुत्तिका । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

पुत्तलकः, पुं, (पुत्त गतौ + भावे घञ् । पुत्तं गमनं
लाति अन्यस्मादिति । ला + कः । ततः संज्ञायां

कन् । अन्त्याश्रयेणैव हि गमनादिक्रियावत्त्वादस्य
तथात्वम् ।) पत्रादिनिर्मितप्रतिमूर्तिः । पुत्तल
इति भाषा । यथा, “आचारात् योग्यत्वाच्च
श्रपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु पलाश-
पत्राणि देयानि ।” इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पुत्तलिका, स्त्री, लणकाष्ठदण्डधातुरत्नादि-
निर्मितप्रतिमूर्तिः । पुत्तली एवेति स्वार्थे कनि
ईकारस्य ह्रस्वे टापि निष्पन्ना ॥

पुत्तली, स्त्री, (पुत्तं गमनं लाति अन्त्याश्रयेणेति ।
ला + कः । ततो ङीष् ।) दण्डादिनिर्मितप्रति-
मूर्तिः । यथा, उत्तरकामाख्यातन्त्रे ॥

“अमावास्यां समासाद्य मध्याह्नौ विचक्षणः ।
दण्डयोः पुत्तलीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्कृताम् ॥”

पुत्तिका, स्त्री, (पुत्तं इतस्ततो भ्रमणमस्यस्या
इति । पुत्त + क् । ततश्च ।) मधुमक्षिका-
विशेषः । तत्पठ्यायः । पतङ्गिका २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । २७ ॥ (पिपीलिकाप्रभेदः । यथा,
मनुः । ४ । २३८ ।

“धर्मं शनैः संक्षिप्यतां वल्लीकमिव पुत्तिकाः ।
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥”)

पु(त्र)त्तः, पुं, लघात् पञ्चमस्थानम् । यथा,—
“पुत्तस्यैके नरोऽसौ प्रथमसुतश्चतः सिंहाराशौ
सुपुत्रः ॥”

इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(पुनाति पित्रादीनि । पू + “पुवो ह्रस्वश्च ।”
उणा० ४ । १६४ । इति क्तः धातोर्ह्रस्वश्च ।
तकारह्रस्वे तु पुन्नामनरकात् चायते इति । पुत् +
त्रे + ङः । पितृन् पातीति युत्पत्त्या पृषोदरा-
दित्वात् साधुः । इति रामायणे । २ । १०७ । १२ ।
श्लोकटीकायां रामानुजः ।) पुंसन्तानः । पुन्नाम-
नरकजाता । पुत् इति वेटा इति च भाषा ।
तत्पठ्यायः । आत्मजः २ तनयः ३ सुतः ४
सुतः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ तनूजः ६
अपत्यम् ७ दायादः ८ कुलाधारकः ९ नन्दनः
१० आत्मजन्मा ११ द्वितीयः १२ प्रसूतिः १३
खजः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
निरुक्तिर्यथा,—

“पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं चायते सुतः ।
तस्मात् पुत्त इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥”
इति महाभारते । १ । ७४ । ३७ ॥

(यथा च रामायणे । २ । १०७ । १२ ।
“पुन्नाम्नो नरकात् यस्मात् पितरं चायते सुतः ।
तस्मात् पुत्त इति प्रोक्तः पितृन् यः पाति
सर्वतः ॥”)

स च द्वादशविधः यथा,—
“औरसः स्तेजजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविहृच्च दायादा वान्धवाश्च षट् ॥
कान्नीनश्च सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्दत्तश्च श्रौतश्च षड्दायादवान्धवाः ॥” * ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—

“स्ते स्तेजो संस्कृतायान् स्वयमुत्पादयेद्भि यम् ।
तमौरसं विजानीयात् पुत्रस्यैवमकल्पितम् ॥१॥

यस्तत्पुत्रः प्रसीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्मस्य निवृत्तायां स पुत्रः स्तेजजः स्मृतः ॥२॥
माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तजः स्मृतः ॥३॥
सदृशान् प्रकुर्यादयं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥४॥
उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्यादयस्य तत्पुत्रजः ॥५॥
मातापितृभ्यामुत्पद्यन्त्योरन्यतरेण वा ।
यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविहृच्चः स उच्यते ॥६॥
पितृवेषानि कन्या तु यं पुत्रजनयेद्रहः ।
तं कान्नीनं वदेन्नान्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥७॥
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वासती ।
वोढुः स गर्भो भवति सहोदृ इति चोच्यते ॥८॥
क्रीणीयादयस्त्वप्यर्थं मातापित्रोर्यमन्त्रिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥९॥
या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥१०॥
मातापितृविहीनो यस्य क्तो वा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्वर्ग्येदयस्ते स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥११॥
यं ब्राह्मणस्तु श्रद्धायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ।
स पारयन्नेव श्वस्तस्मात् पारश्ववः स्मृतः ॥१२॥
स्तेजजादीन् सुतानेनानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥”
इति मानवे ६ अध्यायः ॥ * ॥

चतुर्विधपुत्रा यथा,—

सुमना उवाच ।

“ऋणसम्बन्धिनः केचित् केचिन्न्यासापहारकाः ।
रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्मवशवर्त्तिनः ॥
भेदैश्चतुर्भिर्जायन्ते पुत्रा मित्राः स्त्रियस्तथा ।
भार्या पिता च माता च भृत्याः स्वजनवान्धवाः ॥
स्तेन स्तेन हि जायन्ते सम्बन्धेन महीतले ।
न्यासापहारभावेन यस्य यस्य कृतं भुवि ॥
न्यासस्वामी भवेत् पुत्रो गुणवान् रूपवान् भुवि ।
येन चापहृतं न्यासं तस्य गेहे न संशयः ॥
न्यासापहरणाद्दुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः ।
न्यासस्वामी स पुत्रोऽभून्न्यासापहारकस्य च ॥
गुणवान् रूपवान्श्चैव सम्बलक्षयसंयुतः ।
भक्तिश्च दर्शयेत्तस्य पुत्रो भूत्वा दिने दिने ॥
प्रियवाक्यधरो वापि बहुस्नेहं प्रदर्शयेत् ।
स्त्रीयं द्रव्यं ससुद्राष्टं प्रीतिसुत्पाद्य चातुलाम् ॥
सुक्ता तु पोषणात्तेन तदादाय पुनर्भजेत् ।
यथा तेन प्रदत्तं तन्न्यासापहरणात् पुरा ॥
दुःखमेवं महत् कृत्वा दारुणं प्राणनाशनम् ।
तादृशं तस्य दद्यात् स पुत्रो भूत्वा महागुणैः ॥
अल्पायुषस्तथा भूत्वा मरणं यान्ति ते तथा ।
दुःखं दत्त्वा प्रयान्त्येवं प्रकृत्यैव पुनः पुनः ॥
यदाह पुत्र पुत्रेति प्रलापं हि करोति सः ।
तदा हास्यं करोत्येव कः स पुत्रो हि कस्य च ॥
अनेनापि कृतं न्यासं मदीयं परिचारिणा ।
द्रव्यापहारोऽपि पिता पूर्वमदौ तस्य च ॥
पिशाचत्वं मया दत्तमदौ हि दुरात्मनः ।

पुत्रः

द्रव्यापहरणेनापि मम प्राणा गताः किल ॥
 दुःखेन महता चैव यदाहं पीडितः पुरा ।
 तथा दुःखं प्रदत्ताहं द्रव्यं सुद्राष्टसुतमम् ॥
 भोगेन सर्वमादाय चिराद्विश्वास्य सौम्यवत् ।
 गतोऽस्मि स्वगृहस्थाद्य कस्याहं सुत ईड्यः ॥
 न चैषोऽपि पिता पूर्वमदौ न च कस्यचित् ।
 पिशाचत्वं मया दत्तमदौ च दुरात्मनः ॥
 एवमुक्ता प्रयात्येव तं प्रहस्य पुनः पुनः ।
 प्रयात्यनेन मार्गेण दुःखं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
 एवं न्यासस्य सम्बन्धात् पुत्राः किन्ते भवन्ति वै ।
 संसारे दुःखबहुला दृश्यन्ते यत्र तत्र हि ॥१॥
 ऋणसम्बन्धिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः ।
 ऋणं यस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल ॥
 अन्नदाता सुतो भूत्वा भ्राता वाथ पिता प्रियः ।
 मित्ररूपेण वर्त्तते अन्तर्द्वयः सदैव सः ॥
 गुणं नैव प्रपश्येत् स क्रूरो निष्ठुराकृतिः ।
 जल्पते निष्ठुरं वाक्यं सदैव स्वजनेषु च ॥
 नित्यं मिष्टं समश्नाति भोगान् भुञ्जीत नित्यशः ।
 दूतकर्मरतो नित्यं चौरकर्मणि नित्यशः ॥
 गृहाद्वयं बलाद्धर्त्ता वार्यमाणः प्रकुप्यति ।
 पितरं मातरश्चैव कुत्सते च दिने दिने ॥
 द्रावकस्त्रासकश्चैव बहुनिष्ठुरजल्पकः ।
 वञ्चयित्वैव सुद्राश्च हृत्वा सुखेन तिष्ठति ॥
 जातकर्मादिभिर्बाल्ये द्रव्यं गृह्णाति दारुणः ।
 पुनर्विवाहसंयोगान्नानामेदरेनेकधा ॥
 एवं संचायते द्रव्यं नैवमेतद्दत्ताद्यपि ।
 गृहचैत्रादिकं सर्वं ममैव हि न संशयः ॥
 पितरं मातरश्चैव वदत्येवं दिने दिने ।
 सुदृष्टेर्भूषणैश्चैव कथाघातेस्तु दारुणैः ॥
 मृते तु तस्मिन् पितरि तथा मातरि निष्ठुरम् ।
 निःस्नेहो निर्धृणश्चैव जायते नात्र संशयः ॥
 आह्वकार्याणि दानानि न करोति कदाचन ।
 एवंविधास्त्रयः पुत्रा भवन्ति च महतीतले ॥२॥
 रिपुपुत्रं प्रवक्ष्यामि तन्नाम्ने द्विजपुङ्गव ! ।
 बाल्ये वयसि संप्राप्ते रिपुवद्वर्त्तते सदा ॥
 पितरं मातरश्चैव क्रीडमानो हि ताडयेत् ।
 ताडित्वा प्रयात्येवं प्रहस्यैव पुनः पुनः ॥
 पुनरायाति तं तत्र पितरं मातरं पुनः ।
 सक्रोधो वर्त्तते नित्यं वैरकर्मणि सर्वदा ॥
 पितरं मारयित्वा तु मातरश्च पुनः पुनः ।
 प्रयात्येवं स दुष्टात्मा पूर्ववैरागुभावतः ॥३॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि यस्मात्तुभ्यो भवेत् प्रियः ।
 जातमात्रः प्रियं कुर्याद्बाल्ये नटनक्रीडनैः ॥
 वयः प्राप्य प्रियं कुर्यान्मातापित्रोरनन्तरम् ।
 भक्त्या संतोषयेन्नित्यं तावुभौ परिपालयेत् ॥
 स्नेहेन वचसा चैव प्रियसम्भाषणेन च ।
 न्तौ गुरु समाश्नाय स्नेहेन रुदते पुनः ॥
 आह्वकर्मणि सर्वाणि पिण्डदानादिकां क्रियाम् ।
 करोत्येवं सुदुःखार्त्तस्तेभ्यो यात्रां प्रयच्छति ॥
 ऋणत्रयान्वितः स्नेहान्निव्यापयति निश्चितः ।
 यस्मात्तुभ्यं भवेत् कान्तं प्रयच्छति न संशयः ।
 पुत्रो भूत्वा महाप्राज्ञः अनेन विधिना किल ॥४॥

पुत्रः

उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे प्रिय ! साम्प्रतम् ॥
 उदासीनेन भावेन सदैव परिवर्त्तते ।
 ददाति नैव गृह्णाति न क्रुध्यति न तुष्यति ॥
 नैवोपयाति संत्यज्य उदासीनो द्विजोत्तम ! ।
 तवाग्रे कथितं सर्वं पुत्राणां गतिरीड्यी ॥
 यथा पुत्रास्तथा भार्या पिता माताथ वान्धवाः ।
 भृत्याश्चान्ये समाख्याताः पशवस्तुरगास्तथा ।
 गजा महिष्यो दास्यश्च ऋणसम्बन्धिनस्त्वमी ॥*॥
 सुपुत्रलक्षणं यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

“पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाग्रे प्रवक्ष्यामि ॥
 पुण्यप्रसक्तो यस्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा ।
 बुद्धिमान् ज्ञानसम्यक्संपत्तौ वाग्विदोवरः ॥
 सर्वकर्मसु सन् धीरो वेदाध्ययनतत्परः ।
 सर्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः ॥
 याजकः सर्वयज्ञानां दाता त्यागी प्रियंवदः ।
 विष्णुध्यानपरो नित्यं शान्तो दान्तः सुहृत्सदा ॥
 पितृमातृपरो नित्यं सर्वस्वजनवत्सलः ।
 कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य परिपोषकः ॥
 एवं गुणैः सुसंयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः ॥*॥
 पुत्रस्य जङ्गमतीर्थत्वं यथा,—
 “सर्वतीर्थार्द्धं तीर्थं पुत्रतीर्थमुदाहृतम् ।
 यद्वेणो वैष्णवदेवो सर्वधर्मवर्द्धकः ॥
 पृथुना पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽग्रात् परं पदम् ॥
 सन्तुष्टं परमं तीर्थं प्राप्य सुचिन्ति पूर्वजाः ।
 पितापि ऋणमुक्तः स्याज्जाते पुत्रे महात्मनि ॥”
 वैष्णवपुत्रस्य पूर्वपुरुषाण्यलं यथा,—
 “वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् सतारयति पूर्वजान् ।
 पितृनधस्तना वंशास्तारयत्यतिपावनाः ॥*॥
 कुपुत्रजनने पितृणां नरकगमनं यथा,—
 “तथा यदि कुपुत्रः स्यात्तेन मज्जन्ति पूर्वजाः ।
 सुघोरे नरके दीनाः शपन्ति च सुहुम्हुः ॥
 यथा जलं कुपुत्रेन तरन्मज्जति मूढधीः ।
 तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्वे निमज्जति ॥
 जातमात्रे कुले जन्तौ संशेरते पितामहाः ।
 किमेषोऽधो नयेदस्मानूहं वा वैष्णवो भवन् ॥”
 इति पाद्मे भूमिखण्डे ११ । १२ । १८ । १२० ।
 अध्यायाः ॥ * ॥
 सप्तविधपुत्रा यथा,—
 “वरजो वीर्यजश्चैव क्षत्रजः पालकस्तथा ।
 विद्यामन्त्रसुतानाश्च ग्रहीता सप्तमः सुतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥*॥
 पुत्रमुखदर्शने पुण्यं यथा,—

पार्ष्वत्युवाच ।

“गृहमागत्य प्राणेश ! तपसां फलदायकम् ।
 कल्पे कल्पे ध्यासते यं तं पश्यागत्य मन्दिरम् ॥
 शीघ्रं पुत्रमुखं पश्य पुण्यबीजं महोत्सवम् ।
 पुत्रामनरकत्राणकारणं भवतारणम् ॥
 स्नातश्च सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दक्षिणा ।
 पुत्रस्य दर्शनस्यास्य कलां नार्हन्ति घोड्ग्रीम् ॥
 सर्वदानेन यत् पुण्यं यत् पृथिव्याः प्रदक्षिणम् ।
 पुत्रदर्शनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति घोड्ग्रीम् ॥

पुत्रः

सर्वैस्तपोभिर्यत् पुण्यं यदेवानश्नवर्त्तते ।
 सत्पुत्रोद्भवपुण्यस्य कलां नार्हन्ति घोड्ग्रीम् ॥
 यद्विप्रभोजनैः पुण्यं यदेव सुरसुवनैः ।
 सत्पुत्रप्राप्तिपुण्यस्य कलां नार्हन्ति घोड्ग्रीम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ६ अध्यायः ॥*॥
 पुत्रोत्सवविधिर्यथा,—
 “परं पुत्रोत्सवं नन्दश्चकार परमादरात् ।
 ददौ यशोदा गोपीभ्यो ब्राह्मणेभ्यो ददौ सुदा ।
 धनानि नानावस्तूनि तैलसिन्दूरमेव च ॥”
 अपि च ।

“नन्दः सचेलः स्नात्वा च धृत्वा धौते च वाससी ।
 पारम्पर्यविधं तत्र चकार हृष्टमानसः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयामास कारयामास मङ्गलम् ।
 वाद्यानि वादयामास बन्दिभ्यश्च ददौ धनम् ॥
 ततो नन्दश्च सानन्दं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
 सद्गतानि प्रवालानि हीरकाणि च सादरम् ॥
 तिलानां पञ्चतान् सप्त सुवर्णं काञ्चनं सुने ! ।
 रौप्यं धान्याचलं वस्त्रं गोसहस्रं मनोहरम् ॥
 दधि दुग्धं शर्कराश्च नवनीतं घृतं मधु ।
 मिष्टान्नं लङ्कुकोषश्च खादूनि मोदकानि च ॥
 भूमिश्च सर्वशस्याष्टां वायुवेगांस्तुरङ्गमान् ।
 ताम्बूलानि च तैलानि दत्त्वा हृष्टो बभूव ह ॥”
 पुत्रप्रशंसा यथा,—

“धनं धान्यश्च रत्नं वा तत् सर्वं पुत्रहेतुकम् ।
 न भक्षितं यत् पुत्रेण तद्रथ निष्कलं सुवि ॥
 शतकूपाधिका वापी शतवापोसमं सरः ।
 सरःशताधिको यज्ञः पुत्रो यज्ञशताद्वरः ॥
 तपोदानोद्भवं पुण्यं जन्मान्तरसुखप्रदम् ।
 सुखप्रदोऽपि सत्पुत्रः प्राणेश्चोऽपि सुनिश्चितम् ।
 पुत्रादपि परो बन्धुर्न भूतो न भविष्यति ॥”
 पुत्रात् पराजये आनन्दयुक्तत्वं यथा,—
 “नन्दः सपुलको हृष्टः सभायां साश्रुलोचनः ।
 आनन्दयुक्ता मनुजा यदि पुत्रैः पराजिताः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ । १४ । २१
 अध्यायाः ॥ * ॥

बहवः पुत्राः काम्याः । यथा,—
 “एश्या बहवः पुत्रा यदोकोऽपि गथां ब्रजेत् ।
 यजेद्वा चांश्चमेधेन नीलं वा वृषसुतश्चेत् ॥”
 मातापित्रोराज्ञाकारिकनिष्ठपुत्रस्यापि राज्य-
 भागित्वं यथा,—

ययातिरुवाच ।

“पुत्रो यस्त्वुवर्त्तते स राजा पृथिवीपतिः ।
 भवन्तः प्रतिजानन्तु पुरु राज्येऽभिषिच्यताम् ॥
 प्रकृतयः ऊचुः ।

यः पुत्रो गुणसम्पन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।
 सर्वं सोऽर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभुः ॥”
 इति मातृस्ये २२।२४ अध्यायौ ॥*॥
 सत्पुत्रोत्पत्तिमात्रेण पुत्रामनरकत्राणं स्वर्ग-
 गमनश्च । यथा,—
 “सत्पुत्रेण सुनिश्चिताः ससत्पुत्रेण दुर्मतिः ।
 उत्तारान्वितात् स्वर्गं पुत्रामनरकाद्दुतम् ॥”
 इत्यग्निपुराणम् ॥

पुत्रः

अपि च ।

“सन्तुष्टेण च जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ ।
पुत्रामनरकात्तातः स तेन सुमहात्मना ॥”

इति विष्णुपुराणे । १ । १३ । ४१ ॥ * ॥

विद्यादिरहितस्य पुत्रस्य निन्दा यथा,—

“तया गवा किं क्रियते या न दोग्धी न गर्भिणी ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ॥
एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन धीमता ।
कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेण गगनं यथा ॥
एकेनापि सुपुत्रेण पुष्यितेन सगन्धिना ।
वनं सुवासितं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥
एको हि गुणवान् पुत्रो निर्गुणेन श्रुतेन किम् ।
चन्द्रो हन्ति तमांस्तेको न च ज्योतिः सहस्रशः ॥
लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥
जायमानो हरेदारान् वर्द्धमानो हरेद्वनम् ।
नियमाणो हरेत् प्राणान् नास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥
शौर्यं तपसि दाने वा यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामर्थलामे वा मातुरुच्चार एव सः ॥”

इति गारुडे ११४।१५ अध्यायौ ॥ * ॥

स च मध्यमोत्तमाधमभेदेन त्रिविधः । यथा,—
“यदुपात्तं यशः पित्रा धनं वीर्यमथापि वा ।
तन्न ह्यापयते यस्तु स नरो मध्यमः स्मृतः ॥
तद्वीर्याभ्यधिकं यस्तु पुनरन्यत् स्वशक्तितः ।
निष्पादयति तं प्राज्ञा वदन्ति नरसुत्तमम् ॥
यः पित्रा ससुपात्तानि धनवीर्ययशसि च ।
न्यूनतां नयति प्राज्ञास्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।

“उत्तमस्त्रिन्तितं कुर्यात् प्रोक्तकारी च मध्यमः ।
अधमोऽब्रह्मया कुर्यादकर्तोऽचरितं पितुः ॥”

इति महाभारतम् ॥

(अरुरूपपुत्रप्राप्तामुपायो यथा,—

“ततः समाप्ते कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभि-
हरन्ती प्रदक्षिणमग्निमु परिक्रामेत् ततो
ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्त्राण्यशेषं
प्राप्नोयात् । पूर्वं पुमान् पश्चात् स्त्री नचोच्छिष्ट-
मवशेषयेत् । ततस्तौ सह संवसेतामहराचं तथा-
विधपरिच्छेदादेव तथेष्टं पुत्रं जनयेताम् । या तु
स्त्री श्यामं लोहिताचं यूषोरस्कं महाबाहुं
पुत्रमाशासीत् । या वा कृष्णं कृष्णन्दुर्दीर्घकेशं
शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम् । एष
एवानयोरपि ह्योमविधिः किन्तु परिवर्हवर्ण-
वर्णं स्यात् पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव तयोः
परिवर्होऽन्यः कार्यः स्यात् । द्विजेभ्यः शूद्रा तु
नमस्कारमेव कुर्यात् देवगुरुतपस्त्रिसहस्रम् ।
या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत् तस्यास्तस्या-
स्तान्तां पुत्राश्विषमनुनिशम्य तांस्तान् जन-
पदान् मनसानुपरिक्रामयेत् । ततो या या
येषां येषां जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्र-
माशासीत् सा सा तेषां तेषां जनपदानामा-
हारविहारोपचारपरिच्छेदानुविधीयस्विति

पुत्रदा

वाच्या स्यात् । इत्येतत् सर्वं पुत्राश्विषां सन्दृष्टि-
करं कर्म व्याख्यातम् ।”

“तथा च कुर्वती श्रुतेः श्रुतेः पूर्वं प्रवाहेत
ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाह-
माणायां स्त्रियः शब्दं कुर्यात् प्रजाताः प्रजाता
धन्यं धन्यं पुत्रमिति तथास्या हर्षेणाप्यायन्ते
प्राणाः ।” इति चरके शारीरस्थानेऽध्याये ॥

पुत्रकः, पुं, (पुत्र + स्वार्थे संज्ञायामनुकम्पायां वा
कन् ।) पुत्रः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ११ । २१ ।

तथापि दुःखं न भवान् कर्तुमर्हति पुत्रकः । ।

यस्य यावत् स तेनैव स्वेन तुष्यति बुद्धिमान् ॥”)

शरभः । धूर्तः । शैलविशेषः । वृचभेदः । इति

मेदिनी । के, १२४ ॥ पतङ्गकः । अनुकम्पान्वित-

जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रकन्दा, स्त्री, (पुत्रप्रदो कन्दोऽस्याः । अस्याः

कन्दस्य गर्भदोषनाशेन पुत्रदाहत्वात् तथात्वम् ।)

लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रका, स्त्री, (पुत्र + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।

टाप् । “न यासयोः ।” ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य

“सूतकापुत्रिकावन्दारकानां वेति वक्तव्यम् ।”

इति वार्तिकोक्त्वा डीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः ।)

पुत्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रजीवः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि +

अण् ।) वृचविशेषः । जियापुता इति भाषा ।

तत्पर्यायः । स्त्रीपदापहः २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ कुमारजीवः ३ पुत्रजीवकः ४ । इति

रत्नमाला ॥ पवित्रः ५ गर्भदः ६ सुतजीवकः ७ ॥

अस्य गुणाः । हिमत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मगर्भ-

जीवदाहत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पित्तशमनत्वम् ।

दाहहृष्यानिवारणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुरुत्वम् । वातकारित्वम् । रुष्टमूत्रमलत्वम् ।

खादुत्वम् । पटुत्वम् । कटुत्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥

पुत्रजीवकः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि

+ खुल् । द्वितीयाया अलुक् ।) पुत्रजीवक-

वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते

चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ।

“अनेनेव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् ।

प्रयुज्यते भिषक् प्राज्ञः कालसात्मविभाग-

वित् ॥”)

पुत्रस्य जीवके, त्रि ॥

पुत्रदा, स्त्री, (पुत्रं गर्भं ददाति सेवनेनेति ।

दा + कः ।) बन्ध्याकर्कोटकी । लक्ष्मणाकन्दः ।

गर्भदाजीवपुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रदात्री, स्त्री, (पुत्रं ददाति सेवनेनेति । दा +

हृच् + डीप् । बन्ध्यादोषनाशित्वादस्यास्तथा-

त्वम् ।) मालवे प्रसिद्धो लताविशेषः । तत्-

पर्यायः । वातारिः २ भ्रमरी ३ श्वेतपुष्पिका ४

वृत्तपत्रा ५ अतिगन्धालुः ६ वैशीजाता ७ सुव-

हारी ८ । अस्या गुणाः । वातकटूष्णकफनाशि-

त्वम् । सुरभित्वम् । सर्वदा पथ्यत्वम् । बन्ध्या-

दोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रिका

पुत्रप्रदा, स्त्री, (पुत्रं प्रददाति सेवनेनेति । प्र +
दा + कः । टाप् ।) क्षविका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुत्रभद्रा, स्त्री, (पुत्रस्य भद्रमस्या इति ।) वृह-
ज्जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रशङ्खी, स्त्री, (पुत्रं पवित्रं शङ्खमिव पुष्य-
मस्याः । गौरादित्वात् डीप् ।) अजशङ्खी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रश्रेणी, स्त्री, (पुत्राणां तत्सन्तानानां श्रेणि-

रत्न । डीप् ।) मृधिकपर्णी । इति रत्नमाला ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।

“श्यामा महाश्यामा लवुहन्ती शङ्खिनी

तिस्त्वककम्पिलकरम्यकक्रसुकपुत्रश्रेणीगवाक्षी

राचटुचकरङ्गयगुक्षीसप्तलाक्षगलान्क्षीसुधाः

सुवर्णक्षीरी चेति ॥”)

पुत्रसूः, स्त्री, (पुत्रं सूते इति । सू + क्तिप् ।)

पुत्रजनिका । यथा,—

“पुत्रसूः पुण्यभूमिः स्याद्वनसूः पुत्रिकाप्रसूः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रामादः, त्रि, (पुत्रस्य अन्नं तदुपहृतमन्न-

मत्तीति । अद् + अण् ।) पुत्रान्नभोजी । तत्-

पर्यायः । कुटीचकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुत्रिका, स्त्री, (पुत्री + स्वार्थे कन् टाप् । “केऽणः ।”

७ । ४ । १३ । इति वृक्षः ।) कन्या । तत्-

पर्यायः । आत्मजा २ दुहिता ३ पुत्री ४

तनुजा ५ सुता ६ अपत्यम् ७ पुत्रका ८ स्वजा ९

तनया १० नन्दिनी ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२१ ।

“पुत्रिकाव्रवीत् । तात ! अतिदहनात्मकोऽयं

नाहमेनमभिलषामि ॥” पुत्रीव प्रतिज्ञति-

रस्या इति । पुत्री + “इवे प्रतिज्ञतौ ।” ५ ।

३ । १६ । इति कन् वृक्षः ।) पुत्रलिका ।

यावतूलकः । इति मेदिनी । के, १२४ ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । १६ अध्याये ।

“पीठोपमपालिरुभयतः स्त्रीणपुत्रिकाश्रितौ

निर्व्विधिमः स्थूलाणुसमविषमपालियां योजिमः ॥”

पुत्रस्वरूपत्वेन कृता कन्या । तद्गर्भजातः पुत्रस्तु

कन्यादातुः पुत्रो भवतीति । यथा, मनौ । ६ ।

१२७—१२८ ।

“अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥”

यथा च महाभारते । १ । ६६ । १२ ।

“ताः सर्वास्त्वनवदाज्ञाः कन्याः कमललोचनाः ।

पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥”)

पुत्रिकापुत्रः, पुं, (पुत्रिकायाः जातेऽस्याः पुत्रे

स हि मदीयः पुत्रो भविष्यतीति पुत्रस्वरूपत्वेन

कृतायाः सुतायाः पुत्रः ।) पुत्रिकायाः सुतः ।

स च औरससमः । यथाह वशिष्ठः ।

“अम्नाहकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलकृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदतीति ॥

अथवा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽथौरस-

सम् एव पित्रवयवानामप्यत्वात्पित्रवयवानां

पुत्तैः

बाहुल्याच्च । यथाह वशिष्ठः । द्वितीयः पुत्तिकै-
वेति । द्वितीयः पुत्तः कन्यैवेत्यर्थः । इति मिता-
चरा ॥

पुत्तिकाप्रसूः स्त्री, (पुत्तिकायाः कन्यायाः प्रसू-
जननी ।) पुत्तिकाजननी । तत्पर्यायः
धनसूः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्तिकासुतः, पुं, (पुत्तिकायाः सुतः ।) पुत्ति-
कायाः पुत्तः । पुत्तिकैव पुत्तः । अस्य प्रमाणं
पुत्तिकापुत्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पुत्तिणी, स्त्री, (पुत्तोऽस्या अस्तीति । पुत्त +
इनिः + डीप् ।) पुत्तवती । यथा,—
“सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्तिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्तेन प्राह पुत्तवतीर्मेतुः ॥”

इति दायभागधृतमनुवचनम् ॥

पुत्ती, [न] पुं, (पुत्तोऽस्यास्तीति । पुत्त + इनिः ।)
पुत्तयुक्तः । पुत्तशब्दादस्यर्थे इत्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
यथा,—

“ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्ती भवति मानवः ।
पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्तन्मुमूर्हति ॥
इति मनुः ॥

पुत्ती, स्त्री, (पुत्त + “प्राङ्ङरवायचो डीन् । ४ ।
१ । ७३ । इति डीन् । यद्वा, गौरादित्वात्
डीष् ।) सुता । इति हलायुधः ॥ अस्याः
पर्यायः पुत्तिकाशब्दे द्रष्टव्यः । उच्चविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुत्तीर्य, त्रि, (पुत्तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो-
वेति । पुत्त + “पुत्ताच्छ च ।” ५ । १ । ४० ।
इति छः ।) पुत्तम् । (यथा, महाभारते १ ।
६७ । १६३ ।
“धन्यं यशस्यं पुत्तीयमायुष्यं विजयावहम् ।
इदमंशावतरणं श्रोतव्यमनसूयता ॥”
यथा च रघौ । १० । ४ ।

“ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।
आरेभिरे जितात्मानः पुत्तीयामिष्टित्विजः ॥”
“पुत्तीयां पुत्तनिमित्तम् ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥) पुत्तसमन्वि । पुत्तस्यैदमित्यर्थे
इत्प्रत्ययनिष्पन्नम् । इति आकरणात् ॥

पुत्तैः, स्त्री, (पुत्तनिमित्तिका इतिरिति मध्य-
पदलोपी समासः ।) पुत्तनिमित्तकयागविशेषः ।
इति जटाधरः ॥ यथा,—
“गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्तैः प्रथमचरेत् ॥”
इति स्मृतिः ॥

(अस्याः क्रियाविशेषो यथा,—
“ततः पुत्तकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्मण-
सुपवेश्यान्वात्मैत सह भर्त्रा यथेष्टं पुत्तमाशा-
साना । ततस्त्वस्या आशासानाया ऋत्विक्
प्रजापतिमभिनिर्दिश्य योनौ तस्याः कामपरि-
पूरणार्थं काम्यामिष्टिं निर्वपेद्विष्णुर्योनिं कम्पय-
त्विष्यन्वाचां ततश्चैवाज्येन स्थालीपाकमयभिः
संख्यां त्रिर्जुह्वात् । यथान्वाचोपमन्त्रितसु-
पात्रं तस्यै दद्यात् सर्वोदकायां कुरुवेति ।
ततः समाप्ते कर्त्तव्यं पूर्वं दक्षिणपद्ममभि-

हरन्ती प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत् ततो ब्राह्म-
णान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्त्राज्यशेषं प्राची-
यात् । पूर्वं पुमान् पश्चात् स्त्री नचोच्छिष्ट-
मवशेषयेत् ततस्तौ सहसंवसेतामहरात्रं तथा-
विधपरिच्छेदावेव तथेष्टपुत्तं जनयेताम् ।

या तु स्त्रीश्यामं लोहिताक्षं बृहोरस्कं महाबाहुं
पुत्तमाशासीत । या वा कृष्णं कृष्णदुर्दीर्घकेशं
शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम् । एष
एवानयोरपि होमविधिः किन्तु परिवर्द्धवर्णवर्ज्यं
स्यात् पुत्तवर्णापुरुषस्तु यथाशरीरेव तयोः परि-
वर्द्धोऽन्यः कार्यः स्यात् ।” इति चरके शारीर-
स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

पुत्तेष्टिका, स्त्री, (पुत्तेष्टि + स्वार्थे कन् टाप् च ।)

पुत्तनिमित्तकयागविशेषः । इति जटाधरः ॥

पुत्तौ, पुं, (दुहिता च पुत्तश्च पुत्तौ इत्येकशेषः ।)

पुत्तदुहितरौ । इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥

दिवचनान्तोऽयम् ॥

पुत्तं, त्रि, (पुत्तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो-
वेति । पुत्त + “पुत्ताच्छ च ।” ५ । १ । ४० ।

चकारादयत् ।) पुत्तौयम् । पुत्तनिमित्तसंयोगः
पुत्तनिमित्तोत्पातो वा । इति पाणिनिः ॥

पुथ, इ कृत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-

पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ, पुण्यते ।

अन्तःस्थप्रथमादिरयमित्यन्ये । पुण्यति । इति

दुर्गादासः ॥

पुथ, क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) क, पोथयति । त्विधि दीप्तौ ।

इति दुर्गादासः ॥

पुथ, य हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

पर०-सक०-सेट् ।) य, पुण्यति पुपोथ । इति

दुर्गादासः ॥

पुजलः, पुं (पूरणात् पुत्तं गलनात् गलः । ततः कर्म-

धारयः । उद्दिष्टासवत्त्वाद्देहस्य तथात्वम् ।)

देहः । (यथा, पार्श्वनाथचरिते । १२ । ११० ।

“चक्रुः शिरसि भाले च नेत्रे सर्वाङ्गपुजले ॥”)

आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ परमाणुः ।

यथा,—

“स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्माः सूक्ष्मात् सूक्ष्म-

तराश्च ये ।

देहभेदा भवान् सर्वे ये केचित् पुजलाश्चयाः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २० अध्यायः ॥

“पूर्यन्ते गलन्ति चेति पुजलाः । उद्ग्रहपक्षय-

भाजो येऽवयवास्तदाश्रया देहभेदाः । यथाहुः ।

पूरणाजलनाद्देहे पुजलाः परमाणव इति ।”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पुजलः, त्रि, (पुत्तं वर्द्धनशीलः गलो द्वासवांश्चेति

कर्मधारयः ।) सुन्दराकारः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ रूपादिमद्भ्रजम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥

पुनः, [र] य, (पुनार्यते कुरुते इति । पुन +

बाहुलकात् अर् अवल उलच् ।) अप्रथमः ।

(यथा, मनुः । २ । १२० ।

“ऊर्ध्वं प्राणा क्षुत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”)

भेदः । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥

अधिकारः । पक्षान्तरम् । इति मेदिनी ॥ रे,

७२ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४८ ।

“भूतानुकम्पा तव चेदियं गौ-

रेका भवेत् स्वस्तिमति त्वदन्ते ।

जीवन् पुनः शश्वदुपजवेभ्यः

प्रजाः प्रजानाथ ! पितेव पासि ॥”)

पुनःपुनः, [र] य, (पुनर् + वीष्वायां हित्वम् ।)

वारंवारम् । तत्पर्यायः । सुहुः २ शश्वत् ३

अभीक्ष्णम् ४ असक्तत् ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥

वारंवारम् ६ पौनःपुन्यम् ७ प्रतिक्षणम् ८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, चाणक्ये ।

“अतिथिर्वालकश्चैव राजा भार्या तथैव च ।

अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः-

पनः ॥”)

पुनःपुना, स्त्री, नदीविशेषः । पनपुना इति

भाषा । यथा,—

“कौकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहे वनम् ।

च्यवनस्याश्रमः पुण्यो नदी पुण्या पुनःपुना ॥”

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥

पुनःसंस्कारः, पुं, (पुनः पुनर्वारकृतः संस्कारः ।)

द्वितीयवारोपनयनादिसंस्कारः । यथा,—

“पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पुनरागमनं, स्त्री, (पुनः पुनर्वारमागमनम् ।)

द्वितीयवारमागमनम् । फिरे आसा इति भाषा ।

यथा—

“संवत्सरयतीति तु पुनरागमनाय च ॥”

इति दुर्गातुसवपद्धतिः ॥

पुनरुक्तं, स्त्री, (वच + भावे क्तः । पुनः पुनर्वार-

सुक्तम् ।) पुनर्वारकथनम् । यथा,—

“आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्तेव भाषणम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

(यथाह गोतमः । ५ । ५७—५८ ।

“शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानु-

वादात् ॥”

“पुनर्वचनं पुनरुक्तं तस्य विभागार्थं शब्दार्थयो-

रिति । तेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तञ्च लभ्यते ।

अनुवादेति याप्यवारणाय अन्यत्रानुवादादिति

अनुवादान्यत्वे सतीत्यर्थः । निष्प्रयोजनं पुन-

रभिधानं हि पुनरुक्तं अनुवादस्तु व्याख्यारूपः

सप्रयोजनक एवेति भावः । तथाच समा-

नार्थकपूर्व्यानुपूर्व्यैकशब्दप्रयोगः शब्दपुनरु-

क्तम् । समानार्थकभिन्नानुपूर्व्यैकशब्दस्य निष्प्रयो-

जनं पुनरभिधानमर्थपुनरुक्तम् । आदां यथा

घटो घट इति । द्वितीयं यथा, घटः कलस

इति । एतस्य प्रमादादिना सम्भवः ॥” ॥

पुनरुक्तभेदान्तरमाह ।

“अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनरभिधानम् ।”

“पुनरुक्तमित्यनुवर्त्तते । यस्मिन्नुक्ते यस्यार्थस्यौत्सर्गिकी प्रतिपत्तिर्भवति तस्य तेन रूपेण पुनरभिधानं पुनरुक्तम् । इदमेव च अर्थपुनरुक्तमिति गीयते । यथा वह्निरुष्ण इति पूर्वपदाक्षिप्तोक्तिरियम् । उष्णो वह्निरिति उत्तरपदाक्षिप्तोक्तिः । एवं वह्निरस्ति गेहे नास्तीति विध्याक्षिप्तोक्तिः । जीवन् गेहे नास्ति वह्निरस्तीति निषेधाक्षिप्तोक्तिः । पुनरुक्तत्रैविध्यं भाष्यादि सम्मतम् । तस्यैव शब्दस्य पुनरभिधानं पर्यायेणाभिधानम् अन्यत् पुनरर्थपुनरुक्तमित्याहुः ॥” पुनर् + वच + कर्मणि क्तः । पुनः कथिते, त्रि । यथा, महाभारते ॥ ८११३ ॥ “ब्रूहि सञ्जय ! तत्त्वेन पुनरुक्तां कथामिमाम् ॥” पुनरुक्तजन्मा, [न] पुं, (पुनरुक्तं जन्म यस्य । “द्वितीयं मौञ्जीवन्धने ।” इति मनुस्मृत्यस्य तथात्वम् ।) ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पुनर्जन्म, [न] स्त्री, (पुनर्भूयो जन्म ।) पुनर्ज्वात्पत्तिः । यथा,— “आब्रह्मसुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन ! । मासुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ॥” इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ८ । १६ ॥ पुनर्नवः, पुं, (पुनरपि द्वित्रे भूयोऽपि नवः ।) नखः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनर्नवा, स्त्री, (द्वित्रयां पुनरपि नवा । यद्वा, पुनर्भूयोभूयः नूयते सूयते इति । सु सुतौ + “कटोरम् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् । ततश्चाप् । चुभादित्वात् न णत्वम् ।) प्राक्विशेषः । तत्पर्यायः । शोथघ्नी २ वर्षाभूः ३ प्रावृषायणी ४ कटिल्लकः ५ । एता अरुणाः ॥ श्वेतायाः पर्यायः । वृक्षीराः २ चिराटिका ३ । इति रत्नमाला ॥ विशाखः ४ कटिल्लः ५ प्राशिवाटिका ६ पृथ्वी ७ सितवर्षाभूः ८ घनपत्रः ९ कटिल्लकः १० । अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कफकासहृद्रोगशूलसपाण्डुशोफानिलनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदकत्वम् । रसायनत्वम् । आमदुर्गाम्रघ्नोदरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ “पुनर्नवा श्वेतमूला शोथघ्नी दीर्घपत्रिका । कटुः कषाया रुच्यर्शः पाण्डुहृदीपनी परा ॥ शोफानिलगरश्मेघहरी ब्रधोदरप्रणुत् ॥” पुनर्नवा परा रक्ता रक्तपुष्पांशुनाटिका । शोथघ्नी चुद्रवर्षाभूर्वर्षकेतुः कटिल्लकः ॥ पुनर्नवारुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः । वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी ॥” इति भावप्रकाशः ॥ पुनर्भवः, पुं, (द्वित्रोऽपि पुनर्भवतीति । भू + अच् ।) नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुनर् + भू + भावे अप् । पुनरुत्पत्तिः । यथा, महाभारते । १ । १ । २५५ । “सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥” * ॥ पुनर्भवतीति । भू + अच् ।) पुनर्ज्वात्पत्तिः, त्रि ॥

पुनर्भवी, [न] पुं, (पुनर्भवः पुनः पुनरुत्पत्तिरुत्पद्यते । पुनर्भव + इनिः ।) आत्मा । इति हेमचन्द्रः । ६ । २ ॥ पुनर्भूः, स्त्री, (पुनर्भवति जायात्वेनेति । भू + क्तिप् ।) दिव्या । तत्पर्यायः । दिधिषूः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥ “अक्षतयोनिर्वाह्विषवा पुनरुह्यते । इत्यसावयस्य भूत्वा अन्यस्य पुनर्भवतीति क्तिप् पुनर्भूः । धिष्यते निन्दिततया शब्दात् द्विधिषूः धिष शब्दे नास्तीति कूः निपातनादित्वम् ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ सा त्रिविधा । यथा,— “परपूर्वास्त्रियस्त्रियाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्त्रियी तु चतुर्विधा ॥ कथ्येवाक्षतयोनिर्वा पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥ देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यसौ सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ उत्पन्नसाहसा उत्पन्नयभिचारा । असत्सु देवेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥” इति मिताचरा ॥ * ॥

पुनर्ज्वात्पत्तिः, त्रि ॥ पुनर्नागा, स्त्री, (पुनरप्रथमा यात्रा ।) निवर्त्तयात्रा । सा तु आषाढसुक्लपक्षीयरथद्वितीयानन्तरं तन्नवमदिवसविहिता श्रीजगन्नाथदेवस्य दक्षिणमुखयात्रा । फिरे रथ इति उल्टा रथ इति च भाषा । अस्या इतिकर्तव्यता यात्राशब्दे द्रष्टव्या ॥ पुनर्वसुः, पुं, (पुनः पुनः शरीरेषु वसति क्षेत्ररूपेणेति । पुनर् + वस + उः ।) विशुः । (यथा महाभारते । १३ । १४६ । ३६ । “अघ्नो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥”) शिवः । कात्यायनमुनिः । लोकभेदः । घनारम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥ नक्षत्रविशेषः । स च धनुराकृतिपञ्चतारात्मकः । यथा,— “मध्यवर्त्तनि शरासनाकृता-वम्बरस्य सुरमालभे गताः । लिपिकाः सुमुखि ! पञ्चतारके पञ्चपावकमिता धटोदयात् ॥” इति कालिदासकृततरङ्गिणिरूपणम् ॥ तस्याधिष्ठात्री देवता अदितिः । इति जातकः ॥ तत्र जातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे । “प्रभूतमित्रः कृतशान्तयन्तः सद्रत्नकामी वरभूषणाढ्यः । दाता प्रतापी वसुधाधिपश्रीः पुनर्वसौ यस्य भवेत् प्रसूतिः ॥” पुनर्वसुः, पुं, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतसप्तमनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । यामकौ २ आदित्यौ ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ दिवचनान्तोऽयम् ॥ पुनर्नागः, पुं, (पुनान् नाग इव श्रेष्ठत्वात् ।) खनामख्यातहृत्पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । पुरुषः २ तुङ्गः ३ केशरः ४ देववल्लभः ५ । इत्यमरः ।

२ । ४ । २५ ॥ कुम्भीकः ६ रक्तकेशरः ७ । इति रत्नमाला ॥ पुनर्नामा = पाटलद्रुमः ८ रक्तपुष्पः ९ रक्तरणुः ११ अरुणः १२ । अस्य पुष्पगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सुगन्धत्वम् । पित्तनाशित्वम् । भूरितो द्रावणत्वम् । देवताप्रसादनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषायत्वम् । कफरक्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ सितोत्पलः । जातीफलः । नरश्रेष्ठः । पाण्डुनागः । इति मेदिनी । गे, ४६ ॥ पुन्राटः, पुं, (पुन्राड् + षष्ठीदरादित्वात् डस्य ठः ।) चक्रमर्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । “चक्रमर्दः प्रपुन्राटो दृढो मेघलोचनः । पद्माटः स्यादेङ्गजञ्चक्री पुन्राट इत्यपि ॥”) पुन्राडः, पुं, (पुमांसं नाडयतीति । नड् भञ्जे + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चक्रमर्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुनर्नामनरकः, पुं, (पुदिति नाम यस्य स पुनर्नामा । पुनर्नामा चासौ नरकश्चेति कर्मधारयः ।) पुन इतिनामकनरकविशेषः । तत्र षोडशविधपापैः पतति । यथा,— ब्रह्मोवाच । “परदाराभिगमनं पापानाश्चोपसेवनम् । पारुष्यं सर्वभूतानां प्रथमं नरकं स्मृतम् ॥ फलस्तेयं महापापं फलार्हस्य च पाटनम् । पाटनं वृचजातीनां द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥ वर्ज्यादानं तथा दिग्मवधवधवन्धनम् । विवादित्वमहेतूयं तृतीयं नरकं स्मृतम् ॥ भयदं सर्वसत्त्वानां नरभूतिविनाशनम् । भ्रंशनं निजधर्माणां चतुर्थं नरकं स्मृतम् ॥ मारणं मित्रकौटिल्यं मिथ्याभिप्रायनञ्च यत् । मिथैकाग्रनमित्युक्तं पञ्चमञ्च विपाचनम् ॥ प्रोद्वेगं यत्नकरं यमनं योगनाशनम् । यानमुख्यस्य हरणं षष्ठसुक्तं नृपाचनम् ॥ राजभागस्य हरणं राजजायानिवेगणम् । राज्ये त्वहितकारित्वं सप्तमं नरकं स्मृतम् ॥ स्तब्धत्वं लोलुपत्वञ्च लब्धधर्माभ्यानाशनम् । नानाकर्मकरं प्रोक्तमष्टमं नरकं स्मृतम् ॥ ब्रह्मखहरणञ्चैव ब्राह्मणानां विनिन्दनम् । विरोधो ब्राह्मणैश्चोक्तो नवमो नरकस्त्वयम् ॥ शिष्टाचारविनाशञ्च मित्रद्वेषं शिष्टोर्वधम् । शास्त्रस्तेयं धर्मशून्यो दशमं परिकीर्तितम् ॥ षडङ्गनिधनं घोरं षाड्गुण्यप्रतिविधनम् । एकादशममेवोक्तं नरकं सद्भिरुत्तमम् ॥ सद्भिरुक्तं सदा चैवमनाचारमसत्क्रिया । संस्कारपरिहीणत्वमिदं द्वादशमं स्मृतम् ॥ हानिर्धर्म्मार्थकामानामपवर्गस्य द्वादशम् । स्वर्गहृत्तुञ्च मतिदं त्रयोदशमसुच्यते ॥ समलं धर्म्महीनञ्च यद्वर्ज्यं यच्च दोषजम् । चतुर्दशकमेवोक्तं नरकं सद्विगर्हितम् ॥ अज्ञानज्ञाप्यनिष्ठत्वमशौचमशुभावहम् । गर्ह्यं तत् पञ्चदशकमसत्यवचनानि च ॥

आलस्यं वै घोडशकमाक्रोशश्च विशेषतः ।
सर्वस्य चाततायित्वमगारेष्वाग्निदापनम् ॥
इच्छा च परदारेषु नरकाय निगद्यते ।
ईर्ष्याभावश्च सभ्येषु औद्विग्यन्तु विगर्हितम् ॥
एतेस्तु पापैः पुरुषः पुन्नामनरकं पतेत् ।
पुन्नामनरकं घोरं विनाशं प्राह सर्वतः ॥
एतस्मात् कारणात् साध्यस्ततः पुत्तो निगद्यते ॥

इति वामने ५८ अध्यायः ॥

पुष्कलः, पुं, (पुष्कलः । पृषोदरादित्वात् सस्य
लत्वम् ।) उदरस्थवायुः । इति भूरिप्रयोगः ॥
पुष्कसः, पुं, (पुष्कसवत् आकृतिरस्यास्तीति ।
अच् ।) पद्मवीजाधारः । तत्पर्यायः । वीज-
कोषः २ वराटकः ३ । (पुष्कस इति शब्दो-
द्भूत्यस्येति ।) वामपाश्वर्यमलाश्रयः । फोफडा
इति फुलचरा इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
कोष्ठः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तफेनजः ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकम् ४ क्लोमम् ५ । इत्य-
मरः ॥ क्लोमम् ६ । इति भरतः ॥ फुष्कसोऽपि
पाठः ॥ (फुष्कसशब्दस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)
पुमान् [स्] पुं, (पाति रक्षतीति । पा + “पाते-
र्ङ्मुसुन् ।” उणा० । ४ । १७७ । इति डुमुसुन् ।
डित्वात् टिलोपः ।) मनुष्यजातिपुरुषः । तत्-
पर्यायः । पञ्चजनः २ पुरुषः ३ पूरुषः ४ ना ५ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा,—

“सदृशजातस्य जनस्य लोके
गुणाधिके पुंसि भवत्यवज्ञा ।
निजाङ्गना यद्यपि रूपराशि-
स्तथापि पुंसां परदारचेष्टा ॥”

इत्युद्भटः ॥)

मनुष्यजातिः । इति केचिदिति भरतः ॥ पुंलिङ्ग-
मात्रश्च ॥ (कूटस्थपुरुषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १ । २ ।

“सदृशं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्
गुणोन्मिष्टश्चिस्थितिकालसंलयः ।

प्रधानबुद्ध्यादिजगत्प्रपञ्चः

स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिसुक्तिदः ॥”

“अक्षरमिति विकारं निराकरोति पुमान्
कूटस्थः ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

पुर, श्र अग्रगत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर-सक-सेट् ।) श्र, पुरति व्येष्टः कनिष्ठस्य
अग्रे गच्छतीत्यर्थः । पोरिता । इति दुर्गादासः ॥
पुरं, स्त्री (प्रियते पूर्यते इति । पुलि पूर्वो + कः ।)
गृहः । देहः । पाटलिपुत्रः । पुष्यादीनां दला-
वृत्तिः । इति मेदिनी । रे, ५८—५९ । नागर-
सुस्ता । इति रत्नमाला ॥ चर्म इति शब्दरत्ना-
वली ॥ गृहोपरिगृहम् । इति विश्वः ॥

पुरं, स्त्री स्त्री, (पिपत्तीति । + मलविभुजादि-
त्वात् कः । यद्वा, पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर +
“इगुपञ्चाप्रोक्तिरः कः ।” १ । १ । ३५ । इति कः ।)
हृद्वादिविशिष्टस्थानम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
बहुग्रासीयव्यवहारस्थानम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ तत्पर्यायः । पूः २ पुरी ३ नगरम् ४

पत्तनम् ५ स्थानीयम् ६ कटकम् ७ पट्टम् ८
निगमः ९ पुटभेदनम् १० । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—

मतस्य उवाच ।

“राजा सहायसंयुक्तः प्रभूतयवसेत्वनम् ।
रम्यमाणन्तु सामन्तं मध्यमन्देशमावसेत् ॥
वैश्वशूदनजनप्रायमनाह्वयन्तथा परैः ।
किञ्चिद्ब्राह्मणसंयुक्तं बहुकर्मकरन्तथा ॥
अदेवमाटकं रम्यमनुरक्तजनान्वितम् ।
करैरपीडितं वापि बहुपुष्पफलन्तथा ॥
अगम्यं परचक्राणां तद्वासगृहमापदि ।
समदुःखसुखं राज्ञः संततं प्रियमास्थितम् ॥
सरोरुपविहीनश्च आङ्गितस्करवर्जितम् ।
एवंविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत् ॥
एतद्दुर्गं वृषः कुर्यात् षष्ठाभेकतमं बुधः ।
वनदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गन्तथैव च ॥
वार्त्तचैवासुदुर्गं गिरिदुर्गं पार्थिव ! ।
सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥
दुर्गं च परिघोषितं चयाङ्गालकसंयुतम् ।
शतत्रीयन्तसुखे च शतशश्च समावृतम् ॥
गोपुरं सकवाटश्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् ।
सपताकं गजारूढो येन राजा विशेत् पुरम् ॥
चतस्रश्च तथा कार्या वीथयः सर्वतोमुखाः ।
एकस्मिंस्तत्र वीथ्यग्रे देववैष्णवं भवेद्दुर्गम् ॥
द्वितीये वापि वीथ्यग्रे राजवैष्णवं विधीयते ।
धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीये ॥
चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरन्तु विधीयते ॥
आयतं चतुरस्रं वा वृत्तं वा कारयेत् पुरम् ।
सुक्तिहीनं त्रिकोणश्च यवमध्यन्तथैव च ॥
अर्द्धचन्द्रप्रकारश्च वज्राकारश्च कारयेत् ॥
अर्द्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्भवसेत् ।
अन्यत्र तत्र कर्तव्यं प्रयत्नेन विजानता ॥
राज्ञा कारागृहं कार्यं दक्षिणे राजवैष्णवः ।
तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥
गजानां प्राङ्मुखं शाला कर्तव्या वायुदङ्मुखम् ।
आग्नेये च तथा भागे आयुधगारमिष्यते ॥
महानस्रं धर्मज्ञः कर्मशालास्तथापराः ।
गृहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवैष्णवः ॥
मन्त्रिवेदविदाश्चैव चिकित्साकर्तारैश्च च ।
तत्रैव च तथा भागे कोष्ठागारं विधीयते ॥
गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणान्तथैव च ।
उत्तराभिमुखं अग्नेयं तुरगाणां विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखं वायु परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।
तुरगास्तु तथा घाव्याः प्रदीपैः सार्वरात्रिकैः ॥
कुक्कुटान् वानरांश्चैव मर्कटांश्च नराधिप ! ।
धारयेदशशालायां सवत्सां धनुमेव च ॥
अजाश्च धार्था यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा ।
गोगजाश्वादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमम् ।
अस्त्रं गते न कर्तव्यं देवदेवे दिवाकरे ॥
ततस्तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारथिम् ।
दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः ॥
योधानां शिल्पिनाञ्चैव सर्वेषामविशेषतः ।

दद्यादावसथान् दुर्गे मन्त्रकालविदां शुभान् ॥
गोवैद्यानश्ववैद्यांश्च गजवैद्यांस्तथैव च ।
आहरेत भृशं राजा दुर्गे परवलारुजः ॥
कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते ।
न बहूनामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत् ॥
सर्वं निरर्थकं कार्यं विना दुर्गं महीपते ! ।
दुर्गे यन्ताः प्रकर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ।
सहस्रधातिनो राजस्तेस्तु रक्षा विधीयते ॥
दुर्गद्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजा ।
सचयश्चात्र सर्वेषामायुधानां विधीयते ॥
धनुषां क्षेपणीयानां तोमराणाञ्च भार्गव ! ।
शराणामथ खड्गानां कवचानान्तथैव च ॥
लगुङ्गानाञ्च कुन्तानां परिधेः सह पार्थिव ! ।
अश्वनाञ्च प्रभूतानां सुहराणान्तथैव च ॥
त्रिशूलानां पट्टिशानां कुण्डलानाञ्च पार्थिव ! ।
प्रासानाञ्च सशूलानां शक्तीनाञ्च नरोत्तम ! ॥
परश्वानां चक्राणां वर्मणाश्चर्मभिः सह ।
कुदालरज्जुवेष्टाणां पिटकानान्तथैव च ॥
हेतुकानाञ्च दात्राणामङ्गारस्य च सचयः ।
सर्वेषां शिल्पभाण्डानां सचयश्चात्र दध्यते ॥
वादित्राणाञ्च सर्वेषामौषधीनान्तथैव च ।
यवसानां प्रभूतानामिन्धनस्य च सचयः ॥
गुङ्गानां सर्वतैलानां गोरसानान्तथैव च ।
वसानामथ मज्जानां स्नायूनामस्थिभिः सह ॥
गोचर्मपट्टहानाञ्च धान्यानां सर्वतस्तथा ।
तथैव पर्पटानाञ्च यत्रगोधूमयोरपि ॥
रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानाञ्चाप्यशेषतः ।
कलायसुह्रमाषाणां चणकानां तिलैः सह ॥
तथा च सर्वशस्यानां पांशुगोमययोरपि ।
शणसर्जरसं भूर्जजतुलाचाञ्च टङ्कणम् ॥
राजा सच्चिदुयाद्दुर्गे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥
कुम्भाश्चाग्नीविषाः कार्या आलसिंहादयस्तथा ।
गदाश्च पक्षिणश्चैव विरुद्धा ये परस्परम् ॥
स्थानानि च विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् ।
कर्तव्यानि महाभाग ! यत्नेन पृथिवीक्षिता ॥
उक्तानि चाप्युक्तानि राजद्रव्याण्यशेषतः ।
सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जानानां हितकाम्यया ॥
जीवकधर्मकाकोलीआमलक्यः परूषकम् ।
शालपर्णी एन्ध्रपर्णी सुह्रपर्णी तथैव च ॥
माधपर्णी च मेदे दे शारिवे ह वल्गात्रयम् ।
वीरा श्वसन्ती वृष्टीया वृष्टी कण्टकारिका ॥
भृङ्गी शृङ्गाटकी द्रोणी वर्षाभूदभरगुका ।
मधुपर्णी विदार्यो दे महाक्षुद्रा महातपा ॥
धन्वना सह देवाङ्गा कटुकैरखकं विषम् ।
पर्णाशनाकन्दहीका फल्गुखर्जूरयष्टिका ॥
शुक्रातिशुक्राश्रम्यच्छत्रातिच्छत्रवीरणाः ॥
इक्षुरिक्षुविकाराश्च फालितायाश्च सप्तम ! ।
सिंहौ च सहदेवौ च विश्वेदेवाटरूपकम् ॥
मधुकं पुष्पकं साक्षा शतपुष्पा मधूलिका ।
शतावरीमधूके च पियालन्तालमेव च ॥
आत्मगुप्ता कटफलान्छादारदा राजश्रीर्धिका ।
राजसर्वप्रधन्याकन्द्यप्रोक्ता तथोत्कटा ॥

पुरं

कालशाकं पद्मबीजं गोवल्ली मधुवल्गिका ।
 शीतपाकी कुलिङ्गाची काकजिह्वोरुपत्रिका ॥
 इक्ष्वाकपुष्पौ चोभौ गुञ्जारकपुनर्गवे ।
 कशेरुका तु काश्लीरी विश्वशालूककेशरम् ॥*॥
 शुकधान्यानि सर्वाणि शमीधान्यानि यानि च ।
 चौरं चौरं तथा शुक्रं मज्जा तैलं वसा घृतम् ॥
 निकोचाभिषुकास्फोटं वातासामारुमालकम् ।
 एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरो गणः ॥
 राजा सच्चिनुयात् सर्वं पुरे निरवशेषतः ।
 दाडिमाम्नातकाम्नाश्च तन्तिङ्गीकान्वेतसम् ॥
 भयं कर्कशं लज्जुचं करमर्दकरुषकम् ।
 बीजपूरककाशीरं मालती राजवन्धुकम् ॥
 कौटकद्वयपर्णाणि द्वयोरम्बिकयोरपि ।
 पारेवतं नागरकं प्राचीनारुकमेव च ॥
 कपित्थामलकी चुक्रं फलं दन्तशूठस्य च ।
 जम्बीरं नवनीतञ्च सौवीरकतुषोदके ॥
 सुरारसञ्च मद्यानि मण्डतक्रदधीनि च ।
 शुक्तानि चैव सर्वाणि ज्ञेयान्यम्बगणं द्विजाः ॥
 एवमादीनि सर्वाणि राजा सच्चिनुयात् पुरे ॥
 सैन्धवोद्भिदपाट्यपाक्यसासुद्रोमकम् ।
 कुप्यसौवर्चलविटं बालकैयं यवाङ्गयम् ॥
 औषचारं कालभस्म विज्ञेयो लवणो गणः ।
 एवमादीनि सर्वाणि राजा सच्चिनुयात् पुरे ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचित्रकनागरम् ।
 कुठेरकं समरिचं शिमुभल्लातसर्वपाः ॥
 कुञ्जाजमोदा किण्विही हिङ्गुमूलकधान्यकम् ।
 कारवी कुक्षिकाजान्यः सुमुखः कालमालिका ॥
 फणिज्भकोऽथ लशुनं भूस्तृणं सुरसस्तथा ।
 कायस्था च वयःस्था च हरितालं मनःशिला ॥
 अमृता च रुदन्ती च रोहिषं कुङ्कुमं तथा ।
 वचा एरुङ्काशीरं शलकी हृषुषा तथा ॥
 सर्वपित्तानि मूत्राणि प्रायो हरितकानि च ।
 सङ्गराणि च मूलानि घृष्टिखारिविषाणि च ॥
 फलानि चैव च तथा सुस्मैला हिङ्गुपत्रिका ।
 एवमादीनि चान्यानि गणः कटुकसंज्ञकः ।
 राजा सच्चिनुयाद्दुर्गे प्रयत्नेन वृत्तम् ॥*॥
 सुस्तचन्दनहीविरक्तमालकदारवः ।
 हरिद्रामलकोशीरं रक्तमालकवस्तुकम् ॥
 दूर्वापटोलकटुकादन्तिलक्पत्रकच्छुराः ।
 किराततिक्तकं निम्बं विषा चातिविषा तथा ॥
 तालीशपत्रं शगरं सप्तप्रभं विकङ्कताः ।
 काकोडुम्बरकोदीचसुषयः किण्विही तथा ॥
 घङ्गस्था रोहिणी मांसी पर्पटं मदयन्तिका ।
 रसाञ्जनं शङ्कराजं प्रतङ्गी परिपेलवम् ॥
 दुष्पशी शुकरी कामा श्यामाकं गन्धनाकुली ।
 चतुष्पर्णी व्याघ्रनखमखका चतुरङ्गुला ॥
 रम्भा चैव कुथापुष्पी तारास्फोता हरेणुका ।
 वेचाग्रो वेतसस्तुम्बी विषाणी लोहमञ्जनम् ॥
 मालती करतिक्ताख्या विषाङ्गी जिह्विका तथा ।
 पर्यटञ्च गुडूची च गणस्तिक्तकसंज्ञकः ॥
 एवमादीनि चान्यानि राजा सच्चिनुयात् पुरे ।
 व्यभयामलके श्लोके तथैव च विभीतकम् ॥

पुरः

प्रियङ्गुधातकीपुष्पं मोचलोभ्राजुनासनाः ।
 अनन्तान्नी सुरानङ्गा श्योनाकं कथलं तथा ॥
 भूर्जपत्रं शिलोद्भेदं पाटलापत्रलोमकम् ।
 समङ्गा चित्रताम्रलं कार्पासा गैरिकाञ्जनम् ॥
 विद्रुमं समधूच्छिष्टं कुम्भीकाकुसुदोत्पलम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकिंशुका शिंशुपा शमी ॥
 पियालपिलुका शालशिरीषं पद्मकन्धरा ।
 विल्वोऽम्बिमन्थः ज्वलञ्च श्यामाकयवकोद्रवम् ॥
 राजादनं करीरञ्च धान्यकप्रियकौ तथा ।
 शाकोटाशोकवदराः कदम्बखदिरद्वयम् ॥
 एषां पञ्चाणि साराणि मूलानि कुसुमानि च ।
 एवमादीनि चान्यानि कषायाख्यो गणो मतः ॥
 प्रयत्नेन वृत्तञ्च राजा सच्चिनुयात् पुरे ।
 कौटाञ्च मारणे योग्या यज्ञतायान्तथैव च ॥
 वातधूमाश्वमार्गाणां दूषणानि तथैव च ।
 धार्थाणि पार्थिवैर्दुर्गे तानि दद्यामि भारत ! ॥
 विषाणान्वारणं कार्यं प्रयत्नेन महीसुजा ।
 विचित्राञ्च गदा धार्था विषप्रशमनास्तथा ॥
 रक्षोभूतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिवर्धनाः ।
 कलाविदञ्च पुरुषाः पुरे धार्थाः प्रयत्नतः ॥
 भीतान् प्रमत्तान् कुपितान् तथैव च विमानि-
 तान् ।
 कुम्भ्यान् पापशीलाञ्च न राजा वासयेत् पुरे ॥
 यन्नायुधाट्टालचयोपपन्नं
 समप्रधान्यौषधिसंप्रयुक्तम् ।
 वणिग्जनैश्चान्वितमावसेत
 दुर्गं सुगुप्तं वृत्तितः सदैव ॥”
 इति मातृये राजधर्मे दुर्गसम्पत्तिर्नाम १६१
 अध्यायः ॥ * पुरे वर्णनीयानि यथा,—
 “पुरे हृदप्रतोली च परिखातोरणध्वजाः ।
 प्रासादाध्वप्रपारामवापीवेश्याः सती त्वरी ॥”
 इति कविकल्पलता ॥
 अवशिष्टं नगरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पुरः, पुं, (पिपत्तीति । पृ + कः ।) गुग्गुलुः ।
 इत्यमरः । २।४।३६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “गुग्गुलुर्देवधूपञ्च जटातुः कौशिकः पुरः ।
 कुम्भोलखलकं क्लीवे महिषाक्षः पलङ्कषः ॥”
 “अम्लं तीक्ष्णमजीर्णञ्च यवायं श्रममातपम् ।
 मदां रोषन्त्यजेत् सन्ध्यागुणार्थी पुरसेवकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पीतभिगटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पुरः, [सु] य, (पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वो वा
 एवं पूर्वस्थाः पूर्वस्यामित्यादि । पूर्व + “पूर्वा-
 धरावराणांमसि पुरधवश्चैवाम् ।” ५।३।३६ ।
 इति असि तदुद्योगेन पुर इत्यादेशश्च ।) अग्रतः ।
 इत्यमरः । ३।४।७ ॥ (यथा, कुमारः । ४।३।
 “अथ जीवितनाथ ! जीवासी-
 त्वभिधायोत्थितया तथा पुरः ।
 दृष्ट्वा पुरुषाकृतिं चित्तौ
 हृदकोपानलभस्म केवलम् ॥”)
 प्राच्यां दिशि । प्रथमे काले । (यथा, अभि-
 ज्ञानशकुन्तलायाम् । ७ अङ्के ।

पुरणः

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
 धनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
 निमित्तनेमित्तिकयोरयं विधि-
 स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्यदः ॥”)
 पुरार्थः । अतीति । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 पुरःसरः, त्रि, (पुरोऽग्रे सरति गच्छतीति । ख +
 “पुरोऽग्रेतोऽग्रेषु सर्तेः ।” ३।२।११८ । इति
 टः ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २।५।७२ ॥ (यथा,
 महाभारते । ४।१६।२२ ।
 “यस्याः पुरःसरा ह्यासन् पृष्ठतश्चातुयायिनः ।
 साहमद्य सुदेष्णायाः पुरःपञ्चाच्च गामिनी ॥”)
 अस्य पर्यायः अग्रसरशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 पुरञ्जनः, पुं, (पुरं देहत्वेन जनयतीति । जनि +
 बाहुलकात् खः ।) जीवः । यथा,—
 “पुरुषं पुरञ्जनं विद्यात् यद्व्यनक्त्यात्मनः पुरम् ।
 एकद्वित्रिचतुष्यादं बहुपादमपादकम् ॥”
 इति श्रीभागवते । ४।२६।२ ॥
 पुरञ्जनी, स्त्री, (पुरञ्जन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 बुद्धिः । यथा,—
 “न विदाम वयं सम्यक् कर्तारं पुरुषधर्म ! ।
 आत्मनश्च परस्यापि गोचं नाम च यत्कृतम् ॥
 राजन् ! महीयाः सर्वे ते मामाहुश्च पुरञ्जनीम् ॥”
 “बुद्धिन् प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत् कृतम् ।
 यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन् पुमान् मुहूर्त्तेऽर्चिभि-
 र्गुणान् ॥”
 इति श्रीभागवते । ४ स्कन्ध । २५।२६ अध्यायौ ॥
 पुरञ्जयः, पुं, (पुरं शत्रुपुरं जयतीति । जि + खच् ।)
 सूर्यवंशीयराजविशेषः । तत्पर्यायः । काकुत्स्थः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ।
 ६।६।१२ ।
 “पितर्युपरतेऽभ्येत्य विष्कृत्तिः पृथिवीमिमाम् ।
 शासदीजे हरिं यज्ञेः शशाद इति विश्रुतः ॥
 पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः ।
 ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि
 कर्मभिः ॥”
 पूरुवंशीयः खड्गयुक्तः । यथा, हरिवंशे ।
 ३१।१८ ।
 “खड्गयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जयः ।
 जनमेजयो महाराज ! पुरञ्जयसुतोऽभवत् ॥”
 पुरं जयतीति । पुर + जि + खच् ।) पुरजय-
 कर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १०२ । ४५ ।
 “स्त्रान्धिव तेऽपि राक्षानि जग्मुः परपुरञ्जय ! ॥”)
 पुरटं, स्त्री, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर +
 बाहुलकात् अट् ।) सुवर्णम् । यथा,—
 “हरिः पुरटसुन्दरदुतिकदम्बसन्दीपितः
 सदा हृदयकन्दरे स्फुरतु वः शचीनन्दनः ॥”
 इति विदग्धमाधवः ॥
 पुरणः, पुं, (पिपत्तीं पूर्यते वेति । पृ पालनादौ +
 “कृष्टृजिमन्दिनिघाजः क्युः ।” उणा० २।५१ ।
 इति क्युः ।) उत्वं रपरत्वं ।) समुद्रः । इत्युणा-
 दिकोषः ॥

पुरश्च

पुरश्च

पुरश्च

पुरतः, [स] य, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर + वाहलकात् अतसुच् ।) अग्रतः । इत्यमरः । ३। १। ७। (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १। १०७।

“निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत् पुरतस्ततः ।

कन्ये नीलनिचोलिन्यौ स केचिच्चारुलोचने ॥”)

पुरतटी, स्त्री, (पुरस्थिता तटीव ।) हट्टी । चुद्र-
हट्टः । इति हारावली । १६४ ॥

पुरद्वारं, स्त्री, (पुरस्य द्वारम् ।) नगरद्वारम् ।
तत्पर्यायः । गोपुरम् २ । इत्यमरः । २। २। १६॥
(यथा, मनुः । ५ । ६२ ।

“दक्षिणेन गतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजम्नः ॥”)

पुरद्विष्ट, [ष] पुं, (पुरं द्वेष्टीति । द्विष् + क्तिप् ।
मयनिर्मितानां पुरविशेषाणां दाहकत्वादस्य
तथात्वम् ।) शिवः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
भागवते । ४ । ६ । ७ ।

“स इत्यमादिष्व सुरानजस्तु तैः

समन्वितः पिष्टभिः सप्रजैः ।

ययौ सधियाग्निलयं पुरद्विष्टः

कैलासमन्निप्रवरं प्रियं प्रभोः ॥”)

पुरन्दरं, स्त्री, (पुर + दारि + खच् ।) चविकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुरन्दरः, पुं, (अरीणां पुरो दारयतीति । दृ +
णिच् + “पूःसर्वयोर्दारिसहोः ।” ३। २। ४१ ।
इति खच् । “वाचं यमपुरन्दरौ च ।” ६। ३। ६१।
इति निपातितः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १। १। ४४॥
(यथा, महाभारते । ३। १०९ । ६ ।

“कालेयभयसन्तप्तो देवः साक्षात् पुरन्दरः ।
जगाम शरणं शीघ्रं तनु नारायणं प्रभुम् ॥”

पुरं गेहं दारयतीति । दारि + खच् । निपा-
तितः ।) चौरः । यथा,—

“समांसमीना यदि पाकशाला

समांसमीना दश धेनवः स्युः ।

पुरन्दरस्याविषयं यदि स्यात्

पुरन्दरस्यापि पुरं न याचे ॥”

इत्युद्धटः ॥

पुरन्दरा, स्त्री, (पुरं दारयति प्रवाहैरिति ।
दारि + खच् । निपातनात् साधुः । ततश्चाप् ।)
गङ्गा । इति हारावली ॥

पुरन्धिः, स्त्री, (खजनसहितं पुरं धारयतीति ।
पुरन्धी धृज + खच् । गौरादित्वात् डीष् ।
पृथोदरादित्वात् ह्रस्वो वा ।) प्रतिपुत्रदुहि-
त्रादिमती । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । कुटु-
म्बिनी । इत्यमरः । २। ६। ६॥ (यथा, रघुः । ७। २८।

“तौ स्नातकेर्वन्धुमता च राज्ञा

पुरन्धिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।

कन्याकुमारौ कनकासनस्यौ

आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥”)

स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुरश्चरणं, स्त्री, (पुरोऽग्रतश्चरणं मन्त्रजपादि-
पञ्चाङ्गकर्माचरणमिति ।) पुरस्क्रिया । सा तु
स्वेष्टदेवतामन्त्रसिद्धार्थं तद्देवतापूजापूर्वकं तन्-

मन्त्रजपहोमतर्पणाभिषेकपञ्चाङ्गभोजनरूपप-
ञ्चाङ्गकसाधना । यथा, योगिनीहृदये ।

“गुरोराज्ञां समादाय शुद्धान्तःकरणो नरः ।

ततः पुरस्क्रियां कुर्यान्मन्त्रसंहिकाम्यया ॥

जीवहीनो यथा देही सर्वकर्मसु न क्षमः ।

पुरश्चरणहीनोऽपि तथा मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

तस्मादादौ स्वयं कुर्यात् गुरुं वा कारयेद्बुधः ।

गुरोरभावे विप्रं वा सर्वप्राणिहिते रतम् ।

स्त्रिंशं शास्त्रविदं मित्रं नानागुणसमन्वितम् ॥

स्त्रियं वा सदगुणोपेतां सपुत्रां विनियोजयेत् ॥

आदौ पुरस्क्रियां कर्तुं स्थाननिर्णय उच्यते ॥”

योगिनीहृदये ।

“पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापञ्चतमस्तकम् ।

तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् ॥

उद्यानानि विविक्तानि विव्मलं तटं गिरिः ॥

तुलसीकाननं गोष्ठं वृषशून्यं शिवालयम् ॥

अश्वत्थामलकीमूलं गोशालाजलमध्यतः ।

देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥

साधनेषु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिण्याम् ।

अथवा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति ॥” * ॥

तथा ।

“गृहे शतगुणं विद्याज्ञोष्ठे लक्षगुणं भवेत् ।

कोटिर्द्वालये पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ ॥

स्वेच्छदुष्टदृग्गन्धालशङ्कातङ्कविवर्जिते ।

एकान्तपावने निन्दारहिते भक्तिसंयुते ॥

सुदेशे धार्मिके देशे सुभिन्ने निरुपद्रवे ।

रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेत् तापसः प्रिये ! ॥

गुरुणां सन्निधाने च चित्तैकाग्रस्थले तथा ।

एषामन्यतमस्थानमाश्रित्य जपमाचरेत् ॥

यत्र ग्रामे जपेन्मन्त्री तत्र कूर्मं विचिन्तयेत् ॥”

गौतमीये ।

“पञ्चते सिन्धुतीरे वा पुण्यारण्ये नदीतटे ।

यदि कुर्यात् पुरश्चर्यां तत्र कूर्मं न चिन्तयेत् ॥”

विव्मलदावपि कूर्मचिन्ता नास्ति तदुक्तं
वैशम्पायनसंहितायाम् ।

“पुण्यक्षेत्रं गृही तीर्थं देवतायतनं शुभम् ।

नदीतीरं तथा सिन्धुसङ्गमोऽतिमनोहरः ॥

पञ्चतस्य गुहाश्चैव तथा पर्वतमस्तकम् ।

विव्मलं समुद्रं च वनमुद्यानमेव च ॥

एषु स्थानेषु विप्रेन्द्र ! कूर्मचक्रं न चिन्तयेत् ।

ग्रामे वा यदि वा वास्तौ गृहे तस्य विचिन्त-
येत् ॥”

अथ पुरश्चरणे भक्त्यादिनियमः ।

गौतमीये ।

“पुरश्चरणकृत्स्नान्ती भक्त्याभक्त्यं विचारयेत् ।

अन्यथा भोजनादोषात् सिद्धिदानिः प्रजायते ॥

शस्त्रान्नश्च समश्रीयात् मन्त्रसिद्धिसमीहया ।

तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन शस्त्रान्नाशी भवेन्नरः ॥”

अगस्त्यसंहितायाम् ।

“दधि चीरं घृतं गव्यं ऐक्षवं गुडवर्जितम् ।

तिलाश्चैव सिता मुद्गाः कन्दः केसुकवर्जितः ॥

नारिकेलफलश्चैव कदली जवली तथा ।

आम्रमामलकश्चैव पनसश्च हरीतकी ॥

व्रतान्तरे प्रशस्तश्च हविष्यं मन्यते बुधैः ॥”

व्रतान्तर इति ।

“हेमन्तिकं सिताखिलं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।

कलायककुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥

षष्टिका कालशाकश्च मूलकं केसुकैतरत् ।

लवणं सैन्धवसामुद्रं गव्यं च दधिसर्पिषी ॥

पयोऽनुवृत्तसारश्च पनसाम्रहरीतकी ।

पिप्पली जीरकश्चैव नागरङ्गश्च तिलिङ्गी ॥

कदलीलवलीधात्रीफलानि गुडमैत्रवम् ।

अतैलपकं सुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥

मुद्गानो वा हविष्यान्नं शाकं यावकमेव वा ।

पयो मूलं फलं वापि यत्र यत्रोपलभ्यते ॥

रम्भाफलं तिलिङ्गीकं कमला नागरङ्गकम् ।

फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्ज-
येत् ॥”

यत्तु योगिनीतन्त्रे ।

“चिच्छाश्च नालिकाशाकं कलायं लकुचं तथा ।

कदम्बं नारिकेलश्च व्रते कुष्माण्डकं त्यजेत् ॥”

तत्तु व्रतान्तरे बोध्यम् । चिच्छा तिलिङ्गी ॥ * ॥

अथ वर्ज्यानि ।

“विवर्जयेन्मधु चारुलवणं तैलमेव च ।

ताम्बूलं कांक्षपात्रश्च दिवाभोजनमेव च ॥”

तथा ।

“चारुश्च लवणं मांसं गृह्यन् कांक्षभोजनम् ।

माषाङ्गकीमसूरांश्च कीदवांश्चणकानपि ॥

अन्नं पर्युषितश्चैव निःस्नेहं कीटदूषितम् ॥”

रामार्चनचन्द्रिकायाम् ।

“मेधुनं तत्कथालापं तन्नोष्ठीः परिवर्जयेत् ।

ऋतुकालं विना मन्त्री स्वस्त्रियं नैव गच्छति ॥

लवणश्च पलश्चैव चारुं चीरं रसान्तरम् ।

कौटिल्यं चौरमभ्यङ्गमनिवेदितभोजनम् ॥

असङ्कल्पितकृत्यश्च वर्जयेन्मदनादिकम् ।

स्नायाच्च पञ्चगव्येन केवलामलकेन वा ॥

मन्त्रजपान्नपानीयैः स्नानाचमनभोजनम् ।

कुर्याद्यद्योक्तविधिना त्रिसन्ध्यं देवतार्चनम् ॥

अपवित्रकरो नमः शिरसि प्रादुतोऽपि वा ।

प्रलपन् प्रजपेद्वावत्तावत् निष्कलमुच्यते ॥”

नारदीये ।

“ऋदु सोष्णं सुपकश्च कुर्याद्दे लघु भोजनम् ।

नेन्द्रियाणां यथा वृद्धिस्तथा मुञ्जीत सांधकः ॥”

कुलाश्वेऽपि ।

“यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्मसच्चयम् ।

अन्नदातुः फलस्याङ्गं ऋतुर्वाङ्गं न संशयः ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पराङ्गं वर्जयेत् सुधीः ।

पुरश्चरणकालेषु सर्वकर्मसु शास्त्रवि ! ॥

जिह्वा दग्धा पराङ्गेन करो दग्धौ प्रतिगृहात् ।

परस्त्रीभिर्मनो दग्धं कथं सिद्धिर्वरानने ! ॥”

पराङ्गं भित्तितेतरविषयम् । भिक्षायां तस्य

स्वलोत्पादात् । तथा च ।

“वैदिकाचारयुक्तानां शुचीनां श्रीमतां सताम् ।

सत्कुलस्थानजातानां भिक्षाशी चाग्रजम्भनाम् ॥

विद्याय वद्धिं नहि वस्तु किञ्चित्
 ग्राह्यं परेभ्यः सति सम्भवे च ।
 असम्भवे तीर्थवह्निश्चुद्धात्
 पञ्चातिरिक्ते प्रतिगृह्य जप्यात् ॥
 तत्रासमर्थोऽनुदिनं विशुद्धात्
 याचेत यावद्दिनमात्रमैह्यम् ।
 गृह्णाति रागादधिकं न सिद्धिः
 प्रजायते कल्पशतैरस्य ॥ * ॥
 सक्तदुश्चरिते शब्दे प्रणवं समुदोरेत् ।
 प्रोक्ते पारशवे शब्दे प्राणायामं सक्तचरेत् ॥
 बहुप्रणापी आचम्य न्यस्याङ्गानि ततो जपेत् ।
 चुतेऽप्येवं तथासृष्टस्थानानां स्पर्शनेन च ॥
 एवमार्होऽपि नियमान् पुरश्चरणकचरेत् ॥
 विष्णुत्रोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म करोति यत् ।
 जपार्चनादिकं सर्वमपवित्रं भवेत्येव ॥
 मलिनाम्बरकेप्रादिसुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
 यो जपेत् दहत्याशु देवता गुप्तिरस्थिता ॥
 आलस्यं जृम्भणं निद्रां चतुर्निष्ठैव न भयम् ।
 नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्जयेत् ॥ * ॥
 एवमुक्तविधानेन विलम्बं त्वरितं विना ।
 उत्तमं च जपं कुर्यात् पुरश्चरणसिद्धये ॥
 देवतागुरुमन्त्राणामेवं सम्भावयन् धिया ।
 जपेदेकमनाः प्रातःकालं मध्यन्दिनावधि ॥
 यत्सङ्ख्यायां समारब्धं तत् कर्तव्यं दिने दिने ।
 यदि न्यूनाधिकं कुर्यात् व्रतभ्रष्टो भवेन्नरः ॥
 सुखमालायाम् ।
 “यत्सङ्ख्यायां समारब्धं तत् जपयं दिने दिने ।
 न्यूनाधिकं न कर्तव्यमासमाप्तं सदा जपेत् ॥
 प्रजपेदुक्तसङ्ख्यायाश्चतुर्गुणजपं कलौ ॥”
 अन्यत्रापि ।
 “कृते जपस्तु कल्पोक्तस्तेतायां द्विगुणो मतः ।
 द्वापरे त्रिगुणः प्रोक्तश्चतुर्गुणजपः कलौ ॥”
 कुलार्थवेऽपि ।
 “न्यूनातिरिक्तकर्माणि न फलन्ति कदाचन ।
 यथाविधिक्षतान्येव सत्कर्माणि फलन्ति हि ॥
 भूशय्या ब्रह्मचारित्वं मौनमाचार्यसेविता ।
 नित्यपूजा नित्यदानं देवतास्तुतिकीर्तनम् ॥
 नित्यं त्रिसवनं स्नानं चन्द्रकर्मविवर्जनम् ।
 नैमित्तिकाश्चैनश्चैव विश्वासो गुरुदेवयोः ॥
 जपनिष्ठा द्वादशैते धर्माः स्युर्मन्त्रसिद्धिदाः ॥
 स्त्रीशूद्रपतितब्राह्मणास्तिकोच्छिष्टभाषणम् ।
 असत्यभाषणं जिह्वाभाषणं परिवर्जयेत् ॥
 सत्वेनापि न भाषेत जपहोमार्चनादिषु ।
 अन्यघातुद्धितं सर्वं भवत्येव निरर्थकम् ॥
 पुरश्चरणकाले तु यदि स्थान्दुतसूतकम् ।
 तथा च कृतसङ्कल्पो व्रतं नैव परित्यजेत् ॥
 योगिनीहृदये ।
 “श्रूयत कुशप्रश्रयायां शुचिवस्त्रधरः सदा ।
 प्रत्यहं चालयेत् श्रयामेकाकी निर्भयः स्वपेत् ॥
 असत्यभाषणं वाचं कुटिलां परिवर्जयेत् ।
 वर्जयेद्भीतवादादिश्रवणं ब्रह्मदर्शनम् ॥
 व्यभङ्गं गन्धलेपञ्चगुह्यधारणमेव च ।

त्वजेदुष्णोऽकस्मान्मन्यदेवप्रपूजनम् ॥”
 तत्रैव ।
 “नैकवासा जपेन्मन्त्रं बहुवासाकुलोऽपि वा ॥”
 वैशम्पायनसंहितायाम् ।
 “विपर्यासं स कुर्याच्च कदाचिदपि मोहतः ।
 उपर्यधो वह्निर्वस्त्रे पुरश्चरणकचरः ॥
 पतितानामन्त्यजानां दर्शने भाषणे श्रुते ।
 चुतेऽधोवायुगमने जृम्भणे जपस्तुद्धजेत् ॥
 तथा तस्य च तत्प्राप्तौ प्राणायामं षडङ्गकम् ।
 कृत्वा सन्धे कपेत् शेषं यदा सूर्याददर्शनम् ॥”
 आदिशब्दाद्वह्निं ब्राह्मणञ्च ॥ * ॥ तन्त्रान्तरे ।
 “मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
 अयमन्त्रमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः ॥ * ॥
 उष्णीशी कशुकी नमो मुक्तकेशो गणावृतः ।
 अपवित्रकरोऽशुभः प्रलपन्न जपेत् कश्चित् ॥
 अनासनः शयानो वा गच्छन् सुज्ज्ञान एव वा ।
 अप्रावृतौ करो कृत्वा शिरसा प्रावृतोऽपि वा ॥
 चिन्तायाकुलचित्तो वा चुब्धो भान्तः चुर्धा-
 न्वितः ।
 रथ्यायामशिवस्थाने न जपेत्तिमिरालये ॥
 उपानदगृहपादो वा यानप्रस्थानगतोऽपि वा ।
 प्रसार्य न जपेत् पादावुक्तटासन एव च ।
 न यज्ञकाष्ठे पाषाणे न भूमौ नासने स्थितः ॥”
 तथा ।
 “माञ्जरं कुकुटं क्रौञ्चं श्वानं शूद्रं कपिं खरम् ।
 दृष्ट्वाचम्य जपेत् शेषं सृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥”
 सर्वत्र जपे त्वयं नियमः ॥ मानसे तु नियमो
 नास्त्वयि । तथा च ।
 “अशुचिर्त्वा शुचिर्त्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्नपि ।
 मन्त्रैकशरण्यो विद्वान् मनसेव सदाभ्यसेत् ॥
 न दोषो मानसे जाप्ये सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥”
 श्यामादिजपे तु तत्तन्मन्त्रे विशेषो वक्तव्यः ॥
 जपफलमाह शिवधर्मम् ।
 “जपनिष्ठो द्विजश्चोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
 सर्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
 जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
 प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्व-
 तीम् ॥”
 पाद्मे ।
 “यच्चरन्तःपिशाचाश्च गृहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
 जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥”
 पाद्मनारदीययोः ।
 “यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तर्पांसि च ।
 सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 माहात्म्यं वाचिकस्यैतज्जपयज्ञस्य कीर्तितम् ।
 तस्माच्छतगुणोपांशुः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥”
 तथा तन्त्रे ।
 “मानसः सिद्धिकामानां पुष्टिकामैरुपांशुकः ।
 वाचिको मारुते चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥”
 गौतमीये ।
 “श्रुत्या त्रिसवनं स्नानमन्यथा हिः सक्तश्च वा ।
 त्रिसन्ध्यं प्रजपेन्मन्त्रं पूजनं तत्समं भवेत् ॥”

सन्ध्याचये पूजाङ्गत्वाच्चपमद्योत्तरशतमित्यर्थः ॥
 “एकदा वा भवेत् पूजा न जपेत् पूजनं विना ।
 जपान्ते वा भवेत् पूजा पूजान्ते वा जपेन्ननुम् ॥
 प्रातःकालं समारभ्य जपेन्मध्यन्दिनावधि ॥”
 मध्यन्दिनावधीति न नियमपरं किन्त्वधिककाल-
 यवच्छेदपरम् । अन्यथा तत्समयजपनियमे
 कदाचित् जिज्ञाया जाद्याजाडेन वा प्रति-
 नियतदिवसीयजपसङ्ख्याया अपूर्णत्वे अधिकत्वे
 वा नियमभङ्गः स्यात् ॥ * ॥
 “मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।
 न हृतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपंक्तिवत् ॥ * ॥
 जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।
 धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
 उच्चरेदर्धसुहृद्विमानसः स जपः स्मृतः ॥”
 मन्त्रनिर्णये ।
 “मानसं मन्त्रवर्णस्य चिन्तनं मानसः स्मृतः ।
 जिज्ञोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥
 किञ्चित् अवर्णयोग्यः स्यात् उपांशुः स जपः
 स्मृतः ।
 मन्त्रसुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
 उच्चैर्जपादिशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गणैः ।
 जिज्ञाजपः शतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥”
 प्रकारान्तरम् ।
 “निजकर्णागोचरो यो मानसः स जपः स्मृतः ।
 उपांशुर्निजकर्णस्य गोचरः स प्रकीर्तितः ॥
 निगदस्तु जनैर्वैदस्त्रिविधोऽयं जपः स्मृतः ॥”
 तन्त्रान्तरे ।
 “उच्चैर्जपोऽधमः प्रोक्त उपांशुर्मध्यमः स्मृतः ।
 उत्तमो मानसो देवि त्रिविधः कथितो जपः ॥”
 जिज्ञाजपस्तु ।
 “जिज्ञाजपः स विज्ञेयः केवलं जिज्ञया बुधैरिति ॥
 अतिविलम्बातिश्रीप्रजपे दोषमाह ।
 “अतिद्विष्टो व्याधिहेतुरतिदीर्घो वसुक्षयः ।
 अक्षराक्षरसंयुक्तं जपेन्मौक्तिकहारवत् ॥
 मनसा यः सरेत् स्तोत्रं वचसा वा मनुं जपेत् ।
 उभयं निष्फलं याति भिन्नभाण्डोदकं यथा ॥”
 गौतमीये ।
 “पशुभावे स्थिता मन्त्राः केवला वर्णरूपिणः ।
 सौमन्ध्वन्युच्चरिताः प्रसुप्तं प्राप्नुवन्ति ते ॥”
 पाद्मनारदीययोः ।
 “मन्त्राक्षराणि चिच्छक्तौ प्रीतानि परिभावयेत् ।
 तामेव परमव्योम्नि परमानन्दतटं हिते ॥
 दर्शयत्यात्मसङ्गावं पूजाद्योमादिभिर्विनेति ॥
 गौतमीये दशाक्षरपटले ।
 “मूलमन्त्रं प्राणबुद्ध्या सुसुम्नामूलदेशके ।
 मन्त्रार्थं तस्य चैतन्यं जीवं ध्यात्वा पुनः पुनः ॥
 कुलार्थवेऽपि ।
 “मनोऽन्यत्र शिवोऽन्यत्र शक्तिरन्यत्र सारतः
 न सिद्धति वरारोहे ! कल्पकोटिशतैरपि ॥
 जातसूतकमादौ स्यादन्ते च नूतसूतकम् ।
 सूतकद्वयसंयुक्तो यो मन्त्रः स न सिद्धति ॥
 गुरोस्त्रुद्धितं कृत्वा मन्त्रं यावज्जपेद्विया ।

सूतकदयनिर्मुक्तः स मन्त्रः सर्वसिद्धिदः ॥
जातसूतकमादौ स्यान्मृतसूतकमन्त्रतः ।
सूतकदयनिर्मुक्तो मन्त्रः सिद्धयति नान्यथा ॥”
तत्रैव ।
“तस्मादेवि ! प्रयत्नेन ध्रुवेण पुटितं मनुम् ।
अष्टोत्तरशतं वापि सप्तवारं जपादितः ॥
जपान्ते च तथा जप्यात् चतुर्वर्गफलमाप्नुये ॥”
तत्रैव ।
“ब्रह्मबीजं मनोर्हत्वा चाद्यन्ते परमेश्वरि ! ।
सप्तवारं जपेन्मन्त्रं सूतकदयमुक्तये ॥ * ॥
मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिसुदां न वेत्ति यः ।
शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥
ब्रह्मबीजाश्च ये मन्त्रा न दास्यन्ति फलं प्रिये ! ।
मन्त्राश्चैतन्यसहिताः सर्वसिद्धिकराः स्युताः ॥
चैतन्यरहिता मन्त्राः प्रोक्ता वर्णास्तु केवलम् ।
फलं नैव प्रयच्छन्ति लक्षकोटिजपैरपि ॥
मन्त्रोच्चारणे कृते यादृक् स्वरूपं प्रथमं भवेत् ।
शते सहस्रे लक्षे वा कोटिजपे न तत्फलम् ॥
हृदये ग्रन्थिभेदश्च सर्वव्यावर्तनम् ।
आनन्दाश्रूणि पुलको देहावेशः कुलेश्वरि ! ॥
गजदोक्षश्च सहसा जायते नात्र संशयः ।
सहस्रद्वारितेऽप्येवं मन्त्रे चैतन्यसंयुते ॥
दृश्यन्ते प्रत्यया यत्र पारमार्थ्यं तदुच्यते ॥ * ॥
मासमात्रं जपेन्मन्त्रं भूतलिप्या तु संपुटम् ।
क्रमोत्क्रमात् सहस्रं तस्य सिद्धो भवेन्मनुः ॥”
तत्र भूतलिपिः ।
“पञ्च इत्याः सन्निवर्णां होमारागिजलन्तराः ।
अन्त्यमादं द्वितीयश्च चतुर्थं मध्यमं क्रमात् ॥
पञ्चवर्गाक्षराणि स्युज्जान्तयेतेक्षुभिः सह ।
एषा भूतलिपिः प्रोक्ता दिवत्वारिंशदक्षरैः ॥
मन्त्रस्तु ।
अ इ उ ऋ ए ऐ ओ औ ह य र व ल ङ
क ख घ ग ङ च छ भ ज ण ट ठ ड न त
थ ध द म प फ भ व श ष साः ।
अतः परं मन्त्रमुच्चार्य पुनः क्रमेणोक्तेष्वम् ॥ * ॥
गौतमीये ।
“एवं जपं पुरा कृत्वा तेजोरूपं समपेयेत् ।
देवस्य दक्षिणे हस्ते कुशपुष्पाव्यवारिभिः ॥
सफलं तद्विभाज्यैव प्राणायामं समाचरेत् ।
जपस्यादौ जपान्ते च त्रितयं त्रितयं चरेत् ॥ * ॥
शक्तिविषये देया वामहस्ते । तथा च ।
“एवं जपं पुरा कृत्वा गन्धाक्षतकुशोदकैः ।
जपं समर्पयेद्देया वामहस्ते विचक्षणः ॥ * ॥
जपान्ते प्रत्यहं मन्त्री होमयेत्तद्दृष्टांशतः ।
तर्पणञ्चाभिषेकश्च तत्तद्दृष्टांशतो मुने ! ॥
प्रत्यहं भोजयेद्द्विप्रान् न्यूनाधिकप्रशान्तये ।
अथवा सर्वपूर्त्तौ च होमादिकमथाचरेत् ॥
सम्यग्ग्रायां प्रतिज्ञायां तर्पणादिकमाचरेत् ॥”
सुखमालायाम् ।
“यस्य यावान् जपः प्रोक्तस्तद्दृष्टांशमनुक्रमात् ।
तत्तद्वैजपस्यान्ते होमं कुर्याद्दिने दिने ॥”
जपसङ्ख्यायां विशेषमाह सुखमालायाम् ।

नाक्षतेर्हस्तपर्वेर्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः ।
न चन्दनैर्मृत्तिकाया जपसङ्ख्यान्तु कारयेत् ॥
लाक्षाकुशोदसिन्दूरं गोमयश्च करौषकम् ।
विलोड्य गुटिकां कृत्वा जपसङ्ख्यान्तु कारयेत् ॥”
पुरश्चरणचन्द्रिकायाश्च ।
“ततो जपदृष्टांशेन होमं कुर्याद्दिने दिने ।
अथवा लक्षसङ्ख्यायां पूर्णयां होममाचरेत् ॥”
तथा । होमाद्यशक्तौ च सनत्कुमारीये ।
“यद्यदङ्गं भवेद्भूतं तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
होमाभावे जपः कार्यो होमसङ्ख्याचतुर्गुणः ॥
विप्राणां क्षत्रियाणाञ्च रससङ्ख्यागुणः सूतः ।
वैश्यानां वसुसङ्ख्याकमेष्टां स्त्रीणामयं विधिः ॥
यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य विधिश्चरेत् ।
अनाश्रितस्य शूद्रस्य दिक्सङ्ख्याकः समीरितः ।
शूद्रस्य विप्रभृत्यस्य तत्पत्न्याः सदृशो जपः ॥”
अत्राप्यशक्तश्चेत् योगिनीहृदये ।
“होमकर्मण्यशक्तानां विप्राणां दिगुणो जपः ।
इतरेष्वान्तु वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः ॥”
त्रिगुणादिः होमसङ्ख्यात्रिगुणजपः क्षत्रियेण
कार्यः । वैश्येन चतुर्गुणः । शूद्रेण पञ्चगुणः ।
तदुक्तं कुलार्णवे ।
“यद्यदङ्गं विहीनं स्यात् तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
कुर्वीत त्रिचतुःपञ्च यथासङ्गं द्विजादयः ॥”
एतेन स्त्रीशूद्राणां होमाधिकारः । तथा च ।
“वणिजामर्द्धशशाङ्ककोणं त्रासं भवति शूद्रा-
णाम् ॥”
इति नागभट्टनिबन्धे ॥
शूद्राणां त्रासमिति कुण्डप्रकरणे सारदायाम् ॥
स्त्रीणां होमाधिकारश्च तत्र ।
“लाजैस्त्रिमधुरोपेतैर्होमः कन्यां प्रयच्छति ।
अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम् ॥”
अतः स्त्रीणां होमाधिकारः । तच्च ब्राह्मण-
द्वारा । तथा च तन्त्रे ।
“योङ्कारोच्चारणाहोमात् शालग्रामशिलाच-
नात् ।
ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्रश्चाखालतां व्रजेत् ॥”
इति साक्षान्निवेधात् ।
तथा स्त्रीणामपि सर्ववैदिककर्मसु शूद्रतुल्यत्व-
प्रतिपादनात् ।
स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वक्षपातसमो मम ॥
इति भगवद्वचनाच्च । तथा च नारायणकल्पी ।
“अष्टाक्षरी महामन्त्रः सप्तार्णः शूद्रयोषितोः ।
प्रणवादिश्च यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे प्रशस्यते ॥”
इति सर्वत्र स्त्रीणां शूद्रवद्व्यवहारः ॥ * ॥
शूद्रस्यापि स्वकर्तृकहोमः । तथा च वाराही-
तन्त्रे ।
“यदि कामी भवत्येव शूद्रोऽपि होमकर्मणि ।
वह्निजायां परित्यज्य हृदयान्तेन होमयेत् ॥”
सर्वेषां वा दिगुणो जपः । तथा च वाशिष्ठे ।
“यद्यदङ्गं विहीयेत तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
कर्त्तव्यश्चाङ्गसिद्धयर्थं तददृष्टेन भक्तितः ॥
न चेदङ्गं विहीयेत तद्विशिष्टमवाप्नुयात् ।

विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेत् ध्रुवम् ॥
यत्र भुङ्क्ते द्विजस्तस्मात्तत्र भुङ्क्ते हरिः
स्वयम् ॥”
तथा अगस्त्यसंहितायाम् ।
“यदि होमेऽप्यशक्तः स्यात् पूजायां तर्पणेऽपि वा ।
तावत्सङ्ख्याजपेनैव ब्राह्मणाराधनेन च ॥
भवेदङ्गद्वयेनैव पुरश्चरणमार्थं वै ॥” * ॥
वीरतन्त्रे ।
“नियमः पुरुषे ज्ञेयो न योषितसु कथञ्चन ।
न न्यासो योषितामत्र न ध्यानं न च पूजनम् ।
केवलं जपमात्रेण मन्त्राः सिद्ध्यन्ति योषिताम् ॥”
ततश्च ।
“गुरवे दक्षिणां दद्यात् भोजनाच्छादनादिभिः ।
गुरुसन्तोषमात्रेण मन्त्रसिद्धिर्भवेत् ध्रुवम् ॥” * ॥
तथा च योगिनीहृदये ।
“गुरोरभावे पुत्राय तत्पत्न्यै वा निवेदयेत् ।
तयोरभावे देवेशि ! ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
सम्यक्सिद्धैकमन्त्रस्य पञ्चाङ्गोपासनेन च ।
सर्वे मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति तत्प्रासादात् कुलेश्वरि ! ॥
गुरुमूलमिदं सर्वमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः ।
एकग्रामे स्थितो नित्यं गत्वा वन्देत वै गुरुम् ॥
गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मादादौ तमर्चयेत् ।
तदन्ते महतीं पूजां कुर्यात् साधकसत्तमः ॥
सुभाषिणीं कुमारीञ्च भूषणैरपि भूषयेत् ।
मिष्टान्नं बहुशः कार्यं सुङ्गीत वन्धुभिः सह ।
एवं सिद्धमनुष्मन्त्री साधयेत् सकलैस्सितान् ॥” * ॥
अथ ग्रहणपुरश्चरणम् ।
तन्त्रे ।
“अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ।
ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः ।
नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ।
स्पर्शादिसुक्तिपर्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥” * ॥
यदि नद्यादिदूषिता नदी भवति तदा यः
कर्त्तव्यं तदाह रुद्रयामले ।
“अपि शुद्धोदकेः स्नात्वा शुचौ देशे समाहितः ।
यासां हि सुक्तिपर्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥
इति कृत्वा न सन्देहो जपस्य फलभागभवेत् ॥”
नद्यभावे ।
“यद्वा पुण्योदकेः स्नात्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः ।
ग्रहणादिविमोचान्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥” * ॥
उपवासासमर्थे तु तत्रैव ।
अथवान्यप्रकारेण पौरश्चरणिको विधिः ।
चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः ॥
स्पर्शनादिविमोचान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
जपादृष्टांशतो होमं तथा होमात् तर्पणम् ।
एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥” * ॥
गोपालमन्त्रतर्पणे तु होमसमसङ्ख्यात्वं यथा-
“इह गोपालमन्त्रस्य तर्पणं होमसङ्ख्याया ।
वर्णानामिह सर्वेषामित्यागमविदो विदुः ॥
दृष्ट्वा स्नात्वा सुसङ्कल्प्य विमोचान्तं जपश्चरेत् ।
तावद्यज्ञादिकं कुर्याद्ग्रहणान्ते शुचिः पुमान् ।
एवं जपान्मन्त्रसिद्धिर्भवत्येव न संशयः ॥” * ॥

ग्रहणे जपस्य आवश्यकत्वम् ।

“आह्वादेरुनरोधेन यदि जपं न त्यजेत् ।
स भवेद्देवताद्रोही पितृन् सप्त नयत्यधः ॥”

इति सनत्कुमारौयवचनात् ॥

वस्तुतस्तु आरब्धपुरश्चरणविषयमिदम् ।
तथाहि ।

“आरब्धे पुरश्चरणे यदि च ग्रहणं भवेत्
तदा आह्वादेरुनरोधेन जपं न त्यजेत् । एवं
रात्रावपि पुरश्चरणविशेषे बोद्धव्यम् ॥” इति
सर्वसमञ्जसम् ॥ * ॥ योगिनीहृदये ।

“कल्पोक्तविधिना मन्त्री कुर्याद्दोमादिकन्तः ।
अथवा तद्दर्शनेन होमादींश्च समाचरेत् ॥”
तथा ।

“अनन्तरं दर्शनेन क्रमाद्दोमादिकश्चरेत् ।
तदन्ते महतीं पूजां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ ।
ततो मन्त्रस्य सिद्धार्थं गुरुं सम्यूच्य तोषयेत् ।
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्यात् देवता च प्रसीदति ॥”
अत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव ।

“सर्वथा भोजयेद्विप्रान् कृतसाङ्गत्वसिद्धये ।
विप्राराधनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेद्भुवम् ॥”
क्रियासारे ।

“दीक्षाहीनान् पशून् यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्त्रिरे ।
स याति परमेशान् ! नरकानेकविंशतिम् ॥
एवं यः कुरुते देवि । पुरश्चरणकं प्रिये ! ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो देवीसायुज्यमाप्नुयत ॥”
यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरम् । तथा च ।
“जपहोमौ तर्पणश्चाभिषेको विप्रभोजनम् ।
पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमुच्यते ॥”
तथापि ग्रहणादौ पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्र-
परम् ।

“सूर्यादयं समारभ्य यावत् सूर्योदयान्तरम् ॥”
इत्यादौ तथादर्शनात् तत्र होमादेरभावात् ।
तर्हि कथं ग्रहणपुरश्चरणे होमादि इति चेत्
वचनादेव । न च पुरश्चरणस्य पञ्चाङ्गत्वात्
सर्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम् । ग्रहणे पुन-
स्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । किञ्च ग्रहणे होमादि-
नियमात् नान्यत्र होमादिः । ग्रहणपुरश्चरणे
होमादिविधानन्तु प्रकृतीभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरण-
तुल्यताबोधनाय । अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्ग-
स्वरूपपुरश्चरणे कृते मुख्यप्रयोगेऽधिकार इति
प्रकटीकृतम् । तदकरणे पुनः केवलजपमात्र-
पुरश्चरणे कृते नाधिकार इति सर्वसम्मतमिति ।
पुरश्चरणकालस्तु वाराहीये ।

“चन्द्रताराशुक्ले च शुक्ले पक्षे शुभेऽहनि ।
आरभेत पुरश्चर्यां हरौ सुप्ते न चाचरेत् ॥”
प्रतिप्रसवः । रुद्रयामले ।

“कार्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके ।
फाल्गुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते ॥”
ग्रस्तास्ते ग्रस्तोदये च दीक्षापुरश्चरणयोर्निषेध-
माह तन्त्रान्तरे ।

“ग्रस्तास्ते ह्युदिते नैव कुर्याद्दीक्षां जपं प्रिये ! ।
कृते नाशी भवेदाशु आयुःश्रीसुतसम्पदाम् ॥”

अथ पुरश्चरणप्रयोगः ।

तत्र तावत् भूमेः परिग्रहं कृत्वा पुरश्चरणप्राक्
तृतीयदिवसे चौरादिकं विधाय वेदिकाया-
श्चतुर्दिक्षु क्रोशं क्रोशद्वयं वा क्षेत्रं चतुरस्रम्
आह्वारादिविहारार्थं परिकल्प्य तत्र कूर्म-
चक्रानुरूपं मण्डलं विधाय एकभक्तं कुर्यात् ।
ततः परदिने स्नानादिकं विधाय शुद्धः सन्
वेदिकायाश्चतुर्दिक्षु अश्वत्थोद्गुम्बरज्जाणामन्य-
तमस्य वितस्त्रिमात्रान् दश कीलकान्, ॐ
नमः सुदर्शनाय अस्त्राय फडितिमन्त्रेणाष्टोत्तर-
शताभिमन्त्रितान् वेदिकाया दशदिक्षु,
ॐ ये चात्र विप्रकर्तारो भुवि दिव्यन्तरी-

क्षणाः ।

विप्रभूताश्च ये चान्ये मम मन्त्रस्य सिद्धिषु ॥
मयेतत् कीलितं क्षेत्रं परित्यज्य विदूरतः ।
अपसर्पन् ते सर्वे निर्विघ्नं सिद्धिरस्तु मे ॥
इत्यनेन निखन्य तेषु ॐ नमः सुदर्शनाय
अस्त्राय फडितिमन्त्रेणास्त्रं संपूज्य पूर्वादि-
क्रमेण इन्द्रादिलोकपालान् पूजयेत् । तद्यथा ।
ॐ भूर्भुवःस्वरिन्द्रलोकपाल इहागच्छ इत्या-
वाह्य पञ्चोपचारैरन्यांश्च पूजयेत् । तथा च
सुखडमालायाम् ।

“पुण्यक्षेत्रादिकं गत्वा कुर्याद्भूमेः परिग्रहम् ।
तथा ह्यसुकमन्त्रस्य पुरश्चरणसिद्धये ।
मयेयं गृह्यते भूमिर्मन्त्रोऽयं सिध्यतामिति ॥”
तथा ।

“यामे क्रोशमितं स्थानं नद्यादौ खेच्छया मतम् ।
नगरादावपि क्रोशं क्रोशयुग्ममथापि वा ॥
क्षेत्रं वा यावदिष्टन्तु विहारार्थं प्रकल्पयेत् ।
आह्वारादिविहारार्थं तावतीं भूमिमाक्रमेत् ॥
चौरिहृच्छोद्भवान् कीलान् अस्त्रमन्त्राभिमन्त्रि-
तान् ।

निखनेद्दशदिग्भागे तेष्वस्त्रं प्रपूजयेत् ॥
लोकपालान् पुनस्तेषु गन्धादौः पूजयेत् सुधीः ।
ततो मध्यस्थाने क्षेत्रपालं वास्त्वौशच संपूज्य
सर्वविघ्नविनाशार्थं गणपतिं पूजयेत् । ॐ
अदोत्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा मत्-
कर्तृयासुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणि सर्वविघ्नविना-
शार्थं गणेशपूजामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
वेदिकामध्ये पञ्चोपचारैर्गणेशं पूजयेत् । तदुक्तम् ।
“क्षेत्रपालादिकं तत्र पूजयेत् विधिवत्ततः ।
क्षेत्रेशं वास्तुनामानं विप्रराजं समर्चयेत् ॥
दिक्पालेभ्यो वलिं दद्यात् ततः क्षेत्रं समा-
विशेत् ॥”

ततो माषभक्तादिना पूजितदेवताभ्यो वलिं
दद्यात् । ततः ।

“ॐ ये रौद्रा रौद्रकर्माणो रौद्रस्थाननिवासिनः ।
मातरोऽप्युग्ररूपाश्च गणाधिपतयश्च ये ॥
विप्रभूताश्च ये चान्ये दिग्विदिक्षु समाश्रिताः ।
सर्वे ते प्रीतमनसः प्रतियुक्त्वन्निभं वलिम् ॥”
इत्यनेन दशदिक्षु भूतेभ्यो वलिं दद्यात् । ततो
गायत्रीं जपेत् । तथा च ।

“प्रातः स्नात्वा तु गायत्र्याः सहस्रं प्रयती
जपेत् ।

ज्ञाताज्ञातस्य पापस्य चयार्थं प्रथमं ततः ॥”
इति विद्याधराचार्यः ॥ * ॥

यत्तु प्रातः स्नात्वा तु गायत्र्या अयुतं प्रयती
जपेत् इति । तत् पुनरत्यन्तपापशङ्कया । ॐ
अदोत्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा
ज्ञाताज्ञातपापचयकामोऽष्टोत्तरसहस्रगायत्री-
जपमयुतगायत्रीजपं वा अहं करिष्ये । इति
सङ्कल्प्य जपेत् । तत उपवासं हविष्यं वा
कुर्यात् ॥ * ॥

तत्परदिने उषसि स्नानादिकं कृत्वा स्वस्ति-
वाचनपूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । यथा विष्णुः
ओम् अदोत्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा
असुकदेवताया असुकमन्त्रसिद्धिप्रतिबन्धकता-
शेषदुरितक्षयपूर्वकतन्मन्त्रसिद्धिकामोऽद्यारभ्य
यावता कालेन सेत्स्यति तावत्कालमसुकदेव-
ताया असुकमन्त्रस्य इयत्संख्यजपतद्दर्शांश-
होमतद्दर्शांशतर्पण-तद्दर्शांशाभिषेक-तद्दर्शांश-
ब्राह्मणभोजनरूपपुरश्चरणमहं करिष्ये । इति
सङ्कल्प्य भूतशुद्धिप्राणायामादिकं कृत्वा स्वस्ति-
सूत्रां वद्ध्वा स्वस्तिपूजापद्धत्युक्तक्रमेण देवतां संपूज्य
दीपे प्रज्वलिते देवतां हृदये प्रातःकालं समा-
रभ्य मध्यदिनं यावत् जपं कुर्यात् । ततस्तद्-
दर्शांशहोम-तद्दर्शांश-तर्पण-तद्दर्शांशाभिषेक-त-
द्दर्शांशब्राह्मणभोजनकुर्यात् । तथा च । सनत्-
कुमारतन्त्रे ।

“प्रणवं तत्सददोति मासपक्षतिथार्षाप ।
असुकासुकगोत्रोऽहं मूलमुच्चार्य तत्परम् ॥
सिद्धिकामोऽस्य मन्त्रस्य इयत्सङ्ख्यं जपन्ततः ।
दर्शांशं हवनं होमाद्दर्शांशं तर्पणं ततः ॥
दर्शांशं मार्जनं तस्माद्दर्शांशं विप्रभोजनम् ।
पुरश्चरणमेव हि करिष्ये प्रागुदङ्मुखः ॥”
तथा ।

“दीपस्य ज्वलितस्याथ जपकर्म प्रशस्यते ।
तद्दीपस्थानमाश्रित्य वातातपसहां कुटिम् ॥
निर्ममाय विधिवत् कुर्यात् जपं तत्र शुभे दिने ॥”
ततो होमस्ततस्तर्पणम् ॥ * ॥

तन्त्रान्तरे ।
“तर्पणन्तु ततः कुर्यात्तीर्थोद्देशेन्द्रमिश्रितैः ।
जले देवं समावाह्य पादादौरुदकात्मकैः ॥
सम्यूच्य विधिवद्भक्त्या परिवारसमन्वितम् ।
एकेकमङ्गलिं तीर्थं परिवारान् प्रतर्पयेत् ॥
ततो होमदर्शांशेन तर्पयेत् परदेवतम् ।
संपूर्णायान्तु सङ्ख्यायां पुनरेकेकमङ्गलिम् ।
अङ्गादिपरिवारेभ्यो दत्त्वा देवं विसर्जयेत् ॥” * ॥
तर्पणवाक्यन्तु मूलमुच्चार्य श्रीअसुकं तर्पयामि
नमः । इति विष्णुविषयम् । तथा च गौतमीये ।
“आदौ मन्त्रं समुच्चार्य श्रीपूर्वं कृष्णमित्यपि ।
तर्पयामि पदक्षोक्ता नमोऽर्चनं तर्पयेन्नरः ॥”
अन्यत्र मूलमुच्चार्य असुकदेवतां तर्पया-
माति ।

तथा च ।

“तर्पयामि पदचोक्ता मन्त्रान्ते स्वेषु नामसु ।
द्वितीयान्तेषु चेदेवं तर्पणस्य मनुर्मतः ॥”

शक्तिविषये पुनर्मूलमुच्चार्य असुकीं तर्पयामि
स्वाहा । होमतर्पणयोः स्वाहेति तत्तत्तन्त्र-
वचनात् । नीलतन्त्रे ।

“मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य तर्पयामि ततः परम् ।
कुर्याच्चैव वरारोहे ! स्वाहान्तं तर्पणे मतम् ॥”
इत्यादि ॥ विशुद्धेश्वरतन्त्रे ।

“विद्यां पूर्वं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
तर्पयामीति सम्प्रोक्ता स्वाहान्तस्तर्पणो मतः ॥”
अभिषेकवाक्यन्तु । नमोऽन्तं मूलमुच्चार्य असुक-
देवतामहमभिषिञ्चामि इति कलसमुद्रया
स्वस्वर्द्धिं अभिषिञ्चेत् । तथा च । गौतमीये ।
“नमोऽन्तं मूलमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु ॥
अभिषिञ्चेत् स्वस्वर्द्धानं तोयेः कुम्भाख्यमुद्रया ॥”
शक्तिविषये नीलतन्त्रे ।

“मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य सिञ्चामीति नमः
पदम् ॥”

इति । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूजां
कुर्यात् ॥ * ॥ ततो दक्षिणा । अदोद्यादि कृते-
तदसुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणा-
मिदं काञ्चनं वह्निदेवतं असुकगोत्राय गुरवे
तुभ्यमहं जम्पददे । ततोऽच्छिद्रावधारणं कुर्यात् ॥

अथ ग्रहणपुरश्चरणसङ्कल्पः ।

तद्यथा,—
ओम् अदोद्यादि ग्राह्यस्ते निशाकरे दिवाकरे
वा असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुकदेवताया
असुकमन्त्रसिद्धिकामी यासादिसुक्तिपर्यन्तं
असुकदेवताया असुकमन्त्रजपरूपपुरश्चरणमहं
करिष्ये । इति सङ्कल्प्य जपेत् । ततस्तद्दिने
तत्परदिने वा स्नानादिकं विधाय ॐ अदो-
द्यादि असुकदेवताया असुकमन्त्रस्य कृतेतत्
ग्रहणकालीन-इत्युत्सङ्गजपतद्दशांशहोमतद्-
शांशतर्पण-तद्दशांशाभिषेक-तद्दशांशब्राह्मण-
भोजनकर्माख्यहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
होमादिकं कुर्यात् । दक्षिणादिकन्तु पूर्ववत् ।
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ॥ * ॥

(अथ रहस्य पुरश्चरणम् ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

“कथयस्व महादेव ! सिद्धिकारणसुत्तमम् ।
येन सिद्धिं समाप्नोति सर्वतन्त्राश्च सिद्धिदाः ॥
येषु येषु च काष्ठेषु पुरश्चर्या भवेद्भुवम् ॥

श्रीशिव उवाच ।

कथयामि समासेन श्रूयतां पर्वतात्मजे ! ।
मेषदाशौ दशसहस्रं प्रजपेन्मन्त्रसुत्तमम् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि श्रूयतां सुरवन्दिते ! ॥
दृष्टराशौ यदा मन्त्री दायुतं प्रजपेत् सुधीः ।
तेन तत्र सुसिद्धिः स्यात् नात्र कार्या विचा-
रणा ॥
मिथुने च यदा मन्त्री त्रायुतं मन्त्रसुत्तमम् ।

प्रजपेत् प्रयतो नित्यं पुरश्चरणसुच्यते ॥
कर्कटे च यदा मन्त्री सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ।
तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥
सिंहे च सर्वमन्त्राणामयुतानां द्वयं जपेत् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां फलभाग्भवति ध्रुवम् ॥
कन्यायाश्च यदा मन्त्री मन्त्रं मन्त्रपरायणः ।
सहस्रं द्वादशैव जपेन्नियतमानसः ॥
पुरश्चरणमेतद्धि सर्वकामार्थसाधनम् ।
इह लोके सुखं भुक्त्वा चान्ते देवीपदं व्रजेत् ॥
तुलायां प्रत्यहं मन्त्री सहस्रं साधको जपेत् ।
अनेन विधिना देवि ! पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥
वृश्चिके चायुतं मन्त्रं श्रद्धया प्रजपेत् सुधीः ।
तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्याफलं भवेत् ॥
धनुषि च यदा मन्त्रं जपेदयुतमादरात् ।
इहैव कन्दर्पसमो धनवान् वनवान् सुखी ॥
मकरे च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
चतुर्णामयुतं देवि ! प्रत्यहं यतमानसः ॥
धर्मार्थे भावयेन्नित्यं पुरश्चरणसुच्यते ॥

कुम्भे चैव यदा मन्त्रं जपेदयुतमादरात् ।
तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद् भवेत् ॥
मीने चैव यदा देवि ! प्रजपेदयुतं द्वयम् ।
तेन पुरश्चरणमित्याहुः सर्वगमविशारदाः ॥
सर्वत्र जपनं त्र्यं रात्रौ वा मैथुनेऽपि वा ।
श्रद्धायान्तु विशेषेण प्रयोषित्समागमे ॥
हविष्याश्री तदा देवि ! जपेन्नियतमानसः ।
एवंविधं जपं कृत्वा दशांशश्च तदाचरेत् ॥
दक्षिणां गुरवे दत्त्वा सिद्धिभाग् भवति ध्रुवम् ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणसुच्यते ॥
रविवारादिसर्वेषु वारसंख्यासहस्रकम् ।
जप्ता मन्त्रं सदा देवि ! साधकः सिद्धिभाग्
भवेत् ॥

पुरश्चरणमेतद्धि नात्र कार्या विचरणा ॥
एवंविधं समाचर्य दशांशश्च तदाचरेत् ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
केवलं जपमात्रेण पुरश्चरणसुच्यते ।
येषु येषु च न चक्षुषु जायते सिद्धिरुत्तमा ॥
कथयामि समासेन श्रूयतां पर्वतात्मजे ! ।
अश्विनां जप्यते मन्त्रं साधकैश्च सहस्रकम् ॥
तेन सिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ।
द्विसहस्रं जपेन्मन्त्रं भरण्याश्च यदा सुधीः ॥
यमलोकं परित्यज्य धनेन च धनाधिपः ।
कृतिकायां जपेन्मन्त्रं त्रिसहस्रं साधकः ॥
रोहिण्याश्च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
सहस्रं वा शतं वापि सर्वकामार्थमाप्नुयात् ॥
मृगशीर्षे यदा मन्त्रं नियतं प्रजपेत् सुधीः ।
सहस्रपञ्चकश्चैव दृष्टत्यतिसमो भवेत् ॥
आर्द्रायां जप्यते मन्त्रं साधकैः सुसमाहितैः ।
षट्सहस्रं यदा देवि ! सर्वकामार्थसिद्धये ॥
पुनर्वसुसमायोगे यदा सहस्रसुत्तमम् ।
जप्यते साधको नित्यं लभते च सुरोत्तमम् ॥
पुष्यायाश्च जपेन्मन्त्रं सप्तानां सहस्रकम् ।
तेन सर्वसुसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्याधिको विधिः ॥

अश्विवायां यदा देवि ! मन्त्री मन्त्रं समाहितः ।
सहस्रपञ्चकश्चैव जपेत् सर्वार्थसिद्धये ॥
दशसहस्रं मघायाश्च जप्ता मन्त्रं समाहितः ।
पुरन्दरसमो भूत्वा साधको विचरेत् सुवि ॥
एकादशसहस्रान्तु पूर्वत्रये जपेत् सुधीः ।
कुवेर इव वित्ताग्री जायते नात्र संशयः ॥
उत्तरात्रितये देवि ! सहस्रं द्वादशं तथा ।
जप्यते साधकैर्नित्यं सर्वकामार्थसिद्धये ॥
हस्तायाश्च जपेद्देवि ! सहस्रं त्रयोदश ।
सूर्यस्यैव समो भूत्वा विचरेत् सुवि साधकः ॥
चित्रायाश्च जपेन्मन्त्रं द्विसहस्रं साधकैः ।
नानाभोगसमायुक्तो भवेद् सुवि पुरन्दरः ॥
स्तुत्वा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् द्विसहस्रस्य जाप-
नात् ।

साधकोऽद्याहतगतिर्जायते नात्र संशयः ॥
विशाखायां यदा मन्त्रं चतुःसहस्रं प्रिये ! ।
जपेच्च साधको नित्यं सोमवत् प्रियदर्शनः ॥
अनुराधायां यदा देवि ! मन्त्री मन्त्रं सदा
जपेत् ।

पुष्यपौषसमायुक्तः खेचरो जायते ध्रुवम् ॥
ज्येष्ठायाश्च यदा मन्त्रं द्विसहस्रं विचक्षणः ।
प्रजपन् लभते सिद्धिं नात्र कार्या विचारणा ॥
मूलायाश्च जपेन्मन्त्रं सहस्रं पञ्चकं प्रिये ! ।
नानासिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ॥
वरुणेन समो भूत्वा जायते साधको सुवि ।
शतभिषायां यदा मन्त्रं द्विःसहस्रं जपेत् सुधीः ॥
महापातकान्मुच्यते फलभाग्भवति ध्रुवम् ।
रेवत्याश्च यदा मन्त्रं चत्वारि सहस्रकं तथा ॥
जप्ता स्तुत्वा सदा देवि ! सोमलोकमवाप्नुयात् ।
रात्रौ वा मैथुने वापि श्रद्धायाश्च अर्वास्थितः ॥
प्रजपेत् साधको नित्यं साधयेदात्मनो हितम् ।
सर्वदा प्रजपेन्मन्त्रं हविष्याश्री दिवा शुचिः ॥
दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथा विभवविस्तरम् ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणसुच्यते ॥
आदित्यादिवारयोगे नन्दादितिथियोगतः ।
ततस्तत्र जपेन्मन्त्रं सहस्रपञ्चकं प्रिये ! ॥
तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद् भवेत् ।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य कुहूत्यावत् भवेत् प्रिये ! ॥
तिथिसंख्यां समासाद्य वर्द्धयेच्च सहस्रकम् ।
जप्ता मन्त्रं सदा मन्त्री सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि कथितं ते वरानने ! ।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य राका यावद् भवेत् प्रिये ! ॥
तावन्मन्त्रं प्रजपेत् तिथिसंख्याक्रमेण तु ।
सर्वभावसमायुक्तो जायते भावसाधकः ॥
एतेनैव सुसिद्धिः स्यात् नात्र कार्या विचारणा ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणसुच्यते ॥
ववादिकरणे देवि ! जप्ता विद्यामन्यधीः ।
करणानुसारेणैव वर्द्धयेच्च सहस्रकम् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि सर्वतन्त्रे च गोपितम् ।
साधकस्य हितार्थाय कथितं तद्वरानने ! ॥
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणसुच्यते ।
विष्णुस्मादिषु योगेषु यो जपेत् योगसंख्या ॥

सहस्रं साधको नित्यं सर्वसिद्धिपरायणः ।
 पुरश्चरणमेतद्धि तन्त्रे तन्त्रे निरूपितम् ॥
 संक्रान्त्यादिषु सर्वेषु विषुवादिषु पार्वति । ।
 संक्रान्त्यनुसारेणैव वर्जयेच्च सहस्रकम् ॥
 पूर्वमुखो जपेन्नित्यं धनार्थी सर्वदा प्रिये । ।
 शत्रुनाशाय सततं दक्षिणाभिमुखो जपेत् ॥”
 इति स्वतन्त्रे तन्त्रे हरगौरीसंवादे रहस्यपुर-
 चरणविधिः ॥ * ॥) अत्र आगमकल्पद्रुमोक्त-
 क्रमैश्च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । हरिभक्तिविलासीय-
 पुरश्चरणस्तु तदग्र्ये सप्तदशविलासे दर्शनीयम् ॥
 पुरश्चरः, पुं, (पुरश्चरति ह्लादयतीति । कृद् + अच् ।
 यडा, पुरोऽग्र्यतश्चरः पचायस्य ।) लणविशेषः ।
 उबु इति भाषा । तत्पर्यायः । धर्मः २ शप्तः ३
 सोमपत्रः ४ परात्प्रियः ५ । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 पुरस्कारः, पुं, (पुरस्करणमिति + पुरस् + कृ +
 भावे घञ् ।) पुरस्क्रिया । अभिशापः । अरि-
 ग्रहणम् । अग्रकरणम् । (पुरः क्रियतेऽनेनेति ।)
 पूजनम् । (“तस्य बहुमानपुरस्कारं कृत्वा ।”
 इति हितोपदेशः ।) स्वीकारः । सेकः । इति
 पुरस्कृतशब्दार्थदर्शनात् ॥
 पुरस्कृतः, त्रि, (पुरः क्रियते स्मिति । पुरस् + कृ +
 क्तः ।) अभिशस्तः । अरिग्रस्तः । अग्रकृतः ।
 पूजितः । इति मेदिनी । ते, २१३ ॥ स्वीकृतः ।
 सिक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पुरस्तात्, य, (पूर्वस्मिन् पूर्वस्थां पूर्वस्मात्
 पूर्वस्थाः वा पूर्वंः पूर्वा वेति । पूर्व +
 “दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्-
 देशकालेव्यस्तातिः ।” ५ । ३ । २७ । इति
 अस्तातिः । “अस्ताति च ।” ५ । ३ । ४० ।
 इति पूर्वस्य पुरादेशः ।) प्राच्यां दिशि । यथा,
 पुरस्तात् सूर्य उदेति । प्रथमे काले । यथा,
 पुरस्ताद्भुक्ते । पुरार्थे । अतीति । यथा, पुर-
 स्ताद्रामोभूत् । अग्रतः अग्रे देशे । यथा,
 पुरस्तादायाति । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा च
 रघौ । २ । ४४ ।

“मान्यः स मे स्थारवरजङ्गमार्ता
 सर्गस्थितिप्रलयवहारहेतुः ।
 गुरोर्पीदं धनमाहिताग्ने-
 नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥”

पुरा, य, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर + वाङ्-
 लकात् का ।) प्रबन्धः । वाक्यरचना पुराणादिः ।
 यथा, पुराविदः । चिरम् । चिरन्तनम् । पुराण-
 मित्यर्थान्तरम् । अतीतम् । भूतम् । चिरातीत-
 मिलेकम् । यथा इतिहासः पुराट्त्तमिति
 कैचित् ॥ निकटः । सन्निकृतः । आगामिकम् ।
 अनागतम् । निकटगामिकः । भविष्यदासक्तिः ।
 इति कैचित् ॥ इत्यमरभरतौ ॥ भीरुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (प्राक् । इति हेमचन्द्रः ।
 ६ । १७१ ॥ यथा, पञ्चदश्याम् । २ । १४ ।
 “इदं सर्वं पुरा स्मृतेरेकमेवाद्वितीयकम् ।
 सदेवासीन्नामरूपे नास्तामित्याख्यैर्वचः ॥”

पुरा, स्त्री, (पुरतीति । पुर + कृ + टाप् ।) पूर्व-
 दिक् । सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । गन्ध-
 वती २ दिवा ३ गन्धाद्या ४ गन्धमादिनी ५
 सुरभिः ६ भूरिगन्धा ७ कुटी ८ गन्धकुटी ९ ।
 अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीत-
 लम् । कषायत्वम् । कफपित्तश्वासासविष-
 दाहार्तिभ्रममूर्च्छादिवानाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पुराकृतं, त्रि, (पुरा पूर्वं पूर्वस्मिन् काले वा
 कृतम् ।) प्रारब्धकर्म । पूर्वकालकृतपुण्यादि ।
 यथा,—

“अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”
 इति स्मृतिः ॥

पुराणं, स्त्री, (पुरा भवमिति । पुरा + “सायं-
 चिरं प्राप्ते प्रगेऽथ्येभ्यश्च्युलौ तुट् च ।” ४ । ३ ।
 २३ । इति व्युः । “पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनव-
 केवलाः समानाधिकरणेन ।” २ । १ । ४६ । इति
 निपातनात् तुङ्भावः । यदा, “पुराणप्रोक्तं
 ब्राह्मणकल्पेण ।” ४ । ३ । १०५ । इति निपा-
 तितः । यदा, पुरा नीयते इति । नी + ड ।
 णत्वच् ।) आसादिमुनिप्रणीतवेदार्थवर्णित-
 पञ्चलक्षणान्वितशास्त्रम् । तत्पर्यायः । पञ्चलक्ष-
 णम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । ५ ॥ पञ्चलक्षणानि
 यथा, सर्गः १ प्रतिसर्गः २ वंशः ३ मन्वन्तरम् ४
 वंशानुचरितम् ५ ॥ महापुराणस्य दश लक्ष-
 णानि । यथा, सर्गः १ विसर्गः २ वृत्तिः ३ रक्षा ४
 अन्तरम् ५ वंशः ६ वंशानुचरितम् ७ संस्था
 ८ हेतुः ९ अपाश्रयः १० ॥ अथाष्टदशमहा-
 पुराणानि तेषां श्लोकसंख्यानि च तथा । ब्राह्मं
 दशसहस्रम् १ पाद्मं पञ्चपञ्चाशत्सहस्रम् २
 वैष्णवं त्रयोविंशतिसहस्रम् ३ शैवं चतुर्विंशति-
 सहस्रम् ४ भागवतम् अष्टादशसहस्रम् ५ नार-
 दीयं पञ्चविंशतिसहस्रम् ६ मार्कण्डेयं नवसह-
 स्रम् ७ आग्नेयं चतुःशताधिकपञ्चदशसहस्रम्
 ८ भविष्यं पञ्चशताधिकचतुर्दशसहस्रम् ९
 ब्रह्मवैवर्तम् अष्टादशसहस्रम् १० लङ्गं एका-
 दशसहस्रम् ११ वाराहं चतुर्विंशतिसहस्रम्
 १२ स्कान्दं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् १३
 वामनं दशसहस्रम् १४ कौर्मं सप्तदशसहस्रम्
 १५ मात्स्यं चतुर्दशसहस्रम् १६ गारुडं जन-
 विंशतिसहस्रम् १७ ब्रह्माण्डं द्वादशसहस्रम् १८ ।
 समुदायेन चतुर्लक्षश्लोकाः । इति श्रीभागवतीय-
 द्वादशस्कन्धः ॥ (अपि च देवीभागवते १ स्कन्धे
 ३ अध्याये तथा मत्स्यपुराणे ५३ अध्याये
 एतद्विवरणं द्रष्टव्यम् ॥) अपि च ।

सूत उवाच ।

“विस्तराणि पुराणानि चैतिहासश्च श्रौतक । ।
 संहितां पञ्चरात्राणि कथयामि यथागमम् ॥
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितं विप्र ! पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
 एतदुपपुराणानां लक्षणञ्च विदुर्बुधाः ।
 महताश्च पुराणानां लक्षणं कथयामि ते ॥”

स्मृतिश्चापि विस्मृतिश्च स्थितिस्तेषाञ्च पालनम् ।
 कर्मणां वासना वार्ता मनुनाञ्च क्रमेण च ॥
 वर्णनं प्रलयानाञ्च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
 उक्तीर्त्तनं हरेरेव देवानाञ्च पृथक् पृथक् ॥
 दशाधिकं लक्षणञ्च महतां परिकीर्त्तितम् ।
 संख्यानञ्च पुराणानां निबोध कथयामि ते ॥
 परं ब्रह्मपुराणञ्च सहस्राणां दशैव च ।
 पञ्चोनवद्विसाहस्रं पाद्ममेव प्रकीर्त्तितम् ॥
 त्रयोविंशतिसाहस्रं वैष्णवञ्च विदुर्बुधाः ।
 चतुर्विंशतिसाहस्रं शैवमेव निरूपितम् ॥
 अष्टोऽष्टादशसाहस्रं श्रीमद्भागवतं विदुः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदीयं प्रकीर्त्तितम् ॥
 मार्कण्डेयं नवसाहस्रं पुराणं पण्डिता विदुः ।
 चतुःशताधिकं पञ्चदशसाहस्रमेव च ॥
 परमभिपुराणञ्च रुचिरं परिकीर्त्तितम् ।
 चतुर्दशसहस्राणि परं पञ्चशताधिकम् ॥
 पुराणप्रवरश्चैव भविष्यं परिकीर्त्तितम् ।
 अष्टादशसहस्रञ्च ब्रह्मवैवर्तमीक्षितम् ॥
 सर्वेषाञ्च पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः ।
 एकादशसहस्रञ्च परं लिङ्गपुराणकम् ॥
 चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परिकीर्त्तितम् ।
 एकाशीतिसहस्रञ्च परमेव शताधिकम् ॥
 वरं स्कन्दपुराणञ्च सङ्गिरेव निरूपितम् ।
 वामनं दशसाहस्रं कौर्मं सप्तदशैव तु ॥
 मात्स्यं चतुर्दशं प्रोक्तं पुराणं पण्डितैस्तथा ।
 जनविंशतिसाहस्रं गारुडं परिकीर्त्तितम् ॥
 परं द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं परिकीर्त्तितम् ।
 एवं पुराणसंख्यानं चतुर्लक्षमुदाहृतम् ॥
 अष्टादशपुराणानामेवमेव विदुर्बुधाः ।
 एवञ्चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्त्तिताः ॥ * ॥
 इतिहासो भारतश्च वाल्मीकिं काव्यमेव च ।
 पञ्चकं पञ्चरात्राणां कृष्णमाहात्म्यपूर्वकम् ।
 वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम् ।
 परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम् ॥
 पञ्चन्यः संहितानाञ्च कृष्णभक्तिसमन्विताः ।
 ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रह्लादस्य तथैव च ॥
 गौतमस्य कुमारस्य संहिताः परिकीर्त्तिताः ।
 इति ते कथितं सर्वं क्रमेण च पृथक् पृथक् ॥
 अस्त्येवं विपुलं शास्त्रं ममापि च यथागमम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अः ॥
 पद्मपुराणमते तु ।
 “निस्ताराय तु लोकानां स्वयं नारायणः प्रभुः ।
 आसुरूपेण कृतवान् पुराणानि महीतले ॥
 पठनाच्छ्रवणाद्वेद्यं गुणं पापक्षयो भवेत् ।
 धर्माधर्मपरिज्ञानं सदाचारप्रवर्तनम् ॥
 गतिश्च परमा तद्वृत्तिर्भगवति प्रभौ ।
 तानि ते कथयिष्यामि सप्रमाणाणि भूतले ॥” * ॥
 पुराणसंख्यानपुराह ॥
 “पुराणानि चतुर्लक्षाण्येतानि धरणीतले ।
 तथा महाभारतञ्च लक्षसंख्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
 पञ्चलक्षमिदं राजन् ! कथितं ब्रह्म केवलम् ।
 वेदः पञ्चमनामैव लोकनिस्तारकः परः ॥

पुराणं

तत्र पद्मपुराणश्च प्रथमं स प्रणीतवान् ।
ततोऽन्यानि पुराणानि कृत्वा षोडश तु क्रमात् ॥
अष्टादशं भागवतं सारमाह्वय सर्वतः ।

इति पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥ * ॥

आख्यानादिभिः सह आसः पुराणं चक्रे ।

यथा,—

“आख्याने चाप्युपाख्यानेर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥
प्रख्यातो आसश्चिद्योऽभूत् सतो वै लोमहर्षणः ।
पुराणसंहितां तस्मै ददौ आसो महासुनिः ॥”

अस्य टीका यथा,—

आख्यानादिभिः सह पुराणं चक्रे आस इत्य-
न्वयः । तत्र च ।

स्वयं दृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः ।

श्रुतस्यार्थस्य कथनमुपाख्यानं प्रचक्षते ॥

गाथास्तु पितृपृथ्वीप्रभृतिगीतयः । कल्पशुद्धिः
श्राद्धकल्पादिनिर्णयः ॥ * ॥

“सुमतिश्चाग्निरवर्चाश्चमित्राः प्रांशपायनः ।

अकृतव्रणोऽथ सावर्णिः षट् शिष्यास्तस्य चाभ-
वन् ॥”

टीका । सुमत्यादयस्तु रोमहर्षणस्य षट्शिष्या-
स्तनुकृताः षट् संहिता जगद्गुरुः ॥ * ॥

“काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः प्रांशपायनः ।
लौमहर्षणिका चान्या तिष्ठणां मूलसंहिता ॥”

टीका । अकृतव्रण एव काश्यपः काश्यपो
ह्यकृतव्रण इति वायुक्तेः । रोमहर्षणिका चान्या
रोमहर्षणेन पुनः संक्षेपेण प्रोक्ता ॥ * ॥

“चतुष्टयेनाप्येतेन संहितानामिदं सुने ।”

टीका । एतासां काश्यपादिकृतानां संहिताना-
मर्थचतुष्टयेनापि मूलभूतेन तत्सारोद्धार-
ात्मकं इदं श्रीविष्णुपुराणं सुने ! मैत्रेय ! मया
कृतमिति शेषः ॥ * ॥

“आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्मसुच्यते ।

अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥ * ॥

तेषां नामोच्चारणादिमाहात्म्यं यथा,—

“अष्टादशपुराणानां नामधेयानि यः पठेत् ।

त्रिसन्ध्यं जपते नित्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

तामसपुराणानि यथा,—

“मातुस्यं कौर्मं तथा लैङ्गं श्रौवं स्कान्दं तथैव च ।
आग्नेयश्च षडेतानि तामसानि निबोधत ॥”

सात्त्विकपुराणानि यथा,—

“वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।

गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ।

सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”

राजसपुराणानि यथा,—

“ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।

भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥

सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः

शुभाः ।

पुराणं

तथैव तामसा देवि ! निरयप्राप्तिहेतवः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ३३ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टादशोपपुराणानि यथा,—

“आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।

तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारैण तु भाषितम् ॥

चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।

दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतः परम् ॥

कापिलं वामनञ्चैव तथैवोसनसेवितम् ।

ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ॥

माहेश्वरं तथा शास्त्रं सौरं सर्वार्थसम्पदम् ।

पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम् ॥”

इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ * ॥

कौर्मोक्तान्येतानि उपपुराणशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

पुराणपाठक्रमस्तु पारायणशब्दे पाठशब्दे च

द्रष्टव्यः ॥ अथाष्टादशमहापुराणानामनुक्रम-

णिका अर्थात् तेषां श्लोकपञ्चखण्डभागोपाख्यान-
अवगदानफलानि लिखन्ते ।

सूत उवाच ।

“एतच्छ्रुत्वा नारदस्तु कुमारस्य वचो मुदा ।

पुनरप्याह सुप्रीतो जिज्ञासुः श्रेय उक्तमम् ॥

नारद उवाच ।

साधु साधु महाभाग ! सर्वलोकोपकारकम् ।

महातन्त्रं त्वया प्रोक्तं सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमम् ॥

अधुना श्रोतुमिच्छामि पुराणाख्यानमुत्तमम् ।

यस्मिन् यस्मिन् पुराणे तु यद्यदख्यानकं सुने ।

तत्तत् सर्वं समाचक्षुः सर्वज्ञस्तं यतो मतः ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रा नारदस्य शुभावहम् ।

पुराणाख्यानसंग्रहं कुमारः प्रत्युवाच ह ॥

सनत्कुमार उवाच ।

पुराणाख्यानकं विप्र ! नानाकल्पसमुद्भवम् ।

नानाकथासमायुक्तमद्भुतं बहुविस्तरम् ॥

ऋषिः सनातनश्चायं यथा वेद तथापरः ।

न वेद तस्मात् पृच्छ त्वं बहुकल्पविदांवरम् ॥

श्रुत्वैतं नारदो वाक्यं कुमारस्य महात्मनः ।

प्रणम्य विनयोपेतः सनातनमथाब्रवीत् ॥

ब्रह्मन् ! पुराणविच्छेष्ट ! ज्ञानविज्ञानतत्पर ! ।

पुराणानां विभागं मे साकल्येनानुकीर्तय ॥

यस्मिन् श्रुते श्रुतं सर्वं ज्ञाते ज्ञातं कृते कृतम् ।

वर्णश्रमाचारधर्मं साक्षात्कारत्वमेष्यति ॥

कियन्ति च पुराणानि कियत् सङ्गानि मानतः ।

किं किमाख्यानशुक्तानि तददस्व मम प्रभो ! ॥

चातुर्वर्ण्याश्रया नाना व्रतादीनां कथास्तथा ।

सृष्टिक्रमेण वंशानां कथाः सन्त्यक् प्रकाशय ॥

त्वत्तोऽधिको न चान्योऽस्ति पुराणाख्यानवित्

प्रभो ! ।

तस्मादाख्याहि मह्यं त्वं सर्वसन्देहभञ्जनम् ॥

ततः सनातनो विप्राः श्रुत्वा नारदभाषितम् ।

नारायणं क्षणं ध्यात्वा प्रोवाचाथ विदांवरः ॥

सनातन उवाच ।

साधु साधु सुनिश्चिष्ट ! सर्वलोकोपकारक ! ।

पुराणाख्यानविज्ञाने यज्जाता नैष्ठिकी मतिः ॥

तुभ्यं समभिधास्यामि यत् प्रोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।

पुराणं

मरीच्यादिऋषिभ्यस्तु पुत्रस्नेहावृतात्मना ॥

एकदा ब्रह्मणः पुत्रो मरीचिर्नाम विश्रुतः ।

स्वाध्यायश्रुतसम्यग्गो वेदवेदाङ्गपारगः ॥

उपहृत्य स्वपितरं ब्रह्माणं लोकभावनम् ।

प्रणम्य भक्त्या पप्रच्छ इदमेव मुनीश्वर ! ।

पुराणाख्यानममलं यत्नं पृच्छसि मानद ! ॥

मरीचिर्वाच ।

भगवन् ! देवदेवेश ! लोकानां प्रभवाप्यय ! ।

सर्वज्ञ ! सर्वकल्याण सर्वार्थक्षन् नमोऽस्तु ते ॥

पुराणबीजमाख्याहि मह्यं श्रुश्रूषते पितः ! ।

लक्षणञ्च प्रमाणञ्च वक्तारं पृच्छकं तथा ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणानां ससुचये ।

यस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् ॥

पुराणमेकमेवासीत् सर्वकल्पेषु मानद ! ।

चतुर्वर्गस्य बीजञ्च शतकोटिप्रविस्तरम् ॥

प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ॥

कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः ।

हरिर्यासस्वरूपेण जायते च युगे युगे ॥

चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा ।

तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकं निर्दिशत्यपि ॥

अद्यापि देवलोकं तु शतकोटिं प्रविस्तरम् ।

अस्थैव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते ॥ * ॥

ब्राह्मम् १ पाद्मम् २ वैष्णवञ्च ३ वायवीयम् ४

तथैव च ।

भागवतम् ५ नारदीयम् ६ मार्कण्डेयञ्च ७

कीर्त्तितम् ॥

आग्नेयञ्च ८ भविष्यञ्च ९ ब्रह्मवैवर्त-१०

लिङ्गके ११ ।

वाराहञ्च १२ तथा स्कान्दम् १३ वामनम् १४

कौर्म-१५ संज्ञकम् ।

मातुस्यञ्च १६ गारुडम् १७ तदद्ब्रह्माण्डाख्य-१८

मिति त्रिषट् ॥

एकं कथानकं सूत्रं वक्तुः श्रोतुः समाह्वयम् ।

प्रवक्ष्यामि समासेन निशामय समाहितः ॥ * ॥

तत्र प्रथमं ब्रह्मपुराणम् ।

“ब्राह्मं पुराणं तत्रादौ सर्वलोकहिताय व ।

आसेन वेदविदुषां समाख्यातं महात्मना ॥

तद्दे सर्वपुराणाग्र्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।

नानाख्यानेतिहासाद्यं दशसाहसमुच्यते ॥ * ॥

तत्पूर्वभागे ।

“देवानामसुराणाञ्च यत्रोत्पत्तिः प्रकीर्त्तिता ।

प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां मुनीश्वर ! ॥

ततो लोकेश्वरस्यात्र सूर्यस्य परमात्मनः ।

वंशानुकीर्त्तनं पुण्यं महापातकनाशनम् ॥

यत्रावतारः कथितः परमानन्दरूपिणः ।

श्रीमतो रामचन्द्रस्य चतुर्गृहावतारिणः ॥

तत्रैव सोमवंशस्य कीर्त्तनं यत्र वर्णितम् ।

कृष्णस्य जगदीशस्य चरितं कल्मषापहम् ॥

ह्रीपानाञ्चैव सिन्धूनां वर्णाणां चाप्यशेषतः ।

वर्णनं यत्र पातालखर्गाणाञ्च प्रदृश्यते ॥

नरकाणां समाख्यानं सूर्यस्तुतिकथानकम् ।

पार्श्वेऽथ तथा जन्म विवाहश्च निगद्यते ॥
दत्ताख्यानं ततः प्रोक्तमेकाम्रचैववर्णनम् ।
पूर्वभागोऽयमुदितः पुराणस्यास्य मानदः ॥” * ॥
तदुत्तरभागे ।

“अस्योत्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
विस्तरेण समाख्यातं तीर्थयात्राविधानतः ॥
अत्रैव कृष्णचरितं विस्तारात् समुदीरितम् ।
वर्णनं यमलोकस्य पितृश्राद्धविधिस्तथा ॥
वर्णाश्रमाणां धर्माश्च कीर्त्तिता यत्र विस्तारात् ।
विष्णुधर्मसुग्राह्यानां प्रलयस्य च वर्णनम् ॥
योगानाञ्च समाख्यानं साङ्गानाञ्चापि वर्णनम् ।
ब्रह्मवादसमुद्देशः पुराणस्य च प्रसन्नम् ॥
एतद्ब्रह्मपुराणान्तु भागद्वयसमाचितम् ।
वर्णितं सर्वपापघ्नं सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥” * ॥
तत्फलश्रुतिः ।

“सूतशौनकसंवादं मुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
लिखित्वैतत् पुराणं यो वैशाखां हेमसंयुतम् ॥
जलधेनुयुतञ्चापि भक्ता दद्याद्विजातये ।
पौराणिकाय सम्पूज्य वस्तुभोज्यविभूषणैः ।
स वसेद्ब्रह्मणो लोके यावच्चन्द्रार्कतारकम् ॥
यः पठेच्छृणुयादापि ब्राह्मणानुक्रमणीं द्विज ! ।
सोऽपि सर्वपुराणस्य श्रोतुर्वक्तुः फलं लभेत् ॥
शृणोति यः पुराणान्तु ब्राह्मं सर्वं जितेन्द्रियः ।
हविष्याग्नी च नियमात् स लभेद् ब्रह्मणः ॥
पदम् ॥

किमत्र बहुनोक्तेन यदयदिच्छति मानवः ।
तन् सर्वं लभते वत्स ! पुराणस्यास्य कीर्त्तनात् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपा-
ख्याने चतुर्थपादे ६२ अध्यायः ॥१॥
द्वितीयं पद्मपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं पद्मसंज्ञिकम् ।
महत्पुण्यप्रदं नृणां शृण्वतां पठतां मुदा ॥
यथा पञ्चेन्द्रियः सर्वः शरीरौति निगद्यते ।
तथेदं पञ्चभिः खण्डैरुदितं पापनाशनम् ॥” * ॥
तत्र प्रथमे दृष्टिखण्डे ।

“पुलस्त्येन तु भीष्माय दृष्ट्यादिक्रमतो दिज ! ।
नानाख्यानेतिहासादौर्ध्वोक्तो धर्मविस्तरः ॥
पुष्करस्य च महात्मां विस्तरेण प्रकीर्त्तितम् ।
ब्रह्मयज्ञविधानञ्च वेदपाठादिलक्षणम् ॥
दानानां कीर्त्तनं यत्र दत्तानाञ्च पृथक् पृथक् ।
विवाहः शैलजायाञ्च तारकाख्यानकं महत् ॥
माहात्म्यञ्च गवादीनां कीर्त्तनं सर्वपुण्यदम् ।
कालकेयादिदेवानां वधो यत्र पृथक् पृथक् ॥
अष्टाणामर्चनं दानं यत्र प्रोक्तं द्विजोत्तम ! ।
तत्तद्विखण्डमुद्दिष्टं व्यासेन सुमहात्मना ॥” * ॥
द्वितीये भूमिखण्डे ।

“पितृमात्रादिपूज्यत्वे शिवशर्मकथा पुरा ।
सुव्रतस्य कथा पश्चात् वृत्रस्य च वधस्तथा ॥
पृथोर्वैष्णवस्य चाख्यानं धर्माख्यानं ततः परम् ।
पितृशुश्रूषणाख्यानं नहुषस्य कथा ततः ॥
यथातिचरितञ्चैव शुरुतीर्थनिरूपणम् ॥

राज्ञा जैमिनिसंवादो बङ्गाश्चैकपायुतः ॥
कथा ह्यशोकसुन्दर्यां हृष्टदैववधाचिता ।
कामोदाख्यानकं तत्र विहृष्टवधसंयुतः ॥
कुञ्जलस्य च संवादश्चावनेन महात्मना ।
सिद्धाख्यानं ततः प्रोक्तं खण्डस्यास्य फलोद्दनम् ॥
सूतशौनकसंवादं भूमिखण्डमिदं स्मृतम् ॥” * ॥
तृतीये स्वर्गखण्डे ।

“ब्रह्माण्डोत्पत्तिरुदिता यत्र धर्मिभिश्च सौतिना ।
सभूमिलोकसंस्थानं तीर्थाख्यानं ततः परम् ॥
नर्मदोत्पत्तिकथनं तत्तीर्थानां कथा पृथक् ।
कुरुक्षेत्रादितीर्थानां कथाः पुण्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
कालिन्दीपुण्यकथनं काशीमाहात्म्यवर्णनम् ॥
गयायाञ्चैव माहात्म्यं प्रयागस्य च पुण्यकम् ।
वर्णाश्रमानुरोधेन कर्मयोगनिरूपणम् ॥
वासजैमिनिसंवादः पुण्यकर्मकथाचितः ।
समुद्रमथनाख्यानं व्रताख्यानं ततः परम् ॥
ऊर्जपञ्चाहमाहात्म्यं स्तोत्रं सर्वापराधनुत् ।
एतत्सुर्गाभिधं विप्र ! सर्वपातकनाशनम् ॥”
चतुर्थे पातालखण्डे ।

“रामाश्वमेधे प्रथमं रामराज्याभिषेचनम् ।
अगस्त्यादागमश्चैव पौलस्त्याचयकीर्त्तनम् ॥
अश्वमेधोपदेशश्च हयचर्या ततः परम् ।
नानाराजकथाः पुण्या जगन्नाथानुवर्णनम् ॥
वृन्दावनस्य माहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
नित्यलीलानुकथनं यत्र कृष्णावतारिणः ॥
माधवस्नानमाहात्म्यं स्नानदानार्चने फलम् ।
धरावराहसंवादो यमब्राह्मणयोः कथा ॥
संवादो राजदूतानां कृष्णस्तोत्रनिरूपणम् ।
शिवसम्भुसमायोगो दधीच्याख्यानकन्ततः ॥
भस्ममाहात्म्यमतुलं शिवमाहात्म्यमुत्तमम् ।
देवरातसुताख्यानं पुराणज्ञप्रशंसनम् ॥
गौतमाख्यानकश्चैव शिवगीता ततः स्मृता ।
कृष्णान्तरी रामकथा भरद्वाजश्रमास्थितौ ॥
पातालखण्डमेतद्वि शृण्वतां ज्ञानिनां मुदा ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वाभीष्टफलप्रदम् ॥”
पञ्चमे उत्तरखण्डे ।

“पर्वताख्यानकं पूर्वं गौर्धे प्रोक्तं शिवेन वै ।
जालन्धरकथा पश्चाच्छैलदातुकीर्त्तनम् ॥
सगरस्य कथा पुण्या ततः परमुदीरितम् ।
गङ्गाप्रयागकाशीनां गयायाञ्चाधिपुण्यकम् ॥
आम्नादिदानमाहात्म्यं तन्महाद्वादशीव्रतम् ।
चतुर्विंशैकादशीनां माहात्म्यं पृथगीरितम् ॥
विष्णुधर्मसमाख्यानं विष्णुनामसहस्रकम् ।
कार्तिकव्रतमाहात्म्यं माघस्नानफलन्ततः ॥
जम्बूद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं पापनाशनम् ।
साश्रमत्याञ्च माहात्म्यं वृषिहोत्पत्तिवर्णनम् ॥
देवशर्मादिकाख्यानं गौतमाहात्म्यवर्णने ।
भक्ताख्यानञ्च माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य ह ॥
इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्यं बहुतीर्थकथाचितम् ।
सन्तरत्नाभिधानञ्च त्रिपाङ्गुलानुवर्णनम् ॥
अवतारकथा पुण्या मत्स्यादीनामतः परम् ।
रामनामशतं दिव्यं तन्माहात्म्यञ्च वाङ्मव । ॥

परीक्षणञ्च भृगुणा श्रीविष्णोर्वैभवस्य च ।
इत्येतदुत्तरं खण्डं पञ्चमं सर्वपुण्यदम् ॥” * ॥
तत्फलश्रुतिः ।

“पञ्चखण्डयुतं पादं यः शृणोति नरोत्तमः ।
स लभेद्द्वैष्टवं धाम मुक्ता भोगानिहेष्ठितान् ॥
एतदे पञ्चपञ्चाशत्सहस्रं पद्मसंज्ञकम् ।
पुराणं लेखित्वा वै ज्यैष्ठ्यां स्वर्गाय्यसंयुतम् ॥
यः प्रदद्यात् सुसत्कृत्य पुराणज्ञाय मानदः ! ।
स याति वैष्णवं नाम सर्वदेवनमस्कृतः ॥
पद्मानुक्रमणीमेतां यः पठेत् शृणुयात् तथा ।
सोऽपि पद्मपुराणस्य लभेत् अवर्णजं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६३ अध्यायः ॥ २ ॥
तृतीयं विष्णुपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत् ।
त्रयोविंशतिसहस्रं सर्वपातकनाशनम् ॥
यत्रादिभागे निर्दिष्टाः धर्माः शक्तृजेन ह ।
मैत्रेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिकाः ॥”
तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे ।
“आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भवः ।
समुद्रमथनाख्यानं दत्तादीनां ततोचयाः ॥
ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोश्चरितमेव च ।
प्राचेतसं तथाख्यानं प्रजादस्य कथानकम् ॥
पृथग्ग्राह्याधिकाराख्या प्रथमोऽंश इती-
रितः ॥”

प्रथमभागस्य द्वितीयांशे ।

“प्रियव्रताचयाख्यानं द्वीपवर्णनिरूपणम् ।
पातालनरकाख्यानं सप्तस्वर्गनिरूपणम् ॥
सूर्यादिचारकथनं पृथग्लक्षणसंयुतम् ॥
चरितं भरतस्याथ मुक्तिमार्गनिर्देशनम् ॥
निदध्वन्मसंवादो द्वितीयोऽंश उदाहृतः ॥”
प्रथमभागस्य तृतीयांशे ।

“मन्वन्तरसमाख्यानं वेदशाखावतारकम् ।
नरकोट्टारकं कर्म गदितञ्च ततः परम् ॥
सगरस्योर्वसंवादो सर्वधर्मनिरूपणम् ।
आह्वकल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिवन्धने ।
सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा ततः ।
तृतीयोऽंशोऽयमुदितः सर्वपापप्रणाशनः ॥”
प्रथमभागस्य चतुर्थांशे ।

“सूर्यवंशकथा पुण्या सोमवंशाशुकीर्त्तनम् ।
चतुर्थोऽंशे मुनिश्रेष्ठ ! नानाराजकथाचितम् ॥”
प्रथमभागस्य पञ्चमांशे ।

“कृष्णावतारसंप्रश्नो गोक्षुलीया कथा ततः ।
पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेऽष्टादिहंसनम् ॥
केशोरे कंसहननं माधुरं चरितं तथा ।
ततस्तु यौवने प्रोक्ता लीला द्वारवतीभवा ॥
सर्वदैववधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः ।
यत्र स्थित्वा जगन्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥
भूभारहरणं चक्रे परस्वह्नननादिभिः ।
अष्टावक्रौयमाख्यानं पञ्चमोऽंश इती-
रितः ॥”

प्रथमभागस्य षष्ठ्यांशे ।

“कलिजं चरितं प्रोक्तं चातुर्विधं लयस्य च ।
ब्रह्मज्ञानसमुद्देशः खाण्डिक्यस्य निरूपितः ॥
केशिध्वजेन चेत्येष षष्ठोऽंशः परिकीर्तितः ॥”
तस्य द्वितीयभागे ।

“अतः परन्तु सूतेन शौनकादिभिरादरात् ।
पृष्टेन चोदिताः शश्वद्विष्णुधर्म्मोत्तराङ्गयाः ॥
नानाधर्म्मकथाः पुण्या व्रतानि नियमा यमाः ।
धर्म्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं तथा ॥
वंशाख्यानं प्रकरणात् स्तोत्राणि मनवस्तथा ॥
नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोकोपकारकाः ।
एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ॥” * ॥
तत्फलश्रुतिः ।

“वाराहकल्पवृत्तान्तं व्यासेन कथितं त्विह ।
यो नरः पठते भक्त्या यः शृणोति च सादरम् ।
तावुभौ विष्णुलोकं हि ब्रजेतां सुक्तभोगकौ ॥
तत्त्वित्वा च यो दद्यादाषाढ्यां वृत्तधेनुना ।
सहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे दिज्ज ।
स याति वैष्णवं धाम विमानेनार्कवर्चसा ॥
यस्य विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं दिज्ज ।
कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६४ अध्यायः ॥ ३ ॥
चतुर्थं वायुपुराणम् ।

ब्रह्मोवाच ।

“शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकम् ।
यस्मिन् श्रुते लभेद्भाम रुद्रस्य परमात्मनः ॥
चतुर्विंशतिसाहस्रं तत् पुराणं प्रकीर्तितम् ।
श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्म्माण्यत्राह मारुतः ॥
तद्वायवीयमुदितं भागद्वयसमाचितम् ॥” * ॥
तस्य पूर्वभागे ।
“स्वर्गादिलक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र ! सविस्तरम् ॥
मन्वन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये यत्र कीर्तिताः ।
गयासुरस्य हननं विस्तरादयत्र कीर्तितम् ॥
मासानाञ्चैव माहात्म्यं माघस्योक्तं फलाधिकम् ।
दानधर्म्मां राजधर्म्मां विस्तरेणोदितास्तथा ॥
भूपातालककुब्जोमचारिणां यत्र निर्ययः ।
व्रतादीनाञ्च पूर्वोऽयं विभागः समुदाहृतः ॥”
तदुत्तरभागे ।

“उत्तरे तस्य भागे तु नर्म्मदातीर्थवर्णनम् ।
शिवस्य संहिताख्या वै विस्तरेण सुनीश्वर ! ॥
यो देवः सर्वदेवानां दुर्विज्ञेयः सनातनः ।
स तु सर्वमात्मना यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततम् ॥
इदं ब्रह्मा हरिरिदं साक्षाच्चैदं परो हरः ।
इदं ब्रह्म निराकारं केवल्यं नर्म्मदाजलम् ॥
ध्रुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वप्नरीरतः ।
शक्तिः कापि सरिरूपा रेवेयमवतारिता ॥
ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्यानुचरा हि ते ।
वसन्ति वाय्वतीरे ये लोकं ते यान्ति वैष्णवम् ॥
ज्योतिरेवमारभ्य यावत् पश्चिमसागरम् ।
सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशद्बदीनां पापनाशनाः ॥
दशैकमुत्तरे तीरे त्रयोविंशतिर्दक्षिण ।

पञ्चविंशतमः प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः ॥
सङ्गमेः सहितान्येवं रेवातीरद्वयेऽपि च ।
चतुःशतानि तीर्थानि प्रतिष्ठानि च सन्ति हि ।
षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोव्यो सुनीश्वर ! ॥
सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे ॥
संहितेयं महापुण्या शिवस्य परमात्मनः ।
नर्म्मदाचरितं यत्र वायुना परिकीर्तितम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“लिखित्वेदं पुराणन्तु गुह्यधेनुसमाचितम् ।
आवण्यां यो ददेद्भक्ता ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
रुद्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
यः श्रावयेद्वा शृणुयाद्वायवीयमिदं नरः ।
नियमेन हरिष्याशी स रुद्रो नात्र संशयः ॥
यश्चानुक्रमणीमेतां शृणोति श्रावयेत् वा ।
सोऽपि सर्वपुराणस्य फलं श्रवणजं लभेत् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६५ अध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमं श्रीभागवतपुराणम् ।

ब्रह्मोवाच ।

“मरीचे ! शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् ।
श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसन्मितम् ॥
तदष्टादशसाहस्रकीर्तितं पापनाशनम् ।
सुरपादप्रहृष्टोऽयं स्कन्धैर्द्वादभिर्भुतः ॥
भगवानेव विप्रेन्द्र ! विश्वरूपी क्षमीरितः ॥”
तस्य प्रथमस्कन्धे ।
“तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षोणां समागमः ।
व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च ॥
पारीक्षितसुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम् ॥”
द्वितीयस्कन्धे ।
“परीक्षितकुसंवादे स्तुतिद्वयनिरूपणम् ।
ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितामृतम् ॥
पुराणलक्षणञ्चैव स्तुतिकारणसम्भवः ।
द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन धीमता ॥”
तृतीयस्कन्धे ।

“चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः ।
स्तुतिप्रकरणं पञ्चाद्व्रह्मणः परमात्मनः ॥
कापिलं साङ्गमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः ॥”
चतुर्थस्कन्धे ।

“सत्याश्रितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः ।
पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनवर्हिषः ।
इत्येष तुर्यो गदितो विसर्गं स्कन्ध उत्तमः ॥”
पञ्चमस्कन्धे ।

“प्रियव्रतस्य चरितं तदंशानाञ्च पुण्यदम् ।
ब्रह्माख्यानार्गतानाञ्च लोकानां वर्णनन्तः ॥
नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पञ्चमो मतः ॥”
षष्ठस्कन्धे ।

“अजामिलस्य चरितं दक्षस्तुतिनिरूपणम् ॥
वृत्राख्यानं ततः पञ्चान्मरुतां जन्म पुण्यदम् ।
षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे ॥”
सप्तमस्कन्धे ।

“प्रजादचरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणम् ।
सप्तमो गदितो वत्स ! वासनाकर्म्मकीर्तने ॥”

अष्टमस्कन्धे ।

“गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम् ।
समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभववचनम् ॥
मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्तितः ॥” * ॥
नवमस्कन्धे ।

“सूर्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम् ।
वंशानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महामते ! ॥”
दशमस्कन्धे ।

“कृष्णस्य बालचरितं कौमारश्च ब्रजस्थितिः ॥
केशोरं मथुराख्यानं यौवनं द्वारकास्थितिः ।
भूभारहरणञ्चान्न निरोधे दशमः स्तुतः ॥”
एकादशस्कन्धे ।

“नारदेन तु संवादे वसुदेवस्य कीर्तितः ।
यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेनोद्भवस्य च ॥
वादवानां मिथोऽन्तश्च सुक्तावेकादशः स्तुतः ॥”
द्वादशस्कन्धे ।

“भविव्यकलिनिर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः ॥
वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः स्तुतम् ।
सौरी विभूतिरुदिता सात्वती च ततः परम् ॥
पुराणसङ्ग्राहकथनमाश्रये द्वादशो ह्ययम् ।
इत्येवं कथितं वत्स ! श्रीमद्भागवतं तव ॥” * ॥
तत्फलश्रुतिः ।

“वक्तुः श्रोतुश्चोपदेष्टुरनुमोदितुरेव च ।
साहाय्यकर्तुर्गदितं भक्तिभुक्तिविसुक्तिदम् ॥
प्रौढपदां पूर्णिमायां हेमसिंहसमाचितम् ।
देयं भागवतावेदं दिजाय प्रीतिपूर्वकम् ॥
संपूज्य वस्त्रहेमाद्यैर्भगवद्भक्तिमिच्छता ।
यौऽप्यनुक्रमणीमेतां श्रावयेच्छृणुयात्तथा ।
स पुराणश्रवणजं प्राप्नोति फलसुत्तमम् ॥” * ॥
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६६ अध्यायः ॥ ५ ॥
षष्ठं नारदीयपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं नारदीयकम् ।
पञ्चविंशतिसाहस्रं दृष्टचित्रकथाश्रयम् ॥” * ॥
तत्र पूर्वभागे प्रथमपादे ।

“सूतशौनकसंवादः स्तुतिसंक्षेपवर्णनम् ।
नानाधर्म्मकथाः पुण्याः प्रवृत्ते समुदाहृताः ॥
प्राग्भागे प्रथमे पादे सनकेन महात्मना ॥”
पूर्वभागे द्वितीयपादे ।

“द्वितीये मोक्षधर्म्माख्ये मोक्षोपायनिरूपणम् ।
वेदाङ्गानाञ्च कथनं शुकोत्पत्तिश्च विस्तरात् ।
सनन्देन गदिता नारदाय महात्मने ॥” * ॥
पूर्वभागे तृतीयपादे ।

“महातन्त्रे समुद्दिष्टं पशुपाशविमोक्षणम् ।
मन्त्राणां शोधनं दीक्षा मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् ॥
प्रयोगाः कवचं नामसहस्रं स्तोत्रमेव च ।
गणेशसूर्यविष्णूनां शिवशंखोरनुक्रमात् ॥
सनत्कुमारसुनिना नारदाय तृतीयके ॥”
पूर्वभागे चतुर्थपादे ।

“पुराणलक्षणञ्चैव ग्रमाणं दानमेव च ॥
पृथक् पृथक् समुद्दिष्टं दानकालपुरःसरम्

चेनादिसर्वमासेषु तिथीनाञ्च पृथक् पृथक् ॥
 प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं सर्वधर्माणां नमः ।
 सनातनेन सुनिना नारदाय चतुर्थके ॥
 पूर्वभागेऽयमुदितो बृहदाख्यानसंज्ञितः ॥”
 तदुत्तरभागे ।
 “अस्योत्तरे विभागे तु प्रश्न एकादशीव्रते ॥
 वशिष्ठेनाथ संवादो भान्वातुः परिकीर्तितः ।
 रुक्माङ्गदकथा पुण्या मोहिन्युत्पत्तिकर्म च ॥
 वसुधापञ्च मोहिन्ये पञ्चादुद्धरणक्रिया ।
 गङ्गाकथा पुण्यतमा गयायात्रानुकीर्तनम् ॥
 काश्या माहात्म्यमतुलं पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
 यात्राविधानं चैत्रस्य ब्रह्माख्यानसमन्वितम् ॥
 प्रयागस्याथ माहात्म्यं कुरुक्षेत्रस्य तत्परम् ।
 हरिद्वारस्य चाख्यानं कामोदाख्यानकं तथा ॥
 वदरीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव च ।
 प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणाख्यानकं ततः ॥
 गौतमाख्यानकं पञ्चादेदपादस्वस्ततः ।
 गोकर्णचैत्रमाहात्म्यं लक्ष्मणाख्यानकं तथा ॥
 सेतुमाहात्म्यकथनं नर्मदातीर्थवर्णनम् ।
 अवन्त्याश्चैव माहात्म्यं मथुरायास्ततः परम् ॥
 वृन्दावनस्य महिमा वसोब्रह्मान्तिके गतिः ।
 मोहिनीचरितं पञ्चादेवं वै नारदीयकम् ॥”*
 तत्फलश्रुतिः ।
 “यः शृणोति नरो भक्त्वा आवयेदा समाहितः ।
 स याति ब्रह्मणो धाम नात्र कार्या विचारणा ॥
 यस्मैतद्दिषूपर्यायां धेनूनां सप्तकाचितम् ।
 प्रदद्याद्विजवर्षाय स लभेन्नोत्तमेव च ॥
 यश्चातुक्रमणीमेतां नारदीयस्य वर्णयेत् ।
 शृणुयादेकचित्तेन सोऽपि स्वर्गगतिं लभेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६७ अध्यायः ॥ ६ ॥
 सप्तमं मार्कण्डेयपुराणम् ।
 श्रीब्रह्मोवाच ।
 “अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयाभिधं सुने ! ।
 पुराणं सुमहत् पुण्यं पठतां शृण्वतां सदा ॥
 यत्राधिकृत्य शकुनीन् सर्वधर्मनिरूपणम् ।
 मार्कण्डेयेन सुनिना जैमिनेः प्राक् समीरितम् ॥
 पक्षिणां धर्मसंज्ञानां ततो जन्मनिरूपणम् ।
 पूर्वजन्मकथा चैषां विक्रिया च दिवस्यते ॥
 तीर्थयात्रा बलस्यातो द्रौपदेयकथानकम् ।
 हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमाङ्गीवकाभिधम् ॥
 पितापुत्रसमाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः ।
 हैहयस्याथ चरितं महाख्यानसमाचितम् ॥
 मरालसाकथाचोक्ता ह्यलर्कचरिताचिता ।
 रुद्रिसंकीर्तनं पुण्यं नवधा परिकीर्तितम् ॥
 कल्पान्तकालनिर्देशो यत्तद्विनिर्दिष्टम् ।
 रुद्रादिरुद्रिष्ठपुक्ता द्वीपवर्षानुकीर्तनम् ॥
 मनूनाञ्च कथा नाना कीर्तिताः पापहारिकाः ।
 तासु दुर्गाकथावन्तं पुण्यदा चाष्टमेऽन्तरे ॥
 तत्पश्चात् प्रणवोत्पत्तिस्थीतेजःसमुद्भवः ।
 मार्कण्डेयश्च जन्माख्या तन्माहात्म्यसमाचिता ॥
 वैवस्वताचयश्चापि वत्सप्रश्नचरितं ततः ॥”

वत्सप्रश्नस्थाने वत्सप्रश्नी च पाठः ।
 “अथ तत्ततः प्रोक्ता कथा पुण्या महात्मनः ॥
 अविचित्रचरितं चैव किमिच्छन्तकीर्तनम् ।
 नरिष्यन्तस्य चरितं इच्छाकुचरितं ततः ॥
 तुलस्याश्चरितं पञ्चाद्रामचन्द्रस्य सत्कथा ।
 कुशवंशसमाख्यानं सोमवंशावुकीर्तनम् ॥
 पुरुवरः कथा पुण्या नहुषस्य कथादुभया ।
 ययातिचरितं पुण्यं यदुवंशावुकीर्तनम् ॥
 श्रीकृष्णबालचरितं माथुरं चरितं ततः ।
 हारकाचरितश्चाथ कथा सर्वावतारजा ॥
 ततः साङ्गसमुद्देशः प्रपञ्चासत्त्वकीर्तनम् ।
 मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलम् ॥”*
 तत्फलश्रुतिः ।
 “यः शृणोति नरो भक्त्वा पुराणमिदमादरात् ।
 मार्कण्डेयाभिधं वत्स ! स लभेत् परमां गतिम् ॥
 यस्तु याकुर्वते चैतच्छेवं स लभते पदम् ॥
 तत् प्रयच्छेत्स्त्रिखिला यः सौवर्णकरिष्युतम् ।
 कार्तिक्यां दिजवर्षाय स लभेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
 शृणोति आवयेदापि यश्चातुक्रमणीमिमाम् ।
 मार्कण्डेयपुराणस्य स लभेद्वाञ्छितं फलम् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६८ अध्यायः ॥ ७ ॥
 अष्टमं अग्निपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाम्येयपुराणकम् ।
 ईशानकल्पवृत्तान्तं वशिष्ठायानलोऽब्रवीत् ॥
 तत् पञ्चदशसाहस्रं नाम्नां चरितमद्भुतम् ।
 पठतां शृण्वताश्चैव सर्वपापहरं वृणाम् ॥
 प्रश्नपूर्वं पुराणस्य कथा सर्वावतारजा ।
 रुद्रिप्रकरणं चाथ विष्णुपूजादिकं ततः ॥
 अग्निकार्यं ततः पञ्चात्मन्तमुद्रादिलक्षणम् ।
 सर्वदीक्षाविधानञ्च अभिवेकनिरूपणम् ॥
 लक्षणं मण्डलादीनां कुशाया मार्जनं ततः ।
 पवित्रारोपणविधिर्देवालयविधिस्ततः ॥
 शालग्रामादिपूजा च रुद्रैर्निलक्ष्म पृथक् पृथक् ।
 न्यासादीनां विधानञ्च प्रतिष्ठा पूर्वका ततः ॥
 विनायकादिदीक्षाणां विधिर्ज्ञेयस्ततः परम् ।
 प्रतिष्ठा सर्वदेवानां ब्रह्माख्यस्य निरूपणम् ॥
 गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं जम्बादिदीपवर्णनम् ।
 ऊर्ध्वधोलोकरचना ज्योतिश्चक्रनिरूपणम् ॥
 ज्योतिषश्च ततः प्रोक्तं शास्त्रं युद्धजयार्थवम् ।
 षट्कर्म च ततः प्रोक्तं मन्त्रयन्त्रौषधीगणः ॥
 कुजिकादिसमर्चा च षोढान्यासविधिस्तथा ।
 कोटिहोमविधानञ्च तदन्तरनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचर्यादिधर्माश्च आहकल्पविधिस्ततः ।
 ग्रहयज्ञस्ततः प्रोक्तो वैदिकस्मार्तकर्म च ॥
 प्रायश्चित्तानुकथनं तिथीनाञ्च व्रतादिकम् ।
 वारव्रतानुकथनं नक्षत्रव्रतकीर्तनम् ॥
 मासिकव्रतनिर्देशो दीपदानविधिस्तथा ।
 नवग्रहार्चनं प्रोक्तं नरकाणां निरूपणम् ॥
 व्रतानाञ्चापि दानानां निरूपणमिहोदितम् ।
 नाडीचक्रसमुद्देशः सन्ध्याविधिरनुत्तमः ॥

गायत्र्यार्यस्य निर्देशो लिङ्गस्तोत्रं ततः परम् ।
 राजाभिषेकमन्त्रोक्तिर्धर्मलक्षणञ्च भूसुखाम् ॥
 स्वप्नाध्यायस्ततः प्रोक्तः शकुनादिनिरूपणम् ।
 मण्डलादिकनिर्देशो रणदीक्षाविधिस्ततः ॥
 रामोक्तनीतिनिर्देशो रत्नानां लक्षणं ततः ।
 धनुर्विद्या ततः प्रोक्ता व्यवहारप्रदर्शनम् ॥
 देवासुरविमर्दाख्या ह्यायुर्वेदनिरूपणम् ।
 गजादीनां चिकित्सा च तेषां शान्तिस्ततः परम् ॥
 गोनसादिचिकित्सा च नानापूजास्ततः परम् ।
 शान्त्यश्वापि विविधा कृन्दः शान्त्यमृतः परम् ॥
 साहित्यश्च ततः पञ्चादेकार्णादिसमाह्वयाः ।
 सिद्धशिष्टानुशिष्टिश्च कोषः स्वर्गादिवर्गके ॥
 प्रलयानां लक्षणञ्च शारीरकनिरूपणम् ।
 वर्णनं नरकाणाञ्च योगशास्त्रमतः परम् ॥
 ब्रह्मज्ञानं ततः पश्चात् पुराणश्रवणे फलम् ।
 एतदाभ्येयकं विप्र ! पुराणं परिकीर्तितम् ॥”
 तत्फलश्रुतिः ।
 “तस्त्रिखिला तु यो दद्यात् सुवर्णकमलाचितम् ।
 तिलधेनुयुतं वापि मार्गशीर्ष्यां विधानतः ।
 पुराणार्थविदे सोऽथ स्वर्गलोके महीयते ॥
 एषानुक्रमणी प्रोक्ता तवाम्येयस्य भक्तिदा ।
 शृण्वतां पठताश्चैव वृणाश्चैव परत्र च ॥”*
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६९ अध्यायः ॥ ८ ॥
 नवमं भविष्यपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्वसिद्धिदम् ।
 भविष्यं भरतः सर्वलोकाभीष्टप्रदायकम् ॥
 यत्राहं सर्वदेवानामादिकर्ता समुद्यतः ।
 रुद्रार्थं तत्र सञ्जातो मनुः स्वायम्भुवः पुरा ॥
 स मां प्रणम्य प्रपच्छ धर्मं सर्वार्थसाधकम् ।
 अहं तस्मै तदा प्रीतः प्रावोचं धर्मसंहिताम् ॥
 पुराणानां यदा व्यासो व्यासश्चक्रे महामतिः ।
 तदा तां संहितां सर्वां पञ्चधा यमजन्सुनिः ॥
 अघोरकल्पवृत्तान्तनानाश्चैव कथाचिताम् ॥”
 तत्र प्रथमपर्वणि ।
 “तत्रादिमं स्मृतं पर्वं ब्राह्मं यत्राख्युपक्रमः ।
 स्मृतशौनकसंवादे पुराणप्रश्नसंक्रमः ।
 आदित्यचरितः प्रायः सर्वाख्यानसमाचितः ॥
 रुद्रादिलक्षणोपेतः शास्त्रसर्वस्वरूपकः ।
 पुस्तलेखकलेखानां लक्षणञ्च ततः परम् ॥
 संस्काराणाञ्च सर्वेषां लक्षणञ्चात्र कीर्तितम् ।
 पञ्चत्यादितिथीनाञ्च कल्पाः सप्त च कीर्तिताः ॥
 अष्टम्यादाः शेषकल्पा वैष्णवे पर्वणि स्मृताः ।
 श्रौवे च कामती भिन्नाः सौरे चान्यकथाचयः ॥
 प्रतिसर्गाङ्गं पञ्चान्नानाख्यानसमाचितम् ।
 पुराणस्योपसंहारसहितं पर्वं पञ्चमम् ॥
 एषु पञ्चसु पूर्वस्मिन् ब्रह्मणो महिमाधिकः ॥”
 द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्वसु ।
 “धर्मं कामे च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य च ।
 द्वितीये च तृतीये च सौरो वर्गचतुष्टये ॥
 प्रतिसर्गाङ्गं त्वन्तं प्रोक्तं सर्वकथाचितम् ।

समविष्यं विनिर्दिष्टं पर्वं यासेन धीमता ।
चतुर्दशसहस्रान्तु पुराणं परिकीर्तितम् ।
भविष्यं सर्वदेवानां साध्यं यत्र प्रकीर्तितम् ॥
गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः ॥”
तत्फलश्रुतिः ।

“तल्लिखित्वा तु यो दद्यात् पौष्पां विद्वान् विम-
त्सरः ।

गुडधेनुयुतं हेमवल्गुमालाविभूषणैः ॥
वाचकं पुस्तकञ्चापि पूजयित्वा विधानतः ।
गन्धादौर्भाष्यभक्ष्यैश्च कृत्वा नीराजनादिकम् ।
यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासः समाहितः ॥
अथ वै यो नरो भक्त्या कीर्तयेच्छृणुयादपि ।
स सुक्तः पातकैर्घोरैः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ॥
योऽप्यनुक्रमणीमेतां भविष्यस्य निरूपिताम् ।
पठेद्वा शृणुयाच्चैतौ सुक्तिं सुक्तिश्च विन्दतः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०० अध्यायः ॥ ६ ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ।
ब्रह्मवैवर्तकं नाम वेदमार्गानुदर्शकम् ॥
सावर्णिर्यत्र भगवान् साक्षाद्देवर्षयेर्षितः ।
नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्वमलौकिकम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां सारः प्रीतिर्हरौ हरे ।
तथोरभेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवैवर्तमुत्तमम् ॥
रघुन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तं यन्मयोदितम् ।
श्रुतकोटिपुराणे तत् संलिप्य प्राह वेदवित् ॥
यासश्चतुर्धा संयस्य ब्रह्मवैवर्तसंज्ञितम् ।
अष्टादशसहस्रान्तु पुराणं परिकीर्तितम् ॥
ब्रह्मप्रकृतिविशेषकृष्णखण्डसमाचितम् ।
तत्र सूतर्षिसंवादे पुराणीयक्रमो मतः ॥”
तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे ।
“सृष्टिप्रकरणं त्वादां ततो नारदवेधसोः ।
विवादः सुमहान् यत्र द्वयोरासीत् पराभवः ॥
शिवलोकगतिः पञ्चाज्ज्ञानलाभः शिवानु-
सुनेः ।

शिववाक्येन तत्पश्चात् मरीचि । नारदस्य च ॥
मननञ्चैव सावर्णेर्ज्ञानार्थं सिद्धयैविते ।
आश्रमे सुमहत्पुण्ये त्रैलोक्याख्यकारिणि ।
एतद्वि ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पापविनाशनम् ॥”
द्वितीये प्रकृतिखण्डे ।

“ततः सावर्णिसंवादो नारदस्य समीरितः ।
कृष्णमाहात्म्यं तुक्तो नानाख्यानकथोत्तरः ॥
प्रकृतेरंशभूतानां कलावाचापि वर्णितम् ।
माहात्म्यं पूजनाद्यश्च विस्तरेण यथास्थितम् ॥
एतत्प्रकृतिखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकम् ॥”
तृतीये गणेशखण्डे ।

“गणेशजन्मसंज्ञः सपुण्यकर्मज्ञाव्रतम् ।
पार्वत्याः कार्तिकेयेन सह विघ्नेशसम्भवः ॥
चरितं कार्त्तिकेयस्य जामदग्न्यस्य चाद्भुतम् ।
विवादः सुमहान् पञ्चाज्ज्ञानमदग्न्यगणेशयोः ॥
एतद्विघ्नेशखण्डं हि सर्वविघ्नविनाशनम् ॥”

चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।
“श्रीकृष्णजन्मसंप्रभो जन्माख्यानं ततोऽद्भुतम् ।
गोक्षुले गमनं पश्चात् पूतनादिवधोऽद्भुतः ॥
वाल्मीकौमारजा लीला विविधास्तत्र वर्णिताः ।
रासक्रीडा च गोपीभिः शारदी ससुहाहता ।
रहस्ये राधया क्रीडा वर्णिता बहुविस्तरा ॥
सहाक्रुरेण तत्पश्चात्तथागमनं हरेः ।
कंसादीनां वधे वृत्ते सादस्य द्विजसंस्कृतिः ॥
काश्यसान्दीपनेः पश्चाद्विद्योपादानमद्भुतम् ।
यवनस्य वधः पश्चाद्द्वारकागमनं हरेः ॥
नरकादिवधस्तत्र कृष्णेन विहितोऽद्भुतः ।
कृष्णखण्डमिदं विप्र ! नृणां संसारखण्डनम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“पठितञ्च श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिवर्णितम् ।
इत्येतदुब्रह्मवैवर्तं पुराणं चात्यलौकिकम् ॥
यासोक्तं चादिसम्भूतं पठन् शृण्वन् विमुच्यते ।
विज्ञानज्ञानशमनात् घोरान् संसारसागरान् ॥
लिखित्वेदञ्च यो दद्यान्माध्यां येनुसमाचितम् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति स सुतोऽज्ञानवन्धनात् ॥
यश्चानुक्रमणीं वापि पठेद्वा शृणुयादपि ।
सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०१ अध्यायः ॥ १० ॥
एकादशं लिङ्गपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम् ।
पठतां शृण्वताश्चैव भक्तिसुक्तिप्रदायकम् ॥
यत्र लिङ्गाभिर्धं तिष्ठन् वद्विलिङ्गे हरोऽभ्यधात् ।
मह्यं धर्मादिसिद्ध्यर्थं अमिकल्पकथाश्रयम् ॥
तदेव यासदेवेन भागद्वयसमाचितम् ।
पुराणं लिङ्गसुदितं वज्राख्यानविचित्रितम् ॥
तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम् ।
परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये ॥
पुराणोपक्रमे प्रश्नः सृष्टिसंज्ञं पतः पुरा ॥”
तत्र पूर्वभागे ।

“योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पाख्यानं ततः परम् ॥
लिङ्गोद्भवस्तद्वर्चा च कीर्तिता हि ततः परम् ।
सनत्कुमारशैलादिसंवादाश्च पावनः ॥
ततो दधीचिचरितं युगधर्मनिरूपणम् ।
ततो भुवनकोषाख्या सूर्यसोमान्वयस्ततः ॥
ततश्च विस्तारात् सर्गखिलपुराख्यानकं तथा ।
लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोक्षणम् ॥
शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् ।
प्रायश्चित्तान्तरिक्षानि काशीश्रीशैलवर्णनम् ॥
अन्धकाराख्यानकं पश्चाद्द्वाराहचरितं पुनः ।
दृष्टिंहचरितं पश्चाज्जलन्तरवधस्ततः ॥
शैवं सहस्रनामाद्य दचयज्ञविनाशनम् ।
कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायाः करग्रहः ॥
ततो विनायकाख्यानं वृत्त्याख्यानं शिवस्य च ।
उपमन्युकथा चापि पूर्वभाग इतीरितः ॥”
तदुत्तरभागे ।
“विष्णुमाहात्म्यकथनमस्मदीयकथा ततः ।

सनत्कुमारनन्दीशसंवादाश्च पुनर्मुने ! ॥
शिवमाहात्म्यसंयुक्तस्नानयागादिकं ततः ।
सूर्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च मुक्तिदा ॥
दानानि बहुधोक्तानि आहप्रकरणस्ततः ।
प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्तनम् ।
ब्रजेश्वरी महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः ।
चाम्बकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च ॥
एतस्योपरिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया ।
यासेन हि निवृत्तस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“लिखित्वेतत् पुराणन्तु तिलधेनुसमाचितम् ।
फालगुन्यां पूर्णिमायां यो दद्याद्ब्रह्मा द्विजातये ।
स लभेच्छिवसायुज्यं जरामरणवर्जितः ॥
यः पठेच्छृणुयादपि लैङ्गं पापापहं नरः ।
स भुक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरं व्रजेत् ॥
लिङ्गानुक्रमणीमेतां पठेद्दयः शृणुयात् तथा ।
तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकद्वितीयभोगिनौ ।
जायेतां गिरिजाभर्तुः प्रसादान्नान्न संशयः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०२ अध्यायः ॥ ११ ॥
द्वादशं वाराहपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि वाराहं वै पुराणकम् ।
भागद्वययुतं शश्वद्विष्णुमाहात्म्यसूचकम् ॥
मानवस्य तु कल्पस्य प्रसङ्गं मत्कृतं पुरा ।
निवन्व पुराणेऽस्मिंश्चतुर्विंशसहस्रके ॥
यासो हि विदुषां श्रेष्ठः साक्षान्नागायणो भुवि ।
तत्रादौ शुभसंवादः स्मृतो भूमिवाराहयोः ॥”
तत्र पूर्वभागे ।
“अथादिकृतवृत्तान्ते रभ्यस्य चरितं ततः ।
दुर्जयाय च तत्पश्चाच्छ्राद्धकल्प उदीरितः ॥
महातपस आख्यानं गौर्युत्पत्तिस्ततः परम् ।
विनायकस्य नागानां सेनान्यादित्ययोरपि ॥
गणानाञ्च तथा देवा धनदस्य वृषस्य च ।
आख्यानं सत्यतपसो व्रताख्यानसमन्वितम् ॥
अगस्त्यगीता तत्पश्चाद्भृङ्गीता प्रकीर्तिता ।
महिषासुरविध्वंसं माहात्म्यश्च त्रिशक्तिजम् ॥
पर्व्याध्यायस्ततः श्वेतोपाख्यानं गोप्रदानिकम् ।
इत्यादिकृतवृत्तान्तं प्रथमोद्देशनामकम् ॥
भगवद्धर्मके पश्चाद्ब्रततीर्थकथानकम् ।
दात्रिंशदपराधानां प्रायश्चित्तं शरीरकम् ॥
तीर्थानाञ्चापि सर्वेषां माहात्म्यं पृथगीरितम् ।
मधुराया विशेषेण आह्लादीनां विधिस्ततः ॥
वर्णनं यमलोकस्य ऋषिपुत्रप्रसङ्गतः ।
विपाकः कर्मणाश्चैव विष्णुव्रतनिरूपणम् ॥
गोकर्णस्य च माहात्म्यं कीर्तितं पापनाशनम् ।
इत्येष पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य निरूपितः ॥”
उत्तरभागे ।

“उत्तरे प्रविभागे तु पुलस्त्यकुरुराजयोः ।
संवादे सर्वतीर्थानां माहात्म्यं विस्तारात्पृथक् ॥
अशेषधर्माश्चाख्याताः पौष्करं पुण्यपर्व च ।
इत्येवं तव वाराहं प्रोक्तं पापविनाशनम् ॥”

तन्फलश्रुतिः ।

“पठतां शृण्वताश्चैव भगवद्भक्तिवर्द्धनम् ।

काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमाचितम् ॥

लिखितैतच्च यो दद्याच्चैत्रां विप्राय भक्तितः ।

स लभेद्देव्ययं धाम देवर्षिगणवन्दितः ॥

यो वानुक्रमणीमेतां शृणोत्यपि पठत्यपि ।

सोऽपि भक्तिं लभेद्द्विष्यौ संसारोच्छेदकारि-
णीम् ॥” * ॥

इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०३ अध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशं स्कन्दपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वक्ष्ये मरीचे ! च पुराणं स्कन्दसंज्ञितम् ।

यस्मिन् प्रतिपदं साक्षान्महादेवो व्यवस्थितः ॥

पुराणे शतकोटौ तु यच्छैवं वर्णितं मया ।

लघितस्यार्थजातस्य सारो व्यासेन कीर्तितः ॥

स्कन्दाक्षयस्तत्र खण्डाः सप्तैव परिकल्पिताः ।

एकाशीतिसहस्रान्तु स्कान्दं सर्वांश्चकृत्तनम् ॥

यः शृणोति पठेद्वापि स तु साक्षाच्छिवः स्थितः ।

यत्र माहेश्वरा धर्माः घण्टाखेन प्रकाशिताः ॥

कल्पे तत्पुरुषे वृत्ताः सर्वसिद्धिविधायकाः ॥”

तत्र प्रथमे माहेश्वरखण्डे ।

“तस्य माहेश्वरश्चाद्यः खण्डः पापप्रणाशनः ॥

किञ्चित्पुनार्कसाहस्रो बहुपुण्यो दृष्टकथः ।

सुचरित्रशतैर्युक्तः स्कन्दमाहात्म्यसूचकः ॥

यत्र केदारमाहात्म्यं पुराणोपक्रमः पुरा ।

द्वययज्ञकथा पञ्चाच्छिवलिङ्गाचने फलम् ॥

समुद्रमथनाख्यानं देवेन्द्रचरितं ततः ।

पार्वत्याः समुपाख्यानं विवाहस्तदनन्तरम् ॥

कुमारोत्पत्तिकथनं ततस्तारकसङ्गरः ।

ततः पशुपताख्यानं चण्ड्याख्यानसमाचितम् ॥

दूतप्रवर्तनाख्यानं नारदेन समागमः ।

ततः कुमारमाहात्म्यं पञ्चतीर्थकथानकम् ॥

धर्मवर्मनृपाख्यानं नदीसागरकीर्तनम् ।

इन्द्रदुम्नकथा वञ्चानाडीजङ्गकथाचिता ॥

प्रादुर्भावंस्ततो मध्याः कथा दमनकस्य च ।

महीसागरसंयोगः कुमारेश्वरकथा ततः ॥

ततस्तारकयुद्धञ्च नानाख्यानसमाचितम् ।

वधश्च तारकस्याथ पञ्चलिङ्गनिवेशनम् ॥

द्वीपाख्यानं ततः पुण्यं ऊर्ध्वलोककथवस्थितः ।

ब्रह्माण्डस्थितिमानञ्च वर्करेश्वरकथानकम् ॥

महाकालसमुद्भूतिः कथा चास्य महाभुता ।

वासुदेवस्य माहात्म्यं कीरितीर्थं ततः परम् ॥

नानातीर्थसमाख्यानं गुप्तज्ञेयं प्रकीर्तितम् ।

पाण्डवानां कथा पुण्या महाविद्याप्रसाधनम् ॥

तीर्थयात्रासमाप्तिश्च कौमारमिदमद्भुतम् ।

अरुणाचलमाहात्म्यं सनकत्रयमकथा ॥

गौरीतपःसमाख्यानं तत्तत्तीर्थनिरूपणम् ।

महिषासुरजाख्यानं वधस्यास्य महाद्भुतः ॥

श्रीणाचले शिवाख्यानं नित्यदा परिकीर्तितम् ।

इत्येष कथितः स्कान्दे खण्डो माहेश्वरीऽद्-
भुतः ॥”

द्वितीये वैष्णवखण्डे ।

“द्वितीयो वैष्णवः खण्डस्तस्याख्यानानि मे शृणु ।

प्रथमं भूमिवाराहं समाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥

यत्र बोचककुम्भस्य माहात्म्यं पापनाशनम् ।

कमलायाः कथा पुण्या श्रीनिवासस्थितिस्ततः ॥

कुलालाख्यानकं चात्र सुवर्णमुखरीकथा ।

नानाख्यानसमायुक्ता भारद्वाजकथाद्भुता ॥

मतङ्गाञ्जनसंवादः कीर्तितः पापनाशनः ।

पुरुषोत्तममाहात्म्यं कीर्तितं चोत्तकले ततः ॥

मार्कण्डेयसमाख्यानमसुरीषस्य भूपतेः ।

इन्द्रयुक्त्वा चाख्यानं विद्यापतिकथा शुभा ॥

जैमिनेः समुपाख्यानं नारदस्यापि बाडव ! ।

नीलकण्ठसमाख्यानं नारसिंहोपवर्णनम् ॥

अश्वमेधकथा राज्ञो ब्रह्मलोकगतिस्तथा ।

रथयात्राविधिः पञ्चाञ्जलसन्धानविधिल्लथा ॥

दक्षिणामूर्तुपाख्यानं गुण्डिचाख्यानकं ततः ।

रथरक्षाविधानञ्च शयनोत्सवकीर्तनम् ॥

श्वेतोपाख्यानमत्रोक्तं बहुपातुसर्वनिरूपणम् ।

दोलोत्सवो भगवतो व्रतं सांवत्सराभिधम् ॥

पूजा च कामिभिर्विष्णोरुद्दालकनियोगकः ।

मोक्षसाधनमत्रोक्तं गानायोगनिरूपणम् ॥

दशावतारकथनं स्नानादिपरिकीर्तनम् ।

ततो वदरिकायाश्च माहात्म्यं पापनाशनम् ॥

अग्रादितीर्थमाहात्म्यं वैनेतेशिल्लभयम् ।

कारणं भगवद्भासे तीर्थं कापालमोचनम् ॥

पञ्चधाराभिधं तीर्थं मेरुसंस्थापनं तथा ।

ततः कार्तिकमाहात्म्यं माहात्म्यं मदनालसम् ॥

धूम्रकोशसमाख्यानं दिनकृत्यानि कार्तिके ।

पञ्चभीष्मव्रताख्यानं कीर्त्तिदं मुक्तिसुक्तिदम् ॥

तद्ब्रतस्य च माहात्म्यं विधानं स्नानजं तथा ।

पुष्पादिकीर्त्तनं चात्र मालाधारणपुण्यकम् ॥

पञ्चान्तस्नानपुण्यं घण्टानादादिजं फलम् ।

नानापुष्पाचनेफलं तुलसीदलजं फलम् ॥

नैवेद्यस्य च माहात्म्यं हरिवासकीर्त्तनम् ।

अखण्डैकादशीपुण्यं तथा जागरणस्य च ॥

मत्स्योत्सवविधानञ्च नाममाहात्म्यकीर्त्तनम् ।

ध्यानार्तिपुण्यकथनं माहात्म्यं मथुराभवम् ॥

मथुरातीर्थमाहात्म्यं पृथगुक्तं ततः परम् ।

वनानां द्वादशानाञ्च माहात्म्यं कीर्त्तितं ततः ॥

श्रीमद्भागवतस्यात्र माहात्म्यं कीर्त्तितं परम् ।

वञ्चशाखिल्यसंवादं अन्तर्लीलाप्रकाशकम् ॥

ततो माघस्य माहात्म्यं स्नानदानजयोद्भवम् ।

नानाख्यानसमायुक्तं दशाध्याये निरूपितम् ॥

ततो वैशाखमाहात्म्यं श्रयादानादिजं फलम् ।

जलदानादिविधयः कामाख्यानमतः परम् ॥

श्रुतदेवस्य चरितं व्याधोपाख्यानमद्भुतम् ।

तथाक्षयतृतीयादेर्विशेषात् पुण्यकीर्त्तनम् ॥

ततस्त्वयोध्यामाहात्म्यं चक्रब्रह्माञ्जलीकम् ।

ऋणपापविमोक्षाख्ये तथाधारसहस्रकम् ॥

स्वर्गद्वारं चन्द्रहरिधर्महर्षपवर्णनम् ।

खर्गवृष्टेरुपाख्यानं तिलोदा सरयूयुतिः ॥

सीताकुण्डं गुप्तहरिः सरयूर्ध्वधाराचयः ।

गोप्रचारश्च दुग्धोदं गुरुकुखादिपञ्चकम् ॥

घोषार्कादीनि तीर्थानि त्रयोदश ततः परम् ।

गयाकूपस्य माहात्म्यं सर्वाधविनिवर्त्तकम् ॥

माण्ड्याश्रमपूर्वाणि तीर्थानि तदनन्तरम् ।

अजितादिमानसादितीर्थानि गदितानि च ॥

इत्येष वैष्णवः खण्डो द्वितीयः परिकीर्त्तितः ॥”

तृतीये ब्रह्मखण्डे ।

“अतःपरं ब्रह्मखण्डं मरीचे ! शृणु पुण्यदम् ।

यत्र वै सेतुमाहात्म्यं फलं स्नानेच्छसोद्भवम् ॥

गालवस्य तपश्चर्या राक्षसाख्यानकं ततः ।

चक्रतीर्थादिमाहात्म्यं देवीपतनसंयुतम् ॥

वेतालतीर्थमहिमा पापनाशादिकीर्त्तनम् ।

मङ्गलादिकमाहात्म्यं ब्रह्मकुखादिवर्णनम् ।

हनूमत्कुण्डमहिमागम्यतीर्थभवं फलम् ॥

रामतीर्थादिकथनं लक्ष्मीतीर्थनिरूपणम् ।

शृङ्गादितीर्थमहिमा तथा साध्यान्धतादिजः ॥

धनुष्कोट्यादिमाहात्म्यं शीरकुखादिजं तथा ।

गायत्र्यादिकतीर्थानां माहात्म्यं चात्र कीर्त्ति-
तम् ॥

रामनाथस्य महिमा तत्त्वज्ञानोपदेशनम् ।

यात्राविधानकथनं सेतौ मुक्तिप्रदं वृणाम् ॥

धर्मारण्यस्य माहात्म्यं ततः परसुदीरितम् ।

स्याणुः स्कन्दाय भगवान् यत्र तत्त्वमुपादिशत् ॥

धर्मारण्यसुसंभूतिस्तत्पुण्यपरिकीर्त्तनम् ।

कर्मसिद्धेः समाख्यानं ऋग्विंशतिरूपणम् ॥

अमरातीर्थसुखानां माहात्म्यं यत्र कीर्त्ति-
तम् ।

वर्णानामाश्रमानाञ्च धर्मतत्त्वनिरूपणम् ॥

देवस्थानविभागश्च वकुलार्ककथा शुभा ।

कृत्वा नन्दा तथा शान्ता श्रीमाता च मतङ्गिनी ॥

पुण्यदात्राः समाख्याता यत्र देवः समास्थिताः ।

इन्द्रेश्वरादिमाहात्म्यं द्वारकादिनिरूपणम् ॥

लोहासुरसमाख्यानं गङ्गाकूपनिरूपणम् ।

श्रीरामचरितश्चैव सत्यमन्दिरवर्णनम् ॥

जीर्णोद्धारस्य कथनं शासनप्रतिपादनम् ।

जातिभेदप्रकथनं स्तुतिधर्मनिरूपणम् ॥

ततस्तु वैष्णवा धर्मा नानाख्यानैरुदौरिताः ।

चातुर्मास्ये ततः पुण्ये सर्वधर्मनिरूपणम् ॥

दानप्रशंसा तत्पञ्चादृतस्य महिमा ततः ।

तपसश्चैव पूजायाः सच्छिद्रकथनं ततः ॥

प्रकृतीनां भिदाख्यानं शालग्रामनिरूपणम् ।

तारकस्य वधोपायो त्र्यम्बार्चा महिमा तथा ॥

विष्णोः शापश्च वृक्षत्वं पार्वत्यनुवयस्ततः ।

हरस्य ताण्डवं वृत्तं रामनामनिरूपणम् ॥

हरस्य लिङ्गपतनं कथायै जवनस्य च ।

पार्वतीजन्मचरितं तारकस्य वधोद्भुतः ॥

प्रणवैश्वर्यकथनं तारकाचरितं पुनः ।

दक्षयज्ञसमाप्तिश्च द्वादशाक्षररूपणम् ॥

ज्ञानयोगसमाख्यानं महिमा द्वादशार्णजः ।

श्रवणादिकपुण्यञ्च कीर्त्तितं शर्मदं वृणाम् ॥”

तृतीये ब्रह्मखण्डस्योत्तरभागे ।

“ततो ब्रह्मोत्तरे भागे शिवस्य महिमाद्भुतः ।

पञ्चाक्षरस्य महिमा गोकर्णमहिमा ततः ॥
 शिवरात्रेश महिमा प्रदोषव्रतकीर्तनम् ।
 सोमवारव्रतचापि सीमन्तिन्याः कथानकम् ॥
 भद्रायुत्पत्तिकथनं सदाचारनिरूपणम् ।
 शिववर्त्मसमुद्देशो भद्रायुदाहवर्णनम् ॥
 भद्रायुमहिमा चापि भस्ममाहात्म्यकीर्तनम् ।
 शिवरात्र्यानकचैव उमामाहेश्वरव्रतम् ॥
 रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं रुद्राध्यायस्य पुण्यकम् ।
 श्रवणादिकपुण्यञ्च ब्रह्मखण्डोऽयमौरितः ॥” * ॥
 चतुर्थे काशीखण्डे ।
 “अतः परं चतुर्थं नु काशीखण्डमनुत्तमम् ।
 विन्ध्यनारदयोश्च संवादः परिकीर्तितः ॥
 सत्यलोकप्रभावश्चागस्थावासे सुरागमः ।
 पतिव्रताचरित्रञ्च तीर्थचर्याप्रशंसनम् ॥
 ततश्च सप्तपुर्याख्या संयमिन्या निरूपणम् ।
 ब्रह्मस्य च तथेन्द्राग्नोलोकाग्निः शिवशर्मणः ॥
 अग्नेः समुद्भवश्चैव क्रव्यादरुणसम्भवः ।
 गन्धर्वलकापुथ्योरौश्वर्याश्च समुद्भवः ॥
 चन्द्रोऽबुधलोकानां कुजेऽयार्कसुवां क्रमात् ।
 सप्तर्षीणां ध्रुवस्यापि तपोलोकस्य वर्णनम् ॥
 ध्रुवलोककथा पुण्या सत्यलोकनिरौच्यम् ।
 स्कन्दागस्थसमालापो मणिकर्णिसमुद्भवः ॥
 प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम् ।
 वाराणसीप्रशंसा च भैरवाविर्भवस्ततः ॥
 दण्डपाणिज्ञानवायोऽरुद्भवः समनन्तरम् ।
 ततः कलावत्याख्यानं सदाचारनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचारिसमाख्यानं ततः स्त्रीलक्षणां च ।
 कल्याणव्यतिर्देशो ह्यविसृक्तेश्वर्यनम् ॥
 गृहस्थयोगिनोर्धर्माः कालज्ञानं ततः परम् ।
 दिवोदासकथा पुण्या काशीवर्णनमेव च ॥
 योगिचर्चा च लोलाकोत्तरशार्ङ्गकथा ।
 दुपदाकस्य तार्क्ष्याख्यारुणार्कस्योदयस्ततः ॥
 दशान्वमेधतीर्थ्याख्या मन्दराच्च गङ्गागमः ।
 पिशाचमोचनाख्यानं गणेशप्रेषणन्ततः ॥
 मायागणपतेश्चाथ सुवि प्रादुर्भवस्ततः ।
 विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविमोचनम् ॥
 ततः पञ्चनदोत्पत्तिर्विन्दुमाधवसम्भवः ।
 ततो वैष्णवतीर्थ्याख्या शूलिनः काशिकागमः ॥
 जेगीषयेण संवादो ज्येष्ठेशाख्या महेशितुः ।
 चैत्राख्यानं कन्दकेश्याश्वरसमुद्भवः ॥
 शैलेश्वरनेश्वरयोः कृत्तिवासस्य चोद्भवः ।
 देवतानामधिष्ठानं दुर्गासुरपराक्रमः ॥
 दुर्गाया विजयश्चाथ ओङ्कारेश्वरस्य वर्णनम् ।
 पुनरोङ्कारमाहात्म्यं त्रिलोचनसमुद्भवः ॥
 केदाराख्या च धर्मशकथा विश्वभुजोद्भवा ।
 वीरेश्वरसमाख्यानं गङ्गामाहात्म्यकीर्तनम् ॥
 विश्वकर्म्मशमहिमा दक्षयज्ञोद्भवस्तथा ।
 सतीशस्यान्यतेशादेर्भुजस्तम्भः पराश्वरेः ॥
 चैत्रतीर्थकदम्बस्य सुक्तिमण्डपसंकथा ।
 विश्वेश्वरविभवश्चाथ ततो यात्रापरिक्रमः ॥” * ॥
 पञ्चमे अवन्तीखण्डे ।
 “अतः परं त्वन्त्याख्यं प्रष्टुं खण्डञ्च पञ्चकम् ।

महाकालवनाख्यानं ब्रह्मशीर्षच्छिदा ततः ॥
 प्रायश्चित्तविधिश्चाभेरुत्पत्तिश्च सुरागमः ।
 देवदीक्षा शिवस्तोत्रं नानापातकनाशनम् ॥
 कपालमोचनाख्यानं महाकालवन्स्थितिः ।
 तीर्थं कलकलेशस्य सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 कुण्डमध्वरसंज्ञञ्च सर्गो रुद्रस्य पुण्यदम् ।
 कुटुम्बेश्च विद्याधर्मकटेश्वरतीर्थकम् ॥
 स्वर्गद्वारं चतुःसिन्धुतीर्थं शङ्करवापिका ।
 सकराकैगन्धवतीतीर्थम्यापप्रणाशनम् ॥
 दशान्वमेधकानंशातीर्थं च हरिसिद्धिदम् ।
 पिशाचकादियात्रा च हनूमत्कथमेश्वरौ ॥
 महाकालेशयात्रा च वल्मीकेश्वरतीर्थकम् ॥
 शृङ्गेश्वरेशोपाख्यानं कुशस्थल्याः प्रदक्षिणम् ।
 अक्रूरमन्दाकिन्यङ्कपादचन्द्राकवैभवम् ॥
 करभेश्च कुटुम्बेश्च लङ्कुशेऽदितिर्थकम् ।
 मार्कण्डेशं यज्ञवापीं सोमेशं नरकान्तकम् ॥
 केदारेश्वररामेशसौभाग्येश्वरनरार्ककम् ।
 केशार्कं शक्तिभेदञ्च खण्डचरमुखानि च ॥
 ओङ्कारेशादितिर्थानि अन्यकस्तुतिकीर्तनम् ।
 कालारण्यं लिङ्गसङ्गा स्वर्यशङ्काभिधानकम् ॥
 कुशस्थल्या अवन्त्याञ्जोऽयिन्या अभिधानकम् ।
 पद्मावती कुसुमद्वयमरावतीतिनामकम् ॥
 विशालाप्रतिकल्पाभिधाने च च्वरशान्तिकम् ।
 शिप्रास्तानादिकफलं नागोन्मीता शिवस्तुतिः ॥
 हिरण्यक्षवधाख्यानं तीर्थं सुन्दरकुण्डकम् ।
 नीलगङ्गा पुष्कराख्यं विन्ध्यावासनतीर्थकम् ॥
 पूरुषोत्तमाधिमासं तत्तीर्थञ्चावनाशनम् ।
 गोमतीवामने कुण्डे विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥
 वीरेश्वरसरः कालभैरवस्य च तीर्थके ।
 महिमा नागपञ्चम्यां नृसिंहस्य जयन्तिका ॥
 कुटुम्बेश्वरयात्रा च देवसाधककीर्तनम् ।
 कर्कराजाख्यतीर्थञ्च विघ्नेशादिसुरोहनम् ॥
 रुद्रकुण्डप्रभृतिषु बहुतीर्थनिरूपणम् ।
 यात्राष्टतीर्थजा पुण्या रेवामाहात्म्यमुच्यते ॥
 धर्मपुण्यस्य वैराग्ये मार्कण्डेयेन सङ्गमः ।
 प्राग्व्यानुभवाख्यानं अमृतापरिकीर्तनम् ॥
 कल्पे कल्पे पृथक् नाम नर्मदायाः प्रकीर्तितम् ।
 स्तवमार्गं नर्मदञ्च कालरात्रिकथा ततः ॥
 महादेवस्तुतिः पश्चात् पृथक्कथ्यकथादुसता ।
 विशल्याख्यानकं पञ्चाज्जालेश्वरकथा तथा ॥
 गौरीव्रतसमाख्यानं त्रिपुरज्वालनन्ततः ।
 देहपातविधानञ्च कावेरीसङ्गमस्ततः ॥
 दारुतीर्थं ब्रह्मवर्जं यज्ञेश्वरकथानकम् ।
 अमितीर्थं रवितीर्थं मेघनादं दिदारुकम् ॥
 देवतीर्थं नर्मदेशं कपिलाख्यं करङ्गकम् ।
 कुण्डलेशं पिप्पलादं विमलेशञ्च शूलभिन् ॥
 शचीहरणमाख्यातमन्त्रकस्य वधस्ततः ।
 शूलभेदोद्भवो यत्र दानधर्माः पृथग्विधाः ॥
 आख्यानं दीर्घतपस ऋष्यशृङ्गकथा ततः ।
 चित्रसेनकथा पुण्या काशिराजस्य मोक्षणम् ॥
 ततो देवशिलाख्यानं श्वरीचरिताचितम् ।
 याथाख्यानं ततः पुण्यं पुष्करिण्यर्कतीर्थकम् ॥

आपितेश्वरतीर्थञ्च शक्रतीर्थं करोटिकम् ।
 कुमारेणमगस्थेशं च्यवनेशञ्च मातृजम् ॥
 लोकेशं धनदेशञ्च मङ्गलेशञ्च कामजम् ।
 नागेशञ्चापि गोपारं गौतमं शङ्खचूडजम् ॥
 नारदेशं नन्दिकेशं वरुणेश्वरतीर्थकम् ।
 दधिक्षन्दादितिर्थानि हनूमन्तेश्वरन्ततः ॥
 रामेश्वरादितिर्थानि सोमेशं पिङ्गलेश्वरम् ।
 ऋणमोक्षं कपिलेशं पूतिकेशं जलेश्वरम् ॥
 चण्डार्कयमतीर्थञ्च कङ्कोडीशञ्च नान्दिकम् ।
 नारायणञ्च कोटीशं व्यासतीर्थं प्रभासिकम् ॥
 नागेशं सङ्कर्षणकं मन्मथेश्वरतीर्थकम् ।
 एरुडीसङ्गमं पुण्यं सुवर्णाशिलतीर्थकम् ॥
 करङ्गं कामहं तीर्थं भाखीरं रोहिणीभवम् ।
 चक्रतीर्थं धौतपापं स्कान्दमाङ्गिरसाङ्गयम् ॥
 कोटितीर्थमयोन्वाख्यामङ्गाराख्या त्रिलोचनम् ।
 इन्द्रेशं कम्पेशञ्च सोमेशं कोहनेशकम् ॥
 नार्मदं चार्कमाभेयं भागवेश्वरसत्तमम् ।
 ब्राह्मं देवञ्च भागेशमादिवाराहणं कवे ॥
 रामेश्वरमथ सिद्धेशमाह्वयं कङ्कटेश्वरम् ।
 शाक्रं सौम्यञ्च नान्देशं तापेशं रुक्मिणीभवम् ॥
 योजनेशं वराहेशं द्वादशीशिवतीर्थके ।
 सिद्धेशं मङ्गलेशञ्च लिङ्गवाराहतीर्थकम् ॥
 कुण्डेशं श्वेतवाराहं भागवेशं रवीश्वरम् ।
 शुक्लादीनि च तीर्थानि हूँकारखामितीर्थकम् ॥
 सङ्गमेशं नारकेशं मोक्षं सार्पञ्च गोपकम् ।
 नागं शास्त्रञ्च सिद्धेशं मार्कण्डाकरतीर्थके ॥
 कामोदशूलारोपाख्या माण्ड्यं गोपकेश्वरम् ।
 कपिलेशं पिङ्गलेशं भूतेशं गाङ्गागौतमे ॥
 आश्वमेधं भृगुकर्णं केदारेशञ्च पापसुत ।
 खनखलेशं जालेशं शालग्रामं वराहकम् ॥
 चन्द्रप्रभासमादित्यं श्रीपत्याख्या हंसकम् ।
 मूलस्थानञ्च शूलेशमाग्यायाचित्रदेवकम् ॥
 शिखीशं कोटितीर्थञ्च दण्डकन्यं सुवर्णकम् ।
 ऋणमोक्षं भारभूतिरत्रास्ते पुंखमुखिमम् ॥
 आमलेशं कपालेशं शङ्करखीभवन्ततः ।
 कोटितीर्थं लोटनेशं फलस्तुतिरतः परम् ॥
 डमिजङ्गलमाहात्म्यं रोहिताश्वकथा ततः ।
 धुन्धुमारसमाख्यानं वधोपायस्ततोऽस्य च ॥
 वधो धुन्धुस्ततः पश्चात् ततश्चित्रवहोद्भवः ।
 महिमास्य ततश्चखीशप्रभावो रतीश्वरः ॥
 केदारेशो लक्ष्मीतीर्थं ततो विष्णुपदीभवम् ।
 सुखारं च्यवनान्याख्या ब्रह्मणञ्च सरस्ततः ॥
 चक्राख्यं ललिताख्यानं तीर्थञ्च बहुगोमथम् ।
 रुद्रावर्तञ्च मार्कण्डं तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥
 रादणेशं शुद्धपटं देवान्प्रेततीर्थकम् ।
 जिहोदतीर्थसम्भूतिः शिवोद्भेदं फलस्तुतिः ॥
 एष खण्डो ह्यवन्त्याख्याः शृङ्खलां पापनाशनः ॥
 षष्ठे नागरखण्डे ।
 “अतः परं नागराख्याः खण्डः षष्ठोऽभिधीयते ॥
 लिङ्गीत्पत्तिसमाख्यानं हरिश्चन्द्रकथा शुभा ।
 विश्वामित्रस्य माहात्म्यं त्रिशङ्कुखर्गतिस्तथा ॥
 हाटकेश्वरमाहात्म्यं वृत्रासुरवधस्तथा ।

नागविलं शङ्कतीर्थमचलेश्वरवर्णनम् ॥
 चमनकारपुराख्यानं चमत्कारकरं परम् ।
 गयशीर्षं बालशाखं बालमखं नृगाङ्गयम् ॥
 विष्णुपादं गोकर्णं युगलपुं समाश्रयः ।
 सिद्धेश्वरं नागसरः सप्तार्धं ह्यगस्त्यकम् ॥
 भूगर्गं नलेश्वरं भीष्मं दूर्वाभर्मकम् ।
 सार्धं शोभनाथं दौर्गमानर्केश्वरम् ॥
 जमदग्निवधाख्यानं नैः चत्तियकथानकम् ।
 रामद्वंदं नागपुरं जडलिङ्गं यज्ञभूः ॥
 मुण्डरीरादिकार्कं सतीपरिणयस्तथा ।
 बालखिल्यं यागेशं बालखिल्यं गारुडम् ॥
 लक्ष्मीशपः सप्तविंशः सोमप्रासादमेव च ।
 अम्बावहं पादुकाख्यमाभेयं ब्रह्मकुण्डकम् ॥
 गोमुखं लोहयष्टाख्यमजापालेश्वरी तथा ।
 शनैश्चरं राजवापी रामेशो लक्ष्मणेश्वरः ॥
 कुशेशाखं लवेशाखं लिङ्गं सर्वोत्तमोत्तमम् ।
 अष्टवृत्तसमाख्यानं दमयन्त्यास्त्रिजातकम् ॥
 ततोऽम्बा रेवती चात्र भट्टिकातीर्थसम्भवम् ।
 जैमङ्गरी च केदारं शुक्लतीर्थं सुखारकम् ॥
 सत्यसन्तेश्वराख्यानं तथा कर्णोत्पलकथा ।
 अटेश्वरं याज्ञवल्क्यं गौर्यं गाणेशमेव च ॥
 ततो वासुपदाख्यानमजागहकथानकम् ॥
 सौभाग्यानुकश्लेषं धर्मराजकथानकम् ।
 मिथाम्बदेश्वराख्यानं गाणपत्यत्रयं ततः ॥
 जावालिचरितं चैव मकरेश्वरकथा ततः ।
 कालेश्वर्यस्वकाख्यानं कुण्डमाभरसन्तथा ॥
 पुथादित्यं रौहिताश्वं नागरोत्पत्तिकीर्तनम् ।
 भार्गवं चरितं चैव वैश्वामित्रं ततः परम् ॥
 सारस्वतं पेणलादं कंसारीश्वरं पैण्डिकम् ।
 ब्रह्मणो यज्ञचरितं सावित्राख्यानसंयुतम् ॥
 रैवतं भर्तृयज्ञाख्यं सुखतीर्थनिरीक्षणम् ।
 कौरवं हाटकेशाखं प्रभासं जैत्रकत्रयम् ॥
 पौष्करं नैमिषं धार्मभरण्यत्रितयं स्मृतम् ।
 वाराणसी द्वारकाख्यानव्याख्येति पुरीचयम् ॥
 वृन्दावनं खाण्डवाख्यमद्वैकाख्यं वनत्रयम् ।
 कल्पः शालस्तथा नन्दो ग्रामत्रयमनुत्तमम् ॥
 असिमुक्तपिण्डसंज्ञं तीर्थत्रयमुदाहृतम् ।
 अर्जुनो रैवतश्चैव पर्वतत्रयमुत्तमम् ॥
 नदीनां त्रितयं गङ्गा नर्मदा च सरस्वती ।
 सार्धं कोटिचयफलमेकैकशेषु कीर्तितम् ॥
 कूपिका शङ्कतीर्थचामरकं बालमखनम् ।
 हाटकेशचैत्रफलप्रदं प्रोक्तं चतुष्टयम् ॥
 शास्त्रादित्यं आहकल्पं यौधिष्ठिरमथान्वकम् ।
 जलशाधि चतुर्मास्यमशून्यशयनव्रतम् ॥
 मङ्कणेशं शिवरात्रिस्तुलापुरुषदानकम् ।
 पृथ्वीदानं वाणकेशं कपालमोचनेश्वरम् ॥
 पापपिण्डं सप्तलैङ्गं युगमानादिकीर्तनम् ।
 निम्बेशशकम्भार्याख्या रुद्रैकादशकीर्तनम् ॥
 दानमाहात्म्यकथनं द्वादशादित्यकीर्तनम् ।
 इत्येष नागरः खण्डः प्रभासाख्योऽधुनोच्यते ॥
 सप्तमे प्रभासखण्डे ।
 “सोमेशो यत्र विश्वेशोऽर्कस्थलं पुण्यदं महत् ।

सिद्धेश्वरादिकाख्यानं पृथगत्र प्रकीर्तितम् ॥
 अमितीर्थं कपर्दीशं केदारेशं गतिप्रदम् ।
 भीमभैरवचण्डीशभास्कराङ्गारकेश्वराः ॥
 बुधेश्वरभृगुसौरैन्द्रशिखीशा हरविग्रहाः ।
 सिद्धेश्वराद्याः पञ्चान्ये रुद्रास्तत्र अवस्थिताः ॥
 वरारोहा ह्यजापाला मङ्गला ललितेश्वरी ।
 लक्ष्मीशो वाङ्मेशश्चाधीशः कामेश्वरस्तथा ॥
 गौरीश्वरश्चेशाख्यसुशीश्वरं गणेश्वरम् ।
 कुमारेशश्च शाकल्यं शकुनोत्कृष्टगौतमम् ॥
 देवप्रेशं चक्रतीर्थं सन्निहत्याङ्गं तथा ।
 भूतेशादीनि लिङ्गानि आदिनारायणाङ्गयम् ॥
 ततश्चक्रधराख्यानं शास्त्रादित्यकथानकम् ।
 कथा कण्टकशोधिन्या महिषघ्नस्ततः परम् ॥
 कपालीश्वरकोटीशबालब्रह्माङ्गसत्कथा ।
 नरकेशसम्भर्तेशनिधीश्वरकथा ततः ॥
 वलभद्रेश्वरस्याथ गङ्गाया गणपत्य च ।
 जाम्बवत्याख्यसरितः पाण्डूपत्य सत्कथा ॥
 शतमेघलक्षमेघकोटिमेघकथा तथा ।
 दुर्वासार्कयदुस्थानहिरण्यासङ्गमोत्कथा ॥
 नगरार्कस्य कृष्णस्य सङ्कर्षणसमुद्रयोः ।
 कुमार्थाः जैत्रपालस्य ब्रह्मेशस्य कथा पृथक् ॥
 पिङ्गलासङ्गमेशस्य शङ्करार्कवटेशयोः ।
 ऋषितोर्थस्य नन्दार्कचितकूपस्य कीर्तनम् ॥
 शशोपानस्य पर्णार्कस्यकुम्भयोः कथादुसुता ।
 वाराहस्वामिपुत्रान्तं ह्यायालिङ्गाख्यगुप्तयोः ॥
 कथा कनकनन्दायाः कुन्तीगङ्गेशयोस्तथा ।
 चमसोद्भेदविदुरत्रिलोकेशकथा ततः ॥
 मङ्कणेशचैत्रेशवृद्धतीर्थकथा तथा ।
 रुद्रप्राचीनीक्षययोरुमानाथकथा तथा ॥
 भूङ्गारशूलस्थलयोश्चावगार्केशयोस्तथा ।
 अजापालेशबालार्ककुबेरस्थलजा कथा ॥
 ऋषितोयाकथा पुण्या सङ्गालेश्वरकीर्तनम् ।
 नारदादित्यकथनं नारायणनिरूपणम् ॥
 तप्तकुण्डस्य माहात्म्यं मूलचण्डीशवर्णनम् ।
 चतुर्लङ्कागणाध्यक्षकलेश्वरयोः कथा ॥
 गोपालस्वामिवकुलस्वामिनोर्मरुतीकथा ।
 जैमार्कोत्ततविशेषलक्ष्मिभक्तिकथा ततः ॥
 कालमेघस्य रुक्मिण्या जम्बूश्रीश्वरभद्रयोः ।
 शङ्कावर्त्मोत्ततीर्थगोव्यादायुतसङ्गनाम् ॥
 जालेश्वरस्य हूँकारकूपचण्डीशयोः कथा ।
 आशापुरस्थविशेषकलाकुण्डकथादुसुता ॥
 कपिलेशस्य च कथा जरङ्गवशिवस्य च ।
 नलकर्कोटेश्वरयोर्हाटकेश्वरजा कथा ॥
 नारदेशमन्त्रभूषा दुर्गकूटगणेशजा ।
 सुपर्णलाखभैरवोर्भक्ततीर्थभवा कथा ॥
 कीर्तनं कर्दमालस्य गुप्तसोमेश्वरस्य च ॥
 बहुस्वर्णेशश्चण्डीकोटीश्वरकथा ततः ॥
 मार्कण्डेश्वरकोटीशदामोदरश्चोत्कथा ।
 स्वर्णरेखा ब्रह्मकुण्डं कुन्तीभीमेश्वरी तथा ॥
 नृगोकुण्डं सर्वस्वं जैत्रे वस्त्रापथे स्मृतम् ।
 दुर्जाविल्लेशगङ्गेश्वरैवतानां कथादुसुता ॥
 ततोऽर्जुने श्वभक्त्या अचलेश्वरकीर्तनम् ।

नागतीर्थस्य च कथा वशिष्ठाश्रमवर्णनम् ॥
 भद्रं कर्णस्य माहात्म्यं त्रिनेत्रस्य ततः परम् ।
 केदारस्य च माहात्म्यं तीर्थागमनकीर्तनम् ॥
 कोटीश्वररूपतीर्थचण्डीकेशकथा ततः ।
 सिद्धेश्वरशुक्रेश्वरयोर्मणिकर्णेशकीर्तनम् ॥
 पङ्कतीर्थयमतीर्थवाराहतीर्थवर्णनम् ।
 चन्द्रप्रभासपिण्डोदश्रीमाताशुक्लतीर्थजम् ॥
 कात्यायन्याश्च माहात्म्यं ततः पिण्डारकस्य च ।
 ततः कनखलस्याथ चक्रमानुषतीर्थयोः ॥
 कपिलाम्बितोत्पत्तिकथा तथा रक्तानुबन्धजा ।
 गणेशपार्थेश्वरयोर्वाचायासुहृत्तस्य च ॥
 चण्डीस्थानं नागभवशिरःकुण्डमहेशजा ।
 कामेश्वरस्य मार्कण्डेयोत्पत्तिकथा ततः ॥
 उद्दालकेशसिद्धेश्वरगततीर्थकथा पृथक् ।
 श्रीदेवमातोत्पत्तिश्च व्यासगौतमतीर्थयोः ॥
 कुलसन्तारमाहात्म्यं रामकोत्याङ्कतीर्थयोः ।
 चन्द्रोद्भेदशानश्चक्रब्रह्मस्थानोद्भवोद्भनम् ॥
 त्रिपुष्कररुद्रद्वन्द्वेश्वरकथा शुभा ।
 अविस्तृतस्य माहात्म्यसुमामाहेश्वरस्य च ॥
 महौजसः प्रभावश्च जम्बुतीर्थस्य वर्णनम् ।
 गङ्गाधरमिश्रकयोः कथा चाथ फलस्तुतिः ॥
 द्वारकायाश्च माहात्म्ये चन्द्रशर्मकथानकम् ।
 जागराद्याख्यव्रतच व्रतमेकादशीभवम् ॥
 महाद्वादशिकाख्यानं प्रज्ञादर्विसमागमः ।
 दुर्वासस उपाख्यानं बाजोपक्रमकीर्तनम् ॥
 गोमत्युत्पत्तिकथनं तस्यां स्नानादिजं फलम् ।
 चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं गोमत्युदधिसङ्गमः ॥
 सनकादिद्विदाख्यानं वृगतीर्थकथा ततः ।
 गोप्रचारकथा पुण्या गोपीनां द्वारकागमः ॥
 गोपीसरःसमाख्यानं ब्रह्मतीर्थादिकीर्तनम् ।
 पञ्चनद्यागमाख्यानं नानाख्यानसमाचितम् ॥
 शिवलिङ्गमहातीर्थकृष्णपूजादिकीर्तनम् ।
 त्रिविक्रमस्य मूर्त्तिगङ्गा दुर्वासःकृष्णसंकथा ॥
 कुशदेववधोऽर्चाख्या विशेषार्चनं फलम् ।
 गोमत्यां द्वारकायाश्च तीर्थागमनकीर्तनम् ॥
 कृष्णमन्दिरसंप्रेक्षा द्वारवत्यभिषेचनम् ।
 तत्र तीर्थावासकथा द्वारकापुण्यकीर्तनम् ॥
 इत्येष सप्तमः प्रोक्तः खण्डः प्रभासिको द्विज ।
 स्कान्दे सर्वोत्तरकथा शिवमाहात्म्यवर्णने ॥
 तत्फलश्रुतिः ।
 “लिखितैतत्तु यो दद्याद्भिक्षुलसमाचितम् ।
 माघ्यां सत्कृत्य विप्राय स श्रैवे मोदति पदे ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्यानं
 चतुर्थपादे १०४ अध्यायः ॥ १३ ॥
 चतुर्दशं वामनपुराणम् ।
 श्रीवत्सोवाच ।
 “शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वामनाभिधम् ।
 त्रिविक्रमचरित्राणां दशसाहस्रसङ्ग्रहम् ॥
 कूर्मकल्पसमाख्यानं वर्गत्रयकथानकम् ।
 भागद्वयसमायुक्तं वक्तुं श्रोतुं शुभावहम् ॥” * ॥
 तत्र पूर्वभागे ।
 “पुराणप्रश्नः प्रथमं ब्रह्मशीर्षच्छिदा ततः ।

कपालमोचनाख्यानं दक्षयज्ञविहिंसनम् ॥
हरस्य कालरूपाख्या कामस्य दहनं ततः ।
प्रह्लादनारायणयोर्द्वन्द्वं देवासुराङ्गयम् ॥
सुकेशसमाख्यानं ततो भुवनकोषकम् ।
ततः काम्यव्रताख्यानं श्रीदुर्गाचरितं ततः ॥
तपतीचरितं पश्चात् कुरुचेचस्य वर्णनम् ।
सरोमाहात्म्यमतुलं पार्वतीजन्मकीर्तनम् ॥
तपस्तस्या विवाहश्च गौर्यपाख्यानकं ततः ।
ततः कौशिक्यपाख्यानं कुमारचरितं ततः ॥
ततोऽन्वकवधाख्यानं साधोपाख्यानकं ततः ।
जाबालिचरितं पश्चादरजायाः कथादुभुता ॥
अन्वकेश्वरयोर्द्वन्द्वं गणत्वं चान्वकस्य च ।
मरुतां जन्मकथनं वलेश्च चरितं ततः ॥
ततस्तु लक्ष्म्याचरितं त्रैविक्रममतः परम् ।
प्रह्लादतीर्थयात्रायां प्रोच्यन्ते तत्कथाः शुभाः ॥
ततश्च धृन्वचरितं प्रेतोपाख्यानकं ततः ।
नक्षत्रपुराणं श्रीदामचरितं ततः ॥
विविक्रमचरितान्ते ब्रह्मप्रोक्तः स्तवोत्तमः ।
प्रह्लादवलिसंवादे सुतले हरिशंसनम् ॥
इत्येष पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य तवोदितः ॥”
तदुत्तरे भागे बृहद्दामनाख्ये ।
“इष्टु तस्योत्तरं भागं बृहद्दामनसंज्ञकम् ॥
माहेश्वरी भागवती सौरी गणेश्वरी तथा ।
चतस्रः संहिताश्चात्र पृथक् साहस्रसङ्ख्याया ॥
माहेश्वर्यान्तु कृष्णस्य तद्वक्तानाञ्च कीर्तनम् ।
भागवत्यां जगन्नातुरवतारकथादुभुता ॥
सौर्यां सूर्यस्य महिमा गदितः पापनाशनः ।
गणेश्वर्यां गणेशस्य चरितञ्च महेशितुः ॥
इत्येतद्वामनं नाम पुराणं सुविचित्रकम् ।
पुलस्त्येन समाख्यातं नारदाय महात्मने ॥
ततो नारदतः प्राप्तं यासेन सुमहात्मना ।
यासात्तु लब्धवान् वत्स ! तच्छिष्यो रोमहर्षणः ॥
स चाख्यास्यति विप्रेभ्यो नैमिषीयेभ्य एव च ।
एवं परम्पराप्राप्तं पुराणं वामनं शुभम् ॥” ॥
तत्फलश्रुतिः ।
“ये पठन्ति च शृण्वन्ति तेषां यान्ति परां गतिम् ।
लिखितैतत् पुराणन्तु यः श्रद्धयुक्तेऽर्पयेत् ॥
विप्राय वेदविदुषे वृत्तधेनुसमाचितम् ।
स समुद्भूय नरकाद्भवेत् स्वर्गं पितृन् स्वकान् ।
देहान्ते भुक्तभोगोऽसौ याति विष्णोः परं ॥”
पदम् ॥”

इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०५ अध्यायः ॥ १४ ॥
पञ्चदशं कूर्मपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“इष्टु वत्स ! मरीचैश्च पुराणं कूर्मसंज्ञितम् ।
लक्ष्मीकान्तुचरितं यत्र कूर्मवपुर्हरिः ॥
धर्मार्थकासमोक्षाणां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक् ।
इन्द्रमुत्तमसंज्ञेन ग्राहयिष्यो दयान्तिकम् ॥
तत्सप्तदशसाहस्रं सुचतुःसंहितं शुभम् ।
यत्र ब्राह्मणां पुरा प्रोक्ता धर्मा नानाविधा सुने ॥
नानातथाप्रसङ्गेन वृणां सप्तविंशतिकाः ॥” ॥

तत्पूर्वभागे ।
“तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा ।
लक्ष्मीप्रयुक्तसंवादः कूर्मविगणसङ्ख्या ॥
वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्तनम् ।
कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवनं विभोः ॥
ततः सङ्क्षेपतः सर्गः शाङ्करं चरितं तथा ।
सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् ॥
भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च ।
देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहतिस्ततः ॥
दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपाख्यकीर्तनम् ।
आत्रेयवंशकथनं कृष्णस्य चरितं शुभम् ॥
मार्कण्डेयसंवादो व्यासपाण्डवसंकथा ।
युगधर्मात्तु कथनं व्यासजैमिनिकी कथा ॥
वाराणस्याञ्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम् ।
त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम् ॥” ॥
तदुत्तरभागे ।

“उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गौतमेश्वरी ततः ।
व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्मप्रबोधनी ॥
नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यञ्च पृथक् ॥
ततः ।

नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मीयं संहिता स्मृता ॥
अतः परं भगवती संहितार्थनिरूपणे ।
कथिता यत्र वर्णानां पृथग्वृत्तिरुदाहृता ॥”
तदुत्तरभागीयभगवत्पाख्यद्वितीयसंहितायाः
पञ्चपादेषु ।

“पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यव-
स्थितिः ।

सदाचारात्मिका वत्स ! भोगसौख्यविवर्द्धनी ॥
द्वितीये चत्तियाणान्तु वृत्तिः सम्यक् प्रकी-
र्तिता ।

यथा त्वाश्रितया पापं विधूयेद् ब्रजेद्विवम् ॥
तृतीये वैश्यजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा ।
यथा चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमाम् ॥
चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता ।

यथा सन्तुष्यति श्रीशो वृणां श्रेयोविवर्द्धनः ॥
पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे वृत्तिः सङ्करजोदिता ।
यथा चरितयाप्रोति भाविनीमुत्तमां जनिम् ॥
इत्येषा पञ्चपद्युक्ता द्वितीया संहिता सुने ।
तृतीयात्रोदिता सौरी वृणां कामविधाधिनी ॥
घोडा षट्कर्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामि-
नाम् ।

चतुर्थी वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्तिता ॥
चतुर्थी द्विजादीनां साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ।
ताः क्रमात् षट्चतुर्विधसहस्राः परि-
कीर्तिताः ॥”

तत्फलश्रुतिः ।

“एतत्कूर्मपुराणन्तु चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
पठतां शृण्वतां वृणां सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम् ॥
लिखितैतत्तु यो भक्त्या हेमकूर्मसमन्वितम् ।
ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १५ ॥

घोडशं मत्स्यपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ मात्स्यं पुराणं ते प्रवक्ष्ये द्विजसत्तम ! ।
यत्रोक्तं सत्यकल्पानां वृत्तं सङ्क्षिप्य भूतले ॥
यासेन वेदविदुषा नरसिंहोपवर्णनम् ।
उपक्रम्य तदुद्दिष्टं चतुर्दशसहस्रकम् ॥
मनुमत्स्यसुसंवादी ब्रह्माष्टवर्णनन्ततः ।
ब्रह्मदेवासुरोत्पत्तिर्मातुत्पत्तिरेव च ॥
मदनद्वादशी तदनु लोकपालाभिपूजनम् ।
मन्वन्तरसमुद्देशो वैष्णवाख्याभिवर्णनम् ॥
सूर्यवैवस्वतोत्पत्तिर्विधसङ्गमनं तथा ।
पितृवंशात्तु कथनं आह्वकालस्तथैव च ॥
पितृतीर्थप्रचारश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च ।
कीर्तनं सोमवंशस्य ययातिचरितं तथा ॥
कार्तवीर्यस्य चरितं खट्वं वंशात्तुकीर्तनम् ।
मृगुशापस्तथा विष्णोर्दशधा जन्म च चित्तौ ॥
कीर्तनं पुरुवंशस्य वंशो ह्यौताशनः परः ।
क्रियायोगस्ततः पश्चात् पुराणं परिकीर्तितम् ॥
व्रतं वचनपुराणं मातृखण्डयनं तथा ।

कृष्णाष्टमीव्रतं तद्वद्रोहिणीचन्द्रसंज्ञितम् ॥
तद्भागविधिमाहात्म्यं पादपोषणं एव च ।
सौभाग्यशयनं तद्भगवत्पूजनमेव च ॥

तथानन्ततृतीयाया रसकल्याणिनीव्रतम् ।
तथैवानन्दकल्याणं व्रतं सारस्वतं पुनः ॥
उपरागाभिषेकश्च सप्तमीशयनं तथा ।

भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्गशयनं तथा ॥
अशून्यशयनं तद्वत् तथैवाङ्गारकव्रतम् ।
सप्तमीसप्तकं तद्वद्रिशोकद्वादशीव्रतम् ॥

मेरुप्रदानं दशधा ग्रहशान्तिस्तथैव च ।
ग्रहस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्दशी ॥

तथा सर्वफलदायः सूर्यवारव्रतं तथा ।
संक्रान्तिस्तपनं तद्वद्भिभूतिद्वादशीव्रतम् ॥
षष्टिव्रतानां माहात्म्यं तथा स्नानविधिक्रमः ।
प्रयागस्य तु माहात्म्यं दीपलोकावर्णनम् ॥

तथान्तरीचचारश्च ध्रुवमाहात्म्यमेव च ।
भवनानि सुरेन्द्राणां त्रिपुरोद्योतनं तथा ॥
पितृप्रवरमाहात्म्यं मन्वन्तरविनिर्णयः ।
चतुर्थस्य सप्तमिर्दुर्गधर्म्मनिरूपणम् ॥

वज्राङ्गस्य तु यथभूतिसारकोत्पत्तिरेव च ।
तारकासुरमाहात्म्यं ब्रह्मदेवानुकीर्तनम् ॥
पार्वतीसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा ।
अनङ्गदेहदाहश्च रतिशोकस्तथैव च ॥

गौरीतपोवनं तद्वच्छिवेनाथ प्रसादनम् ।
पार्वतीकृषिसंवादस्तथैवोदाहमङ्गलम् ॥
कुमारसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा ।
तारकस्य वधो घोरो नरसिंहोपवर्णनम् ॥

पद्मोद्भवविसर्गस्तु तथैवान्धकघातनम् ।
वाराणस्याञ्च माहात्म्यं नर्मदायास्तथैव च ॥
प्रवरानुक्रमस्तद्वत् पितृगाथावुकीर्तनम् ।
तथोभयमुखीदानं दानं कृष्णजिनस्य च ॥

ततः सावित्रपाख्यानं राजधर्म्मस्तथैव च ।
विविधोत्पातकथनं ग्रहशान्तिस्तथैव च ॥

याचानिमित्तकथनं स्वप्नमङ्गलकीर्तनम् ॥
वामेनस्य तु माहात्म्यं वाराहस्य ततः परम् ॥
समुद्रमथनं तद्वत् कालकूटाभिधान्तनम् ।
देवासुरविमर्दश्च वास्तुविद्या तथैव च ॥
प्रतिमालक्षणं तद्वद्देवतास्थापनं तथा ।
प्रासादलक्षणं तद्वन्मण्डपानाञ्च लक्षणम् ॥
भविष्यराज्ञासुदेशो महादानानुकीर्तनम् ।
कल्पावकीर्तनं तद्वत् पुराणेऽस्मिन् प्रकीर्तितम् ॥
तत्फलश्रुतिः ।
“पवित्रमेतत् कल्याणमायुःकीर्तिं विवर्द्धनम् ।
यः पठेच्छृणुयादापि स याति भवनं हरेः ॥
लिखित्वैतत्तु यो दद्याद्देममृत्युगवाचितम् ।
विप्रायाभ्यर्च्य विधुवे स याति परमं पदम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०७ अध्यायः ॥ १६ ॥
सप्तदशं गरुडपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“मरीचे शृणु वच्म्यद्य पुराणं गरुडं शुभम् ।
गरुडायात्रवीतु पृथो भगवान् गरुडासनः ॥
एकोनविंशसाहस्रं तार्क्ष्यकल्पकथाचितम् ॥”
तत्र पूर्वखण्डे ।
“पुराणोपक्रमो यत्र सर्गसङ्क्षेपस्ततः ।
सूर्यादिपूजनविधिर्दिक्षाविधिरतः परम् ॥
आदिपूजा ततः पञ्चान्नववृहार्चनं द्विज ! ।
पूजाविधानञ्च तथा वैष्णवं पञ्जरं ततः ॥
योगाध्यायस्ततो विष्णोर्नामसाहस्रकीर्तनम् ।
ध्यानं विष्णोस्ततः सूर्यपूजा ऋतुज्ज्वार्चनम् ॥
मालामन्त्राः शिवाचार्य गणपूजा ततः परम् ।
गोपालपूजा त्रैलोक्यमोहनश्रीधरार्चनम् ॥
विष्णुर्चा पञ्चतत्त्वार्चा चक्रार्चा देवपूजनम् ।
न्यासादिसन्धोपास्तिस्रष्टुगार्चा सुरार्चनम् ॥
पूजा माहेश्वरी चातः पवित्रारोहणार्चनम् ।
मूर्तिध्यानं वास्तुमानं प्रासादानाञ्च लक्षणम् ॥
प्रतिष्ठा सर्वदेवानां पृथक्पूजाविधानतः ।
योगोऽष्टाङ्गो दानधर्मः प्रायश्चित्तं निधिक्रिया ॥
होमेश्वरनरकाख्यानं सूर्यवृहश्च ज्योतिषम् ।
सासुद्रिकं खरज्ञानं नवरत्नपरीक्षणम् ॥
माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहात्म्यसुत्तमम् ।
ततो मन्वन्तराख्यानं पृथक् पृथक् विभागशः ॥
पित्राख्यानं वर्णधर्मा द्रव्यशुद्धिः समर्पणम् ।
आहुं विनायकस्यार्चा ग्रहयज्ञस्तथाश्रमाः ॥
मननाख्या प्रेताशौचं नीतिसारो ब्रह्मोक्तयः ।
सूर्यवंशः सोमवंशोऽवतारकथनं हरेः ॥
रामायणं हरिवंशो भारताख्यानकन्ततः ।
आयुर्वेदे निदानं प्राक् चिकित्साद्रव्यजा गुणाः ॥
रोगघ्नं कवचं विष्णोर्गारुडं त्रैपुरो मनुः ।
प्रश्नचूडामणिश्चान्ते हयायुर्वेदकीर्तनम् ॥
औषधीनामकथनं ततो आकरणीहनम् ।
कल्दःशास्त्रं सदाचारस्ततः स्नानविधिः स्तुतः ॥
तर्पणं वैश्यदेवश्च सन्ध्या प्रार्थनकर्म च ।
नित्यआहुं सपिण्डाख्यं धर्मसारोऽवनिष्कृतिः ॥
प्रतिसंक्रम उत्तोऽस्माद्युगधर्माः कृतेः फलम् ।

योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्नमस्कृतिफलं हरेः ॥
माहात्म्यं वैष्णवश्चाथ नारसिंहस्तवोत्तमम् ।
ज्ञानानन्दं गुह्याष्टकं स्तोत्रं विष्णुर्चनाङ्गयम् ॥
वेदान्तसाङ्गसिद्धान्तं ब्रह्मज्ञानं तथात्मकम् ।
गीतासारफलोत्कीर्तिः पूर्वखण्डोऽयमीरितः ॥”
उत्तरखण्डे प्रेतकल्पे ।
“अथास्यैवोत्तरे खण्डे प्रेतकल्पः पुरोदितः ।
यत्र तार्क्ष्येण संपृष्टो भगवानाह वाङ्मव ! ॥
धर्मप्रकटनं पूर्वयोनीनां गतिकारणम् ।
दानाधिकं फलञ्चापि प्रोक्तमत्रौहं देहिकम् ॥
यमलोकस्य मार्गस्य वर्णनञ्च ततः परम् ।
घोडश्राद्धफलकं वृत्तानाञ्चात्र वर्णितम् ॥
निष्कृतिर्यममार्गस्य धर्मराजस्य वैभवम् ।
प्रेतपीडाविनिर्देशः प्रेतचिह्ननिरूपणम् ॥
प्रेतानां चरिताख्यानं कारणं प्रेततां प्रति ।
प्रेतकृत्यविचारश्च सपिण्डीकरणोक्तयः ॥
प्रेतत्वमेच्छयाख्यानं दानानि च विसृज्ये ।
आवश्यकोत्तमं दानं प्रेतसौख्यकरं हितम् ॥
शरीरकविनिर्देशो यमलोकस्य वर्णनम् ।
प्रेतलोडारकथनं कर्मकर्तृविनिर्णयः ॥
ऋतुः पूर्वक्रियाख्यानं पश्चात् कर्मनिरूपणम् ।
मर्थं घोडशकं आहुं स्वर्गप्राप्तिक्रियोहनम् ॥
सूतकस्याथ सङ्गानं नारायणवलिक्रिया ।
वृषोत्सर्गस्य माहात्म्यं निषिद्धपरिवर्जनम् ॥
अपष्टयुक्तियोक्तिस्रष्टुविपाकः कर्मणां वृणाम् ।
कृत्याकृत्यविचारश्च विष्णुध्यानं विसृज्ये ॥
स्वर्गतौ विहिताख्यानं स्वर्गसौख्यनिरूपणम् ।
भूर्लोकवर्णनञ्चैव सप्तधा लोकवर्णनम् ॥
पञ्चोऽलोककथनं ब्रह्माण्डस्थितिकीर्तनम् ।
ब्रह्माण्डानेकचरितं ब्रह्मजीवननिरूपणम् ॥
आत्यन्तिकलयाख्यानं फलस्तुतिनिरूपणम् ।
इत्येतद्गरुडं नाम पुराणं भुक्तिमुक्तिदम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“कीर्तितं पापशमनं पठतां शृण्वतां वृणाम् ।
लिखित्वैतत् पुराणं विधुवे यः प्रयच्छति ॥
सौवर्णं हंसयुग्माढ्यं विप्राय स दिवं व्रजेत् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०८ अध्यायः ॥ १७ ॥
अष्टादशं ब्रह्माण्डपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डाख्यं पुरातनम् ।
यच्च द्वादशसाहस्रं भाविकल्पकथायुतम् ॥
प्रकृयाख्योऽनुषङ्गाख्य उपोद्घातस्तृतीयकः ।
चतुर्थ उपसंहारः पादास्तत्वार एव हि ॥
पूर्वपादद्वयं पूर्वो भागोऽत्र समुदाहृतः ।
तृतीयो मध्यमो भागश्चतुर्थस्तूतरो मतः ॥”
तत्र पूर्वभागे प्रक्रियापादे ।
“आदौ कृत्यसमुद्देशो नैमिषाख्यानकं ततः ।
हिरण्यगर्भोत्पत्तिश्च लोककल्पनमेव च ॥
एष वै प्रथमः पादो द्वितीयं शृणु मानद ! ॥”
पूर्वभागे अनुषङ्गपादे ।
“कल्पमन्वन्तराख्यानं लोकज्ञानं ततः परम् ।

मानसीष्टिकथनं रुद्रप्रसववर्णनम् ॥
महादेवविभूतिश्च ऋषिसर्गस्ततः परम् ।
अग्नीनां विचयश्चाथ कालसङ्गाववर्णनम् ॥
प्रियव्रताचयोद्देशः पृथिव्यायामविस्तरः ।
वर्णनं भारतस्यास्य ततोऽन्येषां निरूपणम् ॥
जम्बादिसप्तद्वीपाख्या ततोऽधोलोकवर्णनम् ।
ऊर्ध्वलोकानुकथनं ग्रहचारस्ततः परम् ॥
आदित्यग्रहकथनं देवग्रहानुकीर्तनम् ।
नीलकण्ठाङ्गयाख्यानं महादेवस्य वैभवम् ॥
अमावास्यानुकथनं युगतत्वनिरूपणम् ।
यज्ञप्रवर्तनं चाथ युगयोरन्ययोः कृतिः ॥
युगप्रजालक्षणञ्च ऋषिप्रवरवर्णनम् ।
वेदानां असनाख्यानं स्वायम्भुवननिरूपणम् ॥
शेषमन्वन्तराख्यानं पृथिवीदोहनन्ततः ।
चाक्षुषेऽवतने सर्गो द्वितीयोऽङ्घ्रिः पुरोदले ॥”
मध्यमभागे उपोद्घातपादे ।
“अथोपोद्घातपादे तु सप्तर्षिपरिकीर्तनम् ।
प्राजापत्यचयस्तस्माद्देवादीनां समुद्भवः ॥
ततो जयाभिव्याहारौ मरुदुत्पत्तिकीर्तनम् ।
काश्यपेयानुकथनमृषिर्वंशनिरूपणम् ॥
पितृकल्पावकीर्तनं आहुकल्पस्ततः परम् ।
वैवस्वतसमुत्पत्तिः सृष्टिस्तस्य ततः परम् ॥
मनुपुत्राचयश्चातो गान्धर्वस्य निरूपणम् ।
इक्ष्वाकुवंशकथनं वंशोऽङ्घ्रिः सुमहात्मनः ॥
अमावसोराचयश्च रजेश्वरितमद्भुतम् ।
ययातिचरितश्चाथ यदुवंशनिरूपणम् ॥
कार्तवीर्यस्य चरितं जामदग्न्यं ततः परम् ।
वृष्णिवंशानुकथनं सगरस्याथ सम्भवः ॥
भार्गवस्यानुचरितं तथा कार्यवधाश्रयम् ।
समरस्याथ चरितं भार्गवस्य कथा पुनः ॥
देवासुराहवकथा कृष्णाविर्भाववर्णने ।
इनस्य च स्तवः पुण्यः शुक्लेण परिकीर्तितः ॥
विष्णुमाहात्म्यकथनं बलिवंशनिरूपणम् ।
भविष्यराजचरितं संप्राप्तेऽथ कलौ युगे ॥
एवमुद्घातपादोऽर्थं तृतीयो मध्यमे दले ॥”
उत्तरभागे उपसंहारपादे ।
“चतुर्थसुपसंहारं वक्ष्ये खण्डे तद्योत्तरे ।
वैवस्वतान्तराख्यानं विस्तरेण यथातथम् ॥
पूर्वमेव समुद्दिष्टं सङ्क्षेपादिह कथ्यते ।
भविष्याणां मनूनाञ्च चरितं हि ततः परम् ॥
कल्पप्रलयनिर्देशः कालमानं ततः परम् ।
लोकाश्चतुर्दश ततः कथिता मानलक्ष्यैः ॥
वर्णनं नरकाणाञ्च विकर्माचरणैस्ततः ।
मनोमयपुराख्यानं लयः प्राकृतिकस्ततः ॥
शैवस्याथ पुरस्यापि वर्णनञ्च ततः परम् ।
त्रिविधादुगुणसम्बन्धाज्जन्तूनां कीर्तिता गतिः ।
अनिर्देश्याप्रतर्कस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।
अन्वययतिरेकाभ्यां वर्णनं हि ततः परम् ॥
इत्येष उपसंहारः पादो वृत्तः स चोत्तरः ।
चतुष्पादं पुराणं ते ब्रह्माण्डं समुदाहृतम् ॥
अष्टादशमनौपम्यं सारात्सारतरं द्विज ! ।
ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लक्षं पुराणत्वेन पठ्यते ॥

तदेव यस्य गदितमत्राष्टादशधा पृथक् ।
पाराशर्येण सुनिना सर्वेषामपि मानदः ।
वस्तुनश्चाय तेनैव सुनीनां भावितात्मनाम् ।
मत्तः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिते ।
सुनयो धर्मेष्टीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः ।
मया चेदं पुराणानु वशिष्ठाय पुरोदितम् ॥
तेन शक्तिमुतायोक्तं जातु कर्णाय तेन च ।
आसौ लब्ध्वा ततश्चैतत् प्रभञ्जनमुखोन्नतम् ॥
प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयदनुत्तमम् ॥
तत्फलश्रुतिः ।

“य इदं कीर्त्तयेदहम् ! शृणोति च समाहितः ।
स विधुयेह पापानि याति लोकमनामयम् ॥
लिखितेतत् पुराणानु स्वर्गसिंहासनस्थितम् ।
पत्रेणाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥
स याति ब्रह्मणो लोकं नात्र कार्या विचारणा ॥
मरीचेष्टादशैतानि मया प्रोक्तानि यानि ते ।
पुराणानि तु सङ्गोपाच्छ्रोतव्यानि च विस्तरात् ॥
अष्टादशपुराणानि यः शृणोति नरोत्तमः ।
कथयेद्वा विधानेन नेह भूयः स जायते ॥
सूत्रमेतत् पुराणानां यन्मयोक्तं तवाधुना ।
तन्निर्वाणं शीलनीयं हि पुराणफलमिच्छता ॥
न दाम्भिकाय पापाय देवगुणानुसूयवे ।
देयं कदापि साधूनां द्वेषिणे न शठाय च ॥
शान्ताय रामचित्ताय शश्वत्प्रभिरताय च ।
निर्मलसुराय शुचये देयं सङ्गोपाय च ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १८ ॥ * ॥
इत्यष्टादशमहापुराणानुक्रमणिका समाप्ता ॥*॥
(अष्टादशमहापुराणानां निरुक्तिर्यथा शिव-
पुराणे उत्तरखण्डे मध्यमेश्वरमाहात्म्ये ।
“यत्र वक्ता स्वयं तद्धे ! ब्रह्मा साक्षात् चतु-
र्मुखः ।
तस्माद्ब्रह्मं समाख्यातं पुराणं प्रथमं
सुने ! ॥” १ ॥
तद्धे इति सुनिसम्बोधनम् ।
“पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।
तस्मात् पादं समाख्यातं पुराणञ्च द्विती-
यकम् ॥ २ ॥
पराशरकृतं यत् पुराणं विष्णुबोधकम् ।
तदेव व्यासकथितं पुत्रपित्तोरभेदतः ॥ ३ ॥
यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।
शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥ ४ ॥
भगवत्पञ्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।
तत्तु भागवतं प्रोक्तं नतु देवीपुराणकम् ॥ ५ ॥
नारदीयं पुराणानु नारदीयं प्रचक्षते ॥ ६ ॥
यत्र वक्ताभवत्तद्धे ! मार्कण्डेयो महासुनिः ।
मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सप्तमम् ॥ ७ ॥
अग्नियोगात्तदाभ्यं = भविष्योक्तेर्भविष्यकम् ॥ ८ ॥
विवर्त्तनात् ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्त्तसुच्यते ॥ ९ ॥
लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गसुच्यते ॥ १० ॥
वराहस्य च वाराहं पुराणं दादृशं सुने ! ॥ ११ ॥
यत्र स्कन्दः स्वयं श्रोता वक्ता साक्षात् मधेश्वरः ।

तत्तु स्कान्दं समाख्यातम् १३ वामनस्य तु
वामनम् ॥ १४ ॥
कौर्मं कूर्मस्य चरितम् १५ मात्स्यं मत्स्यस्य
कीर्त्तितम् ॥ १६ ॥
गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुडसं-
कम् ॥ १७ ॥

ब्रह्माण्डचरितोक्तत्वात् ब्रह्माण्डं परिकी-
र्त्तितम् ॥” १८ ॥
पुराभवः वेदः । बृहदादिप्रतिपादको ग्रन्थः ।
यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ६ । १० । ६ ।
“ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदोऽङ्गिरस
इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
सूत्राण्यनुयाय्यानानि आख्यानानि ॥”
तथा च बृहदारण्यकोपनिषदि ।
“अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद् यदङ्गवेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदोऽङ्गिरस इतिहासः
पुराणम् ॥”
“इदं वा अग्रेणैव किञ्चिदासीदित्यादिकं जगतः
प्रागवस्थानुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं
पुराणम् ॥” इति ऋग्वेदोपादधाते ॥ * ॥)

पुराणः, पुं, (पुरा पूर्वस्मिन् काले भव इति ।
पुरा + “सायंचिरं प्राक्प्रगेऽथयेभ्यष्टुष्टुलौ
तुट्च ।” ४ । ३ । २३ । इति छुः । निपातनात्
तुट्भावः ।) पण्यः । (शिवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १०६ ।
“बलवांसोपशान्तश्च पुराणः पुण्यचक्षुरी ॥”)
पुरातने, त्रि । (यथा, मनुः । ५ । २३ ।
“बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां ऋगपक्षिणाम् ।
पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मसूत्रसवेष्टु च ॥”)
कार्वाण्ये, पुं स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनुः । ८ । १३६ ।
“ते षोडश स्याद्वरणं पुराणञ्चैव राजतम् ।
कार्वाण्यस्तु विज्ञेयस्तान्निकः कार्वाण्यः पण्यः ॥”)
पुराणगः, पुं, (पुराणैर्गोयते इति । गै + घञर्थे
कः । यद्वा, पुराणं वेदं गायतीति । गै +
“आतोऽनुपेति ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः । २ । १२६ ॥ पुराण-
गायके, त्रि ॥

पुराणपुरुषः, पुं, (पुराणैर्वेदादिभिरुपस्तुतः पुरुषः
इति मध्यपदलोपिसमासः । यद्वा, पुराणः
पुरुषः इति कर्मधारयः ।) विष्णुः । इति
इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, पाद्मो-
त्तरखण्डे १११ अध्याये विष्णोरष्टोत्तरशतनाम-
कीर्त्तने ।
“पुराणपुरुषो नन्दात्मजः श्रीवत्सजाञ्जनः ॥”)
पुरातनः, पुं, (पुरा भवः । पुरा + छुस्तुट् च ।)
पुराणः । तदैदिकपर्यायः । प्रथमं १ प्रदिवः
२ प्रवधाः ३ सनेमि ४ पूर्वम् ५ अह्नाय ६ ।
इति षट्पुराणनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३
अध्यायः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ६६ ।
“उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥”)

पुरातनः, त्रि, (पुरा पूर्वस्मिन् काले भवः । पुरा
+ “सायंचिरं इति ।” ४ । ३ । २३ । इति छुस्तुट्
च ।) पूर्वकालभवः । पुराण इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पुराणः २ प्रतनः ३ प्रतः ४ चिर-
न्तनः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ चिरतः ६ ।
इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।
“नवं वस्त्रं नवं कृत्रं नया स्त्री नूतनं गृहम् ।
सर्वत्र नूतनं शस्तं सेवकास्ते पुरातने ॥”)
पुराध्यक्षः, त्रि, (पुरस्य पुराधिकृतो वा अध्यक्षः ।)
नगराधिकृतः । (यथा, महाभारते । १३ ।
१३५ । ११ ।
“चिकित्सकः कान्तपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ।
सांवल्लरो वृथाध्यायी सर्वे ते शूद्रसन्निताः ॥”)
अन्तःपुराध्यक्षलक्षणम् । यथा,—
“बृहः कुलोद्भूतः शक्तः पिष्टपैतामहः शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्टते ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पुरारिः, पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य अरिः शत्रुः ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अध्यात्म-
रामायणे । १ । १ । ५ ।
“पुरारिगिरिसम्भवा श्रीरामार्णवसङ्गता ।
अध्यात्मरामगङ्गेयं पुणाति भुवनत्रयम् ॥”)
पुरार्द्धविस्तरः, पुं, (पुरार्द्धे पूर्णार्द्धे विस्तरो विस्तृति-
रस्येति ।) खेटः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८ ॥
पुरावसुः, पुं, (पुरा पूर्वकाले उत्पत्तेः प्रागित्यर्थः
वसुः ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुरावृत्तं, स्त्री, (पुरा पुराणं वृत्तं चरित्रं यत्र ।)
पूर्ववृत्तान्तनिबन्धनम् । तत्पर्यायः । इतिहासः
२ । इत्यमरः । १ । ६ । ४ ॥ पूर्वचरितम् ३ ।
इति स्वामी ॥ (यथा, महाभारते । ७२८ । २४ ।
“शृणु गुह्यसिद्धं पार्थ ! पुरावृत्तं यथानघ ! ॥”)
पुरासिनी, स्त्री, (पुरं नगरमस्यति व्यजतीति ।
अस + णिनिः + ङीप् ।) सहदेवीजता । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पुरासुहृत्, [द] पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य असुहृत्
शत्रुः ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११४ ॥
पुरिः, स्त्री, (पूर्यते इति । पृ + “कृष्टृष्टृ-
कुटीति ।” उणा० ४ । १४२ । इति इः । स च
कित् ।) पुरी । इत्यमरटीकायां भरतः । नदी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ (श्री-
रम् । इति पुरीतत्-शब्दटीकायां भरतः ॥)
पुरिः, पुं, (पूर्यते यश्चादिभिरिति । पृ + इः ।
सच कित् ।) राजा । इति सिद्धान्तकौमुद्या
सुणादिवृत्तिः ॥ (सन्न्यासिविशेषः । शङ्कराचार्य-
शिष्यतोटकस्य शिष्येषु अन्यतमशिष्याणा-
मुपाधिविशेषः । इति केचित् ॥ तल्लक्षणं यथा,
प्राणतोषिण्यामवधत्प्रकरणे ।
“ज्ञानतत्त्वेन संपूर्णः पूर्यतत्त्वपदे स्थितः ।
परब्रह्मरतो निर्व्यं पुरिनामा स उच्यते ॥”
तथा च सुखमालातन्त्रे २ पटले ।
“देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा ।
अन्तर्यामिणो यो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च ॥”)

पुरी, स्त्री, (पुरि + वा ङीष् ।) नगरी । इत्य-
मरः । २ । २ । १ ॥ (यथा, श्रीधरस्वामिधृत-
भृगुवचनम् ।

“वृषावासः पुरी प्रोक्ता विशां पुरमपीष्यते ॥”
अस्या लक्षणादि पुरशब्दे नगरशब्दे च
लिखितम् । तदर्थं यथा, महाभारते ।
३ । १५ । ५ — ८ ।

“पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।
सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥
सोपश्लप्रतोलीका साङ्गाङ्गालकगोपुरा ।
सचक्रग्रहणी चैव सोल्लालातावपोधिका ॥
सोद्विका भरतश्रेष्ठ ! समेरीपणवानका ।
सतोरणाङ्गुशा राजन् ! सशतश्रीकलाङ्गला ॥
समुशुद्धाङ्गुशुङ्का सायुधा सपरसधा ।
लोहचर्मवती चापि साग्निः सगुडशङ्क्रिका ॥”
“पताका ध्वजाञ्चलः । तोरणानि वह्निर्द्वाराणि ।
चक्राणि योधगणाः । हुडास्तदाश्रयस्थानानि
भाषायां बुरुजसंज्ञानि । अथे तु विष्णुव्रीह-
सर्जनशङ्क्राणि हुडा इत्याहुः उदाहरन्ति च ।
‘कल्पान्ते हुडशङ्क्राणि रथस्योपरि स्फुरिभिः ।
विष्णुवर्णस्य शङ्क्रार्थं करादिसर्गं उच्यते ॥’
इति ॥

यन्त्राणि आग्नेयौषधवलेन दृष्टपिण्डोत्तप-
णानि सद्धानि भाषायां कामानुसंज्ञकानि ।
सुद्राणि सौसगुलिकोत्तपणयन्त्राणि वन्दुकसंज्ञ-
कानि । खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकर्तारः ॥
उपशल्याः लोहमुखाः कीलाः तदुक्ताः प्रतोली
रथ्यामार्गा यस्यां सा । अङ्गालकाः उभरिगृहाः ।
गोपुराणि पुरद्वाराणि । साङ्गानि अङ्गेन अङ्गेन
सहितानि अङ्गालकादीनि यस्यां सा । साङ्गेति
विशेषणं उपशल्यास्य ग्रामान्तस्य रथ्यायाञ्चा-
वृत्त्या सम्बध्यते । चक्रग्रहणी सैन्यनिग्राहिका
मोर्चा इति स्नेच्छप्रसिद्धा । सोल्लालाताव-
पोधिका सोल्लमलातं ज्वालासहितसुवसुक्तं
यस्यां सा सोल्लालाता इति केचित् । अववङ्गाः
पोधिका यन्त्रवङ्गाः काष्ठपाषाणद्वयो रिपूणा-
मुपरिपातनाय यस्यामिति प्राञ्चः । उल्लेखोल्ला
प्राणहरत्वात् यन्त्रोत्तमो गोलः । अलातं
सकाष्ठदण्डलोहमयमानेयं ग्रहरणं बाण इति
भाषायां प्रसिद्धम् । तयोरप्रत्याख्येयगद्योरपि
पोधिका पातयित्रः मन्त्रमयः शक्तयः कर्णा-
येन्द्रदत्तशक्तिसदृशा तदुक्ताः सोल्लालाता-
वपोधिका ॥ * ॥ उद्विका ऋचर्ममयानि
भाषाणि । सर्धिकेति पाठे ऋथ्य आयुध-
विशेषाः ॥ * ॥ अश्वगुडकाः वृत्तलीकताः
पाषाणाः । लोहमयानि चर्मणि कमठपृष्ठा-
काराणि प्रहारवारकाणि टाल इति प्रख्या-
तानि । साग्निः आग्नेयौषधसहिता गुडाः
गोलकाः । शङ्क्रिकास्तदुत्तपकयन्त्राणि ।
शङ्क्राणामुपरि पातनाय तत्रो गुडो द्रवीभूतो
यत्र शिखरे स्थाप्यते तत्सहितवन्त्रे ॥” इति
नीलकण्ठकृतभारतभाष्यदीपनामटीका ॥

पुरीतत्, पुं स्त्री, (पुरीं शरीरं तनोतीति । तन-
दञ् वित्तारे + क्त्विप् । “गमः कौ ।” ६।४।४० ।
इत्यञ् “गमादीनामिति वक्तव्यम् ।” इति
वार्तिकोक्ता अनुनासिकलोपः । तुगागमश्च ।
पुरिं तनोतीति वाक्ये “नद्विद्वितिविधयधि-
रुचिसहितनिष्ठ कौ ।” ६।३।११६ । इति
पूर्वपदस्य दीर्घः ।) अन्तम् । आत इति
ख्यातम् । अन्तति वप्नोति कालखण्डादि अन्तं
अतिवन्धे नान्नीतिरः । पुरिः शरीरं तनोतीति
पुरीतत् किम् वनतनादनिमामिति नलोपे स्वस्य
तनिति तन् निपातनादिकारस्य दीर्घः । अन्त-
साहचर्यात् स्त्रीत्वम् । पुरीतदस्त्रियामिति
वाचस्पतिः । इत्यमरभरतौ ॥

पुरीमोहः, पुं, (पुरीं शरीरं मोहयतीति ।
मुह + णिच् + “कर्मण्यण् ।” ३।२।१ । इत्यण् ।)
धूसुरः । इति शब्दमाला ॥

पुरीषं, स्त्री, (पिपत्तिं शरीरमिति । प + “शृ-
पृभ्यां क्चिच् ।” उणा० ४।२७ इति ईषन् । स च
कित् ।) विष्टा । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
तदुत्सर्गविधिर्यथा,—

“सूक्तं ब्राह्म उच्यते रात्रिवासं परित्यजेत् ।
परिधायापरं वस्त्रं शयनस्थानतोऽन्वहम् ॥
सुखाङ्गिहस्तान् प्रचाल्य हिराचम्य ततो द्विजः ।
कृष्ण कृष्ण स्मृतिं कृत्वा खनित्वा नेर्हतीं दिशम् ॥
खनित्रखननेनैव द्वादशाङ्गुलधोऽन्दम् ।
गृहीत्वोदकपात्रञ्च मितं गच्छेद्गुप्ततम् ॥
ग्रामाद्वा शरविज्ञेयमात्रामनुदिते रवौ ।
मैत्रमावश्यकं कर्तुं नगराच्च चतुर्गुणम् ॥
तत्तिसृष्टायतं गच्छं तथा कृत्वा गभीरकम् ।
कृत्वा त्वङ्गिः खनित्रेण कुशैराच्छाद्य तत्तृणम् ॥
शुष्केः काष्ठैर्यज्ञैर्भूगर्तं भवगुण्डितः ।
संवीताङ्गो वेणुदलेः पत्रैर्दण्डयभाजनैः ॥
कृत्रं खनित्रं संस्थाप्य वारिपात्रमुपानहौ ।
ततो द्विजस्तूपविशेदस्त्रेणाच्छाद्य मस्तकम् ॥
यज्ञोपवीतं कर्णेऽथ धृत्वा मौनीं च दक्षिणे ।
आगतो द्विजममिं नोपश्यन् सन्तश्च भास्करम् ॥
गुरुं समीरणं सर्वदेवतामर्चितं मेव च ।
मातरं पितरं चन्द्रं सर्वं गुरुजनं स्त्रियम् ॥ * ॥
उदङ्मुखस्त्रिस्थानासु दिवसे च यदा निशि ।
दक्षिणासुख उत्सर्गं कुर्यान्मृगपुरीषयोः ॥
पूर्वाह्णे तु द्विजः कुर्यात् पश्चिमाभिमुखोऽथवा ।
अपराह्णे पूर्वमुखो मृगगूढविसर्जनम् ॥
मध्याह्ने प्रयतः कुर्याद्यतवागुत्तरासुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ द्विजो मैत्रं प्रयत्नतः ॥
निशायामन्वकारे तु कृत्वायां दिवसे तथा ।
यथेच्छसुखो भूत्वा मैत्रं कुर्यात् द्विजो भयात् ॥
दिग्भ्रमाच्च मनोदुःखाद्दिग्भ्रमस्य विसर्जनम् ।
मोहाद्वाधोमुखः कुर्याद्यतवाक् प्रयतो द्विजः ॥
सन्ध्यासी ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो गृहो द्विजः ।
प्राखाध्यायी च वेदानां सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥
सुनिश्च सर्वधर्मज्ञो दान्तः शान्त उदारधीः ।
सदोत्तरमुखः कुर्याद्द्विषो नान्य एव च ॥

प्रातश्च मैत्रं सायाह्ने दक्षिणाभिमुखो निशि ।
योगिनाम्न यथा स्त्रीणां शूद्रादीनामयं क्रमः ॥
न देवायतने वृक्षमूले च न जले नदे ।
न नदीकूपमार्गेषु न वापीगोष्ठमस्सु ॥
न चितानिष्प्रशानेषु नोपरे न द्विजालये ।
नाम्नः समीपे न पुण्ड्रि नकाशे न च प्राद्वले ॥
न समुद्रे न काम्ये च न तीर्थे न द्विजालये ।
न यज्ञवृक्षमूलेषु नोपहारे चतुर्थये ॥
न शस्यक्षेत्रे न खले पुण्योदाने न चत्वरे ।
सोपानतुको न नगश्च न रथ्यासंयभूतले ॥
न वैष्णवालये गोत्रे न सूर्याभिमुखस्तथा ।
न फालकृष्टकेदारे न तिष्ठंश्च कदाचन ॥
न गच्छन् च वल्मीके न च पर्वतमस्तके ।
न जलं न दिशो भागात्राकाशमवलोकयन् ॥
न गोत्रजे नदीतीरे निवस्थाने न गोमये ।
न यज्ञभूमौ न गृहे न पवित्रीकृतस्थले ॥
द्विजो न देहच्छायायां शङ्कन्मृगविसर्जनम् ।
कुर्याद्यज्ञेष्टकाकूटे न च सप्राणिगर्तके ॥
उद्धृतामोऽन्तिकाभ्यामित्यं नारद ! यत्नतः ।
कृत्वोत्सर्गं ततः कुर्यात् शौचं मृगपुरीषयोः ॥
शुष्ककाष्ठेन लोष्ट्रेणायज्ञीयेन दृष्टेन वा ।
प्रमार्ज्य गुह्यमुत्तिष्ठेत् शिञ्जैव विशेषतः ॥
विधृत्य वामहस्तेन शिञ्जन्तूपविशेन्निशि ।
चेदक्षिणासुखः सन्ध्यां दिवोत्तरमुखस्तदा ॥
पूतिगन्धिजलं दृष्टं सफेनञ्च सवुडुदम् ।
तीर्थोदकं सलवणं पाथो वर्णान्तरन्तथा ॥
समुद्रगानदीवारः सासुद्रञ्च सकर्दमम् ।
यवनान्त्यजखाताम्नः समुद्रगानगोदकम् ॥
धान्यक्षेत्रस्य सलिलं सकीटश्च परित्यजेत् ।
मानवो देवखाताम्नः सकले शौचकर्मणि ॥ * ॥
मृदः सकीटास्तीर्थानां देवायतनगोष्ठयोः ।
नदीदधिनदीदेवखाततीरस्य मृत्तिकाः ॥
महीतलोद्भवाः क्षेत्रकूडयोः सिकताश्च याः ।
अन्तर्जला धूलिमृदो वल्मीकस्य च कर्दमाः ॥
ऊषराश्च हलोत्खाता मृत्तिका भवनस्य च ।
अश्वत्थतुलसीधात्रीमृलादीनाञ्च या मृदः ॥
धूम्रशानभूमेः शैलस्य तथा पूतस्थलस्य च ।
शौचावशिष्टमार्गस्य आखतुखाताश्च मृत्तिकाः ॥
यज्ञस्थानस्य विप्राणां साधूनामालयस्य च ।
मृत्तिका वर्जयेदेता देवर्षे ! शौचकर्मणि ॥
पवित्रस्थानतो गच्छाद्वादशाङ्गुलधोऽन्दः ।
द्विजैः सकलशौचार्थं शर्करादिविवर्जिताः ॥ * ॥
प्रथमेऽङ्गिरः शौचं कुर्यान्मृद्विरतः परम् ।
पुनर्जलेः पुरीषस्य यथा गन्धक्षयो भवेत् ॥
मृत्तिका प्रथमा शौचे त्वङ्गप्रवृत्तिसम्भिता ।
पूर्णप्रवृत्तिमात्रा तु द्वितीया सजला तथा ॥
तृतीया प्रमिता शौचे सार्द्धप्रवृत्तिमृत्तिका ।
चतुर्थीदा क्रमादेवमर्द्धप्रवृत्तिवर्हिता ॥
यथा मृत्तिकायां पूर्वं त्रिपर्वं शौचकारिणः ।
अर्द्धप्रवृत्तिमात्रा सा सुनिभिः परिकीर्तिता ॥
गुदे दद्यान्मृदस्त्रिः पञ्च वा सप्त वा तथा ।
मृदमेकां तथा शिञ्जे तिस्रो वा मृत्तिका द्वयम् ॥

सप्त वामकरे दद्यान्मृदस्त्रिंशच्चतुर्दश ।
 तिस्रो वा हस्तयोः सप्त चतुर्दश च षोडश ॥
 पाण्योरेकां नृदं पृष्ठे षड्वा तिस्रश्च नृत्तिकाः ।
 हस्तद्वयनखेषिकां तिस्रश्च षड्मृदस्तथा ॥ * ॥
 मैथुने रेतःस्त्रवने मृत्रोत्सर्गे च नृद्वयम् ।
 दद्यात्तिस्रश्च शिञ्जेकां तिस्रो वामकरे नृदः ॥
 हस्ते च नृद्वयं मन्त्रेति तिस्रो वा शुद्धितत्परः ।
 पदैकेके द्विजस्तिस्रो गृहीत्यं शौचमाचरेत् ॥
 गृहिणो द्विगुणं शौचं यत्रतो ब्रह्मचारिणाम् ।
 गृहस्थवानप्रस्थानां प्रोक्तं त्रिगुणमेव च ॥
 सन्न्यासिनां वैष्णवानां शौचं सेयं चतुर्गुणम् ।
 हस्तपादवारिपात्रान् नृद्विरञ्जिष्य गोमयैः ॥
 दिवा यद्विहितं शौचं निशायामर्हकं भवेत् ।
 एतदहमशौचे तु जातके नृत्तकेऽपि च ॥
 चौरादिवाधिते मार्गे शौचमस्याहमाचरेत् ।
 योषितामेतदहं नृत्तमादीनाञ्च नारद ! ॥
 याधिभिश्चातुरो मय्यं आर्त्तो यदि यथावलम् ।
 शौचं कुर्यात् कृतं यत्र तत् स्थानं प्रोध्येज्जलैः ॥
 वेदस्तुतिपुराणानि धर्मशास्त्राणि नैत्यिकम् ।
 मैत्रादिकर्म यः कुर्याद्विधाय मन्दधीर्द्विजः ॥
 प्रतिप्रज्ञानमायुश्च प्रज्ञां हन्ति यशः श्रियम् ।
 बलमाचारहीनस्य सदा तस्यापवित्रता ॥ * ॥
 सालताश्चेद्विजा भूपा वैश्यशूद्रान्धजाः स्त्रियः ।
 कुर्वन्ति शौचं यत्रेन यावच्चेतःपवित्रता ॥
 येषां लक्ष्मस्य मननं तथा नामप्रजल्पनम् ।
 सदैव स्मरणं भागवतानां साधुसेवनम् ॥
 भक्तिप्रधौतमनसां गोविन्दार्पितकर्मणाम् ।
 बाह्यान्तःक्षणचित्तानां शुचिता तदहर्निशम् ॥
 नृदुगोमयजलैः शौचमनेकैः कुरुते यदि ।
 मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद्वै न शुध्यति ॥
 गोविन्ददासता नास्ति यस्य लोकस्य जन्मनि ।
 सोऽपि देहाशुचिः कृत्वा शौचं मैत्रादिकर्मसु ॥
 शतधा यदि देवैर्षौचं कुर्यात् सहस्रधा ।
 नृद्वारिगोमयेर्लोको भावदुष्टो न शुध्यति ॥
 सदा चित्तापवित्रत्वमकार्षां सुवि यो नरः ।
 तस्य तु स्थानं मैत्रादिशौचेनैव स शुध्यति ॥
 पर्वताकारकूटैश्च गोविट्सर्व्वनदीजलैः ।
 शौचं कृत्वा न शुध्येत दुष्टचित्तो भवेद्यदि ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥
 (उदकम् । इति निष्पद्युः । १ । १२ ॥ “पूरयति
 जगत् प्रलयकाले पूर्यते अनेन तडाकादि पालकं
 वा जगतः शस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । प्रीणातेर्वा
 बाहुलकात् कौषन्प्रलयः ईकारस्योकारा-
 देशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः ।” इति तत्र
 देवराजयज्वा ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । १ ।
 “यदक्रन्दः प्रथमं जायमान
 उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् ॥”
 “पुरीषात् सर्व्वकामानां पूरकादुदकात् ॥”
 इति तद्वाच्ये सायनः ॥)
 पुरीषणः, पुं, (पुर्यां देहात् इध्यते त्यज्यते इति ।
 पुरी + इव + कर्मणि ल्युट् ।) पुरीषम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

पुरीषमः, पुं, (पुरीषं मिमीते इति । मा + कः ।)
 माषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुरुः, पुं, (पिपत्तिं पूर्यते वेति । पृ + “पृभिदि-
 अधिपृष्टिपृष्टिपृष्टिः ।” उणा० १ । २४ ।
 इति कुः । “उदोष्ठापूर्व्वस्य ।” ७ । १ । १०२ ।
 इति उत्त्वम् । “उररपरः ।” १ । १ । ५१ ।
 इति रपरत्वम् ।) देवलोकः । नृपभेदः । स च
 यथातेः कनिष्ठपुत्रः । (आदूदन्तोऽपि पाठः ।)
 परागः । इति मेदिनी । रे. ५० ॥ दैत्यः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ नदीभेदे, त्रि । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (राजविशेषः । यथा, महाभारते ।
 २ । ४ । २७ ।
 “सुकर्मा चेकितानश्च पुरुश्चामित्रकर्षणः ॥”
 चाक्षुषमनोः पुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ७६ । ५५ ।
 “उरुपुरुश्चतुर्दशप्रसूताः सुमहाबलाः ।
 चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥”
 पञ्चतमेदः । यथा, महाभारते । ३ । ६० । २२ ।
 “पञ्चतस्य पुरुर्नाम यत्र जातः पुरुरवाः ।
 भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते ॥”
 शरीरम् । यथा, शङ्करविजये । १३ अध्याये ।
 “पुरुसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।
 प्रकारस्य प्रकारोऽर्थं यत्तयेन प्रयुज्यते ॥”
 प्रचुरे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा,
 नैषधे । १६ । ५ ।
 “स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः
 पुरुसितगरुच्चच्चक्षुपुटस्तुटुचुम्बितः ॥”
 पुरुकुत्सवः, पुं, इन्द्रिपुविशेषः । यथा,—
 “इन्द्रो विपश्चिदेवानां तद्रिपुः पुरुकुत्सवः ।
 जघान हस्तिरूपेण भगवान्मधुसूदनः ॥”
 इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥
 पुरुदंशकः, पुं, (पुरु बहुलं यथा स्यात्तथा दश-
 तीति । दन्श + खलु ।) हंसः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 पुरुदंशाः, [स] पुं, (पुरुं दैत्यविशेषं दशति
 हिनस्तीति । दन्श + असुन् ।) इन्द्रः । इति
 जटाधरः ॥
 पुरुषः, पुं, (पुरति अये गच्छतीति । पुर +
 “पुरः कुषन् ।” उणा० ४ । ७४ । इति कुषन् ।)
 पिपत्तिं पूरयति बलं यः पुं श्रेते य इति वा ।
 पुमान् । (यथा, मनौ । १ । ३२ ।
 “दिधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ।
 अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमनश्चतुःप्रभुः ॥”
 तत्पर्थ्यायः । पुरुषः २ ना ३ नरः ४ पञ्चजनः
 ५ पुमान् ६ अर्थाश्रयः ७ अधिकारी ८ कर्माहर्हः
 ९ जनः १० अर्थवान् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मनुष्यः १२ मानवः १३ मर्त्यः १४ मानुषः १५
 मनुः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रसिकराजः
 १७ घनकामधामा १८ मदनप्रायकाङ्कः १९
 मन्मथप्रायकलन्धः २० । इति कविकल्पलता ॥
 स चतुर्विधः । यथा,—
 “शशो नृगो वृषश्चाथो वृणां जातिचतुष्टयम् ॥”
 शशादीनां लक्षणं यथा,—

“नृदुवचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः
 सकलगुणनिधानः सत्यवादी शशोऽयम् ॥१॥
 वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-
 श्चपलमतिमुदेहः शीघ्रवेगो नृगोऽयम् ॥२॥
 बहुगुणबहुबन्धुः शीघ्रकामो नताङ्गः
 सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषोऽयम् ॥३॥
 उदरकटिकशः स्यादुग्रकण्ठाधरौष्ठो
 दशनवदननासाश्रोत्रदीर्घो हि वाची ॥” ४॥
 इति रतिमञ्जरी ॥ * ॥
 तस्य पञ्चलक्षणत्वं यथा,—
 “पात्रे त्यागी गुणे रागी भोगी परिजनेः सह ।
 शास्त्रे वोढा रणे वोढा पुरुषः पञ्चलक्षणः ॥”
 इति प्राचीनाः ॥
 जितेन्द्रियस्य पुरुषत्वं यथा,—
 “सा श्रीर्यां न मदं कुर्यात् स सुखी लक्षणो
 जन्मितः ।
 तस्मिन् यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
 इति गारुडे १६ अध्यायः ॥ * ॥
 (अस्य लक्षणादिकं यथा,—
 “उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्ण-
 स्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ ।
 क्षेत्रं नृजाश्च विधिवत् कुशलोऽवलोक्य
 सासुद्रविहदति यातमनागतत्वं ॥
 अस्त्रेदनौ नृदुतलौ कमलोदराभौ
 श्लिष्टाङ्गुली रुचिरतामनखौ सुपाष्णौ ।
 उष्णौ शिराविरहितौ सुनिगूढगुल्फौ
 कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥
 शूर्पाकारविरुचपाङ्कुरनखौ वक्रौ शिरासन्ततौ
 संशुष्को विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःख-
 प्रदौ ।
 मार्गाद्योत्कटकौ कषायसङ्घौ वंशस्य विच्छि-
 त्तिदौ
 ब्रह्मघ्नौ परिपक्वदृष्टातितलौ पीतावगम्यारतौ ॥
 प्रविरलतनुरोमवृत्तजङ्घा
 द्विरदकरप्रतिमेर्वरोरुभिश्च ।
 उपचितसमजानवश्च भूपा
 धनरहिताः श्वश्रूगालतुल्यजङ्घाः ॥
 रोमेकैकं कूपके पार्थिवानां
 द्वे द्वे ज्ञेये पण्डितश्रोत्रियाणाम् ।
 चण्डादौर्निःस्वा मानवा दुःखभाजः
 केशाश्चैवं निन्दिताः पूजिताश्च ॥
 निर्मांसजानुर्भियते प्रवासै
 मौभास्यमल्लैर्विकटैर्दरद्राः ।
 स्त्रीनिर्जिताश्चापि भवन्ति निम्नै
 राज्यं समांसैश्च महद्भिरायुः ॥
 लिङ्गेऽल्पे धनवानपत्यरहितः स्थूले विहीनो धने-
 र्मेघे वामनते सुतार्थरहितो वक्रोऽन्यथा पुत्र-
 वान् ।
 दारिद्र्यं विनते लघोऽल्पतनयो लिङ्गे शिरास-
 न्तते ।
 स्थूलमश्रियते सुखी नृदु करोत्यन्नं प्रमेहा-
 दिभिः ॥

पुरुषः

१८३

पुरुषः

पुरुषः

कोशनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्भस्त्रैश्च वित्तपरिहीनाः ।
 ऋजुवृत्तप्रसो लघुशिरालशिन्नाश्च धनवन्तः ॥
 जलमृदुरेकवृषणो विषमैः स्त्रीचञ्चलः समैः
 चित्तिपः ।
 इस्त्रायुचोद्वेहैः प्रलम्बवृषणस्य श्रुतमायुः ॥
 रक्तैराद्या मणिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरैश्च मलिनैश्च ।
 सुखिनः सशब्दमृत्वा निःस्त्रा निःशब्दधाराश्च ॥
 द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्तवलितमृत्वाभिः ।
 पृथ्वीपतयो ज्ञेया विकीर्णमृत्वाश्च धनहीनाः ॥
 एकैव मृत्त्रधारा वलिता रूपप्रधानसुतदात्री ।
 स्त्रिषोन्नतसममणयो धनवनितारतभीक्ष्णारः ॥
 मणिभिश्च मध्यनिम्नैः कन्यापितरो भवन्ति
 निःस्त्राश्च ।
 बहुपशुभाजो मधोन्नतैश्च नाटुलवर्णैर्धनिनः ॥
 परिशुक्लवस्त्रिशीर्षैर्धनरहिता दुर्भगाश्च
 विज्ञेयाः ।
 कुसुमसमगन्धशुक्रा विज्ञातया महीपालाः ॥
 मधुगन्धे बहुविता मत्स्यसगन्धे बहुन्यपत्न्यानि ।
 तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांससगन्धो महाभोगी ॥
 मदिरागन्धे यज्वा चारसगन्धे च रेतसि दरिद्रः ।
 शीघ्रं मैथुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथात्पायुः ॥
 निःस्त्रोऽतिस्थूलस्फिक् समांसलस्फिक् सुखा-
 न्वितो भवति ।
 यात्रान्तोऽध्यर्धस्फिग्मखूकस्फिग्मराधिपतिः ॥
 सिंहकटिर्मनुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परि-
 त्यक्तः ।
 समजठरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा
 निःस्त्राः ॥
 अविकलपार्श्वी धनिनो निम्नैर्वक्रैश्च भोगस-
 न्यक्ताः ।
 समकुचा भोगाद्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः ॥
 उन्नतकुचाः चित्तिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा
 विषमकुचाः ।
 सपौंदरा दरिद्रा भवन्ति वज्राग्निनश्चैव ॥
 परिमण्डलोन्नताभिर्विस्तीर्णाभिश्च नाभिभिः
 सुखिनः ।
 खल्पा त्वदृश्यनिम्ना नाभिः क्षेप्रावहा भवति ॥
 वलिमध्यगता विषमा शूलाबाधं करोति
 नैःस्त्राश्च ।
 शाख्यं वामावर्त्ता करोति मेधां प्रदक्षिणतः ॥
 पार्श्वायता चिराद्युधसुपरिष्ठाच्चेश्वरं गवा-
 द्रामधः ।
 शतपत्रकर्णिकाभा नाभिर्मनुजेस्वरं कुरुते ॥
 शस्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथा-
 सङ्ग्रामम् ।
 एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विद्वानृपं त्ववलिम् ॥
 विषमवलथो मनुष्या भवन्त्यगन्याभिगामिनः
 पापाः ।
 ऋजुवलयः सुखभाजः परदारदेषिणश्चैव ॥
 मांसलमृदुभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्त्तरोमभि-
 र्भूपाः ।
 विपरीतैर्निर्द्रव्याः सुखपरिहीनाः परप्रैष्याः ॥

सुभगा भवन्त्यनुद्वहचूचका निर्धना विषमदीर्घैः ।
 पीनोपचितनिमग्नैः चित्तिपतयश्चूचकैः सुखिनः ॥
 हृदयं ससुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलं च वृष-
 तीनाम् ।
 अधमानां विपरीतं खररोमचितं शिरालश्च ॥
 समवचसोऽर्धवन्तः पीनैः शूरास्त्रकिञ्चना-
 स्तनुभिः ।
 विषमं वचो वेषां ते निःस्त्राः शस्त्रनिधनाश्च ॥
 विषमैर्विषमो जनुभिरर्थविहीनोऽस्थिसन्धि-
 परिणद्धैः ।
 उन्नतजनुर्भागी निम्नैर्निःस्त्रोऽर्धवान् पीनैः ॥
 चिपिटग्रीवो निःस्त्रः शुष्का सशिरा च यस्य
 वा ग्रीवा ।
 महिषग्रीवः शूरः शास्त्रान्तो वृषसमग्रीवः ॥
 कम्बुग्रीवो राजा प्रलम्बकण्ठः प्रभक्षणो भवति ।
 पृष्ठमभयमरोमशमर्थवतामशुभदमतोऽन्यत् ॥
 अखेदनपीनोन्नतसुगन्धिसमरोमसङ्कुलाः
 कक्षाः ।
 विज्ञातया धनिनामतोऽन्यथार्थैर्विहीनानाम् ॥
 निर्मासौ रोमचितौ भगावल्पो च निर्धन-
 स्यांसौ ।
 विपुलावयुच्छिन्नौ सुस्निध्यौ सौख्यवोर्यवताम् ॥
 करिकरसदृशौ वृत्तावाजान्वलम्बिनौ समौ
 पीनौ ।
 बाहू पृथिवीशानामधमानां रोमशौ ह्रस्वौ ॥
 हस्ताङ्गुलयो दीर्घाश्चिरायुषामवलिताश्च
 सुभगानाम् ।
 मेधाविनाश्च स्रज्जाश्चिपिटाः परकर्म्मनिरता-
 नाम् ॥
 शूलाभिर्धनरहिता वह्निर्नताभिश्च शस्त्र-
 निर्यागाः ।
 कपिसदृशकरा धनिनो व्याघ्रोपमपाणयः
 पापाः ॥
 मणिवन्त्यनैर्निगूढैर्द्रव्यैश्च सुस्निध्यसन्धिभिर्भूपाः ।
 हीनैर्हस्तच्छेदः स्रष्टेः सशब्दैश्च निर्द्रव्याः ॥
 पिष्टविच्छेन विहीना भवन्ति निम्नेन करतलेन
 नराः ।
 संवृतनिम्नैर्धनिनः प्रोत्तानकराश्च दातारः ॥
 विषमैर्विषमा निःस्त्राश्च करतलेरीश्वरास्तु
 लाक्षाभैः ।
 पीतेरगन्धवनिताभिगामिनो निर्धना रूक्षैः ॥
 तुषसदृशनखाः स्त्रीवाश्चिपिटैः स्फुटितैश्च
 वित्तसन्त्यक्ताः ।
 कुनखविवर्णैः परतर्कुकाश्च ताम्रैश्च भूपतयः ॥
 अङ्गुष्ठयवैराद्याः सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलगैश्च यवः ।
 दीर्घाङ्गुलिपर्वाणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव ॥
 स्त्रिधा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यात्येन
 निःस्त्रानाम् ।
 विरलाङ्गुलयो निःस्त्रा धनसच्चयिनो घना-
 ङ्गुलयः ॥
 तिस्रो रेखा मणिवन्त्यनोत्थिताः करतलोपगा
 वृषतेः ।

मीनयुगाङ्कितपाणिर्निव्यं सन्नप्रदो भवति ॥
 वज्राकारा धनिनां विद्याभाजान् मीनपुच्छ-
 निभाः ।
 शङ्कातपत्रशिविकागजान्धपद्मोपमा वृषतेः ॥
 कलशमृदालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भवन्ति निधि-
 पालाः ।
 दामनिभाभिश्चाद्याः स्वस्तिकरूपाभिरैश्वर्यम् ॥
 चक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुन्तसन्निभा
 रेखाः ।
 कुर्वन्ति चमूनाथं यज्ज्वानसुलखलाकाराः ॥
 मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः ।
 वेदीनिभेन चैवामिहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन ॥
 वापीदेवकुलादौर्धमं कुर्वन्ति च त्रिकोणाभिः ।
 अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः स्रज्जाः ॥
 रेखाः प्रदेशिनीगाः शतायुषां कल्पनीय-
 स्त्रनाभिः ।
 द्वित्रिभिर्द्रुमपतनं बहुरेखारेखिणो निःस्त्राः ॥
 अतिशूद्रदीर्घैश्चिपुर्कैर्निर्द्रव्या मांसलैर्धनोपेताः ।
 विम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपास्तनुभिरस्त्राः ॥
 ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविवर्णरूक्षैश्च धन-
 परित्यक्ताः ।
 स्त्रिधा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च
 शुभाः ॥
 जिह्वा रक्ता दीर्घा ज्ञह्णा सुसमा च भोगिनां
 ज्ञेया ।
 श्वेता कृष्णा परुषा निर्द्रव्याणां तथा तालु ॥
 वक्त्रं सौम्यं संवृतममलं ज्ञह्णं समच्च भूपानाम् ।
 विपरीतं क्षेपसुजां महासुखं दुर्भगाणाश्च ॥
 स्त्रीसुखमनपत्न्यानां शाख्यवतां मण्डलं परि-
 ज्ञेयम् ।
 दीर्घं निर्द्रव्याणां भीरुसुखाः पापकर्माणः ॥
 चतुरश्रं धूर्तानां निम्नं वक्त्रं तनयरहिता-
 नाम् ।
 कृपणानामतिहृस्वं सम्पूर्णं भोगिनां कान्तम् ॥
 अस्फुटिताग्रं स्त्रिगुणं श्मश्रु शुभं मृदु च सन्न-
 तश्चैव ।
 रक्तैः परुषैश्चौराः श्मश्रुभिरल्लैश्च विज्ञेयाः ॥
 निर्मासैः कर्णैः पापमृदववृषपटैः सुवहुभोगाः ।
 कृपणाश्च ह्रस्वकर्णाः शङ्कुश्रवणाश्च भूपतयः ॥
 रोमशकर्णा दीर्घायुषस्तु धनभागिनो विपुल-
 कर्णाः ।
 क्रूराः शिरावनद्धैर्यालस्त्रैर्मांसलैः सुखिनः ॥
 भोगी त्वनिम्नगण्डो मन्त्री सम्पूर्णमांसगण्डो यः ।
 सुखभाक् शुकसमनासश्चिरजीवी शुष्कनासश्च ॥
 द्वित्रानुरूपयागन्यागामिनो दीर्घया तु सौभा-
 ग्यम् ।
 आङ्गुष्ठितया चौरः स्त्रीमृदुः स्त्राश्चिपिट-
 नासः ॥
 धनिनोऽग्नवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्षणाः
 क्रूराः ।
 ऋज्वी खल्वच्छिद्रा सुपुटा नासा सभाग्या-
 भाम् ॥

धनिनां चतुर्त्तं सकृद् द्वित्रिपिण्डितं ज्ञादि सान-
नादश्च ।
दीर्घायुषां प्रसक्तं विज्ञेयं संहतश्चैव ॥
पद्मदलाभैर्धनिनो रक्तान्तविलोचनाः श्रियो-
भाजः ।
मधुपिङ्गलैर्महार्था मारजारविलोचनाः पापाः ॥
हरिणाक्षा मण्डललोचनाश्च जिह्वैश्च लोचनै-
श्चौराः ।
क्रूराः केकरनेत्रा गजसदृशदृष्टाश्च भूपतयः ॥
ऐश्वर्यं गम्भीरैर्नोलोतुपलकान्तिभिश्च विद्वांसः ।
अतिरुक्तातारकाणामक्ष्यामुत्पाटनं भवति ॥
मन्त्रित्वं स्थूलदृष्टां श्लावाक्षाणाञ्च भवति
सौभाग्यम् ।
दीना दृष्टिः खानां स्निग्धा विपुलार्थभोगव-
ताम् ॥
अभ्युन्नताभिरप्यायुषो विशालोन्नताभिरति-
सुखिनः ।
विषमभ्रवो दरिद्रा बालेन्द्रनतभ्रवः सधनाः ॥
दीर्घांसं सक्ताभिर्यनिनः खण्डाभिर्यपरिहीनाः ।
मध्यविनतभ्रवो ये ते सक्ताः स्त्रीष्वगन्यासु ॥
उन्नतविपुलैः श्लेष्धन्या निम्नैः सुतार्थसन्त्यक्ताः ।
विषमललाटा विधना धनवन्तोर्ध्वेन्द्रसदृशेन ॥
शुक्तिविशालैराचार्यता शिरासन्तैरधर्म्म-
रताः ।
उन्नतशिराभिराद्याः स्वस्तिकवत्स्थिताभिश्च ॥
निम्नललाटा वधवन्धभागिनः क्रूरकर्म्मनिर-
ताश्च ।
अभ्युन्नतैश्च भूपाः कृपणाः स्युः सङ्कटललाटाः ॥
रुदितमदीनमनश्च स्निग्धश्च शुभावहं मनुष्या-
णाम् ।
रूचं दीनं प्रचुराशु चैव न शुभप्रदं पुंसाम् ॥
हसितं शुभदमकम्पं सनिमीलितलोचनञ्च
पापस्य ।
हृष्टस्य हसितमसकृत् सोन्मादस्यासकृत्प्रान्ते ॥
तिस्रो रेखाः श्रुतजीविनां ललाटायताः स्थिता
यदि ताः ।
चतस्रभिरवनीश्वरं नवतिश्चायुः सपञ्चाब्दा ॥
विच्छिन्नाभिश्चागम्यगामिनो नवतिरप्यरेखेण ।
केशान्तोपगताभी रेखाभिरश्रीतिवर्षायुः ॥
पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकायावस्थिताभिरपि षष्टिः ।
बहुरेखेण श्रुतार्थं चत्वारिंशच्च वक्राभिः ॥
त्रिंशद्भूलम्बाभिर्विंशतिकश्चैव वामवक्राभिः ।
क्षुद्राभिः स्वल्पायुर्व्यानाभिश्चान्तरे कल्पम् ॥
परिमण्डलैर्गवाद्याश्चक्राकारैः शिरोभिरव-
नीशाः ।
चिपिटैः पितृमातृभ्याः करोटिशिरसां चिरा-
न्मृत्युः ॥
घटस्रधां ध्यानवचिर्दमस्तकः पापसङ्कटनेस्थितः ।
निम्नानु शिरो महतां बहुनिम्नमनर्थदं भवति ॥
एकैकभवेः स्निग्धैः कृष्णैराकुचितैरभिन्नाद्यैः ।
मृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाग् नरेन्द्रो
वा ॥

बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्पृष्टिताग्रपर्य-
हृषाश्च ।
अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च मूर्धजा वित्तहीना-
नाम् ॥
यद्यज्ञानं रूचं मांसविहीनं शिरावनद्वच ।
तत्तद्विनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥
त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुन्नतचतुर्द्वयः ।
सप्तसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च स्रग्धराश्च ॥
नाभिः खरः सत्त्वमिति प्रदिष्टं
गम्भीरमेतत्तितयं नराणाम् ।
उरो ललाटं वदनञ्च पुंसां
विस्तीर्णमेतत्तितयं प्रशस्तम् ॥
वक्षोऽथ कक्षा नखनासिकासं
कृकाटिका चेति षडुन्नतानि ।
हृषानि चत्वारि च लिङ्गदृष्टं
ग्रीवा च जङ्घा च हितप्रदानि ॥
नेत्रान्तपादकरतात्त्वधरोष्ठजिह्वा
रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि ।
स्रग्धरानि पञ्च दृष्टानाङ्गुलिपर्वकेशाः
साकं त्वचा कररुहाश्च न दुःखितानाम् ॥
हनुलोचनबाहुनासिकाः
स्तनयोन्तरमत्र पञ्चमम् ।
इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं
न भवत्येव नृणामभूतताम् ॥
इति चैत्रम् ॥
ह्याया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती
लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः ।
तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती
दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव ॥
स्निग्धद्विजलद्वयरोमकेश-
ह्याया सुगन्धा च महीसमुत्था ।
तुष्टार्थलाभाभ्युदयान् करोति
धर्म्मस्य चाहन्वहनि प्रवृत्तिम् ॥
स्निग्धा सिताच्छहरिता नयनाभिरामा
सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति ।
सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या
ह्याया फलं तनुभृतां शुभमार्दवाति ॥
चण्डादृष्ट्या पद्महेमाभिवर्णा
युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः ।
आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय
क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते ॥
मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धानिलोत्था
जनयति वधवन्धव्याधनार्थनाशान् ।
स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तायुदारा
निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां स्वस्त्वर्णा ॥
ह्यायाः क्रमेण कुजलाग्न्यानिलाम्बरोत्थाः
केचिद्वदन्ति दृष्ट ताश्च यथारुपूष्णरी ।
स्रग्ध्राजनामपुरुहूतयमोडुपानां
तुल्यास्तु लक्षणफलैरिति तत्समासः ॥
इति मृजा ॥
करिष्ठपरथौघमेरीमृदङ्गसिंहाब्दनिःखना
भूपाः ।

गर्दभजर्जररुचिस्तराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ताः ॥
इति खरः ॥
सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थि-
शुक्राणि ।
रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्समासफलम् ॥
तात्त्वोद्यदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः
रक्तैस्तु रक्तसारा बहुसुखवनितायुत्तयुताः ॥
स्निग्धत्वक्ता धनिनो मृदुभिः सुभगा वित्त-
चयान्तनुभिः ।
मज्जामेदःसाराः सुशरीराः पुत्रवित्तयुक्ताः ॥
स्थूलास्थिरस्थिसारो बलवान् विद्यान्तगः सुर-
पञ्च ।
बहुगुरुशुक्राः सुभगा विद्वांसो रुरवन्तश्च ॥
उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांस-
सारो यः ।
इति सारः ॥
सङ्गत इति च सुस्थिदसन्विता सुखसुजो ज्ञेया ॥
इति संहतिः ॥
स्नेहः पञ्चसु लक्ष्यो वाग जिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः ।
सुतधनसौभाग्ययुताः स्निग्धैस्तेर्निर्धना रूचैः ॥
इति स्नेहः ॥
दुतिमान्वर्णः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थ-
वताम् ।
रूचो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः ॥
इति वर्णः ॥
साध्यमनूकं वक्ताज्ञोष्ठप्रार्दूलसिंहगरुडसुखाः ।
अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो भानवेन्द्राश्च ॥
वानरमहिषवराहाजतुल्यवदनाः सुतार्थसुख-
भाजः ।
गर्दभकरभप्रतिमेर्मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः ॥
इत्यनकम् ॥
अष्टशतं षण्णवतिः परिमाणं चतुरशीरिति
पुंसाम् ।
उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्यास्वमानेन ॥
इत्युन्मानम् ॥
भारार्धतनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभाग्
भवत्यूनः ।
भारोऽतीवाद्यानामध्वयः सर्वधरणीशः ॥
विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशतिभि-
रब्देः ।
अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे चतुर्थे वा ॥
इति मानम् ॥
भूजलप्रिख्यनिलाम्बर-
सुरनररुचः पिशाचकतिरश्चाम् ।
सत्त्वेन भवति पुरुषो
लक्षणमेतद्गण्येषाम् ॥
महीस्वभावः शुभपुण्यगन्धः
सम्मीगवान् सुश्वसनः स्थिरश्च ।
तौयस्वभावो बहुतौयपायी
प्रियाभिलाषी रसभोजनश्च ॥
अग्निप्रकृत्या चपलोऽतितीक्ष्ण-
श्चण्डः क्षुधाबुर्वहुभोजनश्च ।

वायोः स्वभावेन चलः कृशश्च
चिप्रं च कोपस्य वशं प्रयाति ॥
खप्रकृतिर्निपुणो विद्वतास्यः
शब्दगतेः कुशलः सुधिराङ्गः ।
त्यागयुतो पुरुषो नृदुकोपः
स्नेहरतश्च भवेत्सुरसत्त्वः ॥
मर्त्यसत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः ।
संविभागशीलवान्नित्यमेव मानवः ॥
तोक्षप्रकोपः खलचेष्टितश्च
पापश्च सत्त्वेन निशाचराणाम् ।
पिशाचसत्त्वश्चपलो मलाक्तो
बहुप्रलापी च समुल्लङ्घनः ॥
भीरुः क्षुधालुर्वैदुष्यं च यः स्यात्
ज्ञेयः स सत्त्वेन नरस्तिरश्चाम् ।
एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा
यत्नचक्षणैः प्रवदन्ति सत्त्वम् ॥

इति प्रकृतिः ॥

शार्दूलहंससमद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनाश्च भूपाः ।
येषां शब्दरहितं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा इतपरिप्लुता दरिद्राः ॥

इति गतिः ॥

आन्तस्य यानमशनश्च बुभुक्षितस्य
पानं तृषापारिगतस्य भयेषु रचा ।
एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले
धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः ॥
पुरुषलक्षणमुक्तमिदं मया
सुनिमतान्वलोक्य समासतः ।

इदमधीत्य नरो नृपसम्मतो
भवति सर्वजनस्य च वल्लभः ॥

इति श्रीवराहमिहिरकृतौ बृहत्संहितायां पुरुष-
लक्षणं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
कृष्णभक्तपुरुषस्य गोविन्दपदाश्रयत्वं यथा,—
“स्त्रियो वा पुरुषो वापि ह्याततायी नपुंसकः ।
भक्तत्वे गणनीयश्चेन्नोविन्दपदमाश्रयेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥

पुरुषाणां मध्ये गुरवो यथा,—

“गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तिषामाद्यास्तयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भावयति या स्मृते येन विदोपदिश्यते ।
ज्येष्ठमाता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥”

इति कौर्मोऽपविभागे ११ अध्यायः ॥

आत्मा । इत्यमरः । ३ । ३ । २१८ ॥ (यथा,
भागवते । ७ । १४ । ३७ ।

“पुराण्यनेन स्मृतानि नृतिथ्यगृहिदेवताः ।

श्रेते जीविन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ॥”

यथा च शङ्करविजये १३ अध्याये ।

“पुरुषं शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।
प्रकारस्य प्रकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥”

साङ्गतात्त्वज्ञः । पुत्रागपादपः । इति मेदिनी ।

वे, ४१ ॥ (तत्पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुत्रागो रत्नकेशरः ॥”)

विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स हि पुराण-
पुरुष एव । यथा, हरिवंशे । १२८ । २० ।

“एवं पुराणः पुरुषो विष्णुर्वैदेय पश्यते ।

अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणेश्च परस्तथा ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १४ ।

“यान्यायायुक्तरूपाय सद्गुणैः शङ्कराय च ।

क्षेम्याय हरिकेशाय स्थाणवे पुरुषाय च ॥”

जीवः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्व-
भागे । ४ । १६ ।

“प्रकृतिः चरमित्युक्तं पुरुषोऽचर उच्यते ।

ताविमौ प्रेरयत्यन्यः स परः परमेश्वरः ॥”)

दुर्गा । यथा,—

“महानिति च योगेषु प्रधानश्चैव कथ्यते ।

त्रिगुणा व्यतिरिक्ता सा पुरुषश्चेति चोच्यते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्य पञ्चविंशतितत्त्वात्मकत्वं जडत्वश्च यथा,—

“एभिः सम्पादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।

ईश्वरेच्छावशः सोऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥”

इति मात्स्ये तत्त्वकथनावसारे ७ अध्यायः ॥

(अश्वस्थानकभेदः । यथा, माये । ५ । ५६ ।

श्लोकटीकायां मल्लिनाथप्रवचनम् ।

“पश्चिमेनागपादेन भुवि स्थित्वागपादयोः ।

ऊर्ध्वप्रेरणया स्थानमश्वानां पुरुषः स्मृतः ॥”)

मेघमिधुनसिंहतुलाधनुःकुम्भराशयः । यथा,—

“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च

ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।

चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया

मेघादयोऽभी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

पुरुषग्रहा यथा,—

“भौमाकर्कजीवाः पुरुषाः क्लीवौ सोमजभानुजौ ।

स्त्रास्थौ भार्गवचन्द्रौ द्वौ तत्पतित्वात्तथोच्यते ॥”

पुरुषनक्षत्राणि यथा,—

“हस्तो मूलश्रवणपुनर्वसुस्तुलग्नशिरस्तथा पुष्यः ।

गर्भाधानादिकार्थेषु पुत्राणामयं गणः शुभदः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तद्वैदिकपर्यायः । मनुष्याः १ नरः २ धवाः ३

जन्तवः ४ विशः ५ क्षितयः ६ कृष्णयः ७ चर्ष-

णयः ८ नहुषः ९ हरयः १० मर्याः ११ मर्त्याः

१२ मर्ताः १३ त्राताः १४ तुल्यशाः १५ हृल्यवः

१६ आयवः १७ यदवः १८ अनवः १९ पूरवः

२० जगतः २१ तक्षुषः २२ पञ्चजनाः २३

विवस्वन्तः २४ एतनाः २५ । इति वेदनिघण्टौ

२ अध्यायः ॥

पुरुषकं, क्ली, पुं, (पुरुष एवेति । पुरुष + स्वार्थे कन् ।)

घोटकानाम्बुस्थितिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीखण्डादौ इति हिन्दीभाषा ॥ (यथा, माये ।

५ । ५६ ।

“श्रीवृचकी पुरुषकोनमितायकायः ॥”

“पुरुषकोऽश्वानां स्थानकभेदः । यदुक्तम्,—

‘पश्चिमेनागपादेन भुवि स्थित्वागपादयोः ।

ऊर्ध्वप्रेरणया स्थानमश्वानां पुरुषः स्मृतः ॥’

पुरुष एव पुरुषकस्तेन पुरुषकेण स्थानके-

नोन्नमित ऊर्ध्वावस्थितोऽयकायः पूर्वकायो यस्य

स तथोक्तः ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

पुरुषकारः, पुं, (पुरुषस्य कारः करणम् ।) पुरु-

षस्य कृतिः । पौरुषम् । चेष्टा । यथा,—

मनुस्वाच ।

“देवे पुरुषकारं च किं ज्ञायस्तं ब्रवीहि मे ।

अत्र मे संशयो देव क्लृप्तमर्हस्यशेषतः ॥

मत्स्य उवाच ।

समेव कर्म देवाख्यं विद्धि देहान्तरार्चितम् ।

तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥

प्रतिकूलन्तथा देवं पौरुषेण विहन्यते ।

मङ्गलाचारश्चतानां नित्यमुत्थानशीलिनम् ॥

येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तमम् ।

पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिदृश्यते फलम् ॥

कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।

कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥

पौरुषेणाप्यते राजन् ! मार्गितयं फलं नरैः ।

देवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः ॥

तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं देवं न सफलं भवेत् ।

पौरुषं देवदम्पत्या काले फलति पार्थिवम् ॥

देवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तमम् ।

त्रयमेतन्मनुष्यस्य पण्डितं स्यात् फलावहम् ॥

कृष्वर्ध्वद्विसमायोगादृश्यन्ते फलसिद्धयः ।

तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥

तस्मात् सदैव कर्तव्यं सधर्मं पौरुषं नृभिः ।

एवन्ते प्राप्नुवन्तीह परलोकफलं ध्रुवम् ॥

लालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न च देवपरायणाः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥

त्यक्त्वालसान् देवपरान् मनुष्या-

मुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः ।

अन्विष्य यत्नादृणुते नृपेन्द्र !

तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम् ॥”

इति मात्स्ये देवपुरुषकारको नाम १६५ अध्यायः ॥

(यथा च नोतिशास्त्रे ।

“यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

तथा पुरुषकारेण विना देवं न सिध्यति ॥”)

पुरुषकुञ्जरः, पुं, (पुरुषेषु कुञ्जरः श्रेष्ठ इति । पुरुष-

कुञ्जर इवेत्युपमितसमासो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः ।

यथा, अमरे । ३ । १ । ५६ ।

“स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥”

(यथा, रामायणे । २ । १० । ५ ।

“हन्तानार्थे ! ममामित्रे ! सकामा भव केकयि !

नृते मयि गते रामे वनं पुरुषकुञ्जरे ॥”)

पुरुषज्ञा, स्त्री, (द्वितीयासप्तम्यर्थवृत्तेः पुरुषशब्दात्

“देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्तगृभ्यो द्वितीयासप्तम्यो-

र्वहुलम् ॥” ५ । ४ । ५६ । इति त्रि ।) पुरुषम् ।

पुरुषौ । पुरुषान् । पुरुषे । पुरुषयोः । पुरुषेषु ॥

देवाद्वौर्गोष्ठाजितिसूत्रेण चाचप्रत्ययनिष्प-

न्नम् । देवाद्विस्तु देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्यबहु

इत्यादि । इति सुम्भोधटीकायां दुर्गादासः ।

(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३३ । ८ ।

“उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्य
मा नो नि कः पुरुषज्ञा नमस्ते ॥”

“पुरुषज्ञा पुरुषेषु ॥” इति तज्ज्ञाये सायनः ॥

पुरुषत्वं, स्त्री, पुरुषस्य भावः । पुरुषवृत्तिरसाधारणधर्मः । पुरुषशब्दात् भावार्थे लप्रत्ययः ।

(यथा, महाभारते । ५ । १८६ । १३ ।

“हनिष्यसि रणे विप्रं पुरुषत्वञ्च लक्ष्मसे ॥”)

पुंस्त्वञ्च ॥

पुरुषदत्तः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात् परिमाणार्थे दत्तप्रत्ययः । इति व्याकरणम् ॥

पुरुषदन्तिका, स्त्री, (पुरुषस्य दन्त इव आकृतिर्यस्याः । कप् । कापि अत इत्वम् ।) मेदा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेदाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

पुरुषद्वयसः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात् परिमाणार्थे द्वयसदप्रत्ययनियन्त्रः । इति व्याकरणम् ॥

पुरुषद्वेधी, [न] त्रि, पुरुषद्वेधशीलः । पुरुषशब्दोपपदाद्विधातोर्णिन्प्रत्ययनियन्त्रः । इति व्याकरणम् ॥

पुरुषनागः, पुं, (पुरुषो नाग इव ।) पुरुषश्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषपुङ्गवः, पुं, (पुरुषः पुङ्गव इव ।) पुरुषश्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषपुण्डरीकः, पुं, (पुरुषेषु पुण्डरीकः श्रेष्ठ इत्यर्थः । यद्वा, पुरुषः पुण्डरीको व्याघ्र इवेत्युपमितसमासः ।) पुरुषव्याघ्रः । नरश्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ जिनराजविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥

पुरुषमात्रः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात् परिमाणार्थे मात्रदप्रत्ययः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । २ । ५ । १ । “पुरुषमात्रेण वि मीमिति यज्ञेन वै पुरुषः सम्मितः ॥”)

पुरुषवर्धः, पुं, (पुरुष ऋषभ इव ।) पुरुषश्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषव्याघ्रः, पुं, (पुरुषो व्याघ्र इव ।) पुरुषश्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १६ । ४३ ।

“एवन्ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युधनन्दिनः ॥”)

पुरुषशार्दूलः, पुं, (पुरुषः शार्दूल इव ।) पुरुषश्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६१ । ६ ॥

“तव च भ्रातरं दीरमप्रश्यं सयसाचिनम् ।

शक्रस्यार्द्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ।

आसीत् पुरुषशार्दूल ! दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ॥”)

पुरुषसिंहः, पुं, (पुरुषः सिंह इव पुरुषेषु सिंहः श्रेष्ठो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

जिनराजविशेषः । तत्पर्यायः । श्रैविः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥

पुरुषाद्यः, पुं, (पुरुषाणां जिनपुरुषाणां भावः प्रथमः ।) आदिनायनामा जिनविशेषः । इति

धनञ्जयः ॥ (पुरुषेषु जीवेषु आद्यः प्रथमः । पुरुषाणामाद्य इति वा ।) विष्णुः ॥

पुरुषाधमः, पुं, (पुरुषेषु अधमोऽतिनिष्ठः ।) निष्ठनरः । यथा, श्रान्तिशतके ।

“नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा

सेवे स्वस्य पदस्य दातरि सुरे नारायणे तिष्ठति ।

यं कश्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं

सेवायै ऋग्यामहे नरमहो ऋषा वराका वयम् ॥”

पुरुषार्थः, पुं, (पुरुषस्य अर्थः ।) पुरुषस्य प्रयोजनम् । स च चतुर्विधः । यथा, अग्निपुराणे ।

“धर्माधैकाममोक्षाच्च पुरुषार्था उदाहृताः ॥”

(यथा, मनुः । ७ । १०० ।

“एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥”)

गोस्वामिमते भक्तिः पञ्चमपुरुषार्थः ॥ (पुरुषकारः । यथा, महाभारते । ३ । १७६ । २७ ।

“दैवं पुरुषकारेण को वक्ष्यितुमर्हति ।

दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥”)

पुरुषास्थिमाली, [न] पुं, (पुरुषाणामस्थीनि तेषां मालास्थस्येति । पुरुषास्थिमाला + ब्रीह्यादित्वात् इनिः ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १११ ॥

पुरुषोत्तमः, पुं, (पुरुषेषु उत्तमः ।) विष्णुः । इत्यमरः । ११ । २१ ॥ (यथा, रघुः । ३ । १४६ ।

“हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः

महेश्वरस्त्रासक एव नापरः ।

तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं

द्वितीयगामी न हि शब्द एव नः ॥”

एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । ५ । ७० । १० ।

“पुराणात् सद्नाच्चापि ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥”)

जिनराजविशेषः । तत्पर्यायः । सोमभूः २ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥ पुरुषेषु मध्ये उत्तमः । यथा, धर्मपुराणे ।

“विशेषसमभावस्य पुरुषस्यानघस्य च ।

अरिमित्रेऽप्युदासीने मनो यस्य समं ब्रजेत् ॥

समो धर्मः समः स्वर्गः समो हि परमं तपः ।

यस्यैवं मानसं नित्यं स नरः पुरुषोत्तमः ॥”

(पुरुषोत्तमो जगन्नाथोऽख्यत्रेति । अच् । उल्लख्यल्लेख्यदेशः । स तु पीठस्थानानामन्यतमः । तत्र भगवती विमलारूपेण विराजते ।

यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६४ ।

“गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥”

अन्यकर्तृविशेषः । स तु प्रयोगरत्नमालायाकरणस्य द्विरूपैकाक्षरहारारवलीकोषाणां अन्येषाञ्च कतिपयग्रन्थानां प्रणेता ॥

पुरुहं, त्रि, (पुरुं प्रचुरं हन्ति गच्छतीति ।

पुरु + हन् गतौ + अन्धेभ्योऽपीति डः ।) प्रचुरम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

पुरुहु, त्रि, (पुरुं प्रचुरं हन्ति गच्छतीति । हन् गतौ + वाहुलकात् डुः ।) प्रचुरम् । इत्यमरः ।

टीक्षायां स्वामी ॥ (पुरुहूरित्यपि पाठः ॥)

पुरुहूतः पुं, (पुरु प्रचुरं हृतमाज्ञानं यज्ञेषु यस्य । पुरु यथा स्यात्तथा हूयते यज्वभिरिति वा । यद्वा, पुरुणि वहुनि हृतानि नामानि यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः । ११ । १४४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२६ । २५ ।

“पुरुहूताद्यं जज्ञे कुन्त्यामेव धनञ्जयः ॥”

प्रचुरनामविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ८ । १ । १३ ।

“स विश्वकायः पुरुहूत ईशः

सत्यः स्वयंभ्योतिरजः पुराणः ॥”

स्त्री, भगवती । सा तु पुष्करे पीठस्थाने विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५६ ।

“विश्वे विश्वेश्वरीं प्राहुः पुरुहूताच्च पुष्करे ॥”

पुरुरवाः [सु] पुं, (पुरु प्रचुरं यथा स्यात्तथा रौतीति । “पर्वतश्च पुरुनाम यत्र यज्ञे पुरुरवाः ॥” ३६० । २२ । इति महाभारतोक्तवचनात्

पुरौ पर्वते रौतीति वा । पुरु + रु + “पुरुरवाः ॥” उणा० ४ । २३१ । इति असिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) बुधस्य पुत्रः । स तु चन्द्रवंशीयादिराजः । तत्पर्यायः । बौधः २ ।

येलः ३ उर्वशीरमणः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, अग्निपुराणे ।

“ततो बुधाश्रमं प्रावादिष्टा रूपाश्रिता सती ।

बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्विता ॥

सोमपुत्राद्बुधाद्राजन् ! तस्या जज्ञे पुरुरवाः ।

जनयित्वा ततः सा तं पुनः सुदुग्धतां गता ॥”

अपि च ।

“इलोदरे च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् ।

अश्वमेधशतं सागमकरोदयः स्वतेजसा ॥

पुरुरवा इति ख्यातः सर्वलोकनमस्कृतः ।

हिमवच्छिखरे रम्ये आराध्य स जनार्दनम् ।

लोकेश्वर्यमगाद्राजा सप्तद्वीपपतिस्तदा ॥

केशिप्रभृतयो दैव्यास्तस्य भृत्यत्वमागताः ।

उर्वशी यस्य पत्नीत्वमगात् सहपमोहिता ॥

सप्तद्वीपा वसुमती सशैलवनकानना ।

धर्मेण पालिता तेन सर्वलोकहितैषिणा ॥

चामरग्राहिणी कीर्तिः सम्पन्नैकाङ्गवाहिका ।

विष्णुप्रसादाद्देवेन्द्रो ददावर्द्धासनन्तदा ॥

धर्मार्थकामान्धर्मण सममेवाभ्यपालयत् ।

धर्मार्थकामास्तं द्रष्टुमाजगुः कौतुकात् पुरा ॥”

इति मात्स्ये २४ अध्यायः ॥

(अस्य विशेषविवरणन्तु हरिवंशे २६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) विश्वदेवः । इति जटाधरः ॥

पार्वणश्राद्धदेवः । यथा, —

“पुरुरवा माद्रवाश्च पार्वणे ससुदाहृतौ ॥”

इति आहतत्वे दृष्टव्यः ॥

पुरोगः, त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । पुरस् + गम + डः ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥

(यथा, रघुः । ६ । ५५ ।

“व्याघातरेखे सुसुजो सुजाभ्यां

विभर्त्ति यस्यापभृतां पुरोगः ॥”)

प्रधानः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ ॥

पुरोहि

पुलकः

पुलिनं

पुरोगतिः, पुं, (पुरोऽग्रे गतिर्गमनमस्य ।) कुकुरः ।
इति धरणिः ॥ अग्रगे, त्रि ॥
पुरोगमः, त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । गम +
अच् ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥
(यथा, महाभारते । ६ । १६ । १० ।
“यं दृष्ट्वा पार्थिवः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।
निवर्त्तयन्ति संवस्ताः सिंहं क्षुद्रमृगा यथा ॥”
कुकुरे, पुं । इति हेमचन्द्रटीका ॥)
पुरोगामी, [न्] त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । गम +
णिनिः ।) अग्रगामी । तत्पर्यायः । पुरोगः २
अग्रसरः ३ प्रष्टः ४ अग्रतःसरः ५ पुरःसरः ६
पुरोगमः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ नासीरः ८
प्रग्रसरः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
पुरोटिः, पुं, (पुरोऽटतीति । अट + इन् ।) पत्र-
भङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रायभाटि इति
भाषा ॥ (पुरसंस्कारः । इति हारावली । १६४ ॥)
पुरोडाः, [श्] पुं, (पुर आदौ दास्यते दीयते
इति । पुरस् + दास्य दाने + क्तिप् । निपात-
नात् दस्य डः ।) हविः । इति सुग्वोध-
याकरणम् ॥
पुरोडाशः, पुं, (पुरोऽग्रे दास्यते दीयते इति ।
दाश + कर्मणि घञ् । निपातनात् दस्य डः ।)
हविर्भेदः । स तु यवचूर्णनिर्मितरोटिका-
विशेषः । (यथा, मनुः । ६ । ११ ।
“वासन्तशरदौर्ध्वैर्मन्त्रैः स्वयमाहुतैः ।
पुरोडाशांश्चैव विधिवन्निर्वापेत् पृथक् ॥”)
पिष्टकचमसौ । हुतशेषः । इति मेदिनी । श्रे, ३८ ॥
सोमरसः । इति हेमचन्द्रः ॥
पुरोडाशं, त्रि, (पुरोडाशाय हितमिति । पुरो-
डाश + यत् ।) पुरोडाश्रीयम् । हविर्योग्यम् ।
पुरोडाशाय हितम् । यथा, भट्टिः । ५ । १२ ।
“आमिचीयं दधि चीरं पुरोडाशं तथौषधम् ।
हविर्ह्यङ्गवीनश्च नाप्युपगन्ति राक्षसाः ॥”
पुरोद्भावा, स्त्री, (पुरे उद्भावो यस्याः ।) महा-
भेदा । इति रत्नमाला ॥
पुरोधाः, [स्] पुं, (पुरोऽग्रे दधाति मङ्गल-
मिति । पुरस् + धा + “पुरसि च ।” उणा० ४ ।
२३० । इति असिः । स च डित् ।) पुरोहितः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ (यथा, रघुः । ३ । १८ ।
“स जातकर्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेव पुरोधसा कृते ॥”)
पुरोभागी, [न्] त्रि, (पुरः पूर्वमेव भजते इति ।
पुरस् + भज + णिनिः ।) दीधमात्रदर्शी । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४६ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ६ । ८३ ।
“कुपितोऽपि स यत्रैनां न्यवधीद्रागमोहितः ।
तेनैवागात् पुरोभागिवितर्कात्तङ्कपात्रताम् ॥”)
अर्थाशी च ॥
पुरोहितः, पुं, पुरो दृष्टादृष्टपक्षेषु कर्मसु धीयते
आरोप्यते यः । (यथा, पुर आदावेव हितं
मङ्गलं यस्मात् ।) श्रान्त्यादिकर्त्ता । तत्पर्यायः ।
पुरोधाः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ धर्मकर्मदि-

कारकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं
यथा, चाणक्ये ।
“वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
आशीर्वादवचोयुक्त एष राजपुरोहितः ॥”
तस्य वर्जनीयलक्षणं यथा,—
“काणं यज्जमपुत्रं वानभिज्जमजितेन्द्रियम् ।
न ह्रस्वं व्याधितं वापि नृपः कुर्यात् पुरोहितम् ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥
पुरोहिते वर्जनीयानि यथा,—
“पुरोहितो हितो वेदस्तुतिः सत्यवाक् शुचिः ।
ब्रह्मण्यो विमलाचारः प्रतिकर्त्ता पदाम्बुजः ॥”
इति कविकल्पलता ॥
(यथा च ।
“दोषागन्तुजम्बुभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।
रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्देवपुरोहितौ ॥
ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत ।
पुरोहितमते तस्मादन्ते भिषगात्मवान् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशोऽध्याये ॥)
पूर्व, पूर्त्तौ । पूर्णोत्करणे । इति कविकल्पलताम् ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । पूः
पुरौ पुरः । पूर्वति पयसा कुम्भं चेटी । इति
दुर्गादासः ॥
पुल, क उच्छ्रितौ । इति कविकल्पलताम् ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) उच्छ्रितिरुच्चीभावः । क,
पोलयति पर्वतः । इति दुर्गादासः ॥
पुल, ज महत्त्वे । इति कविकल्पलताम् ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ज, पोलः पुलः । पोलति ।
इति दुर्गादासः ॥
पुल, श महत्त्वे । इति कविकल्पलताम् ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) श, पुलति पुलिनं शरदि
महत् स्यादित्यर्थः । पोलिता । इति दुर्गादासः ॥
पुलः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल +
कः ।) पुलकः । विपुले, त्रि । इति मेदिनी । ले,
२३ ॥
पुलकं, स्त्री, (पुलतीति । पुल + कः । ततः संज्ञायां
कन् ।) कङ्कडम् । तच्च पर्वतीयवृत्तिक-
विशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुलकः, पुं, (पुल + स्वार्थे कन् ।) रोमाशः ।
तत्पर्यायः । रोमोद्भेदः २ लकपुष्पम् ३ लग-
ङ्कुरः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ३७६ ।
“प्रेमलघूतकेशवचोभरविपुलपुलककुच-
कलसा ।
गोवर्द्धनगिरिगुरुतां सुगवधूर्निभृतसुप-
हसति ॥”)
शरीरान्तर्बहिर्भवकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
(तुच्छधान्यम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
“पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।
मशका इव मर्त्तेशु येषां धर्मो न कारणम् ॥”)
प्रस्तरविशेषः । तस्य परीक्षा यथा,—
“पुण्येषु पर्वतवरेषु च निम्नगासु
स्थानान्तरेषु च तथोत्तरदेशगत्वात् ।

संस्थापिताश्च नखरा भुजगैः प्रकाशं
संपूज्य दानवपतिं प्रथिते प्रदेशे ॥
दाशार्णवागद्वमेकलकालगादौ
गुञ्जाञ्जनचौद्रमृगालवर्णाः ।
गन्धर्ववह्निकदलीसदृशावभासा
एते प्रशस्ताः पुलकाः प्रसृताः ॥
शृङ्गालमृङ्गाकैविचित्रभङ्गा
शूद्रैरुपेताः परमाः पवित्राः ।
मङ्गल्ययुक्ता बहुभक्तिचित्रा
वृद्धिप्रदास्ते पुलका भवन्ति ॥
काकश्वरासभृङ्गालवृकोग्रूपै-
र्गुहैः समांसरुधिरार्द्रमुखैरुपेताः ॥
मृदुप्रदास्तु विदुषा परिवर्जनीया
मूल्यं पलस्य कथितश्च शतानि पञ्च ॥”
इति गारुडे ७७ अध्यायः ॥
मणिदोषविशेषः । हरितालम् । गजान्नपिण्डम् ।
गन्धर्वविशेषः । इति मेदिनी । के, १२१ ॥
असुराजी । गल्लकः । इति हेमचन्द्रः ॥
पुलकी, [न्] पुं, (पुलकोऽस्यस्येति । पुलक +
इनिः ।) धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुललिः, पुं, (पुल महत्त्वे + क्तिप् । पुलं महत्त्वं
असते गच्छतीति । अस् + तिः । इत्यञ्जलदत्तः ।
४ । १७६ ।) पुलस्त्यसुनिः । इत्युणादिकोषः ॥
पुलस्त्यः, पुं, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स ब्रह्मणः कर्णाभ्यां जातः ।
तस्य भार्या हविर्भूः कर्दमकन्या । तस्य पुत्रः
अगस्त्यः विश्रवाश्च । इति श्रीभागवतम् ॥
यथा, हरिवंशे । ७ । ८ ।
“मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः ॥”
पुलहः, पुं, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स च ब्रह्मणो नाभितो जातः
तस्य भार्या कर्दमसुनिकन्या गतिः । तस्य
पुत्राः कर्मश्रेष्ठः यवीयान् सहिष्णुश्च । इति
श्रीभागवतम् ॥
पुलाकः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल +
“वलाकादयश्च ।” इति आकप्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः ।) तुच्छधान्यम् । आगडा इति
ख्यातम् ॥ (यथा, मनुः । १० । १२५ ।
“पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ॥”)
संचेपः । अल्पत्वम् । भक्तसिक्थकम् । भक्त-
गुलिका । इत्यमरभरतौ ॥ क्षिप्रम् । यथा पुलाक-
कारी । इति खामी ॥
पुलाकी, [न्] पुं, (पुलाकः क्षिप्रता वृद्धौ विषये
अस्यस्येति । पुलाक + इनिः ।) वृक्षः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥
पुलाधितं, स्त्री, (पुल + क्यच् + क्तः ।) अश्वगतिः ।
तत्पर्यायः । विक्रान्तिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुलिनं, स्त्री, (पोलतीति । पुल महत्त्वे + “तलि-
पुलिभ्याश्च ।” उणा० २ । ५३ । इति इनन् । स
च कित् ।) तोथोत्थिततटम् । इत्यमरः । १ ।
१० । ६ ॥ चर इति चङा इति च भाषा ॥

पुलिन्दः

(यथा, रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

“कचिन्मणिनिकाशीदां कचित् पुलिनशालिनीम् ।
कचित् सिद्धजनाकीर्णं पश्य मन्दाकिनीं
नदीम् ॥”)

जलादचिरोत्थितं तटम् । इति भरतः ॥ तत्-
क्षणतोययुक्तद्वीपम् । इति सुभूतिः ॥ क्रमेणो-
त्थितं तटम् । इति खामी ॥ जलमध्यस्थसुत्थितं
‘तटम् । इति पञ्जिका ॥ द्वीपम् । इति त्रिकाख-
शेषः ॥ (यच्चविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
१ । ३२ । १६ ।

“उलूकश्चसनाभ्याश्च निमिषेण च पक्षिराट् ।
प्ररुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च ॥”)

पुलिन्दः, पुं, (पुल महत्त्वे + “कुण्णिपुल्लोः किन्दच् ।”
उणा० ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) चण्डाल-
भेदः । स च स्वेच्छशब्दवाच्यः । इत्यमरभरतौ ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

पुलस्य उवाच ।

“एवं गतेषु जैलोक्यं दानवेषु पुरन्दरः ।
जगाम ब्रह्मसदनं सह देवैः प्रचीपतिः ॥
तत्रापश्यत् स देवेशं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ।
ऋषिभिः सार्द्धमासीनं पितरं स्वस्व कश्यपम् ॥
ततो ननाम शिरसा शक्रः सुरगणैः सह ।
ब्रह्माणं कश्यपश्चैव तांश्च सर्वान्स्वपोधनान् ॥
प्रोवाचेन्द्रः सुरैः सार्द्धं देवनार्यं पितामहम् ।
पितामह ! हतं राज्यं बलिना बलिना मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच शक्रेतत् सुच्यते स्वकृतं फलम् ।
शक्रः पप्रच्छ भो ब्रूहि किं मया दुस्कृतं कृतम् ॥
कश्यपोऽप्याह देवेश ! भणहत्या कृता त्वया ।
दित्यदरात्त्वया गर्भः कर्तो वै बहुधा बलात् ॥
पितरं प्राह देवेन्द्रो मातुर्दूषणतो विभो ! ।
कर्तनं प्राप्तवान् गर्भो यदशौचा हि साभवत् ॥
ततोऽब्रवीत् कश्यपस्तु मातुर्दोषे सदासताम् ।
गतस्ततो विनिहतो दोषोऽपि कुलिशेन भोः ॥
तच्छ्रुत्वा कश्यपवचः प्राह शक्रः पितामहम् ।
विनाशं प्राप्तो ब्रूहि प्रायश्चित्तं विभो ! मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं वशिष्ठः कश्यपस्तथा ।
हितं सर्वस्य जगतः शक्रस्यापि विशेषतः ॥
शक्रचक्रगदापाणिर्माधवः पुरुषोत्तमः ॥
तं प्रपद्यस्व शरणं स ते श्रेयो विधास्यति ॥
सहस्राक्षोऽपि वचनं गुरुणां स निश्शय वै ।
प्रोवाच स्वल्पकालेन कस्मिन् प्राप्यो बहूदयः ॥
ता ऊचुर्देवता मर्त्या स्वल्पकाले बहूदयः ॥

इत्येवमुक्तः सुरराडिरिच्छिना
मरीचिपुत्रेण च कश्यपेन ।
तथैव मित्रावरुणात्मजेन
वेगान्महीपृष्ठमवाप्य तस्यौ ॥
कालञ्जरस्योत्तरतः सुपुण्य-
स्तथा हिमाद्रेरपि दक्षिणस्याम् ।
कुशस्थलात् पूर्वत एव विश्रुतो
वसोः पुरात् पश्चिमतोऽवतस्थे ॥
यत्राय चक्रं भगवान् सुरारि-
र्वास्त्वयमयत्ततनुस्वर्गसिः ।

१८८

पुलोमा

स्वातिं जगामाथ गदाधरेति
महाघट्टन्दस्य श्रितः कुठारः ॥
यस्मिन् दिजेन्द्राः श्रुतिशास्त्रसंयुताः
समानतां यान्ति पितामहेन ।
मरुत्पितृन् यत्र च संप्रपूज्य
भक्त्या त्वनये नहि चेतसैव ।
फलमहामेधमखस्य मानवा
लभन्त्यनन्तं भगवत्प्रसादात् ॥
महानदी यत्र सुरर्षिक्या
बालापदेशाद्विमिश्रितमेव ।
चक्रं जगत् पापविनष्टमग्रं
सन्दर्शनप्राशनमञ्जनेन ॥

तत्र शक्रः समभ्येत्य महानदास्तटेऽद्भुते ।
आराधनाय देवस्य कृत्वाश्रममवस्थितः ॥
प्रातःस्नाथी लघुः प्राथी एकभक्तिर्ह्यवाचितः ।
तपस्तेषु सहस्राक्षः स्तुवन् देवं गदाधरम् ॥
तस्यैवं तप्यतः सन्त्यक् जितसर्वेन्द्रियस्य च ।
कामक्रोधविहीनस्य साग्रः संवत्सरो गतः ॥
ततो गदाधरः प्रीतो वासवं प्राह नारद ! ।
गच्छ प्रीतोऽस्मि भवतो मुक्तपापोऽसि साम्प्र-
तम् ॥

निजं राज्यञ्च देवेश ! प्राप्तुमिच्छति चिराद्विः ।
यतिव्यामि यथा शक्र ! भाविश्रेयो यथा तव ॥
इत्येवमुक्तोऽथ गदाधरेण
विसर्जितः स्नाप्य मनोहरायाम् ।
स्नातस्य देवस्य ततः पुरस्तात्
संप्रोचुरस्माननुशासयस्व ॥
प्रोवाच तान् भीषणकर्मकारान्
नाम्ना पुलिन्दा मम पापसम्भवाः ।
वसधमेवान्तरमद्रिसुखयो-
र्हिमाद्रिकालाञ्जरयोः पुलिन्दाः ॥
इत्येवमुक्त्वा सुरराट् पुलिन्दान्
विमुक्तपापः सुरसिद्धयत्नैः ।
संपुज्यमानोऽनुजगाम त्ताश्रमं
मातुस्तदा धर्मनिवासमादयम् ॥

इति वामने ७३ अध्यायः ॥

पुलोमजा, स्त्री, (पुलोमो दैवात् जायते इति ।
जन + डः ।) प्रची । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥
(यथा, काशीखण्डे १० अध्याये ।

“निप्रत्यहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवनौ ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुलोमजाम् ॥”)

पुलोमजित्, पुं, (पुलोमानं जयतीति । जि +
किप् तुगागमश्च ।) इन्द्रः । इति केचित् ॥

पुलोमद्विद्, [वृ] पुं, (पुलोमो दैवविशेषस्य
द्विद् शत्रुः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८८ ॥

पुलोमभित्, [दृ] पुं, (पुलोमानं भिनत्तीति ।
भिद् + किप् ।) इन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः ॥

पुलोमा, [नृ] पुं, असुरविशेषः । स इन्द्रस्य
अश्वरः । इति पुलोमजाशब्दटीकायां भरतः ॥

(अयं खल्विन्द्रेण निपातितः । यथा, हरि-
वंशे । २० । १३३ ।

“कृत्वा सखन्मकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा नहि ।

पुष्करं

पुलोमानं जघानाजौ जामाता सन् शत-
क्रतुः ॥”)

पुलोमारिः, पुं, (पुलोमोऽरिः शत्रुः ।) इन्द्रः ।
इति त्रिकाखशेषः ॥

पुष, पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पोषति तातः पुत्रम् । इति
दुर्गादासः ॥

पुष, लृ य औ पुष्टौ । पोषणे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लृ,
अपुषत् । य, पुष्यति । औ, पोष्टा । इति
दुर्गादासः ॥

पुष, क ध्रतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) क, पोषयति । इति दुर्गादासः ॥

पुष, ग पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ग, पुष्णाति पुपोष । इति
दुर्गादासः ॥

पुषा, स्त्री, (पुष्णातीति । पुष पुष्टौ + कः । तत-
ष्टाप् ।) लाङ्गलिकीष्टचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुषितं, त्रि, (पुष्यते स्मेति । पुष + क्तः । भादि-
गणीयत्वात् इट् ।) पुष्टम् । कृतपोषणपक्षि-
न्यादि । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥

पुष्करं, स्त्री, (पुष्णातीति । पुष पुष्टौ + “पुषः
कित् ।” उणा० ४ । ४ । इति करन् । स च
कित् ।) हस्तिशुङ्गाग्रम् । (यथा, माघे । ५ । ३० ।
“आलोलपुष्करमुखोल्लसितैरभीक्ष्ण-
मुच्चासम्भ्रुरभितो वपुरम्बुवर्षैः ॥”)

वादभाण्डमुखम् । (यथा, रघुः । १७ । ११ ।
“नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ॥”)
“पुष पुष्टौ । पुषः कित् । इति करन्प्रत्ययः ।
पुषिरत्रान्तर्गतार्थः । पोषयति भूतान्यवकाश-
प्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च । पुष्कं वारि-
रातीति पुष्करं इति चौरखामी । पुषेरन्त-
र्गर्थार्थात् ऋष्टश्चुधियुधियः कित् । इति
विहितः करन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति ।
हृदकस्थपृवीचीपुषिसुषिम्बुश्रूभ्यः कित् । इति
कर इति श्रीभोजदेवः । पोषयति भूतानीति ।
पुष्कोपपदादातेः आतोऽनुपसर्गे कः । यद्वा,
वपुरित्युदकनाम तत् कर्तुं श्रीलमस्येति । कजो
हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । इति टः । वपुष्करं
सत् वकारलोपेन पुष्करम् । एष्टोदरादिः ।” इति
निघण्टौ देवराजयज्वा ॥ जलम् । (यथा, शत-
पथब्राह्मणे । ६ । ४ । २ । २ ।

“आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा प्राणो वा ॥”)
योम । (यथा, हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।
“मेघाः सूर्यशिलासमानरुचयो ह्यल्पसवाल्प-
खना

हंसालीकमलालिमखितजलः पद्माकरः
शोभनः ।

तीव्रस्निग्धमयूखचन्द्रविमला खानन्दिनी
कौमुदी

चित्रा घर्म्मविपक्रतोयसुरसा स्यान्निर्मलं
पुष्करम् ॥”)

पुष्करः

खड्गफलम् । पद्मम् । (यथा, रामायणे । २ । ६५ । १४ ।

“सखीवच्च विगाहस्य सीते । मन्दाकिनीं नदीम् ।

कमलान्वयमञ्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ! ॥” तीर्थभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३६ । ३ ।

“गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥” अस्य अन्यदिवरणं पुंलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कुलौषधम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १८५ ॥

(यथास्य पर्यायः । “उक्तं पुष्करमूलान् पौष्करं पुष्करश्च तत् । पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुलभेदमिमं जगुः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खड्गकोयः । इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥ काण्डम् । द्वीपभेदः । इति मदिनी । २, १८७ ॥ (अस्य विवरणं पुंलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

युद्धम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥ * ॥ पुष्करः, पुं, (पुष् + “पुष्ः कित् ।” उणा० ४ । ४ ।

इति करन् । स च कित् ।) रोगविशेषः । नागविशेषः । सारसपक्षी । वृषभेदः । स तु नलराजभाता । (यथा, महाभारते । ३ । ५६ । ४ ।

“स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च । गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीय नलेन वै ॥” एवं हि कलिसाहाय्येन अक्षदूते नलं विजित्य निषधाधिपोऽभवत् । एतद्वृत्तान्तं महाभारते वनपर्वणि ५६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

वरुणपुत्रः । इति मेदिनी । २, १८७ ॥ (वाद्यविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६१ ।

“प्रावादन्त ततस्त्रयं वैष्णवीणादिद्वयं । पणवाः पुष्कराश्चैव षट्पङ्काः षट्पङ्काः ॥” पर्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

सप्तद्वीपानां मध्ये द्वीपविशेषः । पुष्करद्वीपवर्णनं यथा,—

सूत उवाच ।

“शाकद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः । क्षीराण्यं समावृत्य द्वीपः पुष्करसंज्ञितः ॥

एक एवात्र विप्रेन्द्राः पर्वतो मानसोत्तरः । योजनानां सहस्राणि चोर्ध्वं पञ्चाशद्विहृतः ॥

तावदेव च विस्तीर्णः सर्वत्र परिमण्डलः । स एव द्वीपो यश्चाहं मानसोत्तरसंज्ञितः ॥

एक एव महासागः सन्निवेशाद्विधातः । तस्मिन्द्वीपे स्मृतौ तु द्वौ पुण्यौ जनपदौ शुभौ ॥

अपरौ मानवस्याथ पर्वतस्यानुमण्डलौ । महावीरं स्मृतं वर्षं धातकौषण्डमेव च ॥

खादूदकेनोदधिना पुष्करः परिभाषितः । तस्मिन्द्वीपे महावृक्षो न्यग्रोधोऽमरपूजितः ॥

तस्मिन्निवसति ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः । तत्रैव सुनिशार्दलाः शिवनारायणालयम् ॥

वसन्त्यत्र महादेवो हरारुहो हरिरथयः । संपूज्यमानो ब्रह्मादौः कुमारौ च योगिभिः ॥

गन्धर्वैः किन्नरैश्चैरौश्वरः कृष्णपिङ्गलैः । सुस्थास्तत्र प्रजाः सर्वाः ब्राह्मणाः सङ्गविविधाः ॥

पुष्करः

निरामया विशोकाश्च रागद्वेषविवर्जिताः । सत्त्वानृते न तत्रास्तां नोत्तमाधममध्यमाः ॥

न वर्णाश्रमधर्माश्च न नद्यो न च पर्वताः । परेण पुष्करस्याथ समावृत्य स्थितो महान् ॥

खादूदकः समुद्रस्तु समन्ताद्विजसत्तमाः । परेण तस्य महती दृश्यते लोकसंस्थितिः ॥” इति कौर्म्ये ४७ अध्यायः ॥ * ॥

पुष्करद्वीपस्थराजा । तस्य रथः । यथा,— “लोकेश्वरः सोऽपि वृभिर्मुनीन्द्रै-

र्देवैः सहैन्द्रैरथ ब्रह्मचारौ । द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपेते

उवास राजा स तु पुष्करस्यः ॥ तेनैव नाम्ना स तु पुष्करोऽपि

संदोष्यते देवगणैः सविष्टैः । तेनैव यानेन तथाभ्युजेन

वभूव नाम्ना तमथाह्वयन्ति ॥” इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

ब्रह्मकृततीर्थविशेषः । तस्य नामान्तरम् । रूप- तीर्थम् २ सुखदर्शनम् ३ । तत्र ज्येष्ठपुष्कर-

मध्यमपुष्करकनिष्ठपुष्करनामकास्त्रयो द्वादशः । तस्य परिमाणं श्रुतयोजनमण्डलम् । इति पद्म-

पुराणम् ॥ * ॥ योगविशेषे गङ्गादीनां पुष्करत्वं यथा,—

“मकरस्थो यदा भानुस्तदा देवगुरुर्यदि । पूर्णिमायां भानुवारे गङ्गा पुष्कर ईरितः ॥

गङ्गातीर्थं प्रयागे च कोटिसंख्यग्रहेः समः । सिंहसंस्थे दिनकरे तथा जीवेन संयुते ॥

पूर्णिमायां गुरोर्वारे गोदावत्यास्तु पुष्करः । तत्र स्नानञ्च दानञ्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥

मेघसंस्थे दिवानाथे देवानाञ्च पुरोहिते । सोमवारे सिताश्विन्यां कावेरी पुष्करो मतः ॥

कर्कटस्थे दिवानाथे तथा जीवेन्द्रवासरे । अमायां पूर्णिमायां वा कृष्णा पुष्कर उच्यते ॥” इति स्कन्दपुराणे पुष्करखण्डे श्रीशैलमाहात्म्यम् ॥

मेघनायकविशेषः । तत्परिज्ञानं यथा,— “त्रिभुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।

आवर्त्तं विद्धि सम्भत्तं पुष्करं द्रोणममुदम् ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्य फलम् । यथा,— “पुष्करे दुष्करं वारि शस्यहीना वसुन्धरा ।

विग्रहोपहृता लोकाः पुष्करे जलदाधिपे ॥” इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

क्रूरवार-भद्रातिथि-भयपादनञ्च-घटिताशुभ- जनकयोगविशेषः । यथा,—

“पुनर्वसुत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी । पूर्वभाद्रं विशाखा च रविभौमशुभश्वराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च । एतेषामेकदा योगे भवतीति त्रिपुष्करः ॥ * ॥

जाते तु जारजो योगो ष्टते भवति पुष्करः । त्रिगुणं फलदो वृहौ नष्टे ष्टते तत्र तथा ॥

प्रथमे मासि वर्षे वा कुटुम्बमपि पीडयेत् । देवोऽपि यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥

पुष्करः

अतस्तदोषशान्त्यर्थं होमयेदयुतं बुधः । अशक्तञ्च सुवर्णादिदानं कुर्यादयथाविधि ॥” समर्थश्चेद् वराहसंहितोक्तं अयुतहोमादिकं कुर्यात् । वाक्यं यथा,—

श्रीविष्णुरोम् तत् सदयामुके मास्यमुकपद्मेऽमुक- तिथौ असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्म्मा असुक- गोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्म्मास्त्रिपुष्करयोग-

कालीनमरणजन्यदोषशमनकामः इदं काष्ठनं श्रीविष्णुदेवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणाद्याहं ददे । ततो दक्षिणां दद्यात् । अन्यत्र पूजाहोम-

कर्मणी करिष्ये । इति विशेषः । एतत् सर्व- मशौचेऽपि कर्तव्यम् । यथा दक्षः । सुस्थकाले त्विदं सर्वं सूतकं परिकीर्तितम् ।

आपदगतस्य सर्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम् ॥” इति शुद्धिकारिका ॥ * ॥

अपि च । “पुनर्वसुत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी । पूर्वभाद्रं विशाखा च षड्भित्ते वै त्रिपुष्कराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च । शुनिभौमो रविश्चैव वाराहश्चैव त्रिपुष्कराः ॥

एते त्रिपुष्करा ज्ञेयास्तथा द्वादशमासिके । द्विमासे च तथा प्राप्ते षण्मासे च चतुर्थके ॥

घोडुषे मासि संपूर्णे कुटुम्बं पीडयेदधुवम् । अन्तेऽप्युपान्ते मध्ये च पुष्करो हन्ति नान्यथा ॥

तदोषप्रशमार्थं होमयेदयुतं बुधः । तिलव्रीहियवांश्चैव कृत्वा न्येन समन्तथा ॥

क्षीरेणैव तथाचार्यो जुहुयाद्भक्तिभावतः । चरुञ्च श्रपयेत्तत्र प्रान्ते कुर्यादलित्तथा ॥

वैकङ्कोडुम्बराश्वत्यैः प्रत्येकाष्टोत्तरं श्रुतम् । एकैकं त्रिचिसंयुक्तं दर्भेण परिवेष्टितम् ॥

यमाय वकङ्कतेन धर्मायोडुम्बरेण च । अश्वत्यैश्चित्रगुप्तं जुहुयात् क्रमशस्तथा ॥

तदद् दृष्टतिलांश्चैव तथा समिधमेव च । एकौल्लभ्य समं सर्वं चरुमाश्रित्य होमयेत् ॥

यवव्रीहितिलैर्युक्तं तण्डुलं श्रपयेच्चरुम् । दधिमध्वाण्यसंयुक्तं होमः सहस्रसंख्यया ॥

वैकङ्कोडुम्बराश्वत्यैर्होमयेद्विधिपूर्वकम् । यमं धर्मं चित्रगुप्तं पुष्करं पुरुषं तथा ॥

तिथिं वारं तथा ऋत्वं पूजयित्वा तु होमयेत् । पञ्चवर्णेन चूर्णेन कुर्याद्वि पद्ममण्डलम् ॥

यमं धर्मं चित्रगुप्तं स्थापयेत् क्रमशस्ततः । तिलप्रपूरिते पात्रे लौहे च कृष्णवाससा ॥

वेष्टयित्वा यमं तत्र स्थापयेत्तौहनिर्मितम् । दृष्टप्रपूरिते पात्रे कांस्यपात्रे निरञ्जनम् ॥

रौप्याकृतिं शुक्लवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् । गुडप्रपूरिते पात्रे ताम्रपात्रे च मन्त्रिणम् ॥

खर्णाकृतिं रक्तवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् । क्षीरप्रपूरिते पात्रे प्रस्तरपात्रे च पुष्करम् ॥

कृष्णाकृतिं कृष्णवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् । सुवर्णतुल्यमर्द्धं वा अथवा शक्तिभावतः ॥

प्रतिमाञ्च समाः सर्वाः क्रमात्तत्र नियोजिताः ब्रीहौ यवे तथा धान्ये क्रमात् पात्रचयन्ततः ॥

पुष्कर

नतने च क्रमात् पीठे स्थापयेद्विधपूर्वकम् ।
मण्डलस्य चतुर्दिक्षु चतुःकुम्भांश्च स्थापयेत् ॥
दधिगुडचौरपूर्णान् प्रकल्प्य संयुतेऽन्ततः ।
अथवा तन्मूलदेशे सचूतपल्लवांस्तथा ॥
पीतवस्त्रेण संयुक्तं कुर्याद्वत्तुष्टयम् ।
चन्द्रातपं तदुपरि विचित्रं परिकल्पितम् ॥
कुम्भानाञ्च चतुःपार्श्वे यवतिलैर्युक्ततण्डुलान् ।
स्थापयेयुः क्रमात्तत्र पूजाकाले द्विजोत्तमाः ॥
मण्डलस्य तथा पूर्वे वारुणं घटमर्पयेत् ।
नानादेवान् गणेशादीन् ग्रहादींश्च समर्चयेत् ॥
हुत्वा यथाक्रमं तत्र वलिं दद्याद्विचक्षणः ।
पयोष्टेन क्षीरेण स्नापयित्वा यथाक्रमम् ॥
खेन खेनैव मन्त्रेण पूजयित्वा च होमयेत् ॥
एवं विधिप्रकारेण यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
पुष्करारिष्टदोषस्तु चतुष्पात्तस्य सम्भवेत् ॥
संवत्सरे तथा पूर्णे षोडशे मासि वै तथा ।
यन्मासाभ्यन्तरे तस्य सुतहानिं विनिर्दिशेत् ॥
अथवा स्वामिनं हन्ति द्वितीयं भ्रातरन्तथा ।
तृतीयं सर्वहानिः स्यात् सुतवित्तविनाशनम् ॥
प्रेतारिष्टविनाशाय यमादीन् यो न होमयेत् ।
सर्वाणि तस्य नश्यन्ति गोमहिषादीनि सर्वतः ॥
एवंविधकृतं होमं यः कर्तुमचमो भवेत् ।
होमं कृत्वा यथाशक्त्वा धेनुमेकां प्रदापयेत् ॥
अस्मिन् कृते न सन्देहः प्रेतारिष्टं न पीडयेत् ।
न विघ्नो यजमानस्य न चारिष्टं प्रजायते ॥
एतद्धोमं विनिर्दिष्टं यत्नतो न करोति यः ।
न रक्षति यमस्तस्य एभिर्मासैश्च वंशजम् ॥
सुतो भ्राता तथा जाया पतिः श्वशुर एव च ।
माता पिता स्वसा वापि पित्र्यो भगिनीपतिः ॥
ज्येष्ठभ्राता पतिश्चापि स्वामी चापलमेव च ।
एकेकं वर्षसंपूर्णे कुटुम्बं पीडयेदध्वम् ॥
षोडशे मासि संपूर्णे बाल्यवान् परिपीडयेत् ॥
बाल्यवानामभावे च वास्तुष्टो न जीवति ॥
त्रिपुष्करे तथा दोषे यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
देवता यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥
यत्किञ्चिद्दानमुत्सृज्य शुद्धो भवति मानवः ।
न रक्षति यमस्तस्य यदि होमं न कारयेत् ॥
तस्मात् विधिप्रकारेण पुष्करारिष्टशान्तये ।
यमं धम्मं चित्रगुप्तं पूजयित्वा च होमयेत् ॥
मण्डले घटमारोप्य पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
विधिपूर्वकं तथा हुत्वा प्रान्ते दद्याद्वलिं बुधः ॥
प्रभाते च तथा रात्रौवापि चान्तिदिने तथा ।
आचार्यश्च प्रकुर्वीत अपयेच्च चरुं ततः ॥
विप्रश्चित्रिययोर्दम्भैः पिष्टैर्वैश्यस्य निर्मितम् ।
शूद्रस्य गोमयेनापि प्रतिमां दापयेत्ततः ॥
दत्त्वा मधुष्टताक्तच चरुं पश्चाच्च दापयेत् ।
ततोऽरिष्टः प्रशान्तः स्यात्ततो होमं समापयेत् ॥
संकल्प्य विधिना पूर्वं वस्त्रयुग्मेन यत्नतः ।
आचार्यं वृणुयात्तत्र पश्चाद्विजमेव च ॥
इति वराहसंहितोक्तपुष्करशान्तिप्रमाणम् ॥
पुष्करकणिका, स्त्री, (पुष्करं पद्मं कर्णयति साङ्-
श्येन प्राप्नोतीति । कर्ण + क्त्वा । टाप्ति अतः

पुष्करा

इत्वम् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्थलपद्मिनीशब्देऽस्या गुणद्वयो ज्ञातव्याः ॥)
पुष्करनाडी, स्त्री, (पुष्करं पद्मं नाडयति सौन्द-
र्येण भ्रंशयतीति । नाड + अच् । ततो डीप् ।)
स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्करमूलं, स्त्री, (पुष्करस्य मूलमिव मूलमस्य ।
पुष्करजातं मूलं वा ।) पुष्करदेशप्रसिद्धौषधि-
विशेषः । अस्य स्थाने कुष्ठं योजयन्ति । तस्य-
पर्यायः । मूलम् २ पुष्करम् ३ पद्मपत्रकम् ४
पुष्करिणी ५ वीरम् ६ पौष्करम् ७ पुष्करा-
ङ्गयम् ८ काश्मीरम् ९ ब्रह्मतीर्थम् १० आसारिः
११ मूलपुष्करम् १२ पुष्करजटा १३ पुष्कर-
शिफा १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफघातज्वरश्वसासरोचककाशप्रोफपाण्डुनाशित्व-
त्वाच्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ “विशेषात् पार्श्व-
शूलनुत् ।” इति भावप्रकाशः ॥ (व्यवहारोऽस्य
यथा,—
“भागौ पुष्करमूलञ्च रास्नां विल्वं यमानिकाम् ।
नागरं दण्डमूलञ्च पिप्पलीञ्चाम् साधयेत् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिग्रन्थे ज्वराधिकारे
भाग्यादिकाथे ॥)
पुष्करमूलकं, स्त्री, (पुष्करस्य कुष्ठस्य मूलम् ।
ततः संज्ञायां कन् ।) कुष्ठवृक्षस्य मूलम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुष्ठशब्देऽस्य विवरणं ज्ञात-
व्यम् ॥)
पुष्करशिफा, स्त्री, (पुष्करस्य शिफा जटेव ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्करसज्जौ, पुं, (पुष्करस्य पद्मस्य सक् ययोरिति ।)
अश्विनीकुमारौ । द्विवचान्तोऽयम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (अश्विनीकुमारतुल्ये, त्रि । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । २ । ३३ ।
“आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करसजम् ।
यथेह पुरुषोऽसत् ॥”
“किम्भूतं कुमारं पुष्करसजं पुष्कराणां पद्मानां
सक् माला ययोस्तौ पुष्करसजौ अश्विनौ
अश्विनीकुमारौ पुष्करसजौ पद्ममालिनौ देवानां
भिषजौ । तत्तुल्यः कुमारः पुष्करसक् तम् ।
अश्विसाम्यकथनेन रोगहर्त्ता सुन्दरश्च पुत्र-
मधत्तेति सूचितम् ॥” इति तत्र वेददीपः ॥)
पुष्कराक्षः, पुं, (पुष्करवदक्षिणी यस्य । “अक्षो-
ऽदर्शनात् ।” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।)
विष्णुः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“पुष्कराक्षः निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
चाहि मां देवदेवेश त्वत्त्वो नान्योऽस्ति रक्षिता ॥”
(श्रीकृष्णः । यथा, महाभारते १।२२.०।१६ ।
“अथाब्रवीत् पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ॥”)
पुष्कराङ्गः, पुं, (पुष्करस्य आङ्गा आङ्गा यस्य ।)
सारसपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ (पुष्करं
आङ्गा यस्य । पुष्करमूलम् । यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये ।
“तुम्बुरुपुष्कराङ्गहिङ्ग्वस्त्वैतसपथ्यालवणत्रयं
यवकायेन पातुं प्रयच्छेत् ॥”)

पुष्करि

पुष्कराङ्गयं, स्त्री, (पुष्करं आङ्गयो यस्य ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
“क्षुद्राम्बता नागरपुष्कराङ्गयैः
कृतः कषायः कफमारुतोद्भवे ।
सन्वासकासारुचिपार्श्वरुक्करे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च प्रस्यते ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिग्रन्थे ज्वराधिकारे ॥)
पुष्करिणी, स्त्री, (पुष्करवत् आकृतिरस्यस्या इति ।
पुष्कर + इनिः । ततो डीप् ।) स्थलपद्मिनी ।
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्करं
शुखादण्डस्तदस्यस्या इति । इनिः ।) हस्तिनी ।
सरोजिनी । (पुष्कराणि पद्माणि सन्त्यचेति ।)
जलाशयः । इति मेदिनी । णे, १०४ ॥ शतधनुः परि-
मितसमचतुरस्रजलाधारः । पुष्कर इति पुष्करि
इति च भाषा । तत्पर्यायः । खातम् २ ।
इत्यमरः । १।१०।२७ ॥ जलकूपी ३ । इति जटा-
धरः ॥ पौष्करिणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
सा तु दक्षिणोत्तरायता कार्या ।
यथा,—
“कूपवापीपुष्करिण्यो दीर्घिका क्रोण एव च ।
तडागः सरसी चैव सागरश्चाष्टमो मतः ॥
सद्भिर्जलाशयः कार्थो यन्नाद्याभ्योत्तरायतः ॥”
इति कल्पतरी वायुपुराणम् ॥ * ॥
तस्या लक्षणं यथा । “पुष्करिणीतडागावाह
वशिष्टसंहितायाम् ।
‘चतुर्विंशङ्गुलो हस्तो धनुस्तच्चतुरन्तरः ।
शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी मता ।
एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निश्चयः ॥’
तेन चतुर्दिक्षु विंशतिहस्तान्यूनतायां चतुःशत-
हस्तान्यूनान्यन्तरत्वेन पुष्करिणी । एतज्जला-
शयाधारपरं न तु उपरितटम् । श्रुतेन धनुर्भिः
पुष्करिणी । इति नयवर्द्धमानष्टतो वशिष्ठः ॥ * ॥
तत्करणे वास्तुयागः कर्त्तव्यः । महाकपिल-
पञ्चरात्रम् ।
‘जलाधारगृहार्थश्च यजेद्वास्तुं विशेषतः ।
ब्रह्माददितिपर्यन्ताः पञ्चाशत्त्रयसंयुताः ।
सर्वेषां किल वास्तूनां नायकाः परिकीर्तिताः ॥
असंपूज्य हि तान् सर्वान् प्रासादादीन् कार-
येत् ।
अनिवृत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्मधर्मिणोः ॥’
ब्रह्माददितिपर्यन्ता इति कल्पान्तरम् । देवी-
पुराणोक्तं ईशादिकल्प एव अवद्विद्यते । धर्म-
धर्मिणोस्तडागादितत्कर्त्तव्यः । आरम्भदिने
तदकरणे उत्सर्गादिनेऽपि आदौ तत्करणम् ।
यथा,—
‘प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्तने ।
पुरवेक्षप्रवेशेषु सर्वदोषापशुत्तये ॥
वास्तूपशमनं कृत्वा ततः सूत्रेण वेष्टयेत् ।
वास्तुपूजामकुर्व्याणस्तवाहारो भविष्यति ॥’
इति मत्स्यपुराणे पुरवेक्षप्रवेशे वास्तुयागप्राप्तेः
पूर्वोक्तवचने प्रासादधर्मातिदेशाच्च वाप्यादि-
प्रतिष्ठादिनेऽपि वास्तुयागकरणम् ॥ * ॥

पुष्करि

तदारम्भं नञ्चादि दीपिकायाम् ।
 'पुष्कामित्रकरोत्तरस्ववर्णब्रह्मासुपित्रोद्भिः
 शस्तेर्के शुभयोगवारतिथिषु क्रूरैर्वीर्येषु च ।
 पुष्टेन्दौ जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशोदये
 प्रारम्भः सलिलाश्रयस्य शुभदो जीवेन्दुपुत्रोदये॥
 पुष्पानुराधा-हस्तोत्तराश्रय-धनिष्ठा-शतभिषा-
 रोहिणी-पूर्वाषाढा-मघा-मृगशिराभिर्भैः ॥
 मातृस्थे ।
 'चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम् ।
 सप्तमोच्छ्वायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ॥
 अश्विनी रोहिणी मूलसुतराश्रयमेन्दवम् ।
 स्वाती हस्तानुराधा च गृह्यारम्भे प्रशस्यते ॥
 वज्रयाघातशूले च अतीपातातिगणयोः ।
 विष्कम्भगणपरिधवर्जं योगेषु कारयेत् ॥
 आदित्यभौमवर्जन् सर्वे वाराः शुभावहाः ।
 प्रासादेष्वेवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ॥
 ज्योतिषे । गुरोर्भृगोरस्तवात्ये इत्यभिधाय
 प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति हि ॥ * ॥
 उत्सर्गफलमाह । कपिलपञ्चरात्रे ।
 'संक्षेपात्तु प्रवक्ष्यामि जलदानफलं शृणु ।
 पुष्करिण्यादिदानेन विष्णुः प्रीणाति विश्वधृक् ॥
 जलाश्रयकरणार्थभूमिदानफलमाह चित्रगुप्तः ।
 'जलाश्रयार्थं यो दद्यात् वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
 भूमिमिति शेषः ॥ * ॥ तत्प्रतिष्ठाकालमाह ।
 मत्स्यपुराणम् ।
 'शृणु राजन् ! महाबाहो ! तडागादिषु यो
 विधिः ।
 चेन्ने वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वामाधवे तथा ॥
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ।
 प्राप्य पञ्चं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ॥
 पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 अतीते प्रवृत्ते । तथा च प्रतिष्ठासमुच्चये ।
 'माघेऽथ फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
 ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥
 ब्राह्मणवाचनं पुण्याहस्तिष्ठद्विवाचनम् ॥ * ॥
 'पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ।
 दशमी पौर्णमासी च तथा श्रैष्ठा त्रयोदशी ।
 आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृत्वा बहुफला भवेत् ॥
 आषाढे हे तथा मूलसुतराश्रयमेव च ।
 ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदा तथा ॥
 हस्तान्धनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा ।
 अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते ॥ * ॥
 बुधो बृहस्पतिः शुक्रस्तथ एते शुभावहाः ।
 एतन्निरीक्ष्य तं लग्नं नञ्चत्रच प्रशस्यते ॥
 गृह्यताराबलं लब्ध्वा गृह्यपूजां विधाय च ।
 निमित्तं सकलं ज्ञात्वा वर्जयित्वाङ्गतादिकम् ॥
 शुभयोगे शुभगृहे क्रूरगृहविवर्जिते ।
 लग्ने ऋक्षे च कुर्वीत प्रतिष्ठादिकसुत्तमम् ॥ * ॥
 अयने विधुवे तद्वत् षडशीतिमुखे तथा ।
 एतेषु स्थापनं कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 भविष्ये ।
 'प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।

पुष्करि

दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्तिता ॥
 सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः ।
 एते सौम्यगहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्मणि ॥
 प्रतिष्ठाधिकारे व्यवहारसमुच्चयः ।
 'कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्याचैव शस्यते ॥
 दीपिकायाम् ।
 'पुष्पाश्विशुक्रभगदैवतवासवेषु
 सौम्यानिवेशमघरोहिणिमूलहस्ते ।
 पौष्पानुराधहरिभेषु पुनर्वसौ च
 कार्याभिषेकतरुभूतपतिप्रतिष्ठा ॥
 वासवं धनिष्ठा । ईश आर्द्रा । आर्द्रायाचैव
 सौभाग्यमिति प्रतिष्ठासारसमुच्चयात् ॥ * ॥
 वापीत्यादीनां पूर्वलाभिधानात् शूद्रस्याधिकार-
 माह जातूकर्णः ।
 'वापीकूपतडागादि देवतायतनादि च ।
 अन्नप्रदानमारामाः पूर्वमित्यभिधीयते ॥
 अग्निहोत्रं तपः सर्वं वेदानामनुपालनम् ।
 आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥
 यज्ञोपरागे यद्दानं पूर्वमित्यभिधीयते ।
 इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ॥
 अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्वैर्धर्मं न वेदिके ॥
 वेदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रादावितरन्ना-
 करः ॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः । यथा,
 नारीत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः ।
 'पितृगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् ।
 पूजयेत् कथपूर्त्ताभ्यां तडानाथातिथीन् स्थियः ॥
 अस्य पूर्वत्वात् वृद्धिश्चाहमप्यादौ कर्त्तव्यम् ।
 यथा, गोभिलः । 'वृद्धिः पूर्वेषु युग्मानाश्रयेत्
 प्रदक्षिणमुपचारः । यवैस्तिनार्थ इति ॥ * ॥
 ह्यश्रीपञ्चरात्रे ।
 'वापीकूपतडागानां पश्चिमे यागमण्डपम् ।
 कुर्याद्यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमुत्तमम् ॥
 कन्यसं दशहस्तन्तु कूपे शस्तं तथानघ ! ।
 द्विषट्कं कारयेद्वाप्यां पुष्करिण्यां चतुर्दश ।
 द्विरष्टहस्तं कुर्वीत तडागे मण्डपं शुभम् ॥
 कन्यसं कनीयांसम् ॥ * ॥ सङ्कल्पविधिमाह
 भविष्ये ।
 'गृहीत्वौडम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।
 दर्भत्रयं सागमूलं फलपुष्पसमन्वितम् ॥
 जलाश्रयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिष्टाखः ।
 साधारणे चोत्तरास्य रेशायां निक्षिपेत् पयः ॥
 मत्स्यपुराणे ।
 'प्रागुदक्प्रवणे देशे तडागस्य समीपतः ।
 चतुर्हस्तां शुभां वेदीं चतुरसां चतुर्मुखीम् ॥
 कारयेदित्यर्थः । तथा,—
 'सर्वतः समवर्णाः स्युः प्रताका ध्वजसंयुताः ॥
 समवर्णा वक्ष्यमाणलोकपालवर्णाः ।
 'अश्वत्थोडम्बरपञ्चवटशालायुतानि च ।
 मण्डपस्य प्रतिदिशं दाराण्येतानि कारयेत् ॥
 तथा ।
 'कुलश्रीलसमापन्नः स्थापकः स्याद्विजोत्तमः ॥
 स्थापक आचार्य इति रत्नाकरः ॥ * ॥

पुष्करि

'सौवर्णैर् कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यदुखभौ ।
 ताम्रौ कुलीरमण्डकावायसः शिशुमारकः ॥
 एवमासाद्य तान् सर्वानादौ चैव विश्राम्यते ! ॥
 शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धविलेपनः ॥
 सर्वोषधुदकस्नानस्नापितो वेदपुङ्गवः ।
 यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्योगमण्डपम् ॥
 ततो मङ्गलशब्देन मेरीणां निःस्वनेन च ।
 रजसा मण्डलं कुर्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् ॥
 षोडशारं ततश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् ।
 चतुरस्रश्च परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनम् ॥
 विद्याक्षोपरि तत् कृत्वा गृह्णात्लोकपतींस्तथा ।
 विन्यसेन्नन्ततः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ।
 भसादीन् स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः ॥
 भसादीन् कूर्मादीन् ।
 'ब्रह्माणश्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ।
 विनायकन्तु विन्यस्य कमलामभिकान्तथा ॥
 पूजयेदिति शेषः । तथा,—
 'नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥
 गजपूजामण्डलं शान्तिदीपिकायाम् ।
 'वर्तुलो भास्करः कार्यो ह्यर्द्धचन्द्रो निशाकरः ।
 अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधश्चापाकृतिस्तथा ॥
 पद्माकृतिर्गुरुः कार्यश्चतुष्कोणस्तु भार्गवः ।
 खड्गाकृतिः शनिः कार्यो राहुस्तु मकराकृतिः ।
 सर्पाकृतिस्तथा केतुः कार्यो मण्डलपूजने ॥
 मत्स्यपुराणे ।
 'देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ।
 सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता गृहा लोकहिते रताः ।
 मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ॥
 उत्तरेण गुरुं विद्यादुक्कुं पूर्वोत्तरेण तु ।
 पूर्व्येण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्यके ॥
 पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ।
 पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेत् शुक्लतटुले ॥ * ॥
 भास्करस्येश्वरं विद्यादुमाञ्च शशिनस्तथा ।
 स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्यापि तथा हरिम् ॥
 ब्रह्माणश्च गुरोर्विद्यात् शुक्रस्यापि प्रजापतिम् ।
 शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालन्तयेव च ।
 केतूनाश्चित्रगुप्तश्च सर्वेषामधिदेवताः ॥ * ॥
 अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवताः ।
 प्रजापतिश्च सर्पश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः ॥ * ॥
 विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
 आवाहयेदग्राहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥
 संसरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
 सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ॥
 मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्रौ केतुगणं विदुः ।
 गृह्यवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
 धूपामोदोऽन सुरभिरुपरिष्ठादितानकम् ।
 शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥
 गुडौदनं रवेः कुर्यात् सोमाय घृतपायसम् ॥
 संयावकं कुजे दद्यात् क्षीराक्षं सोमस्नानवे ॥

दधोदनन्तु जीवाय शुक्राय च दृतोदनम् ।
 शनैश्चराय कृषरमाजमांसच राहवे ।
 चित्रोदनन्तु केतुभ्यः सर्वभक्षैः समर्चयेत् ॥
 स्कन्दपुराणम् ।
 'जन्मभूर्गोत्रमेतेषां वर्णस्थानसुखानि च ।
 योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं गृह्णास्तेनावमानिताः ॥
 उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्त्वन्ध्यान्तु मगधे तु हिमांशुजः ॥
 सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा ।
 शनैश्चरन्तु सौराष्ट्रे राहुर्वैराटिकापुरे ।
 अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता गृहभूमयः ॥
 आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा
 भवेत् ।
 भारद्वाजो भवेद्भौमस्तथात्रेयश्च सोमजः ॥
 सुरपूज्योऽङ्गिरोगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।
 शनिः काश्यप एवायं राहुः पैठीनसिस्तथा ।
 केतवो जैमिनेयाश्च गृहा लोकहिते रताः ॥
 कात्यायनः ।
 'तद्गोत्रजाती अज्ञात्वा होमं यः कुरुते नरः ।
 न तस्य फलमाप्नोति न सन्तुष्यन्ति देवताः ॥
 न हुतं न च संस्कारो न च यज्ञफलं लभेत् ।
 ब्राह्मणो भार्गवाचार्यो चत्विधावर्कलोहितौ ॥
 वैश्यौ सोमबुधौ चैव श्रेष्ठान् शूद्रान् विनि-
 र्दिशेत् ॥
 शान्तिदीपिकायाम् ।
 'शुक्रार्कौ प्राङ्मुखौ स्थाप्यौ शशाङ्कार्कौ च
 दक्षिणौ ।
 उत्तरास्यौ गुरुबुधौ पश्चिमास्यास्तथापरे ॥
 अग्निप्रणयनानन्तरं गृहावाहनमाह वैशम्पा-
 यनः ।
 'अग्निप्रणयनं कृत्वा पश्चादावाहयेत् सुरान् ।
 मध्ये तु भास्करं विद्यालोहितं दक्षिणे न तु ॥
 यद्यपि गृहादीनां बहवः शब्दा वाचकाः सन्ति
 शब्दोपहितस्वार्थोऽर्थोपहितः शब्दो वा देवता
 उभयथापि शब्दनियमात् अविनिगमकः स्यात्
 तथापि बहुषु दृष्टत्वात् सूत्र्यादिशब्देन गृहाणां
 देवतात्वम् । तेन सूत्र्यसोमकुजबुधदृष्टस्यतिशुक्र-
 शनैश्चरराहुकेतुपदेर्देवतात्वम् । अधिदेवता-
 नान्तु त्रामकोमास्कन्दविष्णुब्रह्मेन्द्रयमकाल-
 चित्रगुप्तानामेभिरेव पदैः । तथा प्रत्यधिदेव-
 तानाञ्च अग्रपृथिवीविष्णुन्द्रशचीप्रजापति-
 ब्रह्मणामेभिरेव पदैः । तथा विनायकदुर्गावा-
 युकाश्राश्विनामेभिरेव । इति कृत्यप्रदीपः ॥*॥
 शान्तिदीपिकोक्तध्यानानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।
 लोकपालमन्त्रानाह भविष्यी ।
 'न्यासमन्त्रानहं वक्ष्ये लोकपालात्मकानिह ।
 इन्द्रस्तु महसा दीमः सर्वदेवाधिपो महान् ।
 वज्रहस्तो महासत्त्वस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 आग्नेयः पुरुषो रक्तः सर्वदेवमयोऽव्ययः ।
 धूमकेतुरनाष्टयस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 यमश्चोत्पलवर्णाभः किरीटी दण्डकृ सदा ।
 धर्मसाक्षी विशुद्धात्मा तस्मै नित्यं नमो नमः ॥

निर्वातिस्तु पुमान् कृष्णः सर्वरक्षोऽधिपो
 महान् ।
 खड्गहस्तो महासत्त्वस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 वरुणो धवलो जिष्णुः पुरुषो निम्बगाधिपः ।
 पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 वायुश्च सर्ववर्णोऽयं सर्वगन्धर्वहः शुभः ।
 पुरुषो ध्वजहस्तश्च तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 गौरो यस्तु पुमान् सौम्यः सर्वार्थधिसमन्वितः ।
 नक्षत्राधिपतिः सोमस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 ईशानः पुरुषः शुक्लः सर्वविद्याधिपो महान् ।
 शूलहस्तो विरूपाक्षस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 पद्मयोनिश्चतुर्भुजिर्ह्रस्वमासाः पितामहः ।
 यज्ञाध्यक्षश्चतुर्वक्त्रस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ॥
 पुण्यवहारेयन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ।
 ॐकारपूर्वका ह्येते न्यासे बलिनिवेदने ।
 मन्त्राः स्युः सर्वकार्याणां वृद्धिपुष्टिफलप्रदाः ॥
 हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
 'अथवा कामतः कुर्यात् सूक्तारत्नादिनिर्मितम् ।
 द्विभुजं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥
 वामेन नागपाशान्तु धारयन्तं सुभोगिनम् ।
 मौलिनं वा महाभागं कारयेद्यथादसां पतिम् ॥
 वामे तु कारयेद्वृद्धिं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।
 नागैर्नदीभिर्यादोभिः समुद्रैः परिवारितम् ॥
 कृत्वेवं वरुणं देवं प्रतिष्ठाविधिमाचरेत् ॥
 पुष्करं तत्पुत्रम् । तथा प्रसन्नवदनमिति ध्यानं
 वक्ष्यते । वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।
 'अष्टाविंशान्तबीजेन चतुर्दशयुतेन च ।
 अर्द्धेन्द्रविन्दयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥
 तेन ॐ वौ इति मन्त्रः ।
 'प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निरोधयेत् ।
 पूजयेत् गन्धपुष्पाद्यैः सान्निध्यं पाशमुद्रया ॥
 स्थितिं प्राणप्रतिष्ठायां । निरोधयेत् अन्तर्गता-
 ङ्गुलमुष्टिभ्यां निरोधमुद्रां दर्शयेत् । दानकल्प-
 तरुनाकरयोर्बहुचक्षुपरिशिष्टम् ॥ अथातो
 वरुणविधिं वापीकूपतडागयज्ञं आख्यास्यामः ।
 पुराणे तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्रतीर्चो दिश-
 मास्थाय प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा उदक्-
 समीपे अग्निमुपसमाधाय वारुणं अपयित्वा
 आच्यभागान्तं हुत्वा चतस्र आख्याहुतीर्जुहु-
 यात् । समुद्रच्येष्टा इति प्रत्यृचं ततो हविषा
 अष्टभिर्जुहुयात् । तद्वायामि ब्राह्मणा वन्द-
 मानः इति पञ्च । तन्नोऽग्ने वरुणस्य विद्वा-
 निति वै इमं मे वरुणं सखी हवेति च खिष्टि-
 कतश्च नवमं नव वै प्राणाः प्राण इव आप-
 स्तस्मादापो नवभिर्जुहोति ॥*॥ मार्जनान्ते
 धेनुमवतारयेत् । अवतार्यमाणान्तामनुमन्त्र-
 येत् । इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धः पूतो
 नृतः सन्तु नित्यं तारयन्ती सर्वतोर्थाभिषिक्तं
 लोकालोकं तरते तीर्थते च । इत्यनेन पुच्छाग्रे
 यजमानः स्वयं लग्न आचार्येणान्वारब्ध उत्तीर्थ्य
 आपोऽस्नानातरः शुन्ध्यन्त्विति ऐशान्यां दिशि

उत्थापयेत् । सुववसा भगवतीह भूया इति
 हिं कृतश्चेत् तदा हिं कृषती वसुमती वरुणा-
 मिति जपेत् । तां सचेलकणां कनकशङ्खीं
 वृषप्रजां रूप्यखुरां कांस्योपदोहां विप्राय साम-
 गाय दद्यात् इतरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च
 देया इति । तत उत्सर्गं कुर्यात् । देवपितृ-
 मनुष्याः प्रीयन्तां इत्याह शौनकः । यजमानो
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयतीति ।
 अस्त्यार्थः । तिथ्यादीनां शुभत्वं पूर्ववचनेभ्यो
 ज्ञेयम् । एष एव विधिर्गोभिलपारस्करगृह्योक्त-
 कर्मावुष्ठादभ्यामनुष्ठीयते ।
 'यन्नाम्ना तं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।
 विद्विस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्मवत् ॥
 इति कन्दोगपरिशिष्टात् ॥
 ततश्च अग्निमुपसमाधयेति स्वसृष्टोक्तविधि-
 नामिं संस्थाप्य वारुणं वरुणदेवताकं
 चरुं निषाद्य आच्यभागान्तं हुत्वा इति
 कन्दोगेतरपरम् । स तु विरूपाक्षजपान्तं
 कुशखिकां समाप्य महायाहुतीर्जुहुत्वा प्रकृतं
 कर्म कुर्यात् । तत्र प्रथमतः पिङ्गभूषशु
 इत्यादि पुराणीयं ध्यात्वा अग्निं त्वं वरुणनामा-
 सीति नाम कुर्यात् ।
 'प्रतिष्ठायां रोहितश्च वास्तुयुगे प्रजापतिः ।
 जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः समुद्राहृतः ॥
 इति स्मृतेः ।
 तत आवाह्य पूजयित्वा समित्प्रक्षेपानन्तरं
 महायाहुतिहोमं कृत्वा समुद्रा च्येष्टा इत्यादि
 चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहुयात् । ॐ तद्वा-
 यामीति ॐ तदिदन्नक्तमिति ॐ शुनःशेफो-
 हीति ॐ अवते हेलौ वरुण इति ॐ उदु-
 त्तममिति पञ्चभिः ॐ तन्नोऽग्ने इति द्वाभ्यां
 ॐ इमां वरुण इत्येकेन एवं स्थानत्रयोक्तेर्बहु-
 चोक्तेः प्रत्येकमष्टभिर्मन्त्रैश्चरुं चतुरावर्त्तं भृगु-
 गोत्रो भार्गवप्रवरश्च पश्चावर्त्तं सुचा जुहुयात् ।
 अग्नये खिष्टिकृते च । ततः कुशखिकोक्त-
 विधिना शेषं समापयेत् । नव वै प्राणा इति
 नवाहुतिस्तुतिः । मार्जनान्त इति यजमानाभि-
 धेकः । तद्विधानन्तु मत्स्यपुराणे ।
 'गजाश्चरथावल्मीकसङ्गमात् इदमोकुलात् ।
 नृदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेच्चत्वरत्तथा ॥
 गोरोचनाञ्च सिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलुमेव च ।
 स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चभङ्गसमन्वितम् ।
 पूर्वकर्त्तव्यमहामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ॥
 पञ्चभङ्गाश्च शान्तिकपौष्टिककल्पतरुक्ताः ।
 'अश्वत्थोऽुम्बरश्चवटचूतस्य पल्लवाः ॥
 महामन्त्रैः । सुरास्त्रामभिषिञ्चन्त्वित्यादिभिः ।
 एतत्पथ्यन्तं कूपेऽपि । कापिले ।
 'ऐशान्यां स्थापयेद्यूपं खातात् पञ्चकरान्तरम् ।
 यूपवृत्तेतिमन्त्रेण सर्पाकारं सुशोभनम् ।
 पूजयित्वा तु वस्त्रादौस्ततो यष्टिं प्रचालयेत् ॥
 मातुष्ये ।
 'चरन्तिमात्रो यूपः स्यात् चीरिष्टचविनिर्मितः ॥

पुष्करि

यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
चीरिष्टोऽश्वत्थादिः । ततो धेनुं सचेलकण्ठां
कास्याद्युक्तविशेषणयुक्तां जलाशयेऽवतारयेत् ।
तथा हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।

‘गां सवत्सां समानीय सुशीलाश्च पयस्विनीम् ।
कांस्योपदोहां घण्टादिवस्त्रपुष्पोपशोभिताम् ।
खण्डशङ्खौ रौप्यखुरां ताम्रघण्टां सुशोभनाम् ॥
लाङ्गलवस्तुहस्तोऽसौ यजमानः सवान्ववः ।
शूनैः सन्तारयित्वा तामाचार्याय निवेदयेत् ॥’
कांस्योपदोहां कांस्यक्रोडामिति यावत् ।
कापिले ।

‘अजले जलसुतपाद्य यजमानः सभार्यकः ।
तरेदे प्राङ्मुखो भूत्वा कृतगोलाङ्गुलाङ्गुलिः ॥’
इदं सलिलं पवित्रं इति मन्त्रेणावतार्यमाण-
मनुमन्त्रयेत् । ततः प्राङ्मुखः सन्नवतारयेत् ।
सा च गौः पश्चिमतोऽवतार्या । ततः कूल-
समीपं गत्वा तर्पयेत् । यथा कापिलम् ।

‘पुनः पुच्छोदकेनाथ सतिलेन कुशेन तु ।
मुनेनैवापसव्येन पिष्टतीर्थेन तर्पयेत् ॥

गताश्चाचारमिष्यन्ति ये कुले मम वान्ववाः ।
ते सर्वे हस्तिमायान्तु मया दत्तजलेन वै ।

ततो सुधामि मन्त्रेण सुषेनां वत्ससंयुताम् ॥’
आचार्य्यणान्तरब्ध उत्तीर्थ्य आपोऽस्नान्मातरः
शुन्धयन्त्विति मन्त्रेण ऐशान्यामुत्थापयेत् । सुय-
वसा भगवतीह भूया इति ब्रूयात् । सा यदि
हिकारं करोति तदा हिं कृण्वतीत्यादि जपेत् ।
तत उत्तविशेषणयुक्तां धेनुमाचार्याय सामगाय
दद्यात् । ततो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।
एतत्पर्यन्तं न कूपे यवद्वयतेऽसम्भवात् ॥*॥
तत उत्सर्गं कुर्यात् । अत्र विशेषमाह रत्ना-
करधृतमत्स्यपुराणम् ।

‘फलान्याचिन्त्य मगसा विविधानि शुभानि च ।
प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो जलपूर्णं जलाशयम् ॥’
कापिलश्च ।

‘ततस्तत्पश्चिमं तीरं गत्वा पूर्वाननस्थितः ।
जलोत्सर्गं प्रकुर्वीत सर्वसत्त्वार्थकं ध्रुवम् ॥’
सर्वसत्त्वार्थकं सर्वभूतप्रयोजनकम् । सर्वभूतेभ्य
उत्सृजेदित्यर्थः । देवपिष्टमानुष्याः प्रीयन्ता-
मिति पठेदिति शेषः । उत्सृज्य यजमानो
ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयतीति दक्षिणाभिरिति
शेषः । एतत्पर्यन्तं कूपेऽपि । जलाशयोत्सर्गस्य
सर्वभूतोद्देशकत्वेन अपकृष्टचेतनोद्देशकत्वेऽपि
त्यागत्वमपि । ततश्च कौटादर्भमेदमिति स्त्रीका-
रायोग्यत्वेन वेदमेयोद्देश्यगतस्वत्वाजनकत्वाग्र-
पत्वात् अस्य यागत्वम् । अतएव जलाशयोत्-
सर्गमुपक्रम्य मत्स्यपुराणेऽपि । प्राप्नोति तद्-
यागवलेन भूय इति यागत्वेनाभिहितम् । ततश्च
तज्जलं स्वस्वदूरीकरणेन नद्यादिवत् साधा-
रणीकृतम् । अतएव

‘सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् ।
रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः ॥’
इति मन्त्रलिङ्गेन उपादानं विना कस्यापि न

पुष्करि

स्वत्वमिति । ततश्चास्य यागवदुत्तराप्रतिपत्तेर-
श्रुतत्वात् साधारणजनस्य परिरिहमात्रेण गौत-
मोक्तेन स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथात्वेन
स्वामित्वात् तत्र स्नानादावदोष इति तत्त्वम् ।
यथा गौतमः । स्वामी रिकथक्रयस्त्रिभाग-
परिरिहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं चत्त्रि-
यस्य विजितं निर्दिष्टं वैश्यशूद्रयोरिति । परि-
ग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलदणकाष्टादेः स्त्रीकार
इति मिताचरा । ऋक्थाधिकारे यत्तमाहा-
पस्तम्भः । दायदां शिलोञ्चौ चान्यथापरि-
गृहीतमिति । अपरिगृहीतमन्यास्त्रीकृतमस्वा-
मिकमिति यावत् । निर्विष्टं वेतनलब्धं निर्वेशो
भूतिभोगयोरित्यमरकोषत्रिकाण्डशेषयोः ॥
हयश्रीर्षे ।

‘आपोहिष्टेति तिर्यभिः पञ्चगव्यं विनिःक्षिपेत् ।
तीर्थतोयं तथा पुण्यं शान्तितोयं द्विजैः कृतम् ॥
गोकुलं प्राययेत् पश्चात् द्विजान् वेदविदस्तथा ।
ततोऽन्नं भोजयेद्विप्रान् दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणाम् ॥’
एतत्पर्यन्तं कूपेऽपि ॥ * ॥ कापिले ।

‘नामानामष्ट नामानि लिखितानि पृथक् पृथक् ।
ततः कुम्भे च निःक्षिप्य गायत्र्या च विलोच्य वै ॥
उद्धरेत् पत्रिकामेकां तत्रैव नागमीक्षयेत् ।
यस्य नामोद्धरेद्वत्स स वै जलाधिपः स्मृतः ॥
तच्च संपूज्य गन्वादीर्घ्यात् चीरश्च प्रायसम् ॥’
पञ्चागण्यान्त्रस्य योगीश्वरधृतवचनादयथा ।
‘अष्टौ नामान्यान्त्रपत्रे कृत्वा चैव प्रयत्नतः ॥’
तानि च गारुडैः ।

‘अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तच्चकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्तिताः ॥’
एतानि नामानि आन्त्रपत्रे लिखित्वा कलस-
मध्ये निःक्षिप्य गायत्र्या हृन्द्वा मध्यामि इति
रघुनाथधृतमन्त्रेणालोच्य यस्य नामोत्तिष्ठति तं
यद्यां समावाह्यानेन नागेनास्य जलस्य रक्षा
कर्त्तव्या इति ब्राह्मणान् आवयेत् । हयश्रीर्षे ।

‘वैष्णवं वारुणश्चैव पुनर्नागं नागकेशरम् ।
वकुलं चम्यकश्चैव निम्बश्चैवाथ खादिरम् ॥
एतेषामेव दारुणां नागयष्टिः प्रकीर्तिता ।
सवक्रकोटरं त्यक्त्वा तस्मात् कुर्याद्दयधेक्षितम् ॥’
तथा च बृहस्पतिः ।

‘शूलचक्राङ्कितां कृत्वा स्थापयित्वा जलाशये ।
द्वादशाङ्गुलमानान् वापीचक्रं प्रकल्पयेत् ॥
घोडशं पुष्करिण्यान्तु विंशतिश्च सरोवरे ।
सागरे हस्तमात्रान् लौहं ताम्रान् प्लेत्तलम् ॥
चक्रश्च विविधं प्रोक्तं कुर्यात्तेषां यथेष्टितम् ।
शतहस्ता भवेद्वापी दिगुणा पुष्करिण्यापि ॥
त्रिगुणान्तु सरोमानमत ऊर्ध्वान्तु सागरः ॥’
ततो द्वादशपञ्चदशविंशत्येकविंशत्यन्यतमकनि-
ष्ठाङ्गुलवच्छिन्नहस्तप्रमाणां यष्टिं वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण स्थापयेत् । ॐ गन्धदारेति गन्धवारिणा
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति तैलहरिद्रया ॐ काण्डात्
काण्डादिति दूर्वाभिः ॐ इपदादिव इत्यादिना
सप्तमृत्तिकादिभिः ॐ मधुवातेति पञ्चान्दतेन

पुष्कलः

याः फलिनीरिति फलोदकेन ॐ युवासुवासा
इति चुन्नघण्टिकायुतां पत्राकां यद्यां बध्नीयात् ।
ॐ यद्यै नमः इति मन्त्रेण पूजयेत् । पुष्पाद्यल-
ङ्कृतां यष्टिं कन्दरसमीपं नयेत् । गुरुस्तु शङ्खादि-
निःखनै राजतवरुणप्रतिमां उत्तिष्ठेति समुत्थाय
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा आपोहिष्टा । इत्यादिना
मन्त्रेण वरुणस्योत्तम्भनमसि इति मन्त्रेण च
जले क्षिपेत् । ततस्तत्रैव खाति श्राद्धलगोमय-
दधिमधुकुशमहानदीजलपञ्चरत्नानि ॐ येते-
वापी रोचने दिव इति मन्त्रेण क्षिपेत् । ॐ ध्रुवं
ध्रुवेण मनसा इति मन्त्रेण यष्टिमभिमन्त्र्य ॐ
यूपवृत्तेति मन्त्रेण जलमध्ये आरोपयेत् । ततो
जलमादृतः पूजयेत् । यथा ह्यौ पूर्वस्याम् ।
अयं आपोऽयाम् । अर्चो दक्षिणस्याम् । मेधां
नैर्ऋत्याम् । अर्द्धां पश्चिमायाम् । विदां वाय-
याम् । लक्ष्मीं उत्तरस्याम् । सरस्वतीं ऐशा-
न्याम् । अघो विद्याम् । ऊर्ध्वं लक्ष्मीम् । पादा-
दिभिः संपूज्य अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यादि-
द्वात्रिंशद्देवताः पूजयेत् । क्षमस्वेति वरुणं
क्षामयेत् । कापिलम् ।

‘शङ्खतूर्यादिनिर्दिष्टेना वै चीरधारया ॥’
जलाशयं प्रवेष्टयेदिति शेषः । प्रतिष्ठानन्तरं
मातृस्ये ।

ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतन्तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्वा पञ्चाशद्वाथ विंशतिम् ॥’
इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ॥

पुष्करी, [न] पुं, (पुष्करमस्यास्तीति । पुष्कर +
इनिः ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्कलं, स्त्री, (पुष्यति पुष्टिं गच्छत्यनेनेति । पुष +
“कलञ्च ।” उणा० ४ । ५ । इति कलन् स च
कित् ।) यासचतुष्टयात्मकमिक्षा । यथा,—
“भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमन्नं तस्माच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारान्तु तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १७ अध्यायः ॥

अष्टकुक्षिपरिमाणम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“अष्टमुर्ध्वमेव कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि आष्टकः परिकीर्तिताः ॥”
(नगरविशेषः । यथा, रामायणे । ७।११४।११।
“हतेषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीसुतः ।
निवेशयामास तदा सन्देहे दे पुरोत्तमे ॥
तच्च तच्चप्रिलायान्तु पुष्कलं पुष्कलावते ।
गन्धर्वदेशे रुचिदे गान्धारविषये च सः ॥”)
पुष्कलः, चि, (पुष्कं महत्त्वं लातीति । ला + कः ।
यद्वा, पुष्कं पुष्टिर्महत्त्वमिति यावत् तदस्य-
स्यति । पुष्क + “सिन्धादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ ।
इति लच् ।) अष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥
बहुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ३ । १० ।
“राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशो-
धिताः ।
उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥”)
उपस्थितः । इति जटाधरः ॥

पुष्टं, त्रि, (पुष्प + क्तः ।) कृतपोषणम् । तत्-
पर्यायः । पुषितम् २ । इत्यमरः । ३।१।६७ ॥
पतम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
७ । १७१ ।

“यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
परस्य विपरीतस्य तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥”)

पुष्टिः, स्त्री, (पुष्प + भावे क्तिन् ।) पोषणम् ।
वृद्धिः । इति मेदिनी । टे, २३ ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । २२ । ११ ।

“वेदिकैर्वारणैर्मन्त्रैः प्रजानां पुष्टिहेतुकैः ॥”)

अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥ घोडुश-
माटकान्तर्गतदेवताविशेषः । इति आह्वतत्त्वम् ॥
(सा तु दक्षकन्यानामन्यतमा । यथा, मार्क-
ण्डेये ।

“प्रस्तुत्याश्च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा ।
ससर्ज कन्यास्तासाश्च सम्यङ्नामानि मे शृणु ॥
अङ्गा लक्ष्मोर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ॥”
गणपतेः पत्नी । यथा, ब्रह्मवैवर्तपुराणे । २ ।
१ । ६६ ।

“पुष्टिर्गणपतेः पत्नी पूजिता जगतीतले ।
यया विना परिचीणाः पुमांसो योषितोऽपि च ॥”
खड्गविशेषः । यथाह भोजः ।

“मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखासनम् ।
प्रचण्डा सर्वतोभद्रा खड्गानामाष्टकं विदुः ॥”
तन्त्रोक्तचन्द्रकलाया नामान्तरम् । यथा, रुद्र-
यामले ।

“अन्धता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टौ रतिर्धृतिः ।
शशिनौ चन्द्रिका कान्तिर्व्योत्स्ना श्रीः प्रीति-
रङ्गदा ।

पूर्णापूर्णान्धताकामदायिन्यः शशिनः कलाः ॥”)
पुष्टिका, स्त्री, (पुष्टे कं जलं यस्याः ।) जल-
सुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्टिकान्तः, पुं, (पुष्टेः कान्तः ।) गणेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पुष्टिदा, स्त्री, (पुष्टिं ददातीति । दा + कः ।)
अश्वगन्धा । वृद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्टि-
दात्री च ॥

पुष्प, य फुल्लने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । मृद्वन्योपधः ।
फुल्लनं विकसनम् । य, पुष्पति कुन्दकोरकम् ।
इति दुर्गादासः ॥

पुष्पं, स्त्री, पुष्पति विकसति यः । (पुष्प फुल्लने +
अच् ।) तरुलतादीनां प्रसवः । फुल इति
भाषा । तत्पर्यायः । प्रह्वनम् २ । कुसुमम् ३
सुमनसः ४ । इत्यमरः । २।४।१७ ॥ स्तनम् ५
प्रसवः ६ सुमनः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
स्वहस्तपुष्पचयनफलं यथा,—

“उपहार्याणि पुष्पाणि मम कर्मपरायणः ।
यो मासुपानयेद्भूमे मम कर्मपथे स्थितः ॥
पुष्पाणि तत्र यावन्ति मम मूर्धनि धारयेत् ।
स कृत्वा पुष्कलं कर्म मम लोकाय गच्छति ॥”
अकर्मण्यपुष्पदाने दोषो यथा,—

वराह उवाच ।

“अकर्मण्येन पुष्पेण यो मामर्चयते भुवि ।
पातनं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसुधरे ! ॥
नाहं तत् प्रतिगृह्णामि न च ते वै मम प्रियाः ।

मूर्खैर्भागवतैर्दत्तं मम विप्रियकारिणः ॥
पतन्ति नरके घोरे रौरवे तदनन्तरम् ।

अज्ञातस्य च दोषेण दुःखान्यनुभवन्ति च ॥
वानरो दश वर्षाणि मार्जारस्य चयोदश ।
रूषकः पञ्च वर्षाणि वलीवर्हस्य द्वादश ॥

छागश्चैवाष्ट वर्षाणि मासं वै ग्रामकुक्कुटः ।
त्रौण्यं वर्षाणि महियो भवत्येव न संशयः ॥

एतत्ते कथितं भद्रे ! पुष्पं यन्मे न रोचते ।
अकर्मण्यं विशालाक्षि ! पुष्पं ये न ददन्ति वै ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

देवीप्रियपुष्पाणि यथा,—

“पुष्पाणि देव्या वैष्णव्याः प्रियाणि शृणु संप्रति ।
वकुलैश्चैव मन्दारैः कुन्दपुष्पकुरुण्टकैः ॥

करवीराकर्पुष्यैश्च शास्त्रलैश्चापराजितैः ।
हमनैः सिन्धुवारैश्च सुरभीमखकैस्तथा ॥

लताभिर्ब्रह्मवृक्षैश्च दूर्वाङ्कुरैश्च कोमलैः ।
मञ्जरीभिः कुशानाञ्च विल्वपत्रैः सुशोभनैः ॥

पूजयेद्देव्यां देवीं कामाख्यां त्रिपुरां तथा ।
अन्याश्च याः शिवाग्र्यैः जायन्ते पुष्पजातयः ॥

ता इमाः शृणु कीर्त्तयन्ति मया वेतालभैरव ! ।
मालती मल्लिका जाती यूथिका माधवीलता ॥

पाटला करवीरश्च जवा तर्कारिका तथा ।
कुजकं तगरश्चैव कर्णिकारोऽथ रोचनः ॥

चम्पकाम्नातकौ वाणो वर्ज्वरा मल्लिका तथा ।
अशोको लोध्रतिलकौ वटरूषश्रीषकौ ॥

शमीपुष्पश्च झोणश्च पद्मोत्पलवकारुणाः ।
श्वेतारुणे चिसव्ये च पलाशः खदिरस्तथा ॥

वनमालाय सेवन्ती कुसुदोऽथ कदम्बकः ।
चक्रं कोकनदश्चैव भण्डिलो गिरिकर्णिका ॥

नागकेशरपुन्नागौ केतक्यञ्जलिका तथा ।
दोहदा बीजपूरश्च नमेरुः शालमेव च ॥

त्रपुषी चण्डवित्त्वश्च भिण्टी पञ्चविधा तथा ।
एषमादुक्तकुसुमैः पूजयेत् वरदां शिवाम् ॥” * ॥

वर्ज्वनीयपुष्पं यथा,—

“पुष्पश्च कृमिसम्भिन्नं विशीर्णं भग्नसुन्नतम् ।
सकेशं मृषिकाधूतं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

याचितं परकीयश्च तथा पर्युषितश्च यत् ।
अन्यसृष्टं पदासृष्टं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥”

इति कालिकापुराणे । ६८ । ५४ । अध्यायौ ॥
केशवपूजने प्रशस्तपुष्पाणि यथा,—

“मालती मल्लिका चैव यूथिका चातिसुक्तकः ।
पाटला करवीरश्च जया सेवतिरेव च ॥

कुजकखगुरुश्चैव कर्णिकारः कुरुण्टकः ।
चम्पकस्तगरः कुन्दो वाणा वर्ज्वरमल्लिका ॥

अशोकस्तिलकश्चम्पस्तथा चैवाटरूषकः ।
अमी पुष्पप्रकारास्तु शस्ताः केशवपूजने ॥

केतकीपत्रपुष्पश्च पुष्पं भृङ्गारकस्य च ।
तुलस्यामलकी चैव सदस्तुष्टिकरं हरेः ॥

पद्मान्यसुसुत्यानि रक्तनीले तथोत्पले ।
सितोत्पलश्च कृष्णस्य दधितानि सदा नृप ! ।
तानि पुष्पाणि देवानि विष्णवे प्रभविष्णवे ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।

“जाती श्रुताज्ञा समना कुन्दं बहुपुष्टं तथा ।
वाणश्च पङ्कजाशोकं करवीरश्च यूथिका ॥

पारिमर्द्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं वनजश्चैव पीतकं तगरन्त्वपि ॥

एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यनुताञ्जने ।
सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ।

वेधामपि हि पुष्पाणि प्रशस्तान्यनुताञ्जने ।
पल्लवान्यपि तेषां स्युः प्रशस्तानि महासुर ! ।

वीरुधानां प्रधानेन वर्हिषाश्चाञ्जयेत्तथा ।
नानारूपैश्चाम्भवेः कमलेन्द्रीवरादिभिः ॥

प्रवालैः शुचिभिः शुद्धैर्जलप्रचालितैर्वले ! ।
वनस्पतीनामर्चत तथा दूर्वाग्रपल्लवैः ॥”

इति वामने ६१ अध्यायः ॥ * ॥

विष्णौ पुष्पविशेषदानस्य फलं यथा,—

“आरामप्रभवैः पुष्पैरर्च्यैः कीटवर्जितैः ।
तथापर्युषितैस्तद्वत् कार्त्तिके विष्णुमर्चयेत् ॥

वर्णानां हि यथा विप्रस्तीर्थानां जाह्नवी यथा ।
देवानाञ्च यथा विष्णुः पुष्पाणां मालती तथा ॥

मालतीमालया देवं योऽर्चयेद्भृङ्गध्वजम् ।
जम्बुः खजरारोगैः कर्मभिर्मुक्तिमाप्नुयात् ॥

मालतीमालया येन पूजितः कार्त्तिके हरिः ।
पापलक्षायुतं तस्य वत्स ! शौरिः प्रमार्जति ॥

मालतीपुष्पमालाभिः कार्त्तिके पुष्पमण्डपम् ।
विष्णोर्गृहे कृतं येस्तु ते यान्ति परमां गतिम् ॥

जातिपुष्पैर्विरचितानां मालां यः संप्रयच्छति ।
विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

यः स्वर्णकेतकीपुष्पैः पूजयेद्भृङ्गध्वजम् ।
अर्च्यकोटिशतं यावत्तुष्टः स्यात्तस्य वै हरिः ॥

दामोदरं पूजयेद्यः कुसुमैः केतकोद्भवैः ।
स वसेद्विष्णुनिलये देवेन सह मोदते ॥

मल्लिकाकुसुमैर्देवं योऽर्चयेत्तद्विशेषम् ।
कार्त्तिके परया भक्त्या ददेत् पापं त्रिधार्जितम् ॥

सुगन्धैर्मल्लिकापुष्पैरुत्तुतं योऽर्चयेन्मुने ! ।
स सर्वपापनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

वेदधर्मेण केनात्र संप्राप्ते मधुमाधवे ।
योऽर्चयेत् स मुनिश्चेत् ! लभते वैष्णवं पदम् ॥

यः पुनः पाटलापुष्पैरर्चयेद्भृङ्गध्वजम् ।
सुपुण्यात्मा परं स्थानं न प्रयाति हरेर्मुने ! ॥

अग्रस्त्यपुष्पैर्देवेशं योऽर्चयन्ति जनार्दनम् ।
देवर्षे ! दर्शनात्तेषां नरकाग्निः प्रणश्यति ॥

न तत् करोति विप्रेन्द्र ! तपसा तोषितो हरिः ।
यत् करोति हृषीकेशो मुनिपुष्पैरलङ्कितः ॥

विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।
कार्त्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाणिमेधफलं लभेत् ॥
मुनिपुष्पकृतां मालां ये यच्छन्ति जनार्दने ।

शक्रोऽपि तेः समं वत्स ! कुरुते ह्यभिभाषणम् ॥
 ददात्यभीष्टितान् कामान् वृत्तचिन्तामणिर्यथा ।
 कार्तिके सुनिपुण्येण पूजितो गरुडध्वजः ॥
 गवामश्रुतदानेन यत्फलं कार्तिके सुने ! ।
 सुनिपुण्येण चैकेन कार्तिक्यां तत् फलं स्मृतम् ॥
 योऽर्चयन्ति सुराध्यक्षं करवीरैः सितासितैः ।
 तेषां वर्षशतं यावत् प्रभुर्भवति केशवः ॥
 वकुलाशोककुसुमैर्योऽर्चयन्ति जगत्पतिम् ।
 निःशङ्कास्ते भवन्तीह यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
 अशोककुसुमै रम्यैर्जन्मशोकभयापहम् ।
 पूजयित्वा हरिं याति पदं विष्णोरनामयम् ॥
 शुभगन्धैः सितैर्वत्स ! कुसुमैः पङ्कजोद्भवैः ।
 अधोलज्जं समभ्यर्च्य नरो याति हरेः पदम् ॥
 अभ्यर्च्य कौसुमैः पुष्पैः केशवं क्षेपणाशनम् ।
 प्रयाति भवनं विष्णोर्वन्दितं त्रिदशैरपि ॥
 अटलपुष्पैश्च पूजयेद्यो जगत्पतिम् ।
 स पुण्यवान्नरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 कार्तिके योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः ।
 त्रिदशैरपि पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः ॥
 माधवे योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः ।
 त्रिदशैरपि पूज्यः स वक्तुं शक्यो न किङ्करैः ॥
 माधवे योऽर्चयेद्विष्णुं सुपुष्पैस्तिलकोद्भवैः ।
 धूतपापो निरातङ्कः स विष्णोर्याति तत् पदम् ॥
 समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् ।
 शूद्रोपनीतैश्च हरेः पूजां कुर्वन् ब्रजलधः ॥
 तस्माद्विप्रो मुनिश्चेष्ट ! शिष्येण स्वयमेव वा ।
 पुष्पादीनि समाहृत्य पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 विप्रो दूर्वामयैः पुष्पैस्तथा काशकुशोद्भवैः ।
 तुलसीविल्वपङ्कजैश्च पूजयेद्देवताः पितॄन् ॥
 नार्चयेत्तगरैः सूर्यं धूर्तपुष्पेण केशवम् ।
 देवीं लकुचपुष्पैश्च शङ्करं नागकेशरैः ॥
 कालविशेषे तस्य पर्युषितत्वं यथा,—
 “प्रहरं तिष्ठते जाती प्रहरादनु मल्लिका ।
 त्रियामं सुनिपुण्यं करवीरमहर्निशम् ॥”
 आन्त्रमञ्जरीविल्वपत्रदानफलं यथा,—
 “मञ्जरीं सहकारस्य ये प्रयच्छन्ति वैष्णवाः ।
 कार्तिके सफलास्ते स्युर्गोकोटिफलभागिनः ॥
 कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या विल्वपत्रेण केशवम् ।
 दद्याद्यज्ञायुतफलं केशवस्तस्य वै सुने ! ॥
 विल्वपत्रेण ये क्षणं कार्तिके कलिमर्दनम् ।
 पूजयन्ति महाभक्त्या मुक्तिस्तेषां करे स्थिता ॥
 नागकेशरपुष्पैः पूजयेद्गरुडध्वजम् ।
 स याति वैष्णवं स्थानं यच्च गत्वा न शोचते ॥
 कदम्बकुसुमैर्यो वै पूजयेन्मधुसूदनम् ।
 जन्मायुतार्जितं पापं स्फोटितं तेन नारद ! ॥
 न तथा केतकीपुष्पैर्मालतीकुसुमैस्तथा ।
 तोषमायाति देवेशः कदम्बकुसुमैर्यथा ॥
 इष्ट्वा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति माधवः ।
 किं पुनः पूजितो देवः सर्वकामप्रदो हरिः ॥
 हरिं किंशुकपुष्पैः पूजयेत्तिदृशाधिपम् ।
 वैकुण्ठे रमते शश्वत् विष्णुना सह वैष्णवः ॥
 वर्षाकाले च देवेशं कुसुदेवन्दनाचितैः ।

योऽर्चयेत् परमं विष्णुं संसारे न पुनर्जिघ्रेत् ॥
 कुन्दपुष्पैश्च विपर्षे ! योऽर्चयेद्गरुडध्वजम् ।
 कोटिजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 शमीपुष्पैश्च देवेशं पूजयेदसुरद्विषम् ।
 यमं न पश्येद्विपर्षे ! न याति दुर्गतिं नरः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १३१ अध्यायः ॥ * ॥
 लक्ष्मीतुल्यप्रियपुष्पाणि यथा, नारदीयसप्तम-
 सहस्रे ।
 “मालतीवकुलाशोकशेफालिनवमालिकाः ।
 अम्बानतगराङ्गोदमल्लिकामधुपिण्डिकाः ॥
 यथिमृष्टापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिप्पलम् ।
 पाटला चम्पकं क्षणं लवङ्गमतिमुक्तकम् ॥
 केतकं कुरुवकं विल्वं कङ्गारकरकं द्विजम् ।
 पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे ॥”
 केशवार्चने निषिद्धपुष्पाणि यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “उद्यमन्वीन्यन्वीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
 अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च ॥
 रक्तानि यानि धर्मज्ञ ! चेत्युच्योद्भवानि च ।
 भ्रमशानजातान्यन्यानि यानि चाकालजानि च ॥”
 तथा ।
 “कुटजं शास्त्रालीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने ।
 निवेदितं भयं रोगं निःस्त्वञ्च प्रयच्छति ॥
 बन्धुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च दापयेत् ।
 अशुक्लरक्तकुसुमदानात् दौर्भाग्यमाप्नुयात् ॥”
 परारोपितवृक्षस्य पुष्पग्रहणे दोषः । अगस्त्यः ।
 “परारोपितवृक्षैः पुष्पाण्यानीय योऽर्चयेत् ।
 अविज्ञाय च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम् ॥”
 एतद्विजेतपरम् ।
 “द्विजस्तृणैः पुष्पाणि सर्वतः स्वदाहरेत् ॥”
 इति याज्ञवल्क्यात् ॥
 “देवाद्यर्थन् कुसुममस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥”
 इति वचनात् ॥
 “गोऽग्न्यर्थं ह्यग्नेर्धांसि वीरुद्वनस्यतीनाम् ।
 पुष्पाणि स्वदाददीत फलानि चापरिहृष्ट-
 तानि ॥”
 इति गोतमवचनाच्च ॥
 द्विजेतरस्य दण्डोऽपि ।
 “ह्यं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
 अप्रयच्छन्निगृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥”
 इति स्मृतेः ॥ * ॥
 देवोपरि धृतं मस्तकोपरि धृतं अधोवस्त्रधृतं
 अन्तर्जलक्षालितञ्च पुष्पं दुष्टमिति हरिभक्ति-
 नामके ग्रन्थे ॥ अभिवाद्याभिवादककरस्यपुष्पं
 प्रोक्षणात् कर्मण्यम् । इति केचित् ॥ * ॥
 याचितादिपुष्पदानस्य निष्फलत्वम् । याचितं
 निष्फलं पुष्पं क्रयक्रौतञ्च निष्फलमिति वदन्ति ।
 वामहस्तचितादिपुष्पस्यादेयत्वं यथा,—
 “न पुष्पच्छेदनं कार्यं देवार्थं वामहस्ततः ।
 न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः ॥”
 समित्पुष्पादीनां स्वयमाहरीयत्वं हारीत-
 श्रुतातपो ।
 “समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रानीतैः क्रयक्रौतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः ॥”
 क्रये प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाहृतैः ॥”
 वीरक्रयो वीरवत् याच्नाशून्येन विक्रेतुरुपन्यस्त-
 स्येन क्रयः ॥ * ॥ पुष्पदानप्रकारो ज्ञान-
 मालायाम् ।
 “पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् ।
 पुष्पाञ्जलिविधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम् ॥”
 मध्याह्नस्नानानन्तरं पुष्पचयनस्य दोषो यथा,—
 “स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै
 द्विजाः ।
 देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति दारुवत् ॥”
 एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायम् । इति रत्नाकरः ॥
 व्यक्तं मत्स्यसूक्ते ।
 “स्नात्वा मध्याह्नसमये न हिन्यात् कुसुमं नरः ।
 तत्पुष्पस्यार्चने देवि ! रौरवे परिपथ्यते ॥”
 पुष्पाभावे देयानि यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च जनार्दने ।
 पत्राभावे जलं दद्यात्तेन पुण्यमवाप्यते ॥” * ॥
 पुष्पदानमाहात्म्यं यथा,—
 “न रत्नेन सुवर्णेन न वित्तेन च भूरिणा ।
 तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जनार्दनः ॥ * ॥
 देवताविशेषे वर्जनीयपुष्पं यथा, श्रुतातपः ।
 “शिवे विवर्जयेत् कुन्दसुम्नसञ्च हरेस्तथा ।
 देवीनामकर्मन्दारौ सूर्यस्य तगरन्तथा ॥” * ॥
 पुष्पविशेषाणां कालिकपर्युषितत्वम् । भविष्ये ।
 “पद्मानि सितरक्तानि कुसुदान्युत्पलानि च ।
 एषां पर्युषिताशङ्का कार्या पञ्चदिनोत्तरम् ॥”
 पुष्पविशेषस्यापर्युषितत्वं यथा,—
 “तुलस्यगन्धविल्वानां न च पर्युषितात्मता ॥”
 योगिनीतन्त्रे ।
 “विल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीदलम् ।
 कङ्गारं तुलसीञ्चैव पद्मञ्च सुनिपुण्यकम् ।
 एतत् पर्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिका-
 त्मकम् ॥”
 कलिकात्मकं प्रस्फुटनयोग्यम् । इत्येकादशी-
 तत्त्वम् ॥ राघवभट्टमते पुष्पविशेषाणां कालिक-
 पर्युषितत्वं यथा,—
 “विल्वापामार्गजातीतुलसिप्रमिश्रताकेतकीभृङ्ग-
 दूर्वा
 मन्दाभोजाहिदर्भा सुनितिलतगरब्रह्मकङ्गार-
 मल्ली ।
 चम्पाश्वारातिकुम्भीदमनमरुवका विल्वतो-
 र्हानि शस्ता-
 स्त्रिंशत्त्रेकाथरीशोनिधिनिधि-वसु-भू भू यमा
 भूय एवम् ॥”
 अस्यार्थः । श्रुता श्रुतावरी । मन्दः मन्दारः ।
 अहिर्नागकेशरः । सुनिरगस्त्यः । अश्वारातिः
 करवीरः । कुम्भी पाटला । विल्वमारभ्य अहि-
 पर्थन्तं गणयित्वा दर्भमारभ्य पुनस्त्रिंशदादि
 गणयेत् । एतद्दिनोत्तरं पर्युषितानीत्यर्थः । इति
 प्रदार्थादर्शः ॥ * ॥ पुष्पक्रीडायां वर्जनीयानि यथा,

पुष्पकं

पुष्पचयनम् १ पुष्पार्पणे दयितार्थिता २ माला ३ गोचस्तलनेर्घ्या ४ वक्रोक्तिः ५ सम्भ्रमाश्लेषः ६ । इति कविकल्पलता ॥ (घोटकलक्षणविशेषः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । ८२—८२ ।

“आगन्तवस्तुरङ्गस्य ये भवन्त्यन्यवर्णाः । विन्दवः पुष्पसंज्ञास्तु ते हिताहितसंज्ञकाः ॥ तेषां प्रदेशभेदेन लक्षणं यद् अवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विस्मृतं कोर्णतेऽधुना ॥ अपाने च ललाटे च भ्रुवोर्मिर्द्विनि कर्णयोः । निगाले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् ॥ स्कन्वे वक्षसि कक्षे च सुष्कयोर्बाहुकेशयोः । हन्वोः पृष्ठे च वाहानां पुष्पं स्वामिहित-प्रदम् ॥

नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ॥ अप्रशस्तानि दृष्टानि सुनिभिर्यानि वाजिनाम् । तानि सन्ध्यायामि पुष्पाण्यागमदर्शनात् ॥ अधरोष्ठे कटे प्रोथे उत्तरौष्ठे तथैव च । घोषायां गण्डयोश्चैव शृङ्गयोश्च तथा भ्रुवोः ॥ ग्रीवायाश्च वहे चैव हृत्कण्ठयोः स्फुरके स्फिति । पायौ क्रोड्ये च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ॥ रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशसञ्ज्ञातं भवेत् साधारणं ततः ॥ पुत्रलाभं धनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा । विन्यात् पुष्पैः शुभैर्मन्त्रैश्च शुभैश्च विपर्ययम् ॥ सञ्ज्ञाङ्गपुष्पितो वाजो परिव्याजो न संशयः ॥” स्त्रीरजः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ४२ । “स्त्रीणां पुष्पं हरित्यन्या प्रवृत्तं सा तु कन्यका ॥”) विकाशः । इति मेदिनी । पे, ८ ॥ धनदस्य विमानम् । नेत्ररोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ फुलौ इति भाषा ॥ अस्थौषधं यथा,— “हरितकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च । विभीतकस्य मज्जा च शृङ्गनाभिर्मनःशिला । सर्वमेतत् समं कृत्वा ह्यागीर्क्षीरेण पेययेत् ॥ नाशयेत्तिमिरं कण्ठं पटलान्यर्जुनानि च । अधिकानि च मांसानि यश्च राज्ञौ न पश्यति ॥ अपि दिवार्घिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् । वर्त्तिञ्चन्द्रोदया नाम वृणां दृष्टिप्रसादनी ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“पूर्वाहारविहारैस्तु नेत्रे पुष्पञ्च जायते । प्रथमं सुखसाध्यं स्यात् द्वितीयं कष्टसाध्यकम् ॥ तृतीयं शूलसाध्यन्तु चतुर्थं नदसाध्यकम् । शृङ्गपुष्पं तथा रोध्रं शृङ्गनाभिर्मनःशिला ॥ काञ्जिकेन तु संपेष्य क्वायाशुष्का भिषग्वर ! । वातिके काञ्जिकेनापि पैत्तिके प्रयसा हिता ॥ श्लेष्मिके मूत्रसंयुक्ता पुष्पस्याञ्जनतो हिता ॥” इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुश्चत्वारिंश-त्तमेऽध्याये ॥)

पुष्पकं, क्ली, (पुष्पमिव पुष्पैर्वा कायति प्रकाशते इति । कै + कः । पुष्प + संज्ञायां कन् वा ।) इतिपुष्पम् । (पुष्पमिव प्रतिकृतिः । पुष्प + “इवे

पुष्पका

प्रतिकृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) धनदस्य विमानम् । (कालपर्ययेण धनदं विजित्य रावणेन हृतेऽस्मिन् रावणस्यैव जातम् । यथा, रघौ । १० । ४६ ।

“वैमानिकाः पुष्पकृतः त्वजन्तु मरुतां पथि । पुष्पकालोकसंचोभं मेघावरणतत्पराः ॥”) नेत्ररोगः । रत्नकङ्कणम् । रसाञ्जनम् । लोह-कांस्यम् । नृदङ्गारशकटी । इति मेदिनी ॥ कासीसम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुष्प + स्वार्थे कन् । पुष्पम् । यथा, गारुडे १८२ अध्याये । “सप्ताभिमन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् । स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च जगद्दे सा वशा भवेत् ॥” पुं, निर्विषसर्पजातिभेदः । यथा, सुश्रुते कल्प-स्थाने । ३ अध्याये ।

“निर्विषास्तु गलगोली शूकपत्रोऽजगरो दियको वर्षहिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकः पुष्पकोऽतिपताकोऽन्याहिको गौरा-हिको वृक्षेश्वर इति ॥” * पर्वतभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १३ ।

“खर्गश्चङ्गी प्रातश्चङ्गी पुष्पको मेघपर्वतः ॥ प्रासादस्य मण्डपभेदः । यथा विश्वकर्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि मण्डपानाञ्च लक्षणम् । मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्यानुरूपतः ॥ विविधा मण्डपाः कार्याः श्रेष्ठमध्यकनीयसः । नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं द्विजसत्तमाः ॥ पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुवृत्तो नृतनन्दनः । कौशल्यो बुद्धिसंकीर्णो गजभद्रो जयावहाः ॥”

पुष्पकरण्डकं, क्ली, (पुष्पाधार करण्ड इव काय-तीति । कै + कः । बहुतरमनोरमपुष्पाधारक-त्वादस्य तथात्वम् ।) उज्जयिन्यां शिवस्य उद्या-नम् । यथा, शब्दमाला ।

“महाकालस्योज्जयिनी विशालावन्तिका तथा । तस्य उद्यानकं जय नाम्ना पुष्पकरण्डकम् ॥”

पुष्पकरण्डिनी, स्त्री, (पुष्पकरण्डकं शिवोद्यान-मख्यस्या इति । इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) उज्जयिनी । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥

“उज्जयिनी स्याद्विशालावन्ती पुष्पकरण्डिनी ॥”

पुष्पकासीसं, क्ली, (पुष्पमिव कासीसम् ।) पीत-वर्णकासीसम् । यथा, भावप्रकाशे ।

“अथ कासीसं भस्मवन्मृत्तिकाखम् ।

कासीसं घातुकासीसं पांशुकासीसमित्यपि । तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकासीसमुच्यते ॥

कासीसमन्त्रमुष्णञ्च तित्त्वञ्च तुवरं तथा ।

वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रं कण्डूविषप्रणुत् ।

मूत्रक्षक्वाप्सरशीश्वित्रनाशनं परिकीर्तितम् ॥”

तत्पर्यायः । कंसकम् २ नेत्रौषधम् ३ । इति

हेमचन्द्रः ॥ वृत्सकम् ४ मलीमसम् ५ द्रुखम् ६

विषदम् ७ नीलमृत्तिका ८ । अस्य गुणाः ।

तित्त्वम् । शीतलम् । नेत्रामयापहलम् ।

लेपेन पामाकुष्ठादिनानालश्लेष्मदोषनाशिलञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पध

पुष्पकोटः, पुं, (पुष्पप्रियः कोटः ।) भ्रमरः । इति विकाशशेषः ॥ कुसुमकृमिमात्रञ्च ॥

पुष्पकेतनः, पुं, (पुष्पं केतनं ध्वजो यस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४२ ॥

पुष्पकेतुः, क्ली, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य केतुरिव विनाशकत्वात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥

पुष्पघातकः, पुं, (हन्तीति । हन + क्तृल् । घातकः । पुष्पाणां पुष्पवृक्षाणां घातकः नाशकः ।) वंशः । इति शब्दमाला ॥

पुष्पचापः, पुं, (पुष्पमेव पुष्पमथो वा चापोऽस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । २६ ।

“सा संमोहनवायव्यवारुणास्त्रैर्निरन्तरैः । विद्वेह पुष्पचापेन तत्क्षणं समलक्ष्यत ॥”

पुष्पाणां चापः । पुष्पधनुः । यथा, रघौ । ११ । ४५ ।

“आततव्यमकरोत् स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।

शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं सारः ॥”

पुष्पचामरः, पुं, (पुष्पं चामर इवास्त्रम् ।) दमन-वृक्षः । इति विकाशशेषः ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पुष्पदः, पुं, (पुष्पं ददातीति । दा + कः ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥ पुष्पदातरि, त्रि ॥

पुष्पदन्तः, पुं, (पुष्पमिव शुक्लो दन्तोऽस्य ।) वायु-कोणस्थदिग्गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४४ ॥ विद्याधर-विशेषः । इति मेदिनी । ते, २१३ ॥ जिनभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ नागभेदः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । ७० ।

“अर्णो हलैलपुत्रश्च पुष्पदन्तश्च त्र्यम्बकः ॥” पार्वतीप्रदत्तः कार्तिकेयस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ४६ ।

“उन्मादं पुष्पदन्तश्च शृङ्गकर्णं तथैव च । प्रददावमिपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ॥”

विष्णोरनुचरविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २१ । ७ ।

“जयन्तः श्रुतदेवश्च पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः ॥”

शिवगणभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ४६ ।

“प्रसादवित्तकः शम्भोः पुष्पदन्तो गणोत्तमः ।

न्यवेधि च प्रवेशोऽस्य नन्दिना द्वारि तिष्ठता ॥”

पुष्पदन्तकः, पुं, गन्धर्वविशेषः । स च महिचः स्तवकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पद्रवः, पुं, (पुष्पाणां द्रवः ।) पुष्परसः । तत्-पर्यायः । पुष्पसारः २ पुष्पखेदः ३ पुष्पजः ४

पुष्पनिर्यासकः ५ पुष्पाखुजः ६ । अस्य गुणाः ।

सुरभिलम् । शीतलम् । कषायलम् । गौल्य-

लम् । दाहभ्रमांतिवमिमोहसुखामयवृक्षाति-

पित्तकफदोषचिरारोचकनाशिलम् । सरलम् ।

सन्तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पधन्वा, { न् } पुं, (पुष्पं धनुरस्येति । “धनु-यश्च ।” ५ । ४ । १३२ । इति अग्न्यादिशः ।)

पुष्परा

कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ६४ ।

“सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः
शतमखमपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥”)

पुष्पनिचः, पुं, (पुष्पं निचति चुम्बतीति । पुष्प + निच + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्पन्यः, पुं, (पुष्पं घनतीति । घट पाने + खण् ।
“अरुर्दिघदन्तस्य सुम्” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।)

भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्परसपानकर्त्तरि,
त्रि । पुष्पशब्दाद्धेटधातोः कर्त्तरि खण्प्रत्यय-
नियन्त्रत्वात् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

पुष्पप्रथः, पुं, (पुष्पस्य स्त्रीरजसः पन्थाः सरणिः ।)
योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पपुरं, स्त्री, (पुष्पवत् पाटलिपुष्पयुक्तं तद्वत्
शोभाजनकं वा पुरम् ।) पाटलिपुत्तनगरम् ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघौ । ६ । २४ ।

“अनेन चेदिच्छसि गृह्यम्पणं
प्राप्तिं वरेण्येन कुरु प्रवेष्टे ।
प्रासादवातायनसंश्रितानां
नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥”

“पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानाम्” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

पुष्पफलः, पुं, (पुष्पयुक्तं फलं यस्य ।) कुष्माण्डः ।
इति शब्दमाला ॥ कपित्थः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥

पुष्पमासः, पुं, (पुष्पानां मासः पुष्पप्रधानो मासो
वा ।) वसन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ५६ । ४ ।

“मासान् वै पुष्पमासादीन् गणयन्तु मम स्त्रियः ।
परिणामे तु गर्भस्य शेषं ज्ञास्यामहे वयम् ॥”)

पुष्परक्तः, पुं, (पुष्पे पुष्पावच्छेदे रक्तं रक्तवर्ण-
मस्य । यद्वा, पुष्पं रक्तमस्य ।) सूर्यमणि-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्परसः, पुं, (पुष्पाणां रसः ।) मकरन्दः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १७ ॥ (यथा, भावप्रकाशे
कासाधिकारे ।

“फलं पलञ्चापि कटुत्रयञ्च
तथा चतुर्जातफलं विचूर्यम् ।
पलानि घटं पुष्परसस्य चापि
विनिःक्षिपेत्तत्र विभिन्नयेच्च ॥”)

पुष्परसाङ्ग्यं, स्त्री, (पुष्परस इत्याङ्ग्य आख्या-
यस्य ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्परागः, पुं, (पुष्पस्यैव रागो वर्णोऽस्य ।)
मणिविशेषः । पुष्पराज इति भाषा । तत्-
पर्यायः । मञ्जुमणिः २ वाचस्पतिवल्गुभः ३ ।

इति भावप्रकाशः ॥ पीतः ४ पीतस्फटिकः ५
पीतरक्तः ६ पीताम्बु ७ गुरुरत्नम् ८ पीत-
मणिः ९ पुष्पराजः १० ॥ (यथा, रघौ । १८ । ३२ ।

“तस्य प्रभा निर्जितपुष्परागं
पौष्पान्तिमौ पुष्पमस्तुत पत्नी ॥”

“प्रभया निर्जितः पुष्परागो मणिविशेषो धेन ।
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ अस्य गुणाः ।

पुष्पला

अम्लत्वम् । शीतत्वम् । वातनाशित्वम् । दीपन-
त्वञ्च ॥ तस्य धारणगुणः । आयुःश्रीप्रज्ञा-
कारित्वम् ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“सुच्छायपीतगुरुगात्रसुरङ्गशुद्धं
स्निग्धञ्च निर्मलमतीव सुदृढशीतम् ।

यः पुष्परागसकलं कलयेदमुष्प

पुष्पाति कौर्त्तिमतिशौर्यसुखायुरर्धान् ॥”*

तस्य कुलक्षणं यथा,—

“लघुविन्दुजितं रूचं घवलं मलिनं लघु ।

विच्छायं शर्करागारं पुष्परागं सदोषकम् ॥”

तस्य परीचालक्षणे यथा, राजनिर्घण्टे ।

“दृष्टो विकाशयेत् पुष्परागमधिकमात्मन्यम् ।

न खलु पुष्परागो जात्यतया परीचकैरुक्तः ॥”

तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

सूत उवाच ।

“पतिता या हिमाद्रौ हि लवस्तस्य सुरदिग्धः ।

प्रादुर्भवन्ति ताभ्यस्तु पुष्परागा महागुणाः ॥

आपीतपाण्डुरचिरः पाषाणः पुष्परागसंज्ञस्तु ।

कौरुण्टकनामा स्यात् स एव यदि लोहितापीतः ॥

आलोहितस्तु पीतः खच्छः काषायकः स

एवोक्तः ।

आनीलशुक्लवर्णः स्निग्धः सोमालकः खगुणैः ॥

अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु पद्मरागसंज्ञः

स्यात् ।

अपि चेन्ननीलसंज्ञः स एव कथितः सुनीलः

सन् ॥

सूक्ष्मं वेदुर्यमणेरिव गदितं ह्यस्य रत्नशास्त्र-

विदा ।

धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु स्त्रीणां सुतप्रदो

भवति ॥”

इति गारुडं ७५ अध्यायः ॥ * ॥

प्रकारान्तरम् ।

“शण्पुष्पसमः कान्त्या खच्छभावस्तु चिकणः ।

पुत्रदो धनदः पुण्यः पुष्परागमणिर्धृतः ॥

देवघातुसमुद्भूतः पुष्परागमणिर्हृन्धा ।

पद्मरागाकरे कश्चित् कश्चित्ताक्ष्योपलाकरे ॥

इवतुपीतच्छविच्छायाखच्छं कान्त्या मनो-

हरम् ॥

पुष्परागमिति श्रुतं रङ्गसोममहीभुजा ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन तदिज्ञेयं चतुर्विधम् ।

काया चतुर्विधा तस्य सिता पीता सिता-

सिता ॥”

इति शुक्तिकल्पतरुः ॥

पुष्परेणुः, पुं, (पुष्पाणां रेणुः ।) परागः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । २८ ।

“सेवमानौ सुखसर्गैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणूत्किरैर्वतिराधूतवनराजिभिः ॥”)

पुष्परोचनः, पुं, (पुष्पं रोचनेवास्व । पुष्पेभ्यु

रोचनः रुचिप्रदो वा ।) नागकेशरः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पलावः, पुं, (पुष्पं लुनाति अवचिनोति माला-

दर्थमिति । पुष्प + लू + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ ।

पुष्पसा

इत्यण् ।) मालाकारः । इति जटाधरः ॥ (स्त्रियां
ङीष् । मालाकारपत्नी । यथा, मेघदूते । २८ ।

“गण्डखेदापनयनरुजा क्लान्तकर्णोत्पलानां
कायादानक्षयपरिचितः पुष्पलावीसुखानाम् ॥”)

पुष्पलावी, [न] पुं, (पुष्पं लुनातीति । लूज-
च्छिदि + णिनिः ।) मालाकारः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५६४ ॥

पुष्पलिट्, [ह] पुं, (पुष्पं लेट्तीति । लिह +
क्रिप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥

पुष्पवती, स्त्री, (पुष्पमस्यस्या इति । पुष्प +
मतुप् । मस्य वः । ततो ङीप् ।) रजस्वला ।

इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥ (यदुक्तं,—

“कालमेही भवेत् सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षणात् ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । १२ ।

“पुष्पवत्यासुपसृष्ट्य त्रिरात्रोपधितो नरः ।

गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति खकुलं नृप ॥”)

पुष्पविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । १० ।

“पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्चायावद्भिर्मनोरमैः ॥”)

पुष्पवन्तौ, पुं, (पुष्प विकास + भावे घञ् । पुष्पो
विकासोऽस्थनयोरिति । पुष्प + मतुप् । मस्य

वः ।) एकयोक्ता चन्द्रसूर्यौ । इत्यमरः । १ । ४ । १० ॥

“एकया उक्त्वा अपृथग्वचनेन चन्द्राकौ पुष्प-
वच्छब्दाच्यौ न तु पुष्पवानिन्द्रः सूर्यौ वेद्यभि-
धीयते । साङ्गे । एकयोक्तेति भिन्नप्रयोगे नैवे-

त्यर्थः । अतएव द्वयकत्वात् सदा द्विवचन-
मित्यर्थः । पुष्पो विकाशस्तद्व्योगाद्भूतः । पुष्प-
वन्तश्चोद्दन्तो रूढोऽपि रविशशिनौ पुष्प-
वन्ताख्याविति नाममाला ।” इति तट्टीकायां

भरतः ॥

पुष्पवाटी, स्त्री, (पुष्पाणां वाटी ।) पुष्पोद्यानम् ।

फुलवागान इति भाषा ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।

४ । १७६ ॥ [विका ॥

“वाटी पुष्पादृष्टाचासौ क्षुद्रारामः प्रसे-

पुष्पवाहनः, पुं, (पुष्पं पुष्करं वाहनमिव यस्य ।)

पुष्करराजः । यथा, अग्निपुराणे ।

“राजा यथोक्तश्च पुनरकरोत् पुष्पवाहनः ।

विभूतिद्वादशीं कृत्वा स गतः परमां गतिम् ॥”

पुष्पशकटी, स्त्री, आकाशवाणी । यथा,—

“चित्रोक्तिः पुष्पशकटी देवप्रश्न उपश्रुतिः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पशरः, पुं, (पुष्पाणि शरा यस्य ।) कन्दर्पः ।

कुसुमेष्टदर्शनात् ॥

पुष्पशरासनः, पुं, (पुष्पं शरासनं धनुर्वस्य ।)

कन्दर्पः । पुष्पधन्वदर्शनात् ॥

पुष्पशून्यः, पुं, (पुष्पेण शून्यः ।) उदुम्बरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ कुसुमरहिते, त्रि ॥

पुष्पसमयः, पुं, (पुष्पाणां समयः ।) वसन्तः ।

इत्यमरः ॥

पुष्पसारः, पुं, (पुष्पस्य सारः ।) पुष्पद्रवः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्पश्रेष्ठे, त्रि । यथा, ब्रह्म-

वैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।

“पुष्पसारं नन्दिनीच तुलसीं कृष्णजीवनीम् ॥”)

पुष्पितः

पुष्पसौरभा, स्त्री, (पुष्पे सौरभं यस्याः । तीव्र-
गन्धवत्त्वादेव तथात्वम् ।) कलिकारौटचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पस्त्रेः, पुं, (पुष्पाणां स्त्रेः ।) पुष्पद्रवः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पहासा, स्त्री, (पुष्पं स्त्रीरजः हास इव यस्याः ।)
रजस्वला । इति शब्दरत्नावली ॥
पुष्पहीना, स्त्री, (पुष्पेण हीना ।) उडुस्वर-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ निष्कला । रजः-
शून्या । इति हेमचन्द्रः ॥
पुष्पा, स्त्री, (पुष्पं अभिधेयत्वेनास्यस्या इति ।
अच् । टाप् ।) कर्णपुरी । अधुना भागलपुर
इति ख्याता । तत्पर्यायः । चम्पार मालिनौ ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुष्पाजीवः, पुं, (पुष्पैराजीवति जीविकां निर्मा-
हयतीति । आ + जीव + अच् ।) मालाकारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६४ ॥
पुष्पाजीवी, [न्] पुं, (पुष्पैराजीवतीति । आ +
जीव + णिनिः ।) मालाकारः । इति जटाधरः ॥
पुष्पाञ्जनं, स्त्री, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य अञ्ज-
नम् ।) अञ्जनभेदः । तत्पर्यायः । पुष्पकेतु २
कौसुमम् ३ कुसुमाञ्जनम् ४ रीतिकम् ५ रीति-
पुष्पम् ६ पौष्पकम् ७ । तस्य गुणाः । हिम-
लम् । पित्तहृक्कासदाहविषकासान्सर्वस्त्रेणैवा-
भयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पाञ्जलिः, पुं, (पुष्पाणामञ्जलिः ।) कुसुमा-
ञ्जलिः । प्रक्ष्णाञ्जलिः । यथा,—
“पञ्च पुष्पाञ्जलीन्दत्वा परिवारार्चनश्चरेत् ॥”
इति तन्त्रसारधृतभट्टः ॥
पुष्पावचायी, [न्] पुं, (पुष्पं अवचिनोतीति ।
अव + चि + णिनिः ।) मालाकारः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५६४ ॥
पुष्पासवं, स्त्री, (पुष्पस्य आसवम् ।) मधु । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ५ । ५ ।
“गृहीतताम्बूलविलेपनसजः
पुष्पासवामोदितवक्त्रपङ्कजाः ॥”))
पुष्पास्त्रः, पुं, (पुष्पमस्त्रमस्य ।) कन्दर्पः । इति
शब्दरत्नावली ॥
पुष्पाङ्गा, स्त्री, (पुष्पैराङ्गयते स्पृष्टे इति । आ +
ङ्गे + कः । ततश्चाप् ।) शतपुष्पा । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पुष्पिका, स्त्री, (पुष्पमिति विकसतीवेति । पुष्प +
खल् । टाप् । अत इत्वम् ।) दन्तमलम् । इति
हारावली । १६५ ॥ लिङ्गमलम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । २६८ ॥ अध्यायान्ते तत्प्रति-
पादितोक्तिः ॥
पुष्पितः, चि, (पुष्प + क्तः । पुष्पं जातमस्येति ।
पुष्प + तारकादित्वात् इतच् वा ।) जातपुष्पः ।
पुष्पविशिष्टः । कुसुमितः । यथा,—
“एकेनापि सुवृत्तेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
वासितं तदनं सर्वं सुपुलेखं कुलं यथा ॥”
इति चाणक्यः ॥

पुष्पर

पुष्पिताया, स्त्री, (पुष्पितं विकसितमिवायं यस्याः ।)
कन्दोविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
“अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताया ॥”
उदाहरणम् ।
“करकिसलयशोभया विभान्ती
कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः ।
स्मितरुचिरविलासपुष्पिताया
ब्रजयुवतिव्रतती हरैर्मुदेभूत ॥”
इति कन्दोमञ्जरी ॥
पुष्पेषुः, पुं, (पुष्पं इयुर्यस्य ।) कामदेवः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७ । १६ ।
“तुल्याभिलाषामालोक्य स चैकां मुनिकन्यकाम् ।
यथावकस्मात् पुष्पेषुशराघातरसज्ञताम् ॥”))
पुष्पः, पुं, (पुष्पन्यस्मिन्नर्था इति । पुष्प + “पुष्प-
सिद्धौ न चत्वे ॥” ३ । १ । ११६ । इति क्यप् ।)
अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टमनक्षत्रम् ।
तत्तु बाणाकारैकतारात्मकम् । इति ज्योति-
षम् ॥ तत्पर्यायः । सिध्यः २ तिष्यः ३ । इत्य-
मरः । १ । ३ । २२ ॥ पुष्पा ४ । इति भरतः ॥
(यथा, मनुः । ४ । ६६ ।
“पुष्पे तु कन्दसां कुर्व्याद्बहिर्भूतसर्वानं द्विजः ॥”))
तस्य स्वरूपं यथा,—
“बालपीठकटिनीरजःप्रभे
मध्यमाश्रितविहायसे गुरौ ।
तौलिकात् पृथतश्चावलोचने
लोचनाद्रिकुमितागताः फलाः ॥” २ । ५२ ॥
इति कालिदासकृतरात्रिलम्पनिरूपणम् ॥ * ॥
तत्र जातस्य फलम् ।
“प्रसन्नगात्रः पितृमातृभक्तः
स्वधर्मयुक्तोऽभिनयाभियुक्तः ।
भवेन्मनुष्यः खलु पुष्पजन्मा
सम्मानचामीकरवाहनाढ्यः ॥”
इति कोट्टीप्रदीपः ॥
तत्र चत्वे गङ्गास्नानफलं यथा,—
“संक्रान्तिषु यतीपाते गृहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
पुष्पे स्नात्वा तु जाह्नवां कुलकोटीः समुदरेत् ॥”
इति ब्रह्माण्डपुराणम् ॥ * ॥
पौषमासः । कलिपुगः । इति मेदिनी । ये, ३८ ॥
(सूर्यवंशीयनृपविशेषः । यथा, रघुः । १८ । ३२ ।
“तस्य प्रभानिर्जितपुष्परामं
पौष्पां तिथौ पुष्पमस्तुत पत्नी ।
तस्मिन्नपुष्पनुदिते समयां
पुष्टिं जनाः पुष्प इव द्वितीये ॥”
पुष्प + भावे क्यप् । पुष्टिः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१६१ । १२ ।
“त्रिः सप्त विष्णुलिङ्गा विषस्य पुष्पमचन ॥”
“विषस्यासदावरकस्य पुष्पं पौषमचन ॥” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥)
पुष्परथः, पुं, (पुष्प इव रथः । पुष्पे यात्रोत्-
सवादौ रथो वा ।) यत् चक्रयानं युद्धार्थं न

पुष्पस्ना

भवति किन्तु यात्रोत्सवादौ सः । तत्पर्यायः ।
चक्रयानम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ ॥ (यथा,
माघे । ३ । २२ ।
“महाराथः पुष्परथं रथाङ्गी
क्षिप्रं चपानाथ इवाधिरूढः ॥”))
पुष्पलकः, पुं, (पुष्पं पुष्टिं लकति लाकयति वा ।
लक + अच् ।) गन्धद्वयः । (यथा,—
“केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्पलको हतः ॥”
इति आकरणा ॥)
क्षपणकः । कीलः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥
पुष्पस्नानं, स्त्री, (पुष्पे पुष्पनक्षत्रकाले स्नानम् ।)
पुष्पाभिषेकः । तस्य विधिर्यथा,—
और्व उवाच ।
“शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि पुष्पस्नानविधिक्रमम् ।
येन विज्ञातमात्रेण विज्ञा नश्यन्ति सन्ततम् ॥
पौषे पुष्पचर्गे चन्द्रे पुष्पस्नानं नृपश्चरेत् ।
सौभाग्यकल्याणकरं दुर्भिक्षमरकापहम् ॥
विष्टादिदुष्टकरणे यतीपाते च वैधृतौ ।
वज्रे शूले हर्षणादौ योगे यदि न लभ्यते ॥
तृतीयायुक्तपुष्पचर्चं रविसौरिकुजेऽहनि ।
तदा समस्तदोषाणां तत्स्नानं हानिकारकम् ॥
गृहदोषाश्च जायन्ते यदि राज्येषु चेतयः ।
तदा पुष्पचर्मात्रे तु कुर्व्यान्मासान्तरेऽपि तत् ॥
इयन्तु ब्रह्मणा शान्तिरुद्दिष्टा गुरवे पुरा ।
शुक्रार्थं सर्वदेवानां शान्त्यर्थं च जगत्पते ! * ॥
तुषकेशास्त्रिवल्मीककीटदेशादिवर्जिते ।
शुक्रैरात्मभिस्सादिदोषेण परिवर्जिते ॥
काकोलूकककङ्केष काकोलैर्गृध्रश्रेणकेः ।
वर्जिते कण्टकिवनविभीतकविवर्जिते ॥
शिशुश्लेष्मातकाभ्याश्च जलौकाद्यैर्विवर्जिते ।
सुस्थाने चम्पकाशोकवकुलादिविभूषिते ॥
हंसकारणवाकीर्णं सरस्तीरेऽथवा शुचौ ।
पुष्पस्नानाय नृपतिर्गृहीयात् स्थानसुत्तमम् ॥
ततः पुरोहितो राजा नानावादित्रनिःस्वनेः ।
प्रदोषसमये गच्छेत्तत्स्थानं पूर्ववासरे ॥
तस्य स्थानस्य कौवेर्यां दिशि स्थित्वा पुरोहितः ।
सुगन्धचन्दनैः पानैः कर्पूरादधवासितैः ॥
गोरोचनाभिः सिद्धार्थैश्च तैश्च फलादिभिः ।
गन्धद्वारैर्यादिभिस्तु मन्त्रैः सर्वाधिवासिकैः ।
अधिवास्य तु तत् स्थानं पूजयेत्तत्र देवताः ॥
गणेशं केशवं शंकरं ब्रह्माण्डादिपि शङ्करम् ।
उमया सहितं देवं सर्वाश्च गणदेवताः ।
भ्रातृश्च पूजयेत्तत्र नृपतिः सपुरोहितः ॥
मङ्गलान् सकलान् कृत्वा नानानैवेदसम्पदम् ।
प्रदद्यात् पायसं खादु फलं मोदकयावकौ ॥
अधिवास्य तु तत् स्थानं दूर्वास्त्रिद्वार्थकाक्षतैः ।
तस्मात् स्थानात् भूतान्निःसारयेत्स्नानमीरयन् ॥
अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
भूतानामविरोधेन स्नानमेतत् करोष्वहम् ॥
ततः करौ पुटोक्त्य मन्त्रेणानेन पार्थिवः ।
आवाहयेदिमांस्तेवान् पूष्यान् पुष्पाभिषेकतः ॥
आगच्छन्तु सुराः सर्वे येऽत्र पूजाभिलाषिणः ।

पुण्यस्तो

दिशोऽभिपालकाः सर्वे ये चान्येऽप्यंशभागिनः ।
ततः पुण्याङ्गलिं दत्त्वा पुनर्मन्त्रं पठेद्विदम् ॥
अथ तिष्ठन् विबुधाः स्थानमासाद्य मामकम् ।
श्वः पूजां प्राप्य यातारो दत्त्वा शान्तिं मही-
सुजे ॥

तत्र तां नृपतीं रात्रिं नयेत् सपुरोहितः ।
स्वप्ने शुभाशुभं विद्वान्पुस्तु सपुरोहितः ॥
कृत्वा पूजान् देवानां रात्रौ स्थाने नृपः स्वपेत् ।
शुभाशुभफलं स्वप्ने ज्ञेयं दोषज्ञसम्भते ॥
इः स्वप्नदर्शनं चेत् स्यात्तदा पुण्याभिवेचने ।
होमं चतुःशतं कुर्याद्दद्याद्वापि गवां शतम् ॥
गोवाजिकुङ्गराणां प्रासादस्य गिरेस्तरोः ।
आरोहणं शुभकरं राज्यश्रीवृद्धिकारकम् ॥
दधिदेवसुवर्णानां सुजगस्य च दर्शनम् ।
वीणादूर्वाक्षतफलपुष्पच्छदविलेपनम् ॥
शितशुक्लचक्रशङ्खानां पद्मस्य सुहृदां तथा ।
लाभः क्षयकरः शत्रोरलङ्कारस्य भूयतः ॥
दर्शनक्षोपरागस्य निगडिनास्य वन्दनम् ।
मांसस्य भोजनस्यैव पर्वतस्य विवर्तनम् ॥
नाभिमध्ये तस्मिन्पत्तिर्नृत्यं प्रत्यगुरोदनम् ।
अग्न्यागमनं कूपपङ्कगर्तावतीर्णता ॥
पर्वतस्य तथा नद्याः प्रोत्तारः शत्रुकर्षणम् ।
स्वपुत्रमरणस्यैव पानं रुधिरमद्ययोः ॥
भोजनं पायसस्यापि मनुष्यारोहणं तथा ।
कल्याणसुखसौभाग्यराज्यशत्रुक्षयांस्तथा ।
एते स्वप्नाश्च कुर्वन्ति नृपस्य नृपसत्तम ! ॥
खरोष्ट्रमहिषाणान् आरोहो राज्यनाशकः ।
शृङ्गं गीतं तथा हास्यं पाटशाय्यशुभप्रदः ॥
रक्तवल्गुपरीधानं रक्तमाल्यारुरञ्जनम् ।
रक्तां कृष्णां स्त्रियस्यैव कामयन् नृत्यमाप्नुयात् ॥
कूपान्तरे प्रवेशश्च दक्षिणाशामतिस्थितः ।
पङ्के निमज्जनं स्नानं भार्यापुत्रविनाशनम् ॥
नाभौ यस्य भवेत् स्वप्ने तस्मिन्पत्तिर्नृपस्य च ।
आदाय गर्भनाडीन् शुक्रानो याति खं इतम् ।
स तु राज्यान्तरं प्राप्य महाकल्याणमाप्नुयात् ॥
दीर्घं विंशतिहस्तन् हस्तयोऽष्टविंशतम् ।
कुर्यात्तु लक्ष्योपेतं यज्ञमण्डलसुत्तमम् ॥
ततोऽपरेऽङ्घ्रिं पूर्वाङ्घ्रिं मातृङ्गां पूजनश्चरेत् ।
कुण्डलयां वसोर्धारां वृद्धिश्चाङ्गं तथैव च ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीधूपकपूरचूर्णकैः ।
सम्पूज्य मण्डलस्थानं तस्मिन् हौं शम्भवे नमः ॥
अस्त्राय हुं फडित्वेवं लिखेन्मन्त्रद्वयं बुधः ।
मन्त्रलिखेन्मण्डलस्य सूत्रैः कम्बलसम्भवैः ॥
कौषीयेर्वा स्वस्तिकाख्यं प्रथमं मण्डलं लिखेत् ।
चतुर्हस्तप्रमाणन्तु मण्डलं विलिखेत्ततः ॥
हस्तप्रमाणं पद्मन्तु मण्डलस्य प्रकीर्तितम् ।
हाराणि सार्द्धं हस्तानि कर्णिकाकेशरोज्ज्वलम् ॥
सितं रक्तञ्च पीतञ्च कृष्णं हरितमेव च ।
शालिचूर्णैस्तु कौसुमैर्हारिर्द्वैर्हरिदुद्भवैः ॥
कुर्यात्तथाङ्गनैस्सुगैः राजा मण्डलवृद्धये ।
पद्माक्षतः समारभ्य नानां पञ्चमगामिनीम् ॥
पञ्चमहाराम्येन शतहस्तां विनिर्हेशेत् ।

पुण्यस्तो

प्रत्येकदारमध्ये तु पद्मस्यैवाष्टपत्रकम् ॥
कुर्यात्कण्डलभागे तु चूर्णैरेव पृथक् पृथक् ।
चूर्णैस्तु मण्डलं कृत्वा सूत्रायुत्सारयेत्ततः ॥
उत्सार्य सूत्रं प्रथमं मण्डलं पूजयेत्ततः ।
भवनाय नम इति ततो हस्तं वियोजयेत् ॥
सयावलम्बहस्तस्तु रजःपातं समारभेत् ।
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरुपरिष्टादयथेच्छया ॥
अधोमुखान्गुलिं कृत्वा पातयेत् सुविचक्षणः ।
समरेखा तु कर्तव्या विच्छिन्ना पुञ्जवर्जिता ।
अङ्गुष्ठपर्वनेऽप्युत्थात् समा कार्या विज्ञानता ॥
संसक्तं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं कृशरावृतम् ।
पर्यन्तमर्पितं ह्रस्वमालिखेन्न कदाचन ।
संसक्ते कलहं विद्यादूर्ध्वरेखे तु विग्रहम् ॥
अतिस्थूले भवेद्ग्राधिर्नित्यपीडा विमिश्रिते ॥
विन्दुभिर्भयमाप्नोति शत्रुपक्षान्न संशयः ।
कृशायां चार्थहानिः स्याच्छिन्नायां मरणं
ध्रुवम् ॥

वियोगो वा भवेत्तस्य इष्टद्रव्यसुतस्य वा ॥
अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलन्तु यथेच्छया ।
सर्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्वभाषिताः ॥
सितसर्षपदूर्वाङ्गा रेखाः कार्याः प्रमाणतः ।
विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभदं शिवम् ॥
वर्द्धमानश्च देवश्च रताख्यं कामदायकम् ।
रुचकं स्वस्तिकाख्यं दादशैते तु मण्डलाः ॥
यथास्थानं यथायज्ञं योजनीया विचक्षणैः ॥
सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः ।
पीयूषधारणार्थाय निर्मिता विश्वकर्मेणा ॥
कलां कलान् देवानामसित्वा ते पृथक् पृथक् ।
यतः कृतास्तु कलसास्तस्यै परिकीर्तिताः ॥
नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत ।
गोह्योपगोह्यो मरुतो मयूखश्च तथापरः ॥
मनोहा त्वसिभद्रश्च विरुजस्तनुशोषकः ।
इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो नवमः परिकीर्तितः ॥
तेषामेव क्रमाङ्गुप ! नव नामानि यानि तु ।
इष्टं तान्यपराण्येव शान्तिदानि सदैव हि ॥
क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः ।
पवनामी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः ॥
कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्तितः ।
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः ॥
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ।
स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपधृक् ॥
घटस्य पञ्चवक्त्रं पञ्चवक्त्रः स्वयन्तथा ।
यथाकाष्ठास्थितः सम्यक् वामदेवादिनामतः ।
मण्डलस्य च पद्मान्तः पञ्चवक्त्रं घटं न्यसेत् ॥
क्षितीन्द्रं पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् ।
वायवे वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम् ॥
नैऋत्यां यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम् ।
सोमसुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
न्यस्येवं कलसांश्चैव तेषु चतान् विचिन्तयेत् ।
कलसानां सुखे ब्रह्मा श्रीवायां शङ्करः स्थितः ॥
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्यं मातृगणाः स्थिताः ॥
दिक्पाला देवताः सर्वा वेश्यन्ति दिशो दश ॥

पुण्यस्तो

कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ।
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कुलपर्वताः ॥
गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव च ।
कलसेषु स्थिताः सर्वे तेषु तानपि चिन्तयेत् ॥
रत्नानि सर्वबीजानि पुण्याणि च फलानि च ।
वज्रमौक्तिकवद्व्यमहापद्मन्त्रस्फाटिकैः ॥
सर्वधाममयं विष्णुं नागरोडम्बरं तथा ।
बीजपूरकजम्बीरकाष्मोरास्नातदाडिमान् ॥
यवं शालिष्व नौवारं गोधूमं सितसर्षपम् ।
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीमदनं रौच्यं तथा ॥
चन्दनञ्च तथा मांसमैलां कुष्ठं तथैव च ।
कर्पूरं पत्रचण्डञ्च जलं नियामकामुदम् ॥
शैलेयं वदरं जातीपत्रपुष्पे तथैव च ।
कालशाकं तथा पृक्षा देवी पूर्णकमेव च ॥
वचां धात्रीं समझङ्गां तुरुष्कं मङ्गलाष्टकम् ।
दूर्वां मोहनिकां भद्रां शतमूल्यं शतावरीम् ॥
पर्णानां सवलां क्षुद्रां सहदेवां गजाङ्गयाम् ।
पूर्णकोषां सितां पाठां गुङ्गां शिरसिकानलौ ॥
यामकं गजदन्तश्च शतपुष्पां पुनर्नवाम् ।
ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्वसत्त्वानिकां तथा ।
समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥
कलसस्य यथादेशं विधिं शम्भुं गदाधरम् ।
यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भं सुखतया यजेत् ॥
प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् ।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः ।
दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत् ॥
पूर्वं वह्निःस्थापितेषु ग्रहाणां कलसेषु च ।
नवग्रहान् पूजयेत् मातृमातृघटेषु च ॥
सर्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां पृथक् पृथक् ।
नवैव तत्र पूर्वोक्ताः सदा सुखतमा नृप ! ॥*॥
भक्ष्येभोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नानाविधैः फलैः ।
यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः ।
पुण्यस्नानाय नृपतिः पूजयेत् सकलान् सुरान् ॥
दक्षिणे मण्डलस्याथ कुष्ठं निर्माय पायसैः ।
समिद्धिः शालिसिद्धार्थैर्घृतैर्दवाक्षतैस्तथा ।
केवलैश्च तथैवाग्न्यैः पूजयेत् सकलान् सुरान् ॥
होमान्ते तोषयेद्दृष्टैर्नृपः सार्द्धं पुरोहितम् ॥
होमान्ते मण्डलोदीच्यां वेदिकायां सपट्टकम् ।
रोचनाख्यमलङ्कारान् तथा सर्वांस्त्रियोजयेत् ॥
वृद्धाञ्जलमङ्गुलं ह्रिदं शङ्खलयावधि ।
वृत्तं वा चतुरस्रं वा पद्मकाञ्चिकसंघटितम् ॥
रत्नेशान् पद्ममध्ये तु गोस्नास्तकविनायकैः ॥
श्रीः श्रीवृक्षो वरारोहा स्वामी देवी शुभान्विता ।
रत्नैः सर्वैरलङ्कारैः पट्टं कार्यं दिव्यहस्तकम् ।
हस्तविस्तारमुच्छ्रायं कर्तव्यन्तु दशाङ्गुलम् ॥
स्नानार्थं सार्द्धं हस्तान् पट्टं वृत्तासनान्वितम् ।
शय्या चतुर्गुणा दीर्घा धनुर्मानन्तु पौष्टकम् ॥
गजसिंहकृताटोपं हेमरत्नविभूषितम् ।
सिंहाख्यं साहवित्तारादृष्टासनमथापि वा ॥
यात्राचित्रकपट्टैर्वा उपधानानि कारयेत् ।
अन्यैर्वा निर्मितैस्समैर्नटतूलकपूरितान् ॥
शय्या देवार्द्धविस्तीर्णा चतुर्हस्ता सुलक्षणा ।

वितस्वधिकमिच्छन्ति नृपस्य गुरुविद्याया ॥
 अर्द्धचन्द्रसमं कुर्यादासनं चतुरस्रकम् ।
 उपधानानि श्रुत्यायाः कर्णादिमूलदेशतः ॥
 घोडशैवात्र कार्याणि वर्णचित्रयुतानि च ।
 यानं सिंहासनं पट्टं श्रुत्योपकरणादिकम् ॥
 राज्ञो नूतनयोग्यं तद्वेद्या उत्तरतो न्यसेत् ।
 तेषान् पश्चिमे स्वर्णरत्नौघनिचिते वरे ॥
 पर्यङ्गे यद्गदाव्यौघनिर्मिते महदास्तरे ।
 ऊर्ध्वाच्छादनसंयुक्तं चर्मामृत्युत्तमं चतुष्टयम् ॥
 वृषभस्य तथोर्णायाः सिंहशार्दूलयोरपि ।
 पादपीठे रत्नयुते पादावारोप्य पार्थिवः ॥
 तस्मिन् पर्यङ्कपृष्ठस्थे चर्मखण्डचतुष्टये ।
 नानालङ्कारभूषाढं नृपतिं रत्नमालिनम् ॥
 स्नापयेद्गन्धैः साङ्गं राजानं सुखसङ्गतम् ।
 संवीतकम्बलं कण्ठं रत्नवस्त्रावशोभितम् ॥
 कलसैर्बलिपुष्पादोः शालिचूर्णैश्च स्नापयेत् ॥
 अष्टौ घोडशविंशष्टशतमष्टाधिकश्च वा ।
 कलसानां समाख्याता अधिकस्योत्तरोत्तरम् ॥
 जयकल्याणदेर्मन्त्रैर्मङ्गलौघैश्च शाम्भवेः ।
 वैष्णवैरय दिक्पालैर्ग्रहमन्त्रैश्च मातृकैः ॥
 आच्यं तेजः समुद्दिष्टमाच्यं पापहरं परम् ।
 आच्यं सुराणामाहारमाच्यं लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
 भौमान्तरीक्षं दिव्यं वा यत्ते कल्मषमागतम् ।
 सर्वं तदाच्यसंस्पर्शात् प्रणाशसुपगच्छतु ॥
 ततोऽपनीय गात्रात् कम्बलं वस्त्रमेव च ।
 कलसैः स्नापयेद्भ्रमं पुण्यस्नानार्थपूरितैः ।
 अभिमन्त्रेन्नैरश्रेष्ठ ! तत्त्वतत्त्वार्थसाधकैः ॥ * ॥
 सुरास्त्रामभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धाः पुरातनाः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च साध्याश्च समरुद्राणाः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनैर्यौ भिषग्वरौ ।
 अदितिर्देवमाता च स्वाहा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
 कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः श्रीश्च सिनीवाली कुहूस्तथा ।
 दितिश्च सुरसा चैव विनता कदरेव च ॥
 देवप्रजाश्च याः प्रोक्ता देवमातर एव च ।
 सर्वास्त्रामभिषिञ्चन्तु सर्वे चाभरसां गणाः ॥
 नक्षत्राणि सुहृन्नाश्च पक्षाहोरात्रसन्धयः ।
 संवत्सरो दिवा रात्रिः कलाः काष्ठाः क्षणाः ॥
 लवाः ॥
 सर्वे त्वामभिषिञ्चन्तु कालस्यावयवाश्च ये ।
 वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरैः सह ॥
 शरितश्च महानागा यक्षाः किंपुरुषास्तथा ।
 वैखानसा महामागा द्विजा वैहायसास्तथा ॥
 सप्तर्षयः सदाराश्च ध्रुवस्थानानि यानि तु ।
 मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यो भृगुरङ्गिराः ॥
 क्रतुः सनत्कुमारश्च सनकोऽय सनन्दकः ।
 सनातनश्च दक्षश्च जेगीषयोऽथ नन्दवः ॥
 शक्रश्च दितश्चैव त्रितो जावालिकाश्चपौ ।
 दुर्वासा दुर्वासाश्च कण्वः कात्यायनस्तथा ॥
 मार्कण्डेयो दीर्घतपाः शुनःशेफो विदूरथः ।
 और्वः सवर्णकश्चैव च्यवनोऽत्रिः पराशरः ॥
 हेपायनो यवक्रीतो देवरातः सहानुजः ।
 एते चान्ये च बहवो देवव्रतपरावणाः ॥

सशिष्यास्तोऽभिषिञ्चन्तु सदाराश्च तपोधनाः ॥
 पञ्चतास्तरो नदाः पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्रजापतिः चितिशिव गावो विश्वस्य मातरः ॥
 वाहनानि च दिवानि सर्वे लोकाश्चराचराः ।
 अग्नयः पितरस्तारा जीमताः खं दिशो जलम् ॥
 एते चान्ये च बहवः पुण्यसंकीर्तनाः शुभाः ।
 तोयैस्त्रामभिषिञ्चन्तु सर्वोत्पातनिवर्हणाः ॥
 इत्येवं शुभदैवत्यैर्मन्त्रैर्दिव्यैस्तथापरैः ।
 शैवेनारायणै रौद्रेत्रैश्चशक्रसमुद्भवैः ॥
 आपोहिष्ठा हिरण्येति सम्भवेति सुरेति च ।
 मानस्तोकेतिमन्त्रेण गन्धहारेणनेन च ॥
 सर्वमङ्गलमङ्गलैः श्रीश्च ते यद्ययोगिभिः ।
 इत्येवं स्नानमासाद्य गात्रमावृत्य कम्बलैः ॥
 सर्वमङ्गलमन्त्रेण वस्त्रं कार्पासकं धियात् ।
 आचम्य च ततो देवान् गुरुं विप्रांश्च पूजयेत् ॥
 ध्वजं कृचं चामरश्च घण्टामश्वान् गजांस्तथा ।
 मन्त्रं जप्त्वा धारयेत्तु ततो गच्छेद्भुताशनम् ॥
 तत्र गत्वा बद्धिमथ्ये बद्धिश्रीर्वीक्ष्य पार्थिवः ।
 अनिमित्तनिमित्तानि लक्षयेत्तत्र विन्दुभिः ॥
 देवज्ञकक्षुकामात्वबन्दिपौरजनैर्वृतः ।
 वादित्रघोषैस्तुलैस्तथा तौर्यत्रिकैः शुभैः ॥
 कृत्वा शैवे पुनः शान्तिमाशीर्वाच्य च वै
 द्विजान् ।

पूर्णां विधाय विधिवद्दिश्यां कनकान्युत ॥
 धान्यानि चाथ वासांसि दत्त्वा कुर्याद्विस्मर्जनम् ।
 ततः श्रेष्ठजलैः सर्वानमावादीन् पुरोहितः ।
 सेचयेच्चतुरङ्गश्च बलश्चापि सराष्टकम् ॥
 एवं कृत्वा नृपः पञ्चाक्षिरात्रं संयतो भवेत् ।
 मांसमैधुनहीनश्च कुर्यान्मङ्गल्यसेवनम् ॥
 पुण्यनक्षत्रयुक्ता तु तृतीया यदि लभ्यते ।
 तस्यां पूज्या सदा देवो चण्डिका शङ्करेण ह ॥
 पञ्चालिकाविवाहादोः शिशूनां कौतुकैस्तथा ।
 वैवाहिकेन विधिना मोदयेच्चण्डिकां शिवाम् ॥
 चतुष्पथेषु सर्वेषु देवदेवीगृहेषु च ।
 पताकाभिरलङ्कुर्यादेवं कुर्वन् सौदति ॥
 एवं कृत्वा शान्तियागं तथा पुण्याभिषेचनम् ।
 चतुरङ्गैः समं राजा भार्याभिस्तनयैः सह ।
 राज्यमण्डलसंयुक्तः परत्रैव न सौदति ॥
 नातः परतरो यज्ञो नातः परतरोत्सवः ।
 नातः परतरा शान्तिर्नातः परतरं शिवम् ॥
 अनेनैव विधानेन नृपतेरभिषेचनम् ।
 युवराज्याभिवेकश्च कुर्याद्वाजपुरोहितः ॥
 नृपाभिवेककरणमादौ यदि समाचरेत् ।
 अनेनैव विधानेन स्थिरः स्यान्नृपतिस्तदा ॥
 अयं यज्ञः समुद्दिष्टः शक्रार्थं ब्रह्मणा पुरा ।
 एवं यज्ञं नृपो दृष्ट्वा परत्रैव न सौदति ॥”

इति कालिकापुराणे पुण्याभिषेकः ८६
 अध्यायः ॥
 पुण्या, स्त्री, (पुण्याति कार्याणीति । पुष् + क्यप्
 यत् वा । निपातनात् साधुः । ततश्चाप् ।) पुण्य-
 कचनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, इन्द्र-
 जालतन्त्रसंग्रहे ।

“अश्विनौगङ्गमूलाश्च पुण्या पुनर्वसुस्तथा ।
 वशाकर्कश्च कर्तव्यं कारयेच्च सदा बुधः ॥”)
 पुस्त, क, वन्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमंखरी । दन्त्योपधः ।
 क, पुस्तयति । इति दुर्गादासः ॥
 पुस्तं, स्त्री, (पुस्तयते इति । पुस्त वत्पादरादौ +
 घञ् ।) लेप्यादिशिल्पकर्म । आदिना काष्ठ-
 पुत्तलिकाखनित्रखननादि कर्म गृह्यते । इति
 सुभूत्यादयः ॥
 नृदा वा दारुणा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा ।
 लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, वाभटे सूत्रस्थाने । ३ ।
 “पुस्तस्त्रीस्नानहस्तास्यप्रवृत्तोऽपौरवारिणि ॥”
 पुस्तयते बध्यते ग्रथ्यते इत्यर्थः आद्रियते वेति +
 पुस्त + घञ् ।) पुस्तकम् । इति मेदिनी ॥ (पुस्त
 + गौरादित्वात् ङीष् ।) स्त्रियां पुस्त्री ॥
 पुस्तकम्, स्त्री, स्त्री, (पुस्त + स्वार्थे कन् ।)
 पुस्तम् । पुति इति भाषा । (यथा, हरि-
 वंशे । २५६ । ७६ ।
 “शुक्लाभ्रधरः श्रीमान् शुचिर्भूत्वा खलङ्कृतः ।
 अर्चयेत् यथान्यायं गन्धमालैः पृथक् पृथक् ॥
 संहितापुस्तकान् राजन् ! प्रयतः शिष्टसम्मतः ॥”)
 तस्य परिमाणं यथा,—
 “मानं वक्ष्ये पुस्तकस्य षष्ठ्यु देवि ! समासतः ।
 मानेनापि फलं विन्यादमाने श्रीर्हता भवेत् ॥
 हस्तमात्रं सुष्टिमात्रमावाहुद्वादशाङ्गुलम् ।
 दशाङ्गुलं तथाष्टौ च ततो हीनं न कारयेत् ॥”
 तस्य वेधो यथा,—
 “वेधद्वयं सुष्टिहस्तं बाहुमात्रे चिरन्तकम् ।
 समभागे महेशानि । हस्तादौ रूपरन्तकम् ॥
 अष्टाङ्गुलं परित्यज्य भध्ये वेधं न कारयेत् ।
 प्रादेशादौ भवेन्न्यो द्वाङ्गुले वा समाचरेत् ॥
 पुस्तकस्य च आद्यन्ते यन्त्रवेधं विकल्पयेत् ।
 भार्याहानिर्भवेदाशु धनानां वा क्षयो भवेत् ॥
 दम्भरन्तु भवेत् पीडा वर्तुलं शुभं भवेत् ॥”
 चतुष्कोणे विप्रवस्तु त्रिकोणे भरणं भवेत् ॥
 पुस्तककरणपत्रं यथा,—
 “भूर्जे वा तेजपत्रे वा ताले वा ताडिपत्रके ।
 अगुरुणापि देवेशि ! पुस्तकं कारयेत् प्रिये ॥
 सम्भवे स्वर्णपत्रे च ताम्रपत्रे च शङ्करि ! ॥
 अन्यतृचत्वचि देवि ! तथा केतकिपत्रके ॥
 मार्तण्डपत्रे रौप्ये वा वटपत्रे वरानने ॥
 अन्यपत्रे वसुदले लिखित्वा यः समभ्यसेत् ।
 स दुर्गतिमवाप्नोति धनहानिर्भवेद्भुवम् ॥”
 पुस्तके वेदलिखननिषेधो यथा,—
 “वेदस्य लिखनं कृत्वा यः पठेद्ब्रह्महा भवेत् ।
 पुस्तकं वा गृहे स्थाप्यं वज्रपातो भवेद्भुवम् ॥”
 युगभेदे पुस्तकाचरस्यदेवा यथा,—
 “सत्येचरे स्थितः शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ।
 प्रजापतिर्द्वापरे च त्रेतायां सूर्य एव च ।
 कृते युगे पिनाकी च कलौ लिप्यचरे हरिः ॥”

पूगं

तल्लेखकपूजाफलं यथा,—
 “आरम्भे च समाप्तौ च लेखकं प्रतिपूजयेत् ।
 हरिश्च गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः ॥
 यावदक्षरसंख्यानं प्रतिपन्ने च सुन्दरि ।।
 तावद्व्युगसहस्राणि ब्रह्मलोके वसेच्चिरम् ॥”
 वेतनग्रहणे लेखकस्य दोषो यथा,—
 “वेतनं यस्तु गृह्णीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु ।
 यावदक्षरसंख्यानं तावच्च नरके वसेत् ॥”
 भूमौ पुस्तकलेखनस्यापननिषेधो यथा,—
 “न भूमौ विलिखेद्दण्डं मन्त्रं न पुस्तकं लिखेत् ।
 न सुप्ता पुस्तकं स्थाप्यं न मुक्तमाहरेत्तु तत् ॥
 भूकम्पग्रहणे चैव अक्षरं वायु पुस्तकम् ।
 भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जन्मजन्मसु मूर्खता ।
 तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥”
 इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे सप्तमपटलः ॥*॥
 तस्य दानफलं यथा,—
 विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मे शास्त्रस्य च दिज ! ।
 पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥
 शास्त्रदद्याद्वा जगत् सर्वं सुश्रुतश्च शुभाशुभम् ।
 तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्दिप्राय कार्तिके ॥
 वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गो कल्पत्रयं वसेत् ।
 आत्मविद्याश्च यो दद्यात्तस्य संख्या न विद्यते ॥
 त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
 शास्त्रं कामदुघा धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती ॥”
 इति पाद्मीनरखण्डे ११७ अध्यायः ॥*॥
 वेदशास्त्रादिदानफलं यथा,—
 “वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्मे शास्त्राणि चैव हि ।
 मन्त्रेण लेखयित्वा यो दद्याद्दयाति स वैदिकम् ॥
 इतिहासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
 ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणीकृतम् ॥”
 इति गारुडं २१५ अध्यायः ॥*॥
 भागवतदानविधानं तु पारायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पुस्तककर्मा, त्रि, (पुस्तं लिखनादिकं कर्म यस्य ।)
 लेप्यादिशिल्पकर्मकर्ता । इति हलायुधः ॥
 पू, ड शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
 सक०-सेट् ।) शोध इह शुद्धीकरणम् । ड,
 पवते पापिनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥
 पू, ड य शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) अयं कैश्चिन्न मन्यते । ड
 य, पूयते । इति दुर्गादासः ॥
 पू, अ गि शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
 पा०-उभ०-सक०-सेट् ।) अ गि, जाह्नवी नः
 पुनातु । पुनीते । कचित् आप्रत्ययस्यापि प्रादि-
 लात् ह्रस्व इति वररुचिः । तेन ।
 “स्मरणात् पुनते पापं धारणात् पूर्वसञ्चितम् ।
 दर्शनात्तमेत मोक्षमेतद्व्योगस्य लक्षणम् ॥”
 इति दुर्गादासः ॥
 पूगं, स्त्री, (पूयते सुखमनेनेति । पू अ पवने +
 “क्वापूखण्डिभ्यः कित् ।” उणा० । १ । १२३ ।
 इति गन् किञ्च ।) गुवाकफलम् । इत्यमर-
 टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, भविष्यपुराणे ।
 तालनवमीव्रतकथायाम् ।

पूजनी

“पिण्डखर्जरं जातिश्च एता चैव हरीतकी ।
 नारिकेलं तथा पूगं रम्भापकफलन्तथा ।
 तत्र सुखं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥”
 पूगः, पुं, (पूयतेनेनेति । पूज् + “क्वापूखण्डिभ्यः
 कित् ।” उणा० । १ । १२३ । इति गन् । स च
 कित् ।) गुवाकः । समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । २१ । १४ ।
 “अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्ययः ।
 पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥”)
 कृन्दः । भावः । कण्टकित्वः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 पूगपात्रं, स्त्री, (पूगस्य दन्तचर्चितपूगरसस्य
 आधारभूतं पात्रम् ।) पूगपीठम् । पिकदानी ।
 इति भाषा । तत्पर्यायः । फरवकम् २ । इति
 हारावली ॥
 पूगपीठं, स्त्री, (पूगस्य दन्तचर्चितपूगरसस्य
 पीठमाधारपात्रम् ।) पूगपात्रम् । तत्पर्यायः ।
 कटकोलः २ पतद्व्यहः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 पूगपुष्पिका, स्त्री, (पूगसहितं पुष्पमन्त्रेति । पूग-
 पुष्प + कप् । कापि अत इत्वम् ।) विवाह-
 सम्बन्धिपुष्पताम्बूलम् । तत्पर्यायः । कुहलिः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पूगफलं, स्त्री, (पूगस्य गुवाकस्य फलम् ।) गुवा-
 कफलम् । तत्पर्यायः । पूगम् २ चिक्काणी ३
 चिक्का ४ चिक्कणम् ५ सोणकम् ६ उद्देगम् ७
 क्रसुकफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
 “कषायमीधमधुरं किञ्चित् पूगफलं सरम् ॥”)
 पूगरोटः, पुं, (पूगश्च इव रोटयति दीप्यते प्रका-
 शते इति । रुट् + अच् ।) हिन्तालवृत्तः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 पूज, क पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) षष्ठ्यरी । क, पूजयति गुरुं
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 पूजकः, त्रि, (पूजयतीति । पूज + क्त्वं ।) पूजा-
 कर्ता । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
 “यत्रैव भासुस्तु वियत्युदेति
 प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
 तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च
 तदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान् ॥”
 पूजनं, स्त्री, (पूज + भावे ल्यट् ।) पूजा । अर्च-
 नम् । यथा,—
 “क्रुद्धेन न च कर्तव्यं लोभेन त्वरया न च ।
 भूतपूजनं विधानेन यदीच्छेत् परमां गतिम् ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 पूजनी, स्त्री, (पूज्यते इति । पूज + कर्मणि ल्युट् ।
 डीप् ।) चटका । इति भरतः ॥ (ब्रह्मदत्तगृह-
 स्थितशकुनिविहङ्गमस्त्रीविशेषः । यथा, महा-
 भारते । १२ । १३६ । ४—१० ।
 “इत्युल्ल राजन् ! चटुत्तं ब्रह्मदत्तनिवेशने ।
 पूजय्या सह संवादं ब्रह्मदत्तस्य भूपतेः ॥

पूजा

काम्यल्ले ब्रह्मदत्तस्य अन्तःपुरनिवासिनी ।
 पूजनी नाम शकुनिदीर्घकालं सहोषिता ॥
 रुतज्ञा सर्वभूतानां यथा वे जीवजीवकः ।
 सर्वज्ञा सर्वतत्त्वज्ञा तिर्यग्योनिं गतापि सा ॥
 अभिप्रजाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्चसम् ।
 समकालश्च राज्ञोऽपि देवां पुत्रो यजायत ॥
 तयोर्थे कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा ।
 समुद्रतीरं सा गत्वा आजहार फलद्वयम् ॥
 पुष्टार्थश्च सपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह ॥
 फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरम् ।
 अमृतास्वादसदृशं बलतेजोऽभिवर्द्धनम् ॥
 आदायादाय सौवास्यतयोः प्रादात् पुनः पुनः ।
 ततोऽगच्छत् परां वृद्धिं राजपुत्रः फला-
 श्रनात् ॥”
 इत्यादि तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)
 पूजा, स्त्री, (पूजनमिति । पूज् + “चिन्तिपूजि-
 कथिकुम्बिचर्चश्च ।” ३ । ३ । १०५ । इति अङ् ।
 ततश्चाप् ।) पूजनम् । तत्पर्यायः । नमस्या २
 अपचितिः ३ सपथ्या ४ अर्चा ५ अर्चणा ६ ।
 इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥ रुतिः ७ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । १ । ५ । १५ ।
 “अपि रामे महाभागा मम माता यशस्विनी ।
 वन्यैरुपाहरत् पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥”)
 तस्याः सामान्यानुष्ठानं यथा,—
 “आदाव्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम् ।
 अङ्गुलियापकन्यासौ हृदादिकन्यास एव च ॥
 तालत्रयश्च दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम् ।
 ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्वतन्त्रैर्व्ययं विधिः ॥”
 इति तन्त्रसारे यामलः ॥
 शक्तिविषये चतुःषष्टिरुपचारा यथा,—
 आसनारोपणम् १ सुगन्धितैलाभ्यङ्गः २ मञ्जन-
 शालाप्रवेशनम् ३ मञ्जनमणिपीठोपवेशनम्
 ४ दिव्यस्नानीयम् ५ उद्घर्तनम् ६ उष्णोदक-
 स्नानम् ७ कनककलसस्थितसकलतीर्थभिषेकः
 ८ धौतवस्त्रपरिमार्जनम् ९ अरुणदुक्कलपरि-
 धानम् १० अरुणदुक्कलोत्तरीयम् ११ आलेप-
 मण्डपप्रवेशनम् १२ आलेपमणिपीठोपवेशनम्
 १३ चन्दनागुरुकुङ्कुमकूर्पूरकस्तूरीरोचनादिव्य-
 गन्धसर्वाङ्गानुलेपनम् १४ केशभारस्य काला-
 गुरुधूपमल्लिकामालतीजातीचम्यकाशोकशत-
 पत्रपूगकुहरीपुष्पागकज्जारयूथीसर्वकुसुम-
 मालाभूषणम् १५ भूषणमण्डपप्रवेशनम् १६ भूषण-
 मणिपीठोपवेशनम् १७ नवमणिसुकुटम् १८
 चन्द्रशकलम् १९ सीमन्तसिन्दूरम् २० तिलक-
 रत्नम् २१ कालाङ्गनम् २२ कर्णपालीयुगलम्
 २३ नासाभरणम् २४ अधरयावकः २५ अथन-
 भूषणम् २६ कनकचित्रपदकम् २७ महापदकम्
 २८ सुक्तावलिः २९ एकावलिः ३० देवच्छन्दकः
 ३१ कीयूरयुगलचतुष्टयम् ३२ वलयवालिः ३३
 जर्मिकावलिः ३४ काञ्चीदाम ३५ कटिस्त्रयम्
 ३६ श्रीभाष्याभरणम् ३७ पादकटकम् ३८
 रत्ननूपुरम् ३९ प्रादाङ्गुलीयकम् ४० एककरे

पूजा

पाशः ११ अन्यकरोऽङ्गुष्ठम् ४२ इतरकरे पुच्छे च-
चापः ४३ अपरकरे पुष्पवाणाः ४४ श्रीमन्मा-
णिक्यपादुका ४५ स्वसमानवेशास्त्रावरणदेव-
ताभिः सह सिंहासनारोहणम् ४६ कामेश्वर-
पर्यङ्कोपवेशनम् ४७ अन्तःप्राशनचषकम् ४८
आचमनीयम् ४९ कर्पूरवटिका ५० आनन्दो-
ल्लासविलासहासम् ५१ मङ्गलारात्रिकम् ५२
श्वेतच्छत्रम् ५३ चामरयुगलम् ५४ दर्पणः ५५
तालवृत्तम् ५६ गन्धः ५७ पुष्पम् ५८ धूपः ५९
दीपः ६० नैवेद्यम् ६१ पुनराचमनीयम् ६२
ताम्बूलम् ६३ वन्दनम् ६४ । इति तन्त्रसारे
सिद्धयामलः ॥ * ॥ षट्त्रिंशदुपचारा यथा,—
“आसनाभ्यङ्गने तद्वदुदत्तननिरुचये ।
सम्भार्जनं सर्पिरादिस्नपनावाहने तथा ॥
पादार्घ्याचमनीयश्च स्नानीयमधुपर्ककौ ।
पुनराचमनीयश्च वस्त्रयज्ञोपवीतके ॥
अलङ्कारो गन्धपुष्पधूपदीपास्तथैव च ।
ताम्बूलादिकनैवेद्यां पुष्पमाला तथैव च ॥
अनुलेपनश्च श्रद्धा च चामरयजनन्तथा ।
आदर्शदर्शनश्चैव नमस्कारोऽथ नर्तनम् ॥
गीतवाद्ये च गानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् ।
दन्तकाष्ठप्रदानश्च ततो देवविसर्जनम् ॥
उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत् सुरपूजने ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

अष्टादशोपचारा यथा,—
“आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
स्नानं वस्त्रोपवीतश्च भूषणानि च सर्वशः ॥
गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपमन्नश्च दर्पणम् ।
माल्यानुलेपनश्चैव नमस्कारविसर्जने ॥
अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत् ॥”
अथ षोडशोपचाराः ।
“पादमर्घ्यं तथाचामं स्नानं वसनभूषणे ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनन्तः ॥
ताम्बूलमञ्जरी स्तोत्रं तर्पणश्च नमस्क्रिया ।
प्रपूजयेत् प्रपूजायां उपचारांस्तु षोडश ॥”
(अन्यप्रकारषोडशोपचारा यथा,—
“आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
मधुपर्काचमनीस्नानं वसनाभरणानि च ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यां वन्दनन्तथा ॥”)
अथ दशोपचाराः ।
“पादमर्घ्यं तथाचामं मधुपर्काचमनन्तथा ।
गन्धाद्यो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥”
अथ पञ्चोपचाराः ।
“गन्धाद्यो नैवेद्यान्ताः पूजाः पञ्चोपचारिकाः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अशुच्यादेः पूजानिवेधमाह ।
“अशुचिर्न महाभायां पूजयेत्तु कदाचन ।
अवश्यन्तु स्मरेन्मन्त्रं सोऽतिभक्तियुतो नरः ॥
दन्तरक्ते ससुत्पन्ने स्मरणश्च न विद्यते ।
सर्वेषामेव मन्त्राणां स्मरणान्नरकं व्रजेत् ॥
जानुर्ध्वं चतजे जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।
नैमित्तिकश्च तदधःस्वव्रक्तो न चाचरेत् ॥

पूजा

लोतके च ससुत्पन्ने चुरकर्मणि मैथुने ।
धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्मणि संयजेत् ॥
अथ भुक्ते त्वजीर्णे च नैव भुक्ता च किञ्चन ।
कर्म कुर्यान्नरो नित्यं स्वतके न्यतके तथा ॥
पत्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
कणादिपिप्पल्यन्तश्च फलं भुक्ता न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरश्रेष्ठ ! भोजनादभेषजादृते ।
नित्यक्रिया निवर्तेत सह नैमित्तिकैः सदा ॥
जलौकां गूढपादश्च क्षमिगच्छपदादिकम् ।
कामाद्भस्मेन संस्पृश्य नित्यकर्मणि संयजेत् ॥
विशेषतः शिवापूजां प्रमीतपितृको नरः ।
यावद्वत्सरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आर्त्तव्यं ब्रह्मयज्ञश्च आहं देवयुतश्च यत् ॥
गुरुमाचिष्य विप्रश्च प्रकृत्यैव च पाणिना ।
न कुर्यान्नित्यकर्मणि रेतःपाते च भैरव ! ॥
आसनचार्यपात्रश्च भगमासादयेत्त यत् ।
ऊधरे क्षमिसंयुक्ते स्थाने वृष्टेऽपि नार्चयेत् ॥
नीचेरासाद्य तत्स्थानं शुचिः प्रयतमानसः ।
अर्चयेच्चण्डिकां देवीं देवमन्यश्च भैरव ! ॥
द्विभागे तु कौबेरी दिक् शिवाप्रौतिकारिणी ।
तस्मात्तन्मुखमासीनः पूजयेच्चण्डिकां सदा ॥”
पूजास्थानानि यथा,—
“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।
स्थण्डिलस्थां महामायां पादुके प्रतिमासु च ॥
चित्रे च त्रिशिखे खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत् ।
पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं त्रिशिखश्च त्रिशूलकम् ॥
शिलायां पर्वतस्थाने गङ्गायामपि तत्समा ।
आर्यावर्ते मध्यदेशे तथा पर्वतगङ्गरे ॥
देवीं संपूजयेन्नित्यं भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
वाराणस्यां सदा पूजा सम्पूर्णफलदायिनी ॥
ततस्तु द्विगुणा प्रोक्ता पुरुषोत्तमसन्निधौ ।
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता द्वारवत्यां विशेषतः ॥
सर्वचेत्रेषु तीर्थेषु पूजा द्वारवतीसमा ।
विन्ध्यं शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायामपि तत्समा ॥
आर्यावर्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्ते तथैव च ।
विन्ध्यवत्फलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा ॥
ततश्चतुर्गुणं प्रोक्तं करतोयानदीजले ।
तस्याश्चतुर्गुणफला नन्दिकुण्डे च भैरव ! ॥
तस्माच्चतुर्गुणा प्रोक्ता जल्पीशेश्वरसन्निधौ ।
तत्र सिद्धेश्वरीयोनौ ततोऽपि द्विगुणा स्मृता ॥
ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता लौहित्यनदपाथसि ।
तत्समा कामरूपे तु सर्वत्रैव जले स्थले ॥
सर्वश्रेष्ठो यथा विष्णुर्लक्ष्मीः सर्वोत्तमा यथा ।
देवीपूजा तथा शस्ता कामरूपे सुरालये ॥
देवीक्षेत्रं कामरूपं विद्यतेऽन्यत्र तत्समम् ।
अन्यत्र विरला देवी कामरूपे गृहे गृहे ॥
ततः शतगुणं प्रोक्तं नीलकूटस्थ मन्त्रके ।
ततोऽपि द्विगुणं प्रोक्तं हेरुके शिवलिङ्गके ॥
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता शैलपुत्रादियोनिषु ।
ततः शतगुणं प्रोक्तं कामाख्यायोनिमण्डले ॥”
इति कालिकापुराणे ॥ ५४१५७ अध्यायौ ॥

पूजा

पूजासनानि तत्फलानि च यथा,—
“उपविश्यासने रम्ये कृष्णाजिनकुशोत्तरे ।
राङ्गवे कम्बले वापि काशादौ यात्रकर्मणि ॥
न कुर्यादर्चनं विष्णोः शिवे काष्ठासनादिषु ।
काष्ठासने वृथा पूजा पाषाणे रोगसम्भवः ॥
भूम्यासने गतिर्नास्ति वस्त्रासने दरिद्रता ।
कुशासने ज्ञानदृष्टिः कम्बले सिद्धिरुत्तमा ॥
कृष्णाजिने धनी पुत्री मोक्षः स्यादात्रकर्मणि ।
मन्त्रयोगं प्रकुर्वीत भोगार्थं सुखमासने ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७४ अध्यायः ॥
पूजाधिकारिता प्रयोजकदेवघटकपूजा यथा,—
“गणेशश्च दिनेशश्च वज्रं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
संपूज्य देवघटकश्च सोऽधिकारी च पूजने ॥
गणेशं विघ्ननाशाय निष्पापाय दिवाकरम् ।
वज्रं शुद्धाय विष्णुश्च सुक्तये पूजयेन्नरः ॥
शिवं ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवाश्च बुद्धिदहये ।
संपूज्य तान् लभेत् प्राप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः ॥
द्वादशमासे विष्णुपूजाविधिर्यथा,—
“प्रत्यहं कार्तिके मासि जातीपुष्पैः समर्चयेत् ।
दद्यादखण्डदीपश्च नियतात्मा दृढव्रतः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वाय सहसायुज्यमाप्नुयात् ॥
मार्गशीर्षे श्वानेन वकपुष्पैश्च केशवम् ।
समर्च्य भोजयेद्विप्रान् वैकुण्ठपदमाप्नुयात् ॥
धनुष्युषसि देवेशं मासमेकं निरन्तरम् ।
अर्चयेदुपवासैश्च करवीरैः सितासितैः ॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैश्चाशक्त्या निवेदयेत् ।
समाप्तौ भोजयेद्विप्रान् महाभागवतोत्तमान् ॥
अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयः ॥
तपोमास्युदिते भानौ स्नात्वा नद्यां विशेषतः ।
अर्चयेन्माधवीपुष्पैस्तुपलैश्च शुभानने ॥
पायसं विविधं दिव्यं भक्त्या तत्र निवेदयेत् ।
मासान्ते वैष्णवान् विप्रान् भोजयेत् शक्तितो ॥
ह्रिजः ॥
तपस्ये च तथा देवि ! माधवेः कुसुमः शुभैः ।
स्नात्वा संपूजयेद्विष्णुं मासमेकं निरन्तरम् ॥
शर्कराम्बु घृतं नित्यमपूपांश्च निवेदयेत् ।
वैष्णवान् भोजयेच्छक्त्या मासान्ते शुभदर्शने ॥
मधुमासि तथा नित्यं वज्रलेशम्पकैरपि ।
पूजयेज्जगतामीशं गुडान्नश्च ! निवेदयेत् ॥
मासान्ते वैष्णवान् विप्रान् भोजयेत् सुसमा-
हितः ।
सहस्रवार्षिकं पूजाफलं नित्यमवाप्नुयात् ॥
माधवे पूजयेद्विष्णुं शतपत्रैर्महोत्पलेः ।
पूजयित्वा विधानेन दध्यन्नफलसंयुतम् ॥
गुडोदकश्च भक्त्या वै तस्मिन् देवि ! निवेदयेत् ।
लक्ष्म्या युक्तो जगन्नाथः प्रीतो भवति पार्ष्वति ! ॥
ज्येष्ठे तु शुक्लकमलैः पाटलैः कुसुदोत्पलेः ।
अर्चयित्वा हृषीकेशमन्नं चूतफलैर्युतम् ॥
निवेदयित्वा भक्त्या वै गवां कोटिप्रदो भवेत् ॥
वैष्णवान् भोजयेन्नित्यं मासान्ते भक्तसत्तमः ।
ब्राह्मणांश्च शिवे ! सर्वं फलमानन्त्यमश्नुते ॥

पूजा

आधादि देवताधीशं लक्ष्मीर्भक्तारमचुतम् ।
श्रीपुष्पैरर्चयेन्नित्यं पायसान्नं निवेदयेत् ॥
मासान्ते भोजयेद्विप्रान् महाभागवतोत्तमान् ।
षष्टिवर्षसहस्रस्य पूजां प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
नभोमास्यर्चयेद्विष्णुं पुनर्मासैः केतकीदलेः ।
अर्चयित्वाच्युतं भक्त्या न भूयो जन्मभाग्भवेत् ॥
दद्यादै पिष्टकान् भक्त्या शर्कराघृतमिश्रितान् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वमानन्धमशुते ॥
नभस्यप्यर्चयेद्दीशं कुन्दैः कुरुवकैरपि ।
चौराभं गुडमिश्रन् भक्त्या तत्र निवेदयेत् ।
गवां कोटिप्रदानस्य प्रत्यहं समवाप्नुयात् ॥
इति नीलोत्पलेर्मासि पूजयेन्मधुसूदनम् ।
भक्त्या निवेदयेत्तस्मिन् चौरमाष्यविमिश्रितम् ॥
कन्याकोटिसहस्राणि कन्याकोटिप्रतानि च ।
वैष्णवं लोकमाप्नोति सुदितः स्वजनैर्युतः ॥
ऊर्ज्ज्मासे स्वयं देवि ! कोमलैस्तुलसीदलेः ।
पूजयित्वाच्युतं भक्त्या तत्सायुज्यमवाप्नुयात् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥
हादशमासादौ दुर्गापूजादि देवीपुराणे द्रष्टव्यम् ॥

अथ देवपूजाविधिः ।

ज्ञातः स्नानासामर्थ्यं आर्द्रवाससा कृतगात्र-
मार्ज्जनादिगृहसमीपं गत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा
प्रक्षालितपादः शुचिर्द्विवासाः कुशहस्तः
स्वाचान्तः सर्वत्र वीरासनोपविष्टः प्राङ्मुखः
रात्रावुदङ्मुख एव मौनी ध्यानपरायणः काम-
रागभयद्वन्द्वक्रोधमातृसर्पत्वरारहितस्तन्मनाः
सुमना वा शुचौ समुपविष्टोऽनिष्टशब्दगन्ध-
रहिते देशे दक्षिणपार्श्वे नैवेद्याद्युपकरणानि
च वामपार्श्वे जलं पुरतो धूपदीपौ ताम्रादि-
पात्राश्च यथासन्निवेशं पाद्यार्घ्याचमनीयपात्रं
जलादिपूर्णमग्रतः स्थापयित्वा यथालाभं यज्ञोप-
वीतवस्त्रालङ्कारादि संस्थाप्य ।
ॐ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
भूतानामविरोधेन पूजाकर्म करोम्यहम् ॥
इत्युच्चार्य अस्ताय फट्ति तर्ज्ज्मन्त्रयुग-
ध्वनिच्छोटिकया दशदिग्बन्धनं कुर्यात् ॥ * ॥
नादेवो देवमर्चयेदित्युरोधात् सर्वदेवार्चनेषु
भूतशुद्धिमाहुरागमिकाः । सा यथा,—
सोऽहमिति मन्त्रेण जीवात्मानं नाभितो हृदिस्थ-
परमात्मनि संयोज्य ततः पृथिवीं जले जलं
तेजसि तेजो वायौ ततो वायुमाकाशे प्रवेश्य
दक्षिणाङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुटं धृत्वा यमिति
वायुबीजेन षोडशवारजप्तेन वायुकार्कणरूप-
पूरकसंज्ञया वायुचिन्तनरूपया वायवाधार-
णया देहं शोषयित्वा ततो नासापुटावङ्गुष्ठा-
नामिकाभ्यां धृत्वा इमिति वङ्गुबीजेन चतुः-
षष्टिवारजप्तेन स्तम्भनरूपकुम्भकसंज्ञया अयि-
चिन्तनरूपया आग्नेया धारणया देहं दाह-
यित्वा जमितीन्द्रबीजेन द्वात्रिंशद्वारजप्तेन
दक्षिणनासापुटेन वायुनिःसारणरूपया रेचक-
संज्ञया ऐन्द्रध्यानरूपया ऐन्द्राधारणया स्थिरी-

२१३

पूजा

कृत्य यमिति वरुणबीजेन चतुःषष्टिवारजप्तेन
जलाधिपध्यानरूपया जलाधिपधारणया चन्द्र-
मण्डलादन्तं सावयित्वा तेनाप्राप्य प्रणवेन
सर्वाङ्गं संघटितं पुनर्नवीभूतं चिन्तयित्वा
वायादिभूतानि योमादिभ्यो श्रुतक्रमेण वष्टिः
कृत्वा हंस इति मन्त्रेण परमात्मतो जीवं नाभि-
पद्मे न्यसेत् ॥ * ॥

ततः ऋष्यादिन्यासः ।

गोपालमन्त्रे तु नारदाय ऋषये नमः शिरसि ।
गायत्रीच्छन्दसे नमो मुखे । श्रीकृष्णाय देवाय
नमो हृदि । एवमन्यत्रोहनीयम् ॥ * ॥

ततः प्राणायामः ।

तत्तन्मूलमन्त्रेण षोडशवारजप्तेन अङ्गुष्ठेन
दक्षिणनासापुटं धृत्वा वामनासया वायुं पूर-
येत् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां नासापुटौ धृत्वा
चतुःषष्टिवारजप्तेन वायुं कुम्भयेत् । वामनासाम-
नामिकाया धृत्वा दक्षिणनासया द्वात्रिंशद्वार-
जप्तेन वायुं त्यजेत् । पुनर्दक्षिणनासया पूरयेत् ।
उभाभ्यां कुम्भयेत् । वामनासया रेचयेत् ।
पुनर्नासया पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । दक्षि-
णया रेचयेदिति ॥ * ॥

ततो वाङ्ममाटकान्यासः । न्यासशब्दे द्रष्टव्यः ॥
अनेकदेवपूजने तु भूतशुद्धिमाटकान्यासयोर-
विशेषात् सकृदेवाशुष्ठानम् ॥ * ॥

ततः करन्यासः ।

यथा गोपाले । ॐ क्लीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः अङ्गु-
ष्ठयोः । ॐ क्लीं तर्जनीभ्यां स्वाहा तर्ज्ज्मन्योः ।
ॐ क्लीं मध्यमाभ्यां वषट् मध्यमयोः । ॐ क्लीं
अनामिकाभ्यां हूं अनामिकयोः । ॐ क्लीं
कनिष्ठाभ्यां वौषट् कनिष्ठयोः । ॐ क्लीं करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् करतलपृष्ठयोः । एवमन्यत्राप्युच्यम् ॥

ततोऽङ्गन्यासः ।

ॐ क्लीं हृदयाय नमः हृदये हस्ततलेन । ॐ
क्लीं शिरसे स्वाहा अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः शिरसि ।
ॐ क्लीं शिखायै वषट् अधोसुखाङ्गुलिमुचिता
शिखायाम् । ॐ क्लीं कवचाय हूं यस्तकर-
तलाभ्यां आशिरःपादपथ्यन्तरूपसर्वाङ्गे । ॐ
क्लीं नेत्राभ्यां वौषट् तर्जनीमध्यमाभ्यां नेत्रयोः ।
ॐ क्लीं अस्ताय फट् ऊर्ध्वाधस्तालत्रयं छोटि-
काभिर्दशदिग्बन्धनं कुर्यात् । एवमन्यत्राप्युच्य-
नीयम् । आगमोक्तादिपूजने तु भूतशुद्ध्यादि-
नियमः अन्यत्र त्वनियमः ॥ * ॥

ततोऽर्थास्थापनम् ।

वामतोऽर्घ्यपादाद्याचमनीयपात्राणि संस्थाप्य
अर्घ्यपात्रं जलगन्धपुष्पैः संपूज्य तत्तद्देवता-
मूलमन्त्रं सर्वदेवतासाधारण्ये तु प्रणवं वा
अथवा जप्ता धेनुमुद्रया अमृततीक्ष्णं तदुदकं
पात्रान्तरे किञ्चित् कृत्वा तेनोदकेनात्मानं
पूजोपकरणश्चाभ्युक्षयेत् । प्रणवादितत्तद्देवता-
चतुर्थ्यन्तनाम्ना नमोऽन्तेन मूलमन्त्रेण वा
आत्मानं गन्धादिभिरभ्यर्च्य तदुपं ध्यात्वा तत-
स्ताम्रपात्रे चन्दनादिरचितादलपद्मे सम्बो-

पूजा

धनान्तदेवतानाम्ना इहागच्छेत्वावाह्य स्थाप-
यित्वा मूलेन चतुर्थ्यन्तनाम्ना आसनं दत्त्वा
सम्बोधनान्तनाम्ना स्वागतं ते इति पृच्छेत् ।
दीक्षितस्तु मूलमन्त्रमुच्चार्य प्रणवादितत्तुर्थ्यन्त-
नाम्ना नमोऽन्तेन दद्यादिति विशेषः । एवं
पाद्यार्घ्याचमनीयादीनि दद्यात् । पाद्यार्घ्ययोः
पौष्पापथ्यं त्वनियमः । ततो घृतमधुदधिमेलक-
पलमितं कांस्यपात्रस्थं पिहितश्च मधुपर्कं पुन-
राचमनीयश्च दद्यात् । ततो लौकिकषष्टाधिक-
शतत्रयतोलकान्यूनवैदिकाष्टोत्तरशतपलान्यून-
जलेन तदभावे षष्टिरक्तिकमासदयाधिकत्रयो-
दशतोलकरूपवैदिकपलचतुष्टयान्यूनजलेन इदं
स्नानीयं एवं दुग्धादिनापि । घृतादिस्नाने तु
गन्धद्रव्यचूर्णैर्विबुधैश्चमुष्णोदकेन स्नानं चाङ्गं
ततः पुनराचमनीयं वाससी पुनराचमनीयं
दद्यात् । प्रत्येकमलङ्कारं यज्ञोपवीतं गन्धं पुष्पं
धूपं दीपं नैवेद्यं पुनराचमनीयं ताम्बूलं दत्त्वा
मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा समर्थं चिः प्रदक्षिणी-
कृत्य अष्टाङ्गप्रणिपातेन पञ्चाङ्गप्रणिपातेन वा
शिरसि करद्वयसंयोगेन च प्रणम्य स्तुत्वा प्रण-
वादिसम्बोधनान्तनाम्ना क्षमस्वेति विसर्जयेत् ।
यत्र यदुपचारद्रव्यासम्भवस्तदर्थं जलं दैवम् ।
प्रतिष्ठितस्थितरप्रतिमायां तत्तदावाहनविस-
र्जने न स्तः । एवं शालग्रामे जले वा सर्व-
देवपूजनेऽपि यथालाभं पाद्यादिदशोपचारैः ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पञ्चोपचारैः गन्ध-
पुष्पाभ्यां वा केवलेन पुष्पेण केवलेनाक्ष-
तेन केवलेन जलेन मानसिकेन वा पूज-
येत् । तत्र सामान्यदेवताधूपः शारदायाम् ।
सगुग्गुल्यगुल्फश्रीरश्मिशर्करामधुचन्दनैः ।
धूपयेदाप्यसंमिश्रैर्नैवेद्याय देशिकः ॥
एतैर्मिलितैर्यथालाभं वा । इति सर्वदेवता-
साधारण्यो विधिः ॥ * ॥

ततः प्रथमं सूच्यपूजा ।

ॐ सूर्याय नमः इति पूजयेत् । तत्र गन्धाः ।
चन्दनागुरुकर्पूरवीर्यमूलपद्माक्षरक्तचन्द-
नानि । पुष्पाणि । मल्लिकामालतीकरवीर्यचम्पक-
पाटलावकुलतगरपीतभिगुटीकुन्दनवमल्लिका-
श्लोकपद्मागस्त्यजवापुष्पाणि विहितानि । तुलसी-
क्षणतुलसीदूर्वाविस्वपत्राणि राजिताकाशैक-
दलतगरसुझलानि निषिद्धानि । धूपाश्च । गुग्-
गुल्यगुरुदेवदारुविस्त्राणि । दीपस्तु घृतेन तैलेन
वा । नैवेद्यानि विविधभक्ष्याणि ॥ * ॥

अथ गणेशपूजा ।

तदावाहने । ॐ भूर्भुवःस्वर्गेश इहागच्छ
इति दूर्वापुष्पाक्षतैरावाह्य ॐ गणेशाय नमः
इत्यनेन पूजयेत् । तत्र तुलसीं निषिद्धा । रक्त-
चन्दनरक्तपुष्पादिकं विहितम् । देवतान्तरप्रसिद्धं
अन्यत् सुकुलादिकं न क्येयम् ॥ * ॥

अथ दुर्गापूजा ।

ॐ भूर्भुवःस्वर्गेश इहागच्छ इति पुष्पाक्षतैरा-
वाह्य ॐ दुर्गायै नमः इत्यनेन पूजयेत् । तत्र

पूजा

गन्धाः चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमानि । पुष्पाणि मल्लिकोत्पलपुन्नागशमीचम्पकाशोककर्णिकार-करवीरतुलसीविल्वपत्रादीनि विहितानि । सुकुलार्कमन्दारपुष्पाणि निषिद्धानि । धूपः कृष्णागुरुसहितघृतमहिषाक्षगुग्गुलुविल्वान्य-तमानि वीरगन्धलचन्दनेऽपि । दीपस्तु घृतेन तैलेन वा । नैवेद्यानि आम्ननारिकेलखर्जूर-कदलीवीरपूरादीनि । कथितं विहं फलं निषि-द्धम् । यत्नपक्ककदलीफलमपि विहितम् ॥ * ॥

अथ शिवपूजा ।

उद्दुःखः ॐ नमः शिवाय नमः इति मन्त्रेण पूजयेत् । तत्र गन्धः अगुरुचन्दने । पुष्पाणि च अर्ककरवीरजातीवकुलपाटलाश्वेतमन्दारनाग-केशरचम्पक-धुस्तूरविल्वामलक-तुलसीपत्राणि विहितानि । केतकीमाधवीपुष्पकुन्दयूथीमद-न्तिकाशिरौघसर्जवन्कसुकुलमात्राणि निषि-द्धानि । धूपस्तु घृतगुग्गुलुविल्वफलानि उशीरा-गुरुचन्दनानि च । दीपस्तु घृतेन तैलेन सर्वपा-दिना वा । नैवेद्यानि गुडखण्डघृतपक्कमातुलुङ्ग-फलादीनि ॥ * ॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः ।

ॐ हराय नम इति नृदाहरणम् । ॐ महे-श्वराय नम इति घटनम् । ॐ शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भव इति प्रतिष्ठा । आचारात् ध्यायेन्निलमिवादिना शारदोक्तं ध्यायेत् । पिनाकधृक् इहागच्छ इत्यावाहनम् । ॐ पशु-पतये नम इति स्तनपनम् । एतत् प्राद्यं ॐ नमः शिवाय नम इति पाद्यादिभिः संपूज्य वामावर्त्तेन वेद्यां प्राच्यादिषु ॐ सर्वाय क्षिति-मूर्त्तये नमः ॐ भवाय जलमूर्त्तये नमः ॐ रुद्राय अग्निमूर्त्तये नमः ॐ उग्राय वायुमूर्त्तये नमः ॐ भूमाय आकाशमूर्त्तये नमः ॐ पशु-पतये यजमानमूर्त्तये नमः ॐ महादेवाय सोममूर्त्तये नमः ॐ ईशानाय सूर्यमूर्त्तये नमः । इत्यष्टमूर्त्तः पूज्यः पूजयेत् । ततो मुखवाद्यं कृत्वा महादेव चमस्वेति संहारसुद्रया विसर्जयेत् । स्त्रीशूद्रस्तु नमः शिवायेति मन्त्रेण पूजयेत् ॥ * ॥

अथ विष्णुपूजा ।

शृङ्गाद्यर्घ्यपात्रं पुरतो निधाय त्रिभागजलेना-पूर्य्य वमिति धेनुसुद्रया अन्तरीक्ष्य ॐ विष्णवे नम इत्यष्टधा जपित्वा तेनोदकेनात्मानं पूजोप-करणञ्चाभ्युक्षेत् । दीक्षितस्तु तन्मन्त्रसुचार्यं तन्नाम्ना पूजयेत् अङ्गावावरणञ्च पूजयेत् शाल-ग्रामे मणौ प्रतिमादलपद्मजलादिषु । तत्र शालग्रामे आवाहनविसर्जने न स्तः । ध्येयः सदेवादिना ध्यात्वा ॐ भगवन् विष्णो इहा-गच्छेत्वाद्यक्षतपुष्पैरावाह्य इदमासनं ॐ श्रीविष्णवे नमः ॐ विष्णो स्वागतमिति पृच्छेत् एतत् प्राद्यं ॐ विष्णवे नमः सामगस्तु इदमर्थं ॐ विष्णवे नमः इति वदेत् । तदितरस्तु एषो-ऽर्घ्य इति विशेषः । तत्र द्रव्याणि कुशपुष्पाक्षत-सिद्धार्थचन्दनतोयानि यथालाभं वा अर्घ्यपाद्य-

पूजा

योस्तु पौर्वापर्येण नियमः । आचमनीये सुगन्धि-द्रव्ययुक्तजलं केवलं वा प्रशस्तजलम् । घृतमधु-दध्यात्मको मधुपर्कः तदभावे केवलं वा मधु । पूर्व्ववदिदमाचमनीयं इदं स्नानीयं तत्र लौकिक-षष्ट्यधिकशतत्रयतोलकान्यूनं जलम् । पुनराच-मनीयं इदं वस्त्रं पुनराचमनीयं इदमाभरणं पुनराचमनीयं गन्धस्तु अङ्गुष्ठयुक्तकनिष्ठया गन्ध-सुद्रया तत्र चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमवीरगन्धल-पद्मकाष्ठसिक्ककरक्तचन्दनकस्तूरिकाजातीफलानि घृष्टानि एतच्चूर्णानि वा एतदाहाकृष्टरसो वा पुष्पाणि च तर्जन्यङ्गुष्ठयोगरूपपुष्पसुद्रया तत्र मल्लिका-मालतीजाती-केतक्यशोक-चम्पकनाग-केशरवकुल-पद्मोत्पलतुलसी-विल्वकरवीरपारि-भद्रपाटलाश्वेतापराजिताबहुदलतगरश्चेतजवा-रक्ताशोकशण्णपुष्पभूमिचम्पकश्रेफालीनवमालि-कायूधिकाकदम्बकुन्दलवङ्गमाधवीपुष्पवकवन्मूक-कुसुमविल्वपुष्प-बहुवारक-कङ्कारद्रोणपलाश-पुष्पाणि विहितानि । नरसिंहेतरावतारे केतकी निषिद्धा । पर्युषितमच्छिद्राप्रोक्षितस्वयंपतितोप-हृतमध्याह्नस्नानोत्तरचुटितपद्मचम्पकेतरकलि-कातुलसीतरशुष्कपत्रपरिहित-पुष्पविहितेतर-रक्तपुष्पचैव हृद्योद्भवश्रृङ्गानाजत-कुटज-शा-ल्लालीशिरौघपुष्पाणि निषिद्धानि । ब्राह्मणेतरस्य वनोद्भवानि च । विहितपत्राणि तुलसीविल्व-शमीभेङ्गराजतमालामलककेतकीपत्राणि । पद्म-कुन्दोत्पलानि पञ्चदिनात् परतः पर्युषितानि । तुलस्यगन्धविल्वानि कदापि न पर्युषितानि । धूपस्थानञ्च देवस्य वामे पुरतो वा । तर्जन्यङ्गु-ष्ठयोगरूपधूपसुद्रया वामहस्तेन घण्टां वादयन् देयः । स च भूमौ न देयः । धूपञ्च जटामांसी-महिषाक्षगुग्गुलुकर्पूरागुरुसिक्ककदेवदारुजाती-फलशारदोक्तमिश्रितगुग्गुलुवादयः । दीपस्थानं देवस्य दक्षिणतः पुरतो वा । मध्याह्नयोगरूप-दीपसुद्रया एष दीपः घृतेन तैलेन वा भूमौ न देयः । नैवेद्यस्थानञ्च देवघृष्टेतरदेशः । अना-मिकाङ्गुष्ठयोगरूपनैवेद्यसुद्रया एतन्नैवेद्यं तत्र कदली-पनस-जम्बूलवनी-करमर्दक-हविःसंस्कृत-तिलमावसुद्रयवगोधूममूत्रीहिषाल्यग्रं विहितम् । निषिद्धन्तु अजामहिषीक्षीरदधिघृतं पञ्चनख-वराह-मत्स्य-मृग-च्छागेतरमांस-हिरण्योदक-स्पर्शेतरश्चण्डालदृष्टविडालादुच्छिष्टस्नेहाक्त-पर्युषितेतरभक्ष्यम् । खण्डादीनि यवगोधूमक्षीर-विकाराश्च न पर्युषिताः । ततः पुनराचमनीयं तामूलञ्च दत्त्वा अष्टोत्तरसहस्रं शतं दश वा उत्तरीयवस्त्रेण द्वादितहृद्देशे स्थिततिथ्यगभूत-दक्षिणकरः यथाशक्ति मूलमन्त्रं जपित्वा ॐ गुह्यातिगुह्यगोप्रा त्वं गृह्याणास्तुक्तं जपम् । सिद्धिर्भवतु मे देव ! त्वत्प्रसादात् त्वयि स्थिते ॥ इत्यर्घ्योदकेन देवहस्ते जलं दद्यात् । ततोऽर्घ्य-ग्रहं गृहीत्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य, ध्येयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिबुतं शरण्यम् ।

पूजितः

भृत्यार्तिहं प्रणेतपालभवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥
त्यक्त्वा सुदुःखजसुरेक्षितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ ! आर्यवचसा यद्गादरयम् ।
मायान्दगं दधितयेक्षितमन्वधाव-
दन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥

इति स्तुत्वा ॐ प्रसीद भगवन्निति दण्डवत् प्रणमेत् ।

ॐ यत् किञ्चित् क्रियते देव मया सुकृतदुष्कृ-
तम् ।

तत् सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥
इत्यनेन सर्वं समर्पयेत् ॥

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनार्दन ।
यत् पूजितं मया देव ! परिपूर्णं तदस्तु मे ॥
इति प्रार्थयेत् ॥ ततः संहारसुद्रया निर्माल्य-
पुष्पमादाय भूमौ त्यजेत् विसर्जनसत्त्वे ॐ
भगवन् विष्णो चमस्वेति विसर्जयेत् तदसत्त्वे
निर्माल्यपुष्पमादाय ।

ॐ तिष्ठ देव परे स्थाने स्वस्थाने परमेश्वर ।
यत्र ब्रह्मादयः सर्वे सुरास्तिष्ठन्ति मे हृदि ॥

इति मन्त्रेण देवं हृदि स्थापयेत् । ततः ॐ
विष्णुक्सेनाय नम इति गन्धपुष्पनैवेद्यायं
दद्यात् । ततो वैष्णवाय तन्निर्माल्यं अगुलेपनं
नैवेद्यञ्च किञ्चिद्त्वा शिरसि निर्माल्यं धार्यं
सर्वाङ्गेष्वगुलेपनं कृत्वा यथाकालं पादोदकं
नैवेद्यञ्चोपभुञ्जीत । तत्र पादोदकग्रहणे मन्त्रः ।
ॐ कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामार्तिनाशन ।
सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥

ततस्तत्पानादौ परोदितेष्टदेवतानाम श्रुत्वा
स्वयं त्रिरुच्चार्य पादोदकं पीत्वा तच्छेषम् ।

अकालन्द्युशमनं सर्वथाधिविनाशनम् ।
विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम् ॥

इति शिरसि धारयेत् ॥ नैवेद्यमभक्षणे मन्त्रः ।
ॐ उच्छिष्टभोजिनस्तस्य वयसुच्छिष्टकाङ्क्षिणः ।

येन लीलावराहेण हिरण्याख्यो निपातितः ॥
इत्युच्चार्य भक्षयेत् ॥ यथालाभं दशोपचारेण

वा पूजयेत् । तत्र दशोपचाराः । अर्घ्यपाद्याचम-
नीयमधुपर्काचमनगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि ।

पञ्चोपचाराः । गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि । गन्ध-
पुष्पाभ्यां वा केवलपुष्पेण केवलजलेन वा पूज-
येत् ततोऽभिब्रह्मसरस्वतीलक्ष्मीणां पूजनम् ।

इत्याह्निकप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ तन्तोक्तसामान्य-
पूजा कलावतीशब्दे द्रष्टव्या ॥

पूजार्हः, त्रि, (पूजामर्हतीति । पूजा + अर्ह +
“अर्हः ।” ३ । २ । १२ । इत्यच् ।) पूजा-

योग्यः । मान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । ६ । २६ ।

“प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीपयः ।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥”)

पूजितः, त्रि, (पूज + क्तः ।) प्राप्तपूजः । अर्चितः ।
तत्पर्यायः । अर्चितः । २ । इत्यमरः । ११ । ६८ ॥

(यथा, भट्टिः । ४ । १ ।

पूतग

“निवृत्ते भरते धीमानत्रे रामस्तपोवनम् ।
प्रपदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयवान् ॥”
पूजितयः, त्रि, पूजनीयः । पूजधातोः कर्मणि
तयप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पूजितः, पुं, (पूज्यते इति । पूज + “गुपादिभ्यः
कित् ।” उणा० १ । ५७ । इति इलच् । स च
कित् ।) देवता । इति संचिप्रसारोणादि-
वृत्तिः ॥ पूज्ये, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

पूज्यः, पुं, (पूजयितुमर्हः । पूज + “अर्हं कृत्य-
लचश्च ।” ३ । ३ । १६६ । इति यत् ।) श्वशुरः ।
पूजनीये, त्रि । तत्पठ्यायः । प्रतीच्यः २ । इत्य-
मरः । ३ । ३ । १५० ॥ यथा,—

“अहं हि पूर्वो वयसा भवद्भ्रा-
स्तेनाभिवादं भवतां न युक्तम् ।
यो विद्यया तपसा जन्मना वा
वृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥
अष्टक उवाच ।

अवादीस्तेद्वयसास्मि प्रवृद्ध
इति वैराजाभ्यधिकः कथञ्चित् ।
यो वै विदांस्तपसा स वृद्धः
स एव पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥”

इति मातृस्ये ३६ अध्यायः ॥

पूज, क संघाते । राशीकरणे । इति कविकल्प-
हमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठ्यरौ ।
क, पूजयति धान्यं लोकः । राशीकरोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

पूतं, क्ली, (पूयते स्मेति । पू + कर्मणि क्तः ।)
अपनीतवृषधान्यम् । वओलान धान इति
भाषा ॥ तत्पठ्यायः । बहुलीकृतम् २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । २३ ॥

पूतः, त्रि, (पू च शोधे + क्तः ।) व्रतादिना शुद्धः ।
तत्पठ्यायः । पवित्रः २ प्रयतः ३ । इत्यमरः ।
२ । ७ । ४५ ॥ शुद्धः । यथा,—

“दधिगोमयादि सामान्यं पवित्रं स्वभावपवित्रं
वा ।” इति भरतः ॥ तत्पठ्यायः । पवित्रम् २ ।
मेध्यम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ५५ ॥ यथा,—
“चक्षुःपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतं वदेद्वाक्यं बुद्धिपूतं विचिन्तयेत् ॥”

इति मीकण्डेयपुराणम् ॥

सत्यम् । इति जटाधरः ॥

पूतः, पुं, (पूयते स्म येनेति । पू + करणे क्तः ।
यद्वा, पवते स्मेति गत्यर्थेति कर्त्तरि क्तः ।)
शुद्धः । श्वेतकुशः । विककृतवृद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पूतक्रतायी, स्त्री, (पूतक्रतोर्निन्दस्य स्त्री । पूत-
क्रतु + “पूतक्रतोरे च ।” ४ । १ । ३६ । इति
डोप् ऐकारादेशश्च ।) इन्द्रपत्नी । शची । इति
जटाधरः ॥

पूतक्रतुः, पुं, (पूतः क्रतुर्येन ।) इन्द्रः । इति जटा-
धरः ॥

पूतगन्धः, पुं, (पूतः पवित्रो गन्धो यस्य ।) वर्जरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतना

पूतलणम्, क्ली, (पूतं पवित्रं लणमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूतङ्गः, पुं, (पूतः पवित्रो ङ्गः ।) पलाशवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतधान्यं, क्ली, (पूतं धान्यमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतना, स्त्री, (पूतं करोतीति । तत्करोतीति णिच् ।
ततो बहुलमन्यनापीति युच् ।) हरीतकी ।
इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ सिन्धुदेशजा खल्वलक् वृद्ध-
दस्थिहरीतकी लेपने प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥
(उत्पत्तिस्थानाकृतित्वास्या यथा,—

“पूतना मगधोज्जवा ।” “पूतना चतुरसका ।”
“पूतना चतुरङ्गुला—” ।

इति हारीते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दानवीभेदः ।
सा वकासुरभगिनी जिघांसया स्तनकाल-
कूटप्रदानात् श्रीकृष्णेन हता । (एतद्वृत्तान्तस्तु
हरिवंशे ६२ अध्याये द्रष्टव्यः ॥) रोगभेदः ।
इति मेदिनी । ने, ६३ ॥ स च अहिपूतना-
नामबालरोगः । तस्य निदानं यथा,—

“पञ्चवर्णो मद्यापद्मो बाले दोषत्रयोद्भवः ।
शङ्काभ्यां हृदयं यो वा हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् ॥
क्षुद्ररोगे च कथिते अजगत्प्रहिपूतने ॥”
क्षुद्ररोगोक्तं यथा,—

“शृङ्गमूत्रसमायुक्तेऽशौचैः पाने शिशोर्भवेत् ।
स्निग्धे वा स्नायमाने वा कण्डूरक्तकफोद्भवा ॥
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः सावच्च जायते ।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

(लक्षणान्तरमस्या यथा,—

“सस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ
विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः ।
वृद्धार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमार-
स्तृणालुर्भवति च पूतनायुहीतः ॥”

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे सप्तविंशेऽध्याय उक्तम् ॥
चिकित्सास्या यथा,—

“कपोतवङ्कारलुको वरुणः पारिभद्रकः ।
आस्फोता चैव योय्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥
वचा वयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थं वर्गं इष्यते ॥

हितं घृतं तुगाचीर्थां सिद्धं मधुरकेषु च ।
कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्यन्दने तथा ॥
देवदारु वचाहिङ्गु कुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
एलाहरेणवश्चापि योय्या तद्गुणैः सदा ॥

गन्धनाकुलिकुम्भीका मञ्जानो वदरस्य च ।
कर्कटास्थि घृतश्चैव धूपनं सर्षपैः सह ॥
काकादनीं चित्रफलानि विस्वीं गुञ्जाश्च धारयेत् ।
मत्स्यौदनश्च कुर्वीत कृशरां पललन्तथा ॥

शरावसम्पुटे कृत्वा वलिं शून्यगृहे हरेत् ।
उच्छिष्टेनाभिषेकेन शिरसि स्नानमिष्यते ॥
पूज्या च पूतना देवी वलिभिः सोपहारकैः ।
मलिनाम्बरसंवीता मलिनारूचमूर्धजा ॥

पूतिः

शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना ।
दुर्दृष्टेना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका ॥
भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥”
इति चोत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनो-
क्तम् ॥) बालमातृकाविशेषः । यथा,—

“तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना
नाम मातृका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति
ज्वरः ॥ गात्रसुदोजयति स्तन्यं न गृह्णाति दृष्टिं
वधाति क्रन्दति ऊर्ध्वं निरीचते । वलिन्तस्य प्रव-
क्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । नद्युभयतटमृत्तिकां
गृहीत्वा गन्धं ताम्बूलं रक्तपुष्पं रक्तचन्दनं रक्त-
सप्तध्वजाः सप्तप्रदीपाः सप्तखस्तिकाः मत्स्य-
मांससुराः अग्रभक्तश्च दक्षिणस्यां दिशि मध्याह्ने
चतुर्व्यथे वलिर्दातव्यः शिवनिर्मात्यगुग्गुलु-
सर्षपनिम्बपत्रमेघशङ्खैर्दिनत्रयं धूपयेत् । ॐ
नारायणाय नमः हन हन सुच्च सुच्च हुं फट्
त्रायस्व स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत्
ततः सम्पद्यते शुभम् ॥” इति चक्रपाणिदत्तः ॥

पूतनारिः, पुं, (पूतनाया अरिः शत्रुः ।) श्रीकृष्णः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पूतनासूदनः, पुं, (पूतनां सूदयति सूदितवानिति
वा । सूद + ल्युः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पूतनाहा, [नृ] पुं, (पूतनां हन्तीति । हन +
क्तिप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

पूतफलः, पुं, (पूतानि पवित्राणि फलान्यस्य ।)
पनसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पनसशब्देऽस्य
विवरणं आख्यातम् ॥)

पूता, स्त्री, (पूत + टाप् ।) दूर्वा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पूतात्मा, [नृ] पुं, (पूतः पवित्र आत्मा स्वभावः ।)
पवित्रस्वभावः । (पूत आत्मा स्वरूपं यस्य
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १५ ।
“पूतात्मा परमात्मा च सुक्तानां परमा गतिः ॥”)

शुद्धदेहे, त्रि । यथा,—
“श्राव्योऽपि स्तवराजेन स्तुत्वा सप्ताश्ववाहनम् ।
पूतात्मा नीरुजः श्रीमांस्तस्माद्रोगाद्द्विस्तुक्तवान् ॥”

इति श्राव्यपुराणे सूर्यस्तवः ॥

पूति, क्ली, (पुनातीति । पू + कर्त्तरि क्तिच् ।)
रोहिषलणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिः, स्त्री, (पू + भावे क्तिन् ।) पवित्रता ।
दुर्गन्धः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ (यथा,
गारुडे १८० अध्याये ।

“मेघमूत्रसैन्धवाभ्यां कर्णयोर्भरणत्वात् शिव ।
कर्णयोः पूतिनाशः स्यात् कर्मिणावो विनश्यति ॥”)
खट्वाणसुष्कः । खाटाश्री इति भाषा । तस्यालु-
सेपनगुणः । परमालक्ष्मीरक्षोज्वरनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ (अस्या विशोधनं यथा,—

“यथालाभमपामार्गं स्नानादिचारलेपितम् ।
वायुस्त्रिदेन संखिद्य पूतिं निर्लोभतां नयेत् ॥
दोलापाकं पचेत् पश्चात् पञ्चपल्लववाहिणा ।
खलः साधुमिवोत्प्रीया ततो निष्केहतां नयेत् ॥

पूतिक

आजप्रोभाञ्जनजलेर्भावेयच्च पुनः पुनः ।
शिशुमूलेन केतव्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ॥
पचेदेवं विशुद्धः सन् ऋगनाभिसमो भवेत् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ॥
दुर्गन्धविशिष्टे, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
१७ । १० ।

“यातयामं गतरसं पूति पर्युषितश्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥”

पूतिकं, स्त्री, (पूत्या दुर्गन्धेन कायतीति । कै + कः ।) विष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गन्ध-
विशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । ६ । ११ ।

“किं त्वया पापकं पूर्वं कृतं कर्म सुदारुणम् ।
यत्नं भक्षणान् मृतकान् पूतिकान्तुसि कुत्सि-

तान् ॥”)

पूतिकः, पुं, (पूत्या कायतीति । कै + कः ।)

पूतिकरञ्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥

(अस्य पर्यायादिकं पूतिकरञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

पूतिकरजः, पुं, (पूतियुक्तः करजः ।) करञ्जभेदः ।

इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥ यथा, “अथ कटुकरञ्ज-
चोराकरञ्जनामगुणाः ।

करञ्जो नक्तमालश्च करजश्चिरविल्वकः ।
छतपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्णः पूतिकोऽपि च ॥

स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः ।
करञ्जः कटुकस्त्रीक्ष्णो वीर्योष्णो योनिदोषहृत् ॥

कुष्ठोदावर्तगुल्मार्शोत्रणक्षमिकफापहः ।
तत्पत्रं कफवातार्शःक्षमिशोथहरं परम् ॥

भेदनं कटुकं पाके वीर्योष्णं पित्तलं लघु ।
तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शःक्षमिकुष्ठजित् ॥

छतपूर्णकरञ्जोऽपि करञ्जसङ्घो गुणैः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पूतिकरञ्जः, पुं, (पूतियुक्तः करञ्जः ।) करञ्ज-
विशेषः । नाटाकरञ्ज इति भाषा । कठकरेज

इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । प्रकीर्णः २

पूतिकरजः ३ पूतीकरजः ४ पूतिकः ५ पूतीकः

६ कलिकारकः ७ कलिमालकः ८ कलह-

नाशनः ९ । इत्यमरभरतौ ॥ प्रकीर्णः १०

रजनीपुष्पः ११ सुमनाः १२ पूतिकर्णिकः १३

कौड्यः १४ कलिमाल्यः १५ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्श-

काक्षुविचर्चिकाकुष्ठस्यार्श्वगदोषनाशित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,

“स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पूतिकर्णः, पुं, (पूतिर्दुर्गन्धः कर्णो यस्मात् ।) कर्ण-

रोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

पूतिकर्णमाह ।

“कर्णविद्रधिपाकाद्वा स कर्णो वारिपूरणात् ।

पूर्यं स्रवति यत् पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥”

कर्णस्त्रावाद्भेदार्थमाह ।

पूतीति नियमेन पूति यथा स्यादेवं स्रवति ॥

तत्चिकित्सा यथा,—

“कर्णस्त्रवे पूतिकर्णं तथैव क्षमिकर्णके ।

पूतिका

सामान्यं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥

सर्जिकाचूर्णसंयुक्तबीजपूररसं क्षिपेत् ।

कर्णस्त्रावरुजा दाह्यास्तेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥ १ ॥

आम्लजम्बुप्रवालानां मधुकस्य वटस्य च ।

रभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥ २ ॥

जातीपत्ररसे तैलं विपकं पूतिकर्णजित् ॥ ३ ॥

हृष्टं रसाञ्जनं नार्थाः क्षीरेण चौद्रसंयुतम् ।

प्रशस्यते चिरोत्थे तत् सास्त्रावे पूतिकर्णके ॥ ४ ॥

कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताङ्गाविश्वसेनैवैः ।

पूतिकर्णपहं तैलं वस्तस्त्रेण साधितम् ॥

कुष्ठादितैलम् ॥ ५ ॥

“शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।

तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशान्यति ॥ ६ ॥

चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन

सुष्टंशकेन कटुतैलपलायके तु ।

धतूरपत्ररसतुल्यमिदं विपकं

नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥

सृष्टिः पलम् ॥ ७ ॥

क्षमिकर्णविनाशाय क्षमिर्घ्नो कारयेत् क्रियाम् ।

वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्धपक्नेह एव च ॥

पूरणं हरीतालेन गन्धमृजयतेन च ।

धूपने कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(चिकित्सास्य यथा,—

“निगुण्डी खरसे तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।

पूरणः पूतिकर्णस्य श्मनो मधुसंयुतः ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे एकविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पूतिकर्णकः, पुं, (पूतिः कर्णो यस्मात् । कप् ।)

कर्णरोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथा,—

“कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चासुपूरणात् ।

पूर्यं स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥”

इति माधवकरः ॥

(लक्षणांतरमस्य यथा,—

“स्थिते कफे स्रोतसि पित्ततेजसा

विलाप्यमाने भृशसम्प्रापवान् ।

अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो

घनं सवेत् पूति स पूतिकर्णकः ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

औषधं यथा,—

“निगुण्डी खरसे तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।

पूरणात् पूतिकर्णस्य श्मनो मधुसंयुतः ॥”

अथवा ।

“वरुणाद्रकपित्थाञ्जम्बुपल्लवसाधितम् ।

पूतिकर्णपहं तैलं जातीपत्ररसेन वा ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(चिकित्सास्य यथा,—

“हृष्टं रसाञ्जनं नार्थाः क्षीरेण चौद्रसंयुतम् ।

प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्त्रावे पूतिकर्णके ॥”

इति चोत्तरतन्त्रे एकविंशतिवर्गमेऽध्याये सुश्रुते-

नोक्तम् ॥)

पूतिका, स्त्री, (पूत्या कायतीति । कै + कः ।

टाप् ।) मार्जारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतितै

(कीटविशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।

“पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।

मशका इव मर्तेषु येषां धर्मो न कारणम् ॥”

लताशाकविशेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

पुं इ इति भाषा ॥ अस्याः पर्यायगुणौ

उपोदकीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ दादश्यां तद्गच्छे

दोषो यथा । पूतिका ब्रह्मघातिका । यदपि ।

“कुसुमं नालिकाशाकं वृन्ताकं पौतिकीन्तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥”

इत्युपनिषदा सामान्यतोऽभिहितम् । अत्र

नालिका श्वेतकलमीति कल्पतरुः । पूतिका च

दादश्यामधिकदोषाय शूद्रविषयिका वा ।” इति

तिथितत्त्वम् ॥ (इयं हि सोमांशतो जातेति

सोमस्यालाभे प्रतिनिधित्वेन ग्राह्या । यथा,

महाभारते । ३ । ३५ । ३३ ।

“अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।

पूतिकाभिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥”

पूतिकासुखः, पुं, (पूतिकाया सुखमिव सुखं यस्य ।)

शम्बूकः । इति शब्दमाला ॥ (शम्बूकशब्देऽस्य

विषयो ज्ञेयः ॥)

पूतिकाष्ठं, स्त्री, (पूति काष्ठमिति कर्मधारयः ।)

देवदारु । सरलवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५४,

२ । ४ । ६० ॥ पवित्रदारु च ॥

पूतिकाष्ठकं, स्त्री, (पूतिकाष्ठ + स्वार्थे कन् ।)

सरलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पूतिगन्धः, स्त्री, (पूतिगन्धो यस्य ।) रज्जम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पूतिगन्धः, पुं, (पूतिगन्धो यस्य ।) गन्धकः । इङ्गु-

दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गन्धे, त्रि ।

(यथा, मनुः । ४ । १०७ ।

“नित्यानध्याय एव स्यात् ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मेनेपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥”

पूतिगन्धिः, त्रि, (पूतिगन्धो यस्य । “गन्धस्ते-

दुतपूतिसुरभिर्भ्यः ।” ५ । ४ । १३५ । इति

इः ।) दुर्गन्धः । इत्यमरः । १ । ५ । १२ ।

पूतिर्विदू पूतिरिव गन्धोऽस्य । इति रायसुकुटः ।

(यथा, महाभारते । २ । ६० । २६ ।

“अद्याधिनं कटुजं तीक्ष्णसुष्णं

यशोसुषं परुषं पूतिगन्धि ।

सतां पेयं यन्न पिवन्त्यसन्नो

मनुं महाराज ! पिव प्रशाम्य ॥”

पूतिगन्धिकः, त्रि, (पूतिगन्धि + स्वार्थे कन् ।)

दुर्गन्धः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २७ ॥

पूतिगन्धिका, स्त्री, (पूतिगन्धोऽस्यस्या इति ।

पूतिगन्ध + टन् ।) वाक्कुची । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पूतितैला, स्त्री, (पूति दुर्गन्धं तैलं यस्याः ।)

ज्योतिष्मती । इति रत्नमाला ॥ नयाफट्की

इति भाषा ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

“पारावतपद्मी पिण्या नगणास्फुटवन्वनी ।

ज्योतिष्मती पूतितैला केचित्तामिहूर्दी विदुः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतिवा

पूतिनस्यः, पुं, (पूतिर्दुर्गन्धो नस्यः नासिकाभवो रोगः ।) नासारोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथा,
“दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले
संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।
निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥”

इति माधवकरः ॥

औषधं यथा,—

“यात्रीदन्तीवचाशिशुखरसयोधसम्भवैः ।
पाचितं लावणं तैलं पूतिनासागदं जयेत् ॥”
अथवा ।

“त्रिकटुविडङ्गकसेनवटहृतीफलशिशुखरस-
दन्तीभिः ।

तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(अस्य व्याख्याने श्रीकण्ठदत्तेन यद्विदेहवचन-
माहृतं तदयथा । “नासिका भवो नस्यः पूति-
नस्यो वायुयन्त्रं तं पूतिनस्यम् ॥” इहैव विदेहः ।
“कफपित्तमस्त्रिंशं सञ्चितं मूर्द्धिं देहिनाम् ।
विदह्यसुगन्धोद्गाढं रुजां कृत्वाचिशृङ्गजाम् ॥
ततः प्रस्यन्दते घ्राणात् सरक्तं पूति पीतकम् ।
पूतिनस्यन्तु तं विद्यादघ्राणकण्डूखण्डप्रदम् ॥”
चिकित्सान्तरमस्य यथा,—

“पूर्वोद्दिष्टे पूतिनस्ये च जन्तोः
स्नेहस्वेदौ कर्द्वेन श्रंसनञ्च ।

युक्तं भक्तं तीक्ष्णमलं लघुस्या-
दुष्णं तोयं धूमपानञ्च काले ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

पूतिपत्रः, पुं, (पूति पत्रं यस्य ।) श्लोनाकप्रभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिपुष्पिका, स्त्री, (पूति पुष्पमस्याः । कापि अस्य
इत्थम् ।) मातुलुङ्गा । इति रत्नमाला ॥ मखुर-
लेषु इति मौटा वा इति च भाषा ॥ (गुणा-
दयोऽस्या मातुलुङ्गशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

पूतिफला, स्त्री, (पूति फलं यस्याः ।) सोमराजी ।
इति रत्नमाला ॥

पूतिफली, स्त्री, (पूति फलं यस्याः । डीष् ।)
सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“अवलगुञ्जी वाक्कुची स्यात् सोमराजी सुप-
रिका ।

शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च ॥
सोमवल्ली कालमेवी कुड्मरी च प्रकीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पूतिमयूरिका, स्त्री, (पूतिर्मयूरीव । ततः स्वार्थे
कन् इत्थञ्च ।) अजगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिमेदः, पुं, (पूतिर्मेदोऽस्य ।) अरिमेदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य अरिमेदशब्दे
बोध्यः ॥)

पूतिवातः, पुं, (पूतये पावित्र्याय वातो यस्य ।)

विष्यद्वचः । इति रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,
“विस्त्रो महाकपित्थास्यः श्रीफलो गोहरीतकी ।

पूपाष्ट

पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मालूरश्च महाफलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(पूतिर्वातः ।) दुर्गन्धवायुश्च ॥

पूतिवृक्षः, पुं, (पूतिर्वृक्षः ।) श्लोनाकः । इति
रत्नमाला ॥ पवित्रदुर्गन्धौ तस्य च ॥

पूतिशारिजा, स्त्री, (पूतिः शारिरिव जायते इति ।
जन + डः । टाप् ।) खट्वाश्री । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पूतीकः, पुं, (पुति + वा डीष् । तद्वत् कायतीति ।
कै + कः ।) पूतिकरञ्जः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्यश्च सकण्टकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पूतीकश्चित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥”)

गन्धमार्जारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतीकरञ्जः, पुं, (पुतीयुक्तः करञ्जः ।) पूति-
करञ्जः । इति रत्नमाला ॥ नाटा इति भाषा ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्यश्च सकण्टकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पूतीका, स्त्री, (पूत्या दुर्गन्धेन कायतीति । कै +
कः ।) पूतिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पूत्यङ्गः, पुं, (पूति दुर्गन्धमण्डपस्य ।) गन्धकौटः ।
गदोपोका इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३२२ । ७ ।

“पुलाका इव धान्येषु पूत्यङ्गा इव पक्षिषु ।

तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥”)

जन्तुभेदः । इति मेदिनी । डे, ३२ ॥ खटाश्री
इति भाषा ॥

पूतः, वि, (पू + क्तः । “पूजो विनाशे ।” ८ । २ ।
४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता तस्य नः ।) नष्टः ।
इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

पूपः, पुं, (पू + क्तिप् । पुवं पवित्रं पाति रक्ष-
तीति । पा + कः ।) पिष्टकः । इत्यमरः । २ । ६ ।
४८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । २४ ।

“मधु कृत्वा नरो दंशः पूपं कृत्वा पिपीलिकः ॥”

(पिष्टकशब्दस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

पूपली, स्त्री, (पूपं तदाकारं लातीति । ला +
कः ।) पीलिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥

पूपाली, स्त्री, (पूपाय अलतीति । अल + अच् ।
गौरादित्वात् डीष् ।) पीली । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पूपाष्टका, स्त्री, (पूपद्रव्यसाधनी अष्टका अष्टमी ।)
अग्रहायणीपूर्णिमायाः परतः कृष्णशमी ।
तद्विवरणं अष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् । “तत्र नित्यं
आहुं पूपाङ्गकं कर्तव्यम् । यथा गोभिलः ।
अष्टका योर्हमाग्रहायण्यास्तमिस्राष्टमी । ब्रह्म-
पुराणे ।

पित्रादानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।

कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्नी विभायते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ॥

पूयाल

आद्या पूयैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ।
श्राकैः कार्या तृतीया स्यादेव द्रव्यगतो विधिः ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

पूपिका, स्त्री, (पूपः पूपाकारोऽस्यस्या इति ठन् ।
ततश्चाप् ।) पूलिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥

पूय, इंड दुर्गन्धे । शीर्ण्याम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सक० च-सेट् ।
निष्ठायामनिट् ।) वृष्टस्त्री । ई, पूतः । ड,
पूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । शीर्णिर्भेद-
नम् । इति दुर्गादासः ॥

पूयं, स्त्री, (पूयते दुर्गन्धो भवतीति । पूय + अच् ।)
पक्षत्रयादिसम्भवघनीभूतशुक्लवर्णविकृततरक्तम् ।

पूय इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षतजम् २ मल-
जम् ३ पूयनम् ४ । प्रसितम् ५ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६६ । ५४ ।

“ये च दुष्कृतकर्माणः पूयं तेषां विधीयते ॥”)

पूयवर्द्धनद्रव्याणि यथा,—

नवधान्यमाषतिलकलायकुलत्पनिष्पावहरितक-
शाकाम्बलवणकटुकगुडपिष्टविकृतिवक्त्ररशुष्क-
शाकाजाविकानूपौदकमांसवसाश्रीतोदककृश-
रापायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन् परिहरेत् ।

“तक्रान्नैर्नवधान्यादियोर्यं वर्गं उदाहृतः ।

दोषसंजननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्द्धनः ॥”

इति सुश्रुतः ॥

(अस्य विषयो यथा,—

“वाताहतं नास्ति रुजा न पाकः

पित्ताहतं नास्ति कफाच्च पूयः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥)

पूयनं, स्त्री, (पूयतेऽनेनेति । पूय + ल्युट् ।) पूयम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पूयरक्तः, पुं, (पूयविशिष्टं रक्तमस्मिन् ।) नासा-
रोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथाह माधवकरः ।

“दोषैर्विदग्धैरयवापि जन्तो-

र्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।

नासा स्रवेत् पूयमष्टविमिश्रं

तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥”

(स्त्रीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—

“निचयादभिघाताद्वा पूयाश्चासिका स्रवेत् ।

तत् पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने ऊनविंशेऽध्याये ॥

चिकित्सास्य यथा,—

“वक्ष्यामहे रक्तपित्तोपशान्तिं

नाडीवक्ष्यात् पूयरक्ते चिकित्सा ।

वान्ते सन्धक् चावपीडं वदन्ति

तीक्ष्णं धूमं शोधनञ्चात्र नस्यम् ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पूयारिः, पुं, (पूयानामरिः तद्विनाशकत्वात् ।)
निम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य
निम्बशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

पूयालसः, पुं, (पूयः अलस इव यत्र । सान्द्रत्वेन
चिराद्भिर्गमनादेव तथात्वम् ।) सन्धिगतरोग-
भेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

पूरकः

“पकः शोफः सन्निजः संसवेदयः
सान्नं पूयं पूतिपूयालसः सः ॥”

इति सुश्रुतः ॥

“पूयालसः सोपनाहः सावाचत्वार एव च ।
पञ्चणीकालजी जन्तुर्गन्धिसन्धौ न वामयाः ॥”
“पूयालसन्तु तं विद्यात् सन्धौ कानोनके वृणा-
मिति वचनात् ॥” इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे
चतुर्थे भागे ॥

पूर, ई य ड पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
आत्म-सक-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) दीर्घौ ।
ई, पूर्यः । य ड, पूर्यन्ते पितरस्तुतिरिति हला-
युधः । पूर्तिरिहाप्यायनम् । इति दुर्गादासः ॥

पूर, क पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-सक-सेट् ।) दीर्घौ । क, पितृन् पूरयति
आङ्गे ह्येः कथेष्वयः सदा । इति हलायुधः ॥
इति दुर्गादासः ॥

पूरं, स्त्री, (पूरयति सौगन्धेनेति । पूर + कः ।)
दाहायुगु । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूरः, पुं, (पूरयतीति । पूर + कः ।) जलसमूहः ।
(यथा, रघौ । ३ । १७ ।

“महोदधेः पूर इवेन्द्रदर्शनात्

गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥”)

ब्रह्मसंशुद्धिः । स्वाद्यविशेषः । इति मेदिनी । रे,
६० ॥ (प्राणायामादिकर्तुर्नासारन्ध्रेण बहिः-
पवनाकर्षणम् । यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।

“प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।

प्रतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम् ॥”

बीजपूरः । तत्पर्यायो यथा,—

“बीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।

लुङ्गुधः पूरकः पूरो बीजपूर्णोऽम्बुकेशरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पूरकः, पुं, (पूरयतीति । पूर + क्तुल् ।) बीज-
पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा,—

“बीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।

लुङ्गुधः पूरकः पूरो बीजपूर्णोऽम्बुकेशरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गुणकाङ्कः । इति लीलावती ॥ ध्यानादिकर्तु-
नासिकागतोच्छ्वासः । ब्रह्मध्यानपूर्वकप्राणायामा-
माङ्गवत्तन्मन्त्रं जपन् वामनासिकया वायुना
देहपूरणम् । (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।
२ । ७१ ।

“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ।
सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः ॥”)
यथाच व्यासः ।

“आदानं रोधस्तुसर्गं वायोऽस्त्रिः समभ्यसेत् ।
ब्रह्माणं केशवं श्मश्रुं ध्यायेद्देवाननुक्रमात् ॥
पूर्ववचने त्रिजपमात्राभिधानादत्र त्रिस्त्रिरिति
वीक्षा सन्ध्यात्रयापेक्षया ।

ब्रह्माणं केशवं श्मश्रुं ध्यायन् मुच्येत बन्धनात् ॥

इति योगिवाङ्मवल्काः ।

‘भूर्भुवःस्वर्गहर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।

पूरणः

प्रत्योङ्कारसमायुक्तं तथा तत् सवितुः पदम् ॥
ॐ आपो ज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात्तु योज-
येत् ।

त्रिरावर्तनयोगात् प्राणायामस्तु शब्दितः ॥
पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामास्त्रिलक्षणः ।
नासिकागत उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते ॥
कुम्भको निश्चलः श्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ॥
मोचनं विशेषयति विष्णुपुराणम् ।
नासंघतमुखो जृम्भेद्वासकाशौ च वर्जयेत् ।
नोच्चेहंसेत् सशब्दश्च न सञ्चेत् पवनं बुधः ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

घोडशचतुरन्यतरसंख्यकप्रणवबीजान्यतरजपे-
नैकनासापुटकरणकप्राणायामाङ्गवायुपूरणम् ।
यथा, मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य वा घोडश-
वारजपेन वामनासापुटे वायुपूरकं कुर्यादिति
तत्त्वसारः ॥ * ॥ स्त्री, प्रेतदेहनिष्पादकाशौच-
कालदेयदशपिण्डम् । यथा,—

“पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः ।
कृतस्य करणयोगात् पुनर्नावर्तयेत् क्रियाम् ॥”
इति वायुपुराणम् ॥

कृष्यशब्दः ।

“न स्वधाश्च प्रयुज्यीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके ।

भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम् ॥”

अत्र भाषणविधौ एतत्पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरक-
मित्येतावन्मात्रश्रुतेः शिरःपूरकमित्यादिविशे-
षोल्लेखे प्रमाणं नास्ति । इति स्मार्त्तभट्टा-
चार्याः ॥ प्रेतपिण्डेस्तथा दत्तैर्देहमाप्नोति भार्ग-
वेति विष्णुधर्मोत्तरे देहश्रुतेर्देहपूरकमिति
प्रयोगापत्तेश्च । तस्मादनिरुद्धभट्टाद्युक्तः केवल-
पूरकप्रयोग एव युक्त इति । शातातपः ।

“भर्तुः पिण्डप्रदाने तु साध्वी स्त्री चेद्रजखला ।
वल्गं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा सैव दद्याच्च पूरकम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

पूरणकर्त्तरि, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । ६ । २८६ ।

“प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणाच्च पूरकम् ।
द्वाराणाञ्चैव भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥”)

पूरणं, स्त्री, (पूर्यते अनेनेति । पूर + करणे
ल्युट् ।) पिण्डप्रभेदः । इति मेदिनी । शि, ६४ ॥
वृष्टिः । कुटन्नटम् । इति शब्दमाला ॥ अङ्कानां
गुणनम् । इति शुभङ्करः ॥ वापतलुः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पूरणः, पुं, (पूर्यते अनेनेति । पूर + करणे ल्युट् ।)
विष्णुतैलम् । इति धरणिः ॥ सेतुः । इति हारा-
वली ॥ (पूरयतीति । पूर + कर्त्तरि ल्युट् ।)
समुद्रः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पूरके,
त्रि । इति मेदिनी । शि, ६३ ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १२६ । ५२ ।

“आसन्नः सन्नतरः साधनानां

अद्वावतां आङ्घ्रितप्रणेत ।

पतिर्गणानां महतां सत्कृतीनां

पायान्नेषु पूरणः षड्गुणानाम् ॥”)

पूरुषः

पूरणी, स्त्री, (पूर्यते अनेनेति । पूर + ल्युट् +
ङीप् ।) शास्त्रालिखः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥
(अस्या पर्यायान्तरं यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व-
खण्डे प्रथमे भागे ।

“शास्त्रलिखस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाद्या च तूलिनी ॥”)
पूर्यते नया पूरणी । यथा पञ्चानां पूरणी पञ्चमी ।
पूरान्, स्त्री, (पूरं पूरकमन्त्रमत्र ।) वृक्षाक्षम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूरिका, स्त्री, (पूर्यते इति । पूर + कः । स्त्रियां
ङीप् । पूरी । ततः स्वार्थे कन् । टाप् पूर्व-
द्वस्त्वञ्च ।) पिष्टकभेदः । पूरी इति कचुरी इति
च भाषा । यथा,—

“माषाणां पिष्टिकां युज्जग्राहवणाङ्गकहिङ्गुभिः ।
तथा पिष्टिकया पूर्णा समिता कृतपोलिका ।
ततस्तेष्वे विपका सा पूरिका कथिता बुधैः ॥”
अस्या गुणाः ।

“रुच्या खाद्वी गुरुः स्निग्धा वातपित्तासदृषिका ।
चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी ॥
तथैव हृतपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(अस्या गुणान्तरं यथा,—

“पूरिकाहृतपूरन्तु त्रिदोषशमनं परम् ।
वृष्यं संवृंहणं खादु चतचयनिवारणम् ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

पूरितं, त्रि, (पूर्यते स्मिति । पृ पूरि वा + क्तः ।
“वा दान्तशान्तपूर्येति ।” ७ । २ । २७ । इति
पक्षे इट् ।) कृतपूरणम् । तत्पर्यायः । पूरणम्
२ । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ गुणितश्च ॥

पूरुषः, पुं, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर + “पुरः
कुषन् ।” उणा० ४ । ७४ । इति कुषन् । “अव्येवा-
मपि दृश्यते ।” ६ । ३ । १३७ । इति निपातनात्
दीर्घः ।) पुरुषः । पुमान् । इत्यमरः । २ । ६ । १९ ॥

अथ पूरुषलक्षणम् ।

“पञ्चदीर्घं चतुर्दशं पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम् ।
सप्तरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविशालं प्रशस्यते ॥
बाहुनेत्रद्वयं कुलिहौ तु नासा तथैव च ।
स्तनयोरन्तरश्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥
ग्रीवाथ कर्णौ पृष्ठश्च ह्रस्वे जङ्घे सुपूजिते ।
चत्वारि यस्य ह्रस्वानि पूजां प्राप्नोति नित्यशः ॥
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि दन्तकेशनखलक्ष्णम् ।
पञ्च सूक्ष्माणि येषां हि ते नरा दीर्घजीविनः ॥
नासा नेत्रश्च दन्ताश्च ललाटश्च शिरस्तथा ।
हृदयश्चैव विज्ञेयमुन्नतं षट् प्रशस्यते ॥
पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।
तालुकोऽधरजिह्वा च सप्तरक्तं प्रशस्यते ॥
खरो बुद्धिश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरसुदाहृतम् ।
उरः शिरो ललाटश्च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥ * ॥

कटिर्विशाला बहुपुत्रभागी

विशालहस्तो नरपुङ्गवः स्यात् ।

उरो विशालं धनधान्यभागी

शिरो विशालं नरपूजितः स्यात् ॥

पुरुषः

न श्रीस्थजति रक्ताचं नार्थः कनकपिङ्गलम् ।
दीर्घबाहुं न चैश्वर्यं न मांसोपचितं सकम् ॥
कदाचिदुत्तरो मुखः कदाचिन्नोमशः सुखी ।
कदाचित्तुन्दिलो दुःखी कदाचिच्चक्षुः सतो ॥
नेत्रस्त्रेहेन सौभाग्यं दन्तस्त्रेहेन भोजनम् ।
हस्तस्त्रेहेन चैश्वर्यं पादस्त्रेहेन वाहनम् ॥
अकर्मकठिनौ हस्तौ पादावध्वनि कोमलौ ।
यस्य पाणितलौ रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥
दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूललिङ्गेन निर्धनः ।
कृशलिङ्गेन सौभाग्यं दृक्खलिङ्गेन भूपतिः ॥
रेखाभिर्बहुभिर्दुःखं खल्पाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिः श्रियमाप्नोति कृष्णाभिर्लोकपूजितः ॥
अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः ।
उन्नतं भोजनं तस्य शतं जीवति मानवः ॥
अङ्गुष्ठं कुलिशं कृच्छं यस्य पाणितले भवेत् ।
ऐश्वर्यं विनिर्दिष्टमशीत्यायुर्भवेद्भुवम् ॥
धनुर्यस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वायु तोरणम् ।
तस्यैश्वर्यं राज्यं अशीत्यायुर्भवेद्भुवम् ॥
कनिष्ठातर्जनीं यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
विंशत्यब्दाधिकशतं नरा जीवन्त्यनामयाः ॥
कनिष्ठामध्यमां यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
शताब्दं वायु वाशीतिर्नरो जीवेन्न संशयः ॥
कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता ।
षष्टिं पञ्चाशदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंशयम् ॥
रेखया भिद्यते रेखा खल्पायुश्च भवेन्नरः ।
कनिष्ठायां स्थिता रेखा संख्या यावतिका स्मृता ।
तावती पुरुषाणां नारी भवति निश्चितम् ॥
करमध्यगता रेखा भुवा ऊर्ध्वम्भवेद्यदि ।
वृषो वा वृषतुल्यो वा चिरं ख्यातोऽर्थवान् भवेत् ॥
मत्स्यपुच्छप्रकीर्णेन विद्यावित्तसमन्वितः ।
पितामहस्य वा किञ्चित् धनं लभते भुवम् ॥
मध्यमायां यदि यवा दृश्यन्ते त्वन्तोभोजनाः ।
तदान्यसञ्चितं वित्तं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्याथ चक्रमङ्गुष्ठे यवादङ्गुष्ठं दृश्यते ।
तदा वै पामरादौनामञ्जितं धनमाप्नुयात् ॥
तर्ज्यामथ चक्रं मित्रद्वारा धनं लभेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
मध्यमायां स्थिते चक्रे देवद्वारा धनं लभेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
अनामायां भवेत् चक्रं सर्वद्वारा भवेन्नरम् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
कनिष्ठायां भवेच्चक्रं वाणिज्येन धनं भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
ललाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् ।
अशीत्यायुः समाप्नोति पञ्चरेखाः शतं समाः ॥
यस्योन्नतं ललाटं तान्त्रिकं दृश्यते ।
रेखाहीनश्च कक्षश्च स चोन्नतो मर्ही भवेत् ॥
यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासायां लेपि सर्वदा ।
भोगी भवति निर्लक्षणः पृथ्वीं भ्रमति सर्वदा ॥
दन्ताश्च विरला यस्य नीचवर्तीचकर्मकत् ।
ग्रगन्भो दन्तुरः सर्वं वेदान्तपारगो भवेत् ॥

२१८ पूर्णकु

प्रकारान्तरम् ।
“दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते ।
परस्त्रीरमणो नित्यं परवित्तेन वित्तवान् ॥
दीर्घलिङ्गे च सौभाग्यं सूक्ष्मलिङ्गे वृषो भवेत् ।
वक्रास्यकठिनैर्लिङ्गैः प्रमाणाभिर्गतः सदा ॥
रमते च सदा दास्यां निर्धनो भवति भुवम् ।
कृशलिङ्गेन सूक्ष्मेण रक्तवर्णेन भूपतिः ।
बहुस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
कृशलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।
राज्यं सुखं च दद्याद्वाः कन्यकायाः पतिर्भवेत् ॥
यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् ।
अङ्गुष्ठं कुलिशं वापि स राजा भवति भुवम् ॥
कृशनिर्लोमशा ये स्युः केकराक्षाः कुचेलकाः ।
कातरा बालजिह्वाश्च ते दरिद्रा न संशयः ।
कपिला मलिनाङ्गाश्च दृक्खस्त्रेहे दृक्खनाः ॥
कृशातिदीर्घा मनुजास्ते दरिद्रा न संशयः ।
चिबुकं श्मश्रुभ्यां ये निर्लोमहृदयाश्च ये ।
ते धूर्ता नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा ॥
सूक्ष्मसुखा भगवन्महाः कृष्णदन्ताः कुचेलकाः ।
वक्रनासा वज्रनासास्ते नरा दुष्टमानसाः ॥
दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परोपकारिणश्चैव ते पूर्वा मानवाः स्मृताः ॥”
इति सामुद्रिके पुरुषलक्षणम् ॥ * ॥
दानवीरदयावीरशुद्धवीरसत्यवीरसंज्ञकपुरुष-
लक्षणं पुरुषपरीक्षाग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥
पूर्णः, चि, (पूर्णं स्मेति । पृ पूरि वा + क्तः ।
“वा दान्तान्तपूर्णदन्तस्य चक्रं चक्राः ।” ७ ।
२ । २७ । इति इडभावो निपात्यते च ।)
पूरितः । सकलः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६८ ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ७७ ।
“तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ।
पूर्णानन्देकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते ॥”)
शक्तः । इति मेदिनी । १०, २२ ॥ स्त्रीयसुखेच्छा-
वदन्तः । इति गदाधरमट्टाचार्यः ॥ (प्रधानाः
पुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ७७ ।
“सिद्धः पूर्णश्च बहौ च पूर्णायुश्च महायशसाः ॥”
नागभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
“कोटिशो मानवः पूर्णः शलः पालो हली-
मकः ॥”)
पूर्णकः, पुं, (पूर्ण + “संज्ञायां कन् ।” ५ । ३ ।
७५ । इति कन् ।) खर्गचूडपक्षी । इति मेदिनी ।
के, १२५ ॥ (देवयोनिविशेषः । यथा, महा-
भारते । ७ । ५५ । ४ ।
“नटनर्तकगन्धर्वैः पूर्णकैर्वर्द्धमानकैः ।
नित्योद्योगैश्च क्रीडद्भिस्तत्र स परिहर्षिताः ॥”)
पूर्णकुम्भः, पुं, (सलिलादिभिः पूर्णः कुम्भः ।)
जलपूरितघटः । तत्पर्यायः । भद्रकुम्भः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ११ ।
१८७ ।
“प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नव ।
तेनैव साहं प्राख्येयुः क्षात्वा पुण्ये जलाग्रये ॥”)
पूर्णकलसादिश्च । इति भरतः ॥ (अथिताङ्गु-

पूर्णा

लिभ्यां हस्ताभ्यां परशिरसः पीडनं पूर्णकुम्भः ।
इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । २ ।
२३ । १४ ।
“बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिराड्भौ ।
उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्यतौ ॥”)
पूर्णकोष्ठा, स्त्री, (पूर्णं कोष्ठमस्याः ।) नागर-
सुप्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूर्णपात्रं, स्त्री, (पूर्णं च तत् पात्रश्चेति नित्यकर्म-
धारयः ।) वस्तुपूर्णपात्रम् । बर्हापकः । इति
मेदिनी । २, २८४ ॥ उत्सवकाले हर्षात्
गृहीतवस्त्रालङ्कारादि । तत्पर्यायः । पूर्णा-
लकम् २ । यथा,—
“हर्षादुत्सवकाले यदलङ्कारांशुकादिकम् ।
आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णालकश्च तत् ॥”
इति जटाधरः ॥
(यथा, अनर्घराघवे । ३ । ४५ ।
“शाम्भवं चापमारोप्य योऽस्मानानन्दयिष्यति ।
पूर्णपात्रमियं तस्मै मैथिली कल्पयिष्यते ॥”)
होमकर्मणि ब्रह्मदक्षिणा । यथा, गोभिलेनापि
दर्शादियागमभिधाय पूर्णपात्रो दक्षिणा ब्रह्मणे
दद्यादित्युक्तम् । चान्तलेऽपि पुंस्त्वं क्णान्दसम् ।
तस्य प्रमाणन्तु गृह्यसंग्रहे यज्ञपार्श्वपरिशिष्टयोः ।
अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ॥
अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमुष्टिमितं पूर्ण-
पात्रम् । असम्भवे तु द्वन्द्वोपरिशिष्टम् ।
यावता बहुभोक्तुस्तु तुष्टिः पूर्णेन जायते ।
नावराहमतः कुप्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥”
इति संस्कारतत्त्वम् ॥
पूर्णबीजः, पुं, (पूर्णं बीजं यस्य ।) बीजपूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य बीजपूरशब्दे
ज्ञातया ॥)
पूर्णमा, स्त्री, (पूर्णं कलापूर्णं चन्द्रं पूरणं वा
मातीति । मा + कः । टाप् । पूर्णिमा । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
पूर्णमासः, पुं, (पूर्णमासी-पूर्णमा साधनत्वेनाख्य-
स्थितिः । अच् ।) पौर्णमासयागः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । २ । २ ।
१० । २ ।
“वै तिष्यः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्म-
वर्चसमवरुन्वे ॥”)
पूर्णमासो यज्ञेति । पूर्णिमा । यथा, महा-
भारते । १२ । २६ । ११४ ।
“दर्शं च पूर्णमासे च चातुर्मास्ये पुनः पुनः ।
अयजद्वयमेधेन सहस्रं परिवत्सरान् ॥”)
पूर्णमासी, स्त्री, (पूर्णं मासश्चान्नमासो यत्र ।
गौरादित्वात् डीष् ।) पूर्णिमा । इति शब्द-
माला ॥
पूर्णा, स्त्री, (पूर्ण + टाप् ।) पञ्चमी । दशमी ।
पूर्णमा । अमावस्या । यथा,—
“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः
क्रमात् ॥”

पूर्णमा

तत्र स्त्रीसंसर्गनिषेधो यथा,—

“पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया ॥”

इति तिथितत्त्वम् ।

“गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

पूर्णांशकं, स्त्री, वाङ्मयनाम्नम् । तत्पर्यायः । पूर्ण-
मात्रम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः । पूर्णानक-
मपि पाठः ॥

पूर्णावतारः, पुं, (पूर्णः अवतारः ।) वृत्तिः ।
रामः । यथा,—

“पूर्णां वृत्तिं रामश्च श्वेतद्वीपविराड्विभुः ।

परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोलके स्वयम् ॥

वैकुण्ठे कमलाकान्तो रूपभेदश्चतुर्भुजः ।

गोलोके गोकुले राधाकान्तोऽयं द्विभुजः स्वयम् ॥

तस्यैव तेजो नित्यं चिन्तां कुर्वन्ति योगिनः ।

भक्ताः पादास्तुजं तेजः कुतस्तेजस्विना विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥

पूर्णिमा, स्त्री, नासाच्छिन्नीनामकपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्णिमा, स्त्री, (पूर्णिः पूरणम् । पूर्णिं मिमीते इति ।

मा + कः । टाप् ।) पञ्चदशी तिथिः । तत्-
पर्यायः । पौर्णमासी २ । निशाकरे कलाहर्षिने

सा अनुमतिः ३ पूर्णे निशाकरे सा राका ४ ।

इत्यमरः ॥ ११४७-८ ॥ पित्रा ५ चान्द्री ६ पूर्ण-
मासी ७ अनन्ता ८ चन्द्रमाता ९ निरञ्जना १० ।

इति वाचस्पतिः ॥ पूर्णिमा ११ । इति हड्ड-
चन्द्रः ॥ ज्योतिष्मते १२ इन्द्रमती १३ सिता १४ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा । यथा,—

“राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।

पूर्णादितकलाहर्षिने पौर्णमास्या निशाकरे ।

पूर्णिमानुमती ज्ञेया पञ्चास्तमितभास्करे ॥

यस्मात्तानुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।

तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥

यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोन्नमः ।

युगपत् सोत्तरा रागात्तदानुमतिपूर्णिमा ॥

राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।

रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥ ॥

सा चन्द्रस्य तिथिः । यथा,—

“तस्य ब्रह्मा इदौ प्रीतः पौर्णमासी तिथिं

प्रभुः ।

तस्यासुपोषयेद्राजंस्तमर्थं प्रतिपादयेत् ॥

न चात्राहारश्च भवेत्तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ।

क्रान्तिं पुष्टिश्च राजेन्द्र । धनं धान्यश्च केवलम् ॥”

इति वराहपुराणे सोमोत्पत्तिरहस्यम् ॥ ॥

तस्यां जातफलम् ।

“कन्दर्पतुल्यो युवतीप्रियश्च

न्यायान्नवित्तः सततं सहर्षः ।

शूरो बली शास्त्रविचारदक्ष-

श्चित् पूर्णिमा जन्मनि यस्य जन्तोः ॥”

इति कीर्त्तनीप्रदीपः ॥ ॥

पूर्णमा

सा चतुर्दशीयुक्ता ग्राह्या युग्मात् । यमः ।

“पचान्ते सोतसि स्नायात्तेन नायाति मत्-

पुरम् ॥”

विष्णुः ।

“दृश्यते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रदृश्यते ।

पौर्णमासी तु महती ज्ञेया संवत्सरे तु सा ॥

तस्यां स्नानोपवासाभ्यामक्षयं परिकीर्त्तितम् ॥”

सहितौ माससंज्ञाविशेषनिमित्तकत्तिकादि-

नक्षत्रगतौ । महाकार्तिक्यादिदर्शनात् । तथा

च राजमार्तखे ।

“माससंज्ञे यदा ऋते चन्द्रः संपूर्णमण्डलः ।

गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता ॥”

स्कान्दमातृस्योः ।

“पौर्णमासीषु चैतासु माससंज्ञितासु च ।

एतासां स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम् ॥”

वैशाखीमधिकृत्य यमः ।

“गौरान् वा यदि वा कृष्णांस्तिलान् चौद्रेण

संयुतान् ।

प्रीयतां धर्मराजेति पितृन्द्वांश्च तर्पयेत् ॥

यावच्चैवहतं पापं तत्तुच्छयादेव नश्यति ।

अन्दायुतश्च तिष्ठेच्च स्वर्गलोके न संशयः ॥” ॥

ब्रह्मपुराणे ।

“महाज्येष्ठान् यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गासुमञ्जनात् ॥” ॥

ऐन्द्रे गुरुः शुक्लः चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥”

अनुराधास्थगुरावपि ।

“ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः ।

पूर्णिमा शुक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥”

अनुराधास्थचन्द्रेऽपि । यात्रभूतिः ।

“ऐन्द्रे त्वयि मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥”

राजमार्तखे ।

“ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।

ज्येष्ठमेन समायुक्ता महाज्येष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥”

ज्येष्ठसंवत्सरश्च ।

“ज्येष्ठामूलोपगो जीवे वर्षे स्याच्छक्रदेवतम् ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तो ग्राह्यः । संवत्सरोऽत्र

वत्सरो बोध्यः । न तु संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गत-

वर्षविशेषः । ज्येष्ठ इति विशेषणस्य वैयर्थ्या-

पत्तेः । संवत्सरे यदि स्थात्तिरिति पाठः काल्य-

निकः । प्रपञ्चस्तु मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेयः ॥ ॥

विष्णुधर्मोत्तरब्रह्मपुराणयोः ।

“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शुक्रदेवते ।

पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्वपापं हरेद्विजाः ॥

तस्मिन् काले तु ये मर्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।

बलभद्रं सुभद्राश्च ते यान्ति पदमच्ययम् ॥”

स्कन्दपुराणे ।

“ज्येष्ठामहर्ष्यावतीर्णस्तत्पुण्यं जन्मवासरम् ।

तस्यां मे स्नपनं कुर्यान्महास्नानविधानतः ॥

ज्येष्ठ्यां प्रातःस्नानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम् ।

रामं सुभद्रां संज्ञाय मम लोकमवाप्नुयात् ॥”

पूर्णमा

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पौर्णमासी तथा माघी आवर्णी च नरोत्तमः ।

प्रौष्ठपदामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ।

एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजा-

पतिः ॥”

तत्र पूर्वदिने सङ्गवलाभे रौहिण्यलाभे वा पर-

दिने सङ्गवलाभे पूर्वदिने आहम् ।

“कृष्णपक्षस्य पूर्वार्द्धे आहं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापरार्द्धे तु रौहिण्यन्तु न लङ्घयेत् ॥”

इति वायुपुराणवचनम् ।

उभयदिने सङ्गवलाभे परदिने ।

“शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ।

एवमक्षयतृतीयादावपि ॥ ॥ आषाढकार्तिक-

माघपौर्णमासीषु दानमावश्यकम् । तथा चायो-

ध्याकाखे भरतप्रपथे ।

“आषाढौ कार्तिकौ माघौ तिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्थोऽनुमतो मतः ॥”

अप्रदानवतो दानरहितस्यैतास्तिथयो यान्तु

आर्थः श्रीरामचन्द्रो गतो यस्यानुमतः इत्य-

न्वयः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दात् तच्छब्दापेक्षा ।

अथ कोजागरकृत्यम् । कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् ।

“आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो बालुका-

र्णवात् ।

आयाति सेनया साहं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ।

तस्मात्तत्र नरेमार्गाः खगेदस्य समीपतः ।

शोधितयाः प्रयत्नेन भूषितयाश्च भूषणैः ॥

पुष्पार्थफलमूलान्नसर्वप्रकरैस्तथा ।

वैष्णानि भूषितयानि नानावर्णैर्विशेषतः ॥

सुखतैरनुलिप्तैश्च नरेभ्यः सवान्वयैः ।

दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥

स्त्रीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ॥”

पूजितैः सुरैरिति विशेषणं तृतीया । तेन पूजित-

सुरैरित्यर्थः ।

“पूज्याश्च सफलैः पत्रैस्तथा दारोर्द्धभित्तयः ।

हारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो हयवाहनः ॥

यवाक्षतघृतोपेतैस्तुल्यैश्च सुतर्पितः ।

संपूजितश्च पूज्यैः पयसा पायसेन च ॥

रुद्रः सभार्थः स्कन्दश्च तदा नन्दीश्वरो मुनिः ।

गोमहिः सुरभिः पूज्या क्वागवद्भिर्हुताशनः ॥

उरभवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः ।

पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ॥

ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समाधेस्तिलतुल्यैः ।

सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः कशरादौश्च भूरिभिः ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ।

वह्निपाश्वर्गतेर्नया दृष्ट्वा क्रीडाः पृथग्विधाः ॥”

ततश्च दारोर्द्धभित्तिहयवाहनपूज्यैः सभार्थैश्च रु-

स्कन्दनन्दीश्वरसुनयः सर्वैरेव पूज्याः । दारोर्द्ध-

भित्तिशब्दोऽत्र बहुवचनान्तः । नन्दीश्वरसुनि-

रेकः । गोमता सुरभिः । क्वागवता हुताशनः ।

मेघवता वरुणः । हस्तिमता विनायकः । अश्व-

पूर्णिमा

वता रेवन्तः । सर्वैरेव निकुम्भः पूज्यः । महा-
र्णवे लिङ्गपुराणम् ।

“आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेष्वागरणं निशि ।
कौसुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥
कौसुद्यां पूजयेत्तस्मीमिन्द्रश्चैरावतस्थितम् ।
सुगन्धिनिशि सद्वेशो अक्षैर्जागरणश्चरेत् ॥”
तथा,—

“निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीतिभाषिणी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ।
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् ।
वन्धुंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदृशो भवेत् ॥”
अत्र निशीति निशीथ इति चाभिधानाद्वात्रि-
कृत्यमिदम् ।

“ततः प्रदोषयापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।
प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं षटिकाद्वयमिष्यते ॥”

इति संवत्सरप्रदीपपठतत्सवचनात् ॥
यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी पौर्णमासी
तद्दिने कोजागरकृत्यम् । उभयव्याप्तुरोधात् ।
यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोष-
व्याप्तिस्तदा परेदुस्तत्कृत्यम् । प्रधानपूजाकाल-
व्याप्तुरोधात् । यदा पूर्वदिनिशीथव्याप्तिः
परेदुर्न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरां पूर्वदुस्तत्-
कृत्यम् ।

“अष्टःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।
नक्तादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥”

इति वचनात् ॥

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ मत्स्यसूक्ते ।

“महालक्ष्म्यास्तु तुलसीं भिक्षिकां काञ्चन-
न्तथा ॥”

लक्ष्मीध्यानमादित्यपुराणे ।

“पाशाक्षमालिकाम्भोजहृदिभिर्याम्यसौम्ययोः ।
पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरम् ॥
गौरवर्णां सुरुपाञ्च सञ्जालङ्कारभूषिताम् ।
रौक्मपद्मयकरां वरदां दक्षिणेन तु ॥”

पाशेति । दक्षिणे पाशाक्षमालाभ्यां वामे पद्मा-
कुशाभ्यां भूषितां वामकरे हेमपद्मं दक्षिणकरे
वरं दधतीत्यर्थः । ततः पाद्यादिभिः संपूज्य,—
“ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे स्यात् त्वदर्चनात् ॥”
इत्यनेन पुण्याङ्गलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत् ॥

इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे ।

“चतुर्दन्तगजारूढो वज्रपाणिः पुरन्दरः ।
शशीपतिश्च ध्यातव्यो नानाभरणभूषितः ॥”

पाद्यादिभिः संपूज्य,—

“ॐ विचित्रैरावतस्थाय शश्वत्कुलिशपाणये ।
पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥”

इति पुण्याङ्गलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत् । ततः कुवेरः
संपूज्यः । इति रुद्रधरः ॥ तं पाद्यादिभिः
संपूज्य,—

“ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधियज्ञाधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः ॥”
इति प्रणमेत् ॥

२२१

पूर्णिमा

अत्र प्रदोषे सर्वेषां पूजेति रुद्रधरप्रभृतयः ॥ न
च निकुम्भपर्यन्तानां पूर्वाह्ण एव पूजनं निरप-
वादमिति वाच्यम् । दिवा तत्र न भोक्तव्यं
इत्युपक्रम्य पूज्याश्च सफलैः पत्रैरित्यादिना
विशिष्य पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यभिधानात्
रात्रावेव पूजाभोजने अवगम्यते । अतएवा-
शक्तानामेव भोक्तव्यं पूजितैः सुरैरित्यनेन
विशिष्य दिवा पूजाभोजने विहिते ॥ * ॥
योगिनीतन्त्रे ।

“विरिञ्चेषु गृहे ऽर्कां घण्टां लक्ष्मीगृहे त्यजेत् ।
सर्ववादमर्थी घण्टां वाद्याभावे तु वादयेत् ॥” * ॥
लक्ष्मीवाक्यम् ।

“प्रकीर्णभाङ्गामनवेक्ष्य कारिणीं
सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेषाभिरतामलञ्जा-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥”

मार्कण्डेयः ।

“शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ
वराङ्गनासेवनमस्यभोजनम् ।
अनन्यशायित्वमपर्वमेधुनं
चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति षट् ॥

मातुषास्थि गृहे यत्र अहोरात्रञ्च तिष्ठति ।
तत्रालक्ष्मि ! तवावासस्तथाव्येषाञ्च रक्षसाम् ॥
सूर्यदात्रादिकं यत्र पदाकर्षेतथासनम् ॥”

हरिवंशे ।

“यत्र द्वीः श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सम्मतिः ।
सम्मतिर्ज्ञैस्तथा श्रीश्च नित्यं कृष्णे महात्मनि ॥”
मत्स्यपुराणे ।

“स्थिरो हि यो हि पुरुषः स्थिरश्रीरेव जायते ।
रक्षितुं नैव शक्नोति चपलश्चपलां श्रियम् ॥”
तथा,—

“अवश्यसुदयोगवतां श्रीरपारा भवेत् सदा ।
ब्रह्मप्रोत्साहिता देवा ममन्त्यः पुनरन्तुधिम ॥”
कृत्यकौसुद्याम् ।

“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि को जागर्त्ति महीतये ॥”
अक्षक्रीडायां यासयुधिष्ठिरसंवादः प्रचरति ।
तत्क्रीडा चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ वैष्णवा-
न्ते स्कन्दपुराणम् ।

“पौष्पास्तु समतीतार्था यावद्भवति पूर्णिमा ।
माघमासस्य देवेन्द्र ! पूजा विष्णोर्विधीयते ॥”
इति । पौर्णमास्यन्तमाससुपक्रम्य ।

“पितृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
ददमरकमाप्नोति भुङ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥
ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेद्भान्द्रायणव्रतम् ।
अन्यथा नरकं याति क्षत्रो विट् शूद्र एव च ॥
वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पिबेद्वा गर्हितश्च यत् ।
वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥” * ॥

फाल्गुने दोलयात्रामाह तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्म-
पुराणम् ।

“नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥”

पूर्व

स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये जनत्रिंशा-
ध्याये ।

“फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्यात् दोलायां मम
भूमिप ! ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्याः पर्वत्वं पर्वशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पूर्तं, स्त्री, (पृ पालने + भावे क्तः । “न ध्याख्या-
पृच्छर्चिमदाम् ।” = १२ । ५७ । इति निष्ठा-
तस्य न नत्वम् ।) पालनम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (पिपर्ति पालयत्यनेन जीवानिति ।
पृ + करणे क्तः ।) खातादिकर्म । इत्यमरः । २ ।
७ । २८ ॥ आदिना देवकुल्यादि । तदुक्तम् ।
“पुष्करिण्यः सभा वापी देवतायतनानि च ।
आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेत् ॥”
इति भरतः ॥

तत्करणफलम् ।

“इष्टापूर्तं द्विजातीनां प्रथमं धर्म्मसाधनम् ।
इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्तं मोक्षश्च विन्दति ॥
वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
पतितान्युद्धरेद्यस्तु स पूर्तफलमश्नुते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

वापीत्यादीनां पूर्तत्वाभिधानात् शूद्रस्याधिकार-
माह जातूकर्णः ।

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्तमित्यभिधीयते ॥
अहोपरागे यद्दानं पूर्तमित्यभिधीयते ।
इष्टापूर्तं द्विजातीनां धर्म्मः सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्तं धर्म्मं न वैदिके ॥”
वैदिके वेदाध्ययनसाध्ने अमिहोत्रादाविति रत्ना-
करः ॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्ताधिकारः । यथा
नारीत्यनुवृत्तौ दृश्यते ।

“पितृयगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान् ।
पूजयेत् कथपूर्ताभ्यां दृष्टानाथातिथीन् स्त्रियः ॥”

इति जलाशयतत्त्वम् ॥

(पूर्तं खातादिकर्म अङ्गत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।
धर्म्मविशेषे, पुं । यथा, मार्कण्डेये । १३ । १५ ।
“यतस्ते विसृखा यान्ति निश्चस्य गृहमेधिनः ।
तस्मादिष्टिश्च पूर्तश्च धर्म्मो द्वावपि नश्यतः ॥”)

पूर्तः, त्रि, (पृ + कर्मणि क्तः ।) पूरितः । कृतः ॥
इति विश्वः ॥ (यथा, भागवते । १२ । ४ । ३१ ।

“रेवर्थवैराग्ययशोऽवबोध-

वीर्यश्रिया पूर्तमहं प्रपद्ये ॥”)

पूर्तिः, स्त्री, पूरणम् । पृथातोभावे क्तः । इति
याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १३ । ६ ।

“विश्वाभिर्गोभिरभि पूर्त्तिमश्यां

मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥”)

पूर्व, क निकेतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर-निमन्त्रणे सक-निवासे अक-सेट् ।)
घटखरी । निकेतनमिष्ट निमन्त्रणं निवासी वा ।
क, पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं गृही । पूर्वयति
तीर्थेषु साधुः । इति दुर्गादासः ॥ वर्यवाक्तो-
यम् ॥

पूर्वोऽङ्गः, त्रि, (पूर्व निमन्त्रणे निवासे वा + अच् ।) प्रथमः । (यथा, कुमारः । १ । ५३ ।
 “यदेव पूर्वं जनने शरीरं
 सः दक्षरीषात् सुदती ससर्ज ।
 तदा प्रभवेव विमुक्तसङ्गः
 पतिः पशूनामपरिग्रहोभूत् ॥”
 यथाच मनुः । २ । १८४ ।
 “गुरोः कुले न भिद्येत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
 अलाभे त्वन्येहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥”
 आदिः । (यथा, मनुः । २ । ७४ ।
 “ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
 सवत्यनोद्धृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विप्रीर्यति ॥”
 प्राग्दिग्-देशकालाः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६२ ।
 “दक्षिणेन न्यतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
 पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्तनः ॥”
 समयम् । इति तट्टीकायां स्वामी ॥ अयः ।
 इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । २ । ५० ।
 “त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
 खानि चैव स्पृशेदङ्गिरात्मानं शिर एव च ॥”
 पूर्वगङ्गा, स्त्री, (पूर्वा चासौ गङ्गा चेति ।) नर्मदानदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥
 पूर्वजः, पुं, (पूर्वे जायते इति । पूर्व + जन + डः ।) ज्येष्ठभाता । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥ (पूर्वकालोत्पन्ने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १०५ । २६ ।
 “तामङ्गिः परिविद्यात्तं महर्षिरभिवान्य च ।
 मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥”
 पूर्वजाः, पुं, (पूर्वे पूर्वस्मिन् काले जायन्ते इति । जन + डः ।) दिव्यपितृगणः । तत्पर्यायः । पितरः २ चन्द्रगोलस्थाः ३ न्यस्तशस्त्राः ४ स्वधाभुजः ५ कथवालादयः ६ । बहुवचनान्तोऽयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पूर्वजा, स्त्री, (पूर्वे जायते इति । जन + डः । टाप् ।) अयजा । ज्येष्ठा भगिनी । पूर्वज इत्यमरदर्शनात् ॥
 पूर्वजिनः, पुं, (पूर्वो जिनः ।) अतीतजिनविशेषः । तत्पर्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुवीर्यः ५ कुमारः ६ अष्टारचक्रवान् ७ स्थिरचक्रः ८ वज्रधरः ९ प्रज्ञाकायः १० आदि-राट् ११ नीलोत्पली १२ महाराजः १३ नीलः १४ शार्ङ्गलवाहनः १५ धियान्मतिः १६ खड्गो १७ दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्चचौरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३ वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पूर्वदिक्, स्त्री, (पूर्वा दिक् ।) प्राची दिक् । यस्यान्दिशि सूर्य उदेति । तदधिपतिरिन्द्रः । तस्याः पर्यायादिः पूर्वाशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 पूर्वदिक्पतिः, पुं, (पूर्वदिशः पतिरधिपतिः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥
 पूर्वदेवः, पुं, (पूर्वश्चासौ देवश्चेति । यदा, पूर्वं देव इति सुपसुपेति समासः ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (नरनारायणावृषी । तत्र द्विवचना-

न्तोऽयम् । यथा महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।
 “तेषां मनश्च तेजसाप्याददानाविवौजसा ।
 पूर्वदेवौ यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥”
 पूर्वदेशः, पुं, (पूर्वो देशः ।) प्राचीदिगवस्थित-जनपदः । तत्पर्यायः । वर्तनिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,—
 “प्राच्यां मागधशौणै च वारेन्द्रीगौडराट्काः ।
 वर्द्धमानतमोलिप्रप्राग्योतिषोदयाद्रयः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 पूर्वपक्षः, पुं, (पूर्वः पक्षः ।) शुकपक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २७८ ।
 “यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥”
 शास्त्रीयप्रश्नः । सिद्धान्तविरुद्धकोटिः । तत्पर्यायः । चोदम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 देशम् ३ फक्त्तिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १ । ३ ।
 “पूर्वपक्षोक्तिरिदं सिद्धान्तपरिनिष्ठासमन्वितम् ॥”
 अधिकरणव्यवभेदो व्यवहारविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७ ।
 “पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥”
 पूर्वपक्षपादः, पुं, (पूर्वपक्ष एव पादः ।) चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतः प्रथमः पादः । तस्य संज्ञान्तरम् । भाषा २ प्रतिज्ञा ३ पक्षः ४ । इति मिताचरा ॥ तत्र दृष्टव्यः ।
 “पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादोत्तरः स्मृतः ।
 क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः ॥
 मिथोक्तौ च चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने तथा ।
 प्राङ्मार्ग्ये च स विज्ञेयो द्विपात् संप्रतिपत्तिषु ॥”
 यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्युत्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्यो न भवतीति द्विपादोक्ता ॥ * ॥
 अथ भाषापादः । तत्र भाषास्वरूपमाहुः कात्यायनदृष्टव्यः ।
 “प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
 निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥
 स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
 विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥
 यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
 दद्यात्तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदीतरम् ॥”
 प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् । तस्या दोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्तत्त्वम् । साध्यं साधनार्हाभिमतार्थं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादीषण साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।
 “वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता ।
 असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः ॥”
 वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते । नारदेनापि ।
 “सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
 तद्वानौ ह्यीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥”
 उत्तरो विजयी यदाप्यन्यत्र साध्यं ज्ञायं तद्विशिष्टधर्मी पक्ष इति भेदः । तथाप्यत्र वाक्प्रत्याययार्थादिधर्मविशेषविशिष्टस्य पक्षतया धर्मिणोऽधमर्णादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोर-

भेदाभिधानम् । अतएव उपसंहारे च एवंविधः पक्ष इति मिताचरायान्तु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषार्थसुक्ता भाषास्वरूपप्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति । निराकुलः पौर्वापर्यविपर्ययादिशून्यः ।
 “अत्र दूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
 यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्ता तानि न पश्यति ॥”
 इति गृह्यसंयहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत् । तच्छोधनमाह दृष्टव्यः ।
 “न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशेषयेत् ।
 न दद्यादुत्तरं यावन् प्रत्यर्थो सम्यक्सन्निधौ ॥”
 तल्लिखनप्रकारमाह आसः ।
 “पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
 ऊनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥”
 फलकं काष्ठादिपट्टकम् । कात्यायनः ।
 “पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्मार्ग्योऽथ लेखयेत् ।
 पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत् ॥
 शोधयेत् पूर्वपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
 उत्तरेणावरुहस्य निवृत्तिः शोधनं भवेत् ॥
 अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनोर्वचः ।
 चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥”
 स्वभावोक्तमकञ्चिमम् । एतच्च खरविशेषादिना सुज्ञेयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।
 “कुलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।
 भूतमप्यनुपन्यस्तं ह्यीयते व्यवहारतः ॥”
 भूतं तत्त्वार्थसम्बद्धम् । यदाह नारदः ।
 “भूतं तत्त्वार्थं सम्बद्धं प्रमादाभिहितं कुलम् ।
 किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्म्ममभिरक्षता ॥
 मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्यासाधुता ।
 सर्व्वेभ्योऽर्थविवादेषु वाक्कुलेनावसीदति ॥
 पशुस्त्रीभूयःप्रादाने शास्त्रोऽप्यर्थान्न ह्यीयते ॥”
 सर्व्वेषु अर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति । अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि । अर्थविवादग्रहणान्मन्युक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थाह्वीयत इति गम्यते । यथाहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं दण्डः पराजीयते च । तथा च त्वं शतं मह्यं ऋणधारयसि मत्त ऋणत्वेन गृहीततावहनकत्वादित्यादि भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा मूर्खाणामपि वादिप्रतिवादित्वदर्शनात् । अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तम् । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
 “संस्कृतेः प्राकृतैर्त्वाक्येभ्यः शिष्यमनुरूपतः ।
 देशभाषादुपायादौर्बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥”
 इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 पूर्वपदं, स्त्री, (पूर्वं पदम् ।) परपदप्राग्वर्त्तिविभक्त्यन्तप्रकृतिः । यथा पूर्वपदात् संज्ञाया-भगः । इति व्याकरणम् ॥
 पूर्वपर्वतः, पुं, (पूर्वः पूर्वदिक्स्थः पर्वतः । इति नित्यकर्मधारयः ।) उदयाचलः । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥

पूर्वफल्गुनी, स्त्री, (पूर्वा फल्गुनीति कर्मधारयः।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतेकादशनक्षत्रम्। तत्तु खडाकृतितारकाद्वयात्मकम्। तस्याधिष्ठात्री देवता भगः। इति सूक्तचिन्तामणिः ॥ अपि च।

“दक्षिणोत्तरगते दितारके
योनिभे मिलति मस्तकोपरि।

कौटतः स्फुटसरोरुहानने।

निःसृता २६ गजरसाक्षिलिप्तिकाः ॥”

द० ४।२८। इति कालिदासकृतरात्रिलम्-
निरूपणम् ॥ * ॥ तत्र जातफलम्।

“शूरस्थागी साहसो भूमिभर्ता
कोपाक्रान्तः स्याच्छिरालोऽतिदक्षः।

धूर्तः क्रूरोऽत्यन्तवाताधिकः प्राक्-
फल्यश्चञ्चलकाये च यस्य ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

पूर्वफल्गुनीभवः, पुं, (पूर्वफल्गुन्यां भवतीति।
भू+अच्।) दृष्टसतिः। इति शब्दमाला ॥

पूर्वभद्रपदः, पुं, } अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्ष-
पूर्वभद्रपदाः, स्त्री, } त्रान्तर्गतपञ्चविंशतनक्षत्रम्।
पूर्वभद्रपदाः, स्त्री, } तत्पर्यायः। प्रोष्ठपदाः २।

इत्यमरः ॥ “हे पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदासु।
प्रोष्ठो गौः भद्रश्च गौः तस्यैव पाद आसां
तास्तथा। ग्रहपतिरिव भद्रपादानुगतो राजे-
त्याश्चर्यमञ्जरी शेषाद्भद्रपदाशब्दो द्रुखादिः
भाद्रपदाशब्दो दीर्घादिरपीति केचित्। दीर्घादि-
पाठः प्रामादिक इति सुकुटादयः ॥ पूर्वे प्रोष्ठ-
पदे हे उत्तरे तु भद्रपदे हे समुदायश्चासां
चतुःसंख्य इति बहुवचनम्। कदा पूर्वे प्रोष्ठ-
पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्द्विवात्
द्विवचनम्। फल्गुनीप्रोष्ठपदाशब्दो द्विले बहुल्ये
च भद्रपदा द्वेऽपीति केचित् भद्रपदेन युक्तः
काल इति प्रयोगात् पुंलिङ्गोऽपि भद्रपद इति
केचित् ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥

तां तु दक्षिणोत्तरवर्त्तिखडाकृतितारकाद्वया-
त्मिकाः। भाराकृतिताराद्वयरूपा वा। तदधि-
देवता अजपादः आसां जघन्यगुणः। इति
ज्योतिषम् ॥ अपि च।

“भारमूर्तिभृतिकोपरिस्थिते

पूर्वभाद्रपदमे दितारके।

लिप्तिकाः करिकराक्षि २२ संमिता

निःसरन्ति वृषभोदयात् प्रिये ! ॥

द० ३।४८। इति कालिदासकृतरात्रिलम्-
निरूपणम् ॥ * ॥

तत्र जातफलम्।

“जितेन्द्रियः सर्वकलासु दक्षो

जितारिपक्षः खलु तस्य निबलम्।

भवेन्महीयान् सुतरामपूर्वा

पूर्वा यदा भाद्रपदा प्रसृतौ ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

पूर्वयक्षः, पुं, (पूर्वश्चासौ यक्षश्चेति। पूर्वे पूर्व-
सिन् काले यक्षो वा।) जिनविशेषः। तत्-

पर्यायः। मणिभद्रः २ जम्भलः ३ जलेन्द्रः ४।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्वरङ्गः, पुं, (पूर्वं रण्यतेऽस्मिन्निति। रङ्ग+
अधिकरणे घञ्।) नाट्योपक्रमः। इति हेम-
चन्द्रः। २।१६६॥ तत्पर्यायः। प्राक्संगीतम्
२ गुणनिका ३। इति जटाधरः ॥ (अस्य लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे। ६।१०।

“यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविप्रोपशान्तये।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥”

पूर्वरामः, पुं, (पूर्वं पूर्वजातो रामोऽनुरामः।)
नायकनायिकयोर्दशाविशेषः। यथा,—

“अवणाद्दृशनादापि मिथः संरूपरागयोः।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरामः स उच्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥

पूर्वरात्रः, पुं, (रात्रेः पूर्वं भागः। अच् समासे।
“रात्राद्वाहाः पुंसि।” २।४।२६। इति
पुंस्त्वम्।) रात्रेः पूर्वभागः। इति सुश्वेतो-
याकरणम् ॥

पूर्वरूपं, स्त्री, (पूर्वं रूपमिति कर्मधारयः।)
पूर्वलक्षणम्। वैदके भाविष्याधिवोधकचिह्नम्।

यथा,—

“—प्राग्रूपं येन लक्ष्यते।

उत्पित्तसुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः।

लिङ्गमयत्तमल्पत्वाद्वाधीनां तद्वयधायकम् ॥”
द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति। सामान्यं विशि-
ष्टम्। सामान्यं येन दोषदूष्यसंख्येनावस्था-

जनितेन भाविस्वरदिव्याधिमात्रं प्रतीयते न
तु वातादिजनितत्वादिविशेषः। यथा। अमो-
रतिर्विवर्णत्वमिति। तथा बालगुरुवाक्यप्रवे-

ष्ट्यादि। सामान्याभिप्रायेणैव तन्तान्तरं यथा।
आधेर्जातिर्बुभूषा च पूर्वरूपेण लक्ष्यते।

भावः किमात्मकत्वञ्च लक्ष्यते लक्षणेन तु इति ॥
तथाह पराशरः। पूर्वरूपं नाम येन भावि-

याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेष इति।
विशिष्टं यथा। उरःक्षतादौ लिङ्गान्येव वाता-

दिजान्ययत्तानि। यदुक्तं तत्रैव। अयत्तं
लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतमिति। तथाह
सुश्रुतः।

सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात्।
पित्तान्नयनयोर्द्विहः कफान्नाभिनन्दनमिति ॥

हारीतेऽप्युक्तम्। इति पूर्वरूपमष्टानां च्चराणां
सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाङ्गमर्द्धभूयिष्ठं हृद-

योद्देगि वातजमिति। प्राग्रूपं येन लक्ष्यते इत्य-
स्यार्थमाह रचितः। येन अमादिना उत्पित्तसुः

सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छरामयो रोगः दोष-
विशेषेण वातादिजन्यासाधारण्येपेष्वादिना अन-

धिष्ठितोऽसम्बद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तत्प्राग्रूपमिति।
लिङ्गमयत्तमल्पत्वादित्यस्यार्थमाह स एव।

प्राग्रूपमित्यनेन पूर्वोक्तेन सम्बन्धः लिङ्गं लक्ष-
णम् अयत्तं नात्यभियत्तं तत्र चेतुरल्पत्वात् न

त्वावरणादियोगादयत्तत्वमित्यर्थः यथायथं यस्य
आधेर्द्वयं तदेवायत्तं तस्य पूर्वमित्यर्थः।

अन्ये तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः।

स्थानसंश्रयिणः क्रुद्धा भाविष्याधिवोधकम्।
दोषाः कुर्वन्ति यस्मिन् पूर्वरूपं तदुच्यते ॥ इति ॥

संक्षेपतस्तु लक्षणं भाविष्याधिवोधकमेव लिङ्गं
पूर्वरूपम् ॥” इति माधवकरविजयरचितौ ॥

पूर्ववादः, पुं, (पूर्वं वादः।) व्यवहारे राजादि-
समीपे प्रागावेदनम्। यथा,—

“पूर्ववादस्यरित्यन्य योऽन्यमालम्बते पुनः।

पदसंक्रामणाज्ज्ञेयो ह्यीनवादी स वै नरः ॥”

इति मिताक्षरा ॥

पूर्ववादी, [न] पुं, (पूर्ववादीऽस्यस्येति।
पूर्ववाद+इनिः।) प्रागभियोक्ता। प्रथम-
विवादी। यथा,—

“प्राड्व्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थौ निर्दिशेत्
क्रियाम्।

मिथोक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥”
इति मिताक्षरा ॥

पूर्वशैलः, पुं, (पूर्वं पूर्वदेशस्थितो वा शैलः।)
उदयपर्वतः। इति जटाधरः ॥

पूर्वसरः, त्रि, (पूर्वं सन् सरतीति। पूर्व+
सृ+“पूर्वं कर्त्तरि।” ३।२।१६। इति टः।)
अग्रगामी। यथा, भट्टिः। ५।६७।

“द्विषन् वनेचराणां त्वमादाय चरो वने।

अयेसरो जघन्यानां माभूत् पूर्वसरो मम ॥”

पूर्वसारः, त्रि, पूर्वं देशं सरतीति कर्त्तरि घञ्
(अण्)प्रत्ययः। पूर्वसरः। इति व्याकरणम् ॥

पूर्वा, स्त्री, (पूर्व+टाप्।) पूर्वदिक्। तत्-
पर्यायः। प्राची २ पुरा ३ माघोनी ४ ऐन्द्री ५

माघवती ६। तद्दिग्भववायुगुणाः।
“पूर्वस्तु मधुरो वातः क्षिप्रः कटुरसान्वितः।

गुरुर्विदाहश्मनो वातदः पित्तनाशनः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च। राजवल्लभः।
“प्राग्वातो मधुरः चारो वह्निमान्धकरो गुरुः।

वैरस्यगोरवौष्णानि करोत्युष्णोष्धीषु च ॥
भूमोत्पिष्टक्षताद्येषु रागव्ययधुदाहकत्।

सन्निपातञ्चरश्चासत्वग्दोषार्शोविषक्रिमीन् ॥
कोपयेदामवातश्च घनसंघातकारणम् ॥” ॥

तद्दिग्धिपतयः मेषसिंहधनूराश्वयः। यथा,—
“प्रागादिककुर्भा नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम्।

मेघाद्या राशयो ज्ञेयाश्चिरादृत्तिपरिभ्रमात् ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पूर्वाः, पुं, पूर्वजाः। पूर्वपुरुषाः। बहुवचनान्तो-
ऽयम्। इत्यमरः। ३।११३३॥ (यथा, रघुः। १।६७।

“मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया।
पयः पूर्वं खनिश्चासैः कवोष्मासुपभुज्यते ॥”)

पूर्वादिः, पुं, (पूर्वं पूर्वदिक्स्थितो वा अदिः
पर्वतः।) उदयाचलः। तत्पर्यायः। दिन-

मूर्द्धा २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे। १।१८।

“पिङ्गोत्तुङ्गजटाजूटगतो यस्याभुते नवः।
सन्ध्यापिशङ्गपूर्वादिष्टङ्गसङ्गसुखं शशी ॥”)

पूर्वाषाढा, स्त्री, (पूर्वा चासावाषाढा चेति ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतविंशतनक्षत्रम् । सा सूर्याकृतिचतुस्तारात्मिका । गज-दन्ताकृतिद्वितारात्मिका वा । अस्या अधिष्ठा-देवता तोयम् । इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।

“सूर्यसंज्ञिनि शिरोगते चतु-
स्तारके करिकरोरुवारिभे ।
अन्धभादृत्यतवाणि ! निर्गताः
खेचराभरणशङ्कलितिकाः ॥”

द० १।४६ ॥ इति कालिदासकतरात्रिलम्बनिरु-
पणम् ॥ तत्र जातफलम् ।

“भूयो भूयस्तूयमानानुरक्तो
भक्तो देवे बन्धुमान्योऽतिदत्तः ।
पूर्वाषाढा जन्मकाले यदि स्या-
दाषाढः स्यादैरिवर्गे नितान्तम् ॥”

इति कोट्योपदीपः ॥

पूर्वाङ्गः, पुं, (अङ्गः पूर्वम् । पूर्वापराधरेत्येक-
देशसमासः । “राजाङ्गः सखिभ्यश्च ।” ५ ।

४ । ६१ । इति टच् । “अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः ।”

५ । ४ । ८८ । इति अङ्गादेशः । “अङ्गोऽ-
दन्तात् ।” ८ । ४ । ७ । इति णत्वम् । “राजा-
ङ्गाहाः पुंसि ।” २ । ४ । २६ । इति पुंस्त्वम् ।

त्रिधाविभक्तदिनप्रथमभागः । स च त्रिंशद्दण्ड-
दिनमाने सूर्योदयावधिदशदण्डकालः । यथा,

पूर्वाङ्गो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणा-
मपराङ्गः पितृणाम् । इति श्रुतिः ॥ अपि च ।

त्रिधाविभक्तदिनभागभिप्रायेण तु लोकादिः ।

“पूर्वाङ्गे मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते ।

तदोपवासः पूर्वोऽनुसदह्याग इव्यते ॥

अपराङ्गेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि शोभते याग इव्यते ॥”

उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरं किन्तु कृते

अग्राधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवसन्तीति

उपवासश्चेन्नाग्राधानमुच्यते । सूर्योदयाव-
धिप्रहरद्वयम् । द्विधाविभक्तदिनपूर्वभागः ।

यथा । पूर्वाङ्गापराङ्गरूपद्विधाविभक्तदिनस्या-
वधिलेनावर्तनमाह स्कन्दपुराणम् ।

“आवर्तनात् पूर्वोऽङ्गो ह्यपराङ्गस्ततः परः ॥”

आवर्तनात् वासरस्य द्वायापरिवर्तनात् प्रागि-
तिशेषः अतएवोक्तम् ।

“अश्वत्थं वन्देन्नित्यं पूर्वाङ्गे प्रहरद्वये ।

अत ऊर्ध्वं न वन्देत् अश्वत्थान् कदाचन ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

पूर्वाङ्गितनः, त्रि, (पूर्वाङ्गे भव इति । पूर्वाङ्ग +

“विभावा पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्याम् ।” ४।३।२४ ।

इति व्युत्पत्तौ तुट् च । “घकालतनेषु काल-
नान्तः ।” ६ । ३ । १७ । इति विभाषया सप्तम्या

अलुक् ।) पूर्वाङ्गे भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पूर्वदुः, [सु] अ, (पूर्वस्मिन्नहनीति । पूर्व +

“सद्यः परतुपरायेवमः परेद्यद्यपूर्वदुरन्यदु-
रिति ।” ५।३।२२ । इत्यदुसप्रत्ययो निपात्यते ।)

पूर्वदिनम् । इत्यमरः । ३।४।२१ ॥ प्रातःकालः ।

धर्मेवासरः । इति मेदिनी । अथयसे, ८४ ॥
(यथा, मनौ । ३ । १८७ ।

“पूर्वदुरपरेदुर्वा आह्वकर्मण्युपस्थिते ।

निमन्त्रयेत् त्रयवरान् सन्ध्याविप्रान् यथोदि-
तान् ॥”)

पूर्व, क निक्तेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-निमन्त्रणे सक०-निवासे अक०-सेट् ।)

षष्ठसखरी । निक्तेनमिह निमन्त्रणं निवासे

वा । क, पूर्वयति द्विजान् भीक्तुं गृही । पूर्व-

यति तीर्थेषु साधुः । इति दुर्गादासः ॥ अन्ध-

वान्तोऽयम् ॥

पूल, कि संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठसखरी । कि,

पूलयति पूलति । संहतौ राश्रीकरणम् । इति

दुर्गादासः ॥

पूष, षड्वौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

अक०-सेट् ।) षष्ठसखरी । पूषति । इति दुर्गा-

दासः ॥

पूषः, पुं, (पूषति वर्द्धते इति । पूष + कः ।) ब्रह्म-

दारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥ तुत इति

भाषा ॥ (ब्रह्मदारुवृक्षस्य विषयो ज्ञेयः ॥)

पूषकः, पुं, (पूष + स्वार्थे कन् ।) ब्रह्मदारुवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पलाशपिपल इति हिन्दी-

भाषा ॥ अस्य पर्यायगुणाः तुल्यवृक्षः ।

पूषभासा, स्त्री, (पूषेव सूर्य इव भासते इति ।

भास + अच् । टाप् ।) इन्द्रनगरी । तत्पर्यायः ।

सुरपुरी २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पूषासुद्धतु, [दु] पुं, (पूषोऽसुद्धतु । शिवो

हि स्वांशजवीरभद्रेणास्य दन्तमुत्पाटयामास

अतोऽस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । ११४ ॥

पूषा, [नु] पुं, (पूषतीति । पूष षड्वौ + “अनु-

उच्चन् पूषन् ङीहन्निति ।” उणा० १ । १५८ ।

इति कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते ।) सूर्यः ।

इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।

१०६ । ६४ ।

“आदित्यं भास्करं भानुं सवितारं दिवाकरम् ।

पूषाणमर्थमायञ्च स्वभानुं दीपदीधितिम् ॥”

स तु द्वादशादित्यानामन्यतमः । यथा, महा-

भारते । १ । ६५ । १५—१६ ।

“धाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वरुणस्त्वं एव च ।

भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥

एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ।

जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥”)

पृ, क पूर्णौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-

सक०-सेट् ।) पूर्तिः पूर्णकरणम् । क, पारयति

पयसा कुम्भं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

पृ, न प्रीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खा०-पर०-

सक०-अनिट् ।) न, अतिथीनृ पृणोति । इति

दुर्गादासः ॥

पृ, लि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (झा०-पर०-

सक०-अनिट् ।) लि, पिपत्ति । इति दुर्गादासः ॥

पृ, प्र ड आयामके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-

आत्म०-अक०-अनिट् ।) आयामको आपारः ॥

प्र ड, धर्मे आप्रियते सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

पृक्षा, स्त्री, (स्पृश्यते इति । स्पृश् + बाहुलकात्

कक् ।) पृषोदरादित्वात् साधुः ।) शाकविशेषः ।

पिङ्गि इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मरुत्माला २

पिशुना ३ देवी ४ लता ५ लघुः ६ समुद्रान्ता ७

वधूः ८ कोटिवर्षा ९ लङ्कायिका १० । इत्य-

मरः ॥ मरुत् ११ माला १२ स्पृक्षा १३ कोटी

१४ वर्षा १५ लङ्कायिका १६ वर्षालङ्कायिका

१७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तस्करः १८

चोरकः १९ चण्डः २० । इति रत्नमाला ॥ अस्य

गुणाः । पाके मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । पित्त-

कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पृक्तं, स्त्री, (पृच्यते स्म संबध्यते स्मेति । पृच्

सम्पर्क + क्तः ।) धनम् । इति हेमचन्द्रः । २ ।

१०६ ॥ सम्पर्कयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघौ । २।१३।

“पृक्तसुधारेगिरिनिर्भराणा-

मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धौ ॥”)

पृक्तिः, स्त्री, (पृच् + भावे क्तिन् ।) सम्पर्कः ।

स्पर्शः । तत्पर्यायः । स्पृष्टिः २ । इत्यमरः ।

३ । २ । ६ ॥

पृच, ई ल ड सम्पर्कः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायामनिट् ।)

ई, पृक्तः । ल ड, पृक्ते । परीपृच्यते । स चेह

सम्पृक्तीभावः । सम्पृक्ते नाभिप्रस्तैर्य इति हला-

युधः । सम्पृक्ते मधुना चूर्णं भिषगिति तु अन्त-

र्भूतचार्थत्वादिति चतुर्भुजः । इति दुर्गादासः ॥

पृच, कि संयमने । सम्पर्कः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा० पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) संयमनं

बन्धनम् । कि, पच्ययति पच्यति दुष्टं राजा ।

इति दुर्गादासः ॥

पृच, ध ई सम्पर्कः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-

पर०-सक०-अक०-च-सेट् । निष्ठायामनिट् ।)

सम्पर्क इह संपृक्तीकरणं सम्पृक्तीभावञ्च ।

ध, पृच्यति धनुषा वाणम् । संपृच्यति न

पापिभिर्य इति हलायुधः । ई, पृक्तः । पपचै ।

इति दुर्गादासः ॥

पृच्छा, स्त्री, (प्रच्छ जिज्ञासायाम् + “गुरोश्च

हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः ।) प्रश्नः ।

इत्यमरः । १ । ६ । १० ॥ (यथा, नैषधचरिते ।

१६ । ६० ।

“इह किमुषसि पृच्छाशंसिकिंशब्दरूप-

प्रतिनियमितवाचा वायसेनैव पृष्ठः ।

भण कणिभवशास्त्रे तातडः स्थानिनौका

वितिविहिततुहीवायुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥”

“पृच्छा तन्नात् यथान्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ॥”

इति च वैद्यकचरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥

पृज, इ ल ड सम्पर्कः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) सप्तमखरी । इ,

पृजगते । ल ड, पृज्ज्ते । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।

इति दुर्गादासः ॥

पृष्ठ, श सुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) सुदि हृष्टीकरणे । श, पृष्ठति दीर्घं दाता । पठिता । इति दुर्गादासः ॥

पृष्ण, श लपि । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) लपि लप्रीकरणे । श, अग्निं पृष्णति यो द्विजः । पठिता । इति दुर्गादासः ॥

पृतना, स्त्री, (प्रियते इति । पृष्ट व्यायामे + बाहु-लकात् तनन् गुणाभावश्च ।) सेना । सेना-भेदः । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ वाहिनीचयम् । अत्र गजास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३ । रथास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३ । अश्वा ऊनत्रिंशदधिकशतद्वयम् २४३ । पदातिकाः पञ्चदशाधिकशतद्वयाधिकसहस्रम् १२१५ । समु-दायेन त्रिंशदधिकचतुःशताधिकसहस्रद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः । स्मृतास्त्रिंशत्सु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥” “वाप्रियन्ते च योद्धारः इति । पृष्ट व्यायामे । ‘पृष्ठां कित्’ इति तनन्प्रत्ययः ।” इति निघण्टौ देवराजयन्त्रा ॥ संग्रामः । इति निघण्टुः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ८ ।

“शूरा इवेदुयुधयो न जग्मयः

श्रवस्य वो न पृतनासु येतिरे ॥”

“पृतनासु संग्रामेषु येतिरे ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

पृतनापाट, [साह] पुं, (पृतनां सहेते इति । सह + “हृन्दसि सहः ।” ३ । २ । ६३ । इति शिवः । सहेरिति घः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

पृथ, क प्रक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, पर्थयति गुडमौषधे जनः । इति दुर्गादासः ॥

पृथक्, य, (प्रथयतीति । प्रथ विक्षेपे + “प्रथः कित् सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । १३६ । इति अजिः कित् सम्प्रसारणश्च धातोः ।) भिन्नम् । तत्-पर्यायः । विना २ अन्तरेण ३ ऋते ४ हिरक् ५ नाना ६ वर्जनम् ७ । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १४ । ६६ ।

“तेषामेतैः सितैः शास्त्रैर्मुहुर्विलपतां त्वचः ।

पृथक् कुर्वन्ति वै यान्ताः शरीरादति-
दारुणाः ॥”)

पृथक्क्षेत्राः, पुं, (पृथक् भिन्नं क्षेत्रं उत्पत्तिस्थानं येषामिति ।) एकस्मान्नानावर्णस्त्रीजातपुत्राः । इति मिताचरा ॥

पृथक्, स्त्री, (पृथगित्यस्य भावः । पृथक् + भावे ल ।) चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतसप्तमगुणः । तस्य लक्षणम् । पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणत्वम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“संख्यावच्च पृथक् स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणम् । अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते ॥ अस्मात् पृथगियं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥”

“पृथक् निरूपयति संख्यावदिति पृथक्प्रत्यया-साधारणकारणं पृथक्त्वम् । तन्नित्यतादिकं संख्यावत् यथा हि नित्येषु एकत्वं नित्यं अनित्ये अनित्यम् आश्रयद्वितीयक्षणे चोत्पद्यते आश्रय-नाशान्नश्यति तथा एकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवत् द्विपृथक्तादिकमपीत्यर्थः ।” इति सिद्धान्तमुक्ता-वली ॥

पृथक्चा, स्त्री, (पृथक् त्वग् यस्याः । टाप् ।) स्रव्वा । इति रत्नमाला ॥ (विषयोऽस्या स्रव्वा-शब्दे ज्ञातयः ॥)

पृथक्पर्णी, स्त्री, (पृथक् पर्णानि यस्याः । “पाक-कर्णपर्णपुष्पफलेति ।” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।) चुद्रवचविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथ्निपर्णी २ चित्रपर्णी ३ अङ्घ्रि-वक्त्रिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पर्ण्यात्मगुणा च हरिद्रे मालती सिता । काकोल्यादिश्च योष्यः स्यात्पृथक्स्तो रोपणे
पृते ॥”

पर्यायान्तरमस्या यथा, वैदकरत्नमालाधाम् । “पृथ्निपर्णी पृथक्पर्णी लाङ्गुली क्रोशुपुच्छिका । धावनिः कलश्री तन्वी गूहाक्रोशुकमेखला ॥ दीर्घा शृगालविन्नासा औपर्णी सिंहपुच्छिका । दीर्घपत्रा त्वतिलुहा पृथिला चित्रपर्णिका ॥”

पृथगात्मता, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्य । तस्य भावः । तल् ।) विवेकः । इत्यमरः । २ । ७ । ३८ ॥

पृथगात्मिका, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) यक्तिः । यथा,— “जातिजातश्च सामान्यं यक्तिस्तु पृथगा-
त्मिका ॥”

इति जगुर्जननजन्मानीत्यादिज्ञोक्तोत्तरं कचिद-मरकोषे पाठः ॥

पृथग्जनः, पुं, (पृथक् सज्जनेभ्यो विभिन्नो जनः ।) स्रव्वः । नीचः । इत्यमरः । २ । १० । १६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १३७ ।

“यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दामयेत् करसंज्ञितम् । अवहारेण जीवन्तं राजा राजे पृथक्जनम् ॥” पापी । इति शब्दरत्नावली ॥ भिन्नलोकश्च ॥

पृथग्बीजः, पुं, (पृथक् विभिन्नानि बीजानि यस्य ।) भङ्गातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथग्विधः, त्रि, (पृथक् विभिन्नलक्षणा विधा प्रकारो यस्य ।) नानारूपः । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा, मनुः । १ । ४० ।

“सर्वेषु दंशमशकं स्यावरश्च पृथग्विधम् ॥”

पृथवी, स्त्री, (प्रथते विस्तारमेतीति । प्रथ + “प्रथेः धिवन् सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । १५० । इत्यत्र ‘धिवन् इत्येके ।’ इत्यञ्जलदत्तोक्त्या धवन् सम्प्रसारणश्च । भित्तात् डीष् ।) पृथिवी । यथा, “पृथवी पृथिवी पृथ्वी धरा सर्वस्रष्टा रसा ॥” इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥

पृथा, स्त्री, कुन्ती । इति जटाधरः ॥ (इयं हि शूरस्य कन्या वसुदेवस्य भगिनी । अस्याः

पिता शूरस्तु कुन्तिवृषाय निजवान्धवाय पुत्रा-यैनां कृतकन्यकारूपेण दत्तवान् । तत्र कुन्ति-राजवैष्मनि निवसन्ती दुर्वाससं सन्तोष्य तस्मात् मन्त्रवरं लब्ध्वा कन्यावस्थायामेव स्रव्यात् कर्णं वीरवरं प्रसूतवती । ततो गच्छति काले कुरुवंशावतंसः पाण्डुपतिरेनां परिणीतवान् । भर्तादिष्टा धर्मात् युधिष्ठिरं वायोभर्मं इन्द्रा-दर्जुनं प्रसूतवती । अनन्तरं भर्तादेशेन सपत्न्या मद्रसुतायै तन्मन्त्रं प्रदत्तवती तेन माद्री अश्व-भ्यां नकुलसहदेवौ लेभे । इत्येषा कथा भागवते ६ स्कन्धे २४ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

पृथाजः, पुं, (पृथाया जायते इति । जन + डः ।) कुन्तीपुत्रः ॥ अर्जुनपुत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पृथापतिः, पुं, (पृथायाः पतिः ।) पाण्डुराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पृथिका, स्त्री, शतपदी । इति शब्दमाला ॥

पृथिविः, स्त्री, (पृथिवी । डीषो वा इस्वः ।)

पृथिवी । इति संक्षिप्तसारीणादित्तिः ॥

पृथिवी, स्त्री, (प्रथते विस्तारं यातीति । प्रथ + “प्रथेः धिवन् सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । १५० । इति धिवन् सम्प्रसारणश्च । डीष् ।) भर्ताद्याधि-ष्ठानभूता । तत्पर्यायः । भूः २ भूमिः ३ अचला ४ अनन्ता ५ रसा ६ विश्वम्भरा ७ स्थिरा ८ धरा ९ धरित्री १० धरणी ११ क्षौणी १२ ज्वा १३ काश्यपी १४ क्षितिः १५ सर्वस्रष्टा १६ वसुमती १७ वसुधा १८ उर्वी १९ वसुन्धरा २० गोत्रा २१ कुः २२ पृथ्वी २३ क्ष्मा २४ अविनिः २५ मेदिनी २६ मही । इत्यमरः । २ । १ । २—३ ॥ भूर् २८ भूमि २९ धरणिः ३० क्षौणिः ३१ क्षौणी ३२ क्षौणिः ३३ क्षमा ३४ अविनी ३५ महिः ३६ रत्नगर्भा ३७ सागराम्भरा ३८ अविमेखला ३९ भूतधात्री ४० रत्नावती ४१ देहिनी ४२ पारा ४३ विपुला ४४ मध्यमलोक-वर्मा ४५ । इति भरतः ॥ धरणीधरा ४६ धारणी ४७ महाकान्ता ४८ जगद्धा ४९ गन्धवती ५० खण्डनी ५१ गिरिकर्णिका ५२ धारयित्री ५३ धात्री ५४ सागरमेखला ५५ स्रष्टा ५६ अचलकीला ५७ गौः ५८ अविहीपा ५९ हिरा ६० इडा ६१ इडिका ६२ इला ६३ इलिका ६४ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदधि-वस्त्रा ६५ इरा ६६ आदिमा ६७ ईला ६८ वरा ६९ उर्वरा ७० आद्या ७१ जगती ७२ पृथुः ७३ भुवनमाता ७४ निष्कला ७५ बीज-प्रसूः ७६ श्यामा ७७ क्रोडकान्ता ७८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ खगवती ७९ अदितिः ८० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (पृथवी ८१ । इति शब्दार्णवः ॥) न्यायमते अस्या धर्मः । रूप-द्रवत्वप्रत्यक्षयोगित्वम् । इयं शुक्ली रजयुक्ता च । अस्या द्रवत्वं नैमित्तिकम् । अस्या गुणाः । स्पर्शः १ संख्या २ परिमितः ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुरुत्वम् ११ रूपम् १२

रसः १३ गन्धः १४। इयं गन्धकारणं नाना-
रूपवती षड्रसयुक्ता। गन्धस्तु द्विविधः सौरभं
असौरभम्। तस्याः स्पर्शः अनुष्णाशीत-
पाकजः। सा द्विविधा नित्या अनित्या च। पर-
माणुस्वरूपा नित्या सावयवा अनित्या। सा
त्रिविधा देहेन्द्रियविषयरूपा। देहरूपा योनि-
जादिः इन्द्रियात्मिका प्राणरूपा विषयात्मिका
द्राणुकादिब्रह्माण्डपर्यन्ता। यथा,—

“रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमत्रिकम्।
गुरुणी दे रसवती ह्योर्नैमित्तिको द्रवः॥”
“स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वञ्च गुरुत्वकम्।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश॥
स्नेहहोना गन्धयुता चितावेते चतुर्दश।
तत्र चित्तिगन्धहेतुर्गान्धारूपवती मता॥
षड्रविधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः।
स्पर्शस्तु तस्या विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः॥
नित्यानित्या च सां हिधा नित्या स्यादणुलक्षणा।
अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी॥
सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा।
योनिजादिर्भवेद्देहमिन्द्रियं प्राणलक्ष्यम्॥
विषयो द्राणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः॥”

इति भाषापरिच्छेदे। २८—३८॥

तस्या अध्यात्मादि यथा,—
“पृथिवी पञ्चमं भूतं प्राणश्चाध्यात्ममुच्यते।
अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम्॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
(यथा, मार्कण्डेये। ५४। ४।

“शतार्द्धकोटिविस्तारो पृथिवी कृत्स्नशो
द्विजः॥
तस्या हि स्थानमखिलं कथयामि षडणुष्व तत्॥”)
तस्या उत्पत्तिकारणं यथा,—
“अयतां वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम्।
विघ्ननिवृत्तकरं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम्॥
अहो केचिददन्तीति मधुकेतभमेदसा।
बभूव वसुधाजन्म तदविरुद्धमतं षडणु॥
ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा।
आवां वध न यजोर्वीं पाथसा संवृतेति च॥
तयोर्जीवनकालेन प्रत्यक्षा साभवत् स्फुटम्।
ततो बभूव मेदश्च मरणस्यान्तरन्तयोः॥
मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता येस्तन्मतं षडणु।
जन्तधौता कृशा पूर्वं वर्द्धिता मेदसा यतः॥
कथयामि च तज्जन्म सार्थकं सर्वसम्मतम्।
पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्मवक्त्राच्च पुष्करे॥
महाविराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम्।
मलो बभूव कालेन सर्वाङ्गव्यापको ध्रुवम्॥
स च प्रविष्टः सर्वेषां तत्त्वानां विवरेषु च।
कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा मुने॥
प्रत्येकं प्रतिलोम्नाच्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता।
आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः॥
आविर्भूता स्फटिकाले तज्जलोपर्यवस्थिता।
प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता॥
प्रतिविम्बेषु वसुधा प्रैलकाननसंयुता।

सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपमिता सती॥
हिमाद्रिमेरुसंयुक्ता ग्रहचन्द्रार्कसंयुता।
ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च सुरैर्लोकैरुदालये॥
पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसंयुता।
पातालसप्ततदधस्तदूर्ध्वं ब्रह्मलोककः॥
ब्रह्मलोकश्च तत्रैव सर्वविश्वश्च तत्र वै।
एवं सर्वाणि विश्वानि पृथिव्यां निर्मितानि च।
ऊर्ध्वं गोलोकवैकुण्ठौ नित्यौ विश्वपरौ च तौ॥
नश्वराणि च विश्वानि सर्वाणि कृत्रिमाणि च।
प्रलये प्राकृते ब्रह्मन्! ब्रह्मणश्च निपातने।
महाविराडादिरुष्टौ रुष्टः कृष्णेन चात्मना॥
नित्यैः स्थिता च प्रलये काष्ठाकाशेश्वरैः सह।
चित्तविधातृदेवी सा वाराहे पूजिता सुरैः॥
सुनिर्मितनुभिर्विप्रेर्गन्धर्वादिभिरेव च।
विष्णोर्वराहरूपस्य पत्नी सा श्रुतिसम्मता।
तत्पुत्रो मङ्गलो ज्ञेयो घण्टेशो मङ्गलात्मजः॥

नारद उवाच।

पूजिता केन रूपेण वाराहे च सुरैर्मही।
वराहेण च वाराही सर्वैः सर्वाश्रया सती॥
तस्याः पूजाविधानस्याप्यधश्चोद्वरणक्रमम्।
मङ्गलं मङ्गलस्यापि जन्म व्यासं वद प्रभो॥

श्रीनारायण उवाच।

वाराहे च वराहश्च ब्रह्मणा संस्तुतः पुरा।
उद्धार महीं हत्वा हिरण्यार्चं रसातलात्॥
जले तां स्थापयामास पद्मपत्रं यथा इदं।
तत्रैव निर्ममे ब्रह्मा सर्वं विश्वं मनोहरम्॥
इष्ट्वा तदधिदेवीं च सकामां कामको हरिः।
वराहरूपी भगवान् कोटिसूर्यसमप्रभः॥
कृत्वा रतिकरीं श्रुत्यां मूर्तिं च सुमनोहराम्।
क्रीडाचकार रक्षसि दिव्यं वर्षमहर्निशम्॥
सुखसम्भोगसंस्पर्शात् मूर्च्छां संप्राप सुन्दरी।
विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमोऽतिसुखप्रदः॥
विष्णुस्तदङ्गसंस्पर्शात् बुबुधे न दिवानिशम्।
वर्षान्ते चेतनां प्राप्य कामी तल्याज कामुकीम्॥
पूर्वस्वरूपं वाराहं दधार चावलीलया।
पूजाचकार भक्त्या च ध्यात्वा च धरणीं सतीम्॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैः सिन्दूरैरनुलेपनैः।
वस्त्रैः पुष्पैश्च वलिभिः संपूज्योवाच तां हरिः॥

श्रीमहावराह उवाच।

सर्वाधारा भव शुभे। सर्वैः संपूजिता सुखम्।
सुनिर्मितनुभिर्देवैः सिद्धैश्च मानवादिभिः॥
अम्बुवाचीत्यागदिने गृह्यारम्भप्रवेशने।
वापीतडागारम्भे च गृहे च कृषिकर्षणे॥
तव पूजां करिष्यन्ति मदरेण सुरादयः।
मृदा ये न करिष्यन्ति यास्यन्ति नरकश्च ते॥

वसुधोवाच।

ब्रह्माभि सर्वं वाराहरूपेणाहं तवाज्ञया।
लीलामात्रेण भगवन्! विश्वं सचराचरम्॥
सुक्तां शक्तिं हरेरर्च्यं शिवलिङ्गं शिलां तथा।
शङ्खं प्रदीपं मन्त्रं च माणिक्यं हीरकं मणिम्॥
यज्ञस्त्रयश्च पुष्पं च पुस्तकं तुलसीदलम्।
जपमालां पुष्पमालां कर्पूरश्च सुवर्णकम्॥

गोरोचनां चन्दनञ्च शालग्रामजलं विना।
एतान् वोढुमशक्ताहं क्षिप्ता च भगवन्!
षडणु॥

श्रीभगवानुवाच।

ब्रथाख्येतानि मृदा ये अर्पयिष्यन्ति सुन्दरि॥
ते यास्यन्ति कालसूत्रं दिव्यं वर्षशतं त्वयि॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् विरराम च नारदः।
बभूव तेन गर्भेण तेजस्वी मङ्गलग्रहः॥
पूजां चक्रुः पृथिव्याश्च ते सर्वे चात्रया हरेः।
काण्वशाखोक्तध्यानेन तुष्टुः स्तवनेन च॥
ददुर्मलेन मन्त्रेण नैवेद्यादिकमेव च।
संस्तुता विष्णुलोकेषु पूजिता सा बभूव ह॥
नारद उवाच।

किं ध्यानं स्तवनन्तस्या मूलमन्त्रश्च किं वद।
गूढं सर्वपुराणेषु श्रोतुं कौतूहलं मम॥
श्रीनारायण उवाच।

आदौ च पृथिवी देवी वराहेण च पूजिता।
ततः सर्वैर्मनीन्द्रैश्च मनुभिर्मानवादिभिः।
ध्यानञ्च स्तवनं मन्त्रं षडणु वक्ष्यामि नारदः॥१॥
ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं वसुन्वरायै स्वाहा।
इत्यनेनैव मन्त्रेण पूजिता विष्णुना पुरा॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां शतचन्द्रसमप्रभाम्।
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गां रत्नभूषणभूषिताम्॥
रत्नाधारां रत्नगर्भां रत्नाकरसमन्विताम्।
वह्निशुङ्गांशुकाधानां सस्मितां वन्दितां भजे॥
ध्यानेनानेन सा देवी सर्वैश्च पूजिता भवेत्।
स्तवनं षडणु विप्रेन्द्र! काण्वशाखोक्तमेव च॥
श्रीविष्णु उवाच।

जये जये जयाकारे जयश्रीले जयप्रदे!
यज्ञशूकरजाये च जयं देहि जयावहे॥
मङ्गले मङ्गलाधारे मङ्गले मङ्गलप्रिये।
मङ्गलाष्ट्रे मङ्गलेषु मङ्गलं देहि मे भवे॥
सर्वाधारे सर्वज्जीले सर्वशक्तिसमन्विते।
सर्वकामप्रदे देवि सर्वैर्हं देहि मे भवे॥
पुण्यस्वरूपे पुण्यानां बीजरूपे सनातनि।
पुण्याश्रये पुण्यवतामालये पुण्यदे भवे॥
रत्नाधारे रत्नगर्भे रत्नाकरसमन्विते।
स्त्रीरत्नरूपे रत्नाष्ट्रे रत्नसारप्रदे भवे॥
सर्वशस्यालये सर्वशस्याष्ट्रे सर्वशस्यदे।
सर्वशस्यहरे काले सर्वशस्याधिके भवे॥
भूमे भूमिपसर्वस्वे भूमिपानां परायणे।
भूपाहङ्गाररूपेण भूमिं देहि च भूमिपे॥
इदं पुण्यं महास्तीर्त्रं तां संपूज्य च यः पठेत्।
कोटि कोटि जन्म जन्म स भवेद्भूमिपेश्वरः॥
भूमिदानकृतं पुण्यं लभते पाठनाञ्जनः।
भूमिदानहरात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः॥
अम्बुवाचीभूखनने पापात् स मुच्यते ध्रुवम्।
अन्यकूपे कूपदजात् पापात् स मुच्यते ध्रुवम्॥
परभूयाद्वजात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः॥
भूमौ वीर्यपरिखायात् भूमौ दीपादिस्थापनात्।
पापेन मुच्यते प्राज्ञः स्तोत्रस्य पठनान्मुने॥
अश्वमेधशतं पुण्यं लभते नात्र संशयः॥

पृथिवी

नारद उवाच ।

भूमिदानकृतं पुण्यं पापं तद्वरणे च यत् ।
परभूमौ आहपापं कूपे कूपदजं तथा ॥
अम्बुवाचीभूखननं वीर्यत्यागजमेव च ।
दीपादिस्थापनात् पापं श्रोतुमिच्छामि यत्नतः ॥
अन्यं वा पृथिवीजन्तं पापं मत्प्रश्नतः परम् ।
यदस्ति तत्प्रतीकारं वद वेदविदांवर ! ॥
श्रीनारायण उवाच ।
वितस्तिमानां भूमिश्च यो ददाति च भारते ।
सन्धापूताय विप्राय स याति विष्णुमन्दिरम् ॥
भूमिश्च सर्वशस्याष्टां ब्राह्मणाय ददाति यः ।
भूमिरेणुप्रमाणश्च वर्षं विष्णुपदे स्थितिः ॥
ग्रामं भूमिश्च धान्यश्च यो ददात्याददाति च ।
सर्वपापविनिर्मुक्तौ चोभौ वैकुण्ठवासिनौ ॥
भूमिं दातुश्च यत्काले यः साधुश्चानुमोदते ।
स च याति च वैकुण्ठं मित्रगोत्रसमन्वितः ॥
खट्वां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ।
स तिष्ठति कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
तत्पुत्रपौत्रप्रभृतिर्भूमिहीनः श्रिया हतः ।
पुत्रहीनो दरिद्रश्चैवान्ते याति च रौरवम् ॥
गवां मार्गं विनिष्कृष्य यश्च शस्यं ददाति च ।
दियं वर्षशतैव कुम्भीपाकेषु तिष्ठति ॥
गोष्ठं तद्भागं निष्कृष्य मार्गं शस्यं ददाति च ।
स च तिष्ठत्यसिपत्रे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
न पञ्चपिण्डसुहृत् परकूपे च स्नाति यः ।
प्राप्नोति नरकं नैव स्नानजं फलमेव च ॥
कामी भूमौ च रहसि वीर्यत्यागं करोति यः ।
स्निग्धरेणुप्रमाणश्च वर्षं तिष्ठति रौरवे ॥
अम्बुवाच्यां भूखननं यः करोति च मानवः ।
स याति क्षमिदंशश्च स्थितिस्तत्र चतुर्गुणम् ॥
परकीयलुप्तकूपे कूपं नृपः प्रयच्छति ।
पुष्करिण्याश्च लुप्तार्था पुष्करिणीं यो ददाति च ॥
सर्वं फलं परस्यैव तप्तस्मिन् ब्रजेत्तु सः ।
तत्र तिष्ठति सन्तप्तो यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
परकीयतडागे च पङ्कसुतृण्य नोत्सृजेत् ।
रेणुप्रमाणवर्षश्च ब्रह्मलोके वसेन्नरः ॥
पिण्डं पित्रे भूमिभर्तुर्न प्रदाय च मानवः ।
आहं करोति यो नृपो नरकं याति निश्चितम् ॥
भूमौ दीपं योऽर्पयति स चान्यः सप्तजन्मनि ।
भूमौ शङ्खश्च संस्थाप्य कुष्ठं जन्मान्तरे लभेत् ॥
सुक्तामागिक्यहीरश्च सुवर्णश्च मणिन्तथा ।
यश्च संस्थापयेद्भूमौ स तिष्ठेन्नरके युगम् ॥
जपमालां पुष्पमालां कर्पूरं रोचनान्तथा ।
यो नृपश्चापयेद्भूमौ स याति नरकं ध्रुवम् ॥
सुने ! चन्दनकाष्ठश्च रुद्राक्षं कुशमूलकम् ।
संस्थाप्य भूमौ नरके वसेन्नन्तरावधि ॥
पुस्तकं यज्ञस्तम्बश्च भूमौ संस्थापयेत्तु यः ।
न भवेद्विप्रयोनौ च तस्य जन्मान्तरे जनिः ॥
ब्रह्महत्यासमं पापमसुत्रं च लभेद्भुवम् ।
अश्विद्युक्तं वज्रस्तम्बं पूज्यश्च सर्ववर्णकैः ॥
यज्ञं कृत्वा च यो भूमिं क्षीरेण नष्टि सिञ्चति ।
स याति तप्तस्मिन् सन्तप्तः सप्तजन्मसु ॥

पृथिवी

भूकम्पे ग्रहणे यो हि करोति खननं भुवः ।
जन्मान्तरे महापापी सोऽङ्गहीनो भवेद्भुवम् ॥
भवनं यत्र सर्वेषां भूर्भूमिस्तेन कीर्तिता ।
वसुरत्नं या दधाति वसुधा सा वसुन्धरा ।
हरेरुरौ च या जाता सा चोर्वी परिकी-
र्तिता ॥
धरा धरित्री धरणी सर्वेषां धारणात्तु या ।
इत्या च यागाधाराश्च चौखी चौखालये च या ।
महालये चयं याति चित्तिस्तेन प्रकीर्तिता ॥
काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः ।
विश्वम्भरा तद्वरणाचानन्तानन्तरूपतः ॥
पृथिवी पृथुकन्यात्वाह्वित्तुतत्वान्महामुने ! ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे पृथिव्याख्यानां ७
अध्यायः ॥ * ॥
तस्या भारा यथा,—

चित्तिरुवाच ।

“कृष्णभक्तिविहीना ये ये च तद्वक्तृनिन्दकाः ।
तेषां महापातकिनामशक्ता भारवाहने ॥
स्वधर्माचारहीना ये नित्यकलविवर्जिताः ।
श्रद्धाहीनाश्च वेदेषु तेषां भारेण पीडिता ॥
पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं पुत्रपोष्ययोः ।
ये न कुर्वन्ति तेषाञ्च न शक्ता भारवाहने ॥
ये मिथ्यावादिनस्तात ! दयासत्यविहीनकाः ।
निन्दका गुरुदाराणां तेषां भारेण पीडिता ॥
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च मिथ्यासाक्षिप्रदायकः ।
विश्वासघ्नः स्थाप्यहारी तेषां भारेण पीडिता ॥
कल्याणयुक्तनामानि हरेर्नामैकमङ्गलम् ।
कुर्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीडिता ॥
जीवघाती गुरुद्रोही ग्रामयाजी च लुब्धकः ।
श्रवदाही शूद्रभोजी तेषां भारेण पीडिता ॥
पूजायज्ञोपवासानि व्रतानि नियमानि च ।
ये ये नृपा विद्वन्तारस्तेषां भारेण पीडिता ॥
सदा द्विषन्ति ये प्रापा गोविप्रसुरवैष्णवान् ।
हरिं हरिकथां भक्तिं तेषां भारेण पीडिता ॥
शृङ्गादीनाश्च भारेण पीडिताहं यथा विधे ! ।
ततोऽधिकेन दैत्यानां तेषां भारेण पीडिता ॥
इत्येवमुक्ता वसुधा रुरोद च सुहुर्मुहुः ।
ब्रह्मा तद्रोदनं दृष्ट्वा तासुवाच कृपानिधिः ॥
भारं तवापनेष्यामि दस्यूनामपुत्रायतः ।
उपायतोऽपि कार्याणि सिध्यन्त्येव वसुन्धरे ! ॥
मत्तं मङ्गलकुम्भश्च शिवलिङ्गश्च कुङ्कुमम् ।
मधुकाष्ठं चन्दनश्च कस्तूरी तीर्थन्दत्तिकाम् ॥
खड्गं गण्डकखड्गश्च स्फटिकं मृद्वारागकम् ।
इन्द्रनीलं सूर्यमणिं रुद्राक्षं कुशमूलकम् ॥
शालग्रामशिलाशङ्खतुलसीप्रतिमाजलम् ।
शृङ्गप्रदीपमालाश्च शिलार्चातुलसी तथा ॥
निर्मात्यश्चैव नैवेद्यं हरिदण्डमणिन्तथा ।
अश्विद्युक्तं यज्ञस्तम्बं दर्पणं श्वेतचामरम् ॥
गोरोचनाश्च सुक्ताश्च शुक्तिं माणिक्यमेव च ।
पुराणसंहितां वङ्गं कर्पूरं परशं तथा ॥
रत्नतं काञ्चनश्चैव प्रवालं रत्नमेव च ।
कुशह्वितं तीर्थतोयं गन्धं गोमूत्रगोमयम् ॥

पृथिवी

त्वयि ये स्थापयिष्यन्ति नृपाश्चेतानि सुन्दरि ! ।
पचन्ते कालसूत्रे च वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
तस्या रूपान्तरं यथा,—
“इति तस्य वचः श्रुत्वा जनकस्य तदा चित्तिः ।
सुनीनां सन्निधौ रूपं दर्शयामास भूम्भते ॥
नीलोत्पलदलश्यामामक्षमालाजधारिणीम् ।
बाहुयुग्मेन शुभ्रेण नृणालायतशोभिना ।
सुन्दरीं लोकधात्रीं तां दृष्ट्वा शश्वन्नृपोऽल्यत् ॥”
इति कालिकापुराणे ३६ अध्यायः ॥
पृथिव्यां ग्रामशस्यादुत्पत्तिकारणं यथा,—
प्रजा ऊचुः ।
“अराजके वृषश्रेष्ठ ! धरित्र्या सकलौषधीः ।
यस्तास्ततः चयं यान्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वर ! ॥
त्वं नो वृत्तिप्रदो धात्रा प्रजापालो निरूपितः ।
देहि नः क्षुत्परीतानां प्रजानां जीवनौषधीः ॥
श्रीपराशर उवाच ।
ततोऽथ वृषतिर्दिव्यमादायाजगवं धनुः ।
शराञ्च दिव्यान् कुपितः सोऽभ्यधावदसुन्धराम् ॥
ततो ननाश त्वरिता गौर्भूत्वा तु वसुन्धरा ।
सा लोकान् ब्रह्मलोकादींस्तत्तासादगमन्मही ।
यत्र यत्र यथौ देवी सा तदा भूतधारिणी ।
तत्र तत्र तु सा वैश्यं ददर्शाभ्युदतायुधम् ॥
ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं पृथुपराक्रमम् ।
प्रवेपमाना तद्भागपरिचायपरायणा ॥
पृथिव्यावाच ।
स्त्रीवधे त्वं महापापं किं नरेन्द्र ! न पश्यसि ।
येन मां हन्तुमर्थं प्रकरोषि वृषोद्यमम् ॥
श्रीपृथुवाच ।
एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ।
बहूनां भवति क्षेमस्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
पृथिव्यावाच ।
प्रजानासुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि ।
आधारः कः प्रजानान्ते वृषश्रेष्ठ ! भविष्यति ॥
पृथुवाच ।
त्वं हत्वा वसुधे ! बाणैर्मच्छासनपराङ्मुखीम् ।
आत्मयोगवलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥
श्रीपराशर उवाच ।
ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवम् ।
प्रवेपिताङ्गी परमं साध्वसं ससुपागता ॥
उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
तस्माददानुपायन्ते त्वं कुरुष्व यदीच्छसि ॥
समस्तास्ता मया जीर्णा नरनाथ ! महौषधीः ।
यदीच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥
तस्मात् प्रजाहितार्थाय मम धर्मभृतांवर ! ।
तन्तु वत्सं प्रयच्छस्व चरेयं येन वत्सला ॥
समाच्च कुरु सर्वत्र येन क्षीरं समन्ततः ।
वरौषधीबीजभूतं वीर ! सर्वत्र भावये ॥
श्रीपराशर उवाच ।
तत उत्सारयामास शैलान् शतसहस्रशः ।
चनुष्कोन्वा तदा वैश्यस्तेन शैला विवर्जिताः ॥
नहि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले ।

पृथुः

सुकुटेन सुवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजते ॥
 महाकायो महाबाहू रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
 खड्गबाणधरो धन्वी कवची च महाप्रभः ॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वालङ्कारभूषितः ।
 तेजसा रूपभावेन साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥
 आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महावरम् ।
 इन्द्रो दिवि यथा भाति भुवि वेणात्मजस्तथा ॥
 तस्मिन् जाते महाभागे देवाश्च ऋषयोऽमलाः ।
 उत्सवं चक्रिरे सर्वे वेणुस्य तनयं प्रति ॥
 दीप्यमानः स्वपुष्पा वर्णैरेव महामतिः ।
 शराश्च दिवान् चार्धं कवचञ्च महाप्रभम् ॥
 ददाविन्द्रः सहसाक्षो मालाञ्चाम्बानपुष्पिकाम् ॥
 जाते तस्मिन् महाभागे पृथौ वीरे महात्मनि ॥
 संप्रहृष्टानि भूतानि समस्तानि द्विजोत्तमाः ।
 सर्वतीर्थानि तोयानि पुण्यानि विविधानि च ॥
 स्यावराणि चराण्येव अभ्यविचरन्नाधिपम् ।
 महावीरं प्रजापालं पृथुमेवं द्विजोत्तमाः ॥
 पृथुं वेणुं वडूराज्ये अभिषिक्तं चराचरैः ।
 देवैर्विप्रेस्तथा सर्वैरभिषिक्तो महामनाः ॥
 राजाश्चैवाधिकारे वै पृथुर्वेणुः प्रतापवान् ।
 तदा पित्रा प्रजाः सर्वाः कदा नैवानुरङ्गिताः ॥
 तेनानुरङ्गिताः सर्वाः सुखैर्मसुहिरै तदा ।
 अनुरागात्तु वीरस्य नाम राजेत्यभाषत ॥
 प्रयातस्य सुधीरस्य समुद्रस्य द्विजोत्तमाः ।
 आपस्तस्तम्भिरे सर्वा भयात्तस्य महात्मनः ॥
 प्रयातस्य रथस्यापि तस्यैव च महात्मनः ।
 दुर्गमार्गं विलोक्यैव स्वमार्गं पर्वता ददुः ॥
 ध्वजभङ्गं न चक्रुस्ते गिरयः सर्वे एव ते ।
 अकृष्टपत्या पृथिवी सर्वत्र कामधेनवः ॥
 पर्जन्यः कामवर्धो च वेदयज्ञान् महोत्सवान् ।
 कुर्वन्ति ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च तथापरे ॥
 सर्वकामफला वृक्षास्तस्मिन् प्रासति राजनि ।
 न दुर्भिक्षं न च व्याधिर्नाकालमरणं वृणाम् ॥
 सर्वे सुखेन जीवन्ति लोका धर्मपरायणाः ।
 तस्मिन् प्रासति दुर्द्धर्षं राजराजे महात्मनि ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥
 तस्य माहात्म्यं यथा,—
 “पृथुना प्रविभक्ता च शोभिता च वसुन्धरा ।
 प्रस्यरत्नवती स्फीता पुरपत्तनशालिनी ॥
 एवं प्रभावो वेणुस्य राजासौद्राजसुतमः ।
 नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतिकाभैर्नरोत्तमैः ॥
 ब्राह्मणैर्वेदकामैश्च पृथुर्वेणुः प्रतापवान् ।
 आदिकर्त्ता रणानाञ्च योधानां प्रथमो वृषः ॥
 यो हि योद्धा रणं याति कीर्त्तयित्वा पृथुं वृषम् ।
 घोररूपान् स संग्रामान् क्षेमो तरति कीर्त्ति-
 मान् ॥
 वैश्वेरपि हि शूद्रैश्च स्वाः स्वा वृत्तीरनुश्रितैः ।
 पृथुरेव नमस्कार्यः सर्वैस्सिद्धिकरस्तु सः ॥
 एवं पृथुरभूत् पूर्वं प्रसादाच्चक्रपाणिनः ।
 सार्वभौमो महातेजा दुर्विघ्नः सुरासुरैः ॥
 तस्य पुत्रौ द्वौ । यथा,—
 “पृथोः पुत्रौ तु धर्मज्ञौ जज्ञातेऽन्तर्हि पाणिनौ ।

पृथुकः

शिखण्डी च हविर्हानमन्तर्हानाद्वाजायत ॥
 अरेणाभूराज्ञः पुत्रः । यथा, अग्निपुराणे ।
 “अयोधस्तस्य पुत्रोऽभूत् ककुत्स्थो नाम वीर्य-
 वान् ।
 ककुत्स्थस्य अरेणाभूस्तस्य पुत्रः पृथुः स्मृतः ॥”
 अग्निः । इति मेदिनी । ये, १० ॥ (प्रियव्रत-
 वंशोद्भवस्य विभोः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे ।
 २ । १ । ३८ ।
 “सुवस्तस्मात् तथोज्ञीयः प्रस्तारस्तुतो विभुः ।
 पृथुस्ततोऽभवन्नक्तो नक्तस्यापि गयः सुतः ॥”
 तामसमन्तरे ऋषिभिः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ७४ । ५६ ।
 “ज्योतिर्धामा पृथुः कार्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा ।
 पौवरश्च तथा ब्रह्मन् ! सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥”
 पृथुः, स्त्री, (प्रयते विस्तारमेतीति । प्रथ + कुः
 सम्प्रसारणश्च ।) कृष्णजीरकः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ३७ ॥ (एतत्पर्यायो यथा,—
 “कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
 कालाजाजी तु सुधवी कालिका चोपकालिका ॥
 पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुक्षिका ।
 उपकुक्षी च कुक्षौ च वृहज्जीरक इत्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 लक्ष्मणः । इति मेदिनी । ये, १० ॥
 (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “हिङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्विका पृथुका पृथुः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 अहिफेनः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पृथुः, त्रि, (प्रथ + कुः सम्प्रसारणश्च ।) महत् ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ६० ॥ (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । ११७ ।
 “उल्लसितभूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचि-
 राज्ञि ! ।
 अचला अपि न महान्तः के चक्षलभाव-
 मानीताः ॥”)
 निपुणः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पृथुकः, पुं, (पृथुरेव । पृथु + संज्ञायां कन् । यदा,
 प्रयते इति । प्रथ + “अर्भकपृथुकेति ।” उणा०
 ५ । ५३ । इति कुकन् संप्रसारणश्च ।) त्रिपि-
 टकः । इत्यमरः ॥ स्त्रीवलङ्गोऽप्ययम् । यथा,—
 “दिःस्त्रिभुवनं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके ।
 नात्यन्तशस्त्रं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥
 अभक्ष्यश्च यतीनाञ्च विधवाञ्चक्षारिणाम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः ॥
 (यथास्य गुणाः ।
 “पृथुका गुरवो बल्या कफविष्टम्भकारिणः ॥”
 इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
 “पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ।
 यावा विष्टभ्य जीर्यन्ति सतुषा भिन्नवर्चसः ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
 “पृथुका गुरवः स्निग्धा दृढा कफवर्धनाः ।
 बल्याः सजीरभावात्तु वातघ्ना भिन्नवर्चसः ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

पृथुस्त

चाक्षुषमन्तरे देवगणभेदः । यथा, हरि-
 वंशे । ७ । ३२ ।
 “आद्या प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः ॥”
 पृथुकः, त्रि, (प्रयते इति । प्रथ + “अर्भकपृथुक-
 पाका वयसि ।” उणा० ५ । ५३ । इति कुकन्
 सम्प्रसारणश्च । यदा, पृथु यथा स्यात् तथा
 कायति शब्दायते इति । कै शब्दे + कः ।)
 बालकः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ (यथा,
 माघे । ३ । ३० ।
 “प्रक्रीडितान् रेणुभिरेव तूर्णं
 नित्युर्जनयः पृथुकान् पथिभ्यः ॥”)
 पृथुका, स्त्री, (पृथुः स्थूलैव । पृथु + कन् +
 टाप् ।) हिङ्गुपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “हिङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्विका पृथुका पृथुः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 बालिका च ॥
 पृथुकोलः, पुं, (पृथुः कोलः ।) राजवदरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 पृथुच्छदः, पुं, (पृथुवच्छदाः पत्राणि यस्य ।) हरि-
 दम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृहत्पत्रे, त्रि ॥
 पृथुपत्रः, पुं, (पृथूनि पत्राणि यस्य ।) रक्त-
 लशुनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पृथुपलाशिका, स्त्री, (पृथूनि पलाशानि यस्याः ।
 कप् । टापि अत इत्वम् ।) शटी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “शटी पलाशी वडूयस्या सुव्रता गन्धमलिका ।
 गन्धारिका गन्धवधूर्वधूः पृथुपलाशिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पृथुरोमा, [न] पुं, (पृथूनि रोमाणि लोम-
 स्थानीयानि शल्कान्यस्येति ।) मत्स्यः । इत्य-
 मरः । १ । १० । १७ ॥ वृहत्लोमयुक्ते, त्रि ॥
 पृथुलं, त्रि, (पृथुं पृथुत्वमस्यास्तीति । पृथु +
 सिष्ठादित्वात् लच् । यदा, पृथुं लातीति । ला +
 कः ।) महत् । इत्यमरः । ३ । १ । ६० ॥ (यथा,
 माघे । १० । ६५ ।
 “श्रोणिषु प्रियकरः पृथुलासु
 स्पर्शमाप सकलेन तलेन ॥”)
 पृथुला, स्त्री, (पृथुल + टाप् ।) हिङ्गुपत्री । इति
 जटाधरः ॥ (गुणादयोऽस्या हिङ्गुपत्रीशब्दे
 ज्ञातव्याः ॥)
 पृथुशिखः, पुं, (पृथुः शिखा यस्याः ।) श्योनाक-
 प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायान्तर-
 मस्य यथा,—
 “श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकद्वन्द्वदुःखाः ।
 मण्डूकपत्रपत्रोर्णशुकनासकुटन्नटाः ॥
 दीघवृन्तोऽरलुक्षापि पृथुशिखः कटम्बरः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पृथुशेखरः, पुं, (पृथु महत् शेखरं शृङ्गं यस्य ।)
 पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पृथुस्कन्धः, पुं, (पृथुः स्थूलः स्कन्धो यस्य ।) शूकरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथूदकं, क्ली, (पृथु पुण्यप्रदत्वात् महदुदकं यस्य ।) तीर्थभेदः । यथा,—

“ते श्रुत्वा ऋषयः सर्वे तीर्थमाहात्म्यसुत्तमम् ।

कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥

तत्रापि सुमहत्तीर्थं विश्वामित्रस्य विश्रुतम् ।

ब्राह्मण्यं लब्धवान् यत्र विश्वामित्रो महासुनिः ॥

तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते ध्रुवम् ।

ब्राह्मणस्तु विशुद्धात्मा परं पदमवाप्नुयात् ॥

ततः पृथूदकं गच्छेन्नियतो नियताग्रनः ।

तत्र सिद्धस्तु ब्रह्मर्षी रुषद्गुणानाम् नामतः ॥

जातिसरो रुषद्गुस्तु गङ्गाद्वारे तदा स्थितः ।

अन्तकालं ततो दृष्ट्वा पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥

इह श्रेयो न पश्यामि नयध्वं मां पृथूदकम् ।

विज्ञाय तस्य तद्भावं रुषद्गोस्ते तपोधनाः ॥

तं वै तीर्थमुपानिनुः सरस्वत्यास्तपोधनम् ।

स तैः पुत्रैः समानीतः सरस्वत्यां समाप्नुतः ॥

स्नत्वा तीर्थगुणान् सर्वान् प्राहेदन्तपिसत्तमः ।

सरस्वत्यास्तु तीरे यः संयजेदात्मनस्तनुम् ॥

पृथूदके जप्यपरो नैनं श्रो मरणं लभेत् ।

तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्मिता ॥

पृथूदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः ।

चतुर्वर्णस्य स्मृष्टार्थमात्मज्ञानपरोऽभवत् ॥

तस्याभिधायतः स्मृष्टं ब्रह्मणोऽयत्तजन्मनः ।

सुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां चक्षुरास्तथा ॥

जहृभ्यां वैश्यजातीयाः पङ्गा शूद्रास्ततोऽभवन् ।

चातुर्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थान् सुतांस्ततः ॥

एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोनीतिसंज्ञितम् ।

तत्र स्नात्वा सुक्तिकामः पुनर्योनिं न पश्यति ॥”

इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । ३ । ८३ । १३२—१३६ ।

“ततो गच्छेत् राजेन्द्र । तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै वृष ! ॥

तत्राभिवेकं कुर्वीत पिष्टदेवार्चने रतः ।

अज्ञानात् ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥

यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ।

तत् सर्वं नश्यते तत्र स्नानमात्रस्य भारत ! ॥

अश्वमेधफलञ्चापि लभते स्वर्गमेव च ।

पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती ॥

सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ।

उत्तमं सर्वतीर्थानां यस्यजेदात्मनस्तनुम् ॥

पृथूदके जप्यपरो न तस्य मरणं भवेत् ।

गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥

वेदे च नियतं राजन्नधिगच्छेत् पृथूदकम् ।

पृथूदकात् तीर्थतमं नान्यतीर्थं कुरुद्वह ! ॥

तन्मेधं तत् पवित्रञ्च पावनञ्च न संशयः ।

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृता नराः ।

पृथूदके नरश्रेष्ठ । एवमाहुर्मनीषिणः ॥”)

पृथूदकः, पुं, (पृथु महदुदकं यस्य ।) मेघः । इति

हारावली । ८० ॥ दृष्ट्वा कुचौ, त्रि ॥

पृथ्वी, स्त्री, (पृथुः स्थूलत्वगुणयुक्ता । “वोतो गुण-

वचनात् ।” ४।१।४४। इति डीष्ट ।) पृथिवी ।

(यथा, देवीभागवते । ३ । १३ । ८ ।

“मधुकैटभयोर्मैदसयोगोत् मेदिनी स्मृता ।

धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः ॥”)

पृथोर्दृष्टित्वस्त्रीकारादेतन्नाम । यथा, अग्नि-

पुराणे ।

“दृष्टित्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वी तथोच्यते ॥”

हिङ्गुपत्री । कृष्णजीरकः । इत्यमरः । २ । ६ ।

३७, २।६ । ४० ॥ (एतस्याः पर्यायो यथा,—

“कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।

कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥

पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुक्षिका ।

उपकुक्षी च कुक्षी च दृष्ट्वाजीरक इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वृत्तार्हन्माता । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनर्नवा ।

स्थूलेला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (समदशाक्षर-

पादकश्चन्दोभेदः । इति कन्दोमञ्जरी ॥ अस्य

लक्षणादिकं कन्दः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

पृथ्वीका, स्त्री, (पृथ्वी + स्वार्थे कन् ।) दृष्टदेला ।

इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (अस्याः

पर्यायो यथा,—

“एलास्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।

भद्रेला दृष्टदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्थूलेला । कृष्णजीरकः । इति रत्नमाला ॥

हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथ्वीकुरवकः, पुं, (पृथ्वी + भूमौ कुरवक इव ।)

श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथ्वीजं, क्ली, (पृथ्वी + जायते इति । जन + डः ।)

गङ्गलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृदाकुः, पुं, (पदंते इति । पदं अपानशब्दे +

“पदंनिर्तु सम्प्रसारणमलोपश्च ।” उणा० ३ ।

८० । इति काकुः रेफस्य सम्प्रसारणं अलो-

पश्च ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ ॥ (यथा,

महाभारते । ६ । १७८ । २७ ।

“स भीमं सहसाम्येव पृदाकुः कुपितो भृशम् ।

जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्वलात् ॥”)

वृश्चिकः । व्याघ्रः । चित्रकः । इति मेदिनी ।

के, १२५ ॥ कुञ्जरः । वृचः । इति संचिप्रसारो-

णादिवृत्तिः ॥

पृथ्वी, त्रि, (स्पृश्यते इति । स्पृश संसर्ग + “पृथि-

पृथीति ।” उणा० ४।५२। इति नि निपातनात्

साधुः ।) अल्पतनुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥

(यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८६ ।

“दद्यां पृथ्विं दृष्टो विप्रदद्यां

शिवाद्दद्यां भगिनीं सुप्रसन्नाम् ।

विभावरौ सर्वभूतप्रतिष्ठां

गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥”)

खर्वदुर्बलात्पास्थिः । इति भरतः ॥ (शुक्ल-

वर्णः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६० । ३ ।

“धेनुश्च पृथ्विं वृषभं सुरेतसम् ॥”

“पृथ्विं शुक्लवर्णां धेनुम् ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

प्राप्ततेजाः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८६ । १ ।

“आयं गौः पृथ्विरक्रमौदसदन्मातरं पुरः ॥”)

पृथ्वी, स्त्री, (स्पृपति द्रव्यजातं स्पृश्यते इति वा ।

स्पृश + “पृथिस्पृथीति ।” उणा० ४।५२। इति नि

निपातनात् साधुः ।) रश्मिः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (अन्नम् । वेदाः । जलम् । अमृतम् ।

इति महाभारतम् । १२ । ३४१ । ४४ ॥) सुत-

पोराजपत्नी । सैव जन्मान्तरे देवकी भूता

इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ॥

पृथ्वीका, स्त्री, (पृथ्वी जले कायति शोभते इति ।

कै + कः । यद्वा, पृथ्वी स्वल्पं कं जलं यत्र ।)

कुम्भिका । इति शब्दमाला ॥

पृथ्वीगर्भः, पुं, (पृथ्वीर्देवादयो गर्भे यस्य । यद्वा,

पृथ्वीः जन्मान्तरजातदेवकी तस्याः गर्भे उत्-

पत्तिस्थानत्वेनास्थस्येति । अच् ।) श्रीकृष्णः ।

इति हारावली । ६ ॥ (अस्य निरुक्तिर्वैधा

महाभारते । १२ । ३४१ । ४४ ।

“पृथ्विरित्युच्यते चान्नं वेदा आपोऽमृतं

तथा ।

ममैतानि सदा गर्भः पृथ्वीगर्भस्ततोऽस्माद्गमः ॥”)

पृथ्वीपर्णी, स्त्री, (पृथ्वी स्वल्पं पर्णमस्याः । डीष्ट ।)

लताविशेषः । चाकुलिया इति भाषा । चक-

रौत् इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । पृथक्-

पर्णी २ चित्रपर्णी ३ अङ्घ्रिवल्निका ४ क्रोष्टु-

विन्ना ५ सिंहपुच्छी ६ कलशः ७ धावनिः ८

गुहा ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ केचित्तु

पृथ्वीपर्णादिचतुष्कं चाकुलिया इति ख्याता-

याम् । क्रोष्टुविन्नादिपञ्चकं विरालकृष्ट इति

ख्यातायामित्याहुः । एतत्तु वेदा न श्रद्धते । ते

हि कलशादिशब्देन पृथ्वीपर्णीमेव गृह्णन्ति ।

पृथ्वीपर्णी सिंहपुच्छी चित्रपर्णी कटुसिंह-

पुच्छी अनयोरल्पभेदान्नवैकार्था इति केचित्तु ।

इति भरतः ॥ अपि च ।

पिष्टपर्णी १० लाङ्गली ११ क्रोष्टुपुच्छिका १२

पूर्णपर्णी १३ कलशी १४ क्रोष्टुकमेखला १५

दीर्घा १६ शृङ्गालवृन्ता १७ चित्रपर्णी १८ सिंह-

पुच्छिका १९ दीर्घपत्रा २० अतिगुहा २१

वृष्टिला २२ चित्रपर्णिका २३ । इति सङ्गि

रत्नमाला ॥ महागुहा २४ शृङ्गालविन्ना २५

धमनी २६ मेखला २७ लाङ्गलिका २८ पृथ्वी-

पर्णी २९ दीर्घपर्णी ३० । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्घ्रिपर्णी ३१ धावनी ३२ । इति भावप्र-

काशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । अतीसारका-

वातरोगज्वरोन्मादव्रणदाहनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषघ्नत्वम् । दृष्यत्वम् । मधु-

रत्वम् । सरत्वम् । आसरक्तातीसारलब्ध्वमि-

नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ आहित्वम् ।

इति राजवल्लभः ॥

पृथ्वीभद्रः, पुं, (पृथ्वी भद्रं यस्य ।) श्रीकृष्णः ।

इति शब्दमाला ॥

पृथ्वीशङ्कः, पुं, (पृथ्वीर्देवादयोः शङ्कमिवास्त्व ।)

विष्णुः । इति शब्दमाला ॥ (पृथ्वी स्वल्पं शङ्क-

मिव शुद्धायं यस्य ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

पृषती

पृषोद

पृष्ठवा

पृषी, स्त्री, (सृष्टि जलमिति । सृष्टि + निः । ततो वा डीप् ।) वारिपणी । इति शब्दरत्नावली ॥ (विवरणमस्या वारिपणीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥) कुम्भिका । इति भूरिप्रयोगः ॥

पृष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, पृषित्वा पृष्टा । इति दुर्गादासः ॥

पृषतु, स्त्री, (पृषति सिञ्चतीति । पृष सेचने + “वर्तमाने पृषद्दृष्टमहदिति ।” उणा० २ । ८४ । इति । अतिप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । शब्दवदस्य कार्यं विज्ञेयम् ।) जलविन्दः । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥ यथा, “पृषदपसुविषाणायैण लुठति ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

“पृषत् जलविन्दस्तदत् अपरुषेण नृदुना विषाणायैण लुठति सङ्गृह्यति ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-सामी । इदं द्विवचनबहुवचनान्तमपि भवति ॥

पृषतः, पुं, (पृषतीति । पृषि सेके + “पृषिरङ्गिभ्यां कित् ।” उणा० ३ । १११ । इति अतच् । स च कित् ।) विन्दः । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥ (यथा, रघौ । ३ । ३ ।

“करीव सित्तं पृषतैः पयोमुचां

सुचिचपाये वनराजिपल्लवम् ॥”)

श्वेतविन्दयुक्तमृगः । इति मेदिनी । ते, १३५ ॥

तत्पूर्यायः । रङ्गः २ शवलपृष्ठकः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । “हरिण्यर्कुरङ्गकरालकृतमाल-

शरभश्चंद्रेष्टा पृषतचारुस्करमृगमाटकाप्रभृतयो

जङ्गला मृगाः । कषाया मधुरा लघवो वात-

पित्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च ॥”*)

इपदराजस्य पिता । यथा, महाभारते । १ ।

१३१ । १७ ।

“भरद्वाजसखा चासीत् पृषतो नाम पार्थिवः ।

तस्यापि इपदो नाम तदा समभवत् सुतः ॥”

मण्डलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेषः । यथा,—

“आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्र-

मण्डलः पृषतो रोधपुष्प इत्यादिषु ॥” इति

सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

पृषताम्पतिः, पुं, (पृषतां विन्दूनां पतिर्नेता इत्यलुक्

समासः ।) वायुः । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । ६ । ५५ ।

“गजपतिद्वयसौरपि हैमन-

स्तुहिनयन् सरितः पृषताम्पतिः ।

सलिलसन्ततिमध्वगयोधिता-

मतनुतातनुतापकृतं दृशाम् ॥”)

पृषताम्बः, पुं, (पृषतो मृगविशेषोऽथ इव गति-

साधनं वाहनो वा यस्य ।) वायुः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

पृषती, स्त्री, (पृषत + स्त्रियां डीप् ।) श्वेतविन्द-

युक्ता मृगी । इति मेदिनी । ते, १३५ ॥ (यथा, रघुः । ८ । ५६ ।

“पृषतीषु विलोलभीक्षितं

पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥”)

पृषतुकः, पुं, (पृष्यते सिञ्चते चिप्यते इति । पृष + अतिः । ततः संज्ञायां कन् ।) वायुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ (यथा, रघौ । ७ । ४५ ।

“अप्यर्द्धभागे परवाणलूना

धनुर्भूतां हस्तवतां पृषतुकाः ॥”)

पृषदम्बः, पुं, (पृषन् मृगविशेषोऽथ इव वाहको

यस्य ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १ । ८७ । ४ ।

“य हि स्वहृत् पृषदम्बो युवा गणोऽया ईशान-

स्तवीषिभिरावृतः ॥”)

राजर्षिभेदः । यथा, महाभारते । २ । ८ । १२ ।

“अथः सदम्बो वध्रान्धः पृषुवेगः पृषुश्रवाः ।

पृषदम्बो वसुमनाः क्षुपश्च सुमहाबलः ॥”

विरूपस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । ६ । १ ।

“विरूपः केतुमान् शम्भुरम्बरीषसुतास्त्रयः ।

विरूपात् पृषदम्बोऽभूत् तत्पुत्रस्तु रथीतरः ॥”)

पृषदाण्यं, स्त्री, (पृषद्भिः दधिभिर्दुग्भिः सहित-

मायम् ।) सदध्यायम् । दधिमिश्रितघृतम् ।

इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।

१० । ६० । ८ ।

“तस्मादयज्ञात् सर्वहृतः सम्भूतं पृषदाण्यम् ।

पशून्तांश्चक्रे वाययानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥”

“पृषदाण्यं दधिमिश्रमायम् ॥” इति तज्जायि

सायनः ॥)

पृषद्वलः, पुं, (पृषदेव बलमस्य ।) वायुश्च ।

यथा,—

“ध्रुवित्रमरुदान्दोलः कुचैवश्चामरानिलः ।

पृषद्वलस्तु वायुश्चः कुबेरे तु प्रमोदितः ॥”

इति शब्दमाला ॥

पृषन्तिः, पुं, (पृषति सिञ्चतीति । पृष सेचने +

अतिप्रत्ययः । निपातनात् साधुः ।) विन्दः ।

यथा,—

“पयःपृषन्तिभिः सृष्टा वान्ति वाताः शूनैः

शूनैः ॥”

इति भरतपुत्रजाम्बवतीविजयकायम् ॥

पृषभाषा, स्त्री, (पृषतीति । पृष सेके + कः । पृषा-

मृतवर्णिणी भाषा यत्र ।) अमरावती । इति

शब्दरत्नावली ॥

पृषाकरा, स्त्री, (पृष + भावे क्तिप् । पृषे सेचनाय

आकीर्यते इति । आ + क + अप् + टाप् ।

प्रातः सन्ध्यायाश्चास्या उपरि जलसेचनादेव

तथात्वम् ।) क्षुद्रशिला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वाटखारा इति भाषा ॥

पृषातकं, स्त्री, (पृषन्तं पृषदाण्यम् आतकते हस-

तीति । तक् + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)

दधियुक्तघृतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

पृषोदरः, त्रि, पृषदुदरं यस्य । (“पृषोदरादीनि

यथोपदिष्टम् ॥” ६ । ३ । १०६ । इति तलोपः ।)

मनीषादित्वात् तलोपः । इति दुर्गादासः ॥

“भवेदङ्गागमाङ्गसः सिङ्हो वर्णविपर्ययात् ।

वर्णादेशाच्च गूढात्मा वर्णलोपात् पृषोदरः ॥”

इति गोयीचन्द्रधृतकारिका ॥

पृषोदानं, स्त्री, क्षुद्रोपवनम् । मनीषादित्वात् पृषत-

स्तकारलोपः । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गा-

दासः ॥

पृष्ठं, स्त्री, (पृष्यते सिञ्चते इति । पृष “तिथपृष्ठ-

गूधयूयप्रोधाः ।” उणा० २ । १२ । इति धक्-

प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) शरीरपञ्चा-

ङ्गागः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥ पीठ इति

भाषा ॥ (यथा, मनौ । ४ । ७२ ।

“न विगर्ह्य कथां कुर्याद्विहिर्मात्रं न धारयेत् ।

गवाश्च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥”)

चरममात्रम् । इति मेदिनी । ठे, ७ ॥

(स्तोत्रविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ८ ।

१ । १ । ५ ।

“त्रिवृतस्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत ॥”)

पृष्ठग्रन्थिः, पुं, (पृष्ठस्य ग्रन्थिः ।) गडुः । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ४४६ ॥ कृञ् इति भाषा ॥

पृष्ठतः, [स्] य, (पृष्ठ + “प्रतियोगे पञ्चम्या-

स्तसिः ।” ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य “आद्यादिभ्य

उपासंख्यानम् ।” इति वार्तिकोक्त्वा तसिः ।)

पञ्चात् । यथा, भट्टिः । १ । २४ ।

“तं पृष्ठतः प्रष्टमियाय नम्रो

हिंसिषु दीप्रास्तधरः कुमारः ॥”

पृष्ठदेशे । (यथा, मनौ । ८ । ३०० ।

“पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्यात् चौर-

किस्त्रिषम् ॥”)

पृष्ठदृष्टिः, पुं, (पृष्ठे दृष्टिर्दर्शनं यस्य ।) भल्लूकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पृष्ठमांसादः, त्रि, (पृष्ठे परोक्षे मांसाद इव ।

असमक्षमनिष्टजनकवाक्यकथनादस्य तथात्वम् ।)

वाक्याभिधायी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चोगोल-

खोर इति पारस्यभाषा । (पृष्ठमांसमत्तीति ।

अण् । पृष्ठमांसमचके, त्रि ॥)

पृष्ठमांसादनं, स्त्री, (पृष्ठे परोक्षे मांसादनं

मांसमक्षयमिव कीर्त्तनस्यास्यानिष्टजनकत्वात् ।)

परोक्षे दोषकीर्त्तनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

२६५ ॥ तद्वति, त्रि ॥ (पृष्ठमांस + अद् +

कर्त्तरि ल्युः । पृष्ठमांसमचके, त्रि ।)

पृष्ठवंशः, पुं, (पृष्ठस्य वंशः वंश इव दण्ड इत्यर्थः ।)

पृष्ठास्थि । पिठेर दांडा इति भाषा ॥ तत्-

पूर्यायः । णीष्कः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

सुश्रुते शरीरस्थाने ६ अध्याये ।

“तत्र पृष्ठवंशसुभयतः प्रतिश्रोणी काष्ठमस्थिनी

कटीतरुणे नाम मर्मणी ॥”)

स तु मांसमा-

त्रेण भवति । इति सुखबोधः ॥

पृष्ठवाट्, [ह] पुं, (पृष्ठं युगपार्श्वं वह-

पृष्ठवाट्, तीति । वह + णि ।) युगपार्श्वग-

वृषः । पांटे वांधा गरु इति भाषा । इत्यमरः ॥

(पृष्ठं पृष्ठभागं वहतीति । वह + णि । पञ्चा-

ङ्गागवाहकः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।

५५ । ३९ ।

“दारुकं पृष्ठवाहन्तु कृत्वा कैशव ईश्वरः ।

आग्नेयमस्त्रं संयोज्य शूरे कस्मिंश्चिदीश्वरः ।
 अनेन त्वां दृष्ट्वाद्यदि यदि शक्तोऽसि वारय ॥”)
 एष्टवाच्यः, पुं, (एष्टे वाच्यं वहनीयद्रथमस्य ।)
 भारवाहकवृषः । तत्पर्यायः । स्थौरी २ एष्टः ।
 ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२६ ॥
 एष्टङ्गः, पुं, (एष्टे षडङ्गमस्य । षडङ्गस्य वक्रभावेन
 एष्टगमनात् तथात्वम् ।) वनच्छागः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
 एष्टङ्गि, [नृ] पुं, (एष्टे षडङ्गमिव अस्यास्तीति ।
 षडङ्ग + इनिः ।) भीमसेनः । नपुंसकम् ।
 महिषः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥
 एष्टोदयः, पुं, (एष्टेनोदयोऽस्य ।) मेघवृषकर्कट-
 धनुर्मकरमीनलम्बाः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
 “अगो गोपतिशुभश्च कर्कधन्विन्यगस्तथा ।
 निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥
 निशासंज्ञा विमिश्रिताः स्मृताः एष्टोदयास्तथा ।
 शेषाः शीर्षोदया ह्येते मौनसोभयसंज्ञकः ॥”
 एष्टं, स्त्री, (एष्टानां स्तोत्रविशेषाणां समूह
 इति । एष्ट + “ब्राह्मणमागववाङ्वाद् यत् ।”
 ४ । २ । ४२ । इत्यस्य “एष्टादुपसंख्यानम् ।”
 इति वार्तिकोक्ता यत् ।) एष्टानां समूहः ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥
 एष्टाः, पुं, (एष्टेन वहतीति । एष्ट + यत् ।)
 एष्टेन भारवाहकाश्च । तत्पर्यायः । स्थौरी
 २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । २२२ । ४६ ।
 “एष्टाणामपि चाश्वानां वाहिकानां जनार्दनः ।
 ददौ शतसहस्राणि कन्याधनमनुत्तमम् ॥”
 धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । १० ।
 “ऋतेन हि आ वृषभश्चिदक्तः
 पुमान् अग्निः पयसा एष्टेन ॥”
 “एष्टेन धारकेण पयसाक्तः ।” इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥)
 एष्टिः, त्रि, (एष्टिः । एष्टोदरादित्वात् साधुः ।)
 प्रश्निः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पार्थिवः ।
 तत्र स्त्रीलिङ्गः । इत्युणादिकोषः ॥
 पू, क पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 पर-सक-सेट् ।) क, पारयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 पू, नि मि लि पालने । पूर्त्तौ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (क्रा-ञा-च-पर-सक-सेट् ।) नि,
 पूर्त्तौऽस्ति । स्त्रुत्वाद्योदिदित्यत्र पूर्वर्जनान्न
 निष्ठातस्य नः । मि, पूणाति । स्त्री तु पूर्त्ति-
 रित्येव गनीयादित्वात् निः । लि, पिपत्ति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 पेचकः, पुं, (पचति पच्यते वा । पच +
 “पचिमच्योरिच ।” उणा० ५ । ३७ । इति
 बुन् । उपधाया अत इच् ।) पचिविशेषः ।
 पेच्चा इति भाषा । तत्पर्यायः । उलूकः २
 वायसारातिः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥
 पेक्काव्यः ४ दिवान्वः ५ वक्रनासिकः ६ हरि-
 नेत्रः ७ दिवाभौतः ८ नखाश्री ९ पीयूषः १०

घर्घरः ११ काकभीरुः १२ नक्तचारी १३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निशाचरः १४ कौशिकः
 १५ रूपनाशनः १६ पेचः १७ रक्तनासिकः १८
 भीरुकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ करिपुच्छ-
 मूलोपान्तः । गुदाच्छादकमांसपिण्डविशेषः ।
 इत्यमरः । ३ । ३ । ६ ॥ पर्यङ्कः । यूकः । इति
 विश्वः ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पेचकी, [नृ] पुं, (पेचकोऽस्यास्तीति । पेचक +
 इनिः ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
 पेचिलः, पुं, (पच + बाहुलकात् इलच् अत
 इच् ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पेचु, स्त्री, (पच्यते इति । पच + उन् । अत
 इत्वच् ।) पेचुली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पेचुली, स्त्री, (पच्यते इति । पच + उलच् । अत-
 इत्वं गौरादित्वात् डीष् ।) प्राकभेदः । कचु
 इति ख्यातः । यथा,—
 “केचुकं पेचुली पेचु नाडीचो विश्वरोचनः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पेटः, पुं, (पेटतीति । पिट् + अच् ।) प्रहस्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ पेटके, स्त्री । इत्यमरः ।
 २ । १० । ३० ॥
 पेटकः, पुं, (पेटतीति । पिट् + खुल् ।) वंश-
 वेचादिमयसमुज्जकप्रायः । पेटारी इति पेटौ
 इति पेडा इति च ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 पिटकः २ पेडा ३ मञ्जूषा ४ । इत्यमरः । २ ।
 १० । ३० ॥ आद्यौ खल्वपेटिकायाम् । परौ
 महापेटिकायामिति स्वामी ॥ समूहः । इति
 मेदिनी । के, ११७ ॥
 पेटाकः, पुं, (पेटक + एष्टोदरादित्वात् साधुः ।)
 पेटकः । इति भरतहिरूपकोषः ॥
 पेटिका, स्त्री, (पिटतीति । पिट् + खुल् । कापि
 अत इत्वम् ।) वृक्षविशेषः । पेटारि इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कुवेराक्षी २ कुलिङ्गाक्षी
 ३ कृष्णवृन्तिका ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
 “पेटिकामूललेपाच्च योनिभिर्ना प्रशास्यति ॥”
 इति वैद्यकचक्रप्राणिसंग्रहे योनिषापद्धि-
 कारे ॥)
 पेटौ, त्रि, (पेट + गौरादित्वात् डीष् ।) पेटकः ।
 इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥
 पेडा, स्त्री, (पेटा । एष्टोदरादित्वात् साधुः ।)
 मञ्जूषा । महापेटिका । इत्यमरभरतौ ॥
 पेण, ऋ पेधे । गतौ । श्लेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा-पर-सक-सेट् ।) ऋ, अपिपेणत् । पिपेणत् । इति दुर्गादासः ॥
 पेत्वं, स्त्री, (पीयते इति । पा पाने + “अत्येभ्यो
 ऽपि ङ्यन्ते ।” उणा० ४ । १०५ । इति
 इलन् ।) अमृतम् । वृत्तम् । इत्युणादिकोषः ॥
 (पुं, पतनशीलः पशुः । छागः । यथा, वाज-
 सनेयसंहितायाम् । २६ । ५८ ।
 “सावित्री वारुणः कृष्ण एकश्रितिपात् पैलः ॥”
 “पैलः पतनशीलो वेगवान् पशुः ॥” इति
 तद्भाष्ये महीधरः ॥ तथाच ऋग्वेदे । ७ । १८ । ७ ।

“सिंहं चित् पेल्लेना जघान ॥”
 “पेल्लेन छागेन जघान घातयामास ।” इति
 तद्भाष्ये सायनः ॥)
 पेयं, स्त्री, (पीयते यदिति । पा पाने + कर्मणि
 यत् । “ईदृयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत
 ईत् ततो गुणः ।) जलम् । इति मेदिनी । ये,
 ३६ ॥ दुग्धम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अष्टविधा-
 न्नान्तर्गतान्नविशेषः । यथा,—
 “भोज्यं पेयं तथा चूयं लेह्यं खाद्यञ्च चर्वणम् ।
 निषेयश्चैव भक्ष्यं स्यादन्नमष्टविधं स्मृतम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पातये, त्रि । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा,
 महाभारते । १४ । ४४ । १० ।
 “सर्वेषां भक्ष्यभोज्यानामन्नं परममुच्यते ।
 द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां पेयानामाप उतमाः ॥”)
 पेया, स्त्री, (पीयते इति । पा + यत् । ततश्चाप् ।)
 सिकथसमन्वितपेयद्रव्यम् । अस्या गुणाः ।
 “पेया स्वेदाम्बुजननी वातवर्धनीऽनुलोमनी ।
 चुतृष्णाग्निदौर्बल्यकुक्षिरोगविनाशनी ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 मिश्रया । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आणा । अच्छ-
 मखम् । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥
 पेयूषः, पुं, स्त्री, (पीय पाने + “पीयेरूपन् ।”
 उणा० ४ । ७६ । इति ऊघन् बहुलवचनान्तात्
 गुणः ।) अभिनवं पयः । इत्यमरः ॥ नव-
 प्रसूताया गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीणदुग्धम् । यथा,
 “आसप्तरात्रप्रभवं क्षीरं पेयूष उच्यते ॥”
 इति हारावली ॥
 “पीयते पेयूषः पीङ्ग पाने नाम्नीति यूषः सूक्ष्म-
 न्नान्तः क्षीवश्च । पीयूषश्च अथ पीयूषपेयूषे नवं
 सप्तदीनावधीति शब्दार्णवः ॥” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६ ।
 “शैलं गन्धश्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”)
 अमृतम् । अभिनवसर्पिः । इत्युणादिकोषः ॥
 पेरुः, पुं, (पीयते रसानिति । पीड् पाने + “मि-
 पीभ्यां रुः ।” उणा० ४ । १०१ । इति रुः ।)
 वह्निः । सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥ समुद्रः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रि, रक्तकः । यथा, ऋग्वेदे ।
 ६ । ७४ । ४ ।
 “नरो हितमवमेहन्ति पेरवः ॥”
 “नरो नेतारः पेरवः । पा रक्षणे । मापोरित्वे
 रुन्निति रुन्प्रत्ययः । सर्वस्य रक्तकाः ॥” इति
 तद्भाष्ये सायनः ॥ पूरकः । यथा, ऋग्वेदे ।
 ५ । ८४ । २ ।
 “प्र या वार्जं न ह्येधन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥”)
 पेरोजं, स्त्री, उपरन्नविशेषः । पीरोजा इति यवन-
 भाषा । तत्पर्यायः । हरिताम्रम् २ पेरजम्
 ३ । तद्विविधम् । भस्माङ्गं हरितञ्च । तस्य
 गुणाः ।
 “पेरजं सुकषायं स्यान्नधुरं दीपनं परम् ।
 स्थावरं जङ्गमञ्चैव संयोगाच्च यथा विधम् ॥
 तत् सर्वं नाशयेत् शीघ्रं शूलभूतादिदोषजम् ॥”

पैटर्न

“पेटकन्तु यदा द्रव्यमनवाप्तमवाप्नुयात् ।

पैष्टिकः

पैटीनसिः ।

“पैष्टिके विभज्यमाने दायादे समो विभागः ॥”
नारदः ।“शौच्यभार्याधने हित्वा यच्च विद्याधनं भवेत् ।
त्रौण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैष्टिकः ॥”
इति दायाभागः ॥पैष्टिकभूमिः, स्त्री, (पैष्टिकी पितृसम्बन्धिनी
भूमिः ।) पितृसम्बन्धिस्थानम् । तस्या माहात्म्यं
यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“भवाञ्च यादवैः सार्द्धं प्रविशन् द्वारकापुरीम् ।
मत्पित्रा मातृभिः सार्द्धं माहेन्द्रे च क्षणे नृप ॥”
उग्रसेन उवाच ।वासुदेव न यास्यामि भूमिं तां पैष्टिकीं पुनः ।
सर्वतीर्थपरां शुद्धां देवे कर्मणि पैष्टिके ॥पारव्ये भूमिदेशे च पितृणां निर्वपेत्तु यः ।
तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म निहन्वते ॥पितृणां निष्फलं श्राद्धं देवानामपि पूजनम् ।
किञ्चित्फलप्रदञ्चैव सम्पूर्णं पैष्टिके स्थले ॥पुत्रपौत्रकलत्रेभ्यः प्राणैभ्यः प्रेयसी सदा ।
दुर्लभा पैष्टिकी भूमिः पितुर्मातुर्गरीयसी ॥तत् शस्यञ्च पवित्रञ्च देवे कर्मणि पैष्टिके ।
क्रीतञ्च तद्धते दानं परदत्तमशुद्धकम् ॥म्रियते पैष्टिकीभूत्या तीर्थतुल्यफलं लभेत् ।
गङ्गाजलसमं पूतं पितृखातोदकं हरे ॥तत्र स्नात्वा जले पूते गङ्गास्नानफलं लभेत् ।
पितृणां तर्पणं तत्र पवित्रं देवपूजनम् ॥पैष्टिकी जन्मभूमिश्चेत् फलं तद्विगुणं लभेत् ।
पैष्टिकीभूमितुल्या च दानभूमिः सतामपि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥

पैष्टिकसेयः, पुं, स्त्री, (पैष्टिकसुरपत्यमिति । पितृ-
व्यस्य + “एकं लोपः ।” ४।१।१३३ । इतिज्ञापकत्वात् एकं अन्तलोपश्च ।) पितृ-
भगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २।६।२५ ॥ पिस्-
तुतभाइ इति भाषा ॥ (स्त्रियां डीप् । पितृ-भगिनीपुत्री । यथा, मनुः । ११।१७२ ।
“पैष्टिकसेयी भगिनीं स्वस्रीयं मातुरेव च ।मातुश्च मातुस्सनयां गत्वा चान्द्रयणचरेत् ॥”)
पैष्टिकस्त्रीयः, पुं, स्त्री, (पैष्टिकसुरपत्यमिति । “पितृ-
व्यस्यस्य ॥” ४।१।१३२ । इति कृष्ण ।)पितृभगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २।६।२५ ॥
पिस्तुत भाइ इति भाषा ॥पैष्टः, त्रि, (पित्तात् आगतं पित्तस्य शुभ्रं
कोपनं वेति । पित्त + अण् ।) पित्तजयाधिः ।इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माधवनिदाने
गुल्माधिकारे ।“कङ्कालीक्षणीषाविदाहिरूच-
क्रोधातिमयार्कहुताश्रसेवा ।आमाभिषातो रुधिरश्च दुष्टं
पैष्टस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥”)पैष्टिकः, त्रि, (पित्तेन निर्वृत्त इति । पित्त +
ठञ् ।) पित्तजयाधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।

“प्रततं कासमात्रञ्च ज्योतींषीव च पश्यति ।

श्लेष्माणं पित्तसंख्यं निश्चीवति च पैष्टिके ॥”)

पैत्रं, स्त्री, (पितुरिदमिति । पितृ + अण्)
पितृतीर्थम् । अङ्गुष्ठतर्ज्ज्योर्मध्यम् । इत्यमरः ।२।७।५१ ॥ पितृसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा,
महाभारते । ७।१६६।७१ ।

“रेन्द्रं याम्यं वारुणं वैतपात्यं

पैत्रं त्वाङ्गं कर्म सौम्यञ्च तुभ्यम् ।

रूपं ज्योतिः शुद्धमाकाशवायुः

सर्गः स्वादां सलिलं गन्ध उर्वारौ ॥”)

पैत्राहोरात्रः, पुं, (पैत्रः अहोरात्रः ।) पितृ-
लोकस्य दिवारात्रिः । स तु मनुष्यमाने मासे-

केन भवति । यथा —

“मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण देवतः ॥”

इत्यमरः । १।४।२१ ॥

पैलः, पुं, (पीलाया अपत्यमिति । पीला +
“पीलाया वा ।” ४।१।११८ । इति अण् ।)

सुनिविशेषः । स च ऋषेदी यथा,—

“तत्रगं वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।

वैशम्पायन एवेको निष्ठातो यजुषासुतः ॥

अथर्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो सुनिः ।

इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥”

इति श्रीभगवते १ स्कन्धे ४० अध्यायः ॥

पैशाचः, पुं, (पिशाचस्यायमिति । पिशाच +
अण् ।) अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतमविवाहः ।

यथा याज्ञवल्क्यः । “पैशाचः कन्यका कृतात् ।”

कृलमाह मनुः । ३।३४ ।

“सुप्तं मत्तं प्रमत्तं वा रह्यो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽयम् ॥”

इत्युदाहृतत्वम् ॥

पिशाचसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (राजसकायान्तर्गत-
कायविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“उच्छिष्टाहारता तैल्यं साहसप्रियता तथा ।

स्त्रीलोलुपत्वं नैलेज्यं पैशाचकायलक्षणम् ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

पैशुन्यं, स्त्री, (पिशुनस्य भावः । पिशुन + प्राप्-
णादित्वात् ष्यञ् ।) पिशुनता । खलता । तच्च

दशविधपापान्तर्गतवाङ्मयपापविशेषः । इति

तिथितत्वम् ॥ यथा,—

“पैशुन्यं साहसं क्रोधं ईर्ष्यास्यार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽयम् ॥”

इति मनौ । ६।४८ ॥

अस्य विवरणं पातकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पैष्टः, त्रि, (पिष्टस्येदमिति । पिष्ट + अण् ।)
पिष्टसम्बन्धी । यथा,—

“यद्यपदन्तकः पूषा पैष्टमसि सदा चरुम् ।

अमीन्नेश्वरसामान्यात्तखुलोऽत्र विधीयते ॥”

इति तिथ्यादितत्वम् ॥

पैष्टिकं, स्त्री, (पिष्ट + ठञ् ।) पिष्टानां सम्बन्धः ।
इति आपूपिकशब्दटीकायां भरतः ॥ मदा-

विशेषः । यथा । रूचमाध्वीकादिजनिते मदा-

त्यये स्निग्धपैष्टिकादि नृदु मदां हेतुविपरीत-
मेव ॥ इति विजयरचितः ॥ (यथा च सुश्रुते
सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।“पाललाः श्लेष्मजननाः शुष्कुक्यः कफपित्तलाः ।
वीर्योष्णाः पैष्टिका भक्ष्याः कफपित्तप्रको-

पणाः ॥”)

पैष्टी, स्त्री, (पिष्टेन निर्वृत्तेति । पिष्ट + अण् +
डीप् ।) विविधधान्यविकारजा मदिरा । तस्या

गुणाः ।

“पैष्टी कङ्कालीक्षणा स्यादीषह्नौडीसमापरा ।

वातहृत् कफक्षत्वीषपित्तकृन्मोहनी च सा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च चारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ।

“गौडौ माध्वी तथा पैष्टी निर्यासा कथिता-

परा ।

इति चतुर्विधा ज्ञेयाः सुरास्तासां प्रभेदाः ॥”

“पैष्टी सन्दीपनी रुच्या कफक्षदातनाग्निनी ।

पित्तला प्राणुरोगाणां कारिणी बहुधा

मता ॥”)

पोगण्डः, पुं, (पुनातीति । पू + विच् । पौः शुद्धो
गण्डो यस्य ।) दशवर्षीयबालकः । यथा,—

“रोगी वृद्धसु पोगण्डः कुर्वन्त्येवैतं सदा ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥

पोगण्डः, त्रि, (पौः गण्ड एकदेशोऽस्य ।) अपो-
गण्डः । स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गः । जनविश-

त्यङ्गुलीकैकविंशत्यङ्गुलीकादिजनः । यथा ।

पोगण्डो विकलाङ्गो स्यादिति हलायुधः ।

पोगण्डो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इत्य-

मरटीकायां भरतः ॥

पोटः, पुं, (पुट्यतेति । पुट संक्षेपे + आधारे
घञ् ।) वेष्टभूमिः । इति जटाधरः ॥ (पुट-

क्षेपे + भावे घञ् ।) संक्षेपः । इति पोटगल-

शब्दटीकायां भरतः ॥

पोटगलः, पुं, (पोटेन संक्षेपेण गलतीति । गल +
अच् ।) नलः । काशः । इत्यमरः । २।४।१६२ ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“पोटगलो वृहत्काशः काकैक्षुः स च खड्-

गकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मत्स्यः । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥ (सर्पजादन्त-

र्गतवैकरङ्गसर्पप्रभेदः ॥ “राजिलेन गोमस्यां

वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः ॥” इति सुश्रुते

कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

पोटलिका, स्त्री, (पोटेन संक्षेपेण लीयते इति ।
ली + डः । ततः स्वार्थे कन् टाप् अत इलच् ।)

संक्षिप्तवस्त्रादि । इति केचित् ॥ पुटुलि इति

भाषा ॥

पोटा, स्त्री, (पुटति स्त्रीपुरुषस्वरूपं संक्षिप्य-
तीति । पुट + अच् । टाप् च ।) स्त्रीपुंस-

लक्षणा । इत्यमरः । २।६।१५ ॥ स्त्रीपुंसयो-

र्लक्षणं चिह्नं स्तनप्रश्नादिरूपं यस्यां सा ।

इति भरतः ॥

पोटिकः, पुं. (पोटः संज्ञोऽस्यस्येति ठन् ।) विष्कोटकः । इति केचित् ॥ (विस्कोटकशब्दे-
ऽस्य विवृतिर्ज्ञातया ॥)

पोटली, स्त्री, (पोटेन संज्ञेय लीयते इति ।
ली+ङः । एषोदरादित्वात् साधुः । डीप् ।)
पोटलिका । वस्त्रवद्भवम् । पुंल्लि इति
भाषा । यथा,—

“उद्गार्थं त्रिफलाकाथे गुडुच्याः काथ एव वा ।
दोलायन्ते पुरः पाच्यः पोडुल्या वस्त्रवद्भया ॥”
इति वैद्यकम् ॥

पोडुः, पुं, (पुडतीति । पुड्+उन् ।) कपाला-
स्थितलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतः, पुं, स्त्री, (पुनातीति । पू+“हसिन्मृगि-
वामिदमिलूपूधूविभ्यस्तन् ।” उणा० ३।८६ ।
इति तन् ।) शिशुः । इत्यमरः । २।५।३८ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । १२।१३३ ।

“तत्रस्थात् स्वर्गमूलाख्याद् गिरेः संप्रेष्य राक्ष-
सान् ।

आनाययत् पक्षिपोतं गरुडान्वयसम्भवम् ॥”)

पोतः, पुं. (पुनाति इति । पू+“हसीति ।”
उणा० ३।८६ । इति तन् ।) वहिचम् ।
गृहस्थानम् । पोता इति भाषा । वस्त्रम् । इति
मेदिनी । ते, ३७ ॥ दशवर्षीयहस्ती । इति
हेमचन्द्रः ॥ समुद्रयानम् । जाहाज इति भाषा ॥
(यथा, देवीभागवते । १।३।४२ ।

“सम्याप्य मानुषभवं सकलाङ्गयुक्तं
पोतं भवार्णवजलोत्तरणाय कामम् ।
सम्याप्य वाचकमहो न शृणोति मूढः
सो वञ्चितोऽत्र विधिना सुहृदं पुराणम् ॥”)

यथा,—

“समुद्रयाने रत्नानि महामौल्यानि साधुभिः ।
रत्नपारीचकैः सार्द्धमानयिष्ये बहूनि च ॥
शुकेन सह संप्राप्तो महान्तं लवणार्णवम् ।
पोताहृष्टास्ततः सर्वे पोतवाहैरुपासिताः ।
अपारे दुस्तरेऽग्नाधे यान्ति वेगेन नित्यशः ॥”

इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्याध्यायः ॥

पोतकी, स्त्री, (पोत इवेति । पोत+इवार्थे कन् ।
स्त्रियां डीप् ।) पूतिका । इति शब्दमाला ॥
(अस्याः पर्यायो गुणाश्च यथा,—

“पोतक्युपोदिका सा तु मालवास्तवक्तरौ ।
पोतकी शीतला स्निग्धा स्नेहला वातपित्तघृत् ॥
अकण्ठा पिच्छिला निद्राशुक्रदा रक्तपित्तजित् ।
बलदा रुचिकृत् पथ्या बृंहणी तृप्तिकारिणी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

श्यामापची । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतजः, पुं, (पोतः सन् न तु डिम्बादिरूप इति
भावः । जायते इति । जन+ङः ।) कुञ्ज-
रादिः । यथा, हेमचन्द्रः । ४।४२१ ।

“अखजाः पक्षिसर्पाद्याः पोतजाः कुञ्जरा-
दयः ॥”

पोतवणिकः, पुं, (पोतेन वणिकः ।) वहिच्रेण
वाणिज्यकर्त्ता । नौवाणिज्यकरः । तत्पर्यायः ।

सांयात्रिकः २ । इत्यमरः । १।१०।१२ ।
समुद्रयानचारी ३ । इति जटाधरः ॥ नौ-
वाणिज्यकरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

पोतरक्षः, पुं, (पोतं रक्षतीति । रक्ष+“कर्म-
ण्यण् ।” ३।२।१ । इत्यण् ।) केनिपातकः ।
इति शब्दमाला ॥ हालि इति भाषा ॥

पोतलकप्रियः, पुं, (पोतलकः पर्वतविशेषः प्रियो-
ऽस्य ।) बृहद्विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पोतवाहः, पुं, (पोतं नावं वहतीति । वह्+
“कर्मण्यण् ।” ३।२।१ । इत्यण् ।) वहिच-
वाहकः । दांडि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नियामकः २ । इत्यमरः । १।१०।१२ ॥

पोता, [ऋ] पुं, (पुनातीति । पू+“नमृनेष्टृ-
त्वष्टृद्योष्टपोष्टभाटजामाष्टमाष्टपिष्टदुष्टिष्ट ।”
उणा० २।६६ । इति तन्प्रत्ययेन निपात्यते ।)
विष्णुः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
ऋत्वक् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
४।६।३ ।

“स सद्य परि शीयते होता मन्द्रो दिविष्टिषु ।
उत पोता नि षीदति ॥”)

पोताच्छादनं, स्त्री, (पोतमिवाच्छादयतीति । आ+
च्छादि+ल्युट् ।) वस्त्रकुट्टिमम् । इति हारावली ॥
पोताधानं, स्त्री, (आधीयतेऽनेति । ल्युट् । आधा-
नम् । पोतानां अखजमतस्यानामाधानम् ।)
चुद्राखमतस्य संघातः । इत्यमरः । १।१०।१६ ॥

पोना इति भाषा । अस्य गुणाः । सुस्निग्धत्वम् ।
लघुत्वम् । रोचनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पोतिका, स्त्री, (पोतोऽस्यस्या इति । पोत+ठन् ।
यद्वा, पूतिका एषोदरादित्वात् साधुः ।) पूतिका ।
इत्यमरटौकायां भरतः ॥ शतपुण्या ॥ मूल-
पोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतासः, पुं, (पोतेभ्यः शिशुभ्यः अस्यते चिप्यते
इति । अस+घञ् ।) कर्पूरविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पोत्रं, स्त्री, (पूयतेऽनेनेति । पू+“हलश्रूकरयोः
पुवः ।” ३।२।१८३ । इति वृत् ।) श्रूकर-
मुख्यायम् । लाङ्गलमुख्यायम् । वज्रम् । इति
मेदिनी । २, ६१ ॥ वहिचम् । इति संचिप्रसारो-
णादित्तिः ॥ (पोतनामर्त्विजः पात्रभेदः ।
यथा, ऋग्वेदे । १।१५।२ ।

“मरुतः पिबत ऋतुना पोत्रादयज्ञं पुनीतन ।
यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥” “पोत्रात् पोतनाम-
कस्य ऋत्विजः पात्रात् सोमं पिबत ।” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥)

पोत्रायुधः, पुं, (पोत्रं तन्मुख्यायमेव आयुधं
यस्य ।) श्रूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोत्रिरथा, स्त्री, (पोत्री श्रूकरः रथ इव गति-
साधकोऽस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पोत्री, [नृ] पुं, (पोत्रमस्यास्तीति । पोत्र+इनिः ।)
श्रूकरः । इत्यमरः । २।५।२ ॥ पोत्रविशिष्टे,
त्रि ॥

पोलिन्दः, पुं, (पोतस्य अलिन्द इवेति । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) नौकावयवभेदः । तत्-
पर्यायः । पादारकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पोलिका, स्त्री, (पोली+सार्थे कन् टाप् । पूर्व-
ह्रस्वश्च ।) पिष्टकविशेषः । पातुला रोटी इति
हिन्दी भाषा । यथा,—

“कुर्व्यात् समितयातीव तन्वी पर्पटिका ततः ।
खेदयेत्तप्तके तान्नु पोलिकां तां जगुर्वुधाः ॥
तां खांदेहसिकायुक्तां तस्मां मण्डकवद्गुणाः ।
तप्तकं तावा इति लोके ॥” इति भावप्रकाशः ॥
तत्पर्यायः । पूलिका २ पौलिः ३ पूपिका ४
पूपला ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

पोली, स्त्री, (पोलति मण्डलं गच्छतीति । पुल्+
ज्वलादित्वात् णः । डीष् ।) पिष्टकविशेषः ।
तत्पर्यायः । पूपाली २ चर्पटी ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पोषः, पुं, पोषणम् । पुषधातोर्भावे चञ्प्रत्यय-
निष्पन्नः । यथा, भट्टिः ।

“यः सर्वदास्नानपुषत् स्वपोषम् ॥”

(यथा, च भागवते । ३।३०।१० ।

“अथैरापादितैर्गुणैर्वा हिंसयेत्स्ततश्च तान् ।
पुष्पाति येषां पोषेण शेषभुग्यात्ययः स्वयम् ॥”)
पोषणं, स्त्री, (पुष्+ल्युट् ।) पुष्टिः । धृतिः ।
पुषधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । २८।८ ।

“तद्विजातिश्रुत्या पोषणं क्रयविक्रयी ।
वर्णधर्मास्त्रिमे प्रोक्ताः श्रूयन्तामाश्रमाश्रयाः ॥”)
पोषयितुः, पुं, (पोषयतीति । पुष+णिच्
+“स्तनिहृधिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित् लृच् ।”
उणा० २।२६ । इति लृच् ।) कोकिलः ।
भर्त्ता । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥ पोषण-
कर्त्तरि, त्रि ॥

पोष्टा, [टृ] पुं, (पुष्पातीति । पुष्+लृच् ।)
पूतकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कांटाकरञ्ज
इति भाषा ॥ पोषणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, हरि-
वंशे । २५।१७ ।

“ताभिर्धार्त्यास्त्रयो लोकाः प्रजाश्चैव चतुर्विधाः ।
पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतो जगतीपते ॥”)

पोष्टवरः, त्रि, पोषकश्रेष्ठः । पोष्टेषु वर इति
सप्तमी तत्पुरुषसमासः ॥

पोष्यः, त्रि, (पुष्यते इति । पुष+ल्युट् ।) पोष-
णीयः । पोषितव्यः । पुषधातोः कर्मणि यप्रत्यय-
निष्पन्नः ॥ (यथा, राधातन्त्रे चतुर्दशप्रतले ।

“नन्दगोपस्य देवेशि ! कृष्णस्तु सर्वदा प्रियः ।
आत्मना जायते यस्तु आत्मजः स उदाहृतः ।
पोष्यः पुत्र इति ख्यातो नन्दस्य वरवर्णिनि ॥”)

पोष्यपुत्रः, पुं, (पोष्यः पुत्रः । पोष्यत्वेनैव पुत्रत्वं
प्राप्त इत्यर्थः ।) पालनादिना सुतत्वप्राप्तः
यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १४ अध्याये ।

“अधुना कृत्तिकानाञ्च धर्मां तत्पोष्यपुत्रकः ।
तन्नाम चक्रुस्तः प्रेम्णा कार्त्तिकश्चेति कौतु-
कात् ॥”

अथ तस्य व्यवस्था ।

“तत्राह मनुः ।

‘अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ॥’

अत्रिच ।

‘अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः ॥’
शौनकः ।

‘अपुत्रो न्यतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥’

इति । तेन पुत्रोत्पत्त्या ।

‘ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रौ भवति मानवः ।

पितृणामगृण्यैव स तस्मात्तन्मर्हति ॥’

इति मनुवचनावगत ऋणपरिहारेऽपि तत्पुत्र-
मरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरणमावश्यकम् ।

अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् । तयो-
रपि पिण्डदातृत्ववंशकरत्वाविशेषात् । अन्यथा

सद्यपि पौत्रे न्यतपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरि-
ग्रहापत्तिरतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्री-

करणमवगम्यते ॥ * ॥ स्त्रिया भर्तृरनुज्ञया
तदधिकारः । यथाह वशिष्ठः । ‘न स्त्री पुत्रं

दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाङ्गुः ।’
इति ॥ * ॥ प्रतिनिधिरिति स च क्षेत्रजादि-

रेकादशविधः । यथाह मनुः ।

‘क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपात्सनीषिणः ॥’
बृहस्पतिः ।

‘पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः ।

सन्तानकारणं तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥

आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥’

तत्रापि कलौ न सर्वेषामभ्यनुज्ञानम् ।

‘अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्वैः पुरातनैः ।

न शक्यास्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरैः ॥’
इति वचनात् ॥

‘दत्तौरसतरेषान् पुत्रत्वेन परिग्रहः ।’

इत्याद्यभिधाय ।

‘इमान् धर्मान् कलियुगे वज्राणां दुर्लभनीषिणः ।’
इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधान् ॥ * ॥ अतो

दत्तकविधिर्विविच्यते । तत्र शौनकः ।

‘ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।

तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥’

सपिण्डेऽपि सामान्यश्रवणात् समानासमान-
गोत्रेऽप्यर्थः । तथा च सपिण्डाभावेऽसपिण्डः

सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह
श्राकलः ।

‘सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा ।

अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥

समानगोत्रजाभावे पालयेद्यगोत्रजम् ।

दौहित्रं भागिनेयञ्च मातृव्यसुतं विना ॥’ इति
अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्त-

जत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको आवाच्यते ।
यदाह मनुः ।

‘माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ॥’

आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे सदृशं सजा-
तीयं । अतमाह बृहस्पतिवल्काः ।

‘सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स ऋक्थ-
भाक् ।

तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्तुतः ॥’

ग्रासाच्छादनमात्रं तु स जमेत तद्वक्ष्येन इति ।

दौहित्रं भागिनेयश्चेति दौहित्रभागिनेयनिषेधः

शूद्रातिरिक्तविषयः । तथा च शौनकः ।

‘क्षत्रियाणां स्वजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।

वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातेषु ॥

सर्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रेऽस्तु क्रियते सुतः ॥

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ॥’

जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः सजातीय-

सम्भवे विजातीयनिषेधार्थः । अन्यथा प्रागुक्त-

काव्यायनविरोधः स्यात् ॥ * ॥ तत्रापि सन्नि-

हितसपिण्डेषु सति मातृपुत्रे स एव पुत्रीकायं

इत्याह मनुः ।

‘सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुजव्रवीत् ॥’

बृहस्पतिः ।

“यदेकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः ।

एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः ॥’

इति । अत्र वचनद्वयेऽपि भ्रातृसुते च पुत्र-

प्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवत्यन्यो न प्रति-

निधिः कार्य इत्यवगम्यते ॥ * ॥ भर्तृवंशमन्तरेण

चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्वं

चेत् यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन

सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानम् ॥ * ॥

केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः ।

‘नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।

बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥’

द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंश-

विच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति । स्त्रियास्तु

जीवति भर्तरि तदनुमते प्रीतिरित्येते वा तद-

नुज्ञां विनापि । यथा वशिष्ठः । ‘न स्त्री पुत्रं

दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाङ्गुः ।’

इति । अनुमतिश्चाप्रतिषेधोऽपि भवति । अप्रति-

षिद्धं परमनुमतं भवतीति न्यायात् ॥ * ॥ निर-

पेक्षदानमाह याज्ञवल्काः ।

‘दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥’

तथा ‘मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेण वेति ॥’

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः ।

‘शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहसुतमम् ।

अपुत्रो न्यतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥’

उपोष्य गृहणात् पूर्वदिने क्षतोपवासः । बृह-
गोतमः ।

‘वाससी कुण्डले दत्त्वा उणीयं चाङ्गुलीयकम् ।

आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ॥

मधुपर्कस्य संपूज्य राजानञ्च द्विजान् शुचीन् ॥’

राज्ञो विप्रकृष्टत्वे ग्रामस्वामिनम् । ‘बन्धूनाह्वय

सर्वान्सु ग्रामस्वामिनमेव च । इतिसरणात् ।

द्विजानिति बहुत्वं चित्त्वपर्यवसितं कपिञ्जल-

न्यायान् ।

‘वर्हिः कुशमयश्चैव पालाशश्चैभमेव च ।

एतानाह्वय वन्धून् च जातीनाह्वय यत्नतः ॥

बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।

अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पन्नान्तकम् ॥

दातुः समर्चं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् ।

दाने समर्थो दातास्ते यो यज्ञेनेति पञ्चभिः ॥’

दद्यादिति शेषः । बन्धून् आत्ममातृपितृवन्धून् ।

जातीन् सपिण्डान् । तथा ।

‘देवस्यत्वेतिमन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।

अङ्गादङ्गैर्बृचं जप्त्वा आग्राय शिशुसङ्घं नि ।

वल्गादिभिरलङ्क्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ॥’

पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं नयोगादिना स्वयमुत्-

पादनयोग्यत्वमिति यावत् । तथा ।

‘वृत्रगीतेश्च वादोश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् ।

गृहमध्ये तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः ॥

यस्माद्धतेत्युक्ता चेव तुभ्यमग्ने तृचैकया ॥

सोमो दददित्येताभिः प्रत्यर्चं पञ्चभिस्तथेति ॥’

बृहगौतमः ।

‘पायसं तत्र साज्यञ्च शतसंख्यञ्च होमयेत् ।

प्रजापते न त्वदेतानित्युद्दिश्य प्रजापतिम् ॥’

इति ॥

वशिष्ठः । ‘पुत्रं प्रतिगृह्णीष्यन् बन्धूनाह्वय राजनि

निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्बुत्वा अदूर-

वान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव गृह्णीयात् । सन्देहे

चोत्पन्ने दूरवान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् । विज्ञा-

यते ह्येकेन बहून् स्थायत इति । निवेशनं गृहम् ।

सन्देह इति दूरावस्थितवान्धवस्यात्यन्तदेश-

भावाविप्रकर्षादिना कुलशीलादिसन्देहो भव-

त्येव तथात्वे निर्णयपर्यन्तं न व्यवहरेत् तत्र

हेतुरेकेनेति । बन्धून् पित्रादीन् । एतदन्यतर-

विधिरावश्यकः ॥ * ॥ ततश्च शौनकः ।

‘दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति द्विजोत्तमः ।

वृषो राज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम् ।

शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथावलम् ॥’

राज्यार्द्धमर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम् । प्र-

द्यादर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यं धनमिति बृहगौतम-

सरणात् । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां

सुवर्णरजतताम्राणामिति ज्ञेयम् ।

‘शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतम् ।

प्रद्यात्ताम्रमथवा उत्तमादिव्यवस्थाया ॥’

इति बृहगौतमसरणात् ॥

सर्वस्वमेकवर्षीयद्रव्यमिति यावत् ॥ * ॥

तैत्तिरीयाणान् विधिविशेषमाह बौधायनः ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः । प्रति-

ग्रहीष्यन्नपकल्पयते हे वाससी हे कुण्डले अङ्गु-

लीयकमाचार्यश्च वेदपारगं कुशमयं वर्हिः-

पर्णमयमिधमित्यथ बन्धूनाह्वय निवेशनस्य मध्ये

राजनि निवेद्य परिषदि वागारमध्ये ब्राह्मणं

वागालम्भेन उपवेश्य पुण्याहस्तिष्ठति इति
वाचयित्वा यदेवयजनोक्तेष्वप्रभृति आपणी-
ताभ्यः कृत्वा दातुः समत्वं गत्वा मे पुत्रं देहीति
भिचेत् ददानीतीतर आह तं परिगृहीत
धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्त्ये त्वा परिगृह्णा-
मीत्यनेन वस्तुकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधान-
प्रभृत्यग्निसुखं कृत्वा पक्वा जुहोति यस्माद् ददा
कीरिणा मन्यमान इति पुरोऽनुवाक्यमनुद्य
यस्यैवं सुकृते जातवेद इति याज्यया जुहोति
अथ आहुतिभिर्हुत्वा स्विष्टिस्तुप्रभृति सिद्ध-
माधेनुवरप्रदानात् दक्षिणां ददात्येते च वाससी
एते कुण्डले एतच्चाङ्गुरीयकमेवं त्वौरस उत्प-
द्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आहस्मा बौधायन
इति ॥ * ॥ एवमुक्तविध्यभावे परिगृहीतस्य
तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं न त्वंशभागि-
त्वमित्ये वक्ष्यते । तथा च मनुः ।

‘गोत्रकृक्ये जनयितुर्न हरेदक्षिमः सुतः ।
गोत्रकृक्यानुगः पिण्डो अपैति ददतः स्वधेति ॥’
एतेन दादधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा
दक्षिमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दादगोत्रनिवृत्तिश्च भव-
तीत्युच्यते । तथा च गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात्
संस्कृत्यात् स्वसुतान् पितेति स्मरणात् ग्रहणा-
नन्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य संस्काराः
प्रतिग्रहीत्रा कार्या न पुनर्जनकेन कृतपूर्वा
अपि निवर्तनीयाः ॥ * ॥ यदि च तत्पूर्व-
भाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा
बीजगर्भदोषनाशावश्यकत्वेन क्रमानुरोधेन च
प्रतिग्रहीत्रैव ते समाधेयाः ॥ * ॥ एवमुप-
नयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीतुर्दत्तकपुत्रसिद्धिः ।
‘अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।
खगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभाक् ॥’
इति वशिष्ठस्मरणात् ॥

एतच्चाष्टमाद्वरूपतन्मुखकालाभ्यन्तरवर्त्ति-
परिग्रहे बोध्यम् । अन्यथा मुख्यकाले अधिकार-
योग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्सिद्धि-
रिति ॥ * ॥ अत्र च जनकप्रतिग्रहीत्रोऽरुभयो-
रपि पुत्राभिसन्धाने सति दत्तकस्य द्वायुध्या-
यस्त्वनेभयगोत्रभागित्वं विशेषतो वक्ष्यते ।
‘चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥’
एवञ्च चूडाद्या इत्यतद्गुणसंविज्ञानवहु-
व्रीहिणा दिजातीनामुपनयनलाभः शूद्रस्य
विवाहलाभः ॥ * ॥ तथा पैठीनसिः । अथ
दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणा-
र्थेण येन जातास्तेऽसङ्गतकुलीना द्वायुध्या-
यणा भवन्तीति । आर्षेण ऋष्युक्तेन परि-
ग्रहेण । जनकग्रहीत्रोः स्वीकारेण द्वायुध्या-
यणा भवन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ अथ तत्कर्तृक-
आहुतिर्निर्ययः । तत्र पितुः सपिण्डौकरणात्
घोऽङ्गुश्राद्धे दत्तकस्य पूर्वग्रहीतत्वेऽपि सत्यौ-
रसे नाधिकारः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठं
न विद्यते । इति देवत्वेन ज्येष्ठत्वप्रतिषेधात् ।

‘पिण्डदोऽङ्गुश्राद्धेऽपि पूर्वाभावे परः परः ।’
इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अन्यत्र सर्वचौरस-
वत् । अथाह तु विशेषो यथा जातूकर्णः ।
‘औरसत्तेजौ पुत्रौ विधिना पार्ष्णेन तु ।
प्रत्यञ्जमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥’
इतरे दत्तकादयः ॥ * ॥ अथ दत्तकाशौचादि-
निर्ययः । तत्र शूद्रदत्तकस्य तु जनककुले पर-
स्परमशौचं नास्त्येव गोत्रनिवृत्तश्राशौचनिवृत्ते-
रर्थसिद्धत्वात् । द्वायुध्यायणस्य तु उभयत्रैवा-
शौचमिति । ब्रह्मपुराणे ।
‘दत्तकश्च स्वयं दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च ।
अपविद्धाश्च ये पुत्रा भरणीयाः सदैव ते ॥
भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथक्शंकराः
सुताः ।

जनने मरणे चैव त्र्यहशौचस्य भागिनः ॥’
पराशरः ।
‘भिन्नगोत्रः सगोत्रो वा नीतः संस्कृत्य चेच्छया ।
जनने मरणे तस्य त्र्यहशौचं विधीयते ॥’
तथा ।
‘औरसं वर्जयित्वा च सर्ववर्णेषु सर्वदा ।
क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।
अशौचन्तु त्रिरात्रं स्यात् समानमिति निश्चयः ॥’
अथ दत्तकविभागः । मनुः ।
‘पुत्रान् द्वादश यानाह वृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड्वन्सुदायादाः षड्दायादवान्मवाः ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवास्तु यत् ॥
कानोन्मस्य सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्मवाः ॥’
बौधायनः ।
‘औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं दत्तककृत्रिमौ ।
गूढश्चैवापविद्धश्च रिक्तभाजः प्रचक्षते ॥
कानोन्मस्य सहोदृश्च क्रीतं पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तं निषादश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥’
औरस पुत्रिकापुत्र-क्षेत्रज-कानोन्-गूढोत्पन्ना-
पविद्ध-सहोदृ-पौनर्भव-दत्तक-स्वयमुपागत-
कृतक-क्रीतानभिधाय देवलः ।
‘एते द्वादश पुत्रास्तु सन्त्यर्थमुदाहृताः ।
आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ॥
तेषां षड्वन्सुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव यत् ।
विशेषं वापि पुत्राणामानुपूर्व्ये विप्रिष्यते ॥
सर्वे ह्यनौरसस्येते पुत्रा दायहराः सुताः ।
औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठं न विद्यते ॥
तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।
हीनास्तमुपजीवेयुर्यासाच्छादनसम्भताः ॥ * ॥
वशिष्ठः । तस्मिंश्चेत् प्रतिग्रहीते औरस उत्प-
द्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु
प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतिग्रहीतपुत्रः आभ्युदयि-
केषु यज्ञादिषु यदि औरसेन प्रयुक्तं न स्यात्
प्रभूतं धनमिति शेषः । अतश्च दत्तकग्रहणा-
नन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिविशि-
ष्टोक्तो दत्तकविषयो ज्ञेयः । तथा देवजकात्या-

यनवचने तृतीयांशग्रहणविधिरित्युक्तग्रहण-
दत्तकविषयो वाच्यः ।
‘उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य हि दक्षिमः ।
स हरेतेव तद्वक्थं सम्पाप्नोऽप्यन्यगोत्रतः ॥’
इति मनुवचने कवाक्यत्वात् । गुणैर्जातिविद्या-
चारैः । तथा केनापि मुनिना दत्तकस्य बन्धु-
दायादत्वमन्येन चादायादत्वमुक्तं तत् गुणवद-
गुणवद्भेदेन समाधेयं एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ
मुनिभेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं गुणागुणविवेके-
नापास्तं एतेनौरसस्य भ्रात्रादिधने येनैव भ्रातृ-
त्वादिना सम्बन्धेन अधिकारित्वं तादृशेनैव
सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि दयासम्भवमुचि-
तांशभागित्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तर-
सत्त्वे न्यतपित्तकदत्तकपौत्रस्यापि दत्तको-
चित्तांशभागित्वम् । तदसत्त्वे सर्वहरत्वमपीति ।
न च पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांशभागित्वं नियमात्
दत्तकग्रहीतुः पितामहौरससत्त्वे तादृशपितृय-
तुल्यस्यैवांशस्य तदयोग्यत्वात् दत्तकपौत्रः
पितृयतुल्यमेवांशं लभतामिति वाच्यम् । पुत्र-
कस्य दत्तकत्वे चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथाले
समानांश इति वैधर्म्यात् । ततश्च स्वसमान-
रूपस्य पितृयादृशांशः शास्त्रसिद्धस्तस्यैव
स्वपितृयोग्यांशतेति यद्युक्तमेव साधु । एवं
रौतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्तयेति ॥ * ॥
‘औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागाहर्हस्तनया इमे ॥
कानोन्मस्य सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्रपांसनाः ॥
अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिधेययेत् ।
पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत् ॥’
तथा ।
‘न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिधेययेत् ।
पितृणां शोधयेन्नित्यमौरसे तनये सति ॥’ इति ।
एतावता प्रवर्त्तेनाभिहितो योऽर्थः क्षेत्रजदत्त-
कादीनामौरसेन सह विभागप्रकारः स तु
शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु ।
‘दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो
भवेत् ।
सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥’
इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्यां शूद्रेण
कामतोऽङ्गुश्राद्धो भवेत् ।
‘मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वहं भागिनम् ।
अभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितया सुतादृते ॥’
इति याज्ञवल्क्येन च दासीपुत्रस्याप्यौरसेन
समांशाभिधानेन पितुरनन्तरं भ्रातरहितस्य
तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च दण्डा-
पूपायितं सति पितरि क्षेत्रजदत्तकादीना-
मौरसेन समांशोऽसति तु तदहर्हंशः अन्यथा यत्र
च क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत्र
तदपेक्षया अत्यन्तविप्रकृष्टाधिकारस्य दासी-
पुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्वैषम्यं स्यात्
एवं सत्सु क्षेत्रजादिषु सत्योश्च पत्नीकन्ययो-

दौहित्राधिकारे कल्पाधिकारविधिवाधापत्ति-
स्तेन दौहित्रपर्यन्ताधिकारिद्वयलायां तदेक-
तमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु
तत्समांशः । अतएव ।

‘दत्तपुत्रे यथा जाते कदाचित्त्वरसो भवेत् ।
पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥’
इत्यपि वचनं श्रुद्रविषय एव योजनीयम् ॥ * ॥
अथान्यपङ्क्तुप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया
तदौरसत्वेन जयोरेव पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न
तदगृहीतदत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः
किन्तु भरणमात्रं अन्वादिभार्याणां भरणविधा-
नेन तद्वरणस्य दण्डापूर्णाधितत्वात् । तथा अन्व-
पङ्क्तादीननधिकारिपुत्रानभिधायाह ।

‘यौरसत्वेन ज्ञास्तेषां निर्होषा भागहारिणः ।
अपुत्रयोषितस्तेषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥
सुतास्तेषां प्रभर्तव्या यावन्न भर्तृसात् कृताः ॥’
एवं दत्तकग्रहणानन्तरोत्पन्नौरसेन सह दत्त-
कस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे गृहीतस्य तु
नांशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परि-
गृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह ।

‘तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके ।
तत्सुतस्तस्य वित्तस्य यः स्वामी पितुरञ्जना ॥’
मनुः ।

‘अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् ।
विवाहविधिभाजं तं न कुर्याद्वनभाजनम् ॥’
इति ।

अन्यजातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह
‘यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः कश्चित् ।
अंशभाजं न तं कुर्यात् शून्यैकस्य मतं हि तत् ॥’
इत्युक्तप्रायमित्यास्तां विस्तारः ॥” इति दत्तक-
चन्द्रिका ॥

पौष्यवर्गः, पुं, (पौष्याणां प्रतिपालनीयानां वर्गः ।)
प्रतिपालनीयगणः । स तु मात्रादिः । यथा,—
“माता पिता गुरुः पत्नी लपत्यानि समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पौष्यवर्गा अमी नव ॥”
इति काशीखण्डम् ॥

अपि च ।
“माता पिता गुरुर्भाता प्रजा दीनः समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पौष्यवर्ग उदाहृतः ॥
भरणं पौष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥”
इति गारुड २१५ अध्यायः ॥

पौसवनं, स्त्री, (पुंसवनमेव । स्वार्थे अण् ।) पुंस-
वनसंस्कारः । इति भूरिप्रयोगः ॥

पौखं, स्त्री, (पुंस इदम् । पुंस + “स्त्रीपुंसाभ्यां
नष्त्वञौ भवनात् ।” ४ । १ । ८७ । इति
स्त्वञ् ।) पुंस्त्वम् । इति शब्दमाला ॥ (धैर्यम् ।
यथा, भागवते । ४ । २६ । २६ ।

“का देवरं वशगतं कुसुमास्त्रवेग-
विस्त्रस्तपौखसुश्रुती न भजेत क्वये ॥”
त्रि, पुंसु भवः । पुंस आगतः । यथा, भाग-
वते । ३ । १५ । ४५ ।

“पौखं वपुर्दृश्यमानमनन्यसिद्धे-
रौत्पत्तिकेः समग्रणं युतमद्यभोगेः ॥”

स्त्रियां ङीप् । पुरुषयोग्या । पुरुषहिता । यथा,
भट्टिः । ५ । ६१ ।

“सङ्गच्छ पौखि ! स्त्रियं मां युवानं तरुणी युमे ॥”

पौगण्डं, स्त्री, (पौगण्डस्य भावः । पौगण्ड +
अण् ।) अवस्थाविशेषः । यथा,—

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम् ॥”

इति दशमस्कन्धीयदादशाध्यायस्य सप्तत्रिंश श्लोक-
टीकायां श्रीधरस्वामिधृतवचनम् ॥ (पौगण्डा-
वस्थावति तदवस्थामन्विनि च त्रि । यथा,
भागवते । ३ । ३१ । २८ ।

“इत्येवं शैशवं मुक्ता दुःखं पौगण्डमेव च ॥”

पौखरीकं, स्त्री, (पुखरीकमिव । पुखरीक +

“शर्करादिभ्योऽण् ॥” ५ । ३ । १०७ । इत्यण् ।)
प्रपौखरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुष्ठ-
विशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ५ अध्याये ।

“तत्र वातेनारुणं पित्तेनौदुम्बर्यजिह्वकपाल-
काकणकानि । श्लेष्मणा पौखरीकं दृक्कुष्ठ-
चेति ॥” पुं, यज्ञविशेषः । यथा, महा-
भारते । १३ । १०७ । ३६-३७ ।

“यस्तु संवत्सरं चान्तो मुङ्क्ते ऽहन्त्यमे नरः ।
देवकार्यपरो नित्यं जुज्जानो जातवेदसम् ॥

पौखरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पद्मवर्णनिभश्चैव विमानमधिरोहति ॥”

पौखर्थं, स्त्री, (पुखर्थमेव । स्वार्थे अण् ।) पुख-
र्थम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्य
पर्यायो गुणाश्च ।

“प्रपौखरीकं पौखर्थं चक्षुष्यं पौखरीयकम् ।
पौखर्थं मधुरं तिक्तं कषायं शुक्लं हिमम् ।
चक्षुष्यं मधुरं पाके वर्णं पित्तकफप्रणुत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पौखः, पुं, देशभेदः । चन्देल इति ख्यातः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सोऽस्य अभिजनस्तस्य राजा
वा । अण् । तद्देशनृपः । यथा, हरिवंशे ।

“पाण्ड्रं पौखं कलिङ्गञ्च मात्स्यञ्चैव जनार्दनः ।
जघान सहितान् सर्वान्—” ॥”
पौखदेशोद्भवे, पुंभूम्नि । यथा, हरिवंशे ।
११६ । ५२ ।

“अङ्गवङ्गकलिङ्गेश्च साङ्गं पौखैश्च वीर्यवान् ।
निर्ययौ चेदिराजस्तु भ्रातृभिः स महारथैः ॥”
भीमसेनस्य शब्दः । यथा,—

“पौखं दधौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । १५ ॥

(पुङ्गि खण्डने + “स्फायितच्चीति ।” उणा० २ ।
१३ । इति रक् । ततः प्रज्ञादण् ।) इच्छुमेदः ।
इति रत्नमाला ॥ पुङ्गि इति भाषा ॥

पौखकः, पुं, (पौख एव । स्वार्थे कन् ।) इलु-
भेदः । पुङ्गि आक इति भाषा । (यथा,—
“पौखको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।
कातारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सचिपचकः ॥

नेपाली दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।
इत्येता जातयः स्यौल्याद्गुणान् वक्ष्याम्यतः—
परम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥)
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । दृढत्वम् । सिग्ध-
त्वम् । मधुरत्वम् । दृढणत्वञ्च । इति राजवल्लभा ।
(गुणान्तरमस्य यथा,—

“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।

सुशीतो दृढगो वल्यः पौखको भीरुकस्तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

पौखदेशीयनृपः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । १० ।

“पौखको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकस्तथा ॥”

जातिविशेषः । पुङ्गि इति भाषा । स च श्रौहि-
कायां वैश्याज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

(पौखदेशोद्भवचक्षुष्यविशेषः । स तु क्रियालोपा-
दिना श्रुतत्वमापन्नः । यथा, मनुः । १० । ४४ ।

“पौखकाश्चौडद्रविडाः काम्बोजा जवनाः
शकाः ॥”

पौखवर्द्धनः, पुं, (पौखाणामिच्छुविशेषाणां वर्द्धनं
यत्र ।) देशभेदः । इति शब्दरत्नावली ।
वेहार इति ख्यातः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१६ । १७ ।

“अभवत्तस्य भार्या च नगरात् पौखवर्द्धनात् ॥”

पौखिकः, पुं, (पुख + स्वार्थे ङञ् ।) इच्छुमेदः ।
पुङ्गि इति भाषा । तत्पर्यायः । पुख्क्षुः २
पुख्क्षुः ३ सेव्यः ४ अतिरसः ५ मधुः ६ । इति
शब्दमाला ॥

पौतवं, स्त्री, परिमाणम् । इति यौतवशब्दटीकायां
भरतः ॥

पौत्तिकं, स्त्री, (पुत्तिकाभिर्मधुमक्षिकाविशेषैः
कृतम् । पुत्तिका + “संज्ञायाम् ॥” ४ । ३ ।
११७ । इति टन् ।) पिङ्गलवर्णपुत्तिकाखट्टह-
न्मक्षिकाकृतवृत्तवर्णमधु । इति जटाधररत्न-
माले ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“पौत्तिकं भ्रामरं चौद्रं माक्षिकं क्वात्रमेव च ।
आर्यमौदालिकं दालमित्यद्यौ मधुजातयः ॥”

पौ(त्र)त्तः, पुं, (पुत्तस्यापत्यम् । पुत्त + “अनृथा-
नन्त्ये विदादिभ्योऽण् ॥” ४ । १ । १०४ । इति
अण् ।) पुत्तस्य पुत्तः । नाति इति भाषा ।
तत्पर्यायः । नप्ता २ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—

“पुत्तेण लोकाज्जयति पौत्तेणानन्त्यमश्रुते ।
अथ पुत्तस्य पौत्तेण ब्रह्मस्याप्नोति पिष्टपम् ॥”
इति दायभागधृतमनुशब्दलिखितवशिष्ठहारीत-
वचनम् ॥

पौत्ती, स्त्री, (पुत्तस्यापत्यं स्त्री । पुत्त + अण् ।
ङीप् ।) पुत्तात्मजा । तत्पर्यायः । नप्ती २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

पौनःपुनिकः, त्रि, (पुनः पुनर्भवः । पुनःपुनः +
ठञ् । टिलोपः ।) पुनःपुनर्भवः । इति सुग्ध-
बोध्याकरणम् ॥

पौनःपुन्यं, अ, (पुनःपुनः + स्वार्थे ञञ् । टिलोपः ।
पुनर्वारम् । तत्पर्यायः । वारंवारम् २ सङ्ख्ये १

शश्वत् ४ असक्तत् ५ पुनःपुनः ६ वारंवारं
७ अभौक्ष्यम् ८ प्रतिक्षणम् ९ इति शब्द-
रत्नावली ॥

पौनर्भवः, पुं, (पुनर्भूवोऽपत्यमिति । पुनर्भू +
“अनुष्ठानन्त्यर्थे विदादिभ्योऽञ्” ४।१।
१०४। इति अञ् ।) द्वादशविधपुत्तान्तर्गत-
पुत्तविशेषः । इति जटाधरः ॥ पुनर्भूपुत्तः ।
स तु भर्तृपरित्यक्तविधवयोरन्योन्यादितः ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥”

इति मानवे । ६।१७५ ॥

“येति । या भर्ता परित्यक्ता न्यतमर्तृका वा
स्वच्छया अन्यस्य पुनर्भूया भूत्वा यमुत्पादयेत्
स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुत्त उच्यते ॥” इति
तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ भर्तृविशेषः ।
अक्षतयोर्भर्तृपरित्यक्तविधवयोः पौनर्भवेन
भर्ता सह विवाहविधिः एवं कौमारं पति-
सुत्तद्वयान्यमाश्रित्य पुनरागतायास्तेन कौमा-
रेण भर्ता सह विवाहविधिर्ध्या,—

“सा चेदक्षतयोनिः स्याद्वतप्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥”

इति मानवे । ६।१७६ ॥

“सा चेदिति । सा स्त्री यदक्षतयोनिः सती
अन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्ता पुनर्विवा-
हाख्यं संस्कारमर्हति । यद्वा कौमारं पतिसुत्त-
द्वयान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति
तदा तेन कौमारेण भर्ता पुनर्विवाहाख्यं
संस्कारमर्हति ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥
कन्याविशेषे, स्त्री । सप्तविधपौनर्भवाः कन्या
वर्जनीयाः । यथा,—

“सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिग्रहीतिका ।
अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या ।
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमभिवत् ॥
कृतकौतुकमङ्गला बहकङ्कणा । उदकस्पर्शिता
उदकपूर्णा दत्तेति रत्नाकरः ॥” इत्युद्वाह-
तत्त्वम् ॥

पौरं, क्ली, (पुरे भवम् । पुर + “तत्र भवः” ४।
३।५३। इत्यण् ।) रोहिषदणम् । इत्यमरः ।
२।४।१६६ ॥ रामकपूर इति ख्यातम् ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—

“कतृणं रौहिषं देवजघ्नं सौगन्धिकन्तथा ।
भूतीकं आसपौरश्च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
पुरोद्भूते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ६।५५।

“इति समशुणयोगधीतयस्तत्र पौराः
अवणकटु वृषाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥”

पुं, पुराणपुत्तः । यथा, ऋग्वेदे । ८।३।१२२।
“शृग्वी नो अस्य बह्व पौरमाविथ धिय इन्द्र

सिधासतः ॥”

पूरः पूरक एव । स्वार्थे अण् । उदरपूरके,
त्रि । यथा, तत्रैव । २।११।११।

“पृणन्तस्ते कुची वर्धयन्त्वित्या सुतः पौर इन्द्र-
माव ॥”)

पौरकः, पुं, (पौर इव कायतीति । कै + कः ।)
गृहवाह्योपवनम् । यथा,—

“निष्कुटस्तु गृहाराभो बाह्यारामस्तु पौरकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४।१७८ ॥

पौरवः, पुं, (पुरोरपत्यमिति । पुरु + अण् ।)
पुरुवंशः । यथा,—

“इत्योस्तु तनया भोजा अनोस्तु स्वेच्छजातयः ।
पुरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥”
इति मातृस्ये ३४ अध्यायः ॥

(देशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८।५२।
“त्रिनेत्राः पौरवाश्चैव गन्धर्वाश्च द्विजोत्तमः ।
पूर्वोत्तरान्तु कूर्मस्य पादभेदे समाश्रिताः ॥”
पुरुवंशीये, त्रि ॥ (यथा, शकुन्तलायां प्रथमे
अङ्के ।

“कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि
दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं सुधासु तपस्विकन्यकासु ॥”)
पौरस्यः, त्रि, (पुरो भवः । पुरस् + “दक्षिणा-
पश्चात्पुरसस्यक्” ४।२।६८। इति
त्यक् ।) प्रथमः । इत्यमरः । ३।१।८० ॥

(पूर्वदिग्भवः । यथा, रघुः । ४।३४।
“पौरस्यानेवमाक्रामन् तान् तान् जनपदान्
जयी ॥”)

पौराणिकः, त्रि, (पुराणमधीते वेद वा । पुराण +
“आख्यानार्थाधिकेतिहासपुराणेभ्यश्च” ४।
२।६०। इत्यस्य वार्तिकोक्त्या टक् ।)

पुराणवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
महाभारते । १।४।१। “लोमहर्षणपुत्र
उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको श्रौनकस्य कुलपते-
र्द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीन्भ्यागतानुपतस्ये ॥”
यथा च भागवते । १२।७।५।

“त्रयारुणिः कश्यपश्च सार्वर्णिकस्तत्रणः ।
वैशम्पायनश्चारीतो षड्वै पौराणिका इमे ॥”)

पौरुषं, क्ली, (पुरुष + अण् ।) पुरुषस्य भावः ।
पुरुषस्य कर्म । पुरुषस्य तेजः । इति मेदिनी ॥

“क्लीवा हि देवमेवैकं प्रशंसन्ति न पौरुषम् ।
देवं पुरुषकारेण ज्ञान्ति श्रूराः सदोदमाः ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

“उद्योगिनं पुरुषसिंहसुपैति लक्ष्मी-
देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

देवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥”

इति हितोपदेशः ॥

पौरुषं, त्रि, (पुरुष + अण् ।) ऊर्ध्ववस्तुतदो-
पाणिवृमाणम् । पुरुषपरिमाणम् । इत्यमरः ।

३।३।२२२ ॥ (पुरुषवाह्यः । यथा, मनुः ।
८।४०४।

“पर्यं वानं तरे दायं पौरुषोऽर्द्धपर्यं तरे ॥”)

पौरुषेयः, पुं, (पुरुष + “सर्वपुरुषार्थां णङ्गौ”
५।१।१०। इत्यत्र “पुरुषादधविकारसम्ब-
न्धेन कृतेषु” एवर्धेषु ङच् ।) सम्बन्धः । (यथा,
माघः । २।४।

“एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृत्ता इव ॥”)

वधः । पुरुषस्य पदान्तरम् । इति मेदिनी ॥

पौरुषेयः, त्रि, (पुरुष + ङच् ।) पुरुषकृतः ।
पुरुषविकारः । इति मेदिनी ॥ (पुरुषसम्ब-
न्धनि । यथा, ऋग्वेदे । १०।८७।१६।

“यः पौरुषेयेण क्रविषा समं क्ते ॥”)

पौरोगवः, पुं, स्त्री, (पुरोऽग्रे गौर्नैत्रं यस्येति ।
पुरोगुः । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) पाकशालाध्यक्षः ।

इत्यमरः । २।६।२७ ॥ (यथा, हरिवंशे । १४६।५८।
“वृक्षान्सौवर्चलचक्रपूरुषान्
पौरोगवोक्तानुपजहुरेणाम् ॥”)

पौरोडाशः, पुं, (पुरोडाश एव । प्रज्ञाद्यण् ।)
पुरोडाशः । पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

पौरोडाशिकः, पुं, (पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः
पुरोडाशः स एव पौरोडाशः । तस्य व्याख्यान-
स्तत्र भवो वा । “पौरोडाश-पुरोडाशात्
छन्” ४।३।७०। इति छन् ।) पुरो-
डाशिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पौरुषमासः, पुं, (पौरुषमास्यं भवः । पौरुषमासी +
“सन्निवेलादुतुनचन्नेभ्योऽण्” ४।३।१६।
इत्यण् ।) यागविशेषः । इत्यमरः । २।७।
४८ ॥ (यथा, मनुः । ४।२५।

“दर्शेन चार्द्धमासान्ते पौरुषमासेन चैव हि ॥”)

तथा हि । अमावस्यायां अमावस्याया यजेत
पौरुषमास्यां पौरुषमास्या यजेत इति श्रुति-
विहितदर्शपौरुषमासयागयोः कर्मस्वरूपज्ञाप-
कयोरुत्पत्तिश्रुतीः समामनन्ति । यथा ।
आग्नेयाष्टाकपालोऽमावस्यायां पौरुषमास्याच्चा-
युतो भवति । उपांशुयाजमन्तरा यजति ताभ्या-
मेवाग्नीसोमीयमेकादशकपालं पौरुषमास्या-
मेव प्रायच्छत् ऐन्दं दधि भवत्यमावास्याया-
मैन्द्रं पयो भवत्यमावास्यायामिति । ताभ्या-
माग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाभ्याम् । तेन आग्ने-
याष्टाकपालोपांशुयाजाग्नीसोमीयैकादशकपा-
लास्तयः पौरुषमास्याम् । आग्नेयाष्टाकपा-
लैन्द्रदधियागैन्द्रपयोयागास्तयोऽमावास्याया-
मित्यर्थः । आसु श्रुतिषु अमावास्यापौरुषमासी-
पदानि प्रतिपत्सहिततदुभयपराणि । तत्र
पूर्वयोर्थागारम्भः प्रतिपदोर्थागः । तथा च हे-
ह वै पौरुषमास्यौ हे अमावास्ये तस्मात् प्रति-
पदपवसन् यजेतापरेदुरिति श्रुतिः । अस्यार्थः ।
यावज्जीविकयोर्दर्शपौरुषमासयोः प्रकृतिभूतयो
विकृतिभूतौ दर्शपौरुषमासौ कौण्डपायिनामब-
नीयौ पक्षादौ कर्त्तव्यौ ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥

पौरुषमासी, स्त्री, (पूर्णो मासोऽस्यां वर्त्तते इति ।
पूर्णमासादण् वक्तव्य इत्यण् । ततो ङीप् ।)
पूर्णमा । इत्यमरः । १।४।७ ॥

पौष्काङ्किकः, त्रि, (पूर्वाङ्क + “विभाषा पूर्वाङ्का-
पराङ्काभ्याम् ।” ४।३।२४। इति ठञ् ।)
पूर्वाङ्के भवः । पूर्वाङ्कसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

पौलस्ती, स्त्री, (पुलस्तेः स्त्रापत्यम् । पुलस्त +
यञ् । डीप् । यलोपः ।) स्पर्धयन्ता । इति
आकरणम् ॥

पौलस्थः, पुं, (पुलस्तेरपत्यमिति । पुलस्ति + गर्गादि-
त्वात् यञ् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १।१।१७२ ॥
रावणः । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशः ।
३३।३५ ।

“सुमोच रक्तः पौलस्थं पुलस्थेनानुयाचितः ॥”)

विभीषणः । इति शब्दरत्नावली ॥

पौलिः, पुं, (पोलतोति । पुल महत्त्वे + ज्वलादि-
त्वात् णः । पौलेन निर्वृत्तः । सुतङ्गमादित्वात्
इञ् ।) पाकावस्थागतकलायादिः । आरब्ध-
पाकववसर्षपादिः । वङ्गिना ईषद्गधुट्चुट्-
शब्दवान् । इति केचित् । दरदग्धः । इति
श्रीधरः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ॥ आप-
कम् २ अभ्युषः ३ । इत्यमरः ॥ अभ्युषः ४
अभ्युषः ५ । इति भरतः ॥

पौलोमी, स्त्री, (पुलोमीरपत्यमिति । पुलोमन् +
अण् । अनो लोपः ।) शची । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भागवते । ५।७।६ ।

“विराजमानः पौलोम्या सहाङ्गासनया भृशम् ॥”)

पौषः, पुं, (पौषी पौर्णमास्यस्मिन्निति । सास्मिन्
पौर्णमासीत्यण् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्त-
गतनवममासः । पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
यत्र मासि सः । तत्पर्यायः । तैषः २ सहस्रः ३ ।
इत्यमरः ॥ पौषिकः ४ हेमनः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तिथ्यः ६ तिथ्यकः ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अयं धनुःस्थरविप्रारब्धशुक्रप्रति-
पदादिदर्शान्तरूपो मुख्यचान्द्रः । दृष्यप्रति-
पदादिपौर्णमास्यन्तरूपो गौणचान्द्रः । धनू-
राशिस्थरविकः सौरः । इति स्मृतिः ॥ * ॥
तत्र जातफलम् । यथा, कोट्टीप्रदीपे ।

“निगूढमन्त्रः सुप्रशाङ्गयष्टिः

परोपकारी पितृवित्तहीनः ।

कष्टान्वितार्थव्यक्तद्विधित्तः

पौषप्रसूतः पुरुषः सुधीरः ॥”

पौषी, स्त्री, (पुष्य + “नक्षत्रेण युक्तः ।” इत्यण् ।
तिथ्यपुष्येति यलोपः ।) पुष्ययुक्ता पौर्णमासी ।
इत्यमरः ॥ पुष्येण युक्ता रात्रिः । इति सुग-
बोधव्याकरणम् ॥

पौष्करं, क्ली, (पुष्करस्येदमिति । पुष्कर + अण् ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो गुणाश्च यथा,—

“उक्तं पुष्करमूलं पौष्करं पुष्करश्च तत् ।

पद्मपत्रश्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः ॥

पौष्करं कटुकन्तिकसुक्तं वातकफज्वरान् ।

हन्ति श्लोथारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूल-
मुत् ॥”

अस्य प्रतिनिधिर्यथा,—

“पौष्कराभावतः कुष्ठम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पौष्करमूलं, क्ली, (पौष्करं मूलम् ।) पुष्कर-
मूलम् । यथा,—

“मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ।”

इत्यमरः ॥

“त्रीणि पुष्करमूले । पुष्करं सुगन्धिद्रव्यं वणिक-
ख्यातं तस्य इदं पौष्करं णः पौष्करे मूले
पुष्करादौत्पन्नयः ।” इति भरतः ॥

पौष्करिणी, स्त्री, (पौष्करं पुष्कराणां समूहोऽस्या
अस्तीति । पौष्कर + इनि । स्त्रियां डीप् ।)
पुष्करिणी । इति शब्दरत्नावली ॥

पौष्टिकं, क्ली, (पुष्टेः वृद्धेः हितमिति । पुष्टि +
ठञ् ।) चौरसमये गात्राच्छादनवस्त्रविशेषः ।
कावाड इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । धनचिह्न-
त्वम् । आयुष्यत्वम् । शुचित्वम् । रूपविराजन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ धन्यं धनचिह्नम् ।
वत्यमिति वा पाठः । पुष्टिर्धनजननादीनां वृद्धि-
रित्यभिधीयते । तद्वेतुभूतं कर्म । इति दुर्ग-
भङ्गः ॥ (पुष्टिहिते, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२।२६६ । २६ ।

“सतां वृत्तमधिष्ठाय निहीनानुच्चिहीर्षवः ।

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकीः

क्रियाः ॥”)

पौष्यं, त्रि (पुष्येण निर्वृत्तम् । पुष्यस्येदं वेति ।
पुष्य + अण् ।) पुष्यनिर्मितम् । पुष्यसम्बन्धि ।
यथा, कालिकापुराणे ६७ अध्याये ।

“आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारुजमेव वा ।

वास्त्रं वा चार्मणं कौशं मण्डलस्योत्तरे स्तुजेत् ॥”

पौष्यकं, क्ली, (पुष्येण कायतीति । कै + कः । पुष्यक
+ स्वार्थे अण् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः ॥

पौष्यी, स्त्री, (पुष्यस्य इयं इति । पुष्य + अण् ।
गौरादित्वात् डीप् । पुष्याख्याया प्रसिद्धत्वात्
तथात्वम् ।) देशविशेषः । यथा,—

“अथ पुष्यपुरं पौष्यी तथा पाटलिपुत्रकम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

पौष्यः, पुं, (पूष्योऽपत्यमिति । पूषन् + यञ् ।)
पूषपुत्रः । स च करवीरपुरस्य राजा । तस्य
पुत्रः शिवांशजश्चन्द्रशेखरः । यथा,—

“पूष्यः पुत्रोऽभवत् पौष्यः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

स पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्यो वृषतिसत्तमः ॥

ततः पुत्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभञ्जः ।

ब्रह्मदत्तफलं हस्ते छलेदं तमुवाच ह ॥

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य वृषते ! त्रिधा ।

भोजयेत्ताः स्वजायास्त्रं प्रहृष्टः शुद्धमानसः ॥

ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषञ्जः ।

तत्तृचणात्तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ॥

ततः समुचिते काले ग्रामे ताभिस्तु भक्षितम् ।

तत् फलं वृषशादूर्द्वलं गर्भाश्चाप्याहिताः शुभाः ॥

सम्पूर्णं गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ।

खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ॥

तच्च खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्रो यजायत ।
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणेः स्त्रैः पुरोहितैः ।
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ।
ब्रह्मावर्तज्ञये रम्ये करवीराज्ञये पुरे ।

दृष्टवतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायात् सकलितः ।
(वृषभेदः । स तु गुरुदक्षिणार्थमागताय उत-
ङ्गाय कुण्डले दत्तवान् । यथा, महाभारते ।
१।३।११२ ।

“तस्मत्तु पौष्यः प्रत्युवाच भगवन्श्चिरेण पाव-
मासाद्यते भवांश्च गुणवानतिथिस्तदिच्छे माहं
कर्तुं क्रियतां क्षण इति ॥” एतद्विशेषविशरणम्
तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

प्याट्, य, हे । भोः । इत्यमरः । ३।४।७ ।

प्याय, ओ ई ड वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ।

(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ओ ई, पीनं

सुखम् । उपसर्गात्तु प्रप्यानम् । अस्माङ्गे तु प्यानः

पीनः स्वेदः । ड, प्यायते । इति दुर्गादासः ।

प्युष, क उत्सृजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । उत्-

सृजि उत्सर्गः । क, प्योषयति धनं दाता ।

इति दुर्गादासः ॥

प्युष, य इर् भागे । दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ।

य, प्युष्यति धनं दायादः । इर्, अप्युषत् अप्यो-

षीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्वं ड इत्यन्ये ।

इति दुर्गादासः ॥

प्युस, य इर् विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । य,

प्युस्यति धनं दायादः । इर्, अप्युसत् अप्योषीत् ।

अस्मात् पुषादित्वात् त्रित्वं ड इत्यन्ये । इति

दुर्गादासः ॥

प्ये, ड वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-

अक०-अनिट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । ड, प्यायते ।

इति दुर्गादासः ॥

प्र, य, (प्रथयतीति । प्रथ + डः ।) विंशत्युप-

सर्गान्तर्गतप्रथमोपसर्गः । अस्यार्थाः । गतिः ।

आरम्भः । उत्कर्षः । सर्वतोभावः । प्राप-

त्यम् । ख्यातिः । उत्पत्तिः । अवहारः । इति

दुर्गादासप्रतपुरुषोत्तमः ॥

प्रकटं, त्रि, (प्रकटतीति । प्र + कट + अण् ।)

स्यष्टम् । अस्य पर्यायः प्रकाशशब्दे द्रष्टव्यः ।

“प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधीयते ।”

इति भागवतान्तम् ॥

(यथा च, देवीभागवते । १।७।३८ ।

“जानन्ति ये न तव देवि ! परं प्रभावं

ध्यायन्ति ते हरिहरावपि मन्दचिन्ताः ।

ज्ञातं मयाद्य जननि ! प्रकटं प्रमाणं

यद्विष्णुरप्यतितरां विवशोऽथ श्रेते ॥”)

प्रकटितं, त्रि, (प्र + कट + क्त ।) प्रकाशितम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १।७।४० ।

प्रकर

प्रकाशः

प्रकीर्ति

“हृद्वात्र मां भगवति ! प्रविनाशितुं चे-
न्नेच्छास्ति ते कुरु दयां परिहृत्य मौनम् ।
कस्मादिमौ प्रकटितौ किल कालः रूपौ
यद्वा भवानि ! हसितुं नु किमिच्छसे त्वम् ॥”
प्रकम्पनः, पुं, (प्रकम्पयतीति । प्र + कम्पि + णिच् +
ल्युट् ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
माघे । १ । ६२ ।

“निशान्तनारीपरिधानधूनन-
स्फुटागसायूषसु लोलचक्षुषः ।
प्रियेण तस्यानपराधवाधिताः
प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥”
नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राक्षस-
विशेषः । इति रामायणम् ॥ प्र + कम्पि + ल्युट् ।)
कम्पातिशये, स्त्री ॥

प्रकरं, स्त्री, (प्रकीर्यते इति । प्र + कृ + कर्मणि
अप् ।) अगुरु । इति मेदिनी । रे, १७६ ॥
प्रकरः, पुं, (प्रकिरतीति । प्र + कृ + अच् ।)
समूहः । (प्रकीर्यते इति । प्र + कृ + “हृदो
रप्” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) विकीर्ण-
कुसुमादिः । इति मेदिनी । रे, १७८ ॥ (यथा,
अस्वाहके । ३ ।

“यत्राश्रयो लभति तत्रागजा वसतु कुत्रापि
निस्तुलशुका
सुत्रामकालमुखसत्राशनप्रकरसुत्राणकारि-
चरणा ।
कुत्रानिलातिरयपत्राभिरामगुणमित्रामरीसम-
बधः
कुत्रासहन्मणिविचित्राकृतिः स्फुरितपुत्रादि-
दाननिपुणा ॥”
प्रकरणं, स्त्री, (प्रक्रियते अस्मिन्निति । प्र + कृ +
आधारे ल्युट् ।) प्रस्तावः । (वृत्तान्तः । इत्यमरः ।
३ । ३ । ६३ ॥ यथा, महाभारते । ३ । २०४ । २१ ।
“एतत्प्रकरणं राजन्निधिल्ल युधिष्ठिर ! ।
पतिव्रतानां नियतं धर्मश्चावहितः शृणु ॥”
अभिनेयप्रकारः । रूपकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
गन्धसन्धिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादः । स
तु एकार्थावच्छिन्नसूत्रसमूहः । इति तुल्यबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥ (नाटकोक्तप्रकरणं
तद्देहादिर्यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २४० — २४१ ।
“भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा
बणिकः ॥
सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥
विप्रनायकं यथा नृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं
मालतीमाधवम् । बणिङ्नायकं पुष्पभूषितम् ।
नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि द्वयं
कचित् ।
तेन भेदास्तयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥
कितवद्वतकारादिविचित्रकसङ्कुलः ॥
कुलस्त्री पुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । द्वे
अपि नृच्छकटिके । अस्य नाटकप्रतिज्ञातिवात्
श्रेयं नाटकवत् ॥”)

प्रकरी, स्त्री, (प्रकीर्यते अस्मिन्निति । प्र + कृ + अप् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) नाट्याङ्गम् । चत्वरभूमिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
प्रकारः, पुं, (प्र + कृ + भावे घञ् ।) उत्कर्षः ।
यथा, काव्यप्रकाशे ।

“गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्यदः ॥”
(यथा च महाभारते । १ । १५६ । ३४ ।
“बालोऽपि यौवनं प्राप्य मानुषेषु विशास्यते ! ।
सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्वली ॥”)
प्रकाखः, पुं, स्त्री, (प्रकृष्टः काखः इति
प्रादिसमासः ।) मूलादारभ्य शाखावधिवृक्ष-
भागः । गुंङ्गी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
स्कन्धः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १० ॥ काखम् ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दण्डः ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ विटपः । शस्तः । इति मेदिनी ।
डे, ३१ ॥ (यथा, अमरे । १ । ४ । २७ ।
“मतल्लिका मतर्चिका प्रकाखसुद्वतल्लजौ ।
प्रशस्तवाचकान्यन्यथः शुभावहो विधिः ॥”)
प्रकाख + स्वार्थे कन्प्रत्ययेन प्रशस्तार्थे । यथा,
भट्टौ । ५ । ६ ।

“दण्डकामध्यवात्तां यौ वीर ! रक्षःप्रकाखकौ ।
वृथां संख्येऽज्ञातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्द्धनौ ॥”
“रक्षःप्रकाखकौ प्रशस्तौ राक्षसौ ॥” इति
तट्टीकायां जयमङ्गलः ॥)
प्रकाखरः, पुं, (प्रकाखं राति गृह्णातीति ।
रा + कः ।) वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रकामं, त्रि, (प्रगतं काममिति प्रादिसमासः ।)
यथेष्टितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । १३ । २६ ।

“चित्रमाल्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता ।
कामं प्रकामं सेवत्वं मया सह विलासिनि ॥”
प्रकारः, पुं, (प्रमेदकरणं प्रकृष्टकरणं वेति । प्र +
कृ + घञ् ।) भेदः । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १४४ ।
“अश्नाति वा नवाश्नाति मुङ्क्ते वा खेच्छया-
न्यथा ।
येन केन प्रकारेण क्षुधामपनिनीषति ॥”)
सादृश्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

प्रकाशं, स्त्री, (प्रकाशते इति । प्र + काश +
अच् ।) कांक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दीप्तिः ।
यथा, महाभारते । ३ । १७१ । २७ ।
“पुनः प्रकाशमभवत् तमसा गच्छते पुनः ।
भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्यु निमज्जति ॥”)
प्रकाशः, पुं, (प्रकाशते इति । प्र + काश + अच् ।)
रौद्रः । तत्पर्यायः । द्योतः २ आतपः ३ ।
इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥ राजनिर्घण्टोक्त-
पर्यायाः प्रभाशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (यथा, पञ्च-
दश्याम् । २ । ३८ ।

“निर्जगद्भोमदृष्टचेत् प्रकाशतमसौ विना ।
क इह किञ्च ते पक्षे न प्रत्यक्षं वियत् खलु ॥”)
प्रदीपः । तत्पर्यायः । स्फुटम् २ स्पष्टम् ३
प्रकटम् ४ उल्लङ्घम् ५ अक्षम् ६ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ प्रथक्तम् ७ उद्विक्तम् ८ । इति जटा-
धरः ॥ प्रहासः । इति मेदिनी । श्रे, २४ ॥
अतिप्रसिद्धः । इति शब्दरत्नावलीमरौ ॥
प्रकाशकः, त्रि, प्रकाशकर्ता । प्रकाशयतीत्यर्थे
(खुल्) एकप्रत्ययः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् ।
१४ । ६ ।

“तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बभ्राति ज्ञानसङ्गेन चानघ ! ॥”)
प्रकाशकज्ञाता, [ञ] पुं, (प्रकाशकस्य आत-
पतस्य ज्ञाता ।) कुकुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रकाशकज्ञातरि, त्रि ॥
प्रकाशात्मा, [न्] पुं, (प्रकाश आत्मा स्वरूपं
देहो वा यस्य ।) सूर्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अक्षसभावे, त्रि ॥

प्रकाशितं, त्रि, (प्रकाशो जातोऽस्येति । प्रकाश +
तारकादित्वात् इतच् । यद्वा, प्र + काश +
णिच् + क्त ।) प्रकाशविशिष्टम् । तत्पर्यायः ।
दर्शितम् २ आविष्कृतम् ३ प्रकटितम् ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रकीर्णं, स्त्री, (प्रकीर्यते स्मेति । प्र + कृ विच्चेपे +
क्तः ।) गन्धविच्छेदः । इति जटाधरः ॥ चा-
मरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रकीर्णः, पुं, (प्रकीर्यते दुर्गन्धमनेनेति । प्र + कृ +
क्तः ।) पूतिकरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकीर्णः, त्रि, (प्रकीर्यते स्मेति । प्र + कृ + क्तः ।)
विचित्रः । विस्तृतः । यथा,—

“प्रकीर्णभाषामनवेद्यकारिणीं
सदैव भक्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वैश्याभिरतामलज्जा-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥”
इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥

नानाप्रकारमिश्रितः । यथा,—
“प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरङ्गलिरयम् ॥”
इति वेणीसंहारः ।

प्रकीर्णकं, स्त्री, (प्रकीर्ण + स्वार्थे कन् ।) चामरम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ विस्तारः । इति
मेदिनी । के, १६६ ॥ गन्धविच्छेदः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पापविशेषः । तथा विष्णुः । यदनुक्तं
तत् प्रकीर्णकम् ।

“प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् ।
प्रायश्चित्तं बुधः कुर्यात् ब्राह्मणानुमते सदा ॥”
अनुक्तं अनुक्तनिष्कृतिकं पापम् ।
“अतिप्रातकायन्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तकम् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

प्रकीर्णकः, पुं, (प्रकीर्ण + संज्ञायां कन् ।) तुरङ्गमः ।
इति मेदिनी । के, १६६ ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ३५ । ३७ ।

“आरुद्रान् प्रिचितैर्योधैः शक्यदृष्टिपाश-
योधिभिः ।
विध्वस्तचामरकुधान् विप्रविह्वलप्रकीर्णकान् ॥”)
प्रकीर्णितं, त्रि, (प्रकीर्णते स्मेति । प्र + कृ +
क्तः ।) कथितम् । यथा,—

प्रकृतिः

“प्रभूतमल्यं कार्यं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
सर्वारम्भेण तत् कुर्यात् सिंहादेकं प्रकीर्तितम् ॥”

इति चाणक्यसंग्रहः ॥

प्रकीर्त्यः, पुं, (प्रकीर्त्यते इति । प्र + कृ + अङ्गादि-
त्वात् यक् ।) करञ्जमेदः । इत्यमरः ॥ नाटाक-
रञ्ज इति भाषा ॥ दृढकरञ्जः । रौढाकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“दृढपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्त्यः पूतिकोऽपि च ।
स चोक्तः पूतिकरञ्जः सोमवल्कश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रकुलं, स्त्री, (प्रकर्षेण कोलति राशीकरोति
मैत्रो करोति वेति । प्र + कुल + कः ।) प्रशस्त-
वपुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रकृतः, त्रि, (प्रक्रियते स्मेति । प्र + कृ + क्त ।) प्रक-
रणप्राप्तः । यथा । प्रकृतमनुसरामः । प्रकर्षेण
कृतः । अविकृतः । प्रपूर्वककथातोः कर्मणि
क्तप्रत्ययः ॥ (प्रकान्तः । यथा, माघे १११ ॥ १२२ ॥

“प्रकृतजपविधीनामास्यसुद्रक्षिदन्त-

म्मुहुरपि हितमौष्ठैरचरैर्लक्ष्यमन्यैः ॥”)

प्रकृतिः, स्त्री, (प्रक्रियते कार्यादिकमनयेति ।
प्र + कृ + क्तिन् ।) स्वभावः । (यथा चरके
विमानस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

“तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनराह-
रौषधद्रव्याणां स्वभाविको गुञ्जादिगुणयोगः ।
तदथा माघसुज्ञयोः शूकरेण्योच ।”) योनिः ।
लिङ्गम् ॥ स्वामी । अमात्यः । सुहृत् । कोषः ।
राष्ट्रम् । दुर्गम् । बलम् । (यथा, मग्नौ ॥ ६२६४ ॥
“स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तया ।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥”
धर्माध्यक्षादिषप्तप्रकृतयो यथा,—

“धर्माध्यक्षो धनाध्यक्षः कोषाध्यक्षश्च भूपतिः ।
दूतः पुरोधा देवज्ञः सप्त प्रकृतयोऽभवन् ॥”)
पौराणां अणयः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १६ । २० ।

“प्रणिपत्य ततस्तस्मै दत्तात्रेयाय सोऽर्जुनः ।
आनाय प्रकृतीः सम्यग्भिविक्रममुल्लत ॥”
स्वरूपावस्था । यथा, हितोपदेशे । २ । १६६ ।
“खेदितो मर्हितश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः ।
सुतो दादशभिर्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः ॥”)
शिल्पी । इति हेमचन्द्रः ॥ शक्तिः । (यथा,—
“प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्याचाविकृतिस्तथा ।
एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य याः
स्थिताः ॥”

इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)
योषित् । इति शब्दरत्नावली ॥ परमात्मा । इति
धरणिः । पञ्चभूतानि । करणम् । गुह्यम् । जन्तुः ।
एकविंशत्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः । माता । इति
नानार्थरत्नमाला ॥ प्रत्ययात् प्रथमः । स च
द्विधा धातुर्नाम च । इत्यजयपालः ॥ (प्रकर्षेण
वृष्ट्यादिकं करोतीति । प्र + कृ + कर्त्तरि
क्तिच् ।) भगवतो मायाख्या शक्तिः । सा च
परापरभेदेन द्विधा । यथा,—

प्रकृतिः

“भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहोः यथेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्यायः ॥

“एवं श्रोतारमभिसुखीकृत्य इदानीं प्रकृतिद्वारा
वृष्ट्यादिकर्तृत्वेन ईश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरू-
पयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति
द्विभ्याम् । भूम्यादीनि पञ्चभूतसूक्ष्माणि मनः-
शब्देन तत्कारणभूतोऽहङ्कारः बुद्धिशब्देन
तत्कारणं महत्तत्त्वं अहङ्कारशब्देन तत्-
कारणमविद्या इत्येवमष्टधा भिन्ना । यदा
भूम्यादिशब्देः पञ्च महाभूतानि सूक्ष्मैः सह
एकीकृत्य गृह्यन्ते । अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारं
तेनैव तत्कार्याणि इन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धि-
रिति महत्तत्त्वं । मनःशब्देन तु मनसैवोन्नेयं
अव्यक्तस्वरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे
प्रकृतिर्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं
प्राप्ता । चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्वान्तर्भाव-
विवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम् । तथा च त्रैत्र्याध्याये
इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयि-
ष्यति ।

‘महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं पञ्च चेन्द्रियगोचरा ॥’

इति ॥ ४ ॥

अपरामिसां प्रकृतिमुपसंहरन् परां प्रकृति-
माह अपरेयमिति । अष्टधा प्रकृतिरुक्ता
इयमपरा निवृष्टा जडत्वात् परार्थत्वाच्च । इतः
सकाशात् परां प्रकृत्यामन्यां जीवभूतां जीव-
स्वरूपां मे प्रकृतिं जानीहि । परत्वे हेतुः यथा
चेतनया चैत्रज्ञस्वरूपया स्वकर्मद्वारेणैदं जग-
द्धार्यते ॥ ५ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था । यथा,—

“सत्त्वं रजस्तमस्यैव गुणत्रयमुदाहृतम् ।

साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्तिता ॥

केचिन् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः ।

एतदेव प्रजावृष्टिं करोति विकरोति च ॥”

इति मातुल्ये ३ अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । प्रधानम् २ । इत्यमरः ॥ माया ३

शक्तिः ४ चैतन्यम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्या नामान्तराणि यथा,—

“तमोऽव्यक्तं शिवो धाम रजो योनिः सनातनः ।

प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवोऽप्ययौ ॥

अनुद्रिक्तमनूनं वायकम्यमचलं ध्रुवम् ।

सदसचैव तत्सर्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम् ।

ज्ञेयानि नामधेयानि नरेन्द्रात्मचिन्तकैः ॥

अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो

यो वेद सर्वान् गतींश्च केवलाः ।

विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववित्

स मुच्यते सर्वगुणैर्निरामयः ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥ ४ ॥

सा पञ्चविधा ।

प्रकृतिः

“गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती ।
सावित्री च वृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चमौ
स्मृता ॥” * ॥

तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“प्रकृष्टवाचकः प्रश्न कृतिश्च वृष्टिवाचकः ।
वृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥
गुणैः प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्तते श्रुतौ ।
मध्यमे रजसि कृष्टे तिशब्दस्तमसः स्मृतः ॥
त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता ।
प्रधाना वृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥
प्रथमे वर्तते प्रश्न कृतिश्च वृष्टिवाचकः ।
वृष्टेराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकी-
र्तिता ॥” * ॥

तासां उत्पत्तिः स्वरूपश्च यथा,—

“योगेनात्मा वृष्टिविधौ द्विधा रूपो बभूव सः ।
पुमांश्च दक्षिणाङ्गाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः
स्मृता ॥

सा च ब्रह्मस्वरूपा च या या नित्या सनातनी ।
यथात्मा च यथाशक्तिर्यथाग्नौ दाहिका स्मृता ॥
अतएव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते ।
सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन् ! शश्वत् पश्यति नारद ! ॥
स्वेच्छामयं स्वेच्छया च श्रीकृष्णस्य सिद्धयथा ।
साविवैभूव सहसा स्मृतप्रकृतिरीश्वरी ।
तदाज्ञया पञ्चविधा वृष्टिकर्मणि वेदतः ॥”

दुर्गाप्रकृतिर्यथा,—

“अथ भक्तानुरोधादा भक्तानुग्रहविग्रहा ।
गणेशमाता दुर्गा या शिवरूपा शिवप्रिया ॥
नारायणी विष्णुमाया पूर्णब्रह्मस्वरूपिणी ।
ब्रह्मादिदेवैर्मुनिभिर्मनुभिः पूजिता स्मृता ॥
सर्वाधिष्ठातृदेवी सा सर्वरूपा सनातनी ।
धर्मसत्यपुण्यकीर्तियशोमङ्गलदायिनी ॥
सुखमोक्षहर्षदात्री शोकाग्निदुर्गनाशिनी ।
शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणा ॥
तेजःस्वरूपा परमा तदधिष्ठातृदेवता ।
सर्वशक्तिस्वरूपा च शक्तिरौशस्य सन्ततम् ॥
सिद्धेश्वरी सिद्धरूपा सिद्धिदा सिद्धिदेश्वरी ।
बुद्धिर्निद्रा क्षुत्पिपासा क्वाया तन्ना दया
स्मृतिः ॥

जातिः शान्तिश्च चान्तिश्च कान्तिर्भान्तिश्च
चेतना ।

तुष्टिः पुष्टिस्तथा लक्ष्मीर्वृत्तिर्माता तथैव च ॥
सर्वशक्तिस्वरूपा सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
उक्तः श्रुतौ श्रुतिगुणज्ञातिस्वरूपं यथागमम् ॥
गुणोऽख्यनन्तोऽनन्ताया अपराश्च निशामय ॥”
लक्ष्मीप्रकृतिर्यथा,—

“वृष्टु सत्त्वस्वरूपा या पद्मा च परमात्मनः ।
सर्वसम्पत्स्वरूपा सा तदधिष्ठातृदेवता ॥
कान्ता दान्ता च शान्ता च सुशीला सर्व-
मङ्गला ।

लोभमोहकामरौषाहङ्कारपरिवर्जिता ॥

भक्तानुरक्ता पत्युश्च सर्वाभ्यश्च पतिव्रता ।

प्राणतुल्या भगवतः प्रेमपात्री प्रियंवदा ॥

प्रकृतिः

सर्वश्रयात्मिका सर्वजीवनोपायरूपिणी ।
महालक्ष्मीश्च वैकुण्ठे पाताले वरदा सती ॥
सर्गे च खर्गलक्ष्मीश्च मर्त्यानां रुद्रिह्यान्तथा ।
सर्वप्राणिषु द्रव्येषु शोभारूपा मनोहरा ॥
प्रीतिरूपा पुण्यवतां प्रभारूपा वृषेषु च ।
बाणिव्यरूपा वणिजां पापिनां कलहाङ्कुरा ॥
दयामयी भक्तिमतो भक्तानुग्रहकातरा ।
चपले चपला भक्तां सम्यदे च धनाय च ॥
जगज्जीवं न्यतं सर्वं यया देया विना मुने ! ।
शक्तिर्द्वितीया कथिता वेदोक्ता सर्वसम्पत्ता ॥
सर्वपूज्या सर्ववन्द्या चान्यां भक्तो निशा-

मय ॥” २ ॥ * ॥

सरस्वतीप्रकृतिर्यथा,—

“वाग्बुद्धिविद्याज्ञानाधिदेवता परमात्मनः ।
सर्वविद्या सर्वरूपा सा च देवी सरस्वती ॥
खबुद्धिकविता मेधा प्रतिभा स्मृतिदा सताम् ।
नानाप्रकारसिद्धान्तमेदार्थकल्पनाप्रदा ॥
याख्या बोधस्वरूपा च सर्वसन्देहभञ्जिनी ।
विचारकारिणी ग्रन्थकारिणी शक्तिरूपिणी ॥
खरसङ्गीतसन्धानतालकारणरूपिणी ।
विषयज्ञानवायूपा प्रतिविम्बेषु जीविनाम् ॥
याख्या मुद्राकरा शान्ता वीणापुस्तकधारिणी ।
शृणु सत्त्वस्वरूपा च सुशीला श्रीहरिप्रिया ॥
हिमचन्दनकुन्देन्दुसुदाम्भोजसन्निभा ।
जपन्ती परमात्मानं श्रीकृष्णं रत्नमालया ॥
तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ।
बुद्धिविद्यास्वरूपा च सर्वसिद्धिप्रदा सदा ॥
यया विना च विश्वौघो न्यक्तो न्यतसमः सदा ।
देवी तृतीया गदिता श्रुत्युक्ता जगदम्बिका ॥
यथागमं यथाकिञ्चिदपरां संनिबोध मे ॥” ३ ॥ * ॥
सावित्री प्रकृतिर्यथा,—

“माता चतुर्थी वेदानां वेदज्ञानश्च कृन्दसाम् ।
सन्धावन्दनमन्त्राणां तन्त्राणाञ्च विचक्षणः ॥
दिजातिजातिरूपा च जपरूपा तपस्विनी ।
ब्रह्मण्यतेजोरूपा च सर्वसंस्कारकारिणी ॥
पवित्ररूपा सावित्री गायत्री ब्रह्मणः प्रिया ।
तीर्थानि यस्याः संस्पर्शं दर्शं वाञ्छन्ति शुद्धये ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशा शुद्धसत्त्वस्वरूपिणी ।
परमानन्दरूपा च परमा च सनातनी ॥
परब्रह्मस्वरूपा च निर्वाणपददायिनी ।
ब्रह्मतेजोमयी शक्तिरुदधिछाटदेवता ॥
यत्पादरजसा पूर्वं जगत् सर्वं नारद ! ।
देवी चतुर्थी कथिता पञ्चमीं वर्णयामि ते ॥” ४ ॥

राधाप्रकृतिर्यथा,—

“प्रेमप्राणाधिका देवी या पञ्चप्राणरूपिणी ।
प्राणाधिकप्रियतमां सर्वाभ्यः सुन्दरी वरा ॥
सर्वसौभाग्ययुक्ता च मानिनी गौरवान्विता ।
वामार्द्धाङ्गस्वरूपा च गुणेन तेजसा समा ॥
परा वरासारभूता परमाद्या सनातनी ।
परमानन्दरूपा च धन्या मान्या च पूजिता ॥
रासक्रीडाधिदेवी च कृष्णस्य परमात्मनः ।
रासमङ्गलसंभूता रासमङ्गलमण्डिता ॥

प्रकृतिः

रासेश्वरी सुरसिका रासवासनिवासिनी ।
गोलोकवासिनी देवी गोपीवेशविधायिका ॥
परमाङ्गादरूपा च सन्तोषहर्षरूपिणी ।
निर्गुणा च गुणाकारा निर्लिप्तात्मस्वरूपिणी ॥
निरौघा निरहङ्कारा भक्तानुग्रहविग्रहा ।
वेदानुसारध्यानेन विज्ञाता सा विचक्षणैः ॥
दृष्टिदृष्टा लसद्वेशा सुरेन्द्रैर्मुनिपुङ्गवैः ।
वह्निशुद्धांशुकाधाना रत्नालङ्कारभूषिता ॥
कोटिचन्द्रप्रभाजुष्टपुष्टश्रीयुक्तविग्रहा ।
श्रीकृष्णभक्तिदा सेव दात्री च सर्वसम्पदाम् ॥
अवतारे च वाराहे वृषभानुसुता च या ।
यत्पादपद्मसंस्पर्शपवित्रा च वसुन्धरा ॥
ब्रह्मादिभिरदृष्टा या सर्वदृष्टा च भारते ।
स्त्रीरत्नसारसंभूता कृष्णवक्षःस्थलोञ्जला ॥
यथा घने नवघने लोला सौदामिनी मुने ! ।
यष्टिवर्धसहस्राणि प्रतप्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
यत्पादपद्मनखरदृष्टये चात्मशुद्धये ।
न च दृष्टापि खग्रेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा ॥
तेनैव तपसा दृष्टा भुवि वृन्दावने वने ।
कथिता पञ्चमी देवी सा राधा परिकीर्तिता ॥
अंशरूपा कलारूपा कलांशांशसमुद्भवा ।
प्रकृतिः प्रतिविम्बेषु देयश्च सर्वयोषितः ॥
परिपूर्णतमा पञ्चविधा देवी प्रकीर्तिता ।
यायाः प्रधानांशरूपा वर्णयामि निशामय ॥” ५ ॥

गङ्गा यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा या गङ्गा भुवनपावनी ।
विष्णुविग्रहसंभूता हररूपा सनातनी ॥
पापिपापेन्वदाहाय ज्वलदित्थनरूपिणी ।
सुखस्पर्शस्नानपाने निर्वाणपददायिनी ॥
गोलोके स्थानप्रस्थानसुखसोपानरूपिणी ।
पवित्ररूपा तीर्थानां सरिताश्च परा वरा ॥
शम्भुमौलिजटामेरुसुक्तापंक्तिस्वरूपिणी ।
तपःसन्तापिनी सद्यो भारते च तपस्विनाम् ॥
चन्द्रपद्मक्षीरनिभा शृणु सत्त्वस्वरूपिणी ।
निर्मला निरहङ्कारा साध्वी नारायण-

प्रिया ॥” १ ॥

तुलसी यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा च तुलसी विष्णुकामिनी ।
विष्णुभूषणरूपा च विष्णुपादस्थिता सती ॥
तपःसङ्कल्पपूजादिसदाः सम्पादिनी मुने ! ।
सारभूता च पुण्याणां पवित्रा पुण्यदा सदा ॥
दर्शनस्पर्शनाभ्याश्च सद्यो निर्वाणदायिनी ।
कलौ कलुषशुद्धिदाहायाभिस्वरूपिणी ॥
यत्पादपद्मसंस्पर्शसद्यः पूता वसुन्धरा ।
यत्स्पर्शदर्शनं वाञ्छन्ति तीर्थानि चात्मशुद्धये ॥
यया विना च विश्वेषु सर्वकर्मनिष्फलम् ।
मोचदा या सुसुखीनां कामिनां सर्वकामदा ॥
कल्पवृक्षस्वरूपा च भारते ब्रह्मरूपिणी ।
त्राणाय भारतानाञ्च प्रजानां परदेवता ॥” २ ॥

मनसा यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा या मनसा कश्यपात्मजा ।
शङ्करप्रियश्रिया च महाज्ञानविशारदा ॥

प्रकृतिः

नागेश्वरस्थानन्तस्य भगिनी नागपूजिता ।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी ॥
नागेन्द्रगणयुक्ता सा नागभूषणभूषिता ।
नागेन्द्रैर्वन्दिता सिद्धयोगिनी नागशायिनी ॥
विष्णुरूपा विष्णुभक्ता विष्णुपूजापरायणा ।
तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ॥
दिव्यं तिलचवर्धश्च तपस्तप्तं यया हरः ।
तपस्विनीषु पूज्या च तपस्विना च भारते ॥
सर्पमन्त्राधिदेवी च ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ।
ब्रह्मस्वरूपा परमा ब्रह्मभावेन तत्परा ॥
जरतुकारमुनेः पत्नी कृष्णांशस्य पतिव्रता ।
आस्तीकस्य मुनेर्माता प्रवरस्य तपस्वि-

नाम् ॥” ३ ॥

षष्ठी यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ! ।
मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्तिता ॥
शिशूनां प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्तिकेयस्य कामिनी ।
षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्तिता ॥
पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्रीति जगतां सती ।
सुन्दरी युवती रम्या सन्ततं भर्तुरन्तिके ॥
स्थाने शिशूनां परमा दृढरूपा च योगिनी ।
पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम् ॥
पूजा च स्मृतिकागारे परा षष्ठदिने शिशोः ।
एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी ॥
शश्वन्मित्रमिता चैषा नित्या काम्या हृतिः परा ।
मातृरूपा दयारूपा शश्वद्रक्षणरूपिणी ॥
जले स्थले चान्तरीचे शिशूनां स्वप्नगोचरे ॥” ४ ॥

मङ्गलचण्डी यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा च देवी मङ्गलचण्डिका ।
प्रकृतेर्मुख्यसंभूता सर्वमङ्गलदा सदा ॥
दृष्टौ मङ्गलरूपा च संहारे कोपरूपिणी ।
तेन मङ्गलचण्डी सा पण्डितैः परिकीर्तिता ॥
प्रतिमङ्गलवारेषु प्रतिविम्बेषु वन्दिता ।
पञ्चोपचारैर्योषिर्द्धिर्भक्ता च परिपूजिता ॥
पुत्रपौत्रधनैश्वर्ययशोमङ्गलदायिनी ।
लोकसन्तापपापार्तिदुःखदारिद्र्यनाशिनी ॥
परितुष्टा सर्ववाङ्काप्रदात्री सर्वयोषिताम् ।
रुष्टा क्षणेन संहर्तुं शक्ता विश्वं महेश्वरी ॥” ५ ॥

काली यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा च काली कमललोचना ।
दुर्गाललाटसम्भूता रणे शुम्भनिशुम्भयोः ॥
दुर्गाङ्गांशस्वरूपा सा गुणेन तेजसा समा ।
कोटिस्वर्यप्रभाजुष्टपुष्टजाज्वल्यविग्रहा ॥
प्रधाना सर्वशक्तीनां वरा बलवती परा ।
सर्वसिद्धिप्रदा देवी परमा सिद्धयोगिनी ॥
कृष्णभक्ता कृष्णतुल्या तेजसा विक्रमैर्गुणैः ।
कृष्णभावनया शश्वत् कृष्णवर्णा सनातनी ॥
संहर्तुं सर्वब्रह्माण्डं शक्ता निश्वासमात्रतः ।
रणं दैत्यैः समं तस्याः क्रीडया लोकरक्षया ॥
धर्मार्थकाममोक्षांश्च दातुं शक्ता च पूजिता ।
ब्रह्मादिभिः स्तूयमाना मुनिभिर्मनुभिर्नरैः ॥” ६ ॥

प्रकृतिः

वसुन्धराप्रकृतिर्यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा च प्रकृतेश्च वसुन्धरा ।
आधाररूपा सर्वेषां सर्वशस्यप्रकृतिका ॥
रत्नाकरा रत्नगर्भा सर्वरत्नाकरालया ।
प्रजाभिश्च प्रजेशैश्च पूजिता वन्दिता सदा ॥
सर्वोपजीवरूपा च सर्वसम्पद्विधायिनी ।
यथा विना जगत् सर्वं निराधारं चराचरम् ॥७॥
प्रकृतेश्च कला या वास्ता निबोध सुनीश्वर ! ।
यस्य यस्य च याः पत्रास्ताः सर्वा वर्णयामि ते ॥
स्वाहा देवी वह्निपत्नी त्रिषु लोकेषु पूजिता ।
यथा विना हविर्दानं न गच्छीतुं सुराः क्षमाः ॥१॥
दक्षिणा यज्ञपत्नी च दोक्षा सर्वत्र पूजिता ।
यथा विना च विश्वेषु सर्वं कर्म च निष्फलम् ॥२॥
स्वधा पित्राणां पत्नी च सुनिर्भर्तुभिर्नरैः ।
पूजिता पितृदानञ्च निष्फलञ्च यथा विना ॥३॥
स्वस्तिदेवी वायुपत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता ।
आदानञ्च प्रदानञ्च निष्फलञ्च यथा विना ॥४॥
वृष्टिर्गणपतेः पत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता ।
यथा विना परिच्छिन्नाः पुमांसो योषितो
भवेत् ॥ ५ ॥

अनन्तपत्नी वृष्टिश्च पूजिता वन्दिता भवे ।
यथा विना न सन्तुष्टाः सर्वे लोकाश्च सन्ततम् ॥६॥
ईशानपत्नी सम्पत्तिः पूजिता च सुरैर्नरैः ।
सर्वलोका दरिद्राश्च विश्वेषु च यथा विना ॥७॥
धृतिः कपिलपत्नी च सर्वैः सर्वत्र पूजिता ।
सर्वलोका अधेयाः स्युर्जगत्सु च यथा विना ॥८॥
यमपत्नी क्षमा साध्वी सुशीला सर्वपूजिता ।
समुत्पत्ताश्च रुष्टाश्च सर्वलोका यथा विना ॥९॥
क्रीडाघिष्ठादेवी च कामपत्नी रतिः सती ।
केलिकौतुकहीनाश्च सर्वलोका यथा विना ॥१०॥
सत्यपत्नी सती सुक्तिः पूजिता जगतां प्रिया ।
यथा विना भवे लोका वस्तुतारहिताः सदा ॥११॥
मोहपत्नी दया साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया ।
सर्वे लोकाश्च सर्वत्र निष्ठुराश्च यथा विना ॥१२॥
पुण्यपत्नी प्रतिष्ठा सा पुण्यरूपातिपूजिता ।
यथा विना जगत् सर्वं जीवन्तुतपरं सुने ! ॥१३॥
सुकर्मपत्नी कीर्तिश्च धन्या मान्या च पूजिता ।
यथा विना जगत् सर्वं यशोहीनं नृतं यथा ॥१४॥
क्रिया उद्योगपत्नी च पूजिता सर्वसम्पता ।
यथा विना जगत् सर्वसुच्छन्नमिव नारद ! ॥१५॥
अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधूर्तैश्च पूजिता ।
यथा विना जगन्मुक्तसुच्छन्नं विधिनिर्मितम् ॥
सत्ये चादर्शना या च चेतयां सृज्यरूपिणी ।
अर्द्धविषयवस्था च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका बलात् ।
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥ १६ ॥
शान्ति-१७ लज्जा १८ च भार्ये दे सुशीलस्य
च पूजिता ।
याभ्यां विना जगत् सर्वसुत्तममिव नारद ! ॥
ज्ञानस्य भार्यास्तिस्रश्च बुद्धि-१९ मेधा २०
सृति-२१ स्तथा ।
याभिर्जिना जगत् सर्वं नृत्तं नृतसमं तदा ॥

प्रकृतिः

सृतिश्च धर्मपत्नी सा कान्तिरूपा मनोहरा ।
परमा सा च विश्वौघा निराधारा यथा विना ॥
सर्वत्र शोभा रूपा सा लक्ष्मीर्मूर्तिमती सती ।
श्रीरूपा सृतिरूपा च मान्या धन्या च पूजिता
॥ २२ ॥
कालाग्निरुद्रपत्नी च निद्रा सा सिद्धयोगिनी ।
सर्वलोकाः समाच्छन्ना मायायोगेन रात्रिषु ॥२३॥
कालस्य तिस्रो भार्याश्च सन्धा-२४ रात्रि-२५
दिनानि च २६ ।
याभिर्जिना विधात्रा च संख्यां कर्तुं न शक्यते ॥
क्षुत्-२७ पिपासे २८ मनोभार्ये धन्ये मान्ये
सुपूजिते ।
याभ्यां व्यामं जगत् सर्वं युक्तचिन्तितमेव च ॥
प्रभा च २९ दाहिका ३० चैव हे भार्ये तेजस-
स्तथा ।
याभ्यां विना जगत् सर्वं विधातापि नहीश्वरः ॥
कालकन्ये नृत्य-३१ जरे ३२ प्रन्वरस्य प्रिये
प्रिये ।
याभ्यां जगत् समुच्छन्नं विधात्रा निर्मितं विधौ ॥
निद्राकन्या च तन्द्रा ३३ सा प्रीति-३४ रन्या
सुखप्रिये ।
याभ्यां व्यामं जगत् सर्वं विधिपुत्रविधेर्विधौ ॥
वैराग्यस्य हि जाये च अर्द्धा-३५ भर्ता ३६ च
पूजिते ।
याभ्यां शश्वज्जगत् सर्वं जीवन्मुक्तमिदं सुने ! ॥
अदिति-३७ देवमाता च सुरभी २८ च गवां
प्रसूः ।
दितिश्च ३९ दैत्यजननी कद्वश्च ४० विनता ४१
दनुः ४२ ॥
उपयुक्ताः सृष्टिविधौ रताश्च प्रकृतेः कलाः ॥*
कलाश्चान्याः सन्ति वज्रास्तासु काश्चिन्निबोध मे ॥
रोहिणी ४३ चन्द्रपत्नी च संज्ञा ४४ सूर्यस्य
कामिनी ।
शतरूपा ४५ मनोभार्या शचीन्द्रस्य च गेहिनी
४६ ॥
तारा ४७ वृहस्पतेर्भार्या वशिष्ठस्य त्वर-
न्वती ४८ ।
अहल्या ४९ गौतमस्त्री तु सानख्या ५० त्रिका-
मिनी ॥
पितृणां मानसी कन्या मेनका ५१ सात्विका-
प्रसूः ।
लोपासुद्रा ५२ तथा भूती ५३ कुबेरकामिनी
तथा ॥
वरुणानी ५४ यमस्त्री च वलेब्धिव्यावली ५५
तथा ।
कुन्ती च ५६ दयमन्ती च ५७ यशोदा ५८
दैवकी ५९ सती ॥
गान्धारी ६० द्रौपदी ६१ सया ६२ सावित्री ६३
सत्यवत्प्रिया ।
वृषभानुप्रिया साध्वी राधामाता कलावती ६४ ॥
मन्दोदरी ६५ च कौशल्या ६६ सुभद्रा ६७
कैटभी ६८ तथा ।

प्रकृतिः

रेवती ६९ सत्यभामा ७० च कालिन्दी ७१
लक्ष्मणा ७२ तथा ।
जाम्बवती ७३ नामजिती ७४ मित्रविन्दा ७५
तथापरा ।
लक्ष्मणा ७६ रुक्मिणी ७७ सीता ७८ स्वयं-
लक्ष्मीः प्रकीर्तिता ।
कला योजनगन्या च ७९ व्यासमाता महासती ।
वाणपुत्नी तद्योषा ८० च चित्रलेखा च ८१
तत्सखी ॥
प्रभावती ८२ भानुमती ८३ तथा मायावती ८४ सती ।
रेणुका ८५ च भृगोर्माता हलिमाता च
रोहिणी ८६ ।
एकानंशा ८७ च दुर्गांशा श्रीकृष्णभगिनी सती ।
वज्राः सन्ति कलाश्चैव प्रकृतेरेव भारते ॥
या याश्च ग्रामदेयस्ताः सर्वाश्च प्रकृतेः कलाः ।
कलांशांशसमुद्भूताः प्रतिविश्वेषु योषितः ॥*
योषितामपमानेन प्रकृतेश्च पराभवः ।
ब्राह्मणी पूजिता येन पतिपुत्रवती सती ॥
प्रकृतिः पूजिता तेन वस्त्रालङ्कारचन्दनैः ।
कुमारी चाष्टवर्षीया वस्त्रालङ्कारचन्दनैः ।
पूजिता येन विप्रस्य प्रकृतिस्तेन पूजिता ॥*
सर्वाः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यमाः ।
सत्वांशाश्चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः ।
मध्यमा राजसाश्चांशास्ताश्च भोग्याः प्रकी-
र्तिताः ।
सुखसम्भोगवश्याश्च स्वकार्ये तत्पराः सदा ।
अधमास्तामसाश्चांशा अजातकुलसम्भवाः ॥
दुर्मखाः कुलटा धूर्ताः स्वतन्त्राः कलहप्रियाः ।
पृथिव्यां कुलटा याश्च स्वर्गे चाक्षरसां गणाः ॥
प्रकृतेस्तामसांशांशाः पुंसल्यः परिकीर्तिताः ।
एवं निगदितं सर्वं प्रकृतेः परिकीर्तनम् ॥*
ताश्च सर्वाः पूजिताश्च पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
पूजिता सुरधेनादौ दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ॥
द्वितीये रामचन्द्रेण रावणस्य वधार्थिना ॥
तत्पञ्चाङ्गमतां माता त्रिषु लोकेषु पूजिता ।
जातादौ दक्षपत्न्याश्च निहत्य दैत्यदानवान् ॥
ततो देहं परित्यज्य यज्ञे भर्तृश्च निन्द्या ।
जज्ञे हिमवतः पत्न्यां लेभे पशुपतिं पतिम् ॥
गणेशश्च स्वयं कृष्णः स्कन्दो विष्णुकलोद्भवः ।
बभूवुस्तौ तनयौ पञ्चात्तस्याश्च शौनक ! ॥
लक्ष्मीर्मलयभूपेन प्रथमे परिपूजिता ।
त्रिषु लोकेषु तत्पञ्चादेवतासुनिमानवैः ॥
सावित्री चाश्वपतिना प्रथमे परिपूजिता ।
तत्पञ्चाक्षिषु लोकेषु देवतासुनिमानवैः ॥
आदौ सरस्वती देवी ब्रह्मणा परिपूजिता ।
तत्पञ्चाक्षिषु लोकेषु देवतासुनिमानवैः ॥
प्रथमे पूजिता राधा गोलेके रासमण्डले ।
पौर्णमास्यां कार्तिकस्य कृष्णेन परमात्मना ॥
गोपिकाभिश्च गोपैश्च बालिकाभिश्च बालकैः ।
गवां गणैः सुरभ्या च तत्पञ्चान्नायया हरेः ॥
तदा ब्रह्मादिभिर्देवैर्भूमिनिर्भर्तुभिस्तथा ।
पुण्यधूपादिभिर्भक्त्या पूजिता वन्दिता सदा ॥

प्रकोष्ठः

पृथिव्यां प्रथमे देवी सुयज्ञेनैव पूजिता ।
शङ्करेणोपदिष्टेन पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥
त्रिषु लोकेषु तत्पञ्चादाज्ञया परमात्मनः ।
पुण्यधूपादिभिर्मन्त्रा पूजिता मुनिभिः सुरैः ॥
कलया याः समुद्भूताः पूजितास्ताश्च भारते ।
पूजिता ग्रामदेव्यश्च ग्रामे च नगरे मुने ! ॥
एवं ते कथितं सर्वं प्रकृतेश्चरितं शुभम् ।
यथागमं लक्षणञ्च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे प्रकृतिचरितं
नामानुक्रमः प्रथमोऽध्यायः ॥ * ॥ पुरुषनाम्नो-
ऽयं प्रकृतेर्नाम्न उच्चार्यता यथा,—

नारद उवाच ।

“आदौ राधांसुच्चार्य पञ्चातुल्यं विदुर्मुधाः ।
निमित्तमस्य मां भक्तं वद भक्तजनप्रिय ! ॥

श्रीनारायण उवाच ।

निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय ।
जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता ।
गरीयसीति जगतां माता शतगुणैः पितुः ॥
राधाकण्ठेति गौरीशेखरेण शब्दः श्रुतौ श्रुतः ।
हृण्णराधेश्चगौरीति लोके न च कदा श्रुतः ॥
प्रसीद रोहिणीचन्द्र गृहाणार्चमिदं मम ।
गृहाणार्चं मया दत्तं संज्ञया सह भास्कर ! ॥
प्रसीद कमलाकान्त गृहाण मम पूजनम् ।
इति दृष्टं सामवेदे कौथुमे मुनिसत्तम ! ॥
राशब्दोच्चारणादेव स्वीतो भवति माधवः ।
धाशब्दोच्चारतः पञ्चाद्वावत्येव ससम्भमः ॥
आदौ पुरुषसुच्चार्य पञ्चात् प्रकृतिसुचरेत् ।
स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमणे मुने ! ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५० अध्यायः ॥
प्रकृष्टं, त्रि, (प्रकृष्यते इति । प्र + कृष + क्त ।)
प्रकर्षयुक्तम् । तत्पर्यायः । मुख्यम् २ प्रमुखम् ३
प्रवर्द्धम् ४ वर्धम् ५ वरेण्यम् ६ प्रवरम् ७ पुरो-
गम् ८ अनुत्तरम् ९ प्राग्रहरम् १० प्रवेकम् ११
प्रधानम् १२ अग्रसरम् १३ उत्तमम् १४
अग्रम् १५ ग्रामणीः १६ अग्रणीः १७ अग्रि-
मम् १८ जालम् १९ अग्रम् २० अनुत्तमम् २१
अनवराद्धम् २२ प्रेष्ठम् २३ पराद्धम् २४
परम् २५ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।

“यदा प्रकृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥”
आकृष्टम् । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ८२ ।
“रथाङ्गेन तदा च्छिन्ने विष्णुना प्रभविष्णुना ।
जघनोपरि वेगेन प्रकृष्टे शिरसी तयोः ॥”)
प्रकोष्ठः, पुं, (पुकुष्यतेनेनेति । प्र + कुष निष्कर्ष +
“उषिकुषीति ।” उणा० २ । ४ । इति स्यन् ।)
कफोत्थेरधोमण्डिवन्पथ्यन्तहस्तभागः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८० ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५६ ।

“ततः प्रकोष्ठे हरिचन्द्रनाङ्किते
प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।
रघुः शशाङ्काङ्गसुखेन पत्रिणा
शरासनव्यामलुनाद्विडौजसः ॥”)

२४५

प्रक्षेपः

गृहद्वारपिण्डकम् । वीथी इति विहोन्द इति
च ख्यातम् । इति प्रघाणशब्दटीकायां भरत-
मुकुटमधुरेशः ॥ (यथा, मानवे । ७ । २२३ ।
श्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः ।

“ततः सन्धोपासनं कृत्वा तस्मात् प्रदेशात्
कक्षान्तरं विविक्तप्रकोष्ठावकाशमन्यदुगत्वा
गृहाभ्यन्तरे दृष्टशस्त्रो रहस्याभिधायिनां
चराणां खयापारं शृणुयात् ॥”)

प्रखरः, पुं, (प्र + खर + घोदरादित्वात् साधुः ।)
अश्वकवचः । इति शब्दमाला ॥ प्रखर इति च
पाठः ॥

प्रक्रान्ता, [न्तृ] त्रि (प्र + क्रम + क्तच् ।) उपक्रम-
कर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति याकरणम् ॥

प्रक्रमः, पुं, (प्र + क्रम + भावे घञ् ।) क्रमः ।
अवसरः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ प्रथमारम्भः ।
तत्पर्यायः । उपक्रमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ६३ ।

“पूर्वजैरपि हि प्राची प्रक्रमेण जिता दिशः ।
गङ्गोपकण्ठे वासश्च विहितो हस्तिनापुरे ॥”)

प्रक्रान्तः, त्रि, (प्र + क्रम + क्तः ।) प्रकरणस्थः ।
आरब्धः । यथा, भट्टिः । ४ । ११ ।

“आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।
प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रथमनृविम् ॥”

प्रक्रिया, स्त्री, (प्र + कृ + शः ।) नृपदीनां चामर-
धूननञ्चनधारणादियापारः । तत्पर्यायः ।
अधिकारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥
अधीकारः ३ नियतविधिः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ प्रकृष्टकार्यम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । १११ । ५८ ।

“नोच्छ्रितं सहते कश्चित् प्रक्रिया वैरकारिका ।
शुचैरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥”)

प्रक्रिन्नः, त्रि, (प्र + कृ + क्त ।) कृत्तः । इति
जटाधरः ॥ प्रकर्षेण क्लेदयुक्तश्च ॥

प्रकणः, पुं, (प्र + कण शब्दे + “कणो वीणायाश्च ।”
३ । ३ । ६५ । इति अप् ।) वीणायाः कणितः ।
वीणाशब्दः । तत्पर्यायः । प्रकाणः २ । इत्य-
मरः । १ । ६ । २४ ॥ सुकाणः ३ सुकणः ४ उप-
काणः ५ उपकणः ६ । इति भरतः ॥

प्रकाणः, पुं, (प्र + कण + घञ् ।) प्रकणः । इत्य-
मरः । १ । ६ । २४ ॥

प्रक्षरः, पुं, (प्रकर्षेण क्षरति सञ्चलतीति । प्र +
क्षर + अच् ।) अश्वसन्नाहः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३१७ ॥

प्रक्षालनं, स्त्री, (प्र + क्षालि + क्तृट् ।) धावनम् ।
मार्जनम् । यथा,—

“धम्मार्थं यस्य विक्षेप्ता वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद्दि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥”

इति हितोपदेशे १ परिच्छेदः ॥

प्रक्षालितः, त्रि, (प्र + क्षालि + क्तः ।) धौतः ।
मार्जितः । इति हलायुधः ॥

प्रक्षेपः, पुं, (प्र + क्षिप + घञ् ।) औषधादिषु
क्षेपणीयद्रवम् । यथा,—

प्रगण्डः

“प्रक्षेपः पादिकः काव्यात् स्नेहे कल्कसमी मतः ।
घोडशाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्तिषु ॥
क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ।
मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहे काये च चूर्णवत् ॥
माषिकं हिङ्गु सिन्धूयं जरणाद्यास्तु

‘शाणिकाः ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

विक्षेपः । यथा, “समित्प्रक्षेपान्तं कर्म कृत्वा ।”
इति भवदेवभट्टः ॥ (प्रक्षरणम् । यथा, भाग-
वते । ४ । २६ । १६ ।

“मनोरश्मिर्बुद्धिस्ततो हृन्नीडो हन्तकृवरः ।
प्रक्षेन्द्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवर्त्यकः ॥”)

प्रक्षेपणं, स्त्री, (प्र + क्षिप् + क्तृट् ।) प्रकर्षेण
क्षेपः । निक्षेपणम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २६४ ।

“अर्धप्रक्षेपणात् विंशं भागं शुक्लं नृपो हरेत् ॥”)
प्रक्षुब्धनः, पुं, (प्रक्षुब्धतीति । प्र + क्षुब्ध अव्यक्त-
शब्दे + ल्युः ।) नाराचः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥

प्रक्षुब्धना, स्त्री, (प्रक्षुब्धन + टाप् । यदा, प्रक्षु-
ब्धनं अव्यक्तशब्दोऽस्यस्या इति । अच् । टाप् ।)

नाराचः । इत्यमरटीकायां भगीरथः ॥

प्रक्षुब्धनः, पुं, (प्रक्षुब्धतीति । प्र + क्षुब्ध अव्यक्त-
शब्दे + ल्युः ।) नाराचः । इत्यमरटीकायां भगी-
रथः ॥

प्रक्षुब्धना, स्त्री, (प्रक्षुब्धन + टाप् ।) नाराचः ।
इत्यमरटीकायां भगीरथः ॥

प्रखरः, पुं, (प्रकृष्टः खरः ।) हयसन्नाहः । कुकुरः ।
अश्वतरः । अत्यन्तखरे, त्रि । इति मेदिनी ॥

प्रख्यः, त्रि, (प्रख्यातीति । प्र + ख्या ख्यातौ +
कः ।) उत्तरपदे तुल्यार्थवाचकः यथा,—

“स्युत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । २०८ । ११ ।
“द्विपक्षगरुडप्रख्येद्वारिः सौधैश्च शोभितम् ।
गुप्तमभ्यवयप्रख्येर्गोपुरेर्मेन्द्रोपमैः ॥”

श्रेष्ठः । यथा, तत्रैव । १२ । २०४ । ८ ।
“ज्ञानसुतपद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः ।
यथादर्शतले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥”)

प्रख्यातः, त्रि, (प्र + ख्या + क्तः ।) प्रकृष्टख्याति-
युक्तः । विख्यातः । यथा,—

“यस्य व्याकरणे वरेण्यघटनास्सीताः प्रवन्ता दश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थ-

मेकोऽद्भुतः ॥”

इति सुगवोधशेषे तच्छिष्यपदम् ॥

प्रख्यातवभृकः, पुं, (प्रख्यातो वभ्रा जनयिता यस्य ।
कप् ।) विख्यातपितृकः । यथा,—

“स्यादासुधायथोऽसुधाय पुत्रः प्रख्यातवभृकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । १६६ ॥

प्रख्यातिः, स्त्री, प्रकृष्टकीर्तिः । विख्यातिः । प्रपूर्व-
ख्याधातोः क्तिन्प्रत्ययनिष्पन्ना ॥

प्रगण्डः, पुं, (प्रत्यासन्नो गण्डो ग्रन्थिर्यस्य ।)
कुर्यादपरिकल्पयन्तभागः । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥

कणुइ अवधि वगल पर्यन्त इति भाषा ॥

प्रगल्भा

प्रगल्भी, स्त्री, (प्रगल्भ + गौरादित्वात् डीष्)
बहिःप्राकारः । दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणां उप-
वेशनस्थानानि । (यथा, महाभारते । १२ ।
६६ । ४३ ।

“प्रगल्भीः कारयेत् सम्यगाकाशजननीच्छदा ॥”

प्रगतजानुः, त्रि, (प्रगते संश्लिष्टे जानुनी यस्य ।)

प्रगतजानुकः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

प्रगतजानुकः, त्रि, (प्रगते जानुनी यस्य । कप् ।)

यस्य जानुनोर्मध्ये नित्यं कादाचित्कं वा मह-

दन्तरालं सः । पाफाराक् यत्ति इति भाषा ॥

तत्पठ्यायः । प्रजुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥

प्रजुः ३ प्रगतजानुः ४ । इति भरतः ॥

प्रगन्वः, पुं, (प्रकृष्टो गन्तो यस्य ।) पर्यटः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

प्रगल्भः, त्रि, (प्रगल्भते इति । प्र + गल्भ धाट् +

पचाद्यच् ।) प्रत्युत्पन्नमतिः । तत्पठ्यायः ।

प्रतिभान्वितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ५८ ।

“प्रज्ञा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं

राजा कृष्णान् वै कुरुते मनुष्यान् ॥”

प्रगल्भता, स्त्री, प्रगल्भस्य भावः । (प्रगल्भ + तल् ।)

प्रागल्भ्यम् । तत्पठ्यायः । उत्साहः २ अभि-

योगः ३ उद्यमः ४ प्रौढिः ५ उद्द्योगः ६ किय-

देतिका ७ अध्यवसायः ८ ऊर्जः ९ । इति

हेमचन्द्रः । २ । २१३ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,

“निःशङ्कत्वं प्रयोगेषु बुधैरुक्ता प्रगल्भता ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(यथा, कुमारः । ६ । ३२ ।

“आर्याप्यरुन्वती तत्र आपारं कर्तुमर्हति ।

प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरन्दीणां प्रगल्भता ॥”)

प्रगल्भा, स्त्री, (प्रगल्भते घृष्टा भवतीति । प्र +

गल्भ धाट् + पचादित्वाद्यच् । ततश्चाप् ।)

नायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । पतिमात्र-

विषयकेलिकलापकोविदा । अस्याश्चेष्टा रति-

प्रोतिः । आनन्दादात्मसंमोहः । रतिप्रोति-

यथा,—

“संस्पृश्य स्तनमाकलय्य वदनं संश्लिष्य कण्ठस्थलं

निष्पीयाधरविषमम्बरमपाकथ्य बुदस्यालकम् ।

देवस्याम्बुजिनीपतेः समुदयं जिज्ञासमाने प्रिये

वामाक्षी वसनाञ्जलैः अवणयोर्नीलोत्पलं

निहृते ॥”

आनन्दादात्मसंमोहो यथा,—

“नखाङ्कितसुरःस्थलेधरतले रदस्य चतं

च्युता वकुलमालिका विगलिता च सुक्तावली ।

रतान्तसमये मया सकलमेतदालोचितं

स्मृतिः क्व च पतिः क्व च क्व च तवालिशिञ्चा-

विधिः ॥”

सा मानावस्थायां त्रिविधा । धीरा अधीरा

धीराधीरा च । अज्ज्ञकोपप्रकाशा धीरा ।

अज्ज्ञकोपप्रकाशा अधीरा । अज्ज्ञाज्ज्ञकोप-

प्रकाशा धीराधीरा । प्रौढाधीरायास्तु रता-

वौदास्यम् । अधीरायास्तर्ज्ज्वनताडनादि ।

प्रगुणः

धीराधीराया रतावौदास्यं तर्ज्जनादि च
कोपस्य प्रकाशकम् । प्रौढाधीरा यथा,—
“नो तत्त्वं भजसे न जल्पसि सुधाधारानुकारा
गिरो

डक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाश-
च्छलात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि दयिते कोपस्य संगोपनं
किं स्यादेव नचेत् पुनः सहचरी कुर्वीत साचि
क्षितम् ॥”

प्रगल्भा अधीरा यथा,—

“प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिन्द्रोः कलायां

हरशिरसि परस्या वासमाशङ्कमाना ।

गिरिशमचलकन्या तर्ज्जयामास कम्प

प्रचलवलयवेक्षतुकान्तिभाजा करेण ॥”

प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—

“तत्प्योपान्तमुपेयुषि प्रियतमे साचीकृतग्रीवया
काकुयाकुलवाचि साचिहसितस्फुर्जतुकपोल-
श्रिया ।

हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा लाचारसञ्चालित-
प्रोक्षीष्टमयूखमांसलरुचो विस्फारिता दृष्टयः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

(तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १०१ ।

“सरान्वा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥”

तस्या उदाहरणभेदादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्ट-
व्यम् ॥)

प्रगाढं, त्रि, (प्रकर्षेण गाह्यते स्मेति । प्र + गाह्

+ क्तः । “यस्य विभाषा ॥” ७ । २ । १५ । इति

न इट् ।) भृशम् । कञ्चम् । इत्यमरः । ३ ।

३ । ४४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २६ ।

“अहमिन्द्राद्गुणं सुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ।

प्रगाढे तुमुलं चित्रमभ्युक्षिचं प्रजापतेः ॥”)

डक्म् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।

७ । ६७ । ४८ ।

“तत्रान्तरीक्षे बाणानां प्रगाढानां विश्राम्यते ।

संघर्षेण महार्चिभ्यान् पावकः समजायत ॥”)

घनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अः ।

“तूष्णीप्रतूष्णयोः स्नेहलवणसुदकेन पाययेत्

पिप्पल्यादिचूर्णं वा हिङ्गुयवचारप्रगाढं सर्पि-

र्वर्त्तिभिश्चैनमुपक्रमेत् ॥”)

प्रगाता, [ट] त्रि, (प्र + गै + टच् ।) उत्तम-

गायकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । २३६ । ८ ।

“ततो गोपाः प्रगातारः कुशला वृत्तवादिने ।

धात्तैराद्भुसुपातिष्ठन् कन्याश्चैव खलङ्कृताः ॥”)

प्रगुणः, त्रि, (प्रकर्षेण गुणो यत्र ।) ऋजुः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ७२ ॥ (प्रकृष्टगुणवति, त्रि ।

यथा, रघौ । ६ । ४६ ।

“परिचयं चललक्ष्यनिपातने

भयरूपोश्च तदिङ्गितबोधनम् ।

असजयात् प्रगुणाश्च करत्यसौ

तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥”)

प्रग्रहः

प्रग्रहं, त्रि, (प्रग्रह्यते इति । प्र + ग्रह + “पदासे-
रिवाह्यापत्येषु च ।” ३ । १ । ११६ । इति कप् ।

“ग्रह्येति । ६ । १ । १६ । इति सम्प्रसार-

णम् ।) सन्विरहितं पदम् । इति सुश्रुतबोध-

याकरणम् ॥ पदपक्षपरतन्त्रवद्भिर्भूतेषु ग्रहपदं

निपात्यते । यथा, प्रग्रहं पदं यत् खरेण न

समुन्नीयते । इति दुर्गादासः ॥ “आप्रग्रहः

स्मृतौ वाक्ये ॥” इत्यमरः ॥ प्रग्रहः पाणिन्यादि-

कृतप्रग्रहसंज्ञो डातुबन्धरहितः आशब्दः

योऽचा न सन्वीयते स इत्यर्थः । स्मृतौ सरखे

यथा । आ ज्ञातं स जटाधुरेषः । वाक्ये यथा ।

आ एवं मन्यसे । इति भरतः ॥

प्रगे, य, (प्रकर्षेण गीततेऽचेति । प्र + गै + के ।)

प्रातः । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥ (यथा,

माधे । १२ । १ ।

“इत्थं रथाश्वेभनिष्ठादिनाम्पुगे

गयो वृषाणामथ तोरणाद्वहिः ।

प्रस्थानकालचमवेशकल्पना

कृतक्षणक्षेपसुदैक्षताच्युतम् ॥”)

प्रगेतनः, त्रि, (प्रगे प्रातर्भव इति । प्रगे + “साय-

श्चिरमिति ।” ४ । ३ । २३ । इति श्रुतुट् च ।)

प्रगे भवः । प्रातर्भवः । तत्पठ्यायः । श्वेतनः

२ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रग्रहः, पुं, (प्रग्रह्यते इति प्रग्रह्यात्नेनेति वा ।

प्र + ग्रह + “प्रै वणिजाम् ।” ३ । ३ । ५२ । “रक्षौ

च ।” ३ । ३ । ५३ । इति घञभावपक्षे “यह-

वृट्निश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।)

तुलास्त्रम् । अश्वारिषिः । वन्दी । इत्य-

मरः । ३ । ३ । २३६ ॥ नियमनम् ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । १७६ । १६ ।

“नहि मे सुच्यते कश्चित् कथञ्चित् प्रग्रहं गतः ।

गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तमः ॥”)

सुजः । रश्मिः । (यथा, गोलाध्याये । ८ ।

“इन्द्रोः प्राच्यां भवति तरणेः प्रग्रहः किं प्रती-

च्याम् ॥”)

सुवर्णालुमहीरुहः । इति मेदिनी ॥ कर्णिकार-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पठ्यायो यथा,

“आरेवतो राजवृक्षः प्रग्रहश्चतुरङ्गुलः ।

आरवधोऽथ सम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

प्र + ग्रह + भावे अप् । इन्द्रियादीनां निग्रहः ।

यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ८ । ७८ ।

“यथो हि केवलं तस्य प्रग्रहो बाह्यगोचरः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चितं रक्ष जनाईन ॥”

धारणम् । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।

२२ । ४ ।

“उद्धवोऽथ महाबुद्धिरुग्रसेनो महाबलः ।

अन्ये च यादवाः सर्वे कवचप्रग्रहे रताः ॥”

अवलम्बनम् । यथा, हरिवंशे । ४१ । १६६ ।

“वृषेऽथ प्रनष्टेषु जगत्प्रग्रहाः प्रजाः ।

क्षणेन निवृते चैव हत्वा चान्योन्यमाहवे ॥

परस्परहृत्स्नाः निराक्रन्दाः सुदुःखिताः ।

प्रघाणः

प्रचयः

प्रचुरं

एवं कष्टमनुप्राप्ताः कलिसन्ध्यांशके तदा ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।
 “प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रोऽनेकशृङ्गो गदाग्रजः ॥”
 प्रकृष्टाधिष्ठानादौ, त्रि । यथा, रामायणे । २ ।
 ८२ । १ ।
 “तामार्थ्यगणसम्पूर्णं भरतः प्रग्रहां सभाम् ।
 ददर्श बुद्धिसम्पन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥”
 “प्रग्रहा प्रकृष्टैर्विशिष्टादिभिर्ग्रहोऽधिष्ठानं
 यस्यां सा ।” इति तट्टीका ॥ उदयतवाहुः ।
 यथा, रामायणे । ७ । ६५ । १४ ।
 “एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः ।
 अभ्यवादयत प्राञ्जस्तद्विं सत्यशालिनम् ॥”)
 प्रग्रहः, पुं, (प्रग्रहते इति । प्र + ग्रह + “प्रे वणि-
 जाम् ।” ३ । ३।५२ । “रश्मौ च ।” ३ । ३।५३ ।
 इति च घञ् ।) प्रग्रहः । इत्यमरः । ३ । ३ ।
 २३६ ॥ (“प्रे लिप्तायाम् ।” ३ । ३ । ४६ ।
 इति घञ् । प्रग्रहणम् । “प्रात्रप्रग्रहाद्ये चरति
 भिक्षुः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 प्रग्रीवः, पुं क्ली, (प्रकृष्टा ग्रीवा ग्रीवाकृतिरस्य ।)
 गृहादौ प्रान्ते धारणं दारुपङ्क्तिः । वाता-
 यनम् । इति सुभूतिः । सुखशाला । इत्येके ।
 अश्वशाला । इति केचित् । इमशीर्षकम् । इति
 गोवर्द्धनः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 प्रघटावित्, [ट्] चि, (प्रघटां आङ्म्वरं
 वेत्तीति । प्रघटा + विट् + क्तिप् ।) शास्त्रगणः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रघणः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते
 इति । प्र + हन + “अगारैदेशे प्रघणः प्रघा-
 णश्च ।” ३ । ३ । ७६ । इति कर्मणि अप् ।
 नत्वञ्च ।) वह्निर्दारप्रकोष्ठकम् । तत्पर्यायः ।
 प्रघाणः २ अलिन्दः ३ । इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥
 अलिन्दः ४ । इति भरतः ॥ तान्त्रकुम्भः ।
 लौहमुत्तरः । इति मेदिनी । ये, ६० ॥ (गृहा-
 भ्यन्तरशय्यार्थपिण्डिका । यथा,—
 “प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारवाह्यप्रकोष्ठके ।
 गृहाभ्यन्तरशय्यार्थपिण्डिकायामपि त्रयम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥)
 प्रघनः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते
 इति । प्र + हन + अप् । न नत्वम् ।) प्रघणः ।
 इति मुकुटः ॥
 प्रघसः, पुं, (प्रकर्षेण अत्तीति । प्र + अद् + अप् ।
 “घञपोश्च ।” २ । ४ । ३८ । इति घञ्-
 देशः ।) असुरः । दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (राक्षसभेदः । यथा, महाभारते । ३।२८।२ ।
 “पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
 प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥”)
 प्रघाणः, पुं, (प्रह्वयते इति । प्र + हन् + “अगा-
 रैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।” ३ । ३ । ७६ ।
 अप् । पच्चे टडिश्च ।) प्रघणः । इत्यमरः ।
 २ । २ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १२० ।
 “नयति भगवानम्भोजस्यानिबन्धनवान्ववः
 किमपि मघवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपपन्नताम् ।

अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्विद्युत्पथमखली
 लगनफलद्वान्तखर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥”)
 प्रघातः, पुं, (प्रकर्षेण हन्यते यत्नेति । प्र +
 हन् + घञ् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्र-
 टीका ॥
 प्रघानः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते
 इति । प्र + हन + अप् । टडिः । न नत्वम् ।)
 प्रघणः । इति मुकुटः ॥
 प्रघूर्णः, पुं, (प्रघूर्णति भ्रमतीति । प्र + घूर्ण +
 अच् ।) अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकृष्टघूर्ण-
 युक्ते, त्रि ॥
 प्रघोषकः, पुं, (प्र + घुष् + भावे घञ् । ततः
 कन् ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥
 प्रचक्रं, क्ली, (प्रगतचक्रमिति प्रादिसमासः ।)
 चलितसैन्यम् । प्रस्थितसेना । इत्यमरः । २।८।६६ ॥
 प्रचक्षाः, [स्] पुं, (प्रकर्षेण चक्षते वक्तीति ।
 प्र + चक्ष + अक्षिः । न ख्यादेशः ।) वृह-
 सतिः । इत्युणादिकोषः ॥
 प्रचखः, पुं, (प्रकर्षेण चखः उग्रगुणत्वात् ।)
 श्वेतकरवीरः । इति मेदिनी ॥ (वत्सप्रीनाम-
 नृपतेः सुनन्दागर्भजातः पुत्रभेदः । यथा, मार्क-
 ण्डेये । ११८ । २ ।
 “वलीवलाकश्चखश्च प्रचखश्च सुविक्रमः ॥”)
 प्रचखः, त्रि, (प्रकर्षेण चखः ।) दुर्बलः । दुर्धर्मः ।
 प्रगल्भः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३३० ।
 “नाहं वदामि सुतसु त्वमशीला वा प्रचख-
 चरिता वा ।
 प्रेमसम्भावसुलभं भयमुदयति मम तु हृदयस्य ॥”)
 प्रतापी । इति मेदिनी नानार्थरत्नमाला च ॥
 (यथा, भागवते । १ । ७ । २१ ।
 “ततः प्रादुष्कृतं तेजः प्रचखं सर्वतोदिशम् ।
 प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुस्वाच ह ॥”)
 प्रचखमूर्तिः, स्त्री, (प्रचखा मूर्तिर्यस्य ।) वरुण-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रतापयुक्तशरी-
 रश्च ॥
 प्रचखा, स्त्री, (प्रकर्षेण चखा ।) दुर्गाया अष्ट-
 नायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । इति कालीपुरा-
 णम् ॥ (सा तु कृगलखे पीठस्थाने विराजते ।
 यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।
 “कृगलखे प्रचखा तु चण्डिकाभरकण्टके ॥”)
 श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रचयः, पुं, (प्रचीयते इति । प्र + चिञ् चयने +
 “एरच् ।” ३।३।५६ । इत्यच् ।) सम्बन्धः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ शिथिलाख्यसंयोगः । स च
 परिमाणजनकः । यथा,—
 “संख्यातः परिमाणश्च प्रचयादपि जायते ।
 प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ।
 परिमाणनूलकादौ नाशस्वाययनाशतः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 (यद्यप्यधिकरणकपुष्पफलादीनां चयने । यथा,
 “वृक्षाग्रस्थानां फलानां यद्यपि प्रचयं करोति ॥”
 इति सिद्धान्तकौमुदी । ३ । ३ । ४० ॥)

प्रचरः, पुं, (प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + आधारे
 अप् ।) पत्न्याः । इति धरणिः ॥ प्रकर्षेण
 गमनश्च ॥
 प्रचररूपः, त्रि, अक्षररूपः । प्रचारविशिष्टः । प्रच-
 रत् प्रकाशमानं रूपं स्वरूपं यस्य सः ॥
 प्रचलाकः, पुं, (प्रकर्षेण चलतीति । प्र + चल +
 आकन् ।) शराघातः । शिखण्डः । भुजङ्गमः ।
 इति मेदिनी । के, १६६ ॥
 प्रचलाकौ, [न्] पुं, (प्रचलाकः शिखण्डोऽस्या-
 स्तीति । प्रचलाक + इनिः ।) मयूरः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ अङ्के ।
 “कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्-
 कीचक-
 स्तम्बाङ्गमरुत्कमौकुलिकुलकौचावतोऽयं गिरिः ।
 एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः
 कूजितै-
 रुद्वेक्षन्ति पुराणचन्दनतरुस्त्वेषु कुम्भीनसाः ॥”)
 प्रचलायितं, त्रि, (प्रचल इवाचरतीति । “कर्तुः
 क्यङ् सलोपश्च ।” ३ । १ । ११ । इति क्यङ् ।
 प्रचलाय-नामधातोः कर्त्तरि क्तः ।) निद्रादिना
 घूर्णितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥
 प्रचारः, पुं, (प्रचरणमिति । प्र + चर + भावे
 घञ् ।) प्रचरणम् । अक्षतः । प्रकाशः । यथा,
 “हमनकतरुशाखालम्बिकोलङ्गयुग्मं
 तुहिनकिरणविम्बे खञ्जरीटप्रचारः ॥”
 इति शृङ्गाराचार्यः ॥
 (प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + आधारे घञ् ।
 गवादेश्चरणस्थानम् । यथा, महाभारते ।
 १ । ४० । १८ ।
 “परिश्रान्तः पिपासार्त आससाद मुनिं वने ।
 गवां प्रचारेष्वासीनं फेनमापिबतां पयः ॥”
 अश्वानां नेत्ररोगविशेषः । तच्चिकित्सादिकं
 यथा, अश्ववैद्यके । ३० । ३१—३६ ।
 “प्रच्छादयति यदृष्टिं मांसं पर्यन्तवर्जितम् ।
 प्रचारकाख्यं तं विन्द्यात् नेत्ररोजं कफात्मकम् ॥
 क्षितौ निपात्य तुरगं ततो नेत्रं प्रसारयेत् ।
 कृतकर्मा भिषग् विद्वान् वडिशेनाक्षिवर्त्मनि ॥
 ततस्तीक्ष्णेण शस्त्रेण क्षिप्यात् प्रावरकं बुधः ।
 तारकस्य यथा पीडा जायेत न मनागपि ॥
 शुद्धं तत् पूरयेन्नेत्रं मधुना सैन्धवेन वा ।
 प्रक्षाल्य क्षीत्याय ततः शृङ्गजां वेधयेत् शिराम् ।
 कुष्ठेन वक्ष्या चया तथा त्रिकटुकेन च ।
 प्रतिपानं प्रदातव्यं सुरथा लवणैः सह ॥
 निर्व्यातं विहितं स्थानं आसे दूर्वा च पूजिता ।
 गुरुभक्ष्यं न दातव्यं मधुरश्च विशेषतः ॥”)
 प्रचुरं, त्रि, (प्रचोरतीति । प्र + चुर + “इगुपध-
 क्षेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः । यद्वा, प्रगत-
 चुराया इति प्रादिसमासः ।) अनेकम् । तत्-
 पर्यायः । प्रभूतम् २ प्राच्यम् ३ अदभ्यम् ४
 बहुलम् ५ बहु ६ पुरुषम् ७ पुरु ८ भूयिष्ठम् ९
 स्फिरम् १० भूयः ११ भूरि १२ । इत्यमरः ।
 ३।१।६३ ॥ (यथा, भागवते । ५ । १३ । २९ ।

प्रचोद

“अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं
किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ।
न यत् हृषीकेशयशःकृतात्मनां
महात्मनां वः प्रचुरः समागमः ॥”

प्रचुरपुरुषः, पुं, (प्रचुरतीति । प्र + चुर कि स्तये
+ कः । प्रचुरश्चासौ पुरुषश्चेति ।) चौरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रचुरो बहुलः पुरुषश्चेति
कर्मधारये ।) बहुनरश्च ॥

प्रचेतसी, स्त्री, (प्रचेतयति मूर्च्छितमिति । प्र +
चित् + णिच् + असच् । गौरादित्वात् डीष् ।)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रचेतसः कन्या
च ॥

प्रचेता, [लृ] पुं, (प्रचेतति युद्धादिस्थाने वीरान्
सञ्चिनोतीति । प्र + चित् + लृच् ।) सारथिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रचेताः, [सु] पुं, (प्रचेततीति । प्र + चित् +
असन् ।) वरुणः । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥
(यथा, रघौ । १ । ८० ।

“हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥”

सुनिविशेष्टः । (यथा, मनौ । १ । ३५ ।

“मरीचिमन्त्राङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ॥”

प्रकृष्टं चेतोऽस्य ।) प्रकृष्टहृदि, त्रि । इति

मेदिनी ॥ प्राचीनवर्हिर्भगवान् । यथा,—

“प्राचीनवर्हिर्भगवान् सर्वशस्त्रभृतांवरः ।

समुद्रतनयायां वै दश पुत्त्रानजीजनत् ॥

प्रचेतसस्ते विख्याता राजानः प्रथितौजसः ॥”

इति कौर्म १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्राचीनवर्हिस्तत्पुत्रः पृथिव्यामेकराड्बभौ ।

उपधेमे समुद्रस्य लवणस्य स वै सुताम् ॥

तस्मात् सुधाव सासुद्री दश प्राचीनवर्हिषः ।

सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥

अष्टयधर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ।

दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिले श्रयाः ॥

प्रजापतिवं संप्राप्य भार्या तेषाञ्च मारिषा ।

अभवद्भयशापेन तस्यां दक्षोऽभवत् ततः ॥”

इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

(प्रकृष्टज्ञानयुक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २३ । २ ।

“देवाश्चित् ते असुर्यप्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं

भागमानशुः ॥”

“हे बृहस्पते ! प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया

देवाश्चिद् देवा अपि ।” इति तद्वाक्ये

साधनः ॥)

प्रचेलं, स्त्री, (प्रचेलतीति । प्र + चल् + अच् ।)

पीतकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रचेलकः, पुं, (प्रकर्षेण चेलति गच्छतीति । प्र +

चल् + ण्वल् ।) घोटकः । इति शब्दमाला ॥

प्रचोदनी, स्त्री, (प्रचोदते रोगो यथेति । प्र +

चुद् + णिच् + ल्युट् । डीप् ।) कण्टकारी ।

इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥

प्रचोदितः, त्रि, (प्र + चुद् + क्तः ।) प्रेरितः ।
यथा,—

“प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती ।”

इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

प्रच्छ, औ श्र ज्ञीप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-द्विक०-अनिट् ।) ज्ञीप्सा ज्ञातु-
मिच्छा । ज्ञप क् इत्यस्यैव ज्ञानपक्षे निष्पाद-
नात् । औ, अपाचीत् । श्र, एच्छति वार्त्तां गुरुं
श्रियः । इति दुर्गादासः ॥

प्रच्छदः, पुं, (प्रच्छादतेऽनेनेति । प्र + छद् +
णिच् + करणे घः । “छादेर्घदुपसर्गस्य ।”
६ । ४ । ६६ । इति उपधाया द्वयः ।) आ-
च्छादनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । १६ । २२ ।

“प्रच्छदान्तगलिताश्रुविन्दभिः

क्रोधभिन्नवलयेर्विवर्तनैः ॥”)

प्रच्छदपटः, पुं, प्रकर्षेण छाद्यतेऽनेन स चासौ
पटश्चेति । आच्छादनपटः । पाकुडिदिति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । निचोलः २ । इत्यमरः । २ । ११ । १६ ॥
निचुलः ३ । इति याङिः ॥ निचोलम् ४ । इति
रभसः ॥ निचोली ५ । इति राजदेवः ॥ इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे
३ परिच्छेदे ।

“वलीभङ्गाभोगेरलकपतितैः शीर्णकुसुमः

स्त्रियाः सर्वावस्यं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥”)

प्रच्छना, स्त्री, (प्रच्छ + बाहुलकात् युच् । टाप् ।)
आमन्त्रणा । इति जटाधरः ॥

प्रच्छन्नं, स्त्री, (प्र + छद् + क्तः ।) अन्तर्दारम् ।
इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ आच्छन्ने, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ७१ । ३१ ।

“प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमि-
माम् ॥”)

प्रच्छर्दिका, स्त्री, (प्र + छर्द् वमने + “रोगाख्यायां
खुल् बहुलम् ।” ३ । ३ । १०८ । इति खुल् ।
स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) वमिः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५५ ॥ (वमनकारके, त्रि ॥)

प्रच्छादनं, स्त्री, (प्रच्छादतेऽनेनेति । प्र + छद् +
णिच् + ल्युट् ।) उत्तरीयवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।
प्रावरणम् २ संधानम् ३ उत्तरीयकम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३५ ॥ (नेत्रच्छदम् ।
यथा, अश्ववेद्यके । २ । १० ।

“प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म चाचिकूटमतः परम् ॥”

“वर्त्म नेत्रच्छदं प्रच्छादनं प्रच्छादनापरगामकं

भवेत् । वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनीत्यमरः ॥” इति

तट्टीका ॥ भावे ल्युट् । गोपनम् । यथा, महा-

भारते । १ । १६१ । १७ ।

“आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।

विप्ररूपं विधायेदं मय्ये मां प्रति युध्यसे ॥”)

प्रच्छादितं, त्रि, (प्र + छद् + णिच् + क्तः ।) आ-
च्छादितम् । इति हलायुधः ॥

प्रजः, पुं, (प्रजायते जायामर्भे इति । प्र + जन् +
ङः ।) पतिः । “जायायां प्रविश्य पुनर्जायते इति

डे प्रजः पतिः ।” इति प्रजावतीशब्दटीकायां
भरतः ॥

प्रजनः, पुं, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + करणे
घञ् । “जनिवध्योश्च ।” ७ । ३ । ३५ । इति न
टुङिः ।) उपसरः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥
दे स्त्रीगयादिषु पुङ्गवादीनां प्रथमगर्भाधानाय
मैथुनाभियोगः । प्रजनं स्त्रीवमिति केचित् ॥
पशूनां गर्भग्रहणकालः । इति खामी ॥ गवां
प्रथमगर्भग्रहणाभियोगः । इति सुभूतिः ॥
स्त्रीगवीषु पुङ्गवानां प्रथमगमनमिति सर्वस्वम् ॥
किन्तु वीनामुपसरं दृष्टुं भट्टिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (मैथुनसाधनोपसंनिध्यम् ।
यथा, मनुः । १२ । १२१ ।

“वाच्यमिं मित्रसुसर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥”

प्र + जन् + भावे घञ् । पुत्त्रोत्पादनम् । यथा,
मनुः । ६ । १२१ ।

“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।
पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मैर्गणं तं भजेत् ॥”

जनघितरि, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ५ । ३४ ।

“इंशो नगानां प्रजनः प्रजानां

प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥”

तथा, भगवद्गीतायाम् । १० । २८ ।

“प्रजनञ्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥”)

प्रजननं, स्त्री, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + ल्युट् ।)
योनिः । (यथा, सुश्रुते । १ । २३ ।

“स्त्रिकृपायुप्रजननललाटगखौष्ठकृष्णफल-
कोष्ठोदरजत्रुसुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीय-
व्रणाः ॥” प्र + जन् + भावे ल्युट् ।) जन्म ।
इति मेदिनी । ने, १६१ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । २ । ६१ ।

“वेधाः परां धुरसुपैति परीचकाणा-

मिच्छोः फलप्रजननेन कृतश्चमो यः ॥”

धात्रीकर्म । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने । १०
अध्याये । “ततः कृतोपधाने ऋद्विस्तीर्णे
शयने स्थितामासुगसकधीमुत्तानामशङ्कनीया-
श्चतसः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः
कर्त्तितनखाः परिचरेयुरिति ॥” प्रगमः । इति
विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२० । ३७ ।
“तस्मात् प्रहेय्याभ्यद्य त्वां ह्रीनः प्रजननात्

स्वयम् ।

सट्प्रातः श्रेयसो वा त्वं विद्वत्पत्न्यं यशस्विनि ॥”

प्रजनयतीति । प्र + जन + ल्युट् । प्रजोत्पादके,
त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ४८ ।

“इदं हविः प्रजननं मेऽस्तु ॥”)

प्रजनिका, स्त्री, (प्रजनयतीति । प्र + जन +
णिच् + ण्वल् । टाप् अत इत्वम् ।) माता ।
इति जटाधरः ॥

प्रजल्पः, पुं, (प्र + जल्प + भावे घञ् ।) वाक्-
विशेषः । यथा,—

“असूयेर्ध्यामदयुजां योऽवधीरणमुद्रया ।

प्रियस्य कौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कथ्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीखमणिः ॥

प्रजाता

(वहुभाषणम् । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १।१५।

“अद्याहारः प्रयासश्च प्रजल्यो नियमग्रहः । जनसङ्गश्च लौल्यश्च षड्भिर्योगो विनश्यति ॥”

प्रजवः, पुं, (प्रजवनमिति । प्र + जु वेगगतौ + “ऋदोरप्” ३।३।५७। इति भावे अप् ।)

प्रकृष्टवेगः । प्रपूर्वजुधातोर्भाविर्लप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७।३३।८।

“वातस्यैव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वे- तवे वः ॥”)

प्रजवी, चि, (प्रजवतीति । प्र + जु वेगगतौ + “प्रजोरिनिः” ३।२।१५६। इति इनिः ।)

प्रकृष्टवेगयुक्तः । इत्यमरः । २।८।७३ ॥

प्रजा, स्त्री, (प्रजायते इति । प्र + जन् + “उप- सर्गं च संज्ञायाम्” ३।२।६६। इति डः ।)

सन्ततिः । पितृमातृगुणदोषेण प्रजा विभिन्ना भवति । यथा, अमिपुराणे ।

“मातृयां शीलदोषेण पितृशीलगुणेन च । विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वा भवन्ति भवशीलि- नाम् ॥”

जनः । इत्यमरः । ३।३।३२ ॥ (यथा, रघुः । १।२४।

“प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भरणादपि । स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥”

उत्पत्तिः । यथा, ऋग्वेदे । १०।७२।६।

“प्रजायै नृत्ववे त्वत्पुनर्माणां नृमाभरत् ॥”)

प्रजागरः, पुं, (प्र + जाय + “ऋदोरप्” ३।३।५७। इति भावे अप् ।)

प्रकर्षेण जागरणम् । इति हलायुधः ॥ यथा, अमिपुराणे ।

“देवतानां पितृणाञ्च घोरं कृत्वा प्रजागरम् । जेतायुगे चतुर्थं रावणस्तपसः क्षयात् ।

रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयवान् ॥” (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१६६। १२५।

“आधारनिलयो धाता पुष्यहासः प्रजागरः ॥”

“निबुद्धस्वरूपत्वात् प्रजागरः ॥” इति तद्- भाष्यम् ॥ प्राणः । यथा, भागवते । ४।२७।१५।

“ते चण्डवेगानुचराः पुरञ्जनपुरं यदा । हतुंमारेभिरे तत्र प्रत्यवेधत् प्रजागरः ॥”

“प्रजागरः प्राणः ।” इति तट्टीकायां खामी ॥

प्रजाता, स्त्री, (प्रजातं प्रजननं सुतादीनामुत्पत्ति- रित्यर्थः । तदस्या अस्तीति । अच् । ततश्चाप् ।)

जातापत्त्या । प्रकृता । इत्यमरः । २।६।१६ ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये ।

“स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः । दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ॥”

“ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाह- माणायां स्त्रियः शब्दं कुर्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति तथास्या हर्षणाप्यायन्ते प्राणाः । यदा च प्रजाता स्यात् तदेनामवेक्षेत काचिदस्या अमरा प्रपन्ना वाप्रपन्ना वेति ॥”

इति चरके शारीरस्थाने ४८मेऽध्याये ॥

प्रजाप

अश्वविशेषे, पुं । यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २०।३।२०।

“प्रजाते वाययम् ॥” “वडवायां कृतरेतः स्कन्दनः प्रजात इत्युच्यते ॥” इति तद्भाष्यम् ॥

प्रजादा, स्त्री, (प्रजां गर्भदोषनिवारणेन सन्ततिं ददातीति । दा + कः । टाप् ।)

गर्भदात्रीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रजादातरि, त्रि ॥

प्रजादानं, स्त्री, (प्रजातो जन्मतो दानं शुद्धिरस्य ।)

रजतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्रजाया दाने आदाने अदाने च ॥)

प्रजानन्ती, स्त्री, (प्रजानातीति । प्र + ज्ञा + श्रु + डीप् ।)

पण्डिता । प्राज्ञी । इति हेम- चन्द्रः । ३।१८६ ॥ (विशेषवेत्तरि, त्रि । यथा, रामायणे । २।७२।१४।

“तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवदधोरमप्रियम् । अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥”)

प्रजापः, पुं, (प्रजाः पातीति । पा रक्षणे + कः ।)

राजा । इति हेमचन्द्रः । ३।३५४ ॥

प्रजापतिः, पुं, (प्रजानां पतिः ।) ब्रह्मा । इत्य- मरः । १।१।१७ ॥ (यथा, महाभारते । १।१।३२।

“यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रसुरेकः प्रजापतिः । ब्रह्मा सुरगुरुः स्यात्तुभ्येभ्यः कः परमेष्ठाय ॥”)

दक्षादिः । (यथा,— “द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमास्थितन् ।

दियं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिदुहुवुः ॥ तपोविभ्रं शमीकृतुं तपोविभ्रं महात्मनाम् ।

पश्यन् समर्थस्त्र्योपेक्षाश्चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥ पुनर्माहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षप्रजापतिः ।

प्रायो न कल्पयामास प्रोक्ष्यमानः सुरैरपि ॥” इति चरके चिकित्सास्थाने ४तीयेऽध्याये ॥)

महोपालः । इति मेदिनी । ते, २०८ ॥ (इन्द्रः । यथा, महाभारते । ३।१८५।१६।

“अथमेव विधाता हि तथैवेन्द्रः प्रजापतिः ॥”)

जामाता । दिवाकरः । वद्विः । त्वष्टा । इति हेम- चन्द्रः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १२।६१।

“तां विश्वेदेवेऽर्कतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विसृष्टु ॥”

मनुः । यथा, मनौ । १०।७८ ॥

“न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मनुराह प्रजा- पतिः ॥”)

दश प्रजापतयो यथा, आङ्गिकतत्त्वे ।

“मरीचिमज्जङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ।

देवान् सर्वाणुषीन् सर्वास्तर्पयेदक्षतोदकैः ॥” एकविंशतिप्रजापतयो यथा,—

“ब्रह्मा स्यात्तुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तथा यमः । मरीचिरङ्गिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ वशिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान् सोम एव च । कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽर्वाक् क्रीत एव च ॥

एकविंशतिरूपन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः ॥” इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥

प्रजा

पिता । यथा,—

“जनको जन्मदानाच्च रक्षणाच्च पिता नृणाम् । ततो विसृष्टीकरणात् कलया स प्रजापतिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥ * ॥

खनामख्यातकौटविशेषश्च ॥

प्रजावती, स्त्री, (प्रजास्यस्या इति । प्रजा + मतुप् । मस्य वः । स्त्रियां डीप् ।)

भाटजाया । इत्यमरः । २।६।३० ॥ व्येष्टभाटपत्नी । इति केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १४।४५।

“प्रजावती दोहदशंसिनी ते तपोवनेषु सृष्टयालुरेव ।

स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां प्रापय वाल्मीकिपदं त्यजेनाम् ॥”

प्रियव्रतपत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५३।१३ ।

“प्रियव्रतात् प्रजावत्यां वीरात् कन्या यजायत ॥” सन्तानविशिष्टा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६७।१८।

“साम्पतं सर्गकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम । सोऽहं पत्नीमभिष्मामि धन्यां दिव्यां प्रजा- वतीम् ॥”)

प्रजाहितं, स्त्री, (प्रजायै हितम् ।) जलम् । इति शब्दमाला ॥ प्रजोपकारे, त्रि ॥

प्रजिनः, पुं, (प्रकर्षेण जयतीति । प्र + जि + बाहुलकात् नक् ।) वायुः । इति शब्दमाला ॥

प्रजेश्वरः, पुं, (प्रजानामीश्वरः ।) राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ३।६८।

“तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ॥”)

प्रज्ञः, त्रि, (प्रकर्षेण जानातीति । प्र + ज्ञा + “आतश्चोपसर्गे” ३।१।१३६। इति कः ।)

पण्डितः । इति प्राज्ञशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, माण्डूक्योपनिषदि । ७।

“नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ॥”)

प्रगतजागृकः ॥ इति प्रज्ञशब्दटीकायां भरतः धरणिश्च ॥

प्रज्ञप्तिः, स्त्री, (प्र + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।) सङ्केतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ।

“विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्देरेतेरुदीर्यते । प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च खानन्दलक्षणा ॥”

ज्ञानम् । ज्ञापनम् । यथा, भागवते । ३।२५।११।

“कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया । जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्रये नृणाम् ॥”

जिनविद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।१५३ ॥

प्रज्ञप्ती, स्त्री, (प्रज्ञप्ति + वा डीष् ।) जिनविद्या- देवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।१५३ ॥

प्रज्ञा, स्त्री, (प्र + ज्ञा + कः । टाप् ।) बुद्धिः । (यथा, रघुः । १।१।१५।

“आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ॥” एकाग्रता । यथा, पञ्चदश्याम् । ७।१०६।

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत आक्षयः ॥”)

प्राज्ञी । प्रकर्षेण जानाति या । इत्यमरः ॥

प्रणतिः

सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धिवैदिक-
पर्यायः । केतुः १ केतः २ चेतः ३ चित्तम् ४
क्रतुः ५ असुः ६ धीः ७ प्रचीः ८ माया ९
वयुनम् १० अभिख्या ११ । इत्येकादशप्रज्ञा-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

प्रज्ञाकायः, पुं, (प्रज्ञा काय इवाख्य ।) मञ्जुघोषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रज्ञाचक्षुः, पुं, (प्रज्ञा एव चक्षुर्न्यस्य ।) धृतराष्ट्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १ । १४७ ।

“श्रुत्वा तु मम वाक्यानि बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमित्युत ॥”)
प्रज्ञानं, स्त्री, (प्रज्ञायतेऽनेनेति । प्र + ज्ञा + ल्युट् ।)
बुद्धिः । (यथा, महाभारते । ३ । १८५ । १६ ।
“त्वमेव सुहृसे मोहात् न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥”)
चिद्धम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १२२ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ३३ । २६ ।

“नासं पृथो ह्युपयुक्ते परार्थे

तत् प्रज्ञानं पथमं पण्डितस्य ॥”

चेतन्यम् । तत्त्वज्ञानं यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १ ।
“येनेच्छते शृणोतीदं जिघ्रति व्याकरोति च ।

खादसाहू विजानाति तत् प्रज्ञानमुदीरितम् ॥”)
पण्डिते, त्रि । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

प्रज्ञी, [न] त्रि, (प्रज्ञास्यस्येति । प्रज्ञा + इनिः ।)
पण्डितः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

प्रज्ञुः, पुं, (प्रगते जानुनी यस्य । “प्रसम्भ्रां जानु-
नोर्जुः ।” ५ । ४ । १२६ । इति जुः ।) प्रगत-
जानुकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ यस्य
जानुनोर्मध्ये निव्यं कादाचित्कं वा महदन्त-
रालं तस्मिन् इयम् । इति भरतः ॥

प्रज्वलितः, त्रि, (प्र + ज्वल + क्तः ।) प्रज्वलज्वलन-
विशिष्टः । यथा,—

“अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताग्रम् ।
सुवर्णवर्णममलं समिद्धं सर्वतोमुखम् ॥”

इति भवदेवभट्टः ॥

प्रज्ञीनं, स्त्री, (प्र + ज्ञी नभोगतौ + क्तः ।) पञ्चिण्यां
गतिविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ३७ ॥ प्रथम-
ज्ञीनं प्रज्ञीनं उडुयनाव क्रमबन्धः । तिर्यग्-
गमनम् । इत्यन्ये । इति भरतः ॥

प्रणः, पुं, (प्र + “नञ् पुराणे प्रात् ।” ५ । ४ । ५
इत्यस्य वार्ति० इति नः ।) पुराणः । “पुरा-
णार्थे वर्तमानात् प्रशब्दात् नो वक्तव्यः ।” इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रणतः, त्रि, (प्र + णस + क्तः ।) प्रकर्षणं नतः ।
प्रणतिविशिष्टः । यथा,—

“ध्येयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरणम् ।
भृत्यार्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

प्रणतिः, स्त्री, (प्रकृष्टं नमनमिति । प्र + णस +
भावे क्तिन् ।) प्रणामः । तत्पर्यायः । प्रणि-

प्रणवः

पातः २ अनुनयः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघौ । ११ । ८६ ।

“राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः

चम्यतामिति वदन् समसृष्टम् ।

निर्जितेषु तरसा तरस्विनां

शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥”)

प्रणयः, पुं, (प्रणयनम् । प्र + णी + “एरच् ।”
३ । ३ । ५६ । इति अच् ।) प्रीत्या प्रार्थनम् ।

तत्पर्यायः । प्रश्रयः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥

प्रसरः ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रघौ । २ । ५८ ।

“सम्पन्नाभाषणपूर्वमाहु-

वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते ।

तद्भूतनाथायुग ! नार्हसि त्वं

सम्पन्नो मे प्रणयं विद्वन्मु ॥”)

प्रेम । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ११ । ४ ।

“सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अजानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥”)

याच्ञा । विश्रम्भः । निर्व्याणः । इति मेदिनी ।
ये, ८६ ॥

प्रणयी, पुं, (प्रणयोऽस्यास्तीति । प्रणय + इनिः ।)
स्वामी । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रणययुक्ते, त्रि ।

(यथा,—

“प्रणयिनि निजनाथे लज्जया मौनभावां

प्रति किमिह नवोपां रौति विवोक्तयाक् ॥”

इत्युद्भटः ॥)

प्रणयिनी, स्त्री, (प्रणयिन् + डीप् ।) भार्या ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रणवः, पुं, (प्रकर्षणं नूयते स्तूयते आत्मा स्नेह-
देवता वानेनेति । प्र + णुल स्तुतौ + “ऋदो-

रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् । “उपसर्गा-

दसमासेऽपि णोपदेशश्च ।” ८ । ४ । १४ । इति

णत्वम् । यदा, ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपत्वात् प्रण-

न्यते इति । प्र + णस + कर्मणि घञ् । संज्ञा-

पूर्वकत्वात् वृद्धभावाः । एषोदरादित्वात् मस्य

वः ।) ओंकारः । इत्यमरः । १ । ६ । ४४ ॥

तस्य पर्यायो यथा,—

“ओंकारः प्रणवस्तारो वेदादिर्व्यक्तुलो ध्रुवः ।

त्रैगुण्यं त्रिगुणो ब्रह्म सत्यो मन्त्रादिरव्ययः ॥

ब्रह्मबीजं त्रितत्त्वश्च पञ्चरश्मिस्त्रिदैवतः ॥”

इति बीजवर्णाभिधानम् ॥

अपि च ।

“ओंकारो वर्तुलस्तारो वामश्च हंसकारणम् ।

मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं विन्दुशक्तिस्त्रिदैवतम् ॥

सर्वजीवोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवस्त्रिकः ।

सावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥

आदिबीजं वेदसारो वेदबीजमतः परम् ।

पञ्चरश्मिस्त्रिकूटे च त्रिभवे भवनाग्रम् ॥

गायत्री बीजप्रज्ञांशौ मन्त्रविद्याप्रसूः पशुः ।

अक्षरं मातृकास्त्राणादिदैवतमोचदौ ॥”

इति तन्त्रम् ॥ * ॥

प्रणवः

(यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । ३ । ३२ ।

“अकारेण जगत्पाता संघर्षा स्थादुकारतः ।
मकारेण जगत्स्रष्टा प्रणवार्थ उदाहृतः ॥”

यथा च ।

“अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।

मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेण त्रयो मताः ॥”

वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ च ब्राह्म-
णस्य ओंकारोच्चारकर्तव्यत्वमुक्तं यथा मनौ ।

२ । ७४ ।

“ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

सवत्यनोद्धृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥”)

अस्योद्धारक्रमो यथा,—

“एकमेवाद्वयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम् ।

रोहिणीतनयो रामः अकाराक्षरसम्भवः ॥

तैजसात्मकप्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भवः ।

प्रज्ञात्मको निरुद्धो वै मकाराक्षरसम्भवः ।

अर्द्धमात्रात्मकः कृष्णो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठि-
तम् ॥”

इति गोपालतापनीयोपनिषत् ॥ * ॥

स च माङ्गलिकः । यथा,—

“ओंकारश्चाथ शब्दश्च हावेतौ ब्राह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्ज्वातौ तेन माङ्गलिकाबुधौ ॥”

इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥

अस्य माहात्म्यं यथा,—

“विश्वपादशिरोग्रीवं विश्वेशं विश्वभावनम् ।

यत्प्राप्तये महापुण्यमोमित्येकाक्षरं जपेत् ॥

तदेवाध्ययनं तस्य स्वरूपं श्रवतः परम् ।

अकारश्च तथोक्तारो मकारश्चाक्षरत्रयम् ॥

एतास्त्रिसः स्मृता मात्राः सात्त्वराजसतामसाः ।

निर्गुणा योगिगन्धान्या अर्द्धमात्रा तु सा स्मृता ॥

गान्धारीति च विज्ञेया गान्धारस्वरसंश्रया ।

पिपीलिकागतिस्पर्शा प्रयुक्ता मूर्द्धि लक्ष्यते ॥

यदा प्रयुक्त ओंकारः प्रतिनिर्याति मूर्द्धनि ।

तदोङ्कारमयो योगी अक्षरे लक्षरो भवेत् ॥

प्राणो धनुः शरश्चात्मा ब्रह्म वेधसुदाहृतम् ।

अप्रमत्तेन वेदयं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥

ओमित्येते त्रयो देवास्त्रयो लोकास्त्रयोऽव्ययः ।

विष्णुक्रमास्त्रयश्चैव ऋक्सामानि यजुषि च ॥

मात्राश्चाहंश्चतसस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः ।

तत्र युक्तश्च यो योगी स तत्त्वमवाप्नुयात् ॥

अकारस्तत्र भूर्लोक उकारश्चोच्यते सुवः ।

सव्यङ्गनो मकारश्च स्वर्लोकः परिकल्प्यते ॥

यत्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयायुक्तसंज्ञिका ।

मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्द्धमात्रा परं पदम् ॥

अनेनैव क्रमेणैता विज्ञेया योगभूमयः ।

ओमितुच्चारणात् सर्वं गृहीतं सदसद्भवेत् ॥

ब्रह्मा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घसंयुता ।

तृतीया तु झुतार्द्धाख्या वचसः सात्त्वगोचरे ॥

इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोङ्कारसंज्ञितम् ।

यस्तं वेद नरः सन्धक् तथा ध्यायति वा पुनः ॥

संसारचक्रमुत्खेद्य त्यक्तत्रिविधबन्धनः ।

प्राप्नोति ब्रह्मनिजं परमं परमात्मनि ॥

प्रणामः

प्रणामः

प्रणामः

अर्चीकर्मवन्धस्तु ज्ञात्वा न्यत्युपस्थितम् ।
उत्क्रान्तिकाये संस्तुत्य पुनर्योगित्वच्छति ॥
तस्मादसिद्धयोगेन सिद्धयोगेन वा पुनः ।
ज्ञेयान्तरिष्ठानि सदा येनोत्क्रान्तौ न
सीदति ॥”
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ॐकारमाहात्म्यम् ॥ ३॥
“यद्यनन्तातिरिक्तं यच्छिद्रं यदयन्त्रियम् ।
यदमेधमशुद्धं यातयामश्च यद्भवेत् ।
तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्वस्वाविकलं भवेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३॥
“ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म याचरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्वजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ८ । १३ ॥
प्रणामः, पुं, (प्रणदनमिति । प्र + णद + घञ् ।)
अनुरागजशब्दः । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥
“प्रीतिजनितो मुखकण्ठादिशब्दः । प्रीतिजं
प्रीतकृतम् । ‘अनुरागकृते शब्दे प्रणामः
प्रीतकृतं वृणाम् ।’ इति शब्दार्णवः ॥ गुणा-
नुरक्तलोकप्रभवः शब्दः । इति मधुमाधवः ।
अनुरागजन्मा जनशब्दः । इति कलिङ्गः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तारशब्दः । (यथा,
रामायणे । २ । ३८ । २ ।
“तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः ।
चिच्छेद जीविते अङ्गं धर्मं यशसि चात्मनः ॥”)
अवणामयः । इति मेदिनी । दे, ३६ ॥ शेषस्य
नामान्तरं कर्णनादः । यथा,—
“कर्णस्रोतःस्थिते वाते श्रवणोति विविधान्
स्वरान् ।
भेरीन्दङ्गप्रज्ञानां कर्णनादः स उच्यते ॥”
इति माधवकरः ॥
प्रणामः, पुं, (प्र + णम + भावे घञ् ।) प्रणतिः ।
प्रणिपातः । भक्तिश्रद्धातिशययुक्तनमस्कारः ।
स तु स्वापकर्षबोधकयापारविशेषः । इति सुग्ध-
बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ स चतुर्विधः । अभि-
वादनम् १ अष्टाङ्गः २ पञ्चाङ्गः ३ करशिरः-
संयोगश्च ४ । प्रथमस्य लक्षणं तच्छब्दे ब्रह्म-
यम् ॥ द्वितीयो यथा,—
“पद्मां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृष्ट्वा ।
वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥”
तस्य फलम् ।
“भूमौ निपत्य यः कुर्यात् कृष्णोऽष्टाङ्गनतिसुधीः ।
सहस्रजन्मजं पापं त्यक्त्वा वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥”
तृतीयो यथा,—
“बाहुभ्याश्चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृष्ट्वा ।
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरा-
विमौ ॥” ॥ ३॥
प्रकर्षेण नमनम् । तद्विधिर्यथा, कालिकापुराणे ।
“शिरस्यन्तादयोः कृत्वा बाहुभ्याश्च परस्परम् ।
प्रपन्नं पादौ मामीश भीतं न्यत्युग्रहार्णवात् ॥”
किञ्चागमे ।
“दोर्भ्यां पद्मांश्च जानुभ्यामुरसा शिरसा दृष्ट्वा ।
मनसा वचसा चैति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ ३॥

जानुभ्याश्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥”
इति ॥ ३॥
“गरुडं दक्षिणे कृत्वा कुर्यात्तत्पृष्ठतो बुधः ।
अवश्यं च प्रणामांस्त्रीन् शक्त्येदधिकाधि-
कान् ॥” ॥ ३॥
तथा च नारदपञ्चरात्रे ।
“सन्निं वीक्ष्य हरिं चादं गुरुन् स्वगुरुमेव च ।
द्विचतुर्विंशदधवा चतुर्विंशत्तद्विकम् ॥
नमेत्तद्विंशमथवा तद्विं सर्वदा नमेत् ॥” ॥ ३॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“देवार्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।
स्थानापेक्षा न कर्तव्या दृष्ट्वाचीं द्विजसत्तमाः ॥
देवार्चाद्विपूतं हि शुचि सर्वं प्रकीर्तितम् ॥” ॥ ३॥
अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारसिंहे ।
“नमस्कारः स्मृतो यज्ञः सर्वयज्ञेषु चोत्तमः ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
स्कान्दे ।
“दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावतः ।
रेणुसङ्गां वसेत् स्वर्गं भवन्तरश्नतं नरः ॥”
तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।
“प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
तत्रैव श्रीशिवोमासंवादे ।
“भूमिमापीड्य जानुभ्यां शिर आरोप्य वै
भुवि ।
प्रणमेदो हि देवेशं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥”
तत्रैवान्यत्र ।
“तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
शास्त्रेणापि नमस्कारं कुर्वतः शार्ङ्गधन्वने ।
शतजन्मार्जितं पापं तत्तच्छादेव नश्यति ॥
रेणुमण्डितगात्रस्य कणा देहे भवन्ति ये ।
तावद्बर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“अभिवाद्य जगन्नाथं कृतार्थश्च तथा भवेत् ।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनी ॥
जानुभ्याश्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥”
विष्णुपुराणे ।
“अनादिनिधनं देवं दैत्यदानवदारणम् ।
ये नमन्ति नरा नित्यं न हि पश्यन्ति ते धमम् ॥
ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं दिजाः ।
नमन्ति न हि ते विष्णोः स्थानादन्यत्र गामिनः ॥”
नारदीये ।
“एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो
दशाश्वमेधावभ्यर्चनं तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामी न पुनर्भावाय ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“विष्णोर्दण्डप्रणामार्थं भक्तेन पतता भुवि ।

पातितं पातकं कृत्स्नं नोत्तिष्ठति पुनः सह ॥”
स्कान्दे देवदूतविक्रुण्डनसंवादे ।
“तपस्तप्त्वा नरो घोरमरण्ये नियतेन्द्रियः ।
यत् फलं स समाप्नोति तन्नत्वा गरुडध्वजम् ॥
कृत्वापि बहुशः पापं नरो मोहसमन्वितः ।
न याति नरकं नत्वा सर्वपापहरं हरिम् ॥”
तत्रैव वेदनिधिस्तुतौ ।
“अपि पापं दुराचारं नरं त्वत्प्रणतं हरे ।
नेचन्ते किङ्करा यान्ता उलूकास्तपनं यथा ॥”
विष्णुपुराणे श्रीयमस्य निजभटानुप्रासने ।
“हरिममरगणाश्चित्ताङ्गिपदां
प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ।
तमपगतसमस्तपापबन्धं
व्रज परिहृत्य यथास्मिमाज्यसिक्तम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।
“शरणागतश्चण्डोदतं
हरिमौलं प्रणमन्ति ये नराः ।
न पतन्ति भवान्मुधौ स्फुटं
पतितानुद्धरति स्म तानसौ ॥”
अष्टमस्कन्धे च बलिवाक्ये ।
“अहो प्रणामाय कृतः समुदयः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यस्मिन्कपालैस्तदनुग्रहोऽमरै-
रलब्धपूर्वोऽपसद्रेऽसुरैर्धर्पितः ॥”
अतएव नारायणयूहस्तुते ।
“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं वृणामिदम् ।
येषां हरिपदाब्जाग्रे शिरो न्यस्तं यथा तथा ॥”
किञ्च । नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।
“तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरमिततेजसः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रसङ्गे ।
“विष्णोर्दण्डवजगद्गतुर्जनार्दनजगत्पतेः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
इत्यादि ॥ ३॥
अथ प्रणामनित्यता । दृष्टान्तरदीये लुब्ध-
कोपाख्यानारम्भे ।
“सकृद्वा न नमेद्यस्तु विष्णवे शर्मकारिणे ।
श्रवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि नालपेत् ॥”
किञ्च । पाद्मी वैशाखमाहात्म्ये यमब्राह्मण-
संवादे ।
“पश्यन्तो भगवद्भारं नाम शस्त्रपरिच्छेदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादि यान्ति ते नरकौकसः ॥” ॥ ३॥
अथ नमस्कारे निषिद्धानि । विष्णुस्तुतौ ।
“जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् पुमान् वै धर्ममा-
चरेत् ।
सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥”
वाराहे ।
“वस्तुप्राप्तदेहस्तु यो नरः प्रणमेत माम् ।
श्वित्री स जायते मूर्खः सप्तजन्मनि भामिनि ॥”
किञ्चान्यत्र ।
“अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।
जपद्दोमनमस्कारान्न कुर्यात् केशवालये ॥”

अपि च ।

“सकृद्भूमौ निपतितो न शक्तः प्रणमेन्मुहुः ।
उत्थायोत्थाय कर्तव्यं दण्डवत् प्रणिपातनम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

नतिविशेषस्तु यामले ।

“त्रिकोणाकारा सर्वत्र नतिः शक्तेः समीरिता ।
दक्षिणादायवीं गत्वा दिशं तस्याश्च शाम्भवीम् ॥
ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ॥” * ॥
एकहस्तप्रणामनिषेधो यथा,—

“एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणम् ।
अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

कायिकवाचिकमानसभेदेन प्रत्येकं त्रिविधः ।
यथा, कालिकापुराणे ७० अध्याये ।

“कायिको वाग्भवश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः ।
नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधममध्यमः ॥
प्रसार्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् क्षितौ ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा शिरसा स्मृश्य मेदिनीम् ॥
क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ।
जानुभ्यां क्षितिं संस्मृष्ट्वा शिरसा स्मृश्य मेदि-
नीम् ॥

क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ।
पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा ॥
अस्मृष्ट्वा जानुशीर्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते ॥
यः स्वयं गदपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः ।
क्रियते भक्तियुक्तेष्वेवा वाचिकस्तु उत्तमः स्मृतः ॥
पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैश्च क्रियते नतिः ।
मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्तकौ ॥ * ॥
इष्टमध्यानिष्टगतेर्मनोभिस्त्रिविधं पुनः ।
मननं मानसं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ॥
त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।
कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तु व्यन्ति नित्यशः ॥
अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः ।
प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्व्वं प्रतिपादितः ॥” * ॥
श्रुद्रपूजितदेवताप्रणामनिषेधो यथा,—

“यः श्रुद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेद्दयदि ।
निष्कृतिस्तस्य नास्त्येव प्रायश्चित्तायुतेरपि ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥

प्रणायः, त्रि, (प्रणीयते इति । प्र + णी + ण्यत् ।
“प्रणायोऽसम्मतौ ॥” ३ । १ । १२८ । इति
साधुः ।) असम्मतः । (यथा, भट्टिः । ६ । ६६ ।
“ न प्रणायो जनः कश्चित् निकायं तेऽधि-
तिष्ठति ॥”)

अभिलाषविवर्जितः । इति मेदिनी । ये, ६३ ॥
साधुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रियः । इति
सुगन्धोदध्याकरणम् ॥

प्रणालः, पुं, (प्रणल्यते जलादिनिःसार्यतेऽनेनेति ।
प्र + णल + ण्यत् ।) जलनिःसरणमार्गः । इत्य-
मरः । १ । १० । ३५ ॥ पयनाला इति भाषा ॥

प्रणाली, स्त्री, (प्रणाल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
जलनिःसरणमार्गः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥

पयनाला इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ६२ । १० ।

“तद्वत्त्वं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् ।
कौशल्या अस्त्रजदायं प्रणालीव नवोदकम् ॥”

प्रणिधानं, स्त्री, (प्रणिधीयतेऽनेनेति । प्र + नि +
धा + ल्युट् ।) प्रयत्नः । (यथा, महाभारते ।
५ । १०३ । २१ ।

“प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
मनःप्रविष्टो देवर्षे ! गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥”)
समाधिः । (यथा, रघुः । १ । ७४ ।

“सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततेः स्तम्भकार-
णम् ॥”)

पवेशनम् । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ (यथा,
सुश्रुते शारीरस्थाने ८ अध्याये ।

“बहुशः क्षता ह्येनश्च प्रणिधानेनापविष्टा ॥”)

प्रणिधिः, पुं, (प्रणिधीयते इति । प्र + नि + धा +
किः ।) चरः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ३ । ६ ।

“प्रणिधिं प्रेषयामास हयारिस्तु शचीपतिम् ॥”)
प्रार्थनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६६ ॥ अवधानम् ।

इति भरतः ॥ (बृहद्रथपुत्रः । यथा, महा-
भारते । ३ । २१६ । ६ ।

“बृहद्रथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य बृहत्तरः ।
भानुरङ्गिरसो धीर ! पुत्रो वचस्य सौरभः ॥”)

प्रणिपातः, पुं, (प्र + नि + पत + घञ् ।) प्रणतिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६१ ।

“तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्व्वं
सहस्तलनः शिशिरालयस्य ।

यकीर्यत चास्मकपादमूले
पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥”)

प्रणिहितं, त्रि, (प्र + नि + धा + क्तः ।) स्थापि-
तम् । प्राप्तम् । समाहितम् । इति मेदिनी ।
ते, २०३ ॥ (मिलितम् । यथा, रामायणे ।
४ । २५ । ३४ ।

“ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्योऽस्य वशानुगाः ।
चक्रुश्चूर्णैरवीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः प्रियम् ॥”)

प्रणीतं, त्रि, (प्र + णी + क्तः ।) उपसम्पन्नम् ।
पाकेन रूपरसादिसम्पन्नशङ्खनादि । इत्यमर-
भरतौ । क्षिप्तम् । विहितम् । प्रवेशितम् । इति
मेदिनी । ते, १२४ ॥ कृतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रणीतः, पुं, (प्रणीयते इति । प्र + णी + क्तः ।)
संस्कृतानलः । यज्ञे मन्त्रादिना संस्कृतानिः ।
इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥

प्रणीता, स्त्री, (प्रणीत + टाप् ।) यज्ञपात्र-
विशेषः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रणुतं, त्रि, (प्र + णु + क्तः ।) स्तुतम् । इत्यमरः ।
३ । १ । १०६ ॥

प्रणयः, त्रि, (प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । प्र + णी +
“अचो यत् ॥” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।)
वश्यः । इत्यमरः । ३ । ३ । २५ ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ५६ । ६० ।

“अस्मत्प्रणयो राजेति लोकांश्चैव वद-
न्त्युत ॥”)

प्रततिः, स्त्री, (प्रतनोतीति । प्र + तन + क्तिप् ।)
विस्तृतिः । वल्ली । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥
प्रतती, स्त्री, (प्रतति + ङीष् ।) प्रतती । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

प्रतनः, त्रि, (प्र + “नश्च पुराणे प्रात् ॥” ५ । ४ ।
२५ । इत्यस्य वार्त्तिः ० इति चकारात् ण्युत्तु
च ।) पुरातनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥

प्रतर्कणं, स्त्री, (प्र + तर्क + भावे ल्युट् ।) वितर्कः
तत्पर्व्यायः । तर्कः २ वितर्कः ३ व्युहः ४ वहः ५
ऊहः ६ वितर्कणम् ७ अध्याहारः ८ अध्या-
हरणम् ९ ऊहनम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतलं, स्त्री, (प्रकटं तलम् ।) पातालभेदः । इति
मेदिनी । ले, १०६ ॥

प्रतलः, पुं, (प्रकटं तलमस्य ।) विस्तृताङ्गुलि-
पाणिः । चपेटः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

प्रतानः, पुं, विस्तृतः । प्रपूर्व्वतनधातोर्वञ्प्रत्यय-
निष्पन्नः ॥ (तन्तुः । यथा, रघुः । २ । ८ ।

“लताप्रतानोद्गृध्रितैः स केशै-
रधिगन्धन्वा वित्तचार दावम् ॥”)

वायुरोगविशेषः । तस्य संज्ञान्तरं अपतान-
कम् । यथा,—

“दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञाश्च हत्वा कण्ठेन कूजति ।
हृदि सुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं हृते पुनः ।

वायुना दारुणं प्राहुरेके तदपतानकम् ॥”
इति माधवकरः ॥

प्रतानिनी, स्त्री, (प्रतानो विस्तारोऽस्यस्या इति ।
प्रतान + इनिः ।) प्रतानवती । विस्तृतलतादिः ।
इत्यमरभरतौ ॥

प्रतापः, पुं, (प्र + तप् + घञ् ।) कोषदण्डज-
तेजः । कोषो धनं दण्डो दमः तद्वृत्तत्वात् सैन्य-
मपि दण्डः ताभ्यां यत्तेजो जायते सः । इति
भरतः ॥ तत्पर्व्यायः । प्रभावः २ । इत्यमरः ।
२ । ८ । २० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ३१० ।

“प्रतापयुक्तस्तेजस्वी निर्व्वं स्यात् पापकर्म्मसु ॥”
पौरुषम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ११ ।

“समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥”
“प्रतापः स्मृतिमात्रेण रिपुहृदयविदारणक्षमं
पौरुषं तद्वान् । ‘प्रतापो पौरुषातपौ ।’ इति
कोषः ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥ तापः ।
(यथा, रघुः । ४ । १२ ।

“यथा प्रज्ञादनाच्चन्द्रः प्रतापात् तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरङ्गनात् ॥”)

तेजः । इति मेदिनी । पे, २० ॥ अर्कटव्यः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (युवराजस्य कृत्रे, स्त्री । यथा,
भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।

“नीलो दण्डश्च वस्त्रश्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।
सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥”)

प्रतापनं, स्त्री, (प्र + तप् + णिच् + भावे ल्युट् ।)
पौडनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । २६ ।

“कानकं राजतं ताम्रं रैतिकं त्र्यम्बकं सीसकम् ।
चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥”)

प्रतिकः

प्रतापनः, पुं, (प्रतापयतीति । प्र + तप् + णिच् + ल्युः ।) नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 स च कुम्भीपाकः । इति श्रीभागवतम् ॥ (केश-
 दायके, त्रि, यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
 “रुद्रकोपाग्निसम्भूतः सर्वभूतप्रतापनः ॥”)
 प्रतापसः, पुं, (प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति नाशय-
 तीति । सो + कः ।) शुक्लार्कवृक्षः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ८१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
 “श्वेताको गणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।
 श्वेतपुष्पो सदापुष्पः सवालार्कः प्रतापसः ॥”
 प्रकटस्तपसश्च ॥)
 प्रतारकः, त्रि, (प्रतारयतीति । प्र + तृ + णिच् +
 खलु ।) वक्षकः । धूर्तः । यथा । यो यस्य
 प्रतारकः स तस्याध्यापकः ॥ (यथा च ब्रह्मवैवर्ते
 प्रकटखण्डे २७ अध्याये ।
 “श्वश्रुतास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारकः ।
 देवदेवी गुरुदेवो स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥”)
 प्रतारणं, क्ली, (प्र + तृ + णिच् + भावे ल्युट् ।)
 प्रतारणा । तत्पण्यायः । वक्षनम् २ अलीकम् ३
 अभिसन्धानम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १५७ ।
 “रुदे दामोदरीये यत्तस्यासीत् खलुतं पुरम् ।
 सेतुना तेन तत्रैच्छत् कर्तुं सोऽभ्यः प्रता-
 रणम् ॥”)
 प्रतारणा, क्ली, (प्र + तृ + णिच् + युच् । टाप् ।)
 वक्षना । यथा,—
 “यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मेणा ।
 उपास्यतां कलौ कल्पलता देवी प्रतारणा ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 प्रतारितः, त्रि, (प्र + तृ + णिच् + क्त ।) कृत-
 प्रतारणः । तत्पण्यायः । व्यसितः २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रति, य, (प्रथते इति । प्रथ विख्यातौ + बाहु-
 लकात् ङिति ।) विश्रुत्युपसर्गान्तर्गतपञ्चदशो-
 पसर्गः । वोपदेवेनास्य गिसंज्ञा कृता । अस्यार्थाः ।
 प्रतिनिधिः । मुख्यसङ्गः । यथा प्रदुम्नः केश-
 वात् प्रति ॥ वीक्षा । प्याप्तुमिच्छा । यथा वृत्तं
 वृत्तं प्रति सिञ्चति ॥ खण्डम् । चिह्नम् । यथा
 वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥ इत्यम्भूताख्यानम् ।
 कथञ्चित् प्रकारमापन्नं इत्यम्भूतं तस्याख्यानम् ।
 यथा साधुर्विप्रो मातरं प्रति ॥ भागः । स्त्रीक्रिय-
 माणोऽंशः । यथा हरं प्रति हलाहलम् ॥
 प्रतिदानम् । गृहीतस्य प्रतिदानम् । यथा भक्तेः
 प्रत्यन्तं शम्भोः । तिलेभ्यः प्रति माषान् यच्छति ।
 तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः ॥ स्तोकम् ।
 अल्पम् । यथा । शाकप्रति रूपप्रति । क्षेपः ।
 निश्चयः । इत्यमरभरतमेदिनीकाराः ॥ व्यावृत्तिः ।
 प्रशस्तिः । विरोधः । समाधिः । इति सुम्बोध-
 टीकायां दुर्गादासः ॥ अभिसुखम् । स्वभावः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिकः, त्रि, कार्षापणेन क्रीतः । “कार्षापणाङ्गि-
 टन् वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा ॥” ५ । १ । २५ ।

प्रतिच

इत्यस्य वार्तिकोक्ता टिटन् । कार्षापणिकः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 प्रतिकर्म, [न] क्ली, (प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा
 कर्म । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) प्रसा-
 धनम् । वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यथा,
 माघे । ५ । २७ ।
 “आस्तीर्णतत्परचित्तावसथः क्षणेन
 वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाभ्यः ॥”
 प्रतीकारः । यथा, महाभारते । ४ । ५६ । १८ ।
 “उघिताः स्त्रो वने वासं प्रतिकर्मचिकीर्षवः ।
 कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ! ॥”
 अङ्गसंस्कारः । इति कचिदमरे । २ । ६ । २२१ ॥
 प्रतिकायः, पुं, (प्रतिगतः कायो यत्र ।) शर-
 यम् । प्रतिरूपकम् । इति जटाधरः ॥
 प्रतिकारः, पुं, (प्रति + कृ + घञ् ।) प्रतीकारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ४० ।
 “प्रतिकारविधानमायुधः
 सति श्रेष्ठे हि फलाय कल्पते ॥”)
 प्रतिकाशः, त्रि, (प्रति + काश + घञ् ।) प्रती-
 काशः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥
 प्रतिकासः, त्रि, (प्रति + कास + घञ् ।) प्रती-
 काशः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 प्रतिकूपः, पुं, (प्रतिरूपः कूपः ।) परिखा । इति
 हारावली । १७४ ॥
 प्रतिकूलं, त्रि, (प्रतीपं कूलादिति ।) अनुरूपम् ।
 विपक्षः । तत्पण्यायः । प्रसवम् २ अप्रसवम् ३
 अपष्ठ ४ । प्रतीपम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८४ ॥
 (यथा, मनुः । ६ । २७५ ।
 “राज्ञः कोषापहर्तुं च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
 घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान् ॥”)
 प्रतिकृतिः, स्त्री, (प्रकृष्टा कृतिः ।) प्रतिमा । इत्य-
 मरः । २ । १० । ३६ ॥ प्रतिनिधिः । (यथा, रघुः । ८ । ६२ ।
 “तेनाद्यौ परिगमिताः समाः कथञ्चित्
 बालत्वादवितथसृष्टेन स्वनोः ।
 सादृश्यप्रतिहृतिदर्शनैः प्रियायाः
 स्वप्रेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥”
 प्रति + कृ + भावे क्तिन् ।) प्रतिकारः । इति
 मेदिनी । ते, २१० ॥ (यथा, हरिवंशे । २५७ । २३ ।
 “शृणुध्वं देवताः सर्वाः शत्रुप्रतिहृतिं पराम् ।
 अवधा दानवाः सर्वे ऋते शङ्करमथयम् ॥”)
 प्रतिकर्तुं, त्रि, (प्रति कर्तव्ये स्मेति । प्रति + कृ +
 क्तः ।) गर्ह्यम् । द्विरावृत्त्याकर्षितम् । इति
 मेदिनी । टे, ६४ ॥
 प्रतिचयं, य, (चयं चयं प्रति ।) पौनःपुन्यम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १० ।
 “प्रतिचयं सा कृतरोमविक्रियां
 ब्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
 अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया
 सरागमस्या रशनागुणासदम् ॥”)
 प्रतिचयः, पुं, (प्रतिचिद्योति हिनास्ति विपचा-
 दीनिति । प्रति + चि + अच् ।) रक्षकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥

प्रतिग्र

प्रतिक्षिप्तः, त्रि, (प्रतिक्षिप्यते स्मेति । प्रति +
 क्षिप + क्तः ।) वारितः । प्रेषितः । इति
 मेदिनी । ते, २०५ ॥ अधिक्षिप्तः । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ४२ ॥ “द्वे कृताधिक्षेपे । सङ्ख्या पर-
 गुणं प्रति दुर्वचनमधिक्षेपः अधिक्षिप्यते स्म
 अधिक्षिप्तः क्तः एवं प्रतिक्षिप्तः । कस्यचित्
 शौर्यादिकं प्रति सङ्ख्यामानेन दुर्वचनमधिक्षेपः
 स यस्य कृतः सोऽधिक्षिप्तः । इति सुक्रटोऽपि ।
 केचित्तु । द्वे प्रेषिते । आहूय प्रेषितो यस्तु
 प्रतिक्षिप्तः स उच्यते । इति ज्ञानदासः ।
 इत्याहुः ।” इति भरतः ॥
 प्रतिगतं, क्ली, (प्रतिसुखं गतं गमनम् ।) पश्चि-
 गतिविशेषः । यथा,—
 “गतागतप्रतिगतसम्पत्ताद्याश्च पश्चिणाम् ।
 गतिभेदाः पश्चिहं कुलायो नौडमस्त्रियाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 (प्रति + गम + कर्त्तरि क्तः । प्रतियाते, त्रि ॥)
 प्रतिग्रहः, पुं, (प्रतिग्रहणमिति । प्रति + ग्रह +
 “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ॥” ३ । ३ । ५८ । इति
 भावे अप् ।) स्वीकरणम् । सैन्यपृष्ठम् । (प्रति-
 ग्रह्णाति निष्ठीवनादिकमिति । प्रति + ग्रह +
 “विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १४३ । इति पक्षे
 अच् ।) पतद्ग्रहः । (प्रतिग्रह्यते इति । प्रति
 + ग्रह + अप् ।) द्विजैभ्यो विधिवद्देयम् । तद्-
 ग्रहः । ग्रहभेदः । इति मेदिनी । द्वे, ३१ ॥ * ॥
 ब्राह्मणस्यार्थः प्रतिग्रहार्जितः । यथा,—
 “प्रतिग्रहार्जिता विप्रे चक्षिये शस्त्रनिर्जिताः ।
 वैश्ये न्यायार्जिताश्चार्थाः शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ॥”
 अयाचितप्रतिग्रहे दोषाभावो यथा,—
 “अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।
 अन्ततं तं विदुर्देवास्तस्मात्तत्रैव निर्गुदेत् ॥ * ॥
 गुरुभृत्याञ्चोच्चिह्वीर्षुरर्चिष्यन् देवतातिथीन् ।
 सर्वतः प्रतिग्रहीयात् न तु तृप्येत् स्वयं ततः ॥
 साधुतः प्रतिग्रहीयादथवासाधुतो द्विजः ।
 गुणवानल्पदोषश्च निर्गुणो हि निमज्जति ॥
 एवं तस्करवृत्त्या वा कृत्वा भरणमात्मनः ।
 कुर्व्याद्विशुद्धिं परतः प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ॥”
 इति गारुडः २१५ अध्यायः ॥ * ॥
 तीर्थे प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
 “सुवर्णमथ युक्तात्मा तथैवान्यप्रतिग्रहम् ।
 स्वकार्यं पितृकार्यं वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ॥
 निष्कलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्रुते ।
 अतस्तीर्थं न गृहीयात् पुण्यं व्यायतनेषु च ॥”
 इति कौर्म ३३ अध्यायः ॥ * ॥
 राजादितः प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
 “न राज्ञः प्रतिग्रहीयान्न शूद्रप्रतितादपि ।
 न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् वर्जयेद्-
 बुधः ॥”
 इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
 विद्यारहितस्य प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
 “हेम भूमिं तिलान् गाश्च अविद्वानाददाति यः ।
 भस्मीभवति सोऽज्ञाय दातुः स्यान्निष्कलश्च तत् ॥

तस्मादविद्वान्नादद्यादल्पश्रीऽपि प्रतिग्रहम् ।
विषमन्त्रापरिज्ञानी विषेणाल्पेन नश्यति ॥” *॥
गर्हितप्रतिग्रहादिर्यथा,—
“हस्तिक्षणाजिनाद्यास्तु गर्हिता ये प्रतिग्रहाः ।
सद्विप्रास्तान् गृह्णीयुर्गृह्णन्तस्तु पतन्ति ते ॥
क्षणाजिनप्रतिग्राही हयानां शुक्रविक्रयी ।
नवश्राद्धस्य भोक्ता च न भूयः पुरुषो भवेत् ॥” *॥
आपदि गर्हितप्रतिग्रहकर्तव्यता यथा,—
“प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे प्रोक्तायां दृष्टदापदि ।
विप्रोऽन्नं प्रतिग्रहं वा यतस्ततोऽपि नाघमाक् ॥
गुर्वीदिपोष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थं सर्वशः ।
प्रत्यादद्याद्द्विजो यस्तु भृत्यार्थमात्मनोपि च ॥
दधिचौराण्यमांसानि गन्धपुष्पास्त्रिमल्यकान् ।
शय्याशनासनं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित् ॥
अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समादद्यादयाचितम् ।
पतितेभ्यस्तथान्येभ्यः प्रतिग्राह्यमसंशयम् ॥” *॥
प्रतिग्रहीतुं शक्तस्य लभ्यमानपरित्यागेन स्वर्गो
भवति । यथा,—
“शक्तः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तः सुसंयतः ।
लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम् ॥” *॥
प्रतिग्रहणं वापि याचितं यो न यच्छति ।
तत्कोटिगुणितग्रस्तो नृतो दासत्वमश्नुते ॥” *॥
दाता च न स्मरेद्दानं प्रतिग्राही न याचते ।
तावुभौ नरकं यातौ दाता चैव प्रतिग्रही ॥” *॥
वदन्ति कवयः केचिद्दानप्रतिग्रहौ प्रति ।
प्रत्यर्चं लिङ्गमेवेह दातयाचकयोर्वलम् ॥
दातृहस्तो भवेद्दूर्ध्वमधस्तिष्ठेत् प्रतिग्रही ।
यद्दानं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्राही ब्रजत्वधः ॥” *॥
प्रतिग्रहप्रकारो यथा,—
“भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ तथा द्विजाः ॥
करं हि हृदि विन्यस्य धर्म्मार्जं ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कौर्त्तितः ॥
तथा चैकशफानाश्च सर्वेषामविशेषतः ।
प्रतिगृह्णीत गां शृङ्गे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा ॥
आरण्याः पशवः सर्वे ग्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः ।
प्रतिग्रहमयोऽस्य आरुह्यैव तु पादुके ॥
इंशायान्तु रथो ग्राह्यश्चक्रे दण्डन्तु धारयेत् ।
द्रुमाणामथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो भवेत् ॥
आयुधानि समादाय तथा भूष्य विभूषणम् ।
धर्मध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥
अवतीर्थे तु सर्वाणि जलस्थानानि चैव हि ।
उपविश्य च शय्यायां स्पर्शयित्वा करेण वा ॥
द्रव्याण्यन्यान्यथादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणं पठेत् ।
कन्यादाने न तु पठेद्द्रव्याणि च पृथक् पृथक् ॥
प्रतिग्रहा द्विजश्रेष्ठ तत्रैवान्तर्भवन्ति ते ।
द्रव्याणामथ सर्वेषां द्रव्यसंश्रयणान्नरः ॥
वाचयेज्जलमादाय करेण च प्रतिग्रहम् ।
प्रतिग्रहस्य यो धर्म्मं न जानाति द्विजो विधिम् ॥
स द्रव्यस्त्वैवसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।
अथापि हि प्रवक्ष्यामि विधिं सर्वं विशेष-

वाजिप्रदानेन प्रतिग्रहे वा
दातृगृहीचोरपि येन पुण्यम् ।
स्वर्गं प्रजायेत शृणुध्वमेतत्
गृहीतयोर्वै विधिवद्विजेन्द्र ॥
कुर्यादसौ पञ्चदिनानि पूर्वं
पञ्चोपचारैर्युतविष्णुपूजाम् ।
कुश्राहमन्त्रैर्घृतदुग्धहोमं
यद्ग्राम इत्यादि मरुत्ततीयम् ॥
सोङ्कारपूर्वादिभिरन्वितं तं
प्रत्येकमष्टौ जुहुयाद्विजेन्द्रः ।
सूर्येण मन्त्रेण च तददष्टौ
घट्या प्रयुक्तं त्रिशतं जुहोति ॥
कुर्याच्च गायत्रिजपं सहस्रं
पश्चात् प्रगृह्यं तुरगं द्विजाग्रः ।
तद्वत्तथात्मानमयं नयेद्द्वि
दातापि चैतद्ब्रतमाविदधात् ॥
द्विजाग्रवत् प्राक्तनपापशुद्धे
द्वावप्यन्त्र सूर्यजनं लभेताम् ॥”

इति दृष्टव्याशारे । ४ । ८ । अध्यायः ॥” *॥

अपि च । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“वीजानां सुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।
वस्त्रं दशान्तमाददात् परिधाय तथा पुनः ॥
आरुह्योपानहौ चैव यानमारुह्य पादुके ।
प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्तयेत् ॥
ततस्तु सार्द्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य दैवतम् ।
समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ॥
विधिं धर्म्मममथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
दाना सह तरत्येव नानादुर्गाण्यसौ द्विजः ॥”
ब्रह्मपुराणे ।
“ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् वृत्तार्थं साधुतस्तथा ।
अव्यश्वमपि मातङ्गतिललौहं च वर्जयेत् ॥
क्षणाजिनतिलग्राही न भूयः पुरुषो भवेत् ॥
शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिग्रह्य नृत्तस्य च ।
नरकान्न निवर्तन्ते धेनुं तिलमर्थो तथा ॥”
तथा ।
“ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति ।
आतुरादयद्गृह्णीतस्तु तत् कथं वै तरिष्यति ॥”
एतदादिद्रव्यदानं प्रतिग्रहीतुर्दोषजनकम् ॥” *॥
एतदनिच्छेदे विद्यादिरहितत्वेनासमर्थाय च
दातुरपि दोषजनकमाह दक्षः ।
“न केवलं हि तद्व्याति शेषमस्य च नश्यति ॥”
तद्वत्तत्रयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।
“विदातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
ग्रहन् प्रदातारमथो नयत्यात्मानमेव च ॥”
अथो नरकम् ॥” *॥ एतद्दानप्रतिग्रहोत्तरमुक्त-
तपोजपादिभिरात्मतरेण चमाय स्वेच्छया प्रति-
गृह्णते दानं न दोषाय इत्याह विष्णुः ।
“एतानि प्रतिगृह्णाति स्वेच्छयाभ्यर्थितो न तु ।
तस्मै दाने न दोषोऽस्ति यस्वात्मानं तारयेत् ॥”
तारणप्रकारमाह हारीतः ।
“मणिवासो गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्राहसहस्रं
जपेत् ॥” *॥ देवलः ।

“प्रतिग्रहं समर्थो हि कृत्वा विप्रो यथाविधि ।
निस्तारयति दातारमात्मानं च स्वतेजसा ॥”
स्कान्दे ।
“वेदाङ्गपारगो विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥”
महाभारते ।
“तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ।
निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः ॥”
प्रतिग्रहसमर्थस्य तदकरणे फलाधिक्यं यथा ।
याज्ञवल्क्यः ।
“प्रतिग्रहसमर्थो हि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानश्रीलानां स तानाप्नोति पुष्क-
लान् ॥”
अपवादमाह स एव ।
“कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि
क्षितिः ।
मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥”
अन्यत्र ।
“शय्यां गृह्णात् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मण्यन्
दधि ।
मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकश्चैव न निर्गुदेत् ॥”
मण्यन् विषादिनिवारकान् ।
“एधोदकं फलं मूलमन्नमभ्युद्धृतञ्च यत् ॥”
अभ्युद्धृतमभ्यर्थ्य दत्तम् ।
“सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् मध्यधोभयदक्षिणाम् ॥”
किमिति न प्रत्याख्येयमित्याह मनुः ।
“अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।
अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥”
प्रतिग्रहमात्रे प्रयोगसारे ।
“प्रतिग्रहं न गृह्णीयादात्मभोगविधितया ।
देवतातिथिपूजार्थं यत्नाह्ननसुपार्जयेत् ॥”
अङ्गिराः ।
“कुटुम्बार्थं द्विजः शूद्रात् प्रतिगृह्णीत याचितम् ।
क्रत्वर्थमात्माने चैव न हि याचेत कर्हिचित् ॥”
यज्ञार्थं याचने निन्दामाह याज्ञवल्क्यः ।
“चाखालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रमिचित्तात् ॥”
इति सुद्धितत्वम् ॥
प्रतिग्राहः, पुं, (प्रतिगृह्णाति निष्ठीवनादिकमिति
प्रति + ग्रह् + “विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १४३ ।
इति शः ।) पतद्ग्रहः । इत्यमरः । २ । ६ । १३६ ॥
(प्रति + ग्रह् + भावे घञ् ।) प्रतिग्रहणञ्च ॥
प्रतिघः, पुं, (प्रतिहन्यनेनेति । प्रति + हन् + डः ।
न्यङ्गादित्वात् कुलम् ।) क्रोधः । इत्यमरः ।
१ । ७ । २६ ॥ (यथा, माघे । १५ । ५३ ।
“प्रतिघः कुतोऽपि समुपेक्ष
नरप्रतिगणं समाश्रयत् ॥”
प्रतिहननमिति ।) प्रतिघातः । इति मेदिनी ।
घे, १० ॥ भृच्छा । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिघातनं, क्ली, (प्रति + हन् + णिच् + भावे
ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
प्रतिघ्नं, क्ली, (प्रतिहन्यस्मिन्निति । प्रति + हन् +
घञर्थे कः ।) अङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रतिज्ञा

प्रतिच्छन्दः, [सु] क्ली, (कन्दोऽभिप्रायः । प्रतिगतं कन्दः इति प्रादिसमासः ।) प्रतिरूपम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अकारान्तोऽपि दृश्यते । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ७७ ।

“रक्षःप्रतिच्छन्दैः स्थिरप्रणतिसूचकः । सनाथशिखरान् प्रादात् तस्मै रक्षःप्रति-
ध्वजान् ॥”)

प्रतिच्छाया, स्त्री, (प्रतिगता छाया मिति) प्रतिकृतिः । मूर्तिसदृशच्छिलादिनिर्मितप्रतिरूपम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे । १५१ । ३० ।

“माययास्य प्रतिच्छाया दृश्यते हि नटालये । देहार्जुन तु कौरव ! सिधेवे च प्रभावतीम् ॥”)

प्रतिजङ्घा, स्त्री, (प्रतिगता जङ्घाम् ।) अग्रजङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥

प्रतिजल्पः, पुं, (प्रतिगतो जल्पम् ।) वाक्यविशेषः । यथा,—

“दुस्यजद्वन्भावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नाह्यनुद्धतम् । दूतसम्माननेनोक्तं यच्च स प्रतिजल्पकः ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

प्रतिजागरः, पुं, (प्रतिजागरणमिति । प्रति + जाग्र + घञ् । “जाग्रोऽवीति ।” ७ । ३ । ८५ । इति गुणः ।) प्रत्यवेक्षणम् । तत्पर्यायः । अवेक्षा २ । इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥ जागर-
प्रतिनिधिः प्रतिजागरः । हे गृहमवेक्षस्व इत्यादिनियोगस्य इति रायसुकुटः ॥

प्रतिजिज्ञा, स्त्री, (प्रतिरूपा जिज्ञा ।) तालु-
मूलस्थचन्द्रजिज्ञा । आलज्जिव इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रतिजिज्ञिका २ माध्वी ३ रसन-
काकुः ४ अलिजिज्ञिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिजिज्ञिका, स्त्री, (प्रतिजिज्ञा + स्वार्थे कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) प्रतिजिज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिज्ञा, स्त्री, (प्रतिज्ञायते इति । प्रति + ज्ञा + “आतश्चोपसर्गे ।” ३ । ३ । १०६ । इति अङ् । टाप् ।) कर्तव्यप्रकारकज्ञानानुकूलयापारः । इत्यनुमितिगादाधरी ॥ साध्यनिर्देशः । इति गोतमसूत्रम् ॥ साध्याभिधायिका वाक् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ तत्पर्यायः । आम् २ प्रति-
ज्ञानम् ३ अङ्गीकारः ४ पतिश्रवः ५ ॐ ६ समाधिः ७ संवित् ८ आगूः ९ आश्रवः १० संश्रवः ११ नियमः १२ अभ्युपगमः १३ वाङ्म १४ आत्मा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धा १६ सङ्गरः १७ संश्रवः १८ उररीकारः १९ अश्रवः २० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, गो-
रामायणे । २ । ११० । ४ ।

“पूर्वन्तु रामस्तमिहानुयुज्य
श्रुत्वा च वाक्यं भरतस्य तस्य ।

चिकीर्षमाणो रघुनन्दनस्तां

पितुः प्रतिज्ञां स बभूव तूष्णीम् ॥”)

प्रतिज्ञारोधी न कर्तव्यः । यथा,—

“त्वयास्य दैव्याधिपते वाचं साम यतो फलम् ।
प्रतिज्ञा नावरोहया स्वल्पकैऽपि च वस्तुनि ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

प्रतिध्व

प्रतिज्ञातं, त्रि, (प्रतिज्ञायते स्मेति । प्रति + ज्ञा + क्तः ।) अङ्गीकृतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १३६ ।

“ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपहृवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥”)

प्रतिज्ञानं, स्त्री, (प्रति + ज्ञा + ल्युट् ।) प्रतिज्ञा । इत्यमरः । १ । ५ । ५ ॥

प्रतिज्ञेयः, पुं, (प्रतिज्ञानाद्यनेनेति । प्रति + ज्ञा + यत् ।) स्तुतिपाठकः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रति-
ज्ञातुं शक्यः ।) प्रतिज्ञातये, त्रि ॥

प्रतितालः, पुं, (प्रतिगतस्तालम् ।) तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“कान्तारः समराख्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा ।
कथिताः शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः ॥

कान्तारो यथा,—

कान्तारः प्रतितालस्तु चन्द्रक्रीडे द्रुतद्वयम् ।

दशाक्षरपदेनायं शृङ्गारे वर्तते रसे ॥ १ ॥

समराख्यो यथा,—

लघुद्वौ लघुचान्ते वृपताल उदाहृतः ।

रुद्रसंख्याक्षरपदः समरे वीरके रसे ॥ २ ॥

वैकुण्ठो यथा,—

रुद्रत्रयस्तु वैकुण्ठे प्रतिताले समीरितः ।

अर्कसंख्याक्षरैः पादो ह्यास्ये त्रिपुटतालके ॥ ३ ॥

वाञ्छितो यथा,—

वाञ्छितस्तृतीये ताले लघुरेको द्रुतस्तथा ।

त्रयोदशाक्षरैर्युक्तो रसेऽद्भुते प्रकीर्तितः ॥” ४ ॥

प्रतिताली, स्त्री, (प्रतिगता तालमिति । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) तालकोद्घाटनयन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चावि इति भाषा ॥

प्रतिदानं, स्त्री, (प्रतिक्षय दानं प्रतिरूपं दानं वा ।) विनिमयः । न्यस्तार्पणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥

प्रतिदारणं, स्त्री, (प्रतिदारयतेऽस्मिन्निति । प्रति + दृ + णिच् + आधारे ल्युट् ।) युद्धम् । इति शब्दमाला ॥

प्रतिदिनं, स्त्री, दिनं दिनं प्रति । प्रत्यङ्गम् । यथा,
“ततः प्रतिदिनं वेला वर्द्धते त्रिपलात्मिका ॥”

इति सत्क्रत्यसुक्तावली ॥

प्रतिदिवा, [न्] पुं, (प्रतिदीयतीति । प्रति + दिव + “कनिन् युष्टितचिराजिधन्विद्युप्रति-
दिवः ।” उणा० १ । १५६ । इति कनिन् ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिदिनश्च ॥

प्रतिदीवा, [न्] पुं, (प्रतिदिवन् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिदेयं, त्रि, (प्रति + दा + यत् ।) क्रीतद्रव्यस्य दुष्क्रीतबुद्ध्या परावृत्य दानम् । यथा,—

“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयन्तस्त्रिनेवाद्वाविचतम् ॥”

इति मिताचरा ॥

प्रतिध्वनिः, पुं, (प्रतिरूपो ध्वनिरिति ।) प्रति-
नादः । गुम्फन् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रति-
शब्दः २ प्रतिश्रुतः ३ प्रतिध्वनम् ४ । इति

प्रतिनि

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १० ।
“वदनकुहरेष्वध्वेतुषामयं तदुदञ्चति
श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनिः ॥”)

प्रतिध्वानं, स्त्री, (प्रतिध्वननमिति । प्रति + ध्वन + घञ् ।) प्रतिध्वनिः । इत्यमरः । १ । ६ । २५ ॥

प्रतिनप्ता, [ऋ] पुं, (प्रतिरूपो नप्ता नप्तुः सदृश इत्यर्थः ।) प्रपौत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिनवं, त्रि, (प्रतिगतं नवं नवतामिति ।) नूतनम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मेघदूते । ३८ ।

“पञ्चादुच्चैर्भुजतखवनं मण्डलेनाभिलीनः

सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजवापुष्यरक्तं दधानः ॥”)

प्रतिनिधिः, पुं, (प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते इति । प्रति + नि + धा + “उपसर्गे धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति किः ।) प्रतिमा । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥

सदृशः । (यथा, रघौ । १ । ८१ ।

“सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुषाहि सा ॥”)

तस्य विवेचनं यथा । “अत्यन्तासामर्थ्येषु स्कन्द-
पुराणम् ।

‘पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं स्नातारं तथा ।

एवामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥’

गरुडपुराणे ।

‘भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।

असामर्थ्यं तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥’

वराहपुराणे ।

‘पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगृन्वादिभूषणाम् ।

अदृष्टार्थसुपोषित्वा स्वयञ्च फलभाग्भवेत् ॥’

अत्रैव विषये कात्यायनः ।

‘दक्षिणा नात्र कर्त्तव्या श्रुश्रूषा विहितं च या ।
ननु प्रतिनिधौ भमेह शर्मादङ्गमन्त्रस्थफलं

कुत्रान्वेति चेत् प्रधान एव । तथा च शारी-
रिकभाष्ये श्रुतिः । ‘यां वै काश्चनयज्ञः कृत्वञ्च

आशिषमाशास्ते यजमानायैव तामाशास्ते
इति होवाच इति ।’ ब्राह्मणसर्वस्वे तु यज-

मानायेत्यादौ यजमानस्यैव सेति पाठे विशेषः ।
तथा च सरलायां सूत्रम् । ‘यां वै काश्चनयज्ञ-

कृत्विगाशिषमाशास्ते सा यजमानस्यैवेति ।’

कृत्विगयजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आका-
ङ्क्षितत्वादिति । अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिनाप्या-

यान्तु नः पितर इत्यादिवदनुह एव पश्यते
वाक्यस्य काल्पनिकत्वात्तत्र न तथेति ॥ * ॥

अत्र प्रतिनिधिप्रसङ्गेन स्मृत्यनुसारात् किञ्चि-
त्क्षिप्यते । कालमाधवीये ।

‘काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनैमित्तिके हि सः ।
काम्येषूपक्रमादूर्ध्वमर्थे प्रतिनिधिं विदुः ॥’

अस्यार्थस्तु माधवाचार्येणाभिहितः । यथा
नित्यनैमित्तिकं प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् ।

काम्यन्तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेव उपक्रम्य
कुर्यात् । असामर्थ्यं तु उपक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधि-

नापि तत्कारयेत् । एतच्च काम्यं श्रौतपरम् ।
काम्यस्मार्त्तान्तु अन्यद्वाराप्युपक्रम्य कुर्यात् । तथा
च पराशरभाष्ये शातातपः ।

‘श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यादन्वोऽपि स्मार्त्तमाचरेत् ।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः ॥’
अन्ततः उपक्रमात् परतः । अन्यथा नित्य-
नैमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तभेदेनोपादानं
अर्थं स्यात्तयोर्विशेषादेव प्रतिनिधिलाभात् ।
अतएव भारतपाठादौ तथा समाचारः ॥ * ॥
स्त्वर्थसारे ।

‘नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते ।’
सजातीयमध्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधि-
र्नश्यते । भावस्तु कदाचित् । यथोपवासादौ-
ब्राह्मणभोजनादि ।

‘नापि प्रतिनिधातयं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ।
थोत्रियाणामभोज्यं यद्द्रव्यं तदशेषतः ।
ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्ये न कुत्रचित् ॥
द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चिद्द्रव्यं सङ्कल्पितं भवेत् ।
तदलाभे सङ्गग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम् ॥
उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो लभ्यते यदि ।
तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समापयेत् ॥
संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि गृह्यते ।
न तु संस्कारयोग्योऽप्यो गृह्यते प्रतिरूपकः ॥
मुख्ये कार्यसमर्थे तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः ।
प्रतिरूपमुपादाय शक्तमेवोपयुज्यते ॥
काष्ठे रूपेस्तथा पर्णेः चौरैः पुष्पैः फलेस्तथा ।
गन्धै रसैः सङ्गग्राह्यं सर्वालाभे परं परम् ॥
ग्राह्याणान्तु भवेद्ग्राह्यमारण्यानामरण्यजम् ।
यवाभावे तु गोधूमास्तथा वेणुयवादयः ॥
हविष्ये गोघृतं ग्राह्यं तदलाभे तु माहिषम् ।
आजं वा तदलाभे तु साक्षात्तैलं प्रयुज्यते ॥
तैलाभावे यद्हीतयं तैलजं तिलसम्भवम् ॥
तैलजं तिलसम्भवं तैलभृष्टतिलपिष्टम् ।
‘तदभावे तु सस्नेहं कौसुमं सर्षपोद्भवम् ॥
तृक्ष्णहोऽथ वा ग्राह्यः पूर्वाभावे परः परः ।
तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते ॥
तदलाभे दधि ग्राह्यमलाभे तिल इष्यते ।
यत्र मुख्यं दधि क्षीरं तत्रापि तदलाभतः ॥
अजादेः क्षीरदध्यादि तदलाभे तु गोघृतम् ।
मुख्यासन्नोऽथवा ग्राह्यः कार्यकारणसन्ततौ ॥
अतएव घृताभावे पूर्वं दधि ततः पयः ॥’
तथा ।

‘सर्वत्र गौणकालेषु कर्मचोदितमाचरेत् ।
प्रायश्चित्तं वाहृतिभिर्हुत्वा कर्म समाचरेत् ॥’
माह्वे ।

‘घृतं न लभ्यते यत्र शुष्कक्षीरेण होमयेत् ।
क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुडो भवेत् ॥’
आयुर्वेदेऽपि ।

‘मधु यत्र न विद्येत तत्र जीर्णगुडो भवेत् ॥’
पैठीनसिः । ‘काष्ठमूलपर्णपुष्पफलप्ररोहरस-
गन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् । सर्वा-
लाभे यवः प्रतिनिधिर्भवति ।’ काष्ठं नालं
प्ररोहोऽङ्कुरः । ‘सर्वालाभे यवः’ इति कल्पतरुः ॥
अथयव इति नारायणोपाध्यायः ॥ श्रान्ति-
दीपिकायां नारदीयपञ्चरात्रम् ।

‘अभावे चैव धातूनां हरितानां प्रशस्यते ।
बीजानामप्यलाभे तु यव एको विधीयते ॥
ओषधीनामलाभे तु सहदेवा प्रशस्यते ।
रत्नानामप्यलाभे तु सुक्ताफलमनुत्तमम् ॥
लौहानामप्यलाभे तु हेमपात्रं प्रकल्पयेत् ।’
लौहानां तैजसमात्राणाम् । न्यायप्राप्तप्रति-
निधिमधिकृत्य जैमिनिः ।

‘न देवताभिश्चक्रियमाणमिति ।’ अस्यार्थः ।
देवताया अग्रेष्व आहवनीयादेः शब्दस्य
मन्त्रस्य क्रियायाः प्रजादृष्टार्थकर्मणश्चादृष्ट-
मात्रार्थकत्वेन आरादुपकारकत्वात् प्रति-
निधिः । ब्रीह्यादीनान्तु सन्निपत्योपकारकाणां
पुरोडाशसाधनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र
प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तम् ।” इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ * ॥ “आरब्धकार्तिकादिस्नाने तु
आध्यादिनासामर्थ्ये पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना
कारयितयं नानुकल्पविधिना नित्यस्नान एव
तद्विधानादिति ।” इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
स्वयं करणासामर्थ्ये अन्यद्वारा । यथा,—“दक्षः ।
‘स्वयं होमे फलं यच्च तदन्वेन न जायते ।
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भाता भागिनेयोऽथ विट्-
पतिः ।

एभिरेव हुतं यत् तदुतं स्वयमेव हि ॥’
विट्पतिर्जामाता । एवञ्च ऋत्विगादीतरत्र
फलान्नूनता ॥ * ॥ अत्राशौचाशङ्कया बोधन-
दिनात् पूर्वं युचित्तत्कालजीवितरूपाधिकारा-
भावेऽपि यद्वरणादिकं क्रियते तत् कर्मकाले
तस्य नारदोक्तस्वयं प्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु
तदानीं प्रतिनिधीयते । अथवा ।

‘निःक्षिप्यामि स्वदारेषु परिकल्प्याल्लिजन्तथा ।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो दृष्टेयं न चिरं वसेत् ॥’
इति ऋन्दोगपरिशिष्टवदन्यत्रापि प्रतिनिधी-
यते । एवं वरणं विनापि किञ्चिद्द्रव्यं ऋत्विक्
प्रवर्त्तते तथापि तत्कर्मसिद्धिः । दक्षिणा च
तस्मै शुचिकाले दातव्येति । तथा च नारदः ।
‘ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वेर्जष्टः स्वयंकृतः ।
यदृच्छ्या वा यः कुर्यादाल्लिज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥’
यदृच्छ्या स्नेच्छ्या ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्रतिपः, पुं, (प्रतिपाति पालयतीति । प्रति +
पा + कः ।) श्रान्तपुराजपिता । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्रतिपक्षः, पुं, (प्रतिकूलः पक्ष इति प्रादि-
समासः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६२ ।
(यथा, ऋच्छकटिके १० अङ्के ।

“अन्योऽयं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्थितिं
बोधय-
न्नेष क्रीडति कूपयन्तघटिकान्यायप्रसक्तौ
विधिः ॥”)

सादृश्यम् । यथा,—

“प्रतिबन्धिप्रतिनिधिप्रतिपक्षविडम्बकाः ।”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

प्रतिवादी च ॥

प्रतिपत्, [दृ] स्त्री, (प्रतिपद्यते उपक्रम्यते-
नयेति । प्रति + पद् + करणे क्तिप् ।) द्रगड-
वादम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुद्धिः । तिथि-
विशेषः । तत्पर्यायः । पञ्चतिः २ । इत्यमरः ।
१ । ४ । १ ॥ सा च चन्द्रस्य प्रथमकलाक्रियारूपा ।
वृहिरूपा चेत् शुक्ला १ एकाङ्कबोधिता । द्वाव-
रूपा चेत् कृष्णा १७ सप्तदशाङ्कबोधिता ॥ * ॥
तस्या व्यवस्था यथा । “सा च कृष्णा द्वितीया-
युक्ता ग्राह्या प्रतिपत् सद्वितीया स्यादित्याप-
स्तम्बीयात् । शुक्ला अमावास्यायुता ग्राह्या ।
प्रतिपदाप्यमावास्या इति वचनात् । त्रिसन्ध्यापि-
नीत्वे तु सर्वत्र न युग्मादरः । तथा च परा-
शरः ।

‘त्रिसन्ध्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥ * ॥
कृष्णापि उपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या ।
तथा च वृहवशिष्ठः ।

‘द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे ह्यन्युः पूर्वोत्तरे तिथौ ॥’
द्वितीया वेधात् योगात् प्रतिपत्तृतीये हन्तीत्यर्थः ।
एवमन्यत्र । अत्रोपवासपरेण विशेषविधानात्
आपस्तम्बीयसामान्यवचनस्य सङ्कोचः ॥ * ॥
कार्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकृत्य बलिं प्रति भग-
वद्वाक्यम् ।

‘बीर ! प्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
अत्र त्वां नरशादूहं लृष्ट्या पुष्ट्या खलङ्कताः ।
पुष्पदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥’
तत्र मन्त्रः ।

‘बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो ।
भविष्येन्द्र सुराराते पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥’
प्रतिपदा प्रतिपत्तिष्ठ्या । अत्र प्रतिपदि । ब्रह्म-
पुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्वम् ।
‘मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्री सपुरोहितः ।’
इत्यर्हम् ॥

पञ्चादपि ।

‘एवं पूजां वृषः कृत्वा राजौ जागरणं ततः ।’
इत्युक्तमिति ॥

पुनर्ब्रह्मपुराणे ।

‘शङ्करश्च पुरा दूतं ससर्ज सुमनोहरम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी नित्यं गौरी सुखोषिता ॥
तस्मात् दूतं प्रकर्त्तयं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् दूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् ॥’
दूतञ्चाप्राणिभिः क्रीडनम् । यथा मनुः ।
‘अप्राणिभियत् क्रियते तल्लोके दूतसुख्यते ॥ * ॥
तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे ।
‘यो यो द्यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदेव्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥’
तथा ।
‘महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धनी ।

प्रतिप

ज्ञानं दानं शतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत् ॥
प्रतिपद्गोहिणीयोगो यथा । भविष्ये ।

‘रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥’ * ॥
तस्याः संज्ञा नन्दा । तत्राभ्यङ्गनिषेधो यथा,—

‘नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेच
चौरश्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।
पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया
भद्रासु सर्वाणि समाचरेच ॥’ * ॥

नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे ।

‘नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥
प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु पञ्चदशद्रव्यभक्षण-
निषेधमाह स्मृतिः ।

‘कुशाख्ये चार्थहानिः स्यात् दृष्ट्यां न स्मरे-
हरिम् ।

बहुशत्रुः पटोले स्याद्गहनहानिश्च मूलके ॥
कलङ्कौ चायते विख्ये तिर्यग्योनिश्च निम्बके ।
ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूखता ॥
तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका ।
शिवी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका ॥
वार्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी च माषके ।
महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत् ॥’ * ॥
तत्र चौरनिषेधो यथा । चौरं विशाखाप्रति-
पत्सु वर्ज्यम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
तत्र जातफलम् ।

“मणिकनकविभूषासंयुतश्चारुकान्ति-
निर्जकुलकमलोद्घाटमार्तखण्डविम्बः ।

प्रतिपदि शशिपूर्णे लब्धजन्मा प्रतापी
भवति विमलवेशश्चारुकेशः प्रजेशः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

सा अमेर्जन्मतिथिः । यथा,—

महातपा उवाच ।

“विष्णोर्विभूतिमाहात्म्यं कथितं ते प्रसङ्गतः ।
तिथीनां शृणु महात्म्यं कथ्यमानं मया वृष ! ॥
इत्यभूतो महानमिर्ब्रह्मक्रोडोद्भवो महान् ।
उवाच देवं ब्रह्माणं तिथिर्मे दीयतां प्रभो ! ।
यस्यामहं समस्तस्य जगतः स्यातिमाशुयाम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

देवानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सत्तम ! ।
आदौ प्रतिपदा येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावक ! ॥
त्वत्पदात् प्रातिपदिकं संभविष्यन्ति देवताः ।
अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेषा भविष्यति ॥
तस्यां तिथौ हविष्येण प्राजापत्येन मूर्तिना ।
होष्यन्ति तेषां प्रीताः स्युः पितरः सर्वदेवताः ॥
चतुर्विधानि भूतानि मनुष्याः पशवोऽसुराः ।
देवाः सर्वे सगन्धर्वाः प्रीताः स्युस्तर्पिते त्वयि ॥
यद्योपवासं कुर्वीत त्वद्भक्तः प्रतिपदिने ।
चौराशनो वा वर्त्तत शृणु तस्य फलं महत् ॥
चतुर्युगानि षट्त्रिंशत्कल्लोकेऽप्यो महीयते ।
तेजस्वी रूपसम्पन्नो द्रव्यवान् जायते नरः ॥
इह जन्मन्यसौ राजा स्वर्गलोके महीयते ।
तूष्णीम्भूव सोऽप्यमिर्ब्रह्मदत्ताश्रयं ययौ ॥

प्रतिप

य इदं शृणुयान्नित्यं प्रातरुत्थाय मानवः ।

अमेर्जन्म स पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥”

इति वराहपुराणे महातपोपाख्याने अमुत्र-
पत्तिनामाध्यायः ॥ * ॥ प्रतिपदि चन्द्रदर्शन-
कारणम् । यथा, ज्योतिषे ।

“अमावस्याघटीशोधा षष्ट्याहर्मानसंयुता ।
सूर्यराहुघटीभ्यस्त्रेदधिका दृश्यते शशी ॥”

प्रतिपत्तिः, स्त्री, (प्रतिपदनमिति । प्रति + पद् +
क्तिन् ।) प्रवृत्तिः । (यथा, कुमारः । ५ । ४२ ।

“मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरौदशी ॥”)

प्रागल्भ्यम् । गौरवम् । (यथा, युक्तिकल्पतरौ
चारलक्षणे ।

“सुभक्तो राजसु तथा कार्याणां प्रतिपत्तिमान् ॥”
संप्राप्तिः । (यथा, रघुः । १ । १ ।

“वागार्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥”)

प्रबोधः । (यथा, भागवते । ३ । ६ । १४ ।

“चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥”)

पदप्राप्तिः । इति मेदिनी । ते, २०६ ॥ मीमां-
सकमते फलशून्यकर्माङ्गम् । यथा । देव-

तोद्देशेन यागादौ त्यक्तहविरादेरसौ निःक्षेपः ।
पूजितप्रतिमादेर्जले विसर्जनमित्यादि । आह्लादौ

सर्वशेषाङ्गकर्म यथा । प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग
एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः । इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥ * ॥ निर्व्याहृताङ्गकद्रव्यकरणकाङ्गत्वं
प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्गत्वम् । प्रतिपत्तिकर्म

उत्तरा क्रिया । यत्र एकेन द्रव्येण कर्म-
द्वयं निर्व्याहृते तत्र उत्तरं कर्म प्रतिपत्तिकर्म ।

तन्निर्व्याहृकश्च प्रतिपादम् । इति तट्टीकायां
काशीरामवाचस्पतिः ॥ * ॥ अथ प्रतिपत्ताधि-

करणम् । शृङ्गन्निरस्यति लोहितं निर-
स्यति गुदेनोपयजति सर्वं चुहोति । इत्य-

मौसोमीयपशौ श्रूयते । शृङ्गन्निरस्यतीति दृष्टा-
न्तार्थम् । यथा पशोरुदरवर्तिशृङ्गत् त्वजति

तथा लोहितमपि त्वजति । अन्यत्र पशोः
श्रीर्धमांसोपक्रमेण होमः । अत्र तु गुदमांसोप-

क्रमेणेति । तत्र च यत्र शृङ्गमृद्विगभ्यो ददातीति
परिभाषया मांसस्योत्तरा प्रतिपत्तिः प्राप्ता ।

अत्र सर्वहवनेन प्रतिपत्ताभावात् कर्मवैगुण्यं
स्यादिति । अत्र सिद्धान्तः । यदिकाराहुपत्तिरिति ।

यदि प्रतिपादं स्यात् तदा प्रतिपत्ति-
रङ्गमित्यर्थः । इति रामकृष्णयाधिकरण-

कौमुदी ॥ * ॥ अपि च ।

“उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ।

भवेद्धविष्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्वा प्रापितत्वतः ॥

उक्ताप्यद्रव्यशेषस्तु भावुपसंस्तरादितत् ।

अतो न प्रतिपत्ताहः शेषकार्यं ततः कथम् ॥”
इति माधवीयाधिकरणमालायाम् ५ पादे प्रथ-

माधिकरणम् ॥
प्रतिपत्तिपटहः, पुं, (प्रतिपत्तये पटहः ।) वाद्य-

विशेषः । नागरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
जम्पापटहः २ । इति हारावली ॥

प्रतिप

प्रतिपत्तूर्यं, स्त्री, (प्रतिपदे संविदे तूर्यम् ।)
द्रगङ्गादाम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिपन्नफला, स्त्री, (प्रतिपन्नं फलमस्याः ।) चुद्र-
कारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिपन्नं, चि, (प्रतिपद्यते स्मेति । प्रति + पद् +
क्तः ।) अवगतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥
(यथा, कुमारः । ४ । ३३ ।

“प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति

प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥”)

अङ्गीकृतम् । इति मेदिनी । ने, १६४ ॥

विक्रान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिपर्णशिफा, स्त्री, (प्रतिपर्णं शिफा जटा
अस्याः ।) द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिपादकः, चि, (प्रतिपादयतीति । प्रति + पद् +
णिच् + खुल् ।) प्रतिपत्तिजनकः । बोधकः ।

(यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शने । “ननु
सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्मतत्त्व-

मिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथ-
मशेषगुणत्वमिति ॥”) यथा च । प्रतिपाद्यप्रति-

पादकभावश्च सम्बन्धः । इति दिनकरी ॥

प्रतिपादनं, स्त्री, (प्रति + पद् + णिच् + भावे
ल्युट् ।) दानम् । प्रतिपत्तिः । बोधनम् । इति

मेदिनी । ने, २३६ ॥ (निष्पादनम् । यथा,
महाभारते । १२ । १४१ । १४ ।

“त्रेता विमोक्षसमये दापरप्रतिपादने ॥”)

प्रतिपालकः, चि, (प्रति + पा + णिच् + खुल् ।)
पालनकर्त्ता । प्रतिपालयतीति प्रतिपूर्व-

चान्तपाधातोर्णकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रतिपालनं, स्त्री, (प्रति + पा + णिच् + भावे ल्युट् ।)
रक्षणम् । पोषणम् । यथा । “कुन्त्या प्रसूतस्य

कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधेयत्वं सङ्गच्छते ।”
इति दुर्गादासः ॥

प्रतिपाल्यं, चि, (प्रति + पा + णिच् + कर्मणि
यत् ।) प्रतिपालनीयम् । प्रतिपालितव्यम् ।

प्रतिपूर्वचान्तपालरक्षण इत्यस्मात् कर्मणि
यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । ४५ । २ ।

“था पुत्रकस्य ऋद्धस्य प्रतिपाल्या तदा भवेत् ।
अथचेन्नाहरेत् शुल्कं क्रीता शुक्लप्रदस्य सा ॥”)

प्रतिप्रसवः, पुं, (प्रति प्रतिषिद्धं प्रसूते इति ।
प्रति + प्र + सू + अप् ।) निषिद्धस्य पुनर्विधा-

नम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“रविशुक्रदिने चैव षादश्यां आह्ववासरे ।

इत्यादिना निषिद्धस्य तिलतर्पणस्य तीर्थेतरत्र
प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः ।

अयने विद्युवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च ॥”
प्रतिप्रसूतः, चि, (प्रतिप्रसूते स्मेति । प्रति + प्र +

सू + क्तः ।) प्रतिप्रसवविशिष्टः । इति मल-
मासतत्त्वम् ॥ पुनःसम्भावितः । यथा,—
“उक्तानि प्रतिसिद्धानि पुनःसम्भावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षाणि मीमांस्यानीह कोविदैः ॥”
इति सत्कृत्यसुक्तावली ॥

प्रतिभ

प्रतिफलं, क्ली, (प्रतिफलतीति । प्रति + फल् + अच् ।) प्रतिविम्बम् । यथा,—

“प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिन्द्रोः कलायां
हरश्चिरसि परस्या वासमाशङ्कमाना ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

तुल्यफलम् । फलं फलच् ॥

प्रतिफलनं, क्ली, (प्रति + फल् + ल्युट् ।) प्रति-
विम्बम् । यथा,—

“न विम्बं त्वद्विम्बप्रतिफलनलाभादरुणितं”

तुलामध्यारोढुं कथमपि न लज्जेत कलया ॥”

इत्यानन्दलहरी । ६२ ॥

प्रतिफलितं, त्रि, (प्रति + फल् + क्त ।) प्रति-
विम्बितम् । यथा,—

“मोहातीतो विशुद्धो मुनिभिरभिहितो मोह-
संक्रान्तमूर्तिः

साक्षी स्वान्ते तदुल्लेखे प्रतिफलितवपुः— ॥”

इत्यादि मुक्तिवादगादाधरी ॥

प्रतिफलकः, त्रि, (प्रतिफलति विकसतीति ।
प्रति + फल् + क्तुल् ।) प्रफुल्लः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

प्रतिवद्, त्रि, प्रतिवन्धविशिष्टः । प्रतिपूर्वबन्ध-
घातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतिवन्धः, त्रि, (प्रति + बन्ध + यत् ।) प्रतिवन्ध-
नीयः । प्रतिवन्धाहं । यथा । वस्तुतो हेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिता-
मन्यज्ञानवृत्तिप्रकारितानवच्छेदकत्वेनैव प्रति-
वन्धत्वं निवेष्ट्यमिति व्याप्तानुगमजागदीश्री ॥

प्रतिवन्धः, पुं, (प्रति + बन्ध + घञ् ।) कार्यप्रति-
घातः । तत्पर्यायः । प्रतिघ्नः २ । इत्यमरः ।
३ । २ । २७ ॥ (यथा, रघुः । ८ । ८० ।

“स तपःप्रतिवन्धमन्युना

प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।

अश्रुपटुभव मानुषीति तां

प्रमवेलाप्रलयोन्मिणा भुवि ॥”)

प्रतिवन्धकः, पुं, (प्रतिवन्धातीति । प्रति + बन्ध +
क्तुल् ।) विटपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रति-
रोधके, त्रि ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । १६६ ।

“व्यागिनो निष्कलङ्कस्य को दोषोऽस्य महीपतेः ।
ममापुण्यन्तु तन्निन्ध्यं यच्छ्रेयःप्रतिवन्धकम् ॥”)

प्रतिवन्धिः, पुं, (प्रतिवन्धात्नेनेति । प्रति +
बन्ध + इन् ।) अनिष्टान्तरप्रसङ्गकं वाक्यम् ।
प्रतिवन्धः । यथा । प्रतिवन्धेरनुत्तरत्वादाहेति
विशेषव्याप्तिजागदीश्री ॥

प्रतिबलः, त्रि, (प्रतिगतं बलमस्य ।) समर्थः ।
शक्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रतिरूपं
बलमस्य ।) तुल्यबलः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १५४ । ८ ।

“नाथं प्रतिबलो भीरु ! राक्षसापसदो मम ।
सोढुं युधि परिस्थान्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥”)

प्रतिभयं, त्रि, (प्रतिगतं भयं यत्र ।) भयङ्करम् ।
इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, रामायणे ।
६ । ६० । ३५ ।

प्रतिमः

“दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसङ्कुलाः ।
तमसा पिहितं सर्वमासीत् प्रतिभयं महत् ॥”
भये, क्ली । इति मेदिनी । ये, १२२ ॥

प्रतिभा, स्त्री, (प्रतिभाति शोभते इति । प्रति +
भा + कः । टाप् ।) बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रत्युत्पन्नमतित्वम् । इति प्रतिभान्वितशब्द-
टीकायां भरतः ॥ नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा ।
यथाह, रुद्रः ।

“प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ॥”

(यथा च, महाभारते । १२ । २५६ । १ ।

“सृष्ट्यां साधु समुद्दिष्टं नियतं ब्रह्मलक्षणम् ।

प्रतिभा त्वस्ति मे काचित् तां ज्ञयामनुमानतः ॥”

प्रतिभायते इति । प्रति + भा + “आतस्योप-
सर्गः ।” ३ । ३ । १०६ । इति अङ् ।) दीप्तिश्च ॥

प्रतिभान्वितः, त्रि, (प्रतिभया अन्वितः ।) प्रगल्भः ।

प्रत्युत्पन्नमतियुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

प्रतिभासुखः, त्रि, (प्रतिभान्वितं सुखमस्य ।)

प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७ ॥

प्रतिभावान्, [त्] त्रि, (प्रतिभा विद्यतेऽस्य ।

प्रतिभा + मतुप् । मस्य वः ।) प्रतिभान्वितः ।

प्रागल्भ्यायुक्तः । प्रतिभाशब्दादस्यर्थे वतुप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४३ । २२ ।

“आगच्छन्तीश्च सायन्तां कुमारसचिवो हठात् ।

अग्रहीदथ सायनमवोचत् प्रतिभावती ॥”)

प्रतिभाहानिः, स्त्री, (प्रतिभाया हानिः ।) बुद्धि-
नाशः । इति शब्दमाला ॥

प्रतिभूः, पुं, (प्रतिरूपः प्रतिनिधिर्वा भवतीति ।

प्रति + भू + “भुवः संज्ञान्तरयोः ।” ३ । २ ।

१७६ । इति क्तिप् । “धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्ति-
ष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ।” इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥) लभकः । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥

जामिन् इति पारस्यभाषा ॥ (यथा, प्रह्लाद-
विजये । १ अङ्के ।

“यश्चेकः प्रतिभूः फलेषु कतिनां यज्ञेषु यज्ञेश्वरो

विप्लवोऽतमः समूहतपनः सोऽयं स्वयं

श्रीहरिः ॥”)

तस्य कर्तव्यत्वं यथा,—

“समापतेः कर्तव्यमाह कात्यायनः ।

‘अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।

स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्दृष्ट्याय वैनतम् ॥’

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्वतीति प्रतिभूर्लभकः ।

वादयोग्यः विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य

दण्डदानस्य च चमः । वादिनोः भाषावादिनः

उत्तरवादिनश्च । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

‘उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।

प्रतिभुवस्त्वभावे च राज्ञा संज्ञपनं तयोः ॥’

राज्ञा संज्ञपनं दण्डतुल्याधिकरणम् । निर्णयस्य

कार्यं घनादिदाने राजदन्तादित्वात् कार्य-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । भव्यस्तद्वचको राज-
निश्चयः ॥” इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

प्रातमः, त्रि, (प्रतिमातीति । प्रति + मा + “आत-
स्योपसर्गः ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।)

प्रतिमा

उत्तरपदस्थे सट्प्रवाचकः । यथा,—

“स्युत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रामायणे । २ । ४० । १३ ।

“आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् ।

यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥”)

प्रतिमा, स्त्री, (प्रतिमीयते इति । प्रति + मा +
अङ् । टाप् ।) अनुकृतिः । गजदन्तस्य वनः ।

इति मेदिनी । मे, ४८ ॥ (प्रतिविम्बम् । यथा,

रघुः । ७ । ६४ ।

“निर्मौलितानामिव पङ्कजानां

मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥”

तथा च कुमारे । ७ । ३६ ।

“आत्मानमासक्तगणोपनीते

खड्गे निधत्तप्रतिमं ददर्श ॥”

प्रतिमीयते अनयेति करणे अङ् ।) मूर्ति-

सट्प्रवृत्तिवादिनिर्मितप्रतिरूपकम् । तत्-

पर्यायः । प्रतिमानम् २ प्रतिविम्बम् ३ प्रति-

यातनाः ४ प्रतिच्छाया ५ प्रतिकृतिः ६ अर्चा ७ प्रति-

निधिः ८ । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥ प्रतिच्छन्दः ९

प्रतिकायः १० प्रतिरूपम् ११ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ * ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७२ । २७ ।

“गिरिपृष्ठे तु सा तस्मिन् स्थिता खसितलोचना ।

विभ्राजमाना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्यवी ॥”)

देवप्रतिमाघटनप्रमाणादि यथा,—

“विष्णोस्तावत् प्रवक्ष्यामि यादृग्रूपं प्रशस्यते ।

शङ्खचक्रधरं शान्तं पद्महस्तं गदाधरम् ॥

कृत्वाकारं शिरस्तस्य कम्बुयीवं शुभेक्षणम् ।

तुङ्गनासं शुक्तिकर्णं प्रशान्तोरुभुजक्रमम् ॥

कचिदष्टभुजं विद्याच्चतुर्भुजमथापि वा ।

द्विभुजं वापि कर्तव्यं भवनेषु पुरोधसा ॥” * ॥

देयमष्टभुजस्यास्य यथास्थानं निबोध मे ।

खड्गो गदा शरः पद्मं देयं दक्षिणतो हरेः ।

धनुश्च खेटकश्चैव शङ्खचक्रे च वामतः ॥ * ॥

चतुर्भुजस्य वक्ष्यामि यथैवायुधसंस्थितिः ।

दक्षिणेन गदां पद्मं वासुदेवस्य कारयेत् ॥

वामतः शङ्खचक्रे च कर्तव्ये भूतिमिच्छता ।

लज्जावतारे तु गदा वामहस्ते प्रशस्यते ॥

यथेच्छया शङ्खचक्रमुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ।

अधस्तात् पृथिवी तस्य कर्तव्या पादमध्यतः ।

दक्षिणे प्रणतं तद्वत् गरुडान्तं निवेशयेत् ।

वामतस्तु भवेल्लक्ष्मीः पद्महस्ता सुशोभना ।

गरुडानग्रतो वापि संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥

श्रीश्च पुष्टिश्च कर्तव्ये पार्श्वयोः पद्मसंयुते ।

तोरणचोपरिष्ठाच्च विद्याधरसमन्वितम् ॥

देवदुर्भिसंयुक्तं गन्धर्वमिथुनान्वितम् ।

पञ्चवक्त्रसमोपेतं सिंहयालसमन्वितम् ।

तथा कल्पलतोपेतं सुवह्निरमरेश्वरैः ।

एवंविधो भवेद्विष्णुस्त्रिभागेनास्य पीठिका ॥

नवतालप्रमाणास्तु देवदानवकिन्नराः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि मानोक्तां विशेषतः ॥ * ॥

जालान्तरप्रविष्टानां भानूनां यद्रजः स्फुटम् ।

प्रतिमा

प्रतिमा

प्रतिमा

त्रासरेणुः स विज्ञेयो बालाग्नैरथाष्टभिः ॥
 तदष्टकेन लिख्यतां युक्ता लिख्याष्टकैर्मता ।
 यवो युक्ताष्टकं तददष्टभिस्तदङ्गुलम् ॥
 खकीयाङ्गुलमानेन सुखं स्यादद्वादशाङ्गुलम् ।
 सुखमानेन कर्त्तव्या सर्वावयवकल्पना ॥ * ॥
 सौवर्णीं राजतीं वापि ताम्ब्रीं रत्नमयीं शुभा ।
 शैलदारुमयीं वापि लौहसीसमयीं तथा ॥
 रीतिका धातुयुक्ता वा ताम्रकांस्यमयी तथा ।
 शुभदारुमयीं वापि देवतार्चां प्रशस्यते ॥ * ॥
 अङ्गुष्ठपञ्चादारभ्य वित्तित्यार्यदेव तु ।
 गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः ॥
 आषोडशांशु प्रासादे कर्त्तव्या नाधिका ततः ।
 मध्यमेन कनिष्ठा तु कार्या वित्तानुसारतः ॥
 द्वारोच्छ्रायस्य यन्मानमष्टधा तन्तु कारयेत् ।
 भागद्वयेन प्रतिमा त्रिभागीकृत्य तत् पुनः ॥
 पीठिका भागतः कार्या नातिनीचा न
 चोच्छ्रिता ।
 प्रतिमासुखमानेन नव भागान् प्रकल्पयेत् ॥
 चतुरङ्गुला भवेद्ग्रीवा भागेन हृदयं पुनः ।
 नाभिस्तस्मादधः कार्या भागेनेकेन शोभिता ॥
 निम्नत्वे विस्तरत्वे च अङ्गुलं परिकीर्तितम् ॥
 नाभेरधस्तथा मेढ्रं भागेनेकेन कल्पयेत् ।
 त्रिभागमायतावृत्तं जानुनो चतुरङ्गुले ॥
 जङ्घे द्विभागे विख्याते पादौ तु चतुरङ्गुलौ ।
 चतुर्दशाङ्गुलस्तदन्मौलिरस्य प्रकीर्तितः ॥
 ऊर्ध्वमानमिदं प्रोक्तं पृथुलं च निबोधत ।
 सर्वावयवमानेषु विस्तरं शृणुत दिजाः ॥ * ॥
 चतुरङ्गुलं ललाटं स्यादूर्ध्वं नासा तथैव च ।
 द्विरङ्गुलं हनु त्र्येयमोष्ठश्चाङ्गुलसम्मितः ॥
 अष्टाङ्गुलं ललाटन्तु तावन्मात्रे भुवौ मते ।
 अर्द्धाङ्गुला भुवोर्लेखा मध्ये धनुरिवानता ॥
 उन्नताया भवेत् पार्श्वे श्लक्ष्णा तीक्ष्णा प्रशस्यते ।
 अक्षिणी द्वाङ्गुलायामे तदूर्ध्वं चैव विस्तरे ॥
 उन्नतोदरमध्ये तु रक्तान्ते शुभलक्षणे ।
 तारका च त्रिभागेन दृष्टिः स्यात् पञ्चभागिकी ॥
 द्विरङ्गुलं भुवोर्मध्ये नासामूलमथाङ्गुलम् ।
 नासाग्रविस्तरं तद्वत् पुटद्वयमथानतम् ॥
 नासापुटविलं तद्वदूर्ध्वाङ्गुलमुदाहृतम् ।
 कपोले द्वाङ्गुले तद्वत् कर्णमूलादिनिर्गते ॥
 हन्वग्रमण्डलं तद्विस्तारो द्वाङ्गुलो भवेत् ।
 अर्द्धाङ्गुला भुवो राज्ञी मृणालसदृशी समा ॥
 अर्द्धाङ्गुलः समस्तदुत्तरोष्ठस्तु विस्तरे ।
 निष्पावसदृशं तद्वन्नासापुटदलमवेत् ॥
 स्फूर्कणी व्योतिस्तुल्ये च कर्णमूलात् षडङ्गुले ।
 कर्णौ तु भूसमौ त्र्येयवूर्द्धन्तु चतुरङ्गुलौ ॥
 द्वाङ्गुलौ कर्णपाशौ तु मात्रामेकान्तु विस्तृतौ ।
 कर्णयोरपरिष्ठाच्च मस्तकं द्वादशाङ्गुलम् ।
 ललाटं पृष्ठतोर्ध्वेन प्रोक्तमष्टादशाङ्गुलम् ।
 षट्त्रिंशदङ्गुलश्चास्य परिणाहः शिरोगतः ॥
 सकेशनिचयश्चास्य द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
 केशान्ताङ्गुले तद्वदङ्गुलानि तु षोडश ॥
 ग्रीवामध्यपरीणाहस्तुर्विंशतिरङ्गुलः ।

अष्टाङ्गुला भवेद्ग्रीवा पृथुलेन विशिष्यते ॥
 स्तनग्रीवान्तरं प्रोक्तमेकतालं खयम्भुवा ।
 स्तनयोरन्तरं तद्वद्वादशाङ्गुलमिष्यते ॥
 स्तनयोर्मण्डलं तद्वद्वादशाङ्गुलं परिकीर्तितम् ।
 चूचुके मण्डलस्यान्तर्यवमात्रे उभे स्तुते ॥
 द्वितालश्चापि विस्ताराद्वचःस्थलमुदाहृतम् ।
 कक्षे षडङ्गुले प्रोक्ते बाहुमूलस्तनान्तरे ॥
 चतुर्दशाङ्गुलौ पादावङ्गुलस्तु त्रिरङ्गुलः ।
 पञ्चाङ्गुलपरीणाहमङ्गुलमात्रं तथोन्नतम् ॥
 अङ्गुलकसमा तद्वदायामे स्यात् प्रदेशिनी ।
 तस्याः षोडशभागेन हीयते मध्यमाङ्गुली ॥
 अनामिकाष्टभागेन कनिष्ठा चापि हीयते ।
 पञ्चत्रयेण चाङ्गुल्यो गुल्फौ द्वाङ्गुलकौ मतौ ॥
 पार्श्वार्द्धाङ्गुलमात्रा तु कलयोश्च प्रकीर्तिता ।
 द्विपञ्चाङ्गुलकः प्रोक्तः परीणाहश्च द्वाङ्गुलः ॥
 प्रदेशिनीपरीणाहश्च द्वाङ्गुलः समुदाहृतः ।
 अन्यासामष्टभागेन हीयते क्रमशो दिजाः ॥
 अङ्गुलेनोच्छ्रयः कार्यः अङ्गुलस्य विशेषतः ।
 तदूर्ध्वेन तु श्रेयाणामङ्गुलीनान्तोच्छ्रयः ॥
 जङ्घाग्र्ये परिणाहस्तु अङ्गुलानि चतुर्दश ।
 जङ्घामध्ये परीणाहस्तथेवाष्टादशाङ्गुलः ॥
 जानुमध्ये परीणाह एकविंशतिरङ्गुलः ।
 जानूच्छ्रायोऽङ्गुलः प्रोक्तो मण्डलं त्र्यङ्गुलं पुनः ॥
 ऊरुमध्ये परीणाहश्चाष्टाविंशतिकाङ्गुलः ।
 एकत्रिंशोपरिष्ठाच्च वृषणी त्र्यङ्गुलौ पुनः ॥
 त्र्यङ्गुलश्च तथा मेढ्रं परीणाहे षडङ्गुलम् ।
 मणिवन्धोदयां विद्यात् केशरेखां तथैव च ॥
 मणिकोषपरीणाहश्चतुरङ्गुल इष्यते ।
 विस्तारेण भवेत्तद्वत् कटिरष्टादशाङ्गुला ।
 द्वाविंशतिस्तथा स्त्रीणां स्तनौ च द्वादशाङ्गुलौ ॥
 नाभिमध्ये परीणाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
 पुरतः पञ्चपञ्चाशत् कस्याश्चैव तु वेष्टनम् ॥
 कक्षयोरपरिष्ठाच्च स्तन्यौ प्रोक्तौ षडङ्गुलौ ।
 अष्टाङ्गुलाश्च विस्तारे ग्रीवाश्चैव तु निर्दिशेत् ॥
 परीणाहे तथा ग्रीवां कला द्वादश निर्दिशेत् ।
 आयामो मुजयोऽष्टद्विचत्वारिंशदङ्गुलः ॥
 कार्यन्तु बाहुशिखरं प्रमाणे षोडशाङ्गुलम् ।
 ऊर्ध्वं यद्बाहुपर्वान्तं विद्यादष्टादशाङ्गुलम् ॥
 तथैकाङ्गुलहीनन्तु द्वितीयं पर्वमुच्यते ।
 बाहुमध्ये परीणाहो भवेदष्टादशाङ्गुलः ॥
 षोडशोक्तः प्रवाहुस्तु षट्कलोऽग्रकरो मतः ।
 सप्ताङ्गुलं करतलं पञ्चमथाङ्गुली मता ॥
 अनामिका मध्यमायाः सप्तभागेन हीयते ।
 तस्यास्तु पञ्चभागेन कनिष्ठा परिहीयते ॥
 मध्यमायास्तु हीना वै पञ्चभागेन तर्जनी ।
 अङ्गुष्ठतर्जनीमूलादधः प्रोक्तस्तु तत्समः ॥
 अङ्गुष्ठपरिणाहस्तु विज्ञेयश्चतुरङ्गुलः ।
 श्रेयाणामङ्गुलीनान्तु भागो भागेन हीयते ॥
 मध्यमामध्यपर्वन्तु अङ्गुलद्वयमायतम् ।
 यवो यवस्तु सर्वासां तस्यां तस्यां प्रहीयते ॥
 अङ्गुष्ठपर्वमध्यन्तु तर्जन्या सदृशं भवेत् ।
 यवद्वयाधिकं तद्वद्वयपर्वमुदाहृतम् ॥

पर्वार्धेन नखान् विद्यादङ्गुलीषु समन्ततः ।
 स्निग्धं श्लक्ष्णं प्रकुर्वीत ईषदक्तं तथाग्रजम् ॥
 निम्नपृष्ठं भवेन्मध्ये पार्श्वतः कलयोच्छ्रितम् ।
 तथैव केशपर्यन्तः स्तन्योपरि दशाङ्गुलः ॥
 स्त्रियः कार्यास्तु तद्विज्ञेस्तनोरुजघनाधिकाः ।
 चतुर्दशाङ्गुलायामुदरं तासु निर्दिशेत् ॥
 नानाभरणसम्पन्नाः किञ्चित्श्लक्ष्णसुजास्ततः ।
 किञ्चिद्दीर्घं भवेद्वक्त्रमलकावलिस्तमा ॥
 नासा ग्रीवा ललाटश्च निर्दिष्टाश्चतुरङ्गुलाः ।
 अर्द्धाङ्गुलिर्विस्तारः शस्यतेऽधरपल्लवः ॥
 अधिकं नेत्रयुग्मन्तु चतुर्भागेन निर्दिशेत् ।
 ग्रीवावलिश्च कर्त्तव्या किञ्चिदूर्ध्वाङ्गुलोच्छ्रया ॥
 एवं नारीषु सर्वासु देवानां प्रतिमासु च ।
 नवतालमिदं प्रोक्तं लक्षणं पापनाशनम् ॥ * ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि देवाकारान् विशेषतः ।
 दशतालः स्तुतो रामो बलिर्वैरोचनिस्तथा ॥
 वराहो नरसिंहश्च सप्ततालश्च वामनः ।
 मत्स्यकूर्मौ तु निर्दिष्टौ यथाशोभं खयम्भुवा ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि रुद्राद्याकारसुत्तमम् ।
 आपीनोरुमुजस्कन्धस्तप्तकाञ्चनसप्रभः ॥
 शुक्ताकरश्चिसंघातचन्द्राङ्कितजटो विभुः ।
 जटामुकुटधारी च द्विरष्टवत्सराकृतिः ॥
 बाहुवारणश्चाभो वृत्तजङ्घोरुमण्डलः ।
 ऊर्ध्वकेशस्तु कर्त्तव्यो दीर्घायतविलोचनः ॥
 व्याघ्रचर्मपरीधानः कटिस्तत्रयान्वितः ।
 हारकेयूरसम्पन्नो भुजङ्गाभरणस्तथा ॥
 बाहुवश्चापि कर्त्तव्या नानाभरणभूषिताः ।
 पीनोरुगण्डफलकः कुण्डलाभ्यामलङ्कृतः ॥
 आजागुलम्भवाहुश्च सौम्यमूर्तिः सुशोभनः ।
 खेटकं वामहस्ते तु खड्गश्चैव तु दक्षिणे ॥
 शक्तिं दण्डं त्रिशूलश्च दक्षिणे तु निवेशयेत् ।
 कपालं वामपार्श्वे तु नागं खट्वाङ्गमेव च ॥
 एकश्च वरदो हस्तस्तथाचवलयोऽपरः ।
 वैशाखन्तानकं कृत्वा नृत्याभिनयसंस्थितः ॥
 नृत्ये दशभुजः कार्यो गजासुरवधे तथा ।
 तथा त्रिपुरदाहे च बाहुवः षोडशैव तु ॥
 शङ्खचक्रं गदा शार्ङ्गं घण्टा तत्राधिका भवेत् ।
 तथा धनुः पिनाकश्च शरो विष्णुमयस्तथा ॥
 चतुर्भुजोऽष्टबाहुर्वा ज्ञानयोगेश्वरो मतः ।
 तीक्ष्णनासाग्रदशनः करालवदनो महान् ॥
 भैरवः शस्यते लोके प्रथायतनसंस्थितः ।
 न मूलायतने कार्यो भैरवस्तु भयङ्करः ॥
 नारसिंहो वराहो वा तथान्येऽपि भयङ्कराः ।
 न हीना नाधिकाङ्गा च कर्त्तव्या देवता कञ्चित् ॥
 स्वामिनं घातयेन्नृणां करालवदना तथा ।
 अधिका शिल्पिनं हन्यात् कृशा चैवार्थनाशिनी ॥
 कृशोदरी तु दुर्भिक्षं निर्मासा धननाशिनी ।
 वक्रनासा तु दुःखाय संचिप्राङ्गी भयङ्करी ॥
 चिपिटा दुःखशोकाय अनेका नेत्रनाशिनी ।
 दुःखदा हीनवक्त्रा तु पाणिपादकृशा तथा ॥
 हीनाङ्गा हीनजङ्घा च भ्रमोन्मादकरी नृणाम् ।
 वक्रवक्त्रा च राजानं कटिहीना च या भवेत् ॥

प्रतिमा

पाणिपादविहीनायां जायते मरको महान् ।
जङ्गाजानुविहीना च शत्रुकल्याणकारिणी ॥
पुत्रमित्रविनाशाय हीना वचःस्थलेस्तु या ।
सम्पूर्णवयवा या तु आयुर्लक्ष्मीप्रदा सदा ।
एवं लक्षणमासाद्य कर्तव्यः परमेश्वरः ॥ * ॥
स्तूयमानः सुरैः सर्वैः समन्ताद्दर्शयेद्भवम् ।
शक्रेण नन्दिना चैव महाकालेन शङ्करम् ॥
प्रणता लोकपालाश्च पार्श्वे तु गणनायकाः ।
नृवृद्धजिरिदिश्चैव भूतवेतालसंवृतः ।
सर्वे हृष्टाश्च कर्तव्याः स्तुवन्तः परमेश्वरम् ॥

गन्धर्वविद्याधरकिन्नराणा-
मथाश्वरोगुह्यकनायकानाम् ।
गणैरनेकैः शतशो महेन्द्र-
सुनिप्रवीरैरभिनन्द्यमानम् ॥
धृताक्षसूत्रैः शतशः प्रवाल-
पुष्पोपहारप्रचयं ददद्भिः ।
संस्तूयमानं भगवन्तमीशं
नेत्रचयेणामरमर्त्यपूज्यम् ॥ * ॥

स्तुत उवाच ।

अधुना संप्रवक्ष्यामि अर्द्धनारीश्वरं परम् ।
अर्द्धेन देवदेवस्य नारीरूपं सुशोभनम् ॥
ईशार्द्धं तु जटाभारो बालेन्द्रकलया युतः ।
उमार्द्धं तु प्रदातयौ सीमन्ततिलकावभौ ॥
वासुकिं दक्षिणे कर्णे वामे कुण्डलमादिशेत् ।
बालिका चोपरिष्ठात् कपालं दक्षिणे करे ॥
त्रिशूलं वापि कर्तव्यं देवदेवस्य शूलिनः ।
वामतो दर्पणं दद्यादुत्पलं वा विशेषतः ॥
वामबाहुश्च कर्तव्यः केयूरवलयान्वितः ।
उपवीतश्च कर्तव्यं मणिमुक्तामयन्तथा ॥
स्तनभारमथार्द्धं तु वामे पीनं प्रकल्पयेत् ।
हारार्द्धमुज्ज्वलं कुर्यात् श्रोण्यर्द्धं तु तथैव च ॥
लिङ्गार्द्धं कर्तव्यं व्याघ्राजिनकृताम्बरम् ।
वामे लम्बपरीधानं कटिस्तत्रचयान्वितम् ॥
नानारत्नसमोपेतं दक्षिणं भुजगान्वितम् ।
देवस्य दक्षिणं पादं पद्मोपरिसमास्थितम् ॥
किञ्चिद्दूर्ध्वन्तथा वामं भूषितं नूपुरेण च ।
रत्नैर्विभूषितान् कुर्यादङ्गुलीष्वङ्गुलीयकान् ॥
सालक्तकं तथा पादं पार्श्वेऽप्युदृश्येत् सदा ।
अर्द्धनारीश्वरस्यैवं रूपमस्मिन्नुदाहृतम् ॥ * ॥
उमामहेश्वरस्यापि लक्षणं शृणुत द्विजाः ।
धन्यान्तु तयोर्वक्ष्ये लीलाललितविभ्रमम् ॥
चतुर्भुजं दिवाहुं वा जटाभारेण भूषितम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तसुमैकस्त्वपाणिनम् ॥
दक्षिणेनोल्बणं शूलं वामं कुचभरं करम् ।
द्वीपिचर्मपरीधानं नानारत्नोपशोभितम् ॥
सुप्रतिष्ठं सुवेशश्च तथा ह्यङ्गुलिप्रदानम् ।
वामे तु संस्थिता देवी तस्योरौ बाहुगृहिता ॥
शिरोभूषणसंयुक्तेरलकैर्ललितानना ।
सबालिका कर्णवती ललाटतिलकोज्ज्वला ॥
मणिकुण्डलसंयुक्ता कर्णिकाभरणा क्वचित् ।
हारकेयूरवह्वला हरवक्त्रावलीकिनी ॥
वामांशं देवदेवस्य स्पृशन्ती लीलया क्वचित् ।

प्रतिमा

दक्षिणन्तु वह्निः कृत्वा बाहुं दक्षिणतोऽथवा ॥
स्त्वमे वा दक्षिणे कुक्षौ स्पृशत्यङ्गुलिजैः क्वचित् ।
वामे च दर्पणं दद्यादुत्पलं वा सुशोभनम् ॥
कटिस्तत्रचयश्चैव नितम्बे स्यात् प्रलम्बकम् ।
जया च विजया चैव कार्तिकेयविनायकौ ॥
पार्श्वयोर्दृश्येत्तत्र सतोरणमगुह्यकम् ।
मालाविद्याधरांस्तत्र वीणावानश्वरोगणः ।
एतद्रूपमुपेशस्य कर्तव्यं भूतिभिच्छ्रिता ॥ * ॥
शिवनारायणं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।
वामार्द्धं माधवं कुर्यादक्षिणे शूलपाणिनम् ॥
बाहुद्वयश्च कृष्णस्य मणिकेयूरभूषितम् ।
शङ्खचक्रधरं शान्तमारक्ताङ्गुलिबिभ्रमम् ॥
चक्रस्थाने गदाश्चापि पाणौ दद्यादधस्तले ।
शङ्खश्चैवतरे दद्याद्भूषणं भूषणोज्ज्वलम् ॥
पीतवस्त्रपरीधानं चरणं मणिभूषितम् ।
दक्षिणार्द्धं जटाभारमर्द्धेऽङ्गुलतलक्षणम् ॥
भुजङ्गहारवलयं वरदं दक्षिणं करम् ।
द्वितीयश्चापि कुर्वीत त्रिशूलवरधारिणम् ॥
यालोपवीतसंयुक्तं कथ्येदं कृत्तिवाससम् ।
मणिरत्नैश्च संयुक्तपादं नागविभूषितम् ।
शिवनारायणस्यैवं कल्पयेद्रूपमुत्तमम् ॥ * ॥
महावराहं वक्ष्यामि पद्महस्तं गदाधरम् ।
तीक्ष्णदंष्ट्रायघोरास्यं मेदिनीवामकुर्परम् ॥
दंष्ट्राग्रैर्गोदृतां दान्तां धरणीसुत्पलान्विताम् ।
विसयोत्पुल्लनयनासुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ॥
दक्षिणं कटिसंस्थानु करन्तस्य प्रकल्पयेत् ।
कुर्मोपरि तथा पादमेकं नागेन्द्रमूर्धनि ।
संस्तूयमानं लोकेष्टैः समन्तात् परिकल्पयेत् ॥ * ॥
नारसिंहश्च कर्तव्यं भुजाष्टकसमन्वितम् ।
रौद्रसिंहासनं तद्द्विद्विदारितमुखेक्षणम् ॥
स्तब्धपीनशटाकीर्णं दारयन्तं दितेः सुतम् ।
विनिर्गतान्तजालश्च दानवं परिकल्पयेत् ॥
वमन्तं रुधिरोज्जरं भुजुटीकुटिलेक्षणम् ।
युध्यमानश्च कर्तव्यं क्वचित् करणवन्धनैः ॥
परिश्रान्तेन दैत्येन तर्क्यमानं सुहृमुहुः ।
दैत्यं प्रदर्शयेत्तत्र खड्गखेटकधारिणम् ।
स्तूयमानं तथा विष्णुं दर्शयेदमराधिपैः ॥ * ॥
तथा त्रिविक्रमं वक्ष्ये ब्रह्माष्टाक्रमणोल्बणम् ।
वामपार्श्वे तथा राहुसुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ॥
अधस्ताद्भ्रामनं तावत् कल्पयेत् सकमण्डलुम् ।
दक्षिणे क्वचिकां विद्यान्मुखं दीनं प्रदर्शयेत् ।
भङ्गारधारिणं तदङ्गुलितस्यैव पार्श्वतः ॥
बन्धनश्चापि कुर्वन्तं गरुडन्तस्य दर्शयेत् ॥ * ॥
मत्स्यरूपं तथा मातस्यं कौर्मं कूर्माकृतिं न्यसेत् ।
एवं रूपस्तु भगवान् कार्थो नारायणो हरिः ॥ * ॥
ब्रह्मा कमण्डलुधरः कर्तव्यः स चतुर्मुखः ॥
हंसारुद्रः क्वचित् कार्यः क्वचिच्च कमलासनः ।
वर्णेन पद्मगर्भाभश्चतुर्बाहुः शुभेक्षणः ॥
कमण्डलुं वामकरे सुचं हस्तं च दक्षिणे ।
वामे दण्डधरं तद्वत् सुचश्चापि प्रदर्शयेत् ॥
सुनिर्भेदवगन्धर्वैः स्तूयमानं समन्ततः ।
कुर्वीणमिव लोकांस्त्रीन् शुक्ताम्बरधरं विभुम् ॥

प्रतिमा

नृगचर्मधरश्चापि दिव्ययज्ञोपवीतितनम् ।
आव्यस्थालीं न्यसेत् पार्श्वे वेदांश्च चतुरः पुनः ॥
वामपार्श्वे तु सावित्री दक्षिणे च सरस्वती ।
अग्रे च ऋषयस्तद्वत् कार्याः पैतामहे पदे ॥ * ॥
कार्तिकेयं प्रवक्ष्यामि तरुणादित्यसन्निभम् ।
कमलोदरवर्णाभं सुकुमारं कुमारकम् ॥
गण्डुकेश्चौरकेयुक्तं मयूरवरवाहनम् ।
स्थानीयखेटनगरे भुजान् द्वादश कल्पयेत् ॥
चतुर्भुजः कर्षटे स्यादने ग्रामे दिवाहुकः ॥
शक्तिः पाशस्तथा खड्गः शरः शूलन्तथैव च ॥
वरदश्चैव हस्तः स्यादथवाभयदो भवेत् ॥
एते दक्षिणतो ज्ञेयाः केयूरकटकोज्ज्वलाः ।
धनुः पताका मुष्टिश्च तर्जनी च प्रसारिता ॥
खेटकं ताम्रचूडश्च वामहस्ते प्रशस्यते ।
द्विभुजस्य करे शक्तिर्वामे स्यात् कुकुटोपरि ॥
चतुर्भुजे शक्तिपाशौ वामतो दक्षिणे त्रिशुः ।
वरदोऽभयदो वापि दक्षिणः स्यात् तुरीयकः ॥ * ॥
विनायकं प्रवक्ष्यामि गजवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
लम्बोदरं चतुर्बाहुं व्यालयज्ञोपवीतितनम् ॥
स्वस्तिकर्म हृदयं चतुर्मुखमेकदंष्ट्रं पृथुदरम् ।
खं दन्तं दक्षिणकरे उत्तुपलश्च तथापरे ॥
लङ्ककं परशुश्चैव वामतः परिकल्पयेत् ।
हृत्तुल्यं चित्रगमनं पीनस्त्वन्वाङ्गिपाणिनम् ॥
युक्तं बुद्धिकुण्डलभ्यामधस्तान्मृषिकान्वितम् ॥ * ॥
कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजन्तथा ।
त्रयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् ॥
जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेऽङ्गुलतलक्षेखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेंद्रसदृशाननाम् ॥
अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्पन्नां सर्वभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदृशनां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥
त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात् खड्गश्चक्रन्तथैव च ।
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ॥
खेटकं पूर्णचापश्च पाशमङ्गुलमेव च ।
घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ॥
अधस्तान्महिषं तदङ्गुलिशिरस्कं प्रदर्शयेत् ।
शिरस्कंदोद्भवं तदङ्गुलं खड्गपाणिनम् ॥
हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्धेदन्तविभूषितम् ।
रक्तरीतताङ्गश्च रक्तविष्कुरितेक्षणम् ॥
वेष्टितं नागपाशेन मुकुटीभौषणाननम् ।
सपाशवामहस्तेन धृतकेशश्च दुर्गया ॥
वमदधिरवक्त्रश्च देयाः सिंहं प्रदर्शयेत् ।
देवास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ॥
किञ्चिद्दूर्ध्वं तथा वाममङ्गुलं महिषोपरि ।
स्तूयमानश्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥ * ॥
इदानीं सुरराजस्य रूपं वक्ष्ये विशेषतः ।
सहस्रनयनं देवं मत्तवारणसंस्थितम् ॥
पृथुरवलोचनं सिंहस्त्वन्महाभुजम् ।
किरीटकुण्डलधरं पीवरोरुभुजेक्षणम् ॥
वज्रोपलधरं तद्वन्नानाभरणभूषितम् ।
पूजितं देवगन्धर्वैरश्वरोगणसंस्तुतम् ॥

प्रतिमा

प्रतिमा

प्रतिमा

इन्द्राणीं वामतस्तस्य कुर्यादुत्पलधारिणीम् ॥
सुत उवाच ।

प्रभाकरस्य प्रतिमामिदानीं शृणुत द्विजाः ।
रथस्य कारयेद्देवं पद्महस्तं सुलोचनम् ॥
सप्ताश्वैकचक्रश्च रथन्तस्य प्रकल्पयेत् ।
सुकुटेन विचित्रेण पद्मगर्भसमप्रभम् ॥
नानाभरणभूषाणां सुजाभ्यां धृतपुष्करम् ।
स्कन्धस्थे पुष्करे ते तु लौलयेव धृते सदा ॥
चोलेकच्छन्नवपुषं कचिच्चित्रेषु दर्शयेत् ।
वस्त्रयुग्मसमोपेतं चरणौ तेजसावृतौ ॥
प्रतीहारौ च कर्तव्यौ पार्श्वयोर्दण्डपिङ्गलौ ।
कर्तव्यौ खड्गहस्तौ च पार्श्वयोः पुरुषाबुभौ ॥
लेखनीकृतहस्तश्च पार्श्वे धातारमययम् ।
नानादेवगणैर्युक्तमेवं कुर्याद्विवाकरम् ॥
अरुणः सारथिस्तस्य पद्मिनीपत्रसन्निभः ।
अश्वौ च बलिमुग्रीवावन्तस्यौ तस्य पार्श्वयोः ॥
सुजङ्गरश्मिभिर्वद्वाः सप्ताश्वा रश्मिसंयुताः ।
पद्मस्य वा हयस्य वा पद्महस्तं प्रकल्पयेत् ॥
अग्नेस्तु लक्षणं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदम् ।
दीप्तं सुवर्णवपुषमर्द्धचन्द्रासनस्थितम् ॥
बालार्कसदृशस्तस्य वसनश्चापि दर्शयेत् ।
यज्ञोपवीतितं देवं लम्बकूर्चधरन्तथा ॥
कमण्डलुं वामकरे दक्षिणे त्वचस्तत्रकम् ।
ज्वालावितानसंयुक्तमजवाहनसुज्ज्वलम् ॥
कुण्डल्यश्चापि कुर्वीत मूर्द्धि सप्तशिखान्वितम् ॥
तथा यमं प्रवक्ष्यामि दण्डपाशधरं विभुम् ।
महामहिषमारुढं कृष्णाञ्जनचयोपमम् ॥
सिंहासनगतश्चापि दीप्ताग्निसमलोचनम् ।
महिषं चित्रगुप्तश्च करालान् किङ्करांस्तथा ॥
समन्ताद्दर्शयेत्तस्य सौम्यासौम्यांस्तथा सुरान् ॥
राक्षसेन्द्रं तथा वक्ष्ये लोकपालश्च नेत्रं तम् ।
नराण्डं महाकायं रक्षोभिर्बहुभिर्वृतम् ॥
खड्गहस्तं महानीलं कञ्जलाचलसन्निभम् ।
नरयुक्तविमानस्य पीताम्बरविभूषितम् ॥
वरुणश्च प्रवक्ष्यामि पाशहस्तं महाबलम् ।
शङ्खस्फटिकवर्णाभं हारकेयूरसंयुतम् ॥
ऋगाधिरुढं वरदं पताकाध्वजसंयुतम् ।
भूषणावगतं शान्तं किरीटवरधारिणम् ॥
वायुरूपं प्रवक्ष्यामि धूम्रश्च ऋगवाहनम् ।
चित्राम्बरधरं शान्तं युवानं कुक्षितभुवम् ।
ऋगाधिरुढं वरदं पताकाध्वजसंयुतम् ॥
कुवेरश्च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलङ्कृतम् ।
हारकेयूररचितं सिताम्बरधरं सदा ॥
गदाधरश्च कर्तव्यं वरदं सुकुटान्वितम् ।
नरयुक्तविमानस्य मेघस्य वापि कारयेत् ॥
वर्णेन पीतवर्णेन गुह्यकैः परिवारितम् ।
महोदरं महाकायं ऋद्धाष्टकसमन्वितम् ॥
गुह्यकैर्वहुभिर्वृक्तं धनयग्रकरेस्तथा ॥
तथैवैवं प्रवक्ष्यामि धवलं धवलेक्षणम् ।
त्रिशूलपाणिनं देवं चार्त्तं वृषगतं विभुम् ॥

मातृणां लक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ।
ब्रह्माणीं ब्रह्मसदृशीं चतुर्वक्त्रा चतुर्भुजा ॥
हंसाधिरुढा कर्तव्या साचस्तत्रकमण्डलुः ॥
महेश्वरस्य रूपेण तथा माहेश्वरी मता ।
जटासुकुटसंयुक्ता वृषस्था चन्द्रशेखरा ।
कपालमूलखट्वाङ्गवरदा चतुर्भुजा ॥
कुमाररूपा कौमारी मयूरवरवाहना ।
रक्तवस्त्रधरा तद्वच्छूलशक्तिधरा तथा ॥
हारकेयूरसम्पन्ना ककवाकुधरा तथा ॥
वैष्णवी विष्णुसदृशी गरुडमति समास्थिता ।
चतुर्बाहुश्च वरदा शङ्खचक्रगदाधरा ।
सिंहासनगता वापि बालकेन समन्विता ॥
वाराहीश्च प्रवक्ष्यामि महिषोपरिस्थिताम् ।
वराहसदृशीं देवीं वरुणाचामरधारिणीम् ।
गदाचक्रधरान्तद्वहानवेन्द्रविनाशिनीम् ॥
इन्द्राणींमिन्द्रसदृशीं वज्रमूलगदाधराम् ।
गजासनगतान्देवीं लोचनेर्बहुभिर्वृताम् ।
तप्तकाञ्चनवर्णां सर्वाभरणभूषिताम् ॥
तीक्ष्णखड्गधरान्तद्वहस्त्रे योगीश्वरीमिमाम् ।
दीर्घजिह्वाभङ्गकेशीमस्त्रिखण्डेश्वरमष्टिताम् ।
दंष्ट्राकरालवदनां कुर्याच्चैव कण्ठोदरीम् ॥
कपालमालिनीं देवीं सुखमालाविभूषिताम् ।
कपालं वामहस्ते तु मांसशोणितपूरितम् ॥
सकेशन्तु शिरो न्यस्य शक्तिका दक्षिणे तथा ।
गृध्रस्था वायसस्था वा निर्मांसा विगतोदरी ।
करालवदना तद्वत् कर्तव्या सा त्रिलोचना ॥
चातुष्पादा बहुघटा च द्वीपिचर्मधरा शिवा ।
दिग्वासा कालिका तद्वद्रासभस्था कपालिनी ॥
सुरक्तपुष्पाभरणा वर्द्धनी ध्वजसंयुता ।
विनायकश्च कुर्वीत मातृणामन्तिके सदा ॥
वीरेश्वरश्च भगवान् वृषारुढो जटाधरः ।
वीणाहस्तस्त्रिशूली च मातृणामग्रतो भवेत् ॥
अग्र्यन्देवीं प्रवक्ष्यामि नवे वयसि संस्थिताम् ।
सुयौवनां पीनगण्डां रक्तोष्ठीं कुक्षितभुवम् ॥
पीनोन्नतस्तनतटां मणिकुण्डलधारिणीम् ।
सुमण्डलं सुखं तस्याः शिरः सीमन्तभूषितम् ॥
पद्मस्तम्भिकशङ्खैर्वा भूषितां कुन्तलालकैः ।
कञ्चुकाबहुगान्त्रौ च हारभूषां पयोधरौ ॥
नागाहस्तोपमौ बाहू केयूरकटकोज्ज्वलौ ।
पद्मं हस्ते च दातव्यं श्रीफलं दक्षिणे करे ॥
मेखलाभरणान्तद्वत्तप्तकाञ्चनसुप्रभाम् ।
नानाभरणसम्पन्नां शोभनाम्बरधारिणीम् ।
पार्श्वे तस्याः स्त्रियः कार्याश्चामरव्यपाणयः ॥
पद्मासनीपविष्टान्तु पद्मसिंहासनस्थिताम् ॥
करिभ्यां स्नायमाना सा भृङ्गाराभ्यामनेकशः ।
प्रतिपालयन्तौ करिणौ भृङ्गाराभ्यां तथापरौ ॥
स्त्रियमाना च लोकेष्टेस्तथा गन्धर्वगुह्यकैः ॥
तथैव यक्षिणी कार्या सिद्धासुरनिषेविता ।
पार्श्वयोः कलसौ तस्यास्तोरणे देवदानवाः ॥
नागाश्चैव तु कर्तव्याः खड्गखेटकधारिणः ।
अधस्तात्प्रकृतिस्त्रिषां नामैरुद्धश्च पौरुषी ॥
फणाश्च मूर्द्धि कर्तव्या द्विजिह्वा बहुवर्णः समाः ।

पिशाचा राक्षसाश्चैव भूतवेतालजातयः ॥
निर्मांसाश्चैव ते सर्वे रौद्रा विकृतरूपिणः ॥
चेत्रपालश्च कर्तव्यो जटिलो विकृताननः ॥
दिग्वासा जटिलस्तद्वत् श्वगोमायुनिषेवितः ।
कपालं वामहस्ते तु शिरः केशसमावृतम् ।
दक्षिणे शक्तिकां ददादसुरचयकारिणीम् ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि दिग्गजं कुसुमायुधम् ।
पार्श्वे चाश्वमुखं तस्य मकरध्वजसंयुतम् ॥
दक्षिणे पुष्पबाणश्च वामे पुष्पमयं धनुः ।
प्रोतिः स्यादक्षिणे तस्य भोजनोपस्करान्विता ॥
रतिस्तु वामपार्श्वे च शयनोपस्करान्विता ।
पटश्च पटहश्चैव खरः कामातुरस्तथा ॥
पार्श्वतो जलवापी च वनं नन्दनमेव च ।
सुशोभनश्च कर्तव्यो भगवान् कुसुमायुधः ॥
संस्थानभीषद्रक्तं स्याद्विस्मयं विश्वनेत्रकम् ।
एतदुद्देशतः प्रोक्तं प्रतिमालक्षणं मया ॥
विस्तरेण न शक्नोति वृहस्पतिरपि द्विजाः ॥
इति मत्स्यपुराणे देवाचानुकीर्तने प्रतिमा-
लक्षणं नाम २३२ । २३३ । २३४ । २३५
अध्यायाः ॥ सा द्विविधा । स्थापनरूपा
स्वयं यत्नरूपा च । यथा,—

श्रीसदाशिव उवाच ।

“शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तदंशवस्यं हरेः ।
स्थापनश्च स्वयं यत्नं द्विविधं तत् प्रकीर्तितम् ॥
शिलाद्वाराण्यौहद्वैः कृत्वा प्रतिकृतिं हरेः ।
श्रौतस्मात्तार्गमैः प्रोक्ता क्रियासंस्थापना हि
तत् ॥
तत्स्थापनमिति प्रोक्तं स्वयं यत्नं हि मे शृणु ।
यस्मिंस्तु निहितो विष्णुः स्वयमेव नृणां सुवि ॥
पाषाणदार्ढ्योराग्नेशः स्वयं यत्नं हि तत् स्मृतम् ।
स्वयं यत्ने स्थापने वा पूजयेन्मधुसूदनम् ॥
देवतानां महर्षीणामर्चनार्थं सनातनः ।
स्वयमेव जगन्नाथः सान्निध्यं याति केशवः ॥
यस्य यद्विग्रहे भाग्यं तदेवाविरभूद्वि ।
तदेव पूजयेन्नित्यन्तस्मिन्नेव रमेत् सदा ॥
अथोक्तं प्राचीं देवेशो विधिरक्षः शुभानने ! ।
स एवेच्छाकुनाथानां तपसाविरभूद्वि ॥
मयापि काश्यां संपूज्यो माधवः कलुषापहः ।
दक्षिणोदधितोरे तु नीलाद्रौ पुरुषोत्तमे ॥
दारुण्यो जगन्नाथो ब्रह्मणा स्थापितः स्वयम् ।
स एव पूज्यः सर्वेषां लोकानां खलु पार्वति ! ॥
नरनारायणः साक्षात् पूज्यो वदरिकाश्रमे ।
गदाधरो गयायान्तु प्रयागे माधवस्तथा ॥
माधवो विधिवत् पूज्यो गङ्गासागरसङ्गमे ।
कपालमोचने तीर्थे कलिङ्गे चर्गो हरिस्तथा ॥
विष्णुश्च बहिरङ्गे तु भीममूर्तिः शिवे यतः ।
दारकायां वासुदेवः कुरुक्षेत्रे रणेश्वरः ॥
नारायणो व्यङ्कटाद्रौ पूज्यो नित्यं सनातनः ।
स्वयं श्रीभगवान् कृष्णो धाम्नि वृन्दावने शुभे ॥
गोविन्दः केशवो नन्द्यप्रोदानन्दनो विभुः ।
पूज्यो मदनगोपालगोवर्द्धनधरादिकः ॥
चतुरश्रीतिके क्रोशे ब्रह्मास्त्रातीतके शिवे ! ।

प्रतिमा

कलिन्दनन्दिनीतीरे महाप्रलयवर्जिते ॥
सदैव कार्णवर्भ्यः श्रीगोपीजनवल्लभः ।
यत्र यत्र हरेरर्चा स्वयं यक्ता शुभानने ! ॥
स्थानं तीर्थं तथा क्षेत्रं यद्दानमहोत्सवम् ।
संकीर्तनं सर्वभक्तिस्तथा कार्णादिकं जनम् ॥
कायेन मनसा वाचा भक्ता देवि ! पुनः पुनः ।
तत्र तत्र समागम्य रमेहं संयवस्थितः ॥
नाष्टाङ्गयोगजं ज्ञानमर्चायां विन्दते वृणाम् ।
चक्षुषोर्विषयं प्राप्य ददाति फलमीप्सितम् ॥
सर्वावस्थासु सौरभ्यमर्चायां लभते नरः ।
अङ्गानामपि सान्निध्यं सर्वदा पृथिवीतले ॥
अम्बुद्वीपे महापुण्ये वर्षे वै भारते शुभे ।
अर्चायां सन्निधिविष्णोर्नैतरेषु कदाचन ॥
तस्मादे भारतं वर्षं मुनिभिस्त्रिदशैरपि ।
सेवितं सततं सुभु ! तपोयज्ञक्रियादिभिः ॥
भारतेऽस्मिन् महावर्षे नित्यं सन्निहितो हरिः ।
इन्द्रगुप्ते तथा कौर्मिं सिंहाद्रौ बदरीवने ॥
काश्यां प्रयागे सोमे च शालग्रामाचले तथा ।
नारायणाचले सोमे वराहे वामनायमे ।
एवमाद्याः स्वयं यक्ताः सर्वकामफलप्रदाः ॥
स्वयमेव हि सान्निध्यं यस्मिन् याति जनार्दनः ।
तस्मिन्नेव स्वयं यत्नं वसन्ति सुनयः शुभाः ॥
महाभागवतश्रेष्ठो विधिना स्थाप्य केशवम् ।
मन्त्रेण कुर्यात् सान्निध्यं स्थापनं तद्विशिष्यते ॥
न तु शाक्तादिभिः कार्यं सुकुन्दस्थापनादिकम् ।
श्रीहरेरर्चनं कर्म याचोत्सवमथाध्वरम् ॥
यत्किञ्चिदेष्यते कार्यमपरं मन्दिरादिकम् ।
ध्रुवं विष्णुर्न गृह्णाति हतमेतद्विहर्मुखैः ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७३ अध्यायः ॥ * ॥

भगवत्याः प्रतिमाराधनविधिर्यथा,—
ब्रह्मोवाच ।

“इष्टुं तस्याः सुराध्यक्ष ! आराधनविधिं परम् ।
यथा सा तोषिता पूर्वं शङ्करादौः फलेषुभिः ॥
कर्मयज्ञेन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ॥
शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिसयीं शुभाम् ।
अक्षमालाकरो नित्यं तेनासौ विमुरीश्वरः ॥
अहं शैलमयीं देवीं यजामि सुरसत्तम ! ।
तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ॥
इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुर्चर्यते सदा ।
विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अद्भुतैकं सनातनम् ॥
देवीं हेममयीं कान्तां धनदोर्चयते सदा ।
तेनासौ धनदो देवो धनेश्वरमवाप्तवान् ॥
विश्वदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।
यजन्ति विधिवद्भक्त्या तेन विश्वत्वमाप्नुयुः ॥
वायुः पूजयते भक्त्या देवीं पितृलसम्भवाम् ।
वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणावहम् ॥
वसवः कांसिकां देवीं पूजयन्ते विधानतः ।
प्राप्तवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥
अश्विनौ पार्थिवीं देवीं पूजयन्तौ विधानतः ।
तेन तावश्विनौ देवौ दिव्यदेहं गतावभौ ॥
स्फाटिकां शोभनां देवीं वरुणोर्चयते सदा ।
वरुणत्वं हि संप्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥

प्रतिमा

देवीमन्नमयीं पुण्यामभिर्यजति भावितः ।
अश्वित्वं प्राप्तवांस्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ।
ताम्नां देवीं सदाकालं भक्त्या देवो दिवाकरः ।
अर्चते तत्र सम्प्राप्तं तेन सूर्यत्वमुत्तमम् ॥
सुक्ताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।
तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं सततोज्ज्वलम् ॥
प्रवालकमयीं देवीं यजन्ते पद्मगोत्तमाः ।
तेन नागास्तु भोगाद्याः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
क्षणाधममयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।
राक्षसाश्च महात्मानस्तेन तेऽमितविक्रमाः ॥
चणुसीसमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।
तेन ऋद्धिवलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
त्रैलोकिकां सदा देवीं यजन्ते गुह्यकादयः ।
तेन भोगवलोपेताः प्रयान्तीश्वरमन्दिरम् ॥
वज्रलौहमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।
मातृत्वं प्राप्य ताः सर्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
एवं देवाः सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
पूजयन्ते सदाकालं चर्चिकां सुरनाथिकाम् ॥
तथा लम्पि देवेन्द्र ! यदौच्छसि परां गतिम् ।
शिवां मणिमयीं पूज्य लभसे मनसेप्सितान् ॥
कामान् सुरवराध्यक्ष ! कामिकैः पूजिता सदा ।
ददाति सर्वलोकानां चिन्तामणिर्यथा शिवा ॥
अपि च ।
“हेमताम्ना च गृह्णातीं शैलाचिन्त्रायसापि वा ।
शक्तिशूले स्थिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
यो यस्य आयुधः प्रोक्तस्तस्मिंस्तं प्रतिपूजयेत् ।
देवी शक्त्यर्चिता पुंसां कामायुःसुतसौख्यदा ॥
शूले संपूजिता वत्स ! सर्वं भवति पूजितम् ।
वाचीं वा शैलजां वापि रत्नधातुमयीमपि ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन दशबाहुचिलोचनाम् ।
कारयेद्भक्तिमान् यस्तु देवीं शास्त्रविशारदः ॥
स्थापनविधिर्यथा,—
“सर्वशैलेष्टकाद्योत्थं गृहं वास्तुविभाजितम् ।
वलभीमण्डपं वत्स ! तासान् स्थापने शुभम् ॥
गन्धनैवेद्यधूपेन वलिमाल्यविभूषणैः ।
अधिवासनपूर्वास्तु स्थापनीयास्तु तद्विदेः ॥
वेदध्वनिमहाघोषैः स्त्रीसङ्गीतोपशोभितम् ।
कर्तव्यं स्थापनं तासां बहुवादिवचनादितम् ॥
रात्रौ जागरणं तत्र देयाः पूजार्थदृष्टये ।
सञ्जलक्षणसम्पूर्णं सर्वोपकरणान्वितम् ॥
वापीकूपतडागादिवाटिकावनशोभितम् ।
वेश्यातूर्योपसम्पन्नं ध्वजच्छत्रविभूषितम् ॥
घण्टादर्पणदीपादि देयं त्रयं निरूपितम् ।
घण्टिका तत्र घण्टादि दिनसंख्यासिद्धये ॥
कर्तव्या एकमेकं वा यथाकालपरिच्छिदे ।
अनेन विधिना यस्तु मातरः स्थापयेन्नरः ।
इहात्र पूजनीयस्तु गृतो याति परां गतिम् ॥
इति देवीपुराणे मातृप्रतिष्ठासमाप्तम् ॥ * ॥
अल्पबुद्धीनां प्रतिमासु देवत्वं यथा,—
“अग्नौ क्रियावतां देवो हृदि देवो मनीषि-
याम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां ज्ञानिनां सर्वतो हरिः ॥”

प्रतिमा

अपि च ।
“अग्नौ क्रियावतामस्मि हृदि चाहं मनीषिणाम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां ज्ञानिनामस्मि सर्वतो ॥ * ॥
प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्याच्चैव मानवः ।
केशवस्य परं लोकमत्तयं प्रतिपद्यते ॥
वष्टिवर्षसहस्राणां सहस्राणि महासुने ! ॥
क्रीडते देववत्तत्र अश्वरोभिः सकिन्नरैः ॥
यः स्थापयेद्दुरैरर्चां सुप्रशस्ते निवेशने ।
पुरुषः कृतकृत्यत्वान्नेनश्च मरणं नयेत् ॥ * ॥
संस्थाप्य प्रतिमां विष्णोर्हैमरूप्यशैलजाम् ।
रत्नजां रैतिको वापि वष्टिस्तीर्थे गृहेऽपि वा ॥
महास्नानेन गोविन्दं सम्यक् संस्थाप्य मानवः ।
यं यं कामयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
इत्यभिपुराणम् ॥

प्रतिमानं, स्त्री, (प्रतिभीयते) नेनेति । प्रति + मि मा
वा + ल्युट् ।) प्रतिविम्बम् । वाह्यस्थस्याधोभागः ।
इत्यमरः । २ । १० । ३६, २।१।३६ । “अस्य
वाह्यस्थस्याधोभागो दन्तयोर्मध्यं प्रतिमान-
मुच्यते प्रतिभीयते अनेन प्रतिमानं तु मिष
न क्षेपे अनट्मिभ्योरिति डा । प्रतिमानं प्रति-
च्छाया गजदन्तान्तरालयोरिति रुद्रः ।” इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ८ । २८ । २६ ।
“प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेष्टेषु चापरे ।
निगृहीता भृशं नागाः प्रासतोमर-
शक्तिभिः ॥”

हस्तिललाटदेशः । इति महाभारतटीकायां
नीलकण्ठः । ६ । ४५ । २७ ॥ * ॥ सादृश्यम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । ७ ।

“वृष्णो वधिः प्रतिमानं बुभूषन् ।

पुरुषा वृत्रो अश्वयदास्तः ॥”

“प्रतिमानं सादृश्यम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
प्रतिनिधिः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । १२ ।

“नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति ।”

“प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ * ॥ दृष्टान्तम् । यथा, भागवते ।
७ । ४ । ३५ ।

“यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा वृप ! ।
प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः ॥”
तथा च महाभारते । ६ । २ । ३६ ।

“उग्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुश्चताम् ॥
धान्यादिपरिमाणनिर्हारार्थप्रस्यद्रोणादिकम् ।
यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १०० ।

“तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तसुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥”
मनुसंहितायान्तु । ८ । ४०३ । श्लोके प्रतीमानं
इत्येव दृश्यते ॥)

प्रतिमार्गकः, पुं, (प्रतिदिशं मार्गो गमनपत्त्या
यस्य । कप् ।) पुरविशेषः । यथा,—

“योमचारिपुरं श्रौभसुद्रङ्कः प्रतिमार्गकः ॥”
इति जटाधरः ॥

“हरिश्चन्द्रपुरं श्रौभसुद्रङ्कः प्रतिमार्गकः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिसुक्तः, त्रि, (प्रतिसुच्यते स्मेति । प्रति + सुच् + क्तः ।) परिहितवस्त्रादिः । इत्यमरः । २।८।५५ ॥ (परित्यक्तः । यथा, रघुः । ४।४३। “गृहीतप्रतिसुक्तस्य स धर्मविजयी वृषः । श्रियं महेन्द्रनाथस्य जह्वा न तु मेदिनीम् ॥” बङ्गः । यथा, भागवते । ३।१८।१०। “न न्दुपाशैः प्रतिसुक्तस्य वीरा विकल्पनं तव गृह्णन्त्यभद्र ॥” प्रतिनिवृत्तः । विद्युतः । यथा, मार्कण्डेये । १।५।१। “नरकात् प्रतिसुक्तसु कृमिः पतितघाजकः ॥” प्रत्यर्पितः । यथा, रघुः । १६।५६। “तद्भ्रतीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिसुक्तमासाम् ॥”)

प्रतियन्त्रः, पुं, (प्रतियत्यते इति । प्रति + यत् प्रयत्ने + “यजयाचयतरिच्छप्रच्छरचो नङ् ।” ३।६०। इति नङ् ।) लिप्ता । वाञ्छा । उपग्रहः । वन्द्यः । इत्यमरः । ३।३।१०६ ॥ निग्रहादिः । सतो गुणान्तराधानम् । इति भरतः ॥ संस्कारः । इति खामी ॥ (यथा, माघे । ३।५४। “सुगन्धितामप्रतियन्त्रपूर्णां विभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् ॥” “यत्र पुरि न प्रतियन्त्रः संस्कारः पूर्वो यस्यास्ताम् ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) गृहणादिः । इति रामाश्रमः ॥ प्रतिग्रहः । इति मुकुटः ॥ “प्रतियन्त्रसु संस्कारलिप्तोपग्रहेषु च ॥” इति मेदिनी । ने, १६६ ॥ रचना । इति जटाधरः ॥ प्रयत्नवति, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतियातना, स्त्री, (प्रतियात्यते अनया इति । प्रति + यत् + णिच् + “ण्यासश्रयो युच् ।” ३।३।१०७। इति युच् ।) प्रतिमा । इत्यमरः । २।१०।३६ ॥ (यथा, माघे । ३।३४। “अनिर्विदा या विदधे विधात्रा पृथ्वी पृथिव्या प्रतियातनेव ॥” तुलयातना च ॥

प्रतियोगः, पुं, प्रतियुज्यते इति । प्रति + युज् + भावे घञ् ।) विरोधः । (पुनरुद्योगः । यथा, भागवते । ४।१०।२२। “इति ब्रुवन्नित्रयः स्वसारधिं यत्तः परेषां प्रतियोगशङ्कितः । शुश्राव शब्दं जलधेरिवैरितं नभस्ततो दिक्षु रजोऽन्वदृश्यत ॥” “प्रतियोगः पुनरुद्योगः ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

प्रतियोगी, [नृ] त्रि, (प्रतिरूपं युज्यते इति । प्रति + युज् + घिनुण् ।) विरोधी । यथा,— “साध्यव्यतिथिगिकान्योन्याभावासानानाधिकरण्यम् । इति चिन्तामणिः ॥ सत्यतिपक्षः । यथा,— “प्रतियोगिनं दृष्ट्वा प्रतियोगी निवर्तते ।” इति प्राचीनकारिका ॥

प्रतिरम्भः, पुं, (प्रति + लम्भ + भावे घञ् । लस्य रः ।) प्रतिलम्भः । इति हिरूपकोषः ॥ प्रतिरूपं, स्त्री, (प्रतिगतं प्रतिकृतं वा रूपमिति प्रादिसमासः ।) प्रतिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ७।१०।२१। “भवान् मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूप-धृक् ॥” त्रि, प्रतिगतं रूपमस्य । अनुरूपः । यथा, महाभारते । १।१०२।६१। “आत्मनः प्रतिरूपोऽर्थो लब्धः पतिरिति स्थितिः । विचित्रवीर्यं कल्याण्यौ पूजयामासतुः शुभे ॥” दानवविशेषे, पुं । यथा, महाभारते । १२।२२७।५१। [मधुः ॥) “विश्वजित् प्रतिरूपश्च वृषाणो विष्करो प्रतिरूपकं, स्त्री, (प्रतिरूप + स्वार्थे कन् ।) प्रति-विम्बम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १२।५६।४६। “अग्निदैर्गर्दैश्चैव प्रतिरूपककारकैः । श्रेणीमुखोपजापेन वीरधश्चेदनेन च ॥”) प्रतिरोधः, पुं, (प्रतिरुध्यते अनेनेति । प्रति + रुध् + करणे घञ् ।) तिरस्कारः । इति युत्थानशब्दटीकायां भरतः ॥ (प्रति + रुध् + कर्त्तरि अच् ।) सत्यतिपक्षः । यथा । पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिरूपा सिद्धिवाधप्रतिरोधानां निरासः । इति सत्यभिचारशिरोमणिः ॥ प्रतिरोधकः, पुं, (प्रतिरुद्धि प्रतिरुध्य चौर्यं करोतीति । प्रति + रुध् + खुल् ।) चोरः । इति हेमचन्द्रः । ३।४५ ॥ प्रतिरोधी, [नृ] पुं, (प्रतिरुद्धीति । प्रति + रुध् + णिनिः । प्रतिरोधस्तिरस्कारोऽस्यस्येति वा । प्रतिरोध + इनिः ।) चौरः । इत्यमरः । २।१०।२५ ॥ प्रतिलम्भः, पुं, (प्रति + लम्भ + भावे घञ् ।) लाभः । तत्पर्यायः । लम्भनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, श्रीहर्षः । “नैव नः प्रियतमोभयथासौ यदमुं न दृष्टुते दृष्टुते वा । एकतो हि धिगममगुणज्ञा-मन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः ॥” प्रतिलोमः, त्रि, (प्रतिगतं लोम आनुकूलं यस्मादिति । “अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोमः ।” ५।४।७५। इति समासान्तोच्प्रत्ययः ।) वामः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे । १२७।१४। “बहूनि प्रतिलोमानि पुरा स कृतवान् मयि । कृष्णो नारदः सोऽपि भातितस्म मयानघ ॥”) विलोमः । यथा,— “तावुभावयसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः । वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥” इति मानवे । ६।६८ ॥ प्रतिलोमजः, त्रि, (प्रतिलोमात् जायते इति । प्रति-लोम + जन् + डः ।) प्रतिलोमजातः । उत्तम-वर्णायां अधमवर्णाजातः । यथा,—

“संकीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः । अन्योन्यव्यतिथस्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥” इति मानवे १० अध्याये ॥ प्रतिवचः, [स्] स्त्री, (प्रतिरूपं वचः ।) प्रत्युत्तरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १।११।५४। “सोमः शक्रवचः शुक्ला किञ्चित् क्रोधसमाकुलः । भद्रा प्रतिवचः प्राह शक्रदूतं तदा प्रप्री ॥”) प्रतिवचनं, स्त्री, (प्रतिरूपं वचनम् ।) प्रतिवाक्यम् । उत्तरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कला-विलासे । २।६। “न ददाति प्रतिवचनं विक्रयकाले शठो वणिग्-मौनी । निक्षेपपाणिपुरुषं दृष्ट्वा सम्भाषणं कुरुते ॥” प्रतिनिर्देशः । इति निरुक्तम् । ६।३।६ ॥ प्रतिवसथः, पुं, (प्रतिवसत्यस्मिन्निति । प्रति + वस् + बाहुलकात् अथ ।) ग्रामः । इति हेमचन्द्रः । ४।२७ ॥ प्रतिवाक्, [च्] स्त्री, (प्रतिरूपा वाक् ।) उत्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-भारते । ५।७२।७१। “लाङ्गुलचालनं चेद्वा प्रतिवाचो विवर्तनम् । दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥”) प्रतिवाक्यं, स्त्री, (प्रतिरूपं वाक्यम् ।) उत्तरम् । इत्यमरः । १।६।१० ॥ प्रतिवाणिः, स्त्री, (प्रतिरूपा वाणिः ।) प्रत्युक्तिः । प्रत्युत्तरम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ प्रतिवादी, [नृ] त्रि, (प्रतिवादीऽस्यास्तीति इनिः । यद्वा, प्रतिकूलं वदतीति । प्रति + वद् + णिनिः ।) प्रतिपक्षः । यथा,— “यद्वा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना । दद्यात्तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥” इति व्यवहारतत्त्वे दृष्टसतिवचनम् ॥ प्रतिवासरः, पुं, (प्रतिगतो वासरम् ।) प्रति-दिनम् । तद्दिनम् । इति हारावली । १६६ ॥ (स्त्री, वासरं वासरं प्रतीति समासे । प्रति-दिनम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २।१२७। “भूतेश्वर्द्धमानेशविजयेशानपश्यतः । नियमो राजकार्येषु तस्याभूत् प्रतिवासरम् ॥”) प्रतिवासी, [नृ] त्रि, (प्रत्यासन्नं वसतीति । प्रति + वस् + णिनिः ।) आसन्नगृही । निकटस्थायी । पङ्क्ति इति भाषा । प्रतिवसतीति गृहादित्वाणिन्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ प्रतिविम्बं, स्त्री, (प्रतिरूपं विम्बमिति । “कुम्भति-प्रादयः ।” २।२।१८। इति समासः ।) प्रतिमा । प्रतिच्छाया । इत्यमरः । २।१०।३६ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १।१५। “चिदानन्दमयत्रक्षप्रतिविम्बसमन्विता । तस्योरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्विविधा च सा ॥”) प्रतिविषा, स्त्री, (प्रतीपं विषं यस्याः ।) अति-विषा । इत्यमरः । २।४।६६ ॥ आतइस इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४० अः ।

“महौघं प्रतिविषा सुस्तं चेत्यामपाचनाः ॥”
अस्याः पर्यायो यथा,—

“विषा त्वतिविषा विश्वा शृङ्गी प्रतिविषारुणा ।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गरा घुणवल्गमा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

प्रतिविष्णुः, स्त्री, विष्णुं विष्णुं प्रति । इति सुग्वोध-
शाकरणम् ॥

प्रतिविष्णुकः, पुं, (प्रतिगतो विष्णुर्यस्मिन्निति । प्रति-
विष्णुर्मुचुकुन्दो नृपतिः । तन्नाम्ना कायति प्रका-
शते इति । कै + कः ।) मुचुकुन्दवचः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“मुचुकुन्दः चक्षुश्चक्षिकः प्रतिविष्णुकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रतिवेशः, पुं, (प्रत्यासनो वेशो निवेशः । प्रति-
विशत्येति आधारे घञ् वा ।) प्रतिवासिगृहम् ।

आसन्नगृहिणां गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(चि. आसन्नवर्त्तौ । यथा, ऋग्वेदे । १०।६६।१३।

“चेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे ।”

“प्रतिवेशं समीपे वर्त्तमानम् ।” इति तद्भाष्ये
साधनः ॥)

प्रतिवेशवासी, [नृ] चि, (प्रतिवेशे वसतीति ।
वसु + णिनिः ।) प्रतिवासी । यथा,—

“नो जाने प्रतिवेशवासिनि गुरोः किं भावि
सम्भावितम् ।”

इत्यलङ्कारकौस्तुभम् ॥

प्रतिवेशी, [नृ] चि, (प्रतिवेश आसन्नवर्त्तिगृह-
मस्यास्तीति । इतिः ।) प्रतिवासी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, गृह्यसूत्रे ३ अङ्के ।

“दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गो
दोषांश्च मे वदति कर्मणि कौशलश्च ॥”)

प्रतिशासनं, स्त्री, (प्रति + शास् + भावे ल्युट् ।)
आहूय भृत्यादीनां कार्ये प्रेरणम् । इत्यमरः ॥

प्रतिशिरः, चि, (प्रतिगतं शिरमवशिष्टम् ।)
प्रत्याख्यातम् । (प्रति + शास् + क्तः ।) प्रेषि-
तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिश्या, स्त्री, (प्रतिश्यायते इति । प्रति + श्येड
गतौ + “आतश्चोपसर्गे” ३।१।१३६। इति

कः । टाप् ।) प्रतिश्यायः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिश्यायः, पुं, (प्रतिचयं श्यायते इति । प्रति +
श्ये + “श्याद्वधासुसंभ्रतीत्येति” ३।१।१४१।

इति शः ।) पीनसरीगः । इत्यमरः । २।६।५१॥
(यथा, सुश्रुते रुचस्थाने ४५ अध्याये ।

“पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ॥”
अस्य सकारणलक्षणं सम्प्राप्तिश्च यथा,—

“सन्धारणाजीर्णरजोऽतिभाव्य-
क्रोधर्तुवैषम्यशिरोऽभितापैः ।

प्रजागरातिस्वपनासुषुप्ते-
रवश्यया मैथुनवाप्यधूमेः ॥

संख्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो
वायुः प्रतिश्यायसुदीरवेत्तु ।

ब्राह्मणान्तिदेः श्वयथुर्जलाभः
सावोऽनिलान् सखनम्बु रोगः ॥

नासाग्रपाकज्वरवत्तुशोष-
लण्णोष्णपीतस्रवणानि पित्तात् ।

कासारुचिसावनयनप्रसेकाः
कफाद्गुरुः स्रोतसि चापि कण्डूः ॥

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्
स्युः पीनसे तीव्ररुजेऽतिदुःखे ।

सर्वोऽतिवृद्धोऽहितभोजनात्
दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने षड्विंशेऽध्याये ॥)

प्रतिश्रयः, पुं, (प्रतिश्रूयते अस्मिन्निति । प्रति +
श्रि + आधारे अच् ।) यज्ञशाला । इति जटा-
धरः ॥ सभा । आश्रयः । इति मेदिनी ।

ये, १२२ ॥ ओकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १।१६६।४।

“स सम्यक् पूजयित्वा तं विप्रं विप्रवभक्तदा ।
ददौ प्रतिश्रयन्तस्मै सदा सर्वातिथिव्रतः ॥”

निवासः । यथा, मनौ । १०।५१ ।
“चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्यामात् प्रतिश्रयः ॥”

“प्रतिश्रयो निवासः ।” इति मेधातिथिः ॥)

प्रतिश्रवः, पुं, (प्रति + श्रु + “कदोरप्” ३।३।
५७। इति अप् ।) अङ्गीकारः । इत्यमरः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३।४२४ ।
“इति सोऽभीष्टसंप्राप्तौ कारयित्वा प्रतिश्रवम् ।

दूरमुत्क्रान्तमभ्यादः सङ्गमं तमयाचत ॥”)

प्रतिश्रुतः, स्त्री, (प्रतिश्रुतं श्रूयते इति । प्रति +
श्रु + सम्पदादित्वात् क्तिप् ।) प्रतिध्वनिः । इत्य-
मरः । १।१६।२५॥ (यथा, रघौ । १३।४० ।

“यस्यायमन्तर्हितसौधभाजः
प्रसक्तसङ्गीतमन्दङ्गधोवः ।

वियजतः पुष्पकचन्द्रशालाः
चणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥”)

प्रतिश्रुतः, चि, (प्रतिश्रूयते स्मेति । प्रति + श्रु +
क्तः ।) अङ्गीकृतः । इत्यमरः । ३।२।१०६ ॥

प्रतिषिद्धः, चि, (प्रति + सिध् + क्तः ।) प्रतिषेध-
विषयः । निषिद्धः । यथा । अप्रतिषिद्धमनुमतं

भवतीति दत्तकचन्द्रिका ॥ (यथा च,—
“सर्वज्ञेषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

प्रतिषिद्धा, [ऋ] चि, (प्रति + सिध् + ङच् ।)
प्रतिषेधकर्त्ता । तत्पर्यायः । माशब्दिकः २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।
१।१८१।१० ।

“यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित् ।
तिष्ठन्ति बहवो लोकास्तदा पापेषु कर्मसु ॥”)

प्रतिषेधः, पुं, (प्रति + सिध् + भावे + घञ् ।)
निषेधः । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“प्राधान्यन्तु विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यन्नोत्तरपदेन नञ् ॥”

प्रतिषेधकः, चि, (प्रतिषेधतीति प्रति + सिध् +
खुल् ।) प्रतिषेधकर्त्ता । यथा अग्निपुराणे ।
“षष्टिवर्षसहस्राणां सहस्राणि वसेद्वि ।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥”

प्रतिष्कः, पुं, (प्रतिष्कन्दति प्रतिगच्छतीति । प्रति
+ स्कन्द + बाहुलकात् ङः ।) दूतः । इति

शब्दरत्नावली ॥

प्रतिष्कशः, पुं, (प्रतिकशतीति । प्रति + कश् +
अच् । बाहुलकात् सुट् ।) सहायः । वार्त्ता-
हरः । पुरोगः । इति मेदिनी । श्रे, ३६ ॥

प्रतिष्कषः, पुं, (प्रतिकष्यतेऽनेनेति । प्रति + कष
हिसांयाम् + अच् । बाहुलकात् सुट् ।) चर्म-
रज्जुः । इति जटाधरः ॥

प्रतिष्कसः, पुं, (प्रतिकसति प्रतिगच्छतीति ।
प्रति + कस् + अच् । सुट् ।) चरः । इति

शब्दरत्नावली ॥

प्रतिष्ठम्, पुं, (प्रतिष्ठम्भनमिति । प्रति + स्तम्भ +
भावे घञ् । घलम् ।) प्रतिबन्धः । इत्यमरः ।

३।२।२७ ॥ (यथा, रघौ । २।३२ ।
“बाहुप्रतिष्ठम्भविष्टमन्यु-
रभ्यर्णमागस्कृतमसृष्टमङ्गिः ॥”)

प्रतिष्ठः, पुं, (प्रतिष्ठा अस्यास्तीति । अच् ।)
सुपार्श्वनामकवृत्ताहृत्पिता । इति हेमचन्द्रः ।

१।३६ ॥ प्रतिष्ठायुक्ते, चि ॥ (यथा, महा-
भारते । ५।४६।३० ।

“आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
ओतप्रोतोऽहमजरः प्रतिष्ठः ॥”)

प्रतिष्ठा, स्त्री, (प्रतितिष्ठतीति । प्रति + स्था +
“आतश्चोपसर्गे” ३।१।१०६ । इति भावादौ

अङ् । टाप् ।) गौरवः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २।६६ ।

“किञ्च याकरणं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ॥”
चित्तिः । स्थानम् । (यथा, रघुः । १६।३५ ।

“वेदिप्रतिष्ठान् वितताध्वराणां
यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥”

आश्रयः । यथा, मार्कण्डेये । ८४।१० ।
“गौरी त्वमेव शशिभौलिकतप्रतिष्ठा ॥”)

यागनिधयतिः । चतुरचरपदम् । इति मेदिनी ।
ते, १३ ॥ * ॥ (स्थितिः । यथा, हरिवंशे ।

२८।३७ ।
“य इदं व्यावनं स्थानात्प्रतिष्ठाश्च शतक्रतोः ।
शृणुयाद्धारयेद्वापि न स दौरात्म्यमाप्नुयात् ॥”

शरीरम् । यथा, ऋग्वेदे । १०।७३।६ ।
“साकं प्रतिष्ठा हृद्या जघंथ ॥”)

संस्कारविशेषः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३८६ ।
“पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना

प्रतिष्ठा च ।
तद्भवविप्रतिपन्नः पश्यतु गौर्वाणपाषाणम् ॥”)

तद्दिनादि यथा,—
मत्स्यपुराणे ।

“चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।
समयः सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥

प्राप्य पचं शुभं शुक्लमतीति चोत्तरायणे ।
पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥

दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ॥”

प्रतिष्ठा

प्रतिष्ठा

प्रतिष्ठा

प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य विशेषतः ।
उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥
कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शस्यते ॥ * ॥
सुजबलभीमे ।

‘युगादावयने पुण्ये कर्त्तव्यं विषुवदये ।
चन्द्रसूर्यग्रहे वापि दिने पुण्येऽथ पञ्चसु ॥
या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कीर्तिता ।
यत्प्रागमविशेषेण प्रतिष्ठा मुक्तिदायिनी ॥ * ॥
पद्मपुराणे ।

‘प्रतिपद्मदस्योक्ता पवित्रारोपणे तिथिः ।
श्रिया देवा द्वितीया तु तिथौनामुत्तमा स्मृता ॥
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च ॥
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी तथा ।
मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥
एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ।
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
मम चैव सुनिश्चेष्टः पौर्णमासी तिथिः स्मृता ॥’
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।

‘महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।
यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाञ्चजरोपणे ॥
गर्गापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः ॥’
यस्य देवस्य प्रतिष्ठाञ्चजरोपणे यः कालः शुभद-
स्तस्य गर्गापूरशिलान्यासे गृहारम्भे स कालः
पूजित इत्यर्थः ॥ * ॥ प्रतिष्ठासमुच्चये ।
‘माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥ * ॥
भविष्ये ।

‘सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव बुधस्तथा ।
एते सौम्यगृहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यज्ञकर्मणि ॥
मत्स्यपुराणम् ।

‘आषाढे दे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च ।
ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदस्तथा ॥
हस्ताश्विनी रेवती च पुष्या मृगशिरस्तथा ।
अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादौ प्रशस्यते ॥’
दीपिकायाम् ।

‘प्राज्ञेशवासवकरादितिभास्विनीषु
पौष्णामरेज्यशशिमेषु तथोत्तरेषु ।
कर्तुः शुभे शशनि केन्द्रगतं च जीवे
कार्या हरिः शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा ॥’
प्राज्ञेशादयः । रोहिणीज्येष्ठाहस्तापुनर्वसुश्वि-
नोरेवतीपुष्यामृगशिरउत्तरफल्गुन्युत्तराषाढो-
त्तरभाद्रपन्नचत्राणि ॥ * ॥ सर्वमङ्गलादृष्टान्तं
देवीपुराणम् ।

‘यथा द्वादशमे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे ।
प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्भूहाभयकरी मता ॥’
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।

‘चतुर्वर्गस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः ।
प्रतिष्ठा ब्राह्मणद्वारैव कर्त्तव्या ।

‘कर्त्तुमिच्छति यः पुण्यं मम कृत्तिप्रतिष्ठया ॥
अन्वेयणीयस्वाचार्यस्तेन लक्षणसंयुतः ॥

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां पञ्चरात्रविशारदः ।

ब्राह्मणानामलामे तु चक्षियो वैश्यशूद्रयोः ॥
चक्षियाणामलामे तु वैश्यः शूद्रस्य कल्पितः ।
कदाचिदपि शूद्रस्तु न च कार्यार्थमर्हति ॥ * ॥
बृहन्नारदीये ।

‘प्रणमेच्छूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
स सर्वथातनाभोगो यावदाहूतसंज्ञवम् ॥’
यावदाहूतसंज्ञवं प्रलयपर्यन्तम् ॥ तथा ।
‘स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ! ।
स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि
वा ॥ * ॥

प्रतिष्ठाप्रकारस्तु मत्स्यपुराणादावुक्तः । तद-
सम्भवे विद्याकरवाजपेयिप्रभृतिसम्मतो भवि-
ष्यादुक्तः । यथा भविष्यपुराणम् ।

‘स्नपनादि यथाशक्ति कृत्वा तन्मूलमन्त्रकम् ।
विन्यसेद्भूदयामोजे प्रतिमासु कृता भवेत् ॥’
आदिपदात् पूजोत्सवहोमादि महाकपिल-
पञ्चरात्रोक्तकर्म च कर्त्तव्यम् । तद्यथा,—
‘सपुत्र्यं सङ्गुणं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके ।

पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशततोत्तरम् ॥
ततो मूलेन मूर्द्धादिपीठान्तं संस्पृष्टेदिति ।

तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् ॥
पूजाञ्च महतीं कुर्यात् स्वमन्त्रोक्तां यथाविधि ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत् ॥’
लिपिन्यासस्तु मातृकान्यासः । उक्तञ्च ।

‘जपादौ सर्वमन्त्राणां विन्यसेन्न लिपिं विना ।
कृतं तन्निष्फलं विद्यात्तस्मात् पूर्वं लिपिं न्यसेत् ॥’
कादिमतेऽपि ।

‘मातृकायाः षडङ्गञ्च मातृकान्यासमेव च ।
सर्वासां प्रथमं कृत्वा पञ्चाक्षरलोदितं न्यसेत् ॥
एतद्वचनाञ्च मातृकान्यासः पूर्वं पञ्चाक्षर-
न्यासः ॥’

क्रमदीपिकायामप्येवं क्रमः । मन्त्रन्यासञ्च तत्त-
न्मन्त्रविशेषोक्तपदवर्णन्यासः । तदभावे मूल-
मन्त्रेण शिरसि हस्तन्यासः । तत्त्वन्यासस्तु

विष्णुविषयक एव । न्यासप्रमाणानि सारदाक्रम-
दीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि ॥ * ॥ प्राणप्रतिष्ठा-
मन्त्रस्तु सारदानयोर्विंशतिपटलोक्तः । यथा,—
‘पाशाङ्कुशपुटाशक्तिर्वाणीविन्दुविभूषितः ।
यायाः सप्त सकारान्ता योमसत्वेन्द्रसंयुतम् ॥
समन्ते हंसमन्त्रः स्यात्ततोमुच्यपदं भवेत् ।
प्राणा इति वदेत् पश्चात् इह प्राणास्ततः परम् ॥
अमुच्य जीव च इह स्थितोऽमुच्यपदं भवेत् ।
सर्वेन्द्रियाण्यमुच्यन्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ॥
श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ।
तिष्ठन्त्वमिवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः ॥
प्रत्यमुच्यपदात् पूर्वं पाशाद्यानि प्रयोजयेत् ।
प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनोविभिः ॥’
पाशाङ्कुशपुटाशक्तिरित्यनेन प्रथमं पाशवीजं
आं ततः शक्तिवीजं ह्रीं ततोऽङ्कुशवीजं क्रीं
वाणी यकारः विन्दुविभूषितो यं । यायाः
सप्त सकारान्ताः उद्धृत्यकारागुवादेन सप्त
तद्भिन्नं बीजं पूर्वं पृथगुद्धारस्तु सप्तानामपि

सविन्दुताख्यापनाय । अङ्कुशवायुनलावनि-
वरुणबीजानीत्युक्तम् । अत्र वायुवीजस्यैकत्वं
बीजत्वेन सर्वेषां सविन्दुत्वं व्यक्तम् । राघवभट्टो-
ऽप्येवम् । अन्यस्तु वाणीविन्दुविभूषिता इति
पठित्वा नादविन्दुविभूषिता इति व्याख्यातं
याया इत्यस्य विशेषणं वदति । योम हकारः
सत्य ओकारः इन्द्रविन्दुः तेन ह्रीं । अतएव
पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनोः परस्तादुच्चार्यं
यादिवसुवर्णगुणं सहस्रमिति प्रपञ्चसारप्रति-
पाद्यगुणमित्यनेन ह्रीमिति पद्मपादाचार्यैर्य-
ख्यातम् । अग्निवधूः स्वाहा । तेनायं मन्त्रः ।
आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं षं सं ह्रीं हं सः
अमुच्य प्राणा इह प्राणाः आमित्यादि अमुच्य
जीव इह स्थितः आमित्यादि अमुच्य सर्वेन्द्रि-
याणि आमित्यादि अमुच्य वाङ्मनश्चक्षुश्रोत्र-
घ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ।
अमुच्य इति षष्ठान्तदेवतानामोपलक्षणम् ।
‘अदःपदं हि यद्गुणं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते ।
अमुच्यभिधानं तद्गुणं तत्र स्थाने नियोजयेत् ॥’
इति नारदीयात् ॥

वशिष्टसंहितायाम् ।
‘हृदि हस्तं सन्निधाय प्राणस्थापनमाचरेत् ॥ * ॥
प्रागुक्तभविष्यपुराणवचनेन तन्मूलमन्त्रकं तत्तद-
देवतामन्त्रकं स च वैदिकस्तान्तिकञ्च ।
‘ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कृष्टान्तकीर्तितम् ।
स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥’
ब्रह्मपुराणे ।
‘ओङ्कारादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्ततत्तद्देवतानाम-
रूपो वा ।’

कालिकापुराणे ।
‘प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
तथैव हृदयेऽङ्कुशं दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् ॥
एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।
अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः चरन्तु च ।
अस्यै देवत्वसंख्यायै स्वाहेति यजुरीरयन् ॥
अङ्गमन्त्रैरङ्गमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥’
अङ्गमन्त्रैः अङ्गन्यासमन्त्रैः । अङ्गिमन्त्रैः मूल-
मन्त्रैः वैदिकैर्मनोव्योतिरित्यादिभिः ॥ * ॥
स्नपनात् पूर्वं वस्त्रोक्तकृतिकादिभिस्त्रिष्टुभिः
क्षालनमाह हयशीर्षपञ्चरात्रम् ।
‘वस्त्रोक्तकृतिकाभिस्तु गोमयेन स्वभस्मना ।
क्षालयेच्छिखिसंस्पर्शदोषाणामुपशान्तये ॥
क्षालयेद्देवततोयेन शुद्धवत्या तु देशिकः ॥
नमस्तेऽस्तु सुरेशानि प्रणीते विश्वकर्मणा ।
प्रभाविताशेषजगद्वाचि ! तुभ्यं नमो नमः ॥
त्वयि संपूजयामीषे नारायणमनामयम् ।
रक्षिता शिल्पिदोषैस्त्वय्यद्विद्युक्ता सदा भव ॥ * ॥
तेन यथाशक्ति स्नपनादिपूर्वकप्रतिमाहृतये
तन्मूलमन्त्रविन्यासेन देवताया विशेषसन्निधिः
प्रतिष्ठेति । राघवभट्टहृतमहाकपिलपञ्चरात्र-
रपि ।

प्रतिष्ठा

‘प्रतिष्ठाशब्दसंक्षिप्तः प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठते ।
वङ्गर्थवान्निपातानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः ॥
अर्थस्तदयमेतस्य गीयते शाब्दिकैर्जनैः ।
विशेषसन्निधिर्या तु क्रियते व्यापकस्य तु ॥
सन्मूर्त्ता भावनामन्त्रैः प्रतिष्ठा साभिधीयते ॥’ * ॥
स्वभस्मना गोमयभस्मना ।
‘अष्टोत्तरं पलशतं स्नाने देयञ्च सर्वदा ॥’
पलमाह मनुः ।
‘पञ्चकण्ठलको माघस्ते सुवर्णस्तु घोडश ।’
पलं सुवर्णश्चत्वारः । तेनाष्टरत्निकाधिक-
लौकिकमाघद्वयाधिकतोलकत्रयेण पलं भवति
एवंविधाष्टोत्तरपलशतेन लौकिकषष्ट्याधिकशत-
त्रयतोलका इति । एवं वल्मीकन्ददादिचालने
गायत्र्या वल्मीकन्ददा स्नापयेत् । तत्रापि
अष्टोत्तरशतपलं शूलपाणिनिखितन्यायात् ।
गायत्र्या मूलमन्त्रेण वा गन्धोदकस्नाने शुद्धवत्या
एतोन्विन्नमित्यादि ऋक्त्रयात्मिकया देशिको
गुरुर्यजमानो वा विज्ञः नमोऽस्तु इत्यादिमन्त्रौ
देवतान्तरे च तत्तदेवतानामोहः । शिवलिङ्ग-
स्याप्यर्चत्वात् स्त्रीलिङ्गमविरुद्धम् ॥ * ॥ यमः ।
‘कृत्वा देवकुलं सर्वं प्रतिष्ठाप्य च देवताम् ।
विधाय विविधं चित्रं तल्लोकं विन्दते ध्रुवम् ॥’
नारसिंहे ।
‘प्रतिमां लक्षणोपेतां नरसिंहस्य कारयेत् ।
सर्वपापानि सन्त्यज्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
प्रतिष्ठा नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि ।
निष्कामो नरशाहूल ! देहवन्ता प्रमुच्यते ।
सकामो नरसिंहस्य पुरं प्राप्य प्रमोदते ॥
विधिवत् स्थापयेद्यस्तु कारयित्वा जनार्दनम् ।
न जातु निर्गमस्तस्य विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥’
माधवमानसोल्लासे ।
‘देवस्य प्रतिमायानु यावन्तः परमाणवः ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥’
राजमार्गहे ।
‘पुत्रोत्पत्तौ सदा आङ्गमन्नप्राशनिके तथा ।
चूडाकार्ये व्रते चैव नान्नि पुंसवनेऽपि च ॥
पाणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेशनः ।
एतद्वृद्धिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते ॥’
सूत उवाच ।
‘कलौ चेकाहसाधेन प्रतिष्ठां मन्त्रवित्तवान् ।
मध्यमेनाधमेनापि प्रकुर्वात्तान्त्रिकैर्मतेः ॥’
तथा ।
‘नित्यं नित्यं मतिमान् कुर्यादभ्युदयं ततः ।
विप्रान् संपूजयित्वाय ततो यागपुरं व्रजेत् ॥
गणेशग्रहदिक्पालान् प्रतिकुम्भेषु पूजयेत् ।
स्थण्डिले विधिवद्भिर्गणैः परिवारगणं यजेत् ॥
स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयेः पञ्चविधैरपि ।
पञ्चाष्टैः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्पिण्डकैरपि ॥
तिलतैलेष्व स्नेहैश्च कषायैरपि सत्तमाः ।
पञ्चपुष्पोदकैर्वाथ त्रिपत्रैरपि सत्तमाः ॥
तुलसीकुन्दमालपत्राग्याहुस्त्रिपत्रकम् ।
चम्पकाश्वत्थमीपद्मकरवीरश्च पञ्चमम् ॥

२६६

प्रतिष्ठा

मृत्तिका करिदन्तस्य पर्वताश्वखुरस्य च ।
कुशवल्मीकसम्भूतं मृदां पञ्चकमीरितम् ॥ * ॥
गोमूत्रं गोमयं चीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
कुर्यात् प्राणप्रतिष्ठाञ्च होमं कुर्याद्यथाविधि ।
दक्षिणां विधिवद्दत्वात् पूर्णार्थं तदनन्तरम् ॥’
इति भविष्यपुराणे तृतीयभागे ६ अध्यायः ॥ * ॥
‘चतुरङ्गुलविस्तारा दीर्घा हस्तद्वयावधि ।
पताका लोकपालानां दशानां परिकीर्तिताः ।
पञ्चहस्ताश्च वै दण्डाः पताकानां प्रकीर्तिताः ॥’
ज्योतिषे ।
‘दुग्धं सशर्करैश्चैव घृतं दधि तथा मधु ।
पञ्चादन्तमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु ॥’ * ॥
प्रतिष्ठानन्तरं मातुष्ये ।
‘ततः सहस्रं विप्राणामष्टोत्तरशतन्तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्वा पञ्चाशदुवाथ विंशतिम् ॥’
घोडशोपचाराः आसनमित्यादि । दशोप-
चाराः पादादि । पञ्चोपचारा गन्धादि ।
‘सर्वोपचारवस्तूनामलभे भावनेव हि ।
निर्मलेनोदकेनानुपूर्णतेत्याह नारदः ॥’ * ॥
नारसिंहे ।
‘स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥’
कालिकापुराणम् ।
‘यदीयते च देवभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।
अर्थपात्रस्थितैस्त्रोयैरभिषिच्य तप्तुहजेत् ॥’
देवीपुराणम् ।
‘होमो महादिपूजायां श्रुतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥’
कात्यायनः ।
‘आन्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ॥’
अत्र नीराजनमाह पूजारत्नाकरे देवीपुराणम् ।
‘शुद्धमेयादिनिर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः ।
यावतो दिवसान् वीर ! देव्या नीराजनं कृतम् ।
तावत्कल्पसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
भक्त्या पिष्टप्रदीपाद्यैस्तुताश्वत्यादिपञ्चवैः ।
ओषधीभिश्च मेधाभिः सर्वजीर्जैरवादिभिः ॥
नवम्यां पर्वकालेषु यात्राकाले विशेषतः ।
यः कुर्याच्छ्रद्धया वीर ! देव्या नीराजनं नरः ।
यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोकं स गच्छति ॥’
पर्वकाल उत्सवकालः । देव्या इति स्त्रीत्वम-
विवक्षितं बहुशो निबन्धकारैर्याख्यातत्वात्
आचाराच्च ॥ * ॥ अथ प्रतिष्ठितमूर्त्तौ कदा-
चित् पूजाभावेन महाकपिलपञ्चरात्रम् ।
‘एकाहपूजाविहितौ कुर्याद्विगुणमर्चनम् ।
त्रिरात्रे च महापूजा संप्रोक्षणमतः परम् ॥
मासाहर्षमनेकाहपूजा यदि विहन्त्यते ।
प्रतिषेव्यते कैश्चित् कैश्चित् संप्रोक्षणक्रमः ॥’
संप्रोक्षणं ॐ देवस्य त्वेयादिना ।
‘गवां रसैश्च संज्ञाय दर्मतोयैर्विशोध्य च ।
प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयैर्मूलेनाष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
सपुत्र्यं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके ।
पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् ॥
ततो मूलेन मृद्धादिपीठान्तं संस्पृशेदिति ।

प्रतिष्ठा

तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् ॥
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत् ।
पूजाञ्च महतीं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि ।
यागहोमादिषु प्रायः संक्षेपोऽयं विधिः स्मृतः ॥
असृग्शस्त्रार्चने तु बौधायनः । तासां द्रव्यव-
स्तुशौचानां देवाचानां भूयः प्रतिष्ठापयेत् ।
तासामसृग्शस्त्रार्चनाम् । प्रकृतिद्रव्यस्य ताम्रादे-
र्व्येष्टशौचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कारयेदिति
रत्नाकरः । तदा पूज्यत्वमित्याह रत्नाकरा-
दयः ॥ * ॥ आदित्यपुराणे ।
‘खण्डिते स्फुटिते दग्धे भाजमानविवर्जिते ।
योगहीने पशुसृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु ॥
अन्यमन्त्रार्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते ।
दशस्तेषु नो चक्रुः सन्निधानं दिवौकसः ॥
इति सर्वगतो विष्णुः परिभाषाश्चकार ह ॥’
उपचारद्रव्याणि सारदातिलके ।
‘पादं श्यामाकद्वंजाजविष्णुकान्ताभिरिष्यते ।
तद्युक्तजलमिति शेषः ।
‘गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्वपैः ।
सदूर्जैः सर्वदेवानामभ्यर्चयेत्तदुदीरितम् ॥
जातीलवङ्गककोलेर्जलमाचमनीयकम् ।
आन्यं दधिमधून्मिश्रं मधुपर्कं निवेदयेत् ॥’
कात्यायनः ।
‘मधुपर्कं दधिमधुघृतसर्षपसहितं कांक्षे
कांक्षेन ।
गन्धचन्दनकर्पूरकालागुरुभिरोरितः । पुष्पाणि
देवदेयानि ।
‘गुग्गुलुगुरुश्रीरश्करामधुचन्दनैः ।
धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्नैर्चैर्देवस्य देशिकः ।
तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ॥’
अत्र वृद्धिहोमौ त्वनावश्यकौ यथाशक्ति इत्य-
भिधानात् ॥ * ॥ तथा चाल्पधनानां यज्ञ-
मण्डपेन विनापि पूजामाह विष्णुधर्मोत्तर-
प्रथमकाण्डम् ।
‘पूजा कार्या वहिर्वेदां अद्भ्युता भृगुनन्दन ! ।
न त्वत्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेद्दिह कदाचन ॥
विष्णुं देविकायस्यं यथाश्रद्धमरिन्दम ! ।
तपसा पूजयेन्नित्यं तस्मादल्पधनो नरः ॥’ * ॥
यद्येकाहे देवप्रतिष्ठावास्तुयागग्रहोत्सर्गास्तदा
तन्त्रेण वृद्धिआहं कुर्यात् । गणेशः क्रियमाणं
त्वितिवचनात् ॥ * ॥ तथा एकस्मिन्नपि अयौ
होमद्वयं विधेयम् । एकामावनेकहोमकरण-
पक्षे तन्त्रेण परिसम्बहनादिकमाह गोभिलः ।
गणेश्वेकं परिसम्बहनादिभिर्भां वहिःपथ्युत्त-
माज्यभागाविति ॥ * ॥ पूजादिकन्तु प्रत्येकमेव ।
ब्रह्मपुराणे ।
‘देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्गक्षमा भवेत् ।
पलानि तस्य देवानि अद्भ्युता पञ्चविंशतिः ॥
अष्टोत्तरशतपलं स्नाने देयञ्च सर्वदा ॥’
नारसिंहे ।
यवगोधूमजैश्चैरुद्धत्योष्णेन वारिणा ।
प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥

प्रतिस

पादपीठन्तु यो दद्यात् विस्वपन्ननिघर्षणम् ।

उष्णाम्बुना च प्रचात्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥

प्रकारान्तरं गारुडि ४८ अध्याये मत्स्यपुराणे च द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिष्ठानं, क्ली, (प्रतिष्ठित्यनेति । प्रति + स्था + अधिकरणे लुट् ।) नगरविशेषः । विठोर इति ख्यातः । तत्र पुरुरवा राजचक्रवर्त्ती आसीत् । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवी-भागवते । १ । १३ । १-२ ।

“सुदुम्ने तु दिवं याते राज्यं चक्रे पुरुरवाः ।

सगुणश्च सुरूपश्च प्रजारञ्जनतत्परः ॥

प्रतिष्ठाने पुरे रम्ये राज्यं सर्व्वनमस्कृतम् ।

चकार सर्व्वधर्ममज्ञः प्रजारचणतत्परः ॥”

इदं हि गङ्गातीरस्थम् । यथा, हरिवंशे । २६ । ४७-४८ ।

“एवं प्रभावो राजासीदैलस्तु पुरुषोत्तमः ।

देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते ।

राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ।

उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायथाः ॥”

प्रतिष्ठितः, चि, (प्रतिष्ठा जातास्येति । तारका-दित्वात् इतच् ।) प्रतिष्ठायुक्तः । (यथा, देवी-भागवते । ३ । ६ । ७३ ।

“सदुद्भूतस्त्वहङ्कारस्तेनाहं कारणं शिवा ।

अहङ्कारश्च मे कार्यं त्रिगुणोऽसौ प्रतिष्ठितः ॥”

गौरवान्वितः । यथा,—

“प्रतिष्ठितानाञ्चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ३४ अध्यायः ॥

निव्यन्नयागः । संस्कृतः । इति प्रतिष्ठाशब्दार्थ-दर्शनात् ॥

प्रतिसर्गः, पुं, (प्रतिसर्ततीति । प्रति + स् + अच् ।)

मन्त्रभेदः । माल्यम् । कङ्कणम् । व्रणशुद्धिः ।

चन्द्रपृष्ठम् । इति मेदिनी । रे, २७६ ॥ प्रातः-

कालः । इति शब्दमाला ॥

प्रतिसर्गः, पुं क्ली, (प्रतिसर्ततीति । प्रति + स् +

अच् ।) मण्डलम् । आरत्नम् । करसूत्रम् ।

नियोज्ये, चि । इति मेदिनी । रे, २७६ ॥

प्रतिसर्गः, पुं, (प्रतिरूपः सर्गः ।) ब्रह्मणः सृष्टा-

नन्तरं दत्तादीनां सृष्टिः । स च पुराणपञ्च-

लक्षणान्तर्गतलक्षणविशेषः । यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“आदिसर्गस्त्वया सृष्टः । कथितो विस्तरेण च ।

प्रतिसर्गश्च ये येषामधिपास्तान् वदस्व नः ॥

सूत उवाच ।

यदाभिषिक्तः सकलाधिराज्ये

पृथुर्धरित्रजामधिपो बभूव ।

तदौषधीनामधिपञ्चकार

यज्ञव्रतानां तपसाञ्च सोमम् ॥

नचत्रताराङ्घ्रिजपृष्ठगुल्म-

लतावितानस्य च रुक्मगर्भः ।

अपामधीर्षं वरुणं धनानां

राज्ञां प्रभुं वैश्रवणञ्च तदत् ॥

प्रतिस

विष्णुं रवीणामधिपं वसुना-

मभिश्च लोकाधिपतिञ्चकार ।

प्रजापतीनामधिपञ्च दत्तं

चकार शक्रं मरुतामधीशम् ॥

दैत्याधिपानामथ दानवानां

प्रह्लादमीशञ्च यमं पितृणाम् ।

पिशाचरक्षः पशुभूतयक्ष-

वेतालराजन्त्वथ शूलपाणिम् ॥

प्राणेशैलेश्च पतिं गिरीणा-

मीशं समुद्रं सरित्तदनाम् ।

गन्धर्व्वविद्याधरकिन्नराणा-

मीशं पुनश्चित्ररथञ्चकार ॥

नागाधिपं वासुकिसुगन्धीं

सर्पाधिपं तच्चक्रमादिदेश ।

दिग्वारणानामधिपञ्चकार

गजेन्द्रमैरावतनामधेयम् ॥

सुपर्णमीशं पततामथाश्व-

राजानसुचैः श्वसञ्चकार ।

सिंहं नृगाणां वृषभं गवाञ्च

जृक्षं पुनः सर्व्ववनस्यतीनाम् ॥

पितामहः पूर्व्वमथाभ्यधिश्च-

देवान् पुनः पूर्व्वदिगाधिनाथान् ।

पूर्व्वेण दिक्पालमथाभ्यधिश्च-

ब्रह्मा सुधर्म्मामरातिकेतुम् ॥

ततोऽधिपदक्षिणतश्चकार

सर्व्वेश्वरं शङ्खपदाभिधानम् ।

सकेतुमन्तं दिग्धीशमीश-

ञ्चकार पञ्चाङ्गुवनाङ्गगर्भः ॥

हिरण्यरोमाणसुदग्दिगीशं

प्रजापतिं मेरुसुतञ्चकार ।

अद्यापि कुर्वन्ति दिशामधीशाः

शब्दं वहन्तस्तु सुवोऽभिरचाम् ॥

चतुर्भिरेभिः पृथुनामधेयो

वृषोऽभिषिक्तः प्रथमं पृथिव्याम् ।

मन्वन्तरे चापि गते त एव

वैवस्वतञ्चक्रुरिमं पृथिव्याम् ॥

गतेऽन्तरे चाक्षुषनामधेये

वैवस्वताख्ये च पुनः प्रवृत्ते ।

प्रजापतिः सोऽस्य चराचरस्य

बभूव सूर्यान्वयवंश्चित्रज्ञः ॥”

इति मातृस्ये आधिपत्यसेचनं मन्वन्तराधिपत्यं

नाम ८ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“वाराहोऽयं श्रुतः सर्गो वराहाधिष्ठितो यतः ।

प्रतिसर्गः सृष्टः सो वै दत्तादिर्यः कृतः पृथक् ॥

रुद्रो विराड् मरुर्दक्षो मरीच्यादास्तु मानसाः ।

यं यं सर्गं पृथक् चक्रुः प्रतिसर्गः स स सृष्टः ॥

विराट्सुतोऽसृजदंष्ट्रान् मनून् यैर्विततं जगत् ।

मनुः सप्त मनून् सृष्ट्वा चकार बहुशः प्रजाः ॥

प्रजाः सिद्धुः स मनुर्व्योऽसौ स्वायम्भुवाङ्गयः ।

असृजत् प्रथमं षड्वै मनून् षडुपरान् सुतान् ॥

स्वारोचिषश्चोत्तमिश्च तामसौ रैवतस्तथा ।

प्रतिस

चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वान् परतस्तथा ॥

यत्तरक्षः पिशाचांश्च नागगन्धर्व्वकिन्नरान् ।

विद्याधरानश्चरसः सिद्धान् भूतगणान् बहून् ॥

मेघान् सविद्यतो वृक्षान् लतागुल्मलण्डादिकान् ।

मत्स्यान् पशून् च कीटांश्च जलजान् स्थलजां-

स्तथा ॥

एतादृशानि सर्वाणि मनुः स्वायम्भुवः सुतैः ।

सहितः सृष्ट्वा सोऽस्य प्रतिसर्गः प्रकीर्त्तितः ॥

अन्ये षण्मनवो ये वै तेऽपि स्वे स्वेऽन्तरेऽन्तरे ।

प्रतिसर्गं स्वयं कृत्वा प्राप्नुवन्ति चराचरम् ॥

यज्ञस्य संभूतं यज्ञान् यूपं प्राप्नुवन्मेव च ।

धर्म्मोऽधर्म्मो गुणान् सर्व्वान् वराहः सृष्टवान्

पुरा ॥

सुतान् बहून् समुत्पाद्य दक्षो देवर्षिसत्तमान् ।

महर्षीन् सोमपादींश्च बहून् पितृगणान्स्तथा ॥

सृष्टिं प्रवर्त्तयामास प्रतिसर्गोऽस्य स सृष्टः ।

अजायन्त सुखाद्विप्राः क्षत्रिया बाहुयुग्मतः ॥

जम्बोर्विंश्याः पदः शूद्राश्चतुर्वेदाश्चतुर्मुखात् ।

ब्रह्मणः प्रतिसर्गोऽयं ब्राह्मः सर्गस्ततः सृष्टः ॥

मरीचैः कश्यपो जातः कश्यपात् सकलं जगन् ।

देवा दैत्या दानवाश्च तस्य सर्गः प्रकीर्त्तितः ॥

अत्रैर्नैवाद्भूचन्द्रश्चन्द्रवंशस्ततोऽभवत् ।

तेन सर्व्वं जगद्द्वयामं सोमसर्गः प्रकीर्त्तितः ॥

अथर्व्वोऽङ्गिरसी कृत्वा पुत्राश्च बहुशोऽपरे ।

मन्त्रयन्तादयो ये वै ते सर्व्वेऽङ्गिरसः सृष्टाः ॥

आन्यपात्याः पुलस्त्यस्य पुत्राश्चान्ये च

राक्षसाः ।

प्रतिसर्गः पुलस्त्यस्य बलवीर्य्यसमन्विताः ॥

काद्रवेया गजा अश्वः प्रजा बहुतरास्तथा ।

सृष्ट्वा पुलहेनैष सर्गस्तस्य प्रकीर्त्तितः ॥

क्रतोः पुत्रा वाल्मिखिज्ञाः सर्व्वज्ञा भूरितेजसः ।

अष्टाशीतिसहस्राणि ज्वलद्भास्करसन्निभाः ॥

प्रचेतसः सुताः सर्व्वे ये वै प्राचेतसाः सृष्टाः ।

षडशीतिसहस्राणि पावकोपमतेजसः ॥

सुकालिनो वशिष्ठस्य पुत्राश्चान्येऽथ योगिनः ।

आरुन्धतेयाः पञ्चाशद्विप्राश्चः सर्गं उच्यते

भृगोश्च भार्गवा जाता ये वै दैत्यपुरोधसः ।

कवयस्ते महाप्राज्ञास्तैर्याप्तमखिलं जगत् ॥

नारदात्तारका जाता विमानानि तथैव च ।

प्रश्नोत्तरास्तथैवाप्ये वृष्यं गीतञ्च कौतुकम् ॥

एते दक्षमरीच्याद्याः कृतदारान् बहून् सुतान्

उत्पाद्योत्पाद्य पृथिवीं दिवञ्च समपूरयन् ॥

तेषां सुतेभ्यश्च सुतास्तुसुतेभ्यः परे सुताः ।

समुत्पन्नाः प्रवर्त्तन्ते येऽद्यापि सुवनेषु वै ॥

विष्णोस्तु चक्षुषः सूर्य्यो मनसश्चन्द्रमाः सृष्टः ।

श्रोत्राद्वायुः समुद्भूतो सुखादग्निरजायत ॥

प्रतिसर्गो ह्ययं विष्णोस्तथा चापि दिशो दृष्ट ।

सृष्टार्थश्चन्द्रमाः पञ्चादग्निनेत्रादवातरत् ॥

भास्करः कश्यपाज्जातो भार्य्यायास्य समर्चितः ।

रुद्राश्च बहवो जाता भूतग्रामाश्चतुर्विधाः ॥

श्ववराहोऽक्षुषाश्च ब्रह्मगोमायुगोसुखाः ।

ऋक्षमार्जारवदनाः सिंह्याग्रमुखाः परे ॥

प्रतिह

नानाशस्त्रधराः सर्वे नानारूपा महाबलाः ।
एष वः प्रतिसर्गोऽपि कथितो द्विजसत्तमाः ॥

इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥

प्रतिसर्गं, त्रि, (गतिगतं सर्वं वाममिति ।) प्रति-
कूलम् । इति जटाधरः ॥

प्रतिसान्धानिकः, पुं, (प्रतिसन्धानं प्रयोजनमस्येति ।

प्रतिसन्धान + ठक् ।) मागधः । स्तुतिपाठकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिसौरा, स्त्री, (प्रतिसिनोति प्रतिवभातीति ।

प्रति + सि + “शुसिचिमिर्जा दीर्घश्च ।” उणा०

२ । २५ । इति क्रन् दीर्घश्च । ततटाप् ।)

यवनिका । यवधायकपटः । इत्यमरः ॥ २ । २० ॥

प्रतिसूर्यः, पुं, (प्रतिरूपः सूर्य इति प्रादि-

समासः ।) ककलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, सुश्रुते । कल्पस्थाने २८ माध्याये ।

“प्रतिसूर्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः ॥”

उपसूर्यकमण्डलम् । यथा, बृहत्संहितायाम् ।

३७ । २ ।

“प्रतिसूर्यानां माला

दस्युभयातङ्कवृषहन्ती ॥”)

प्रतिसूर्यकः, पुं, (प्रतिसूर्य + स्वार्थे कन् ।) कक-

लासः । (यथा, उत्तररामचरिते द्वितीयेऽङ्के ।

“सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्सख्याम्भसो

या सर्वं

लब्धद्विः प्रतिसूर्यकैरजगरस्त्रेदवः पीयते ॥”

तद्दृष्टस्य चिकित्सा सुश्रुते कल्पस्थाने ८

अध्याये उक्ता । यथा,—

“प्रतिसूर्यकदृष्टानां सर्पदृष्टवाचरेत् ॥”)

उपसूर्यकमण्डलम् । इति विश्वः ॥ (अस्य शुभा-

शुभलक्षणम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ३७ । १-३ ।

“प्रतिसूर्यकः प्रशस्तो

दिवसकृतवर्गसप्रभः स्निग्धः ।

वैदूर्यनिभः स्वच्छः

शुक्लश्च क्षेमसौमित्रः ॥

पीतो व्याधिं जनय-

त्यशोकरूपश्च शस्त्रकोपाय ।

प्रतिसूर्याणां माला

दस्युभयातङ्कवृषहन्ती ॥

दिवसकृतः प्रतिसूर्यो

जलकृदुदग्दक्षिणे स्थितोऽनिलकृत् ।

उभयस्थः सलिलभयं

वृषसुपरि निहन्त्यधो जनहा ॥”)

प्रतिहृष्टः, त्रि, (प्रति + हृज् + कर्मणि क्तः ।)

प्रेषितः । प्रत्याख्यातः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥

दत्तः । इति धरणिः ॥

प्रतिसोमा, स्त्री, (प्रतिरूपः सोमः सोमवल्ली

यस्याः ।) महिषवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिसर्द्धा, स्त्री, (प्रति + स्रद्ध + भावे अङ् ।)

प्रतिकक्षा । स्रद्धा । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिहतः, त्रि, (प्रतिहृत्यते स्मेति । प्रति + हन् +

क्तः ।) द्विष्टः । प्रतिस्खलितः । रुद्धः । इति ।

मेदिनी । ते, २०५ ॥ निराशः । यथा,—

२६८

प्रतीका

“मनोहतः प्रतिहतः प्रतिवहो हतश्च सः ॥”

इति सुद्राङ्कितामरकोषे पाठः । ३ । १ । ४१ ॥

प्रतिहस्तकः, पुं, (प्रतिरूपः हस्तोऽवलम्बनरूपो

यस्य । कप् ।) प्रतिनिधिः । यथा,—

“आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।

पुत्रस्योत्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तकाः ॥”

इति हितोपदेशे नीतिशास्त्रे सुहृद्भेदो नाम

द्वितीयकथासंग्रहः परिक्रदेः ॥

प्रतिहारः, पुं, (प्रतिविषयं प्रत्येकं वा हरति

स्वामिसमीपमानयतीति । प्रति + हृ + अण् ।)

द्वारपालः (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३० ।

“ज्ञातो हि प्रतिहारेण ज्ञानी कश्चिद् द्विजो-

त्तमः ॥”

प्रति + हृ + आधारे घञ् ।) द्वारः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ६ । २० ।

“ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवशा

पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररची ।

प्राक्सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य

नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥”

प्रतिरूपं हरतीति । हृ + अण् ।) माया-

कारः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । ११ ॥

(परमेष्ठिनः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । ७ । १ । ३७ ।

“परमेष्ठौ ततस्तस्मात् प्रतिहारस्तदन्वयः ॥”)

प्रतिहारकः, पुं, (प्रतिरूपं हरतीति । हृ +

खुल् ।) मायाकारः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

२ । १० । ११ ॥

प्रतिहासः, पुं, (प्रतिरूपो हासो यस्य ।) कर-

वीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ हासकम्पति

हास्यश्च ॥

प्रतीकः, पुं, (प्रतीयते प्रत्येति वा इति । प्रति +

इ + अलोकादयश्चेति ईकन्प्रत्यायेन साधुः ।)

एकदेशः । अङ्गम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ ।

३६ । १ ।

“वि साधुना पृथिवी सप्त उर्वी पृथु प्रतीक

मध्येधे अग्निः ॥”

“तथाग्निः पृथु विस्तीर्णं प्रतीकं पृथिव्या अव-

यवम् ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥) स्वाङ्गवादा-

निषेधो यथा, कौर्म १५ अध्याये ।

“न स्वाङ्गनखवायं वै कुर्यान्नाङ्गलिना पिबेत् ॥”

अपि च, लक्ष्मीचरित्रे ।

“स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतेः केशव-

स्यापि लक्ष्मीम् ॥”

प्रतिकूले, त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । ७० ॥ विलोमः ।

इति मेदिनी । के, १२२ ॥

प्रतीकारः, पुं, (प्रतिकरणमिति । प्रति + कृ +

घञ् । उपसर्गस्येति प्रत्ते दीर्घः ।) कृतापकारस्य

प्रत्यपकारः । तत्प्रत्यायः । वैरशुद्धिः २ वैर-

निर्यातनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १२० ॥

(यथा, देवीभागवते । ३ । २५ । ३ ।

“दुर्गया तौ हतौ संखे नापराधो ममात्र वै ।

अवश्यम्भाविभावेषु प्रतीकारो न विद्यते ॥”)

चिकित्सा । इति शब्दमाला ॥

प्रतीची

प्रतीकाशः, पुं, (प्रतिकाशते इति । प्रति + काश्

+ घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) उपमा ।

इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । १५४ । ३२ ।

“अथ त्वां भगिनी रक्तः कृष्यमाणं मयासक्तु ।

द्रव्यव्यदिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥”)

प्रतीचा, स्त्री, (प्रति + ईच् + अङ् ।) प्रती-

क्षणम् । अपेक्षा । प्रतिपूर्वैर्बन्धातोर्भावे अप्र-

त्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ७० । ५२ ।

“मित्रप्रतीचया शल्य धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।

अपवादतितित्ताभिस्त्रिभिरैर्हि जीवसि ॥”)

प्रतीच्यः, त्रि, (प्रतीच्यते इति । प्रति + ईच् +

यञ् ।) पूज्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ (यथा,

रघौ । ५ । १४ ।

“भक्तिः प्रतीच्येषु कुलोचिता ते

पूर्वान् महाभाग । तयातिशेव ।

यतीतकालस्वहमभ्युपेतः

त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥”)

प्रतीचणीयः ॥ (यथा, माघे । २ । १०८ ।

“प्रतीच्यं तत्प्रतीचायै प्रतिव्यसे प्रतिश्रुतम् ॥”)

प्रतीची, स्त्री, (प्रतिदिनान्तं प्रतिदिनान्तं इत्यर्थः

अश्रुति स्वर्यमिति । अश्रु गतिपूजनयोः +

“ऋत्विग्दष्टकृस्वर्गदिगुष्णिगश्चुयुजिब्रुहाश्च ।”

३ । २ । ५६ । इति किन् अनुलोपो दीर्घश्च ।

“उगितश्च ।” ४ । १ । ६ । इति डीप् ।) पश्चिम-

दिक् । इत्यमरः । १ । ३ । १ ॥ (यथा, महा-

भारते । ४ । ४१ । १८ ।

“येनासौ अजयत् कृतस्त्रां प्रतीचीं दिशमाहवे ।

कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धौमतः ॥”

त्रि, पश्चिमाभिमुखी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । २६ ।

“विश्वानि देवी सुवनाभिचक्ष्या

प्रतीची चक्षुर्विद्या वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती

विश्वस्य वाचमविदन् मनायोः ॥”

“भुवना सुवनानि भूतजातान्त्वभिचक्ष्याभि-

प्रकाश्य प्रकाशवन्ति कृत्वानन्तरं प्रतीचीं प्रत्यङ्-

मुखी सती ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ प्रति-

निवृत्तमुखी । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२४ । ७ ।

“अभातेव पुंस एतं प्रतीची गच्छासगिव सनये

धनानाम् ॥”

“अभातेव भाटरहितेव पुंसः पित्रादीन् प्रतीची

स्वकीयस्थानात् प्रतिनिवृत्तमुखी ।” इति तद्-

भाष्ये सायनः ॥)

प्रतीचीनं, त्रि, (प्रतीचि भवम् । प्रत्यच् +

“विभाषाच्चरदिक् स्त्रियाम् ।” ५ । ४ । ८ । इति

खः । अलोपो दीर्घश्च ।) प्रत्यक् । प्रतीचां

भवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८२ ॥ (पराङ्-

मुखम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । ८ ।

“शूरस्यैव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं ददृशे

विश्वमायत् ॥”

“विश्वं भूतजातं प्रतीचीनं पराङ्मुखं ददृशे ।”

इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

प्रतीयः, चि प्रतीयां भवः । प्रतीचीशब्दाद्भवार्थ-
णाप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ पश्चिमदिग्जातः । (यथा,
महाभारते । २ । ३२ । १२ ।

“रामठान् हारहृणांश्च प्रतीयाश्चैव ये नृपाः ।
तान् सर्वान् स्वश्रे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ॥”)

प्रतीतः, चि, (प्रतीयते स्म प्रत्येकमगादवेति । प्रति
+ इण् + कर्मणि कर्त्तरि वा क्तः ।) ख्यातः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ८ । १० ।

“प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषम् ।
उपस्थास्यसि कौशल्यां दासीवत्त्वं कृता-
ञ्जलिः ॥”)

सादरः । ज्ञातः । हृष्टः । इति मेदिनी । ते,
१२५ ॥ (पुं, विश्वेदेवागामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । १३ । ६१ । ३२ ।

“अनुकर्मा प्रतीतश्च प्रदातायांशुमांस्तथा ॥”)
प्रतीतिः, स्त्री, (प्रति + इण् + भावे क्तिन् ।)
ज्ञानम् । इति जटाधरः । (यथा, भाषापरि-
च्छेदे । ११४ ।

“अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते ।
अस्मात् पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विजृम्भणा ॥”)
ख्यातिः । आदरः । हर्षः । इति प्रतीतशब्दार्थ-
दर्शनात् ॥

प्रतीपं, चि, (प्रतिकूला आपो यस्मिन् । “ऋक्-
पूरव्यूः पथामानचे ।” ५ । ४ । ७४ । इति
अप्रत्ययः । “ह्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥” ६ । ३ ।
६३ । इति ईत् ।) प्रतिकूलम् । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । १०१ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । १४ ।

“क एनमत्रोपजुहाव जिह्वां
दास्याः सुतं यद्वलिनेव पुष्टः ।
तस्मिन् प्रतीपः परकृत्य आस्ते
निर्वास्त्यतामाशु पुराच्छ्रुतानः ॥”

स्त्री, अर्थालङ्कारभेदः । तस्य लक्षणादिवं
साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे उक्तम् । यथा,—
“प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।
निष्कलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

क्रमेण उदाहरणं यथा,—
यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिलिखे मग्नं तदिन्दौवरं
मेघैरन्तरितं प्रिये ! तव मुखच्छायायानुकारी
शशी ।

येऽपि तद्गमनानुकूलगतयस्ते राजहंसा गता-
स्तत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे देवेन न क्षम्यते ॥
तद्वत्तं यदि मुद्रिता शशिकथा ह्य हेम सा

चेदुदुति-
स्त्रचक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तचेत् स्मितं का
सुधा ।

धिकन्दर्पधनुर्भुवौ यदि च ते किंवा बहु ब्रूमहे
यत्सत्त्वं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः ॥
अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवह-
नात् तेषां निष्कलत्वम् ।

उक्ता चात्यन्तसुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य वस्तुनः ।
कल्पितेषुपमानत्वे प्रतीपं केचिदुचिरे ॥

यथा,—

अहमेव गुरुः सुदारुणाना-
मिति हलाहल ! तात ! मास दृष्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो
भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥

अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ
तु नायमलङ्कारः ॥”)

प्रतीपः, पुं, चन्द्रवंशीय ऋक्षराजपुत्रः । शान्तनु-
राजपिता च । इति पुराणं शब्दरत्नावली च ॥
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । २० ।

“प्रतीपः शान्तनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात् ॥”
एतस्य विवरणं तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

प्रतीपदर्शनी, स्त्री, (प्रतीपं प्रतिकूलं वामं वा
पश्यतीति । दृष् + णिनिः । डीप् ।) स्त्रीमा-
त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥

प्रतीरं, स्त्री, (प्रतीरयति जलगतिकर्मसमाप्तिं
नयतीति । प्र + तीर कर्मसमाप्ता + कः ।)
तटम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥

प्रतीवापः, पुं, (प्रत्युद्यते प्रक्षिप्यते अथवा निषि-
ध्यतेऽस्मिन्निति । प्रति + वप् निषेकादौ + घञ् ।)
गलितस्य स्वर्णादेर्द्रव्यान्तरेणावचूर्णनम् । इति
स्वामी ॥ न्यसनम् । निःक्षेपणमिति यावत् ।
इति सुभूतिः ॥ उपद्रवः । इति सुकटः ॥

“आवापस्तु प्रतीवापो भारोरीतिरुपद्रवः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

इत्यातश्चनशब्दटीकायां भरतः ॥ पानीयौघ-
विशेषः । यथा,—

“उषकादि प्रतीवापं पिबेत् संश्रमनाय वै ॥”
इति विद्वधचिकित्सायां चक्रपाणिदत्तः ॥

(यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४३ अध्याये ।
“मदनफलमञ्जकायं वा पिप्पल्यादि प्रतीवापं
तच्चूर्णं वा निम्बलूपिका कषाययोरन्यतरेण सन्त-
पणं कफजयाधिहरम् ॥”)

प्रतीवेशः, पुं, (प्रतिविश्यते इति । प्रति + विश् +
घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) प्रतिवेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रतीवेशी, [न्] स्त्री, (प्रतीवेशीऽस्यास्तीति ।
प्रतिवेश + “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ ।
इति इनिः ।) प्रतिवेशी । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतीहारः, पुं, (प्रतिह्रियते अनेति । प्रति + ह्र +
घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) द्वारः । (प्रतिहर-
त्यनेनेति । करणे घञ् ।) द्वारपालः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,—

“इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ॥”
इति चाणक्यसंग्रहः ॥

अपि च । भाष्ये १८६ अध्यायः ।
“प्रांशुः सुरुपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥”
सन्निविशेषः । यथा, हारावली ।
“मयास्थोपकृतं पूर्वमयश्चोपकरिष्यति ।
इति यः क्रियते सन्निः प्रतीहारः स उच्यते ॥”

प्रतीहारौ, [न्] चि, (प्रतिहरति स्वामिसमीपे
सर्वविषयमिति । प्रति + ह्र + णिनिः । उप-
सर्गस्य दीर्घः । यद्वा, प्रतीहारो रक्षणीयत्वेना-
स्यास्तीति । इनिः ।) द्वारौ । द्वारार्थकप्रती-
हारशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतीहारौ, स्त्री, (प्रतीहारोऽस्या अस्तीति ।
अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) दाः स्थिता । इति
मेदिनी । रे, २८० ॥

प्रतीहासः, पुं, (प्रतिरूपो हासोऽस्य । उपसर्गस्य
दीर्घः ।) करवीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥

प्रतुदः, पुं, (प्रतुदतीति । प्र + तुद् + कः ।)
गृहादिः । आदिना श्येनः । कङ्कः । काकः ।
द्रोणकाकः । उलूकः । मयूरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अस्यमांसगुणाः ।

“लावाद्या विष्करो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला नृगाः ।
लघवः शीतमधुराः कषायाश्च हृता नृणाम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशधाध्याये ।
“शूतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टी जीवजीवकः ।
कैरातः कोकिलोऽबूहो गोपापत्रः प्रियात्मजः ॥

लङ्का लङ्काको वभ्रुवट्टहा डिङ्गिमानकः ।
जटी दुन्दुभिवाक्कावलो हृष्टकुलिङ्गकाः ॥
कपोतशुक्लशारङ्गश्चिरिटीककुयष्टिकाः ।
शारिकाकलविङ्कश्चटकोऽङ्गारचूडकः ॥

पारावतः पाण्डविक इत्युक्ताः प्रतुदा दिजाः ॥”
यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृत्कोयष्टिककुलिङ्ग-
गृहकुलिङ्गगोचोडकाडिङ्गिमानकशतपत्रकमा-
लनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावलगुलीगिरिशाल-
ज्वालदूषकसुगृहीक्षर्रीटकहारीतदातूहप्रभृ-
तयः प्रतुदाः ॥”)

प्रतोदः, पुं, (प्रतुद्यतेऽनेनेति । प्र + तुद् +
करणे घञ् ।) अश्वदिताडनदण्डः । चावुक्
इति भाषा । तत्पठ्यायः । प्राजनम् २ प्रवयणम् ३
तोत्रम् ४ तोदनम् ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ५४ । ८ ।

“प्रकालयेद्दिशः सर्वाः प्रतोदेनेव सारथिः ।
प्रत्यभिजिह्वयं दीर्घां जिह्वचूर्णैरतर्षभ ! ॥”)

प्रतोली, स्त्री, (प्रतुल्यते परिमीयते इति । प्र +
तुल् परिमाणे + घञ् । गौरादित्वात् डीष् ।)
रथ्या । इत्यमरः । २ । १ । ३ ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ८० । १८ ।

“बहुपांशुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः ।
तत्रेन्द्रनीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥”)
अभ्यन्तरमार्गः । नाह इति ख्याते । कुली इति
च ख्याते । हृदादिमध्यनिर्मिते पथीति साङ्गः ।
दुर्गनगरद्वारे इति केचित् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

प्रत्तं, चि, (प्रदीयते स्मिति । प्र + दा + क्तः ।
“अच उपसर्गात् तः ।” ७ । ४ । ४७ । इति
तादेशः ।) दत्तम् । इति गुणबोधवाक-
रणम् ॥

प्रत्यक्ष

प्रक्षः, त्रि, (प्र + “नञ् पुराणे प्रात् ।” इति चकारात् ङप् ।) पुरातनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ (यथा, भागवते । ५ । २० । ५ ।

“प्रक्षस्य विष्णो रूपं यत् सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मणः । अमृतस्य च नृत्योच्च सूर्यमात्मानमीमहि ॥”)

प्रत्यक् [च्] त्रि, (प्रत्यक्षतीति । प्रति + अनच् + क्तिन् ।) पश्चिमदिक् । पश्चिमदेशः । (यथा, मनुः । २ । २१ ।

“हिमवद्भिन्त्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”)

पश्चिमकालः । इति मेदिनी । चे, १६ ॥ (य,

प्रतीच्यां दिशि प्रतीच्या दिशः प्रतीची दिवा

एवं देशे काले च । “दिक्शब्देभ्यः सप्तमी-

पञ्चमीप्रथमाभ्यो दिक्देशकालेष्वस्तातिः ।”

५ । ३ । २७ । इति अस्तातिः । “अक्षेर्लुक् ।”

५ । ३ । ३० । इति अस्तातेर्लुक् । “लुक्

तद्धितलुकि ।” १ । २ । ४६ । इति लुक् । दिक्-

देशकाले । इति मेदिनी । चे, १६ ॥ प्रति-

लोमम् । यथा, भागवते । ४ । २२ । ३७ ।

“यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विष्वगाविः

प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि ॥”

प्रतिज्ञलम् । यथा, महाभारते । ५ । ८४ । ६ ।

“प्रत्यगुहमहानयः प्राड्मुखाः सिन्धुसत्तमाः ।

विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किञ्चन ॥”)

प्रत्यक्पणी, स्त्री, (प्रत्यक्षि पणानि अस्याः ।

पाककर्णेति ङीष् ।) अपामार्गः । इत्यमरः ।

२ । ४ । ८६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा, भाव-

प्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“रक्तोऽन्यो वशिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।

प्रत्यक्पणीं केशपणीं कथिता कपिपिपली ॥”)

द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“द्रवन्ती सावरी चित्रा प्रत्यक्पण्यैर्कपण्यपि ।

चित्रोपचित्रान्यग्रीधी प्रत्यक्पण्यैर्खकण्यपि ॥”

प्रत्यक्पुष्पी, स्त्री, (प्रत्यक्षि पुष्पाण्यस्याः । पाक-

कर्णेति ङीष् ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २ ।

८४ । ८ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४३ ।

“प्रत्यक्पुष्पीसदापुष्पीनिम्बकषायाणामन्यतमेना-

लोच्य मधुसैन्धवयुक्ता मात्रां पाययित्वा

वामयेत् ॥” पर्यायान्तरमस्याः । यथा,—

“स्थलमज्जयंपामार्गः प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः ।

वारमध्यस्त्वधोवण्टा शिखरी खरमञ्जरी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

प्रत्यक्श्रेणी, स्त्री, (प्रतीची श्रेणी यस्याः । समा-

सान्तविधेरनित्यत्वात् न कप् ।) दन्तीवृक्षः ।

मूषिकपणी । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ (अस्याः

पर्यायो यथा,—

“प्रत्यक्श्रेणी द्रवन्ती च पुच्छश्रेण्याखुपर्णिका ।

वृषपण्यैर्खुपर्णी च मूषिका काञ्जिपत्रिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

प्रत्यक्षं, त्रि, (प्रतिगतमक्षि इन्द्रियं यत्र । समासे

अच् । यद्वा, प्रत्यक्षमस्यस्येति । अर्धं आदि-

प्रत्यक्ष

त्वात् अच् ।) इन्द्रियग्राह्यम् । तत्पर्यायः । ऐन्द्रियकम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । ५२ ।

“यत्पादपद्मनखरदृष्टये चात्मशुद्धये ।

न च दृष्टश्च स्वप्नेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा ॥”)

अनुभवविशेषः । तत् षड्विधम् । ब्राह्मणम् १

रासनम् २ आवणम् ३ चाक्षुषम् ४ स्पर्श-

नम् ५ मानसम् ६ । निर्विकल्पकसविकल्पक-

भेदेन प्रत्यक्षं द्विविधम् । निर्विकल्पकान्तु अती-

न्द्रियम् । सविकल्पकं मनोग्राह्यम् । षड्विध-

प्रत्यक्षे आश्रयस्य महत्त्वं कारणम् । इन्द्रियं

कारणम् । विषयेण सह इन्द्रियसन्निकर्षः । अस्य

व्यापारः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“ब्राह्मणादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ।

ब्राह्मणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो

द्रव्याणि तदन्ति पृथक्त्वसंख्ये ।

विभागसंयोगपरापरत्व-

स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥

क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायश्च तादृशम् ।

यच्छाति चक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः ॥

उद्भूतस्यैव दृश्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।

रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥

द्रव्याद्ये च त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।

महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं कारणं मतम् ॥

विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ॥”

(यथा, विद्वन्मोदतरङ्गिण्याम् ।

“देवानर्चय सच्चय प्रतिदिनं पुण्यानि जन्मा-

न्तरे

भोगाय प्रयतो महाक्रतुविधौ खर्गाय हिंसां

कुरु ।

इत्थं वञ्चकवञ्चनोत्पद्यता बुद्धिस्तदेवा-

चिरा-

दप्रत्यक्षपदार्थसार्धरहितं पन्थानमारोहत् ॥”

अ, अक्षि अक्षि प्रतीति वीक्षायां यथार्थत्वेन

समासः । अक्षोराभिमुखमित्यर्थः । “कक्षणे-

नाभिप्रती आभिमुख्ये ।” २ । १ । १४ । इत्य-

अयीभावः । “अययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।”

५ । ४ । १०७ । इत्यत्र “प्रतिपरसमनुभ्यो-

ऽक्ष्णः ।” इति टच् । इन्द्रियलक्षणम् । अप-

रोक्षम् । यथा, मनुः । ६ । ५२ ।

“फलन्तनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनान्तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजादयोनिर्गरीयसी ॥”)

प्रत्यक्षदर्शनं, त्रि, (प्रत्यक्षं पश्यतीति । प्रत्यक्ष +

दृश् + लुङ् ।) प्रत्यक्षं दर्शनं यस्येति वा ।)

साक्षी । इति शब्दमाला ॥ (स्त्री, प्रत्यक्षं दर्श-

नम् । यथा, महाभारते । ३ । ५७ । ३६ ।

“प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिश्चानुत्तमं शुभम् ।

नेषथाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥”)

प्रत्यङ्ग

प्रत्यक्षवादी । [न्] पुं, (प्रत्यक्षमेव प्रमाणत्वेन वदतीति । वद् + णिनिः ।) बौद्धः । नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति तन्मतम् ॥ (प्रत्यक्षं वदति यस्तत्र, त्रि ॥)

प्रत्यक्षी, [न्] त्रि, (प्रत्यक्षमस्यस्येति । प्रत्यक्ष

+ इनिः ।) यत्तद्वदार्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यगाशापतिः, पुं, (प्रत्यगाशायाः पश्चिमस्या

दिशः अधिपतिः ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥

प्रत्यग्रः, त्रि, (प्रतिगतमग्रं श्रेष्ठं प्रथमदर्शनं

वास्येति ।) नूतनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ३८ । १८ ।

“दासीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतं तथा ।

प्रत्यग्रवयसां दद्यां यो मे ब्रूयाद्गन्धयम् ॥”)

शोधितः । इति जटाधरः ॥ (पुं, उपरिचरस्य

वसोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते । ६ ।

२२ । ६ ।

“वसुस्तस्योपरिचरो दृष्टद्रव्यमुखास्ततः ।

कुशाम्बमतस्यप्रत्यग्राक्षेदिपादाश्च चेदिपाः ॥”)

प्रत्यग्रथः, पुं, (प्रतीचां रथ इव ।) अहिच्छन्-

देशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६ ॥

प्रत्यङ्, [च्] त्रि, (प्रत्यक्षतीति । प्रति + अनच्

+ क्तिन् ।) पश्चिमदिक् । पश्चिमदेशः । पश्चिम-

कालः । प्रतिपूर्वोऽध्यातोः कर्त्तरि विच्प्रत्ययेन

निष्पन्नः । इति आकरणम् ॥ (यथा, शतपथ-

ब्राह्मणे । १२ । ८ । २ । ३५ ।

“ऋतवः सर्वे पराक्षः सर्वे प्रत्यक्षः ॥”

प्रतिगतः । अभिसुखः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५० । ५ ।

“प्रत्यङ्देवानां विशः प्रत्यङ्दुर्देहि मातुषान् ।

प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृष्टं ॥”

“हे सूर्य त्वं देवानां विशो मरुन्नामकान्

देवान् । मरुतो वे देवानां विश इति श्रुत्य-

न्तरात् । तान् मरुत्संज्ञकान् देवान् प्रत्यङ्दु-

र्देहि । तान् प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि । तेषा-

मभिसुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मातु-

षान् मरुष्यान् प्रत्यङ्दुर्देहि । तेषां यथास-

दभिसुखमेव सूर्य उदतीति मन्यन्ते । तथा

विश्वं आप्तं स्वः स्वर्लोके दृष्टे द्रष्टुं प्रत्यङ्दु-

र्देहि । यथा स्वर्लोकावासिनो जनाः सर्वेऽपि

स्वस्वाभिसुखेन सूर्यं पश्यन्तीति ।” इति

तद्वाच्ये सायनः ॥ अन्तर्यामी । इति श्रीधर-

स्वामी ॥ यथा, भागवते । ६ । ६ । २० ।

“प्रत्यक्षमादिपुरुषमुपतस्युः समाहिताः ॥”)

प्रत्यङ्गं, स्त्री, (प्रतिगतमङ्गमिति ।) अवयव-

विशेषः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“प्रत्यङ्गं कर्णनासाक्षिलिङ्गाङ्गानि करादिकम् ॥”

(यथा, रामायणे । २ । ७४ । १४ ।

“अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते ।

तस्मान् प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥”

“अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदर-

पृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकवस्तिग्रीवा इत्येता

एकेकाः । कर्णेनेत्रनासाभ्युक्ष्णसगण्डकक्षस्तन-

द्वपदार्थस्त्रिगुणानुवाङ्मुद्रप्रभृतयो दे दे त्रिंशति

प्रत्यन्तः

प्रत्ययः

प्रत्यव

रङ्गलयः। सोतांसि च वक्ष्यमाणानि। एष-
प्रत्यङ्गविभाग उक्तः॥” इति सुश्रुते शरीर-
स्थाने पञ्चमेऽध्याये॥ अप्रधानम्। यथा,
निरुक्ते। ७।१।५।
“एक आत्मा बहुधा स्तूयते एकस्यात्मनोऽन्ये
देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि॥” अङ्गं अङ्गं प्रति।
यथा, गीतगोविन्दे। ११।११।
“ध्वान्तं नीलनिचोलचारुसुदृशां प्रत्यङ्गमालि-
ङ्गति॥”
तथा च मनुः। ८।२०८।
“यस्मिन् कर्मणि यास्तु स्युक्ताः प्रत्यङ्ग-
दक्षिणाः।
स एव ता आददौत भजेरन् सर्व एव वा॥”
वृषविशेषे, पुं। यथा, महाभारते। १।१।२३५।
“महापुराणसम्भाषः प्रत्यङ्गः परक्षा सृतिः।
एते चान्ये च राजानः शतशोऽथ सहस्रशः।
अयन्ति श्रुतश्रान्त्यै संख्याताश्चैव पद्मशः॥”
प्रत्यङ्गरा, स्त्री, देवीविशेषः। तस्या ध्यानम्।
यथा,—
“श्वोपरिसमासीनां रक्ताम्बरतनुच्छदाम्।
सर्वाभरणसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम्॥
घोडशब्दाच्च युवतीं पीनोन्नतपयोधराम्।
कपालकर्तृकाहस्तां परमानन्दरूपिणीम्।
वामदक्षिणयोगेन ध्यायेन्मन्त्रविदुत्तमाम्॥”
इति प्रत्यङ्गरास्तोत्रान्तर्गतम्॥
प्रत्यनीकः, पुं, (प्रतिगतः अनीकं युद्धमिति।)
शत्रुः। इति हेमचन्द्रः। ३।३६२॥ (प्रति-
पक्षः। विरोधी। यथा, महाभारते। ७।
१०।३६।
“यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः।
रथस्य तस्य कः संखे प्रत्यनीको भवेद्रथः॥”
यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
“अतीवायतयामास्तु चपा येऽवृतुषु स्मृताः।
तेषु तत्प्रत्यनीकाणां भुञ्जीतप्रातरेव तु॥”
स्त्री, प्रतिपक्षसैन्यम्। यथा, भगवद्गीतायाम्।
११।३२।
“ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः॥”
अलङ्कारविशेषः। यदुक्तं काव्यप्रकाशे।
“प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्त्रिया।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते॥”
उदाहरणं यथा,—
“त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः
सा च सुन्दर! भवत्यशुरक्ता।
पञ्चभिर्गुणपदेव श्रेस्तां
तापयत्यशुशयादिव कामः॥”
प्रत्यन्तः, पुं, (प्रतिगतोऽन्तमिति। अत्यादयः
क्रान्तादर्थः। इति समासः।) स्वेच्छदेशः। इत्य-
मरः। २।१।७॥ (प्रान्तदुर्गम्। यथा, रघुः।
४।२६।
“स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाणिर्नयान्वितः।
वड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया॥”

“गुप्तौ मूलं सनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्राप्तदुर्गं च
येन सः।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥
तद्देशजाते, त्रि॥ यथा, वराहसंहितायाम्।
४।२१।
“प्रत्यन्तान् कुटुपांश्च हन्त्युदुपतिः शङ्गे कुजेना-
हते॥”
सन्निकृष्टे च त्रि॥
प्रत्यन्तपर्वतः, पुं, (प्रत्यन्तः सन्निकृष्टः पर्वतः।)
महापर्वतसमीपवर्तिचुद्रपर्वतः। इत्यमरः।
२।३।७॥
प्रत्यभियोगः, पुं, (प्रतिरूपोऽभियोगः।) प्रत्यप-
राधः। यथा,—
“अभियोगमनिसीर्थे नैनं प्रत्यभियोजयेत्।
अभियुक्तश्च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्॥”
“अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधस्तमभियोग-
मनिसीर्यापहृत्यैवमभियोज्योक्तारं न प्रत्यभियोज-
येदपराधेन न संयोजयेत्। यद्यपि प्रत्यभि-
स्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपन्तथापि स्वापराधपरि-
हारात्मकत्वान्नस्य प्रतिवेधस्य विषयः। अतः
स्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं
निषेधः।” इति मिताचरा॥
प्रत्यभिवादः, पुं, (प्रति+अभि+वद्+णिच्+
भावे घञ्।) अभिवादस्य गुरोराशीर्वाच-
नम्। इति गोपीचन्द्रः॥
प्रत्यभिवादनं, पुं, (प्रति+अभि+वद्+णिच्+
भावे लुट्।) अभिवादस्य गुरोराशीर्वाचनम्।
इति गोपीचन्द्रः॥
प्रत्ययः, पुं, (प्रति+इण्+भावकरणादौ यथा-
यधं अच्।) अधीनः। श्रमणः। ज्ञानम्।
(यथा, गारुडे २३६ अध्याये।
“जाम्यत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः॥”)
विश्वासः। (यथा, कुमारः। ४।४५।
“इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
मन्दीचकार मरणयवसायबुद्धिम्।
तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधवन्दुरेना-
माश्वासयत् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः॥”)
हेतुः। (यथा, रघुः। १०।३।
“अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं वृषः॥”)
रन्तम्। शब्दः। इत्यमरः। ३।३।१४७॥
प्रथितत्वम्। आचारः। इति मेदिनी। ये, ८६॥
निश्चयः। (यथा, मनुः। ८।२५३।
“यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः॥”)
खादुः। इति हेमचन्द्रः॥ प्रकृत्युत्तरजायमानः।
वोपदेवेनास्य त्वसंज्ञा कृता। प्रत्याययन्तीति
सुमिङ्गुक्तहिताः प्रत्ययाः। इति संचिन्सार-
थाकरणम्॥ (यथा, रघुः। ११।५६।
“ता नराधिपसुता नृपात्मजै-
स्ते च ताभिरगमन् कृतार्थताम्।
सोऽभवद्वरवधसमागमः
प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः॥”)
सहकारी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रत्ययकारिणी, स्त्री, (प्रत्ययस्य विश्वासस्य
कारिणी।) सुप्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥
मोहर इति पारस्यभाषा॥
प्रत्ययितः, त्रि, (प्रत्ययो विश्वासः सञ्जातोऽस्येति।
प्रत्यय + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।”
५।२।३६। इति इतच्।) आप्तः। विश्वस्तुः।
इत्यमरः। २।८।१३॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे। १५।६८।
“तत् श्रुत्वा अष्टजद्राजा सोऽथ प्रत्ययितान्
दिजान्॥”)
प्रत्यर्थी, [नृ] त्रि, (प्रतिशीर्षं प्रतिकूलं वा अर्थ-
यते इति। प्रति+अर्थ+णिनिः।) शत्रुः।
इत्यमरः। २।८।११॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे। ३ परिच्छेदे।
“नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाण्डित्यं
वचोनी करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं
गच्छतः॥”)
पुं, प्रतिवादी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
मनुः। ८।७६।
“सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ।
प्राड्विवाकोऽनुयुज्जीत विधिनानेन सान्त्व-
यन्॥”)
अर्थिप्रतिपक्षः। यथा,—
“प्रत्यर्थिनोऽगमतो लेखं यथावेदितमर्थिना।
समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्॥”
“अर्थत इत्यर्थः साध्यः। सोऽस्यास्तीत्यर्थी।
तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी॥” इति मिताचरा॥
प्रत्यर्पितं, त्रि, (प्रति+ऋ+णिच्+क्तः।) प्रति-
दत्तम्। यथा। “अर्थव्यवहारोऽपि एकस्मिन्
वत्सरे यत्संख्याकं यदद्रव्यं यतो येन गृहीतं
प्रत्यर्पितचेति। पुनरन्यस्मिन् वत्सरे तदद्रव्यं
तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानोऽपि
यदि ब्रूयात् सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितचेति वत्स-
रान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितश्च नास्मिन् वत्सरे
इत्युपयुज्यते॥” इति मिताचरा॥
प्रत्यवसानं, स्त्री, (प्रति+अव+सो+ल्युट्।)
भोजनम्। इति हेमचन्द्रः। ३।८७॥
(पर्यायान्तरमस्य यथा,—
“जग्धिः प्रत्यवसानश्च भक्षणं भोजनाशने॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
प्रत्यवसितं, त्रि, (प्रति+अव+सो+क्तः।) भक्षि-
तम्। इत्यमरः। ३।२।११०॥
प्रत्यवस्कन्दः, पुं, (प्रति+अव+स्कन्द+घञ्।)
चतुर्विधोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः॥
प्रत्यवस्कन्दनं, स्त्री, (प्रति+अव+स्कन्द+ल्युट्।)
चतुर्विधोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः। यथा,—
“प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं
प्रतिग्रहकृत्वमिति वा। यथाह नारदः।
अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि
तन्तथा।
प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम्॥”
इति मिताचरा॥

प्रत्यादे

अपि च ।
 “अर्धिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा ।
 प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥”
 इति व्यवहारतत्त्वे दृष्टव्यवचनम् ॥
 प्रत्यवस्थाता, [ऋ] त्रि, (प्रतिपक्षतया अव-
 तिष्ठते इति । प्रति + अव + स्था + णच् ।)
 शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६२ ॥
 प्रत्यवायः, पुं, (प्रत्यवाय्यते इति । प्रति + अव +
 अय गतौ + णच् ।) पापम् । दुरदृष्टम् । यथा,
 “क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।
 अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥”
 इत्येकादशीतत्त्वे जावालवचनम् ॥
 प्रत्यक्षा, [न्] पुं, (प्रतिरूपः अक्षा ।) गैरि-
 कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रत्यहं, अ, (अहः अहः प्रति । “नपुंसकादन्य-
 तरस्याम् ।” ५ । ४ । १०६ । इति टच् ।)
 प्रतिदिनम् । यथा, कुमारसम्भवे ।
 “गिरिशसुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी ॥”
 प्रत्याकारः, पुं, (प्रतिरूपः खड्गेन सदृश आकारो
 यस्य ।) खड्गकोषः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ४४७ ॥ खाप् इति भाषा ॥
 प्रत्याख्यातः, त्रि, (प्रति + आ + ख्या + क्तः ।)
 दूरीकृतः । तत्पर्यायः । प्रत्यादिष्टः २ निरस्तः ३
 निराकृतः ४ निहतः ५ विप्रकृतः ६ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ४० ॥ कचित् पुस्तके प्रत्यादिष्ट्यादि-
 श्लोकमेकमधिकं दृश्यते तत्राद्यचतुष्कं प्रत्या-
 दिष्टे । परचतुष्कं तिरस्कृते । इति तट्टीकासार-
 सुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ८ ।
 “वीरेणाहं तथानेन त्वया वापि यशस्विनि ! ।
 प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥”)
 प्रत्याख्यानं, स्त्री, (प्रति + आ + ख्या + भावे
 ल्युट् ।) निराकरणम् । तत्पर्यायः । निर-
 सनम् २ प्रत्यादेशः ३ निराकृतिः ४ । इत्य-
 मरः । ३ । २ । ३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ७२ ।
 “प्रत्याख्यानादहं नृपुं लक्ष पापमवाप्स्यसि ॥”)
 प्रत्यागमः, पुं, (प्रत्यागमनमिति । प्रति + आ +
 गम् + अप् ।) प्रत्यागमनम् । फिरे आसा इति
 भाषा ॥ यथा,—
 “तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३६ । २४ ।
 “किमर्थं ब्रूहि विप्रेन्द्र ! अस्मिन् प्रत्यागमो हि
 वः ॥”)
 प्रत्यादिष्टः, त्रि, (प्रत्यादिश्यते स्मेति । प्रति +
 आ + दिश् + क्तः ।) प्रत्यादेशविशिष्टः । तत्-
 पर्यायः । निरस्तः २ प्रत्याख्यातः ३ निराकृतः ४
 निहतः ५ विप्रकृतः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥
 प्रत्यादेशः, पुं, (प्रत्यादेशनमिति । प्रति + आ +
 दिश् + णच् ।) निराकरणम् । प्रत्याख्यानम् ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
 “प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभूविजा-
 सम् ॥”)

प्रत्यासा

प्रसङ्गनिवारणम् । इति कुल्लूकभट्टः ॥ यथा,
 मधुः । ८ । ३३४ ।
 “येन येन यथाङ्गेन स्त्रीनो गृध्रु विचेष्टते ।
 तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥”
 भक्तं प्रति देवानामादेशश्च ॥
 प्रत्याभानः, पुं, (प्रतिगतमाभानमीषत्-शब्दो
 यत्र ।) वातयाधिविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।
 “विमुक्तपार्श्वद्वयं तदेवामाश्रयित्यतम् ।
 प्रत्याभानं विजानीयात् कफयाकुलितानिलम् ॥”
 विमुक्तपार्श्वद्वयं पार्श्वे हृदये विहाय जातं
 तदेवाभानम् । कफयाकुलितानिलं कफेनाव-
 रुद्धवातम् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
 “प्रत्याभाने समुत्पन्ने कुर्यात् वसनलङ्घने ।
 दीपनादि निशुञ्जीत पूर्ववद्वस्तिकर्म्म च ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 प्रत्यालीढं, स्त्री, (प्रति + आ + लिह + क्तः ।)
 धन्विनां पादसंस्थानविशेषः । तत्रोद्भूतस्य वाम-
 पादप्रसारे दक्षिणपादसङ्कोचः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ धन्विनामवस्थानविशेषः ।
 यथा,—
 “स्यात् प्रत्यालीढमालीढं समं पादं तथापरम् ।
 वैशाखं मण्डलञ्चेति धन्विनां स्थानपञ्चकम् ॥
 स्यादक्षपादसङ्कोचात् वामपादप्रसारणात् ।
 प्रत्यालीढमिति प्रोक्तमालीढं तद्विपर्ययात् ॥
 तुल्यं पादयुगं यत्र समपादसुदाहृतम् ।
 वितस्थन्तरितं पादयुगं वैशाखसूच्यते ।
 मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा च यादवः ।
 “स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् ।
 वितस्थन्तरितौ पादौ मण्डलं तोरणाकृतौ ॥
 समानौ स्यात् समपदमालीढं पदमग्रतः ।
 दक्षिणं वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्ययः ॥”)
 अश्रिते, त्रि । इति मेदिनी । ट्, १२ ॥
 प्रत्याशा, स्त्री, (प्रति किञ्चित् वस्तु लक्ष्मीकृत्य
 आ समन्तात् अश्रुते आप्नोतीति । प्रति + आ +
 अश् + अच् । ततश्चाप् ।) आकाङ्क्षा । यथा,
 श्रान्तिशतके ।
 “सूदोऽन्यत्र मरीचिकासु पशुवत् प्रत्याशया
 धावति ॥”
 प्रत्यासन्नः, त्रि, (प्रति + आ + सद् + क्तः ।)
 निकटवर्ती । इति जटाधरः ॥ (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये २ अङ्के ।
 “आयं प्रत्यासन्नो महाराजः । तत्प्रपुङ्गवम-
 नेन संभाष्यतामार्थं ॥”)
 प्रत्यासरः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ +
 ह + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
 सैन्यपृष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रत्यासारः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ +
 ह + णच् ।) यूहस्य पक्षाद्भागः । यूहस्य
 पक्षाद्भागान्तरम् । तत्पर्यायः । यूहपाणिः २ ।
 इत्यमरभरतौ ॥

प्रतुप्रत्या

प्रत्याहरणं, स्त्री, (प्रति + आ + ह + भावे ल्युट् ।)
 प्रत्याहारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रत्याहारः, पुं, (प्रति + आ + ह + भावे णच् ।)
 स्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्यायः ।
 उपादानम् २ । इत्यमरः ॥ प्रत्याहरणम् ३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ स च योगाङ्गविशेषः । यथा,
 “प्रत्याहारश्च तर्कश्च प्राणायामस्तृतीयकः ।
 समाधिधारणं ध्यानं षडङ्गो योगसंग्रहः ॥”
 इति तट्टीकायां भरतः ॥
 प्रत्याहारमाह ।
 “शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याच्चाणि योगवित् ।
 कुर्याच्चित्तान्तकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥”
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “इन्द्रियाणोन्द्रियार्थेभ्यः समाहृत्य स्थितो हि सः ।
 मनसा सच्च-बुद्ध्या च प्रत्याहारेषु संस्थितः ॥”
 इति गारुडे २४० अध्यायः ॥
 (यथा च पातञ्जले साधनपादे ।
 “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
 ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥” २६ ॥
 “स्वस्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वरूपाणुकार
 इन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥” ५४ ॥)
 अल्पेन बहूनां ग्रहणम् । यथा, अच् इति
 द्वाचरेण सर्वस्वराणां ग्रहणम् । इति भरतः ॥
 प्रतुक्तिः, स्त्री, (प्रतिवचनमिति । प्रति + वच् +
 भावे क्तिन् । प्रतिरूपा उक्तिरिति वा ।) प्रतु-
 त्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतुत, अ, (प्रति च उत च इति द्वन्द्वः ।) वैप-
 रीत्यम् । यथा । बुधादिवाक्यं तु न नियामकं
 प्रमाणाभावात् प्रतुत फलश्रुतेर्गुणफलबोधक-
 मिति । इति तिथ्यादितत्त्वे जन्माष्टमौ प्रकरणम् ।
 (यथा, मार्कण्डेये । ६५ । २० ।
 “विहिताकरणात् पुंभिरसङ्गिः क्रियते तु यः ।
 संयमो सुक्तये सोऽन्ते प्रतुताधोगतिप्रदः ॥”)
 प्रतुतक्रमः, पुं, (प्रतुतक्रमणमिति । प्रति + उत् +
 क्रम् + णच् ।) प्रधानप्रयोजनानुक्रमप्रयो-
 जनानुष्ठानम् । तत्पर्यायः । प्रयोगार्थः २ ।
 इत्यमरः ॥ प्रकृत्योगः । इति केचित् । प्रकृत-
 युद्धार्थसुप्रक्रमः प्रयोगः तद्वाच्यः । इति केचित् ।
 प्रयोगो युद्धं तदभिधेय इति केचित् । प्रतुत-
 क्रमो युद्धार्थ इति भागुरिः । युद्धार्थं प्रथमा-
 क्रान्तिः । इत्यपरे । कर्म्मारम्भे प्रथमशक्तिः
 प्रयोगः । इत्यपरे ॥ इति भरतः ॥
 प्रतुतक्रान्तिः, स्त्री, (प्रति + उत् + क्रम् + क्तिन् ।)
 प्रतुतक्रमः । इत्यमरटीकायां क्षीरस्वामी ॥
 प्रतुत्तरं, स्त्री, (प्रतिरूपसुत्तरम् ।) उत्तरं प्रति
 उत्तरम् । यथा । ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात्
 इति वाद्युक्ते ममेयं भूमिर्दशवर्षोपशुभ्यमान-
 त्वात् इति प्रतुत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 प्रतुत्थानं, स्त्री, (प्रतुत्थीयते इति । प्रति + उत् +
 स्था + ल्युट् ।) अभ्युत्थानम् । गात्रोत्थानम् ।
 यथा,—

प्रतूषः

प्रथितिः

प्रदक्षि

“दीयन्तमक्षेत्राणि प्रियया चोद्धवेन च ।
पूजितः परया भक्त्या प्रतुष्ट्यानासनादिभिः ॥”
इति श्रीभागवते । १० । ६६ । २० ॥
प्रतुष्टपन्नः, त्रि, (प्रति + उत् + पद् + क्तः ।)
उत्पत्तिविशिष्टः । प्रतुष्टपूर्वपदधातोः कर्त्तरि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
प्रतुष्टपन्नमतिः, त्रि, (प्रतुष्टपन्ना मतिर्यस्य ।) स्रष्ट-
वुडित्युक्तः । तत्प्रत्ययः । कुशाग्रोयमतिः २
स्रष्टवर्णो ३ तत्कालधीः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रतिभास्वितः । इति जटाधरः ॥ (यथा, —
“प्रतुष्टपन्नमतिर्धोमान् अवसायी विशारदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक्पाद उच्यते ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥)
प्रतुष्टमनीयं, स्त्री, (प्रति + उत् + गम् + अनौ-
यर् ।) धौतांशुकद्वयम् । इति मेदिनी । ये, १३४ ॥
(यथा, कुमारः । ७ । ११ ।
“सा मङ्गलस्नानविशुद्धात्री
गृहीतप्रतुष्टमनीयवस्त्रा ॥”
कचिन् प्रतुष्टगमनीयवस्त्रा इत्यपि पाठः ॥)
समुपस्थानयोग्ये पूजनीये च, त्रि । इति शब्द-
रत्नावली ॥
प्रतुष्टमः, पुं, (प्रति + उत् + गम् + अम् ।) प्रतुष्ट-
त्यानम् । यथा, साहित्यदर्पणे तृतीयपार-
च्छेदे । ७३ ।
“एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रतुष्टमाद-
हूरतः ॥”
प्रतुष्टमनं, स्त्री, (प्रति + उत् + गम् + ल्युट् ।)
प्रतुष्ट्यानम् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये २ अङ्के ।
“आर्य्य ! प्रत्यासन्नो महाराजः । तत्प्रतुष्टगम-
नेन संभाष्यतामार्थ्येण ॥”)
प्रतुष्टः, पुं, (प्रतोषति विनाशयति अन्वकार-
मिति । प्रति + उष् + दाङ् + “इगुपधञेति ।”
३ । १ । १३६ । इति कः ।) प्रतूषः । प्रातः ।
इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
१ । २१२ ।
“प्रतूषे च खगृहमभ्युपेत्य द्वारदेशस्थितोऽपि
विविधपौरकृत्योत्सुकतया तामाहेति ॥”)
प्रतूषः, [स्] स्त्री, (प्रतोषति नाशयत्यन्वकार-
मिति । प्रति + उष् + “उष्ः कित् ।” उणा०
४ । २३३ । इति अक्षिः । स च कित् ।)
प्रतूषः । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥ यथा, भरत-
धृतसूर्यप्रतके ।
“याति यत्किं पुरस्तादखण्डकिसलये प्रतूषः-
पारिजातः ॥”
प्रतूषः, पुं, (प्रतूषति रुजति कासुकानिति ।
प्रति + ऊष् + रोगे + कः ।) प्रभातम् । इत्य-
मरः । १ । ४ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । ३३ ।
“दीर्घोऽर्जुनं पटुमदकलं कूजितं सारसानां
प्रतूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ॥”)
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ वसुभेदः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १११ ।
“वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ।

आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रतूषश्च प्रभावश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥”)
प्रतूषः, [स्] स्त्री, (प्रति + ऊष् + अक्षिः ।)
प्रभातम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । २१ ।
“प्रतूषस्य पराहे तु जीर्णोऽग्रे च प्रकुप्यति ॥”)
प्रतूषः, पुं, (प्रतूषणमिति । प्रति + ऊष् +
अक्ष् ।) विज्ञः । इत्यमरः । ३ । २ । १६ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १६ । ५५ ।
“भर्तृशुश्रूषणादेव मया प्राप्तं महत् फलम् ।
सर्वकामफलवाप्ता प्रतूषाः परिवर्तिताः ॥”)
प्रत्येकं, स्त्री, एकं एकं प्रति । यथा, कपूरस्थ-
स्तोत्रे ।
“प्रत्येकं वा हयं वा त्रयमपि च परं वीज-
मत्यन्तशुद्धम् ॥”
(यथा च कुमारः । २ । ३१ ।
“एवं यदात्य भगवन्नान्दं नः परैः पदम् ।
प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥”)
प्रथ, क प्रक्षेपे । ख्यातौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-अक०-च सेट् ।) रेफयुक्तः ।
क, प्राथयति । इति दुर्गादासः ॥
प्रथ, म घ ड ख्यातौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । म, प्रथ-
यति । घ, प्रथा । ड, प्रथते गुणौ प्रसिद्धः
स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
प्रथमः, त्रि, (प्रथते प्रसिद्धो भवतीति । प्रथ् +
“प्रथेरमच् ।” उणा० ५ । ६८ । इति अमच् ।)
प्रधानम् । (यथा, रघुः । १० । ६७ ।
“राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।
नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥”)
आदिमः । तत्प्रत्ययः । आदिः २ पूर्वः ३
पौरुष्यः ४ आद्यः ५ । इत्यमरः ॥ अग्रिमः ६
इति जटाधरः ॥ प्राक् ७ । इत्यययवर्गे अमरः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ११ । ५२ ।
“बाह्यार्थानखिलांश्चित्तं त्याज्येत्यथमं नरः ॥”)
प्रथा, स्त्री, (प्रथ् + “षिद्धिदादिभ्योऽङ् ।” ३ । १ । ०४ ।
इत्यङ् । ततश्चाप् ।) ख्यातिः । इत्यमरः । ३ ।
२ । ६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १२ ।
“या प्रथममगमनेति सापि वाच्यप्रकाशने ॥”)
प्रथितः, त्रि, (प्रथ् + क्तः ।) ख्यातः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ७६ ।
“तेनावतीर्थे तुरगात् प्रथितान्वयेन
पृष्ठान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ॥”
खारोचिषमनोः पुत्रे, पुं । यथा, हरिवंशे ।
७ । १४ ।
“हविषः सुकृतिर्ग्योतिरापो र्भर्तिरयः स्मृतः ।
प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च ।
खारोचिषस्य पुत्रार्त्तं मगोस्तात ! महात्मनः ॥”)
प्रथितिः, स्त्री, (प्रथ् + “पदिप्रथिभ्यां नित् ।”
उणा० ४ । १८२ । इति तिः । स च नित् ।)
ख्यातिः । प्रथधातोर्भावे क्तप्रत्ययेन निष्पन्ना ।
इति आकरणात् ॥

प्रथिमा, [न्] पुं, (एथोर्भावेः । “एथ्वादिभ्य इम-
निच्वा ।” ५ । १ । २२ । इति इमनिच् । “ऋतो-
हलादर्लघोः ।” ६ । ४ । १६१ । इति रः । “टिः ।”
६ । ४ । १५५ । इति टेलोपः ।) एथोर्भावेः ।
एथुत्वम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, —
“प्रथिमानन्दधानेन घनेन जघनेन सा ॥”
इति भट्टिः । ४ । १७ ॥
त्रि, अतिशयेन एथुः । एथुशब्दादतिशयार्थे
इमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति आकरणात् ॥
प्रथिमिनी, स्त्री, (प्रथिमास्त्यस्या इति । प्रथिमन्
+ “संज्ञायां मञ्जाभ्याम् ।” ५ । २ । १३७ ।
इति इनिः ।) प्रथिमयुक्तस्त्री । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥
प्रथिष्ठः, त्रि, अतिशयेन एथुः । (एथु + इङ् ।)
अतिष्ठत् । इति सुम्भवीधयाकरणात् ॥
प्रथुकः, पुं, एथुकः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
प्रदः, त्रि, प्रकर्षेण ददाति यः । (प्र + दा + कः ।)
प्रदाता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (कर्मण्युप-
पदे तु “प्रै दाञः ।” ३ । २ । ६ । इति कः ।
यथा, मनुः । ४ । २३२ ।
“यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ॥”)
प्रदक्षिणं, स्त्री, पुं, (प्रगतं दक्षिणमिति । “तिष्ठद्गु-
प्रभृतीनि च ।” २ । १ । १७ । इति समासः ।)
दक्षिणावर्त्तेन देवादिकसुद्दिश्य भ्रमणम् । यथा,
“एकं देव्यां रवौ सप्त चीणि कुर्याद्विनायके ।
चत्वारि केशवे कुर्यात् शिवे चार्द्धप्रदक्षिणम् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥
सर्वदेवतातुष्टिप्रदक्षिणं यथा, —
“प्रसार्थं दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः ।
दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥
सहस्रिन्वा वेष्टयेत्ता देव्याः प्रीतिः प्रजायते ।
स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवौघतुष्टिदः ॥
सर्वान् कामान् समामाद्य पञ्चाङ्गोत्तमवा-
मुयात् ॥
मनसापि च यो दद्यादेवै भक्त्या प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणाद्यमगृहे नरकाणि न पश्यति ॥”
इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । तन्त्रसारे ।
“दक्षिणादायवीं गत्वा दिशं तस्याश्च शाम्भवीम् ।
ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ॥
अर्हचन्द्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समीरितम् ।
शिवप्रदक्षिणे मन्त्री अर्हचन्द्रक्रमेण तु ॥
सयासद्यक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ॥”
सोमसूत्रं जलनिःसरणस्थानम् ।
“प्रसार्थं दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः ।
दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥
त्रिधा च वेष्टयेत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणम् ॥
एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणम् ।
अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥”
(समर्थे, त्रि । यथा, रामायणे । ३ । ४३ । ५१ ।
“प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा
जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण ! ॥”)

प्रदक्षि

“प्रदक्षिणेन समर्थेन।” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥

प्रदक्षिणा, स्त्री, (प्रगता दक्षिणमिति । “तिष्ठद्गु
प्रभृतीनि च । २ । १ । १७।” इति समासः ।)
प्रदक्षिणम् । यथा,—

अथ प्रदक्षिणा ।

“ततः प्रदक्षिणां कुर्याद्भक्ता भगवतो हरेः ।
नामानि कीर्तयन् शक्तौ ताच्च साष्टाङ्गवन्द-
नाम् ॥”

प्रदक्षिणासङ्ख्या चोक्ता नारसिंहे ।

“एकां चष्टां रवेः सप्त तिस्रो दद्याद्दिनायके ।
चतस्रः केशवे दद्यात् शिवे त्वहं प्रदक्षिणाम् ॥”

प्रदक्षिणाभावात्प्रां वाराहे ।

“प्रदक्षिणां ये कुर्वन्ति भक्तियुक्तेन चेतसा ।
न ते यमपुरं यान्ति यान्ति पुण्यकृतां गतिम् ॥
यस्मिन् प्रदक्षिणं कुर्यात् साष्टाङ्गकप्रणामकम् ।
दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥”

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ॥

“विष्णोर्विमानं यः कुर्यात् सङ्गृह्य प्रदक्षि-
णम् ।

अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥”

तत्रैव चातुर्मास्यमाहामे ।

“चतुर्वारं भूमौ भिक्षुं जगत् सर्वं चराचरम् ।
क्रान्तं भवति विप्राग्र्य ! तत्तीर्थगमनाधिकम् ॥”
तत्रैवान्यत्र ।

“प्रदक्षिणं तु यः कुर्याद्हरिं भक्त्या समन्वितः ।
हंसयुक्तविमानेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
नारसिंहे ।

“प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे ।
कृतेन यत् फलं नृणां तच्छृणुष्व वृषात्मज ! ।
पृथ्वीप्रदक्षिणफलं यत्तत् प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥”
अन्यत्र च ।

“एवं कृत्वा तु कृष्णस्य यः कुर्याद्भिप्रदक्षिणम् ।
सप्तद्वीपवतीपुण्यं लभते तु पदे पदे ॥
पठन्नामसहस्रान् नामान्येवाथ केवलम् ॥”
भक्तिसुधोदये ।

“विष्णुं प्रदक्षिणीकुर्वन् यस्तत्रावर्त्तते पुनः ।
तदेवावर्त्तनं तस्य पुनर्नावर्त्तते भवे ॥”

बृहन्नारदीये यमभगौरथसंवादे ।

“प्रदक्षिणत्रयं कुर्यात् यो विष्णोर्मनुजेश्वर ! ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो रेवेन्द्रत्वं समश्नुते ॥”

तत्रैव प्रदक्षिणाभावात्प्रां सुधर्मापाख्यानारम्भे ।

“भक्त्या कुर्वन्ति ये विष्णोः प्रदक्षिणचतुष्टयम् ।
तेऽपि यान्ति परं स्थानं सर्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥
तत् स्थानं यत् सुधर्मस्य पूर्वस्मिन् गृध्रजन्मनि ।
कृष्णप्रदक्षिणाभावात्सिद्धिरभूदिति ॥”

अथ प्रदक्षिणायां निषिद्धं विष्णुस्मृतौ ।

“एकहस्तप्रणामश्च एका चैव प्रदक्षिणा ।

अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”

अकाले भोजनादिसमये । किञ्च ।

“कृष्णस्य पुरतो नैव शूर्यस्यैव प्रदक्षिणाम् ।
कुर्याद्भूमिरकारूपं वैसुखापादनीं प्रभौ ॥”

प्रदरः

तथा चोक्तम् ।

“प्रदक्षिणं न कर्तव्यं विमुखत्वाच्च कारणम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

प्रदत्तं, त्रि, (प्र + दा + क्तः ।) प्रकर्षण दत्तम् ।

इति सुधर्षवोधयाकरणम् ॥

प्रदरः, पुं, (प्र + दृ + विदारणे + “क्वदोरप् ।”

३ । ३ । ५७ । इति भावादौ यथायथं अप् ।)

भङ्गः । बाणः । इत्यमरः ॥ विदारः । नारी-
रुग्भेदः । इति मेदिनी ॥ * ॥ अस्य नामान्तरं

अष्टगदरम् । तत्तु फलितयोन्या रक्तादिधातु-
चरणम् । अस्य निदानम् । यथा,—

“विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्

गर्भप्रपातादतिमैद्युनाच्च ।

यानाध्वश्रीकादतिकर्षणाच्च

भाराभिघाताच्छयनाद्वा च ॥

अष्टगदरं भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ॥

तस्यातिवृद्धौ दौर्बल्यं श्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा ।

दाहः प्रज्ञापः पाण्डुत्वं तन्ना रोगाश्च वातजाः ॥”

स च चतुर्विधो यथा,—

“तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातै-

श्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥”

श्लेष्मिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु-

पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु ॥”

पैतिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“सपीतनीलासितरक्तमुष्णं

पित्तान्तिद्युक्तं श्लेष्मवेगि पित्तात् ॥”

वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्यं

वातार्तिवातात् पिशितोदकाभम् ॥”

तस्य त्रैदोषिकस्य लक्षणम् ।

“सचौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं

मज्जप्रकाशं कुण्ठं त्रिदोषात् ।

तच्चाप्यसार्धं प्रवदन्ति तज्ज्ञा

न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम् ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

अस्यौषधं यथा,—

“वृत्ततुल्या रुद्रलाक्षा पीता क्षीरेण वै सहा ।

प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा ॥”

इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“दध्ना सौवर्चलाजालीमधूकं नीलसुतपलम् ।

पिवेत् चौद्रयुतं नारी वाताष्टगदरशान्तये ॥

एषां प्रत्येकं माघद्वयम् । सर्वमेकीकृत्य दध्ना
कर्षचतुष्टयेन पिष्ट्वा तत्र माषाष्टकं मधु निःक्षिप्य
पेयम् ॥ * ॥

“मधुकं कर्षमेकलु चतुष्कर्षां सितान्नथा ।

तच्छुलोदकसंमिश्रं लोहिते प्रदरे पिवेत् ॥

वला कङ्कतिलाख्या या तस्या मूलान्नु चूर्णितम् ।

लोहिते प्रदरे खादेच्छर्करामधुसंयुतम् ॥ * ॥

शुक्तिस्थाने व्याघ्रनखा मूलसुत्तरदिग्भवम् ।

नीतसुत्तरफलशुन्यां कटिवह्णं हरेदृक्ष् ॥ * ॥

प्रदीपः

रसाञ्जनं तण्डुलकस्य मूलं

चौद्रान्वितं तण्डुलतोयपीतम् ।

अष्टगदरं सर्वभवं निहन्ति

यासच्च भार्गी सह नागरेण ॥ * ॥

अशोकवल्कलकाथश्चतुर्दुग्धं सुशीतलम् ।

यथावलं पिवेत् प्रातस्तोत्राष्टगदरनाशनम् ॥”

अशोकवल्कलपलं द्वात्रिंशत्पलसंमितेन जलेन
निष्काप्य श्लेष्मण पलायककाथेन सह क्षीरं

पलायकमितं विपचेत् तत्तु दुग्धावशेषं कर्षयं
तन्मध्ये पलचतुष्टयमितं दुग्धं पेयं वङ्गवला-
पेक्षया वा ॥ * ॥

“कुशमूलं समुद्रतः पेययेत्तण्डुलाभुना ।

एतत् पीत्वा च्छाहं नारी प्रदरात् परिसुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“काकजानुकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा ।

पाण्डुप्रदरशान्तये पिवेत्तण्डुलवारिणा ॥”

“कुशमूलं समुद्रतः पेययेत्तण्डुलाभुना ।

एतत् पीत्वा च्छाहं नारी प्रदरात् परिसुच्यते ॥”

“प्रदरं हन्ति वलायामूलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम् ॥”

“गुडेन वदरीचूर्णं मोचमामं तथा पयः ।

पीता लाक्षा च सष्टता पृथक्प्रदरनाशनाः ॥”

इति चक्रपाणिंसंयुक्तेऽष्टगदराधिकारे ॥

प्रदर्शितः, त्रि, (प्र + दृश् + शिच् + क्तः ।) आलो-

कितः । यथा,—

“क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।

प्रयोगतोऽर्थे मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥”

इति मुधवोधटीकायां दुर्गादासः ॥

प्रदलः, पुं, (प्रकर्षण दलति दालयतीत्यर्थः ।

प्र + दल् + अच् ।) बाणः । इति जटाधरः ॥

प्रदानं, स्त्री, (प्र + दा + भावे लुट् ।) दानम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ प्रकृतदानश्च । (यथा,

मनौ । ३ । २४० ।

“होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ॥”

प्रदिक्, [श्] स्त्री, (प्रगता दिग्भ्यः ।) विदिक् । इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७४ । ३६ ।

“ततो विभान्तमनसो जनाः क्षुद्रयपीडिताः ।

गृहाणि संपरित्यज्य वभसुः प्रदिशो दिशः ॥”

प्रकृष्टा दिक् । (यथा, हरिवंशे । १६३ । ८ ।

“प्रदिशो विदिशश्चैव शरधारासमावृताः ।

अन्धकारोक्तं योम दिनेशो नैव दृश्यते ॥”

प्रदिग्धं, स्त्री, (प्र + दिह् + कर्मणि क्तः ।)

मांसयज्ञनभेदः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“मांसं बहुवृत्तेर्भृष्टं सिद्धा चोष्णाभुना सुहुः ।

जीरकादौः समायुक्तं परिशुक्तं तदुच्यते ॥

तदेव वृत्तक्राण्डं प्रदिग्धं सञ्जिज्ञातकम् ॥”

त्रि, प्रलिप्तः ॥ (रुक्षितः । यथा, रामायणे ।

५ । ५ । २८ ।

“अयत्तरेखाभिव चन्द्रलेखां

पांशुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम् ॥”

प्रदीपः, पुं, (प्रकर्षण दीपयति प्रकाशयति प्रदी-

प्यते इति वा । प्र + दीप् + शिच् वा + क्तः ।)

प्रदीपः

दीपः । इत्यमरः । २ । ७ । १६८ ॥ तत्पर्यायः ।
 स्नेहादीपकः २ कञ्जलध्वजः ३ शिखातरुः ४
 गृहमणिः ५ ज्योत्स्नावृत्तः ६ दशेन्वनः ७
 दोषातिलकः ८ दोषास्थः ९ नयनोत्सवः १० ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ५ । ३७ ।

“रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं
 तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् खाद्विभिदे कुमारः
 प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥”)

दीपमाहात्म्यम् । यथा,—

“दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः ।
 चतुर्भुजप्रदो दीपस्तस्माद्दीपं यजेत् प्रिये ! ॥”

सप्तप्रकारा दीपा यथा,—

“धृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतेजोवस्ततः ।

सार्धपः फलनिर्यासजातो वा राजिकोद्भवः ॥

दधिजन्मज्जन्मैव प्रदीपाः सप्त कौत्सिताः ॥”

तस्य पञ्चप्रकारा वर्तिका यथा,—

“पद्मसूत्रमवा दर्भगर्भसूत्रमवाधवा ।

सालजा वादरी वापि फलकोषोद्भववाधवा ॥

वर्तिका दीपकृतेषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः ॥”

दीपपात्राणि यथा,—

“तेजसं दारवं लौहं मार्तिकं नारिकेलजम् ।

लवणजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥”*

दीपवृत्ते दीपस्थापनं भूमौ तन्निषेधश्च यथा,—

“दीपवृत्ताच्च कर्तव्यास्तेजसाद्यैश्च भैरव ! ।

वृत्ते च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥

सर्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।

अकार्यपादघातश्च दीपतापन्तयैव च ॥

तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।

दीपं दद्यात्स्नेहादेयै अन्येभ्योऽपि च भैरव ! ॥

कुर्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपस्तुद्वेजेन्नरः ।

स ताम्रतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥”*

सुवृत्तवर्तिः सस्नेहः पात्रेभ्यो सुदर्शनः ।

सूक्ष्माये वृत्तकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥

लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गलात् ।

न स दीप इति ख्यातो ह्योषवद्भिस्तु स श्रुतः ॥

नेत्राङ्गादकरः सर्वभूमितापविवर्जितः ।

सुशिखः शब्दरहितो निर्धूमो नातिद्विखकः ॥

दधिणावर्तवर्तस्तु प्रदीपः श्रीविवृद्धये ।

दीपवृत्तस्थिते शुद्धस्नेहेनैव प्रपूरिते ॥

दधिणावर्तवर्तया तु चार्द्रदीपः प्रदीपकः ।

उत्तमः प्रोच्यते पुत्र ! सर्वतुष्टिप्रदायकः ॥

वृत्तेण वर्जितो दीपो मध्यमः परिकीर्तितः ।

विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्तितः ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥

कार्तिके तद्दानफलं यथा,—

“कार्तिके मासि यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशे मण्डले वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

अपि च ।

“समभ्यर्च्य हरिं भक्ता दीपं दत्त्वा दिवानिशम् ।

तत्र पापविशुद्धात्मा नरो याति दिवं वृष ! ॥”

प्रदेश

कृष्णपक्षे विशेषेण तत्र पञ्च दिनानि तु ।

पुण्यानि तेषु यद्दत्तमर्च्यं सर्वकामिकम् ॥

एकादश्यां हरिसुहिष्य दीपं प्रज्वाल्य नृषिका ।

मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा ॥

द्वादश्यां तत्कारो राजिदीपमुद्बोध चौर्थतः ।

कारणात् परमं प्राप्तो लोकं विष्णोः सनातनम् ॥

श्वपचोऽपि त्रयोदश्यां दीपान् दत्त्वापरैः कृतान् ।

वैश्या लीलावती भूत्वा जगाम स्वर्गमर्चयम् ॥

लुब्धकोऽपि चतुर्दश्यां पूजयित्वा जनाईनम् ।

निर्भक्तिः परसंगत्या विष्णुलोकं जगाम सः ॥

गोपः कश्चिदमावास्यां पूजां दृष्ट्वाथ शार्ङ्गिणः ।

सुदुर्जयस्वजापालो राजराजेश्वरोऽभवत् ॥

तस्माद्दीपाः प्रदातव्या राजावस्तमिते रवौ ।

गृहेषु सर्वगोष्ठेषु चैवेव्यायतनेषु च ॥

देवानाञ्चैव रथासु श्मशानेषु सरःसु च ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

प्रदीपनः, पुं, (प्रदीपयतीति । प्र+दीप्+णिच्+

ल्युः ।) स्थावरविषभेदः । इत्यमरः । १ । ८ । १०॥

(अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“काकोलो गरलः क्षुब्धो वत्सनाभः प्रदीपनः ।

शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विषः ॥”)

तस्य लक्षणम् यथा,—

“वर्णतो लोहितो यः स्यात् दीप्तिमान् दहन-

प्रभः ।

महादाहकरः पूर्णैः कथितः स प्रदीपनः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकाशके, चि ॥

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र+दिष्+“हल-

श्च ।” ३ । ३ । १२३ । इति घञ् । “उप-

सर्गस्य घञामनुष्यं बहुलम् ।” ६ । ३ । १२२ ।

इति पाचिको दीर्घाभावः ।) देशमात्रम् ।

(यथा, हरिवंशे भविष्यपञ्चणि । ५ । ३६ ।

“गरुडादवरुक्ष्माथ दीपिकादीपिते तदा ।

प्रदेशे पुष्करीकाचो स्थितस्तवात्सहामरैः ॥”)

तत्पर्यायः । आस्थानम् २ आस्था ३ भूः ४

अवकाशः ५ स्थितिः ६ पदम् ७ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ तर्जन्यङ्गुलसंमितः । भित्तिः । इति

मेदिनी । श्रे, २५ ॥ संज्ञा । इति निरुक्तम् ।

१ । ४ । २ ॥ तत्पुक्तिप्रकारविशेषः । यथा,—

“प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः । यथा

देवदत्तस्थानेन शल्यमुद्धृतं तस्माद्यज्ञदत्तस्याप्यथ-

मेवोद्धरिष्यतीति ।” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चवृत्तमे-

ध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

प्रदेशनः, क्ली, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र+दिष्+

करणे लुट् ।) वृषादेरुपपन्नकनम् । भेटौ इति

ख्यातम् । तत्पर्यायः । प्राभृतम् २ उपायनम् ३

उपग्राह्यम् ४ उपहारः ५ उपदा ६ । इत्यमरः ।

२ । ८ । २७ ॥ केचित्तु देवताभ्यो भक्ता मित्रा-

दिभ्यश्च प्रीत्या यत् प्रशस्तं लङ्कुकादि दीयते

तत् इत्याहुः । केचित्तु प्राभृतादि द्वयं अह्वया

देवताज्ञास्यराजादिभ्यो यद्दीयते तत्र । उपा-

यनादि चतुष्कं तुभ्यमिदं दीयते स्वयैतत् मम

प्रदुग्धः

कार्यं साधनीयमिति यद्दीयते धृती इति ख्याते

इत्याहुः । किन्तु घट्कमेकार्थमेवेति वद्ववः ।

उपायनसुपग्राह्यं प्राभृतश्चोपदा स्त्रियामित्य-

मरमाला । इति भरतः ॥

प्रदेशनी, स्त्री, (प्रदिश्यते अनयेति । प्र+दिष्+

करणे लुट् ।) तर्जनी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रदेशिनी, स्त्री, (प्रदिश्यतीति । प्र+दिष्+

णिनिः ङीप् ।) तर्जनी । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ८३ । १६ ।

“तेऽदर्शयन् प्रदेशिन्या तमेव वृषसत्तमम् ।

शर्मिष्ठां मातरश्चैव तथाचक्षुश्च दारकाः ॥”

“खेरकुलैः पादाङ्गुलप्रदेशिन्यौ द्वाङ्गुलायते ।

प्रदेशिन्यास्तु मध्यमानामिका कनिष्ठिका यथो-

त्तरं पञ्चमभागाद्दीना ।” इति सुश्रुते सूत्र-

स्थाने ३५ अध्याये ॥)

प्रदेहः, पुं, (प्रदिह्यते इति । प्र+दिह्+लेपने+

घञ् ।) प्रलेपः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुश्रुते

सूत्रस्थाने । १३ अध्याये ।

“इन्द्रवज्राग्निदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।

स्नेहाभ्यङ्गपरौषधैः प्रदेहैश्च तथा भिषक् ॥”

यथा च “प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमनः सन्धानः

शोधनो रोपणः शोफवेदनापहश्च तस्योपयोगः

चताचतेषु ।” इति सुश्रुते सूत्रस्थानेऽष्टादशे-

ध्याये ॥ यज्जनविशेषः । तद्यथा,—

“सूदः स्रुपौदनं दद्यात् प्रदेहंश्च सुसंस्कृतान् ॥”

इति च तत्र सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

प्रदोषः, पुं, (दोषा रात्रिः । प्रारम्भो दोषाया

इति प्रादिसमासः । प्रक्रान्ता दोषा रात्रि-

रत्रेति वा ।) रजनीमुखम् । इत्यमरः । १ । ४ । ६॥

तत्तु रात्रेः प्रथमदण्डचतुर्थयम् । यथा,—

“प्रदोषोऽस्ममयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, कुमारे । ५ । ४४ ।

“वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका

विभावरी यदरुणाय कल्पते ॥”)

दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रहृष्टो दोषो

यस्येति । दुष्टे, चि । यथा, माघे । २ । ६८ ।

“ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः ।

तमःस्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥”

“ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयो

राजानस्तमःस्वभावाः तमोगुणात्मकाः अतएव

तेऽपि प्रदोषं प्रकृष्टदोषम् । प्रदोषो दुष्टरात्रां प्रा-

विति वैजयन्ती । तामसमेवेनं चैयमनुयायिनः

अनुयास्यन्ति सादृश्यादिति भावः ॥” इति

तट्टीकायां महिनाथः ॥)

प्रदु, क्ली, प्रकृष्टा द्यौः स्वर्गो यस्मात् तत् । पुण्यम् ।

इति सुगन्धोद्योतीकायां दुर्गादासः ॥

प्रदुग्धः, पुं, (प्रकृष्टं दुग्धं बलं यस्य ।) कन्दर्पः ।

इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ स वासुदेवस्य चतु-

र्थीशः । यथा,—

“एकदेवं चतुर्धा चतुर्धा पुनरच्युतः ।

विभेद वासुदेवोऽसौ प्रदुग्धो हरिरवयः ॥

प्रधानं

कृष्णदेवायनो वासो विष्णुनांरायणः स्वयम् ।
अपां तरतमाः पूर्वं खेच्छया ह्यभवद्भरिः ॥”
इति कौर्म ४८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अनिरुद्धः स्वयं ब्रह्मा प्रद्युम्नः काम एव च ।
बलदेवः स्वयं प्रेषः कृष्णश्च प्रकृतेः परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११ अध्यायः ॥
(नडुलागर्भजातो मनोरपत्यभेदः । यथा, भाग-
वते । ४ । १३ । १५-१६ ।

“मनोरुह्यत महिषी विरजान् नडुला सुतान् ।
पुरुं कुतसं नृतं दुश्चं सत्यवन्तं नृतं व्रतम् ॥
अमिष्टोममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिवसुखम् ॥”

प्रद्योतः, पुं, (प्रद्योतते इति ।) रश्मिः । इति
हलायुधः ॥ (यच्चभेदः । यथा, महाभारते ।
२ । १० । १५ ।

“कशेरको गण्डकण्डुः प्रद्योतश्च महाबलः ॥”

प्रद्योतनः, पुं, (प्रद्योतते इति । प्र + द्यु + “अनु-
दात्तेतश्च हलादेः ।” ३ । २ । ४६ । इति युच् ।)
सूर्यः । इति हलायुधः ॥ (भावे ल्युट् ।) द्युतौ,
स्त्री ॥

प्रदावः, पुं, (प्र + ड + “प्रे इस्तुसुवः ।” ३ । ३ । २७ ।
इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः । २ ।
८ । १११ ॥

प्रधनं, स्त्री, (प्र + धा + “कृपटृजि
मन्दिनिधाञः क्युः ।” उणा० २ । ८२ । इति
बाहुलकात् क्युः आतो लोपश्च ।) युद्धम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०३ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । ७ । ५३ ।

“वैरं भवति वित्तार्थं दारार्थं वा परस्परम् ।
यथारहितौ कस्मात् चक्रतुः प्रधनं महत् ॥”
दारणम् । इति मेदिनी । ने, ८३ ॥ (प्रकृष्टं
धनमस्येति विग्रहे प्रभूतधनविशिष्टे, त्रि ॥)

प्रधानं, स्त्री, (प्रधत्ते सर्वमात्मनीति । प्र + धा +
युच् ।) प्रकृतिः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १ । २ ।

“सदचरं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्
गुणोन्मिष्टश्चिस्थितिकालसंलयः ।

प्रधानबुद्ध्यादिजगत् प्रपञ्चः
स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिमुक्तिदः ॥”

महामात्रः । (यथा, मनुः । ७ । २०२ ।

“प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मेभ्यो यथो-
दितान् ।

रत्नेषु पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥”

प्रधत्तेऽनेनास्मिन् वा । प्र + धा + ल्युट् ।)
परमात्मा । बुद्धिः । त्रि, प्रशस्तम् । तत्पण्यायः ।

प्रसुखम् २ प्रवेकम् ३ अयुक्तमम् ४ उत्तमम् ५
सुखम् ६ वर्धम् ७ वरेण्यम् ८ प्रवर्धम् ९

अनवराद्धम् १० पराद्धम् ११ अयम् १२ प्राय-
हरम् १३ प्रयम् १४ अयम् १५ अग्रीयम् १६

अयिसम् १७ । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा,
मनुः । ६ । १२१ ।

“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मैव तं भजेत् ॥”

२७६

प्रपदं

प्रधानः, पुं, (प्रधत्ते इति । प्र + धा + ल्युट् ।)
महामात्रः । सेनापत्यादिः । महामात्रः
प्रधानः स्यादिति पुंस्कार्णे वोपालितः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (राजर्विभेदः । यथा,
महाभारते । १२ । २३० । १८१ ।

“प्रधानो नाम राजा च शक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
कुले तस्य ससुत्पन्नां सुलभां नाम विद्धि माम् ॥”

प्रधिः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
सर्गो धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति किः ।)

नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“मय्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तमामिनः ।
चक्रे प्रधिरवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥”

प्रधीः, त्रि, (प्रकृष्टा धीर्वृद्धिर्यस्य ।) प्रकृष्टबुद्धि-
युक्तः । (प्रकृष्टा धीः ।) प्रकृष्टबुद्धौ, स्त्री । इति
सुम्बोधध्याकरणम् ॥

प्रधूपिता, स्त्री, (प्रकर्षेण धूपिता ।) क्षेपिता ।
सूर्यगन्तयदिक् । इति मेदिनी । ते, २०७ ॥
प्रकर्षेण तमे दीप्ते च त्रि ॥

प्रनष्टः, त्रि, (प्र + नष्ट + क्तः ।) प्रकर्षेण नाश-
युक्तः ।

“कश्चिदज्ञानसम्भूतः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ! ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

प्रनिघातनं, स्त्री, (प्र + नि + हन् + णिच् + भावे
घञ् ।) प्रणिघातनम् । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रपञ्चः, पुं, (प्रपञ्चते इति । प्र + पञ्चि व्यक्तीकरणे
+ घञ् ।) विपर्यासः । विस्तरः । इत्यमरः ॥

“विपर्यासो वैपरीत्यं भ्रमो वा मायेति स्वामी ॥”
इति भरतः ॥ सञ्चयः । प्रतारणम् । इति
मेदिनी । चे, १५ ॥ संसारः । यथा,—

“पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्रादिनिर्गतम् ।
यद्वाङ्मायफलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥”

इति गुरुपादुकास्तोत्रम् ॥
प्रपञ्चितं, त्रि, (प्रपञ्चते स्मेति । प्र + पञ्चि +
क्तः ।) विस्तृतम् । भ्रमयुक्तम् । यथा,—

“आत्मानमेवात्मतया विज्ञानतां
तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम् ।

ज्ञानेन भूयोऽपि च तत् प्रलीयते
रज्ज्वाभेर्भोगभवामवौ यथा ॥”

इति श्रीभागवते । १० । १४ । २५ ॥

प्रपथः, त्रि, (प्रकृष्टः पथ्या यच्च ।) शिथिलः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रकृष्टः पथ्या इति प्रादि-
समासः । प्रकृष्टमार्गः । यथा ऋग्वेदे ।

१० । १७ । ४ ।
“आयुर्विंशायुः परिपासति त्वा
पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥”

प्रपथ्या, स्त्री, (प्रकृष्टा पथ्येति प्रादिसमासः ।)
हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरीतकी-
शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

प्रपदं, स्त्री, (प्रारब्धं प्रगतं वा पदमिति प्रादि-
समासः ।) पादायम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥
(यथा, मनुः । ६ । २२ ।

प्रपायी

“भूमौ विपरिवर्त्तते तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः ॥”

प्रपन्नः, त्रि, (प्रपद्यते स्मेति । प्र + पद् + क्तः ।)
शूरणागतः । यथा,—

“गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमययम् ।
केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किमो नृत्यः करिष्यति ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे नृत्यजयो नाम ७ अध्यायः ॥

प्रपन्नाङ्गः, पुं, (प्रपन्नं अलति भूषयतीति । प्रपन्न +
अल् + “कर्मण्यङ्ग” ३ । २ । १ । इत्यङ् ।
हलयोरैक्यम् ।) प्रपन्नाङ्गः । चक्रमर्दकः ।
इति रत्नमाला ॥ (विष्टितिरस्य चक्रमर्दकशब्दे
ज्ञेया ॥)

प्रपा, स्त्री, (प्रकर्षेण पिबन्त्यस्यामिति । प्र + पा +
“आतश्चोपसर्ग” ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् ।
घञर्थे को वा ।) पानीयशालिका । इत्यमरः ।

२ । २ । ७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१६ ।

“यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्वरेद्विन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयात्मायं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥”

यज्ञशाला । यथा, रामायणे । १ । ७३ । २० ।

“विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दश्च धार्मिकम् ।
प्रपामध्ये तु विधिवद्देहिं कृत्वा महातपाः ॥”

“प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इति कतकः ॥” इति
तट्टीकायां रामाशुजः ॥)

प्रपाणिः, पुं, (प्रकृष्टः पाणिः । प्रादिसमासः ।)
करस्याधोदेशः । पाणितलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विधयोऽस्य यथा, “पञ्चदशाङ्गुली
प्रपाणी ॥” इति चरकै विमानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

प्रपातः, पुं, (प्रपतत्यस्यादिति । प्र + पत + “अक-
र्त्तरि च कारकै संज्ञायाम्” ३ । ३ । १६ ।
इति घञ् ।) निरवलम्बनपर्वतादिपार्श्वम् ।

आरङ्गि इति ख्यातम् । यस्मात् पतने अव-
स्थानक्रियाविशेषो नास्ति । तत्पण्यायः ।

अतटः २ भृगुः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । ४८ ।
(यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । ४६ ।

“मधु पश्यति मृदात्मा प्रपातं नैव पश्यति ।
करोति निन्दितं कर्म नरकात् न विभेति च ॥”

निर्भरः । इति मेदिनी । ते, १२७ ॥ (भावे
घञ् ।) अभ्यवस्कन्दः । कूलम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (उड्डीनगतिविशेषः । यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ५७ । “अहं सम्पातादिकनद्या-
युड्डीनगतिविशेषान् वेद्मि । उक्तञ्च ।

सम्पातश्च प्रपातश्च महापातं निपातनम् ।
चक्रं तिर्यक् तथा चोद्धममं लघुसंज्ञकम् ॥”

प्रपातनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।
४० अध्याये ।

“तत्तु नखं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेश-
श्मश्रुप्रपातदारुणकर्मभूलकर्मचुडितमिरस्वरो-
पघातनासारोगस्य शोषापवाहुकाकालज-
वलीपलितप्रादुर्भावादारुणप्रवाधेषु इति ॥”

प्रपायी, [न] त्रि, (प्रपिबतीति । प्र + पा +
णिनिः ।) पानकर्त्ता । रक्षककर्त्ता । इति
सुम्बोधध्याकरणम् ॥

प्रपावनं, स्त्री, (प्रपेव कामपूरकं वनम् । यद्वा, प्रकर्षेण पावयतीति । प्र + णिच् + कर्त्तरि ल्युः ।) वनमेदः । कामारण्यम् । इति शब्द-
माला ॥

प्रपितामहः, पुं, (प्रकर्षेण पितामहः पितामह-
स्यापि पिता ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०१ । २२ ।

“तद्विमेद तदन्तःस्थो भगवान् प्रपितामहः ।
पद्मयोनिः स्वयं ब्रह्मा यः सृष्टा जगतां प्रभुः ॥”)
पितामहपिता । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥
(यथा, मनौ । ३ । २२१ ।

“पिता यस्य तु वृत्तः स्यात्कीर्त्तयेदपि पितामहः ।
पितुः स नाम संकीर्त्तय कौर्त्तयेत्प्रपितामहम् ॥”)
प्रपितामही, स्त्री, (प्रपितामह + स्त्रियां ङीष् ।)
प्रपितामहपत्नी । यथा,—

“स्नेहभर्ता सह आहं माता मुङ्क्ते स्वधामयम् ।
पितामही च स्नेहैव स्नेहैव प्रपितामही ॥”
इति दायभागः ॥

प्रपुनाडः, पुं, (पुंसां नाडयतीति । नड भंशे +
अण् । प्रकृष्टः पुनाडः इति प्रादिसमासः ।
पृषोदरादित्वात् साधुः ।) प्रपुनाडः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (अस्य शाकगुणा यथा,—
“कषापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुनाडयोः ।
रुचं लघु च शीतश्च वातपित्तप्रकोपणम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ।)

प्रपुनाडः, पुं, (प्रपुनाडः । पृषोदरादित्वात् इच्छः ।)
प्रपुनाडः । इत्यमरभरतौ ॥
प्रपुनाटः, पुं, (पुंसां नाटयतीति । नट् + णिच् +
अण् । प्रकृष्टः पुनाट इति प्रादिसमासः ।)
चक्रमर्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रपुनाडः, पुं, (पुंसां नाडयतीति । नड् + अण् ।
प्रकृष्टः पुनाड इति प्रादिसमासः ।) चक्र-
मर्दकः । चाकुन्दिया इति भाषा । इत्यमरः ।
२ । ४ । १४७ ॥ (विष्टितिरस्य चक्रमर्दकशब्दे
ज्ञेया ॥)

प्रपुनालः, पुं, (प्रपुनाडः । इत्यलत्वम् ।) प्रपु-
नाडः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

प्रपूरिका, स्त्री, (प्रपूर्यते कण्टकैरिति । प्र + पूर
+ कर्त्तरि णच् । स्वार्थे कन् । यद्वा, प्रपूरय-
तीति । प्र + पूर + णच् । टाप् । कापि अत
इत्वम् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रपौकरीकं, स्त्री, (पुष्करीक + स्वार्थे अण् । प्रकृष्टं
पौकरीकस्येव पुण्यं यस्य ।) हस्तिनां मनुष्याणाञ्च
चक्षुष्यः क्षुद्रविटपः । शालपत्राणामपत्रतुल्यपत्रः ।

पुष्करिया ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥ तत्पर्यायः ।
चक्षुष्यम् २ शीतम् ३ श्रीपुष्पम् ४ पुष्करी ५ ।
इति रत्नमाला ॥ पुष्कर्मम् ६ पुष्करीयकम् ७
पौकरीयम् ८ सुपुष्पम् ९ सानुजम् १० अशु-
जम् ११ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये ।
“प्रपौकरीकं मधुकं समङ्गां धवमेव च ।
तेजसेभिश्च सम्यक् शृणु कक्ष्मतः क्रियाम् ॥”
अस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् ।

तित्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तरक्तव्रणज्वर-
दाहलघानाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“पौष्ट्यं मधुरं तित्तं कषायं शुक्लं हिमम् ।
चक्षुष्यं मधुरं पाके वर्णं पित्तकफास्रवत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

प्रपौत्तः, पुं, (प्रकर्षेण पौत्तः । पौत्तस्यापि पुत्तत्वात्
तथात्वम् ।) पौत्तस्य पुत्तः । तत्पर्यायः । प्रतिनपा
२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
११० । १५ ।

“पुत्तान् पौत्तान् प्रपौत्ताञ्च तथान्यानिष्टवान्-
वान् ।
पश्यतो मे नृत्तान् दुःखं किमर्थं हि भवि-
ष्यति ॥”)

प्रपौत्ती, स्त्री, (प्रपौत्त + ङीष् ।) पौत्तस्य कन्या ।
इति स्मृतिः ॥

प्रफुल्लः, त्रि, (फलतीति । फि फलाविसरणे + क्तः ।
“आदितश्चेति ।” ७ । २ । १६ । इति इङ्-
भावः । “तिच् ।” ७ । ४ । ८६ । इति उट् ।

“अनुपसर्गात् फुल्लचीवेति ।” ८ । २ । ५५ ।
इति निष्ठातस्य लः । ततः प्रादिसमासः । यद्वा,
प्रफुल्लतीति । प्र + फुल्ल विकसने + अच् ।)
विकाशयुक्तः । तत्पर्यायः । उतफुल्लः २ संफुल्लः ३
याकोषः ४ विकचः ५ स्फुटः ६ फुल्लः ७ विक-
सितः ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥ प्रबुहः ९
जृम्भः १० स्मितः ११ उन्मिषितः १२ दलितः १३
स्फुटितः १४ उच्छ्वसितः १५ विजृम्भितः १६ स्फुरः
१७ विनिद्रः १८ उन्निद्रः १९ विमुद्रः २० हसितः
२१ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । २ । २६ ।

“स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्धरः केशरिणं ददर्श
अध्विकायामिव धातुमयां
लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥”)

प्रबन्धः, पुं, (प्रबध्यते इति । प्र + बन्ध + घञ् ।)
सन्दर्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्र + बन्ध +
भावे घञ् ।) काव्यादिययनम् । यथा,—
“प्रबन्धोऽयं बन्धोरखिलजगतान्तस्य सरसाम् ॥”
इति हंसदूतः ॥

प्रबन्धकल्पना, स्त्री, प्रबन्धस्य कल्पना रचना
वङ्गशृता स्तोकसत्या कथा ।

“प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
परस्परश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका
कचित् ॥”
इति कोलाहलाचार्यः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रबलः, पुं, (प्रकृष्टं बलतीति । प्र + बल् प्राणने +
अच् ।) पल्लवः । इति शब्दमाला ॥ (प्रकृष्टं
बलमस्य ।) प्रकृष्टबलयुक्ते, त्रि । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । ८१ । ६ ।

“आक्रान्तः स महाभागस्तैस्तदा प्रबला-
रिभिः ॥”

प्रकृष्टबले स्त्रीवच् ॥

प्रबला, स्त्री, (प्रकृष्टं बलमस्याः ।) प्रसारिणी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रकृष्टबलवती च ॥ (यथा,
रघौ । ८ । ५० ।

“सहतां हतजीवितं मम
प्रबलामात्मकतेन वेदनाम् ॥”)

प्रबालः, पुं, स्त्री, (प्रबलतीति । प्र + बल् प्राणने +
“ज्वलितिकसन्नेभ्यो णः ।” ३ । १ । १४० ।
इति णः । यद्वा, प्र + बल् + णिच् + अच् ।)

रक्तवर्णवर्तुलाकाररत्नविशेषः । पला इति
सुज्ञा इति च भाषा ॥ तस्याधिष्ठात्री देवता
मङ्गलः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्पर्यायः । विद्रुमः
२ । इत्यमरः । २ । २ । ६३ ॥ अङ्गारकमणिः ३

अम्भोधिवक्त्रमः ४ भौमरत्नम् ५ रक्ताङ्गः ६ रक्ता-
कारः ७ लतामणिः ८ । अस्य गुणाः । मधु-
रत्वम् । अम्लत्वम् । कफपित्तादिदोषनाशित्वम् ।
स्त्रीणां वीर्यकान्तिकरत्वम् । धृते मङ्गलदायि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

सारकत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । स्वादु-
त्वम् । वान्तिकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । धारणे
पापालक्ष्मीनाशित्वम् ॥ इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तस्य शुभलक्षणं यथा,—

“शुद्धं दृढं घनं वृत्तं स्निग्धं गात्रसुरङ्गकम् ।
समं गुरु सिराहीनं प्रबालं धारयेत् शुभम् ॥”
तस्याशुभलक्षणं यथा,—

“गौरं रङ्गजलाक्रान्तं वक्रस्वयं सकोटरम् ।
रुचकण्यं लघु श्वेतं प्रबालमशुभं त्यजेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
सूत उवाच ।

“आदाय शेषस्तस्यान्तं यमस्याकम्बलादिषु ।
चिक्षेप तत्र जायन्ते विद्रुमाः सुमहागुणाः ॥
तत्र प्रधानं प्रश्लोहिताभं
गुञ्जाजवापुष्यनिभं प्रदिष्टम् ।

सनीसकं देवकरोमकञ्च
स्थानानि तेषु प्रभवं सुरागम् ॥
अन्यत्र जातञ्च न तत् प्रधानं
मूल्यं भवेच्छिष्यविशेषयोगात् ॥

प्रसन्नं कमलं स्निग्धं सुरागं विद्रुमं हि तत् ।
घनधान्यकरं लोके विघातिभयनाशनम् ॥
परीक्षा पुलकस्योक्ता रुधिराख्यस्य वै मणेः ।
स्फटिकस्य विद्रुमस्य रत्नज्ञानाय शौनक ! ॥”

इति गारुडे ८० अध्यायः ॥ * ॥
अथ विद्रुमपरीक्षा ।

“श्वेतसागरमध्ये तु जायते वक्त्ररी तु या ।
विद्रुमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वच्चरूपिणी ॥
पाषाणं प्रभजन्विषा प्रयत्नात् कथिता सती ।
विद्रुमं नाम यद्रत्नमामनन्ति मनीषिणः ॥ * ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन तच्चतुर्विधमुच्यते ।
अरुणं प्रशरत्ताख्यं कोमलं स्निग्धमेव च ।
प्रबालं विप्रजातिः स्यात् सुखवेधं मनोरमम् ॥
जवाबन्धुकसिन्दूरदाडिमौकुसुमप्रभम् ।
कठिनं दुर्बलमस्निग्धं च सजातिं तदुच्यते ॥

प्रबुद्धः

पलाशकुसुमाभासं तथा पाटलसन्निभम् ।
वैश्याजातिर्भवेत् स्निग्धं वर्णांजं मन्दकान्तिभम् ॥
रक्तोत्पलदलाकारं कठिनं न चिरदुति ।
विद्रुमं शूद्रजातिः स्याद्वायुवेधं तथैव च ॥*॥
रक्तता स्निग्धता दार्ढ्यं चिरदुतिः सुवर्णता ।
प्रवालानां गुणाः प्रोक्ता घनघान्यकराः पराः ॥
हिमाद्रौ यत्तु संजातं तद्रक्तमतिनिष्ठुरम् ।
तत्र लिप्पो भवेन्निम्बकल्कोऽतिमधुरः स्थितः ।
तस्य धारणमात्रेण विषवेगः प्रशाम्यति ॥*॥
विवर्णता तु खरता प्रवाले दूषणद्वयम् ।
रेखाकाकपदौ विन्दुर्यथा वज्रोऽपि दोषकृत् ।
तथा प्रवाले सर्वत्र वर्जनीयं विचक्षणैः ॥
रेखा हन्यादयशो लक्ष्मीमावर्त्तः कुलनाशनः ।
पटुलो रोगकृत् ख्यातो विन्दुर्धनविनाशकृत् ॥
त्रासः संजनयेत्तासं नीलिका मृत्पुकारिणी ।
मृत्युं शुद्धप्रवालस्य रूप्यद्विगुणमुच्यते ॥
धारणेऽस्यापि नियमो जातिभेदेन पूर्ववत् ॥*॥
तथाहि ।

“विरूपजातिं विषमं विवर्णं

खरप्रवालं प्रवहन्ति ये चे ।

ते मृत्पुमेवात्मनि वै वहन्ति

सत्यं वदत्येष कृती मुनीन्द्रः ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ प्रवालपरीक्षा ॥*॥

(अस्य संशोधनादिकं यथा,—

“कुमार्यां तखलीयेन तुल्येन च निवेद्यते ।

प्रत्येकं सप्तवारांश्च तप्ततप्तानि कृतस्त्रयः ॥

मौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नान्यशेषतः ।

चण्डादिविधवर्णानि स्निग्धन्ते नात्र संशयः ॥

श्रीदुग्धेन प्रवालं भावयित्वा तु हृदि के ।

मध्येऽपि तक्रसहितं स्थापयेत्तन्निरोधयेत् ।

चुल्लगामप्रतापेन म्रियते प्रहरद्वये ॥

इति प्रवालमारणम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥

किशलयः । (यथा, कुमारे । १ । ४४ ।

“पुष्यं प्रवालोपहितं यदि स्यात्

सुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्यम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्या-

स्ताम्रौष्ठपर्यस्त रुचः स्मितस्य ॥”)

वीणादण्डः । इति मेदिनी । ले, १०७ ॥

प्रवालफलं, क्ली, (प्रवालवद्रक्तं फलं यस्य ।) रक्त-
चन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥

प्रवालिकः, पुं, (प्रवालौष्ठस्य बाहुल्येनेति । प्रवाल
+ “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति

ठन् ।) जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रवाहुः, पुं, (प्रगतो बाहुमिति ।) कुपस्याधो-
भागः । यथा, विष्णुपुराणे ५ । ५ । १६ ।

“मुखं बाहुप्रवाहं च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

रचत्वया हतैश्चर्यस्तव नारायणोऽव्ययः ॥”

प्रवाहुकम्, व्य, समानकाले । ऊर्ध्वार्थे । प्रवाहिकेति
पाठान्तरम् । इति कौमुदीटीका तत्त्वबोधनी ॥

प्रबुद्धः, वि, (प्र + बुध + क्तः ।) पण्डितः । प्रफुल्लः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १० । ६ ।

प्रबोध

“प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिर्भासकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”)

जागरितः । यथा, भट्टिः । ४ । १४ ।

“प्रातस्तुरां पतन्निभ्यः प्रबुद्धः प्रणमनविम् ॥”

प्रबोधः, पुं, (प्र + बुध्यौ ड अपगमे + भावे
घञ् ।) विनिद्रत्वम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८१ । ६७ ।

“प्रबोधश्च जगत्स्वामी नीयतामच्युतो लघु ।

बोधश्च क्रियतामस्य हनुमेतौ महासुरौ ॥”)

प्रकटज्ञानश्च । यथा,—

“तावत् सत्यं जगद्भाति प्रबोधि सत्यसद्भवेत् ॥”

इत्यात्मबोधग्रन्थः ॥

(यथा च रघुः । ५ । ६५ ।

“सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं

प्राबोधयद्गुणसि वाग्भिरुदारवाचः ॥”)

प्रबोधनं, क्ली, (प्र + बुध् + ल्युट् ।) न्यूनपूर्व-

गन्धस्य चन्दनादेः प्रयत्नविशेषेण पुनः पूर्व-

सौगन्ध्योत्पादनम् । तत्पर्यायः । अनुबोधः २ ।

इत्यमरभरतौ । बोधजननश्च ॥ (जागरणम् ।

यथा, हरिवंशे । १७७ । ७१ ।

“तत्तत्सूर्यनिनादेशं शृङ्गानाञ्च महास्वनेः ।

प्रबोधनं महावाहोः कृष्णस्याक्रियतालये ॥”

विकाशः । यथा, पञ्चतन्त्रे कथासुखे ।

“तदेतेषां बुद्धिप्रबोधनं यथा भवति तथा

केनाप्युपायेनानुष्ठीयतामिति ॥” तथा च ऋतु-

संहारः । ५ । १० ।

“सुगन्धिनिःश्वासविकम्पितोत्पलं

मनोहरं कामरतिप्रबोधनम् ॥”)

प्रबोधनी, स्त्री, (प्रबोध्यतेऽनयेति । प्र + बुध् +

णिच् + ल्युट् + डीप् ।) दुरालभा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (प्रबुध्यते हरिरनेति ।) श्रीहरे-

रुत्यानैकादश्यादिः ।

अथ प्रबोधनीकृत्यम् ।

“श्रयन्यामिव कृत्यास्यां चौराभ्यो धिमहोत्सवम् ।

प्रबोध्य कृष्णं संपूज्य विधिनारोहयेद्रथम् ॥”

अथ प्रबोधनीकृत्यनियता ।

स्कान्दे तत्रैव ।

“जन्मप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि ।

तथा भवति तत्सर्वं न कृत्वा बोधवासरम् ॥”

अथ प्रबोधनीमाहात्म्यम् । तत्रैव ।

“प्रबोधन्याश्च माहात्म्या पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम् ।

सुक्तिदं कृतबुद्धीनां शृणु त्वं सुनिसत्तम ॥

तावद्भर्जति विप्रेन्द्र ! गङ्गा भागीरथी चितौ ।

यावन्नायाति पापघ्नी कार्त्तिके हरिवोधनी ॥

तावद्भर्जन्ति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।

यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके ॥

वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ।

एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां लभेन्नरः ॥

दुर्लभञ्चैव दुष्प्रापं त्रैलोक्ये सचराचरे ।

तदपि प्रार्थितं विप्र ! ददाति हरिवोधनी ॥

ऐश्वर्यं सन्ततिं प्रज्ञां राज्यञ्च सुखसम्पदः ।

ददातुगोषिता विप्र ! हेलया हरिवोधनी ॥

प्रबोध

मेरुमन्दरतुल्यानि पापान्यतुर्जितान्यपि ।

एकेनैवोपवासेन दहते हरिवोधनी ॥

पृथियां यानि दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते ।

एकेनैवोपवासेन ददाति हरिवोधनी ॥”

किञ्च ।

“जातः स एव सुकृती कुलं तेनैव पावितम् ।

कार्त्तिके सुनिष्ठादूल ! कृता येन प्रबोधनी ॥

यानि कानि च तीर्थानि त्रैलोक्ये सम्भवन्ति च ।

तानि तस्य गृहे सम्यक् यः करोति प्रबोधनीम् ॥

सर्वं कृतं परित्यज्य तुष्टार्थं चक्रपाणिनः ।

उपोष्येकादशीं सम्यक् कार्त्तिके हरिवोधनी ॥

किं तस्य बहुभिः कृतैः परलोकप्रदैर्मुने ! ।

सकृच्चोपोषिता येन कार्त्तिके हरिवोधनी ॥

स ज्ञानो स हि योगी च स तपस्वी जिते-

न्द्रियः ।

स्वर्गमोक्षौ च तस्यास्तामुपास्ते हरिवोधनीम् ॥

विष्णोः प्रियतमा ह्येषा धर्मसारस्य दायिनी ।

इमां सकृदुपोष्यैव मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥

प्रबोधनीमुपोष्येव न गर्भं विप्रते नरः ।

सर्वधर्म्मान् परित्यज्य तस्मात् कुर्वीत नारद ! ॥

स्नानं दानं तपो होमः ससुहिदश्च जनार्दनम् ।

नरैर्यत् क्रियते विप्र ! प्रबोधन्यां तदक्षयम् ।

महाव्रतमिदं पुत्र ! महापापौघनाशनम् ।

प्रबोधवासरं विष्णोर्विधिवत् समुपोषयेत् ॥

व्रतेनानेन देवेशं परितोष्य जनार्दनम् ।

विराजयन् दिशो दीपता प्रयाति भुवनं हरः ॥”

पाज्ञौ च तत्रैव ।

“दुग्धाब्जभोगिप्रयने भगवाननन्तो

यस्मिन्दिने स्वपिति चाथ विबुध्यते च ।

तस्मिन्ननन्यमनसा मुपवासभाजां

पुंसां ददात्यभिमतं गरुडाङ्गशायी ॥”

वाराहे च ।

“उपवाससमर्थानां सदैव पृथुलोचने ! ।

एका सा द्वादशी पुण्या समुपोष्या प्रबोधनी ॥

तस्यामाराध्य विश्वेशं जगतामीश्वरेश्वरम् ।

प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशीव्रतम् ॥

उत्तराङ्गारकयुता यदि सा भवति प्रिये ! ।

तदा सा महती पुण्या कोटिकोटिगुणोत्तरा ॥

श्रयने बोधने चैव कटिदाने च सुन्दरि ! ।

उपोष्यैव विधानेन यान्ति मलयतां नराः ॥

एकादशी सोमयुता कार्त्तिके मासि भाविनि ।

उत्तराभाद्रपदयोगे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ॥

तस्यां यत् क्रियते भद्रे ! सर्वमानन्त्यमश्रुते ।

अनन्तपुण्यफलदा तेनानन्ता स्मृता फले ॥”

तत्रैव श्रीयमनारदसंवादे ।

“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं मुने ! ।

कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु साचादेकादशी स्मृता ॥

भक्तिप्रदा हरः सा तु नाम्ना ख्याता प्रबोधनी ।

या सा विष्णोः परा स्मृतिरयत्तानेकरूपिणी ॥

सा चित्रा मानुषे लोके द्वादशी सुनिपुङ्गवा ॥”

श्रीमथुरायाश्च विशेषतः पाज्ञौ तत्रैव ।

“तावद्भर्जन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखाः ।

प्रबोध

मथुरायां प्रिया विष्णोर्यावन्नायावि बोधनी ॥
 संसारदावतप्रानां कामसौख्यपिपासिनाम् ।
 श्रीकृष्णपादपद्मस्य सान्निध्यं शीतलं गृहम् ॥
 भवपात्रजनानां वै प्रापिकेयं प्रबोधनी ।
 कथं न सेयते ऋद्धिर्नधुरायां किमन्यतः ॥” * ॥
 अथ विशेषतः प्रबोधन्यां श्रीभगवत्पूजादि-
 माहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव प्रबोधनीमाहात्म्यम् ।
 “येर्चयन्ति नरास्तस्यां भक्त्या देवन्तु माधवम् ।
 समुपोष्य प्रसूयन्ते पापैस्ते समुपार्जितैः ॥
 वाल्मी यच्चाजितं वत्स ! यौवने बार्हणे च यत् ।
 समजन्मकृतं पापं खल्वं वा यदि वा बहु ॥
 शुष्कार्द्रं मुनिशार्द्रं ! सुगृह्यमपि नारद ! ।
 तत् चालयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां प्रपूजितः ॥”
 किञ्च ।
 “प्रबोधवासरे विष्णोः कुरुते च हरेः कथाम् ।
 सप्तदीपावनीदाने यत् फलं तद्भवैष्मुने ! ॥”
 वाराहे च ।
 “कौमुदस्य तु मासस्य या सिताद्वादशी भवेत् ।
 अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 यावत्सोका हि वर्तन्ते यावत्तच्चैव माधवि ! ।
 मद्भक्तो जायते तावदव्यभक्तो न जायते ॥” * ॥
 तस्या अनुष्ठानं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“शृणु मे भक्तितः पुत्र ! बोधन्येकादशी हरेः ।
 उपोष्या येन विधिना तं विप्र ! प्रवदामि ते ॥
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतः शुचिः ।
 स्नात्वा देवार्चनं कृत्वा वद्विकार्यं यथाविधि ॥
 आचान्तः सुप्रसन्नात्मा हविष्यान्नं सुसंस्कृतम् ।
 सुक्ताचम्य स्वपेत् सम्यक् कृत्वा शौचं पादयोः ॥
 रात्रेश्च पश्चिमे यामे समुत्थाय यथाविधि ।
 कृत्वा स्रजपुरीषे तु शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥
 कृत्वाष्टाङ्गलमात्रन्तु चौरवृत्तसमुद्भवम् ।
 भक्षयेदन्तकाष्ठश्च स्नात्वाचामेत् प्रयत्नतः ॥
 ऋद्धाङ्गानि तथाङ्गिश्च चिरं ध्यायेज्जनाईनम् ।
 अतसौपुष्यसङ्काशं कमलाक्षं चतुर्भुजम् ॥
 शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपीतवस्त्रं किरीटिनम् ।
 प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥
 ततश्चानुदये वारिहस्तेन परिगृह्य च ।
 कुशान्वितं प्रयत्नीयात् नियमं विष्णुतुष्टये ॥
 ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भातुरूपं जनाईनम् ।
 दृष्ट्वा च द्वापयेत् पश्चात् करतोयेन मानवम् ॥
 एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महासुने ! ।
 एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैवापरेऽहनि ।
 भोर्होऽहं पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! ॥
 एवमुक्त्वा ततः सम्यक् नित्यकर्म सुकर्मधीः ।
 समर्पयेद्दिधानेन विष्णुं संपूजयेन्मुने ! ॥
 सहस्रसंख्यया सुस्थः सावित्रीं संजपेद्द्विजः ।
 सर्वपापक्षयकारीं व्रतस्य परिपूर्तये ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ प्रबोधकालनिर्णयः । भविष्ये ।

“आ-भा-का-सितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्थापावर्तनादिकम् ॥”

प्रबोध

पाद्मे ।
 “पौष्णशेषो यदा नाहि मैत्राक्षमपि नो निशि ।
 द्वादश्यामपि तत् कुर्यादुत्थानं शयनं हरेः ॥
 निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
 वाराहे च ।
 “अपादनियमस्तत्र स्वापे वा परिवर्तने ।
 पादयोगो यदा न स्याद्वैष्णोऽपि तदा भवेत् ॥”
 किञ्च स्कान्दे ।
 “रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।
 तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥
 रेवत्यादिरथान्तो वा द्वादश्या च विना भवेत् ।
 उभयोरप्यभावे तु सन्ध्यायाश्च महोत्सवः ॥”
 वाराहे च ।
 “द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
 आ-भा-का-सितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥”
 अतएव पुष्करपुराणे ।
 “यस्य यस्य तु देवस्य यत्तत्र तं तिथिश्च वा ।
 तस्य देवस्य तस्मिंश्च शयनावर्तनादिकम् ॥” * ॥
 अथ भगवत्प्रबोधनविधिः ।
 “शयन्यामिव निष्याद्य महापूजां चलाश्रये ।
 कृष्णं नीत्वाथ सङ्कल्पं कृत्वा तच्च प्रकरोयेत् ॥”
 तत्र मन्त्रः ।

“ब्रह्मेन्द्ररुद्राभिकुबेरसूर्य-

सोमादिभिर्वन्दितपादपद्मः ।

बुधस्य देवेश जगन्निवास !

मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव ! ॥

इयन्तु द्वादशी देव प्रबोधार्थं विनिर्मिता ।
 त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द ! त्वज्जगत्पते ! ।
 त्वयि सुप्ते जगत् सुप्रसूयिते चोत्थितं भवेत् ॥
 गता मेवा विद्यश्चैव निर्मलं निर्मला दिशः ।
 शारदानि च पुण्याणि गृहाण मम केशवेति ॥”
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठोत्तिष्ठ कश्चिच्चैवम् ।
 “त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
 उत्थिते चेष्टते सर्वसुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधवेति ॥”
 वाराहे च ।

“ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरवितर्क्यभावे

भवावृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तव द्वादशी कौमुदाख्या

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥

मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः

शारदपुष्पाणि च लोकनाथ ! ।

अहं ददानीति च भक्तिहेतो-

र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥”

श्रुतिश्च । “इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं
 समुद्रमस्य पांशुले” इत्यादि ।

“ततस्तत्पात् समुत्थाप्य कृष्णं घण्टादिनिखनैः ।

तीरे सुखं निवेश्याथ प्रार्थयेत्तदनुग्रहम् ॥

तथा हि तृतीयस्कन्धे श्रीब्रह्मसूतौ ।

“सोऽसावदभकरुणो भगवान् विरह-

प्रेमस्मितेन नयनामुखं विजृम्भन् ।

प्रबोध

उत्थाय विश्वविजयाय च नो विषादं

माध्या गिरापनयतात् पुरुषः पुराणः ॥”

इति ।

“ततः पुष्पाङ्गलिं दत्त्वा संस्थाप्य विधिवत् प्रभुम् ।
 नीराज्य न्यासपूर्वञ्च वल्गादीनि समर्पयेत् ॥”

तथा च ब्राह्मे ।

“एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥

नृत्वेर्गौतैस्तथा वादिकर्तृग्यजुःसाममङ्गलैः ।

विना पणवशब्दैश्च पुराणश्रवणेन च ॥

वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः ।

सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भूमिशोभाभिरैव च ॥

पुष्पैर्घणैश्च नैवेद्यैर्दीपवृक्षैः सुशोभनैः ।

होमैर्मन्त्रैरूपैश्च फलैः शाकैश्च पायसैः ॥

इचोर्विकारैर्मधुना द्राक्षाक्षौद्रैः सदाङ्गिमैः ।

कुठेरकस्य मङ्ग्या मालत्या नवनेन च ॥”

नवनं पुष्पविशेषः ।

“हृदाभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याश्च सर्वदा ।

कुङ्कुमालक्तकाभ्याश्च रक्तसूत्रैः सकुङ्कुमैः ॥

तथा नानाविधैः पुष्पैर्द्रव्यैर्वैरक्रयाहृतैः ॥”

एवमेव प्रायः पाद्मे च ! तथा स्कान्दे च ।

“बहुपुष्पैर्बहुफलैः कर्पूरागुरुकुङ्कुमैः ॥

हरेः पूजा विधातया कार्तिके बोधवासरे ॥”

इति ॥

“इत्थं कृत्वा महापूजां महानीराजनं तथा ।

स्वब्रतान्यर्पयेत् कृष्णं सपुष्पाक्षतवारिणा ॥

वेदस्तुत्यादिना स्तुत्वा स्वस्वस्त्रियादिना प्रभुम् ।

संप्रार्थ्य गीतवादादिघोषैरारोहयेद्ब्रह्मम् ॥”

तथा च भविष्योत्तरे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे ।

“महातृथ्यरवे रात्रौ भामयेत् स्थन्दने स्थितम् ॥

उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ।

दीपोद्योतकरे मार्गे नृत्तगीतसमाकुले ॥”

अथ रथयात्रामाहात्म्यं भविष्योत्तरे तत्रैव ।

“यं यं दामोदरः पश्येद्विहितो धरणीधरः ।

तं तं प्रदेष्टुं राजेन्द्र ! सर्वं स्वर्गाय कल्पयेत् ॥”

किञ्च ।

“यावत्पदानि कृष्णस्य रथस्याकर्षणं नरः ।

करोति क्रतुभिस्तानि तुल्यानि नरनायक ! ॥

रथस्थं ये निरीक्षन्ते कौतुकेनापि केशवम् ।

देवतानां गणाः सर्वे भवन्ति श्वपचादयः ॥

स्त्रियोऽपि मुक्तिमायान्ति रथयात्रापरायणाः ।

पितृमातृभर्तृकुलं नयन्ति हरिमन्दिरम् ॥

कुर्वन्ति नर्तकीरूपं रथाग्रे कौतुकान्वितम् ।

असरोभिः सह क्रीडां कुर्वन्तीन्द्रास्तुर्दश ॥

ये रथाग्रे प्रकुर्वन्ति गीतवादादि मानवाः ।

देवलोकात् परिभ्रष्टा जायन्ते मण्डलेश्वराः ॥

मौलिनः स्थन्दनस्याग्रे गायमानाश्च गायकाः ।

वादकैः सह राजेन्द्र ! प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥

रथोत्सवे सुकुन्दस्य येषां हृषीकेशि जायते ।

तेषां न नारकी पीडा यावदिन्द्रास्तुर्दश ॥

रथोत्सवस्य माहात्म्यं कलौ वितनुते हि यः ।

पुण्यबुद्ध्या विशेषेण लोभेनाप्यथवा नरः ॥

सप्तद्वीपसमुद्रान्ता रत्नधान्यसमन्विता ।
सशैलवनपुष्पाद्या तेन दत्ता मही भवेत् ॥”
अन्यत्र च ।
“बोधनी जगदाधारा कार्तिके शुक्लपक्षतः ।
रथस्थो यत्र भगवांस्तुष्टो यच्छति वाञ्छितम् ॥
भजन्ते ये रथारूढं देवं सर्वेश्वरेश्वरम् ।
तेषां यात्रा कृता नृणां कामानिष्टान् प्रयच्छति ॥
श्रीकृष्णरथशोभां ये प्रकुर्वन्ति प्रहर्षिताः ।
तेषां मनोरथावाप्तिं यच्छते पुरुषोत्तमः ॥
कृष्णस्य रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति स्वशक्तितः ।
वाञ्छितं तेभ्यो यच्छन्ति नित्यं सूर्यादयो ग्रहाः ॥
कृष्णस्य रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति सुहर्षिताः ।
पदे पदे तथा पुत्र ! पुण्यं तेषां प्रयागजम् ॥
रथयात्रास्थिते कृष्णे जयेति प्रवदन्ति ये ।
जयेति च पुनर्ये वै शृणु पुण्यं वदाम्यहम् ॥
गङ्गाहारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
वाराणस्याद्वितीयेषु देवानाञ्चैव दर्शने ।
यत् पुण्यं कविभिः प्रोक्तं कार्त्तुस्त्रेन च नरेश्वर ! ॥
जयशब्दे कृते विष्णौ रथस्थो तत् फलं स्मृतम् ।
रथस्थितो नरैर्यस्तु पूजितो धरणीधरः ।
यथालाभोपपन्नैश्च पुण्यैर्भक्त्या समर्चितः ॥
ददाति वाञ्छितान् कामानन्ते च परमं

पदम् ।

मङ्गलं ये प्रकुर्वन्ति धूपदीपांस्तथा स्तवम् ॥
नैवेद्यं वस्त्रपूजाश्च भक्त्या नीराजनं हरेः ।
रथारूढस्य कृष्णस्य संप्राप्ते हरिवासरे ॥
फलं न तन्मया ज्ञातं जानाति यदि केशवः ।
ब्रह्मस्वहारी गोपस्व भूयसा ब्रह्मनिन्दकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
मद्यपः सर्वपापोऽपि कलिकालेन मोहितः ॥
रथागतः पदेकेन सुच्यते सर्वपातकेः ॥”
किञ्चान्यत्र ।
“रथारूढे महाविष्णौ ये कुर्वन्ति जयस्वनम् ।
पूजाश्चाखिलपापेभ्यो मुक्ता यान्ति हरेः पदम् ॥”
किञ्च ।
“रथस्याकर्षणं पूर्वं कुरुते दैत्यनायकः ।
ततः सुराः सिद्धसङ्घा यक्षा गन्धर्वमानवाः ॥
इत्यश्च रथयात्राया विधिर्यक्तः स्वतोऽभवत् ।
तथापि कश्चित्त्राज्यो विशेषोऽपि वितन्यते ॥”
अथ रथयात्राविधिः ।

“श्रीकृष्णो तु रथारूढे कृत्वा जयजयध्वनिम् ।
निष्पाद्य च महापूजामाशीर्वाक्यानि कीर्त्त-
येत् ॥”

तथा च विष्णुधर्मे ।
“वक्तुं नीलोत्पलरुचि लसत्कुण्डलाभ्यां सुन्दरं
चन्द्राकारं रचिततिलकं चन्दनेनाक्षतैश्च ।
गत्वा लीलां जनसुखकरां प्रेक्षणेनामृतौघं
पद्मावासां सततमुरसा धारयन् पातु विष्णुः ॥
युक्तः शैलादिवाहैर्मधुरतररगत्किङ्किणीजाल-
मालै-
रत्नौघैर्मोक्तिकानामविरतमणिभिः संभृतैश्चैव
हारेः ।

हेमैः कुम्भैः पताकाशिवतररुचिभिर्भूषितः
केतुसुख्यै-
श्वरैर्ब्रह्मेश्वर्यो दुरितहरहरेः पातु जैत्रो
रथो वः ॥
मोदन्तां सुजना ह्यनिन्दितधियः सस्ताखिलो-
पद्रवाः
खस्थाः सुस्थिरबुद्धयः प्रतिहताभिन्ना रमन्तां
सुखम् ।
रे दैत्या गिरिगङ्गराणि गहनान्याशु ब्रजध्वं भया-
दैत्यारिभगवानयं यदुपतिर्यान् समारोहति ॥
पलायध्वं पलायध्वं रे रे दितिजदानवाः ।
संरक्षणाय लोकानां रथारूढो वृकेश्वरी ॥
ततो विचित्रगद्यानि पठित्वाथ महाप्रभोः ।
महाप्रसादमालाश्च स्वीकुर्यात् परया मुदा ॥”
तन्माहात्म्योक्तम् ।
“भक्त्या यच्छति यो मालां वैष्णवीं मङ्गला-
श्रयाम् ।
न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामसम्पदये ।
मालामेतां प्रयच्छीयात् सौख्यमोचप्रदायि-
नीम् ॥”
इति ॥

“संचिन्त्याकृत्यमाणश्च श्रीप्रज्ञादादिभी रथम् ।
आकृत्य प्रेरयन् पूर्वां भ्रामयेद्देवैः सह ॥”
तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
“वृत्तमानैर्भागवतेर्गौतवादित्रनिस्त्रैः ।
भ्रामयेत् स्थन्दनं विष्णोः पुरमध्ये समन्ततः ॥”
किञ्च ।

“प्रबोधवासे प्राप्ते कार्तिके पाण्डुनन्दन ! ।
देवालयेषु सर्वेषु पुरमध्ये समन्ततः ॥
भ्रामयेत्तूर्यनिघोषै रथस्थं धरणीधरम् ॥”
किञ्च ।
“रथागमे मुकुन्दस्य पुरशोभान् कारयेत् ।
सर्वतो रमणीयान् पलाकैरुपशोभितम् ॥
तोरणैर्बहुभिर्युक्ते रत्नास्तम्भैश्च शोभितम् ।
स्थाने स्थाने महीपाल ! कर्त्तव्यं पुण्यसंयुतम् ॥
विचित्ररथशोभा च कर्त्तव्या भावितैर्नरैरिति ॥
रथेन गच्छन् भगवाननुगम्योऽखिलैर्जनेः ।
स्वस्वगेहागतश्चाश्चोऽन्यथा दोषो महान्
भवेत् ॥” * ॥

अथ रथानुगमननित्यता । तत्रैव ।

“रथेन सह गच्छन्ति पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
विष्णुनैव समाः सर्वे भवन्ति श्वपचादयः ॥
रथस्थं ये न गच्छन्ति भ्रममायं जनार्दनम् ।
विप्राध्ययनसम्पन्ना भवन्ति श्वपचाधमाः ॥”
किञ्च ।

“येषां गृहागतो याति रथस्थो मधुसूदनः ।
पूजा तैस्तेः प्रकर्त्तव्या वित्तश्राव्यविवर्जितैः ॥
अनर्चितो यदा याति गृहादयस्य महीधरः ।
पितरस्तस्य विमुखा वर्षाणां दृश पञ्च च ॥
यः पुनः कुरुते पूजां गृहायाति तु माधवे ।
वसते श्वेतद्वीपे तु यावद्विन्नाशस्तुर्दृश ॥”

अन्यत्र ।

“नानुब्रजति यो मोहादुब्रजन्तं जगदीश्वरम् ।
ज्ञानामिदम्भकर्मापि स भवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥”
इति ।

“अथ स्वमन्दिरं नीत्वा पूर्ववत् पूजयेत् प्रभुम् ।
रात्रौ जागरणं कुर्याद्विधिवद्वैष्णवैः समम् ॥”
अथ प्रबोधनीजागरणमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे तत्रैव ।

“पूर्वजन्मसहस्रेषु पापं यत् समुपार्जितम् ।
जागरेण प्रबोधन्यां दह्यते तूलराशिवत् ॥
कृत्वापि पातकं घोरं ब्रह्महत्यादिकं नरः ।
कृत्वा जागरणं विष्णोर्धूतपापो भवेन्मुने ! ॥
कर्मेणा मनसा वाचा पापं यत् समुपार्जितम् ।
क्षालयेत्तच्च गोविन्दः प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
दुष्प्राप्यं यत् फलं विप्रैरश्वमेधादिभिर्मखैः ।
प्राप्यते तत् सुखेनैव प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
आप्तुं सर्वतीर्थानि दत्त्वा गां काश्चनीं महीम् ।
न तत् फलमवाप्नोति यत् कृत्वा जागरं हरेः ॥
चन्द्रसूर्योपरागे तु यत् फलं परिकीर्त्तितम् ।
तत्सहस्रपुण्यं पुण्यं प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायश्चार्चनं हरेः ।
तत् सर्वं कोटिगुणितं प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
समतीतं भविष्यच्च वर्त्तमानं कुलायुतम् ।
विष्णुलोकं नयत्याशु जागरेण प्रबोधनी ॥
चलन्ति पितरो हृष्टा विष्णुलोकमलङ्कृताः ।
विमुक्ता नारकेर्दुःखैः कर्त्तुः कृष्णप्रजागरम् ॥
भाष्यापचै तु ये जाता मातृतः पितृतस्तथा ।
तारयेन्नात्र सन्देहः प्रबोधन्यां तु जागरे ॥”
किञ्च ।
“फलेर्नानाविधैर्द्रव्यैः प्रबोधन्यान्तु जागरे ।
शुद्धे तोयं समादाय अर्घ्यं दद्यात्स्नानार्हने ॥
यत् फलं सर्वदानेषु सर्वतीर्थेषु यत् फलम् ।
तत् सर्वं कोटिगुणितं दत्त्वार्घ्यं बोधवासे ॥”
पाञ्च च तत्रैव ।
“अन्यत्रापि प्रिया विष्णोर्जागरे स्यात् प्रबो-
धनी ।

किं पुनर्मथुरायां सा ततो वै जन्मसङ्गति ।
एकैवेकादशी कृष्णजन्ममेहे कृता नरेः ।
ततोऽधिकं न कर्त्तव्यं लोके किञ्चन विद्यते ।
रात्रौ जागरणं तत्र प्रीत्या कुर्वन्ति ये नराः ।
संसारे मोहस्रप्राप्ते सदा जायति जायति ॥”
किञ्च तत्रैव श्रीराधिकोपाख्यानान्ते ।

“सुबोधनीजागरपुण्यवैभवात्
प्रसन्न ईशो विधिवान्वयसत्यकृत् ।
चकार रासोत्सवनर्त्तनं सह
वृन्दावनेऽन्याभिरपीह राघया ॥
सा वृत्तमानाद्भुतगोपकृपिण्या
कृष्णेन जन्मान्तरवाञ्छितेन ।
राधां महाप्रेमजवाकुलेन्द्रिया
नित्येऽन्यलोकं कथया कृतार्थताम् ॥
तस्मात् सुबोधनीं कृत्वा रात्रौ कृत्वा च जागरम् ।
सुप्तोत्थितं हरिं दृष्ट्वा का भीः संसारजा हिजाः ॥

प्रबोधि

प्रभञ्ज

प्रभवि

मथुरायानु किं वाचं जागरे हरिसन्निधौ ।
कार्तिके बोधनीं प्राप्य ततः श्रेयः परं न हि ॥
मथुरायां प्रबोधन्यां कृतजागरणस्य हि ।
अर्वाहदानतो वैश्वोमोचयदुन्नराचसम् ॥
जागरस्य च माहात्म्यं गीतवादिजननम् ।
हरेः प्रीतिकरं रात्रौ वक्तुं मे नैव शक्यते ॥
यस्तु मायति कृष्णाग्रौ कौसुदीं दादशीं चणम् ।
सर्वलोकान् परिवर्त्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥
अतएवोक्तं तत्रैव ।
“रात्र्यमन्यत्र संव्यस्य स्मीतं निहतकण्ठकम् ।
कार्तिके मथुरायां वै कौसुद्यां जागरं चरेत् ॥”
अथ पारणादिनकृतम् ।
“प्रातर्निवृत्त्यां कृत्वा श्रद्धा संभोज्य भूसुरान् ।
यज्ञं कृतव्रताच्छ्रेष्ठं प्रदद्याद्विष्णुादिकम् ॥
दानं यथाव्रतं तेभ्यो दत्त्वा पारणमाचरेत् ।
प्रवर्तयेच्च संव्यक्तं चातुर्मास्यव्रतेषु यत् ॥”
तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
“प्रभाते विमले स्नात्वा भोजयेदन्नविस्तरैः ॥
घृतक्षीरदधिक्षौद्रकासारगुडमोदकैः ।
अर्चयेच्चन्दनैश्चूयैः पुष्पैर्गन्धैर्ह्रिजोत्तमान् ॥
आचान्तेभ्यस्ततो दद्यात्तत्तं यत्किञ्चिदेव हि ।
सुवाचा सुमनोऽभीष्टपत्रपुष्पफलादिकम् ॥
चतुरो वार्षिकान्मासान् नियमं यस्य यत् कृतम् ।
कथयित्वा द्विजेभ्यस्तदद्याद्भक्त्या सुदक्षिणाम् ॥”
एवमेव पात्रे । तत्रैव किञ्चाधिकम् ।
“चातुर्मास्यव्रते विप्राः पश्चादच्छिद्रवाचनम् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
प्रबोधिनी, स्त्री, (प्रबोधयति हरिमिति । प्र +
बुध् + णिच् + णिनिः । डीप् ।) प्रबोधनी ।
उत्पानेकादशी । यथा,—
वराह उवाच ।
“उपवासासमर्थानां सदैव पृथुलोचने ! ।
एका सा दादशी पुण्या उपोष्या या प्रबोधिनी ॥
तस्यामाराध्य विश्वेशं जगतामीश्वरेश्वरम् ।
प्राप्नोति सकलं तद्धि दादशद्वादशीफलम् ॥
पूर्वभाद्रपदा योगे सैव वा दादशी भवेत् ।
अतीव महती तस्यां सर्वज्ञत्वमथाक्षयम् ॥
उत्तराङ्गारसंहिता यदि चैकादशी भवेत् ।
तदा कोटिगुणं पुण्यं केशवाक्षभते फलम् ॥
सकृदेवाक्षिते तस्यां सर्वं कृतमिहाक्षयम् ।
यथा प्रबोधिनी पुण्या तथा यस्यां स्वपेहरिः ॥
उपोष्या हि महाभागे ! अनन्तफलदा हि सा ।
शयने बोधने चैव हरेस्तु परिवर्तने ॥
उपोष्यैव विधानेन नरो निर्मलतां व्रजेत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दादशीं समुपोषयेत् ॥
यदीच्छति विशालाक्षि ! शान्स्तीं गतिमात्मनः ।
एकादशी सोमयुक्ता कार्तिके मासि भामिनि ! ।
उत्तराभद्रसंयोगे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ॥
तस्यां यत् क्रियते भद्रे ! सर्वमानन्धमभुते ।
अनन्तपुण्यफलदा तेनानन्ता स्मृता प्रिये ! ॥
एकादशी भौमयुता यदा स्याद्भूतधारिणि ! ।
स्नात्वा देवं समभ्यर्च्य प्राप्नोति परमं फलम् ।

प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशीं नरः ॥
जलपूर्णं तदा कुम्भं स्थापयित्वा विचक्षणः ।
पञ्चरत्नसमोपेतं घृतपात्रयुतं तथा ॥
तस्यां स्नाने तु धरितं मत्स्यरूपं जनार्दनम् ।
माषकेण सुवर्णेन सुतप्तेन वरानने ! ॥
स्नापयित्वा विधानेन कुङ्कुमेन विलेपितम् ।
पीतवस्त्रयुगच्छत्रं कृत्रोपानदयुगान्वितम् ॥
पूजयेत् कमलेर्देवि ! मङ्गलः संजितेन्द्रियः ।
मत्स्यं कुम्भं वराहश्च नारसिंहश्च वामनम् ॥
रामं रामश्च कृष्णश्च बुधश्चैव तु कल्किनम् ।
एवं दशावतारांश्च पूजयेद्भक्तिसंयुतः ॥
पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेदोर्विविधैरपि ।
संपूज्यैवमलङ्कारैर्विविधैः पूजनश्चरेत् ॥
ततस्तस्याग्रतो देयं नैवेद्यं पाचितं चितम् ।
एवं संपूज्य गोविन्दं दिवापि कमलेक्षणम् ॥
रात्रौ चोत्थापनं कार्यं देवदेवस्य सुव्रते ! ।
प्रभाते विमले स्नात्वा भक्त्या संपूज्य केशवम् ॥
पुष्पधूपादिनैवेदोः फलेर्नानाविधैः शुभैः ।
ततस्तु पूजयेद्दिवा नाचार्यं भक्तिसंयुतः ॥
अलङ्कारोपहारैश्च वस्त्राद्यैश्च स्वशक्तितः ।
पूजयित्वा विधानेन तं देवं प्रतिपादयेत् ॥
जगदादे जगद्रूप अनादे जगदादिकत् ।
जलशायिन् जगद्योने प्रीयतां मे जनार्दन ! ॥
अनेनैव विधानेन कुर्यादेकादशीं नरः ।
तस्य पुण्यं भवेद्यत् तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ॥
यदि वक्त्रसहस्राणां सहस्राणि भवन्ति हि ।
संख्यातुं नैव शक्यन्ते प्रबोधिन्नास्तथा गुणाः ॥
तथाप्युद्देशमात्रेण श्रद्धा वक्ष्यामि तच्छृणु ।
चन्द्रताराकंसङ्काशमधिष्ठायानुजीविभिः ॥
सहैव यानमागच्छेन्मम लोकं वसुन्धरे ! ।
ततः कल्पसहस्रान्ते सप्तहृदिपेश्वरो भवेत् ॥
आयुरारोग्यसम्यग्गो जन्मातीतो भवेत्ततः ।
ब्रह्मज्ञश्च सुरापश्च स्त्रीषु च गुरुतत्पगः ॥
पापात्यन्तानि सर्वाणि श्रवणेनैव नाशयेत् ॥
प्रश्लेषे धीमानधनोऽपि भक्त्या
सृष्टेश्वरमुष्य इह धीयमानः ।
श्रूयते भक्तस्य मतिं ददाति
विकल्मषः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥
दुःखं प्रशमयति पट्यमाने
माहात्म्ये भवभयहारके नरस्य ।
यः कुर्याद्ब्रतवरमेतदयथाया
बोधिन्त्याः किमुत फलन्तु तस्य वाच्यम् ॥
ते घन्यास्ते कृतार्थाश्च तैरेव सुखं कृतम् ।
तैरात्मजन्म सफलं कृतं ये व्रतकारकाः ॥”
इति वराहपुराणे प्रबोधिनीमाहात्म्यम् ॥
प्रभञ्जनः, पुं, (प्रकर्षणं भनक्ति वृत्तादीनि । प्र +
भञ्ज् + युच् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १५४ । ७८ ।
“घटोतकचसुतः श्रीमान् भिन्नाङ्गनच्योपमः ।
रुद्रोऽथ द्रौणिमायान्तं प्रभञ्जनमिवाद्रिराट् ॥”
मणिपुराधिपतिराजविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । २९७ । १६ ।

“राजा प्रभञ्जनो नाम कुलेऽस्मिन् सम्भूव ह ।
अपुत्रः प्रसवेनार्थो तपस्तेपे स उत्तमम् ॥”)
भञ्जनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । २४५ । १३ ।
“प्रभञ्जनो यो लोकानां युगान्ते सर्वनाशनः ॥”
यथा च महाभारते । १ । १२३ । १२ ।
“सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ! ।
बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ॥”)
प्रभद्रः, पुं, (प्रकष्टं भद्रं यस्मात् ।) निम्बः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (प्रकष्टो भद्र इति प्रादि-
समासः । श्रेष्ठे, त्रि ॥)
प्रभद्रा, स्त्री, (प्रकष्टं भद्रं यस्मात् । टाप् ।) प्रसा-
रिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रभवः, पुं, (प्रभवत्यस्मादिति । प्र + भू + “अक-
र्त्तरि च कारके” इत्यधिकारात् अपादानार्थे ।
“ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।)
जन्महेतुः । पित्रादिः । आद्योपलब्धस्थानम् ।
आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थं यत् स्थानं देशः
सः । यथा । वाल्मीकिः श्लोकप्रभवः । हिमवान्
गङ्गाप्रभवः । इत्यमरभरतौ ॥ अपां मूलम् ।
सुनिर्मेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ पराक्रमः । इति
मेदिनी । वे, ४१ ॥ जन्म । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कुमारः । ५ । ८९ ।
“विवक्षता दोषमपि श्रुतात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मसुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥”
हृदिः । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । २ ।
“महाशक्त्या प्रभावेन त्वं मां विस्मृतवान् पुरा ।
प्रभवे प्रलये जाते भूत्वा भूत्वा पुनः पुनः ॥”
साध्यमेदः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४४ ।
“धर्मास्तुष्टुगङ्गवः कामः साध्यासाध्यान् यथा-
यत ।
प्रभवं च्यवनश्चैवमीशानं सुरभीन्तथा ॥”
त्रि, प्रभूतः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३८ । ५ ।
“नानौकांसि दुर्यो विन्धमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः
श्लोको अग्नेः ॥”
“प्रभवः प्रभूतो अग्नेः श्लोकस्तेजः ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)
प्रभविष्णुः, पुं, (प्रभवितुं शीलमस्येति । प्र + भू +
“सुवस्” । ३ । २ । १३८ । इति इष्णुच् ।) वटुक-
भैरवस्याष्टोत्तरशतनामान्तर्गतनामविशेषः ।
यथा । “प्रभविष्णुः प्रभाववान् ।” इत्यादि
विश्वसारतन्त्रे आपदुद्धारकस्यः ॥ प्रभुः । यथा,
“न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥”
इति दायभागः ॥
प्रकर्षणं भवनशीले, त्रि ॥
प्रभविष्णुता, स्त्री, प्रभुता । प्रभविष्णुशब्दात्
भावार्थं तत्प्रत्ययेन पदं निच्यम् ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । २ । ४७ ।
“यदासाध्यानि दुःखानि च्छेत्तुं न प्रभविष्णुता ।
तन्महीपाल ! महतां महत्त्वस्य किमङ्गनम् ॥”)

प्रभाकः

प्रभा, स्त्री, (प्रकर्षण भातीति। प्र + भा + “आत-
 क्षोपसर्गे” ३। ३। १०६। इति अङ्।) कुवेरपुरी। इति हेमचन्द्रः। २। १०४॥ (प्र +
 भा + भावे अङ्।) दौमिः। तत्पर्यायः। रोचिः २ दुतिः ३ शोचिः ४ त्रिषा ५ ओजः ६
 भाः ७ रुचिः ८ विभा ९ आलोकः १० प्रकाशः ११ तेजः १२ रुक् १३। इति राज-
 निर्णयः ॥ * ॥ (यथा, रामायणे। २। ३६। १८।
 “यराजयत वेदेही वेषस तत् सुविभूषिता।
 उद्यतोऽंशमतः काले खं प्रमेव विवस्वतः ॥”
 तथा च महाभारते। ४। १३। १७।
 “रतीव रूपिणी कित्त्वमनङ्गाविहारिणी।
 अतीव भानसे सुभु! प्रमेवेन्दोरनुत्तमा ॥”) गोपीविशेषः। यथा,—
 “दृष्ट्वं प्रभया गोप्या युक्तो वृन्दावने वने।
 सद्योमत्प्रशब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया ॥
 प्रभा देहं परित्यज्य जगाम सूर्यमण्डलम्।
 ततस्तस्याः शरीरश्च तीव्रं तेजो बभूव ह ॥
 संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णाशु रुदता पुरा।
 विन्द्य चक्षुषोर्लोहं लज्जया मङ्गयेन च ॥
 हुताशनाय किञ्चित् नृपेभ्यश्चापि किञ्चन।
 किञ्चित् पुरुषसिंहेभ्यो देवेभ्यश्चापि किञ्चन ॥
 किञ्चिद्दस्युजनेभ्यश्च नागेभ्यश्चापि किञ्चन।
 ब्राह्मणेभ्यो मुनिभ्यश्च तपस्विभ्यश्च किञ्चन ॥
 स्त्रीभ्यः सौभाग्ययुक्ताभ्यो यशस्विभ्यश्च किञ्चन।
 तच्च दत्त्वा तु सर्वेभ्यः पूर्वं रोदितुमुद्यतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे। ११। ५७—६२॥
 दुर्गा। यथा,—
 “यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता।
 प्रभा प्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
 मालिनी ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
 (इयं हि सूर्यविम्बे एतन्नाम्ना कीर्तयते। यथा,
 देवीभागवते। ७। ३०। ८२।
 “देवलोके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्तेषु सरस्वती।
 सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वेष्मणी मता ॥”) सूर्यपत्नी। यथा,—
 सूत उवाच।
 “विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा।
 तस्य पत्नीत्रयन्तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ॥
 रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुषुवे सुतम्।
 प्रभा प्रभावं सुषुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम् ॥”
 इति मातृस्ये। ११। २—३॥
 (द्वादशाक्षरवृत्तिविशेषः। तल्लक्षणं यथा, वृत्त-
 रत्नाकरटीकायाम्।
 “वसुधुगविरतिर्ननौ रौ प्रभा ॥”) प्रभाकरः, पुं, (प्रभां करोतीति। कृ + “दिवा-
 विभानिशाप्रसेति” ३। २। २१। इति टः।) सूर्यः। (यथा, रघ्वे। १०। ७४।
 “कृष्णानुरपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः।
 रत्नोविप्रकृतावास्तामपविहृशुचाविव ॥”) अग्निः। चन्द्रः। (यथा, महाभारते। ७। ६६। ५।

प्रभावः

“तावतीत्य रथानीकं विमुक्तौ परुषधर्भौ।
 दृष्टशते यथा राक्षोरास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ ॥”
 “प्रभाकरौ चन्द्रसूर्यौ ॥”) समुद्रः। इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अर्कवृत्तः। इत्यमरः। १। ३। २८॥
 (अष्टममन्वन्तरे देवगणभेदः। यथा, मार्कण्डेय-
 पुराणे। ८०। ६।
 “तपस्तप्तश्च शक्रश्च दुतिर्ष्योतिः प्रभाकरः ॥”
 अत्रिर्वंशीयसुनिविशेषः। यथा, हरिवंशे।
 ३१। १०।
 “कृषिर्जातोऽत्रिर्वंशे तु तासां भर्ता प्रभाकरः।
 भद्रायां जनयामास सुतसोमं यशस्विनम् ॥”
 नाभभेदः। यथा, महाभारते। १। ३५। १५।
 “कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥”
 मीमांसकप्रभेदः। स च गुरुत्वेन प्रसिद्धः।
 तस्य मतं दर्शनशास्त्रादौ प्राभाकरमतमिति
 प्रसिद्धम्। यदुक्तं वेदान्तसारे। ५३। “प्राभाकर-
 तार्किकौ तु अन्योऽन्तरात्मा आनन्दमय इत्यादि-
 श्रुतेः सुषुप्तौ बुद्ध्यादीनामज्ञाने लयदर्शनात्
 अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभावाच्च अज्ञान-
 मात्मेति वदतः ॥” स्त्री, कुशद्वीपस्यवर्धभेदः।
 यथा, मातृस्ये। १२१। ६८।
 “महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”) प्रभाकीटः, पुं, (प्रभान्वितः कीट इति मध्यलोपी
 समासः।) खद्योतः। इति राजनिर्णयः ॥ प्रभाञ्जनः, पुं, शोभाञ्जनः। इति हेमचन्द्रः ॥ प्रभातं, स्त्री, (प्रकर्षण भातुं प्रवृत्तमिति। प्र +
 भा + आदिकर्मणि क्तः। यद्वा, प्रकृतं भातं
 दीप्तिरनेति।) प्रातःकालः। तत्पर्यायः। प्रत्युषः २ अहर्मुखम् ३ कल्यम् ४ उषः ५
 प्रत्युषः ६। इत्यमरः। १। ४। ३॥ दिनादिः ७ निशान्तम् ८ युष्मद् ९ प्रगे १० प्राह्णम् ११।
 इति राजनिर्णयः ॥ गोसः १२ गोसङ्गः १३ ऊषः १४ ऊषकम् १५ उषा १६ ऊषा १७
 विभातम् १८। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा,—
 “प्रभाते यः स्मरेन्नित्यं दुर्गा दुर्गाचरद्वयम्।
 आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदये यथा ॥”
 इति धर्म्मशास्त्रम् ॥) तत्र दर्शनीया यथा,—
 “वेद्यः पुरोहितो मन्त्री देवज्ञोऽथ चतुर्षकः।
 प्रभातकाले द्रष्टव्यो नित्यं स्वधियमिच्छता ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ प्रभावः, पुं, (प्र + भू + घञ्।) कोषदण्डजतेजः।
 तत्पर्यायः। प्रतापः २। इत्यमरः। २। ८। २०॥ “कोषो घनं दण्डो दमः तद्धेतुत्वात् सैन्यमपि
 दण्डः ताभ्यां यत्तेजो जायते स प्रतापः प्रभा-
 वश्च कथ्यते ॥” इति भरतः ॥ शक्तिः। (यथा,—
 “प्रभावतो यथा धात्री लज्जुचस्य रसादिभिः।
 समापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम् ॥
 क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात् प्रभावतः।
 ज्वरं हन्ति शिरोवद्धा सहदेवी जटा यथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रभासः

तेजः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४०४॥ (यथा,
 रामायणे। २। २३। ३८।
 “अथ मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति।
 राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वश्च तव प्रभो! ॥”) शान्तिः। इति मेदिनी। वे, ४०॥ (प्रभागर्म-
 जातः सूर्यपुत्रः। इति मातृस्ये। ११। ३॥
 कलावत्यां जातः खरोचिषो मनोः पुत्रविशेषः।
 यथा, मार्कण्डेये। ६६। ५।
 “ततश्च जज्ञिरे तस्य त्रयः पुत्राः खरोचिषः।
 विजयो मेरुनन्दश्च प्रभावश्च महाबलः ॥”) प्रभावजः, पुं, (प्रभावात् जायते इति। जन् +
 ङः।) शक्तिविशेषः। प्रभावो वीर्याधिक्यं
 तज्जातः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ प्रभुत्व-
 साधकत्वात् दण्डकोषौ प्रभुशक्तिः। इति भरतः ॥
 (प्रभावजाते, त्रि। यथा,—
 “रसादिसाम्ये यत् कर्म विशिष्टं तत् प्रभावनम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) प्रभावान्, [त्] त्रि, (प्रभा अस्यस्येति। प्रभा +
 मतुप् मस्य वः।) प्रभायुक्तः। प्रभाशब्दा-
 दस्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ प्रभावती, स्त्री, (प्रभावत् + डीप्।) मालिनाम-
 कोनविंशवृत्ताहन्माता। गणानां बीणा। इति
 हेमचन्द्रः। २। २०३॥ त्रयोदशाक्षरच्छन्दः।
 यथा, श्रुतबोधे। ३। २।
 “यस्यां प्रिये! प्रथमकमचरद्वयं
 तुय्यन्तथा गुरु नवमं दशान्तिमम्।
 सान्त्वं भवेद्यतिरपि चेदयुगमहैः
 सालक्ष्यतामन्तरुते! प्रभावती ॥”
 (सूर्यपत्नी। यथा, महाभारते। ५। ११७। ८।
 “रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ॥”
 कुमारानुचरमाह्वयविशेषः। यथा, तत्रैव।
 ६। ४६। ३।
 “प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोनसी तथा ॥”
 वचनाभासुरस्य कन्या। सा तु प्रदुष्तेन विवा-
 हिता। यथा, हरिवंशे। १४८। ४१।
 “तस्यास्ति कन्यारत्नं हि चैलौक्यातिशयं शुभम्।
 नान्ना प्रभावती नाम चन्द्रामेव प्रभावती ॥”
 अङ्गेश्वरचित्ररथस्य खनामख्याता भार्या।
 यथा, महाभारते। १३। ४२। ८।
 “तस्या हि भगिनी तात! ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती।
 भार्या चित्ररथस्यास्य बभूवाङ्गेश्वरस्य च ॥”) प्रभावः, पुं, (प्रभायते यः सः। प्र + भा + अच्।)
 वसुभेदः। इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
 भारते। १। ६६। १८।
 “प्रत्युषश्च प्रभायश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः ॥”
 प्र + भा + भावे घञ्।) प्रकृतकथनश्च ॥ प्रभासः, पुं, (प्रभासते शोभते इति। प्र + भा +
 अच्।) सोमतीर्थम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, महाभारते। ३। ८२। ५६—५७।
 “ततो गच्छेत् राजेन्द्र! प्रभासं तीर्थसुतमम्।
 तत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः।
 देवतानां सुखं वीर! ज्वलनोऽनिलसारथिः ॥

प्रभूतं

तस्मिंस्तोत्रे नरः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अधिष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥”)
 जैनगणाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १।३२ ॥
 (वसुभेदः । यथा, मातृस्थे । ५ । २१ ।
 “प्रभूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥”)
 प्रभिन्नः, पुं. (प्र + भिद् + क्त ।) चरन्महस्ती ।
 तत्पर्यायः । गर्जितः २ मत्तः ३ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ३६ ॥ भ्रान्तः ४ मदकलः ५ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २।१५।१६ ।
 “ततो महामेघमहीधराभं
 प्रभिन्नमलङ्कृशमलसह्यम् ।
 रामोपवाह्यं रुचिरं ददर्श
 शुचुञ्जयं नागसुदयकायम् ॥”
 तथा च महाभारते । ७ । २७ । २० ।
 “यथा नलवर्गं क्रुद्धः प्रभिन्नः षष्टिहायनः ।
 ऋदनीयात्तददायस्तः पार्थोऽऽदृष्ट्वा चमन्तव ॥”)
 प्रभृष्टभेदविशिष्टे, त्रि॥ (यथा, ऋतुसंहारे । २।५।
 “प्रभिन्नवैदूर्यनिभैस्तृणाङ्कुरैः
 समाचिता प्रोल्लितकन्दलीदलेः ॥”)
 प्रभुः, पुं. (प्रभवतीति । प्र + भू + डुः ।) विष्णुः
 इति शब्दरत्नावली ॥ (शिवः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १७ । ३१ ।
 “हरश्च हरिणाक्षश्च सर्वभूतहरः प्रभुः ॥”)
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति
 धरणिः ॥
 प्रभुः, त्रि. (प्रभवतीति । प्र + भू + “विप्रसंभ्यो
 डुवंञायाम् ।” ३ । २ । १८० । इति डुः ।)
 अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २ ईश्वरः ३
 पतिः ४ ईशिता ५ अधिभूः ६ नायकः ७
 नेता ८ परिहृष्टः ९ अधिपः १० । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ११ ॥ पालकः ११ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ५ । १४ ।
 “न कर्तुं न कर्माणि लोकस्य रजजति प्रभुः ।
 न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥”)
 नित्यः । इति धरणिः ॥ शक्तः । इति नानार्थ-
 रत्नमाला ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ४० ।
 “आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
 समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥”
 श्रेष्ठः । यथा, मनौ । १० । ३ ।
 “वैश्वेद्यात् प्रकृतिश्रेष्ठ्यात् नियमस्य च धार-
 णात् ।
 संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥”)
 प्रभुता, स्त्री. (प्रभोर्भावः । प्रभु + तल् ।) प्रभु-
 त्वम् । ऐश्वर्यम् । इति हलानुष्टुप् । ४ । १०० ॥
 प्रभुभक्तः, पुं. (प्रभोर्भक्तः ।) उत्तमघोटकः । यथा,
 “प्रभुभक्ता भक्तिनाश्च कुलीनेषु कुलोत्कटाः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्वाम्यशुरक्ते, त्रि. यथा, चानक्यसंग्रहे ।
 “वज्राश्री स्वल्पसन्नुष्टः सुनिद्रः श्रीघ्रचेतनः ।
 प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षट् शुनो गुणाः ॥”
 प्रभूतं, त्रि. (प्र + भू + क्तः ।) प्रचुरम् । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा, कलाविलासे । १।६।

प्रमथः

“तत्राभूदभिभूतप्रभूतमायानिकायशतधूर्तः ।
 सकलकलानिलयानां धुर्यः श्रीमूलदेवाख्यः ॥”)
 उन्नतम् । इति मेदिनी । ते, १२१ ॥ भूतम् ।
 उन्नतम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रभूणः, त्रि. (प्रभवतीति । प्र + भू + “क्लाजि-
 स्थाश्च गन्तुः ।” ३ । १ । १३६ । इति गन्तुः ।)
 चमः । शक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५५ ॥
 प्रभृति, यं. (प्र + भृ + क्तिच् ।) तदादिः । यथा,
 “ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञानु केभिरे ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 प्रभेदः, पुं. (प्र + भिद् + घञ् ।) भेदः । तत्-
 पर्यायः । प्रकारः २ विशेषः ३ भिदा ४
 अन्तरम् ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते
 निदानस्थाने १० अध्याये ।
 “पित्तात्मको द्रुतगतिर्विरदाहपाक-
 स्फोटप्रभेदवहुलः क्षतजप्रकाशः ॥”
 स्फोटनम् । यथा, रघुः । ३ । ३७ ।
 “बभूव तेनातितरां सुदुःसहः
 कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥”)
 प्रभृष्टकं, स्त्री. (प्र + भृश् + क्तः । ततः स्वार्थं
 कन् ।) शिखालम्बिमालम् । चूडातो लम्बमान-
 माल्यम् । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । १३५ ॥
 प्रमत्तः, त्रि. (प्रमाद्यति स्मृति । प्र + मद् + गत्य-
 र्थेति क्तः । नध्याख्येति नत्वाभावः ।) प्रमादी ।
 अनवधानतायुक्तः । यथा,—
 “मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडम् ।
 प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्यायः ॥
 “मत्तं मदादिना । प्रमत्तमनवहितम् । उन्मत्तं
 ग्रहवातादिना । जडं अनुदमम् । प्रपन्नं शरणा-
 गतम् । विरथं मयरथम् ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥
 अपरप्रमत्तो यथा,—
 “सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्तुतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 स च राज्ञा नाज्ञानयतियः । यथा,—
 “मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभ्रत्यान्नाज्ञानयेनृपः ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 प्रमथः, पुं. (प्रमथतीति । प्र + मथ् + अच् ।)
 घोटकः । शिवपारिषदः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ स च षट्त्रिंशत्कोटिसंख्यकः । यथा,
 “षट्त्रिंशत् सहस्राणि प्रमथा द्विजसत्तमाः ।
 तत्रैकच सहस्राणि भागे षोडश संस्थिताः ॥
 नानारूपधरा ये वै जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।
 ते सर्वे सकलैश्वर्ययुक्ता ध्यानपरायणाः ॥
 योगिनो मदमातुसर्थदम्भाङ्कारवर्जिताः ।
 क्षीणपापा महाभागाः शम्भोः प्रीतिकराः ॥
 पराः ॥
 न ते परियहं रागं काङ्क्षन्ति स कदाचन ।
 संसारविमुखाः सर्वे यतयो योगतत्पराः ॥
 ध्यानावस्थं महादेवं परिवार्य धृतव्रताः ।
 कृत्वा परिषदं स्यात् तिष्ठन्ति विगतकमाः ॥
 यदेव परमं ज्योतिस्त्वित्यत्यम्बिकापतिः ।

प्रमथः

तदेव ते पारिषदाः सर्वे संवेद्यन्ति तम् ॥
 ते षोडश समाख्याताः कोटयो ये धृतव्रताः ।
 सिंहयात्रादिसारूपा अणिमादिसमायुताः ॥*॥
 अपरे कामिनः शम्भोः सुनर्म्मसचिवाः स्मृताः ।
 विचित्ररूपाभरणा जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ॥
 हरस्य तुल्या रूपेण विशदा वृषभध्वजाः ।
 उमासदृशरूपाभिः प्रमदाभिः समागताः ॥
 विचित्रमालाभरणा दिव्यस्रगम्बभूषणाः ।
 उमासहायं क्रीडन्तमनुगच्छन्ति भूषिताः ।
 शङ्गारवेशाभरणा अष्टौ ते कोटयो गणाः ॥*॥
 अर्हणारीश्वराश्चान्ये हर्हणारीश्वरं हरम् ।
 अनुयान्ति महाभागास्तुल्यरूपा हरस्य ये ॥
 उमासहायो हि यदा रमते स सुखं हरः ।
 अर्हणारीश्वरीरास्तु द्वारपाला भवन्ति ते ॥
 आकाशमार्गे गच्छन्तमनुगच्छन्ति नित्यशः ।
 ध्यानस्थं परिचर्यन्ति सलिलादिभिरीश्वरम् ॥
 नानाशस्त्रधराः शम्भोर्गणास्तु प्रमथाः स्मृताः ।
 प्रमथन्ति च युद्धेषु युध्यमानान्महाबलान् ।
 ते वै महाबलाः शूराः संख्यया नवकोटयः ॥*॥
 अपरे गायनास्तालम्बदङ्गपणवादिभिः ।
 श्रवन्ति वादं कुर्वन्तो गायन्ति मधुरस्वरम् ॥
 नानारूपधरास्ते वै संख्यया कोटयाख्यः ।
 सततं चानुगच्छन्ति विचरन्तं महेश्वरम् ॥
 सर्वे मायाविनः शूराः सर्वे शास्त्रार्थपारगाः ।
 सर्वे सर्वत्र सर्वज्ञाः सर्वे सर्वत्रगाः सदा ॥
 सुहृत्तात् सर्वसुवनं गत्वा यान्ति पुनः पुनः ।
 अनिमाद्यष्टकैश्वर्ययुक्तास्ते वै महाबलाः ॥
 अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।
 देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्तन्ते त्रिदिवे सदा ॥
 तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्वे बलवत्तराः ।
 कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः ॥
 विस्मयन्ति च पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति
 च ।
 अनुगच्छन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान् ॥
 विघ्नांश्च सततं हन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम् ।
 षट्त्रिंशत् कोटयश्चेते हरस्य सकला गणाः ॥
 वराहगणनाशार्थं हृताय जगतां तथा ।
 शङ्करस्य च सेवायै समुत्पन्ना इमे गणाः ॥
 वराहस्य गणान् दृष्ट्वा नरसिंहं तथा हरिम् ।
 स्वयं सरभरूपः सन् ध्यायन् नादं यतोऽकरोत् ॥
 तच्छ्रीकरामृतो जातास्तत्तेषां बहुरूपता ।
 क्रूरदृष्ट्या क्रूरयुद्धैः क्रूरकृत्यैरिमान् गणान् ॥
 वराहस्य हतेत्येवं यतः प्रोक्तं कपर्दिना ।
 ततस्ते क्रूरकर्माणि प्रतापाश्च भयङ्कराः ॥
 न सदा क्रूरकर्माणि ते कुर्वन्ति महौजसः ।
 दृष्टिमात्रस्य ते क्रूराः क्रूरक्रूराश्च कार्यतः ॥
 फलं जलं तथा पुष्पं पत्रं मूलं तथैव च ।
 निवेदितानि भुञ्जन्ति वनपर्वतसालयु ॥
 आहृत्यापि च भुजन्ति पत्रं पुष्पादिकञ्च यत् ।
 भवेद्भोग्यं यद्भोग्यं तद्भोगास्ते महौजसः ॥
 आभिषं नापि चाग्रन्ति हित्वा चैत्रचतुर्दशीम् ।
 तत्रामिषं हरो भुङ्क्ते चतुर्दश्यां मधौ रुद्रा ॥

प्रमद

प्रमा

प्रमाण

ततः सर्वे गणास्तत्र भुङ्क्ते पल्लवान्यपि ।
 हते वराहस्य गणे भर्गमासाद्य ते गणाः ।
 चतुर्भागाः स्वयं भूत्वा भूतं कर्मेति वै जगुः ॥
 भूतत्वमभवत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
 वचनात् पद्मजातस्य भूतग्रामास्ततो मताः ॥
 यो लोकविदितः पूर्वं भूतग्रामस्तुर्विधः ।
 यतस्तेभ्योऽधिका यत्नेस्तद्दृष्टग्राम उच्यते ॥
 इति वः सर्वमाख्यातं भूताः शृणुगणा यथा ।
 यदाहारा यदाकारा यत्कृत्यास्ते महौजसः ॥
 य इदं शृणुयान्नित्यमाख्यानं योगसुत्तमम् ।
 स दीर्घायुः सदोत्साही योगयुक्तश्च जायते ॥”
 इति कालिकापुराणे पारिवदोत्तर्निर्णयः २६
 अध्यायः ॥ (धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा,
 महाभारते । १ । ११७ । १२ ।
 “प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्यवान् ॥”)
 प्रमथनं, क्ली, (प्र + मथ + भावे ल्युट् ।) वधः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११५ ॥ (यथा, रामायणे ।
 १ । ३ । २४ ।
 “वालिप्रमथनञ्चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥”
 क्लेशनम् । विलोडनम् । इति मथधात्वर्थदर्श-
 नात् ॥ (प्रकर्षेण मथतीति । प्र + मथ् + ल्युट् ।
 प्रमाथके, चि । यथा, महाभारते । १ । १०२ । ६२ ।
 “स चाश्विरूपसदृशो देवतुल्यपराक्रमः ।
 सर्वासामेव नारीणां चित्तप्रमथनो रहः ॥”)
 प्रमथा, क्ली, (प्रमथति त्रिदोषानिति । प्र + मथ्
 + अच् ।) हरीतकी । इति मेदिनी । घे, २१ ॥
 (गुणादिकमस्य हरीतकीशब्दे ज्ञातयम् ॥)
 प्रमथाधिपः, पुं, (प्रमथानां अधिपः ।) शिवः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥
 प्रमथितं, क्ली, (प्रकर्षेण मथितम् ।) निर्जल-
 तक्रम । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रमदः, पुं, (प्र + मद् + “प्रमदसंमदौ हर्षे ।”
 ३ । ३ । ६८ । इति अप् ।) हर्षः । इत्यमरः ।
 १ । ४ । २४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १६२ ।
 “तच्छ्रुत्वा मम राज्ञश्च विषादप्रमदौ द्वयोः ।
 अभूतां मेवमालोक्य हंसचातक्योरिव ॥”
 प्रमाद्व्यवनेनेति । प्र + मद् + करणे अप् ।)
 धूसूरफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दानव-
 विशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८७ ।
 “प्रमदो मयः कुपयो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥”
 वशिष्ठतनयानामन्यतमः । स तु उत्तममन्वन्तरे
 सप्तर्षिप्रमदः । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
 “वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
 सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥”)
 प्रमाद्यतीति । प्र + मद् + कर्त्तरि अच् । यदा
 प्रकर्षेण मदोऽस्य ।) मत्ते, चि । इति मेदिनी ।
 दे, ७५ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ३७ ।
 “प्राविधि प्रमदवर्हिणेऽप्यभूत्
 कञ्चिमात्रिषु विचारविभ्रमः ॥”)
 प्रमदकाननं क्ली, (प्रमदानां काननम् । “ङापोः
 संज्ञाच्छन्दसोर्वहुलम् ।” ६ । ३ । ६३ । इति
 ह्रस्वः । यदा, प्रमदाय हर्षाय यत् काननम् ।)

प्रमदावनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ ।
 ४ । ३ ॥
 प्रमदवनं, क्ली, (प्रमदानां वनमिति । “ङापो-
 रिति ।” ६ । ३ । ६३ । इति ह्रस्वः ।) राज्ञो-
 ऽन्तःपुरोचितवनम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
 प्रमदा, क्ली, (प्रमदयति पुरुषमिति । प्र + मद
 हर्षे + णिच् + अच् । यदा, प्रमदो हर्षोऽस्यस्या
 इति अच् । टाप् ।) उत्तमयोषित् । इति
 मेदिनी । दे, ५ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । १२ ।
 “नयनात्यरुणानि घूर्णयन्
 वचनानि स्खलयन् पदे पदे ।
 अस्ति त्वयि वारुणीमदः
 प्रमदानामधुना विडम्बना ॥”)
 चतुर्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, वृत्त-
 रत्नाकरटीकायाम् ।
 “नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ॥”)
 प्रमदाकाननं क्ली, (प्रमदानां काननम् ।) प्रमद-
 वनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । ३ ॥
 प्रमदावनं, क्ली, (प्रमदानां वनम् ।) प्रमदवनम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रमनाः, [सु] चि, (प्रकष्टं मनोऽस्य ।) हर्ष-
 युक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ८ । ३७ । ४१ ।
 “इति बहुपुरुषं प्रभाषति
 प्रमनसि मद्रपतौ रिपुस्तवम् ॥”)
 प्रमथः, पुं, (प्र + मी वधे + भावे अच् ।) वधः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४ ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । १ । ६ ।
 “दृष्टं दृष्टं नृपोदन्तं वद्धा प्रमथमीयुषाम् ।
 अर्वाककालभवेर्वार्त्ता यत्प्रवन्धेयुः पूर्यते ॥”)
 प्रमा, क्ली, (प्रमीयते इति । प्र + माङ् माने
 + “आतश्चोपसर्गे ।” ३ । ३ । १०६ । इति
 अङ् । टाप् ।) यथार्थज्ञानम् । तत्पर्यायः ।
 प्रमितिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ प्रमा-
 णम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये । २५ अङ्के ।
 “प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धिविबुधार्थाभिधायिनः ।
 वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यते ॥”
 यथा च ऋग्वेदे । १० । १२० । ३ ।
 “काशीत्वमा प्रतिमा किम् ॥”
 “यज्ञस्य प्रमा प्रमाणमियत्ता का कथम्भूतासीत् ॥”
 इति तद्वाक्ये साधनः ॥) न्यायमते तद्वति
 तत्प्रकारकज्ञानम् । भ्रमभिन्नज्ञानम् । अस्याः
 कारणं गुणः । स च प्रत्यक्षे विशेष्ये विशेष-
 वणस्य सम्बन्धः । अनुमितौ साध्यविशिष्टपक्षे
 परामर्शः । शाब्दबोधे योग्यतायाः तात्पर्यस्य
 वा यथार्थज्ञानम् । उपमितौ शब्दे सादृश्य-
 बुद्धिः । यथा,—
 “दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
 पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्फुटः ॥
 प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।
 सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥

पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् ।
 शब्दे सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ।
 शाब्दबोधे योग्यतायास्तत्पर्यस्याथ वा प्रमा ॥
 गुणः स्यादभ्रमभिन्नस्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ।
 अथवा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विद्विषयकम् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । १३१-१३५ ॥
 (“दोषः इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां
 प्रति गुणः कारणं तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा
 अननुगताः तेषां कारणत्वम् अन्वययतिरेका-
 भ्यामेव सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वानु अनु-
 मानात् सिद्धम् । यथा प्रमाज्ञानसाधारण-
 कारणभिन्नकारणजन्याजन्यज्ञानत्वात् अप्र-
 भावत् । न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति
 वाच्यम् । पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थले पित्तदोष-
 सत्त्वात् शङ्खप्रमाणतत्पित्तप्रसङ्गात् विनिगमना-
 विरहात् अनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष्य
 गुणकारणताया न्याय्यत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि
 पित्तप्रतिवन्तात् शङ्खे न सैव ज्ञानमतः पित्तादि-
 दोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं
 गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यं तथाप्यन्वययति-
 रेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति
 गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च । तत्र
 दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह पित्तेति । कश्चित्
 पीत्तादिभ्रमे पित्तं दोषः कश्चित् चन्द्रादेः स्फुट-
 परिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः । कश्चित् च वंशोरग-
 भ्रमे मण्डूकवसाङ्गनमित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका
 इत्यर्थः । अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्य-
 क्षादौ क्रमशो गुणान् दर्शयति प्रत्यक्षेति ।
 प्रत्यक्षे विशेषणवत् विशेष्यसन्निकर्षो गुणः अनु-
 मितौ साध्यवति साध्यव्याप्येऽपि ज्ञानं गुण
 इति एवमप्येष्टव्यः । प्रमां निरूपयति भ्रम-
 भिन्नमिति । ननु यच्च सुक्तिरजतयोरिमे रजते
 इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न
 स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् अत
 आह अथवेति । तद्विद्विषयकं तत्प्रकारकं ज्ञानं
 प्रमा इत्यर्थः । इदं तु बोध्यम् । येन सम्बन्धेन
 तद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तद्विद्विषयकं तेन सम्बन्धेन
 प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगा-
 दिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः ॥” * ॥)
 प्रमाणं, क्ली, (प्रमीयते विश्वमनेनेति । प्र + मा +
 ल्युट् ।) विष्णुः । यथा,—
 “प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः ॥”
 इति महाभारते शान्तिशब्देऽपि दानधर्मः ॥
 नित्यम् । मर्यादा । शास्त्रम् । (यथा,—
 “आप्ता ह्यवितर्कस्तुतिविभागविदो निष्पी-
 त्युपतापदर्शिनश्च । तेषामेव ह्युपयोगात् यद-
 चनं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं पुनर्मत्तोक्ता-
 म्खर्वरक्तदुष्टादुष्टवचनमिति ॥” इति चरके
 विमानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) सत्यवादी ।
 (प्र + मा + भावे ल्युट् ।) इयत्ता । हेतुः ।
 (प्रमिणीतीति । प्र + मा + कर्त्तरि ल्युट् ।)
 प्रमाता । इति मेदिनी । शे, ६९ ॥ प्रमा ।

प्रमाथी

प्रमुखं

प्रमेहः

इति शब्दरत्नावली ॥ नित्यक्रीवैकत्ववानयं
शब्दः । यथा वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाण-
मित्यादि ॥ प्रमायाः करणम् । न्याये तु प्रत्यक्षा-
नुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि । इत्यत्र बहु-
वचनान्तोऽपि ॥ (यथा, मनौ । २ । १३ ।
“अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥”
वेदान्तसारे च । “वेदान्तो नाम उपतिष्ठत्
प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरिकसृजादीनि च ॥”
“उपनिषच्छब्दो ब्रह्मात्मैक्याच्चात्कारविषयः ।
सैव उपनिषत् प्रमाणं तस्याः प्रमाख्यापायाः
करणभूता ।” इति विद्वन्मनोरञ्जनोटीका ॥
प्रमाणवाधितार्थकः, पुं, (प्रमाणेन वाधितः अर्थो
यस्य । ततः कप् ।) तर्कविशेषः । तस्य लच-
णम् । आत्माश्रयादिचतुष्कान्यप्रसङ्गत्वम् । स
द्विविधः । व्याप्तिग्राहकः विषयपरिशोधकश्च ।
तत्रादौ यथा । धूमो यदि वह्निमभिचारी
स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यात् । द्वितीयस्तु पर्वतो
यदि निर्वह्निः स्यात्तदा निर्धूमः स्यात् । इति
तर्कवाग्दीप्री ॥
प्रमातामहः, पुं, (प्रकृष्टो मातामहस्तस्यापि
चनकत्वादिति । प्रादिसमासः ।) मातामह-
पिता । यथा, अमरे ।
“पितामहः पित्रपिता तत्पिता प्रपितामहः ।
मातुर्मातामहादेवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥”
प्रमातामहौ, स्त्री, (प्रकृष्टा मातामहौ ।) प्रमाता-
महपत्नी । इति स्मृतिः ॥
प्रमायः, पुं, (प्र + मय् + भावे घञ् ।) प्रम-
थनम् । बलात् हरणम् । इति पुराणम् । (निपात्य
भूमौ पेयणम् । यथा, महाभारते । ४ ।
१२ । २७ ।
“कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुशृङ्खलैः ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्माथनेक्षया ॥”
अस्य टीकायां नीलकण्ठेन मल्लशास्त्रात् एत-
ल्लक्षणमुद्धृतम् । यथा,—
“निपात्य पेयणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते ॥”
कुमारस्थानुचरभेदः । यथा, महाभारते । ६ ।
४५ । २६ ।
“ततः प्रादादनुचरौ यमः कालोपमाडुभौ ।
उन्माथश्च प्रमाथश्च महावीर्यौ महाडुगती ॥”
शिवपारिवर्तप्रमथमणः । यथा, हरिवंशे ।
१७८ । ५३ ।
“ते प्रदीप्तप्रहरणा दैत्यदानवराक्षसाः ।
प्रमाथमणसुखाश्च प्रायुध्यन् लक्षमययम् ॥”
प्रमाथी, [नृ] त्रि, प्रपञ्चमयधातोः कर्त्तरि णिन् ।
पीडनकर्त्ता । मारणकर्त्ता । प्रमथनशीलः ।
देहेन्द्रियचोभक इत्यर्थः । इति श्रीधरस्वामी ॥
यथा,—
“यत्तत् हि मनः लक्ष्म ! प्रमाथि बलवदुदट्टम् ॥”
अपि च ।
“इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥

प्रमादः, पुं, (प्र + मद् + भावे + घञ् ।) अनव-
धानता । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ॥ यथा,—
“लोभप्रमादविश्वसैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।
तस्मात्तोभो न कर्त्तव्यः प्रमादो न न विश्वसेत् ॥”
इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥
प्रमादवान्, [तृ] त्रि, (प्रमादोऽस्यस्यास्मिन् वा ।
प्रमाद + मतुप् । मस्य वः ।) प्रमादयुक्तः । तत्-
पर्यायः । जाल्मः २ असमीक्ष्यकारी ३ खडा-
रुद्रः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १३६ ।
“निद्रालुः क्रूरकृष्णो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तथ्यं च तामसः ॥”
प्रमादिका, स्त्री, (प्रमादोऽनवधानतास्यस्या
इति । प्रमाद + ठन् । टाप् ।) दूषिता कन्या ।
तत्पर्यायः । संवेदात् दूषिता ३ धर्मकारिणी ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
प्रमादौ, [नृ] त्रि, (प्रमादोऽस्यस्येति । प्रमाद +
इनिः ।) प्रमादविशिष्टः । अनवधानतायुक्तः ।
यदुक्तम् ।
“कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मौना हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।
एकः प्रमादौ स कथं न हन्यते
यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥”
प्रमापणं, स्त्री, (प्र + मी ञ हिंसायाम् + स्वार्थे
णिच् + भावे लुट् ।) मारणम् । इत्यमरः ।
३ । ८ । ११२ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १४१ ।
“अस्थिमतान् सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।
पूर्णे चानस्थानस्थान् शूद्रहत्याव्रतचरेत् ॥”
प्रमितः, त्रि, (प्र + मि + क्तः । यद्वा, प्र + मा +
क्तः । “द्यतिस्यतिमास्येति ।” ७ । ४ । ४० ।
इतीलम् ।) ज्ञातः । इति जटाधरः ॥ (अल्प-
तमम् । इति विजयरचितः ॥ यथा, निदाने
अर्शोरोगाधिकारे ।
“प्रमिताष्पाशनं तीक्ष्णं मदनं मैथुनसेवनम् ॥”
परिमितम् । यथा, दृष्टवर्गहितायाम् । १०४ । ३७ ।
“प्रमिताक्षराणि वदन् ॥”
प्रमितिः, स्त्री, (प्र + मा वा मि + क्तिन् ।) प्रमा ।
इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥
प्रमीदः, त्रि, (प्र + मिह सेचने + क्तः ।) घनः ।
सूत्रितः । इति मेदिनी । टि, = (यथा,—
“लग्दोषिणां प्रमीदानां स्निग्धाभिष्यन्दिहृ-
न्नाम् ।
शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने द्वाविंशोऽध्याये ॥)
प्रमीतः, त्रि, (प्र + मी ञ हिंसायाम् + क्तः ।)
मृतः । यज्ञार्थहृतपशुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥
प्रमीला, स्त्री, (प्रमीलनमिति । प्र + मील संमी-
लने + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इत्यः ।
ततश्चाप् ।) तन्त्री । इत्यमरः । ३ । ३ । १७५ ॥
प्रमुखं, स्त्री, (प्रकृष्टं सुखमारम्भः ।) तदालम्बम् ।
तत्तुल्यः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (सम्मुखम् ।
यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ६ ।

“यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्त्विवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥”
प्रमुखः, पुं, (प्रकृष्टं सुखं अग्रभागो यस्य ।)
पुन्नागवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ समूहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
प्रमुखः, त्रि, (प्रकृष्टं सुखमाद्यं यस्य ।) प्रधा-
नम् । (यथा, कुमारसम्भवे । २५ । ३८ ।
“ज्वलन्मणिप्रिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि ।
स्थिरप्रदीपतामेव भुजङ्गाः पर्युपासते ॥”
श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा,
हितोपदेशे । ३ । १२४ ।
“बलेषु प्रमुखो हस्ती न तथान्यो महीपतेः ॥”
प्रथमः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ६ । २ ।
“नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्वेदां महात्मनः ।
समासीनाः शृशुभिरेव सह राजर्षिभिस्तथा ॥”
मान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रसुतः, [दृ] त्रि, (प्रकृष्टासुतं प्रीतिर्यस्य ।) हृष्टः ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (प्रकृष्टा सुदिति
विग्रहे प्रकृष्टानन्दे, स्त्री । यथा, महाभारते ।
१४ । ७ । ६ ।
“श्रुत्वा तु पार्थिवस्येतत् सम्भर्तः प्रसुतं गतः ॥”
प्रसुतितः, त्रि, (प्र + सुद् + क्तः । “उदुपधा-
दिति ।” १ । २ । २१ । इति पक्षे कित् ।)
हृष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १२ । ४७ ।
“वाञ्छत्यहो हरिरशोक इवातिकामं
पादादिति प्रसुतितः पुरुषः पुराणः ॥”
प्रमेहः, पुं, (प्रकर्षेण मेहति क्षरति वीर्यादिरने-
नेति । प्र + मिह क्षरणे + करणे घञ् ।)
रोगविशेषः । तत्पर्यायः । मेहः २ सूत्रदोषः ३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुस्रजता ४ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १३४ ॥ अस्य निदानम् ।
“आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि
ग्राम्यौदकानूपरसाः पर्यासि ।
नवाग्नपानं गुडवैकृतश्च
प्रमेहेहेतुः कफक्षयः सर्वम् ॥” * ॥
अस्य सम्प्रतिर्यथा,—
“मेहश्च मांसश्च शरीरजश्च
क्लेशं कफो वस्तिगतः प्रदूष्य ।
करोति मेहान् समुदीर्यसुखै-
रानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥” * ॥
वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।
“क्षीणेषु दोषेष्ववकथ्य घातून्
सन्दूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलक्ष ॥” * ॥
तस्य कफजादिभेदेन साध्यादिलक्षणम् । यथा,
“साध्याः कफोत्था दृष्ट पित्तजाः षट्
याप्या न साध्याः पवनसत्तुष्काः ।
समक्रियत्वाद्द्विधमक्रियत्वा-
न्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमम् ॥
कफः सपित्तः पवनश्च दोषा
मेदोऽस्युक्रान्मुक्तालसीकाः ।

मष्ठा रसौजः पिशितश्च दूष्याः
प्रमेहिण्यां विंशतिरेव मेहाः ॥” * ॥

तस्य पूर्वरूपम् ।

“दन्तादीनां मलाद्यान् प्रागुपं पाणिपादयोः ।
दाहश्चिक्कयता देहे ढट् खाद्यास्य चायते ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलम्बता ।
दोषदूष्या विशेषेण तत्संयोगविशेषतः ।
मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥” * ॥

क्रमेण कफजानां दृष्टानां लक्षणानि ।
“अच्छं बहुषितं शीतं निर्गन्धसुदकोपमम् ।

मेहयुक्तमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छलम् ॥
इतो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेत्तुमेहतः ।

सान्नी भवेत् पयुषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥
सुरामेही सुरातुल्यसुपर्यच्छमघोषनम् ।

संहृष्टलोमा पिष्टेन पिष्टवद्बुलं सितम् ॥
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ।

मूर्तानून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ॥
शीतमेही सुबहुषो मधुरं भृशशीतलम् ।

शनैः शनैः शनैर्मही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥
लालातनुयुतं मूत्रं जालामेहेन पिच्छलम् ॥”

क्रमेण पित्तजानां यस्यां लक्षणानि ।
“गन्धवर्णरसस्यैः चारेण चारतोयवत् ॥

नोलमेहेन नौलाभं कालमेही मसीनिभम् ।
हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥

विसं माञ्जिष्टमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ।
विसमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥” * ॥

क्रमेण वातजानां चतुर्थीं लक्षणानि ।
“वसामेही वसामिश्रं वसामं मूत्रयेन्मुहुः ।

मज्जामं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही सुहृमृदुः ॥
कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ।

हस्ती मत्त इवाजसं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
सलसीकं विवद्वश्च हस्तिमेही प्रमेहति ॥” * ॥

कफजादिभेदेन तेषामुपद्रवाः ।
“अविपाकोरुचिच्छर्दिनिद्रानाशः सपीनसः ।

उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजम्भनाम् ॥
वस्तिमेहनयोस्तोदो सुष्कावदरणं ज्वरः ।

दाहस्तृणास्तिका मूर्च्छा विड्भेदाः पित्तजम्भ-
नाम् ॥

वातजानामुदावर्तः कम्पद्दुग्धलोजताः ।
शूलसुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥”

अरिष्टलक्षणम् ।
“यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रसृतमेव च ।

पिङ्कापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥
जातः प्रमेही मधुमेहिणो वा

न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
ये चापि केचित् कुलजा विकारा

भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥” * ॥
सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।

मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि ॥
मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा ।

क्रुद्धे धातुन्याद्यायो दोषावृतपथेऽथवा ॥
आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।

क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्णो भजते कच्छ-
साध्यताम् ॥

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥” * ॥

प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छलम् ।
विषदं तित्तकटुकं तदारोम्यं प्रचक्षते ॥”

इति माधवकरः ॥

अस्य दशविधपिङ्काः पिङ्काशब्दे द्रष्टव्याः ॥
अथ प्रमेहस्य चिकित्सा ।

“श्यामाककोद्रवोद्दाला गोधूमचणकावटी ।
कुलत्याः कथिता भोज्ये पुराणा मेहिनां हिताः ॥

यवान्नविकतिमुद्राः शालयः षष्ठिकास्तथा ।
तथा तित्तानि शाकानि जाङ्गलाः पक्षिणो

मृगाः ॥

उद्दालो वनकोद्रवः ॥” * ॥

प्रमेही गुडदुग्धाव्यतैलतक्रसुराः सदा ।

अन्तेक्षुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥” * ॥

सुस्ताहरीतकीलोभः कटफलेन क्षतं स्तम् ॥

पीतं मधुयुतं हन्ति प्रमेहं कफहेतुकम् ॥” * ॥

पटोलनिम्बामलकादृतानां

पिबेत् कषायं मधुना समेतम् ।

उशीरलोधरान्गनचन्दनानां

तथा पिबेत् पित्तनिमित्तमेही ॥” * ॥

पाठाशरीषदुःसर्शाजातितित्तककिंशुकैः ।

कपित्थस्य भिषक् काथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥

पाठादिभिः सहितस्य कपित्थस्य काथम् ।

गुडूच्याः खरसः पेयो मधुना सर्वमेहजित् ।

हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो घात्राः समाक्षिकः ॥

मधुना त्रैफलं चूर्णमथवाक्षजतूद्वम् ।

लोहजं वाभयोत्थं वा लिङ्गान्मेहनिवृत्तये ॥” * ॥

चन्द्रप्रभावचासुस्ताभूनिम्बसुरदारवः ।

हरिद्रातिविषा दाह्यो पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥

त्रिष्टुन्ती पत्रकश्च त्वेला वंशलोचना ।

प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥

धान्यकं त्रिफला चयं विडङ्गं गजपिप्पली ।

सुवर्णमाक्षिकं योषं द्वौ चारौ लवणत्रयम् ॥

एतानि टङ्कमात्राणि संयुज्जीयात् पृथक् पृथक् ।

द्विकर्षहतलोहं स्याच्चतुष्कर्षा सिता भवेत् ॥

शिलाजलचर्षकं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलीः ।

विधिना योजितैरैतैः कर्तव्या गुटिका शुभा ॥

चन्द्रप्रभातिविख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।

निहन्ति विंशतिं मेहान् कच्छमष्टविधं तथा ॥

चतस्रश्चाशरीरस्तदन्मूत्राघातांस्त्रयोदश ।

अष्टवृद्धिं पाण्डुरोगं कामलाश्च हलीमकम् ॥

काशं श्वासं तथा कुष्ठमभिमान्यमरोचकम् ।

वातपित्तकफयाधौ न वक्ष्या दृष्ट्या रसायनी ॥

समाराध्य शिवं तस्मात् प्रयत्नाद्गुटिकामिमाम् ।

प्राप्तवाञ्छन्मा यस्मात् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्मृता ॥

चन्द्रप्रभाकचूर् इति लोके । योषं त्रिकटु । द्वौ

चारौ सर्जिकायवचारौ । लवणत्रयम् । सैन्धवं

रुचकश्चापि विडङ्गश्च लवणत्रयमिति चन्द्र-

प्रभादिर्वटिका ॥” * ॥

प्रमेहपिङ्कानां प्राक् कार्यं रक्तविमोचनम् ।
पाटनश्च विषकानां ततो ब्रणविधिः स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य सकारणपूर्वरूपसम्प्राप्तयस्तथोपद्रवश्च ।
यथा,—

“विदोषकोपननिमित्ता विंशतिप्रमेहविकारा-
श्चापरेऽपरिस्फुर्याः । तत्र यथा विदोषप्रकोप-

प्रमेहानभिनिर्वर्तयति तथानुयाख्यास्यामः ।
इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो विकाराणां

विधातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा
ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं गानु-

वधन्त्यथाप्रकर्षादवलीयांसो वातुवधन्ति न
तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः । चिराद्वाप्यभिनिर्व-

र्तन्ते तनवो भवन्त्यथवाप्ययथोक्तसर्वलिङ्गा
विपर्ययेण विपरीता इति सर्वविकारविधात-

भावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुस्ततः ।
तत्र इमे निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां

प्रमेहाणामाश्वभिनिर्वृत्तिकरास्तद्वयाहाय-
नकयवचीनकोद्दालकनेषधोक्तसुकुन्दकमहा-

ब्रीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानामतिवेलमति-
प्रमाणेनोपयोगः । तथा सर्पिष्मतां नवहरेण-

माषसूपानां ग्राम्यान्पौदकानां मांसानां शाक-
तिलपलपिष्टान्नपायसक्षरविलेपीक्षुविका-

राणां क्षीरमन्दकदधिद्रवमधुरतरुप्रपायाया-
सुपयोगो मृजायायामवर्जनस्रप्रशयनासन-

प्रसङ्गो यस्य कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेही
मूत्रसञ्जनः सर्वः सनिदानविशेषः ।

बहुद्रवश्लेष्मा दोषविशेषः बहुबन्धं मेदः मांसश्च
शरीरक्लेदः शुक्रं श्लेष्मिणश्च वसामञ्जालसीका

रसश्चौजः सङ्गता इति दूष्यविशेषाः ।
त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते

क्षिपं श्लेष्माप्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्वात् ।
स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विह्वलं लभते ।

शरीरश्लेष्मिण्यात् स विसर्पं शरीरे मेदसैवा-
दितो मिश्रीभावं गच्छति । मेदसश्चैव बहु-

बन्धत्वान्मेदसश्च गुणानां गुणैः समानगुणभूयि-
ष्ठत्वात् स मेदसा मिश्रीभावं गच्छन् दूषयत्येत-

द्विजतत्वात् स विह्वलो दुष्टेन मेदसोपहितः
शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति । क्लेद-

मांसयोरतिप्रमाणाभिष्टब्धत्वात् स मांसं मांस-
प्रदोषात् पूतिमांसपिङ्काः शराविका कच्छपि-

काद्याः सञ्जनयत्यप्रकृतिभूतत्वात् शरीरक्लेदं
पुनर्दूषयन् मूत्रत्वेन परिणमयति । मूत्रवहानां

स्रोतसां वङ्गणवस्तिप्रभवानां मेदःक्लेदोपहि-
तानि गुरुणि सुखान्यासाद्य प्रतिरुध्यते । ततः

स्यैर्यं साध्यतां वा जनयति प्रकृतिविकृति-
भूतत्वात् ।

शरीरक्लेदस्तु श्लेष्ममेहोमिश्रः प्रविशन् मूत्राशये
मूत्रत्वमापद्यमानः श्लेष्मिकैरेभिर्दृग्भिर्गौरुप-

हृज्यते वैषम्यहानिद्विष्टुक्तैस्तद्वयाश्वेतशीत
मूर्तैपिच्छिलाच्छ्लेष्मिणुगुमधुरसान्द्रप्रसादमर्ह-

स्तत्र येन गुणैरेकेनानेकेन वा भूयस्तरसुप-

प्रमेहः

हृत्त्यते। तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति।
ते तु खल्विमे दशप्रमेहा नाम विशेषेण
भवन्ति। तथा उदकमेहश्चेत्तुरालिकारसमेहश्च
सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्रमेहश्च शुक्र-
मेहश्च श्लीतमेहश्च सिकतामेहश्च शनैर्महश्च
लालामेहश्चेति।

ते दशप्रमेहाः साध्याः समानगुणमेदः स्थानत्वात्
कफस्य प्रधान्यात् समानक्रियत्वाच्च।”

“उष्णाम्लवणचारकटुकाजीर्यभोजनोपसेवि-
नस्तथातितीक्ष्णतपाभिसन्तापश्रमक्रोधविषमा-
हारोपसेविनश्च तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं
पित्तं प्रकोपमापद्यते।

तत् प्रकुपितं तत्रैवागुप्यर्गं प्रमेहानिमान् घट-
तिप्रमभिनिर्वर्तयति। तेषामपि च पित्तगुण-
विशेषेण नामविशेषाः। तद्यथा,— चारप्रमेहश्च
कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मज्जिष्ठा-
मेहश्च हारिद्रमेहश्चेति ते घट्टभिरैव चारात्म-
नवणकटुकविशेषैः पित्तगुणैः पूर्ववत् सम-
न्विताः। सर्व एव ते याप्याः संहृदोषमेदः-
स्थानत्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति।”

“कटुककषायतिक्तवृक्षलघुशैतव्याययायाम-
वमन-विरेचनास्थापन-शरीरविरेचनातिथोग-
सन्तारणानशनाभिघातातपोद्वेगशोकशोणिता-
तिसेकजागरणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य
तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं वायुः प्रकोपमाप-
द्यते। स प्रकुपितस्तथात्मके शरीरे विसर्पन्
यदा वसामादाय मूत्रवहानि सोतांसि प्रति-
पद्यते तदा वसामेहमभिनिर्वर्तयति॥ *॥
यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवस्तावाकर्षति तदा मज्ज-
मेहमभिनिर्वर्तयति॥ *॥ यदा लसीकां मूत्रा-
शयेऽभिवहन् मूत्रमनुवध्नेऽगतायति। लसी-
कातिवहुत्वाद्विज्ञेयणाच्च वायोः खल्वस्याति-
मूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति। तदा स मत्त इव
गजः चरत्यजसं मूत्रमवेगं तं हस्तिमेहिनमा-
चक्षते॥ *॥ ओजः पुनर्मधुरस्वभावं तद्रौ-
स्यादायुः कषायत्वेनाभिसंहृत्य मूत्राशयेऽभि-
वहति तदा मधुमेहं करोति॥ *॥

तानिमांसतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्याना-
चक्षते। महात्ययिकत्वाद्विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात्
तेषामपि च पूर्ववत् गुणविशेषेण नामविशेषाः।
तद्यथा,— वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च
मधुमेहश्चेति।”

“त्रयस्तु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्वर्तयि-
ष्यन्त इमानि पूर्वरूपाणि दर्शयन्ति। तद-
यथा,— जटिलीभावं केशेषु माधुर्यमास्ये कर-
पादयोः सुप्ततां दाहः सुखतालुकण्डशोथं
पिपासामालस्यं मलश्च काये कार्याच्छ्रेष्ठेषूपदेहं
परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु वटपदपिपीलिकाभिः
शरीरमूत्राभिसरणं मूत्रे च मूत्रदोषान्वितं
शरीरगन्धं निद्रां तन्नाशं सर्वकालमिति।

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणं लघ्वातीसारज्वर-
दाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाः पूतिमांसपिडका

प्रयत्नः

अलजीविद्रव्यादयश्च तत् प्रसङ्गाद्भवन्ति।
तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथार्ह-
मुपपादयेच्चिकित्सेदिति।” इति चरके निदान-
स्थाने चतुर्थेऽध्याये॥

प्रमोचनी, स्त्री, (प्रकर्षेण सुच्यतेऽनयेति। प्र +
सुच् + ल्युट् + डीप्।) गवाक्षी। गोडुम्बा।
इति जटाधरः॥ प्रकृष्टमोचनकर्त्तरि, त्रि॥
(यथा, महाभारते। ३। ८४। ५०।

“महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने॥”)
प्रमोदः, पुं, (प्र + मुद् हर्षे + भावे घञ्।) हर्षः।
इत्यमरः। १। ४। २४॥ (यथा, देवीभाग-
वते। ४। २४। ५५।

“उत्पाद्य पुत्रजननप्रभवं प्रमोदं
दत्त्वा पुनर्विरहजं किल दुःखभारम्।
त्वं क्रीडसे सुललितैः खलु तैर्विहारै-
र्नोचेत् कथं मम सुतामिरतिवृथा स्यात्॥”

आमोदः। स तु गन्धविशेषः। यथा, भाग-
वते। २। ६। २।

“अश्विनोरोषधीनाश्च घ्राणो मोदप्रमोदयोः॥”
“मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषगन्धयोः घ्राणे-
न्द्रियं परमायनम्।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी॥ नागविशेषः। यथा, महाभारते।
१। ५७। ११।

“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः॥”
स्कन्धानुचरविशेषः। यथा, तत्रैव। ६। ४५। ६३।
आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवकस्तथा॥”)

प्रमोदितः, पुं, (प्र + मुद् हर्षे + क्तः। “उदुपधा-
दिति।” १। २। २१। इति किदभावः।
प्रमोदोऽस्य जातः इति तारकादित्वात् इतच्
वा।) कुवेरः। इति शब्दमाला॥ प्रमोदयुजे,
त्रि॥

प्रमोदिनी, स्त्री, (प्रमोदयतीति। प्र + मुद् +
णिच् + णिनिः। डीप्।) जिज्ञिनीवृक्षः। इति
भावप्रकाशः॥ प्रकृष्टहर्षयुक्ता च॥

प्रमोचा, स्त्री, (प्रमोचति तापसादीन् प्रति
गच्छतीति। प्र + मुच् गतौ + अच्। टाप्।)
असरोविशेषः। यथा, गारुडे ६० अध्याये।

“तत्र तस्मान्नदीमध्यात् समुत्तस्थौ मनोरमा।
प्रमोचा नाम तन्वङ्गी तत्समीपे वराधराः॥”
प्रयतः, त्रि, (प्र + यत् + क्तः। यदा, प्रयतते
धर्मादर्थमिति। प्र + यत् + अच्।) पवित्रः।

इत्यमरः। २। ७। ४५॥ (यथा, मनुः। २।
१८३।

“ब्रह्मचार्याहरेर्ज्ञेयं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्॥”
नमः। इति रामायणटीकायां रामानुजः॥
यथा, रामायणे। १। २। २४।

“वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः॥”
प्रयत्नविशिष्टे च॥

प्रयत्नः, पुं, (प्र + यत् यत्ने + “यजयाचयतविच्छ-
प्रच्छरक्षो नङ्।” ३। ३। ६०। इति नङ्।)
प्रकृष्टयत्नः। (यथा, मनुः। ७। ६८।

प्रयागः

“बुद्धा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम्।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत्॥”)
न्यायमते स च त्रिविधः। यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम्॥
चिकीर्षा कृतिसाध्योऽष्टसाधनत्वमतिस्तथा।
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्॥
निवृत्तिस्तु भवेद्देहा द्विष्टसाधनताधियः।
यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत्॥
शरीरे प्राणसंचारे कारणं तत् प्रकीर्षितम्॥”
इति भाषापरिच्छेदः॥

(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे।
“प्रयत्नस्तु फलावाप्तेऽथापारोऽतित्वरान्वितः॥”)

प्रयत्नवान्, [त्रि] त्रि, (प्रयत्नोऽस्यस्येति। प्रयत्न
+ मतुप्। मस्य वः।) प्रकृष्टयत्नविशिष्टः।
तत्पर्यायः। प्रतियत्नः२। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रयत्नं, त्रि, (प्र + यस् प्रयत्ने + क्तः।) घृतचतु-
र्जातादिना द्रव्येण प्रयत्नसुसंस्कृतयज्ञनादि।
इत्यमरः। २। ६। ४५॥

प्रयागः, पुं, (प्रकृष्टो यागो यत्र। यत्र यज्ञः प्रकर्षेण
भवतीत्यर्थः।) तीर्थमेदः। (प्रकृष्टो यागः।)
यज्ञः। (प्रकृष्टा यागाः यज्ञा यस्य यस्माद्वा।)

इन्द्रः। अश्वः। इति मेदिनी। गे, ४१॥ *॥
अथ प्रयागमाहात्म्यम्।

“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः प्रयागं नृपिसम्मतम्।
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सद्विगीश्वराः॥
लोकपालाश्च सिद्धाश्च निरताः पितरस्तथा।
सन्तुक्ताश्च प्रमुखास्तथैव च महर्षयः॥

तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्च क्रतवस्तथा।
गन्धर्वाश्चरसश्चैव सरितः सागरास्तथा॥
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिभिरावृतः।
तत्र त्रीण्यसिक्नुहानि तयोर्मध्ये तु जाङ्गवी॥

प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता।
तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विस्तृता॥
यमुना गङ्गाया साङ्गं सङ्गता लोकभाविनी।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम्॥

प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थान्द्वयो विदुः।
प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरावुभौ॥
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः॥
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तो महामते॥

प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः।
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधराः सदा॥
ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु स्तुतज॥
प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं द्विजाः॥

अवणात् तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि।
नृत्तिकालभनाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते॥
तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे सांश्रुतव्रतः।
पुण्यं स महदाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः॥

एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता।
दत्तं तत्र स्वल्पमपि महद्भवति स्तुतज॥
न वेदवचनात्तात॥ न लोकवचनादपि।
मतिरुत्क्रमणं याति प्रयागमरणं प्रति॥

प्रयागः

दशतीर्थसहस्राणि षष्टिकोव्यस्तथापराः ।
तेषां सान्निध्यमत्रैव कीर्तितं स्तनन्दन ! ॥
यत् पुण्यं त्रिषु लोकेषु वेदविदासु यत् फलम् ।
स्नातमात्रस्य तत् पुण्यं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डे १२७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“पुत्रकामः प्रयागे हि स्नायात् पुण्ये सितासिते ॥
धनकामः पुरा शक्रः स्नातो ह्यत्र द्विजोत्तम ! ॥
धनदस्य निर्धनं सर्वान् तस्माज्जहार मायया ।
नारायणो नरेणैव वर्षाणामयुतं पुरा ॥
अनाहारः प्रयागेऽस्मिन् कृतवान् पुण्यमुत्तमम् ।
सिद्धिञ्च साधका यान्ति प्रयागेऽस्मिन् द्विजो-
त्तम ! ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि न ।

युधिष्ठिर उवाच ।

“भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि प्रयागगमनं फलम् ।
मृतानां का गतिस्तत्र स्नातानामपि किं फलम् ॥
ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रूहि तेषान्त् किं फलम् ।
भवता विदितं ह्येतत् तन्मे ब्रूहि नमोऽस्तु ते ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वत्स ! या चेष्टा यच्च तत्
फलम् ।
एष्टा महर्षिभिः सम्यक् कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥
यत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्वन्ति सङ्गताः ॥
बहुव्यन्यानि तीर्थानि सर्वपापहराणि च ।
कथितुं नेह शक्नोमि बहुवर्षशतैरपि ॥
संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्थेह कीर्तनम् ।
षष्टिर्धन्विषहस्राणि यत्रा रक्षन्ति जाह्नवीम् ॥
यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तिवाहनः ।
प्रयागन्तु विशेषेण स्वयं रक्षति वासवः ॥
मण्डलं रक्षति हरिः सर्वदेवैश्च सम्मितम् ।
न्यग्रोधं रक्षते नित्यं शूलपाणिर्महेश्वरः ॥
स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वे पापहरं शुभम् ।
सकर्मणावृता लोका नैव गच्छन्ति तत्पदम् ॥
स्वल्पमल्पतरं पापं यदा तस्य नराधिप ! ।
प्रयागं स्मरमाणस्य सर्वमायाति संक्षयम् ॥
दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
मृत्तिकालभनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते ॥
पञ्चकुण्डानि राजेन्द्र ! येषां मध्ये तु जाह्नवी ।
प्रयागं विप्रतः पुंसः पापं नश्यति तत्क्षणात् ॥
योजनानां सहस्रेषु गङ्गां यः स्मरते नरः ।
अपि दुष्कृतकर्मासौ लभते परमां गतिम् ॥
कीर्तनाम्मुच्यते पापात् दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ॥
याधितो यदि वा हीनः कुड्रो वापि भवेन्नरः ।
गङ्गायमुनमासाद्य त्यजेत् प्राणान् प्रयत्नतः ॥
दौप्तकाश्चनवर्णाभैर्विमानैर्भातुवर्णिभिः ।
ईप्सितान् लभते कामान् वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥
सर्वरत्नमयैर्हिलैर्नानाध्वजसमाकुलैः ।
वराङ्गनासमाकीर्णैर्मोदन्ते शुभलक्षणैः ॥
गतिवादित्रनिर्वापैः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।

प्रयागः

यावन्न स्मरते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते ॥
तस्मात् स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मानरोत्तमः ।
हिरण्यरत्नसंपूर्णं सन्देहे जायते कुले ॥
तदेव स्मरते तीर्थं स्मरणात्तत्र गच्छति ।
देशस्थो यदि वारण्ये विदेशे यदि वा गृहे ॥
प्रयागं स्मरमाणस्तु यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥
सर्वकामफला वृक्षा मही यत्र हिरण्ययो ।
ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र लोके स गच्छति ॥
स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्तटे शुभे ।
मोदते मुनिभिः चाङ्गं स्वकृतेनेह कर्मणा ॥
सिद्धचारुगन्धर्वैः पूज्यते दिवि देवतैः ।
अथ स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बूदीपपतिर्भवत् ॥
अतः शुभानि कर्माणि चिन्त्यमानः पुनः पुनः ।
गुणवान् वित्तसम्पन्नो भवतीह न संशयः ॥
कर्मणा मनसा वाचा सत्यधर्मप्रतिष्ठितः ॥
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु ग्रामं प्रयच्छति ।
सुवर्णमणिमुक्तां वा तथैवान्यत् प्रतिग्रहम् ॥
स्वकार्ये पितृकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ।
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्धनमयुते ॥
अतस्तीर्थे न गच्छीयात् पुण्यव्यायतनेषु च ॥
कपिलां पाटलाभान् यस्तु धेनुं प्रयच्छति ।
यावद्दूरोमाणि तस्या वै सन्ति गात्रेषु सत्तम ! ।
तावद्दर्पसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥”
इति कौर्मे प्रयागमाहात्म्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥
तत्र मुखनविधिर्यथा,—
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापिचोर्गुरौ न्यते ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥”
इति स्तुतिसमुच्चयलिखितवचनं प्रयागावच्छिन्न-
गङ्गायां विधायकम् । भास्करक्षेत्रं प्रयागः ।
अपि च । प्रयागमधिकृत्य ।
“केशानां यावती संख्या क्षिन्नानां जाह्नवीजले ।
तावद्दर्पसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥”
प्रयागे स्त्रीणामपि मुखनं न तु केशानां द्वाङ्गुल-
च्छेदनमात्रम् । यथा,—
“केशमूलमुपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।
तिष्ठन्ति तीर्थस्नानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत् ॥”
प्रयागे मुखनाकरणे दोषोऽपि ।
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मुखनं यो न कारयेत् ।
स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रयागभयः, पुं, (प्रयागात् प्रकृत्यागकारिजनात्
विभेति स्वपदपरिग्रहशङ्कयेति । भी + अच् ।)
इन्द्रः । इति शब्दरत्नमाला ॥

प्रयागं, क्ली, (प्र + या + ल्युट् । णत्वम् ।) गमनम् ।
इति हलायुधः । २ । २६७ ॥ यथा,—
“उद्घाटितनवदारे पञ्जरे विहगोऽनिलः ।
यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयागे विस्मयः कुतः ॥”
इत्युद्घटः ॥
तत्पर्यायः । प्रस्थानम् २ गमनम् ३ व्रज्या ४
अभिनिर्गमम् ५ प्रयागकम् ६ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४५३ ॥ अत्र राज्ञां युद्धादिप्रयागे

प्रयुतं

वर्णनीयानि यथा । मेरीनिखनः १ भूकम्पः २
वलघूलिः ३ करभः ४ वृषः ५ ध्वजः ६ कृत्रम्
७ वलिक् ८ शकटम् ९ रथः १० । इति कवि-
कल्पलता ॥

प्रयातः, पुं, (प्रकर्षण यातः । प्र + या + कर्त्तरि
क्तः ।) सौमिकः । भृगुः । इति हेमचन्द्रः ॥
गते, त्रि । (क्ली, भावे क्तः ।) गमनम् । प्रस्था-
नम् । यथा, कृन्दोमङ्गल्याम्

“मया क्लेशितः कालियेत्यं कुरु त्वं
भुजङ्ग ! प्रयातं द्रुतं सागराय ॥”

प्रयासः, पुं, (प्र + यस् + घञ् ।) नौवाकः । इत्य-
मरः । ३ । २ । २३ ॥ महार्थहेतोर्धान्यादिषु
जनानामादरातिशये तुलाधरणाधिक्यम् । इति
केचित् । क्रयादरः । इति केचित् । मत्वाधिक्य-
हेतोर्निश्चयेन परिच्छेदनम् । इति केचित् ।
इति भरतः ॥

प्रयासः, पुं, (प्र + यस प्रयत्ने + भावे घञ् ।)
प्रयत्नः । तत्पर्यायः । अमः २ क्लमः ३ क्लेशः ४
परिश्रमः ५ आयासः ६ व्यायामः ७ । इति
हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपि-
कायाम् । १ । १५ ।

“अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमग्रहः ।
जनसङ्गश्च लौल्यश्च षड्भिर्योगो विनश्यति ॥”
प्रयुक्तं, त्रि, (प्र + युच् + क्तः ।) प्रकर्षण युक्तम् ।
यथा,—

“गुणप्रयुक्ताः परमर्मेभेदिनः

शरा इवावश्रमभा भवन्ति हि ।

तथाविधा ये तु विशुद्धवंशजा

ब्रजन्ति चापा इव तेऽतिनम्रताम् ॥”

इत्युद्घटः ॥

प्रकृत्यसमाधियुक्तम् । प्रकृत्यसंयोगविशिष्टम् ।
प्रकृत्यनिन्दायुक्तम् । प्रकृत्यसंयमविशिष्टम् ।
प्रपूर्वयुगधत्वर्थदर्शनात् । हेतौ क्ली । यथा । न
च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तो नियमेन
कार्याभावः किन्त्वसमवायिकारणाभावप्रयुक्तो-
ऽपि । इति रचितः ॥

प्रयुक्तिः, स्त्री, प्रयोजनम् । प्रपूर्वयुगधातोर्भावे
क्तिः (क्तिन्) । यथा,—

“तदृण्यो वृषली भार्या प्रवीरं पुत्रकांक्षति ।

ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः ॥”

इति प्राचः ॥

(प्रयोगः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५१ । ८ ।

“युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरञ्जत ऋतावाना
मनसो न प्रयुक्तिषु ॥”

“प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

प्रयुतं, क्ली, (प्रकर्षण युतम् ।) नियतम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५३७ ॥ (दण्डलक्षसंख्या । “एक-
दशशतसहस्रायुत लक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।”
इति लीलावती ॥ यथा च महाभारते । १ ।
३५ । १६ ।

“बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अशक्यान्वेव संख्यातुं पन्नगानां तपोधन ! ॥”

प्रयोज

प्ररोहः

प्रलम्बा

प्रयुद्धार्थः, पुं, (प्रयुद्धः अर्थो यस्य सः ।) प्रत्युत्क्रमः । इति प्रयोगार्थशब्दटीकायां रमानाथः । ३ । २ । २६ ॥

प्रयोक्ता, [ऋ] पुं, (प्रयुज्मतीति । प्र + युज् + लृट् ।) उत्तमर्णः । यथा,—

“उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ॥”

इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

त्रि. प्रयोगकर्ता । (यथा, रघुः । ५ । ५७ ।

“संमोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्तुं यतः प्रयोक्तृ-
नैचारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥”

अनुष्ठाता । यथा, रघुः । ६ । ७६ ।

“पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशस्ति
महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ॥”

नियोगकर्ता । यथा, महाभारते । १३ । २३ । ६२ ।

“परदारविहर्तारः परदारविमर्षिणः ।

परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥”

नात्याचार्यः । यथा, रघुः । १६ । ३६ ।

“स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः
सङ्गघर्षं सह मित्रसन्निधौ ॥”

प्रयोगः, पुं, (प्र + युज् + भावकर्मादौ यथायथं घञ् ।) कर्मणम् । वशीकरणम् । प्रयुक्तिः । (यथा, रघुः । २ । ४२ ।

“प्रत्यङ्गवीक्षेनमिषुप्रयोगे

तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ॥”

निदर्शनम् । इति मेदिनी । मे, ४४ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४३ ।

“स्वयमाप्तिरिति पर्यायस्तेन लोके तयोः सह ।

प्रयोगो नास्त्यतः स्वत्वमात्मत्वश्चान्यवारकम् ॥”

घोटकः । इति शब्दमाणा ॥ (सामादुपा-
यानुष्ठानम् । यथा, माघे । ११ । ६ ।

“क्षयशयितविवुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगा-
नुदधिमहति राज्ये कायवद्वुर्विगाहे ॥”

अभिनयः । यथा, रघुः । १६ । ३६ ।

“स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः

सङ्गघर्षं सह मित्रसन्निधौ ॥”

वृद्धो ऋणदानम् । स तु धनप्राप्तापायेषु अन्य-
तमः । यथा, मनुः । १० । ११५ ।

“सप्त वित्तागमा धर्म्मगा दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥”

प्रयोगार्थः, पुं, (प्रयोगः अर्थः प्रयोजनं यस्य ।) प्रधानप्रयोगानुकूलं प्रयोजनानुष्ठानम् । तत्-
पर्यायः । प्रत्युत्क्रमः । २ । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

प्रयोगी, [नृ] त्रि, (प्रयोगोऽस्यस्येति । प्रयोग +
“अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । ३ । इतिः ।)

प्रयोगयुक्तः । (यथा, अमरे । २ । ७ । २० ।

“सम्पन्नः परिचायोपचायावमौ प्रयोगिणः ॥”

प्रयोजकः, त्रि, (प्रयुज्मतीति प्रेरयति कार्यादौ
भ्रूयादौनिति । प्र + युज् + क्त्वाल् ।) प्रयोग-
कर्ता । नियोगकर्ता । स्वतन्त्रतत्प्रयोजकौ कर्ता ।

इति सुपज्ञाशकरणम् ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ६ । ११६ ।

“यान् द्रोहभौरून् सभाय संविमेजे यशस्करः ।
तस्य तत्तनयोच्छेदे त एवासन् प्रयोजकाः ॥”

नियन्ता । यथा, याज्ञवल्के । १ । ५ ।

“शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”

प्रयोजनं, स्त्री, (प्रयुज्यते इति । प्र + युज् + ल्युट् ।)

कार्यम् । (प्रयुज्यतेऽनेनेति । प्र + युज् + करणे
ल्युट् ।) हेतुः । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ यथा,

“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् केन प्रयुज्यते ॥

सिद्धान्तं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

अस्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥”

इति प्राश्नः ॥

(“प्रयोजनश्च द्विविधं सुखं गौणश्च । तत्र
अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं सुखप्रयोजनत्वम् ।

अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वं गौणप्रयोजनत्वम् ।
तत्राद्यं सुखं तद्गौणो दुःखाभावश्च द्वितीयं

तदुपकारि श्रयनभोजनादि । तस्य सुखप्रयो-
जनेच्छयैव जन्याया इच्छाया विषयत्वात्तथा-
त्वम् ॥” इति सुक्तिवादे गदाधरः । उद्देशः । यथा,

“अथ प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त
आरम्भाः । यथा यदाकालम्युक्तं ततोऽह-
मात्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यनायुष्यैः परिहरि-
ष्यामि कथं न मामकालम्युक्तं प्रसहेतेति ।”

इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

प्रयोज्यः, त्रि, (प्र + युज् + ण्यत् । “प्रयोज्य-
नियोज्यौ शक्यार्थः ॥” ७ । ३ । ६८ । इति निपा-
तनात् साधुः ।) प्रयोक्तुं शक्यः । इति सुग-
बोधयाकरणम् ॥ (यथा, मनुः । २ । १५६ ।

“वाक् चैव मधुरा शृङ्गा प्रयोज्या धर्म्म-
मिच्छता ॥”)

मूलधने, स्त्री ॥

प्ररुद्धः, पुं, (प्ररोह्यतेति । प्र + रुह् + क्तः ।)
जठरम् । इति मेदिनी । ङे, ८ ॥ (कचित् जठ-
रोऽपि पाठः ॥)

प्ररुद्धः, त्रि, (प्र + रुह् + क्तः ।) बह्वमूलः ।
इति मेदिनी । ङे, ८ ॥ (यथा, भागवते । ४ ।
१३ । १ ।

“प्ररुद्धभावो भगवत्प्रोक्षणे

प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे ॥”

जातः । (यथा, रघुः । १३ । ६ ।

“नामिप्ररुद्धांशुर्हृदयानेन

संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ॥”

प्रवृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्ररोहः, पुं, (प्ररोहतीति । प्र + रुह् + क्तः ।)
अङ्कुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८५ ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ६० ।

“इमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं

फलं तपःसाक्षिषु दृश्येवपि ।

न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते

मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥”

नन्दीवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—

“नन्दीवृक्षोऽस्यत्येदः प्ररोहो गजपादपः ।

स्थालीवृक्षः क्षयतरुः चीरी च स्याद्वनस्पतिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रलपितः, त्रि, प्रपूर्वत्वपधातोः कर्मणि क्तः ।
कथितः । यथा, काव्यप्रकाशे ।

“जनस्थाने भान्तं कनकमृगदृष्टान्वितधिया

वचो वेदेहीति प्रतिपदसुदृष्टु प्रलपितम् ॥”

प्रलम्बः, पुं, (प्रलम्बते इति । प्र + लम्ब + अच् ।
अतिदीर्घत्वादेव तथात्वम् ।) दैत्यभेदः । स च
दनुपुत्रः मनुष्यवधः । यथा,—

“एकाक्ष ऋषभोऽरिष्टः प्रलम्बनरकौ तथा ।

इन्द्रवाधनकेशी च पुरः शङ्कोर्य धेनुकः ॥

गवेष्टिको गवाक्षश्च तालकेतुश्च वीर्यवान् ।

एते मनुष्यवध्यास्तु दनोः पुत्रान्वयाः स्मृताः ॥”

इत्यम्बपुराणम् ॥

(अयं हि बलदेवेन निहतः । यथा, भागवते ।
१० स्कन्धे १८ । अध्याये ।

“तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहार-
वित् ।

हे गोपा विहरिष्यामो हन्तीभूय यथायथम् ॥

तत्र चक्रुः परिवृष्टौ गोपा रामजनार्दनौ ।

कृष्णसङ्घट्टिनः केचिदासन् रामस्य चापरे ॥

आचैरुर्विविधाः क्रौडा वाह्यवाहकलक्षणाः ।

यन्नारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥”

“उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः ।

वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलम्बो रोहिणीसुतम् ॥

अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुङ्गवः ।

वहन् हुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥”

“अथागतस्तुतिरभयो रिपुं बलो

विहायसार्धमिव हरन्तमात्मनः ।

रुधाह्ननच्छिरसि दृष्टेन सुचिना

सुराधिपो गिरिमिव वचरंहसा ॥

स आहतः सपदि विशोर्णमस्तको

सुखादमन् रुधिरमपस्तुतोऽसुरः ।

महारवं असुरपतत् समीरयन्

गिरिर्यथा मधवत आयुधाहतः ॥”

चपुषः । पयोधरः । लताङ्कुरः । शाखा । हार-
भेदः । (भावे घञ् ।) प्रलम्बनम् । इति मेदिनी । ने,
१३ ॥ (देशविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ६८ । १२ ।

“न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।

निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम् ॥”

लम्बमाने, त्रि, यथा, महाभारते । १ । १६५ । १० ।

“गूढोत्तरांसान् भुजगेन्द्रभोग-
प्रलम्बवाहन् पुच्छप्रवीरान् ॥”

प्रलम्बतः, पुं, (प्रलम्बं हन्तीति । हन् + क्तः ।)

बलरामः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

प्रलम्बभित्, पुं, (प्रलम्बं भिनत्तीति । भिद् + क्त्वाल् ।)

बलरामः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

प्रलम्बाण्डः, पुं, (प्रलम्बो लम्बमानः अखण्डो यस्य ।)

दीर्घाखण्डकोषविशिष्टः । तत्पर्यायः । पुष्करः । २ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । १२१ ॥

प्रलयः

प्रलम्बितः, त्रि, प्रपूर्वस्वधातोः कर्त्तरि क्तः ॥
प्रकर्षण लम्बितमात्यादिः ॥
प्रलयः, पुं, (प्रलीयते क्षीयते जगदस्मिन्निति । प्र + ली + “एरच्” ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।)
प्रलयः । तत्पर्यायः । संवर्त्तः २ कल्पः ३
क्षयः ४ कल्पान्तः ५ । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥
लयः ६ संक्षयः ७ विलयः ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ प्रतिसर्गः ९ प्रतिसञ्चरः १० । स च
नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकभेदेन चतुर्धा ।
यथा,—

कूर्म उवाच ।

“नित्यं नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।
चतुर्धायं पुराणैस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः ॥”*

नित्यो यथा,—

“योऽयं संदृश्यते नूनं नित्यं लोके क्षयन्निव ।
नित्यं संकीर्त्तयते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥”
नैमित्तिको यथा,—

“ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भवि-
ष्यति ।

त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः ॥”
प्राकृतो यथा,—

“महदाद्यं विशेषान्नं यदा संयाति संक्षयम् ।
प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ॥”
आत्यन्तिको यथा,—

“ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ।
प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापदैर्दिजेः ॥
आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः ॥”*

नैमित्तिकप्रलयविस्तारो यथा,—

“नैमित्तिकमिदानीं वः कीर्त्तयिष्ये समासतः ॥
चतुर्युगसहस्रान्तं संप्रप्ते प्रतिसञ्चरे ।

आत्मसंस्थाः प्रजाः कर्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः ॥
ततो भवत्यनादृष्टिस्तीव्रा सा श्रुतवार्धिकी ।

भूतक्षयकरी घोरा सर्वभूतभयङ्करी ॥
ततो यान्यल्पसाराणि श्रूयानि पृथिवीतले ।

तानि चाये प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥
सप्तरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः ।

असह्यरश्मिर्भवति पिवन्नमो गभस्तिभिः ॥
ततस्ते रश्मयः सप्त पिवन्त्यसु महार्णवे ।

तेनाहारेण ते सूर्या दीप्ताः सप्त भवन्ति हि ॥
तस्य ते रश्मयः सप्त सूर्या भूत्वा चतुर्दिशम् ।

चतुर्लोकमिदं कृतुं दहन्ति शिखिनो यथा ॥
आप्नुवन्तश्च ते विप्रास्तुर्हृत्वाधश्च रश्मिभिः ।

दीप्यन्ते भास्कराः सप्त दहन्तीऽग्निप्रतापिनः ॥
ते सूर्या वारिणा दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः ।

खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्दहन्ती वसुन्धराम् ॥
ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा ।

सार्द्रिनदार्णवद्वीपा निःस्नेहा समपद्यत ॥
दीप्ताभिः सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समावृतः ।

अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक् च समावृत्य सहस्रशः ॥
सूर्याग्निना प्रहृष्टानां संहृष्टानां परस्परम् ।

एकत्वमुपजातानामेकज्वालो भवेत् प्रभुः ॥
सर्वलोकप्रणाशश्च सोऽभिर्भूत्वात्मकुण्डली ।

प्रलयः

चतुर्लोकमिदं कृतुं निर्दहत्यात्मतेजसा ॥
ततः प्रलीने सर्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा ।
निर्वृत्ता निस्तृणा भूमिः कूर्मपृष्ठे प्रकाशते ॥
अम्बरीशमिवाभाति सर्वमापूरितं जगत् ।
सर्वमेव तदार्चिर्भिः पूर्णं जाल्वत्यते नभः ॥
पाताले यानि तीर्थानि महोदधिगतानि तु ।
तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति वै ॥
द्वीपांश्च पर्वतांश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन् ।
तान् सर्वान् भस्मसात् कृत्वा सप्तात्मा पावकः ॥
प्रभुः ॥

समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्वशः ।
पिवन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलत् ॥

ततः सम्पर्कः शैलानतिक्रम्य महान्तथा ।
लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रेजोविजृम्भितः ॥

स दग्धा पृथिवीन्देवो रसातलमशोषयत् ।
अधस्तात् पृथिवीं दग्धा दिवम्हं ददृष्यति ॥

योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च ।
उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वायुः सम्पर्कस्य च ॥

गन्धर्वांश्च पिशाचांश्च सयचोरगराक्षसान् ।
तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः ॥

भूर्लोकश्च सुवर्लोकं खर्लोकश्च तथा महः ।
दहेदशेषं कालाग्निः कालो विश्वतनुः स्वयम् ॥

युष्टेषु तेषु लोकेषु तिर्यग्गूर्ध्वमथामिना ।
तस्मिन् समनुप्राप्य कृतुं जगदिदं शनैः ॥

आयोदहनिभं सर्वं तदेवैकं प्रकाशते ।
ततो गजकुलोन्नादाः स्मृतैः समलङ्कृताः ॥

उत्तिष्ठन्ति तदा योनि घोराः संवर्त्तका घनाः ।
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुदसन्निभाः ॥

धूम्रवर्णास्तथा केचित् तथा पीताः पयोधराः ।
केचिद्रक्ताभवर्णाश्च स्थूलाः चारुनिभास्तथा ॥

शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जातज्जननिभाः परे ।
मनःशिलानिभास्तथैव कपोतसदृशाः परे ॥

केचिद्द्राक्षवर्णाभास्तथान्ये क्षीरसन्निभाः ।
तथा कर्पूरवर्णाभा भिन्नाज्जननिभास्तथा ॥

इन्द्रगोपनिभाः केचिद्वरितालनिभास्तथा ।
काकाकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ॥

केचित् पर्वतसङ्काशाः केचिन्नजकुलोपमाः ।
कूटामारनिभाश्चान्ये केचिन्नीलकुलोद्गृहाः ॥

बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥

ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
सप्तधा संवृतात्मानस्तमसि शमयन्त्युत ॥

ततस्ते जलदा वर्षे वर्षन्तीह हिमौघवत् ।
सुघोरमश्रवं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥

प्रवृत्तेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्यते किल ।
अद्विस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यथः ॥

नष्टे चाग्नौ वर्षणैः पयोदा जलसम्भवाः ।
जावयन्तीऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः ॥

धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।
उद्यन्तः सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः ॥

साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः संहृद्यते शनैः ॥
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमग्नेषु तिष्ठति ।

प्रलयः

पुनः पतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्णवाः ॥
ततः समुद्राः स्नां वेलामतिक्रान्तास्तु कृतञ्चरः ।
पर्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्यु निमज्जति ॥
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
योगनिद्रां समास्थाय शेते देवः प्रजापतिः ॥
चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्महर्षयः ।
वराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः ॥
असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः ।
कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ॥
सात्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमखिलं हरैः ।
तामसेषु शिवस्थोक्तं राजसेषु प्रजापतेः ।
सौर्यं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्विको मतः ॥
अथैव सात्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः ।
ध्यानन्तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः ॥
आराध्य गिरिशं यत्नात् याति तत्परमं पदम् ।
सोऽहं सत्वं समाधाय माथी मायामयं स्वयम् ॥
एकार्णवे जगत्सिन्धुं योगनिद्रां ब्रजन्ति तु ।
मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्तं काले महर्षयः ॥
जनलोके वर्त्तमानास्तपसा योगचक्षुषा ।
अहं पुराणपुरुषो भूर्भुवःप्रभवो विदुः ॥
सहस्रचरणः श्रीमान् सहसाक्षः सहस्रपात् ।
मन्तोऽग्निर्ब्राह्मणा गावः कुशाश्च समिधो ह्यहम् ।
प्रोच्यन्ते च सुवक्षेव सोमो वृत्तमयोऽस्यहम् ।
संवर्त्तको महानात्मा पवित्रं परमं यशः ॥
वेदेवद्यः प्रसुर्गोप्ता गोपतिर्ब्रह्मणो मुखम् ।
अनन्तस्तारको योगी गतिर्मतिमतां वरः ॥
हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्तिः सनातनः ।
क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमथावृतम् ॥
माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यन्न विद्यते ॥

आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता
नारायणः पूरुषो योगमूर्तिः ।
मां पश्यन्ति यतयो योगनिष्ठा
ज्ञात्वात्मानमवृतत्वं ब्रजन्ति ॥”*

प्राकृतप्रलयविस्तारो यथा,—

कूर्म उवाच ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् ।
प्राकृतं प्रसमासेन शृणुध्वं गदतो मम ॥

गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालकः ।
कालाग्निर्भस्मसात् कर्तुं करोति निखिलं

मतिम् ॥

आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।
दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् ॥

तमानिश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः ।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः ॥

प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वासौ बहुधा पुनः ।
निर्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तिस्वरूपधृक् ॥

स दग्धा सकलं सत्त्वं मन्त्रं ब्रह्मशिरो महत् ।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः ॥

दग्धेष्वशेषदेहेषु देवी गिरिवरात्मजा ।
एका सा साक्षिणः शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः ॥

शिरःकपालैर्देवानां कृतस्मरभूषणः ।
आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् व्योममण्डलम् ॥

प्रलयः

प्रलयः

प्रलयः

सहस्रनयनो देवः सहस्राक्षतिरीश्वरः ।
 सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्चिर्महासुजः ॥
 दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः ।
 त्रिशूली कृत्तिवसनो योगमैश्वरमास्थितः ॥
 पीत्वा तत् परमानन्दं प्रभूतममृतं स्वकम् ।
 करोति ताण्डवं देवीमालोक्य परमेश्वरः ॥
 पीत्वा गृह्णातुं देवी भर्तुः परममङ्गला ।
 योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः ॥
 स त्वङ्गा ताण्डवरसं खिच्छयेव पिनाकधृक् ।
 याति स्वभावं भगवान् दग्धा ब्रह्माक्षमण्डलम् ॥
 संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
 गुणैरनेकैः पृथिवी विजयं याति वारिषु ।
 स वारितत्वं सगुणं यसते ह्यवाहनः ॥
 तेजसं गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ।
 आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति सत्तमाः ॥
 भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ।
 इन्द्रियाणि च सर्वाणि तेजसे यान्ति संक्षयम् ॥
 वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
 वैकारिकस्तेजसश्च भूतादिष्वेति सत्तमाः ॥
 त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं ब्रजेत् ।
 महान्मेभिः सहितं ब्रह्माण्ममृतौजसम् ॥
 अयत्तं जगतो योनिः संहरेदेकमयम् ।
 एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ॥
 नियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ।
 प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः ॥
 महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः ।
 गुणसाम्यं तदयत्तं प्रकृतिः परिगीयते ॥
 प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् ।
 कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ॥
 गीयते मुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः ।
 एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी भूवा ॥
 प्रधानाद्यं विशेषान्तं ददेद्दृढ इति श्रुतिः ।
 योगिनामथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् ।
 आत्यन्तिकश्चैव लयं विदधातीह शङ्करः ॥”

इति कौर्म ॥१२॥१३॥ अध्यायौ ॥ ॥

आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“आध्यात्मिकादि मैत्रेय । आत्मा तापत्रयं बुधः ।
 उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥
 आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।
 शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताश्च सः ॥
 शिरीरोगप्रतिश्यायस्वरशूलभगन्दरैः ।
 गुल्माग्निः श्वयणश्वासच्छर्वादिभिरनेकधा ॥
 तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः ।
 भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥
 कामक्रोधभयदेषलोभमोहविषादजः ।
 शोकास्त्रयावमानेष्यामास्यार्थादिभवस्तथा ॥
 मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ । तापो भवति नैकधा ।
 इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥
 ऋगपञ्चमनुष्यादौः पिशाचोरगराक्षसैः ।
 सरीसृपादीश्च वृणां जन्यते चाधिभौतिकः ॥
 शीतोष्णवातवर्षास्त्रुवैद्युतादिसमुद्भवः ।

तापो द्विजवरश्रेष्ठ । कथ्यते चाधिदैविकः ॥
 तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः ।
 गर्भजन्मजरारोगेषु स्थानेषु प्रभवित्यतः ॥
 निरस्तातिशयाङ्गादसुखभावैकलक्षणा ।
 भेषजं भगवत्प्राप्तिरैकान्तात्यन्तिकी मता ॥
 तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
 तत्प्राप्तिहेतुज्ञानश्च कर्म योक्तं महासुने ।
 आगमोक्तं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ।
 शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥
 अत्यन्तम इवाज्ञानं दीपवन्निधोद्भवम् ।
 यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रैर्विवेकजम् ॥
 मधुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यस्मिन्सत्तमः ।
 तदेतच्छ्रूयतामत्र सन्नये गदतो मम ॥
 हे ब्रह्मणी वेदितये शब्दब्रह्म परश्च यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 हे विद्ये वेदितये वै इति वाचस्वणी श्रुतिः ।
 परया त्वत्तरप्राप्तिर्न वै दादिमया परा ॥
 यत्तदयत्तमजरमचिन्त्यमजमयम् ।
 अनिर्देश्यमरूपश्च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥
 विभुं सर्वगतं निर्वभूतयोनिमकारणम् ।
 आप्यथाप्यं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति स्वरयः ॥
 तद्ब्रह्म तत् परं धाम तद्ग्रेयं मोचकाङ्गि-

याम् ।

श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।
 वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याचरात्मनः ॥
 एवं निगदितार्थस्य सत्त्वं तस्य तत्त्वतः ।
 ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परममन्त्रयौमयम् ॥
 अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज ।
 पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः ॥
 शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते ।
 मैत्रेय । भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणः ॥
 सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
 भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
 खाण्डिक्यजनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा ।
 नामयास्यायनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥
 भूतेषु वसते सोऽन्तर्ज्वलन्त्यत्र च तानि यत् ।
 धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ॥

स सर्वभूतप्रकृतिविकार-

गुणाश्च दीर्घाश्च सुने ! यतीतः ।

अतीतसर्वावरणाखिलात्मा

तेनास्तृतं यद्भवान्तराणि ॥

समस्तकल्याणगुणात्मको हि

स्वशक्तिवेशाष्टभूतसर्गः ।

इच्छाशङ्कीताभिमतोऽदेहः

संसाधिताशेषजगद्वितीः सौ ॥

तेजोबलैश्वर्यमहान्वितश्च

स्ववीर्यशक्तादिगुणैकराशिः ।

परः पराणां सकला न यत्र

क्षेत्रादयः सन्ति परावरेण ॥

स ईश्वरो अष्टिसमष्टिरूपो-

ऽयत्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।

सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता
 समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥
 स ज्ञायते येन तदस्तदीयं
 शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।
 संहृश्यते चाप्यवगम्यते वा
 तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे आत्यन्तिकप्रति-
 सञ्चारो नाम ५ अध्यायः ॥ ॥ अपि च ।

नारद उवाच ।

“कृतं जेता ह्यापरश्च कलिश्चेति चतुर्थ्युगम् ।
 दिव्यमेकयुगं त्रयं तस्य या वैकसप्रतिः ॥
 मन्वन्तरान् तज्ज्ञेयं ते तु यत्र चतुर्दश ।
 स कल्पो नाम वै कालस्तदन्ते प्रलयस्तु यः ॥
 सा ब्रह्मरात्री राजेन्द्र । यत्र श्रुतेऽमुजासनः ।
 त्रयो लोकास्तदा राजन् । लीयन्ते तन्निमित्ततः ॥
 नैमित्तिको लयो नाम दैनन्दिन इतीर्यते ॥
 एवं दिनप्रमाणेन ब्रह्मणः शतवार्षिकम् ।
 आयुः पूर्णपराहर्तुं तु परार्हं हे प्रकीर्तिते ॥
 द्विपरार्हं यतीते तु ब्रह्मणो जगदात्मनः ।
 तदा प्रकृतयः सप्त प्रलयं यान्ति भूमिप ! ॥
 लयः प्राकृतिको ह्येष लीने ब्रह्मणि भूपते ! ।
 अण्डकोष्ठेऽपि सकलः प्रलयं याति सर्वशः ॥
 पूर्णरूपस्तु वक्ष्यामि प्रलयस्यास्य भूपते ! ।
 शतवर्षाणि भूमौ हि पर्जन्यो नैव वर्षति ॥
 दुर्मिच्छे निर्जने लोके प्रजाः सर्वाः क्षुधाहिताः ।
 परस्परं भक्ष्यमाणाः क्षयं यास्यन्ति भूमिप ! ॥
 समुद्रे च धरण्याश्च वृक्षेषु च लतासु च ।
 देहे च यो रसस्तं हि रविर्हरति रश्मिभिः ॥
 ततः संवर्त्तको नाम ज्वालामाली हुताशनः ।
 सङ्कर्षणसुखोत्पन्नो दहत्यनिलसारथिः ॥
 सर्वं ब्रह्माक्षभाण्डं वै तत्कालक्षोभगर्जितः ।
 एवं दग्धं महाराज ! वह्न्यर्काभ्यां समन्ततः ॥
 दग्धा गोमयपिण्डाभं ब्रह्माण्डं सारवर्जितम् ।
 प्रचण्डपवनो राजंस्ततो वर्षशतं पुनः ॥
 संवर्त्तको नाम महान् ब्रह्माण्डं चालयिष्यति ।
 ततो मेघा महाघोरा नानावर्णा अनेकशः ॥
 शतं वर्षाणि वर्षन्ति गर्जन्ति च महाखनाः ।
 एकोदकं ततो विश्वं निर्गुणं निर्विकारकम् ॥
 भूमेर्गन्धगुणं राजन् ! यस्यन्थापः समन्ततः ।
 गुणनाशात् स्वयं पृथ्वी प्रलयं प्राप्नोति तदा ॥
 तेजस्वपां रसगुणं सगन्धं पिबते बलात् ।
 ततः प्रलयमायान्ति राजन्नापोऽपि सत्त्वगुणात् ॥
 तेजस्तु ततो ह्वां रसगन्धसमन्वितम् ।
 वायुर्हरति चण्डात्मा तेजःप्रलयमच्छति ॥
 आकाशस्तु ततो वायोः स्पर्शं परगुणैः सह ।
 समादत्ते महाराज ! अम्बरेऽथ प्रलीयते ॥
 आकाशस्य गुणं शब्दं गुणैरस्यैः समन्वितम् ।
 अहङ्कारः समादत्त नभस्तस्मिन् प्रलीयते ॥
 तेजसेष्विन्द्रियाण्यङ्गदेवा वैकारिके तथा ।
 अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम् ॥
 अहङ्कारं भक्षयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः ।
 यसते तान् महाराज ! आद्या प्रकृतिरुच्यते ॥

प्रलेहः

न तस्याः कालदोषेण परिणामो नरर्षभ ! ।
आद्यन्तरहिता सा हि निर्व्यं कारणमथयम् ॥
शक्तिर्भगवतः सा हि तदेकपरमा च सा ।
इत्युक्तः प्रलयो राजन् ! विश्वस्यास्य महामते ! ॥
यथोत्पत्तिक्रमेणस्य व्युत्क्रमेण लयस्तथा ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३६ अध्यायः ॥

(सात्त्विकविकारान्तर्गतविकारविशेषः । तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १६७ ।

“प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥”)

प्रलापः, पुं, (प्रलपनमिति । प्र + लप् + भावे
घञ् ।) प्रलपनम् । अनर्थकवाक्यम् । निव्ययो-
जनमुन्मत्तादिवचनम् । इत्यमरभरतौ । १ । ६
१५ ॥ रोगाणां सुपसर्गोऽयम् ॥ (यथा, भाव-
प्रकाशे ।

“मूर्च्छां प्रलापो वमथुः प्रसेकः सादनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्त्येते ऋतिश्च रसशेषतः ॥”

अस्य लक्षणं चिकित्सा च यथा,—

“सहेतुकुपिताहतादसम्बद्धनिरर्थकम् ।

वचनं यन्नरो ब्रूते स प्रलापः प्रकीर्तितः ॥

सतगरवरतिक्ता रेवताम्बोदतिक्ता

नलदतुरगगन्वा भारती हारहूरा ।

मलयजदशमूलीशृङ्गपुष्पी सुपक्वा

प्रलपनमपहन्तुः पानतो नातिदूरात् ॥

वरतिक्तोऽत्र पर्यटः नलदसुशीरं भारती ब्राह्मी
हारहूरा द्राक्षा ॥” इति भावप्रकाशस्य मध्य-
खण्डे प्रथमे भागे ॥

प्रलापहा, [न] पुं, (प्रलापं हन्तीति । हन् +

क्रिप् ।) कुलत्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रलीनता, स्त्री, (प्रलीनस्य निश्चेष्टस्य भावः ।

प्रलीन + तल् ।) प्रलयः । तत्पर्यायः । इन्द्रिय-
स्वापः २ चेष्टानाशः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रलेहः, पुं, (प्रलिह्यते इति । प्र + लिह् + घञ् ।)

यञ्जनविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । दम्पोख्त

कोरमा इत्यादि पारस्यभाषा ॥ (चिन्तामणौ

धृतः प्रलेहप्रकारो यथा,—

“स्थूलानि मांसखण्डानि चालितानि च

वारिणा ।

तप्तस्नेहे विनिःक्षिप्य दद्यात् सञ्चालयन् पचेत् ॥

तप्तं तत्र विनिःक्षिप्य लावणं जलमल्पकम् ।

पचेत् पटपटाशब्दं तस्मिन् मांसे प्रकुर्वति ॥

प्रक्षिपेद्दाडिमीनीरं बहुलेन पचेत् पुनः ।

मांसपिण्डेषु सिद्धेषु देया शुण्ठी सजीरका ॥

ततश्चोत्तार्य तन्मांसं पृथक् कुर्यात् प्रलेहतः ।

प्रलेहं वाससा पूर्तं स्थापयेदन्यभाजने ॥

हिङ्गुना हृतयुक्तेन धूपेन तच्च धूपयेत् ॥”

गौड़देशीयप्रलेहस्तु ।

“हिङ्गुद्रवीजपूरैलालवणैः सम्भृतेन तु ।

कुडितामिषपिष्टेन तत्र दाडिमबीजतः ॥

सोधणावैसवारश्च प्रलेहो गौड़देशजः ॥

प्रलेहो रुचिदो बल्यः कफानिलरुजापहः ।

संग्राह्यो पित्तघ्नः किञ्चिच्छिलाध्मानगदान्

जयेत् ॥”

प्रवक्ता

पूर्णप्रलेहस्तु ।

“मांसपूरणयोगेन कोष्ठाकारं विधाय च ।

स्त्रिन्नं क्षतं धृते भृष्टं प्रलेहविधिना पचेत् ॥

पूरणस्य प्रलेहोऽयं विज्ञेयो वातनाशनः ।

श्लेष्मान्तकारकश्चैव सुखवैरस्यहृद्गुरुः ॥”

शुक्लवर्णः प्रलेहः ।

“धृते वैसरधान्याकहिङ्गुभृद्घिसंयुते ।

वस्त्रपूतेऽर्द्धसम्पक्के स्त्रिन्नं मांसं विनिःक्षिपेत् ॥”

पीतवर्णस्तु ।

“प्रलेहः पीतवर्णोऽपि कार्यः शुक्लप्रलेहवत् ।

विशेषोऽत्र हरिद्रायाः संसर्गः कुङ्कुमस्य वा ॥”

रक्तवर्णोऽपि ।

“तप्तस्नेहे क्षिपेद्दिङ्गुसंयुतं कासमर्द्धकम् ।

धान्यकं लवणाजौधौतं मांसञ्च तत् क्षिपेत् ॥

ततोऽर्द्धस्फुटिते मांसे दाडिमीबीजसंयुते ।

सम्पक्के चातिमृदुले तत्र शुण्ठीश्च निःक्षिपेत् ॥

तत उत्तार्य वस्त्रेण गालयेद्दुपयेदपि ।

रक्तवर्णप्रलेहस्य संसिद्ध्यर्थं विनिःक्षिपेत् ॥

करमर्द्धं दाडिमस्य स्थाने शेषन्तु पूर्ववत् ॥”

हरितवर्णस्तु ।

“मेथिकाकासमर्द्धांशकल्केन चलकारिते ।

धृते मांसं विनिःक्षिप्य पचेच्छुष्कप्रलेहवत् ॥

सिद्धे च गालयेदक्षे कृत्वा वर्णप्रयोजनम् ।

ताम्बूलं कण्ठजङ्गारं देयं हरितहेतुना ॥

अरुचौ रुचिदः सद्यो नानावर्णप्रसाधितः ।

प्रलेहः कफवातघ्नः किञ्चित् पित्तकरो लघुः ॥”

वटकप्रलेहोऽपि ।

“माषस्य पिष्टिका सूक्ष्मा वैसवारेण संयुता ।

बहुधा क्रियते तस्या वटिकावटकादिकम् ॥

आम्रविम्बीफलाकारं लङ्गुलावटकादिकम् ।

शृङ्गाटकफलाकारं यथावृद्धिप्रकारजम् ॥

कृत्वा हि बहुधाधारे खेदितं धृतभाजितम् ।

सवैसवारजे तत्रै कथिते च मनोरमे ॥

निःक्षिप्य चालयेदौषधुत्तार्यैलादिवासिते ।

एवन्तु बहुधा कार्यो माषसुहृदप्रलेहकः ॥

प्रलेहो वातजिह्वल्यः शुक्रमांसप्रदो रसः ।

प्रोणनः प्राणयुक्तानां शुक्रदः क्षीणरेतसाम् ॥”

मत्स्यप्रलेहस्तु ।

“मांसप्रलेहवत्कार्यः प्रलेहो मत्स्यसम्भवः ।

आदौ तैले परं पक्वं सर्वमन्यत्तु पूर्ववत् ॥

वर्णस्य करणे देयं पूर्वोक्तं द्रव्यकं हि यत् ।

उड्डूलनं सुगन्धाय दातव्यं पूर्वसम्भवम् ॥”

मत्स्यखण्डप्रलेहस्तु ।

“सम्यक् प्रचालितं मत्स्यं वैसवारेण वेष्टितम् ।

तप्ततैले क्षिपेत् खण्डं हिङ्गुसैन्धवमिश्रितम् ॥

प्रलेहविधिवत् साधो मत्स्यखण्डप्रलेहकः ॥”)

प्रवक्ता, [ऋ] त्रि, प्रकर्षेण वक्ति यः । (प्र +

वच् + णच् ।) वेदादिवाचकः । यथा,—

“जातिमान्नोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मण-

व्रतः ।

धर्मप्रवक्ता वृपतेन तु शूद्रः कदाचन ॥”

इति मानवे ७ अध्यायः ॥

प्रवत्स्य

प्रवचनं, स्त्री, (प्रकर्षेण उच्यते इति । प्र + वच् +

ल्युट् । वेदः । (यथा, अमरकोषे । २ । ७ । १० ।

“अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीतो गुरोस्तु यः ।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥”

वेदाङ्गम् । यथा, मनुः । ३ । १८४ ।

“अग्राः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥”

“प्रकर्षेणैव उच्यते वेदार्थं अभिरिति प्रवचना-

न्यङ्गानि तेषु अग्राः षडङ्गविदः ।” इति तत्र

कुल्लूकभट्टः ॥ तथा च हरिवंशे । १६७ । ६६ ।

“उवाच वेदांश्चतुरो मन्त्रप्रवचनार्चितान् ॥”

प्रकृतं वचनमिति कर्मधारयः । प्रकृतवाक्यम् ।

इति मेदिनी । ने, १६१ ॥ (यथा, सुखकोप-

निषदि । ३ । २ । ३ ।

“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो

न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।

येनैवैष दृश्यते तेन लभ-

स्तस्यैव आत्मा विद्युते तनूं स्वाम् ॥”)

प्रवचनीयः, त्रि, (प्रवक्ष्यतीति । प्र + वच् + “भय-

गेयप्रवचनीयेति ।” ३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि

अनीयर् ।) प्रवक्ता । (प्रोच्यते इति । प्र +

वच् + कर्मणि अनीयर् ।) प्रवाच्यः । इति

मेदिनी । ये, १३२ ॥

प्रवणः, पुं, (प्रवन्ते गच्छन्ति जना अनेनेति । पु

गतौ + करणे ल्युट् ।) चतुष्पथः । इत्यमरः ।

३ । ३ । ५६ ॥

प्रवणः, त्रि, (प्रवतेऽचेति । प्र + अधिकरणे

ल्युट् ।) क्रमनिम्नभूमिः । (यथा, मनुः । ३ ।

२०६ ।

“दक्षिणाप्रवणश्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥”)

उदरम् । प्रङ्गः । इति मेदिनी । ने, ५६ ॥ (यथा,

सार्कखण्डे । २३ । ८६ ।

“धन्योऽहमतिपुण्योऽहं कोऽन्योऽस्ति सदृशो

मया ।

यत्तातो मामभिद्रष्टुं करोति प्रवणं मनः ॥”)

आयतः । प्रगुणः । क्षणः । इति विश्वः ॥

भुतः । क्षिणः । इति शुद्धरत्नावली ॥

आसक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥ (यथा,

विष्णुपुराणे । ६ । १ । ११ ।

“प्रजास्ता ब्रह्मणा खडाश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितौ ।

सम्यक्श्रद्धासमाचारप्रवणा मुनिसत्तम ! ॥”)

क्षीणः । इति धरणिः ॥

प्रवत्स्यत्पतिका, स्त्री, (प्रवत्स्यन् प्रवासं गमि-

ष्यन् पतिर्यस्याः । कप् ।) नायिकाभेदः । अस्या

लक्षणम् । यस्याः पतिरग्निसन्धौ देशान्तरं

यास्यत्येव सा । अस्याश्चेष्टा काकुवचनकातर-

प्रेक्षणगमनविघ्नोपदर्शननिर्व्वेदसन्तापसम्मोह-

निश्वासवासादयः ॥ सुगन्धा प्रवत्स्यत्पतिका

यथा,—

“प्राणेश्वरे किमपि जल्पति निर्गमाय

चामोदरी वदनमानमयाश्चकार ।

आली पुनर्निश्चयमेव जतानि कुञ्ज-

सुन्मतकोकिलकलध्वनिमाततान् ॥” १ ॥

मथा प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“गन्तुं प्रिये ! वदति निःश्वसितं न दीर्घ-
मासीत् वा नयनयोज्ज्वलमाविरासीत् ।

आयुर्लिपिं पठितुमेष्टुः परन्तु

भालस्थलीं किमु करः समुपाजगाम ॥” २ ॥

प्रौढा प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“नायं सुचति सुभ्रुवामपि तनुत्यागे वियोगज्वर-
क्तेनाहं विहिताङ्गलिर्यदुपते ! पृच्छामि सख्यं वद ।
ताम्बूलं कुसुमं पटीरमुदकं यद्वन्मुभिर्दोषते
तत् स्यादत्र परत्र वा किमु विषज्वालावली-
दुःसहम् ॥” ३ ॥

परकीया प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“न्यस्तं पद्मगम्भीरं पादयुगलं भक्तिर्विसृक्ता गुरौ
त्यक्ता नीतिरकारि किं न भवतो हेतोर्मया
दुष्कृतम् ।

अङ्गानां शतधातना नयनयोः कोपक्रमो रौरवः

कुम्भीपाकपराभवश्च मनसो युक्तं त्वयि
प्रस्थिते ॥” ४ ॥

सामान्यप्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“सुद्रां प्रदेहि वलयाय भवद्वियोग-
मासाद्य यास्यति बहिः सहसा यदेतत् ।

इत्थं निगद्य विगलन्नयनाम्बुधारा
वाराङ्गना प्रियतमं करयोर्वभार ॥” ५ ॥

इति रसमञ्जरी ॥

प्रवयणं, स्त्री, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज गतौ
क्षेपणे च + लुट् । “ वा यौ ।” २ । ४ । ५७ ।
इति वी । “ कृत्यचः ।” ८ । ४ । २६ । इति
णत्वम् ।) प्रतोदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५७ ॥
(प्र + वय गतौ + भावे ल्युट् । प्रकर्षेण गमनम् ।
इति केचित् ॥)

प्रवयाः, [स्] चि, (प्रगतं वयो यस्य ।) वृद्धः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ (यथा, रघुः । ८ । १८ ।

“ वृपतिः प्रकृतीरवेचितुं

अवहारासनमाददे युवा ।

परितेतुमुपांशुधारणां

कुशपूतं प्रव्यास्तु विहरम् ॥”

पुराणः । इति निघण्टुः । ३ । २७ ॥ यथा,
ऋग्वेदे । २ । १७ । ४ ।

“ अथा यो विश्वा भुवनानि मज्मनेशानस्त-
प्रवया अभ्यवर्धत ॥”)

प्रवरं, स्त्री, (प्रव्रियते इति । प्र + वृ + अप् ।)
अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ गोत्रम् । अष्टे,
चि । इति मेदिनी । रे, १७६ ॥ (यथा, मनुः ।
१० । २७ ।

“ एते षट् सट्शान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥”)

प्रवरः, पुं, (प्र + वृ + अप् ।) सन्ततिः । इति
मेदिनी । रे, १७६ ॥ गोत्रप्रवर्त्तकमुन्याव-
र्त्तको मुनिगणः । तथा च यमदग्निगोत्रस्य
प्रवराः यमदग्निगोत्रस्य । भरद्वाजगोत्रस्य
भरद्वाजाङ्गिरसबाह्मस्यत्याः । विश्वामित्र-
गोत्रस्य विश्वामित्रमरीचिकौषिकाः । अत्रि-

गोत्रस्य अत्रिगोत्रस्यशातातपाः । गौतमगोत्रस्य
गौतमवशिष्टबाह्मस्यत्याः । वशिष्टगोत्रस्य

वशिष्टः । केषांचित् वशिष्टात्रिसाङ्गतयः ।
काश्यपगोत्रस्य काश्यपाश्विनैध्रुवाः । अगस्त्य-

गोत्रस्य अगस्त्यिदधीचिजैमिनयः । सौकालिन-
गोत्रस्य सौकालिनाङ्गिरसबाह्मस्यत्याश्वार-

नैध्रुवाः । मौहल्यगोत्रस्य और्व्यवर्णभार्गव-
जामदग्न्याश्विनवतः । पराशरगोत्रस्य पराशर-

शक्तिवशिष्टाः । वृहस्पतिगोत्रस्य वृहस्पतिकपिल-
पाश्वत्याः । काश्यपगोत्रस्य अश्वत्यदेवदेव-

राजाः । विष्णुगोत्रस्य विष्णुवृद्धिकौरवाः ।
कौशिकगोत्रस्य कौशिकात्रिजमदग्नयः । कात्या-

यनगोत्रस्य अत्रिभृगुवशिष्टाः । आत्रेयगोत्रस्य
आत्रेयशातातपसांस्थाः । काण्वगोत्रस्य काण्वा-

श्वत्यदेवताः । कृष्णात्रेयगोत्रस्य कृष्णात्रेया-
त्रेयावासाः । साङ्गितगोत्रस्य अयाहारात्रि-

साङ्गतयः । कौण्डिन्यगोत्रस्य कौण्डिन्यसि-
मिककौत्सः । गर्गगोत्रस्य गार्ग्यकौत्सभ-

माण्डव्याः । आङ्गिरसगोत्रस्य आङ्गिरस-
वशिष्टबाह्मस्यत्याः । अनाटकाचभोजस्य गार्ग्य-

गौतमवशिष्टाः । अथगोत्रस्य अथवसिसार-
स्वताः । जैमिनिगोत्रस्य जैमिन्युत्थसाङ्गतयः ।

वृद्धिगोत्रस्य कुरुवृद्धाङ्गिरोवाह्मस्यत्याः ।
शाण्डिल्यगोत्रस्य शाण्डिल्यासितदेवताः ।

वात्स्यगोत्रसावर्णगोत्रयोः और्व्यवर्णभार्गव-
जामदग्न्याश्विनवतः । आलम्बायनगोत्रस्य आल-

म्बायनशालङ्कायनशाकटायनाः । वैयाघ्रपद्य-
गोत्रस्य साङ्गितः । वृत्तकौशिकगोत्रस्य कुशिक-

कौशिकवृत्तकौशिकाः । केषांचित् कुशिक-
कौशिकबन्धुलाः । शक्तिगोत्रस्य शक्तिपराशर-

वशिष्टाः । काण्वायनगोत्रस्य काण्वायनाङ्गिरस-
बाह्मस्यभरद्वाजाजमौढाः । वासुकिगोत्रस्य

अक्षोभ्यानन्तवासुकयः । गौतमगोत्रस्य गौत-
माश्वरिङ्गिरसबाह्मस्यत्यनैध्रुवाः । केषांचित्

गौतमाङ्गिरसावासाः । शुनकगोत्रस्य शुनक-
शौनकगुत्समदाः । सौपायनगोत्रस्य प्रवराः

और्व्यवर्णभार्गवजामदग्न्याश्विनवतः । इति धन-
ज्जयकृतधर्मप्रदीपे गोत्रप्रवरविवेकः ॥

प्रवर्गः, पुं (प्रवृण्यते निःक्षिप्यते हविरादिक-
मस्मिन्निति । प्र + वृज् + अधिकरणे घञ् ।)

होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० ॥ (यथा,
हरिवंशे । ४१ । ३४ ।

“ दक्षिणाहृदयो योगी महासचमयो महान् ।
उपाकर्म्मोष्ठरुचकः प्रवर्गवर्त्तभूषणः ॥”

प्रवर्ग्य इति पाठोऽपि दृश्यते ॥)
प्रवर्त्तकः, चि, (प्रवर्त्तयतीति । प्र + वृत् + णिच् +

लृट् ।) प्रवर्त्तनकारी । प्रवृत्तिजनकः । यथा,
“ प्रवर्त्तकं वाक्यसुवाच चोदनां

निवर्त्तकं नैवसुवाच भाष्यकृतम् ।
ततश्च विद्वां नहि चोदनास्ति सा

प्रवर्त्तिका या न भवेदिति स्थितिः ॥”

इति संचेपशारीरकम् ॥

(यथा च देवीभागवते । १ । १४ । ४२ ।

“ प्रथमं पठिता वेदा मया विस्तारिताश्च ते ।
हिंसामयास्ते पठिताः कर्ममार्गप्रवर्त्तकाः ॥”

प्रयोजकः । यथा, भागवते । ६ । १७ । ४ ।

“ धन्वन्तरिर्दोषतमस आयुर्वेदप्रवर्त्तकः ।

यज्ञभृग् वासुदेवांशः स्मृतिमात्रार्त्तिनाशनः ॥”)

प्रवर्त्तनं, स्त्री, (प्र + वृत् + णिच् + ल्युट् ।) प्रवृत्तिः ।

यथा,—

“ तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गश्च भुञ्जते ।

इतरार्थयद्दे येषां कवीनां स्यात् प्रवर्त्तनम् ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

आरम्भः । यथा,—

“ नृते तु स्वामिनि पुनस्तदंशे वापि मानवे ।

राजानमामन्त्रा ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥”

इति मिताचरा ॥

प्रवर्त्तना, स्त्री, (प्र + वृत् + णिच् + युच् ।) प्रवृत्ति
प्रेरणम् । यथा, नैषधे । २ । ६१ ।

“ अथवा भवतः प्रवर्त्तना

न कथं पिष्टमियं पिनष्टि न ।

स्वत एव सतां परार्थता

ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥”

प्रवर्त्तितः, चि, (प्र + वृत् + णिच् + क्तः ।) जातः ।

यथा, रघुवंशे । ५ । ३७ ।

“ रूपं तदोजस्रि तदेव वीर्यं

तथैव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् स्वात् विभिदे कुमारः

प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥”

प्रवर्द्धनं, स्त्री, प्रपूर्ववृद्धधातोर्भावे अनट् (ल्युट् ।)

विवर्द्धनम् । कर्त्तरि (ल्यु) अनप्रत्यये, वृद्धिकारके,

चि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“ रुरुमांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतम् ।

वातपित्तोपशमनं गुरु मुक्तप्रवर्द्धनम् ॥”)

प्रवर्द्धः, चि, (प्रवर्द्धति प्रवर्द्धते इति । प्र + वृद्ध् +

अच् ।) प्रधानम् । अष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥

प्रवलाकी, पुं, मुजङ्गः । चित्रमेखलकः । इति
विश्वः ॥

प्रवहः, पुं, (प्र + वह् + भावे + अच् ।) गृह-

नगरादेर्बहिर्गमनम् । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

(प्रवहतोति । प्र + वह् + अच् ।) वायुः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ सप्रवायुन्तर्गतद्वितीयवायुः ।

स तु आवहवायोर्बहिर्स्थितः । इति सिद्धान्त-
शिरोमणिः ॥

“ यस्माज्जोतीषि वहति प्रवहन्तेन स स्मृतः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥

अस्य टीका । “ यस्माज्जोतीषि प्रकर्षेण वहति
तेन स वायुः प्रवहः स्मृतः प्रवहस्यैव भेदाः सर्वे

वायुस्कन्धाः ॥” (मेघविशेषः । यथा, स्कान्दे
सप्तम्यादिखण्डे । ५ । ६ ।

“ आवहः प्रवहस्यैव उदहासो महास्तथा ।

परीवहः पञ्चमश्च विनहस्य परावहः ॥”)

प्रवहणं, स्त्री, (प्रोह्यते अनेनेति । प्र + वह् +
करणे ल्युट् ।) कर्णोरथः । स्त्रीरत्नवहनाथ-

प्रवार

मुपरि वस्त्राच्छादितमनुष्यवाहयानविशेषः । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ५२ ॥ (यथा, ऋक्-कटिकनाटके चतुर्थेऽङ्के । “प्रविश्य सप्रवहण-खेटः इति ॥”)

प्रवङ्गिः, स्त्री, (प्रवङ्गते आच्छादयतीति । प्र + वङ् + इत् ।) प्रवङ्गिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रवङ्गिका, स्त्री, (प्र + वङ् + खल् । टाप् अत इत्वम् ।) प्रवङ्गिका । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

प्रवङ्गी, स्त्री, (प्रवङ्गि + पसे ङीष् ।) प्रवङ्गिका । इति भरतः ॥

प्रवाक्, [च] चि, (प्रकृष्टा वाग् यस्य ।) वाचो युक्तिपटुः । यथा,—

“वाचो युक्तिपटुर्वाग्मी वचोऽज्ञः प्रवचाः

प्रवाक् ॥”

इति जटाधरः ॥

(स्त्री, प्रकृष्टा वागिति प्रादिसमासः ।) प्रकृष्ट-वाक्यश्च ॥

प्रवाचकः, चि, (प्रकृष्टं वक्तीति । प्र + वच् + खल् ।) प्रकृष्टवक्ता । प्रपूर्ववचधातोः कर्त्तरि ण्यकप्रत्ययः ॥

प्रवाणिः, स्त्री, (प्रकर्षण ऊयतेऽनयेति । प्र + वे + करणे ल्युट् । ङीप् । निपातनात् ङीपो ह्रस्वः ।) तन्त्रशलाका । इति निष्प्रवाणिशब्द-टीकायां भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवाणी, स्त्री, (प्र + वे + ल्युट् + ङीप् ।) तन्त्र-शलाका । इति निष्प्रवाणिशब्दटीकायां भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवादः, पुं, (प्रकृष्टो वादः । प्र + वद् + घञ् वा ।) परस्परवाक्यम् । यथा, भट्टिः । २ । ३६ ।

“इत्थं प्रवादं बुधि संप्रहारं
प्रचक्रत् रामनिशाविहारौ ।

दणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ

बाणेन रक्षः प्रधनाग्निराख्यत् ॥”

जनरवः । यथा,—

“प्रेयांस्तेऽहं त्वमपि च मम प्रियसीति प्रवाद-
स्त्वामे प्राणा अहमपि तवासीति हन्त प्रलापः ।
त्वं मे तेऽस्यामहमपि च यत्तच्च नो साधु राधे !
आहारे नौ नहि समुचितो युगदस्मत्प्रयोगः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥

प्रवारः, पुं, (प्रवृणोत्यनेनेति । प्र + वृ + करणे घञ् ।) प्रवरः । वस्त्रम् । प्रपूर्ववचधातोर्घण् । इति संचिप्रसारवाकरणम् ॥

प्रवारणं, स्त्री, (प्र + वृ + णिच् + ल्युट् ।) काम्य-दानम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥ काम्यस्य कम-नीयस्य वस्तुनो वरस्वीरत्नादिनो दानम् । काम्येन कामनया वा दानं प्रवारणमुच्यते । काम्यशब्दोऽत्र तन्त्रेणोभयार्थः । प्रकर्षणं वाच्यते संगृह्यते प्रवारणं तच्च महादानम् । प्रवारणं महादानमिति त्रिकाण्डशेषः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (प्रकर्षणं वारणमिति ।) निषेधः । इति मेदिनी । ने, १०९ ॥

प्रवाह

प्रवासः, पुं, (प्रवसन्त्यस्मिन्निति । प्र + वस् + “हलश्च ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।)

विदेशः । विदेशस्थितिः । यथा,—

“कर्णजपैराहितराण्यलोभा
स्त्रेणेन नीता विकृतिं लघिन्ना ।

रामप्रवासे यन्ममदोषं

जनापवादं सनरेऽन्मदुम् ॥”

इति भट्टिः । ३ । ७ ॥ * ॥

द्वादशवर्षांश्चतुर्वर्षाणां प्रोषितस्य तत्प्रवासाद्य-
दिने आहं कर्त्तव्यम् । यथा,—

“प्रवासवासरे ज्ञेयं तस्मात्सेऽद्ययेऽथवा ॥”

इति मिताक्षरा । ३ । ७ ॥ * ॥

प्रवासागतेन गुण्वाद्यभिवादनं कर्त्तव्यम् । यथा,
“विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहश्चाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुसरन् ॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितुः स्वसा ।

प्रपूण्या गुरुपत्नीव समास्ता गुरुभाष्यया ॥

आलभार्थोपसंग्राह्या सवर्णाहम्यहमपि ।

विप्रोष्य भूप ! संग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्ञायस्याश्च स्वस्यपि ।

मातृवद्दृष्टिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरी-
यसी ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १३ अध्यायः ॥

प्रवासनं, स्त्री, (प्र + वास च्छेदे + ल्युट् ।) वधः ।
इत्यमरः ॥ (प्र + वस् + लिच् + ल्युट् ।) प्रवा-

सना । यथा, उत्तररामचरित्रे ।

“सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥”

प्रवासी, चि, (प्रवासितुं शीलमस्येति । प्र + वस् + “प्रि लपसुडमयवदवसः ।” ३ । २ । १४५ । इति

घिनुण् ।) प्रवासविशिष्टः । प्रोषितः । विदे-
शस्थः । यथा,—

“अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पात्र्यः पथिकदेशिकौ ।
प्रवासी तद्गणो हारिः पाथेयं सम्बलं समे ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १५७ ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १८ । ५१ ।

“लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतां श्रेष्ठा कण्ठस्था कण्ठभूषणम् ।
अभीष्टवस्तुदारेऽथ तथाऽक्षेपं प्रवासिभिः ॥”)

प्रवाहः, पुं, (प्र + वह् + भावे घञ् ।) प्रवृत्तिः ।
(यथा, भागवते । ७ । ६ । ८ ।

“सत्त्वैकतानगतयो वचसां प्रवाहैः ॥”

जलस्रोतः । इति मेदिनी । हे, २१ ॥ (यथा,
रघौ । ५ । ४६ ।

“पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः

सरित्प्रवाहस्तटमुत्सर्पे ॥”)

अवहारः । इति विश्वः ॥ प्रकृष्टाश्च । इति
नानार्थरत्नमाला ॥ (पुरीषादेर्निगमः । यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४० अध्याये ।

“प्रवाहेण गुदभंशे सूत्राघाते कटिग्रहे ।

मधुरान्नशृत्तं तैलं सर्पिर्वाप्यनुवासनम् ॥”)

प्रवाहकः, पुं, (प्रवहतीति । प्र + वह् + खल् ।)
राक्षसः । इति शब्दमाला ॥ प्रकृष्टवहनकर्त्तरि,

चि ॥

प्रवाहि

प्रवाहिका, स्त्री, (प्रवहति सुहृमुहः प्रवर्त्तते
इति । प्र + वह् + खल् । टाप् अत इत्वम् ।)

ग्रहणीरक् । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३१ अध्याये ।

“प्रवाहिका शिरःमूलं कोष्ठमूलश्च दारुणम् ।
पिपासाबलहानिश्च तस्य ऋतुरपस्थितः ॥”

अस्या निदानं ग्रहणीशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्याः
स्वरूपमाह चरकः ।

“अग्नाधिष्ठानममस्य ग्रहणादग्रहणी मता ।
अपक्वं धारयेत् तत्र पक्वं त्यजति वाप्यधः ॥”

सुश्रुतोऽपि ।

“घृष्टी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ।
आमपकाशयान्तःस्था ग्रहणी साभिधीयते ॥

ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ।
तस्मादग्नौ प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि विदुष्यति ॥

तस्मात् कार्यः परीहारो ह्यतीसारे विरिक्त-
वत् ॥” * ॥

अतीसारे द्रवधातुप्रवृत्तिः ग्रहण्यान्तु बह्वस्यापि
मलस्य प्रवृत्तिरिति तयोर्भेदः ॥ * ॥ ग्रहणी-

रोगस्य भेदं संग्रहग्रहणीरोगमाह ।

“द्रवं घनं सितं क्षिप्तं सकटीवेदनं शूलत् ।

आमं बहुसपेक्षितं सशब्दं मन्दवेदनम् ॥

पक्षान्मासाद्दशाद्दहा नित्यञ्चापि विसृजति ।

अन्नकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं भवेत् ॥

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिश्च गच्छति ।

दुर्बल्येया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ॥

सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता ॥”

अथ घटीयन्त्राख्यं ग्रहणीरोगमाह ।

“प्रसृप्तिः पार्श्वयोः मूलं तथा जलघटीध्वनिः ।
तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम् ॥”

अथ ग्रहणीरोगस्यारिष्टमाह ।

“वेलेक्षणेः सिध्यति नातिसार-

स्त्रैः स्यान्म साध्यो ग्रहणीगदोऽपि ।

दृढस्य जायेत यदा गदोऽयं

देहं तदा तस्य विनाशश्चेत् ॥” * ॥

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सामाह ।

“ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।

लङ्घनेऽर्दोपनीयेष मन्दातीसारभेषजैः ॥

दोषं सामं निरामश्च विद्यादन्नातिसारवत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥

पेयादि पटु लघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।

दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥

कपित्थविस्त्रचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।

यवागूः पाचयत्यामं शूलत् संवर्त्तयत्यपि ॥”

संवर्त्तयति घनीकरोति ॥

अथ खड्गयूषः ।

“सुज्वयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।

सैन्धवेनान्वितं दद्यात् खड्गयूषमिति कीर्त्ति-

तम् ॥”

रसं लघुग्राहिकमांसभवम् ॥ * ॥

“कषं गन्धकमर्द्धपारदसुभे कुर्वाण्क्लृभां कज्जलीं
त्राचं त्रावणतश्च पञ्चलवर्णं सार्द्धं कषं पृथक् ।

प्रवाहि

भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्वाहंभागास्मितं
खादेद्वृक्कमितं प्रवृत्तिगदवांस्तक्रस्य विस्त्रेण च ॥
लघुनायिकाचूर्णमिदं ॥ इति लघुनाईचूर्णम् ॥
“त्रिकटु त्रिफला चैव विडङ्गं जीरकद्वयम् ।
भस्मातकं यवान्नी च हिङ्गुलवणपञ्चकम् ॥
गृह्णूमी वचा कुष्ठं रसो गन्धकमभ्रकम् ॥
चारत्रयाजमोदे च चित्रकं गजपिप्पली ॥
सुक्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागकृतचैर्वा चूर्णं स्रज्जं विनिर्मितम् ॥
शक्राशनस्य चूर्णं चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ।
मन्दापिकासदुर्गाम्नीहपाण्डुरचिज्वरान् ॥
विष्टम् संग्रहं मूलं हन्यान्नातिसारजित् ।
आमवातापहं बल्यं स्तिकादोषनाशनम् ॥
वर्जयेन्नायमन्त्रश्च स्नानं पिशितभोजनम् ।
प्रथं काञ्जिकमत्रापि दधितक्रमयापि वा ॥
दृष्ट्वा ईचूर्णमिदं लाईभाषितमुत्तमम् ॥”
इति दृष्ट्वा ईचूर्णम् । दृष्ट्वायिकाचूर्णमिति
प्रसिद्धम् ॥ * ॥
“जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्गाकेशरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलवक्चोरीतगरामलैः ॥
तालीशपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
मुष्ठीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्त्येतानि सर्वाणि दद्याद्गङ्गाश्च तावतीम् ।
सर्वचूर्णसमानांशा प्रदेया शुभशर्करा ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुना ज्ञावितं जनः ।
नाशयेद्गृह्णी कासं क्षयं श्वासमरोचकम् ॥”
इति जातीफलदिचूर्णम् ॥ * ॥
“चित्रकं पिप्पलीमूलं चारौ लवणपञ्चकम् ।
योधं हिङ्गुजमोदाश्च चयश्चैत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसेर्वा दाडिमस्य वा ।
कृता विपाचयत्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥”
चारौ सर्जिका यवचारश्च । लवणपञ्चकमिति ।
“सैन्धवं रुचकश्चैव विडं सासुद्रकं गडम् ॥” इति ॥
योधं मुष्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदाश्च
यवानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । इति चित्र-
कादिवटिका ॥ * ॥
“श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
सगुडः ।
गृह्णीगदमद्युगं तक्रमुजाशीलितो जयति ॥”
श्रीफलशलाटुः विस्त्रेयामं फलम् । गुडस्यात्र
भागद्वयम् । इति विस्त्रेकल्कः ॥ * ॥
“चतुर्थ्यलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्ताकोः कुडवश्चाकमूलाद्विले तथानलात् ॥
दग्धा द्रवेण वार्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
सुक्ता सुक्तं पचत्याशु नाशयेद्गृह्णीगदम् ॥
कासं श्वासं तथाश्रांसि विस्त्रेचीश्च हृदामयम् ॥”
इति वार्ताकुगुटिका ॥ * ॥
“सुस्तकातिविषाविलेकौटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
मधुना च समालीढं गृह्णी सर्व्वेजां त्यजेत् ॥”
कौटजं इन्द्रयवः । सुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
“क्षेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्रो गृह्णीगदः ।
गुडनायिकसर्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥”

प्रवाहि

सर्जः रालः । सर्जरसचूर्णम् ॥ * ॥
“विस्त्राब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृत्तिचिरजगृह्णीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥”
मोचो मोचरसः । क्षिणोति क्षिणोति ॥ * ॥
“प्रस्यत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वाहृतुलां गुडस्य ।
चूर्णकृतैर्पथ्यिकजीरकच-
योधैर्भस्माहृद्युषाजमोदेः ॥
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवान्नी-
पाठामिधान्येष पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिदृचूर्णपलानि चाष्टा-
वधौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टस्त्रिमुगन्विगुक्तम् ।
अनेन सर्व्वे गृह्णीविकाराः
सम्भासकासखरभेदशोधाः ॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरमे-
हंतस्य पुंस्त्रस्य च दृढिहेतुः ।
स्त्रीणाम्बु बन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् त्रिदृग्भृष्टा त्रिमुगन्वि पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुडं कल्याणपूर्व्वकं ॥”
इति कल्याणकगुडः ॥ * ॥
“पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकश्च विडङ्गानि यवान्नी मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धवं रौमकश्चापि सासुद्रं रुचकं विडम् ॥
आरवधश्च लवणं सूक्ष्मैला चोपकुक्षिका ।
मुष्ठीशक्रयवश्चैव प्रत्येकं कर्षस्मिताः ॥
नृहोकायाः पलान्यष्टौ गुडस्याहृतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टौवामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्यत्रयमिदं सर्व्वं शनैर्द्विदिना पचेत् ॥
औडम्बरं चामलकं वादरं वा यथा फलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्गृह्णीयदेवा यथानलम् ॥
निखिलान् गृह्णीरोगान् प्रमेहंश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं वृद्धिसंक्षयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुप्यात् कान्तिं मतिं
खरम् ॥
पिपुपाठान्यष्टौरुक्ता रक्तपित्तश्च विडङ्गम् ॥
धातुचोणो वयःक्षीणः स्त्रीषु चोणः क्षयो च यः ।
तेभ्यो हितश्च बन्ध्याये महाकल्याणको गुडः ॥”
इति महाकल्याणकगुडः ॥ * ॥
“कुष्माण्डानां सुपकानां खिमानां निष्कुलत्वचाम् ।
सर्पिःप्रस्य पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजानि सैन्धवम् ॥
एकैकस्य पलस्यैकं त्रिदृग्यष्टौ पलानि च ।
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पचाशदेव तु ॥

प्रविष्टः

आमलक्या रसस्यात्र प्रस्यत्रयमुदीरितम् ।
तावत् पाकं प्रकुर्व्वीत नृदुना वद्धिना भिषक् ॥
यावद्दूर्वाप्रलेपः स्यात्तदेनमवतारयेत् ।
औडम्बरश्चामलकं वादरं वा यथा फलम् ॥
तावन्मात्रमिदं खादेद्गृह्णीयदेवा यथानलम् ।
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ॥
निहन्ति गृह्णीरोगान् कुष्ठान्यश्रोभगन्दरान् ।
ज्वरमानाहृद्गोमुखोदरविस्त्रेचिकाः ॥
कामलां पाण्डुरोगश्च प्रमेहंश्चैव विंशतिम् ।
वातशोणितवीर्यपदद्वयस्य हलीमकान् ॥
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत् ।
याधिचीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु चोणाश्च ये
नराः ॥
तेभ्यो हितो गुडोऽयं स्याद्बन्ध्यानामपि पुच्छदः ।
दृष्टो बल्यो दृढश्च वयसः स्थापनः परः ॥”
इति कुष्माण्डकल्याणकगुडः ॥ * ॥
अतीसाराधिकारलिखितं विस्त्रेचैलश्चात्र
हितम् । इति भावप्रकाशे गृह्णीरोगाधिकारः ॥
(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—
“बालं विस्त्रं गुडं तैलं पिप्पली विश्वमेघजम् ।
लिह्यादाते प्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥
पयसा पिप्पलीकल्कः धीतो वा मरिचोद्भवः ।
त्राहात् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धि-
नीम् ॥
कल्कः स्याद्बालविस्त्राणां तिलकल्कश्च तत्तमः ।
दधः सरास्त्रः स्नेहाग्नः खड्गो हन्यात् प्रवाहि-
काम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे ॥)
प्रवाही, स्त्री, (प्रोक्ष्यते इति । प्र + वृ +
घञ् । गौरादित्वात् डीष् ।) बालुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
प्रविष्ठातिः, स्त्री, (प्र + वि + ष्ठा + क्तिन् ।)
अतिप्रसिद्धिः । तत्पर्यायः । विश्रावः २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । २८ ॥
प्रविहारणं, स्त्री, (प्रविहारयन्त्यत्रेति । प्र + वि +
हृ + णिच् + आधारे ल्युट् ।) युद्धम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । १०३ ॥ (प्र + वि + हृ + णिच् + भावे
ल्युट् ।) अवधारणम् । इति मेदिनी । श्लो ११३ ॥
आकीर्णम् । इति शब्दरत्नावली । (प्र + वि +
हृ + णिच् + कर्त्तरि ल्युट् । प्रविहारके, चि ॥)
प्रविरः, पुं, पीतकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रविशेषः, पुं, (प्रकृष्टो विश्लेषो यस्य ।) प्रकृष्ट-
विश्लेषः । तत्पर्यायः । विधुरम् २ । इत्यमरः ।
३ । २ । १० ॥ यथा,—
“वैश्वदेवपि प्रविशेषे विधुरं विकले त्रिषु ॥”
इति भरतदृष्टविकीर्णश्लेषः ॥
प्रविषा, स्त्री, (प्रहृतं विषमनया ।) अतिविषा ।
इति कचिदमरे । २ । ४ । ६६ ॥ (अतिविषा-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
प्रविष्टः, चि, (प्र + विष् + कर्त्तरि क्तः ।) प्रवेश-
विश्लेषः । यथा,—

प्रवृत्तः

“स तं प्रविष्टं वृत्तमातताधिभि-
र्भटैरनेकैरवलोक्य माधवः ॥”

इति श्रीभागवते वाणयुद्धे ६२ अध्यायः ॥

प्रवीणः, त्रि, (प्रकृष्टा संसाधिता वीणास्य । यदा, प्रवीणयति वीणया प्रगायतीति । प्र + वीण + णिच् + अच् । वीणया गायकस्य नेपुण्यप्रसिद्धे-
स्तत्तुल्यनेपुण्यात् तथात्वम् ।) प्रकृष्टं वेत्ति यः ।
तत्पर्यायः । निपुणः २ अभिज्ञः ३ विज्ञः ४
निष्णातः ५ शिचितः ६ वैज्ञानिकः ७ कृत-
सुखः ८ कृती ९ कुशलः १० । इत्यमरः । ३ ।
१ । ४ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ४८ ।

“विश्ववसुप्राग्रहरेः प्रवीणेः

सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्य-
स्तार ताराधिपखण्डधारी ॥”)

प्रवीरः, पुं, (प्रकृष्टो वीरः ।) सुभटः । (यथा,
कथासरित्सागरे । २५ । १४५ ।

“इति तस्या वचः श्रुत्वा स प्रवीरोऽप्युवाच
ताम् ॥”

भौत्यस्य मनोः पुत्रमेदः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।

“अभिमानो प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥”

अत्र कचित् प्रवीणोऽपि पाठः ॥ पुरुवंशीयस्य
प्रचिन्ततः पुत्रः । यथा, तत्रैव । ३१ । ५ ।

“प्रचिन्ततः प्रवीरोऽभून्मनस्युक्तस्य चात्मजः ॥”

धर्मेनेत्रस्य उपदानवीगर्भजातः पुत्रमेदः ।
यथा, तत्रैव । ३२ । ७—८ ।

“तंसोः सुरोधो राजर्षिर्धर्मेनेत्रः प्रतापवान् ।

ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी ॥

उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्तान् सुयोधतः ।

दुष्मन्तमथ सुश्रन्तं प्रवीरमनघं तथा ॥”

चण्डालपुरुषविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । ६ ।

“चण्डालोऽहमिहाख्यातः प्रवीरेति पुरोत्तमे ।

विख्यातो बध्यवधको नृपकम्बलहारकः ॥”)

उत्तमे, त्रि । इति धरणिः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ५ । २० ।

“कुरुप्रवीरं कुरु मां पतिं त्वं

वृथा न गच्छेन्ननु यौवनं ते ॥”)

प्रवृत्तः, त्रि, (प्रवर्तते स्मिति । प्र + वृत् + क्तः ।)

प्रवृत्तिविशिष्टः । यथा,—

“प्रवृत्त एव स्वयमुज्ज्वलितश्चमः

क्रमेण पेटुं भुवनदिषामसि ।

तथापि वाचालतया युनक्ति मां

मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥”

इति शिशुपालवधे । १ । ४० ॥

आरम्भः । यथा,—

“प्रवृत्तमन्यथा कुर्यात् यदि मोहात् कथञ्चन ।

यतस्तद्व्यथा भूतं तत एव समापयेत् ॥”

इति कृन्दोगपरिशिष्टम् ॥

प्रकृष्टवर्त्तनविशिष्टश्च ॥ (यथा, रामायणे । ७ ।

८० । १ ।

“अथ राज्ञां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृशुनन्दनम् ।

पप्रच्छ अवनं विप्रं लवणस्य यथा वलम् ॥”)

प्रवृत्तिः

प्रवृत्तिः, स्त्री, (प्रवर्तते इति । प्र + वृत् + क्तम् ।)

प्रवाहः । उद्गन्तः । (यथा, मेघदूते । ४ ।

“प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थां

जीमूतेन खकुशलमर्थो हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ॥”

प्रवर्त्तनमिति । प्र + वृत् + क्तम् ।) प्रवर्त्तनम् ।

(यथा, महाभारते । १२ । ३० । १६ ।

“वृद्धे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।

यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः शनैः ॥”

प्रवर्त्तते याप्रोति प्रसिद्धत्वेनेति । प्र + वृत् +

क्तिच् । यज्ञादियापारः । यथा, महाभारते ।

१ । १ । २५५ ।

“असञ्च सदसच्चैव यस्माद्विश्वं प्रवर्त्तते ।

सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥”

“सन्ततिर्ज्ञादिः । प्रवृत्तिर्ज्ञादिः ॥” इति

तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥”) अवन्त्यादिदेशः ।

इति मेदिनी । ते, १३० ॥ हस्तिमदः । इति

हेमचन्द्रः । ४ । २६० ॥ न्यायमते यज्ञविशेषः ।

अस्याः कारणम् । चिकीर्षा । कृतिसाध्यता-

ज्ञानम् । इष्टसाधनताज्ञानम् । उपादानप्रत्य-

क्षम् । यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ।

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ॥

चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ।

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १७३ ।

“देहादिपञ्जरं यत्नं तदारोहोऽभिमानिता ।

विहितप्रतिषिद्धिषु प्रवृत्तिर्धर्ममं भवेत् ॥”

प्रयत्नसहितादन्तःकरणात् प्रवृत्तिर्जायते ।

यदुक्तं कामन्दकीये नीतिसारे । १ । ३३—३५ ।

“आत्मा मनश्च तद्विद्वैरन्तःकरणमुच्यते ।

आभ्यान्तु सप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ॥

आत्माबुद्धीन्द्रियाण्यर्था बहिष्करणमुच्यते ।

सङ्कल्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्तिता ॥

उभे एते हि करणे यत्नानन्तर्यके स्मृते ।

तस्मात् प्रवृत्तिसंरोधाद्भावयेन्निर्मनस्कृताम् ॥”

“आत्ममनोबुद्धिकर्मेन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय

बुद्धेरन्तःपरिकल्पनया कारणविभागमभिधातु-

माह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन लक्ष-

णेनेति प्रतिपाद्यते यथा विद्यया साधन्यविद्या

सा विद्यते येषां ते तद्विद्याः कणादाक्षपादा-

दयः तैः तद्विद्यैः आत्मा मनश्च अन्तःकरण-

मुच्यते । आभ्यां आत्ममनोभ्यां प्रयत्नसहिताभ्यां

सङ्कल्पः प्रवृत्तिः इन्द्रियप्रवर्त्तनं उपजायते ।

बहिःकरणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति ।

आत्मा उक्तलक्षणः । बुद्धिः मनः । इन्द्रियाणि

बाह्यरूपाणि । अर्थाः शब्दादयः । कर्मे-

न्द्रियाणां हि उत्तर्गादिका अर्थाः प्रयोजनानि ।

एतत् सर्वं बहिःकरणम् । सङ्कल्पः सम्यग्-

भूतार्थकल्पनं अध्यवसायः प्रयत्नविशेषः ताभ्यां

अस्य आत्मनः सुखाशुभवलक्षणा सिद्धिः प्रकी-

र्तिता । तदेवं अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव

प्रवेणी

बहिःकरणप्रवृत्तिरपि अध्यवसायलक्षणात्

प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति एतदेव समर्थ-

यत्नाह । उभे एते हीति । उभे एते अग्न-
रोक्ते हि स्फुटं करणे अन्तर्बहिःकरणसंज्ञके

यत्नानन्तर्यके प्रयत्नानन्तरं वर्त्तते प्रयत्नप्र-

णादित्यर्थः । तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मात्

प्रवृत्तिसंरोधात् उभयात्मकस्य प्रयत्नस्यैव संरोधं

कृत्वा निर्मनस्कृतां भावयेत् निर्मनस्कृतां अव-

स्थेत् यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति ताव-

दात्मा मनसा न युज्यते ततश्च विद्यमानमपि

मनो नास्त्येव मनःकार्याकरणात् । अन्तः-

करणविश्लेषात् प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तः-

करणप्रवृत्तभावात् बहिःकरणप्रवृत्तिरप्यभावः ।

तदभावात् इन्द्रियाणां विषयेः सम्बन्ध एव न

स्यात् इति भावः ॥” इति तट्टीका ॥

प्रवृत्तिः, पुं, (प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानातीति । ज्ञा +

कः ।) चारमेदः । तत्पर्यायः । वार्त्तिकः २

वार्त्तीयनः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवृद्धः, त्रि, (प्रवृद्धते स्मिति । प्र + वृद्ध + क्तः ।)

वृद्धियुक्तः । तत्पर्यायः । प्रौढः २ रुधितः ३ ।

प्रसारितः । तत्पर्यायः । प्रवृद्धः २ । इत्यमरः ।

३ । १ । ७६ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २६ ।

“सत्त्वं समुत्कटं जातं प्रवृद्धं शास्त्रदर्शनात् ।

वैराग्यं तत्फलं जातं तामसार्थेषु नारद ॥”)

प्रवेकः, त्रि, (प्रविच्यते पृथक् क्रियते इति ।

प्र + विच् + कर्मणि घञ् ।) उत्तमः । प्रधान-

नम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, भाग-

वते । २ । ६ । ११ ।

“श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः

पिशङ्गवक्त्राः सुवचः सुपेशसः ।

सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणि-

प्रवेकनिष्काभरणा सुवर्चसः ॥”)

प्रवेष्टः, पुं, (प्रवीयते खाद्यते इति । प्र + वी +

बाहुलकात् टः ।) यवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवेणिः, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ

+ “वीज्याञ्चरिभ्यो निः ।” उणा० ४ । ४८ ।

इति निः । खलम् । यद्वा, प्रवेणति सौन्दर्यं प्राप्नो-

तीति । प्र + वेण गतौ + इन् ।) कुपः । वेणी ।

इति मेदिनी । णे, ६३ ॥

प्रवेणी, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ

+ “वीज्याञ्चरिभ्यो निः ।” उणा० ४ । ४८ ।

इति निः । खलम् । हृदिकारादिति पाणिनो

डौष् ।) वेणी । (यथा, रघौ । १५ । ३० ।

“तत्र दौघगतः पश्यन् यमुना चक्रवाकिणीम् ।

हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥”)

गजपृष्ठस्थचित्रकमलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ।

(यथा, महाभारते । १५ । २७ । १३ ।

“अजितानि प्रवेणीश्च सुक् सुवच महीपतिः ।

कमललूखं स्थालीश्च पिटराणि च भारत ॥

नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ११ ।

“प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।

तापसानामरण्यानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति ॥”)

प्रव्रज्या

प्रवेत्तः, पुं, (प्र + वेत् + अच् ।) पीतसुत्रः । इति
हेमचन्द्रः । ४।२३८॥

प्रवेशः, पुं, (प्र + विश् + “हलश्च ।” ३।३।
१२१। इति भावे घञ् ।) अन्तर्विगाहनम् ।
इति हेमचन्द्रः । ६।१०६॥ (यथा, काम-
न्दकीये नीतिसारे । ७।३६।

“निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गं समन्ततः ।

प्रोत्सारितजनं गच्छेत् सम्यगाविष्कृतो-
न्नतिः ॥”)

प्रवेशनं, स्त्री, (प्रविश्यतेऽनेनेति । प्र + विश् +
करणे ल्युट् ।) सिंहद्वारम् । इति हेमचन्द्रः ।
४।५६॥ (प्र + विश् + भावे ल्युट् ।) प्रवेशः ।
(यथा, हरिवंशे । १७४।११२।

“तव योगप्रभावेन शक्यं तत्र प्रवेशनम् ।

किं मे बहुविलापेन श्रूयतां सखि ! कारणम् ॥”)

प्रवेशः, पुं, (प्रवेष्टे इति । वेष्ट् वेष्टने + अच् ।)
बाहुः । इत्यमरः । २।६।८०॥ बाहुनीच-
भागः । इति शब्दचन्द्रिका । हस्तिदन्तमांसम् ।
इति हारावली । ३०॥ गजपृष्ठतल्लनम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रयत्नः, त्रि, (प्रयत्न्यते स्मेति । प्र + वि + अन् +
क्तः ।) स्फुटम् । इत्यमरः । ३।१।८९॥
(यथा, सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयाध्याये ।

“जातेष्वेतानि रूपाणि प्रयत्नतराणि भवन्ति ॥”)

प्रव्रजितः, पुं, (प्र + व्रज् + क्तः ।) बृहभिक्षु-
शिष्यः । तत्पठ्यायः । चेलुकः २ आमणेरः ३
महापाशकः ४ गोमी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रि, प्रव्रज्याश्रमविशिष्टः ॥ (यथा, पराशर-
संहितायाम् । ४।२६।

“नष्टे न्यते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चसापत्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥”

प्र + व्रज् + भावे क्तः । स्त्री, सन्न्यासः । यथा,
महाभारते । ५।१७६।५।

“अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे ! शृणु हितं वचः ।

इतो गच्छस्व भद्रन्ते पितुरेव निवेशनम् ॥”)

प्रव्रजिता, स्त्री, (प्रव्रजितस्य लिङ्गमिव जटादिक-
मस्यस्या इति । अच् । टाप् ।) मांसी ।
सुखीरी । (प्रव्रजित + टाप् ।) तापसी । इति
मेदिनी । ते, २१०॥

प्रव्रज्या, स्त्री, (प्र + व्रज् + “व्रजयजोर्भावे क्यप् ।”
५।३।६८॥ इति भावे क्यप्प्रत्ययः ।) सन्न्यासः ॥
(यथा, महाभारते । ३।१७७।७।

“वाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ।

प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ॥”

यथा च कुमारः । ६।६।

“सुक्तायज्ञोपवीतानि विभ्रतो हैमवल्कलाः ।

रत्नाचसूत्राः प्रव्रज्या कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥”

“अत्र चतुर्थाश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वान-
प्रस्थाश्रमो लक्ष्यते “जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजा-
पत्यास्तपस्विनः” इति सप्तकीकलाभिधानात्
“सुतविर्यस्तपस्वीकः तया वाहुगतोऽपि सन्”
इति वानप्रस्थस्योभयथा स्मरणात् ॥” इति तत्र

प्रशस्त

मल्लिनाथः ॥ वृथाप्रव्रज्याश्रितानां निन्दनीयत्व-
मुक्तम् । यथा, मनौ । ५।८६॥

“वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्तागिनाश्चैव निर्वर्तेतोदकक्रिया ॥”

स्त्री, प्रव्रजनम् । यथा, महाभारते । ४।१७।११।

“कोऽहि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ।
प्रव्रज्यायैव दीयेत विना दुर्लूतदेविनम् ॥”)

प्रव्रज्यावसितः, पुं, (प्रव्रज्याया अवसितो विद्युतः ।)
सन्न्यासभट्टः । यथा,—

“तवाहमितुपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥”

इति दायभागवचनयाख्यायां क्रमसंग्रहः ॥

(यथा, कात्यायनवचनम् ।

“प्रव्रज्यावसिता यत्र चयो वर्णा द्विजोत्तमाः ।
निवासं कारयेद्विप्रं दासत्वं च त्रैवैश्ययोः ॥”)

प्रशंसा, स्त्री, (प्र + शन् + भावे अच् । स्त्रियां
टाप् ।) प्रशंसनम् । तत्पठ्यायः । वर्णना २

ईडा ३ स्तवः ४ स्तोत्रम् ५ स्तुतिः ६ नृतिः ७

झापा ८ अर्थवादः ९ । इति हेमचन्द्रः । २।

१८४॥ (यथा, मनुः । १०।१२७।

“धर्मेभ्यस्तु धर्मेभ्यः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः ।

मन्त्रवर्णं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥”)

आत्मप्रशंसानिविधो यथा,—

“न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दां च वर्जयेत् ।

वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥

प्रशमः, पुं, (प्रशमनमिति । प्र + शम् + भावे
घञ् ।) शमता । उपशमः । यथा,—

“एतानि दशपापानि प्रशमं यानु जाह्नवि ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा च हरिवंशे । ६८।८९।

“स तेन वारिणा वद्विस्तृच्छायाप्रशमं ययौ ॥”)

प्रशमनं, स्त्री, (प्र + शम् + णिच् + ल्युट् ।) मार-
णम् । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्र + शम् +
ल्युट् ।) शमता । प्रशान्तिः । यथा,—

“सर्वावाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि ॥

एवमेव त्वया कार्यमसहैरिविनाशनम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् । ६१।३५॥

(प्रतिपादनम् । दानम् । इति कुल्लूकभट्टः ॥

यथा, मनुः । ७।५६।

“तैः सार्हं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्निविग्रहम् ।

स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥”

स्थिरीकरणम् । प्रशमनेन स्थिरीकरणेन । यथा,

रघुः । ४।१४।

“लब्धप्रशमनस्यसमयेन समुपस्थिता ।

पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥”)

इति मल्लिनाथः ॥

प्रशस्तं, त्रि, (प्रशस्यते स्मेति । प्र + शस् +
क्तः ।) स्तम्भम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रशं-
सनीयम् । अतिश्रेष्ठम् । इति मतल्लिकादि-

शब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, रघुः । ५।२५।

“स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये

वसंश्चतुर्थोऽभिरिवांगारः ॥”)

प्रष्टा

प्रशस्यः, त्रि, प्रशंसनीयः । प्रपूर्वशन्सधातोः
कर्मणि क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, काम-
न्दकीयनीतिसारे । ११।५५।

“अपश्चात् तापहतसम्यगनुरक्तिफलप्रदः ।

अदीर्घकालोऽभौष्टश्च प्रशस्यो मन्त्र इव्यते ॥”)

प्रशान्, [म्] त्रि, प्रकर्षेण शान्तिरिति यः । (प्र +
शम् + क्तिप् । “अनुनासिकस्य किम्बलोः
कृडिति ।” ६।४।१५। इति दीर्घः ।)
शान्तः । इति सुग्वोधयाकरणम् ॥ (सामर्थ्ये
नान्तोऽव्ययोऽयम् ॥)

प्रशान्तः, त्रि, (प्रकर्षेण शान्तः ।) प्रकृष्टशमता-
विशिष्टः । यथा,—

“प्रशान्तश्चापदाकीर्णं मुनिप्रियोपशोभितम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे । ८१।६।

प्रशान्ता, [ऋ] त्रि, (प्रशान्तीति । प्र + शास् +
लच् । “यसितस्कभितेति ।” ७।२।३४।

इति निपातनादिङ्भावः । यद्वा, “लृन्तृचौ

शंसिचदादिभ्यः संज्ञायाश्चानिटौ ।” उणा०

२।६४। इति लृण् इट् च न । ऋत्विक् ।

मित्रम् । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

शासनकर्ता ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।

१३।४५।

“प्रशास्त्रध्वजसेनानां मन्त्रामात्यपुरोधसाम् ।

सम्यक्प्रचारविज्ञानं दुष्टानाश्चावबोधनम् ॥”)

प्रश्नः, पुं, (प्रच्छनमिति । प्रच्छ + “यजयाच-
यतेति ।” ३।३।६०। इति नङ् । “च्छोः
श्रुडिति ।” ६।४।१६। इति शः । “प्रश्ने

चेति ।” ३।२।११७। इति ज्ञापकात् न

सम्प्रसारणम् ।) जिज्ञासा । तत्पठ्यायः । अनु-

योगः २ पृच्छा ३ । इत्यमरः । १।६।१०॥

(यथा, मनुः । १।११५।

“साक्षिप्रश्नविधानश्च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि ॥”

“पृच्छा तन्नात् यथान्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)

प्रश्नदूती, स्त्री, (प्रश्नस्य दूतीव ।) प्रहेलिका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रश्नी, स्त्री, (एभिः पृष्ठोदरादित्वात् रः । वा
डीष् ।) कुम्भिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रश्रयः, पुं, (प्रश्रयणमिति । प्र + श्रि + भावे
अच् ।) प्रणयः । इत्यमरः । ३।२।२५॥

(यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ८।८।

“अदीर्घसूत्रताक्षौर्ध्रं प्रश्रयः स्वप्रधानता ।

प्रकृतिस्फीतता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः ॥”)

प्रश्रितः, त्रि, (प्र + श्रि + क्तः ।) विनीतः । इत्य-
मरः । ३।१।२५॥ (यथा, रामायणे । १।

१३।२।

“अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥”)

प्रश्रयः, त्रि, (प्रकृष्टः श्रयः ।) शिथिलः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रष्टा, [ऋ] त्रि, (पृच्छतीति । प्रच्छ + लच् ।
“ब्रश्चेति ।” ८।२।३६। इति षः ।) प्रश्न-
कर्ता । तत्पठ्यायः । कथंकथिकः २ । इति

प्रसङ्गः

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २६ ।
 “विवेश वज्रशालां वै प्रष्टारं प्राह हयमुक्”)
 प्रष्टः, त्रि, (प्रतिष्ठते अग्रतो गच्छतीति । प्र +
 स्था + “सुपि स्थः ।” ३ । २ । ४ । इति कः । “प्रष्टो-
 २ग्रगामिनि ।” ८ । ३ । ६२ । इति धत्वम् ।)
 अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ (यथा,
 रघुः । १५ । १० ।
 “आदिष्टवर्मा सुनिभिः स गच्छन्तपतां वरः ।
 विरराज रथप्रष्टैर्वालिखैरिवांशुमान् ॥”)
 प्रष्टवाट्, [ह्] पुं, (प्रष्टः अग्रगामी सन् वह-
 तीति । प्रष्ट + वह् + “वहश्च ।” ३ । २ । ६३ ।
 इति शिः ।) युगपार्श्वगः । इत्यमरः । २ । ६ ।
 ६३ ॥ शिचार्थं युगवाहिपार्श्वयोजितः । इति
 भरतः ॥ योजितं युगपार्श्वं दमनार्थं यं हालिका
 भ्रामयन्ति सः । इति मधुः ॥ युवा गौर्दमनाय
 योजितः । इत्यर्थः ॥
 प्रष्टौ, स्त्री, (प्रष्ट + डीष् ।) प्रष्टभार्या । अग्र-
 गामिपत्नी । इति जटाधरः ॥
 प्रष्टौही, स्त्री, (प्रष्टवाह् + “वाहः ।” ४ । १ ।
 ६१ । इति डीष् ।) बालगर्भिणी । प्रथमगर्भ-
 वती गौः । प्रष्टं प्रथमगर्भं वहति या सा ।
 बाला सती गर्भिणी प्रथमगर्भेत्यर्थः । इति
 भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६३ । ३३ ।
 “प्रष्टौहीनां पौवराणाञ्च तावद्
 अग्र्या गृष्टो धेनुवः सुव्रताश्च ॥”)
 प्रस, म व ड प्रसवे । ततौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्ताद्यः । म,
 प्रसयति । घ, प्रसा । ड, प्रसते कीर्त्तिं विद्या ।
 प्रसते विस्तारयति वैद्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 प्रसक्तः, स्त्री, (प्र + सन्ज + क्त ।) नित्यम् । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, माधवकृतस्मृतिविश्वयस्य
 कासाधिकारे ।
 “प्रसक्तवेम्बस्तु समीरणेन
 भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥”
 “प्रसक्तवेगः सतलकासवेगः ।” इति तट्टी-
 कार्या विजयरक्षितः ।) तदति, त्रि ॥ (आसक्तः ।
 यथा, गीतायाम् । १६ । १६ ।
 “अनेकचित्तविश्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
 प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥”)
 प्रसक्तिः, स्त्री, (प्र + सन्ज + भावे क्तिन् ।) प्रसङ्गः ।
 (यथा, किराते । ५ । ५० ।
 “मा भूवन्नपथहरास्तवेन्द्रियाभ्याः
 सन्तापे दिशतु शिवः शिवां प्रसक्तिम् ॥”)
 अनुमितिः । आपत्तिः । इति सत्यभिचार-
 शिरोमणिः ॥
 प्रसङ्गः, पुं, (प्र + सन्ज + घञ् ।) सङ्गतिविशेषः ॥
 यथा,—
 “स प्रसङ्ग उपोद्वातो हेतुतावसरस्तथा ।
 निर्व्याहकोककार्यत्वे घोषासङ्गतिरिष्यते ॥”
 तस्य लक्षणम् । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वम् । तद-
 र्थस्तु स्मृतिविषयतापन्नत्वे सति द्विविषयता-
 नापन्नत्वम् । इत्यनुमितिग्रन्थे गदाधरभट्टा-

प्रसत्वा

चार्यः ॥ ३॥ (“प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः ।
 यथा प्रकारान्तरितो योऽर्थोऽसङ्गदुक्तः समा-
 प्यते स प्रसङ्गः । यथा । महाभूतशरीरिसम-
 वायः पुरुषस्तस्मिन् सोऽधिष्ठानमिति वेदोक्त-
 पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनरुक्तं यतोऽभि-
 हितं पञ्च महाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति
 स खल्वेवं कर्मे पुरुषश्चिकित्सायामधिष्ठितः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 अन्योद्देशेन प्रवृत्तावस्थस्यापि सिद्धिः । यथा,—
 “दृष्टा तु हरते पापं सृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् ।
 प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मौचदा ह्यवगाहिता ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
 (यथा च देवीभागवते । ३ । ६ । ४२ ।
 “अस्यष्टमपि तन्नाम प्रसङ्गेनापि भाषितम् ।
 ददाति वाञ्छितानर्थान् दुर्लभानपि सर्वथा ॥”)
 प्रसक्तिः । यथा,—
 “आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी धरत्री-
 सुता
 स्फूर्जन्नाक्षसमायया न च कथं रामाङ्गमङ्गी-
 कृतम् ।
 कर्तुं चेतसि पुण्डरीकनयनं दूष्यादलश्यामलं
 तुच्छं ब्रह्मपदं भवेत् परवधूसङ्गप्रसङ्गः कुतः ॥”
 इति नाटकम् ॥ * ॥
 प्रस्तावः । यथा,—
 “तत्रैव गङ्गा यमुना च तत्र
 गोदावरी तत्र सरस्वती च ।
 सर्वाणि तीर्थानि वसन्ति तत्र
 यन्नाथ्युतोदारकथाप्रसङ्गः ॥”
 इति पौराणिकाः ॥ * ॥
 मैथुनम् । यथा । प्रसङ्गनित्यदुतपृष्ठयानादिति
 रुविनिश्चयवचनटीकायां विजयरक्षितः ॥
 (यथा च देवीभागवते । १ । १२ । २० ।
 “ऋषयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रसङ्गं रममाणयोः ।
 परिहृता ययुस्सूर्यं नरनारायणाश्रमम् ॥”)
 प्रसज्यप्रतिषेधः, पुं, (प्रसज्य प्रवृत्तिं सम्पाद्य प्रति-
 षेधो निषेधः ।) निषेधविशेषः । तत्त्वचर्चं यथा,
 “अप्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।
 प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र गच्छ ॥”
 अस्योदाहरणम् । भोजराजः ।
 “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवमं नाचरेद्दुग्धः ।
 भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितृणां नोपतिष्ठते ॥”
 अत्र रोगीतिनिन्दाश्रवणात् प्रसज्यता । नोप-
 तिष्ठते इति श्रवणात् पर्युदासता । इति मल-
 भासतत्त्वम् ॥
 प्रसक्तिः, स्त्री, (प्र + सद् + क्तिन् ।) प्रसन्नता ।
 नैर्मल्यम् । इति जटाधरः ॥
 प्रसन्नरी, स्त्री, (प्रसन्न + “वनो रच ।” ४ ।
 १ । ७ । इति डीर्घः ।) प्रतिपत्तिः । इति
 संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 प्रसत्वा, [न्] पुं, (प्रसीदतीति । प्र + सद् +
 कनिप् ।) धर्मः । प्रजापतिः । इति संक्षिप्त-
 सारोणादिवृत्तिः ॥

प्रसरः

प्रसन्नः, त्रि, (प्रसीदतीति । प्र + सद् + गत्वर्थेति
 क्तः ।) निर्मलः । तत्पर्यायः । अक्छः २ ।
 इत्यमरः । १ । १० । १४ ॥ (यथा, महाभारते ।
 ४ । २७ । २४ ।
 “रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणा-
 न्विताः ।
 दृष्ट्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥”)
 सन्नुष्टः । इति मेदिनी । ने, ८६ ॥ (यथा,
 रघुः । ५ । १० ।
 “अपि प्रसन्नेन महर्षिणा तं
 सम्यग्विनीयानुमतो गृह्याय ॥”)
 प्रसन्नता, स्त्री, (प्रसन्न + तल् ।) प्रसन्नस्य भावः ।
 तत्पर्यायः । प्रसादः २ । इत्यमरः । १ । १३ । १६ ।
 (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । २ । ७८ ।
 “वपुः कृष्णं वदने प्रसन्नता
 नादस्फुटत्वं नयने सुनिर्मले ॥”)
 प्रसन्ना, स्त्री, (प्रसन्न + टाप् ।) सुरा । इत्यमरः ।
 २ । १० । ४० । मद्यविशेषः । तस्य गुणाः ।
 “प्रसन्ना गुल्मवाताश्लेष्मिवन्वाहनाग्निनी ।
 मूलप्रवाहिकाटोपकफवाताश्लेष्मा हिता ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 प्रसादविशिष्टा । यथा, मार्कण्डेये । ८२ । ४३ ।
 “सेवा प्रसन्ना वरदा वृणां भवति सुक्तये ॥”
 प्रसन्नेरा, स्त्री, (प्रसन्ना निर्मला इरा जलमिव ।
 मदिरा । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । ४० ॥)
 प्रसभः, पुं, (प्रगता सभा सभाधिकारो यस्मात् ।)
 बलात्कारः । इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ॥
 (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ५ । ४२ ।
 “यस्मिन् विनिर्मितवति प्रसभं प्रकोपा-
 दत्यग्रनिग्रहनावलुभवोपदेशम् ॥”)
 प्रसरः, पुं, (प्र + स + भावादौ यथायथं अप् ।)
 तन्नुग्रगणितपादेर्विसर्पणम् । प्रकर्षेण विकटे
 सरणं सर्पणम् । तत्पर्यायः । विसर्पः २ । इत्य-
 मरभरतौ । ३ । २ । २३ ॥ (यथा, रघुः । १६ । २० ।
 “तिरस्क्रियन्ते क्षमितस्तुजालै-
 र्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥”)
 प्रणयः । वेगः । इति मेदिनी । रे, १८२ ॥
 (यथा, कलाविलासे । १ । २१ ।
 “इति विनयनन्त्रशिखा तेन वक्षो युक्तमुक्त-
 मवधार्य ।
 तमुवाच मूलदेवः प्रीतिप्रसरेः प्रसारितौ-
 छाकः ॥”)
 समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्षा-
 समश्रव्याम् । ५८६ ।
 “स्तननूतनखलेखालम्बी तव घर्मेविश्व-
 सन्दोहः ।
 आभाति पटुस्त्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः ॥”
 प्रसृष्टसचरणम् । यथा,—
 “अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामेभिरात-
 विश्लेषैः प्रक्षुपितानां पर्युषितकिसोदकपिष्ट-
 समवाय इवोदितानां प्रसरो भवति तेषां वायु-
 र्गतिमत्तात् प्रसरणहेतुः सत्यप्येतेत्ये स हि

प्रसवः

रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्तकं सर्वभावानाम् ।
यथा महाबुद्धकस्यचोऽतिवृद्धः सेतुमवदार्था-
परेणोदकेन यामिश्रः सर्वतः प्रधावत्येवं दोषाः
कदाचिदेकशो दिग्भ्यः समस्ताः शोणितसंहिता
वानेकधा प्रसरन्ति ।” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने
२१ अध्यायः ॥ युद्धम् । इति विषयः । नाराचः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
प्रसरणं, स्त्री, (प्र + ह + भावे ल्युट् ।) सैन्यानां
सर्वतो व्याप्तिः । तत्पर्यायः । आसारः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ प्रसरणी ३ प्रस-
रणिः ४ प्रसारणी ५ । इति रामायणम् ॥
सैन्यानां लणकाद्यादिहेतवे इतस्ततो गमनम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५५ ॥ (गमनमात्रम् ।
यथा, ऋच्छकटिके । ३ अङ्के ।
“मात्सरः क्रमणे नृगः प्रसरणे श्येनो गृहा-
लुचने
सुभासुप्रमनुष्यवीर्यतुलने ष्वा सर्पणे पन्नगः ॥”
अभ्युत्थानादिकम् । यथा, भागवते । ५ । १२६ ।
“वह्निष्यत्याश्वाभुर्दिनमेधमानप्रमोदप्रसरण-
यौधिर्यग्रीवाप्रसुधितहासावलोकुरुचिरचू-
ल्यादिभिरिति ॥”)
प्रसरणी, स्त्री, (प्र + ह + “अस्मिन्प्रत्ययिः ।”
इति अग्निः । कृदिकादिति वा डीष् ।) प्रस-
रणम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ८ । ६६ ॥
प्रसर्पणं, स्त्री, (प्र + ह + ल्युट् ।) गमनम् । प्रस-
रणम् । प्रपूर्वैरुपधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १२६ । ६ ।
“प्रसर्पणं महीपाल ! रौप्यायाममितौजसः ॥”
गतिसाधने, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६० । ७ ।
“इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिह ॥”
“वर्त्तमानेदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण
सर्पणसाधनम् ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ।)
प्रसवः, पुं, (प्र + ह + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
इत्यप् ।) गर्भमोचनम् । तत्पर्यायः । प्रसूतिः २ ।
इत्यमरः । ३ । २० ॥ (यथा, रघुः । ३ । १२ ।
“प्रतिः प्रतीतः प्रसवोऽमुर्खो प्रियां
ददर्श काले दिवमभितामिव ॥”
गर्भग्रहणम् । यथा, मनुः । ६ । ७० ।
“यथाविध्यभिगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचिज्जताम् ।
मियो भजेताप्रसवात् सक्तुसक्तवृतादृतौ ॥”
उत्पादः । (जन्म । यथा, रघुः । १ । २२ ।
“ज्ञाने मौनं चमा शक्तौ त्यागे ज्ञावाविपर्ययः ।
गुणागुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥”
“सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदरा
इव ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अप-
त्यम् । (यथा, रघुः । ८ । ३० ।
“ऋषिदेवगण्यस्वधामुजां
श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
अनुनत्वमुपेयियान् बभौ
परिधेर्मुक्त हवीण्यदौधितिः ॥”)
फलम् । कुसुमम् । इति मेदिनी । वे, ४२ ॥
(यथा, रघुः । ४ । २३ ।

प्रसवः

“प्रसवैः सप्रपण्यानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्रधैव प्रसुसुबुः ॥”
आज्ञा । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । २१ ।
“मरुतां प्रसवेन जय ॥” “हे धुर्य मरुतां देवानां
प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शूत्रनिति शेषः ॥” इति
तद्भाष्ये महीधरः ॥) प्रसवस्य मासनिधमो
यथा,—
“नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते ।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
प्रसूतिकारकौषधादि यथा,—
“पीतम् कालिकं रुद्र ! कथितं शरपुष्पा ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिहृत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिवह्निं प्रसूतिहृत् ।
अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्यञ्च प्रसूतिहृत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः ।
उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
गर्भमूलं विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥”
इति गारुड १६६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“पाठालाङ्गलिसिंहस्यमयूरकजटैः पृथक् ।
नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥
पाठयास्तु शिफायोनौ या नारी संप्रधारयेत् ।
उषः प्रसवकाले तु सा सुखेन प्रसूयते ॥
तुषाम्भपरिपिष्टेन मूलेन परिलेपयेत् ।
लाङ्गुल्याश्चरणी सूते क्षिप्रमेतेन गर्भिणी ॥
मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।
घृतेन सह पातयं सुखं नारी प्रसूयते ॥”
इति चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥
सुखप्रसवमन्त्रो यथा,—
“अस्ति गोदावरीतीरे जम्बला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विश्रम्भा गर्भिणी भवेत् ॥”
सुखप्रसवचक्रं यथा,—
“पञ्चरेखाः समुल्लिख्य तिर्यग्द्वैक्रमेण हि ।
पदानि षड्दशापाद लेकमाद्ये सुनौ त्रयम् ॥
नवमे सप्त दद्यात्तु बाणं पञ्चदशे तथा ।
द्वितीयेष्टावष्टमे षट्दशे द्वौ षोडशे श्रुतिः ॥
एकादिना समं त्रैयमिच्छाङ्गाहं त्रिकोणके ।
तदा द्वात्रिंशदादिः स्याच्चतुष्कोष्ठेषु सर्वतः ॥
दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेषु कर्मसु ।
द्वात्रिंशत् प्रसवे नार्थास्तुक्लिंश्रमे वृणाम् ॥
भूताविष्टेषु पञ्चाशन्मृतापत्यासु वै शतम् ।
ज्ञासन्तिस्तु बन्ध्यायां चतुःषष्टौ रणाध्वनि ॥
विवे विंशौ धान्यकीटेष्वधाविंशतिरेव च ।
चतुरष्टौ च बालानां रोदने परिकीर्तितः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
तस्य वैज्ञतं यथा,—
गर्भ उवाच ।
“अकालप्रसवा नार्थः कालातीतप्रजास्तथा ।
विकृतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनास्तथा ॥
अमाशुषा अवकाश न जातवज्जनास्तथा ।

प्रसवि

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा
स्त्रियः ॥
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥
निर्वासयेत्तां वृषतिः खराद्यात्
स्त्रियश्च पूष्याश्च ततो द्विजेन्द्राः ।
किमिच्छन्तेर्वाक्षयतर्पणश्च
लोके ततः शान्तिसुपैति पापम् ॥”
इति मातृस्य अद्भुतशान्तिस्त्रीप्रसवविकृतो नाम
२०६ अध्यायः ॥ * ॥
प्रसवाद्भुतत्वं यथा,—
“एको वृषश्च्यो गावः सप्ताम्बा नवदन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्वामिघातकाः ॥”
तिस्र इति वक्तव्ये क्वान्दसत्वात् त्रय इत्युक्तम् ।
सिंहप्रसूताश्च स्त्रियो बोध्याः ।
“भानौ सिंहमते चैव यस्य भौः संप्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासेन संशयः ॥*॥
अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
प्रसूतां तत्तृणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्ते राजसर्वपैः ।
आहुतीनां घृताक्तानामशुतं जुहुयात्ततः ॥”
आहुतिभिश्चायं होमः ।
“सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥”
अपि च ।
“सिंहराशौ गते सूर्ये गोप्रसूतिर्यदा भवेत् ।
पौषे च महिषी सूते दिवैवाश्वतरौ तथा ॥
तदानिष्टम्भवेत् किञ्चित् तच्छान्त्यै शान्तिकश्चरेत् ।
अस्य वामेतिष्ठत्वेन तद्विद्योरिति मन्त्रतः ॥
जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ।
न्युज्ययविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ।
श्रीसूक्तेन ततः स्नायात् शान्तिसूक्तेन वा पुनः ॥”
इत्यद्भुतसागरे नारदः ॥
प्रसवकः, पुं, (प्रसवेन पुण्यादिना कायति शोभते
इति । कै + कः ।) पियालवृक्षः । इति शब्द-
माला ॥ (विटतिविशेषोऽस्य पियालशब्दे
ज्ञातयः ॥)
प्रसववन्दनं, स्त्री, (प्रसवानां पुष्पफलानां बन्धनं
यत्र ।) वृन्तम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥
प्रसवस्थली, स्त्री, (प्रसवस्थ स्थलीव ।) माता ।
यथा, महानाटके ।
“इयमियं मयदानवमन्दिनी
त्रिदशनाथजितः प्रसवस्थली ॥”
प्रसविता, [ऋ] पुं, (प्रसूते जनयतीति । प्र +
ह + लृच् ।) पिता । इति शब्दरत्नावली ॥
(अशुजाकर्त्तरि, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६३ । २ ।
“उदेति प्रसविता जनानां महान् केतुरर्णवः
सूर्यस्य ।”
“जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मसु अशु-
जाता ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
प्रसवित्री, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + ह + लृच् +
ङीप् ।) जनयित्री । (यथा, महाभारते ।
१२ । २६३ । ८ ।

प्रसाति

“सावित्री प्रसवित्री च वहिर्वाक् मनसी ततः॥”
माता । प्रपूर्वकसंधातोः कर्त्तरि लृप् च ॥
प्रसव्यं, चि, (प्रगतं स्यादिति ।) प्रतिकूलम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८४ ॥ (प्रदक्षिणम् । यथा,
रामायणे । २ । ७३ । २० ।
“प्रसव्यश्चापि तच्चक्रुर्हृत्विजोऽग्निचितं वृषम्॥”
प्र + सृ + कर्मणि यत् । प्रसवनीये च ॥)
प्रसहः, पुं, (प्रसहतीति । प्र + सह + अच् ।)
बलात्कारेण भक्षकपक्षी । स च क्रूर-
श्वेनादिः । यथा,—
“प्रसह्य भक्षयन्त्येते प्रसह्यास्तेन कीर्तिताः ॥”
अस्य मांसगुणाः ।
“गुरुष्णमधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्द्धनाः ।”
इति राजवल्लभः ।
अपि च भावप्रकाशे ।
“काको यत्र उलूकश्च चिल्लश्च शशघातकः ।
चावो भासश्च क्रूरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ॥
शशघातकः वाज इति लोके ।
प्रसहाः कीर्तिता एते प्रसह्य द्विद्य भक्षणात् ।
प्रसहाः खलु वीर्योष्णास्तस्मांसं भक्षयन्ति ये ॥
ते शोषभक्षकोन्मादेः शुक्रक्षीणा भवन्ति हि ॥”
प्रसहनः, पुं, (प्रगतं सहनं सद्यगुणो यस्मात् ।)
हिंस्रपशुः । यथा,—
“शादूल्हसिंहशूरभर्तृतरचुसुखा
येऽन्यान् प्रसह्य विनिह्यन्ति निर्वर्त्यन्ते ।
ते कीर्तिताः प्रसहनाः पलनं तदीय-
मर्षः प्रमेहजठरामयजाणहारि ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
आलिङ्गने, स्त्री । यथा,—
“परस्परप्रसहनचुम्बनादिकाः
शुचौ सुखे बहुलविधा भिदामताः ॥”
इति कायप्रकाशटीकाष्टतकायकौमुदी ॥
(प्र + सह + भावे लृट् ।) सहने, स्त्री ।
तदति, चि ॥
प्रसहा, स्त्री, (प्र + सह + अच् । टाप् ।) वृह-
तिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणादयोऽस्या
वृहतीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
प्रसह्य, य, (प्रकर्षण सोढा इति । प्र + सह +
काचो लृप् ।) हठार्थकम् । बलात्कारार्थम् ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १० ॥ (यथा, भावे । १ । २७ ।
“प्रसह्य तेजोभिरसह्यताङ्गते-
रदस्त्वया शुभ्रमनुत्तमं तमः ॥”
प्रसोढुं शक्य इति । प्र + सह + यत् । प्रकर्षण
सोढुं शक्ये, चि । यथा, रघुः । १४ । ६२ ।
“ममेव जन्मान्तरपातकानां
विपाकविस्फूर्जधुरप्रसह्यः ॥”
प्रसह्यचौरः, पुं, (प्रसह्य बलात्कारेण चौरः ।)
हठान् चौर्यकारी । डाकाइत इति लुटेरा
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । वन्द्यकारः २
माचलः ३ चिल्लाभः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रसातिका, स्त्री, (सो नाशे + भावे क्तिन् । प्रगता
सातिर्नाशो यस्याः । कप् ।) अग्रव्रीहिः ।

प्रसाध

सूक्ष्मधान्यम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ३२ । ६ ।
“श्यामाकराजश्यामाकौ तद्वच्चैव प्रसातिकाः ।
नीवाराः पौष्कलाश्चैव धान्यानां पिष्टलभ्ये ॥”
प्रसादः, पुं, (प्र + सद् + घञ् ।) प्रसन्नता ।
नैर्मल्यम् । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा,
प्रबोधचन्द्रोदये प्रस्तावनायाम् ।
“कल्पान्तवातसंचोभलक्षिताशेषभूतः ।
स्थैर्यप्रसादमर्थादास्ता एव हि महोदधेः ॥”
अनुग्रहः । (यथा, रघुः । २ । ६८ ।
“तस्याः प्रसन्नेऽसुखः प्रसादं
गुरुनृपाणां गुरवे निवेश ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै
शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥”)
कायप्राणः । स्वास्थ्याम् । प्रसक्तिः । इति
मेदिनी । दे, ३५ ॥ वैदर्भीरीतियुक्तकायगुणः ।
तस्य लक्षणम् । गान्धशब्दभिन्नयुक्तार्थपद-
वत्त्वम् । यथा,—
“ओजःप्रसादमाधुन्यगुणत्रितयमेदतः ।
गौडवैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्तिताः ।
युक्तार्थपदमग्रास्यं प्रसादः परिकीर्तितः ॥”
इति कायचन्द्रिका ॥ * ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।
“चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्दनमिवानलः ।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥”)
देवनिवेदितद्रव्यं गुरुणां भुक्तावशेषश्च । यथा,
“आसीदंशध्वजो राजा प्रजापालनतत्परः ।
प्रसादं सत्यदेवस्य त्वक्ता दुःखमवाप सः ॥”
इति स्कान्दे रेवाखण्डे सत्यनारायणव्रतकथा ॥
प्रसादनं, स्त्री, (प्रसादयतीति । प्र + सद् + णिच्
+ ल्युट् ।) अन्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्र +
सद् + णिच् + ल्युट् ।) प्रसन्नताकारकम् । यथा,
बलवर्णप्रसादनमिति राजवल्लभः ॥ (यथा च
महाभारते । ४ । ६६ । २२ ।
“प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ॥”
प्रसादना, स्त्री, (प्र + सद् + णिच् + युच् + टाप् ।)
सेवा । परिचर्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६० ॥
प्रसाधनं, स्त्री, (प्रसाध्यतेनेनेति । प्र + साध् +
ल्युट् ।) वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यथा, मनुः । २ । २११ ।
“अभ्यङ्गनं स्थापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥”
कङ्कतिका । इति भरतधृतामरमाला ॥ प्रहृ-
नियत्तिश्च ॥ (प्र + साध् + णिच् + ल्युट् । प्रसा-
धयितरि, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५७ । २ ।
“यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तुर्देवेष्वततः ॥”)
प्रसाधनी, स्त्री, (प्रसाध्यतेनेनेति । प्र + साध् +
ल्युट् । डीप् ।) सिद्धिः । इति मेदिनी । ने, १६५ ॥
कङ्कतिका । इत्यमरः । २ । ६ । १३६ ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २४ ।
“केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलपहा ॥”
तद्व्युत्तिर्यथा,—

प्रसारि

“प्रसाधनी दिङ्मवनागसप्र-
सङ्गाभिरक्ताङ्गुलिभिः क्रमेण ।
चतुर्विधानां पृथिवीपतीनां
सम्पत्तिसौभाग्ययशःसद्विदा ॥
काष्ठजा धातुजा चैव शृङ्गजा च यथाक्रमम् ।
जाङ्गलानूपसामान्यदेशजनानां महीभुजाम् ॥
क्षत्रदण्डवदुद्भेयः काष्ठजाया विनिश्चयः ।
कनकं रजतं ताम्रं पित्तलं सीसकं तथा ॥
लौहं सर्वश्च सर्वार्हमादित्यादिदशाभुवाम् ।
राज्ञामेवोपयुज्येत कालकीर्त्तिप्रसाधनी ॥
मृगाणां महिषाणाञ्च सिंहजाता प्रसाधनी ।
गजदन्तसमुद्भूता राज्ञामेवोपयुज्यते ॥
अत्रापि रत्नविद्यासौ ज्ञेयश्चामरदण्डवत् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
प्रसाधिका, स्त्री, (प्रसाध्यति निष्पादयतीति ।
प्र + साध् + खुल् । टाप् अत इत्वम् ।)
नीवारः । यथा,—
“प्रसाधिका तु नीवारस्तृणान्तमिति च स्मृतम् ॥”
अस्या गुणाः ।
“नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातहतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(प्रसाधयति अलङ्करोतीति । प्र + साध् + णिच्
+ खुल् ।) वेशकारिणी । यथा,—
“प्रसाधिकालम्बितमग्नपाद-
माक्षिप्य काचित् द्रवरागमेव ॥”
इति कुमारसम्भवे सप्तमः सर्गः ॥
(धान्यविशेषः यथा । “अग्रव्रीहिः प्रसा-
धिका ।” इति वैद्यकरत्नमयाम् ॥)
प्रसाधितः, चि, (प्र + साध् + क्तः । अलङ्कृतः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥ प्रहृष्टनिष्पन्नः ।
निष्पादितः । यथा, सारसंग्रहे ।
“ततः प्रस्थमितं कल्कं दत्त्वा तोयचतुर्गुणे ।
क्षीरे प्रसाधितं तैलं ग्रहणो बलवर्णकृतः ॥”
प्रसारः, पुं, (प्र + सृ + घञ् ।) प्रसरणम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २६ ।
प्रसाराङ्गुष्ठनान्नूनं निःश्लथमिति निर्दिष्टम् ॥”)
प्रसारणं, स्त्री, (प्र + सृ + णिच् + ल्युट् ।) पञ्च-
विधकर्मान्तर्गतकर्मविशेषः । स तु विचार-
रूपः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“उत्तरेप्रणं ततोऽवक्षेपणमाङ्गुष्ठनन्तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥”
(परिवर्द्धनम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१३ । ३५ ।
“मित्रामित्रहिरण्यानां भूमीनाञ्च प्रसारणम् ॥”
प्रसारणी, स्त्री, (प्रसार्यते इति । प्र + सारि +
ल्युट् । डीप् ।) लताविशेषः । गन्धभादालिया
इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । वातपित्तनाशि-
त्वम् । उष्णत्वम् । बलशुक्रकारित्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ सैन्यानां सर्वतो व्याप्तिः । इति
प्रसरणशब्दटीकायां भरतः ॥
प्रसारिणी, स्त्री, (प्रसरतीति । प्र + सृ + णिनि;
डीप् ।) लज्जाजुलता । प्रसारणी । गन्धभादा-

लिया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । सुप्रसरा २ सारिणी ३ प्रसरा ४ सरा ५ चारुपर्णी ६ राजवला ७ भद्रपर्णी ८ प्रतानिका ९ प्रवला १० राजपर्णी ११ चन्द्रपर्णी १२ भद्रवला १३ चन्द्रवली १४ प्रभद्रा १५ । अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातार्शः श्वयथुमलविष्टम्भनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रसारी, [न] चि, (प्रसरतीति । प्र + सृ + णिनिः ।) प्रसरणशीलः । तत्पर्यायः । विह्वलरः २ विह्वलरः ३ विसारी ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १७ । ४४ ।

“प्रसारिणी सपदि नभस्तले ततः समीरणमभितपरागकृषिता ॥”)

प्रसितं, स्त्री, (प्र + सो + क्तः ।) पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आसक्ते, चि । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, रघौ । ८ । २३ ।

“इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिविह्वलप्रसरेषु जायतौ । प्रसिताबुदयापरवर्गयो-रभयौ सिद्धिसुभाववापतुः ॥”)

प्रसितिः, स्त्री, (प्रसिनोति बध्नात्यनयेति । प्र + सि + करणे क्तिन् ।) बन्धनसाधनरञ्जनिगङ्गादिः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ (ज्वाला । यथा, ऋग्वेदे । २ । २५ । ३ ।

“अमेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे ।”

“प्रसीयते बध्यतेनयेति । प्रसितिर्ज्वाला । इति तद्भाष्ये सायनः ॥ * ॥ भावे क्तिन् । प्रबन्धनम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६ । ५ ।

“अूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेः ॥”)

प्रसिद्धः, चि, (प्रसिध्यतीति । प्र + सिध् + गत्यर्थेति क्तः ।) भूषितः । ख्यातः । इति मेदिनी । धे, ३४ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ४ । ५७ ।

“काम्यादिदोषदृष्ट्याद्याः कामादित्यागहेतवः । प्रसिद्धा मोक्षशास्त्रेषु तानन्विष्य सुखी भव ॥”)

प्रसिद्धिः, स्त्री, (प्र + सिध् + क्तिन् ।) टङ्कारः । ख्यातिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । २ । ६ ।

“विद्याश्चतस्र एवेता इति नो गुरुदर्शनम् । पृथक् पृथक् प्रसिद्धार्थं यासु लोको अवस्थितः ॥”)

भूषा । इति प्रसिद्धशब्दार्थदर्शनात् ॥

प्रसूः, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सू + “सत्सू-दिवेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्तिप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । १२८ ।

“पितृणां मानसी कन्या मेनका सात्विकाप्रसूः ॥”)

घोटकी । इत्यमरः । ३ । ३ । २२ ॥ कदली । वीरुत् । इति मेदिनी । से, ४ ॥ (प्रसवकर्त्री । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३८ अध्याये ।

“प्रसंविनी सान्दते तु चोभिता दुःप्रसूया ॥”)

प्रसूका, स्त्री, (प्रसूरेव । प्रसू + स्वार्थे कन् ।) वाजिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रसूतं, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तः ।) कुसुमम् । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रसूतः, चि, (प्र + सू + क्तः ।) सञ्जातः । (यथा, रघुः । १ । १२ ।

“तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः । दिलीप इति राजेन्द्ररिद्धः चौरनिधाविव ॥”)

सूतः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रसूता, स्त्री, (प्रसूते स्म इति । प्र + सू + कर्त्तरि क्तः ।) जातसन्ताना । तत्पर्यायः । जाता-पत्या २ प्रजाता ३ प्रसूतिका ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३१ ।

“अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्णयेत् ” यथा च हरिवंशे । ८४ । १०१ ।

“अयन्ते हि स्त्रियो बह्वो यमिचारयतिक्रमैः । प्रसूता देवसङ्काशान् पुत्रानमितविक्रमान् ॥”)

प्रसूतिः, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तिन् ।) प्रसवः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा,—

“हृणा वचा चापि जलेन पिष्टा सेरुहतेला खलु नाभिलेपात् । सुखं प्रसूतिं कुरुतेऽङ्गनानां निपीडितानां बहुभिः प्रमादैः ॥”

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थे भागे ॥

प्र + सू + भावे क्तिन् ।) उद्भवः । (यथा, शकुन्तलायाम् ४ अङ्के ।

“आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः सेयं याति शकुन्तला पतिर्यहं सर्वैरनु-जायताम् ॥”)

तनयः । दुहिता । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥ (सन्ततिः । यथा, रघुः । ५ । ७ ।

“कञ्चिभृगीणामनघा प्रसूतिः ॥”

कारणम् । यथा, रघुः । २ । ६३ ।

“न केवलानां पयसा प्रसूति-मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥”

उत्पत्तिस्थानम् । यथा, महाभारते । १ । २३३ । १४ ।

“त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूति-स्त्वमेवाम् । भवसि प्रतिष्ठा ॥”

दक्षपत्नी । सा तु सतीजननी । यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । १२८ ।

“देवहूतिः कर्दमस्य प्रसूतिदक्षकामिनी ॥”)

प्रसूतिका, स्त्री, (प्रसूतः सूतोऽस्या अस्तीति । ठन् ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

प्रसूतिजं, स्त्री, (प्रसूतेरुद्भवमारभ्येत्यर्थः जायते इति । जन् + ङः ।) दुःखम् । इत्यमरः । १ । ६ । ३१ ॥

प्रसूनं, स्त्री, (प्रसूयते स्तीति । प्र + सू + क्तः ।) ओदि-त्वात् निष्ठातस्य नः ।) पुष्पम् । (यथा, रघुः । २ । १० ।

“अवाकिरन् बाललताः प्रसूनै-राचारलानैरिव पौरकन्याः ॥”)

फलम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ ॥ जाते, चि । इति मेदिनी । ने, ८७ ॥

प्रसूनेषुः, पुं, (प्रसूनं पुष्पं इषुर्वायो यस्य ।) काम-देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसूतं, स्त्री, (प्र + सू + क्तः ।) पलङ्क्यम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ ।

“हृणातिलप्रसूतं प्रकुचं वा प्रातः प्रातरनुसेवेत शीतोदकानुपानम् ॥”

“पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया प्रसूतश्च निगद्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

प्रसूतः, पुं, (प्र + सू + क्तः ।) निकुञ्जपाणिः । अर्द्धाञ्जलिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ४ । ५ । १० । ७ ।

“यद्यनुलभेरन् प्रसूतमात्रं वाञ्छलिमात्रं वा ॥”)

प्रसूतः, चि, (प्र + सू + क्तः ।) प्रवृद्धः । प्रसारितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, देवी-भागवते । १ । १४ । ५ ।

“न शशाक नियन्तुश्च स यासः प्रसूतं मनः ॥”)

विनीतः । वेगितः । इति मेदिनी । ते, १२३ ॥

गतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नियुक्तः । इति हलायुधः । २ । ३६० ॥

प्रसूता, स्त्री, (प्र + सू + क्तः ।) टाप् ।) जङ्घा । इति मेदिनी । ते, १२३ ॥ (विवरणमस्या जङ्घा-शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

प्रसूतिः, स्त्री, (प्र + सू + क्तिन् ।) प्रसूतः । आ-कुञ्चितपाणिः । इति रायमुकुटः राज-निर्घण्टश्च ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ११२ ।

“देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्थानोदकमाहरेत् । संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात् प्रसूतित्रयम् ॥”

सन्ततिः । यथा, महाभारते । ५ । १०१ । ३ ।

“वर्द्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥”

प्रसूत्या इति वा पाठः ॥ पलङ्क्यम् । तद्यथा,

“पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया ॥”

इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

प्रसेकः, पुं, (प्रसेचनमिति । प्र + सिच् + घञ् ।) सेचनम् । चुपतिः । इति मेदिनी । के, १११ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ३ । ६ ।

“मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेक-श्चित्तं विदारयति कस्य न कोविदारः ॥”

रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“आसकासप्रतिश्रायप्रसेकारोचकक्वराण् । हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ॥”)

प्रसेदिका, स्त्री, चुन्नारामः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७६ ॥ (प्रसीदिका इति कश्चिन्पाठः ॥)

प्रसेदिवान्, [सु] चि, प्रसन्नः । प्रपूर्वसदधातोः कर्त्तरि कसुप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रसेवः, पुं, (प्रसीयते स्तीति । प्र + सिव + “अ-कर्त्तरि चेति ।” ३ । ३ । १६ । इति घञ् ।) वीणाङ्गम् । स्यूतः । इति मेदिनी । ने, ४३ ॥

प्रसेवकः, पुं, (प्र + सिव + क्त्वात् ।) यद्वा, प्रसेव एव । स्वार्थे कन् ।) वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् । दण्डाधः शब्दगाम्भीर्यार्थं दारुमयं भाण्डं यच्च-म्मेणा आच्छाद्य दीयते सः । इत्यर्थः । वीणा-स्थिताणावूपलम् । इत्यपरे । इति भरतः ॥

प्रस्तारः

तत्पर्यायः । ककुभः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ७ ॥
सूत्ररचितभाष्यम् । धोकडा इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । स्थूतः २ स्थूतः ३ धौतकटः ४
स्थूतः ५ स्थूतः ६ । इति भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ६ ।

“इतिवस्तिप्रसेवकप्रभृतिषूदकपङ्कपूर्णेषु भेद-
योग्याम् ॥”) प्रकृततनुसन्तानकर्ता च ॥

प्रकृष्टः, पुं, (प्रगतं कर्णं पापं यस्मादिति । “प्रकृष्ट-
हरिश्चन्द्रावृषी ।” ६ । १ । १५३ । इति सुट् ।)
ऋषिविशेषः । स च वैदिकसन्धानगर्तस्योप-
स्थानमन्त्रस्य ऋषिः । (यथा, ऋग्वेदे । १ ।
४४ । ६ ।

“प्रकृष्टस्य प्रतिरन्नायुर्जोवसे नमस्या दैवं
जनम् ॥”)

प्रकृष्टनं, स्त्री, (प्र + कृष्ट + लुट् ।) विरेकः ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
८४ । २६ ।

“अभिप्रकृष्टनपरस्त्वप्येवं भविष्यति ॥”)

प्रकृष्टः, त्रि, (प्रकर्षेण कृष्टः ।) पतिते, त्रि ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रस्तारः, पुं, प्रस्तृणाति आच्छादयति यः । (प्र +
स्तृ + पचाद्यच् ।) शिला । पातर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । ग्रावा २ पाषाणः ३ उपलः ४
अश्मा ५ दृशत् ६ दृषत् ७ पारारुकः ८
पारटोटः ९ मृत्तरुः १० काचकः ११ शिला
१२ ॥ पञ्चवादिचित्तश्रया । यथा,—

“पञ्चवादेर्विरचिते श्रयनीये तु संस्तरः ।

प्रस्तारः प्रस्तिरश्चेति प्रस्तारोऽपि च कुत्रचित् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मनुः । २ । २०४ ।

“गोश्वोऽयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुणा साहं शिखाफलकनौषु च ॥”)

मणिः । इति मेदिनी । रे, १८१ ॥

प्रस्तरिणी, स्त्री, (प्रस्तरस्तदाकारोऽस्थस्या इति ।
प्रस्तर + इनिः । डीप् ।) गोलोमिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्या गोलोमिकाशब्दे
ज्ञेयः ॥)

प्रस्तारः, पुं, (प्र + स्तृ + घञ् ।) लण्वनम् । तत्-
पर्यायः । लणाटवी २ ऋवः ३ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १७७ ॥ पञ्चवादिविरचितश्रय-
नीयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रया । इति
हारावली ॥ कृन्ः प्रभृतीनां प्रभेदज्ञापकसङ्केत-
विशेषः । यथा,—

“पादे सर्वगुरावादात् लघु न्यस्य गुरोरधः ।
यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादसु विधिम् ॥
ऊने दद्याद्गुरुनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत् ।

प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्चन्दोविचितिवेदिभिः ॥”
इति उत्तरत्नावली ॥ * ॥

अपि च । अहपत्याह । पट्टम गुरु चैव ठाणे
लघुआ धरितवउ अप्पवुड्डी ए । सरिसा
सरिसा पन्ती उअरिया गुरुलङ्ग देडु ॥ अस्य
टीका । एतद्देहानं प्रस्तारज्ञानाधीनमिति

प्रस्ताव

प्रस्तार दर्शयति । प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुकां
स्थापयं आत्मबुद्ध्या सदृशी सदृशी पंक्तिरुद-
वृत्तौ गुरुलघु देहि सदृशी पंक्तिर्दक्षिणे कार्या
वामे गुरुलघुभिः पूरणं कार्यं इदम् माचा-
प्रस्तारविषयं तत्रापि गुरोर्लखनयोग्यत्वे गुरु-
ल्लेखः अपरत्र लघुर्देयः । वर्णप्रस्तारे तु गुरुणैव
पूरणं कार्यं तत्रायं प्रकारः आदौ गुरुर्लेखः
तत्र प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुर्लेखः तद्विषये
चोपरिस्थितपंक्तेः सदृशी कार्या वामे च गुरु-
लघुभिः पूरणं कार्यं वामे चैक एकलघुः पतति
वर्णप्रस्तारे तु वामे लघुस्पर्शो नास्ति यथा
त्रिकलप्रस्तारे । ६६ । प्रथमगुरोरधो लघु-
वामतश्च कलाहंपूरणं गुरुणैव कार्यं दक्षिणे च
पंक्त्यभावः ततो गुरोरधो लघुर्लेखः दक्षिणे च
लघोरधो लघुर्लेखः वामे च कलापूरणं एकेन
लघुना कार्यं एवं चतुष्कला-६६दावपि बोध्यं
यथा अक्षरच्छन्दसि ६६एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥
अथ सकलप्रस्तारसंख्या । द्वावीसा सप्तस-
यातइ सत्तावह सहज्वाइ वाञ्छालिसह
लक्खं तेरहकोडी समग्गाइ । अस्य टीका ।
अत्र चैकाक्षरमारभ्य षड्विंशत्यवधिवर्ण-
वृत्तानां प्रस्तारे कियती संख्येत्यत आह ।
१३४, २१७, ७२६ षड्विंशतिः सप्त तानि तथा
सप्तदशसहस्राणि द्विचत्वारिंशच्चत्वार्योदश-
कोट्यः समग्राणि अङ्कस्य वामा गतिरित्यङ्काः
स्थाप्याः । इति पिङ्गलः श्रीधरबोधभूषणश्च ॥

प्रस्तार्थर्म्म, [न] स्त्री, नेत्ररोगभेदः । तस्य
लक्षणम् ।

“प्रस्तार्थर्म्म तनुस्तीर्णं श्यावं रक्तनिभं सिते ॥”
इति माधवकरः ॥

अपि च ।

“समन्ताद्विस्तृतः श्यावो रक्तो वा मांससङ्घयः ।
सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्थर्म्म तदुच्यते ॥”

इति रचितघृतनिमिः ॥

तस्यौषधम् ।

“कतकस्य फलं शृङ्गं चूषणं सैन्धवान्वितम् ।
फेनो रसाञ्जनं चौरं विडङ्गानि मनःशिला ॥
कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेषा यपोहति ।
तिमिरं पटलं काचमर्म्मशुक्रं तथैव च ॥
कण्डूक्षेदावूहं हन्ति मलमाशु सुखावती ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

प्रस्तावः, पुं, (प्र + स्तृ + “प्रे हस्तुसुवः ।” ३ । ३ ।
२७ । इति घञ् ।) अवसरः । इत्यमरः । ३ ।

२ । २४ ॥ प्रसङ्गस्तुतिः । इति भरतः ॥ प्रसङ्गः ।
इति भागुदीक्षितः ॥ (यथा, ऋच्छकटिके ।

६ अङ्के । “प्रस्तावेनाधिकरणिकत्वां द्रष्टुमिच्छ-
तीति ॥”) प्रकरणम् । यथा,—

“प्रस्तावदेशकालादेर्विशिष्टात् प्रतिभाक्षुषाम् ॥”
इत्यस्यार्थे काव्यप्रकाशः ॥

प्रस्तावना, स्त्री, (प्रस्तावयति विज्ञापयति कार्या-
दिकमिति । प्र + स्तृ + णिच् + युच् । टाप् ।)

आरम्भः । इति जटाधरः ॥ सूत्रधारेण सह

प्रस्थपु

नटीविदूषकादीनां परस्परविचित्रभाषणम्
तस्या लक्षणम् । यथा,—

“नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वन्ते ॥

चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताद्येपिभिर्मिथः ॥
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

प्रस्तिरः, पुं, (प्रस्तरः । निपातनात् इत्यम् ।)
पञ्चवादिचित्तश्रया । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रस्तीतः, त्रि, (प्र + स्तृ + क्तः । “प्रस्थोऽन्य-
प्रस्तीमः, १ तरस्याम् ।” ८ । २ । ५४ । इति

निष्ठातस्य मो वा ।) संहतः । ध्वनितः ।
प्रपूर्वस्येधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः । इति

सुम्बोधयाकरणम् ॥

प्रस्तुतः, त्रि, (प्रस्तूयते स्मेति । प्र + स्तृ + क्तः ।)
प्रकरणप्राप्तः । यथा,—

“अप्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

प्राकरणिकः । प्रासङ्गिकः । इत्यलङ्कार-
कौस्तुभः ॥ निष्पन्नः । यथा । प्रस्तुतवृत्तिर्मयट् ।

अन्नं प्रस्तुतं अन्नमयम् । यवागूः प्रस्तुता यवागू-
मयी । इति कलापतद्धितः ॥ प्रकर्षस्तुति-

युक्तः । प्रपूर्वस्तुधातोः कर्मणि क्तः । उप-
स्थितः । प्रतिपन्नः । उदयुक्तः । इति लोकयव-

हारदर्शनात् ॥

प्रस्तृतः, त्रि, (प्र + स्तृ + क्तः ।) अन्तरितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रस्थः, पुं, (प्रकर्षेण तिष्ठतीति । प्र + स्था +
“आतस्योपसर्गः ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।

यद्वा, प्रतिष्ठतेऽस्मिन्नेन वेति घञर्थे कः ।)
परिमाणविशेषः । स तु चतुःकुड्वरूपः । इत्य-

मरभरतौ ॥ आढकचतुर्धाशः । इति लीला-
वती ॥ द्विशरावपरिमाणम् । इति वैद्यक-

परिभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने । ८ ।
अध्याये ।

“बलिनो बहुदोषश्च वयःस्थस्य शरीरिणः ।
परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे ॥”)

प्रस्थः, पुं, स्त्री, (प्र + स्था + क्तः ।) अद्रेः सम-
भूभागः । अद्रेरेकदेशः । इति भरतः ॥ तत्-

पर्यायः । ध्रुः २ सारुः ३ । इत्यमरः । २ ।
३ । ५ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ५४ ।

“प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगणाभिगन्धि

किञ्चित् कणत्किन्नरमधुवास ॥”)

उन्मितवस्तु । इति मेदिनी ॥ विस्तारः । यथा,
“दीर्घं प्रस्थे समानश्च न कुर्यान्मन्दिरं बुधः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते जम्बखण्डे १०३ अध्यायः ॥
प्रकृतस्थितिविशिष्टे, त्रि ॥

प्रस्थपुष्पः, पुं, (प्रस्थमितं पुष्पमस्य ।) मरुवक
इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (तत्पर्यायो यथा,—

भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“मारुतोऽसौ मरुवको मरुन्मरुवरपि स्मृतः ।

मृगी मणिज्भक्तश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥”)

प्रसावः

प्रहरः

प्रहस

खलपत्रतुलसी । जम्बीरमेदः । इति केचित् ॥
जम्बीरसामान्यम् । इति केचित् । इति तट्टी-
कार्या भरतः ॥
प्रस्थानं, स्त्री, (प्र + स्था + ल्युट् ।) विजिगीषोः
प्रयाणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ (यथा,
देवीभागवते । ५ । ४ । १२ ।
“सेनाभियोगं प्रस्थानं बलसंस्था यथार्थतः ।
धीराणाञ्च परित्राणं कृत्वा यान्ति त्वरान्वितः ॥”)
गमनमात्रम् । यथा, पदाङ्कदूते ।
“प्रस्थानन्ते कुलिशकलनाभिश्चितं पण्डिताग्रैः ॥”
प्रस्थानविघ्नः, पुं, (प्रस्थानस्य विघ्नः ।) गमन-
बाधातः । यथा । यः पुनर्विवाहावसरे
मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानौप-
यिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्या-
मीति प्रस्थानविघ्नमाचरति तदासौ द्विगुणं
भृतिं दाप्यः । इति मिताचरा ॥
प्रस्थापितः, त्रि, (प्र + स्था + णिच् + क्तः ।)
प्रेषितः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकर्षेण स्थापितश्च ॥
प्रस्थिका, स्त्री, (प्रस्थस्तदाकारोऽस्यस्या इति ।
प्रस्थ + ठन् ।) अम्बुजा । इति भावप्रकाशः ॥
प्रस्फुटः, त्रि, (प्रस्फुटति विकशतीति । प्र +
स्फुट् + कः ।) प्रफुल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सुसृष्टः । यथा, मार्कण्डेये । २७ । २१ ।
“निष्कृष्य शासनं तस्मादृष्टे प्रस्फुटाचरम् ॥”)
प्रस्फोटनं, स्त्री, (प्रस्फोटयतेऽनेनेति । प्र + स्फुट् +
णिच् + करणे ल्युट् ।) स्फूर्णम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । २६ ॥ (प्र + स्फुट् + भावे ल्युट् ।)
ताडनम् । विकाशनम् । इति मेदिनी । ने,
१६२ ॥ पवनम् । तुषादिशोधनम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ८३ ॥
प्रसवणं, स्त्री, (प्रसवति जलमस्मादस्मिन्निति वा ।
प्र + सु + अपादाने अधिकरणे वा ल्युट् ।) यत्र
स्थाने सुखा जलं गलति तत् । इति भरतः ॥
अविच्छेदेन स्रवज्जलं यत्र स्थाने पतति यत्र
निपत्य च बहुलीभवति तत् । इति खान्या-
दयः ॥ गिरेरुपरि निर्भरादिप्रभवजलसंघातः ।
इति साङ्गः ॥ (यथा, हरिवंशे । ६ । ५३ । ११ ।
“पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
प्रभावश्च सरस्वत्याः क्षुब्धप्रसवणं बलः ॥”)
अजस्रं मन्दवेगेन स्रवज्जलम् । इति कोकटः ॥
तत्पर्यायः । उत्सः २ । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥
जलप्रसावः ३ । (यथा, मनुः । ४ । २०३ ।
“स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रसवणेषु च ॥”)
अस्य गुणाः । प्रसवणजलं स्वच्छं लघु मधुरं
रोचनञ्च दीपनकृत् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
(प्र + सु + भावे ल्युट् ।) प्रकर्षेण चरणम् ॥
प्रसवणः, पुं, (प्रसवति जलमस्मादिति । प्र + सु +
अपादाने ल्युट् ।) माल्यवतुपर्वतः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ६५ ॥ खेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रसावः, पुं, (प्रसूयते इति । प्र + सु + “प्रैहस्तु-
सुवः ॥” ३ । ३ । २७ । इति घञ् ।) मूत्रम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ गोप्रसावमाहात्म्यं

यथा, वराहपुराणे ।
“प्रसावेण तु यः स्नायात् रोहिण्यां मानवी
दिजः ।
सर्वपापकृतान्दोषान् दहत्याशु न संशयः ॥”
(गुणादयोऽस्य मूत्रशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
प्रस्थानः, पुं, उच्चैःशब्दः । प्रपूर्वस्वनधातोर्घञ्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
प्रखेदः, पुं, (प्र + खिद् घर्म्मन्थतौ + घञ् ।) अति-
शयघर्म्मः । (यथा, मार्कण्डेये । १२४ । १३ ।
“नरेन्द्रपुत्राः प्रखेदजलक्षिन्नाननाः समम् ॥”)
तस्यौषधं यथा,—
“चन्दनं कुङ्कुमं मांसं कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीककोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुशीरकाशस्यैः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्जूरकः पद्मकश्च एतैस्तेन प्रसाधितम् ॥
प्रखेदमलदौर्गन्धकङ्कुकुष्ठहरं परम् ।
पुमान् युवा स्यात् शुक्राढ्यः स्त्रीणाञ्चात्मन्-
वल्लभः ॥
स्त्रीशतं गच्छते रुद्र ! बन्धापि लभते सुतम् ॥”
इति गारुडं १६८ अध्यायः ॥
(विषयोऽस्य यथा,—
“स्नेमिषं मधुरास्यता च जड़ता निद्रा च
तन्ना भृशं
गान्नाणां गुरुताऽरुचिर्विरमता रोमोन्मत्ताः
शीतता ।
प्रखेदः श्रुतिवाधनञ्च कुरुते नेत्रे च पाण्डुच्छवि-
विष्टव्यामलवृत्तिका च वमनं श्लेष्मन्चरे वै विदुः ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
प्रहतं, त्रि, (प्रहन्त्ये स्मेति । प्र + हन् + क्तः ।)
विततम् । क्षुब्धम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रक-
र्षेण क्षिप्तम् । (यथा, महाभारते । ८ । ३० । ६ ।
“प्रहतरधनराशिकुञ्जरं
प्रतिभयदर्शनमुत्खण्डनम् ।
तद्विहतहतावभौ बलं
पितृपतिराशुमिव प्रजास्ये ॥”)
प्रकर्षेण गतश्च ॥ (विताडितम् । यथा, भाग-
वते । १० । ७२ । ३८ ।
“इत्थं तयोः प्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौ
क्रुद्धौ खसृष्टिभिरयःसर्पैरपिष्टा ॥”
वादितम् । यथा, रघुः । १६ । १४ ।
“स स्वयं प्रहतपुष्करः कृतौ
लोलमाल्यवल्लयो हरन् मनः ।
नर्त्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः
पार्श्ववर्तिषु गुरुखलज्वयत् ॥”)
प्रहनेमिः, पुं, (ग्रहाणां नेमिरिव । निपातनात्
अस्य प्रः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(ग्रहनेमिरिति वा पाठः ॥)
प्रहरः, पुं, (प्रह्रियते ढकादिरस्मिन्निति । प्र +
हृ + घञ् । अप् वा ।) वासरस्याष्टभागेक-
भागः । प्रहर इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।

यामः २ । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ४ । ३७ ।
“सङ्केतकं द्वितीयेऽस्मिन् प्रहरे पर्यकल्प्यते ॥”)
प्रहरकुटुबी, स्त्री, (प्रहरस्य कुटुबी कुटुम्बिनीव ।)
कुटुम्बिनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रहरणं, स्त्री, (प्रह्रियतेऽनेनेति । प्र + हृ +
करणे ल्युट् ।) अस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८२ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १६६ । २ ।
“धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमतीवात्र पितामह ! ॥”)
कर्णोरथः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २६ । २ ।
“पञ्चप्रहरणं सप्तवर्ष्यं पञ्चविक्रमम् ॥”
प्रह्रियतेऽस्मिन्निति ।) युद्धम् । इति हलायुधः ।
२ । २६८ ॥ (प्र + हृ + भावे ल्युट् ।) प्रहारः ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४ । ७ ।
“याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ! ॥”)
प्रहरी, [नृ] त्रि, यामिकः । प्रहरी विद्यते
अस्येति प्रहरशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
प्रहर्षणः, पुं, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृ + णिच् +
ल्युट् ।) बुध्दयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हर्ष-
विशिष्टे, हर्षकारके च, त्रि ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २७ । ६ ।
“नानापक्षितं रम्यं कदुपुत्रप्रहर्षणम् ॥”
प्र + हृ + भावे लुट् । आनन्दे, स्त्री ।
यथा, महाभारते । १२ । ३३६ । २५ ।
“अथ व्रतस्यावभृते वागुवाचाशरीरिणी ।
स्निग्धगन्भीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभो ! ॥”)
प्रहर्षणी, स्त्री, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृ + णिच् +
ल्युट् ।) डीष् ।) हरिद्रा । इति हारावली ।
त्रयोदशाक्षरपादच्छन्दोभेदः । तस्या लक्षणं
यथा । छन्दोमञ्जर्याम् : “त्रयोदशाक्षरभिर्मनजरगाः
प्रहर्षणीयम् ।” तस्या उदाहरणं यथा,—
“गोपीनामधरसुधारसस्य प्रानै-
रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगहनेनैव ।
आश्वत्थैरपि रतिविभ्रमैर्भूरारैः
संसारे मतिरभवत् प्रहर्षणीह ॥”
प्रहसनं, स्त्री, (प्र + हस् + भावे ल्युट् ।) प्रहासः ।
(प्रहसत्यत्रानेन वा । प्र + हस् + आधारे
करणे वा ल्युट् ।) रूपकभेदः । परिहासः ।
इति मेदिनी । ने, १६० ॥ आक्षेपः । इति
हेमचन्द्रः ॥ रूपकभेदस्य लक्षणं यथा,—
“भाणवत्सन्धिसन्ध्याङ्गलास्याङ्गाङ्गैर्विनिर्मिते ।
भवेत् प्रहसने वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥
तत्र नारभटीनापि विस्मयकप्रवेशकौ ।
अङ्गी हास्यरसस्तत्र दीप्यङ्गानां स्थितिर्न वा ॥
तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वच नायकः ।
एको यत्र भवेद्दृष्टो हास्यं तच्छब्दमुच्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
प्रहसन्ती, स्त्री, (प्रहसति प्रकर्षेण विकशतीति ।
प्र + हस् + प्रहृ + डीप् ।) यूथी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वासन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रहृष्टाङ्गारधानी च ॥

प्रहीणः

प्रहस्तः, पुं, (प्रततः प्रहतो वा हस्तो यत्र ।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चपेटः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥ रावणसेनापतिविशेषः । यथा,—
 “ततो नीलाम्बुदप्रख्यं प्रहस्तो नाम राक्षसः ।
 अत्रवीतु प्राञ्जलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥”
 इति रामायणे लङ्काकाण्डे ८ सर्गः ॥
 प्रहारः, पुं, (प्रहरणमिति । प्र + हृ + घञ् ।) आघातः । यथा, मार्कण्डेये ।
 “करप्रहारेण शिरश्चामरस्य पृथक् कृतम् ॥”
 प्रहारणं, क्ली, (प्र + हृ + णिच् + ल्युट् ।) काम्य-
 दानम् । इति प्रवारणशब्दटीकायां सार-
 सुन्दरी ॥
 प्रहारवल्ली, स्त्री, (प्रहारोपशमा आघातजन्य-
 वेदनादिनाशिका वल्ली लता । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः ।) मांसरोहिणी । इति भावप्रकाशः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “मांसरोहिण्यतिरुहा वृत्ता चर्मकरी कृशा ।
 प्रहारवल्ली विकशा वीरवत्यपि कथ्यते ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 प्रहासः, पुं, (प्रहस्यो हासो यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कार्तिकेयस्य अनुचर-
 विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६६ ।
 “रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतसिंहश्च नन्दकः ॥”
 नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ५७ । १५ ।
 “पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहासः शकुनिर्दरिः ॥”
 प्रहस्यो हासो यस्मात् ।) नटः । इति धरणिः ॥
 (प्रहस्यो हासः प्रकाशो यस्य ।) सोमतीर्थम् । इति जटाधरः ॥ (प्रहस्यो हास इति ।) अङ्ग-
 हासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कामन्दकीये । ५ । २० ।
 “न नर्मसचिवैः साहं किञ्चिदप्यप्रियं वदेत् ।
 ते हि नर्ममाण्यभिप्रैरन्ति प्रहासेनापि संसदि ॥”)
 प्रहासी, [न] पुं, प्रहस्यं हासयति हसति च यः । (प्र + हृ + णिच् वा + णिनिः ।) हासकारकः । भाङ् इति भाषा । तत्पर्यायः । वासन्तिकः २ केलिकिलः ३ वैहासिकः ४ विदूषकः ५ प्रीतिदः ६ । इति हेमचन्द्रः । २ । २४५ ॥ (हास-
 कारिणि, त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ८ । ६ । १४ ।
 “आपाकेष्ट्याः प्रहासिनस्तस्मै ये कुर्वन्ते ॥”)
 प्रहिः, पुं, (प्रकर्षणं द्वियतेति । प्र + हृ +
 “प्रहरतेः कूपे ।” उणा० ४ । १३४ । इति इण् । स च हित् ।) कूपः । इत्यमरः । ११ । १० । २६ ॥
 प्रहितं, क्ली, (प्रधीयते स्मेति । प्र + धा + क्तः ।) स्तूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१ ॥ (प्र + हि प्रेरणे + क्त ।) क्षिप्ते, त्रि । इति निरस्तशब्द-
 टीकायां भरतः ॥
 प्रहीणः, त्रि, (प्र + ओ हा त्वागे + क्त । “धुमा-
 स्थागति ।” ६ । ४ । ६६ । इति आत ईत् ।
 “ओदितश्च ।” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः । ततो णत्वम् ।) परित्यक्तः । प्रपूर्वहा-
 यातोः कर्मणि क्तः । इति सुग्धवोध्याक-
 रणम् ॥ यथा,—

प्रह्लादः

“प्रहीणपूर्वध्वनिनाधिरूप-
 सुखामधारेण शरद्भनेन ॥”

इति रघुकाव्यम् ॥

प्रहुतं, क्ली, (प्रहृत्यते स्मेति । प्र + हु + क्तः ।) भूतयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ७३—७४ ।
 “अहुतश्च हुतश्चैव तथा प्रहुतमेव च ।
 ब्राह्मणं हुतं प्राशितश्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते ॥
 जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको वलिः ।
 ब्राह्मणं हुतं द्विजाय्यार्चा प्राशितं पितृतर्प-
 णम् ॥”)

प्रहेलकं, क्ली, (प्रहेलकम् । पृथोदरादित्वात् लस्य णः ।) पिष्टकविशेषः । तत्पर्यायः । वाचनम् २ व्रतोपायनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रहे-
 लकम् ४ वाचनकम् ५ । इति हारावली । १५२ ॥
 प्रहेलकं, क्ली, (प्रहेलति स्वादादिना अभिप्रायं सूचयतीति । प्र + हिल भावसूचने + ण्वल् । प्रहेलति वेद्यतीति । प्र + हेल + ण्वल् वा ।) प्रहेलकम् । इति हारावली । १५२ ॥

प्रहेलिका, स्त्री, (प्रहेलति अभिप्रायं सूचय-
 तीति । प्र + हिल अभिप्रायसूचने + कृन् । टाप् अत इत्वम् ।) दुर्विज्ञानार्थप्रश्नः । कूटार्थ-
 भाविता कथा । हेयालि इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । प्रवल्हिका २ । इत्यमरः । ११ । ६ । ६ ॥
 प्रवल्हिका ३ प्रवल्हः ४ प्रवल्ही ५ प्रहेलिः ६ । इति भरतः ॥ प्रवल्ही ७ प्रवल्हीका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणम् ।
 “यत्कीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् ।
 यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका ॥
 सा द्विधार्थौ च शाब्दी च विख्याता प्रश्नशासने ।
 आर्थौ स्यादर्थविज्ञानात् शाब्दी शब्दस्य भङ्गतः ॥”

आर्थौ । यथा,—

“तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः ।
 गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कूजति सुहुम्हुः ॥”
 पानीयकुम्भ इति ॥ शाब्दी यथा,—

“सदारिमश्यापि न वैरियुक्ता
 नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम् ।
 यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती
 का नाम कान्तेति निवेदयन्ति ॥”

सारिका । इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥

प्रह्लादः, पुं, (प्रह्लादते इति । प्र + ह्लाद शब्दे +
 अच् । यद्वा, प्रह्लादयतीति । प्र + ह्लाद +
 णिच् + अच् । रलयोदैक्यम् ।) प्रह्लादः । स
 च हिरण्यकशिपोः पुत्रः परमवैष्णवः । (यथा,
 हरिवंशे । ३ । ७१ ।

“हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः ।
 अनुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव वीर्यवान् ॥”)
 तस्य चरित्रादिकं प्रह्लादशब्दे ज्ञेयम् ॥
 (जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ४६ ।
 “महताः सुदेव्याः प्रह्लादा माहिषाः शशिका-
 स्तथा ॥”)

प्रह्लादः

प्रह्लातिः, स्त्री, (प्र + ह्लाद + क्तिन् । इत्थः ।) प्रीतिः । (“ह्लादेः खः क्तौ च ।”) इति सुग्ध-
 बोध्याकरणम् ॥

प्रह्लातः, त्रि, (प्र + ह्लाद + क्त । “ह्लादो निष्ठा-
 याम् ।” ६ । ४ । ६५ । इति इत्थः ।) प्रीतः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

प्रह्लादः, पुं, (प्रह्लादयतीति । प्र + ह्लाद + णिच् +
 अच् ।) प्रह्लादः । स च पूर्वजन्मनि शिव-
 शर्मणः पुत्रः सोमशर्मणामाभूत् ततो देव-
 भावनया नृतः अनन्तरं कमलायां हिरण्य-
 कशिपोः सकाशादैवभावेन जातः । यथा,
 सूत उवाच ।

“स लोहेन समं मेने काश्चनं भूषणं पुनः ।
 जिताहारः स धर्मात्मा निद्रया परिवर्जितः ॥
 विषयान् स परित्यज्य एकान्तमपि सेवते ।
 योगासनसमाकृष्टो निराशो निष्परिग्रहः ॥
 तस्य वेषां सुसंप्राप्य नृत्यकालः समागतः ।
 आगतान् दानवान् विप्रः सोमशर्मा खलो-
 कयत् ॥

नृत्यकाले तु संप्राप्ते प्राणयाचाप्रवर्तके ।
 शालग्रामे महादेवे ऋषीणामेव सन्निधौ ।
 केचिद्वदन्ति वै देव्याः केचिद्वदन्ति दानवाः ।
 एवंविधो महाशब्दः कर्णरन्ध्रगतस्तदा ॥
 तस्यैव विप्रवर्णस्य सुविप्राः सोमशर्मणः ।
 ज्ञानध्यानात् प्रचलतः प्रविष्टं दैत्यजं भयम् ॥
 तेन ध्यानेन तस्यापि दैत्यभूतेन वै तदा ।
 सत्वरं तस्य वै प्राणा गतास्तस्य महात्मनः ॥
 दैत्यभावेन संयुक्तः स हि नृत्यवृत्तं गतः ।
 तस्मादैवग्रहे जातो हिरण्यकशिपोस्तदा ॥
 देवासुरे महायुद्धे निहतस्वरूपाणिना ।
 युध्यमानेन तेनापि प्रह्लादेन महात्मना ॥
 सुभृशं वासुदेवं तद्विस्वरूपं विचिन्तितम् ।
 योगाभ्यासेन पूर्वेण ज्ञानमासीन्महात्मनः ॥
 संसारं प्रौढिकं सर्वं चरित्रं शिवशर्मणः ।
 सोऽप्यहं सोमशर्मा वै प्रविष्टो दानवीं तनुम् ॥
 कस्य कार्यं कदा पुण्यं केवलं ध्यानमुत्तमम् ।
 प्रयामि च महापुण्येर्ज्ञानाख्येर्मोक्षदायिभिः ॥
 समरे प्रीयमाणेन प्रह्लादेन महात्मना ।
 एवं चिन्ता कृता पूर्वं श्रूयतां दिजसत्तम ! ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं सर्वसन्देहनाशनम् ॥”

सूत उवाच ।

“प्रह्लादे तु हते संख्ये देवदेवेन चक्रिणा ।
 संह्लादे च महावीर्ये तस्मिंश्च कालनेमिनि ॥
 प्रह्लादस्य तु या माता हिरण्यकशिपोः प्रिया ।
 प्रह्लादस्य महाशोकैर्दिवा रात्रौ प्रशोचति ॥
 पतिव्रता महाभागा कमला नाम दुःखिता ।
 खिद्यमाना दिवा रात्रौ नारदस्तामुवाच ह ॥
 मा शुचस्त्वं महाभागे पुत्रार्थं पुण्यभागिनि ! ।
 निहतो वासुदेवेन तव पुत्रः समेयति ॥
 तद्रूपलक्षणोपेतस्तवीदरे महामतिः ।
 प्रह्लादिति च वै नाम पुनरस्य भविष्यति ॥
 विहीन आसुदैर्भावैर्वैष्णवेन समन्वितः

इन्द्रत्वं भोज्यते भद्रे ! सर्वदेवेनैर्ममकृतः ॥
मुखीभव महाभागे ! पुत्रेण तेन वै सदा ।
न प्रकाश्या त्वया देवि । स्वार्त्तयश्च कस्यचित् ॥
कर्त्तव्यमज्ञानभावैः सुगोप्यं त्वं सदा कुरु ।
एवमुक्त्वा गतो विप्र नारदो मुनिसत्तमः ॥
कमलायाश्चोदरे वै आसीत् तज्जन्म चोत्तमम् ।
पुनः प्रजादो वै नाम तस्यां जातो महात्मनः ॥
बाल्यभावं गतो विप्र कृष्ण एवं विचिन्त्य च ।
नरसिंहप्रसादेन देवराजोऽप्यभूत् स हि ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डे ५ अध्यायः ॥ * ॥

(अनेन सह नरनारायणयोर्युद्धमासीत् । एतद्विवरणं देवीभागवते चतुर्थस्कन्धे नवमाध्याये द्रष्टव्यम् ॥) प्रमोदः । इति विश्वः ॥
(यथा, महाभारते । १ । ७० । ३ ।

“मनःप्रजादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ॥”)

शब्दः । इति धरणिः ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १० ।

“प्रजादो नृषिकादश्च तथैव जनमेजयः ॥”)

प्रकः, वि, (प्रच्यते इति । प्र+ङ्+“सर्वनिष्ठ्वरिष्वेति” उणा० १ । १५३ । इति वन् । आलोपश्च ।) नम्नः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुः । १६ । ८० ।

“विभूषणप्रत्युपहारहस्त-

सुप्रस्थितं वीक्ष्य विश्राम्यतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिसञ्जहार

प्रहृष्टनिर्वन्धरुषो हि सन्तः ॥”)

आसक्तिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥

प्रा, ल पूर्त्तौ । (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।)
ल, प्राति घटं जलेन लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

प्राक्, अ, पूर्वदिग्देशकालाः । इत्यमरः । ३ ।

४ । २३ ॥ प्राची दिक् प्राङ् देशः कालो वा

प्राक् । एवं प्राच्या दिशः प्राचो देशात्

कालाद्वा आगतः प्रागागतः । एवं प्राच्यां

दिशि प्राचि देशे वा वसति प्राक्सति । दिक्-

शब्दादिदिग्देशकाले इति प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां

स्मात् अचो लुगिति स्तातो लुक् । इति तट्टी-

कायां भरतः ॥ (“दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-

प्रथमाभ्यो दिक्देशकालेव्यस्तातिः ।” ५ । ३ । २७ ।

इति अस्तातिः । “अचेल्लुक्” ५ । ३ । ३० ।

अस्तातेल्लुक् । “लुक् तद्धितलुकि” १ । २ ।

४६ । इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ।) पूर्वम् । (यथा,

मनुः । २ । २६ ।

“प्राक् नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म्म विधीयते ॥”)

प्रभातम् । अवान्तरम् । अतीतम् । अयम् ।

इति हेमचन्द्रः मेदिनी च । चे, ७ ॥ क्रम-

प्राप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्राकषिकः, पुं, (प्राकषति हिनस्तीति । प्र+

आ+कष हिंसायाम्+“प्राडि णिकषः ।”

उणा० २ । १४ । इति किकन् ।) धिङ्गः ।

सायानर्त्तकः । इत्युणादिकोषः ॥ (परदारोप-

जीवी । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

प्राकाम्यं, स्त्री, (प्रकामस्य भावः । प्रकाम+
अञ् ।) शिवस्याष्टविधैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः ।
तच्च इच्छानभिधातः । इत्यमरटीकायां भरतो
हेमचन्द्रश्च । २ । ११६ ॥ (यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।
“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा
तथा ।

ईशित्वं वशित्वं तथा कामावसायिता ॥”)

स्वाच्छन्द्यानुमतिः । तत्पर्यायः । अवसर्गः २

स्वाच्छन्द्यानुमनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, कुमारः । २ । ११ ।

“यत्तो यत्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥”)

प्राकारः, पुं, (प्रक्रियते इति । प्र+कृ+घञ् ।

उपसर्गस्य घञोति दीर्घः ।) वप्रोपरि अन्यत्र

वा इष्टकादिरचितवेष्टनम् । (यथा, महा-

भारते । १ । २०८ । २६ ।

“प्राकारेण च सम्यग्नं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥”)

तत्पर्यायः । वरुणः २ सालः ३ । इत्यमरः । २ ।

२ । ३ ॥ शालः ४ । इति भरतः ॥ वप्रः ५ ।

यथा,—

“प्राकाररोधसोर्वप्रः पितृकेदारयोरपि ॥”

इति रत्नकोषः ॥

तस्य परिमाणं यथा,—

“ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैव कुर्याद्गृहं गृही ।

ऊर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥”

तस्य द्वारमानम् ।

“प्रस्ये हस्तद्वयात् पूर्व्वं दीर्घं हस्तत्रयन्तथा ।

गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥

न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिद्भूनाधिके शुभम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥

प्राकृतः, वि, (प्रकृतमकृतमकार्थं यस्य ।) नीचः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ३१ ।

“अश्रुपातं करोत्यत्र विवशः प्राकृतो यथा ॥”

अविकारकः । यथा, भावप्रकाशे अजीर्ण-

रोगाधिकारे ।

“वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥

प्राकृतं अविकारकम् ॥” * ॥) प्रकृतिसम्बन्धी ।

यथा,—

“इल्लुक्कासीद्वरिस्तूर्णी भगवानात्ममायया ।

पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥”

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे ३ अध्यायः ॥

(यथाच मार्कण्डेये । ४५ । ७३ ।

“इत्येष प्राकृतः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ॥”

यथा च मनौ । ११ । १५६ ।

“स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥”

“प्राकृतं प्राजापत्यं प्रकृतौ भवं प्राकृतं सर्व-

कृच्छ्राणां प्रकृतित्वादेवमुच्यते ॥” इति तद्वाक्ये

मेधातिथिः ॥ * ॥ प्रकृतौ भवस्तु आगतौ वा ।

प्रकृति+“तत्र भवः ।” ४ । ३ । ५३ । “तत

आगतः ।” ४ । ३ । ७४ । इति वा अण् ।)

भाषाभेदे, स्त्री । स च संस्कृतप्रकृतिकः । यथा ।

अथ प्राकृतम् । अथशब्द आनन्तर्यायोऽधि-

कारार्थश्च । प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तत

आगतं वा प्राकृतम् । संस्कृतानन्तरं प्राकृत-

मधिक्रियते । संस्कृतानन्तरं प्राकृतस्यानुशास-

नम् । सिद्धसाध्यमानभेदसंस्कृतयोर्नरेव तस्य

लक्षणं न देशस्य इति ज्ञापनार्थम् । संस्कृत-

समन्तु संस्कृतलक्षणेनैव गतार्थम् । प्राकृते

प्रकृतिप्रत्ययलिङ्गकारकसमाससंज्ञादयः संस्कृत-

वदेदित्याः । लोकादिति च वर्त्तते । तेन च

नृ लृ रे औ ङ अ णं ष विसर्जनीयप्लुतवर्जो

वर्णसमान्वाधो लोकादवगन्तव्यः । ङऔ स्ववर्ग्य-

संयुक्तौ भवत एव । ऐदौ तौ च केषाञ्चित् ।

कैतवं कैअवम् । सौदर्यं सौअरिअम् । कौरवाः

कौअवा । तथा खरयज्जनं द्विवचनं चतुर्थो-

वहुवचनञ्च न तु भवति । अवहुलं बहुल-

मित्यधिकृतं वेदितव्यमाशास्त्रपरिसमाप्तेः ।

ततश्च कचित् प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्-

विभाषा कचिदव्यदेव भवति । इति हेमचन्द्र-

कृतशब्दानुशासनवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः

पादः ॥ * ॥ (यथा च प्राकृतचन्द्रिकायाम् ।

“प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवत्वात् प्राकृतं स्मृतम् ।

तद्भवं तत्प्रमं देशीयैवमेतत् त्रिधा मतम् ॥”

चण्डाचार्यादयस्तु आर्षप्राकृतभेदेन प्राकृतं

द्विविधं कल्पयन्ति । जैनवौद्धानां शास्त्रेषु

प्राचीनतमनाटकादिषु च आर्षप्राकृतप्रयोगः

प्रायशो दृश्यते ॥ कानिचित् विशेषलक्ष्याणि

प्राकृतचन्द्रिकायास्तुक्तानि । यथा,—

“तच्चार्धं मागधी शौरसेनी पेशाचिकी तथा ।

चूलिका पेशाचिकश्चापभंशश्चेति षड्विधम् ॥

महाराष्ट्रोद्भवां भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः ।

आकरः सुत्तिरत्नानां सेतुबन्दादि यन्मयम् ॥”

नाटकादौ उत्तमस्यापि नायकादेः कदाचित्

मत्तादिदोषोपहतस्य प्राकृतकथनं नैव दोषाय ।

यदुक्तं तत्रैव ।

“ऐश्वर्यादिप्रमत्तस्य दारिद्र्योपप्लुतस्य च ।

उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं नैव दूष्यति ॥

क्रीडार्थं वृत्तेरिदं प्राकृतञ्च द्विजन्मनाम् ।

भरतेनोदितं प्राच्यमबाधितमिदं वचः ॥”

नाटकादौ बालस्त्रीवृद्धादीनामगुणान्वितानां

प्राकृतकथनमेव युक्ततरम् । यथाह भरद्वाजः ।

“गाथासु तु महाराष्ट्रा अथवा नाट्याश्रया

मताः ।

बालस्त्रीवृद्धभिच्छृणां आवकयाजलिङ्गिनाम् ।

यद्योपलब्धमत्तानां प्राकृतं वण्डरूपिणाम् ॥” * ॥

प्रलयविशेषे, पुं । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ ।

३८—३६ ।

“नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको दिज्ज ! ।

नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥

ब्राह्मो नैमित्तिकस्तत्र यच्छेति जगतः प्रतिः ।

प्रयाति प्राकृते चैव ब्रह्माण्डं प्रकृतौ लयम् ॥”)

प्राकृतज्वरः, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धी ज्वरः ।)

वर्षाश्रद्धसन्तेषु त्रिषु ऋतुषु क्रमेण वातपित्त-

कफज्वरः । यथा, माधवकरः ।

“वर्षाश्रद्धसन्तेषु वातादेः प्राकृतः क्रमात् ॥”

प्राकृत

प्राकृतदोषः, पुं, (प्राकृतो दोषः ।) वर्षाशरद्-
वसन्तेषु क्रमेण कुपितो वातः पित्तं कफश्च ।
यथा, रक्षितः ।

“चयप्रकोपप्रशमाः पित्तस्य प्राट्टादिषु ।

श्लेष्मणः शिशिरादिषु वायोर्धर्मादिषु त्रिषु ॥”

प्राकृतप्रलयः, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धी प्रलयः ।)

प्रकृतेर्लयः । तस्य विवरणम् । यथा,—

“निर्गुणस्य च नित्यस्य चाद्यन्तरहितस्य च ।

निमेषाणां सहस्रेण प्रकृतेर्दण्ड उच्यते ॥

षष्टिदण्डात्मकस्य वासरश्च प्रकीर्तितः ।

मासस्त्रिंशद्दिवाराचैर्धर्षं द्वादशमासकैः ॥

एवं गते शताब्दे च श्रीकृष्णे प्रकृतेर्लयः ।

प्रकृत्याच प्रलीनायां तदेवं प्राकृतो लयः ॥

सर्वाः संहृत्य सा चैका महाविष्णोः प्रसृज्य या ।

कृष्णवक्षसि लीना च मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥

प्राक्ता वदन्ति तां दुर्गां विष्णुमायां सनातनीम् ।

सर्वशक्तिसरूपाश्च परां नारायणीं सतीम् ॥

बुद्धाधिष्ठातृदेवीश्च कृष्णस्य त्रिगुणात्मिकाम् ।

यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥

वैष्णवास्तां महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ।

यदङ्गीक्षा महालक्ष्मीः प्रिया नारायणस्य च ॥

प्राणाधिष्ठातृदेवीश्च प्रेम्णा प्राणाधिकां वराम् ।

शश्वत् प्रेममयीं शक्तिं निर्गुणां निर्गुणस्य च ॥

नारायणश्च शम्भुश्च संहृत्य खगणान् बहून् ।

शुद्धसत्त्वस्वरूपी च कृष्णो लीनश्च निर्गुणे ॥

गोपा गोप्यश्च गावश्च सुरभ्यश्च नराधिप ।।

सर्वे लीनाः प्रकृत्याच प्रकृतिः प्रकृतीश्वरे ! ॥

महाविष्णौ विलीनाश्च सर्वे ते क्षुद्रविष्णवः ।

महाविष्णुः प्रकृत्याच सा चैवं परमात्मनि ॥

प्रकृतिर्योगनिद्रा च श्रीकृष्णनेत्रपद्मयोः ।

अधिष्ठानं चकारैवं मायया चेश्वरेच्छया ॥

प्रकृतेर्वासरं यावन्मितं कालं प्रकीर्तितम् ।

तावदुत्पन्नावने निद्रा कृष्णस्य परमात्मनः ॥

अमृत्यरत्नतल्ये च वङ्गिशुद्धांशुकाञ्चिते ।

गन्धचन्दनमाख्याटि वायुना सुरभीकृते ॥

पुनः प्रजागरे तस्य सर्ववृद्धिर्भवेत् पुनः ।

एवं सर्वे प्राकृतिकाः श्रीकृष्णं निर्गुणं विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥*

अपि च ।

“प्रकृतौ संस्थितो यस्मात् सर्वस्त्वन्मत्तसच्चयः ।

अहङ्कारमहत्तत्त्वगतो यत् प्राकृतो लयः ॥

प्रकृतौ संस्थितो यत्कर्मतत्तत्प्रलयस्तु यत् ।

तस्मात् प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसत्त्वरः ॥

अयं यः कथितो विप्राः प्राकृताख्यो महालयः ॥”

इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥

प्राकृतमानुषः, पुं, (प्राकृतः सामान्यो मानुषः ।)

सामान्यमनुष्यः । यथा, महाभारते गदापर्वणि ।

“एकादशचमूनाथं भीम ! पादेन मा स्मृश ।

पञ्चानामपि यो भर्ता नासौ प्राकृतमानुषः ॥”

प्राकृतमित्रं, स्त्री, (प्राकृतं स्वाभाविकं मित्रं

सुहृत् ।) स्वदेश्यव्यवहितदेश्यवस्थितराजादिः ।

यथा, साधे । २ । ३६ ।

प्राक्फ

“सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।
स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥”

अस्य टीका । “ननु क्षुद्रोऽयं चेतः किं नः

करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य बलवत्तां वक्तुं मित्रा-

मित्रबलावलविवेकं तावत् करोति । सखेति ।

क्रियया उपकारापकारान्यतरूपया निर्वृत्तः

कृत्रिमः सखा सुहृत् गरीयान् बलवान् एवं

शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् कुतः हि यस्मात्तौ

कृत्रिममित्रशत्रु च कार्यतः उपकारापकार-

रूपकार्यवशात् निर्वृत्ताविति शेषः । उक्तकार्यो-

पाधेर्यावच्चैवमनपायादनयोर्मित्रामित्रभावो-

ऽपि अनपायीति गरीयस्त्वमिति भावः । सहज-

प्राकृतौ तु नैवमिच्छाह । स्यातामिति । सह-

जातः सहजः एकशरीरावयवत्वात् तत्र सहजं

मित्रं मातृव्यसेवपितृव्यसेयादि सहजशत्रुस्तु

पितृव्यतत्पुत्रादिः प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः

पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः । तत्र

विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः तदनन्तरः प्राकृतं

मित्रं अपि त्वर्थे तौ सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रे च

स्यातां न त्वात्मकार्यवशादनियमेनोभयरूपता-

मापद्येतेन कृत्रिमशत्रुमित्रे कृत्रिमशत्रुः शत्रु-

रेव मित्रश्च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रामित्रौ

गरीयांसौ न तु सहजौ नापि प्राकृतावित्यर्थः ।

अनेन कृत्रिमत्वं सर्वोपवादीति सिद्धम् ।” इति

मल्लिनाथः ॥

प्राकृतशत्रुः, पुं, (प्राकृतः स्वाभाविकः शत्रुः ।)

स्वदेश्यव्यवहितदेश्यवस्थितराजादिः । यथा ।

“विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः ।” इति माघ-

टीकायां मल्लिनाथः ॥

प्राकृतिकः, त्रि, (प्रकृति + ठञ् ।) प्रकृति-

विकारः । प्रकृतिसम्बन्धी । यथा,—

“एवं सर्वे प्राकृतिकाः श्रीकृष्णं निर्गुणं विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥

(प्रलयविशेषे, पुं । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । ३८ ।

“नेमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको द्विज ! ।

नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥”)

प्राक्तनः, त्रि, (प्राक् प्राचि काले देशे प्राच्यां

दिशि वा भवः । प्राक् + कालवाचिनोऽ-

यथात् व्युत्प्लवौ ।) प्राग्भवः । यथा । “प्रपेदिरे

प्राक्तनजन्मविदाः ॥” इति कुमारसम्भवम् ॥

अन्यच्च ।

“प्राक्तनेन शुभं सर्वं सुखश्च विभवश्चिरम् ।

दुःखं शोकः प्राक्तनेन विपत् सम्पन्नं साम्प्रतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १४ अध्यायः ॥

अपि च । तत्रैव १२६ अध्याये ।

“विधाता लिखितं कर्म प्राक्तनं केन वार्यते ।

मा भुक्तं जीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥”

प्राक्तनकर्म, स्त्री, (प्राक्तनं पुराभवं कर्म अत्रास्य

तत्त्ववत्त्वादिपि तत्त्वव्यवहारोपः ।) भाग्यम् ।

अदृष्टम् । इति जटाधरः । पुराकृतकार्यम् ॥

प्राक्फलः, पुं, (प्राक् फलं यस्य ।) यमसः । इति

जटाधरः ॥

प्राग्व्यो

प्राक्फलगुनी, स्त्री, (प्राचीं फलगुनी ।) पूर्व-
फलगुनी । यथा । प्राक्फलगुन्यश्चैवमकावे च
यस्य । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

प्राक्फलगुनीभवः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव उत्-

पत्तिर्यस्य ।) दृढस्यतिः । इति हारावली । ३६ ॥

पूर्वफलगुन्यां जाते, त्रि ॥

प्राक्फालगुनः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव इति ।

प्राक्फलगुन + अण् ।) दृढस्यतिः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

प्राक्फालगुनेयः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव इति ।

प्राक्फलगुन + ङञ् ।) दृढस्यतिः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राखर्यं, (प्रखरस्य भावः । प्रखर + यञ् ।) प्रखर-

त्वम् । तीक्ष्णता । प्रखरशब्दात् भावार्थे ण्यप्र-

त्ययः ॥

प्रागभावः, पुं, (प्राग्वर्त्तो अभावः ।) संसर्गा-

भावविशेषः ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे । १२—१३ ।

“अभावस्तु द्विधा संसर्गान्धोन्माभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गभाव इत्यते ॥”)

तस्य लक्षणम् । विनाशभावत्वम् । इति

सिद्धान्तमुक्तावली ॥

प्रागल्भ्यं, स्त्री, (प्रगल्भस्य भावः । प्रगल्भ +

यञ् ।) प्रगल्भता । यथा,—

“प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या

शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।

न तन्मिसुत्पादयते शरीरे

वृद्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

स्त्रीणामयत्नजभावविशेषः । यथा,—

“प्रागल्भ्यौदाय्यमाधुय्यश्रीभाधोरत्नकान्तयः ।

दीप्तिश्चायत्नजा भावहावहेलास्तयोऽङ्गजाः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १०२ ।

“निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ॥” यथा,—

“समाश्लिष्टाः समाश्लेषेषुस्मितास्त्वनैरपि ।

दृष्टाश्च दंष्ट्रनैः कान्तं दासौकुर्वन्ति योषितः ॥”)

प्रागुदीची, स्त्री, (प्राची उदीची च दिगिति कर्म-

धारयः ।) पूर्वोत्तरदिक् । ईशानकोणः । यथा,

“तत्रोत्कीर्णैर्दृष्टिकाः प्रागुदीच्यां दिशि क्षिपेत् ॥”

इति भवदेवभट्टः ॥

प्राग्व्योतिषः, पुं, (प्राक् ज्योतिषं नक्षत्रं यत्र ।

तदुक्तं कालिकापुराणे ।

“अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ् नक्षत्रं ससर्ज ह ।

ततः प्राग्व्योतिषाख्यं पुरी शक्रपुरीसमा ॥”)

कामरूपदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥

स तु नरकराजपुरम् । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“करतीया सत्यगङ्गा पूर्वभागावधिश्रिता ।

यावत्कालितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तदा ॥

तत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः ।

कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति श्रीभगम् ॥

प्राघुणः

अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहिलो ब्रह्मणः सुतः ।
अत्रैव दशदिक्पालाः स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिताः ॥
अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चाष्टसर्वदा ।
चन्द्रः सूर्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुत्रक ! ॥
सर्वे क्रीडार्थमायाता रहस्यदेशमुत्तमम् ।
अत्र श्रीः सर्वतो भद्रा भोग्यमत्र सदा बहु ॥
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्मुखं ससर्ज ह ।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्यं पुरीं शक्रपुरीसमा ॥
अत्र त्वं वस भद्रन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम् ।
ततो विदर्भराजस्य पुत्रीं मायाङ्गयां हरिः ।
पुत्रार्थं वरयामास नरकस्य समां गुणैः ॥”

इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥

(इदानीं प्रसिद्धमासामप्रदेशकियदंशकुचविहार-
कामरूपं पुरा प्राग्ज्योतिषाख्याभिहितम् ॥”)

प्राग्भारः, पुं, (प्रकृत्यो भारो यत्र ।) पर्वताग्र-
भागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुचचित् प्राग्-
भाव इति च पाठः ॥

प्राग्हरः, त्रि, (प्रागं प्रकृत्यमग्रं द्वियतेऽनेनेति ।
हृ + अप् ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥
(यथा, रघौ । १६ । २३ ।

“तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः

प्रत्यग्रहीत्याग्रहरो रघूणाम् ।

पूर्य्यभिच्यत्तसुप्रसादा

शरीरवन्धेन तिरोबभूव ॥”)

प्रागटं, स्त्री, (प्रागे अटतीति । अट् + अच् ।)
अघनदधि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रागं, त्रि, (प्रकर्षणायै भव इति । प्राग + यन् ।)
श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ५८ । ११ ।

“कृत्वा हि सुमहत् कर्म कृत्वा भीष्मसुखान्
कुरुन् ।

जयः प्राप्नो यशः प्राप्यं वैरश्च प्रतियाचितम् ॥”)

प्राग्वंशः, पुं, (प्राच्यतीति । प्र + अच् + किन् । प्राक् ।

प्राक् वंशः सपत्नीकयजमानादिसम्बन्धोऽत्र ।)

हविषां होतव्यानां आधारो यद्गृहं ततः

प्राक् पूर्वदेशे यजमानसदस्यादिस्थित्यर्थं गृहम् ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । ७ ।

“यपं समितुकुशं दर्शो चमसोलूखलानि च ।

प्राग्वंशं यज्ञभूमिश्च होतारं चयनश्च यत् ॥”

प्राक्चासौ वंशश्चेति कर्मधारयः ॥) पूर्व-
कुलश्च ॥

प्रावातः, पुं, (प्रकृत्य आघातोऽस्ति । यद्वा, प्राह-
न्यतेऽस्तिन्निति । प्र + आ + हन् + आधारे

घञ् ।) शुद्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६१ ॥

प्राघारः, पुं, (प्राघरणमिति । प्र + घृ प्रसवणे +

घञ् ।) “उपसर्गस्य घञमनुष्ये बहुलम् ।”

६ । ३ । १२२ । इत्युपसर्गस्य दीर्घः ।) घृतादि-

चरणम् । तत्पर्यायः । च्योतः २० इत्यमरः ।

३ । २ । १० ॥

प्राघुणः, पुं, (प्राघोण्यते भाष्यतीति । प्र + आ +

घुण + कः ।) अतिथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(प्राघुण + स्वार्थे कन् । प्राघुणकस्तत्रार्थे ।

प्राची

यथा, पञ्चतन्त्रे चतुर्थतन्त्रे ।

“तदागच्छ प्राघुणकन्यायेनासदावासम् ॥”)

प्राघुणिकः, पुं, (प्राघुण + स्वार्थे ठक् ।) अतिथिः ।

यथा, नैषधे । २ । ५६ ।

“अमितं मधु तत्कथा मम

अवणप्राघुणिकीकृता जनैः ।

मदनानलबोधनेऽभवत्

खग घात्या धिगघैर्यधारिणः ॥”

प्राघुणिकः, पुं, (प्र + आ + घूर्ण + भावे घञ् ।

प्राघूर्णो भ्रमणम् । तत्र साधु इति ठञ् ।)

अतिथिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३३४ ॥

प्राङ्, त्रि, (प्रकर्षेण अच्यतीति । प्र + अन्च् +

“ऋत्विग्दष्टकसमिति ।” ३ । २ । ६६ । इति

किन् । “अनिदितां हल उपधायाः कृडिति ।”

६ । ४ । २४ । इति नलोपः । “उगिदचाम् ।”

इति गुम् । संयोगान्तस्य ओपः । गुमो नका-

रस्य । “किन् प्रत्ययस्य कः ।” ८ । २ । ६२ ।

इति कुत्वेन डकारः ।) पूर्वदिक् । पूर्वदेशः ।

पूर्वकालः । इति मेदिनी । चै, ७ ॥

प्राङ्गः, पुं, (प्रकृत्यमङ्गं यस्य ।) पणववादम् । इति

शब्दरत्नावली ॥

प्राङ्गणं, स्त्री, (प्रकृत्यमङ्गनमङ्गं यस्य ।) पणव-

वादम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रकर्षेण

अङ्गनं गमनं यत्र । णत्वम् ।) गृहभूमिः ।

आङ्गिना इति उठान इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । अजिरम् २ चत्वरम् ३ अङ्गनम् ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ७० ॥ (यथा, भविष्यो-

त्तरे ।

“प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः ।

पुष्करिणीं विधायाय प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम् ॥”)

सूर्यविहङ्गस्य तस्य दोषो यथा,—

“अभद्रं सूर्यवेधं प्राङ्गणश्च तथैव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अः ॥

प्राङ्गायः, पुं, (प्राक् न्यायः ।) चतुर्थोत्तरान्त-

र्गतोत्तरविशेषः । यत्राभियुक्त एवं त्रयादस्मि-

न्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तु तत्र चायं व्यवहार-

मार्गेण पराजित इति । उक्तश्च कात्यायनेन ।

“आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लैख्यते यदि ।

सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्गायश्च स उच्यते ॥”

इति मिताक्षरा ॥

प्राचिका, स्त्री, (प्राच्यतीति । प्र + अच् + कुन् ।

टापि अत इत्वश्च ।) वनमक्षिका । इत्यमर-

भरतौ । ३ । ५ । ८ ॥ डांश्च इति भाषा ॥

प्राची, स्त्री, (प्रथमं अच्यति सूर्यं प्राप्नोतीति ।

प्र + अच् + “ऋत्विग्दष्टकसमिति ।” ३ । २ । ६६ ।

इत्यादिना किन् । “उगितश्च ।” ४ । १ । ६ ।

इति डीप् ।) पूर्वा दिक् । इत्यमरः । १ । ३११ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।

“जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं

तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् । यः प्राचीं दिशं

जिगाय यावत् सूर्योऽद्यात् ततस्तस्य प्राचि-

न्वत्वम् ॥”)

पूजकपूज्ययोरमम् । यथा,—

प्राचीना

“देवाग्ने स्वस्य चाप्यग्ने प्राचीं प्रोक्ता गुरुक्रमैः ॥”
इति ।

“यत्रैव भागुस्तु विद्यत्युदेति

प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।

तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च

सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तन्त्रे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्राचीनः, त्रि, (प्रागेवेति । प्राक् + “विभाषाश्चर-

दिक् स्त्रियाम् ।” ५ । ४ । ८ । इति खः खल्ये-

नादेशः ।) पूर्वदिग्देशकालभवः । तत्पर्यायः ।

प्राक् २ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३५१ ।

“प्राचीनाचलमौलैर्यथा शशी गगनमध्यमधि-

वसति ।

त्वां सखि ! पश्यामि तथा ह्यायामिव संकुचन्मा-

नाम् ॥”

यथा च भागवते । ४ । २४ । १० ।

“प्राचीनाग्नेः कुशैरासीदास्तुतं वसुधातलम् ॥”

प्रागग्रम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८८ । ४ ।

“प्राचीनं वर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणम् ॥”

“प्राचीनं प्रागग्रम् ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

प्रकृत्यगन्ता । अपराङ्मुखः । यथा, ऋग्वेदे ।

१ । ५४ । ५ ।

“प्राचीनेन मनसा वर्हिणावता ।”

“प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्ता अपराङ्मुखेनेत्यर्थः ॥”

इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

पुं, प्राचीरम् । तत्पर्यायः । आवेष्टकः २ इतिः ३ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ४८ ॥

प्राचीनपनसः, पुं, (प्राचीनः पनस इति नित्यकर्म-

धारयः ।) विखम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राचीनवर्हिः, [स्] पुं, इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । ८५ ॥ (यथा, रघौ । ४ । २८ ।

“स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहिताननिलोद्धूतेस्तर्ज्ययन्निव केतुभिः ॥”)

राजविशेषः । (यथा, महाभारते । १२ । २०८ । ६ ।

“अत्रिवंशे समुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।

प्राचीनवर्हिर्भगवांस्तस्मात् प्रचेतसो दश ॥”)

यथा च ।

“हविर्हानात् षड्भ्यो पुत्रानजनयद्ब्रतम् ।

प्राचीनवर्हिषं शुक्रं गयं क्षणं प्रजाजिनौ ॥

प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः ।

हविर्हानात् द्विजश्रेष्ठ ! येन संवर्हिताः प्रजाः ॥

प्राचीनायाः कुशास्तस्य पृथिव्यां विश्रुता सुने ! ॥

प्राचीनवर्हिर्भगवान् स्वातो भुवि महाबलः ॥

समुद्रतनयायान् कृतदारो महीपतिः ।

महत्तप्तपसः पारे सुवर्णायां महीपतिः ॥

सुधुवे दश पुत्रांश्च शुश्रिणां वै प्रचेतसः ।

दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेष्वाः ॥”

इति बह्विपुराणे वरसर्गो नामाध्यायः ॥

प्राचीना, स्त्री, (प्राचीन + टाप् ।) वनतिल्लिका ।

इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥ आकनादि इति भाषा ॥

राज्ञा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राचि भवेति ।

प्राच् + खः । टाप् ।) प्राग्भवा च ॥ (पाठा ।

प्राचीरं

तत्पण्यायो यथा,—

“पाठाभ्यावृष्टकी च प्राचीना पाचचेलिका ।

एकस्त्रीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतित्तिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्राचीनामलकं, स्त्री, (प्राचीनमामलकमिति नित्य-

कर्मधारयः ।) पानीयामलकम् । पानी आमला

इति भाषा । तत्पण्यायः । वारिवदरम् २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

२०८ । ४१ ।

“प्राचीनामलकैर्लोभैरङ्गोलेष्व सुपुष्पितैः ॥”)

अस्य गुणः । दोषत्रयगरनाशित्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ (यथा च ।

“गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकन्तथा ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

प्राचीनावीतं, स्त्री, (प्राचीनं प्रदक्षिणं आवीयते

स्मेति । आ + वी गत्यादौ + क्तः । यद्वा,

प्राचीनं आवेतीति । “गत्यर्थेति ।” क्तः ।)

आह्वादी वामकरे वहिष्कृते सति दक्षिणस्कन्धा-

पितयज्ञसूत्रम् । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ५० ॥

तथाहि कौर्म उपविभागे १० अध्याये ।

“सयं बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं दिजाः ।

प्राचीनावीतमित्युक्तं पित्रे कर्मणि योजयेत् ॥”

प्राचीनावीती, [न] पुं, (प्राचीनावीतमस्यस्येति ।

प्राचीनावीत + इनिः ।) प्राचीनावीतविशिष्टः ।

यथा । सयं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे-

ऽंशे प्रतिष्ठापयति सयं कक्षमवलम्बं भवति

एवं प्राचीनावीती भवतीति । इति गोभिलः ॥

प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः । इत्या-

ह्निकतत्त्वम् ॥

प्राचीपतिः, पुं, (प्राच्याः पूर्वस्या दिशः पतिः ।)

इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राचीरं, स्त्री, (प्राचीयते इति । प्र + आ +

चि जु चयने + “शुसिचिभिर्जाः दीर्घश्च ।” उणा०

२ । २५ । इति क्रन् दीर्घश्च ।) प्रान्तोत्पत्तिः ।

इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ पाँचील इति भाषा ॥

दुर्गार्थं नगरादेः प्रान्तभागे वेणुकण्टकवेत्रादि-

मयी वृतिर्वेष्टनिका । इति भरतः ॥ ऋणस्या-

मपि वृत्तौ प्राचीरसुपचारादिति स्वाम्यादयः ॥

तत्पण्यायः । वृतिः २ । इति भट्टः ॥ प्राची-

नम् ३ । इति सुकटः ॥

“प्राचीरं प्रावरोऽपिऽस्यात् प्रावृतिः ५ प्रान्तो-

वृतिः ६ ।

इष्टकान्तित्तादौश्च गृहवाच्यादिवेष्टने ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

अथ प्राचीरनिर्णयः ।

“गजैरभेद्या मनुजैरलङ्घ्याः

प्राचीरखण्डा वृपतेर्भवन्ति ॥

राजदण्डोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः ।

विंशतिस्ते तु पञ्चाशे पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च ॥

पञ्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीराः पृथिवीभुजः ।

सर्वप्रान्ते त्वावरणो नाम प्राचीर उच्यते ॥

प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिसुखस्थितम् ॥ * ॥

प्राच्यः

तत्र जयाख्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ।

तद्वयथा,—

“राजच्छत्रान्तरे पञ्च राजद्वारे महीपतेः ।

राजदण्डत्रये सार्धे जयद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥

अद्वारे राजदण्डार्धे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।

एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमे तद्वि तिष्ठति ॥

राजच्छत्रद्वयं सार्धमायामे जयवास्तुनि ।

परिणाहे पञ्च राजदण्डास्तिष्ठन्ति मध्यतः ॥

राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते ।

अस्मिन् गृहं वृषः कृत्वा सुचिरं सुखमश्रुते ॥

अज्ञानादम्भतो राजा योऽन्यत्र गृहमारमेत् ।

सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति रोगं शोकं भयन्तथा ॥

यमदण्डोदयदण्डौ कोणाद्वहतिरुपपन्नवः ॥

ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः ॥

न स्पृश्यते राजपट्टस्तेः सर्पैर्गुरुदो यथा ।

दिगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाद्गङ्गादिवास्तुषु ॥

राजच्छत्रमिदं पृथिव्ये प्राचीरे गुणदोषकौ ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

प्राचेतसः, पुं, (प्रचेतसोऽपत्यमिति । प्रचेतसु +

अण् ।) वाल्मीकिमुनिः । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ५१० ॥ (यथा, रघुः । १५ । ६३ ।

“अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।

मैथिलेयौ कुशलवौ जगत्तुर्गुरुचोदितौ ॥”

प्राचेतसोऽपत्यमात्रम् । विष्णुः । यथा, हरिवंशे ।

२०३ । १४ ।

“प्रज्ञया तेजसा योगात्तस्मात् प्राचेतसः प्रभुः ।

विष्णुरेव महायोगी कर्मणामन्तरङ्गतः ॥”

दत्तः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ५ ।

“वीरिण्या सह सङ्गम्य दत्तः प्राचेतसो मुनिः ।

आत्मतुल्यानजनयत् सहस्रं संश्रितव्रतान् ॥”)

प्राचेतसः, [सु] पुं, प्राचीनवर्चोराजपुत्राः ।

सान्निध्यवहुवचनान्तोऽयम् । यथा,—

“एवमुक्तास्तु ते पुत्रास्ततः प्राचेतसो दश ।

पयोधिसलिले मयास्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥

पतत्रिराजमारुहं नीलोत्पलदलच्छविम् ।

दृष्ट्वा प्राचेतसः सर्वे शिरोभिरवनी गताः ॥”

इति वह्निपुराणम् ॥

प्राच्यः, पुं, (प्राचि भवः । प्राच् + “दुप्रागपगु-

दक्प्रतीचो यत् ।” ४ । २ । १०१ । इति यत् ।)

शरावत्याः प्रागदक्षिणदेशः । इत्यमरः । २ ।

१ । ७ ॥ (पूर्वदिग्भवे, त्रि । यथा मार्कण्डेये ।

५७ । ४२—४४ ।

“————प्राच्यान् देशान् निबोध मे ।

अध्वारका सुदकरा अन्तर्गम्या वहिर्गिराः ॥

यथा प्रवङ्गा वङ्गेवा मालदा मालवर्त्तिकाः ।

ब्राह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवा ज्ञेयमल्लकाः ॥

प्राग्योतिषाश्च मद्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।

मल्ला मगधगोमन्ताः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥”)

पूर्वदेशीये च, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।

८ । ४५ । २८ ।

“प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्याः

स्तेना वाहीकाः सङ्करा वै सुराद्याः ॥”)

प्राजाप

प्राजकः, पुं, (प्राजयति प्रकर्षेण गमयति घोट-

कादीनिति । प्र + अज् + णिच् + खुल् ।)

सारथिः । यथा, मनुवचने । ८ । २६३ ।

“यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥”

“यत्र सारथेरकौशल्यादयानमन्यथा गच्छति

तत्र हिंसायां अशिक्षितसारथिनयोगात्

स्वामी द्विशतं दण्डं दण्डः स्यादिति कुल्लूक-

भट्टः ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्राजनं, स्त्री, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज् +

ल्युट् । “वा यौ ।” २ । ४ । ५७ । इति पक्षे

अभावः ।) तोदनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२५

प्राचनीवाङ्गी इति भाषा ॥

प्राजापत्यं, स्त्री, (प्राजापतिर्देवतास्येति । प्राजापति +

“दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात् ण्यः ।” ४ । १ ।

८५ । इति ण्यः ।) द्वादशाहसाध्यव्रतविशेषः ।

तत्र दिवसत्रयं रात्रिमात्रभोजनम् २२ यासाः ।

दिवसत्रयं दिवामात्रभोजनम् २६ यासाः ।

दिवसत्रयं अयाचितभोजनम् ३४ यासाः ।

दिवसत्रयं उपवासः । यथा,—

“त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमदाद्याचि-

तम् ।

त्र्यहं परन्तु नाश्रीयात् प्राजापत्यं चरन् दिजः ॥”

याससंख्या पराशरेणोक्ता ।

“सायं द्वाविंशतिर्यासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा

अयाचिते चतुर्विंशः परश्चानश्रनं स्मृतम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

तत्तु अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । यथा,—

“अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमांसभक्षणम् ।

शुद्धेचान्द्रायणाद्विप्रः प्राजापत्येन भूमिपः ।

वैश्यः श्रान्तपनाच्छूद्रः पञ्चाहोभिन्निशुध्यति ॥

प्रायश्चित्ते कृते दद्याद्वात्रां ब्राह्मणभोजनम् ॥”

इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥ * ॥

रोहिणीनक्षत्रम् । यथा,—

“रेन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाप्येष्टौ प्रकीर्त्तिता ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(प्राजापतेरपत्यमिति । ण्यः । प्राजापतिपुत्रः ।

यथा, कुमारः । ६ । ३४ ।

“तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।

जहुः परिग्रहव्रीडं प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥”

प्राजापतेरिदमिति । प्राजापतिसम्बन्धिनि, त्रि ।

यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ७७ ।

“प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-

वताम् ।

स्थानमेतन्नं चत्त्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ॥”)

प्राजापत्यः, पुं, (प्राजापतेरयमिति । प्राजापति +

ण्यः । “प्राजापतेर्यज्ञ आसीत् प्रयागे ।” इति

महाभारतीय- । १ । ५५ । १ । वचनात् तथा-

त्वम् ।) प्रयागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जैन-

राजभेदः । तत्पण्यायः । त्रिष्टुभः २ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ५६ ॥ कायनामकविवाहः ।

सह धर्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्या-
दानम् । यथा,—

“इत्युक्ता चरतां धर्मं सहजा दीयतेऽर्थिने ।
स कायः पावयेत्तज्जः षट् षड्वंश्यान् सहा-
त्मना ॥”

इति मिताचरा ॥

कायः कः प्रजापतिर्देवता अस्म्येति प्राजापत्य
इत्यर्थः । इत्युक्ताहृतचम् ॥ (तथा च मनुः ।
३ । ३० ।

“सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाभुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥”
प्राजापत्या, स्त्री, (प्रजापतिर्देवतास्या इति ।
प्राजापति + अयः । स्त्रियां टाप् ।) प्रब्रज्या-
श्रमपूर्वकर्त्तव्यप्रजापतिदेवताकसर्वसदक्षिणा
इति । यथा, मानवे ६ अध्याये ।
“प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
आत्मन्यमीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रब्रजेद्-
गृहात् ॥”

प्राजिता, [ऋ] पुं, (प्राजतीति । प्र + अज् +
टच् । वीभावभावः ।) सारथिः । इत्यमरः ।
२ । ८ । ५६ ॥ प्रकृष्टगन्तरि, चि ॥

प्राज्ञः, पुं, (प्रकर्षणं जानातीति । प्र + ज्ञा +
कः । ततः प्रज्ञ एव स्वार्थे अण् ।) कल्कि-
देवस्य व्येष्टभाता । यथा,—

“कल्किं द्रष्टुं हरेशंशमाविर्भूतश्च प्रसभले ।
कविं प्राज्ञं सुमन्तश्च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥

पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा,—
“पण्डिते ऋष्याः सर्वे मुखे दोषा हि केवलम् ।
तस्मान्मुखसहस्रेषु प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥”

इत्युद्भटः ॥)

राजशुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रकर्षण
अज्ञः इति विग्रहे मुखेऽपि ॥)

प्राज्ञः, चि, (प्रज्ञ + स्वार्थे अण् । यद्वा, प्रज्ञा-
स्यस्येति । अच् ।) पण्डितः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४६ । १६ ।

“पौरुषे विनिवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
बोधयन् पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥

प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ॥”

दक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विज्ञः । यथा,
मनुः । २ । १२३ ।

“नामधेयस्य ये केचिदभिवादनं न जानते ।

तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव
च ॥”)

प्राज्ञमानी, [न्] चि, (आत्मानं प्राज्ञं मन्यते
इति । प्राज्ञ + मन् + णिनिः ।) पण्डिताभि-
मानी । यथा, चरके ।

“दुःखिताय ग्रथानाय अर्धधानाय रोगिणी ।
यो भवज्जमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥”

प्राज्ञा, स्त्री, (प्रज्ञास्यस्या इति । अच् । टाप् ।)
बुद्धिमती । तत्पर्यायः । धीमती २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १२ ॥ बुद्धिः । यथा,—

“प्रज्ञा प्राज्ञा धरा ज्ञप्तिः पण्डा संवेदनं विदा ॥”

इति रायसुकुट्टतृप्तशब्दार्थवः ॥

प्राज्ञी, स्त्री, (प्रज्ञ + स्वार्थे अण् । डीप् ।) स्वयं
ज्ञात्री । तत्पर्यायः । प्रज्ञा २ । इत्यमरः । २ ।
६ । १२ ॥ पण्डितपत्नी । इति प्राज्ञशब्दटीकायां
भातुदीक्षितः ॥

प्राज्यं, चि, (प्रवीयते इति । प्र + अज् + ण्यत् ।
वीभावभावः ।) प्रचुरम् । इत्यमरः । ३ । १६३ ॥
(यथा, कुमारः । २ । १८ ।

“स्वागतं खानधीकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः ।

युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥”

प्रभूतं आज्यं हृतं यस्येति विग्रहे प्रचुरहृत-
सम्पन्नः । प्रकृष्टमाज्यमिति विग्रहे प्रकृष्ट-
हृते, स्त्री ॥)

प्राञ्जलः, चि, (प्र + अञ्ज + बाहुलकात् अलच् ।)
सरलः । यथा,—

“ऋजावजिह्वप्रगुणौ प्राञ्जलः सरलोऽपि च ।

इति जटाधरः ॥

प्राट्, [क्] पुं, एच्छति यः । (प्रच्छ + “किप्
वचिप्रच्छीति ।” उणा० २ । ५७ । इति किप्
दीर्घः सम्प्रसारणाभावश्च ।) प्रश्नकर्त्ता । इति
सुमन्बोधयाकरणम् ॥

प्राड्वाकः, पुं, (एच्छतीति प्राट् विविच्य वक्तीति
विवाकः । ततः कर्मधारयः ।) व्यवहारद्रष्टा ।
जज् इति इङ्गरेजी भाषा । तत्पर्यायः । अच-
दर्शकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ व्यवहार-
दर्शी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ हे व्यव-
हाराणां ऋणादानादिविवादानां द्रष्टरि निर्णे-
तारि धर्माध्यक्षे इत्यर्थः । एच्छति वादिप्रति-
वादिवाक्यं प्राट् दृष्ट्वा वाक् प्राड्वाति निपातः ।
विविच्य वक्ति विवाकः कभावेऽमी इति घञ्
प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्वाकः ।

“विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राड्वाकस्ततः स्मृतः ॥”

इति स्मृतिः । इति भरतः ॥

अपि च । अर्थिप्रत्यर्थिनौ एच्छतीति प्राट्
तयोर्वचनं विरुद्धाविरुद्धश्च सभ्यैः सह विवि-
नक्ति विवेचयति वेति विवाकः प्राट् चासौ
विवाकश्चेति प्राड्वाकः । उक्तश्च ।

“विवादानुगतं पृष्ट्वा ससम्पत्तु प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राड्वाकस्ततः स्मृतः ॥”

इति मिताचरा ॥

प्राणः, पुं, (प्राणिति जीवति बहुकालमिति ।
प्र + अण् + अच् । प्राणित्यनेनेति करणे घञ्
वा ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाशेषः ॥ हृन्मा-
रुतः । (यदुक्तम् ।

“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ॥”

बोलः । कायजीवः । अनिलः । बलम् । (यथा,
हरिवंशः । ८६ । ३६ ।

“बाहुप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ॥”

पूरिते, चि । इति मेदिनी ॥ सूक्ष्मशरीरसम-
ष्टुपहितचेतनम् ॥ प्राग्गमनवान् नासाग्रस्थान

वर्त्तौ वायुः । इति वेदान्तसारः ॥ तस्य
कर्मवर्द्धिर्गमनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ तस्य
रूपं स्थानानि च यथा,—

“इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्तितम् ।
आस्यनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यगे ॥
प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन ॥”

इति योगार्णवः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । ३५ ।

“प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टां वर्त्तयते पृथक् ।

प्राणनाच्चैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥”

पञ्चप्राणविवरणं बहुवचनान्तप्राणशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ घातुः पुनः । यथा,—

“आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।

भार्थ्ये धाटविधात्रोस्ते तयोर्जातौ सुताभौ ॥

प्राणश्चैव ऋकङ्क्ष पिता मम महायशः ॥”

इति मार्कण्डेये रुद्रसर्गाध्यायः ॥

(धरपुत्रविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । २३-२४ ।

“द्रविणो ह्यवधाहश्च नरपुत्राभौ स्मृतौ ।

कल्यानिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च ॥

मनोहरा धरात् पुत्रानवापाय हरेः सुता ॥”

प्राणकः, पुं, (प्राणैः प्राणेन वा कायतीति । के +
कः ।) सत्त्वजातीयः । प्राणिमात्रम् । जीवक-
इमः । चोलः । इति मेदिनी । के, ११५ ॥

प्राणथः, पुं, (प्राणित्यनेनेति । प्र + अण् प्राणने
+ “प्रीड्श्चिपिगमीति ।” उणा० ३ । ११३ ।
इति अथः ।) वायुः । (प्राणित्येति । कर्त्तरि
अथः ।) बलवान् । इत्युणादिकोषः ॥ प्रजा-
पतिः । तीर्थम् । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

प्राणदं, स्त्री, (प्राणं प्राणनं बलं वा ददातीति ।
प्राण + दा + “आतोऽनुपेति ।” ३ । २ । ३ ।
इति कः ।) जलम् । रक्तम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १३६ ॥ (प्राणदातरि, चि । यथा, कथा-
सरित्सागरः । २८ । ६ ।

“अर्थप्रदानमेवाहुः संसारे सुमहत् तपः ।

अर्थदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणा ह्यर्थेषु

कीलिताः ॥”

प्राणदः, पुं, (प्राणं ददातीति । दा + कः ।)

जीवकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्राणदा, स्त्री, (प्राणं जीवनं बलं वा ददातीति ।

दा कः । टाप् ।) ऋद्धिवृक्षः । हरीतकी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राणदात्री । यदुक्तम् ।

“यशोहरे किमाश्चर्यं प्राणदा यमदूतिका ॥”

प्राणनं, स्त्री, (प्र + अण् प्राणने + ल्युट् ।) जीव-
नम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।

२६ । ४१ ।

“क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोन्मनम् ।

तापापनोदो भूयस्त्वममसौ वृत्तयस्त्रिमाः ॥”

चेष्टनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । १० ।

“विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे विद्यदुच्छसि

स्वनरि ॥”

“हे स्वनरि उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणि-

जातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणश्च ॥”

प्राणाः

इति तद्भाष्ये साधनः ॥ प्राणित्वेनेति । करणे
ल्युट् ।) गले, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्राणनाथः, पुं, (प्राणानां नाथः ।) पतिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३
परिच्छेदे ।
“चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥”
स्त्रियां टाप् । पत्नी । यथा, विष्णुस्तोत्रे । ६ ।
“धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्व-
शक्तिं विधात्रीं
विष्णोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां
प्रणौमि ॥”)
प्राणन्तः, पुं, (प्राणित्वेनेति । प्र + अन् + “रुहि-
नन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ।” उणा० ३ ।
१२७ । इति भक्त् ।) वायुः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादित्तिः ॥ रसाञ्जनम् । इत्युणादि-
कोषः ॥
प्राणन्ती, स्त्री, (प्र + अन् भक्त् । स च घित् ।
षित्त्वात् ङीष् ।) क्षुत् । हिक्का । इत्युणादि-
कोषः ॥
प्राणप्रदा, स्त्री, (प्राणं प्रददातीति । प्र + दा + कः ।)
ऋद्धिनामकौषधम् । इति रत्नमाला ॥ (प्राण-
दातरि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे १२२।८६।
“त्वाच्च दृष्ट्वाधुनात्मीयो देवि ! प्राणप्रदः सुहृत् ।
सार्यवाहसुतः श्रौमान् वसुदत्तो मया स्मृतः ॥”)
प्राणभास्वान्, [त्] पुं, (प्राणेन वायुना जलेन
वा भास्वान् उद्दीप्तः ।) समुद्रः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
प्राणमयकोषः, पुं, (प्राणमयः कोषः आच्छादकः ।)
कर्मेन्द्रियसहितप्राणादिपञ्चकम् । इति वेदान्त-
सारः ॥
प्राणसंयमः, पुं, (प्राणानां संयमः ।) प्राणा-
यामः । यथा, “तदशक्तौ तच्चतुर्थमेवं प्राणस्य
संयमः ॥” इति तन्त्रसारः ॥
प्राणसङ्ग, [न्] स्त्री, (प्राणानां सङ्ग गृहम् ।)
शरीरम् । इति केचित् ॥
प्राणसमा, स्त्री, (प्राणानां समा ।) पत्नी । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १८० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ३८ ।
“नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानचण-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोक्तासैरमी वासराः ॥”
प्राणतुल्यी, त्रि । यथा, रामायणे १।१।२६।
“रामस्य दविता भार्या नित्यं प्राणसमा
हिता ॥”
तथा च तत्रैव । २ । ३१ । १० ।
“प्रियः प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखा च मे ॥”
पत्नी, पुं । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८० ॥)
प्राणहारकं, स्त्री, (प्राणान् हरतीति । हृ +
खुल् ।) वल्लभाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
असुनाशकै, त्रि ॥
प्राणाः, पुं, (प्राणित्वेभिरिति । प्र + अन् + करणे
ल्युट् ।) असवः । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥

प्राणाः

“हे अङ्गसन्निहितेषु पञ्चवायुषु । अस्त्यन्ते असवः
नान्मीति उः । प्राणिति एभिः प्राणाः घञ् ।
एवमिति असुषत् प्राणा अपि पुं बहुल्वे इत्यर्थः ।
असुप्राणशब्दाभ्यां बहुवचनान्ताभ्यां पञ्चप्राणा-
दय उच्यन्ते न पुनरेकैकाभिधाने बहुवचनम्
अतएव प्राणोऽपान इत्युक्तं हृदि प्राणो गुदे-
ऽपान इत्यादि च दृश्यते ॥” इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा हितोपदेशे । १ । ७३ ।
“प्राणा यथात्मनोऽभौष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः ॥”
शरीरस्थपञ्चप्राणा यथा,—
“प्राणोऽपानः समानसोदानयानौ च वायवः ॥”
शरीरस्था इमे—
इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥
“इमे प्राणादयः पञ्च वायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते
च नियतस्थानस्थाः ॥ यदाहुः ।
‘हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभि-
संस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे च यानः सर्वशरीरगः ॥’
एवं तद्व्यापाराश्च यथा,—
अन्नप्रवेशनं मूत्रादुत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
भाषणादिनिमेषादितद्व्यापाराः क्रमादमी ॥”
इति च भरतः ॥
प्राणकराणि यथा,—
“सद्योमांसं नवान्नञ्च बालास्त्री चौरभोजनम् ।
घृतसृणोदकचैव सद्यः प्राणकराणि षट् ॥”
प्राणहराणि यथा,—
“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालावस्तृणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥”
इति चान्दक्यकर्मलोचने ॥
प्राणवियोगकालकर्तव्यं यथा,—
“कण्ठस्थानं गते जीवे भीतिविभ्रान्तमानसः ।
ज्ञात्वा च विह्वलं तत्र शीघ्रं निःसारयेद्गृह्णात् ॥
कुशास्तरणशावी च दिशः सर्वा न पश्यति ।
लब्धस्तुतिर्मुहूर्त्तौ नास्त्यवावर्ज्यो न नश्यति ॥
वाचयेत् स्नेहभावेन भूमे देवा द्विजातयः ।
सुवर्णञ्च हिरण्यञ्च यथोत्पन्नेन माधवि ॥
परलोकहितार्थाय गोप्रदानं विशिष्यते ।
सर्वदेवमया गाव ईश्वरेणावतारिताः ॥
अमृतं चरयन्त्यश्च प्रचरन्ति महीतले ।
एतासाञ्चैव दानेन शीघ्रं सुच्येत किल्बिषात् ॥
पश्चात् श्रुतिपथं दिव्यसुनकर्णेन च आवयेत् ॥
वावत्प्राणान् प्रसुच्येत कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥
दृष्ट्वा सुविह्वलं ह्येनं मम मार्गानुसारिणम् ।
प्रयागकाले तु नरो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥
मन्त्रेणानेन कर्तव्यं सर्वसंसारमोक्षणम् ।
मधुपर्कं त्वरन् गृह्य इदं मन्त्रसुदाहरेत् ॥”
मन्त्रः ।
“गृह्णाण चेमं मधुपर्कमाद्यं
संसारनाशनकरं लभ्यतेन तुल्यम् ।
नारायणेन रचितं भगवत्-प्रियाणां
दाह्ये च शान्तिकरणं सुरलोकपूज्यम् ॥

प्राणापा

तत एतेन मन्त्रेण दद्याद्दे मधुपर्ककम् ।
पुरुषो मृत्युकाले तु परलोकमुखवहम् ॥
एवं विनिःसृतात् प्राणात् संसारश्च न गच्छति ।
नष्टसंज्ञं समुद्दिश्य ज्ञात्वा मृत्युवर्णं गतम् ॥
महावनस्पतिं गत्वा गन्तांश्च विविधानपि ॥
घृततैलसमायुक्तं कृत्वा वै देहशोधनम् ॥
तेजोव्ययकरं वास्य तत्सर्वं परिकल्प्य च ।
दक्षिणायां शिरः कृत्वा सलिले तं निधाय च ॥
तीर्थान्वावाहनं कृत्वा स्नापनं तस्य कारयेत् ॥
गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलो
चयाः ।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गा च यमुना च सरिद्धरा ॥
कौशिकी च पयोष्णी च सर्वपापप्रणाशिनौ ।
गण्डकी भद्रनामा च सरयूर्बलदा तथा ॥
वनानि नववाराहं तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ।
सर्वाणि मनसा ध्यात्वा स्नानमेवन्तु कारयेत् ॥
प्राणाहतन्तु तं ज्ञात्वा चितां कृत्वा विधानतः ।
तस्या उपरि तं स्थाप्य दक्षिणायां शिरस्तथा ॥
देवानामिमुखान् ध्यात्वा गृह्य हस्ते हुताशनम् ।
प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदाहरेत् ॥”
मन्त्रः ।
“कृत्वा तु दुष्करं कर्म जानता वाप्यजानता ।
मृत्युकालवर्णं प्राप्य नरः पञ्चत्वमागतः ॥
धर्माधर्मसमायुक्तो लोभमोहसमावृतः ।
दहेयं तस्य गात्राणि देवलोकाय गच्छतु ॥
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
ज्वलमानं तदा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ॥
चातुर्वर्ण्येषु संस्कारमेवमवति पुत्तक ! ।
गात्राणि वासवी चैव प्रक्षाल्य विनिवर्तयेत् ॥
मृतनाम तथोद्दिश्य दद्यात् पिण्डं महीतले ।
तदाप्रवृत्तिं चाशौचं दैवकर्म न कारयेत् ॥”
इति वराहपुराणे आद्योत्पत्तिनामाध्यायः ॥
प्राणा, स्त्री, (प्राणिति बहुकालमिति । प्र + अन्
+ अच् । टाप् ।) पक्षिणीविशेषः । सा
चारुणगरुडयोः श्वश्रूः । यथा,—
“पुलहस्यात्मजः सर्गः प्राणायास्तु निबोधत ।
कन्याः षडिति विख्याताः प्राणाया वै विजज्ञिरे ॥
श्येनी भासी तथा क्रौञ्ची घृतराष्ट्री शुनी शुकी ।
अरुणस्य भार्या श्येनी वीर्यवन्तो महाबलौ ॥
सम्पातिश्च जटायुश्च प्रसूतौ पक्षिसत्तमौ ।
सम्पातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्ता जटायुषः ॥
भार्या गरुडतश्चापि भासी क्रौञ्ची शुनी शुकी ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥
प्राणाधिनाथः, पुं, (प्राणानामधिनाथः ।) पतिः ।
इति हलायुधः । २ । ३४२ ॥
प्राणापानौ, पुं, (प्राणश्च अपानश्च तौ । तदा-
ख्यौ वायू । यथा, विष्णुपुराणे ६।७।४१।
“परस्परैणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ॥”)
अश्विनीकुमारौ । यथा,—
“प्राणापानौ कथं देवावश्विनौ संबभूवतुः ॥”
इति प्रजापालप्रश्ने ।

प्राणायाम

महातपा उवाच ।

“तस्यां त्वाङ्गामश्वरूपं मार्गस्तीव्रतेजसा ।
वीजं निर्वापयामास तज्जलं तद्विधापतत् ॥
तत्र प्राणस्त्वपानश्च योनौ चात्मजितौ पुरा ।
वरदानेन च पुनर्नृत्तिमन्तौ बभूवतुः ॥
तौ त्वाङ्गामश्वरूपिण्यां जातौ येन नरोत्तमौ ।
ततस्तावन्विनौ देवौ कौर्त्तते रविनन्दनौ ॥”

इति वाराहे अश्विनोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

प्राणायामः, पुं, (प्राणस्य वायुविशेषस्य आयामो
रोधः । यद्वा, प्राण आयम्यतेनेनेति । आ +
यम् + करणे घञ् ।) योगाङ्गविशेषः । (यथा,
भागवते । ३ । २८ । ११ ।

“प्राणायामैर्देहदोषान् धारणाभिश्च किल्बि-
षान् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्
गुणान् ॥”)

तत्राङ्गुलिनियमो ज्ञानार्थवे ।

“कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्यन्त्रासापुटधारणम् ।
प्राणायामः स विज्ञेयस्त्वनमीमध्यमे विना ॥”
स द्विविधः । सगर्भो निर्गर्भश्च । तथा च ।
तगर्भो मन्त्रजापेन निर्गर्भो मात्रया भवेदिति ।
मात्रा च ।

“वामजाङ्गुलि तडस्तश्चामणं यावता भवेत् ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्विदपारगैः ॥”
अथ प्राणायामः । मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य
वा षोडशवारजपेन वामनासापुटे वायुं पूरयेत् ।
तस्य चतुःषष्टिवारजपेन वायुं कुम्भयेत् । तस्य
द्वात्रिंशद्वारजपेन वायुं रेचयेत् । पुनर्दक्षिणे-
नापूर्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेचयेत् ।
पुनर्वामेनापूर्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन
रेचयेत् । तथा च कालीहृदये ।

“प्राणायामत्रयं कुर्यान्मन्त्रेण प्रणवेन वा ।
अथवा मन्त्रबीजेन यथोक्तविधिना सुधीरिति ॥”
सारसमुच्चयेऽपि ।

“विपरीतमतो विदधीत बुधः

पुनरेव तु तद्विपरीतकमिति ॥”

यौगिके पुनर्मात्रानियमः । तथा च गौतमीये ।
“मन्त्रः प्राणायामः प्रोक्तो यौगिकं कथयामि ते ।
पूरयेदामया विद्वान् मात्राषोडशसंख्ययेति ॥”
यद्वा, चतुःषोडशवारजपेन पूरकादिकं
कुर्यात् । अथवा एकचतुर्विधारेण । तथा च
तन्त्रान्तरे ।

“पूरयेत् षोडशभिर्वायुं धारयेत्तच्चतुर्गुणैः ।
रेचयेत् कुम्भकाङ्गेन अशक्त्वा तत्तुरीयकैः ॥”
तदशक्तौ तच्चतुर्थमेव प्राणस्य संयमः । अस्य
नित्यत्वमाह तत्रैव ।

“प्राणायामं विना मन्त्रपूजने नहि योग्यता ॥”
गोपाले तु विशेषो यथा,—

कामबीजस्यैकवारजपेन दक्षिणनासया वायुं
रेचयेत् । पुनः सप्तवारजपेन वामनासया वायुं
पूरयेत् । नासापुटौ धृत्वा विंशतिवारजपेन
वायुं कुम्भयेत् । पुनर्वामेन रेचयेत् । दक्षि-

प्राणायाम

णेन पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । पुनर्दक्षिणेन
रेचयेत् । वामेनापूर्य उभाभ्यां कुम्भयेत् ।
तथा च ।

“एकेन रेचयेत् कामबीजेनैव पृथक् पृथक् ।
पूरयेत् सप्तजपेन विंशत्या तेन धारयेत् ॥
सर्वेषु कृष्णमन्त्रेषु बीजेनानेन रेचयेत् ॥”
यद्वा मूलमन्त्रेणैव प्राणायामः । तथा च ।

“पवनसंयमनन्वसुनाचरेत्
यमिह जप्नुमसौ मनुमिच्छति ॥”

यदि दशाक्षरं जपति तदा दशाक्षरेण चैतच्च
चाष्टाविंशतिवारं रेचयेत् ।

“पूरयेद्वामया तद्वारयेत्तत्प्रमाणतः ।
प्राणायामो भवेदेको रेचपूरककुम्भकैः ॥
अष्टादशाक्षरेण चैत् दादशैवं समाचरेत् ॥”
अन्यमनुभिर्वर्णानुरूपमित्युक्तत्वात् ।

तत्तन्मन्त्रवर्णसंख्याकै रेचकादित्रयं कुर्यात् ।
क्रमदीपिकायाम् । रेचयेन्मार्तं दक्षया
दक्षिणः । पूरयेद्वामया मध्यनाद्या पुनर्धारये-
दित्यादि । एतत्तु श्रीकृष्णमन्त्रविषयं नान्यत्र ।
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अपि च ।

“आसनं पद्मकायुक्तं प्राणायामो मरुत्तमः ।
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ॥
अगर्भात् सगर्भस्थः प्राणायामस्ततोऽधिकः ।
एवं द्विधा त्रिधापुनः पूरणात् पूरकः स च ॥
कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचनाम्नेचकस्त्रिधा ।
लघुर्द्वादशमात्रः स्याच्चतुर्विंशतिकः परः ॥
षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ॥”

इति गारुडं ४६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य फलं यथा,—

“प्रथमे जनयेत् स्वप्नं मध्येन च वेपथुम् ।
विपाकं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥”
इति तत्रैव २३० अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“यथा पर्वतधातूनां धातानां दह्यते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥
प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणायामनिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलंके ! शृणुष्व मे ॥
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषेण मात्रा तालो लघ्वक्षरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमे जनयेत् स्वप्नं मध्येन तु वेपथुम् ।

विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥
मृदुत्वं सेवमानास्तु सिंहशार्दूलकुङ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं सन्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी कृन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न
मातुषान् ।

तद्वन्निषिद्धः पवनः किल्बिषं न नृणां तनुम् ॥

प्राणायाम

तस्मादयुक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
श्रूयतां मुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा सन्निप्रसादश्च महीपते ! ।
स्वरूपं शृणु चैतेषां कथ्यमानमनुक्रमात् ॥
कर्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंक्षयः ।
चेतसो विकषाथत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥”
इष्टदुष्टानां पुण्यपापानाम् ।

“रेहिकासुम्निकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च
यान् ।

निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व-
कामिकी ॥

अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विज्ञानन्तीन्द्रसूर्यैर्ज्ञायाणां ज्ञानसम्पदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति सखिदम् ।
तदा सखिदिति ख्याता प्राणायामस्य सा
स्थितिः ॥

यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ॥
शृणुष्व च महीपाल ! प्राणायामस्य लक्षणम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं यादृक्स्थितमानसम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे योगिचक्रित्तानामा-
ध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“प्राणायामनिर्णयं वक्ष्यमभ्यासात् कुरुते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽबीज एव च ॥
परस्परैर्नाभिभवं प्राणायामानौ यदानिलौ ।
कुरुतः सद्दिधानेन तृतीयः संयमात् तयोः ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तम ! ।
चालम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥”

एतेषां टीका । प्राणायाममाह प्राणायाममिति ।
सवीजः, सालम्बनो भगवन्मूर्च्छिध्यानमन्त्रजप-
सहितः । द्विविधस्यापि तस्य पुनस्त्रिविधमाह
परस्परैरेति । उच्छ्वासेन सुखनासिकाभ्यां
बहिर्निर्गच्छति वायुः स प्राणः । निश्वासेनान्तः
प्रविशति यः सोऽपानः । तत्र प्राणवृत्तापान-
वृत्तेरभिभवो निरोधो रेचकाख्यः प्राणायामः ।
एवमपानवृत्ता प्राणवृत्तेरभिभवः पूरकाख्यः ।
एवमनेन परस्पररभिभवप्रकारद्वयेन स प्राणा-
यामो द्विधा । तयोर्द्युगपत्संयमात् कुम्भकाख्य-
स्तृतीयः प्राणायामः । यद्वा । सद्दिधानेनेत्येक-
मेव पदम् । तत्र चायमर्थः । सद्दिधानेन सद-
गुरुपदिष्टमार्गेण रेचकपूरकाभ्यां यत् पर-
स्पररभिभूतं द्वयं यश्च कुम्भकेनोभयोः सहाभि-
भवः । एवमभिभवत्रयेणैव प्राणायाम इति ।
सवीजस्थालम्बनमाह । तस्य चेति । स्थूलं
वक्ष्यमाणं हिरण्यगर्भादिरूपम् ॥ इति विष्णु-
पुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥ गायत्री-
प्राणायामो यथा,—

“सयाहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
अहोरात्रकृत्वात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सर्वपापहरं प्रोक्तं प्राणायामं विजन्तनाम् ।

प्रातःकृ

ततस्त्वभ्यधिकं नास्ति तपः परमपावनम् ॥
प्राणसंधारणं मासं कुशाग्रचतुर्विन्दना ।
यः कुर्यात् प्रयतो नित्यं प्राणायामस्तु तत्समः ॥
निरोधाल्पायते वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलम् ।
त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामेन शुद्धति ॥
आकेशादानखायाच्च तपस्तप्येत् सुदारुणम् ।
आत्मानं शोधयेद्यस्तु प्राणायामैः पुनः पुनः ॥
आवर्ण्यं पौर्णमास्याश्च सोपवासो जितेन्द्रियः ।
प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

प्राणिदूतं, क्ली, (प्राणिभिर्मैघादिभिः कृतं दूत-
मिति मध्यपदलोपी समासः ।) पणपूर्वकमेष-
कुक्कुटादिशुद्धम् । तत्पर्यायः । समाह्वयः २ ।
इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ साह्वयः ३ । इति
शुद्धरत्नावली ॥

प्राणिमाता, स्त्री, (प्राणिनां मातेव गर्भदाह-
त्वात् ।) गर्भदात्रीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्राणिहिता, स्त्री, (प्राणिनां हिता ।) पादुका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकहितकारिणी च ॥
प्राणी, [न] चि, (प्राणाः सन्त्यस्येति । प्राण +
“अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
प्राणविशेषः । मनुष्यादिः । तत्पर्यायः । चेतनः
२ जन्मी ३ जन्तुः ४ जन्तुः ५ शरीरी ६ । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, मनौ । १ । २२ ।
“कर्मात्मनाश्च देवानां सोऽहजत् प्राणिनां
प्रभुः ।

साध्यानाश्च गणं सृज्यं यज्ञश्चैव सनातनम् ॥”)

प्राणीत्वं, क्ली, (प्राणीतस्य प्रयोजितस्य भावः ।
प्राणीत + अण् ।) ऋणम् । यथा, त्रिकाण्डशेषः ।
“प्राणीत्यन्वयमर्थानां प्रयोगः स्यात् कला-
भिका ॥”

प्राणेशः, पुं, (प्राणानामीशः ।) पतिः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विला-
सिन् ! कुरु

प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुन-
र्योजय ॥”)

प्राणेशा, स्त्री, (प्राणानामीशा ।) भार्या । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रातः, [र] य, (प्राततीति । प्र + अत् + “प्रातते
रन् ।” उणा० ५ । ५६ । इति अरन् ।)
प्रभातम् । तत्पर्यायः । प्रगे २ । इत्यमरः ।
३ । ४ । १६ ॥ सूर्योदयावधिचिसुहूर्तकालः ।
यथा,—

“प्रातःकालो सुहूर्तस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ॥

(यथा, रघौ । १ । ६० ।

“प्रयता प्रातरन्वे तु सायं प्रत्युद्वज्जेदपि ॥”)

प्रातःकृत्यं, क्ली, (प्रातः प्रभातकालस्य कृत्यं कर्त्तव्या
क्रिया ।) प्रभातकर्त्तव्यकर्म । तदनुष्ठानं यथा,
“ब्राह्मे सुहूर्ते उत्थाय धर्ममर्थश्च चिन्तयेत् ।
कायकेशकन्दद्वहूतं ध्यायेत् भगवन्मरुम् ॥

प्रातःकृ

उषःकालेऽथ संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।
स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःस्नानेन शुध्यन्ति येऽपि पापकृतो जनाः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।
ऋषीणां शुचिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संशयः ॥
सुखे सुप्रसन्न सततं लालायाः प्रसवन्ति हि ।
ततो नैवाचरेत् कर्माण्यकृत्वा स्नानमादितः ॥
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ॥

न च स्नानं विना पुंसां पावनं प्रत्यहं स्मृतम् ।
होमे जपे विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत् ॥
अशक्तावशिरस्कं वा स्नानमस्य विधीयते ।
आर्द्रेण वाससा चाथ मार्जनं कायिकं स्मृतम् ॥
अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।

ब्राह्मादीनि यथाशक्तौ स्नानान्याहुर्मनीषिणः ॥
ब्राह्ममात्रेयमुद्दिष्टं वायवं दिव्यमेव च ।
वारुणं यौगिकं तद्वत् घोडास्नानं प्रकीर्तितम् ॥
ब्राह्मन्तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकविन्दभिः ।
आग्नेयं भस्मना पादमस्तकादिविधूयनम् ॥

गवां हि रजसा प्रोक्तं वायवं स्नानमुत्तमम् ।
यत्तु सातपर्वणेण स्नानन्तद्विद्यमुच्यते ॥
वारुणश्चावगाह्यन्तु मानसत्वात्मवेदनम् ।
यौगिकं स्नानमाख्यातं योगो विष्णुविचिन्तनम् ॥
आत्मतीर्थमिति ख्यातं सेवितं ब्रह्मवादिभिः ॥

मनःशुचिकरं पुंसां नित्यन्तुस्नानमाचरेत् ।
शक्तश्चेद्वाक्यं विद्वान् प्राजापत्यन्तयेव च ॥*॥
प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा विधानतः ।
आचम्य प्रयतो नित्यं स्नानं प्रातः समाचरेत् ॥
मध्याह्नलसमस्यौल्यं दादश्राह्नलसम्मितम् ।
सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तस्याग्नेयं च धावयेत् ॥

शीरिश्चसमुद्भूतं मालतीसम्भवं शुभम् ।
अपामार्गश्च विल्वश्च करवीरं विशेषतः ॥
वर्जयित्वा निन्दितानि गृहीत्वैनं यथोदितम् ।
परिहृत्य दिनं पापं भक्षयित्वा विधानतः ॥
नोत्पाटयेद्दन्तकाष्ठं नाङ्गुल्या धावयेत् कचित् ।
प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जलाच्छुचौ देशे समाहितः ॥

स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवातृषीन् पित्रगणंस्तथा ।
सम्प्राप्यमन्त्रैरात्मानं कुशैः सोदकविन्दभिः ॥
आपोहिष्ठायाहूतिभिः सावित्र्या वारुणैः
शुभैः ।

ॐकारव्याहृतियुतां गायत्रीं देवमातरम् ।
जप्त्वा जलान्नलिं दद्याद्भास्करं प्रति तन्मनाः ॥
प्राक्कूलेषु समासीनो दर्भेषु सुसमाहितः ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति स्मृतिः ॥
या सन्ध्या सा जगत्सृष्टिर्मायातीता च

निष्कला ।

शेखरी तु परा शक्तिस्तत्तन्मन्त्रसमुद्भवा ॥
ध्यात्वाकर्मफलगतां सावित्रीं वै जपन् बुधः ।
प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्ध्यापासनमाचरेत् ॥
सन्ध्याह्वीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत् कुरुते किञ्चित् न तस्य फलमाप्नुयात् ॥

प्रातःकृ

अनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
उपास्य विधिवत् सन्ध्यां प्राप्ताश्च परमां गतिम् ॥
योऽन्यत्र कुरुते यन्नाहुर्मकार्थं द्विजोत्तमः ।
विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सन्ध्यापासनमाचरेत् ।
उपासितो भवेत्तेन देवो योगतनुः परः ॥
सहस्रपरमां नित्यं शतमध्यां दशावराम् ।
सावित्रीं वै जपेद्द्विद्वान् प्राङ्मुखः प्रयतः स्थितः ॥
अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैर्ऋग्यजुःसामसम्भवेः ॥
उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
कुर्वीत प्रणतिं भूमौ मूर्ध्ना नित्यञ्च मन्त्रतः ॥*॥
ॐ खं खखोक्ताय शान्ताय कारणत्रयहेतवे ।
निवेदयामि चात्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥

नमस्ते घृणये तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे ।
त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽमृतम् ॥
भूर्भुवः स्वस्वमोङ्कारः सर्वे रुद्राः सनातनाः ।
पुरुषः सन्महोत्तस्त्वं प्रणमामि कपर्दिनम् ॥
त्वमेव विश्वं बहुधा सदसत् स्रष्टसे च यत् ।
नमो रुद्राय सूर्याय त्वामहं शरणं गतः ॥
प्राचेतसे नमस्तुभ्यमुमायाः पतये नमः ।
नमोऽस्तु नीलग्रीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ॥
विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ।
नम उमापतये तुभ्यमादित्याय नमोऽस्तु ते ॥
नमस्ते बहुहस्ताय त्राम्बकाय नमोऽस्तु ते ।
प्रपद्ये त्वं विरूपाक्ष ! महान्तं परमेश्वरम् ॥
हिरण्यये गृहे गुप्तमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
नमस्यामि परं ज्योतिर्ब्रह्माणं त्वं परावृतम् ॥
विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरिणम् ।
नमः सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेश्वरे ।
उग्राय सर्वभक्ष्याय त्वं प्रपद्ये सदैव हि ॥*॥
एतदे सूर्यहृदयं जप्त्वा स्तवमनुत्तमम् ।
प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्तुभ्यां दिवाकरम् ॥
इदं पुत्राय शिष्याय धार्मिकाय हिजातये ।
प्रदेयं सूर्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥
सर्वपापप्रशमनं वेदसारं समुद्भूतम् ।
ब्राह्मणानां हितं पुराणं ऋषिसंघैर्निषेवितम् ॥
यस्तु नित्यं पठेद्गीमान् प्रेक्षन्नादित्यमखलम् ।
महापातकयुक्तोऽपि पूयते नात्र संशयः ॥
क्षयापसारकुण्डलादीर्वाधिभिः पीडितोऽपि सन् ।
जप्त्वा शतगुणं स्तोत्रं स श्लाघ्यो भवति इतम् ॥
भूतग्रहपिशाचातिबोजयसनकर्षिभिः ।
स्तुवन् ध्यात्वा हरिं विप्रो मुच्यते महतो भयात् ॥
अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रज्वाल्य वह्निं विधिवच्चुहुयाज्जातवेदसम् ॥
ऋत्विक्पुत्रोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि सहो-

दरः ।

प्राप्याहुर्वा विशेषेण जुहुयुर्वा यथाविधि ॥
पवित्रपाणिः पूतात्मा शुक्लाम्बरधरोत्तरः ।
अनन्यमानसो भूत्वा जुहुयात् संयतेन्द्रियः ॥
विना दर्भेण यत् कर्म विना मन्त्रेण वा पुनः ।
राक्षसं तद्वेत् सर्वं नासुचेद्द फलप्रदम् ॥*॥

देवतानि नमस्कृत्याह्वयमारान्विदेयेत् ।
दद्यात् पुण्यादिकं तेषां वृद्धांश्चैवाभिवादयेत् ॥
गुरुश्चैवाभ्युपासीत हितञ्चास्य समाचरेत् ।
वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाद्भक्तितो द्विजः ॥
जपेदध्यापयेच्छिष्यान् आवयेच्च विधारयेत् ।
अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ॥
वैदिकांश्चैव नियमान् वेदाङ्गानि विशेषतः ।
उपेयादींश्चरञ्चाथ योगक्षेमप्रसिद्धये ॥
साधयेद्विविधानर्थान् कुटम्बार्थं ततो द्विजः ॥
इति कौर्म्ये उपविभागे १७ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“प्रातः शिरसि शुक्लाञ्जे दिनेचं द्विभुजं गुरुम् ।
प्रसन्नवदनं शान्तं स्मरेत्तन्नामपूर्वकम् ॥”
ॐ नमो गुरवे तस्मा इष्टदेवस्वरूपिणे ।
यस्य वाक्यान्तं हन्ति विघ्नं संसारसंज्ञकम् ॥
इति पठेत् ॥
“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोक-
भाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान् ॥”
इति भावयेत् ।

“लोकेश ! चैतन्यमयादिदेव
श्रीकान्त विष्णो भवदाज्ञयैव ।
प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं
संसारयाचामनुवर्त्तयिष्ये ॥
जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
र्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
त्वया हृषीकेश ! हृदि स्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥”

विष्णुपुराणे ।
“प्रबुद्धश्चिन्तयेद्भूममर्थचास्याविरोधिनम् ।
अपीडया तयोः कामसुभयोरपि चिन्तयेत् ॥”
धर्मलक्षणं भविष्ये ।

“धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधनम् ॥”
अतएव जैमिनिः । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ।
इति । तेन वैदिकलिङ्गप्रतिपादोऽर्थो धर्मः ।
कोऽर्थो योऽभ्युदयाय इति तु भविष्ये ॥ * ॥

ततः ॐ प्रियदत्तायै भुवे नमः । इति नमस्कृत्य
दक्षिणं चरणं न्यसेत् । हृन्दीगपरिशिष्टम् ।
“श्रोत्रियं सुभगामणिं गाक्षेवामिचितं तथा ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येदापङ्गः स विमुच्यते ॥
पापिष्ठं दुर्भगां मदं नमस्तुक्तकनासिकम् ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत् कलेरुपलक्षणम् ॥”
अतएव व्यासः ।

“धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥”
महाभारते ।

“कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कौर्त्तनं कलिनाशनम् ॥”
मातृस्ये ।

“कार्त्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रभृत् ।
योऽस्य संकीर्त्तयेन्नाम कल्युस्तथाय मानवः ॥
न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टश्च लभते पुनः ॥”

कल्यं प्रातः ॥ * ॥
अथ विष्णुचोत्सर्गः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“निद्रां जह्याद्गृही राम ! नित्यमेवारुणोदये ।
वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ॥
स्नानं समाचरेत् प्रातः सर्वकल्मषनाशनम् ॥”
अरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् ।

“उदयात् प्राक् चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः ।
तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्तद्वि पुण्यतमं स्मृतम् ॥”
नाडिका दण्डः । विष्णुधर्मोत्तरे ।

“वेगरोधं न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः ।”
आयुर्वेदीयेऽपि । न वेगितोऽन्यकार्यसिद्धिः
स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् । अङ्गिराः ।

“उत्थाय पश्चिमे रात्रेस्तत आचम्य चोदकम् ।
अन्तर्ह्रायं लण्ठैर्भूमिं शिरः प्राहृत्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन ह्रीवनोक्तासवर्जितः ॥
कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“ततः कथं समुत्थाय कुर्यान्नैत्रं नरेश्वर ! ।
नैर्ऋत्यामिषुविष्टेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥
तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र नैव किञ्चिदुदीरयेत् ॥”
कल्मषः कालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्ब-
न्धात् पुरीषोत्सर्गः । नैर्ऋत्यामुत्थानदेशमारभ्य
उत्थायेत्यनेन उपस्थितेः इष्टुप्रक्षेपयोग्यदेशा-
द्वहिः । तद्देशपरिमाणमाह पितामहः ।

“मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् ।
हस्तानाञ्च श्रुते सार्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥”
आपस्तम्बः ।

“मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यादक्षिणां दिशं दक्षिणा-
परां वेति ।” दक्षिणापरां नैर्ऋतीम् । मनुः ।
“मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो राज्ञौ सन्ध्योश्च यथा दिवा ॥”
यत्तु यमवचनम् ।

“प्रत्यङ्मुखश्च पूर्वाह्णे त्वपराह्णे च प्राङ्मुखः ।
उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥”
इति तदिच्छाविकल्पार्थं सूर्याभिमुखनिरा-
सार्थश्च न तु नियमार्थं देवलवचनविरोधात् ।
तथा च देवलः ।

“सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।
विष्णुत्रयमाचरेन्नित्यं सन्ध्यायां परिवर्ज्येदिति ॥”
अत्र प्रातःसायाह्णशब्दौ दिवारात्रिपरौ
पूर्वोक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात् । सन्ध्यायां परि-
वर्ज्येदिति तु योडितेतरपरम् ॥ * ॥ यमः ।

“कृत्वा यज्ञोपवीतं पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
विष्णुत्रे च गृही कुर्याद्यद्वा कर्णे समाहितः ॥”
पृष्ठतः पृष्ठे कण्ठलम्बितं निवीतं तत् पृष्ठ-
लम्बितं निवीतमापृष्ठदेशावलम्बं ग्राम्यधर्म्मोष्यति
निगमपरिशिष्टवचनात् ।

“निधम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥”
इति मनुवचनाच्च ॥

अत्र संवीतं निवीतं संवीतं मानुष इति तैत्ति-
रीयश्रुतेः । मानुषे सनकादिह्ये । पृष्ठलम्बितं
निवीती वेति बौधायनीयाच्च । ततश्च हारवन्

कृत्वा पृष्ठलम्बितं स्वन्धे इत्यर्थः । एकवस्त्रता-
पक्षे अवस्थामाह सांख्यायनः । यद्वेकवस्त्रो
यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठित इति । कर्णे
दक्षिणे । पवित्रं दक्षिणे कर्णे विष्णुमूत्रमाचरे-
दिति स्मृतौ तथा दर्शनात् । अवगुण्ठितः कृत-
शिरोऽवगुण्ठनः । मनुः ।

“ह्यायायामन्वकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखसुखः कुर्यात् प्राणवाधभयेषु च ॥”
महाभारते ।

“प्रत्यादित्यं प्रतिजलं प्रति गाञ्च प्रति द्विजम् ।
मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः ॥”
प्रतिः सांसुख्ये ॥ * ॥ मनुः ।

“न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
न फालकष्टे न जले न चित्वां न च पर्वते ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

गवाग्निविप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव च ॥
न कदाचन कुर्वीत विष्णुमूत्रस्य विसर्जनम् ॥”
ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु । संस्थित उत्थितः ।
पर्वतनिषेधादेव मस्तकनिषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो
यत्र पर्वतोऽशक्यपरीहारस्तत्रापि मस्तकवर्ज-
नार्थः । अथवा । पर्वतमस्तकनिषेधोऽधिक-
दोषाय ॥ * ॥ वशिष्ठः ।

“आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंयुता धर्म्मविदा तु कार्याः ।
वाग्बुद्धिगुप्ती च तपस्तथैव
धनायुषी गुप्ततमे तु कार्ये ॥”

निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारः स्त्रीसं-
भोगः । योगः समाधिः । वाग्गुप्तिरशुभालाप-
त्यागः । बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्तात्यागः । हारीतः ।
“आहारान्तरु रक्षः कुर्यान्निर्हारश्चैव सर्वदा ।
गुप्ताभ्यां लक्ष्म्यपेतः स्वात् प्रकाशे ह्रीयते तथा ॥”
विष्णुपुराणम्

“सोमाग्न्यर्कास्त्रिवायूनां पूज्यानाञ्च न संसुखम् ।
कुर्यात् ह्रीवनविष्णुमूत्रसमुत्सर्गं पण्डितः ॥”
आपस्तम्बः । “न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे
कुर्यादिति ।” बृहन्ननुः ।

“करगृहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके ।
मूत्रतुल्यं पानीयं पीत्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥”
भरद्वाजः ।

“अथावकथ्यविष्णुमूत्रं लोष्टकाष्ठद्वयादिना ।
उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृष्टं विष्टतमेहनः ॥” * ॥
उदस्तवासाः कटिदेशादूर्ध्वक्षिप्रवस्त्रः ।

अथ शौचम् । देवलः ।
“धर्म्मविदक्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।
तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शौधयेत् ।
प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणादुभयक्रिया ॥”

कारणाद्रोगादेः । ब्रह्माण्डपुराणम् ।
“उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्वाचौ चेदक्षिणामुखः ॥
सुनिर्गन्ते मृदं दद्यान्मृदन्ते त्वप एव च ॥”

कुर्याच्छौचमिति शेषः । सुनिर्जिते भरद्वाजोक्त-
लोष्टादिप्रसङ्गे गुदे । उदकपात्राभावे करेण
जलाशयात् उदकग्रहणमाह आदित्यपुराणम् ।
“रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुवृत्ते ।
पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत् ॥”
तस्मिन् देशे शौचं कर्तव्यं यस्माद्रत्निमात्रयव-
हितं जलं तत्स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् ॥ * ॥
विष्णुपुराणम् ।
“वल्मीकान्धकौतुखातां नृदमन्तर्जलान्तथा ।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्पसम्भवाम् ॥
अन्तःप्राण्यवपन्नाश्च हलोत्खातां सकर्दमाम् ॥”
मनुदचौ ।
“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।
उभयोः सप्त दातया नृदः शुद्धिमभीप्सता ॥”
उभयोः करयोः । वामहस्ते दशदानानन्तरं
तत्पृष्ठे षड्दानमाह हारीतः । दशमध्ये च
षट् पृष्ठे इति । शुद्धदचौ ।
“तिस्रस्तु नृत्तिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनम् ।
तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शुद्धिकामेन नित्यशः ॥”
नखशोधनं दृष्टादिना नखान्तर्मलशोधनम् ।
तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः ॥ * ॥
पादप्रक्षालनं न कांक्षे कर्तव्यमित्याह विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
“हर्मेन मार्जयेत् पादौ न च कांक्षे प्रधावयेत् ॥”
दत्तः ।
“लिङ्गे तत्र समाख्याता त्रिपर्वा पूर्ण्यते यया ।
अर्द्धप्रवृत्तिमात्रा तु प्रथमा नृत्तिका स्मृता ॥
द्वितीया च तृतीया च तदर्थं परिकीर्तितम् ॥”
यदा तु उक्तप्रमाणया नृदा गन्धलेपक्षयो न
भवति तदा अधिकयापि कर्तव्यम् ।
“गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचनात् ॥
गुदादन्यत्र परिमाणमाह यमः ।
“नृत्तिका तु सप्तद्विष्टा त्रिपर्वा पूर्ण्यते यया ।”
त्रिपर्वा तर्जनीमध्यमाभ्यामिकाभ्यामग्रपर्व-
चयन् ॥ * ॥ सूत्रमात्रे तु स्मृतिः ।
“एकां लिङ्गे नृदं दद्यात् वामहस्ते तु नृत्तयम् ।
उभयोर्हस्तयोर्दे तु नृत्तशौचं प्रकीर्तितम् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।
“पादयोर्दे गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिमान् ।
द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ॥”
पादयोर्दे एकैका । इदं सूत्रे पुरीषोत्सर्गे
तिष्ठणां विधानात् ॥ * ॥ दत्तः ।
“यथोदितं दिवा शौचमर्द्धं रात्रौ विधीयते ।
आतुरे च तदर्थं स्यात् तदर्थं पथि स्मृतम् ॥”
यथोक्तकरणाशक्तविवेदं न तु निष्ठादिपुरस्कारे-
णैव वाक्यस्यादृष्टार्थतापत्तेः ॥ * ॥ आपस्तम्बः ।
“पथि पादस्तु विज्ञेय आर्तः कुर्षादुपधावलम् ॥”
एतयोर्विशोधस्तु आर्तानां आर्तार्थां परिहर-
णीयः । दत्तः ।
“देशं कालं तथात्मानं त्रयं त्रयप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥”

ब्रह्मपुराणे ।
“न यावदुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गना ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं तेषां विधीयते ॥
प्रमाणं शौचसंख्या वा न शिष्टैरुपदिश्यते ।
यावच्च शुद्धिं मन्येत तावत् शौचं समाचरेत् ॥”
दत्तः ।
“न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।
प्रायश्चित्तं प्रसज्येत विहिततत्क्रमे कृते ॥
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कलाः
क्रियाः ॥”
गन्धलेपक्षये सत्यधिकं न कर्तव्यं पूर्वोक्तयाज्ञ-
वल्क्यविरोधात् । गन्धलेपक्षये त्वधिकसंख्य-
यापि । याज्ञवल्क्यवचनमनुपनीतादिपरं वा
पूर्वोक्तब्रह्मपुराणैकवाक्यत्वात् ॥ * ॥
“एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणं वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥”
इदं द्वेगुण्यादिकं संख्यामात्रे तदनन्तराभि-
धानात् । आप्रपादः ।
“शौचं द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
नृत्तलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथापरम् ॥
गङ्गातोयेन कृतं नृत्तं नृद्वारेण नगोपमैः ।
आमृतयोः स्नातकश्चैव भावदुष्टो न शुध्यति ॥”
स्मृतिः ।
“धावन्तश्च प्रमत्तश्च सूत्रोच्चारकृतस्तथा ।
भुञ्जानमाचमानश्च नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥
जन्मप्रवृत्तिं यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत् ।
सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥”
ऋष्यशृङ्गः ।
“यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशो-
धयेत् ।
न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य नृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥”
शौचानन्तरं हारीतः । गोमयेन नृदा वा
कमण्डलुं प्रमृज्य पूर्ववदुपसृष्ट आदित्यं सोम-
मग्निं वा वीक्षेतेति । अत्र मार्जनानन्तरं
क्षालनं अन्यत्र तथादर्शनात् । आचमनान-
न्तरं आदित्यादिदर्शनं यथासम्भवम् । शौचं
कृत्वा सूत्रोच्चारं न पश्येत् दृष्टादित्यभग्निं सोमं
वा पश्येदिति ॥ * ॥ अथाचमनविधिः । दत्तः ।
“प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिवेदमु वीचि-
तम् ।
संवृत्वाङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥
संहृत्य तिष्ठभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृष्टेत् ।
अङ्गुष्ठेन प्रदिश्यान्वा घ्राणं पश्चादनन्तरम् ॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयं तु तलेन वै ॥
सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाह चायेण संसृष्टेत् ॥”
पादप्रक्षालनं विशेषयति देवलः ।
“प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेत् ग्रनैः ।
उदङ्मुखो वा देवत्ये पैलके दक्षिणामुखः ॥”
ग्रनैरुत्तरः । देवपैलकेतरत्रापस्तम्बः । प्रत्यक्-
पादावसेचनमिति । प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः ।
क्रममाह गोभिलः । सत्यं पादमवनेनिज इति

सत्यं पादं प्रक्षालयेत् । दक्षिणं पादमवनेनिज
इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेदिति अर्हणीये
तथादर्शनात् सर्वत्र तथा कल्प्यते । पारस्करः ।
सत्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति सूत्रेण
प्राक् सत्यपादप्रक्षालने सिद्धे सत्यं प्रक्षाल्य
दक्षिणं प्रक्षालयतीत्यत्र सत्यग्रहणं सामान्यार्थं
तेनान्यस्यापि पादप्रक्षालने सत्यस्यैव प्राथम्यम्
अन्यार्थं पुनर्वचनमिति न्यायात् । अन्यार्थमधि-
कार्यम् । ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथममिति सूत्रं
तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षालयति तदा
दक्षिणं प्रथममिति न सत्यम् । यथा प्रक्षाल-
यतीत्यनुवृत्तौ आश्वलायनः । दक्षिणमग्रे ब्राह्म-
ण्याय प्रथच्छेत् सत्यं शूद्रायेति । सत्यं प्रक्षालने
सत्यस्यैव प्राथम्यमिति एवं हरिशर्मापि ।
आचमने पाणिपादप्रक्षालनं सूत्रादुत्तमं ।
यथा बृहद्वाराशरः ।
“कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च
नृत्तलेः ।
निवृद्धशिख आसीनो द्विज आचमनश्चरेत् ।
कृत्वोपवीतं सयांशे वाङ्मनःकायसंयतः ॥”
आपस्तम्बः ।
“इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।
हस्तौ चामणिवन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः ॥”
आजानु आमणिवन्धाभ्यामित्यवधुपादानं तत्-
पर्यन्ताशुचित्वशङ्कायां अध्वश्रमापनोदनाय
अतिशयशौचाय वा । अतएवोक्तं अङ्गप्रकर्षात्
फलप्रकर्ष इति ॥ * ॥ शिखावन्धने विशेषमाह
ब्रह्मपुराणम् ।
“गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्जत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।
जुष्टिकाश्च ततो बद्धा ततः कर्म समाचरेत् ॥”
पिवेदित्यन्तर्जान्वाह याज्ञवल्क्यः ।
“अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृष्टेत् ॥”
अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति शेषः ।
वाशब्दादीशानाभिमुखः ।
“ईशानाभिमुखो भूत्वोपसृष्टेत् यथाविधि ॥”
इति मरीच्युक्तेः ॥
ब्राह्मेण तीर्थेन अङ्गुष्ठमूलेन ।
“कनिष्ठदेशेन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमत् ॥”
इति याज्ञवल्क्यात् ॥
देशिनी तर्जनी । करस्य दक्षिणस्य । यथा
मार्कण्डेयपुराणम् ।
“अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाण्येदक्षिणस्य च ।
एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥”
अत्र द्विजो न स्त्रीशूद्राविति मित्याचरा ॥ अत-
एव ।
“स्थित्वास्त्रैश्चिकित्सकं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च ।
सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतद्विधेरेव चोभयोः ॥”
ब्राह्मतीर्थावरोधे तु भणुः ।
“कायनेदक्षिकाभ्यां वा न पैत्रेण कदाचन ॥”
उक्ततीर्थत्रयस्य ब्रह्मादिनावरोधे करमध्यात्म-

प्रातःक

कामेधेनापि । एवञ्च सर्वविरोधे सुवर्णादि-
पात्रेणाप्याचमनं कार्यं स्वयमसामर्थ्येनैवाच-
मनं कारयितव्यम् । याज्ञवल्क्यः ।

“अग्निस्तु प्रकृतिस्थाभिर्होनाभिः फेनबुद्बुदः ।
हृत्कण्ठतालुगभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥

शुभ्रैरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्तः ॥”
अन्तः ओष्ठोपान्ते । उत्तरोत्तरमुपकर्षात् ।

अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति ।
स्त्री शूद्रो वाथ नित्याभ्यः चालनाच्च करोष्ठयो-

रिति ब्रह्मपुराणाच्च । आचमनार्थं पाणिपाद-
प्रक्षालनमेवेत्येके । इति शूद्राधिकारे गौतमो-

क्तश्च । आचमनार्हजलाभावे इदमित्याचारा-
ध्यायः । मनुः ।

“हृन्नाभिः पूयते विप्रः कण्ठगभिश्च भूमिपः ।
वैश्वोद्विः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिर-

न्तः ॥”
अत्र वक्ष्यावधिप्राशनमुक्तम् । अनुपनीतानानु-

स्त्रीशूद्रवदाचमनं न यावदुपनीयेत । इति
प्रागुक्तशौचे तथादर्शनात् । मिताक्षरादयो-

ऽप्येवम् । अश्वु विशेषयति बौधायनः । पाद-
प्रक्षालनाच्छेषेण नाचामेत् यदाचामेत् भूमौ

स्नावयित्वाचामेदिति । उशनाः ।
“कांस्यायसेन पात्रेण त्रपुसीसकपित्तलः ।

आचान्तः शतकलौऽपि न कदाचिच्छुचि-
र्भवेत् ॥”

कांस्यादिपात्रकरणकाचमनं कांस्यायसेनेत्या-
दिना निषिद्धमिति केचित् । हस्तेनाचमनेऽपि

कांस्यादिपात्रावर्जितं तन्निषिद्धमित्यपरे ।
आचमनजननिषेधे शुक्ललिखितौ । न शूद्रा

शुच्येकपाण्या वर्जितेनेति अत्राशुचिपदम्
आचमनकर्तृभिन्नपरम् । शूद्रसाहचर्यात् एक

पाणिपदमपि आचमनकर्तृभिन्नपाणिपरम् ।
तेन स्वीयवामपाण्यावर्जितमनिषिद्धम् । तथा

च कमण्डलुधिकारे बौधायनः । मूत्रपुरीषे
कुर्वन् दक्षिणहस्तेन गृह्णाति सद्येनाचमनीय-

मिति । गृह्णाति जलपात्रमिति शेषः । आचा-
मेदित्यनुवृत्तौ देवलः ।

“शिखां बद्धा वस्त्रा दे निर्निक्ते वाससी शुभे ।
तूर्ण्यौ भूत्वा समादाय नोन्मृच्छन्विलोकयन् ॥”

एकवस्त्राः प्राचीनावीतिन इत्यादिपारस्कर-
दर्शनात् यत्र प्रेतस्नानतर्पणादौ एकवस्त्रत्वं

विहितं तत्र तदङ्गत्वादेकवासा एवाचमनं
कुर्व्यात् । प्रचेताः ।

“अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वीक्ष्य चक्षुषा ।
हृन्नाभिरशुष्काभिश्चतुर्विधाङ्गिराचमेत् ॥”

चतुर्विधं भावशुद्धिप्रेक्षया विकल्पः । न तु
फलभूयस्त्वार्थं कल्पनागौरवापत्तेः । वीक्षण-

नुष्णयोर्भट्टभाष्यमाधवाचार्यकृतपंराशरभाष्य-
योरपवादमाह यमः ।

“रात्राववीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।
उदके नातुराणाञ्च तथोष्णोष्णपायिनाम् ॥”

आचामेदित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः । प्रदरादपि या

प्रातःक

गोस्तर्पणाय स्युर्न वर्णैरसदुष्टाभिर्याञ्च स्युरशु-
भागमा इति । प्रदरो विदीर्णभूभागः । अशु-

भागमाः अशुचिदेशादागताः । यस्मिन् देशे
वर्णादिदुष्टमेव तोयं तत्र तदपि ग्राह्यम् । तथा

च मरौचिः ।
“येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः ।

तत्र तन्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥
येषु स्थानेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।

येषु स्थानेषु यतोयं या च यत्रैव नृत्तिका ॥”
आचमने उदकग्रहणप्रकारं परिमाणञ्चाह

भरद्वाजः ।
“आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतवत् करम् ।

संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
सुक्ताङ्गुलकनिष्ठार्थां श्रेण्याचमनश्चरेत् ।

माषमज्जनमाचास्तु संयुज्य त्रिः पिवेदपः ॥”
पाणिना दक्षिणेन । त्रिः पिवेदक्षिणेनापि

इत्यादिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः ।
“सपवित्रेण हस्तेन कुर्व्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रं नु भुक्तोच्छिष्टं नु वर्जयेत् ॥”
मदनपारिजाते हारीतः ।

“अग्निर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनश्चरेत् ॥”
ग्रन्थनादग्रन्यिरिति समुद्रकरेऽपि । आचमना-

नुवृत्तौ देवलः ।
“न गच्छन् शयानश्च न चलन् परान् स्पृशन् ।

न हसन्नेव संजल्पन्नात्मानश्चैव वीक्षयन् ॥”
चलन् कम्पमान इति रत्नाकरः ॥ आत्मानं

आत्मस्थानं हृदयम् । वीक्षयन्निति स्वार्थे णिच् ।
“केशान्नीवीमधः कायं न स्पृशन् घ्रणीमपि ।

यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम् ॥”
अधः कायं नाभेरधः प्रदेशम् । करं दक्षिणम् ।

आचमनानुवृत्तौ गोभिलः ।
“नान्तरीयेकदेशेन कल्पयित्वात्तरीयकम् ॥”

अन्तरीयमधः परीधानं तदेकदेशसुत्तरीयं कृत्वा
मरौचिः ।

“न बहिर्जातुस्वरया नासनस्थो न चोत्थितः ।
न पादुकास्थोऽन्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥

उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः ।
भुक्तासनस्थो नाचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥

जलस्थलोभयकर्मानुष्ठानार्थं नु जलस्थलेकचर-
णेनाचमनं कर्तव्यमित्याह पैठीनसिः । अन्त-

रुदके आचान्तोऽन्तरेव शुद्धः स्यात् तस्मा-
दन्तरेकं बहिरेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत् सर्वत्र

शुद्धो भवतीति । जले तूत्तिष्ठन्नाचामेत् । जानो-
रुद्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

अधस्तात् शतकलौऽपि समाचान्तो न शुश्र-
तीति विष्णुः । हारीतः ।

“आर्द्रवासा जले कुर्व्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासाः स्थले कुर्व्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥”

कात्यायनः ।
“स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥
आसनारूपपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

प्रातःक

कृतावसक्त्यिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥”
आसनारूपपादः आसनारोपितपादतलः ।

जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्त्यिको वस्त्रादिना
कृतपृष्ठजानुजङ्घावन्धः । तुङ्घयेन भेदप्रतीतेः

प्रौढपादस्य द्विविधत्वं प्रतीयते ॥ * ॥ अत्र च
अनेकोद्वाह्ये दारुणिष्वे भूमिचमे इष्टकाश्च

सङ्कीर्णोभूता इति बौधायनवचनात्तथाविधे
आरूपपादोऽपि कुर्व्यात् । यासः ।

“शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा सुक्तकच्छशिखोऽपि
वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचि-
र्भवेत् ॥”

तथा ।
“अपः पाणिनखाग्र्येण आचामेदयस्तु ब्राह्मणः ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवन्दधिरब्रवीत् ॥”
संवृत्येति सुखं संवृत्य अलोमकोष्ठसर्षा यथा

न भवतीति तात्पर्यम् । तथा च वशिष्ठः ।
“आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ।

ओष्ठौ च संस्पृश्य तथा यत्र स्यातामलोमकौ ॥”
एवञ्च प्रागुक्तहारीतवचने ओष्ठयोर्मार्जनमुक्तं

तत् सलोमकयोरेवेति । एतदनन्तरं वामहस्तं
पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिनाभ्युक्षयेत् ।

तथा च कामधेनावापस्तम्बः । त्रिराचामेत्
हृन्नाभिस्त्रिरोष्ठौ परिन्दजेत् द्विरित्येके दक्षिणेन

पाणिना सद्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेति ।
गोभिलः । त्रिराचामेत् द्विः परिन्दजेत् पादा-

वभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेदिति इन्द्रियाण्याङ्गिः
स्पृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णाविति । इन्द्रि-

याणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणाममूर्तत्वात् ।
तिसृभिरिति तर्जनीमध्यमानामिकाभिः ॥ * ॥

सर्वत्राङ्गुलयोगेन आचमनकारणमाह पैठी-
नसिः । अग्निरङ्गुलस्तस्मात्तेनापि सर्वत्राणि

स्थानानि स्पृशेत् । निष्ठीवनादावाचमनं
यथा । वायुपुराणे ।

“निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुच्युपहतस्य च ॥

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां सुक्ता तथैव च ।
विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेव उपस्पृशेत् ॥

उद्गवायससंस्पर्शं दर्शने चान्यवासिनाम् ॥”
हारीतः ।

“स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसंभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने
देवमभिगन्तुकाम आचामेदिति ।” याज्ञवल्क्यः ।

“स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ता रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥”

ब्रह्मपुराणे ।
“होमे भोजनकाले च सन्ध्योरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सकृत् सकृत् ॥
द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ॥”

स्मृतिः ।
“क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽशुपातने ।

कर्मस्य एषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं
स्पृशेत् ॥”

प्रातःक

अत्र हेतुमाह पराशरः ।
 “प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मरुतव्रीत् ॥”
 सांख्याननः ।
 “आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्म्मराट् ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥”
 पुराणसारवायुपुराणयोः ।
 “यः कर्म कुरुते मोहादनाच्च नैव नास्तिकः ।
 भवन्ति हि तृया तस्य क्रियाः सर्वान न
 संशयः ॥” * ॥
 अथ दन्तधावनम् । दृष्टशातातपः ।
 “मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेदन्तधावनम् ॥”
 आहदिनादौ तस्य वर्ज्यत्वं यथा । विष्णुः ।
 “आह्ने जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णसम्भवे ।
 व्रते चैवोपवासे च वर्ज्येदन्तधावनम् ॥”
 दन्तधावनमद्यादुदरस्यः प्रादुमुखो वेति ॥*॥
 दन्तलग्नस्य दन्ततुल्यत्वं यथा । गौतमः ।
 दन्तस्थिते दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिघर्षणात् प्राक्
 च्युतेरित्येके । च्युतेरासाववद्विद्यान्निगर्जनेव
 तच्छुचिरिति । जिह्वाभिघर्षणाद्योग्यं दन्तलग्नं
 अशौचजनकं न भवतीत्यर्थः । इदञ्चानुपलभ्य-
 मानरसविषयम् । दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्ज-
 मिति शृङ्खलवचनात् । जिह्वाभिघर्षणेऽपि अश-
 क्योद्धरणे न दोषः ।
 “भोजने दन्तलग्नानि निर्हत्याचमनश्चरेत् ।
 दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
 न तत्र कुर्थाद्बहुशो यत्नमुद्धरणे पुनः ।
 भवेदशौचमत्यर्थं दृष्टवेधाद्व्रणे कृते ॥”
 इति देवलवचनात् ॥
 च्युतेरित्युपलभ्यमानरसविषयम् । आसावो
 लाला तद्वन्निगर्जित्यर्थः । अतएव शोणितं
 यथा न भवति तथा दृष्टादिना दन्तलग्न-
 निःसारणाचरणम् ॥ * ॥ कन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “नारदाद्युक्तवार्त्तयमष्टाङ्गुलमपाटितम् ।
 सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेत् ॥
 उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
 परिजप्य तु मन्त्रेण भक्षयेदन्तधावनम् ॥
 आयुर्वर्त्तं यशो वर्चः प्रजा पशुवस्त्रुनि च ।
 ब्रह्मप्रज्ञाश्च मेधाश्च त्वन्नो धेहि वनस्पते ॥”
 शुचिर्भूत्वा विराचमनेनेति शेषः ॥ * ॥ नर-
 सिंहपुराणम् ॥
 “दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।
 सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥”
 प्रमाणं स्यौल्यश्चाह विष्णुः ।
 “कनीन्यग्रनिभस्यौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
 प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेदन्तधावनम् ॥
 प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जह्याच्छुचौ देशे समाहितः ॥”
 सकूर्चं दलितायम् । द्वादशाङ्गुलन्तु कन्दौगेत-
 रेयाम् ।
 “द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
 अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणाम् षडङ्गुलम् ॥

प्रातःक

भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वस्यपि च वर्जयेत् ॥”
 तिथिविशेषे तस्य वर्जनं यथा । वृसिंहपुरा-
 णम् ।
 “प्रतिपददर्शघष्ठीषु नवम्याश्चैव सत्तमाः ।
 दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासन्नमं कुलम् ॥
 अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।
 अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥”
 गण्डूषस्य दन्तकाष्ठकार्यकारित्वेऽपि न तत्र
 मन्तान्वयः । शातातपः ।
 “प्रतिपददर्शघष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।
 पञ्चैरन्यत्र काष्ठैश्च जिह्वोक्षेखः सदैव हि ॥”
 गुवाकादिपञ्चैर्दन्तधावनं निषिद्धं यथा । क्रिया-
 कौमुद्यां वशिष्ठः ।
 “गुवाकतालङ्घितालास्तथा ताड्यौ च केतकी ।
 खजूरनारिकेलौ च समैते दृष्टराजकाः ॥
 दृष्टराजशिरापत्रैर्यः कुर्यादन्तधावनम् ।
 तावद्भवति चाखालो यावद्गानैव पश्यति ॥”
 पराशरभाष्ये याज्ञवल्क्यः ।
 “नेष्टकालोऽपवाधायैरितराङ्गुलिभिस्तथा ।
 त्यक्त्वा अनामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्तधावनम् ॥”
 प्रचेताः ।
 “मध्याह्नस्नानकाले तु यः कुर्यादन्तधावनम् ।
 निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ॥”
 स्मृतिः ।
 “वसन्तं जृम्भमाणश्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।
 अभ्यक्तशिरसश्चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥”
 हारीतः ।
 “शुचिं देवाभिरक्षन्ति पितरः शुचिमन्त्रियुः ।
 शुचेर्विभ्यति रक्षांसि ये चाप्ये दुष्टचारिणः ॥”
 तथा ।
 “स्नानं दानं तपस्यागो मन्त्रकर्मविधिक्रियाः ।
 मङ्गलाचारनियमाः शौचभयस्य निष्कलाः ॥
 शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा ।
 नृजलाभ्यां भवेत् बाह्यं भावशुद्धिस्तथापरम् ॥”
 अथ प्रातःस्नानसन्ध्ये । ब्रह्मपुराणम् ।
 “प्रातःस्नानं ततः कृत्वा सञ्क्षेपेण यथोदितम् ।
 सन्ध्याश्वापि तथा कुर्यात् नित्यनैमित्तिके तथा ॥”
 कात्यायनः ।
 “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
 दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चैतदमन्त्रवत् ॥”
 दन्तान् प्रक्षाल्य प्रातरनातुरः स्नायात् ॥ * ॥
 आतुरं विशेषयति आयुर्वेदीये ।
 “स्नानमर्हितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिण्यु ।
 आधानपीनसाजीर्णसक्तवत्सु च गर्हितम् ॥”
 तत्कालमाह विष्णुः । प्रातःस्नायुरागकिरण-
 यस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् । इति समुद्र-
 करधृतम् ॥ * ॥
 “नृत्तिकातिलकं कुर्यात् स्नात्वा हुत्वा च
 भस्मना ।
 दृष्टदोषविघातार्थं चाखालाद्यादिदर्शने ॥”
 उग्रनाः ।
 “अभावे तूदकेनापि पितृदेवतमर्चयेत् ॥”

प्रातःस

ब्रह्माख्यपुराणे ।
 “कर्मदादौ तिलकं कुर्याद्द्रुपं तद्वैष्णवं परम् ।
 गोप्रदानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥
 भस्मीभवति तत्सर्वं भूतं पुण्ड्रं विना कृतम् ॥”
 ब्राह्मे ।
 “अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करौ भवेत् ।
 अनामिकार्थदा नित्यं सुक्तिदा च प्रदेहिनी ॥”
 यासः ।
 “जाह्नवीतीरसम्भूतां नृदं नृह्यां विभर्त्ति यः ।
 विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥”
 गीपीचन्दनमाह शातातपः ।
 “गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ।
 नृदं नृह्यां वहेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 ब्रह्माख्यपुराणे ।
 “ऊर्ध्वपुण्ड्रं नृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
 तिलकं वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
 ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् ।
 अर्धचन्द्रश्च वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः ॥” * ॥
 आतुराणान्तु ।
 “अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ च कर्मि-
 णाम् ।
 आर्द्रं वाससा वापि मार्जनं देहिकं विदुः ॥”
 इति जावालवचनात् शिरो विहाय गात्रप्रक्षाल-
 नम् । तदशक्तावाद्र्द्रवाससा गात्रमार्जनं
 कुर्यात् तदनन्तरं सन्ध्यां कुर्यात् । एतत्परमेव
 प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्यात् दन्तधावनपूर्वकमिति
 याज्ञवल्क्यवचनम् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
 प्रातःसन्ध्या, स्त्री, (सन्धौ भवा । यत् प्रत्ययः । टाप् ।
 प्रातः प्रथमाहर्षाया सन्ध्या ।) सन्ध्यादेहपूर्वार्हम् ।
 तदुत्पत्तिर्यथा ।
 “तस्मिन् गिरौ चन्द्रभागे दृष्टलोहिततौरगाम् ।
 सन्ध्यां दृष्ट्वाथ प्रपच्छ वशिष्ठः सादरन्तदा ॥
 वशिष्ठ उवाच ।
 किमथमागता भद्रे ! निर्जनं त्वं महीधरम् ।
 कस्य वा तनया गौरि ! किं वा तव चिकीर्षितम् ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यदि गुह्यं न ते भवेत् ।
 वदनं पूर्णचन्द्राभं निश्चिकं वा कथं तव ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 तत् श्रुत्वा वचनं तस्य वशिष्ठस्य महात्मनः ।
 दृष्ट्वा च तन्महात्मानं ज्वलन्तमिव प्रावकम् ॥
 शरीरधृग्ब्रह्मचर्यसदृशं तं जटाधरम् ।
 सादरं प्रणिपत्याथ सन्धोवाच तपोधनम् ॥
 सन्धोवाच ।
 यदर्थमागता शैलं सिद्धं तन्मे तपोधन ! ।
 तव दर्शनमात्रेण तन्मे सेव्यति वा विभो ! ॥
 तपः कर्तुमहं ब्रह्मन् ! निर्जनं शैलमागता ।
 ब्रह्मणोऽहं मनोजाता सन्ध्या नाम्ना च विप्रता ।
 नोपदेशमहं जाने तपसो मुनिसत्तम ! ।
 यदि ते युज्यते गुह्यं मां त्वं समुपदेश्य ॥
 एतच्चिकीर्षितं गुह्यं नान्यत् किञ्च न विद्यते ।
 अज्ञात्वा तपसो भावं तपोवनमुपस्थिता ॥
 चिन्तया परिशुष्येऽहं वेपते च मनः सदा ॥

प्रातःस

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

आकर्ण्य तस्या वचनं वशिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
स्वयं स सर्वज्ञत्वाद्वा नान्यत् किञ्चन पृष्टवान् ॥
अथ तां नियतात्मानं तपसेतिष्ठतोदमाम् ।
वशिष्ठो मन्त्रयाचक्रे गुरुवत् शिष्यवत्तदा ॥

वशिष्ठ उवाच ।

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमः परमाराधो विष्णुर्मनसि धीयताम् ॥
मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ! ।
ॐ नमो वासुदेवाय इत्यनेन च सन्ततम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

उपदिश्य वशिष्ठोऽथ सन्त्याये तपसः क्रियाम् ।
तामाभाष्य यथान्यायं तत्रैवान्तर्दधे मुनिः ॥
यथोक्तं वशिष्ठेन मन्त्रं तपसि साधनम् ।
व्रतेन तेन गोविन्दं पूजयामास भक्तितः ॥
प्रसन्नस्तेन रूपेण यद्रूपं चिन्तितं तथा ।
पुरः प्रत्यक्षतां यातस्तस्यां विष्णुर्जगत्पतिः ॥
निमीलिताभ्यास्तस्यास्तु प्रविश्य हृदयं हरिः ।
दियेज्जितं ददौ तस्यै वाचं दिये च चक्षुषी ॥
दियं ज्ञानं दियच्चक्षुर्दियां वाचमवाप्य सा ।
प्रत्यक्षं वीक्ष्य गोविन्दं तुष्टाव जगतां पतिम् ॥
अथ तस्याः शरीरन्तु वल्कलाजिनसंवृतम् ।
परिचीणं जटात्रातैः पवित्रं स्रङ्गिं राजितम् ॥
निरीक्ष्य कृपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यः पश्यति सकामस्त्वं प्राणिग्राह्यते तव ।
स सद्यः क्लीवतां प्राप्य दुर्बलत्वं गमिष्यति ॥
पतितस्तव महाभागस्तपोरूपसमन्वितः ।
सप्तकल्पान्तजीवी च भविष्यति सह त्वया ॥
अन्यच्च ते वदिष्यामि पूर्वं यन्मनसि स्थितम् ।
अमौ शरीरत्यागस्ते पूर्वंमेव प्रतिश्रुतः ॥
स च मेधातिथेयैर्ज्ञे सुनेर्द्वादशवार्षिके ।
वृत्तप्रचलिते वद्धौ न चिरात् क्रियतां त्वया ॥
तत्र गत्वा स्वयं कृन्नं मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
मत्प्रसादाद्विजाता तस्य पुत्री भविष्यति ॥
यस्ते वा वाञ्छनीयोऽस्ति स्वामी मनसि कञ्चन ।
तन्निधाय निजस्नाने त्यज वद्धौ वपुः स्वकम् ॥
नारायणः स्वयं सन्त्यां पश्यश्रुताग्रपाणिना ।
ततः पुरोडाशमयं तत् शरीरमभूत् क्षणात् ॥
समिद्धेऽथो महायज्ञे मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता ॥
वद्विस्तस्याः शरीरं तद्गन्धु सूर्यस्य मण्डले ।
शुद्धं प्रवेष्टयामास विष्णोरेवात्रया पुनः ॥
सूर्यो द्विधा विभज्याथ तत् शरीरं तदा रथे ।
स्वके संस्थापयामास प्रीतये पितृदेवयोः ॥
यदूर्ध्वभागस्तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ।
प्रातःसन्त्याभवत् सा तु अहोरात्रादिमध्यगा ॥
यच्छ्वभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगा ।
सा सायमभवत् सन्त्या पितृप्रीतिप्रिया सदा ॥
सूर्योदयाच्च प्रथमं यदा स्यादरुणोदयः ।
प्रातःसन्त्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी ॥
अस्त्रं गते ततः सूर्ये शोणपद्मानिभा सदा ।

प्रातरा

उदेति सायंसन्त्यापि पितृणां मोदकारिणी ॥

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

प्रातःकालकर्तव्यवैदिकतान्त्रिकोपासनाविशेषः ।
वैदिके तदनुष्ठानानि यथा । मार्जनम् १ प्रार्थ-
नम् २ प्राणायामः ३ आचमनम् ४ आपो-
मार्जनम् ५ अघमर्षणम् ६ सूर्योपस्थानम् ७
देवतर्पणम् ८ सावित्र्यावाहनम् ९ सावित्री-
ध्यानम् १० सावित्रीजपः ११ सावित्रीविस-
र्जनम् १२ आदित्यशुक्रप्रीणनम् १३ आत्मरच-
णम् १४ रुद्रोपस्थानम् १५ ब्रह्मादिभ्यो जल-
दानम् १६ सूर्यार्घदानम् १७ सूर्यनतिः १८ ॥
तान्त्रिके तदनुष्ठानानि यथा । मन्त्राचमनम् १
जलशुद्धिः २ करन्यासः ३ अङ्गन्यासः ४ अघ-
मर्षणम् ५ हस्तचालनम् ६ आचमनम् ७
सूर्यार्घदानम् ८ गायत्र्या जलदानम् ९ तर्पणम्
१० गायत्रीध्यानम् ११ गायत्रीजपः १२ जल-
समर्पणम् १३ इष्टदेवध्यानम् १४ प्राणायामः
१५ मूलमन्त्रजपः १६ जलसमर्पणम् १७ प्राणा-
यामः १८ नमस्कारः १९ ॥ इति स्मृतितन्त्रे ॥
प्रातःस्नानं, क्ली, (प्रातः प्रभातकाले यत् स्नानम् ।)
प्रभातकर्तव्यावगाहनादि । यथा, गारुडे ५० अः ।
“उषःकाले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।
स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
मुखे सुप्रसन्नं सततं लालादाः संस्रवन्ति हि ॥
अतो नैवाचरेत् कर्माण्यकृत्वा स्नानमादितः ।
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःखप्रं दुर्विचिन्तितम् ॥
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ।
न च स्नानं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्मे संस्तु-
तम् ॥
होमे जपे विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत् ॥
अशक्तावशिरस्कन्तु स्नानमस्य विधीयते ॥”
अपि च गारुडे २१५ अध्याये ।
“प्रातःसंक्षेपतः स्नानं मध्याह्ने विधिविस्तरम् ।
प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थग्रहस्थयोः ॥
यतेस्त्रिसवनं प्रोक्तं सहस्रं ब्रह्मचारिणः ॥”
अपि च ।
“उषस्थुषसि यत् स्नानं सन्त्यायामुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥
यत् फलं द्वादशाब्दानि प्राजापत्यैः कृतेर्भवेत् ।
प्रातःस्नायी तदाप्नोति वर्षेण ब्रह्मयानितः ॥
य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥
षट्तिथौ माघमासन्तु प्रातःस्नायी हविष्यभुक् ।
अतिपापं महाघोरं मासादेव यपोहति ॥
मातरं पितरश्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।
समुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं लभेत् सुतः ॥”
प्रातराशः, पुं, (अशनमिति । अश् + भावे ण् ।
आशः । प्रातः प्रातःकाले आशो भोजनम् ।)
प्रातःकालीनभोजनम् । तत्पर्यायः । कल्यवर्कः

प्रातोपः

२ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रातर्भोजनम् ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कल्यवर्कः ४ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २ ।

“यः पञ्चहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ।
तन्नेच्छेद्रचयन् यस्य सपर्यायं बाललीलया ॥”)

प्रातर्गैयः, पुं, प्रातःकाले गेय ईश्वरादियैः । स्तुति-
पाठकः । तत्पर्यायः । स्तुतिव्रतः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रभातगातये, त्रि ॥

प्रातर्भोक्ता, [ऋ] पुं, (प्रातर्भुङ्क्ते इति । भुज् +
ठच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रभाते
भोजनकर्तारि, त्रि ॥

प्रातर्भोजनं, क्ली, (प्रातः प्रभातकाले भोजनम् ।)
प्रातराशः । इति जटाधरः ॥

प्रातिका, स्त्री, (प्राततीति । प्र + अत् + खुल् +
टाप् । अत इत्वम् ।) जवा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रातिपदिकः, पुं, (प्रतिपदि तिथौ भव इति ।
प्रतिपद् + “कालात् ठञ्” ४ । ३ । ११ ।
इति ठञ् ।) अग्निः । यथा,—

“इत्यम्भतो महानमिर्ब्रह्मक्रोधोद्भवो महान् ।
उवाच देवं ब्रह्माणं तिथिर्मे दीयतां प्रभो ! ॥

यस्यामहं समस्तस्य जगतः ख्यातिमाप्नुयाम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

देवानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सत्तम ! ।
आदौ प्रतिपदा येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावक ! ॥
त्वत्पदात् प्रातिपदिकं सम्भविष्यन्ति देवताः ।
अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेषा भविष्यति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

(प्रतिपदि धातुभिन्नपदे भव इति । प्रति-
पद् + ठक् ।) नान्नि, क्ली । यथा । अधातुविभ-
क्त्यर्थवत् प्रातिपदिकम् । इति सुप्रज्ञाकारणम् ॥

प्रातिभास्यं, क्ली, (प्रतिभू + ण्यच् । द्विपदद्विः ।)
प्रतिभुवो भावः । जामिनी इति भाषा । यथा,
“साक्षित्वं प्रातिभास्यश्च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्यान्नाविभक्ता परस्परम् ॥”

इति दायभागः ॥

प्रातिस्विकं, त्रि, (प्रतिस्वं भवः । प्रतिस्व + ठक् ।)
असाधारणम् । तत्पर्यायः । अन्यासाधार-
णम् २ आवेशिकम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रातिहारः, पुं, (प्रतिहार एव । स्वार्थे अण् ।)
प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रातिहारकः, पुं, (प्रतिहारक एव । स्वार्थे
अण् ।) प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रातिहारिकः, पुं, (प्रतिहारः प्रतिहारणं व्याज
इत्यर्थः । स प्रयोजनमस्येति । प्रतिहार +
“प्रयोजनम् ।” ५ । १ । १०६ । इति ठञ् ।)

मायाकारः । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥

प्रातोपः, पुं, (प्रतीपस्यापत्वं प्रतीपस्यायमिति
वा । प्रतीप + अण् ।) प्रतीपपुत्तः । श्रान्तनु-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । १४८ । २ ।

“प्रातोपः श्रान्तनुस्नातः कुलस्यार्थं यथोत्थितः ॥”)

प्रादोषः

प्राथमकल्पिकः, पुं, (प्रथमकल्प आदारम्भः प्रयोजनं यस्य । “प्रयोजनम् ।” ५ । १ । १०६ । इति ठञ् । यदा, प्रथमकल्पमधीते इति । विदालक्षकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यमिति ठक् ।) प्रथमारब्धवेदाध्ययनः । प्रथमं शिक्षणीयं कल्पं शास्त्रमधीते यः इत्यर्थे णिकः । तत्पर्यायः । शैचः २ । इत्यमरभरतौ ॥

प्राथमिकः, त्रि, (प्रथमे भवः । प्रथम + ठञ् ।) प्रथमभवः । यथा । यत्राविरलक्रमेण सिद्धि-सिधाधयिषानुमितयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षता-सम्यक्तार्थं द्वितीयः सिधाधयिषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः प्राथमिकस्तु किमर्थम् । इति पक्षताशिरोमणिः ॥

प्राथम्यं, त्रि, (प्रथम + घञ् ।) प्रथमस्य भावः । यथा, “अस्माभिरेव प्राथम्येन नानासुनीनां वचनैरेवविधो निबन्धः क्रियते ।” इति विजय-रचितः ॥

प्राडः, [सु] य, (प्राप्तीति । प्र + अद् + “बाहु-लकादेरप्राप्तिप्रत्ययः ।” उणा० २ । ११८ । इत्यत्र उञ्चलदत्तोक्त्या उसिः ।) नाम । प्राकाश्यम् । स्फुटत्वम् । तत्पर्यायः । आविः २ । यथा । प्राडुरासीत् । आविर्भूतः । इत्यमर-भरतौ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १५ ।

“न्यानिनादमथ गृह्णीत तयोः

प्राडुरास बहुलचपाच्छविः ।

ताडका चलकपालकुण्डला

कालिकेव निविडा वलाकिनी ॥”)

प्रकाशः । सम्भायम् । वृत्तिः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

प्राडुर्भावः, पुं, (प्राडुस् + भू + भावे घञ् ।) आविर्भावः । यथा,—

“वपुः प्राडुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा ॥”

इति कुवलयानन्दः ॥

प्रादेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिष् + हल-श्चेति घञ् । “उपसर्गस्य घञि” इति दीर्घः ।) तर्जनीसहितविस्तृताङ्गुलः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १६ ।

“प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोर्जुनात् ॥” प्रदेश एवं । स्वार्थे अण् ।) देशमात्रम् । यथा, “प्रादेशो देशमात्रे च तर्जन्यङ्गुलसंमिते ॥”

इति मेदिनी ॥

“अङ्गुलस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

प्रादेशनं, क्ली, (प्र + आ + दिष् + ल्युट् ।) दानम् । इत्यमरः । २ । ७ । ३० ॥

प्रादोषः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति । प्रदोष + अण् ।) प्रदोषसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (प्रदोषे व्याहरतीति । “व्याहरति ऋगः ।” ४ । ३ । ५१ । इति अण् । प्रादोषो ऋगः । प्रदोषसहचरितं अध्ययनं सोऽमस्य । “तदस्य सोऽमस्य ।” ४ । ३ । ५२ । इति अण् । प्रादोषः शिष्यः । इति व्याकरणम् ॥)

प्रापणि

प्रादोषिकः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति । प्रदोष + “निष्ठाप्रदोषाभ्याम् ।” ४ । ३ । १४ । इति ठञ् ।) प्रदोषसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ प्राधान्यं, क्ली, प्रधानस्य भावः । (प्रधान + भावे घञ् ।) प्रधानत्वम् । यथा, धर्मदीपिकायाम् । “वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्तुतम् ॥”

प्राध्वं, य, (प्राध्वनतीति । प्र + आ + ध्वन + डम् ।) अनुकूलम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४३ ।

“सभाजने मे भुजमूर्ध्वाहुः

सथेतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥”)

प्राध्वः, त्रि, (प्रगतोऽध्वानमिति । “उपसर्गाद-ध्वनः ।” ५ । ४ । ८५ । इति अच् ।) बहुदूर-गामि-रथादिः । इति वोपदेवः ॥ दूरपथः । प्रङ्गः । वन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-भारते । ३ । १६२ । २७ ।

“ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः ।

प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुवेराय वृकोदरः ॥”)

प्रान्तः, पुं, (प्रकृष्टोऽन्तः ।) अन्तभागः । शेष-सीमा । यथा, कुमारः । ३ । ४३ ।

“प्रान्तेषु संसक्तनमेरुप्राखं

ध्यानास्यदं भूतपतेर्विवेश ॥”

प्रान्ततः, [सु] य, (प्रान्त + तसिल् ।) प्रान्त-भागे । यथा, प्राचीरं प्रान्ततो वृत्तिः । इत्य-मरः । २ । २ । ३ ॥

प्रान्तरं, क्ली, (प्रकृष्टमन्तरमवकाशो व्यवधानं वा यत्र ।) दूरशून्योऽध्वा । इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥

क्यातारुजलादिरहिते पथि प्रान्तरं दूरं शून्यो दूरशून्यः दूरश्चासौ शून्यश्चेति वा दूरशून्यो जलादिवर्जितत्वात् ईड्क् योऽध्वा स प्रान्तर-मित्यन्वयः । प्रकृष्टमन्तरं व्यवधानमवकाशो वा अत्रेति प्रान्तरम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-निर्वाणतन्त्रे । १ । ६४ ।

“इदे गर्ते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्वतादपि ।

पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविडलाः ॥”)

विपिनम् । कोटरम् । इति मेदिनी ॥

प्रान्तशून्यं, क्ली, (प्रान्ते शून्यमस्य ।) दूरशून्य-पथः । क्यादिरहितपथः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

प्रापणं, क्ली, (प्र + आप् + ल्युट् ।) नयनम् । प्राप्तिः । (यथा, मनुः । २ । ६५ ।

“प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशि-
ष्यते ॥”

प्राप्तिप्रेरणा । प्रकर्षेण व्यापनम् । अन्ता-

दक्षान्ताद्वा प्रपूर्णापधातोर्भावे अनट् प्रत्ययः ॥

प्रापणिकः, पुं, (प्रापणायते इति । प्र + आप् + ण्य-व्यहारे + “प्राडि पणिकः ।” उणा० २ । ४१ ।

इति किकन् ।) पण्यविक्रयी । इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुष्णादिवृत्तिः ॥ (यथा, माघे । ४ । ११ ।

“व्याघ्रादिव प्रापणिकादजसं

जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः ॥”)

प्राभाक

प्रापणीयं, त्रि, प्राप्यते यत् । (प्र + आप् + अनौ-यर् ।) प्राप्यम् । (यथा, मेघदूते । ५ ।

“धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः
सर्दृशार्पाः क पटुकरणैः प्राणिभिः प्राप-
णीयाः ॥”)

प्रापेयः, पुं, गन्धर्वगणविशेषः । यथा, अग्निपुराणे । “प्रवाच्य जनयत् पुत्रान् दिव्यान् वै गायनो-

त्तमान् ।

चतुर्दश देवगन्धर्वाः प्रापेयाः परिकीर्त्तताः ॥”

प्राप्तः, त्रि, (प्र + आप् + क्त ।) प्रस्थापितः । तत्पर्यायः । प्रणिहितः २ । लब्धः । तत्पर्यायः । विन्नः २ भावितः ३ आसादितः ४ भूतः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ८६, ३ । १ । १०४ ॥

(उत्पन्नः । समुपस्थितः । यथा, मनुः । ११ । २२ ।

“एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।

सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥”)

प्राप्तपञ्चत्वं, त्रि, (प्राप्तं पञ्चत्वं मरणं येन ।) नृतम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥

प्राप्तभावः, पुं, (प्राप्तो भावो येन ।) जातोद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राप्तभार इत्यपि कचित् पाठः ॥) लब्धसत्तादौ, त्रि ॥

प्राप्तरूपः, त्रि, (प्राप्तं रूपं येन ।) पण्डितः । मनोज्ञः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३१ ॥ रूपवाञ्छ ॥

प्राप्त्यं, त्रि, प्राप्यते यत् । प्रपूर्णापधातोः कर्मणि तत्पर्यायः । प्राप्यम् । (यथा, रामायणे । २ । २६ । १० ।

“आदेशो वनवासस्य प्राप्तयः स मया किल ॥”)

प्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + क्तिन् ।) उदयः । (यथा, महाभारते । १४ । ४८ । ३ ।

“गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमथयाम् ॥”)

धनादिवृद्धिः । अधिगमः । लाभः । इत्यमर-भरतौ ॥ प्रापणम् । (यथा, मनुः । ६ । १०३ ।

“एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥”)

संहतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ अणिमाद्यैश्व-र्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । स च अभीष्टतप्राप-णम् । इति हेमचन्द्रो भरतश्च ॥

प्राप्यं, त्रि, (प्र + आप् + ण्यत् ।) प्राप्तयम् । तत्पर्यायः । गन्धम् २ समासाद्यम् ३ । इत्य-मरः । ३ । १ । ६२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६२ । २० ।

“मयैषा सासुरागेण बहुशः प्रार्थिता सती ।
निराकृतवती सेयमय पाप्या भविष्यति ॥”

य, प्र + आप् + ल्यप् । यथा, मेघदूते ।

“प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविदग्रामवृहान् ॥”)

प्राबोधिकः, पुं, (प्रबोधाय हितः । प्रबोध + ठक् ।) उषःकालः । इति शब्दमाला ॥ प्राबोधकोऽपि पाठः ॥

प्राभवं, क्ली, (प्रभोर्भावः । प्रभु + अण् ।) श्रेष्ठ-त्वम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्राभाकरः, पुं, (प्रभाकरस्यायं तन्मत्तं वेत्तीति ।

प्रभाकर + अण् ।) मौमांसकविशेषः । यथा,

“व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं

स्मृतेन तद्व्यहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभा-
करमतमुपदर्शयति सेयमित्यादिना ।” इति
आग्निवहोपायशिरोमणिः ॥ प्राभाकरमते
आग्निः सकृदर्शनगम्यत्वं यथा तस्मात् परिशेषेण
सकृदर्शनगम्या सा । इति आग्निवहोपाय-
चिन्तामणिः ॥

प्राभृतं, क्ली, (प्राभियते स्मृति । प्र + आ + भृ +
क्त ।) उपलौकनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-
सरितागरे । १७ । १६४ ।

“तं दत्तप्राभृतं दूतं स संमान्य असर्जयत् ॥”
प्राभृतकं, क्ली, (प्राभृत + स्वार्थे कन् ।) प्राभृतम् ।
तत्पर्यायः । कौश्लिका २ । इति हारावली ।
१५६ ॥

प्रामादः, पुं, (प्रमाद्यत्यनेनेति । प्र + मद् + ण्यत् ।)
वासकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वार्थे ण्य
प्रमादः । तस्य भावे, क्ली ॥

प्रामाणिकः, त्रि, (प्रमाणादागतः । प्रमाण +
ठक् ।) हेतुकः । मर्यादाहः । शास्त्रज्ञः । परि-
च्छेदकः । प्रमाणकर्ता । इति प्रमाणशब्दात्
कर्तरि णिकप्रत्ययः ॥

प्रामाण्यं, क्ली, (प्रमाणस्य भावः । प्रमाण +
अच् ।) प्रमाकरणत्वम् । प्रमाणशब्दाद्भावार्थे
ण्यप्रत्ययः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४३ ।

“सत्यं भूतद्विद्वत्तर्कवैदप्रामाण्यदर्शनम् ।
गुरुदेवविद्विष्विपूजनं साधुसङ्गमः ॥”

प्रामाण्यवादः, पुं, (प्रामाण्यस्य वादः कथनम् ।)
प्रमाकरणताकथनम् । तद्वति तत्प्रकारकत्व-
प्रमात्वकथनम् । चिन्तामणिन्यायग्रन्थविशेषः ।
इति पूर्वाचार्याः ॥ स यथा । अथ जगदेव
पङ्कनिमग्नसुहृद्भिर्गुरुदशसु विद्यास्थानेष्वभ्य-
र्हिततमामात्मीचिकीं परमकारुणिकीं मुनिः
प्रणिनाय । तत्र प्रेक्षावत् प्रवृत्तार्थं प्रमाणादि-
पदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यादावसूच-
यत् । तेषु प्रमाणाधीना सर्वेषां अवस्थितिरिति
प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यते । इत्यादि गङ्गेशो-
पाध्यायः ॥

प्रामीत्यं, क्ली, (प्रमयनमिति । प्र + मी वधे +
भावे क्त । तत्र प्रमीते मरणे साधु इति अच् ।
अस्य वधतुल्यत्वात्तथात्वम् ।) ऋणम् । इति
त्रिकाण्डशेषः । (प्रमीतस्य भाव इति । प्रमीत +
अच् ।) न्तत्वच् ॥

प्रायः, पुं, (प्रकृतमयनमिति । प्र + अय + घञ् ।
यद्वा, प्र + इ + “एरच् ।” ३ । ३ । ५६ ।
इत्यच् ।) मरणम् । मरणार्थमनशनम् । (यथा,
रामायणे । ४ । ५३ । १२ ।

“अहं वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम् ।
इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव च ॥”
तुल्यम् । बाहुल्यम् । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।

“तस्कराः पण्डका नृत्वाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।
लिङ्गिनश्चक्रकामीद्या आसां (वैश्यानाम्) प्रायेण
वक्तृभाः ॥”

वयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पापम् । तपः । इति
स्मृतिः ॥ क्ली, प्रवेशः । युद्धम् । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । १८ । ८ ।

“उप व्येष्टे वरुणे गमस्तौ

प्राये प्राये जिगीवांसः स्याम ॥”

“किञ्च प्राये प्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञ-
शालायां प्रवेशे प्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणां
जेतारो भवेम । यद्वा, प्राये प्राये प्रकर्षण
इयते गम्यते योद्धुमिरिति प्रायं युद्धम् । तस्मिन्
युद्धे जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥ त्रि, गमकः । यथा,
मनौ । ३ । २६४ ।

“प्रचाल्यहस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा वा न्यवानपि भोजयेत् ॥”
“प्रचाल्येति । तदनुहस्तौ प्रचाल्याचम्य ज्ञाति-
प्रायमग्नं कुर्यात् । ज्ञातीन् प्रैति गच्छतीति
ज्ञातिप्रायं कर्मण्यण् । ज्ञातीन् भोजये-
दित्यर्थः ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥

प्रायः, [स] य, (प्र + अय गतौ + असुन् ।)
वाहुल्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ ॥ (यथा,
कथासरितागरे । ६ । १२३ ।

“ततोऽहं शर्मवर्मा च ज्ञातवन्तौ क्रमेण ताम् ।
अत्रान्तरे स च प्रायः पर्यह्येत वासरः ॥”
प्रायश्चित्तं, क्ली, (प्रायस्य पापस्य चित्तं विशोधनं
यस्मात् । यदुक्तं स्मृतौ ।

“प्रायः पापं समुद्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम् ॥”
यद्वा, प्रायस्य तपसः चित्तम् निश्चय इति ।
“पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।” ६ । १ ।
१५७ । इत्यत्र । “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ।”
इति वार्तिकोक्त्या सुट् निपात्यते च । निरु-
क्तिस्तु निम्ने द्रष्टव्या ।) पापक्षयमात्रसाधनं
कर्म । यथा, हारीतः । प्रयतत्वाद्दोषचित्त-
मशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ (“प्राय-
श्चित्तमिति । यत्तपःप्रभृतिकं कर्म उपचितं
सचित्तमशुभं पापं नाशयतीति कृततत्तत्-
कर्मभिः कर्तुं प्रयतत्वाद्वा शुद्धत्वादेव तत्-
प्रायश्चित्तम् । तथाच पुनर्हारीतः । यथा,
चारोपखेदचण्डनियोदनप्रचालनादिभिर्वासांसि
शुध्यन्ति एवं तपोदानयज्ञैः पापकृतः शुद्धि-
मुपयान्ति । शुद्धिं पापक्षयम् । यथा, महा-
भारते ।

“अङ्गिर्गान् मलमिव तमो ह्यग्निभयादुपधा ।
दानेन तपसा चैव सर्वपापमपोहति ॥”
तेन पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिवोधितं
कर्म प्रायश्चित्तम् । मात्रार्थलाभस्तु प्रयतत्वाद्-
वेत्येवकारार्थकवाशब्दात् । तथाच विश्वः ।
“वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये ।”
एवञ्च ।

“अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्रिमे ।”
इति विष्णुस्तस्याश्वमेधस्यापि प्रायश्चित्तत्वम् ।
पापक्षयसंगोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्राय-
श्चित्तत्वम् । प्रायश्चित्तस्य खल्वसादिजनकत्वेऽपि

तदंशे विधिवोधितत्वाभावात्तासम्भवः ॥ इति
प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥) तस्य युत्पत्तिर्यथा ।
अङ्गिराः ।

“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥”

निश्चयसंयुक्तम्यापक्षयसाधनत्वेन निश्चित-
मित्यर्थः ॥ * ॥ पापस्तु वैदिकप्रतिपादोऽनर्थः ।
अनर्थश्चानिष्टसाधनम् । पापकारणमुक्तं याज्ञ-
वल्क्येन । यथा,—

“विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिष्टहाचेन्द्रियाणां नरः पतनश्च्छति ॥” * ॥

पापविशेषेणावस्थाविशेषमाह मनुः ।
“शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥
इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतेस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥”
यमः ।

“सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेयकृन्नरः ।
पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः ।
एते पतन्ति सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वशः ॥” * ॥

प्रायश्चित्तमाहात्म्यं यथा । अङ्गिराः ।
“उद्व्यच्छन् यददादित्यस्तमः सर्वं यपोहति ।
तद्वत् कल्याणमातिष्ठन् सर्वं पापं यपोहति ॥

पापक्षेत् पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
सुच्यते पातकैः सर्वैर्महाभैरिव चन्द्रमाः ॥”
कल्याणं प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ तस्यावश्यकर्तव्यत्व-
माह यमः ।

“तपसोऽन्ते विशुध्यन्ति कर्मणां वा परिचयात् ।
तस्मात् कर्तव्यमेतैस्तु प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ॥”
कर्मणां भोगेन परिचयादित्यर्थः ॥ * ॥ प्राय-
श्चित्ताहंत्वमाह मनुः ।

“अकुर्वन् विहितं कर्म निषिद्धन्तु समाचरन् ।
प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥” * ॥
अज्ञानादयदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्म विग-
हितम् ।

तस्मादिसुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥”
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च
यथा । जावालः ।

“काम्यानां सफलार्थश्च दोषघातार्थमेव च ।
अतः काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति
स्थितिः ॥

चरितयमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ।
नित्यैश्च लक्ष्यैर्युक्ता जायन्ते निष्कृतेनसः ॥ * ॥
ज्ञानाज्ञानकृतपापयोः प्रायश्चित्तभेदो यथा ।
अङ्गिराः ।

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।
स्यात्त्वकामकृते यत्तु त्रिदुष्टं बुद्धिपूर्वकं ॥” * ॥
अथ प्रायश्चित्तिनस्यैवदुपस्थानम् ।

तत्राङ्गिराः ।
“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।
भुञ्जानी वर्द्धयेत् पापमसत्यं पर्षद्ब्रुवन् ॥
सचेत्तं वाग्यतः स्नात्वा क्षिप्रवासाः समाहितः ।

प्रायश्चि

उपस्थाय ततः श्रीवर्माभिमानं धरणीं गतः ।
गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ॥”
उपस्थानञ्च ब्राह्मणान् वस्त्रादिना तोषयित्वा
कार्यम् । महत्सु पापेषु राज्ञोऽप्युपस्थितिः
कार्यत्वाद्देवतः ।

“स्वयं वा ब्राह्मणैः कृच्छ्रमल्पदोषे विधीयते ।
राज्ञा च ब्राह्मणैश्चैव महत्सु परिचक्षते ॥” * ॥
परिषद्माहाङ्गिराः ।

“एकविंशतिसंख्याकैर्मौमांसावेदपारगैः ।
वेदाङ्गकुशलेष्वेव परिषत् संप्रकल्पयेत् ॥
चातुर्विदो विकल्पी च अङ्गविद्वन्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणो वृद्धाः पर्वत् स्यात् दशावरा ॥”
मनुः ।

“त्रैविदो हेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं पर्वत् स्यात् दशावरा ॥”
अङ्गिराः ।

“एषा तु लघुकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा ।
महापातकिश्रोथेषु शतशो भूय एव वा ॥”
प्रदर्शनार्थमिदम् । यावद्भिरेव निरूपणं ताव-
द्भिरेव परिषत् । इष्टार्थत्वादेव तस्याः । तथा च
यमः ।

“एको द्वौ वा त्रयो वापि यद्वर्ग्युर्ध्वमपाठकाः ।
स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥” * ॥
प्रायश्चित्ताक्तयने दोषो यथा,—

“आर्त्तानां मार्गमाणां प्रायश्चित्तानि ये
द्विजाः ।

जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषां तद्विषयभागिनः ॥
अनर्चितैरनाहूतैरपृष्टैश्चैव संसदि ।

प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानद्भिरपि जल्पतः ॥
न्यायतो मार्गमाणास्तु चक्षिदादेः प्रणामिनः ।
अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत् ॥”
हारीतः ।

“यथावयो यथाकालं यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥

तस्मात् कृच्छ्रमथाप्यङ्गं पादं वापि विधानतः ।
ज्ञात्वा बलावलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”
अशक्तावनुग्रहमाह पराशरः ।

“दुर्बलेऽनुग्रहः कार्यस्तथा वै शिशुवृद्धयोः ।
अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रही भवेत् ॥”
खेहादिनानुग्रहे दोषो यथा,—

“खेहादा यदि वा लोभात् मोहादज्ञानतो-
ऽपि वा ।

कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेषु गच्छति ॥”
शास्त्रीयप्रायश्चित्तमुदाहृत्य पश्चादनुग्रहः कार्य
इत्याहाङ्गिराः ।

“कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः ।
पश्चात् कार्यानुसारेण श्रुत्वा कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥”
वृद्धत्वादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा,—

“अश्रुतिर्यस्य वर्षाणि बालो वापूषनघोडशः ।
प्रायश्चित्तार्हमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥”
अथ पापनिष्क्रमणादिः ।

तत्र मनुः ।

प्रायश्चि

“स्थापनेनानुतापेन तपसाध्यनेन च ।
पापकृच्छ्रयुक्ते पापात्तथा दानेन चापदि ॥”
आपदीत्यनेन अध्ययनतपसोर्दानमनुकल्प इत्यु-
क्तम् । एतद्विंशत्यतिरिक्तविषयम् । हिंसा-
यान्तु दानं मुख्यम् । यथा, भविष्ये ।

“हिंसात्मकानां सर्वेषां कीर्त्तितानां मनीषिभिः ।
प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथम उच्यते ॥”
तथा मनुः ।

“दानेन वधनिर्णयं कर्त्तव्यं दीनामशक्नुवन् ।
एकैकशस्त्रेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥” * ॥
सामान्यप्रायश्चित्तानि यथा, संवर्त्तः ।

“हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
यमः ।

“शोधणेन शरीरस्य तपसाध्यनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात् दानेन च दमेन च ॥”
मनुः ।

“कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात्प्रमुच्यते ।
नैतत् कुर्यात् पुनरिति निवृत्त्या पूयते नरः ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्ममात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुसरणं परम् ॥”
यमः ।

“गवाङ्गिका देवपूजा वेदाभ्यासः सरितुल्लवः ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
गीतमः । “हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिला
घृतमन्नमिति देयानि । एताव्यवानादेशे विक-
ल्पेन क्रियेरन् एनसि लघूनि लघूनि गुरुणि
गुरुणि ॥” विष्णुपुराणम् ।

“एवं विषयभेदाद्देयवस्थाप्यानि पुत्तक ! ।
प्रायश्चित्तानि सर्वेषां गुरुणि च लघूनि च ॥
अन्यथा हि महाबाहो ! लघूनामुपदेशतः ।
गुरुणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत् ॥”
महाभारते ।

“यदाकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम् ।
सर्वं दहति गङ्गाम्भस्तूलराशिभिवानलः ॥”
व्रतानि शुद्धिकारणान्याह विश्वामित्रः ।

“कृच्छ्रं चान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् ।
प्रकाशे वा रहस्ये वा संशयेऽनुक्तके स्फुटे ॥
प्राजापत्यः श्रान्तपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः ।
अतिकृच्छ्रः पर्यङ्कृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्राति-
कृच्छ्रकः ॥

महाश्रान्तपनः शुद्धैः तपकृच्छ्रस्तु पावनः ।
जलोपवासकृच्छ्रश्च ब्रह्मकृच्छ्रस्तु शोधकः ॥
एते समस्ता व्यस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
कार्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये ।
शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ।
उपवासस्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तद्वैकम् ॥
षड्वह्वाद्वाष्टाद्वादि कार्यं शुद्धिफलार्थिना ।
उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥

प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया ।
जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सङ्गदुबुद्धिहृतं तथा ॥
अनुवन्तादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥”
प्रकाशकृते पापे व्रतानि मुख्यानि । रहस्यकृते
जपादीनि । यथा प्राजापत्यादीन्यभिधाय मनुः ।

“एतैर्दिजातयः श्रोद्धा व्रतेराविष्कृतैरनसः ।
अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमस्तु शोधयेत् ॥”
देवलः ।

“प्रकाश उक्तं यत्किञ्चित् विंशभागो रहस्यके ।
त्रिंशभागः षष्टिभागः कल्पो जात्याद्यपेक्षया ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अथ प्रायश्चित्तपूर्वाह्नकृत्यम् । शृङ्गलिखितौ ।
“वाप्य केशनखान् पूर्वं घृतं प्राश्य वह्निर्निशि ।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ।
प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत् ॥”
केशधारणेच्छायां दिगुणव्रतादिकमाह हारीतः ।

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
केशानां षपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
केशानां धारणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चोर्णे दिगुणा दक्षिणा भवेत् ॥”
विद्वद्भिः प्रवृत्तौ नेष्यते केशवापनम् ।

“नृते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्त्तिनः ॥”
सधवास्त्रीणां विशेषमाह भवदेवमङ्गलं वच-
नम् ।

“वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम् ।
न गोष्ठं शयनं तासां न च दद्याद्गवाजिनम् ॥
सर्वान् केशान् समुहृत्य हृदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
सर्वत्रैव हि नारीणां शिरसो मुखं न स्तुतम् ॥”
अथ धेनुमूल्यवस्था । तत्र संवर्त्तः ।

“प्राजापत्यव्रताश्रितौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।
धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ॥”
पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय । स च
वत्सं विना न सम्भवति । अतः सवत्साया एव
दानं मुख्यम् । तदभावे यथोचितं मूल्यम् । तद-
सम्भवे पुराणत्रयम् । द्वात्रिंशत्पञ्चिका गावो
वत्सः पौराणिको भवेदिति कात्यायनवचनात् ।
षट्त्रिंशत्पञ्चमिति कृत्वा पठन्ति ।

“धेनुः पञ्चभिराद्यानां मध्यानां त्रिपुरात्तिकी ।
कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता ॥”
प्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्याणि । यथा । भविष्ये ।

“क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ।
शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं वैनेतयः मनीषिभिः ॥”
जावालः ।

“आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।
आज्येनैव हि शालामौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ।
आहुं कुर्याद्ब्रतस्थान्ते गोहिरण्यान्नदक्षिणम् ॥”
प्रायश्चित्तानन्तरं गोभ्यो यवसं दद्यात् । यदि तु
गावस्तद्वत्तद्वत् न गृह्णीयुस्तदा पुनस्तथाय-
श्चित्तमनुतिष्ठेत् । यथा हारीतः । स्वशिरसा
यवसमादाय गोभ्यो दद्यात् यदि ताः प्रमुदिता
गृह्णीयुरथैनं प्रवर्त्तयेयुः । एनं कृतप्रायश्चित्तम् ।
इतरथा न । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रायश्चित्तविवेकोक्तनवविधपापानां प्रायश्चित्तानि लिखन्ते ।

अघातिपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणस्य मातृगमनं दुहितृ- गमनं सुधागमनञ्च ।	अज्ञानतो द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् । तत्तु महापातके द्रष्टव्यम् । ज्ञानत एतद्विगु- णम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मातृ- दुहितृसुधागमनम् ।	हुताशनप्रवेशेन मरणम् । चतुर्विंशति- वार्षिकव्रतं वा । एतत्तु अकामतः कामतस्तद्विगुणम् । मातृदुहितृसुधा- णामपि एतद्व्रतादिकं करणीयम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्म- वधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । यथा मनुः । “ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । भैक्ष्याण्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा श्रवणश्रो- ध्वजम् । भिक्षाशी विचरेद्ग्रामं वन्यै- र्यदि न जीवति ॥”	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- हिरण्यदिकं वा ।	१०० गावः । तदशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
कामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्म- वधः ।	याज्ञवल्क्योक्तप्रकारेण मरणम् । तथा । लोमभ्यः स्नाहीति ऋचा लोमप्रभृति वै तनुम् । मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रै- रेभिर्यथाक्रमम् । एतत्तु कर्त्तुं ब्राह्म- णोत्तरपरम् । तदशक्तौ द्विगुणद्वादश- वार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणी- गर्भवधः ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् । अज्ञानत एतदर्द्धम् । अनुपनीतबालकवधेऽप्येवम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
अकामतः सवनस्यब्राह्मणवधः ।	द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
कामतः सवनस्यब्राह्मणवधः ।	तद्विगुणम् । ४८ अष्टचत्वारिंशद्वार्षिक- व्रतम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकमातृसोदरभ्रातृ- गुरुश्रीत्रियाहितात्मीनां वधः ।	४८ अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् । एतच्च कामतः । अकामत एतदर्द्धम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्षापणाः ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकवेदपार- गाततायिब्राह्मणवधः ।	१२ वार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
अज्ञानतस्तस्य वधः ।	तदर्द्धम् । ६ वार्षिकव्रतम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । तदशक्तौ ५० का- र्षापणाः ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वा ब्राह्मण- कर्तृकपतितब्राह्मणवधः ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।
अकामत आगृह्यारिकादि- ब्राह्मणवधः ।	एकवार्षिकव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । तदशक्तौ ८५॥ कार्षापणाः ।
कामनस्तस्य वधः ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अकामतः क्षत्रियकर्तृकब्रह्म- वधः ।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । तच्च २४ वार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।

३२२
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
कामतस्तद्वधः । अकामतो वैश्यकर्तृकब्रह्मवधः ।	तद्विगुणम् । ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तत्रिगुणम् । तच्च ३६ वार्षिकव्रतम् ।	तद्विगुणम् । ५४० धेनवः ।	तद्विगुणम् । १६२० कार्षा- पणाः ।	तद्विगुणम् । ३०० गावः । अशक्तौ ३०० कार्षापणाः ।
कामतो वैश्यकर्तृकब्रह्मवधः ।	७२ वार्षिकव्रतम् ।	१०८० धेनवः ।	३२४० कार्षा- पणाः ।	६०० गावः । अशक्तौ ६०० कार्षापणाः ।
अकामतः शूद्रकर्तृकब्रह्मवधः ।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तचतुर्गुणम् । तच्च ४८ वार्षिकव्रतम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्षा- पणाः ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्षापणाः ।
कामतस्तद्वधः ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्म- णीवधः ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तार्द्धम् । तच्च ६ वार्षिक- व्रतम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्षापणाः ।
कामतस्तद्वधः ।	तद्विगुणम् । चत्त्रियस्य ब्राह्मणीवधे ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । वैश्यस्य त्रिगुणम् । शूद्रस्य चतुर्गुणम् । अनेकब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्यैकत्वम् । यदेव साक्षादधकर्तुः प्रायश्चित्तं तदेव स्वल्पप्रवर्तुरनुग्राहकस्य अप्रवृत्तप्रव- र्तैकरूपप्रयोजकस्य च पादहीनम् । बध्यप्रतिरोधकस्य अनुग्राहकस्य प्रवृत्त- प्रवर्तैकरूपप्रयोजकस्य च अर्द्धम् । अनु- मन्तुर्निमित्तिनश्च पादः । अशक्तौ स्त्री- बालवृद्धानां सर्वत्रार्द्धम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
ज्ञानतो ब्राह्मणस्य पैथीसुरा- पानम् । द्विरभ्यस्तगौडीमा- ध्वीपानच ।	अग्निसमस्पर्शानां सुरागोमूत्रजलदुग्धघृत- गोमयरसानामन्यतमस्यामरणात् पा- नम् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा । एतदर्द्धम् । तत्तु द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
अज्ञानतो ब्राह्मणस्य तासां पानम् ।	एतदर्द्धम् । तत्तु द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
अज्ञानतः चत्त्रियस्य पैथी- सुरापानम् ।	नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः ।
अज्ञानतो वैश्यस्य पैथीसुरा- पानम् ।	गड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धादिकम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्षापणाः ।
अज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्म- णस्वामिकाश्रीतिरक्ताकाप- रिमितसुवर्णस्तेयम् ।	अप्रवृत्तव्यं तस्यानुरूपं मूल्यं वा स्वामिने दत्त्वा द्वादशवार्षिकव्रतं करणीयम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ज्ञानतस्तत्कर्तृकतनुस्तेयम् ।	एतद्विगुणं २४ वार्षिकव्रतम् । गुणवद्- ब्राह्मणकर्तृके तु सर्वत्रार्द्धम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
ज्ञानतः चत्त्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ब्राह्मणस्वामिकाश्रीतिरक्ता- कापरिमितसुवर्णस्तेयम् ।	राजकर्तृकसुषलाघातेन मरणम् । चतु- र्विंशतिवार्षिकव्रतं वा ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
अज्ञानतस्तत्कर्तृकतत्स्वामिक- तत्सुवर्णस्तेयम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतं स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम् । एकस्योभयधर्मवत्त्वे पादः ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ज्ञानतो गुर्वङ्गनागमनम् । अर्थात् विमादगमनम् । श्रूयस्य ब्राह्मणीगमनञ्च ।	गुरुतत्त्वगः पापमभिभाष्य तप्ते लौहमये सुप्यात् । ज्वलन्ती लौहप्रतिमां ऋष्ययीं प्रतिमां वा आलिङ्ग्य म्रियेत । स्वयं वा शिश्रुवृषणावुत्कृत्य अङ्गलौ निधाय आमरणात् नैर्ऋतीन्दिशमातिष्ठेत् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा कुर्यात् । गुर्व- ङ्गनयापि एतत् करणीयम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
अज्ञानतो गुर्वङ्गनागमः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । बालवृद्धयोरर्द्धम् । एतच्चातुर्वर्ण्यविषयम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
चतुर्णां महापातकिनां संसर्गः ।	ज्ञानतः सकृत् प्रथमसंसर्गिणोऽष्टादश- वार्षिकव्रतम् ।	२७० धेनवः ।	८१० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१५० गावः । अशक्तौ १५० कार्षापणाः ।
तत्र गुरुसंसर्गो यथा । पतिता- चार्यात् वेदाध्ययनम् । १ । पतितशिश्याय वेदाध्याप- नम् । २ । पतितेन ऋत्विजा ज्योतिष्टोमादियजनम् । ३ । पतितस्य ज्योतिष्टोमादि- निष्पादनरूपयाजनम् । ४ । पतितेन पतितया वा परि- णयनम् । ५ । स्त्रियादिपति- ताभ्यब्राह्मणीगमनम् । ६ । पतितान्नस्य पतितेन सहैक- पात्रे भोजनम् । ७ ।	अज्ञानतः सकृत्प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिक- व्रतम् । ज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः नववार्षिक- व्रतम् । अज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्वा- र्षिकव्रतम् । ज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणस्त्रैवार्षिकव्रतम् । ज्ञानाज्ञानतश्चतुर्थसंसर्गिणः प्रायश्चित्ता- भावः । ब्रह्मघातिनां क्षत्रियवैश्य- शूद्राणां ज्ञानाज्ञानतः संसर्गे तु क्रमेण एतस्य द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं त्रयम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गे प्रथमसंसर्गिणोऽष्टा- दशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गे तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे तृतीयसंसर्गिण- स्त्रैवार्षिकव्रतम् । चतुर्थसंसर्गिणो ज्ञानाज्ञानतः प्रायश्चित्ता- भावः ।	१३५ धेनवः । १३५ धेनवः । ६८ धेनवः । ६० धेनवः । ४५ धेनवः । २७० धेनवः । १३५ धेनवः । १३५ धेनवः । ६८ धेनवः । ६० धेनवः । ४५ धेनवः ।	४०५ कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः । २०२॥० कार्षा- पणाः । २७० कार्षा- पणाः । १३५ कार्षा- पणाः । ८१० कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः । २०२॥० कार्षा- पणाः । २७० कार्षा- पणाः । १३५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ३८ गावः । अशक्तौ ३७॥० कार्षापणाः । ५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्षापणाः । २५ गावः । अशक्तौ २५ का- र्षापणाः । १५० गावः । अशक्तौ १५० कार्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ३८ गावः । अशक्तौ ३७॥० कार्षापणाः । ५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्षापणाः । २५ गावः । अशक्तौ २५ का- र्षापणाः ।
तत्र लघुसंसर्गो यथा । उप- नयनं विना पतिताय वेदा- ध्यापनम् । १ । पतितात्ता- दृशाध्ययनम् । २ । पतित- यजमानस्य अष्टकादियज्ञ- याजनम् । ३ । पतितेन ऋ- त्विजाष्टकादियज्ञयजनम् । ४ । पतितस्त्राह्मणीगमनम् । ५ । पतितशूद्रागमनम् । ६ । अपतितान्नस्य पतितेन स- हैकपात्रे भोजनम् । ७ । पतितोच्छिष्टभोजनम् । ८ ।				

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
महापातकिनां लघुतरसंसर्गो यथा । एकशय्याशनयाना- दिः । ततो लघुतर आलाप- स्पर्शनिःश्वासादिः ।	एभिश्च त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैरेको लघु- संसर्गः । ज्ञानतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वत्सरेण, साम्यम् । तेनाष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतो वत्सरद्वयेन । ज्ञानत एकैकशो वत्सरत्रयेण । अज्ञानाद्वत्सरषट्केन । संलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वात् ज्ञानतो वत्सरत्रयेण पातः । संलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वादज्ञानाद्वत्सरषट्केन पातः । तेना- ष्टादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानादेकैकशो वत्सरनवकेन । अज्ञानादेकैकशोऽष्टादशवत्सरेः पातः ॥*॥ नवविधपापान्वितानां मध्यात् येन पापीयसा यः संवृष्टः स तस्य व्रतं पादहीनं कुर्यात् ॥ एतच्च प्रथमसंस- र्गिणाम् । द्वितीयसंसर्गिणां द्विपाद- हीनम् । तृतीयसंसर्गिणां त्रिपादहीनं सर्व्वं च ज्ञेयम् ॥*॥ संसर्गाणामुक्त- कालन्यूनाधिक्ये भागहारेण प्रायश्चित्त- न्यूनाधिक्यं ज्ञेयम् ॥*॥ रघुनन्दन- भट्टाचार्यमते कलौ लघुसंसर्गेषु प्रति- ग्रहादिषु पातित्याभावात् तत्प्रायश्चित्त- ताभावः ॥ यस्य पतितस्य यत् प्रायश्चित्तं तस्य पातित्य- दशायां जातस्य पुनस्तस्य तत् तृतीय- भागप्रायश्चित्तम् । तदानीं तच्चातायाः कन्यायाः पतितोत्पन्नपुत्रप्रायश्चित्ततृतीय- भागप्रायश्चित्तम् ।	२७० धेनुवः । तथा । तथा । तथा । तथा । २७० धेनुवः । तथा । तथा ।	८१० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा । तथा । तथा । तथा । तथा । ८१० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा । तथा । तथा ।	१५० गावः । अशक्तौ १५० कार्षापणाः । तथा । तथा । तथा । तथा । १५० गावः । अशक्तौ १५० कार्षापणाः । तथा । तथा ।
पतितोत्पन्नत्वमपि महापात- किसंसर्गविशेषः ।				
अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
समुत्कर्षे अवृत्तम् । तत्तु समुत्- कर्षनिमित्तं वाचा क्रियया वा अन्यथा प्रतिपादनं यथा यूद्रस्य ब्राह्मणोऽहमिति वचनं यज्ञोपवीतधारणञ्च । अथवा परस्य सम्यग्जाति- विज्ञोत्कर्षे सति नाथं ब्रा- ह्मणो न च किञ्चिदयं जा- नीते इत्यवृत्तवचनम् । १ । राजगामिपैशुनम् । तत्तु राजनि निर्दोषस्य दोष- ख्यापनम् । २ । गुरोरलीक- निर्व्वन्धः । स तु गुरोर्जन्म- दातुर्नृवादीषाभियोगः । ३ ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । एतच्च ज्ञानात्यन्ता- भ्यासतः ॥*॥ एतन्मध्यादयदुपपातके दृश्यते तदज्ञानादिना लघुविषयस्त्रेया- दिव्यवस्थेयम् ॥*॥ यच्च वशिष्ठवचनं ब्रह्मोज्झः लक्ष्मं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात् । विष्णुः । समुत्कर्षावृत्ते गुरोश्चालीकनिर्व्वन्धे तदा- चारणे च मासं पयसा वर्त्तत । आचारणं परदारगमनाभिप्रायः । वशिष्ठः । गुरोश्चालीकनिर्व्वन्धे सचेल- स्नातो गुरुं प्रसादयेत् प्रसादात् पूतो भवति । एतानि प्रमादादिकृते बो- ध्यानि ।	१८० धेनुवः ।	५४० कार्षापणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
एतानि त्रीणि ज्ञानतः अत्यन्ताभ्यासे अज्ञानकृत- ब्रह्महत्यासमानि । याग- स्थयोः क्षत्रियवैश्ययोर्वधः । ४ । गर्भिणीवधः । ५ । रज- स्वलावधः । ६ । अत्रि- गोक्षवधः । ७ । ब्राह्मण- व्यतिरिक्ताविज्ञातगर्भवधः । ८ । शूराणागतवधः । ९ । एतानि च अज्ञानकृतब्रह्म- हत्यासमानानि ।				
ब्रह्मोज्झता । सा च अस- च्छास्त्राभियोगेन अधीत- वेदविस्मरणम् । १ । वेद- निन्दा । अर्धतो ग्रन्थतश्च । २ । कौटसाक्ष्यम् । ३ । सुहृद्- वधः । स च ब्राह्मणव्यति- रिक्तमित्रवधः । ४ । गर्हि- तान्नजग्धिः । सा च ज्ञानतो- ऽत्यन्ताभ्यासेन अन्त्यजान्न- भोजनम् । ५ । गर्हिताद्य- जग्धिः । ज्ञानतोऽत्यन्ता- भ्यासेन कृचाकलशुनादि- भोजनम् । ६ । एतानि षट् अज्ञानकृतसुरापानसमानि ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणसम्बन्धिनिःक्षेपहरणम् । १ । नराश्च रजतशूभिषू वज्रहमणीनाञ्चाभ्यासेन हरणम् । एतानि सप्त ब्रा- ह्मणस्वामिकाशीतिरिक्तिका- परिमितसुवर्णस्तेयसमानि ।	ज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वृत्तम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
सपिण्डस्त्रीगमनम् । १ । ब्रा- ह्मणकुमारोगमनम् । २ । चाण्डालादिस्त्रीगमनम् । ३ । सवर्णमित्रस्त्रीगमनम् । ४ । पुत्रस्यासवर्णस्त्रीगमनम् । ५ । औरसेतरपुत्रभार्यागमनम् । ६ । पितृष्वहगमनम् । ७ । मातृष्वहगमनम् । ८ । ग- न्तारमपेक्ष्य हीनवर्णपितृ- पत्नीगमनम् । ९ । पितृय- पत्नीगमनम् । १० । माता- महपत्नीगमनम् । ११ । मा- तुलपत्नीगमनम् । १२ । श्व- श्रूगमनम् । १३ । स्वहगम- नम् । १४ । ज्येष्ठभाटपत्नी- गमनम् । १५ । राजपत्नी- गमनम् । १६ । ओत्रिय-	ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणं तदेकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
	अज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
	पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्षाप- णाः । साहस्रप्र- धेनुसंकलनात् ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासव्यभिचारिण्याः सकृद्गमने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिन्या गमने पराकः ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तकच्छम् ।	४ धेनवः ।	११० कार्षाप- णाः । पादोन- धेनुचतुष्टयस्य ग्राह्यत्वात् ।	यथाशक्ति ।

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदसक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
पत्नीगमनम् । १७ । ऋत्विक्- पत्नीगमनम् । १८ । उपा- धायपत्नीगमनम् । १९ । शिव्यपत्नीगमनम् । २० । खट्वसखीगमनम् । २१ । अ- सवर्णाजातदुहितगमनम् । २२ । आचार्यपत्नीगमनम् । २३ । शरणागतागमनम् । २४ । प्रव्रजितागमनम् । २५ । धात्रीगमनम् । २६ । सा- ध्वीगमनम् । २७ । नि- चप्रस्त्रीगमनम् । २८ । व- र्णोत्तमागमनम् । २९ । एता- नि गुरुतत्त्वगमनसमानि । इति चतुःप्रकाराण्यनुपात- कानि मिलित्वा एकपञ्चा- शत्संख्येयानि ॥	अज्ञानादारीह्यमात्रे सम्बन्धविप्रकर्षे वा पराकस्तप्तकच्छ्रो वा । ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणम् । तद्वैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्धिकव्रतम् । अज्ञानतो द्वादशवार्धिकव्रतम् । पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणम् । अभ्यासयभिचारिण्याः सज्जगमने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिन्या गमने पराकः । अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तकच्छ्रम् ।	३६० धेनवः । १८० धेनवः । ८ धेनवः । ५ धेनवः । ४ धेनवः ।	१०८० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा । ५४० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा । २२४० कार्षाप- णाः । सार्द्धसप्त धेनुसंकलनात् । १५ कार्षापणाः । १११० कार्षाप- णाः । पादोन- धेनु-चतुष्टयस्य आह्यत्वात् ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदसक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणचत्तियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतब्राह्मणस्वामिकगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतम् । तद्यथा । कृतसशिव- वपनो व्यापादिताया गोश्चर्मणा कृत- परिधानोत्तरावगुच्छनो मासमेकं गोमू- त्रेण यवागूकृतान् यवान् पिवन् गोष्ठे वसेत् । अपरमासद्वये उपोष्यापरदिने सायं स्वल्पं भुञ्जीत । नितेन्द्रियो गो- मूत्रेण स्नानं चरेत् । दिवा गवानुगमनं ऊर्ध्वं तिष्ठन् गोरजःपानञ्च चरेत् । गोः शुश्रूषां नमस्कारञ्च कुर्यात् । रात्रौ वीरासनं वसेत् । तिष्ठन्तीषु गोष्वनुतिष्ठेत् । व्रजन्तीषु तासुव्रजेत् । आसीनासु तास्वासीनः । वीतमत्सरः । आतुरामभिप्रेक्षां पतितान् प्रकूलया भयनिमित्तेश्चौरव्याघ्रादिभिराक्रान्ताञ्च गां सर्वशक्तिभिर्विमोचयेत् । औश- वर्षाशीतेषु मारुते भृशं वाति वा गोस्त्राणमकृत्वा आत्मचार्यं न कुर्यात् । आत्मनः अन्येषां वा गृहक्षेत्रक्षेत्रेषु भक्षयन्तीं पिवन्तं वत्सञ्च निवारणाभि- प्रायेण न कथयेत् । एतद्विधानेन यो गामनुगच्छति स गोहत्याकृतपापात् प्रमुच्यते । एकं वृषं दश गाञ्च दक्षिणां दद्यात् । एतदशक्तौ वेदविद्वाः सर्वस्वं दद्यात् । एतच्चतुर्हविष्यादिविषयम् । क्लीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	१२ धेनवो भव- देवभट्टसम्मताः । १७ धेनवो बहु- सम्मताः ।	३६ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । ५१ कार्षापणाः ।	१ वृषः १० गावः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः । तथा ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मण- स्वामिकाज्ञानकृतगवी- वधः ।	साहस्रमासिकव्रतम् । तद्यथा । गोष्ठे गोसमीपे गोघ्नः स्थितिं कुर्यात् । तत्रैव क्षितौ शयनञ्च । शक्तुयावकपथोदधि- सरगोमयानां भक्षणं क्रमशः कुर्यात् । नखरोमविवर्जितस्त्रिसवनस्नानश्चरेत् । जितेन्द्रियो वीतमत्सरश्च भवेत् । यथा- शक्तिं गायत्रीञ्च जपेत् । साहस्रमासे पूर्णे सति विप्रान् भोजयेत् । गां तन्मूत्रं वा दक्षिणां दद्यात् । अनेन विधानेन गोघ्नः पापान्मुच्येत । एतद्व्रतं गो- स्वामिने तत्प्रतिरूपं गवान्तरं यथोक्त- मूत्रं वा दत्त्वा कर्तव्यम् । स्त्रीशूद्रवाल- वृद्धानामर्हं प्रायश्चित्तम् ।	६ धेनवो भवदेव- भट्टसम्पत्ताः । ६ धेनवो बहु- सम्पत्ताः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । २५॥० कार्षा- पणाः । बहुस- म्पत्ताः । साहस्र धेनुसंकलनात् ।	१ गौः । अशक्तौ १ कार्षापणः । सार्धमते ७॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तृक-ब्राह्मण- स्वामिकगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रताहम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	६ धेनवो भवदेव- भट्टसम्पत्ताः । ६ धेनवो बहुसम्प- त्ताः ।	१८ कार्षापणाः । २५॥० कार्षाप- णाः । बहुसम्प- त्ताः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१ गौः । अशक्तौ १ कार्षापणः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकक्षत्रियस्वामिकगवी- वधः ।	षाण्मासिकव्रतम् । तद्यथा । षण्मासान् तच्चर्म्मणा परिवृतो गोघ्नासाहर्त्ता गो- व्रतो यवाशी गोभिरेव सञ्चरन् तत्पा- पात् विसृज्येत ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतक्षत्रियस्वामिकगवीवधः ।	षाण्मासिकव्रताहम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियस्वा- मिकगवीवधः ।	षाण्मासिकव्रताहम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकाज्ञानकृततत्स्वामिक- गवीवधः ।	एतद्व्रताहम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानां सर्व- चाहम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः । त- ल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यस्वामिकगवीवधः ।	द्विगुणं मासव्रतम् । मासव्रतं यथा । मासैकं पञ्चगव्यपानं गोष्ठे वासः गवानुगमनं गोमतीजपः । एतदहम् ।	१० धेनवः ।	३० कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकाज्ञानकृततत्स्वामि- कगवीवधः ।	एतदहम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतशूद्रस्वामिकगवीवधः ।	४ प्राजापत्यानि ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतशूद्रस्वामिकगवीवधः ।	२ प्राजापत्ये । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानां सर्व- चाहम् । एकस्य स्त्रीत्वशूद्रत्वाद्युभय- धर्मेवैष्ये प्रायश्चित्तपादः ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिला- दोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२४ धेनवो भव- देवभट्टसम्पत्ताः । ३४ धेनवो बहु- सम्पत्ताः ।	७२ कार्षापणाः । १०२ कार्षापणा बहुसम्पत्ताः ।	२ वृषौ २० गावः । अशक्तौ ३० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिला- दोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१२ धेनवः । १७ धेनवो बहु- सम्पत्ताः ।	३६ कार्षापणाः । ५१ कार्षापणा बहुसम्पत्ताः ।	१० वृषः १० गावः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदंशत्तौ धेनुदानम् ।	तदंशत्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
क्षत्रियस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं षाण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	२४ धेनुवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षत्रियस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृत- वधः ।	षाण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	१२ धेनुवः ।	३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	२० धेनुवः ।	६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	१० धेनुवः ।	३० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	८ धेनुवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	४ धेनुवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकाधमशूद्रस्वामिकगवी- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तृकाधमशूद्रस्वा- मिकगवीवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	४ धेनुवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृत- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोरुत्पन्न- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	५ धेनुवः ।	१२॥० कार्षाप- णाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोगर्भ- सम्भितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रि- यवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृहानामर्द्धम् ।	६ धेनुवः ।	२५॥० कार्षाप- णाः । सार्द्धाष्ट- धेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोर्नैष्य- सकलगार्भस्य रक्षितगर्भ- स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृ- कज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादत्रयम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृहानामर्द्धम् । चेतन्ययुक्तगर्भवधे कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तम् ।	१३ धेनुवः ।	३८॥० कार्षाप- णाः । पादोन- त्रयोदशधेनुसङ्क- लनात् ।	११॥० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोरुत्पन्न- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	३ धेनुवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोर्गात्र- समितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः । क्षत्रियस्वामिकाया गोर्निष्पन्न- सकलगान्धैतन्यरहितग- र्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकज्ञानकृतवधः । वैश्यस्वामिकाया गोरुत्पन्न- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् । षाण्मासिकव्रतपादत्रयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् । चैतन्ययुक्त- गर्भवधे कृतस्त्रमेव प्रायश्चित्तम् । द्विगुणभासव्रतस्य पादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	६ धेनवः । ६ धेनवः । ३ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः । २७ कार्षापणाः । ७॥० कार्षा- पणाः । सार्द्धद्वय- धेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्गात्रस- मितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकवधः । वैश्यस्वामिकाया गोर्निष्पन्न- सकलगान्धैतन्यरहितगर्भ- स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणभासव्रतस्य पादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् । द्विगुणभासव्रतस्य पादत्रयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	५ धेनवः । ८ धेनवः ।	१५ कार्षा- पणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । सार्द्धसप्त- धेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोरुत्पन्नग- र्भस्य अर्थात् गर्भग्रहण- दिनात् सावनमासद्वयानति- क्रान्तगर्भस्य ब्राह्मणक्ष- त्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्गात्रसमि- तगर्भस्य अर्थात् मासद्वयो- परिसावनमासद्वयानतिक्रा- न्तगात्राद्यवयवोत्पन्नगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्निष्पन्नसक- लगान्धैतन्यरहितगर्भस्य अर्थात् चतुर्थमासोपरि सा- वनमासद्वयानतिक्रान्तगर्भ- स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृ- कज्ञानकृतवधः ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् । चैतन्ययुक्त- गर्भवधे कृतस्त्रमेव प्रायश्चित्तम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकानामतिवृद्धाति- कृशातिवालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रताहम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	६ धेनवः ।	२५॥० कार्षा- पणाः । सार्द्धद्व- धेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकानामतिवृद्धाति- कृशातिवालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रताहम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानामतिवृद्धाति- कृशातिवालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	१ मासव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानामतिवृद्धातिकृ- शातिवालातिरोगिणीनां	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्रक्तौ धेनुदानम् ।	तदप्रक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
गवां ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामर्द्धम् ।			
ब्राह्मणस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यकर्तृकैकप्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामर्द्धम् ।	३४ धेनवः ।	१०२ कार्षापणाः ।	२ वृषौ २० गावः । अश्वत्तौ ३० कार्षापणाः ।
चत्त्रियस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यकर्तृकैकप्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणषाण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामर्द्धम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यकर्तृकैकप्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणमासव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामर्द्धम् ।	२० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणचत्त्रियवैश्यकर्तृकैकप्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामर्द्धम् । स्त्रीत्वादुभयधर्मवत्त्वे पादः । प्रयत्नभेदे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकब्राह्मणस्वामिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षापणाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकचत्त्रियस्वामिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकवैश्यस्वामिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं द्विगुणमासव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	३ धेनवः ।	७॥० कार्षापणाः । सार्द्धद्वयधेनुसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकशूद्रस्वामिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
द्विभ्यामेकगवीवधः ।	यद्यत्स्वामिकाया गोर्वधे यद्यत्प्रायश्चित्त- सुक्तं प्रत्येकं संपूर्णं तत्तत् प्रायश्चित्तम् । यद्यत्स्वामिकाया गोर्वधे यद्यत्प्रायश्चित्तं प्रत्येकं तद्द्वैगुण्यम् ।			
द्विभ्यामेकप्रयत्ननिष्पन्नबहुगवीवधः ।	प्रत्येकं तत्तद्वधोक्तव्रतपादद्वयम् ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नबहुकर्तृकबहुगवीवधः ।	प्रत्येकं तत्तद्वधोक्तव्रतद्विपादप्रायश्चित्ता- वृत्तिः ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नाभ्यासकृतबहुकर्तृकबहुगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामर्द्धम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षापणाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणचत्त्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकैकहायनगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्द्धम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामर्द्धम् ।	६ धेनवः ।	२५॥० कार्षापणाः । सार्द्धद्व- धेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणचत्त्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकद्विहायनगवीवधः ।	पादन्यूनत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामर्द्धम् ।	१२ धेनवः ।	३८॥० कार्षापणाः । पादोन- त्रयोदशधेनुसङ्क- लनात् ।	११॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणचत्त्रियवैश्यकर्तृकचत्त्रियस्वामिकैकहायनगवीवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामर्द्धम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकक्षत्रियस्वामिकहिंसाय- नगवीवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामहम् ।	६ धेनुवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकक्षत्रियस्वामिकहिंसा- यनगवीवधः ।	पादन्धूनषाण्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामहम् ।	६ धेनुवः ।	२७ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकवैश्यस्वामिकैकहायनग- वीवधः ।	मासिकव्रताहम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धेनुवः ।	७॥० कार्षा- पणाः । सार्द्ध- द्वयधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकवैश्यस्वामिकहिंसायन- गवीवधः ।	मासव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामहम् ।	५ धेनुवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकवैश्यस्वामिकहिंसायन- गवीवधः ।	पादोर्ग द्विगुणमासव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामहम् ।	८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । सार्द्ध- प्रधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकशूद्रस्वामिकैकहायनग- वीवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकशूद्रस्वामिकहिंसायनग- वीवधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामहम् ।	२ धेनुः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकशूद्रस्वामिकहिंसायन- गवीवधः ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रवालवृद्धानामहम् ।	३ धेनुवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण- हारप्रचारनिर्गमरोधनि- मित्तवधः ।	प्राजापत्यपादः ।	१ धेनुः ।	॥० पणाः । धेनु- पादसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
	क्षीण्यज्ञाने प्राधिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादः । इदन्तु सर्वस्वामिकायाः सर्ववयस्काया गोः सर्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम् ।	२ धेनुः ।	५॥० कार्षा- पणाः । पादा- होर्नधेनुद्वयसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण अकालबन्धनायथाबन्धननि- मित्तवधः ।	प्राजापत्यपादद्वयम् ।	१ धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः । धेनुवर्द्धसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
	क्षीण्यज्ञाने तु प्राधिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृ- त्तस्य चान्द्रायणपादद्वयम् । एतदपि सर्वस्वामिकायाः सर्ववयस्काया गोः सर्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम् ।	४ धेनुवः ।	११॥० कार्षा- पणाः । पादोर्न- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण हलशकटादियोजननिमित्त वधः ।	प्राजापत्यपादत्रयम् ।	१ धेनुः ।	२॥० कार्षापणाः । पादोर्नधेनुसङ्कल- नात् ।	यथाशक्ति ।
	क्षीण्यज्ञाने तु चान्द्रायणपादत्रयम् ।	६ धेनुवः ।	१६॥० कार्षा- पणाः । पादोर्न- सार्द्धसप्तधेनुसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण रूपावटादिषु भयादिना निपातनेन शास्त्रीयदण्डनि- पातनेन च वधः ।	प्राजापत्यम् । क्षीण्यज्ञाने प्राधिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृ- त्तस्य चान्द्रायणम् । एतदपि सर्वस्वामि- कादिविषयम् । यद्व्यतुस्वामिकयद्व्यतु-	१ धेनुः । ८ धेनुवः ।	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । सार्द्ध- प्रधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्र- तरस्वामिकगवापालननि- मित्तवधः ।	कर्तृकयद्वयवधे यद्यत्राप्रायश्चित्तसुक्तं अप्रवृत्तप्रवर्तकरूपप्रयोजकस्य तत्तत् प्रायश्चित्तस्य पादत्रयम् । प्रवृत्तप्रवर्तक- रूपप्रयोजकस्य पादद्वयम् । खल्वप्र- वृत्तृरूपानुग्राहकस्य पादत्रयम् । वध्य- प्रतिरोधकरूपानुग्राहकस्य पादद्वयम् । सेतिकर्तव्यताकप्राजापत्यम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् । इति कर्तव्यता यथा । सशिखं वपनं कार्यं त्रिसन्ध्यमवगाहनम् । शृङ्गेर्वापि खुरेयुक्तं लाङ्गूलश्रवणादिभिः ॥ आर्द्र- मेव हि तच्चर्म परिधाय स गां व्रजेत् । तासां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा ताभिः समं व्रजेत् ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते ततस्त्रीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ अनहुत्सहितं गाश्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ इति पराशरोक्ता ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	१ वृषः १ गौः । अशक्तौ ६ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्र- स्वामिकगवापालननिमित्त- वधः ।	प्राजापत्यद्वयम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- शूद्रेतरस्वामिकाप्राप्तदम्या- वस्थगोवत्सापालननिमित्त- वधः । अप्राप्तदम्यावस्था तु त्रिहायणपर्यन्तम् ।	सेतिकर्तव्यताकप्राजापत्यपादः ।	धेनोरर्हस्यासम्भ- वात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः ।	१॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- शूद्रस्वामिकाप्राप्तदम्यावस्थ- गोवत्सापालननिमित्तवधः ।	प्राजापत्यव्रतद्वयपादः ।	धेनोरर्हस्यासम्भ- वात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
उत्खटवृषवत्सतथोर्वधः ।	भूतपूर्वस्वामिकगववधप्रायश्चित्तदिगुणम् । पूर्वस्वाम्यज्ञाने ब्राह्मणस्वामिकगववध- दिगुणप्रायश्चित्तम् ।			
गवां शृङ्गभङ्गास्थिभङ्गचर्मनि- र्मोचनलाङ्गूलच्छेदनम् ।	दशरात्रं वज्रव्रतम् । मासार्हयवपानम् । प्राजापत्यं वा । वज्रव्रतं यथा । गोमूत्रेण समायुक्तं यावकक्षीपयोजयेत् । एकाहे नैव क्षच्छोऽयमुक्तश्चाङ्गिरसा खयम् । सर्वपापहरो दियो नाम्ना वज्र इति स्थितः ॥ * ॥ शृङ्गभङ्गादिना घण्टासा- भ्यन्तरे गोर्मरणे अन्यूनं वधप्रायश्चित्तं करणीयम् । गुरुणा समेन वा तेन प्रायश्चित्तेन शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्त- सिद्धिः । घण्टासातोत्तरमरणे शृङ्गभ- ङ्गादिप्रायश्चित्तमात्रं कर्तव्यम् ॥	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
गवां मुष्कमोषः ।	यत्कर्तृकयत्स्वामिकगववधे यत्राप्रायश्चित्त- सुक्तं तत्कर्तृकतत्स्वामिकगवमुष्कमोषे तत्राप्रायश्चित्तम् । नृत्यलिङ्गच्छेदयोस्तुल्य- त्वाभिधानात् । अत्र प्रयोजकभेदस्याहं पादोनञ्च ।			

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
वृषस्य स्वयं ब्राह्मणकर्तृकहल- शकटादियोजनम् ।	प्राजापत्यद्वयम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
योषिर्गवां ब्राह्मणकर्तृकहल- शकटादियोजनम् ।	४ प्राजापत्यानि । ब्राह्मणेतरेषां प्राजापत्यद्वयम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
उत्सृष्टवृषस्य कपिलायाश्च ब्राह्मणकर्तृकहलशकटादि- योजनम् ।	यतिचान्द्रायणद्वयम् । ब्राह्मणेतरेषां यतिचान्द्रायणैकम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
गोमांसखादके गोविक्रयविनि- मयादिः ।	विक्रयादिमात्रे अज्ञानकृततत्तत्कर्तृकतत्तत्- स्वामिकगववधप्रायश्चित्तार्हम् । गोमां- सखादककर्तृकतद्गववधे तु अज्ञानकृत- तत्तत्कर्तृकतत्तत्स्वामिकगववधोक्तसंपूर्ण- प्रायश्चित्तम् ।			

अथ गोवधापवादः ।

तत्र पराशरः ।

“धूर्त्येषु बह्मनेषु दण्डेनाभिहितेषु च । काष्ठेन लेष्टुना वापि पाशाणेन तु ताडितः ॥ स्पर्शितः पतितश्चैव गतौ वा सद्य एव च । एवंगतानां धूर्त्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि ॥ उत्थितन्तु पदं गच्छेत् पञ्च सप्त दशापि वा । आसं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिबति स्वयम् । पूर्व्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” सम्बर्त्तः । “यन्त्रणे गोचिकित्सायां मृगगर्भविमोचने । यत्र कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ औषधं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणेषु च । प्राणिनां प्राणवृत्तार्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दाहच्छेदसिरामेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम् । द्विजानां गोहितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” याज्ञवल्क्यः । “क्रियमाणोपकारे तु गते विप्रे न पातकम् । विपाके गोवृषाणाञ्च भेषजानि क्रियासु च ॥” मिताक्षराधृतपराशरवचनम् । “कूपे खाते च धर्मार्थे गृहदाहे च ये गताः । ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” भवदेवभट्टधृतवचनम् । “शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव । यदि जीवति घण्टासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” सम्बर्त्तः । “देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च । एषु गोषु प्रपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” देवद्रोणी स्वयम्भूलिङ्गाद्यवस्थानगङ्गारम् । विहारो गवां मैथुनम् । आयतनं सीमानिवन्धनस्थानम् । अत्र कूपायतनकर्तुर्दोषाभावो न तु गोस्वामिनः । इति प्रायश्चित्तविवेकप्रायश्चित्ततत्त्वसूत्रिसारमौख्यहसम्मतं गोवधप्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥ * ॥

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानकृत- क्षत्रियवधः ।	अज्ञानकृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तपादः । स तु त्रैवार्षिकव्रतरूपः ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकाज्ञानकृत- क्षत्रियवधः ।	सार्द्धवार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धद्वाविंशति- धेन्वसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७॥० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियवधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकाज्ञानकृतक्षत्रियवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियवधः ।	नववार्षिकव्रतम् ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतक्षत्रियवधः ।	सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धसप्तषष्ठिधे- न्वसम्भवात् ६८ धेनवः ।	२०२॥० कार्षा- पणाः ।	३८ गावः । अशक्तौ ३७॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रताष्टमभागः । स च सार्द्धवार्षि- कव्रतरूपः ।	सार्द्धद्वाविंशति- धेन्वसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७॥० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतषोडशभागः । स च नवमा- सिकव्रतरूपः ।	सर्पादैकादशधेन्व- सम्भवात् १२ धे- नवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० कार्षापणाः ।

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	ब्रह्महत्याव्रतचतुर्थभागः । स च त्रैवार्षिक- व्रतरूपः ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतवैश्यावधः ।	ब्रह्महत्याव्रताष्टमभागः । स च सार्द्धवार्षिक- व्रतरूपः ।	साहस्रं द्वाविंशति- धेनवसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७॥० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्याशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतषोडशभागः । स च नवमा- सिकव्रतरूपः ।	सपादेकादशधेनव- सम्भवात् १२ धेनवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० कार्षा- पणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्याशूद्रकर्तृका- ज्ञानकृतशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतद्वात्रिंशत्तमभागः । स च सार्द्ध- चतुर्मासिकव्रतरूपः । सर्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादिधर्मद्वयवत्त्वे पादः ।	पादाह्नाधिकसा- हस्रं पञ्चधेनवसम्भ- वात् ६ धेनवः ।	१६॥० कार्षा- पणाः ।	४ गावः । अशक्तौ ३॥० कार्षा- पणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्याशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतवृत्तस्थशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतद्वादशभागः । स च वार्षिक- व्रतरूपः । अज्ञानतस्त्वैतदहम् ।	१५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ५॥६॥ = कार्षापणाः ।
सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतप्रतिलो- मजातवधः अर्थात् अपकृष्ट- शूद्रवधः ।	चान्द्रायणव्रतम् ।	साहस्रं सप्तधेनवस- म्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
सर्ववर्णकर्तृकाज्ञानकृतपकृष्ट- शूद्रवधः ।	पराकव्रतम् । सर्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादिधर्मद्वयवत्त्वे पादः ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वधः ।	षाड्वार्षिकं महाव्रतम् । अज्ञानतस्त्वैतदहम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । ५० कार्षापणा वा ।
चत्त्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वैतदहम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । १०० कार्षापणा वा ।
वैश्याकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वधः ।	अष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वैतदहम् ।	२७० धेनवः ।	८१० कार्षा- पणाः ।	१५० गावः । १५० कार्षापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवधः ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वैतदहम् । सर्वत्र बालवृद्ध- स्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादुभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियकर्तृकज्ञानकृत- चत्त्रियावधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वैतदहम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । २५ कार्षापणा वा ।
वैश्याकर्तृकज्ञानकृतचत्त्रिया- वधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वैतदहम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । ५० कार्षापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतचत्त्रियावधः ।	नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वैतदहम् । सर्वत्र बालवृद्ध- स्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादुभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्याकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वैतदहम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । ५॥६॥ कार्षापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	द्विवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वैतदहम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्हम् । एकस्य स्त्रीत्वादुभयधर्मवत्त्वे पादः ।	२० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥११॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्याशूद्रकर्तृकशू- द्रावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तु एतदहम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्हम् । एकस्य स्त्रीत्वा- दुभयधर्मवत्त्वे पादः ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ५॥६॥ कार्षापणाः ।
आचर्यीवधः ।	यत्कर्तृकयदणस्त्रीवधे यत्प्रायश्चित्तं तद्वै- गुण्यम् ।			
आचर्यी त्रिविधा । अचिगोत्रा ऋतुज्ञाता गर्भिणी च ।				

३३५
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतसकृत्स- वर्ण्यभिचरितब्राह्मणीवधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदहम् ।	१५ घेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥६॥ कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतसकृत्स- वर्ण्यभिचरितब्राह्मणीवधः ।	द्विवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदहम् ।	३० घेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥१३॥ कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतसकृत्सवर्ण- यभिचरितब्राह्मणीवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदहम् ।	४५ घेनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतसकृत्सवर्ण- यभिचरितब्राह्मणीवधः ।	चतुर्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदहम् । बालवृद्धस्त्रीणामहम् । एकस्य उभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	६० घेनवः ।	१८० कार्षा- पणाः ।	३४ गावः । अशक्तौ ३३॥६॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकाज्ञानकृतो भूयो यभिचरिताया अधमवर्ण- यभिचरितायाश्च ब्राह्मण्या वधः ।	इतिदानम् । ज्ञानकृते तु द्वैगुण्यम् । क्षत्रियस्य एतद्विगुण्यम् । वैश्यस्य त्रिगु- ण्यम् । शूद्रस्य चतुर्गुण्यम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकाज्ञानकृतो भूयो यभिचरिताया अधम- वर्ण्यभिचरितायाश्च क्षत्रि- याया वधः ।	धनुर्दानम् । कामतो द्वैगुण्यम् । वैश्यस्य एतद्विगुण्यम् । शूद्रस्य त्रिगुण्यम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञा- नकृतो भूयो यभिचरिताया अधमवर्ण्यभिचरितायाश्च वैश्याया वधः ।	श्रागदानम् । कामतस्त्वेतद्विगुण्यम् । शूद्रस्य एतद्विगुण्यम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृका- ज्ञानकृतो भूयो यभिचरि- ताया अधमवर्ण्यभिचरि- तायाश्च शूद्राया वधः ।	मेषदानम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । सर्वत्र स्त्रीबालवृद्धानामहम् । एकस्य उभय- धर्मवत्त्वे पादः । प्रयोजकादीनां पाद- पाददानानि ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	१८० घेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया- गर्भवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	४५ घेनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतवैश्याग- र्भवधः ।	साह्रवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	साह्रद्विंशति- धेनवसम्भवात् २३ घेनवः ।	६७॥० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतशूद्राग- र्भवधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सपादैकादशधे- नवसम्भवात् १२ घेनवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० कार्षा- पणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	३६० घेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया- गर्भवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	४५ घेनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतवैश्याग- र्भवधः ।	साह्रवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	साह्रद्विंशति- धेनवसम्भवात् २३ घेनवः ।	६७॥० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतशूद्राग- र्भवधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सपादैकादशधेन- वसम्भवात् १२ धे- नवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीग- र्भवधः ।	षट्त्रिंशद्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	५४० घेनवः ।	१६२० कार्षा- पणाः ।	३०० गावः । अशक्तौ ३०० कार्षापणाः ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यकर्तृ कज्ञानकृतचत्त्रियाग- भवंधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् ।	६० धेनुवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृ कज्ञानकृतवैश्यागर्भ- वधः ।	अज्ञानतोऽर्द्धम् । साह्रं वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	साह्रं द्वाविंशति- धेनुसम्भवात् २३ धेनुवः ।	६७१० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२१० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृ कज्ञानकृतशूद्रागर्भ- वधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	सपादैकादशधे- नुसम्भवात् १२ धेनुवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६१० कार्षा- पणाः ।
शूद्रकर्तृ कज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	७२० धेनुवः ।	२१६० कार्षा- पणाः ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृ कज्ञानकृतचत्त्रियाग- भवंधः ।	नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	१३५ धेनुवः ।	४०५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृ कज्ञानकृतवैश्यागर्भ- वधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	४५ धेनुवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृ कज्ञानकृतशूद्रागर्भ- वधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् । ब्राह्मण्यादिगर्भे पुंस्त्वेन ज्ञाते विशेषेणा- ज्ञाते चोक्तं प्रायश्चित्तम् । स्त्रीत्वेन ज्ञाते सर्वत्राहं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । सर्वत्र स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम् । प्रयो- जकादीनां पादपादहानिः ।	सपादैकादशधेनु- सम्भवात् १२ धे- नुवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६१० कार्षा- पणाः ।
यद्यपि गजान्वादिवधः सङ्करी- करणपापमिदं तथापि हिं- सासाजात्यादुपपातकप्रक- रणे तत्प्रायश्चित्तं निरूप्यते ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वृषासामान्यपशुघातः । वृथेति- ग्रहणात् बागाद्यर्थे प्राय- श्चित्ताद्यभावः ।	पञ्चनीलवृषदानम् ।	०	२५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
राजसम्बन्धुतमगजवधः ।	चान्द्रायणम् ।	८ धेनुवः । साह्रं- सप्तधेनुसम्भवात् ।	२२१० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
अत्यन्तोत्तमवाजिरासभवधः ।	वासोयुग्मदानम् । एतच्च ज्ञानतः । अज्ञानतस्तद्वर्द्धम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
अश्ववधः ।	अहोरात्रोपवासान्ते घृतघटदानम् । एतच्च ज्ञानतः सप्तदधविषयम् । ज्ञानतो हेगुण्यम् ।	०	उपवाससामर्थ्यं । अष्ट पणाः ।	यथाशक्ति ।
ऋगमहिषवराहकुञ्जरगणत- रक्षुक्कचवानरसिंहखाग्रपृ- षतचमररुकादीनां वधः ।	त्रिरात्रोपवासः । एतदज्ञानतोऽत्यन्तधार्मि- कब्राह्मणकर्तृकसप्तदधे वेदितव्यम् ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	हिरण्यं वस्त्रं वा ।
अजाद्यादिवधः ।	शक्तस्य एकहायनवृषदानम् ।	०	वृषमूल्यम् ५ का- र्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अशक्तस्य धेनुदानम् । तदशक्तौ प्राजा- पत्यव्रतम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे मासं यावकपानम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अत्यन्ताभ्यासे क्षण्णातिक्षिप्पम् ।	४ धेनुवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	चाहं क्षीरपानम् । पादिकक्षिप्पं वा । एतत्सप्तदशानिदधम् ।	०	१ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मार्जारगोधानकुलभक्षकान्धप- तत्रिण्डविकलवधः । यतञ्जी एहपक्षी ।	ज्ञानतोऽभ्यासे द्वादशरात्रं क्षिप्पम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	यत्किञ्चिदधिकस- पादधेनुसम्भवात् ० धेनु ।	४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम्	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्यपक्षिवधः ।	कृष्णसर्पवधे तीक्ष्णाग्रलौहकीलिका- दानमादौ कर्त्तव्यम् । सर्पजातीयषण्डवधे पलालभारः सीसकमाधश्च दातव्यः । एतज्ज्ञानतः । एतदशक्तौ व्रतादिकं कर्त्तव्यम् । नक्तव्रतम् । द्विरक्षिपरिमितरौप्यदानं वा ।	०	१३।- पणौ । नक्तव्रतस्योपवास- द्वितीयभागत्वात् ।	यथाशक्ति ।
अथ विशेषपक्षिवधः ।	कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शूद्रहत्याव्रतम् । गुरु- गोवधव्रतं वा । स्त्रीशूद्रवालटडानामर्हम् । एकस्य स्त्रीत्वादुभयधर्मवर्त्तनं पादः । अहोरात्रोपवासः सर्वबीजदानश्च । एत- दज्ञानविषयम् ।	१२ धेनुवः ।	३६ कार्षापणाः ।	९ गावः । अशक्तौ ६।० कार्षा- पणाः ।
वकवलाका-हंससारसकार- ण्डवचक्रवाककुरुरगृध्रश्येन- खञ्जरीटटिट्टिभोलूक-शुक- शारिकातिरिचिमयूरकाक- कलविङ्ककालञ्जकमद्गुक- पोतपारावतादीनां वधः ।	ज्ञानकृते चाहोपवासः । शक्तस्य गोदा- नम् । तत्रायं विशेषः । शुकवधे द्विहा- यनगवदानम् । क्रौञ्चवधे त्रिहायनगव- दानम् । क्रौञ्चशुकभासमयूरश्येनगृध्रवधे वत्सतरीदानम् । अत्र वृषदानवत्सतरी- दानयोर्यवस्था शक्ताशक्तविषयिका । एतद्दानाशक्तानां व्रतादिकम् ।	०	उपवासानुकल्पः ॥० पणाः । सर्व- बीजनल्यम् । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
कोकिलशुककपोतकपिञ्जलकु- कुटटिट्टिभखर्चूरखञ्जरीटा- नां पुरुषभारपरिमितानां वधः ।	उत्कृष्टशूद्रहत्याव्रतम् ।	१५ धेनुवः ।	३५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।६॥ कार्षापणाः ।
मत्स्यमण्डूकमकरशिंशुमारदि- जलचरवधः ।	सप्तरात्रव्रतहत्याव्रतम् । एतदज्ञानतः सकृदधे । अहोरात्रोपवासः यथाशक्तिलवणदानश्च । एतत् कामतः सकृत् । अभ्यासात्यन्ता- भ्यासयोस्तु मलावहप्रायश्चित्ते दर्शयि- ष्यते ।	०	१ कार्षापणः ।	११॥ - पणौ ।
अथ सास्थ्यनस्थिप्राणिवधः ।	आब्धिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञाने घाण्मासिकम् ।	०	॥० पणाः उप- वासानुकल्पः । १॥० कार्षापणः लवणल्यम् । २ ।	१३॥ = पणाः ।
सहस्रसंख्यकानां अस्थिमतां हकलासादीनां ज्ञानकृत- वधः ।	आब्धिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञाने घाण्मासिकम् ।	१५ धेनुवः ।	३५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।६॥ कार्षापणाः ।
अनस्थां क्रमिकीटपतङ्गभ्रमर- दंष्ट्रमशकमच्छिकादीनां श- कटपूरितमितानां ज्ञानकृत- वधः ।	आब्धिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञाने घाण्मासिकम् ।	१५ धेनुवः ।	३५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।६॥ कार्षापणाः ।
अस्थिमतां प्रत्येकं वधः ।	पणदानम् ।	०	०	यत्किञ्चित् ।
अनस्थां प्रत्येकं वधः ।	प्राणायामः । पणदानं वा ।	०	०	तथा ।
अन्नशक्तादिगुडादिसर्वरसफल- पुष्पजातप्राणिवधः ।	दिनमेकं घृतमात्रभोजनम् । एतदज्ञाने । ज्ञाने तद्वैगुण्यम् । अभ्यासे तप्तकच्छम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
फलवद्दृष्टचलतागुल्मच्छेदनम् ।	अत्यन्ताभ्यासे कच्छातिकच्छम् । प्राजापत्यम् ।	४ धेनुवः । ६ धेनुवः । १ धेनुः ।	११।० कार्षा- पणाः । १८ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अफलवतामेतेषां च्छेदनम् । अत्यन्तोत्कृष्टफलवद्वृक्षच्छेद- नम् । अभ्यासादत्यन्तोत्कृष्टफलवद्वृ- क्षच्छेदनम् ।	अष्टाहसाध्यवृक्षच्छेदम् । चान्द्रायणम् । आब्धिकव्रतम् ।	० ८ धेनवः । १५ धेनवः ।	२ कार्वापण्याः । २२॥० कार्वा- पण्याः । ४५ कार्वापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । ६ गावः । अशक्तौ ८॥६॥ कार्वापण्याः ।
चैत्यवृक्षप्रमृशानसीमपुण्यस्थान- सुरालयजातवृक्षच्छेदनम् । विंशतिसंख्यकोपजीववृक्ष- च्छेदनम् । स्वातवृक्षच्छेद- नञ्च । वापीशुपारामसेतुसमातङ्गाग- वप्रदेवतायतनभेदनम् ।	पूर्वोक्तवृक्षच्छेदनप्रायश्चित्तद्वैगुण्यादि । सर्वत्र स्त्रीयूद्धवालवृक्षानामर्द्धम् । ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य चतस आहुतीर्जुहु- यात् । इदं विष्णुरिति प्रथमां मान- स्तोके इति द्वितीयां विष्णोः कर्माणीति तृतीयां पादोऽस्यान्यामिति चतुर्थीं यां देवतासुत्यादयति तस्यै देवतायै । ब्राह्मणान् भोजयेत् । एतत् सकृदल्पोप- घातविधयम् । अभ्यासे महोपघाते च प्राजापत्यम् । दण्डश्च । यथा । सकृद- ल्पोपघाते प्रथमसाहसः २५० पण्याः । अभ्यासे महोपघाते उत्तमसाहसः । १००० पण्याः ।			
देवताया उत्कृष्टप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनहरणानि ।	चान्द्रायणम् । वाप्यादिभेदनोक्ताश्चतस आहुतयः । उत्तमसाहसो दण्डश्च । १००० पण्याः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्वा- पण्याः ।	यथाशक्ति ।
देवताया अपक्वप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनहरणानि ।	प्राजापत्यम् । पूर्वोक्तचतुराहुत्यादि- दानम् । प्रथमसाहसो दण्डश्च । २५० पण्याः ।	१ धेनुः ।	३ कार्वापण्याः ।	यथाशक्ति ।
अथाभिचारः । स तु परहिं- सार्थं जपहोमादिकर्म ।	अतिकृच्छ्रम् । एतत् सकृदाचरणे । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । इति हिंसाप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥	३ धेनवः ।	६ कार्वापण्याः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मयाजनम् । मूत्रेण नृतस्य दहनवहनादि- कम् ।	प्राजापत्यम् । सान्तपनम् ।	१ धेनुः । २ धेनू ।	३ कार्वापण्याः । ६ कार्वापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथामध्यमच्छेदम् । अभक्ष्यं षड्विधम् । जातिदुष्टम् १ क्रियादुष्टम् २ कालाश्रय- विदूषितम् ३ संसर्गाश्रय- दुष्टम् ४ सहस्रलेशम् ५ स्व- भावतो दुष्टम् ६ । जाति- दुष्टं लशुनगञ्जनपलाण्डच्छे- त्राकश्चेतवार्त्ताकीलालिका- वर्तुलाकारालावूरूपम् १ क्रियादुष्टं प्रतितसंस्पृष्टम् २ कालदुष्टं ह्यस्तनं चिर- संस्थितञ्च ३ संसर्गदुष्टं सुरालशुनपेषूषादियुक्तम् ४ सहस्रलेशं विचिकित्सितान्नम् ५ स्वभावदुष्टं पुरीषादि ६ ।	चान्द्रायणम् । एतद्गुरुतरविधयम् । वि- शेषानिर्दिष्टे त्रयेयम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्वा- पण्याः ।	यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अपरच । संघातान्नम् । शूद्रोपनीतान्नम् । पतितोप- नीतान्नम् । शूद्रवेश्मस्था- न्नम् । शूद्रस्य पक्वान्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य त्राहोपवासः । एतदज्ञानतः । ज्ञानतः प्राजापत्यम् । आपदि भक्षणे मनस्तापः द्रुपदां शतजपो वा । क्षत्रि- यादीनां पादपादहानिः ।	१ धेनुः । अर्द्ध- धेनुसम्भवात् । १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभ्यासात् शूद्रस्य पक्वान्नभक्ष- णम् । शूद्रस्यामान्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य मासयावकपानम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । उक्तप्रायश्चित्ततुरीयभागः । आपदि भक्षणे प्रायश्चित्ताभावः ।	२ धेनुः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथ रजकशैलूषवेणुचर्मोप- जीविकैवर्त्ताद्यन्त्यजान्नभक्ष- णम् ।	चान्द्रायणम् । एतत् ज्ञानाभ्यासविषयम् । अज्ञाने त्वर्द्धम् । ज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे कृच्छ्राब्दव्रतम् । अज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे एतद्वर्द्धम् । एतत् ब्राह्मणविषयम् । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	८ धेनुवः । सार्द्ध- सप्तधेनुसम्भवात् । ३० धेनुवः । १५ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ६० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१६॥ कार्षापणाः । ६ गावः । अशक्तौ ८॥८॥ कार्षापणाः ।
सकृदज्ञानकृतान्त्यजोत्सृष्टाश- नम् ।	ब्राह्मणस्य चान्द्रायणम् । क्षत्रियस्य तप्तकृच्छ्रम् । वैश्यस्य तप्तकृच्छ्राब्दम् । शूद्रस्य तप्तकृच्छ्रपादः । ज्ञानत एतद्देगुण्यम् ।	८ धेनुवः । ४ धेनुवः । २ धेनुः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
कापालिकान्नभक्षणम् ।	ज्ञानात् कृच्छ्राब्दम् । अज्ञानात् चान्द्रायणद्वयम् । एतदष्टधाभ्यस्त- विषयम् । एतत् सर्वं ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादौ पादपादहानिः ।	३० धेनुवः । १५ धेनुवः ।	६० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥१६॥ कार्षापणाः । यथाशक्ति ।
चाण्डालश्चपचक्षुस्तवेदेह- कमागधायोगवानामन्त्याव- सायिनामन्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य कामतः सकृद्भोजने चान्द्राय- णम् । अज्ञानतस्तप्तकृच्छ्रम् । बलाद्भोजने पराकः । अज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वारभोजने द्वादश- वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतश्चतुर्विंशतिवार- भोजने एतदेव । ज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वारभोजने चतु- र्विंशतिवार्षिकव्रतं अथवद्वायंता च । सकृदज्ञानत आमन्नभोजने त्रिरात्रोप- वासः । सर्वत्र क्षत्रियादीनां पादपाद- हानिः । आपदि पक्वान्नभोजने क्षत्रियस्य सान्तपनम् । वैश्यस्य षड्रात्रम् । शूद्रस्य त्रिरात्रम् । द्विजस्य पराकः । शूद्रस्य कृच्छ्रम् । एतत् सकृदज्ञानविषयं ज्ञानतो देगुण्या- दिकम् ।	८ धेनुवः । ४ धेनुवः । ५ धेनुवः । १८० धेनुवः । ३६० धेनुवः । ० २ धेनुः । १ धेनुः । ० ५ धेनुवः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । ५४० कार्षा- पणाः । १०८० कार्षा- पणाः । १॥० कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । २०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्याभोज्यान्नभोजनम् ।	त्र्यहोपवासः । एतत् सकृदज्ञानविषयम् । ज्ञाने प्राजापत्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । एतेषामभोज्यानामन्यतमानां भक्षणे पूर्वी- क्तस्त्र्यहोपवासः । एष सकृदज्ञान- विषयः । ज्ञाने प्राजापत्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	० १ धेनुः । ० १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभोज्यान्नानि यथा । अनधीतवेदारव्ययज्ञानम् । ग्रामयाजिहोतृकयज्ञानम् । स्त्रीकौवहुतयज्ञानम् । मत्त- क्रुद्धातुराणामन्नम् । केशेन कीटेन वा सह पक्कमन्नम् । कामतः पादस्यृष्टमन्नम् । भूषणादिपतितावेजिता- न्नम् । रजस्वलास्यृष्टान्नम् । पतत्रिणावलीप्तमन्नम् । शुना स्यृष्टमन्नम् । गवात्रातम- न्नम् । घुष्टान्नम् । घोष- ण्या दत्तमन्नमित्यर्थः । गणा- न्नम् । मठब्राह्मणसंघान्न- मित्यर्थः । गणिकान्नम् । विद्वज्जुगुप्सितान्नम् । स्तेना- न्नम् । गायनान्नम् । तच्चा- न्नम् । बाहुषिकान्नम् । दी- क्षितान्नम् । दीक्षणीयया- गानन्तरं यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं तद्यागकर्तुरन्नमित्यर्थः । क- दर्थस्यान्नम् । रज्ज्वादिना- बद्धस्यान्नम् । अयोनिगड- युक्तस्यान्नम् । अभिशस्त- स्यान्नम् । कौवान्नम् । पुञ्च- ल्यन्नम् । दाम्भिकान्नम् । कृद्गना धर्मचारिणोन्न- मित्यर्थः । शुक्तान्नम् । पथ्यु- षितान्नम् । शूद्रोच्छिष्टा- न्नम् । चिकित्सकान्नम् । आधान्नम् । क्रूरान्नम् । उ- च्छिष्टभोजनामन्नम् । उग्र- स्यान्नम् । दारुणकर्मणो जातिविशेषस्य वा अन्न- मित्यर्थः । सूत्रिकोद्देशेन पक्कमन्नम् । पर्याचान्तम् । आचमन्यवहितान्नमित्यर्थः । एकपंक्तिस्थानन्यानवमन्य य- त्रान्ने भुज्यमाने केनचिदा- चमनं क्रियते तत् पर्या- चान्तमिति कुक्कुभट्टः । अनर्चितान्नम् । अर्चार्हस्या- वज्ञया दत्तमन्नमित्यर्थः । वृथार्मासम् । अवीरान्नम् । द्विषदन्नम् । नगराधिपान्नम् ।				

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
पतितान्नम् । अवचुतान्नम् । चवथुसहितान्नमित्यर्थः । पिशुनान्नम् । अगृतिनामन्नम् । कूटसाध्यान्नमित्यर्थः । यक्षफलविक्रायकान्नम् । शैलूषान्नम् । तुन्नवायान्नम् । कृतन्नान्नम् । कर्म्मरान्नम् । निषादान्नम् । रङ्गावतारकान्नम् । खर्णकारान्नम् । वेणुजीविनामन्नम् । लौहविक्रायकान्नम् । श्ववतामन्नम् । आखेटकाद्यर्थं शुनः पोषकाणामन्नमित्यर्थः । शौण्डिकवृत्तिद्विजान्नम् । चेलनिर्णयकस्यान्नम् । वस्त्रधावकस्यान्नमित्यर्थः । रङ्गकान्नम् । कुसुम्भादिना वस्त्ररागकारकस्यान्नमित्यर्थः । नृशंसान्नम् । गृहस्थितोपपतिकान्नम् । उपपतिमर्षकान्नम् । गेहे ज्ञातं भार्याजारं ये सहन्ते तेषामन्नमित्यर्थः । स्त्रीजितान्नम् । अनिर्देशं प्रेतान्नम् । अनिर्गताशौचश्च स्तितिकान्नमित्यर्थः । अतुष्टिकरान्नश्च ॥७०॥	एतेषामभोज्यानामन्यतमानां भक्षणे पूर्वोक्तस्त्रोहोपवासः । एष सकृदज्ञानविषयः । ज्ञाने प्राजापत्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	० १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
चाण्डालादिपतितसृष्टान्नभक्षणम् । अत्र पतितपदं सर्वधर्मबहिष्कृतवाचि यवनादिखेच्छपरं उच्छिष्टान्नभोजनप्रकरणे तथा लिखनात् अतएव चाण्डालसृष्टान्नभक्षणप्रतिज्ञायां पतितपदं पृथक् न लिखितम् । पतितस्यर्शे अन्नतस्नातस्य भोजनम् ।	प्राजापत्यम् । एतत्सकृदज्ञाने ब्राह्मणविषयम् । ज्ञाने हेगुण्यम् । अभ्यासे तु प्रायश्चित्तावृत्तिः । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । एतत्कुण्यादिविषयासे ज्ञेयम् । रजकादिसृष्टान्नभक्षणे तु एतदहम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	याज्ञवल्क्योक्तचतुरहःसाध्यं तत्रकच्छम् । अज्ञानत एतदहम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । चाण्डालादिस्यर्शे एतन्नोधितम् । एकोपवासः ।	सपादधेनुसम्भवात् २ धेनू । सार्धसप्तधेनुसम्भवात् ८ धेनवः । ० ०	३॥० कार्षापणाः । २२॥० कार्षापणाः । ॥० पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मूत्रादिसृष्टान्नस्य केशकीटोपहतान्नस्य च भक्षणम् । वृथापाकान्नभक्षणम् । तत्तु देवतापित्रतिथिभक्षणवर्जितान्नम् ।	प्राणायामत्रयम् वृत्तमात्रभोजनञ्च । एतदज्ञानतः । ज्ञानतो हेगुण्यम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
वृषामांसभक्षणम् । तत्तु पितृ- देवाचर्चनरहितं मांसम् ।	प्राजापत्यव्रतम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । अभ्यासे प्राजापत्यावृत्तिः । एतत् रोगिदैवपितृकर्मनिमित्तैतर- विषयम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
सामान्याभक्ष्यमांसभक्षणम् ।	सप्तरात्रयवागूपानम् । एतत् सकृदज्ञाने । ज्ञानतो द्वेगुण्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । एतदभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	०	११० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अश्वगोकुञ्जरोदृशकादिपक्ष- नखातिरिक्तपक्षनखक्रयाद्- ग्राम्यकुक्कुटाणां मांसभक्ष- णम् । विड्वराहनरमांस- भक्षणम् ।	ब्राह्मणानां सकृदज्ञानतः प्राजापत्यम् । धुनरुपनयनम् । ज्ञाने तु द्वेगुण्यम् । अभ्यासे उपनयनसहितप्रायश्चित्ता- वृत्तिः । उपनयनाशक्तौ चान्द्रायणं तदशक्तौ धेनुद्वयम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	अनङ्कुलसहितगौः । अशक्तौ ६ कार्षापणाः ।
हंसमद्गुकाकोलकाकखड्गरी- टमत्स्यादवलाकाशुकसारि- काचक्रवाकप्लवकीकलवि- ड्करज्जुवालसारसदातृहभा- सकोकिलमहकमुजगाना- मन्यतमस्य मांसभक्षणम् । मत्स्यभक्षणम् ।	विप्रस्याज्ञानतः सकृदज्ञाने चिरात्रोपवासः । ज्ञानतो द्वेगुण्यम् । ज्ञानाभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	११० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वृष्टमांस-गर्भश्याभूम्यन्तर्गत- पक्षमांसजीवपक्षमांससूना- मांसशुष्कमांसानामन्यतमस्य भक्षणम् । सूना घातनस्थली तद्वत् मांसम् ।	विप्रस्य कामतस्त्राहोपवासः । अकामत एतद्वर्गम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । कामतः सकृदभक्षणे चराहोपवासः । अकामत एतद्वर्गम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतत् ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	०	११० कार्षापणाः । ११० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वृष्टां पक्षपर्वसु च स्त्रीतेल- मांससम्भोगः चुरकर्म च ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	०	११० पणाः ।	यथाशक्ति ।
वृथापायसपूपशकुलीकृशरसं- यावशिशुलोहितवृक्षनिर्घा- सामेध्यप्रभवानां भक्षणम् ।	कामतस्त्राहोपवासः । अज्ञानतस्त्रद्वर्गम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	०	११० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
एकाकिमिष्टान्नभक्षणम् ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे द्वेगुण्यम् ।	०	११० पणाः ।	यथाशक्ति ।
अस्नेहाक्तपथ्यमिताम्रदधिर्वज- सुक्तचारुलवणभक्षणम् ।	अज्ञानत एकाहोपवासः । ज्ञानतस्त्राहोपवासः । अभ्यासे द्वेगुण्यम् ।	०	११० पणाः । ११० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वाग्दुष्टभावदुष्टभावदुष्टभाजन- पक्षद्रव्यभक्षणम् ।	अभ्यासे चिरात्रयावकूपानम् ।	०	११० पणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रभाजने भिक्षकांस्ते च भो- जनम् ।	अहोरात्रोपवासः पञ्चमथपानम् ।	०	११० पणाः ।	यथाशक्ति ।
कुम्भीभक्षणम् ।	द्वादशरात्रं प्रयःपानम् ।	सपादधेनुसम्भ- वात् २ धेनु ।	३१० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।

३४३
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणदानम् ।	दक्षिणा ।
लशुणपलाण्डुयङ्गनभक्षणम् । रुपरसादिभिर्लशुनादितुल्य- द्रव्यभक्षणम् ।	ज्ञानतश्चान्द्रायणम् । अज्ञानात्तप्तकृच्छ्रम् । चिरतराभ्यासे संवत्सरयावकपानम् । एतदुभयत्र पुनरुपनयनमपि शूद्राणा- मुपनयनतुल्याचान्द्रायणेन सह प्रकृत- व्रतस्य पादः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धेनवः । १५ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ११॥० कार्षा- पणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सजातीयवृत्तसूतकिनां पक्वान्न- भक्षणम् ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । अज्ञानात् चाहोपवासः । अभ्यासे द्वैगुण्यादिकम् ।	१ धेनुः । ०	३ कार्षापणाः । १५० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वृत्तसूतकिनां ब्राह्मणचत्त्रिय- वैश्यशूद्राणामामानस्य ब्रा- ह्मणकर्तृकभक्षणम् ।	विप्रस्यामान्ने प्राणायामः । चत्त्रियस्यामान्ने शतगायत्रीजपः । वैश्यस्यामान्ने पञ्च- शतगायत्रीजपः । शूद्रस्यामान्ने अष्ट- सहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे द्वैगु- ण्यम् ।			
वृत्तकिंसूतकिजलपानम् ।	ब्राह्मणस्य पञ्चगव्यं पीत्वा उपवासः । एतत् सकृदज्ञाने ज्ञाने तु द्वैगुण्यम् । अभ्यासे त्वाष्ट्रिः । तज्जलस्यर्पे ज्ञान- मात्रम् । चत्त्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
नवश्राद्धान्नभोजनम् । नव- श्राद्धान्ते सामीनां चतुर्थ- पञ्चमनवमेकादशाहक्रिय- माणं निरग्नीनान्ते श्राद्ध- श्राद्धमात्रम् ।	चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेनुस- म्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
प्रथममासिकश्राद्धान्नभोजनम् । त्रिपक्षे प्रेतश्राद्धान्नभोजनम् । द्विमासादिषण्मासपर्यन्तं प्रेत- श्राद्धान्नभोजनम् । षण्मासादूर्द्धमवर्षपर्यन्तं प्रेत- श्राद्धान्नभोजनम् ।	पराकः । अतिकृच्छ्रम् । प्राजापत्यम् । पादकृच्छ्रम् ।	५ धेनवः । ३ धेनवः । १ धेनुः । ०	१५ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । १ कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पुनरावृत्तिकश्राद्धान्नभोजनं अ- र्थात् सपिण्डीकरणान्नभोज- नम् । एतत् स्मार्तमतं शूल- पाणिमते तु द्वितीयसांवत्- सरिकान्नभोजनम् ।	एकाहोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
पञ्चादनन्तरितहस्तदत्तानां एकहस्तदत्तानां शूद्रादत्ता- नाश्च घृततैललवणयङ्गनपा- नीयपायसमाक्षिकफाणित- गोरसश्राकानां भक्षणम् ।	द्वादशाध्यसान्तपनम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानादूर्द्धम् । लौहपात्रेण परिवेशने- ऽप्येतदेव प्रायश्चित्तं त्रैयम् । एतद् ब्राह्मणस्य । चत्त्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अकृतापोशानस्य अकृतमौनस्य च भोजनम् ।	अष्टोत्तरशतगायत्रीजपः एतद्विज्ञानानामनापद्विषयम् ।	०	०	०
अकृताचमनस्य पानभोजनम् ।	अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः उपवासो वा । अभ्यासे द्विगुणादि । एतत् कटुकषाय- ताम्बूलेक्षुयतिरिक्तभोजनविषयम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
यज्ञोपवीतरहितकर्तृकान्नभोजनम् ।	ज्ञानं शतगायत्रीजपः उपवासश्च ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
रेतोमूत्रपुरीषाणामन्यतमस्य भक्षणम् ।	ज्ञानतश्चान्द्रायणम् । अज्ञानतस्तप्तकृच्छ्रम् ।	८ धेनवः । सार्ध- सप्तधेनवसम्भवात् । पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धे- नवः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पण्याः । ११॥० कार्षा- पण्याः । ३ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विष्णुमूत्रादिदूषितफलादिभक्ष- णम् ।	सर्वत्र द्विजातीनां पुनः संस्कारश्च । संसर्गमात्रे कृच्छ्रपादः । सन्निकृष्टे अर्थात् महत्संसर्गे कृच्छ्रा- र्हम् । एतत् रसास्वादनानुपलम्भनपक्षे अज्ञानतः सकृद्विषयम् । ज्ञानतो द्वैगु- ण्यम् । रसादुपलम्भे तु गौतमीयतप्तकृच्छ्रं द्वादशाहसाध्यम् । अज्ञानत उपलम्भे अर्हम् । क्षत्रियादीनां पादपादद्वानिः ।	० ० पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धेनवः ।	॥० पण्याः । १॥० कार्षापणः । ११॥० कार्षा- पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मृल्लोष्टभोजनम् ।	अहोरात्रोपवासः । अभ्यासे याज्ञवल्क्योक्तचतुरहसाध्यतप्त- कृच्छ्रम् ।	० सपादधेनवसम्भ- वात् २ धेनु । १ धेनुः ।	॥० पण्याः । ३॥० कार्षापण्याः । ३ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्रह्मचारिणां मधुमांसभोज- नम् ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । अज्ञानात् अर्हम् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
ब्रह्मचारिणामभिषेकाष्टपक्षा- न्नभोजनम् ।	त्राहं कुशमूलविपक्वक्षीरपानमात्रम् । एतदज्ञानतः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	० ०	२ कार्षापणौ । ३ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
देवतातिथिभृत्यादिवर्जनभोज- नम् ।	अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापण्याः ।	यथाशक्ति ।
अस्थ्यादिदूषितान्नभोजनम् । अस्थिशब्दोच्चारणमात्रवचनम् ।	स्नात्वा कर्मसंयत्वा घृतमात्राशनम् ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
मत्स्यकण्टकशृङ्गकृष्णशुक्ति- कपर्दकभक्षणम् ।	पञ्चगव्यमात्रभक्षणम् ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
पुंसवनसौमन्तोन्नयनकर्मणि भोजनम् ।	ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् । अज्ञानाभ्यासे तदर्हम् । सकृदज्ञाने विष्णुतप्तकृच्छ्रपादः । सकृज्ज्ञाने द्वैगुण्यं कृच्छ्रार्हम् ।	८ धेनवः । ४ धेनवः । ० ०	२२॥० कार्षापण्याः । ११॥० कार्षापण्याः । ॥० पण्याः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
जातकर्मदिशंस्कारान्नभोज- नम् ।	अज्ञानतोऽसपिण्डानां द्वादशाहं सान्त- पनम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	० ०	२ कार्षापणौ । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
भोजनकाले शुद्धसावः ।	अहोरात्रसंयत्वा पञ्चगव्यपानम् । एतत् सकृन्निगीर्णयासे । अत्यन्तग्रासाशने त्रिरात्रोपवासः ।	० ० ०	१॥० कार्षापणः । ॥० पण्याः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
भोजनकाले मृतसूतकादयश्चैव सदन्नभक्षणम् ।	ग्रासभोजने एकोपवासः । सकलान्नभोजने त्रिरात्रोपवासः । अभोजने ज्ञानमात्रम् ।	० ० ०	१॥० कार्षापणः । ॥० पण्याः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
तेलाभ्यङ्गादिस्नानार्हस्याज्ञत- ज्ञानस्य भोजनम् ।	स्नात्वा अहोरात्रसंयत्वा शतगायत्रीजपः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	०	०	०

३४५
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
परिहितनीलीवस्त्रस्य भोजनम् । सकीयोच्छिष्टभोजनम् ।	अज्ञानतस्त्रिरात्रोपवासः । ज्ञानात् द्वैगुण्यम् । कच्छपादः । एतत् सकृदज्ञानतः । अभ्यासे द्वैगुण्यादिकम् । तत्तभाजने भोजनेऽप्येवम् ।	० १ धेनुः । ०	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणोच्छिष्टभोजनम् ।	महायाहृतिभिरामन्त्रा जलं पीत्वा उप- वसेत् । एतत् सकृदज्ञानतः । ज्ञानात् द्वैगुण्यम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियोच्छिष्टभोजनम् ।	सकृदज्ञाने त्राहं ब्राह्मणसविपक्षीर- पानमात्रम् । ज्ञाने द्वैगुण्यम् ।	० १ धेनुः ।	१ कार्षापणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकवैश्योच्छिष्टभोजनम् ।	सकृदज्ञाने त्राहोपवासः ब्रह्मसुवर्चला- पानम् । ज्ञानात् द्वैगुण्यम् ।	० १ धेनुः ।	३ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकशूद्रोच्छिष्टभोजनम् ।	सकृदज्ञाने षड्रात्रोपवासः । ज्ञानात् द्वैगुण्यम् । ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । एतन्मातृपितृव्येष्टभ्रातृणासुच्छिष्टयति- रिक्तविषयं तेषामुच्छिष्टस्य भोज्यत्वात् ।	१ धेनुः । १ धेनुः । ८ धेनवः ।	३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षाप- णाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विडालकाकामृधिकनकुलश्वगवां उच्छिष्टभोजनम् ।	त्राहोपवासः । एतत् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञाने ब्रह्मसुवर्चलां पीत्वा उपवासः । ब्रह्मसुवर्चला तु पीतकुसुमसूर्यार्चः । अत्यन्ताभ्यासे अतिकृच्छ्रम् ।	० ० ३ धेनवः ।	१॥० कार्षापणः । ॥० पणाः । ६ कार्षापणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य कुतूषितपङ्क्तौ भोजनम् । पङ्क्तेः कुतूषित- त्वस्तु निवृत्तब्राह्मणादुप- वेशनेन जलादिना पङ्क्ति- भेदमन्तरेण च भवति ।	अहोरात्रोपवासः स्नानं पञ्चगव्यपानम् । एतत् ज्ञानतः । क्षत्रियपङ्क्तौ भोजने नक्तव्रतम् । वैश्यपङ्क्तौ एकरात्रोपवासः । शूद्रपङ्क्तौ त्रिरात्रोपवासः ।	० ० ० ०	॥० पणाः । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणः । १ कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पङ्क्तिषु एकस्योत्थाने भोजनम् ।	द्वादशाध्यसान्तपनम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । एतज्ज्ञानतः सकृत् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
सुराभाजनस्य जलपानम् ।	पञ्चं यावकपानम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मद्यभाण्डस्य जलपानम् ।	सप्तरात्रं यावकपानम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्द्धम् । सुरासंस्मृत्येतोमृत्रादिदूषितजलादि- पाने तु चतुरदशाध्यं तप्तकृच्छ्रम् । एतदपि स्वाह्वनुपलब्ध्यावभ्यासे ।	० सपादधेनुसम्भ- वात् २ धेनू ।	१॥० कार्षापणः । ३॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
चण्डालकूपभाण्डोदकपानम् ।	ब्राह्मणस्य सान्तपनम् । क्षत्रियस्य प्राजापत्यम् । वैश्यस्य प्राजापत्यार्द्धम् । शूद्रस्य प्राजापत्यपादः । एतत् सर्वं ज्ञानतः । अज्ञानादेतस्यार्द्धम् । आपत्काले तु पूर्वोदरपोष्य पञ्चगव्यपानम् ।	२ धेनू । १ धेनुः । ० ०	६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
		०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

[illegible]

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम्	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
अपेयचीरपानम् । तत्चीर- विकारपानञ्च । अपेयचीरं यथा । अनिर्द्देशानां गो- महिषीच्छागीनां चीरम् । औष्ट्रं ऐकशफं आविकञ्च । सन्धिनीचीरम् । सन्धिनी वृषाक्रान्ता । विवत्साची- रम् । अरण्यन्दगीचीरम् । स्त्रीचीरम् । सवदुग्धाची- रम् । यमसूचीरम् । विव- त्साया अन्यवत्सायाञ्च ची- रम् । मथितचीरम् । कृ- गवर्जं द्विस्तनीचीरम् । अमेध्यभुजः चीरम् । ब्र- णदिद्रुषितस्तनीचीरञ्च । अथ स्तेयम् । मणिमुक्ताप्र- वालाश्मभयलौहकांस्थोप- लानां हरणम् ।	ज्ञानतोऽभ्यासे पचं यावकपानम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् । क्षत्रियादौ पादपादहानिः । अत्र उष्ट्रीचीरमातुषीचीरपाने पुन- रुपनयनञ्च । इति अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ दादशाहं कणभक्षणम् । तत् षडुपवासा- त्मकम् । अपहृतद्रव्यं स्वामिने दत्त्वेतत् कर- णीयम् । अत्र च सकृदभ्यासकालदेश- द्रव्यस्वाम्यपहर्तृगुणदेन्याद्यपेक्षया उत्- कृष्टापकृष्टद्रव्ययोर्वैषम्यदोषः समर्थ- नीयः । चान्द्रायणम् ।	१ धेनुः । १ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् = धेनवः ।	३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । २२० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
रजताश्वगोभूमिकन्यानां सकृत् हरणम् । एतत् ब्राह्मणा- सम्बन्धिविषयम् । अत्र कन्या- पदं अधमकन्यापरम् । उत्तेतरक्षुद्रपशुहरणम् । धान्यान्नधनानां हरणम् । अन्नं कृतान्नम् । धनं म- वादि ।	प्राजापत्यम् । अभ्यासे चान्द्रायणम् । अब्दकच्छम् । एतत् ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणस्वामिकदश- कुम्भाधिकधान्यस्तीये त्रियम् । कुम्भ- परिमाणं यथा । दशद्रोणं भवेत् खारी कुम्भोऽपि द्रोणविंशतिः । दिकालभोजनोचितभक्ष्यभोव्यान्नहरणे त्रिरात्रं पञ्चगव्यपानमात्रम् । भक्ष्यं मोदकादि । भोव्यं शक्तादि । एककालभोजनोचितान्नहरणे एकरात्रं पञ्चगव्यमात्रपानम् । धनमपि एतत्परिमाणधान्यमूल्यामव- सेयम् । चान्द्रायणम् । क्षेत्रादीनान् उपयोगातिशयादभ्या- साद्यपेक्षयाऽप्येव प्रायश्चित्तं गुरुलाघव- मिति । लैच्छपादः । एतत् सप्तहरणविषयम् । अभ्यासे द्वैगुण्यम् । अत्र किञ्चिदधिकद्रोणत्रयस्य धान्यस्य तावद्धान्यमूल्यानाञ्चान्येषाञ्च हरणे एतदेदितयम् ।	१ धेनुः । ८ धेनवः । १५ धेनवः । ० ० सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् = धेनवः । ०	२२० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः । २२० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः । ११० कार्षापणाः । १० पणाः । २२० कार्षा- पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मनुष्यादिस्तेयम् । तत्तु द्वासदासीक्षेत्रमष्टकूप- वापीजलानां हरणम् । गुडादिस्तेयम् । आदिना का- र्पाससर्पिलवणधान्यपक्वान्नौ- षधतैलशय्यावस्त्रोपानत्कां- स्थलोहताम्रसीसकादयः ।				

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
दण्डादिस्तेयम् । आदिना का- ष्ठदुमचैलचर्मामिषेक्षुतक्र- मूलपुष्पवेदलसूत्रगन्धानां ग्रहणम् । वेदलं वेणुघटित- भाण्डम् । गन्धः कस्तूर्या- दिः । अत्रापवादः । अस्तेय- मग्नये काष्ठमस्तेयश्च दण्डं गवे ।	त्रिरात्रोपवासः । दण्डादीनां हरणे मासैकव्रतम् । मासाह्वयव्रतम् । शुद्धमृनिना यदुक्तं तत् कालदेशाप- हर्तृस्वामिगुणदौर्गत्याभ्यासानभ्यासका- माकामापेक्षया उत्कृष्टापकृष्टद्रव्याप- हारे च वेदितव्यम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
जीविकाहरणम् ।	यस्य यस्य वर्णस्य वृत्तिच्छेदः तत्तद्वर्ण- वधोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । अल्पवृत्तापहारे चान्द्रायणम् । अत्र चोत्तमाधमत्वे प्रयोजकादिकं सकृदभ्यासौ ज्ञानाज्ञाने च संवीक्ष्य वधोक्तपादाह्वयवस्थोद्दनीया ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
देवद्विजद्रव्यापहरणम् ।	संवत्सरमपसु मज्जनं अधमर्षणावर्तनम् । यच्चात्र गुरुप्रायश्चित्तं सुन्यन्तरोक्तं तद्व्यन्ताभ्यास उत्तमसम्भवादिपेक्षया सम्बल्यम् । इति स्तेयप्रायश्चित्तम् ॥३॥			
अथ अग्न्यागमनम् । तत्र सवर्णासु अस्वजनस्त्रीगम- नम् । तत्र ब्राह्मणस्य ओ- त्रियभार्यागमनम् ।	सकृदगमने त्रैवार्षिकव्रतम् । द्वितीये षाड्वार्षिकं तृतीये नववार्षिकं चतुर्थे संपूर्णं द्वादशवार्षिकम् । अश्रोत्रियनिर्गुणभार्यागमने द्वैवार्षिक- व्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् । द्वैवार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् । अभ्यासे द्वैगुण्यादिकम् ।	४५ धेनवः । ३० धेनवः । ३० धेनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः । ६० कार्षापणाः । ६० कार्षापणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१३ कार्षापणाः । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१३ कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्य क्षत्रियभार्यागम- नम् ।	एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् । अभ्यासे द्वैगुण्यादिकम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥७ कार्षापणाः ।
वैश्यस्य वैश्यभार्यागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥७ कार्षापणाः ।
शूद्रस्य पञ्चयज्ञानुष्ठायिन्याय- वृत्तशूद्रभार्यागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥७ कार्षापणाः ।
शूद्रस्यान्यशूद्रागमनम् ।	षाण्मासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	५ गावः । अशक्तौ ४॥१३ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्य क्षत्रियागमनम् ।	सार्द्धवार्षिकव्रतम् । एतत् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् ।	२३ धेनवः ।	६७॥० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्य वैश्यागमनं विशिष्ट- शूद्रागमनम् ।	षाण्मासिकव्रतम् । एतत् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	५ गावः । अशक्तौ ४॥१३ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्याधमशूद्रागमनम् ।	सार्द्धमासिकव्रतम् । एतत् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् ।	२ धेनू ।	५॥० कार्षा- पणाः ।	१ गौः । अशक्तौ १ कार्षा- पणः ।
क्षत्रियस्य वैश्यभार्यागमनं स- च्छूद्रागमनम् ।	नवमासिकव्रतम् । एतत् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् ।	१२ धेनवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० का- र्षापणाः ।
क्षत्रियस्याधमशूद्रागमनम् ।	त्रैमासिकव्रतम् । एतत् सकृज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् ।	४ धेनवः ।	११॥० कार्षा- पणाः ।	२ गावौ । अशक्तौ २ कार्षा- पणौ ।
वैश्यस्य सच्छूद्रागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥७ कार्षापणाः ।
वैश्यस्याधमशूद्रागमनम् ।	सार्द्धचालुर्मासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् ।	६ धेनवः ।	१६॥० कार्षा- पणाः ।	३ गावः । अशक्तौ ३॥१ का- र्षापणाः ।
अथ प्रतिक्रमस्त्रीगमनम् । तत्र शूद्रस्याज्ञानतो ब्राह्मणी- गमनम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानात् गुरुव्रतनागमनोक्तप्रकारेण मर- णम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।

३४८
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यस्याज्ञानतो ब्राह्मणीगमनम् ।	वैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । एतद्ब्राह्मण्यापि करणीयम् । नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम् ।	३६० धेनवः । १३५ धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्याज्ञानतो ब्राह्मणी- गमनम् ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्षापणाः ।
यद्यपि शूद्रस्य ब्राह्मणीगमनं महापातकत्वेन तथा क्षत्रि- यवैश्ययोर्ब्राह्मणीगमनमनु- पातकत्वेन चोक्तं तथाप्यनु- लोमगमनं तावदुपपातक- मेव तत्प्रसङ्गादसर्वणत्वेन प्र- तिलोमस्त्रीगमनप्रायश्चित्त- मप्युक्तमतो न वैषम्यमिति ।				
शूद्रस्याज्ञानतः क्षत्रियागम- नम् ।	नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । क्षत्रियाया अप्येतत् ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
वैश्यस्याज्ञानतः क्षत्रियागमनं शूद्रस्याज्ञानतो वैश्यागम- नम् ।	नवमासाधिकषाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । क्षत्रियाया वैश्यायाश्चाप्येतत् ।	१०२ धेनवः ।	३०३॥० कार्षा- पणाः ।	५७ गावः । अशक्तौ ५६।० कार्षापणाः ।
अथ समोत्तमवर्णद्वित्रिपुरुषय- भिर्चरितसर्वणसर्वणस्त्रीग- मनम् ।				
तत्र ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्ण- द्वित्रिपुरुषयभिर्चरितशूद्रा- गमनम् ।	सप्तद्वगमने मासाहं गोमूत्रसिद्धयावक- पानम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे मासं गोमूत्रसिद्धयावकपानम् ।	२ धेनुः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्णद्वित्रि- पुरुषयभिर्चरितक्षत्रियागम- नम् । तथाविधवैश्यागमनम् ।	सप्तद्वगमने सान्नापनम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	२ धेनुः । २ धेनुः ।	६ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ चातुर्वर्ण्ये स्त्रैरिषीगमनम् । स्त्रैरिणी चतुःपुरुषगामिनी । सा दिविधा । केनचिदनव- रुद्धा अवरुद्धा च ।	ब्राह्मणस्य स्त्रैरिषी ब्राह्मण्या गमने त्रिरात्रोपवासः ब्राह्मणाय ऋगाजिन- दानम् । तथाविधक्षत्रियाया गमने त्रिरात्रोप- वासः धनुर्दानम् । तथाविधवैश्याया गमने त्रिरात्रोप- वासः अथःशिलादानम् । तथाविधशूद्राया गमने त्रिरात्रोपवासः उदकुम्भदानं तथा संमार्जनीदानम् ।	० ० ० ०	१॥० कार्षापणः । १॥० कार्षापणः । १॥० कार्षापणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य शूद्रान्यजादिगामि- स्त्रैरिषीगमनम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । क्षत्रियादौ मादपादहाजिः । विमातृस्त्रैरिषीचाखलस्त्रैरिषीगमने- रप्येवम् । सर्वत्राभ्यासे देगुण्यम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणवन्धकीगमनम् । वन्धकी चान्न स्वभर्तृयति- रिक्तपञ्चपुरुषगामिनी । क्षत्रियवन्धकीगमनम् ।	कमलकुण्डदानम् । आयुधदानम् ।	० ०	० ०	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यवन्धकीगमनम् । शूद्रवन्धकीगमनम् ।	प्रतोददानम् । क्षानपुरःसरप्राणायामः । एतानि वन्धकीगमनप्रायश्चित्तानि सव- र्णानुलोमप्रतिलोमविषयाणि ॥ * ॥	० ०	० ०	यथाशक्ति । ०
अथ युतक्रमविवाहः । तत्र ब्राह्मणस्य प्रथमतः क्षत्रि- यादिविवाहः ।	दारयतिक्रमो खराजिनं वहिलोम परि- धाय दारयतिक्रमिणे भिक्षां देहीति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः षण्मा- सान् । दारयतिक्रमो ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकन्याविवाहमकृत्वा यो ब्राह्मणः शूद्राविवाहं करोति स उच्यते । एत- दनापदि सकृदज्ञानविषयम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् = धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
	आपदि त्वाहं प्रातातपः । ब्राह्मणो राजन्यापूर्वो द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेषं ताश्चैवोपगच्छेत् । वैश्यापूर्वो तप्तकच्छम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	शूद्रापूर्वो कच्छातिकच्छम् । अनापदि ज्ञानाभ्यासे मनूक्तनैवार्षिक- व्रतम् ।	सप्ताधेनुसम्भवात् २ धेनु । ५ धेनवः । ४५ धेनवः ।	१॥० कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । १३५ कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । २५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
वैश्यागमनम् । पञ्चाधिकपुरुषगामिनी वैश्या । रजस्वलागमनम् ।	प्राजापत्यम् । अभ्यासे चान्द्रायणम् । त्रिरात्रोपवासः । घृतप्राशनञ्च । एतत् कामतः सकृदगमने । अभ्यासे तु द्वेगुण्यादिकम् ।	१ धेनुः । ८ धेनवः । ०	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षापणाः । १५० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ऋतौ भार्याभगमनम् ।	त्रिरात्रोपवासः । ज्ञानाभ्यासे प्राजापत्यम् ।	० १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पर्वसु स्त्रीगमनम् । श्राद्धदिने मेधुनम् । दिवा मेधुनम् ।	एकोपवासः । एकोपवासः । एकाहं यावत्कपानम् । नमस्य स्नाने नमपरस्त्रीदर्शनेऽप्येवं प्रायश्चित्तम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ॥ * ॥	० ० ०	॥० पणाः । ॥० पणाः । ०	यथाशक्ति । यथाशक्ति । ०
अथ स्त्रीभिक्षाचारः ।	समोत्तमवर्णसु सकृदुपगमे प्राजापत्यम् । हिरभ्यासे पराकः । त्रिरभ्यासे चान्द्रायणम् ।	१ धेनुः । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् = धेनवः ।	३ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्यजागमनम् । अर्थात् र- जकचर्मकारनटवरुडकैव- र्ममेदभिक्षवेणुजीविशैलूया- णां स्त्रीषु गमनम् ।	अज्ञानतश्चान्द्रायणम् । ज्ञानाद्वैगुण्यम् । चतुर्विंशतिवारगमने द्वादशवार्षिकव्रतम् । एतदज्ञानतः । ज्ञानतो द्वेगुण्यम् । अथवहार्थता च ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् = धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
कापालिकस्त्रीगमनम् ।	अज्ञानाच्चान्द्रायणद्वयम् । सचेलज्ञानपूर्वकं गोभ्यो यवसभारदानम् । इदं सकृदगमने ।	३० धेनवः । १५ धेनवः ।	६० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ तिर्यग्योनिगमनम् । तत्र गोवर्जपशुगमनम् । गोगमनम् ।	गोवधोक्तमासिकव्रतम् । एतत् सकृदगमने । अभ्यासे संवत्सरं प्राजापत्यम् ।	४ धेनवः । ३० धेनवः ।	१२ कार्षापणाः । ६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । १७ गावः । अशक्तौ १६॥२६। कार्षापणाः ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ परिवेदनादि ।	अत्यन्ताभ्यासे द्वादशवार्षिकव्रतम् । इत्युपपातके अगम्यागमनप्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥ * ॥ ज्येष्ठेऽर्निर्विष्टे कनीयान्निर्विशन् परिवेत्ता । परिविस्त्रो ज्येष्ठः । परिवेदनीया कन्या । परिदायी दाता । परिकर्ता याजकः । ते सर्वे पतिताः । एतेषां प्रायश्चित्तम् । संवत्सरं प्राजापत्यम् । एतत् कामतः । अकामतोऽर्द्धम् । अत्रापवादः । “देशान्तरस्थस्त्रीवैकट्य- गानसहोदरान् । वेश्याभिसक्तपतित- श्रुद्रतुल्यातिरोगिणः ॥ जड़मृकान्मव- धिरकुलवामनकुण्डकान् । अतिवृद्धा- नभार्याश्च कृषिसक्तामृपस्य च । धन- वृद्धिप्रसक्ताश्च कामतः कारिणस्तथा । कुलटोन्मत्तचौराश्च परिविन्दन् इ- त्यति ॥”	१०० धेनुवः । ३० धेनुवः । ३ धेनुवः । सप्तादनवधेनुस- म्भवात् १० धे- नुवः । ४ धेनुवः ।	५४० कार्षा- पणाः । ६० कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । २७॥० कार्षा- पणाः । ६॥० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१६ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मत्वम् । अर्थात् सावित्री- पतितत्वम् । पञ्चदशाब्द- पर्यन्तमुपनयनाभावे ब्रा- ह्मणस्य ब्राह्मत्वम् । एकविंशतिवर्षपर्यन्तमुपन- यनाभावे क्षत्रियस्य ब्राह्म- त्वम् । त्रयोविंशतिवर्षपर्यन्तमुपन- यनाभावे वैश्यस्य ब्राह्म- त्वम् ।	पितृमातरहितनिःसृजनस्य सावित्रीपाते प्राजापत्यव्रतम् । यथाविधुपनयनम् । आलस्यानवधानादिना सावित्रीपाते तु ब्राह्मस्तोमयागः । तद्वैकल्पिकं दिनत्रयाधिकमासचतुष्टयसमा- प्यसुहालकव्रतम् । तद्ब्रतं यथा । इौ मासौ यावकेन वर्त- येत् मासं पथसा अर्द्धमासमामिच्छया अष्टरात्रं घृतेन षड् रात्रमयाचितं त्रिरात्रमवभक्ष्यः अष्टोरात्रमुपवसेत् । देशोपपन्नवादिना सावित्रीपतने एकविंशति- रात्रं प्रवृत्तिमितथावकपानम् । तत उपनयनम् ।	३ धेनुवः । सप्तादनवधेनुस- म्भवात् १० धे- नुवः । ४ धेनुवः ।	६ कार्षापणाः । २७॥० कार्षा- पणाः । ६॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथावकीर्णम् । अर्थाद्ब्रह्म- चारिणो योषिदुद्गमनम् ।	षण्मासं ब्रह्महत्याव्रतम् । खरचर्मपरि- धानम् । अभ्यासे संवत्सरं ब्रह्महत्याव्रतम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । १५ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ४५ कार्षापणाः ।	५ गावः । अशक्तौ ४२१४ कार्षापणाः । ६ गावः । अशक्तौ ८१६॥३ कार्षापणाः ।
पितृष्वसुतादिपरिणयनम् । आदिना मातृष्वसुतामा- तुलसुतामातामहसपिण्डा- सगोत्रासमानप्रवरादीनां ग्रहणम् ।	चान्द्रायणम् । त्यागानन्तरं मातृवद्भरणम् । एतत्ज्ञानतः । अज्ञाने छच्छ्राब्दपादः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । ४ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ११॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
असुगृह्णादनम् । अर्थात् अ- भिहोत्रिणामभित्यागः ।	कामतः संवत्सरोत्सर्गे चान्द्रायणम् । दिवर्षोत्सर्गे सोमायनचान्द्रायणे । एतदनुसारेणोनाधिककालयोरुक्तम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । सार्द्धाष्टधेनुसम्भ- वात् ६ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । २५॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ग्रहस्थस्य चिरतरकालानभि- त्वम् ।	गोवधोक्तचैमासिकव्रतम् । अल्पकाले अनाधाने च चान्द्रायणम् ।	१२ धेनुवः ।	३६ कार्षापणाः ।	१० गावः । १ वृषः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणस्य वेदानध्ययनं यज्ञा- करणं पुत्रानुत्पादनञ्च । अनाश्रमिवम् ।	त्रैमासिकं गोव्रतम् । संवत्सरे प्राजापत्यम् । वर्षद्वये अतिकृच्छ्रम् । वर्षत्रये कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । अत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम् ।	१२ धेनुवः । १ धेनुः । ३ धेनुवः । ६ धेनुवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	३६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । १८ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	१ वृषः । १० गावः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सूर्योदयास्तकालयोः श्रयणम् ।	सकृदाचरणे स्नानम् । अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । ५ गावः । अशक्तौ ४१४ कार्षापणाः ।
ब्रह्मचारिणः सन्ध्यादीनामति- क्रमः । आदिना अग्नीन्वना- करणं भैक्ष्यचर्याकरणञ्च ।	अरोगिणो निरन्तरं सप्तरात्रमकरणे अव- कीर्णव्रतम् । तत्तु खरचर्मपरिधान- पूर्वकषाण्मासिकं ब्रह्महत्याव्रतम् । एतदूने जनं अधिके अधिकम् ।	० ० ०	६ रक्तिकरजतम् । १॥० कार्षापणः । २ पल इतोऽलक- ४ माघकमित- रजतम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनातुरगृहस्थस्य सन्ध्यास्नाना- द्विकनित्यक्रियापातः ।	दिनैकनित्यक्रियातिपाते एकाहोपवासः । दिनत्रयक्रियातिपाते कृच्छ्राह्वम् । वर्षैकनित्यक्रियातिपाते एकदिनक्रियाति- पातप्रायश्चित्तानुसरणेन प्रायश्चित्तम् ।	० ० ०	० ० ०	० ० ०
शूद्रयतिरिक्तायाच्ययाजनम् । अयाच्यञ्च निन्दितप्रति- ग्रहादिना निन्दितब्राह्मणा- दयः । शूद्रयाजनम् ।	शतगायत्रीजपः । अभ्यासे सहस्राधिकं चान्द्रायणं वा । दक्षिणात्यागाच्च पूतो भवति । लोभादिना याजने अर्जितमुक्तावशिष्टधन- स्यागाधजले प्रक्षेपपूर्वकं ब्रह्मचारिणे दानपूर्वकं वा चान्द्रायणं पुनरुपनय- नञ्च । अक्षरलवणब्रह्मसुवर्चलापा- नञ्च । एतदशक्तौ तद्वनं परित्यज्य त्रिंशत्पुराणाः प्रदातवाः । स्नेहादनुप्रसङ्गादिना याजने द्रव्यत्याग- पूर्वकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतः प्राणायामसहस्रम् । सहस्रप्रतिग्रहे त्रिसहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे चान्द्रायणम् । एतच्च द्रव्यत्यागपूर्वकं कार्यम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
शूद्रप्रतिग्रहः ।	यष्टे काले स्त्रीराशनं मासैकं जलवासः प्रचुरतरद्विजतर्पणञ्च । मासोपवासनै- वास्य सकृलनम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
उच्छ्रास्त्रवर्त्तिक्षत्रियवृत्तिप्रति- ग्रहः ।	अज्ञानात् द्विरभ्यासे तप्तकृच्छ्रम् । ज्ञानात् द्विरभ्यासे चान्द्रायणम् ।	१५ धेनुवः ।	४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथान्यजप्रतिग्रहः । स च अयाचितपुष्यफलशाकलण- काष्ठधान्यपयोमांसदधिप्र- थागेहकुशगन्धमणिमत्स्या- दीतरविषयः । चाण्डालप्रतिग्रहः ।	ज्ञानादष्टचत्वारिंशद्वाराभ्यासात् द्वादश- वार्षिकव्रतम् । अज्ञानात् द्विरभ्यासे तप्तकृच्छ्रम् । ज्ञानात् द्विरभ्यासे चान्द्रायणम् । अज्ञानात् अष्टचत्वारिंशद्वाराभ्यासात् द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानात् सकृत्कृते तप्तकृच्छ्रम् । ज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् । अज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् । अज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् ।	१८० धेनुवः । ४ धेनुवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । १८० धेनुवः । ४ धेनुवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	५४० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ५४० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पतितप्रतिग्रहः ।	अज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् । अज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् ।	१८० धेनुवः । १८० धेनुवः ।	५४० कार्षापणाः । ५४० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३५३
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणम् ।	त्रिसहस्रगायत्रीजपः मासैकं गोष्ठे पयः- पानं वा । एतत् लघुतरपापप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे । उत्तममण्यादिप्रतिग्रहे दशसहस्रगायत्री- जपः । मध्यमे पञ्चसहस्रगायत्रीजपः । अधमे अष्टोत्तरसहस्रसावित्रीजपः । द्वादशरात्रं पयोव्रतम् । अत्यन्तनिषिद्धकृष्णाजिनोभयतोमुखी- प्रतिग्रहे लक्षगायत्रीजपः ।	०	०	०
स्वभावाग्राह्यकृष्णाजिनोभयतो- मुखीमण्यादिप्रतिग्रहः ।	संवत्सरे चान्द्रायणम् । संवत्सराभ्यन्तरे मासैकद्विकादौ चान्द्रा- यणभागहारः कल्प्यः । संवत्सराहूँ ह्यैगुण्यत्रैगुण्यादिकं कल्प्यम् । आपत्काले दोषाभावः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्य- वृत्त्या धनार्जनम् ।	ब्राह्मणस्य सेवावृत्तिधनार्जनम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य गीतादिना धना- र्जनम् ।	चान्द्रायणम् । कृतप्रायश्चित्तस्याप्यथवहार्थत्वम् । चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनुस- म्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य शूद्रसेवनम् ।	चिरतरकालाभ्यासे त्रैवार्षिकव्रतम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
अविक्रयविक्रयः । ब्राह्मणस्या- विक्रयद्रव्यानि यथा । लवण पक्वान्नमधु क्षीरं दाधे घृतो- दकं सर्वगन्धोपलं लाक्षा रक्तवासः गुडं तैलं ग्रास्यपशु- एकशफं केशिं सर्वारण्य- पशुं विद्धा याग खातं गो- शृङ्गं ऊर्णं रसं विषं तिलं शृङ्गं नीलीं कौशेयवासः चर्मं तक्राममांसं सुरां सोमं केशं गोधूमं कन्यां हिङ्गुं गुग्गुलुं सर्जरसं हरितालं मनःशिलाज्जनं गैरिकं चारं मणिं मौक्तिकं प्रवालं दन्तं नखं आर्द्रैषधिं शुक्तिं वेणुं वेणवः शृङ्गपत्रं पुष्पं मूलं तुषं कार्पासं भस्मास्थिं पि- ण्याकं त्रपुं सीसकं कृष्ण- लोहोदुम्बरं खड्गपात्राणि इत्यविक्रयेयानि ।	सकृत्कृते त्रिरात्रोपवासः । द्विरभ्यासे प्राजापत्यम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । निखिलविक्रये बहुतरकालाभ्यासे वा त्रिस- वनस्नानाधःशयनचतुर्थकालभोजनरूप- संवत्सरव्रतम् । शूद्रस्यात्यन्तापदि दोषाभावः ।	० १ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १५ धेनवः ।	१॥० कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । ६ गावः । अशक्तौ ८१७ कार्षापणाः ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
निन्दितदेशगमनम् । तत्तु तीर्थ- यात्रावतिरेकेण । निन्दित- देशा यथा । कारस्करक- लिङ्गोडान्धश्ववरयुगन्वरभू- मिलयसिन्धुसौराष्ट्रसौवीर- प्रत्यन्तदेशाङ्गवङ्गकलिङ्गा- दयः । असत्याभिधानम् ।	एतान् गत्वा तत्रैव चिरमुसित्वा गङ्गा- दिगमनम् । तदशक्तौ पुनरुपनयनम् । अतिचिरवासे पुनरुपनयनं चान्द्रायणम् । सकृदसत्यभाषणे कृष्णानुसरणम् । अत्यन्ताभ्यासे तप्तकच्छम् । अतिबहुतरकालाभ्यासे माससाध्यचान्द्रा- यणम् । साक्षिणोऽसत्यभाषणे ज्ञानाज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतमित्युक्तमनुपातके । विवाहभयमैथुनबालप्रतारणपरीक्षास- गोब्राह्मणहितस्त्रीराजसप्राणायामसर्व- धनापहारविषयेषु मिथ्याकथने दोषा- भावः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ४ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिष्टस्य चाखालादिदर्श- नम् ।	दर्शने एकरात्रोपवासः । सम्भाषणे द्विरात्रोपवासः । संस्पर्शे त्रिरात्रोपवासः । सहगमने सचेलस्नानम् । अनुच्छिष्टस्य दर्शने स्नानादिदर्शनम् । सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणम् । इदं ज्ञाने ।	० ० ०	॥० पणाः । १ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिष्टस्य स्नानादिदर्शनम् । आदिना नक्षत्रचन्द्रौ । का- मत इदम् । तैलाभ्यक्तादिमूत्रोच्चारणमुत्त- सर्गः । आदिना अनाचान्त- श्लशुकर्ममैथुनिनः ।	एकोपवासः । एकोपवासः ।	० ०	६ रत्तिकरजतम् । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विप्राग्रादिमध्यगमनम् । आ- दिना दम्पतीगवोर्ग्रहणम् ।	कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । सकृदभ्यासादिषु तु स्नातकव्रतलोपप्राय- श्चित्तम् । एकदिनाभोजनम् । तदावृत्तिश्चोहनीया ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ०	२२॥० कार्षा- पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अग्नौ पादप्रतापनम् । कुपेन पादसम्मार्जनम् । गुरोर्ब्राह्मणस्य च तिरस्कारः ।	एकोपवासः । इदं सकृत्करणे । अभ्यासे द्वेगुण्यादिकम् । दर्पेण हुङ्कारे लहङ्कारे वादेन जये वाससा बन्धने ह्येन ताडने च क्षिप्रं प्रसाद्य दिनमेकमुपवासः । एतदीषत्संरम्भतः सकृज्ज्ञेयम् । ग्राह्यविविधादे दर्पात् पुनः पुनर्जये स्नात्वा प्रणिपत्य त्रिरात्रोपवासः । प्रमादतः पादेन स्पर्शे एकरात्रोपवासः अभिवादनं प्रसादनम् । क्रोधादिना अनुबन्धापेक्षया ब्राह्मणा- पत्यादिकं कल्प्यम् । महापातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने कच्छातिकच्छम् ।	० ० ० ० ० ० ५ धेनवः ।	॥० पणाः । ॥० पणाः । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणाः । ॥० पणाः । १५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
	उपपातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने प्राजापत्यम् । जातिभ्रंशकरपातकोपपातकादन्यत्रा- क्रोशस्य लघुगुरुभावं प्रतिसन्वाय एक- रात्रचिरात्रषड्वारात्रोपवासाः । प्रतिश्रुत्यादानादौ अल्पत्ववहुत्वाभ्याम् एक- रात्रचिरात्रषड्वारात्रोपवासाः । देवर्षिगोब्राह्मणाचार्यमातृपितृनरेन्द्राणां प्रति स्त्रीवनाक्रोशे उल्मुकेन जिह्वा दाहो हिरण्यदानम् । गुरुब्राह्मणभिन्ने प्रत्याक्रोशने प्रतिताडने च दोषाभावः ।	१ धेनुः ।	३ कार्ष्णीपणाः ।	यथाशक्ति ।
मिथ्याब्राह्मणशपथः । यावज्जी- वसुकृतशपथश्च ।	विप्रस्य वधसंयुक्तमिथ्याशपथे चान्द्रा- यणम् । यावज्जीवसुकृतशपथे प्राजापत्यम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्ष्णी- पणाः । ३ कार्ष्णीपणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभिशापकरणम् ।	मासमवभृच्चणम् । गायत्र्या वशिष्ठोक्तशुद्धवतीनां वा शत- जपश्च । एतत् सकृन्महापातकाद्यभिशापे । उपपातके त्वभ्यासतो ज्ञेयम् । मृषामहापातकाभिशापाभ्यासे त्वावृ- त्तितारतम्यात् प्रायश्चित्ततारतम्यं क- ल्प्यम् । महापातकादन्यत्र एकविंशतिरात्रं सु- वर्चलापानम् । ह्रीनवर्णेन उत्तमवर्णाभिशापे प्रतिलो- मोक्तदण्डव्यवस्थया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।	१३ धेनवः ।	३६ कार्ष्णीपणाः ।	यथाशक्ति ।
अवृताभिशस्तता ।	मासं कच्छम् । महापातकाभिशापे द्विमासं कच्छम् । एतदभिशापकालातिक्रमे ज्ञेयम् । अभिशापकालनिर्णयप्रवृत्तस्य उपपातका- दिना अभिशस्तस्य कच्छम् ।	सार्द्धधेनुद्वयासम्भ- वात् ३ धेनवः । ५ धेनवः ।	७॥० कार्ष्णी- पणाः । १५ कार्ष्णीपणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
आरूढपतितत्वम् । आधिक्रो- धादिना सत्र्यासवाक्यमुच्चा- र्थयो गृहस्थान्ममाश्रयितु- मिच्छति स आरूढपतितः तस्य भावः ।	षण्मासान् प्राजापत्यम् । एतत् सत्र्यासग्रहणान्तरनिवृत्तानाम् । चिरतरकालसत्र्यासनिवृत्तस्य ब्राह्मणस्य श्वपदाङ्गनपूर्वकनिर्व्वासनम् । क्षत्रिय- विशोदीक्ष्यकरणम् ।	१ धेनुः । १५ धेनवः ।	३ कार्ष्णीपणाः । ४५ कार्ष्णीपणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
जलाग्रादिभ्रष्टता । आदिना उद्ध्वसनप्रव्रज्यानश्नविषम- पतनप्रायोपवेशश्चक्षुषाते- भ्यो भ्रंशनम् ।	यान्द्रायणं तप्तकच्छद्वयं वा । अभ्यासे त्रीणि कच्छाणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्म्मदिसंस्काराश्च । चिताभ्रष्टायाः प्राजापत्यम् । त्रिसन्ध्यं गोमयगोमूत्राभ्यां स्नानम् । चण्डं पञ्चगव्यकुशोदकमात्रपानम् । इदञ्च नाभ्यधोदेशदंशविषयम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्ष्णी- पणाः । ३ कार्ष्णीपणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्रह्मकर्म्यत्पत्तिः	नाभेरुद्धं क्रम्युत्पत्तौ षड्वारात्रसुपवासाः ।	१ धेनुः ।	३ कार्ष्णीपणाः ।	यथाशक्ति ।

बलात्कारितस्तेच्छदास्याश्रम-
कर्म ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ घेनुदानम् ।	तदशक्तौ । चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
	दिक्कुत्सितकर्म बलाभ्यासैकं कारितस्य निरग्निद्विजातेः प्राजापत्यम् । सामेचान्द्रायणम् । चत्त्रियवैश्ययोः पराकः । शूद्रस्य मासार्द्धं यावकपानम् । वत्सरादूर्द्ध्वं वर्षचतुष्टयं यावत् भाग- हारेण प्रायश्चित्तमूहनीयम् । तदूर्द्ध्वं तत्समत्वात् पतितत्वेन प्रायश्चि- त्तान्तराभावात्करणम् ।	१ घेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ घेनवः । ५ घेनवः । १ घेनुः ।	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । १५ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनुदकमूत्रपुरीषकरणम् ।	सचेलस्नानं गोस्यर्शश्च । अभ्यासे एकोपवासः सचेलस्नानश्च । मासं यावकपानम् । एतदभ्यासे । ज्ञानत ईषदार्त्तस्य त्रिरात्रोपवासः । इदमापः प्रहरत इति जपश्च । अनार्त्तस्य कौतूहलादिना तप्तकच्छम् । अहोरात्रमनश्नन् भूत्वा पयःपानम् ।	० २ घेनु । ०	॥० पणाः । ६ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्योन्यानुक्तद्वेषोत्पादनम् । अ- थांक्षौत्राच्छेदकरणम् । शक्रधनुःपलाशाभिदर्शकत्वम् ।	इदं शक्रधनुरिति अपदिश्य कामतो दर्श- यित्वाहोरात्रोपवासः । यतिचान्द्रायणम् ।	४ घेनवः । ०	१२ कार्षापणाः । ५ रजतमाषकाः । ३ रूप्यमाषकाः ।	यथाशक्ति । धनुर्दण्डश्च । यथाशक्ति ।
आहुनिमन्त्रितब्राह्मणानाङ्गा- नम् । देवागारकृतेः काकाष्ठशिलादि- ना गृहकरणम् । निष्ठीवनादि । आदिना वात- कर्मदन्तश्चिष्टावृतक्षुत्पतित- सम्भाषणवासः परिधानानि ।	प्राजापत्यम् । आचमनम् । गोष्टस्यर्शः । अर्कदर्श- नम् । दक्षिणश्रवणस्यर्शो वा । अत्र पूर्वाभावे ततः परम् । इन्द्रियप्रवृष्टा- मेध्यस्य सुखस्यर्शं स्नानम् । अहोरात्रोपवासपूर्वकचान्द्रायणम् । रमणेच्छया स्त्रीसमीपगमने प्राणायाम- शतपूर्वकसान्त्वयनम् । असहादे उपवासः प्राणायामशतश्च । अकामतः पशुक्रिमिर्हिंसायां लक्ष्णाति- लक्ष्णम् । चान्द्रायणं वा । इन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रीदर्शनात् स्कन्दने षोडशप्राणायामाः । स्त्रियं विना का- मतो दिवास्कन्दने त्रिरात्रोपवासः प्राणायामशताचरणश्च । रात्रौ स्कन्दने स्नानपूर्वकद्वादशप्राणायामाः । एकाम्रमधुमांसमश्वहप्रत्यक्षलवणानाम- भोज्यानामेकैकस्य भोजने प्राजापत्यम् । योगिनां प्रमादे योगेन शुद्धिः । ज्ञानिनां ज्ञानमेव शुद्धिकारणम् । ब्रह्मचारिणोऽकामतः खम्भे रेतस्सक्तने स्नानम् । अर्काचैनम् । त्रिः पुनर्मांमि- त्युचो जपश्च ।	४ घेनवः । १ घेनुः । २ घेनु । ० ६ घेनवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ घेनवः । २ घेनु । ० ६ घेनवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ घेनवः । १ घेनुः ।	११॥० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ६ कार्षापणाः । ॥० पणाः । १८ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३५८
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
व्रतभङ्गः । उद्धरासभयानम् ।	लोभाच्चोद्धात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गे उप- वासघ्न्यं केशसुखनञ्च । कामतः सकृदारोहणे नमस्कृतानि च प्राणा- यामः । अभ्यासे त्रिरात्रोपवासः । अथवधानेनारोहणे नमस्य ईषदभ्य- स्तस्नानभोजने च प्राणायामशतम् । अत्र उपपातकगणपठितेषु यत्र प्राय- श्चित्तं नोक्तं तत्रोपपातकसामान्यप्राय- श्चित्तमेव ग्राह्यम् । तत्तु मनूक्तं चैमा- सिकं गोव्रतं चान्द्रायणं वा । याज्ञव- ल्क्योक्तं मासं पयःपानं पराको वा । एतान्येव प्रायश्चित्तानि पापस्य गुरु- लाघवमवगम्य व्यवस्थेयानि ॥ * ॥	० •	१॥० कार्षापणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ जातिभ्रंशकरपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणपीडाकरणम् । लघुनादिमद्योर्वाणम् । मित्रे कौटिल्यम् । पुंसि मैथुनञ्च ।	कामतः सान्तपनम् । अकामतः प्राजापत्यम् । एतच्चाभ्यासे । अत्रायं विशेषः । ब्राह्मणावगोरणे प्राजापत्यम् । ब्राह्मणे दण्डादिनिपातने अतिकृच्छ्रम् । ब्राह्मणस्य शोणितोत्पादने कृच्छ्रातिकृ- च्छ्रम् । ब्राह्मणाङ्गच्छेदने कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । चान्द्रायणम् । दशगोदानञ्च ।	२ धेनू । १ धेनुः । १ धेनुः । ३ धेनवः । ५ धेनवः । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ सङ्करीकरणपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
खराश्वोद्वन्द्वगृह्णित्वागमेव- मीनाहिमहिषाणां वध- रूपाणि ।	सकृत्करणे मासं यावकपानम् । अभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् ।	२ धेनू । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	६ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथापात्रीकरणपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
निन्दितेभ्यो धनादानम् । वा- णिज्यम् । शूद्रसेवनम् । अ- सत्यभक्षणञ्च ।	सकृत्करणे चतुरहसार्धं तप्तकृच्छ्रं शीत- कृच्छ्रं वा । अभ्यासे महासान्तपनम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् ।	सपादधेनवसम्भ- वात् २ धेनू । ६ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	३॥० कार्षापणाः । १८ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथ मलावहपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
कृमिकोटपक्षिणां हननम् । मदानुगतद्रव्यभोजनम् । फ- लकाष्ठपुष्पाणां स्तेयम् । अधैर्यम् । तच्च गीतश्रव- णादि । अल्पेऽपचयं अत्यन्त- वैकृत्यम् ।	सकदाचरणे त्रयहयावकपानम् । अभ्यासे तप्तकृच्छ्रम् । अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । एषु चतुर्षु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव बोध्यम् ।	० ४ धेनवः । ५ धेनवः ।	॥१२ १२ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् । इति- वचनात् अतिपातकादृष्टा- न्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तानि पापानि । अथास्य श्रयस्पर्शनम् । तच्च चाण्डालरजस्वला- पतितसूतिकाश्रवश्रवस्यृष्टि- यङ्गोन्मत्तासूयिकग्राम्याश्व- कुक्कुटवराहादीनां स्पर्श- नम् ।	चान्द्रायणम् । पराकः । तुलापुरुषः । गवानुगमनम् । प्राजापत्यम् । एतानि सर्वपापप्रणाशकानि । पापस्य गुरुलाघवं वीक्ष्य प्रायश्चित्ता- न्येतानि शिष्टैर्वावस्थेयानि । अनुच्छिद्यस्य चाण्डालादिसर्पे अकामतः सचेलं सशिरस्कं स्नानम् । कामतः सच- लस्नानम् । महाबाहुतिभिर्होमः । दृत- प्राशनम् । चिताधमसर्पे ऋतुकालीन- मैथुने दुःस्वप्ने वमने विरेके श्मश्रु- कर्मणि यूपभक्ष्यपचनखश्रवसस्नेहत- दस्थां सर्पे स्नानपूर्वकं प्रक्षालितवस्त्र- परिधानम् । अतृप्तौ मैथुने मूत्रपुरीष- त्यागवच्छुद्धिः । सर्वाङ्गसर्पे त्रिरात्रोपवासः । रात्रौ श्रववर्जास्य श्रयस्पर्शने सुवर्णं प्र- क्षिप्य अग्निं सन्निधाय दिवाहृतजलेः स्नानम् । सर्वत्र प्रागन्नप्राशनात् शिरोरभ्युक्ष्णम् । प्राक् चूडाकरणात् बालस्याचमनम् । प्रागुपनयनात् कुमारस्य स्नानम् ।	० १ धेनुः । ४ धेनवः । ० ० ० ० ० ० ० ० ०	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । ॥० पणाः । ॥० पणाः । १ कार्षापणः । १॥० कार्षापणः । २ कार्षापणौ । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्यस्य चाण्डालादि- सर्पः । आदिना पतित- रजस्वलान्त्यजश्वशूकरमद्य- भाण्डानां ग्रहणम् ।	सद्यः स्नात्वा परदिने प्रायश्चित्तं करणीयम् । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य प्राजापत्यम् । कामाभ्यासे सान्तपनम् । अज्ञाने त्रिरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानम् । अङ्घ्र्योच्छिद्यस्य अर्धादनिर्गीर्णयासस्य आ- माश्रनोच्छिद्यस्य च प्राजापत्यपादः । आपदि ज्ञानात् विशेषो यथा । मूत्रत्यागाशौचिनः श्रवादिसर्पे एकोपवासः । पुरीषत्यागाशौचिनः श्रवादिसर्पे दिनद्वय- मुपवासः । मैथुनाशौचिनः श्रवादिसर्पे दिनत्रयमुप- वासः । पानाशुचीनां श्रवादिसर्पे दिनचतुष्टयमुप- वासः । उपवासः । पञ्चगव्यपानम् । चाण्डालोदकसंस्पर्शस्य स्नानम् । उच्छिद्यस्य चाण्डालोदकसर्पे त्रिरात्रोप- वासः ।	० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । ॥० पणाः । ॥० पणाः । १ कार्षापणः । १॥० कार्षापणः । २ कार्षापणौ । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ तलाभ्यक्तस्य चाण्डा- लादिसर्पः ।	उपवासः । पञ्चगव्यपानम् । चाण्डालोदकसंस्पर्शस्य स्नानम् । उच्छिद्यस्य चाण्डालोदकसर्पे त्रिरात्रोप- वासः ।	० ० ० ०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ रजकादिसर्षः । आदिना चर्मरवेणधौवरनटानां ग्र- हणम् ।	अनुच्छिद्यस्य द्विजस्य रजकादिभिरकामतः सर्षं आचमनम् । कामतः शिरोयतिरिक्ताङ्गसर्षं तदङ्ग- प्रक्षालनपूर्वकमाचमनम् । शिरःसर्षं स्नानम् । उच्छिद्यस्य तु ब्राह्मणस्यानुच्छिद्यचर्म- कारादिसर्षं एकरात्रं पयःपानम् । उच्छिद्यचर्मकारादिकर्तृकसर्षं त्रिरात्रो- पवासान्ते दृतप्राशनम् । ज्ञानत ऊर्ध्वो- च्छिद्यविषयचेदम् । अज्ञानतस्तदङ्गम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्यस्य ब्राह्मणस्योच्छि- द्यसच्छर्षः ।	एकोपवासानन्तरं पञ्चगव्यपानम् । कामत इदम् । अकामेऽधोच्छिद्ये च नक्तम् । शुनः सर्षंऽप्येवम् ।	० ०	॥० पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्योच्छिद्यसवर्णसर्षः ।	द्वयोरेवोच्छिद्ययोर्ब्राह्मणयोरन्योन्यसर्षं त- दन्नत्यागपूर्वकं स्नानम् । अत उच्छिद्यस्य विप्रस्यानुच्छिद्यविप्र- सर्षं दोषाभाव एव । एतदकामतः । कामतो नक्तपूर्वं दृतप्राशनम् । उच्छिद्यब्राह्मणस्योच्छिद्यक्षत्रसर्षं नक्तम् । तादृशवैश्यसर्षं उपवासः । भुज्जानयोः सवर्णयोः परस्परसर्षं तद- न्नत्यागपूर्वकं स्नानं प्राणायामश्च । अज्ञानात्तदन्नभोजने परदिने नक्तं पञ्च- गव्यपानम् । तदन्ते भोजने न दोषः । ज्ञानात् उपवासानन्तरं ब्रह्मकुर्वपानं हविष्यभोजनश्च । शूद्रस्यापि विशेषाश्रवणादुच्छिद्योच्छिद्य- संसर्षं एतदेव । नक्ताशक्तौ रजत- रक्तिकादयं देयम् ।	० ० ०	२ रजतरक्तिके । २ रजतरक्तिके । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ नीलीवस्त्रपरिधानम् ।	अहोरात्रोपवासानन्तरं पञ्चगव्यपानम् । इदमज्ञाने । ज्ञाने द्वैगुण्यम् । पालनाद्विक्रयात्तद्वृत्तेरुपजीवनात् त्रीणि कच्छ्राणि । नीलीवस्त्रधारिणां स्नानदानतपोहोम- स्वाध्यायपितृतर्पणमहायज्ञानां वृथा- त्वम् । स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दोषः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
अथ पलाशुलशुनादिसर्षः । आदिना सुरामद्यशूद्रोच्छि- द्यानां ग्रहणम् ।	ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य द्विजस्य कामतः सर्षं त्र्यहं कुशजलपानं सावित्रीप्रातजपश्च । मृत्रोच्छिद्यस्य सर्षं नक्तम् । क्षतपुरीषोत्सर्गस्य पलाशुलशुनादिसर्षं एकोपवासः । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य द्वाहोपवासः । एतत्त्रयमकामतः । अनुच्छिद्यस्य सर्षं केवलं स्नानम् ।	३ धेनवः । ० ० ०	६ कार्षापणाः । १॥० कार्षापण- लभ्यकाश्चनम् । २ रजतरक्तिके । ॥० पणाः । १ कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
	अधोच्छिद्यस्य कामतः सुरेतरमदसर्षे अ- कामतः शूद्रोच्छिद्यस्य लशुलादीनाञ्च सर्षे अहोरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । कामतः सुराया दर्शने स्नानं प्राणायामत्रयं वृत्तप्राशनञ्च । अकामतः सुरायाः सर्षे प्राणायामत्रयं वाप्येवम् । कामतस्तस्याः सर्षे प्राणायामत्रयं च जातिभ्रंश- करपापस्य प्रायश्चित्तं त्रयम् । असोम- पायिनां सुरापसम्बन्धिसुराप्राणायामो उदक- मज्जनं त्रिरात्रमर्षणं वृत्तप्राशनञ्च ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
अधोच्छिद्यस्य नरादिपुरीष- सर्षः । आदिना श्वकाक- कङ्कमृगादिग्रहणम् । अथानुच्छिद्यस्य मलसर्षः । मला यथा । “वसाशुक्रमहृड्- मज्जामूत्रविट्कर्णविस्मृताः । श्लेष्माशुदूषिका खेदो द्वाद- शैते वृणां मलाः ॥”	अधोच्छिद्यस्य सचेलस्नानम् । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्योपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । पूर्वेषां घृणां नाभेरधः करदये च सर्षे मृज्जलाभ्यां चालनम् । उत्तरेषां घृणां नाभेरधः करदये च सर्षे केवलजलेन चालनम् । नाभेरुर्ध्वं विष्णूत्रप्रभृतिसर्षे स्नानम् । चक्षुषि ओष्ठे बाहुकरयोश्च सर्षे मृत्तोयगोमयैस्तदङ्गचालनं स्नानं उपवासः पञ्चगव्यपानञ्च । भासवानरमार्जारखरोष्ट्रशूकराणाममेध्य- सर्षे सचेलं स्नानम् । एतदपि अनुच्छिद्यस्य नाभ्यूर्ध्वलेपोपहतविष- यम् । अध उच्छिद्यविषयञ्च । काकवलाहकाभ्यां विहितस्य श्रोत्रसुखा- प्रविष्टामेध्यलिप्तशरीरस्य च तदङ्गचालनं स्नानञ्च । अमेध्यानि यथा । “मानुषास्त्रि- श्रवं विष्टा रेतो मूत्रार्त्तवं वसा । खेदाशु- दूषिका श्लेष्मा मद्यश्चामेध्यमुच्यते ॥” एषां देहात् प्रच्युतानामेवामेध्यत्वम् । मद्यविष्णूत्रविषुषां सुखमण्डलसर्षे मृ- त्तिकागोमयैर्लेपनं स्नानं उपवासः । तदन्ते पञ्चगव्यपानञ्च । अत्र विशेषो यथा । परस्य मानुषस्यास्त्रिवसाविष्टा- र्त्तवमूत्ररेतोमज्जशोषितानां सर्षे लेप- मार्जनं स्नानं आचमनञ्च । आत्मसम्बन्धि- नामेतेषां सर्षे परिमार्जनमाचमनञ्च । सखेहमानुषास्त्रिसर्षे स्नानम् । कामतः सर्षे स्नानं गायत्र्याष्टतजपः । वृत्तप्राशनं त्रिराचमनञ्च । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे त्रिरात्राशौचान्ते क- च्छ्रपादः । निःखेहस्य सर्षे आचमनं गोसर्षः अर्क- दर्शनं वा । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे अहो- रात्राशौचान्ते एतानि कार्याणि । सचेलस्नानम् । रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सर्वरजस्वलासर्षे एकरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । एतत् कामतः ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
अथ रुद्रनिर्माल्यसर्षः । अथ रजस्वलायाः सर्वर्णासवर्ण- रजस्वलासर्षः ।		०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
	अकामतस्तद्वर्द्धं अर्थात्तत्रतम् । रजस्वलायाः ब्राह्मण्याः शेषवर्णरजस्वलायाः अर्थात् चत्त्रियादिरजस्वलायाः स्पर्शं घङ्गरात्रोपवासः । एतच्च कामतः । अकामतस्तद्वर्द्धम् ।	०	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	रजस्वलायाः शूद्रायाः सर्ववर्णरजस्वलास्पर्शं एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च । सर्ववर्णयो रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शं एकोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अत्यन्ताधमरजस्वादि रजस्वलास्पर्शं द्वाद- साध्वं ब्रह्मकूर्चव्रतम् । एतच्च कामतः । अकामतस्तद्वर्द्धम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	एतत् सर्वं शुद्धिकालानन्तरं अर्थात् पञ्चमे ऽहनि कार्यम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
अथ रजस्वलायाः पतितचा- ण्डालादिसर्पः । आदिना अन्यजवायसयोर्यज्ञम् ।	प्रथमेऽह्नि स्पर्शं त्रिरात्रोपवासः । द्वितीयेऽह्नि द्वादोपवासः । तृतीयेऽह्नि अहोरात्रोपवासः । चतुर्थेऽह्नि विशुद्धिस्नानात् पूर्वं स्पर्शं नक्तम् । एतच्चाकामतः । कामतः स्पर्शं सर्वत्र त्रिरात्रोपवासः । तदन्ते अजाघ्राता कारयितव्या च ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	अथ रजस्वलाया उच्छिष्टशूद्रा- श्वश्रुकरादिसर्पः । आदिना जम्बूकखरगाम्यकुक्कुटानां यज्ञम् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	प्रथमद्वितीयदिनयोरुच्छिष्टशूद्रास्पर्शं द्वा- होपवासः । तृतीयदिने स्पर्शं एकोपवासः । चतुर्थदिने स्पर्शं नक्तम् । कुक्कुटादिसर्पं सर्वत्र नक्तमेव । एतच्च प्रायश्चित्तं विशुद्धिस्नानानन्तरं कर्त- व्यम् । एकवृत्तादौ रजस्वलायाश्चाण्डालस्पर्शं अ- होरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । रजस्वलाया उच्छिष्टचाण्डालादिसर्पं द्वि- जस्त्रीणां प्राजापत्यम् । शूद्राया धेनुदानम् । एषु प्रायश्चित्तेषु रजस्वलात्वमेव निमित्ततो न ब्राह्मण्यादिभ्यो विशेषः । अत्राप- वादः । “तौर्विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च सृष्टा- सृष्टि न दूष्यति ॥”	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	अथ चाण्डालादिसङ्करः । आ- दिना श्वपाकपुक्तसयोर्यज्ञ- म् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	संवत्सरैकचाण्डालसङ्करे मासैकं गोमूत्र- यावकाहारः । एतत् प्रायश्चित्तं यौना- दिवर्जितसंसर्गविषयम् । बालवृद्धस्त्रीशूद्राणामर्द्धम् । आषोडशाह्वलाः । सप्तत्यूर्द्धं स्थविराः । चौर्णं प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनम् । एतत् प्रायश्चित्तं ब्राह्मणचत्त्रियविशां तुल्य- मेव ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । अभावे सर्व- स्वम् ।
		६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्षापणाः । अभावे सर्व- स्वार्द्धम् ।

अथ रहस्यपापानि ।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
	मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं तत्र रहस्यकृते- ऽपि मरणमेव कर्तव्यम् । यच्च तु व्रता- दिकं तत्र जातिशक्तिगुणसकृद्बुद्ध्यापे- क्षया प्रकाशकृतपापोक्तप्रायश्चित्तस्य वि- श्रुतिभागत्रिंशद्भागवद्विभागः कल्प्यः । अथवा महापातकेष्वकामतो मनुक्तमा- ब्धिकं व्रतं करणीयम् । कामतो हेतुगुणम् । अन्येषु पापेषु गुरुलाघवापेक्षया प्राणा- यामशतमेव एकाहद्वाद्विचक्रमेण मासं षण्मासं संवत्सरं वाभ्यसनीयम् । व्रतकरणाशक्तेनापि जपहोमध्यानतीर्थ- सेवादानवेदाभ्यासादयः कार्याः । इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ॥	१५ धेनवः । ३० धेनवः ।	४५ कार्पापणाः । ६० कार्पापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥६॥ कार्पापणाः । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१३॥ कार्पापणाः ।

इति श्रूलपाणिनकृतप्रायश्चित्तविवेकीकृतनवविधपापानां प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ * ॥

प्राधिकं, त्रि, (प्रायेण प्राये वा भवमिति । प्राय +
ठक् ।) बाहुल्ये भवम् । यथा । “क्षैण्यज्ञाने तु
प्राधिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणादि-
कम् ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रायुद्धेष्टी, [न] पुं, (प्रायुधि प्रकृष्टयुद्धादिस्थाने
हेषते शब्दायते इति । हेष् + णिनिः ।)

घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रायोच्यं, त्रि, (प्र + आ + युच् + णिच् + यत् ।)
प्रयोजनाहम् । यथा । प्रायोच्यं न विभज्यते ।
यद्यस्य प्रयोजनाहं । पुस्तकादि तन्मुखैः सह
न विभजनीयमिति दायभागः ॥

प्रायोपविष्टः, त्रि, (प्रायेण मरणार्थमनश्नेन उप-
विष्टः ।) प्रायोपवेशविशिष्टः । यथा,—
“प्रायोपविष्टं गङ्गायां परीतं परमर्षिभिः ॥”

इति श्रीभागवतम् ।

“प्रायेण ऋतुपर्यन्तानश्नेनोपविष्टम् ।” इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

प्रायोपवेशः, पुं, (प्रायेण ऋतुनिमित्तकानश्नेन
उपवेशः स्थितिः ।) सन्ध्यासपूर्वकानश्नस्थितिः ।
यथा,—

“प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रश्चापात् परीक्षितः ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धः ॥

प्रारब्धं, स्त्री, (प्रकृष्टमारब्धं स्वकार्यजननायेति ।)

प्रालम्बम् । शरीरारम्भकादृष्टविशेषः । यथा,—
“प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः ॥” इति स्मृतिः ।

“प्रारब्धमश्रन्नभिमानशून्यः ।”

इति श्रीभागवतम् ॥

“प्रारब्धकर्मविच्छेदाद्वासना तु न नश्यति ॥”
इति भगवद्गीतायां मधुसूदनसरस्वती च ॥

(प्र + आ + रभ् + कर्मणि क्तः । कृतारम्भे,
त्रि । यथा, रघौ । १४ । ७ ।

“अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः

प्रारब्धमानन्दजलेर्जनयोः ।

निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धा-

स्तीर्थाहृतैः काचनकुम्भतोयैः ॥”)

प्रारब्धिः, स्त्री, (प्र + आ + रभ् + क्तिन् ।) गज-
वन्धनरज्जुः । इति हारावली ॥

प्रारम्भः, पुं, (प्र + आ + रभ् + भावे घञ् ।
सुम् च ।) प्रकर्षेण आरम्भः । यथा, स्मृतिः ।

“प्रारम्भे कर्मणां विप्रः पुण्डरीकं स्मरेद्दरिम् ॥”

(प्रारम्भते इति । प्र + आ + रभ् + कर्मणि
घञ् । सुम्च । कर्म । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

५१ । १७ ।

“शुभाशुभश्च कुशलैः कुमारोऽन्यो ब्रवीति वै ।
तत्रापि दुष्टे याक्षेपः प्रारम्भत्वाग एव च ॥”

प्रकृष्ट आरम्भो योगो यस्मिन् विग्रहे । योगी ।
यथा, रघुः । १० । ६ ।

“प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”)

प्रार्थनं, स्त्री, (प्र + अर्थ + ल्युट् ।) प्रकर्षेण
याचनम् । तत्पर्यायः । याच्ना २ अभि-

शक्तिः ३ याचना ४ अर्थना ५ प्रार्थना ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । १४६ । ३७ ।

“युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ।
एतत् कलियुगं नाम अचिराद् यत् प्रवर्तते ॥”)

प्रार्थना, स्त्री, (प्र + अर्थ + णिच् + युच् ।) प्रक-
र्षेण याचनम् । (यथा, महाभारते । ३ । १२ । ८ ।

“सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना
विधम् ।

आह्वस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यत् ।
मन्यसे ॥”)

प्रार्थनीयं, स्त्री, (प्रार्थते इति । प्र + अर्थ +
णिच् + अनीयर् ।) हापरयुगम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥ प्रार्थनाविधये, त्रि ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ११६ ।

“ततस्तयोः स्वभूपं बुद्ध्वा एकस्य वरः प्रार्थ-
नीयः ॥”)

प्रार्थितः, त्रि, (प्रार्थते स्मृतिः । प्र + अर्थ + क्तः ।)
याचितः । (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ५६ ।

“प्रार्थिता पतिना कुन्ती ददौ मन्त्रं दयान्विता ।
एकपुत्रप्रवर्धने माद्री पतिमते स्थिता ॥”)

शत्रुसंरुद्धः । अभिहितः । इति मेदिनी ॥ इतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रालम्बं, स्त्री, (प्रालम्बते इति । लवि अवसंसर्ग +
अच् ।) कण्ठात् ऋजुलम्बमानमात्यम् । इत्य-

मरः । २ । ६ । १३६ ॥ (यथा, रघौ । ६ । १४ ।

“विसृज्य संसादपरो विलासी
रत्नातुविद्धाङ्गदकोटिलम्बम् ।

प्रालम्बसुतुल्य यथावकाशं
निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः ॥”

प्रकर्षेण लम्बमाने, त्रि ॥)

प्रालम्बिका, स्त्री, (प्रालम्बते इति । अच् । संज्ञायां
कन् । टाप् । अत इलम् ।) खर्चरचितल-

न्तिका । सुवर्णहारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥

प्रालेयं, स्त्री, (प्रकर्षेण लीयन्ते लीना भवन्ति
पदार्था अत्रेति प्रलयो हिमालयस्तत आग-

तम् । प्रलय + अण् । “कैकयमित्रयुप्रलयानां
वादेरियः ॥” ७ । ३ । २ । इति वस्येयादेशः ।)

हिमम् । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ (यथा,
देवीभागवते । ४ । ५ । १३ ।

“नरनारायणौ चैव चैरतुस्तप उत्तमम् ।
प्रालेयाद्रिं समागत्य तीर्थं वदरिकाश्रमे ॥”)

प्राटति:

प्राट्याङ्गः, पुं, (प्राट्याणि हिमानि तद्वत् शीता वा अंशवो यस्य ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥
(यथा, माघे । ६ । ८७ ।

“इत्थं नारीर्वटयितुमलङ्कामिभिः काममासन् प्राट्याङ्गोः सपदि रुचयः शान्तमानान्त-
रायाः ॥”)

प्रावटः, पुं, (प्र + अव + अट् + अच् । शकन्वा-
दित्वात् साधुः ।) यवः । इति जटाधरः ॥

प्रावरः, पुं, (प्राट्णोत्थनेनेति । प्र + आ + वृ +
करणे अप् ।) प्राचीरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रावरणं, स्त्री, (प्राट्णोत्थनेन गात्रमिति । प्र +
आ + वृ + करणे ल्युट् ।) उत्तरीयवस्त्रम् ।

तत्पर्यायः । प्रच्छादनम् २ संखानम् ६ उत्त-
रीयकम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । ६७४ ।

“बन्धकौपादसुप्राङ्गचारप्रावरणादिसः ।

गौरवार्हान् दुराचारेः सचिवान् पर्यधापयत् ॥”)
प्रकृष्टावरणम् ॥

प्रावारः, पुं, (प्रात्रियते गात्रमनेनेति । प्र + आ +
वृ + करणे घञ् ।) उत्तरासङ्गः । उत्तरीय-
वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । ६ ।

“आच्छादयसि प्रावारान्नासि पिशितौदनम् ।
आजानेया वदन्त्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः ॥”)

प्रावारकौटः, पुं, (प्रावारस्य कौटः ।) कौट-
विशेषः । तत्पर्यायः । कुणः २ । इति जटा-
धरः ॥

प्रावटः, [घ] स्त्री, (प्रकर्षेण आ सम्यक्प्रकारेण
च वर्धतेति । प्र + आ + वृ + क्तिप् । प्रावर्ध-
त्यनेति आधारे क्तिप् वा । यद्वा, वर्धणमिति
वृट् प्रकृष्टा वृद्धिः । “नहि वृत्तिवृत्तिः ॥” ६ ।

३ । ११६ । इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।) वर्षाकालः ।
आवर्णभाद्रमासौ । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥

(यथा, रघौ । ६ । ५१ ।

“अध्यास्य चाम्भः पृथतोचितानि
श्लेयगन्धीनि शिलातलानि ।
कलापिनां प्राट्षि पश्य त्वयं
कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु ॥”)

प्राट्ठत्ययः, पुं, (प्राट्षः अत्यथो नाशो यत्र ।)
शूरकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्राट्ठं, त्रि, (प्रात्रियते स्मेति । प्र + आ + वृ +
क्तः ।) प्रकृष्टावरणम् । ओडितवस्त्रम् । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । निवीतम् २ । इत्यमरः ॥

निरुतम् ३ । इति तट्टीकायां स्वामी ॥

प्राट्तिः, स्त्री, (प्राट्णोति प्रकर्षेण आच्छादयति
वृद्धिपथमनयेति । प्र + आ + वृ + करणे क्तिन् ।)
प्राचीरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (मलः ।

यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे शैवदर्शने ।
“प्राट्तीशौ बलं कर्म मायाकार्यश्चतुर्विधम् ।
पाशजालं समासेन धम्मेनाम्नैव कीर्तिता ॥”

“अस्थार्थः । प्राट्णोति प्रकर्षेणाच्छादयत्यात्मनो
वृद्धिक्रिये इति प्राट्तिः स्वाभाविक्यशुचिर्मलं
इति ॥”)

प्रासङ्गः

प्राट्ठा, स्त्री, (प्राट् + हलन्तात् टाप् वा ।)
घनागमः । वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राट्ठायणी, स्त्री, (प्राट्ठायां अयनसुदभवो
यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कपिकच्छुः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ आलङ्कृषी इति भाषा ॥

प्राट्षिकः, पुं, (प्राट्षि वर्षाकाले कायति शब्दायते
इति । कै + कः । अलुक्समासः ।) मयूरः ।
इति धरणिः ॥ (प्राट्षि भवः । प्राट् +
ठक् ।) प्राट्कालभवे, त्रि ॥

प्राट्षेयः, पुं, (प्राट्षि भवः प्राट् देवतास्य वेति ।
प्राट् + “कालेभ्यो भववत् ।” ४ । २ । ३४ । इति
“प्राट्षेयः ।” ४ । ३ । १७ । इति शण्डः ।)
कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी ॥ कुटजवृक्षः ।
धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्राट्षेयः, त्रि, (प्राट्षि भव इति । प्राट् +
शण्डः ।) प्राट्कालभवे । इति मेदिनी ॥
(यथा, रघौ । १ । ३६ ।

“स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।
प्राट्षेयं पयोवाहं विदुर्देरावताविव ॥”)

प्राचुर्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्राट्षेया, स्त्री, (प्राट्षेय + टाप् ।) कपि-
कच्छुः । रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्राट्ष्यं, स्त्री, (प्राट्षि भवमिति । यत् ।) वैदूर्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ प्राट्षि भवे, त्रि ॥

प्राट्ष्यः, पुं, (प्राट्षि भव इति । प्राट् + यत् ।)
कुटजः । धाराकदम्बः । विकण्टकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

प्राशितं, स्त्री, (प्रकर्षेण अशितं यत्र ।) पिष्ट-
यज्ञः । इति जटाधरः ॥ (प्र + अश् + कर्मणि
क्तः ।) भक्षिते, त्रि ॥

प्राशिकः, पुं, (प्रशाय तदुत्तरप्रदानाय साधु-
रिति । प्रश्न + ठक् ।) सभ्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ प्रश्नकर्त्तरि, त्रि ॥

प्रासः, पुं, (प्रास्यते क्षिप्यते इति । प्र + अस् +
“हलश्च ।” ३ । ३ । २२ । इति घञ् ।) कुन्ता-
स्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३३ ॥ कौच इति भाषा ॥

(यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २३ ।
“गदाभिरसिभिः प्रासेर्वाणैश्चानतपर्वभिः ॥”
अस्य आलतिलचणादिकं यदुक्तं शुक्रनीतौ
तदयथा,—
“प्रासास्त्रान् चतुर्हस्तं दण्डयुग्मं चुराननम् ॥”
यथाच ।
“प्रासस्तु सप्तहस्तः स्यादौन्नत्येन तु वैश्वः ।
लौहशीर्षस्त्रीक्ष्णपादः कौशेयस्तवकाक्षितः ॥
आकर्षश्च विकर्षश्च धूनं वेधनं तथा ।
चतस्र एता गतय उक्ताः प्रासं समाश्रिताः ॥”)

प्रासकः, पुं, (प्रास + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)
प्रासास्त्रम् । पाशकः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रासङ्गः, पुं, (प्रसज्यते इति । प्र + सृज् + घञ् ।
उपसर्गस्येति दीर्घः ।) युगम् । इत्यमरः । २ ।
८ । ५७ ॥ योयाणि इति भाषा । “अनसः
शकटस्य सम्बन्धि अगसि सम्बन्धं वा यत् युगं

प्रासादः

ततोऽन्यत् यत् वत्सानां दमनकाले स्तब्धे आस-
ज्यते तत् युगं प्रासङ्गः ।” इति भरतः ॥

(यथा, महाभारते । १३ । ६४ । १६ ।
“विशाखायामनङ्गाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।
सप्रासङ्गश्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् ॥”)

प्रासङ्गः, पुं, (प्रासङ्गं वहतीति । प्रासङ्ग + “तद-
हति रथयुगप्रासङ्गम् ।” ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।)
युगवोदृष्टवः । इत्यमरः । २ । १ । ६४ ॥

प्रासादः, पुं, (प्रसीदन्त्यस्मिन्निति । प्र + सद् +
“हलश्च ।” ३ । ३ । १२१ । इत्याधारे घञ् ।
“उपसर्गस्य घञामगुण्ये बहुलम् ।” ६ । ३ । २२२ ।
इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) देवभूभुजां गृहम् ।
इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । २ । ६ । ४२ ।

“इत्युक्त्वा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुर-
कान् ।
कारयित्वाथ प्रासादं सप्तभूमिकसुत्तमम् ॥”)

तल्लक्षणादि यथा,—
सुत उवाच ।

“प्रासादानां लक्षणानु वक्ष्ये शौनक ! तच्छृणु ।
चतुःषष्टिपदं कृत्वा दिग्विदिक्षूपलक्षितम् ॥
चतुष्कोणं चतुर्भिश्च द्वाराणि सूर्यसंख्यया ।
चत्वारिंशाष्टभिश्चैव भित्तीनां कल्पना भवेत् ॥
ऊर्ध्वचैत्रसमा जङ्घा जङ्घार्द्धद्विगुणं भवेत् ।
गर्भविस्तारविस्तीर्णां शुकाश्रया च विधीयते ॥
तन्निभागेण कर्तव्या पञ्चभागेन वा पुनः ।
निर्गमस्तु शुकाश्रया उच्छ्रयः शिखराहंगः ॥
चतुर्धा शिखरं कृत्वा त्रिभागे वेदिवन्धनम् ।
चतुर्थे पुनरस्यैव कण्ठमामलसारकम् ॥ * ॥
अथवापि समं वास्तुं कृत्वा षोडशभागिकम् ।
तस्य मध्ये चतुर्भांगमादौ गर्भान् कारयेत् ॥
भागदादशकां भित्तिं ततस्तु परिकल्पयेत् ।
चतुर्भागेण भित्तीनामुच्छ्रयः स्यात् प्रमाणतः ॥
द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्तुच्छ्रायाच्च मानतः ।
शिखराहंस्य चार्द्धेन विधेयास्तु प्रदक्षिणाः ॥
चतुर्दिक्षु तथा चोर्वो निर्गमस्तु तथा बुधैः ।
पञ्चभागेन संभज्य गर्भमानं विचक्षणः ॥
भागमेकं गृहीत्वा तु निर्गमं कल्पयेत् पुनः ।
गर्भसूत्रसमो भागादग्रतो मुखमण्डपः ॥
एतत् सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्य हि लक्षणम् ।
लिङ्गमानमथो वक्ष्ये पीठो लिङ्गसमो भवेत् ॥
द्विगुणेन भवेन्नर्भः समन्ताच्छौनक ! ध्रुवम् ।
तद्विधा च भवेद्विचित्रिर्जङ्घा तद्विस्ताराहंगः ॥
द्विगुणं शिखरं प्रोक्तं जङ्घायाश्चैव शौनक ! ।
पीठं गर्भावरं कर्मे तन्मानेन शुकाश्रया ॥
निर्गमस्तु समाख्यातः शेषं मूलवदेव तु ।
लिङ्गमानः स्तुतो ह्येष द्वारमानमथोच्यते ॥ * ॥
कारायं वेदवत् कृत्वा द्वारं भागाष्टकं भवेत् ।
विस्तरेण समाख्यातं द्विगुणं वेच्छ्या भवेत् ॥
द्वारवत् पीठमध्ये तु शेषं सुविरक्तं भवेत् ।
पादिकं शेषिकं भित्तिर्द्वारार्द्धेन परिगृह्यात् ॥
तद्विस्तारसमा जङ्घा शिखरं द्विगुणं भवेत् ।

प्रासादः

शुकाप्रा पूर्ववज्ज्ञेया निर्गमोच्छ्रायकं भवेत् ॥
 मण्डपे मानमेतत् स्वरूपश्चापरं वदे ॥ * ॥
 चैवेदं कारयेत् क्षेत्रं यत्र तिष्ठन्ति देवताः ॥
 इत्थं कृतेन मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् ॥
 नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
 गर्भन्तु दिगुणं कुर्यात् नेम्या मानं भवेदिह ॥
 स एव भित्तिरुत्सेधो दिगुणः शिखरो मतः ॥ * ॥
 प्रासादानाञ्च वक्ष्यामि मानं योनिञ्च नामतः ॥
 वैराजः पुष्पकाख्यश्च कैलासो मालकाङ्गयः ॥
 त्रिपिष्टपञ्च पञ्चैते प्रासादाः सर्वयोनयः ॥
 प्रथमश्चतुरस्रो हि द्वितीयस्तु तदायतः ॥
 तृत्तो वृत्तायतश्चान्योऽष्टासंज्ञेह च पञ्चमः ॥
 एतेभ्य एव सम्भूताः प्रासादाः सुमनोहराः ॥
 सर्वप्रकृतिभूतेभ्यश्चत्वारिंशश्च एव च ॥
 मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च तथापरः ॥
 भद्रकः सर्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ॥
 नन्दिर्वर्द्धनसंज्ञश्च श्रीवत्सश्च नवेत्यमी ॥
 चतुरस्रात् समुद्भूता वैराजादिति गम्यताम् ॥ * ॥
 वडभी गृहराजश्च शालागृहश्च मन्दिरम् ॥
 विमानश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं भवनं तथा ॥
 उत्तमं शिविका वेश्म नवैते पुष्पकोज्जवाः ॥ * ॥
 वलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मस्तथापरः ॥
 भद्रकः सर्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ॥
 गुवाटस्तथान्यच्च वृत्ताः कैलाससम्भवाः ॥ * ॥
 गजोऽथ वृषभो हंसो गरुडः सिंहनामकः ॥
 भूसखो भूधरश्चैव श्रीजयः पृथिवीधरः ॥
 वृत्तायतः समुद्भूतो नवैते मालकाङ्गयात् ॥ * ॥
 वज्रं चक्रं तथान्यच्च सुष्टिकं वज्रसंज्ञितम् ॥
 वक्रः खस्तिकखड्गौ च गदा श्रीवृत्त एवच ॥
 विजयो नामतः श्वेतस्त्रिपिष्टपञ्चमुद्भवाः ॥ * ॥
 त्रिकोणपञ्चमर्द्धे चतुष्कोणं द्विरष्टकम् ॥
 यत्र तत्र विधातयं संस्थानं मण्डपस्य तु ॥
 राज्यश्च विजयश्चैवमायुर्वर्द्धनमेव च ॥
 पुत्तलाभः श्रियः पुष्टिस्त्रिकोणादिक्रमाद्भवेत् ॥ * ॥
 कुर्यात् ध्वजादिसंख्यां वा दारि गर्भगृहन्तथा ॥
 मण्डपः समसंख्याभिर्गुणितः सूत्रतस्तथा ॥
 मण्डपस्य चतुर्थांशाद्भद्रः कार्यो विजानता ॥
 स्रङ्गागवाक्षकोपेतो निर्गवाक्षोऽथवा भवेत् ॥
 सार्द्धभित्तिप्रमाणेन भित्तिमानेन वा पुनः ॥
 भित्तिर्दिगुण्यतो वापि कर्त्तव्या मण्डपाः कश्चित् ॥
 प्रासादे मञ्जरी कार्या चित्रा विषमभूमिका ॥
 परिमाणनिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका ॥
 आधारास्तु चतुर्दशस्तुमर्द्धपद्मोभितः ॥
 शतशृङ्गसमायुक्तो मेरुप्रासाद उत्तमः ॥
 मण्डपास्तस्य कर्त्तव्या भद्रैस्त्रिभिरलङ्कृताः ॥
 घटनाकारमानानां भिन्ना भिन्ना भवन्ति ये ॥
 कियन्तो येषु साधारा निराधाराश्च केचन ॥
 प्रतिच्छन्दकभेदेन प्रासादाः सम्भवन्ति ते ॥
 अन्योन्यसङ्करास्तेषां घटना नाम भेदतः ॥
 देवतानां विशेषाय प्रासादा बहवः स्मृताः ॥
 प्रासादे नियमो नास्ति देवतानां खयम्भुवाम् ॥
 तान्येव देवतानाञ्च पूर्वमानेन कारयेत् ॥

प्रासादः

चतुरसायतास्तत्र चतुष्कोणसमन्विताः ॥
 चन्द्रशालान्विताः कार्या भरीशिखरसंयुताः ॥
 पुरतो वाहनेनाञ्च कर्त्तव्या लघुमण्डपाः ॥
 नाञ्चशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया ॥
 प्रासादा देवतानाञ्च कार्या दिक्षु विदिक्षुपि ॥
 द्वारपालाञ्च कर्त्तव्या सुख्या गत्वा पृथक् पृथक् ॥
 किञ्चिद्दूरतः कार्या मठास्तत्रोपजीविनाम् ॥
 प्राट्ता जगती कार्या फलपुष्पजलान्विता ॥
 प्रासादेषु सुरान् स्थाप्य पूजाभिः पूजयेन्नरः ॥
 वासुदेवं सर्वदेवान् सर्वभाक् तद्गृहादिकृत् ॥
 इति गारुडे प्रासादकीर्त्तनं नाम ४७ अध्यायः ॥
 (यथाच ।
 “एतत् सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्यैह लक्षणम् ।
 अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादं लिङ्गमानतः ॥
 लिङ्गपूजाप्रमाणेन कर्त्तव्या पीठिका बुधैः ।
 पीठिकार्द्धेन भागः स्यात्तन्मानेन तु भित्तयः ॥
 बाह्यमिति प्रमाणेन उत्सेधस्तु भवेत्ततः ।
 भित्तिच्छायात्तद्दिगुणः शिखरस्य समुच्छ्रयः ॥
 शिखरस्य चतुर्भागा कर्त्तव्या स्यात् प्रदक्षिणा ।
 प्रदक्षिणायास्तु समस्त्यतो मण्डपो भवेत् ॥
 तस्य चार्द्धेन कर्त्तव्यस्त्वयतो सुखमण्डपः ।
 प्रासादाद्भिर्गतौ कार्या कपोतौ गर्भमानतः ॥
 ऊर्द्धभित्तिच्छायात्तस्य मञ्जरीं तु प्रकल्पयेत् ।
 मञ्जरीं चाहर्भागेन शुकनासं प्रकल्पयेत् ॥
 ऊर्द्धं तथाहर्भागेन वेदिवन्धो भवेदिह ।
 वेदाश्चोपरि यच्छ्रेयं कण्ठमामलसारकम् ॥
 एवं विभज्य प्रासादं शोभनं कारयेद्बुधः ।
 अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादस्यैह लक्षणम् ॥
 गर्भमानेन प्रासादप्रमाणं शृणुत द्विजाः ।
 विभज्य नवधा गर्भं मध्ये लिङ्गस्य पीठिका ॥
 पादाष्टकश्च रुचिरं पार्श्वतः परिकल्पयेत् ।
 मानेनानेन विस्तारो भित्तीनान्तु विधीयते ॥
 पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत् ।
 स एव शिखरस्यापि दिगुणः स्यात् समुच्छ्रयः ॥
 चतुर्धा शिखरं भज्य ऊर्द्धभागद्वयस्य वा ।
 शुकनासं प्रकुर्वीत तृतीये वेदिका मता ॥
 कण्ठमामलसारन्तु चतुर्थे परिकल्पयेत् ।
 कपोलयोस्तु संहारो दिगुणोऽथ विधीयते ॥
 शोभनेश्च प्रवक्ष्यामिभिरष्टके च विभूषितः ।
 प्रासादेषु तृतीयस्तु मया तुभ्यं निवेदितः ॥
 सामान्यमपरं तदनु प्रासादं शृणुत द्विजाः ।
 चैवेदं कारयेत् क्षेत्रं यत्र तिष्ठन्ति देवताः ॥
 इत्थं कृत्वा तु मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् ।
 नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
 गर्भन्तु दिगुणं कुर्यान्नेमिमानं भवेदिह ।
 स एव भित्तिरुत्सेधो दिगुणः शिखरो मतः ॥
 प्राग्वीपञ्चभागेन निश्चासस्तस्य चोच्यते ।
 कारयेच्छिखरं तदनु प्राकारस्य विधानतः ॥
 प्राग्वीवं तस्य मानेन निष्काशेन विशेषतः ।
 कुर्याद्वयश्च भागेन प्राग्वीवं कर्णमूलतः ॥
 कारयेत् कनकं तत्र गर्भान्ते द्वारमूलतः ।
 एवन्तु त्रिविधं कुर्यात् ऋद्धमध्यकनीयसम् ॥

प्रासादः

लिङ्गमानात्तु भेदेन रूपभेदेन वा पुनः ।
 एते सामान्यतः प्रोक्ता नामतः शृणुताधुना ॥
 मेरुमन्दरकैलाशकुम्भसिंहगजास्तथा ।
 विमानश्चन्द्रकस्तद्वचतुरसस्तथैवच ॥
 अष्टासः षोडशासश्च वर्त्तनः सर्वभद्रकः ।
 वलभी नन्दनश्चैव नन्दिर्वर्द्धन एवच ॥
 सिंहो वृषः सुपर्णश्च पद्मकोऽथ समुद्रकः ।
 प्रासादानां मतः प्रोक्तो विभागं शृणुत द्विजाः ॥
 शतशृङ्गश्चतुर्द्वारो भूमिकाषोडशोच्छ्रितः ।
 नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
 मन्दरो द्वादश प्रोक्तः कैलासो नवभूमिकः ।
 विमानश्चन्द्रकस्तद्वदनेकशिखराततः ॥
 स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्तभिर्नन्दिर्वर्द्धनः ।
 विशाखकसमायुक्तो नन्दनः समुदाहृतः ॥
 षोडशाखकसंयुक्तो नानारूपसमन्वितः ।
 अनेकशिखरस्तद्वत् सर्वतोभद्र उच्यते ॥
 चन्द्रशालासमापेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ।
 वलभी चन्द्रकस्तद्वच्छुकनासचयान्वितः ॥
 वृषस्योच्छ्रायतस्तुल्यो मण्डलश्च त्रिवर्जितः ।
 सिंहः सिंहगतिर्ज्ञेयो गजो गजसमस्तथा ॥
 कुम्भः कुम्भाकृतिस्तद्वद्भूमिकानवकोच्छ्रयः ।
 अङ्गुलीपुटसंस्थानपञ्चाखकविभूषितः ॥
 षोडशासः समन्तात्तु विज्ञेयः स समुद्रकः ।
 पार्श्वयोश्चन्द्रशालास्य उच्छ्रयो भूमिकाद्वयम् ॥
 तथैकपद्मकः प्रोक्तः उच्छ्रयो भूमिकात्रयम् ।
 षोडशासः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ॥
 नृगराजस्तु विख्यातः चन्द्रशालाविभूषितः ।
 प्राग्ग्रीवेन विशालेन भूमिका स षडुत्तमाः ॥
 अनेकचन्द्रशालस्तु गजप्रासाद उच्यते ।
 प्रथमनृहराजो वै गरुडो नामनामतः ॥
 सप्तभूम्युच्छ्रयस्तद्वच्चन्द्रशालाचयान्वितः ।
 भूमिकास्तु षड्ग्रीवैर्विज्ञेयः सर्वतो भवेत् ॥
 तथान्यो गरुडस्तद्वच्छ्रायो दशभूमिकः ।
 पद्मकः षोडशासस्तु भूमिद्वयमथाधिकः ॥
 पद्मतुल्यप्रमाणेन श्रीवृष्टक इति स्मृतः ।
 पञ्चाखकस्त्रिभूमिस्तु गर्भे हस्तचतुष्टयः ॥
 वृषो भवति नाम्ना यः प्रासादः सार्वकामिकः ।
 सप्तकाः पञ्चाक्षैव प्रासादा ये मयोदिताः ॥
 सिंहस्य ते समा ज्ञेया ये चान्येऽन्यत्प्रमाणतः ।
 चन्द्रशालैः समोपेताः सर्वे प्राग्वीवसंयुताः ॥
 ऐष्टिका दारवाश्चैव शैलजाश्च सतीरणाः ।
 मेरुश्च शतहस्तः स्यान्मन्दरः पञ्चहीनकः ॥
 चत्वारिंशत्तु कैलासश्चतुस्त्रिंशद्भिमानकः ।
 नन्दिर्वर्द्धनकस्तद्वदार्द्धिंशत् समुदाहृतः ॥
 त्रिंशद्भिर्नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ।
 एते षोडशहस्ताः स्युश्चत्वारो देववल्गवाः ॥
 कैलासो नृगराजस्तु विमानश्चन्द्रको गजः ।
 एते द्वादशहस्ताः स्युरेतेषां सिंहनादकः ॥
 गरुडोऽष्टकरो ज्ञेयः सिंहो दश उदाहृतः ।
 एवमेव प्रमाणेन कर्त्तव्याः शुभलक्षणाः ॥
 यच्चराक्षसनागानां मातृहस्तः प्रशस्यते ।
 तथा मेरुद्वयः सप्त ऋद्धलिङ्गाः शुभावहाः ॥

प्राक्ते

प्रियकः

प्रियजी

श्रीवृक्षकादयश्चाष्टौ मध्यमाश्च उदाहृताः ।
 तथा सिंहादयः पञ्च कनिष्ठाः शुभदा मताः ॥”
 इति विश्वकर्मप्रकाशे ५ अध्यायः ॥
 प्रासादकुकुटः, पुं, (प्रासादस्य देवभूभुजां गृहस्य
 कुकुट इव । सर्वदा प्रासादविचारित्वादस्य
 तथात्वम् ।) पारावतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रासिकः, पुं, (प्रासः प्रहरणमस्येति । प्रास +
 “प्रहरणम् ।” ४।४।५७। इति ठक् ।) प्रासास्त्र-
 धारी । प्रासप्रहारी । तत्पर्यायः । कौन्तिकः
 २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥
 प्रास्थिकः, त्रि, (प्रस्थ + “सम्भवत्यवहरति पचति ।”
 ५ । १ । ५२ । इति ठक् । प्रस्थपरिमितधान्यादेः
 समावेशकः अवहारकः पाचकश्च ।) प्रस्थं सम्भ-
 वति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं खसिन् समा-
 वेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिको ब्राह्मणः । प्रस्थमव-
 हरति पचति वेत्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 (प्रस्थं परिमाणमस्येति । “तदस्य परिमाणम् ।”
 ५ । १ । ५७ । इति ठक् । प्रस्थपरिमितः ।
 यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १२ अध्याये ।
 “यवकोलकुलस्थान् प्रास्थिकान् सलिलद्रोणे
 निःक्राम्येति ॥” प्रस्थेन क्रीतमिति । “तेन
 क्रीतम् ।” ५ । १ । ३७ । इति ठक् । प्रस्थक्रीतः ॥
 प्रस्थस्य वापः । “तस्य वापः ।” ५ । १ । ४५ ।
 इति ठक् । प्रस्थपरिमितब्रीह्यादिवपनयोग्ये
 क्षेत्रे । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “द्रोणादृक्खाद्यादेर्वापादौ द्रौणिकस्तथा ।
 स्यादादृक्किकखारीकौ उत्तमर्णादयस्त्रिषु ।
 आदिभ्यां प्रास्थिकादिश्च पाकादौ द्रौणिको
 ऽपि च ॥”)
 प्राहः, पुं, वृत्त्योपदेशः । इति शब्दमाला ॥ निर्वि-
 सर्गश्चेत् प्रपूर्वतिवन्तब्रूधातो रूपमप्येवम् ॥
 (यथा, भट्टिः ।
 “प्राह स रामं भरतोऽपि सत्यम् ॥”)
 प्राहः, पुं, (प्रथमश्च तदहश्चेति । “राजाहःसखि-
 भ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति ठक् । “अहोह
 एतेभ्यः ।” ५ । ४ । ८८ । इति अद्वादेशः ।
 “अहोहन्तात् ।” ८ । ४ । ७ । इति णत्वम् ।)
 पूर्वाहः । इत्यमरः । १ । ४ । ३॥ (यथा, सुश्रुते ।
 ६ । १८ ।
 “अङ्गानि यथोक्तानि प्राहसायाह्वरात्रिषु ॥”
 तदभिमानिनी देवता च । यथा, भागवते ।
 ७ । १५ । ५४ ।
 “अग्निः सूर्यो दिवा प्राहः शुक्लो राकोत्तरं
 खराट् ॥”*)
 प्रहृष्टमहर्ष्येति विग्रहे । “तिष्ठद्गुप्रहृतीनि च ।”
 २ । १ । १७ । इत्यवधीभावः । प्रहृष्टदिन-
 युते, य ॥)
 प्राह्ते, य, पूर्वाह्ते । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 प्राह्तेनः, त्रि, (प्राह्ते भवः । “सायं चिरं प्राह्ते
 प्रोथयेभ्यष्टुट्प्रलौ तुट् च ।” ४ । ३ । २३ । इति
 टुट् तुट् च ।) पूर्वाह्तेसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥

प्राह्तेतरां, य, (द्वयोरतिशयेन प्राह्ते । प्राह्ते +
 “किमेवाच्चाद्रथे चतरां चतमाम् ।” ४६५ ।
 इति सुग्वबोधसूत्रात् चतराम् ।) अतिशय-
 पूर्वाह्ते । इति सुग्वबोधयाकरणम् ॥
 प्रियः, पुं, (प्रीणातीति । प्री + “इगुपधजाप्री-
 किरः कः ।” ३।१।१३५ । इति कः ।) भर्ता ।
 इत्यमरः । २।६।३५॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 ३४७ ।
 “प्रणमति पश्यति चुम्बति संक्षिप्यति पुलक-
 मुकुलितैरङ्गैः ।
 प्रियसङ्गाय स्फुरितां वियोगिणी वामबाहु-
 लताम् ॥”
 जामाता । यथा, मनुः । ३ । ११६ ।
 “राजर्त्तिकृत्स्नातकगुरुन् प्रियश्चशुरमातुलान् ।
 अह्येन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः ॥”
 कार्तिकेयः । यथा, महाभारते स्कन्दनामा-
 कीर्तने । ३ । २३१ । ५ ।
 “अमोघस्त्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्दाननस्तथा ॥”)
 ऋग्विशेषः । इति जटाधरः ॥ जीवकौषधम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ ऋद्धिनामौषधम् । हृष्टे,
 त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
 “सत्वं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
 प्रियश्च नावृत्तं ब्रूयादेव धर्मः सनातनः ॥”)
 प्रियोऽप्रियश्च कार्यवशाद्भवति । यथा,—
 “न हि कस्य प्रियः को वा विप्रियो वा जगत्त्रये ।
 काले कार्यवशात् सर्वे भवन्त्येवाप्रियाः प्रियाः ॥”
 इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५ अध्यायः ॥
 प्रियंवदः, पुं, (प्रियं वदतीति । वद् + “प्रियवशे
 वदः खच् ।” ३ । २ । ३८ । इति खच् । सुम् ।)
 खेत्तरः । गन्धर्वमेदः । (यथा, रघुः । ५।५३ ।
 “अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं
 प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥”)
 प्रियभाषिणि, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्
 कारणं यथा, दानसागरे शिवपुराणम् ।
 “गोसहस्रप्रदातारो भूमिदातार एव च ।
 ये सुवर्णप्रदातारस्तथा सर्वे प्रियंवदाः ॥”
 (दादशाक्षरवृत्तौ, स्त्री । तल्लक्षणं यथा,
 उत्तरनाकरे ।
 “भुवि भवेन्नभजरेः प्रियंवदा ॥”)
 प्रियकः, पुं, (प्रिय + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
 पीतशालकः । (यथा, रामायणे । २ । ७१ ।
 १२-१३ ।
 “तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ ।
 उद्यानमुज्जिह्वानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥
 शालांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः ।
 अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं लरितो ययौ ॥”)
 नीपः । (यथा, हरिवंशे । ७२ । १५ ।
 “प्रियकैः पुष्पितैः गौरं श्यामं वाणासनैः कञ्चित् ।
 कठोरदृष्टमाभाति निर्भयूरुतं वनम् ॥”)
 चित्रन्दगः । (यथा, माघे । ४ । ३२ ।
 “रुचिरचित्रतनूरुहशालिभि-
 र्विचलितैः परितः प्रियकव्रजैः ॥”

पत्तिविशेषः । यथा, महाभारते । ३।१५।५१ ।
 “प्रियकैश्चातकैश्चैव तथान्यैर्विविधैः खगैः ॥”)
 अलिः । प्रियङ्गुः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥
 धाराकदम्बः । अशनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्कन्दानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।
 ४५ । ६२ ।
 “प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ॥”)
 प्रियङ्करः, त्रि, (प्रियं करोतीति । प्रिय + कृ +
 “लेभप्रियमद्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति
 चकारात् खच् । सुम् ।) प्रियकारकः । यथा,
 “महाकुलीन ऐच्छाके वंशे दाशरथिर्मम ।
 पितुः प्रियङ्करो भर्ता लेभकारस्तपस्विनाम् ॥”
 इति भट्टिः । ५ । ७७ ॥
 (दानवविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
 ४७ । २४ ।
 “महाबुद्ध्याचलाख्यौ च प्रियङ्करशुभङ्करौ ।
 एते महारथा यज्ञरुचिधर्मरुची तथा ॥”)
 प्रियङ्करौ, स्त्री, (प्रियङ्कर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 वृहज्जीवन्ती । श्वेतकण्टकारी । अश्वगन्धा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रियङ्गुः, स्त्री, (प्रियं गच्छतीति । प्रिय + गम् +
 ऋग्युादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः ।) खनाम-
 खातसुगन्धिवृक्षविशेषः । (यथा, महागणपति-
 स्तोत्रे । १० ।
 “वामे चक्रगदाधरः स भगवान् क्रोडो प्रियङ्गो-
 स्तले
 हस्तोद्वक्कुशालिमञ्जरिकया देया धरण्या
 सह ॥”)
 तत्पर्यायः । श्यामा २ महिलाङ्गया ३ लता ४
 गोवन्दनी ५ गुन्द्रा ६ फलिनी ७ फली ८ विष्व-
 क्सेना ९ गन्धफली १० कारम्भा ११ प्रियकः १२ ।
 इत्यमरः । २।४।५५॥ प्रियवल्ली १३ फलप्रिया १४
 गौरी १५ वृत्ता १६ कङ्कुः १७ कङ्कुनी १८
 भङ्गुरा १९ गौरवल्ली २० शुभगा २१ पर्णमेदिनी
 २२ शुभा २३ पीता २४ मङ्गल्या २५ अयसी
 २६ । अस्या गुणाः । श्रौतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 दाहपित्तासदोषभ्रमवान्निचरवक्रजाड्यनाश-
 लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुवरत्वम् । अनि-
 लनाशित्वम् । रक्तातियोगदौर्गन्ध्यखेदगुल्महृद-
 विषमोहनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 राजिका । पिप्पली । कङ्कुः । इति मेदिनी ॥
 कटुकी । इति धरणिः ॥
 प्रियजनः, पुं, (प्रियो जनः ।) हृदलोकः ।
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६१६ ।
 “सखि ! दुरवगाहगहनो विदधानो विप्रियं
 प्रियजनेऽपि ।
 खल इव दुर्लभ्यस्तव विनतमुखस्योपरि स्थितः
 कोपः ॥”)
 प्रौढभावज्ञः । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।
 “प्रौढभावावुविज्ञो यस्तस्य प्रियजनोऽत्र सः ॥”
 प्रियजीवः, पुं, (प्रियो जीवो यस्य यस्मिन् वा ।)
 श्योनाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियवा

प्रियतमः, पुं, मयूरशिखावृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (अयमेवामतिप्रियेन प्रियः । प्रिय +
तमम् ।) अतिप्रियप्रिये, त्रि ॥

प्रियतरः, त्रि, (अयमनयोरतिप्रियेन प्रियः । प्रिय
+ तरम् ।) अनयोरतिप्रियेन प्रियः । इति
आकरणम् ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ ।
३६ । ७ ।

“प्राग्भ्योऽपि प्रियतरो ज्येष्ठो भ्राता गुरुश्च ते ।
तस्मादस्य प्रयत्नेन शरीरं प्रतिपालय ॥”)
प्रियता, स्त्री, (प्रिय + तल् ।) प्रियस्य भावः ।
हार्दम् । इत्यमरः । १।७।२७ ॥ (यथा, मनुः ।
५।५० ।

“न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोके प्रियतां याति आधिभिश्च न पीड्यते ॥”)
प्रियतोषणः, पुं, (प्रियस्य तोषणं यस्मात् । यदा,
प्रियं तोषयतीति । तुष् + णिच् + ल्युः ।)
घोड़श्वन्वातिरिक्तरतिवन्विशेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—

“नारी पादौ खहस्तेन धारयेज्जघनोपरि ।
स्तनापीडकरः कामी कामयेत् प्रियतोषणः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

प्रियस्य तुष्टिकारिणि, त्रि ॥
प्रियत्वं, स्त्री, (प्रियस्य भावः । प्रिय + त्वम् ।)
प्रियता । तत्पर्यायः । प्रेम २ प्रेमा ३ स्नेहः ४
प्रणयः ५ हार्दम् ६ प्रियता ७ स्निग्धता ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्रियदर्शनः, त्रि, (प्रियं दर्शनं यस्य ।) सुदृश्यः ।
तत्पर्यायः । चक्षुष्यः २ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । १ । ४७ ।

“तत्तदुभूमिपतिः पत्नैर्दृश्यन् प्रियदर्शनः ।
अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥”)
प्रियदर्शनः, पुं, (प्रियं दर्शनं यस्य ।) शुक्लपक्षी ।
क्षीरिकावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (गन्धर्व-
विशेषः । यथा, रघुः । ५ । ५३ ।

“अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं
प्रियवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥”)

प्रियप्रायं, स्त्री, (प्रियस्य प्रायो यच्च ।) प्रिय-
वाक्यम् । तत्पर्यायः । चटु २ चाटु ३ । इति
हेमचन्द्रः । २ । १७८ ॥

प्रियप्रेप्सुः, त्रि, (प्रियं प्रेक्षतीति । प्र + आप् +
सन् + उः ।) इष्टार्थोद्भूतम् । उत्सुखः ।
इति जटाधरः ॥

प्रियमधुः, पुं, (प्रियं मधु मद्यं यस्य ।) बलरामः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

प्रियवर्णौ, स्त्री, (प्रियो वर्णो यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुः । इति जटाधरः ॥

प्रियवल्ली, स्त्री, (प्रिया मनोज्ञा वल्ली लता ।)
प्रियङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियवादी, [नृ] त्रि, (प्रियं मनोज्ञं वदतीति ।
वद् + णिनिः ।) मनोज्ञवक्ता । यथा, चाणक्यः ।
“कौशलिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”

३६८

प्रियालः

(यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १७४ ।

“सुलभाः पुरुषा राजन् ! सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथस्य वक्ता ओता च दुर्लभः ॥”)

प्रियव्रतः, पुं, (प्रियं व्रतं यस्य ।) स्वायम्भुवमनु-
पुत्रः । यथा,—

“प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

(प्रियाणि व्रतानि यस्येति विग्रहे व्रतप्रिये,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १५० । ३ ।

“अमे देवानावह नः प्रियव्रतान्
ऋद्धीकाय प्रियव्रतान् ॥”)

प्रियसखा, पुं, (प्रियः सखा च हितकारित्वात् ।
“राजाहःसखिभ्यश्च ॥” ५।४।६१ । इति टच् ।)

खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रियश्चासौ
सखा चेति । (प्रियवन्सुः । यथा, मेघदूते । १२ ।

“आष्टकस्य प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्गशैलम् ॥”)
प्रियस्य सखा इति च । इति आकरणम् ॥

प्रियसत्वं, स्त्री, (प्रियं सत्वमिति कर्मधारयः ।)
सुव्रतवाक्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १७८ ॥

(प्रियं सत्वं यस्येति विग्रहे सत्वप्रिये, त्रि ॥)
प्रियसन्देशः, पुं, (प्रियं सन्दिशतीति । प्रिय + सम् +
दिश् + अण् ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (प्रियः सन्देश इति कर्मधारयः ।)

प्रियसंवादश्च ॥
प्रियसालकः, पुं, (प्रियः सालः । ततः स्वार्थे कन् ।)

असनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पेयासाल
इति ख्यातः ॥

प्रिया, स्त्री, (प्रिय + टाप् ।) नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भार्या । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कुमारे । ३ । ३८ ।

“पुण्यासवाधर्षितनेत्रशोभि
प्रियामुखं किमुदधश्चुम्बे ॥”)

एला । इति शब्दचन्द्रिका । मल्लिका । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्त्ता । इति धरणिः ॥

(पञ्चाक्षरच्छन्दोविशेषः । इति कन्दोमञ्जरी ॥)
प्रियाम्बुः, पुं, (प्रियमम्बु यस्य ।) आम्बरवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्फलं हृदयले च स्त्री ॥
(जलप्रिये, त्रि ॥)

प्रियालः, पुं, (प्रियाय हिताय अलति पर्याप्तो-
तीति । अल + अच् ।) वृक्षभेदः । पियाल

इति भाषा । अस्य बीजं चिरञ्जीति प्रसिद्धम् ।
तत्पर्यायः । चारः २ अखट्टः ३ खरस्कन्धः ४

ललनः ५ चारकः ६ बहुवल्कः ७ सन्नदः ८
तापसप्रियः ९ स्नेहबीजः १० उपवटः ११ मत्त-

वीर्यः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पियालः १३ ।
इत्यमरः । २।४।३५ । बहुलवल्कलः १४ राजादनम्

१५ तापसेष्टः १६ सन्नकः १७ धनुःपटः १८ ।
अस्य गुणः । पित्तकफासनाशित्वम् । तत्फल-

गुणाः । मधुरत्वम् । शुद्धत्वम् । स्निग्धत्वम् । सर-
त्वम् । मरुत्पित्तदाहज्वरदवापहलक्ष्णम् । तन्मज्ज-

गुणाः । मधुरत्वम् । दृढत्वम् । पित्तानिनाप-

प्रीतिः

हलम् । हृदयम् । दुर्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
विहम्बित्वम् । आमवर्द्धनत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ अपि च ।

“चारस्य च फलं पक्वं वृक्षं गौल्याम्बकं गुरु ।
तद्बीजं मधुरं वृक्षं पित्तदाहार्तिनाशनम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियाला, स्त्री, (प्रियाय अलतीति । अल +
अच् + टाप् ।) द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियोदितं, त्रि, (प्रियाय प्रियेण वा यदुदितम् ।
प्रियमुदितमिति वा ।) चाटुवाक्यम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ प्रियवाक्यविषयः ॥ (प्रिय-
कथितवाक्यश्च ॥)

प्री, क तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पर०-सक०-अनिट् ।) क, यं प्राययन्ति कवि-

स्मृतिरसायनानि । इति हलायुधः ॥ प्रीणय-
पीति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

प्री, ड य प्रीतौ । कान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) प्रीतिरिह

प्रीतीभावः । ड य, यः प्रीयते प्रणयिषु । इति
हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

प्री, अ तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) अ, प्रयति प्रयते । इति
दुर्गादासः ॥

प्री, अ ग कान्तौ । तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-उभ०-अक०-सक० च-अनिट् ।) तर्पण-

मिह प्रीतीभावः प्रीतीकरणश्च । अ ग, प्रभुः
प्रीणातु विश्वभुक् । प्रीणाति वान्मवचनानिति

हलायुधः । प्रीणीते । इति दुर्गादासः ॥
प्रीः, स्त्री, (प्री + णिप् ।) प्रीतिः । इति कन-

धातुटीकायां दुर्गादासः ॥ प्रथमा विभक्तिः ।
यथा, “त्रिंशः प्रीहीचीचीपीपीभीः । स्यादीनि

त्रीणि त्रीणि क्रमात् प्रीहीचीचीपीपीभी-
संज्ञानि स्युः ।” इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

प्रीणः, त्रि, (प्र + “नश्च पुराणे प्रात् ॥” ५।४।२५।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता खः ।) पुरातनः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रीतः । इति आकरणम् ॥
प्रीणनं, स्त्री, (प्री + स्वार्थे णिच् + ल्युट् । घूष

प्रीणोरिति नृक् ।) तृप्तिकरणम् । तत्पर्यायः ।
तर्पणम् २ अवनम् ३ । इत्यमरः । ३ । २ । १ ॥

(यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । २ । ४७ ।
“तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ।

तदाराधनतो देवि ! सर्वेषां प्रीणनं भवेत् ॥”)
प्रीणसः, पुं, गण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रीतः, त्रि, (प्रीञ् प्रीणने + क्तः ।) प्रीतियुक्तः ।
तत्पर्यायः । हृष्टः २ मत्तः ३ तप्तः ४ प्रसन्नः ५

प्रसुदितः ६ । इत्यमरः । ३।१।१०३ ॥ हृषितः ७ ।
(यथा, महाभारते । ४ । ४० । २ ।

“प्रीतोऽस्मि गुरुव्याघ्र ! न भयं विदधते तव ।
सर्वान्स्तुदामि ते शृचून् रणे रणविशारदः ॥”)

स्त्री, नमै । इति मेदिनी । ते, ३३ ॥
प्रीतिः, स्त्री, (प्रीञ् तर्पणे + भावे क्तिन् ।) तृप्तिः ।

(यथा, रामायणे । १ । ६८ । १२ ।

“प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र ! निर्वर्त्तयितुमर्हसि ।
पुत्रयोर्ममयोरेव प्रीतिं त्वसुपलभ्यसे ॥”
तत्पर्यायः । सुत २ प्रमदः ३ हर्षः ४ प्रमोदः ५
आमोदः ६ सम्मदः ७ आनन्दयुः ८ आनन्दः ९
शर्म्म १० सातम् ११ सुखम् १२ । इत्यमरः ।
१ । ४ । २४ ॥ केचिच्च । सुदादिस्त्रयं प्रीतौ ।
आनन्दश्चादिपञ्चकं सुखे इत्याहुः इति भरतः ॥
दृष्टदर्शनजन्यं सुखम् । इति मोक्षधर्म्म नील-
कण्ठः ॥ कामपत्नी । इति मेदिनी । ते, ३४ ॥ सा
पुरा अनङ्गवती वेश्या आसीत् विभूतिद्वादशी-
व्रतं कृत्वा रत्नाः सपत्नी जाता । यथा,—
“वेश्यानङ्गवती नाम विभूतिद्वादशीव्रतम् ।
समाप्य माघमासस्य द्वादश्यां लवणाचलम् ॥
निवेद्यन्ती गुरवे श्रद्धाञ्जलिपुष्करान्विताम् ।
अलंकृत्य हृषीकेशं सौवर्णामरपादपम् ॥
सा चानङ्गवती वेश्या कामदेवस्य साम्प्रतम् ।
पत्नी सपत्नी संजाता रत्नाः प्रीतिरिति श्रुता ॥”
इति मातृस्ये ८२ अध्यायः ॥
विष्कम्भादिस्त्रयविंशतियोगान्तर्गतं द्वितीययोगः ।
तत्र जातफलम् ।

“प्रसक्तिकाले यदि प्रीतियोगो
नरो ह्यरोगः सुखवान् विनोदी ।
रक्तातुरक्तो विदुषां प्रपन्नः
संप्रार्थितो यच्छति वित्तमेव ॥”

इति कीलौप्रदीपः ॥

प्रेम । इति मेदिनी । ते, ३४ ॥
प्रीतिजुषा, स्त्री, (प्रीतिं जुषते सेवते इति । जुष
सेवने + कः । टाप्) अनिरुद्धपत्नी । उषा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रीतिभाजि, त्रि ॥)
प्रीतिदः, पुं, (प्रीतिं ददातीति । दा + “आतो-
ऽनुपसर्गो कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) भण्डः ।
भांड इति भाषा । तत्पर्यायः । वासन्तिकः २
केलिकिलः ३ वैहासिकः ४ विदूषकः ५
प्रहासी ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ हर्षसुखप्रेम-
दातरि, त्रि ॥
प्रीतिदत्तं, स्त्री, (प्रीत्या दत्तमिति ।) प्रीत्या दत्त-
वस्तु । यथा, मिताचरायाम् ।
“प्रीत्या दत्तस्तु यत् किञ्चित् श्वशुरा वा श्वशुरेण वा ।
पादवन्दनिकश्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥”
भावे क्तप्रत्यये प्रीतिदानञ्च ॥
प्रीतिभोज्यं, त्रि, (प्रीत्या भोज्यम् ।) प्रीत्या
भक्षणीयमन्नादि । यथा,—
“अन्नानि प्रीतिभोज्यानि आपन्नोपानि वा
पुनः ।
न च संप्रीयसे राजन्न चैवापन्नता वयम् ॥”
इति महाभारते । ५ । ६१ । २५ ॥
पु, ङ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-
सक०-अनिट् ।) रेफयुक्तः । ङ, प्रवर्त्ते । इति
दुर्गादासः ॥
पुष, उ दहि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् । उदित्वात् क्तावेट् ।) उ, प्रोषित्वा
पुष्टा । दहि भक्षणीकरणे । इति दुर्गादासः ॥

पुष, ग सेके । पूर्त्तौ । स्नेहे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-सेके पूर्त्तौ च सक०-स्नेहे
अक०-सेट् ।) ग, पुष्पाति पुषोष । सेकस्थाने
मोचनमिति धातुप्रदीपभट्टमज्ञौ । इति दुर्गा-
दासः ॥
पुष्टः, त्रि, (पुष् दहि + क्तः ।) दग्धः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १४४ ।
“सा यागज्वलने राजजलना पीतसर्पिषि ।
पूर्णाहुत्या समं साध्वी जुहाव सहसा तनुम् ।
उपर्यस्था निरस्तासोः पुष्टाः कुसुमदृष्टयः ॥”)
पुष्जः, पुं, (पुष्पाति क्षिप्रति पिपत्ति वेति ।
पुष् + “अश्रुपुष्पिलटिकणिखटिदिशिभ्यः कन् ।”
उणा० १ । १५१ । इति कन् टाप् ।) ऋतुः ।
(प्रोषति दहतीति ।) दिवाकरः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिरुक्तिः ॥
पुष्वा, स्त्री, (पुष्पाति सिञ्चतीति । पुष् + “अश्रु-
पुष्पिलटिकणिखटिदिशिभ्यः कन् ।” उणा० १ ।
१५१ । इति कन् । टाप् ।) जलविन्दुः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिरुक्तिः ॥ (यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे । ५ । ३ । ४ । १६ । “अथ पुष्वा गृह्णाति ॥”)
प्रेक्षणं, स्त्री, (प्रेक्षते पश्यत्यनेनेति । प्र + ईक्ष +
करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
(भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । यथा, रसमञ्जरी ।
“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि पदम्यासावधि
प्रेक्षणम् ॥”
प्रेक्षणकूटः, पुं, (प्रेक्षणस्य कूटः ।) चक्षुर्गोलकः ।
यथा, पाण्डुरोगपूर्वकरूपे माधवकरः ।
“त्वक्पोटनखीवनगात्रसाद-
रुद्धमक्षयप्रेक्षणकूटप्रोधाः ॥”
प्रेक्षा, स्त्री (प्रकर्षेण ईक्षते ययेति । प्र + ईक्ष +
“गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः ।
टाप् ।) प्रज्ञा । (यथा, महाभारते । ३ । १३६ । ७ ।
“सा तस्मै सर्वमायुष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
प्रत्युक्तञ्च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वम् तथालना ॥”)
वृत्त्येक्षणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ (यथा,
मनौ । ६ । ८४ ।
“प्रतिविद्वापि चेदया तु मयमभ्युदयेष्वपि ।
प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दृष्ट्या कृष्णालानि
षट् ॥”
प्र + ईक्ष + भावे अः । टाप् ।) ईक्षणम् ।
इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १६ । ७ ।
“यत्सेवया चरणपद्मपवित्रेण
सद्यःक्षताखिलमलं प्रतिनव्यशीलम् ।
न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहति यस्याः
प्रेक्षालवार्धमितरे नियमान् वहन्ति ॥”)
शाखा । इति शब्दरत्नावली । (शोभा । यथा,
भागवते । ३ । ८ । २५ ।
“प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाङ्गेः
सन्ध्यावर्धनीवेरुवरुक्ममूर्द्धः ।
रत्नोदधारीषधिसौमनस्य-
वनसज्जो वेणुसुजाङ्गिपाङ्गुः ॥”
“हरितोपलाङ्गेमरकतशिलाभयपर्वतस्य प्रेक्षां

शोभां क्षिपन्तं खलावण्यातिशयेन तिरस्कृ-
न्तम् ॥” इति तट्टीकायां खामी ॥)
प्रेक्षन् [त्] त्रि, (प्र + इक्षि गतौ + शट् ।) चलन-
विशिष्टः । संसक्तिविशिष्टः । यथा,—
“व्याकृष्टिवह्वखटकासुखपाणिपृष्ठ-
प्रेक्षन्नांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः ॥”
इत्याद्यमरुप्रतके । १ ॥
प्रेक्षा, स्त्री, (प्रेक्षते गम्यतेऽनेनेति । प्र + इक्षि
गतौ + करणे वच् । टाप् ।) दोला । इत्य-
मरः । २ । ८ । ५३ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने २४ अध्याये । “नाभिगोगुरुब्राह्मण-
प्रेक्षादम्पत्यन्तरेणाभियायात् ॥”*) पर्यटनम् ।
अश्वगतिः । संवेक्षणान्तरम् । इति मेदिनी ।
खे, ३ ॥ वृत्त्यम् । इति धरणिः ॥
प्रेक्षितं, त्रि, (प्र + इक्षि गतौ + क्तः ।) कम्पितम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥
प्रेक्षोल, त् क चापले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्नः स्थ-
लतीयोपधः । अपिप्रेक्षोलत् । चापलं चञ्चली-
भावः । इति दुर्गादासः ॥
प्रेक्षोलनं, स्त्री, (प्रेक्षोल्यते चञ्चल्यतेऽनेनेति ।
प्रेक्षोल + करणे ल्युट् ।) दोला । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (भावे ल्युट् । कम्पनम् । यथा, सुश्रुते
निदानस्थाने ८ अध्याये । “विरेचनप्रेक्षोलनाजीर्ण-
गर्भशतानप्रभृतिभिर्विशेषैर्वेत्तव्यं नाम्नुच्यते गर्भः
फलमिव वृन्तवध्नादभिघातविशेषैः ॥”)
प्रेक्षोलितं, त्रि, (प्रेक्षोल + क्तः ।) दोलितम् । तत्-
पर्यायः । तरलितम् २ लुलितम् ६ प्रेक्षितम् ४
धृतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धृतम् ८ वैह्लि-
तम् ९ आन्दोलितम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रेतः, पुं, (प्र + इ गतौ + क्तः ।) नरकस्थप्राणी ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥ भूतभेदः । ऋते, त्रि ।
इति मेदिनी । ते, ३७ ॥ (यथा, मनुः । २ । २४७ ।
“आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुयुक्ते गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवत् वृत्तिमाचरेत् ॥”)
वैदिकविधानेन और्द्धदेहिकाभावात् विष्णुहोषाच्च
बहुनरकभोगान्ते प्रेतशरीरं भवति । यथा,—
लोमश उवाच ।
“ततो बहुतिथे काले स राजा पञ्चतां गतः ।
वैदिकेन विधानेन न लेभे सौर्द्धदेहिकम् ॥
विष्णुप्रदेषमात्रेण युगानां सप्तविंशतिम् ।
सुक्ता च यातनां यामीं निस्तीर्णनरको वृषः ॥
समया गिरिराजस्तु पिशाचोऽभूत्तदा
महान् ॥”
तस्य रूपं यथा,—
“देवदुतिरक्षीयानः सुश्राव करुणामयः ।
समागत्य ततस्त्रयं तं पिशाचं ददर्श सः ॥
विकरालमुखं दीनं पिशङ्गनयनं भृशम् ।
ऊर्द्धमूर्द्धजकृष्णाङ्गं यमदूतमिवापरम् ॥
चलञ्जिह्वस लम्बोष्ठं दीर्घजङ्घिशिराकुलम् ।
दीर्घाङ्गिं शुष्कतुण्डं च गर्ताच्चं शुष्कपञ्जरम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १६ अध्यायः ॥*

प्रेतः

प्रेतत्वादिजनककर्माणि यथा,—
 “हविर्ज्जति नाम्नो ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
 लभन्ते नात्मविद्याञ्च सुतीर्थविमुखाञ्च ये ॥
 सुवर्णं वस्त्रताम्बूलं रत्नमन्नं फलं जलम् ।
 आर्त्तभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वे सुकृतदारकाः ॥
 ब्रह्मस्वञ्च स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
 बलेन कृद्मना वापि धूर्त्ताश्च परवचकाः ॥
 नास्तिकाः कुहकाचौरा ये चान्ये वकवृत्तयः ।
 बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्हयाः सत्यवर्जिताः ॥
 अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः ।
 अगम्यागानिनः सर्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः ॥
 व्याधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिताः ।
 देवोपदेवदनुजरचोयचादिसेविनः ॥
 सर्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिद्विषः ।
 देवतोच्छिष्टपतितवृष्ट्याह्वानभोजिनः ॥
 असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकपापिनः ।
 पाषण्डधर्मचरणाः पुरोधोवृत्तिजीविनः ॥
 पिष्टमातृसुषापत्यसदारत्यागिनश्च ये ।
 ये कदर्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ॥
 त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शूरणागतम् ।
 गवां भूमेश्च हर्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥
 महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये ।
 परद्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहंसकाः ॥
 परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः ।
 कुप्रतिग्राहिणः सर्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
 प्रेतराचसप्रेशाचतिर्यग्गृचकुयोनिषु ।
 न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥*

पञ्चप्रेतोपाख्यानं यथा,—

ब्राह्मण उवाच ।

“प्रेतानां नामजातीनां युष्माकं सम्भवः कथम् ।
 किन्तु कारणमुद्दिश्य यूयमीदृशनामकाः ॥
 प्रेता ऊचुः ।
 अहं खादु सदा सुक्ता दद्यां पर्युषितं सदा ।
 एतत्कारणमुद्दिश्य नाम पर्युषितं मम ॥ १ ॥
 सूचिता बहवोऽनेन विप्राद्या ह्यन्नकाङ्क्षिणः ।
 एतत् कारणमुद्दिश्य सूचीमुखमिमं विदुः ॥ २ ॥
 शीघ्रं गच्छति विप्रश्च याचितः क्षुधितेन वै ।
 पञ्चाङ्गुलं दिजः शिष्टमेव शीघ्रक उच्यते ॥ ३ ॥
 गृहोपरि सदा भुङ्क्ते खादु दिजभयेन हि ।
 दिजाय कुतुसितं दत्त्वा एष रोहक उच्यते ॥ ४ ॥
 मौनेनापि स्थिरो नित्यं याचितो विलिखेत्सूचीम् ।
 अस्माकमपि पापिष्ठो लेखको नाम एष वै ॥ ५ ॥
 मेढ्रेण लेखको याति रोहकः पार्श्वतः शिराः ।
 शीघ्रकः पङ्कतां प्राप्तः सूचीं सूचीमुखोऽभवत् ॥”
 प्रेतानामाहारी यथा,—

दिज उवाच ।

“ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्वे आहारमलकाः ।
 युष्माकमपि आहारं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
 प्रेता ऊचुः ।
 शृणु आहारमस्माकं सर्वसत्त्वविगर्हितम् ।
 स्त्रीधनचपुरीषेण योषितान् मलेन च ॥

प्रेतः

गृहाणि त्यक्तश्रीचानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 स्त्रीभिर्जम्भानि जीर्णानि संकीर्णपहतानि च ।
 मलेनातिजुग्मानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 भयलज्जाविहीनानि पतितैः सेवितानि च ।
 अन्योन्यदस्युक्तानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 कलहान्वितशोकानि त्यक्तश्रीमानि मण्डनैः ।
 सर्वर्क्षानि भाखानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 बलिमन्त्रविहीनानि द्विजादृष्टानि यानि तु ।
 नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 गुरवो नैव पूज्यन्ते स्त्रीजितानि मलानि च ।
 सक्रोधान्यपवित्राणि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 भुञ्जन्ति भिन्नभाण्डेषु मर्यादारहितेषु च ।
 अन्योन्योच्छिष्टयुक्तेषु तत्र प्रेतास्तु भुञ्जते ॥
 सकेशमानिकोच्छिष्टं पूतिपर्युषितं तथा ।
 सक्रोधश्च सशोकश्च तत्र प्रेत्य भोजनम् ॥
 सनमं भोजनं यच्च नोत्तरीयं पदासनम् ।
 सोष्णीषं सासुरीकचं तत्र प्रेत्य भोजनम् ॥
 अर्हग्रासं महाग्रासं सोतृचिप्तं पतितं तथा ।
 दुर्भुक्तं गोष्ठिकश्चैव तत्र प्रेत्य भोजनम् ॥
 सौतिकं मृतकश्चैव रजसं कलुषीकृतम् ।
 निर्दोषं क्षमिवचाग्रे यद्भुक्तं प्रेतिकञ्च तत् ॥
 एतत् कथितं सर्वं यत् प्रेत्यैव भोजनम् ।
 निर्विषाः प्रेतजात्या वै पृच्छामस्वां द्विजो-

त्तम ! ॥”*

प्रेतत्वाभावकारणं यथा,—

“न प्रेतो जायते येन येन चैवेह जायते ।
 एतत् सर्वं समासेन प्रब्रूहि वदतां वर ! ॥

ब्राह्मण उवाच ।

एकराजं निराजं वा कृच्छं चान्द्रायणादिकम् ।
 व्रतेष्वप्युषियो यस्तु न प्रेतो जायते नरः ॥
 मिष्टान्नपानदाताश्च सततं श्रद्धयान्विनः ।
 देवपूजाकरो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 चिरमिरेकपञ्चानिर्निर्गमिर्वाप्युपासकः ।
 सर्वभूतदयापन्नो न प्रेतो जायते नरः ॥
 तुल्यमानापमानश्च तुल्यः काश्चनलोच्योः ।
 तुल्यः शत्रौ च मित्रे च न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवतातिथिपूजासु गुरुजातिषु नित्यशः ।
 वेदशास्त्ररतो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 जितक्रोधो मदैश्वर्यलृष्णासङ्गविवर्जितः ।
 क्षमाक्रोधमुशीलश्च न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवतातिथिपूजास्तु पर्वतांश्च नदीस्तथा ।
 पश्येद्देवालयांश्चैव न प्रेतो जायते नरः ॥”*

प्रेतत्वकारणं यथा,—

“शूद्रान्नं यो द्विजो भुङ्क्ते यः क्रामति द्विजो-
 त्तमम् ।
 वृत्तिहा द्विजदेवेषु स प्रेतो जायते नरः ॥
 मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं सायुजनं तथा ।
 लोभात् त्यजति यः स्नेहं स प्रेतो जायते नरः ॥
 अयाव्ययाजकश्चैव याव्यश्च परिवर्जयेत् ।
 शूद्रागुहककर्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
 कुन्योतिषि कुविद्यस्तु कुजनेषु कुदेशकः ।
 शूद्रसेवाकरो राज्ञां स प्रेतो जायते नरः ॥

प्रेतका

सेवकायापद्रवो यः सेवकस्वपरिग्रहः ।
 तावुभावपि जायेते प्रेतो कालान्नकिंप्रदः ॥
 द्विजानुमन्त्रितो भुङ्क्ते शूद्रान्नं वा द्विजस्य तु ।
 शूद्रेणैव द्विजः प्रेतो निरयानुपगच्छति ॥
 गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपस्त्रीनिषेवणात् ।
 दूतमांसप्रियो यस्तु स प्रेतो जायते नरः ॥
 वृथारतो वृथामांसो वृथावादी वृथामतिः ।
 निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः ॥
 वृद्धं बालं गुरुं विप्रं योऽवमन्य भुनक्ति वै ।
 कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ॥
 न्यासापहर्ता मित्रभुक् परपाकरतस्तथा ।
 विश्वम्भघातो कूटश्च स प्रेतो जायते नरः ॥
 निर्दोषान् सुहृदो नारीस्थलेत् कालान्न

पाति यः ।

धनमीहेत यस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
 हस्यश्चरथयानानि मृतशय्यासनादि यः ।
 कृष्णाजिनश्च गृह्णाति अनापत्सु गतो द्विजः ॥
 तथोभयमुखीं कालं सशैलं मेदिनीं द्विजः ।
 कुरुक्षेत्रस्य यद्दानं चाण्डालात् पतितात्तथा ।
 मासिकेऽपि नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतान्नं मृष्यते ॥
 ब्रह्महा गोवधो स्त्रीयो सुरापो गुरुतल्लगः ।
 भूमिकन्यापहर्ता यः स प्रेतो जायते नरः ॥
 लालासङ्करकृन्निव्यं वर्णसङ्करकृत्तथा ।
 योनिङ्करकृत्तथापि स प्रेतो जायते नरः ॥
 विक्रीणाति विधं शूद्रं तिलानां लवणस्य तु

गवां केशरिणां मोहात् विक्रयात् प्रेततां

ब्रजेत् ॥

कूटमाये च तौल्येन क्रयं क्रीणाति विक्रयात् ।
 मद्यतक्रपयोदघ्नं स प्रेतो जायते नरः ॥
 स्त्रीरक्तो मद्यपाने तु मृगयामनुधावति ।
 नित्यनैमित्तिकेऽदाता स प्रेतो जायते नरः ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥*

मनुष्याणां आतिवाहिकदेहानन्तरं प्रेतदेहो
 भवति । यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “तत्तृचणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम् ।
 आतिवाहिकसंश्लोऽसौ देहो भवति भार्गव ! ॥
 केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां कश्चित् ।
 प्रेतपिण्डेस्ततो दत्तेद्देहमाप्नोति भार्गव ! ॥
 भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः ।
 प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् ॥
 प्रसाप्रानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते ।
 तत्रास्य घातना घोराः शीतवातातपोद्भवाः ॥
 ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैः स हते नरः ।
 पूर्णं संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते ॥
 ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा ॥”

इति शुद्धितत्वम् ॥

प्रेतकार्यं, स्त्री, (प्रेताय प्रेतस्य वा कार्यम् ।)
 मृतस्य दाहादिसपिण्डीकरणान्तं कर्म । यथा,
 “अकृत्वा प्रेतकार्याणि प्रेतस्य धनहारकः ।
 वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं नियतश्चरेत् ॥”
 इति दायतत्वम् ॥
 (यथाच महाभारते । १ । १०२ । ६५ ।

“धर्मात्मा स तु गाङ्गेयश्चिन्ताशोकपरायणः ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य सम्यगकारयत् ॥”
प्रेतगृहं, स्त्री, (प्रेतस्य गृहम् ।) प्रशानम् । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥

प्रेततर्पणं, स्त्री, (प्रेतस्य तर्पणम् ।) मरणावधि-
सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रेतशब्दोक्तेन जलदानम् ।
यथा । “अत्र प्रेततर्पणे तिलांस्त्विति विशेषो-
पादानात् स्त्र्यादिवारेणापि तिलैरेव तर्पणं
प्रतीयते ॥ तदनुष्ठानं यथा । अपः सर्वं शव-
स्पर्शिनो गत्वा पिण्डपदस्थाने प्रेतपदोद्देन द्विती-
यान्तं तर्पयेयुः पिण्डशब्दोच्चारणेऽपि पिण्डहा
भवति । एतेन अमुकगोत्रं प्रेतं अमुकदेव-
शर्माणां तर्पयामि । इति सामगानां प्रयोगः ।
यजुर्वेदिनान् अमुकगोत्रं प्रेतं अमुकदेवशर्मान्
लप्यस्व । इति सम्बोधनान्तवाक्यम् ॥” इति
शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रेतदेहः, पुं स्त्री, (प्रेतस्य देहः ।) प्रेतशरीरम् ।
यथा,—
“कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतविष्णुधर्म्मोत्तरीयवचनम् ॥
पूरकपिण्डदानेन तदुत्पत्तिर्यथा,—
“शिरस्त्रादेन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ॥
गलांसमुजवचांसि तृतीयेन यथाक्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यं नवमेन तु ।
दशमेन च पूर्णत्वं लभता क्षुदिपर्ययः ॥”

इति शुद्धितत्त्वधृतकूर्मपुराणवचनम् ॥
प्रेतनदी, स्त्री, (प्रेततरणीया नदी ।) वैतरणी ।
इति शुद्धरत्नावली ॥

प्रेतपक्षः, पुं, (प्रेतप्रियः पक्षः ।) गौणचान्द्रा-
श्विनपक्षः । तत्र नृतस्य पार्श्वविधिना
सांवत्सरिकं श्राद्धं कर्तव्यम् । यथा,—
“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्याः स्थे दिवाकरे ।
यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥
तस्य संवत्सरं यावत्प्रातः स्युः पितरो ध्रुवम् ॥
नभा वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पिण्डपक्षः स्यादन्त्येवैव तु पञ्चमः ॥” इति ।
तत्र नृतस्य ।

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्दर्शयित्वा नृताहनि ॥
अमावास्यां च यो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्श्वो विधिः ॥”
इति शुद्धोक्तेन प्रत्याब्धिकं पार्श्वविधिना कर्त-
व्यम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * तत्र निषिद्ध-
दिनेऽपि तिलतर्पणं कर्तव्यम् । यथा, स्मृतिः ।
“तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥”
इति च मलमासतत्त्वम् ॥

प्रेतपटहः, पुं, (प्रेतस्य पटहः ।) मरणकाले
वादनीयवाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । भवरत् २
नृत्यभङ्गरकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रेतपतिः, पुं, (प्रेतानां पतिः ।) यमः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । १०८ । ४ ।
“दण्डः प्रेतपतेः शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा ।
अन्येषाञ्चैव देवानामायुधानि स विश्वकृत ।
चकार तेजसा भानोभांसुराण्यरिप्रान्तये ॥”)
प्रेतपिण्डः, पुं, (प्रेताय देयः पिण्डः ।) मरणावधि-
सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रेतसम्पदानकपिण्डाकारा-
न्नम् । यथा,—

“न खधाश्च प्रयुज्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके ।
भावेतेतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम् ॥” *
तत्तत्पिण्डस्य प्रेताङ्गकरणत्वं यथा, ब्रह्मपुराणे ।
“शिरस्त्रादेन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ॥
गलांसमुजवचांसि तृतीयेन तथा क्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यं नवमेन तु ।
दशमेन तु पूर्णत्वं लभता क्षुदिपर्ययः ॥” *
तदकरणे दोषो यथा,—

“प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् ।
प्रसाशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते ॥” *
पूरकपिण्डदानादेरितिकर्तव्यता यथा । पार-
स्करः । प्रेताय पिण्डं दत्त्वा अग्नेज्जनदान-
प्रत्यग्नेज्जनेषु नामग्राहं नृण्ये तां रात्रिं
विहायसि क्षीरोदके निदधुः प्रेताञ्च स्नाहि
पिब चेदं क्षीरमित्युच्चार्येति । अत्र दानशब्देन
पिण्डदानमुक्तं बहुवचनात् । तेनावग्नेज्जनपिण्ड-
दानप्रत्यग्नेज्जनेषु नामग्राहं नाम गृहीत्वा
प्रेतपिण्डानुष्ठानं समाप्यम् । विहायसि रात्रौ
क्षीरोदके प्रेताञ्च स्नाहि पिब चेदं क्षीरमित्यु-
च्चार्य निदधुः ।

“प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायात्रं समाहितः ।
यत्नान्नवसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥” *
प्रथमपिण्डकर्तृनियमवत् प्रथमपिण्डद्वयनियम-
माह शुनः पुच्छः ।

“प्रथमेऽहनि यदुद्रयंतदेव स्यादश्राद्धिकम् ।
सद्यःशौचेऽपि दातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥
त्राहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि ।
द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥
एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेव पात्रमेकश्च दीयते ।
द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ॥
पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ।
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥
येन स्युः पञ्चपञ्चाशत् तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।
तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥
प्रेतपुरं, स्त्री, (प्रेतानां पुरम् ।) यमालयः । यथा,
“यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादासो दिवाकरः ।

तावत् श्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा ॥”
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

प्रेतराक्षसी, स्त्री, (प्रेतानां पिशाचभेदानां राक्ष-
सीवापसर्पणकारित्वात् ।) तुलसी । इति रत्न-
माला ॥

प्रेतवनं, स्त्री, (प्रेतानां वनमिव ।) प्रशानम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥

प्रेतवाहितः, त्रि, (प्रेतेन वाहितः ।) भूताविष्टः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रेतशिला, स्त्री, (प्रेतानां प्रेतभ्यो वा या शिला ।)
पिण्डदानार्थगयास्थितप्रस्तरविशेषः । यथा,—
ब्रह्मलोकाच ।

“येन प्रेतशिला ख्याता गयायां सा त्रिधा स्थिता ।
प्रभासे प्रेतकुण्डे च गयासुरशिरस्थपि ॥
धर्मेण धारिता भूयै सर्वदेवमयी शिला ॥
प्रेतत्वं ये गता नृणां पित्राद्या बान्धवादयः ।
तेषामुद्धरणार्थाय यतः प्रेतशिला ततः ॥
अतोऽत्र सुनयो भूपा राजपत्न्यादयः सदा ।
तस्यां शिलायां श्राद्धादिकर्तारो ब्रह्मलोकगाः ॥
गयासुरस्य यन्मुखं तस्य पृष्ठे शिला यतः ।
मुखपृष्ठो गिरिस्तस्मात् सर्वदेवमयी ह्ययम् ॥
मुखपृष्ठस्य पादेषु यतो ब्रह्मसरोरुखाः ।
अरविन्दवनन्तेषु तेन चैवोपलक्षितः ॥
अरविन्दो गिरिर्नाम क्रौञ्चपादाङ्कितो यतः ।
तस्माद्गिरिः क्रौञ्चपदः पितॄणां ब्रह्मलोकदः ॥
गदाधरादयो देवा आद्या आदौ अवस्थिताः ।
शिलाखण्डे च यत्नास्तस्मादेवमयी शिला ।
गयाशिरश्चादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला ॥ *
स्नात्वा प्रेतशिलादौ तु चरणान्मुहतेन च ।
पिण्डं दद्यादिर्मन्त्रैरावाह्य च पितॄन् परान् ॥
अस्मात्कुले नृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामावाहयिष्यामि दर्भपृष्ठे तिलोदके ॥
पिण्डवंशे नृता ये च मातृवंशे च ये नृताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
मातामहकुले ये च गतिर्येषां न जायते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भेषु प्रीडिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
बन्धुवर्गाश्च ये केचिन्नामगोत्रविवर्जिताः ।
खगोत्रे परगोत्रे वा गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
उद्भवन्नृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये ।
आत्मोपघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
अग्निदाहे नृता ये च सिंहयात्रहतरुश्च ये ।
दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेषां पिण्डं ददाम्यहम् ॥
अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथापरे ।
विद्युच्चौरहता ये च तेषां पिण्डं ददाम्यहम् ॥
रौरवे चान्यतामिसे कालरुद्रे च ये गताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
अन्येषां यातनास्थानां प्रेतलोकनिवासिनाम् ।

तेवासुद्वरणायां इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः ।
अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
असंख्ययातनासंस्था ये नीता यमशासने ।
तेवासुद्वरणायां इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
जात्यन्तरसहस्राणि भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा ।
मातुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
ये बान्धवाबान्धवा वा येन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते सर्वे तन्निमायान् पिण्डदानेन सर्वदा ॥
ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।
ते सर्वे तन्निमायान् पिण्डदानेन सर्वदा ॥
ये मे पितृकुले जाताः कुले मातुस्तथैव च ।
गुरुश्वशुरवन्तूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥
ये मे कुले लुपप्रिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
क्रियालोपगता ये च जात्यन्ताः पङ्गवस्तथा ॥
विरूपास्त्रामगर्भा ये ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
तेषां पिण्डं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥
साक्षिणः सन्तु मे देवा ब्रह्मेशानादयस्तथा ।
मया गद्यां समासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥
आगतोऽहं गद्यां देव ! पितृकार्यं गदाधर ! ।
तस्मै साक्षी भवस्वाद्य अतृणोऽहमन्यत्रयात् ॥
इति गारुडं गयामाहोम् । ८५-८६ । अध्यायौ ॥
प्रेतशौचं, स्त्री, (प्रेते सति प्रेतस्य वा शौचम् ।)
मृतसंस्कारादि । यथा,—

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“प्रेतशौचं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्वं यतव्रताः ।
ऊनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकान्ततः ॥
आश्वशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिमृतः ।
यमस्तुतं तथा जप्यं जपद्भिलौकिकाग्निना ॥
स दग्धव्य उपेतश्चेदाहृताग्राहृतार्थवत् ।
सप्तमादृशमादृवापि ज्ञातयो ह्युपयन्त्यपः ॥
अप नः शोशुचदधमनेन पितृदिङ्मुखाः ।
एवं मातामहाचार्यप्रेतानाञ्चोदकक्रियाः ॥
कामोदकाः सखिपुत्रस्वस्रीयश्चश्रुर्त्विजः ।
नामगोत्रेण ह्युदकं सक्तुं सिञ्चन्ति वाग्यताः ॥
पाषण्डपतितस्तना न कुर्युरुदकक्रियाम् ।
न ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणो योषितः कामगास्तथा ॥
सुरापास्त्रात्मघातिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ।
अतो न रोदितव्यं हि त्वनित्या जीवसंखतिः ॥
क्रिया कार्या यथाशक्ति ततो गच्छेद्दुष्टान् प्रति ।

विदश्य निष्पत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥
आचम्याथासिसुदकं गोमयं गौरसर्षपान् ।
प्रविशेष्टुः समालभ्य कृत्वाश्वनि पदं शनैः ॥
प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ।
इच्छतां तत्त्वस्थाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥
क्रौतिलव्याश्रना भूमौ खण्डेषुस्ते पृथक् पृथक् ।
पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥
जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृद्वप्ये ।
वेतालप्रासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः ॥
आदन्तजन्मनः सद्य आचूडाज्ञेष्टिकी स्मृता ।
चिराजमात्रतादेशादशराजमतः परम् ॥

चिराजं दशराजं वा श्रावमाशौचमुच्यते ।
ऊनद्विवर्षं उभयोः सूतकं मातुरेव हि ।
अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्धाति ॥
दश द्वादश वर्णानां तथा पञ्चदशैव च ।
त्रिंशद्दिनानि च तथा भवति प्रेतसूतकम् ॥
अहस्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशेषनम् ।
गुर्वन्ते वास्यानूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥
अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वयगतासु च ।
निवासराजनि तथा तदहः शुद्धिकारणम् ॥
हृतानां वृषगोविप्रैरन्वचं चात्मघातिनाम् ।
विषादेषु हृतानाञ्च नाशौचं पृथिवीपते ॥
सन्निवृत्तिब्रह्मचारिदाहब्रह्मविदां तथा ।
दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्रवे ।
आपद्यपि हि कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥
कालोऽयिः कर्ममृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।
पञ्चात्तापो निराहारः सर्वेषां शुद्धिहेतवः ॥”

इति गारुडे १०६ अध्यायः ॥

प्रेतश्राद्धं, स्त्री, (प्रेताय प्रेतोद्देश्यकं वा श्राद्धम् ।)
प्रेतोद्देश्यकश्राद्धम् । तदनुष्ठानं यथा । तत्र
तोभिलः । अथेकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोऽर्घ्य एकः
पिण्डो नावाहनं नामौकरणं नात्र विश्वेदेवाः
स्मृतमिति तन्निप्रश्नः । उपतिष्ठतामित्यक्षय-
स्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरतो-
ऽस्तीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति । इति
श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ तच्च नवश्राद्धं तत्तु सायिक-
कर्तव्यं चतुर्थपञ्चमनवमेकादशाहेषु प्रेतश्राद्धम् ।
यथा यमः ।

“चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।
तदत्र दीयते जन्तोस्तत्रश्राद्धमुच्यते ॥”

इति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥

साग्निरग्न्यभयकर्तव्यं आद्यश्राद्धादिसपिण्डी-
करणान्तं श्राद्धम् । यथा,—

“द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।
सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्धघोषम् ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥

अम्बुघटश्राद्धम् । तत्तु संवत्सरं यावत् प्रत्यहं
प्रेतोद्देश्यकामजलदानरूपम् । यथा । पार-
स्करः । अहरहरत्रयस्यै ब्राह्मणायोदकुम्भश्च
दद्यात् पिण्डमप्येके निगणन्ति । ददतीत्यर्थः । इति
श्राद्धविवेकः ॥ * ॥ गद्यादितोऽर्घ्यादिप्राप्ति-
निमित्तमेकोद्दिष्टश्राद्धम् । यथा,—

“पितृयज्ञस्तु निर्वर्त्तय मासिके श्राद्ध एव तु ।
श्राद्धं प्रतिरुचौ चैव मातापित्रोर्हताहनि ॥
असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ॥
तेनाम्बुघटश्राद्धे मृताहविहितमासिके तथा
विशिष्टतीर्थद्रव्यादिप्राप्तौ प्रेतश्राद्धकरणेच्छायां
मातापित्रोर्हताहनि च असपिण्डीकृतं प्रेत-
मेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ॥” इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

प्रेता, स्त्री, (प्रेत + स्त्रियां टाप् ।) प्रेतभावा-
पन्ना । यथा । विष्णुरीम् तत् सदित्यादि असुक-
गोत्रायाः प्रेताया असुकीदया अशौचान्ता-
द्वितीयेऽह्नि असुकगोत्रायाः प्रेतायाः प्रेतत्व-

विसृक्तिपूर्वकस्वर्गलोकगमनकामः सोपकरण-
चन्दनाङ्कितधेनुदानमहं करिष्यामि । इति
मौखिका ॥ * ॥ मृता । यथा,—

“प्रेतायाः पुत्तिकाया न भर्ता घनमर्हत्-
पुत्तायाः ॥” इति दायभागे श्रुतलिखितौ ॥

प्रेत, य, (प्र + इ + ल्यप् ।) लोकान्तरम् । तत्-
पर्यायः । असुत्र २ । इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥
(यथा, मनुः । २ । ६ ।)

“श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥”

प्रेम, [न्] स्त्री, पुं, (प्रियस्य भावः । प्रिय +
“पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा ।” ५ । १ । १२२ ।
इति इमनिच् । “प्रियस्थिरिति ।” ६ । ४ । १५७ ।
इति प्रादेशः । प्री तर्पणे + मनिन् वा ।)
सौहार्दम् । तत्पर्यायः । प्रेमा २ प्रियता ३
हार्दम् ४ स्नेहः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ।
(यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।)

“दृष्ट्वा यासः शुक्रं प्राप्तं प्रेम्णोत्थाय ससम्भ्रमः ।
आलिङ्ग्य सुहृद्प्राप्यं मूर्द्ध्नि तस्य चकार ह ॥”
नर्म । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

प्रेमपातनं, स्त्री, (प्रेम्णः स्नेहस्य पातनं यस्मात् ।
प्रेम्णा पातनं यस्येति वा ।) रोदनम् । नेत्र-
जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रेमभक्तिः, स्त्री, (प्रेम्णा भक्तिः ।) स्नेहयुक्त-
श्रीकृष्णसेवा । विष्णु कान्तिकममता । तत्क्षणं
यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

“अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसंभ्रुता ।
भक्तिरित्युच्यते भीष्म ! प्रजादोहवनारदैरिति ॥
प्रेमभक्तेषु माहात्म्यं भक्तीमाहात्म्यतः परम् ।
सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमेव निश्चितम् ॥” * ॥
अथ प्रेमसम्पत्तिचिह्नानि यथा, भागवते ७ स्कन्धे
७ अध्याये श्रीप्रजादस्य बालानुशासने ।

“निश्चय कर्माणि गुणाननुत्थान्
वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं
प्रोत्कण्ठ उन्नायति रौति वृत्ति ॥
यदा गृह्यस्त इव कचिद्भ्र-
त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।
सुहृः श्वसन् वक्ति हरे जगत्पते
नारायणेत्वात्ममतिर्गतत्रयः ॥
तदा पुमान् सुक्तसमस्तबन्धन-
स्तद्भावभावानुक्ताश्रयाकृतिः ।
निर्दग्धबीजानुश्रयो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोऽजम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥
प्रेमा, [न्] पुं, (प्रिय + इमनिच् । प्री तर्पणे + मनिन्
वा ।) स्नेहः । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥ अस्य
लक्षणं यथा,—

“सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणे ।
यद्भाववन्धनं यूनीः स प्रेमा परिकीर्तितः ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
वासवः । वायुः । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

प्रेमालिङ्गनं, स्त्री, (प्रेमणा यदालिङ्गनम् ।) स्नेहेन परिखण्डः । नायकनायिकयोरालिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं यथा । नायककटिं नायिकयैकपादेन वेष्टयित्वा द्वितीयं पादं तस्य जङ्घोपरि स्थापयित्वा यदालिङ्गनं तत् । इति कामशास्त्रम् ॥
प्रेमी, [नृ] त्रि, (प्रेम अस्यास्तीति । इतिः ।) प्रेमयुक्तः । स्नेहविशिष्टः । प्रेमशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥
प्रेयसी, स्त्री, (इयमनयोरतिशयेन प्रिया । प्रिय + ईयसुन् । “प्रियस्थिरेति ।” ६ । ४ । १५७ । इति प्रादेशः । स्त्रियां ङीप् ।) प्रियतमा नारी । तत्पर्यायः । दयिता २ कान्ता ३ प्राणेशा ४ वल्लभा ५ प्रिया ६ हृदयेशा ७ प्राणसमा ८ प्रेक्षा ९ प्रणयिनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रेयान् [सु] पुं, (अयमनयोरतिशयेन प्रियः । प्रिय + ईयसुन् । प्रादेशः ।) पतिः । तत्पर्यायः । दयितः २ कान्तः ३ प्राणेशः ४ वल्लभः ५ प्रियः ६ हृदयेशः ७ प्राणसमः ८ प्रेक्षः ९ प्रणयि १० । इति हेमचन्द्रः ॥ अतिप्रिये, त्रि । इति जटाधरः ॥
प्रेरणं, स्त्री, (प्र + ईर् + णिच् + ल्युट् ।) प्रेषणम् । पाठान् इति भाषा । यथा, नैषधे । ३ । ५५ । “धिक्ष् चापले वत्सिमवत्सलत्वं यत्प्रेरणदुत्तरलीभवन्था ॥”
प्रेरणा, स्त्री, (प्र + ईर् + णिच् + “ण्यासअण्यो युच् ।” ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) चोदना । (यथा, मेघदूते । ७० । “द्वीमृष्टानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णसृष्टिः ॥”) फलभावना । विधिरिति यावत् । इति धर्मद्वीपिका ॥
प्रेरितः, त्रि, (प्र + ईर् + क्तः ।) प्रेषितः । यथा,— “नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेरितं मनः । मनस्तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥” इति प्राचीनाः ॥
प्रेर्त्वा [नृ] पुं, (प्रकर्षण ईर्त्ते इति । प्र + ईर् गतौ + “प्र ईरशदोस्तुट् च ।” उणा० ४ । ११६ । इति कनिप् तुङागमश्च ।) समुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
प्रेर्त्वा, स्त्री, (प्रकर्षण ईर्त्ते इति । प्र + ईर् गतौ + “प्र ईरशदोस्तुट् च ।” उणा० ४ । ११६ । इति कनिप् तुट् च । “वनोरच ।” ४ । १ । ७ । इति ङीप् रश्चान्तादेशः ।) नदी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
प्रेष, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।)
प्रेषः, पुं (प्र + ईर् + घञ् ।) प्रेषणम् । पीडा । इति जटाधरः ॥
प्रेषणं, स्त्री, (प्रेष + भावे ल्युट् ।) प्रेषणम् । यथा, “जानीयात् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् असनागमे । मित्रचापदि काले च भार्याश्च विभवचये ॥” इति चाख्यखण्डः ॥

प्रेषितं, त्रि, (प्रेष + क्तः ।) प्रेरितम् । तत्पर्यायः । प्रस्थापितम् २ प्रतिश्रितम् ३ प्रतिहतम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ४६ । “प्रेषितोऽहं महाभाग ! शक्तेय त्वां विवचया । कथितं प्रभुणा यच्च तद् ब्रवीमि महामते ! ॥”)
प्रेष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन प्रिय इति । प्रिय + ईष्टन् । प्रादेशः ।) अतिप्रियप्रियः । इत्यमरः । ३ । १ । १११ ॥
प्रेष्ठा, स्त्री, (प्रेष्ठ + टाप् ।) प्रियसी । इति हेमचन्द्रः ॥ जङ्घा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रेष्ठः, त्रि, (प्र + ईर् + कर्मेणि ग्यत् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ (यथा, मनौ । ३ । १५३ । “प्रेष्ठो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ॥”) प्रेरणीयश्च ॥
प्रेष्ठः, पुं, (प्र + ईर् + घञ् । “प्रादूहोऽपिप्रेष्ठेषु ।” ६ । १ । ८६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) क्लेशः । मर्दनम् । उन्मादः । प्रेषणम् । इति मेदिनी । घे, ६ ॥
प्रेष्ठः, पुं, (प्र + ईर् + कर्मेणि ग्यत् । “प्रादूहोऽपिप्रेष्ठेषु ।” ६ । १ । ८६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) प्रेष्ठः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कुमारः । ६ । ५८ । “जङ्गमं प्रेष्ठभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् । विभक्तानुग्रहं मन्ये हिरूपमपि मे वपुः ॥”)
स्त्री, प्रेष्ठस्य भावः । दासकर्म । यथा, कथासरित्सागरे । ३० । ६५ । “गवादिरचकान् पुत्रान् भार्यां कर्मकरां निजाम् । तस्य कृत्वा गृहाभ्यर्णे प्रेष्ठं कुर्वन्नुवास सः ॥”)
प्रोक्तं, त्रि, (प्रकर्षण उच्यते स्मिति । प्र + वच् + क्तः ।) कथितम् । प्रकर्षणोक्तम् । यथा,— “अम्बरीशशुकप्रोक्तं निबन्धं भागवतं शृणु ॥” इति श्रीभागवतम् ॥
प्रोक्षणं, स्त्री, (प्र + उच् + सेचने + ल्युट् ।) यन्त्रार्थपशुहननम् । इत्यमरः । २ । ७ । २६ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १७ । ६ । “य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् । एते प्रमाणं भवतः उताहो नेति वासव ! ॥”)
आह्लादुचितसंस्कारः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ । “चोदितः प्रोक्षणायाह दुष्टमेतदकर्मकम् ॥”)
वधः । सेचनम् । इति मेदिनी । शे, ६४ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११८ । “अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं वज्रानां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वत्पानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥”)
प्रोक्षितं, त्रि, (प्र + उच् + क्तः ।) निहतम् । सितम् । इति मेदिनी । ते, १३६ ॥ यन्त्रार्थमन्त्रैः संस्कृतमांसादि । यथा,— “भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृद्ब्राह्मणकान्यया । देवे नियुक्तः आहो वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥”)
आरण्यानामिदानीन्तनप्रोक्षणापेक्षा नास्ति ।

यथा, महाभारते ।

“आरण्याः सर्वदैव्याः प्रोक्षिताः सर्वशो ऋगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् ! ऋगया येन पूष्यते ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्रोक्षासनं, स्त्री, (प्र + उच् + जस् हिंसायाम् + णिच् + ल्युट् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४ ॥

प्रोज्झितं, त्रि, (प्र + उज्झ + कर्मेणि क्तः ।) त्यक्तम् । यथा, श्रीभागवते । १ । १ । २ । “धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मृत-सराणां सताम् ॥”

प्रोक्ष्णं, स्त्री, (प्र + उज्झ + ल्युट् ।) प्रवर्जनम् । लोपनम् । मोक्षा इति भाषा ॥ यथा,— “प्रोक्ष्णैर्वांमपादेन दरिद्रो भवति ध्रुवम् । वैरिनाशकरं प्रोक्तं कवचं वश्यकारकम् ॥”

इति रुद्रयामले वैरिहरकालीकवचम् ॥

प्रोक्षः, पुं, (प्रकर्षण अगच्छते निष्ठीवनादिकं प्राप्नोतीति । प्र + अटि गतौ + अच् । एषो-दरादित्वात् अस्य उत्त्वम् ।) पतद्ग्रहः । पीग्दान इति भाषा । यथा,— “स्यादाचमनकः प्रोक्षः कटकोलः पतद्ग्रहः ॥” इति हारावली । ४७ ॥

प्रोतं, स्त्री, (प्र + वेच् स्यूतौ + क्तः ।) यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । वस्त्रम् । इति जटाधरः ॥

प्रोतं, त्रि, (प्र + वेच् + क्तः ।) यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । खचितम् । इति मेदिनी । ते, ३७ ॥

स्यूतम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । १५ । २५ । “नौरन्मुमात्परिरम्भविजृम्भणस्य रम्भोरभिः सह विलासिजनस्य कामः । प्रोतं विधातुमिव चेतसि रागसूत्रं रोमाञ्चसूचिनिचयं प्रचुरीचकार ॥”)

गुम्फितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रोतोत्सादनं, स्त्री, (प्रोते स्यूते सति प्रोतानां वस्त्राणां वा उत्सादनं उत्तोलनं उच्चासनं वा यत्र ।) वस्त्रकुट्टिमम् । कृत्रम् । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

प्रोत्फलः, पुं, (प्रकर्षण उत्फलतीति । प्र + उत् + फल् + अच् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । सिंहलाङ्गूलः २ कृङ्गी ३ कृटा पिङ्गा ५ । इति शब्दमाला ॥

प्रोत्फुल्लं, त्रि, (प्रकर्षण उत्फुल्लम् । प्र + उत् + फुल्ल विकासे + कर्त्तरि अच् वा ।) विकसितम् । यथा,—

“ये वर्हिताः करिकपोलमदेन भृङ्गाः प्रोत्फुल्लपङ्कजरजःसुरभीकृताङ्गाः । ते साम्प्रतं विधिवशाद्भयन्ति कालं निम्बेषु चार्ककुसुमेषु करीलकेषु ॥” इति भागिनीविलासः ॥

प्रोत्साहः, पुं, (प्र + उत् + सह + घञ् ।) प्रक्ष-द्योत्साहः । “कर्मसु सुकरप्रत्यय उत्साह इति मधुः ॥ कर्मसु दृढवज्रकारको भावः उत्साह

प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३१ ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ५८ ।

“नासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढप्रिया नयनविभ्रमचेष्टितानि ॥”

निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाग-
वते । ३ । २ । ६ ।

“इङ्गितज्ञाः पुरुप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः ॥”
प्रकर्षणं ऊढञ्च ॥

प्रौढपादः, पुं, (प्रौढः पादो यस्य ।) आसनारो-
पितपादतलः । आसनोपरिपादतलद्वयसंयोग-
पूर्वकोपवेष्टा । वस्त्रादिना कृतपृष्ठजातुजङ्घा-
वन्धः । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठजातुजङ्घाद्वयदृढ-
बन्धनपूर्वकोपवेष्टा । यथा,—

“आसनारूपपादस्तु जातुर्नोङ्गयोस्तथा ।
कृतावसकथिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥
स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥”
इति कात्यायनः ॥ * ॥

अनेकोद्वाह्ये दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च
संकीर्णभूता इति बौधायनवचनात्तथाविधे
आरूपपादोऽपि कुर्यात् । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
प्रौढा, स्त्री, (प्रौढ + टाप् ।) नायिकाभेदः । तत्-
पर्यायः । चिरिण्डी २ सुवयाः ३ श्यामा ४
दृष्टरजाः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा,—
“बाला तु तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति नायिका ।
गुणयोगेन रन्तया नारी वश्या भवेत्तदा ॥”
त्रिंशद्वर्षादूर्ध्वं पञ्चपञ्चाशदवर्षपर्यन्तं प्रौढा-
वस्था । यथा,—

“आषोडशी भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशती प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम् ॥”
अस्या वक्ष्यत्वकारणं यथा,—
“अलङ्कारादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः ।
प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृढताङ्गनात् ॥”
तस्या रमणे दोषो यथा,—
“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणदा भवेत् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

सुग्धादित्रिविधान्तर्गतप्रगल्भा नायिका । तत्र
प्रौढा खण्डिता यथा,—

“मासुद्वीक्ष्य विप्रचयव्यालदृष्टः पादांमुजालक्तकै-
रालिप्ताननमानतीकृतमुखी चित्रार्पितेवाभवत् ।
रुचं नोक्तवती न वा कृतवती निश्वासकोष्ठा-

दृष्टः
प्रातर्मङ्गलमङ्गला करतलादादर्शमादर्शयत् ॥”
प्रौढा कलहान्तरिता यथा,—

“अकरोः किमु नेत्रशीणिमानं
किमकार्षीः करपल्लवे निरोधम् ।
कलहं किमधाः क्रुधा रसज्ञे
हितमर्थं न विदन्ति देवदुष्टाः ॥”

प्रौढा उत्कण्ठिता यथा,—

“भ्रातर्निकुञ्जसखियुधिरसालवन्धो
मातस्तमस्त्रिनि पितस्त्रिभिर प्रसीद ।

पृच्छामि किञ्च नवनीरधराभिरामो
दामोदरः कथय किं न समाजगाम ॥”

प्रौढा वासकसञ्जा यथा,—

“कृतं वपुषि भूषणं चिकुरधोरणी धूपिता
कृता शयनसन्निधौ क्रमुकवीटिकासम्भूतिः ।
अकारि हरिणीदृशा भवनमेव देहत्विषा
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्द्दिनम् ॥”

प्रौढाभिसारिका यथा,—

“स्फुरदुरसिजभारभङ्गुराङ्गी
किसलयकोमलकान्तिना पदेन ।

अथ कथय कथं सहेतुं गन्तुं

यदि न निशासु मनोरथो रथः स्यात् ॥”

प्रौढा प्रवक्ष्यत्यतिका यथा,—

“नायं सुचरितं सुभुवामपि तनुत्यागे वियोगज्वर-
स्तेनाहं विहिताञ्जलिर्यदुपते ! पृच्छामि सख्यं
वद ।

ताम्बूलं कुसुमं पटीरमुदकं यद्वन्धुभिर्दीयते
तत् स्यादत्र परत्र वा किमु विषज्वालावली-
दुःसहम् ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

अन्यत् प्रगल्भाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

प्रौढिः, स्त्री, (प्र + वह + क्तिन् । प्रादूहेति
वृद्धिः ।) सामर्थ्यम् । इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥
तत्पर्यायः । उत्साहः २ प्रगल्भता ३ अभि-
योगः ४ उद्यमः ५ उद्योगः ६ कियदेतिका ७
अध्यवसायः ८ ऊर्जः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।
२१४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । ६३ ।
“यथा यथा च दम्पत्योः प्रौढिं परिचयो ययौ ।
तयोस्तथा तथा प्रेम नवीभावमिवाययौ ॥”)

प्रौणः, त्रि, (प्र + ञ् + अपनयने + अच् ।)
निपुणः । इति केचित् ॥

प्रौष्ठपदः, पुं, (प्रोष्ठो गौस्तस्यैव पादा यासामिति
प्रोष्ठपदा नचत्रविशेषाः । तदुक्तं पौर्णमासी ।
प्रोष्ठपद + “नचत्रेण युक्तः कालः ।” ४।२।३।
इति अण् । डीप् । प्रौष्ठपदी पौर्णमास्यास्मिन् ।
प्रौष्ठपदी + “सास्मिन् पौर्णमासीति ।” ४।२।२१।
इति अण् । भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ३।२२॥
(यथा, महाभारते । १३ । १०६ । २८ ।
“प्रौष्ठपदन्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।
धनाढ्यं स्त्रीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥”
प्रोष्ठपदासु भवे, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
७ । ३ । १८ ।)

प्रौष्टः, पुं, (प्र + ऊढ + कः । प्रादूहेति वृद्धिः ।)
प्रकर्षणोद्दः । इति सुग्धबोधयाकरणम् ।
प्रच, च भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । अ,
प्रचति प्रचते । इति दुर्गादासः ॥

प्रचः, पुं, (प्रच्यते भक्ष्यते विहगादिभिरिति । प्रच
+ कर्मणि घञ् ।) वृचविशेषः । पाकुड़ इति
भाषा । तत्पर्यायः । जटी २ पर्कटी ३ । इत्य-
मरः ॥ पर्कटिः ४ प्रचा ५ प्रीचा ६ जटिः ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कपीतनः ८ चोरी ९

सुपार्थः १० कमण्डलुः ११ शङ्खी १२ अव-
रोहशाखी १३ गर्दभाखः १४ कपीतनः १५
दृढप्ररोहः १६ प्रवकः १७ प्रवङ्गः १८ महा-
बलः १९ ॥ इत्युच्यते ॥ सुच्यः २०
सुशीतः २१ शीतवर्णकः २२ पुण्ड्रः २३ महा-
वरोहः २४ इत्युच्यते २५ पिम्बरीः २६ भिडुरः
२७ मङ्गलच्छायः २८ । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् । रक्तदोष-
सूक्ष्मभ्रमप्रणापनाशित्वञ्च । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ ब्रणयोनिगददाहपित्तकर्फणोथरक्त-
पित्तनाशित्वम् । पर्कटी च स्त्रियांमपि । इति
भावप्रकाशः ॥ कन्दरालवृक्षः । द्वीपभेदः ।
अश्वत्थवृक्षः । इति मेदिनी । पे, १७॥ पचकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रचद्वीपः, पुं, (प्रचतरूपलक्षितो द्वीपः ।) सप्त-
द्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । तस्य विवरणं यथा,
स्तत उवाच ।

“जम्बुद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः ।
संवेष्टयित्वा चोरोदं प्रचद्वीपो व्यवस्थितः ॥
प्रचद्वीपे च विप्रेन्द्राः सप्तासन् कुलपर्वताः ।
ऋज्वायताः सुपर्वणाः सिद्धसंचनिषेविताः ॥
गोमेरुः प्रथमस्तेषां द्वितीयश्चन्द्र उच्यते ।
नारदो दुन्दुभिश्चैव सोमश्च ऋषभस्तथा ॥
विभाजः सप्तमः प्रोक्तो ब्रह्मणोऽव्यन्तवल्गवः ।
तत्र देवर्षिगन्धर्वैः सिद्धैश्च भगवानजः ॥
उपास्यते स विश्वात्मा साक्षी सर्वस्य विश्वरूपः ।
तेषु पुण्या जनपदा नाधयो आधयोऽपि च ॥
न तत्र पापकर्तारः पुरुषा वा कदाचन ।
तेषां नद्यः सप्त चैव वर्षाणान्तु समुद्रगाः ॥
तासु ब्रह्मर्षयो नित्यं पितामहमुपासते ।
अनुत्तमा शिखी चैव विपाशा त्रिदिवा कृता ॥
अव्यता सुकृता चैव नामतः परिकीर्तिताः ।
चुदनद्यस्त्वसंख्याताः सरांसि सुबहून्यपि ॥
न वै तेषु युगावस्थाः पुरुषा वै चिरायुषः ।
आर्यकाः कुरवाश्चैव विदशा भाविनस्तथा ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रास्तस्मिन् द्वीपे प्रकीर्तिताः ।
इत्येते भगवान् सोमो वर्णैस्तत्र निवासिभिः ॥
तेषाञ्च सोमसायुष्यं सारूप्यं सुनिपुङ्गवाः ।
सर्वे धर्मपरा नित्यं नित्यं सुदितमानसाः ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि जीवन्ति च निरामयाः ॥”
इति कौर्मर्भुवनकोषे ४६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च “ऋषिरुवाच । अतः परं प्रचद्वीपं
प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्णयते ।
जम्बुद्वीपो यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता चारो-
दधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जम्बुद्वीपेन । लवणो-
दधिरपि ततो दिगुणविशालेन प्रचद्वीपेन परि-
वेष्टितो यथा परिखा वाह्योपवनेन । प्रची
जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो हिरण्य उच्यते
यत्राभिरुपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रिय-
व्रतात्मज इक्ष्वाकुर्लक्ष्मण द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य
सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्म-
योगेनोपरराम । शिवं वयसं सुभद्रं शान्तं क्षेम-

मन्त्रतमभयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो नद्यश्च
समेवाभिज्ञाताः । मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो
च्योतिष्मान् सुवर्णो हिरण्यहो मेघमाल इति
सेतुग्रेलाः । अरुणा वृमणा आङ्गिरसी सावित्री
सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानदाः ।
यासां जलोपसर्गर्शनविधत्तर्जस्तमसो हंसपतङ्गो-
द्भायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सङ्सायुधो
विबुधोपमसन्दर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रया
विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते ।
प्रत्यस्यं विष्णो रूपं यत् सत्यर्त्तस्य ब्रह्मणः । अन्त-
तस्य च सत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ॥ ब्रह्मा-
दिषु पञ्चसु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजः सहो
बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिको
विद्धिरविशेषेण वर्त्तते । ब्रह्मस्य समानेनेच
रसोदेनावृतः ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे
२० अध्यायः ॥

लव, ड गत्याम् । (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।)
अन्तःस्थलतीययुक्तः । ड, लवते । लु ड इत्यने-
नैवेष्टसिद्धे अस्य पाठः लवित्यते लवते इत्यादि
सिद्धार्थः । इति दुर्गादासः ॥

लव, स्त्री, (लवते इति । लु + अच् ।) कैवर्त्ती-
सुस्तकम् । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“कुटन्नटं दासपुरं बाल्यं परिपेलवम् ।
लवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तीसुस्तकानि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गन्धलणम् । इति मेदिनी । वे, १८ ॥ लुतगे, त्रि ॥

लवः, पुं, (लु + “लदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
लवनम् । (यथा, हरिवंशे । १२२ । १०१ ।
“सागरानूपविपुलं प्रागुदक्लवशीतलाम् ।
सर्वतोदधिमध्यस्थामभेदां त्रिदशैरपि ॥”
लुयतेऽनेनेति करणे अप् ।) भेकः । (यथा,
सुखकोपनिषदि । १ । २ । ७ ।

“लवा ह्येते अट्टा यज्ञरूपा
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येषमिनन्दन्ति मृदा
जराण्ड्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥”

लवते सन्तरतीति । लु + अच् ।) भेकः ।
अविः । श्वपचः । कपिः । जलकाकः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“लवानामिच्छुरसासवः ॥”

कुलकः । प्रवणः । पर्कटीहुमः । कारण्डवविहगः ।
शब्दः । प्रतिगतिः । इति मेदिनी । वे, १६ ॥
प्रेरणम् । शत्रुः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलान्त-
रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४३ ॥ पलवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पोलो इति भाषा ॥ जलकुक्कुटः ।
इति मिताक्षरा ॥ (यथा, मनौ । ५ । १२ ।

“कलविङ्गं लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ।
सारवं रज्जुवालश्च दाढ्यहं शुकसारिके ॥”

वक्त्रिशेषः । यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४३ ।

“रथाङ्गहंवा नव्यूहाः लवाः कारण्डवाः परे ।
तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विस्त्रा भेजिरे
दिशः ॥”

“लवा वक्त्रिशेषाः ।” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥) जलचरपक्षिमात्रम् । यथा,—
“हंससारसकाचाक्षवक्रौषसरारिकाः ।
नन्दीमुखीसकादम्बा वलाकाद्याः लवाः स्मृताः ॥
लवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् लवाः
स्मृताः ॥”

एतेषां मांसगुणाः ।

“लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो
हिमाः ।

वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लवकः, पुं, (लवते इवेति । लु + अच् । ततः स्वार्थे
संज्ञायां वा कन् ।) खड्गधारादिनर्त्तकः ।
तत्पर्यायः । केलकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
केलकः ३ नक्तुः ४ केलिकोषः ५ कलायनः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ चण्डालः । इति हला-
युधः ॥ (सन्तरणोपजीवी । यथा, महाभारते ।
१३ । २३ । १५ ।

“गायना नर्त्तकाश्चैव लवका वादकास्तथा ।

कथका योधकाश्चैव राजनार्हन्ति केतनम् ॥”

भेकः । लवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवगः, पुं, (लवेन लुतगत्या गच्छतीति । गम् +
“अन्वेषिपि ढश्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति
ङः ।) वानरः । (यथा, रघुवंशे । १२ । ७० ।
“स सेतुं बन्धयामास लवगैर्लवणाभसि ।

रसातलादिवोष्मणं शेषं स्वप्राय शार्ङ्गिनः ॥”

भेकः । सूर्यसारथिः । इति मेदिनी । गे, ४२ ॥

लवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ शिरीषवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लवगतिः, पुं, (लवेन गतिर्यस्य ।) भेकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (लवस्य भेकादेर्गतौ लुतगतौ
च, स्त्री ॥)

लवङ्गः, पुं, (लवेन लुतगत्या गच्छतीति । गम् +
“गमश्च ।” ३ । २ । ४७ । इति खच् । “खच्
डिडा वाच्यः ।” इति डित् । डित्वात् टेलोपः ।
मुमागमः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥
(यथा, रामायणे । २ । २५ । १८ ।

“लवङ्गा वृक्षिका दंशा मशकाश्चैव कानने ।

सरीसृपाश्च कीटाश्च माभूवन् गह्वरे तव ॥”

“लवङ्गा वानराः ।” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥) लवगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लववृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लवङ्गमः, पुं, (लवेन गच्छतीति । गम् + “गमश्च ।”
३ । २ । ४७ । इति खच् । मुमागमः ।) भेकः ।
वानरः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३७ ॥ (यथा,
रामायणे । ४ । ६२ । ११ ।

“एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूताः लवङ्गमाः ।

आख्येया राममहिषौ त्वया तेभ्यो विह-
ङ्गमः ॥”

लुतगतियुक्ते, त्रि ॥

लवनः, त्रि, (लवते इति । लु + ल्यु ।) प्रवणः ।

क्रमनिश्चयभूत्यादिः । यथा,—

“प्रागुदक्लवनां भूमिं कारयेत् यत्नतो नरः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणम् ॥

(स्त्री, लु + ल्युट् । लवः । यथा,—

“श्रयतश्चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् ।
नामप्रातपौ न लवनं न यानं नापि वाहनम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

लवचं, स्त्री, (लवस्य फलम् । “लवचादिभ्योऽण् ।”

४ । ३ । १६४ । इत्यण् । विधानसामर्थ्यात् तस्य

फले न लुक् ।) लवचवृक्षस्य फलम् । इत्यमरः ।

२ । ४ । १८ ॥ लवस्य विकारः । लवस्य समूहः ।

लवस्य भावः । लवस्येदम् । लवस्य हितम् ।

इत्यादि व्याकरणम् ॥ (लवसम्बन्धिनि, त्रि ।

यथा,—

“नैयग्रोध औदुम्बर आश्वत्थ लवच इतीधौ
भवन्त्येते वै गान्धर्व्याम्बरसां गृहाः स्म एव ॥”

इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । ३ । ४ । ८ । ४ ।)

लवानं, स्त्री, (लु + लिच् + ल्युट् ।) द्रवद्रव्यस्योद्-
प्रापणम् । उध्वलन इति भाषा । यथा,—

“तापनं घृततैलानां लवानं गौरसस्य च ।

तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धं कठिनं पयो दधि ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

मल्लनम् । बहुतरजलसंयोगः । यथा,—

“एतत् श्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।

यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥

लवानार्थं नरश्रेष्ठ ! पुण्येन सलिलेन ह ॥”

इति महाभारते । ३ । ११० अध्यायः ॥

लवितं, त्रि, (लु + लिच् + लुट् ।) जलादिमय-
स्थानादि । यथा,—

“सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम् ।

सुधाञ्जलितभूषणामार्द्रगन्धानुलेपनाम् ॥”

इति गङ्गावाक्यावली ॥

(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । १० ।

“पुरी सा वासुदेवस्य लवितोदधिना ततः ॥”

ल्लिह, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । ड,
ल्लेहते । इति दुर्गादासः ॥

ल्लिहा, [नु] पुं, (ल्लेहते ल्लिहं गच्छतीति । ल्लिह
+ कनिन् ।) ल्लीहरोगः । यथा, यक्षतुल्लिहा-
न्ताणि सुखादिव क्षिपन्निति वैद्यकम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ६४ ।

“वपावसावहननं नाभिः क्लोम यक्षत् ल्लिहा ॥”

ल्लिहः, पुं, (ल्लीहानं हन्तीति । हन् + टक् ।)

वृक्षविशेषः । रोहडा इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

रोही २ रोहितकः ३ ल्लीहशत्रुः ४ दाडिम-
पुष्पकः ५ मांसदलनः ६ यक्षदेरी ७ चलच्छदः
८ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रौहितेयः ९ रोहितः
१० रोहीतकः ११ रौही १२ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अस्य गुणाः रोहितकशब्दे द्रष्टव्याः ।)

ल्लिहशत्रुः, पुं, (ल्लीहः शत्रुर्नाशकत्वात् ।) ल्लीह-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा,
वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रोही रोहितकः ल्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥”

श्रीहा, स्त्री, (श्रिह + कः। एषोदरादित्वात् दीर्घः। स्त्रियां टाप्।) श्रिहरीगः। यथा, यज्ञतुल्लोह च सम्बन्धे। इति बाणकास्यः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

श्रीहा, [न] पुं, (श्रिह + “अनुचनपूषन्श्रीह-मिति।” उणा० १। १५८। इति कनिन् प्रत्ययेन साधुः।) कुक्षिवामपार्श्वस्थमांसखण्डम्। पिला इति ख्यातम्। तत्पर्यायः। गुल्मः २। श्रीहा ३। इत्यमरभरतौ॥ अस्य निदानम्।

“विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः

प्रदुष्टमव्ययं मृच्छ कफश्च।

श्रीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ

श्रीहोत्यमेतच्छतरं वदन्ति॥

तद्वामपार्श्वं परिवृद्धिमेति

विशेषतः सौदति चातुरोऽत्र।

मन्दज्वराणिः कफपित्तलिङ्गे-

रुपद्वयः चीणबलोऽतिपाण्डुः॥”

इति माधवकरः॥ *॥

रक्तजस्य तस्य लक्षणम्।

“क्षमो भ्रमो विदाहश्च वैवर्यं गात्रगौरवम्।

मोहो रक्तोदरत्वश्च ज्ञेयं रक्तजलक्षणम्॥”*

पैक्तिकस्य तस्य लक्षणम्।

“सञ्चरः सपिपासश्च सदाहो मोहसंयुतः।

पीतगात्रो विशेषेण श्रीहा पैक्तिक उच्यते॥”

शैथिल्यस्य तस्य लक्षणम्।

“श्रीहा मन्दयथः स्थूलः कठिनो गौरवान्वितः।

अरोचकयुतः शीतः श्रीहा कफज उच्यते॥”

वातिकस्य तस्य लक्षणम्।

“नित्यमानङ्गकोष्ठः स्थान्निव्योदावर्त्तपीडितः।

वेदनाभिः परीतश्च श्रीहा वातिक उच्यते॥

दोषवितयस्थाणि श्रीहासाध्ये भवन्ति हि॥”

अथ तस्य चिकित्सा।

“पातथो युक्तितः चारः चीरेणोदधिशुक्तिजः।

तथा दुग्धेन पातथाः पिप्पल्यः श्रीहशान्तये॥१॥

अर्कपत्रं सलवणं पुटदग्धं सुचूर्णितम्।

निहन्ति मस्तुना पीतं श्रीहानमपि दारुणम्॥२॥

हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवचारश्च सैन्धवम्।

मातुलुङ्गरसोपेतं श्रीहशूलहरं रजः॥३॥

पालाशचारतोयेन पिप्पली परिभाविता।

श्रीहगुल्मान्निग्रमनी वह्निमान्यहरी मता॥४॥

रसेन जम्बीरफलस्य शङ्ख-

नाभीरजः पीतमवश्यमेव।

शाणप्रमाणं श्रमयेदशेषं

श्रीहामयं कूर्मसुमानमाशु॥५॥

शरपुष्कलकल्कलक्ष्मणालोडितः पीतः।

श्रीहानं यदि न हरते श्लेष्मोऽपि तदा जले

भवते॥६॥

सुपक्वसहकारस्य रसः क्षौद्रसमन्वितः।

पीतः प्रशमयत्येव श्रीहानं नेह संशयः॥७॥

सुखिन्नं शास्त्रलीपुष्यं निशापर्युषितं नरः॥

राजिकाचूर्णसंयुक्तं खादेत् श्रीहोपशान्तये॥८॥

इति भावप्रकाशः॥ *॥

“पिप्पलीमधुपानाच्च यथा मधुरभोजनात्।

श्रीहा विनश्यते रुद्ध इति॥९॥

केतकीपत्रजं चारं घृतेन सह भक्षयेत्।

तन्नेण शरपुष्काभ्यां पीत्वा श्रीहां विना-

शयेत्॥”१०॥

इति गारुडे १८७। १८८ अध्यायौ॥

(“शोणितकफप्रसादजं हृदयं तदाश्रया हि

ध्वमन्यः प्राणवहाः। तस्याधो वामतः श्रीहा

फुफ्फुसश्च॥” इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थे-

ऽध्याये॥ अस्य सहेतुकलक्षणादीनि यथा,—

“अश्रितस्यातिसंचोभाद् यानयानाभिचेष्टितैः।

अतिशयायभाराध्वमनयाधिकर्षणैः॥

वामपार्श्वश्रितः श्रीहा श्रुतः स्थानात् प्रवर्द्धते।

शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धन्तं विवर्द्धयेत्॥

इति तस्य श्रीहा कठिनोऽष्टौलेवादौ वर्द्धमानः

कच्छपसंस्थान उपलभ्यते स चोपेक्षितः क्रमेण

कुक्षिं जठरमग्राधिवानश्च परिच्छिपद्गुदरमभि-

निर्वर्त्ययति॥

तस्य रूपाणि। दीर्घल्यारोचकाविपाकवर्चो-

मृज्यहृतमःपिपासाङ्गमर्द्धच्छर्द्दिमृच्छाङ्गसाद-

कासश्वासदुन्वराणाहामिनाशकाश्यास्यवैर-

स्यपर्वमेदकोष्ठवातशूलान्यपि चोदरमरुखण्यं

विवर्णं वा नीलहरितहारिद्रराजिमद्भवति॥”

चिकित्सास्य यथा,—

“पिप्पलीं तिक्त्वं हिङ्गु नागरं हस्तिपिप्प-

लीम्।

भक्ष्वातकं शिशुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम्॥

देवदारुहरिद्रं हे सरलातिविषे वचाम्।

कुष्ठं सुस्तं तथा पञ्च स्रवणानि प्रकल्प्य च।

दधिसर्पिर्वसातैलमज्ययुक्तानि दाहयेत्॥

अन्तर्धूममतः चारात् विडालपदकं पिबेत्।

मदिरा दधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः॥

हृद्रोगं श्वयथुं गुल्मं श्रीहाशौं जठराणि च।

विस्त्रचिकासुदावर्त्तं वानाश्लीलाश्च नाशयेत्॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने १८६९ अध्याये॥

श्रीहारिः, पुं, (श्रीहाया अरिः शत्रुस्तन्नाशक-

त्वात्।) अश्वत्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

(श्रीहनाशकवटिकौषधविशेषः। यथा,—

“दिकर्षं लौहभस्मापि कर्षं ताम्रं प्रदापयेत्।

शुद्धस्तं तथा गन्धं कर्षमानं भिषग्वरः॥

ऋगाजिनं पलं भस्म लिम्पाकाङ्गुलचः पलम्।

एवं भागक्रमेणैव कुथ्यात् श्रीहारिसंज्ञकम्॥

नवगुञ्जामितं खादेदथ निव्यं हि पूतवान्।

श्रीहानं यत्नतं गुल्मं हन्त्यवश्यं न संशयः॥”

इति श्रीहारिरसः॥ *॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसंग्रहे श्रीहाधिकारे॥)

श्रीहाशत्रुः, पुं, (श्रीहायाः शत्रुः।) श्रीहशत्रुः।

श्रीहवृक्षः। इति केचित्॥

सुचिः, पुं, (सुच्यति दहतीति।) सुष दाहे + “सुषि-

कुषिशुषिभ्यः क्सि।” उणा० ३। १५५। इति

क्सिः।) अग्निः। इत्युणादिकोषः। स्नेहः।

सहदाहः। इति संक्षिप्तसारोणादिरिति॥

सु, उ सपण्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-आत्म०-

अक०-अनिट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। उ,

भवते। इति दुर्गादासः॥

सुतं, स्त्री, (सु + क्तः।) अश्वगतिविशेषः। स च

तरया भग्न्येन गतिः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा,

अश्ववैद्यके। ३। १३२।

“अथ यः पुच्छतोऽश्वस्य शनैरविशदो ध्वनिः।

अन्तरुत्पद्यते कश्चित्तदश्वस्रुत उच्यते॥”)

तिथ्यंगतिः। इति कलिङ्गः॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे। २७। १५६।

“तिथ्यंश्चस्तिथ्यंगेवास्य पेतुर्वक्रस्रुता ऋगाः॥”)

सुतः, पुं, (सुतं सुतवद्गतिरस्यास्तीति। सुत +

अच्।) त्रिमात्रवर्णः। इति मेदिनी। ते, ३५॥

यथा,—

“एकमात्रो भवेद्द्वयो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।

त्रिमात्रस्तु त्रुतो ज्ञेयो यज्जनश्चाहमात्रकम्॥”

इति दुर्गादासादिष्टतप्राचीनकारिका॥

(तथाच।

“दूराङ्गाने च गाने च रोदने च त्रुतो मतः॥”

इति च दुर्गादासष्टतवचनम्॥

सु + क्तः।) भग्न्यगतिरुक्ते, त्रि॥ (यथा,

हरिवंशे। ६८। ८४।

“रामादनन्तरं कृष्णः त्रुतो वै वीर्यवांस्ततः।

ताभ्यामेव त्रुताभ्याश्च चरणैस्ताडितो गिरिः॥”

अन्तर्निर्जयत्वात् भावितः। यथा, दृष्टत्संज्ञिता-

याम्। ५। ४४।

“सद्यगते तमसि जगज्जलन्तं भवति सुदित-

मभयश्च॥”

सिक्तः। यथा, याज्ञवल्क्ये। १। २३५।

“अग्नौ करिष्यन्नादाय एच्छत्यन्नं घृतं त्रुतम्॥”

व्याप्तः। यथा, भागवते। ३। २। १४।

“यस्यासुरागजु तहासरास-

लीलावलोकप्रतिलब्धमानाः।

ब्रजस्त्रियो दग्भिरनुप्रवृत्त-

धियोऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः॥”)

सुष, उ दहि। भस्मीकरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥

(भा०-पर०-सक०-सेट्। क्रावेट्।) उ, श्रीषित्वा

सुष्टा। इति दुर्गादासः॥

सुष, ग सेके। पूर्त्तौ। स्नेहे। इति कविकल्प-

द्रुमः॥ (क्रा०-पर०-सक०-स्नेहे अक०-सेट्।)

ग, सुष्णाति। इति दुर्गादासः॥

सुष, य ल दहि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-

पर०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। य,

सुष्यति। ल, अनुषत्। पुष्पोष। इति दुर्गा-

दासः॥

सुषः, पुं, दहनम्। इति जघघातोर्भावे अल्-

प्रत्ययः॥

सुष्टः, त्रि, (सुष् + क्तः। “यस्य विभाषा।” ७।

२। १५। इति इट् न।) दग्धः। इत्यमरः।

३। १। ६६॥ (यथा, ऋतुसंहारे। १। २२।

“पटुतरवनदाहात् सुष्टश्चप्ररोहः

परुषपवनवेगात् क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः॥”

अस्य लक्षणं यथा,—

“तत्र यद्विवर्णं ब्रुयतेऽतिमात्रं तत् ब्रुहम् ॥

चिकित्सास्य यथा,—

“दग्धस्योपश्रमार्थाय चिकित्सां संप्रचक्षते ।

ब्रुहस्याग्निप्रतपनं कार्यमुक्तान्तधौघघम् ॥

शरीरे स्विन्नभूयिष्ठे स्विन्नं भवति शोणितम् ॥

प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यतिशोणितम् ॥

तस्मात् सुखयति ह्येष नतु शीतं कथञ्चन ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

ब्रुस, इर् य दाहे । विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीय-

युक्तः । इर्, अब्रुसत् आब्रुसीत् । य, ब्रुस्यति ।

इति दुर्गादासः ॥

ब्रुव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः ।

ऋ, अपिब्रुवत् । ङ, ब्रुवते । इति दुर्गादासः ॥

ब्रुघः, पुं, (ब्रुघ दाहे + भावे घञ् ।) दाहः ।

इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते ।

४ । १७ ।

“दरीषु किन्नरीलोकं घत्ते यः ब्रुघविश्रवे ।

न्यासीकृतमनङ्गेन भाण्डागारमिव स्वकम् ॥”

पित्तविकारविशेषः । तद्वयथा । “पित्तविकारा-

श्चत्वारिंशद जडं आख्यास्यन्ते । तद्वयथा

ओषश्च ओषश्च दाहश्च दवयुश्च धूमकश्चात्कश्च

इत्यादिषु ॥” इति चरके सूत्रस्थाने विंशेऽध्याये ॥

भ्रा, ल भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-

पर०-सक०-अनिट् ।) ल, भ्राति । इति

दुर्गादासः ॥

भ्रा, स्त्री, (भ्रा + भावे क्तिप् ।) भक्षणम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

भ्रातं, त्रि, (भ्रा + क्तः ।) भक्षितम् । इत्यमरः ।

३ । १ । ११० ॥

भ्रानं, स्त्री, (भ्रा + भावे लुट् ।) भोजनम् । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

फ, फकारः । दार्विशतितमयञ्जनवर्णः । (पवर्गस्य

द्वितीयवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः ।

इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

“उपूषणानोयानामोष्ठौ ॥”) तस्य तत्त्वं यथा,—

“फकारं श्दण्य चार्ज्जु ! रक्तविदुल्लतोपमम् ।

चतुर्ज्यप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।

आत्मादितत्त्वसंयुक्तं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥ * ॥

“वक्रा वामगता रेखा ततोऽधः सङ्गता भवेत् ।

तस्माद्दूर्ध्वगता भूत्वा दक्षिणार्धे कुण्डली ॥

ब्रह्मा रुद्रश्च विष्णुश्च कुण्डली ब्रह्मरूपिणी ।

मात्रा ग्रामाद्विद्यतः क्रमश्च परिकीर्त्तता ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तत्पर्यायः ।

“फकारश्च मधेशानि ! शिखी चैव जनार्दनः ॥”

इति रुद्रयामलोक्तवर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

“प्रलयाम्बुदवर्णाभां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।

भक्ताभयप्रदां नित्यां नानालङ्कारभूषिताम् ॥

एवं ध्यात्वा फकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—

“फः सखी दुर्गिणी धूम्रा वामपाश्वो जनार्दनः ।

जया पादः शिखा रौद्री फेत्कारः शाखिनी-

प्रियः ॥

उमा विहङ्गमः कालः कुञ्जिनीप्रियपावकौ ।

प्रलयाम्बुदवर्णाभां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।

फुत्कारो यामिनी यक्ता पावनो मोहवर्धनः ।

निष्कलवागहङ्कारः प्रयागो ग्रामणीः फलम् ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(पदादौ अस्य प्रयोगेन भयसम्भावना । यदुक्तं
वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।

“दोधः सौख्यं सुदं नः सुखभयमरणक्षेपदुःखं
पवर्गः ॥”)

फं, स्त्री, (फक् असद्व्यवहारे + ङः ।) रूक्षोक्तिः ।

फुत्कृतिः । निष्कलभाषणम् । इति मेदिनी । फे, १ ॥

फः, पुं, यत्तसाधनम् । स्थानम् । भक्तावातः ।

इति मेदिनी । फे, १ ॥ बर्हकः । जृम्भानिष्कारः ।

स्फुटः । फललाभः । इति विश्वः ॥ सञ्ज्ञाविशेषः ।

यथा । “हसोऽन्तः फः । हसो विरामश्च फसञ्चः

स्यात् ॥” इति सुप्रबोधयाकरणम् ॥

फक्, असद्व्यवहारे । शनैर्गतौ । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) कोपधः ।

फकृति खलः कुक्षितं व्यवहरतीत्यर्थः । फकृति

वृद्धो मन्दं गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

फञ्जिका, स्त्री, (फक् + “घात्वर्थनिर्देशे खलु

वक्तव्यः ।” इति वार्तिकोक्त्या खलु । टापि अत

इत्वम् ।) असद्व्यवहारः । फांकि इति भाषा ।

तत्पर्यायः । चोद्यम् २ देशम् ३ पूर्वपक्षः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । २ ।

६५ ।

“फणिभाषितभाष्यफञ्जिका

विधमा कुण्डलनामवापिता ॥”)

न्यायसम्बन्धियाख्या । यथा,—

“श्रीमता मथुरानाथतर्कवागीशधौमता ।

विषदीक्षित्य दर्शयन्ते द्वितीयमणिफञ्जिकाः ॥”

इत्यनुमानखण्डटीकारम्भे मथुरानाथः ॥

फञ्जिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज आस-

हने + खलु । एषोदरादित्वात् भस्य फः । टापि

अत इत्वम् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इत्य-

मरः । २ । ४ । ८६ ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसार-

संग्रहे ज्वराधिकारे वृहच्चूडामणिरसे ।

“निर्गुण्यो फञ्जिका वासारविष्कलचिकण्टकैः ॥”

“फञ्जिका ब्राह्मणयष्टिका ॥” इति तट्टीका ॥

देवताङ्गः । दुरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फञ्जिपञ्जिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति भञ्जि ।

एषोदरादित्वात् भस्य फः । फञ्जि रोगहारकं

पञ्चयस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।)

आखुपर्णी । इति रत्नमाला ॥ (विट्तिरस्या

आखुपर्णीशब्दे ज्ञातया ॥

फञ्जी, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज + अच् ।

एषोदरादित्वात् भस्य फः । गौरादित्वात् ङीष् ।)

भाग्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यक-

चक्रपाणौ न्यासाधिकारे ।

“अमृता नागरफञ्जीयात्रीपर्णाससाधितः

क्राथः ।

पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ निहन्त्याशु ।”

तथाचास्या गुणाः हारीते प्रथमस्थाने दशमे-

ऽध्याये ।

“वत्सादनी तथा फञ्जी तैलपर्णी तु सिङ्घिका ।

चक्रमर्दक इत्यन्ये दुर्ज्वरा वातकोपनाः ॥”)

फट्, य, अनुकरणशब्दः । अस्त्रबीजम् । यथा ।

फड्क्लं शस्त्रमायुधम् । इति बीजवर्णोद्धार-

तन्त्रम् ॥ * ॥ शान्तिकुम्भचालने अर्घ्यपात्रचालने

अर्घ्यजलेन पूजोपकरणाभ्युत्तरे अन्तरीचग-

विघ्नोत्सारणे विकिरक्षेपणे गन्धपुष्पाभ्यां

करशोधने अघमर्षणे पापपुरुषताडने कराङ्ग-

न्यासे नैवेद्यप्रोक्षणे होमाग्नेः क्रयार्द्राश्रयान्ते

होमाग्रावाहने तदग्निप्रोक्षणादौ च फडिति-

मन्त्रस्य प्रयोगः ॥ (यथा, भामवते । ६ । ८ । १० ।

“सविसर्गं फडन्तं तत् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ॥”

विशीर्षादौ, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।

७ । ३ । “देवाः शो यस्मै त्वेडे तत्सत्यमुपरि

प्रुता भङ्गेन हतोऽमौ फट् ॥”

“असौ द्वेयो हतो निहतः सन् फट् विशीर्षो

भवतु निफला विप्ररणे अस्य किबन्त्येतद्रूपम् ।

फलतीति फट् डलथोरैक्यम् । स्नाह्यकारस्थाने

फडित्वभिचारे प्रयुज्यते ।” इति तद्वाक्ये वेद-

दीपे महीधरः ॥)

फटः, पुं स्त्री, (स्फुट विकसने + पचाद्यच् । एषो-

दरादित्वात् साधुः) फणा । इत्यमरजटाधरौ ॥

फटा, स्त्री, (फट + स्त्रियां टाप् ।) फणा ।

(यथा, पञ्चवक्त्रे । ३ । ८३ ।

“निर्विघ्नेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फटा ।

विघ्नं भवति मा वास्तु फटाटोपो भयङ्करः ॥”)

दम्भः । इति मेदिनी । टे, २१ ॥ कितवः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

“स्यात् पवर्गद्वितीयादि फटायान्तु स्फटापि

च ॥”

इति भरतदृष्टशब्दभेदः ॥

फडिङ्गा, स्त्री, (फडिति शब्दं इङ्गति गच्छतीति ।

इङ्ग गतौ + अच् । टाप् ।) भिक्षिका । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ फडिङ्ग इति भाषा ॥

फण, ण निःस्त्रे हे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-अक०-सेट् ।) फेणतुः पफणतुः ।

निःस्त्रेहः अनायासेनोत्पत्तिः । पफणति वाञ्छितं

श्रीमताम् । अनायासेन जातम् । अस्यैव अन्तस्त्र

निष्ठायां अनायासकृतं फण्टं इत्यमरः ॥
अतएव रमानाथोऽपि घटादौ फण गतौ
इत्यत्र गतेरन्यत्र । फणयति जनोऽनायासेन
जनयतीत्यर्थ इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

फण, मि ण गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मि, फणयति फणयति ।
ण, फणतुः प्रफणतुः । इति दुर्गादासः ॥

फणः, चि, (फणति विस्तृतिं गच्छतीति । फण +
अच् ।) सर्पस्य विस्तृतमस्तकम् । यथा । फटा-
यान्तु फणा द्वयोरित्यमरः ॥ शशोर्णं कारणं
फणम् । इति क्लीवकाण्डे चन्द्रगोमी ॥ तत्-
पर्यायः । फणा २ फणम् ३ फटा ४ फटः ५
स्फटः ६ स्फटा ७ । इत्यमरभरतौ ॥ दर्वी ८
भोगः ९ स्फुटः १० । इति हेमचन्द्रः । १४।३८१ ॥
स्फुटा ११ दर्विः १२ फटी १३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२।११४।१५।
“परिवादं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महाजने ।
प्रकाशयति दोषांस्तु सर्पः फणमिवोच्छ्रितम् ॥”
जत्रूँस्यमर्मविशेषः । यथा, सुश्रुते । ३। ६ ।
“जत्रूँ मर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृकाः
हे कृकाटिके हे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ
द्वावर्तौ द्वावृत्तौ द्वौ शृङ्गावेका स्थपनी
पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपति-
रिति ॥”)

फणकरः, पुं, (फणः कर इवास्त्येति । फणस्य करो
वा ।) मुजङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । फणस्य
धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणधरधरः, पुं, (फणधरस्य सर्पस्य धरः ।) शिवः ।
इति कविकल्पलता ॥

फणभृत्, पुं, (फणं विभर्तीति । भृ + क्तिप् तुक् च ।)
सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥ (यथा,
राजेन्द्रकर्णपूरे । ४ ।

“आप्तयोमतले ऋगाङ्गधवले निर्धौतदिङ्गुले
देवत्वद्वयशसि प्रशान्ततमसि प्रौढे जगत् प्रेयसि ।
केलासन्ति महीभृतः फणभृतः श्रेष्ठानि

पाथोधयः

क्षीरोदन्ति सुरदिपन्ति करिणो हंसन्ति

पुंस्कोकिलाः ॥”)

फणवान्, [तु] पुं, (फणोऽस्यास्तीति । फण +
मतुप् । मस्य वः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणा, स्त्री, (फणति प्रसारसङ्कोचं गच्छतीति ।
फण गतौ + अच् । टाप् ।) सर्पफटा । इत्य-
मरः । १।१८।६ ॥ (यथा, अभिज्ञानशकु-
न्तले ६ अङ्के ।

“ज्वलति जलितेन्वनोऽग्निर्विप्रकृतः पद्मगः फणां
कुरुते ।

तेजस्वी संचोभात् प्रायः प्रतिपद्यते तेजः ॥”)

फणाकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । फणाया
करः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणाधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । फणाया
धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणाभरः, पुं, (विभर्ति धरतीति । भृ + पचाद्यच् ।
फणाया भरः ।) सर्पः । इति हारावली । १५ ॥

फणावान्, [तु] पुं, (फणास्यास्तीति । फणा +
मतुप् । मस्य वः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणिकेसरं, स्त्री, (फणीव केसरोऽस्य ।) नाग-
केसरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य
नागकेसरशब्दे ज्ञातयाः ॥)

फणखेलः, पुं, (फणिना सह खेलतीति । खेल +
अच् ।) भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भारइ इति भाषा ॥

फणिचक्रं, स्त्री, (फण्याकारं चक्रम् ।) विवाहादि-
कर्मसु शुभाशुभज्ञानार्थं सप्तविंशतिनक्षत्र-
घटितसर्पाकारत्रिनाडिकचक्रम् । यथा,—

“अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाडिकम् ।

तत्र वेधवशाज्ज्ञेयं विवाहादौ शुभाशुभम् ॥

त्रिनाडीवेधनक्षत्रमश्विन्याद्राशुगोचराः ।

हस्तेन्द्रमूलवारुण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥

यान्यः सौम्यो गुर्योर्निश्चिन्ना मित्रजलाङ्गयम् ।

धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्याह्नीयवस्थिताः ॥

कृत्तिका रोहिणी सर्पे मघा स्वातीविशाखके ।

उत्तरा श्रवणा पौष्णं पृष्ठनाडीयवस्थिताः ॥

अश्वदिनाडीवेधर्चे षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् ।

यान्यादितुल्यं तुल्यं कृत्तिकादिद्विषट्कम् ॥

एवं निरीक्षयेद्देधं कन्यामन्त्रे गुरौ सुरे ।

पण्यस्त्रीस्वामिनिषेधे देशे ग्रामे पुरे रचे ॥

एकनाडीस्थिदिशि यदि स्युर्वरकन्ययोः ।

तदा वेधं विजानीयाद्गुर्वादिषु तथैव च ॥

प्रकटं यस्य जन्मर्चं तस्य जन्मर्चतो यधः ।

प्रनष्टं जन्मभं यस्य तस्य नामर्चतो भवेत् ।

द्वयोर्जन्मयोर्वेधे न कर्मण्यं कदाचन ॥

एकनाडीस्थिता चेत् स्याद्भर्तुर्नाशाय चाङ्गना ।

तस्मान्नाडीयधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥

प्राङ्गाथा वेधतो भर्ता मध्याह्नो भयन्तथा ।

पृष्ठनाडीयधे कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥

एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता ।

तत्र देवं रुजं न्युत्तं क्रमेण फलमादिशेत् ॥

समासत्रे वेधे श्रीघ्नं दूरवेधे चिरेण तु ।

वेधान्तरभमानेन वर्षे दुष्टं प्रजायते ॥

प्रभुः पण्याङ्गना मित्रं देशो ग्रामः पुरं

रुहम् ।

एकनाडीगता भया अभया वेधवर्जिताः ।

एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अपि च ।

“सर्पाकारो घटनविशेषः

कृत्तिकादिधर्मदेवतशेषः ।

पृष्ठे सुतद्वतिसङ्कटरोगः

क्रोडे कान्तापुत्तवियोगः ।

मध्ये रेखे विहितविवाह

उभयोर्मरणं वदति वराहः ॥

क्रोडे पृष्ठे यश उद्दामम्

मध्ये क्रोडे बहुसम्मानम् ।

मध्ये पृष्ठे भवति विवाहो

बहुसुतवित्तमिति च सुनिराह ॥”

इति समयप्रदीपः ॥ ॥

तस्य विन्यासो यथा,—

पृष्ठे १ ६ ७ १२ १३ १८ १९ २४ २५

मध्ये २ ५ ८ ११ १४ १७ २० २३ २६
क्रोडे ३ ४ ९ १० १५ १६ २१ २२ २७ ॥

फणिजिह्वा, स्त्री, (फणिजिह्वेव आकृतिरस्यस्या
इति अच् ।) महाश्रुतावरी । महासमङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिज्भक्तः, पुं, (फणिनामुज्भक्तः वहिष्कारक
उत्पादक इति यावत् । पृष्ठोदरादित्वात् साधुः ।
फणितुल्यबहुपत्रपुष्पवत्त्वात् तथात्वम् ।) चन्द्र-
पत्रतुलसी ॥ (रक्तवर्णतुलसी च । तत्पर्यायश्च
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“सुगन्धाको गन्धनामा तीक्ष्णगन्धः फणिज्-
भक्तः ॥”)

जम्बीरभेदः । इति केचित् ॥ जम्बीरसामान्यः ।
इति केचित् ॥ तत्पर्यायः । समीरणः २ मरुवकः

३ प्रस्यपुष्पः ४ जम्बीरः ५ । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा,—

“मारुतोऽसौ मरुवकी मरुक्करुरपि स्मृतः ।

फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्यपुष्पः समीरणः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

फणितः, चि, (फण गतौ + क्तः ।) गतः ।
निःस्नेहितः ॥

फणितल्पगः, पुं, (फणी श्रेष्ठ एव तत्त्वं फणि-
तत्त्वं तस्मिन् गच्छतीति । गम + डः ।) विष्णुः ।
सर्पश्रयायां गच्छति यः । इति सुतपत्तिः ॥

फणिप्रियः, पुं, (फणिर्ना प्रियः भक्ष्यत्वात् ।)
वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणिफेनः, पुं, (फणिनां फेन इव उग्रगुणत्वात् ।)
अहिफेनः । आहिं इति भाषा । यथा,—

“जातीफलं टङ्गयमभक्तश्च

हिङ्गूलगन्धं परिमर्दं यामम् ।

भागद्वयं स्यात् फणिफेनकस्य

गान्वालिकापत्ररसेन मर्दाम् ॥”

इति रत्नावली ॥

फणिवल्ली, स्त्री, (फणीव दोषा वल्ली ।) नाग-
वल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिहन्त्री, स्त्री, (फणिनो हन्तीति । हन् + लृच्
+ डीप् ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिहृत्, स्त्री, (फणिनो हरति स्वगन्धेन अपसा-
रयतीति । हृ + क्तिप् । तुगागमश्च ।) चन्द्र-
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

फणी, [नृ] पुं, (फणास्यस्येति । फणा + “क्रीड्या-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति हनिः ।) सर्पः ।

इत्यमरः ॥ (यथाच सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।

“ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः श्रीघ्नगामिनः ।
मण्डलेर्विविधैश्चिन्नाः पृथग्वो मन्दगामिनः ॥”

फल

तद्दृशनप्रतीकारविधयेथा,—

“फणिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत् ।
द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पाययेतागदं भिषक् ॥
नस्य कर्माङ्गने युङ्गात्तृतीये विघनाशने ।
वान्तं चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूमथ दापयेत् ॥
श्रीतोपचारं कृत्वा दौ भिषक् पञ्चमघयोः ।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागुषापि कीर्तिताम् ॥
सप्तमे त्ववपीडेन शिरस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
तीक्ष्णमेवाङ्गनं ददात्तीक्ष्णशस्त्रेण सूड्धिं च ॥
कुर्व्यात्काकपदं चर्म सास्त्रेण पिशितं क्षिपेत् ॥”

इति च सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
सर्पिण्यनामकौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(केतुः । यथा, ग्रहभावप्रकाशे ।
“कविरत्यन्तधवलः फणी कृष्णः शनिस्तथा ॥”
सीसकं अस्य विषयो यथा,—

“रसो गन्धद्वयः सोषणोऽयं
फणी पिप्पलीत्येष धुस्तूरपिष्टः
जयेत् सन्निपातं द्विगुञ्जकानुपानं
भवेदकैमूलासु सयोषचूर्णम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे पञ्च-
वक्तरसे ॥ मरुवकनामौषधं यथा,—

“मारुतोऽसौ मरुवको मरुववरुपि स्मृतः ।
फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्यप्रस्यः समीरणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

फणीश्वरः, पुं, (फणिनामीश्वरः ।) अनन्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

फण्डः, पुं, (फणति । फण गतौ + “अमन्तात्
डः ।” उणा० १ । ११३ । इति डः ।) जठरम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

फत्कारौ, पुं, (फत् इत्ययत्तशब्दं करोतीति । क +
णिनिः ।) पञ्चमात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फरं, स्त्री, (फलतीति । फल + अच् । लस्य रत्वम् ।)
फलकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

फरुवकं, स्त्री, पूगपात्रम् । इति हारावली ॥ १३७ ॥
फर्फरीकः, पुं, (स्फुरतीति । स्फुर स्फुरणे + “फर्फ-
रीकादयश्च ।” उणा० ४ । २० । इति ईकन्
धातोः फर्फरादेशश्च ।) चपेटः । माईवे, स्त्री ।
इति मेदिनी । के, २०० ॥

फर्फरीका, स्त्री, (फर्फरीक + टाप् ।) पादुका ।
(स्फुरतीति ईकन् । टाप् । मनसि स्फुरणा-
देव तथात्वम् ।) मदनः । इति संक्षिप्तसारो-
णादिवृत्तिः ॥

फल, निष्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।)

“इह नवशुककोमला मणीनां
रविकरसम्बलिताः फलन्ति भासः ॥

इति भारविः ॥

निष्पादनेऽपि वाल्मीकिः ।

फलति स्म यस्य चरितस्त्रोत्राय दिव्या गिरः ॥”
इति दुर्गादासः ॥

फल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) ज, फलः फलः । इति दुर्गादासः ॥

फल

फल, जि आ भिदि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) जि, फल्लोऽस्ति । आ, फलितं
फलत्वं तेन । फलति काष्ठं कुठारः । इति
दुर्गादासः ॥

फलं, स्त्री, (फलतीति । फल निष्पत्तौ जि फला
विशरणे वा + अच् ।) लाभः । (यथा, शकु-
न्तलायाम् । १ अङ्के ।

“शान्तिमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः

कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥”)

ग्रन्थम् । (यथास्य भक्षणविधिः ।

“फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्दे दलेषु च ॥”

“फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ।

तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुज्जानस्योपकल्पयेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥

यथा च शकुन्तलायाम् ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ॥”)

फलकम् । (शारिफलकार्यं यथा, महाभारते ।

४ । १ । २४ ।

“वैदूर्यान् काञ्चनान् दान्तान् फलेष्व्योतीरसैः

सह ।

कृष्णाच्चान् लोहिताच्चान् निर्वृत्यामि मनो-
रमान् ॥”)

हेतुवृत्तम् । इत्यमरः ॥ जातीफलम् । युक्तिः ।

त्रिफला । (यथा,—

“हरीतकी चामलकी विभीतकमिदं त्रयम् ।

त्रिफला फलमित्युक्तं तच्च त्रयं फलत्रिकम् ॥”

इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥

कक्कोलम् । इति मेदिनी । ले, ३३ ॥ वाणाग्रम् ।

आर्तवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ फालः । इति

हेमचन्द्रः ॥ दानम् । इति धरणिः ॥ सुष्कः ।

यथा,—

“अफलो भुज्यते मेघः सफलस्तु न भुज्यते ।”

इति रामायणम् ॥

(प्रमेयभेदः । यथा,—

“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रत्य-
भावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥” इति गोतम-
सूत्रम् ।

तत्रैव फलसूत्रम् यथा । “प्रवृत्तिदोषजनितो-

ऽर्थः फलम् ॥” “सुखदुःखसंवेदनं फलम् । सुख-

विपाकं कर्मदुःखविपाकश्च तत् पुनर्देहेन्द्रिय-

विषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः

फलमभिप्रेतम् । तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितो-

ऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति तदेतत् फलमुपात्तसु-

पात्तं हेतुं त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य

हानोपादानयोर्निष्ठा पर्यवसानं वास्ति स

खल्वयं हानोपादानस्योत्तरोत्तरे लोकः ।” इति

वात्स्यायनः ॥) जीवस्य कर्मफलभुक्तिर्यथा,—

“जीवः कर्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च ।

आत्मनः प्रतिविम्बश्च देही जीवः स एव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

फल

दानफलं यथा,—

“यथा फलन्ति शस्यानि न्यूनानि वाधिकानि च ।

कृषकाणां क्षेत्रभेदे पात्रभेदे फलं तथा ॥

सामान्यदिवसे विप्रे दानं समफलं भवेत् ।

अमायां रविसंक्रान्त्यां फलं शतगुणं भवेत् ।

चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं फलमेव च ॥

ग्रहणे शशिनः कोटिगुणश्च फलमेव च ।

सूर्यस्य ग्रहणे चापि ततो दशगुणं भवेत् ॥

अक्षय्यायामक्षय्येवासंख्यं फलमुच्यते ।

एवमन्यत्र पुण्याहे फलाधिक्यं भवेद्विह ॥

यथा दाने तथा ज्ञाने जपेऽन्यत्पुण्यकर्मसु ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं नाराणां कर्मणां फलम् ॥

सामान्यदेशे दानश्च विप्रे समफलं भवेत् ।

तीर्थे देवगृहे चैव फलं शतगुणं स्मृतम् ॥

गङ्गायाश्च कोटिगुणं क्षेत्रे नारायणे फलम् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥

यथा चैव कोटिगुणं तथा च विष्णुमन्दिरे ।

केदारे च लक्षगुणं हरिद्वारे तथा फलम् ॥

पुष्करे भास्करक्षेत्रे दशलक्षगुणं फलम् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥

सामान्यब्राह्मणे दानं सममेव फलं भवेत् ।

लक्षं त्रिसन्ध्यपूते च पण्डिते च जितेन्द्रिये ।

विष्णुमन्तोपासके च बुधे कोटिगुणं भवेत् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं गुणं भवेत् ॥

यथा दण्डेन सूत्रेण शरावेण जवेन च ।

कुम्भं निर्माति चक्रेण कुम्भकारो मृदा सुवि ।

तथैव कर्मसूत्रेण फलं धाता ददाति च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥ ३४

स्वप्रियफलस्य विष्णुदेयत्वं यथा,—

“भक्ष्याणि यानि पेयानि भोज्यान्यभिमतानि
च ।

फलश्च वक्ष्ये यच्च तत्तद्देयं जनार्दने ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥ ३४

इष्टकफलद्वारा फलपातननिषेधो यथा,—

“न पातयेद्विष्टकाभिः फलानि वै फलेन तु ।

न स्नेच्छभाषां प्रीक्षेत नाकर्षश्च पदासनम् ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १६ अध्यायः ॥

कर्मजन्यशुभादृष्टदृष्टसम्भवस्वर्गनरकादि ।

तत्त्रिविधं यथा,—

“अनिष्टमिदं मिश्रश्च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां कश्चित् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

“अनिष्टं नारकित्वम् । इष्टं देवत्वम् । मिश्रं मनु-

ष्यत्वम् । एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य उभय-

मिश्रस्य च कर्मणो यत् फलं प्रसिद्धं तत् सर्व-

मत्यागिनामेव प्रेत्य परत्र भवति तेषां त्रिविध-

कर्मसम्भवात् न तु सन्न्यासिनां कश्चिदपि

भवति ॥” इति तट्टीकायां श्रीभरखामी ॥ ३४

वेदादीनां फलम् । यथा, वद्विं प्रति मरौचि-

वाक्यम् ।

“स तं प्राह फलं ब्रूहि वेदस्य च धनस्य च ।

दारश्रुतस्य विप्रादेः स्वर्गापवर्गहेतवे ॥

फलक

वह्निरुवाच ।

अग्निहोत्रफला वेदा दत्तमुक्तफलं धनम् ।
 रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥”
 इति वह्निपुराणे निव्याह्निकस्नानविधिनामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ लवणादिसंयोगे फलस्याम्लत्वं यथा,
 “तक्षुलोन्मिसंयोगास्त्वययोगेन पिष्टकम् ।
 फलं त्रितयसंयोगाद्भ्रं भवति तत्तृणम् ॥”
 इति रामार्चनचन्द्रिकाष्टवचनमिति केचित् ॥
 फलः, पुं, (फलतोति । फल + अच् ।) कृटज-
 वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते
 सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
 “कण्टकारिकाफलपटोलवार्त्ताकुकारवेक्षक-
 कटिकाकेवकोरुवकपर्पटककिराततित्तककोट-
 कारिष्टकोशातकीवेचकरीराटरुषकार्कपुष्पीप्र-
 भृतीनि ॥”)
 फलकं, क्लो, पुं, (फल + संज्ञायां कन् ।) चर्म ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥ टाल इति भाषा ॥
 (यथा, विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३३ ।
 “शार्ङ्गं वाणं क्षपाणं फलकमरिगदे पद्मशृङ्गौ
 सहस्रम्
 विष्माणाः शस्त्रजालं मम ददतु हरेर्वाहवो
 मोहहानिम् ॥”)
 फलकः, पुं, (फल + संज्ञायां कन् ।) अस्थिखण्डम् ।
 इति छटाधरः ॥ नागकेशरम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ काष्ठादिफलकम् । यथा,—
 “पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
 ऊनाधिकान् संशोधं पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥”
 इति व्यवहारतत्त्वे व्यासः ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ५ ।
 “भृङ्गुटीकृटिलात्तस्या ललाटफलकाद्भुतम् ।
 काली करालवदना विनिष्क्रान्ताभिपाशिनी ॥”)
 रजकपटम् । घोषार पाट इति भाषा । यथा,
 “शास्त्रले फलके अक्षे निव्याह्वासांसि नेजकः ।
 न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥”
 इति भित्ताक्षरा ॥
 फलकपाणिः, पुं, (फलकं पाणौ यस्य ।) चर्मौ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ७१ ॥ टाली इति भाषा ॥
 फलकर्कशा, स्त्री, (फलेन कर्कशा ।) वनकोलिः ।
 इति केचित् ॥
 फलकामः, त्रि, (फलं कामयते इति । कम +
 अच् ।) कर्मफलकामौ । यथा,—
 “धर्मवाण्डिका मृदाः फलकामा नराधमाः ।
 अश्वयन्ति जगन्नाथं ते कामान्नाप्नुवन्त्युत ॥”
 इति मलमासतत्त्वष्टतविष्णुधम्मपत्तरीयवृत्तीय-
 काण्डीयवचनम् ।
 फलकी, [न] पुं, (फलकं फलकाकारोऽस्यस्येति ।
 फलक + इनिः ।) मत्स्यभेदः । फलुइ इति
 भाषा । (गुणादिकमस्य फलिशब्दे ज्ञात-
 यम् ।) फलकान्विते, त्रि । इति मेदिनी ।
 ने, १६ ॥
 फलकण्डः, पुं, (फले फलावच्छेदे लक्ष्यः ।) पानीया-
 मलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फलपू

फलकेशरः, पुं, (फले केशरा इवास्त्य ।) नारी-
 केलवृत्तः । इति छटाधरः ॥
 फलकोषकः, पुं, (फलं सुष्क एव कोषो यत्र । ततः
 कन् ।) सुष्कः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवृति-
 रस्य सुष्कशब्दे ज्ञातया)
 फलगृहिः, त्रि, (फलं गृह्णातीति । गृह + इन् ।)
 फलेगृहिः । यथासमयं फलधरवृत्तः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 फलग्राही, [न] पुं, (फलं गृह्णातीति । गृह +
 णिनिः ।) वृत्तः । इति धरणिः ॥ फलगृहण-
 कर्त्तरि, त्रि ॥
 फलचमसः, पुं, दधिमिश्रितवटवकचूर्णम् । इति
 आहुतत्वम् ॥
 फलचोरकः, पुं, (फलं चोर इवास्त्य कन् ।) चोरक-
 नामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 फलत्रयं, स्त्री, (फलस्य त्रयम् ।) द्राक्षापरूष-
 काक्षर्यः । (यथा,—
 “द्राक्षापरूषकाक्षर्यैः फलत्रयमुदाहृतम् ॥”
 इति वैद्यकपरिभाषायाम्)
 त्रिफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 फलत्रिकं, स्त्री, (फलस्य त्रिकम् ।) त्रिफला ।
 (यथा,—
 “पथ्याविभीतधात्रीणां फलेः स्यात्त्रिफला समैः ।
 फलत्रिकश्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सुखीपिप्पलीमरिचानि । इत्यमरः । १२ । ६ । ११ ॥
 फलदः, पुं, (फलं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
 सर्गे ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) वृत्तः । इति
 धरणिः ॥
 फलदः, त्रि, (फलं ददातीति । दा + कः ।) फल-
 दाता । यथा,—
 “विशष्टफलदा कथा निष्कामाणां विमुक्तिदा ॥”
 इति मलमासतत्त्वष्टतविष्णुपुराणवचनम् ॥
 फलपञ्चाङ्गं, स्त्री, अक्षपञ्चफलम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 फलपाकः, पुं, (फलेषु पाकोऽस्य ।) करमईकः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पानीयामलकम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 फलपाकान्ता, स्त्री, (फलपाकेनान्तो नाशो यस्याः ।)
 औषधिः । धान्यकदल्यादिः । इत्यमरः । १२ । ४ । ७ ॥
 फलपाकी, [न] पुं, (फलपाकोऽस्यस्येति । इनिः ।)
 गर्हभाण्डः । इति रत्नमाला ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “नन्दीवृक्षस्तान्त्रपाकी फलपाकी च पौतनः ।
 गर्हभाण्डो गन्धमुष्को द्वितीयः क्षिप्रप्राक्कसौ ॥”
 इति च वैद्यकरत्नमालायाम्)
 फलपुच्छः, पुं, (फलं पुच्छ इव यस्य ।) वरकाशुः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 फलपुष्पा, स्त्री, (फलानि पुष्पाणीवास्याः ।) पिष्ट-
 खर्जूरौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 फलपूरः, पुं, (फलेन पूरः पूर्णः ।) बीजपूरः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥ (विवरणमस्य बीज-
 पूरशब्दे ज्ञातयम् ।)

फलश

फलपूरकः, (फलपूर + स्वार्थे कन् ।) बीजपूरः ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 फलप्रदः, त्रि, (फलं प्रददातीति । प्र + दा +
 “आतश्चोपसर्गे ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।)
 फलदाता । यथा,—
 “क्रीणीहि भोः फलानीति श्रुत्वा सत्वरमच्युतः ।
 फलार्थं धान्यमादाय ययौ सर्वफलप्रदः ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥
 फलप्रिया, स्त्री, (फलेन प्रीणातीति । प्री + कः ।
 टाप् ।) प्रियङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुह्या-
 दयोऽस्या प्रियङ्गुशब्दे ज्ञेयाः ॥)
 फलभाक्, [ज] त्रि, (फलं भजते इति । भज +
 “भजो णिः ।” ३ । २ । ६२ । इति णिः ।)
 फलभागी । यथा,—
 “मासपक्षतिथीनाश्च निमित्तानाश्च सर्वशः ।
 उल्लेखनमकुर्वानो न तस्य फलभागभवेत् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वष्टतवृत्तशब्दभविष्यपुराण-
 वचनम् ॥
 फलभूमिः, स्त्री, (फलाय कर्मफलभोगाय भूमिः ।)
 कर्मफलभोगस्थानम् । यथा,—
 “भरतान्येरावतानि विदेहाश्च कुरुन् विना ।
 वर्षाणि कर्मभूम्यः स्युः शेषाणि फलभूमयः ॥”
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १२ ॥
 फलसुखा, स्त्री, (फलेन सुखा श्रेष्ठा ।) अज-
 मोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 फलसुहरिका, स्त्री, (फले फलावच्छेदे सुहरिका
 क्षुद्रसुहर इव ।) पिष्टखर्जूरः । इति शब्द-
 माला ॥
 फललक्षणा, स्त्री, (फलहेतुका लक्षणा ।) प्रयो-
 जनवती लक्षणा । यथा, साहित्यदर्पणे ।
 “यज्ञस्य गूढागूढाद्विधा स्युः फललक्षणाः ॥”
 फलवर्तुलं, स्त्री, (फलं वर्तुलमस्य ।) कालिङ्गम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 फलवान्, [त] त्रि, (फलमस्यास्तीति । फल +
 मतुप् । मस्य वः ।) फलयुक्तवृत्तः । तत्पर्यायः ।
 फलिनः २ फली ३ । इत्यमरः ॥ फलितः ४ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४७ ।
 “अपुण्याः फलवन्तो ये ते वनस्यतयः स्मृताः ।
 गुण्यः फलिनश्चैव वृक्षास्तृभयतः स्मृताः ॥”)
 फलविक्रयिणी, त्रि, (फलविक्रयोऽस्या अस्तीति ।
 इनिः । डीप् ।) फलविक्रेत्री । कुज्झादिनी
 इति हिन्दी भाषा । यथा,—
 “फलविक्रयिणी तस्य च्युतधान्यकरद्वयम् ।
 फलेरपूरयदत्रैः फलभाण्डमपूरि च ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥
 फलवृत्तकः, पुं, (फलप्रधानो वृत्तः । संज्ञार्थं
 कन् ।) पनसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (पनसशब्देऽस्य विशेषो व्याख्यातः ॥)
 फलशार्कं, स्त्री, (फलमेव शाकम् ।) मृद्विषयाका-
 न्तर्गतफलरूपशाकम् । यथा, राजवल्लभे ।
 “पत्रं पुष्पं फलं नानां फलैर्द्वैतं संखेदं तथा ।
 शार्कं मृद्विषसिद्धं गुह्यं विद्याद्वयधोत्तरम् ॥”

फलशाङ्खः, पुं, दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 फलशाली [न], त्रि, (फलेन शालते स्नायते इति ।
 शाल + णिनिः ।) फलाश्रयः । यथा,—
 “परसमवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम् ॥”
 इति कर्मलक्षणं सारमञ्जरी ॥
 फलशैशिरः, पुं, (शिशिरं प्राप्तमस्य अण् शैशिरम् ।
 फलं शैशिरं यस्य ।) वदरवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 फलश्रुतिः, स्त्री, (फलस्य कर्मफलस्य श्रुतिः श्रव-
 णम् ।) कर्मफलश्रवणम् । यथा,—
 “फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
 श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥”
 अपि च ।
 “वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ।
 नैष्कर्म्या लभते सिद्धिं रोचनायां फलश्रुतिः ॥”
 इति श्रीभागवते ११ स्कन्धः । इति मलमासतत्त्वम् ॥
 फलश्रेष्ठः, पुं, (फलानां फलवृक्षाणां श्रेष्ठः ।)
 आम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 फलसः, पुं, पनसवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 फलखेडः, पुं, (फले खेहो यस्य ।) आखोटवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 फलहारः, स्त्री, काली । फलं हरति या टात्
 षसिन्ति कर्मोपपदहृण् घातोः घणि ईप्प्रत्यय-
 निष्पन्नोऽयं शब्दः । सा ज्येष्ठपक्षदश्यां बहु-
 फलादुपहारैः पूजनीया । यथा,—
 “ज्येष्ठे मासि अमायां वै मध्यरात्रे महेश्वरि ! ।
 पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः ॥
 तत्रैव सितपद्मे तु पक्षदश्यां निशाङ्कैः ।
 पूजयेत् फलैर्लक्षैः शक्तितो वापि कालिकाम् ॥”
 इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥
 फला, स्त्री, भिन्निरिष्टाक्षुपः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (शमी । तत्पर्यायो यथा,—
 “शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री फलाग्निवा ।
 मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः सात्त्विका
 स्मृता ॥”)
 फलाव्या, स्त्री, (फलेन आव्या सम्पन्ना ।) काष्ठ-
 कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 फलाध्यक्षः, स्त्री, (फलानामध्यक्षमिव ।) राजा-
 दनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥ (कश्चित्,
 पुं । अस्य पर्यायः ।
 “राजादनः फलाध्यक्षो राजन्यः क्षीरिकापि च ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 फलानामधिष्ठते, त्रि ॥
 फलादनः, पुं, (फलानामदनोभक्तकः । यद्वा,
 फलानां अदनं भक्षणं यस्य ।) शुकपत्नी ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥ फलभक्षकः, त्रि ॥
 फलान्तः, पुं, (फलेषु सत्सु अन्तो नाशो यस्य ।)
 वंशः । इति शब्दमाला ॥
 फलान्तं, स्त्री, (फलमन्तं यस्य ।) वृक्षान्तम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते स्त्रवस्थाने ४६ अ ॥
 “मद्यं मद्योचितानान्तु सर्वमांसेषु पूजितम् ।
 अमदापानासुदकं फलान्तं वा प्रशस्यते ॥”)

फलान्तः, पुं, (फलमन्तमस्य ।) अन्तवेतसः ॥ इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 फलार्थो [न] त्रि, (फलं अर्थयते इति । अर्थ +
 णिनिः ।) फलकामी । यथा,—
 “सर्वसूक्तेषु कर्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
 फलार्थभिस्त्रप्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते ॥”
 इति मठप्रतिष्ठातत्त्ववृत्तद्वयशीर्षपञ्चरात्रीय-
 सङ्कर्षणकाण्डीयवचनम् ॥
 फलाशनः, पुं, (फलान्नातीति । अश् + ल्युः ।)
 शुकपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ फलभक्षके, त्रि ॥
 फलासङ्गः, पुं, (फलेषु आसङ्गः ।) फलासक्तिः ॥
 यथा,—
 त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतपो निराश्रयः ।
 कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥
 फलिः, पुं, (फल + इन् ।) मत्स्यविशेषः । फलुइ
 इति भाषा । अस्य गुणाः । खादुत्वम् । गुरु-
 त्वम् । क्षिप्तत्वम् । बलकारित्वम् । शुक्रवर्द्धन-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 फलिका, स्त्री, (फलमस्या अस्तीति । फल + ठन् ।
 टाप् ।) निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (फला
 स्वार्थे कनि अत इत्वम् । शरादेर्यभागः ।
 यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३३५ ।
 “न प्राप्यसे कराभ्यां हृदयान्नापेधि वितनुषे
 बाधाम् ।
 त्वं मम भयावस्थितकुसुमायुधविशिख-
 फलिकेव ॥”)
 फलितं, त्रि, (फल + तारकादित्वात् इतच् ।)
 फलमस्य जातम् । इति सुगबोधयाकरणम् ॥
 (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । १२ ।
 “संपश्यन् विविधान् देशान् लोकांश्च वित्त-
 धर्मिणः ।
 वनानि पादपांश्चैव क्षेत्राणि फलितानि च ॥”)
 वृक्षे, पुं । इति घरणिः ॥ शैलेये, स्त्री । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 फलिनी, त्रि, (फलानि सन्त्यस्येति । फल +
 “बहुलमन्त्रापि ।” उणा० २ । ४८ । इति
 इनच् ।) फलवान् । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
 पनसे फलवति वृक्षे च पुं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 फलिनी, स्त्री, (फलमस्या अस्तीति । इनिः ।
 डीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाङ्गया ।
 गुन्ना गुन्द्रफला श्यामा विष्वक्सेनाङ्गना
 प्रिया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, रघौ । ८ । ६१ ।
 “मिथुनं परिकल्पितं त्वया
 सहकारः फलिनी च नन्विमौ
 अविधाय विवाहसत्क्रिया-
 मनयो गम्यत इत्यसाम्पृतम् ॥”)
 अग्निशिखावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥

फली, [न] त्रि, (फलमस्यास्तीति । फल + इनिः ।)
 फलयुक्तवृक्षादिः । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
 फली, स्त्री, (फलमस्यस्या इति अर्श आदिभ्यः
 अच् । स्त्रियां डीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ७ ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “विष्वक्सेना प्रिया कान्ता प्रियङ्गुः फलिनी-
 फली ॥”
 फलि + वा डीप् ।) फलिमत्स्यः । इति शब्द-
 माला ॥
 फलूयः, पुं, लताभेदः । इत्युणादिकोषः ॥
 फलेग्रहिः, पुं, (फलं गृह्णातीति । फल + ग्रह +
 “फलेग्रहिरात्मभरिश्च ।” ३।२।२६ । इति उप-
 पदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन् प्रत्ययश्च निपात्यते ।)
 यथासमयं फलधरवृक्षः । ऋतुप्राप्तौ फलानि
 गृह्णाति धारयतीति फलेग्रहिः । श्रुतस्तत्त्वादि-
 त्यादिना इः सूत्रे फले इति निर्देशात् एकारः ।
 किंवा फले गृह्णाति इति फलेग्रहिः । कर्मण्या-
 धारविवक्षा निपातनात् सप्तम्या अलुक् लुकि
 फलग्रहिश्च फलेग्रहिः । फलग्रहिरिति वाच-
 स्यतिः । इह ग्रहिर्धारणार्थः स्त्रीकारार्थश्च
 अत्र धारणार्थे वृत्त एव स्फुटिः । स्त्रीकारार्थं
 तु क्रियाशब्देनैव यथा फलेग्रहीन् हंसि वन-
 स्यतीनामिति भट्टिः ॥ इति रायसकुटादयः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ फलग्रहणकर्त्तरि, त्रि ॥
 फलेग्रहिः, पुं, (फले गृह्णातीति । ग्रह + इन् ।
 एषोदरात् वृद्धिः । निपातनात् सप्तम्या अलुक् ।)
 फलेग्रहिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 फलेन्द्रः, पुं, (फलेन इन्द्रः ऐश्वर्यशालीव । वृहत्-
 फलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) वृहज्जम्बुः । तत्-
 पर्यायः । नन्दः २ राजजम्बुः ३ महाफला ४
 सुरभिपत्रा ५ महाजम्बुः ६ । अस्य गुणाः ।
 खादुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचन-
 त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 फलेपुष्पा, स्त्री, (फले फलमुखे पुष्पं यस्याः ।
 सप्तम्या अलुक् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । गुमा इति
 हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । द्रोणा २ द्रोणपुष्पी
 ३ । अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । खादुत्वम् ।
 रुचत्वम् । उष्णत्वम् । वातपित्तकारित्वम् ।
 क्षारत्वम् । लवणत्वम् । खादुपाकत्वम् । कटु-
 त्वम् । मेदकत्वम् । कफामकामलाशोथतमक-
 श्वासजन्तुनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 फलेरुहा, स्त्री, (फले रोहतीति । रुह + कः ।
 सप्तम्या अलुक् ।) पाटलिवृक्षः । इत्यमरः ।
 २ । ३ । ५४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “पाटलालिप्रिया स्थाली ताम्रपुष्पी फलेरुहा ।
 कामदूती कुवेराक्षी कुम्भी तोयाधिवासिनी ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 फलेसक्तः, त्रि, (फले सक्त आसक्तः ।) फलासक्तः ।
 फलकामी । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
 “युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठि-
 कौम् ॥
 अयुक्तः कामकारेण फलेसक्तो निबध्यते ॥”

फलगुः

फाः

फालः

‘फलेसक्तः मम फलायेदं कर्म करोमीत्येवं फले-
सक्तो नितरां वयं प्राप्नोति ।’ इति मलमास-
तत्त्वम् ॥

फलोत्तमा, स्त्री, (फलेषु उत्तमा ।) काकली-
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुग्धिका । तत्-
पर्यायो यथा,—

“उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलिन्यपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

फलोत्पत्तिः, पुं, (फलाय उत्पत्तिरस्य । प्रशस्त-
फलानां उत्पत्तिरत्र वा ।) आम्नष्टवः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

फलोदयः, पुं, (फलस्य उदयो यत्र ।) लाभः ।
सुरालयः । हर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(फलस्य उदयः ।) फलोत्पत्तिः । यथा, रघुः ।
“सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रचित्तीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥”

फलः, पुं, (फल निष्पत्तौ + “कृदाधारार्चिफलभ्यः
कः । ” उणा० ३।४० । इति कः ।) सूत्रेण कलिभ्य
इति पाठस्य विकल्पितत्वात् बाहुलकात् क
इत्येके ।) विसारिताङ्गम् । इत्युणादिकोषः ॥

फलगु. त्रि, (फल निष्पत्तौ + “फलिपाटिनमि-
मजिजनामिति । ” उणा० १।१६ । इत्युः गुगा-
गमश्च ।) असारम् । इत्यमरः । ३।१।५६ ॥
(यथा, माघे । ३।७६ ।

“तरीषु तत्रत्यमफलगु भावं
सांयान्निकानावपतोऽभ्यनन्दतु ॥”

निरर्थकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
देवीभागवते । ५।१५।३२ ।

“न फल्गुवाक्यैः प्रतिबोधनीयो
राजा तु वीरैरिति नीतिशास्त्रम् ॥”

सामान्यम् । क्षुद्रम् । यथा, भागवते । १।१३।४७ ।

“अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुश्चाम् ।
फलगूनि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवनम् ॥”

फलगुः, स्त्री, (फल निष्पत्तौ + उः । गुगागमश्च ।)

गयास्यनदीभेदः । तस्या माहात्म्यादि यथा,—

साङ्गक्रोशद्वयं मानं गयायां परिकीर्तितम् ।

पञ्चक्रोशं गयाश्चैवं क्रोशमेकं गयाशिरः ॥

तत्र पिण्डप्रदानेन तृप्तिर्भवति प्राश्वती ।

नगाल्लनार्हनाच्चैव कूपाच्चोत्तरमानसात् ॥

एतद्वयाशिरः प्रोक्तं फल्गुवीर्यं तदुच्यते ।

तत्र पिण्डप्रदानेन पितृणां परमा गतिः ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि ये समुद्राः सरांसि च ।

फलगुतीर्थं गमिष्यन्ति वारमेकं दिने दिने ॥”

इति गार्ग्ये ५३ अध्यायः ॥

अन्यत् गयाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ काकोडुम्बरिका ।

इत्यमरः ॥ काकडुसुर इति भाषा ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“भद्रा मलपूः फल्गुः स्यात् काकडुम्बरिका च
सा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । ग्राह्यत्वम् । शीत-
लत्वम् । स्वादुत्वम् । तृप्तिकारित्वञ्च । इति

राजवल्लभः ॥ रेणुभेदः । फागु इति प्रसिद्धः ।
मिथ्यावाक्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वस-
न्तर्तुः । इति जटाधरः ॥

फलगुदा, स्त्री, (फल्गुरिति नाम ददाति धारय-
तीति । दा धारणे + कः ।) गयानदी । यथा,
“तत्र देशे गया नाम पुण्यदेशोऽतिविश्रुतः ।
नदी च फल्गुदा नाम पितृणां स्वर्गदायिनी ॥”

इति बृहद्बर्मपुराणे ५६ अध्यायः ॥

फलगुनः, पुं, (फलति कार्यादिकमस्मादिति ।

फल निष्पत्तौ + “फलेर्गुक् च । ” उणा० ३।

५६ । इति उन्नन् गुगागमश्च । फल्गुन्यां

फल्गुनीनचने जातः इति वा । “अविष्ठा

फल्गुन्युराधेति । ” ४।३।३४ । इति जातार्थ-

प्रत्ययस्य लुक् । “लुक् तद्धितलुकि । ” १।२।४६ ।

इति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुक् । एतन्निर्गुत्तिस्तु

फाल्गुनशब्दे द्रष्टव्यः ।) अर्जुनः । फाल्गुन-

मासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (फल्गुनी-

भवे, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

फल्गुनालः, पुं, (फल्गुनेन अलतीति । अल् +

अच् ।) फाल्गुनमासः । इति भूरिप्रयोगः ॥

फल्गुनी, स्त्री, (फल्गुन + गौरादित्वात् ङीष् ।)

मन्त्रविशेषः । तच्च पूर्वफल्गुनी उत्तर-

फल्गुनी च । इति भरतधृतगोवर्धनानन्दः ॥

(यथा, महाभारते । ४।४२।१६ ।

“उत्तराभ्याश्च पूर्व्याभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।

जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥)

काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (फल्-
गुन्यां जाता । अविष्ठाफल्गुनीति अणो लुकि

लुक् तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुकि फल्-
गुन्युदाभ्यां टानौ वक्तव्यौ इति वार्त्तिकोक्त्या

टः । टित्वात् ङीष् ॥)

फलगुवाटिका, स्त्री, (फल्गूनां वाटीव इवार्थे

कन् ।) काकोडुम्बरिका ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

(“गुणादयोऽस्याः काकोडुम्बरिकाशब्दे ज्ञेयाः ॥”)

फलगुहन्ताकः, पुं, (फल्गुना हन्तेनाकायति

श्रीभते इति । आ + कै + कः ।) श्लोनाक-

प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

फल्गूत्सवः, पुं, (फल्गूनासूत्सवः ।) फल्गु-

करणकगोविन्दोत्सवः । दोलयात्रा इति

ख्यातः । यथा, दोलयात्रापद्धतिः ।

“गोविन्दानुगृहीतन्तु यात्राङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ।

फल्गूत्सवं प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गानि चोद्वाणि वा ॥”

फल्गु, स्त्री, (फलाय हितमिति । फल + यत् ।)

कुसुमम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फलकी [न्] पुं, (फलकः फलकस्तदाकारोऽस्य-

स्येति । इनि ।) मत्स्यविशेषः । इति शब्द-

माला ॥ फल्गु इति भाषा ।

फलफलः, पुं, सूर्यवातः । इति जटाधरः ॥ कुलार

वातास इति भाषा ॥

फाः, पुं, सन्तापः । निष्फलभाषणम् । यथा,—

“फिः कोपे फाश्च सन्तापे तथा निष्फलभाषणे ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वृद्धिः । वर्द्धकः । यथा “फा वृद्धौ वर्द्धके
पुमान् ॥” इति विश्वः ॥

फाटकी, स्त्री, (स्फुट + खुल् । ङीष् । एषोदरा-

दित्वात् साधुः ।) स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

फाणिः, स्त्री, (फाण्यतीति । फण गतौ + णिच् +

इन् ।) गुडः । करम्भः । इत्युणादिकोषः ॥

फाणितं, स्त्री, (फण गतौ + णिच् + क्तः ।) अर्द्धा-

वर्त्तितेचुरसः । फेणीति ख्यातम् । इत्यमर-

भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १२।६४।२३ ।

फल्गुनी पूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।

भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्य-

मृच्छति ॥”)

अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् ।

वृंहणत्वम् । कफशूलत्वम् । वातपित्तश्रमनाशि-

त्वम् । मूत्रवस्तिविशोधनत्वञ्च ॥ * ॥

“इक्षो रसस्तु यः पकः किञ्चिद्वाटो बहुद्रवः ।

स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“शिराहर्षेऽञ्जनं कुप्यात् फाणितं मधुसंयुतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयहे नेत्ररोगाधिकारे ॥

“फाणितं शक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्बकाञ्जिकम् ।

तर्पणं मूत्रकृच्छ्रसुदावर्त्तहरं पिबेत् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २३ अध्याये ॥

फाण्टं, त्रि, (फण्यते स्मिति । फण गतौ + “क्षुब्ध-

स्यान्तध्वान्तेति । ” ७।२।१८ । इति निपा-

तनात् साधुः ।) अनायासकृतम् । इत्यमरः ।

७।१।६४ ॥ कषायभेदः । यथा,—

“क्षिप्नुष्यतोये नृदितः फाण्ट इत्यभिधीयते ।”

अपि च ।

“क्षुद्रयपले सम्यक् जलसुखं विनिःक्षिपेत् ।

पात्रे चतुःपलमिति ततस्तु साधयेज्जलम् ॥

सोऽयं चूर्णद्रवः फाण्टो भिषग्भिरभिधीयते ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(तथास्य प्रस्तुतविधिः ।

“सद्योऽभिष्णु पूतस्तु फाण्टन्तन्मानकल्पने ॥”

इति वाभटकल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

फालं, स्त्री, (फलाय शस्याय हितम् । फल + अण् ।

यद्वा, फल्यते विदार्थ्यते भूमिरनेनेति । फल +

घञ् ।) हलोपकरणम् । इति मेदिनी । ले, ३४५

फालः, पुं, (फल्यते विदार्थ्यते स्त्रैश्चमनेनेति ।

फल + करणे घञ् ।) लाङ्गलस्यभूमिबिदारक-

लौहः । फल्यते विशीर्यते भूमिरनेनेन सः ।

तत्पर्यायः । क्षपिकः । २ । इत्यमरः । १।६।१३ ॥

क्षपकः । ३ । फलम् ४ । इति भरतः ॥ क्षपि-

का ५ । फालम् ६ । इति सुकुटः ॥ कुशिकम् ७ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५५ ॥ महादेवः । वल-

देवः । कार्यासवस्त्रे, त्रि । इति मेदिनी । ले, ३४५ ॥

नवविधदिव्यान्तर्गताष्टमादयम् । तस्य विधि-

र्यथा । दृष्टव्यः ।

“आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गलविस्तरम् ॥

फाल्गु

अभिवर्णं ततश्चौरो जिह्या लेहयेत् सकृत् ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमयादन्या तु स हीयते ॥”
चौरोश्च गोचौरः । गोचौरस्य प्रदातव्यं तप्त-
फालावलेहनमिति स्मृतिरिति मैथिलाः ॥
अत्रापि त्वमग्ने इत्यादिमन्त्रानन्तरं आयसं
लेलिहानस्य जिह्यापि समादिशेदिति पिता-
महोक्तेः प्राङ् विवाकशोधाभ्यामग्न्याभिमन्त्रणं
कार्यम् ॥ * ॥ तत्र प्रयोगः । लौकिकचत्वारिंश-
त्तोलकमितं लौहघटितमथ्यवमध्यात्मकाङ्गुलाष्ट-
दीर्घं तथाविधचतुरङ्गुलप्रस्तारं फालमग्नौ ताप-
येत् । तत्र प्राङ् विवाको धर्मावाहनादिहवनानां
कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा,—

‘ॐ त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्वश्च यज्ञेषु हूयसे ।
त्वं सुखं सर्वदेवानां त्वं सुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
जठरस्थोऽसि भूतानां ततो वेतसि शुभाशुभम् ।
पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात् पावक उच्यते ॥
पापेषु दर्शयात्मानमर्चिश्चान् भव पावक ! ।
अथवा शुभभावेन शीतो भव हुताशन ! ॥
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
यवहाराभिश्चस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतत्त्वात्तुमर्हसि ॥’
इत्येतेः फालस्यमग्निं अभिमन्त्रयेत् । शीथ्यस्तु
प्रतिष्ठापनं शिरसि निधाय ।
‘त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ! ।
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥’
इत्यनेनाभिमन्त्र्य अभिवर्णं फालं जिह्या सकृ-
त्लिह्यात् न दग्धश्चेत्तदा शुद्धः ।” इति द्रव्य-
तत्त्वम् ॥

फालकृष्टः, त्रि, (फालेन कृष्टः ।) फालेन कर्षित-
भूम्यादिः । यथा, मानवे । ४ । ४६ ।

“न मूत्रं पयि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
न फालकृष्टे न जले न चित्वां न च पर्वते ॥”

फालाः, पुं, (फालयन्तीति । फल + णिच् + अच् ।)
जखीरबीजानि । इति दुर्गाटीकाटिप्पणीकृत-
कुलचन्द्रः ॥

फाल्गुनः, पुं, (फलति निष्पादयतीति । फल +
“फलेर्गुक् च ।” उणा० ३ । ५६ । इति उनन्
ततो युक् । ततः प्रज्ञादण्यः । यदा फल्गुन्यां
फल्गुनीनक्षत्रे जातः फल्गुनः । स एव । अण्
एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।
“उत्तराभ्याश्च पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥”
गुडाकेशः । नदीजटचः । अर्जुनटचः । तपस्य
मासः ॥ यथा,—

“फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे ।
तपस्यसंज्ञे मासे तत्पूर्णिमायान्तु फाल्गुनी ॥”
इति हन्यनान्तवर्गे मेदिनी ॥

अतएव ।

“फाल्गुने गगने फेने खलमिच्छन्ति वर्जराः ।”
इति कारिका सञ्चलिका । अत्र अणत्वमिच्छ-
न्तीति अकारप्रज्ञेयो भ्रान्तानाम् ॥ * ॥

फाल्गु

(फाल्गुनी पौर्णमासी अस्मिन्निति । “विभाषा
फल्गुनीश्रवणकार्तिकीचैत्रिभ्यः ।” ४ । २ । २३ ।
इति पक्षे अण् ।)

वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतेकादशमासः ।
फल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे
सः । इति तु प्रायिकाभिप्रायम् । स च त्रिविधः ।
मुख्यचान्द्रो गौणचान्द्रः सौरश्च । यथा ।
कुम्भस्थरविप्रारब्धयुक्तप्रतिपदादिदर्शान्तो मासो
मुख्यचान्द्रः । मुख्यचान्द्रफाल्गुनमासीयपौर्ण-
मास्यन्तः कृष्णप्रतिपदादिको मासो गौण-
चान्द्रः । कुम्भराशिस्थरविभोगोपलक्षितकाला-
त्मको मासः सौरः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
तत्पर्यायः । तपस्यः २ फाल्गुनिकः ३ फल्गुनः
४ । इत्यमरभरतौ ॥ वत्सरान्तकः ५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

“प्रियंवदः सञ्जनवल्लभश्च
परोपकारी विमलाश्रयश्च ।
दाता नितान्तं प्रमदाभिलाषी
स्यात् फाल्गुने यस्य जनस्य जन्म ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

अथ फाल्गुनकृत्यम् । तत्र माघ्यनन्तरं
फाल्गुनकृष्णायुष्यां कालशाकवास्तुकशाकोप-
करणान्नेन श्राद्धं कर्तव्यम् ॥ * ॥ गौणचान्द्र-
फाल्गुनकृष्णचतुर्दश्यां शिवरात्रिब्रतम् । यदिने
प्रदोषनिशीथोभययापिनी चतुर्दशी तद्दिने
ब्रतमुभययाप्राप्तुरोधात् । यदा पूर्वोदुर्निशीथ-
यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रयापिनी तदा पूर्वो-
दुर्ब्रतं प्रधानकालयाप्राप्तुरोधात् । यदा तु
पूर्वोदुर्न निशीथयाभिः परदिने प्रदोषयापिनी
तदा परदिने प्रदोषयापिनीति वचनात् ॥ * ॥
मुख्यचान्द्रफाल्गुनशुक्लद्वादशी गोविन्दद्वादशी ।
“फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशनी ॥”
महापातकनाशकामो गङ्गायां स्नानमहं
करिष्ये । अत्र पद्मपुराणोक्तो मन्त्रः ।

“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥”
फाल्गुनपौर्णमास्यां दोलयात्रा । तीर्थचिन्ता
मणौ ब्रह्मपुराणम् ।

“नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥”
स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये त्रिंशोऽध्याये ।
“फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्यात् दोलायां मम
भूपते ॥”

इति कृत्यतत्त्वम् ॥

फाल्गुनानुजः, पुं, (फाल्गुनादनुपश्चात् जायते
इति । अनु + जन् + ड ।) वसन्तकालः । इति
हारावली ॥ अर्जुनस्य कनिष्ठभ्राता च ॥

फाल्गुनिकः, पुं, (फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन् मासे
इति । “विभाषा फाल्गुनीश्रवणेति ।” ४ । २ ।
२३ । इति ठक् ।) फाल्गुनमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १५ ॥

फिरङ्गः

फाल्गुनी, स्त्री, (फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी ।
“नक्षत्रेण युक्तः कालः ।” ४ । २ । ३ । इति
अण् । ततो डीप् ।) फाल्गुनमासस्य पूर्णिमा ।
इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ पूर्वफल्गुनीनक्षत्रम् ।
उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

फिः, पुं, पापः । निष्फलवाक्यम् । इत्येकाचर-
कोषः । कोपः । इति शब्दरत्नावली ॥
फिङ्गकः, पुं, (फिङ्ग इति शब्देन कायति शब्दा-
यते इति । के + कः ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा
इति भाषा । तत्पर्यायः । कुलिङ्गः २ फलिङ्गः
३ धूम्याटः ४ । इति शब्दमाला । भङ्गः ५ ।
इत्यमरः ॥

फिरङ्गः, पुं, (फौ पापे क्रोधे वा रङ्गोऽभुरागो
यस्य ।) खनामखातस्नेच्छदेशः । यथा,—
“पूर्वान्वाये नवशतं षड्ग्रीतिः प्रकीर्तिताः ।
फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनादुसुवि ॥
अधिपा मण्डलानाश्च संगमोमेवपराजिताः ।
इंरेजा नव षट् पञ्च लङ्गजाश्चापि भाविनः ॥”
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

रोगविशेषः । अथ फिरङ्गस्य निरुक्तिमाह ।
“फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यज्ञवेत् ।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो याधिर्याधिविशारदेः ॥”
तस्य विप्रकटं निदानमाह ।

“गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिणोऽतिसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥
याधिरागरुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः ।
भवेत्ता लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वरः ॥”
फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गत इति विशेषार्थम् ॥ * ॥
रूपमाह ।

“फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्याभ्यन्तरतस्तथा ।
बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च भवे ॥
तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्याद्विस्फोटसङ्घोऽल्पवक् ।
स्फुटितो ब्रणवज्ञेयः सुखसाध्योऽपि स स्फुटः ॥
सन्ध्याभ्यन्तरः स स्यादुभयोर्लक्षणेयुतः ।
कष्टदोऽतिचिरस्थायी कष्टसाध्यतमश्च सः ॥”
उपदवान् आह ।

“कार्ष्णं बलक्षयो नासाभङ्गो वक्ष्से मन्दता ।
अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी ॥”
साध्यत्वादिकमाह ।

“बहिर्भवो भवेत् साध्यो नूतनो निरुपद्रवः ।
आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः ॥
बहिरन्तर्भवो जीर्णः क्षीणस्योपद्रवेयुतः ।
बोध्यो याधिरसाध्योऽयमित्यूचुर्मुनयः पुरा ॥”
अथ फिरङ्गस्य चिकित्सा ।

“फिरङ्गसंज्ञकं रोगं रसः कर्पूरसंज्ञकः ।
अवश्यं नाशयेदेतदूचुः पूर्वे चिकित्सकाः ॥
लिखते रसकर्पूरप्राशने विधिरुत्तमः ।
अनेन विधिना खादन्मुखे शोथं न विन्दति ॥
गोघ्नमर्च्यं संनीय विदध्यात् कृष्णकूपिकाम् ।
तन्मध्यं निःक्षिपेत् स्फुटं चतुर्गुणमितं भिषक् ॥
ततस्तु गुटिकां कुर्यादयथा न स्यादसौ बहिः ।

फिरङ्गि

३८५

फुलति:

फेणः

सूक्ष्मचूर्णं लवङ्गस्य तां वटीमवधूतयेत् ॥
दन्तस्पर्शो यथा न स्यात्तथा तामम्भसा गिलेत् ।
ताम्बूलं भक्षयेत् पश्चाच्छाकाश्चलवर्णास्थजेत् ॥
अममातपमध्वानं विशेषात् स्त्रीनिधेयम् ॥

इति कर्पूररसः ॥ १ ॥

पारदश्चक्रमानः स्यात् खदिरश्चक्रमितः ।
आकारकरभञ्जापि ग्राह्यश्चक्रयोजितः ॥
टङ्कचयमितं क्षौद्रं खल्ले सर्वं विनिःक्षिपेत् ।
संमर्दं तस्य सर्वस्य कुर्यात् सप्त वटीभिश्च ॥
स रोगी भक्षयेत् प्रातरेकैकामम्बुना वटीम् ।
वर्जयेद्वलवर्णौ फिरङ्गस्तस्य नश्यति ॥

इति सप्तशणिकावटी ॥ २ ॥

पारदः कर्षमात्रः स्यात्तावदेव हि गन्धकः ।
तण्डुला अचमात्राः स्युस्तेषां कुर्याच्च कञ्ज-
लीम् ॥

तस्याः सप्त वटीः कुर्यात्ताभिर्हूमं प्रयोजयेत् ।
दिनानि सप्त तेन स्यात् फिरङ्गान्नो न संशयः ॥
इति धूमप्रयोगः ॥ ३ ॥

पीतपुष्पवलापचरसेष्टमितं रसम् ।
हस्ताभ्यां मर्दयेत्तावत् यावत् सूतो न दृश्यते ॥
ततः संखेदयेद्दस्तादेवं वासरसप्तकम् ।
त्वजेक्षवणमस्तच्च फिरङ्गस्तेन नश्यति ॥ ४ ॥

चूर्णयेन्निम्बपत्राणि पथ्यां निम्बाष्टमांसिकाम् ।
धात्रीश्च तावतीं रात्रिं निम्बघोडशभागिकाम् ॥
शाणमानमिदं चूर्णमश्लीयादम्भसा सह ।
फिरङ्गं नाशयत्वैव वाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥ ५ ॥

तोषणीनिभवं चूर्णं शाणमानं समाक्षिकम् ।
फिरङ्गयाधिनाशाय भक्षयेत्क्षवणं त्यजेत् ॥
लवणं यदि वा त्यक्तुं न शक्नोति तदा जनः ।
सैत्थवं स हि भुञ्जीत मधुरोपरसं हि तत् ॥ ६ ॥

अर्द्धकर्ममितं सूतं कुरण्टकरसैः सह ।
खल्ले विमर्दयेत्तत्र पलाहं गुग्गुलुं क्षिपेत् ॥
तत्रार्ककरभं कुष्ठं त्रिफलाश्च पृथक् पृथक् ।
अर्द्धकर्ममितं सर्वं चूर्णयित्वा तु निःक्षिपेत् ॥

तत् सर्वं मधुसर्पिर्भ्यां द्विपलाभ्यां पृथक् पृथक् ।
मर्दयेदथ तत् खादेद्वर्द्धकर्ममितं रसम् ॥
ब्रणः फिरङ्गरोगोत्पत्तस्यावश्यं विनश्यति ।
अल्पोऽपि चिरजातोऽपि प्रशान्त्यति महाब्रणः ॥

एतद्ब्रह्मयतः शोथो मुखस्य च न जायते ।
वर्जयेदत्र लवणमेकविंशतिवासरान् ॥ ७ ॥
इति फिरङ्गाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गरोटी, स्त्री, (फिरङ्गप्रिया रोटी । फिर-
ङ्गाणां रोटीति वा ।) रोटिकाविशेषः ।
पाय्योरोटी इति पाँउरुटि इति च भाषा ।
सा तु तालस्याथवा खर्जूरस्य रसेन मधुरिका-
चलेन वा मिश्रितां गोघूमकणिकामधिक-
कालमुत्तमं संमर्दं गोलाकारं स्थूलं स्थूलं
निम्माय तद्दूरपाकेन निष्पादिता भवति । इति
पाकराजेश्वरः ॥

फिरङ्गिणी, स्त्री, (फिरङ्गदेशो जम्बुस्थानत्वेना-
स्त्यस्या इति । फिरङ्ग + इनि । डीप् ।)
फिरङ्गदेशोद्भववारी । यथा,—

“गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिणीति संसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गी [न] पुं, (फिरङ्ग + इनि ।) फिरङ्ग-
देशोद्भवपुरुषः । अस्य प्रमाणं पूर्वशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

फुः, पुं, मन्त्रकम् । तुच्छवाक्यम् । इति विश्वः ॥
फुकः, पुं, (फुनास्यश्वाक्येन कायति शब्दायते इति ।
फु + क + क ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुटः, त्रि, (स्फुटतीति । स्फुट + कः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) सर्पफणा । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३८२ ॥

फु(फू)त्, य, अनुकरणशब्दः । इति फुत्कारशब्द-
दर्शनात् । (यथा, “वालः पथसा दग्धो दध्यपि
फुत्कृत्य भक्षयति ।” इति प्राशः ।) तुच्छ-
भाषणम् । इति केचित् ॥

फुत्कारः, पुं, (फुदित्यक्तशब्दं करोतीति । क्त +
टः ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुत्कारः, पुं, (क्त + भावे घञ् । फुदित्यक्तशब्दस्य
कारः करणम् ।) फुत्करणम् । फु इति फुक्
इति च भाषा । फुत्कारवति पावके आहुति-
निषेधो यथा, तिष्ठादितत्त्वे ।

“अल्पे रूचे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
आर्द्रकाष्ठैः समुत्पन्ने फुत्कारवति पावके ॥
लघ्वाचिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् ।
आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्-
ध्रुवम् ॥”

फुत्कतिः, स्त्री, (फुदित्यक्तशब्दस्य कतिः कर-
णम् ।) फुत्कारः । यथा, कायचन्द्रिका ।
“स्फूर्जत्फुत्कतिभीतिसम्भ्रमचमत्कारस्फुरत्-
सम्भ्रमा ॥”

फुप्फुसः, पुं, पुप्फुसः । कोष्ठविशेषः । स च हृदय-
नाडिकासंलग्नाशयविशेषः । फ्यापडा फुलका
कापासे इति च लोके । इति सुश्रुतः ॥ यथा,—
“स्थानान्यामापिकानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुष्कः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥”

इति माधवकरः ।
अस्य याख्या । “आमस्य स्थानं आमाशयः ।
नामेरुर्हम् । अग्नेः स्थानं पथमानाशयः
नाभिमध्यम् । पक्वस्य स्थानं पकाशयः नाभे-
रधः । मूत्रस्य स्थानं वलिः । रुधिरस्य स्थानं
यक्षुत्तुहीनानौ । हृत् हृदयं इक्षुरसपाकमल-
वदयः शोणितमलस्तज्जः उष्कः स चान्तदेशे
व्यवस्थितः पुरीषाधानम् । फुप्फुसः हृदयस्य
वामपार्श्वे फुप्फुश्च इति स्यात् ।” इति विजय-
रचितः ॥ (यथा च ।

“तद्दामे फुप्फुसः ग्रीवा दक्षिणाङ्गे यक्ष्मन्तम् ।
उदानवायोराधारः फुप्फुसः प्रोक्ष्यते बुधेः ॥”
इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

फुलतिः, स्त्री, (फल + क्तिन् । “ति च ।” ७।१।८६।
इति अत उत् ।) फलनम् । इति सुग्बोध-
याकरणम् ॥

फुल्ल, विकासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) इक्ष्वी । लदयान्तः । विकास
इह कस ज गताविति दन्त्यान्तस्य घञि रूपम् ।
विपूर्वत्वेनार्थान्तरवाचितया विकसनमित्यर्थः ।
फुल्लति मल्लीकलिका । इति दुर्गादासः ॥

फुल्लः, त्रि, (फुल्लतीति । फुल्ल + अच् । यद्वा,
फलतीति । नि फला विसरणे + क्तः । “आदि-
तश्च ।” ७।२।१६ । इति इडभावः । “ति च ।”
७।४।८२ । इति उत्तम् । अनुपसर्गात् ।
फुल्लचीवेति ।” ८।२।५५ । इति निष्ठातस्य लः ।)
विकसितः । इत्यमरः । २।४।८८ ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १२८ । ४१ ।

“जलश्च शुशुभे च्छन्नं फुल्लेर्जलरुहेस्तथा ॥”
पुष्पम् । फुल इति भाषा । यथा,—
“श्रीपद्मस्यां त्रियं देवीं फुल्लैः संपूजयेत् सदा ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥

फुल्लदाम, [न] स्त्री, (फुल्लानां पुष्पाणां दाम इव ।)
कन्दोभेदः । यथा,—
“मो गौ नौ तौ गौ शरहयतुरगैः फुल्लदाम
प्रसिद्धम् ॥”

उदाहरणं यथा,—
“शम्भुलोकानां प्रकटितकथनं ध्वस्तमालोक्य कंसं
हृष्यन्तेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्योमसंस्थैर्वि-
सुक्तम् ।
सुग्धामोदेन स्थगितदशदिशाभोगमाहृतभृङ्गं
मौलौ देवारेण्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥”
इति कन्दोमञ्जरी ॥

फुल्लफालः, पुं, (फुल्लं फलतीति । फल + अण् ।)
शूर्पवातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

फुल्लरीकः, पुं, (फल + “फर्फरीकादयश्च ।” उणा०
४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) देशः । सर्पः । इति संक्षिप्तसारो-
णादिवृत्तिः ॥

फुल्ललोचनः, पुं, (फुल्ले विकसिते लोचने यस्य ।)
रुग्गविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रफुल्लनेच-
युक्ते, त्रि ॥

फुल्लिः, स्त्री, विकाशः । इडधातुकथने तिङ्त्वत्तिङ्
वा इति संक्षिप्तसारश्चात् भावे इड्प्रत्ययेन
नियम्नः ॥

फेणः, पुं, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय + “फेन-
मीनौ ।” उणा० ३ । ३ । इति नक् फे-शब्दा-
देशश्च । मतान्तरे यत्वम् । दन्त्यनान्तपाठस्तु
गरीयान् ।) फेनः । तरलद्रव्योपयुक्त्यनुद्बुदा-
कारवस्तु । फेना इति भाषा । यथा,—
“पयःफेणनिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ॥”
इति पुराणम् ॥

हिङ्गीरः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ समुद्र-
फेना इति भाषा । अस्य मूर्द्धन्यशान्तस्य प्रमाणं
यथा,—
“हंसश्रेण्यो नदीतीरे निनदैः संप्रतीविरे ।
यथा सारखता मन्त्रा अन्तरे फेणसङ्गता ॥”
इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥

फेण(न)पः, पुं, स्वयंपतितफलादिजीविमुनिविशेषः ।

यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४३ ।

“वैखानसा वालिखिल्यौडुम्बराः फेणपा वने ।
न्यासे कुटीचकः पूर्वं वज्रोदो हंसनिष्क्रियौ ॥”

“वने स्थिताश्चत्वारः । तत्र वैखानसाः अकृष्ट-
पच्यवृत्तयः । वालिखिल्याः नवेऽन्ने लब्धे पूर्व-
सञ्चिदान्नत्यागिनः । औडुम्बराः प्रातरुत्याय
यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहूतैः फला-
दिभिर्जीवन्तः । फेणपाः स्वयं पतितैः फला-
दिभिर्जीवन्तः । कुटीचकः स्वाश्रमधर्मप्रधानः ।
वज्रोदः कर्मापसर्जनीकृत्य ज्ञानाभ्यासप्रधानः ।
हंसो ज्ञानाभ्यासनिष्ठः । निष्क्रयः प्राप्ततत्त्वः ।
एते च सर्वे यद्योत्तरं श्रेष्ठाः ।” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ (फेणं पिवतीति । फेण + पा +
कः । फेनपानकर्तरि, चि । यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । २२ ।

“फेनपांच तथा वत्सान् दुहन्ति स्म मानवाः ॥”

फेणी(नी), स्त्री, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय +
नक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) खनामख्यातमिष्टान्न-
विशेषः । यथा, जीर्णमञ्जरी ।

“वटो वेशवाराक्षवङ्गेन फेणी-
समं पर्यटः शिशुबीजेन याति ॥”

फेत्कारिणी, स्त्री, (फेत् करोतीति । कृ + णिनिः ।
ङीप् ।) तन्त्रविशेषः । यथा,—

“उन्मत्तमेरवं नारसिंहं ढामरभैरवम् ।

शिवाकारं मलिन्यादमसिताङ्गादि यामलम् ॥

सिद्धयोगेश्वरं तन्त्रं योगिनीजालमम्बरम् ।

दृष्ट्वा कृत्वा विधिं फेत्कारिणीतन्त्रं विरच्यते ॥”

इति प्रथमश्लोकद्वयम् ॥

“फेत्कारिणीतन्त्र इयं मयोक्ता

कृत्वा समस्तागमसारभूता ।

शुचोर्विनाशाय धनाय धर्मे-

मोक्षाय सम्यक् प्रयतो नियोज्या ॥”

इति फेत्कारिणीतन्त्रस्य शेषश्लोकः ॥

फेत्कारीयः, पुं, तन्त्रविशेषः । तन्त्रसारादिसंग्रहे
फेत्कारीये इति शासनं लिखितम् ॥

फेनः, पुं, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय + “फेन-
मीनौ ॥” उणा० ३ । ३ । इति नक् फेण्डा-
देशश्च ।) फेणः । फेना इति भाषा । तत्-
पर्यायः । हिण्डौरः २ अश्विकफः ३ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १०५ । ॥ हिण्डिरः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ समुद्रकफः ५ जलहासः ६
फेनकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्फायते
फेनः स्फायी ङ वृद्धौ नान्नीति ङेनः निपात-
नात् सलुक् दन्त्यनान्तः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ अस्य दन्त्यनान्तस्य प्रमाणान्तरं यथा,
“वान्नीरं गगनं फेनमृन्मृच्च दन्त्यनान्तम् ।
आहुगगनमिच्छन्ति केचिन्मृद्वन्यान्वितम् ॥”
इति भरतसेनविरचितं सुखलेश्वरम् ॥

(यथा, रघुः । १३ । ११ ।

“मातङ्गनङ्गैः सहस्रोत्पतद्भि-
र्भिन्नान् दिधा पश्य समुद्रफेनान् ॥”

तरलद्रव्योपरिससृज्यतदुदुदाकारवस्तुमात्रम् ।

यथा, महाभारते । १ । ३ । ५२ ।

“भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातृणां
स्तनान् पिवन्त उन्निरन्ति ॥” * ॥ उग्रद्रव्यस्य
पुत्तः । यथा, हरिवंशे । ३१ । २६ ।

“उग्रद्रव्यो महापराजः फेनस्तस्य सुतोऽभवत् ॥”

फेनकः, पुं, (फेन + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)

फेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिष्टकविशेषः ।

अस्य गुणाः । लघुत्वम् । रुचत्वम् । शुक्र-
कारित्वम् । पित्तवायुनाशित्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ (यथा च सुश्रुते । १ । ४६ ।

“हृदाः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥”

गात्रमार्जनादिवत् क्रियाविशेषः । तस्य गुणा

यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।

“ऊर्जाः सङ्गनयत्याशु फेनकः स्थैर्यलाघवे ।

कण्ठकोटानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः ॥”

फेनका, स्त्री, (फेनेन कायतीति । के + कः ।

टाप् ।) जलपक्वतण्डुलचूर्णम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

फेनदुग्धा, स्त्री, (फेन इव दुग्धं यस्याः ।) दुग्ध-

फेनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

फेनलः, त्रि, (फेनोऽस्थस्येति । फेन + “फेना-

दिलच ।” ५ । २ । ६६ । इति चातु लच् ।)

फेनवान् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

फेनवान्, [त्रि, (फेनोऽस्थस्येति । “फेनादि-

लच ।” ५ । २ । ६६ । इत्यत्र अन्यतरस्या-

मित्यनुवृत्तेः पक्षे मनुप् । मस्य वः ।) फेनिलः ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । १४३ । २० ।

“तत्र सागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः ।

प्रादुरासन् सुकलुषाः फेनवत्यो विश्राम्यते ॥”

फेनवाही, [न्] पुं, (फेनवत् शुभ्रतां वहतीति ।

वह् + णिनिः ।) वस्त्रम् । इति शब्दमाला ॥

फेना, स्त्री, (फेनोऽस्ति बाहुल्येनास्याः । फेन +

अच् । टाप् ।) सातलाक्षुपः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

फेनागं, स्त्री, (फेनस्यागम् ।) बुद्बुदम् । इति

हारावली । २०५ ॥

फेनायमानः, त्रि, (फेनमुदमत्येति । फेन + “फेना-

ञ्चेति वाच्यम् ।” ३ । १ । १६ । इत्यस्य वार्त्ति-

कोक्ता क्यङ् । ततः शानच् ।) उत्थितफेन-

दुग्धादिः । फेन इव आचरति यः इत्यर्थे फेन-

शब्दात् डाप्रत्ययानन्तरं शानप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥

(यथा, महाभारते । ६ । ३ । ३४ ।

“प्रतिश्रोतोवृद्धा नदाः सरितः शीघ्रितोदकाः ।

फेनायमानाः कूपाश्च नर्दन्ति वृषभा इव ॥”

फेनाशनिः, पुं, (फेन शवाशनिर्वज्रं यस्य । फेनेन

वृचासुरनाशनादेवास्त्य तथात्वम् ।) इन्द्रः ।

इति शब्दमाला ॥ (एतद्वृत्तान्तो यथा, देवी-

भागवते । ६ । ६ । ५५—५६ ।

“इति सञ्चिन्त्य मनसा कथं हन्यां रिपुं रणे ।

अजेयं सर्वदा सर्वदेवैश्च दानवैस्तथा ॥

यदि वृत्रं न हन्मद्य वञ्चयित्वा महाबलम् ।

न श्रेयो मम नूनं स्यात् सर्वथा रिपुरक्षणात् ॥

अपां फेनं तदापश्यत् समुद्रे पर्वतोपमम् ।

नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ॥

अपां फेनं तदा शक्रो जग्राह किल लीलया ।

परां शक्तिञ्च सस्मार भक्त्वा परमया युतः ॥

स्तुतमात्रा तदा देवी स्वांशं फेने न्यधापयत् ।

वञ्चं तदावृत्तं तत्र चकार हरिश्चयुतम् ॥

फेनावृत्तं पविं तत्र शक्रश्चिप तं प्रति ।

सहसा निपपाताशु वञ्चाहृत इवाचलः ॥”

फेनिका, स्त्री, (फेन इवाक्षतिरस्यस्याः । फेन +

ठन् । टाप् ।) पक्वान्नविशेषः । खाना इति

भाषा । यथा,—

“समिताया वृतादाया वर्त्तीर्दीर्घाः समाचरेत् ।

तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्थोपरि धारयेत् ॥

वेक्षयेद् वेक्षणेनैता यथैका पर्यटौ भवेत् ।

ततश्चुरिकया तान् संलक्षामेव कर्तयेत् ॥

ततस्तु वेक्षयेद्भूयः सट्टकेन च लेपयेत् ।

शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं सट्टकं भवेत् ॥

ततः संवृत्वा तां लोम्नीं विदधीत पृथक् पृथक् ।

पुनस्तां वेक्षयेत् लोम्नीं यथा स्यान्मण्डलाकृतिः ॥

ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेद्युञ्च पुटाः स्फुटाः ।

सुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत् ॥

सिद्धेया फेनिकानाम्नी मण्डकेन समा गुणैः ।

ततः किञ्चिन्नदुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

फेनिलं, स्त्री, (फेनोऽस्थस्येति । फेन + “फेना-

दिलच ।” ५ । २ । ६६ । इति इलच् ।) कोलि-

फलम् । (अस्य पर्यायो यथा,—

“पुंसि स्त्रियाश्च कर्कशुर्वदरी कोलिमिलपि ।

फेनिलं कुवलं घोठा सौवीरं वदरं महत् ।

अजप्रिया कुहा कोली विषमो भयकण्टका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मदनफलम् । सफेने, त्रि । इति मेदिनी ।

(यथा, महाभारते । १ । १५३ । १० ।

“उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु ॥”

फेनिलः, पुं, (फेन + इलच् ।) अरिष्टवृक्षः ।

इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥ हारिठा इति ख्यातः ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“अरिष्टकस्तु माङ्गल्याः कण्ववर्णोऽर्धसाधनः ।

रक्तवीजः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वदरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रियां

टाप् । जलन्नाक्षी । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे

३६ अध्याये ।

“अन्तपिष्टैः सुशीतैश्च फेनिलापक्षवैस्तथा ॥”

फेरः, पुं, (फे इति शब्दं राति गृह्णातीति । रा

ग्रहणे + कः ।) शृङ्गालः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

फेरण्डः, पुं, (फे इत्यक्षतशब्देन रण्यतीति । रण्य

+ अच् ।) शृङ्गालः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । ३५५ ॥

व

फेरवः, पुं, (फे इति रवो यस्य ।) श्रृगालः ।
इत्यमरः । २।५।५ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
४७।५३ ।

“वृत्तं तरतां रक्ते नदतां चोत्सवाय सः ।
श्रृगालां फेरवाणां भूतानां भवद्रवः ॥”
राजसः । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ घूर्ते हिंसे
च, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

फेलः, पुं, (फे इति शब्देन रौतीति । रल ध्वनी +
मितद्रादित्वात् डुः ।) श्रृगालः । इत्यमरः ।
२।५।५ ॥ (यथा, भागवते । ८।१६।७ ।

“गृहेषु येष्वतिथयो नार्चिताः सलिलैरपि ।
यदि निर्यान्ति ते नूनं फेरराजगृहोपमाः ॥”

फेल, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अपिफेलत् पिफेलतुः ।
इति दुर्गादासः ॥

फेलं, स्त्री, (फेल्यते दूरे निक्षिप्यते इति । फेल +
घञ् ।) सुक्तसमुज्झितम् । उच्छिष्टम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

फेलकः, पुं, (फेल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
सुक्तसमुज्झितम् । इति जटाधरः ॥

फेला, स्त्री, (फेल्यते इति । फेल + “गुरोश्च
हलः ।” ३।३।१०३ । इति अः । टाप् ।)
सुक्तसमुज्झितम् । इत्यमरः । २।६।५६ ॥

फेलिः, स्त्री, (फेल + इन् ।) उच्छिष्टम् । इति
जटाधरः ॥

फेलिका, स्त्री, (फेलिरेव । स्वार्थे कन् ।) उच्छि-
ष्टम् । फेलाशब्दात् स्वार्थे णिकप्रत्ययेन
निष्पन्ना ॥

फेली, स्त्री, (फेलि + “क्षदिकारादक्षितः ।” इति
पक्षे ङीष् ।) सुक्तसमुज्झितम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

व

व, वकारः । स च त्रयोविंशत्यङ्गवर्णः । (पवर्गस्य
तृतीयवर्णश्च ।) तस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः । इति
याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
“उपपन्नानां यानामोष्ठौ ॥”) तस्य स्वरूपं
यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

“वकारं शृणु चार्चयिष्य ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
शरच्चन्द्रप्रतीकां पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”
(वङ्गीयवर्णमालावामस्य स्वरूपमाह ।)

“त्रिकोणरूपिणी रेखा विष्णुश्रृङ्गरूपिणी ।
भावा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“नीलवर्णां चिनयनां नीलाम्बरधरां पराम् ।
नागहारोष्णलां देवीं द्विसृजां पद्मलोचनाम् ॥
एवं ध्यात्वा वकारं तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—

“त्रिशक्तिसहितं वर्णं विविधाष्टलक्षितम् ।

वकः

स्वयं कुण्डलिनीं देवीं सततं प्रणमाम्यहम् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—
“वो वनी भूधरो मार्गे घर्घरी लोचनप्रियः ।
प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगण्डः कपर्दिनी ॥
पृष्ठवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।
सुखविन्दुर्वली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ॥
क्षेदिनी तापिनी भूमिसुगण्डिवलिप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
यष्टापुरं चपेटा च मोदको गगनं प्रति ।
पूर्वाषाढामथलिङ्गौ शनिः कुम्भतृतीयकौ ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
बंहिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन बहुलः । बहुल +
“अतिशयने तमविष्ठनौ ।” ५।३।५५ । इति
इष्टन् । “प्रियस्थिरिति ।” ६।४।१५७ । इति
बंहि-आदेशः ।) अतिशयबहुलः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२।३२८।३६ ।
“योऽङ्गिः संयोज्य जीमूतान् पयन्याय प्रय-
च्छति ।

उद्धो नाम बंहिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ॥”)
बह्वीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन बहुलः ।
बहुल + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ ।”
५।३।५७ । इति ईयसुन् । “प्रियस्थिर-
स्मिरोरुवहुलेति ।” ६।४।१५७ । इति बंहि-
आदेशश्च ।) अतिशयबहुलः । अयमनयो-
रतिशयेन बहुः इत्यर्थे बहुशब्दादीयसुप्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति मुग्धबोधमतम् ॥

वः, पुं, वरुणः । कुम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥

“वः पुमान् वरुणे सिन्धौ भगे तोये गतेऽपि च ।
गन्धने तनुचन्ताने पुंस्त्वेव वपने स्मृतः ॥”
इति मेदिनी । वे, १ ॥ * ॥

तस्य साङ्केतिकनामानि यथा । युगन्धरः १
सुरभिः २ सुखविष्णुः ३ संहारः ४ वसुधा-
धिपः ५ । इति बोनवर्णाभिधानम् । भूधरः ६
दशगण्डः ७ । इति रुद्रयामलौकबीजाभिधानम् ॥
अपि च ।

“वो वनी भूधरो मार्गे घर्घरी लोचनप्रियः ।
प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगण्डः कपर्दिनी ॥
पृष्ठवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।
सुखविन्दुर्वली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ।
क्षेदिनी तापिनी भूमिसुगण्डिवलिप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
यष्टापुरं चपेटा च मोदको गगनं प्रति ।
पूर्वाषाढामथलिङ्गौ शनिः कुम्भतृतीयकौ ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥

व(व)क, इ ड कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) कौटिल्य-
मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणश्च । इ, वङ्गते ।
ड, वङ्गते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वङ्गते
काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

व(व)कः, पुं, (व(व)ङ्गते कुटिलीभवतीति । वकि +
अच् ।) एमोदरादित्वात् नलोपः ।) खनाम-

वकः

ख्यातपक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । कङ्कः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ द्वारवलिभुक् इ
कक्षीरः ४ सुक्लवायसः ५ दीर्घजङ्घः ६ वकोटः ७
गृहवलिप्रियः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ निष्प्रैतः
६ शिखी १० चन्द्रविहङ्गमः ११ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तीर्थसेवी १२ तापसः १३ मौन-
घाती १४ नृवाध्यायी १५ निखलाङ्गः १६
हाम्भिकः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
मांसस्य गुणाः ।

“शरारिवककाकाश्च दाह्यं ह्यः पवनापहाः ॥”
इति रत्नावली ॥

अपि च ।
“हंससारसकाचाचवकक्रौञ्चशरारिकाः ।
नन्दीमुखीसकादम्बावलाकाद्याः भवाः स्मृताः ॥
भवन्ते सलिले यस्मात् एते तस्मात् भवाः स्मृताः ॥
कुलेचराः भवाश्चापि कोशस्थाः पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥
आनूपा मधुराः क्षिप्वा गुरवो वङ्गिसादनाः ।
क्षिप्वाः पिच्छलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽपथ्यतमाः
स्मृताः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

खनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । शिव-
वल्ली २ पाशुपतः ३ एकाक्षीलः ४ वसुः ५ ।
इत्यमरः ॥ एकाक्षीला ६ वृकः ७ वसुकः ८
वसुकः ९ । इति तट्टीकम् ॥ वकपुष्पः १०
शिवमल्लो ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ काक-
शीर्षः १२ स्थूलपुष्पः १३ शिवप्रियः १४ काक-
नामा १५ वसहङ्गः १६ खपूरकः १७ रक्त-
पुष्पः १८ सुनितरुः १९ अगस्तिः २० वङ्ग-
सेनकः २१ । इति रत्नमाला ॥ अगस्थः २२
शीघ्रपुष्पः २३ सुनिद्रमः २४ व्रणारिः २५
दीर्घफलकः २६ वक्रपुष्पः २७ सुरप्रियः २८ ।
“सितपीतनीललोहितकुसुममेदाचतुर्विधो-
ऽगस्तिः ।
मधुरशिश्नरिदोषश्रमकासविनाशनश्च भूतघ्नः ॥”
तथा च ।
“अगस्ति शिशिरं गौल्यं चिदोषघ्नं श्रमापहम् ।
बलासकासवेवर्ग्यभूतघ्नश्च बलावहम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
“अगस्ति कुसुमं शीतं चातुर्थकनिवारकम् ।
नक्तान्धनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च ।
पीनसश्चेति तन्नाम वातघ्नं सुनिर्मितम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।
“वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुपाकानि तिक्तानि कासचक्षुकराणि च ॥”
इति राजवल्लभः ॥

“वकः पाशुपतश्चैव शिवापीडश्च सुव्रतः ।
वसुकश्च शिवाङ्गश्च शिवैष्टः क्रमपूरकः ॥
शिवमल्लिः शिवाङ्गादः श्वात्मवो रविसंमितः ।

वकनि

वकोऽतिशिशिरस्त्रितो मधुरो मधुगन्धकः ।
पित्तदाहकफश्वासश्रमहारी च दीपनः ॥”

इति च राजनिर्घण्टः ॥

“शिवमल्ली पाशुपत एकाङ्गीला वुको वसुः ।
वुकोऽनुष्णः कटुस्त्रितः कफपित्तविषापहः ।
योनिशूलवधादाहकुष्ठशोथामनाशनः ॥”

इत्यपि भावप्रकाशः ॥

तालव्यशकारः । यथा,—

“—शो वान्तो वपरो वकः ।”

इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ * ॥

कुवेरः । रक्षोविशेषः । इति मेदिनी । के, ३० ॥ स
च भीमेन हतः । (यथा महाभारते १।१६।५।७३।
“तस्यामयेकचक्रायां वकं नाम राक्षसं हत्वा
पाञ्चालनगरमभिगताः ॥”) अत्र कोवि पवर्गाय
वकारादौ पठितोऽयं शब्दः किन्तु अमर-
टीकायां भरतेन अन्तःस्वकारादिवचवक-
धातुभ्यां क्रमेण वप्रत्ययेन अनुप्रत्ययेन च
साधितः ॥ * ॥ यन्त्रविशेषः । यथा,—

“जलकच्छपपातालदोलाभूधरवालुकाः ।
वकाद्या यन्त्रभेदाः स्युर्वज्रान्वाद्याश्च मूषिकाः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विवरणं यथा, वैद्यके ।

“दीर्घकण्ठाचकूप्या गिलयेत् खल्वभाहकम् ।
तिथ्यं कृत्वा पचेत् चुल्यां वकयन्मिति
सूतम् ॥”

असुरविशेषः । अत्र च श्रीकृष्णोक्तं हतः । यथा,—
“खं खं वत्सकुलं सर्वं पाययिष्यन्त एकदा ।
गत्वा जलाशयाभ्यासं पाययित्वा पपुर्जलम् ॥
ते तत्र दृष्टुर्वाला महासत्त्वमवस्थितम् ।
तत्र सुवचनभिर्भिन्नं गिरेः कूटमिव च्युतम् ॥
स वै वको नाम महानसुरो वकरूपधृक् ।
आगत्य तरसा कृष्णं तीक्ष्णबुद्धोऽयमद्वली ॥
कृष्णं महावकग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः ।
बभूवुरिन्द्रियाणीव विना प्राणं विचेतसः ॥
तं तालुमूलं प्रदहन्तमग्नवद्
मीपालसुनुं पितरं जगद्गुरोः ।
चच्छेदं सद्योऽतिरुषाचतं वक-
स्तुङ्गेन हन्तुं पुनरभ्यपद्यत ॥
तमापतन्तं स निगृह्य तुङ्गयो-
र्दग्ध्यां वकं कंससखं सतां गतिः ।
पश्यतुसु बालेषु ददार लीलया
सुदावहो वीरवद्विवौकसाम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥
व(व)कचिचिका, स्त्री, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
वकाची २ । इति हारावली । १८८ ॥
व(व)कजित्, पुं, (वकं जितवान् इति । जि + क्तिप् ।)
भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥
व(व)कधूपः, पुं, (वक इव शुभ्रवर्णो धूपः ।) वृक-
धूपः । इत्यमरटीका ॥
व(व)कनिस्तदनः, पुं, (निस्तदयति हन्तीति । स्तदि +
ल्युः । वकस्य निस्तदनो घातकः ।) भीमसेनः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७२ ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

वकारिः

व(व)कपञ्चकं, स्त्री, (वकोपलक्षिताः पञ्च तिथयो
यत्र कप् । वकोऽपि तत्र नाश्रीयादिति वचना-
देव तथात्वम् ।) कार्त्तिकशुक्लादश्यादिपञ्च-
तिथ्यात्मकम् । यथा,—

“तत्रैकादश्यादितिथिपञ्चके वकपञ्चकम् ।

वकोऽपि तत्र नाश्रीयान्मत्स्यश्चैव कदाचन ॥

इति वचनात् ॥” इति छल्यतत्त्वम् ॥

“किञ्च । कार्त्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।

‘एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च स्नातयं शीतलासु नदीषु च ।

वर्जितया तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ॥’

ततश्च मांसभक्षणनिषेधे कार्त्तिकमासतच्छुक्ल-
पञ्चतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात्
पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि ॥” इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् । अपि च ।

“एकादशीं समारभ्य यावत् पञ्चदशी भवेत् ।

वकोऽपि तत्र नाश्रीयान्मीनं मांसञ्च किं नरः ॥”

इति संवत्सरकौमुदीतत्रज्ञपुराणवचनम् ॥

व(व)कपुष्पः, पुं, (वक इव वक्रं पुष्पं यस्य ।) वक-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वकस्य पुष्पम् ।)
अगस्तिकुसुमे, स्त्री ॥

व(व)कवृत्तिः, पुं, (वकस्यैव स्वार्थसाधिका वृत्ति-
र्यस्य ।) वक्तुल्यवर्त्तनविशिष्टः । यथा,—

“पाषाणिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान्

शूठान् ।

हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नाच्येत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“अधोऽधिनैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शूठो मिथ्याविनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अपि च ।

“अधोऽधिनैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शूठः शिल्पी विनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥

व(व)कवैरी, [न] पुं, (वकस्य वैरी घातकत्वात् ।)

भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

व(व)कव्रती, [न] पुं, (वकव्रतमस्यास्तीति इतिः ।)

मिथ्याविनीतः । वकवृत्तिः । इति जटाधरः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“अधोऽधिनैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शूठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतधरो विजः ॥”

इति दानसागरे मनुः ॥

व(व)काची, स्त्री, वकचिचिकामत्स्यः । इति

हारावली । १८८ ॥

व(व)कारिः, पुं, (वकस्य अरिः ।) श्रीकृष्णः । यथा,

“तदा वकारिं सुरलोकवासिनः

समाकिरन्मन्दनमल्लिकादिभिः ।

समीडिरे चानकशृङ्गसंस्तवे-

स्तद्वीक्ष्य गोपालसुता विसिस्मरे ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ११ । ५२ ॥

(भीमसेनश्च । वकाराक्षघातकत्वात् ।)

वकुलः

व(व)कुलः, पुं, (व(व)कृते इति । व(व)कि कौटिल्ये

+ “मद्गुरादयश्च ।” उणा० १ । ४२ ।

इति उरच् प्रत्ययरेफस्य लत्वं वङ्गेर्नलोप-

श्चेत्युज्ज्वलदत्तः ।) खनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्-

पर्यायः । केसरः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥

केसरः ३ । इति भरतः ॥ वकुलः ४ सिंह-

केसरः ५ वरलब्धः ६ सौधुगन्धः ७ सुकुलः ८

सुकुलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीसुख-

मधु १० दोहलः ११ मधुपुष्पः १२ सुरभिः १३

भमरानन्दः १४ स्थिरकुसुमः १५ शारदिकः १६

करकः १७ सौसंज्ञः १८ विशारदः १९ गूढ-

पुष्पकः २० धन्वी २१ मदनः २२ मद्यामोदः

२३ चिरपुष्पः २४ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

६३ । ४२ ।

“पुन्नागैः कर्णिकारैश्च वकुलैर्दिव्यपाटलैः ॥”)

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । हृदयत्वम् । विष-

दोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् ।

मदाप्यत्वम् । हर्षदायकत्वञ्च । तत्कुसुमगुणाः ।

रुच्यत्वम् । क्षीराप्यत्वम् । सुरभित्वम् । शीत-

लत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् ।

मलसंग्रहकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“वकुलो मधुगन्धश्च सिंहकेसरकस्तथा ।

वकुलस्तु वरोऽनुष्णः कटुः पाके रसे गुरुः ॥

कफपित्तविषविघ्नमिदन्तगदापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तत्फलगुणाः ।

“वकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्थैर्यकरं परम् ॥”

तत्पुष्पगुणाः ।

“पद्मं कषायं मधुरं शीतं पित्तकफासनुत् ।

तद्वत् वकुलपुष्पागकङ्गारोत्पलपाटलम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“विचरन्तं तदा भूयो महेष्टं कुसुमायुधः ।

आरात् स्थित्वागतो धन्वी सन्तापयितुमुद्यतः ॥

ततस्तमगतो दृष्ट्वा क्रोधाभातदृशा हरः ।

स्मरमालोकयामास शिखायाचरणान्तिकम् ॥

आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदनो दुतिमानपि ।

प्रादहृत्य तदा ब्रह्मन् ! पादादारभ्य कक्षवत् ॥

प्रदह्यमानो चरणौ दृष्ट्वासौ कुसुमायुधः ।

उत्ससर्ज धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥

यदासीन्सृष्टिवन्धन्तदुक्कण्टकं महाप्रभम् ।

स चम्पकतर्ज्जातः सगङ्गान्धाट्टो गुणाकृतिः ॥

नाहस्थानं शुभाकारं यदासीद्वज्रभूषितम् ।

तज्जातं केशवारण्यं वकुलं नामतो बगैः ॥

या च कोटी शुभा ह्यासीदिन्द्रनीलविभूषिता ।

जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजिविराजिता ॥

नाहोपरि तथा सुष्टौ स्थानं चन्द्रमणिप्रभम् ।

पञ्चगुल्माभवज्जाती शशाङ्ककिरणोज्ज्वला ॥

ऊर्ध्वं सुष्टया अधः कोट्याः स्थानं विद्रुमभूषितम् ।

तस्मात् बहुपुटा मल्ली संजाता विविधा सुते ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(शिवः । यथा, महाभारते तस्य सहस्रनाम-
कीर्तने । १३ । १७ । १०६ ।
“वणिको वड्डीको वड्डी वकुलश्चन्दनम् ।
सारग्रीवो महाजत्रुरलोलश्च महौषधः ॥”
व(व)कुला, स्त्री, (वकुल + टाप् ।) कटुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
व(व)कुली, स्त्री, (वकुल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
व(व)कुलः, पुं, (वकुल । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
वकुलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
व(व)केरुका, स्त्री, (वकानां वकसम्बद्धानां ईरुकां
गतिर्यत्र ।) बलाका । वातावर्जितशखा । इति
मेदिनी । के, २०२ ॥
वकोटः, पुं, वकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वठ, पेय्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) पेय्यमिह सामर्थ्यम् । वठति
वीरो यो ह्युं समर्थः स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
व(व)डवा, स्त्री, (बलं वातीति । बल + वा + कः ।
टाप् । डल्योरेक्यात् लस्य डत्वम् ।) घोटकी ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २२२ । ४५ ।
“वडवानान् शुद्धानां चन्द्रांशुसमवर्चसाम् ।
ददौ जनार्दनः प्रीत्या सहस्रं हेमभूषितम् ॥”
अस्या दुग्धगुणा यथा,—
“रुदोष्णं वडवाक्षीरं बल्यं शोषानिलापहम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
वडवारूपधारिणी सूर्यपत्नी संज्ञा । यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ७७ । २३ ।
“सूर्यतापमनिच्छन्ती तेजसस्तस्य विभ्यती ।
तपस्वचार तत्रापि वडवारूपधारिणी ॥”
अस्या विशेषविवरणं तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥
तृतीया सूर्यपत्नी । इति केचित् । यथा, भाग-
वते । ८ । १३ । ८—६ ।
“विवस्वतश्च हे जाये विश्वकर्म्मसुते उभे ।
संज्ञा क्वाया च राजेन्द्र ! ये प्रागभिहिते तव ॥
तृतीयां वडवामेके तासां संज्ञासुतास्तथः ।
यमो यमौ श्राद्धदेवश्चायायाश्च सुतान् शृणु ॥”
अश्विनीनक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥ (गारी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ दासी । यथाह नारदः ।
“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाकृतः ॥”
वासुदेवस्य स्नानाम्ब्याता परिचारिका । इति
हरिवंशः । ३५ । ३ ॥) वाडवाभिः । अस्योत्-
पत्तिर्यथा,—
“अथाकाशगता देवाः क्रुद्धं दृष्ट्वा महेश्वरम् ।
प्रसीद जगतां नाथ ! कामे क्रोधं परित्यज ॥
इति स वदतां तेषामभराणां तदानलः ।
जलाटचक्षुःसम्भूतो भस्माकारोऽन्नोभवम् ॥
ब्रह्मा क्रोधानलं शम्भोर्ध्वजं सकलान् जनान् ।
वडवारूपिणं चक्रे देवानां पुरतस्तदा ॥
वडवां तां तदा देवाः सौम्यां ज्वालामुखीं
शुभाम् ।

दृष्ट्वा निर्विघ्नमनसो बभूवुः पूर्वपीडिताः ॥
वडवां तां समादाय तदा ज्वालामुखीं विधिः ।
सागरं प्रययौ लोकहिताय जगतां प्रभुः ॥
गत्वाथ सागरं ब्रह्मा प्रोवाच परिपूजितः ।
यथावत्तन विप्रेन्द्राः समयश्च निदेशयन् ॥
अयं क्रोधो महेशस्य वडवारूपधृक् तया ।
ज्वालामुखः सदा धार्थ्यो यावन्न विलयाम्यहम् ॥
यदा त्वामहमागम्य वदामि सरितां पते ! ।
तदा त्वया परित्याज्यः क्रोधोऽयं वडवासुखः ॥
भोजनं भवतस्तोयमेतस्य तु भविष्यति ।
यन्नादेव विधार्थोऽयं यथा नो याति चान्तरम् ॥
इत्युक्तो ब्रह्मणा सिन्धुरङ्गीचक्रे तदा क्रुधम् ।
ग्रहीतुं वडवावक्त्रं शम्भोश्चाशक्यमपरम् ॥
ततः प्रविष्टो जलधौ पावको वडवासुखः ।
वार्योऽघविद्धहंसस्य ज्वालामालातिदीपितः ॥”
इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ॥
(नदीविशेषः । यथा, महाभारते । १२२१ । २४ ।
“तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेसोपवेसा भीमा च वडवा चैव भारत ! ॥”
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ८८ ।
“ततो गच्छेत् वडवां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
पश्चिमायान् सन्ध्यायां उपसृष्ट्य यथाविधि ॥”
व(व)डवाकृतः, पुं, (वडवया दास्या कृतः ।)
पश्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । यथा,—
“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाकृतः ॥”
इति नारदः ॥
वडवा दासी तस्मिन्नादङ्गीकृतदास्यः । इति
दायक्रमसंग्रहः ॥ कुत्रचित् वडवाभृतो वडवा-
हृतोऽपि पाठः ॥
व(व)डवाभिः, पुं, (वडवायाः समुद्रस्थितायाः
घोटक्या मुखस्थोऽभिः ।) समुद्रस्थानिः । (अस्य
विवरणं तु वडवानलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
व(व)डवानलः, पुं, (वडवाया अनलः ।) वडवाभिः ।
तत्पर्यायः । सलिलेन्धनः २ वडवासुखः ३ काक-
ध्वजः ४ बाणिकः ५ स्कन्दभिः ६ दण्डधृक् ७
काष्ठधृक् ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ और्वः
६ वाडवः १० । इत्यमरः । ११ । ५६ ॥ उर्वस्य
ऋषेरपत्यम् और्वः ऋषिः । वडवायां विद्यमानो
वाडवः ऋषिः । वडवाया अनलो वडवानलः ।
आधाराधेयभावसम्बन्धः । पुरा किल उर्वेण
मुनिना अयोनिजं पुत्रमिच्छता वक्षो मथितं
तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः स च समुद्रे
वडवासुखे अवस्थापितः । इति पौराणिकाः ॥
इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ तस्य विवरणं
यथा,—
“और्वस्तु तपसाविष्टो निवेश्योऽहं हुताशने ।
ममश्वेकेन दर्भेण सुतस्य व्रतधारिणम् ॥
तस्योऽहं सहसा भित्त्वा ज्वालामालीं हनिन्दनः ।
जगतो दहनाकाङ्क्षी पुत्रोऽभिः समपदात् ॥
और्वस्तस्योऽहं विनिर्भय और्वो नामान्तको-
नलः ।
दिग्धमिव लोकांस्त्रीन् जने परमकोपनः ॥

उत्पन्नमात्रञ्चोवाच पितरन्दीनया गिरा ।
क्षुधा मे बाधते तात ! जगद्गच्छे त्वजस्र माम् ॥
त्रिदिवारोहिभिर्ज्वालैर्जम्भमाणो दिशो दृष्टः ।
निर्दहन् सर्वभूतानि वदथे सोऽन्नकोऽन्नलः ॥
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा मुनिमौर्वं समागतः ।
उवाच वार्यतां पुत्रो जगतस्त्वं दयां कुरु ॥
अस्यापत्यस्य ते विप्र ! करिष्ये स्थानसुत्तमम् ।
तथ्यमेतन्मम वचः शृणु त्वं वदतांवर ! ॥
और्व उवाच ।
घन्योऽसादुदह्यतोऽस्मि यस्मिन्मद भगवान्
शिशोः ।
मतिमेतान्ददातीह परमानुग्रहाय वै ॥
प्रभातकाले संप्राप्ते काङ्क्षितये समागमे ।
भगवंस्तर्पितः पुत्रः कैर्हयेः प्राप्नुते सुखम् ॥
कुत्र वास्य निवासः स्याद्भोजनं किमात्मकम् ।
विधास्यतीह भगवान् वीर्यतुल्यं महौजसः ॥
ब्रह्मोवाच ।
वडवासुखेऽस्य वसतिः समुद्रे वै भविष्यति ।
मम योनिर्जलं विप्र ! तत्र मे तोयदं सुखम् ॥
अत्राहमासे नियतं पिबन् वारिमयं हविः ।
तद्विस्तृतं पुत्रस्य विद्वज्ज्ञानयश्च तम् ॥
ततो युगान्ते भूतानां मेघवाहश्च पुत्रक ! ।
सहितौ विचरिष्यावो निष्पुत्राणकराविह ॥
एषोऽग्निरन्तकाले तु सलिलाग्नी मया कृतः ।
दहनः सर्वभूतानां सदेवासुररक्षसाम् ॥
एवमस्त्विति तं सोऽग्निः संवृतज्वालमण्डलः ।
प्रविवेशार्णवसुखं विप्रनष्टान्तरप्रभम् ॥”
इति मात्स्ये १५० अध्यायः ॥
(मर्दनदहनाय हरनेत्रसमुद्रतोऽग्निरपि वडवा-
नलः । अस्य प्रमाणादिकं वडवाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
लङ्काया दक्षिणे पृथिव्याश्चतुर्थभागरूपस्थान-
विशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (वटि-
कौषधविशेषः । यथा,—
“शुद्धताम्रस्य भागैकं मरिचस्य तथैव च ।
विषं तत्तुल्यकं दद्यात् तत्सर्वं शृङ्खलचूर्णितम् ॥
लाङ्गलीरससंयुक्तं तत्सर्वं पुटके पचेत् ।
रक्तिकादितयं वापि त्रितयं वा प्रकल्पते ॥
दोषे योषसमायुक्तस्त्रिदोषशमनो भवेत् ।
भक्षयेत् पवने चोपे वडवानलसंज्ञितम् ॥”
इति वडवानलो रसः ॥)
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
व(व)डवासुखः, पुं, (वडवाया घोटक्या मुखमाश्रय-
त्वेनास्यस्य । अर्घ आदित्वात् अच् ।) वडवा-
नलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
६७ । २२ ।
“सा यथैवार्णवगता तथैव वडवासुखे ॥”
महादेवस्य सुखमित्येके । यथा, महाभारते ।
७ । २०० । १११ ।
“तस्य देवस्य यदहं समुद्रे तदतिष्ठत ।
वडवासुखेति विष्णातं पिबन्तोयमयं हविः ॥”
महादेवस्य नामभेदः । यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ५५ ।

“विष्णुः प्रसादितो यज्ञः समुद्रो बड्वासुखः ॥”
कूर्मस्य दक्षिणकुक्षिस्थजनपदविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । ५८ । ३० ।

“कूर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ बाह्यपादस्तथापरम् ।
काम्बोजाः पङ्क्त्याश्चैव तथैव बड्वासुखाः ॥”
वटिकौषधविशेषः । यथा,—

“शुद्धस्वतं समं गन्धं न्यतताम्नाभटङ्गणम् ।
सामुद्रश्च यवचारं स्वर्जिसेन्यवनागरम् ॥
अपामार्गस्य च चारं पलाशवरुणस्य च ।
प्रत्येकं स्तुतुल्यं स्यादस्त्रयोगेन मर्दयेत् ॥
हस्तिशुखीन्द्रवैश्वानौ मर्दयित्वा पुटेक्षु ॥
माघमात्रः प्रदातव्यो रसोऽयं बड्वासुखः ।
ग्रहणीं विविधां हन्ति संग्रहग्रहणीं ज्वरम् ॥
इति बड्वासुखो रसः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ग्रहण्यधिकारे ॥
ब(व)ड्वासुतौ, पुं, (बड्वाया चोटकौरूपायाः त्वष्ट-
सुतायाः संज्ञायाः सुतौ ।) अश्विनीकुमारौ ।
यथा, हेमचन्द्रः ।

“सर्वेद्यावश्विनीपुत्रावश्विनौ बड्वासुतौ ॥”
(तयोरुत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । ६।४६—५३।
“गच्छ देव ! निजां भार्यां कुरुंश्चरति सोत्त-
रान् ।

बड्वावरूपमास्थाय वने चरति शादले ॥
स तथा रूपमस्थाय स्वभार्यारूपलीलया ।
ददर्शयोगमास्थाय स्वां भार्यां बड्वां ततः ॥
अष्टभ्यां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च ।
बड्वावपुषा राजंश्चरन्तीमकुतोभयाम् ॥
सोऽश्वरूपेण भगवांस्तं सुखे समभावयत् ॥
मैथुनाय विचेष्टन्ती परपूरुषशङ्कया ।
सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकायां विवसतः ॥
देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।
नासत्यश्चैव दसश्च स्मृतौ दावश्विनाविति ॥”
ब(व)ड्वाहृतः, पुं, (बड्वाया दास्या हृतः ।) बड्वा-
हृतः । पञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । यथा,
बड्वागृहदासी तथा हृतस्तस्मिन्नेन तासुदाह्य
दासत्वेन प्रविष्टः । इति मिताचरा ॥

बडिष्, स्त्री, (वलिनी मत्स्यान् प्रयति नाशय-
तीति । श्रो + कः । लस्य डल्म् ।) मत्स्यधर-
णार्थं वक्रलौहकण्टकविशेषः । बडिष् इति
भाषा । तत्पर्यायः । मत्स्यवेधनम् २ । इत्यमरः ।
१।१०।१६ ॥ वलिष्म ३ बडिष्ठी ४ बडिष्ठा ५ ।
इति भरतः ॥ वलिष्ठी ६ मत्स्यवेधनी ७ । इति
तट्टिकान्तरम् ॥ वलिष्ठी ८ वलिसम् ९ वरिष्ठी
१० वलिष्ठीः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्य-
भेदनम् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २८ । १० ।

“यस्ते कण्ठमनुप्राप्नो निर्गीर्णं बडिष्णं यथा ।
दहेदङ्गारवत् पुत्र ! तं विद्यात् ब्राह्मणवर्धनम् ॥”
बडिष्ठी, स्त्री, (बडिष् + गौरादित्वात् ङीष् ।)
बडिष्म । इति शब्दरत्नावली ॥

बण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
अक०-सेट् ।) वणति । इति दुर्गादासः ॥

वणः, पुं, (वणनमिति । वण् + अप् ।) शब्दः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

व(व)णिक्, [ज] पुं, (पण्यते क्रयविक्रयादिना व्यव-
हरतीति । पण् + “पणोरादेश्च वः ।” उणा०
२ । ७० । इति इजिः पस्य च वः ।) क्रय-
विक्रयकर्त्ता । वाणिज्यकारकः । तत्पर्यायः ।
वैदेहकः २ सार्धवाहः ३ नैगमः ४ वणिजः ५
पण्याजीवः ६ आपणिकः ७ क्रयविक्रयिकः
८ । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥ वैदेहः ६ विदेहः
१० वाणिजः ११ वाणिजिकः १२ क्रायिकः
१३ विक्रयिकः १४ । इति भरतादयः ॥ वाणि-
जकः १५ वाणिज्यकारः १६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, माघे । १२ । २६ ।

“स्थानौ निषङ्गिण्यनसि वणम्युरः
शुश्रोच लाभाय कृतक्रयो वणिक् ॥”
करणान्तरम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥ वैश्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वाणिज्ये अधिकारा-
देवास्य तथात्वम् ॥ करणविशेषः । यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ६६ । ७ ।

“क्षत्रिबीजगृहाश्रयजानि गरे
वणिजिध्रुवकार्यवणिग्युतयः ॥”

ब(व)णिक्, [ज] स्त्री, (पण्यते व्यवह्रियते इति ।
पण् + इजि । पस्य वः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।)
वाणिज्यम् । इति मेदिनी । गे, २६ ॥

ब(व)णिग्वन्तुः, पुं, (वणिजः पण्याजीवस्य वन्तुर्धन-
दत्तात् ।) नीलीवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वणिग्भावः, पुं, (वणिजो भावः ।) वाणिज्यम् ।
वणिजां धर्मः । तत्पर्यायः । सत्यावृतम् २ ।
इत्यमरः ॥ वाणिज्यम् ३ वाणिज्या ४ वणिक्
पथः ५ । इति जटाधरः ॥ वणिज्यम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

ब(व)णिग्वहः, पुं, (वहतीति । वह् + अच् । वहः ।
वणिजां वाणिज्यद्रव्याणां वहः ।) उद्यः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

ब(व)णिजः, पुं, (वणिगेव । वणिज् + स्वार्थे अण् ।
अभिधानात् न वृद्धिः ।) वणिक् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७८ ॥ ववादेकादशकरणान्तर्गतषष्ठ-
करणम् । तज्जातफलं यथा, कीष्टीप्रदीपे ।

“प्राज्ञः कृतज्ञो गुणवान् गुणज्ञो
वणिग्जनप्राप्तमनोरथः स्यात् ।
यस्य प्रसूतौ वणिजाभिधानं
भाणप्रधानं द्रविणं हि तस्य ॥”

ब(व)णिज्यं, स्त्री, (वणिजो भावः कर्म वा । वणिज्
+ “दूतवणिग्भ्यां च ।” ५ । १ । १२६ । इत्यञ्
काशिकोक्त्यर्थः ।) वाणिज्यम् । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५० । ७६ ।

“त्रिभिः पूर्वगुणैर्युक्तं पाशुपाल्यवणिज्ययोः ॥”
वणिज्या, स्त्री, (वणिजां कर्म । वणिज् + य ।
टाप् । स्वभावात् स्त्रीलिङ्गोऽयम् ।) वाणिज्यम् ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १३ । ३८ ।

“ततः स तत्पिता तेन तनयेन समं ययौ ।
दीपान्तरं सुमाहेतोर्वणिज्याथपदेशतः ॥”

वद, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
अक०-सेट् ।) वदति पर्वतः । आवादीत्
अवदीत् । हसादेः सेम इत्यादिना वा दीर्घः ।
ब्रह्मवदेत्यादौ दन्त्यादिवदेरग्रहणादिति प्राच्यः ।
इति दुर्गादासः ॥

ब(व)दरं, स्त्री, (वदति स्थिरीभवति क्षिप्तेऽपि पुनः
प्ररोहतीति । वद + अर ।) सेविफलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“सृष्टिप्रमाणं वदरं सेवं सिवितिकाफलम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कार्पासफलम् । कोलिफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
शृगालकोलिः । श्रेयाकुल इति भाषा । वदति
स्थिरीभवति क्षिन्नस्यापि पुनःप्ररोहणात् । वदरं
वृक्षफलेऽपि क्लीवम् । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । घोण्टा २ । इत्यमरः ॥ गोपघोण्टा
३ । इति सुभूतिः ॥ हस्तिकोलिः ४ गोपघोण्टौ
५ वदरौच्छदा ६ शृगालकोलिः ७ कर्कन्धुः
८ । इति रत्नकोषः ॥ वादिरम् ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं कोलशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥*॥ वृहत्कोलिः । तत्पर्यायः । सौवीरम्
२ । इति रत्नमाला ॥*॥ कोलिमाचम् । तत्-
पर्यायः । कर्कन्धुः २ वदरी ३ कोलम् ४ फेनिलम्
५ कुवलम् ६ घोण्टा ७ सौवीरम् ८ अजाप्रिया
९ कुहा १० कोलिः ११ विषमः १२ भयकण्टकः
१३ । इति भावप्रकाशः ॥ सौवीरकः १४ गुड-
फलः १५ बालेष्टः १६ फलश्रेष्ठिरः १७ वृ-
बीजः १८ वृत्तफलः १९ कण्टकी २० वक्र-
कण्टकः २१ सुरसः २२ सुफलः २३ खच्छः
२४ कर्कन्धुः २५ वदरः २६ कोला २७ कोली
२८ कुवली २९ स्वाडुफला ३० यधनखी ३१
पिच्छिला ३२ कुवलः ३३ । इति च शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ७२ ।

“त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थवदराशनः ।
आत्मवृत्तानुसारेण मासं निन्देऽर्चयन् हरिम् ॥”
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । अम्ल-
त्वञ्च ॥ परिपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरास्त्वम् ।
उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । पवनातिसाररक्त-
श्रमदोषार्तिविनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ राजवदरभूवदरलघुवदराणां पर्याय-
गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥*॥ अथ वदरविशे-
षाणां लक्षणानि गुणाश्च ।

“पथ्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत् ।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्लम् ॥
वृंहणं पित्तदाहसन्धयलणानिवारणम् ॥*॥
सौवीराक्षवु संपकं मधुरं कोलमुच्यते ॥
कोलन्तु वदरं दाहि रुच्यमुष्णञ्च वातहृत् ।
कफपित्तकरश्चापि गुरु सारकमीरितम् ॥*॥
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वस्मिन्निभिः ।
अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥
स्निग्धं गुरु च तित्त्वञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।
शुष्कं भेदयित्वा सर्वं लघु दृष्ट्वाक्लमासजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

ब(व)दरः, पुं, (बदति स्थिरीभवति किञ्चेऽपि पुनः प्ररोहतीति । बद् + अर ।) कोलिट्टः । तत्पत्रादिगुणाः ।

“बदरस्य पत्रलेपो ज्वरदाहविनाशनः ।

त्वचा विस्फोटशमनी बीजं नेत्रामयापहम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य पर्यायः फलगुणाश्च क्लीवलिङ्गवदरशब्दे द्रव्याः ॥ * ॥ देवसर्षपवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कार्पासास्थि । इति मेदिनी ॥ कापा सेर विचि इति भाषा ॥ तत्र अन्तःस्थवकारादिशब्दमध्ये गृहीतोऽयम् ॥

ब(व)दरफली, स्त्री, (बदरस्यैव फलमस्याः । बदर-फल + डीप् ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब(व)दरवल्ली, स्त्री, (बदरा बदरफलबहुला वल्ली लता ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बदरा, स्त्री (बदति क्षिन्नायामपि पुनः प्ररोह-णात् स्थिरीभवति या । बद् + बाहुलकादरः । टाप् ।) वराहक्रान्तावृक्षः । (तत्पर्यायो यथा, “वाराहकीन्द एवायैश्चर्मकारालुको मतः । अनूपसम्भवे देशे वाराह इव लोमवान् ।

विदारी खाडुकन्दा च सा तु क्रोद्धी सिता स्रुता ॥ इच्छुगन्वा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी । वाराहवदना गृष्टिर्बदरेत्यपि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ कार्पासीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ एलापर्णी । इति मेदिनी । रे, २०७ ॥ विष्णु-क्रान्ता । इति विश्वः ॥

बदरामलकं, स्त्री, (बदरफलमिवामलकम् ।) प्राचीनामलकम् । इति हारावली । १०२ ॥

बदरिः, स्त्री, (बद् + बाहुलकादरिः ।) कोलि-ट्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बदरिकाश्रमः, पुं, स्त्री, (बदरिकाचिह्नित आश्रमः ।) तीर्थविशेषः । (असौ च हिमालयपर्वतैकदेशे श्रीनगरसमीपे अलकनन्दानद्याः पश्चिमस्थतीरे अवस्थितः ।) स तु नारायणस्य आसस्य आश्रमः । यथा, महाभारते । ३ धौम्यतीर्थ-यात्रापर्वणि ६० । २३—३३ ।

“नारायणो विभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः । तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ॥

आश्रमः स्थायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहा पुरा ॥

सुवर्णसिकता राजन् ! विशालां बदरीमनु । ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ॥

प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति नारायणमजं विभुम् । यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ॥

तत्र कृतस्त्रं जगत् पार्थ ! तीर्थान्यायतनानि च । तत् पुण्यं तत् परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥

तत् परं परमं देवं भूतानां परमीश्वरम् । शाश्वतं परमश्चैव धातारं परमं पदम् ॥

यं विदित्वा न शोचन्ति विदांसः शास्त्रदृष्टयः । तत्र देवदेवः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥

आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ।

पुण्यानामपि तत् पुण्यं तत्र ते संशयोऽस्तु मा ॥ एतानि राजन् ! पुण्यानि पृथिक् पृथिवीपते ! ।

कीर्तितानि नरश्रेष्ठ ! तीर्थान्यायतनानि च ॥ एतानि वसुभिः साधैरादित्यैर्मरुदक्षिभिः ।

ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥ चरन्नेतानि कौन्तेय ! सहितैर्ब्रह्मवादिभिः ।

भ्राष्ट्रभिश्च महाभागैस्तत्कण्ठां विहरिष्यसि ॥” (तथा च भागवते । ७ । ११ । ६ ।

“योऽवतीर्ण्यात्मनोऽंशेन दाद्यायण्यान् धर्मतः । लोकानां स्वस्त्येऽध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे ॥”)

बदरी, स्त्री, (बदर + गौरादिवात् डीष् । बदरि + कृदिकारादिति पक्षे डीष् वा ।) कोलि-ट्टः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ (अस्याः पर्यायो बदरशब्दे द्रव्यः । यथा, भागवते । १ । ७ । ३ ।

“तस्मिन् स आश्रमे आसीददरीखण्डमखिते ॥” कार्पासी । इति शब्दरत्नावली । कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बदर्याः फलम् हरी-तक्यादिभ्यश्चेति विकारार्थस्य लुक् । बदरी-फलम् ॥)

बदरीच्छदा, स्त्री, (बदर्याच्छदा इव च्छदा यस्याः ।) हस्तिकोलिट्टः । शङ्खनखी । इति रत्नमाला ॥

बदरीपत्रः, पुं, (बदर्याः पत्रमिव आकृतित्यस्य ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्यवम् । खरोपघाते काशे च लेहमेतत् प्रयोजयेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे खरभेदाधिकारे ॥) बदरीपत्रकं, स्त्री, (बदरीपत्र + स्वार्थे कन् ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

बदरीफला, स्त्री, (बदर्याः फलमिव फलं यस्याः ।) नीलग्रैफालिका । इति शब्दमाला ॥

बदरीशैलः, पुं, (बदरीबहुलः शैलः पर्वतः ।) हिमालयपर्वतैकदेशः । बदरीवनं बदरिका-श्रम इति च ख्यातः । स तु श्रीनगराख्यदेशे अलकनन्दानदीपश्चिमतीरे वर्तते । इति पुरा-णान्तरम् ॥

बडं, त्रि, (बध्यते स इति । बन्ध + कर्मणि क्तः ।) बन्धनयुक्तम् । बांधा इति भाषा । तत्पर्यायः । सन्धानितम् २ मूर्धम् ३ उद्धितम् ४ सन्धितम् ५ सितम् ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ निग-द्धितम् ७ नद्धम् ८ कौलितम् ९ यन्त्रितम् १० संयतम् ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ३०८ ।

“वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते । तथा पापान्निगृह्णीयात् व्रतमेतद्वि वारुणम् ॥”

तथा च मेघदूते । ७६ । “तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनीवासयष्टि-मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ॥”

तथा च शाकुन्तले २ अङ्के । “क्यायाबद्धकदम्बकं ऋगकुलं रोमस्थमभ्यस्यतु ॥”)

बडगुदं, स्त्री, (बडं गुदं पायुर्येण ।) उदररोग-विशेषः । तस्य निदानं यथा,—

“यस्यान्तमग्नैरपलेपिभिर्वा बालाश्लभिर्वा पिहितं यथावत् । सञ्जीयते तस्य मलः सदोषात्

शूनैः शूनैः सङ्करवच्च नाद्याम् ॥ निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाख्यमल्पम् ।

हृन्नाभिमध्ये परिदृष्टिमेति तस्योदरं बडगुदं वदन्ति ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा यथा । “स्निग्धस्निग्धस्याभ्यक्त-स्याधो नामेवामतश्चतुरङ्गुलमपचाय रोम-राख्या उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाण-मन्त्राणि निष्कृष्य निरीक्ष्य बडगुदस्यान्तप्रति-रोधकरमभ्रानं बालं वापोह्य मलजातं वा ततो मधुसर्पिर्भ्यामभ्यच्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा वाह्यं ब्रणसुदरस्य सीयेत् द्विवर्णी-योक्तेन विधानेन च रोपयेत् ॥” इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १४ अध्यायः ॥ (तथास्व-सकारणलक्षणम् ।

“पत्रवालेः सद्धानेन सुक्तेर्बद्धायने गुदे । उदावर्त्तस्तथाशौभिरन्तसंस्पर्शेन वा ॥

अपानो मार्गसंरोधात् हृत्वायं कुपितोऽनिलः । वर्धः पित्तकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः ॥”

तस्य रूपाणि । “दृष्ट्यादाहज्वरमुखतालुशोषोरसादकासश्वास-दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चोमूत्रसङ्गाभानच्छर्दि-क्षवधुश्रोहृन्नाभिगुदमूलान्यपिचोदरं मूढवातं स्थिरमरणनीलराजीसिरावनद्धमवाजिकं वा प्रायो नाभ्युपरिगोपुच्छवदभिनिर्वर्त्तयति इत्येतत् बडगुदोदरमिति विधातु ॥”

तथास्य चिकित्सा । “स्निग्धाय बडोदरिणे मूत्रं तीक्ष्णौषधान्वितम् । सतेललवणं दद्यात् निरुहं सानुवासनम् ॥”

इति चरके चिकित्सितस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ॥ बडपि, स्त्री, बडपाणिः । सुष्टिः । इति पुराणा-न्तरम् ॥ बड्वापीति च पाठः ॥

बडफलः, पुं, (बडानि फलानि यस्येति ।) करञ्ज-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिरस्य करञ्ज-शब्दे ज्ञातया ॥)

बडसुष्टिः, त्रि, (बड्वा दृष्टा दानाम्निवृत्ता वा सुष्टि-र्यस्येति ।) दृष्टसुष्टिः । क्षपणः । यथा, नैषधे । ३ । ८५ ।

“सजीवमप्यर्धिमुदे ददद्भ्र-स्तव त्रपा नेदृशबडमुष्टे ॥”

बडमूलं, त्रि, (बडं मूलं यस्येति ।) दृष्टमूलम् । उत्पाटनानर्हमूलम् । यथा, माघे । २ । ३८ ।

“त्वया विप्रकृतस्तेथो रुक्मिणीं हरता हरे ! बडमूलस्य मूलं हि महहैरतरोः स्त्रियः ॥”

बडरसानः, पुं, (बडो रसेन आहतः अतएव रसानः रसवान् ।) त्रिविधराजान्त्रान्तर्गम्य

बधिरः

त्युत्तमान्नः । तत्पर्यायः । चक्रतलान्नः २
मध्वान्नः ३ सितजान्नकः ४ वनेज्यः ५ मन्मथा-
नन्दः ६ मदनैच्छाफलः ७ । तस्य कोमलफल-
गुणाः । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । पित्तदाहदत्वम् ।
तस्य सुपक्वफलगुणाः । खादुत्वम् । मधुरत्वम् ।
पुष्टिवीर्यबलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
बडिशिखः, त्रि, (बड्हा शिखा चूडा यस्येति ।)
शिखः । इति मेदिनी । खे, १५ ॥ शिखावन्धन-
विशिष्टः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवचनम् ।
“सदोपवीतिना भायं सदा बडिशिखेन तु ।
विशिखोऽप्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥”
बडिशिखा स्त्री, (बड्हा शिखा यस्याः ।) उच्यते ।
इति मेदिनी । खे, १५ ॥ (बड्हा शिखा केश-
कलापो यस्याः ।) सम्बद्धकेशा च ॥
बध, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर०-सक०-सेट् ।) क, बाधयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
बध, ड निन्दे । बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, बीभत्सते खलं
लोकः । बधते तत्र त्यादयो न प्रयुज्यन्ते । इति
रमानाथः ।
‘मा बधिश्रिता जटायुः मां सीतां रामाहमेक्षिषि ।
इति भट्टिः । ६ । ४१ ॥ इति दुर्गादासः ॥
बधिरः, त्रि, (बध्नाति कर्णमिति । बन्ध + “इषिमदि-
मुदीति ।” उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।)
अवरोन्मियरहितः । श्रुतिशक्तिहीनः । काला
इति भाषा । तत्पर्यायः । एङ् २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ४८ ॥ कक्षः ३ अवगणापटुः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ उच्चैःश्रवाः ५ । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ५२ ।
“एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सहिगर्हिताः ।
जडमूकान्धबधिराविकृताकृतयस्तथा ॥”
बाधिर्यनिदानं यथा,—
“यदा शब्दवहं वायुः श्रोत आहत्य तिष्ठति ।
शुद्धः श्लेष्मान्तिरो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥”
इति माधवकरः ॥
असाध्यबाधिर्यमाह ।
“बाधिर्यं बालवृद्धोऽपि चिरोत्थश्च विवर्जयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्यौघधम् ।
“कर्णश्रुले कर्णनादे बाधिर्यं चेद् एव च ।
चतुर्ष्वपि च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ॥
शङ्खवेरश्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।
कटुष्वपि कर्णयोर्धार्थ्यमेतत् स्याद्दिनापहम् ॥ १ ॥
कर्णश्रुले कर्णनादे बाधिर्यं चेद् एव च ।
पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नसौघधम् ॥ २ ॥
शिखरिचारजवारितत्तकतक्केन साधितं
तैलम् ।
अपहरति कर्णनादं बाधिर्यश्चापि पूरणतः ॥
शिखरी अपासार्गः ॥ ३ ॥
गवां मूत्रेण विल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
सजलश्च सङ्गुधश्च तद्बाधिर्ये हरं परम् ॥

बधट

चौरमन्त्राजं ग्राह्यम् । विल्वतैलम् ॥ ४ ॥” इति
भावप्रकाशः ॥ यथा च ।
“शुष्कमूलकशुष्कीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णश्रुलेषु पूयसावश्च कर्णयोः ।
क्रिमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥” ५
इति गारुड १६७ अध्यायः ॥
ब(व)धः, स्त्री, (बध्नाति प्रेम्णा या । बन्ध + कः
गलौपश्च । अन्तःस्थवाद्दौ तु वद्धति संसारभारं
उल्लते भर्तादिभिरिति वा । वद्ध + “वद्धेर्धश्च ।”
उणा० १ । ५५ । इति ऊः ध्रुवन्तादेशः ।)
नारी । स्नुषा । एका । इत्यमरः । ३ । ३ । १०१,
१०१ । ३३ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“एका स्याद्ब्राह्मणी देवी मरुक्काला लता
लघुः ।
समुद्रान्ता बधूः कोटिवर्षालङ्कापिकेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।)
शारिवौषधिः । श्रुटी । (अस्याः पर्यायो यथा,
“श्रुटी पलाशी घङ्गयस्या सुव्रता गन्धमूलिका ।
गन्धारिका गन्धबधूर्बधूः पृथुपलाशिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
नवोद्गा । (यथा, रघुः । ७ । ४ ।
“वरः स बन्धा सह राजमार्गं
प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥”)
भार्या । इति मेदिनी । धे, १४ ॥ भरतेन
अमरकोषटीकायां प्रवर्गयकारादिवन्धधातुना
निष्पादितोऽयम् । मेदिनीकारेण तु अन्तःस्थ-
वकारादिशब्दमध्ये संयुज्यते ॥ अथ नवबन्धा
दिरागमनयात्रा । तत्राष्टमदशमद्वादशषष्ठचतुर्थ-
वर्षाणि निषिद्धानि । मासाः मार्गशीर्षफाल्गुन-
वैशाखा विहिताः । पक्षः शुक्लः । पुष्यस्वाती
हस्ताधनिष्ठोत्तराषाढोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपद-
रेवतीमृगशिरसिरोहिणीपुनर्वसुपूर्वाषाढा ए-
तानि नक्षत्राणि विहितानि । सोमबुधशुक्र-
सतिशुक्राणां वाराः विहिताः । तिथयो यात्रा-
प्रकरणोक्ताः । चन्द्रताराशुद्धौ कालशुद्धौ त्राह-
स्यश्वारवेलादिक्शूलादीन् परित्यज्य कर्त्तव्या ।
इति ज्योतिषम् ॥
“वृत्ते पाणिगृहे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति ।
पुनरागमनं बन्धास्तदिरागमनं विदुः ॥
विवाहमासि प्रथमं बन्धा नागमनं यदि ।
तदा सर्वमिदं चिन्त्यं युग्मादब्दं विनक्षणेः ॥
शुक्ला पित्रगृहे नारी भुङ्क्ते स्वामिगृहे
यदि ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलनायिकाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
बधूजनः, पुं, (बधूरेव जनः ।) योषित् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५२ ।
“न्तिप्रतिष्ठोऽपि सुखारविन्दै-
र्बधूजनश्चन्द्रमधुसकारः ॥”)
बधूटप्रयनं, स्त्री, (बधूटीनां प्रयनमिव । पृथो-
दरादिकारस्याकारः ।) गवाक्षः । यथा,—

बन्धः

“वातायनं गृहाक्षः स्याद्बधूटप्रयनन्तथा ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बधूटः, स्त्री, (अल्पवयस्का बधूः । अल्पार्थं
बधूटी, टिः । पक्षे डीष् । यद्वा, बधू + “वयस्य-
चरम इति वाच्यम् ॥” ४ । १ । २० । इत्यस्य
वार्त्तिः इति डीष् ।) पुत्रभार्या । इति भरत-
प्रतरत्नकोषः । सुवासिनी । इति हेमचन्द्रः ॥
अल्पा बधूः । यथा,—
“नूतनजलधररुचये गोपबधूटीदुकूलचौराय ।
तस्मै नमः कृष्णाय संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥”
इति भाषापरिच्छेदः । १ ।
बधूत्वप्रसवः, पुं, (बन्धा उत्सव आर्त्तवः स इव
प्रसवः पुण्यादिर्यस्य ।) रक्ताम्बानः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
बध्नं, स्त्री, (बध्यतेऽनेनेति । बन्ध + “सर्वधातुभ्य-
ङ्” ।) उणा० ४ । १५८ । इति ङ् ।) सीस-
कम् । इत्यमरः ॥ वप्रमिति पठति स्वामी ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“सीसं बध्नश्च वप्रश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
बध्नी, स्त्री, (बध्यतेऽनया । बन्ध + “सर्वधातुभ्य-
ङ्” ।) उणा० ४ । १५८ । इति ङ् ।) धिक्ता
डीष् ।) चर्मरज्जुः । इत्यमरः । ३ । १० । १३ ॥
बध्नी द्विरेफेति केचित् । बध्नीं चर्मवन्धे भवा
बाध्नीं दीर्घादिरिति ह्रस्वः ॥
बन्, द ड उ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तना०-आत्म०-ङ्ङिक०-सेट् ।) द ड,
बनुते । उ, बनित्वा बन्वा । इति दुर्गादासः ॥
बन्ध, औ ग बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अबान्धनीत् । ग,
बध्नाति । बन्धान्तं श्रुत् सुष्ठु सुष्ठु श्रप्यैः किं
धूतं निर्वन्धसे । इत्यपपाठः । निर्वन्धते इति
पाठ्यमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु अस्य मण-
कृतानित्यतया जेरभावे आत्मनेपदे च सिद्धम् ।
इति दुर्गादासः ॥
बन्ध, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) क, बन्धयति । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, रामायणे । २ । ८४ । ४ ।
“बन्धयिष्यति वा पाशैरथवास्मान् बध्निष्यति ॥”)
बन्धः, पुं, (बन्ध + हलश्चेति घञ् ।) बाधिः ।
बन्धनम् । इति मेदिनी । धे, ८ ॥ शरीरम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मजनितादृष्टवशात् देहा-
देहान्तरोत्पत्तेः शरीरस्य तथात्वम् ।) गृहादि-
येष्टनम् । इति शब्दरत्नावली । तद्विवरणं यथा,
“रूपाष्टकैर्विनिहतो भवनस्य बन्धः
कर्त्तुः स्वष्टश्चमिह युग्मशरीरेकनिष्ठम् ।
एकीकृतं रसनश्राकरयुग्मसुक्त-
शेषं सती भवति पिण्डपदं गृहस्य ॥
गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं
वसुलोचनरन्ध्रगजेर्गुणितम् ।
रविभूधरचिंशद्द्वयोगहृत-
माययस्थितिः च पदम् ॥”

बन्धकं

99

यदि न ददाति तदा मूलनाशः । 'विनष्टे मूल-
नाशः स्यादेवराजकतादृते ।' इति नारदवच-
नात् । देवराजकतादृते । देवमसुदकदेशो-
पप्लवादि । देवकतादिनाशादिना । तथा स्वाप-
राधरहिताजकतात् । देवराजकते तु विनाशे
सृष्टिकं मूलं दातव्यमधमर्णेनाधनतरं वा
यथाह ।

“सोतसापहतं चेन्न राज्ञा चैवापहारिते ।
आधिरन्योऽथ कर्तव्यो देयं वा धनिने धनमिति॥”
तत्र सोतसापहत इति देवकतोपलक्षणम् ।
अपि च ।

“आधेः स्वीकरणात् सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसार-
ताम् ।

यातस्तेन्य आधेयो धनभावा धनी भवेत् ॥
आधिर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणादुपभोगा-
दाधिपहणसिद्धिर्न साक्षिलिखनमात्रेण नाप्यु-
द्देशमात्रेण यथाह नारदः ।

“आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।
सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ॥”
अस्य च फलम् ।

“आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरेति ।”
या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा बलवतो
स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवतीति स
चाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्य-
सारतामविकृत एव सृष्टिकमूल्यद्रव्यापयान्तां
गतस्तदाधिरन्यः कर्तव्यः । धनिने वा धनं देयं
रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति वदता आधिः प्रय-
त्नेन रक्षणीयो धनिनेति द्वापितम् । आधिः
प्रणश्येद्विगुण इत्यस्यापवादमाह ।

“चरित्रवन्धककृतं सृष्ट्या दापयेद्वनम् ।
सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥”

चरित्रं शोभनाचरितम् । चरित्रेण बन्धकं
चरित्रवन्धकम् । तेन यत् द्रव्यमात्मसात् कृतं
पराधीनं वा कृतम् । एतदुक्तं भवति धनिनः
स्वच्छाश्रयत्वेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्या-
धमर्णेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात् कृतम् । यदि बाध-
मर्णस्य स्वच्छाश्रयत्वेनाल्पमूल्यमाधिं गृहीत्वा
बहुद्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति तद्वनं
वृषो वृष्ट्या सह दापयेत् अयमाश्रयः एवंरूपं
बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किन्तु
द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यङ्कार-
कृतं करणं कारः भावे घञ् सत्यस्य कारः
सत्यङ्कारः कारे सत्यागदस्येति सुम् सत्यङ्कारेण
कृतं सत्यङ्कारकृतम् । अयमभिसन्धिः । यदा
बन्धकार्पणसमय एव इत्थं परिभाषितं द्विगुणी-
भूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यम् ।
नाधिनाश इति तदा तद्विगुणं दापयेदिति ।
अन्योऽर्थः । चरित्रशब्देन गङ्गास्नानाग्नि-
होत्रादिनितमपूर्वमुच्यते यत्र तदेवाधी-
कृत्य यत् द्रव्यमात्मसात् कृतम् । तत्र तदेव
द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति । आधि-
प्रसङ्गादव्युच्यते । सत्यङ्कारकृतमिति क्रय-

विक्रयादियवस्थानिर्वाहणाय यद्यङ्गुलीयकादि-
परहस्ते कृतं तद्व्यवस्थानिक्रमे द्विगुणं दातव्यं
तत्रापि येनाङ्गुलीयकादपितं स एव चेद्व्यव-
स्थातिवर्त्तौ तेन तदेव हातव्यम् । इतरश्चेद्व्यव-
स्थातिवर्त्तौ तदा तदेवाङ्गुलीयकादिद्विगुणं प्रति-
दापयेदिति । किञ्च ।

“उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा
भवेत् ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाम्नुयात् ॥”
धनदानेनाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिमोक्तव्यो
धनिना वृद्धिलोभेन न स्थापयितव्यः । अन्यथा
अमोक्ष्ये स्तेनश्चौरवहङ्गो भवेत् असन्निहिते
पुनःप्रयोक्तारि कुले तदाप्रहस्ते सृष्टिकं धनं
निधायधमर्णः स्वीयं बन्धकं गृह्णीयात् । अथ
प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदाप्राप्तं धनस्य गृहीतारो
न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तारि आधि-
विक्रयेण धनदित्वाधमर्णस्य तत्र किं कर्तव्य-
मित्यपेक्षित आह ।

“तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेद्वृष्टिकः ।”
तस्मिन् काले यत्तस्याधेमूल्यं तत् परिकल्प्य
तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेन्न तत्
ऊर्ध्वं धनं वर्धते यावद्वनी धनं गृहीत्वा तमाधिं
सुचति यावदा तन्मूल्यद्रव्यमग्निने प्रवेशयति ।
यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं घनमेव
गृहीतव्यं न त्वाधिनाश इति विचारितमृण-
यहणकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्नि-
हिते बाधमर्णे धनिना किं कर्तव्यमित्यत आह ।
“विनाधारणकादापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ।”
धारणकादधमर्णादिना अधमर्णे असन्निहिते
साक्षिभिस्तदाप्येव सह तमाधिं विक्रीय तद्वनं
गृह्णीयाद्वनी वाशब्दो अवस्थितविकल्पार्थः ।
यद्वर्णग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव
गृहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितम् ।
तदा आधिः प्रणश्येद्विगुण इत्यस्याधिनाशः ।
विचारिते त्वयं पक्ष इति ॥ * ॥ भोग्याधौ
विशेषमाह ।

“यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।
मोक्ष्य आधिरुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥”
यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृष्ट्या द्विगुणीभूतं
तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आधुत्पन्ने द्विगुणे धनिनः
प्रविष्टे धनिनाधिमोक्तव्यः । यदि वादावेवाधां
दत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिमोक्तव्य इति परि-
भाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन तदा
द्विगुणीभूतमृणन्तदाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे
तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे सत्याधिमोक्तव्यः । अधि-
कोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सृष्टिकमूल्य-
णापाकरणार्थाधुपभोगविषयमिदं वचनम् ।
तमेन च्याधिमाचक्षते लौकिकाः यत्र तु
वृष्ट्यर्थ एवाधुपभोग इति परिभाषा तत्र
द्विगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूल्यदानं तावदुप-
भुङ्क्ते एवाधिम एतदेव स्वीकृतं वृष्ट्यतिना
“—” कृणी बन्धमवाप्नुयात् ।

फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं सामकम् ॥
यदि प्रकर्षितं तत् स्यात्तदा न धनभागधनी ।
कृणी च न लभेद् बन्धं परस्परमतं विना ॥”
अस्यार्थः । फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यो बन्ध
आधिः स च द्विविधः सृष्टिकमूल्यपाकरणार्थो
वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र च वृद्धिमूल्यपा-
करणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ
पूर्णकालस्तमाप्नुयाद्वनी । यदा सृष्टिकं मूल्यं
फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टमृणदा बन्धमवाप्नुयादि-
त्यर्थः वृद्धिमात्रापाकरणार्थं बन्धं सामकं
दत्त्वाप्नुयाद्वनी । समं मूल्यं सममेव सामकम् ।
अस्यापवादमाह । यदि प्रकर्षितं तत् स्यात्त-
द्वन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धिरभ्यधिकफलं
यदि स्यात्तदा न धनभागधनी । सामकं न
लभेद्वन्धं मूल्यमदत्त्वेवर्णी बन्धमवाप्नुयादिति
यावत् । अथाप्रकर्षितं तद्वन्धकं वृष्ट्येऽप्य-
पर्याप्तमृणदा सामकं दत्त्वापि बन्धं लभेताधमर्णः
वृद्धिशेषमदत्त्वेव लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयत्राप-
वादमाह । परस्परमतं विना उत्तमर्णाध-
मर्णयोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितं
इत्याद्युक्तम् । परस्परानुमतौ तूत्तममपि
बन्धकं यावन्मूल्यदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनी निवृ-
ष्टमपि मूलमात्रदाने नैवाधमर्णो लभते । इति-
मिताचरा ॥

बन्धकः, पुं, (बन्ध + स्वार्थे कन् ।) विनिमयः ।
इति विन्धमेदिन्यौ ॥ आधिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ रतहिङ्गकः । इति नानार्थरत्नमाला ॥
(वभातीति । बन्ध + खुल् । बन्धनकर्त्तरि, चि ।
यथा, देवीभागवते । ५ । १ । ३६ ।
“ न नारी न धनं गेहं न पुत्रा न सहोदराः ।
बन्धनं प्राणिनां राजन्नहङ्कारस्तु बन्धकः ॥”)
बन्धकी, स्त्री, (वभाति मानसमिति । बन्ध + खुल् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पुंस्त्री । इत्य-
मरः । २ । ६ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे । ३४ । ८८ ।

“न बन्धकीभिर्न न्यूनैर्बन्धकीपतिभिस्तथा ॥”
इमी । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥ पञ्चपुरुष-
गामिनी । (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ७४ ।
“नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अतः परं स्त्रीरणी स्याद्वन्धकी पञ्चमे भवेत् ॥”)
बन्धनं, क्ली, (बन्ध + भावे लुट् ।) बन्धनक्रिया ।
बाधा इति भाषा । तत्पर्यायः । उद्दानम् २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥ कङ्कनम् ३ बन्धः ४
संयमनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हितोपदेशे । १ । ६५ ।

“आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।
मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने ॥”)
वधः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥ हिंसा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रञ्जुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ बध्यतेऽनेनेति करणयुत्पत्तया चि ॥
(बध्यतेऽस्मिन् इति अधिकरणे लुट् । कारा-
गारम् । बन्धनस्थानम् । यथा, भागवते । ३ । २ । २५ ।

बन्धुजी

“बन्धुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन बन्धने ॥”
 बन्ध + कर्त्तरि ल्युः । महादेवस्य नामभेदे, पुं ।
 यथा, महाभारते । १२ । १७ । १०० ।
 “बन्धनो बन्धकर्त्ता च सुबन्धनविमोचनः ॥”
 बन्धनकर्त्तरि, त्रि । यथा, तत्रैव । १२ । १७ । ६१ ।
 “बन्धनस्वसुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ॥”
 बन्धनवेषः, स्त्री, (बन्धनाय बन्धनस्य वा वेषः
 गृहम् ।) कारागारम् । इति हारावली । १६६ ॥
 बन्धनालयः, पुं, (बन्धनाय बन्धनस्य वा आलयः ।)
 कारागारम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥
 बन्धस्तम्भः, पुं, (बन्धाय स्तम्भः ।) हस्तिबन्धन-
 स्तम्भः । तत्पर्यायः । आलानम् २ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ११ ॥ शङ्कुः ३ अक्षोऽङ्गः ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धित्रं, स्त्री, (बन्ध + इत्र ।) कामदेवः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ चर्मयजनम् । इति संचिप-
 सारोणादिरुक्तिः ॥
 बन्धुः, पुं, (बन्ध बन्धने + “भृश्वस्त्रिह्रिचपीति ।”
 उणा० १ । ११ । इति उः ।) स्नेहेन मनो बध्नाति
 यः । तत्पर्यायः । सगोत्रः २ बान्धवः ३ ज्ञातिः
 ४ स्वः ५ खजनः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥
 दायदः ७ गोत्रः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धवश्च त्रिविधा । आत्मबन्धवः पितृबन्धवो
 मातृबन्धवश्च । यथोक्तम् ।
 “आत्मपितृवसुः पुत्रा आत्ममातृवसुः सुताः ।
 आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥
 पितुः पितृवसुः पुत्राः पितुर्मातृवसुः सुताः ।
 पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥
 मातुः पितृवसुः पुत्रा मातुर्मातृवसुः सुताः ।
 मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥”
 तत्र चान्तरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धवो धनभाज-
 स्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति
 क्रमो वेदितव्यः । बन्धूनामभावे आचार्यः ।
 इति मिताक्षरा ॥ * ॥ (यथा, मनुः । २ । १३६ ।
 “वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
 एतानि मानस्यनानि गरीयो यद्व्यदुत्तरम् ॥”
 “बन्धुः पितृयादिः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
 भट्टः ॥) बन्धूकः । (यथा, अशोकवधे । २६ ।
 “अभ्यर्च्य बन्धुपुण्यमालयेति ॥”)
 मित्रम् । (यथा, मेघदूते । ३४ ।
 “बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्देतुव्योपहारः ॥”)
 भ्राता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १२ । १२ ।
 “अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् ।
 मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताशुभिः ॥”)
 बन्धुकः, पुं, (बन्ध + उकः । यद्वा, बन्धुर्बन्धुकृत्
 एव । बन्धु + स्वार्थे कन् ।) बन्धुकृत् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुजीवः । बन्धुरिव जीवयति रसादिनेति । बन्धु
 + जीव + अच् । बन्धुकृत् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, रघुः । ११ । २५ ।
 “वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिम्बि-
 बन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ॥”)

बन्धुलः

बन्धुजीवकः, पुं, (बन्धुवत् जीवयति रसादिना
 इति । बन्धु + जीव + क्तृल् । यद्वा, बन्धुजीव
 एव । स्वार्थे कन् ।) बन्धुकृत् । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ७३ ॥
 बन्धुता, स्त्री, (बन्धोर्भावः बन्धूनां सम्बन्धो वा
 इति । “ग्रामजनबन्धुस्तत् ।” ४ । २ । ४३ । इति
 तत् ।) बन्धूनां सम्बन्धः । बन्धोर्भावः । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ । ११ ।
 “महो ब्रजामि बन्धुता वचोभिः ॥”)
 बन्धुदत्तम्, स्त्री, (बन्धुना दत्तम् ।) पित्रमातृभ्यां
 दत्तं स्त्रीधनम् । यथा । याज्ञवल्क्यः ।
 “बन्धुदत्तं यथा शुक्रमन्वाधेयकमेव च ।
 अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदाग्रयुः ॥”
 बन्धुदत्तपदेन कन्यादृशायां यत् पित्रभ्यां दत्तं
 तदुच्यते । इति दायभागः ॥
 बन्धुरं, स्त्री, (बन्ध बन्धने + “महुरादयश्च ।”
 उणा० १ । ४२ । इति उरप्रत्ययेन निपातनात्
 साधुः ।) सुकृत् । इति शब्दरत्नावली ॥ (रथ-
 बन्धनम् । यथा, महाभारते । ३ । ६२ । ३१ ।
 “अन्ये ह्यत्र वरुणश्च बन्धुरश्च तथापरे ।
 गन्धर्वा बहुसाहस्रस्तिलप्रो यधमनूयम् ॥”
 तथा च भागवते । ४ । २६ । १ ।
 “दीर्घं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेण्यं पञ्चबन्धुरम् ॥”)
 बन्धुरः, पुं, (बन्ध + “महुरादयश्च ।” उणा० १ । ४२ ।
 इति उरः निपातनात् साधुः ।) स्त्रीचिह्नम् ।
 तिलकलम् । बन्धूकः । बधिरः । हंसः । इति
 मेदिनी । रे, १८६ ॥ विहङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ऋषभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वकः ।
 विहङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुरः, त्रि, (बन्ध + उर ।) रम्यम् । (यथा, महा-
 गणपतिस्तोत्रे । १५ ।
 “श्रेयः श्रेयः स देयान्मम विमलदृष्टो बन्धुरं
 सिन्धुरास्यः ॥”)
 नम्रम् । इति मेदिनी । रे, १८६ ॥ उन्नत-
 नतम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४७ ।
 “बध्नाति मे बन्धुरगात्रि ! चक्षु-
 र्दम्भः ककुद्धानिव चित्रकूटः ॥”)
 बन्धुरा, स्त्री, (बन्धुर + टाप् ।) पण्ययोषा ।
 इति मेदिनी । रे, १६० ॥
 बन्धुराः, पुं, शक्तवः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥
 बहुवचनान्तोऽयम् ॥
 बन्धुलः, पुं, (बन्धुं लातीति । बन्धु + ला + क ।)
 असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा,
 ऋक्कटिकनाटके चतुर्थे अङ्के ।
 “परमहललिताः परान्नपुष्टाः
 परपुरुषैर्जनितः पराङ्गनासु ।
 परधननिरता गुणेष्ववाच्या
 गजकलभा इव बन्धुला नमामः ॥”)
 बन्धूकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुलः, त्रि, (बन्धुन् लाति स्नेहेन गृह्णातीति ।
 बन्धु + ला + क ।) सुन्दरः । नम्रः । इत्यजय-
 पालः ॥

बन्धुः

बन्धूकः, पुं, (बध्नाति सौदर्येण चित्तमिति ।
 बन्ध + “उलूकादयश्च ।” उणा० ४ । ४१ । इति
 उकः ।) पीतशालकः । इति मेदिनी । के, १२८ ॥
 पुष्पवृक्षविशेषः । वांदुली इति वङ्गभाषा ।
 दोषहरिया इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
 रक्तकः २ बन्धूजीवकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥
 बन्धुकः ४ बन्धुः ५ बन्धुलः ६ बन्धुजीवकः ७
 बन्धुजीवः ८ बन्धूलिः ९ बन्धुरः १० । इति
 शब्दरत्नावली ॥ रक्तः ११ माध्याह्निकः १२ ।
 इति भावप्रकाशः ॥ ओष्ठपुष्पः १३ अर्क-
 वल्लभः १४ मध्याह्निकः १५ रक्तपुष्पः १६ राग-
 पुष्पः १७ हरिप्रियः १८ । अस्य गुणाः ।
 “असितसितपीतलोहितपुष्पविशेषात् चतुर्विधो
 बन्धूकः ।
 ज्वरहरो विविधारिगृहपिशाचप्रमनः प्रसादनः
 सवितुः स्यात् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 “बन्धूकः कफकृद्ग्राही रक्तपित्तहरो लघुः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 खडूपे, स्त्री । बन्धूक इति ख्यातम् । यथा,—
 “बन्धूको बन्धुजीवे स्यात् खडूपे स्यान्नपुंसकम् ॥”
 इति हड्डचन्द्रः ॥
 बन्धूकपुष्पः, पुं, (बन्धूकस्य बन्धूजीवस्य पुष्पमिव
 पुष्पं यस्य ।) पीतशालः । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥
 वीजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “वीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।
 बन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्जकश्चासनः स्मृतः ॥”)
 बन्धुरः, पुं, (बन्ध बन्धने । बन्ध + “महुरादयश्च ।”
 उणा० १ । ४२ । इत्यत्र खर्जूराल्दिवादूरप्रत्य-
 येन सिद्धम् इत्यञ्जलदत्तः ।) विवरम् । इत्यु-
 णादिकोषः ॥
 बन्धुरः, त्रि, (बन्ध + खर्जूराल्दिवादूरप्रत्ययः ।)
 रम्यः । नम्रः । यथा, रमसे ।
 “बन्धुरबन्धुरौ रम्ये नम्रे हंसे तु बन्धुरः ॥”
 उन्नतानतम् । स्वभावात् यदुन्नतं उपाधि-
 वशादौषन्नतं तत् । कचिदुन्नतं कचिदानतं
 स्थलादिकम् । इति केचित् । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 बन्धूलिः, पुं, (बन्ध बन्धने । बन्ध + लिति ।) बन्धूक-
 कृत् । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुः, त्रि, (बन्ध + यक् ।) ऋतुप्राप्तावधिफल-
 रहितवृक्षादिः । (यथा, रघुः । १ । ७० ।
 “सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्धमाश्रमपादपम् ॥”)
 तत्पर्यायः । अफलः २ अवकेशी ३ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ७ ॥ विफलः ४ निष्फलः ५ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ बन्धनीयः । इति बन्धधातोः
 कर्मणि यप्रत्ययः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २४६ ।
 “अबन्धं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रसृजति ॥”
 पुं, निवर्तितवारिः सेतुः । यथा, मिताक्षरायाम् ।
 “सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्धस्तथैव च ।
 तोयप्रवर्तनात् खेयो बन्धः स्यात्तन्निवर्तनात् ॥”)

बन्ध्या. स्त्री, (बन्ध + “अग्रादयश्च ।” उणा० ४।१११ इति यक् ।) अप्रजस्त्री । इति मेदिनी ॥ बाजा इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । १२ ।

“रूपौदार्यवयोजन्मविदोश्चर्याश्रियादिभिः ।

संपन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता बन्ध्यापतेरभूत् ॥”

बन्ध्या स्त्री अष्टमे वर्षे अधिवेदनीया भवति यथाह मनुः । ६ । ८१ ।

“बन्ध्याष्टमेऽधिवेदाब्दे दशमे तु मृतप्रजा ॥”

अपत्यशून्यगौः । तत्पर्यायः । वशा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ । बालाख्यगन्धद्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृषलीविशेषः । यथा,—

“बन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेके उग्रनसो वचनम् ॥*

योनिरोगविशेषः । यथा,—

“उदावर्त्ता तथा बन्ध्या विभ्रुता च परिभ्रुता ।

वातला योनिजो रोगो वातदोषेण पञ्चधा ॥”

तस्या लक्षणं यथा,—

“सा फेनिलसुदावर्त्ता रजःकृच्छ्रेण मुच्यते ।

बन्ध्या निरावर्त्ता ज्ञेया विभ्रुता नित्यवेदना ॥

परिभ्रुता या भवति ग्रान्थधर्मे रुजा भृशम् ।

वातला कर्कशास्तस्या शूलनिस्सोदपीडिता ॥”

तस्याश्चिकित्सा यथा,—

“बला सिता सातिबला मधुकं

वटस्य शुङ्गं गजकेशरश्च ।

एतन्मधुचीरवृत्तेर्निपीय

बन्ध्या सुपुच्छं नियतं प्रसूते ॥

अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं वृत्तान्वितम् ।

ऋतुस्नाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥

पुष्पोद्धतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कन्यया ।

पिष्ट्वा पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥

कुरुण्टमूलं धातव्याः कुसुमानि वटाङ्कुराः ।

नीलोत्पलं पयोयुक्तमेवं गर्भप्रदं ध्रुवम् ॥

या बला पिबति पार्श्वपिप्लवं

जीरकेण सहितं हिताशना ।

श्वेतया विशिखपुङ्गवा युतं

सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—

“पिप्पल्याः शृङ्गवेरश्च मरिचं केशरन्तथा ।

वृतेन सह पातयं बन्ध्यापि लभते सुतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे योनियापदधिकारे ॥

“बला चातिबला यष्टिर्करा मधुसंयुता ।

बन्ध्यागर्भकरी पीता नात्र कार्या विचारणा ॥”

इति भैषज्यधन्वन्तरौ स्त्रीरोगाधिकारे ॥)

बन्ध्याकर्कोटकी, स्त्री, (बन्ध्यायाः कर्कोटकी ।

पुत्तदाहृतया बन्ध्यायाः उपकारिणी अतो-

ऽस्यास्तथात्वम् ।) तिक्तकर्कोटकी । बाभ्र-
खखसा इति बाभ्रचटेल इति बाभ्रककरोल
इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । बन्ध्या २

देवी ३ नागारातिः ४ नागहन्त्री ५ मनोज्ञा ६

पथा ७ दिवा ८ पुत्तदा ९ सकन्दा १०

श्रीकन्दा ११ कन्दवल्ली १२ ईश्वरी १३ सुगन्धा

१४ सर्पदमनी १५ विषकण्टकिनी १६ परा १७

कुमारी १८ भूतहन्त्री १९ । अस्या गुणाः ।

तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफापहत्वम् ।

स्थावरादिविषघ्नत्वम् । रसायनत्वश्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“बन्ध्याकर्कोटकी देवी कन्या योगेश्वरीति च ।

नागारिर्भक्तदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥

बन्ध्याकर्कोटकी लक्ष्मीकफनुद्व्रणशोधिनी ।

सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विसर्पविषहारिणी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

व(व)भ्र, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) व(व)कारादिः । ओष्ठवर्गचतुर्थो-

पधः । व(व)भ्रति । इति दुर्गादासः ॥

वभ्रवी, स्त्री, (वभ्रोः शिवस्थेयं पत्नी । वभ्रु + अण्

+ डीप् । न वृद्धिः ।) दुर्गा । इति भूरिप्रयोगः ॥

वभ्रिः, पुं, (वभ्र + इन् ।) वचम् । इति केचित् ॥

(भरणकर्त्तरि धारके च चि । यथा, ऋग्वेदे ।

६ । २३ । ४ ।

“गन्तेयानि सवना हरिभ्यां

वभ्रिर्वचं पपिः सोमं ददिर्गाः ॥”)

वभ्रुः, पुं, (विभर्ति भरति वा । भ्र + “कुभ्रश्च ।”

उणा० १ । २३ । इति कुर्दित्वश्च ।) अग्निः ।

शिवः । (यथा, महाभारते १३ । महादेवस्य

सहस्रनामकथने । १७ । १४८ ।

“शृङ्गी शृङ्गप्रियो वभ्रु राजराजो निरामयः ॥”)

विष्णुः । (यथा, महाभारते १३ । विष्णोः

सहस्रनामकथने । १४६ । २६ ।

“रुद्रो बहुशिरा वभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्चवाः ॥”)

विशालः । नकुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा,

मार्कण्डेये । १५ । ६ ।

“सञ्जायते महावक्रो नृषिको वभ्रुसन्निभः ॥”)

मुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ देशभेदः । इति

शब्दरत्नावली ॥ सितावरणाकः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ खलतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११७ ॥

(कपिलो वर्णः । इति मेधातिथिः ॥ तद्गुणयुक्ते

तु वाच्यलिङ्गः । यथा, मनुः । ४ । १३० ।

“नाक्रामेत्कामतच्छायां वभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥”

लोमपादसुतः । यथा, भागवते । ६ । २४ । १ ।

“रोमपादसुतो वभ्रुर्वभ्रोः कृतिरजायत ।”

देवावधसुतः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । ६ ।

“वभ्रुर्देवावधसुतस्तयोः श्लोकौ पठन्त्यम् ॥”

ययातिपुत्रस्य दुह्योः सुतः । यथा, तत्रैव । ६ ।

२३ । १४ ।

“दुह्योश्च तनयो वभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ॥”

पञ्चगन्धर्वपतिषु अन्यतरः । यथा, रामायणे ।

४ । ४१ । ४२ ।

“तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः ।

शैलूषो ग्रामणीः शिचः शुको वभ्रुस्तथैव च ॥”

विश्वामित्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १३ ।

“अक्षीणश्च शकुन्तश्च वभ्रुः कालपथस्तथा ॥”

विश्वगर्भस्य पुत्रः । स तु यादवानामन्यतमः ।

यथा, हरिवंशे । ६४ । ४८ ।

“वसुर्वभ्रुः सुषेणश्च सभाचक्षेव वीर्यवान् ।

यदुप्रवीरा विख्याता लोकपाला इवापरे ॥”

यथा च माघे । २ । ४० ।

“आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारानपाहरत् ॥”

स च विनष्टप्राये यादवकुले पथि गच्छन् दस्युभि-

र्हृतः । तत्कथा च महाभारते । १६ । मौपल-

पञ्चणि द्रष्टव्या ॥ स्त्री, कपिला गौः । सा च

निशि अजानता पृषध्रेण खड्गेन हता । यथा,

भागवते । ६ । २ । ६ ।

“खड्गमादाय तरसा प्रलीनोऽङ्गमे निशि ।

अजानन्नहनद्वभ्रोः शिरः शार्दूलशङ्कया ॥”)

वभ्रुः, त्रि, (विभर्त्तेति । भ्रु + “कुभ्रश्च ।” उणा०

१ । २३ । इति कुर्दित्वश्च ।) पिङ्गलः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ८ ।

“ववन्ध बालारुणवभ्रवल्कलं

पथोधरोत्सेधविशीर्णसंहतिः ॥”

यथा च रघुः । १५ । १६ ।

“धूमधूमो वसागन्वी ज्वालावभ्रुशिरोरुहः ॥”)

वभ्रुधातुः, पुं, (वभ्रुः पिङ्गलो धातुः ।) सुवर्ण-

गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वभ्रुवाहनः, पुं, मणिपुरस्य राजविशेषः । स च

चित्राङ्गदायां अर्जुनान्जातः । यथा,—

“करेणुमथ्यां नकुलो निरमित्रं तथार्जुनः ।

इरावन्तमुत्पत्त्यां वै सुतायां वभ्रुवाहनम् ॥

मणिपुरपतेः सोऽपि तत्पुत्रः पुत्रिकासुतः ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ३२ ॥

अपि च ।

वैशम्पायन उवाच ।

“श्रुत्वा तु वृपतिः प्राप्तं पितरं वभ्रुवाहनः ।

निर्ययौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्थपुरःसरः ॥

मणिपुरेश्वरन्त्वेवमुपायातं धनञ्जयः ।

नाभ्यनन्दत् स मेधावी चात्तधर्ममनुसरत् ॥”

“भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रश्च पतितं भुवि ।

चित्राङ्गदा परिचस्ता प्रविवेश रणाजिरे ॥”

इति महाभारते । १४ । ७६ अध्यायः ॥

(अस्यार्जुनादिना युद्धादिकं तत्रैव विस्तरशो

द्रष्टव्यम् ॥)

वभ्र, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) वभ्रति । इति दुर्गादासः ॥

वर्ब्, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) वर्ब्ति । इति दुर्गादासः ॥

वर्ब्बटः, पुं, (वर्ब्ब + अटन् ।) राजमाषः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ वर्ब्बटी इति ख्यातः ॥ (विवृति-

रस्या राजमाषशब्दे ज्ञेया ॥)

वर्ब्बटी, स्त्री, (वर्ब्बट + गौरादित्वात् ङीष् ।)

पण्ययोषा । ब्रीहिभेदः । इति मेदिनी । टे,

५१ ॥

बर्ह, ड स्तुतौ । हिंसायाम् । दाने । वाचि ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-

बलं

बलः

बलः

सेट् ।) रेफोपधः । ड, वर्धते । इति दुर्गा-
दासः ॥

बल, क ड निरूपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, बल-
यते धर्म्मं धीरः । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।
इति दुर्गादासः ॥

बल, क म जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) बलयति । इति
दुर्गादासः ॥

बल, ड दाने । वधे । निरूपणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ड,
बलते । इति दुर्गादासः ॥

बल, ज धान्यावरोधे । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) बालः बलः ।
धनस्य भावो धान्यं सन्दृष्टस्य अवरोधः
प्रतिबन्धः धान्यावरोधः । बलति पुण्यहीनं
विधिः । पुण्यहीनस्य सन्दृष्टिं प्रतिवध्नाति
इत्यर्थः । अयमर्थो अन्यैर्न मन्यते । बलत्य-
न्नेन लोकः । इति दुर्गादासः ॥

ब(व)लं, क्ली, (बलते विपक्षान् हन्तीति । बल + पचा-
द्यच् ।) सैन्यम् । (यथा, भगवद्गीतायाम् ॥१॥१०॥
“अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तमिदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥”)
स्यौल्यम् । सामर्थ्यम् । अत्र श्रेष्ठस्य पर्यायः ।
द्रविणम् २ तरः ३ सहः ४ शौथ्यम् ५ स्थाम ६
शुभ्रम् ७ शक्तिः ८ पराक्रमः ९ प्राणः १० ।
इत्यमरः ॥२॥१०॥ सहः ११ शुभ्र १२ । इति
शब्दरत्नावली ॥ ऊर्जः १३ । इति जटाधरः ॥
तद्वेदिकपर्यायः । ओजः १ पा(वा)जः २ श्रवः ३
तरः ४ तवः ५ त्वत्तः ६ शर्द्धः ७ बाधः ८
वृम्भम् ९ तविषी १० शुभ्रम् ११ शुभ्रम् १२
श्रुप्तम् १३ दत्तः १४ वीज्यः १५ चौर्यम् १६
सहः १७ यष्टः १८ वधः १९ वर्गः २०
वृजनम् २१ वृक् २२ मज्जना २३ पौल्यानि २४
धर्म्मसिः २५ द्रविणम् २६ स्यन्दासः २७ शम्बरम्
२८ । इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि । इति वेदिनि-
घण्टी । २ । ६ ॥ (यथा, मनुः ॥ २ ॥ ५५ ।
“पूजितं ह्यश्वं नित्यं बलमूर्जं यच्छति ॥”)
तत्तु गर्भस्थबालकस्य वष्टे मांसि भवति । इति
सुखबोधः ॥ गन्धरसः । रूपम् । इति मेदिनी । ले,
३७ ॥ शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥३॥२६३॥ (यथाह
सुश्रुतः । “धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वोज
स्त्वदेव बलमित्युच्यते ॥”) वपुः । इति जटाधरः ॥
(यथा, रामायणे । ७ । १ । ३३ ।
“कीदृशो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः परा-
क्रमः ॥”)

पल्लवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (बलमस्यास्तीति । बल + अर्ण
आद्यच् ।) बलयुक्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥*॥
सदोबलकराणि बलहराणि च यथा,—
“सदोबलकरास्त्रीणि बालाभ्यङ्गं सुभोजनम् ।
सदोबलहरास्त्रीणि अध्वानं मेषुनं त्वरः ॥”

बलकारकौषधं यथा, गारुडे । ११५।१६६ अः ।
“शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
बलानि कुर्वन्नासाया प्रत्युषे भक्षणं शिव ॥”
पारिभाषिकबलानि । यथा,—
“विद्याभिजनमित्राणि वृद्धिसत्त्वधनानि च ।
तपःसहायवीर्याणि देवश्च दशमं बलम् ॥”

इति महाभारते आपद्धर्म्मः ॥

अपि च ।
“अवलस्य बलं राजा बालस्य रुदितं बलम् ।
बलं मूर्खस्य मौनं तु तस्करस्यावृतं बलम् ॥”*॥
अपि च ।
“चत्विषाणां बलं युद्धं व्यापारश्च बलं विशाम् ।
भिचा बलं भिक्षुकाणां शूद्राणां विप्रसेवनम् ॥
हरौ भक्तिर्हरिदास्यं वैष्णवानां बलं हरिः ।
हिंसा बलं खलानाञ्च तपस्या च तपस्विनाम् ॥
बलं वैशश्च वैश्यानां योषितां यौवनं बलम् ।
बलं प्रतापो भूपानां बालानां रुदितं बलम् ॥
सतां सत्यं बलं मिथ्या बलमेवासतां सदा ।
अनुमानामनुगमः स्वल्पस्वानाञ्च सच्चयः ॥
विद्या बलं पण्डितानां बाणिज्यं वणिजां बलम् ।
शस्त्रतुसुकर्मशीलानां गाम्भीर्यं साहसं बलम् ॥
धनं बलश्च धनिनां शुचीनाञ्च विशेषतः ।
बलं विवेकः शान्तानां गुणिनां बलमेकता ॥
गुणो बलश्च गुणिनां चौराणाञ्चैर्यमेव च ।
विप्रवाक्यश्च कापयमधर्म्ममृगिनां बलम् ॥
हिंसा च हिंसजन्तूनां सतीनां पतिसेवनम् ।
वरशायी सुराणाञ्च शिष्याणां गुरुसेवनम् ॥
बलं धर्म्मो गृहस्थानां भृत्यानां राजसेवनम् ।
बलं स्तवः स्तावकानां ब्रह्म च ब्रह्मचारिणाम् ॥
यतीनाञ्च सदाचारो न्यासः सन्न्यासिनां बलम् ।
पापं बलं पातकिनां सुभक्तानां हरिर्बलम् ॥
पुण्यं बलं पुण्यवतां प्रजानां वृषतिर्बलम् ।
फलं बलश्च वृक्षाणां जलधीनां जलं बलम् ॥
जलं बलश्च शस्यानां मत्स्यानाञ्च जलं बलम् ।
शान्तिर्बलश्च भूपानां विप्राणाञ्च विशेषतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ३५ अध्यायः ॥

ब(व)लः, पुं, (बलते निरूपयति स्वेष्टमिति । बल +
अच् । बलदेवपत्ते नामैकदेशग्रहणाच्चापि
सिध्यति भीमादिवत् ।) काकः । (यथा, महा-
भारते । ७ । ६ । २५ ।
“यथाः श्वेना बलाः कङ्का वायसाश्च सहस्रशः ॥”)
बलदेवः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ॥१॥५॥१६॥
“पूष्णो ह्यपातयत् दन्तान् कलिङ्गस्य यथा बलः ॥”)
अस्य पत्न्यादीनां नामानि यथा,—
“रेवती नाम तनया रेवतस्य महीपतेः ।
उपयेमे बलस्तस्यां जज्ञाते निशटोत्सकौ ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । २५ । १६ ॥

वरुणवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बायुना
प्रदत्तः कार्तिकेयानुचरभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४५ । ४२ ।
“बलश्चातिर्वलश्चैव महावक्त्रौ महाबलौ ।
प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ! ॥”

रामपुत्रस्य कुशस्यान्वये जातस्य पारियात्रस्य
पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १२ । २ ।
“देवानीकस्ततोऽनीहः पारियात्रोऽथ तत्सुतः ।
ततो बलः स्थलस्तस्माद्वज्रनाभोऽर्कसम्भवः ॥”
दनायुधः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
६५ । ३३ ।

“दनायुधः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः ।
विजयो बलवीरो च वृत्रश्चैव महासुरः ॥”
मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥) दैत्य-
विशेषः । इति मेदिनी । ले, ३७ ॥ तस्य
विवरणं यथा,—

“आसीद्दैत्यो बलो नाम महाबलपराक्रमः ।
देवगन्धर्व्यक्षाणां चन्द्रेन्द्रभयकारकः ॥
येन विष्णुर्यमः सूर्यो भय आजौ प्रपीडिताः ।
अनिलानलरक्षश्च वरुणश्च वशीकृताः ॥
संयम्य येन नागेन्द्रा महाभोगा महाविधाः ।
गरुडश्च कृतो भृत्यः सदाज्ञामभिवर्त्तनः ॥
येन संलिख्य शैलेन्द्रः कन्दकाकारकारितः ।
क्रीडार्थं येन विप्रेन्द्र ! गिरयः प्रथिता भुवि ॥
तेन देवाः सन्नद्धाद्या दिवः सर्वे पलायिताः ।
दत्तं स्थानं तु पातालं समग्रं शरदां प्रतप्तम् ॥
तथा ते भयमापन्ना मानं त्यक्त्वा गता गुरुम् ।
पृच्छन्ति विनयात् सर्वे प्रक्रस्य हितकारिणः ॥
केनोपायेन देवानां स्वर्गवासो भवेद्द्विज ! ।
भवान् हि नयवेत्ता च उपायं वद पृच्छताम् ॥
त्वमेव शास्त्रवेत्ता च हितः प्रक्रस्य नित्यशः ।
शङ्कोदधिनिमग्नानामतिपीतो भव द्विज ! ॥
एवं पृष्टः स देवैस्तु गुरुर्वचनमब्रवीत् ॥

वृहस्पतिरुवाच ।

यद्यं दानवः प्रक्र ! न युद्धे भवतो वशः ।
रणे न क्षयमायाति अजेयः सङ्गरे यतः ॥
अतः कपटमास्थाय प्रार्थनीयः क्रतुं प्रति ।
दाता सत्त्वबलोपेतः स्वकायमर्थित्वपि ॥
अतस्तस्य प्रार्थयिता विष्णुर्मायामहोदधिः ।
द्विजरूपधरो भूत्वा याचनाय वधाय च ॥
गुरुणा चोदिता देवाः स्तुतास्ते निधनमृति ।
गताः सर्वे ततः शान्ता यत्र देवो जनार्दनः ॥
माधवेन तदा देवा वृष्टा भयसमाकुलाः ।
क्रमार्थासनसंलापैः सर्वे ते संस्तुता भृशम् ॥
संपृच्छितास्तदा सर्वे किमायातावदन् सुराः ॥

देवा ऊचुः ।

बलेन बलिना देव ! सर्वे पित्रासिता वयम् ।
मायावी त्वं वधे तस्य नाभ्योपायो भवेत् क्वचित् ॥
विष्णुरुवाच ।

करोमि भवतामिदं किञ्चिदसौ बलसंयुतः ।
सात्विको नयवेत्ता च सर्वेशास्त्रार्थपारगः ॥
गूढमन्त्रविचारो स्यादधर्म्मकंकृतनिश्चयः ।
तस्य मायां कथं कर्तुं शक्यते सुरसत्तमाः ॥
पुरैका भवते विद्या मम दत्ता तु शूलिना ।
मोहिनी नाम विख्याता मोहं सा कुरुते भृशम् ॥
ततोऽहं तस्य नाशाय स्मरामि परमेश्वरीम् ।
स्मरित्वा हरमां विद्यां द्विजभावो जनार्दनः ॥

मध्यकायसुवैश्वस्य वेदपाठी सविष्टरः ।
परिग्राही हुताशस्य चपयमो ब्रजेद्यजेत् ॥
यज्ञार्थं याचनां कस्य करोमि कथ्यतां मम ।
तं दृष्ट्वा स्तुयतेजामसुतो विप्रैर्ब्रजन् स च ॥
बलस्ते यज्ञनिष्पत्तिं करोति द्विजसत्तम ! ।
हेमकूटे महाशैले तिष्ठते दानवोत्तमः ॥
सर्वज्ञोऽपि महामाथी वञ्चनाय तदा गतः ।
मोहिनीं जपमानस्तु विदां परमसिद्धिदाम् ॥
विचित्रं दनुराजस्य पुरं सर्वपुरोत्तमम् ।
प्राविशद्देवं वेदात्मा पठमानो जनार्दनः ॥
दानवस्तु पुरं रम्यं जानासि त्वं गच्छोत्तम ! ।
द्वारं गतोऽसुरेन्द्रस्य कुर्यां प्राध्ययनं तदा ॥
द्वारपालो वदत्येवं श्रुत्वा वेदध्वनिं शुभम् ।
पुराणि रत्नानि शुभं ददामि याचतां वर ! ॥
इदं दानं द्विजश्रेष्ठ ! दुर्लभञ्च महामते ! ।
तेनोक्तं दर्शनं ह्यःस्थ दीयतां दनुवत्तमे ॥
तदा स पूर्वमादिष्टः प्रेषयामास तं वृषम् ।
बलिनं बलसम्पन्नं दानवं सुरमर्दनम् ॥
दानोद्यतकरो भद्रं दृष्ट्वा प्रीत्यावभाषत ।
किमायातो भवोऽत्रात्र कार्यं विप्र ! तदुद्दिष्ट ॥
मोहिनीं जपमानस्तु वदते द्विजकेशवः ॥

ब्रह्मोवाच ।

अहं संप्रेषयामास विद्धि मां कश्यपात्मजम् ।
यज्ञाः सेनैः समारब्धा ऋषिभिश्चासुरा-
धिप ! ॥
तस्य निव्यक्तये नाथ ! आगतोऽहं तवान्ति-
कम् ।
दानं मे दीयतां राजन् ! सिध्यते येन तन्मखः ॥

बल उवाच ।

येन संसिध्यते यज्ञो देवारब्धो द्विजोत्तम ! ।
तथा चाहं धनं दारान् शिरमय ददामि ते ॥
ब्रह्मोवाच ।

येन संसिध्यते यज्ञो देवानामसुराधिप ! ।
तद्देयं तच्च आदिष्टं सत्यमत्रावयोरपि ॥
बल उवाच ।
याच्यतां येन ते कार्यं सत्यं विप्र ! ददामि ते ।
संस्तुय मोहिनीं विदां वदते द्विजसत्तमः ॥

ब्राह्मण उवाच ।

न मे धनैः स्वदारैर्वा न भूम्या गजवाजिभिः ।
रत्नैः कार्यं महाबाहो ! देवयज्ञोऽसुरा-
धिप ! ॥

येन निष्पादयते यज्ञः सुखदश्च दिवौकसाम् ।
तमहं याचयिष्यामि दीयतां तद्भद्रं तव ॥
एतत् कार्यं मम भद्रं ऋषीणाञ्च विशेषतः ।
देवार्थं तव कायेन सिध्यते तन्मखोत्तमः ॥
तदा दत्ता तनुस्तेन दानवेन महामना ।
विष्णुनापि स्वचक्रेण शिरस्यभिहतोऽसुरः ॥
प्राकृतं देहमुत्सृज्य दिव्याकायस्त्वभूत्तदा ।
तस्यावयवसंजाता वचाद्या रत्नजातयः ॥
लोचने सुरतेजांसि प्रद्वारागाणि चाभवन् ।
विशुद्धपात्रदानेन कायो रत्नाकरोऽभवत् ॥

इति देवीपुराणे ७७ अध्यायः ॥

व(व)लचः, पुं, ध्वनः । इत्यमरः । १।५।१३ ॥ बलतेः
किप् बलं अचत्यस्मिन् घञ् बलस्य इति कथ
संयोगवान् । इति रायसुक्लटः ॥ अवलचते
इति वलचः घञ् अकारलोपः । इति खान्धा-
दयः ॥ एतन्मते अन्तःस्थकारादिः ॥ (यथा,
माघे । ६ । ३४ ।

“द्विरददन्तवलसमलक्ष्यत

स्फुरितभृङ्गगच्छविकेतकम् ॥”)

बलजं, स्त्री, (बलात् जायते इति । बल + जन +
ङ ।) चैत्रम् । पुरदारम् । इत्यमरः । ३।३।३१ ॥
शस्यम् । (धान्यराशिः । इति वैजयन्ती ।) यथा,
माघे । १४ । ७ ।

“त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः

कर्षकेण बलजान् पुपूषता ॥”)

युद्धम् । इति मेदिनी ॥ बलजन्ये, वि ॥
बलजा, स्त्री, (बलात् बलकृतसाहसयुद्धादिकात्
जायते या । बल + जन + ङ + टाप् ।) वरयोषा ।
यूथी । इति मेदिनी । जे, २६ ॥

बलती, स्त्री, प्रासादोपरिमण्डलिका । इति
पुराणम् ॥

बलदः, पुं, (बलं ददातीति । बल + दा + कः ।)
जीवकः । इति राजनिर्घण्टः । पौष्टिककर्माङ्ग-
होमायिः । यथा । पौष्टिके बलदः स्मृतः ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (वृषभः । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३७ । १५३ ।

“अन्येतुः प्रणयक्रीडायाजाञ्च मम सूत्रकम् ।
गलेऽवभादहं दान्तस्तुच्छं बलदोऽभवम् ॥”)
बलदातरि, वि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३।५३ । १८ ।
“बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा
असि ॥”)

बलदा, स्त्री, (बलद + टाप् ।) अश्वगन्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“गन्वान्ता वाजिनामादिरश्वगन्वा ह्ययाङ्गया ।
वराहकर्णो वरदा बलदा कुष्ठगन्विनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
बलदीनता, स्त्री, (बलस्य दीनता ।) ग्लानिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

बलदेवः, पुं, (बलेन दीयतीति । दिव + अच् ।)
बलरामः । तत्पर्यायः । बलभद्रः २ प्रल-
म्बनः ३ अच्युतायजः ४ रेवतीरमणः ५ रामः ६
कामपालः ७ हलायुधः ८ नीलाम्बरः ९ रौहि-
णेयः १० तालाङ्कः ११ सुधली १२ हली १३
सङ्कर्षणः १४ सीरपाणिः १५ कालिन्दी-
भेदनः १६ बलः १७ । इत्यमरः । १।१।२४ ॥
रुक्मिदर्पः १८ मधुप्रियः १९ हलधरः २०
हलभृत् २१ हलभृत् २२ सौमन्दी २३ शुभ-
वरः २४ संवर्षकः २५ बली २६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते । ६ । ३ । ३३ ।
“तद्गच्छ देवदेवांशो बलदेवो महाबलः ॥”)
अस्य ध्यानम् ।

“बलदेवं द्विबाहुं शङ्खकुण्डलसन्निभम् ।
वामे हलायुधधरं सुधलं दक्षिणे करे ॥

हलालोलं नीलवस्त्रं हलावन्नं स्मरेत् परम् ॥”
इति कश्चिन्निबन्धः ॥

(अयं हि शेषसर्पस्यांशावतारः । यथा, महा-
भारते । १ । ६७ । १५१ ।

“शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबलः ॥”
नाम्नामस्य कारणानि बलभद्रशब्दे द्रष्टव्यानि ॥
वायुः । इति मेदिनी । वे, ६२ ॥

बलदेवा, स्त्री, त्रायमाणौषधिः । इति मेदिनी ।
वे, ६२ ॥ (गुणादयोऽस्यास्त्रायमाणशब्दे
ज्ञातयाः ॥)

बलप्रसूः, स्त्री, (प्रसूते इति प्रसूजननी । बलस्य
बलदेवस्य प्रसूः ।) रोहिणी । बलराममाता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

बलभद्रः, पुं, (बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य । यद्वा, बलमस्या-
स्तीति बलः । अर्श आद्यच् । बलो बलवानपि
भद्रः सौम्यः ।) बलदेवः । इत्यमरः । १।१।२४ ॥
अनन्तः । बलशाली । इति हेमचन्द्रः । २।१३६ ॥
लोभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ बलदेवस्य नाम्नां कारणानि
यथा,—

“कृतं निरूपितं नाम्नां कनिष्ठस्य यथाश्रुतम् ।
ज्येष्ठस्य हलिनी नाम्नः सङ्केतं शृणु मन्मुखात् ॥
गर्भसङ्कर्षणादेव नाम्ना सङ्कर्षणः स्मृतः ।
नास्यन्तोऽस्यैव वेदेषु तेनानन्त इति स्मृतः ॥
बलदेवो बलोऽङ्गकाङ्क्षी च हलधारणात् ।
सितिवासो नीलवासात् सुधली सुधलायुधात् ।
रेवतीसहसम्भोगाद्वेवतीरमणः स्वयम् ॥
रौहिणीगर्भवासात् रौहिणीयो महामतिः ।
इत्येवं ज्येष्ठपुत्रस्य श्रुतं नाम निवेदितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥
विष्णुपूजोक्ताष्टदलपद्मस्ययोगिविशेषः । यथा,
“सर्वत्र मण्डलं कार्यं वासुदेवस्य पूजने ।
एवमेव वृषश्रेष्ठ ! निष्कलं चान्यथेतरत् ॥

बलभद्रश्च कामश्च अनिरुद्धस्तदुद्धवः ।
नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः शङ्खः प्रकीर्तितः ॥
नरसिंहो वराहश्च योगिनोऽष्टौ प्रकीर्तितः ।
पूर्वाष्टदलेऽप्येतान् वर्णतो मन्त्रतः पृथक् ॥
पूजयेत् कर्णिकामध्ये वासुदेवस्तु नायकम् ।
विमला नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्तिता ।
बलभद्रसुखानान्तु योगिन्यः शृणु पार्थिव ! ॥
आदावुत्कर्षिणी ज्ञेया ज्ञाना पश्चात् क्रिया
परा ।

योगा प्रज्ञा तथेशानी अनुप्राप्ती तथा स्तनी ॥
सर्वाश्चतुर्भुजाः प्रोक्ताः शङ्खचक्रगदाधराः ।
योगिन्यो बलभद्रस्तु कामं विधियुते तथा ॥
विधे रूपस्तु पूर्वोक्तं हलश्च सुधलस्तथा ।
शङ्खश्चक्रश्च धत्ते स गर्दा पार्थस्थितान्तथा ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

(पञ्चतविशेषः । यथा, भागवते । ५।२०।२६ ।
“एतेषां वर्षमर्थ्यादा गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ।
ईशान उरुशङ्खो बलभद्रः शतकेशरः सहस्र-
स्रोतो देवपालो महानस इति ॥”)

बलभद्रा, स्त्री, कुमारी । त्रायमाणा । इति मेदिनी । दे, २८४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,— “बलभद्रा त्रायमाणा त्रायन्ती गिरिसारुजा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) बलभद्रिका, स्त्री, (बलभद्रैव । बलभद्रा + स्त्री कन् । कापि अत इत्वम् ।) त्रायमाणा । इत्यमरः । २ । ४ । १५० ॥

बलरामः, पुं, (रम + भावे घञ् । बलेन रामो रमणं यस्य ।) बलदेवः । यथा,— “बलरामारुजः श्रीमान् गजेन्द्रसुतपादकः ॥” इति नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रीयः ८ अध्यायः ॥ अस्य ध्यानम् ।

“अन्तरे दिव्य उद्याने हरिचन्दनसंज्ञके । तत्राधस्तात् खर्णपीठे विचित्रे मणिमण्डपे ॥ तन्मध्ये मणिमणिखण्डिसिंहासनोज्ज्वले । तत्रोपरि च रेवत्या सङ्कर्षणहलायुधम् ॥ ईश्वरस्याभयानन्तमभिन्नगुणरूपिणम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं रक्ताम्बुजदलेक्षणम् ॥ नीलवेलधरं स्निग्धं दिव्यगन्धानुलेपनम् । कुण्डलाश्लिष्टसद्गुणं दिव्यमृषाखरसजम् ॥ मधुपाने सदासक्तं मदाघूर्णितलोचनम् । सुधलं दक्षिणे पाणौ बलरामं सदा स्मरेत् ॥”

इति कश्चिन्नित्यः ॥

बललः, पुं, (बलं लातीति । बल + ला + क ।) बलरामः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बलवत्, य, (बलमस्यास्तीति । बल + मतुप् । मस्य वः ।) अतिशयम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ ॥ (यथा, प्राकृतले प्रस्तावनायां सूत्रधारस्योक्तिः ।

“बलवदपि प्रचितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥”) बलवान् [तु], त्रि, (बलमस्यास्तीति । बल + मतुप् । मस्य वः ।) बलविशिष्टः । तत्पर्यायः ।

मांसलः २ अंशुलः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ वीर्यवान् ४ बली ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः १ । ७६ ।

“आकाशात् विजृम्भाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः । बलवान् जायते वायुः स वै स्रग्गुणो मतः ॥”) बलवर्द्धिनी, स्त्री (बलं वर्द्धयतीति । बल + वृष् + णिनिः । डीप् ।) जीवकौषधिः । इति जटाधरः ॥

बलविन्यासः, पुं, (बलानां सैन्यानां विशेषेण दुर्भेद्यत्वेन न्यासः स्थापनम् ।) युद्धार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभक्त्यं दुर्लभत्वनिमित्तं स्थापनम् । तत्पर्यायः । यूहः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥ (बलविन्यासास्तु मकरपद्मादिभेदात् बहवः । तत्र संक्षेपतो मनुना युद्धयाचार्थं केचिन्निर्दिष्टाः । यथा, मानवे । ७ । १८७—१८९ । “दृष्टयूहेन तन्मागं यायात्तु शकटेन वा । वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गारुडेन वा ॥ यतश्च भयमाशङ्कत् ततो विस्तारयेद्बलम् । पद्मेन चैव यूहेन निवेशित सदा स्वयम् ॥ सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वैरिह निवेशयेत् । यतश्च भयमाशङ्कत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥ गुल्मांश्च स्थापयेद्दामान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनविकारिणः ॥ संहतान् योधयेद्व्यानु कामं विस्तारयेद्बलम् । सूच्या वज्रेण चैवैतान् यूहेन यूह्य योधयेत् ॥”) बलसूदनः, पुं, (बलं तन्नाम्ना प्रसिद्धं असुरं सूदयतीति । बल + सूद + ल्यु ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ३ । १३ । “नोचेद्वज्रं गृह्णायास्तु युद्धाय बलसूदन ! ॥” विष्णुः । इति देवीपुराणे ४७ अध्यायः ॥) बलस्थितिः, स्त्री, (बलानां स्थितिरवस्थानं यत्र । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) शिविरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बलहा, [न], पुं, (बलं सामर्थ्यं हन्तीति । बल + हन् + क्तिप् ।) श्लिष्टा । इति शब्दरत्नावली ॥ (बलं तन्नामानमसुरं हन्तीति । इन्द्रः ॥ पर-बलविनाशके, त्रि । यथा, हरिवंशे । ११ । ० । ४२ । “तत्राहं युध्यमानस्तु मातास्य बलहा बली । स्थितो ममागतः शूरो गदापाणिर्हलायुधः ॥”) व(व)ला, स्त्री, (कार्यकारित्वेन बलमस्यस्याः । बल + अर्श आद्यच् ततश्चाप् ।) क्षुपविशेषः । बाला इति बाडियाला इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वाक्यालकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥ समझा ३ ओदनिका ४ भद्रा ५ भद्रोदनी ६ खरका-शिका ७ कल्याणिनी ८ भद्रबला ९ मोटा १० पाटी ११ बलाद्या १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतपाकी १३ वाक्या १४ वाटी १५ विनया १६ वाक्याली १७ वाटिका १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

“वाक्यालको वाक्यपुष्पी समांसा विलला बला । श्वेतवाडियाला इति भाषा ॥ ऋष्यप्रोक्ता त्वतिबला पीतपुष्पी महाबला । पीतवाडियाला ॥” इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । अतितत्त्वत्वम् । मधुरत्वम् । पित्ताति-सारनाशित्वम् । बलवीर्यप्रदत्वम् । पुष्टिकफ-रोधविशोधनञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ बलाचतुष्टयनामादि ।

“बला वाक्यालिका वाक्या सैव वाक्यालकोऽपि च । महाबला पीतपुष्पा सहदेवी च सा स्मृता ॥ ततोऽन्यातिबला ऋष्यप्रोक्ता कङ्कतिकासह । गाङ्गेरुकी नागबला भयं ह्रस्वा गवेधुका ॥ बलाचतुष्टयगुणाः । बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकत् । स्निग्धं ग्राहि समीरासपित्तासक्तनाशनम् ॥ बलामूलत्वचक्षूर्णं पीतं सचौरशर्करम् । सूत्रातिसारं हरति दुष्टमेतन्न संशयः ॥” इति भावप्रकाशः ॥

“स्निग्धायुष्ठा बला दृष्ट्या ग्राहिणी वात-पित्तजित् ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥ (विद्याविशेषः । सा च ब्रह्मणः सुता । विश्वा-मित्रेण रामाय प्रदत्ता । अस्याः प्रभावात् क्षुधाटणादिजनितक्षीणं न भवेत् । यथा, रामा-यणे । १ । २२ । ११—२२ ।

“अध्वर्ह्योजनं गत्वा सरया दक्षिणे तटे । रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ गृह्णाण वत्स्य ! सलिलं माभूत् कालविपर्ययः ! मन्त्रयामं गृह्णाण त्वं बलामतिबलां तथा ॥ न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः । न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्मयिष्यन्ति नैर्ऋताः ॥ न वाङ्मोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन । त्रिषु लोकेषु वा राम ! न भवेत् सदृशस्तव ॥ बलामतिबलाश्चैव पठतस्तत् राघव ! ॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिष्ठये । नोत्तरे प्रतिवक्तये समो लोके तवानघ ! ॥ एतद्विद्याद्वये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव । बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ क्षुत्पिपासे न ते राम ! भविष्येते नरोत्तम ! ॥ बलामतिबलाश्चैव पठतस्तत् राघव ! ॥ विद्याद्वयमधोयाने यशश्चाथ भवेद्भवि । पितामहसुते ह्येते विद्वे तेजःसमन्विते । प्रदातुं तव काङ्क्षस्य । सदृशत्वं हि पार्थिव ! ॥ कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः । तपसा सम्भृते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥ ततो रामो जलं पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः प्रतिजग्राह ते विद्वे महर्षेर्भावितात्मनः ॥ विद्यासमुद्भितो रामः शुशुभे भीमविक्रमः । सहसरश्मिर्भगवान् शारदीयं दिवाकरः ॥”) व(व)लाकः, पुं, (बलेन अकतीति । बल + अक + पचाद्यच् ।) वकजातिः । इति भरतः ॥ (पूर-पुत्रः । स च पीतगङ्गस्य जङ्घोः पीत्रः । यथा, भागवते । ६ । १५ । ३ ।

“जङ्घोस्तु पूरस्तत् पुत्रो बलाकश्चात्मकोऽजकः ॥ वत्सप्रीपुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ११ । ८२ । “तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जङ्घिरे । प्रांशुः प्रचीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः ॥ वली बलाकश्चङ्खश्च प्रचङ्खश्च सुविक्रमः ॥” जातूकर्णस्य सुनेः शिख्यविशेषः । यथा, श्रीभाग-वते । १२ । ६ । ५८ । “जातूकर्णस्य तच्छिख्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् । बलाकपैलजावालविरजेभ्यो ददौ सुनिः ॥” राक्षसभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ६४ । “तां जहाराद्रितनयो बलाको नाम राक्षसः ॥” खनामख्यातो आधविशेषः । यथा, महा-भारते । ८ । ६६ । ४० । “दृग्व्याधोऽभवत् कश्चित् बलाको नामभारत ॥”) व(व)लाका, स्त्री, (बलते इति । बल संवरणे + बला-कादयश्च ॥) उणा० ४ । १४ । इति अक । यङ्गो, बलेन अकतीति । बल + अक कुटिलगतौ + पचाद्यच् ।) वकजातिविशेषः । (यथा, मनुः । ५ । १४ । “वकश्चैव बलाकाश्च काकोलं खञ्जरीटकम् ॥”) तत्पर्यायः । विषकण्डिका २ । इत्यमरः । २ । ५ । २५ ॥ विषकण्ठी ३ बलाकी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ काराधिका ५ लिङ्गलिका ६ । इति जटाधरः ॥ विषकण्ठी ७ शुष्काङ्गा ८

बलामो

दीर्घकन्धरा ६ धर्मान्ता १० कासुकी ११ श्वेता
१२ मेघानन्दा १३ जलाश्रया १४ । बलेन शक्त्या
दूरम्हमकति । बल बल्ल संवरणे बलाकाद्य-
श्रित्याकन्बलाका । इति रायमुकुटकृत्युत्पत्ति-
द्वयेन पवर्गीयवकारादिरन्त्यवकारादिश्चायं
शब्दः ॥*॥ अस्या मांसगुणाः । वायुनाशित्वम् ।
स्निग्धत्वम् । दृष्टमलत्वम् । दृढत्वम् । कफपित्त-
हरत्वम् । हिमत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ सारस-
हंसवलाकाचक्रौचादयो जले भ्रवनात् भ्रव-
संज्ञाः कथितास्ते तन्मांसं गुरुणाश्च बलदायि ।
अपि च ।

“अन्ये वकबलाकाद्या गुरवः प्राणिभक्षणात् ।”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्यच्च ।

“हंससारसकाचाचवकक्रौचसरारिकाः ।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः भ्रवाः स्मृताः ।
भ्रवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् भ्रवाः स्मृताः ॥
भ्रवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(कासुकी । इति शाश्वतः ॥)

बलाश्विता, स्त्री, (बलेन अश्विता ।) रामवीणा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

बलाटः, पुं, (बलेन अच्यते प्राप्यते इति । अट् +
घञ् ।) सुहृत् । इति हेमचन्द्रः ॥

बलात्, य, (बलमततीति । बल + अत् + क्तिप् ।)
हठात् । बलादिति निपातो हठार्थे इति
स्वामी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ यथा,—

“बलात् संदूषयेद्यस्तु परभार्यां नरः कश्चित् ।
वधदण्डो भवेत्तस्य नापराधो भवेत् स्त्रियाः ॥”

इति मातृस्ये २०१ अध्यायः ॥

बलात्कारः, पुं, (बलात्करणम् । बलात् + कृ +
भावे घञ् ।) हठात्करणम् । तत्पर्यायः ।

प्रसभम् २ हठः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ॥

हठात्कारः ४ प्रसभः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

“मत्ताभियुक्तस्त्रीवालबलात्कारकृतश्च यत् ।

तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतन्तथा ॥”

इति ऋणादाने मिताक्षराधृतनारदवचनम् ॥

(यथा, रघुः । १० । ४७ ।

“शापयन्नितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहेः ॥”)

बलात्मिका, स्त्री, (बलमेव आत्मा स्वरूपं यस्याः ।)

हस्तिशुण्डीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

बलाद्या, स्त्री, (बलाय आद्या श्रेष्ठा ।) बला ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (बलाशब्देऽस्या विवरणं

ज्ञातव्यम् ॥)

बलानुजः, पुं, (बलस्य बलरामस्य अनुजः कनिष्ठः ।)

श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥

बलामोटा, स्त्री, (बलमामोटीयतीति । बल +

ट + मृट् + अच् । टाप् ।) नागदमनी । इति

भावप्रकाशः ॥ (यथास्या गुणाः ।

“बलामोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा ।

मृजकृक्कृणान् रक्षो नाशयेज्जालगर्दभान् ॥

बलाह

सर्वग्रहप्रश्मनी निःशेषविधनाशनी ।
जयं सर्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

बलायः, पुं, (अयतीति अयः प्रापकः । बलस्य
अयः ।) वरुणवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(गुणादयोऽस्य वरुणशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

बलारातिः, पुं, (बलस्य तन्नाम्ना प्रसिद्धस्यासुरस्य
अरातिः शत्रुः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । ११ । १४६ ॥

बलालकः, पुं, (बलाय अलति समर्थो भवतीति ।
बल + अल् + क्तुल् ।) पानीयामलकम् । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

बलाशः, पुं, (बलमश्नातीति । बल + अश् + अण् ।)
श्लेष्मा । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२६ ॥ (यथा,

“बलाश एवायतसुन्नतश्च

श्रोफं करोत्यन्नगतिं निवार्य ॥”

कण्ठगतरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“गले च श्रोफं कुरुतः प्रवृद्धौ

श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।

मर्मच्छिदं दुस्तरमेतमाहु-

र्बलाशसंज्ञं निपुणा विकारम् ॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने षोडशेऽध्याये ॥

दन्त्यसान्त्वय्यं शब्दो दृश्यते ॥)

बलासमः, पुं, बृहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(व)लाहकः, पुं, (बलेन ह्रियते इति ।

बल + ह्रा + क्तुन् । यद्वा, वारीणां वाहकः ।

पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मेघः । (यथा,

कुमारे । १ । ४ ।

“बलाहकश्चेद्विभक्तरागा-

मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥”)

सुस्तकः । इत्यमरः । १ । ३ । ६ ॥ पर्वतः ।

दैत्यविशेषः । नागविशेषः । इति मेदिनी ॥

(यथा, महाभारते । २ । ६ । ६ ।

“कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ॥”

बलाहकसर्पस्तु दर्वीकरणामन्तर्गतः । इति

सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्यायः ॥) रमागर्भोज्ञवः

कल्किदेवपुत्रः । यथा,—

“तथा रमा सिते पक्षे वैशाखे द्वादशीदिने ।

शामदम्याद्व्रतं चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥

पट्टस्त्रं करे बद्धा भोजयित्वा द्विजान् बहून् ॥

सुक्ता हविष्यं चौराक्तं सुमिष्टं स्वामिना सह ॥

बुभुजे पृथिवीं सर्वांमपूर्णां सजनेवृता ।

सा पुनौ सुयुवे साध्वी मेघमालबलाहकौ ॥

देवानासुपकर्तारौ यज्ञदानतपोव्रतौ ।

महोत्साहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किममृतौ ॥”

इति कल्किपुराणे ३१ अध्यायः ॥

श्रीकृष्णरथान्विशेषः । यथा,—

“स्यन्दनस्तु श्रुतानन्दः सारथिश्चास्य दारुकः ।

तुरङ्गाः श्रेयसुग्रीवमेघपुष्यबलाहकाः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथाच भागवते । १० । ५३ । ५ ।

“स चाम्बैः श्रेयसुग्रीवमेघपुष्यबलाहकैः ।

युक्तं रथसुपानीय तस्यौ प्राञ्जलिरयतः ॥”

बलिः

जयद्रथस्य आढविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । २५४ । १२ ।

“जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते

सौवीरैराजः सुभगे ! स एषः ।

तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा

बलाहकानीकविदारणादाः ॥”

नदविशेषः । स तु लवणसमुद्रगामी । यथा,
मातृस्ये । १२० । ७२ ।

“बलाहकश्च ऋषभश्चक्रौ मैनाक एव च ।

विनिविष्टाः प्रतिदिशं निमग्ना लवणासुधिम् ॥”

कुशदीपस्थपर्वतविशेषः । यथा, तत्रैव । १२१ । ५५ ।

“बलाहकस्तृतीयस्तु जात्यञ्जनमयो गिरिः ॥”

तारापीडस्य राज्ञः स्वनामख्यातो बलाधि-

कारी । यथा, कादम्बर्यां चन्द्रापीडविद्या-

भ्यासकथने । “चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधि-

कृतं बलाहकनामानं आहूय दृष्टतुरगबल-

पदातिपरिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणीत् ॥”)

बलाहकन्दः, पुं, (बलं आह्वयतीति बलाहक-
दृशः कन्दः ।) गुलश्चकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बलिः, पुं, (बल्यते दीयते इति । बल दाने + “सर्व-

धातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इतीन् ।)

करः । राजग्राह्यो भागः । (यथा, मनुः । ७ । ८० ।

“सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ॥”

“राजा शक्तेरमात्यैर्वर्षग्राह्यं धान्यादिभाग-

मानयेत् ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥) उपहारः ।

पूजासामग्री । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मार्क-

ण्डेये । ६३ । ८ ।

“ददतुस्तौ बलिश्चैव निजगाचाहगुच्छितौ ॥”)

चामरदण्डः । बलिवैश्वनामकपञ्चमहायज्ञान्त-

र्गतभूतयज्ञः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८६ ॥ (गृहस्यो

हि पञ्चसूनापापेन प्रतिदिनं संबध्यते । तन्निष्कृ-

त्यर्थं प्रत्यहं पञ्च महायज्ञाः कर्तव्याः । यथाह

मनुः । ३ । ६८—७१ ।

“पञ्चसूना गृहस्यस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।

कण्डनौ चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ।

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पञ्च क्लृप्ता महायज्ञा प्रत्यहं गृहमेधनाम् ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिर्भौतो वृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

पञ्चेतान् यो महायज्ञान् न ह्यापयति शक्तितः ।

स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥”

“पशुवधस्थानं सूना । सूना इव सूना हिंसा-

स्थानगुणयोगात् । चुल्लादयः पञ्च गृहस्यस्य

जीवहिंसास्थानानि । चुल्ली उद्वाहनी । पेषणी

दृषदुपलात्मिका । उपस्करः गृहोपकरण-

कुण्डसंमार्जन्यादिः । कण्डनी उदूखलमूषणे ।

उदकुम्भो जलाधारकलशः ।” इति तट्टीकायां

कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ गृहस्थानां बलिरूपभूत-

यज्ञस्य प्रतिदिनकर्तव्यतया तस्य विस्तृतिरुच्यते ।

गृहस्यः अनन्यचित्तो देवताध्यानपर एव

होमान् कृत्वा प्राच्यादिषु दिक्षु बलिं हरेत् ।

तत्प्रकरणमाह । प्राच्यां इन्द्राय नमः । इन्द्र-

बलिः

बलिः

बलिः

पुरुषेभ्यो नमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः ।
यमपुरुषेभ्यो नमः । पश्चिमायां वरुणाय नमः ।
वरुणपुरुषेभ्यो नमः । उत्तरस्यां सोमाय
नमः । सोमपुरुषेभ्यो नमः । ननु मनौ ॥१८७॥
“इन्द्रान्तकाप्यतीन्द्रः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ।”
इत्युक्तेः अन्तकाय नमः । अन्तकपुरुषेभ्यो नमः
इत्यादिप्रयोगः साधुः स्यात् । अत उच्यते
यद्यपि शब्दावगम्यत्वाद्देवतात्वस्यान्तकाप्यतीन्द्र-
शब्देरेवोद्देशो युक्तस्तथापि बह्वृचानुष्ठानसंवा-
दाद्बह्वृचगृह्ये च यमाय यमपुरुषेभ्यो वरु-
णाय वरुणपुरुषेभ्यो सोमाय सोमपुरुषेभ्यो
इति प्रतिदिशमिति पाठात् यथोक्त एव
प्रयोगः । मरुदुभ्यो नमः इति द्वारे बलिं
दद्यात् । जले अङ्गो नमः । सुषलोत्खले वन-
सतिभ्यो नमः । वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे
उत्तरपूर्वस्यां दिशि अग्ने नमः इति बलिं
दद्यात् । वास्तुपुरुषस्य पादप्रदेशे दक्षिणपश्चि-
मायां दिशि भद्रकाल्यै नमः । इत्यनेन दद्यात् ।
केचित्तु गृहस्थप्रथमस्य शिरःस्थान-भूप्रदेशे
अग्ने नमः । चरणभूप्रदेशे भद्रकाल्यै नमः
इत्याहुः । ततो गृहमग्नौ ब्रह्मणे पतये नमः
वास्तोः पतये नमः इत्यनेन बलिं हरेत् । गृहा-
काशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । दिवाचरेभ्यो
भूतेभ्यो नमः । दिवानक्तसारिभ्यो भूतेभ्यो
नमः इत्यनेन दद्यात् । गृहस्थोपरिस्थितगृहे
सर्वात्मभूतये नमः इत्यनेन बलिं दद्यात् ।
केचित्तु बलिदातुः पृष्ठदेशस्थभूभागे सर्वात्म-
भूतये नम इत्यनेन दद्यादित्याहुः । ततो बलि-
दात्रा प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन च सता
उक्तबलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि
पितृभ्यः स्वधा इत्यनेन देयम् । ततोऽन्यदन्नं
पात्रे समुद्धृत्य यथा रजसा न संगृह्यते तथा
भुवि शनकैः श्वपतितचाण्डालपापरोगिवायस-
क्षमिप्रभृतिभ्यो दद्यात् । एवं नित्यं कुर्वन् परं
स्थानमभ्यर्चयतीति ॥ * ॥) यथा,—
“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं निश्चलेनान्तरात्मना ।
न ते भूयोऽभिजायन्ते श्वेतद्वौपिनवासिनः ॥
एवं पूज्य विधानेन अतिथिं भोजयेत्ततः ।
सायं प्रातर्यदन्नं स्यादुत्तामं तेन तद्वलिम् ॥”
इति वज्रपुराणम् ॥ * ॥
“ततोऽन्येस्तर्पणं कुर्याद्दद्याच्च बलिमित्यथ ।
ब्रह्मणे गृहमग्नौ तु विश्वेदेवेभ्य एव च ॥
घनन्तरिं समुद्दिश्य प्रागुदीच्यां बलिं क्षिपेत् ।
प्राच्यां शक्राय याम्यायां यमाय बलिमाहरेत् ॥
प्रतीच्यां वरुणायैव सोमाद्योत्तरतो बलिम् ।
दद्याद्वात्रे विधात्रे च बलिं द्वारे गृहस्थे च ॥
अथ्यमृणे च बलिं दद्यात् गृहेभ्यश्च समन्ततः ।
नक्तचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥
पितृणां निर्वपेक्षैव दक्षिणाभिमुखः स्थितः ।
गृहस्थस्तपरो भूत्वा सुसमाहितमानसः ॥
ततस्त्रोयमुपादाय तिष्ठेदाचमनाय वै ।
स्थानेषु निक्षिपेत् प्राञ्जस्तास्ता उद्दिश्य देवताः ॥

एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ।
आध्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात् ॥
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेक्षु वि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातरुदाहृतम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

अथ बलिः । वैश्वदेवपञ्चाङ्गमौ जलं क्षिप्त्वा
तच्छेषान्नेन साङ्गुष्ठेन देवतीर्थेन ॐ विश्वेभ्यो
देवेभ्यो नमः इति बलिं दद्यात् तदुपरि जल-
मनेन मन्त्रेण दद्यात् एवं सर्वत्र जलप्रक्षेपः ।
तदुत्तरे ॐ सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । उभयो-
र्दक्षिणे प्राचीनावीती पातितवामजानुर्दक्षिणा-
मुखो दक्षिणायगकुशत्रयोपरि सतिलमन्त्रं सुग-
कुशत्रयेण पितृतीर्थेन ॐ पितृभ्यः स्वधा । ततः
सर्वेषां बलीनामुपरि सर्वत्र प्रत्येकं जल-
निषेकः । तत उपवीती देवतीर्थेन बलिपात्र-
प्रक्षालनोदकेनान्नेन रेशान्यां ॐ यक्ष्येति तत्ते
नमस्तेऽस्तु मा माहिंसीः ॐ यक्ष्ये नमः इत्य-
नेन दद्यात् जलस्य देयम् ॥ इत्यावश्यकबलिः ॥ * ॥
अथ काम्यबलिः । बलीनां पश्चिमे जलेनोत्तरायां
रेखां कृत्वा भूमौ जलं दत्त्वा,—

“ॐ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि

सिद्धाः सद्यचोरगदैव्यसंघाः ।

प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता

ये चात्रमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥

पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाया

बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धदेहाः ।

प्रयान्तु ते त्वमिदं मयात्रं

तेभ्यो विरुद्धं सुखिनो भवन्तु ॥

येषां न माता न पिता न बन्धु-

र्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ।

तत्त्वमयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्

प्रयान्तु त्वमिं सुदिता भवन्तु ॥

ॐ भूतानि सर्वाणि तथान्नमेत-

ददृश्व विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।

तस्मादहं भूतनिकायभूत-

मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥

चतुर्दशो भूतगणो य एष

तत्र स्तिता येऽखिलभूतसंघाः ।

त्वमर्थमन्नं हि मया विरुद्धं

तेषामिदन्तेऽसुदिता भवन्तु ॥”

इत्युच्चार्य बलिं दद्यात् ।

“ॐ ऐन्द्रवारुणवायथाः सौम्या वै नैर्ऋता-

स्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्यन्तु भूमौ पिष्टं मयापितम् ॥”

ॐ वायसेभ्यो नम इति पुनर्जलं देयम् ।

भूमौ जलं दत्त्वा,—

“ॐ श्वानौ द्वौ श्यावश्वलौ वैवश्वतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यां पिष्टं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥”

ॐ श्वभ्यां नमः ततः पुनर्जलं देयम् । भूमौ

जलं दत्त्वा ॐ चण्डालपतितपापरोगिभ्यो नमः

पुनर्जलं देयम् । भूमौ जलं दत्त्वा ॐ धर्म्म-

राजचित्रगुप्ताभ्यां नमः ततः पुनर्जलदानम् ।

ततो जलं सृष्ट्वा अग्निं विरुध्य नमस्कृत्य
संप्राप्य जले क्रियमाणे बलीनमौ जले वा
क्षिपेत् पिष्टवत् । अन्नाभावे केवलजलेन
पात्रान्तरस्थजले कुर्यात् । ततः कुशकुसुम-
सहितं जलपूर्णं तान्नादिपात्रं हस्ते निधाय
महावामदेष्टु ऋषिर्विराड्गायत्री कृत्वा इन्द्रो
देवता शान्तिकर्मणि जपे विनियोगः । ॐ
कयानश्चित्र आभूवदूती सदा वृधः सखा कया
सचिष्ठया वृता । ॐ कस्त्वा सद्यो मदाना-
मंहिष्ठो मत्सदन्वसः दृष्टाचिदाराजे वसु । ॐ
अभीष्टूणः सखीनामविता जरिदृणां श्रतम्भवा-
स्यूतये । इति वामदेष्टुं गीत्वा गानाशक्तौ चिः
पठित्वा ॐ स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः
पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
स्वस्तिनो वृहस्पतिर्दधातु । ॐ स्वस्तीति त्रिः
पठेत् । पार्वणश्राद्धादिकरणे पार्वणादिकं
कृत्वेव वैश्वदेवादिकं कार्यं रात्रावपि पाकसत्त्वे
यत्किञ्चिद्द्रव्यसत्त्वे वा वैश्वदेववलिर्कर्मणी
कुर्यात् । मूदस्तु ब्राह्मणाभावे मन्त्रार्थं भावयन्
नमो नम इति मन्त्रेण कुर्यात् । अविभक्ताना-
मेककरणादेव सर्वेषां सिद्धिः । इत्यादिका-

चारप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ नवग्रहबलित्थं यथा,—

“गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।

यावकं मङ्गलायैव क्षीरान्नं सोमसूदनवे ॥

दधौदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतौदनम् ।

शनेश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ॥

चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत् ॥”

सर्वभक्ष्येस्तु तत्तद्द्रव्याभावे यथालाभोपपन्नै-

र्मभ्यः । इति गृह्यसूत्रतत्त्वम् ॥ * ॥

दैवभेदः । इति मेदिनी । (अयं सावर्णस्य मनो-

रन्तरे इन्द्र आसीत् । यथा, मार्कण्डेये ॥८०॥१०॥

“तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनमुनिः ॥”)

स च दैवो विरोचनपुत्रः । तस्य अश्वनाथां

पत्न्यां वाणव्येष्टं पुत्रशतं जातम् । इति

श्रीभागवतम् ॥ यथा,—

“विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिर्ऋकः प्रतापवान् ।

बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्वे एव ते ॥

तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।

सहस्रबाहुर्व्येष्टश्च कन्ये द्वे च बलेः शुभे ॥

बलेः पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽप्य सहस्रशः ।

बालेयो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

तस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तो यथा,—

शुक्र उवाच ।

“धर्म्मध्वजो नाम बभूव राजा

विदेहदेशे निजधर्म्मश्रीलः ।

यज्वा सुवाग्मी शुभकर्मकर्ता

स विष्णुभक्तोऽनुदिनं महात्मा ॥

तस्य त्वमासीर्नृपतेः सुभृत्यो

इष्टा दिजानां पिशुनोऽविवेकी ।

इष्टा गुरुणां सततं त्वदाता

नो साध्वसं ते वत पारलौक्यम् ॥

बलिः

एवंविधस्त्वं वृषसत्तमेन
प्रोक्तः कुरुष्वापविनाशनाय ।
स्नानं हरेर्येन सुखं हि लभ्यते
लोके परे गत्यष्टेन वापि ॥
श्रुत्वा भवान्स्तद्वचनञ्चकार
स्नानं ह्यनेनापि जनार्दनस्य ।
दानं तथा गोः कृतवान् विभक्त्वा
तस्मात् फलं विद्धि तवाप्रमेयम् ॥
एवं त्वया प्राप्यमशेषराज्यं
देवासुराणामहत्तं विपत्तैः ।
संलक्ष्यसे त्वं पुनरेव सर्वं
संपूजयन् भक्तियुतः सुरेशम् ॥”

इत्यग्नपुराणम् ॥

बलिराजयज्ञे वामनदेवभिच्चा । यथा,—

लोमहर्षण उवाच ।

“सपत्नैतवनासुर्वीं दृष्ट्वा संक्षुभितां बलिः ।
पप्रच्छोशनसं शुक्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥
आचार्य्य लोभमायाति सास्त्रिभूभृद्वना मही ।
कस्माच्च नासुरान् भागान् प्रतिगृह्णन्ति वद्धयः ॥
इति पृष्टोऽथ बलिना कायो वेदविदांवरः ।
उवाच दैत्याधिपतिं चिरं ध्यात्वा महामतिः ॥
अवतीर्णो जगद्योनिः कश्यपस्य गृहे हरिः ।
वामनेनेह रूपेण परमात्मा सनातनः ॥
स नूनं यज्ञमायाति तव दानवपुङ्गव ! ।
तस्य पादप्रविष्टेपादियं प्रचलिता मही ॥
इयमस्य जगद्धातुर्माया कृष्णस्य सात्वती ।
तत्प्रतिधानादसुरा भागार्हा नासुरोत्तम ! ॥
मुञ्जते नासुरान् भागानपि तेन त्रयोऽग्नयः ।
शुक्रस्य वचनं श्रुत्वा हृष्टलोमात्रवीरवलिः ॥
धन्योऽहं कृतपुण्यश्च यतो जगत्पतिः स्वयम् ।
यज्ञमभ्यागतो ब्रह्मन् ! मत्तः कोऽन्योऽधिकः ॥
पुमान् ।

यं योगिनः सदोदयुक्ताः परमात्मानमययम् ॥
द्रष्टुमिच्छन्ति देवोऽसौ ममाध्वरसुपेक्ष्यति ।
यन्मयाचार्य्य ! कर्तव्यं तन्ममादेष्टुमर्हसि ॥

शुक्र उवाच ।

त्वयास्य दैत्याधिपते । खल्वेकेऽपि हि वस्तुनि ।
प्रतिज्ञा नैव वोढ्या वाच्यं साम तथा फलम् ॥

बलिरुवाच ।

ब्रह्मन् ! कथमहं ब्रयामन्येनापि हि याचितः ।
नास्त्येति किमु देवेशे संसाराघौघहारिणि ॥

लोमहर्षण उवाच ।

इत्येवं वदतस्तस्य सम्प्राप्तः स जनार्दनः ।
सर्वदेवमयोऽचिन्त्यो मायावामनरूपधृक् ॥
तं दृष्ट्वा यज्ञवाटन्तु प्रविष्टमसुराः प्रभुम् ।
जग्मुः प्रभावात् लोभन्ते तेजसा तस्य निव्यभाः ॥
स चार्थमादाय बलिः प्रोद्धतपुलकस्तदा ।
पूजयामास गोविन्दं प्राह चैदं महासुरः ॥

बलिरुवाच ।

सुवर्णरत्नसंघातान् गजान्वमहिषांस्तथा ।
स्त्रियो वस्त्राण्यलङ्कारान् गावः कुप्यच्च पुष्क-
लम् ।

बलिः

तद्दामि वृणुष्वेहं ममार्थी सततं प्रियः ॥
इत्युक्तो दैत्यपतिना प्रीतिगर्भान्वितं वचः ।
प्राह सस्मितगम्भीरं भगवान् वामनाकृतिः ॥
ममाग्निश्रवणार्थाय देहि भूमिं पदत्रयाम् ।
सुवर्णयामरत्नादि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥
एतच्छ्रुत्वा तु गदितं वामनस्य महात्मनः ।
ददौ तस्मै महाबाहुर्वामनाय पदत्रयम् ॥
पाणौ तु पतिते तोये वामनोऽभूदवामनः ।
सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास तत्तृणान् ॥
जित्वा लोकत्रयं कृतस्त्वं हत्वा चासुरपुङ्गवान् ।
पुरन्दराय त्रैलोक्यं ददौ विष्णुरुक्रमः ॥
सुतलं नाम पातालमधस्तादसुधातलम् ।
बलेर्दत्तं भगवता विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
अथ दैत्येश्वरं प्राह विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ।
यत्त्वया सलिलं दत्तं गृहीतं पाणिना मया ॥
कल्पप्रमाणं तस्मात्तु भविष्यत्यायुक्तमम् ।
वैवस्वते तथातीते बले ! मन्वन्तरे तथा ॥
सावर्णिके तु संप्राप्ते भवानिन्द्रो भविष्यति ।
इदानीं सुवनं दत्तं सर्वं प्रक्राय सर्वदा ॥
यदा सुरैश्च विप्रेश्च विरोधं त्वं करिष्यसि ।
बन्धिष्यति तदा पाशो वारुणो घोरदर्शनः ॥

बलिरुवाच ।

तत्रासतो मे पाताले भगवन् ! भवदाज्ञया ।

किं भविष्यत्युपादानमुपभोगोपयोगकम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

दानान्यविधिदत्तानि आह्वान्यश्रोत्रियाणि च ।
कृतान्यश्रद्धया यानि तानि दास्यन्ति ते फलम् ॥
अदक्षिणास्तथा यज्ञाः क्रियाश्चाविधिन कृताः ।
फलानि तव दास्यन्ति ह्यघ्रीतान्यव्रतानि च ॥
उदकेन विना पूजा विना दर्भेण या क्रिया ।
आज्येन च विना होमं फलदास्ते च ते बले ! ॥”

इति वामनपुराणे ३१ अध्यायः ॥ ३॥

ययातिवंशोद्भवसुतपोराजपुत्रः । यथा, विष्णु-
पुराणे । ४ । १८ । १ । “तितितोरपि रुष-
द्रथः पुत्रोऽभूत् तस्यापि हेमः हेमस्य सुतपाः
सुतपसञ्च बलिः ॥” (तथा च भागवते । ६ ।
२३ । ४ ।

“ततो होमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥”

सुनिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ४ । १० ।

“अत्रावसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः सुनको बलिः ॥”
देवतोद्देशेन घातार्थोपकल्पितच्छागादिः । यथा,
भविष्ये ।

“अजानां महिषाणाञ्च मेघाणाञ्च तथा वधात् ।
प्रीणयेद्विधिवत् दुर्गा मांसशोणिततर्पणेः ॥”

इति ।

प्रपुष्पातपूर्वकरत्तशीर्षयोर्बलित्वम् । यथा,—

“स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरश्च सप्रदीपकम् ।

एवं दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥”

इति च दुर्गीतसवतत्त्वम् ॥ ३॥

तच्छेदनार्थखड्गलक्षणमाह निबन्धतन्त्रे ।

“दादशाङ्गुलिको सुष्टया दीर्घां द्वात्रिंशदङ्गुलः ।

षडङ्गुलस्तु विस्तारः खड्गः, काथ्यो विधूपमः ॥

बलिः

क्षेदयेत्तेन खड्गेन बलिं पूर्वसुखस्थितम् ।
अथवोत्तरवक्रश्च स्वयं पूर्वाननस्ततः ॥” ३॥
सकृत्प्रहारेण बलिहननं तदभावे दोषश्चाह
तत्रैव ।

“हन्यादेकप्रहारेण स्वयं वा चान्यतोऽपि वा ।
यद्यप्येकेन घातेन बलिच्छेदो न जायते ।
तदब्धं व्याप्य च महान् कर्तुर्हानिः पदे पदे ॥”
तन्त्रान्तरे ।

“एकखड्गप्रहारेण पशुर्यत्र न हन्यते ।
तदा विघ्नं विजानीयात् कर्तुं ह्या क्षितुरेव वा ॥”
निबन्धेऽपि ।

“यशोहानिर्ज्ञानिहानिश्चार्धहानिस्ततः परम् ।
पुत्रहानिः सुते सत्त्वे तदसत्त्वे निजचयः ॥
अतः सदो महेशानि ! तन्मांसैर्होमयेत् सुधीः ।
होमादेव भवेच्छान्तिर्महत्त्वेन न संशयः ॥” ३॥
प्रकारान्तरशान्तिमाह तत्रैव ।

“हन्यादेकप्रहारेण चान्यथा दोषमावहेत् ।
तच्छान्तये जपेदिद्यां तारादेव्याः सहस्रकम् ।
सहस्रं जुहुयान्मांसैर्दद्याद्वा स्वर्णमाषकम् ॥
रुधिरं तत्तु पार्ष्वत्ये न तु देयं कदाचन ।
बलिमन्यं समादाय भगवत्ये निवेदयेत् ॥” ३॥
निबन्धे ।

“यद्यप्येकेन घातेन महिषो नैव क्षिद्यते ।
तदब्धं महती हानिः कर्तुः पुत्रादिसम्पदाम् ॥
यस्मात् प्रजायते देवि ! ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
आनीय महिषं तत्र घातयित्वा च तत्र वै ।
सास्त्रिभिर्लोमसहितैर्हुं नैर्देवि ! यथार्थतः ॥
तच्छान्तये जपेदिद्यां कालीं वा तारिणीं पराम् ।
अयुतं परमेशानि ! सहस्रं वापि साधकः ॥
सहस्रं विष्वक्पत्रेण जुहुयात् संस्मृत्य नले ।
ब्राह्मणं वा गुरुं वापि वरयेद् वसुभिः प्रिये ! ॥
पण्डितं वरयेद्वाथ बहुमानपुरःसरः ।

ततः स्वर्णं ब्राह्मणाय तस्मै दद्यात् शुभाश्रये ॥
एवच्छेदयजमानस्य शान्तिर्भवति निवृत्तः ।
कुतस्तस्यैव शङ्का स्यात् वृद्धिस्तद्वत्सरावधि ॥
अथवा सर्वतोभ्रमे नवकुम्भं निधापयेत् ।
सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं वा तेजसन्तु वा ।
मार्त्तिकां वा चरेत्तत्र वित्तशोभा न चाचरेत् ॥
तत्रैव कालिकां तारां तथा महिषमर्हनीम् ।
यजेद्वा त्रिपुरां देवीं समस्तरक्ष्मसिद्धिताम् ॥
कुलदीपैस्तथा वस्त्रैर्धनधान्यादिभिः प्रिये ! ।
पूजयेत् परमेशानीं वित्तशोभाविर्वर्जितः ॥
बलिमन्यं क्वागलं वा तरुणञ्च सुलक्षणम् ।
घातयित्वा पुरोभागे चतुर्धा शोणितं न्यसेत् ॥
अपरं शोणितं तत्र राजते खर्परे न्यसेत् ।
अष्टगुम्भितर्पयेद्देवीं वक्ष्यमाणविधानतः ॥
एकेन वटुकादींश्च तथैकेनापि भैरवान् ।
अपरेणापि क्षेत्रेशान्येन योगिनीगणम् ॥
तर्पयित्वा ततः पश्चाद्देव्यास्तर्पणमाचरेत् ।
दक्षिणान्तं ततः कृत्वा पठेन्नामसहस्रकम् ॥
यथाशक्ति महेशानि ! भूयो देवीं घटे यजेत् ।
घटवक्त्रे वटाश्वत्थज्योत्स्नस्वर्णाखिकाम् ॥

बलिः

ब्रह्मकूर्चं च निःक्षिप्य चषकं सफलाक्षतम् ।
पिपाय कुम्भवक्रश्च क्षौमेणाच्छादयेत् पुनः ॥
चम्रा नत्वा ततः साध्यां तत्रानीय सुहृद्वृतम् ।
नदत्तु पञ्चवाद्येषु सुहृते शोभने सुधीः ॥
अभिषिञ्चन्मातृकार्ण्यजमानश्च साधकः ।
सुमङ्गलाभिर्नारीभिः क्षिप्रपुष्पाक्षताक्षितम् ॥
अर्चितानां विजातीनामाशीर्वाद्दण्डपरः सरम् ।
करेणान्य शिरः स्रष्टा प्रयुञ्जीताशिशं पुनः ॥
भद्रमस्तु शिवश्चास्तु महामाया प्रसीदतु ।
रक्षन्तु त्वां सदा देवाः सम्पदः सन्तु सर्वदा ॥
अथोत्थायाभिषिक्तः सन् तोषयेद्ब्राह्मणान्
धनैः ।

एवचेद्यजमानस्य शान्तिर्भवति निरुद्धा ॥
प्रसङ्गाद्वलिबिम्बस्य शान्तिकर्म निरूपितम् ।
सर्वसम्पत्करं पुंसां सर्वसौभाग्यसिद्धिदम् ।
भूते च दुर्निमित्तादावप्येवं शान्तिमाचरेत् ॥”
इति निबन्धतन्त्रोक्तबलिबिम्बशान्तिसंग्रहः ॥*॥
अन्यथा ।

“एकखड्गप्रहारेण पशुर्यत्र न हन्यते ।
तदा विम्बं विजानीयादातुं वा च्छेतुरेव
वा ॥”

प्रायश्चित्तमाह ।

“हत्यादेकप्रहारेण अन्यथा दोषमावहेत् ।
तच्छान्तये जपेद्विद्यां दुर्गादीजसहस्रकम् ।
सहस्रं जुहुयादेवे प्रदद्यात् स्वर्णमाषकम् ॥”
इति कृत्यमहार्णवे वाचस्पतिमिश्रैरुक्तम् ॥*॥
अपरश्च कालिकापुराणे ।

“चन्द्रहासेन कट्टारैश्चेदनं मुख्यमिष्यते ।
हस्तेन च्छेदयेद्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पक्षिणं वाथ राजेन्द्र ! ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

“क्षेदेत्तीक्ष्णखड्गेन प्रहारेण सहदुबुधः ॥”
इति दुर्गासप्ततत्त्वम् ॥

पश्चाद्वलिदानविधिर्यथा,—

“बलिदानविधानश्च श्रूयतां सुनिसत्तम ! ।
मायातिं महिषं द्वागं दद्यान्मेषादिकन्तथा ॥
सहस्रवर्षं सा प्रीता दुर्गा मायातिदानतः ।
महिषेण वर्षशतं दशवर्षं च दद्यात् ॥
वर्षमेकेन कुम्भाख्यैः पक्षिभिर्हरेणैस्तथा ।
दशवर्षं कृष्णसारैः सहस्राब्दं च गण्डकैः ॥
कृत्रिमेः पिष्टनिर्मलैः घण्टासं पशुभिस्तथा ।
मांसं सुशखादिफलैरक्षतैरिति नारद ! ॥
युवकं व्याधिहीनश्च सशृङ्गं लक्षणाक्षितम् ।
विशुद्धमविकाराङ्गं सुवर्णं पुष्टमेव च ॥
शिशुना बलिना दातुं हन्ति पुत्रश्च चण्डिका ।
वृद्धेनैव गुरुजनेन कृपेन बान्धवन्तथा ॥
कुलसैवाधिकाङ्गेन हीनाङ्गेन प्रजान्तथा ।
कामिनीं शृङ्गभङ्गेन काशेन भ्रातरन्तथा ॥
घण्टिकेन भवेन्मृदुविप्रश्च चित्रमस्तके ।
मृतं मित्रं ताम्रपृष्ठं भ्रष्टश्रीः पुच्छहीनके ॥
मायातीनाश्च निर्यातं श्रूयतां सुनिसत्तम ! ।
बन्ध्याम्यथर्ववेदोक्तं फलदानिर्व्यतिक्रमे ॥”*॥

बलिः

अथ नरबलिः ।

“पितृमातृविहीनश्च युवकं व्याधिवर्जितम् ।
विवाहितं दीक्षितश्च परदारविहीनकम् ॥
अजारिकं विशुद्धश्च सक्तद्रं मूलकं वरम् ।
तद्वन्मुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं मृत्लातिरेकतः ॥
स्नापयित्वा च तं धर्म्मं संपूज्य वस्त्रचन्दनैः ।
मात्यैर्घृषैश्च सिन्दूरैर्दधिगोरोचनादिभिः ॥
तच्च वर्षे भ्रामयित्वा चरहारेण यत्नतः ।
वर्षान्ते च समुत्सृज्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमीनवमीसप्तमी दद्यान्मायातिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्वं बलिदानप्रसङ्गतः ॥”*॥
अपि च ।

“सप्रभ्यां पूजनं कृत्वा बलिं दद्याद्विचक्षणः ।
अष्टम्यां पूजनं शस्तं बलिदानविधिवर्जितम् ॥
अष्टम्यां बलिदानेन विपत्तिर्जायते ध्रुवम् ।
दद्याद्विचक्षणो भक्त्या नवम्यां विधिवद्वलिम् ॥
बलिदानेन विप्रेन्द्र ! दुर्गाप्रीतिर्भवेन्नृणाम् ।
हिंसाजन्यश्च पापश्च लभते नात्र संशयः ॥
उत्सर्गकर्ता दाता च क्षेप्ता पोष्टा च रक्षकः ।
अग्रपश्चाद्भिरोद्धा च समेते वधभागिनः ॥
योऽयं हन्ति स तं हन्ति चेति वेदोक्तमेव च ।
कुर्वन्ति वैष्णवीं पूजां वैष्णवास्तेन हेतुना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६१-६२ अध्यायौ ॥
श्रीभगवानुवाच ।

“क्रमन्तु बलिदानस्य स्वरूपं रुधिरादिभिः ।
यथा स्यात् प्रीतये सम्यक् तथा वक्ष्यामि
पुत्रकौ ॥
वैष्णवीतन्त्रकल्पोक्तः क्रमः सर्वत्र सर्वदा ।
साधकैर्वलिदानेषु ग्राह्यः सर्वसुरस्य तु ॥
पक्षिणः कच्छपा ग्राह्या मत्स्या नवविधा मृगाः ।
महिषो गोधिका गावश्चागो बभ्रुश्च शूकरः ॥
खड्गश्च कृष्णसारश्च गोधिका सरभो हरिः ।
शाङ्खलश्च नरश्चैव खगात्ररुधिरन्तथा ।
चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्त्तिताः ॥
बलिभिः साध्यते मुक्तिं बलिभिः साध्यते दिवम् ।
बलिदानेन सततं जयेत् शत्रून् वृषान् वृषः ॥*॥
मत्सानां कच्छपानाञ्च रुधिरैः सततं शिवा ।
मासैकान्तप्रिमायाति ग्राह्यमांसांस्तु चीनय ॥
मृगाणां शोणितैर्देवी नराणामपि शोणितैः ।
अष्टौ मासानवाप्नोति तस्मिन् कल्याणदा च सा ॥
गोगोधिकानां रुधिरैर्वार्धिकीं तस्मिन्वाप्नुयात् ॥
कृष्णसारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः ।
आप्नोति सततं देवी तस्मिन् द्वादशवार्धिकीम् ॥
अजाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्धिकीम् ।
महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्धिकीम् ।
तस्मिन्वाप्नोति परमां शाङ्खलरुधिरैस्तथा ॥
सिंहस्य सरभस्याथ खगात्रस्य च शोणितैः ।
देवी तस्मिन्वाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान् ॥
मांसैरपि तथा प्रीती रुधिरैर्यस्य यावती ॥
कृष्णसारस्य खड्गं तथा मत्स्यश्च रोहितम् ।
वाङ्मनस्युगचापि फलं तेषां पृथक् शृणु ॥*॥
कृष्णसारस्य मांसिन तथा खड्गेन चण्डिका ।

बलिः

वर्षान् पञ्चशतान्येव तस्मिन्वाप्नोति केवलम् ॥
रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वाङ्मनसस्य च ।
तस्मिन्वाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्स्या ॥
त्रिःपिबंस्त्रिज्यचीनः श्वेतो वृहस्त्रिज्यपतिः ।
वाङ्मनसः प्रोच्यतेऽसौ हृद्ये कथे च सत्कृतः ॥
नीलग्रीवो रक्तश्रीर्षः कृष्णपादः शितच्छदः ।
वाङ्मनसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरतिप्रियः ॥
नरेण बलिना देवी सहस्रं परिवत्सरान् ।
विधिदत्तेन चाप्नोति तस्मिन् लक्षं त्रिभिर्नरैः ॥
नारेणैवाथ मांसिन त्रिसहस्राणि वत्सरान् ।
तस्मिन् प्राप्नोति कामाख्या भैरवो मम रूपधृक् ॥
मन्त्रपूतं शोणितान्तु पीयूषं जायते सदा ।
मस्तकचापि तस्यास्ति मांसचापि सदा शिवा ॥
तस्मात्तु पूजने दद्याद्बलेः शीर्षं च लोहितम् ।
भोच्ये होमे च मांसानि नियुञ्जीयाद्विचक्षणः ॥
पूजासु नाम मांसानि दद्याद्द्वै साधकः कश्चित् ।
ऋते तु लोहितं शीर्षममृतं तत्तु जायते ॥*॥
कुम्भाख्यमिन्दुदण्डश्च मद्यमासवमेव च ।
एते बलिसमाः प्रोक्तास्तस्मै द्वागसमाः सदा ॥
चन्द्रहासेन कट्टारं वा क्षेदनं मुख्यमिष्यते ।
दात्रासिधेनुककचसङ्कुलभिस्तु मध्यमम् ।
चुरचुरप्रभलैश्चैवाधमं परिकीर्त्तितम् ॥
रभ्योऽन्यैः शक्तिबाणाद्यैर्वलिश्चेद्यः कदापि न ।
नास्ति देवी बलिं तन्तु दाता मृत्युमवाप्नुयात् ॥
हस्तेन क्षेदेद्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पक्षिणं वा ब्रह्महत्यां सोऽवाप्नोति सुदुःसहाम् ।
नामन्त्रा खड्गान्तु बलिं नियुञ्जीत विचक्षणः ॥
खड्गस्यामन्त्रेण मन्त्रा यावन्तः कथिताः पुरा ।
महामायाबलौ ते वै योन्यास्तत्रोदिता बुधैः ॥
तैः सार्द्धमेते मन्त्रास्तु योन्याः खड्गाभिमन्त्रणे ।
पूजने शारदादीनां कामाख्याया विप्रेषतः ॥
द्विः कालीति ततो देव्या वज्रेश्वरिपदन्तथा ।
ततोऽनु लौहदण्डायै नमः श्रेष्ठे तु योजयेत् ॥
संपूज्यानेन मन्त्रेण खड्गमादाय पाणिना ।
कालरात्र्यास्तु मन्त्रेण तं खड्गमभिमन्त्रयेत् ॥
नेत्रबीजस्य मध्यन्तु द्विरावृत्य प्रयोजयेत् ।
ततोऽनु कालीति विकटदंष्ट्रेऽनु तत्पदम् ॥
हान्तादीनां ततोऽपि खरेणैकादशेन च ।
योजितो नादविन्दुभ्यां द्वौ तत्पश्चाद्विजोययेत् ॥
फेत्कारिणिपदं तस्मात् खादथ क्षेदेयेति च ।
सर्वदुष्टानिति ततो दिर्मारय लुलापकम् ॥
खड्गेन क्षिप्त्वा च्छिन्वतीति ततः किल किलेति
वै ।

ततश्चिकि चिकीत्येव ततः पिय पियेति च ॥
ततोऽनु रुधिरश्चैव स्फौ स्फौ किरि किरितीति च ।
कालिकायै नम इति कालरात्र्यास्तु मन्त्रकम् ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण करवालेऽभिमन्त्रिते ।
कालरात्रिः स्वयं तस्मिन् प्रसीदत्यरिहानये ॥*॥
बलेः पूर्वोदिता मन्त्रा नित्यं ग्राह्यास्तु साधकैः ।
अथ मन्त्रस्तु वक्तव्यस्तस्य हत्याविधानये ॥
यज्ञार्थं पशवः खट्वाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥

बलिः

ततो देवतसुहृद्य कामसुहृद्य चात्मनः ।
 द्वेदयेत्तेन खड्गेन बलिं पूर्वाननं तु तम् ॥
 अथवोत्तरवक्त्रं स्वयं पूर्वमुखस्तथा ।
 पूर्वोक्तान् सैन्धवादींस्तु रक्ते वष्यं नियोजयेत् ॥
 सौवर्णं राजतं ताम्रं रत्नं पत्रपुटश्च वा ।
 माहेयं कांस्यमथवा यज्ञकाष्ठमथवा ।
 पात्रं रुधिरदानाय कर्तव्यं विभवावधि ॥
 न लौहे बाल्मले वापि रत्ने वाङ्गेऽथ सैसके ।
 दद्यान्नक्तं बलीनान् भूमौ सुचि सुवेद्यवा ॥
 न घटे भूतले नापि न क्षुद्रे पानभाजने ।
 रुधिराणि प्रदद्यात् भूतिकामो नरोत्तमः ॥
 नरस्य तु सदा रक्तं माहेये तैजसेऽथवा ।
 दद्यान्नरपतित्तु न पुटादौ कदाचन ॥*॥
 हयमेधमृते दद्यान्न कदाचिद्वयं बलिम् ।
 तथा दिक्पालमेधेषु गजं दद्यान्नराधिपः ॥
 न कदाचित्तथा देये प्रदद्याद्वयहस्तिनौ ।
 हयाकर्षे चामरन्तु बलिं दद्यान्नराधिपः ॥
 सिंहं यात्रं नरश्चापि स्वगात्ररुधिरन्तथा ।
 न दद्याद्ब्राह्मणो मदां तथा देये कदाचन ॥
 सिंहयात्रनरान्दत्त्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।
 इहापि स्यात् स हीनायुः सुखसौभाग्यवर्जितः ॥
 स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा चात्महत्यामवाप्नुयात् ।
 मदां दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव ह्यीयते ॥
 न कृष्णसारं वितरेद्बलिन्तु चक्षियः कश्चित् ।
 ददतः कृष्णसारन्तु ब्रह्महत्या भवेद्यतः ॥
 यत्र सिंहस्य यात्रस्य नरस्य विहितो वधः ।
 ब्राह्मणोक्तं तु बल्यादौ तत्रायं विहितः क्रमः ॥
 कृत्वा घृतमयं यात्रं नरं सिंहश्च भैरव ! ।
 अथवा पूषविकृतं यवचोदमयश्च वा ।
 घातयेच्चन्द्रहासेन तेन मन्त्रेण संस्कृतम् ॥*॥
 प्रभूतबलिदाने तु द्वौ वा चीन् वाग्रतः कृतान् ।
 पूजयेत् प्रमुखान् कृत्वा सर्वान् तन्त्रेण साधकः ।
 सामान्यपूजा कथिता बलीनां पूर्वतो मया ।
 विशेषो यत्र यत्रास्ति तन्मत्तः शृणु भैरव ! ॥*॥
 महिषं प्रददौ देये भैरवे भैरवाय वा ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण तथा तं पूजयेद्बलिम् ॥
 यथा वाहं भवान् देहि यथा वहसि चण्डिकाम् ।
 तथा मम रिपून् हिंस शुभं वह लुलापक ! ॥
 यमस्य वाहनन्तु वररूपधराय य ! ।
 आयुर्विजितं यशो देहि कासराय नमोऽस्तु ते ॥
 खड्गस्य तु यदादानं क्रियते तत्र मन्त्रणम् ।
 जलेनाभ्युक्ष्य कुर्वीत गुहाजातिं भाषयन् ॥
 देवे पित्रे च सुभगः खड्गस्त्वं खड्गसन्निभः ।
 किन्वि विघ्नान् महाभाग ! गुहाजात नमोऽस्तु ते ॥
 प्रदाने कृष्णसारस्य मन्त्रोऽयं परिकीर्तितः ।
 कृष्णसार ! ब्रह्ममूर्ते ब्रह्मतेजोविवर्द्धन ।
 चतुर्वेदमयः प्राज्ञः प्रज्ञां देहि यशो मम ॥*॥
 तथा सरभपूजायां मन्त्रमेतत् प्रकीर्तितम् ।
 त्वमष्टपादो विभंशचन्द्रभागसमुद्भव ! ।
 अष्टमूर्ते महाभाग भैरवाय नमोऽस्तु ते ॥
 यथा भैरवरूपेण वराहो निहतस्तथा ।
 तथा सरभरूपेण रिपुं विघ्नान्निहय ॥

बलिः

हरिस्त्वं हररूपेण यथा वहसि चण्डिकाम् ।
 तथाशुभानि मे नित्यं बहुविघ्नान् निहय ॥
 त्वं हरिः सिंहरूपेण जगत्प्रवृद्धरूपिणम् ।
 जघान येन सत्येन हरिण्यकशिपुं हरन् ।
 इत्येवं सिंहपूजायां क्रम उक्तो मयानघ ! ॥*॥
 नरे स्वगात्ररुधिरे पर्यायं शृणु भैरव ! ।
 पीठे चेद्दीयते मर्त्यं बलिं दद्यात् प्रसन्नानके ॥
 प्रसन्नानं हेरुकाख्यं तत्पूर्वं प्रतिपादितम् ।
 कामाख्यानिलये शैले तन्नादौ विद्धि तत्क्रमम् ॥
 मम रूपं प्रसन्नानन्तु भैरवाख्यन्तु कथ्यते ।
 तन्नाड्यत्वं तपःसिद्धौ त्रिभागन्तु भविष्यति ॥
 पूर्वांशे भैरवाख्ये तु ससुतहृदिनरस्य च ।
 दक्षिणांशे शिरो दद्यात् भैरवा सुखमालया ॥
 रुधिरं पश्चिमांशे तु हेरुकाख्ये नियोजयेत् ।
 दत्त्वा संपूज्य च नरं विष्टव्यागमनक्रमे ॥
 पीठप्रसन्नानेषु बलिं नेत्तेतु बलिदापकम् ।
 अन्यत्रापि यतो यत्र दीयतेऽयं महाबलिः ॥
 तत्राप्यन्यत्र चोत्सृज्य कृत्वा न्यत्र शिरोऽष्ट-
 तम् ।
 निवेदयेत् साधकस्तु विष्टव्यं न विलोकयेत् ॥*॥
 सुखातं मनुजं दोषं पूर्वाह्णे नियताशनम् ।
 मांसमैथुनभोग्येन हीनं सकृच्चन्दनोक्षितम् ॥
 कृत्वा उत्तरमुखं तन्तु तदङ्गेषु च देवताः ।
 पूजयेत्तच्च नाम्ना तु देवतेन च मानुषम् ॥
 ब्रह्मरन्ध्रेषु ब्रह्माणं तन्नासायाश्च मेदिनीम् ।
 कर्णयोस्तु तथाकाशं जिह्वायां सर्वसोमुखम् ॥
 ज्योतींषि नेत्रयोर्विष्णुं वदने परिपूजयेत् ।
 ललाटे पूजयेच्चन्द्रं शक्रं दक्षिणगण्डतः ॥
 वामगण्डे तथा वङ्गं ग्रीवायां समवर्त्तनम् ।
 केशाग्रे निर्ऋतिं मध्ये भ्रुवोश्चापि प्रचेतसम् ॥
 नासामूले च श्वसनं स्कन्धे चापि धनेश्वरम् ।
 हृदये सर्पराजन्तु पूजयित्वा पठेद्दिदम् ॥
 नरवर्ज्य ! महाभाग सर्वदेवमयोत्तम ।
 रक्ष मां शरणापन्नं सपुत्रवसुवान्ववम् ॥
 सराज्यं मां सहापत्यं चतुरङ्गसमन्वितम् ।
 रक्षन् परित्यज प्राणान् मरणे नियते सति ॥
 महातपोभिदानैश्च यज्ञैर्यत् साध्यते वृणाम् ।
 तन्मे देहि महाभाग ! त्वचापि प्राप्नुहि श्रियम् ॥
 रान्तसाश्च पिशाचाश्च वेतालाद्याः सरीसृपाः ।
 वृषाश्च रिपवश्चान्ये न मां ते व्रन्तु त्वत्कृते ॥
 त्वत्कण्ठनालगालितैः शोणितैरङ्गसंयुतैः ।
 व्याप्यायस्तामवन्मृत्वा मरणे नियते सति ॥
 एवं संपूज्य विधिवत् पूर्वतन्त्रेण पूजयेत् ।
 पूजितो मत्स्वरूपोऽयं दिक्पालाधिष्ठितो
 भवेत् ॥
 अधिष्ठितस्तथान्ये च ब्रह्मादौः सकलेः सुरैः ।
 कृतपापोऽपि मनुजो निष्याम्ना स तु जायते ॥
 तस्य निष्कलुषस्याशु पीयूषं शोणितं भवेत् ।
 प्रीणाति च महादेवी जगन्माया जगन्मयी ॥
 सोऽपि कायं परित्यज्य मानुषं न चिरान्मृतः ।
 भवेन्नानामधिपो मयापि बहुसत्कृतः ॥
 इतोऽन्यथा यापयुतं मलमृचवसायुतम् ।

बलिः

तं बलिं नहि गृह्णाति कामाख्यान्यापि नामतः ॥
 अन्येषां महिषादीनां बलीनामथ पूजनात् ।
 कायो मेधत्वमायाति रक्तं गृह्णाति वै शिवा ॥
 अन्येभ्योऽपि च देवेभ्यो यदा यद्यत् प्रदीयते ।
 तद्वर्जितं प्रदद्यात् पूजिताय सुराय वै ॥*॥
 कायं व्यङ्ग्यातिवृद्धं रोगिणश्च गलव्रणम् ।
 क्लीवं हीनाङ्गमथवा वृद्धलिङ्गं गलद्व्रणम् ॥
 श्वित्रिणश्चातिवृद्धश्च महापातकिनन्तथा ।
 अद्वादशकवर्षीयं शिशुं स्तनकसंयुतम् ॥
 ऊर्ध्वं संवत्सराच्चापि महागुरुनिपातिनम् ।
 बलिकर्मणि चैतांस्तु वर्जयेत् पूजितानपि ॥
 पशूनां पक्षिणाञ्चापि नराणाञ्च विशेषतः ।
 स्त्रियं न दद्यात् बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् ॥*॥
 संघातबलिदानेषु योषितं पशुपक्षिणोः ।
 बलिं दद्यान्मातुषीन्तु त्यक्त्वा संघातपूजितम् ॥
 न चिमासीयकाव्यूनं पशुं दद्यात् शिवाबलिम् ।
 न च त्रिपत्तकाव्यूनं प्रदद्याद्दे पतत्रिणम् ॥
 क्राण्यङ्गादिदुष्टान् न पशुं पक्षिणन्तथा ॥
 देये दद्याद्यथा मर्त्यं तथैव पशुपक्षिणौ ॥
 क्षिप्रलाङ्गूलकर्णादि भग्नदन्तन्तयेव च ।
 भग्नशङ्खादिकश्चापि न दद्यात् कदाचन ॥
 न ब्राह्मणं बलिं दद्यात् चाण्डालमपि पार्थिव ! ।
 नोत्सृष्टं हिजदेवेभ्यो भूपतेस्तनयं तथा ॥
 रणे न विजितं दद्यात्तनयं रिपुभूभृतः ।
 स्वपुत्रं भ्रातरं वापि पितरश्च विरोधिनम् ॥
 विट्पतिश्च न दद्यात् भागिनेयश्च मातुलम् ।
 अगुक्तान्नापि दद्यात् तथाज्ञातान् गृहगृहजान् ॥
 उक्तालाभे प्रदद्यात् गर्हभञ्जोऽयमेव च ।
 लाभेऽन्येषां न वितरेद्यत्रासुर्गं खरन्तथा ॥
 सम्पूज्य विधिवन्मर्त्यं पशुं पक्षिणमेव वा ।
 संक्षिप्तं चापि मन्त्रेण मन्त्रेणैव निवेदयेत् ॥*॥
 नारं सद्ये शिरोरक्तं देव्याः सम्यङ्निवेदयेत् ।
 द्वागन्तु वामतो दद्यान्महिषं वितरेत् पुरः ॥
 पक्षिणं वामतो दद्यादग्रतो देहशोणितम् ।
 क्रथादानां पशूनान्तु पक्षिणाश्च शिरोऽष्टजम् ॥
 वामे निवेदयेत् पार्श्वे जलजानाश्च सर्वशः ।
 कृष्णसारस्य कूर्मस्य खड्गस्य शशकस्य च ॥
 ग्राहाणामथ मत्स्यानामथ एव निवेदयेत् ।
 सिंहस्य दक्षिणे दद्यात् खड्गं गिनोऽपि च
 दक्षिणे ॥
 एष्टदेशे न दद्यात् शिरो वा रुधिरं बलेः ।
 उपप्लवे रणे वापि यथेष्टं वितरेन्नरम् ॥
 यः कश्चिद्राजपुरुषो नान्यत्स्वपि कदाचन ।
 बलिदानदिनात् पूर्वदिवसे तु बलिं नरम् ॥
 मानस्तोकेतिमन्त्रेण देवीस्तुतयेण च ।
 गन्धहारेत्येनेनापि खड्गं ग्रीष्मे निधाय च ॥
 तस्मिन् खड्गे च गन्धादि दत्त्वा तेनाधि-
 वासयेत् ॥
 गन्धादिकन्तु खड्गस्य गले तस्य प्रदापयेत् ॥
 अम्बुधिकाति मन्त्रेण रौद्रेण भैरवस्य च ।
 एवन्तु संस्कृते मर्त्ये देवी रक्षति तं बलिम् ॥
 न तस्य आधयश्चापि क्षुण्णता रजनौ न च ।

बलिः

न स्रुतकं दूषयेत् ज्ञातुत्पत्तिस्तदादिकम् ॥*॥
 किन्नं नरस्य शीर्षेण पतितं यत्र यत्र च ।
 यत् शुभश्चाशुभं वापि पश्चादीनाञ्च तत् शृणु ॥
 किन्नं शिरस्तथैशान्याः नारं दिश्यथ राक्षसे ।
 पतितं राज्यहानिञ्च विनाशञ्च विनिर्दिशेत् ॥
 पूर्वामियान्यवारुण्यवायव्यादिगतं क्रमात् ।
 श्रियं पुष्टिं भयं लाभं पुत्रलाभं धनं तथा ॥
 क्रमाद्विनिर्दिशेन्नारं किन्नशीर्षेण भैरव ! ।
 उत्तरादिक्रमादेव महिषस्यापि मस्तकः ॥
 पतितो वायुकाष्ठान्तं स्रुचयेद्यत् शृणुष्व तत् ॥
 भोयं हानिस्तथैश्वर्यं वित्तं रिपुजयो भयम् ।
 राज्यलाभं श्रियश्चापि क्रमात्तद्विहिं भैरव ! ॥
 पशूनाश्चैव सर्वेषां ह्यागादीनामशेषतः ।
 एवं फलं क्रमाद्विद्यादते जलभवाखड्गौ ॥
 अन्यत्र तु श्रियं दद्यात् पतितं प्रातितं शिरः ॥
 यः स्यात् कटकटाशब्दो दन्तानां किन्नमस्तके ।
 नराणां पशुपद्यादिद्याह्यादीनाञ्च रोगदः ॥
 लोतकं चक्षुषोर्जातं यदि स्रवति मस्तके ।
 किन्ने नरस्य राज्यस्य तदा हानिं विनिर्दिशेत् ॥
 माहिषे मस्तके नेत्रादयदि स्रवति लोतकम् ।
 किन्ने निवेदिते वैरिभूपत्युः तदादिशेत् ॥
 अन्येषामथ पश्चाद्विलीनां शिरसोऽर्दितात् ।
 निर्गतं लोतकं धत्ते परां भीतिं गदन्तथा ॥
 हसति च्छिन्नशीर्षश्चेन्नारं स्यात् रिपुचयः ।
 शीर्षद्विराशुषो वृद्धिः सदा दातुरसंश्रयः ॥
 यद्युद्वाक्यं निगदति तथा भवति चाचिरात् ।
 हृङ्काराद्राव्यहानिः स्यात् श्लेष्मन्मावाच
 पञ्चताम् ॥
 देवानां यदि नामानि भाषते च्छिन्नमस्तकः ।
 विभूतिमनुजां विन्यात् षण्मासाभ्यन्तरे तदा ॥
 रुधिरादानकाले तु शृणुन्मन्त्रे यदि स्रवेत् ।
 कार्यं तदाघश्चोर्द्धं वा दातुः स्यात्परः तथा ॥
 आक्षेपाह्मामपादस्य महारोगः प्रजायते ।
 अन्यत्राक्षेपचरणैः कल्याणमुपजायते ॥*॥
 महिषस्य तु रक्तस्य मानुषस्याथ साधकः ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु किञ्चिदङ्गुलं भूतले ॥
 महाकौशिकमन्त्रेण निक्षिपेद्वलिसुत्तमम् ।
 देवेभ्यः पूतनादिभ्यो नैर्ऋत्यां दिशि पूर्वतः ॥
 महिषः पञ्चवर्षो यः पञ्चविंशतिवार्षिकः ।
 बलिर्देयो नरो देये तस्य रक्तं भूतले ॥
 नेत्रबीजत्रयं कामबीजं हान्तात् प्रजापतिः ।
 वद्विबीजं षट्शराभ्यां संपृक्तञ्च तथापरः ॥
 स एवेतास्तथेतावदादिवर्गान्तसंयुतः ।
 षट्शरशिखाविन्दुचन्द्रयुक्तस्तथापरः ॥
 दिनांसिकाबीजकान्तः कौशिकीत्यभिमन्त्रणम् ।
 एष बलिः स्वाहेति च मन्त्रोऽयं कौशिकः स्मृतः ॥
 वृषो वैरिबलिं दद्यात् खड्गमामन्त्रा पूर्वतः ॥
 महिषं वाथवा च्छागं वैरिनाम्नाभिमन्त्र्य च ।
 सूत्रेण वदन् वद्धा त्रिधा तस्य च मन्त्रकैः ।
 कृत्वा तस्योत्तमाङ्गं देये दद्यात् प्रयत्नतः ॥
 यदा यदा रिपोर्वह्निर्बलिदानं तदापरम् ।
 दद्यात्तथा शिरश्चित्वा रिपोस्तस्य ह्यथाय च ॥

बलिः

प्राणप्रतिष्ठाञ्च रिपोः कुर्यात्तस्मिन् पश्चादथ ।
 तस्मिन् चोणे रिपुप्राणाः क्षीयन्ते विपदा युताः ॥
 आदौ विश्वरूपिणी च चण्डिकेति ततः परम् ।
 वैरिणस्तसुकचेति स्वाहेत्यस्तेति तं पुनः ॥
 वद्विभार्याततः पश्चात् खड्गमन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
 स्वयं स वरी यो देहि तमिमं पशुरूपिणम् ॥
 विनाशय महामारि स्ते स्ते खादय खादय ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण बलेः शिरसि पुष्पकम् ।
 दद्यात्तत्तद्विधिरं द्वाचराभ्यां निवेदयेत् ।
 महानवम्यां शरदि यदेवं दीयते बलिः ।
 तदा तदाष्टाङ्गभवेमींसेर्होमं समाचरेत् ॥
 दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण प्रणोते दहने शुचौ ।
 एवं दत्त्वा बलिं मर्त्यो रिपुचयमवाप्नुयात् ॥*॥
 नाभेरधस्ताद्विधिरं पृष्ठभागस्य च प्रिये ! ।
 खगाचरुधिरं दद्यान् कदाचन साधकः ॥
 नोष्ठस्य चिबुकस्यापि नेन्द्रियाणाञ्च मानवः ।
 कण्ठाधो नाभितश्चोर्द्धं बाह्योः पाणिभ्यो तथा ॥
 प्रदद्याद्विधिरं वातं नातिकुर्याच्च साधकः ।
 गण्डयोश्च ललाटस्य भ्रुवोर्मध्यस्य शोणितम् ॥
 कर्णाग्रस्य च बाह्योश्च स्तनयोरुदरस्य च ।
 कण्ठाधो नाभितश्चोर्द्धं हृद्भागस्य यतस्ततः ।
 पार्श्वयोश्चापि रुधिरं दुर्गायै विनिवेदयेत् ॥
 न गुल्फतोऽङ्गुलं प्रदद्यात् जघोर्नापि च साधकः ।
 न च रोगाविलादङ्गान्मन्यघाताञ्च भैरव ! ॥
 तदर्थं च कृताघातात् सशङ्को क्षुब्धमानसः ।
 स्तनं रक्तं प्रदद्यात् पद्मपुष्पस्य पत्रके ॥
 सौवर्णे राजते पात्रे कांस्ये फाले च मानवः ।
 निधाय देये दद्यात् तद्रक्तं चन्द्रमन्त्रकैः ॥
 चणनं कुरिकाखड्गं संकुलादि यदस्त्रकम् ।
 घातेन वृद्धदस्त्रस्य महाफलमवाप्नुयात् ॥
 पद्मपुष्पस्य पत्रन्तु यावद्गृह्णाति शोणितम् ।
 तत्प्रमाणचतुर्भागाधिकं रक्तं साधकः ।
 न कदाचित् प्रदद्यात् नाङ्गच्छेदमथाचरेत् ॥
 यः खड्गदयसंजातं मांसं माषप्रमाणतः ।
 तिलमुन्नप्रमाणाद्वा देये दत्त्वा तु भक्तितः ।
 षण्मासाभ्यन्तरे तस्मात् काममिष्टमवाप्नुयात् ॥
 बाह्योस्तु स्वययोर्वापि यो दद्याद्दीपवर्णिकाम् ।
 वृद्धे वा स्नेहपात्रं विना भक्ष्यं तु साधकः ।
 चणमात्रेण तद्दीपप्रदानस्य फलं शृणु ॥
 मुक्ता च विपुलान् भोगान् देवीगृहे यथेच्छया ।
 कल्पत्रयन्तु संस्थाप्य सार्वभौमो वृषो भवेत् ॥
 महिषस्य शिरश्चित्तं सप्रदीपं शिवापुरः ।
 हस्ताभ्यां यः समादाय अक्षोराचञ्च तिष्ठति ॥
 स चिरायुः पूतमूर्तिरिह मुक्ता मनोरमान् ।
 भोगांस्तेन मद्गृहगो गणानामधिपो भवेत् ॥
 नरस्य शीर्षमादाय साधको दक्षिणे करे ।
 वामे सरुधिरं प्राञ्चं गृहीत्वा निशि चायतः ॥
 यावद्वाचं स्थितो मर्त्यो राजा भवति चेह वै ।
 मृते मम पुरं प्राप्य गणानामधिपो भवेत् ॥
 चणमात्रं बलीनां यः शिरोरक्तं करद्वये ।
 गृहीत्वा चिन्तयेद्देवैः पुरस्तिष्ठति मानवः ।
 स कामानिह संप्राप्य देवीलोके महीयते ॥

बलिः

महामाये ! जगन्नाथे ! सर्वकामप्रदायिनि ! ।
 ददामि देहरुधिरं प्रसीद वरदा भव ॥
 इत्युक्त्वा मूलमन्त्रेण नतिपूर्वं विचक्षणः ।
 खगाचरुधिरं दद्यान्मानवः सिद्धसन्निभः ॥
 येनात्ममांसं सत्येन ददामीश्वरि ! भूतये ।
 निर्वाणं तेन सत्येन देहि हुं हुं नमो नमः ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण स्वमांसं वितरेद्बुधः ।
 सौभाग्यं सुखसम्पन्नं प्रदीपं परमं शुचिम् ॥
 दीपयन् मांसमिहजं दीपं द्वौ द्वौ नमो नमः ।
 इत्यनेन तु मन्त्रेण दीपं दद्याद्विचक्षणः ॥
 महानवम्यां शरदि रात्रौ स्कन्दविशाखयोः ।
 यवचूर्णमयं कृत्वा रिपुं नृत्त्ययमेव वा ॥
 शिरश्चित्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण खड्गमामन्त्रा यत्नतः ॥
 रक्तं किलकिली घोरघोरा धारविहंसकः ।
 ब्रह्मशिखाभिकाशित्यममुकक्षारिसत्तमम् ॥
 भान्तो विसर्गसहितः स च बिन्दुयुतोऽपरः ।
 ब्रह्माभियोगश्चन्द्रेण बिन्दुना च समन्वितः ।
 शिरश्चित्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण बिन्दुना च समन्वितः ।
 फडन्तो बलिषु प्रोक्तः खड्गः स्कन्दविशाखयोः ॥
 रक्तद्रवैः सेचयित्वा कृत्रिमं तं रिपुं बलिम् ।
 कुचन्दनस्य तिलकं ललाटेऽभिनिवेशयेत् ॥
 रक्तमाल्यधरं कृत्वा रक्तवस्त्रधरन्तथा ।
 कण्ठे वद्धा रक्तस्त्रवेर्नाभौ शाल्यञ्च कृत्रिमम् ।
 दत्त्वोत्तरशिरः स्कन्वं कृत्वा खड्गेन हृदयेत् ॥
 शिरस्तस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय ते नमस्ततः ।
 चतुर्दशशराभ्यां संसक्तः स परः समः ॥
 परतः परतः पूर्वं चन्द्रबिन्दुसमन्वितः ।
 स्कन्दस्य मूलमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं ददेत् ॥
 चतुर्दशशराभ्यां पट्वतीयन्तु पूर्ववत् ।
 प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं
 ददेत् ॥
 कुटिलाक्षौ कृष्णपिङ्गवर्णौ रक्तांशुधारिणौ ।
 विशूलं करवाञ्च पाणिभ्यां दक्षिणे तथा ॥
 विभ्रतौ वृकपालञ्च कर्णकक्षापि वामतः ।
 त्रिनेत्रौ नरमुखाणां मालासुरसि विभ्रतौ ॥
 विकटो दशनेर्भौर्भैरवश्चैव द्वारपालकौ ।
 ध्यानेन चिन्तयेद्दद्यात् पुरतः संस्थितौ सदा ॥
 चैत्रे मासि सिते पक्षे चतुर्दश्यां विशेषतः ।
 बलिभिर्महिषेष्वागैर्माञ्च भैरवरूपिणम् ।
 तोषयेन्मधुभिर्मत्स्यैस्तेन तुष्ट्याम्यहं सुतौ ॥
 चण्डिकाबलिदानेन बलेः शीर्षं जलेन तु ।
 अभिषिच्य तु मन्त्रेण मूलेनैव निवेदयेत् ॥
 ईधत् प्राणन्तु बहुधा चालितं पूर्वमर्चितम् ।
 वीक्षेत् कामस्य सिद्धिं सिद्धाभावञ्च साधकः ॥
 सितप्रेतो रथस्थोऽयं योगपीठस्य सन्निभः ।
 ध्यायेद्दयस्मिन् महामाया सिद्धिं बोधयते नमः ॥
 अनेनामन्त्रितं शीर्षं न चिरादयदि वेपते ।
 तत्कार्यस्य तदा सिद्धिरसिद्धिस्तु विपर्ययात् ॥
 एवं दद्वलिं वीरो यथोक्तविधिनामुना ।
 बलिदानादेव चतुर्धर्माभ्योत्पन्नसंश्रयम् ॥

बलिः

एवं बलिप्रदानस्य क्रमो रूपन्तयेव च ।

कथितो रुधिराध्याय उपचारान् प्रणुव्व मे ॥”

इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥

बलिदाननिवेधो यथा,—

“जीवानुकम्पां विज्ञातुं ततो दुर्गा सदाशिवः ।

पप्रच्छ परमप्रीत्या गूढमेतद्वचो मुदा ॥

सर्वे विष्णुमया जीवास्त्रिजगत्सु कथं शिवे ! ।

श्रुतं मया तवोद्देशे कुरुः कामनया वधम् ।

महान् सन्देह इति मे ब्रूहि भद्रे ! सुनिश्चितम् ॥

शङ्करौ तद्वचः श्रुत्वा शिववक्त्रविनिर्गतम् ।

भीतात्पुनः हि ब्रह्मर्षे ! प्रत्युवाच सदाशिवम् ॥

श्रीपाञ्चमुवाच ।

ये ममाचनमित्युक्ता प्राणिहिंसनतत्पराः ।

तत्पूजनं ममामेधं यद्दोषात्तदधोगतिः ॥

मदर्थे शिव ! कुर्वन्ति तामसा जीवघातनम् ।

आकल्पकोटिनिरये तेषां वासो न संशयः ॥

मम नाम्नायवा यज्ञे पशुहत्यां करोति यः ।

कापि तन्निष्कृतिर्नास्ति कुम्भीपाकमवाप्नुयात् ॥

देवे पैत्रे तथात्मार्थे यः कुर्यात् प्राणिहिंसनम् ।

कल्पकोटिप्रतप्तं शम्भो ! रौरवे स वसेत् ध्रुवम् ॥

यो मोहान्मानसैर्देहिहत्यां कुर्यात् सदाशिव ! ।

एकविंशतिकृत्वश्च तत्तदुद्योगेषु जायते ॥

यज्ञे यज्ञे पशून् हत्वा कुर्यात् शोणितकर्मम् ।

स पचेन्नरके तावदुद्यावत्सोमानि तस्य वै ॥

हन्ता कर्ता तथोत्सर्गकर्ता धर्ता तथैव च ।

तुल्या भवन्ति सर्वे ते ध्रुवं नरकगामिनः ॥

ममोद्देशे पशून् हत्वा सरक्तं पात्रमुत्सृजेत् ।

यो मृदः स तु पूयोदे वसेद्यदि न संशयः ॥

देवतान्तरमन्त्रामयाजेन स्वेच्छया तथा ।

हत्वा जीवांश्च यो भजेत् नित्यं नरकमाप्नुयात् ॥

यूपे बद्धा पशून् हत्वा यः कुर्यात्तत्तकर्मम् ।

तेन चेत् प्राप्यते स्वर्गो नरकं केन गम्यते ॥

उपदेष्टा वधे हन्ता कर्ता धर्ता च विक्रयी ।

उत्सर्गकर्ता जीवानां सर्वेषां नरकं भवेत् ॥

मध्यस्थस्य वधायार्थं प्राणिनां क्रयविक्रये ।

तथा द्रष्टुं सूनायां कुम्भीपाको भवेद्भुवम् ॥

स्वयं कामाश्रयो भूत्वा योऽज्ञानेन विमोहितः ।

हन्त्यन्यान् विविधान् जीवान् कुर्यान्मन्त्राम

शङ्कर ! ॥

तद्रात्र्यंशसम्पत्तिज्ञानिदारादिसम्यग्दाम् ।

अचिराद्भवेन्नाशो मृतः स नरकं व्रजेत् ॥

देवयज्ञे पितृयाज्ञे तथा मातृलोककर्मणि ।

तस्यैव नरके वासो यः कुर्याज्जीवघातनम् ॥”

तथा ।

“मदराजेन पशून् हत्वा यो भजेत् सह

बन्धुभिः ।

तद्वात्रलोमसंन्यासेरसिपत्रवने वसेत् ॥

आवयोरन्यदेवानां नाम्ना च परकर्मणि ।

यः संपोष्य पशून् हन्त्यात् सोऽन्यतामिसमा-

प्नुयात् ॥

पशून् हत्वा तथा त्वां सां योऽर्चयेन्नासशो-

णितैः ।

बलिः

तावत्तन्नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

निर्वृद्धिभक्तुं तत् बहुदशेण यत् कृतम् ।

यस्मिन् यज्ञे प्रभो शम्भो ! जीवहत्या भवेद्

ध्रुवम् ॥

यज्ञमारभ्य चेत् शक्रः कुर्यादे पशुघातनम् ।

स तदाधोगतिं गच्छेदितरेषां का कथा ॥

आवयोः पूजनं मोहादृते कुर्यात्सशोणितैः ।

पतन्ति कुम्भीपाके ते भवन्ति पशवः पुनः ॥

फलकामास्तु वेदोक्तैः पशोरालभनं मखे ।

पुनस्तत्तत् फलं सुक्ता ये कुर्वन्ति पतन्त्यधः ॥

स्वर्गकामोऽप्येधं यः करोति निगमाज्ञया ।

तद्भोगान्ते पतद्भूयः स जन्मानि भवार्थेव ॥

ये हताः पशवो लोकेरिह स्वार्थेषु कोविदैः ।

ते परत्र तु तान् हन्युस्तथा खड्गेन शङ्कर ! ॥

आत्मपुत्रकलत्रादिसुसम्पत्तिकुलेच्छया ।

यो दुरात्मा पशून् हन्यादात्मादीन् घातयेत्

स तु ॥

जानन्ति नो वेदपुराणतत्त्वं

ये कर्मठाः पण्डितमानयुक्ताः ।

लोकाधमास्ते नरके पतन्ति

कुर्वन्ति सूखाः पशुघातनचेत् ॥

येऽज्ञानिनो मन्त्रधियोऽज्ञतायां

भवे पशुं घ्नन्ति न धर्मशास्त्रम् ।

जानन्ति नाकं नरकं न सुक्तिं

गच्छन्ति घोरं नरकं नरास्ते ॥

शुद्धा अकारणा न विदन्ति शाक्ता

न धर्ममार्गं परमायतनम् ।

पापं न पुण्यं पशुघातका ये

पूयोदवासो भवतीह तेषाम् ॥

जीवानुकम्पां न विदन्ति मृदा

भ्रान्ताश्च येऽसत्पथिनो न धर्मम् ।

स्मार्त्ता भवे प्राणिवधं न कुर्या-

स्ते यान्ति मर्त्याः खलु रौरवाख्यम् ॥

ततस्तु खलु जन्तूनां घातनं नो करिष्यति ।

शुद्धात्मा धर्मेवान् ज्ञानी प्राणान्ते नैव मानवः ॥

यदीच्छेदात्मनः क्षेमं त्यक्त्वा ज्ञानं तदा नरः ।

जीवान् कानपि नो हन्यात् सङ्कटापन्न एव चेत् ॥

सम्पत्तौ च विपत्तौ वा परलोकेच्छुकः पुमान् ।

कदाचित् प्राणिनो हत्यां न कुर्यात्तत्त्ववित्

सुधीः ॥

मानवो यः परत्र ह तर्त्तमिच्छेत् सदाशिव ! ।

सर्वविष्णुमयत्वेन न कुर्यात् प्राणिनां वधम् ॥

वधाद्रक्षति यो मर्त्यो जीवान् तत्त्वज्ञधर्मवित् ।

किं पुण्यं तस्य वक्ष्येऽहं ब्रह्माण्डं स तु रक्षति ॥

यो रक्षेत् घातनात् शम्भो ! जीवमात्रं दया-

परः ।

कृष्णप्रियतमो नित्यं सर्वरक्षां करोति सः ॥

एकस्मिन् रक्षिते जीवे त्रैलोक्यं तेन रक्षितम् ॥

वधात् शङ्कर ! वै येन तस्माद्रक्षेत्रे घातयेत् ॥”

तथा,—

“पशुहिंसा विधिर्यं पुराणे निगमे तथा ।

उक्तो रजस्तमोभ्यां स केवलं तमसापि वा ॥

बलिदा

नरकस्वर्गसेवार्थं संसाराय प्रवर्तितः ।

यतस्तत्कर्मभोगेन गमनागमनं भवेत् ॥

सत्येन सात्त्वतग्रन्थे स विधिर्नैव शङ्कर ! ।

प्रवृत्तितो निवृत्तितु यत्रापि सात्त्विकी क्रिया ।

एवं नानाविधं कर्म पशोरालभनादिकम् ॥

कामाश्रयः फलाकाङ्क्षी कृत्वाज्ञानेन मानवः ॥

पञ्चाज्ञानासिना च्छित्त्वा भ्रान्त्याशां तामसो

सदा ।

यमभीतिहरं भक्ता यदि गोविन्दमाश्रयेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे । १०४।१०५ । अध्यायौ ॥

व(व)लिः, स्त्री, (बलति संवृणोतीति । बल

संवरणे + इन् ।) जरया अथचर्म । तत्-

पर्यायः । चर्मतरङ्गः २ त्वगूर्मिः ३ त्वक्-

तरङ्गः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ जठरा-

वयवः । (यथा, कुमारः । १ । ३६ ।

“मध्येन सा देदिविलसमध्या

बलित्रयं चारु बभार बाला ॥”)

गृहदारुप्रभेदः । इति मेदिनी । स्त्री, ५ । गुदा-

ङ्कुरः । यथा,—

“पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम् ।

सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्रवे ॥

तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुयाधिकराणि च ।

सर्वदेहोपतापीनि प्रायः सञ्छृतमानि च ॥॥

वाह्यायान् बलौ जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।

अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥

द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितायपि ।

कच्छसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा बलिम् ।

जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दि-

शेत् ॥”

इति माधवकरः ॥

(यथा च । “तत्र स्थूलान्तप्रतिबद्धमहपञ्चाङ्गुलं

गुदमाहुस्तस्मिन् बलयस्ति सोऽर्धाङ्गुलान्तर-

भूताः प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी चेति ।

चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ।

शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः ।

गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः संप्रकीर्त्तिताः ॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

गन्धकः । तत्पर्यायो यथा,—

“गन्धको गन्धकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।

सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्बलरसापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बलिका, स्त्री, (बलेव । बला + स्वार्थे कन् । टाणि

अत इत्यञ्च ।) अतिबला । इति राज-

निर्घण्टः ॥

बलिदानं, स्त्री, (बलेः पूजोपकरणस्य देवतो

द्देशेन संकल्पितच्छागादेर्वा दानम् ।) श्रीकृष्ण-

पार्श्वदेभ्यस्तन्निवेदितनैवेद्यांशदानम् । यथा,—

अथ बलिदानम् ।

“ततो यवनिकां विद्वानपसार्य यथाविधि ।

विश्वक्सेनाय भगवन्नैवेद्यांशं निवेदयेत् ॥

यथा च पञ्चरात्रे श्रीनारदवचनम् ।

बलिदा

विश्वकसेनाय दातव्यं नैवेद्यं तच्छतांशकम् ।
पादोदकं प्रसादश्च लिङ्गे चण्डेश्वराय च ॥ * ॥
तद्विधिश्चोक्तः ।
सुखादौशानतः पात्रान्नैवेद्यां ससुहरेत् ।
सर्वदेवस्वरूपाय पराय परमेष्ठिने ॥
श्रीकृष्णसेवायुक्ताय विश्वकसेनाय ते नमः ।
इत्युक्त्वा श्रीहरेर्वामे तीर्थक्षेत्रं समर्पयेत् ।
श्रतांशं वा सहस्रांशमन्यथा निष्कलं भवेत् ॥
पश्चाच्च बलिरित्यादिश्लोकायुच्चार्य वैष्णवः ।
सर्वेभ्यो वैष्णवेभ्यस्तं श्रतांशं विनिवेदयेत् ॥ * ॥
तौ च श्लोकौ ।
बलिर्विभीषणो भीमः कपिलो नारदोऽर्जुनः ।
प्रजादक्षाम्बरीषश्च वसुर्वायुसुतः शिवः ॥
विश्वकसेनोद्भवान्मूलाः सनकाद्याः शुकादयः ।
श्रीकृष्णस्य प्रसादोऽयं सर्वं गच्छन्तु वैष्णवाः ॥ इति ।
इदं यद्यपि युज्येत दर्पणापेक्षतः परम् ।
तथापि भक्तवात्सल्यात् कृष्णस्यात्रापि सम्भवेत् ॥
अथ बलिदानमाह्वाम् । नारसिंहे ।
ततस्तदन्नशेषेण पार्श्वेभ्यः समन्ततः ।
पुण्याक्षतेर्विभिन्नेषु बलिं यस्तु प्रयच्छति ॥
बलिना वैष्णवेनाथ तप्ताः सन्तो दिवौकसः ।
श्रान्तिं तस्य प्रयच्छन्ति श्रियमारोग्यमेव च ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ८ विलासः ॥
देवोद्देशेन यथाविधिपूजोपहारव्यागः । दुर्गादि-
देवतोद्देशेन सङ्कल्पपूर्वकच्छागादिपशुघात-
नम् । यथा,—
“बलिदानेन सततं जयेच्छत्रून् नृपान् नृप ! ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
अस्य विधिनिषिद्धौ बलिशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥
अथ बलिदानक्रमः । स्वयमुत्तराभिमुखः पूर्वा-
भिमुखं बलिं अथवावयवं सुन्दरं हृष्टपुष्टं
माल्यं कण्ठे वेष्टयित्वा स्नातं समानीय कृता-
ञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ वाराहो यमुना गङ्गा करतोया सरस्वती ।
कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुभैरवसागराः ॥
पशुस्नानविधानाय सान्निध्यमिह कल्पय ॥”
इति तीर्थान्यावाह्य ॐ अग्निः पशुरासीत्तेना-
यजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन्निः स ते
लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबेता अपः । ॐ
वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजय-
त्तस्मिन् वायुः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि
पिबेता अपः । ॐ सूर्यः पशुरासीत्तेनायजन्त
स एतल्लोकमजयत् तस्मिन् सूर्यः स ते लोको
भविष्यति तं जेष्यसि पिबेता अपः । ॐ वाचन्ते
शुन्वामि प्राणांस्ते शुन्वामि ओजन्ते शुन्वामि
मेढ्रन्ते शुन्वामि पायन्ते शुन्वामि । मनस्त
आप्यायतां वाक् त आप्यायतां प्राणन्त आप्या-
यतां चक्षुस्त आप्यायतां श्रोत्रन्त आप्यायतां
यत्ते क्रूरं यदा स्थितं तत्त आप्यायतां तत्ते
निष्ठायातां तत्ते सुधृतु सुमहोभ्यः स्वाहा । इति
मन्त्रैः स्नापयित्वा ॐ मेघाकारस्तम्भमध्ये पशुं
बन्धय बन्धय सङ्गङ्गावयवं पशुं बन्धय बन्धय

बलिदा

ब्रह्माखण्डरूपस्तम्भे पशुं बन्धय बन्धय इः
फट् स्वाहा ॐ ह्रीं ह्रीं हूं चां चण्डिकायै
इमं पशुं प्रोक्षामि स्वाहा । इति प्रोक्षणम् ।
ततः सङ्गङ्गावयवं पशुं मोचं कुरु कुरु
स्वाहेति मोचं कृत्वा चमस्वेति ललाटे सिन्दूरं
दत्त्वा ॐ ह्रागपशवे नम इति पादादिकं दत्त्वा
एतदधिपतये ॐ अग्नये नमः एतत्सम्पदानौ-
यायै ह्रीं दुर्गायै नमः इति पुष्पं दत्त्वा पशो-
रङ्गदेवताः पूजयेत् । यथा, शिरसि ॐ रुधिर-
वदनाय नमः ललाटे ॐ शार्ङ्गिण्यै नमः भूमध्ये
ॐ भृङ्गायै नमः चक्षुषोः ॐ त्रिनेत्रायै नमः
कर्णयोः ॐ पार्वत्यै नमः श्रोत्रे ॐ गौर्यै नमः
चिबुकै ॐ चण्डिकायै नमः दन्तपङ्क्तौ ॐ
उग्रचण्डिकायै नमः जिह्वायां ॐ चण्डघण्टायै
नमः मुखे ॐ विरूपाक्षायै नमः ग्रीवायां ॐ
चण्डायै नमः । पृष्ठे ॐ महाभैरव्यै नमः उदरे
ॐ वैष्णव्यै नमः चतुष्पदे ॐ चण्डप्रियायै नमः
पार्श्वयोः ॐ सर्वेश्वर्यै नमः कटिदेशे ॐ विरू-
पाक्षायै नमः खुराग्रे ॐ कौशिक्यै नमः लाङ्गुले
ॐ प्रहर्षिण्यै नमः सर्वाङ्गेषु पञ्चघण्टादेव-
ताभ्यो नमः । इति संपूज्य उत्तुङ्गेत् । विष्णुः
ॐ तत् सदाशिवे मासि शुक्ले पक्षे असुक-
तिथौ वार्षिकशरत्कालीनदुर्गामहोत्सवे असुक-
गोत्रस्य श्रीअसुकस्य दुर्गाप्रीतिकामनया दुर्गा-
देव्यै इमं पशुं वह्निदेवतं तुभ्यमहं घातयिष्यामि
इत्युत्तुङ्ग्य कृताञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ ह्राग ! त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुप-
स्थितः ।
प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं बलिरूपिणम् ॥
यज्ञार्थं पशवः खट्वाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥
पशुयोनिप्रसूतोऽसि पूजाद्योमादिकर्मसु ।
तुष्टा भवतु सा देवी सरक्तपिशितैस्तव ॥
चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापदिनाशनः ।
चासुखबलिरूपाय बले ! तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥”
ततः “पशुप्राणाय विद्महे शिरश्चेदाय धीमहि ।
तन्नः पशुः प्रचोदयात् ।” इति कर्णे जपेत् ।
ततः खड्गमानीय ह्रीं इति बीजाक्षरं
लिखित्वा ध्यायेत् ।
“कृष्णं पिणाकपाणिञ्च कालरात्रिखरूपिणम् ।
उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥
रक्ताम्बरधरश्चैव पाशहस्तं कुटुम्बिनम् ।
पिबमानश्च रुधिरं सुञ्जानं क्रयसंहतिम् ॥”
एवं खड्गं ध्यात्वा गृहीत्वा,
“ॐ रसनात्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः ॥”
इत्यभिमन्त्र्य ऐं ह्रीं खड्गाय नम इति
पादादिभिः संपूज्य पुनर्मुष्टौ ॐ महादेवाय
नमः । धारे ॐ यमाय नमः । अग्रे ॐ ब्रह्मणे
नमः ।
“ॐ असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारी दुरा-
सदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल ! नमोऽस्तु ते ॥

बलिदा

इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
नचत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरुर्देवो महेश्वरः ॥
हिरण्यश्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्दनः ।
पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।
भावशुद्धो मर्षणश्च अतितेजास्तथैव च ॥”
ॐ तीक्ष्णदंष्ट्राय नम इति पुष्पं दत्त्वा आं ह्रीं
फट् इति खड्गमादाय ॐ कालि कालि ब्रजे-
श्वरि लौहदण्डायै नम इति जपित्वा ह्रागस्य
ग्रीवायां खड्ग । त्वं श्रीं ह्रिन् ह्रिन् फट्
फट् स्वाहा । इति पूर्वाभिमुखं बलिं स्वयमुत्त-
रामुखः उत्तराभिमुखं बलिं स्वयं पूर्वाभिमुखो
वा सकृत्प्रहारेण ह्रिन्त्यात् । ततो गृह्णयादि-
पाने रुधिरमादाय चतुर्भागं कृत्वा ऐशान्यां
ॐ विदारिकायै नमः आग्नेयां ॐ पूतनायै
नमः नैर्ऋत्यां ॐ पापराक्षस्यै नमः वायव्यां
ॐ कौशिक्यै नमः । ॐ तत् सदाशुके मासि
असुकपक्षेऽसुकतिथौ वार्षिकशरत्कालीनदुर्गा-
महोत्सवे असुकगोत्रस्य श्रीअसुकस्य दशवर्षा-
वच्छिन्नश्रीदुर्गाप्रीतिकामः श्रीदुर्गादेव्यै ह्रागपशु-
रुधिरं दास्यामि इति सङ्कल्प्य ।
ॐ कालि कालि महाकालि कालिके पाप-
नाशिनि ।
श्रोत्रितश्च बलिं गृह्ण वरदे वामलोचने ॥”
एव रुधिरबलिः ॐ दक्षयज्ञेति मन्त्रेण दद्यात् ।
ततः ऐं ह्रीं श्रीं कौशिकि रुधिरैणाप्यायता-
मिति वदेत् । ततः शिरसि ज्वलद्दंष्ट्रां दत्त्वा
ॐ तत् सदाशुके मास्यसुकपक्षेऽसुकतिथौ
वार्षिकशरत्कालीनदुर्गामहोत्सवे असुकगोत्रस्य
श्रीअसुकस्य श्रीमद्दुर्गादर्शनाभिवन्दनस्यार्चना-
भिपूजनस्तपनतर्पणजनितपूर्वपूर्वाधिकपुण्य-
प्राप्तिकामो दुर्गादेव्यै सप्रदीपच्छागपशुश्रीर्षं
दास्यामीति सङ्कल्प्य एव सप्रदीपच्छागपशु-
श्रीर्षबलिः ह्रीं दुर्गायै नम इत्युत्तुङ्गेत् ।
“ॐ जय त्वं सर्वभूतेशे सर्वभूतसमावृते ।
रक्ष मां निजभूतेशो बलिं सुञ्चु नमो-
ऽस्तु ते ॥
ततः खड्गरुधिरमादाय ।
“ॐ यं यं स्पृशामि पादेन यं यं पश्यामि
चक्षुषा ।
स स मे वश्यतां यातु यदि शक्रसमो भवेत् ॥”
इति ललाटे तिलकं कुर्व्यात् । मेघघाते तु मेघ-
वृहेन योज्यम् । मेघरुधिरदाने तु एकवर्षाव-
च्छिन्नदुर्गाप्रीतिकामः । प्रभूतबलिदाने तु द्वौ
वा त्रीन् वा अग्रतः कृत्वा संप्रोक्ष्य तत्तत्पशुभ्यो
नम इति संपूज्य ह्राग त्वमित्येकवचनानूहेन
प्रयोगः । पञ्चान्तरेऽप्येवम् । वाक्ये तु एतान्
पशून् तुभ्यमहं घातयिष्ये । रुधिरदाने तु
एतान् रुधिरबलीन् दास्यामि इति सङ्कल्प्य
प्रत्येकेन दद्यात् श्रीर्षदानमप्येवम् । ततो मल-
मन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा समर्थं प्रणमेदिति नन्दि-
केश्वरपुराणोक्तपद्धतिः ॥ * ॥

बलिदा

अथ तान्त्रिकबलिदानविधिः । “तत्र सुलक्षणं पशुं देयमे संश्लष्य वक्ष्यमाणविधिना उत्सृजेत् । तदुक्तं यामले ।

‘देयमे स्थापयित्वा तु पशुं लक्षणसंयुतम् । श्वेतसर्वपवित्रेपात् भूतानुत्सारयेत्ततः ॥’

अर्धोदकेन संप्रोक्ष्य अस्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठय धेनुमुद्रयाऽतृतीयं गन्धपुष्पाक्षतैः पशुं संपूज्य मूलेन सप्रधा तत्त्वमुद्रया प्रोक्षणं कृत्वा कर्णे इमं मन्त्रं पठेत् । पशुपाशाय विद्महे विश्वकर्म्मणे धीमहि तन्नो जीवः प्रचोदयात् । ततो ह्रीं कालि कालि वज्रेश्वरि लौहदण्डायै नम इति मन्त्रेण खड्गं पूजयेत् । ततः खड्गस्याग्रमध्यमूलं क्रमेण पूजयेत् । यथा हूँ वागीश्वरीब्रह्मभ्यां नमः । हूँ लक्ष्मीनारायणभ्यां नमः । हूँ उमामहेश्वरभ्यां नमः । ततो ब्रह्मविष्णुशिवशक्तियुक्ताय खड्गाय नमः । इति सर्वत्र पूजयित्वा प्रणमेत् ।

‘खड्गाय खरशाणाय शक्तिकार्यार्थतत्परः । पशुक्षेदखया श्रीं खड्गनाथ ! नमोऽस्तु ते ॥’ ततो महावाक्यं अमुकदेवताप्रीतिकामः अमुकदेव्यै इमं पशुं तुभ्यमहं संप्रदे । ततो निवेदयेत् ।

‘यथोक्तेन विधानेन तुभ्यमस्तु समर्पितम् ॥’

ततो बलिं हिन्यात् । ततो रुधिरं समांसं देव्यै दद्यात् । ततोऽवशिष्टं वटुकादिभ्यो बलिं दद्यात् यथा हूँ वां वटुकाय नमः । इति गन्धादिभिः संपूज्य पूर्ववन्मन्त्रेण वायवे बलिं दद्यात् । हूँ यां योगिनीभ्यो नमः इति संपूज्य पूर्ववन्मन्त्रेण ईशाने बलिं दद्यात् । हूँ चां क्षेत्रपालाय नमः इति संपूज्य पूर्ववन्मन्त्रेण नैर्ऋत्यां बलिं दद्यात् । हूँ गां गणपतये नमः इति संपूज्य पूर्ववन्मन्त्रेण आग्नेयां गणेशाय बलिं दद्यात् । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ (ननु “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि” “अहिंसा परमो धर्मः” इत्यादि वचनान्न कर्तव्येव सर्वथा हिंसा कथं तर्हि हिंसाप्रवृत्तिः शुभादृष्टजनकत्वेन शास्त्रेषूपदिष्टा अतोऽत्रोच्यते । अथ वैधर्हिंसाविचारः ।

‘मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि’ इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुलङ्घ्य ‘वायवं श्वेतमालभेत्’ इत्यादि विधेर्विधयाप्राप्तेरगत्या वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्वाः सर्वाणि कृन्दसि वेद्यनेन तत्पदं सिद्धम् । यदपि नाना दर्शन-टीकाकृद्भिर्वाच्यमिति मन्त्रैस्तत्त्वकौमुद्याम् अभिहितं न च ‘मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि’ इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण ‘अग्नि-धोमीयं पशुमालभेत्’ इत्यनेन बाध्यते इति वाच्यं विरोधाभावात् । विरोधे हि बलीयसा दुर्जलं बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथाहि ‘मा हिंस्यात्’ इति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञायते न पुनरकत्वर्थत्वमपि । न चानर्थहेतुत्वकतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोष-

बलिपु

भावव्यति क्रतोश्चोपकारिण्यतीत्यन्तेन तदपि सांख्यनये । मीमांसकमते तु विरोध एव तथाहि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभाव-विषयकं कार्यं इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्निधोमीयपशुमालम्भनविषयकं कार्यमिति भावविध्यर्थ उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा तथास्तु । न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थकपशु-हिंसनस्यार्थसाधनत्वं अनर्थसाधनत्वचोपपद्यते विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्येव कुतो विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाज्ञानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गीक्रियेत । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्ठानुबन्धी-साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं ‘तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः’ इति । नन्वेवं ‘श्येनेनाभिचरन् यजेत’ इत्यत्र श्येनस्य शत्रुवधरूपे-साधनत्वमवगतं ‘अभिचारो मूलकर्म च’ ११।६३ इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठात् अनिष्टसाधनत्वमवगतम् । तदेतत्कथमुपपद्यतामिति चेन्मैवं ‘आततायिनमायान्तं हन्या-देवाविचारयन्’ ८।३५० इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाधनत्वं अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध एव ॥” इति तिथितत्त्वम् ॥

ब(व)लिध्वंसी, [नृ] पुं, (बलिं तदाख्यया प्रसिद्धं दैत्यविशेषं ध्वंसयतीति । बलि + ध्वंस + णिनि । वामनरूपेण बलेः सर्वस्वग्रहणादस्य तथात्वम् । यद्वा, बलिना पूजोपहारेण अविद्यां ध्वंसयितुं शीलमस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । २१ ॥ (भगवता वामनरूपधरेण बलिहृत-यज्ञगमनपूर्वकं तत्सकाशात् सर्वस्वं गृहीत-मित्येतत्कथा बलिशब्दे द्रष्टव्या ॥)

ब(व)लिनः, त्रि, (बलिः शिथिलं चर्म अस्यास्तीति । बलि + पामादित्वात् ।) बलिभः । जरया श्वचर्मयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

ब(व)लिनन्दनः, पुं, (बलेः सुखाख्यया प्रसिद्धस्य दैत्यस्य नन्दनः पुत्रः ।) वाणासुरः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (अयं खलु यादवश्रेष्ठेन भगवता कृष्णेन सह युद्धमकरोत् । तपःप्रतापवशीकृतो महा-देवश्च स्वयमस्य दौवारिकत्वश्चकार । तदिव-रणादिकं हरिवंशे १७३ अध्यायमारभ्य १८३ अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ बलेः यथातिवशीयस्य राज्ञः नन्दनः क्षेत्रजः पुत्रः इति युत्यत्प्रा अङ्गवज्रकलिङ्गाद्याः । यदुक्तं, विष्णुपुराणे । ४ । १८ । १ । “हेमात् सुतपास्तस्मात् बलिः यस्य क्षेत्रे दीर्घतमसा अङ्गवज्रकलिङ्गसुख-पुण्ड्राख्यं बालेयं क्षत्रमजन्मत ॥”)

ब(व)लिनी, स्त्री, (बलं देयत्वेनाख्यस्या इति इनिः । डीप् ।) वाद्यालकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ब(व)लिपुष्टः, पुं, (वैश्वदेवेन बलिना पुष्टः ।) काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥

बलिष्ठः

ब(व)लिपोदकी, स्त्री, (बलेः पोदकी उपोदकी ।) उपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब(व)लिप्रियः, पुं, (बलिसुपहारं प्रीणातीति । बलि + प्री + क ।) लोभ्रवृक्षः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (बलिवैश्वदेवबलिः प्रियो यस्य इति युत्यत्प्रा काकः । उपहारप्रिये वाच्यलिङ्गः ॥)

ब(व)लिभः, त्रि, (बलिश्चर्मसंकोचोऽस्यस्येति । बलि + “तुन्द्विबलिवटेभः” ५ । २ । १३६ । इति भः ।) बलिनः । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

ब(व)लिभुक्, [जृ] पुं, (बलिं वैश्वदेवबलिं गृह्य-दत्तद्रव्यं वा सुदुक्त इति । भुज् + क्तिप् ।) काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥ (यथा, भागवते । १ । १८ । ३३ ।

“अहो अधर्म्मः पालानां पीवां बलिभुजा-मिव ॥”)

ब(व)लिमन्दिरं, स्त्री, (बलेः स्वनामख्यातस्य राज्ञो मन्दिरमालयः । बलिर्हि वामनरूपाय विष्णवे सर्वस्वं दत्त्वा प्रज्ञादेन सह पाताले निवसति इति पौराणिकी कथाचानुसन्धेया ।) अधोलोकः । पातालम् । इति शब्दमाला ॥

ब(व)लिमान्, [तृ] त्रि, (बलिश्चर्मसंकोचोऽस्य-स्येति । बलि + मतुप् ।) बलिनः । जरया श्वच-र्मयुक्तः । इत्यमरटीका ॥ (बलिः पूजोपहारं विदधतेऽस्येति युत्यत्प्रा उपहारविशिष्टः । यथा, रघुः । १४ । १५ ।

“वाध्यायमाणो बलिमन्त्रिके-
मालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥”)

ब(व)लिमुखः, पुं, (बलिमुखे यस्य । यद्वा, बलि-श्चर्मसङ्कोचस्तदुक्तं मुखं यस्य ।) वानरः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

ब(व)लिष्ठः, पुं, (अतिशयेन बलवान् + बलवत् + इङ् । विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक् । प्रशस्त-भारवाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) उड्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धर्मसार्वर्गिकमन्त्ररान्त-र्गत ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । १६ । “हविर्मांश्च बलिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथारुणिः । निश्चरन्वानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महासुनिः ॥ सप्रर्वयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदेवश्च सप्रमः ॥” रत्नयोरेक्यात् कचित् वरिष्ठश्चेति पाठो दृश्यते ॥)

ब(व)लिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन बलवान् । बलवत् + इङ् । विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक् ।) अति-श्रयबलवान् । यथा,—

“प्रायश्चित्तं विना पूता त्वमेव शुद्धमानसा ।
अकामा या बलिष्ठेन न स्त्री जारेण दुष्यति ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५५ अध्यायः ॥
बलिष्ठा यथा । वायुः १ विष्णुः २ गरुडः ३ हनुमान् ४ यमः ५ महावराहः ६ सरभः ७ सत्यतिष्ठा ८ गजः ९ पृथुराजः १० बलरामः ११ बाली १२ बलिः १३ भीमः १४ सती १५ शेषः १६ पुराकृतम् १७ । इति कविकल्प-लता ॥

बल्यं

बहुक

बहुत

बलिष्ठाः, त्रि, (बल्यते वध्यते इति । बल + इष्ठाः ।)
 अपमानितः । इत्युणादिकोषः ॥
 ब(व)लिसङ्ग, [न] स्त्री, (बलेस्तदाख्यदत्वस्य सङ्ग
 निकेतनम् ।) रसातलम् । इत्यमरः । १।८। १ ॥
 ब(व)लिहा, [न] पुं, (बलिं हन्ति इति । बलि +
 हन् + क्तिप् । वामनरूपेण बलेः सर्वस्वग्रहणा-
 दस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ब(व)ली, [न] पुं, (बलमस्यास्तीति । बल + “बला-
 दिभ्यो मतुवच्यतरस्याम् । ” ५।२। १३६ । इति
 पक्षे इति ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उष्ट्रः । महिषः । वृषभः । शूकरः । कफः ।
 कुन्दवृक्षः । इति जटाधरः ॥ माघः । (खनाम-
 ख्यातो वत्सप्रीपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ११८।
 २।
 “बली बलाकश्चण्डश्च प्रचण्डश्च सुविक्रमः ॥”)
 बलयुक्ते, त्रि । तत्पर्यायः । अंशलः २ निर्दिग्धः ।
 ३ मांसलः ४ उपचितः ५ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३।११२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३४। ८६ ।
 “साहं न बलिभिः कुर्व्यान्न च न्यूनैर्न
 निन्दितैः ॥”)
 ब(व)ली, स्त्री, (बलि + पक्षे डीष् ।) बलिः । जरया
 श्वयत्तम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
 “कुष्ठं सुचूर्णितं कृत्वा घृतमाचिकसंयुतम् ।
 भक्षणात् स्वप्रवेलायां बलीपलितनाशनम् ॥”
 इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरौ रसायनाधिकारे ॥)
 ब(व)लीकं, स्त्री, (बलति संवृणोतीति । बल संव-
 रणे + “अलीकादयश्च । ” उणा० ४।२५। इति
 कीकन् ।) पटलप्रान्तम् । इत्यमरः । २।२।
 १४ ॥ क्वाचि इति भाषा ॥ (यथा, माघे ।
 ३।५३ ।
 “यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः
 समं बहुभिर्वलभीर्युवानः ॥”)
 ब(व)लीमुखः, पुं, (बलीयुक्तं मुखं यस्य ।) वानरः ।
 इत्यमरः । २।५। ३ ॥
 ब(व)लीयान्, [सु] त्रि, (अतिशयेन बलवान् । बल-
 वत् + ईयसुन् ।) अतिशयबलयुक्तः । यथा,—
 “आगमादेश्वोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः ॥”
 इति दुर्गादासटीका ॥
 ब(व)लीवर्धः, पुं, (ईर्लक्षीः वर् वरणम् । वर्
 ईष्यायां क्तिप् । ईष्व वर् च ईवरौ तौ ददातीति
 ईवर्धः । बलमस्यास्तीति बली । ततो बली च
 ईवर्धश्च इति ।) वृषः । इत्यमरः । २।६। ५६ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । २०। २७ ।
 “संयोज्याथ बलीवर्धयुगं रचितमङ्गलः ।
 कृत्वा बलिं तस्य तरोरारेभे कृषिमच सः ॥”)
 तीर्थयात्रायां तदारूढस्य दोषो यथा,—
 “बलीवर्धसमारूढः शृणु तस्यापि यत् फलम् ।
 नरके वसते घोरे गवां क्रोधे हि दारुणे ॥
 सलिलश्च न गृह्णन्ति पितरस्तस्य देहिनः ॥”
 इति मात्स्ये ८८ अध्यायः ॥
 ब(व)ली, स्त्री, (बलाय हितम् । बल + “बुल्ल्ण-
 कटजिनसेनिरट्प्रत्ययेति । ” ४।२। ८० । इति

यः ।) प्रधानधातुः । शुक्रम् । बलकरे, त्रि ।
 इति मेदिनी । ये, ४० ॥ (यथा,—
 “कद्रुस्तवीर्यो लशुनो हितश्च
 स्निग्धो गुरुखादुरसोऽथ बल्यः ॥”
 इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
 बल्यः, पुं, (बलाय मुक्तये हितः । बल + यः ।)
 बृहभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 बल्या, स्त्री, (बलाय हिता । बल + “बुल्ल्ण-
 कठेति । ” ४।२। ८० । इति यः । ततश्चाप ।)
 अतिबला । अश्वगन्वा । शिम्नीडीक्षुपः ।
 प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बल्ह, ड स्तृती । हिंसायाम् । दाने । वाचि ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-
 सेट् ।) अन्तःस्थतृतीयोपधः । ड, बल्हते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 बल्यगणौ } स्त्री, (बल्यस्तरुणवत्सः । सोऽस्ति
 बल्यगिणी } अस्याः । बल्य + पामादित्वात् ।
 पक्षे इति । अट्कुपाडिति णत्वम् । ततो
 डीष् ।) चिरप्रसूता गौः । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, सिद्धान्तकौमुदाम् । २।१। ६५ ।
 “पोटाशुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्क-
 यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥”)
 बहु, त्रि, (बहुते इति । बहि वृहौ + “लङ्घिबन्धोर्न
 लोपश्च । ” उणा० १।३० । इति कुर्णलोपश्च ।)
 त्रादिसंख्या ॥ अनेकम् । विपुलः । इति
 मेदिनी । हे, ६ ॥ तत्पर्यायः । प्रभूतम् २
 प्रचुरम् ३ प्राच्यम् ४ अदभ्यम् ५ बहुलम् ६
 पुरुषम् ७ पुरु ८ भूयिष्ठम् ९ स्फिरम् १० भूयः
 ११ भूरि १२ । इत्यमरः । ३।१। ६३ ॥ तद्-
 वैदिकपर्यायः । उरु १ तुवि २ पुरु ३ भूरि
 ४ शश्वत् ५ विश्वम् ६ परिणसा ७ आनसिः ८
 शतम् ९ सहस्रम् १० सलिलम् ११ कुवित् १२ ।
 इति द्वादश बहुनामानि । इति वेदनिर्घण्टौ ।
 ३।११ ॥ (यथा, मनुः । ७। ८६ ।
 “अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावापते फलम् ॥”
 तथा, तत्रैव । ८। ७७ ।
 “एकोऽलुब्धस्तु साची स्याद्दङ्गाः शुच्योऽपि न
 स्त्रियः ॥”
 बहुमतम् । बहुमानम् । यथा, रघुः । १२। ८६ ।
 “रामस्तुलितकैलासमरानि बह्मन्यत ॥”
 बहुकः, पुं, (बहु + संज्ञायां कन् ।) कर्कटः । अर्कः ।
 दातृहः । जलखातकः । इति मेदिनी । के,
 १२६ ॥ (“संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन् । ” ५।
 १। २२ । इति कन् । बहुभिः क्रीते, त्रि ।)
 बहुकण्टकः, पुं, (बहूनि कण्टकान्यस्य ।) खुद-
 गोक्षुरः । यवासः । हिन्तालः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 बहुकण्टका, स्त्री, (बहूनि कण्टकान्यस्याः ।)
 अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुकण्टा, स्त्री, (बहवः कण्टाः कण्टकानि
 यस्याः ।) कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवृतिरस्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातया ॥)

बहुकन्दः, पुं, (बहवः कन्दा यस्य ।) शूरणः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुकन्दा, स्त्री, (बहवः कन्दा यस्याः ।) कर्कोटी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुकरः, पुं, (बहु कार्यं करोतीति । बहु + कृ +
 “दिवाविभानिशाप्रमेति । ” ३।२। २१ । इति
 टः ।) उष्ट्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 बहुकरः, त्रि, (बहु करोति भवं संमार्ष्टि इति ।
 बहु + कृ + टः ।) मार्जनकारी । तत्पर्यायः ।
 खलपूः २ । इत्यमरः । ३।१। १७ ॥ भूमि-
 सम्मार्जकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहु-
 कार्यकर्ता । यथा, भट्टिः । ५। ७८ ।
 “निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।
 पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥”
 बहुकरी, स्त्री, (बहु करोति भवं संमार्ष्टि इति ।
 बहु + कृ + टः । डीष् ।) सम्मार्जनी । इति
 हेमचन्द्रः । ४। ८२ ॥
 बहुकर्णिका, स्त्री, (बहवः कर्णा इव पञ्चाणि
 यस्याः ।) आखकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुकूर्चैः, पुं, (बहूनि कूर्चानि यस्य ।) मधुनालि-
 केरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुगन्धः, स्त्री, (बहुगन्धो यस्मिन् ।) त्वचम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (दारचिनी इति भाषा ॥)
 बहुगन्धः, पुं, (बहुगन्धो यस्मिन् ।) कुन्दरुकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (उग्रगन्धे, त्रि ॥)
 बहुगन्धदा, स्त्री, (बहुगन्धं ददाति या । बहु-
 गन्ध + दा + क ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (गुणादयोऽस्याः कस्तूरीशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 बहुगन्धा, स्त्री, (बहुगन्धो यस्याम् ।) चम्पक-
 कलिः । यूथिका । कृष्णजीरकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 बहुगर्हवाक्, [च] त्रि, (बहु गर्ह्यां बहु निन्दिता
 वाग् यस्य ।) कुत्सितबहुवादी । इत्यमरः ॥
 बहुगन्धिः, पुं, (बहवो गन्धयो यस्य ।) भावुकः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाउ इति भाषा ॥)
 बहुष्णिमा, स्त्री, (बहु यथा स्यात्तथा ह्रिदते
 स्मेति । बहु + ह्रिद + क्त ।) कन्दगुडूची ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुतः, [सु] अ, (बहुभ्य इत्यर्थे बहुशब्दात् “यच्चा-
 म्यास्तसिन् । ” ५।३। ७ । इति तसिन्प्रत्ययः ॥)
 बहुभ्यः ॥
 बहुतलिः, त्रि, (बहवस्तन्त्रयो यस्य ।) बहुतन्त्र-
 विशिष्टः । यथा । बहुतलिः कायः । बहुतन्त्री
 ग्रीवा । बहुतन्त्रि गात्रम् । यथा च । विभज्य
 नक्तं दिवमस्ततन्त्रिणेति किराते इक्ष्वेकारान्त-
 तन्त्रिशब्दस्य प्रयोगः । इति संक्षिप्तसारः ॥
 बहुतलीः, त्रि, (बहवस्तन्त्रो यस्मिन् ।) बहुतन्त्र-
 विशिष्टः । यथा । बहुतन्त्रीग्रीवा बहुतन्त्री
 धर्मनी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ एवं बहूतन्त्रीः
 कायः । बहुतन्त्रि गात्रम् ॥
 बहुतन्त्रीकः, त्रि, (बहुतन्त्री + स्वार्थे कन् ।) बहु-
 तन्त्रविशिष्टः । यथा । बहुतन्त्रीका वीणा ।

बहुधा

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ एवं बहुतन्त्रीकः पटः ।
 बहुतन्त्रीकं वस्त्रम् ॥
 बहुतरकणिशः, पुं, (बहुतराणि कणिशानि धान्य-
 शीर्षाणि यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राज-
 निर्वण्टः ॥
 बहुता, स्त्री, बहूनां भावः । बहुशब्दात् तलौ
 भावे इति तत्प्रत्ययः ॥
 बहुतिक्ता, स्त्री, (बहुस्तिक्तो रसो यस्याः ।)
 काकमाची । इति राजनिर्वण्टः ॥
 बहुतिथः, त्रि, (बहु+“बहुपूगगणसङ्घस्य
 तिथुक्” । ५ । २ । ५२ । इति तिथुक् । सुध-
 वोधमते “बहुगणपूगसंघातात्तिथिपञ्च तलोपञ्च” ।
 ७ । ४२ । इति तिथिपञ्च ।) बहूनां पूरणः ।
 इति आकरणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
 २२ । १ ।
 “ततः काले बहुतिथे गते राजा पुनः सुतम् ।
 प्राह गच्छास्य विप्राणां चाणाय चर
 मेदिनीम् ॥”)
 बहुत्र, य, (बहु+“सप्तम्यास्त्रल्” । ५ । ३ । १० ।
 इति त्रल् ।) बहुषु । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 बहुत्वं, स्त्री, बहूनां भावः । बहुशब्दात् त्वप्रत्ययेन
 निव्यन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ४ ।
 “बहुत्वान्नामधेयानि पन्नगानां तपोधन ! ॥”)
 बहुत्वक्, [च] पुं, (बहुवस्तुचो यस्य ।) भूर्ज-
 वृक्षः । इति शब्दरत्नमाला ॥
 बहुत्वक्, पुं, (बहुत्वगेव । बहुत्वच्+स्वार्थे कन् ।)
 भूर्जवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१० ॥
 बहुदण्डिकः, त्रि, (बहुवो दण्डाः सन्त्यस्य । बहु-
 दण्ड+ठन् ।) बहुदण्डविशिष्टः । यथा । बहु-
 दण्डिका नगरी बहुदण्डिको ग्रामः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 बहुदुग्धः, पुं, (बहूनि दुग्धानि अपक्वावस्थायां
 यस्य । यद्वा, बहूनि दुग्धानीव शुक्लवस्तून्त्यस्य ।)
 गोधूमः । इति राजनिर्वण्टः ॥
 बहुदुग्धा, स्त्री, (बहु दुग्धं यस्याः ।) बहुचीरा
 गौः । तत्प्रत्ययः । अञ्जला २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३३५ ॥ (सुहीवृक्षः । बहुदुग्धविशिष्ट-
 त्वात् ॥)
 बहुदुग्धिका, स्त्री, (बहुदुग्धा+स्वार्थे कन् ।
 टाप् । अत इत्वम् ।) सुहीवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 बहुधा, य, (बहु+“विभाषा बहुधीर्धा विप्र-
 क्षयकाले” । ५ । ४ । २० । इति धा ।) बहु-
 प्रकारम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
 १ । १६४ । ४६ ।
 “एकं सदिप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरि-
 श्वानमाहुः ॥”
 तथा, गीतायाम् । ६ । १५ ।
 “एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखम् ॥”
 “केचित्तु विश्वतो मुखं सर्वमात्मकं मां बहुधा
 ब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपसते ॥” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥)

बहुपा

बहुधारं, स्त्री, (बहु धारा यस्य ।) वचम् । इति
 राजनिर्वण्टः ॥
 बहुनाडिकः, त्रि, (बहुनाडि+कन् ।) कायः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 बहुनाडीकः, त्रि, (बहुनाड्यो यस्मिन् । बहु-
 नाडी+कप् ।) दिवसः । इति संचिन्सारः ॥
 स्तम्भः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 बहुनादः, पुं, (बहुर्महान् नादः शब्दो यस्य ।)
 शङ्खः । इति राजनिर्वण्टः ॥
 बहुपटः, त्रि, ईषदूनः पटः । इति आकरणम् ॥
 बहुषु कर्मसु दचञ्च ।
 बहुपत्रं, स्त्री, (बहूनि पत्राण्यस्य ।) अभ्रकम् ।
 इति राजनिर्वण्टः ॥
 बहुपत्रः, पुं, (बहूनि पत्राणि दलान्यस्य ।)
 पलायः । इति राजनिर्वण्टः ॥ अनेकपत्रयुक्ते,
 त्रि ॥
 बहुपत्रा, स्त्री, (बहुपत्र+टाप् ।) तरुणी-
 पुष्पम् । इति राजनिर्वण्टः ॥ (भूम्यामलकी ।
 तत्प्रत्ययो यथा,—
 “भूम्यामलकिका प्रोक्ता शिवा तामलकीति च ।
 बहुपत्रा बहुफल बहुवीर्याञ्जुमटापि च ॥”)
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 बहुपत्रिका, (बहुपत्रा+संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।
 टापि अत इत्वम् ।) भूम्यामलकी । मेथिका ।
 (अस्याः प्रत्ययो यथा,
 “मेथिका मिथिनिर्मैथिर्दोपनी बहुपत्रिका ।
 बोधिनी बहुबीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
 वल्लरी चैव कामस्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 बहुपत्री, स्त्री, (बहुपत्र+गौरादित्वात् डीष् ।)
 लिङ्गिनी । गृहकन्या । तुलसी । जनुका ।
 वृहती । गोरचदुग्धा । इति राजनिर्वण्टः ॥
 बहुपर्णः, पुं, (बहूनि पर्णानि पत्राणि यस्य ।)
 सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्वण्टः ॥ अनेक-
 पत्रयुक्ते, त्रि ॥
 बहुपर्णिका, स्त्री, (बहुपर्ण+संज्ञायां कन् ।
 टापि अत इत्वम् ।) आखुकर्णी । इति
 राजनिर्वण्टः ॥
 बहुपर्णी, स्त्री, (बहुपर्ण+गौरादित्वात् डीष् ।)
 मेथिका । इति राजनिर्वण्टः ॥ (यथा,—
 “मेथिका मिथिनिर्मैथिर्दोपनी बहुपत्रिका ।
 बोधिनी बहुबीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
 वल्लरी चैव कामस्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
 कुञ्जिका बहुपर्णी च पित्तजिह्वायुनुद्धिधा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 बहुपातः, [ट] पुं, (बहुवः पादो यस्य । अनेक-
 शिफावत्त्वादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ३२ ॥
 बहुपादः, पुं, (बहुवः पादा यस्य । अनेकशिफा-
 वत्त्वादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इति राज-
 निर्वण्टः ॥ (यथा,—

बहुप

“वटो रक्तफलः शङ्खो न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
 क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 अनेकपादविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते ।
 ४ । २६ । २ ।
 “पुरुषं पुरञ्जनं विद्यात् यद्दानत्रयात्मनः पुरम् ।
 एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥”
 तथा च महाभारते । १४ । ४२ । ३७ ।
 “दिपादबहुपादानि तिर्यग्गतिमतीनि च ॥”
 बहुपुत्रः, पुं, (बहुवः पुत्राः सन्ततयो यस्य ।)
 सप्तपर्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकसुत-
 विशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ६४ ।
 “बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विदुतः स्मृताः ॥”)
 बहुपुत्री, स्त्री, (बहुवः पुत्राः पुत्रसदृशमूलानि
 यस्याः ।) श्रतमूली । इति रत्नमाला ॥ (श्रत-
 मूलीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 बहुपुष्पः, पुं, (बहूनि पुष्पानि यस्य ।) पारिभद्र-
 वृक्षः । इति राजनिर्वण्टः ॥
 बहुपुष्पिका, स्त्री, (बहुपुष्पा+संज्ञायां कन् ।
 अत इत्वम् ।) धातकी । इति राजनिर्वण्टः ॥
 बहुप्रजः, पुं, (बहुः प्रजा यस्य ।) सुञ्जटणम् ।
 इति राजनिर्वण्टः ॥ शूकरः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । ३५४ ॥ बहुसन्ततिविशिष्टे, त्रि ॥
 (कृत्स्नि तु “बहुप्रजाच्छन्दसि” । ५ । ४ । १२२ ।
 इति अस्मागान्तः । यथा, सिद्धान्तकौमुदी
 वैदिकप्रक्रिया ।
 “बहुप्रजा निर्वर्ततिमाविवेश ॥”)
 बहुप्रतिज्ञः, त्रि, (बहुः प्रतिज्ञाः यस्मिन् ।)
 अनेक-पदसङ्कीर्ण-पूर्वपक्ष-विशिष्ट-व्यवहारः ।
 यथा । “यत्तु अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न
 सिद्धतीति । तत्र यदनेकवस्तुसङ्कीर्णं द्रव्यते
 तदा न दोषः । मदीयमनेन हिरण्यं वासो
 रूपकादि वापहतमित्येवंविधस्यादुश्लतात् ।
 ऋणादानपदसङ्करे पक्षाभास इति चेत् तदपि
 न मदीया रूपका अनेन वृद्धा गृहीताः
 सुवर्णश्चास्य हस्ते निक्षिप्तं मदीयं क्षेत्रम-
 पहरति चेत्वादीनां पक्षत्वमित्येवम् । किन्तु
 क्रियामेदात् क्रमेण व्यवहारो न युगपदित्येतावत् ।
 यथाह कात्यायनः ।
 ‘बहुप्रतिज्ञं यत् कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।
 कामन्तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति ॥’
 तस्मादनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो युगपन्न सिध्य-
 तीति तस्यार्थः ।” इति मिताचरा ॥ अनेक-
 प्रतिज्ञायुक्ते, त्रि ॥
 बहुप्रदः, त्रि, (प्रददातीति प्रदः । प्र+दा+क ।
 बहूनां प्रदः ।) प्रचुरदाता । तत्प्रत्ययः ।
 वदान्यः २ स्थूलजलस्यः ३ दानशौख्यः ४ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ६ ॥ स्थूलजलः ५ दानवीरः ६
 दानपूर्णः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं,
 महादेवः । यथा, महाभारते १३ । शिवसहस्र-
 नामकथने । १७ । १०८ ।
 “कुलहारी कुलकर्ता बहुविदो बहुप्रदः ॥”)

बहुप्रसूः, स्त्री, (बहून् प्रसूते इति । बहु + प्र + सू + क्तिप् ।) बहुसन्तानप्रसवकारिणी । तत्पर्यायः । कमिला २ । इति हेमचन्द्रः । ३।२२२॥
 बहुफलः, पुं, (बहूनि फलानि यस्य ।) कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥ विकङ्कतः । तेजःफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुफला, स्त्री, (बहूनि फलानि यस्याः ।) खविका । माधवणी । काकमाची । त्रयुसी । शशाङ्गुली । सुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूम्यामलकी । इति भावप्रकाशः ॥
 बहुफलिका, स्त्री, (बहुफला + संज्ञायां कन् । अत इत्वम् ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुफली, स्त्री, (बहुफल + डीप् ।) मृगेव्वारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आमलकी । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥
 बहुफेना, स्त्री, (बहुः फेनो यस्याः ।) सातला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुवलः, पुं, (बहु अतिशयं वलं यस्य ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयबलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमञ्जरी, स्त्री, (बहुमो मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति भावप्रकाशः ॥
 बहुमलः, पुं, (बहूनि मलानि यस्य ।) सीसकम् । इति रत्नमाला ॥ अनेकमलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमार्गः, स्त्री, (बहुवो मार्गा यस्मिन् । चतुर्दिक्षु पथवत्त्वात् तथात्वम् ।) चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः । ४।५४ ॥ अनेकपथयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमूर्तिः, स्त्री, (बहुवो मूर्तयस्तस्याः ।) वनकापांसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नानाकारश्च । (बहुमूर्तिधरे त्रि । पुं, ककलासवत् जन्तुविशेषः । बहुरूपी इति ख्यातः ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६।६० ।
 “अनेकमूर्तिरयत्तः शतमूर्तिः सनातनः ॥”
 बहुमूर्द्धा, [न] पुं, (बहुवो मूर्द्धानो यस्य । “सहस्रश्रीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥” इति श्रुतेस्तथात्वम् ॥) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 बहुमूलः, पुं, (बहूनि मूलानि यस्य ।) इकटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “इकटो बहुमूलश्च वाटीदीर्घः खरच्छदः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 शिशुः । स्थलसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनेकमूलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमूलकं, स्त्री, (बहुमूल + कन् ।) उशीरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (वीरगम् । तत्पर्यायो यथा,—
 “स्याङ्गीरणं वीरतरुर्वीरश्च बहुमूलकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 बहुमूलकः, पुं, (बहुमूल एव । बहुमूल + स्वार्थे कन् ।) इकटः । इति जटाधरभूरिप्रयोगौ ॥
 बहुमूला, स्त्री, (बहुमूल + टाप् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुमूली, स्त्री, (बहुमूल + डीप् ।) माकन्दी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुमूल्यं, त्रि, (बहूनि मूल्यानि यस्य ।) महाधनम् । तत्पर्यायः । महाधनम् २ । इत्यमरः । २।६।११३ ॥
 बहुरन्ध्रिका, स्त्री, (बहूनि रन्ध्राणि यस्याः । बहु + रन्ध्र + टाप् । संज्ञायां कन् । टाप् अत इत्वम् ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरसा, स्त्री, (बहु रसो यस्याः ।) महाव्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसवती स्त्री ॥)
 बहुरुहा, स्त्री, (बहु यथा तथा रोहतीति । रुह् + क । टाप् ।) कन्दगुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरूपः, पुं, (बहूनि रूपाणि यस्य ।) सर्जरसः । इत्यमरः । २।६।१२८ ॥ शिवः । विष्णुः । कामदेवः । सरटः । इति मेदिनी । के, २७ ॥
 ब्रह्मा । केशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रुद्रः । यथा, भागवते । ६।६।१८ ।
 “अजेकपादहिमव्रो बहुरूपो महानिति ॥”
 प्रियव्रतपुत्रस्य मेधातिथेः पुत्रमेदो वर्षमेदश्च । यथा, भागवते । ५।२०।२५ । “तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान् पुरोजव-मनोजव-पवमान-धूम्रानौक-चित्ररेफ बहुरूप-विश्वाधारसंज्ञान् ॥” इति ॥)
 बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नानारूपयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मनुः । १।४६ ।
 “तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ॥”)
 बहुरूपकः, पुं, (बहुरूप + स्वार्थे कन् ।) जाह्नकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरूपा, स्त्री, (बहुरूपस्य शिवस्य स्त्री । टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
 “अरूपा परभावत्वाद्बहुरूपा क्रियात्मिका ।
 जाता शैलेन्द्रगेहे सा शैलराजमुता ततः ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 बहुरेखा, स्त्री, (बहुवो रेखा करस्यादिचिह्नम् ।) प्रचुरदीर्घचिह्नम् । बहुरेखायुक्तानां दीपो यथा,—
 “रेखाभिर्बहुभिः क्लेशं खल्लाभिर्धनहीनताम् ।
 रक्ताभिः सुखमाप्नोति कृष्णाभिः प्रेक्ष्यतां ब्रजेत् ॥”
 इति गारुड ६४ अध्यायः ॥
 बहुरेताः, [स] पुं, (बहु रेतो यस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
 बहुरोमा, [न] पुं, (बहूनि लोमानि यस्य ।) मेघः । इति हारावली । ८० ॥ लोमशे, त्रि ॥
 बहुलं, स्त्री, (बहुते वृद्धिं गच्छतीति । बहि वृद्धौ कुलच् । नलोपश्च ।) आकाशम् । इति मेदिनी ॥ सितमरीचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलं, त्रि, (बहूनर्थान् लातीति । बहु + ला + क ।) प्रचुरम् । (यथा, मनुः । ४।६० ।
 “नाधार्मिके वसेद्ग्रामे न धार्मिके बहुले भृशम् ॥”)
 कृष्णवर्णः । इति मेदिनी । ले, ११८ ॥

बहुलः, पुं, (बहूनर्थान् लातीति । बहु + ला + क ।) अग्निः । कृष्णपक्षः । इति मेदिनी । ले, ११८ ॥
 (यथा, कुमारः । ४।१३ ।
 “बहुलेऽपि गते निशाकर-
 स्तनुतां दुःखमनङ्ग ! मोक्षति ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।१२८ ।
 “मन्यानो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः ॥”)
 बहुलगन्वा, स्त्री, (बहुलो गन्धो यस्याः ।) एला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलच्छदः, पुं, (बहुलानि च्छदानि यस्य ।) रक्तशिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलवर्णः, स्त्री, (बहूनि लवणानि यस्मिन् ।) औषरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुला, स्त्री, (बहूनर्थान् लाति या । बहु + ला + क । टाप् ।) नीलिका । एला । (यथा,—
 “एला स्थूला च बहुला पृष्णीका त्रिपुटापि च ।
 भद्रैला वृद्धदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 गौः । इति मेदिनी । ले, ११७ ॥ देवीविशेषः । यथा,—
 “दृष्ट्वा सा तेन मुनिना निःस्वयं रविमण्डलात् ।
 बहुला ह्यागता तूर्णं प्रस्थं मानसभूभृतः ॥
 प्रत्यहं तत्र सावित्री गायत्री बहुला तथा ।
 सरस्वती च दुपदा पद्मैता मानसाचले ॥”
 इति कालिकापुराणे । २३ अध्यायः ॥
 (नदीभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५७।३६ ।
 “चीनाश्चैव तुखाराश्च बहुला वाह्यतो नराः ॥”
 खनामख्याता उत्तमराजपत्नी । यथा, तत्रैव । ६६।६ ।
 “बाभ्र्यां बहुलां नाम उपयेमे स धर्म्मवित् ।
 उत्तानपादतनयः प्रचीमिन्द्र इवोत्तमः ॥”)
 बहुलाः, स्त्री, कृत्तिकानक्षत्रम् । नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनी । ले, ११७ ॥
 बहुलीकृतं, त्रि, (अबहुलं बहुलं कृतम् । अभू-ततद्भावे च्चिः ।) अपनीततुषधान्यादि । वयो-लान इति भाषा । तत्पर्यायः । पूतम् २ । इत्यमरः । २।६।२३ ॥ (विस्तृतीकृतम् । यथा, मार्कण्डेये । २१।६२ ।
 “पराक्रमवता वीर ! त्वया तद्बहुलीकृतम् ॥”)
 बहुवल्कः, पुं, (बहूनि वल्कानि यस्य ।) प्रियालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुवल्ली, स्त्री, डोडिचूपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुवारः, पुं, (बहूनि वारयतीति । बहु + वृ + णिच् + अण् ।) वृक्षविशेषः । बहुवार इति ख्यातः । तत्पर्यायः । श्रेलुः २ शीतः ३ श्लेष्मातः ४ श्लेष्मातकः ५ उद्दालः ६ उद्दालकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ सेलुः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अस्य फलगुणाः । हिमत्वम् । श्लेष्मलत्वम् । शुक्रकारित्वम् । गुरुत्वम् । दुर्जरत्वम् । मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 बहुवारकः, पुं, (बहूनि वल्कादीनि वारयतीति । बहु + वृ + णिच् + क्त्वा ।) वृक्षविशेषः । (अस्य

बहुव्री

गुणा बहुवारशब्दे उक्ताः । बहुवार इति
ख्यातः । यथा, मनुसंहितायाः ॥५॥६॥ श्लोकस्य
टीकायां कुल्लूकभट्टः । “शेषं बहुवारकफलं
गोभवं पेयं नवप्रसूताया गोः चीरमग्निसंयो-
गात् कठिनं भवति एतान् यन्नतस्त्वजेत् ॥”
बहुविधः, त्रि, (बहुवो विधा यस्य ।) नाना-
प्रकारः । तत्पर्यायः । विविधः २ नानारूपः
३ पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३ । २ । ६३ ॥
(यथा, गीतायाम् । ४ । ३२ ।
“एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥”)
बहुविस्तीर्णा, स्त्री, (बहु यथा स्यात् तथा
विस्तीर्णा ।) कुचिकावृत्तः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुचइ इति भाषा ॥
बहुवीजं, स्त्री, (बहुनि वीजानि यस्य ।) गण-
गात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आता इति
भाषा ॥ अस्य गुणा आटप्यशब्दे द्रव्याः ॥
बहुवीर्यः, पुं, (बहु वीर्यं तेजो यस्य ।) विभी-
तकः । इति जटाधरः ॥ तण्डुलीयश्राकः ।
शाल्मलिवृत्तः । मरुवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुवीर्या, स्त्री, (बहु वीर्यं तेजो यस्याः ।)
भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुव्रीहिः, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेषः ।
(सुम्भबोधमते ।) अस्य साङ्केतिकसंज्ञा हः ।
यथा, अव्ययार्थानां दानां हसंज्ञः । उदाहरणं
यथा । पीतमम्बरं यस्यासौ पीताम्बरो हरिः ।
इति वोपदेवः ॥ स च तुल्याधिकरणानां पदानां
अव्ययार्थत्वे स्यादिति बोध्यम् । यथा पीताम्बरादि ।
भिन्नाधिकरणानाम् पुत्राय धनमस्य शिष्याय
विद्या अस्य इत्यादौ न स्यात् । समाहृत इत्यु-
दाहरणेन कदाचिद्भिन्नाधिकरणानाञ्च स्यात्
धर्मं वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः । एवं कामवृत्तिः
उरसि लोमा कण्ठे काल इत्यादि । एवं पीता-
म्बर इत्युदाहरणं विशेषणविशेष्ययोः समासे
विशेषणमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन
पीताम्बर इत्यत्र अम्बरपीत इति न स्यात् ।
एवं त्रिलोचनः चतुर्भुजः दीर्घकेशीत्यादि । एवं
पीताम्बर इत्युदाहरणं कश्चित् क्तान्तविशेषणं
पूर्वं स्यात् कश्चित् परं वा स्यात् इति सूचि-
तम् । तेन अयाहृतस्त्रैरगतेरिति । अर्थेष्वातं
भर्तुंरुपस्थितोदयमिति । स वृत्तचूडश्चलकाक-
पञ्चकैरित्यादि रघुः ॥ सुखजातः सुरापीतो
वृजग्वो माल्यधारक इति । एवं जातदन्तः
दन्तजातः जातश्वश्रुः श्वश्रुजातः पीततेजः
तेजपीतः पीतवृत्तः वृत्तपीतः ऊर्ध्वभार्यः
भार्योर्ध्वः गतभार्यः भार्यागतः गतार्थः अर्थ
गतः अग्रग्राहितः आहिताग्निः पुत्रजातः
जातपुत्रः जातयामः यामजातः दुःखजातः
जातदुःखः गडुकण्ठः कण्ठगडुः इत्यादिबोध्यम् ।
एवमुद्यतचक्रः चक्रोद्यतः उद्यतासिः अस्युद्यतः
उद्यतगदः गदोद्यतः उद्यतखड्गः खड्गोद्यत
इति । आयुधेभ्यो नित्यं पूर्णमिति जौमराः ॥
यथा उद्यतचक्र इत्यादि । एवं सर्वनामसक-

बहुसा

लात् पूर्वम् । सर्वश्वेतः । संख्यासर्वनाम्नोः
संख्यापूर्वं स्यात् । द्विपरः त्रिपूर्वः । सप्तम्य-
न्तमचन्द्रादेः । सप्तम्यन्तं पदं पूर्वं स्यान्न
चन्द्रादेः । धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः उरसि
लोमा कण्ठे काल इत्यादौ उरसिजवत् क्तेर-
लुक् । चन्द्रादेस्तु चन्द्रशेखरः चन्द्रचूडः पद्म-
नाभः शूलपाणिः कुशहस्तः । प्रियो वा ।
गुडप्रियः प्रियगुडः । किञ्च आरूढो वानरो
यं स आरूढवानरो वृत्तः । वृत्तः कृष्णो येन
स वृत्तकृष्णो भक्तः । दत्ता भूमिर्यस्यै स दत्त-
भूमिर्भिपः । निर्गताः पक्षिणो यस्मात् वृत्तात्
स निर्गतपक्षी वृत्तः । चलारो भुजा यस्यासौ
चतुर्भुजो विष्णुः । बहूनि नक्षत्राणि यत्र तद्वहु-
नक्षत्रमाकाशम् । इति द्वितीयान्ताद्यन्य-
पदार्था बहुव्रीहयः सर्वैर्मन्यन्ते । स्वमते तु
प्रथमान्तान्यपदार्थोऽपि यथा सह मात्रा वर्तते
योऽसौ समाहृतकः एवं सप्तचक्रः सनामकं
ब्राह्मणमानिनीत्यादि । इति दुर्गादासः ॥ * ॥
(बहुवो व्रीहयो यस्येति व्युत्पत्त्या) प्रचुर-
धान्ययुक्ते, त्रि । यथा,—
“द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मदगेहे नित्यमव्ययी-
भावः ।
तत्पुरुष ! कर्म धारय येनाहं स्यां
बहुव्रीहिः ॥”
इति प्राचीनाः ॥
बहुशत्रुः, पुं, (बहुवः शत्रवो यस्य ।) चटकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बहुशत्रुविशिष्टे, त्रि ।
तृतीयायां तिथौ पटोलभचणेन बहुशत्रुः
स्यात् । यथा, तिथितत्त्वे ।
“कुष्माण्डे चार्धहानिः स्याद्दृष्ट्यां न स्मरे-
हरिम् ।
बहुशत्रुः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके ॥”)
बहुशः, य, (बहूनि ददाति करोत्यादि वा । बहु
+ “बहुल्यार्थाश्चकारकादन्यतरस्याम् ॥” ५ ।
४ । ४२ । इति शब् ।) बहूनि । इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २६ ।
“कथ्यन्ते बहुशस्त्रेते पिता पुत्रचयश्च यत् ॥”)
बहुशल्याः, पुं, (बहु शल्यं यस्य ।) रक्तखदिरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेकशल्यायुक्ते, त्रि ॥
बहुशालः, पुं, (बहुभिः शालते इति । बहु +
शाल + अच् ।) सुहृद् । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुशिखा, स्त्री, (बह्वी शिखा यस्याः ।) जल-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बह्वी शिखा
इति कर्मधारयसमासः ।) अनेकशिखा च ॥
बहुसन्ततिः, पुं, (बह्वी सन्ततिर्विस्तारोऽन्यथो वा
यस्य ।) ब्रह्मयष्टिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेदुर्वाश इति भाषा ॥ अनेकसन्तान-
युक्ते, त्रि ॥
बहुसम्पुटः, पुं, (बहुः सम्पुटो यस्य ।) विष्णुकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुसारः, पुं, (बहुः सारः स्थिरांशो यस्य ।)
खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बहुसार-

बाङ्गवं

विशिष्टे, त्रि । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ ।
७ । ३ । १ ॥ “स य एष बहुसारः ॥”)
बहुसुता, स्त्री, (बहुः सुतः सन्ततिर्मूलं वा
यस्याः ।) शतमूली । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥
बहुसूः, स्त्री, (बहुन् सूते या । बहु + सू + क्तिप् ।)
शूकरी । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुप्रसवा च ॥
बहुसूतिः, स्त्री, (बहुः सूतिः प्रसवो यस्याः ।)
बहुपत्या गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ बहु-
सन्तानप्रसवा च ॥
बहुसवा, स्त्री, (बहु यथा स्यात् तथा सवति या ।
बहु + सु + अच् । टाप् ।) शक्तकीवृत्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकवरणशीला च ॥
बहुस्वनः, पुं, (बहुः प्रचण्डः स्वनः शब्दो यस्य ।)
पेचकः । इति केचित् ॥ अनेकशब्दयुक्ते, त्रि ॥
बहुपत्यः, पुं स्त्री, (बहूनि अपत्यानि यस्य ।)
शूकरः । मूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहु-
सन्तानयुक्ते, त्रि ॥
बहुश्री, [न्] त्रि, (बहु अश्रातीति । बहु +
अश्र + णिनि ।) बहुभोजनशीलः । यथा,
चाणक्ये । ६६ ।
“बहुश्री स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्यः षट् शुनो गुणाः ॥”
(बहुश्री आश्रा यस्य ।) बहुश्राविशिष्टः ॥
(धृतराष्ट्रपुत्रविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
१ । ११७ । १६ ।
“आदित्यकेतुर्वहुश्री नागदन्तोऽग्नयायपि ॥”)
बहुक्, स्त्री, ऋग्वेदः (बहु ऋचो यस्य ।)
सूक्ते, स्त्री । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥ “बहु
ऋचोऽध्येतव्या येन इति व्युत्पत्त्या ऋग्वेदो
ब्राह्मणे, पुं । यथा, मनुः । ३ । १४५ ।
“यन्नेन भोजयेत् आह्वे बहुचं वेदपारगम् ॥”
केचित् बहुच इत्यकारन्तमिच्छन्ति ॥
बहुची, स्त्री, (बहुचस्य ऋग्वेदस्य पत्नी । बहुच
+ डीप् ।) ऋग्वेदवेत्तुः पत्नी । इति जटा-
धरः ॥ (बहु ऋचोऽध्येतव्या यथा इति विग्रहे
अध्ययनामाध्येत्री स्त्री । अनुचबहुचावधे
तथैवेति वचनात् । “ऋक्पूरुषः पथामानसे ।”
५ । ४ । ७४ । इत्यप्रत्ययः समासान्तः । “गोत्रश्च
चरणैः सह” इति जातित्वात् डीष् । यद्यपि
स्त्रीणां स्त्राध्यायाध्ययनं निषिद्धं तथापि पुरा
कल्पेऽप्येतदासीत् । यथाह यमः ।
“पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते ।
अध्यापनश्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥”
इति ॥
बा(वा)ङ्ग, ऋ ङ आज्ञावे । स्नाने । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सट् ।
आज्ञावः उन्मज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥)
वोपदेवेन अन्तःस्थवकारादौ गृहीतः ॥ (बाङ्गते ।
ऋदित् चङि न ह्रस्वः । अववाङ्गयत् ॥)
बा(वा)ङ्गवं, स्त्री, (बहुवाणां समूहः । बहुवा +
“खण्डिकादिभ्यश्च ।” ४ । २ । ४५ । इत्यञ् ।)
बहुवासमूहः । इत्यमरः ॥ (बहुवाया इद-

मिति । बड़वा + अण् । बड़वासम्बन्धिनि, त्रि ।
यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“दीपनीयमचक्षुष्यं बाड़वं दधि वातलम् ॥”

वा(वा)ड़वाः, पुं, (बाड़ं यज्ञान्तस्नानं वाति प्राप्नो-
तीति । बाड़ + वा + कः ।) ब्राह्मणः । (बड़-
वायां घोटकां जातः । बड़वा + अण् ।) बड़-
वानलः । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । और्वः २
संवर्गकः ३ अज्जमिः ४ बड़वासुखः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ६४ ।

“महोदधेर्जटरगतश्च बाड़वो

भवान् विभूत्या परया करे स्थितः ॥”

वा(वा)ड़वाभिः, पुं, (बड़वा समुद्रस्या घोटकी तत्-
सम्बन्धिनिः ।) बड़वानलः । इति जटाधरः ॥
(यथा, माघे । ११ । ४५ ।

“पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः

स्फुटमनिश्रमतापि ज्वालया बाड़वाम्नेः ॥”

वा(वा)ड़वायः, पुं, (बाड़वेण ब्राह्मणेण अग्न्याः
श्रेष्ठः ।) ब्राह्मणश्रेष्ठः । यथा,—

“इत्याकर्ण्य वचस्तस्य बाड़वायस्य धीमतः ।

पप्रच्छ हृष्टमानस्कस्तीर्थयात्राविधिं मुनिम् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे १६ अध्यायः ॥

वा(वा)ड़वेयौ, पुं, (बड़वाया घोटकरूपधारिण्याः
सूर्यपत्न्या अपत्ये पुमांश्चौ । बड़वा + ङक् ।)

अश्विनीकुमारौ । इति शब्दमाला ॥

वा(वा)ड़यं, स्त्री, (बाड़वानां ब्राह्मणानां समूहः ।

बाड़व + “ब्राह्मणमानवबाड़वाद यत् ॥” ४।२।

४२ । इति यत् ।) ब्राह्मणसमूहः । इत्यमरः ॥

बाड़ङ्गनः, पुं, (बाड़् भावनं तस्मै इङ्गते इति ।

बाड़् + इङ्ग + ल्यु ।) वार्त्ताकुः । इति रत्न-
माला ॥

बाढ़ं, स्त्री, (बाह प्रयत्ने + क्तः । “सुखस्वान्त-
धान्तेति ॥” ७।२।१८ । इति निपातनात्

साधुः ।) अतिशयः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २४ । ६८ ।

“बाढ़ं मया सा नगरौ दृष्टा विद्यार्थिना सता ॥”

प्रतिज्ञा । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥ बाढ़मित्य-
अयमपीति वृद्धाः । इति भरतः ॥

“बाढ़ं त्रिषु दृष्टे स्त्रीवममुमयामथ त्रिषु ॥”

इति नानार्थरत्नमाला ॥

(सखम् । यथा, रघुः । १६ । ५२ ।

“बाढ़मेषु दिवेषु पार्थिवः

कर्म साधयति पुत्रजन्मने ॥”

वा(वा)णः, पुं, (वणं वाणः शब्दस्तदस्यास्तीति ।

वाण + अण् ।) अस्त्रविशेषः । तिर इति

भाषा । तत्पर्यायः । पृष्ठकः २ विशिखः

३ अजिम्भगः ४ खगः ५ आशुगः ६ कलम्बः

७ मार्गणः ८ शूरः ९ पञ्ची १० रोपः ११

इधुः १२ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ चित्र-
पुङ्खः १३ शायकः १४ वीरतरः १५ तूणजेडः १६

काळः १७ विपर्वकः १८ शूरः १९ वाजी २०

पत्रवाहः २१ अस्त्रकण्टकः २२ ॥ लौहमय-
वाणस्य पर्यायः । प्रचुङ्खनः १ लोहनालः २

नाराचः ३ ॥ त्रिप्रवाणस्य पर्यायः । प्रहितः १

निरस्तः २ ॥ विषाक्तवाणस्य पर्यायः । तीक्ष्णः १

लिप्तकः २ दिग्धः ३ ॥ तीरो निष्कलसायके ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ ।

७५ । १७ ।

“यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव ।
तत्रा नो ब्रह्मण्यतिरहितः शर्म यच्छतु
विश्वहा शर्म यच्छतु ॥”

वलिराजस्य ज्येष्ठपुत्रः । यथा,—

“बलेः पुत्रशतं त्वासीद्वाण्येष्ठन्ततो हिजाः ।

बाणः सहस्रबाहुः स्यात् सर्वास्त्रगुणसंयुतः ॥

तपसा तोषितो यस्य पुरे वसति शूलधृक् ।

महाकालत्वमगमत् सान्यं यस्य पिशाकिनः ॥”

इति मत्स्यपुराणे ५ अध्यायः ॥

(अस्य जन्मादिविवरणान्तु बाणयुद्धशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । विस्तृतिस्तु हरिवंशे विष्णुपर्वणि १७३

अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।) गोस्तनः । केवलः ।

इति मेदिनी । ये, २७ ॥ अग्निः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ काण्डावयवः । इति विश्वः ।

भद्रसुङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, स्त्री,

नीलभिण्ण्टी । इति वैजयन्ती ॥ यथा, माघे ।

६ । ४६ ।

“विक्रमबाणदलावलयोऽधिकं

रुरुचिरे रुचिरेक्षणाविभमाः ॥”

वर्णयते शब्दाते इति । वण शब्दे + “अकर्त्तरि

च कारके संज्ञायाम् ॥” ३ । ३ । १६ । इति

घञ् । वाक् । इति निघण्टुः ॥ इच्छाकुर्वंशीयो-

ऽथोधारजः स्वनामख्यातो विकुञ्जेः पुत्रः ।

यथा, रामायणे । १ । ७० । २२—२३ ।

“इच्छाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुञ्जिरित्येव विमुक्तः ।

कुञ्जैरथात्मजः श्रीमान् विकुञ्जिरुदपदत ॥

विकुञ्जेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ।

वाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥”

कादम्बरीप्रणीता कविशेषः । यथा, कादम्बर्यां

कविवंशवर्णने ।

“सरस्वतीपाणिसरोजसमुत्त-

प्रगृह्योमश्रमसौकराम्भसः ।

यशोऽशुक्लौकृतसप्तविष्टपात्

ततः सुरोबाण इति यज्ञायत ॥

द्विजेन तेनाक्षत कण्ठकौष्ठया

महामनोमोहमलीमसान्वया ।

अलब्धवैदग्ध्याविलाससुगंधया

धिया निबद्धेयमतिदयी कथा ॥”

अयमेव हर्षचरितप्रणीता इति केचित् ॥

वा(वा)णगङ्गा, स्त्री, (बाणेन प्रकटिता गङ्गा नदी-

विशेषः ।) रावणबाणनिर्भससोमेश्वरगिरि-

भवनदीविशेषः । यथा,—

“सोमेशादक्षिणे भागे बासीनाद्रिं विभिद्य वै ।

रावणेन प्रकटिता जलधारातिपुण्यदा ।

बाणगङ्गेति विख्याता या स्नानादघृष्टारिणी ॥

स्नात्वा तु बाणगङ्गायां दृष्ट्वा बाणेश्वरं विशुम् ।

गङ्गास्नानफलं प्राप्य मोदते देववद्वि ॥”

इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमावसुक्ति-

चित्रमहिमा त्रिवेण्यादिमहिमा नामाध्यायः ॥

वा(वा)णदण्डः, पुं, (बाणस्य दण्डः ।) वापदण्डः ।

तत्पर्यायः । वेमा २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वा(वा)णपुङ्खा, स्त्री, (बाणस्य + पुङ्खा ।) शरपुङ्खा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वा(वा)णपुरं, स्त्री, (बाणस्य रात्रः पुरं नगरम् ।)

बाणराजनगरम् । तत्पर्यायः । देवीकोटः २

कोटीवर्षम् ३ ऊषावनम् ४ शोणितपुरम् ५ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आग्नेयम् ६ उमावनम् ७

कोट्टवीपुरम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

वा(वा)णभट्टः, पुं, गन्धकारविशेषः । (स तु काद-

म्बर्यादिग्रन्थप्रणीता ।) “ननु मङ्गलं कथं क्रियते

मङ्गलादिग्रन्थसः विग्रन्धं वात् प्रारिप्सित-

सिद्धिरिति चेन्न । बाणभट्टादेर्मङ्गले सत्यपि

ग्रन्थसमाप्ताभावात् माघादौ मङ्गलाभावेऽपि

समाप्तिदर्शनात् ॥” इति सुगन्धोद्योटीकायां

दुर्गादासः ।

वा(वा)णयुद्धं, स्त्री, (बाणेन सह युद्धम् ।) बाण-

राजेन सह श्रीकृष्णस्य संग्रामः । तस्य विव-

रणम् । यथा,—

श्रीशुक उवाच ।

“बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः ।

सहस्रबाहुर्वादेन ताण्डवेऽतोययन्मुडम् ॥

भगवान् सर्वभूतेशः शरण्या भक्तवत्सलः ।

वरेण च्छन्दयामास स तं वने पुराधिपम् ॥

स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मदः ।

किरीटेनार्कवर्णेन संसृष्टस्तपदाभुजम् ॥

नमस्ये त्वां महादेव ! लोकानां गुरुमीश्व-

रम् ॥

पुंसामपूर्णकामानां कामपुराभराद्विपम् ॥

दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ।

त्रिलोकां प्रतियोद्धारं न लभे त्वद्वते समम् ॥

कण्डूया निभृतैर्दोर्भिर्युतसुर्दिग्गजानहम् ।

आद्यायां चूर्णयमद्रीन् भीतास्तेऽपि प्रदुह्युः ॥

तत् श्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः केतुस्ते अभ्यते यदा ।

तदपङ्गं भवेन्मृदु ! संयुगं मत्समेन ते ॥

इत्युक्तः क्रुमतिर्हृष्टः स्वयहं प्राविशन्नृप ! ।

प्रतीक्षन् गिरिशदेशं स्ववीर्यनश्रनं कुधीः ॥

तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् ।

कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा ॥

सा तत्र तमपश्यन्ती कासि कान्तेतिवादिनी ।

सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम् ॥

बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता ।

सख्यपृच्छत् सखीन्मूर्ध्ना कौतूहलसमन्विता ॥

कं त्वं नृगयसे ! सुभ्रु ! कीदृशस्ते मनोरथः ।

हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्रं प्रपल्लवये ॥

ऊषोवाच ।

दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने श्यामः कमललोचनः ।

पीतवासा दृढहाडुर्योषितां हृदयङ्गमः ॥

तमहं नृगये कान्तं पाययित्वाधरं मधु ।

कापि यातः सृष्टयतीं क्षिप्त्वा मां दृजिमाश्रये ॥

बाण्यु

चित्रलेखोवाच ।

यसनन्तेऽपनेष्यामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते ।
तमानेह्ये वरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥
इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान् ।
दैवविद्याधरान् यच्चान् मनुजांश्च यथालिखत् ॥
मनुजेषु च सा दृष्टीच्छ्रमानकदुर्लभम् ।
अलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता ॥
अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योवावाङ्मुखी
द्विया ।

सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते ! ॥
चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ।
ययौ विहायसा राजन् ! द्वारकां कृष्णपालि-
ताम् ॥

तत्र सुप्तं सुपथङ्के प्रादुम्निं योगमास्थिता ।
गृहीत्वा शोणितपुरं सख्ये प्रियमदर्शयत् ॥
सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना ।
दुष्कृत्ये स्वग्रहे पुंभी रेमे प्रादुम्निना समम् ॥
परार्द्धावासः सगन्धधूपदीपासनादिभिः ।
पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः सुश्रूषणार्चितः ॥
गूढः कन्यापुरे शश्वत् प्रवृद्धस्तेहया तथा ।
नोहर्गणान् स बुबुधे ऊषयापहृतेन्द्रियः ॥
तां तथा यदुवीरेण सुच्यमानां हतत्रपाम् ।
हेतुभिल्लक्ष्याश्चक्रुराप्रीतां दुरवच्छदेः ॥
भटा आवेदयाश्चक्रूराजंस्ते दुहितुर्व्ययम् ।
विचेष्टितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणम् ॥
अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ! ।
कन्याया दूषणं पुंभिर्दुष्प्रेक्षाया न विद्वहे ॥
ततः प्रयथितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ।
त्वरितः कन्यकागारं प्राप्नोऽद्राचीदयदूदहम् ॥

कामात्मजं तं भुवनैकसुन्दरं
श्यामं पिशङ्गाभरमम्बुजेक्षणम् ।
दृष्ट्वा दसजं कुण्डलकुन्तललिषा
स्मितावलोकितं च मण्डिताननम् ॥
दीप्यन्तमक्षैः प्रिययाभिवृणुया
तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमसजम् ।
बाहोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां
तस्याय आसीनमवेक्ष्य विस्मितः ॥
स तं प्रविष्टं व्रतमाततायिभि-
र्भटैरेकैरवलोक्य माधवः ।
उदम्य मौर्व्यं परिधं अवस्थितो
यथान्तको दण्डधरो जिघांसया ॥
जिघृक्षया तान् परितः प्रसर्पतः
शुनो यथा शूकरयूथपोऽहनत् ।
ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता
निर्भिन्नसङ्गोऽरुमुजाः प्रदुदुः ॥
तं नागपाशैर्वलिनन्दनो बली
घ्नन्तं स्वसैन्यं रुषितो ववन्ध ह ।
ऊषा भृशं शोकविषादविह्वला
बह्वं निशन्वाश्रुकलाच्यरौत्सीत् ॥”

इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहि-
तायां वैयासिक्यां दशमस्कन्धे बाणयुद्धे द्विषष्टि-
तमोऽध्यायः ॥ * ॥

बाण्यु

श्रीशुक उवाच ।

“अपश्यताश्चानिरुद्धं तद्वन्मूनाश्च भारत ! ।
चत्वारो वार्षिका मासा यतीयुरनुशोचताम् ॥
नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्त्तां बह्वस्य कर्म च ।
प्रययुः शोणितपुरं दृष्ट्वायः कृष्णदेवताः ॥
प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः श्राम्भोऽथ शारणः ।
नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ॥
अर्च्यौहिणीभिर्द्वादशभिः समेताः सर्वतो
दिशम् ।

रुद्रधुञ्जाननगरं समन्तात् सत्त्वतर्षभाः ॥
भव्यमानपुरोद्यानप्रकाराङ्गलगोपुरम् ।
प्रेक्षमाणो रूपाविष्टस्तुत्यसैन्योऽभिनिर्धयौ ॥
बाणार्थं भगवान् रुद्रः समुतः प्रमथेर्हतः ।
आरुह्य नन्दिदृष्टभं युयुधे रामकृष्णयोः ॥
आसीत् सुतुमुलं युद्धमद्भुतं लोमहर्षणम् ।
कृष्णशङ्करयो राजन् ! प्रद्युम्नगृहयोरपि ॥
कुम्भाङ्गकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगम् ।
श्राम्भस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्वकेः ॥
ब्रह्मादयः सुराधीशाः सुनयः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्वाश्चरसो यक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥
शङ्करानुचराश्चोर्ध्वभूतप्रमथगुह्यकान् ।
हाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान् सविनायकान् ॥
भूतमाहपिशाचांश्च कुम्भाङ्गान् ब्रह्मराक्षसान् ।
द्रावयामास तीक्ष्णाभ्यैः शरैः शार्ङ्गधनुश्चुपतेः ॥
पृथग्दिव्यानि प्रायुङ्क्त पिशाक्यस्त्राणि
शार्ङ्गिणी ।

प्रत्यक्षैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरविक्षितः ॥
ब्रह्माक्षस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्वतम् ।
आमेयस्य च पार्श्वन् नैजं पाशुपतस्य च ॥
मोहयित्वाथ गिरिशं जृम्भणास्त्रेण जृम्भितम् ।
बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेयुभिः ॥
स्कन्दः प्रद्युम्नबाणैर्वैरर्द्यमानः समन्ततः ।
अहविमुञ्चन् गात्रेभ्यः शिखिना प्राद्वव्रज्यात् ॥
कुम्भाङ्गः कूपकर्णश्च पेततुमुंषलाहितौ ।
दुदुषुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वशः ॥
वीशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षितः ।
कृष्णमभ्यद्रवत् संख्ये रथौ हिलैव सात्वकिम् ॥
धनूष्याकृष्य युगपद्बाणः पञ्चशतानि वै ।
एकेकस्मिन् शरौ द्वौ द्वौ सन्धे रणदुर्मदः ॥
तानि चिच्छेद भगवान् धनूषि युगपद्हरिः ।
सारथिं रथमश्वंश्च हत्वा शङ्खमपूरयत् ॥
तन्माता कोटुवी नाम नग्रा सुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्ये कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥
ततस्त्रिंशदसुखो नयामनिरीक्षन् गदायजः ।
बाणश्च तावद्विरथश्चिन्नधन्वाविशत् पुरम् ॥
विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ।
अभ्यधावत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ॥
अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा यखजत् ज्वरम् ।
माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरायुभौ ॥
माहेश्वरः समाक्रन्दन् वैष्णवेन बलाहितः ।
अलब्ध्वा भयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः ॥
शरणाधीनं हृषीकेशं तुष्टाव प्रणताञ्जलिः ॥

बाण्यु

ज्वर उवाच ।

नमामि त्वानन्तशक्तिं परेशं
सर्वात्मानं केवलं त्रिप्रमात्रम् ।
विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं
यत्तद्वत्स ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥
कालो देवं कर्म जीवः स्वभावो
द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
तत्संघातो बीजरोहप्रवाह-
स्वभावेष्टा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥
नानाभावैर्लोलयैवोपपन्ने-
र्देवान् साधूँ लोकसेतून् विभर्षि ।
हंस्यन्मार्गान् हिंसया वर्त्तमानान्
जन्मेतत्ते भारहाराय भूमेः ॥
तप्तोऽहन्ते तेजसा दुःसहेन
श्रान्तोऽप्येतात्पुत्रलोकेन ज्वरेण ।
तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिभ्रमं
नो सेवेरन् यावदाशानुबद्धाः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं येतु ते मञ्जुराङ्गयम् ।
यो नौ स्मरति संवादं तस्य त्वन्नो भवेद्भयम् ॥
इत्युक्तोऽप्युतमानस्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ।
बाणस्तु रथमारुढः प्रागाद्योत्स्यन् जनार्द-
नम् ॥

ततो बाहुसहस्रेण नानाशुधधरो वृषः ।
सुमोच परमक्रुद्धो बाणांश्चक्रायुधे वृष ! ॥
तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण चुरनेमिना ।
चिच्छेद भगवान् बाहूँश्चाखा इव वनस्यतेः ॥
बाहुषु च्छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान् भवः ।
भक्तानुकम्पुप्रपन्नश्च चक्रायुधमभाषत ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि वाङ्मये ।
यं पश्यन्धमलात्मानमाकाशमिव केवलम् ॥

नाभिर्नभोऽग्निर्मूर्ध्निखमसुरेतो
द्यौः शीर्षमाशाः श्रुतिरुद्भिर्बुधैर्
चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा
अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः ॥
रोमाणि यस्यौषधयोऽम्बुवाहाः
केशा विरिञ्चो धिषणा विसर्गः ।
प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः
स वै भवान् पुरुषो लोककल्पः ॥
तवावतारोऽयमकुण्डधामन्
धर्मस्य गुप्तो जगतो भवाय ।
वयश्च सर्वं भवतानुभाविता
विभावयामो भुवनानि सप्त ॥
त्वमेक आद्याः पुरुषोऽद्वितीय-
स्तुर्यः सङ्गघेतुरहेतुरीशः ।
प्रतीयसेऽथापि यथा विकारं
स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्धो ॥
यथैव सूर्यः पिहितः स्वहायया
क्वायाश्च रूपाणि च सच्चकास्ति ।
एवं गुणेनापिहितो गुणांस्त-
मात्मप्रदीपो गुणिनश्च भूमन ॥

यन्मायामोहितधियः पुनरारुह्यदिषु ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ॥
देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोकमजितेन्द्रियः ।
यो नाद्रियेत तत्तत्पादौ स शोचो ह्यात्म-
वचकः ॥

यस्मां विवृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमौश्वरम् ।
विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमत्तान्मृतं त्यजेत् ॥
अहं ब्रह्माथ विबुधा मुनयश्चामलाश्रयाः ।
सर्व्वात्मना प्रपन्नास्वामात्मानं प्रेष्ठमौश्वरम् ॥

तं त्वां जगत्स्थित्युदयान्तहेतुं
समं प्रशान्तं सुहृदात्मदेवम् ।
अनन्यमेकं जगदात्मकेतुं
भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥
अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्त्तो
मयाभयं दत्तमसुख्य देव ।
सम्पाद्यतां तद्भवतः प्रसादो
यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदात्य भगवंस्तन्नः करवाम प्रियन्तव ।
भवतो यदावसितं तस्मै साध्वनुमोदितम् ॥
अवधोऽयं ममाप्येष वैरोचनसुतोऽसुरः ।
प्रह्लादाय वरो दत्तो न वध्यो मे तवान्वयः ॥
दर्पोपशमनायास्य प्रकृता बाहवो मया ।
सूदिनश्च बलं भूरि यच्च भाराधितं भुवः ॥
चत्वारोऽस्य सुजाः शिष्टा भविष्यत्यजरामरः ।
पार्श्वदसुख्यो भवतो न कुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥
इति लब्ध्वाभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसासुरः ।
प्रादुर्भूतं रथमारोप्य स बद्ध्वा समुपानयत् ॥
अचौहिण्या परिवृतं सुवासःसमलङ्कृतम् ।
सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥
स राजधानीं समलङ्कृतां ध्वजे-
र्मनोरमैर्भूषितमार्गं चत्वराम् ।
विवेश प्रज्ञानकदुन्दुभिस्त्रिनै-
रभ्युदतः पौरसुहृद्भिजातिभिः ॥

य एतत् कृष्णविजयं शूकरेण च संयुगम् ।
संस्मरेत् प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात् पराजयः ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां दशमस्कन्धे बाणासुर-
संग्रामे श्रीकृष्णविजयस्त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥

बा(वा)णलिङ्गं, क्री, (बाणाचैनार्थं कृतं लिङ्गम् ।

अन्यास्य निरुक्तिरुक्ता हेमाद्रौ । यथा,—

“बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरो-
ऽपि च ।

तेन यस्मै कृतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥”
नर्मदानद्युहवशिवलिङ्गम् । तस्य विवरणम् ।

यथा,—
“नर्मदाजलमध्यस्थं बाणलिङ्गमिति स्मृतम् ।
बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ताङ्ग्यं स्थितम् ॥
चान्द्रायणशतं कार्यं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणात् ।
ग्राह्याग्राह्यविभागोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते ।
तदर्पितं जलं वान्नं ग्राह्यं प्रसादसंज्ञया ॥
शिवनाभमयं लिङ्गं सदा पूज्यं महर्षिभिः ।

यतश्च सर्वलिङ्गैस्तद्वि पूज्यतमं मतम् ॥
चतुरङ्गुलमुच्छ्रायं रम्यं वेदिकया युतम् ।
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं पञ्चसूत्रमुसाधितम् ॥
तद्विं मध्यमं प्रोक्तं तद्विंमवरं स्मृतम् ।
तस्य न्यूनं पूजनीयं न कदापि न तत्फलम् ॥
रुद्राचं शिवलिङ्गश्च स्थूलस्थूलं प्रशस्यते ।
शालग्रामो नाम्नेदश्च सूक्ष्मस्थूलो विशिष्यते ॥”
पार्थिवादिलिङ्गापेक्षया बाणलिङ्गस्य श्रेष्ठत्वम्
यथा,—

“कोमलेषु तु लिङ्गेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।
कठिनेषु तु पाषाणं पाषाणात् स्फाटिकं परम् ॥
स्फाटिकात् पद्मरागश्च काश्मीरं पद्मरागतः ।
काश्मीरात् पुष्करागत्यमिन्द्रनीलोद्भवं ततः ॥
इन्द्रनीलाच्च गोमेदं गोमेदाद्दिदुमोद्भवं ।
विदुमात्कौत्तिकं श्रेष्ठं तस्मात् श्रेष्ठं राजतम् ॥
हिरण्यं राजतात् श्रेष्ठं हिरण्याङ्गीरकं वरम् ।
हीरकात् पारदं श्रेष्ठं बाणलिङ्गं ततः परम् ॥”
इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ॥

अथ बाणलिङ्गलक्षणम् । वीरमित्रोदयधृत-
कालोत्तरे ।

“बाणलिङ्गं तथा ज्ञेयं भुक्तिभुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं बाणलिङ्गस्य लक्षणं शेषतः शृणु ॥
नर्मदादेविकायाश्च गङ्गायमुनयोक्तया ।
सन्ति पुण्यनदीनाञ्च बाणलिङ्गानि षण्मुख ॥
इन्द्रादिपूजितान्यत्र तच्चिद्देविर्हितानि च ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ।
इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः सान्नाय्यार्थप्रदानि च ॥”
इतीन्द्रलिङ्गलक्षणम् ॥

“आरुणं हित्यकीलालमुष्णस्पर्शं करोत्यलम् ।
आग्नेयं तच्छक्तिनिभमथवा शक्तिलाञ्छितम् ।
इदं लिङ्गवरं स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत् ॥”
इत्याग्नेयलिङ्गलक्षणम् ॥

“दण्डाकारं भवेद् दाम्यमथवा रसनाकृति ।
यद्युदुक्तं सद्य तेन निर्निर्गतं ज्ञायते तदा ।
निषिक्तं निधनन्तेन क्रियते स्थापितेन तु ॥”
इति दाम्यलिङ्गलक्षणम् ॥

“राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रलिप्तं कुण्डकुचियुतं तथा ।
राक्षसं निष्कृते लिङ्गं गार्हस्थे न सुखप्रदम् ॥”
इति नैऋतलिङ्गलक्षणम् ॥

“वारुणं वर्तुलाकारं पाशाङ्गं चालिवर्चसम् ।
वृह्निं सुखादेर्वैखल्यसंभोगान्तु मध्यगे ॥”
इति वारुणलिङ्गलक्षणम् ॥

“कृष्णं धूम्रं नवारुच्यं ध्वजामं ध्वजमृषलम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्ततः ॥”
इति वायुलिङ्गलक्षणम् ॥

“तूष्णपाशगदाकारं गुह्यकेशस्य मध्यगम् ॥”
इति कुबेरलिङ्गलक्षणम् ॥

“दिनं वायथ्यवा रात्रिं शस्यावृत्तिकरेवैलम् ।
अस्थिशूलङ्कितं रौद्रं हिमकुण्डलवर्चसम् ॥”
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥

“चतुर्वर्णमयं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽग्रतः ।

वैष्णवं शङ्खचक्राङ्गगदाङ्गादिविभूषितम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभाङ्गश्च सर्वसिंहासनाङ्कितम् ।
वैनतेयसमाङ्गं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वेश्वर्यफलप्रदम् ॥”

इति वैष्णवल्लिङ्गलक्षणम् ॥

“शालग्रामादिसंस्थानु शशाङ्गं श्रीविवर्द्धनम् ।
पद्माङ्गं स्वस्तिकाङ्गं वा श्रीवत्साङ्गं विभूतये ॥”
इत्यपि वैष्णवल्लिङ्गलक्षणम् ॥
हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे ।

नारद उवाच ।

“अथ वक्ष्यामि ते विप्रचिह्नमेकादशं परम् ।
अवगाढ्यस्य पापानि नाशमायान्ति तत्-
लक्षणात् ॥

मधुपिङ्गलवर्णाभं कृष्णकुण्डलिकायुतम् ।
स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिर्निषेवितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् ।
मृदुज्जयाङ्ग्यं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं शुभवर्णं कृष्णविन्दुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लाभं शुक्लकेशश्च नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रणोदनम् ॥
ज्वलन्निङ्गं जटाजूटं कृष्णाभं स्थूलविग्रहम् ।
कालाग्निरुद्रमाख्यातं सर्वसत्त्वैर्निषेवितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतकम् ।
श्वेतपद्मसमासीनं चन्द्ररेखाविभूषितम् ।
प्रलयास्त्रसमायुक्तं त्रिपुरारिसमाङ्गयम् ॥
शुभ्राभं पिङ्गलजटं सुखमालाधरं परम् ।
त्रिशूलधरमीशानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ॥
त्रिशूलडमरुधरं शुभ्ररक्तार्द्धभागतः ।
अर्धनारीश्वराख्यानं सर्वदेवैर्भीष्टदम् ॥
ईषद्रक्तमयं कान्तं स्थूलं दीर्घं समुज्जलम् ।
महाकालं समाख्यातं धूम्रकामार्थमोक्षदम् ॥
एतत् कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेशितुः ।
एकेनैव कृतार्थः स्यात् बहुभिः किमु सुव्रत ! ॥”
इति बाणलिङ्गचिह्नानि ॥

वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरे ।
“उक्ताङ्गं श्रेयसे योज्यं श्रीवर्मन् विवर्णयेत् ।
यमवर्णान्तु यस्मिन् यमाङ्गं वा कमण्डलुम् ॥
दण्डाङ्गं खड्गचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं मतम् ।
शशिवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिद्धिपूजितम् ।
मौक्तिकाभं नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
वसुदेः सैन्धवश्चेशुगुह्यकैर्यातुधानकैः ।
नानावर्णमयं नीलं शशाङ्गमण्डलप्रभम् ॥”
इति बाणलिङ्गलक्षणम् ॥

वीरमित्रोदयधृतम् ।
“इत्येतत् लक्षणं प्रोक्तं परीक्षातत्त्वकोविदैः ।
त्रिःसप्तपञ्चवारं वा तुलासाम्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥”
तुलाकरणान्तु तण्डुलेन । अपरतुलादिषु तण्डुला
यदधिकाः स्युस्तदा तस्मिन् दृष्टिणां पूज्य-
मवधार्य लिङ्गश्चेदधिकं तदोदासीनपूज्यन्त-

बाणलि

दिति किंवदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाखे ॥
सूतसंहितायाम् ।

“सप्तलक्षस्तुलाङ्गं वृद्धिमेति न हीयते ।
बाणलिङ्गमिति ख्यातं शेषं नाम्नेदमुच्यते ॥
त्रिपञ्चवारं यस्यैव तुलासाम्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥”
वीरमित्रोदये ।

“नदां वा प्रक्षिपेद्भयो यदा तदुपलभ्यते ।
बाणलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सुखविवर्धनम् ॥”
इति बाणलिङ्गपरीक्षा ॥
राणशब्दयुत्पत्तिरपि तत्रैव ।

“अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथादितः ।
बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरोऽपि च ॥
तेन यस्मै कृतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
कृतप्रतिष्ठं तस्मिन् बाणाख्येन शिवेन च ।
पङ्कजस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृतिः ॥”
पङ्कजफलं पद्मबीजम् ॥ पङ्कजमुफलाकारं कुकु-
टाखसमाकृतीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाखे पाठः ।
“भुक्तिमुक्तिप्रदश्चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥”
याज्ञवल्करसंहितायां देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
“प्रशस्तं नाम्नेदं लिङ्गं पङ्कजमुफलाकृतिः ।
मधुवर्णं तथा शुक्लं नीलं मरकतप्रभम् ॥
हंसदिम्बाकृतिः पुनः स्थापनायां प्रशस्यते ।
स्वयं संभवते लिङ्गं गिरितो नर्मदाजले ॥
पुरा बाणासुरेणाहं प्रार्थितो नर्मदातटे ।
अविवासं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।
बाणलिङ्गमपि ख्यातमतोऽर्थान्जगतीतले ॥
अन्येषां कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं लभेत् ।
तत् फलं लभते मत्प्रां बाणलिङ्गेकपूजनात् ॥”
तथा ।

“ताम्री वा स्फाटिकी खार्णी पाषाणी राजती
तथा ।
वेदिका च प्रकर्षेया तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥
प्रत्यहं योऽर्चयेत्लिङ्गं नाम्नेदं भक्तिभावतः ।
ऐहिकं किं फलं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥”
इति प्रत्यहवाणलिङ्गपूजाफलम् ॥
सूतसंहितायाम् ।

“संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।
रसलिङ्गे ततो बाणात् फलं कोटिगुणं स्मृतम् ॥
गुणास्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करौ ।
सिद्धयो रसलिङ्गे स्युरणिमाद्याः सुसंस्थिताः ॥”
केदारखण्डे ।
“रत्नधातुमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
पवित्राण्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥
एतेषामपि सर्वेषां काश्मीरं हि विशिष्यते ।
काश्मीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ॥
बाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।
ऐहिकामुष्मिकं सर्वं पूजाकर्तुः प्रयच्छति ॥”
इति बाणलिङ्गप्रशंसा ॥

निम्बलिङ्गमाह तत्रैव ।

“कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुन्यदारुचयो भवेत् ।

बाणलि

चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्भुवम् ॥
एकपार्श्वस्थिते धेनुपुत्रदारुधनक्षयः ।
शिरसि स्फुटिते बाणे याधिमरणाभेव च ॥
हिमलिङ्गेऽर्चिते बाणे विदेशगमनं भवेत् ।
लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा याधिमान् जायते पुमान् ।
अद्युन्नतिविलासे तु गोघनानां चयो भवेत् ॥”
हेमाद्रिधृतम् ।
“तीक्ष्णायं वक्रशीर्षश्च त्र्यसलिङ्गं विवर्जयेत् ।
अतिस्थूलं चातिदृशं स्वल्पं वा भूषणान्वितम् ।
गृही विवर्जयेत्तादृक् तद्धि मोक्षार्थिनो
हितम् ॥”

इति दुष्टबाणलिङ्गलक्षणम् ॥

शुभलिङ्गमाह वीरमित्रोदये ।
“अर्थेदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
लघु वा कपिलं स्थूलं गृही नैवार्चयेत् कचित् ॥
पूजितयं गृहस्थेन वर्णेन भूमरोपमम् ।
तत्सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादपीठगम् ॥”

इति शुभबाणलिङ्गलक्षणम् ॥

सूतसंहितायां भैरववाक्यम् ।
“बाणासुरः पुरा भद्रे ! शिवस्यातीव वल्लभः ।
जितः क्रोधोऽतुरक्तश्च शिवपूजाविधौ रतः ॥
वह्निशो निपुणश्चैव शिष्यशो लक्ष्यान्वितः ।
दिने दिने स्वयं दत्त्वा लिङ्गं स्थाप्य पूजयेत् ॥
एवं वर्षशतं देवि ! दिद्यमानेन पूजयेत् ।
तदा तद्भक्तिमुल्लसः प्रत्यक्षः शङ्करो भवेत् ॥

शङ्कर उवाच ।

तुष्टोऽहं तव हे बाण ! वरं ब्रूहि किमिच्छसि ।
शङ्करस्य वचः श्रुत्वा बाणो वचनमब्रवीत् ॥
यदि तुष्टोऽसि हीनाय मङ्गं त्वं मन्दभागिने ।
क्षिप्तोऽहं तव देवेश ! लिङ्गं कृत्वा दिने दिने ॥
तत्तल्लक्षणसंसिद्धलक्षणं शास्त्रनिर्मितम् ।
शास्त्रार्थो दुर्लभो देव ! सिद्धिचार्थश्च दुर्लभः ॥
तस्मात्त्वं यदि मे तुष्टो लिङ्गं देदि सुलक्षणम् ।
सर्वकामकृतार्थश्च सर्वसत्त्वानुकम्पनम् ।
सर्वेषां हितायार्थं प्रसादं कुरु शङ्कर ! ॥
इत्येवं वचनं तस्य शिवः परमकारणम् ।
श्रुत्वा कैलासमूर्ध्नि शङ्करेण विनिर्मिताः ॥
लिङ्गानां कोटिसंख्याश्च तथा चैव चतुर्दश ।
सिद्धलिङ्गं तदा तत्तत् सर्वं सदोदयं स्वयम् ॥
अयोध्येवं सुसम्पूर्णं बाणस्य च समर्पितम् ॥
अच्युतफलदं बाणं स्थाप्यमानश्च नित्यशः ।
संपूज्य बाणः सद्भावं कृत्वा प्रणयनन्तदा ॥
तद्भावं स्वपुरं नीत्वा नूनं चिन्तयते शुचिः ।
अच्युतं यदि संसिद्धं स्थाप्यमानं दिने दिने ॥
सत्त्वानां सिद्धिहेतुर्थं बाणस्थाने सुसंरक्षे ।
लिङ्गानां कालिकागर्तं सञ्चितान् त्रिकोटयः ॥
श्रीशैले कोटयस्त्रिः कोट्येका कन्यकाश्रमे ।
आदेश्वरे च कोटिस्तु कन्यातीर्थे तु कोटिका ॥
महेश्वरे चैव नेपाले एकैका कोटिरेव च ।
बाणाचार्यं कृतं लिङ्गं बाणलिङ्गमतः स्मृतम् ॥
बाणो वा शिव इत्युक्तस्तत्तत्तत् बाणमुच्यते ॥

बाणलि

तस्मात्तेषु प्रदेशेषु पुराणस्थानेषु तेषु वा ।
स्थितं तच्छिवसद्भावं शिवस्याकृतिविग्रहे ॥”
हेमा तदाकृतिलक्षणसमुच्चयेऽपि ।
“स्वयमुलिङ्गवद्बाणलिङ्गं भुक्ते स्वसुत्तये ।
सहस्रफलमन्यस्माद्यथा स्थापनपूजने ॥
श्रीशैले कालिकागर्ते लिङ्गादौ कन्यकाश्रमे ।
कन्यातीर्थे वने याने महेश्वरे वा सुरेश्वरे ।
स्थितानि बाणलिङ्गानि शिवेनैव कृतानि तु ॥”
सिद्धान्तशेखरे बाणलिङ्गान्यधिकृत्य ।
“तदनेकप्रकारं स्यादन्यवर्णमपीठकम् ।
लक्ष्मणार्जुनविहीनश्च बाणं तत् पृथुलायकम् ॥”
बाणलिङ्गेष्ववाहनादि न कर्तव्यम् । तदुक्तं
भविष्ये ।

“बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि सुवनत्रये ।
न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामवाहनं न च ॥” इति
योगसारे पञ्चमपरिच्छेदे ।

“ब्राह्मो मुहूर्ते चोत्थाय यः सुरेन्द्राणलिङ्गकम् ।
सर्वत्र जयमाप्नोति सत्यं सत्यं महेश्वर ! ॥”
अथ बाणलिङ्गध्यानं तत्रैव ।

ॐ प्रमत्तं शक्तिसंयुक्तं बाणाख्यं महाप्रभम् ।
कामबाणान्वितं देवं संसारदहनक्षमम् ॥
शृङ्गारादिरसोक्तासं बाणाख्यं परमेश्वरम् ।
एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यजेत् परमं शिवम् ॥
मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्य मनः स्मरेत् ॥”
तथा ।

“प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गं तोषयेत् ।
तदिष्टदेवधौरेक्यं विभाष्य वाग्भवं जपेत् ॥
ततो जपं समाप्याथ स्तवेनानेन तोषयेत् ॥”
अथ स्तवः ।

“ॐ बाणलिङ्ग महाभाग संसारात्ताहि मां प्रभो !
नमस्ते चोदरूपाय नमस्ते व्यक्तयोनये ॥
संसाराकारिणे तुभ्यं नमस्ते स्वप्नरूपधृक् ।
प्रमत्ताय महेश्वराय कालरूपाय वै नमः ॥
दहनाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।
भोगिनां भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥
नमः कामाङ्गनाशाय नमः कल्मषहारिणे ।
नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वस्वरूपिणे ॥
बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।
रामस्यानुग्रहाय राव्याय भरतस्य च ॥
सुनीनां योगदात्रे च राक्षसानां क्षयाय च ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
ऐं दाहिकाशक्तियुक्ताय महामायाप्रियाय च ।
भगप्रियायै सर्वार्थ वैरिणी नयिहाय च ॥
परिचायाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।
कुलाङ्गनार्ता भक्ताय कुलाचाररताय च ॥
कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।
मधुपानप्रमत्ताय योगेशाय नमो नमः ॥
कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च ।
कुलयोगाय निहाय शृङ्गाय परमात्मने ॥
परमात्मस्वरूपाय लिङ्गमूलात्मकाय च ।
सर्वेश्वराय सर्वार्थ शिवाय निर्गुणाय च ॥
इत्येतत् परमं गुह्यं बाणलिङ्गस्य शङ्कर ! ॥

यः पठेत् साधकश्रेष्ठो गणपत्यं लभेत् सः ॥
स्तवस्यास्य प्रसादेन योगी योगित्वमाप्नुयात् ।
राज्यार्थिनां भवेद्राज्यं भोगिनां भोग एव च ॥
साधूनां साधनं देव ! कौलिकानां कुलं भवेत् ।
यं यं कामयते मन्त्री तं तमाप्नोति लीलया ॥
वाणलिङ्गप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ।
किमन्यत् कथयामीह सर्वं वेत्सि कुलेश्वर ! ।
महाभये समुत्पन्ने राजद्वारे कुलेश्वर ! ॥
देशान्तरभये प्राप्ते दस्युचौरादिसङ्कुले ।
पठनात् स्तवराजस्य न भयं लभते कश्चित् ॥
वाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं मया ।
तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
वाणलिङ्गं सदाराध्यं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पशूनां शत्रुनिग्रहे ॥
वेदज्ञानं वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥”
इति त्रीयोगसारे सर्वांगमोक्षमे पाञ्चतीशिव-
संवादे वाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥
वा(वा)णवारः, पुं, (वाणं परसुक्तशरं वारय-
तीति । वृ + णिच् + अण् ।) भटादेशोलाकृति-
सन्नाहः । तत्पर्यायः । वारवाणः २ वारणः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ चोलकः ४ । इति हारा-
वली । १६७ ॥ (क्रीवेऽपि दृश्यते । यथा,
सुश्रुते । ४ । २४ ।
“वाणवारं नृजावर्णतेजोबलविवर्द्धनम् ॥”)
वा(वा)णसुता, स्त्री, (वाणस्य वाणासुरस्य सुता ।)
जघा । इति शब्दरत्नावली ॥
वा(वा)णहा, [न] पुं, (वाणं वाणासुरं हन्तीति ।
हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
वा(वा)णा, स्त्री, पुं, (बण्यते शब्दयते इति ।
बण् + घञ् । टाप् ।) नीलकिण्टो । इत्य-
मरः । २ । ४ । ७४ ॥
वा(वा)णा, स्त्री, वाणमूलम् । इति मेदिनी ।
ये, २७ ॥
वा(वा)णारिः, पुं, (वाणस्य वाणासुरस्य अरिः ।)
विष्णुः । इति केचित् ॥
वा(वा)णाश्रयः, पुं, (वाणस्याश्रयः ।) धनुः । इति
हलायुधः ॥
वा(वा)णासनं, स्त्री, (वाणस्य आसनम् ।) धनुः ।
इति हलायुधः ॥
वा(वा)णिजः, पुं, (वाणिगेव । वाणिज् + अण् ।)
वाणिक् । इत्यमरः ॥ बाङ्वाणिः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥
वा(वा)णिजिकः, पुं, (वाणिगेव । वाणिज् + टप् ।)
बाङ्वाणिः । वाणिक् । इति मेदिनी ॥ (वाणिज-
कोऽप्यत्र । यथा, मनुः । ३ । १८१ ।
“यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नासुच तद्भवेत् ॥”)
धूर्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
वा(वा)णिज्यं, स्त्री, (वाणिजो भावः कर्म वा । वाणिज्
+ यञ् ।) वैश्यवृत्तिभेदः । इत्यमरः ॥ वाणिजः
कर्म भावो वा । वाणिज्येत्यपि दृश्यते । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । सत्यावृतम् २ वाणिज्या ३

वाणिक्पथः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ५१ । ५४ ।
“कृष्यां वाणिज्यलाभे च शान्तिं कुर्वन्तु मे
सदा ॥”)
क्रयविक्रयरूपस्य तस्य विवरणादि यथा,—
“मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत् ।
दण्डं स दायो दिशतं दृष्टौ हानौ च कल्पि-
तम् ॥”
यः पुनर्वणिक् ब्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टम-
मंशं कूटमानेन कूटतुलया वाच्यथापहरत्यसौ
पणानां दिशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य पुन-
र्द्रव्यस्य दृष्टौ हानौ च दण्डस्यापि दृष्टिहानौ
कल्पो ॥
“भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।
पण्येषु प्रक्षिपन् ह्येनं पणान् दायस्तु षोडश ॥”
भेषजमौषधद्रव्यं स्नेहो घृतादिः गन्धद्रव्यमुष्णी-
रादि आदिशब्दाद्विज्जुमरिचादि । एतेष्वसार-
द्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः ॥
किञ्च ।
“नृचर्ममणिस्त्रिजःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
अजातौ जातिकरणे विक्रयाष्टगुणो दमः ॥”
न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन् नृचर्मादिके
तदजातिः तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्ध-
वर्णरसान्तरसंसारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्य-
सम्पादने यथा मल्लिकामोदसंसारणेन नृत्ति-
कायां सुगन्धामलकमिति । मार्जारचर्मणि
वर्णात्कर्षापादनेन यात्रचर्ममिति स्फटिकमणौ
वर्णान्तरकरणेन पद्माराग इति कार्पासिके सूत्रे
गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति काष्ठायसे
वर्णात्कर्षाधानेन रजतमिति विल्वकाष्ठे चन्द-
नामोदसंसारणेन चन्दनमिति ककोले त्वगाखं
लवङ्गमिति कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षा-
धानेन कौशेयमिति विक्रयस्यापादितस्य दण्ड-
नृचर्मदिः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥
“समुद्रपरिवर्त्तेश सारभाण्डश्च कृत्रिमम् ।
आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥
भिन्ने पण्ये तु पञ्चाशत् पण्ये तु शतमुच्यते ।
द्विपण्ये द्विशतो दण्डो मूल्यदृष्टौ च दृष्टिमान् ॥”
सुत्रं पिधानं सुत्रेन सह वर्त्तत इति समुद्रं
करणकम् । परिवर्त्तनं यथासः । योऽन्यदेव
सुक्तानां पूर्णं करणकं दर्शयित्वा हस्तलाघवे-
नान्यदेव स्फटिकानां पूर्णकरणकं समर्पयति
यश्च सारं भाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा
विक्रयमाधिं वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्य-
माणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्य-
भूते पण्ये भिन्ने मूने न्यूनपण्यमूल्यमिति । यावत्त-
स्मिन् कृत्रिमे विक्रीयते पञ्चाशत्पण्यो दण्डः
पण्यमूल्ये पुनः शतं द्विपण्यमूल्ये द्विशतो दण्ड
इत्येवं मूल्यदृष्टौ दण्डदृष्टिरुच्यते ॥ * ॥ वाणिजः
प्रत्याह ।
“सम्भूय कुर्वतामर्घं सबाधकारुणित्पनाम् ।
अर्घस्य द्वांसं दृष्टिं वा जानतां दम उत्तमः ॥”

राजनिरूपितार्घस्य द्वांसं दृष्टिं वा जानन्तो-
ऽपि वाणिजः सम्भूय मिलित्वा कारुण्यां रजका-
दीनां शिल्पिनां चित्रकरादीनां सबाधं पीडा-
करमर्घान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः पण्यसहस्रं
दण्डनीयाः ॥ * ॥ किञ्च ।
“सम्भूय वाणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्वताम् ।
विक्रीयतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥”
ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं
पण्यमनर्घेण ह्येनमूल्येन प्रार्थयमाना उप-
रुन्वन्ति महार्घेण वा विक्रीयते तेषामुत्तम-
साहसो विहितो दण्डो मन्वादिभिः ॥ * ॥ केन
पुनर्घेण पणितव्यमित्याह ।
“राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
क्रयो वा निसवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥”
राजनि सन्निहिते सति यस्तेनार्घः स्थाप्यते
निरूप्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा
कार्यः । निर्गतः स्रवो निसवोऽवशेषः तस्मा-
द्राजनिरूपितादयो निसवः स एव वाणिजां
लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् ।
मनुना चार्घ्यकरणे विशेषो दर्शितः ।
“पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते ।
कुर्वन्तं चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं वृष ॥”
इति ।
किञ्च ।
“स्वदेशपण्ये च शतं वाणिक् गृह्णीत पञ्चकम् ।
दण्डकं पारदेश्ये तु यः सदाः क्रयविक्रयी ॥”
स्वदेशप्राप्तपण्यं गृह्णीत्वा यो विक्रीयतीतिऽसौ
पञ्चकं शतं पण्यशते पण्यपञ्चकं लाभं गृह्णीयात् ।
परदेशप्राप्ते पुनः पण्ये शतपण्यमूल्ये दण्डपणान्
परदेशप्राप्ते पुनः पण्ये शतपण्यमूल्ये दण्डपणान्
लाभं गृह्णीयात् । यः पुनः कालान्तरेऽपि
विक्रयः सम्पद्यते । यः कालोत्कर्षवशात्लाभोत्कर्षः
विक्रीयतीति तस्य कालोत्कर्षवशात्लाभोत्कर्षः
कल्पोः । एवञ्च यथार्घं निरूपिते पण्यशते
पञ्चपण्यो लाभो भवति तथैवार्घं राज्ञा स्वदेश-
पण्यविषये स्थापनीयः ॥ * ॥ परदेशपण्ये
अर्घनिरूपणप्रकारमाह ।
“पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
अर्घोऽनुग्रहकृत् कार्यः क्रतुर्विक्रतुरेव च ॥”
देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्या-
गमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुप-
युक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह
युक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह
मेलयित्वा यथा पण्यशते दण्डपण्यो लाभः सम्प-
द्यते तथा क्रतुर्विक्रिजोरनुग्रहकार्योऽर्थो राज्ञा
स्थापनीयः ॥ * ॥ प्रासङ्गिकं परिसमस्याधुना
विक्रियासम्प्रदानस्युक्रमते । तत्स्वरूपं नारदे-
नाभिहितम् ।
“विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रतुर्यज्ञं प्रदीयते ।
विक्रियासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥”
तत्र विक्रयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभि-
धाय पुनः षड्विधत्वेनैव प्रत्यपादि ।
“लोकैरस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं
तथा ।

वाणिज्यं

षड्विधस्तस्य तु बुधेर्दानादानविधिः स्मृतः ॥
गणिकं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥”
इति ॥

गणिकं क्रसुकफलादि । तुलिमं कुङ्कुमादि ।
मेयं शाल्यादि । क्रियया बाह्यदोहादिरूपयो-
पलचितमन्त्रमहिष्यादि । रूपतः पण्याङ्ग-
नादि । श्रिया दीपगा मरकतपद्मरागादि ॥*॥
इत्येतत् षट्प्रकारमपि पण्यं विक्रीयासंप्रय-
च्छतो दण्डमाह ।

“गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।
सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्गामं वा दिगागते ॥”
गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेत्रा तद्गृहीत-
मूल्यं तद्वदि विक्रेत्रा प्रार्थयमानाय स्वदेश-
वणिजे क्रेत्रे न समर्पयति । तच्च पण्यं यदि
क्रयकाले बहुमूल्यं सत् कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव
लभ्यते तदार्थज्ञासक्तो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य
स्यावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रेता
क्रेत्रे दापनीयः । यदा मूल्यज्ञासक्तः पण्य-
स्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो
मूल्यस्यैतत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा
तत् पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीयानस्य यो
लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादि
प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं क्रै-
वाञ्छावशादापनीयः ॥ * ॥ यथाह नारदः ।
“अर्धं देवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।
स्थानिनामेष नियमो दिग्गामं दिग्विचारिणाम् ॥”
इति ॥

यदा त्वर्धमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा
तस्मिन् पण्ये वस्त्रगृहादिके य उपभोगः
तदाच्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुस्तु-
सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाह नारदः ।
“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।
स्यावरस्य त्वयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥”
इति ॥

विक्रेतुरुपभोगः त्वय उच्यते । क्रेतुः सम्बन्धि-
त्वेन च्रीयमाणत्वाच्च पुनः कुत्रपातशस्यघाता-
दिरूपः । तस्य तु ।

“उपहृत्येत वा पण्यं दह्येतापहिषेत वा ।
विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥”

इत्यनेनोक्तत्वात् ।

यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात् पण्यग्रहणार्थ-
मागतस्तदा तत् पण्यमादाय देशान्तरे विक्री-
यानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता
क्रेत्रे दापयितव्यः । अथच क्रीतपण्यसमर्पण-
नियमोऽनुश्रयाभावे द्रष्टव्यः । सति त्वनुश्रये
क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदित्यादि मनूक्तं
वेदितव्यम् ॥ * ॥ किञ्च ।

“विक्रीतमपि विक्रीय पूर्वक्रीतार्थशक्नोति ।
हानिश्चेत् क्रैतदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥”
यदा पुनर्जातानुश्रयः क्रेता पण्यं न जिघृक्षति
तदा विक्रीतमपि पण्यं अन्यत्र विक्रीयम् । यदा
पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं क्रेता न गृह्णाति तच्च

वाणिज्यं

पण्यं राजदेविकेनोपहतं तदा क्रेतुरेवासौ
हानिर्भवेत् । पण्यग्रहणरूपेण क्रैतदोषेण
नाशितत्वात् ॥ * ॥ अपि च ।

“राजदेवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥”

यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थयमानमपि पण्यं विक्रेता
न समर्पयति अजातानुश्रयोऽपि तच्च राज-
देविकेनोपहतं भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरे-
वातोऽन्यददृष्टं पण्यं विनष्टसदृशं क्रेत्रे देयम् ॥
किञ्च ।

“अन्यहस्ते च विक्रीतं दृष्टं वा दृष्टवद्यदि ।
विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु दिगुणो भवेत् ॥”
यः पुनर्विनेवानुश्रयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुन-
रन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा पण्यं प्राच्छा-
दितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमूल्यात् द्विगुणो
दमो वेदितव्यः । * । नारदेनाप्यत्र विशेषो
दर्शितः ।

“अन्यहस्ते तु विक्रीय योऽन्यसौ तत्प्रयच्छति ।
त्रयं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥
निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
स मूल्याद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव ते ॥”
इति ॥

सर्जश्चायं विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्त-
मूल्ये पुनः पण्ये वाङ्मात्रक्रये क्रैतविक्रेत्रो-
नियमकारिणः समयादौ प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न
किञ्चिदोषः ॥ * ॥ यथाह नारदः ।

“दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधौ प्रकीर्तितः ।
अदत्तोऽन्यत्र समयाच्च विक्रेतुरविक्रयः ॥” इति ॥
विक्रयानुश्रयोऽभिहितः क्रीतानुश्रयस्वरूपं तु
प्राक् प्रपञ्चितमधुना तदुभयसाधारणं धर्म-
माह ।

“तयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।
क्रीत्वा नानुश्रयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्ड-
भाक् ॥”

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रय-
कालपरिमाणतोऽर्धकृतं वृद्धिमपश्यता क्रेत्रा-
नुश्रयो न कार्यः । विक्रेत्रा च महार्धनिवन्धनं
पण्यचयमपश्यता नानुश्रयितव्यम् । वृद्धिचय-
परिज्ञाने पुनः क्रैतविक्रेत्रोरनुश्रयो भवतीति
अतिरेकादुक्तमभवति । अनुश्रयकालावधिश्च
नारदेनोक्तः ।

“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयो ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्यविचिन्तम् ॥
द्वितीयेऽह्नि दत्तं क्रेता मूल्यात्त्रिंशंशमा-
वहेत् ।

द्विगुणन्तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥”

इति ॥

अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिबन्ध-
नानुश्रयावधि दशैकपञ्चसप्ताहत्यादिना दर्शित
एव । तदनया वाचो युक्त्वा वृद्धिचयपरिज्ञान-
स्यानुश्रयकारणत्वमवगम्यते । यथा पण्यपरी-
क्षाविधिबलात् पण्यदोषाणां अतः पण्यदोषे

बाधकः

तद्वृद्धिचयकारणचितयाभावेऽनुश्रयकालाभ्य-
न्तरेऽपि यदनुश्रयं करोति तदा पण्यषड्भागं
दण्डनीयः । अनुश्रयकारणसङ्गावैऽपि अनुश्रय-
कालातिक्रमेणानुश्रयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः ।
उपभोगेनाविनश्येषु स्थिरार्थेष्वनुश्रयकालाति-
क्रमेणानुश्रयं कुर्वतो मनूक्ती दण्डो द्रष्टव्यः ।
“परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।
आददानोददत्तैव राज्ञा दण्डः प्रतानि षट् ॥”
इति मिताचारायां विक्रीयासम्प्रदानं नाम
प्रकरणम् ॥

अथ वृहस्पतिः ।

“कुषीदक्षिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा लिप्यते द्विजः ॥
लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ।
ते तुष्टास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कुषीदी दद्यात् वस्त्रगोकाश्चनादिकम् ।
वणिक् कुषीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूज-
नात् ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

वा(वा)णिज्या, स्त्री, (वाणिज्य + टाप् । अभिधा-
नात् स्त्रीत्वम् ।) वाणिज्यम् । इति जटाधरः ॥
वा(वा)ध, ऋ ङ विहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अववाधत् ।
ङ, वाधते । ऊर्णं न सत्त्वेऽधिको ववाधे । इति
रघुः ॥ २ । १४ ॥ इति दुर्गादासः ॥
वा(वा)धः, पुं, (वाधनमिति । वाध + भावे घञ् ।)
प्रतिबन्धकः । याघातः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५ । ४ ।
“यदीमर्भे महति वा हितासौ बाधे मरुतो-
अङ्गाम देवान् ॥ ”) न्यायमते साध्याभाववत्पक्षः ।
यथा । हृदो वह्निमान् । इति सामान्यनिरुक्ति-
गादाधरी ॥

वा(वा)धकः, पुं, (वा(वा)धते इति । वाध + श्वल् ।)
स्त्रीरोगविशेषः । यथा,—

“रक्तमाद्री तथा षष्ठी चाङ्कुरो जलकुमारकः ।
चतुर्विधो बाधकः स्यात् स्त्रीणां सुनिविभाषितः ॥
तेषां स्वभावं वक्ष्यामि यथाशास्त्रं विधानतः ।
एतेषां पूजनं कार्यं जनैः सन्तानकाङ्क्षिभिः ॥
निःसारणं स्यापनञ्च बलिदानं जपस्तथा ।
कर्त्तव्यो गुरुवाक्येन यथाशास्त्रं विचक्षणैः ॥
चतुर्विधो बाधकस्तु जायते ऋतुकालतः ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—

“यथा कन्यां तथा नाभेरधः पार्श्वे स्तनेऽपि
च ।

इत्तमाद्रीप्रदोषेण जायते फलहीनता ॥

मासमेकं द्वयं वापि ऋतुयोगो भवेद्यदि ।

रक्तमाद्रीप्रदोषेण फलहीना तदा भवेत् ॥”

इति रक्तमाद्रीः ॥

“नेत्रे हस्ते भवेज्ज्वाला योनौ चैव विशेषतः ।

लालासंयुतरक्तञ्च षष्ठीबाधकयोगतः ॥

मासैकेन भवेद्यस्या ऋतुखानद्वयं तथा ।

मलिना रक्तयोनिः स्यात् षष्ठीबाधकयोगतः ॥”

इति षष्ठीः ॥

“उद्देगो गुरुता देहे रक्तसावो भवेद्बहु ।
भामेरधो भवेत् शूलं चाङ्कुरः स तु बाधकः ॥
ऋतुहीना चतुर्मासं त्रिमासं वा भवेद्यदि ।
कृशाङ्गी करपादे च ज्वाला चाङ्कुरयोगतः ॥”

इति चाङ्कुरस्य ॥

“सशूला च सगर्भा च शुष्कदेहात्परत्तिका ।
जलकुमारस्य दोषेण जायते फलहीनता ॥
या कृशाङ्गी भवेत् शूला बहुकालऋतुस्तथा ।
गुरुस्तनी खल्वरक्ता जलकुमारस्य दूषणात् ॥”

इति जलकुमारस्य ॥

इति वैद्यकम् ॥ बाधाजनके, त्रि ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ३४ । १६ ।

“धर्म्मो धर्म्मानुबन्धार्थो धर्म्मो नात्मार्य-
बाधकः ॥”)

बा(वा)धनं, स्त्री, (बाध + लुट् ।) पीडा । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रतिबन्धकश्च ॥ (बाधते इति ।
बाध + लुट् ।) पीडादातरि प्रतिबन्धके च त्रि ।
यथा, हरिवंशे । ६५ । ५३ ।

“श्रूयतां कथयिष्यामि यत्रोभौ शत्रुबाधनौ ॥”)

बा(वा)धा, स्त्री, (बाध + टाप् ।) पीडा । इत्यमरः ।
१ । ६ । ३ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २२ । ३ ।

“द्वृत्ताः सन्ति शतशो दानवाः पापयोनयः ।
तेभ्यो न स्यात् यथा बाधा सुनीनां त्वं तथा
कुरु ॥”)

निषेधः । इति हेमचन्द्रः ॥

बा(वा)धितः, त्रि, (बाध + क्त ।) बाधायुक्तः ।
निवर्तः । यथा । सकृन्नतविप्रतिषेधेन यद्बाधितं
तद्बाधितमेव । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

बाधिर्यं, स्त्री, (बाधिरस्य भावः । बाधिर + क्तञ् ।)
बाधिरस्य भावः । कर्णरोगविशेषः । तस्य
निश्चयः । यथा,—

“यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति ।
शुद्धः स्नेहान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥”
इति माधवकरः ॥

अस्यौषधं यथा,—

“शुष्कमूलकशुण्ठीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुक्रं चतुर्गुणं दद्यात्तैलेतेर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णमूलञ्च पूयसावञ्च कर्णयोः ।
क्रमयञ्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥”
अपि च ।

“प्रक्षी हे गण्डमालानां काययेद्गोमममसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
काञ्जिकस्याङ्कं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ॥
पुनर्नवा गोक्षुरकं सैन्धवं त्रुषणं वचा ।
सरलं सुरदारुञ्च दृष्ट्वा कण्टकारिका ॥
नस्यपानाङ्गरत्नेव कर्णशूलं हनुग्रहम् ।
बाधिर्यं सर्वरोगञ्च अथ्यङ्गाञ्च महेश्वर ! ॥”
इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥

(ससम्प्राप्तिकादण्डस्य यथा,—

“स एव शब्दाभिवक्षा यदा शिवाः
कफानुयातो अशुष्टय तिष्ठति ।

तदा नरस्याप्रतिकारसंविनो
भवेत्तु बाधिर्यमसंशयं खलु ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे विंशतितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“सामान्यतो विशेषेण बाधिर्यं पूरणं श्रेष्ठम् ।
गवां मूत्रेण विट्त्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥
सजलञ्च सद्गन्धञ्च बाधिर्यं कर्णपूरणम् ।
सितामधुकविष्मभिः सिद्धं वाजे पयस्यथ ॥
सिद्धं वा विट्त्वानिःकाये शीतीभूतं तद्द्वयम् ।
पुनः पचेद्दशचीरं सितामधुकचन्दनैः ॥

विट्त्वाम् गाढं तत्तैलं बाधिर्यं कर्णपूरणम् ।
वक्ष्यते यः प्रतिश्राये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ।
वातबाधिषु यच्चोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ॥”
इति च तत्रैकविंशतितमेऽध्याये तेनैवोक्तम् ॥

बाधिर्यं, त्रि, (बाध + क्तञ् ।) बाधनीयम् । बाधि-
तयम् । निवर्तयम् । यथा । साङ्गचितालिङ्ग-
दर्शनात् प्रकरणमिदं बाध्यम् । इति ब्रह्मसूत्रस्य
समञ्जसावृत्तिः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ४० ।

“नाहं स्वारीचिषस्तुल्यः स्त्रीबाधो वा जले-
चरि ! ॥”)

बाध्यता, स्त्री, (बाध्यस्य भावः । बाध्य + तल् ।)
बाध्यत्वम् । बाध्यस्य भावः इत्यर्थे तत्प्रत्यय-
निष्पन्नोऽयं शब्दः ॥

बान्धकिनेयः, त्रि, (बन्धक्या अपत्यं पुमान् ।
बन्धकी + “कल्याण्यादीनामिन्द्र ।” ४ । १ । २६ ।

इति ण्क इन्द्रश्च ।) असतीसुतः । इत्य-
मरः । २ । ६ । २६ ॥

बान्धवः, पुं, (बन्धुरेव । बन्धु + “प्रज्ञादिभ्यश्च ।” ५ ।
४ । ३८ । इति स्वार्थे अण् ।) ज्ञातिः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३४ ॥ सुहृत् । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥

(यथा, मनुः । ५ । ७० ।
“नातिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवेरुदकक्रिया ॥”)

अस्य विवरणं बन्धुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

बाधवरी, स्त्री, (बन्धोर्महादेवस्य पत्नी । बन्धु +
अण् + डौष् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ६९ । २१ ।

“भेधे सरस्वति वरे भूति बाधवि तामसि ! ॥”)

वारकीरः, पुं, द्वारयाही । बाङ्गवः । यूका । वेणि-
वेधिनी । नीराजितहयः । इति मेदिनी । रे, २८६ ॥

बाल्वटीरः, पुं, त्रपु । आम्नास्थि । अङ्कुरः ।
गणिकासुतः । इति हेमचन्द्रः ॥

बार्हस्पतं, त्रि, बृहस्पतिसम्बन्धि । बृहस्पतेरिदं
इत्यर्थे (अण्) णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

बार्हस्पत्यः, पुं, (बार्हस्पत्यं बृहस्पतिप्रोक्तं शास्त्रं
अधीयमानत्वेनाख्यस्येति । अर्थ आदित्वा-
दच् ।) नास्तिकः । यथा, हेमचन्द्रः ।

“स्याद्वादवाद्यार्हतः स्याच्छून्यवादी तु सौमतः ।
नैयायिकश्चपदादौ योगः सांख्यस्तु कापिलः ॥
वैशेषिकः स्यादौलूक्यो बार्हस्पत्यस्तु नास्तिकः ॥
चार्वाको लौकायतिकश्चेते मङ्गि तार्किकाः ॥”

(बृहस्पतिना प्रोक्तमिति । बृहस्पति + क्तञ् ।)
नीतिशास्त्रे, स्त्री । इति केचित् ॥ बृहस्पतेरिदं-

मिति वा । बृहस्पति + “दित्यदिवादिपत्यु-
त्तरपदाण् ण्यः ।” ४ । १ । ८५ । इति ण्यः ।)

बृहस्पतिसम्बन्धिनि, त्रि ॥

बालं, स्त्री, पुं, (बलतीति । बल + क्तञ् ।)

गणद्वयविशेषः । बाला इति ख्यातम् । इति
मेदिनी ॥ तत्पर्यायः । द्वीवरम् २ बर्हिष्ठम् ३

उदीच्यम् ४ केशनामकम् ५ अम्बुनामकम् ६ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२२ ॥ द्वीवरम् ७ बर्हि-

ष्ठम् ८ । इति भरतः ॥ बालकम् ९ वारिदम् १०
इति शब्दरत्नावली ॥ वरम् ११ द्वीवरकम् १२

केश्यम् १३ वज्रम् १४ पिङ्गम् १५ ललना-
प्रियम् १६ कुन्तलोशीरम् १७ कचामोदम् १८ ।

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । पित्त-
वान्तिघ्नाज्वरकुष्ठान्तिसारश्वासप्रणनाशित्वम् ।

केशहितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“बाला बाध्यालिका बाध्या सैव बाध्यालिका-
पि च ।

महाबला पीतपुष्पा सहदेवौ च सा स्मृता ॥
ततोऽन्यातिबला ऋथ्यप्रोक्ता कङ्कतिकासह ।

गाङ्गेरुकी नागबला भृसा इस्वा गवेधुका ॥
अस्य गुणाः ।

बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकत् ।
स्निग्धं ग्राहि समीरासपित्तासञ्चतनाशनम् ॥

बालाचतुष्टयविशेषगुणाः ।
बलामूलत्वचश्चूर्णं पीतं सचीरशर्करम् ।

मूत्रातिसारं हरति दुष्टमेतन्न संशयः ॥
हरेन्महाबला कृच्छ्रं भवेदातागुलोमनी ।

हृत्पादतिबला मोहं पयसा सितया सह ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

बालः, त्रि, (बलतीति । बल प्राणने + “ज्वलि-
तिकसन्तेभ्यो ण्यः ।” ३ । २ । १४० । इति ण्यः ।)

मूर्खः ॥ (यथा, मनुः । २ । १५३ ।
“अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्दः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितृत्वेव तु मन्दम् ॥”
“वैशब्दोऽवधारणे अज्ञ एव बालो भवति

नलत्ववयाः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
अर्भकः । इति मेदिनी । ले, ४० ॥ द्वितीयस्य

पर्यायः । माणवकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥
बालकः ३ माणवः ४ किशोरः ५ बटुः ६ सुष्टि-

न्ययः ७ बटुकः ८ किशोरकः ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पाकः १० गर्भः ११ हितकः १२

पृथुकः १३ शिशुः १४ श्रावः १५ अर्भः १६
डिम्भकः १७ डिम्बः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

स तु घोडशवर्षपर्यन्तः प्रथमवयस्कः । यथा,—
“आघोडश्राववैवालस्यरुणस्तत उच्यते ।

ष्टवः स्यात् सप्ततैर्हर्षं वर्षीयान् नवतैः परम् ॥”
इति स्मृतिः । इति भरतः ॥

तस्य रक्षकाः सर्वदेवताः । यथा,—
“अनाथबालवृद्धानां रक्षकाः सर्वदेवताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अध्यायः ॥
अथ बालस्य परिचर्याविधिः ।

“बालमङ्गे सुखं दध्यान्न चैर्न तर्जयेत् कचित् ।

बालः

सहसा बोधयेन्नैव नायोग्यमुपवेशयेत् ॥
अयोग्यमुपवेशनासमर्थम् ।

“नाक्षत्रस्थापयेत् क्रोडे न क्षिप्रं ग्रथने क्षिपेत् ।
रोदयेन्न क्वचित् कार्यं विधिमावश्यकं विना ॥”

आवश्यको विधिः भेषजदानतैलाभ्यङ्गोद्वर्तनादिः ।
तच्चित्तमनुवर्त्तत तं सदैवानुमोदयेत् ।
संसेवितमना एकं नित्यमेवाभिवर्द्धयेत् ॥

बालातपतडिदृष्टिधूमनलजलादितः ।
निम्नोच्चस्थानतश्चापि रक्षेद्दालं प्रयत्नतः ॥”

बालस्य स्वभावाद्धितान्याह ।

“अभ्यङ्गोद्वर्तने स्नानं नेत्रयो रञ्जनं तथा ।

वसनं नृदु यत्तच्च तथा नृदुलुपेनम् ॥

जन्मप्रभृति पथ्यानि बालस्येतानि सर्वथा ॥”

बालस्य कवलादेः समयमाह ।

“कवलः पञ्चमाद्वर्षाद्विंशतेष्वेव मैथुनम् ॥”

बाल्यादेरवधिमहाह सुश्रुतः ।

“वयसु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा ।

ऊनयोऽष्टवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥

त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धान्नाशी तथान्न-
शुक् ॥

दुग्धाशी वर्षपर्यन्तं दुग्धान्नाशी शरद्वयम् ।

तदुत्तरं स्यादन्नाशी एवं बालस्त्रिधा मतः ॥

मध्ये षोडशसप्तत्योर्मध्यमः कथितो बुधैः ।

चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्बुधा द्वात्रिंशतो मतः ॥

चत्वारिंशत्समा यावत्तिष्ठेद्दीर्घादिपूरितः ।

ततः क्रमेण क्षीणः स्यादयावद्भवति सप्ततिः ॥

वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्वधातिन्द्रिय-

बलोत्साहा उच्यन्ते । क्षीणः सर्वधातिन्द्रिय-

बलोत्साहेर्हीनः ।

ततस्तु सप्ततेरुद्धं क्षीणधातुरसादिकः ॥

क्षीयमाणेन्द्रियबलः क्षीणरेता दिने दिने ।

बलीपलितखालित्युक्तः कर्मसु चाक्षमः ॥

कासश्वासादिभिः क्षिप्तो वृद्धो भवति मानवः ॥

बाल्ये विवर्द्धते श्रेष्ठा पितं स्यान्मध्यमाब्दिकम् ।

वार्द्धक्ये वर्द्धते वायुर्विचार्येतदुपक्रमेत् ॥

उपक्रमेत् चिकित्सेत् ॥ तन्नाम्नरे तु ।

बाल्यं वृद्धिश्चर्विर्मेषा त्वग्दृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।

बुद्धिः कर्मेन्द्रियं रेतो जीवितं दशतो ज्ञेयम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अथ बालादौशौचम् ।

“नवमादिमासजातबालस्याशौचकालाभ्यन्तर-

मरणे मातापित्रोरसृष्ट्यलं युक्तम् । तदेव

स्वजातुक्तजननाशौचम् । ज्ञातीनान्त्वशौचं

नास्ति । नवमादिमासजतजातयोस्तु कन्या-

पुत्रयोः पित्रादि सपिण्डानां मातुश्च जनना-

शौचम् । तच्च ब्राह्मणानां दशाहं शूद्राणां

मासः । पुत्रजन्मनि पितुः सचेलस्नानं पुत्रमुख-

दर्शनात् परं पुनः सचेलस्नानम् । पुत्रकन्याजनने

ब्राह्मण्या दशाहानन्तरं लौकिककर्ममाधिकारः ॥

पुत्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रोत्तरस्नानात्

वैदिककर्ममाधिकारः । कन्याजनने तु ब्राह्मण्या

मासोत्तरस्नानात् वैदिककर्ममाधिकारः ।

बालः

शूद्रायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहोत्तरं
लौकिककर्ममाधिकारः वैदिककर्मणि तु मासो-
त्तरस्नानात् शुद्धिः । एतत् सर्वं कन्यापुत्रयो-
र्विद्यमानत्वे बोध्यम् ॥

जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्त-

मरणे मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानान्तु सद्यः

शौचम् ॥ षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य

मरणे मातापित्रोस्त्रोहः । सपिण्डानामेकाहः ।

षण्मासोपरिदिवर्षपर्यन्तं पित्रोस्त्युहः । सपिण्डा-

नामकृतचूडे एकाहः कृतचूडे त्राहः । द्विवर्षो-

परिमासत्रयाधिकषड्वर्षपर्यन्तमनुपनीतबाल-

कस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां त्राहः ॥

तन्मध्येऽप्युपनीतस्य मरणे दशाहः । मासत्रया-

धिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां

दशाहः ॥

शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अतुत्पन्नदन्तस्य मरणे

त्रिरात्रम् । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः । षण्मा-

सोपरिद्विवर्षाभ्यन्तरे अकृतचूडमरणे पञ्चाहः ।

तत्रापि कृतचूडमरणे द्वादशाहः । दिवर्षोपरि-

षड्वर्षाभ्यन्तरे मरणे द्वादशाहः । अत्रापि

कृतोदाहेऽपि मासो अवह्रियते षड्वर्षोपरि-

मासः ॥ * ॥ “बालकजननान्तरकर्तव्यमाह

वैद्यके । यथा,—“अथबालं क्षौमपरिवृतं

क्षौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शययेत् । पीलु-

वदरीनिम्बपक्षकशाखाभिश्चेनं बीजयेत् ।

शुद्धिं चास्याहरहस्तैलपिचुमवचारयेत् ।

धूपयेच्चेनं रक्षोघ्नेधूपैः । रक्षोघ्नानि चास्य

पाणिपादशिरोयीवांस्वस्त्रेण तिलातसी-

सर्षपकणांश्चात्र प्रकिरेत् । अधिष्ठाने

चाग्निं प्रज्वालयेत् । ब्रणितोपासनीयश्चावेक्षेत ॥

ततो दशमेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गल-

कौतुकौ स्वस्तिवाचनं कृत्वा नाम कुर्यातां

यदभिप्रेतं नचत्रनाम वा ॥

ततो यथावर्णं धात्रीसुपेयान्कथमप्रमाणां

मध्यमवयसमरोगां शीलवतीमचपलामलोलु-

पामकृपामस्थलां प्रसन्नचरीरामलम्बौष्ठीमल-

म्बोर्द्धस्तनीमयङ्गामयसनिनीं जीवद्वक्षां दोर्ग्वीं

वत्सलामचूद्रकर्मिणीं कुले जातामतो भूयि

हैश्च गुणैरन्वितां श्यामामारोग्यबलवृद्धये

बालस्य । तत्रोर्द्धस्तनी करालं कुर्यात् । लम्ब-

स्तनीं नासिकामुखं क्वादयित्वा मरणमापा-

दयेत् । ततः प्रशस्नायां त्रितयौ शिरःस्नात-

महतवाससमुदङ्मुखं शिशुमुपवेश्य धात्रीं

प्राङ्मुखीमुपवेश्य दक्षिणं स्ननं धौतमीधत्परि-

सुतमभिमन्त्र्य मन्त्रेणानेन पाययेत् ।

चत्वारः सागरास्तुभ्यं स्नययोः क्षीरवाहिणः ।

भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य बलवृद्धये ॥

पयोऽमृतं रसं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने ।

दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्यामृतं यथा ॥

अतोऽन्यथा नानास्तन्योपयोगस्यासात्मात्

याधिजन्म भवति । अपरिसुतेऽप्यतिस्तब्ध-

स्तन्यपूर्णस्तनपानादुत्सृष्टितसोतसः शिशोः

बालकः

कासश्वासवमीप्रादुर्भावः । तस्मादेवं विधानं
स्तन्यं न पाययेत् ॥”

“बालं पुनर्गात्रमुखं गच्छीयान्न चैनं तर्जयेत्
सहसा न प्रतिबोधयेद्विज्ञासभयात् सहसा

नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयान्नोपवे-

शयेत् कौजभयात् नित्यश्चैनमनुवर्त्तत प्रिय-

शतैरजिघांसुः । एवमनभिहतमनास्त्वभिर्वर्द्धते

नित्यसुदृग्मसत्त्वसम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च

भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्या-

गारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्गन्धोपसर्ग-

तश्च बालं रक्षेत् ।

नाशुचौ विस्त्रजेद्दालं नाकाशे विधमे न च ।

नोष्णमारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥

क्षीरसात्मगतया क्षीरमाजं गथमथापि वा ।

दद्यादास्तन्यपर्याप्तैर्बालानां वीक्ष्यमात्रया ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥

वा(वा)लः, पुं, (बलति मस्तकं रक्षति संवृणोतीति

वा । बल + णः ।) शिरोभवाच्छादनविशेषः ।

चुल इति भाषा । तत्पर्यायः । चिकुरः २ कचः

३ केशः ४ कुन्तलः ५ कुञ्जरः ६ शिरोरुहः ७

शिरसिखट् ८ शिरोरुट् ९ शिरजः १० । इति

शब्दरत्नावली ॥ घोटकशिशुः । तत्पर्यायः ।

किशोरः २ । इत्यमरः ॥ अश्वबालधिः । करि-

बालधिः । नारिकेलः । इति मेदिनी । ले, ३६ ॥

पञ्चवर्षोऽयहस्ती । यथा,—

“पञ्चवर्षो गजो बालः स्यात् पोतो दशवर्षकः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । ६ । १० । ६ ।

“यो लोकवीरसमितौ धनुरेणुसुगं

सीतास्वयंवरगृहे त्रिशतोपनीतम् ।

आदाय बालगजलील इवेच्छुयष्टिं

सज्योक्तं वृष ! विजय्य बभञ्ज मध्ये ॥”

पुच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः ।

१ । ४८ ।

“लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-

दसंश्रयं पर्वतराजपुत्राः ।

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुण्ठु-

बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्थः ॥”

मत्स्यविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बालकं, स्त्री, (बाल + स्वार्थे कन् ।) द्वीवरम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—

“बालकं शीतलं रूचं लघुदीपनपाचनम् ।

हृत्तासारुचिवीर्यपृष्टद्रोगामातिसारजित् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अङ्गुलीयकम् । पारिहाय्यम् । इति विश्वः ॥

बालकः, पुं, (बाल एव । बाल + स्वार्थे कन् ।)

शिशुः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ५३ ।

“भूतानां मातृभिः सार्द्धं बालकानान्तु

शान्तये ॥”

अज्ञः । हयबालधिः । हस्तिबालधिः । अङ्गुरी-

यकम् । द्वीवरम् । बलयम् । इति मेदिनी ।

के, १५७ ॥ केशः । इति विश्वः ॥ * ॥

बालखि

बालाशौचं यथा,—

“अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भादिनिःसृताः ।
न तेषामभिसंस्कारो न पिण्डं नोदकक्रिया ॥
यदि गर्भो विपद्येत सवते वापि योषितः ।
यावन्मासान् स्थितो गर्भस्तावद्दिनानि सूतकम् ॥
आ नामकरणात् सदा आ चूडान्तादहर्निशम् ।
आ व्रतस्याप्तिरात्रेण तदूर्ध्वं दशभिर्दिनैः ॥”
इति गारुड १०६ अध्यायः ॥

बालकस्य रक्षा यथा,—

“आदाय कृष्णं संत्रस्ता यशोदापि ततो द्विज !
गोपुच्छभामणेनाशु बालदोषमपाकरोत् ॥
गोपुरीषमुपादाय नन्दगोपोऽपि मस्तके ।
कृष्णस्य प्रददौ रक्षां कुञ्जन्निदमुदीरयन् ॥
नन्द उवाच ।

रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः ।
यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगत् ॥
येन दंष्ट्रायविधृता धारयत्यवनी जगत् ।
वराहरूपधृक् देवः स त्वां रक्षतु केशवः ॥
नखाङ्कुरविनिर्भन्नवैरिवक्षःस्थलो विभुः ।
वृत्तिं हारुपी सर्वत्र स त्वां रक्षतु केशवः ॥
वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षणाद्भूत ।
त्रिविक्रमः क्रमाक्रान्तत्रैलोक्यः स्फुरदायुधः ॥
शिरस्ते पातु गोविन्दः कण्ठं रक्षतु केशवः ।
गुह्यं सजठरं विष्णुर्जङ्घापादं जनार्दनः ॥
मुखं बाहू प्रबाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षत्वया हृते श्वर्यस्तव नारायणोऽयम् ॥
शार्ङ्गखड्गगदाचक्रशङ्खनादहताः क्षयम् ।
गच्छन्तु प्रेतकुण्डाणां राक्षसा ये तवाक्षिताः ॥
त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः ।
क्षीकेशोऽम्बर भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ॥
एवं कृतस्वस्थयनो नन्दगोपेन बालकः ।
शायितः शकटास्याधो बालपर्यङ्किकातले ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । ५ ॥

बालकप्रिया, स्त्री, (बालकानां प्रिया ।) इन्द्र-
वारुणी । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालकमिः, पुं, (बालस्य केशस्य कमिः ।) केश-
कौटः । इति जटाधरः ॥

बालक्रीडनं, स्त्री, (बालस्य क्रीडनम् । क्रीड् +
भावे ल्युट् ।) बालखिला । यथा,—

“बालक्रीडनमिन्द्रशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रकृता ॥”

इत्यादि महानाटकम् ॥

बालक्रीडनकः, पुं, (बालानां क्रीडनकः क्रीडन-
त्रयम् । बालका हि कपर्दकेन क्रीडन्तीति प्रसिद्धे-
स्तथात्वम् ।) कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालखिल्यः, पुं, बालखिल्यसुनिः । यथा,—

“विधिना निर्मिता पूर्वं वेदी परमपावनी ।
अभिवेष्ट्यादिसुनयो बालखिल्यादयः स्थिताः ॥”
इति बृहद्रामायणे चित्रकूटमाहात्म्ये १ सर्गः ॥

(बालखिल्यास्तु अङ्गुष्ठपरिमिताः षड्विंशस-
संख्याः । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २४ ।

“क्रतोश्च सन्ततिर्भाष्या बालखिल्यानसूयत ।
षड्विंशानि षड्विंशानि षड्विंशानि रेतसाम् ॥”

बालग्र

अङ्गुष्ठपरिमितमुक्तमेतेषां देहपरिमाणम् ।
यथा, महाभारते । १ । ३१ । ८—६ ।
“अथापश्यद्वीनं ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्णः ।
पलाशवृत्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥
क्षिप्यमानान् मन्दवलान् गोष्यदे संभृतोदके ॥”
बालगर्भिणी, स्त्री, प्रथमगर्भवती गौः । तत्-
पर्यायः । प्रष्टौही २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥
पलौक्री ३ । इति जटाधरः ॥ बालगर्भ-
वती ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

बालगोपालः, पुं, (बालः शिशुर्भक्तिधरो गोपालः ।)
श्रीकृष्णभक्तिविशेषः । यथा,—

“तीरपयोनिधिवृत्तनिवासं

ह्यास्यकटाक्षचर्वंशनिनादम् ।

श्यामलसुन्दरवृत्तविलापं

तं प्रणमामि च बालगोपालम् ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे गोपालाष्टकम् ॥

बालग्रहः, पुं, (बालानां बालकानां ग्रहः ।)
बालकहन्तृग्रहविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये ।
६२ । २७ ।

“बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्ति-
कारकम् ॥”)

एतेषां विवरणम् । यथा,—

“बाल ग्रहा अनाचारात् पीडयन्ति शिशुं यतः ।
तस्मात्तदुपसर्गेभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥”
अथ बालग्रहाणां नामान्याह ।

“स्कन्दग्रहस्तु प्रथमं स्कन्दापसार एव च ।

शकुनी रेवती चैव पूतना गन्धपूतना ॥

पूतना शीतपूर्वा च तथैव मुखमण्डिका ।

नवमो नेगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी ॥”

अथ ग्रहाणां सुतपत्तिमाह ।

“नवस्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां ये ग्रहा अमी ।

श्रीमन्तो दिव्यपुण्यो नारीपुरुषविग्रहाः ॥

एते स्कन्दस्य रक्षार्थं कृतिकोमाभिः शूलभिः ।

दृष्टाः शरवणस्यस्य रक्षितस्य स्ततेजसा ॥

स्कन्दः दृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।

विभर्ति चापरां संज्ञां कुमार इति संग्रहः ॥”

अयं हि कर्तिकेयादन्यः ।

“स्कन्दापसारसंज्ञो यः सोऽग्निना तत्त्वमद्युतिः ।

स च स्कन्दस्यो नाम्ना विशाख इति चोच्यते ॥

ग्रहाः स्त्रीवियहा ये ते नानारूपाः प्रकीर्तिताः ।

देवानां कृतिकानां ते भागा राजसतामसाः ॥

नेगमेयस्तु पावत्या दृष्टो ह्येषां ततो ग्रहः ।

कुमारस्य हि देवस्य गुह्यस्यात्मसमोऽस्ति वै ॥

ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते ।

उपतस्थुर्ग्रहा ह्येते दीप्तशक्तिधरं गुहम् ॥

ऊचुः प्राञ्जलयस्त्रेणं वृत्तिर्नो दीयतामिति ।

तेषामर्थं ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् ॥

ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत् ।

तिथ्यग्योनिं मातृषष्ठं देवश्च चित्तं जगत् ॥

परस्पररोपकारेण वर्त्तते धार्यते तथा ।

देवा नरान् प्रीणयन्ति तिथ्यग्योनींस्तथैव च ॥

यथाकालं प्रवृत्तास्तु उग्रवर्षाहिमानिलैः ।

बालग्र

इत्यङ्गलिनमस्कारैर्जपद्भोमेस्तथैव च ॥

सत्यं प्रयुक्तैश्च नराः प्रीणयन्त्यपि देवताः ।

भागधेयं विभक्तं प्रेषं किञ्चिन्न विद्यते ॥

तद्युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालेभ्येव भविष्यति ॥”

अथ बालग्रहाणां बालग्रहणकारणमाह ।

“कुलेषु येषु नेच्यन्ते देवाः पितर एव च ।

ब्राह्मणाः साधवो वापि गुरवोऽतिथयस्तथा ॥

निवृत्तश्रीपाचारेषु तथा कुतुसितवर्त्तिषु ।

निवृत्तभिच्चावलिषु भयकांस्यग्रहेषु च ॥

ग्रहेषु तेषु बालांस्तान् ग्रहा हिंसन्त्यशङ्किताः ।

तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति ॥

एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् हिंसन्ति चाप्यथ ।

ग्रहोपदृष्टा बालाः स्युर्दुःखिकित्स्यतमास्ततः ॥”

अथ सामान्यग्रहजुष्टानां बालानां लक्षण-
न्याह ।

“क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्तस्यति रोदिति ।

नखेर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।

भ्रुवौ क्षिपति दन्तौष्ठः फेनं वमति वासकत् ॥

क्षामोऽति निशि जागर्ति श्रुलाङ्गो भिन्नविट्-

खरः ।

मत्स्यप्रोषितगन्धश्च न चास्माति यथा पुरा ॥

दुर्बलो मलिनाङ्गश्च नष्टसंज्ञोऽपि जायते ।

सामान्यग्रहजुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥”

अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां लक्षणान्याह ।

“सस्ताङ्गः क्षतजसगन्धिकस्तनद्विट्-

वक्रास्यो हतचरणैकपक्षनेत्रः ।

उद्विग्नः ससलिलचक्षुरण्यरोदी

स्कन्दात्तो भवति च गाढसुखिवन्धः ॥

निःसंज्ञो भवति पुनर्लभेत संज्ञां

संस्तब्धः करचरणैश्च वृत्ततीव ।

विण्मूत्रे हजति विनद्य जृम्भमाणः

फेनं वा हजति च तत्सखाभिजुष्टः ॥”

तत्सखाभिजुष्टः स्कन्दापसारयुक्तः ।

“सस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धः

साक्षावग्रणपरिपीडितः समन्तात् ।

स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाके-

र्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥

रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः

श्यावो वा मुखकरपाकवेदनार्तः ।

ग्रहातिथ्यथिततनुश्च कर्णनासं

रेवत्या भ्रष्टमभिपीडितः कुमारः ॥

सस्ताङ्गः खपिति न वासरे न रात्रौ

विड्भिन्नं विहजति काकतुल्याङ्गगन्धः ।

दृष्ट्वांतीं हृषिततनूश्चः कुमार-

स्तृष्णालुर्भवति च पूतनादृहीतः ॥

यो हेष्टि स्तनमस्ति न कासहिका-

च्छर्द्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्धमानः ।

दुर्बलः सततमथापि योऽसगन्ध-

स्तं ब्रूयाद्भिषग्य गन्धपूतनार्तम् ॥

आक्रन्दन् परिचकितः सुवेपमानः

संज्ञीनो भवति यथातन्मूकयुक्तः ॥”

बालग्र

सस्ताङ्गो भृशमतिसाध्यते च यो वै
तं ब्रूयाद्विषगय शीतपूतनार्त्तम् ॥
स्नानाङ्गः सरुधिरपाणिपादवक्त्रो
बङ्गाश्री कलुषशिरावृत्तोदरो यः ।
स ज्ञेयः शिशुरथ रक्तमण्डिकार्त्तः
सोद्विगो भवति च सूत्रतुल्यगन्धिः ॥
यः केन वमति विनम्यते च मध्ये
सोद्विगो विहसति वोढुमीचमाणः ।
कूलेष्वप्रतमथो वसासगन्धि-
निर्भञ्जो भवति स नैगमेयजुष्टः ॥”

अथ सामान्यग्रहजुष्टानां चिकित्सामाह ।
सहस्रसूतकोदीचकायस्नानं ग्रहापहम् ।
सहा माषपर्णी ।
“सप्तच्छदामयनिशाचन्दनैस्नानुलेपयेत् ।
सर्पिलक् लशुनं मूत्रं सर्षपादिपल्लवाः ॥
विडालविडजालोमेषश्ङ्गी वचा मधु ।
धूपः शिशोर्वरुधोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥
बालशान्तीष्टकर्मणि कार्याणि ग्रहशान्तये ।
वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ॥
सारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली घृतमष्टमम् ।
सिद्धं घृतमिदं मेघं पिबेत् प्रातर्दिने दिने ॥
दृष्ट्युतिः क्षिप्रमेघा कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ।
न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ॥
न भवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥”
अष्टमङ्गलं घृतम् ॥
अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां चिकित्सामाह ।
“सोमवल्लीमिन्द्रवृत्तं वन्द्यं विषजं शमीम् ।
नृगादव्याध स्नानानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥”
तत्र स्कन्दग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“स्कन्दग्रहोपष्टेयस्य कुमारस्य प्रशस्यते ।
वातघ्नदुग्धपत्राणां काथेन परिषेचनम् ॥
देवदारुणि रास्त्रायां मधुरेषु गणेषु च ।
सिद्धं सर्पिश्च सचौरं पातुमस्तं प्रदापयेत् ॥
सर्षपाः सर्पनिर्म्मांको वचा काकादनी घृतम् ।
उद्धाजाविगवाश्चापि रोमाण्युद्धूपनं भवेत् ॥”
काकादनी श्वेतगुग्गुला ।
सोमवल्लीमिन्द्रवृत्तं वृत्ताकं विषजं शमीम् ।
नृगादव्याध स्नानानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥”
सोमवल्ली सोमलता । इन्द्रवृत्तं ककुभम् ।
नृगादनी इन्द्रवारुणी ।

रक्तानि मालानि तथा पताकां
रक्तांश्च गन्धान् विविधांश्च भक्ष्यान् ।
घृतश्च देवाय बलिं निवेद्य
सकुक्कुटं स्कन्दग्रहे निधाय ॥
स्नानं विराजं निशि चलरेषु
कुर्वात् परं शालिवर्गे निवेद्य ।
गायत्रियुक्ताभिरथाङ्गिरमं
प्रज्वालयेदाहुतिभिश्च धीमान् ॥

रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां प्रापनाशनीम् ।
अहन्त्यहनि कर्त्तव्या याभिरङ्गिरतन्त्रितैः ॥
तपसां तेजसाश्चैव यशसां वयसां तथा ।
निधानं योऽय्यो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥

बालग्र

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।
देवसेनारिपुण्ड्रः पातु त्वां भगवान् गुहः ॥
देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।
गङ्गोमातृकितानाञ्च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥
रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तचन्दनभूषितः ।
रक्तदिव्यपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः ॥”
अथ स्कन्दापसारग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“विल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो
गणः ।

परिवेक्तः प्रयोक्तव्यः स्कन्दापसारशान्तये ॥”
गोलोमी श्वेता दूर्वा । सुरसादिगणो यथा,—
“सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फल्गु फणिजम्भकः ।
सौगन्धिकं भूस्तृणको राजिका श्वेतवर्चरी ॥
कटफलं खरपुष्पा च कासमर्दंश्च शूलकी ।
विडङ्गमथ निर्गुली कर्णिकार उदुम्बरः ॥
वला च काकमाची च तथा च विषमुष्टिका ।
कफक्रिमिहरः ख्यातः सुरसादिरयं गणः ॥”
सुरसा लघुतुलसी । श्वेतसुरसा श्वेततुलसी ।
फल्गु भार्गो । फणिजम्भकः मरुबकः । सौग-
न्धिकं कङ्कारम् । भूस्तृणकः सुगन्धलणम् ।
खरपुष्पा वर्चरी । कासमर्दः कसौदी । विष-
मुष्टिका वकाइनि ॥ * ॥

“अष्टमृजविपक्वश्च तैलमभ्यङ्गने हितम् ।”
मृजाष्टकमाह ।
“गोजविमहिषाश्वानां खरोष्टकरिणान्तथा ।
मृजाष्टकमिति ख्यातं सर्वशस्त्रेषु सम्मतम् ॥
चौरीवृत्तकषायेण काकोल्यादिगणेन च ।
विपक्वत् घृतं पश्चाद्वातयं पयसा सह ॥
काकोल्यादिगणेन कल्कीकृतेन तैलं पक्तयम् ।
काकोल्यादिगणो यथा,—

“काकोली चौरीकाकोली जीवकर्षभकस्तथा ।
ऋद्धिर्दृष्टिस्तथा मेदा महामेदा गुडूचिका ॥
सुन्नपर्णी माषपर्णी पद्मकं वंशरोचना ।
शङ्गी प्रपौखरीकश्च जीवन्ती मधुयष्टिका ।
ब्राह्मा चेति गणो नाम्ना काकोल्यादिद्वदीरितः ।
स्तन्यकृदृष्टं हृणो वृष्टः पित्तरक्तानिलापहः ।
उत्पादनं वचा हिङ्गुयुक्तमत्र प्रकीर्तितम् ॥
शुभ्रलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखो घृतम् ।
वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्मुहुपनं सदा ॥
अनन्तां कुकुटीं विस्तीर्णं मर्कटीश्चापि धारयेत् ॥”
अनन्ता यवासा इति लोके । कुकुटी शास्त्राली ।
“पक्षान्यामानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः ।
रुद्धोदनं निवेद्याथ स्कन्दापसारिणे वटे ॥”
वटे वटतले बलिं निवेदयित्वनयः ।
तेन स्कन्दापसारिणा स्नानं कारयेदित्यनयः ।
“चतुर्थे कारयेच्च स्नानं तेन ततः पठेत् ।
स्कन्दापसारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
विश्रावः स शिशोरस्य शिवायास्तु शुभाननः ॥”

अथ शकुनीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“शकुनीग्रहजुष्टस्य कार्यं वेदेन जानता ।
वेतसास्त्रकपित्यानां काथेन परिषेचनम् ॥
द्वीवरमधुकोशीरसारियोत्पलपद्मकैः ।

बालग्र

लोप्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिषुम् ॥”
प्रदिहेत् लिम्पेत् । रूपसिद्धिरार्थत्वात् ।
“स्कन्दग्रहोक्ता धूपाश्च हिता अत्र भवन्ति हि ।
स्कन्दापसारशमनं घृतमत्रापि पूजितम् ॥
शतावरीं नृगेष्वाखनागदन्तीनिदिधिकाः ।
लक्षणां सहदेवाश्च दृष्टतीक्षापि धारयेत् ॥”
नृगेष्वाखः वट्टी इन्द्रवारुणी । नागदन्ती नाग
हुली इति लोके प्रसिद्धा ।
“तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिलाम् ।
बलिरेष निकुञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥
निकटे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि ।
श्वेतशिरीषगन्धाष्टकुष्ठगुग्गुलुसर्षपैः ॥
सिद्धमभ्यङ्गने तैलं धारणं पूर्वमेव तु ।
शकुनीग्रहशान्तये प्रदेहं कारयेद्वितम् ॥
कुर्वाच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः
निकुम्भोक्तेन विधिना स्तपयेत् ततः पठेत् ॥
अनरीक्षचरा देवी सर्वालङ्कारभूषिता ।
अधोमुखी सूक्ष्मतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥
दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवखरा ।
लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु ॥”
अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“अश्वगन्धान्शङ्गी च शारिवाथ पुनर्नवा ।
सहा विदारी ह्येतासां काथेन परिषेचनम् ।
अथशङ्गी मेढाशङ्गी । सहा सेवतीपुष्पाजातिः ।
तैलमभ्यङ्गने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा ।
पलङ्कषायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥
सर्जरसः रालः पलङ्कषा गुग्गुलुः । नलदे
लामञ्जकसुशीरवत्पीतच्छविः । गौरकदम्बकः
हारिद्रकः । हरद्वया कदम्ब इति लोके ।
धवाश्वकर्णककुभशूलकीतिन्द्रकेषु च ।
काकोल्यादौ गणे चापि सिद्धं सर्पिः पिबेच्छिषुम् ॥
अश्वकर्णः श्राख इति लोके प्रसिद्धः ।
कुलत्याः शङ्खचूर्णश्च प्रदेहः साखगन्धिकः ।
शुभ्रलूकपुरीषाणि यवान् यवफले घृतम् ॥
सन्ध्योरुभयोः कार्यमेतदुद्धूपनं शिशोः ॥
यवफलो वंशाङ्कुरः ।
शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयःशाल्योदनं दधि ।
बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना ॥
गोतीर्थे गोष्ठे ।
स्नानं धात्रीकुमाराभ्यां सङ्गमे कारयेद्विषकं ।
नानावस्त्रधरा देवी चित्रमालानुलेपना ॥
चलतकुण्डलिनौ श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ।
उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः ॥
लम्बा करालाविनता तथैव बहुपुत्तिका ।
रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥”
अथ पूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
कपोतवङ्गा श्योनाको वरुणः पारिमन्नकः ।
आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥
निम्बः । आस्फोता अपराजिता ।
नवा पयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थं कल्पा इष्यते ॥

बालग्र

नवा प्रयस्या नूतना चीरविदारो । गोलोमी
श्वेतदूत्रा ।
हितं घृतं तगाचीया संसिद्धं मधुकेऽपि च ।
कुठतालीसखदिराः स्यन्दनोर्जुन एव च ॥
पनसः ककुभश्चापि मञ्जानो वदरस्य च ।
कुठ्टास्थि घृतचापि धूपनं सह सर्वपैः ॥
स्यन्दनः स्यन्दन इत्येव नाम्ना प्रसिद्धः ।
काकादनीं चित्रफलां विस्वीं गुञ्जाश्च धारयेत् ।
काकादनीं श्वेतगुञ्जा । चित्रफला वृहदिन्द्र-
वारुणी ।
मत्स्यौदनं बलिं दद्यात् कृशरं पल्लं तथा ।
सरावसंपुटं कृत्वा तस्यै शून्यं गृहे भिषक् ।
उत्सृष्टान्नाभिपित्तस्य शिशोः स्नपनमिष्यते ॥
कुठतालीसखदिरं चन्दनं स्यन्दनं तथा ।
देववारु वचा हिङ्गु कुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
गुला हरेण्वश्चापि योज्या उद्धूपने सदा ॥
मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमृङ्गा ।
शून्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥*॥
अथ गन्धपूतनायहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
तिक्तदुमाणां पत्रेषु कायं कार्येऽभिषेचने ।
तिक्तदुमानाह ।
निम्बः पटोलः चुदा च गुडूची वासकस्तथा ।
विसर्पकुष्ठशुत् खातो गणोऽयं पञ्चतिक्तकः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु ।
शालपर्णीहृदयौ च घृतार्थं सममाहरेत् ॥
सर्वगन्धैः प्रदेह्य गात्रे चाक्षौष्यं शीतलैः ॥
सर्वगन्धैः कुङ्कुमागुरुकपूरकस्तूरीचन्दनैः ।
अक्षौष्यं शीतलैः चन्दनकपूरैः न तु कस्तूरी-
कुङ्कुमागुरुभिस्तेषामुष्णत्वात् ।
पुराणं कौकुटं केशशर्मं सर्पभवन्तथा ।
जीर्णश्चाभीक्ष्ण्यं वासो धूपनायोपकल्पयेत् ॥
कुङ्कुटीं मर्कटीं विस्वीमन्ताश्चापि धारयेत् ।
मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्यथ ।
निवेदयन्तश्च गृहे शिशोः स्नपनमिष्यते ॥
कराला पिङ्गला मुख्या कषायाम्बरसंवृता ।
देवी बालमिमं प्रीता रक्ष त्वं गन्धपूतने ॥*॥
अथ शीतपूतनायहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
गोमूत्रं वस्त्रमृत्रञ्च सुस्ताश्चामरदारु च ।
कुष्ठञ्च सर्वगन्धान् च तेलार्थमवधारयेत् ॥
सर्वगन्धान् चन्दनादीन् ।
रोहिणीनिम्बखदिरपलाशककुभलचः ।
निःक्राथ्य तस्मिन्निःक्राथ्ये सचीरे विपचेद् घृतम् ॥
गोलोकपुरीषाणि वस्त्रिगन्धा महिलचम् ।
निम्बपत्राणि च तथा धूपनार्थं समाहरेत् ॥
धारयेदपि गुञ्जाश्च बलां काकादनीं तथा ।
नद्यां सुज्जौदनैश्चापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥
जलाशयान्ते बालस्य स्नपनञ्चोपदिश्यते ।
जलाशयान्ते जलाशयतीरे ।
देये देयश्चोपहारो वारुणी रुधिरं तथा ॥
सुज्जौदनाश्रिनी देवी सुराशोणितपायिनी ।
जलाशयरता निधं पातु त्वां शीतपूतना ॥*॥
अथ सुखमण्डिकायहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

बालग्र

कपित्थं विखतकारोवासागन्धर्वहस्तकाः ।
कुवेराचीं च योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥
तकारो गणधारि इति लोके । गन्धर्वहस्तकः
श्वेत गरुडः । कुवेराची पाङ्गिर इति लोके ।
खरसेभृङ्गवृक्षाणां तपैव हयगन्धया ।
तेलं वचाञ्च संयोज्य पचेदभ्यङ्गनं शिशोः ॥
भृङ्गवृक्षः भगरा इति लोके ।
वचा सर्जरसं कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् ॥
वर्णकं चूर्णकं माल्यमङ्गनं पारदं तथा ।
मनःशिलाश्चोपहरेत् गोष्ठमध्ये बलिन्ततः ॥
पायसं सपुरोडाशं तद्वर्णसुपाहरेत् ।
मन्त्रपूताभिरङ्गिञ्च तत्रैव स्नपनं हितम् ॥
जलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह ।
अलङ्कृता कामवती सुभगा कामरूपिणी ।
गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमण्डिका ॥*॥
अथ नैगमेयगहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
विश्वामित्रपूतीकैः कार्यं स्यात् परिषेचनम् ।
पूतीकः घोराकरञ्ज इति लोके प्रसिद्धः ।
प्रियङ्गुशरलानन्ताशतपुष्पाकुट्टमटैः ।
पचेत्तेलं सगोमूत्रं दधिमस्त्रज्जकाङ्गिकैः ॥
कुट्टमटं वितुन्नकान्धो वृक्षविशेषस्य त्वक् ।
गुडतनी इति लोके प्रसिद्धा । सुस्ताकृतिः
श्लोनाको वा ।
वचां वयस्यां जटिलां गोलोमीं चापि धारयेत् ।
वयस्या आमलकी गुडूची वा ।
उत्सादनं हितञ्चात्र स्कन्दापसारनाशनम् ॥
मर्कटोलूकग्रन्थां पुरीषाणि पिष्टगृहे ।
धूमः सुपजने कार्यो बालस्य हितमिच्छता ॥
पिष्टगृहे नैगमेयगृहे ।
तिलतण्डुलकं माल्यं भस्त्राञ्च विविधानपि ।
कौमारपिष्टमेषाद्यञ्च मूले निवेदयेत् ॥
मेधाय नैगमेयगृहाय ।
अधस्तात् चीरवृक्षस्य स्नपनञ्चोपदिश्यते ॥
अजाननखलात्तिभुः कामरूपी मन्त्रायशः ।
बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरचतु ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तयास्य लक्षणान्तरं चिकित्सितञ्च यथा,—
“बलिशान्ताष्टकर्मणि कार्याणि गृहश्रान्तये ।
मन्त्रार्थं प्रयोक्तव्यस्तज्जदौ सर्वकामिकः ॥
ॐ नमो भगवते गरुडाय त्रामकाय सद्यस्तर-
स्तुतस्तु खाहा । ॐ कं खं टं पं शं वैनेतेयाय
नमः । ॐ ह्रीं हुं चं ।
बालरेहप्रमाणेन पुष्पमालासु सर्वतः ।
प्रगृह्य सुच्छिकामक्तबलिर्देयस्तु शान्तिकः ।
ॐ कारी सुवर्णपद्मी बालकं रक्ष रक्ष खाहा ॥
ॐ नारायणाय नमः ॥”
“प्रथमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति नन्दा
नाम मातृका तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं भवति
ज्वरः । चक्षुरन्वीलयति गात्रमुद्वेजयति न
शेते क्रन्दति स्तन्यं न गृह्णाति । आतृकारश्च
भवति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
शुभम् । नद्युभयतटस्थिकां गृहीत्वा पुत्त-

बालग्र

लिकां कृत्वा शुक्लौदनः शुक्लपुष्पं सप्तध्वजाः
सप्तप्रदीपाः सप्तस्वस्तिकाः सप्तवटकाः । सप्त-
सङ्कुलिकाः जम्बुद्वीका गन्धतामूलं मत्स्यमांसं
सुरामयभक्तञ्च पूर्वस्यान्दिशि चतुष्यथ मध्याह्ने
बलिर्दातयः अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे निक्षिप्य
श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । रसोनसिद्धार्थक
मेघम्ङ्गनिम्बपत्रशिवनिर्माल्यैर्बालकं धूपयेत् ।
ॐ नमो नारायणाय असुकस्य व्याधिं हन
हन सुच सुच खाहा एवं दिनत्रयं बलिं
दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् । ततः
सम्पद्यते शुभम् ॥
द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुनन्दा-
नाम मातृका । तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं
भवति ज्वरः । चक्षुरन्वीलयति गात्रमुद्वेजयति
न शेते क्रन्दति स्तन्यं न गृह्णाति आतृकारश्च
भवति ।
बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
तण्डुलं हस्तपृष्ठेकं गृहीत्वा दधिगुडघृतमिश्रितं
शरावैकं गन्धतामूलं पीतपुष्पं पीतसप्त-
ध्वजाः । चत्वारः प्रदीपाः दशस्वस्तिकाः
मत्स्यमांससुरास्त्रिलचूर्णञ्च पश्चिमस्यान्दिशि
चतुष्यथ बलिर्दातयः । दिनानि त्रीणि त्रिसन्ध्यं
ततः श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्माल्य-
सिद्धार्थमाञ्जरीरौम उशीरबालकघृतैर्धूपं
दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य व्याधिं
हन हन सुच सुच ह्रीं फट् खाहा । चतुर्थे
दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।
तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतनानाम-
मातृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति
ज्वरः । गात्रमुद्वेजयति स्तन्यं न गृह्णाति
सृष्टिं वध्नाति क्रन्दति ऊर्ध्वं निरीक्षते ।
बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
नद्युभयतटस्थिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा
रक्तचन्दनं गन्धतामूलं रक्तसप्तध्वजाः । सप्त-
प्रदीपाः सप्तस्वस्तिकाः । पश्चिमांससुराग्रभक्तं
दक्षिणस्यान्दिशि अपराह्णे चतुष्यथ बलि-
र्दातयः । शिवनिर्माल्यगुग्गुलुसर्वपनिम्बपत्रमेघ
म्ङ्गैर्दिनत्रयं धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय
असुकस्य व्याधिं हन हन सुच सुच खाहा ।
चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्प-
द्यते शुभम् ॥
चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुख-
मण्डिकानाम मातृका तथा गृहीतमात्रेण
प्रथमं भवति ज्वरः । शीवां नामयति चक्षुर-
न्वीलयति स्तन्यं न गृह्णाति रोदिति स्त्रिपति
सृष्टिं वध्नाति बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
शुभम् । नद्युभयतटस्थिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां
कृत्वा उत्पलपुष्पं गन्धं तामूलं दशध्वजाः
दीपाश्चत्वारः । त्रयोदश स्वस्तिकाः मत्स्य-
मांससुरामयभक्तञ्च उत्तरस्यां दिशि अपराह्णे
बलिर्देयः चतुष्यथे । ॐ नमो नारायणाय असु-
कस्य व्याधिं हन हन मय मय खाहा । चतुर्थे

बालय

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति कटपूतना नाम माटका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्देजयति स्तन्यं न गृह्णाति सुष्टिं वध्नाति । बलिन्यस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । कुम्भकारचक्रस्य नृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां विधाय गन्धताम्बूलं शुक्लपुष्पं शुक्लौदनं पञ्च ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पञ्च वटकाः ऐशान्यां दिशि बलिर्दातव्यः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्मात्यसर्पनिर्माक गुग्गुलु निम्बपत्रवालकघृतेर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शकुनिकानाम माटका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमेदं दर्शयति दिवारात्रावुत्थानं भवति । ऊर्ध्वं निरीक्षते । बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लपीतरक्तपुष्पगन्धताम्बूलानि दश दीपाः । दश पीतध्वजाः दश खस्तिकाः दश वटकाः । चौरजम्बुङ्गिकाः । मत्स्यमांससुरा आमेत्यान्दिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने बलिर्दातव्यः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्मात्यरसोन-गुग्गुलुसर्पनिर्माकनिम्बपत्रघृतेर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शुष्करेवती नाम माटका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्देजयति सुष्टिं वध्नाति रोदिति । बलिन्यस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । रक्तशुक्लपुष्पं गन्धताम्बूलरक्तौदनं कशरास्त्रयोदश खस्तिकाः त्रयोदश सङ्कुलिका जम्बुङ्गिका मत्स्यमांससुराः त्रयोदश ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः । पश्चिमस्यान्दिशि ग्रामनिष्क्रान्तेऽपराह्णे वृक्षमाश्रित्य बलिर्दातव्यः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुमेषश्दङ्गसर्पपोषीर बालकघृतेर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय दीपतेजसे हन हन सुष सुष स्वाहा ॥ चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति अर्यका नाम माटका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गृध्रगन्धः पूतिगन्धश्च जायते । आहारं न गृह्णाति गात्रमुद्देजयति । बलिन्यस्य प्रवक्ष्यामि ततः सम्पद्यते शुभम् । रक्तपीतध्वजाः तन्दनं पीतपुष्पं सङ्कुल्यः पर्पटिका मत्स्यमांससुराः जम्बुङ्गिकाः प्रत्येकं बलिन्दद्यात् ॥ ॐ नमो नारायणाय त्रैलोक्यविद्रवणाय चतुर्दिशामीक्षणाय याधिं हन हन सुष सुष ज्वल ज्वल दह दह ॐ ह्रीं फट् स्वाहा ॥ चतुर्थे

बालय

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति स्रुतिका नाम माटका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । निर्व्यं कर्हयति गात्रमेदं दर्शयति सुष्टिं वध्नाति । निद्रातितरा स्याद्वलिन्यस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । नद्युभयतटनृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां निर्माय शुक्लवस्त्रेण वेष्टयेत् । शुक्लपुष्पं शुक्लौदनं गन्धताम्बूलं शुक्लाः त्रयोदश ध्वजाः त्रयोदश प्रदीपाः त्रयोदश खस्तिकाः त्रयोदश मत्स्यमांससुराः । उत्तरद्विभागे ग्रामनिष्काशे बलिं दापयेत् । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुनिम्बपत्रगोधूमगोश्दङ्ग-श्वेतसर्पघृतेर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय चतुर्भुजाय हन हन सुष सुष स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

दशमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति निर्वृता नाम माटका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्देजयति आत्कारं करोति पुरीषभ्रजश्च बहु भवेत् । बलिन्यस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पारावारस्य नृत्तिकया पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनगन्धताम्बूलादिभिर्भूषयित्वा पञ्च वर्णाः पञ्च ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पञ्च खस्तिकाः पञ्च पुत्तलिका मत्स्यमांससुराः वायव्यान्दिशि बलिन्दद्यात् । काकविहागोमांसगोश्दङ्गरसोनमाञ्चारोम-निम्बपत्रघृतेर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय चूर्णितहस्ताय हन हन सुष सुष स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति पिलिपिच्छिका नाम माटका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । आहारं न गृह्णाति । ऊर्ध्वं दृष्टिर्भवति गात्रभङ्गश्च भवति आत्कारश्च भवति । बलिन्यस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्तं तस्या मुखं दुग्धेन सिञ्चेत् पीतपुष्पं गन्धताम्बूलं सप्त प्रदीपा अष्टौ वटका अष्टौ सङ्कुलिका अष्टौ पुरिका मत्स्यमांससुराः पूर्वस्यान्दिशि बलिर्दातव्यः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्मात्य गुग्गुलु गोश्दङ्गसर्पनिर्माकघृतेर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय सुष सुष स्वाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति कासुका नाम माटका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । हसित्वा वदति अङ्गुल्या-तर्जयति क्लामति निःश्वसति । सुहृद्भु-ष्कहयति । आहारं न करोति । बलिन्यस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । चौराण पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लकुसुमं गन्धताम्बूलं शुक्लाः सप्त ध्वजाः । सप्त सङ्कुलिकाः । सप्त प्रदीपाः ।

बालय

करस्थेन दधिभक्तेन सर्वकर्मबलिं दद्यात् श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । श्वेतसर्पगुग्गुलुशिव-निर्मात्यघृतेर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय याधिं सुष सुष हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

इति रावणकृतं बालतन्त्रं समाप्तम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥ बालचर्चः, पुं, (बालस्य बालकस्येव चर्चा यस्य ।) कार्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बालकस्य चरित्रे, स्त्री ॥

बालतनयः, पुं, (बालानि नवोद्भूतपत्रानि तनया- इव यस्य ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरः । २।४।४६ ॥ (गुणादयोऽस्य खदिरवृक्षे ज्ञातव्याः) बालकपुत्रश्च ॥

बालतन्त्रं, स्त्री, (बालाय बालकरचार्धं तन्त्रमुपायः शास्त्रं वा ।) गर्भिणीचर्चा । तत्पर्यायः । कुमारभृत्या २ गर्भिण्यवेक्षणम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य विवरणन्तु सुश्रुते स्त्र-स्थाने १ अध्याये । यथा, “शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगद-तन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति ॥” कौमारभृत्यस्य वा बालतन्त्रस्य लक्षणमाह तत्रैव । “कौमार-भृत्यं नाम कुमारभवनधानीचौरदोषसंशोध-नार्थं दृष्टव्यमगदसमुत्थानास्य याघ्रीनासुप-ग्रमनार्थम् ॥” बालतन्त्राणि कानि तावदाह तत्रैव ३ अध्याये ।

“नवग्रहाकृतज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम् । अप्साराशकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥ पूतनायास्तथात्याया मण्डिका श्रुतपूतना । नेगमेयचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः स्योनिजा ॥ कौमारतन्त्रमित्येतत् शारीरेषु प्रकीर्तितम् ॥” एतेषां विवरणन्तु बालग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

बालतन्त्रं, स्त्री, (बालं नवजातं तन्त्रम् ।) नवतन्त्रम् । तत्पर्यायः । शब्दम् २ । इत्यमरः । २।४।४७ ॥ (यथा, रघौ २।२६ श्लोकटीकायां मल्लिनाथः । गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरूपाणि जातानि शिष्याणि बालतन्त्राणि यस्मिन् तत् ॥”) बालदलकः, पुं, (बालानि दलानीव दलानि यस्य । यदा बाल इव चुद्रं दलं यस्य । ततः स्वार्थे कन् ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बालधिः, पुं, (बालाः केशाः धीयन्तेऽत्र । बाल + धा + कि ।) केशयुक्तलाङ्गूलम् । इत्यमरः । २।५।५० ॥ (यथा, किराते । १२ । ४७ ।

“चमरीगणैः शिववलस्य बलवति भयेऽप्युपस्थिते । वंशविततिषु विद्युक्तपृथु-प्रियबालबालधिभिराददे हतिः ॥”)

बालपत्रः, पुं, (बाल इव चुद्रं पत्रं यस्य ।) खदिर-वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः । यवाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बालं पत्रमिति विग्रहे ।) स्त्री । नूतनपर्यम् ॥ (यथास्य पर्यायः ॥

“खट्विरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशूलश्च यन्त्रियः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बालपत्रकः, पुं, (बालपत्र एव । स्वार्थे कन् ।)
खट्विरो रक्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बालपाश्या, स्त्री, (बालपाशे केशसमूहे साधुः
तत्र साधुरिति यत् ।) सीमन्तिकास्थितस्त्र्यादि-
रचितपट्टिका । सिंती इति भाषा । तत्-
पर्यायः । परितस्था २ । इत्यमरः । २।६।१०३॥
बालपाशस्थितमणिः । इति तट्टीकायां तर्क-
वागीशः ॥
बालपुष्पिका, स्त्री, (बालानि क्षुद्राणि पुष्पाणि
यस्याः । ततः स्वार्थे कन् कापि अत इलम् ।)
युधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिरस्या
युधिकाशब्दे निर्देशः ॥)
बालपुष्पी, स्त्री, (बालानि क्षुद्राणि पुष्पाणि यस्याः
सा ।) युधिका । इति जटाधरः ॥
बालभद्रकः, पुं, (बालेऽपि भद्र इव । ततः स्वार्थे
कन् ।) विषभेदः । तत्पर्यायः । शाम्भवः २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
बालभैषज्यं, स्त्री, (बालं भैषज्यम् । यदा, बालस्य
प्रिशोभयज्यम् ।) रसाञ्जनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ बालकस्यौषधश्च ॥ (तदुपधा,—
“भैषज्यं पूर्वसुदृष्टं नराणां यज्जुरादिषु ।
कार्यन्तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥)
बालभोज्यः, पुं, (बालानां भोज्यः ।) चणकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बालकभक्षणीये, त्रि ॥
बालभृषिका, स्त्री, (बाला क्षुद्रा भृषिका इन्द्रः ।)
क्षुद्रभृषिका । छिट्का इन्द्र इति भाषा ।
तत्पर्यायः । गिरिका २ । इत्यमरः । २।५।१२॥
चक्रः ३ वेषमन्त्रुलः ४ चक्रा ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
बालयज्ञोपवीतकं, स्त्री, (बालं यज्ञोपवीतम् । ततः
स्वार्थे कन् ।) उपवीतिविशेषः । तत्पर्यायः ।
उरस्कटः २ पञ्चवटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बालराजं, स्त्री, (बालः खल्लोऽपि राजते इति ।
राज + पचाद्यच् ।) वैदूर्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ बालकश्रेष्ठे, पुं ॥
बालरोगः, पुं, (बालस्य रोगः ।) बालकस्य
आधिः । तस्य निदानं लक्षणानि चाह ।
“धात्रास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषभेदौषजैस्तथा ।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदूष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः ।
दूषयन्ति प्रयस्तेन जायन्ते आधयः प्रिशोः ॥ ॥
वातदुष्टं प्रिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः ।
क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्ब्रह्मविप्राजमारुतः ॥
स्त्रियो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।
छण्णालुण्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥
क्षेपदुष्टं पिबन् चौरं लालालुः क्षेप्यरोगवान् ।
निद्राहितो जडः शूनवक्त्राच्छर्द्धनः प्रिशुः ॥
ज्वराद्या आधयः सर्वे वक्ष्यन्ते महतान् ये ।

बालानामपि ते तद्ब्रह्मोदया भिषगुत्तमैः ॥
बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च ।
तालुकण्टकमुखान्स्तानवधारय यत्नतः ॥”
तत्रादौ तालुकण्टकमाह ।
“तालुमांसं कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्द्धि जायते ॥
तालुपातात् स्तनद्वेषः कृच्छात् पानं शक्य-
द्रवम् ।
तड्चिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥”
पानं स्तन्यस्य । शक्यद्रवद्रवरूपम् ॥
अथ महापद्ममाह ।
“विसर्पस्तु प्रिशोः प्राणनाशनः शीर्षवस्तिजः ।
पद्मवर्णं महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः ।
शङ्काभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं ब्रजेत् ॥”
पद्मवर्णः लोहितवर्णः तत्र शीर्षजो विसर्पः
शङ्काभ्यां हृदयं याति हृदयात् गुदं ब्रजेत् ।
एवं वस्तिजो गुदं याति । गुदतो हृदयं हृदया-
च्छिरो याति इति बोद्धव्यम् ॥
अथ कुकूणकमाह ।
‘कुकूणकः चौरदोषात् प्रिशूनामेव वर्त्मनि ।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्ठुरं प्रसवेन्मुहुः ॥
प्रिशुः कुल्याललाटाच्छिकूटनासाप्रघर्षणम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मनीलनक्षमः ॥’
कुकूणकः कोथुया इति लोके ख्यातः ॥ * ॥
अथ तुखिगुदपाकमाह ।
‘वातेनाघ्नापिता नाभिः सरुजा तुखिरुच्यते ।
बालस्य गुदपाकाख्यो आधिः पित्तेन जायते ॥’
अथाहिपूतनं आह ।
‘शृङ्गमूत्रसमायुक्तोऽधौतपाने प्रिशोर्भवेत् ।
खिन्ने वा स्नाप्यमानस्य कण्ठं रक्तकफोद्भवा ॥
कण्ठयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
एकौभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥
खिन्ने खेदिते ॥ * ॥ अथाजगन्तीमाह ।
जिग्घा सवर्णा ग्रथिता निरुजा मुहसन्निभा ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगन्तीका ॥’
ग्रथिता गुम्फितेव । मुहसन्निभा । मुहसन्ति ॥
अथ पारिगर्भिकमाह ।
‘मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि ।
कासाग्निसादवमथुतन्त्राकाश्यारुचिभ्रमेः ॥
युज्यते कोष्ठद्वारा च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।
रोगं परिभवाख्यं तत्र युज्येत दीपनम् ॥’
पिबन्नपीत्यपिशब्दादपिबन्नपि पारिगर्भिकः ।
अहीङ्गी इति लोके ।
परिभवाख्यं परिभवेति नामान्तरम् ॥ * ॥
अथ दन्तोद्भेदकान् रोगानाह ।
‘दन्तभेदः प्रिशोः सर्वरोगाणां कारणं स्मृतम् ।
विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्द्धिप्रिशोरुजम् ॥
अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥’
कारणमित्यन्त्यः । पोथक्याः वर्त्मरोगविशेषस्य ॥
अथ बालरोगाणां चिकित्सा ।
‘भैषज्यं पूर्वसुदृष्टं महतां यज्जुरादिषु ।
तदेव कार्यं बालानां किन्तु दाहादिकं विना ॥’

दाहादिकं विना अग्निदाहादिचारवमनविरे-
चनप्रिराश्रयादिकं विना । महाकष्टे चोत्पन्ने
वमनविरेकाद्यं दद्यात् । यत आह सुश्रुतः ।
विरेकवस्तिवमनादुते कुल्याच्च नात्ययादिति ।
अत्ययात् विनाशकरकष्टात् ऋते विना ॥
‘त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या आधयश्च ते ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा तस्य कनीयसी ॥’
अस्य बालस्य । कनीयसीमात्रामाह विश्वा-
मित्रः ।
‘विड्ङ्गफलमात्रान् जातमात्रस्य भैषजम् ।
अनेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्द्धयेत् ॥’
विड्ङ्गपरिमितं भैषजं चूर्णकृत्य किंवा कल्की-
कृत्याथवावलेहीकृत्य दद्यादित्यर्थः । तन्त्रान्तरे
तन्त्रथाभिहितम् ।
‘प्रथमे मासि बालाय देया भैषजरक्तिका ।
अवलेह्या तु कर्तव्या मधुचौरसिताहृतैः ॥
एकैकां वर्द्धयेत्तावद्यावत् संवत्सरो भवेत् ।
तदूर्ध्वं माषट्ठिः स्याद्यावत् षोडशवत्सराः ॥’
एकैकां रक्तिकाम् तदूर्ध्वं वर्षोपरि माषट्ठिः
प्रतिवर्षं पञ्चगुणात्मकस्य माषस्य ट्ठिर्भवति ।
गुग्गाः पञ्चादमाषक इत्यमरसिंहः ॥
‘ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ।
ततो बालकवन्मात्रा द्वासनीया शूनेः शूनेः ॥’
ततः षोडशवत्सरोपरि ।
‘चूर्णकल्कावलेहानामियं मात्रा प्रकीर्तिता ।
कषायस्य पुनः सैव विज्ञातया चतुर्गुणा ॥
चौरपस्य प्रिशोर्द्वैधमौषधं चौरसर्पिषा ।
धात्रास्तु केवलं देयं न चौरिणापि सर्पिषा ॥’
चौरान्नादस्य पूर्ववत् चौरसर्पिषा । प्रकारा-
न्तरेणौषधपानमाह सुश्रुतः ।
‘येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्ते गदङ्कराः ।
तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत् प्रिशुं स्तनौ ॥’
अवचनानां बालानामभ्यन्तरयाधिज्ञानोपाय-
माह ।
‘अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते ।
सुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृश्यमानेन रोदिति ॥
निर्मोलिताक्षो मूर्द्धस्थो रोगो नो धारयेच्छिरः ।
वस्तिस्थो मूत्रसङ्घातो क्षुधातड्पि गच्छति ॥
विण्मूत्रसङ्घवैकल्याच्छर्द्धिप्राघ्णानाल्लूजनेः ।
कोष्ठे आधीन् विजानीयात् सर्वत्रस्थांश्च
रोदनेः ॥’
यत्रादौ ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
‘सर्वं निर्वाप्यते बाले स्तन्यं नैव निर्वाप्यते ।
मात्रया लङ्घयेद्वाचो प्रिशोरेतदिलङ्घनम् ॥’
मात्रया लङ्घयेत् लघु रोजयेत् ।
‘भद्रसुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृतः ।
काथः कोष्णः प्रिशोरेष निःशेषज्वरनाशनः ॥’
भद्रसुस्तादिकाथः सर्वज्वरेषु ॥ * ॥
‘घनकृष्णारुणाश्चक्षीर्णं चौरिणं संयुतम् ।
प्रिशोर्व्वरातिसारघ्नं कासं श्वासं वमिं हरेत् ॥’
अरुणा अतिविषा । चतुर्भद्रिका ज्वराति-
सारेषु ॥

बालरौ

‘विल्लस पुण्याणि च धातकीनां
जलं सलोभं गजपिप्पली च ।
काथावलेहौ मधुना विमिश्रौ
बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥’

जलं बाला । विल्लादिकाथावलेहौ । अतीसारेषु ॥
‘समङ्गाधातकीलोभसारिवाभिः स्तुतं जलम् ।
दुर्द्धरेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारं समाचिकम् ॥’
समङ्गा लज्जालुमूलम् । समङ्गादिकाथो दुर्द्ध-
रेऽतीसारं ॥ * ॥

‘विङ्गान्यजमोदा च पिप्पलीतण्डुलानि च ।
एवामालीढा चूर्णानि सुखं तप्तेन वारिणा ।
आमे प्रवृत्तेऽतीसारं कुमारं पाययेद्भिक्षम् ॥’
विङ्गानादिचूर्णमतीसारं ॥ * ॥

‘मोचरसः समङ्गा च धातकी पञ्चकेशरम् ।
पिष्टैरेतेर्वयागः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी ॥’
मोचरसलज्जालुमूलधातुफलकमलकेशरसमुदि-
ततोला १ तण्डुलकीखदौतोला १ जलतोला
११ सर्वमेकीकृत्य यवागः साधनीया । मोच-
रसादियवागू रक्तातिसारं ॥ * ॥

‘नागरातिविषासुस्ताबालकेन्द्रयवैः शृतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥’
नागरादिकाथः सर्वातीसारं ॥ * ॥

‘लाजास्यष्टिमधुका शर्करा चौद्रमेव च ।
तण्डुलोदकयोगेन चिप्रां हन्ति प्रवाहिकाम् ॥’
लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥ * ॥

‘रजनी सरलो दारुहृती गजपिप्पली ।
शृङ्गिपर्णी शताङ्गा च लीङ्गं माचिकसर्पिषा ॥
दीपनं ग्रहणीं हन्ति मारुतार्तिसकामलाम् ।
ज्वरातीसारपाण्डूनां बालानां सर्वरोगनुत् ॥’
रजन्यादिचूर्णं ग्रहण्यादौ ॥ * ॥

‘पौष्करातिविषाशङ्गीमागधीधन्वधासकैः ।
कृतं चूर्णन्तु सचौद्रं शिशूनां पञ्चकासजित् ॥’
पौष्करादिचूर्णं कासेषु ॥ * ॥

‘पौष्करातिविषावासाकणाशङ्गीरसं लिहन् ।
मधुना सुच्यते बालः कासेः पञ्चभिरुच्छितैः ॥’
सुस्तकादिरसः कासेषु ॥ * ॥

‘यात्रीकुसुमसंजातकेशरैरवलेहिका ।
मधुना चिरसंजातान् शिशोः कासान् व्यपो-
हति ॥’

कासे ॥ * ॥
‘धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् ।
पानमेतत् प्रदातव्यं कासश्वासपहं शिशोः ॥’
धान्यादिपानं कासश्वासयोः ॥ * ॥

‘द्राक्षावासाभयाकणाचूर्णं चौद्रेण सर्पिषा ।
लीङ्गं श्वासं निहन्त्याशु कासश्च तमकं तथा ॥’
तमकं श्वासभेदम् । द्राक्षादिचूर्णं कासश्वासयोः ॥
‘चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् ।
हिकां प्रशमयेत् चिप्रां हृदिचापि चिरो-
त्यिताम् ॥’

हिकायां कृद्यांश्च ॥ * ॥

‘आम्नास्थिलाजसिन्धूयं सचौद्रं हृदिबुद्धवेत् ॥’
कृद्याम् ॥ * ॥

बालरौ

‘पीतं पीतं वमेदयस्तु स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्त्ताकी फलरसं पञ्चकोलश्च लेहयेत् ॥’
द्विवार्त्ताकी वृहतीद्वयम् ॥ * ॥

‘पञ्चकोलानि पिप्पलीपिप्पली-
मूलचयचित्रकनागराणि ॥’

चीरच्छर्द्याम् ॥ * ॥
‘ह्रीवैरशर्कराचौद्रं लीङ्गं लज्जाहरं परम् ।
घृतेन सिन्धुविश्वेलाहिकुभागीरजोलिहन् ॥’
आनाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशुः ॥
आनाहं वातशूले च ॥ * ॥

‘कणोषणासिताचौद्रसूक्ष्मैलासेन्यवैः कृतः ।
मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥’
मूत्राघाते ॥ * ॥

‘यदा तु दुर्बलो बालः खादन्नपि च वद्विमान् ।
विदारीकन्दगोधूमयवचूर्णं घृतप्लुतम् ॥’
खादयेत्तदनुचौरं शृतं समधुशर्करम् ॥
कार्श्यं ॥ * ॥

‘सुस्तकुशाण्डबीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ।
पिष्ट्वा तोयेन संलिम्बेलेपोऽयं शोथहृच्छिशोः ॥’
शोथे ॥ * ॥

‘पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राकथितं पिबेत् ।
क्षतवीसर्पविस्फोटज्वराणां शान्तये शिशुः ॥’
क्षतवीसर्पविस्फोटज्वरेषु ॥ * ॥

‘गृहधूमनिशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवैः शिशोः ।
लेपस्तक्रेण हन्याशु सिन्धुपामविचर्चिकाम् ॥’
सारिवातिललोभ्राणां कषायो मधुकस्य च ।
संसाविणि सुखे शस्तो धावनार्थं शिशोः सदा ॥
सुखसावे ॥ * ॥

‘अश्वत्थलग्दलचौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ॥’
सुखपाके ॥ * ॥
‘पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतचौद्रपरिप्लुतम् ।
बालो रोदिति यस्तस्मै लेपुं दद्यात् सुखा-
वहम् ॥’

रोदने ॥ * ॥
‘हरीतकी वचा कुष्ठं कल्कं माचिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमारः स्तन्येन सुच्यते तालुकण्टकात् ॥’
तालुकण्टके ॥ * ॥

‘फलत्रिकं लोभपुनर्नवे च
सशृङ्गवैरं वृहतीद्वयम् ।
बालेपनं श्लेष्माहरं सुखोष्णं
कुक्कुणके कार्यमुदाहरन्ति ॥’

कुक्कुणके ॥ * ॥
‘स्त्वित्पिण्डेनामितप्तेन चीरसिक्तेन सोष्मणा ।
स्नेदेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशान्ति ॥’
नाभिः शोथे ॥ * ॥

‘नाभिपाके निशालोभप्रियङ्गुमधुकैः शृतम् ।
तैलमथ्यज्जने शस्तमेभिर्वाप्यवधूलनम् ॥’
दग्धेन च्छागशक्तता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।
त्वक्चूर्णैः चीरिणां वापि कुर्वाचन्दन-
रञ्जना ॥

नाभिपाके ॥ * ॥

‘गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

बालव्य

रसाञ्जनं विशेषेण पानलेपनयोर्हितम् ॥
शृङ्गयष्टाञ्जनैश्चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत् ॥’
अञ्जनं रसाञ्जनम् । गुदपाके ॥ * ॥

‘शृङ्गसौवीरयष्टाङ्गैर्लेपो देयोऽहिपूतने ॥’
अहिपूतने ॥ * ॥

‘पारिगर्भिकरोगे तु पूज्यते वद्विदीपनम् ॥’
पारिगर्भिके ॥ * ॥

‘दन्तपालिन्तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
धातकीपुष्पपिप्पलीधौर्वाचौफलरसेन वा ॥’
दन्तोत्थानभवा रोगाः पीडयन्ति न बालकम् ।
जाते दन्ते हि शाम्बन्ति यतस्तद्वेतुका
गदाः ॥’

दन्तोद्भेदजरोगेषु ॥ * ॥

‘सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।
मत्स्याचकः शृङ्गपुष्पी मधु सर्पिः सकाञ्चनम् ॥’
अर्कपुष्पीमधु घृतं चूर्णितं कतकं वचा ।
सहैमचूर्णं कैटथं श्वेता दूर्वा घृतं मधु ॥

चत्वारीभिर्हिताः प्राशा अर्द्धश्लोकसमापनाः ।
कुमाराणां वपुर्मेधावलपुष्टिकराः स्मृताः ॥
सावर्णचूर्णम् । चतुर्वर्षं योगेषु मारित-
सुवर्णचूर्णम् । मत्स्याचकः ब्राह्मी इति लोके
वकम इत्येके । अर्कपुष्पी अर्कसदृशपुष्पलता ।
कैटथं कटफलम् । श्वेता दूर्वाविशेषणं वचेति
केचित् । संवत्सरं यावदेतं योगाः प्रयोज्याः
दादशवर्षाणीति केचित् ॥ * ॥

‘बालानाञ्च वपुर्मेधावलपुष्टिकराः स्मृताः ।
लाचारसे समे तैलं मसुन्यथ चतुर्गुणं ॥’
रास्त्राचन्दनकुष्ठाङ्गावाजिगन्धानिशायुतेः ।
शृताङ्गादारुयष्टाङ्गसुर्वातिक्ताहरेणभिः ॥
संसिद्धं ज्वररक्षोभं बलवर्णकरं शिशोः ॥’
लाक्षादितैलं बालेषु ॥ * ॥ इति भावप्रकाशे
बालरोगाधिकारः ॥

बालवायजं क्ली, (बालवाये वैदूर्यप्रभवे देश-
विशेषे जायते इति । जन् + ड ।) वैदूर्यम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवृतिर्विशेषश्चास्य
वैदूर्यशब्दे ज्ञेयः ॥)

बालवासः [स] क्ली, (बालानां लोम्नां बालै-
र्निर्मितं वा वासः ।) केशनिर्मितवस्त्रम् ।
बालकस्य वस्त्रम् । इति केचित् ॥

बालवाह्यः पुं, (बालाः शिशवो वाह्या यस्य ।
एते खलु कस्मिंश्चिदुपस्थिते भये शिशून् पृष्टे
निधाय पलायन्त इति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।)
वनच्छागः । इति हारावली । २१ ॥ बालक-
वहनीये त्रि ॥

बालव्यजनं, क्ली, (बालस्य चमरीपुच्छस्य बालेन
वा निर्मितं व्यजनम् ।) चामरम् । तत्पर्यायः ।
रोमगुच्छः २ प्रकीर्णकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कुमारः १ । १३ ।

“लाङ्गूलविच्छेपविसर्पिणीभै-
रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यायुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति बालव्यजनेऽसमर्थः ॥”)

बालार्कः

बालकस्य अजनश्च ॥
 “बालअजनमोजस्यं मत्तिकादीन् यपोहति ।”
 इति द्रव्यगुणः ॥
 बालव्रतः, पुं, मञ्जुघोषनामकपूर्वजिनविशेषः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 बालसन्ध्याभः, पुं, (बालसन्ध्या इव आभा यस्य ।)
 अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥
 बालसूर्यः, स्त्री, (बालः सूर्य इव) वैदूर्यमणिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रातःकालीनसूर्यः, पुं ॥
 बालसूर्यकं, स्त्री, (बालसूर्य एव । बालसूर्य +
 स्वार्थे कन् ।) वैदूर्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 बालहस्तः, पुं, (बाला हस्त इव मत्तिकादीनां
 निवारकत्वात् ।) बालधिः । लोमयुक्तलाङ्गु-
 लम् । इत्यमरः ॥ (केशानां हस्तः सम्बद्धः त्रि ।
 केशसम्बद्धश्च इत्यञ्जलदत्तः ॥)
 बाला, स्त्री, (बालाः केशा इव पदार्था विद्यन्ते
 यस्याः । बाल + अर्श आद्यच् ततष्टाप् ।)
 नारिकेलः । हरिद्रा । मल्लिकाभेदः । अलङ्कार-
 भेदः । मेध्यम् । चुटिः । स्त्री । इति मुद्राङ्किता
 मेदिनी ॥ वृत्तकुमारी । ह्रीविरम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ अम्बुष्ठा । नीलभिगुटी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ एकवर्षवयस्का गौः । यथा,—
 “वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवर्षिकी ।”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 षोडशवर्षीया स्त्री । सा ग्रीष्मशरत्काले च
 प्रशंसनीया हर्षदा च । इति राजवल्लभः ॥
 (यथा, रतिमञ्जर्याम् ।
 “बाला स्त्री प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राण-
 हारिणी ।
 प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥”
 यथा, मेघदूते । ८३ ।
 “गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेव गच्छत्सु बालां
 जातां मन्ये शिशिरमयितां पद्मिनीं बाल्य-
 रूपाम् ॥”
 कन्यामात्रेऽपि । यथा, मार्कण्डेये । २१ । २८ ।
 “इयञ्च सृच्छामगतं कारणं यत् प्रहृण्व तत् ।
 त्वयि प्रीतिमती बाला दर्शनादेव मानद ॥”
 पञ्चवर्षा स्मृता बाला । इति हारीते । १ । ५ ।
 ऊनद्विवर्षिकी कन्या । तस्यास्तद्वयस्कबालस्य
 च अग्निसंस्कारादिनिषेधो यथा,—
 “अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः ।
 न तेषामग्निसंस्कारो न पिण्डं नोदकक्रिया ॥”
 इति गारुडं १०७ अध्यायः ॥
 बालाक्षी, स्त्री, (बालाः केशा इवाक्षिसदृशं च
 पुष्यं यस्याः ।) केशपुष्पावृत्तः । तत्पर्यायः ।
 मानसीर दुर्गपुष्पी ३ केशधारिणी ४ । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 बालार्कः, पुं, (बालो नवोदितोऽर्कः सूर्यः ।)
 प्रातःकालीनसूर्यः । यथा,—
 “रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीं तनूम् ॥”
 इत्यादि विश्वसारे जगद्धात्रीध्यानम् ॥
 कन्याराशिसूर्यः । यथा,—

बालिशः

“शुष्कमांसं स्थियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
 प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट् ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 बालिः, पुं (बाले केशे जातः । बाल + इच् ।)
 कपिविशेषः । तत्पर्यायः । ऐन्द्रः २ बाली ३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयमेव श्रीरामेण हतः ।
 अस्य जन्मादिकविवृतिस्तु बालिन्-शब्दे
 द्रष्टव्या ।)
 बालिका, स्त्री, (बाला एव । बाल + स्वार्थे कन् ।
 टाप् अत इत्वम् ।) बाला । कन्या । बालुका ।
 पत्रकाहला । कर्णभूषणम् । इति मेदिनी । के,
 १३० ॥ एला । इति शब्दरत्नावली ॥ कन्या-
 स्वरूपलक्षणे यथा,—
 “कन्या देया स्वयं प्रोक्ता कन्यारूपा तु शूलिनी ।
 यावदक्षतयोनिः स्यात्तावद्देवी सुरारिणा ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 बालिखिल्याः, पुं, पुलस्त्यकन्यायां सन्नत्यां क्रतोः
 षष्टिसहस्रसंख्यकपुत्रा ऋषिविशेषाः । यथा,—
 “प्रीत्यां पुलस्त्यो भगवान् दत्तात्रिमखजत् प्रभुः ।
 पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥
 वेदबाहुं तथा कन्यां सन्नतिर्नाम नामतः ।
 पुत्राणां षष्टिसहस्रं सन्नतः सुषुप्ते क्रतोः ॥
 ते चोद्धरेतसः सर्वे बालिखिल्या इति स्मृताः ॥”
 इति कौर्म १२ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “क्रतोश्च सन्नतिर्भात्या बालिखिल्यानसूयत ।
 षष्टिर्यानि सहस्राणि ऋषीणामुद्धरेतसाम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः । ५२ । २४ ॥
 तेषामङ्गुष्ठपरिमाणस्य प्रमाणं यथा,—
 “अथापश्यदधीन् इन्वानङ्गुष्ठोदरवर्णः ।
 पलाशवृत्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥
 प्रलीनान् खेध्विवाङ्गेषु निराहारास्तपोधनान् ।
 क्षिप्रमानान् मन्दबलान् गोप्यदे संभुतोदके ॥”
 इति महाभारते । १ । ३१ ॥
 बालिखिल्योऽपि पाठः । यथा, “ऋग्वेदान्तर्गत-
 बालिखिल्यमेकादशसूक्तं बालिखिल्याः शंसन्ति
 प्राणा वै बालिखिल्याः । इति चरणयूहभाष्यम् ॥
 बालिनी, स्त्री, अश्विनीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 बालिशं, स्त्री, (बालाः सन्ति यस्य इति बाली
 मस्तकस्तेन श्रेते यत्र । शी + आधारे ङ ।)
 उपधानम् । इति शब्दमाला ॥ (ब्राह्मणादि-
 राक्षसगणः । इति पाणिनिः । ५ । १ । १२४ ॥)
 बालिशः, त्रि, (बाङ् + इन् । इत्य लत्वं । बालिं
 वृद्धिं श्यतीति । बालि + शी + आतोऽनुपेति
 कः ।) शिशुः । (यथा, भागवते । १४ । १४ । २३ ।
 “बालिशा वत यूयं वा अधर्मे धर्म्ममानिनः ॥”
 बालिशा शिशुवृत्तश्च इत्यर्थः ॥) मूर्खः । इति
 मेदिनी । श्रे, २६ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १७६ ।
 “अपाङ्गो यावतः पाङ्गान् सञ्जानाननु-
 पश्यति ।
 तावतां न फलं तन्न दाता प्राप्नोति बालिशः ॥”
 “बालिशोऽयः ।” इति तट्टीका ॥)

बाली

बालिहन्ता, पुं, (बालिर्बालिनो वा वानरराजस्य
 हन्ता ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (बालिवधकथा यथा, रामायणे । ४ । १६ ।
 २७—३६ ।
 “सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयत ।
 बालिना भगवदपस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः ॥
 बालिनं प्रति सामर्थ्यं दर्शयामास राघवम् ।
 वृक्षैः सशस्त्रैः शिखरैर्वचकोटिनिभैर्नखैः ॥
 मुष्टिभिर्जातुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ।
 तथोयुद्धमभूदधोरं वृत्रवासवयोरिव ॥
 तौ शीघ्रिताक्तौ युध्मेतां वानरौ वनचारिणौ ।
 मेघाविव महाशब्देस्तर्जमानौ परस्परम् ॥
 ह्रीयमानमथापश्यत् सुग्रीवं वानरेश्वरम् ।
 प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥
 ततो रामो महातेजा आर्त्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ।
 स शरं वीक्षते वीरो बालिनो वधकाङ्क्षया ॥
 ततो धनुषि सन्धाय शरमाशीविषोपमम् ।
 पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवान्तकः ॥
 तस्य व्यातलघोषेण चस्ताः पञ्चरथेश्वराः ।
 प्रहृदुद्रुवुर्दगाश्चैव युगान्त इव मोहिताः ॥
 सुक्तस्तु वचनिर्घोषः प्रदीप्ताग्निस्त्रिभुजः ।
 राघवेण महाबाहो बालिवक्षसि पातितः ॥
 ततस्तेन महातेजा वीर्ययुक्तः कपीश्वरः ।
 वेगेनाभिहतो बाली निपपात महीतले ॥)
 ओडदेशान्तर्गतग्रामविशेषश्च ॥
 बाली, [न] पुं, (बालः केश उत्पत्तिस्थानत्वेन
 विद्यते यस्य । बाल + इनिः । नामनिर्गुक्तिश्च
 यथा, रामायणे ।
 “अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।
 बालेषु पतितं वीजं बाली नाम बभूव सः ॥”)
 इन्द्रपुत्रवानरराजविशेषः । स तु श्रीरामचन्द्रेण
 हतः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “मेरुर्नगवरः श्रीमान् जाम्बूनदमयः शुभः ।
 तस्य यन्मध्यमं शृङ्गं सर्वदेवतपूजितम् ॥
 तस्मिन् दिव्या सभा रम्या ब्रह्मणः श्रुतयोजना ।
 तस्यामास्ते सदा देवः प्रज्ञयोनिश्चतुर्मुखः ॥
 योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यदशु सवत् ।
 तद्गृहीतं भगवता पाणिना चर्चितश्च तत् ॥
 निःक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
 तस्मिन्नशुकणे राम ! वानरः संवभूव ह ॥
 उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् ।
 नानाविहगसंघुष्टं प्रसन्नसलिलं सरः ॥
 आह्वय चापतस्तस्मिन् हृदे वानरसत्तमः ॥
 उत्प्लुत्य तस्मात् स हृदादुत्थितः ज्वगः पुनः ॥
 तस्मिन्नेव क्षणे राम ! स्त्रीत्वं प्राप स वानरः ॥
 तद्रूपमदृशत् दृष्ट्वा त्याजितौ धैर्यमात्मनः ।
 ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्तनं शिरसि पातितम् ॥
 अनासादैव तां नारीं सन्निवृत्तमथाभवत् ।
 ततः सा वानरपतिं जज्ञे वानरमीश्वरम् ॥
 अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।
 बालेषु पतितं वीजं बाली नाम बभूव ह ॥
 भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना ।

बालुका

बीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तते ।
ग्रीवायां पतितं बीजं सुग्रीवः समजायत ॥”
इति रामायणे उत्तरकाण्डे । ३७ सर्गः ॥
अपि च ।

“वानरेन्द्रं महेन्द्राभिमन्त्रो वालिनमात्मजम् ।
सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥”

इति रामायणे बालकाण्डे १७ सर्गः ॥

“नतः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ।

प्रपात सहसा बाली निक्षुप्त इव पादपः ॥”

इति किष्किन्ध्याकाण्डे १७ सर्गः ॥

(बालाः केशाः सन्त्यस्य ।) बालविशिष्टे, त्रि ॥

बालीशः, पुं, सूत्रकच्छुरोगः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

बा(वा)लुः, स्त्री, (बलते अनेन । बल प्राणने । बल
+ उण् ।) एलबालुकनामकगन्धद्रवम् । इत्यु-
णादिकोषः ॥

बा(वा)लुकं, स्त्री, (बालुरेव । स्वार्थे कन् ।) एल-
बालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ ॥

बा(वा)लुकः, पुं, पानीबालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बा(वा)लुका, स्त्री, (बालुक + टाप् ।) रेणुविशेषः ।
बालि इति भाषा । तत्पर्यायः । सिकता २
सिकता ३ शीतला ४ सूक्ष्मशर्करा ५ प्रवाही ६
महासूक्ष्मा ७ सूक्ष्मा ८ पाणीयवर्णिका ९ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सन्ताप-
यमनाशित्वम् ।

“सकप्रयोगतश्चैव शाखाशेषानिलापहा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखा हस्तपादादि ॥ कर्कटी । इति जटा-
शरः ॥ कर्पूरः । यन्त्रविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

बा(वा)लुकागडः, पुं, (बालुकायाः गडतीति
तस्मात् चरति यः । बालुका + गड्जरणे +
प्रचाद्यच् । बालुकाजातत्वादस्य तथात्वम् ।)
मस्यविशेषः । बालिया इति भाषा । तत्पर्यायः ॥
सिताङ्कः २ । इति हारावली । १६० ॥

बा(वा)लुकात्मिका, स्त्री, (बालुकावदात्मा स्वरूपो
यस्याः । कन् अत इत्वम् ।) शर्करा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (बालुका आत्मा यस्य ।)
बालुकामये, त्रि ॥

बा(वा)लुकाप्रभा, स्त्री, (बालुकानासुष्णरेणुनां
प्रभा यस्याम् । अलुण्णबालुकापरिष्ठाप्रत्वादस्य
तथात्वम् ।) नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
५ । ३ ॥

बा(वा)लुकामयं, त्रि, (बालुका + मयट् ।) सिकता-
मयम् । इति सैकतशब्दटीकायां भरतः ॥

बा(वा)लुकायन्त्रं, स्त्री, (बालुकाया यन्त्रम् ।)
ग्रीवधपाकार्थयन्त्रविशेषः । यथा,—

“भास्ने विलस्तिगर्भांरे मध्ये निहितकूपके ।

कूपिकाकण्डपर्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते ॥

मेघजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते ।

बालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्तुतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

बालियः

बा(वा)लुकाखेदः, पुं, (बालुकाभिर्विहितः
खेदः ।) तप्तबालुकाभिस्तापनम् । यथा,—
“वातश्चेद्भुजते खेदान् कारयेद्दन्तिनिर्मितान् ।
स्निग्धः खेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान् ॥
खर्परश्चपटस्थितकाञ्चिकसंसिक्तबालुकाखेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।
हत्वा वातकफस्तम्भं खेदो ज्वरमप्योहति ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

बा(वा)लुकी, स्त्री, (बलति बालयति वा । बल-
प्राणने + उक् । स्त्रियां ङीप् ।) कर्कटीभेदः ।
तत्पर्यायः । बहुफला २ स्निग्धफला ३
क्षेत्रकर्कटी ४ क्षेत्ररुहा ५ काण्डिका ६ सूत्रला
७ । अस्या गुणाः ।

“बालुकी वातशमनी शीता हृदा श्रमापहा ।
पित्तासृग्शमनी रूक्षा कुरुते कासपीनसौ ॥

“स्याद्बालुकी शरदि वर्षजदोषकर्त्री
हेमन्तजा च खलु पित्तहरा च रूक्षा ।

चिप्रं करोति खलु पीनसमर्द्धपका
पका त्वतीवमधुरा फलकारिणी च ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

बा(वा)लुङ्गी, स्त्री, कर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बा(वा)लुङ्गिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

बा(वा)लुङ्गी, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दरत्नावली ॥

बा(वा)लूकः, पुं, (बलते प्राणान् हन्ति यः । बल
उ वधे + उक् ।) विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २ । ३ ॥

बा(वा)लेयः, पुं, (बले उपकरणाय साधुः । बलि
+ “कृदिरुपधिवलेट्” ५ । १ । १३ । इति
ट् ।) रासभः । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५० । ८५ ।

“एकच्छागं द्विबालेयं त्रिगवं पञ्चमाहिषम् ।
षड्यं सप्तमातङ्गं गृहं यन्नाशु शोधय ॥”

बलेः खनामखातस्य दैत्यस्यापत्यं पुमान् । बलि
+ ट् ।) दैत्यविशेषः । इति धरणिः ॥ (बलिः
विरोचनपुत्रस्तस्य बाणव्येष्टं पुत्रशतं जातम्
ते च बालेयनाम्ना विख्याताः । यदुक्तमभि-
पुराणे ।

“विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।

बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्वे एव ते ॥

तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
सहस्रबाहुर्व्येष्टश्च कण्डूश्च बलेः सुमे ॥

बलेः पुत्रास्तु पौत्राश्च शतशोऽप्यसहस्रशः ।
बालेयो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ॥”

जनमेजयवंशोद्भवस्य सुतपसो राज्ञः पुत्रो
बलिस्तस्य पञ्च पुत्राश्च बालेयाः । यथा, हरि-
वंशे । ३१ । ३०—३३ ।

“केनस्य सुतपा जज्ञे जज्ञे सुतपसो बलिः ।

जातो मानुषयोनौ तु स राजा काशनेयुधिः ॥
महायोगी स तु बलिर्बभूव वृषतिः पुरा ।

पुत्राण्युपाद्यामास पञ्च वंशकरान् भुवि ॥

बाल्मीकिः

अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुक्षस्तथैव च ।
पुङ्गुः कलिङ्गश्च तथा बालेयं चतसृच्यते ॥
बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि ।
बलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वराः प्रीतेन भारत ॥”)
अङ्गारवल्मीकः । इति विश्वः ॥ चाणक्यमूल-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालेयः, त्रि, (बालाय हितः । बाल + ट् ।)
श्टुः । बालहितः । इति मेदिनी ॥

(बले उपहाराय हितः । बलि + कृदिरुपधि-
वलेट्” ५ । १ । १३ । इति ट् ।) तक्षुलः ॥
यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । “बालेयास्तक्षुलाः ॥”
बालियोयः । यथा, रघौ । १४ । ७७ ।

“पुष्यं फलचार्त्तवमाह्वयन्त्यो

बीजश्च बालेयमल्लहरोहि ।

विनोदयिष्यान्ति नवाभिषङ्गा-

सुदारवाचो सुनिकन्यकास्वाम् ॥”

वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वचि स्त्री । तत्पर्यायो
यथा,—

“कुटतटं दासपुरं बालेयं परिपेलवम् ।

झवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तौ सुस्तकानि च ॥

सुस्तावत् पेलवपुटं शुक्राभं स्याद्वितुन्नकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

बालेयश्राकः, पुं, (बालेयः बलिहितः श्राकः ।)
ब्राह्मण्यश्रिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥

बालेयः, पुं, (बालानां इष्टः प्रियः ।) वदरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ बालकाभिलषिते, त्रि ॥

बालोपवीतं, स्त्री, (बालानां बालकानां उपवी-
तम् ।) बालकपरिधानवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।
पञ्चावटम् २ उरस्कटम् ३ । इति हारावली ।
४८ ॥ द्विजबालकानां यज्ञस्त्रयश्च ॥

बाल्मीकिः, पुं, बल्मीकस्यापत्यम् । (बल्मीक +
इज् ।) बल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद्बाल्मीकि-
रित्यसौ इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः । बल्मीकप्रभवेन
गौणी पुत्रादिवज्रौगमस्य बल्मीकापत्यत्वं गृही-
त्वेव साधुरपत्यार्थः । यद्वा बल्मीक इति ऋषि-
विशेषस्य संज्ञेत्वाहुः ॥ सुनिविशेषः । यथा,—
“तपःसाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदास्वरम् ।
नारदं परिप्रच्छ बाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥”

इति रामायणप्रथमश्लोकः ॥

अपि च । ततस्तदनुग्रहलब्धं रामचरितं सर-
हस्यं निरवशेषं तत्प्रसादादेव सन्धक् विज्ञाय
भूलोकवर्त्तिनां चतुर्णां वर्णानां तापत्रयविमो-
चनाय ब्रह्मांशभूत एव भगवान् प्राचेतसो
बाल्मीकिः स्वतन्त्रशतकोटिरामायणसारभूतं
चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यापरब्रह्मविद्याविलास
भूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकरूपं कुश-
लवाभ्यामग्राहयन् । इति तट्टीका ॥ अपि च ।

“नारायणात्मकाः सर्वे तेषां रामोऽयजोऽ-

भवत् ।

रावणान्तकरो राजा रघूणां वंशवर्द्धनः ॥
बाल्मीकिर्यस्य चरितं चक्रे भार्गवसत्तमः ॥”

इति मातृस्ये १३ अध्यायः ॥

बाहुः

बाहुकु

बाहुदा

बालां, (बालस्य भावः कर्म वा । बाल + “प्रत्यन्त-
पुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५।१।१२८। इति
यक् ।) बालस्य भावः । तत्पर्यायः । शिशु-
त्वम् २ शैशवम् ३ । इत्यमरः ॥ तच्च षोडश-
वर्षपर्यन्तम् । आषोडशाद् भवेद्बाल इत्युक्तेः ।
इति भरतः ॥ (यथा मनुः । ५।१४८।

“बाल्ये पितृवर्षे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ॥”

“वयसु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं बाल्यकन्तथा ।

ऊनषोडश वर्षसु नरो बालो निगद्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बा(वा)सः (यः) पुं, (बाधते नेत्रे इति । बाध +

“खद्यपिल्लशयवास्यरूपपर्यन्तत्वाः ।” उणां ।

३।२८। इति पः । निपात्यते च ।) उष्ण ।

अशु । इत्यमरः । ३।३।१३० ॥ (यथा,

रघौ । ८।७०।

“अकरोत् पृथिवीरुहानपि

सुतश्राखारसवासदूषितान् ॥)

बाहः, पुं, (बाहुरेव । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)

बाहा, स्त्री, (बाहुः । इत्यमरटीकायां रमा-

नाथः ॥ (यथाह उज्ज्वलदत्तः । १।१८।

“अकारान्तोऽपि बाहशब्दो भुजवाचकः ।

यथा च । बाहोऽश्वभुजयोः पुमानिति दामो-

दरः । टावन्तोऽप्ययं । बाहुर्बाहा भुजाभुजः ।

सुबाहा इति वासवदत्तायां सुवशुशेषः ॥”)

बाहाबाहवि, य, बाहुभिर्बाहुभिः प्रवृत्तं यद् युद्धं

तत् । इति सुषवोधयाकरणम् ॥

बाहुः, पुं, स्त्री, (बाधते शत्रून् इति । बाध +

“अर्जिहृषिकस्यमिर्पसिबाध्नाहजिपशितुक् धुक्

दीर्घहकाराश्च ॥” उणा० १।२८। इति कुप्रत्य-

योऽन्तस्य हकारादेशश्च ।) कदाचिदुल्लस्य-

प्रथन्तावयवविशेषः । तत्पर्यायः । भुजः २

प्रवेष्टः ३ दोः ४ । इत्यमरः । २।६।८० ।

दोषः ५ बाहः ६ । इति जटाधरशब्दरत्ना-

वली ॥ तद्देहिकपर्यायाः । आयती १ अचना २

अनीशू ३ अज्ञवाना ४ विनयसौ ५ गभस्ती ६

कवस्ती ७ बाहू ८ भूरिजौ ९ क्षिपस्ती १०

शक्करी ११ भरिजे १२ । इति द्वादश बाहु-

नामानि । इति वेदनिर्घण्टौ २ अध्यायः ॥*

(यथा ऋग्वेदे । ५।५७।६।

“ऋष्टयो वो मरुतो अंसयोरधि

सह व्योजो बाहोर्वो बलं हितम् ॥”

नृपत्वस्य च कबाहुलक्षणम् । यथा,—

“निर्मोसौ चैव भस्माख्यौ श्लिष्टौ च विपुलौ भुजौ ।

आजानुलम्बिनौ बाहू दृष्टौ पीनौ वृषेश्वरे ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

(अस्य शुभाशुभलक्षणमुक्तं यथा सासुद्रके ।

“उद्वहबाहुः पुरुषो वधवन्धनमाप्नुयात् ।

दीर्घबाहुर्भवेद्वाजा समुद्रवचनं यथा ॥

प्रलम्बबाहुरेश्वर्यं प्राप्नुयाद्भुजसंयुतम् ।

ह्रस्वबाहुर्भवेद्दासः परप्रेष्यकरस्तथा ॥

वामावर्तभुजा ये तु ये च दीर्घभुजा नराः ।

संपूर्णबाहवो ये तु राजानस्य प्रकीर्तिताः ॥

पुरुषस्य दक्षिणबाहुस्यन्दने स्थितो वामबाहु-
स्यन्दने शुभं तद्वीपरीते तु अशुभम् । यथा
शाकुन्तले १ अह्ने ।

“शान्तिमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः

फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥”

बाहुर्दक्षिणबाहुः । फलं वरस्त्रीलामरूपम् ॥

“वामेतरभुजस्यन्दो वरस्त्रीलामरूपकः ॥”

इति वचनात् ॥)

कूर्परस्य ऊर्ध्वभागः । यथा,—

“सुखं बाहु प्रवाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

रत्नलयाहृतैश्चैव नारायणोऽख्यः ॥”

अस्य टीका । बाहु प्रवाहू च कूर्परस्य ऊर्ध्व-

धोभागौ । इति विष्णुपुराणे । ५।५ ॥

बाहुकः, पुं, नलराजा । तत्पर्यायः । पुण्यश्लोकः

२ अश्ववित् ३ नैषधः ४ । इति विकारुशेषः ॥

(पुष्करेण हृतराज्यो हि नलः यद्वैशुण्यात्

विपिने दमयन्तीमपहाय प्रगच्छन् दावानल-

परीतमनलभयादाक्रोशन्तं कर्कोटकनामानं

नागमवलोक्य तत उद्धृतवान् । अथ प्रसन्न-

स्यास्य पन्नगस्योपदेशात् ऋतुपर्णस्य राज्ञो

नगरं गत्वा बाहुक इत्यभिहितस्तस्यैव राज्ञः

घोटकपरिचर्यायां नियुक्तोऽभवत् । यदुक्तं

महाभारते । ३।६७।१-७ ।

“तस्मिन्नलङ्घिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।

ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दृष्टमैहनि ॥

स राजानमुपातिष्ठत् बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।

अश्वानां बाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥

अर्धलङ्कृषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।

अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥

यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन् यच्चैवान्यत् सुदु-

ष्करम् ।

सर्वं यतिष्ये तत् कर्तुं ऋतुपर्ण ! भरस्व माम् ॥

ऋतुपर्ण उवाच ।

वस बाहुक ! भद्रन्ते सर्वमेतत् करिष्यसि ।

श्रीव्रियाने सदा बुद्धिर्ध्रियते मे विशेषतः ॥

स त्वमातिष्ठ योगं तं येन श्रीव्रा ह्या मम ।

भवेयुरश्वार्थचोऽसि वेतनं ते श्रुतं श्रुताः ॥

त्वामुपस्थास्य तत्त्व निव्यं वार्षीयजीवलौ ।

एताभ्यां रंस्यसे सार्द्धं वस वै मयि बाहुक ! ॥”

कौरवकुलोद्भवो नागभेदः । यथा महा-

भारते । १।५७।१३ ।

“बाहुकः षड्वेदश्च धूर्तकः प्रातरातकौ ।

कौरवकुलजास्ते प्रविष्टा ह्यश्वबाहनम् ॥”)

बाहुकुलः, त्रि, (बाहौ बाहोर्वावयवयोः कुलः ।)

कुलितबाहुयुक्तः । कोपा इति भाषा । तत्-

पर्यायः । कुम्भः २ दोग्धुः ३ इति जटाधरः ॥

बाहुकुल्यः, पुं, (बाहुरिव कुप्याति आचरतीति ।

बाहु + कुल्य + पचाद्यच् ।) पचः । यथा,—

“मरुत्पचच्छूदाः पचं पतत्रश्च तनूहम् ।

देहधिर्देहकोषश्च बाहुकुल्यश्च कथ्यते ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

बाहुजः, पुं, (ब्रह्मणो बाहुभ्यां जायते यः ।

बाहु + जन् + ड । “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत्

बाहु राजन्यः स्मृतः । ऊरुस्तदस्य यद्वैश्यः पद्मां

शूद्रोऽभ्यजायत ॥” इति श्रुतेस्तथात्वम् ।)

क्षत्रियः । इत्यमरः । २।८।१ । (यथा,—

“वत्स ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवत्सभाम् ।

तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति-

बाहुजः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कौरः । खयंजाततिलः । इति मेदिनी । जे, २७ ॥

बाहुजाते त्रि ॥

बाहुजाणं स्त्री, (त्रै + भावे + ल्युट् । बाहोस्त्राणं

यस्मात् ।) अस्त्राघातनिवारणार्थं बाहुबद्ध-

लौहादि । तत्पर्यायः । बाहुलम् २ । इति

हेमचन्द्रः । ३।४३३ ॥

बाहुदन्ती, [न] पुं, (बहवो दन्ता यस्य स बहु-

दन्त रेरावतः स एव बाहुदन्तः । स्वार्थे अण् ।

बाहुदन्तोऽस्यास्तीति इति ।) इन्द्रः । इति

भूरिप्रयोगः ॥

बाहुदा, स्त्री, (बाहू दत्तवती या । बाहु +

दा + आतोऽनुपसर्गोति ।) ३।२।१। इति कः ।

लिखितस्य सुनेर्बाहुप्रदानादस्यास्तथात्वम् ।)

नदीविशेषः । तत्पर्यायः । सेतवाहिनी २ । इत्य-

मरः ॥ कदाचिद्विखितायास्य सुनेर्भ्यस्तस्मात्

शङ्खस्य शून्याश्रमे फलभक्षणान्नाद्या बाहू

क्षिप्रौ तौ चास्यां नद्यां तपस्यतस्तस्य पुन-

र्जाताविति । इत्यमरटीकायां भरतः ॥*

(एतत्कथा यथा, महाभारते । १२।२३ ।

१७-४० । यास उवाच ।

“अत्राण्डाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

शङ्खश्च लिखितश्चास्मां भातरौ संश्रितव्रतौ ॥

तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् ।

निव्यं पुष्पफलेषु चैरुपेतौ बाहुदामसु ॥

ततः कदाचिद्विखितः शङ्खस्याश्रममागतः ।

यदृच्छयाथ शङ्कोऽपि निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥

सोऽभिगम्याश्रमं धातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा ।

फलानि पातयामास सन्त्यक्परिणतान्युत ॥

अभ्युपादाय विश्वस्यो भक्त्यामास स द्विजः ।

तस्मिंश्च भक्त्यत्वेन शङ्कोऽप्याश्रममागतः ॥

भक्त्यन्तनु तं दृष्ट्वा शङ्को भातरमब्रवीत् ।

कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन स्वादसि ॥

सोऽब्रवीत् भातरं व्येष्टसुपहृत्याभिवाद्य च ।

इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥

तमब्रवीत्तथा शङ्कस्त्रीवरोपसमन्वितः ।

स्तीर्य त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम् ॥

गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म कथयस्व वै ।

अदत्तादानमेवं हि कृतं पार्थिवसत्तम ॥

स्तेन मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालयन् ।

श्रीव्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ॥

इत्युक्तस्तस्य वचनात् सुद्युम्भं स नराधिपम् ।

अभ्यगच्छन् महाभागो लिखितः संश्रितव्रतः ॥

सुद्युम्भस्तन्पादोभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम् ।

अभ्यगच्छतु सहामात्यः पदभ्यामेव जनेश्वरः ॥
तमब्रवीत् समागम्य स राजा धर्मावेत्तमम् ।
किमागमनमाचक्षु भगवन् ! कृतमेव तत् ॥
एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुदुन्मदिमब्रवीत् ।
प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ॥
अनिहृष्टानि गुरुणा फलानि मनुजर्वभ ! ।
भक्षितानि महाराज ! तव मां प्राधि मा
चिरम् ॥

सुदुन्म उवाच ।

प्रमाणचेकतो राजा भवतो दण्डधारणे ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्वाक्छरणम् ॥
स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः ।
ब्रूहि कामानतोऽन्यास्त्वं करिष्यामि हि ते वचः ॥
व्यास उवाच ।

स च्छन्यमानो ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।
नान्यं स वरयामास तस्माद्दण्डादते वरम् ॥
ततः स पृथिवीपाक्षो लिखितस्य महात्मनः ।
करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥
स गत्वा भ्रातरं शङ्खमार्कण्डेपोऽब्रवीदिदम् ।
धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भवास्तत्तन्मर्हसि ॥
शङ्ख उवाच ।

न कुप्ये तव धर्मज्ञ ! न त्वं दूषयसे मम ।
धर्मस्तु ते अतिक्रान्तस्तस्ते निष्कृतिः कृता ॥
स गत्वा बाहुदां ग्रीवं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवावृषीन् पिबेच्चैव मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
अवगाच्छापगां पुण्यामुदकार्यं प्रचक्रमे ॥
प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ ।
ततः स विस्मिनो भ्रातुर्दृष्टयामास तौ करौ ॥
नदीयं पुरा प्रसेनजिज्ञार्था गौरी नाम
आसीत् । ततः क्रुद्धेन भर्ताभिप्राया नदीरूपा
जाता । यथा, हरिवंशे । १२ । ५ ।
“लेभे प्रसेनजिज्ञार्था गौरी नाम पतिव्रताम् ।
अभिप्राया तु सा भर्ता नदी वै बाहुदा कृता ॥”
पूरुवंशोद्भवस्य परीक्षितान्नो वृषतेर्भार्ययं
बाहुदा । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४२ ।
“परीक्षितं खलु बाहुदासपथेमे सुयशां नाम
तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ बाहुदात्री च ॥
बाहुभूषा, स्त्री, (बाहोर्भुजयोर्भूषा भूषणम् ।)
कथूरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२६ ॥ बाहु-
भूषणमात्रम् ॥

बाहुभेदी, [न] पुं, (बाहुं भिनत्तीति । बाहु +
भिद् + णिनिः ।) विष्णुः । इति भूरिप्रयोगः ।
बाहुभेदके त्रि ॥

बाहुमूलं, स्त्री, (बाहो मूलम् ।) कजः । वगल
इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ (यथा
साहित्यदर्पणे । ३ । १२३ ।

“कापि कुन्तलसंयानसंयममपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”
बाहुयुद्धं, स्त्री, (बाहो बाहुभ्यां वा युद्धम् ।)
भुजाभ्यां संग्रामः । मलयुद्धम् । तत्पर्यायः ।
नियुद्धम् २ ॥ तस्य क्रमो यथा,—

“कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सकङ्कटैः ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥
क्षेपणैर्मूर्ध्निभिश्चैव वराहोद्धूतनिखनैः ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रखट्टाभिस्तथैव च ॥
शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ।
जानुभिश्चाभ्रनिर्घोषैः शिरोभिश्चावधूतनैः ॥
तद्युद्धमभवद्दोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ।
बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ॥”

इति विराटपर्वणि १२ अध्यायः ॥

सकङ्कटः कङ्कटः करधर्षणजः किण्वस्तस्मिन्-
तैरित्यर्थः । कृतप्रतिकृतैः परप्रयुक्तिप्रतिकृतैः ।
चित्रैर्विचित्रैर्वस्त्रैरिति शेषः । सन्निपातैश्च ।
एते मल्लानां शिखाविशेषाः । सन्निपातैः
परस्परसङ्घातैः । अवधूतैर्वद्धमुष्टिभुजाघातैः ।
प्रमाथैः पातयित्वा पेषणैः । उन्मथनैः अन्त-
रीक्षे भुजाभ्यां मथनैः । क्षेपणैः स्थानात्
प्रच्यावनेः । बडाङ्गुलिकरो मुष्टिः ।
“अवाङ्मुखं स्कन्धगतं भ्रामयित्वा तथैव यः ।
क्षिप्रस्य शब्दः स भवेद्द्वाराहोद्धूतनिखनः ॥
तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यन प्रसारितकरो हि यः ।
सम्पहारस्तलाख्यस्तु संग्रहो वज्रमिष्यते ॥”
अङ्गुचन्द्रतुल्यमल्लमुष्टिर्वज्रमित्यर्थः ।
“प्रखट्टाङ्गुलिहस्तेन प्रखट्टिः प्रहृतिः स्फुटा ।
द्विगुणीकृतबाहुयस्तदीयार्थं यथाबलम् ॥
प्रहारः स शलाका स्यात् पादोद्धूतः पदा-
हतम् ॥”

जानुभिश्चाभ्रनिर्घोषैः पाषाणघोरसङ्घर्ष-
निभिः करणैर्वान्यवधूतानि तैः । बलप्राणेन
बलोल्लेखेण । इति तट्टीका ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । ८३ । १३ ।

“ततः सिंहः समुत्पत्य गजकुम्भान्तरस्थितः ।
बाहुयुद्धेन युयुधे तेनोच्चैर्दृष्टारिणा ॥”
बाहुलं, स्त्री, बाहुत्राणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
४३३ ॥ (बहुल + अण् ।) बहुलभावश्च ॥

बाहुलः, पुं, अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥
(बहुला कृत्तिका तथा युक्ता पौर्णमासी
बाहुली । बाहुली पौर्णमासी यस्मिन् । सास्मिन्
पौर्णमासीत्यण् ।) कार्तिकमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १८ ॥

बाहुलेयः, पुं, (बहुलानां कृत्तिकादीनामपत्यं
पुमान् बहुला + ङक् ।) कार्तिकेयः । इत्य-
मरः । १ । १ । ४२ ॥

बाहुसहस्रम्, पुं, (बाहुनां सहस्रं विभर्तीति ।
क्रिप् । “ह्रस्वस्य पितृ किति तुक् । ६ । १ ।
७१ । इति तुक् च ।) कार्तवीर्यार्जुनः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य बाहुसहस्रप्राप्तिकथा
यथा, महाभारते । १३ । १५२ । ७८ ॥
“स वरेष्वाहन्तस्तेन वृषो वचनमब्रवीत् ।
सहस्रबाहुभ्यां वै चमस्ये गृहेऽन्यथा ॥
मम बाहुसहस्रान् पश्यन्तां सैनिका रणे ।
विक्रमेण महीं कृतां जयेयं संश्रितव्रतः ॥”
परशुरामो हि अस्य बाहुसहस्रं परशुना

चिच्छेद । अस्य विवरणादिकं कार्तवीर्यशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)

बाहुवाहवि अ, बाहुभिर्बाहुभिर्यद् युद्धं वृत्तं तत् ।
हाताहाति इति भाषा । इति सुम्भवोध्याक-
रणम् ॥

विद इ अंशे । अवयव इत्यर्थः । इति कविकल्प-
द्वयः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ विन्यते ।
विन्दुरिति शब्दयुक्त्यर्थमेवायं धातुपारायणम् ।
इति दुर्गादासीयटीका ॥

बिल क प्र विभेदने । इति कविकल्पद्वयः ॥
(चुरा०-तुदा०-च-पर०-सक०-सेट् ।) क, बेल-
यति । प्र बिलति । इति दुर्गादासः ॥

विस इ य क्षेपे । इति कविकल्पद्वयः । (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य विस्यति । इ य विसत्
अवेसीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिंश उ इत्यन्ये ।
इति दुर्गादासः ॥

बीभत्सः, पुं, (बीभत्स्यतेऽनेन । वध + सन् + करणे
घञ् ।) अर्जुनः । इति मेदिनी । से, २६ ॥
बीभत्सः, त्रि, (बीभत्सा घृणाख्यत्र । अर्श-
आद्यच् ।) क्रूरः ॥ (यथा महाभारते । १ ।
१ । २१० ।

“यदाशौचं द्रोणपुत्रादिभिस्ते-
र्हैतान् पाञ्चालान् द्रौपद्यांश्च सुभान् ।
कृतं बीभत्समयशस्यश्च कर्म
तदा नाशंसे विजयाय सङ्गय ! ॥”
घृणात्मा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १६ । १८ ।

“तथापि प्रणता भार्या तममन्यत देवतम् ।
तं तथाप्यतिबीभत्सं सर्वश्रेष्ठममन्यत ॥”
विकृतिः । इति मेदिनी । से, २६ ॥ (यथा,—
“दुष्टेर्दोषैः पृथक्सर्वबीभत्सालोकनादिभिः ।”
इति साधवकारकतत्त्वविनिश्चये कर्तृधिकारे ॥
बीभत्सालोकनं विकृतिदर्शनमिति तट्टीकायां
विजयरचितेनोक्तम् ॥) पापी । इत्यन्यः ॥
शृङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गतषष्ठरसः । तत्पर्यायः ।
विकृतम् २ । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणादि यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । २६३ ।

“जुगुप्सा स्याद्विभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णो महाकालदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्त्यालम्बनं मतम् ।
तत्रैव क्षमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् ॥
निष्ठीवनास्यबलननेत्रसङ्कोचनादयः ।

अनुभावास्तत्र मनास्तथास्युर्थभिचारिणः ॥
मोहोऽपस्मार आविगो याधिश्व मरणादयः ॥”
अस्य रसस्योदाहरणं यथा तत्रैव ।

“उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथुच्छोथ-
भूयांसि मांसा
न्यंसस्फिक् पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्यग्रपूतीनि
जग्ध्वा ।

अन्तःपथस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः
कराङ्का
दङ्कस्यादस्थिसंस्थं स्पष्टगतमपि क्रयमथग्र-
मत्ति ॥”

बुक्का

वैकृतच । यथा । अतिशीलितपाण्यमभि-
श्रित्तवैकृतमित्यभिनन्दः । इयमिदं रसे
स्त्रीवम् । तदालम्बने तु मांसशोणितादौ त्रिषु ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

बौभन्सुः, पुं, (बौभन्सतीति । वध + सन् + उ ।
बुद्धे न्यायपथेन शत्रुघ्ननादस्य तथात्वम् ।
यतन्निवृत्तिरुक्ता । यथा, महाभारते ४ ।
४२ । १८ ।

“न कुर्यां कर्म बौभन्सं युध्यमानः कथञ्चन ।
तेन देवमनुष्येषु बौभन्सुरिति विस्तृतः ॥”)

अर्जुनः । यथा,—

अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेत-
वाहनः ।

बौभन्सुर्विजयः कृष्णः सयसाची धनञ्जयः ॥
इति महाभारते । ४ । ४२ । ६ ॥

बुक्क, किं श्वादिशब्दे । इति कविकल्पदुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-पक्षे अक०-
सेट् ।) पञ्चमस्वरी कोपधः । चुरादिपक्षे कथने
श्वादिपक्षे कुकुरादिशब्देऽयमिति रमानाथः ।
कि, बुक्कयति वाचा बहुलोकः । बुक्कति श्वा ।
इति दुर्गादासः ॥

बुक्कं, त्रि, (बुक्कयति बुक्बुक् इत्ययत्तशब्दं करो-
तीति । बुक्क + पचादाच् ।) वचोऽभ्यन्तरमांस-
विशेषः । तत्पर्यायः । अग्रमांसम् २ हृदयम् ३
हृत् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ केचित्तु
बुक्कात् पृथगेव हृदयान्तर्गतमांसविशेषे पञ्चा-
कारे हृदयादिद्वयमाहुः । धातोरनेकार्थत्वात्
बुक्काते स्वादुत्वात् न्ययते बुक्कं बुक्क किं श्वादि-
शब्दे घञ् । नान्तः पुंलिङ्गोऽयम् । स्त्रीलि-
ङ्गोऽपीत्येके । इति स्वामी ॥ बुक्का स्त्री बुक्कः
पुमानपि । शोणितेषु स्त्रियां बुक्का बुक्कस्तु
समये द्वयोरिति रभसात् । नदादित्वात् स्त्रियां
बुक्कीत्यर्थः । बुक्कनान्तं स्त्रीवमनुत्पन्नमितिरुद्र-
कलिङ्गादयः ॥ उरस्यपि च बुक्कायां हृदयं
मानसेऽपि चेति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुक्कशब्दस्य
उकारस्य ऋकारादेशे तथैव वृक्कादिरूपश्च ।
अग्रश्च तन्मांसचेति अग्रमांसं बुक्कस्याग्रं
संसुखीभूतं मांसं बुक्काग्रमांसमित्येकं नामे-
त्यर्थः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

बुक्कः, पुं, (बुक्कयति शब्दायते इति । बुक्क +
अच् ।) कृगः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समये
पुं, स्त्री । इति रभसः ॥

बुक्कनं, स्त्री, (बुक्क किं श्वादिशब्दे + भावे ल्युट् ।)
कुकुरशब्दः । तत्पर्यायः । भक्षणम् २ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ४३ ॥

बुक्का, स्त्री, (बुक्क + टाप् ।) बुक्कम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः । शोणितम् । इति
रभसः ॥

बुक्का, [न] (बुक्क + कनिन् ।) पुं, बुक्कम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

बुक्काग्रमांसं, स्त्री, (बुक्कस्याग्रमांसं ।) हृदयम् ।
इत्यमरटीकायां शायसुकुटः ॥

बुद्धः

बुक्कारः, पुं, (बुक्क किं श्वादिशब्दे भावे घञ् । बुक्कं
निनादस्तस्य कारः करणम् । “एकवर्ग्यत्रयो
यत्र मध्यमस्तत्र लुप्यते” इति न्यायात् मध्यस्य
ककारस्य लोपः ।) सिंहध्वनिः । इति हारा-
वली । १६४ ॥

बुक्की, स्त्री, (बुक्क + गौरादित्वात् डीष् ।) बुक्कम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बुट, किं हिंसे । इति कविकल्पदुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) किं वोटयति
वोटति । इति दुर्गादासः ॥

बुड, शि उन्सर्गे । संवृतौ । इति कविकल्प-
दुमः ॥ (कुटा०-तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।)
शि बुडति अवुड्डीत् बुवोड इति दुर्गादासः ॥

बुद, इर् अ उ निशामने । इति कविकल्पदुमः ॥
(भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इर्
अवुदत् अवोदीत् । अ वोटति वोटते । उ
वोटित्वा बुत्वा । निशामनमालोचनं प्रणि-
धानमिति यावत् । इति दुर्गादासः ॥

बुद्धः, पुं, (बुध्यते स्म इति । बुध + क्त । यद्वा भावे
क्त बुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति अर्थयादाच् ।)
भगवदवतारविशेषः । स तु दशावतारान्तर्गत-
नवमावतारः । यथा,—
“ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरदिधाम् ।
बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
अञ्जनस्य सुतः । अजिनसुत इति पाठे अजि-
नोऽपि स एव । कीटकेषु मध्ये गयाप्रदेशे ।
इति श्रीधरस्वामी ॥ तत्पर्यायः । सर्वज्ञः २
सुगतः ३ धर्मेराजः ४ तथागतः ५ समन्त-
भद्रः ६ भगवान् ७ मारजित् ८ लोकजित् ९
जिनः १० षड्भिन्नः ११ दशबलः १२ अद्वय-
वादी १३ विनायकः १४ सुनीन्द्रः १५ श्रीधनः १६
शास्ता १७ मुनिः १८ । इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥
धर्मः १९ त्रिकालज्ञः २० धातुः २१ बोधि-
सत्त्वः २२ महाबोधिः २३ आर्यः २४ पञ्च-
ज्ञानः २५ दशार्हः २६ दशभूमिगः २७ चतु-
स्त्रिंशज्जातकक्षः २८ दशपारमिताधरः २९
द्वादशाक्षः ३० त्रिकायः ३१ संगुप्तः ३२ दया-
कूर्चः ३३ खजित् ३४ विज्ञानमातृकः ३५
महामैत्रः ३६ । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥
धर्मचक्रः ३७ महासुनिः ३८ असमः ३९
खसमः ४० मैत्री ४१ बलः ४२ गुणाकरः ४३
अकनिष्ठः ४४ त्रिशरणः ४५ बुधः ४६ वक्त्री ४७
वागाश्रयिः ४८ जितारिः ४९ अर्हणः ५०
अर्हन् ५१ महासुखः ५२ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ महाबलः ५३ । इति जटाधरः ॥ * ॥
ईश्वरनिरूपणे बुद्धविशेषाणां मतमाह । सर्वज्ञ
इति सौमताः । निरावरण इति दिग्भराः ।
लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः । शरीराण्येव
चेतनानि गौरोऽहं जानामीत्यादिज्ञानेन गौर-
वत्त्वज्ञानवत्त्वयोः सामानाधिकरण्यानुभवा-
दिति चार्वाकाणां मतम् । तेषां मते जगतः

बुद्धः

चणभङ्गुरत्वं नन्वस्तु चणभङ्गः पूर्वपुञ्जाचोत्तर-
पुञ्जोत्पत्तिस्तथा च पुञ्जनिष्ठ एव कुञ्जद्रूप-
त्वाख्यजातिविशेषः स्मरणजनकतावच्छेदक
इति न दोषः । इति कुसुमाञ्जलिप्रथमस्तवक-
टीकायां रामभद्रः ॥ * ॥ बुद्धानां दशविध
मतभेदमाह ।

“वदन्ति पुत्र आत्मेति १ दृष्टप्राकृतबुद्ध्यः ।
देह आत्मेति २ चार्वाका इन्द्रियाण्यपरे ३
च ते ॥

तेऽन्ये प्राण ४ स्ततोऽन्ये ते मन ५ आत्मेति
वादिनः ।

बुद्धिरात्मेति ६ बौद्धा वै शून्यमात्मेति ७ तेऽपरे ॥
याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्वज्ञं ८ सौगता विदुः ।
निरावरण ९ माहुर्यं दिग्भरमतागुगाः ॥
चार्वाकाश्चापि लोकानां व्यवहारप्रसिद्ध-
कम् १० ॥”

इत्यात्मप्रकाशः ॥ * ॥

पण्डितः । बुद्धिते, त्रि । इति मेदिनी । धे, १० ॥
(बुद्धावतारस्य विवरणं यथा,—

इह खलु बौद्धशास्त्रसम्बद्धेषु सम्प्रोक्ताः
पञ्चविंशतिर्वृद्धा दृश्यन्ते । तेषां शुद्धोदनोऽसौ
मायादेवीगर्भजातः शाक्यसिंहसन्तानार्थसिद्धार्क-
वन्धुगौतमेति नामचतुष्टयेन प्रसिद्धोऽन्तम-
तमः लोकविश्रुतो बुद्धः कपिलवस्तुनगरे
कलेस्त्रुतः शतषड्शीत्यधिकद्विसहस्रमितेषु गते-
ष्वब्देषु शुक्रवासरे सुरदिधां सम्मोहनाय
साक्षाद् विवेकमूर्तिः स्वेच्छाविग्रहेण प्रादुर्बभूव ।
अथ स वयसा सह क्रमेण श्रीलगुणसाहस-
रूपौदार्यबलवीर्यादिभिर्वर्द्धते स्म । उदिते यौवने
पित्राहया स शाक्यान्वयजां मनोज्ञां रूप-
लावण्यवतीं दण्डपाणितनयां गोपानाम्नीमनु-
मतासुपथेमे ।

जननसमयेऽस्य गणकाच्छ्रुतवान् नरेश्वरः
शुद्धोदनः याधियस्तजराजर्जरसन्ध्यासिन्धतजन-
दर्शनाज्जातवैराग्यः पुत्रस्ते गृहं सन्त्यक्त-
तीति । तस्मात् सञ्जातशङ्को राजा शिल्पिभि-
रुपवनपरिवृतं सुगुप्तं रम्यं हर्म्यत्रयं भूभूषणं
निर्मापयामास । तत्रासौ युवतीजनपरिवर्धित-
सुपच्छन्दितं विषयविसुग्धचेतसं तनयं निवृत्त-
निर्गमनम् स्वच्छन्देनान्ववासयत् । अथ गच्छति
कालेऽस्य शिथिलीबभूव भोगसन्तर्षः । ततः
कारागारमिव प्रतीयमानं निष्कुटनिकेतं विहा-
यास्य धरण्या नानास्थानं द्रष्टुमिच्छा सञ्जाता ।
ततः सोऽसौ पित्रे शुद्धोदनाय सम्बोधया-
मास पर्यव्य नगरं प्रजानान्द्विभवास्थां विलो-
कयितुं वासना मे बलवतीति । राजा प्रथमं
निवारयितुमिषेव प्रलोभनेन । स नैव तु
ततो विरराम । अथ विज्ञाय निर्वन्धं पुत्रस्य
मल्लिखमादिदेश, कुमारं शाक्यसिंहे भ्रमितु-
भारब्धे राज्ये मे जरातुरसन्ध्यासिन्धतमानवाः
केनापि कारणेन राजवर्त्मनि गोपतिष्ठन्तामिति
विधोषयेति । तथाशुचिते कुमारः रथमारुह्य

बुद्धः

सारथिना सह बहिर्निगत्य भ्रमितुमारब्ध-
वान् । ततश्चतुर्दिक्षु प्रकृतिभित्तिरस्तरैर्जयोऽस्य
प्राचोषि । नगरं वीक्ष्यासौ मनसि परां सुदं
प्राप्तिवान् ।

अथ स जरया जर्जरतनुं मानवमेकं दृष्ट-
वान् । इतः प्राक् कदाचिदपि स प्राक्यसिंहो
जगतो दुःखं नानुभूतवान् इदानीं निरीक्ष्य
प्रथमं तं जरयास्तं विवरणमस्य विज्ञातुं कुतू-
हली सारथिं पप्रच्छ । तदुक्तं यथा,—

“किं सारथे ! पुरुष दुर्बल अल्पस्याम
उच्छुष्कमांस रुधिरत्वचस्त्यायुनहः ।
श्वेतशिरो विरलदन्तकण्ठाङ्गरूप
आलम्बा दण्ड व्रजतेऽसुखं खलन्त ॥

सारथिराह ।

एषो हि देव ! पुरुषो जरयाभिभूतः
क्षीणेन्द्रियः सुदुःखितो वलवीर्यहीनो ।
बन्धुजनेन परिभूत अनाथभूतः
कार्यासमर्थ अपविद्ध वनेव दारुः ॥

बोधिसत्त्व आह ।

कुलधर्मे एष अयमस्य हितं भण्णाहि
अथवापि सर्वजगतोऽस्य ह्यवस्था ।
शीघ्रं भण्णाहि वचनं यथभूतमेत-
च्छ्रुत्वा तथार्थमिह योनिं सञ्चिन्तयिष्ये ॥

सारथिराह ।

नैतस्य देव ! कुलधर्मे न राष्ट्रधर्मेः
सर्वे जगस्य जरयौवनधर्षयाति ।
तुभ्यंपि मातृपितृवान्धवज्ञातिसंधो
जरया असुक्तं न हि अन्यगतिर्जनस्य ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

धिक्ष सारथे ! अबुधबालजनस्य बुद्धि-
र्यदुद्यौवनेन मदत्त जरां न पश्यी ।
आवर्त्तयाश्चिह्नं रथं पुनरहं प्रवेक्ष्यं
किं मद्य क्रीडरतिभिर्जरयाश्रितस्य ॥”

इति ललितविस्तरे १४ अध्याये ।

अथ प्राक्यसिंहः सारथिं सन्दिदेश रथं
सञ्चालयेति । गत्वा नगरस्य दक्षिणे द्वारि
याधियस्तं यातनापरीतपुरुषमेकमौचाचक्रे ।
ततः स सारथिं पप्रच्छ । तदुक्तं यथा,—

“किं सारथे ! पुरुष रूपविवर्णगात्रः
सर्वेन्द्रियेभि विकलो गुरु प्रश्वसन्तः ।
सर्वाङ्गशुष्क उदराकुल प्राप्तकृच्छ्रा
मूत्रे पुरीष स्वकिं तिष्ठति कुत्सनीये ॥”

सारथिराह ।

एषो हि देवपुरुषः परमं गिलानो
याघ्रीभयं उपगतो मरणान्तप्राप्तः ।
आरोग्यतेजरहितो बलविप्रहीनो
अत्राणवीप्रशरणी ह्यपरायणश्च ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“आरोग्यता च भवते यथ स्वप्नक्रीडा
याधिभयश्च इम ईदृश घोररूपम् ।
को नाम विद्वत्पुरुषो इम दृष्ट्वा वस्थां
क्रीडारतिश्च जनयेच्छुभसंज्ञितां वा ॥”

बुद्धः

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्त-
रथवरं पुनरपि पुरवरे प्राविशत् ।

इति हि भिक्षवो बोधिसत्त्वोऽपरेण कालसम-
येन पश्चिमेन नगरद्वारेणोद्यानभूमिमभिनि-
ष्क्रमन्महता व्यूहेन सोऽद्राक्षीत् पुरुषं मृतं
कालगतं मार्गं समारोपितं चेलवितानीकृतं
ज्ञातिसङ्घपरिवृतं सर्वैरुदङ्गिः क्रन्दङ्गिः परि-
देवमानैः प्रकीर्णकेशैः पार्श्ववकीर्णशिरोभि-
रुरांसि ताडयङ्गिरुत्क्रोशङ्गिः पृष्ठतोऽनुग-
च्छङ्गिः । दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानन्नेव
सारथिमिदमवोचत् ।

“किं सारथे ! पुरुष मश्चोपरिगृहीतो
उद्धत केशनख पांशु शिरे क्षिपन्ति ।
परिचारयित्व विहरन्तुरस्ताडयन्तो
नानाविलापवचनानि उदीरयन्तः ॥”

सारथिराह ।

“एषो हि देवपुरुषो मृतु जम्बुद्वीपे
न हि भूय मातृपितृ द्रक्ष्यति पुत्रदाराम् ।
अपहाय भोगमहमातृपितृमित्रज्ञातिसङ्घं
परलोकं प्राप्तुं न हि द्रक्ष्यति भूय ज्ञातिम् ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“धिग्यौवनेन जरया समभिदूतेन
आरोग्य धिग्विविधव्याधिपराहतेन ।
धिग्जीवितेन पुरुषो न चिरस्थितेन
धिक्षपण्डितस्य पुरुषस्य रतिप्रसङ्गे ॥

यदि जर न भवेया नैव आधिर्न मृत्यु-
स्तथपि च महदुःखं पञ्चस्कन्धं धरन्तो
किं पुन जरयाधिभूतु नित्यानुबद्धाः
साधु प्रतिनिवर्त्तं चिन्तयिष्ये प्रमोचम् ॥

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्तं तं
रथवरं पुनरपि पुरं प्राविशत् ॥ इति हि
भिक्षवो बोधिसत्त्वस्यापरेण कालसमयेनोत्तरेण
नगरद्वारेणोद्यानभूमिमभिनिष्क्रमन्महतास्तरेव देव
पुत्रैर्बोधिसत्त्वस्यानुभावेनैव तस्मिन् मार्गे
भिचुरभिनिर्मितोऽभूत् ॥ अद्राक्षीद्बोधिसत्त्वस्तं
भिचुरं शान्तं दान्तं संयतं वस्त्रचारिणमनति-
क्षिप्तचक्षुर्गुमात्रप्रेक्षिणं प्रासादिकेनैर्वापथेन
सम्पन्नं प्रासादिकेनाभिक्रमप्रतिक्रमेण सम्पन्नं
प्रासादिकेनालोकितयवलीकितेन प्रासादिकेन
सङ्घाटोपिण्डपात्रचीवरधारणेन मार्गं स्थितम् ।
दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानन्नेव सारथिमिद-
मवोचत् ।

“किं सारथे ! पुरुष शान्त प्रशान्तचित्तो
नोत्क्षिप्तचक्षु व्रजते युगमात्रदर्शी ।
काषायवस्त्रवसनो सुप्रशान्तचारी
पात्रं गृहीत्वा न च उद्धत उन्नतो वा ॥
सारथिराह ।

एषो हि देवपुरुष इति भिक्षुनामा
अपहाय कामरतयः सुविनीतचारी ।
प्रव्रज्यप्राप्तः सममात्मन एवमाणो
संरामद्वेषविगतो तिष्ठति पिण्डचर्या ॥
बोधिसत्त्व आह ।

बुद्धः

साधु सुभाषितमिदं मम रोचते च
प्रव्रज्य नाम विदुभिः सततं प्रशस्ता ।
हितमात्मनश्च परमत्त्वहितश्च यत्र
सुखजीवितं सुमधुरममृतं फलश्च ॥”

इति ललितविस्तरे १४ अः ।

ततः संचुच्यचित्तोऽसौ स्वकीयं शुद्धान्तं
धिवेश । दिवसेऽस्मिन् राहुलनामा पुत्रोऽस्य
समजनि । राजा शुद्धोदनः स्वाङ्गजस्य भ्रमण-
वृत्तान्तं सर्वं निशम्यास्य सन्न्यासग्रहणं शङ्क-
मानः चतुर्थं नगरद्वारेषु सेनायूहान् सन्निवेश-
यति स्म तस्य परिरक्षणार्थम् ।

रतिरसाभिज्ञानं युवतिजनानन्तःपुरेषु बहु-
तरान् प्रेषयामास बोधिसत्त्वस्य प्रमोहनाय ।
अथागता रजनी, सिद्धार्थस्य तु चित्तं याकु-
लितमतीव गेह्यात् प्रव्रज्य भैक्ष्यग्रहणार्थम् ।
ततो वृत्त्यादिप्रमोदात् परं निद्रिताः सर्वा युवती
विलोक्य शयनात् शनैः शनैरुत्थितो यलोकयत् ।

“तत्र काश्चिद्व्यपकृष्टवस्त्राः काश्चिद्वि-
धुतकेश्यः काश्चिद्विकीर्णभरणाः काश्चिद्वि-
भ्रष्टमुकुटाः काश्चिद्विहतेरंशेर्विगोपितगात्राः
काश्चिद्विसंस्थितमुखाः काश्चिद्विपरिवर्त्तित-
नयनाः काश्चित् प्रश्वसन्त्यो लालाभिः काश्चि-
द्वसन्त्यः काश्चित् प्रहसन्त्यः काश्चित्पलपन्त्यः
काश्चिदन्तान् कटकटायन्त्यः काश्चिद्विवर्ण-
वदनाः काश्चिद्विसंस्थितरूपाः काश्चित् प्रल-
म्बितवाहवः काश्चिद्विचित्रवदनाः काश्चिद्विद-
घाटितशीर्षाः काश्चिद्वगुण्डितशीर्षाः काश्चि-
द्विपरीतवर्त्तितमुखमण्डलाः काश्चित् प्रश्वस्त-
शरीराः काश्चिद्विभ्रमगात्राः काश्चिन्निकुजाः
खुरखुरायमानाः काश्चिन्मृदङ्गमुपगुह्य परि-
वर्त्तितशीर्षशरीराः काश्चिद्वीणावस्रक्वाद्यपरि-
बुद्धपाणयः काश्चिद्विण्णदन्तैः कटकटायन्त्यः
काश्चित् किम्पलनकुलसम्पताडावकर्षितवाद-
भाखाः काश्चिन्निमेषोन्मेषपरिवर्त्तनयनाः काश्चि-
द्विदृत्तास्या एवं तद्विकृतं धरणीतलगतमन्तः-
पुरं निरीक्षमाणा बोधिसत्त्वः प्रसन्नानसंज्ञा-
सुतुपादयति स्म ।” तन्नेदमुच्यते ।

“तां दृष्ट्वा उद्दिग्ध स लोकनाथः
करुणं विनिश्चस्य इदं जगाद ।
अहो वता कृच्छ्रगता व्रजेयं
कथं रतिं बिन्दति राक्षसीगणैः ॥
अतिमोहतमावृते दुर्मति-
कामगुणैर्निगुणसंज्ञिनः ।
विहगपञ्जरगता यथा नहि
लभन्ति कदाचिद् विनिःश्रुतम् ॥”

इति ललितविस्तरे १५ अध्याये ॥

अतीतेऽथ निशीथे सिद्धार्थाऽश्वपालमाहूयाह
“जरामरणपञ्जरनियतसत्त्वपरिमोचनस्य सम-
यो ह्युपस्थितो मे ।” अतएव गृहीत्वाभि
सन्न्यासम् । विस्मितोऽश्वपालोऽब्रवीत् राज-
पुत्रस्य ते सन्न्यासग्रहणमशुचितं न समर्थोऽसि
सन्न्यासाश्रमस्य कष्टानि सोऽप्युम् ।

बुद्धः

सिद्धार्थ आह ।

“विवर्जिताः सर्पशिरा यथा बुधे-
विगर्हिता मीढघटा यथाशुचिः ।
विनाशकाः सर्वसुखस्य कन्दक
ज्ञात्वा हि कामान्न विजायते रतिः ॥”
कन्दक षट्पु यागि दुःखशतामर्षिता पूर्व-
जन्मान्तरे ।

बन्धनारुन्धनास्ताडनास्तर्जनाः कामहेतो-
र्मया नो च निर्विदम्भत ॥

संस्कृतमानसं प्रमदवसगतञ्च
मोहाकुलं दृष्टिजालावृतम् ।
अन्वभूतं पुरा आत्मसंज्ञा-
ग्रहाकारका वेदनावीतिवृत्ता इमे ॥
धर्माज्ञानतः सम्भूता चलचपला-
नित्यमेधेः समा विदुद्भिः सदृशाः ।
ओसविन्दूपमा ऋक्ततुच्छा असाराः
अनात्मा च शून्यस्वभावा इमे सर्वशः ॥
स्वयमहमभिरुह्य नावामिमात्मानाऽवतीर्थं
संसार ओषैरहं तारयिष्येऽनन्तं जगत् ।
शोकसंसारकान्ताररोषोर्मिरागग्रहा-
याकुले वैराकुले दुस्तरे एव चित्तं मम ॥
तदात्मनोत्तीर्थ इदं भवार्णवं
सर्वैरदृष्टिर्गहलेशराक्षसम् ।
स्वयं तरित्वा च अनन्तरं जगत्
स्थलेऽन्तरीक्षे अजरामरे शिवे ॥”

ललितविस्तरे १५ अध्याये ।

अतश्चन्द्रक ! प्रव्रजाम्यधुनैव सत्वरमानयाश्चम् ।
तथावुष्ठिते सिद्धार्थोऽसौ स्त्रीतनयगुरुजनान्
सर्वान् राज्यमैश्वर्यञ्च विद्यायाश्चमारुह्य
निर्गतः । निजनगराद्वादशयोजनदूरस्थितं
मल्लराज्यं प्राप्य तत्रैव वशिष्ठाश्रमसन्निधौ
कन्दकमश्वसहितं विष्टव्य कौशेयमपहाय
पिधाय बल्कलवाससमेकाकी वैशालीं नाम-
नगरीमुपतस्थे । तत्र आराङ्गकालामनामा
जिनपुरुषश्चिप्रातःकश्चिद्यैरवात्सीत्, सिद्धार्थो-
ऽस्य शिष्योऽभूत् । आहैकदा गुरुः, पवित्रचेता
ऋजुर्मक्तिमान् पुरुष एवालं ब्रह्मचर्यं गृहीतुम्,
लब्धुञ्च सर्वमैश्वर्यम् । हृदि यस्य विमलो
निर्वाणप्रदीपः प्रदीपस्तमःस्तोमससपटुर्भवस्य ।
न तस्य सुखदमैश्वर्यविजृम्भितगुरुवचनम् ।
ततः सप्रशर्ती शिष्यततिन्धानस्य रुद्रकनाम्नः
साधोः समीपं गत्वा कृत्वानेन सम्भाषणं गय-
शीर्षं जगाम । तत्रोद्भाषितमनेन यद् ब्राह्मणाः
श्रमणाश्च बोधस्वरूपं लब्धुमविशुद्धं कायमानसं
नियोजयन्ति तदस्मिन्त्यादयितुमार्द्रकाष्ठद्वय-
घर्षणमिव वैफल्यं भजते । शुष्ककाष्ठखण्डद्वय-
घर्षणेन यथा लब्धमनोरथा मानवास्तद्वत्
कायमनसोर्विशुद्धयोः सतोः स्वतश्च बोध-
लाभः शक्यः । ततः परमसौ बोधिसत्त्वो गत्वा
ग्राममुखवित्त्वाख्यं विजनं तत्रैवोषितुं मनो
दधे । परमयत्नेनात्रैव कायशुद्धिं चित्तशुद्धिञ्च
विधाय आस्फालनाख्यं दुर्द्धरं ध्यानं दधार ।

बुद्धः

अत्रासौ कस्मिंश्चिद्विसे वदरीमेकिकां कस्मिं-
श्चिद्वा तच्छुलमेकं कदाचिद्वैकमात्रं कलायं
भक्षयित्वा कस्मिंश्चिदुपोषणेन वा कालं
विलङ्घ्य शुष्कच्छविर्मसौवर्णं बभूव । ततोऽसौ
देहमित्यं निमज्ज्य लब्धुं सम्बोधं न समर्थोभवेय-
मिति विचिन्त्य पोषणकरमाहारं जग्राह ।

दिवसेऽस्मिन् शुद्धोदनः स्वप्नं ददर्श प्रियः पुत्रो
मे मणिमुक्तादिविभूषितवारणरूपेण उदुम्बर-
तरुमारुरोह । त्रैलोक्यलोकाः पूजनायास्या-
गच्छन्तीव, यशोधरापि गोपापरनाम्नी ददर्श
स्वप्नं विविधम् स्वयं शाक्यसिंहश्च पञ्च,
यथा जगदखिलं श्रय्या मे, विम्वलमिव सुमेरु-
शिखरमुपधानीभूतं मे, वामदक्षिणकरद्वयं मे
प्राच्यपश्चिमसमुद्रोपरि पादाबुभौ मे दक्षि-
णाब्धौ भवन्ते, नाभिकमलान् मे समुत्थितैः
स्थिरिकाढ्यैश्चापूरितमखिलं नभः । ततश्चो-
त्थायासौ ऊरुविल्लोषितायाः सुजातानामि-
काया नार्थाः सकाशात् भिक्षां जग्राह ।

इतः सिद्धार्थो ध्यानं दधार, निर्वाण्ये पथि तस्य
सततं परिपन्थी सन्नपि दुर्निवारो मारः परा-
जितो ध्यानवीरेण योगिसिंहेन पलायनं चक्रे ।
ततस्तस्यैव कन्दर्पस्य तनये यतते तन्ना रतिश्च
योगिप्रवरस्य मोहनाय, विफलानि तु जाता-
न्यनयोर्मनोरथानि । ततः सर्वेभ्यः कृच्छ्रेभ्यो
विमुक्तः सिद्धार्थो बोधश्च विमलं लेभे । तदासा-
वधिरूपयोगः मनस्यस्य सुकुरे प्रतिफलितं
सकारणमखिलं जगत् । ततश्च चिन्तयामास सः
जीवानां जन्म, तेषु च जीवस्य संयोगो वियोग-
श्चैव दुःखदुःखान्येतानि । न जानीते मानवस्तन्
मोहजालेनावृतो दुर्विषहं दुःखं सहत इति ।
ततः कस्मादागतं जरामरणमिति चेतसा कृते
प्रश्ने तेनैव निश्चिनोति सः, यज्जन्मन एवागच्छति
जरामरणमिति, कुतस्तर्हि ह्यागतं जन्म
किमस्य वा कारणम् ? संसारादस्माज्जाति-
रतएव भव एव कारणमत्र । भवस्तर्हि कुत
आयतः किमस्य वा कारणं ? उपादानादागतो
भवस्तदुपादानमेवास्य कारणम् । कस्मादुपा-
दानमायातन्तर्हि किमस्य वा कारणं ? लब्धाय
आगतमुपादानमतस्तस्यैव कारणमस्येति । तर्हि
कुत आयाता लब्ध्या कारणं वा किमस्याः ?
वेदनाया आगता लब्ध्या अतो वेदनव कारण-
मस्याः । कुत आयाता वेदना, अस्या वा किं
कारणम् ? स्पर्शादायाता वेदना, अतः स्पर्श
एव कारणं वेदनाया इति । स्पर्शस्तर्हि कुत
आयातः किं वा कारणमस्य ? षडायतना
दागतः स्पर्शस्ततोऽस्य कारणं स एवेति ।
कुत आयातं षडायतनं कारणं वा किमस्य ?
नामरूपाभ्यामागतं षडायतनम् अतएवास्य
कारणमेव तदिति । कुतस्तर्ह्यायाते नामरूपे
कारणं वा किमनयोः ? विज्ञानादागते नाम-
रूपेऽतोऽनयोः कारणं विज्ञानमिति । कुत
आयतं विज्ञानन्तर्हि कारणं वा किमस्य ?

बुद्धः

संस्कारादागतं विज्ञानमतोऽस्य कारणं स
एवेति । संस्कारस्तर्हि कुत आयातः कारणं
वा किमस्य ? अविद्याया आगतः संस्कार-
स्ततोऽस्य कारणमविदेवेति ।

स्फुटमिदानीमविदेव कारणं जगतोऽखिलस्य ।
ततो विलोमेन प्रकटीभूतं यत् अविद्यायाः
संस्कारः संस्काराद् विज्ञानम्, विज्ञानान्नाम-
रूपे ताभ्यां नामरूपाभ्यां षडायतनम्, षडाय-
तनात् स्पर्शः, स्पर्शाद् वेदना, वेदनायास्तृष्णा
लब्ध्या उपादानम् उपादानात् संसारः
संसाराज्जातिः जातेर्जरामरणमिति ।

प्रकारेणानेनोत्पन्नो दुःखदुमो जीवानाम् ।
तदिदानीं प्रतिभातं अविदेव मूलमस्य पाद-
पस्य निरस्तायामविद्यायां कुतो दुःखप्रसङ्गः
क्रमेण तस्मात् जन्मजरामरणं दुःखं चिन्ता-
क्लेशः पीडा च सर्वे दूरे पलायन्ते । एवं
जीवानासुदेति चित्ताकाशे धर्म्मालोकः ।
उदिते तस्मिन् मनःसंयोगेन ज्ञानं दर्शनं विद्या
स्युतिर्बुद्धिश्च सर्वं प्रत्यक्षीभवति । तत इदानीं
सिद्धार्थो बुद्धः सज्जातः ।

ततश्चागतोऽत्र विम्विकानगर्या राजा बुद्धस्य
श्रीपादपद्मसन्दर्शनाय । सोऽस्मै ह्युपदिदेश
“अहिंसा परमो धर्म्मः ।” इत्यतस्त्वमुत्तिष्ठ
तद्धर्म्मं निर्वाणमोक्षचान्दियेति ।

ततोऽसौ बुद्धो नैरञ्जननाम्नी नदीं चिरिका-
वनञ्च त्यक्त्वा उज्ज्वलमुपवनं प्रतस्थे । अत्र स
ऊनपञ्चाशद्वासरातुपोषणमङ्गीकृतवान् । तत
स्तस्मात् स्थानान्निर्गत्य गयां नाह्वालं बुद्धद्विरं
लोहितवस्तुकं गन्धपुरं सारथिपुरञ्च क्रमेण
गत्वा त्यक्त्वा च काशिकासुपतस्थे, अत्रास्य
कौण्डिन्यः सिद्धः शिष्योऽभूत् बुद्धस्तं नाम्ना
ज्ञानकौण्डिन्यं चकार । कालेऽस्मिन् बहु-
संख्यका लोका आगत्यागत्य बुद्धस्य शिष्या
अभवन् ।

ततः काशीधाम्नः स ऊरुवित्त्वास्थितं सेनानी-
नामकं ग्रामं प्रययौ तत्र नैरञ्जनतीरे नाम्ना
ऊरुवित्त्वाकाश्यपः श्रुताधिकविंशतिवयाः पञ्च-
शतशिष्यैरनुगतः प्रतिवसति स्म । लोका जान-
न्यसुमहन्निति । बुद्धो गत्वास्य समीपं प्रदा-
याम्ने ज्ञानोपदेशं विमलं शिष्यं तं चकार ।
दृष्ट्वा शक्तिमलौलिकीं बहवो लोका विस्मिता
धर्म्मं बौद्धं गृहीतवन्तः ।

तदा विम्वारो मगधराजः शुश्राव गयशीर्षं
बुद्धदेवः प्राप्त इति । गत्वा समीपं प्रपूज्य च
परमया भक्त्यास्य शिष्यत्वं स्वीचकार । ततो
मागधो स्त्रीयां नगरौ गन्तुं निमन्त्रयामास
तम् । जग्राहास्य प्रणयं बुद्धः । शारीपुत्रोऽत्र
मौद्गलायनोऽस्य शिष्योऽभवत् ।

श्रुतवान् कोशलपतिः प्रसेनजित् बुद्धो देवो
राजश्चेति तवने प्रतिवसत्यधुनेति । गत्वा च
तत्र त्वरितं बुद्धसन्निधिसुवाच, पूर्णकाश्यपः
परिव्राजकगोशालः वैरापुत्रसञ्जयः अजितकेशः

बुद्धः

कमल इत्येते अन्ये च बहवो बुद्धव्यस्तित्तिन्ति, न ते लोके कदापि बुद्धनाम्ना परिचाययितुं शक्नुवन्ति भवान् किं न लज्जते अहं बुद्ध इत्यात्मानं परिचाययितुम् । बुद्धस्तम् 'कुमार-वृष्टान्तसूत्रं, आवयामास तेनोन्मीलितचक्षुः शिष्योऽभूत्तस्य ततः प्रसेनजित् कोशलराजः । दीक्षिते रात्रि कोशलेश्वरे बुद्धः शुद्धोदनाय संवादं प्रेषयामास "राजन् ! पुत्रस्ते पपावि-दानोऽन्युनिवारणममृतम् । तेनैव सोऽखिलस्य जगतस्तृष्णां पापीयसो वारयामास, शुद्धोदनः शाक्यपतिराकर्ण्य वृत्तान्तं परां सुदमवाप । आनेतुं पुत्रं कपिलवस्तुनगर्यामस्मै दूतं पुनः पुनः प्रेषितवान् यो यः प्रयाति दूतोऽस्य सकाशं न स पुनः प्रतिनिवृत्तः स्थितोऽस्य दीक्षितस्तत्रैव । शुद्धोदनः साधुं कालुदायीति-नामानं पत्रेण सह प्रेषितवान् । उदायी प्राग्गमनादङ्गीचकार यदि चाहं दीक्षितोऽप्य-भविष्यम् वारमेकमपि प्रतिन्यवर्त्तिष्ये । उदायी बुद्धस्य समीपं गत्वेव दीक्षितः । बुद्धस्तं प्रतिज्ञा-परिपूरणाय शुद्धोदनस्यान्तिकं प्रेषयामास । उदायी गत्वाह राजानं भो भूप ! देवो बुद्धो-ऽत्राजिगमिषुर्नत्ववस्थातुमिच्छुर्नगर्थ्याम् विहारे-वस्थातुमिषेय सः । राजा जेतवनस्थमिव न्यग्रोधारामं कपिलवस्तुनगरे विरचय्यागमन-मस्य प्रतीचाचक्रे । तत्रागत्य बुद्धो न्यग्रोधारामे तस्मिन्नुवास । अत्रागत्य पितृयौ शुद्धोदनोऽन्त-तोदनश्चास्य लक्षं लक्षं शाक्यसन्ततयश्च शिष्या अभूवन् । तत्रावस्थानसमये बुद्धस्य पालयित्री गौतमी वनिता यशोधरा च भैचात्रमं गृहीत-वत्यौ पुत्रोऽपि राहुलोऽजातकनिष्ठो जनकेन दीक्षितः ।

ततो बुद्धो गृध्रकूटमागत्य वसतिचक्रे । समये-ऽस्मिन् देवदत्तोऽस्य ज्ञातिजः शत्रुः शिल्पिनं दाक्षिणात्यादानिनाय । तेन च निहन्तुं बुद्धं कूटयन्त्रं निरमायि । अनेनाहतो बुद्धो यथां प्राप निक्षेपणावसरे यन्त्रस्य तं बुद्धं रिरचिषुः कुम्भीरस्तत्प्रहारेण प्राणांस्त्यज्य । कालेऽस्मिन् विम्बसारे मागधे पञ्चत्वं गते अजातशत्रुर्लुब्धो दुर्दान्तो मगधं शशास, देव-दत्तोऽस्य मित्रमासीत् । एकदाजातशत्रुर्बुद्ध-सन्निधावागत्य पप्रच्छ तं "नानाकर्मसु व्यासक्तो मनुष्यो धनमभीष्टमुपार्जयितुं यतते, प्राप्य तु वाञ्छितं धनं सुखी च भवति, धर्मं तथा तु निधाय मनस्तद्वर्पं सुखं प्रत्यक्षमाप्नुयात् किम् ? बुद्धः प्रत्यवाच किं कर्मणा यागेन ह्योमेन वा । न्यायान्नायौ विफलौ अधमानासुत्तमानाश्च निरस्कारपुरस्कारौ च तद्वन् निष्कलौ । पितरौ नास्तीयौ च योऽस्मिन् जगति प्राप्तवान् महा-सत्त्वम्, सत्ये पथि प्रविष्टवांश्च जानाति स एव जन्मैव न्यत्यति । सोऽस्मिन् जन्मन्येवाप्त्यो-ऽयसो निष्ठायां मोक्षं लभते न पुनरायाति सः । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयेऽस्य यथाक्रमं भूतान्ये-

बुद्धः

कीभवन्ति । इत्यमुपदेशेन बुद्धस्य अजातशत्रो-र्मानसं तत् चणादेव प्रवश्यं बभूव । योऽस्य जुगुप्सापात्रमासीत् स इदानीं भक्तिपात्रमस्या-भूत् । अजातशत्रुर्बुद्धाद् दीक्षां जग्राह ।

गृध्रकूटाद्बुद्धः पाटलीग्राममाजगाम । कपि-लनामात्र साधुर्ब्राह्मणोऽनेन यलोकितः । सम्भाष्य तं पथि गच्छन्मसौ चतुर्दिशं निरीचाचक्रे, आनन्दोऽस्य परिचरो जिज्ञासयामास किमित्यं निरीक्षसे यापारयश्चक्षुषीति । बुद्ध आह आनन्द ! परिहास्येऽहमिमं लोकमिदानीम् । ततः स आनन्दग्रामं जम्बुग्रामं भङ्गग्रामं हस्ति-ग्रामम् अन्यांश्च वृजिनां मल्लानाञ्च यामा-नतिक्रम्य भोजनगरं प्राप्तः । स्थानादस्माज्ज-लुकाख्यमहावनमागत्वावस्थितः । अत्र कुण्ड-नाम्नो धातुगालकाद् वणिग्विशेषादाह्वयं गृहीतवान् ।

ततोऽसावानन्दं सम्बोधयामास भो नगरीं कुशीं गन्तास्मि । अतःपरं तथागतो नगरीं पावा-मतिक्रम्य नदीं हिरण्यतो तीर्त्वा निविष्टं वनमेकं प्राप्तः । अत्रानन्दं प्राह पार्श्वयोरहन्तीव्रवेदनया समाक्रान्तोऽस्मि, अतोऽहमत्रैव तिष्ठामीति । आनन्दो जलमानिनाथ प्रक्षाल्य पादौ बुद्धो ध्यानं समालम्ब्य । कालेऽस्मिन्नागत्य पुक्कशो मल्लराजः पादौ बुद्धस्य प्रणजयामास । बुद्धोऽस्य दीक्षां चकार । सोऽस्मै दत्तवान् सौवर्णानल-ङ्कारान् प्रणम्य च प्रस्थितः । गते मल्लराजे आनन्दं प्राह बुद्धः प्रेषान् मे आनन्द ! त्वं परि-धापयालङ्कारान् सौवर्णानङ्गेष्विति । तथाबु-द्धिते तदानीं देहस्य ज्योतिषास्याखिलं जगद् व्यालोकितमिवासीत् । भक्तिभरेणानन्दः प्राह भगवन् ! न दृष्टं कदापि मयात्रभवतामेतादृश-मौच्यं देहस्य । दयस्य तावत् कथय कारणञ्चात्रेति । चकार प्रत्युत्तरं बुद्धो देवो निबोध आनन्द ! निर्वास्यतः प्रदीपस्य शिखे-वाङ्गकान्तिर्मे श्रुत्क्रान्तेत्यत्र कारणम् ।

अनन्तरमुभौ मिलित्वा हिरण्यव्यास्तोरे आज-गमतुः । बुद्धस्तत्र स्वीयं समस्तं परिच्छेदं परि-हायेकवसनो नद्या हिरण्यव्याः कुश्याश्च नगर्या उभययोर्मध्येदेशस्थं वनं विविक्षं विवेश । पथि प्राह चानन्दं क्लान्तस्य मे श्रय्यां विधत्-स्वेति । आनन्दः श्रय्यां सज्जीचकार, सुप्नो-त्थितो बुद्ध आनन्दाय भिक्षुकाणां कर्त्तव्यं सूत्रान्तं विनयं मातृकादीनि धर्मतत्त्वान्युप-दिदेश । आनन्दस्तत्सर्वं समाहितेन मनसा जग्राह । तत आनन्दमादिदेश सालमहि-रुहयोर्मध्ये श्रय्यां स्थापय निशीथेऽद्य मे शेषं विजानीहीति । ततो बुद्धस्तत्रैव समाधिमाधाय ह्यपार्थिवं ज्योतिरवलोकयामास ततोऽसौ चिन्तयति स्म निर्वाणम् ।

भक्तः परमानन्दो रुरोद गच्छं संज्ञायास्य विगलितश्चाशुप्रवाहोऽविरलधारया तमाह बुद्ध आनन्द ! संसारोऽयमसारः सारो निर्वाण-

बुद्धिः

मेव तदर्थं यतस्वेति । इत्थं परमज्ञपालुर्बुद्धदेवो निर्वाणं प्राप ।

इत्थं स हरेरवतारः—

"विकीर्य विज्ञानमयीं प्रभां प्रभु-जगत्प्रदीपः प्रधितः प्रभाकरः । बुद्धः स राशिर्महसां मद्योज्ज्वलो ज्वलंश्च निर्वाणपदं परं गतः ॥ प्रक्षाल्य त्रैलोक्यमलं मलीमसं प्रवृद्धिंसारसदूषितं विभुः । प्रबोधधाराधरभूरिवारिभीरराज देवो भुवि बोधभास्करः ॥"

कुशीनगरस्थिते सुकुटवन्धनचैत्येऽस्य शिष्याः देहं भस्मीभूतं चक्रुः । शिष्यबूधेनास्य पवित्र-देहभस्मावशेषार्थं विवदमानेन निरणायि भस्मभिरेभिरष्टप्रदेशेज्यै चैत्या निर्मिता भवन्ति ॥)

बुद्धद्रव्यं, स्त्री, (बुद्धं स्तूपाकारतो ज्ञातं द्रव्यम् ।) स्तौपिकम् । लोत् इति भाषा । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

बुद्धिः, स्त्री, (बुध्यतेऽनयेति । बुध् + क्तिन् ।) निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेदान्त-सारः ॥ सविकल्पकज्ञानम् । इति चण्डी-टीकायां नागभट्टः ॥ तत्पर्यायः । मनीषा २ धिषणा ३ धीः ४ प्रज्ञा ५ श्रेयसी ६ मतिः ७ प्रेक्षा ८ उपलब्धिः ९ चित् १० समित् ११ प्रतिपत् १२ ज्ञप्तिः १३ चेतना १४ । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ धारणा १५ प्रतिपत्तिः १६ मेधा १७ मननम् १८ मनः १९ ज्ञानम् २० बोधः २१ हृत्क्षेपः २२ संख्या २३ प्रतिभा २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आत्मजा २५ पक्षा २६ विज्ञा-नम् २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्याः स्वरूपं यथा,—

"बुद्धिर्विवेचनारूपा सा ज्ञानजननी श्रुतौ ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

अस्या अध्यात्माधिभूताधिदेवतानि यथा,—

"अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षड्विज्रियविचारिणी । अधिभूतश्च मन्त्रयं ब्रह्मा तत्राधिदेवतम् ॥"

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥ * ॥

सा च सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा । सात्त्विकी यथा,—

"प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ !

सात्त्विकी ॥"

राजसी यथा,—

"यथा धर्म्ममधर्म्मेषु कार्येषु कार्यमेव च ।

अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ !

राजसी ॥"

तामसी यथा,—

"अधर्म्मं धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ !

तामसी ॥"

इति श्रीभगवद्गीता ॥

बुद्धोद्भि

तस्याः पञ्च गुणा यथा,—

“इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता ।
संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान् विदुः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ।

इष्टानिष्टविपत्तिः इष्टानिष्टानां वृत्तिविशेषाणां
विपत्तिर्नाशः निद्रारूपा वृत्तिरित्यर्थः । व्यव-
सायः उत्साहः । समाधिता चित्तस्थैर्यं
चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । संशयः कौटिल्यसूक्
ज्ञानम् । प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्तिः ।
इति तट्टीका ॥ * ॥ तस्याः सप्त गुणा यथा—
“शुश्रूषा श्रवणश्चैव ग्रहणं धारयन्तथा ।
ऊहोपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

तस्या वृत्तिः पञ्चधा यथा । प्रमाणम् १ विप-
र्ययः २ विकल्पः ३ निद्रा ४ स्मृतिः ५ । इति
पातञ्जलम् ॥ * ॥ बुद्धिचयकरा यथा,—
“शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मोहः परासुता ।
ईर्ष्या मानो विचिकित्सा कृपासुता जुगुप्सता ॥
द्वादशैते बुद्धिनाशहेतवो मानसा मलाः ॥”

इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“बुद्धिचयकरा एते मायकासववृत्तिकाः ॥”

बुद्धिवृद्धिकरा यथा,—

“निष्कारुषवृत्ताश्च बुद्धिवृद्धिकरा मताः ॥
बुद्धिचयकरामित्यं त्यजेद्राजा च भोजने ।
भोजयेदन्वहं बुद्धिवृद्धिहेतुं वृषोत्तमम् ॥”

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥

न्यायमते सा विभुगुणः पुनर्द्विविधा अनुभूतिः
स्मृतिश्च । यथा,—

“विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥
प्रत्यक्षमप्यनुमितस्त्वथोपमितिशब्दे ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

बुद्धिमान्, [त] चि, (बुद्धिर्विद्यते यस्य । बुद्धि +
मतुप् ।) बुद्धियुक्तः । ज्ञानवान् । यथा,—

“तदुच्यते यद्विजसुक्तशेषं

स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ॥”

इति गारुड १५५ अध्यायः ॥

बुद्धिसहायः, पुं, (बुद्धौ बुद्ध्या कृते कार्यं इति
भावः । सहायः ।) सन्धी । इति हज्जायुधः ॥

मत्याः साहाय्यकर्ता च ॥

बुद्धीन्द्रियं, स्त्री, (बुद्धेर्बुद्ध्यात्मकं वा इन्द्रियम् ।)
ज्ञानेन्द्रियम् । यथा,—

“मनः कर्णौ तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिके ।
बुद्धीन्द्रियमिति प्राहुः शब्दकोशविचक्षणाः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा मनुः । २ । ६०-६२ ।

“श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैर्ना श्रीनादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैर्ना पायादीनि प्रचक्षते ॥

बुधः

एकादशं मनो ज्ञेयं खगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥”

बुद्बुद्, पुं, वर्तुलाकारजलविकारः । जलविष्णुकी

इति भुङ्भुङ् इति च ख्यातः । बुद्बुदोऽम्बु-

ष्फोट इत्यख्यः । इत्यमरभरतौ ॥ अन्यच्च ।

“अवभक्षाया लण्डामिनीं च सेवा पथे जलम् ।

वेष्टारागः खले प्रीतिः षड्भेते बुद्बुदोपमाः ॥”

इति गारुड १५ अध्यायः ॥

गर्भस्यावयवविशेषः । यथा,—

“पञ्चरात्रेण कलनं बुद्बुदाकारतां व्रजेत् ॥”

इति सुखबोधः ॥

(यदुक्तं यथा,—

“प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कललश्च यतु ।

जायते बुद्बुदाकारं शोणितश्च दशाहनि ॥”

इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

बुध, इर् न अ वेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-उभ०-सक०-सेट् । ज्वलादिरयम् ।) इर्

अबुधत् अबोधौ । न बोधः बुधः । न बोधति

बोधते । इति दुर्गादासः ॥

बुध, औ विज्ञापने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

पर०-सक०-अनिट् ।) औ बोधा । बोधति

गुरुः । इति दुर्गादासः ॥

बुध, य ड औ वेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) य ड बुध्यते

शास्त्रं सुधीः । औ बोद्धा । इति दुर्गादासः ॥

(जागरार्थे अकर्मकोऽपि । यथा, रघौ । १० । ६ ।

“ते च प्रापुरदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ॥”

“आदिपूरुषो विष्णुश्च बुबुधे योगनिद्रां जहौ

इत्यर्थः ॥” इति तट्टीका ॥)

बुधः, पुं, (बुध्यते यः । “बुध् + इगुपध्नाप्रोकिरः

कः ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पण्डितः ।

तत्पर्यायः । विद्वान् २ विपश्चित् ३ दीपज्ञः ४

सन् ५ सुधीः ६ कोविदः ७ धीरः ८ मनोवीर्य ९

ज्ञः १० प्राज्ञः ११ संख्यावान् १२ पण्डितः १३

कविः १४ धीमान् १५ स्मरिः १६ कृती १७

कविः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूर-

दर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ । इत्यमरः । २ । ७ ।

५ ॥ विदग्धः २३ दूरदृक् २४ स्मरी २५ वेदी

२६ वृद्धः २७ बुद्धः २८ विधानगः २९ प्रज्ञानः

३० । इति शब्दरत्नावली ॥ अतः ३१ प्राप्ति-

रूपः ३२ मूर्तरूपः ३३ अभिरूपः ३४ बुधानः ३५

कवितावेदी ३६ वप्ता ३७ विदितः ३८ कविः

२९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नवरत्ने । १ ।

“अत्युग्रं सुतिभिर्गुणं प्रणतिभिर्गुणं कथाभि-

बुधं

विद्याभौ रसिकं रसेन सकलं प्रीलेन कुर्वीत-

द्रुमम् ॥”)

नवग्रहान्तर्गतचतुर्थग्रहः । स च बृहस्पति-

भार्यातारागर्भे जन्माज्जातः । तत्पर्यायः ।

रौहिणेयः २ सौम्यः ३ । इत्यमरः । १ । १२६ ।

हेमा ४ वित् ५ ज्ञः ६ बोधनः ७ इन्द्रपुत्रः ८ ।

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य जन्मादि-

बुधः

वृत्तान्तं यथा । “मदावलेपाच्च सकलदेवगुरो-

र्हृहस्यतेस्तारां नाम पत्नीं जहार । बहुशस्तु

बृहस्पतिचोदितेन भगवता ब्रह्मणा चोद्यमानः

सकलैश्च देवर्षिभिर्याच्यमानोऽपि न सुमोच ।

तस्य बृहस्पतिर्द्वेषादुग्रना पार्श्विभ्राह्मोऽभूत् ।

अङ्गिरसश्च सकाशादुपलब्धविद्यो भगवान्

रुद्रो बृहस्पतेः साहाय्यमकरोत् । यतश्चोग्रना

ततोऽहि जम्भकुम्भाद्याः समस्ता एव दैत्यदानव-

निकाया महान्तमुदमश्चक्रुः । बृहस्पतेरपि

सकलदेवसैन्यसहायः शक्रोऽभवत् । एवं तयो-

रतीवोयः संयामस्तारानिमित्तस्तारकामय-

नामाभवत् । ततश्च समस्तशस्त्राण्यसुरेषु रुद्र-

पुरोगमा देवाः देवेषु चाप्रेषदानवा सुसुचुः ।

एवञ्च देवासुराहवचोभक्षुष्वहृदयमशेषमेव

जगद् ब्रह्माणं शरणं जगाम । ततश्च भगवान-

पुग्रनसं शङ्करमसुरान् देवांश्च निवार्य बृह-

स्पतये तारामदात् । ताञ्चान्तःप्रसवामवलोक्य

बृहस्पतिराह । नैष मम जेवे भवत्यान्यसुतो

धार्थत उत्सृजेनं अलमलमतिधार्थनेति ।

सा च तेनैवसुक्ता पतिव्रता भर्तृवचनात्तमिषी-

कास्तस्मै गर्भसुतसर्ज । स चोत्सृष्टमात्रं एवाति-

तेजसा देवानां तेजांस्याच्चिक्षेप । बृहस्पति-

मिन्द्रश्च तस्य कुमारस्यातिचारुतया साभि-

लाधौ दृष्ट्वा देवाः समुत्पन्नसन्देहास्तारां

पप्रच्छुः । सत्यं कथयास्माकमतिसुभगे । कस्या-

यमात्मजः सोमस्याथ बृहस्पतेरित्युक्तापि सा

तारा द्विया न किञ्चिदुवाच । बहुशोऽप्य-

भिहित्वा यदासौ देवेभ्यो नाचचक्षे ततः स

कुमारस्तां श्रमुमुद्यतः प्राह च । दुष्टाश्च !

कस्मान्मम तातं नाख्यासि । अद्यैव ते अलीक-

लज्जावत्यास्तथा शान्तिमयमहं करोमि ।

यथा नैवमन्याप्यतिमन्यरवचना भविष्यतीति ।

अथ भगवान् पितामहस्तं कुमारं सन्निवार्य

स्वयमपृच्छताराम् । कथय वत्से ! कस्याय-

मात्मजः सोमस्याथ बृहस्पतेरित्येवमुक्ता लज्जा-

जडमाह सोमस्येति । ततः स्फुरदुच्छ्वसिता-

मलकपोलकान्तिर्भगवानुडुपतिरालिङ्ग्य कुमारं

साधु साधु वत्स ! प्राञ्चोऽसौति बुध इति नाम

चक्रे । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ६ अध्यायः ॥

मत्स्यपुराणे चतुर्विंश्याध्याये विशेषश्चायम् ।

स्मृत उवाच ।

“ततः संवत्सरस्यान्ते ह्यादशादित्यसन्निभः ।

दित्यपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः ॥

सर्वास्त्रशस्त्रविहिद्वान् हस्तिशस्त्रप्रवर्तकः ।

रात्रः सोमस्य पुत्रत्वाद्वाजपुत्रो बुधः स्मृतः ॥

जातमात्रः स तेजांसि सर्वाण्येवाक्षिपद्गली ।

ब्रह्माद्यास्तत्र ते जग्मुर्देवा देवर्षिभिः सह ॥

बृहस्पतिगृहे सर्वं जातकर्म्मोत्सवं तदा ।

पप्रच्छुश्च सुरास्तारां केन जातः कुमारकः ॥

ततः सा लज्जिता तेषां न किञ्चिदवदत्तदा ।

पुनः पुनस्तदा पृष्टा लज्जयन्ती वराङ्गना ॥

सोमस्येति चिरादाह ततोऽग्रेणाद्विधुः सुतम् ॥

बुधवा

बुध इत्यकरोन्नाम प्रादाद्रान्यच्च भूतले ॥
अभिषेकं ततः कृत्वा प्रधानमकरोद्विभुः ।
गृहसाम्यं प्रदायाथ ब्रह्मा ब्रह्मर्षिसंयुतः ॥
पश्यतां सर्वभूतानां तत्रैवान्तरधीयत ।
इलोदरे च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् ॥”
अन्यत् सर्वमाख्यानमेकमेव ॥ * ॥ अस्य वर्णः
दूर्वाश्यामः । स च उत्तरदिङ्मण्डपसकम्पद-
जात्यध्ववेदरजोगुणमिश्रितरसमिथुनराशिम-
रकतमणिमगधदेशानामधिपतिः । अस्य मित्रं
आदित्यः शुक्रश्च । अस्य शत्रुः शशी । अस्य
राशिभोगः अष्टादश दिनानि । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥ स तु मगधदेशोद्भवः । अत्रि-
वंशजातः । द्वाङ्गुलदीर्घः । पीतवर्णः । वैश्य-
जातिः । चतुर्भुजः । वामोर्ध्वक्रमतश्चर्मवर-
खड्गगदाधारी । सूर्यास्यः । सिंहवाहनः ।
सौम्यः । पीतवस्त्रः । अस्याधिदेवता नारायणः ।
प्रत्यधिदेवता विष्णुः । धनिष्ठानक्षत्रयुक्तद्वादश्यां
जातः । इति गृह्यज्ञतत्त्वम् ॥ * ॥ स च ग्राम-
चारी । शुभग्रहः । नीलवर्णः । सुवर्णद्रव्य-
स्वामी । वक्तुर्लक्ष्मिः । शिशुः । इष्टकाग्रह-
सञ्चारी । वातपित्तकफात्मकः । स्त्रीग्रहः ।
प्रातःकाले प्रबलः । पक्षिस्वामी । सकलरस-
प्रियश्च । इति ज्योतिषम् । अस्य वारे जात-
फलं यथा,—

“गुणी गुणज्ञः कुशलः क्रियादौ
विलासशाली मतिमान् विनीतः ।
नृदुस्वभावः कमनीयमूर्ति-
बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥ * ॥

सूर्यवंशीयराजविशेषः । यथा,—

“तस्मात् कतिरथस्तस्य देवामीष्टस्ततो बुधः ।
बुधाच्च विबुधश्चैव तस्मान्महावृत्तिस्ततः ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

(वेगवतो राज्ञः पुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।
२ । ३० ।

“तत्पुत्रः केवलस्तस्मात् बन्धुमान् वेगवांस्ततः ।
बुधस्तस्याभवद् यस्य लणविन्दुर्महौपतिः ॥”)

बुधचक्रं, स्त्री (बुधस्य गृहविशेषस्य चक्रम् ।)

बुधग्रहस्य स्वसञ्चारादष्टादशदिनोत्तरराश्य-
न्तरसञ्चारनक्षत्रावधिसप्तविंशतिनक्षत्रघटित-
नक्षत्रभाशुभज्ञानार्थनराकारचक्रम् । यथा,—

“भोगो सुखैकमय मूर्द्धि चतुर्भु रोगः
घटपाणिभे सुखद्वयं सुखदं श्रुतेऽत्र ।
दुःखं पदाब्जिसुयशो हृदि सप्तराज्यं
नाभीन्दुभे द्विभगलेति धनं बुधस्य ॥”

इति समयान्तम् ॥

बुधतातः, पुं, (बुधस्य गृहविशेषस्य तातः पिता ।)

चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बुधरत्नं, स्त्री, (बुधप्रियं रत्नम् । शाकपार्थिवा-
दित्वात् समासः ।) मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

बुधवारः, पुं, (बुधस्य वारः ।) बुधग्रहस्य वासरः ।

बुधाष्ट

यथा,—

“यैः कृता आवणे मासि अष्टमी रोहिणी-
युता ।

किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(अस्मिन् जातफलं यथा, कोट्टीप्रदीपे ।

“गुणी गुणज्ञः कुशलः क्रियादौ-

विलासशाली मतिमान् विनीतः ।

नृदुस्वभावः कमनीयमूर्ति-

बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥)

बुधसातुः, पुं, पर्यम् । यज्ञपुरुषः । इति संचिप्र-
सारोणादित्तिः ॥

बुधसुतः, पुं, (बुधस्य सुतः पुत्रः ।) पुरुरवाः ।

इति पुराणम् ॥ (यदुक्तं हरिवंशे । २६ । १ ।

“बुधस्य तु महाराज ! विद्वान् पुत्रः पुरुरवाः ।
तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥”

अयं हि इलागर्भसंभूतः ॥ बुधस्य बुधदेवस्य
सुतः पुत्र इति विग्रहे । बुधपुत्रो राहुलः । स
तु वशीधराया गर्भसंभूतः ।)

बुधा, स्त्री, (बोधयति रोगिणं या । बुध् + “इगु-
पधेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कस्तुतयाप् ।)
जटामांघी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादिक-
मस्या जटामांघीशब्दे ज्ञातयम् ॥)

बुधानः, पुं, (बोधयति बुध्यते वा । बुध बोधने +
बुधिवुधिष्ठः क्तिच् ।” उणा० २ । ६० । इति
आनच् क्तिच् ।) गुरुः । विज्ञः । इति मेदिनी ।
ने, २६ ॥ ब्रह्मवादी । प्रियवादी । इत्युणादि-
कोषः ॥ कविः । इति जटाधरः ॥

बुधाष्टमी, स्त्री, (बुधवारयुता अष्टमी । शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः ।

“अष्टमीबुधवारेण पचयोरुभयोर्यदा ।

भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥”

इति वचनादस्यास्तथात्वम् ।)

व्रतविशेषः यथा । बुधाष्टमीव्रतं चैत्रपौषहरि-
श्रयनादीतरकाले कर्तव्यम् । यदाह राज-
मार्तण्डः ।

“पतङ्गे मकरे याते देवे जायति माधवे ।

बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकम् ॥

प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतम् ॥”

एतद्व्रतमारब्धमपि चैत्रादौ न कर्तव्यमिति ।
यथा स्मृतिः ।

“मीने धनुषि देवेशे सुप्तेऽशुद्धदिने तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत पूर्वविद्वामपि क्वचित् ॥”

इति व्रतकालविवेकः ॥ * ॥

अपि च ।

“अष्टमी बुधवारेण पचयोरुभयोर्यदा ।

भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥

तस्यां नियमकर्तारो न स्युर्दुर्गतिभाजनाः ।

तदुल्लस्यादसुखीनां वर्जयित्वाङ्गुलीद्वयम् ॥

भक्तं सङ्गतिश्रद्धाभ्यां कामनायुक्तमानवः ।

आत्मपत्रपुटे कृत्वा यो सङ्केतं कुशवेष्टिते ॥

बुधः

कलम्बिकात्मिकोपेतं काम्यं तस्य फलं भवेत् ।
बुधं पञ्चोपचारेण पूजयित्वा जलाशये ॥
शक्तितो दक्षिणां दद्यात् कर्करौ तदुल्लान्विताम् ।
बुं बुधायेति बीजार्यैः स्वार्थे वा कमलादिके ॥
वाणचापधरं श्यामं दले चाङ्गानि मध्यतः ।
बुधाष्टमीकथा पुराया श्रोतव्या प्रतिभिर्भुवम् ॥ * ॥
पुरे पाटलिपुत्राख्ये वीरो नाम द्विजोत्तमः ।
रम्भा भार्या च तस्यासीत् कौशिकः पुत्र-
उत्तमः ॥

दुहिता विजया नाम धनपालो दृष्टोऽभवत् ।
गृहीत्वा कौशिकस्तच्च ग्रीष्मे गङ्गागतोऽरमत ॥
गोपालकैर्दृष्ट्यैः क्रीडत्यपहृतो बलात् ।
गङ्गातः स च उत्थाय वनं बभ्राम दुःखितः ॥
जलार्थं विजया चागात् भ्रात्रा सार्द्धं साय-
गात् ।

पिपासितो नृणालार्थो आगतोऽथ सरोवरम् ।
दिव्यस्त्रीणाञ्च पूजादि दृष्ट्वा चाप्यथ विस्मितः ॥
स च गत्वा ययाचेऽन्नं सातुजोऽहं बुभुक्षितः ।
स्त्रियोऽनुवन् व्रतं कर्तुं दास्यामश्च कुरु व्रतम् ।
पञ्चयमन्नपानार्थं पूजयामासतुर्बुधम् ।
पुटकद्वयं गृहीत्वाङ्गुलमुज्जाते प्रदत्तकम् ॥
स्त्रियो गता गतौ तौ तु धनपालमपश्यताम् ।
चौरैर्हृतं गृहीत्वाथ प्रदोषे प्राप्तवान् गृहम् ॥
वीरश्च दुःखितं नत्वा राज्ञौ सुप्ता यथासुखम् ।
लम्बश्च त्वरितं दृष्ट्वा कस्य देया सुता मया ।
यमायेत्यब्रवीद्दुःखात् स चायाद्व्रतसत्-
फलान् ॥

स्वर्गे गतौ च पितरौ व्रतं राज्याय कौशिकः ।
चक्रेऽथोद्यममहाराज्यं दत्त्वा च भगिनीं यमे ॥
यमोऽपि विजयामाह गृहस्था त्वं पुरान्तरम् ।
नोद्वाटयान्यत्र गते यमे सा न तथाकरोत् ॥
अपश्यन्मातरं स्वां सा यामिकां पाशघातनाम् ।
अथोद्दिग्ना कौशिकाय आचक्ष्णा विमुक्ति-
दम् ।

व्रतं चक्रे ततो मुक्ता माता तस्माच्चरद्व्रतम् ॥”
इति गारुडे बुधाष्टम्यादि १३३ अध्यायः ॥ * ॥

विस्तरस्तु ब्रह्मपुराणोक्तबुधाष्टमीव्रतपद्धतौ
द्रष्टव्यः ॥

बुधितं, त्रि, (बुध्यते स्म । सेट् बुध् + क्त ।)

बुद्धम् । ज्ञातम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥

बुधिलः, त्रि, (बुध्यते यः । बुध् + किलच् ।)

विद्वान् । इत्युणादिकोषः ॥

बुधः, पुं, (बुधातीति । बन्धवन्धने “बन्धेर्बन्धधी
च ।” उणा० ३ । ५ । इति नक् बुधादेशश्च ।)

वृक्षमूलम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ (मूलदेशः ।

अग्रभागः । यथा, अथर्ववेदे । २ । १४ । ४ ।

“गृहस्य बुध आसीनास्ता इन्द्रो वज्रेणाधि-
तिष्ठतु ॥”

शिवः । यथा,—

“निवेश्य बुधे चरणं सितानना

गुरुं सभारोऽमुषोपचक्रसुः ।”

इति हरविलासे राजशेखरः । इति भरतः ॥

बुन्द, इर् अ उ निशामने । (इति कविकल्प-
द्रुमः । (भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चम-
खरी । इर् अबुन्दीत् । अ बुन्दति बुन्दते । निशामन-
मालोचनं प्रणिधानमिति यावत् । इति दुर्गा-
दासः ॥ (यथा, भट्टिः । १४ । ७२ ।

“ससंसे शरवन्नेन दियेनेति बुबुन्द सः ॥”)

बुन्ध, इर् अ उ निशामने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चम-
खरी । इर् अबुधत् अबुन्धीत् । अ बुन्धति
बुन्धते । उ बुन्धत्वा बुद्धा । निशामनमालो-
चनं प्रणिधानमिति यावत् । इति दुर्गादासः ॥

बुन्ध, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । क बुन्धयति ॥
इति दुर्गादासः ॥

बुबुधानः, पुं, आचार्यः । देवः । पण्डितः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
७ । ४४ । ३ ।

“दधिक्रावाणं बुबुधानो

अमिसुपत्रव उधसं सूर्यं गाम् ॥”)

बुधुच्चा, स्त्री, (भोक्तुमिच्छा । भुज धौ भजे +
“धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।”

३ । १ । ७ । इति सन् । ततः “अः प्रत्ययात् ।”

३ । ३ । १०२ । इत्यस्ततष्टाप् ।) चुधा । इत्य-

मरः । २ । ६ । ५४ ॥ (यथा, रामायणे । २ ।

२८ । १८ ।

“अतीववातस्तिमिरं बुधुच्चा चास्ति निवृणः ।

भयानि च महान्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ॥”)

बुधुचितः, त्रि, (बुधुच्चा भोजनेच्छा सज्जातास्य ।

बुधुच्चा + “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।”

५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) चुधितः । इत्य-

मरः । ३ । १ । १० ॥ (यथा, मनुः । १२ । १०५ ।

“अजीर्गर्तः सुतं हन्तुमुपावर्षदुभुचितः ।

न चालिष्यत प्रापेन क्षुत्पतीकारमाचरन् ॥”)

बुल, क मञ्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क बोलयति प्रस्तरः पयसि ।

तालव्यवर्गादादिरयमिति केचित् । इति दुर्गा-
दासः ॥

बुलिः, स्त्री, (बुल + इन् किच् ।) भगम् । इति

हेमचन्द्रः । ३ । २७३ ।

बुधं, स्त्री, (बुध्यते उत्सृज्यते यत् । बुध्यर्

उत्सर्गं + “इगुपधेति ।” ३ । १ । १३५ । इति

कः । एधोदरादित्वात् षत्वं विभाषया ।) बुधम् ।

तुच्छधान्यम् । आगडा इति भाषा । यथा,—

“उत्क्षेपेधतुवतोभक्त्याभिलाषकुल्लापमाधुष-

वेषतुषाररोषाः । इति मृहन्त्यमथे प्रुषोत्तमः ।

इति भरतः ॥

बुस, य इर् हानौ । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य बुस्यति जलं मेघः तज-

तीत्यर्थः । इर् अबुसत् अबोषीत् । अस्मात्

पुषादित्वात्त्रित्वं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

बुसं, स्त्री, (बुस्यते तुच्छत्वाद्बुस्यते इति । बुस्य

इर्उत्सर्गं + “इगुपधच्चाप्रीकिरः कः ।” ३ । १ ।

१३५ । इति कः ।) तुच्छधान्यम् । आगडा इति
भाषा । तत्पर्यायः । कङ्कुरः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २२ ॥ बुधम् २ । इति भरतः ॥
बुधम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (उदकम् !
यथा, ऋग्वेदे । १० । २७ । २४ ।

“आविः स्वः कुण्ठतेगृहते बुसम् ॥”

“बुसमुदकम् ॥” इति सायनः ॥)

बुस्त क अनादरे । आदरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क बुस्तयति खलं

लोकः । बुस्तयति धीरं साधुः । इति दुर्गादासः ॥

बुस्तं, स्त्री, (बुस्यते अनाद्रियते यत् । बुस्त क

अनादरे + घञ् । यदा बुस्यते त्यज्यते स्त इति ।

बुस्यइर उत्सर्गं कर्मणि क्तः ।) मांसपिण्डक-

विशेषः । स्थालीभृष्टमांसम् । पनसादिफलस्या-

सारभागः । इत्यमरभरतौ ॥ भोता इति ख्यातः ॥

बूक्तं, त्रि, (बुक्तयति शब्दायते इति । बुक्त + अच् ।

एधोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुक्तम् । हृदयम् ।

इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

बूक्तं, त्रि, (बुक्तयति शब्दायते इति । बुक्त + अच् ।

एधोदरादित्वाद्दकारः ।) बुक्तम् । इत्यमर-

टीकायां सारसुन्दरी ॥

बृ गि वृत्ताम् । भृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(व्यादि, क्रमादि०-पर०-सक०-सेट् ।) गि वृणोति

वृणः वृण्यः । इति दुर्गादासः ॥

वेकटः, पुं, मत्स्यभेदः । तरुणः । विदूषकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

वोक्की, स्त्री, वस्तान्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

वोडा, त्रि, (बुध्यते यः । बुध् + ङच् ।) बोध-

कर्त्ता । यथा,—

“बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः सयदूषिताः ।

अज्ञानोपहृताश्चाप्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥”

इति भर्तृहरिः ॥

बोधः, पुं, (बोधनमिति । बुध् + भावे घञ् ।)

ज्ञानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मार्क-

ण्डेये । २६ । १ ।

“वर्द्धमानं सुतं सा तु राजपत्नी दिने दिने ।

तसुल्लापादिना बोधमनयनिर्ममात्मकम् ॥”

अयं हि बुद्धेर्जातः । तथाहि मार्कण्डेये । ५० । २७ ।

“बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ।

अवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ॥”

ऋषिविशेषः । यथा मार्कण्डेये । ७६ । २८ ॥

“तथात्र सुतो हैमिन्या गृहीत्वा च सुतश्च सा ।

बोधस्य द्विजसुखस्य गृहे नीतवती पुनः ॥”

सूर्यरूपभेदः । यथा, मार्कण्डेये । १०१ । १६ ।

“बोधश्चावगतिश्चैव स्मृतिर्विज्ञानमेव च ।

इत्येतानीह रूपाणि तस्य रूपस्य भासतः ॥”

जागरणकालः । चैतन्यम् । यथा, मार्क-

ण्डेये । ८१ । ६७ ।

“प्रबोधश्च जगत्सामी नीयतामच्युतो लघु ।

बोधश्च क्रियतामस्य हनुमेतौ महासुरौ ॥”)

बोधकः, पुं, (बोधयतीति । बुध् + णिच् + ण्वल् ।)

सूचकः । इति शब्दमाला ॥ पुस्तकान्तरे

बाधकोऽपि पाठः । बोधजनके त्रि ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । २ । ४ ।

“वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥”)

बोधकरः, पुं, (करोतीति करः । कृ + ट । बोधस्य

प्रबोधस्य करः ।) निशान्ते बोधकारकः ॥

तत्पर्यायः । वैतालिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७ ॥

बोधज्ञः, पुं, (बोधं अभिप्रायं जानातीति । ।

बोध + ज्ञा + क ।) अभिप्रायवेत्ता । श्रीकृष्णः ।

यथा,—

“सर्वभावविदां श्रेष्ठो बोधज्ञः कामशास्त्रवित् ।

कामिनीं बोधयामास वासयामास वचसि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५३ अध्यायः ॥

बोधनं, स्त्री, (बुध् + णिच् + ण्वल् ।) गन्वदी-

पनम् । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ वेदनम् ।

विज्ञापनम् । इति बुधधात्वर्थदर्शनात् ॥ (उद्दी-

पनम् । यथा माघे । ६ । ३४ ।

“समयेन तेन चिरसुप्तमनो-

भवबोधनं समबोधितम् ॥”

“मनोभवस्य कामस्य बोधनं उद्दीपनं यस्मिन् ।”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । ज्ञानम् । यथा,

रघौ । ६ । ४६ ।

“परिचयं चललक्ष्यनिपातने

भयरुषोश्च तद्विज्ञितबोधनम् ॥”

“तेषां चललक्ष्याणां इज्ञितस्य चेष्टितस्य

भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति ।”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) दुर्गाया बोधनं

यथा । देवीपुराणे ।

“इधे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गले ॥”

अत्र कृष्णादित्वादिधे इत्यपि गौणाश्विनपरम् ।

अतएव कालकौमुद्यादिदृष्टम् । यथा,—

“कर्कश्यर्के हरौ सुमे शक्रध्वजक्रियाश्विने ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ॥”

इति ॥

बोधयेदिति शेषः । तत्रापि नवमीबोधनं

कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन सिंहाके

तुलाकेऽप्याश्विनत्वेन वाक्यरचना । एवं प्रति-

वर्धं कर्त्तव्यत्वादार्द्रादिनक्षत्रालाभेऽपि बोध-

नादिकार्यम् । नक्षत्रयोगस्तु फलातिशयाय ।

तथा च लिङ्गपुराणम् ।

“मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।

तथा तिथ्यन्तरेऽप्येवमन्त्रेषु च फलोच्चयः ॥”

यथाह देवलः ।

“तिथिचक्रयोगयोगे द्वयोरेवानुपालनम् ।

योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजनकर्मणि ॥”

कृष्णनवम्यामाद्रायोगो विधौ मन्त्रे च श्रूयते ।

तथा च लिङ्गपुराणम् ।

“कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाऽर्चयेद्देवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरे ॥”

चतुर्थपादे गौतवादित्रिभिः स्वनैरिति कालिका-

पुराणे पाठः ।

“इधे मास्यसिते पक्षे नवम्यामाद्रायोगतः ।

श्रीरुचि बोधयामित्वां यावत् पूजां करोम्यहम् ॥
 ऐं रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।
 अकाले ब्रह्मणा बोधो देयास्त्वयि कृतः पुरा ॥”
 इति मन्त्रलिङ्गम् ॥

अकाल इति तु रात्रित्वेन दक्षिणायनस्य ।
 तथाच श्रुतिः । तपस्तपस्यौ श्रैशिराष्टतुः मधुश्च
 माधवश्च वासन्तिकाष्टतुः शुक्लश्च शुचिश्च
 ग्रेमाष्टतुः । अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं
 नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकाष्टतुः इषश्च ऊर्जश्च
 शारदाष्टतुः सहाश्च सहस्यश्च हेमन्तिकाष्टतुः ।
 अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति । एवञ्च ।
 राजावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ।
 तथैव च नराः कुरुः प्रतिसम्पत्सरं वृषेति-
 द्विषयम् ॥ अतएव लिङ्गपुराणकालिकापुरा-
 णयोर्दिव्येयुक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणे बोधने
 राजावितिपदं देवतारात्रिपरम् । ततश्च पूर्वाह्णे
 नवम्यामाद्रांयुक्तायां बोधनं पूर्वाह्णतरकाल
 एव आद्रालामे दिव्येयुक्तं दिवापदात्तत्रापि
 बोधनं अन्यथा दिवापदं अर्थं स्यात् । ज्योतिषा-
 र्णवे यत्तमुक्तं वराहेण ।

“कन्यादिमीनपर्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः ।
 तत्र बोधः प्रकर्तव्यो देवा राज्ञां शुभप्रदः ॥”
 शिव आद्रा । एवञ्चोभयदिने पूर्वाह्णे नवमी-
 लामे परचाद्रालामे परत्र बोधनं न तु युग्मात्
 पूर्वत्र । युग्मबाधकपूर्वाह्णस्य बाधकनक्षत्रानु-
 रोधात् दिवा नक्षत्रालामे तु पूर्वाह्ण एव
 नवम्यां उभयत्र पूर्वाह्णालामे पूर्वदिने एव
 युग्मात् । अत्र केवलनवम्यां बोधनविधिर्नक्षत्र-
 स्थापि गुणफलत्वाच्च ।

“माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्दे माघसप्तमी ।
 माकरीति च यत्प्रोक्तं तत्प्रायोदत्तिदर्शनात् ॥”
 इति ॥

सौरागमात् माकर्त्यादिवत् आद्रायोग इत्यस्य
 प्रायिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते । ततश्चाद्रारहित-
 बोधने मन्त्रान्तरानुपदेशात् तन्मन्त्रः प्रणव-
 युक्तत्वेन प्रयुज्यते ।

“यत्नश्चातिरिक्तश्च यच्छिद्रं यदयश्चियम् ।
 यदमेधमशुद्धश्च यातयामश्च यद्भवेत् ।
 तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्वश्चाविफलं भवेत् ॥”
 इति योगियाज्ञवल्क्यात् षष्ठ्यां बोधनेऽप्येवम् ॥
 नवमीबोधनासामर्थ्यं तु षष्ठ्यां सायं बोधनम् ।
 तथा भविष्ये ।

“षष्ठ्यां विस्वतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु
 कारयेत् ॥”

सन्ध्योक्ता वराहेण ।

“अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या यत्कीभूता न तारका
 यावत् ॥”

षष्ठ्यां बोधने तु प्रागुक्त ऐं रावणस्य वधार्था-
 यति अहमप्याश्विने षष्ठ्यां सायाह्णे बोधयाम्यत
 इति पठेत् । यदा तु पूर्वदिने सायं षष्ठीलाभः
 परदिने सायं विना षष्ठीलाभः तदा पूर्वद्वि-
 बोधनं परदिने सायमामन्त्रणम् । यदा तूभय-

दिने सायं षष्ठ्यालाभस्तदा परेऽहनि पूर्वाह्णे
 षष्ठ्यां बोधनम् ।

“बोधयेद्विषयासायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ।
 षष्ठ्यां बोधने तु नक्षत्रानुपदेशात् तदादरः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधनी, स्त्री, (बुध् + भावे ल्युट् । डीप् । बोधः ।
 (बोध्यतेऽनया । बुध् + णिच् + करणे ल्युट् ।
 अनया हि मूर्च्छितो बोध्यते अतोऽस्य तथा-
 त्वम् ।) पिप्पली । इति मेदिनी ॥ (बुध्यतेऽस्याम् ।
 बुध् + अधिकरणे ल्युट् । स्त्रियां डीप् । अस्यां
 हि योगनिद्राया हरः प्रबोधनात्तथात्वम् ।)
 कार्तिकशुक्लैकादशी । सा तु उत्पानैकादशी ।
 यथा,—

“शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।
 सैवोपोष्ठा गृहस्थेन नान्या ह्यणा कदाचन ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।
 “तावन्नर्जन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखाः ।
 मधुरायां प्रिया विष्णोर्वावन्नायाति बोधनी ॥”
 इति हरिभक्तिविलासे पद्मपुराणवचनम् ॥

बोधनीयः, त्रि, (बुध् + कर्मणि अनौयर् ।)
 बोध्यः । बोधितव्यः । बोधयोग्यः ॥

बोधवासरः, पुं, (बोधस्य भगवतो मायानिद्रायाः
 प्रबोधस्य वासरः ।) भगवतः प्रबोधदिनम् ।
 उत्पानैकादशी । यथा,—

“जन्मप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि ।
 वृथा भवति तत् सर्वं न कृत्वा बोधवासरम् ॥”
 इति हरिभक्तिविलासधृतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

बोधनः, पुं, (बुध्यते इति । बुध् + आनच् ।)
 गीयति । विज्ञः । बुधभेदः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

बोधः, पुं, (बुध् + “बुध्यते” इति ॥ ४।११७।
 इति इन् ।) समाधिभेदः । पिप्पलवृक्षः । इति
 मेदिनी । धे, ११ ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“पिप्पलो बोधिरश्वत्थश्चैत्यवृक्षो गजाश्वनः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

बोधः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ज्ञातरि, त्रि ।
 इत्युणादिकोषः ॥

बोधितं, त्रि, (बुध् + णिच् + क्त ।) ज्ञापितम् ।
 यथा,—

“राजावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधितरुः, पुं, (बोधिरेव तरुः ।) अश्वत्थवृक्षः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ (गुणादयोऽस्या-
 श्वत्थशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

बोधितव्यं, त्रि, (बुध् + णिच् + तय ।) ज्ञापि-
 तव्यम् । यथा । बोधितव्योऽयं पूर्वपक्षः । इति
 शाङ्करभाष्यम् ॥

बोधिद्रुमः, पुं, (बोधिरेव रुमः ।) अश्वत्थवृक्षः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥

बोधिवृक्षः, पुं, (बोधिरेव वृक्षः ।) अश्वत्थवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

बोधिसत्त्वं, स्त्री, (बोधि बोधवत् सत्त्वम् ।) बृह-
 विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । २२ । ३५ ।

“दयालुर्बोधिसत्त्वांशः कोऽन्यो जीमूतवाहनात् ।
 शक्रयादर्थिसात् कर्तुमपि कल्पद्रुमं कृती ॥”

बौद्धं, स्त्री, (बुद्धेन प्रणीतम् । बुद्ध + अण् ।)
 बुद्धकृतनिरीश्वरशास्त्रम् । तत् सर्वैः शास्त्र-
 कारैः खण्डितं अग्राह्यम् । इति श्रीभागवतम् ।

बौद्धशास्त्रसंस्थापनकर्ता बृहस्पतिः । यथा,—
 “प्राह वाचस्पतिं देवः पीडितोऽस्मि रजैः सुतैः ।
 न यज्ञभागो राज्यं मे निर्जितश्च बृहस्पतिः ।

राज्यलाभाय मे यत्नं विधुस्व धिषणाधिपः ॥
 ततो बृहस्पतिः शक्रमकरोद्वलदर्पितम् ।

गृहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा ॥
 गत्वाथ मोहयामास राजपुत्रान् बृहस्पतिः ।
 जिनधर्मे समास्थाय वेदवाह्यं स वेदवित् ॥

वेदत्रयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः ।
 वेदवाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् ।
 जघान शक्रो वज्रेण सर्वधर्मवद्भिक्तान् ॥”
 इति मातृस्ये २४ अध्यायः ॥

(बौद्धदर्शनं यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे । “अत्र
 बौद्धैरभिधीयते यदभ्यध्यायि अविनाभावो
 दुर्वोध इति तदसाधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्या-
 मविनाभावस्य सुज्ञानत्वात् । तदुक्तम्,

“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
 अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात् ॥”
 इति ॥

अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकावितिपक्षे
 साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत्
 भूते भविष्यति वर्तमाने अनुपलभ्यमानेऽपि
 व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु तथा-

विधस्यले तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का
 दुष्यरिहरेति चेत् मैवं वोचः विनापि कारणं
 कार्यमुत्पद्यतामिमेवंविधायाः शङ्कायां याथा-

तावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्कित
 यस्मिन्नाशङ्कमाने याथातादयो नावतरेशुः
 तदुक्तं याथातावधिराशङ्कित । तस्मात्तदुत्पत्ति-

निश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्ति-
 निश्चयश्च कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भ-
 पञ्चकनिबन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः
 कारणोपलम्भे सत्युपलम्भः उपलब्धस्य पश्चात्

कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पञ्चकारणा
 धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते
 तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते

यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव
 जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः अप्रवृत्ते तु
 बाधकं भूयः सहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचार-

शङ्कायाः को निवारयिता । शिंशपावृक्षयोश्च
 तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामाना-
 धिकरणव्यवलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्ताभेदे तत्

सम्भवति पर्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात्
 नाप्यत्यन्तभेदे गवाश्वयोरनुपलम्भात् । तस्मात्

कार्यात्मानौ कारणभात्मानमनुमापयत इति सिद्धम् ।

यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्यात् तं प्रति ब्रूयात् अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा । न प्रथमः एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात् । नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रवाणेन त्वया अशिरस्कवचनस्योपन्यासे मम माता बन्धुतिवद्वाधातापातात् । किञ्च प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत्प्रमाणजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं स्वभावानुमानम् । परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रवता कार्यलिङ्गकमनुमानम् अनुपलब्ध्या कश्चिदर्थप्रतिषेधयतानुपलब्धलिङ्गकमनुमानम् । तथाचोक्तं तथागतेः ।

“प्रमाणान्तरसामान्यस्थितिरन्यधियां गतेः ।

प्रमाणान्तरसङ्गावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥”

इति ॥

पराक्रान्तञ्चात्र स्वरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरन्यते ।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति । ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्व-वाह्यशून्यत्व-वाह्यार्थानुमेयत्व-वाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते । यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बोद्धव्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विधं यथा गतोऽस्तमर्क इत्युक्ते चारचौरानूचानादयः स्वच्छानुसारेणभिसरणपरस्परस्वरणसदाचरणादिसमर्थं बुध्यन्ते । सर्वं क्षणिकं क्षणिकं दुःखं दुःखं स्वलक्षणं स्वलक्षणं शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम् । तत्र क्षणिकत्वं गौलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति । न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य गौलादिक्षणानां प्रत्यक्षासिद्धत्वात् व्यापक्यावृत्त्या व्याप्यावृत्तिन्यायेन व्यापकक्रमाक्रमयावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वयावृत्तेः सिद्धत्वाच्च । तच्चार्यक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां यामं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत इति न्यायेन आघातस्योद्भूतत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद्यावर्तमानौ अर्थक्रियामपि आवर्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम् ।

नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तदुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति नो वा । आद्ये तयोरेनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य क्षेपा-

योगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्यं समर्थश्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च । द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्यात् सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे न चैष वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययाच्च । ननु क्रमवत्सहकारिणाभात् स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण क्रमणमुपपद्यते इति चेत् तज्जदं भवान् पृथो आचक्षां सहकारिणः किं भावस्योपकुर्वन्ति न वा न चेत् नापेक्षणीयास्ते अक्षित् कुर्वन्तां तेषां तादात्म्यायोगात् । उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्भियते न वा भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणिकस्य आगन्तुकातिशयान्वयतिरेकानुविधायित्वात् । कार्यस्य । तदुक्तम् ।

“वर्धातपाभ्यां किं योन्नश्चर्मण्यस्ति तयोः

फलम् ।

चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः ॥”

इति ।

अथ भावस्तेः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अज्ज्ञं तर्हि सहकारिणो न ज्ञात्वा प्रवृत्तं पलायमानानपि गले पाशेन बद्धा ह्ययं कार्यं कुर्व्यात् स्वभावस्यानुपायात् । किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौष्ट्यामपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्येकानवस्थादौष्ट्येया तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् बीजञ्चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोषकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोहयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे तस्मिन्पुष्पकारे पूर्वान्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा अवस्थिता । अधोपकारः कार्यार्थमपेक्षमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्यं जनयति तत्सापेक्षो वा । प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापेतम् । द्वितीये अपेक्षमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेयः एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत् । एवमपेक्षमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दूरवस्था स्यात् । अथ भावादभिज्ञोऽतिशयः

सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुञ्चदूपादिपदवेदनीया जायत इति फलितं ममापि मनोरथदुमेण ।

तस्मादक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्वटा नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात् । तथाहि गुणपत्सकलकार्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्तते न वा । प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत् कार्यकारणमापेतम् । द्वितीये स्थायित्ववृत्त्याशा मूषिकमचितवीजादावङ्कुरादिजननप्रार्थनामनुसरेत् । यद् विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना यथा प्रीतोष्णे । विरुद्धधर्माध्यस्तश्चायमिति जलधरे प्रतिबन्धसिद्धिः । न चायमसिद्धो हेतुः स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वात्तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते यद्यदा ध्वज्जननासमर्थं तत्तदा तत्र करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थश्चायं वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्यं करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विपर्ययः । तस्माद्विपक्षे क्रमयोगपदयथावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतयतिरेकस्यापि प्रसङ्गतद्विपर्ययवत्तात् ग्रहीतान्वयस्यापि सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञानश्रिया ।

“यत् सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च

भावा अमी

सत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा ।

नाप्येकैव विधान्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत् । द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यति ॥” इति ॥

न च कणभञ्जाक्षरणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्वमिति मन्तव्यं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वरूपसत्तानिवन्धनः सहजवहारः प्रयोजकगौरवापत्तेः अनुगतत्वानुगतत्वविकल्पपराहतेषु सर्वपमहीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मण्डिषु सूत्रवद्भूतकणेषु गुणवत्ताप्रतिभासनाच्च । किञ्च सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रयसर्वगतं वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन स्वविषयसर्वगतमिति । किञ्च विद्यमाने घटे वर्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः । किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते विनश्यति स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः द्वितीये नित्यत्वाच्चो युक्त्युक्तिः

तृतीये द्रव्यप्रसक्तिः इत्यादि दूषणग्रहणस्त-
त्वात् सामान्यमप्रामाणिकम् । तदुक्तम् ।

“अन्यत्र वर्तमानस्य ततोऽन्यस्यानजन्मनि ।

तस्मादचलतः स्थानादवृत्तिरित्युक्तम् ॥

यत्रासौ वर्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु ।

तद्देशिनश्च याप्रोति किमप्येतन्महाद्भुतम् ॥

न याति न च तत्रासीदस्ति पञ्चाग्न्यांशवत् ।

जहाति पूर्वं नाधारमहो यस्यनसन्ततिः ॥”

इति ॥

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग
अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोऽयमायुष्मतेति
अलमतिप्रसङ्गेन ।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकर-
सम्मतम् अन्यथा तन्निवृत्तसूनां तेषां तन्निवृत्त-
पाये प्रवृत्तानुपपत्तेः । तस्मात् सर्वं दुःखं
दुःखमिति भावनीयम् । ननु किंवदिति पृष्टे
दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्नैवं खलचक्षणां
क्षणां चणिकतया सालक्षणाभावात् नैतेन
सङ्गमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात् । ततः खल-
क्षणं खलक्षणमिति भावनीयम् एवं शून्यं
शून्यमित्यपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न
मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्यो-
पलम्भात् । यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य
दर्शनस्येदन्ताया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्मध्यस्थस्य
रजतत्वादेस्तत्त्वस्य च समवायादेः सत्त्वं
स्यात् न चैतदिष्टं कस्यचिद्वादिनः । न चार्द्ध-
जरतीयमुचितं न हि कुक्कुत्वा एको भागः
पाकाय अपरो भागः प्रसवाय कल्पतामिति
कल्प्यते । तस्मादध्यस्ताधिष्ठानतत्त्वस्य दर्शन-
द्रष्टृणां मध्ये एकस्यानेकस्य वा असत्त्वे निषेध-
विषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं बलादापतेदिति भग-
वतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्यम-
चौकथन् भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्य-
भिधानमुखेन स्थायित्वागुक्लवेदनीयत्वानुगत-
सर्वस्यत्वमभ्यावर्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्य-
वसानम् । अतस्तत्त्वं सदसदुभयाभ्यामक-
चतुष्कोणविनिर्मुक्तं शून्यमेव तथाहि यदि
घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकयापारवैय-
र्थ्यम् । असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव
दोषः प्रादुःस्यात् । यथोक्तम् ।

“न सतः कारणापेक्षा योमादेरिव युज्यते ।

कार्यस्यासम्भो हेतुः स्वपुण्यादेरिवावत ॥”

इति ॥

विरोधादितरौ पञ्चावनुपपन्नौ तदुक्तं भगवता
अलङ्कारावतारे

“बुद्धा विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।

अतो निरभिलष्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः ॥”

इति ॥

“इदं वस्तुवसायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।

यथा यथार्थास्त्वन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा ॥”

इति च ॥

न क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । दृष्टार्थ-

व्यवहारश्च न स्वप्नव्यवहारवत् संख्या सङ्ग-
च्छते । अत एवोक्तम्

“परित्राटकासुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ ।

कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना ॥”

इति ॥

तदेवं भावनाचतुष्टयवशांनिखिलवासनानि वृत्तौ
परिनिर्वाणं शून्यरूपं सेव्यतीति वयं कृतार्थाः
नास्माकमुपदेशं किञ्चिदस्तीति । शिष्येस्ताव-
दोग्रस्यः चारश्चेति द्वयं करणीयम् । तत्राप्राप्त-
स्यार्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगो योगः गुरुक्त-
स्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः गुरुक्तस्याङ्गीकर-
णादुत्तमाः पर्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च अत-
स्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः । गुरुक्त-
भावनाचतुष्टयं वाच्यार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्या-
न्तरस्य शून्यत्वस्याङ्गीकृतं कथमिति पर्यनु-
योगस्य करणात् केषाञ्चिद् योगाचारप्रथा ।
एषा हि तेषां परिभाषा स्वयं वेदनं तावदङ्गी-
कार्यम् अन्यथा जगदान्धं प्रसज्येत । तत्
कीर्तितं धर्मेकीर्तिना ।

“अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति ॥”

वाच्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः ।
अर्थो ज्ञानग्राह्यो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो
वा न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः
अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येथाः अतीत
एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तत्त्वनकत्वादिति तदपि
बालभाषितं वर्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रि-
यादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं
परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः
कृतस्त्रैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् । न
प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् घटकेन युगपदोग्रस्य
बाधकत्वाच्च । यथोक्तम्

“घटकेन युगपदोग्रात् परमाणोः षडंशता ।

तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः ॥”

इति ॥

तस्मात् स्वयतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका
बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाश-
वदिति सिद्धम् । तदुक्तम्

“नान्योऽनुभाषो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽ-

परः ।

ग्राह्यग्राहकवैधुर्थात् स्वयं सेव प्रकाशते ॥”

इति ॥

ग्राह्यग्राहकयोरभेदस्यानुमातव्यः यद्वेदते येन
वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा
वेदन्ते तैश्च नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना
अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य
नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात्
यस्यायं ग्राह्यग्राहकसंबन्धीनां पृथगवभासः स
एकस्मिन्मन्त्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अत्रा-
प्यनादिरविक्रिन्नप्रवाहाभेदवासनैव निमित्तम् ।
यथोक्तम् ।

“सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्यतेन्दाविवादयः ॥” इति ॥

“अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंबन्धित्वभेदवानिव लक्ष्यते ॥”

इति च ॥

न च रसवीर्यविपाकादि समानमाश्रामोदको-
पार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो
वेदवेदकाकारविधुराद्या अपि बुद्धेर्बुद्धवत् परि-
ज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूप-
वत्तया तिमिरादुपहताक्ष्णां केशेन्द्रनाडी-
ज्ञानभेदवदनादुपपन्नवासनासामर्थ्याद्भवस्थोप-
पत्तेः पर्यनुयोगाद्योगात् । यथोक्तम्

“अवेदवेदकाकारा यथा भ्रान्तेर्निरूप्यते ।

विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविज्ञवा ॥

तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ।

यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणा ॥”

इति ॥

तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकाराव-
भासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावना-
प्रचयवलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविध-
विषयाकारोपपन्नविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय
इति । अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं वाच्यं वस्तुजातं
नास्तीति तदुक्तं प्रमाणाभावात् । न च
सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेदवेद-
कयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजक-
त्वेन सन्दिग्धविपक्ष्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे
सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न
ज्ञानस्यान्तर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमान-
तया एकदेशत्वेककालत्वलक्षणसहत्वनियमा-
सम्भवाच्च नीलादयस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति
प्रतिभासः स्यात् नत्वदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्यया
दयतिरेकात् । अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि
नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्वेदेन प्रतिभासत
इति न च तत्राहसुक्तेष्व इति । तथोक्तम् ।

“परिच्छेदान्तरादोऽयं भागो बहिरिव स्थितः ।
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपपन्नः ॥”

इति ॥

“यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्वहिरिवदवभासते ॥”

इति च ॥

तदुक्तं वाच्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया
बहिर्वदित्युपमानोक्तेरुक्तेर्न हि वस्तुमित्रो
बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत
भेदप्रतिभासस्य भ्रान्त्येव अभेदप्रतिभासस्य
प्रामाण्यं तत्राप्रामाण्यं भेदप्रतिभासस्य भ्रान्त्य-
मिति परस्परश्रयप्रसङ्गाच्च अविशंवादान्नील-
तादिकमेव संविदाना वाच्यमेवोपाददते जगद्यु-
पेक्षन्तेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एव-
ञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदा-
भासतां भजेत अतोबहिर्वदिति वदता वाच्यं
ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव वाच्यो
भवन्तं प्रहरेत् ।

ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य वाच्यत्वमनुपपन्न-
मिति चेत् तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य
विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया

समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः
अतएव पर्थनुयोगपरिहारौ समग्राहिषाताम् ।
“भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव च अक्तेर्ज्ञानाकारार्पणत्वमम् ॥”

इति ॥

तथाच यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च
भाषया देशः यथा वा सम्भवेण स्नेहः तथा
ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । तदुक्तम्
“अद्वैतं घटयत्येनां न हि सुकृद्द्वैतरूपताम् ।
तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥”

इति ॥

न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्याः
सर्वत्राविशेषात् तान् सारूप्यमाविशत् सारूप्य-
यितुं घटयेदिति च । तथाच बाह्यार्थसदभावे
प्रयोगः ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्काः ते
सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः यथा अविवक्षितजि-
गमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षु-
जिगमिषुषु रूपांतरसन्तानसापेक्षाः तथाच
विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालय-
विज्ञाने कदाचिदेव नीलादुल्लेखना इति ।
तत्रालयविज्ञानं नामाहमास्यदं विज्ञानं
नीलादुल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम्
“तत् स्यादालयविज्ञानं यदभवेदहमास्यदम् ।
तत् स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यदनीलादिकमुल्लेखितम् ॥”

इति ॥

तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः
प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्वाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न
वासनापरिपाकप्रत्ययः कादाचित्कत्वात् कदा-
चिदुत्पाद इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादिनये
हि वासनानामेकसन्तानवर्तिनामालयविज्ञान-
नानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वका-
र्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च
प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्तिपूर्वक्षणाः कक्षी-
क्रियते सन्तानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात् ।
ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्तिवासना-
परिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्तिनः
क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यं न चेदेकोऽपि न
समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्तित्वाविशेषा-
त् । सर्वे समर्था इति पक्षे कार्यक्षेपानुप-
पत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिर्वाहाय शब्द-
स्यैव रूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि
प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति
चतुरणानिच्छताप्यक्षमतिना स्वानुभवमना-
च्छाद परिच्छेद्यम् । ते चत्वारः प्रत्ययाः
प्रसिद्धाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपति-
रूपाः तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य
चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता
भवति समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद्वाध-
रूपता सहकारिप्रत्ययादालोकाच्चक्षुषोऽधि-
पतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनिधयः विदितस्य
ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्तिर्नियामकं चक्षुर-
धिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिप-

तित्वोपलम्भात् । एवं चित्तचेत्यात्मकानां सुखा-
दीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि एवं चित्त-
चेत्यात्मकस्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदना-
संज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया
इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रि-
याणि रूपस्कन्धः । आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञान-
प्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्ध-
जन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः ।
गौरित्यादिशब्दोल्लेखिसविज्ञानप्रवाहः संज्ञा-
स्कन्धः । वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः
क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्माश्च
संस्कारस्कन्धः ।

तदिदं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधन-
चेति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं
सम्पादयेत् । अत एवोक्तं दुःखसमुदायनिरोध-
मार्गाश्चत्वारः आर्यस्य बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि ।
तत्र दुःखं प्रसिद्धं समुदायो दुःखकारणं तद्वि-
विधं प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च । तत्र
प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संयाहकं सूत्रम् इदं कार्यं
ये अन्ये हेतवः प्रत्ययन्ति गच्छन्ति तेषामय-
मानानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं कारणसमवायः
तन्मात्रस्य फलं न चेतनस्य कस्यचिदिति
सूत्रार्थः यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां घृणां
समवायाज्जायते । तत्र पृथिवी धातुरङ्कुरस्य
काठिन्यं गन्धश्च जनयति अज्यातुः स्नेहं रसश्च
जनयति तेजोधातु रूपमौष्ण्यञ्च वायुधातुः
स्पर्शनं चलनञ्च आकाशधातुरवकाशं शब्दश्च
ऋतुधातुयथायोगं पृथिव्यादिकम् । हेतूपनिब-
न्धनस्य च संयाहकं सूत्रम् तत्पादाद्वा तथा-
गतानामनुत्पादाद्वा स्थितेर्वैषां धर्माणां धर्मता
धर्मस्थितिता धर्मनियामकता च प्रतीत्य
समुत्पादानुलोमतेति । तथागतानां बुद्धानां
मते धर्माणां कार्यकारणरूपाणां या धर्मता
कार्यकारणभावरूपा एषोत्पादादनुत्पादाद्वा
स्थिता यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य
कार्यमिति धर्मतेत्यस्य विवरणं धर्मस्य कार्यस्य
कारणानतिक्रमेण स्थितिः स्वार्थिकस्तत्प्रत्ययः
धर्मस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकता ।
नन्वयं कार्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न सम्भव-
तीति अत उक्तं कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य
समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या सेव
धर्मता उत्पादादनुत्पादाद्वा धर्माणां स्थिता
न चात्र कश्चिच्चेतनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति
सूत्रार्थः । यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूप-
निबन्धः बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् काष्ठं काष्ठान्नालो
नालाद्गर्भस्ततः शूकं ततः पुष्पं ततः फलं न चात्र
वाक्ये समुदाये कारणं बीजादि कार्यमङ्कुरादि
वा चेतनीयते अहमङ्कुरं निर्वर्तयामि अहं बीजेन
निर्वर्तित इति । एवमाध्यात्मिकेष्वपि कारण-
द्वयमवगन्तव्यम् । पुरःस्थिते प्रमेयाज्जौ ग्रन्थ-
विस्तरभीरुभिरुपरम्यते । तदुभयनिरोधः तद-
नन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः तन्निरोधो

पायो मार्गः स च तत्त्वज्ञानं तच्च प्राचीन-
भावनावलाङ्गवतीति परमं रहस्यं सूत्रस्यान्तं
पृच्छतां कथितं भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः
सौत्रान्तिका भवन्त्विति भगवताभिहिततया
सौत्रान्तिकसंज्ञा सञ्जातेति । केचन बौद्धा
वाक्येषु गन्वादिषु आन्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु
सत्स्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्य-
मिति प्राथमिकान् विनियानचीकथत् भगवान्
द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान् विज्ञान-
मेवैकं सदिति तृतीयानुभवं सत्यमित्यास्थितान्
विज्ञेयमनुमेयमिति सेयं विरुद्धा भावेति वर्ण-
यन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः । एषा हि
तेषां परिभाषा समुन्निवति विज्ञेयानुमेयत्ववादे
प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन व्याप्ति-
संवेदनस्थानाभावेनानुमानप्रवृत्तानुपपत्तेः

सकललोकानुभवविरोधश्च । ततश्चार्थो द्विविधः
ग्राह्योऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं
प्रमाणं कल्पनापोढत्वात् अध्यवसायः सविक-
ल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात् । तदुक्तम् ।
“कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।
विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपपन्नः ॥”

इति ॥

“ग्राह्यं वस्तुप्रमाणं हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा ।
न तद्वस्तु न तन्मानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजम् ॥”

इति च ॥

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्त-
स्यार्थप्राप्तिः संवादश्चोपपद्येयातामिति चेन्न
तद्भ्रमं मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पार-
पम्यर्थ्यणार्थप्रतिलम्भसम्भवेन तदुपपत्तेः । अव-
शिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह
प्रतयते । न च विनयाश्रयानुरोधेनोपदेशभेदः
साम्प्रदायिको न भवतीति भणितव्यं यतो भणितं
बोधचित्तविवरणे

“देशना लोकनाथानां सत्त्वाश्रयवशानुगाः ।
भियन्ते बहुधा लोके उपायैर्वहुभिः किल ॥
गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिन्मोहयलक्षणाः ।
भिन्ना हि देशना भिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणा ॥”

इति ॥

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसि-
द्धम् ।

“अर्थानुपार्थं बहुशो द्वादशायतनानि वै ।
परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः ॥
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।
मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैः ॥”

इति ॥

विवेकविलासे बौद्धमतमित्यमभ्यधाय ।
“बौद्धानां सुगतो देवो विश्वश्च क्षणभङ्गुरम् ।
आर्यसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥
दुःखमायतनश्चैव ततः समुदायो मतः ।
मार्गश्चैत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः ॥
दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥

तस्य टीका । ब्रह्मणः स्वरूपमन्तराविसर-
णार्थमाह । ब्रह्मतेजोमयमिति । तेजोमयं
ज्ञानात्मकम् । शुक्रं बीजभूतम् । यस्य सर्व-
मिदं रसः रसनीयं ज्ञेयं सर्वं यस्यैकस्य भूतं
सर्वं न तु विवर्तवादिनामिवासर्वं भूतस्य
सिद्धस्य अकल्पितस्य तच्च सर्वं स्यावरजङ्गमो-
पाधिवशात् द्वयं द्वेधा ॥ तच्च सगुणनिर्गुण-
भेदेन द्विविधं यथा,

“ब्रह्मेकं सृष्टिभेदस्तु गुणभेदेन सन्ततम् ।
तद्ब्रह्म द्विविधं वस्तु सगुणं निर्गुणं शिव ! ॥
मायाश्रितो यः सगुणो मायातीतश्च निर्गुणः ।
खेच्छामयश्च भगवानिच्छया विकरोति च ॥
इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा ।
केचिदेकं वदन्त्येवं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ॥
केचिद्वदन्ति द्विविधं ब्रह्म प्रकृतिपूर्वकम् ।
अद्वयं ये च वदन्त्येकं प्रकृतिपुरुषयोः परम् ॥
तस्माद्भवति तौ द्वौ च तद्ब्रह्म सर्वकारणम् ।
अथैकं परं ब्रह्म द्विविधं भवतीच्छया ॥

इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा ।
तत्रासक्तश्च सगुणः स शरीरौ च प्राकृतः ॥
निर्गुणस्तत्र निर्लिप्तः अशरीरौ निरङ्कुशः ।
स चात्मा भगवानित्यत्रः सर्वधारः सनातनः ॥
सर्वेश्वरः सर्वसाक्षी सर्वत्रास्ति फलप्रदः ।
शरीरं द्विविधं शम्भो ! नित्यं प्राकृतमेव च ॥
नित्यं विनाशरहितं नश्वरं प्राकृतं सदा ।
अहं लक्षापि भगवन्भावयोनित्यविग्रहः ॥
आवयोरंशभूता ये प्राकृता नष्टविग्रहाः ।
रुदादयस्त्वदंशाश्च मदंशा विष्णुरूपिणः ॥
ममाप्येवं द्विधा रूपं हिभुजश्च चतुर्भुजम् ।
चतुर्भुजोऽहं वैकुण्ठे पद्मया पार्श्वैः सह ॥
गोलोके हिभुजोऽहश्च गोपीभिः सह राघवा ।
द्विविधं मे वदन्त्येवं द्वौ प्रधानौ तु तस्मत् ॥
पुरुषश्च सदा नित्यो नित्या प्रकृतिरीश्वरी ।
सदा तौ द्वौ च संश्लिष्टौ सर्वेषां पितरौ शिव ! ॥
सशरीरौ निःशरीरौ खेच्छया सर्वरूपिणौ ।
प्राधान्यश्च यथा पुंसः प्रकृतेश्च तथा सदा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यनखण्डे ४३ अध्यायः ॥
नन्दयशोदां प्रति श्रीकृष्णवाक्यं यथा,—
“मामेव परमं ब्रह्म भगवन्तं सनातनम् ।
ध्यायं ध्यायं पुनश्चक्षिं त्यक्त्वा लभ परं पदम् ॥”

इति तत्रैव १२७ अध्यायः ॥

सगुणस्य तस्य नवधा रूपं यथा,—
“योगिनो यं वदन्त्येवं ज्योतीरूपं सनातनम् १ ।
ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यरूपं भक्ता वदन्ति यम् २ ॥
वेदा वदन्ति सर्वं यं ३ नित्यमाद्यं विचक्षणैः ४ ।
यं वदन्ति सुराः सर्वे परं खेच्छामयं प्रभुम् ५ ॥
सिद्धेन्द्रा सुवयः सर्वे सर्वरूपं वदन्ति यम् ६ ।
यमनिर्वचनीयश्च योगीन्द्रः शङ्करो वदेत् ७ ॥
स्वयं धाता च प्रवदेत् कारुणानाश्च कारुणम् ८ ।
शेषो वदेदन्ननं यं नवधा रूपमीश्वरम् ९ ॥
सर्वाङ्गमेव तस्मां यं वदन्ति रूपमीश्वरम् ।
वैष्णवानामेकरूपं वेदानामेकमेव च ॥

पुराणानामेकरूपं तस्मात्प्रविविधं स्तुतम् ।
न्यायो निर्वचनीयश्च यस्मत्तं शङ्करोऽब्रवीत् ॥
नित्यं वैशेषिकाद्यन्तं वदन्ति च विचक्षणाः ।
सांख्यो वदति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥
मीमांसा सर्वरूपश्च वेदान्तः सर्वकारणम् ।
पातञ्जलोऽप्यनन्तश्च वेदाः सत्यस्वरूपकम् ॥
खेच्छामयं पुराणश्च भक्ताश्च नित्यविग्रहम् ॥”

इति तत्रैव १२८ अध्यायः ॥

सगुणनिर्गुणभेदेन तस्य चतुर्धा रूपं यथा,—
“चतुर्विभागः संख्यौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ ।
प्रलयश्च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः ॥
एकेनांशेन ब्रह्मासौ भवत्यत्यन्तसृष्टिमान् ।
मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानामन्यभागतः ॥
कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः ।
इत्थं चतुर्धा संख्यौ वर्ततेऽसौ रजोगुणः ॥
एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम् ।
मन्वादिरूपौ चान्येन कालरूपौ परेण च ॥
सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितिं कुर्वते स्थितः ।
सत्त्वं गुणसुपाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः ॥
आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा प्रभुः ।
रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः ॥
असान्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्तते ।
कालस्वरूपो भागोऽन्यः सर्वभूतानि चापरः ॥
विनाशं कुर्वन्तस्तस्य चतुर्धैवं महात्मनः ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे २१ अध्यायः ॥

ब्रह्मध्यानं यथा,—
“ब्रह्मध्यानं प्रवक्ष्यामि मायातन्त्रविमर्दकम् ।
यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञस्तद्व्यक्तेर्ज्ञानमात्मनि ॥
ज्ञानं महति संयच्छेद्य इच्छेत् श्रेय आत्मनि ।
देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्कारवर्जितम् ॥
वर्जितं भूततन्मात्रैर्गुणजन्माश्रनादिभिः ।
सप्रकाशं निराकारं सदानन्दमनादिमत् ॥
नित्यं शुद्धं वृहस्पतं सत्यमानन्दमद्वयम् ।
तुरीयमक्षरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम् ॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरिति गीयते ।
आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥
बुद्धिस्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ।
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तुष्टौ गोचराः ॥
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।
यस्य विज्ञानवानात्मा युक्तेन मनसा सदा ॥
न स तत्पदमाप्नोति युक्तेन मनसा तदा ।
स तत्पदमाप्नोति स हि भूयो न जायते ।
विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवासरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
अहिंसादि यमः प्रोक्तः शौचादिनियमः स्तुतः ।
आसनं पद्मकादुक्तं प्राणायामो मरुज्ययः ॥
प्रत्याहारो जयः प्रोक्तो ध्यानमीश्वरचिन्तनम् ।
मनोवृत्तिधारणं स्यात् समाधिर्ब्रह्मणः स्तुतः ॥”

साकारस्य तस्य ध्यानं यथा,—
“अमूर्तं चेत् स्थिरी न स्यात्ततो मूर्तं विचि-
न्तयेत् ॥

हृत्पद्मकर्णिकामध्ये ब्रह्मचक्रगदाजवान् ॥

श्रीवत्सकौस्तुभयुतो वनमाली श्रिया युतः ।
नित्यः शुद्धो बुद्धियुक्तः नित्यानन्दाङ्गः परः ॥
आत्माहं परमं ब्रह्म परमज्योतिरेव तु ।
चतुर्विंशतिमूर्तिः स शालग्रामशिलास्थितः ॥
द्वारकादिशिलासंस्थो ध्येयः पूज्योऽपि वा

हरिः ।

मनसोऽभीष्टितं प्राप्य देवो वैमानिको भवेत् ॥
निष्कामो मुक्तिमाप्नोति मूर्तार्थायान् स्तुवन्
जपन् ॥”

इति गारुडे मूर्तार्थध्यानं ४४ अध्यायः ॥

ब्रह्मपदप्राप्तिकारणं यथा,—
“ब्रह्मण्याधाय कर्माणि निःसङ्गः कामवर्जितः ।
प्रसन्नेनैव मनसा कुर्व्याणो याति तत्पदम् ॥”

इति कूर्मपुराणे ३ अध्यायः ॥

सर्वं ब्रह्म यथा,—
“ब्रह्मैवेदं जगत् सर्वं ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते ।
ब्रह्मान्यद्भाति चेन्निश्चया यथा मरुमरीचिका ॥”
इत्यात्मबोधः ॥

ब्रह्मकन्यका, स्त्री, (ब्रह्मणः कन्यका सुता ।)
सरस्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ब्राह्मी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मकर्मसमाधिः, पुं, ब्रह्मण्येव कर्मात्मके समा-
धिश्चित्ताग्रं यस्य । यथा, श्रीभगवद्गीता-
याम् । ४ । २४ ।

“ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥”

ब्रह्मकुण्डं, स्त्री, (ब्रह्मणा निर्मितं कुण्डं सरो-
वरम् ।) ब्रह्मणा निर्मितसरोवरविशेषः । यथा,
“पाण्डुनाथस्योत्तरस्यां ब्रह्मकुण्डाक्षयं सरः ।
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं स्नानाय स्वर्गवासिनाम् ॥
आत्मानेन श्रुतयामं विस्तीर्णं तदहं कम् ।
सर्वपापहरं पुण्यं देवलोकात् समागतम् ॥
तत्र स्नानमन्त्रः ।

कमण्डलुसमुद्भूत ब्रह्मकुण्डान्ततस्व । !
हर मे सर्वपापानि पुण्यं स्वर्गश्च साधय ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नाति तस्मिन् सरोजले ।
पाण्डुनाथश्च संपूज्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
ब्रह्मकुण्डजले स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम् ।
ब्रह्मकूटं समारुह्य मुक्तिमेवाप्नुयान्नरः ॥”

इति कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥

ब्रह्मकूटः, पुं, (ब्रह्मा कूटे शिखरे यस्य ।) पर्वत-
विशेषः । यथा, कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥
“ब्रह्मकुण्डजले स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम् ।
ब्रह्मकूटं समारुह्य मुक्तिमेवाप्नुयान्नरः ॥”

ब्रह्मकूर्चं, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य कूर्चमिव ।)
व्रतविशेषः । यथा । वृहश्रुतातपः ।

“रजस्वले तु ये नार्यावन्मोन्त्यं सृष्टतो यदि ।
सर्वे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतः परम् ॥”
पञ्चगव्यपानं व्रतरूपं तेनोपवासः । ब्रह्मकूर्च-
माह जावालः ।

“अहोरात्रोचितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्तुतः ॥”

ब्रह्मचा

तदशक्तौ पुराणेकं दातव्यम् । इति प्रायश्चित्त-
तत्त्वम् ॥ (ब्रह्मपुराणेऽपि अस्य व्यवस्था यथा ।
नरस्तु चतुर्दश्यां पूर्णमायाममावास्यायास्ता
पञ्चगव्यं हविष्यान्नं वा भक्षयेत् । यस्तु पौर्ण-
मासीषु ब्रह्मचर्यं कुर्यात् तस्य सर्वपापक्षयो
भवेत् । यस्तु मासेन द्विःकुर्यात् स यथेष्टाङ्गति-
माप्नुयात् ॥)

ब्रह्मकोशी, स्त्री, (ब्रह्मणः कोशीव ।) अजमोदा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या अज-
मोदाशब्दे ज्ञेयाः ॥)

ब्रह्मगर्भा, स्त्री, (ब्रह्मेव गर्भो यस्याः ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मगिरिः, पुं, (ब्रह्मणो गिरिः पर्वतः ।) ब्रह्म-
शैलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नीलकूटाभि-
धेयकामाख्यानिलयस्य पूर्वभागे स्थितोऽयम् ।)
यथा, कालिकापुराणे २१ अध्याये ।

“ततस्तु नीलकूटाख्यं कामाख्यानिलयं परम् ।

तत्पूर्वभागे वसति ब्रह्मा ब्रह्मगिरिं पुनः ॥”

ब्रह्मप्री, स्त्री, गृहकन्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
(ब्रह्माणं ब्राह्मणं हन्तीति । ब्रह्म + हन् + टक् ।
ततो ङीप् ।) ब्रह्मघातिनी च ॥

ब्रह्मचर्यं, स्त्री, (ब्रह्मणे वेदार्थं चर्यं आचरणीयम् ।)

आश्रमविशेषः । यथा, गारुडे ६४ अध्याये ।

“ब्रह्मचर्यस्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।

ब्राह्मणः काममश्नीयात् आह्वे व्रतमपीडयन् ॥

मधु मांसं तथाश्नीनमित्यादि परिवर्जयेत् ।

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ॥

ग्रहणान्तिकमित्येके के श्रान्तश्चैव घोडश ॥”

(ब्रह्मचर्ये अष्टाङ्गमैथुनप्रतिषेधः । यदुक्तम् ।

“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गृह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

गन्तव्येभ्युनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाचलजगत् ॥”

एतच्च स्त्रीपुरुषयोः साधारणम् । पुंसः स्त्रीस-

रणादि शूच्यत्वम् । स्त्रियाश्च पुरुषसरणादि-

राहित्यम् अतएवाह मनुः । ५ । १६० ॥

“यते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये अवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥”

“ब्रह्मचर्ये अवस्थिता अकृतपुरुषान्तरमैथुना ॥”

इति कुल्लूकभट्टः ॥

यमर्भदः । यथा, पातञ्जले । २ । ३० ।

“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥”

“ब्रह्मचर्यमुपस्थानियमः ।” वीर्यधारणम्वा इति

भाष्यम् ॥ एतत्तु कलियुगे नास्ति । यथाह

महानिर्वाणतन्त्रे ।

“ब्रह्मचर्याश्रमो नास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये ॥

गार्हस्थ्यो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे ॥”

ब्रह्मचारिणी, स्त्री, (ब्रह्मणा वेदेन चारयति

आचरतीति । ब्रह्म + चर + स्वार्थे णिच् +

कर्त्तरि ल्यु । ङीप्) भार्गी । इति रत्नमाला ॥

ब्रह्मचारिणी, स्त्री, (ब्रह्मणि वेदे चरतीति ।

ब्रह्म + चर् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा ।

ब्रह्मचा

यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”

करुणौवचः इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्रह्मीश्याकः ।

इति रत्नमाला ॥ ब्रह्मचर्यव्रतधारिणी । यथा,

“आसीतामरणात् चान्ता नियता ब्रह्म-

चारिणी ।

यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥”

इति मनुः । ५ । १५८ ॥

ब्रह्मचारी, [न] पुं, (ब्रह्म ज्ञानं तपो वा आच-

रति अर्जयत्यवश्यम् । ब्रह्म + चर + आवश्यके

णिनिः ।) प्रथमाश्रमी । इति भरतः ॥

उपनयनानन्तरं नियमं कृत्वा गुरोः सन्निधौ

स्थित्वा साङ्गवेदाध्ययनं करोति यः । स द्विविधः ।

उपकुञ्जाणः नैष्ठिकश्च । तस्य नियमा यथा,—

“यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं वा च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥

सेवते मांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।

संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धार्थमात्मनः ॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।

देवताभ्यर्चनश्चैव समिदाधानमेव च ॥

वर्जयेन्मधु मांसश्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।

शुक्तानि यानि सर्वान्णि प्राणिनाश्चैव हिंसनम् ॥

अभ्यङ्गमञ्जनश्चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।

कामं क्रोधश्च लोभश्च नर्तनं गीतवादनम् ॥

द्व्यतश्च जनवादश्च परिवादं तथावृतम् ।

स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् कश्चित् ।

कामाहिं स्कन्दयन्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥

स्वप्ने सिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाकर्मचर्यित्वा त्रिः पुनर्मांमिदं जपेत् ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोशृङ्गन्दत्तिकाकुशान् ।

आहरेद्युवावदार्थानि भैक्षुषाहरहश्चरेत् ॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलवत्सु ।

अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥

सर्वं वापि चरेद्यग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नित्यस्य प्रयतो वाचमभिश्चान्तु वर्जयेत् ॥

दूरादाहृत्य समिधः सन्निध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥

अहृत्वा भैक्षचरणमसमिधं च पावकम् ।

अनातुरः सप्ररात्रभवकीर्णव्रतश्चरेत् ॥

भैक्षेण वर्जयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्ब्रती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥

व्रतवद्देवदेव्ये पित्रे कर्मण्यथर्षिवत् ।

काममभ्यर्षितोऽश्वीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते ॥

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।

राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत् कर्म विधीयते ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥

शरीरश्चैव वाचश्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नित्यस्य प्राङ्गलिस्त्रिहोत्रमाणो गुरोर्मुखम् ॥

ब्रह्मचा

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः ।

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ।

हीनाद्रवस्त्वेषः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेत् प्रथमश्चास्य चरमश्चैव संविशेत् ॥

प्रतिश्रवणसम्भावे श्रयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च सुझानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युन्नत्य त्वाव्रजतः पञ्चाङ्गावस्तु घ्रावतः ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैव चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु श्रयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥

नीचं श्रय्यासनश्चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।

कर्णौ तत्र पिधातयौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।

परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥

दूरस्थो नार्चयेदेनं न कुड्डो नान्तिके स्थितः ।

यानासनस्यश्चैवेनमवरुह्याभिवादयेत् ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।

असंसवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत् ॥

गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।

न चानिष्टद्यो गुरुणा खान् गुरुनभिवादयेत् ॥

विद्यागुरुश्चेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिसु ।

प्रतिषेधस्तु चाधर्मान् हितश्चोपदिष्टस्तपि ॥

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु चार्थेषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।

अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥

उत्सादनश्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥

गुरुवन् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरयोधितः ।

असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनाः ॥

अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥

स्वभाव एव नारीणां नराणामिह दूषणम् ।

अतोऽर्थान्न प्रमादयन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥

अविहङ्गसमलं लोके विहङ्गसमपि वा पुनः ।

प्रमदा क्षुत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥

मात्रा स्वप्ना दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विहङ्गसमपि कर्षति ॥

कामस्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा सुवि ।

विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावष्टमितिब्रुवन् ॥

विप्रोऽथ पादग्रहणमन्वहश्चाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥

ब्रह्मज

सुखो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखा-
जटः ।

नेनं यामेभ्योऽभिनिम्बोचेत् सुख्यो नाभ्युदियात्
कचित् ॥

तश्चेदभ्युदियात् सुख्यः प्रधानं कामचारतः ।
निम्बोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्पवसेद्दिनम् ॥
सुख्येण ह्यभिनिर्मुक्तः प्रधानोऽभ्युदितश्च सः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वीणो युक्तः स्यान्महतेनसा ॥
आचम्य प्रयतो नित्यमुष्टे सन्धे समाहितः ।
युचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि ॥”
इति मानवे । २ । १७४-२२२ ॥

अपि च । श्रीयौज्य उवाच ।
“बालः क्षतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगृहे वसेद्भूप ! ब्रह्मचारी समाहितः ॥
श्रीचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
ब्रतानि चरता ग्राह्या वेदाश्च क्षतबुद्धिना ॥
उभे सन्धे रविं भूप ! तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्ब्रजेद्याति नौचैरासीत चासति ।
प्रियो गुरौ वृषश्चेष्ट ! प्रतिकूलं न संभजेत् ॥
तेनैवोक्तः पठेद्देवं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षाजमश्रीयाद्गुरुणा ततः ॥
अवगाहेदपः पूर्वमाचार्येणावगाहिताः ।
समिञ्जलादिकषास्य कल्यं कल्यमुपानयेत् ॥
गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यमावसेत् प्राज्ञो निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः ॥”

इति विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १-७ ॥

अपि च । गारुडे ४६ अध्याये ।

“भिचात्तय्याथ शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सन्ध्याकर्मागिकार्यश्च धर्म्मोऽर्थं ब्रह्मचारिणः ॥”
स तु द्विविधः । यथा, कौर्म्म २ अध्याये ।

“ब्रह्मचार्यपकुर्वीणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ।
योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ॥
उपकुर्वीणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ।”
(गन्धर्वविशेषः । यथा महाभारते । १ । २३ । ५५ ।

“ब्रह्मचारी बहुगुणः सुवर्णश्चेति विश्रुतः ।
विश्वावसुर्भूमन्युश्च सुचन्द्रश्च शरस्तथा ॥”)

ब्रह्मजज्ञः, पुं, (ब्रह्मज्ञो जायते य इति ब्रह्मजः ।

ब्रह्म + जन् + ड । जानातीति ज्ञः । ज्ञा + कः ।

ततः कर्म्मधारयः ।) समष्टिखूलदेहाभिमानि-
विराट् । स च हिरण्यगर्भाज्जातः सर्वज्ञः ।

यथा, कठोपनिषदि । १ । १७ ॥

“त्रिनाचिकेतस्त्रिभिरेव सन्धिं
त्रिकर्म्मकृतं तरति जन्ममृतम् ।

ब्रह्मजज्ञं देवमीयं विदित्वा
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥”

पुनरपि कर्म्मस्तुतिमेवाह त्रिनेति । त्रिना-
चिकेतः त्रिजलो नाचिकेतोऽग्निः चितो ज्ञेन स

त्रिनाचिकेतः तद्विज्ञानस्तदध्ययनस्तदनुष्ठानवान्
वा । त्रिभिर्मण्डपिचाचार्यैरेव प्राप्य सन्धिं

सन्धानं मात्राद्यनुशासनं यथावत् प्राप्येत्येतत् ।
तद्वि प्रामाण्यकारणं श्रुत्यन्तरादवगम्यते ।

ब्रह्मज्ञा

यथा मातृमानित्यादेः । वेदस्तुतिशिष्टैश्च
प्रत्यचारुमानागमैर्वा तेभ्यो हि विशुद्धिः
प्रत्यक्षा । त्रिकर्म्मकृतं इत्याध्ययनदानानां कर्त्ता
तरति अतिक्रामति जन्म च मृत्युश्च जन्ममृतम् ।
किञ्च ब्रह्मजज्ञमिति । ब्रह्मजज्ञं ब्रह्मज्ञो
हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मजः ब्रह्मजज्ञासौ
ज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञः सर्वज्ञो ह्यसौ तं देवं द्योतन-
ज्ञानादिगुणवन्तं ईयं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतः
निचाय्य दृष्ट्वा च आत्मभावेन इमां स्वबुद्धि-
प्रत्यक्षां शान्तिं उपरतिं अत्यन्तमेति अतिशये-
नेति वैराजं पदं ज्ञानकर्म्मसमुच्चयादनुष्ठानेन
प्राप्नोतीत्यर्थः । इति शङ्कराचार्यकृतभाष्यम् ॥

ब्रह्मजटा, स्त्री, (ब्रह्मज्ञो जटव संहता ।)
दमनकटवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मजीवी, [न] पुं, (ब्रह्मज्ञा वेदेन वेदोक्त-
श्रौतादिकर्म्मणा इत्यर्थः जीवतीति । ब्रह्म +
जीव् + णिनिः ।) द्विजकार्येषु मूल्येन परि-
चारकः । यथा । अतृप्तवाक् तस्मिन् राजभृत्यो
वृत्तारोपकवृत्तिर्गर्दोऽपिदोऽभ्ययगजारोह-
णवृत्ती रज्जोपजीवी आगणिकः शूद्रोपाध्यायो
वृषलोपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्ति-
ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः
कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्य-
पशुविक्रेता चेति तादृशेरेव समेत्य न्यायतो
ब्राह्मणव्यवस्थया सर्वत्रयत्यागेन चतुर्थकाला-
हाराः सम्भूतसं विषयवन्मुपसृष्टेयुस्तस्यान्ते
देवपितृतर्पणं गवाहिकश्चेत्येवं व्यवहार्याः ।
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये प्रचेतसो
वचनम् ॥

ब्रह्मज्ञः, पुं, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + क ।)
श्रीगोपालः । यथा,—

“वाग्दाता वाक्प्रदो वाणीनाथो ब्राह्मण-
रक्षकः ।

ब्रह्मज्ञो ब्रह्मकृत् ब्रह्मा ब्रह्मकर्म्मप्रकाशकः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे गोपालमहसनामस्तोत्रे =
अध्यायः ॥

(विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४६ । ८४ ।

“ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मो ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥”

कार्तिकेयः । यथा, महाभारते । १३ । २३ । ११ ।

“ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मज्ञो ब्रह्मवित्त्वं
ब्रह्मशेषो ब्रह्मवर्ता वरिष्ठः ।

ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसव्रती त्वं
ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानां नेता ॥”)

ब्रह्मज्ञः, त्रि, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + क ।)
ब्रह्मवेत्ता । यथा,—

“स ब्रह्मज्ञः स वेदज्ञः सोऽपिहोत्री स दीक्षितः ।
चौनाचारक्रमाचारैर्यो यचेत्तारिणो नरः ॥”

इति चौनाचारप्रयोगविधिः ॥

ब्रह्मज्ञानं, स्त्री, (ब्रह्मणि ब्रह्मविषये यज्ञज्ञानम् ।)
ब्रह्मविषयकज्ञानम् । इति समञ्जसावृत्तिः ॥ ॥

तत्त्वमस्यादिवान्मन्त्रप्रतिफलितवृत्तास्तु-
ज्ञानम् । इति वेदान्तलघुचन्द्रिका ॥ “मिथ्या-

ब्रह्मज्ञा

वासनाविरहविशिष्टमात्मभिन्नभिन्नज्ञानम् ॥”
इतिमुक्तिवादः ॥ ॥ “क्षेत्रकर्म्मविपाकाशय-
निवर्त्तकहिरण्यगर्भविषयकं ज्ञानम् ॥” इति
वैजयन्तीधृतपातञ्जलमतम् ॥ ॥ “प्रकृतिपुरु-
षयोर्विवेकविषयज्ञानम् ॥” इति तत्त्वैव सांख्य-
मतम् ॥ तथा च ।

सूत उवाच ।

“वेदान्तसांख्यसिद्धान्तब्रह्मज्ञानं वदाम्यहम् ॥
अहं ब्रह्म परं च्योतिर्विष्णुरित्येव चिन्तयन् ।
सुखं हृद्गोत्रि वदौ च च्योतिरेकं त्रिधा
स्थितम् ॥

यथा सर्पिः शरीरस्थं गवां न कुरुते बलम् ।
निर्गतं कर्म्मसंयुक्तं दत्तं तासां महाबलम् ॥
तथा विष्णुः शरीरस्थो न करोति हितं नृणाम् ।
विनाराधनया देवः सर्वंगः परमेश्वरः ॥

आखण्डयोगवृत्त्याणां ज्ञानं त्यागः परं मतम् ॥
ज्ञातुमिच्छति शब्दादीन् रागद्वेषोऽथ जायते ।

लोभो मोहः क्रोध एत्येयुक्तः पापं नरश्चरेत् ॥
हस्तावुपस्थमुदरं वाक् चतुर्थी चतुष्टयम् ।

एतत् सुसंयतं यस्य स विप्रः कथ्यते बुधैः ॥
परवित्तं न गृह्णाति हिंसां न कुरुते तथा ।

नाचक्रीडारतो यस्तु तस्य हस्तौ सुसंयतौ ॥
परस्त्रीवर्जनपरस्त्रस्योपस्थं सुसंयतम् ।

अलोलुपो मितं भुङ्क्ते जटारं तस्य संयतम् ॥
सत्यं हितं मितं ब्रूते यः सदा तस्य वाग् यता ।

यस्य संयतान्येतानि तस्य किं तपसाध्वरैः ॥
रेक्वं यद्बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वदा ।

विश्वेश्वरे परे देवे ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
भुवोर्मध्ये स्थितां बुद्धिं विषयेषु युनक्ति यः ।

जीवो जायदवस्थायामेवमाहुर्विपश्चितः ॥
इन्द्रियाणामुपरमे मनसि ह्यथवस्थिते ।

स्वप्नान् पश्यत्यसौ जीवो बाह्यानाभ्यन्तरानथ ॥
हृदि स्थितः स तमसा मोहितो न स्मरत्यपि ।

यदा कस्य कुतो वेत्ति सुसुप्तिरिति कथ्यते ॥
जाग्रतो यस्य नो तन्त्रीर्न मोहो न भ्रमस्तथा ।

उत्पद्यते न जानाति शब्दादिविषयान् वशी ॥
इन्द्रियाणि समाहृत्य विषयेभ्यो मनस्तथा ।

बुद्ध्याहङ्कारमपि च प्रकृत्वा बुद्धिमेव च ॥
संयम्य प्रकृतिश्चापि चिच्छेत्त्वा केवले स्थितः ।

पश्यत्यात्मनि चात्मानमात्मनात्मप्रकाशकम् ॥
चिद्रूपममृतं शुद्धं निष्क्रियं व्यापकं शिवम् ।

तुरीयायामवस्थायामास्थितोऽसौ न संशयः ॥
शब्दादयो गुणाः पञ्च सत्त्वादास्तु गुणास्तथः ।

पुण्यशकस्य पद्मस्य पत्राण्यदौ च तानि हि ॥
सान्ध्यावस्था गुणकृता प्रकृतिस्तत्र कर्मिका ।

कर्णिकायां स्थितो जीवो देहे चिद्रूप एव हि ॥
पुण्यशकं परित्यज्य प्रकृतिश्च गुणात्मिकाम् ।

यदा याति तदा जीवो याति मुक्तिं न संशयः ॥
शरीरेण चतुर्भांगः कर्म्म बुद्धीन्द्रियाणि च ।

त्रिपञ्चकं विनश्येत् याति पुण्यशकं सदा ।
सन्धार्यश्चैव जीवेन योगसेवो हि मुक्तिभाक् ॥

ब्रह्मज्ञा

प्राणायामो जपश्चैव प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
 ध्यानं समाधिरित्येते षड्योगस्य प्रसाधकाः ॥
 पापक्षयो देवतानां प्रीतिरिन्द्रियसंयमः ।
 मनसः स्थिरता तेभ्यस्तत्त्वालोकश्च सर्वदा ॥
 गायत्र्या प्रणवेनाथ मात्रया प्राणसंयमः ।
 जपध्यानश्रुतो गर्भस्तेन ह्येनस्त्वगर्भकः ॥
 षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठश्चतुर्विंशतिमात्रिकः ।
 मध्या दादशमात्रास्तु ॐकारं सततं जपेत् ॥
 श्रुत्वा यथास्वरं सन्धक् शब्दं गौर्याति संमुखी ।
 प्रणवे च कृते तद्वत् परं ब्रह्म न संशयः ॥
 चारुके प्रणवे जप्ते परं ब्रह्म प्रसीदति ।
 अष्टाक्षरश्च जप्त्यो गायत्री दादशाक्षरा ॥
 सर्वेषामिन्द्रियाणान्तु प्रवृत्तिर्विषयेषु या ।
 निवृत्तिर्मनसा तस्यां प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः समाहृत्य स्थितो हि सः ।
 मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेषु संस्थितः ॥
 प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत् कालकृतो भवेत् ।
 यस्तावत् कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥
 तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ।
 तुष्टे तु नियतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
 ध्यायन्न चलते यस्य मनोऽभिधायते भृशम् ।
 प्राप्यावधिक्षतं कालं यावत् सा धारणा स्थिता ।
 ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपश्यति ।
 नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
 ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
 यत्तत् ध्यानं परं प्रोक्तं सुनिर्मिथ्यानचिन्तकेः ॥
 ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्येयस्तत्त्वयतां गतः ।
 पश्यति हैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
 मनः संकल्परहितमिन्द्रियार्थास्तु चिन्तयन् ।
 यस्य ब्रह्मणि संलूनं समाधिर्यः स कीर्तितः ॥
 ध्यायतः परमात्मानमात्मस्थं यस्य योगिनः ।
 मनस्तत्त्वयतां याति समाधिर्यः स कीर्तितः ॥
 चित्रस्थास्थिरता भ्रान्तिदौर्मनस्यं प्रमादता ।
 योगिनां कथिता दोषा योगविप्रप्रवर्त्तकाः ॥
 स्थित्यर्थं मनसः सर्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।
 तद्ब्रतं निश्चलीभूतं सूर्यस्थं स्थिरतां ब्रजेत् ॥
 न विना परमात्मानं किञ्चिज्जगति विद्यते ।
 विश्वरूपं तमेवेह इति ज्ञात्वा न सुहति ॥
 ॐकारं परमं ब्रह्म ध्यायेदजस्थितं विभुम् ।
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञरहितं जपेन्मात्रार्थयान्वितम् ॥
 हृदि सन्निवृत्तयेत् पूर्वं प्रधानं तस्य चोपरि ।
 तमो रजस्तथा सत्त्वं मण्डलत्रितयं क्रमात् ॥
 कृष्णरक्तसितं तस्मिन् पुरुषं जीवसंज्ञितम् ।
 तस्योपरि गुणैश्चर्यमष्टपत्रं सरोरुहम् ॥
 ज्ञानान्तु कर्णिका तत्र विज्ञानं केशरं स्मृतम् ।
 वैराग्यं नालं तत्कन्दो वैष्णवो धर्म उत्तमः ॥
 कर्णिकायां स्थितं चक्रं जीववन्नखलं विभुम् ।
 ध्यायेदुरसि संयुक्तमोङ्कारं सुक्तिसाधकम् ॥
 यत्कायक्ते च पुरुषस्त्रिसो मात्राः प्रकीर्तिताः ।
 अर्द्धमात्रा परं ब्रह्म क्षेयोऽध्यात्मविदुत्तमैः ॥
 ध्यायन् यदि त्यजेत् प्राणान् याति ब्रह्मण्य-

सैनिकम् ।

ब्रह्मण्यः

हरिं संस्थाप्य देहेऽङ्गे ध्यायन् योगी च
 सुक्तिभाक् ॥
 आत्मानमात्मना केचित् पश्यन्ति ध्यानचक्षुषः ।
 सांख्यबुद्ध्या तथैवान्ये योगेनान्ये तु योगिनः ॥
 ब्रह्मप्रकाशकं ज्ञानं भववन्धविमोदकम् ।
 तत्रैकचित्ततायोगो सुक्तिदो नात्र संशयः ॥
 जितेन्द्रियान्तःकरणो ज्ञानरुमो हि यो भवेत् ।
 स सुक्तः कथ्यते योगी परमात्मान्यवस्थितः ॥
 आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
 विलम्बजनकाः सर्वे विस्ताराः परिकीर्तिताः ॥
 शिशुपालः सिद्धिमागात् स्मरणाभ्यासगौरवात् ।
 आश्रमाः सर्वे एवेह पूर्वरात्रे परे तथा ॥
 योगाभ्यासं प्रकुर्वन्तः पश्यन्त्यात्मानमात्मना ।
 सर्वभूतेषु कारुण्यं विद्महेषं विषयेषु च ॥
 गुप्तशिशोदरादिषु कुर्वन् योगी विसृज्यते ।
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थास्तु न जानाति नरो यदा ॥
 काष्ठवत् ब्रह्मसंलीनो योगयुक्तस्तदा भवेत् ॥
 सर्वे वणाः स्त्रियः सर्वाः कृत्वा पापानि
 भस्मसात् ।

ध्यानाग्निनामलाः सन्तो लभन्ते परमां गतिम् ।
 मथनात् दृश्यते क्षमिस्तद्वत् ध्यानेन वै हरिः ॥
 ब्रह्मात्मनोर्यदेकत्वं स योगश्चोत्तमोत्तमः ॥
 बाह्यैरुपायैर्मुक्तिर्न नान्तःस्थैः स्यादयमादिभिः ।
 सांख्यज्ञानेन योगेन वेदान्तश्रवणेन च ।
 प्रत्यक्षतात्मनो या हि सा सुक्तिरभिधीयते ॥
 अनात्मन्यात्मरूपत्वमसतः सत्स्वरूपता ।
 दुःखाभावे तथा सौख्यं माया विद्याविना-

श्रिणी ॥”

इति गारुडं ब्रह्मज्ञाने २४० अध्यायः ॥
 ब्रह्मज्ञानी, त्रि, (ब्रह्मज्ञानं विद्यतेऽस्य । ब्रह्म-
 ज्ञान + इत् ।) ब्रह्मज्ञानविशिष्टः । यथा,—
 “कुशलाकुशलाट्ठितरहितः समदर्शकः ।
 लिङ्गाश्रमपरित्यागी ब्रह्मज्ञानी निगद्यते ॥”

इति शुङ्करानन्ददीपिका ॥

तेनापि कृष्णभक्तिः कर्तव्या । यथा,—
 ब्रह्मानन्देन पूर्णोऽहं तेनानन्देन पूर्णधीः ।
 तथापि शून्यमात्मानं मन्ये कृष्णरतिं विना ॥”
 इति पाद्मि पातालखण्डे जावालिं प्रति ब्रह्म-
 विद्यावचनम् ॥

ब्रह्मण्यः, पुं, (ब्रह्मण्ये हितः । ब्रह्मन् + “खलयव-
 माषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥” ५ । १ । ७ । इति यत् ।
 “येचाभावकर्म्मणोः ।” ६ । ४ । १६८ । इत्यनु-
 प्रकृत्या ।) विष्णुः । यथा, महाभारते १३ ।
 १४६ । ८३ ।

“ब्रह्मण्यो ब्रह्मदृष्टा ब्रह्म ब्रह्मविवर्द्धनः ।
 ब्रह्मविद्ब्रह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्रह्मण्यप्रियः ॥”
 अपि च ।

“ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुरद्वजः ।
 ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरच्युतः ॥”
 इत्यादिकचन्द्रिका ॥

ब्रह्मदारुवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ । सुङ्ग-
 टणम् । तूलवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मद

ग्रन्थैश्चरः । (स्त्री । दुर्गा । यथा महाभा-
 रते ६ । २२ । २६ ।

“वेदश्रुतिमहापुण्यं ब्रह्मण्ये जातवैदसि ।
 जम्बूकटकेष्वेतेषु नित्यं सन्निहितालये ॥”
 ब्रह्मणि साधौ त्रि । इति मेदिनी । ये, ६६ ।
 ब्रह्मण्यदेवः, पुं, (ब्रह्मण्यो देवः ।) श्रीकृष्णः ।

यथा,—
 “नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
 जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥”
 इति नारदीयपुराणम् ॥

(यथा च भागवते । ४ । २१ । ३७ ।
 “ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो
 नित्यं हरिर्यश्चरणाभिर्वन्दनात् ॥”)

ब्रह्मतालः, पुं, चतुर्मुखतालः । स तु, दशताला-
 त्तकः । तत्र ७ मात्राः । मात्रा तु, क च ट
 त पु इति पञ्चाक्षराणां सञ्चारणकालः । सेव
 लघुमात्रा । तदहं इतमात्रा । तन्मध्ये ४
 लघवः ६ इताः । ० । ०० । ००० । यथा,—
 “चतुर्मुखाभिधे ताले जगणानन्तरं भुतः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ब्रह्मतीर्थं, स्त्री, (ब्रह्मण्यस्तीर्थम् ।) पुष्करमूलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्करतीर्थश्च । (तत्र
 ज्ञानफलम् । यथा, महाभारते । ३ । ८३ ।
 १०५ ।

“ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! ब्रह्मण्यस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
 ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥”

ब्रह्मत्वं, स्त्री, ब्रह्मणो भावः । (“ब्रह्मण्यस्त्वः ।” ५ ।
 १ । १३६ । इति त्वः ।) तत्पर्यायः । ब्रह्मभूयम्
 २ ब्रह्मसायुज्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ।
 ब्रह्मसायुज्यम् ४ । इति शुद्धरत्नावली । (यथा,
 भार्कण्डेये । ५७ । ६० ।

“ब्रह्मत्वममरेणत्वं देवत्वं मरुतस्तथा ॥”)

ब्रह्मदण्डः, पुं, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य दण्डः सिद्ध-
 यष्टिः ।) ब्राह्मण्ययष्टिका । इति शुद्धचन्द्रिका ।
 वशिष्ठस्य सिद्धयष्टिः । यथा,—
 “ध्रुवत्वं क्षत्रियत्वं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ।
 एकैव ब्रह्मदण्डेन बहवो नाश्रिता मम ॥”

इति रामायणे विश्वामित्रवाक्यम् ।

(ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य प्रापकूपो दण्डः ।) ब्रह्म-
 प्रापः । यथा,—

“ब्रह्मदण्डहता ये च विदुर्दमिहताश्च ये ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(अयं हि राजधर्मं शत्रुनाशनोपायः । यदुक्तं
 महाभारते । २ । ५ । १२३ ।

“कच्चिदस्त्राणि सर्वानि ब्रह्मदण्डश्च तेनव ॥
 विषयोमास्तथा सर्वं विदिताः शत्रुनाशनाः ॥”)

ब्रह्मदण्डी, स्त्री, (ब्रह्मण्ये ब्रह्मोपासनार्थं दण्डी
 क्षुद्रो दण्डः ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
 अजदण्डी २ कण्टपत्रफला ३ । अस्या गुणाः ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफश्लेष्मानिलापहत्वम् ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा गारुडे १८६
अध्याये ।

“ब्रह्मदक्षी तु पुण्येण स्नाने पाने वशीकरा ॥”)

ब्रह्मदत्तः, पुं, इच्छाकुर्वशीयराजविशेषः । तत्-
पर्यायः । ब्रह्मदत्तः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

३५८ ॥ (यथा महाभारते । २ । ८ । २० ।

“ब्रह्मदत्तस्त्रिगर्तश्च राजोपरिचरस्तथा ॥”

स्नानामखातो नीपपुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।

२१ । २५ ।

पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ।

स कृत्वा शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ॥”

ब्रह्मणा दत्त इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । यथा,

रामायणे । ३ । १८ । ३८ ।

“अमोघा इषवश्चमे ब्रह्मदत्ताः सुतेजसः ।

दत्ता मह्यं महेन्द्रेण तूष्णीं चाक्षयसायकौ ॥”)

ब्रह्मदर्भा, स्त्री, (ब्रह्मणे हितो दर्भो यस्याः ।)

यमानिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥

(यथास्याः पर्यायः ।

“यमानिकोयगन्धा च ब्रह्मदर्भाजमोदिका ।

सैवोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्वयवसा-

क्या ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ब्रह्मदारु, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हितकरो

दारुः ।) स्नानामखातावस्थाकारवृत्तविशेषः ॥

तत्पर्यायः । नूदः २ पूषः ३ क्रसुकः ४ ब्रह्मण्यः

५ तूलम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥

पलाशिकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ तलम् ८ ।

इति भरतः ॥ पूगः ६ पूषः १० । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (क्रसुकार्थं पर्यायो यथा,

“तूतः स्थूलश्च पूगश्च क्रसुको ब्रह्मदारु च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ब्रह्मदैव्यः, पुं, (ब्रह्मा ब्राह्मणरूपी दैव्यः ।) प्रेत-

योनिप्राप्तब्राह्मणः । इत्येतिहम् ॥

ब्रह्मनालं, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मलोकप्राप्तेर्नालमिव ।)

काश्यां चक्रतीर्थस्य पूर्वभागे पितामहेश्वर-

लिङ्गस्थाधस्तीर्थविशेषः यथा,—

“पितामहेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मनालोपरिस्थितम् ।

पूजयित्वा नरो भक्त्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्मस्रोतःसमीपे तु कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

परामर्चयतामेति शुभमेव तत्क्षरेत् ॥

अनल्पमपि यत् कर्म कृतमत्र शुभाशुभम् ।

प्रलयेऽपि न तस्यास्ति प्रलयो मुनिसत्तम ॥

नाभितीर्थमिदं प्रोक्तं नाभीभूतं यतः चित्तेः ।

अपि ब्रह्माखण्डगोलस्य नाभिरेषा शुभोदया ॥

सा माणिकर्णिकेकीयं नाभिगाम्भीर्यभूमिका ।

ब्रह्माखण्डगोलकं सर्वं यस्यामेति लयोदयम् ॥

ब्रह्मनालं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

तत्सङ्गमे नरः स्नातः कोटिजन्ममलं हरेत् ॥

ब्रह्मनाले प्रतेद्वेषामपि कीकसमात्रकम् ॥

ब्राह्मणमण्डपान्तस्ते न विशन्ति कदाचन ॥”

इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे विन्दुमाधवाग्नि-

विन्दुसंवादे वैष्णवतीर्थमाहात्म्ये नाम ६१ अः ॥

ब्रह्मनिर्वाणं, स्त्री, (ब्रह्मणि परब्रह्मे निर्वाणं लयः ।)

ब्रह्मणि निर्वृत्तिः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।

२ । ७२ ।

“यथा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य

विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥”

ब्रह्मपत्रं, स्त्री, (ब्रह्मणस्तदाख्यया प्रसिद्धस्य वृत्तस्य

पत्रम् । पलाशपत्रम् । यथा,—

“भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कथयालोचनं हरेः ।

दर्शनं वैष्णवानां महापातकनाशनम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये ११८ अः ॥

ब्रह्मपर्णी, स्त्री, (ब्रह्मेव विस्तीर्णानि आम्बलं

स्थितानि पत्राणि यस्याः ।) पृश्निपर्णी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मपवित्रः, पुं, (ब्रह्मणि वेदोक्तकर्मणि पवित्रः ।)

कुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मपादपः, पुं, (ब्रह्मा तदाख्यया प्रसिद्धः पादपः ।)

पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥

ब्रह्मपुत्रः, पुं, विषमेदः । इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारकः ।

ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलधाचले ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(पर्यायोऽस्य यथा,

“काकोली गरलः चुडो वल्लभाभः प्रदोपनः ।

शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विषः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

ब्रह्मणः पुत्रः । सत्यम् । धर्मः । मरीच्यादिः ॥

मनुः । यथा मार्कण्डेये । ६४ । ११ ।

“मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।

सुखासीना निरुद्धाश्च त्रिःप्रकाराः सुराः

सृताः ॥”

नारदः । वशिष्ठः ॥) जैत्रमेदः । नदमेदः ।

इति मेदिनी । रे, २८५ ॥ शेषस्य पर्यायः ।

अमोघानन्दनः २ लौहित्यः ३ लोहितः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य नदस्योत्पत्ति-

माहात्म्ये यथा,—

सगर उवाच ।

“अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।

कथं शान्तनुभार्यायां रेतः स कमलासनः ॥

पारस्त्रियेषु पुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहात् ।

तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ! ॥

शौर्व उवाच ।

शृणु त्वं वृषशार्दूल ! कथयामि महत्तरम् ।

आख्यानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महात्मनः ॥

हरिवर्षे महावर्षे शान्तनुनाम नामतः ।

मुनिरासीन्महामागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥

तस्य भार्या महाभागा अमोघास्या महासती ।

हिरण्यभर्गस्य मुनेस्तृणवृन्दाश्रमोद्भवा ॥

तया सार्द्धं स कैलासमर्यादापर्वतेऽवसत् ।

लौहित्याख्यस्य सरस्वतीरे वै गन्धमादने ॥

एकदा स तपोनिष्ठो निजपुण्यादिगोचरे ।

जगाम वनमध्यन्तु चिन्तन् बहुफलानि च ॥

तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।

तत्राजगाम यत्रास्ति अमोघा शान्तनोः प्रिया ॥

तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां युवतीमतिसुन्दरीम् ।

मोहितो मदनेनाश्रु तथाभूद्भूषितेन्द्रियः ॥

उदीरितेन्द्रियो भूत्वा जिघृक्षुस्तं महासतीम् ।

अथाधावत्तदा ब्रह्मा सम्मुखो मदनार्हितः ॥

धावमानं विधातारं दृष्ट्वा मोघा महासती ।

मैवं मैवमिति प्रोक्ता पर्यशालां बलीयत ॥

इदञ्चोवाच धातारममोघा कुपिता तदा ।

पर्यशालान्तरगता द्वारमादृत्य तत्तच्छात् ॥

अकार्यं न मया कार्यं मुनिपत्न्या विगर्हितम् ।

बलात् प्रमथ्या चाहं तत्तया त्वाच्च शृणाम्यहम् ॥

अमोघया चैवमुक्ते विधातुश्च तदा कृप ! ।

रेतश्चस्कन्द च तदेवाश्रमे शान्तनोर्मुनेः ॥

च्युते रेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः ।

लज्जयातिपरीतात्मा द्रुतं वै स्वाश्रमं ययौ ॥*॥

गते वेधसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।

आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदचोभं तथा भुवि ॥

तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम् ।

अमोघां परिप्रच्छ पर्यशालान्तरस्थिताम् ॥

किमेतदत्र सुभगे ! प्रवृत्तं दृश्यते तु यत् ।

पच्छिन्नाश्च पदचोभस्तेजश्चेदश्च कीदृशम् ॥

सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुं मुनिसत्तमम् ।

अभर्षितेव न्यगददाकुला विकलानना ॥

हंसयुक्तस्यन्दनेन कोऽप्यागत्य चतुर्मुखः ।

कमण्डलुकरो भीरु रतिं मां समयाचत ॥

ततो मया भर्तृसितः स कुटजान्तरलीनया ।

प्रच्याव तेजः स यातो मया प्रापमयार्हितः ॥

कुरु तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ! ।

न हि मां धर्षणां सोऽहं कश्चित् शक्नोति जीव-

भृत् ॥

स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।

इति निश्चिद्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत् ॥

दिव्यज्ञानेन स ज्ञात्वा देवकार्यमुपस्थितम् ।

तीर्थावतारणश्चापि हिताय जगतां मुनिः ।

ज्ञात्वोदकं चिन्तयित्वा स्वभार्यामिदमब्रवीत् ।

इदं तेजो ब्रह्मणस्त्वं पिबामोघे ! ममाक्षया ।

हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्थसिद्धये ॥

भवत्या निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ।

त्वामप्राप्य स महात्मा आवयोः स समर्थ च ।

गतो निजास्पदं तत्त्वं कर्तुमर्हसि महच्चः ॥

तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वाक्यममोघातीव लज्जितः ।

शान्तयन्तीव तं प्राह पतिं नत्वा महासती ॥

नान्यस्य तेजो धास्यामि न चेत्ते विमनस्कता ।

अवश्यं यदि कर्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोत्तरज ।

ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यञ्च शान्तनुः ।

स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भे असेचयेत् ॥

संक्रामितैः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।

गर्भे दधानामोघास्या हिताय जगतां ततः ॥

तस्यां काले तु संप्राप्ते संजातो जलसञ्चयः ।

तन्मध्ये तनयश्चापि नीलवासाः किरीटधृक् ॥

रत्नमालासमायुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवन् ।
चतुर्भुजः पद्मविद्यावरशक्तिधरस्तथा ।
शिशुमारशिरस्यश्च तुल्यकायो जलोत्करैः ॥
तं जानञ्च तथाभूतं शान्तशुर्लोकशान्तनुः ।
चतुर्णां पञ्चतानाश्च मध्यदेशे न्यवेशयन् ॥
केलासञ्चोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
जारुधिः पश्चिमे शैलः पूर्वे सम्मर्तकाङ्गयः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पञ्चतानां विधेः सुतः ।
कृत्वातिवृष्टे निदं शरदीव निशाकगः ॥
तं तोयमध्यगं पुत्रमाभाद इहियः स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्देहशुद्धये ॥
अथ काले बहुतिथे अतीते ब्रह्मणः सुतः ।
तोयराशिरूपेण वृष्टे पञ्च योजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पुनः ससुर्द्वितीय इव सागरे ।
श्रीतामलजले हृदये देवस्थाभरसां गणैः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्नयः प्रतापवान् ।
चक्रे मातृवधं घोरमलुगं पितुराज्ञया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितृस्त्रीपदेष्टतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यां व्यपानयत् ।
वैधिं परशुना कृत्वा तच्च क्षामवतारयत् ॥*॥
अपि च ।
ब्रह्मकुण्डात् स्नतः सोऽथ कासारे लोहिता-
ङ्गये ।
केलासोपत्यकायान् न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसस्तीरं समुत्थाय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूज्यामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिद्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदमुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।
लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततो-
भवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमाज्ञाय वारिणा ।
गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिव्ययमुनां स त्यक्त्वा ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः प्रतति लौहित्ये गत्वा दादृशयोजनम् ॥*॥
चेन्ने मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चेन्ननु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥
इति कालिकापुराणे ८४ । ८५ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
मौने मयौ शुक्लपक्षे अश्लोकाख्यां तथाष्टमीम् ।
प्रिवेदशोककलिकाः स्नायालौहित्यवारिणि ॥
पुनर्वसौ वृषे लगे चेन्ने मासि सिताष्टमीम् ।
लौहित्ये विरजे स्नायात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥*॥
ज्ञानमन्त्रो यथा,—
“प्रथियां यावि तीर्थानि सरितः सागरादयः ।
सर्वे लौहित्यमायान्ति चेन्ने मासि सिताष्टमीम् ॥
ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन ! ।
अमोवागर्भसम्भूत पापं लौहित्य मे हर ॥
न तिथ्यादितत्त्वष्टतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

ब्रह्मपुत्री, स्त्री, (ब्रह्मणः पुत्री कन्या ।) सर-
स्वती नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५१ ॥
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मपुरी, स्त्री, (ब्रह्मणः पुरी ।) विधातुर्धाम ।
यथा । भूलोकान्तरीक्षसर्गलोकादि ब्रह्माणो-
दरवर्ति च ब्रह्मपुरीनामकं त्रैलोक्यस्वरूपं मम
हृदयमध्ये बाह्ये च सूर्यमण्डलमध्यवर्ति तेजसा
स एकौभूतं ज्योतिरहमिति चिन्तयन् जपं
कुर्व्यात् । इति गायत्रीयाख्या ॥ * ॥ काशी ।
यथा,—
“विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमि-
वाराणसी ब्रह्मपुरी दुरव्या ॥”
इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥
ब्रह्मवन्धुः, पुं, (ब्रह्मणो बन्धुरिव ।) अधिष्ठेपः ।
निन्दितब्राह्मणः । निर्दोषः । अग्राह्यनामक-
ब्राह्मणः । इत्यमरः । ३ । ३१०३ ॥ तथा हि ।
अधिष्ठेपे निन्दायां गम्ये अधिष्ठेपो ब्रह्मवन्धुः ।
यथा ब्रह्मवन्धो ! किमेतत्ते इति । अधिच्छिप्यते-
ऽसौ अधिष्ठेपोऽधिष्ठेप्यः कर्मणि घञ् वा ।
ब्रह्मेव बन्धुरस्य नान्यः । ब्रह्मकर्माभावात् निन्दा
अधिष्ठेपे समासोऽभिधानात् । ब्रह्मवन्धुः निर्दोषे
यस्य देवानाम न गृह्यते स ब्रह्मवन्धुरिति निर्दि-
श्यते इत्यर्थः । स्त्रियां (“ऊडुतः । ” ४ । १ । ६६ ।
इति ऊङ् ।) ब्रह्मवन्धुः । ब्रह्मवन्धुर्ब्राह्मणजाति-
विशेषे च । ब्राह्मणजातिविशेषे निर्दोषे ब्रह्म-
वन्धुरधिष्ठेपे इति वोपलितः । इति भरतः ॥*॥
(यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ६० ।
“ब्रह्मवन्धोः सुता न त्वं बाले ! नैव तपस्विनः ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्-
सहे ॥ ”)
तस्य दैहिकवधनिषेधो । यथा, भागवते १
स्कन्धे ।
“वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापयन्तथा ।
एष हि ब्रह्मवन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥”
ब्रह्मभूतिः, स्त्री, (ब्रह्मणो भूतिरङ्गसम्पदिव भूति
र्यस्याः ।) सन्ध्या । इति शब्दरत्नावली ॥
(ब्रह्मणो भूतिरुत्पत्तिर्यस्या इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः ॥)
ब्रह्मभूमिजा, स्त्री, (ब्रह्मभूमेर्जायते या । ब्रह्म-
भूमि + जन + ड । टाप्) सिंहली । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ब्रह्मभूयं, स्त्री, (ब्रह्मणो भावः । ब्रह्म + भू +
“भुवो भावे । ” ३ । १ । १०७ । इति वष् ।)
ब्रह्मत्वम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥ (यथा
मनुः । १२ । १०२ ।
“वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”
“अस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय
कल्पते । ” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
मोक्षः । यथा गीतायाम् । १४ । २६ ।
“माच्च योऽभ्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्येतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”

“ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय वल्पते समर्थो
भवति । ” इति तट्टीकायां स्वामी ॥
ब्रह्ममूर्द्धभृत्, पुं, (ब्रह्मणो मूर्द्धभृत् शिरोमणिरिव ।)
शिवः । इति वटुकभैरवस्य वकारादिसहस्र-
नामान्तर्गतनाम ॥
ब्रह्ममेखलः, पुं, (ब्राह्मणां ब्रह्मणानां मेखला पुंवद्
भावः ।) सुभ्रः । इति केचित् ॥
ब्रह्मयज्ञः, पुं, (ब्रह्मणो ब्रह्मणे वा यज्ञः ।) विघ्ना
वेदस्याभ्यसनम् । शिष्याणामध्यापनश्च । इत्य-
मरभरतौ ॥ यथा, मनौ । ३ । ७० ।
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतोगृह्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”
ब्रह्मयष्टिः, स्त्री, (ब्रह्मणो यष्टिरिव ।) भार्गवी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वृत्तविशेषः । यथा,
मार्कण्डे १६२ अध्याये ।
“ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन लेपतः ।
तेन घृष्टं रक्तदोषः प्रगृह्यति न संशयः ॥”
ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य यष्टिर्लगुः । विप्रयष्टिः ॥)
ब्रह्मयोनिः, पुं, (ब्रह्मणो योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।)
ब्रह्मगिरिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ब्रह्मप्राप्ति-
कारणब्रह्मस्थानम् । यथा मनुः । १० । ७४ ।
“ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्म्मण्यवस्थिता ।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्म्मणि यथाक्रमम् ॥”
“ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मस्थाननिष्ठाः
स्वकर्म्मांस्तुष्टाननिरताश्च ते षट्कर्म्मणि वक्ष्य-
माणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अपरस्य ब्रह्मणो
योनिरुत्पत्तिकारणम् । यद्वा ब्रह्म सत् योनिः
सर्वेषामनुत्पत्तिकारकं ब्रह्म । यथा, सुखकोप-
निषदि । ३ । १ । ३ ॥
“यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ॥”
तीर्थविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ३१ । ३१ ।
“ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
तत्र स्नात्वा नरयात्र ! ब्रह्मलोकं प्रपदते ॥”
ब्रह्मा योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः । यथा रघौ । १ । ६४ ।
“त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सातुवन्धा कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥”
यथा च मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
जगद्वाचीमहं देवी मारिराधयिषुः शुभाम् ।
स्तोत्रे प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”
ब्रह्मयोनी, स्त्री, (ब्रह्मा योनिरुत्पत्तिकारणं दद्याः ।
स्त्रियां पक्षे ङीप् ।) कुर्वन्ने सरस्वतीतीरे
पृथूदकनिकटे तीर्थविशेषः । तत्र ब्रह्मणा
चत्वारो वर्णाः पृष्टाः । यथा,—
“सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम् ।
पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वो मरणं लभेत् ॥
तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्मिताः ।
पृथूदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः ॥
चतुर्वर्णस्य सृष्ट्यर्थमात्मज्ञानपरोऽभवत् ।
तस्याभिधायतः पृष्टिर्ब्रह्मणोऽयत्तजन्मनः ॥

ब्रह्मरा

ब्रह्मरी

ब्रह्मली

सुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां चक्षुष्या-
स्तथा ।

ऊरुभ्यां वैश्वजातीयाः पद्भ्यां शूद्रास्ततोऽभवन् ॥
चातुर्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्यान् सुतांस्ततः ।
एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोनीतिसंज्ञितम् ॥

तत्र स्नात्वा सुक्तिकामः पुनर्योनिं न पश्यति ।
इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

ब्रह्मरन्ध्रं, स्त्री, (ब्रह्मणः परमात्मनः अधिष्ठानाय-
रन्ध्रं आकाशः यद्वा, ब्रह्मणे ब्रह्मप्राप्तये रन्ध्रम् ।
एतद्रन्ध्रेण प्राणोत्क्रमणे ब्रह्मलोकप्राप्तेरस्य
तथात्वम् ।) उत्तमाङ्गम् । ब्रह्मतानु इति भाषा ।
यथा । अं नमः ब्रह्मरन्ध्रे । इति तन्त्रसारः ॥
अपि च । ब्रह्मरन्ध्रसरीरहोदरे इत्यादि
गुरुपादुकास्तोत्रम् ॥ (यथा च हठयोग-
प्रदीपिकायाम् । ४ । १६ ।

“स्नात्वा सुषुम्नासङ्गेदं कृत्वा वायुश्च मथ्यगम् ।
स्थित्वा सदैव सुस्थाने ब्रह्मरन्ध्रे निरोधयेत् ॥”
ब्रह्मरात्रः, पुं, (रात्रेरयं रात्रः । ब्रह्मणो रात्रः ।)
ब्राह्मसूक्तं । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—
“ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।
अनिच्छन्त्यो यद्युर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥”
इति श्रीभागवते । १० । ३३ । ४६ ॥

ब्रह्मरात्रिः, पुं, याज्ञवल्क्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
ब्रह्मज्ञानं रात्रिं ददाति यः । ब्रह्मज्ञानात्
राधातोर्नाम्नीति त्रिप्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् । इति
तट्टीका ॥ ब्रह्मणो निशायां स्त्री । सा देव-
सहस्रयुगेन भवति । इति पुराणम् ॥ (मनुष्य-
कालपरिमाणतो ब्रह्मणो रात्रिपरिमाणमुच्यते ।
नेत्रपरिमाणेन कालो निमेषः । अष्टादशनिमे-
षास्तु काष्ठा । त्रिंशत् काष्ठास्तु कला । त्रिंशत्
कलास्तु क्षणः । क्षणास्तु द्वादश मिलित्वा एको
सहस्रतः ।

“तास्तु त्रिंशत्क्षणे तु सहस्रतो द्वादशा-
स्तथाम् ॥”

इत्यमरः । १ । ४ । ११ ॥

मनुमते तु त्रिंशत्कला मिलित्वा एको सहस्रतः
स्यात् यदुक्तं तत्रैव । १ । ६४ ।

“त्रिंशत्कला सहस्रतः स्यादहोरात्रन्तु तावतः ॥”
ते त्रिंशत्सहस्रतः एकोऽहोरात्रः । अहो-
रात्रास्तु पञ्चदशसंख्याका एकः पक्षः । पक्षस्तु
शुक्लकृष्णभेदात् द्विविधः । ताभ्यामुभाभ्यां
पक्षाभ्यां मासः स्यात् । मासस्तु पितृरात्रा-
हनी । कृष्णपक्षस्तु पितृणामहः शुक्लपक्षस्तु
शुक्लरात्रिः । षड्भिर्मासैरयनं भवेत् । अयनन्तु
दक्षिणोत्तरभेदात् द्विविधम् । द्वाभ्यामयनाभ्यां
वत्सरः स्यात् । वत्सरस्तु देवे रात्राहनी ।
उत्तरायणं देवानामहः दक्षिणायनन्तु रात्रिः ।
मातृवाणां यत्कृतादियुगचतुष्टयं तदेवं युगं
ज्ञेयम् । एवं देवयुगसहस्रेण ब्रह्मणोऽहः
देवयुगसहस्रेण च रात्रिर्भवति । तथा च
मनौ । १ । ७१ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ।
“विष्णुपुराणे मातृवचतुर्थयुगसहस्रेण ब्रह्माह-

कीर्त्तनाम्नाशुवचतुर्थयुगेनैव दिव्ययुगादुगमनात् ।
तथा च विष्णुपुराणम् ।

“कृतं चेतादापरश्च कलिश्चेति चतुर्थयुगम् ।
प्रोच्यते तत्सहस्रन्तु ब्रह्मणो दिवसो मुने ॥”

तथा च मनुः । १ । ६८-७३ ।

“ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।
एकैकशो युगानान्तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छतौ सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥

इतरेषु ससन्धेयु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्थयुगम् ।

एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥

दैविकानां युगानान्तु सहस्रं परिसंख्यया ।

ब्राह्ममेकमहर्ष्यं तावती रात्रिरेव च ॥

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।

रात्रिश्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥”

“यदेतदिति । एतस्य श्लोकस्यादौ यदेतन्मातृव-
चतुर्थयुगं परिगणितं एतद्देवानां युगमुच्यते ।

चतुर्थयुगशब्देन सन्ध्यासन्ध्यांश्चोदप्रतिपक्षकाया-
माह एतद्वादशसाहस्रमिति स्वार्थेऽयम् । चतु-
र्थयुगेरेव द्वादशसहस्रसंख्यैर्दिव्यं युगमिति तु

मेधातिथेर्भूमौ नादर्त्तयः मनुनानन्तरं दिव्य-
युगसहस्रेण ब्रह्माहस्याभिधानात् ॥” इति

तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

ब्रह्मराक्षसः, पुं, (आदौ ब्रह्मा ब्राह्मणः पश्चात्
राक्षसः कुकर्मभिः राक्षसयोनिं गतः ।)

भूतविशेषः । यथा,—

“संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।

अपहृत्य च विप्रस्रं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥”

इति मानवे । १२ । ६० ॥

(स च यज्ञविनाशकारी भूतयोनिगतत्वात् ।

यथा, रामायणे । १ । ११ । २१ ।

“शुक्लोऽवापुमयं यज्ञो नाशक्तेन महीक्षिता ।

नचैवाश्रद्धायेन न चाल्पद्रविणेन च ॥

क्षिद्रं हि नृगयन्त्यत्र यज्ञज्ञा ब्रह्मराक्षसाः ॥”)

महादेवस्य गणविशेषः । यथा,—

“डाकिनीर्जातुधानांश्च वेतालान् सविनायकान् ।

भूतमाहपिशाचांश्च कुशाखान् ब्रह्मराक्ष-
सान् ॥”

इति श्रीभागवते बाणयुद्धे ६३ अध्यायः ॥

पारिभाषिकब्रह्मराक्षसाः । यथा,—

“मुखः स्त्री कच्छपश्चैव वाजी वधिर एव च ।

गृहीतार्थं न मुच्यन्ति पक्षैते ब्रह्मराक्षसाः ॥”

इति व्यवहारप्रदीपः ॥

ब्रह्मरीतिः, स्त्री, (ब्रह्मवर्णा रीतिः ।) पितृलभेदः ।

यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ११४ ॥

“पितृलारेऽथारकूटः कपिलोऽहं सुवर्णकम् ।

रिरी रीरी च रीतिश्च पीतलोऽहं सुलोहकम् ॥

ब्राह्मी तु राज्ञी कपिला ब्रह्मरीतिर्महेश्वरी ॥”

राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः
पर्यायान्तरम् ।

“पितृलन्तारकूटं स्यादारीरीतिश्च कथ्यते ।
राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च ॥”

इति वैदकरत्नमालायाम् ।

ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य रीतिश्च ॥

ब्रह्मर्षिः, पुं, (ब्रह्मा ब्राह्मणः ऋषिः । यद्वा,
ब्रह्म वेदं परब्रह्म वा ऋषति वेत्ति इति । वशि-
ष्ठादिमुनिगणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रामायणे । १ । ६३ । २०—२१ ।

“ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ।

प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहम् ॥

ब्रह्मर्षिश्चन्द्रमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ।

यदि मे भगवन्नाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥”

तथा च महाभारते । १३ । १६ । ३७ ।

“ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् ।

विधिवत् कुण्डलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥”)

ब्रह्मर्षिदेशः, पुं, (ब्रह्मर्षीणां देशः वासयोग्य-
स्थानम् ।) कुरुक्षेत्रादिदेशचतुष्टयम् । यथा,
“कुरुक्षेत्रश्च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एव ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिञ्जेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

इति मानवे । २ । १६-२० ॥

ब्रह्मलोकः, (ब्रह्मणो लोको भुवनम् ।) ब्रह्मणो
भुवनम् । यथा,—

“सत्यस्तु सप्रमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।

ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणः ॥”

इति देवौपुराणम् ॥

अपि च ।

“षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते ।

अपुनर्मरका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः ॥”

अस्य टीका । जनलोकापेक्षयैव षड्गुणेन
द्वादशको ह्युच्चायेण तपोलोकानन्तरं सत्य-
लोकः । न तु तपोलोकात् षड्गुणेनेति मन्त-
व्यम् । तथासत्याश्चत्वारिंशत्को ह्युच्चाय-
त्वेन ब्रह्माख्ये तस्यावकाशाभावात् । सूर्याख्य-
गोलयोरन्तः कोऽयः स्युः पञ्चविंशतिरिति
शुकोक्तेः । सत्यलोक एव कक्षाभेदेन ब्रह्म-
धिष्ण्यात् परं वैकुण्ठलोकादि ज्ञेयम् । एवञ्च
भूतलादूर्ध्वं पञ्चदशलक्षोत्तराख्योर्विंशतिकोऽयो
भवन्ति । सत्यलोकादूर्ध्वं पञ्चदशलक्षोत्तरको-
टिद्वयादष्टकटाह इति ज्ञेयम् । अपुनर्मरकाः
पुनर्नृत्यशून्याः । इति विष्णुपुराणे । २ अर्वा । ७ अः ॥
(ब्रह्मैव लोकः । तुरीयब्रह्मस्वरूपम् । यदुक्तं
शतपथब्राह्मणे । १४ । ७ । १ । ३१ ।
“एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द
एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुप-
जीवन्ति । स यो मनुष्याणां राज्ञः सन्द्ध्यो
भवति । अन्धधामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः
कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम
आनन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः ।
स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः । अथ
ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एक

ब्रह्मवा

कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये श्रुतं कर्मदेवानामानन्दः । स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं आजानदेवानामानन्दः । स एको देवलोक आनन्दो यश्च ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं देवलोक आनन्दः । स एको गन्धर्वलोक आनन्दो यश्च ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं गन्धर्वलोक आनन्दः । स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं प्रजापतिलोक आनन्दः । स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । एषः ब्रह्मलोकः सन्नाटः ॥ शिवः यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४२ ।

“निर्वाणं ज्ञादनश्चैव ब्रह्मलोकः परागतिः ॥” ब्रह्मवर्चः, स्त्री, (ब्रह्म वेदस्तस्य वदनम् । “वद सुपि क्यप् च ।” १३ । १ । १०६ । इति भावे यत् ।) ब्रह्मणो वाक्यम् । इति ल्यप्रकरणे सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

ब्रह्मवद्या, त्रि, (ब्रह्मणा वेदेन उद्यते या । “वदः सुपि क्यप् च ।” ३ । १ । १०६ । इति कर्मणि यत् स्त्रियां टाप् ।) कथा । इति सुम्बोध-व्याकरणे ल्यप्रकरणम् ॥

ब्रह्मवर्चसं, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चस्तेजः । “ब्रह्महस्तिर्भां वर्चसः ।” ५ । ४ । ७८ । इति अच् ।) ब्राह्मणस्य वृत्ताध्ययनार्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ अस्य टीका । वेद-

बोधितस्याचारस्य परिपालनं वृत्तम् । ब्रत-ग्रहणपूर्वकं गुरुमुखेन वेदाभ्यासोऽध्ययनम् । तयोर्द्विस्तत्परिपालनकृतस्तेजस उपचयो ब्रह्मवर्चसं स्यात् । ब्रह्महस्तिराज्येति अयः । इति भरतः ॥ तपःस्वाध्यायं यच्च तेजस्तु ब्रह्मवर्चसम् । इति जटाधरः ॥ (तथा च मनुः । १८ । ६४ । “ऋषयो दीर्घसन्ध्यादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

प्रज्ञां यशस्य कीर्तिश्च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥”) ब्रह्मवर्चः, पुं, (ब्रह्मणां ब्राह्मणानां वर्चः वर्त्तनं यस्मिन् ।) ब्रह्मवर्चदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सरस्वतीद्विप्रहृतो देवनन्दो मध्यगतोऽयं प्रदेशः ॥)

ब्रह्मवर्द्धनं, स्त्री, (ब्रह्मणस्तपसो वर्द्धनं यस्मात् ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥

ब्रह्मवादः, पुं, (ब्रह्मणो वेदस्य वादो वदनं पठनमिति यावत् ।) वेदपाठः । तत्पठ्यायः । श्रुतादानम् २ । इति हारावली । २२१ ॥

(यथा भागवते । ४ । २२ । ६२ । “बृहस्पतिर्ब्रह्मवादे व्यात्मवत्त्वे स्वयं हरिः ॥”)

ब्रह्मणि ब्रह्मनिर्णयस्य वादः कथनमिति विग्रहे ब्रह्माधिकारेण तत्त्वनिर्णयवाक्यम् ॥ ब्रह्मवादो वेदपाठोऽस्यास्तीति ब्रह्मवादविशेषः, त्रि । यथा हरिवंशे । ८१ । ३४ ।

“ब्रह्मणो ब्रह्मवादे च पुराणोऽयं हि गीयते ॥”

ब्रह्मवादी, [न] पुं, (ब्रह्मवादो वेदपाठोऽस्यास्तीति । ब्रह्मवाद + णिनि ।) वेदवक्ता । तत्पठ्यायः । वेदान्तो २ । इति जटाधरः ॥ यथा, गीतायाम् । १७ । २४ ।

“तस्मादोमित्युदाहृत्य यद्दानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥”

ब्रह्मवादिनी, स्त्री, गायत्री । यथा,— “आयाहि वरदे देवि ! चाचरे ब्रह्मवादिनि ॥”

इत्यादि गायत्र्या आवाहनम् ॥ ब्रह्मविद्या, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मविप्रविणी या विद्या ।) ब्रह्मज्ञानम् । यथा,— “न्यायागतधनः श्रान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः । स्वधर्मपालको नित्यं सोऽभ्युदयाय कल्पते ॥”

इति कौर्म ३ अध्यायः ॥ (दुर्गा । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २७ । “त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनाम् ।

ब्रह्मशा

स्कन्दमातर्भगवति ! दुर्गे कान्तारवासिनि ! ॥”) ब्रह्मविन्दः, पुं, (ब्रह्मणो विन्दः ।) वेदपाठे सुखनिर्गतविन्दः । इति भरतः ॥

ब्रह्मवृत्तः, पुं, (तदाख्यया प्रसिद्धो वृत्तः । यद्वा, ब्रह्मणो वेदकर्मार्थं यो वृत्तः ।) पलाशवृत्तः । इति हलायुधः ॥ उडुम्बरः । इति रत्नमाला ॥

ब्रह्मवृत्तिः, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वृत्तिर्जीवनीपायः ।) ब्राह्मणस्य जीवनीपायः । यथा,— “खदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः । षष्टिवर्षसहस्राणि विद्यायां जायते क्षमिः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥ ब्रह्मवेदः, पुं, (ब्रह्मणो वेदः ज्ञानम् ।) ब्रह्मज्ञानम् । यथा,—

“प्राणायामः परं ब्रह्म परमात्मा चतुर्मुखः । प्राणायामः पदं विष्णोर्ब्रह्मवेदस्वरूपकम् ॥”

इति गीतासारः ॥ ब्रह्मवेदिः, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदिरिव ।) देशविशेषः । यथा,—

“ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रे पञ्चरामद्वन्द्वान्तरम् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । १६ ॥ ब्रह्मवैवर्त्तं, स्त्री, (विवृतिरेव वैवर्त्तम् । स्वार्थे अण् । ब्रह्मणो वैवर्त्तं विशेषेण विवृतिर्यत्र ।) यथा च ब्रह्मवैवर्त्तं ब्रह्मखण्डे । १ । ५८ ।

“विवृतं ब्रह्म कर्तुं सैन कृष्णेण यत्र शौनक ! । ब्रह्मवैवर्त्तं तेन प्रवदन्ति पुराविदः ॥”

अष्टादशमहापुराणान्तर्गतदशमपुराणम् । यथा, “अष्टादशसहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमीक्षितम् । सर्वेषाञ्च पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अः ॥ ब्रह्मशल्याः, पुं, (ब्रह्मैव सृष्ट्यां शल्यमग्रभागे यस्य । अतिसूक्ष्माग्रत्वात्तथात्वम् ।) सोमवल्कः । इति रत्नमाला ॥ वावला इति भाषा ॥

ब्रह्मशासनं, स्त्री, (ब्रह्मणः शासनं निर्णयो उपदेशो वा यस्मिन् ।) ब्रह्मविचारग्रन्थम् । तत्पठ्यायः । धर्मकीलकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्मण

ब्रह्मसा

आज्ञा ॥ ववद्वीपस्य पूर्वदक्षिणकोणे गङ्गापारे ग्रामविशेषः, पुं ॥ (ब्रह्मणो विधातुः शासनम् । वेदः ॥ प्रतिपादितमेतत् बृहन्नारदीये ४ पादे १०१ अध्याये ॥)

ब्रह्मसंहिता, स्त्री, (ब्रह्मणः संहिता ।) भगवत्सिद्धान्तसंग्रहग्रन्थविशेषः । यथा,—

“अध्यायशतसम्पन्ना भगवद्ब्रह्मसंहिता । कृष्णोपनिषदां सारैः सञ्चिता ब्रह्मणोदिता ॥”

इति ब्रह्मसंहितायां भगवत्सिद्धान्तसंग्रहे मूलसूत्राख्यपञ्चमाध्यायस्य जीवगोखामिहृतटीका ॥

ब्रह्मसम्भवः, पुं, द्विष्टनामकचैतनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

ब्रह्मसर्पः, पुं, (ब्रह्म बृहन् सर्पः ।) सर्पविशेषः । तत्पठ्यायः । हलाहलः २ अश्वलाला ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्रह्मसायुज्यं, स्त्री, (युजन्तीति युजः । “युगपधेति ।” ३ । १ । १३५ । कः । ततः “तेन सहेति ।” २ । २ । २८ । इति बहुव्रीहिः । “वोपसर्जनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति सहस्यसः । ततः सायुजस्य भावः सायुज्यं । यदा, योजयतीति युक् सम्पदादित्वात् क्प् । ततो बहुव्रीहिस्ततः सायुजो भावः । ततः ब्रह्मणः सायुज्यं योजकत्वम् ।) ब्रह्मणो भावः । तत्पठ्यायः । ब्रह्मभूयम् २ ब्रह्मत्वम् ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥ ब्रह्मसायुज्यम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुम्बोधमतेऽस्य युत्पत्तिर्दृष्टा ।)

ब्रह्मणो भवनं तादृश्यं ब्रह्मभूयं भूहनः कविति क्यप् । त्वतो भावे इति त्वे ब्रह्मत्वं । योजनं युक् तत्संहितः सायुक् तद्भावः सायुज्यं ततो ब्रह्मणा विग्रहः । इति भरतः ॥

ब्रह्मसावर्णिः, पुं, (ब्रह्मपुत्रो सावर्णिः ।) दशममनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे विश्वकसेनोऽवतारः । शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनविरुद्धाद्याः देवाः । हविर्मादाद्याः सप्तर्षयः । भूरिसेनाद्या मनुपुत्रा भविष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् । ८ । १३ । २१-२२ ॥

अन्यत्र । “मन्वन्तरे तु दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः । सुरसेना विरुद्धाश्च द्विप्रकारस्तथा स्मृताः ॥

श्रुतसंख्या हि ते देवा भविष्यास्तत्र वै मनी । तत्पुत्राणां श्रुतं भावि तद्देवानां तदा श्रुतम् ॥

शास्तिरिन्द्रस्तदा भावी सञ्चैरिन्द्रगुणैर्युतः । सप्तर्षीस्तु निबोध त्वं ये भविष्यन्ति ते तदा ॥

आपो मूर्तिर्हविर्मांश्च सुकृती सत्य एव च । नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः ॥

सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूरिसेनः सुवीर्यवान् । शतानीकोऽथ वृषभो अर्नामित्रो जयदत्तः ॥

भूरिद्युम्नः सुवर्चाश्च तस्येति तनया मनोः । इति ब्रह्मसावर्णिकम् ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे ॥ ६४ । ११-१६ ॥

ब्रह्मसं, पुं, प्रदुम्नः । इत्यमरः । १।१।२८ ॥
 कामदेवः । इत्यमरमाला ॥ अनिरुद्धपक्षे ब्रह्माणं
 हतवान् ब्रह्मसंः ॥ (सृङ्गलप्रसवे । “अन्येभ्यो-
 पीति ।” ३।२।१७८। क्रिप् ।) कल्पान्तरे
 किलानिरुद्धसूतर्भगवतो ब्रह्मा जातः । तथा च
 ब्रह्मपुराणम् । अनिरुद्धात्ततो ब्रह्मा तन्नाभि-
 कमलोद्भवः ॥ कामदेवपक्षे । ब्रह्म तपः सुवति
 प्रेरयति ब्रह्मसंः । सृष्ट् प्रेरणे (“अन्येभ्योऽपि
 दृश्यते ।” ३।२।१७८ इति) क्रिप् । इति भरतः ।
 (कामेनेव सर्वतपःसु प्रवर्तनादस्य तथालम्) ॥
 ब्रह्मसूत्रं, क्ली, (ब्रह्मणि वेद्यदृष्टकाले उपनयन-
 समये इत्यर्थः घृतं यत् सूत्रम् ।) यज्ञसूत्रम् ।
 तत्पण्यायः । पवित्रम् २ यज्ञोपवीतम् ३ द्विजा-
 यनी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपवीतम् ५
 सावित्रम् ६ सावित्रीसूत्रम् ७ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा भागवते । ८।१८।१४ ।
 “तस्योपनीयमानस्य सावित्रीं सविताब्रवीत् ।
 दृष्ट्वा सति ब्रह्मसूत्रं मेखलां कश्यपोऽददात् ॥”
 तटस्थलक्षणपरं उपनिषदाख्यम् । ब्रह्मनिर्णय-
 सूत्रम् । यथा गीतायाम् । १३।४ ।
 “ऋषिभिर्वहुधागीतं हृन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
 ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥”
 अस्य व्याख्याने श्रीधरस्वामिना यदुक्तं तदुच्यते ।
 “ऋषिभिर्विशिष्टादिभिर्योगशास्त्रेषु ध्यानधार-
 णादिविषयत्वेन वैराग्यादिस्वरूपेण बहुधा
 गीतं निरूपितम् । विविधैर्विचित्रैर्नैतन्मैतत्तिक-
 कात्म्यकर्मैदिविषयैश्च हृन्दोभिर्वेदानांपूजनीय-
 देवतारूपेण गीतं ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च
 ब्रह्म सूत्राते सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि
 यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादीनि
 तटस्थलक्षणपराणि सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे-
 त्यादीनि तैश्च बहुधा गीतम् । किञ्च हेतु-
 मद्भिः सदैव सौम्येदमय आसीत् कथमसतः
 सद्जायत इति । को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्
 यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्द-
 यातीत्यादि युक्तिमद्भिः । अन्यात् अपानचेष्टां
 कः कुर्यात् प्राण्यात् प्राणव्यापारं वा कः
 कुर्यादिति श्रुतिपदयोरर्थः । विनिश्चितैरुप-
 क्रमोपसंहारैकवाक्यतया असन्निगधार्थप्रति-
 पादकैरित्यर्थः । तदेवमेतेर्विस्तरणोक्तं दुःसं-
 ग्रहं संचेपतस्तुभ्यं कथयिष्यामि तत् इति ख-
 ल्यर्थः । यद्वा “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्या-
 दीनि ब्रह्मसूत्राणि गृह्यन्ते तान्येव ब्रह्म पदमे-
 निश्चीयते एभिरिति पदानि ते हेतुमद्भिरीच-
 तैर्ना शब्दं आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादि युक्ति-
 मद्भिर्विनिश्चितार्थैः ॥)
 ब्रह्मसूनुः, पुं, (ब्रह्मणः सूनुः पुत्रः ।) इच्छाकु-
 वंशोद्भवराजविशेषः । तत्पण्यायः । ब्रह्मदत्तः २ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३।३२८ ॥ (ब्रह्मपुत्रे वशि-
 ष्ठादौ च ॥)
 ब्रह्मसं, क्ली, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सं धनम् ।)
 ब्राह्मणसम्बन्ध धनम् । तस्य हरणे दोषो यथा,

“ब्रह्मसं वा गुरुसं वा देवसं वापि यो हरेत् ।
 स कृतघ्न इति ज्ञेयो महापापी च भारते ॥
 अवटोदे वसेत् सोऽपि यावद्विद्वज्ज्ञतं श्रुतम् ।
 ततो भवेत् सुरापीती ततः शूद्रस्ततः शुचिः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्याय ॥
 ब्रह्महत्या, स्त्री, ब्रह्मणो हननम् ॥ (हनस्त च । ३।
 १।१०८ । इति भावे क्यप् तकारोऽन्तादे-
 शश्च । स्त्रीत्वं लोकात् ।) ब्राह्मणवधः । यथा,
 “एकदा च गुरोः कोपात् प्रकृतेरवहेलनात् ।
 ब्रह्महत्या वचस्ततो बभूव हतचेतसः ॥”
 तस्या रूपं यथा,—
 “रक्तवस्त्रपरीधाना दृष्ट्वा स्त्रीवैश्वधारिणी ।
 समतालप्रमाणा सा शुष्ककण्ठौहतालुका ॥
 ईशाप्रमाणदशना महाभीतश्च कातरम् ।
 धावन्तं परिधावन्ती बलिष्ठा हतचेतनम् ॥
 खड्गगहस्ता हतास्त्रं तं दयाहीना च स्मृष्टि-
 तम् ॥
 इन्द्रो दृष्ट्वा च तां घोरां स्मारं स्मारं गुरोः
 पदम् ॥
 विवेश मानससरो नृणालसूक्ष्मसूत्रतः ।
 तत्र गन्तुं न शक्ता सा ब्रह्मणः प्रापकारणात् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ४७ अः ॥
 आतिदेशिकब्रह्महत्या यथा,—
 यम उवाच ।
 “श्रीकृष्ण च तदज्ञायां गृह्ययां प्रकृतो यथा ।
 शिवे च शिवलिङ्गे वा सूर्यं सूर्यमणौ यथा ॥
 गणेशे वा तदज्ञायामेवं सर्वत्र सुन्दरि ! ।
 यः करोति भेदबुद्धिं ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
 खगुरौ खेटदेवौ जन्मदातरि मातरि ।
 करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
 वैष्णवेऽन्यभक्त्यु ब्राह्मणेऽप्यितरेषु च ।
 करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
 हरेः पादोदकेऽन्यदेवपादोदके तथा ।
 करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
 यो सृष्टो विष्णुर्नैवेदो चान्यनैवेदके तथा ।
 करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
 सर्वेश्वरेश्वरे कृष्णे सर्वकारणकारणे ।
 सर्वोदो सर्वदेवानां सेये सर्वोत्तमात्मनि ॥
 माययानैकरूपे वाप्येक एव हि निर्गुणे ।
 करोत्यन्येन समतां ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
 पित्रदेवाश्चैनं पौत्रापरं वेदविनिर्मितम् ।
 यः करोति निषेधश्च ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥
 ये निन्दन्ति हृषीकेशं तन्मन्त्रोपासकं तथा ।
 पवित्राणां पवित्रश्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते ॥
 ये निन्दन्ति विष्णुमायां विष्णुभक्तिप्रदां सतीम् ।
 सर्वशक्तिस्वरूपाश्च प्रकृतिं सर्वमातरम् ॥
 सर्वदेवीस्वरूपाश्च सर्वोदो सर्ववन्दिताम् ।
 सर्वकारणरूपाश्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते ॥
 कृष्णजन्माष्टमीं रामनवमीं पुण्यदां पराम् ।
 शिवरात्रिन्तथा चैकादशीं वारं रवेस्तथा ॥
 पञ्च पर्व्याणि पुण्यानि ये न कुर्वन्ति मानवाः ।
 लभन्ते ब्रह्महत्यां ते चाण्डालाधिकपापिनः ॥

असुवाच्यां भूखननं जले शौचादिकश्च ये ।
 कुर्वन्ति भारते वर्षे ब्रह्महत्यां लभन्ति ते ॥
 गुरुश्च मातरं तातं सार्धं भार्यां सतं सुताम् ।
 अनायां यो न पुण्याति ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
 विवाहो यस्य न भवेत् न पश्यति सुतन्तु यः ।
 हरिभक्तिविहीनो यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
 हरेरनेवैश्वभोजी नित्यं विष्णुं न पूजयेत् ।
 पुण्यं पार्थिवलिङ्गं वा ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥
 अवीरान्नश्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
 यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ३०।१४४-१५६ ॥
 तथा च मनुः । ११।५४-५५ ।
 “ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥
 अमृतश्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
 गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्या ॥”
 तथा च चिन्तामणिघृतदेवीभागवतवचनम् ।
 “निद्राभङ्गः कथाच्छेदो दम्पत्योः प्रीतिभेदनम् ।
 शिशुमातृविभेदश्च ब्रह्महत्या समं स्मृतम् ॥”
 ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे महापातक-
 प्रायश्चित्तव्यवस्थायामादौ द्रष्टव्यम् ॥
 ब्रह्महा, [न्] पुं, (ब्रह्माणं ब्राह्मणं हतवान् ।
 ब्रह्म + हन् + “ब्रह्मभूणवृत्तेषु क्रिप् ।” ३।२
 ८७ । इति क्रिप् ।) ब्रह्मभः ब्राह्मणवधकर्त्ता ।
 यथा,—
 “ब्रह्महा दादशाब्दानि कुटो ल्वा वने वसेत् ।
 भिक्षायात्मविशुद्धार्थं कृत्वा श्रवणरोध्वजम् ॥
 भिक्षाशौ विचरेद्दगामं वन्यैर्यदि न जीवति ।
 ब्रह्महत्यापनोदाय मितशुक् संयतिन्द्रियः ॥
 स सर्वसं वेदविदे ब्राह्मणाद्योपपादयेत् ।
 धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 तस्य नरकभोगान्ते जन्मानि यथा,—
 “श्वशूकरखरोद्याणां गोऽजाविष्टगपक्षिणाम् ।
 चण्डालपुङ्गवशानाञ्च ब्रह्महा योनिच्छति ॥”
 इति मानवे । १२।५५ ॥
 ब्रह्महविः, [सु] क्ली, (ब्रह्मेव हविर्यमागमाज्यम् ।)
 अर्घ्यमाणं हविरपि ब्रह्मेव । यथा,—
 “ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
 ब्रह्मेव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४।२४ ॥
 ब्रह्महुतं, क्ली, (ब्रह्मणि ब्राह्मणे हुतम् दत्तम् ।
 ब्रह्मपदमत्र उपलक्षणं तेन हुमात्रे बोध्यम् ।)
 पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु रुद्रयज्ञः ।
 अतिथिपूजनरूपः । इति जटाधरः ॥
 ब्रह्मा, [न्] पुं, (ब्रह्मं वदन्ति ते यः । दृष्टिं दृष्टौ +
 “दृष्टिर्नोऽच ।” उणा० ४।१४५ । मनिन् नकार-
 स्याकारश्च ।) ऋत्विग्भेदः । तस्य स्थापन-
 विधिर्यथा । ततः प्रादेशप्रमाणां घृताक्तं
 समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्यात् ।
 समाग्रपुष्पाशतकुशपत्ररचितं द्विदक्षिणावर्त-
 मर्द्धसुखं दध्मवदुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा दूच-

सुत्तरासङ्गं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परि-
कल्प्य धारासहितसुदकपात्रं गृहीत्वा अग्ने-
रुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा
अरन्निमात्रान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखीं वारि-
धारां दत्त्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्थं
पश्चिमाभिमुखोऽनुपविष्टस्तिष्ठेत् । वामहस्ता-
नामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्णकुशमेकं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्गुरुष्टुप् कन्दोऽग्निर्देवता दण-
निरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसु-
रित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् । तत
अप उपस्पृश्य दक्षिणपादेन सव्यपादमवष्टभ्य
उत्तराभिमुखीभूय आस्तीर्णकुशानङ्गिरभ्युक्ष्य
प्रजापतिर्हविर्गुरुष्टुप् कन्दोऽग्निर्देवता ब्रह्मोप-
वेशने विनियोगः ॐ आवसोः सदने सीद इति ।
ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सीदामीति
ब्रूयात् अनेन कुशोपरि पूर्वाग्रं कुशब्राह्मणं
ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा
तदुपरि कुशान् दत्त्वा अङ्गिरभ्युक्ष्य कुशकुसुमै-
रर्चयेत् । ततस्तेनैव यथा प्रत्यावृत्य आसने
पूर्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्यात् ।
यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्रह्मा अयज्ञीयवाचं
वदेत् तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्हवि-
र्गायत्रीच्छन्दो विष्णुर्देवता अयज्ञीयवाग्वाचन-
निमित्तजपे विनियोगः । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे
त्रेधा निदधे पदं समूहमस्य पांशुले इति जपेत् ।
कुशादिब्रह्मपक्षे तु कर्मकर्तृरेव कृताकृतावेक्ष-
णादिब्रह्मकार्यकर्तृत्वत्वाद्यज्ञीयवाग्वाचननि-
मित्तं स एव जपेत् । इति भवदेवभट्टः ॥ * ॥
योगभेदः । स तु विश्वम्मादिसप्रविंश्रुतियोगा-
न्तर्गतपञ्चविंशयोगः । तत्र जातफलम् ।

“नानाशास्त्राभ्याससंनितकालो
वर्णाचारैः संयुतश्चारुकीर्तिः ।
ग्रान्तो दान्तो जायते चारुकर्मा
सूतौ यस्य ब्रह्मयोगप्रयोगः ॥”

इति कीष्टीप्रदीपः ॥

विप्रः । इति मेदिनी ॥ अर्चदुपासकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ स्मृतिकर्तृदेवताविशेषः ।
ब्रह्मं प्रजायः । तत्प्रथायः । आत्मभूः २
सुरज्येष्ठः ३ परमेष्ठी ४ पितामहः ५ हिरण्य-
गर्भः ६ लोकेशः ७ स्वयम्भूः ८ चतुराननः ९
धाता १० अजयोनिः ११ इहिरण्यः १२ विरिञ्चिः १३
कमलासनः १४ सृष्टा १५ प्रजापतिः १६
वेधाः १७ विधाता १८ विश्वरूपः १९ विधिः २० ।
इत्यमरः ॥ ११११६-१७ ॥ इन्द्रः २१ विरिञ्चिः २२
स्वयम्भूः २३ पद्मयोनिः २४ पद्मासनः २५
विश्वरूपविधिः २६ । इति भरतः ॥ देवदेवः २७
पद्मगर्भः २८ गुणसागरः ३९ वेदगर्भः ३०
बहुरेताः ३१ स्वभूः ३२ सन्धारामः ३३ सुधा
वर्षा ३४ कृपाह्वतः ३५ स्वसर्पणः ३६ लोक-
नाथः ३७ महावीर्यः ३८ सरोजी ३९ मञ्जु-
प्राणः ४० नाभिजन्मा ४१ बहुरूपः ४२ जटा-
धरः ४३ सनत्प्रतपतिः ४४ कज्जलः ४५ प्रभुः ४६

चिन्तामणिः ४७ पद्मपाणिः ४८ पुराणगः ४९
अष्टकर्णः ५० हंसरथः ५१ सर्वकर्ता ५२ चतु-
र्भुजः ५३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कः ५४ ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥ आः ५५ शतपत्रनिवासः ५६
स्वायम्भुवमनुपिता ५७ । इति कविकल्पलता ॥
मः ५८ । इति प्रणवव्याख्या ॥ (नाभिजन्मा ५९ ।
अष्टजः ६० । पूर्वः ६१ । निघ्नः ६२ ।
कमलोद्भवः ६३ । सदानन्दः ६४ । रजो-
मूर्तिः ६५ । सत्यकः ६६ । हंसवाहनः ६७ ।
इति कस्मिंश्चिदमरकोषे दृश्यते ॥ ११११७ ॥)
तस्य स्वरूपं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्माख्यसंस्थानं दर्शयामास शम्भवे ।
वृद्धे तोयराशिस्थं ब्रह्माख्यं यथा पुरा ॥
तन्मध्ये पद्मगर्भां ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशार्थं स्मृष्टार्थं पृथग्गतम् ॥
शरीरिणं स दृष्टे ब्रह्माख्यानगतं सुहुः ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः कमलासनम् ॥
तत्रैव च त्रिधाभूतं वपुर्ब्राह्मणं ददर्श सः ।
ऊर्ध्वमध्यान्तमाग्रेस्तु ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकान् ॥
अथोर्ध्वभागो वपुषो ब्रह्मत्वमगमत्तथा ।
मध्यो यथा विष्णुभूतां ददर्शान्तस्य शम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरन्तु त्रिधाभूतं सुहुर्मुहुः ।
हरो ददर्श स्वे गर्भे तथा सर्वमिदं जगत् ॥
कदाचिद्वैष्णवं कार्यं ब्राह्मणं काये लयं ब्रजेत् ।
ब्राह्मणं तथा वैष्णवे च शास्त्रे वैष्णवं तथा ॥
शास्त्रं वैष्णवे काये ब्राह्मणं चाप्यथ शास्त्रमवम् ।
गच्छन्तं लीनतां शम्भुरेकतां सुहुर्मुहुः ॥
ददर्श वामदेवोऽपि भिन्नं चाप्यपृथग्गतम् ।
परमात्मनि गच्छन्तं लीनतां तद्वपुश्च यत् ॥”

इति कालिकापुराणे १४ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा ।
“शृणु राजन्नवहितो ब्रह्मणः पूजनक्रमम् ॥
ब्रह्मबीजं पुरा प्रोक्तं यन्मन्त्रं पूर्वतश्चरेत् ।
तेनैव तन्तु संपूज्य परं निर्वाणमाप्नुयात् ॥
एतस्य चाङ्गमन्त्रन्तु यथा भर्गेण भाषितम् ।
वेतालभैरवाद्यांस्तु रूपं च शृणु भूमिप ! ॥
तस्य मन्त्रोद्धारो यथा,—

“पटतीयश्च वद्विश्च शेषस्वरसमन्वितः ।
चन्द्रविन्दुसमायुक्तो ब्रह्ममन्त्रः प्रकीर्तितः ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण ब्रह्माणं यः प्रपूजयेत् ।
स काममिष्टं संप्राप्य ब्रह्मलोके प्रमोदते ॥”
तस्य ध्यानं यथा,—

“ब्रह्मा कमण्डलुधरश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
कदाचिद्ब्रह्मकमले हंसारूपः कदाचन ॥
वर्णेन रक्तगौराङ्गः प्रांशुस्तुङ्गाङ्ग उन्नतः ।
कमण्डलुर्वामकरे सुवो हस्ते तु दक्षिणे ॥
दक्षिणाधस्तथा माला वामाधश्च तथा सुवः ।
आव्यस्थाली वामपार्श्वे वेदाः सर्वेऽग्रतः स्थिताः ॥
सावित्री वामपार्श्वस्था दक्षिणस्था सरस्वती ।
सर्वे च ऋषयो ह्यग्रे कुर्यादेभिश्च चिन्तनम् ॥
चतुष्कोणं चतुर्द्वारमष्टपत्रसमन्वितम् ।

चतुष्कोणे सङ्गतन्तु शुक्लमण्डलसुकुसुवैः ॥
सम्मार्जनादिकं सर्वं याश्चान्याः प्रतिपत्तयः ।
यास्या उत्तरतन्त्रोक्ता योगपोठेऽङ्गकादिका ॥”
तस्य पूजाक्रमो गायत्री च यथा,—
“आधारशक्तिप्रसूतांस्तथा सर्वांस्तु पूजयेत् ।
अष्टपत्रेषु पद्मस्याष्टौ दिक्पालान् प्रपूजयेत् ॥
पद्मासनाय विद्महे हंसारूपाय धीमहि ।
तन्नो ब्रह्मन्निति पदं ततश्चानु प्रचोदयात् ॥
एषा तु ब्रह्मगायत्री पूजयेदनया विधिम् ।
निर्माणाधारी चैतस्य सनत्कुमार उच्यते ॥
उपचाराः पूर्ववत्तु नेत्ररञ्जनरञ्जिताः ।
रक्तकौशेयवस्त्रन्तु ब्रह्मप्रोतिकरं परम् ॥
आव्यं सपायसं सर्पिस्तिलयुक्तस्य भोजनम् ।
सितरक्तसमायुक्तं चन्दनं परिकीर्तितम् ॥
पार्श्वयोः शङ्करं विष्णुं पूजने पूजयेन्नरः ।
सवादीन् करसंस्थांस्तु मण्डले परिपूजयेत् ॥
सरस्वतीश्च सावित्रीं हंसं पद्मन्तथैव च ।
अयं विशेषः कथितः प्रणामश्चास्य दण्डवत् ॥
पद्मबीजमवा माला जपकर्म्मणि कीर्तिता ।
पूर्णादर्शी तिथी यास्यै पूजाकर्म्मणि सर्वदा ॥
क्षीरेणार्घ्यं प्रदद्यात्तु सर्वदा ब्रह्मणे वृष ! ।
अयन्ते कथितो भूप ! यथा भर्गेण भाषितः ॥
दर्शयता स्वपुत्राभ्यां कामरूपाङ्गयं शुभम् ।
यत्र तत्र विधिश्चैव साधकः परिपूजयेत् ॥
पीठे सम्यक् पूजयित्वा परं निर्वाणमाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

तस्यापूज्यत्वकारणम् यथा । मोहिन्युवाच ।
“उत्तिष्ठ जगतीनाथ ! पारं कुरु स्मरार्थं वै ।
निमग्नं दुस्तरे घोरे कर्णधार ! भयानके ॥
अतीवनिर्जनस्थाने सर्वजन्तुविवर्जिते ।
सुगन्धिवायुना रम्ये पुंस्कोकिलरुतशुते ॥
सन्ततं त्वन्मनस्कार्मां दासीं जन्मनि जन्मनि ।
क्रीणीहि रतिपण्येनामृत्युरत्नेन सत्वरम् ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी सद्यो जगत्सृष्टश्च ब्रह्मणः ।
विचकर्ष करं वस्त्रं सस्मिता कामविज्जला ॥
विज्ञाय समयं धाता तामुवाच भयातुरः ।
पीयूषतुल्यवचनं परं विनयपूर्वकम् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“शृणु मोहिनि ! मदाक्यं सत्यं सारं हितं
स्फुटम् ।
न कुरु त्वच्च त्रैलोक्ये स्त्रीजातीनामपत्रपाम् ॥
त्वज मामम्बिके ! पुत्रं त्वं निष्काममेव च ।
त्वत्कर्म्मयोग्यं रसिकं युवानं पश्य सस्मिते ! ॥
निषेकास्तभ्यते पत्नी गुरुर्भर्ता शुभाशुभम् ।
मन्त्रः शिल्पमपत्यश्च सर्वमेतन्न यत्नतः ॥
त्वया सह मम रतेर्निर्वन्धो नास्ति सुव्रते ! ।
चुटं महदा यत् कर्म सर्वं देविनिबन्धकम् ॥
इत्युक्तवन्तं ब्रह्माणं स्मरन्तं मत्पदाम्बुजम् ।
विचकर्ष पुनर्वैश्या कामेन हतचेतना ॥
एतस्मिन्नन्तरे श्रीं स्थानं तत् सुमनोहरम् ।
आजगमुर्मुनयः सर्वे ज्वलन्तो ब्रह्मतेजसा ॥
दृष्ट्वा तान् सुनिश्चिन्तानागतांश्च ममेच्छया ।

ब्रह्मा

तत्वाज मोहिनी शीघ्रं ब्रीडया कमलोद्भवम् ॥
तत्रोवास जगद्धाता तद्वामपार्श्वतश्च सा ।
प्रणोमुर्मुनयस्तच्च भक्तिनन्दात्मकन्वराः ॥
आशिषं युयुजे ब्रह्मा वासयामास तान् प्रभुः ।
तेषु मध्ये प्रजज्वाल यथा तारास्तु चन्द्रमाः ॥
पप्रच्छुर्मुनयो देवं कथमेवा तवान्तिके ।
स्वर्ज्यशानाच्च प्रवरा मोहिनीत्येवमेव च ॥
श्रुत्वा मुनीनां वचनमुवाच तान् प्रजापतिः ॥

ब्रह्मोवाच ।

अपूर्वं नृत्यगीतश्च चिरं कृत्वा शुभावहा ।
उवासेयं परिश्रान्ता यथा कन्या पितुः पुरः ॥
इत्युक्त्वा जगतां धाता जहास मुनिसंसदि ।
जहसुर्मुनयः सर्वे सर्वज्ञास्तत्र राधिके ॥
सर्वे रहस्यं विज्ञाय जगत्सृष्ट्य मानसम् ।
सद्यश्चुकोप कुलटा हास्ययाजेन संसदि ॥
सर्वाङ्गकम्पमाना सा कुलटा कुटिलानना ।
रक्तपङ्कजनेत्रा च कोपप्रस्फुरिताधरा ॥
उत्थाय च सभामध्ये तेषाञ्च पुरतः स्थिता ।
संबुध्योवाच ब्रह्माणं शृणुकन्या यथारुषा ॥

मोहिन्युवाच ।

अये ब्रह्मन् ! जगन्नाथ ! वेदकर्त्ता त्वमेव च ।
किंवा वेदप्रणिहितं कर्म किन्तद्विपर्ययम् ॥
विचारं मनसा खेन कुरु वेदविदां गुरो ! ।
खकन्यायां यत्सृष्टा स कथं हसति नर्तकीम् ॥
निर्मिताहमीश्वरेण स्वर्ज्यश्या सर्वगामिनी ।
सतां कर्म विरुद्धं यत्तदत्यन्तविडम्बनम् ॥
दासीतुल्यां विनीताञ्च देवेन शरणागताम् ।
यतो हससि गर्जेण ततोऽप्युच्यो भवाचिरम् ॥
अचिरादर्पभङ्गान्ते करिष्यति हरिः स्वयम् ।
निबोध शरणं ब्रह्मन् ! वेश्यायाश्चैव साम्प्रतम् ॥
तवैव वचनं स्तोत्रं मन्त्रं गृह्णाति यो नरः ।
भविता तस्य विज्ञश्च स यास्यत्युपहास्यताम् ॥
भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।
तव माध्याह्न संक्रान्त्यां न भविष्यति सा पुनः ॥
कल्पान्तरेऽत्र कल्पे वा देहे देहान्तरेऽत्र ते ।
पुनः पूजा न भविता या गता सा गतेव च ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी शीघ्रं जगाम मदनालयम् ।
तेन साङ्गं रतिं कृत्वा बभूव विज्वरा पुनः ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे मोहिनीशाप-
ब्रह्मदर्पभङ्गप्रस्तावः ३३ अध्यायः ॥
तस्य दृष्टिक्रमो यथा । मगुरुवाच ।
“चतुर्मुखत्वमगमत् कसाल्लोकेपितामहः ।
कथञ्च लोकानदृजद्ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः ॥”

मत्स्य उवाच ।

“तपश्चचार प्रथमममराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गीपाङ्गपदक्रमाः ॥
पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
निबन्धश्चमयं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।
मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणात्मकसम्भवा ॥”
तस्य मानसदशपुत्तदृष्टिर्यथा,—
“वेदाभ्यासरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः ।

ब्रह्मा

मनसः पूर्ववृष्टा वै जाता ये तेन मानसाः ॥
मरीचिरभवत् पूर्वं ततोऽन्विर्भगवावृषिः ।
अङ्गिराश्चाभवत् पश्चात् पुलस्त्यस्तदनन्तरम् ॥
ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत ।
प्रचेताश्च ततः पुत्रो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः ॥
पुत्रो भृगुरभूत्तत्र नारदोऽपि चिरादभूत् ।
दशेमान् मानसान् ब्रह्मा जपत् पुत्तानजी-
जनत् ॥”

तस्य शरीरदशप्रजादृष्टिर्यथा,—

“शरीरानथ वक्ष्यामि मातृहीनान् प्रजापतेः ।
अङ्गुष्ठाद्विष्णाद्वक्षप्रजापतिरजायत ॥
धर्मस्तनान्तादभवद्ब्रह्मा कुसुमायुधः ।
भूमध्यादभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः ॥
बुद्धर्मोहः समभवदहङ्कारादभूत्कदः ।
प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्शृङ्खलोर्यचनतो वृषः ॥
रभसः करमध्यात् ब्रह्मस्तनुरभूत्ततः ।
एते नव सुता राजन् ! कन्या च दशमी पुनः ॥
अङ्गना इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता ॥”
तस्य चतुर्मुखत्वस्य कारणं यथा,—
“ततः सदेहसम्भूतामात्मजामित्यकल्पयत् ।
दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामवाणार्द्धितो विभुः ।
अहो रूपमहो रूपमिति चाह प्रजापतिः ॥
ततो वशिष्ठप्रसूता भगिनीमिति चुक्रुधुः ।
ब्रह्मा न किञ्चिद्दृष्टे तन्मुखालोकनादृते ॥
अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः ।
ततः प्रणामनन्त्रां तां पुरस्तादभ्यलोकयत् ॥
अथ प्रदक्षिणश्चक्रे सा पितुर्वरवर्णिनी ।
पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्वपालोकेनेच्छया ।
आविर्भूतं ततो वक्त्रं दक्षिणं पाण्डुगण्डवत् ॥
विस्मयस्फुरदोष्ठञ्च पाश्चात्यसुदगात्ततः ।
चतुर्थमभवत् पश्चाद्वामं कामशरातुरम् ॥
ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा ।
उत्पतन्त्यास्तदाकाशमालोकनकुतूहलात् ॥
दृष्ट्वा यत् कृतं तेन तपः परमदारुणम् ।
तत् सर्वं नाशमगमत् खसुतोपगमेच्छया ॥
तेनाशु वक्त्रमभवत् पश्चमन्तस्य धीमतः ।
आविर्भवञ्जटाभिश्च तद्वक्त्रं चावृणोत्प्रभुः ॥”

इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ * ॥

नव ब्रह्माणो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
“भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसन्तथा ।
मरीचिं दक्षमत्रिष्व वशिष्ठश्चैव मानसम् ।
नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥”
कल्पभेदे तस्य जन्मानि यथा,—
“त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ।
चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चासीत् पुरातनम् ॥
त्वत्पसादात्तु मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् ।
त्वत्तः श्रवणं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ! ॥
नासत्यश्चापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चमसुख्यते ।
अखण्डं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मितम् ॥
इदञ्च सप्तमं जन्म पद्मजन्मिति मे प्रभो ! ।
सर्वं सर्वं ह्यहं पुत्तस्त्वं त्रिगुणवर्जित ! ॥”
इति महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे

ब्रह्माणी

अनिरुद्धरूपविष्णुं प्रति पाञ्चकल्पीयब्रह्मवच-
नम् ॥ * ॥ तस्य पतनकालो यथा,—
“द्वात्रिंशदब्दकोव्यस्तु तथा दृन्दाष्टकं भवेत् ।
खर्चद्वयं निखर्चञ्च शङ्खचययुतं तथा ॥
पद्ममेकं समुद्राच्च त्रयो ब्रह्मसमागते ।
ब्रह्मा विष्णुदिने चैकः पतत्येवं वेदान्तु ते ॥
मनीषिणस्तथा विष्णुरहन्त्युग्रस्य शङ्करः ।
ईश्वरस्य तथा चासीत् स सांख्यप्रकृतेस्तथा ॥
अतः परं परे धाम्नि कालसंख्या न विद्यते ।
ब्रह्मणोऽतः परं संख्या नास्ति चैतन्मतं हि नः ॥”
अपि च ।
“एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
भोगिशयागतः श्रेते त्रैलोक्यग्रासवृंहितः ॥
जलस्यैर्योगिभिर्देवैश्चिन्त्यमानोऽजसम्भवः ।
अतीतायान्तु शर्ज्यं स बुद्धा स्मृते पुनः ॥
एवन्तु ब्रह्मणो वर्षं तथा वर्षशतं भवेत् ।
गते वर्षे श्रुते ब्रह्मा परमात्मनि लीयते ॥”

इत्यमिपुराणम् ॥

ब्रह्माग्रभूः, पुं, (ब्रह्मणोऽग्रे सम्मुखे भवतीति । भू +
क्रिप् । यज्ञार्थं ब्रह्मणो देहाज्जातत्वात्तथात्वम् ।)
घोटकः । इति हारावली । ५२ ॥
ब्रह्माञ्जलिः, पुं, (ब्रह्मणे वेदपाठार्थं कृतो यो-
ऽञ्जलिः ।) सामवेदपाठे स्वरविभागार्थं यो-
ऽञ्जलिः क्रियते सः । अध्ययनस्यादावन्ते च
गुरवे प्रणवोच्चारणपूर्वकोऽञ्जलिः क्रियते सः ।
तत्पाठार्थत्वात् ब्रह्मणोऽञ्जलिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । २ । ७ । ३६ ॥ (यथा, मनुः ।
२ । ७०-७१ ।

“अध्योष्यमाणस्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्यापो लघुवासा जिते-

न्द्रियः ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहत्य हस्तावध्येयं सहि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥”)
ब्रह्माणी, स्त्री, (ब्रह्माणमणति कीर्त्तयतीति ।
अण शब्दे कर्मण्यण् । डीप् । यद्वा, ब्रह्माण-
मानयति जीवयतीति । अनब्लुप्राणने श्यन्ता-
दस्मात् कर्मणि अणि कृते “शेरनिटि । ६ । ४ ।
५१ । इति णिगोपः “टिड्ठिति ।” १।१।१५ ।
इति डीप् पूर्वपदादितिणत्वञ्च ।) ब्रह्मणः पत्नी ।
इति शब्दमाला ॥ ब्रह्मणोऽहंशरीरात् तस्या
उत्पत्तिर्नामान्तरश्च यथा,—
“ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् ।
स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदहं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्यश्च गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ! ॥”
इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षस्त्रकमखलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । १४ ॥ * ॥
(इयं हि पूर्णशक्तेर्दुर्गायाः कलाशक्तिः । ददुक्तं
मार्कण्डेये । ६० । ३४ ।

ब्रह्माण्डं

देववाच ।

“एकेवाहं जगत्त्र द्वितीया का ममापरा ।
पश्येता दुष्ट ! मयैव विशन्त्यो मद्विभूतयः ॥
ततः समस्तास्तौ देवो ब्रह्माणी-प्रमुखा लयम् ।
तस्या देवास्तनौ जम्भुरेकेवासीत्तदात्मिका ॥”
दुर्गा । यथा,—

“ब्रह्माणी ब्रह्मजननाद्ब्रह्माचरपरा मता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥*

रेणुकानामगन्धद्रवम् । इति रत्नमाला ॥ राज-
रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्माण्डं, ज्ञी, (ब्रह्मणो जगत्सद्विषयम् । चतुर्दश-
सुवनगोलकः । यद्वा, ब्रह्मणा विश्वदृष्टा कृत-
मण्डम् ।) सुवनकोषः । विश्वगोलकः । यथा,—
“ब्रह्माखरचनार्यं अयतां सावधानतः ।
ब्रह्माखरचनार्यं भक्ता जानन्ति यत्नतः ॥
सुनयश्च सुराः सन्तः किञ्चिज्जानन्ति दुःखतः ।
जानामि विश्वसर्वार्थं ब्रह्मानन्तो महेश्वरः ॥
धर्मः सन्तु कुमारश्च नरनारायणावृषी ।
कपिलश्च गणेशश्च दुर्गा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
वेदाश्च वेदमाता च सर्वज्ञा राधिका स्वयम् ।
एते जानन्ति विश्वार्थं नान्यो जानाति कश्चन ॥
वैष्णवार्थश्च सुधियः सर्वे विज्ञातुमचमः ।
नित्याकाशो यथात्मा च तथा नित्या दिशो
दृष्टः ॥

यथा नित्या च प्रकृतिस्तथैव विश्वगोलकः ।
गोलोकश्च यथा नित्यस्तथा वैकुण्ठ एव च ॥
एकदा मयि गोलोके रासे नृत्यं प्रकुर्वति ।
आविर्भूता च वामाङ्गाद् बाला षोडश-
वार्षिकी ॥

श्वेतचम्पकवर्णाभा शरच्चन्द्रसमप्रभा ।
अतीवसुन्दरी रम्या रमणीनां परात्परा ॥
ईषद्वास्या प्रसन्नास्या कोमलाङ्गी मनोहरा ।
वह्निहृद्वांशुकाधाना रत्नाभरणभूषिता ॥
यथा जलदपङ्क्तिश्च बलाकाभिर्विभूषिता ।
सिन्दूरविन्दुना चारुचन्द्रचन्दनविन्दुभिः ॥
कस्तूरीविन्दुभिः सार्द्धं सीमन्ताधःस्थलोच्चला ।
अमृत्यरत्ननिर्माणसुस्त्रिगुणिकरणोज्ज्वला ॥
रत्नकुण्डलयुग्मेन गण्डस्थलसमुच्चला ।
कुङ्कुमालककस्तूरीचारुचन्दनपत्रकैः ॥
विचित्रैश्च सुचित्रैश्च सुकपोलस्थलोच्चला ।
खगेन्द्रचक्षुर्विजितनासा चाब्जैः सुशोभिता ॥
गजेन्द्रगण्डनिर्मुक्तसुक्ताभूषणभूषिता ।
सूक्त्या विमुक्तसुक्ताभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ॥
वलिता ललितातीव प्रकविस्वाधरा वरा ।
शश्वत्पूर्णन्दनिन्दास्या पद्मनिन्दितलोचना ॥
कण्ठसारनिभोद्भिन्नसुचारुकञ्जलोच्चला ।
अमृत्यरत्ननिर्माणकेयूरकङ्कणोज्ज्वला ॥
मणीन्द्रराजराजीभिः शङ्खयुग्मकरोच्चला ।
रत्नाङ्गुरीयकैरेभिर्यताङ्गुलिभूषिता ॥
रत्नेन्द्रराजराजेन कण्ठकञ्जैररञ्जिता ।
रत्नपायकराजीभिः पादाङ्गुलिविराजिता ।
सुन्दरालक्ष्मरागेण चरणाधःस्थलोच्चला ॥

ब्रह्माण्डं

गजेन्द्रगामिनी रामा कामिनी वामलोचना ।
मां ददर्श कटाक्षेण रमणी रमणोत्सुका ॥
रासे संभूय रामा सा दधाव पुरतो मम ।
तेन राधा समाख्याता पुराविद्धिः प्रपूजिता ॥
प्रकटप्रकृतिश्चास्यास्तेन प्रकृतिरीश्वरी ।
शक्ता स्यात् सर्वकार्येषु तेन शक्तिः प्रकी-
र्तिता ॥

सर्वाधारा सर्वरूपा मङ्गलाक्षा च सर्वतः ।
सर्वमङ्गलदक्षा सा तेन स्यात् सर्वमङ्गला ॥
वैकुण्ठे सा महालक्ष्मीर्नर्तिभेदे सरस्वती ।
प्रसूय वेदान् विदिता वेदमाता च सा सदा ॥
सावित्री सा च गायत्री धात्री त्रिजगतामपि ।
पुरा संहृत्य दुर्गश्च सा दुर्गा च प्रकीर्तिता ॥
तेजःसु सर्वदेवानामाविर्भूता पुरा सती ।
तेनाद्यप्रकृतिर्ज्ञेया सर्वासुरविमर्दिनी ॥
सर्वानन्दा च सानन्दा दुःखदारिद्र्यनाशिनी ।
शृङ्गां भयदात्री च भक्तानां भयहारिणी ॥
दक्षकन्या सती सा च शैलजा तेन पार्वती ।
सर्वाधारस्वरूपा सा कलया सा वसुन्धरा ॥
कलया तुलसी गङ्गा कलया सर्वयोधितः ।
वृष्टिं करोमि च यया तथा शक्त्या पुनःपुनः ॥
दृष्ट्वा तां रासमध्यस्थां मम क्रौड्वा तथा सह ।
बभूव सुचिरं तात ! यावद्दे ब्रह्मणः शतम् ॥
अत्यङ्गं कौतुकश्च महाशङ्कारमीप्सितम् ।
तथोद्बोधोर्मिराशिः सुसाव रासमण्डले ॥
तस्मान्ननोहरं जज्ञे नाम्ना कामसरोवरम् ।
पपात धर्मधाराधो वेगेन विश्वगोलके ॥
बभूव जलपूर्णश्च ब्रह्माण्डानाश्च गोलकम् ।
जलपूर्णं पुरा सर्वं वृष्टिशून्यं ब्रजेश्वर ! ॥
शङ्करान्ते च तस्याश्च वीर्याधानं मया कृतम् ।
दधार गर्भं सा राधा यावद्दे ब्रह्मणः शतम् ॥
सुसाव सा तदन्ते च हिम्बं तत् परमाद्भुतम् ।
चुकोप देवी तं दृष्ट्वा रुरोद विषसाद सा ॥
पादेन प्रेरयामास तमधो विश्वगोलके ।
स पपात जले तात ! सर्वाधारो महान् विराट् ॥
दृष्ट्वापत्यं जलस्थश्च मया शप्ता च सा पुरा ।
अनपत्या च सा राधा मत्प्रापेन पुरा विभो ! ॥
तेन प्रसूता क्रमतो दुर्गा लक्ष्मीः सरस्वती ।
चतस्रः परिपूर्णा सा प्रसूताश्च सुनिश्चितम् ॥
देवोऽन्याश्चापि कामिन्यो न प्रसूता ब्रजेश्वर ! ।
कलया प्रभवो यासां कलांशांशेन वा ब्रज ॥
जज्ञे महान् विराट् तेन हिम्बेन कलयाश्रयः ।
अमृताङ्गुलिपूथं मया दत्तं पपौ च सः ॥
जले स्थावररूपश्च स शेते निजकर्मणः ।
उपाधानं जलं तत्त्वं तस्य योगबलेन च ।
तस्य लोम्नाश्च कूपानि जलपूर्णानि सन्ततम् ।
प्रत्येकं क्रमतस्तु शेते क्षुद्रविराट् पुनः ॥
सहस्रपत्नं कमलं जज्ञे क्षुद्रस्य नाभितः ।
तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा तेनायं कमलोद्भवः ॥
तत्राविर्भूय स विधिध्विन्ताग्रस्तो बभूव च ।
कक्षाद्देहः क माता मे पिता वा क च
बान्धवः ॥

ब्रह्माण्डं

द्विद्यं त्रिलक्षवर्षं च वभ्राम कमलान्तरे ।
ततो दृष्टे पञ्चलक्षं सस्मार तपसा च माम् ॥
तदा मया दत्तमन्त्रं जजाप कमलान्तरे ।
द्विद्यं सप्तवर्षलक्षं नियतं संयतः शुचिः ॥
तदा मतो वरं लब्ध्वा स्रष्टा वृष्टिचकार सः ।
मायया प्रतिब्रह्माण्डे ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः ॥
दिक्पाला द्वादशादित्या रुद्राश्चैकादशापि वा ।
नव ग्रहाष्टौ वसवो देवाः कोटित्रयस्तथा ॥
ब्राह्मणक्षत्रविट्शूद्रा यच्चगन्धर्वकिन्नराः ।
भूतादयो राक्षसाश्चाप्येवं सर्वं चराचरम् ॥
विश्वे विश्वे विनिर्माणं स्वर्गाः सप्त क्रमेण वै ।
सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
काचनीभूमिसंयुक्ता तमोयुक्तस्थलं ततः ।
पातालाश्च तथा सप्त ब्रह्माण्डमेभिरेव च ॥
विश्वे विश्वे चन्द्रसूर्यो पुण्यक्षेत्रश्च भारतम् ।
तीर्थान्येतानि सर्वत्र गङ्गादीनि ब्रजेश्वर ! ॥
यावन्ति लोमकूपानि महाविष्णोः क्रमेण च ।
विश्वान्येव हि तावन्ति ह्यसंख्यानि पितृभूवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठजन्मखण्डे । ८४।५२-१०१ ॥
अपि च ।

“देवीगुणत्रयाविष्टमण्डलं कोटिविस्तरम् ।
ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तमुत्पन्नं सचराचरम् ॥
अखे हिरण्यगर्भस्य यदूर्ध्वं गर्भसंश्रितम् ।
तत्रोत्पन्नमिदं व्योमरूपाणि दीर्घमही भवेत् ॥
अधोर्ध्वं काचनमयश्चतुरस्रोच्छ्रितो महान् ।
उत्पन्नः स चतुःशृङ्गो मेरुदेवतसंश्रयः ॥
पृथिवी पद्मदिक् क्षेत्रं मेरुस्तस्य तु कर्णिका ।
युगाच्चकोटिविस्तीर्णं तत्र कृत्वा रथं रविः ।
देवीवश्रवतो देवैर्याति तस्य प्रदक्षिणम् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

अथ ब्रह्माण्डगोलमाह ।

“भूभूधरत्रिदशदानवमानवाद्या
ये याश्च धिष्ण्यगगनेचरचक्रकक्षाः ।
लोकव्यवस्थितिरूपरूपपरिप्रदिष्टा
ब्रह्माण्डभाण्डजठरे तदिदं समस्तम् ॥”
अथान्योदितं ब्रह्माण्डमानं पूर्वोक्तमपि प्रस-
ङ्गादनुवदति स्म ।
कोटिभैर्नखनन्दषट्कनखभूभूदृभुजङ्गेन्द्रभि-
र्व्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कचामिमां
योजने ।
तद्ब्रह्माण्डकटाक्षसम्पुटतटे केचिच्चतुर्वर्धनं
केचित् प्रोचुरदृष्टदृष्टकगिरिं पौराणिकाः
सूरयः ॥

करतलकलितामलकवदमलं
सकलं विदन्ति ये गोलम् ।
दिनकरकरनिकरनिहततमसो
नभसः परिधिरुदितस्तैः ॥
ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा
कल्पे ग्रहः क्रासति योजनानि ।
यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं
प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये सुवनकोषः ॥

ब्रह्माण्ड

महादानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डविधिसुतमम् ।
यच्छ्रेष्ठं सर्वदानानां महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
लोकेशावाहनं तद्दधिविवासनकं यथा ।
कुर्याद्विश्रपलादूर्ध्वमासहस्राच्च शक्तितः ॥
कलसद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काञ्चनं बुधः ।
दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदाङ्गसमन्वितम् ॥
लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम् ।
शिवायुताकेशिखरसुमालम्बीसमन्वितम् ॥
वस्त्रादित्यमरुद्भक्तं महारत्नसमन्वितम् ।
वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम् ॥
कौशेयवस्त्रसम्बीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ।
तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्प-

येत् ॥

पूर्वज्ञानान्तश्चयनं प्रदुम्भं पूर्वदक्षिणे ।
प्रकृतिं दक्षिणे देशे सङ्कर्षणमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरो वेदानगिरुद्धमतः परम् ।
अग्निसुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ॥
समन्ताद्गुण्डपौष्टान् चर्चयेत् काञ्चनान् बुधः ।
स्थापयेद्दक्षसंयुक्तान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु ॥
दशैव घनवो देवाः सहेमास्त्ररदोहनाः ।
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पणैः ॥
भक्ष्यभोज्यान्नदीपेक्षुफलमाल्यानुलेपनैः ।
होमाधिवासनान्ते तु स्थापितो वेदपुङ्गवैः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वाथ प्रदक्षिणम् ॥

नमोऽस्तु विश्वेश्वर ! विश्वधाम
जगत्सवित्रे भगवन्नमस्ते ।
सप्तर्षिलोकामरभूतलेश !
गर्भेण साहं वितरामि रक्षाम् ॥
ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु
प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।
त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां
ब्रह्माण्डदोषाः प्रलयं व्रजन्तु ॥
एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं
दद्याद्विजेभ्यो दशधा विभज्य ।
भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य
समं भजेच्छ्रेष्ठमतः क्रमेण ॥
स्वल्पे तु होमे गुरुरेक एव
कुर्यादथैकान्निविधानयुक्त्या ।
स एव संपूज्यतमोऽल्पवित्तै
र्यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥
इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्यात्
ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्भिमानम् ।
निर्हूतकल्मषविशुद्धतनुर्गुरोरे-
रानन्दकृत्यदमुपैति सहासुरोभिः ॥
सन्तारयेत् पिष्टपितामहपुत्रपौत्रान्
बन्धुप्रियातिथिकलत्रशताधिकः सः ।
ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपापकौघ-
मानन्दयेच्च जननीकुलमप्यशेषम् ॥

ब्रह्मात्म

इति पठति शृणोति वा य एतत्
सुरभवनेषु गृहेषु धार्मिकाणाम् ।
मतिमपि च ददाति मोदतेऽसा-
वमरपतेर्भवने सहासुरोभिः ॥”

इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्तने ब्रह्माण्ड-
दानको नाम २५० अध्यायः ॥*॥ अपि च ।
“इदानीं कार्तिकी चैत्रं वर्त्ततेऽद्य नराधिप ! ।
ब्रह्माण्डं सर्वसम्पन्नं भूतरत्नौषधीयुतम् ॥
देवदानवयचैश्च युक्तमेतत् सदा विभो ! ।
एतद्भूमयं कृत्वा सर्वबीजरसान्वितम् ॥
सरत्नं पुरुषं कृत्वा कार्तिक्यां द्वादशीदिने ।
अथवा पञ्चदश्यां वै कार्तिक्याचैव नान्यतः ॥
पुरोहिताय गुरवे दापयेद्भक्तिमान्नरः ।
ब्रह्माण्डोदरवर्त्तानि यानि भूतानि पार्थिव ! ।
तानि दत्तानि तेन स्युः समासात् कथितं तव ॥
यो यज्ञैर्यजते राजन् ! सहस्रवरदक्षिणैः ।
सैकोद्देशो यजेत्तस्य ब्रह्माण्डस्य विशेषतः ॥
यः पुनः सकलचेदं ब्रह्माण्डं दातुमिच्छति ।
तेन यष्टं कृतं दत्तं पठितं कौर्त्तितं भवेत् ॥”

वराह उवाच ।

“एतत् कृत्वा ततो राजा हेमकुम्भे प्रकल्पनम् ।
ब्रह्माण्डवधये प्रादात् सपिधानच्च तत्क्षणात् ॥
सर्वकामैः सुसम्बीतो ययौ स्वर्गं नराधिपः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

ब्रह्मात्मभूः, पुं, (ब्रह्मण आत्मनः शरीरात् भव-
तीति । ब्रह्मात्मन् + भू + क्तिप् ।) अश्वः । इति
शब्दमाज्ञा ॥ (अस्य ब्रह्मशरीरजातत्वमुक्तं
बृहदारण्यकौपनिषदि ॥१॥२॥६-७॥ तद् यथा,—
“प्राणा वै यशोवीर्यं तन्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं
श्रयितुमश्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ।
सोऽकामयत मेधं म इदं स्यादात्मन्यनेन स्या-
मिति । ततोऽश्वः समभवद्यद्यश्चत्तन्मेधम-
भूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् ।” अत्र
प्राङ्करभाष्यं यथा,—

“प्राणाश्चक्षुरादयः । वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु
हि सत्सुखातिर्भवति । तथा वीर्यं बलमस्मिन्
शरीरे । ननुत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान्
भवति । तस्मात् प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिन्
शरीरे । तदेवं प्राणलक्षणं यशोवीर्यमुत्क्रामत्
उत्क्रान्तवत् तदेवं यशोवीर्यभूतेषु प्राणेषूत्-
क्रान्तेषु शरीरान्निर्गतेषु तच्छरीरं प्रजापतेः
श्रयितुमुक्तनभावङ्गनुमश्रियतामेधश्चाभवत् ।
तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव
शरीरे मन आसीत् । यथा कस्यचित् प्रिये
विषये दूरङ्गतस्यापि मनो भवति तद्वत् । स
तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोदिति ॥
उच्यते सोऽकामयत कथं मेधं मेधाहं यन्नियं
मे भमेदं शरीरं स्यात् । किञ्चात्मन्वी आत्मवा-
न्नानेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति प्रविवेश ।
यस्मात्तच्छरीरं मद्योगाद्गतयशोवीर्यं सदश्व-
दश्वयत् तत्तस्मादश्वः समभवत् । ततोऽश्वनामा
प्रजापतिरेव साक्षादत्र स्तूयते । यस्माच्च पुन-

ब्रह्माव

स्तत्प्रवेशात् गतयशोवीर्यत्वादमेधं सन्मेधम-
भूत् तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतो-
रश्वमेधत्वमश्वमेधनाम लाभः ॥”)

ब्रह्मादनी, स्त्री, हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मादिजाता, स्त्री, (ब्रह्मणः आदिजाता सम्भूता ।
कचित् ब्रह्माभिजाता इति पाठो दृश्यते ।)
गोदावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मापेतः, पुं, (ब्रह्माणं ब्रह्मतेजःस्वरूपं सूर्य-
मुपेत उपगतः ततः पृथोदरात् साधुः ।) माघ-
मासे सूर्यनिकटस्थितराक्षसः । यथा,—
“त्वष्टा च यमदक्षिणं कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजिह्वतराक्षसः सप्तमः ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ।”

इति विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ॥

ब्रह्मरख्यं, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदस्य अख्यमिव ।)
वेदप्रभृभूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्रह्मार्पणं, स्त्री, (ब्रह्मैवार्पणमिति विग्रहे यदर्पणं
तद्ब्रह्मैव । यथा, गीतायाम् । ४ । २४ ॥

“ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् ॥”

“ब्रह्मार्पणं येन करणेन प्रकारेण ब्रह्मविद्भि-
रभ्यावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्म-
व्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा शुक्तिकार्या
रजताभावं पश्यति तद्वद्व्यति ब्रह्मैवार्पणमिति
यथा यद्वज्रं तत्क्षुत्तिकैवेति । ब्रह्म अर्पण-
मित्यसमस्ते पदे यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके
तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । इति शाङ्कर-
भाष्यम् ॥) ब्रह्मणि समर्पणम् । तत्प्रकारा यथा
“ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे संप्रदीयते ।
ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
नाहं कर्त्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा ।
एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
प्रीणातु भगवानीशः कर्मणानेन प्राश्रितः ।
करोति सततं बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्यात् परमेश्वरे ।
कर्मणामेतदप्याहुर्ब्रह्मार्पणमनुत्तमम् ॥”

इति कूर्मपुराणे ४ अध्यायः ॥

ब्रह्मावर्त्तः, पुं, (ब्रह्मणां ब्रह्मनिष्ठब्राह्मणानामा-
वर्त्त इव । बहुलब्राह्मणाश्रयत्वादस्य तथा-
त्वम् ।) देशविशेषः । तत्पर्यायः । तपोवटः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्परिमाणो यथा,—
“सरस्वतीदृष्टहृत्पर्वतयोर्वदन्तरम् ।
तद् देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥
जुरुत्तेजश्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मविदेशो वै ब्रह्मावर्त्तदन्तरः ॥
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिखेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

इति मानवे । २ । १७-२० ॥

(तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ५० ।

“ततो गच्छेत् धर्मज्ञ ! ब्रह्मावर्त्तं नराधिप ! ।

ब्रह्मावर्त्तं नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥”

ब्राह्मणः

अहेरिव गणाङ्गीतः लौहित्यान्नरकादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
येन केनचिदाच्छत्रो येन केनचिदाश्रितः ।
यत्र कचन प्रायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
विमुक्तं सर्वसङ्गभ्यो मुनिमाकाशवत् स्थितम् ।
अस्मैकचरं श्रान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
जीवितं यस्य धर्माद्यं धर्मो रत्यर्थमेव च ।
अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
निराश्रितमनारम्भं निर्गमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥

अपि च । विशाखयूप उवाच ।
“विप्रस्य लक्षणं ब्रूहि त्वद्वक्तिः का च तत्कृता ।
यतस्तवानुग्रहेण वाग्वाणाः ब्राह्मणाः कृताः ॥
कल्किरवाच ।

वेदा मामीश्वरं प्राहुरव्यक्तं अक्षिमतं परम् ।
ते वेदा ब्राह्मणसुखे नाना धर्माः प्रकाशिताः ॥
यो धर्मो ब्राह्मणानां हि सा भक्तिर्मम पुष्कला ।
तथाहं तोषितः श्रीशः संभवामि युगे युगे ॥
ऊर्ध्वं त्रिवृतं सूत्रं सधवानिर्मितं श्रुतैः ।
तनुत्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्वृधाः ॥
त्रिगुणं तद्गन्धर्वयुक्तं वेदप्रवरसंस्तुतम् ।
शिरोधराभिमध्यात् पृष्ठार्धपरिमाणकम् ॥
यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः ।
वामस्कन्धेन विष्टृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम् ॥
मृद्वक्षत्रचन्दनादिस्तु धारयेत्तिलकं द्विजः ।
भाले त्रिपुण्ड्रं कर्माङ्गं केशप्रयन्तसुज्वलम् ॥
पुण्ड्रमङ्गुलिमानन्तु त्रिपुण्ड्रं तत्त्रिधाकृतम् ।
ब्रह्मविष्णुशिवावासं दर्शनात् पापनाशनम् ॥
ब्राह्मणानां करे स्वर्गा वाचो वेदाः करे हरिः ।
गात्रे तीर्थानि यागाश्च नाडीषु प्रकृतिस्त्रिवृतम् ॥
सावित्री कण्ठकुहरा हृदयं ब्रह्मसङ्गतम् ।
तेषां स्तनान्तरे धर्मः पृष्ठेऽधर्मः प्रकीर्तितः ॥
भूदेवा ब्राह्मणा राजन् ! पूज्या वन्द्याः सद्-
क्तिभिः ।

चातुराश्रम्यकुशला मम धर्मप्रवर्तकाः ॥
बालाश्चापि ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा मम प्रियाः ।
तेषां वचः पालयितुमवताराः कृता मया ॥
महाभाग्यं ब्राह्मणानां सर्वपापप्रणाशनम् ।
कलिदोषहरं शुक्ला मुच्यते सर्वतो भयात् ॥”
इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“कर्मणा ब्राह्मणो जातः करोति ब्रह्मभावनाम् ।
स्वधर्मनिरतः शुद्धस्तस्माद्ब्राह्मण उच्यते ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते गणेशखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥
श्रीचाचारपरो नित्यं विद्वत्साधु गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्वरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सत्यं दानमथोन्नोह आशुशंसं कृपा वृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ * ॥

ब्राह्मणः

तस्य धर्मो यथा,—
ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ।
दममेव महाराज ! धर्ममाहुः पुरातनम् ॥
स्वाध्यायभ्यसनश्चैव तत्र कर्म समाप्यते ।
तच्चैदित्तमुपागच्छेद्वर्तमानं स्वकर्मणि ॥
अकुर्व्याणं विकर्माणि श्रान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ।
कुर्वीतोपेत्य सन्तानमथ दद्याद्यजेत च ॥
संविभज्यापि भोक्तव्यं धनं सङ्गिरितीष्यते ।
परिनिष्ठितकायंस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ॥
कुर्व्यादन्यत्र वा कुर्व्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य माहात्म्यादि यथा,—
“सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः ।
तस्मै दानानि देयानि भक्तिश्रद्धासमन्वितैः ॥
सर्वदेवाग्रजो विप्रः प्रत्यक्षत्रिदशो भुवि ।
स तारयति दातारं दुस्तरं विश्वसागरे ॥

हरिश्चर्मोवाच ।
सर्ववर्णगुरुर्विप्रस्तथा प्रोक्तः सुरोत्तमः ।
तेषां मध्ये च कः श्रेष्ठः कस्मै दानं प्रदीयते ॥
ब्रह्मोवाच ।

सर्वेऽपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः पूजनीयाः सदैव हि ।
अविद्या वा सविद्या वा नाना कार्या विचारणा ॥
स्त्रियादिदोषलिप्ता ये ब्राह्मणा ब्राह्मणोत्तमः ।
आत्मभ्यो देविणस्तेऽपि परेभ्यो न कदाचन ॥
अनाचारा द्विजाः पूज्या न च शूद्रा जिते-
न्द्रियाः ।

अभक्ष्यभक्षका गावः कोलाः सुमतयो न च ॥
माहात्म्यं भूमिदेवानां विशेषादुच्यते मया ।
तव स्नेहाद्विजश्रेष्ठ ! निश्रामय समाहितः ॥
क्षत्रियाणाञ्च वैश्यानां शूद्राणां गुरवो द्विजाः ।
अन्योन्यं गुरवो ज्ञेयाः पूजनीयाश्च भूसुर ! ॥
ब्राह्मणं प्रणमेद्यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः ।
आयुः पुत्राश्च कीर्तिश्च सम्पत्तिस्तस्य वर्धते ॥
न च नौति द्विजं यस्तु मृदुधीर्मानवो भुवि ।
सुदर्शनेन तच्छीर्षं हनुमिच्छति केशवः ॥”
पुण्यादिहस्तब्राह्मणस्य प्रणामनिषेधो यथा,—

“पुण्यहस्तं पयोहस्तं देवहस्तञ्च भूसुर ! ।
न नमेद्ब्राह्मणं प्राज्ञस्तैलाभ्यङ्गितविग्रहम् ॥
जलस्थं देववैश्वस्यं ध्यानमज्जितचेतसम् ।
देवपूजाञ्च कुर्वन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुधः ॥
बहिष्क्रियां प्रकुर्वन्तं सुज्ञानञ्च द्विजोत्तम ! ।
तथा सामानि गायन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुधः ॥
ब्राह्मणा यत्र तिष्ठन्ति बहवो द्विजसत्तम ! ।
प्रत्येकान् नमस्कारस्तत्र कार्यो न धीमता ॥
कृताभिवादनं विप्रं भक्त्वा यो नाभिवादयेत् ।
स चाण्डालसमो ज्ञेयो नाभिवादाः कदापि च ॥
कृतप्रणामं तनयं नमेतां पितरौ न च ।
कृतप्रणामाः सर्वेऽपि नमस्कार्या द्विजैर्द्विजाः ॥
कृतदोषान् द्विजान् गाञ्च न द्विषन्ति विच-
क्षणाः ।

द्विषन्ति वापि मोहेन तेषां रुष्टः सदा हरिः ॥
याचकान् ब्राह्मणान् यस्तु कोपदृष्ट्या प्रपश्यति ।

ब्राह्मणः

सूचीप्रक्षेपणं तस्य नेत्रयोः कुरुते यमः ॥
विप्रनिर्भर्तुं सनं मृदा येन वक्त्रेण कुर्वते ।
तस्मिन् वक्त्रे यमस्तप्तं लौहपिण्डं ददाति वै ॥
ब्राह्मणो यद्गृहे भुङ्क्ते तद्गृहे केशवः स्वयम् ।
देवताः सकला एव पितरश्च सुरर्षयः ॥”

तस्य पादोदकादिमाहात्म्यं यथा,—
विप्रपादोदकं यस्तु कणमात्रं वहेद्बुधः ।
देहस्य पातकं तस्य सर्वमेवाशु नश्यति ॥
कोटिब्रह्माखण्डेषु सन्ति तीर्थानि यानि वै ।
तीर्थानि तानि सर्वाणि वसन्ति द्विजपादयोः ॥
विप्रपादोदकेनैतत् सितं स्याद्यस्य मस्तकम् ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥

सर्वपापानि घोरानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
सदा एव विनश्यन्ति विप्रपादास्त्रधारणात् ॥
जयाद्या व्याधयः सर्वे परमक्षेशदायकाः ।
गच्छन्ति विलयं सद्यो विप्रपादास्त्रभक्षणात् ॥
पित्रर्थं यानि तोयानि दीयन्ते विप्रपादयोः ।
तैस्तृप्ताः पितरः स्वर्गे तिष्ठन्त्याचन्द्रतारकम् ॥
प्रत्नात्य विप्रचरणौ दूर्वाभिर्योर्ध्वेयद्बुधः ।
तेनार्चितो जगत्स्वामी विष्णुः सर्वसुरोत्तमः ॥
विप्राणां पादनभिर्मात्यं यो मर्त्यः शिरसा वहेत् ।
सत्यं सत्यमहं वच्मि तस्य मुक्तिर्हि शाश्वती ॥
तस्य प्रदक्षिणफलम् ।

“विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य वन्दते यो नरोत्तमः ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥”
तस्य पादसेचनफलम् ।
यो दद्यात् फलताम्बूलं विप्राणां पादसेचने ।
इह लोके सुखं तस्य परलोके ततोऽधिकम् ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो लभते धनम् ।
मोक्षार्थो लभते मोक्षं विप्रपादस्य सेचनात् ॥
रोगी रोगात् प्रमुच्येत पापी मुच्येत पातकात् ।
मुच्येत बन्धनादङ्गो विप्राणां पादसेचनात् ॥
अनपत्याश्च या नार्यो मृतापत्याश्च याः स्त्रियः ।
वृद्धपत्या जीववत्साः स्युर्विप्रपादसेचनात् ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥
तस्य सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—
“नोपतिष्ठति यः पूर्वो नोपास्ते यस्तु पश्चिमात् ।
स शूद्रवद्विहः कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥”

तस्य सन्ध्याकरणफलं यथा,—
“यावज्जीवनपर्यन्तं यस्त्रिसन्ध्यं करोति च ।
स च सुखसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा ॥
तत्पादपद्मरजसा सदाः पूता वसुन्धरा ।
जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः ॥
तीर्थानि च पवित्राणि तस्य संस्पर्शमात्रतः ।
ततः पापानि यान्तेव वैनतेयादिवोरगाः ॥
सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—

“न गच्छन्ति सुरास्तेषां पितरः पिण्डतर्पणम् ।
स्वेच्छया च द्विजातेश्च त्रिसन्ध्यरहितस्य च ॥”
तस्य निन्दितकर्माणि यथा,—
“विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्ध्यरहितो द्विजः ।
एकादशीविहीनश्च विषह्वीनो यथोरगः ॥
हरेर्नैवेद्यभोजी न धावको वृषवाहकः ।

ब्राह्मणः

शूद्रान्नभोजी विप्रश्च विषहीनो यथोरगः ॥
 श्रवदाही च शूद्राणां यो विप्रो वृषलीपतिः ।
 शूद्राणां सूपकारौ च शूद्रयाजी च यो द्विजः ।
 असिजीवी मसीजीवी विषहीनो यथोरगः ॥
 यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुस्नातान्नभोजकः ।
 भगजीवी बार्हृषिको विषहीनो यथोरगः ।
 यः कन्याविक्रयी विप्रो यो हरेर्नामविक्रयी ।
 यो विद्याविक्रयी विप्रो विषहीनो यथोरगः ॥
 सूर्योदये च दिर्भोजी मत्स्यभोजी च यो
 द्विजः ।
 शिलापूजादिरहितो विषहीनो यथोरगः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥*॥
 अपि च ।
 “यदि शूद्रां ब्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव सः ।
 स भद्रो विप्रजातेषु चाखडालात् सोऽधमः
 स्मृतः ॥
 विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च तर्पणम् ।
 तत्पिण्डाणां सुराणाञ्च पूजने तत्समं सति ॥
 कोटिजन्मार्जितं पुण्यं सन्ध्याश्चातपसार्जितम् ।
 द्विजस्य वृषलीभोगान्नस्यैव न संशयः ॥
 ब्राह्मणश्च सुरापीतो विड्भोजी वृषलीपतिः ।
 हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं ब्रजेदध्रुवम् ॥”
 अपि च ।
 “करोत्युष्ट्रां सन्ध्याञ्च सन्ध्यां वा न करोति यः ।
 त्रिसन्ध्यं वर्जयेद्यो वा सन्ध्याहीनश्च स द्विजः ॥
 नारायणक्षेत्रादितीर्थे तस्य प्रतिग्रहदोषो यथा,
 “तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।
 वाराणस्यां वदर्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
 पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले ।
 हरिहारे च केदारे सोमे वदरपाचने ॥
 सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।
 गोदावर्याञ्च कौशिक्यां चिवेर्याञ्च हिमालये ॥
 एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
 स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”
 पारिभाषिकमहापातकिब्राह्मणा यथा,—
 “शूद्रसप्तोद्भिक्तयाजी ग्रामयाजीति कीर्तितः ।
 देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्तितः ॥
 शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्तितः ।
 सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ॥
 एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥*॥
 विप्राणामाशीर्वचनं पूर्णस्वस्थयनं यथा,—
 “आश्रियं कर्तुमर्हन्ति प्रसन्नमनसा शिशुम् ।
 पूर्णस्वस्थयनं सद्यो विप्राशीर्वचनं ध्रुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥
 ब्राह्मणस्य स्वधर्मो यथा,—
 “ब्राह्मणस्य स्वधर्मश्च त्रिसन्ध्यमर्चनं हरेः ।
 तत्पादोदकनैवेद्यमभ्यञ्जनञ्च सुधाधिकम् ॥
 अन्नं विष्ठा जलं सूत्रमनिवेद्यं हरेर्नृप ॥
 भवन्ति शूकराः सर्वे ब्राह्मणा यदि भुञ्जते ॥
 आजीवं भुञ्जते विप्रा एकादश्यां न भुञ्जते ।
 कृष्णजन्मदिने चैव शिवरात्रौ सुनिश्चितम् ॥

ब्राह्मणः

तथा रामनवम्याश्च यत्नतः पुण्यवासरे ।
 ब्राह्मणानां स्वधर्मश्च कथितो ब्रह्मणा नृप ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 गृहस्थब्राह्मणनियमा यथा,—
 “वेदं वेदौ तथा वेदानधीत्य तु समाहितः ।
 तदर्धमभिगम्याथ तत्र स्थायाद्विजोत्तमः ॥
 गुरवे तु धनं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
 चीर्णव्रतोऽथ मुक्तात्मा ह्यशक्तः स्नातुमर्हति ॥
 वैष्णवीन्धारयेद्युष्टिमन्त्रासमथोत्तरम् ।
 यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
 कृत्रञ्चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ।
 रौको च कुण्डले धार्ये कृत्तकेशनखः शुचिः ॥
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्वाह्विहिर्मन्त्रं न धारयेत् ।
 अन्यत्र काचनाद् विप्रो न रक्तां विभ्रयात् सजम् ॥
 शुक्ताम्बरधरो नित्यं सगन्धः प्रियदर्शनः ।
 न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥
 न रक्तमुख्यण्डास्य घृतं वासो न कुण्डिकाम् ।
 नोपानहौ सजं वाय पादुके च प्रयोजयेत् ॥
 उपवीतमलङ्कारं कुम्भान् कृष्णाजिनानि च ।
 नापस्यं परीदध्यादासो न विकृतं वसेत् ॥
 आहरेद्विधिवद्भौमान् सदृशामात्मनः शुभाम् ।
 रूपलक्षणसंयुक्तां योनिदोषविवर्जिताम् ॥
 अमातृगोत्रप्रभवामसमानार्धगोत्रजाम् ।
 आहरेद्ब्राह्मणो भार्यां शीलशौचसमन्विताम् ॥
 ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत् पुत्रोऽभिजायते ।
 वचयेत् प्रतिविद्वानि प्रयत्नेन दिनानि तु ॥
 षष्ठ्यामी पञ्चदशी द्वादशी च चतुर्दशी ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्वृत्त्यन्तयाहनि ॥
 आदधीतावसथ्याग्निं जुहुयाज्जातवेदसम् ।
 व्रतानि स्नातको नित्यं पावनानि च पालयेत् ॥
 वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्त्रितः ।
 अकुञ्चाणः पतत्याशु नरकानतिभीषणान् ॥
 अभ्यसेत् प्रयतो नित्यं वेदं यज्ञान्न ह्यापयेत् ।
 कुर्याद्गृह्याणि कर्माणि सन्ध्यापासनमेव च ॥
 सख्यं समाधिकैः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा ।
 देवतान्यपि गच्छेत्तु कुर्याद्भार्याभिपोषणम् ॥
 न धर्मं ख्यापयेद्विद्वान् न पापं गूहयेदपि ।
 कुर्वीतात्महितं नित्यं सर्वभूतानुकम्पकः ॥
 वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
 देशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेत् सदा ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं सत्यक् साधुभिर्भक्ष्यं सेवितः ।
 तमातरन्निवेत नैहेतान्यत्र कर्हिचित् ॥
 येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 येन याति सतां मार्गं तेन गच्छेत्स्तरिष्यति ॥
 नित्यं स्वाध्यायशीलः स्नान्नित्यं यज्ञोपवीतिमान् ।
 सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः ।
 अनस्रयुष्टदुर्दान्तो गृहस्थः प्रत्यवर्हति ॥
 वीतरागभयक्रोधो लोभमोहविवर्जितः ।
 सावित्रीजापनिरतः अह्नावान् सुच्यते गृही ॥
 मातापित्रोर्हिते युक्तो गोब्राह्मणहिते रतः ।
 दाता यज्ञी देवभक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥

ब्राह्मणः

त्रिवर्गसेवी सततं देवतानाञ्च पूजनम् ।
 कुर्याद्दहरहर्निर्त्यं नमस्तेत् प्रयतः सुरान् ॥
 विभागशीलः सततं चमायुक्तो दयात्मकः ।
 गृहस्थस्तु समायुक्तो न गृहे न गृही भवेत् ॥
 चमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः श्रमः ।
 अध्यात्मं नित्यता ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
 एतस्मान्न प्रमादेत विप्रेषण द्विजोत्तमः ।
 यथाशक्ति चरन् कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ॥
 विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।
 गृहस्थो मुच्यते बन्धानाञ्च कार्या विचारणा ॥
 विगर्हातिक्रमक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम् ।
 अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं चमा ॥
 खड्गः खेस्त्रिव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात् ।
 दया यन्मुनयः प्राहुः साक्षाद्ब्रह्मस्य साधनम् ॥
 चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः ।
 विज्ञानमितरं विद्याद्वयेन धर्म्मो विवर्द्धते ॥
 अधीत्य विधिवद्विद्वानर्थक्षेवोपलभ्य तु ।
 धर्म्मकार्यान्निवृत्तश्चेन्न तद्विज्ञानमिष्यते ॥
 सत्येन लोकं जयति सत्यन्तत् परमं पदम् ।
 यथा भूतप्रसादस्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥
 दमः श्ररीरावनतिः श्रमः प्रज्ञा प्रसादनः ।
 अध्यात्ममचरं विद्याद्वयञ्च गत्वा न शोचति ॥
 यथा स देवो भगवान् विद्यते यत्र विद्यते ।
 साक्षादेव महादेव! तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥
 तन्निष्ठस्तत्परो विद्वान्निव्यमक्रोधनः शुचिः ।
 महायज्ञपरो विप्रो लभते तदनुत्तमम् ॥
 धर्म्मस्यायतनं यन्नाच्छरीरं परिपालयेत् ।
 न हि देहं विना रुद्र! पुरुषैर्विद्यते परः ॥
 नित्यं धर्म्मार्थकामेषु युञ्जीत नित्यतो द्विजः ।
 न धर्म्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत् ॥
 सीदन्नपि स्वधर्म्मेण न त्वधर्म्मं समाचरेत् ।
 धर्म्मो हि भगवान्देवो गतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
 भूतानां प्रियकारी स्यान्न परद्रोहकर्मधीः ॥
 न वेददेवतानिन्दां कुर्यात्तैश्च न सम्मदेत् ।
 यत्स्वित् नित्यतो विप्रो धर्म्माध्यायं पठेत् शुचिः ।
 अध्यापयेच्छावयेदा ब्रह्मलोके महीयते ॥”
 इति कौर्म्म उपविभागे १४ अध्यायः ॥
 अपि च । स्मृत उवाच ।
 “आनृशंस्यं चमा सत्यमहिंसा दममार्दवम् ।
 ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं शौचमेव च ॥
 इज्या दानं तपः सत्यं स्वाध्यायो ह्यात्मनिग्रहः ।
 व्रतोपवासौ मौनञ्च स्नानं पैशुन्यवर्जनम् ॥
 एभिर्युक्तो मुनिश्चेष्टा यः सदा वर्त्तते द्विजः ।
 हुत्वा तु पावकं सर्वं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 अविद्यो वा सविद्यो वा निरसिः सात्त्विकोऽपि
 वा ।
 यो विप्रस्तपसा युक्तः स परं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 सर्वेषामुत्तमं श्रेष्ठं विमुक्तिफलदायकम् ॥
 ब्राह्मणस्य तपो वल्ये तन्मे निगदतः शृणु ।
 सायं प्रातश्च यः सन्ध्यासुपास्ते स्तन्नमानसः ॥
 जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
 तपसा भावितो दैव्या ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः ॥

ब्राह्मणः

न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स त्वयि पृथ्वीं ससागराम् ।
 दे सन्धे ह्युपतिष्ठेत् गायत्रीं प्रथतः शुचिः ॥
 यस्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्वतः परतोऽपि वा ।
 यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ॥
 गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 एवं किल्विषयुक्तस्तु विनिर्दहति पातकम् ॥
 उभे सन्धे ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः ॥
 तस्य देहापवित्रत्वं यथा,—
 “यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् ।
 देवर्षे ! इदं तत्त्वं नराणामनुपूर्विकम् ॥
 जातके मृतकेऽस्मात् जलौकाभिः क्षते तथा ।
 अपवित्रो द्विजातीनां देहः सन्धादिकर्मसु ॥
 अपूततनुवत्सर्गे नरो मृत्तपुरीषयोः ।
 अस्पृश्यस्पर्शने चैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु ॥
 रक्तपाते नखश्चङ्कदन्तखड्गादिभिः क्षते ।
 विप्रादेरशुचिः कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः ॥
 भुक्तहस्ताननोच्छेद्येऽपवित्रः क्षतमैथुने ।
 शयने ब्राह्मणादीनां शरीरं चुरकर्मणि ॥
 ज्वरादिभिक्षुतुःषष्टिरोमैर्युक्ते द्विजकन्याम् ।
 वपुःप्रथतं पूजादानहोमजपादिषु ॥
 धूमोद्गारे वमौ आह्वयपतितान्नादिभोजनैः ।
 तथा च रेतःखलने मर्त्यदेहापवित्रता ॥
 अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्याद्वाहुदर्शने ।
 गर्हितदानग्रहणे पतिते पातकादिभिः ॥
 अशौचान्तेन शुद्धिः स्याज्जातके मृतके द्विज ! ॥
 सर्ववर्णाश्रमादीनां तनोः सन्धादिकर्मसु ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥
 अथ आङ्गीयब्राह्मणनिर्णयः ।

मान्वातोवाच ।

“कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं महासुने ! ।
 द्विजेभ्यः किं गुणिभ्यो वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥
 नारद उवाच ।

ब्राह्मणान्न परीक्षेरन्नान्यवर्णास्त्यो नृप ! ।
 देवे कर्मणि पित्रे च न्याय्यमाहुः परीक्षणम् ॥
 देवताः पूजयन्तीह देवेनैव हि तेजसा ।
 उपये तस्माद्भावेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥
 आह्वे त्वय महाराज ! परीक्षेद्ब्राह्मणं बुधः ।
 कुलशीलवयोरूपेर्विद्ययाभिर्जनैश्च ॥
 तेषामन्ये पङ्क्तिदूषास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ।
 अपाङ्क्त्यास्तु ये राजन् ! कीर्त्तयिष्यामि तान् ॥
 इदं ॥”

अपाङ्क्त्या यथा,—

कितवो भूयद्वा यस्मै पशुपालो निराकृतिः ।
 ग्रामप्रेष्ठो वार्हुषिको गायनः सर्वविक्रयी ॥
 अगारदाहौ गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 सामुद्रिको राजदूतस्तैलिकः कूटकारकः ॥
 पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
 अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिष्यं यस्मिन्पजीवति ॥
 प्रश्वकारश्च सूची च मित्रधुक् पारदोरिकः ।
 अन्नतानासुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥
 चभिश्च यः परिक्रामेदयः शुना दष्ट एव च ।
 परिवर्त्तितस्तु यश्च स्याद्दुष्टश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥

ब्राह्मणः

कुशीलवो देवलको न चर्त्तयेत्तु जीवति ।
 ईडशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्त्यास्तु ते मताः ॥
 रक्षांसि गच्छते ह्ययं यदेषान् प्रदीयते ।
 आह्वे सुक्ता महाराज ! दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥
 आह्वं नाशयते तस्य पितरोऽपि न भुञ्जते ।
 सोमविक्रयिणे दत्तं विष्ठातुल्यं भवेन्नृप ! ॥
 भिषजे श्रोणितसमं नष्टं देवलके तथा ।
 अप्रतिष्ठं वार्हुषिके निष्कलं परिकीर्त्तितम् ॥
 बहुवाणिजके दत्तं नेह नासुच तद्वैवत् ।
 भस्मनीव हुतं ह्ययं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥
 ये तु धर्मेयपेतेषु चरित्रापगतेषु च ।
 ह्ययं कथं प्रयच्छन्ति तेषां तन्माय नश्यति ॥
 ज्ञानपूर्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
 पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् ॥
 एतान् विद्धि महाबाहो ! अपाङ्क्त्यान् द्विजा-
 धमान् ।

शूद्राणासुपदेशन्तु ये कुर्वन्त्यल्पबुद्धयः ॥
 षष्टिं काणः शतं खड्गः श्वित्री यावत् प्रपश्यति ।
 पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्दूषयते नृप ! ॥
 यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणासुखः ।
 सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥
 अस्त्यते च यद्दत्तं यच्च श्रद्धादिवर्जितम् ।
 सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥
 श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ।
 तस्मात् परिरुते दद्यात्तिलांश्चान्ने विकीरयेत् ॥
 तिलैर्विरहितं आह्वं क्षतं क्रोधवशेन च ।
 यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्विः ॥
 अपाङ्क्त्यो यतः पङ्क्त्यां भुञ्जानो ननु पश्यति ।
 तावत् फलाद्भ्रंशयति दातारं तस्य बालिशम् ॥”

पङ्क्तिपावना यथा,—

“इमे हि मनुजश्रेष्ठ ! विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 विद्यावेदव्रतस्नाताः ब्राह्मणाः सर्व एव हि ॥
 सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 मातापित्रोर्यश्च वश्यः ओत्रियो दशपूरुषः ॥
 ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
 अयश्चशिरसोऽधीता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सत्रवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
 मखेषु च समस्तेषु भवन्त्यवष्टतनुतः ॥
 अक्रोधना ह्यचपलाः चान्ता दान्ता जिते-
 न्द्रियाः ।

सर्वभूतहिता ये च आह्विष्वेतान्मनयेत् ॥
 एतेषु दत्तमच्यते ते वै पङ्क्तिपावनाः ।
 यतयो मोक्षधर्माश्च योगाः सुचरितव्रताः ॥
 ये चेतिहासं प्रथताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 ये च भाष्यविदः केचिद् ये च शाकरणे रताः ॥
 अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राणि चाप्युत ।
 अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
 उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
 अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवक्तव्येषु च ॥
 यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यां तावत् पुनन्ति च ।

ब्राह्मणः

ततो हि पावनात् पङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्ति-
 पावनाः ॥
 अश्विगानुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ।
 ऋत्विग्भिरनुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
 अथ चेदेदवितु सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
 न च स्यात् पतितो राजन् ! पङ्क्तिपावन
 उच्यते ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्येद्विजान् ।
 स्वकर्मनिरतान् श्रान्तान् कुले जातान् बहु-
 श्रुतान् ॥

यस्य मित्रप्रधानानि आह्वानि च हवींषि च ।
 न प्रीणाति पितृन् देवान् स्वर्गश्च न स गच्छति ॥
 ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणादिरिव श्राम्यति ।
 तस्मिन् आह्वं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥
 ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति महीपते ! ।
 निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान् देवा ब्राह्मणान्
 विदुः ॥
 स्वाध्यायनिष्ठानिरता ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
 तपोनिष्ठाश्च बोधयाः कर्मनिष्ठाश्च पार्थिव ! ॥
 कथानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भूमिप ! ।
 तत्र ये ब्राह्मणान् केचिन्न निन्दन्ति हि ते वराः ॥
 ये तु निन्दन्ति जल्पेषु न तान् आह्वेषु योजयेत् ।
 ब्राह्मणा निन्दिता राजन् ! ह्यनुस्ते पुरुषं सदा ॥
 वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप ! ।
 दूरादेव निरीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥
 प्रियो वा यदि वा द्वेष्यस्तेषां न आह्वमावपेत् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे आह्वपात्रनिर्णयो नाम ३५
 अध्यायः ॥ आततायिब्राह्मणवधे दोषाभावो
 यथा,—

“आत्मानं हन्तुमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
 न दोषो हनने तस्य न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥
 प्रायश्चित्तं हिंसकानां न वेदेषु निरूपितम् ।
 वधे समुचिते तेषामित्याह कमलोद्भवः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २५ अध्यायः ॥
 (ज्ञी, मन्त्रेतरवेदभागः । आशङ्कोपन्यास तन्नि-
 सनपूर्वकं तल्लक्षणमाह ऋग्वेदभाष्योपदृष्टात-
 प्रकरणे यथा । “तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति ।
 कुतः ? वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मण-
 भागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्तित्याप्तयोः
 शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तमन्त्रभाग एकः ।
 भागान्तराणि च कानिचित् पूर्वैरुदाहर्तुं
 संशुद्धीतानि ।

“हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।
 परक्रिया पुराकल्पो अवधारणकल्पना ॥” इति ।
 तेन ह्यत्र क्रियते इति हेतुः १ । तद्भोदधिल-
 मिति निर्वचनम् २ । अमेध्या वै मावाः इति
 निन्दा ३ वायुर्वै क्षेपिष्ठादेवतेति प्रशंसा ४ ।
 तद्वाचितुं स जुहवानी मा हौषामिति संशयः ५ ।
 यजमानेन समितौद्भरती भवतीति विधिः ६ ।
 मातानेव मद्यं पचन्तीति परक्रियाः ७ पुरा
 ब्राह्मणा अभ्युदयि पुराकल्पः ८ । यावतो-
 ऽन्वान् प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपाला-

ब्राह्मण

निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना ६ । एव-
मन्यदपि उदाहार्यम् ॥ न च हेत्वादीनामन्यतमं
ब्राह्मणमिति लक्षणम् । मन्त्रेऽपि हेत्वादि-
सद्भावात् । इन्द्रोवासुशन्तिहीति हेतुः ।
उदानिधुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते इति
निर्वचनम् । मोषमन्त्रं विन्दते अप्रचेताः इति
निन्दा । अग्निर्मूर्धादिवः इति प्रशंसा । अधः
स्विदासीदुपरिस्विदासीति संशयः वसन्ताय
कपिज्जलानालभत इति विधिः सहस्रमयुताद-
ददिति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति
पुराकल्पः । इति करणवहुलं ब्राह्मणमिति
चेत् न इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति
ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातये
मन्त्रेति याज्ञेः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं
ब्राह्मणमिति चेन्न राजाचिदं भगं भचीत्याह
यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह इत्यनयोर्मन्त्रयो-
रति याज्ञेः आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेन्न
यमयमौसंवादस्तदावति याज्ञेः तस्मान्नास्ति
ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः मन्त्रब्राह्मण-
रूपौ द्वावेव वेदभागौ इत्यङ्गीकारात् मन्त्र-
लक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो
ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षण-
द्वयं जैमिनिः सूत्रयामास तच्चोदकेषु मन्त्रा-
ख्याशेषे ब्राह्मणशब्द इत्यादि ॥

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८४ ।
“ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥”
शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३३ ।

गभस्तिब्रह्मज्ञदब्रह्मा ब्रह्मविद् ब्राह्मणो गतिः ॥”
ब्रह्म जानातीति युत्पत्त्या परब्रह्मवेत्तरि, त्रि ॥

ब्राह्मणब्रह्मः, पुं, (ब्राह्मणवंशोत्पन्नतया वेदोक्त-
कर्माकुर्वन्नपि आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीतीति ।
ब्राह्मण + ब्र + क + बाहुलकात् न वयादेशः ।)
ब्राह्मणजातिमात्रोपजीवी । यथा,—

“विप्रः संस्कारयुक्तो न निव्यं सत्यादि कर्म यः ।
नैमित्तिकानु नो कुर्यात् ब्राह्मणब्रह्म उच्यते ॥
युक्तः स्यात् सर्वसंस्कारैर्जिज्ञसु निधमव्रतैः ।
कर्म किञ्चिन्न कुरुते वेदोक्तं ब्राह्मणब्रह्म ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्मकृत्वा चाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रह्म ॥
अध्यापयति नो शिष्यान्नाधीते वेदसुत्तमम् ।
गर्भाधानादिसंस्कारैर्युतः स्याद्ब्राह्मणब्रह्म ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥
तस्मै दाने फलविशेषो यथा,—

“सममब्राह्मणे दानं दिगुणं ब्राह्मणब्रह्मे ।
अधीते श्रुतसाहस्रमनन्तं वेदपारमे ॥”

इति मानवे ७ । ८५ ॥

ब्राह्मणयष्टिका, स्त्री, (ब्राह्मणस्य यष्टिरिव । ततः
स्वार्थं संज्ञायां वा कन् अत इत्वच् ।) वृक्ष-
विशेषः । वामनहाटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
फञ्जिका २ ब्राह्मणी ३ पद्मा ४ भार्गी ५ अङ्गार-
वल्ली ६ बालेयश्राकः ७ वर्वरः ८ बल्लकः ९ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ ब्रह्मयष्टिः १० ब्रह्म-

४६०

ब्राह्मणी

यष्टी ११ फञ्जिका १२ यष्टी १३ ब्रह्मयष्टिका १४
दुर्वरा १५ अङ्गारवल्ली १६ बालेयः १७
ब्राह्मिका १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ भृगु-
भवा १९ पथ्या २० खरश्राकः २१ हञ्जिका
२२ । अस्या गुणाः ।

“भार्गी रूचा कटुस्तिक्ता रूच्योष्णा पाचनी
लघुः ।

दीपनी तुवरा गुल्मरक्तनुन्नाशयेद्भुवम् ॥
शोथकासकफश्वासपीनसञ्चरमारुतान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

ब्राह्मणयष्टी, स्त्री, (ब्राह्मणस्य यष्टीव ।) भार्गी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्राह्मणहितः, त्रि, (ब्राह्मणस्य हितः ।) ब्राह्म-
णस्य हितकारी । तत्पर्यायः । ब्राह्मण्यः २ ।
इति जटाधरः ॥

ब्राह्मणायनः, पुं, (ब्राह्मणस्यापत्यम् । “नडादिभ्यः
फक् ।” ४ । १ । ६६ । इति फक् ।) सुहृ-
सन्तानजो विप्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्राह्मणी, स्त्री, फञ्जिका । पृक्का ।

(“सृक्काट्क् ब्राह्मणीदेवी मरुन्माला लता
लघुः ।

समुद्रान्ता बधूः कीटिवर्षालक्ष्णो पिकेत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भार्गी । तत्पर्याया यथा,—

“पद्मा गन्धर्वश्राका च काञ्ची चाङ्गारपर्यपि ।
भार्ग्यस्युष्टिका ब्राह्मो ब्राह्मणी ब्रह्मचारिणी ॥”

“हरेरुरेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हेमगन्धिनी ॥”
इत्युभे वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

ब्राह्मण + डीप् ।) ब्राह्मणपत्नी । इति विश्वः ।
(यथा, मनुः । ८ । ३७६ ।

“ब्राह्मणीं यद्यगुमानु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पश्यन्तं कुर्यात् तत्रियन्तु सहस्रिणम् ॥”

वरटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिपीलिकाभेदः ।
तत्पर्यायः । स्थूलशोषिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

ब्राह्मणीगमने दोषो यथा,—
“कुलटाविप्रपत्नीनां गमने सुरविप्रयोः ।

ब्रह्महत्याधोऽङ्गारां पातकानु भवेद्भुवम् ॥
तासां सुपस्थितानां गमने तच्चतुर्थकम् ।

व्यागे धर्म्मो नास्ति पापमित्याह कमलोद्भवः ॥
विप्रपत्नीसतीनां गमनेन बलेन चेत् ।

ब्रह्महत्याश्रतं पापं भवेदेव श्रुतौ श्रुतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४५ अध्यायः ॥

(बुद्धिः । इयं हि भगवता ब्राह्मणीत्वेन
कल्पिता अर्जुनाय कथिता । यथा, महा-

भारते १४ । ३४ । ११-१२ ।
अर्जुन उवाच ।

“क शु सा ब्राह्मणी क्वण । क चासौ ब्राह्मणधर्मः ।
याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुभौ वद् मेऽनुत ॥”

श्रीभगवानुवाच ।
मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।

क्षेत्रज्ञ इति यज्ञोक्तः शोऽहमेव धनञ्जयः ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३।८४।५५ ।

ब्राह्मी

“ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पद्मवर्णं नयानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥”

ब्राह्मण्यं, स्त्री, (ब्राह्मणानां समूहः । ब्राह्मण +
“ब्राह्मणमानववाङ्वाद्यत् ।” ४ । २ । ४२ ।

इति यत् ।) ब्राह्मणसमूहः । इत्यमरः । ३ ।
३।४१ ॥ ब्राह्मणत्वम् । इति मेदिनी । ये, ६७ ।

(यथा, मनुः ॥ ३ । १७ ।
“शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जगयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥”)
ब्राह्मण्यः, पुं, श्रुतिग्रन्थः । इति शब्दमाला ॥

ब्राह्मसूक्तः, पुं, (ब्राह्मो ब्रह्मदेवताको सूक्तः ।)
अरुणोदयकालस्य प्रथमदण्डद्वयम् । ब्राह्म-

सूक्तं माह पितामहः ।
“रात्रेश्च पश्चिमे यामे सूक्तो ब्राह्म उच्यते ।”

पश्चिमे यामे शेषार्द्धप्रहरे । शेषार्द्धप्रहरे ब्राह्मो
सूक्तं इति मदनपारिजातात् । तत्रापि सूर्यो-

दयात् प्राक् अर्द्धप्रहरे द्वौ सूक्तौ तत्राधो
ब्राह्मः द्वितीयो रौद्रः । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ * ॥

“ब्राह्मे सूक्तं चोत्तिष्ठेत् सुस्थो रक्षार्थमाशुषः ।
शरीरचिन्तां निर्वर्त्य मैत्रं कर्म समाचरेत् ॥”

इति राजवल्गुः ॥

तत्कृत्यं प्रातःकृत्यशब्दे द्रष्टव्यम् । ब्रह्मणो
सूक्तं । स तु एकमसुस्थितिकालः ।

“दैविकानां युगानान्तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् ।
मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागश्चतुर्दशः ॥”

इति लिङ्गपुराणदर्शनात् ॥

ब्राह्माहोरात्रः, पुं, (ब्रह्मणोऽहोरात्रः ।) ब्रह्मणो
दिनयामिन्यौ । स तु दैवयुगसहस्रद्वयेन भवति ।

स च वृणां कल्पद्वयकालः । तत्र दिनसुदय-
कल्पः रात्रिश्च क्षयकल्पः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥
“दैविकानां युगानान्तु सहस्रं परिसंख्यया ।

ब्राह्ममेकमहर्ज्यं तावती रात्रिरेव च ॥
तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्जिदुः ।

रात्रिश्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥”
इति मानवे १ । ७३ ॥

ब्राह्मिका, स्त्री, (ब्राह्मी एव । संज्ञायां स्वार्थे वा
कन् अत इत्वच् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति

शब्दरत्नावली ॥
ब्राह्मी, स्त्री, (ब्रह्मण इयम् । ब्रह्म + अण् ।

टिलोपः । स्त्रियां डीप् ।) दुर्गा । यथा,—
“दृष्टदम्भशरीरं यदप्रमेयं प्रमाणतः ।

दृष्टद्विस्तीर्णमितुक्तं ब्राह्मी देवी ततः स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

शिवस्याष्टमाष्टकान्तर्गतमाष्टकाविशेषः । सा
च ब्रह्मशक्तिः । सरस्वती । श्राकभेदः । तत्-

पर्यायः । मत्स्याची २ वयस्था ३ सोम-
वल्ली ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ चत्वारि

सोमलतायां । ब्राह्मीश्राक इति केचित् । इति
तङ्गीकायां भरतः ॥ (यथा, गारुडे १६६ अध्याये ।

“वचा त्रिकटुकश्चैव लवणं चूर्णसुत्तमम् ।
ब्राह्मीरसे भावितश्च मधुसर्पिसमन्वितम् ।

सप्ताहं भवितुं कुर्यान्महैश्वर्यं मतिं पराम् ॥”) ब्रह्मौशाकस्य पर्यायान्तरं यथा । सरस्वती ५ सौम्या ६ सुरश्रेष्ठा ७ सुवर्चला ८ कपोतवेगा ९ वैधात्री १० दिव्यतेजाः ११ महौषधी १२ स्वायम्भुवी १३ सौम्यलता १४ सुरेष्ठा १५ ब्रह्मकन्यका १६ मण्डूकमाता १७ मण्डूकी १८ सुरसा १९ मेधा २० वीरा २१ भारती २२ वरा २३ परमेष्ठिनी २४ दिव्या २५ शारदा २६ । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । वातासपित्तनाशित्वम् । बुद्धिप्रज्ञा-मेधाकारित्वम् । आयुर्वर्द्धकत्वम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“ब्राह्मी कपोतवल्ली स्यात् सोमवल्ली सरस्वती ॥” अथ ब्रह्ममाण्डूकी ।

“मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौ-षधी ॥”

अस्या गुणाः ।

“ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुर्मेधा च शीतला ।

कषाया मधुरा खादुपाकायुष्या रसायनी ॥ स्वर्गा स्तुतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहासकासजित् । विषशोथन्वरहरि तद्वन्मण्डूकपर्णिनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

फञ्जिका । वामनहाटी इति भाषा । पङ्क-गडमत्स्यः । पाँकाल इति भाषा । सोमवल्ली । सोमलता इति ख्याता । इति मेदिनी ॥ महाज्योतिष्मती । वड़ी मालकजुनी इति हिन्दी भाषा । मत्स्याक्षी । मच्छाक्षी इति कृष्णमहूरिया इति च हिन्दी भाषा । वाराही-कन्दः । हिलमोचिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिंंचा इति भाषा । रोहिणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (ब्रह्म + अण् + डीप् ।) ब्रह्माधि-ष्ठातृदेवताकत्वात् तथात्वम् ॥ सूर्यमूर्तिः । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ७१ ।

“ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः । त्रिधा यस्य स्वरूपन्तु भानोर्भाखान् प्रसीदतु ॥” त्रि, ब्रह्मप्राप्तियोग्या । यथा, मनुः । २ । २८ । “खाध्यायेन त्रतेर्होमै स्त्रेविद्येनेच्यया सुतेः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥”) ब्रह्मभवा । यथा गीतायाम् । २ । ७२ । “एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां पाप्य विमुह्यति ॥”) (ब्राह्मीकन्दः, पुं, (ब्राह्मणः कन्द इव कन्दो यस्य ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्राह्मं, स्त्री, विस्मयः । दृश्यम् । इति धरणिः ॥ (ब्रह्मण इदम् । ब्रह्मन् + यञ् ।) ब्रह्मसम्बन्धिनि त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । ६ । ३८ । “चतुर्दश गुणो ह्येष कालो ब्राह्ममहः स्मृतम् ॥”) निर्यकारब्राह्मणशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ (यथा, रघुः । १२ । ६७ ।

“ब्राह्ममखं प्रियाशोकशूलनिर्वर्णयौघधम् ॥”) ब्रुवन् [त्] त्रि, (ब्रवीतीति । ब्रू + शृण्व् ।) कथयन् । वक्ता । यथा,—

“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापमसत्त्वं संसदि ब्रुवन् ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

ब्रुवाणः, त्रि, (ब्रूते इति । ब्रू + श्रानच् ।) वक्ता । यथा,—

“इति ब्रुवाणो मधुरं हितञ्च तमाञ्जिह्वन्मैथिलयज्ञभूमिम् । रामं सुनिः प्रीतिमना मखान्ने यशांसि राज्ञां निजिष्ठचयिष्यन् ॥”

इति भट्टिः । २ । ४० ॥

ब्रू ल ज उत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-उभ०-दिक०-सेट् ।) ल ज ब्रवीति । ब्रूते । विब्रूतिः कटके कृतेत्यत्र अरविहितकार्य-स्यानित्यत्वान्न वचादेशः । इति दुर्गादासः ॥

भ भकारः । स च अञ्जनचतुर्विंशतितमः पवर्गीय-चतुर्थो वर्णः । अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (तथा च सिद्धान्तकौमुद्याम् । उपपन्नान्नीयानामोष्ठौ ॥) तस्य स्वरूपादि यथा,—

“भकारं शृणु चार्त्तज्जि ! स्वयं परमकुण्डली । महामोक्षप्रदं वर्णं तरुणादित्यसंप्रभम् ॥ पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वङ्गाचराकृतौ) तस्य लिखनक्रमो यथा,—

“ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा वामे वक्रा तु कुण्डली । पुनश्चाधोगता सैव अत ऊर्द्धगता पुनः ॥

ब्रह्मा शम्भुश्च विष्णुश्च क्रमतस्तासु तिष्ठति ॥” अस्य लिखनप्रकारान्तरं यथा,—

“किञ्चिदाकुञ्चिता रेखा वामदक्षिणतो गता । ततो वक्रा वामगता तासु वाग्यादयः क्रमात् ॥

ऋतुमात्रा मध्यगता कोणादक्षगता पुनः । महाशक्तिसरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

तद्वयथा,—

“तद्विदुर्भामं महादेवीं नागकङ्कणशोभिताम् ॥ यद्विदुर्भामं वरदां भीमां रक्तपङ्कजलोचनाम् ॥

रक्तवस्त्रपरीधानां रक्तपुष्पोपशोभिताम् । चतुर्वर्गप्रदां देवीं साधकाभीष्टसिद्धिदाम् ॥

एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥” तन्मन्त्रममन्त्रो यथा,—

“त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं प्रिये ! । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं भकारं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तस्य नामानि यथा,—

“भः क्लिप्ताभमरो भौमो विश्वमूर्तिर्निर्वाणभवम् । द्विरङ्गो भूषणो मूलं यन्मन्त्रस्य वाचकः ॥

नक्षत्रं भमणा दीप्तिर्वयो भूमिः पयो नभः । नाभिर्मन्त्रं महाबाहुर्विश्वमूर्तिर्विताण्डकः ॥

प्राणात्मा तापिनी वच्चा विश्वरूपी च चन्द्रिका । भीमसेनः सुधासेनः सुखो मायापुरं हरः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

भं, स्त्री, (भातीति । भा दीप्तौ + बाहुलकात् डः ।) नक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा, सूर्यसिद्धान्ते । १ । २६ ।

“प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः ।

परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद् भानि भुञ्जते ॥”) ग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥ राशिः । यथा,—

“राशिनामानि च क्षेत्रं भन्तं ग्रहनाम च ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भः, पुं, (भातीति । भा दीप्तौ + बाहुलकात् डः ।) शुक्राचार्यः । इति मेदिनी । भे, १ ॥ भमरः । इत्येकाचरकोषः । भान्तिः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

भक्तं, स्त्री, (भज्यते स्मेति भजसेवायां + कर्मणि क्तः ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च ।

“भक्तमन्नं तथाप्यन्नं क्वचित् क्रूरञ्च कीर्तितम् । ओदनोऽस्ती स्त्रियां भिस्सा दीदिविः पुंसि भाषितः ॥”

सुधौतांस्तुलान् स्त्रीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत् । तद्वत्तं प्रवृत्तचोषं विप्रदं गुणवन्मतम् ॥

भक्तं बद्धिकरं पथं तर्पणं रोचनं लघु । अधौतमद्यतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

हरये निवेदितान्नस्य नित्यं भक्षणे फलं यथा, “ये विप्रा हरये दत्त्वा नित्यमन्नञ्च भुञ्जते । उच्छिष्टभोजनात्तेषां हरिर्दास्यं लभेन्नरः ॥”

हरये अदत्त्वा तद्वन्नञ्च दोषो यथा,— “न दत्त्वा हरये भक्त्या भुञ्जते चेद्भ्रमादपि । पुरीषसदृशं वस्तु जलं सूत्रसमं भवेत् ॥*॥

शूद्रश्चेह्वरिभक्तश्च नैवेद्यभोजनोत्सुकः । आमानं हरये दत्त्वा पाकं कृत्वा च खादति ॥”

अन्नदानफलं यथा,— “अन्नञ्च सर्वजीविभ्यः पुण्यार्थं दातुमर्हति । दत्त्वा विशिष्टजीविभ्यो विशिष्टं फलमाप्नुयात् ॥

अतो दत्त्वा मानुषेभ्यो लभतेऽष्टगुणं फलम् । ततो विशिष्टशूद्रेभ्यो दत्त्वा तद्विगुणं फलम् ॥

दत्त्वान्नं वैश्यजातिभ्यस्तत्तत्तत्तद्विगुणं फलम् । दत्त्वान्नं क्षत्रियेभ्योऽपि वैश्यानां द्विगुणं भवेत् ॥

क्षत्रियाणां शतगुणं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदाय च । विप्राणाञ्च शतगुणं शास्त्रज्ञे ब्राह्मणे फलम् ॥

शास्त्रज्ञानां शतगुणं भक्ते विप्रे लभेद्दधुवम् । स चान्नं हरये दत्त्वा मुङ्क्ते भक्त्या च सादरम् ॥

विष्णवे भक्तविप्राय दत्त्वा दातुञ्च यत् फलम् । तत् फलं लभते नूनं भक्तब्राह्मणभोजने ॥

भक्ते तुष्टे हरिस्तुष्टो हरौ तुष्टे च देवताः । भवन्ति सिक्ताः शाखाश्च यथा मूलनिवे-चनात् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१ अध्यायः ॥

तस्य एकादशां पापाश्रयत्वं भक्त्ये दोषश्च
यथा,—

“एकादश्यामागतायां पावयन्त्यां जगत्त्रयम् ।
स्थातयमन्नमाश्रित्य भवता पापपूरुषम् ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्तं भवन्तं पापपूरुषम् ।
न हनिष्यति मनुर्नर्त्तरियमेकादशी तिथिः ॥
तस्मादन्नं न भोक्तव्यं कदाचिदपि सत्तमैः ।
आत्मनो हितमिच्छद्भिः संप्राप्ते हरिवासरे ॥
संसारे यानि पापानि तान्येवैकादशीदिने ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति पुण्डरीकेक्षणज्ञया ॥
कुर्वतां सर्वपापानि नरकान्निष्कृतिर्भवेत् ।
न निष्कृतिर्भवेन्नृणां भुङ्क्तां हरिवासरे ॥
मर्या भक्तानि यावन्ति भुङ्क्ते हरिवासरे ।
प्रतिभक्ते ब्रह्महत्याकोटिजं पातकं लभेत् ॥
सर्वपापाश्रयं भक्तं त्यक्त्यं हरिवासरे ।
मोहादये भुङ्क्ते वापि ते ज्ञेयाः पापिनां
वराः ॥”

इति पाज्ञे क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥
वर्जनीयान्नं यथा,—

“नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि-
वान्यतः ।

स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि ॥
यष्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विग-
र्हितम् ।

जीवन्नेव भवेत् शूद्रो नृपः श्वा चाभिजायते ॥
ब्राह्मणचत्तियविशं शूद्रस्य च सुनीश्वराः ।

यस्यान्नेनोदरस्थेन नृपस्तदयोनिमाप्नुयात् ॥
राजान्नं नर्त्तकान्नञ्च तच्छोऽन्नञ्चक्रकारिणः ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च षण्डान्नञ्चैव वर्जयेत् ॥
चक्रोपजीविरजकतस्करध्वजिनां तथा ।

गान्धर्वलोहकारान्नं सूतकान्नं विवर्जयेत् ॥
कुलालचित्रकर्म्मज्ञानं वाहुषेः पतितस्य च ।

पौनर्भवच्छात्रिकयोरभिप्रास्तस्य चैव हि ॥
सुवर्णकारशैल्ययाधितस्यातुरस्य च ।

चिकित्सकस्य चैवान्नं पुंश्चल्या दाहिकस्य च ॥
स्तेननास्तिकयोरन्नं देवतानिन्दकस्य च ।

सोमविक्रयिणश्चान्नं श्यापाकस्य विशेषतः ॥
भार्याजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपतिर्गृहे ।

उत्सृष्टस्य कदम्बस्य तथेवोच्छिद्यभोजनः ॥
अपङ्क्त्यन्नञ्च संघान्नं शूद्राजीवस्य चैव हि ।

कौवस्थान्यासिनश्चान्नं मत्तोन्मत्तस्य चैव हि ॥
भीतस्य रुदितस्यान्नं अवक्रुष्टं परिजितम् ।

ब्रह्मद्विषः पापपूरुषः आह्वानं सूतकस्य च ॥
वृथापाकस्य चैवान्नं श्वावान्नं श्वशुरस्य च ।

अप्रजानान्तु नारीणां क्रतुप्रस्य तथैव हि ॥
कन्दकान्नं विषयेण शूद्रविक्रयिणस्तथा ।

शौखान्नं नालिकान्नञ्च भिषजामन्नमेव च ।
विह्वप्रजननस्यान्नं परिवित्प्रन्नमेव च ॥

पुनर्भूयो विशेषेण तथैव दिधिवूपतेः ।
अवज्ञातश्चावधृतं सरोमं विस्मयान्वितम् ।

गुरावपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥
दुष्कृतं हि अनुष्यस्य सर्वमन्नेष्वनुष्ठितम् ।

यो यस्यान्नेन जीवितं स तस्यान्नातिक्लिष्यम् ॥”
“आभीरः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥
कुशीलवः कुम्भकारः क्षेत्रकर्म्मक एव च ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा खल्यं पणं बुधैः ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥

तस्य मुख्यत्वं पारिभाषिकत्वञ्च यथा,—
“तण्डुलोऽभ्युत्थसंयोगाल्लवणयोगेन पिष्टकम् ।
फलं त्रितयसंयोगादन्नं भवति तत्तुच्छात् ॥”
इति रामार्चनचन्द्रिकाष्टतवचनमिति केचित् ॥
(धनम् । यथा, मनौ । ११ । ७ ।

“यस्य त्रैवाधिकं भक्तं पथ्याप्तं नृत्तवृत्तये ।
अधिकं वापि विदितं स सोमं पातुमर्हति ॥”

“भक्तं धनम् ।” इति तद्भाष्ये मेधातिथिः ।)
भक्तः, त्रि, (भजते स्मेति । भजसेवायां + क्तः ।)

तत्परः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १७३ । १४ ।

“न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कल्याणि ! रोचये ।
प्रसीद वशगोऽहन्ते भक्तं मां भज भाविनि ॥”

पूज्यविषयकानुरागो भक्तिस्तद्वाच्यः ।) अथ
श्रीभगवद्भक्तलक्षणानि । लिङ्गपुराणे ।

“व्रतकर्म्मगुणज्ञानभोगजन्मादिमत्सुखि ।
श्रीवेष्वपि च कृष्णस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥

श्रीभागवते एकादशस्कन्धे । उत्तमभक्ता यथा,
“ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वे मां यावान् यश्चास्मि

यादृशः ।

भजन्त्यनेन भावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥”
मध्यमभक्तो यथा,—

“ईश्वरे तदधीने वा बालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममेत्रीकपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥”

प्राक्तभक्तो यथा,—
“अर्चायामेव हरये पूजां यः अहयेहते ।

न तद्भक्त्यु चान्येषु स भक्तः प्राक्ततः स्मृतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

अपि च ।
“भक्तानां लक्षणं ब्रूहि भक्ताशुग्रहकातर ! ।

येषां स्पर्शनसन्दर्शात् सद्यः पूतो नराधमः ॥
हरिभक्तिविहीनाश्च महाहङ्कारसंयुताः ।

स्वप्रशंसारता धूर्ताः शूटाश्च साधुनिन्दकाः ॥
पुनन्ति सर्वतीर्थानि येषां स्नानावगाहनात् ।

येषाञ्च पादरजसा पूता पादोदकाब्जही ॥
येषां सन्दर्शनं स्पर्शं देवा वाञ्छन्ति भारते ।

सर्वेषां परमो लाभो वैष्णवानां समागमः ॥
न ह्यस्मयानि तीर्थानि न देवा नृच्छिला मयाः ।

ते पुनन्तु रूपाकालेन विष्णुभक्तः शृणादहो ! ॥
सौतिरुवाच ।

महालक्ष्मीवचः श्रुत्वा लक्ष्मीकान्तश्च सखितः ।
निगूढतत्त्वं कथितुमिष्टमिष्टोपचक्रमे ॥

श्रीनारायण उवाच ।
भक्तानां लक्षणं लक्ष्मि ! गूढं श्रुतिपुराणयोः ।

पुण्यस्वरूपं पापघ्नं सुखदं भक्तिमुक्तिदम् ।
सारभूतं गोपनीयं न वक्तव्यं खलेषु च ॥

गुरुवक्ताद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रविश्यति ।
वेदान्तवेदवेदाङ्गास्तं पवित्रं वदन्ति हि ॥
पुरुषाणां शतं पूर्वं पूतं तज्जन्ममात्रतः ।

स्वर्गस्थं नरकस्थं वा मुक्तिमाप्नोति तत्तुच्छात् ॥
येः कौश्लदयत्र वा जन्म लब्धं येषु च जन्तुषु ।

जीवन्मुक्तास्ते च पूता यान्ति काले हरेः पदम् ॥
मद्भक्तियुक्तो मत्पूजानियुक्तो मद्गुणान्वितः ।

मद्गुणज्ञाघनीयश्च मन्निविष्टश्च सन्ततम् ॥
सगद्दः साशुनेत्रः स्वात्मविश्रुत एव च ।

न वाञ्छन्ति सुखं मुक्तिं सालोक्यादिचतुष्टयीम् ॥
ब्रह्मत्वममरत्वं वा तद्वाञ्छा मम सेवने ।

इन्द्रत्वञ्च मनुत्वञ्च देवत्वञ्च सुदुर्लभम् ॥
स्वर्गराज्यादिभोगश्च स्वप्ने च नास्ति वाञ्छति ।

ब्रह्माण्डानि विनश्यन्ति देवा ब्रह्मादयस्तथा ।
कल्याणभक्तियुक्तश्च मद्भक्तो न प्रणश्यति ।

भ्रमन्ति भारते भक्ता लब्ध्वा जन्म सुदुर्लभम् ॥
तेऽपि यान्ति महर्षौ पूत्वा नवं तीर्थं ममालयम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“रतिः कृष्णकथायाश्च यस्याश्चपुलकोद्गमः ।
मनो निमग्नं यस्यैव स भक्तः कथितो बुधैः ॥

पुत्रदारादिकं सर्वं जानाति श्रीहरेरपि ।
आत्मना मनसा वाचा स भक्तः कथितो बुधैः ॥

दयास्ति सर्वभूतेषु सर्वं कृष्णमयं जगत् ।
यो जानाति महाज्ञानी स भक्तो वैष्णवोत्तमः ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥
भगवद्भक्ता यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।

मद्भक्ताश्चैव निःशङ्काः कर्म्मनिर्मलकारकाः ।
नाहं शक्तश्च भक्तानां संहारे नित्यदेहिनाम् ॥

भक्ता ममानुगा नित्यं मत्पदादानतत्तत्परः ।
अहं भक्तान्तिके नित्यं तेषां रक्षयहेतवे ॥

सर्वे नश्यन्ति ब्रह्माण्डे प्रभवन्ति पुनः पुनः ।
न मे भक्ताः प्रणश्यन्ति निःशङ्काश्च निरापदः ॥

हरिभक्तिमाहात्म्यं यथा,—
द्विजानां हरिभक्तानां प्रभावो दुर्लभः श्रुतौ ।

येषां पादाब्जरजसा सदाः पूता वसुन्धरा ॥
तेषाञ्च पादचिह्नं यत्तीर्थं तत् परिकीर्तितम् ।

तेषाञ्च स्पर्शमात्रेण तीर्थपापं प्रणश्यति ॥
आलिङ्गनात् सदालापात्तेषामुच्छिद्यभोजनात् ।

दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
भ्रमणे सर्वतीर्थानां यत् पुण्यं स्नानती भवेत् ।

हरिदासस्य विप्रस्य तत् पुण्यं दर्शनाल्लभेत् ॥
इति तत्रैव २१ अध्यायः ॥

त्रिविधभक्तलक्षणं यथा,—
भक्तानां त्रिविधानाञ्च लक्षणं श्रूयतामिति ।

कृष्णप्रथारतो भक्तो मन्नामगुणकीर्त्तिषु ॥
मनो निवेशयेत्प्रकृता संसारसुखकारणम् ।

दास्यं विना न हीच्छन्ति सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥
नैव निर्व्याणमुक्तिश्च सुधापानमभीप्सतम् ।

ध्यायते मत्पदाञ्च पूजयेद्भक्तिभावतः ॥
श्रीहेतुः किं तस्य देवः सङ्कल्परहितस्य च ।

सर्वसिद्धिं न वाञ्छन्ति तेऽपिमादिकभीप्सतम् ॥

भक्तः

ब्रह्मत्वममरत्वं वा सुरत्वं सुखकारणम् ।
 धाञ्छन्ति निश्चलां भक्तिं मदीयामतुलामपि ॥
 स्त्रीपुंविभेदो नास्त्येवं सर्वजीवेषु भिन्नता ।
 तेषां सिद्धेश्वराणाञ्च प्रवराणां ब्रजेश्वर ! ॥
 क्षुत्पिपासादिकां निद्रां लोभमोहादिकं रिपुम् ।
 त्यक्त्वा दिवानिशं माञ्च ध्यायते च दिग्भरः ॥
 स मङ्गलतोत्तमो नन्द ! अयतां मध्यमादिकम् ॥”
 “नासक्तः कर्मसु गृही पूर्वप्राक्तनतः शुचिः ॥
 करोति सततञ्चैव पूर्वकर्मनिरन्तरम् ।
 न करोत्यपरं यत्नात् सङ्कल्परहितश्च यः ॥
 सर्वं कृण्वत्य यत्किञ्चिन्नाहं कर्ता च कर्मणः ।
 कर्मणा मनसा वाचा सततं चिन्तयेदिति ॥
 न्यूनभक्तश्च तद्व्यूनः स च प्राकृतिकः श्रुतौ ।
 यमं वा यमदूतं वा स्वप्नेन च न पश्यति ॥
 पुरुषाणां सहस्रं पूर्वं भक्तः ससहस्रेत् ।
 पुंसां शतं मध्यमश्च तत्तुल्यं प्राकृतः ॥
 भक्तश्च त्रिविधस्ततः कथितश्च तवाज्ञया ॥”
 इति तत्रैव ८४ अध्यायः ॥

कृष्णभक्तशरीरे तीर्थादीनि यथा,—
 “पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यपि च
 जाह्नवि ! ।
 मद्भक्तानां शरीरेषु सन्ति पूतेषु सन्ततम् ॥
 मङ्गलपादरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ।
 सद्यः पूतानि तीर्थानि सद्यः पूतं जगत्तथा ॥
 मन्मन्तोपासका विप्रा ये महुच्छिष्टभोजिनः ।
 मामेव नित्यं ध्यायन्ते ते मत्प्राणाधिकाः
 प्रियाः ।

तदुपसर्गमात्रेण पूतो वायुश्च पावकः ।
 क्लेदं शसहस्राणि मङ्गलताः सन्ति भूतले ॥
 एकवर्णा भविष्यन्ति मङ्गलेशु गतेषु च ।
 मङ्गलशून्या पृथिवी कलिग्रस्ता भविष्यति ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२८ अः ॥
 भगवद्भक्तमाहात्म्यं यथा,—
 “संस्तुतः कीर्तितो वापि दृष्टः स्मृतोऽपि वा
 प्रिये ! ।
 पुनाति भगवद्भक्तश्चाखिलोऽपि यदृच्छया ॥”

इति वाराहे उपविभागे प्रबोधिनीमाहा-
 त्म्यम् ॥ हरिभक्तकर्तव्यानि यथा,—
 “हरेश्वरितमीशस्य सर्वलोकेषु कीर्तनम् ।
 वैष्णवेषु च कार्यां भक्तः कुर्यादहर्निशम् ॥
 दासीदासाञ्च यत्किञ्चित् स्वकीयं वस्तु चात्मनः ।
 कृष्णभक्तस्य गार्हस्थ्यं सर्वं कृष्णं निवेदनम् ॥”
 भक्तस्य लक्षणान्तरं यथा,—
 “प्रेमणा संजातया भक्त्या तनुसुतपुलकाञ्जनः ।
 विभर्त्तलौकिकं भक्तो वदेद्भक्तं वृत्तिम् ॥
 परमानन्दयुक्तोऽसौ कचिज्जायति नन्दति ।
 क्रन्दत्यच्युतभावेन गज्जदेन पुनः पुनः ॥
 अनुशीलयति भजेत् गोविन्दमहमोदते ।
 तरेदेवं विष्णुमायां दुस्तरां मुनिमोहिनीम् ॥
 सर्वेश्वरबुद्ध्या यो भजेदीशं सनातनम् ।
 स तत्त्ववादी भक्तश्च सर्वभूतसुहृत्तमः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०१ अध्यायः ॥

भक्तिः

भक्त्यागे दोषो यथा,—
 “ब्रह्महत्या गुरोर्घातो गोवधः स्त्रीवधस्तथा ।
 तुल्यमेभिर्महापापं भक्त्यागादुदाहृतम् ॥
 भजन्तं भक्तमत्याच्यमदुष्टं त्यजतः सुखम् ।
 नेह नासुच पश्यामि तस्मात् प्रक्र ! दिवं व्रज ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ॥
 (कृतविभागः । यथा, लीलावत्याम् ।
 “भक्तो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यात् ॥”)
 भक्तकारः, पुं, (भक्तं भजनं करोतीति । क + टः ।)
 कृत्रिमधूपः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
 “वृकधूपे भक्तकरो गिरिः स्यात् समगन्धकः ॥”
 भक्तकारके त्रि ॥
 भक्तकारः, त्रि, (भक्तमन्नं करोतीति । क +
 “कर्मण्यण् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पाचकः ।
 भक्तमन्नं करोति पचति यः । तत्पर्यायः ।
 रुदः २ औदनिकः ३ गुणः ४ भक्ष्यकारः ५
 रूपकारः ६ रूपः ७ आरालिकः ८ वल्लवः ९ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 भक्तता, स्त्री, भक्तत्वम् । भक्तस्य भाव इत्यर्थे
 (तलु) तप्रत्ययेन नियन्त्रा ॥
 भक्ततूर्यं, स्त्री, (भक्तस्य तद्भोजनकालस्यावेदकं
 यद्वा भक्ते तद्भोजनकाले वादनीयतूर्यम् ।)
 भोजनकाले वादनीयतूर्यम् । तत्पर्यायः । वृष-
 मानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भक्तदासः, पुं, (भक्तेनान्नमात्रेण दासः ।) पञ्च-
 दशदः सान्तर्गतदासविशेषः । यथा,—
 “भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड़वाकृतः ।
 सुभिन्देऽपि भक्तेनाङ्गीकृतदास्यः । इति दाय-
 क्रमसंग्रहः ॥ (यथा, मनौ । ८ । ४१५ ।
 “ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्तमौ ।
 पैत्तिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥”)
 भक्तमण्डः, पुं, स्त्री, (भक्तस्यान्नस्य मण्डः ।) अन्नाग्र-
 रसः । भातेर माड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 मांसरः २ आचामः ३ निःसावः ४ । इत्य-
 मरः ॥ (भक्तस्य भजनशीलस्य मण्डोभूषणम् ।)
 पिच्छा ५ । इति जटाधरः ॥
 भक्तिः, स्त्री, (भज्यते इति । भज + क्तिन् ।)
 विभागः । सेवा । इति मेदिनी । तै, ३६ ॥
 गौणवृत्तिः । भङ्गी । (अनुरागविशेषः । पूज्य-
 अनुरागो भक्तिरित्युपदेशः ॥ ईश्वरे परानुरक्तिः ।
 “अथातो भक्तिर्निज्ञासा सा परानुरक्ति-
 रीश्वरे ।” इति शाङ्खिल्यसूत्रम् ॥ उपासना ॥
 परमेश्वरविषये परमप्रेम । उपास्याकारा-
 कारितचित्तवृत्त्यावृत्तिरूपा परिपक्वनिदिध्या-
 सनाख्या अवगमननाभ्यासफलभूता अनुरक्तिः ॥
 “नहीष्टदेवात् परमस्ति किञ्चित् ।” इति बुद्धि-
 पूर्विका चित्तवृत्तिः । सा च परमप्रीत्यधीना ॥
 यथा, विष्णुपुराणे । १ । २० । १८-१९ ।
 “नाथ ! योनिहस्रसेषु येषु येषु ब्रजाव्यहम् ।
 तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ।
 या प्रीतिरिवैकानां विषयेष्वनपायिनी ।
 त्वामनुसरतः सा मे हृदयानुमापसर्पतु ॥”

भक्तिः

“हे अच्युत ! त्वयि मे अच्युता ऐकान्तिकी
 भक्तिरस्तु । एकान्तभक्तिः परमप्रीत्यधीनेति
 तां प्रीतिं प्रार्थयते चेति वाङ्मयी प्रीतिविषयेषु
 आसक्तानां सा तादृशी प्रीतिर्मे हृदयात्
 मापसर्पतु मापयातु हृदये सदा तिष्ठतिव्यर्थः ॥”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ चन्दनादिभि-
 स्तिलकादिरचना । यथा, रघौ । १३ । ५५ ।
 क्वचित् खगानां प्रियमानसानां
 कादम्बसंसर्गवतीव पंक्तिः ।
 अन्यत्रकालागुरुदत्तपत्रा
 भक्तिर्भवश्चन्दनकल्पितेव ॥”
 अह्ना । इति हेमचन्द्रः ॥ (भक्तिविवरणं
 यथा,—
 “भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
 तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी ॥
 इति मारुडे २३१ अध्यायः ॥ ॥ ॥
 अथ श्रीमङ्गलित्तत्त्वं तृतीये श्रीकापिलेये ।
 “देवानां गुणलिङ्गानामनुभविककर्मणाम् ।
 सत्त्वं एकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥
 अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेश्वरीवसी ॥
 अथ विशेषलक्षणानि । श्रीगौतमीयतन्त्रे ।
 “देवतायाश्च मन्त्रे च तथा मन्त्रप्रदे गुरौ ।
 भक्तिरष्टविधा यस्य तस्य कृष्णः प्रसीदति ॥
 तद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायाश्चानुमोदनम् ।
 सुमना अर्चयेन्नित्यं तदर्थं दम्भवर्जनम् ॥
 तत्कथाश्रवणे रागस्तदर्थं चाङ्गविक्रिया ।
 तदनुसरणं नित्यं यस्तन्नाम्नोपजीवति ॥
 भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् स्नेहेऽपि वर्तते ।
 स मुनिः सत्यवादी च कीर्त्तिमान् स भवेन्नरः ॥”
 सप्तमस्कन्धे श्रीप्रज्ञादोक्तौ ।
 “अवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
 अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥
 इति पुंसापिता विष्णौ भक्तिश्चैन्नवलक्षणा ।
 क्रियते भगवत्यध्वा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥”
 तत्रैव श्रीनारदयुधिष्ठिरसंवादे ।
 “अवणं कीर्त्तनञ्चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
 सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥”
 पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये श्रीयमधूमकेश्वरसंवादे ।
 “अवणं कीर्त्तनं पूजा सर्वकर्मोपार्णं स्मृतिः ।
 परिचर्या नमस्कारः प्रेम स्वात्मारपणं हरौ ॥”
 तत्रैवोत्तरखण्डे शिवपार्वतीसंवादे ।
 “आद्यन्तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचक्राङ्कनं हरिः ।
 धारणञ्चोर्ध्वपुङ्खाणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥
 अर्चनञ्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।
 कीर्त्तनं अवणञ्चैव वन्दनं पादसेवनम् ।
 तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ॥
 तदीयानाञ्च संसेवा ह्यादृशीव्रतनिष्ठता ।
 तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
 भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवन्व्यवसुक्तये ॥”
 इति च ।
 किञ्च ।
 “दर्शनं भगवन्मूर्त्तिः स्पर्शनं ज्ञेयसेवनम् ।

आत्राणं धूपशेषादेर्निर्मात्यस्य च धारणम् ॥
नृत्यं भगवदग्रे च तथा वीणादिवादनम् ।
कृष्णलीलाद्यभिनयः श्रीभागवतसेवनम् ॥
प्रज्ञाचमालादिदृष्टिरेकादश्यादिजागरः ।
प्रासादरचनाद्यन्त्रजज्ञेयं शास्त्रानुसारतः ॥
लिखिता भगवद्भक्ता भक्तानां लक्षणानि च ।
तानि ज्ञेयानि सर्वानि भक्तेर्वै लक्षणानि च ॥
तेषु ज्ञेयानि गौणानि मुख्यानि च विवेकिभिः ।
वहिरङ्गान्तरङ्गाणि प्रेमसिद्धौ च तानि
यत् ॥

भेदास्तु विविधा भक्तेर्भक्तभावादिभेदतः ।
सुक्ताफलादिग्रन्थेषु ज्ञेयास्तस्मिन्नेवैरलम् ॥
प्रेमभक्तौ च सिद्ध्यायां सर्वेऽर्थाः सेवकाः स्वयम् ॥
भगवांश्चातिवश्यः स्यात्स्तिष्ठतेऽस्याः सुल-
क्षणम् ॥”

अथ प्रेमभक्तिलक्षणम् । नारदपञ्चरात्रे ।
“अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसङ्गता ।
भक्तिरित्युच्यते भीष्म ! प्रह्लादोद्भवनादैः ॥
प्रेमभक्तेषु माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।
सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम् ॥
चिद्भानि प्रेमसम्पत्तेर्वाह्याभ्यन्तराणि च ।
क्रियन्त्युल्लिखितान्यस्या महिमैव विलिख्यते ॥”
अथ प्रेमसम्पत्तिचिद्भानि सप्तमस्कन्धे श्रीप्रह्ला-
दस्य बालानुशासने ।

“निष्कर्म कर्माणि गुणानतुल्यान्
वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
यद्वातिहर्षोत्पुलकाशुगन्धं
प्रोत्कण्ठ उन्नायति नृत्यते च ॥
यदा ग्रहग्रस्त इव कचिद्भवत्या-
क्रन्दति ध्यायति वन्दते जनम् ।
सुहुः स्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते !
नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रयः ॥
तदा पुमान् सुक्तसमस्तवन्दन-
स्तद्भावभावानुक्ताश्रयाकृतिः ।
निर्दग्धवीजानुग्रहो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥”
एकादशे च श्रीकवियोगेश्वरोत्तरे ।

शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
र्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
गौतानि नामानि तदर्धकानि
गायन् विलम्बो विचरेदसङ्गः ॥
एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्तार्ता
जातानुरागो हुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गाय-
त्यन्मादवन्नुत्थति लोकबाह्यः ॥”
तत्रैव श्रीप्रबुद्धयोगेश्वरोत्तरे ।

“स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽधौचहरं हरिम् ।
भक्त्या संजातया भक्त्या विभक्त्युत्पुलकां तनुम् ॥
कचिद्दन्त्यव्युत्तचित्तया कचि-
द्वसन्ति वन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं
भवन्ति तूष्णीं परमेव निर्द्विताः ॥

श्रीभगवद्ब्रह्मसंवादे च ।
“कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना ।
विनानन्दान्शुक्लया शुद्धिद्वया विनाशयः ॥
वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं
रोदित्यभीक्ष्णं हसति कचिच्च ।
विलम्ब उन्नायति नृत्यते च
मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥
यद्योक्तभक्त्युक्तौ तु भगवच्चरणाम्बुजम् ।
श्रवणागतभावेन कृत्स्नभीतिप्रमाश्रयेत् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥
अपि च । उत्तमभक्तेर्लक्षणं यथा,—
“अन्याभिलाषिताश्रयं ज्ञानकर्मादानावृतम् ।
आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥
तथा नारदपञ्चरात्रे ।
“सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम् ।
हृषीकेशं हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते ॥”
श्रीभागवतस्य तृतीयस्कन्धे च ।
“अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ।
सालोक्यसार्द्धिवासीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ॥
दीयमानं न गृह्णन्ति विना भक्तसेवनं जनाः ।
स एव भक्तियोगाख्य आन्धन्तिक उदाहृतः ॥”
इति ॥

सा उत्तमा भक्तिः षड्विधा यथा,—
“क्षेशप्रीति शुभदा मोचलघुताकृतं सुदुर्लभा ।
सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षणी च सा ॥”
तत्रास्याः क्षेष्टपञ्चलम् ।
“क्षेष्टास्तु पापं तद्बीजमविद्या चेति ते त्रिधा ॥”
शुभदत्तं यथा,—
“शुभानि प्रीणनं सर्वजगतामनुरक्तता ।
सद्गुणाः सुखमित्यादीन्याख्यातानि मनो-
विभिः ॥”

मोचलघुताकृत्यथा,—
“मनागेव प्ररुद्रायां हृदये भगवद्रतौ ।
पुरुषार्थास्तु चत्वारस्तृणायन्ते समन्ततः ॥”
सुदुर्लभा यथा,—
“साधनौघैरनासङ्गेरलभ्या सुचिरादपि ।
हरिणा चाश्वदेयेति द्विधा सा स्यात् सुदुर्लभा ॥”
सान्द्रानन्दविशेषात्मा यथा,—
“ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेतुः परार्द्धगुणीकृतः ।
नैति भक्तिसुखात्मोद्यः परमाणुतुलामपि ॥”
श्रीकृष्णाकर्षणी यथा ।
“कृत्वा हरिभक्त्युत्तमभाजन्मियवर्गसमन्वितम् ।
भक्तिर्वशीकरोतीति श्रीकृष्णाकर्षणी च सा ॥”
सा उत्तमा भक्तिस्त्रिधा यथा,—
“वा भक्तिः साधनं भावः प्रेमा चेति त्रिधो-
दिता ॥”

साधनभक्तिर्यथा,—
“कृतिसाध्या भवेत् साध्यभावा सा साधनाभिधा ।
निवृत्तिवृत्त्यभावस्य प्राकृत्यं हृदि साध्यता ॥”
भावभक्तिर्यथा,—
“शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्याशुसान्धभाक् ।
रुचिभिक्षितमाख्यकृदसौ भाव उच्यते ॥”

प्रेमभक्तिर्यथा,—

“सन्धुमन्वृत्तित्वान्तो ममत्वातिशयाङ्कितः ।
भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रेमा निगद्यते ॥”
इति भक्तिरसान्तसिन्धौ पूर्वविभागः ॥
भक्तिमान् [त] त्रि, (भक्तिरस्यास्तीति । भक्ति +
“तदस्याख्यस्मिन्निति मतुप् ।” ५ । २ । ६४ ।
इति मतुप् ।) भक्तियुक्तः । यथा,—
“गुणवान् पुत्रवान् श्रीमान् कौर्त्तिमान् भक्ति-
मान् भवेत् ।

ऐहिके परमैश्वर्यमन्ते नाथपदं व्रजेत् ॥”
इति शास्त्रवीतन्तान्तर्गतमहाकालभैरवस्तोत्रम् ॥
अपि च ।
“अन्येऽपि ये विकर्मस्थाः शूद्राद्या नीचजातयः ।
भक्तिमन्तः प्रसूच्यन्ते कालेन मयि सम्मताः ॥”
इति कौर्म ४ अध्यायः ॥

भक्तियोगः, पुं, (भक्त्येर्योगः भक्त्वा यो योग इति
वा ।) परमेश्वरे भजनसम्बन्धः । यथा,—
“भक्तियोगप्रकाशाय लोकस्यानुग्रहाय च ।
सन्ध्यासाश्रममाश्रित्य कृष्णचैतन्यनामधृक् ॥”
इति चैतन्यभागवतम् ॥

अपि च ।
“वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहेतुकम् ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(भक्तियोग उच्यते । यथा, गीतायाम् । १२ ।
१-२ । १४-२० ।

“एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यचरमयुक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥
श्रीभगवानुवाच ।

मयावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
अहया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा हृदिनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोवृद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥३॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हृषामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥४॥
अनपेक्षः शुचिर्दत्त उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मे भक्तः स मे
प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न प्रोषति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे
प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथामानापमानयोः ।
प्रीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥१८॥
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो
नरः ॥ १९ ॥

ये तु धर्मान्धतमिदं यद्योक्तं पर्युपासते ।
अदधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे
प्रियाः ॥” २० ॥

भक्तिरसः, पुं, भक्तिरेव रसः । यथा,—
“विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्यभिचारिभिः ।
खादत्वं हृदि भक्तानामानीता अवणादिभिः ।

रथा कृष्णरतिः स्थायीभावा भक्तिरसो भवेत् ॥”

इति भक्तिरसादृतसिन्धुः ॥

भक्तिः, पुं, (भक्तिं भङ्गीं लातीति । ला + कः ।)

साधुघोटकः । यथा,—

प्रभुभक्ता भक्तिलाञ्छ कुलीनेषु कुलोत्कटाः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

भक्तिदातरि चि ॥

भक्त क भक्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर०-सक०-सेट् ।) क भक्तयति । इति

दुर्गादासः ॥

भक्त न भक्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
उभ०-सक०-सेट् ।) न भक्तति भक्तते । इति

दुर्गादासः ॥

भक्तकः, त्रि, (भक्तयतीति । भक्त + “खुल्लचौ ।”

३ । १ । १३३ । इति खुल् ।) खादकः । भक्त्य-
परः । तत्पर्यायः । घसरः २ अक्षरः ३ । इत्य-

मरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । १३५ ।

“भक्त्यभक्तयोः प्रीतिर्विपत्तिः कारणं महत् ।

शृङ्गालात् पाशवहोऽसौ नृगः काकेन

रक्षितः ॥”)

भक्तकः, पुं, (भक्त + अट् । ततः संज्ञायां

कन् ।) क्षुद्रगोचुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भक्त्यं, स्त्री, (भक्त + भावे ल्युट् ।) द्रवैतरद्रव्य-

गलाधःकरणम् । तत्पर्यायः । न्यादः २

खदनम् ३ खादनम् ४ अशनम् ५ निषसः ६

वल्भनम् ७ अभ्यवहारः ८ जग्धिः ९ जर्जरा १०

लेहः ११ प्रत्यवसानम् १२ घसिः १३ आहारः १४

मानम् १५ अवप्राणम् १६ विष्वाणम् १७

भोजनम् १८ जेमनम् १९ अदनम् २० ।

इति हेमचन्द्रः ॥ द्रव्यविशेषस्य भक्त्यनिधेयो

यथा, कर्मलोचने ।

“शृणुशाकं वृथामांसं करेण मधितं दधि ।

तर्ज्या दन्तधावञ्च सदो गोमांसभक्त्यम् ॥”

भक्त्यणीयं, त्रि, (भक्त + अनीयर्) भक्त्यद्रव्यम् ।

भक्त्ययोग्यम् । इति भक्त्यध्यातोः कर्मण्यनीय-

प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा,

पञ्चतन्त्रे । ४ । २५ । “तन्न भेत्यम् । त्वच्चनेन

भक्त्यणीयास्ते दायादाः ।”) तत्स्थापनविधि-

र्यथा, पाकराजेश्वरे ।

“पुरस्ताद्विभक्तं पात्रं सुविस्तीर्णं मनोरमम् ।

तत्र भक्तं परिणयस्तं मध्यभागे सुसंयुतम् ॥

सुपं सर्पिः पलं शाकं पिष्टमन्नं मत्स्यकम् ।

स्थापयेद्विधिं पार्श्वं सुज्ञानस्य यथाक्रमम् ॥

प्रलेहाद्याः द्रवाः सर्वे पानीयं पानकं पयः ।

क्षोद्यं सन्धानकं लेह्यं सद्यपार्श्वं निधापयेत् ॥

सर्वान् इक्षुविकारांश्च पक्वान् पायसं दधि ।

पुरतः स्थापयेद्भोक्तुर्द्वयोः पंक्त्योश्च मध्यतः ॥”

भक्त(त्य)पत्रा, स्त्री, (भक्तं वा भक्त्यं भक्त्यणीयं

पत्रमस्याः ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादिविधितरस्या नागवल्लीशब्दे ज्ञातया ॥)

भक्तितं, त्रि, (भक्त्यते स्मेति । भक्त + कर्मणि

क्तः ।) कृतभक्त्यवस्तु । (यथा, हितोपदेशे । १ ।

“भक्तितेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः ॥”)

तत्पर्यायः । चञ्चितम् २ लिप्तम् ३ प्रत्यवसितम्

४ मिलितम् ५ खादितम् ६ स्नातम् ७ अभ्यव-

हृतम् ८ अन्नम् ९ जग्धम् १० यस्तम् ११

खस्तम् १२ अशितम् १३ सुक्तम् १४ । इत्यमरः ।

३ । २ । ११० ॥ चञ्चितम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

भक्त्यं, त्रि, (भक्त्यते इति । भक्त + क्यत् ।) भक्त-

तयम् । भक्त्यणीयम् । यथा, ‘प्रतिपदि कुञ्जाखं

न भक्त्यम् । दशम्यां कलम्बी न भक्त्या ।’ इति

सुतिसर्वस्वम् ॥ अपि च, हितोपदेशे ।

“मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ नृगशूकरौ ।

अहिरेकदिनं याति अयं भक्त्यो धनुर्गुणः ॥”

(भक्त्यद्रव्याणि तेषां गुणादिकञ्च यथा,—

“वक्ष्याम्यतः परं भक्त्यान् रसवीर्यविपाकतः ।

भक्त्याः चौरकृतावल्या वृथा हृदाः सुगन्धिनः ॥

अदाहिनः पुष्टिकराः दीपनाः पित्तनाशनाः ॥

तेषां प्राणकरा हृदा हृतपूराः कफावहाः ।

वातपित्तहरा वृथा गुरवो रक्तमांसलाः ॥

वृंहणा गौड़िकाभक्त्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।

अदाहिनः पित्तहराः शुक्रलाः कफवर्हनाः ॥

मधुमस्तकसंवावाः पूपा ह्येते विशेषतः ।

गुरवो वृंहणाश्चैव मोदकास्तु सुदुर्जराः ॥

रोचनो दीपनः स्वर्णः पित्तघ्नः पवनापहः ।

गुरुर्हृतमश्चैव सङ्कः प्राणवर्हणः ॥

हृदाः सुगन्धिर्मधुरः क्षिग्धः कफकरो गुरुः ।

वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः सुतः ॥

वृंहणा वातपित्तघ्ना भक्त्या वल्यास्तु सामिताः ॥

हृदाः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥

सुज्ञादिवेश्वराणां पूर्णां विष्टम्भिनो मताः ।

वैसवारेः सपिष्टितैः सम्पूर्णा गुरुवृंहणाः ॥

पाललाः श्लेष्मजननाः शष्कुल्यः कफपित्तलाः ।

वीर्योष्णाः पेशिका भक्त्याः कफपित्तप्रकोपणाः ॥

विदाहिनो नातिवला गुरवश्च विशेषतः ।

वेदला लघवो भक्त्याः कषायावृष्टमारुताः ॥

विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मन्ना भिन्नवर्चसः ।

बल्या वृथास्तु गुरवो विज्ञेया माषसाधिताः ॥

कूर्चिका विहता भक्त्या गुरवो नातिपित्तलाः ।

विस्फुक्कृता भक्त्या गुरवोऽनिलपित्तलाः ॥

विदाहोत्कृष्टजनना रूक्षा दृष्टिप्रदूषणाः ।

हृदाः सुगन्धिनी वृथा लघवो हृतपायिताः ॥

वातपित्तहरावल्या वर्णदृष्टिप्रसादनाः ।

विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ॥

उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्तृप्तप्रदूषणाः ।

फलमांसेषु विहति तिलमाषोपसंस्कृताः ॥

भक्त्या वल्यास्तु गुरवो वृंहणा हृदयप्रियाः ।

कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ॥

सुपक्वास्तनवश्चापि भूयिष्ठं लघवो मताः ।

सकिलाटादयो भक्त्या गुरवः कफवर्हनाः ॥”

“आप्तान्वितमसंकीर्णं शुचिकार्यं महानसम् ॥

तन्नामैर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्त्यं सुसंस्कृतम् ।

शुचौ देशे सुसंयुक्तं समुपस्थापयेद्विधम् ॥”

“हृतं कार्याग्रयसे देयं पेया देया तु राजते ॥

फलानि सर्वभक्त्याश्च प्रदद्याद्देहेषु च ।

परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्ण्येषु प्रकल्पयेत् ॥

प्रद्रवाणि रसांश्चैव राक्षतेषूपहारयेत् ।

कद्वराणि खडांश्चैव सर्वान् शैलेषु दापयेत् ॥

काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।

दद्याद्देहैर्ध्यापात्रेषु रागघाडवसङ्कान् ॥

पुरस्तादिमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।

सूदः सुपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥

फलानि सर्वभक्त्याश्च परिशुष्कानि दानि च ।

तानि दक्षिणपार्श्वे तु सुज्ञानस्थोपकल्पयेत् ॥

प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।

खडान् यूषांश्च पेयांश्च सद्यः पार्श्वे प्रदापयेत् ॥

सर्वान् गुडविकारांश्च रागघाडवसङ्कान् ।

पुरस्तात् स्थापयेत् प्राज्ञो हयोरपि च मध्यतः ॥

एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्थोपकल्पनाम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

भक्त्यकारः, त्रि, (भक्त्यं भक्त्यद्रव्यं करोतीति ।

कृ + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।)

पिष्टकविक्रयजीवी । पिष्टकशिल्पी । इति भरतः ॥

तत्पर्यायः । आपूपिकः २ कान्दविकः ३ ।

इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ पूषिकः ४ पूषविक्रयी ४

मोदकादिविक्रयी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

भक्त्याभक्त्यं, स्त्री, (भक्त्यभक्त्यश्च ।) खाद्याखाद्य-

द्रव्यम् । यथा,—

“भक्त्याभक्त्याण्यनेकानि ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

अत्र शिष्टा यथा ब्रूयुस्तथा कार्यविनिर्णयः ॥”

इत्येकादशीतत्त्वे शङ्खवचनम् ॥ * ॥

नारद उवाच ।

“भक्त्यं किंवाप्यभक्त्यश्च द्विजानां गृहिणां प्रभो !

यतीनां वैष्णवानाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥

किं कर्तव्यमकर्तव्यमभोग्यं भोग्यमेव च ।

सर्वं कथय सर्वज्ञ ! सर्वेश ! सर्वकारण ! ॥”

श्रीमद्देश्वर उवाच ।

“कश्चित्तपस्वी विप्रश्च निराहारी चिरं मुनिः

कश्चित् समीरणाहारी फलाहारी च कश्चन ॥

अन्नाहारी यथा लोके गृही च गृहिणीयुतः ।

वेषामिच्छा च या ब्रह्मन् ! रुचीनां विविधा

गतिः ॥

हविष्यान्नं ब्राह्मणानां प्रशस्तं गृहिणां सदा ।

नारायणोच्छिष्टमिष्टमनिवेद्यमभक्त्यकम् ॥

अन्नं विष्टा जलं मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदनम् ।

विष्णुन्नं सर्वपापोक्तमन्नञ्च हरिवासरे ॥

ब्राह्मणः कामतोऽन्नञ्च यो मुहूर्ते हरिवासरे ।

त्रैलोक्यजनितं पापं सोऽपि मुहूर्ते न संशयः ॥

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं न भोक्तव्यञ्च नारद ! ।

गृहिभिर्ब्राह्मणैरन्नं संप्राप्ते हरिवासरे ॥

गृही शैवश्च शाक्तश्च ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

प्रयाति कालस्तत्र च मुक्ता च हरिवासरे ॥

क्रमिभिः शालमानैश्च भक्तितस्तत्र तिष्ठति ।

विष्णुन्नञ्च कथं कृत्वा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

जम्बाशमीदिने रामनवमीदिवसे हरेः ।

शिवरात्रौ च यो मुहूर्ते सोऽपि द्विगुणपातकी ॥

उपवासाद्यमर्थश्चेत् फलमूलजलं पिवेत् ।
 नष्टे शरीरे स भवेदन्यथा चात्मघातकः ॥
 सकृदभुङ्क्ते हविष्यान्नं विष्णोर्नैवेद्यमेव च ।
 न भवेत् प्रत्यवायी स चोपवासफलं लभेत् ॥
 एकादश्यामनाहारी गृही विप्राश्च भारत ! ।
 ते च तिष्ठन्ति वैकुण्ठे यावदे ब्रह्मणो वयः ॥
 गृहिणां शैवशाक्तानामिदमुक्तं च नारद ! ।
 विशेषतो वैष्णवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
 नित्यं नैवेद्यभोजी च श्रीकृष्णस्य च वैष्णवः ।
 नित्यं शतोपवासानां जीवन्मुक्तो लभेत् फलम् ॥
 वाञ्छन्ति तस्य संस्पर्शं तीर्थानि सर्वदेवताः ।
 आलापं दर्शनञ्चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 द्विस्त्रिंशत्तमं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके ।
 नात्यन्तशुद्धं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥
 अभक्ष्यं यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ।
 ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् ! तथैते वस्तुनो भुवम् ॥
 ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं भुवम् ॥
 सर्वेषां ब्राह्मणानाञ्च अभक्ष्यं शृणु नारद ! ।
 यदुक्तं सामवेदे च हरिणा चाद्विक्रमे ॥
 ताम्नपात्रे पयःपानं उच्छिद्ये हृतभोजनम् ।
 दुग्धं लवणसार्द्धञ्च सदो गोमांसभक्षणम् ॥
 नारिकेलोदकं कांक्ष्ये ताम्नपात्रे स्थितं मधु ।
 ऐचवं ताम्नपात्रस्थं सुरातुल्यं न संशयः ॥
 उत्थाय वामहस्तेन यत्तोर्यं पिबति द्विजः ॥
 सुरापीती स विज्ञेयः सर्वधर्मवद्विष्कृतः ॥
 अनिवेद्यं हरेरेव भक्ष्यशेषञ्च नित्यशः ।
 पीतशेषं जलञ्चैव गोमांससदृशं सुने ! ॥
 वातिङ्गनफलञ्चैव गोमांसं कार्तिके स्मृतम् ।
 माघे च मूलकञ्चैव कलस्वी श्रयणे तथा ॥
 श्वेतवर्णञ्च तालञ्च मसूरं मत्स्य एव च ।
 सर्वेषां ब्राह्मणानाञ्च त्याज्यञ्च सर्वदेशतः ॥
 मत्स्याञ्च कामतो मुक्ता चोपवासं त्राहं वसेत् ।
 प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ब्राह्मणः ॥
 प्रतिपत्सु च कुशाब्जमभक्ष्यमर्थनाशनम् ।
 द्वितीयायाञ्च वृहतीभोजको न स्मरेद्धरिम् ॥
 अभक्ष्यञ्च पटोलञ्च शत्रुवृद्धिकरं परम् ।
 तृतीयायाञ्चतुर्थ्याञ्च मूलकं धननाशनम् ॥
 कलङ्ककारणञ्चैव पञ्चम्यां विलम्बभक्षणम् ।
 तिर्यग्योनिं प्रापयेत् षष्ठ्याञ्च निम्बभक्षणम् ॥
 रोगवृद्धिकरञ्चैव सप्तम्यां तालभक्षणम् ।
 नारिकेलफलं भक्ष्यमष्टम्यां बुद्धिनाशनम् ॥
 तुलसी नवम्यां गोमांसं दशम्याञ्च कलम्बिका ।
 एकादश्यां तथा शिखी दादश्यां पूतिका तथा ॥
 त्रयोदश्याञ्च वार्ताकीभक्षणं पुत्रनाशनम् ।
 चतुर्दश्यां भावभक्षं महापापकरं परम् ॥
 पञ्चदश्यां तथा मांसमभक्ष्यं गृहिणां सुने ! ।
 गृहिणां प्रोक्षितं मांसं भक्ष्यमन्यदिने दिने ॥
 मांसञ्च रक्तशाकञ्च कांक्ष्यपात्रे च भोजनम् ।
 निविडं श्रयणे चैव कूर्ममांसञ्च प्रोक्षितम् ॥
 राज्ञौ च दधिभक्तञ्च श्रयणं सन्ध्योर्दिने ।
 रजस्तलावीराञ्च पुंस्त्रीनामभक्ष्यकम् ॥

शूद्राणां याजकानाञ्च शूद्रश्राद्धान्तमेव च ।
 अभक्ष्याणाञ्च विप्रैः ! यदन्नं दृष्यलीपतेः ॥
 ब्रह्मन् ! बाहुं धिकान्नञ्च गणकानामभक्ष्यकम् ॥
 अग्नदानीद्विजानाञ्च चिकित्साकारकस्य च ।
 हस्ताचित्राहरी तैलमग्राह्यश्चाप्यभक्ष्यकम् ।
 मूले ऋगे भाद्रपदे मांसं गोमांसतुल्यकम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः पाद्मे
 खर्गखण्डे ३१ अध्यायश्च ॥

नारद उवाच ।

“वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्च भक्ष्याभक्ष्यञ्च सांप्रतम् ।
 विपाकं कर्मणाञ्चैव सर्वेषां प्राणिनामपि ॥
 कथयस्व महाभाग ! कारणानाञ्च कारण ! ।
 त्वत्तोऽन्यं कश्च पृच्छामि नितान्तं सन्त-
 मीश्वर ! ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भक्ष्याभक्ष्यं चतुर्णाञ्च वर्णानाञ्च यथोचितम् ।
 वेदोक्तं श्रूयतां तात ! सावधानं निशामय ॥
 अयःपात्रे पयःपानं गन्धं सिद्धान्तमेव च ।
 भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा ॥
 फलं मूलञ्च यत्किञ्चिदभक्ष्यं मगुरब्रवीत् ।
 दध्नान्नं तपसौवीरमभक्ष्यं ब्रह्मणा मतम् ॥
 नारिकेलोदकं कांक्ष्ये ताम्नपात्रे स्थितं मधु ।
 गन्धञ्च ताम्नपात्रस्थं सर्वं मद्यं हृतं विना ॥
 ताम्नपात्रे पयःपानमुच्छिद्ये हृतभोजनम् ।
 दुग्धं सलवणञ्चैव सदो गोमांसभक्षणम् ॥
 अभक्ष्यं मधुमिश्रञ्च हृतं तैलं गुडं तथा ।
 आर्द्रकं गुडसंयुक्तमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ॥
 पीतशेषं जलञ्चैव माघे च मूलकं तथा ।
 द्विर्भोजनञ्च दिवसे सन्ध्योर्भोजनं तथा ॥
 भक्ष्यञ्च रात्रिशेषे च भुवं प्राज्ञः परित्यजेत् ।
 पानीयं पायसं चूर्णं हृतं लवणमेव च ॥
 खलिकं लवणञ्चैव क्षीरं तक्रं तथा मधु ।
 हस्ताहस्तगृहीतञ्च सदो गोमांसभक्षणम् ॥
 कर्पूरं रौप्यपात्रस्थमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ।
 परिवेशनकारी चेद्भोक्तारं स्पृशते यदि ॥
 अभक्ष्यञ्च तदन्नञ्च सर्वेषामेव सम्मतम् ।
 नकुलानां गण्डकानां महिषाणाञ्च पक्षिणाम् ॥
 सर्पाणां शूकराणाञ्च गर्दभानां विशेषतः ।
 मार्जारानां शृगालानां कुक्कुराणां ब्रजेश्वर ! ॥
 चाब्राह्मणमपि सिंघानां त्याज्यं मांसं वृणां सदा ।
 जलौकसाञ्च नक्राणां गोधिकानां तथैव च ॥
 मखूकानां ककोटीनां चक्षुकानाञ्च निश्चितम् ।
 गवाञ्च चमरीणाञ्च कलौ मोषमभक्ष्यकम् ॥
 हस्तिनां घोटकानाञ्च वृणामेव च रक्षसाम् ।
 दंष्ट्राञ्च मशकञ्चैव मक्षिका च पिपीलिका ॥
 अन्येषाञ्च निषिद्धानां लोके वेदे ब्रजेश्वर ! ।
 वाजरानां भक्षकानां शूरभानां तथैव च ॥
 निषिद्धं ऋगनाभीनां गर्दभानाञ्च मांसकम् ।
 अभक्ष्यं महिषाणाञ्च दुग्धं दधि हृतं तथा ॥
 खलिकञ्च तथा चक्रं विप्राणां नवनीतकम् ।
 मांससृक्षैः श्ववसकं तस्य दुग्धादिकं तथा ॥
 वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्चाप्यभक्ष्यञ्च श्रुतौ श्रुतम् ।

अभक्ष्यमार्द्रकञ्चैव सर्वेषाञ्च रवेर्दिने ।
 पर्यङ्कितं जलक्षान्नं विप्राणां दुग्धमेव च ।
 वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्चावीराञ्च स भक्ष्यम् ॥
 तदन्नञ्च सुरातुल्यं गोमांसाधिकमेव च ।
 अवीराञ्च यो भुङ्क्ते ब्राह्मणो ज्ञानदुर्जनः ।
 पितृदेवाच्चैनं तस्य निष्फलं मगुरब्रवीत् ॥
 ब्राह्मणानां वैष्णवानामभक्ष्यं मत्स्यमेव च ।
 इतरेषामभक्ष्यञ्च पञ्चपञ्चसु निश्चितम् ॥
 पितृदेवावशेषे च भक्ष्यं मांसं न दूषितम् ।
 पञ्चपञ्चसु त्याज्यञ्च सर्वेषां मगुरब्रवीत् ॥
 असंस्कृतञ्च लवणं तैलञ्चाभक्ष्यमेव च ।
 भक्ष्यं पवित्रं सर्वेषां यज्जने वह्निसंस्कृतम् ॥
 एकहस्ते हृतं तोयमभक्ष्यं सर्वसम्मतम् ।
 आविलं क्षमिशुक्तञ्चापरिशुद्धञ्चनिर्मलम् ॥
 अभक्ष्यं ब्राह्मणानाञ्च वैष्णवानां विशेषतः ।
 अनिवेद्यं हरेरेव यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
 पिपीलिकामिश्रितञ्च मधु गन्धं गुडं तथा ।
 यत्किञ्चिदस्तु वा तात ! न भक्ष्यञ्च श्रुतौ श्रुतम् ॥
 पक्षिभक्ष्यं कीटभक्ष्यं शुद्धं पक्षफलञ्च तथा ।
 क्वाकभक्ष्यमभक्ष्यञ्च सर्वेषां द्रव्यमेव च ॥
 हृतपक्वं तैलपक्वं मिष्टान्नं शूद्रसंस्कृतम् ।
 अभक्ष्यं ब्राह्मणानाञ्च शूद्रभृष्टं चिपीटकम् ॥
 सर्वेषामशुचीनाञ्च जलमन्नं परित्यजेत् ।
 अशौचान्तात् परदिने शुद्धमेव न संशयः ॥
 विपाकः कर्मणामेव दुष्करः श्रुतिसम्मतम् ।
 भक्ष्याभक्ष्यञ्च कथितं यथाज्ञानं ब्रजेश्वर ! ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्ण जन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥
 “भक्ष्याभक्ष्यञ्च ते शिष्य ! वेदितव्यं तदन्तरे ।
 करीरस्य वधः शुक्तः फलान्यौदुम्बरस्य च ॥
 सदो भक्षी भवेत्तेन अभक्ष्या पूतिवाविका ।
 न भक्ष्यणीयं वाराहं मांसं मत्स्यञ्च सर्वशः ॥
 अभक्ष्या ब्राह्मणे ह्येतेर्दीक्षितेर्हि न संशयः ॥”
 इति वाराहे ब्राह्मणदीक्षास्त्रचनामाध्यायः ॥
 भक्ष्यालाडुः, स्त्री, (भक्ष्या भक्षार्हा अलाडुः ।)
 राजालाडुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भगं, क्ली, पुं, (भक्ष्यते अनेनास्मिन् वेति एतदा-
 श्रित्वैव कन्दर्पं सेवते इति भावः । भजसेवा-
 याम् + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । ” ३ । ३ ।
 ११८ । इति घः । “खनो घ च । ” ३ । ३ । २५ ।
 घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति विज्ञापनार्थम् इति
 वृत्तिकदम्भट्टोजीदीक्षितः ।) स्त्रीचिह्नम् । तत्-
 पर्यायः । योनिः २ । इत्यमरः । २ । १ । ७६ । वरा-
 ङ्गम् ३ उपस्थः ४ स्तरमन्दिरम् ५ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (भजन्त्यनेनेति भगो मेहनम् । भज-
 न्यस्मिन्निति भगं योनिः । अत्र भगशब्देन
 दशमपि कथ्यते । इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे
 चतुर्थे भागे ॥
 “ब्रह्मा वृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ ।
 भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥”
 इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)
 रतियुद्धम् ६ जम्बवर्त्म ७ अक्षरम् ८ अवा-
 देशः ९ प्रवृत्तिः १० अपयम् ११ स्तररूपः १२

पालयिष्येऽस्य सन्तानं देवि । त्वद्धचनादहम् ।
प्राग्ज्योतिषेऽभिविद्यामि नम्रारं भगदत्तकम् ॥
पृथियां नारदेनैव सहितः केशवस्तदा ।
भगदत्तं भौमसुतं प्राग्ज्योतिषपुरोत्तमे ।
अभिविष्य तदा भूपं पुरमधो न्यवेशयत् ॥”

इति कालिकापुराणे ३६ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । २ । २६ । ८ ॥

“स तानपि महेष्वासान् विजिग्ये भरतर्षभ ।।
तैरेव सहितैः सर्वैः प्राग्ज्योतिषसुपाद्रवत् ॥”
तत्र राजामहानासीद्भगदत्तो विश्राम्यते ।।
तेनासीत् सुमहद्युद्धं पाण्डवस्य महात्मनः ॥”
भगदैवतं, स्त्री, (भगो योनिर्देवतं देवता यस्य ।)
पूर्वफलगुणैर्नञ्चनम् । तत्तु दृष्टव्यतेर्जन्मनञ्च-
नम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“विशाखानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतम् ।
पुण्या पौष्णो यमः सर्पो जन्मभान्यर्कतः
क्रमात् ॥”

भगन्दरः, पुं, (भगं गुह्यमुष्कमध्यस्थानं दारय-
तीति । “ङ + णिच् + पूःसर्वयोर्दांसिहोः ।”
२ । २ । ४१ । इत्यत्र । “भगे च दारेरिति वक्त-
यम् ।” इति काशिकोक्तेः खच् । “खचि
इसः ।” ६ । ४ । ६४ । इति इसः । सुमृच ।)
अपानदेशे व्रणरोगविशेषः । तस्य रूपमाह ।
“गुदस्य द्विज्जले चेत्रे पार्श्वतः पिङ्गकार्त्तिकत् ।
भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो भवेत् ॥”
अर्त्तिकत् पीङ्गकत् । पञ्चविधः वातकपैत्तिक-
क्षैष्मिकसान्निपातिकशूलजभेदैः ॥ भगन्दर-
शब्दस्य निरुक्तिमाह भोजः ।
“भगं परिसमन्तादयो गुदवस्ती तथैव च ।
भगवद्धारयेद्यस्मात्तस्मादेष भगन्दरः ॥”
भजन्यनेनेति भगं मेहनम् । भजन्यसिन्निति
भगं योनिः । अत्र भगशब्देन द्वयमपि कथ्यते ।
भगवत् योनिवत् ॥ पूर्वस्वरूपादीनि यथा,—
“कटीकपालनिस्सोददाहकण्डुरुजादयः ।
भवन्ति पूर्वस्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥”
कटीकपालमत्र कटीफलकम् ॥ वातिकं शत-
पोनकसंज्ञं भगन्दरमाह ।

“कषायरुचैरतिकोपितोऽनिल-
रूपानदेशे पिङ्गकां करोति याम् ।
उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुणं
रुजाच्च भिन्नारुणफेनवाहिनीम् ॥
तत्रागमो नञ्चपुरीषरेतसां
व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ।
दारुणं अतिदारुणात् । व्रणैरनेकैः सूक्ष्मसुखैः ।
शतपोनकश्चालनी तत्तुल्यम् ॥ पैत्तिकसङ्घर्षीव-
संज्ञमाह ।

“प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं
करोति रक्तां पिङ्गकां गुदे गताम् ।
तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीं
भगन्दरश्चोद्गृहीरोधरं वदेत् ॥”
आशुपाकाहिमपूतिवाहिनीम् । शीघ्रपाकाम्
उद्गृह्णन्त्यवाहिनीम् । तदा तं भगन्दरं उद्गृ-

हीरोधर उद्गृहीवसंज्ञं वदेत् । उद्गृहीव-
संज्ञश्च । पिङ्गकाकालीनवक्रतयोद्गृहीवाकार-
त्वेन ॥ * ॥ श्लैष्मिकपरिसाविसंज्ञमाह ।
“कण्डूयनो घनसावी कठिनो मन्दवेदनः ।
श्वेतावभासः कफजः परिसावी भगन्दरः ॥”
कठिनः पिङ्गकावस्थायां परिसावी निरन्तरं
सवणशीलः ॥ * ॥ सान्निपातिकशूलकावर्त्त-
संज्ञमाह ।
“बहुवर्णरुजासावाः पिङ्गका गोस्तनोपमाः ।
शूलकावर्त्तवन्नाडी शूलकावर्त्तको मतः ॥”
बहुवर्णरुजासावाः बहुशब्दो वर्णादिभिः
प्रत्येकं सम्बध्यते । नाडी सावमार्गः ॥ * ॥
शूलजसुम्भार्गसंज्ञमाह ।

“क्षताज्वरितः पायुगताद्विवर्द्धते
ह्युपेक्षणात् स्युः क्रमयो विदार्यते ।
प्रकुञ्चते मार्गमनेकधा सुखे-
त्रांयेस्तुम्भार्गभगन्दरं वदेत् ॥
क्षतात् कण्टकादिना नखेन
कण्डूयनादिना वाभिघातात् ।
गतिः स्यावः उन्मार्गभगन्दरम् । एतस्य क्रमि-
क्षतमार्गैः पुरीषादिनिर्गमादुन्मार्गसंज्ञा ॥”
कण्टाध्यमसाध्यश्चाह ।
“घोराः साधयिषुं दुःखाः सर्वे एव भग-
न्दराः ।

तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥
वातमूत्रपुरीषाणि शूक्रश्च ह्रमयस्तथा ।
भगन्दरात् सवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥”
अथ भगन्दरस्य चिकित्सा । यथा,—
“अथास्य पिङ्गकमेव तथा यत्रादुपाचरेत् ।
शुद्धासुतिसेकात्तैर्यथा पाकं न गच्छति ॥
पुनर्नवाहताशुण्ठीपिष्टिकावदरैः क्षतः ।
लेपाय पिङ्गकावस्थे कल्कः शूलो भगन्दरे ॥
पयःपिष्टैस्तिलारिष्टमधुकेः शीतलैः क्षतः ।
लेपो भगन्दरे शूलः पैत्तिके वेदनावति ॥”
अरिष्टो निम्बः ॥
“सुमनायाश्च पत्राणि गुडूची विश्वभेषजम् ।
सैन्धवं तक्रसंपिष्टं लेपाहन्ति भगन्दरम् ॥”
सुमना जातिस्तस्याः पत्रम् ।
“पिङ्गकानामपकानामपतर्पणपूर्वकम् ।
कर्म कुर्याद्विरक्तान्तं भिन्नानां व्रणवत् क्रिया ॥
निशार्कचौरसिन्धुपुराश्वहननच्छदेः ।
सिद्धमभ्यञ्जने तैलं भगन्दरहरं परम् ॥”
पुरो गुग्गुलुः । अश्वहननच्छदाः करवीर-
पत्राणि । निशार्कितैलम् ॥ * ॥
“त्रिफलापुरलक्ष्णानां त्रिपञ्चांशैकयोगिता ।
गुटिका शोधगुल्माशौभगन्दरवतां हिता ॥”
नववार्त्तिको गुग्गुलुः ॥ * ॥
“शूलक्रियापि कथिता शूलसाध्ये भगन्दरे ।
सा च तेनैव कर्मया शूलशूलमवेति यः ॥
आयामं मेधुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरुणि च ।
रूद्रव्रणेऽपि यत्नेन वर्जयेद्भस्वरं नरः ॥”
इति भावप्रकाशे भगन्दराधिकारः ॥

अपि च ।
“लङ्घनं खेदनं लेपविस्त्रापनविरेचनैः ।
रक्तमोचादिभिः शीघ्रं गुदजां पिङ्गकां जयेत् ।
तथा यत्रं भिषक् कुर्याद्यथा पाकं नियच्छति ।
अपक्वं वायु पक्वं वा जलौकापातनं हितम् ॥
तदभावे तु शृङ्गाभ्यामिदं रक्तस्य मोक्षणम् ॥”
वटपत्राकशुण्ठीगुडूच्यः सपुनर्नवाः ।
पिष्टा तु पिङ्गकारम्भे लेपः शूलो भगन्दरे ॥
आमावस्थाक्रिया प्रोक्ता पक्वावस्थाक्रियोच्यते ॥
त्रुषणापाटलाचारवद्भिदाद्यादिकं क्रमम् ।
विधाय व्रणवत् कार्यं यथा दोषो यथा वलम् ॥
स्तुत्यर्कदुग्धदाब्जैर्भिर्वर्त्तितं कृत्वा भगन्दरे ।
ददात् सर्वशरीरस्था नाडीर्हन्वात् प्रयोगराट् ।
तिलाभयालोध्रमरिष्टपत्रं
निशा वचा कुष्ठमगारधूमः ।
भगन्दरे नाशुपदंशयोश्च
दृष्टव्रणे शोधनरोपणोऽयम् ॥
शुनोऽस्थिष्टं त्रिफलारसेन
विडालकास्थि त्वथवा विलेपनात् ।
चिरप्रभूतं व्रणरोगदुष्टं
भगन्दरं नाशसुपैति ननम् ॥ * ॥

जम्बूकमांसं भुञ्जीत प्रकारैर्जम्बूनादिभिः ॥”
शृङ्गालमांसयज्जनं खादाम् । अथवा शूलक-
मांसयज्जनं खादाम् ॥
“त्रिकटु त्रिफला सुस्तं विडङ्गान्तचित्रकम् ।
शूलोऽपिप्लीमूलं हृषुषा सुरदारु च ॥
तुम्बुरं पुष्करं चयं विशाला रजनीद्वयम् ।
विडं सौवर्चलचारौ सैन्धवं गजपिप्ली ॥
यावन्मेतानि चूर्णानि तावद्भिगुग्गुगुलुः ।
कोलप्रमाणं गुटिकां खादयेन्मधुना सह ॥
भगन्दरं श्वासकासं क्षयं जीर्णज्वरोदरम् ।
नाडीदुष्टव्रणानाहकुष्ठोन्मादाक्षरीक्रमीन् ॥
मेहान्त्वह्निहृद्दोग्धुलं श्लेष्मिदमेव च ।
सप्तविंशतिको हन्ति गुग्गुलुः सर्वरोगहा ॥”
हृद्दोग्धुलमित्यत्र हृत्पार्श्वशूलमित्यपि पाठः ॥
सप्तविंशतिगुग्गुलुः ॥ * ॥
“चित्रकार्की त्रिवृत्पाटौ मलपूह्यमारकौ ।
सुधा वचां लाङ्गलिकां हरितालं सुवर्चलाम् ॥
ज्योतिष्मतीश्च संहृत्य तैलं वैदो विपाचयेत् ।
एतद्विष्यन्दनं नाम तैलसुतं भगन्दरे ॥
शोधनं रोपणञ्चैव सुवर्णकरणं स्मृतम् ॥”
विष्यन्दनतैलम् ॥ * ॥

“स्मृतस्य द्विगुणेन शुद्धवलिना कम्पापयोभि-
स्त्राहं
पिष्टा ताम्रमयं समस्ततुलितं पात्रं विधायोपरि ।
खेदं यामयुगं सभस्मपिठरे जम्बूजलेः सप्तधा
साहं तत्पुटयेत् भगन्दरहरो गुञ्जीकृता
स्यादिति ॥”
जम्बूजलेरित्यत्र निम्बजलेरिति च पाठः ।
भगन्दरहरो रसः ॥ * ॥
“शुद्धतं समं गन्धं न्यतनागं रुतुत्यकम् ।
जीरकं सैन्धवं तुल्यं तित्तकौषातकीद्रवैः ॥

पिष्टा तक्षिपनाहन्ति भक्षणाच्च भगन्दरम् ।
रसः कालाग्रिब्रह्मोऽयं गुञ्जैकं न्यत्युज्ज्वलेत् ॥”
कालाग्रिब्रह्मो रसः ॥ * ॥
इति सारदीपिकायां भगन्दरचिकित्साध्यायः ॥
अपि च । गारुडे १८८ अध्याये ।
“गुग्गुलुं त्रिफलायुक्तं पीत्वा नश्येत् भग-
न्दरः ॥”

(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
क्रिम्यस्थि खम्पलक्षणनयवाय-
प्रवाहनायुक्तकटाक्षपृष्ठैः ।
गुदस्य पाके पिडका भृशान्तिः
पक्षप्रभिन्ना तु भगन्दरः स्यात् ॥
विरेचनचैषणपाटनश्च
विशुद्धमार्गस्य च तेलदाहः ।
स्यात् चारमन्त्रेण सुपाचितेन
क्षिप्तस्य चास्य व्रणवचिकित्सा ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशोऽध्याये ॥
भगभक्षकः, पुं, (भगं योनिस्तासुपाश्रित्य भक्षयति
जीविकां निर्व्वाहयतीति । भक्ष + क्खुल ।)
कुण्डाशी । इति महाभारते दानवर्त्मः ॥
कोट्ना इति भाषा ॥ तस्यान्नभक्ष्यनिषेधो
यथा,—

“यो बान्धवैः परित्यक्तः साधुभिर्ब्राह्मणैरपि ।
कुण्डाशी यश्च तस्यान्नं भुक्ता चान्द्रायणचरेत् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥

भगवती, स्त्री, (भगः ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य
यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यस्यां भग
इतीज्जना ॥” इत्युक्तलक्षणम् । ऋद्धेश्वर्यमस्य-
स्येति । भग + “तदस्यास्यसिमिति मतुप् ।”
५ । २ । ६४ । इति मतुप् । मस्य वः ।

“भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिश्रयाने ।

संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥”

इति काशिकोक्तेर्नित्ययोगेऽत्र मतुप्प्रत्ययः ।

ततः स्त्रियां ङीप् । पूज्या । गौरी । इति

मेदिनी । ते, २१४ ॥ (सा च प्रकृतिरूपिणी

महामाया देवी । यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ४२ ।

“ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।

बलादाहृत्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥”

सरस्वती । यथाह पौराणिकाः ।

“सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेष-

आद्यापहा ॥”

गङ्गा । यथा, शङ्कराचार्यकृतगङ्गास्तोत्रे ।

“भगवति ! भवलीलामौलिमाले तवाम्भः-

कणमणुपरिमाणं प्राणिनो वै क्षुश्रन्ति ॥”

तस्याः स्वरूपं यथा,—

“यथा नित्यो हि भगवान् नित्या भगवती तथा ।

स्वमायथा तिरोभूता तत्रेष्टे प्राकृते लये ॥

आब्रह्मस्तत्त्वपर्यन्तं सर्वं मिथैव क्षिप्रम् ।

दुर्गा सत्यस्वरूपा सा प्रकृतिर्भगवान् यथा ॥

विद्वेद्यर्थोदादिकं सर्वं यस्यामस्ति युगे युगे ।

विद्वद्वादिभ्यो भगो ज्ञेयस्तेन भगवती स्मृता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ५४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सेयते या सुरैः सर्वैस्ताश्चैव भजते यतः ।

धातुर्भजेति सेवायां भगवत्येव सा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्याः प्रतिमाविशेषस्य पूजने फलविशेषो यथा,
ब्रह्मोवाच ।

“इदं तस्याः सुराध्यक्ष ! आराधनविधिं

परम् ।

यथा सा तोषिता पूर्वं शङ्कराद्यैः फलेप्सुभिः ॥

कर्मयज्ञेन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ।

शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिमयीं शुभाम् ॥

अचमनाकरो नित्यं तेनासौ विबुधावरः ।

अहं शैलमयीं देवीं यजामि सुरसत्तम ! ॥

तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ।

इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरक्षयते तदा ॥

विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अद्भुतैकं सनातनम् ।

देवीं हेममयीं कामां धनदोऽर्चयते सदा ॥

तेनासौ धनदो देवो धनेश्वरमवाप्तवान् ।

विश्वेदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मणोराराम् ।

यजन्ति विधिवद्भक्ता तेन विश्वत्वमाप्नुयुः ॥

वायुः पूजयते भक्ता देवीं पितृलसम्भवाम् ।

वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणावहम् ॥

वसवः कांसिकां देवीं पूजयन्ते विधानतः ।

प्राप्तुवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥

अश्विनौ पार्थिवां देवीं पूजयन्तौ विधानतः ।

तेन तावन्धिनौ देवौ दिव्यदेहं गतायुभौ ॥

स्फाटिकां शोभनां देवीं वरुणोऽर्चयते सदा ।

वरुणत्वं हि संप्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥

देवीमन्नमयीं पुण्यामभिर्यजति भावितः ।

अग्नित्वं प्राप्तवांस्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ॥

ताम्रां देवीं सदाकालं भक्ता देवो दिवाकरः ।

अर्चते तत्र संप्राप्तं तेन सूर्यत्वसुतमम् ॥

सुताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।

तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं सततोत्प्लवम् ॥

प्रवालकमयीं देवीं यजन्ते पद्मगोतमाः ।

तेन नागास्तु भोगाद्याः प्रयान्ते परं पदम् ॥

कृष्णायसमयीं देवीं पूजयन्त्वसुरोत्तमाः ।

राक्षसाश्च महात्मानस्तेन वेऽमितविक्रमाः ॥

चणुसीसमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।

तेन ऋद्धिबलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

त्रैलोकिकां सदा देवीं यजन्ते गुह्यकादयः ।

तेन भोगवलौपेताः प्रयान्तीश्वरमन्दिरम् ॥

वज्रलौहमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।

मातृत्वं प्राप्य ताः सर्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

एवं देवाः सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।

पूजयन्ते सदाकालं चर्चिकां सुरनायिकाम् ॥

तथा त्वमपि देवेन्द्र ! यदीच्छसि परं गतिम् ।

शिवां मणिमयीं पूज्य लभसे मनसेक्षितान् ॥

कामान् सुरवराध्यक्ष ! कामिकैः पूजितैः सदा ।

ददाति सर्वलोकानां चिन्तामणिवर्षा शिवा ॥”

इत्याद्यै देववतारे ब्रह्मविधिपूजामाहात्म्ये २८

अध्यायः ॥ तस्यै गृहदानस्य फलं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“देया गृहन्तु यः शुक्रकारार्पयति शोभनम् ।

सर्वोपकरणैर्वृत्तं सकपाटार्जलान्वितम् ॥

तस्मिन् घण्टा ध्वजं कूर्चं वितानं दर्पणानि च ।

दत्त्वा सुरजवंशादि नित्यं सङ्गीतकानि च ॥

देवीशास्त्रार्थवेत्तारं पूजनं भवेत् शुभम् ।

एवं प्रवर्तते यस्तु तस्य पुण्यफलं वदस्व ॥

दशपूर्वापरान्तात । आत्मनश्चैकविंशतिम् ।

उद्धृत्य च कुलं पापाद्ब्रह्मलोके महीयते ॥

गच्छते भगवती वच परा परमपूजिता ।

तत्र कल्पान्तरं यावद्भुक्ता मोमान् मनो-

रमान् ॥

पुनः कालादिहायातः पृथिव्यामेकराह भवेत् ।

समृद्धवाहनोपेतः शान्तः पुरपरिच्छदः ॥

पुनर्देवा दिनात्तीनां तद्भक्तानां प्रियो भवेत् ॥

कन्यासम्पूजको नित्यं देवीशास्त्रार्थपारगः ।

लभते परसद्भावं तदन्ते शिवतां व्रजेत् ॥

देया गृहन्तु यः शुक्र ! सम्मार्जयति नित्यशः ।

स भवेद्भगवान् सौख्यसर्वसम्पत्तिसंयुतः ॥

तदागच्छेच्छिवालोकं सर्वकालफलप्रदम् ।

देया गृहन्तु यः शुक्र ! गोमयेनानुलेपयेत् ॥

स्त्रियो वा यदि वा पुंसः यस्यासन्तु निरन्त-

रम् ।

स लभेदीक्षितान् कामान् देवा लोकश्च

गच्छति ॥”

इत्याद्यै देववतारे ४२ अध्यायः ॥

भगवद्भक्तः, पुं, (भगवतो भगवत्या वा भक्तः ।)

श्रीकृष्णभक्तियुक्तः । अथ भगवद्भक्तानां लक्ष-

णानि । सामान्यतः लैङ्गे ।

“विष्णुरेव हि यस्यैव देवता वैष्णवः स्मृतः ॥”

अत्र विशेषः ।

“व्रतकर्त्तुमनुमानभोगजन्मादिमत्स्वपि ।

शैवेष्वपि च लक्ष्यस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥”

तत्र व्रतिषु मध्ये भगवद्भक्तिहेतुव्रतपरता भग-

वद्भक्तलक्षणम् । तथा च स्कान्दे श्रीमार्कण्डेय-

भगीरथसंवादे ।

“दशमौशेषसंयुक्तं दिनं वैष्णववक्त्रभम् ।

सुपास्यते महीपाल ! ते वै भागवता नराः ॥

प्राणालये न चात्रन्ति दिनं प्राप्य हरैर्नराः ।

कुर्वन्ति जामरं रात्रौ सदा भागवता हि ते ॥

उपोष्य हादशीं शुद्धां रात्रौ जामरान्विताम् ।

अस्मान् साधयेद्यस्तु स वै भागवतो नरः ॥

भक्तिर्न विद्युता येषां न च्युता नि व्रतानि च ।

सुप्रियः श्रीपतिर्येषां ते स्युर्भागवता नराः ॥”

कर्मिषु भगवदर्पणादिना तदाज्ञानबुद्ध्या वा

भक्तिहेतुसदाचारपरता तत्रैव ।

“धर्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थश्च मेधुनम् ।

यत्नं विप्रसुखायं ज्ञेयास्ते वैष्णवा नराः ॥

अध्वगन्तु पथि आन्तं कालेऽत्र गृहमागतम् ।

योऽतिथिं पूजयेद्भक्ता वैष्णवः स न संशयः ॥

सदाचाररताः शिवाः सर्वभूतानुकम्पकाः ।

शुचयस्तत्परागा ये सदा भागवता हि ते ॥”

गवभ

पादो वैशाखमाहात्म्ये श्रीनारदात्मरीषसंवादे ।

यथा,—

“जीवितं यस्य धर्म्मार्थं धर्म्मो ह्यर्थमेव च ।
अहोरात्राणि पुण्यार्थं तं मन्ये वैष्णवं जनम् ॥”
लेङ्गे च ।

“विष्णुभक्तिसमायुक्तान् श्रौतस्मार्तप्रवर्तकान् ।
प्रीतो भवति यो दृष्ट्वा वैष्णवोऽसौ प्रकीर्तितः ॥”
गुणवत्सु भक्तिहेतुप्राप्तुत्वादिसद्गुणशीलता
तत्रैव ।

“परदुःखेनात्मदुःखं मन्यन्ते ये वृषोत्तम ! ।

भगवद्धर्म्मनिरतास्ते नरा वैष्णवा वृष ! ॥”

भागवततृतीयस्कन्धे श्रीकपिलदेववृत्तिसंवादे ।

यथा,—

“तितित्तवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥”
पञ्चमस्कन्धे ऋषभदेवस्य पुत्रानुशासने । यथा,

“महत्सुखां हारमाहुर्विसृक्ते-
स्तमोद्धारं योषितां सङ्गिसङ्गम् ।

महान्तस्ते समन्विताः प्रशान्ता

विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥”

एकादशस्कन्धे श्रीभगवत्पदोद्भवप्रश्नोत्तरे ।

यथा,—

“कृपापुत्रकृतद्रोहस्तिष्ठतुः सर्वदेहिनाम् ।
सत्यसारीऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥
कामाक्षुभितघ्नोर्दान्तो नृदुः शुचिरकिञ्चनः ।
अनीहो मितसुकृ शान्तः स्थिरो मच्छरणो
सुनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् नितवद्गुणः ।

अमावी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः

कविः ॥”

विष्णुपुराणे यमसदृभटसंवादे । यथा,—

“न चलति निजवर्णधर्म्मेतो यः

सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।

न हरति न चलति किञ्चिदुच्चैः

स्थिरमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥”*

ज्ञानिषु भक्तिहेतुज्ञानवत्ता एकादशे । यथा,—

“सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥

न यस्य स्वः पर इति वित्तेश्वात्मनि वा भिदा ।

सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥

ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि

यादृशः ।

भजनधन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥

ईश्वरे बद्धीनेषु वालिशेषु द्विषत्सु च ।

प्रमथेत्रीकपोपेचा यः करोति स मध्यमः ॥

अर्चयामेव हरये पूर्णा यः अह्वयेहते ।

न सङ्गतेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥”

भोगवत्सु भक्तिहेतुभोगासक्तता हरियोगे-
श्वरोत्तरे । यथा,—

“शहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् यो न हेति न काङ्क्षति ।

विष्णोर्मयामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥”

सर्वसविद्यादिमत्सु भक्तिहेतुनिरभिमानिता

भगव

तत्रैव । यथा,—

“न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।

सञ्जतेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥

भावाः कथञ्चिद्भक्त्यैव ज्ञानानासक्तमानिता ।

भक्तिनिष्ठापका जातास्ततो ह्युत्तमतोदिता ॥”

निष्ठापकाः परिपाकं प्रापकाः ॥ * ॥

श्रौषु श्रीशिवकृष्णभेदकता दृष्टमारदीये ।

“श्रिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।

समब्रूया प्रवर्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

इति ॥*

“अन्यच्च तेषां भगवच्छास्त्रार्थपरतादिकम् ।

साक्षाद्भक्तात्मकं सुखं लक्षणं लिख्यतेऽधुना ॥”

श्रीभगवत्शास्त्रपरता स्कान्दे ।

“येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ ।

पूजयन्ति च ये नित्यं ते सुभगावता नराः ॥

येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् ।

महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः ॥”

वैष्णवसम्माननिष्ठा लेङ्गे ।

“विष्णुभक्तमथायातं यो दृष्ट्वा सुसुखप्रियः ।

प्रणामादि करोत्येव वासुदेवे यथा तथा ।

स वै भक्त इति ज्ञेयः स पुनाति जगत्त्रयम् ॥

रुद्धाचरा गिरः शृण्वन् तथा भागवतेरिताः ।

प्रणामपूर्वं क्षन्त्वा यो वदेद्देवैष्णवो हि सः ॥

भोजनाच्छादनं सर्वं यथाशक्त्वा ददाति यः ।

विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्मृतः ॥

गारुडे ।

“येन सर्व्वात्मना विष्णुभक्त्या भावो निवेशितः ।

वैष्णवेषु कृतात्मत्वाच्च भागवतो हि सः ॥*

श्रीतुलसीसेवानिष्ठा दृष्टमारदीये श्रीभगवन्-

मार्कण्डेयसंवादे ।

“तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कृत्येते नराः ।

तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥

तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।

तन्मूलसदृशं यैश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”*

श्रीभगवतः कथापरता दृष्टमारदीये श्रीभगवन्-

मार्कण्डेयसंवादे ।

“मत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सात्त्विकी मतिः ।

तद्वक्त्रि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे श्रीभगवदर्जुनसंवादे ।

“मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथाञ्च शृणोति यः ।

हृष्यते मत्कथायाञ्च स वै भागवतोत्तमः ॥”

तृतीयस्कन्धे तत्रैव ।

“महाश्रयाः कथा नृपः शृण्वन्ति कथयन्ति च ।

तपन्ति विविधास्त्रापा नैताम्नजतचेतसः ॥”*

नामपरता दृष्टमारदीये तत्रैव ।

मन्मानसाच्च मङ्गता मङ्गलजनलोपुपाः ।

मन्नामश्रवणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥

वेदभिनन्दन्ति नामानि हरेः शृण्वन्ति हर्षिताः ।

रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

तत्रैवान्यत्र ।

“अन्यथासुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।

हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

भगव

स्मरणपरता । तत्र स्वधर्म्मनिष्ठया रागद्वेषादि-
निवृत्त्या स्मरणं श्रीविष्णुपुराणे यमतद्भटसंवादे ।

“न चलति उच्चैः श्रीभगवत्पदार-

विन्दे सितमनास्तमवेहि विष्णुभक्तम् ।

कलिकलुषमलेन यस्य नाम्ना

विमलमतेर्मलिनीकृतस्त्रमेनम् ।

मनसि कृतजनाहंनं मनुष्यं

सततमवेहि हरेरतीव भक्तम् ॥

कनकमपि रहस्यवेद्य बुद्ध्या

लब्धमिव यः समवेति वै परस्वम् ।

भवति च भगवत्पदमन्यचेताः

पुरुषवरं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥

स्फटिकगिरिशिलाफलः क विष्णु-

र्मनसि वृणां क च मत्सरादिदोषः ।

न हि तुहिनमयूखरश्मिपुञ्जे

भवति हुताशनदीप्रजः प्रतापः ॥

विमलमतिरमत्सरः प्रशान्तः शुचि-

चरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः ।

प्रियहितवचनोऽस्तमानामयो

वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥

वसति हृदि सनातने च तस्मिन्

भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।

चित्तिरसमतिरम्यमात्मनोऽन्तः

कथयति चारुतयैव शालपोतः ॥

अन्यविजयेन वैराग्यादिना च स्मरणं श्रीहरि-
योगेश्वरोत्तरे ।

देहेन्द्रियप्राणमनोधिषां यो

जन्माद्यचक्षुर्ज्ञयतर्षकृच्छेः ।

संसारधर्म्मेरविसुह्यमानः

स्त्वया हरेर्भागवत्प्रधानः ॥

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ड-

स्त्वतिरजतात्मसुरादिभिविन्द्यात् ।

न चलति भगवत्पदारविन्दा-

क्षवनिमिषार्द्धमपि स वैष्णवाग्र्यः ॥

भगवत् उरुविक्रमाङ्घ्रिशाखा-

नखमणिचन्द्रिकया निरस्ततापे ।

हृदि कथसुपसौदतां पुनः स

प्रभवति चन्द्रे इवोदितेऽर्कतापः ॥”

पूजापरता स्कान्दे तत्रैव ।

“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं ब्रह्मेशं वरदं हरिम् ।

देहिनः पुण्यकर्मणः सदा भागवता हि ते ॥”

खेङ्गे ।

“विष्णुस्तेन शुभान्येव करोति स्नेहसंयुतः ।

प्रतिमाञ्च हरेर्नित्यं पूजयेत् प्रयतात्मान् ॥

विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्मणा मनसा गिरा ।

नारायणप्ररो नित्यं भूप ! भागवतो हि सः ॥”

वैष्णवधर्म्मनिष्ठतादि पादोत्तरखण्डे ।

“तापादिपञ्चसंस्कारो न केन्याकर्मकारकः ।

अर्थपञ्चकविद्भिरो महाभागवतो हि सः ॥”

तापः तप्तसुधाधारणं तदादिपञ्चसंस्कारयुक्तः ।

पञ्चसंस्काराश्च तत्रैवक्ताः ।

[इति ॥

“तापः पुण्यस्तथा नाम मन्यो यागस्तु पञ्चमः ॥”

अस्यार्थः । नाम श्रीकृष्णदासेत्यादि । मन्त्रः श्रीगुरोः सकाशात् मन्त्रग्रहणम् । यागः होम-पूर्वकयथाविधिदीक्षाग्रहणमित्यर्थः । नव इत्या-कर्माणि पूजासम्बन्धितानि अवस्थादीनि पाद्मोक्तार्चनादीनि वा सर्वेषां तेषां पूजाङ्गत्वात् । तानि च तत्रैवोक्तानि । यथा,—

“अर्चनं मन्त्रपठनं यागयोगौ महात्मनः ।
नामसङ्कीर्तनं सेवा तच्चिह्नैरङ्कनं तथा ।
तदीयाराधनं चर्या नवधा भिद्यते शुभे ॥”
अर्थपञ्चकं चत्वारो चत्वारो धर्मादयः पुरु-
षार्थाः पञ्चमपुरुषार्थश्च भक्तिः । यदा पञ्च-
तत्त्वानि अनात्मात्मपरमात्मपरमेश्वरतद्गुणानां
याथार्थ्यानि । इति तट्टीका ॥ * ॥

एकान्तिता गारुडः ।

“एकान्तेन सदा विष्णो यस्माद्देवे परायणाः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥”

तद्विज्ञानेनानन्यपरता एकादशे उद्धवप्रश्नोत्तरे ।

“ज्ञात्वा ज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यस्मास्मि
यादृशः ।

भजन्त्यनन्यभावेन ते वै भागवता मताः ॥”

भागवते । ११ । ३ । ५० ।

“न कामकर्मवीजानां यस्य चेतसि सम्भवः ।
वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥”

सा च एकान्तिता चतुर्धा । तत्र धर्मानाद-
रेण श्रीमदुद्धवप्रश्नोत्तर एव ।

“अज्ञायेवं गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि

सकान् ।

धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् मां भजेत् स च

सत्तमः ॥

गौतायाश्च ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

यदा यस्यानुग्रहाति भगवानात्मभावितः ।

स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठताम् ॥”

अन्यसर्वनिरपेक्षता भागवते श्रीमद्भगवदुद्धव-
संवादे ऐलोपाख्याने ।

“सक्तोऽनपेक्षा मच्चित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
निर्माणा निरदृक्कारा निर्हन्दा निष्परिग्रहाः ॥”

तत्रैव तृतीये श्रीकपिलदेववृत्तिसंवादे ।

“त एते साधवः साध्वि ! सर्वसङ्गविवर्जिताः ।
सङ्गस्त्यज्य ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥”

विष्णाकुलत्वेऽपि मनोरतिपरता स्वान्दे ।

“यस्य कच्छगतस्यापि केशवे रमते मनः ।
न विद्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः ॥

आपन्नतस्य यस्मिन् भक्तिरयमिचारिणी ।
नान्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः ॥”

प्रेमेकपरता च भागवते पञ्चमस्कन्धे श्रीकृष्ण-
देवस्य पुत्रानुशासने ।

“ये वा मयीश कृतसौहृदार्या
जनेषु देहस्मरवार्तिकेषु ।

गृहेषु जायामजरातिमत्सु
न प्रीतियुक्ता यावदर्या लोके ॥”

राति मित्रं घनं वा ।

“विधा प्रेमेकपरता प्रेक्षः स्यात्तारतम्यतः ।

उत्तमा मध्यमा चाचौ कनिष्ठा चेति मेदतः ॥”

तत्रोत्तमा यथा एकादशे हरियोगेश्वरोत्तरे ।

“सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येव भागवतोत्तमः ॥

खेष्टदेवस्य भावं यः सर्वभूतेषु पश्यति ।

भावयन्ति च तान्यस्मिन्नित्यर्थः सम्मतः सताम् ॥”

तृतीये श्रीकपिलदेववृत्तिसंवादे ।

“मयनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृष्टम् ।

मत्कृते त्यक्तकर्मास्त्यक्तखजनवान्वाः ॥”

एकादशे श्रीहरियोगेश्वरोत्तरे च ।

“विद्वज्जित हृदयं न यस्य साक्षा-

द्वरिवशाभिहितोऽप्यधौघनाशः ।

प्रणयरसनया धृताद्विपद्मः

स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥”

तत्रैव मध्यममाह हरियोगेश्वरोक्तावेव ।

“ईश्वरे तदश्विनेषु वालिशेषु द्विषत्सु च ।

प्रेममैत्रीकपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥”

कनिष्ठता तत्रैव ।

“अर्चयामेव हरये पूर्वा यः श्रद्धयेद्वते ।

न तद्भक्त्यु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥

अहया पूजनं प्रेमबोधकं भक्त इत्यपि ।

प्रेम्यो हि करुणातनु खलं भक्तानपेक्षयात् ॥

लक्षणानि च यान्ये भक्तेर्लक्षणानि तान्यपि ।

बन्धनादीनि विदन्ति येषु भागवता हि ते ॥

एतानि लक्षणानित्यं गौणमुखादिभेदतः ।

ऊर्ध्वानि लक्षणान्येवं विवेकानि पराग्यपि ॥

ईदृक्लक्षणवन्तः स्युर्दलंभा बहवो जनाः ।

दिश्या हि मणयो यत्तं न वर्तन्ते इतस्ततः ॥”

अतएवोक्तं मोक्षधर्मे नारदीये ।

जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मुमुक्षुदनः ।

सात्त्विकः स तु विज्ञेयो भवेन्नोच्चार्यनिश्चयः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः ॥

भगवान्, [तु] (भगः “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य

यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वर्या भग इतीङ्गना ॥” इत्युक्तलक्षणं षडैश्वर्यमस्यस्येति ।

भग + नित्ययोगे मतुप् मस्य वः ।) पुं बुद्धः ।

इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥ श्रीकृष्णः । यथा,—

“भगवानपि ता रात्रीः शारदोत्पुल्लमल्लिकाः ।

वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायासुपाश्रितः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

पूज्ये त्रि । इति मेदिनी ॥ भगवत्स्वरूपं यथा,

“मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यस्मिन्सत्तमः ।

तदेतत् श्रूयतामत्र संवत्स गदतो मम ॥

हे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् ।

शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

हे विदे वेदितव्ये वै इति चाथर्वणी श्रुतिः ।

परया त्वत्परप्राप्तिर्न वेदादिमयापरा ॥

यत्तदयत्तमजरमच्छिन्नमममयम् ।

अनिर्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥

विभुं सर्वगतं निबं भूतयोनिमकारणम् ।

आप्यव्याप्तं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति हरयः ॥

तद्ब्रह्म तत् परं धाम तद्वैश्वं मोक्षकाङ्क्षिणम् ।

श्रुतिवाक्योदितं सृष्ट्यां तद्विष्णोः परमं पदम् ।

तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ॥

वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याचरात्मनः ।

एवं निगदितार्थस्य स तत्त्वं तस्य तत्त्वतः ॥

ज्ञायते येन तज्ज्ञाने परममन्यत्रयीमयम् ॥

अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विषः ॥

पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते स्तौपचारिकः ।

गृहे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते ।

मेत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥

संभर्तेति तथा भक्ता भक्तारोऽर्थद्वयान्वितः ।

तेनागमयिता सृष्टा गकारार्थस्तथा सुने ! ॥

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वर्या भग इतीङ्गना ॥

वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।

स च भूतेश्वरेश्वर उकारार्थस्ततोऽर्थयः ॥

एवमेव महावाहो ! भगवानिति सत्तमः ।

परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥

तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।

शब्दोऽर्थं नोपचारेण अन्यत्र ह्युपचारेतः ॥

उत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतागामागतिं गतिम् ।

वेति विदामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति ॥

ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।

भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥

अपि च ।

“परमात्मा च भगवान् विश्वकसेनो जनार्दनः ।

तद्भक्तिमान् भागवतो नात्पुण्यैर्हि जायते ॥

भगवच्छासनालम्बी भगवच्छासनप्रियः ।

भगवद्भक्तिमास्थाय वत्स ! भागवतो भव ॥

भगवान् भूतभयेशो भूतादिप्रभवोऽर्थयः ।

भावेन तं भजस्व भवभङ्गकरं हरिम् ॥

भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेत्तमम् ।

ततो भागवतो भूत्वा भवबन्धात् प्रमोक्षसि ॥”

इत्यादि वज्रपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानु-

शासनो नामाध्यायः ॥ अन्वयः ।

“महतां क्षुद्रजन्तून् सर्वेषां जीविनां सदा ।

सृष्टा पाता च शास्ता च भगवान् करुणानिधिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २५ अध्यायः ॥

षडैश्वर्यान्वितः । स च परमेश्वरः । तन्नाम-

विशेषस्य सेवनं यथा,—

“अथ श्रीभगवन्नाम संदा सेवेत सर्वतः ।

तन्माहात्म्यञ्च विख्यातं सङ्क्षेपेणात्र लिख्यते ॥

अथ श्रीभगवन्नामविशेषस्य च सेवनम् ।

ऋषिभिः कृपयादिष्टं तत्तत्कामहतात्मनाम् ॥”

अथकामविशेषेण श्रीभगवन्नामविशेषसेवासामाह-
ताम् । तत्र पापक्षयार्थं कौर्म्ये । यथा,—

“श्रीशब्दपूर्वं जयशब्दपूर्वं

जयहयादुत्तरतस्तथा हि ।

क्षिः सप्तकृत्वो नरसिंहनाम

जपं नहत्यादपि विप्रहृत्याम् ॥”

महाभयनिवारणार्थं तत्रैव ।

“श्रीपूर्वो नरसिंहो द्विर्वायुदत्तरतस्तु सः ।

त्रिःसप्तशतौ जपस्तु महाभयनिवारणः ॥”

कालविशेषे तु मङ्गलार्थं विष्णुधर्मोत्तरे श्रीमार्कण्डेयवचनसंवादे ।

“पुरुषं वामदेवस्य तथा सङ्कर्षणं विभुम् ।

प्रद्युम्नमनिरुद्धञ्च क्रमादब्देषु कीर्तयेत् ॥”

अब्देषु संवत्सरादिषु पञ्चसु ॥

“वलभमं तथा कृष्णं कीर्तयेद्यनङ्गये ।

माधवं पुण्डरीकाक्षं तथा वै भोगशायिनम् ॥

पद्मनाभं हृषीकेशं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।

क्रमेण राजशार्ङ्गं ! वसन्तादिषु कीर्तयेत् ॥

विष्णुञ्च मधुहन्तारं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।

वामनं श्रीधरश्चैव हृषीकेशं तथैव च ॥

दामोदरं पद्मनाभं केशवञ्च यदूतमम् ।

नारायणं माधवञ्च गोविन्दञ्च तथा क्रमात् ॥

चैवादिषु च मासेषु देवदेवमनुसरेत् ।

प्रद्युम्नमनिरुद्धञ्च पञ्चयोः कृष्णशुक्लयोः ॥

सर्वैः शर्वैः शिवः स्यात्पुनरादिर्निर्धिरययः ।

आदित्यादिषु वारेषु क्रमादेवमनुसरेत् ॥

विश्वं विष्णुर्वष्टकारो भूतभयभवत्प्रभुः ।

भूतभृद् भूतलद् भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥

अयत्तः पुण्डरीकाक्षो विश्वकर्मा शुचिश्रवाः ।

सम्भवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥

अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।

अग्राह्यः शाश्वतो धाता कृष्णश्चैतान्यनुसरेत् ॥

देवदेवस्य नामानि कृतिकादिषु यादव ! ।

ब्रह्माणं श्रीपतिं विष्णुं कपिलं श्रीधरं प्रभुम् ॥

दामोदरं हृषीकेशं गोविन्दं मधुसूदनम् ।

भूधरं गङ्गिनं देवं शङ्खिनं पद्मिनं तथा ॥

चक्रिणञ्च महाराज ! प्रथमादिषु संसरेत् ॥”

प्रथमादिषु प्रतिपदादिषु ।

“सर्वं वा सर्वदा नाम देवदेवस्य यादव ! ॥

नामानि सर्वाणि जनार्दनस्य

कालञ्च सर्वं पुरुषप्रवीरः ।

तस्मात् सदा सर्वगतस्य नाम

याह्यं यथेष्टं वरदस्य राजन् ! ॥”

विविधकामसिद्धये च पुनस्त्योक्तौ ।

“कामः कामप्रदः कान्तः कामपालस्तथा हरिः ।

आनन्दो माधवश्चैव कामसंसिद्धये जपेत् ॥

रामः परशुरामश्च वृषिंहो विष्णुरेव च ।

विक्रमश्चैवमादौ नि जप्यान्तरिजिगीषुभिः ॥

विद्यामभ्यस्तता नित्यं जपयः पुरुषोत्तमः ।

दामोदरं बन्धगतो नित्यमेव जपेन्नरः ॥

केशवं पुण्डरीकाक्षमनिशं हि तथा जपेत् ।

नेत्रवाधासु सर्वासु हृषीकेशं भयेषु च ॥

अन्यतश्चान्तश्चैव जपेदौषधकर्मणि ।

संश्रामाभिलुखो गच्छन् संसरेत् परराजितम् ॥

चक्रिणं गङ्गिणञ्चैव शार्ङ्गिणं खड्गिणं तथा ।

क्षेत्रार्थं प्रवसन्ति यं दिक्षु प्राच्यादिषु स्मरेत् ॥

अजितश्चाधिपश्चैव सर्वं सर्वेश्वरं तथा ।

संसरेत् पुरुषो भक्ता स्वहारेषु सर्वदा ॥

नारायणं सर्वकालं क्षुतप्रखलनादिषु ।

ग्रहनक्षत्रपीडासु देववाधासु सर्वतः ॥

दस्युवैरिनिषेधेषु आघ्रासिंहादिसङ्कटे ।

अन्यकारे तमस्तीव्रे नरसिंहमनुसरेत् ॥

अग्निदाहे ससुत्पन्ने संसरेत्तलशायिनम् ।

गरुडध्वजानुसरणादुविषवीर्यं यपोहति ॥

स्नाने देवार्चने ह्येमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ।

कीर्तयेद्भगवन्नाम वासुदेवित तत्परः ॥

स्थापने वित्तधान्यादेरपथ्याने च दुष्टये ।

कुर्वीत तन्मना भूत्वा अगन्तास्तकीर्तनम् ॥

नारायणं शार्ङ्गधरं श्रीधरं पुरुषोत्तमम् ।

वामनं खड्गिणञ्चैव दुष्टसन्ने सदा स्मरेत् ॥

महार्णवादौ पयंकृशायिनञ्च नरः स्मरेत् ।

वलभमं सन्दृष्ट्यैव सर्वकर्मणि संसरेत् ॥

जगत्पतिमप्यार्थं स्तुवन् भक्ता न शीदति ।

श्रीशं सर्वाभ्युदधिके कर्मण्यासु प्रकीर्तयेत् ॥

अरिष्टेषु ह्येषेषु विशोकश्च सदा जपेत् ।

मरुत्पताताम्रजलबन्धनादिषु ऋतुषु ॥

स्तनन्तरतन्नेषु वासुदेवं जपेद्बुधः ।

सर्वार्थशक्तियुक्तस्य देवदेवस्य चक्रिणः ॥

यथाभिरोचते नाम तत् सर्वार्थेषु कीर्तयेत् ।

सर्वार्थसिद्धिमाप्नोति नाम्नामेकार्थता यतः ॥

सर्वाण्येतानि नामानि परस्य ब्रह्मणो हरेः ॥”

एवं विष्णुधर्मोत्तरे च मार्कण्डेयवचनसंवादे ॥

किञ्च ।

“कूर्मं वराहं मत्स्यं वा जलप्रतरणे स्मरेत् ।

आजिष्णुममिजनने जपेन्नाम लखञ्जितम् ॥

गरुडध्वजानुसरणादापदो मुच्यते नरः ।

ज्वरकुष्ठप्रिरीरोगविषवीर्यञ्च शान्ति ॥

वलभमन्तु युद्धार्थं कृष्यारम्भे हलायुधम् ।

उत्तारणं बाणिज्यार्थं राममभ्युदये वृष ! ॥

माङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं माङ्गल्येषु च कीर्तयेत् ।

उत्तिष्ठन् कीर्तयेद्विष्णुं प्रखपन् माधवं नरः ॥

भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ॥”

तत्रैवान्यत्र ।

“अथैव चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।

शयने पद्मनाभञ्च मैथुने च प्रजापतिम् ॥

संश्रामे चक्रिणं क्रुद्धं स्थानभंशे त्रिविक्रमम् ।

नारायणं विद्योत्सर्गे श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥

जलमथ्ये वराहञ्च पावके जलशायिनम् ।

कानने नरसिंहञ्च पर्वते रघुनन्दनम् ॥

दुःखसन्ने स्मर गोविन्दं विशुद्धौ मधुसूदनम् ।

मायासु वामनं देवं सर्वकार्येषु माधवम् ॥”

किञ्च ।

“कीर्तयेद्वासुदेवञ्च अनुक्तेष्वपि यादव ! ।

कार्यारम्भे तथा राजन् ! यथेष्टं नाम कीर्त-

येत् ॥

सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन् !

सर्वार्थसिद्धौ तु भवन्ति पुंसः ।

तस्माद्यथेष्टं खलु कृष्णनाम

सर्वेषु कार्येषु जपेत् भक्ता ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

भगवद्दर्शकारित्वम् । यथा, महाभारते भग-
वदाकथम् ।

“ऋणमेतत् प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।

यज्ञोविन्देति शुक्रोऽथ कृष्ण ! मां दूरवासिनम् ॥”

आदिपुराणे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ।

“गीत्वा तु मम नामानि नर्तयेन्मम सन्निधौ ।

इदं ब्रवीमि ते सत्यं क्रीतोऽहं तेन चाङ्गुन ! ॥

गीत्वा च मम नामानि रुदन्ति मम सन्निधौ ।

तेषामहं परिक्रीतो नान्यक्रीतो अनाह्वनः ॥”

एवं श्रुत्वा च मम नामानीत्यादि ॥ विष्णुधर्म-
प्रकाशेन ।

“जितं तेन जितं तेन जितं तेनेति निश्चितम् ।

जिज्ञासे वर्तते यस्य हरिरित्यस्मरद्वयम् ॥”

इति तत्रैव १२ विलासः ॥

भगवत्सामिधिलक्षणां यथा । हयश्रीर्षे ।

“तस्मिन्नेव सुहृत्ते तु हर्षो वा भयमेव च ।

चक्षुर्भ्रमो विभ्रमो वा चासौ वा जायते यदि ॥

यामोहः परमोहो वा क्लृप्तं परमं तथा ।

अश्रुतानां श्रुतिर्वा स्यात् गात्राणां वाथ

वेपथुः ॥”

यामोहो मौढ्यविशेषः । परमोहो मूर्खता ।

“वैराग्यं नेत्रयोर्वा स्याद्वर्षः कन्दर्प एव वा ।

परमो विस्मयो वाथ दिव्यो वा श्रूयते ध्वनिः ॥

दिव्यवादित्रघोषो वा गन्धर्वनगरस्य वा ।

दर्शनं जायते काले तस्मिन् सुरगणाञ्जितम् ॥

नरा नाथ्योऽथ दृश्यन्ते गायन्तोऽप्यथ हर्षिताः ॥

नन्दितुर्नरवो वापि श्रूयते कृन्दसां ध्वनिः ॥

दिव्यगन्ध रसा वापि एकस्यापि भवन्ति हि ।

लिङ्गेरेतेर्विजानीयात् तत्र सन्निहितं हरिम् ॥

प्रभा चैव विशेषेण ज्वलतीव च दृश्यते ।

स्फुरन्तीव च दृश्यते प्रतिमा च विशेषतः ॥

स्फुरन्निव जनः कश्चित् स्मयमान इव कश्चित् ।

वीक्ष्यमाणो जनस्तत्र प्रहृष्ट इव लक्ष्यते ॥

एतेस्तु लक्षणेर्ज्ञेयस्तत्र सन्निहितो हरिः ।

विशेषादथवा पश्येच्छक्रचापोपमं कश्चित् ॥

कृविं वज्रप्रभां पश्येत् पद्मरागप्रभां यथा ।

सौदामिनीप्रभां पश्येत् प्रतिमायां कश्चिदयदि ।

एतेर्लिङ्गेस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ।

बधिरा इव केचित् सुका इव तथापरे ।

विभ्रान्ता इव केचित् जड्वा इव तथापरे ॥

धावन्त इव केचित् पतन्त इव चापरे ।

वृथान्त इव चाप्यन्ये मत्ता इव तथा यदि ।

चित्रस्था इव केचित् विवशा इव केचन ।

भवन्ति तत्र चोन्मत्ताः प्रमत्ता इव चापरे ।

लिङ्गेरेतेस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १२ विलासः ॥

(शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १० । १२ । ७)

“निवेदनः सुखाजातः सुगन्धारो महाधनुः ।

गन्धपाली च भगवान् उत्थानः सर्व-

कर्मणाम् ॥”

भगालं, क्री, (भजति सुखदुःखादिकं कर्मजन्यमने-

नेति भव्यते अनेनेति वा । भज + “पौष-

119

पात इत्यर्थः । तं विलोमं क्रान्तिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या । इदानीं विक्षेप-पातानाह । एवं क्रान्तिविमरुलसम्पाताः क्षेपपाताः स्युः । चन्द्रादीनां यस्ताः क्षेपानयने तु ते योज्याः ।

“मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमरुले खे
ग्रहो भ्रमयत्र च तस्य पातः ।
पातेन युक्ता गणितागतेन
मन्दस्फुटात् खेचरतः शरीरसात् ॥
पातेऽथवा शीघ्रफलं विलोमं
कृत्वा स्फुटान्तेन युताच्छरीरतः ।
चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः
स्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात् ॥”

तथा क्रान्तिवृत्तविमरुलयोः सम्पातः क्षेप-पातः । तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यः । एत-दुक्तं भवति क्रान्तिपातः प्रक्षिप्तः । यथा तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्यत एव क्षेपपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्य इत्यर्थः । अथ विक्षेपपातो मन्दस्फुटे यत् प्रक्षिप्यते तत्कारण-माह । मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमरुल इत्यादि । यतः शीघ्रप्रतिमरुले मरुलस्फुटगत्या ग्रहो भ्रमति तत्र च वृत्ते पातः । अतो गणितागत-पातं मन्दस्फुटे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यते । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ * ॥ इदानीं चक्रयोर्विशेषमाह ।

“ये चात्र पातभगणाः कथिता ज्ञेयौ
सौ शीघ्रकेन्द्रभगणेरधिका यतः स्युः ।
खल्पाः सुखार्थसुदितान्त्रिकेन्द्रयुक्तौ
मातौ तयोः पतितचक्रभवौ विधेयौ ॥
चलाद्विशेषः किल केन्द्रसिद्धौ
केन्द्रे सपाते दुचरस्तु योज्यः ।
अतश्चलात् पातयुताद् ज्ञेयौः
सुधीभिरादौः शरसिद्धिरुक्ता ॥”
“स्फुटोनशीघ्रोच्चयुतौ स्फुटी तयोः
पातौ भगोले स्फुट एव पातः ॥”

ननु च चक्रयोः शीघ्रोच्चपातयुतिं केन्द्रं कृत्वा यो विक्षेप आनीतः स शीघ्रोच्चस्थान एव भवितु-मर्हति न ग्रहस्थाने । यतो ग्रहोऽन्यत्र वर्तते । अत इदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति । तथा ब्रह्म-सिद्धान्तभाष्ये । चक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावान् विक्षेपस्तावानेव यत्रतत्रस्थस्यापि ग्रहस्य भवत्यत्रोपलब्धिरिव वासना । नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यत इति चतुर्विदे नाप्यन्य-वसाधोऽत्र कृतः । अत्रोच्यते । केन्द्रं चक्र-योः पातभगणाः पठितास्ते शीघ्रकेन्द्रभगणे-युताः सन्तस्तद्भगणा भवन्ति । तथा च माध-वीये सिद्धान्तचूडामणौ पठिताः । अतोऽल्प-भगणभवः पातः खशीघ्रकेन्द्रेण युतः कार्यः । शीघ्रोच्चपातग्रहे प्रोक्षिते शीघ्रकेन्द्रं तस्मिन् स पाते क्षेपकेन्द्रकरणार्थं ग्रहः क्षेप्यः । अतस्तुल्य-शीघ्रोच्चक्षेपकयोः नाशे कृते शीघ्रोच्चपातयोग एवावशिष्यत इत्युपपन्नम् । किञ्च । मन्दस्फु-टोर्न शीघ्रोच्चं प्रतिमरुले चक्रकेन्द्रं तत्पाते

क्षेपुं युज्यते । एवं कृते सति क्षेपकेन्द्रं मन्द-फलेनान्तरितं स्यात् । तदङ्गीकृतम् । इतर-केन्द्रस्यानुपपत्तिः । अतो मन्दफलं पाते यत्नं देयम् । यतोऽनुपातसिद्धं चलकेन्द्रं मध्योर्न शीघ्रोच्चं भवति । यत्तु भगोले क्रान्तिवृत्तं तत् कक्षावृत्तं तत्र यद्विमरुलं तत्र स्फुटग्रहः । तत्स्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रं अतः स्फुट-पातस्थाने सम्पातं कृत्वा ततस्त्रिभेदन्तरे स्फुटी-कृतेः परमक्षेपांशैः प्राग्बदुत्तरे दक्षिणे च विन्यस्यम् । तथा न्यस्ते विमरुले स्फुटग्रह-स्थाने विक्षेपः स्फुटविक्षेपेण गणितागतेन तुल्यो दृश्यते नान्यथेय्यर्थः ॥ * ॥ इदानीं ग्रहगोले विशेषमाह ।

“ग्रहस्य गोले कथितापमरुलं
प्रकल्प्य कक्षावलये यथोदितम् ।
निबध्य शीघ्रप्रतिवृत्तमस्मिन्
विमरुलं तत् पठितैः शरांशैः ।
मध्योच्च पातो दुषदां शरगोः
खशीघ्रकेन्द्रेण युतौ तु योज्याः ॥”

भगोल एव तावद्व्यहगोलः कल्प्यः तत्र स्फुट एव पातः । अथ यदि तदन्तर्यहगोलोऽन्यो निबध्यते तदा तत्र यथोक्तविषुवद्वृत्तं क्रान्ति-वृत्तच बद्धा कक्षावलये प्रकल्प्य तत्र केन्द्रकोत्त-विधिना शीघ्रप्रतिमरुलं बद्धा तत्र प्रतिमरुले गणितागतपातं मेधादेर्विलोमं गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्यम् । अथ त्रिज्या आसार्द्धमेवान्यद्वृत्तं राश्रङ्गं विमरुलाख्यं कृत्वा तत्रापि मेधादेर्यत्नं पाताग्रे चिह्नं कृत्वा प्रतिमरुलविमरुलयोः सम्पातचिह्ने प्रथमं सम्पातम् । ततो भाङ्गान्तरे द्वितीयं कृत्वा पातादयतः एतच्च त्रिभेदन्तरे परमविक्षेपांशैः पठितैः प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे च विमरुलं न्यस्यम् । तत्र मन्दस्फुटगत्या पारमार्थिको ग्रहो भ्रमति । अतो मेधादेरनु-लोममन्दस्फुटो विमरुले देयः । स तत्रस्थः प्रतिमरुलात् यावतान्तरेण विक्षेपस्तावान् तत्प्रदेशे विक्षेपः । यतो वृत्तसंपातस्थे ग्रहे विक्षेपाभावः त्रिभेदन्तरे परमो विक्षेपो मध्ये-ऽनुपातेन । अतो वृत्तसम्पातग्रहयोरन्तरं ज्ञेयम् । तदन्तरं पातग्रहयोगे कृते भवति । पातस्य विजोमगत्वात् । संयोगः शरार्थं केन्द्रम् । यदि त्रिज्यातुल्यया केन्द्रन्यया परम-शरस्तदाभीष्टयानया क इति फलं प्रतिमरुल-विमरुलयोस्तिथ्यगन्तरं स्यात् । विमरुलस्य-ग्रहाङ्गमध्यगं सूत्रं तद्गम्यग्रहान्तरं स च शीघ्रकर्णः । यदि भूमध्यात् कर्णार्थे एतावान् विक्षेपस्तादा त्रिज्याग्रे कियानिति द्वितीयत्रैरा-शिकम् । आदौ त्रिज्या हरो द्वितीये गुणः । तयोर्नाशे कृते केन्द्रन्यायाः परमशरगुणायाः कर्णो हरः फलं कक्षावृत्तसूत्रयोस्तिथ्यगन्तरं स्फुटशरः ॥ * ॥ इदानीमहोरात्रवृत्तमाह । ईषितक्रान्तितुल्योऽन्तरे सर्वतो नाङ्काख्या-दहोरात्रवृत्ताङ्गं तत्र बद्धा । घटीनाञ्च घट्या-

कृयेदस्य विष्कम्भखण्डं दुर्जीवा मता । नाङ्की-वृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा सर्वत्रैकक्रान्ति-तुल्यान्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तदहोरात्रवृत्तं तेन वृत्तेन तस्मिन् दिने रविभ्रमतीत्यर्थः । तस्य वृत्तस्य आसार्द्धं दुज्या ॥ * ॥ इदानी-मन्यदाह । अथ कल्प्या मेधादा हनुलोमं क्रान्तिपाताङ्कात् एषा मेधादीनां दुरात्र-वृत्तानि बध्नीयात् । नाङ्कीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रमात्तानि । क्रान्तिपाताशरभ्य त्रिंशत्त्रिंशद्भिर्भागैरन्यान् मेधादीन् प्रकल्प्य तदग्रेषूक्तवदहोरात्रवृत्तानि बध्नीयात् । तानि च नाङ्कीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि भवन्ति । तान्येव क्रमोत्क्रमतः सायनांशार्कस्य द्वादश-राशीनाञ्च ॥ * ॥ इदानीमस्योपसंहारः । एष भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

भग्नं, त्रि, (भनृञ् + क्तः) संचाद विस्मृतत्वात् तथात्वम् ।) पराजितम् । इति हेमचन्द्रः । सुटितम् । चूर्णितम् । भाङ्गा इति भाषा । यथा, भट्टिः ।

“चिरकालोषितं जीर्णं क्रीटनिष्कृषितं धनुः ।

किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्त्रियक्रान्तिके ॥”

भग्नं, क्री, (भनृयते आमर्हति विस्मृत्यते इति । भञ्ज + क्तः) रोगविशेषः । अथ भग्नसाधिकाः । तत्र भग्नस्य भेदमाह ।

“भग्नं समासाद्विविधं हुताश्र !

काखे च सन्ध्यावपि तत्र सन्धौ ।

उत्पिष्टविस्मृत्यविवर्तितानि

तिथ्यगन्तरं क्षिप्रमधश्च घट्टा ॥”

भग्नमत्र भावार्थं क्तप्रत्ययस्तेन भग्नं भङ्गः स चात्र विज्ञेयोऽभिप्रेतः । तेन भग्नमत्राश्र-विज्ञेयत्वज्ञम् । समासात् संचेपात् । हुताश्र ! हे अग्निवेश ! । यतश्चरकेऽग्निवेशस्य हुताश्रेति नामान्तरसुक्तम् । काखे सन्धिपर्यन्तं एक-खण्डे । अस्थिसन्धौ हयोरस्थोः सन्धानस्थाने । तत्र सन्धौ उत्पिष्टादिभेदेः घट्टप्रकारं भग्नं भवति । खल्ववक्तव्यत्वेन सन्धिभग्नस्यादौ विव-रणम् । उत्पिष्टत्वादिति । अधः अधोभग्नम् ॥ * ॥ सन्धिभग्नस्य सामान्यं लिङ्गमाह ।

“प्रसारणाङ्गुचनवर्त्तनोया-

रुक्स्पर्शविज्ञेयमेतदुक्तम् ।

सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्ग-

मुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात् ॥

विशेषतो रात्रिभवा रुजश्च

विस्मृत्यके लौ च रुजा च निवृत्तम् ॥”

वर्त्तनं परिवर्त्तनम् ॥ * ॥ उत्पिष्टस्य लिङ्गमाह । उत्पिष्टसन्धेः उत्पिष्टः द्वाभ्यामस्थिभ्यां पिष्टः सन्धिरस्य तस्य । समन्तात् उभयभागद्वयोः । विस्मृत्यमाह विस्मृत्य इत्यादि । तौ उभयतः प्रोथौ । रुजा च निवृत्तं रुजाधिका भवती-त्युत्पिष्टाद्देदः ॥ * ॥ विवर्त्तिततिथ्यगन्तरादिप्राधो-गतानाह ।

“विवर्तिते पार्श्वरजस तीव्रा-
स्त्रियगगते तीव्ररजो भवन्ति ।
क्षिप्रैः तिस्रं विषमं सकृदोः
क्षिप्रं त्वयो रक् विघटनं सन्धेः ॥”

विषर्तिते सन्धावसुते । अस्थिद्वयोपरिवर्तिते
पार्श्वरजः सन्धिस्थितास्थिखण्डद्वयपार्श्वयो
रजः । त्रियगगते सन्धिगते । एकस्मिन्नस्थि
सन्धिस्थानं त्र्यङ्गा त्रियगगते क्षिप्रं सकृदोः
ऊरुसन्धोः । एकस्मिन्नस्थि परस्यासु उपरिगते ।
सकृदोः अतिशूलं तत्र विषमं कदाचिदधिकं
कदाचिन्मूलम् । अधःक्षिप्रं सन्धिगते एक-
स्मिन्नस्थि अधोगते । रक् सन्धेर्विघटः विघ-
टनश्च ॥ ॥ काण्डभयमाह । भयं च काण्डे
बहुधा प्रयाति विशेषतो नामभिरिव तुल्यम् ।
भयं काण्डे काण्डविषये बहुधा बहुभिः प्रकारैः
प्रयाति । अत्र बहुविधत्वं द्वादशविधत्वं
बोद्धव्यम् । बहुविधस्य काण्डभयस्य पृथक्
लक्षणं नीतं किन्तु काण्डनामभिरिव तुल्यम् ।
कर्कटकादिनामानुरूपमेव लक्षणं किन्तु
नामभिरिव बोद्धव्यम् ॥ ॥ तान् प्रकारा-
नाह ।

“काण्डे ततः कर्कटकाश्चक्री
विचूर्णितं पिचिमतस्य क्लृप्तम् ।
काण्डेषु भयं ह्यतिपातितश्च
मज्जागतं विस्फुटितश्च वक्रम् ॥”

क्षिप्रं द्विधा द्वादशधा च काण्डे । अतः सन्धि-
भयानन्तरं काण्डे काण्डभयं तदाह । कर्कटकः
अस्थिविघ्नेष्वपूर्वकी मध्ये प्रोन्नतः पार्श्वयोरव-
नतः कर्कटतुल्यरूपत्वात् कर्कटः । अश्वकर्णः
अश्वकर्णवद्विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्णः । विचूर्-
णितं चूर्णितमस्य तच्च शब्दस्यार्था बोद्धव्यम् ।
पिचिमतस्य नियन्त्रितं बहुशोथम् । क्लृप्तं
विघटं सम्यक्सम् । काण्डेषु भयं काण्ड-
भयम् । यद्यपि कर्कटकादि सर्वमेव काण्डभयं
तथापि इयं काण्डभयसंज्ञाविशिष्टा । अत्र
भयं भङ्गः चूटिः तेन सर्वथा चूटितं पृथग्भूतं
त्वचि स्थितं यत्र काण्डं तत्काण्डभयम् ।
अतिपातितं अश्लेषेण क्लृप्त्वा पातितमस्य ।
मज्जागतं अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्ये प्रविश्य मज्जानं
गतम् । विस्फुटितं स्तोकविदीर्णं वक्रं स्थानं
त्यक्त्वा कुलीभूतम् । क्षिप्रं द्विधा एकं विदीर्णं
सत् लयं अपरं विदीर्णं द्विषाभूतम् । द्वादशधा
च काण्डे । काण्डे च भयं द्वादशधेत्यन्वयः ।
तत्तत्तमेव कर्कटकादि ॥ ॥ काण्डभयस्य
सामान्यं लक्षणमाह ।

“सस्ताङ्गता शोथरजातिटडिः
संपीयमाने भवतीह शब्दः ।
सर्वांसहं सन्दनतोदशूलं
सर्वाखवस्था न शुभलाभः ॥”
भयस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ॥

अर्शासहमिति काण्डभयस्य विशेषणं सन्दनं
नाडीनां स्फुरणं शूलं शूलेनेव यथा । रजा

सामान्या पीडा । सर्वाखवस्थासु शयनासना-
दिषु । कष्टसाध्यमाह ।
“अल्पाग्निरोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।
उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भयं क्लृप्तेऽथ सिध्यति ॥”
अनात्मवतो रोगप्रतीकारे यत्नरहितस्य ।
वातात्मकस्य च वातप्रकृतेः । उपद्रवैः ज्वरा-
भानमोहमूत्रपुरीषसङ्गादिभिः ॥ ॥ असाध्य-
माह ।
“भित्तं कपालं कन्धानु सन्धिसुतं तथा
च्युतम् ।
जघनं प्रतिपिष्टश्च वर्जयेत्तच्चिकित्सकः ॥”
कपालं आनुनितमांसगच्छतासु शङ्खशिरो-
स्थीनि कपालानि तथा च्युतं तथा क्षिप्रम् ।
प्रतिपिष्टं उन्मिष्टम् । पुनरसाध्यमाह ।
“असंश्लिष्टकपालश्च कलाटे चूर्णितश्च यत् ।
भयं गुदे स्तने पृष्ठे शङ्खे चूर्णितं वर्जयेत् ॥”
असंश्लिष्टकपालमिति भयविशेषम् । स्तने
स्तनयोरन्तरे उरसि । शङ्खे चूर्णितम् ॥ ॥
अपरमप्यसाध्यमाह ।
“सम्यक्संहितमप्यस्य दुर्न्यासादुदव्यवनात् ।
संचोभादापि यत्नक्वेदिक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥”
सम्यक्संहितमपि सम्यग्योजितमपि अस्थि
दुर्न्यासात् दुःस्थापनात् सम्यक्तमपि दुदव्यवनात्
सुवहमपि संचोभात् अभिघातादिना संचल-
नात् यद्विक्रियां गच्छेत् विकृतं भवति तद्वर्ज-
येत् ॥ अस्थिविशेषेषु भयविशेषमाह ।
“तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि तु ।
कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥
तरुणास्थीनि घ्राणकर्णादिगुदेषु कोमलास्थीनि
नम्यन्ते वक्राभवन्ति । तेनात्र वक्रतालक्ष्यं
भयम् । नलकानि नलादीनि नाडीवत् सरन्वा-
ण्यस्थिपूर्वाणि भिद्यन्ते अस्थ्यान्तरानुपवेशादि-
दीर्यन्ते । कपालानि आनुनितमांसगच्छतासु-
शङ्खशिरोस्थीनि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुच-
कानि दन्ताः स्फुटन्ति चूटन्ति । अस्थीनि
तरुणानलककपालरुचकबलयमेदात् पञ्च-
विधानि । तत्र रुचकानि चेति । चकारादल-
यान्यपि चूटन्तीति बोद्धव्यम् ।
“पाण्योः पार्श्वयोः पृष्ठे वक्षोऽन्तरपाशुषु ।
पादयोरपि चास्थीनि वज्रयानि वभाषिरे ॥”
अथ भयस्य चिकित्सा ।
“भयो लेपाय मज्जिहामपुष्पकानुपेवितम् ।
शतघोतघटतोन्मिषं शालिपिष्टं च लेपनम् ॥”
लेपात् पिष्टिकलवयोरन्वीका फलरसाभ्यां वा ।
सद्योऽभिघातजनिता रामरजा शययवः प्रशा-
स्यन्ति ।
“सष्टतश्चास्थिसंहारं लाक्षागोधूममज्जुनम् ।
सन्धिभयेऽस्थिसम्भये पिबेत् क्षीरेण वा पुनः ॥”
घृतेन पिबेत् क्षीरेण वेवर्थः । अस्थिसंहारः
हृदसिंहार इति लोके ।
“रसीनामधुलाक्ष्यावितकल्लं समश्नतः ।
क्षिप्रभित्त्युतास्याश्च सन्धानमभिराद्भवेत् ॥”

“लाक्षास्थिसंहृतं ककुभाश्चगन्वा
चूर्णीकृता नागवला पुरश्च ।
संभयसुक्तास्थिरजो निहत्या-
दङ्गानि कुर्व्यात् कुलिशोपमानम् ॥”

अस्थिसंहृतं हृदसिंहार । लाक्षादिगुग्गुलुः ॥
“मांसं मांसरसः क्षीरं सर्पिर्युषः कलायजः ।
हृदश्चाक्षपानश्च देयं भयाय जानता ।
लवणं कटुकं चारं मदनं मैथुनमातपम् ।
रूक्षमन्नं श्रमश्चापि भयः सेवेत न क्षचित् ॥”
इति भावप्रकाशे भयाधिकारः ॥
(अथास्य निदानं यथा । पतनपीडनप्रहार-
क्षेपखालमृगमृगप्रभृतिभिरभिघातविशेषै-
रनेकविधमस्यां भङ्गसुपदिशन्ति तत्तु भङ्गजात-
मनुसायमानं द्विविधमेवोत्पद्यते सन्धिसुतं
काण्डभयम् । इति सुश्रुते निदानस्थाने पञ्च-
दशेऽध्याये ।

अथ भयचिकित्सा ।

“भयास्थिच नरं दृष्ट्वा तस्य वक्ष्यामि भय-
जम् ॥

मणिवन्धे कूर्परे च जानौ भयं कटौ तथा ॥
पृष्ठवंशे विभमे च साध्यान्वेतानि सप्तमः ।
यीवादेशे चेन्द्रवस्तौ रोहिण्यां कूर्परादधः ॥
स्कन्धकूर्परेमध्ये च तथा च त्रिकमध्यतः ।
उरसि क्रोडके चैव विभयं तदसाध्यकम् ॥
विभयश्च नरं दृष्ट्वा वेणुखण्डेन बन्धयेत् ।
अत्रयेन्नवनीतेनैररुपत्रैश्च वेष्टयेत् ॥
उष्णाम्बसा सेचयेच्च बस्त्रेण मृदु बन्धयेत् ।
धवाज्जुनकदम्बानां बल्कलं काञ्चिकेन तु ॥
पिष्ट्वा हितः प्रक्षेप्य तेन सौख्यं प्रजायते ।
खेदयेत्तानि चोष्णान् आवासं कारयेत् पुनः ॥
एवं क्रिया समापत्तौ ततो बन्धं विमोचयेत् ।
एकाहान्तरिते नापि पूर्ववत्तत् प्रबन्धयेत् ॥
यावदप्यस्य न वध्नाति तावन्न स्नापयेन्नरम् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने । ५६ अः ॥

अथ पथ्यविधिः ।

“श्रीतामुसेचनं पङ्कप्रदेहो बन्धनक्रिया ।
शालिप्रियङ्गुगोधूमा युधो मुञ्जसतीलयोः ॥
नवनीतं घृतं क्षीरं तैलं माषरसो मधु ।
पटोलं लघुनं शिशु पत्तूरो वाक्त्रलकम् ॥
द्राक्षा घात्री वज्रवल्ली लाक्षा यथापि हृदहम् ।
तत्सर्वं भिषजा नित्यं देयं भयाय जानता ॥”

अथात्रापथ्यविधिः ।

“लवणं कटुकं चारमन्धं मैथुनमातपम् ।
थायामश्च न सेवेत भयो रूक्षाश्चमेव च ॥”

इत्याहुर्वैदपथापथ्यग्रन्थस्य भयाधिकारे ।)
भयपादर्शः, क्षी, (भयपदं क्लृप्तम् ।) पुष्करास्थि-
नक्षत्रघटकम् । यथा,—

“पुनर्वसुतरावाणां क्षतिकोत्तरफल्गुनी ।
पूर्वभाद्रं विशाखा च वृद्धेते पुष्कराः स्मृताः ॥
भयपादर्शसंयोगात् द्वितीया द्वादशी यदि ।
सप्तमी चार्कमन्दारे जायते नारजो ध्रुवम् ॥”
इति ज्योतिषसूत्रम् ॥

भङ्गः

भङ्गः, पुं, (भङ्गं पृष्ठमस्मिन् ।) सम्मुखः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ सुटितमेरुदण्डः । यथा,—
“भङ्गपृष्ठकटिग्रीवं स्तब्धदृष्टि ह्यधोमुखम् ।
कष्टेन लिखितं पुस्तं यन्नेन परिपालयेत् ॥”

इति प्राचीनवाक्यम् ॥

(भङ्गं पृष्ठं यस्य । सुटितमेरुदण्डे, त्रि ॥)

भङ्गसन्धिः, पुं, (भङ्गः सन्धिरत्रास्माद् वा ।)
शरीरस्य सन्धिसंज्ञानभङ्गरोगविशेषः । तस्यौ-
घधं यथा,—

“अभया त्रिफला योषः सर्वैरेभिः समीकृतैः ।
तुल्यो गुग्गुलुना योज्या भङ्गसन्धिप्रसारकः ॥”

इति गारुड १७५ अध्यायः ॥

भङ्गसन्धिकं, स्त्री, (भङ्गो विज्ञेयः दण्डः सन्धिः
संवातोऽत्र ।) घोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भङ्गात्मा, पुं, (भङ्गः क्रमेण हीन आत्मा देहो
यस्य । कृष्णप्रतिपदादिक्रमेणैकैककलाच्छेदेन
भङ्गदेहत्वादस्य तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

भङ्गाशः, त्रि, (भङ्गा आशा यस्य । हताशः ।
दीर्घदृष्ट्याभङ्गयुक्तः । यथा,—

“अतिथिर्यस्य भङ्गाशो गृह्यात् प्रतिनिवर्तते ।
स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥”

इत्यादिकतत्त्वम् ॥

भङ्गी, स्त्री, (भङ्गिनी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
भङ्गिनी । इति द्विरूपकोषः ॥

भङ्गारी, स्त्री, (भङ्गित्यक्तशब्दं करोतीति ।
क + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दंशः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गता, [कृ] त्रि, भङ्गकर्ता । भङ्गधातोः कर्त्तरि
लृप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनौ ॥ १८८६ ।

“प्राकारस्य च भेत्तारं परिखानाच्च पूरकम् ।
द्वाराणाञ्चैव भङ्गकारं त्रिप्रमेव प्रवासयेत् ॥”

भङ्गः, पुं, (भङ्ग्यते इति । भङ्ग + कर्मणि घञ् ।)
तरङ्गः । इत्यमरः ॥ १ । १० । ५ ॥ पराजयः ।

(भङ्ग + भावि घञ् ।) भेदः । रोगविशेषः ।
इति मेदिनी । गे, १३ ॥ (रोगविशेषार्थं यथा,—

“पातघातादिभिर्द्वेषा भङ्गोऽस्यां सन्धिसन्धितः ।
प्रसारणाकुचनयोरशक्तिः सन्धिसुक्तता ॥

इतरस्मिन् भृशं शोकः सर्वावस्थास्यतियथा ।
अशक्त्येवैतरेष्वपि प्रीयमाने सशब्दता ॥

समासादिति भङ्गस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।
भिद्यते भङ्गभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥

यथास्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।
प्राप्याणुहारि यत्त्वस्य स्पर्शे शब्दं करोति यत् ।

यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्यो विदारितः ।
भङ्गं यच्चाभिघातेन किञ्चिदवावशेषितम् ॥

उन्नत्यमानं चतवत् यच्च मज्जति मज्जति ।
तद्दुःसार्थं कृशाशक्तवातलाप्याग्निनामपि ॥

भङ्गं कपालं यत्कस्यां सन्धिसुक्तं च्युतञ्च यत् ।
जघनं प्रतिपिष्टञ्च भङ्गं यत्तदिवर्जयेत् ॥

असंश्लिष्टकपालञ्च ललाटं चूर्णितन्तथा ।
यच्च भङ्गं भवेच्छिरः पृष्ठस्तनान्तरे ।

भङ्गः

सन्ध्याभितमप्यस्य दुर्न्यासादुर्निवन्धनात् ॥
संचोभादपि यद्भङ्गेदिक्रियां तद्विवर्जयेत् ।
आदितो यच्च दुर्ज्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ॥
तरुणास्थीनि मुच्यन्ते भङ्ग्यन्ते नलकानि तु ॥
कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्यन्यानि भूयसा ।
अथावनतमुन्नत्यमुन्नतश्चावपीडयेत् ॥
आच्छेदतिचिप्रमधो गतश्चोपरि वर्त्तयेत् ।
आच्छेदोत्पीडनोन्नामचर्मसंचोपवन्धनैः ॥
सन्धौ शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ।
इत्येतेः स्थापनोपायैः सन्ध्या संस्थाप्य निखलम् ॥
पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वैद्यैश्च सुखैस्ततः ।
कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्ज्जान् नपलाशजैः ॥
वंशोद्भवे वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।
सुसज्जैः सुप्रतिस्तम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥
कुशाङ्गैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ।
श्रितिलेन हि बन्धेन सन्धेः स्थैर्यं न जायते ।
गाढेनातिरुजादाहपाकश्चयथुसम्भवः ।
त्राहात्त्राहादतौ घर्मे सप्ताहान्मोचयेद्विमे ॥
साधारणे तु पञ्चाहाद्भङ्गदोषवशेन वा ।
न्ययोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥
तं पञ्चमूलपक्वेन पयसा तु सेवेदनम् ।
सुखोष्णं वावचार्थं स्याच्चक्रतेन विज्ञानता ॥
विभङ्ग्य देशं कालञ्च वातघ्नौघघ्नसंयुतम् ।
प्रततं सेकलेपांश्च विदध्यादृष्टशरीतलान् ॥
गृष्टिचौरं स सर्पिष्कं मधुरौघघ्नसाधितम् ।
प्रातः प्रातः पिवेद्भङ्गः शीतलं लाक्षया युतम् ॥
सत्रणस्य तु भङ्गस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ।
कषायेः प्रतिसार्थ्योऽथ शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥
लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
सन्धेयै व्रणान् वेद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥
तान् समान् सुस्थितान् ज्ञात्वा फलिनीरोध-
कटफलैः ।

समङ्गाधातकीयुक्तेष्वर्णितैरवचूर्णयेत् ॥
धातकीरोधचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा व्रणाः ।
इति भङ्ग उपक्रान्तः स्थिरधातोर्द्धतौ हिमे ॥
मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।
पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥
मासैः स्थैर्यं भवेत् सन्धेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ।
कटीजङ्घोरुभगानां कपाटशयनं हितम् ॥
यन्त्रणार्थं तथाकीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ।
जङ्घोर्व्याः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥
श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्रस्याक्षकयोस्तथा ।
विमोक्षे भङ्गसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥
सन्धौश्चिरविमुक्तं च स्निग्धस्निग्धान् नटूकतान् ।
उक्तेविधाने बुद्ध्या च यथास्वं स्थानमाचरेत् ॥
असन्धिमर्मे रुद्धे तु विधमोत्पलणसाधिते ।
आपोऽथ भङ्गं यमयेत्ततो भङ्गवदाचरेत् ॥
भङ्गं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।
पक्वमांससिरास्त्रायुसन्धिः श्लेष्मं न गच्छति ॥
वातयाधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भङ्गस्य
योजयेत् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने । २० अध्यायः ॥

भङ्गिमा

कौटिल्यम् । भयम् । विच्छिन्तिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (विच्छिन्नार्थं व्यवहारो यथा,—
“घट्टधातुविभागो वियोगः सजीवापगमः
सप्राणनिरोधः स भङ्गः खलोकस्वभावः । इति
चरके शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

रोगमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गमनम् ।
जलनिर्गमः । इत्यजयपालः ॥ (नागभेदः ।
यथा, महाभारते । १ । ५७ । ६ ।

“उच्छिखः शरभा भङ्गो विख्यतेजा विरोहणः ॥”
भङ्गवासा, स्त्री, (भङ्गेन वासः सौरभमस्याः ।)
हरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

भङ्गसार्थः, त्रि, (भङ्गं वक्रभावं अनार्ज्वलमित्यर्थः
स्यति व्यवस्यति यत् या क्रिया इति यावत्
भङ्गसमर्थयतीति अर्थ + अच् । कौटिल्यव-
सायक्रियार्थत्वादस्य तथात्वम् ।) कुटिलः ।
इति हारावली ॥

भङ्गा, स्त्री, (भङ्ग्यते इति । भङ्ग + “हलश्च ।”
३ । ३ । १२१ । इति बाहुलकाद् घञ् टाप् ।)
उच्चविशेषः । तत्प्रत्ययः । मातुलानी २ । इत्य-
मरः ॥ २ । ६ । २० ॥ (अस्याः पर्याया गुणाश्च यथा,

“भङ्गा गजा मातुलानी मादिनी विजया जया ।
भङ्गा कफहरी तिल्ला ग्राहिणी पाचनी लघुः ॥

तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमन्दवाग्बद्धिर्द्विनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हे भङ्गायां भङ्गा काष्णरीषे सुनामस्थाता ।
इति सुभूत्यादयः । इति भरतः ॥ एतस्याः

फलं कलायपरिमाणमिति सर्वस्वम् । इति
सारसुन्दरी ॥ शृणाख्यशस्यम् । यथा,—

भङ्गा शस्ये शृणाङ्गये । इति सुकुटुष्टतन्त्रः ॥
त्रिवृता । तेउड़ी इति भाषा । यथा,—

“त्रिमखी रेचनी भङ्गा कलिङ्गा परिपाकिनी ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

औषधविशेषः । भाङ् इति सिद्धि इति च
भाषा । यथा,—

“त्रैलोक्यविजया भङ्गा विजयेन्द्राशनं जया ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्या गुणाः विजयाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
भङ्गानः, पुं, (भङ्गेन अनिति इति । अन् + अच् ।)

मत्स्यविशेषः । भाङ्गन इति भाषा । तत्-
प्रत्ययः । दीर्घजङ्गलः २ । इति शब्दमाला ॥

भङ्गारी, स्त्री, (भङ्गारी पृषोदरात् साधुः ।)
दंशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गिः, स्त्री, (भङ्ग्यते इति । भङ्ग + इन् । नङ्गादित्वात्
कुत्वम् ।) विच्छेदः । (यथा, रघौ ॥ १३ । ६६ ।

“यानादवातरदूरमहीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्तटिकेन रामः ॥”

कौटिल्यभेदः । इत्यमरभरतौ ॥ विन्यासः । इति
कलिङ्गः ॥ (भङ्गं करोतीति । भङ्ग + शिच् +

इः ।) कल्लोलः । इत्यरुणदत्तः ॥ भङ्गः । इत्यन्ये ॥
व्याजः । कुलनिभः । इति रभसः ॥

भङ्गिमा, [न्] पुं, (भङ्ग + बाहुलकात् सार्थं
इमनिच् ।) भङ्गिः । यथा,—

भचक्रं

“अधरे कञ्जलं चारु दृशोस्ताम्बूलरङ्गिमा ।
प्राणनाथ ! किमेतत्ते वेश्विन्वासभङ्गिमा ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

भङ्गी, स्त्री, (भङ्गि + कृदिकारादिति पच्चे डीप् ।)
भङ्गिः । यथा,—

“जानामि मानमलसाङ्गि ! वचो विभङ्गीं
भङ्गीशतं नयनयोरपि चातुरीश्व ।
आभीरनन्दनसुखाम्बुजसङ्गशंसी
वंशीरवो यदि न मामवशीकरोति ॥”

इत्युद्भटः ॥

भङ्गुरः, त्रि. (भज्यते स्वयमेवेति । भन्ज + “भञ्ज-
भासमिदो घुरच् ।” २ । २ । १६१ । इति कर्म-
कर्त्तरि घुरच् । घित्वात् कुत्वमिति काशिका ।
स्वयं भञ्जनशीलः । यथा, भागवते । ७ । ७ । ४३ ।
“कामान् कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः ।
स वै देहस्तु पारव्यो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥”
कुटिलः । इति जटाधरः ॥

भङ्गुरः, पुं, (भञ्ज + घुरच् । कुत्वच् ।) नद्या वङ्कः ।
इति शब्दमाला । नदीर वाक इति भाषा ॥

भङ्गुरा, स्त्री, (भङ्गुर + टाप् ।) अतिविषा ।
प्रियङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अतिविषा-
शब्दे प्रियङ्गुशब्दे चास्य विषयो ज्ञेयः ॥)

भङ्गं, स्त्री, (भङ्गाया भवनं चेतनमिति । भङ्ग +
“विमाधा तिलमाधोमाभङ्गाण्यभ्यः ।” ५ । २ । ४ ।
इति पच्चे यत् ।) भङ्गाचेत्वम् । तत्पर्यायः ।
भाङ्गीनम् २ । इत्यमरभरतौ ॥ (भङ्गमर्हतीति ।
भङ्ग + दृष्टादित्वाद् यत् । भङ्गाहं चि ॥)

भचक्रं, स्त्री, (भानां राशीनां चक्रम् । भानां
स्वस्वस्थानविशेषैर्विरचितो गोलाकारः
पदार्थः ।) राशिचक्रम् । यथा,—
“भ्रमावर्त्तो भचक्रोऽस्मिन् ध्रुवो नाभौ अवर्त्ततः ।
आराचक्रे लिङ्गभौमौ रुक्मजीवशनेश्वराः ॥
राहुः केतुरगस्त्यश्च नचचाण्यथ राशयः ।
यदा दिक्षु च अष्टासु मेरोर्भूगोलकोद्भवा ॥
ह्याया भवेत्तदा रात्रिः स्याच्च तद्विरहा-
दिनम् ।

सूर्येन्दोरुपरागस्तु गोलकच्छायया भवेत् ॥
अन्योन्ययोस्तयोरेव व्यापयोरेव कारणात् ॥
ग्रासमोक्षौ तु जायेते तत्रातः पूर्वेपश्चिमौ ॥
तत्र पुण्यफलाद्भागः हतो राहोस्तु विष्णुना ॥”
इत्यादौ वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥*॥
अथ भचक्रभमण्यवस्थामाह ।

“निरक्षदेशे क्षितिमखलोपगौ
ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ ।
तदाश्रितं खे जलयन्तवत् सदा
भ्रमङ्गचक्रं निजमस्तकोपरि ॥
उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खान्नतमृत्तमखलम् ।
उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षिति-
स्तदन्तरे योजनजाः पलाशकाः ॥
योजनसंख्या भांशे ३६० गुणिता
कुपरिधिहृता ४६६७ भवन्त्यष्टाः ।

भञ्जन

भूमौ कचायां वा भागेभ्यो
योजनानि च व्यस्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

(भानां नचचाणां चक्रमतिविग्रहे नचच-
चक्रम् । नचचसमूहश्च ॥)

भज, इक् भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इक् भजयति । भासि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

भज, क पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क भाजयति । विश्राणने
इति प्राञ्चः । विश्राणनं दानम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

भज, च औ भागसेवयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) च विभजति
विभजते धनं भ्राता । औ अभाचीत् कृष्णं
साधुः । इति दुर्गादासः ॥

भजन्, [त्] त्रि, (भजति विभजतीति वा । भज
+ लट् : श्रुतादेशः ।) भागकर्त्ता । सेवा-
कर्त्ता । इति भजघातोः कर्त्तरि श्रुतप्रत्ययेन
नियन्तम् ॥

भजनं, स्त्री, (भज + भावे ल्युट् ।) भागः । सेवा ।
इति भजघातोर्भावे अनट्प्रत्ययेन नियन्तम् ।

“दारास्ते ये भजनसहायाः

पुत्रास्ते ये तद्वनकायाः ।

धनमपि तद्वहिरिभजनार्थं

नो चेदेतत् सर्वं यथम् ॥”

इति मोहसुद्धरः ॥

भजमानः, त्रि, (भजते फलमनुबध्नातीति । भज +
“ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।” १ ।
२ । १२६ । इति आनश् । श्रानञ् वा ।)
न्यायम् । न्यायागतद्रव्यादिः । इत्यमरः । २ । ८ ।
२४ ॥ भागकर्त्ता । सेवाकर्त्ता । इति भजघातोः
कर्त्तरि श्रानप्रत्ययेन नियन्तम् ॥ (सात्वतवृषस्य
पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ६ ।
“पुरुहोत्रस्त्वनोः पुत्रस्तस्यायुः सात्वतस्ततः ।
भजमानो भजिर्दियोवृष्णिर्देवावृधोऽन्वकः ॥”)

भञ्जकः, त्रि, (भञ्ज + क्तुल् ।) भञ्जनकर्त्ता ।
भनक्ति यः इत्यर्थे भन्जघातोः कर्त्तरि णकप्रत्य-
येन नियन्तम् ॥

भञ्जन्, त्रि, वर्त्तमानभञ्जनाश्रयः । इति भन्ज-
घातोः कर्त्तरि श्रुतप्रत्ययेन नियन्तम् ॥

भञ्जनं, स्त्री, मोटनम् । इति भन्जघातोर्भावे
अनट्प्रत्ययेन नियन्तम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ५६ । ६१ ।

“यन्ताणि विविधान्येव क्रियास्तैषां चर्णिताः ।
अवमर्हः प्रतीघातः केतनानाश्च भञ्जनम् ॥”)
भञ्जनकः, पुं, (भनक्ति आमर्हयतीति । भञ्ज +
ल्युट् । ततः स्वार्थं संज्ञायां वा कन् ।) सुखरोग-
विशेषः । तस्य निदानादि यथा,—

“वक्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफातकतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥”
इति माधवकरः ॥

भट्टाचा

भञ्जरः, पुं, (भनक्तीति । भञ्ज + बाहुलकात् अरु-
प्रत्ययः ।) देवकुलोद्भूततरुः । तत्पर्यायः ।
काचिमः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भञ्जा, स्त्री, (भनक्ति भयादिकमिति । भञ्ज +
अच् । टाप् ।) अन्नपूर्णा । यथा,—

“भीतिहा भयहन्त्री च भावनाभयवर्तिनी ।

भीमाङ्गवासिनी भञ्जा भित्तिसंविन्निवर्हिनी ॥”

इति रुद्रयामले सप्तविदारहस्यम् ॥

भट, भृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) भृतिरिह पोषणम् । कर्ममूल्या-
मिति गोविन्दभट्टः । भटति भृत्वं स्वामी । इति
दुर्गादासः ॥

भट म भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् घटादिः ।) म भटयति ।
भाषणं कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

भटः, पुं, (भज्यते भिज्यते इति । यद्वा भटतीति ।
भट + अच् ।) योद्धा । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥
(यथा, भागवते । ८ । १० । ६ ।

“उष्ट्रैः केचिदिभैः केचिदपरे युयुधुः खरैः ।

केचिन्नौरमुखैर्कचेर्द्वौपिभिर्हरिभिर्भटाः ॥”

स्नेहमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ वीरः । (यथा,
नैषधे । १ । १३२ ।

“पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटा

न तेषु हिंसारस एष पूर्यते ।

धिगीडशन्ते नृपते ! कुविक्रमं

क्षपाश्रये यः क्षण्ये पतत्त्रिणि ॥”)

पामरविशेषः । इति मैदिनी । टे, २४ ॥

रजनीचरः । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णसङ्कर-
विशेषः । यथा,

“वर्णकाराद्भटो जातो नाटिक्यां वरवाहकः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

भटा, स्त्री, (भट + टाप् ।) इन्द्रवारुणी । इति
रत्नमाला । राखालशूरा इति भाषा ॥

भटिचं, स्त्री, (भटति भज्यते वेति । भट् + इच् ।)
शूलपक्रमांसादि । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥
कावाव इति पारस्यभाषा ॥

भट्टः, पुं, (भटतीति । भट् + बाहुलकात् तन् ।)
जातिविशेषः । भाट इति भाषा । तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

“वैश्यायां शूद्रवीर्येण पुमानेको बभूव ह ।

स भट्टो वावदूकश्च सर्वेषां स्तुतिपाठकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

अपि च ।

“क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां भट्टो जातोऽनुवाचकः ॥”

इति युधिष्ठिरपराशुरामसंवादे जातिसङ्कर-
लक्षणम् ॥ शिविरान्तिके राज्ञा तस्य वासो
देयः । यथा,

“ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सच्छूद्रं गणकं शुभम् ।

भट्टं वैद्यं पुष्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०१ अः ॥

भट्टाचार्यः, पुं, (भट्टः तुतातभट्टः । आचार्यः
उदयनाचार्यः तौ तुल्यतया तन्मताभिन्नत्वेना-

स्यस्येति । अण् ।) तुतातभट्टमतं न्यायशास्त्रम्
उद्यनाचार्यमतं न्यायशास्त्रम् एतदुभय-
शास्त्रवेत्ता । एतदुभयमतं जानाति यः इत्यर्थे
पठेकादिति कारकात् कर्त्तरि अणित्वा
वाच्यत्वेन निष्पन्नः ॥

भट्टारः, त्रि, (भटतीति । भट् + क्तिप् । भट्
चासौ तारश्चेति कर्मधारयः । एषोदरादित्वात्
साधुः । यद्वा भट्टं स्वामित्वं ऋच्छतीति ।
अण् ।) पूज्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ८६७ ।

“नोनसिद्धारभट्टारप्रशस्तकलसादयः ।

बद्धाथ हर्षदेवेन कारागारं प्रवेशिताः ॥”)

भट्टारकः, पुं, (भट्टारः संज्ञायां कन् ।) नाथोक्तौ
राजा । इत्यमरः । १ । ७ । १३॥ देवः । तपोधनः ।
इति मेदिनी । के, २५० ॥ पूज्ये त्रि । इति
जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २४० ।
“प्रविष्टेषु ततः कोपात् पुरं शुभधरादिषु ।

भट्टारकामठेदिहा भूयः पुत्रं यस्यैव यत् ॥”)

भट्टारकवारः, पुं, (भट्टारः संज्ञायां कन् । भट्टार-
कः स्वर्थः तस्य वारः ।) रविवारः । यथा,—
“सखे ! स्नायुनिर्मितपाशास्तद्वयं भट्टारक-
वारे कथमेतान् दत्तेः स्मृशामि ॥” इति हितो-
पदेशे १ परिच्छेदे ऋगं प्रति जम्बूकवाक्यम् ॥

भट्टिः, पुं, स्वनामख्यातरामकथाश्रयमहाकाव्यम् ।
तत्तु वलभीवास्तयश्रीस्वामिस्तुभट्टमहाब्राह्मण-
महावैयाकरणेन कृतम् । इति जयमङ्गलकृता
तट्टीका ॥ एतत् काव्यं भर्तृहरिणा कृतमिति
भरतमङ्गलिकेन लिखितम् ॥

भट्टिनी, स्त्री, (भट्टं स्वामित्वमस्या अस्तीति ।
भट्ट + इनिः + डीप् ।) नाथोक्तौ अकृताभि-
षेका राजपत्नी । इत्यमरः । १ । ७ । १३॥
ब्राह्मणभार्या । इति मेदिनी । ने, ३१ ॥

भड इक् शिवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् । इदित् ।) शिवं कल्याण-
क्रिया वेदेख्येव । प्रतारणे प्रसिद्धोऽयम् । इक्
भण्डयति प्रतारको सुखं धनदानाङ्गीकारेण ।
इति दुर्गादासः ॥

भड इ ड वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) परिभाषण इति गोविन्द-
भट्टः । परिहास इति चतुर्भुजः । इ भण्डते ड
भण्डते षिङ्गी लोकाः । इति दुर्गादासः ॥

भडः, पुं, (भडतीति । भड् इड परिहासे परि-
भाषणे वा + अच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः । यथा,—
“लेटस्त्रीवरकन्यायां जनयामास वसुरान् ।
मार्जं मर्जं मातरश्च भडं कोलश्च कन्दरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

भण्डिलः, पुं, (भण्डतीति । भण्डि + “सलिकल्यनि-
महिभण्डिभण्डीति ॥” उणा०-१ । ५५ । इति
इलच् ।) सेवकः । शूरः । इत्युणादिकोषः ॥

भण ऋ भण्डे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
पर०-दिक०-सेट् ।) ऋ अवबीभणत् अवभाणत्

स चेह यक्तवाक्यम् । श्रीजयदेवकृतहरिसेवं
भणति परमरमणीयम् । इति दुर्गादासः ॥

भणितं, त्रि, (भण + क्तः ।) शब्दितम् । कथितम् ।
यथा,—

“श्रीजयदेवभणितमिदमद्भुतकेशवकेलिरहस्यम् ।”

इति गौतमोविन्दः ॥

भणितिः, स्त्री, (भण्यते इति । भण + क्तिन् ।)
वाक्यम् । इति भूरिप्रयोगः त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४ ।

“नियन्त्रिता यद्गणितस्तद्गुणोदीरणादियम् ।

अतिप्रसङ्गभङ्गात्तन्नेयत्तावाप्तिः पुनः ॥”)

भण्टाकी, स्त्री, (भण्यते भण्यते वा । भट् भटौ
भण्यन्ते वा + “पिनाकादयश्च ॥” उणा० । ४ ।

१५ । इति आक । निपात्यते च । गौरादित्वात्

डीप् ।) वार्त्ताकी । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

ट्टती । इति रत्नमाला ॥ (ट्टन्ताकम् । तत्-
पर्यायो यथा,—

“ट्टन्ताकं स्त्री तु वार्त्ताकुर्भण्टाकी भाण्डि-

कापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्टकः, पुं, (भण्टतीति । भण्डि-उकन् ।)

श्लोनाकट्टः । इति रत्नमाला ॥ कुत्रचित्

भण्डकोऽपि पाठः ॥

भण्डः, पुं, (भण्डते इति । भण्डि प्रतारणे + अच् ।)

अश्लीलभाषी । भण्ड इति भाषा । इति

संचिन्तसारोणादित्वात्तः ॥ तत्पर्यायः । चाटु-

पट्टः २ । इति भूरिप्रयोगः ॥

भण्डकः, पुं, (भण्ड + संज्ञायां कन् ।) खञ्जन-

पट्टी । इति जटाधरः ॥

भण्डनं, स्त्री, (भण्डि + भावादौ ल्युट् ।) खली-

कारः । कवचम् । युद्धम् । इति मेदिनी ।

ने, १०० ॥

भण्डहासिनी, स्त्री, (भण्डेन खलीकारेण हसति

या । हस् + णिनिः । डीप् ।) गणिका । इति

शब्दरत्नावली ॥

भण्डिः, स्त्री, (भण्डि + इन् ।) वीचिः । इति

हारावली ॥

भण्डिका, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डिरः, पुं, (भण्डिल + रलयोरैक्यम् ।) शिरीष-

वृक्षः । यथा । भण्डिलो भण्डिरो नेमीति भरत-

धृतवाचस्पतिः ॥

भण्डिलः, पुं, (भण्डते परिहसतीवेति भाषते

इवेति वा । भण्डि + “सलिकल्यनिमहिभण्डि

भण्डीति ॥” उणा०-१ । ५५ । इति इलच् ।)

शिरीषवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥

(तत्पर्यायो यथा,—

“शिरीषो भण्डिलो भण्डो भण्डिरश्च कपीतनः ।

शुकपुष्पः शुकतरुर्दुपुष्पः शुकप्रियः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्डिलः, त्रि, (भण्डि + इलच् ।) शुभः । दूतः ।

इत्युणादिकोषः ॥ शिल्पी । इति संचिन्तसारो-

णादित्वात्तः ॥

भण्डी, स्त्री, (भण्डते इति । भण्डि-इन् ।) लडि-
कारादिति पच्चे डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ।

२ । ४ । ६१ ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।

मण्डकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लापि ॥

रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।

भण्डोतकी मण्डीरी च मञ्जुषा वस्त्रराजिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्या-

योऽस्या यथा,—

“शिरीषो भण्डिलो भण्डी भण्डीरश्च कपीतनः ।

शुकपुष्पः शुकतरुर्दुपुष्पः शुकप्रियः ॥”

श्वेतत्रिवृता । तत्पर्यायो यथा,—

“श्वेतान्नितृता भण्डी स्यात् त्रिवृता त्रिपुटापि

च ।

सर्वानुभूतिः सरला निशीत्ता रेचनीति च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्डोतकी, स्त्री, (भण्डी सती तकतीति । तक +

अच् । गौरादित्वात् डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति

भावप्रकाशः ॥

भण्डीरः, पुं, (भण्डि + बाहुलकात् ईरन् ।)

समलिलचुपः । तण्डुलीयश्राकः । (यथा,—

“तण्डुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तण्डुलेरकः ।

भण्डीरस्तण्डुली बीजो विषमश्चाल्पमारिषः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वटवृक्षः ।

यथा, रामायणे । ३ । ७५ । २४ ।

“मालतीकुन्दगुल्मश्च भण्डीरैर्निषुलेस्तथा ।

अशोकैः सप्तपण्यैश्च केतकेरतिसुतकैः ॥”

“भण्डीरो वटः ॥” इति तट्टीकायां रामानुजः ।)

भण्डीरलतिका, स्त्री, (भण्डीर इव लतते इति ।

लतिः सान्नो घातुः + अच् । स्वार्थे कन् । टाप्

अत इत्वम् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भण्डीरी, स्त्री, (भण्डीर । गौरादित्वात् डीप् ।)

मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ॥

भण्डीलः, पुं, (भण्डीर । रलयोरैक्यम् ।) मञ्जिष्ठा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डूकः, पुं, (भण्डि + ऊक् ।) मत्स्यविशेषः ।

भाङ्गुर इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । गुरुत्वम् ।

विष्टम्भित्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ श्लोनाकट्टः । इति रत्नमाला ॥

भद इक् शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) इक् भण्डयति शुभं कल्याण-

क्रिया । इति दुर्गादासः ॥

भद इ ड हर्षे । प्रीतौ । शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-अक०-सेट्-इदित् ।) इ भण्डते ।

ड भण्डते पण्डितः सदा । इति दुर्गादासः ॥

भदन्तः, पुं, (भण्डते इति । भदि कल्याणे + “भन्दे-

र्नलोपश्च ॥” उणा०-३ । १३० । इति भक् ।

नलोपश्च ।) सौमतादिबुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

मायादेवीसुतः । सुतेजः । पूजिते, त्रि । इत्युणा-

भद्रः

भद्रका

भद्रका

दिकोषः ॥ (भद्रन्तः प्रव्रजितः । इत्युणादौ ।
३ । १३० । सूत्रयाख्यायां उज्ज्वलदत्तः । यथा,
कथासरित्सागरे । ४६ । १७८ ।
“तत्रान्विष्ट यथावत् तं भद्रन्तमभिगम्य च ।
परिचर्यापरो भद्रा चीणि वर्षाण्यशेषतः ॥”)
भद्राकः, पुं, स्त्री, (भद्रन्ते इति । भदि + “पिना-
कादयश्च ।” उणा० । ४ । १५ । इति व्याकः ।
नलोपश्च ।) मङ्गलम् । इत्युणादिकोषः ॥
भद्रं, स्त्री, (भद्रन्ते इति । भदि कल्याणे +
“ऋज्जिन्द्राग्रवज्रविप्रकुत्रचुत्रचुरखुरभद्रोमेति ।”
उणा० । २ । २८ । इति रन् । निपात्यते च ।)
मङ्गलम् । (यथा, ऋग्वेदे । २ । २६ । २ ।
“यजस्व वीर ! प्रविहि मनायतो भद्रं मनः
कण्व्य वृत्रतूर्य्ये ॥”
यथा च कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । १२ ।
“किरीटमणिचित्रेषु मूर्तसु त्राणसारिषु ।
नाकृत्वा विदिषां पादं पुरुषो भद्रमनुते ॥”)
सुस्तम् । काश्चनम् । इति मेदिनी । रे, ७१ ॥
भद्रं, स्त्री, स्त्री, (भदि + रन् निपात्यते च ।)
करणविशेषः । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥
तत्तु विष्टिभद्रात्वेन प्रसिद्धमभद्रम् । इति
व्योतिषम् ॥
भद्रः, पुं, (भद्रन्ते इति भदि + रन् निपातितश्च ।)
शिवः । खड्गरीटः । वृषभः । कदम्बकः । करि-
जातिविशेषः । इति मेदिनी । रे, ७० ॥ नव-
शुक्लावलान्तर्गतजिनभेदः । रामचरः । सुमेरुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सुहृदौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चन्दनम् । तत्पर्यायो यथा,—
“श्रीखण्डं चन्दनं नखो भद्रः श्रीस्तोत्रपणिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
साध्यमौलिकानां पद्धतिविशेषः । यथा,—
विष्णुर्नागः खिलपिलगूत इन्द्रो गुप्तः पालो भद्रः ।
इति कुलाचार्यकारिका ॥ (वसुदेवस्य पुत्र-
भेदः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४७ ।
“सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्मेदो भद्र एव च ।
पौरवास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशभवनम् ॥”
सरोवरविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । ११२ । ४६ ।
“अरुणोदं मानसश्च सितोदं भद्रसंज्ञितम् ।
तेषामुपरि चत्वारि सरांसि च वनानि च ॥”
तृतीयमनोरुतमस्यान्तरे देवगणभेदे बहुवच-
नान्तोऽयम् । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
“वशिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥”
स्वायम्भुवमन्वन्तरे विष्णोर्दक्षिणागर्भजाततुष्टि-
नामकदेवगणभेदः । यथा, भागवते । ४ । १ । ६-७ ।
“तां कामयानां भगवानुवाच यजुषां पतिः ।
तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद्वादशात्मजान् ॥
तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिड्स्थितिः ॥
इष्टः कविर्विशुः स्वाहः सुदेवो रोचनो द्विवट् ॥”
पर्वतविशेषः । यथा, ब्रह्माण्डपुराणे । भुवन-
कोषे । ४० अध्याये ।

“अरक्तः शिखिरौतश्च सको वेदव्यपर्वतः ।
कपिलः पिङ्गलो भद्रः सुरसश्च महाचलः ॥”
एकादशदापरजातो महेश्वरस्य ऋषिर्भूतव-
तार विशेषः । यथा, ब्रह्माण्डे । २७ अध्याये ।
“एकादशदापरे तु यासस्तु त्रिवृषो यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि गङ्गादारे युगान्तिके ॥
भद्रो नाम महातेजास्तत्रापि मम पुत्रकाः ।
भविष्यन्ति महात्मानो सुवृत्ता वेदपारगाः ॥”)
भद्रः, त्रि, (भद्रन्ते इति । भदि कल्याणे रन् ।
निपात्यते च ।) श्रेष्ठः । साधुः । इति मेदिनी ।
रे, ७२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २६ ।
“भद्र! कण्टक! अयं तावदस्मत्सुखामी पिङ्गलक
उदकगृहणार्थं यमुनाकच्छमवतीर्य स्थितः ॥”)
भद्रकं, स्त्री, (भद्र + संज्ञायां स्त्री वा कन् ।)
भद्रमुस्तकम् । इति रत्नमाला ॥ (देवदारु-
शब्देऽस्य विषयोऽभिहितः ॥) मनोज्ञं, त्रि ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भद्रकः, पुं, (भद्र + संज्ञायां कन् ।) देवदारुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
भद्रकण्टः, पुं, (भद्रः कण्टो यस्य ।) गोचुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भद्रकाली, स्त्री, (भद्रा मङ्गलमयी चासौ काली चेति
कर्मधारयः । यदा, भद्रं कल्याणं कालयतीति ।
भद्र + कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।
डोप् ।) गङ्गाली । कात्यायनी । इति
मेदिनी । ले, १५८ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
श्रीर्योर्व उवाच ।
“शृणु त्वं वृषभार्जुन ! भद्रकाली यथा पुरा ।
प्रादुर्भूता महाभागा महिषेण सदैव तु ॥
महिषासुर एवासौ निद्रायां निशि पर्वते ।
स्वप्नं प्रदृष्टे वीरो दारुणं घोरदर्शनम् ॥
महामाया भद्रकाली हित्वा खड्गेन काश्रमम् ।
पपौ तस्य च रक्तानि व्यादितास्यातिभीषणा ॥
ततः प्रातर्भययुतः स दैवो महिषासुरः ।
तामेव पूजयामास सुचिरं सानुगस्तदा ॥
आराधिता तदा देवी महिषेणासुरेण वै ।
प्रादुर्भूता भद्रकाली भुजैः षोडशभिर्युता ॥
ततः प्रणम्य महिषो महामायां जगन्मयीम् ।
उवाचेदं वचो नमस्तर्त्तिर्भक्तियुतोऽसुरः ॥
महिष उवाच ।
देवि ! खड्गेन संक्षिप्तं शोणितानि शिरो मम ।
त्वया भुक्तानि दृष्टानि मया स्वप्ने सुनिश्चितम् ॥
अवश्यं तत्त्वया कार्यं मया ज्ञातं प्रमाणतः ।
एतदुरुधिरपानं मे तत्रैकं देहि मे वरम् ॥
वध्यस्तवाहं नात्रास्ति संशयः परमेश्वरि ! ।
ममापि तत्र नो दुःखं निवृत्तिः केन लङ्घ्यते ॥
किन्तु त्वयैव सहितः शम्भुराराधितः पुरा ।
मम पित्रा मर्द्ध्येन जातः पश्चादहं ततः ॥
मयाप्याराधितः शम्भुः प्राप्ताश्चैष्टास्तथा वराः ।
मन्वन्तरत्रयं यावदासुरं राज्यमुत्तमम् ।
अकण्टकं मया भुक्तमनुतापो न विद्यते ॥
कात्यायनेन सुनिना शम्भोर्हं शिष्यकारणात् ।

सीमन्तिनी विनाशं ते करिष्यति न संशयः ॥
पुरा सुनिं तपस्यन्तं रौद्राश्वं नाम चोत्तमम् ।
सुनेः कात्यायनाख्यस्य शिष्यं हिमवदन्तिके ॥
दिशस्वीरूपमतुलं कृत्वाहं कौतुकात्तदा ।
मया संमोहितो विप्रोऽथ जन्मूढस्तदा तपः ॥
न दूरात् संस्थितेनाहं सुनिना काव्यसुनुना ।
ज्ञात्वा मायां तदा शप्तः शिष्यार्थं क्रोधवद्भिना ॥
यस्मात्त्वया मे शिष्योऽयं मोहितस्तपसश्च्युतः ।
कृतस्त्वया स्वीरूपेण ततस्त्वां स्त्रीं हनिष्यति ॥
इति मां शप्तवान् पूर्वं सुनिः कात्यायनः पुरा ।
तस्य शपस्य कालोऽयमागत्य समुपस्थितः ॥
देवैर्न त्वं मया प्राप्तं भुक्तं त्रिभुवनं समम् ।
किञ्चिन्न शोच्यं तत्रास्ति वाञ्छनीयं हि यन्मया ॥
तस्मात्त्वां वै प्रपन्नोऽहं प्रार्थ्यं शेषं हि यन्मया ।
तद्देहि देवि दुर्गे ! त्वं भूयस्तुभ्यं नमो नमः ॥
श्रीदेवुवाच ।
“प्रार्थनीयो वरो यस्ते तं वृणु त्वं महासुर ! ।
दास्यामि ते वरं प्रार्थ्यं संशयो नात्र विद्यते ॥”
महिष उवाच ।
“यज्ञभागमहं भोक्तुमिच्छामि त्वत्प्रसादतः ।
यथा यज्ञेषु सर्वेषु पूज्योऽहं स्यां तथा कुरु ॥
त्वत्पादसेवां न त्यजे यावत् सुखं प्रवर्त्तते ।
एवं वरद्वयं देहि यदि देवो वरो मम ॥”
श्रीदेवुवाच ।
“यज्ञभागाः सुरेभ्यश्च कल्पिता वै पृथक्
पृथक् ।
भागो न विद्यते चासौ यद्दास्यामि तवाधुना ॥
किन्तु त्वयि मया युद्धे निहते महिषासुर ! ।
नैव त्यज्यसि मत्पादं सततं नात्र संशयः ॥
मम प्रवर्त्तते पूजा यत्र यत्र च तत्र ते ।
पूज्यश्चित्त्यश्च तत्रैव कायोऽयं तव दानव ! ॥
इति श्रुत्वा वचस्तस्याः प्रत्युचै महिषासुरः ।
वरं प्रार्थ्य ह सुदितः प्रसन्नवदनस्तदा ॥
उग्रचण्डे ! भद्रकालि ! दुर्गे देवि ! नमोऽस्तु ते ।
प्रभूता मूर्त्यो देवि ! भवत्याः सकलात्मिकाः ॥
काभिस्ते मूर्त्तिभिः पूज्यो यज्ञेऽहं परमेश्वरि ! ।
तत् समाचक्षु यदि मे भवत्येह कृपा कृता ॥”
श्रीदेवुवाच ।
“यानि नामानि चोक्तानि त्वयेह महिषासुर ! ।
तासु मूर्त्तिषु संसृष्टः पूज्यो लोके भविष्यति ॥
उग्रचण्डेति या मूर्त्तिर्भद्रकाली ह्यहं पुनः ।
यथा मूर्त्तिरा त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥
एतासु मूर्त्तिषु सदा पादलभो वृणां सदा ।
पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिष्टया उग्रचण्डा मूर्त्तिरा त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयदृष्टौ तु भवान् भद्रकाला मया हतः ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वां हनिष्यामि सद्दानुगम् ।
किन्तु पूर्वं न गृहीतस्त्वं मया पादयोस्तले ॥
अधुना प्रार्थितवरो गृहीतः पूर्वकाययोः ।
गृहीतयश्च पश्चात्त्वं यज्ञभागोपभुक्तये ॥”
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥ * ॥
गङ्गायाः पश्चिमे तीरे ग्रामविशेषश्च ॥

भद्रदा

भद्रकाशी, स्त्री, (भद्राय काशते इति । काश + अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) भद्रमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्रकुम्भः, पुं, (भद्रस्य भद्राय वा कुम्भोऽथवा भद्रः कुम्भः ।) पूर्णकुम्भः । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ भद्रगन्धिका, स्त्री, (भद्रो गन्धोऽस्यास्तीति । टन् । टाप् ।) सुस्तकम् । इति रत्नमाला ॥

भद्रङ्करः, त्रि, (भद्रं करोतीति । कृ + “बाहु-लकात् खच् । सुम् च ।) मङ्गलकारकः । तत्पर्यायः । क्षेमङ्करः २ क्षेमकारः ३ मद्रङ्करः ४ शुभङ्करः ५ अरिहतातिः ६ शिवतातिः ७ प्रङ्करः ८ । इति भूरिप्रयोगः ॥

भद्रचूडः, पुं, (भद्रा चूडास्य ।) लङ्कास्थायी । इति शब्दचन्द्रिका । लङ्कासिञ्ज इति भाषा ॥ भद्रजः, पुं, (भद्राय जायते इति । जन + ज् ।) इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्त्र्यन्धवशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

भद्रतरुणी, स्त्री, (भद्रा तरुणीव ।) कुजकटुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्या अन्यतरः पर्यायः ।

“कुजको भद्रतरुणी दृष्टत्पुष्पोऽतिकेसरः ।

महा सहा कण्टकाट्या नीलालिकुल-सङ्कुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भद्रतुरगं, स्त्री, (भद्रा तुरगा अत्र ।) जम्बूद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा,—

“मात्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति यत्तत्तु भद्रतुरगं

जगुर्वधाः ।”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

भद्रदन्तिका, स्त्री, (भद्रा दन्तिका ।) दन्तीवृक्ष-भेदः । भद्रदन्ती इति ख्याता । तत्पर्यायः । केशरुहा २ भिषग्भद्रा ३ जयावहा ४ आवर्त्तकी ५ ज्वराङ्गी ६ जयाङ्गा ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रेचनत्वम् । क्षमिशूल-कुष्ठामदोषतुन्दामयनाशित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

भद्रदारु, स्त्री, पुं, (भद्रं दारु ।) देवदारु । इत्यमरभरतौ ॥ सरलकाष्ठम् । इति रत्नमाला ॥ भद्रदार्वादिकः, पुं, (भद्रदारु आदौ यस्य कप् ।) औषधगणविशेषः । यथा । भद्रदारुकुष्ठहरिद्रा-वरुणमेघशृङ्गीवलातिवलार्त्तगलकच्छुरासल्लकी-कुवेराचीवीरतरुसहचराभिमन्यवत्सादन्ये-खडाश्वभेदकालकांक्षतावरीपुनर्नवावसुकवसि-रकाञ्चनकभागोकाप्यासीवृश्चिकालीपत्तूरवदर-यवकीलकुलत्थप्रष्टीनि । इति सुश्रुतसूत्र-स्थानस्य संशोधनसंशमनीयाध्यायः ॥ * ॥

अपिच ।

“देवदारु हरिद्रे दे वरुणः कुष्ठमेव च ।

महानिखं नागवला श्यामला गरलोऽपरः ॥

पाटला चात्मगुप्ता च शुण्ठी पाषाणभेदिका ।

श्रुतावरी चार्कम्भं गुडूची गणिकाशिका ॥

पुनर्नवा च वास्तुकस्यार्वावर्त्तककानतम् ।

भद्रनि

गोचुरं शरमूलञ्च कुशमूलं समांसिकम् ॥
जनचत्वारिंशद्द्रव्यैर्भद्रदार्वादिको गणः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

एतन्मध्ये चतुर्दशद्रव्याणि न प्रामाणि ॥

भद्रनामा, [न] पुं, (भद्रं नाम यस्य ।) काष्ठकुट्ट-पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः । काट्टाः कूरा इति भाषा ॥

भद्रनामिका, स्त्री, (भद्रं नामास्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) चायन्तीवृक्षः । इति रत्न-माला । वहला इति भाषा ॥

भद्रनिधिः, स्त्री, (भद्रा निधयोऽत्र ।) महादान-विशेषः । यथा,—

इन्द्र उवाच ।

“विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् ! दानस्यास्य महानिधिः ।
यथा देव ! विशेषेण विष्णोरानन्दकारकम् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“पुण्यां तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां

तथोपरागे शशिसुरयोर्वा ।

चतुर्थ्यादिव्ययनद्वये वा

प्रबोधने प्रक्षपनेऽथ विष्णोः ॥

कुर्यादथौदुस्वरमेव कुम्भं

हिरण्यमानेन यथात्मशक्त्या ।

तथा पिधानञ्च सुराजतं स्याद्-

हिरण्यभारेण तु पूरयेत्तत् ॥

तदर्द्धतोऽर्द्धेन तदर्द्धतो वा

स्वशक्तितः स्वर्णपलैः श्रुतेन ।

तदर्द्धमध्येन तु वित्तशक्त्या

पलत्रयादूनमथो न कुर्यात् ॥

तत्तान्त्रभाण्डे कनकं निधेयं

सवज्जनीलौत्तमपद्मरागम् ।

सुसुक्तवैदूर्यसविदमञ्च

तद्राजतं पात्रमधोमुखं स्यात् ॥

एवन्तु तं भद्रनिधिं सुविद्वान्

कृत्वासने प्रावरणोपयुक्ते ।

कुशोत्तरे दर्पणचामराट्

सपादुकीपानहृच्छत्रयुक्तम् ।

तं क्षौमवस्त्रोत्तमयुग्मयुक्तं

सम्पूजयेन्मन्त्रवरैरर्घ्येतम् ॥

आदौ तु पञ्चान्तमाय विष्णुं

संस्त्राय संसारतरं समर्च्य ।

तथेश्वरं पावकमेव हुत्वा

ग्रामन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तम् ॥

श्रीखण्डकपूर्वसकुटुमेन

पञ्चाक्षरं नाम श्रियः प्रलिख्य ।

नमस्तथोङ्कारयुतञ्च पात्रे

तद्राजतेऽप्येवमथार्चयेत्तम् ॥

तथा समस्तामरसिद्धयन्त्र-

विद्याधरेन्द्रोरगकिन्नरेन्द्रैः ।

गन्धर्वदिव्याम्बरदानवेन्द्रै-

र्युतं वृतं विश्वमिदं नमस्ते ॥

समस्तसंसारकरी त्वमेव

विभोः सदानन्दमयी च माया ।

भद्रप

समस्तकल्याणनिधिः समाधि-

हरिप्रिये ! भद्रनिधे ! नमस्ते ॥

एवं संपूज्य विधिना ततो विप्रमथार्चयेत् ।

किरीटाङ्गदन्तिकाग्रकुण्डलाङ्गुलिभूषणैः ॥

अलंकृत्य हरिं यद्वत् पीताम्बरधरं ततः ।

पूजयेद्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमात् ॥

भूदेवोऽसि विभो ! नित्यं नित्यानन्दमयो

हरेः ॥

हर मे दुष्करं कृणु ! कृपाकर ! नमोऽस्तु ते ॥

भूदेव ! भगवान् भर्ग भवभङ्गकरेश्वर ! ।

भवभूतिकरो जिष्णो ! प्रभविष्णो नमोऽस्तु ते ॥

एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं द्विजं ब्रह्मरूपिणम् ।

ततो भद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन वासव ॥

स्वगोत्रोच्चारणेनादौ विप्रनाम तथात्मनः ।

यवदर्भतिलैः सार्द्धसुदकं संपरित्यजेत् ॥

पितृसन्तारणार्थाय नित्यानन्दविवृद्धये ।

सर्वाधौघविघाताय विष्णोर्दानं मया कृतम् ॥

तदनेन सर्वत्रेण धातुत्रययुतेन च ।

सर्वाभाम्बरयुक्तेन सादर्शपादुकेन च ॥

सासनेन सच्छत्रेण चामरोपानहनेन च ।

सदानन्दनिधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ॥

एवमुच्चार्य तं दद्याद्भिजाय हरिरूपिणे ।

गोप्येन विधिना दद्याद्देमसंख्यां न कीर्त्तयेत् ॥

प्रकीर्त्तिते कोटिबुगायुतं फलं

प्रगोपिते कल्पगणैर्न संक्षयः ।

इतीयमज्ञो न तु कीर्त्तयेत् सुधी-

निधानमध्ये निहितञ्च यद्वत् ॥

एवं कृते स्यान्मनुजः कृतात्मा

तपेन च स्वामरणं कदाचित् ।

प्रयाति विष्णोः पदमशयं तत्

शिवात्मकानन्दमयं सदाख्यम् ॥”

इत्याद्ये वङ्गपुराणे भद्रनिधिदाननामाध्यायः ॥

भद्रपदा, स्त्री, (भद्रं पदमासाम् ।) भाद्रपदा ।

पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदानञ्चनम् । इत्यमर-

टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, दृष्टव्यं संहि-

तायाम् । ६ । २ ।

“नगा तु पवनयाम्या

नलानिपेतामहात् त्रिभास्तिः ।

गोवीर्यामश्विन्यः

पौष्णं दे चापि भद्रपदे ॥”

भद्रपर्णा, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः । टाप् ।)

कटम्भरावृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (गुणादिक-

मस्याः कटम्भराशब्दे विवृतम् ॥)

भद्रपर्णी, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः । गौरादित्वात्

डोष् ।) गाम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“गाम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ॥

काश्मिरी काश्मरी हीरा काश्मर्यः पीत-

रोहिणी ।

कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”)

प्रसारिणी । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो

यथा,—

भद्रव

भद्रा

भद्रा

“प्रसारणी राजवला भद्रपणीं प्रतापनी ।
 सरणी सारणी भद्रा वला चापि कटम्भरा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “प्रसारणी च गन्वाली भद्रपणीं कटम्भरा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 यथा, शतपथब्राह्मणे ॥३॥४॥१॥ इत्यस्य भाष्ये
 “काण्वयो भद्रपणीं प्रकृतौ पलाशवैकङ्कता-
 दीनामैच्छिकत्वादत्र नियमविधिः ॥”)
 भद्रवलनः, पुं, (भद्रं महद्वलनं बलमस्य ।)
 बलरामः । इति शब्दमाला ॥
 भद्रमल्लिका, स्त्री, (भद्रा मल्लिका ।) गवाक्षी ।
 इति शब्दमाला ॥
 भद्रसुजः, पुं, (भद्रो सुज इति कर्मधारयः ।)
 सुजभेदः । रामशर इति शरपत इति च
 भाषा । तत्पर्यायः । शरः २ वाणः ३ तेजनः
 ४ इक्षुवेष्टनः ५ । अथ सुजस्य पर्यायः । सुजः
 १ सुजातकः २ वाणः ३ स्थूलदर्भः ४ सुमेधसः
 ५ । एतयोर्गुणाः ।
 “सुजद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिविरं तथा ।
 दाहटणाविसर्पसम्भववस्थचिरोगजित् ॥
 दोषत्रयहरं दृष्टं मेखलासुपुञ्जते ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 भद्रसुक्तः, पुं, (भद्रो सुक्तः ।) नागरसुक्तः ।
 इत्यमरः ॥२॥४॥१॥ (तत्पर्यायो यथा,—
 “मेघाख्यं सुक्तं सुक्ता गाङ्गेयं भद्रसुक्तम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 भद्रसुक्ता, स्त्री, (भद्रा सुक्ता ।) नागरसुक्तः ।
 तत्पर्यायः । वराक्षी २ गुन्ना ३ ग्रन्थिः ४
 भद्रकाशी ५ कशेरुः ६ क्रोडेष्टा ७ कुरु-
 विन्दाख्या ८ सुगन्धिः ९ ग्रन्थिला १० हिमा
 ११ बल्या १२ राजकशेरुः १३ कच्छोत्था १४
 सुक्ता १५ अणोदः १६ वारिदः १७ अम्भोदः
 १८ मेघः १९ जीमूतः २० अब्दः २१ नौरदः
 २२ अभ्रम् २३ घनः २४ गाङ्गेयः २५ । अस्या
 गुणाः । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् ।
 प्राचनत्वम् । पित्तज्वरकफनाशित्वम् । संग्रा-
 हित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “सुक्तं न स्त्रियां सुक्तं त्रिषु वारिदनामकः ।
 कुरुविन्दश्च संख्यातोऽपरः क्रोडकशेरुकः ॥
 भद्रसुक्तश्च गुन्ना च तथा नागरसुक्तः ।
 सुक्तं कटु हिमं ग्राहि तित्तं दीपनपाचनम् ॥
 कषायं कफपित्तासलज्वरारुचिजनुहृत् ।
 अनपदेशे यज्जातं सुक्तं तत् प्रशस्यते ॥
 तत्रापि सुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरसुक्तम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 भद्रयवः, पुं, स्त्री, (भद्रः शुभदो यवः ।) इन्द्रयवम् ।
 इत्यमरः ॥२॥४॥१॥ (विवरणमस्य इन्द्र-
 यवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 भद्ररेणुः, पुं, (भद्रा रेणवोऽस्य ।) ऐरावतहस्ती ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भद्रवत्, स्त्री, (भद्रमस्यस्मिन्निति । मनुप् मस्य वः ।)
 देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्रवती, स्त्री, (भद्रं विद्यतेऽस्याम् । भद्र + मतुप् ।
 मस्य वः । डीप् ।) भद्रपणीं । इति जटाधरः ॥
 (कटफलः । अस्य पर्यायो यथा,—
 “कटफलः सोमवल्कश्च कैटयः कुम्भिकापि च ।
 श्रीपणीं काकुसुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 कल्याणविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
 ४ । २४ । १८ ।
 “इमाश्च नः प्रियां वीर ! वाचं भद्रवतीं
 शृणु ॥”
 श्रीकृष्णस्य नामजितीगर्भजाता कन्या । यथा,
 हरिवंशे । १६० । १०-११ ।
 “मित्रबाहुः सुनीधश्च नामजिताः प्रजाः शृणु ।
 भद्रकाली भद्रविन्दः कन्या भद्रवती तथा ॥”
 मधोर्माता । यथा, हरिवंशे । ३६ । ३ ।
 “आसीन्मरुवसः पुत्रः पुरुद्वान् पुरुषोत्तमः ।
 मधुर्जज्ञेऽथ वेदभ्यां भद्रवत्यां कुरुद्वह ! ॥”
 भद्रवर्मा, [न] पुं, (भद्रेण दृणाति आत्मान-
 मितिशेषः । वृ + मनिन् ।) नवमल्लिका । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ (विषयोऽस्य नवमल्लिकाशब्दे
 ज्ञातव्यः ॥)
 भद्रवला, स्त्री, (भद्रा वला ।) लताविशेषः ।
 गन्धभादालिया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सरणा २ प्रसारणी ३ कटम्भरा ४ राजवला
 ५ । इत्यमरः ॥२॥४॥१॥ अस्याः पर्या-
 यान्तरं गुणाश्च प्रसारिणीशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 वला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भद्रवल्लिका, पुं, (भद्रा वल्लिका ।) गोपवल्ली ।
 इति रत्नमाला । अनन्तमूल इति भाषा ॥
 भद्रवल्ली, स्त्री, (भद्रा चासौ वल्ली चेति कर्म-
 धारयः ।) मल्लिका । माधवीलता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ लताविशेषः । मदनमाली इति
 ह्यपरमाली इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 शातभौरुः २ भूमिमण्डा ३ अष्टपादिका ४ ।
 इति रत्नमाला ॥
 भद्रश्रयं, स्त्री, (भद्राय श्रीयते गृह्यते इति । श्रि +
 कर्मणि अच् ।) चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥
 भद्रश्रीः, पुं, (भद्रा श्रीरस्य ।) चन्दनवृक्षः । इत्य-
 मरः ॥२॥६॥१॥
 भद्रसोमा, स्त्री, (भद्रः सोम इवास्या द्रव
 इति । टाप् ।) गङ्गा । इति शब्दमाला ॥
 (कुरुवर्षस्थनदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५६ । २३ ।
 “तस्मिन् कुलाचलौ वर्षे तन्मध्ये च महानदी ।
 भद्रसोमा प्रयातुर्व्यां पुण्यामलजलौघिनी ॥”
 भद्रा, स्त्री, (भद्र + अजादित्वात् टाप् ।) राक्षा ।
 कृष्णा । योमनदी । तिथिभेदः । सा तु द्वितीया
 सप्तमी ह्यदशी च ॥ प्रसारिणी । (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “प्रसारिणी राजवला भद्रपणीं प्रतापनी ।
 सरणी सारणी भद्रा वला चापि कटम्भरा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कटफलम् । अनन्ता । इति मेदिनी । रे, ७१ ॥
 जीवन्ती । अपराजिता । नीली । वला ।
 शमी । वचा । दन्ती । हरिद्रा । श्वेतदूर्वा ।
 काश्ररी । (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “श्रीपणीं काश्ररी भद्रा गाम्भारी गोपभद्रिका ।
 कुसुदा च सदाभद्रा कटफला कृष्णवृत्तिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 चन्द्रशूरः । तत्पर्यायो यथा,—
 “चन्द्रिका चर्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
 नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सारिवाविशेषः । गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 काकोडुम्बरिका । इति रत्नमाला ॥ (भद्राश्व-
 वर्षस्थनदीभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५६ । ७ ।
 “श्रीता शृङ्गावती भद्रा चक्रावर्त्तादिका-
 स्तथा ॥”
 गङ्गायास्त्रिश्रोतोऽन्तर्गतश्रोतोविशेषः । तत्तु
 उत्तरे कुरुवर्षोऽयगङ्गा । इति पुराणं शब्द-
 माला च ॥ बुद्धशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।
 तारा २ महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५
 श्रीः ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता
 १० शिवा ११ लोकेश्वरात्मजा १२ खदूर-
 वासिनी १३ वैष्णवा १४ नीलसरस्वती १५
 शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८
 धनन्ददा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्वायागर्भजाता सूर्य-
 कन्या । यथा,—
 “यमलौ तु तत्तस्त्रयां जनयामास भास्करः ।
 श्वनेश्वरश्च भद्राश्च द्वायायाममितद्वुतिः ॥
 तथा च तेजसा विष्णोस्तस्य चक्रमवर्त्तयत् ।
 तदप्रतिहते युद्धे दानवान्तचिकीर्षया ।
 तद्गमिनीं सुखतो भद्रां नियुक्तैव विगर्हता ॥”
 इति ब्रह्मपुराणे वैवस्वतानुकीर्तनम् ॥
 सुभद्रा । यथा,—
 “आधातुस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
 तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥”
 इति स्कान्दे भगवद्वाक्यम् ॥ * ॥
 विशिभद्रा यथा,—
 “एकादश्यां चतुर्थ्यान्तु शेषार्द्धे शुक्लपक्षके ।
 अष्टमीपौर्णमास्योस्तु पूर्वार्द्धे विशिसम्भवः ॥
 कृष्णपक्षे तृतीयाया दशम्याश्च परार्द्धतः ।
 सप्तम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्वार्द्धे विशिरौरिता ॥
 विहाय विषरोद्राणि विशिं सर्वत्र वर्जयेत् ।
 विशिषे चिदहं हि पुच्छे कार्यं जयावहम् ॥”
 कर्मप्रकाशे तस्या अङ्गविशेषो यथा,—
 “नाभस्तु पञ्चवदनं गलकस्तथैका
 वक्षो दशैकसहिता नियतं चतस्रः ।
 नाभिः कटिः षड्भ्यः पुच्छलता च तिस्रो
 विशिर्भुवं निगदितोऽङ्गविभाग एषः ॥”
 अङ्गविशेषे कार्यध्वंसो भवति मरणश्चाथ गलके
 धनग्लानिर्वन्त्यस्य कटितटैर्बहिर्विलयः ।

कलिर्नाभीदेशे विजयमथ पुच्छे च जगदुः

प्ररीरे भद्रायाः पृथगिति फलं सञ्जुनयः ॥”

मनुवसुसुनितिथियुगदशशिवगुणसंख्यासु तिथिषु
पूर्वाद्यास्यम् । आयाति विधिरेषा एष्टे शुभदा
पुरस्वशुभा ॥ चतुर्दश्यादिषु पूर्वाम्यादिमुखं
भवतीत्यर्थः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भद्राकरणं, स्त्री, (भद्र + डाच् । क + ल्युट् ।)

सुखनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

भद्रात्मजः, पुं, (भद्रः हितकर आत्मज इव रक्षा-
करत्वात् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भद्रारकः पुं, अष्टादशचतुर्द्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः ।
इति शब्दमाला ॥

भद्रालपत्रिका, स्त्री, (भद्राय अलति पर्याप्नोतीति ।
अल् + अच् । भद्रालं पत्रं यस्याः । कप् ।
टाप् । अत इत्त्वम् ।) गन्वाली । इति शब्द-
माला ॥

भद्राली, स्त्री, (भद्र + अल् + अच् । भद्राल + गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) गन्वाली । इति शब्दमाला ॥

भद्रावती, स्त्री, (भद्रमस्या अस्तीति । मतुप् ।
मस्य वः । संज्ञायां पूर्वपदस्य दीर्घः ।) कट-
फलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्राश्रयः, पुं, (भद्रस्याश्रयः ।) चन्दनम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

भद्राश्वं, स्त्री, (भद्रा अश्वा अत्र ।) भुवि जम्बुद्वीपस्य
नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तद्विवरणं यथा । मात्स्यवतः पूर्वपार्श्वे पूर्व-
गण्डिका एकश्चङ्गाद्योजनसहस्राणि मानन्तत्र
च भद्राश्वो नाम जनपदाः भद्रशालवनश्च तत्र
अवस्थितं कालाभ्रवृक्षाः पुरुषाः श्वेताः पद्म-
वर्णिनः स्त्रियः कुसुमवर्णाः दशवर्षसहस्राणि च
तैषामायुस्तत्र च पञ्च कुलपञ्चताः तद्यथा,
शैलवर्णः मालाख्यको वरजस्वः त्रिपर्णो नीलश्चेति
तद्दिनिर्गता वज्रो नद्यस्तदम्भःस्थितानां देशानां
तामेव नामानि ते च देशाः एताः नदीः
पिबन्ति । तद्यथा, सीता सुवाहिनी हंसवती
कावेरी सुरसा शाखावती इन्द्रनदी अङ्गार-
वाहिनी हरितोया सोमावर्त्ता शतद्रवा वन-
माला वसुमती हंसा पर्णा पञ्चगङ्गा धनुश्मती
मणिवर्षा सुब्रह्मभागा विलासिनी कृष्णतोया
पुण्योदा नागवती शिवा शैवालिनी मणितटा
क्षीरोदा वरुणावती विष्णुपदी महानदी
हिरण्यस्कन्वाद्या सुरावती वामोदा पताका-
श्लेथेता महानद्यः एताश्च गङ्गासमाः कीर्तिताः
आजन्मान्तं पापं विनाशयन्ति चतुर्नद्यश्च
कोटिशस्ताश्च नदीर्ये पिबन्ति ते दशवर्षसह-
स्रायुषः रुद्रोमाभक्ता इति । इति वाराहे
सुवनकोषे रुद्रगीता ॥ अपि च । तथैवेलाटत-
मपरेण पूर्वैण च मात्स्यवत्समादनावानील
निप्रधायनौ द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्रा-
श्वयोः सीमानं विदधाते । मन्दरो मेरुमन्दरः
सुपार्श्वः कुसुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा
मेरो खनुर्दिग्गमवटम्भगिरय उपक्लृप्ताः । चतुर्षु

एतेषु चूतजम्बूकदम्बन्ययोधाश्चत्वारः पादप-
प्रवराः पञ्चतर्कतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहा-
स्तावद्विपवितंतयः शतयोजनपरिणाहाः ।
इदाश्चत्वारः पयोमध्विचरसमष्टजलाः यदुप-
स्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभावि-
कानि भरतर्षभ ! धारयन्ति । देवोद्यानानि च
भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं
सञ्जतोभद्रामति । येष्मपरपरिट्टाः सहसुर-
ललनाललामयूपतय उपदेवगणैरुपगीयमान-
महिमानः किल विहरन्ति । मन्दरोत्सङ्ग
एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसो गिरिः
शिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि निपतन्ति ।
तेषां विशीर्यमाणानां अतिमधुरसुरभिमुगन्धि-
बहलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दर-
गिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्वैरेलाटतमुपजाव-
यति । यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्य-
जनवधूनामवयवस्पर्शसुगन्धिवातो दशयोजनं
समन्तादनुवासयति । एवं जम्बूफलानामत्यु-
च्चनिपातविशीर्यमाणानामनस्त्रिप्रायाणामिभकाय-
निभानां रसेन जम्बूनदी नाम नदी मेरुमन्दर-
शिखराद्युतयोजनादवनितले निपतन्ती दक्षिणे-
नात्मानं यावदिलाटतमुपस्यन्दति । तावदु-
भयोरपि रोधसौर्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्य-
माना वायुकसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं
जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति यदुहवाव विबुधा-
दयः सह युवतिभिर्मुकुटकटकटिस्तुत्राद्या-
भरणरूपेण खलु धारयन्ति । यस्तु महाकदम्बः
सुपार्श्वपार्श्वनिर्मुक्तस्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः
पञ्चायामपरिणाहाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्व-
शिखरात् पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलाटतमनु-
मोदयन्ति यो ह्युपयुञ्जानानां सुखनिर्वाप्तितो
वायुः समन्तात् शतयोजनमनुवासयति । एवं
कुसुदनिरुद्धो यः शतवल्गो नाम वटस्तस्य
स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोधिमधुघृतगुडान्नाद्य-
स्वरश्चासनाभरणादयः सञ्च एव कामदुघा
नदाः कुसुमद्व्यात् पतन्त्यस्तसुत्तरेरेलाटतमुप-
योजयन्ति यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि
प्रजानां बलीपलितक्लमस्तेदौर्गन्ध्यजरा-
मवापन्त्युशीतोष्णवैवर्ण्यपसर्गादयस्तापविशेषा
भवन्ति यावज्जीवं सुखनिरतिशयमेव कुरङ्गकुरर-
कुसुम्भवैकङ्कचिकूटशिशिरपतङ्गरुचकनिषध-
श्रितवासकपिलशङ्खवैदूर्यजारुधिहंसर्षभनाग-
कालङ्गरनीरदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया
इव केशरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः ।
जठरदेवकूटो मेरुः पूर्वैरेलाटदशयोजनसहस-
सुदगायतो द्विसहस्रपृथुङ्गो भवतः एवमप-
रेण पवनपारिपात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ
प्रागायतौ एवसुत्तरतस्त्रिष्टम्भमकरौ अष्टाभि-
रन्तैः परिततोऽभिरिव परितश्चकास्ते काञ्चन-
गिरिः । मेरोर्बुद्धिं भगवत आत्मयोर्नेर्मध्यत
उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतु-
रक्षां शतकौम्भीं वदन्ति क्षामनुपरितो लोक-

पालानामष्टानां यथादिशं यथाकूपं तुरीय-
मानेन पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः । इति श्रीभागवते
५ स्कन्धे सुवनकोषवर्णने १६ अध्यायः ॥

भद्रासनं, स्त्री, (भद्राय लोकहिताय आसनम् ।)

वृपासनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ (योगि-
नामासनविशेषः । यथा, तन्त्रसारे ।

“सीवत्याः पार्श्वयोर्नेस्तेदुगुल्फयुग्मं सुनिश्च-
लम् ।

भद्रासनं सप्तदिहं योगिभिः परिकल्पितम् ॥”)

भद्रेश्वरः, पुं, (भद्रः शुभदशासावीश्वरश्चेति भद्रा-
त्मकः भङ्गलमय ईश्वरो वेति ।) कल्पग्रामस्थ-
शिवः । यथा,—

“उत्तिष्ठ कान्त ! गच्छावः कल्पग्रामं सुशो-
भनम् ।

तथा सार्द्धं जगामाथ कल्पग्रामं वसुन्धरे ! ॥

भद्रेश्वरनिमित्तं हि द्रव्यञ्च कथितं शुभम् ।

नित्यञ्च भुञ्जते यत्र पात्रद्वयं समर्पितम् ॥

दृष्ट्वा भद्रेश्वरं देवं चक्रतीर्थफलं लभेत् ।

कल्पग्रामाच्छतगुणं चक्रतीर्थं वसुन्धरे ! ॥”

इति वाराहे मथुरामाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रभाषो
नामाध्यायः ॥

शिवप्राप्तार्थं दुर्गराधितहिमालयस्थपार्थिव-
शिवलिङ्गम् । यथा,—

“तवार्थाय ग्रहीष्यामि महर्षीन् हिमवद्गृहे ।

यश्चेह रुद्रमीहत्या मृत्पयश्चेश्वरः क्षतः ॥

असौ भद्रेश्वरेत्येवं स्थाते लोके भविष्यति ।

देवदानवगन्धर्वा यक्षकिम्पुरुषोरगाः ॥

पूजयिष्यन्ति सततं मानवाश्च शुभेभ्यः ॥

इति वामनपुराणे ४६ अध्याये उमां प्रति

शिववाक्यम् ॥ गङ्गायाः पश्चिमतीरे गरियाख-
ग्रामस्योत्तरे पाषाणमयशिवलिङ्गविशेषो ग्राम-

विशेषश्च ॥

भद्रैला, स्त्री, (भद्रा एला ।) स्थलैला । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“एला स्थला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।

भद्रैला दृष्टदेला च चन्द्रवाला च निष्कृतिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भद्रादनी, स्त्री, (भद्रं उद्भवति अन्वयेति । उन्

+ अन् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वला ।

नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

(भन्ज, यो ध यौ मोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

रुद्रा०-पर०-सक०-अनिट् । ध, भनक्ति ॥)

भन्दिलं, स्त्री, (भदि + डल्च् ।) शुभम् । इत्यणादि

कोषः ॥ कम्पः । दूतः । इति संचिप्तसारी-

णादिट्तिः ॥

भन्धुकः, पुं, भारतवर्षान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,

“लक्षाश्चत्वार एवापि ग्रामाणां भन्धुकाः

स्थिताः ॥”

इति स्कान्दे कुमारिकाखण्डे वक्रेश्वरमाहात्म्य-

नामाध्यायः ॥

भपञ्जरं, स्त्री, (भानां नक्षत्राणां पञ्जरम् ।)

नक्षत्रचक्रम् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

भपतिः, पुं, (भानां नचत्राणां पतिः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
भम्भः, पुं, (भम् इत्यक्तशब्देन भातीति । भा +
कः ।) मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥ धूमः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भम्भरालिका, स्त्री, (भमित्यक्तशब्दस्य भं
वाहुल्यामालाति गृह्णातीति । आ + ला + कः ।
गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप्
पूर्वस्य ह्रस्वत्वम् ।) भङ्गारौ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ ङांश इति भाषा ॥
भम्भराली, स्त्री, (भमित्यक्तशब्दस्य भंरमाला-
तीति । आ + ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।)
मल्लिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भम्भारः, पुं, मगधराजविशेषः । तत्पर्यायः ।
श्रेणिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
भयं, क्ली, (भौ + “एरच्” ।) ३ । ३ । ५६ । इत्यत्र
“भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्तार्थम् ।” इति वार्तिकोक्त्या अपादाने अच् । विभे-
त्यस्मात् तत् । इति भरतः ॥ अस्य लक्षणं यथा,
“रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकल्यदं भयम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
अपि च । रागविषयस्य विनाशकं सप्तपस्थिते
तन्निवारणायामर्थमात्मनो मन्यमानस्य दैन्या-
त्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम् । इति भगवद्-
गीतायां २ अध्याये मधुसूदनसरस्वती ॥
अन्यच्च । परतः स्वानिष्टसम्भावना भयम् ।
यथा । आप्राद्विभेति आप्राधीनत्वेन स्वीयमरणं
सम्भावयति । इति २ व्युत्पत्तिषादे गदाधर-
भट्टाचार्यः । तत्पर्यायः । दरः २ चासः ३
भीतिः ४ भीः ५ साध्वसम् ६ । इत्यमरः । १ ।
७ । २१ ॥ रुद्रासः ७ साधुसंभवः ८ प्रतिभयम्
९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतङ्कः १०
आशङ्का ११ भया १२ । इति हेमचन्द्रः ॥
आगते भये अभीतवत् स्यात्तथम् । यथा,—
“तावद्भयस्य भेतयं यावद्भयमनागतम् ।
उत्पन्ने तु भये तीव्रे स्यात्तथं तेरभीतवत् ॥”
इति गारुडं नीतिसारं ११५ अध्यायः ॥
कुञ्जकपुष्पम् । घोरे, त्रि । इति मेदिनी । ये,
४१ ॥ पुं रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(निर्वहतिः पुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ ।
६६ । ५५-५६ ।)
“तस्यापि निर्वहतिर्भार्या नैर्वहता येन राक्षसाः ।
घोरास्तस्यास्तथः पुत्राः पापकर्म्मरताः सदा ॥
भयो महाभयश्चैव न्युभूतान्तकस्तथा ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा कश्चिदस्यन्तको हि
सः ॥”
द्रोणस्य वसोरभिमतिनामिकायां पत्रां जातः
पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ११ ।
“द्रोणस्याभिमतेः पत्रा हर्षशोकभयादयः ॥”
यवनराजविशेषः । यथा, भागवते । १३ । ७ । २३ ।
“ततो विहृतसङ्कल्पा कन्यका यवनेश्वरम् ।
मयोपदिष्टमासाद्य वने नाम्ना भयं प्रतिमु ॥”

भयङ्करं, त्रि, (भयं करोतीति । भय + कृ +
“मेघर्त्तिभयेषु कृषः ।” ३ । २ । ४३ । इति खच् ।
सुमृच ।) भयजनकम् । तत्पर्यायः । भैरवम् २
दारुणम् ३ भीषणम् ४ भीष्मम् ५ घोरम् ६
भीमम् ७ भयानकम् ८ प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः ।
१ । ७ । २० ॥ भयावहम् १० । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ । ८६ ।
“वृकैर्भयङ्करैः पृष्ठं नित्यमस्योपमुच्यते ॥”)
पुं, दुष्कृतपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
भयङ्गिष्ठमः, पुं, (भयाय शत्रुभयजननाय
ङ्गिष्ठमः ।) संग्रामपटवः । इति पुराणम् ॥
भयदुतः, त्रि, (दु + कर्त्तरि क्तः । भयेन दुतः ।)
भीत्या पलायितः । तत्पर्यायः । कान्दिशौकः
२ । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥
भयनाशनी, स्त्री, (भयं रोगभयं नाशयतीति ।
भय + नश् + णिच् + णिनिः ।) चायमाणा
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयनाशकर्त्री च ॥
भयभीतः, त्रि, (भयेन भीतः ।) चासेनातङ्कितः ।
यथा, बह्विपुराणे शिविराजोपाख्याने ।
“एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ।
नातो गुरुतरौ धर्म्मः कश्चिदन्योऽस्ति खेचरः ॥”
भयभ्रष्टः, त्रि, (भयेन भ्रष्टः ।) भयदुतः । इति
जटाधरः ॥
भयानकः, पुं, (विभेद्यस्मादिति । भौ + “आनकः
श्रीङ्भिः” उणा० । ३ । ८२ । इति आनकः ।)
यावः । राहुः । रसविशेषः । इति मेदिनी ।
के. २०५ ॥ स तु शृङ्गाराद्यहरसान्तर्गतवृद्धरसः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“भयानको भयस्याधिभावः कालाधिदैवतः ।
स्त्री नीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदः ॥
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदचालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेद्दुहीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं गजदस्त्ररभाषणम् ।
प्रलयखेदरोमाश्चकम्पदिकप्रेक्षणादयः ॥
जुगुप्सावेगसंमोहसंज्ञासंज्ञानिदीनताः ।
शङ्कापसारसंभ्रान्तनृत्याद्या अभिचारिणः ॥”
उदाहरणं यथा,—
“नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं
वामनः ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
भयानकः, त्रि, (भौ + आनकः ।) भयङ्करः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, भगवद्-
गीतायाम् । ११ । २७ ।)
“वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
हंश्चाकरालानि भयानकानि ।
कंचिद्विलम्बा दृशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥”
भयापहः, पुं, (भयं अपहन्तीति । हन् + “अन्धे-
भ्योऽपि ढश्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति ङः ।)
राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भयनाशके,
त्रि ॥)

भयावहः, त्रि, (आवहतीति । आ + वह् +
अच् । भयस्यावहः इति ।) भयङ्करः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (तथा, भगवद्गीतायाम् । ३ । ३५ ।
“श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वरुचितात् ।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः ॥”)
भरः, पुं, (भरतीति । भृ + पचाद्यच् ।) अति-
शयः । इत्यमरः । १ । २ । ६६ ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । ४१ ।)
“पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरा-
मम् ॥”
भारः । यथा, भागवते । १ । ३ । २३ ।
“एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य नामनी ।
रामकृष्णाविति सुवो भगवानहरङ्गरम् ॥”
भरणकर्त्तरि, त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०० । २ ।
“भराय सु भरत भागवद्विष्यं
प्र वायवे शुचिपे क्रन्दद्विष्ये ॥”
“भराय सर्वेषां पोषकाय ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥ संग्रामः । यथा, ऋग्वेदे । १४ । ३८ । ५ ।
“उत स्मै न वस्त्रमधि न चायु-
मनुक्रोशन्ति चित्तयो भरेषु ॥”
“भरेषु संग्रामेषु ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥)
भरटः, पुं, (विभर्त्तते । भृ + “जनिदाच्युष्टमदि-
शमिनमिभृज्भ्य इत्वन्निति ।” उणा० । ४ ।
१०४ । इति अटच् ।) कुम्भकारः । इत्युणादि-
कोषः ॥
भरणं, क्ली, (भियतेऽनेनेति । भृ + करणे ल्युट् ।)
वेतनम् । भरतिः । इति मेदिनी । श्रे, ६८ ॥
(भृ + भावे ल्युट् ।) पोषणम् । यथा,—
“भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥”
इति दायभागः ॥
भरणी, पुं, (भरतीति । भृ + ल्युट् ।) भरणीचक्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
भरणी, स्त्री, (भरणी + गौरादित्वात् ङीष् ।)
घोषकलता । इति मेदिनी । श्रे, ६८ ॥ अश्वि-
न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वितीयनक्षत्रम् ।
तत्पर्यायः । यमदैवता २ । इति हेमचन्द्रः ॥
सा तारकात्रयमितत्रिकोणाकृतिः । तस्या
अधिष्ठात्री देवता यमः । यथा,—
“तारकात्रयमिते त्रिकोणके
मध्यगे दिविषद्वयनी यमे ।
पङ्कजाक्षिगणिताः कुलौरतः
सायकाक्षिसुजसंख्यकाः कलाः ॥
दं ३ । ४५ । इति कालिदासकृतरात्रिलम्-
मानम् ॥ सा च उग्रगणान्तर्गता । अधो-
मुखगणान्तर्गता च । विद्वार्धभूमिखनने
प्रशस्ता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ तत्र जातफलम् ।
“सदापकीर्तिर्हि महापवादो
नानाविधोदैश्च विनीतकालः ।
जले विलासी चपलः खलः स्यात्
प्राणिप्रणीतो भरणीषु जातः ॥”
इति कीर्त्तिसूचीपः ॥

भरतः

भरतः

भरत

भरणीभूः, पुं, (भरणी भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)

राहुग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥

भरणीयः, त्रि, भरणीयोग्यः । पोष्यः । भृघातोः

कर्मणि अनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । १५० । १७ ।

“सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान् विस्वर्ज्य ।

अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तमः ॥”)

भरुणः, पुं, (विभर्त्तति । भृ + “अण्डन्लृट्भृ-
ट्ठञः ।” उणा० । १ । १२८ । इति अण्डन् ।)

खामी । । भूपालः । वृषः । इत्युणादिकोषः ॥

भूः । कृमिः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

भरण्यं, क्ली, (भरणे साधु । “तत्र साधुः ।” ४ । ४ ।

६८ । इति यत् ।) मूल्यम् । वेतनम् । इत्य-

मरः । २ । १० । ३१ ॥

भरण्यभुक्, त्रि, (भरण्यं वेतनं भुनक्ति इति ।

भुज् + क्तिप् ।) कर्मकरः । मूल्यं गृहीत्वा

कर्मकारकः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥

भरण्या, स्त्री, (भरण्या + अजादित्वात् टाप् ।)

वेतनम् । इत्यमरटीकायां खामी ॥

भरण्याङ्गा, स्त्री, (भरण्या आङ्गा आख्या यस्याः ।)

पञ्चपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रामदूतीति

ख्याता ॥

भरण्युः, पुं, (कण्ठादिगण्णीयभरण्यधातुः । ततो

वाहुलकात् उण् ।) शरण्युः । मित्रम् । इति

शब्दमाला ॥ अग्निः । चन्द्रमाः । ईश्वरः ।

इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

भरतः, पुं, (विभर्त्ति स्वाङ्गमिति । विभर्त्ति लोका-

निति वा । भृ + “भृट्ठडिप्रियजीति ।” उणा०

३ । ११० । इति अतच् ।) नायशास्त्रम् ।

मुनिविशेषः । स तु अलङ्कारादिशास्त्रस्य सूत्र-

कर्त्ता । (भरतस्य शिष्यः । तस्येदमित्यण् ।

अणो लुक् ।) नटः । रामानुजः । दौघन्तिः ।

इति मेदिनी । ते, १३७-३८ ॥ श्वरः । तन्तु-

वायः । इति विश्वः ॥ क्षेत्रम् । भरतात्मजः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टान्तराजपुत्रभरतस्य

पर्यायः । शाकुन्तलेयः २ दौघन्तिः ३ सर्व-

दमनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यस्त्रयस्त्रिंश-

च्छतमभ्यमेयं कृतवान् । पञ्चाशद्राजसूयं एव-

मन्यान् नानाविधान् यज्ञानकरोत् । सप्तविंशति-

सहस्रवत्सरानेकच्छत्रं राज्यं कृतवान् । तस्योत्त-

पत्तप्रादिर्यथा,—

“दृष्टान्तो नृगयां यातः कण्ठाग्रमपदं गतः ।

तत्रासीनां स्वप्रभया मण्डयन्तीं रमामिव ॥

विलोक्य सदो मुमुक्षु देवमायामिव स्त्रियम् ।

बभाषे तां वरारोह्यां भट्टैः कतिपयैर्दृतः ॥

तद्दर्शनप्रसूदितः संनिवृत्तपरिश्रमः ।

पप्रच्छ कामसन्तप्तः प्रहसन् अक्षय्या गिरा ॥

का त्वं कमलपत्राक्षि ! कस्यासि हृदयङ्गमे ।।

किं खिच्चिकीर्षितं त्वत्त भवत्या निर्जने

वने ॥

यत्तं राजन्यतनयां वेद्म्यहं त्वां सुमध्यमे ।।

न हि चेतः पौरवाणामधर्मे रमते कचित् ॥

श्रीशकुन्तलोवाच ।

विश्वामित्रात्मजेवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।

वेदैतद्भवान् कण्ठो वीर ! किं करवाम ते ॥

आस्यतां ह्यरविन्दाच ! गृह्यतामहंणश्च नः ।

मुच्यन्तां सन्ति नीवारा उच्यतां यदि रोचते ॥

श्रीदृष्टान्त उवाच ।

उपपन्नमिदं सुभु ! जातायाः कुशिकान्वये ।

स्वयं हि वृणुते राज्ञां कन्यका सदृशं वरम् ॥

ओमित्युक्ते यथाधर्मेमुपयेमे शकुन्तलाम् ।

गान्धर्वविधिना राजा देशकालविधानवित् ॥

अमोघवीर्यो राजर्षिर्महर्षिणां वीर्यमादधे ।

श्वोभूते स्वपुरं यातः कालेनासृत सा सुतम् ॥

कण्ठः कुमारस्य वने चक्रे समुचिताः क्रियाः ।

बद्धा नृगेन्द्रं तरसा क्रौडति स्म स बालकः ॥

तं दुरत्ययविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा ।

हरेरंशांशसम्भूतं भर्तृरन्तिकमागमत् ॥

यदा न जगद्दे राजा भार्यापुत्रावनिन्दितौ ।

शृण्वतां सर्वभूतानां खे वागाह्यशरीरिणी ॥

माता भस्मा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।

भरस्य पुत्रं दृष्टान् ! मावमंस्याः शकुन्तलाम् ॥

रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव ! यमचयात् ।

त्वत्सास्य घाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥

पितर्युपरते सोऽपि चक्रवर्त्तौ महायशः ।

महिमा गीयते तस्य हरेरंशसुवो भुवि ॥

चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकीर्णोऽस्य पादयोः ।

ईजे महाभिवेकेण सोऽभिषिक्तोऽधिराड्भुः ॥

पञ्चपञ्चाशता मेधेर्गङ्गायामनु वाजिभिः ।

मामतेयं पुरोधाय यमुनामनु च प्रभुः ॥

अष्टसप्ततिमेध्याश्वान् वनस्य प्रदददसु ।

भरतस्य हि दौघन्तरिभिः साचीगुणे चितः ॥

सहस्रं बद्धशो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभेजिरे ।

त्रयस्त्रिंशच्छतं त्वश्वान् बद्धा विस्मापयन् वृषान् ॥

दौघन्तिरत्यगात्मायां देवानां गुरुमाययौ ।

नृगान् शुक्रदतः कृष्णान् हिरण्येन परीवृतान् ॥

अदात् कर्मणि मण्यारे नियुतानि चतुर्दश ।

भरतस्य महत् कर्म न पूर्वं नापरे वृषाः ॥

नैवापूर्णेव प्राप्नुयन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ।

किरातहृन्वान् यवनान् पौण्ड्रान् कङ्कान्

खण्डाञ्चकान् ॥

अब्रह्मण्यवृषांश्चाहन् स्वेच्छान् दिग्विजये

२खिलान् ।

जित्वा पुरासुरा देवान् ये रसौकांसि भेजिरे ॥

देवस्त्रियो रसां नीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ।

सर्वान् कामान् दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी ॥

समास्त्रिनवसाहस्रीर्दिक्षु चक्रमवर्त्तयत् ।

समस्मात् लोकपालाख्यमैश्वर्यमधिराट्श्रियम् ॥

चक्रश्चास्त्रलितं प्राणान् नृष्वेव परराम ह ।

तस्यासन् वृष ! वैदर्भ्यः पद्मस्त्रिभुजः सुस्मृताः ॥

जन्तुस्यागमयात् पुत्रान्नातुरुपा इतीरिते ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १० अध्यायः ॥ ॥

ऋषभदेवात् इन्द्रदत्तजयन्त्यां कन्यायां जातशत-

पुत्रान्तर्गतच्छेष्टपुत्रः । यथा । “अथ ह भगवान्

ऋषभदेवः स्वं वर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रद-

र्शितगुरुकुलवासो लब्धवर्गैर्गुणभिरनुज्ञातो गृह-

मेधिनं धर्माननुशिष्यमाणो जयन्त्यामिन्द्र-

दत्तायासुभयविधं कर्म समान्नायमभिमुञ्चन्नात्म-

जानामात्मसमानानां शतं जनयामास । येषां

खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत्

येनेदं वर्षं भारतमिति उपदिशन्ति ।” इति

श्रीभागवते ५ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥ ॥ पावक-

पुत्रः । यथा,—

“पावनो लौकिको ह्यग्निः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः ।

ब्रह्मोदनामिस्तत्पुत्रो भरतो नाम विश्रुतः ॥”

इति मातुस्य अग्निवंशो नाम ४८ अध्यायः ॥

रामानुजभरतस्य जन्म यथा,—

“भरतो नाम कैकेयां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।

साक्षादिष्योच्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥”

तस्यानुगतः शत्रुघ्नः । यथा,—

“भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ।

प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥”

स कुशश्चजकन्यां माण्डवीं परिणीतवान् । यथा,

“भाता यवीयान् धर्मज्ञ एव राजा कुशश्चजः ।

अस्य धर्मात्मनो राजन् ! रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥

सुताह्वयं नरश्रेष्ठ ! पतार्थं वरयामहे ।

तमेवमुक्त्वा जनको भरतश्चाभ्यभाषत ॥

गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन !”

स नन्द्याग्रे राज्यं कृतवान् । यथा,—

“सवल्लजजटाधारी मुनिविश्वधरः प्रभुः ।

नन्द्याग्रेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥

सवालजजनं ह्वयं धारयामास स स्वयम् ।

भरतः शासनं सर्वं पाटुकाभ्यां निवेदयन् ॥

ततस्तु भरतः श्रीमानभिधियार्थपाटुके ।

तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सत्वेदा ॥”

इति रामायणे बालकाण्डे । १८ । ७२ । ७३

अध्यायाः । अयोध्याकाण्डे २४ अध्यायश्च ॥

तस्य दौ पुत्रौ । यथा,—

“भरतस्यात्मजौ वीरौ तच्चः पुष्कल एव च ।

मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥

भरतश्चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ ।

निहत्य गान्धर्वसुतान् दे पुरे विभजिष्यतः ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे १०१ अध्यायः ॥

भरतखण्डं, क्ली, भारतवर्षान्तर्गतकुमारिका-

खण्डम् । यथा,—

“कुमारिकेति विख्याता यस्या नाम्ना प्रकथ्यते ।

इदं कुमारिकाखण्डं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥

यथा कृतावनीयश्च नानाग्रामादिकल्पना ।

इदं भरतखण्डश्च यथा सम्यक् प्रकल्पितम् ॥”

इति स्कान्दे कुमारिकाखण्डे भूसंस्थितिनामा-

ध्यायः ॥

भरतपुत्रकः, पुं, (भरतस्य नायशास्त्रप्रणेयः

पुत्रकः ।) नटः । इति हेमचन्द्रः ॥

भरतप्रसूः, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सू + क्तिप् ।

प्रसूः । भरतस्य प्रसूः ।) केकयी । इति शब्द-

रत्नावली ॥

भरताग्रजः, पुं, (भरतस्य अग्रजः ।) श्रीरामचन्द्रः ।
यथा, वोपदेवः ।

“श्रेते स चित्तप्रयत्ने मम मीनकूर्म-
कोलोऽभवन्वृद्धिर्वामनजामदग्नयः ।

योऽभूद्भूव भरताग्रजकण्णबुधः

कल्की सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥”

भरथः, पुं, (विभर्तते । भृज् + “भृजश्चित् ।”
उणा० ३ । ११५ । इति अथप्रत्ययः । स च
चित् ।) लोकपालः । इत्युणादिकोषः ॥

भरद्वाजः, पुं, (द्वाभ्यां जायते इति । जन् + डः ।
ततः एषोदरादित्वात् दाजः सङ्करः । भ्रियते
मरुद्भिरिति । भृ + अप् । भरः । भरश्चासौ
द्वाजश्चेति कर्मधारयः ।) सुनिविशेषः । स च
उत्तपथपत्नीं ममतायां दृष्ट्वातिवीर्याज्जातः ।
तस्य जन्मविवरणं यथा । “ततोऽस्य वितथे
पुत्रजन्मनि पुत्रार्थिने मरुत्सोमयाजिने दीर्घ-
तमसा पाष्ण्यपास्तादृष्ट्वातिवीर्यादुत्तपथपत्नी-
ममतासमुत्पन्नो भरद्वाजाख्यो नाम पुत्रो मरु-
द्भिर्दत्तः । अस्यापि नामनिर्वचनश्लोकः पठ्यते ।
‘मृदे भर दाजमिमं भर द्वाजं दृष्ट्वाति ।

यातौ यदुक्ता पितरौ भरद्वाजस्तत्स्वयम् ॥’ इति ।

भरद्वाजश्च तस्य वितथे पुत्रजन्मनि मरुद्भिर्दत्तो

वितथसंज्ञामवाप ॥” * अस्य टीका । वितथे

अर्थे सति । अत्रैवमितिहासः । दृष्ट्वाति-

रग्रजस्योत्तपथस्य ममताया पत्नी गर्भिण्यासीत् ।

तस्यां दृष्ट्वातिः कामाभिभूतो वीर्यं यच्छजत् ।

तच्च गर्भं प्रविशन्नर्भस्थेन स्थानसङ्कोचभयात्

पाष्णिप्रहारेणापास्तं बहिः पतितमपि अमोघ-

वीर्यतया दृष्ट्वातिर्भरद्वाजनामपुत्रोऽभूत् ।

गर्भस्थश्च दृष्ट्वातिना तस्मादेवापराधादख्यो

भवेति श्रमो दीर्घतमा नामाभवत् । तत्र भर-

द्वाजनामनिरुक्तिपरः तत्पिचोर्विवादकरोऽयं

श्लोको देवैः पठितः । हे मृदे ममते द्वाजं

द्वाभ्यामावाभ्यां जातमिमं पुत्रं त्वं भर रच ।

एवं दृष्ट्वातिनोक्तं ममता तमाह हे दृष्ट्वा-

तिने । द्वाजं द्वाभ्यां जातमिममेकाकिनी किमि-

त्यहं भरिष्यामि । त्वमिमं भरेति परस्परमुक्ता तं

पुत्रं त्यक्त्वा यस्मात् पितरौ ममतादृष्ट्वाती

ततो यातौ । ततो भरद्वाजाख्योऽयम् । पाठा-

न्तरे एवं विवदमानौ । यदुदुःखात् यन्निमि-

त्ताद् दुःखात् पितरौ यातावित्यर्थः । तदेवं

ताभ्यां त्यक्तो मरुद्भिर्दत्तः । मरुत्सोमाख्येन

च यागेनाराधिते मरुद्भिस्तस्य वितथे पुत्र-

जन्मनि सति ‘दत्तत्वाहितयसंज्ञावाप ।

इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायः ॥ * ॥

(दादृष्ट्वापरेऽसावेव यासः । यथा, देवीभाग-

वते । १ । ३ । २६ ।

“एकादशेऽथ त्रिवृषो भरद्वाजस्ततः परम् ।

त्रयोदशे चान्तरिक्षो धर्मश्चापि सतुर्दशे ॥”

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“रोगाः कार्ष्णिकरा बलचयकरा देहस्य

चेष्टाहराः

दृष्टा इन्द्रियशक्तिसंयकराः सन्वाङ्मपीडा-
कराः ।

धर्माः पाखिलकामसुक्तिषु महाविप्रस्वरूपा
बलात्

प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुतः
प्राणिनाम् ॥

तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भिर्बुधै-
र्योग्यैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं मुनिं
तेऽब्रुवन् ।

त्वं योग्यो भगवन् ! सहस्रनयनं याचस्व त्वयं
क्रमा-

दायुर्ज्वदमघौघं यं गदभयाकुक्ता भवामो
वयम् ॥”)

पत्तिविशेषः । भारुइ इति भाषा । तत्पठ्यायः ।

याघ्राटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥ भर-

द्वाजकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (गोत्रभेदः ।

यथा, मनौ ।

“शाखिल्यः काश्यपश्चैव वात्यः सावर्णकस्तथा ।

भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः ॥”

इत्यादि गोत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ भृ + श्रुट् ।

भरत् + वाजः । संभियमाणहर्षवर्त्तमाना यज-

मानादौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११६ । १८ ।

“यदयातं दिवोदासाय वर्त्तिर्भरद्वाजायास्मिन्ना

ह्ययन्ता ॥”

“भरद्वाजाय संभियमाणहर्षवर्त्तमानाय यज-

मानाय ।” इति तद्वाक्ये सायनाचार्यः ॥)

भरद्वाजकः, पुं, (भरद्वाज + स्वार्थे कन् ।) याघ्राट-

पत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

भरिणी, स्त्री, (मनो विभर्ति हरतीति । भृ +

णिनिः । गौरादित्वात् ङीष् । एषोदरादित्वात्

पूर्वादीर्घे साधुः ।) हरिद्वर्णः । इत्युणादि-

कोषः ॥

भरितः, त्रि, (हरितः । एषोदरादित्वात् हस्य भः ।)

हरिद्वर्णः । इत्युणादिकोषः ॥ पुष्टः । भारयुक्तः ।

भरोऽस्य ज्ञात इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

भरिमा, [नृ] पुं, (भृ + “हृष्टहृष्टस्तृष्टभ्य इम-

निच् ।” उणा० ४ । १४० । इति भावे इम-

निच् ।) भरणम् । इत्युणादिकोषः ॥ (भ्रियते

इति । कुटुम्बः । इत्यञ्जलदत्तः ॥)

भरुः, पुं, (भरति विभर्ति जगदिति । भृज् भरणे +

“भृज्शीलृचरित्सरितनिधनिमिमसृजिभ्य उः ।”

उणा० १ । ७ । इति उः ।) विष्णुः । इति

सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः । समुद्रः । स्वामी ।

इति संप्रिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ खर्यम् । शिवः

इति । मेदिनी । रे, ६६ ॥

भरुजः, पुं, (भेति शब्देन रुजतीति । रुज् + क ।)

क्षुद्रशृगालः । इति हेमचन्द्रः ॥

भरुटवं, स्त्री, (भृ + बाहुलकात् उट् । संज्ञायां

कन् ।) भृष्टाभिषम् । इति हेमचन्द्रः ॥

भर्गः, पुं, (भृज्यते कामादिरनेनेति । भृज् +

“हृलश्च ।” इति घञ् ।) शिवः । इत्यमरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । १ । ३४ ।

“प्रत्युवाच ततो भर्गः पुरा दक्षप्रजापतेः ।
देवि ! त्वञ्च तथान्याश्च बह्वीरजायन्त कन्यकाः ।
स मह्यं भवतीं प्रादात् धर्मादिभ्योऽपरा-

श्च ताः ॥

वीतिहोत्रस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १७ । ६ ।
“वीतिहोत्रोऽस्य भर्गोऽतो भर्गभूमिरभृष्टप !”)

आदित्यान्तर्गततेजः । यथा,—

“आदित्यान्तर्गतं वर्चो भर्गाख्यं तन्मसुक्ष्मिः ।

जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य त्रितयस्य च ॥

ध्यानेन पुरुषो यश्च द्रष्टव्यः सूर्यमखले ॥”

इत्यादिकतत्त्वम् ॥

भर्गः, [स्] स्त्री, (भर्जते इति । भृज् भर्जने +

“अच्चाञ्जिभ्यश्चिभ्यः कुश्च ।” उणा० ४ ।

२ । ५ । इति असुन् कवर्गश्चान्तादेशः ।)

व्योतिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६२ । १० ।

“तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥”)

भर्ग्यः, पुं, (भृज् + “हृल्लोऽर्ग्यत् ।” ३ । ११२४ ।

इति ण्यत् । चञोरिति कुलम् ।) भर्गः । इत्य-

मरटीकार्या भरतरायसुकुटौ ॥

भर्जनं, स्त्री, (भृज् + ल्युट् ।) भृष्टिः । इति शब्द-

माला ॥ भाजा इति भाषा ॥

भर्त्तयं, त्रि, (भृ + तय ।) भरणीयम् । पोषणीयम् ।

यथा, दायभागटीकाधृतवचनम् ।

“वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः

शिशुः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तया मरुतज्जवीत् ॥”

भर्त्ता, [हृ] पुं, (विभर्ति पुष्पाति पालयति धारय-

तीति वा । भृज् धारणपोषणयोः + “खुल्

हृचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति ढच् ।) अधि-

पतिः । (यथा, रघौ । १ । ७४ ।

“सोऽप्रश्यत् प्रणिधानेन सन्ततेः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा सुवो भर्त्तरथेन प्रत्यबोधयत् ॥”)

तत्पठ्यायः । अधिपः २ ईशः ३ नेता ४ परि-

वृष्टः ५ अधिभूः ६ पतिः ७ इन्द्रः ८ स्वामी ९

नाथः १० आर्यः ११ प्रभुः १२ ईश्वरः १३

विभुः १४ ईशिता १५ इनः १६ नायकः १७ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः । प्रपञ्चाधिष्ठान-

वत्त्वेन भरणात् ।) धातरि पोटरि च त्रि ।

इति मेदिनी । ते, ३८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।

२२ । ३ ।

“भर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिष प्रियम् ॥”

विवाहितायाः पतिः । यथा, महाभारते ।

१ । १०४ । २८ ।

“भार्याया भरणाद्धर्ता पालनाच्च पतिः स्मृतः ।

अहं त्वां भरणं कृत्वा जातव्यं ससुतं तदा ।

नित्यकालं श्रमेणात्तां न भरेयं महातपः ॥”)

भर्तृप्री, स्त्री, (भर्तारं हन्तीति । हन् + टक् ।

ङीप् ।) पतिघातिनी । इति महाभारतम् ॥

भर्तृदारकः, पुं, (भर्ता द्रियते इति । दृङ् आदरे +

कर्मणि घञ् । ततः स्वार्थे कः ।) नाखोक्तौ

शुवराजः । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥

भर्तृदारिका, स्त्री, (भर्तृदारक + टाप् अत इत्वम् ।) नाव्योक्तौ राजसुता । इत्यमरः । १।७।१३ ॥

भर्तृहरिः, पुं, खनामख्यातः कायकर्तृराज-विशेषः । इति जटाधरः । स च विक्रमादित्य-भ्राता । (अयमेव गन्धर्वसेनात् दासीगर्भ-जातः । यथा, राजावल्याम् । ४।१-२ । “अथ कालेन कियता रममाणो महीतले । दास्यां गन्धर्वसेनस्तु पुत्रमेकमजीजनत् । तस्य भर्तृहरीत्येवं नाम चक्रे महामतिः ॥”)

भर्तृस, क ड अ भर्तृसे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-आत्म०-उभ० च-सक०-सेट् ।) रेफ-युक्तः । दन्त्वर्गादोपधः । भर्तृ भर्तृनम् । भर्तृनन्त्वपकारगोरित्यमरः । १।६।१४ ॥ क ड, भर्तृयते खलं राजा । अ, भर्तृयति भर्तृयते । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । कदाचित् परस्मैपदार्थो अकारः । इति दुर्गादासः ॥

भर्तृसनं, स्त्री, (भर्तृस + ल्युट् ।) अपकारगीः । इत्यमरः । १।६।१४ ॥ चौरौऽसि त्वा घात-यिष्यामि इत्याद्यपकारार्थं वचनम् । इति भरतः । तत्पर्यायः । कुला २ निन्दा ३ जुगुप्सा ४ गर्हा ५ गर्हणम् ६ निन्दनम् ७ कुलनम् ८ परिवादः ९ परीवादः १० जुगुप्सनम् ११ आक्षेपः १२ अवर्णः १३ निन्दादः १४ अप-क्रोशः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (भर्तृस + युच् । भर्तृसनाप्यत्रार्थः । यथा, कथासरित्-सागरे । ३२।५३ ।

“इत्यादि भर्तृसनां कृत्वा गच्छद्भिस्तैः समं स च । विवशः प्रययौ विष्णुदत्तस्तुर्णी वभूव च ॥”) भर्तृसपत्रिका, स्त्री, (भर्तृस्यते स्मेति । भर्तृस + घञ् । भर्तृसं निन्दितं पत्रं यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) महानीली । इति राज-निर्घण्टः ॥ (भर्तृस्यपत्रिकापि पाठः)

भर्म, स्त्री, (भ्रियतेऽनेनेति । भृ + बाहुलकात् मन् ।) स्वर्णम् । भर्तिः । नाभिः । इति द्विरूप-कोषः ॥

भर्म, [न्] स्त्री, (भरति भ्रियते वेति । भृञ् + “सञ्जघातुभ्यो मनिन् ।” उणा० ४।१४४ । इति मनिन् ।) वेतनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वर्णम् । धुस्तूरम् । इत्यमरः । २।६।६४ ॥ नाभिः । इति विश्वः ॥ (भरणम् । यथा, ऋग्वेदे । १०।८८।१ । “हविष्यान्तमजरं स्वर्विदि दिविष्युः श्राहुतं जुष्टमग्नौ । तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथन्त ॥”)

“भर्मणे भरणाय ।” इति तज्ज्ञाप्य सायनः ॥ भर्मण्या, स्त्री, (भर्मणि भरणे साधुरिति । भर्मन् + यन् । टाप् ।) वेतनम् । इति हेम-चन्द्रः ॥

भर्म, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफोपधः । भर्मति । इति दुर्गा-दासः ॥

भर्म, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) भर्मति । अन्तःस्थवान्तोऽयम् । इति दुर्गादासः ॥

भल, क ड निरूपणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, भालयते । इति दुर्गादासः ॥

भल, ड दानवधनिरूपणेषु । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, भलते । इति दुर्गादासः ॥

भलता, स्त्री, (भातीति । भा + बाहुलकात् डः । भा चासौ लता चेति कर्मधारयः ।) राजबला । इति शब्दरत्नावली ॥

भलन्दनः, पुं, काव्यकुलदर्शयनृपविशेषः । यथा, “कलावती काव्यकुले बभूवायोनिसम्भवा । जातिसूरा महासाध्वी सुन्दरी कमला कला ॥ काव्यकुले नृपश्रेष्ठो भलन्दन उरुक्रमः । स तां संप्राप योगान्ते यज्ञकुलसमुत्थिताम् ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

भल, ड दानवधनिरूपणेषु । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) लङयान्तः । ड, भलते । इति दुर्गादासः ॥

भलः, पुं, (भलते इति । भल + अच् ।) भल्लकः । इत्यमरः । २।५।४ ॥ (देशभेदः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४।३० ।

“ब्रह्मपुरदाब्जमर-वनराज्यकिरातचीनकौण्डिन्दाः । भल्लापलीलजटासुर-कुनठखषखोषकुचिकाख्याः ॥”)

भलः, पुं स्त्री, (भलते हन्तीति । भल + अच् ।) शस्त्रभेदः । इति मेदिनी शब्दमाला च । भाला इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १।१४०।६ । “प्रगाढदृष्टुष्वित्वे लाघवे वेधने तथा । चुरनाराचभल्लानां विपाटानाञ्च तत्त्ववित् ॥”)

अनेन देहविहङ्गशल्यादिकमुद्धरति । यथा,— “स च शल्योद्धरणकः प्रोच्यते वेद्यकागमे । नाराचवाणशूलादेर्भल्लैः कुन्तैश्च तोमरैः ॥” इति हारीते प्रथमे स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

भल्लकः, पुं, (भल्ल + स्वार्थे कन् ।) भल्लकः । इति द्विरूपकोषः ॥ (पश्चिमेदः । यथा, भागवते । ३।१०।२३ ।

“काकगृध्रवकश्येनभासभल्लकवर्हिणः । हंससारसचक्राङ्गकाकोलूकादयः खगाः ॥”) भल्लपुच्छी, स्त्री, (भल्लस्य पुच्छमिव पुष्पं यस्याः ।) गवेषका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरक्षतण्डुला इति ख्याता ॥

भल्लाटं, स्त्री, शशिध्वजराजपुरम् । यथा,— “सेनागणैः परित्तः कल्किर्नारायणः प्रभुः । भल्लाटनगरं प्रायात् खड्गधृक् सप्रियाहनः ॥” इति कल्किपुराणे । २२ अध्यायः ॥

(दण्डसेनस्य पुत्त्रे, पुं । यथा, हरिवंशे । २०।३८ । “विज्जक्सेनस्य पुत्त्रोऽभूत् दण्डसेनो महीपतिः । भल्लाटो तत्कुमारोऽभूद्वाधेन हतः पुरा ॥”)

भल्लातः, पुं, (भल्लं भल्लास्त्रमिव अतति आत्मानं ज्ञापयतीति । अत + अच् ।) भल्लातकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व-खण्डे प्रथमे भागे ।

“भल्लाताभावतश्चित्रं नलक्षेचौरभावतः ॥”) भल्लातकः, पुं, (भल्ल इवाततीति । अत + क्तु । यद्वा, भल्लात + स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः । भेला इति भाषा । तत्पर्यायः । अरुष्करः २ भल्लातः ३ शोथवृत् ४ वट्टिनामा ५ वीरतरुः ६ व्रणकृत् ७ भूतनाशनः ८ । इति रत्नमाला ॥ भल्लातकी ९ अग्निमुखी १० वीरवृक्षः ११ । इत्यमरः ॥ निर्दहनः १२ तपनः १३ अनलः १४ क्षमित्रः १५ शैलवीजः १६ वातारिः १७ स्फोटवीजकः १८ पृथग्बीजः १९ धनुर्वृक्षः २० बीजपादपः २१ वट्टिः २२ । (यथा, सुश्रुते । सूत्रस्थाने । ४६ ।

“उष्णोदकाशुपानन्तु स्नेहानामथ शस्यते । ऋते भल्लातकस्नेहात् स्नेहात्तौवरकात्था ॥”) अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-त्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिकफवातोदरानाहमेह-दुर्नामनाशित्वञ्च । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । कोष्णत्वम् । कफान्तिश्रमभासानाह-विवन्धशूलजठराभानक्षमिनाशित्वञ्च । तत्-सज्जगुणाः । विशेषेण दाहशमनत्वम् । पित्ता-पहत्वम् । तर्पणत्वम् । वातारोचकहारित्वम् । दीप्तिजनकत्वम् । पित्तनाशित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भल्लातकं त्रिषु प्रोक्तमरुष्कोऽरुष्करोऽग्निः । तथैवाग्निमुखी भल्ली वीरवृक्षश्च शोफवृत् ॥ भल्लातकफलं पक्वं स्वादुपाकरसं लघु । कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं हृदि भेद-नम् ॥

मेध्यं वह्निकरं हन्ति कफवातव्रणोदरम् । कुष्ठार्शोऽहणीगुल्मशोफानाहज्वरकमीन् ॥ तत्सज्जा मधुरो वृथो वृंहणो वातपित्तहा । वृत्तमारुष्करं स्वादु पित्तघ्नं केश्यमभिहतम् ॥ भल्लातकः कषायोष्णः शुक्लो मधुरो लघुः । वातश्लेष्मोदरानाहकुष्ठार्शोऽहणीगदान् ॥ हन्ति गुल्मज्वरं चित्रवट्टिमाम्बुक्षमिब्रणान् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

अन्यत्र । “भल्लातकफलं स्निग्धं क्रिमिदुर्नामनाशनम् । दन्तस्थैर्यकरं ग्राहि कषायं मधुरञ्च तत् ॥ भल्लातवृत्तं मधुरं कषायैवातकोपनम् ॥” इति राजवल्लभः ॥

भल्लातकी, स्त्री, (भल्लातक + गौरादित्वात् डीष् ।) भल्लातकवृक्षः । इत्यमरः ॥ भल्लिका, स्त्री, (भल्ल + अच् । स्वार्थे कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) भल्लातकः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

भल्ली, त्रि, (भल्ल + गौरादित्वात् डीष् ।) भल्ला-तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्याः पर्यायः ।

भवत्

भवम्

भवित

“भक्तातकं त्रिषु प्रोक्तमन्वकोऽन्वकोऽन्विकः ।
तथैवाभिसुखी भक्ती वीरवृत्तश्च प्रोफक्तः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भल्लुकः, पुं, (भल्लुक + एषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।)
भालुकः । इत्यमरः ॥
भल्लुकः, पुं, (भल्लते इति । भल्ल + “उल्लूकादयश्च ।”
उणा० ४।४१। इति ऊकप्रत्ययेन साधुः ।)
जन्तुविशेषः । भालुक इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ऋचः २ भल्लः ३ सशल्यः ४ दुर्घोषः ५ भल्लुकः
६ एष्टट्टिः ७ द्राघिष्ठः ८ दीर्घकेशः ९ चिरायुः
१० दुश्चरः ११ दीर्घदर्शी १२ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ भालुकः १३ भालुकः १४ अक्चः १५
भालुकः १६ भौलुकः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ११६ । ६ ।
“सिंहयात्रागणाः क्रूरा मत्ताश्चैव महागणाः ।
ह्रीपिनः खड्गभल्लूका ये चान्ये भीम-
दर्शनाः ॥”
कोशस्थप्राणिविशेषः । तद्वया, —
“शृङ्गशृङ्गनखशुक्तिशृङ्गभल्लुकप्रभृतयः को-
शस्थाः ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
श्लोनाकप्रभेदः । (यथास्य पर्यायः ।
“श्लोनाको भूतपुण्यश्च पूतिवृत्तो सुनिद्रमः ।
दीर्घवृत्तश्च कदङ्गो भल्लुकवृत्तकोऽरुणः ॥”
इति वैद्यकरत्नमाला ॥
कुक्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भवं, स्त्री, (भवति भूयते वा । भू + अच् अप् वा ।)
भयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चाल्ता । इति
भाषा ॥
भवः, पुं, (भूयते इति । भू + भावे अप् ।) जन्म ।
(यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १६४ ।
“भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययः ॥”
भवत्यस्मादिति । भू + अपादाने अप् । शिवः ।
इत्यमरः ॥ यथा, शतपथब्राह्मणे । ६।१।३।१५।
“तमब्रवीद् भवोऽसीति तद्वयदस्य तन्नामा-
करोतुपजन्त्यस्तद्वयमभवत् पजन्त्यो वै भवः ॥”
स च जलमूर्तिः । यथा, —
“भवाय जलमूर्तये नमः ।”
इति पार्थिवशिवलिङ्गपूजाप्रयोगः ॥
(भवति प्रभवत्यनेनेति । भू + अप् ।) क्षेमः ।
(यथा, महाभारते । १ । २२१ । २८ ।
“को हि नाम भवेनार्थो साहसेन समाचरेत् ॥”
भवति उत्पद्यतेऽस्मिन्निति । भू + आधारे
अप् ।) संसारः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । ७ ।
“अनपन्नं तथैवेयं देवी सर्वभवारणिः ॥”
सत्ता । प्राप्तिः । इति मेदिनी ॥
भवकः, पुं, (भवतादिति । भू + वृत् ।) आशी-
र्वाचकः । इति संक्षिप्तसारः ॥
भवघस्तरः, पुं, (भवस्य वनस्य घस्तरः घंस-
कारकः ।) दावानलः । इति शब्दमाला ॥
भवत्, त्रि, (भाति विद्यते इति । भा + ङवतु-
प्रत्ययः ।) शुभदर्थम् । अत्र भाषातोऽर्धवतुप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । तस्य लिङ्गत्रये रूपम् । भवान्

भवती भवत् । (यथा, मार्कण्डेये देवी-
माहात्म्ये । ८५ । ५ ।
“भवतां नाशयिष्यामि तत्क्षणात् परमापदः ॥”
वर्तमानार्थम् । इति मेदिनी । ते, १३७ ॥ अत्र
भूधातोः शब्दप्रत्ययेन निष्पन्नम् । तस्य लिङ्गत्रये
रूपं भवन् भवन्ती भवत् ॥ (यथा, मनौ ।
१२ । ६७ ।
“चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतं भवद्भविष्यच्च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ॥”
भवती, स्त्री, (भवत् + डीप् ।) वाग्भेदः । स तु
विषाक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ दीप्तिमती ।
यथा । वाल्मीकिस्तुतगङ्गास्तोत्रम् ।
“खगारोऽहश्चैवैयन्ति भवती भागीरथी
प्रार्थये ॥”
भवदारु, स्त्री, (भवाखं भवप्रियं वा दारु ।) देव-
दारुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भवदीयं, त्रि, (भवत् + “भवतश्चकुक्षौ ।” ४।२।
११५ । इति कृष् ।) भवत इदम् । शुभतु-
सम्बन्धि । यथा, उद्गटे ।
“श्रुत्वातिदूरे भवदीयकीर्तिं
कर्णौ च तुष्टौ न च चक्षुषी मे ।
इयोर्वैवाहं परिहर्तुमिच्छन्
समागतोऽहं तव दर्शनाय ॥”
(यथा, भागवते । ६ । १८ । ३६ ।
“वयसा भवदीयेन रंखे कतिपयाः समाः ॥”
भवनं, स्त्री, (भवत्यस्मिन्निति । भू + अधिकरणे
ल्युट् ।) गृहम् । (यथा, मनौ । ११ । १८ ।
“स त्वभु तं घटं प्राप्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ॥”
प्रासादः । यथा, महाभारते । ३।५४।१३ ।
“देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥”
भू + भावे ल्युट् ।) भावः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
“ननु प्रागसतो घटस्य भवनं दृश्यते ॥”
इति तार्किकाः ॥)
भवनाश्रिनी, स्त्री, (भवं संसारं जन्मादिकं वा
नाशयति उत्सारयति नाशयितुं शीलमस्येति
वा । नश् + शिच् + शिनिः ।) सरयूनदी । इति
पुराणम् ॥
भवनीयं, त्रि, (भवितुमर्हति । भू + अनौयर् ।)
भवितव्यम् । भयम् । उत्पत्तादर्थम् । इति सुग-
बोधयाकरणम् ॥
भवन्तः, पुं, (भवत्यनेति । भू + “हृभूवहिवसीति ।”
उणा० ३।१२८ । इति भृच् । स च विद्भवति ।)
कालभेदः । स तु वर्तमानः । इत्युणादिकोषः ॥
(भान्ति इति । भा + ङवतु प्रत्ययः ।) भव-
च्छब्दस्य प्रथमावहुवचनान्तरूपोऽप्ययम् ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ५४ । २ ।
“के वै भवन्तः कक्षासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ॥”
भवन्तः, पुं, (भू + “भुवो भिच् ।” उणा० ३ ।
५० । इति भिच् ।) वर्तमानकालः । इत्युणा-
दिकोषः संक्षिप्तसारोणादिवृत्तश्च ॥
भवभूतिः, पुं, (भवेन शिवेन भूतिरैश्वर्यादिकं
यस्य भव एव भूतिर्यस्येति वा । शिवोपासन-

यैवास्य विद्याद्युत्पत्तिस्थालम् ।) कविविशेषः
स च भोजराजस्य पण्डितः । मालतीमाध-
वादिनाटककर्ता च । तत्पर्यायः । भूगर्भः २ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । १४४ ।
“कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ॥”
भवस्य महादेवस्य भूतिरिति विग्रहे तु ।)
महादेवस्य ऐश्वर्यं च ॥
भवरुत्, [दृ] स्त्री, (भवे जन्मादिप्रदे संसारे
रोदिति अनेनेति भवे जन्मान्ते रोदित्यनेन
वेति । रुद् + क्तिप् ।) प्रेतपट्टः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
भवात्मजा, स्त्री, (भवस्य शिवस्य आत्मजेति ।)
मनसादेवी । इति शब्दमाला ॥
भवादृक्, [ण] त्रि, शुभतुष्टयः । भवानिव
भवादृचः { दृश्यते य इति युतुपत्त्या भवच्छब्द-
भवादृशः { पूर्वकदृशधातोः कर्मणि क्रमेण क्तिप्-
टक्सक्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥
भवानी, स्त्री, भवस्य भार्या । (भव + “इन्द्रवरुण-
भवश्चर्चति ।” ४ । १ । ४६ । इति स्त्रियां ङीष्
ततः आनुक् चागम इति ।) दुर्गा । इत्य-
मरः । १।१।३१॥ एतन्नामकारणं यथा, —
“रुद्रो भवः समाख्यातो भवः संसारसागरः ।
भवः कामस्तथा हृदिर्भवानी परिकीर्तिता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपञ्चणि । १६ । ६ ।
“भवानी तत्र मे देव ! परिचर्तुं तदाभवत् ॥”
भवानीगुरुः, पुं, (भवान्याः शिवपत्न्या गुरुः पिता ।)
हिमालयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
भवाभीष्टः, पुं, (भवे अभीष्टः ।) गुग्गुलुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
भवाब्धिः, पुं, (भवः अब्धिरिवेत्युपमितसमासः ।
भव एव अब्धिर्वा ।) संसाररूपसमुद्रः । यथा,
“अयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्त्रदं शिवविरचितुतं शरणम् ।
भूतार्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥”
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥
भवायना, स्त्री, (भवः शिव एवायनमाश्रयस्थल-
मस्याः । शिवशिरसि स्थितत्वादस्यास्तथात्वम् ।)
गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ (भवायनी-
त्येके ॥)
भविकं, स्त्री, (भवः प्रभाव ऐश्वर्यादिकमित्यर्थः
उत्पाद्यत्वेनास्यस्येति ठव् ।) मङ्गलम् । तद्वति
त्रि । इत्यमरः ॥
भवितः, त्रि, (भवो मङ्गलं जातोऽस्येति तारका-
दित्वात् इतच् ।) अतीतोत्पत्तिकः । भूतः ५
इति जटाधरः ॥
भवितव्यं, त्रि, भवनीयम् । भयम् । इति भवि-
ष्यत्काले कर्मणि भावे शक्यार्हप्रेष्यानुज्ञाप्राप्त-
कालार्थं च भूधातोस्तथप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
इति व्याकरणम् ॥ यथा, वैजिपुराणि ।

“न भवद्भ्यामहं प्रीत्यो नायं राजापराधति ।
भवितव्यमनेनेव येनाहं निधनं गतः ॥”
भवितव्यता, स्त्री, (भवितव्य + भावे तल् ।)
भाष्यम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २७ । ८६ ।
“तन्ममाचक्षु तावत् त्वं कथयिष्याम्यहम् ते ।
यदस्तु कोऽन्यथा कर्तुं शक्नोहि भवितव्य-
ताम् ॥”)
भविता, [क्व] त्रि, (भू + शीलार्थे ङच् ।) भवन-
शीलः । इति भरतः ॥ साधु भवनशीलः । इति
सुक्रुटः । तत्पठ्यायः । भूयः २ भविष्युः ३ ।
इत्यमरः ॥ (भविष्यदर्थेऽपि ङच्प्रत्ययः स्यात्
यथा, मार्कण्डेये । २४ । २६ ।
“नान्या भार्या भवित्रीति वर्ज्ययित्वा मदा-
लसाम् ॥”)
भविनः, पुं, (भवाय कायादिप्रकाशाय इगः स्वर्थः
इव । ततः एषोदरादित्वात् साधुः ।) काय
कर्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भविलः, पुं, (भू + “सलिकल्यनिमहिमहिभण्डि-
श्रुष्टिपिष्टितुष्टिकुकिभूय इलच् ।” उणा० ।
१ । ५५ । इलच् ।) पिङ्गः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । भयः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
पादः ॥
भविष्णुः, त्रि, (भू + “भुवश्च ।” ३।२।१३८ । इति
इष्णुच् । भवतेर्धातोश्चन्द्रसि विषये तच्चीला-
दिषु इष्णुच् प्रत्ययो भवतीति काशिका ।)
भविता । इत्यमरः ॥
भविष्यः, त्रि, (भू + ङटः सदेति श्रुत्यट् च ततो
विभाषायां एषोदरात् तस्य लोपः ।) भविष्यत्-
कालः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशः ।
८१ । २८ ।
“अयं भविष्ये कथितो भविष्यकुशलेर्दिजेः ॥”)
पुराणविशेषे, स्त्री । यथा,—
“चतुर्दशं भविष्यं स्यात्तथा पञ्चशतानि च ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अः ॥
(फलविशेषे, स्त्री ॥)
भविष्यत्, त्रि, (भू + ङटः श्रुत्यट् च ।) काल-
विशेषः । तस्य लक्षणम् ॥ वर्तमानप्रागभाव-
प्रतियोगित्वम् । इति सारमञ्जरी ॥ वर्तमान-
कालोत्तरकालीनोत्पत्तिकत्वम् । इति शिरो-
मणिकृतपदार्थटीकाखण्डनम् ॥ तत्पठ्यायः ।
अनागतम् २ स्वस्तनम् ३ प्रगेतनम् ४ वर्तमानम्
५ वर्तमानम् ६ आगामि ७ भावि ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अद्यतने भवे स्त्री दूरभवे
तौ । इति सांप्रदायिकः । यथा श्री भविता
वर्षान्तरे भविष्यति । इति दुर्गादासः ॥
भयं, स्त्री, (भवतीति भूयते इति वा । भू +
“भय मेयेति ।” ३ । ३ । ६८ । इति यत् ।
भयादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । इति
कार्ष्णिकः ।) फलविशेषः । चालता इति
भाषा ॥ तत्पठ्यायः । भयम् २ भविष्यम् ३
भावनम् ४ वक्तृशोधनम् ५ लोमफलम् ६

पिच्छिलबीजम् ७ । अस्य गुणाः । अन्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातस्य तस्य गुणः ।
वातकफापहत्वम् । पक्वस्य तस्य गुणः । मधु-
रास्त्वम् । रुचिकारित्वम् । अमशूलहरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“भयं खादु कषायान् हृद्यमास्यविशोधनम् ।
तदेव पक्वं दोषघ्नं गुरु ग्राहि विषापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अस्थि । इति मेदिनी । ये, ४३ ॥
भयं, त्रि, (भवतीति । भू + कर्त्तरि निपातनात् वा
यत् ।) शुभम् । (यथा, भागवते । ४ ।
१४ । ३० ।
“भग्यायां भययाच्चायां तस्मै विदुर ! चुक्रुधुः ॥”)
सत्यम् । योग्यम् । भावि । इति मेदिनी शब्द-
रत्नावली च ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७६ । ७ ।
“भूतभयभवनाथाः शृणु चैतत् त्रयं द्विज ! ॥”
श्रेष्ठम् । यथा, भागवते । १ । १५ । १७ ।
“यत्पादपद्ममभवाय भजन्ति भयाः ॥”
“भयाः श्रेष्ठाः ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥
प्रसन्नम् । यथा, रामायणे । १ । ६२ । ७ ।
“स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भयेन चेतसा ।”
भयेन प्रसन्नेन चेतसेति तट्टीकायां रामानुजः ॥)
भयः, पुं, (भवति उत्पद्यते भू + निपातनात्
कर्त्तरि वा यत् ।) कर्मरङ्गवृत्तः । इति मेदिनी ।
ये, ४२ ॥ रसभेदे, पुं स्त्री । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
भया, स्त्री, (भय + टाप् ।) उमा । गजपिप्पली ।
इति मेदिनी । ये, ४२ ॥
भय, बुक्ते । पिशुनोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-पिशुनोक्त्यादौ सक०-
सेट् ।) बुक्तेः कुकुरादिकर्तृकशब्दः । भयति
श्वा । भयत्यन्यदोषं खलः सूचयतीत्यर्थः । भर्तृ-
सने इति प्राश्नः । भयति श्वा पात्रं शब्देन
निर्भर्तृसयतीत्यर्थः । इति रमानाथः । इति
दुर्गादासः ॥
भयः, पुं, (भयतीति । भय कुकुरादि शब्दे +
अच् ।) कुकुरः । इति रत्नमाला ॥
भयकः, पुं, स्त्री, (भयतीति । भय + “कुन् शिल्पि-
संज्ञयोरपूर्वस्यापि ।” उणा० २ । ३२ । इति
कुन् ।) कुकुरः । इत्यमरः । २ । १० । २२ ॥
भयणं, स्त्री, (भय + ल्युट् ।) बुक्कनम् । कुकुर-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
भया, स्त्री, स्वर्णचोरी । इति रत्नमाला ॥
भयी, स्त्री, (भय + स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।)
शुनी । इति शब्दरत्नावली ॥
भस, र लि द्युतौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सक० च सेट् ।) र वैदिकः ।
लि, वभस्ति । इति दुर्गादासः ॥
भसत्, स्त्री, (वभस्तीति । भस् + “शृद्धभसो-
ऽदिः ।” उणा० १ । १०६ । इति अदिः ।)
काष्ठम् । अश्वमंसम् । जघनम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिपठिः ॥

भसत्, [ट्] स्त्री, (भस् + अदिः ।) भास्करः ।
द्योतिः । इति मेदिनी ॥ मांसम् । कारखव-
पचौ । ज्वः । इत्युणादिकोषः ॥ कालः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
भसनः, पुं, (वभस्तीति । भस् + ल्युट् ।) समरः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
भसन्तः, पुं, (वभस्तीति । भस् + बाहुलकात्
भच् ।) कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भसितं, स्त्री, (भस् + क्त ।) भस्म । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् ।
२६ । ४२ ।
“चन्दनं वामदेवाख्ये हरितालश्च पौरुषे ।
इंशाने भसितं केचिदालेपनमितीदृशम् ॥”)
भस्त्रचक्रः, पुं, (भानां नक्षत्राणां सूचकः ।)
दैवज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥
भस्त्रका, स्त्री, (भस्यते इति । भस् दीप्तौ + क्त +
टाप् । भस्त्रा ततः स्वार्थे कन् । “भस्त्रेवा-
जाज्ञेति ।” ७।३।१७ । इति इत्वं न । आतः
स्याने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचा-
माचार्याणां मतेन । इति काशिका ।) चर्म-
प्रसेविका । इति शब्दरत्नावली ॥
भस्त्रा, स्त्री, (भस्यतेऽनयेति । भस् + “हुयमाश्रु-
भस्त्रिभ्यस्तन् ।” उणा० ४ । १६७ । इति वन्
अजादित्वात् टाप् ।) अग्निदीपकचर्मनिर्मित-
यन्त्रविशेषः । भाषी इति यान्ता इति च
भाषा । तत्पठ्यायः । चर्मप्रसेविका २ । इत्य-
मरः । २।१०।३२ ॥ चर्मप्रसेविका ३ । इति भरतः ॥
भस्त्राका ४ भस्त्रका ५ भस्त्री ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भस्त्रिका ७ । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, भागवते । ६ । २० । २१ ।
“माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्य पुत्रं दुश्मन् ! मावमंस्याः प्रकुन्तलाम् ॥”)
भस्त्राका, स्त्री, भस्त्रा । इति शब्दरत्नावली ॥
भस्त्री, स्त्री, (भस्यतेऽनयेति । भस् + क्त । गौरा-
दित्वात् डीष् ।) भस्त्रा । इति शब्दरत्नावली ॥
भस्म, [न्] स्त्री, (वभस्तीति । भस् भर्त्सनदीप्तौ +
“सञ्ज्ञातुभ्यो मनिन् ।” उणा० ४ । १४४ ।
इति मनिन् । दग्धकाष्ठादिविकारः ।) शिवाङ्ग-
भूषणम् । छाद इति भाषा । यथा,—
“अस्याङ्गभूषणं भस्म विभूतिभूतिरस्य तु ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
तद्भस्म कामदेवशरीरजम् । यथा,—
“प्रसीद सर्वभूतेश ! भस्त्रा त्वत्प्रगता वधम् ।
इति स्म वदतां तेषामभराणां तदानलः ।
ललाटचक्षुःसम्भूतो भस्त्राकाशोऽनोभवम् ॥
दग्धा कामं तदा वह्निर्ज्वालाभालातिदीपितः ।
संस्तम्भितोऽथ विधिना हरं गन्तुं प्रशक्त न ॥
महादेवोऽथ तद्भस्म मनोभवशरीरजम् ।
आदाय सर्वगात्रेषु भूतिरूपं तदाकरोत् ॥
लेपशेषाणि भस्त्राणि ममादाय तदा हरः ।
सगणोऽन्तर्दधे कालौ विहाय विधिसम्भते ॥”
इति कालिकापुराणे ५१ अध्यायः ॥

भस्मकं

भस्मन्त्रचरणं सप्तविधस्नानान्तर्गतान्नेयस्नानम् ।
यथा,—

“आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ।
इति यामलः ॥

शिवपूजायां ललाटे तस्य धारणमावश्यकम् ।
यथा,—

“विना भस्मत्रिपुण्ड्रं विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

तेन कांस्यशुद्धिर्यथा,—

“अम्भसा हेमरूप्यायः कांस्यं शुध्यति भस्मना ।
अम्बेस्नाम्नश्च रैत्यश्च पुनःपाकेन न्यस्ययम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥*

अश्वरीविकारः । यथा,—

“शर्करासिकतामेहो भस्माख्योऽश्वरीवैकृतम् ।
अश्वर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यवज्जनवेदना ॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने अश्वरीनिदानम् ॥

भस्मकं, स्त्री, (भस्म + संज्ञायां कन् ।) रोग-
भेदः । भस्मकौट इति ख्यातः । विडङ्गः ।
(यथास्य पर्यायः ।)

“जन्तुर्भस्मकं रेणुः क्रिमिर्न चित्रतण्डुलम् ।
क्रिमिशत्रु विडङ्गश्च गर्ह्यं तच्च कैवलम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कलधौतम् । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ *

भस्मकस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“कङ्कादिस्तृचान्नभुजां नराणां
क्षीणे कफे मारुतपित्तद्वयौ ।
अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्नि-
भूक्तं चणाङ्गस्य करोति यस्मात् ।
तस्मादसौ भस्मकसंज्ञकोऽभू-
दुपेक्षितोऽयं पचते च धातून् ॥”

भस्मकस्य सोपद्रवमरिष्टमाह ।

“हृदस्तेददाहमूर्च्छादीन् क्लृप्तेवात्यग्निसम्भवान् ।
पक्वान्नमाशु धात्वादीन् स क्षिप्रं नाशयेद्-

ध्रुवम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अत्र तीक्ष्णग्न्याख्याने विजयेनोक्तम् ।
तीक्ष्णग्रहणेन भस्मकस्यावरोधः । अत्यन्त-
तीक्ष्णाग्निरिव हि भस्मकमित्युच्यते ॥ यदुक्त-
चरके चिकित्सास्थाने जनविशेषेऽध्याये ।
भस्मकश्चिकित्सामाह ।

“नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ।
स्त्रोष्ण्या पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥

तथा लब्धबलो देहे विरुद्धे सानिलोऽनलः ।
परिभूय पचत्यन्नं तेऽन्नादाशु सुहृमृदुः ॥

पक्वान्नं सततं धातून् शोणितादीन् पचत्यपि ।
ततो दौर्बल्यमातङ्गान् नृत्युक्षीपनयेन्नरम् ॥

भुक्तेऽने लभते श्रान्तिं जीर्णमात्रे प्रताप्यति ॥”

“तमत्यग्निं गुरुस्निग्धशीतमधुरविचलैः ॥

अन्नपानेनैवेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाभुभिः ।
सुहृमृदुरजीर्णैऽपि भोज्यान्वस्योपहारयेत् ॥

निरित्यनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।

भस्माच

पायसं कण्ठरं स्निग्धं पेष्टिकं गुडवैकृतम् ॥
अद्यात्तथौदकानूपपिशितानि हृतानि च ।
मत्स्यान् विशेषतः स्निग्धान् स्थिरतोयचरां-
स्तथा ॥

आविकं सघृतं मांसमदादत्यग्निनाशनम् ॥”

“पिवेत् शीताम्बुना सर्पिर्मधुच्छिष्टेन वा युतम् ।

गोधूमचूर्णं पयसा सर्पिर्मधुच्छिष्टेन वा युतम् ॥

आनूपरससिद्धान् वा चीन् स्नेहांस्तैलवर्जितान् ।

गोधूमचूर्णमयं वा यद्यदित्वा शिरां पिवेत् ॥”

“श्यामा त्रिद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।

असक्तत् पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ॥

यत्किञ्चिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।

तदत्यग्नितं सर्वं भुक्त्वा प्रसूयनं दिवा ॥

कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः ।

समघातोः पचत्यन्नं पुष्टायुर्वलवृद्धये ॥”

भस्मकारः, पुं, (भस्म करोतीति । क + “कर्म-
ण्यण्” ३।२।१। इति अण् ।) रजकः ।
इति शब्दमाला ॥

भस्मकूटः, पुं, कामरूपस्य पर्वतभेदः । यथा,—

“नन्दनात् पूर्वभागे तु भस्मकूटो महागिरिः ।

यत्र तिष्ठति भूतेशो महादेवो वृषध्वजः ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

भस्मगन्वा, स्त्री, (भस्मन इव गन्वो यस्याः ।)

रेणुका । इति भावप्रकाशः ॥

भस्मगन्धिका, स्त्री, (भस्मगन्धोऽस्यस्या इति ।

भस्मगन्ध + “अत इनिठनौ” ५।२।१५५ ।

इति ठन् । टाप् ।) रेणुकाख्यगन्धद्रवम् । इति

जटाधरः ॥

भस्मगन्धिनौ, स्त्री, (भस्मन इव बाहुल्येन गन्धो-

ऽस्यस्या इति । भस्मगन्ध + इनिः । डीप् ।)

रेणुकाख्यगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २।४।२० ॥

भस्मगर्भः, पुं, (भस्म गर्भेऽस्य ।) तिनिश्वटः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य तिनिश्व-

शब्दे ज्ञातव्यम् ।)

भस्मगर्भा, स्त्री, (भस्म गर्भेऽस्या इति । टाप् ।)

कपिलशिंशपा । इत्यमरः । २।४।६३ ॥ (अस्याः

पर्यायो यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा

गुरुः ।

कपिला सैव सुनिभिर्भस्मगर्भेति कौत्सिता ॥”

रेणुकानामगन्धद्रवम् । इति जटाधरः ॥

भस्मतूलं, स्त्री, (भस्म तूलति तूलयति वेति । तूल

+ क ।) ग्रामकूटः । पांशुवर्णम् । हिमम् ।

इति मेदिनी । ले, १६८ ॥

भस्मरोहा, स्त्री, (भस्मनि रोहति इति । रुह् +

अच् । टाप् ।) दम्भादृचः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

भस्मवेधकः, पुं, (भस्म इव वेधकः ।) कर्पूरः । इति

शब्दरत्नावली ॥

भस्माचलः, पुं, कामरूपस्य पर्वतभेदः । यथा,—

“सर्वतीर्थजले स्नात्वा सृष्ट्वा चक्रे सवा-

खवम् ।

भागधे

मणिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा मुक्तिर्भस्माचलं गते ॥”

इति श्रीकालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

भस्माङ्गयः, पुं, (भस्म आङ्गयते सङ्गते इति ।

आ + ङे + बाहुलकात् शः ।) कर्पूरः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (विषयोऽस्य कर्पूरशब्दे

ज्ञातव्यः ॥)

भा, ल व दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-

पर०-अक०-अनिट् ।) ल, भाति । घ, भा ।

इति दुर्गादासः ॥

भा, स्त्री, (भा दीप्तौ + “षिद्धिदादिभ्योऽङ्” ३ ।

३।१०४ । इत्यङ् । टाप् ।) प्रभा । दीप्तिः ।

इत्यमरः । १।४।३४ ॥ (यथा, वाजसनेय-

संहितायाम् । ३०।१२ ।

“भाये दात्वाहारमिति ॥”)

भाः, [च] पुं, (भासते इति । भास् दीप्तौ +

“भाजभासधुर्विदुतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप्” ।

३।२।१७७ । इति क्तिप् ।) सूर्यः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्त्री, दीप्तिः । इत्यमरः । १।४।

३४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १।४६।१० ।

“अभूद्भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः ॥”)

भाकूटः, पुं, (भया दीप्त्या कूटतीति । कूट + क ।)

मत्स्यविशेषः । मेकटो इति भाषा ॥ अस्य

गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृढत्वम् ।

श्लेष्मकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

भाकूटः, पुं, (भायुक्ताः कूटाः शिखराणि यस्य ।)

पर्वतभेदः । मत्स्यभेदः । इति मेदिनी । टे, ५३ ॥

भाकोषः, पुं, (भानां दीप्तीनां कोष इव ।) सूर्यः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भाक्तं, त्रि, (भक्तेः गौण्यावृत्तेरागतमिति । भक्ति

+ अण् ।) पारिभाषिकम् । गौणम् । लाच-

यिकम् । औपचारिकम् । यथा, “नन्वेवं परत

सप्रमे नासि क्रियमाणस्य कथं याग्यासिकत्वम् ।

इति चेद्भाक्तम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (भक्त-

स्येदमिति तस्येदमित्यण् ।) भक्तसम्बन्धिनि च ॥

(भक्तमस्मै दीयते नियुक्तमिति । भक्त + “भक्ता-

रण्यन्तरस्याम्” ४।४।६८ । इत्यण् । अन्नेन

पौष्ट्ये च ॥)

भाक्तिकः, त्रि, (भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते इति ।

भक्त + “भक्तादण्यन्तरस्याम्” ४।४।६८ ।

इति पक्षे लक् ।) अन्नेन पौष्ट्यः । भक्तमस्मै

दीयते । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भागः, पुं, (भज्यते इति । भज भागसेवयोः

+ कर्मणि घञ् ।) अंशः । इत्यमरः । २।४।८६ ॥

रूपार्द्धकः । भाग्यम् । एकदेशः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ राज्ञेस्त्रिंशद्भागैकभागः । यथा,—

“त्रिंशद्भागस्तथा राज्ञेर्भाग इत्यभिधीयते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्ववृत्तविष्णुधर्मोत्तरवचनम् ॥

(भज + भावे घञ् । भजनम् । भगानामैश्व-

र्याणां समूहः इति अण् । ऐश्वर्यसमूहः ॥)

भागधेयं, स्त्री, (भाग एव । भाग + “भागरूप-

नामभ्यो घेयः” इति घेयप्रत्ययः । अभिधाना-

न्नपुंसकत्वम् ।) भाग्यम् । इत्यमरः । १।४।२८ ॥

भागव

भागवतः, पुं, (भागेन धीयते इति । धा + कर्मणि यत् ।) राजकरः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥

हायादः । इत्यजयपालः ॥

भागवतं, क्ली, (भगवतो भगवत्या वेदम् । भगवत् + तस्येदमित्यण् ।) अष्टादशपुराणान्तर्गतमहापुराणविशेषः । स च वेदशास्त्रतद्वाद्दशस्कन्ध-द्वात्रिंशत्त्रिंशत्ताध्यायसमन्विताष्टादशसहस्र-श्लोकसंख्याक-भगवन्माहात्म्यप्रवर्णन-प्रधानको-ग्रन्थः । यद्योक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे । “यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मवित्तरः ।

तत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥

लिखित्वा तच्च यो दद्याद्भूमिं हसमन्वितम् ।
प्रौष्ठपदां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम् ॥
अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितम् ॥”
पुराणान्तरे च ।

“ग्रन्थोऽष्टादशसहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः ।

हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र तत्रवधस्तथा ॥

गायत्र्या च समारम्भस्तद्दे भागवतं विदुरिति ॥”

पद्मपुराणे च अम्बरीषं प्रति गीतमवचनम् ॥

“अम्बरीष ! शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।

पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवत्तयमिति ॥”

इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

(तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धम् । एकं महापुराणान्तर्गतमपरमुपपुराणान्तर्गतम् । लोकेऽप्युपलभ्यो द्वयोर्देवीभागवतनाम्ना विष्णु-भागवतनाम्ना चाख्येव । तत्रैकं महापुरा-णान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्वि-वादमेव । तथापि किं देवीभागवतं महापुराण-मन्यदुपपुराणमथवा विष्णुभागवतं महापुराण-मन्यदुपपुराणमिति संशये केचित् विष्णुभाग-वतमेव महापुराणमिति वदन्ति । केचित् देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति । तत्र प्रथमपक्षैकदेशिनः केचिदुपपुराणेषु द्वितीयं भागवतं नाख्येव महापुराणेष्वेकैकं भागवतं प्रसिद्धम् । तच्च विष्णुभागवतमेव न देवीभागवतम् । देवीभागवतन्तु निर्मूलमेवेति वदन्ति । द्वितीयपक्षैकदेशिनोऽपि विष्णुभाग-वतं वोपदेवकृतमिति वदन्ति । वस्तुतस्तुभयो-रपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्व-मुपपुराणत्वञ्च । ननु महापुराणेष्वेकैकं भाग-वतं प्रसिद्धम् । नतूपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति चेन्न । कूर्मगरुडपाद्मादिषूपपुराणेषु द्वितीयस्य स्यटपरिगणनात् । तथाहि हेमाद्रौ दानप्रस्तावे कूर्मपुराणेऽष्टादशपुराणान्युक्ता, —

“अन्यान्युपपुराणानि सुनिभिः कथितानि तु ।
आद्यां सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् ॥”

इत्यादि ॥

“पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवताह्वयम् ॥” इति ।
तथा गारुडे तत्त्वरहस्ये द्वितीयांशे धर्मकाण्डे
प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्त्विक-
कादिभेदेन विभागसुक्ता लघुपुराणानां सात्त्विक-
कादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे ग्रन्थेऽप्युक्तम् ।

भागव

“पुराणं भागवतं दौर्गं नन्दिप्रोक्तं तथैव च ।

पाशुपतं रेणुकञ्च भैरवञ्च तथैव च ॥”

इति ॥

तथा तत्पूर्वमपि ।

“विष्णुधर्मोत्तरे चैव तत्र भागवतं तथेति ॥”

तन्नं भागवतं तथेति पाठे तन्नं शास्त्रमित्यर्थः ।

तद्विशेषण्येन चोत्तमत्वं सूचितम् । तथा पाद्मे
शकुनपरीक्षायाम् ।

“ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च मार्कण्डेयं नारदेरितम् ॥”

इत्यादि ॥

“तथैव गदितं राम ! पुराणं कापिलं तथा ।

वाराहं ब्रह्मवैवर्ते शकुनेषु प्रशस्यते ।

शैवं भागवतं दौर्गं भविष्योत्तरमेव च ॥” इति ॥

तथा पाद्मे भागवतमाहात्म्ये एकोनविंशेऽध्याये
उपपुराणेषु ।

“शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतं तथा ॥” इति ॥

तथा मधुसूदनसरस्वतीकृतसर्वशास्त्रार्थसंग्रहे-

ऽप्युपपुराणमध्ये भागवतं परिगणितम् ।

नागोजीभट्टादिभिश्च धर्मशास्त्रग्रन्थेष्वेवमन्यैरपि
निबन्धकारैरिति । ननु देवीभागवतस्य ।

“तत्र भागवतं पुण्यं प्रथमं वेदसम्मतम् ॥”

इति प्रथमाध्यायस्य स्ववचनेनाष्टादशमहापुरा-

णेषु पञ्चममिदं पुराणमिति स्वस्य महापुरा-

णत्वं बोधयतः कथमन्यपुराणमुपपुराणत्वं बोध-

येन्नह्येवं कचिद्दृष्टचरमिति चेन्न । नारदीय-

शिववायवादित्यपुराणानां स्वमुखेनान्यमुखेन

वा महापुराणत्वेन ज्ञायमानानामन्यपुराणैरुप-

पुराणत्वस्य व्यवस्थापनात् । पुराणमतभेदेनै-

कस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्व-

सिद्ध्या तद्विरोधाभावात् पुराणभेदेन मतभेदस्तु

बहुशः प्रसिद्धः । वैष्णवपुराणेषु सात्त्विकत्वं

शैवपुराणेषु तामसत्वं वैष्णवपुराणमतेन । शैव-

पुराणेषु सात्त्विकत्वं वैष्णवपुराणेषु तामसत्वं ।

“दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः ।

तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते ॥”

इति स्कान्दे ॥

शैवपुराणमतेनैवं प्रकारेणेति । तथाहि

नारदीयस्य पुराणस्य स्वान्तर्गतमहापुराण-

ग्रन्थसूच्या स्वमुखेनैव स्वात्मनो महापुराणत्वं

बोधयतः ।

“मह्यं भद्रयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ।

आलिंपामिपुराणानि कूर्मगारुडमेव च ॥”

इति वचनेन वक्ष्यमाणसुब्रह्मपुराणवचनेन च

महापुराणवहिर्भूतत्वं बोध्यते । आलिंपामी-

त्यत्राऽऽश्वेनादित्यपुराणं तथा शैवपुराणस्य

स्वमुखेन स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतो मह्यं

भद्रयमित्येव वचनं तद्वहिर्भूतत्वं बोधयति ।

ननु वायवं पुराणमेव शैवं शिवप्रतिपादकत्वा-

त्तस्य च वचतुष्टयपदेन संग्रहात्तदुदाहरणं न

सम्भवतीति चेन्न । सुब्रह्मपुराणे ।

“ब्राह्मञ्च वैष्णवं पाद्मं शैवं भागवतं तथा ।

भविष्यं ब्रह्मवैवर्ते मार्कण्डेयञ्च वामनम् ॥

भागव

आग्नेयं वायवं मातृस्यम् ॥” इति वचनेन शैव-
वायव्यपुराणयोः परस्परं पृथक्केन परिगणनात् ।
तथा वायव्यपुराणस्य स्ववचनेन स्वस्य महा-
पुराणत्वं बोधयतो वक्ष्यमाणशैवपुराणवचनं
महापुराणवहिर्भूतत्वं बोधयति । तथादित्य-
पुराणस्यापि आलिंपामिपुराणानीति कचित्
पुराणसम्मतपाठेन महापुराणत्वम् । अनाप-
लिङ्गकृष्णाख्यमिति कचित् पुराणसम्मतपाठेन
महापुराणवहिर्भूतत्वं यथा चैतेषां चतुर्णां
कचित् पुराणेषु महापुराणत्वेन कचिच्चोप-
पुराणत्वेन ग्रहणम् । तथा देवीभागवतस्यापि
भविष्यतीति को विरोधः । मतभेदेनोभयोरपि
वचनयोः प्रमाणत्वात् । ननु अन्यान्युपपुरा-
णानि सुनिभिः कथितानि त्वित्यादिवचने-
रुपपुराणानि आसान्यसुनिकृतान्येव सन्ति ।
देवीभागवतं तु आसकृतमेवेति । तस्य कथ-
मुपपुराणत्वन्तर्भाव इति चेन्न । नारदशैव-
वायवादित्यपुराणेषु आसकृतत्वेऽपि कस्यचित्
पुराणमते उपपुराणत्वदर्शनात्तादृशनियमस्या-
स्वीकारात् प्रायशस्तथा सत्त्वाभिप्रायेण तु
तद्वचनम् । इत्थं भागवतद्वयस्य महापुराण-
मध्ये उपपुराणमध्ये च सत्त्वसिद्धौ कस्य पुरा-
णस्य मते किं भागवतं महापुराणान्तर्गतमिति
चेदुच्यते । शैवपुराणमते मातृस्यपुराणमते च
देवीभागवतमेव महापुराणमिति । तथाहि
शैवपुराणे उत्तरखण्डे मध्यमेश्वरमाहात्म्ये
शिवालम्बवरेण व्यासेन महापुराणानि प्रणी-
तानीत्युक्त्यनन्तरं तेषां नामान्यष्टादशीत्यां तेषां
योगरूपाणां नाम्नां निर्वचनं तत्रैव कृतम् ।
तद्वयथा, —

“यत्र वक्ता स्वयं तण्डे ! ब्रह्मा साक्षाच्चतुर्मुखः ।

तस्माद्ब्राह्मं समाख्यातं पुराणं प्रथमं सुते ॥”

तण्डे इति सुनिसम्बोधनम् ।

“पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।

तस्मात् पाद्मं समाख्यातं पुराणञ्च द्वितीयकम् ॥

पराशरकृतं यत्तु पुराणं विष्णुबोधकम् ।

तदेव व्यासकथितं पुत्रपिञ्जोरभेदतः ॥

यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।

शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥

भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।

तत्तु भागवतं प्रोक्तं ननु देवीपुराणकम् ॥

नारदोक्तं पुराणन्तु नारदीयं प्रचक्षते ॥

यत्र वक्ताभवत्तण्डे ! मार्कण्डेयो महासुनिः ।

मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सप्तमम् ॥

अभियोगात्तदग्नेयं भविष्योक्तेर्भविष्यकम् ।

विवर्त्तनाद्ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्तसुच्यते ॥

लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गसुच्यते ।

वराहस्य च वाराहं पुराणं द्वादशं सुते ॥

यत्र स्कन्दः स्वयं वक्ता श्रोता साक्षात् महेश्वरः ।

तत्तु स्कान्दं समाख्यातं वामनस्य तु वामनम् ॥

कौर्मं कूर्मस्य चरितं मातृस्यं मत्स्यस्य

कीर्तितम् ।

भागव

गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गरुडसंज्ञकम् ॥
ब्रह्माण्डचरितोक्तत्वाद् ब्रह्माण्डं परिकीर्त्त-
तम् ॥”

अत्र कचिद्वक्तृसम्बन्धः कचिच्छ्रोत्रसम्बन्धः
कचित्प्रतिपादसुखदेवताचरितसम्बन्धः। प्रवृत्ति-
निमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम्। तत्र भागवत-
नाम्नो निर्वचनवाक्यमेतत्।

“भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते।

तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम् ॥”

अनेन च वाक्येन भगवत्या इदं भागवतमिति
श्रुत्यत्याग्यप्रतिपादसुखदेवताचरितसम्बन्धः।
प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम्। का सा
भगवतीत्यपेक्षायामाह दुर्गाया इति। तत्तु
भागवतं तु शब्दो निश्चयार्थकः। तदेव भाग-
वतपदवाच्यं प्रोक्तमित्यर्थः। न तु पुराणान्तर-
मतप्रामं विष्णुभागवतं महापुराणान्तर्गतं
भागवतमित्यर्थ इति शैवपुराणेन स्वमतं प्रद-
र्शितम्। कश्चिदेतत् पुराणान्तरमतेन उप-
पुराणं जानीयात्तत्राह न तु देवीपुराणक-
मिति। पुराणकमित्यत्र कप्रत्ययोऽल्लभार्थकः।
अल्ले इति सूत्रात् पुराणकमल्यं पुराणमिति
यावत्। देव्याः पुराणकं देवीपुराणकम्।
यदिदसुक्तं तद्देव्या उपपुराणं नैवास्तीत्यर्थः।
अनेन च वाक्येनान्यस्य महापुराणत्वनिषेधेन
स्वामिप्रेतस्य च उपपुराणत्वनिषेधेन श्रीमद्देवी-
भागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति व्यासः।
मुख्यत्वेन भगवतीचरितप्रतिपादकस्य महा-
पुराणमध्ये कस्यचित् पुराणस्यान्यस्याभावात्।
ननु नारदादिपुराणवचनबलात् विष्णुभागवतस्य
महापुराणान्तर्गतत्वे निर्विघ्नं निश्चिते तद्वलात्
भागवतद्वयस्य मतभेदेन महापुराणत्वकल्पना-
पेक्षया यत्किञ्चित् भगवतीचरितस्यास्मिन्वचने
ग्रहणेनानेन वचनेन विष्णुभागवतनाम्न एव
निरुक्तिः कृतेति कुतो न कल्प्यते। वर्त्तते च
विष्णुभागवते दशमस्कन्धे किञ्चिद्विन्ध्यवासिन्या-
श्चरितमिति चेन्न। तथा सति सुनेर्विष्णुभाग-
वतविषय एव तात्पर्यसत्त्वे भगवत इदं भाग-
वतमित्येव श्रुतपत्तिं कुर्यान्नहि केनचिन्सुनेः
शिरसि भारः स्थापितो यत् स्वामिप्रेतां युक्ति-
युक्तां निरुक्तिं त्यक्त्वा निष्प्रयोजनोऽनभिप्रेतां
निरुक्तिं करोति। किञ्च सर्वचैतद्वचनप्रकरणे
“यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु।
शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥”
इति बहुवचनेनैव चरितसुखचरितसम्बन्धरूप-
प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवाभिप्रेतत्वं सुनेरवसीयते।
मतभेदेन पुराणभेदकल्पना तु नात्रैव नवी-
नास्ति। पूर्वोक्तयुक्ता नारदशैववाद्यद्यादित्य-
पुराणेऽप्यत्रापि सत्त्वात्। अस्तु वा गौरवं
नहि तद्वयात् सुनेस्तात्पर्यमन्यथाकर्तुं कश्चि-
दीष्टे। तस्मात् पूर्वोक्तं तात्पर्यं विहायान्य-
तात्पर्येणान्यार्थकरणं महासाहसमेव। ननु
लक्षणवाक्यमेतत्। ततश्च दुर्गाचरितं यत्र

भागव

वर्त्तते तद्भागवतमित्यर्थः। तच्च न देवीभागवतं
भवितुमर्हति। तस्य तल्लक्षणसत्त्वत्वे न तु
देवीपुराणकमिति निषेधविषयत्वेन निषेध-
विध्योः समानविषयत्वापत्तेः। किञ्च विष्णु-
भागवतमेव। ननु तथाप्येतल्लक्षणमन्यपुराणे-
ष्वतिप्रसक्तमिति चेन्न। यथा वृत्रासुरवध-
लक्षणमन्यपुराणेषु प्रसक्तमपि यथा लक्षणत्वेन
गृहीतम्। तद्वदत्रापि सत्त्वादिति चेन्न।
पूर्वोक्तनिरुक्तिवचनप्रकरणस्यत्वविरोधात्।
किञ्च लक्षणवाक्यमेतदिति प्रचेष्टव्येतस्य लक्ष-
णस्य महापुराणोद्देशेनैव सत्त्वादुपपुराणेष्वस्य
प्रसक्त्यभावाद्देवीपुराणकालिकापुराणयोरुप-
पुराणत्वस्य निश्चितत्वात् तत्रैतल्लक्षणस्य प्रसक्ति-
रेव नास्तीति न तु देवीपुराणकमिति निषेधो
यर्थ एव स्यात्। तस्मादेव तद्वचनस्य पूर्वोक्त
एवार्थः। किञ्च लक्षणवाक्यमेतदिति प्रचेष्ट यत्
किञ्चिच्चरितं गृह्यते उत यावच्चरितम्। यत्-
किञ्चिच्चरितस्य सर्वमहापुराणेषु सत्त्वाद्देवी-
पुराणमात्रनिषेधेन न निर्वहः। तस्माद्देवी-
पुराणस्यैव निषेधस्वारस्यादावचरितं सुखत्वेन
भगवतीचरितमेव ग्राह्यम्। तदा तव नाभी-
ष्टार्थसिद्धिः। मुख्यत्वेन विष्णुभागवते दुर्गा-
चरितस्याभावान्ममेव त्वभीष्टार्थसिद्धिः। निषेध-
विध्योः समानविषयकत्वरूपं दूषणानु नैव सम्भ-
वति। प्रकरणबलात् तात्पर्यं निश्चिते तद्विषयं
विहायैव निषेधप्रवृत्तेः। वृत्रासुरवधोपेतत्व-
लक्षणं तु गायत्रारम्भविशिष्टमिति न तदति-
प्रसक्तं तस्मात् पूर्वोक्त एव तद्वचनार्थ इति
तद्वचनाद्देवीभागवतं महापुराणं न तु विष्णु-
भागवतमिति शिवपुराणमतम्। अत्र च
नियमद्वयस्य पूर्वोक्तस्य सत्त्वाद्विष्णुभागवत-
विषये तथा नियमद्वयभावादित्दं शिवपुराण-
मतमेव सुखमन्यपुराणमतं त्वेकदेशीति नियम-
द्वयप्रदर्शकव्यासवाक्येन स्पष्टमेव बोधितमिति
सुधियो विभावयन्तु। किञ्च।

“शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतं तथा।”

इति पाञ्चवचनसंवादितया,—

“नवरात्रे तु देवेशि! दौर्गं भागवतं पठेत्।

जपेत् सप्तशतीं चण्डीं नियमेन समाहितः ॥”

इति दुर्गातरङ्गिणीधृतयामलवचनेन तथा,—

“देवीभागवतं नित्यं पठेद्भक्त्या समाहितः।

नवरात्रे विशेषेण श्रीदेवीप्रीतये मुदा ॥”

इति मद्देशठकुरकतदुर्गाप्रदीपधृतदेवीयामल-
वचनेन च सप्रमाणस्य देवीभागवतस्य सर्वथो-
पपुराणमध्ये एव निवेशात्।

“तत्र भागवतं पुराणं पञ्चमं वेदसम्मितम्।”

इति प्रथमस्कन्धस्य महापुराणेषु पञ्चममिदं
पुराणमित्यर्थकस्य देवीभागवतोक्तवचनस्य
निरालम्बनत्वाद्प्रामाण्यापत्तेः। मन्ते तु तस्य
विषयलाभान्नाप्रामाण्यं तद्वचनप्रामाण्यादपि
देवीभागवतमेव महापुराणमिति। किञ्च
हेमाद्रौ कालिकापुराणे।

भागव

“यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलं भागवतं स्मृतम्।”
इति वचनं तदपि देवीभागवतस्यैव महापुरा-
णत्वं बोधयति। तथाहि।

“अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते।

विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तथा तेभ्यो विनिर्गतम् ॥”

इति मातृस्ववचनेनोपपुराणानां महापुराण-
मूलकत्वनिधमादिदं कालिकापुराणं किम्-
पुराणमूलकमित्याकाङ्क्षायां तस्यानिवर्त्तकमिदं
वाक्यं यदिदं कालिकाख्यं पुराणं तन्मूलं तस्य
मूलं भागवतं विदुरिति हि तस्यार्थो निवन्ध-
कारेर्द्दर्शितः। यथान्यान्युपपुराणान्येकैकस्मा-
न्महापुराणान्निर्गतानि तद्वदिदं भागवतादुत्-
पन्नमिति यावत्। तच्च भागवतं न वैष्णवं
तन्मूलं भवितुमर्हति। देव्युपपुराणस्य देवी-
पुराणमूलकत्वे एव सामञ्जस्यात्। शैवोप-
पुराणानां शैवेभ्य एव वैष्णवोपपुराणानां
वैष्णवेभ्य एवोत्पत्तिदर्शनादिति देवीभागवत-
मेव तन्मूलमिति तस्य महापुराणत्वं सिद्धम्।
यत्र तु कचित् कचित् महापुराणमूलकत्वमप्र-
सिद्धं तत्र यथायोग्यमनुमेयमिति। किञ्चा-
दित्यपुराणदृष्ट्यापि देवीभागवतमेव महा-
पुराणम्। तथाहि आदित्यपुराणे रक्तासुर-
वधप्रस्तावे।

“या जप्ते महिषं दैत्यं क्रूरं वृत्रासुरं तथा।

साद्य रक्तासुरं हत्वा खाराख्यं ते प्रदास्यति ॥”

इति वचनम्। अनेन वचनेन देवीभागवते
स्वसम्पत्तिर्दर्शिता। न हि देवीभागवताति-
रिक्तसर्वपुराणेषु देवीकृतो वृत्रासुरवधः कचि-
दप्यस्ति। इन्द्रकृतस्यैव तस्य सत्त्वात् केवलं
देवीभागवत एव देवीकृतः सोऽस्ति। तदग्रह-
णेन तु देवीभागवते स्वसम्पत्तिर्दर्शितेति युक्त-
मेव। अनन्तरञ्च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे।

“ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजाः।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वव्याधिविवर्जितः ॥

जीवेदर्घशतं सायमन्ते वैवस्वतं पदम् ॥”

इति पठितम् ॥

अत्र च स्वसम्पत्तं भागवतमेव ग्रहीतुमुचितम्।
किञ्चिदं वचनं देवीभागवतपक्षे एव स्वरसतः
सङ्गच्छते। प्रथमश्लोके एकादशद्वादशस्कन्ध-
योश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसहस्रनामादेः
कथनात् सूर्यस्य गायत्रीदेवतात्वात्। तद्भाग-
वतपक्षे तु वैकुण्ठं गच्छेदित्येव वदेदिति। किञ्च
“यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्यते धर्म्मविस्तरः।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमित्यते ॥”
इति मातृस्ववचनमपि देवीभागवतस्यैव महा-
पुराणत्वं बोधयति। वेदे त्रिपदा गायत्रीति
गायत्रीलक्षणं श्रूयते। तेन च त्रिपाच्छब्दो-
द्दिष्टत्वं यत्र धर्म्मविस्तरो वर्यते तद्भागवत-
मिति तदर्थः। त्रिपाच्छब्दश्च देवीभागवते
प्रथमश्लोकः।
“सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्याञ्च धीमहि।
बुद्धिं या न प्रचोदयात् ॥” इति श्रूयते।

न विष्णुभागवते तच्छब्दोऽस्ति मुख्यार्थसम्भवे गायत्रीपदस्य लक्षणया धीमहीत्यर्थकरणेन विष्णुभागवतपरत्वकल्पनस्य वचनस्य तु साहसमेव । कचित्पुराणेषु यदि तादृशान्येव विष्णुभागवतपराणि वचनानि सन्ति । तत्र गत्यन्तराभावादस्तु लक्षणा । उदासीने मातृस्य-वाक्ये तु मुख्यविषयसम्भवे सानुचिता । यद्यप्याधुनिकपुस्तकेषु कचित्तुस्वरणश्लोकोऽपि दृश्यते तथापि सप्रश्रव्यां गुप्तवतीटीकाकारादिभिस्त्रिपातश्लोकस्यैव व्याख्यातत्वेन स एव सांप्रदायिकः पाठ इति बोध्यम् । यत्तु गाय-त्र्यर्थश्च विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तिस्वर्यादि-ध्यानमित्युक्तं तत्तु नास्तिकत्वमूलकमेव ।

“मैत्रायण्योन्यानां भर्गो वै रुद्रः ।” इति श्रुतौ प्रपञ्चसारादिसर्वतन्त्रेषु पुराणादिषु च शिव-सूर्यशक्त्यादिरूपार्थस्योक्तत्वाच्च तदुदाहृत-माप्तेयवाक्यन्तु विरोधत्वे नापेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति न्यायात् स्तावकमेवेति । किञ्च । “हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा ।

गायत्र्या च समारम्भस्तद्दे भागवतं विदुः ॥” इति पुराणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वबोधकम् । तथा हि हयग्रीव-नामासुरो देवीभागवते प्रथमस्कन्धे प्रसिद्ध-स्तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्री-देव्यो मन्त्रः । सा विद्या यत्र वर्जते तद्भागवत-मित्यर्थः । स दैत्यस्तदुपासिता विद्या चेत्तुभय-मपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम् ।

“अपनेकाचरं मन्त्रं मायावीजात्मकं मम ॥”

इत्यादिना ॥

ननु विष्णुभागवते पञ्चमस्कन्धेऽपि हयग्रीव-मन्त्रस्य सत्त्वादिर्द्वै वचनमुभयभागवतसाधारण मिति चेन्न । नारदीये शारदातिलकादिनिब-न्धेषु च ।

“मन्त्राः पुं देवताः प्रोक्ता विद्याः स्त्री देवताः

स्तृताः ॥”

इत्यादिवचनेः स्त्रीदेवत्वमन्त्रेणैव विद्यापद-प्रयोगो न पुं देवत्वमन्त्रेणैव प्रतिपादनात् । कचित् पुं देवत्वमन्त्रे तथाप्रयोगस्तु गौणः । न च गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवत-परत्वं कल्पितुमुचितम् । लक्षणारूपदोषापत्तेः । तस्मान्न तद्वचनमुभयसाधारणमिति देवीभाग-वतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति । किञ्च सार-स्वतस्य कल्पस्येति सातृस्यवचनादपि देवीभाग-वतमेव महापुराणम् । अत्र ह्येवं प्रकरणशुद्धिः ।

ऋषय ऊचुः ।

“पुराणसंख्यामाचक्षुः स्त । विस्तरतः क्रमात् ।” इति मुनिप्रश्नोत्तरं ब्रह्मणोऽभिहितं पूर्वं यत्तद्ब्राह्मं पञ्चकल्पवृत्तान्ताश्रयं पाद्मं वराह-कल्पवृत्तान्ताश्रयं वैष्णवं श्वेतकल्पवृत्तान्ताश्रयं वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि पुरा-णान्युक्ता तदुत्तरम् ।

“यत्राधिकृत्य गायत्रीं वष्यते धर्मविस्तरः ।

वृत्तासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥” इति ॥

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।

तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते ॥”

इत्युक्ता ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत्-कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि दर्शितानि । पञ्चादुप-पुराणकथनार्थमुपभेदान् प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय पद्मपुराणान्तरसिंहं निर्गतमेवं नन्दिसाम्बा-दित्यसंज्ञकान्युक्ता अन्योपपुराणान्यपि महा-पुराणेभ्य एव निर्गतानीति ।

“अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते ।

विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदा तेभ्यो विनिर्गतम् ॥”

इति वचनेन सूतऋषिरुक्तवान् ॥ ततः ।

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥”

इत्यादिना पुराणलक्षणान्युक्ता,—

“सात्त्विकेषु च कल्पेषु महात्मा मधिकं हरः ।

राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः ।

तद्वदेषु माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च ।

सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते ॥”

इति वचनेन पुराणप्रतिपाद्यहरिब्रह्मापिहर-सरस्वतीपितृणां माहात्म्यसम्बन्धात् कल्पानां सात्त्विकराजसतामसलसङ्कीर्णत्वभेदेऽस्तुर्वि-ध्यत्वमुक्तवानिति । तत्र कल्पानां तत्तद्देवता-सम्बन्धान्तु तत्तत्कल्पाश्रिततत्तत्पुराणप्रति-पाद्यमुख्यदेवताज्ञानेनैव बोध्यम् । अन्यप्रकारस्य कचिदपि पुराणेष्वनुपलम्भात्तत्रैवं सति ।

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।

तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते ॥”

इति वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रति-पादितम् । तदर्थस्तु यथा गारुडकल्प इत्यत्र गारुडस्यायं गारुडः । यथा वा वाराहकल्प इत्यत्र वराहस्यायं वाराह इति श्रुतपत्तिः प्रसिद्धा । तद्वदेव सरस्वत्या अयं सारस्वत इति विग्रहः ।

“सरस्वत्यास्तथा कल्पो गौरीकल्पस्तथैव च ॥”

इति कल्पनामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथित

त्वाच्च । मत्स्यपुराणे उपन्याध्याये ।

“सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां कल्प उच्यते ॥”

इति वचनेन तथैवोक्तत्वाच्च ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पवद्गौरीलक्ष्म्योः कल्पवच्च सरस्वतीकल्-पस्यार्थप्राप्तत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पसम्बन्धिनो ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तान्तस्योद्भवं उत्पत्तिर्यस्मात् तत्पुराणं भागवतं विदुः । तद्वृत्तान्तप्रदर्शकं यत् पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत् । अत्र च तत्तद्देवतानामाविर्भावश्रया ये ये कल्पास्ते तत्तन्नान्ता अवद्वियन्ते । एतच्च तत्तद्नामक-कल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव मुख्यत्वे-नोत्पत्तिप्रदर्शकवाक्यैर्लक्ष्मीकल्पादिकल्पाश्रित-कूर्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव । तथा च मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं यत् तद्भागवतमित्यतिरहस्यार्थः । तत्र सार-स्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या

इति वचनेनैव प्रेरणां विनापि गृहागतमेव । अस्मिंश्च वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणं वन्ध्यापुत्रोपममेव । तत्र मुख्यत्वेन सर-स्वत्याविर्भावस्यासत्त्वात् । विष्णुभागवते द्वितीय-स्कन्धे । “पाद्मं कल्पमथो ऽष्टम् ।” इति वचनेन स्वमुखेनैव स्वस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्वस्योक्त-त्वात् । तद्विरोधाच्च न च पाद्मकल्प एव सार-स्वतः । सरस्वान् समुद्रस्तस्माज्जातं कमलं सार-स्वतं तस्य कल्प इति अत्युत्प्रेति वाच्यम् ।

“पद्मकल्पस्य वृत्तान्तं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।

तस्मात् पाद्मं समाख्यातम् ॥”

इति पूर्वोदाहृतश्रिपपुराणवचनेन ।

“एतदेव यदा पाद्ममभूद्भैरवमयं जगत् ।

तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः ॥

पाद्मं तत् पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह कथ्यते ॥”

इति मत्स्यपुराणवचनेन ।

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।”

इति वचनेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्कथनात् । किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयो-रेकत्वे पद्मकल्पस्य प्रतिपादकं पुराणद्वयं पाद्मं भागवतस्यैवैव वदेत् किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्तान्त-मित्यत्राभियुक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता इति न्यायेन पूर्वं बुद्ध्याल्लभं प्रसिद्धं पाद्मशब्दं विद्यायाप्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पाद्मशब्दस्य वाचकं कृत्वा सारस्वतपदघटितकल्पेन प्रयो-जनाभावः । किञ्च सरस्वत्यास्तथा कल्प इत्यादिः । पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिर्णयार्थकस्य वचनसमूहस्य विरोधश्च । न च पाद्मकल्प-सारस्वतकल्पयोः पृथक्त्वे त्रिंशत्कल्पेषु मत्स्य-पुराणान्तिमाध्याये कीर्तितेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । प्रभाष-खण्डे त्रिंशत्कल्पेषु विष्णुकल्पादिष्वेककल्पसुप-मानकल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा मात्स्यान्तिमाध्याये न ग्रहणं तथा पाद्मस्यापि न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात् । यदि तेषां पर्याय-त्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः क्रियते तर्ह्यस्यापि कुत्र-चिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णुभागवतस्य प्रबन्धटीकाकारेण पिटकल्पे एव पूर्वाह्णान्ते पद्मस्योद्भवात् पिटकल्पपदेन पाद्मसंग्रहो वेदि-तथ इत्युक्तम् । पुराणकल्पकथनप्रस्तावे सार-स्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्करणेन सारस्वत-पदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम् । वस्तुतस्तु त्रिंशत्कल्पा ब्रह्मणस्त्रिंशत्तिथ्यात्मकाः त्रिंश-त्तिथिषु प्रतिपदादिषूत्पद्यन्ते । भूर्भुवःसुवः भूर्भुवःसुव इत्यादयश्चैवस्त्रिंशत्कल्पाः । पाद्मा-दयश्च वायुपुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मणः प्रति दिवसेषूत्पद्यन्ते इति दिनकल्पतिथिकल्पानां सुतरां भेदातिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मा-दीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्तः ।

यत्तु विष्णुभागवतस्यारम्भतः पाद्मकल्पाश्रय-त्वेऽपि कृष्णजन्मखण्डस्यैव सारस्वतकल्पमन्त्रेण तस्य च दशमस्कन्धे सत्त्वात् ।

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥”
इति वचनस्य विष्णुभागवतं विषयोऽस्तीत्याहु-
स्तदसत् । कृष्णजन्मखण्डस्य सारस्वतकल्पभवत्व-
प्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात् समूल-
त्वेऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः
प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति
नियमः सर्वपुराणे तथा दृष्टत्वात् । तथा च
कृष्णजन्मखण्डस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि
प्रथमतस्तत्कथाया अभावात्पादककथायाः
प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वाच्च । न
सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनस्य विष्णुभागवतं
विषयः । किञ्च कृष्णजन्मखण्डस्य यथा दशम-
स्कन्धे कथनं तदा सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्तते
एवेति सर्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात्तथा
च सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युस्त-
स्मात्सारस्वतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं
स एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यत्वादप्यत्र
देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तद्वि-
षयो वक्तव्य इति । किञ्च शिवपुराणे उभा-
संहितायाम् ।

“ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने ।
महाविद्या जगद्धात्री सर्वविद्याधिदेवता ॥
द्वादश्यां फाल्गुनस्येव शुक्लायां समभूतम् ॥”
इति वचनात् फाल्गुनशुक्लद्वादश्यां देव्या
उद्भवस्तद्दिने एव सारस्वतकल्पोद्भवस्तदुक्तं
हेमाद्रौ कल्पश्रावणप्रकरणे नागरखण्डे ।
“सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य
च ।” इति ॥

तथा च सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थकस्य ।
“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥”
इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो
न विष्णुभागवतमिति बोध्यम् । किञ्च तस्य
ग्रहणे तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् ।
तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेवायास्यति ।
“सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।”
इति वचनात् । ततश्च संकीर्णेषु सरस्वत्या इति
वचनेन सारस्वतकल्प इति नाम्ना च पारम-
हंस्यसामग्रेव कर्तव्या स्यात् । अतो विष्णु-
भागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य
विषयोऽनिच्छतापि वक्तव्यस्तस्मात् सारस्वतस्य
कल्पस्येति वचनाद्देवीभागवतमेव महापुराणम् ।
अस्ति चात्र सरस्वत्याविभाषप्रतिपादकं वच-
नम् । तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे ।
“तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी

तथा ।

महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः त्रिधाः ।
तासां तिष्ठणां शक्तीनां देहाङ्गीकारलक्षणः ।
दृष्टार्थश्च समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदैः ॥”
इति ।

“अमरीषशुक्रप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।”
इति वचनमपि शुक्राय प्रोक्तमिति युत्पत्त्या
देवीभागवतपरमपि सङ्गच्छते । भवति हि

देवीभागवतं शुक्रायैव प्रोक्तं यासेनेति । किञ्च
“अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपहृणम् ॥”
इति मातृवचनमपि देवीभागवतस्यैव महा-
पुराणत्वं बोधयति । अष्टादशपुराणोत्तरं
भारतस्य जातत्वात् । भारतोत्तरश्च विष्णु-
भागवतस्य जातत्वात् । भारतोत्तरकालं
निर्व्विण्णो यासश्चकारेति विष्णुभागवते एवोक्त-
त्वात् । ननु
“वेदशाखाः पुराणानि वेदान्तं भारतन्तथा ।
कृत्वा सम्मोहसंमोहोऽभवत् राजन् ! मन-
स्यपि ॥”

इति देवीभागवते तृतीयस्कन्धे एवोक्तत्वात्-
चापि सविरोधस्तदवस्य एवेति चेन्न । मन्मते
तदानीं ग्रन्थो नैव जातः किन्तु जनमेजयं
प्रति एवं वक्तास्तीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भार-
तात् पूर्वमेव देवीभागवतं कृतमित्यर्थस्य कल्प-
नात् । त्वन्मते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते ।
चतुःश्लोकीभागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् ।
उपदेशात् पूर्वं तज्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्प-
नीयत्वात् । यदि तत्रापि पूर्वं यासस्य ज्ञान-
मस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाणः सर्वोप्यर्थ-
वादः स्यात् । ततश्च ग्रन्थसारस्यभङ्गप्रसङ्ग
इत्यास्तां तावत् । वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराण-
नीति पाठोऽसङ्गत इति वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे
तदा न कोऽपि विरोधः । यत्तु पाद्रे भागवत-
माहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समा-
गतानां परिगणनप्रसङ्गे ।

“वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिताः ।
दशसप्तपुराणानि षट्शास्त्राणि समाधायुः ॥”
इत्युक्तम् । तत्र यासकृतपुराणानामष्टादशत्वा-
दष्टादशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवत-
स्याष्टादशत्वं गमयति तस्याष्टादशान्तर्गतत्वे
देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे वाष्टादशानां
श्रोतृत्वसम्भवेन श्रोतृमागतानां पुराणाना-
मष्टादशत्वानुक्तेर्निर्व्वोजत्वप्रसङ्गात् । एवं पाद्रे
“सप्तदशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
नाप्रवान्मनसा तोषं भारतेनापि भामिनि ! ॥
चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतो पराम् ॥”
इति सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैवैतां संहि-
तामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वं गमयति ।
देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्य-
नुक्तेर्निर्व्वोजत्वप्रसङ्गादित्याहुस्तदसत् । तथा-
मेव वचनेर्विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्त-
र्गतत्वं न सिध्यति । किन्तु देवीभागवतस्यैवेति
वाहुं धिकत्वं कुर्व्वणो मूलमेव विनाशितवा-
निति न्याय आगतः । तथा हि भारतं यास-
मुखाच्छ्रुत्वा तत्र सन्दिहानः क्रौष्टिकमार्कण्डेयं
प्रत्यागत्य सन्दिहं पृष्ठवान् तस्मै मार्कण्डेयो
मार्कण्डेयपुराणसूक्तवान् । तदुक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे
“तदिदं भारताख्यानं बहुर्यं श्रुतिविस्तरम् ।

तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थितः ॥”

इति ।

तथा च भारतोत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् ।
तथैव त्वदुत्तरीत्येव विष्णुभागवतमपि । तथा च
भारतात् पूर्वं षोडशपुराणान्येव सिद्धानि ।
तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये
सप्तदशेत्युक्तत्वात् । देवीभागवतमेव महापुराण-
मन्यथा सप्तदशत्वपूर्तिर्न स्यात् । तस्मात्तद्वचन-
प्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति
सिध्यति न तु विष्णुभागवतम् । भारतात् पूर्वं
सप्तदश मदीयभागवतसहितानि मार्कण्डेयमष्टा-
दशमुभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारतो-
त्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्थला-
भावादित्येवं लापनेनापि दोषाभावादिति
सुधियो विभावयन्तु । यत्तु किञ्च पाद्रे ।

“वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् ॥
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”
इत्युक्त्वा च भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तम् ।
सात्त्विकेषु पुराणेष्विति कौर्मोक्त्वा च सात्त्विक-
पुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् । अतो विष्णु पर-
मेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवी-
भागवतमिति । अपि च स्कान्दे प्रभासखण्डे ।
“चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः ।
अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भवः ॥”
इत्युक्तम् । स्कान्दे सौरसंहितायाश्च ।
“कथ्यते दशभिर्विष्णोः पुराणैः परमेश्वरः ।
चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः ॥
एकेनामिस्तथैकेन भगवांश्चण्डभास्करः ॥”
इत्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतं
नत्व्यदित्याहुस्तदसत् । त्वन्मते मत्स्योक्त-
सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णपुराणेषु मध्ये
त्रयाणां व्यवस्था पूर्ववचनेऽस्वीयता । सङ्कीर्ण-
पुराणानान्तर्गता । तेषां केषु पुराणेष्वन्तर्भाव
इति वद । करिष्यामि कुत्रचिदिति चेन्नम
मतेऽपि श्रीभागवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन
मन्त्राधिष्ठात्री देवतां वेदमानो दुर्गां दुर्ब्बोध-
ध्वान्तभानुं गुरुञ्च इति श्रीक्रमदीपिकोक्तप्रका-
रेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गायाः अधिष्ठातृत्वेन
तथोरैक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवे-
ष्वेवान्तर्भावात् । अतएव

“हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डीविना-

यकौ ।

द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान्
शिवः ॥”
इति वचनं सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु द्वयोरपि
भागवतयोरस्त्वन्मते प्रमाणत्वात् । विष्णुभाग-
वतपक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन
तत्लापने प्रयोजनाभाव एव । तथा च नार-
दीयादिपुराणमतेन श्रीविष्णुभागवतं महा-
पुराणं तद्वचनानि प्रसिद्धान्येवेति न लिखितानि ।
देवीभागवतस्तु त्वन्मते उपपुराणम् । शिव-

भागव

मातृपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुरा-
णम् । विष्णुभागवतमथादुपपुराणमिति सिद्धम् ।
अत्र केचिद्देवीभागवतसम्मतित्वेन देवीयामल-
तन्त्रस्यम् ।

“श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मतम् ।

पारोक्षितायोपदिष्टं सत्यवत्यङ्गजन्मना ॥

तत्र देयवताराश्च बहवः प्रतिपादिताः ॥”

इति ।

तथा

“इदं रहस्यचरितं राधोपासनमुत्तमम् ।

यासाय मम भक्त्या प्रोक्तं पूर्वं मयात्रिजे ॥

मत्तो रहस्यं ज्ञात्वेव राधामाह्वामुत्तमम् ।

एतस्य विस्तरं चक्रे श्रीमद्भागवते तथा ॥

नारदे ब्रह्मवैवर्ते लोकानां हितकाम्यया ॥”

इति ।

सौभाग्यकल्पलतायां संहारभैरवतन्त्रस्यं वचनं
लिखन्ति । तत्र परे विवदन्ते । तदुभयमपि
गौरवभिया न लिख्यत इति ॥ * ॥)

तत्र विष्णुभागवते प्रथमस्कन्धे परिचिन्नादयो-
रुपाख्यानम् । विप्रश्नापात् परीक्षितस्य प्रायोप-
वेशः । शुकपरीक्षितसंवादश्च ॥ १ ॥ * ॥ द्वितीय-
स्कन्धे । योगधारणयोत्क्रान्तिः । नारदाजयोः

संवादः । अवतारानुगीतम् । महदादिक्रमेण
वृष्टिश्च ॥ २ ॥ * ॥ तृतीयस्कन्धे । विदुरोद्धव-
संवादः । चतुर्मेत्रेययोः संवादः । पुराण-
संहिताप्रश्नः । महापुरुषसंस्थितिः । प्राक्त-
तिकः सर्गः । वैकुण्ठिकाः सप्त सर्गाः । ब्रह्माण्ड-
सम्भूतिः । विराट्पुरुषोत्पत्तिः । कालस्य स्थूल-
सूक्ष्मस्य गतिः । पाद्मसमुद्भवः । अम्बोधिर्भव

उद्धारणा । हिरण्यचवधः । ऊर्ध्वतिथ्यगर्वाक्
सर्गः । रुद्रसर्गः । अङ्गनारीनरस्य सर्गः । यतः
स्वायम्भुवमनुः स्त्रीणां आद्या प्रकृतिः प्रतरूपा
च । कर्दमप्रजापतेर्धर्मपत्नीनां सन्तानः । भग-
वत्कपिलावतारः । कपिलेन देवहूतिसंवा-
दश्च ॥ ३ ॥ * ॥ चतुर्थस्कन्धे । नवब्रह्मसमुत्पत्तिः ।

दक्षयज्ञविनाशनम् । भुवचरितम् । पृथोः
प्राचीनवर्द्धिष्वच चरितम् । नारदस्य संवा-
दश्च ॥ ४ ॥ * ॥ पञ्चमस्कन्धे । प्रियव्रतचरितम् ।
ह्रीपसमुद्रादिवर्षनदुपवर्णनम् । ज्योतिष्मक्रस्य
संस्थानम् । पातालनरकस्थितिश्च ॥ ५ ॥ * ॥

षष्ठस्कन्धे । दक्षजन्म । तत्पुत्रीणां सन्ततिः ।
यतः देवासुरनरतिथ्यङ्गखगादयः । त्वाष्टस्य
जन्म च ॥ ६ ॥ * ॥ सप्तमस्कन्धे । दितेः पुत्रयो-
निधनम् । प्रजादक्षरितश्च ॥ ७ ॥ * ॥ अष्टम-
स्कन्धे । मन्वन्तरावतारः । गजेन्द्रविमोच-
णम् । मन्वन्तरावताराः । हयग्रीर्षादयोऽव-
ताराः । जगत्पतेः कौर्ममात्स्यनारसिंह-
वामनरूपाणि । श्रीरोदमथनम् । देवासुर-
युद्धश्च ॥ ८ ॥ * ॥ नवमस्कन्धे । राजवंशानु-
कीर्तनम् । इन्द्राकुजन्म तदंशः । सुदुश्मवंशः ।
इजोपाख्यानम् । तारोपाख्यानम् । सूर्यवंशानु-
कथनम् । शशादशुगसौकन्यखर्जातिककुत्स्थ-

भागव

खद्गाङ्गमान्वाहसौभरिरामाणां चरितम् । निमे-
रङ्गपरित्यागः । जनकानां सम्भवः । परशुराम-
जन्म । भुवो निःचत्त्रीकरणम् । ययाति-
नहुषभरतशान्तनुतनुतयदूनां वंशानुकीर्त-
नश्च ॥ ९ ॥ * ॥ दशमस्कन्धे । श्रीकृष्णस्य वसु-
देवगृहे जन्म । गोकुले तस्य वृद्धिः । तस्य
पूतनापयःपानम् । शकटोच्चाटनम् । लणावर्त-
वधः । वकवत्सयोर्वधः । अघासुरवधः । धात्रा
वत्सपालावगृहणम् । भ्रात्रा सह धेनुकस्य
वधः । प्रलम्बवधः । गोपालानां दावाग्नेः परि-
त्राणम् । कालीयदमनम् । महाहर्षेणन्दमोच-
णम् । कन्यानां व्रतचर्या । यज्ञपत्नीभ्यः प्रसादः ।
विप्राणामनुपालनम् । गोवर्द्धनोद्धारणम् । शक्र-
सुरभिकर्तृकृष्णस्य यज्ञाभिषेकः । रात्रियु-
क्तीभिः क्रीडा । शङ्खचूडस्य वधः । केशिवधः ।
अक्रूरागमनम् । रामकृष्णयोर्मधुराप्रस्थानम् ।
व्रजस्त्रीणां विलापः । मथुरालोकनम् । गज-
सुष्टिकचानूरकंसादीनां वधः । सान्दीपनेन्द-
पुत्तानयनम् । उद्धवराभाभ्यां सह हरिणा
यदुचक्रस्य प्रियकरणम् । जरासन्धसमानीत-
बहुसैन्यवधः । यवनेन्द्रस्य घातनम् । कुशस्यला-
निवेशनम् । पारिजातहरणम् । रुक्मिणीहर-
णम् । बाणेन सह युद्धम् । प्रागजोतिषपतिं
हत्वा कन्यानां हरणम् । चैद्यपौष्ककशास्त्रदन्त-
वक्रशस्त्ररद्विविदपीटमुरपञ्चजनानां माह्वाम्
वधश्च । वाराणस्या दाहः । पाण्डवान्
निमित्तीकृत्य भूमेर्भारावतरणश्च ॥ १० ॥ * ॥

एकादशस्कन्धे । विप्रश्नापापदेशेन खकुल-
संहारः । उद्धवसंवादः । उद्धवाय आत्म-
विद्याकर्मविनिर्णयकथनम् । आत्मयोगानु-
भावतो मर्त्यपरित्यागश्च ॥ ११ ॥ * ॥ द्वादश-
स्कन्धे । युगलक्षणवृत्तिः । कलौ नृणासुपञ्चवः ।
चतुर्विधप्रलयः । त्रिविधोत्पत्तिः । परिचित-
देहत्यागः । आसकृत्कृष्णप्रणयनम् । मार्क-
ण्डेयस्य सत्कथा । सूर्यस्य विन्यासश्च ॥ १२ ॥ * ॥

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे अतुक्रमणिकाध्यायः ॥
भागवतः । त्रि, (भगवान् हरिः भगवती दुर्गा वास्य
देवतेति । भगवत् + “सास्य देवता ।” ४।२।२४।
इति अण् ।) भगवद्भक्तः । तस्य लक्षणम् । यथा,
“सर्वदेवान् परित्यज्य नित्यं भगवदाश्रयः ।
रतस्तदीयसेवायां स भागवत उच्यते ॥”

इति पाद्माक्षरखण्डे ६६ अध्यायः ॥ * ॥
स च यमदूतैस्त्याज्यः । यथा,—
“ये तु भागवता लोके तच्चित्तास्तुपरायणाः ।
पूजयन्ति सदा विष्णुं ते च त्याज्याः सुदूरतः ॥”

इति वज्रपुराणे दूतान् प्रति यमवचनम् ॥
स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगौरथसंवादे ।
“दशमीशेषसंयुक्तं दिनं वैष्णववक्त्रभम् ।
ह्युपासते महीपाल ! ते वै भागवता नराः ॥
प्राणालये न चाश्रन्ति दिनं प्राप्य हरेर्नराः ।
कुर्वन्ति जागरं रात्रौ सदा भागवता हि ते ॥
उपोष्य द्वादशीं शुद्धां रात्रौ जागरणान्विताम् ।

अख्यां तु साधयेद्यस्तु स वै भागवतो वरः ॥
भक्तिर्न विद्युता येषां न व्युत्तानि व्रतानि च ।
सुप्रियः श्रीपतिर्येषां ते स्युर्भागवता नराः ॥
सदाचाररताः शिष्टाः सर्वभूतानुकम्पकाः ।
शुचयस्तत्परागा ये सदा भागवता हि ते ॥”

एकादशस्कन्धे ।
“सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥
न यस्य स्वपर इति विवेकात्मनि वा भिदा ।
सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥”

हरियोगेश्वरोत्तरे ।
“गृहीत्वापीन्द्रियैरर्णान् यो न हृष्टि न काङ्क्षति ।
विष्णोर्मायाभिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥”

बृहन्नारदीये ।
“शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।
समबुद्ध्या प्रवर्त्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।
“येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ ।
पूजयन्ति च ये नित्यं ते स्युर्भागवता नराः ॥
येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् ।
महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः ॥”

लैङ्गे ।
“भोजनाच्छादनं सर्वं यथाशक्त्वा ददाति यः ।
विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्मृतः ॥”

गारुडे ।
“येन सर्वमात्मना विष्णुभक्त्वा भावो निवेशितः ।
वैष्णवेषु कृतात्मत्वान्महाभागवतो हि सः ॥”

बृहन्नारदीये ।
“तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कृज्जते नराः ।
तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥
तुलसीगन्धमाप्राय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।
तन्मूलच्छ्रुता येस्य ते वै भागवतोत्तमाः ॥
मत्कथाश्रवणे येषां वर्त्तते सात्त्विकी मतिः ।
तदक्षरि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।
“मत्कथां श्रुते यस्तु मत्कथाश्च शृणोति च ।
हृष्यते मत्कथायाश्च स वै भागवतोत्तमः ॥”

बृहन्नारदीये ।
“मन्मानसाश्च मद्भक्ता मद्भक्तजनलोलुपाः ।
मन्मानश्रवणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥
येऽभिनन्दन्ति नामानि हरेः शृण्वन्ति हर्षिताः ।
रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥
अन्येषामुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।
हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।
“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं यज्ञेशं वरदं हरिम् ।
देहिनः पुण्यकर्मणः सदा भागवता हि ते ॥”

लैङ्गे ।
“विष्णुज्ञेन शुभाश्वे करोति स्नेहसंयुतः ।
प्रतिमाश्च हरेर्नित्यं पूजयेत् प्रयतात्मवान् ॥
विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्मणा मनसा गिरा ।
नारायणपरो नित्यं भूप ! भागवतो हि सः ॥”

यागोत्तरखण्डे ।

“तापादिपञ्चसंस्कारो नवेव्याकर्मकारकः ।
अर्थपञ्चकविहिषो महाभागवतो हि सः ॥
एकान्तेन सदा विष्णो यस्मादेव परायणाः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥”
एकादशस्कन्धे ।

“ज्ञात्वा ज्ञात्वा ये वै मां यावान् यथास्मि
यादृशः ।

भजनन् नन्यभावेन ते वै भागवता मताः ॥
न कामकर्मवीजानां यस्य चेतसि सम्भवः ।
वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥”
स्कान्दे ।

“यस्य कच्छगतस्यापि केशवे रमते मनः ।
न विद्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः ॥
आपन्नतस्य यस्येह भक्तिरयमिचारिणी ।
नान्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः ॥”
हरियोगेश्वरोत्तरे ।

“विष्टजति हृदयं न यस्य साक्षा-
हरिरवशाभिहितोऽप्यचौघनाशः ।
प्रणयरसनया धृताङ्घ्रिपद्मः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥”
मध्यममाह तत्रैव ।

“इष्टरे तदधीनेषु बालिषेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥”
कनिष्ठस्तत्रैव ।

“अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्गतेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः ॥

भागिकं, त्रि, (भाग + “भागाद्यच् । ” ५।१।४६।
इति पञ्चे ठन् ।) उद्गार्थदत्तसुत्रादि । सुदी
टाका इत्यादि भाषा । यथा । भागो उद्गार्दि-
रस्मिन् दीयते भाग्यं भागिकं श्रुतम् । भाग्या
भागिका विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भागिनेयः, पुं, (भगिन्या अपत्यम् । भगिनी +
“स्त्रीभ्यो ण्क् । ” ४।१।१२० । इति ण्क् ।)
भगिनीपुत्रः । तत्पठ्यायः । खस्रीयः २ । इत्य-
मरः । २ । ६।३२ ॥ खस्रियः ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स च मुख्यप्रतिनिधिः । यथा,—
“कृत्विक् पुत्रो गुरुर्भाता भागिनेयोऽथ
विट्पतिः ।

एभिरेव हृतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्यावश्यपोष्यत्वम् यथा,—
“पितृगुरुदौहित्रान् भर्तुः खस्रीयमातुलान् ।
पूजयेत् कथं पूजाभ्यां वृद्धानायातिथीन् स्त्रियः ॥”
इत्यपुत्रघनाधिकारे दायभागः ॥ * ॥

भागिनेयदत्तककरणं श्रुतस्यैव न तु द्विजानाम् ।
यथा, दत्तकचन्द्रिकायां श्रौतकवचने ।
“दौहित्रो भागिनेयश्च श्रुतैस्तु क्रियते सुतः ।
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ॥”
तन्मरणे मातुलस्य पक्षिण्यशौचम् । यथा ।
“पक्षिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ।

योनिसम्बन्धे मातृव्यसौयपितृव्यसौयभागिनेयेषु ।
मातुलमरणे भागिनेयस्यापि पक्षिण्यशौचम् ।”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

भागिनेयी, स्त्री, (भगिनी + ण्क् । स्त्रियां ङीप् ।)
भगिन्याः स्त्रीपत्यम् । भाग्ये इति भाषा ।
भगिनीशब्दात् स्त्रीपत्यार्थे ण्ये धित्वादीप्-
प्रत्ययनियन्ता । इति आकररणम् ॥
भागीरथी, स्त्री, (भगीरथ्यम् । भगीरथ + ण्य-
ङीप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥
पृथिव्यां तस्यावतरणम् । यथा,—
स्मृत उवाच ।

“ततो भगीरथो राजा तपः परमदुस्तरम् ।
कृत्वा सन्तोषयामास उमाकान्तं महेश्वरम् ॥
धारणायानुमत्वा तं जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
ततो भगीरथः प्राह गङ्गा ब्रह्मन् ! विद्व्यताम् ॥
स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सम्मान्य विबुधप्रियम् ।
गङ्गां प्रस्थापयामास सापतद्ब्रह्मणोऽन्तिकात् ॥
वायुना प्रेष्यमाणपि आकाशपथगा नदी ।
विस्थाताकाशगङ्गेति तत्र संसेविता गजेः ॥
विष्णोः पदं समायाता तस्माद्विष्णुपदीति सा ।
पूज्यमाना सुरैः सिद्धैर्मुनिविदाधरोरगैः ॥
सुरालयमनुप्राप्ता तस्मादेव नदी तु सा ।

तस्मात् प्रपतिता गङ्गा शम्भोः शिरसि संस्थिता ।
धृतेकेनैव तेनापि शम्भुना योगमायया ।
दिव्यं वर्षशतं सायं पुनरावधितेन वै ॥
सुक्ता भगीरथेनैव मलहन्ती विनिर्गता ।
जटाजूटात् पपातोर्द्ध मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत् ॥
देवैः परिवृता गङ्गा हेमकूटश्च पर्वतम् ।
मन्दरश्चैव कैलासं हिमवन्तश्च पर्वतम् ॥

तामायान्तो तु रोधाय खलीनो नाम दानवः ।
पार्ष्वतं रूपमास्थाय वर्षाणान् श्रुतैर्द्विजाः ॥
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ।
स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं वै भगीरथः ॥
तमारुह्यागमत्तत्र यत्र बृहदा भगीरथी ।
तेन नागेन तं देवं संविदार्य न सङ्गतः ॥
श्रुतधा तां समाधाय मूर्ध्न्यैरावणो गजः ।
महीतलं समापेदे स यावन्नागसाङ्गयम् ॥

तस्मादथाघटनाद्विप्रा अभून्नागपुरं वरम् ।
ज्ञावयन्ती महीं गङ्गा जह्नोराश्रममभ्यगात् ॥
तां वृद्धाथ पयो सोऽपि प्रवृत्त्या कुपितो मुनिः ।
जह्नुना नाशितां वृद्धा गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥
सशोकस्तोषयामास जह्नुं भगीरथो मुनिम् ।
सुमोच कर्णरन्ध्रेण गङ्गा स दक्षिणेन ताम् ॥
एतस्माज्जाह्नवी भूता सुता तस्य सुनेस्तथा ।
ततः सा विविधान् देशान् पर्वतांश्च तथा-
अमान् ॥

संज्ञाय वारिणा भूयो जगाम पूर्वसागरम् ॥
यत्र तत्रोदकं तस्यै तस्याः पुण्यमभूद्विजाः ।
सुतीर्थं सर्वमर्त्तानां तारणं पापनाशनम् ॥
ततः समूरयामास सस्रजं सर्वतो दिशम् ।
प्रपन्नं सागरेः सर्वं ततः पातालमाविशत् ॥
सागराणां तनोस्तस्मात् संज्ञाय वारिणा ततः ।

देवैः संपूज्यमानापि जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
जम्बुं सागराः स्वर्गं ब्रह्मणोऽपहताश्च ये ।
रत्नकास्ते विनिर्दिष्टा गङ्गाया ब्रह्मणा स्वयम् ॥
भवद्भिरनिशं नशां कर्त्तव्यं विज्जनाशनम् ॥

स्मृत उवाच ।

एतद्ब्रह्म कथितं सर्वं यथावतरणं दिवः ।
गङ्गायाश्चैव माहात्म्यं श्रूयतां गदतो मम ॥”
इत्याद्ये बह्मपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥
तस्या मुखनामानि यथा,—
वराह उवाच ।

“धर्मस्तु द्रवरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
यद्दे गङ्गेति विस्थाता शृणु स्तोत्रं वसुधरे ! ॥
किन्नेनामसहस्रेभ्यः सुखासुखैः सुविस्तरेः ।
यानि नामानि सुखानि तानि वक्ष्याम्यनुक्रमात् ॥
गङ्गा भागीरथी पुण्या जाह्नवी सुरनिश्वगा ।
विष्णुपादाब्जसम्भूता शम्भोः शिरसि संस्थिता ॥
सुमेरुशृङ्गसंसृष्टा हिमाचलकृताश्रया ।
शृङ्गकुन्देन्द्रधवला महापातकनाशिनी ॥
नदीश्वरी त्रिपथगा वैष्णवी सुरसुप्रिया ।
धर्मद्रवी भोगवती विन्ध्यपाषाणदारिणी ॥
चमा शान्तिः प्रजाशान्तिः पुण्यदा पूतिका
शिवा ।

महानदी श्रुतसुखी शुक्ला मकरवाहिनी ॥
ब्रह्महस्तात् परिभृता सौम्यरूपातिशोभना ।
मुनिभिः पूजिता सर्वैः सर्वैर्देवैर्नमस्कृता ॥
महायज्ञमयी देवी भर्त्तानामुपकारिणी ।
सर्वत्र दुर्लभा गङ्गा त्रिभिः स्थानैर्विशेषतः ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
इदं स्तोत्रं मया ख्यातं पूर्वसुक्तं स्वयम्भुवा ।
यः पठेत् प्रातरुत्थाय तस्य नश्यति दुर्गतिः ॥
यत् पापं यौवने बाल्ये कौमारे बार्हणे च यत् ।
तत् सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥
कीर्त्तिं प्रीतिं महालक्ष्मीमायुरारोग्यसन्ततिम् ।
ददाति जाह्नवी तुष्टा सर्वभावेन माधवि ! ॥”
इति वाराहे सर्वपापप्रशमनगङ्गास्तवः ॥
अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“श्रोतुमिच्छामि देवेश ! लक्ष्मीकान्त ! जगत्
प्रभो ! ।

विष्णो ! विष्णुपदीस्तोत्रं पापघ्नं पुण्यकारणम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।

शिवसंगीतसंग्रह श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ।
राधाङ्गद्वयसंयुक्तां तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
या जम्बुद्वीपरादौ च गोलोकं रासमण्डले ।
सन्निधाने शङ्करस्य तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
गोपैर्गोपीभिराकीर्णैः शुभे राधामहोत्सवे ।
कार्तिकीपूर्णिमाजातां तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
कोटियोजनविस्तीर्णां देव्यै सप्तगुणा ततः ।
समावृता या गोलोकं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
षष्टिलक्षयोजनं या ततो देव्यै चतुर्गुणा ।
समावृता या वैकुण्ठं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
विंशत्ययोजनं या ततो देव्यै चतुर्गुणा ।

भागुरिः

आवृता ब्रह्मलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 त्रिंशत्तत्त्वयोजना या दैर्घ्यं पञ्चगुणा ततः ।
 आवृता शिवलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्यं सप्तगुणा ततः ।
 आवृता ध्रुवलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्यं शतगुणा ततः ।
 आवृता चन्द्रलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 षष्टिसहस्रयोजना या दैर्घ्यं दशगुणा ततः ।
 आवृता सूर्यलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्यं च षड्गुणा ततः ।
 आवृता सत्यलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 दशलक्षयोजना या दैर्घ्यं पञ्चगुणा ततः ।
 आवृता या तपोलोकं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 सहस्रयोजनायामा दैर्घ्यं दशगुणा ततः ।
 आवृता जनलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 सहस्रयोजनायामा दैर्घ्यं सप्तगुणा ततः ।
 आवृता या च कैलासं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 शतयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्यं दशगुणा ततः ।
 मन्दाकिनी येन्द्रलोके तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 पाताले या भोगवती विस्तीर्णदशयोजना ।
 ततो दशगुणा दैर्घ्यं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 क्रोशैकमात्रविस्तीर्णा ततः क्षीणा च कुत्रचित् ।
 क्षितौ चालकनन्दा या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 सत्ये या क्षीरवर्णा च चैतायामिन्द्रसन्निभा ।
 हापरे चन्दनाभा च तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 जलप्रभा कलौ या च नात्यत्र पृथिवीतले ।
 स्वर्गे च नित्यं क्षीराभा तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 यस्याः प्रभावमतुलं पुराणे च श्रुतौ श्रुतम् ।
 या पुण्यदा पापहर्त्री तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
 यत्तौयकणिकासर्पः पापिनाश्च पितामह ! ।
 ब्रह्महत्यादिकं पापं कोटिजन्मार्जितं दहेत् ॥
 इत्येवं कथितं ब्रह्मन् ! गङ्गापदैकविंशतिः ।
 स्तोत्ररूपं च परमं पापघ्नं पुण्यकारकम् ॥
 नित्यं यो हि पठेद्ब्रह्मा संपूज्य च सुरेश्वरीम् ।
 अश्वमेधफलं नित्यं लभते नात्र संशयः ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रं भार्याहीनो लभेत् प्रियाम् ।
 रोगात् प्रमुच्यते रोगी बहो मुच्यते बन्धनात् ॥
 अस्पृष्टकीर्तिः सुयशा सखी भवति पण्डितः ॥
 यः पठेत् प्रातरुत्थाय गङ्गास्तोत्रमिदं शुभम् ॥
 शुभं भवेत्तु दुःखघ्नं गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
 इति गङ्गास्तोत्रम् ॥

नारायण उवाच ।

“भगीरथोऽनेन स्तोत्रेण स्तुत्वा गङ्गाञ्च

नारद ! ।

जगाम तां गृहीत्वा च यत्र नद्याश्च सागराः ।
 वैकुण्ठं ते ययुस्तूर्णं गङ्गायाः स्पर्शवायुना ॥
 भगीरथेन सानीता तेन भगीरथी स्मृता ।
 इत्येवं कथितं सर्वं गङ्गोपाख्यानसुतमम् ॥
 पुण्यदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे गङ्गोपाख्यानेऽष्टमः ॥
 भागुरिः, पुं, स्मृतियाकरणादिकर्तृसुनिविष्टः ।
 तत्पर्यायः । शतलुम्पकः २ । इति जटाधरः ॥

(यथा । “वष्टि भागुरिरिहोपमवाप्योरुप-
 सर्गयोः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

भाग्यं, स्त्री, (भव्यतेऽनेन इति । भज + “ऋहलो-
 र्यत् ।” ३ । १ । १२४ । इति ख्यत् । “चजोः
 कु विष्णुतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।)
 प्राक्तनशुभाशुभकर्म । तत्पर्यायः । दैवम् २
 दिष्टम् ३ भागधेयम् ४ नियतिः ५ विधिः ६ ।
 इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥ प्राक्तनकर्म ७ भागः
 ८ भवितव्यता ९ । इति जटाधरः ॥ अष्टष्टम्
 १० । इति शब्दरत्नावली ॥ फलोन्मुखीभूत-
 पूर्वदैहिकशुभाशुभं कर्म । इति मलमास-
 तत्त्वम् ॥ (यथा,—
 “समुद्रमन्थने लेभे हरिलक्ष्मीं हरो विधम् ।
 भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ॥”
 इति प्राञ्चः ॥

उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । यथा, दृष्टत्संहि-
 तायाम् । १० । १ ।

“अवणानिलहस्ताद्रा-
 भरणीभाग्योपगः सुतोऽर्कस्य ।

प्रचुरसलिलोपगूढं

करोति धार्त्री यदि स्त्रियः ॥”

भागो दृष्टादिरस्मिन् दीयते इति । भाग +
 “भागादयच्च ।” ५ । १ । ४६ । इति यत् ।)
 भागिके, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (भाग-
 मर्हति । भाग + “दृष्टादिभ्यो यत् ।” ५ । १ ।
 ६६ । इति यत् ।) भागार्हम् । (भज + ख्यत् ।
 भजनीयम् ॥)

भाङ्गीनं, त्रि, (भङ्गाया भवनं चेत्यमिति । “विभाषा
 तिलमाषोभाभङ्गाण्यः ।” ५ । २ । ४ । इति पक्षे
 खञ् ।) भङ्गाच्चेत् । तत्पर्यायः । भाङ्गम् २ ।
 इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “एवं माष्यन्तु माषीणं कौद्रयं कौद्रवीणवत् ।
 तथा भाङ्गश्च भाङ्गीनसुखमौमीनमित्यपि ॥”)

भाज, त् क पृथक्कृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अवभाजत्
 घनं भ्रातृवर्गः । इति दुर्गादासः ॥

भाजनं, स्त्री, (भाज्यते इति । भाज पृथक्करणे +
 ल्युट् ।) पात्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०२ ।
 “राजतं भाजनं हृत्वा कपोतः संप्रजायते ॥”)
 योग्यम् । इति मेदिनी । ने, १०१ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ३४ । २०५ ।

“तस्माज्जितात्मा राजा स्यादयुक्तदण्डो विशेष-
 वित् ।

प्रजापुरागादेवं हि स भवेद्भाजनं श्रियः ॥”)

“यः संवाद्यते नित्यं योऽभिरादांस्तित्तति ।
 यश्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥”
 इति मत्स्यपुराणम् ॥

आङ्कपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

भाजितं, त्रि, (भाज्यते स्मिति । भाज + क्त ।)
 पृथक्कृतम् । विभक्तम् । इति भाजधातोः कर्मणि
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (भावे + क्त ।) भागे, स्त्री ॥

भाजी, स्त्री, (भाज्यते इति । भाज + कर्मणि
 घञ् । भाज + “जानपदकुण्डगौणस्थलभाज-
 नागेति ।” ४ । १ । ४२ । इति डीष् ।) यज्ञन-
 विशेषः । अन्यत्र भाजा । इति स्त्रीत्यटीकायां
 दुर्गादासः ॥

भाज्यं, त्रि, भागार्हम् । भाजनीयम् । इति भाज-
 धातोः कर्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भाटकः, पुं, स्त्री, (भटतीति । भट पोषणे + खलु ।)
 व्यवहारार्थं दत्तशकटादिलभ्यधनम् । इति
 हलायुधः ॥ भाड़ा इति माषा । अथ गृहादि-
 भाटकम् ।

“परभूमौ गृहं कृत्वा भाटयित्वा वसेत्तु यः ।
 स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम् ॥
 स्तोमं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः ।
 निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन ॥”
 कात्यायनः ।

“गृहवाप्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।
 स्वामिनो नार्पयेद्युवावत्तावद्वाप्यः स भाटकम् ॥”
 वापी परकृता प्रतिष्ठितेति विवक्षितम् ।
 “हृत्स्वम्बगोखरोऽद्यादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ॥
 स्वामिनो नार्पयेद्युवावत् तावद्वाप्यः स भाट-
 कम् ॥”

वृद्धमनुः ।

“यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा नान्यत्र गच्छति ।
 भाटं न दद्याद्वाप्योऽवावन्तुः स्यापि भाटकम् ॥”
 शकटं वृषनौकादिरप्युपलक्षणम् । अनुः स्या-
 वाहितस्यापि शकटादेः । इति विवादचिन्ता-
 मणिः ॥

भाणः, पुं, (भण्यतेऽनेन । भण + अधिकरणे
 घञ् ।) नाटकादिदृश्यरूपकान्तर्गतरूपक-
 विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६८ ॥ तस्य
 लक्षणादि यथा,—

“भाणः स्याद्भूतचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।
 एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विदुः ॥
 रङ्गे प्रकाशयेत् स्वनाशुभूतमितरेण वा ।
 सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुण्यादाकाशभाषितैः ॥
 सूचयेद्दीर्घद्वारौ शौच्यसौभाग्यवर्णनैः ।
 तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ॥
 सुखनिर्वहणे सखी लास्याङ्गानि दद्यापि च ॥
 अत्राकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वमेवा-
 नुवदन्नुत्तरप्रत्युत्तरे कुण्यात् । शृङ्गारवीरसौ-
 च सौभाग्यशौच्यवर्णया सूचयेत् । प्रायश्चरणात्
 कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति । उदाहरणं लीला-
 मधुकरः ।” इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

भाखंडं, स्त्री, (भण्यते भणति वेति । भण् शब्दे +
 “जमन्ताड्डः ।” उणा० १ । ११३ । इति डः ।
 ततः प्रज्ञादित्वाद् ।) पात्रम् । (यथा, महा-
 भारते । १३ । १११ । १०२ ।

“हृत्वा तु काष्ठं भाखंडं क्षमियोनौ प्रजायते ॥”)
 वणिङ्मूलधनम् । भूषा । अश्वभूषा । इति
 मेदिनी । डे, २१ ॥ (यथा, महाभारते । ७ ।
 २६ । २३ ।

भातुः

“विप्रविहङ्गुयावलगाश्चिन्नभाङ्गाः परासवः ।
सारोहास्तुरगाः पेतुर्मथिताः पार्थमागङ्गैः ॥”
नष्टभाङ्गस्य दण्डादिविधिर्यथा,—

“अराजदैविकं नष्टं भाङ्गं दाप्यस्तु वाहकः ।
प्रस्थानविपन्नश्चैव प्रदाप्यो दिगुणां भूतिम् ॥
भाङ्गं यसनमागच्छेत् यदि वाहकदोषतः ।
दाप्यो यत् तत्र नश्येत् देवराजकृतादृते ॥”

इति मिताचरायां नारदः ॥

नदीकूलद्वयमध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥
(भाङ्गते इति । भङ्गि + अच् । भाङ्गस्तस्य भावः
इत्यण् ।) भाङ्गवृत्तिः । इत्यजयपालः ॥ भाङ्गामि
इति भाषा ॥

भाङ्गः, पुं, गर्हभाङ्गवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भाङ्गपुटः, पुं, (भाङ्गे पुटा यस्य ।) नापितः ।
इति जटाधरः ॥

भाङ्गपुष्पः, पुं, सर्पविशेषः । तत्पर्यायः । कौकुटि-
कन्दलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भाङ्गागारः, पुं, (भाङ्गानां पात्रादीनामागारः ।)
गृहविशेषः । भाङ्गार इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । मन्थरः २ । इति शब्दमाला ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५४ ।

“भाङ्गागारायुधागारान् योधागाराञ्च सर्वशः ।
अश्वगारान् गजागारान्बलाधिकरणानि च ॥”

भाङ्गारी, [न] पुं, (भाङ्गारोऽधिकारित्वेना-
स्यस्येति । भाङ्गार + इनिः ।) भाङ्गाराध्यक्षः ।
भाङ्गारी इति भाषा । यथा, यवहारप्रदीपे ।

“क्षुधितसृजितः कामी विद्यार्थी कृषिकारकः ।
भाङ्गारी च प्रवासी च सप्त सुमान् प्रबोधयेत् ॥

भाङ्गिः, पुं, (भङ्गि + इन् । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) नापितस्य क्षुराद्याधारः । भाङ्गि
इति भाषा । इति भाङ्गिवाहशब्ददर्शनात् ॥

भाङ्गिलः, पुं, (भाङ्गिरस्त्वस्येति । भाङ्गि +
लच् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

भाङ्गिवाहः, पुं, (भाङ्गिं क्षुराद्याधारं वहतीति ।
वह् + अच् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

भाङ्गीरः, पुं, (भाङ्ग + ईरच् । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ ब्रज-
मण्डलान्तरे घोडश्ववटवनमध्ये द्वितीयवटवनम् ।
यथा,—

“सङ्केतवटमादौ तु भाङ्गीराख्यं वटं द्वयम् ॥”

इति नारायणभट्टकृतब्रजभक्तिविलासः ॥

भातं, क्ली, (भा दीप्तौ + क्तः ।) प्रभातम् । इति
शब्दमाला ॥ (भा + भावे क्तः ।) दीप्तिः ॥
तद्वति, त्रि ॥

भातिः, क्ली, (भा + क्तिन् ।) शोभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १८ । १२ ।

“यत्तद्वपुर्भातिविभूषणायुधै-

रयत्तच्चिद्वत्तमधारयद्विरः ।

बभूव तेनैव स वामनो वटुः

संपश्यतोर्द्विगतिर्यथा नटः ॥”)

भातुः, पुं, (भातीति । भा + “कमिमनिजनिगा-
भावादिभ्यश्च ।” उणा० १ । ७३ । इति तुः ।)

भाद्रः

सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीप्तः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

भाद्रः, पुं, (भाद्री पौर्णमास्यस्मिन्निति । भाद्री +
“सास्तिन् पौर्णमासीति ।” ४ । २ । २१ ।
इत्यण् ।) भाद्रपदनचत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन्
मासे सः । वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौष्ठपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । ११ । ४ । ९७ ॥ स च द्विविधः ।
सिंहस्थरविकालः सौरः । १ । सिंहस्थरथा-
रञ्ज्युक्तप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्यचान्द्रः । कृष्ण-
प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणचान्द्रः । २ । इति
मलमासतत्त्वम् ॥ तत्र जातफलम् ।

“नभस्यमासे खलु जन्म यस्य
घोरो मनोज्ञश्च वराङ्गनानाम् ।
रिपुप्रमाथी कुटिलोऽतिमर्मा
प्रपन्नभर्ता स भवेत् सहासः ॥”

इति कोष्ठोपदीपः ॥ * ॥

तत्र गोः प्रसवे नारदः ।

“भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः सम्प्लव्यते ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पश्यते शुभम् ।
प्रसूतां तत्तृणदेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्ते राजसर्वपैः ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥”
यादृतिभिश्चायं होमः ।

“सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥”
इति ॥

तथा ।

“सिंहराशौ गते सूर्ये गोः प्रसूतिर्यदा भवेत् ।
पौषे च महिषी सृते दिवैवाश्वतरौ तथा ।
तदानिष्टं भवेत् किञ्चित् तच्छान्त्यै शान्तिकं
चरेत् ॥

अस्य वामेतिस्मृतेन तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ।
जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमधोत्तराधिकम् ॥
नृत्यञ्जयविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ।
श्रीस्मृतेन ततः स्नायात् शान्तिस्मृतेन वा पुनः ॥
मध्यरात्रौ निशीथे वा यदा गौः क्रन्दते तदा ।
ग्रामे वास्य गृहे वापि शान्तिकं पूर्ववद्दिशेत् ॥”

संक्रमणोत्तरघोडश्वदण्डात्मकपुण्यकालाभ्यन्तरे
गोः प्रसवे विप्रसम्पदानकगोप्रदानपूर्वकशान्तिः
कार्या इति विशेषः । तदतिरिक्तसिंहस्थरवौ
गोः प्रसवे शान्तिमात्रं कर्तव्यं न गोः प्रदानम् ।
निर्णयसिन्धुघृताद्भुतसागरप्रसीधवचनजात-
मीमांसानुसारादिति ॥ * ॥ अथ भाद्रकृतम् ।

तत्र जन्माष्टमीव्रतप्रमाणन्तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम् ।
श्रावणपौर्णमास्यनन्तरितभाद्रकृष्णायुष्यां रात्रि-
मध्ये सुहृत्ताष्टमीरोहिणीयोगरूपजयन्तीलाभे
तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा परदिने ।
जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्यां उभयदिने
रोहिणीयुक्ताष्टमीलाभे परदिने । रोहिण्यलाभे
तु निशीथसम्पत्तिश्रावणमास्यम् । उभयदिने
निशीथसम्पत्ते तदसम्पत्ते वा परदिने इति ।

भाद्रः

तत्र प्रयोगः पूर्वदिने संयमं विधाय तद्दिने
कृतप्रातःस्नानादिराचान्तः । ॐ सूर्यः सोम
इति पठित्वा ॐ तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि-
मन्त्रेण नारायणं संस्तुय ॐ तत् सत् इत्युच्चार्य
उदङ्मुखो दर्भहस्तस्ताम्रपात्रे कुशतिलजला-
न्यादाय ॐ अद्य भाद्रे मासि कृष्ण पक्षे अष्टम्यां
तिथौ असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा विष्णु-
लोकप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीकृष्ण-
जन्माष्टमीव्रतमहं करिष्ये इति संकल्पयेत् ।
यद्युपवासदिने प्रातः सप्तमी तदाष्टम्यां तिथौ
इत्यत्र सप्तम्यां तिथावारभ्य इति वक्तव्यम् ।
ततः सामगस्तु ॐ देवो वो द्रविणोदा पूर्णां
विवशसिचं उदासिचहसुपवा प्रखुडमादिदेवो
देव ओहते । इति पठेत् । ॐ धर्माय धर्मे-
श्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्युच्चार्य

“ॐ वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।
अर्चयित्वोपवासेन भोक्त्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यज्ञोविन्द त्रियोनिजम् ।
तन्मे सुचतु मां चाहि पतितं श्रीकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावदयन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द ! प्रसीद पुरुषोत्तम ! ॥”
इति पठेत् ।

तत आङ्गिकं समाप्याहंरात्रे तत्तत्प्रतिमासु
पटादिषु वा आवाहनविसर्जनसहितं शाल-
ग्रामे घटादिस्थजले वा आवाहनविसर्जन-
रहितं पूजयेत् । ततो ध्यानम् ।

“माञ्चापि बालकं सुप्तं पर्यङ्के स्तनपायिनम् ।
श्रीवत्सवक्षःपूर्णाङ्गं नीलोत्पलदलच्छविम् ॥”
इति ध्यात्वा श्रीकृष्ण स्वागतं इति पृच्छेत् ।

इदमासनं ॐ कृष्णाय नमः । इत्यासनं दत्त्वा
एतत् पाद्यम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः ॐ यज्ञाय
यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्युच्चार्य इदमर्घ्यम् ॐ श्रीकृष्णाय
नमः । इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः ।
इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः । ततो
दधिमधुघृतात्मकं मधुपर्कमानीय एष मधुपर्कः
ॐ श्रीकृष्णाय नमः । इदमाचमनीयम् ॐ
श्रीकृष्णाय नमः । लौकिकषष्टाधिकशतचय-
तोलकपरिमितान्यूनं जलमानीय ॐ योगाय
योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इदं स्नानीयजलम् ॐ श्रीकृष्णाय
नमः । इदं वस्त्रं इदमाभरणम् एष गन्धः इदं
पुष्पम् एष धूपः एष दीपः इदं नैवेद्यम् ॐ
विश्वाय विश्वेश्वराय विश्वपतये विश्वसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः । इत्यनेन नैवेद्यं दद्यात्
स्वापयेच्च । ततो नमो देव्यै श्रियै नमः ।
इति मन्त्रेण श्रियं पूजयेत् । ततः स्वयंशोक्त-
विधिनायिं संस्थाप्य घृततिलाभ्याम् । ॐ
धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय

भाद्रः

गोविन्दाय नमो नमः स्वाहा । इत्यनेनाष्टो-
त्तरशतमष्टाविंशतिमष्टौ वा जुहुयात् । ततो
गुह्यतेन वसोधारां भित्तौ दद्यात् । ततो
नाडीच्छेदं भावयेत् । ॐ षष्ठे नम इति षष्ठीं
पूजयेत् । ततो भगवतः श्रीकृष्णस्य नामकरणान्न-
प्राशनचूडाकरणोपनयनोद्वाहसंस्कारान् भाव-
येत् । ततः प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तन्नामभिः
पूजयेत् । ॐ देवक्यै नमः एवं वसुदेवाय यशो-
दायै नन्दाय रोहिण्यै चण्डिकायै बलदेवाय
दत्ताय गङ्गाय चतुर्भुजाय इत्यनेन यथाशक्ति
पञ्चोपचारैः पूजयेत् । ततः शङ्खेन कुशपुष्प-
चन्दनजलान्यादाय भूमौ जानुनी पातयित्वा,
ॐ क्षीरोदाण्यवसंभूत अत्रिनेत्रसङ्गव ।।
गृहाणार्घ्यं शशाङ्कं रोहिण्या सहितो मम ॥
ॐ सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः । इत्यर्घ्यं दद्यात् । ततः
प्रणाममन्त्रौ ।

“ॐ ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये
नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त ! सुधावास नमोऽस्तु ते ॥
नमोमखलदीपाय शिरोरत्नय धूर्जटे ।
कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥”
ततश्च ।

“अनघं वामनं श्रौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥
वराहं पुण्डरीकाक्षं वृषिहं देवसूदनम् ।
दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥
गोविन्दमच्युतं देवमनन्तमपराजितम् ।
अधोक्षजं जगद्बीजं स्वर्गस्थित्यन्तकारिणम् ॥
अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं विविक्रमम् ।
नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥
प्रपद्येहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ॥”
इति स्तवः ॥

ततः प्रणमेत् ।

“प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
त्राहि मां सर्वदेवेश हरे ! संसारसागरात् ॥”
ततः प्रार्थयेत् ।

“ॐ त्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवाहरे !
सर्वलोकेश्वर त्राहि पतितं मां भवार्णवे ॥
देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ।
त्राहि मां सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाहरे ! ॥
दुर्गतास्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् ।
सोऽहं देवातिदुर्लभं त्राहि मां दुःखसागरात् ॥
पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
त्राहि मां देवदेवेश ! ततो नान्योऽस्ति
रक्षिता ॥”
इति प्रार्थयेत् ॥

“यद्वाल्मीक्यं यच्च कौमारे वार्हके यच्च यौवने ।
तत् पुराणं वृद्धिमाप्नोतु पापं हर हलायुध ! ॥”
इति वदेत् ॥

भाद्रः

ततो ब्रह्मगीतवादिवृत्तैः कालं नयेत् । पर-
दिने प्रातःस्नानादिकं कृत्वा भगवन्तं श्रीकृष्णं
यथाविधि संपूज्य दुर्गायाश्च महोत्सवः कार्यः ।
ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तेष्वो दक्षिणां दद्यात्
सुवर्णादि यत् किञ्चिद्विदितं श्रीकृष्णो मे प्रीयता-
मिति ।

“ॐ यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजौजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्ते तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युच्चार्य विसर्जयेत् ॥”
ततश्चोपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने
पारणम् । यदा तु महानिशायाः पूर्वमेकतर-
स्यावसानं अन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं
वा तदैकतरावसाने पारणम् । यदा तु महानि-
शायासुभयस्थितिः तदा उत्सवान्ते पारणं
कुर्व्यात् । तत्र मन्त्रः । ॐ सर्वाय सर्वेश्वराय
सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ।
पारणानन्तरं समापनमन्त्रः । ॐ भूताय
भूतेश्वराय भूतपतये भूतसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्यनेन व्रतं समापयेत् ॥ * ॥
भाद्रयुक्तपञ्चमीमधिलक्ष्य भविष्योत्तरे ।

“तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां अह्वयान्वितः ।
यस्त्वालिख्य नरो भक्त्या कृष्णवर्णादिवर्णकैः ।
पूजयेद्ब्रह्मपुत्रैश्च सर्पिर्गुग्गुलुपायसैः ॥
तस्य तुष्टिं समायाति पद्मगास्तचकादयः ।
आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नामान् संपूजयेन्नरः ॥
इयमेवालेख्यनागपञ्चमीति वाचस्पतिमिश्राः ।
आलेख्यनागाः कर्कोटकादयः पूर्वलिखिताः
पूजा च आरण्यपञ्चमीविहितेति बोध्यम् ॥ * ॥
अथ हरेः पार्श्वपरिवर्तनम् । तत्र दादृशां
सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे । आभाका-
सितपक्षेष्णु श्यनावर्तनादिकमिति ब्रह्मपुरा-
णात् ॥ भाद्रयुक्तद्वादशां अवगमय्युक्तायां
सन्ध्यासमये दादृश्यान्क्षमाभावे एकादश्यादिषु
पादयोगे तदभावेऽपि दादृशां केवलायां वा
कृताङ्गिकः सायं सन्ध्यायां देवं संपूज्य ।

“ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशीं तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव ! ॥”
इति प्राञ्जलिः पठेत् ॥

“त्वयि सुप्ते जगन्नाथ ! जगत् सुप्तं भवेदिति ।
प्रबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥ * ॥

अथ सिंहाके चतुर्थी चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तम् ।
सिंहाकेमधिलक्ष्य ब्रह्मपुराणम् ।

“नारायणोऽभिषमस्तु निशाकरमरीचिषु ।
स्थितचतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यानापतेच सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रस्तु प्रमादाद्दीप्य मानवः ।
पठेद्वाज्येयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ॥”
अभिषमो मिथ्यापरीवादविषयीभूतः । सोऽभि-
शापः अद्यापि मनुष्यान् पतितः । ततश्च
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुशतिलजलान्यादाय

भाद्रः

ॐ अद्येत्यादि सिंहाकेचतुर्थीचन्द्रदर्शनकन-
पापक्षयकामो धात्रेयीवाक्यमहं पठिष्ये । इति
संकल्प्य ।

“ॐ सिंहः प्रसेनमवधीतु सिंही जामवता
हतः ।

सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येव स्यमन्तकः ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तं धात्रेयीवाक्यं पठेत् ॥ * ॥
अथानन्तव्रतम् । तत्र यद्दिने पूर्वाह्णलाभस्तद्दिने
व्रतम् । उभयदिने चेतु परदिने युग्मात् । व्रतानु-
ष्ठानविधितु पङ्क्तौ त्रयः ॥ * ॥ अथागस्त्यार्थ-
दानम् । प्रमाणानु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम् ।
सिंहस्थारविकर्तयत्वेन सौरमासादरः । कर्त्तव्य-
संक्रान्तिपूर्वदिनत्रयाभ्यन्तरे कृतस्नानादिकृता-
द्विकस्तिलकुशजलान्यादाय ॐ सत् सदित्युच्चार्य
ॐ अद्येत्यादि सर्वाभिलषितसिद्धिकामोऽगस्त्य-
पूजनमहं करिष्ये इति संकल्प्य शालग्रामे
जले वा दक्षिणासुखः एतत् पादम् ॐ अग-
स्त्याय नमः । सितपुष्पाक्षतयुक्तं जलं शङ्खेन
गृहीत्वा इदमर्थम् ।

ॐ काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भवा ।
मित्रावरुणयोः पूत कुम्भयोर्ने नमोऽस्तु ते ।
ॐ अगस्त्याय नमः । एवमाचमनीयस्नानीय-
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिकं दद्यात् ।
ॐ आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः ।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥”
इति प्रार्थयेत् ॥ इति कृत्यतत्त्वम् ।

भाद्रपदः, पुं. (भाद्रपदानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
भाद्रपदी सा यत्र मासे सः । भाद्रपदी + अण्)
भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७ । (यथा, —
“ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः ।
तद्यथा । भाद्रपदाश्चतुर्जौ वर्षाः ।” इति
सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

भाद्रपदा, स्त्री, पूर्वभाद्रपदानक्षत्रम् । उत्तर-
भाद्रपदानक्षत्रम् । तत्पञ्चायः । प्रौष्ठपदा १ ।
इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥

भाद्रमातुरः, पुं, (भद्रमातुरपत्यमिति । भद्रमाह +
“मातुरत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ।” ४ । १ । ११५ ।
इति अण् । “उकाराश्चान्तादेशः ।” इति
काशिका ।) सतीतनयः । “सत्वास्तु तनये साम्ना-
तुरवद्भाद्रमातुरः ।” इति हेमचन्द्रः । ३ । ११० ।
भाद्रः, पुं, (भाति चतुर्दशसुवनेषु स्वप्नभया दीप्यते
इति । भा + “दाभाभ्यां डुः ।” उणा० १ ।
३२ । इति डुः ।) सूर्यः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ३ । २४ ।

“अनन्तः कपिलो भाद्रुः कामदः सर्वतोमुखः ॥”
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । २७ ।
“सर्वगः सर्वविद्भाद्रुर्विष्वक्सेनो जनाह्वनः ॥”
प्राध्यायाः पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । ४८ ।
“विश्ववासुश्च भाद्रुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ।
इत्येता देवगन्धर्वा प्राध्यायाः परिकीर्त्तिताः ॥”
अङ्गिरःसूक्तपसः पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव ।
३ । २२० । ८ ।

“तपसश्च मनुं पुत्रं भानुश्चाप्यङ्गिराः स्तुजतु ॥”
 यादवविशेषः । यथा, हरिवंशे । १४७ । २ ।
 “कथां भानुमतीं नाम भानोर्दुहितरं वृष ! ।
 जहारात्मवधाकाङ्क्षी निकुम्भो नाम दानवः ॥”
 किरणः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६४ । २ ।
 “भद्रादृष्टञ्जयिया विभास्युक्ते शोचिर्भानवो
 दामपमन् ॥”
 “भानवो रक्षयः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
 अर्कवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ प्रभुः ।
 राजा । इति धरणिः ॥ वृत्ताहृतपिठविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥
 भानुः, स्त्री, (भातीति । भा + नुः) भानुमती ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (दत्तकन्याभेदः । यथा,
 मनुष्यपुराणे । ५ । १५ ।
 “श्रद्धां देवमातृणां प्रजाविस्तरमादितः ।
 मरुत्वतो वसुधांसी लब्धा भानुररुन्वती ॥”
 भानुपत्ता, स्त्री, (भानुरिव दीप्तिमत् फलमस्याः ।)
 कदली । इति जटाधरः ॥
 भानुमती, स्त्री, (भानु + मतुप् + डौप् ।) विक्र-
 मादितराजपत्नी । यथा,—
 “देवगुरोः प्रसादेन जिज्ञासे मे सरस्वती ।
 तेनाहं वृष ! जानामि भानुमत्यास्तिनं यथा ॥”
 इति वररुचिः ॥
 (ज्ञतवीर्यस्य दुहिता । सा च अहंयातिः पत्नी ।
 “यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
 “अहंयातिः खलु ज्ञतवीर्यदुहितरसुप्रयेमे भानु-
 मतीं नाम । तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः ॥”
 अमिरवः प्रथमा सुता । यथा, महाभारते ।
 ३ । २१७ । ३ ।
 “प्रजासु तासु सर्वसु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
 देवो भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥”
 यादवभानोः कन्या । यथा, हरिवंशे । १४७ । २ ।
 “कथां भानुमतीं नाम भानोर्दुहितरं वृष ! ।”
 दुर्योधनपत्नी । यथा, वेणीसंहारनाटके २
 अङ्के ।
 “आर्य ! एषा भानुमती देवी पत्युः समर-
 विजयाय श्रया निर्वातगुरुपादवन्दनाद्यप्रभृति
 आरव्यनियमा बाजोद्याने तिष्ठतीति ॥”
 गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १२६ ।
 “भुक्तिसुक्तिप्रदा भेषो भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
 भागीरथी भानुमती भास्यं भोगवती भृतिः ॥”
 भानुमान्, [तु] पुं, (भानवः सन्त्यस्येति । भानु +
 मतुप् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 कुमारसम्भवे । ३ । ६५ ।
 “अथोपनिष्ये गिरिशाय गौरी
 तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
 विशोषितां भानुमतीं मथूखै-
 र्मन्दाकिनीं पुष्करबीजमालाम् ॥”
 कलिङ्गदेशजगतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ६ । ५१ । ३३ ।
 “भानुमांसु ततो भीमं शरवर्षेण दारयन् ।
 नगाद वज्रवनाद् नादयानो नभस्तनम् ॥”

केशिध्वजस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १३ । २१ ।
 “भानुमांसस्य पुत्रोभूक्ततदुन्वसु तत्-
 सुतः ॥”
 दीप्तिपुक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । १ । ३० । ४७ ।
 “चर्मण्यपि च गात्रेषु भानुमन्ति दृष्टाणि च ॥”
 भानुवारः, पुं, (भानोर्वारः ।) रविवारः । यथा,—
 “अमास्याया द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।
 एताः प्रशस्तास्तथयो भानुवारस्तथैव च ॥
 अत्र स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् ।
 उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम् ॥”
 इति तिथितत्त्वे सम्मर्षवचनम् ॥
 भानेमिः, पुं, (भानां प्रभाचक्राणां नेमिरिव ।)
 सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भाम, ड क्रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 आत्म-अक-सेट् ।) ड, भामते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 भाम, तु क कोपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अदन्त-
 चुरा-पर-अक-सेट् ।) अवभामत् । इति
 दुर्गादासः ॥
 भामः, पुं, (भामनमिति । भाम क्रोधे + घञ् ।)
 क्रोधः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । २ । १० ।
 “मदेचिदस्य प्रवृजन्ति भामा
 न वरन्ते परिवाधो अदेवोः ॥”
 “भामाः क्रोधा दीप्तिवो वा ।” इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥ भातीति । भा + “अर्क्षिस्तुसुहृद्ध-
 क्षिप्तुभायावापदीति ।” उणा० । १ । १९६ । इति
 मन् । सूर्यः । (भा + भावे मन् ।) दीप्तिः । इति
 मेदिनी । मे, २१ ॥ भगिनीपतिः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । ६ । १६ । ६६ ।
 “गुरुं मित्रं तथा भामं पुत्रश्च भगिनीं तथा ॥”
 भामकः, पुं, (भाम एव । स्वार्थे कन् ।) भगिनी-
 पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 भामा, स्त्री, (भामते इति । भाम् + अच् + टाप् ।)
 कोपना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
 भामिनी, स्त्री, (भामते इति । भाम् + णिनिः +
 डौप् ।) कोपना स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ॥
 स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,
 भागवते । ६ । १८ । ६ ।
 “एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ।
 सखी सहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्रा च भामिनी ॥”
 तुनयनामकगन्धर्वस्य दुहिता । यथा, मार्क-
 ण्डेयपुराणे । १२८ । ७ ।
 “राजपुत्र ! सुतेयं मे भामिनी नाम भामिनी ।
 अभिशपादादगस्त्यस्य विशालतनयाभवत् ॥”
 भामिनीविलासः, पुं, (भामिन्या विलासो यत्र ।)
 जगन्नाथमिश्रपण्डितराजकृतकाव्यमयविशेषः ।
 तस्याद्यष्टोकोऽयम् ।
 “दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगङ्गाः करटिनः
 करिण्यः कारुण्यासदमसमशीलाः खलु नृगाः ।
 इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमप्रिखानां पुनरयं
 नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् नृगपतिः ॥
 तस्य पुण्यिका । इति श्रीमत्पण्डितराजजग-

न्नाथविरचिते भामिनीविलासे प्रास्ताविकः
 प्रथमो विलासः । शृङ्गारवर्णनं द्वितीयो
 विलासः । श्रीकृष्णगुणानुवर्णनं तृतीयो विला-
 सश्च ॥
 भामि, [न] त्रि, (भामः क्रोधोऽस्यस्येति । भाम +
 “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । १२५ । इति इनि ।)
 क्रोधी । (तेजस्वी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७७ । १ ।
 “कथा दाशेमास्ये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने
 गीः ॥”
 “भामिने तेजस्विने ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
 भारः, पुं, (धियते इति । भृञ् भरणे + “अकर्त्तरि
 च कारके संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । १६ । इति
 घञ् ।) विंशतितुलापरिमाणम् । इत्य-
 मरः ॥ तत्तु अष्टसहस्रतोलकात्मकमिति यावत् ।
 जीवधः । यथा,—
 “अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
 ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिञ्चेत् गर्दभात् ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 विष्णुः । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥ गुरुत्वञ्च ॥
 (गुरुत्वगुणवदस्तु ।)
 भारण्डः, पुं, उत्तरकुब्जदेशजशकुनपक्षी । इति
 पुराणम् ॥
 भारतं, स्त्री, (भरतान् भरतवंशीयानधिकृत्य कृतो
 ग्रन्थ इत्यण् । यद्वा, भारं चतुर्वेदादिशास्त्रे-
 ष्वोऽपि सारांशं सतीतीति । तन् + ङः ।)
 ग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । ते, १३८ ॥ तत्तु
 व्यासप्रणीतलक्ष्मणोकात्मकमहाभारतसंज्ञकेति-
 हासः । तस्य श्रवणादिफलं यथा,—
 “भारतं श्रद्धयान्वितं भारतं परिकीर्त्तयेत् ।
 भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥
 यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
 विप्राय वेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।
 पुण्याच्च भारतकथां श्रद्धयाच्च नित्यं
 तस्य फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥
 नवनीतं यथा दधौ द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
 द्वादशानामुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठश्चतुष्पदाम् ।
 यद्येतानीतिहासानां तथा भारतसुखते ॥
 यस्मैनं आवायेत् आहो ब्राह्मणान् पादमस्ततः ।
 अन्त्यममन्त्रानं वै पितृस्तस्योपतिष्ठते ॥
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपहृहयेत् ।
 विमेत्यल्पश्रुतादेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥
 कार्ण्यं वेदमिमं विद्वान् आवाधित्वार्थमश्रुते ।
 भूयहत्याकृतञ्चापि पापं जह्यादसंशयः ॥”
 इति महाभारतम् ॥
 तद्वृत्तान्तो यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।
 “भारतं संप्रवक्ष्यामि भारावतरणं भुवः ।
 चक्रे कृष्णो युध्यमानः पाण्डवादिनिमित्ततः ॥
 विष्णुनाभ्यजनी ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रोऽविरचितः ।
 सोमस्ततो बुधस्तस्मादुर्व्यस्रान् पुरीरवाः ॥
 तस्माद्यस्तस्य पुत्रोऽभूदयथातिभरतः क्रूरः ।
 शान्तनुस्तस्य वंशेऽभूदगङ्गायां शान्तनोः सुतः ॥

भीष्मः सर्वगुणैर्युक्तो ब्रह्मवैवर्तपारगः ।
 शान्तनोः सत्यवत्याश्च द्वौ पुत्रौ संवभूवतुः ॥
 चित्राङ्गदन्तु गन्धर्वः पुत्रं चित्ररथोऽवधीतु ।
 अन्यो विचित्रवीर्योऽभूत् काशिराजसुतापतिः ॥
 विचित्रवीर्यं स्वयांते यासात्तत्तत्ततोऽभवत् ।
 धृतराष्ट्रोऽम्बिकापुत्रः पाण्डुरम्बालिकासुतः ॥
 भुजिष्ठायास्तु विदुरो गान्धार्थ्यं धृतराष्ट्रतः ।
 दुर्योधनप्रधानास्तु शतसंख्या महाबलाः ॥
 पाण्डोः कुन्त्याश्च मादृशाश्च पञ्च पुत्राः प्रजज्ञिरे ।
 युधिष्ठिरो भीमसेनः अर्जुनो नकुलस्तथा ।
 सहदेवश्च पञ्चैते महाबलपराक्रमाः ॥
 कुरुपाण्डवयोर्वैरं देवयोगाद्भूव ह ।
 दुर्योधनेन वीरेण पाण्डवाः समुपहृताः ।
 दग्धा जतुगृहे वीरास्ते सुक्ताः सुधियामलाः ॥
 ततस्त एकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 विप्रवेशा महात्मानो निहत्य वकराक्षसम् ॥
 ततः पाञ्चालविषये द्रौपद्यास्ते स्वयंवरम् ।
 विद्याय वीर्यशुक्लां तां पाण्डवा उपयेमिरे ॥
 द्रोणभीष्मानुमत्या च धृतराष्ट्रः समानयत् ।
 अहं राज्यं ततः प्राप्ता इन्द्रप्रस्थे पुरोत्तमे ॥
 राजसूयं ततश्चक्रुः सर्वा कृत्वा यतव्रताः ।
 अर्जुनो द्वारवत्यास्तु सुभद्रां प्राप्तवान् प्रियाम् ॥
 वासुदेवस्य भगिनीं मित्रं देवकिनन्दनम् ।
 गाण्डीवं नाम तद्वियं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 अक्षयान् शायकांश्चैव तथाभेद्यश्च दंशनम् ॥
 स तेन धनुषा वीरः पाण्डवो जातवेदसम् ।
 कृष्णद्वितीयो वीभत्सुरतर्पयत वीर्यवान् ॥
 वृषान् दिग्विजये जित्वा रत्नान्यादाय वै ददौ ।
 युधिष्ठिराय महते भ्रात्रे नीतिविदे मुदा ॥
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
 जितो दुर्योधनेनैव मायादूतेन पापिना ।
 कर्णदुःशासनमते स्थितेन शकुनेर्मते ।
 अथ द्वादशवर्षाणि वने ते पुष्पेक्षतपः ॥
 सद्यौम्या द्रौपदीसत्या सुनिवृत्ताभिसंवृताः ।
 ययुर्विराटनगरं गुप्तरूपेण संस्थिताः ॥
 वर्षमेकं महाप्राज्ञा गोप्यहादिमपालयन् ।
 ततो ज्ञाताः स्वकं राष्ट्रं प्रार्थयामासुरादृताः ॥
 पञ्च यामानर्हं राज्यं वीरा दुर्योधनं वृषम् ।
 नाप्रवन्तः कुरुक्षेत्रे युद्धं चक्रुर्वलान्विताः ॥
 अचौहिणीभिर्दिव्याभिः सप्तभिः परिवारिताः ।
 एकादशभिरुद्युक्तास्तेऽपि दुर्योधनादयः ॥
 आसीद्युद्धं स्वर्गमार्गं देवासुरवलोपमम् ।
 भीष्मः सेनापतिरभूदादौ दुर्योधने बले ॥
 पाण्डवानां शिखण्डी च तथोर्ध्वं बभूव ह ।
 शस्त्राशस्त्रैर्महाघोरं दशराजं शराशनिः ॥
 शिखण्डार्जुनबाणैश्च भीष्मः शराशतेक्षितः ।
 उत्तरायणमीत्याय ध्यात्वा देवं गदाधरम् ॥
 उक्त्वा धर्मान् बहून् वर्षास्तर्पयित्वा पितॄन्
 बहून् ।
 आनन्दे तु पदे लीनो विमले सुक्तकिस्त्रिषे ॥
 ततो द्रोणो ययौ योद्धुं धृष्टदुम्नेन वीर्यवान् ।
 दिनानि पञ्च तदुद्युद्धमासीत् परमदारुणम् ॥

य एते पृथिवीपाला हृताः पार्थास्तसागरे ।
 शोकमासाद्य पुत्रेण द्रोणोऽपि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 ततः कर्णो ययौ योद्धुमर्जुनेन महात्मना ।
 दिनद्वयं महद्युद्धं कृत्वा पार्थास्तसागरे ॥
 निमग्नः सूर्यलोकान्तु ततः प्राप स वीर्यवान् ।
 ततः शल्यो ययौ योद्धुं धर्मराजेन धीमता ॥
 दिनार्धेन हतः शल्यो बाणैर्ज्वलनसन्निभैः ।
 दुर्योधनोऽथ वेगेन गदामादाय वीर्यवान् ॥
 अभ्यधावत वै भीमं कालान्तकयमोपमम् ।
 अथ भीमेन वीरेण गदया विनिपातितः ॥
 अश्वत्थामा ततो द्रौणिः सुभं सैन्यं ततो निशि ।
 जघान बाहुवीर्येण पितुर्वधमनुस्मरन् ॥
 धृष्टदुम्नं जघानाथ द्रौपदेयांश्च वीर्यवान् ।
 द्रौपद्यां रोदमानायामश्वत्थामः शिरोमणिम् ।
 ऐषीकास्त्रेण तं जित्वा जग्राहार्जुन उत्तमम् ॥
 युधिष्ठिरः समान्वास्य स्त्रीजनं शोकसङ्कुलम् ।
 स्नात्वा सन्तर्प्य देवांश्च पितॄन्थ पितामहान् ।
 आश्वसितोऽथ भीष्मेण राज्यं चैवाकरोन्महत् ॥
 विष्णुमीजेऽश्वमेधेन विधिवदक्षिणावता ।
 राज्यं परिचितं स्थाप्य यादवानां विनाशनम् ॥
 श्रुत्वा तु मौषले राजा जम्पा नामसहस्रकम् ।
 विष्णोः स्वर्गं जगामाथ भीमादेर्भाटभिर्युतः ॥
 इति गारुडे १५० अध्यायः ॥*॥
 वर्षभेदः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य
 नववर्षान्तर्गतनवमवर्षः । तद्विवरणं यथा,—
 “उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महासुने ! ।
 कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गश्च गच्छताम् ॥
 महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमावृत्तपर्वतः ।
 विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः ॥
 अतः संप्राप्यते स्वर्गो सुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च ।
 तिर्यक्कुलं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा सुने ! ॥
 इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यस्थान्तश्च गम्यते ।
 न खल्वन्यत्र मर्यानां कर्मभूमौ विधीयते ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निर्णयः ।
 इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रपर्णी गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्तथ वारुणः ।
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥
 योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
 पूर्वं किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ।
 इत्यायुद्धवणिज्याद्यैर्वर्तयन्तो अवस्थिताः ॥
 शतदश्वान्भगादाया हिमवत्यादिनिःसृताः ।
 वेदस्मृतिमुखाश्चान्याः पारिपात्रोद्भवा सुने ! ॥
 नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिःसृताः ।
 तापो पयोष्णी निर्वन्ध्याप्रमुखा ऋक्षसम्भवाः ॥
 गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा ।
 सत्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ॥
 कृतमाला ताम्रपर्णी प्रमुखा मलयोद्भवाः ।
 त्रिसामा ऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥
 ऋषिकुल्या कुमाख्याद्याः शुक्तिमत्यादिसम्भवाः ।

यासां नदुपनदश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः ।
 तास्मिमे कुरुपाञ्चालमध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 ओड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च कृत-
 स्वशः ॥
 तथापरान्ताः सौराष्ट्राः शूराभीरास्तथाऽर्वा-
 मारुका मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः ।
 सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाखाः शाकल-
 वासिनः ॥
 मद्रा रामास्तथाम्बुजाः पारसीकादथस्तथा ।
 यासां पिवन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
 समीपतो महाभाग ! हृष्टपुष्टजनाकुलाः ।
 चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महासुने ! ॥
 कृतं जेता द्वापरश्च कलिञ्चान्यत्र न क्वचित् ।
 तपस्तप्यन्ति यतयो जुहुते चरच यन्निनः ॥
 दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ।
 पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बुद्वीपे सदेव्यते ॥
 यज्ञैर्यज्ञपतिर्विष्णुरन्यद्वीपेषु चान्यथा ।
 तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महासुने ! ॥
 यतो हि कर्मभूरंषा ततोऽन्या भोगभूमयः ।
 अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ! ॥
 कदाचित्कभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥
 गायन्ति देवाः किल गौतकानि
 धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।
 स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते
 भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥
 कर्मास्यसङ्कल्पिततत्फलानि
 सन्त्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
 अवाप्य तां कर्ममहोमनन्ते
 तस्मिन्नयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥
 जानीम नैतत् क्व वयं विलीने
 स्वर्गप्रदे कर्मणि देहवन्म ।
 प्राश्नाम धन्याः खलु ते मनुष्या
 ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥
 नववर्षेणु मैत्रेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया ।
 लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव ॥
 जम्बुद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः ।
 मैत्रेय ! बलयाकारः स्थितः चारोदधिर्बहिः ॥
 इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः ॥*॥
 आस्मन् वर्षे जन्मकारणं तत्साफल्यं यथा,—
 “शतजन्मतपः कृत्वा जन्मेदं भारते लभेत् ।
 करोति सफलं जन्म श्रुत्वा हरिकथान्तम् ॥
 अर्चनं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।
 स्मरणं कीर्तनं शश्वदगुणश्रवणमीप्सितम् ॥
 निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम् ।
 करोति सफलं जन्म कृत्वैतानि च भारते ॥”*॥
 अस्य पुण्यस्थलत्वं कर्मभूमित्वं परिमाणं
 यथा,—
 “कर्मणां फलभोगश्च सर्वेषां सुरसुन्दरि ! ।
 नैव स्वर्गं न पाताले नान्यद्वीपे श्रुतौ श्रुतम् ।
 कृत्वा शुभाशुभं कर्म पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
 अन्यत्र तत्फलं भुङ्क्ते कर्मैः कर्मनिबन्धनात् ॥

हिमालयादासमुद्रं पुण्यक्षेत्रं च भारतम् ।
श्रेष्ठं सर्वस्य लानाञ्च सुनीनाञ्च तपःस्थलम् ॥
लब्ध्वा तत्र जन्म जीवो वञ्चितो विष्णुमायया ।
श्रुत्वा करोति विषयं विहाय सेवनं हरेः ॥
कृत्वा तत्र महत् पुण्यं स्वर्गं गच्छति पुण्यवान् ।
गृहीत्वा स्वर्गकन्याञ्च चिरं स्वर्गे प्रमोदते ॥
स्वर्गमागच्छति नरो विहाय मानवीं तनूम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥१५६॥
अध्यायौ ॥

भारतः, पुं, (भरतस्य सुनेरयमिति । भरत + अण् ।) नटः । इति जटाधरः ॥ अग्निः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भरतस्य गोत्रापत्य-
मिति । भरत + अण् ।) भरतस्य गोत्रापत्यम् ॥
(यथा, महाभारते ॥ १. ११. ७४ ।

“तत्राश्रौषमहश्चैतत् कर्म भीमस्य भारत ! ॥”
भारतवर्षं, क्ली, (भारतं भरतसम्बन्धि वर्षमिति ।)
जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा,—
“हिमाद्रं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥”
तस्य नव भागा यथा,—
“भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निबोध मे ।
समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम् ॥
इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वो वारुणस्तथा ॥
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ।
योजनानां सहस्रं वै द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ॥
पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्तःस्थिता
द्विज ! ॥

इत्यायुड्वर्णिग्यादौः कर्मभिः कृतपावनाः ।
तेषां संयवहारश्च एभिः कर्मभिरिष्यते ॥
स्वर्गापवर्गप्राप्तिश्च पुण्यं पापश्च वै तथा ।
महेन्द्रो मलयः सत्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ॥
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च समैवात्र कुलाचलाः ।
तेषां सहस्रशः शान्ते भूधरा ये समीपगाः ॥
विस्तारोच्छ्रियणो रम्या विपुलाश्चित्रसानवः ।
कोलाहलः सर्वेभ्यो मन्दरो ददुराचलः ॥
वातन्वभो वेद्युतश्च मैनाकः सुरसस्तथा ।
तुङ्गप्रस्थो नामगिरिर्गोधनः पाण्डुराचलः ॥
पुण्यवीर्यजयन्तो च रेवतोऽर्जुन एव च ।
ऋष्यमूकः सगोमन्तः कूटशैलः कृतस्तरः ॥
श्रीपर्वतश्चकोरश्च शतशोऽन्येऽल्पपर्वताः ।
तैर्विमिश्रा जनपदा स्तेच्छाश्चाय्याश्च भागशः ।
तैः पीयन्ते सरिच्छेष्टा यास्ताः सम्यङ्निबोध मे ॥
गङ्गा सरस्वती सिन्धुश्चन्द्रभागा तथापगा ।
यमुना च शतद्रुश्च वितस्तेरावती कुङ्कुः ॥
गोमती धूतपापा च बाहुदा च द्रवदती ।
विपाशा देविका वज्रविशाला गङ्गकी तथा ।
कौशिकी चापरा विप्र ! हिमवन्दादिनिःसृताः ॥
वेदस्त्वतिर्वतसिनी रात्रिघ्नी सिन्धुरेव च ।
वेङ्का च म्यन्दना चैव सवान्नीरा महौ तथा ॥
पारा चर्मण्यती लूपी विदिशा वेचवत्यपि ।

सिप्रा ह्यवन्ती च तथा पारिपात्राश्रयाः
स्मृताः ॥
शोणो महानदश्चैव नर्मदा सुरसा क्रिया ।
मन्दाकिनी दशार्णा च चित्रकूटा तथापगा ॥
चित्रोत्पलाथ तमसा करतोया पिशाचिका ।
तथान्या पिप्पला ओणी विपाशा वज्रुला नदी ॥
सरोरुजा शुक्तिमती मङ्गुली त्रिदिवा क्रतुः ।
ऋक्षपादप्रसृता वै तथान्या वेगवाहिनी ॥
शिप्रा पयोष्णी निर्विन्ध्या तापी च निषधावती ।
वेणा वैतरणी चैव शिनीवाली कुसुमती ॥
तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिवा तथा ।
विन्ध्यपादप्रसृतास्ता नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥
गोदावरी भीमरथी कृष्णवर्णा तथापगा ।
तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेर्यधापगा ।
सह्यपादविनिष्क्रान्ता इमास्ताः सरिदुत्तमाः ॥
कृतमाला ताम्रपर्णी पुण्यजात्युत्पलावती ।
मलयाद्रिसमुद्भूता नद्यः शीतजलास्त्विमाः ॥
पितृसोमर्षिकुल्या च इचला त्रिदिवाल्या ।
लाङ्गुलिनी वंशकरा महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥
ऋषिका च कुमारी च मन्दगा मन्दवासिनी ।
कृशा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ॥
सर्वाः पुण्याः सरस्वत्यः सर्वा गङ्गाः समु-
द्रगाः ।
विन्ध्यस्य मातरः सर्वाः सर्वाः पापहराः
स्मृताः ॥
अन्याः सहस्रशः स्मृताः क्षुद्रनदी द्विजोत्तम ! ।
प्रावृट्कालवहाः सन्ति सर्वकालवहाश्च याः ॥
मत्स्याः कुशूलाः कुल्याश्च कुन्तलाः काशिकी-
शलाः ॥
अर्जुदाश्च पुलिङ्गाश्च समकाश्च वृकैः सह ।
मध्यदेशे जनपदाः प्रायशोऽभी प्रकीर्णिताः ॥
सह्यस्य चोत्तरेणैव यत्र गोदावरी नदी ।
पृथिव्यामपि कृतज्ञायां स प्रदेशो मनोरमः ॥
गोवर्धनपुरं रम्यं भार्गवस्य महात्मनः ।
वाङ्गीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥
अपरान्ताश्च शूद्राश्च पट्टवाश्चर्मखण्डिकाः ।
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥
शतद्रुदा लालत्याश्च पारदाहारमृषिकाः ।
माठरा रक्षहतकाः केकया दशमानिकाः ॥
क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ।
काम्बोजा दरदाश्चैव वज्जरा ह्यङ्गलौकिकाः ॥
नीचाश्चैव तुषाराश्च पट्टवा वाह्यतोदराः ।
आत्रेयाः सभरहाजाः प्रस्थलाश्च दशेरकाः ॥
लम्पकाः सूनकाराश्च चूलिका जाह्नवैः सह ।
अपधाश्चालिमद्राश्च किरातानाश्च जातयः ॥
तामसा हंसमार्गाश्च काश्मीरास्तङ्गनास्तथा ।
चूलिका ह्युकाश्चैव ऊर्णा दार्व्यास्तथैव च ॥*॥
एते देशा ह्युदीच्यास्तु प्राच्यान् देशान्निबोध मे ।
अन्युवाका सुहरका अन्तर्गिरिवहिर्गिराः ॥
तथा वज्जरा वज्जेया मलदा मलवर्णिकाः ।
ब्रह्मोत्तराः प्रविश्या भार्गवाङ्गैर्यमर्हकाः ॥
प्रागज्योतिषाश्च मद्राश्च विदेहास्तान्निषकाः ।

मत्वा मगधगोमेदाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥
अथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः ।
पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च ॥
सेतुका मृषिकाश्चैव कुमारा वाववासिकाः ।
महाराष्ट्रा माह्रिषिकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः ॥
आभीराः सह चैवीका आटव्याः श्वराश्च ये ।
पुलिन्दा विन्ध्यमालेया वेदर्मा दण्डकैः सह ॥
पौरिका मौलिकाश्चैव अश्रका भोगवर्धनाः ।
तैलिकाः कुन्तला ह्यन्या उद्भिदा नाल-
कारकाः ॥*॥

दक्षिणात्यास्त्रिमे देशा अपरान्तान्निबोध मे ।
सौपारिकाः कालनदा दुह्लास्तालीयकैः सह ॥
कारस्करा लोहजङ्गा वानेया राजभद्रकाः ।
तोसलाः कोशलाश्चैव त्रैपुरा विदिशास्तथा ॥
तुषारास्तुम्बराश्चैव पाटवो नैषधैः सह ।
पुलिन्दाश्च सुशीलाश्च रूपपास्तामसैः सह ॥
तथा कुरुभिणश्चैव सर्वे चैव करस्कराः ।
नासिकाश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः ।
मारुकच्छाः समाहेयाः सर्वे सारस्वतैः सह ।
कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आवन्त्याश्चाङ्गदेः सह ॥
इत्येते ह्यपरान्ताश्च शृणु विन्ध्यनिवासिनः ।
मलजाश्च कुरुषाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ॥
उत्तमर्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्वकैः सह ।
अनूपास्तुष्टिकेराश्च वीरहोत्रा ह्यवन्त्ययः ॥
एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥
अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्वताश्रयिणश्च ये ॥*॥
निर्हारा हंसमार्गाश्च कुपथास्तङ्गनाः खसाः ।
कुत्साः प्रावरणाश्चैव ऊर्णा दार्व्याः सह्युकाः ॥
त्रिगर्ता मालवाश्चैव किरातास्तामसैः सह ।
कृतचेतादिकश्चात्र चतुर्गङ्गतो विधिः ॥*॥
एतत्तु भारतं वर्षं चतुःसंस्थानसंस्थितम् ॥
दक्षिणे परतो ह्यस्य पूर्व्येण च महोदधिः ।
हिमवानुत्तरेणास्य कार्मुकस्य यथा गुणः ॥
तदेतद्भारतं वर्षं सर्वबीजं द्विजोत्तम ! ।
देवत्वममरेशत्वं देवत्वं मर्त्यतां तथा ॥
ऋगपञ्चमरचरा योनीस्तद्भुतं सरीरुपाः ।
स्थावराणाञ्च सर्वेषामतो ब्रह्मन् ! शुभाशुभैः ॥
प्रयान्ति कर्मभूतैश्चान्यलोकेषु विद्यते ।
देवानामपि विप्रर्षे ! सदैवैव मनोरथः ॥
अपि मानुषमाश्रमां देवत्वात् प्रच्युताः
क्षितौ ।

मनुष्याः कुरुते तत्तु यन्न शक्यं सुरासुरैः ॥
स्वकर्मनिगड्यस्तेः स्वकर्मक्षपणोत्सुकैः ।
न किञ्चित् क्रियते कर्म सुखलेशोपहृष्टितैः ॥”
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे भारतखण्डवर्णन-
नामाध्यायः ॥ ५७ ॥ * ॥ अपि च ।
“भारतेऽप्यसिन् वर्षे सरिच्छेलाः सन्ति बहवः ।
मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकश्चकूट ऋषभः
कूटकः कोष्णः सह्यो देवगिरिः ऋष्यमूकः
श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारी विन्ध्यः
शुक्तिमानृक्षगिरिः पारिपात्रो द्रोणश्चित्रकूटो
गोवर्धनो रेवतकः ककुभो नीलो गीकासुखः

इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः
शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्धसं-
ख्याताः । एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव
पुनन्तीनामात्मना चोपसृशन्ति चन्द्रवशा
तामपणीं अवटोदा कृतमाला वैद्यायसी
कावेरी वेष्वा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा
कृष्णवेष्वा भीमरथी गोदावरी निर्बिन्धा
पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मखती
अन्वः शोणश्च नदी महानदी वेदस्मृतिर्हवि-
कुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना
सरस्वती दृष्टदती गोमती सरयूरोधवती षष्ठ-
वती सप्तवती सुषोमा शतदृष्टदभागा मरुद-
दृष्टा वितस्ता अस्मिन्नी विश्वेति महानद्यः ।
अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लज्जन्मभिः युक्तलोहित-
कृष्णवर्णैर्न खारब्धेन कर्मणा दिव्यमातुषनारक-
गतयो बह्म आत्मन आनुपूर्व्येण सर्व्वा ह्येव
सर्व्वेषां विधीयन्ते । यथावर्णविधानमपवर्ग-
श्चापि भवति । योऽसौ भगवति सर्व्वभूतात्मनि
अनात्मिनिरुक्तेनिलयने परमात्मनि वासुदेवे
अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागति-
निमित्ताविद्याग्रन्थिबन्धनदारेण यदा हि महा-
पुरुषपूरुषप्रसङ्गः । एतदेव हि देवा गायन्ति ।

“अहो वतेषां किमकारि शोभनं
प्रसन्न एषां खिद्युत स्वयं हरिः ।
यैर्जन्म लब्धं वृषु भारताजिरे
सुकुन्दसैवौपयिकसृष्टा हि नः ॥
किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रते-
र्दानादिभिर्वा दुजयेन फल्गुना ।
न यत्र नारायणपादपङ्कज-
स्मृतिः प्रसुष्टातिशयेन्द्रियोत्सवात् ॥
कल्यायुषां स्थानजयात् पुनर्भावात्
क्षणायुषां भारतभूजयो वरः ।
क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः
संन्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः ॥
न यत्र वैकुण्ठकथा सुधापगा
न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ।
न यत्र यज्ञेशमखा मह्योत्सवाः
सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् ॥
प्राप्ता वृजातिन्निह ये च जन्तवो
ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसम्भृताम् ।
न चेदृयतेरन्न पुनर्मृतायते
भूयो वनौका इव यान्ति बन्धनम् ॥
येः अह्वया वर्हिषि भागशो हवि-
र्निरुप्रमिदं विधिमन्त्रवस्तुतः ।
एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा
शृङ्गाति पूर्यः स्वयमाश्रिषां प्रसुः ॥
सत्त्वं दिश्वर्धितमर्धितो वृणां
नेवार्थदो यत् पुनरर्धिता यतः ।
स्वयं विधत्ते भजतामजिच्छता-
मिच्छापिधानं निजपादपङ्कजम् ॥
यदत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं
स्विरस्य सक्तस्य दतस्य शोभनम् ।

तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्मनः स्या-
दर्थे हरिर्यज्ञजतां शं तनोति ॥
श्रीयुक्त उवाच । जम्बूद्वीपस्य च राजद्रुपद्वीपा-
नद्यौ हैक उपदिशन्ति सागरात्मजैरश्वान्वेषण
इमां मह्यौ परितो निखनद्गिरुपकल्पितान् ।
तद्यथा । स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रयुक्त आवर्त्तनो रमणको
नन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति । एवं
तव भारतोत्तमजम्बूद्वीपवर्षविभागो यथोप-
देशमुपवर्णितः ।” इति श्रीभागवते महापुराणे
५ स्कन्धे द्वीपवर्णनं नाम १६ अध्यायः ॥
(विष्णुपुराणे च । २ अंशे ३ अध्याये ।
“उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तत् भारतं नाम भारती यत्र सन्ति ॥१॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महासुने ।
कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं गच्छताम् ॥” २॥
अपरश्च ।
“अतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति वै ।
तिर्यक्त्वं नरकश्चापि यान्त्यतः पुरुषा सुने ॥३॥
इतः स्वर्गं च मोक्षं च मध्यमन्तश्च गम्यते ।
नखल्यत्र च मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ॥” ५॥
अपि च ।
“चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महासुने ।
कृतं जेता दापरश्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् ॥१६॥
तपस्तप्यन्ति सुनयो जुहुते चात्र यत्नितः ।
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ॥” २०॥
“अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महासुने ।
यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥२२॥
अत्र जन्म सहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ।
कदाचिन्नभते जन्तुर्मातुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥२३॥
गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्तदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥२४॥
कर्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
संन्यस्य विष्णो परमात्मभूते ।
अवाप्य तां कर्म महीमनन्ते
तस्मिन्त्यं येनमलाः प्रयान्ति ॥२५॥
जानीम नैतत् क्व वयं विलीने
स्वर्गप्रदे कर्मणि देहवन्धम् ।
प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या
ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥” २६॥
भारती, स्त्री, (भ + अतच् । स्त्रियां ङीप् ।)
वचनम् । (यथा, कुमारः । ६ । ७६ ।
“तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ॥”)
सरस्वती । (यथा, कालिदासः ।
“वीणापुस्तकरज्जितहस्ते
भगवति भारति देवि । नमस्ते ॥”)
पक्षिभेदः । वृत्तिभेदः । इति मेदिनी । ने,
१३८ ॥ यथा,—
“शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्व्वत्र भारती ॥”
भारती वृत्तिस्तु भारती संस्कृतप्रायो वाग्-

वापारो नराश्रयः । इति साहित्यदर्पणस्य ६
परिच्छेदः ॥ ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शृङ्गाराचार्यशिश्यतोटकस्य शिष्याणामन्य-
तमस्य उपाधि विशेषः । यथा, प्राणतोषिण्या-
मवधूतप्रकरणे ।
“विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्व्वभारं परित्यजेत् ।
दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्त्तिता ॥”
नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३२२।२५।
“भारती सुप्रयोगा च कावेरी समूरा यथा ॥”)
भारद्वाजं, स्त्री, अस्थि । इति हेमचन्द्रः । ३।२८६॥
भारद्वाजः, पुं, (भरद्वाजस्य अपत्यं गोत्रापत्य-
मिति वा । भरद्वाज + “अनुष्ठानान्त्ये विदा-
दिभ्योऽङ् ।” ४ । १ । १०४ । इति अङ् ।)
द्रोणाचार्यः । (यथा, महाभारते । ७।६। २३ ।
“ततः प्रयाते सहसा भरद्वाजे महारथे ।
आर्त्तनादेन घोरेण वसुधा समकम्पत ॥”)
ऋषिभेदः । इति मेदिनी । जे, ३४ ॥ अगस्थ-
सुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ मङ्गलग्रहः ।
इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ आप्राटपची । दृष्टसति-
पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (देशभेदः । यथा,
“लक्षणपर्णाद्भारद्वाजे ॥” ४ । २ । १४५ ।
इति सूत्रे “भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन
एव नगोत्रशब्दः ।” इति काशिका ॥ भर-
द्वाजवंशीये, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १ ।
१३१ । ३ ।
“इति सञ्चिन्त्य गाङ्गेयस्तदा भारतसत्तम ! ।
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ।
पाण्डवान् कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ ! ॥”)
भारद्वाजी, स्त्री, वनकार्पासी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते । ६ ।
६ । २६ ।
“श्रीप्राञ्च पिच्छिलाश्चैव भारद्वाजीश्च निम्न-
गाम् ।
कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामघ चन्द्र-
गाम् ॥”)
भारयः, पुं, (भां दीप्तिं रयते प्राप्नोतीति । रय
गतौ + पदाद्यच् ।) भारद्वाजपत्नी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ भारद्वा इति भाषा ॥
भारयष्टिः, स्त्री, (भारस्य यष्टिः ।) भारवहन-
दण्डः । वाक इति भाषा । तत्पर्यायः । विह-
ङ्गिका २ । इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥
भारवं, स्त्री, (भारं वातीति । भार + वा +
“आतोऽनुपेति ॥” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
धनुर्गुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भारवाहः, पुं, (भारं वहतीति । वह् + “कर्म-
ण्यङ् ।” ३ । २ । १ । इत्यङ् ।) भारिकः ।
इत्यमरः । २।१० । १५ ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १३३ । १ ।
“अन्त्यस्य पत्न्या वधिरस्य पत्न्याः
स्त्रियाश्च पत्न्या भारवाहस्य पत्न्याः ॥”)
भारवाही, स्त्री, (भारवाह + गौरादित्वात्
ङीत् ।) नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भारविः, पुं, कविविशेषः । स च किरातार्जुनीय-
नामकग्रन्थकर्ता । तत्पर्यायः । शतपुष्पः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य ग्रन्थस्य प्रथम-
श्लोकोऽयम् ।

“श्रियः कुरुणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् ।
स वर्णिलङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥”

भारवृक्षः, पुं, काचीनामकगन्धद्रव्यम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

भारहरः, पुं, (हरतीति । हृ + पदायच् । भारस्य
हरः ।) भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भारहारः, पुं, (भारं हरतीति । हृ + अण् ।)
भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भारिः, पुं, (इभस्य अरिः । पृषोदरादित्वात्
इलोपः ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥

भारिकः, पुं, (भारोऽस्ति वाह्यतयास्य । “अत
इनिठनौ” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) भार-
वाहकः । भारी इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

भारवाहः २ । इत्यमरः । २ । १० । १५ ॥
भारहरः ३ भारहारः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । ५६ ।

“तत्र चाग्रागताः केचित् तम्बुः काष्ठ-
भारिकाः ॥”)

भारिटः, पुं, पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । श्याम-
चटकः २ शैशिरः ३ कणभचकः ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भारी, [न] पुं, (भारोऽस्य स्यास्मिन् वेति । भार +
इनिः ।) भारवाहकः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥ (यथा, मनौ । २ । १३८ ।

“चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणी भारिणः स्त्रियाः ।
ज्ञातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देवो वरस्य च ॥”)
भारयुक्ते, त्रि ॥

भारोही, स्त्री, (भारं वहतीति । वह् + खि ।
स्त्रियां डीप् । ततः प्रसादावजादौ ऊट् ।)
भारवाहिका । इति मुग्धवोधव्याकरणम् ॥

भार्गवः, पुं, (भृगोरपत्यम् तद्गोत्रापत्यमिति ।
भृगु + अण् ।) परशुरामः । शुक्राचार्यः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६६ । ४५ ।

“तस्मिन्निद्युक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे ।
अत्यसुतपादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥”)
धन्वी । गजः । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥ भारत-
वधमध्ये प्राच्यदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—

“ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवा जयमर्दकाः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(कुलालः । यथा, महाभारते । १ । १६२ । १ ।
“गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां
पार्थोऽपृथो प्राप्य महानुभावौ ॥”

“भृगुः स्वपटवृत्तिः जीविकार्थं भृगुणा श्व-
हरतीति भार्गवः कुलालः ॥” इति तट्टीकायां
नीलकण्ठः ॥ मार्कण्डेयः । यथा, महाभारते ।

१३ । २२ । १५ ।

“इत्युक्ता ते जम्बूराशु चत्वारोऽमिततेजसः ।
एथिवीकाश्चपञ्चभिः प्रकृष्टाश्च भार्गवः ॥”

शौनकः । यथा, महाभारते । १ । १८ । ६ ।
“तथेति चात्रवोदुविष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गवः ॥”

भृगुवंशीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
६६ । ४१ ।

“शृणु रामस्य राजेन्द्र ! भार्गवस्य च धीमतः ॥”)
भार्गवप्रियः, पुं, (भार्गवस्य प्रियः ।) हौरकः ।

शुक्राधिष्ठातृदेवताकत्वात् ॥
भार्गवी, स्त्री, (भार्गव + डीप् ।) पार्वती ।

(भृगोरपत्यं स्त्री । भृगु + अण् + डीप् ।)
लक्ष्मीः । (अस्या भृगुसुतात्वमुक्तं यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । १४६ ।

“एतत् ते कथितं ब्रह्मन् ! यन्मां त्वं परि-
पृच्छसि ।

चीराञ्चौ श्रीर्यथा जाता पूर्वं भृगुसुता सती ॥”)
दूर्वा । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥ (यथा, वैद्यक-
रत्नमालायाम् ।

“सहस्रवीर्या दूर्वा तु मङ्गल्या भार्गवी
रुहा ॥”)

नीलदूर्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
पर्यायः ।

“नीलदूर्वा रुहानन्ता भार्गवी शतपञ्चिका ।
श्रयं सहस्रवीर्या च शतवक्त्रो च कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भृगुवंशीय-
स्त्रीमात्रे । यथा, महाभारते । १ । ७३ । ३३ ।

“कस्माच्चिरायितोऽसीति पृष्टस्तामाह भार्ग-
वीम् ।

हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मण-
कन्यया ॥”)

भार्गी, स्त्री, (भृज् + घञ् । भर्गीऽस्य स्या इति ।
“ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ।” ५ । २ । १०३ ।

इत्यस्य वार्त्तिः । इति अण् । ततो डीप् ।)
वृक्षविशेषः । वामनहाटी इति भाषा । तत्-
पर्यायः । गर्हभशाखी २ फल्ली ३ अङ्गार-
वल्लरी ४ ब्राह्मी ५ ब्राह्मण यष्टिः ६ वान्तारिः

७ भृङ्गजा ८ पद्मा ९ यष्टिः १० भारङ्गी ११
वातारिः १२ कामजित् १३ सुरूपा १४
भ्रमरंशा १५ शक्रमाता १६ । अस्या गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कासश्वास-
शोफव्रणक्रिमिदाहज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अन्यत् ब्राह्मणयष्टिकाशब्दे द्रव्यम् ॥

भार्दाजी, स्त्री, (भारद्वाजी । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) भारद्वाजी । वनकार्पासी । इति
शब्दरत्नावली ॥

भार्ग्या, स्त्री, (भरणीया इति । भृ + “ऋह-
लोऽण्यत् ॥” ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् । टाप् ।

यदा भया दीपगा आर्या ।) वेदविधा-
नेनोद्गा । विधिपूर्वकविवाहिता । तत्पर्यायः ।

पत्नी २ पाणिगृहीती ३ द्वितीया ४ सह-
धर्मिणी ५ जाया ६ दाराः ७ सहधर्मिणी

८ धर्मचारिणी ९ दारः १० कलत्रम् ११
कलत्रकम् १२ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः
प्रशंसा यथा,—

“सा भार्या या प्रियं ब्रूयात् स पुत्रो यस्य
जीवति ।

स जीवति गुणो यस्य धर्मो यस्य स जीवति ॥
गुणधर्मविहीनो यो निष्कलं तस्य जीवनम् ॥

सा भार्या या गृहे दत्ता सा भार्या या
प्रियंवदा ॥

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पति-
व्रता ।

नित्यस्नाता सुगन्धा च नित्यञ्च प्रियवादिनी ॥
अल्पभुक् स्वल्पभाषी च सततं मङ्गलैर्युता ।

सततं धर्मवह्नु सततञ्च पतिप्रिया ॥
सततं प्रियवक्त्री च सततं ऋतुकाभिनी ।

पितृदेवक्रियायुक्ता सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ॥
यस्यैवशी भवेद्भार्या देवन्तो न स मानुषः ॥”

अस्या दोषा यथा,—

“यस्य भार्या विरूपाक्षी कम्पला कलहप्रिया ।
उत्तरोत्तरवादा स्यात् सा जरा न जरा जरा ॥

यस्य भार्याश्रिताय च परवेश्माभिकाङ्क्षिणी ।
कुक्रिया त्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा ॥”

“यस्य भार्या गुणज्ञा च भर्तारमनुगामिनी ।
अल्पाल्पेन तु सन्तुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया ॥

दुष्टा भार्या शठं मित्रं भ्रष्टाञ्चोत्तरदायकाः ।
सर्पे च गृहे वासो ऋतुरेव न संशयः ।

आपत्सु मित्रं जानीयात् युद्धे शूरं वने युक्त्विम् ।
भार्याश्च विभवे क्षीणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम् ॥”

इति गारुडे नीतिसारे १०८ । १०६ अध्यायौ ॥
(तथा च महाभारते । १ । ७४ । ३६—४५ ।

“सा भार्या या गृहे दत्ता सा भार्या या
प्रजावती ।

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या
पतिव्रता ॥

अहं भार्या मनुजस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्यामूलं त्रिवर्गस्य भार्यामूलं तरिष्यतः ॥

भार्यावन्तः क्रियावन्तः सभार्या गृहमेधिनः ।
भार्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्यावन्तः श्रियान्विताः ॥

सखायः प्रविशन्ति भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।
पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यान्ताश्च मातरः ॥

कान्तारेऽपि विश्रामो जनस्याध्वनिकस्य वै ।
यः सदारः स विश्वासस्तस्मादाराः परा गतिः ॥

संस्मरन्तमपि प्रेतं विधमेष्वाकपातिनम् ।
भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥

प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेक्ष्य प्रतीक्षते ।
पूर्वं ऋतञ्च भर्तारं पश्चात् साध्वनुगच्छति ॥”)

गृहस्थतिरुवाच ।

“यस्य नास्ति सती भार्या गृहेषु प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥

सुशीला सुन्दरी शान्ता गता यस्य गृहोदरात् ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥

भावानुरक्ता वनिता हता यस्य च शत्रुणा ।

भार्या

भार्याप

भावः

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 देवेनापहृता यस्य पतिसाध्या पतिव्रता ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 यस्य माता गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 प्रियाशून्यं गृहं यस्य पूर्णं स्त्रीधनवन्सुभिः ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 भार्याशून्या वनसमाः सभार्याश्च गृहा गृहाः ।
 गृहिणी च गृहं प्रोक्तं न गृहं गृहसूच्यते ॥
 अशुचिः स्त्रीविहीनश्च देवे पैत्रे च कर्मणि ।
 यदह्ना कुरुते कर्म न तस्य फलभाग भवेत् ॥
 दाहिकाशक्तिहीनश्च यथा मन्दो हुताशनः ।
 प्रभाहीनो यथा सूर्यः शोभाहीनो यथा प्रशी ॥
 शक्तिहीनो यथा जीवो यथात्मा च तन् विना ।
 विनाधारं यथा धेयो यथेशः प्रकृतिं विना ॥
 न च शक्तो यथा यज्ञः फलदां दक्षिणां विना ।
 कर्मिणे च फलं दातुं सामग्रीमूलमेव च ॥
 विना स्वर्णं स्वर्णकारो यथाशक्तः स्वकर्मणि ।
 यथाशक्तः कुलालश्च नृत्तिकाश्च न विना द्विजाः ॥
 तथा गृही न शक्तश्च सन्ततं सर्वकर्मणि ।
 भार्यामूलाश्च पुत्राश्च भार्यामूला गृहास्तथा ॥
 भार्यामूलं सुखं श्वदृग्गृहस्थानां गृहे सदा ।
 भार्यामूलः सदा हर्षो भार्यामूलश्च मङ्गलम् ॥
 भार्यामूलश्च संसारो भार्यामूलश्च सौरतम् ।
 यथा रथश्च रथिनां गृहिण्याश्च तथा गृहम् ।
 सारथिस्तु यथा तेषां गृहस्थानां तथा प्रिया ॥
 सर्वरत्नप्रधानश्च स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ।
 सा गृहीता गृहस्थेनैवेत्याह कमलोद्भवः ॥
 यथा जलं विना पद्मं पद्मं शोभां विना यथा ।
 तथैव च गृहं श्वदृग्गृहिण्यां गृहिणीं विना ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 तस्या अत्याव्ययं यथा,—
 “अनपत्याश्च युवतीं कुलजाश्च पतिव्रताम् ।
 त्यक्त्वा भवेद्यः सत्यासी ब्रह्मचारी यतीति वा ॥
 वाणिज्ये वा प्रवासे वा चिरं दूरं प्रयाति यः ।
 तीर्थाय तपसे वापि मोक्षार्थं जन्म खण्डितम् ॥
 न मोक्षस्तस्य भवति धर्मस्य खलनं ध्रुवम् ।
 अभिशपेन भार्याया नरकश्च परत्र च ॥
 इहैव च यशोनाश इत्याह कमलोद्भवः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११२ अः ॥
 बहुभार्यस्यैकस्या भजने दोषादि यथा,—
 “गदतो यत् श्रुतं पूर्वं नारदाय पितुर्मुखे ।
 दक्षस्य धर्मशास्त्रार्थं तत् शृणुष्व निशापते ॥
 बहुदारः पुमान् यस्तु रागादेकां भजेत् स्त्रियम् ।
 स पापभाक् स्त्रीजितश्च तस्याशौचं सनातनम् ॥
 यदुदुःखं जायते स्त्रीणां स्वाम्यसम्भोगजं यथा ।
 न तस्य सदृशं दुःखं किञ्चिदन्यद्वि विद्यते ॥
 सतीन्धुमतीं जायां यो नेयात् पुरुषाधमः ।
 ऋतुवसेषु शुद्धेषु भूयश्चा स हि जायते ॥
 भार्या स्याद्वायवदार्त्रेयी तावत् कालं विरो-
 धकम् ।
 तस्यास्तु सङ्गमे किञ्चित् विहितञ्चापि नाचरेत् ॥

बहुभार्यस्य भार्याणां न तु मैथुननाशनम् ।
 न किञ्चिददत्ते कर्म शास्त्रेणापि यदौरितम् ॥
 तोषयेत् सततं भार्या विधिवत् पाणिप्रीडिताः ।
 तासां तुष्ट्या तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा ॥
 सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
 यस्मिन्नेतत्कुले निव्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
 यथा विरुध्यते स्वामी सौभाग्यमदृष्टयथा ।
 सपत्नीसङ्गमं कर्तुं सा स्यादेषा भवान्तरे ॥
 इहापि लोके वाच्यत्वमधर्मश्चापि विन्दति ।
 न च पित्रकुलं स्वामिकुलं तस्याः प्रमोदते ॥
 विरुध्यमाने पत्यौ यत् सपत्न्या वा प्रवर्तिते ।
 अतीव दुःखं भवति तदकल्याणकृतयोः ॥”

इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

रजस्वला भार्या अत्याव्या । यथा,—
 “न धिनोतीह यो दारान् रजसा कलुषीकृतः ।
 प्रेतपैत्राहते कुण्डे रेतसाश्च पिबत्यसौ ॥
 यो जहाति रजः कृत्वा पित्रां स्वं तेजसा नरः ।
 सोऽप्राति फलमप्येवं यो न दद्यादतुं पुनः ॥
 यो विभर्ति स मत्तो वै बहूनां रजसि स्थितः ।
 रेतः पिबति तन्मयो पित्र्यो योऽप्यपिण्डः ॥
 यो जहाति हि निर्दोषां भार्याश्चैव रजस्वलां ।
 शुद्धिमान् संवृतः कृत्तगर्भस्य दुरितं वहेत् ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥

कालविशेषे तद्गमननिषेधो यथा,—
 “न दिवापि स्त्रियं गच्छेत् कदाचिदच्छयापि च ।
 न पर्वसु न सन्ध्यासु नाद्यर्तुचतुरात्रिषु ॥
 नोदक्यां न दिवा गच्छेत् न सगर्भां न व्रत-
 स्थिताम् ।

अभिगच्छेदविद्वान् यस्तदायुः लयमेव च ॥
 बन्ध्यायमे परित्याज्या नवमे च नृपप्रजा ।
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्रप्रियवादिनी ॥
 न वक्त्रेऽभिगमं कुर्यात् पाणिग्राही तु
 योषितः ।

कुर्याच्चेत् पितरस्तस्य पतन्ति रेतसोभुजः ॥
 भार्याधीनं सुखं पुंसां भार्याधीनो धनागमः ।
 भार्याधीना मखोत्पत्तिर्भार्याधीनः सुखोदयः ॥
 यत्र भार्या गृहं तत्र भार्याधीनो गृहे वसेत् ।
 न गृहेण गृहस्थः स्यात् भार्यया कथ्यते गृही ॥”
 इति पराशरस्मृतिः ॥

भार्याटः, पुं, (भार्यया अटति वर्तते इति ।
 अट गतौ + पदाद्यच् ।) अन्यार्थं स्वस्त्रीदाता ।
 इति त्रिकाशेषः ॥

भार्याटिकः, पुं, (अट गतौ + भावे घञ् । भार्यया
 आटो मतिर्भ्रमणं वा अस्थस्येति । भार्याट +
 ठन् ।) स्त्रीजितः । हरिणविशेषः । इति
 मेदिनी । के, २०५ ॥ (सुनिविशेषः । इति
 हेमचन्द्रः ॥)

भार्यापती, पुं, (भार्या च पतिश्च तौ । “राज-
 दन्तादिषु परम् ।” २।२।३१ । इति साधुः ।)
 योषितुपती । निव्यद्विवचनान्तोऽयं शब्दः ।
 तत्पठ्यायः । दन्तती २ जन्मती ३ जायापती
 ४ । इत्यमरः । २।६।३८ ॥

भार्याटः, पुं, (भार्यां ऋच्छतीति । ऋ गतौ +
 उण् ।) ऋग्भेदः । क्रौड्या परभार्यायां पुत्रो-
 त्पादकः । श्रैलभेदः । इति मेदिनी । २, १६२ ॥
 भार्यावृचः, पुं, (भार्यावत् प्रियो वृचः ।) पत्न्य-
 वृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भालं, स्त्री, (भाल दीप्तौ + भावे क्तिप् । भां लाति
 गृह्णातीति । ला + “आतोऽनुपसर्गो कः ।” २ ।
 २ । ३ । इति कः ।) भ्रुवोर्द्विभागः । कपाल
 इति भाषा । तत्पर्यायः । ललाटम् २ अलिकम्
 ३ गोधि ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“स्वामिन् भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विला-
 सिन् कुरु
 प्रायेण ! चटितं पयोधरतटे हारं पुन-
 र्योजय ॥”)

तेजः । इति मेदिनी । ले, ४२ ॥
 भालदर्शनं, स्त्री, (भाले ललाटे दर्शनमस्येति ।)
 सिन्दूरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भालटक्, [ण्] पुं, (भाले ललाटे टक्
 नेत्रं यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
 २।११० ॥

भालाङ्कः, पुं, (भालस्थिव अङ्को यत्र भाले अङ्को
 यस्येति वा ।) करपत्रम् । शाकभेदः । रोहित-
 मनुष्यः । महालक्ष्मणसम्प्रपुरुषः । कच्छपः ।
 हरः । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ (भालस्थ
 अङ्कः ।) ललाटचिह्नश्च ॥

भाललोचनः, पुं, (भाले ललाटे लोचनं नेत्रं
 यस्य ।) शिवः । इति भालटक्शब्ददर्शनात् ॥
 (यथा, काशीखण्डे । २६ । १३० ।

“भाललोचनभावज्ञा भूतभयभवत्प्रभुः ॥”)
 भालुकः, पुं, (भलते हिनस्ति प्राणिनः इति । भल
 हिंसायाम् + बाहुलकात् उकः । ततः प्रभा-
 दण् ।) भल्लुकः । यथा, भरतधृतकीर्णान्तरे ।
 “भालूको भालूको भल्लोच्छभल्लोच्छोऽपि
 भल्लुकः ॥”

भालूकः, पुं, (भलते हिनस्ति जीवानिति । भल
 + “जलूकादयश्च ।” उणा० । ४ । ४१ । इति
 उकः । ततः प्रभादण् ।) भल्लुकः । यथा,—
 “भालूको भालूको भल्लोच्छभल्लोच्छोऽपि
 भल्लुकः ॥”

इति भरतधृतकीर्णान्तरे ॥

भालूकः, पुं, भल्लुकः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

भालूकः, पुं, भल्लुकः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

भावः, पुं, (भावयति चिन्तयति पदार्थानिति ।

भू + णिच् + पचाद्यच् । भवतीति । भू + “भव

तेष्वेति वक्तव्यम् ।” इति काशिकोक्तेश्चो वा ।)

नाव्योक्तौ विद्वान् । मानसविकारः । सत्ता ।

(यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । २ । १६ ।

“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”)

स्वभावः । अभिप्रायः । (यथा, रामायणे ।

२ । २ । १६ ।

भावः

भावः

भावः

“तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ।
ब्राह्मणा बलमुखाश्च पौरजानपदैः सह ॥”
चेष्टा । आत्मा । जन्म । इत्यमरः । १३।२०६ ॥
(चित्तम् । यथा, मनुः । ४ । २२७ ।
“दानधर्मं निवेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य भक्तितः ॥”
क्रिया । लीला । पदार्थः । (यथा, रघुः । १३।४१ ।
“अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शने
बभूव भावेषु हिलीपतन्दनः ॥”)
विभूतिः । बुधः । जन्मः । रत्नादिः । इति मेदिनी ।
वे, २१ ॥ गौरवितः । अभिनयान्तरम् । इति
चिकाण्डशेषः ॥ (विषयः । यथा, हितोपदेशे ।
“अवश्यम्भाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
नम्रत्वं नीलकण्ठस्य महाहिमयनं हरेः ॥”
पर्यालोचना । यथा मनुः । ६ । ८० ।
“यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःसृष्टः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेष्ट च शाश्वतम् ॥”
प्रेम । यथा, गीतायाम् । १० । ८ ।
“इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥”
धात्वर्थः । (यथा, सुम्भवे धे वीपदेवः ।
“देशाध्वकालभावं वाटेः ।” क्रियान्तरापेक्ष-
क्रियाविशिष्टः तत्र सप्तमी विहिता तथा च
सुम्भवे धाटौकायां रामतर्कवागीशः । “यस्य
क्रियया क्रियान्तरमपेक्ष्यते स इह भावः ॥”
योनिः । उपदेशः । इति धरणिः ॥ संसारः ।
इत्यनेकार्थकोषः ॥ नवग्रहाणां श्रयनादिद्वादश-
चेष्टाः । यथा,—
“श्रयनचोपवेशश्च नेत्रपाणिः प्रकाशनम् ।
गमनं गमनेच्छा च सभायां वसतिस्तथा ॥
आगमनं भोजनश्च वृत्तलिप्ता च कौतुकम् ।
निद्रा गृहाणां भावाश्च द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥”
भावानयनक्रमो यथा,—
“यद्राशौ विद्यते खेटस्तेन तं परिपूरयेत् ।
पुनरंशेन संपूर्य खर्चं तत्र नियोजयेत् ॥
जातदण्डं तथा लग्नमेकैक्यं सदा बुधैः ।
रविणा भागहारेण शेषं कार्यं नियोजयेत् ॥
अंशेन नवसंख्याया । खर्चं गृहाणां जन्म-
नक्षत्रम् । तदयथा,—
“विश्राखानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतम् ।
पुण्या पौष्णोयमः सर्पो जन्मभान्यर्कतः क्रमात् ॥”
अक्षौ राशिः । यदा मेघे गृहस्तदा १ एक-
पूरितगृहसंख्याङ्कः । यदा वृषे गृहस्तदा २
द्विपूरितो गृहसंख्याङ्कः कार्यः ॥ * ॥ जाया-
सुतमृत्युतुल्लस्यगृहत्रिकोणस्थानस्थितपापग्रहाणां
निद्राश्रयनभावयोः फलम् ।
“निद्रायाश्च यदा पापो जायास्थाने शुभं वदेत् ।
यदि पापः शुभैर्दृष्टो नाशुभैश्च कदाचन ॥
यदि वा शत्रुगेष्टी स्याच्छ्रयने यदि वेक्षितः ।
तदा नारीसमं तस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
शुभाशुभैर्यदा दृष्टः शुभग्रहसमन्वितः ।
नारी च स्त्रियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥
सुतस्थाने स्थितः पापो निद्रायां श्रयनेऽपि वा ।

तदाशुभं भवेत्तस्य नात्र कार्या विचारणा ॥
तुल्लस्थाने खगृहे वा त्रिकोणे वा यदा भवेत् ।
अपत्यस्य तदा नाशो जायते नात्र संशयः ॥
शुभग्रहो यदा तत्र क्रूरो वा यदि वेक्षितः ।
तदा प्रथमापत्यस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
मृत्युस्थाने स्थितः पापो निद्रायां श्रयनेऽपि वा ।
तदात्मनोऽपत्यस्य स्यादाजतोऽपरतोऽपि वा ॥
शुभग्रहो यदा तत्र मृत्युस्थानेऽपि संस्थितः ।
तदा च मरणं तस्य मृत्युस्थाने विशेषतः ॥
पापग्रहेयदा दृष्टः शुभो वा शत्रुवेक्षितः ।
तदा तस्य शिरश्छेदो मुनिना परिकीर्तितः ॥
एवं क्रमेण बोद्धव्यं गृहभावे सुबुद्धिना ।
बलावलविचारेण जायते च शुभाशुभम् ॥
ज्योतिर्विस्तृतं च सर्वेषु परिहारः कृतो मया ।
श्रयनादिकभावेषु ज्ञातयचोपदेशतः ॥
एकादशे वा दशमालये वा
धनालये वा यदि वा विलम्बे ।
पापेन युक्तो न शुभग्रहश्च-
त्थापि सिद्धिं महतीं वदन्ति ॥”
फलं यथा,—
“मन्दाग्निः पित्तशूलौ च जायते श्रयने नरः ॥१॥
उपवेशे भवेच्छूलौ श्यामवर्णस्तथा नरः ॥२॥
नेत्रपाणौ भवेन् क्रूरो जलदोषो भवेन्नरः ॥३॥
पुण्यवान् धार्मिकश्चैव धनवाञ्छ प्रकाशने ॥४॥
गमने च रवेर्जातः कृपणो धनसंयुतः ।
बहुभाषो चमी क्रोधी लुब्धचित्तः सदा
भवेत् ॥ ५ ॥
अल्पभोक्ता शीघ्रगामी दीर्घायुर्नृपवल्लभः ।
शूरः श्रीमान् सुशीलश्च गमनेच्छाभवो नरः ॥६॥
सभायाश्च रवेर्जातः खलो दाता क्षमी भवेत् ।
दयालुः पण्डितो धीमान् गुणवान् पण्डित-
प्रियः ॥ ७ ॥
आगमने भवेन्मुखः क्रूरूपो धनवान् भवेत् ॥८॥
भोजने भक्तो मांसलुब्धो महावपुर्बली ॥९॥
वृत्तलिप्तो सुन्दरो वामी पण्डितस्य गृहा-
धिपः ॥१०॥
उत्साही च महाभोगी कौतुके च दिवाकरे ॥११॥
दाता भोक्ता प्रियः पुत्रकलत्राणां न संशयः ।
लिङ्गे देहे करे चैव गुदे रोगी तथैव च ।
निद्रायाश्च भवेद्भानोः क्रोधनो रक्तनेत्रकः ॥१२॥
इति रवेस्तुङ्गातुङ्गे बलावले वा बोध्यम् ॥*॥
“श्रयने च विधौ क्रोधी दरिद्रो बहुलम्पटः ॥१॥
उपवेशे महारोगी धनवाञ्छ भवेन्नरः ॥ २ ॥
नेत्रपाणौ नेत्ररोगी झीपदी बहुभाषकः ।
क्रूरः खलोऽतिशूरश्च जायते च विधौ तदा ॥३॥
प्रकाशने निशानाथं धनवाञ्छ भवेन्नरः ।
दक्षो बुद्धिमान् दाता च परदारेषु लम्पटः ॥४॥
अरोगी वित्तज्ञा चैव क्रूरकर्मा धनान्वितः ।
शिरोरोगी दन्तशूलौ जायते गमने विधौ ॥५॥
नानामतिर्महाक्रोधी सम्यग्दी च भवेन्नरः ।
गमनेच्छुविधौ जातो धनहीनो भवेत्तदा ॥६॥
दाता च धार्मिकश्चैव राजपात्रो भवेत् सदा ।

सभायाश्च विधौ नित्यं जायते पुरुषोत्तमः ॥७॥
नित्यक्रोधी महादुःखी भवेदागमने विधौ ॥८॥
भोजने च भवेत्लुब्धो भक्तकश्च महासुरः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां गुणवान् धार्मिको
भवेत् ।
बहुपात्रो धनी दाता जायते नात्र संशयः ॥१०॥
कौतुके च भवेद्भोगी नानाविदासु तत्परः ।
उत्साही च महाक्रोधी जायते च मुनिश्चि-
तम् ॥११॥
निद्रायां ददरोगी स्यात् क्लेशपापरुजान्वितः ।
पुत्रशोकमहादुःखी नित्यं भ्रमति मेदिनीम् ॥१२॥
इति चन्द्रस्य ॥ * ॥
श्रयने च कुजे जातो लक्ष्मीबहुकुरङ्गकः ।
चण्डक्रोधी महादक्षः कृपणो जायते नरः ॥१॥
उपवेशे यदा भौमे जायते च नराधमः ।
धनवान् क्रूरकर्मा च निष्ठुरो जातिवर्जितः ॥२॥
नेत्रपाणौ च यो जातः अक्षिरोगी भवेन्नरः ।
पुत्रदारधनैर्युक्तो दारिद्र्येणैव दह्यते ॥ ३ ॥
प्रकाशने कुजे जातो धनवान् पण्डितः सुधीः ।
नारी च स्त्रियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥ ४ ॥
गमने च यदा जातः प्रवासी नित्यदुःखितः ।
शरीरे च भवेद्भोगः कण्डादिकुष्ठदृढकः ॥५॥
प्रवासी गमनेच्छायां गुदरोगी भवेच्च सः ।
धनहीनः कुकर्मा च जायते क्षितिजस्य च ॥ ६ ॥
सभायाश्च यदा जातो धार्मिको बहुसम्यग् ।
गुणवाञ्छ महादाता शिरोरोगी भवेद्दुष्टवृत् ॥ ७ ॥
कुजस्यागमने नित्यं खल्लो भवति नान्यथा ।
कर्णरोगी पित्तशूलौ जायते च नराधमः ॥ ८ ॥
भोजने भूमिजस्यापि यो जातो मांसलुब्धकः ।
दृढत्वाथो महाक्रोधी नित्योत्साही धना-
न्वितः ॥ ९ ॥
कुजस्य वृत्तलिप्तायां यो जातो धनवान् भवेत् ।
दाता भोक्ता सदा मानी राजपात्रो भवेच्च
सः ॥ १० ॥
कौतुके क्षितिजस्यापि जातो भवति पण्डितः ।
नानाधनेन संयुक्तो बहुपुत्रो दिभार्यकः ॥११॥
निद्रायां भूमिपुत्रस्य यो जातो भूर्ख एव सः ।
कलहो वात्यवेः साहं शोकक्लेशरुजान्वितः ॥१२॥
इति मङ्गलस्य ॥
“बुधस्य श्रयने जातो धनवान् क्षुधितः सदा ।
अङ्गच्छेदो भवेदापि खल्लो भवति नान्यथा ॥१॥
उपवेशे च यो जातः प्रवासी जायते ध्रुवम् ।
कवितागुणधीयुक्ता गौरवर्गो महाश्रयः ॥२॥
नेत्रपाणौ च यो जातः झीपदादिरुजान्वितः ।
चक्षुरोगी विशेषात् स्यात् पुत्रनाशी भवेद्दु-
ष्टवृत् ॥ ३ ॥
प्रकाशने भवेज्जातो राजपात्रो धनान्वितः ।
नानाधनेन संयुक्तो जायते वेदपारगः ॥ ४ ॥
गमने यो नरो जातः प्रवासी नित्यदुःखितः ।
शरीरे क्षतमाप्नोति नित्यमृणौ भवेच्च सः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां लम्पटो दुष्टचित्तकः ।
स्त्रीवशो दुष्टभार्यश्च काटको बहुभाषकः ॥६॥

भावः

सभायाच्च बुधे जातो मूर्खो भवति पण्डितः ।
धनवान् धार्मिकश्चैव चिररोगी भवेत्तु सः ॥७॥
क्रूरः खलो हतमूर्खः पापशीलो भवेन्नरः ।
बुधस्यागमने नित्यं जायते च नराधमः ॥८॥
भोजने च भवेत् सौख्यं धनहीनो भवेन्नरः ।
परहेषी प्रवासी च शोषमात्रयथान्वितः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां धनवान् पण्डितः कविः ।
उत्साही च महाहृष्टो भुनक्ति सुख-

महुतम् ॥ १० ॥

कौतुके च यदा जातो भवेत् सर्वजनप्रियः ।
अर्शरोगी ददयुक्तो धनवानल्पश्रमकः ॥११॥
निद्रायाच्च यदा जातः सर्वदुःखैकपात्रताम् ।
नानालेशमवाप्नोति रोगशोकयमक्षयम् ॥१२॥

इति बुधस्य ॥ * ॥

“धनवान् लम्पटः श्यामः स्थूलो ब्रणरुजान्वितः ।
जीवस्य शयने जातो मानवो नात्र संशयः ॥१॥
उपवेशे गुरोर्जातो बहुभाषी च रोगवान् ।
पयुष्वाती महाशिल्पी स्त्रीपदी रोगसंयुतः ॥२॥
नेत्रपाणौ गुरोर्जातः काशरोगी धनी भवेत् ।
क्षतादिश्चरणे नित्यं जायते नात्र संशयः ॥३॥
गुरोः प्रकाशे धनवान् लिङ्गगुह्ये रुजान्वितः ।
दन्तो लम्पटपापी च श्यामवर्णो रुजान्वितः ॥४॥
सर्पभीतो गृहकर्मा साहसी गमनोन्मुखे ।
परचित्तेन धनवान् पुमान् भवति वाक्पतौ ॥५॥
गुरोश्च गमनेच्छायां जातो भवति मानवः ।
शूली धनी प्रवासी च सेवाकर्मणि तत्परः ॥६॥
वक्ता दाता च धनवान् राजसेवान्वितो नरः ।
शूलरोगी भवेन्नित्यं सभायां वाक्पतौ स्थिते ॥७॥
धार्मिकस्त्रीधर्मात्मानो धनी चागमने गुरोः ।
परदारेषु संलुब्धो जायते नात्र संशयः ॥८॥
भोजने बहुसौख्याढो मांसलुब्धो महासुरः ।
कामुकः प्रियवाक्यश्च जायते नात्र संशयः ॥९॥
वृत्तलिप्ता शटो वाग्मी धनवान् सात्विकस्तथा ।
महद्देश्वर्यसंयुक्तो जीवस्य च भवेन्नरः ॥१०॥
कौतुके च गुरोर्जातो धनवान् धार्मिकः सदा ।
वृत्तान्साही महत्सङ्गो भुनक्ति सुखमद-

सुतम् ॥ ११ ॥

निद्रायाच्चैव यो जातश्चक्ररोगी भवेच्च सः ।
कृपणो बहुभाषी च दुःखितो भ्रमते

महीम् ॥ १२ ॥

इति गुरोः ॥ * ॥

“शुक्रस्य शयने जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
दन्तरोगी महाक्रोधी नीचो भवति नित्यशः ॥१॥
उपवेशे तथा जातो बलवान् दाम्भिकः सदा ।
नित्यप्रवासी रोगी च जायते नीचमस्थिते ॥२॥
नेत्रपाणौ भृगोर्दुःखी रोगशोकसमन्वितः ।
धनहीनो महारोगी मानवः स्यान्न संशयः ॥३॥
भृगोः प्रकाशने जातो विद्याधनसमन्वितः ।
दाता च धार्मिकश्चैव कीर्त्तिमान् जायते नरः ॥४॥
शुक्रस्य गमने जातः पादमूले रुजान्वितः ।
नित्यान्साही महाशिल्पी भवेत्तीर्थगतौ

रतः ॥ ५ ॥

भावः

गमनेच्छी यदा जातो भ्रातृनाशी भवेद्भुवम् ।
माता च म्रियते तस्य शेषे च्याधिसंयुतः ॥६॥
सभायाच्च भृगोर्जातो राजपात्रो महाधनी ।
कुलशीली महादत्तः केवलं शूलरोगवान् ॥७॥
भृगोरागमने जातो दुःखितो बहुलम्पटः ।
दृष्टरोगी पुत्रशीली जायते च नराधमः ॥८॥
शुक्रस्य भोजने जातो बलवान् दाम्भिकः सदा ।
महाधनी भवेन्नित्यं वाणिज्येन विशेषतः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां स वाग्मी जायते भुवम् ।
पाण्डित्यं कविता चैव वर्द्धते च दिने दिने ॥
यदि चैव भवेद्नीचो मूर्खो भवति निश्चितम् ।
तुङ्गस्थाने विशेषेण राजपात्रो महाधनी ॥
कामुको बहुकान्तश्च परयोधितुप्रियः सदा ।
श्यामवर्णस्तथा मानी यात्रिको बहुभा-

षकः ॥ १० ॥

शुक्रस्य कौतुके जातो धनवान् सात्विकः सदा ।
महाहृष्टो महाबन्धुः कौतुकी च भवेत् सदा ॥
बहुपुत्रकलत्रश्च नानासुखसमन्वितः ।
नीचे तद्विपरीतः स्यात् दुःखशोकसम-

न्वितः ॥ ११ ॥

निद्रायाच्च भृगोर्जातो भवेद्भोगी स निश्चितम् ।
नित्यलेशी महादुःखी जायते नात्र संशयः ॥
जायायाच्च सुतस्थाने यदि निद्रा भृगोर्भवेत् ।
तदा सर्वविनाशः स्याद्विद्युना परिकी-

र्त्तितः ॥ १२ ॥

इति शुक्रस्य ॥ * ॥

“शयने च शनेर्जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
गुह्यस्थाने भवेद्भोगी कोषवृद्धश्च जायते ॥
लम्पात् सप्ताष्टमे चैव शयनस्य शनेश्चरः ।
तदा नित्यप्रवासी स्याच्छत्रुक्षयी भवेच्च सः ॥१॥
उपवेशे यदा जातः स्त्रीपदी ददसंयुतः ।
धनहीनो भवेत्तस्य पीडा भवति नित्यशः ॥२॥
नेत्रपाणौ यदा जातो मूर्खो भवति पण्डितः ।
धनवान् धार्मिकश्चैव द्विभार्यो बहुभाषकः ॥३॥
प्रकाशने च यो जातो राजपात्रो भवेच्च सः ।
नानागुणेन गुणवान् धार्मिकः पण्डितः शुचिः ॥
मतान्तरे ।

जायास्थाने च लगे च प्रकाशने यदा शनिः ।
तदा सर्वविनाशः स्याच्चातिध्वंसो भवेद्
भुवम् ॥ ४ ॥

गमने च यदा जातः पादमूले रुजान्वितः ।
तीर्थे च गतिमान्नित्यं पुत्रदारैर्विवर्त्तितः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां स्त्रीपदी रोगसंयुतः ।
दन्ताघाती महाक्रोधी कृपणः परनिन्दकः ॥६॥
सभायाच्च शनेर्जातः पुत्रदारधनैर्युतः ।
सर्वत्र लभते वित्तं नानारत्नसमन्वितम् ॥७॥
आगमने यदा जातो महाक्रोधी रुजान्वितः ।
सर्पादिभिश्च संदष्टो भ्रातृनाशी भवेद्भुवम् ॥८॥
भोजने चैव यो जातो मन्दाग्निश्च महानपि ।
अर्शरोगी तथा शूली चक्ररोगी भवेच्च सः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां नर्तको बहुभाषकः ।
जीवतो दुःखितश्चैव प्रवासी परसेवकः ॥१०॥

भावः

कौतुके च शनेर्जातो राजपुत्रो महाप्रभुः ।
दाता भोक्ता महादत्तो धार्मिकः पण्डितः
शुचिः ॥ ११ ॥

निद्रायाच्च शनेर्जातो धनवान् पण्डितः शुचिः ।
चक्ररोगी पित्तशूलो द्विभार्यो बहुपुत्रकः ॥
विशेषतश्च धर्मस्य कर्मस्य च कदाचन ।
यदि देवाद्भवेन्नद्रा नाशो भवति निश्चितम् ॥
कर्मनाशो धर्मनाशः क्षुधात्तो दुःखितः सदा ।
नित्यप्रवासी रोगी च कार्यनाशः पदे पदे ॥
स्वमित्रगेहे षष्ठे वा केन्द्रे वा स्वगृहे पुनः ।
तदा सर्वं विचार्यश्च वैपरीत्येन चिन्तनम् ॥
जायायाच्च सुतस्थाने यदि निद्रा भवेत् पुनः ।
तदा सर्वं शुभं विद्याद्विद्युना परि-

कोर्त्तितम् ॥ १२ ॥

इति शनेः ॥ * ॥

शयने च यदा राजोर्जातः यस्य भवेत् पुनः ।
तस्य लेशो महादुःखं जायते च न संशयः ॥१॥
उपवेशे च यो जातः स्त्रीपदी रोगसंयुतः ।
बहुहानिर्नरैर्नद्रस्य पीडा भवति नित्यशः ॥२॥
नेत्रपाणौ यदा जातश्चक्ररोगी भवेद्भुवम् ।
सर्पाघातो महाभीतिर्द्विभार्यो बहुभाषकः ॥३॥
प्रकाशने च यो जातो धनवान् धार्मिकः पुनः ।
नित्यप्रवासी चोत्साही सात्विको धार्मिकः

शुचिः ॥ ४ ॥

गमने चैव यो जातो नानारोगैर्धनक्षयः ।
दन्ताघाती महाक्रोधी पिबुनः परनिन्दकः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां बहुपुत्रो महाधनः ।
पण्डितो गुणवान् दाता जायते च नरोत्तमः ॥६॥
सभायाच्च यदा जातः कृपणो धनसंयुतः ।
नानागुणेन गुणवान् धार्मिकः पण्डितः

शुचिः ॥ ७ ॥

आगमने च यो जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
बुद्धिबन्धुविनाशः स्यान्नानालेशश्च जायते ॥८॥
भोजने च महाहृष्टो मन्दाग्निश्च रुजान्वितः ।
कृपणः कलहाट्टश्च दुःखितो नित्यसेवकः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां खड्गो भवति नान्यथा ।
पुत्रनाशो भवेत्तस्य जायानाशो भवेद्भुवम् ॥१०॥
कौतुके च यदा जातो गुह्येः सर्वैः समन्वितः ।
नानाधनेन धनवान् राजसेवासु तत्परः ॥
यदि देवाद्भवेत्क्षत्री स्वगृही वा कदाचन ।
तदा सर्वं वैपरीत्यं जायते च न संशयः ॥११॥
यो जातो राहुनिद्रायां दुःखितः सर्वतस्तथा ।
नानास्थाने गतो वापि धनपुत्रविवर्त्तितः ॥
जायायाच्च सुतस्थाने यदि निद्रां विधुनुदः ।
तदा सर्वं वैपरीत्यं शतजायासमन्वितः ॥१२॥
नानाशास्त्रं समालोक्य क्रियते ग्रन्थसंग्रहः ।
बलावलविचारेण युक्ता सच्चिन्त्येद्बुधः ॥
इति ग्रहाणां शयनादिहादशभावविवेकः
समाप्तः ॥ इति जातरत्नः कोटीपदीपश्च ॥
अथ तन्वादिहादशभावाः ।
ते च नराणां जन्मलगावधिकहादशस्थानानि
यथा,—

भावः

“सामर्थ्यं तनु कल्यते समुदये वित्तं कुटुम्बं ततो
विक्रान्तिं सहजं तृतीयभवने योधश्च सच्चि-

न्तयेत् ।

वन्तु वाञ्छसुखालयानपि ततो धीमन्तपुत्रांस्ततः
घष्टेऽथ ततविद्भिर्भौ मदये कामं स्त्रियं वर्यं च ॥
रत्नयुद्धतयोऽयमे गुरुतपो भाग्यानि चित्तन्ततो
मानाज्ञास्यदकर्मणां दशममे कुण्यात्ततस्त्रिन्त-

नम् ।

प्राप्त्यावावथ चिन्तयेद्भवयेत् ऋप्ते तु मन्त्रि-
ययौ

सौम्यस्वामियुतीक्ष्णैरुपचयस्तेषां क्षतिस्त्रयथा ॥

इति द्वादशभावविवेकः ॥

अरातिव्रणयोः घष्टे चाष्टमे न्यतुरन्तयोः ।

अथस्य द्वादशस्थाने वैपरीत्येन चिन्तनम् ॥”

अरात्यादिभावापवादः ॥

अथ तन्वादिद्वादशभावस्यग्रहफलम् ।

“लगे सूर्येऽक्षिरोमी शशनि वलयुतो रूप-
वान् वित्तपुक्ती

भौमे यज्ञः सुवामी शशधरतनये सर्व-

शास्त्रार्थवेत्ता ।

जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे

मखलेष्टः

शौरौ कण्ठतिगात्रस्तमसि च नियतं वक्षितो

धर्महीनः ॥ १ ॥

वित्तं ऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो रात्रिनाथे

धनाढ्यो

भौमे नित्यं प्रवासी कृषिसुतधनवान् सोमपुत्रे

प्रधानः ।

जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति ऋगुजे दर्पितः

स्त्रीनिकेतः

सौरौ दीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-

कावित्तिजीवी ॥ २ ॥

भ्रातृर्धर्के सधर्मः स भवति नियतं भ्रातृहा

रात्रिनाथे

हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-

वृत्तिजीवी ।

सौम्ये सत्यस्य हन्ता भवति सुरगुरौ कामदेव-

सरूपः

शुक्रे रात्र्याधिकारी रविजदनुजयोर्भातहन्ता

धनाढ्यः ॥ ३ ॥

अर्के वन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः श्रौतगौ

जातुरोगी

भौमे कृपामवासी भवति शशिसुते भ्रातृपुत्रा-

न्वितोऽपि ।

जीवे रत्नोपभोगी चिदशरिपुगुरौ सर्वसोख्या-

धिकारी

सौरौ गेहे निवासी भवति शशिरिपौ मन्द-

कर्मा कुचेलः ॥ ४ ॥

पुत्रयोऽर्के नरोऽसौ प्रथमसुतहतः सिंहराशौ

सुपुत्रः

भौमे सर्वोधिकारी भवति धरणिजे पुत्रशोका-

कुलोऽसौ ।

भावः

सौमे सुखः सुदेहः प्रचुरधनयुतो देवपूज्ये

सुपुत्रः

कन्यायुक्तो हि शुक्रे रविजदनुजयोः पुत्रपौत्रे-

विहीनः ॥ ५ ॥

घष्टेऽर्के शत्रुहन्ता रिपुगणरहितः क्षीणचन्द्रे

गतायुः

पूर्णे शत्रुश्च हन्याद्भवति धरणिजे हीनदेहो-

ऽतिदीनः ।

सौम्ये शास्त्रार्थयुक्तस्त्रिदशपतिगुरौ राज्य-

सौम्योपभोगी

दैव्याचार्येऽतिरोगी रविजदनुजयोः पापमुद्-

नित्यदुःखी ॥ ६ ॥

पञ्चामर्के च जायापतिरतिविमुखी श्रौतरश्मौ

सुपुत्रः

सुख्यो भूयान्नरोऽसौ भवति धरणिजे हीन-

भार्यश्च नूनम् ।

सौम्ये सुखः सुदेहस्त्रिदशपतिगुरौ शास्त्रवेत्ता

शतायुः ।

शुक्रे पुत्रप्रमोदी रविजदनुजयोर्हीनभार्यश्च

नूनम् ॥ ७ ॥

न्यतौ चार्के सत्यधर्मवति च नियतं श्रौतरश्मौ

गतायु-

भूमेः पुत्रे सुरोगी शशधरतनये शूलरोगी

विकर्मा ।

जीवे तीर्थे च सत्यधर्मवति ऋगुसुते धार्मिक-

स्त्रीधर्मोऽसौ

सौरौ शूलो गतायुर्भवति विधुरिपौ वेदमुक्तो

गतायुः ॥ ८ ॥

धर्मे चार्के नरोऽसौ विविधधनयुतः श्रौतगौ

पुण्यकर्मा

लक्ष्मीवान् पुण्यवेत्ता भवति धरणिजे देव-

वित्तापहारी ।

सौम्ये धर्मः सुशीलस्त्रिदशपतिगुरौ राज-

तुल्यः सुकर्मा

शुक्रे तीर्थानुरागी रविजदनुजयोः पापशीलः

सुदुःखी ॥ ९ ॥

कर्म्मण्यर्के प्रतापी प्रचुरधनयुतः क्षीपदी

क्रोधदृष्टिः

सौमे क्षेद्धान्वितोऽसौ विविधधनयुतो भूमिजे

वन्धुहीनः ।

नित्योत्साही च सौम्ये प्रचुरधनयुतो देव-

पूज्योऽभिमानी

दिव्यस्त्रीश्रोऽपि शुक्रे वृषतिसमधनः सौरिदैत्ये

सुखी च ॥ १० ॥

आयं चार्के नरोऽसौ प्रिदधनसहितः श्रौतगौ

चारुशीलो

भौमे नित्यं स रोगी शशधरतनये सर्वदा

क्रोधयुक्तः ।

जीवे श्रीमान् प्रदाता करितुरगपतिभार्गवे

शास्त्रविदः

कृत्री रत्नादियुक्तो रविजदनुजयोः क्रूरकर्मा

कुचेलः ॥ ११ ॥

भावः

अर्के संख्ये यथेऽसौ पुरधनरहितः सर्वरोगी

सुदुःखी

सौमे क्षेद्धान्वितोऽसौ भवति धरणिजे दूतरक्तो

विवुडिः ।

सौम्ये धर्मार्थकारी दिनकररहिते देवपूज्ये-

ऽभिमानी

शुक्रे शास्त्रानुरागी रविजदनुजयोः क्रूरकर्मा

कुचेलः ॥ १२ ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३ ॥

स्त्रीणां यौवनकाले स्वभावजाष्टाविंशत्यलङ्का-

रान्तर्गताङ्गजप्रथमालङ्कारः । यथा,—

“यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥”

तत्र भावः ।

“निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥”

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो

विकारो भावः । यथा,—

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमवला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥”

इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदः ॥ ३ ॥

भावस्य लक्षणान्तरं यथा,—

“शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायकाः ।

भावा विभावजनिताश्चित्तवृत्तय इरिताः ॥

पुराणे नात्यशस्त्रे च द्वयोस्तु रतिभावयोः ।

समानार्थतया चात्र द्वयमेक्येन लक्ष्यते ॥” ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तमानसविकाररूपभावस्य विवरणं यथा,

रजःसत्त्वतमोमयाश्चित्तविकारो भावः । चित्त-

वृत्तिविशेषो भाव इत्यन्ये । अतएव मनो-

विकारो रत्यादिर्भाव उक्तः । भावयति जनयति

रसान् भावः अन् । तथा च भरतः ।

“नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाटकोक्तिषु ॥”

भावाश्च त्रिविधाः स्थायिनो यमिचारिणः

सात्त्विकाश्च । तत्र स्थायिनो यथा,—

“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयन्तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥

यमिचारिणो यथा,—

“निर्वेदग्लानिशङ्काश्चास्तथास्तथासदभ्रमाः ।

आलस्यश्चैव दैन्यश्च चिन्ता मोहो धृतिः स्मृतिः ॥

ब्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापसार एव च ॥

सप्तो विवोधोऽमर्षश्चापवहित्यमधोग्रता ।

मतिर्याधिरुद्धोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥

चासस्त्रैव वितर्कश्च विज्ञेया यमिचारिणः ।

त्रयस्त्रिंशदमी भावाः प्रयान्ति रससंस्थितम् ॥”

सात्त्विका यथा,—

“खेदः स्तब्धोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमप्युपलभ्य इत्यष्टौ सात्त्विका मता इति ॥

रत्यादयः स्थायिनोऽष्टौ निर्वेदाद्या यमि-

चारिणस्तयस्त्रिंशत् खेदादयः सात्त्विका अष्टौ

चेति कुनपञ्चाशद्भावाः पञ्चाशद्भावा इत्यन्ये ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

भावन

भाविनी

भाषा

(प्रधानव्यभिचारिप्रभृतयो भावशब्देनोच्यन्ते ।
यदुक्तं साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।
“व्यचारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उद्वुग्मात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥”)
भगवद्भावो यथा,—

“शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्यांशुसाम्यभाक् ।
रुचिभिस्त्रिभुवनैः सौ भाव उच्यते ॥”

इति भक्तिरसान्तसिन्धुः ॥३॥

भावकः, पुं, (भाव एव स्वार्थे कन् ।) भावः ।
मानसो विकारः । इति हलायुधः ॥ (भवतीति ।
भू + कर्त्तरि खुल् ।) सत्ताश्रये, चि । इति
संक्षिप्तसारः ॥

भावतः, चि, (भवत अयमिति । भवत् + अण् ।)
भवदीयः । श्रवन्तभवच्छब्दादण्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भावत्कः, चि, (भवतामयमिति । भवत् + “भवत-
श्चकृत्सौ ।” ४।२।११५ । इति ठक् ।)

भवदीयः । भवच्छब्दात् ठक्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, भट्टिपञ्चमसर्ग ।

“भावत्कं दृष्टवत्स्वेतदस्मात्सुखीवितम् ॥”

भावनं स्त्री, (भू + णिच् + ल्युट् ।) भयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चाल्ता इति भाषा ॥

(भावे ल्युट् ।) भावना । इति मेदिनी । ने,
१०१ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् ॥”

भावयतीति । भू + णिच् + ल्युट् । उत्पादके,
चि । यथा, महाभारते । १।२२४।४५ ।

“दृष्ट्वैव च स राजानं शङ्करो लोकभावनः ।
उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं वृषसत्तमम् ॥”

भावनः, स्त्री, स्त्री, (भू + णिच् + युच् ।) ध्यानम् ।
यथा, गीतायाम् । २।६६ ।

“नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥”

पर्यालोचनम् । अधिवासनम् । इति मेदिनी । ने,
१०१ ॥ त्रिविधा भावना यथा,—

“त्रिविधा भावना विप्र ! विश्वमेतन्निबोध मे ।
ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका ॥

ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा ।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥

सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः ॥

हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मभात्मिका द्विधा ।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥

त्रिविधभावनयाश्रयजीवात्मकत्वात्तदुपचारेण
त्रिविधा भावनेत्युच्यते । एतद्वि हरेः स्थूलं

रूपम् । अतः पररूपप्राप्तुपायत्वात् तत्र
प्रथमं मनः सन्त्यर्थमिति भावः । भावना नाम
ज्ञानविशेषज्ञा वासना । तां त्रिविधामपि
संज्ञामादिशति ब्रह्माख्येति । तांमेव विषय-
त्रैविध्येन विविनक्ति ब्रह्मभावनात्मिकेति । भाव-
भावना भावो वस्तु तद्विषया भावना त्रिविधा ।

तत्र वयं ब्रह्मैव भावयामः । वयं कर्मैव कुर्मः ।
वयन्तुभयमिदमनुसन्दधाम इत्येवं त्रिविधा
भावना । भावनायुक्तान् जीवानुदाहरति सन-
न्दनादय इति द्वाभ्याम् । इति तट्टीका ॥

भावबोधकः, पुं, (भावस्य रत्यादेर्वोधकः अनु-
भावकः ।) अनुभावः । इत्यमरः । २।७।२१ ॥ भावस्य

रत्यादेर्वोधकः सूत्रको गुणक्रियादिरनुभावः ।
अनुभायते प्रतीतियोग्यतां नीयते रत्यादिरने-
नेति अनुभावः घञ् । तत्र रतेरनुभावाः

लोचनचातुर्यभूत्तेपादयः । हासस्य च कपोला-
कुचनानासोत्पुल्लनादयोऽनुभावा एवं अन्यत्रा-
नुमन्तयम् । किंवा भावाननुभावयतीति अनु

अनुभावो मुखरागादिः । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

भाववृत्तः, पुं, (भावः सत्ता वृत्तः प्रवृत्तोऽस्मा-
दिति । यदा, भावः स्मृतिः तत्र वृत्तः प्रवृत्तः ।)

ब्रह्मा । इति सन्यायाख्यायां स्मृतिः ॥

भावाटः, पुं, (भावं भावेन वाटतीति । अट् +
अण् अच् वा ।) भावकः । साधुः । निवेष्टः ।

कासुकः । नटः । इति मेदिनी । टे, ५२ ॥

भावानुगा, स्त्री, (भावं स्मृत्पदार्थमनुगच्छ-
तीति । अनु + गम् + डः । टाप् ।) छाया ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (भक्त्यादिना अनुगते, चि ॥)
भावालीना, स्त्री, (भावेऽनु स्मृत्पदार्थेषु आलीना ।)

छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

भावितः, चि, (भायते स्मेति । भू + णिच् + क्तः ।)
वासितः । प्राप्तः । इति मेदिनी । ते, १४० ॥

विशोधितः । (यथा, महाभारते । १३।१६।३८ ।
“ये चैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविताः ।
तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥”)

चिन्तितः । मिश्रितः । भू क शुद्धिचिन्तयोर्मि-
श्रणे च इत्यस्मात् चान्तात् क्तप्रत्ययनिष्पन्नो-
ऽयम् ॥ (समर्पितः । यथा, महाभारते । १ ।

५ । ३२ ।
“एतत् संसृचितं ब्रह्मं स्तापत्रयचिकित्सितम् ।
यदीश्वरं भगवति ! कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥”

“भगवति भावितं समर्पितम् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ सिक्ताः । यथा, सुश्रुते चिकि-
त्सितस्थाने । १ अध्याये ।

“भस्मातकान् वासयेत्तु क्षीरं प्राङ्मुख-
भावितम् ॥”

भावित्रं, स्त्री, (भवतीति । भू + “भूवादिगृभ्यो
णिचन् ।” उणा० ४ । १७० । इति णिचन् ।)

चेलोक्यम् । स्वर्गमर्त्यपातालम् । इत्युणादिकोषः ॥

भाविनी, स्त्री, स्त्रीविशेषः । इत्यमरः ॥ भावः
शृङ्गारचेष्टाविशेषो विद्यतेऽस्याः भाविनी । इति

तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११७।३६ ।
“सा हि तस्याभवज्ज्येष्ठा पत्नी क्षणस्य भाविनी ।
पतिव्रता गुणोपेता रूपश्रीलगुणान्विता ॥”)

स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्कन्दस्य
मातृगणानामन्यतमा । यथा, महाभारते ।

६ । ४६ । ११ ।

“शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी ।
वपुष्मती चन्द्रश्रीता भद्रकाली च भारत ! ॥”
वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी च ॥

भावी, [न्] चि, (भविष्यतीति । भू + “भवञ्च ।”
उणा० ४ । ८ । इति इनिः । स च णिड्-

भवति ।) भविष्यत्कालादिः । वर्त्तमानप्राग-
भावप्रतियोग्यतुपत्तिकः । यथा,—

“वैरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ॥”
इति कार्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकृत्य बलिं प्रति

भगवद्वाक्यम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भावुकं, स्त्री, (भवतीति । भू + “लघपतपदस्याभू-
वृषेति ।” ३।२।१५४ । इति उक्ञ् ।) मङ्गलम् ।

(यथा, प्रदुन्नविजये १ अङ्के ।
“शक्र ! सर्वत्र कुशलमस्माकम् । अपि भावुकं
वः सुराणाम् ॥”)

तद्वति, चि । इत्यमरः । १ । ४ । २६ ॥

भावुकः, पुं, (भू + उक्ञ् ।) नायिकौ भगिनी-
पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

भावुकः, चि, भवनाश्रयः । भवति यः । इति
कर्त्तरि भूधातोर्जुक्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ रसविशेष-

भावनाचतुरः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—
“निगमकल्पतरोगैर्लितं फलं
शुकसुखादन्तद्रवसंयुतम् ।
पिवत भागवतं रसमालयं
सुहृदो रसिका भुवि भावुकाः ॥”

इति श्रीभागवते । १ । १ । ३ ॥

लग्नपलितप्रियान्वस्यलसुभगाऽप्यशब्दोपपदभू-
धानोरभूततद्भावार्थे कर्त्तरि वाच्ये शुक-
प्रत्ययेन लग्नम्भावुक इत्यादयश्च निष्पन्नाः ॥

भायं, स्त्री, अवश्यभावितयम् । इति भूधातो-
रवश्यभावार्थे भावे घ्यण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

यथा । विप्रेण शुचिना भायम् । इति सुम्भ-
बोधयाकरणम् ॥ प्रयोगदर्शनात् कर्त्तरि च तत्र

चि । यथा,—
“कतस्य करणं नास्ति देवाधिष्ठितकर्मणः ।
भावीत्यवश्यं यद्भायं तत्र ब्रह्माप्यबाधकः ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

भाष, ड ऋ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, भाषते । ऋ, अवीभषत्

अवभाषत् । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

भाषणं, स्त्री, (भाष् + भावे ल्युट् ।) कथनम् ।
यथा । “संलापो भाषणं मिथः ।” इत्यमरः ॥

(यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे । आर्हतदर्शने ।
“हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानेर्नरन्तरम् ॥
आलोच्य भाषणेनापि भाषयेत् संवृतं व्रतम् ॥”)

भाषा, स्त्री, (भाष्यते शास्त्रव्यवहारादिना प्रयु-
ज्यते इति । भाष् + “सुरोश्च हलः ।” ३ । ३ ।

१०२ । इत्यप्रत्ययः । टाप् ।) रागिणीविशेषः ।
इति हलायुधः ॥ वाक्यम् । वाग्देवता । तत्तु-

पर्यायः । ब्राह्मी २ भारती ३ गौः ४ वाक् ५
वाणी ६ सरस्वती ७ व्याहारः ८ उक्तिः ९

लपितम् १० भाषितम् ११ वचनम् १२ वचः

भाषा

१३। इत्यमरः। १। १२। १२। त्रयोदश वचने। पूर्वसप्तकं वागधिकतायां देवतायाश्च। इति तट्टीकायां भरतः॥ शास्त्रीयाष्टादशभाषा यथा। संस्कृतम् १ प्राकृता २ उदीची ३ महाराष्ट्री ४ मागधी ५ मिथ्यामागधी ६ शकाभीरी ७ श्रवन्ती ८ द्राविडी ९ ओडीया १० पाश्चात्या ११ प्राच्या १२ बाङ्गीका १३ रन्तिका १४ दक्षिणात्या १५ पैशाची १६ आवन्ती १७ शौरसेनी १८। एतासां लक्षणोदाहरणानि प्राकृतलङ्केश्वर-
आकरणे द्रष्टव्यानि॥

अथ भाषाविभागः।

“पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्।
शौरसेनी प्रयोक्तव्या ताडशीनाश्च योषिताम्॥
आसामेव तु गायान् महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्।
अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-
णाम्॥

चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्चार्हमागधी।
प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्यादवन्तिका॥
योधनागरिकादीनां दक्षिणात्या हि दीयताम्।
शकाराणां शकादीनां शाकाराणां संप्रयोजयेत्॥
बाङ्गीकभाषा द्वियानां द्राविडी द्रविडादिषु।
आभीरेषु तथाभीरी चाखाली पुक्कसादिषु॥
आभीरी श्रावरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु।
तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाच-
वाक्।

चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका॥
बालानां षण्डकानाश्च नीचग्रहविचारिणाम्।
उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं
कचित्॥

ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च।
भिक्षुवल्कधरादीनां प्राकृतं संप्रयोजयेत्॥
संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च।
देशीमल्लिसुतावेष्ट्यापि कैश्चित्तथोदितम्॥
यद्देशो नीचपात्रस्तु तद्देशे तस्य भाषितम्।
कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाविषयः॥
योषितुसखीबालवेष्ट्याकितवाधरसां तथा।
वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतान्तरान्तरा॥
एषामुदाहरणान्याकारेषु बोद्धव्यानि। भाषा-
लक्षणाणि भाषार्णवे। इति साहित्यदर्पणे ६
परिच्छेदः॥

अथ भाषापादः।

तत्र भाषास्वरूपमाह तुः काव्यायनदृष्टस्यती।
“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकसिद्धं पक्षं पक्षविदो विदुः॥
स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः॥
यदा स्वैवविधः पक्षः कथितः पूर्ववादिना।
द्वयात्तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक्। तस्या दोषैः
परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्तत् साध्यं साधना-
र्थाभिमतं पक्षं विदुः। अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण
साध्यदोषः स्यात्। अतएवोक्तम्।

भाषा

“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता।
असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः॥”
वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते। नारदेनापि।
“सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता।
तद्वानौ ह्यीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्॥”
उत्तरो विजयी। यद्यप्यन्यत्र साध्यं तद्-
विशिष्टधर्माधर्मां पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र
वाक्प्रत्ययार्थादिधर्मविशेषविशिष्टतया धर्मि-
णोऽधर्मण्यपदेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदा-
भिधानम्। उपसंहारे च एवंविधः पक्ष इति।
मिताक्षरायान्। भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति
नार्थान्तरमित्युक्तम्। भाषार्थसूक्ता भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह। स्वल्पाक्षर इति। निराकुलः।
पौष्पापर्यविपर्ययासादिशून्यः। तत्र।
“द्वौ च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्मणि।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्ता तानि न पश्यति॥”
इति गृह्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा
शोधयेत्॥ * तच्छोधनमाह दृष्टस्यतिः।
“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावदादीं विशोधयेत्।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ॥”
तस्मिन्प्रकारमाह व्यासः।
“पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्।
न्यूनाधिकं संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत्”
फलकं काष्ठादिपट्टकम्। काव्यायनः।
“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्गुविवाकोऽथ लेखयेत्।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत्॥
शोधयेत् पूर्वपक्षं यावन्नोत्तरदर्शनम्।
उत्तरेणावरुहस्य निवृत्तं शोधनं भवेत्॥
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनां वचः।
चौरवच्छासयेत्तन् धार्मिकः पृथिवीपतिः॥”
स्वभावोक्तमकृत्रिमम्। एतच्च खरविशेषादिना
सुज्ञेयम्। अतएव याज्ञवल्क्यः।
“कलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्वयेनृपः।
भूतमप्यनुपन्यस्तं ह्यीयते व्यवहारतः॥”
भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम्। नारदः।
“भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं कलम्।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षता॥
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्वसाधु वा।
सर्वैर्व्यर्थविवादेषु वाक्कलेनावसीदति॥
पशुस्त्रीभृत्यादाने शास्योऽप्यर्थान्न ह्यीयते॥”
सर्वैर्व्यर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति। अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि। अर्थ-
विवादग्रहणान्मनुकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने
प्रकृतार्थादप्यार्थाद्वीयत इति गम्यते। यथाह-
मनेन शिरसि पादेन ताडितः इत्यभिधाय
केवलं हस्तेन ताडितः इति वदन् केवलं दण्डः।
परानीयते च। तत्तत्त्वं मन्त्रमन्त्रं धारयसि
मत्तं ऋणस्तेन गृहीततावहनकालादिति भाषा-
शरीरम्। एतच्च संस्कृतदेशभाषाभेदेन यथा-
बोधं वक्तव्यं लेख्यं वा। सूत्राणामपि वादिप्रति-
वादितादर्शनात्। अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तं
विष्णुधर्मोत्तरे।

भास

“संस्कृतेः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः।

देशभाषादुपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥
इति व्यवहारतत्त्वम्॥

भाषापरिच्छेदः, पुं, विश्वनाथन्यायप्रधाननकत-
न्यायपरिभाषाग्रन्थः। अस्य अयमाद्यश्लोकः।
“नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय।
तस्मै नमः कृष्णाय संसारमहीरुहस्य बीजाय॥”
तस्यायमन्त्यश्लोकः।
“सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते।
तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात्॥”
अस्य टीका सिद्धान्तमुक्तावली॥

भाषापादः, पुं, (भाषायाः पादः।) चतुष्पाद्वा-
वहारान्तर्गतप्रथमपादः। तस्य लक्षणं यथा,—
“अर्थवद्भूमिसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम्।
साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च॥
प्रसिद्धमविरुद्धं निश्चितं साधनचमम्।
संचिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च॥
वर्षतुमासपक्षाहोरेवलादेशप्रदेशवत्।
स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोर्युतम्॥
साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च।
परात्मपूर्वज्ञानेकराजनानामभिरक्षितम्॥
चमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्तुदायकम्।
यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते॥”

इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः॥

अस्य विवरणं भाषाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

भाषितं, क्ली, (भाष्यते इति। भाष् + भावे क्तः।)
वचनम्। इत्यमरः। १। १२। १२। (यथा, मनौ। ८। २३।
“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः॥”
भाष्यते स्मिति। भाष् + कर्मणि क्तः।) कथिते
त्रि। (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। ५। २४।
“प्रविश्य सानुरागस्य चित्तं चित्तश्रमस्ततः।
समर्थयंश्च तत्पक्षं साधु भाषेत भाषितः॥”)

भाष्यं, क्ली, (भाष्यते विवृततया वर्ण्यते इति।
भाष + ण्यत्।) चूर्णः। इति खामी॥ सूत्र-
विवरणग्रन्थः। तस्य लक्षणम्।
“सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पक्षैः सूत्रानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥”
इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ सूत्रो-
क्तार्थप्रपञ्चकम्। इति हेमचन्द्रः॥ (भाष्यते
अत्रेति। ण्यत्।) गृह्यविशेषः। इति माध-
वीति मधुरेशः॥ (भाष् + ण्यत्।) कथ-
नीये त्रि॥

भाष्यकारः, पुं, (भाष्यं चूर्णं करोतीति। क +
“कर्मण्यण्”। ३। २। १। इत्यण्।) महा-
भाष्यकर्ता मुनिः। तत्पण्यायः। गोनर्हीयः २
पतञ्जलिः ३ चूर्णिकतु ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥
“अहं भाष्यकारश्च कुशाग्रवीर्यधियाबुधौ।
नैव शब्दास्तुभेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः॥”

इति दुर्गासिंहः॥

भास ऋ ङ भासि। दीप्तौ। इति कविकल्प-
डुमः॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ऋ

अवीभसत् अवभासत् । ड भासते । इति दुर्गादासः ॥
भास्, स्त्री, (भासते इति । भास् + “भाजभास-
विदुतोर्जिपृञ्गवावसुवः क्तिप् ।” ३ । २ । १७७ ।
इति क्तिप् ।) प्रभा । अस्य शब्दस्य प्रथमान्त-
रूपं भाः । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥ मयूखः ।
इति मेदिनी । से. ७ ॥ इच्छा । इति धरणिः ॥
भासः, पुं, (भास्यते इति । भास् + भावे घञ् ।)
दीप्तिः । (यथा, महाभारते । ८ । ५८ । ३१ ।
“चन्द्रनक्षत्रभासेषु वदनेष्वारुणकुलैः ।”)
(भासन्ते गावोऽत्र । भास् + आधारे घञ् ।)
गोष्ठम् । (भासते दीप्यते इति । भास् + कर्त्तरि
अच् ।) कुक्कुटः । गृध्रः । इति विश्वः । खनाम-
ख्यातपक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । शकुन्तः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१३४ । ७० ।
“कृत्रिमं भासमारोप्य वृत्ताये शिल्पिभिः कृतम् ।
अभिज्ञातं कुमारानां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥”
पर्वतभेदः । यथा, महाभारते । १४ । १३४ ॥
“हिमवान् पारिपात्रश्च सह्यो विन्ध्यश्चिकूट-
वान् ।
श्वेतो नीलश्च भासश्च कोष्ठवांश्चैव पर्वतः ॥”
(स्त्रियां डीप् । प्राधायाः कन्या । यथा, महा-
भारते । १ । ६५ । ४६ ।
“अनवदां मनुं वंशामसुरां मार्गणप्रियाम् ।
अनूपां सुभगां भासीमिति प्राधा यजायत ॥”)
भासः, [सु,] स्त्री, (भास् + आसस् ।) दीप्तिः ।
इति हिक्कृपकोषः ॥
भासन्तः, पुं, (भासते इति । भास् + लृभूवृद्धि-
वसिभासीति ।) उणा० ३ । १२८ । इति भक् ।)
सूर्यः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ भासपक्षी ॥
इति मेदिनी । ते. १३६ ॥ नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
भासन्तः, त्रि, (भासते इति । भास् + भक् ।)
सुन्दराकारः । इति मेदिनी । ते. १३६ ॥
भासन्ती, स्त्री, (भासन्त । गौरादित्वात् डीष् ।)
नक्षत्रम् । इत्युणादिकोषः ॥
भासुः, पुं, (भास् + बाहुलकाटुन् ।) सूर्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भासुरं, स्त्री, (भासते इति । भास् + “भञ्जभास-
मिदो घुरच् ।” ३ । २ । १६१ । इति घुरच् ।)
कुष्ठौषधम् । इति जटाधरः ॥
भासुरः, पुं, (भास् + घुरच् ।) स्फटिकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वीरः । इति धरणिः । कर्त्तरि
घुरप्रत्ययनिष्पन्नत्वेन दीप्तिभ्युक्ते, त्रि ॥ (यथा,
किराताञ्जनीये । ५ । ५ ।
“मणिमयूखचयांशुकभासुराः
सुरवधूपरिभुक्तलतायुहाः ॥”)
भासुरपुत्र्या, स्त्री, (भासुराणि पुत्र्याण्यस्याः ।
टाप् ।) वृश्चिकाली । इति राजनिर्घण्टः ॥
भास्करं, स्त्री, (भाः करोतीति । कृ + “दिव-
विभानिशाप्रभा भास्करान्तानन्तादीति ।” ३ । २ ।
२१ । इति टः ।) सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भास्करः, पुं, (भाः करोतीति । कृ + “दिव-
विभेति । ३ । २ । २१ । इति टः ।) सूर्यः ।
(यथा, मनौ । २ । ४८ ।
“प्रतिगृह्येष्टितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्यानिं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि ॥”)
अग्निः । इति मेदिनी । रे. १६१ ॥ वीरः । इति
धरणिः ॥ अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भास्कराचार्यः । स च सिद्धान्तशिरोमण्यादि-
ज्योतिर्गन्धर्वकर्ता ॥
भास्करप्रियः, पुं, (भास्करस्य प्रियः ।) पद्मराग-
मणिः । इति केचित् । चुणि इति भाषा ॥
भास्करेश, स्त्री, (भास्करस्य इश ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
भास्करं, स्त्री, (भासते इति । भास् + “स्थे
भासपिसकसो वरच् । ३ । २ । १७५ । इति
वरच् ।) कुष्ठौषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भास्करः, पुं, (भासते इति । भास् + “स्थेभास-
पिसकसो वरच् । ३ । २ । १७५ । इति वरच् ।)
दिनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्यः । इति
केचित् । दीप्तिभ्युक्ते, त्रि । इति सुम्भवोद्घ-
वाकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ११ । ११२ । १ ।
“स डौष्टुमं परित्यज्य रूपं विप्रर्षभस्तदा ।
स्वं रूपं भास्करं भूयः प्रतिपदे महायथाः ॥”
सूर्यस्यानुचरविशेषः । स च भगवता सूर्येण
तारकासुरवधसाहाय्यार्थं स्कन्दाय दत्तः । यथा,
महाभारते । ६ । ४५ । ३० ।
“सुभाजो भास्करश्चैव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ ।
तौ सूर्यः कार्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ॥”)
भास्वान्, [त्र] पुं, (भासः सन्त्यस्येति । भास् +
“तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप् ।” ५ । २ । ६४ । इति
मत्तुप् । मस्य वः ।) सूर्यः । (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । १०१ । १६ ।
“यथा चाराधितो देव्या सोऽदित्या कश्यपेन च ।
आराधितेन चोक्तं यत् तेन देवेन भास्वता ॥”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः । दीप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥
वीरः । इति मेदिनी ॥ दीप्तिविशिष्टे, त्रि ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । १ । २ ।
“यं सर्वज्ञैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदत्ते ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुडुहूर्धरित्रीम् ॥”
प्रकाशकः । यथा, मनौ । १ । ७७ ।
“वायोरपि विष्णुर्वाणोऽहिरोचिष्णु तमोऽनुदम् ।
ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्गुणसुच्यते ॥”
“भास्वत् प्रकाशकम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥)
भिच्, ड लाभार्थलोभोक्तिक्लिप्ति । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म० याचने द्विक०-लाभे
लोभोक्तौ च सक०-क्लिप्ति अक०-सेट् ।) अर्था
याचनम् । लोभादुक्तिर्लोभोक्तिः । ड, भिच्ते
भूमिं वृषात् पण्डितः । लभत इत्यर्थः । भिच्ते
दातारं धनं भिच्तुः । याचत इत्यर्थः । भिच्ते

दातारं दीनः । लोभादुक्तिर्यथः । भिच्ते
जनः । क्लिष्टतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
भिच्चा, स्त्री, (भिच् याचनादौ + “गुरोश्च हलः ।”
३ । ३ । १०२ । इति अः । ततष्टाप् ।) लोभ-
याचनम् । चाच्योया इति मागा इति च
भाषा । तत्पर्यायः । याचना २ अर्थना ३
अर्थना ४ । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ प्रार्थनम् ५
याचना ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तदुक्तम् ।
“वाणिज्ये वसते लक्ष्मीस्तदर्थं कृषिकर्मणि ।
तदर्थं राजसेवायां भिच्चायां नैव नैव च ॥”)
सेवा । भूतिः । इति नानार्थे अमरः ॥
भिचितवस्तु । इति मेदिनी ॥ (सा च यास-
प्रमाणा । यासमात्रा भवेद्विचिती प्रातातप-
वचनान् ॥ यथा, मनुः । ३ । ६४ ।
“लवैतद्वलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।
भिच्चाश्च भिच्चे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ॥”)
उपनीतस्य भिच्चाविधयेष्टा,—
“भिच्चामाहृत्य शिष्टानां गृहेभ्यः प्रयतो-
न्वहम् ।
निवेद्य गुरवेऽश्वीयाद्वाग्यतस्तदनुश्रया ॥
भवत्पूर्वचरेऽङ्गैश्चमुपनीतो द्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥
मातरं वा स्वसारं वा मातुञ्जा भगिनीं निजाम् ।
भिच्चेत भिच्चां प्रथमं या चेन्नं नावमानयेत् ॥
सजातीयगृहेष्वेव सास्वर्गिकमेव वा ।
भैवस्याचरणं प्रोक्तं पतितादिविवर्जितम् ॥
वेदयज्ञैरहोनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
ब्रह्मचार्याहरेऽङ्गैश्च गृहेभ्यः प्रयतोन्वहम् ॥
गुरोः कुले न भिच्चेत न ज्ञातिकुलवन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यग्रेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥
सर्वद्वारि चरद्भैक्षं पूर्वं क्तानामसम्भवे ।
नियम्य प्रयतो वाचं दिशन्तनवलोकयन् ॥
समाहृत्य तु तद्वैचं यावदर्थममायया ।
सुज्ज्ञैव प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽनन्यमानसः ॥
भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमास्तुता ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १२ अध्यायः ॥ * ॥
सायं प्रातर्भिच्चाटनभावो यथा,—
“कारयित्वा तु कर्माणि कारुण्यञ्चान्न वञ्चयेत् ।
सायं प्रातर्गृहद्वारान् भिच्चां नावचयेत् ॥”
इति तत्रैव १५ अध्यायः ॥ * ॥
सा त्रिविधा यथा,—
“हन्तकारमथायं वा भिच्चां वा शक्तिती द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्धेति परमेश्वरम् ॥
भिच्चामाहुर्ग्रासमात्रमन्यसाच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारान्तं तच्चतुर्गुणसुच्यते ॥
गोदोहमात्रं कालं वै प्रतीक्षेदतिथिः स्वयम् ।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथिं यथा ॥
भिच्चां वै भिच्चे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्नं यथाशक्ति त्वर्थिभ्यो लोभवर्जितः ॥
सर्वधामपलाभे तु अन्नं गोभ्यो निवेदयेत् ॥”
इति तत्रैव १७ अध्यायः ॥

भिचाकः, पुं, (भिचते इति । भिच + “जल्प-
भिचकुट्टलुण्टडः वाकन् ।” ३। २। ५५। इति
वाकन् ।) भिचुकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
भिचाकी, स्त्री, (भिचाक + घित्वात् डीष् ।)
भिचुकी । इति सुधनोध्याकरणम् ॥
भिचाचरः, पुं, स्त्री, (भिचां चरतीति । भिचा +
चर + “भिचासेनादायेषु च ।” ३। २। १७। इति
टः ।) भिचुकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(खनामख्यातो भोजनरपतेः पुत्रः । यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८। १७।
“राज्ञां विभवमथां यं भोजो हर्षवृषात्मजः ।
जातं नृतद्विचिपुत्रानन्तरं गुरुभिः शिशुम् ।
आयुष्कामैस्तमावद्वाभयभिचाचराभिधम् ॥”)
भिचाटनं, स्त्री, (भिचार्यमटनं गमनम् ।)
भिचार्यगमनम् । यथा,—
“अहं दानववैरिणा गिरिजयाप्यहं हरस्याहृतं
देव्यं जगतीतले सरहराभावः समुन्मीलति ।
गङ्गा वारिधिमम्बरं शशिकला नागाधिपः
क्ष्मातलं
सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वं माञ्च भिचा-
टनम् ॥”
इत्युद्भटः ॥
भिचाशिलं, स्त्री, (भिचाशिनो भिचुकस्य भावः ।
भिचाशिन + ल ।) पेशुन्यम् । इति हारा-
वली ॥
भिचाशी, [नृ] त्रि, (भिचां अश्नातीति । अश् +
णिनिः ।) भिचुकः । इत्युणादिकोषः ॥ यथा,—
“भिचाशी विचरेदग्रामं वन्यैर्देन जीवति ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
भिचुः, पुं, (भिचुणशीलः । भिच याचने +
“सनाशंसभिच उः ।” ३। २। १६८। इति उः ।)
ब्रह्मचार्याद्याश्रमचतुष्टयान्तर्गतचतुर्थाश्रमी ।
आश्रमशब्दोऽयं धर्मिपरो धर्मपरश्च । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । परित्राट् २ कर्मन्दी ३
पाराशरी ४ मस्करी ५ इत्यमरः । १। ७। ४२॥
परित्राजकः ६ पराशरी ७ ब्रजकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तस्य धर्मो यथा,—
“भिचोर्धर्मं प्रवक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमाः ।
वनादगृह्णाद्वा कलेष्टं सर्ववेदसदक्षिणाम् ॥
प्राजापत्यां तदन्ते तु अभिमारीष्य चात्मनि ।
सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदह्नी सकमण्डलुः ॥
सर्वारामं परिब्रज्य भिचार्यो ग्राममाश्रयेत् ।
अप्रमत्तश्चरेद्भैक्ष्यं सायाह्ने नातिलक्षितः ॥
रहिते भिचुर्केर्गामे यात्रामाचमलोलुपः ।
भवेत् परमहंसो वा एकदहो यमादिकृत् ॥
सिद्धयोगस्थजन् देहमनृतत्वमिहाप्नुयात् ।
योगमभ्यस्य मितमुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
दातातिथिप्रियो यानी गृही आह्वेऽपि मुच्यते ॥”
इति गारुडे १०३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“चतुर्थश्चाश्रमो भिचोः प्रोच्यते यो मनी-
विभिः ।

तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं गृणाहंवि ॥
पुत्रद्रव्यकलत्रेषु त्यक्तस्नेहो नराधिप ! ।
चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निरुद्धं तमत्सरः ॥
त्रैवर्णिकांस्त्यजेत् सर्वानारम्भानवनीपते ! ।
मित्रादिषु समो मैत्रः समस्नेहेव जम्बुषु ॥
जरायुजाखजादीनां वाङ्मनःकर्मभिः कृत्स्नित् ।
युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्च वनेयेत् ॥
एकरात्रस्थितिर्यामे पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्हो वा नास्त्य जायते ॥
प्राणयात्रानिमित्तश्च झङ्गारे मुक्तवज्जने ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिचार्यं पर्यट्टेद्दृष्टवान् ॥
कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परित्रासिन्धो भवेत् ॥
अभयं सर्वसत्त्वैर्भ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।
न तस्य सर्वभूतैर्भ्यो भयमुत्पद्यते कश्चित् ॥
कृत्वाभिहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शरीरमग्नौ सुखे लुहोति ।
विप्रस्तु भैक्षोपगतैर्हर्षाभि-
क्षिताग्निना स ब्रजति स्म लोकान् ॥
मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
शुचिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिन्द्यं न्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं अयति द्विजातिः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥ * ॥
बुद्धमेदः । इति जटाधरः ॥ आचरणेक्षुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कोकिलाक्षः । इति भाष-
प्रकाशः ॥
भिचुकः, पुं, स्त्री, (भिचुरेव । भिचु + स्वार्थे
कन् । यद्वा, भिचते इति । भिच + उक् ।)
भिचोपजीवी । तत्पर्यायः । मार्गणः २ याच-
नकः ३ वनीयकः ४ याचकः ५ । इति
जटाधरः ॥ अर्थो ६ । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ३। २४३ ।
“ब्राह्मणं भिचुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणैरभ्युज्जातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥”
पारिभाषिकभिचुका यथा, अत्रिः ।
“ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षड्विधे भिचुकाः स्मृताः ॥”)
भिचुसंघाटी, स्त्री, (भिचुं संघटते इति । भिचु
+ सम् + घट + अण् । गौरादित्वात् डीष् ।)
चीवरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे ३३ अध्याये ।
“पुरीषं कौकृतं केशांश्चर्मसर्पत्वचन्तथा ।
जीर्णश्च भिचुसंघाटीं धूपनायोपकल्पयेत् ॥”)
भिङ्कः, पुं, (भङ्ग्यते इति । भङ्ग + डः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) भिङ्काक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भिङ्कः, (भिङ्क । स्वार्थे कन् ।) भिङ्काक्षुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भिङ्का, स्त्री, (भिङ्क + अजादित्वात् टाप् ।)
क्षुपविशेषः । भिङ्की इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
भिङ्कीतकः २ भिङ्कः ३ भिङ्कः ४ चैत्र-

सम्भवः ५ चतुर्व्यदः ६ चतुःपुङ्खः ७ सुशोकः ८
अत्रपत्रकः ९ करपर्णः १० वृत्तवीजः ११ ।
अस्या गुणाः । अम्बरस्त्वम् । उष्णत्वम् ।
ग्राहित्वम् । रुचिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
भिङ्कीतकः, पुं, (भिङ्की सती तकाति हसतीति ।
तक् + अच् ।) भिङ्काक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भित्तं, स्त्री, (भिद्यते स्तेति । भिद् + क्तः । “भित्तं
शकलम् ।” ८। २। ५६ । इति निष्ठातकारस्य
नत्वाभावो निपात्यते ।) खड्गम् । इत्यमरः ।
१। ३। १६ ॥
भित्तिः, स्त्री, (भिद्यते इति । भिद् + क्तिन् ।)
गृहादेर्मृदिकादिमयी वृत्तिः । कांथ इति भित्
इति च ख्याता । तत्पर्यायः । कूडम् २ । इत्य-
मरः । २। २। ४ ॥ भित्तिका ३ कुडम् ४
कुडकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
विश्वकर्म्मप्रकाशे । पञ्चमाध्याये ।
“मानेनानेन विस्तारो भित्तीनान् विधीयते ।
पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत् ॥”)
प्रभेदः । सविभागः । अवकाशः । इति विश्वः ।
प्रदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघौ । ५। ४३ ।
“अथोपरिष्टाद् भ्रमरैर्भ्रमद्भिः
प्राक् सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।
निर्घोतदानामलग्नाभित्तिः
र्वन्यः सरित्तो गज उन्ममञ्च ॥”)
भित्तिका, स्त्री, (भिद्यते भिनत्ति वेति ।
भित्तिर विदारणे + “कृतिभिदित्तिभ्यः कित् ।”
उणा० ३। १४७ । इति तिकन् । कित् स्यात् ।)
कुडम् । इति शब्दरत्नावली ॥ पल्ली । इति
हेमचन्द्रः ॥
भित्तिचौरः, पुं, (चोरयतीति । चुर + अच् ।
चौर एव स्वार्थे अण् । चौरः । भित्तिरा कुडादि-
भेदेन चौरः ।) चौरविशेषः । सिंहाल चौर
इति भाषा । तत्पर्यायः । खानिनः २ कूड्य-
क्षित् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
भित्तिघातनः, पुं, (पातयतीति । पत + णिच् ।
कर्त्तरि ल्युः । भित्तीनां पातनः ।) मष्टान्धकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भित्, [दृ] स्त्री, (भिद्यते इति । भिद् + “सत्
सूद्विषदृष्टदृष्टयुजविदभिदेति ।” ३। २। ६१ ।
इति क्तिप् ।) प्रभेदः । इति जटाधरः ॥
(भिनत्तीति । भिद् + तच्छीलादिषु “अन्यतो-
ऽपि दृश्यते ।” इति क्तिप् ।) भेदकर्त्तरि त्रि ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ७। १७४ । ८ ।
“भिनत्पुरो न भिहो अदेवीर्न नमो ब्रधरदेवस्य
पीयोः ॥”)
भिद् इर् औ अ ध भिद् । इति कृषिकल्पद्रुमः ॥
(रुधा०-उभ०-सक०-अग्निट् ।) भित् किधद-
वयवविदारणम् । अ ध भिनत्ति भिन्ने कूलं
नदी ! औ भेत्ता । इर् अभिदत् अभैवृत्तीत् ।
इति दुर्गादासः ॥

भिन्नः

भिदकं, क्ली, (भिनतीति । भिद् + “बहुलमन्य-
त्रापि ।” उणा० २।३७ इति क्तुन् ।) वच्च्म् ।
खड्गे, पुं । इत्यणादिकोषः ॥

भिदा, स्त्री, (भेदनमिति भिद् + “घिट्भिदादि-
भ्योऽङ् ।” ३।३।१००। इति । अङ् । टाप् ।)
वस्त्रादेर्विदारणम् । चैरा इति भाषा । तत्-
पथ्यायः । विदरः २ स्फुटनम् ३ । इत्यमरः ।
३।२।५॥ धन्याकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भेदः ।
यथा । प्रायश्चित्तस्य पूर्वार्हकृत्यं वाक्यभिदा
तथा । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

भिदिः, पुं, (भिनत्तीति । भिद + “कृगष्टृष्टृकुटि-
भिदिच्छिदिभ्यश्च ।” उणा० ४ । २४२ । इति
इः । स च कित् ।) वज्रम् । इति द्विरूप-
कोषः ॥

मिदिरं, क्ली, (भिनत्ति विदारयतीति । भिदु
+ “इषिमदिसुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दीति ।”
उणा० १।५२। इति किरच् ।) वज्रम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः त्रिकाख्येयश्च ॥

भिङुः, पुं, (भिनित्ति विदारयतीति । भिङु +
 “पृभिदियधिगृध्रिषिडिशिभ्यः ।” उणा० १ ।
 २४ । इति कुः ।) वञ्चम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भिडरं, क्री, (भिनत्तीति । भिद् + “विदिभिदि-
च्छिदेः कुरच् ।” ३।२।१६२। इति । कुरच् ।)
वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० । अचञ्छे पुं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मिथः, पुं, (भिनत्ति कूलमिति । भिद् + “मिथो
द्वौ नदे ।” ३ । १ । ११५ । इति क्यप् । निपा-
तितश्च ।) नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुग्वोध-
दाकरणाच्च ॥ (यथा, भट्टौ । ६ । ५६ ।

“समुत्तरन्तावश्यथौ नदान् भिदोद्वसन्निभान् ।
सिध्यतामिव स्थातां श्रवरीभापतुर्वने ॥”)
भिद्रः, पुं, स्त्री, (भिन्नतीति । भिद्र “स्फाथितश्च
वच्चिशक्तिवयिस्तुदित्पिठ्यौति ॥” उणा० ३ ।
१३ । इति रक् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः
उणादिकोषश्च ॥

भिन्दिपालः, पुं, (भिदि + इन् । भिन्दिं विदारयन्
पालयतीति पालि + अण् ।) हस्तप्रमाण-
काण्डः । नालिकास्थमिति ख्यातम् । इति
भरतः ॥ हस्तक्षेप्यलगुः । इति स्वामी ॥
तत्पर्यायः । वृगः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥
(यथा, वैशम्पायनसंहितायाम् । ३ ।

“भिन्दिपालस्तु वक्राङ्गो नम्रशीर्षो दृढचक्रिः
हस्तमात्रोत्सेधयुक्तः करसम्मितमण्डलः ॥”
भिखिवालः भिन्दिवालश्चापि इत्येवं पाठद्वयं
दृश्यते ।)

भिन्नः, वि, (भिद्यते स्मेति । भिद् + क्तः ।) भेद-
विशिष्टः । भाङ्गा इति भाषा । तत्पण्यायः
दाहितः २ । भेदितः ३ । इत्यमरः । ३।१।१००
विदाहितः ४ । इति शुब्दरत्नावली ॥ (यथा
हरिवंशे । अविष्यपर्वणि । ५३ । १६ ।

“आन्तसुद्आन्तमाविहं प्रविहं बहुनिःसृतम् ।
आकारं विकारं भिन्नं विभर्त्यादममाहुषम् ॥”)

सङ्गतः । अन्यः । फुल्लः । इति मेदिनी । ने, १४॥
 चतुरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “शक्तिक्लृन्तेषु खड्गायविषाणैराशयो हतः ।
 यत्किञ्चित् प्रसवेत्तद्वि भिन्नमित्यभिधीयते ॥”

चाग्रयः कोष्ठः । तस्यौघं यथा,—
 “क्षिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वाह्यगतिस्त्रिवेत् ।
 रक्तक्षयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम् ॥
 स्नेहपानपरीषिकलेपांस्तत्रोपनाहनम् ।
 कुर्वीत स्नेहवस्तिञ्च मारुतघ्नौघधैर्भिषक् ॥
 खड्गदिच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पूरितो ब्रणः ।
 गाङ्गेरुकौमुदरसैः सद्यः स्थाप्यतवेदनः ॥
 कषायमधुराः शरीताः क्रियाः सर्वाः प्रयोजयेत् ।
 सदो ब्रणानां सप्ताह्नात् पञ्चात् पूर्वोक्त-
 माचरेत् ॥

आमाशयस्ये रुधिरं विदध्याद्वमनं नरः ।
तस्मिन् पक्वाशयस्ये तु गृह्णीयात् सविरेचनम् ॥
काथो वंशत्वगेरुद्वन्द्वं द्रुपमभिदा कृतः ।
हृद्गुप्तेन्यवसंयुक्तः कोटस्थं सावयेदरुक् ॥
यवकोलकुलत्यानां निःस्नेहेन रसेन च ।
सुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिवेत् सैन्यवसंयुताम् ॥
जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकाष्टावर्णिनिशाशारिव
मञ्जिष्ठाभयतिक्ततुल्यमधुकेरुक्ताङ्गबीजेः समैः ।
सर्पिःसिद्धमनेन रुक्षवदना मन्त्राश्रिताः
सावित्री

गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति
रोहन्ति च ॥

वृद्धवैद्योपदेशेन पारम्पर्योपदेशतः ।
जातीष्टते तु संसिद्धे चैत्रयं सिक्थकं बुधेः ॥”
जात्यादिष्टतम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
(अथोपाङ्गचिकित्सा ।

“क्वित्त्रं भित्त्रं तथा भग्नं क्षतं पिच्छितमेव च ॥
दग्धन्तेषां प्रतीकारः प्रोक्तश्चोपाङ्गसंज्ञकः ॥”
इति हारीति प्रथमे स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

भेन्नकः, पुं, (भिन्न + संज्ञायां कन् ।) बौद्धः । यथा
 “भिन्नकः क्षपणोऽह्नीको बौद्धो वैनायिकः
 स्मृतः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(भिन्न + “अन्यन्तगतौ क्तात् ।” ५ । ४ । ७
इति क्त । ईषद् भिन्ने त्रि ।)

भिन्नगात्रिका, स्त्री, (भिन्नं गात्रमस्याः । कप्
टाप् । अत इत्वम् ।) कर्कटी । इति शब्द-
जटिका ।

भित्तभिन्नात्मा, [न] पुं, (भित्तभिन्नो भेदयुक्त आत्मा यस्य ।) चणकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हति भावप्रकाशः ॥

अन्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ८२ ॥

डाप ।) भयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ३०१

भिषक्

भिरिष्टका, स्त्री, श्वेतगुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भिल्ल, पुं, (भेलयति भिल्लीति वा । भिल् +
 बाहुलकात् । लक् ।) स्वेच्छजातिविशेषः । भील
 इति भाषा । यथा, हेमचन्द्रे ।

“माला भिक्षाः किराताश्च सर्वेऽपि स्नेह-
जातयः ॥”

अपि च ।
 “रजकचर्मकारश्च नटी वरुड एव च ।
 कैवर्त्तमेद्भिन्नाश्च सप्तैते अन्यजाः स्मृताः ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

स च ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः । यथा,—
 “पुलिन्दमेदमिह्लाञ्च पुल्लो मल्लञ्च धावकः ।
 कुन्दकारो डोखलो वा न्यतपो हस्तिपस्तथा ।
 एतै वै तीवराज्जाताः कन्यायां ब्राह्मणस्य च ॥”
 इति पराशुरपहृतिः ॥

भिक्षुगवी, स्त्री, (भिक्षुानां गवी ।) गवयी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भिक्षतरुः, पुं, (भिक्षप्रियस्तरुः । लोघ्रपुष्पेण हि भिक्षादयोऽङ्गभूषणादिकं कुर्वन्तीति प्रसिद्धे-
रस्य तथात्वम् ।) लोघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ।

भिल्ली, स्त्री, (भिल्ल + डीप् । भिल्लानां प्रियत्वा-
दस्यास्तथात्वम् ।) लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भिष, रुग्णजये । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-

दुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) भिषक्
भेषजं भेषति । इति दुर्गादासः ॥

भिषक्, [ज्] विभेति रोगो यस्मादिति । भौलि
भौल्यामु + “भियः घृक् ह्रस्वश्च ।” उणा० १ ।
१३७ । इति अजिः घृगागमो ह्रस्वश्च ।)

वैद्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ (अस्य
प्राशस्त्यादिकं यथा,—
“भिद्यग्बुभूधुर्मतिमान् अतः स्वगुणसम्यदि ।

परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा वृणाम् ।
तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्प्यते ।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोक्षयेत् ॥

सम्यक् प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्यातिकर्मणाम् ॥
सिद्धिराख्यातिसर्वेष्वगुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

“एतदवश्यमधीयमधीत्य च कर्माप्यवश्यमुपा-
सितव्यमुभयत्रो हि भिषग्राजार्हो भवति ॥”
यस्मिन् केवलशास्त्रज्ञः कर्मैश्वरिनिष्ठितः ।

यस्तु कर्मसु निष्णातो धार्याच्छास्त्रबहिष्कृतः
स सुखं पत्न्यां वापीति वधकार्जुनि राजतः

उभावेतावनिपुण्यवसमेथी स्वकर्मणि ।
अह्ववेदधरावेतावेकपक्षाविव दिनौ ॥

भवन्यज्ञैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् ॥
 द्वेदादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्मसु ।

स निहन्ति जनं लोमात् कुर्वन् नृपदाघतः ।
यस्तूभयत्रो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने ।
आहवे कर्मनिर्वोदुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा ।

॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वातौयेऽध्याये ॥

दण्डीयभिषग् यथा,—

“अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु यच्च आधेरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्डाच्चौषधिविष्कम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्यान्नस्याभोज्यत्वं यथा,—

“शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्ता तथा रज्जावतारिणः ।
चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीमृगजीविनाम् ॥
शौण्डिकान्नं स्तुतिकात्रं भुक्ता मासं व्रती भवेत् ॥”
व्रती यावत्केन । तत्र धेनुद्वयम् । इति प्राय-
श्चित्तविवेकः ॥ अपि च ।

“पूयश्चिकित्सकस्यान्नं पुंस्यत्याख्यमिन्द्रियम् ।
विष्टा वाहुं धिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥”
इति मानवे ४ अध्यायः ॥

(शतधन्वनः चैत्रजः पुत्रः । यथा, हरिवंशः ।
३८ । ६ ।

“कृतवर्माग्रजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः ।

देवर्षश्चरवनात् तस्य भिषग्वैतरणश्च यः ॥”

औषधम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । २४ । ६ ।

“शतं ते राजन् भिषजः सहस्रसुवर्णं
गभीरा सुमतिष्ठे अस्तु ॥”

“हे राजन् ! वरुण ! ते तव शतं भिषजः
सहस्रं वन्धनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याका-
न्यौषधानि वेद्या वा सन्ति ॥” इति तद्वाच्ये
सायनः ॥

भिषक्प्रिया, स्त्री, (भिषजः प्रिया ।) गुडुची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

(त्रिवृतिरस्या गुडुचीशब्दे ज्ञातया ॥)

भिषग्जितं, स्त्री, (भिषजा जितम् ।) औषधम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चिकित्सा ॥ यथास्य
प्रथ्यायः ।

“चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्-
जितम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

भिषग्भद्रा, स्त्री, (भिषजि औषधे वैद्ये वा भद्रा
सुभदायिका ।) भद्रदन्तिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भिषङ्गाता, [ऋ] स्त्री, (भिषजां मातेव ।)
वासकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
प्रथ्यायः ।

“वासको वाशिका वासा भिषङ्गाता च
सिंहिका ।

सिंह्यास्यो वाजिदन्ता स्यादट्टरुषोऽट्टरुषकः ॥

आट्टरुषो वृषस्तान्नः सिंहपशुश्च स स्तुतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भिसृष्टा, स्त्री, (भिस्सामन्नं टीकते इति । टीक
गतौ + “अन्त्येभ्योऽपीति डः । ततः णोदरा-
दित्वात् साधुः ।) दग्धानम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ४६ ॥ अस्य रूपान्तरम् । भिस्रिष्टा ।
भिस्रिष्टा । भिस्रिका । इति तट्टीका-
सारसुन्दरी ॥

भिस्रा, स्त्री, (बभस्तीति । भस दीप्तौ + बाहुल-
कात् सः । कृन्सि बहुलमितीत्वम् । ब्राह्मण-

भिस्रेति भाष्यप्रयोगालोकेऽपि । यद्वा, भेदन-
मिति भित् । भिद् + क्तिप् । भिदं स्यतीति ।
सो + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” इति कः । णो-
दरादित्वात् साधुः ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ४८ ॥ (अस्याः प्रथ्यायो यथा,—

“भक्तमन्नं तथान्यच्च क्वचित् क्रूरश्च कीर्तितम् ।
ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सादीदिविः पुंसि-
भाषितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
भिस्रिष्टा, स्त्री, (भिस्सामन्नं टीकते इति । टीक
गतौ + डः । णोदरादित्वात् साधुः ।) दग्धा-
न्नम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

भी, ग गि भूत्याश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०
-पर०-सक०-अनिट् ।) ग, भीनाति । गि,
भिनाति । भीनः भीनिः । गिनेव क्रादित्वसिद्धौ
गग्यहणं पादित्वविकल्पार्थं चकारात् भीत्याश्च ।
इति दुर्गादासः ॥

भी, जि लि भीत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-पर०-अक०-अनिट् ।) जि, भीतोऽस्ति ।
लि, विमेति । इति दुर्गादासः ॥

भीः, स्त्री, (भी भीत्याम् + सम्पदादित्वात् क्तिप् ।)
भयम् । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥ (यथा,
आर्थासप्तशत्याम् । ३८७ ।

“पूर्वाधिको रहिण्याम् बहुमानः प्रेमनर्म-
विश्वासः ।

भीरधिकेयं कथयति रागं बालाविभक्तमिव ॥”
भीतं, स्त्री, (भी लि भीत्याम् + क्तः ।) भयम् ।
भययुक्ते, जि । इति मेदिनी । ते, ४० ॥ (यथा,
मनुः । ७ । ६४ ।

“यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
भर्तुर्यदुदुष्यतं त्रिषित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥”

भीतिः, स्त्री, (भी + क्तिन् ।) भयम् । इत्यमरः ।
१ । ७ । २१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८४ । १६ ।

“दुर्गे ! स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः
खल्यैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि ॥”

कम्पः । इति विश्वः ॥

भीमं, जि, (विभेत्तस्मादिति । भी + “भियः
पुवा ।” उणा० । १ । १४७ । विभेतेर्मक् धातोर्वा

पुगागमश्च । इति मक् ।) भयहेतुः । तत्-
प्रथ्यायः । भैरवम् २ दारुणम् ३ भीषणम् ४

भीष्मम् ५ घोरम् ६ भयानकम् ७ भयङ्करम् ८
प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा,
रघुः । १ । १६ ।

“भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अपृथक्साभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवारणवः ॥”

भीमः, पुं, (विभेत्तस्मादिति । भी + मक् ।) भया-
नकरसः । यथा,—

“भयानको भयस्याधिभावः कालाधिदैवतः ।
स्त्री नीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शिवः । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । ७ ।

“भवं सर्वं तथेशानं तथा पशुपतिं प्रभुः ।

भीमसुखं महादेवसुवाच स पितामहः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५२ ।

“अतुलः शूरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ॥”

मध्यमपाण्डवः । (यथा, महाभारते । १ ।
१२३ । १२ ।

“तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥”

अस्य विवरणादिकं भीमसेनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

अम्बवेतसः । इति मेदिनी । मे, २१ ॥ महादेव-

स्यादृष्टमूर्तान्तर्गताकाशमूर्तिः । यथा । भीमाय

आकाशमूर्तये नमः । इति तिथ्यादितत्त्वे

शिवपूजाप्रयोगः ॥ (गन्धर्वविशेषः । यथा,

महाभारते । १ । ६५ । ४३ ।

“भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी ॥”

पुरुवंशीयस्य ईलिनस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव ।

१ । ६४ । १८ ।

“ईलिनो जनयामास दुष्मन्तप्रभृतीन् वृषान् ।

दुष्मन्तं शूरभीमौ च प्रवसुं वसुमेव च ॥”

भीमनादः, पुं, (भीमो भैरवो नादो यस्य ।)

सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भीमो नादः

शब्दः । इति विग्रहे भयानकशब्दः । यथा,

चातकाङ्के । १ ।

“वातेर्विधूनय विभीषय भीमनादेः
सञ्चूर्य त्वमथवा करकाभिघातैः ।

त्वहारिविन्दुपरिपालितजीवितस्य
नान्या गतिर्भवति वारिद ! चातकस्य ॥”

भयानकशब्दविशिष्टे, जि । यथा, महाभारते ।

१ । १५६ । ३१ ।

“भीमनादं सुतान्मोहं तीक्ष्णदंष्ट्रं महा-

रवम् ॥”

भीमरथः, पुं, (भीमो भयानको रथोऽस्य ।)

तामसमनुवंशजातासुरविशेषः । स च कूर्म-
रूपिणा हरिणा हतः । यथा,—

“हरिणा कूर्मरूपेण हतो भीमरथोऽसुरः ॥”

इति गारुडे गयामाहात्म्ये ८६ अध्यायः ॥

(धृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदः । यथा, महाभारते ।

१ । ११७ । ११ ।

“उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरलोलुपः ॥”

भीमरथी, स्त्री, जनानामवस्थाविशेषः । यथा,—

“सप्तसप्ततिके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी ।

रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमा ॥”

इति शब्दमाला ॥

अपि च ।

“सप्तसप्ततिवर्षाणां सप्तमे मासि सप्तमी ।

रात्रिर्भीमरथी नाम नराणामतिदुस्तरा ।

तामतीत्य नरो योऽसौ दिनानि यानि जीवति ॥

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सुवर्णशतदक्षिणैः ।

गतिः प्रदक्षिणं विष्णोर्जल्पनं मन्त्रभाषणम् ।

ध्यानं निद्रा सुधा चान्नं भीमरथ्याः फलश्रुतिः ॥”

इति वैद्यकम् ॥

नदीभेदः । यथा राजनिर्घण्टे ।

मलापहा भीमरथी च घट्टगा

प्रथ्या च कृष्णा जलसान्यगा गुणैः ॥”

(इयं हि सत्पुत्रवंतोद्भवा । यथा, विष्णुपुराणे ।

२ । ३ । ११ ।

“गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा ।

सत्पुत्रादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ॥”)

भीमविक्रान्तः, पुं, (भीमश्चासौ विक्रान्तश्चेति ।)

सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भयानकविक्रम-
विशिष्टे, त्रि ॥

भीमशासनः, पुं, (भीमं शासनं यस्य ।) यमः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

भीमसेनः, पुं, मध्यमपाण्डवः । स च कुन्तीगर्भे

पवनाज्जातः । तत्पत्न्यायः । भीमः २ वीरवेणुः

३ द्रुकोदरः ४ वक्रजित् ५ कौचकजित् ६

किष्किरजित् ७ जरासन्धजित् ८ हिडिम्बजित्

९ कटव्रणः १० नागवलः ११ गुणाकरः १२ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य जन्मविवरणं यथा,

“धार्मिकस्तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तं पुनरब्रवीत् ।

प्राहुः चान्नं बलं व्येष्टं बलव्येष्टं सुतं दृष्टुं ॥

ततस्तथोक्ता भर्ता तु वायुमेवाब्रुवाव सा ।

तस्माज्ज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥

तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी ।

सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ! ॥

इदमव्यक्तचासीज्जातमात्रे द्रुकोदरे ।

यदङ्गात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् ॥

कुन्ती यावन्नयोद्विषा सहस्रोत्पतिता किल ।

नान्वबुध्यत तं सुप्रसुप्तं स्नेहे द्रुकोदरम् ॥

वज्रसंहननः सोऽथ कुमारो न्यपतन्निरौ ।

पतता तेन श्रुतधा शिलां गात्रैर्विचूर्णिता ॥”

इति महाभारते आदिपर्वणि पाण्डवोत्पत्ति-

नामाध्यायः ॥

(गन्धर्वविशेषः । यथा, महाभारते ११।१२३।५२।

भीमसेनोयसेनौ च ऊर्णायुरनघस्तथा ॥”)

कर्पूरभेदः । यथा,—

“प्रीतासौ भीमसेनस्तदुशितकरः शङ्करा-

वाससंज्ञः

पांशुः पिञ्जोऽजसारस्तदु हिमयुता वालुका

जूटिका च ।

पश्चादस्यास्तुषारस्तदुपरि सहिमः प्रीतलः

पत्रिकाख्या

कर्पूरस्तेति भेदा गुणरसमहसा वसदृश्येन

दृश्याः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

भीमहासं, स्त्री, (भीमे श्रीमहादौ हासः प्रकाशो

यस्य ।) इन्द्रतूलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

बुडिर सुता इति भाषा ॥ श्रीकृष्णहासमपि पाठः ॥

भीमा, स्त्री, (भी + मक् + स्त्रियां टाप् ।) दुर्गा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ रोचनाख्यगन्धर्वम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ कणा । इति शब्दमाला ॥

(नदीविशेषः । तद्वयथा,—

“कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव प्रयोणिका ।

विभावरी विशाला च गौरीदा मदनखसा ॥

पार्वती चापरा नद्यो दक्षिणाद्रिगमा हिमाः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

भीमादेवौ, स्त्री, दुर्गा । यथा,—

“पुनश्चाहं यदा भीमं रूपं कृत्वा हिमाचले ।

रक्षांसि क्षययिष्यामि सुनीनां त्राणकारणात् ॥

तदा मां सुनयः सर्वे स्तोष्यन्त्यानन्धमर्नयः ।

भीमादेवौति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

भीमैकादशी, स्त्री, (भीमेनोपाविता एकादशी ।

श्राकपार्थिवारिवत् समासः ।) भैमी । सा च

माघशुक्लैकादशी । भीमहादशीत्वेन ख्याता च ।

यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“पुरा रथन्तरे कल्पे परिपृष्टो महात्मना ।

मन्दरस्थो महादेवः पिनाकी ब्रह्मणा स्वयम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

कथमारोग्यमैश्वर्यमनन्तममरेश्वर ! ।

स्वल्पेन तपसा देव ! भवेन्नोऽक्षोऽथ वा वृणाम् ॥

किमज्ञातं मया देव ! त्वत्प्रसादादधोक्षज ! ।

स्वल्पकेनापि तपसा महत् फलमिहोच्यते ॥

मत्स्य उवाच ।

इति पृष्टः स विश्वात्मा ब्रह्मणा लोकभावनः ।

उमापतिरुवाचेदं मनसः प्रीतिकारकम् ॥

ईश्वर उवाच ।

अस्माद्रथन्तरात् कल्पात् त्रयोविंशतिमो यदा ।

वाराहो भविता कल्पस्तस्य मन्वन्तरे शुभे ॥

वैवस्वताख्ये संजाते सप्तमे सप्तलोकधृक् ।

हापराख्यं युगं तस्मिन् सप्तविंशतिमे तदा ॥

तस्यान्ते स महानीलो वासुदेवो जनाह्वनः ।

भारावतरणार्थाय त्रिधा विधाभूविष्यति ॥

द्वैपायनो सुनिस्तद्वद्रौहिणेयोऽथ केशवः ।

कंसादिदर्पमयनः केशवः शोकनाशनः ॥

पुरी द्वारवती नाम सांप्रतं वा कुशस्थली ।

दिव्यानुभावसंयुक्तामधिवासाय शार्ङ्गिणः ॥

त्वष्टा ममाज्ञया ब्रह्मन् ! करिष्यति जगत्पतेः ॥

तस्यां कदाचिदासीनः सभायाममितद्युतिः ।

भार्याभिर्दृष्टिभिः सार्द्धं भूभृद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥

कुरुभिर्देवगन्धर्वैरभितः कैटभाह्वनः ।

प्रवृत्तास्तु पुराणीषु धर्मसम्बन्धिनीषु च ॥

कथासु भीमसेनेन परिपृष्टः प्रतापवान् ।

त्वया पृष्टस्तु धर्मस्य रहस्यस्यास्य भेदकृत् ॥

भविता स तदा ब्रह्मन् ! कर्ता चैव द्रुकोदरः ।

प्रवर्तकोऽस्य धर्मस्य पाण्डुसुनुर्महाबलः ॥

तस्य तीक्ष्णो द्रुको नाम जठरे ह्यववाहनः ।

मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ द्रुकोदरः ॥

अतीवामादशीलश्च नागायुतबलो महान् ।

भविष्यत्यजरः साक्षात् कन्दर्प इव बुद्धिमान् ॥

धार्मिकस्यायशस्तस्य तीव्रामित्वादुपोषणे ।

इमं व्रतमशेषाणां व्रतानामधिकं यतः ॥

कथयिष्यति विश्वात्मा वासुदेवो जगद्गुरुः ।

अशेषयज्ञफलदमशेषाघविनाशनम् ॥

अशेषदुष्टशमनमशेषसुरपूजनम् ।

पवित्राणां पवित्रश्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।

भविष्यच्च भविष्यास्यां पुराणानां पुरातनम् ॥

वासुदेव उवाच ।

यद्यहमीक्षतुर्दृष्ट्यां द्वादशीष्वथ भारत ! ।

अन्येष्वपि दिनैरेषु न शक्तस्तुषोषितुम् ॥

ततः पुण्यामिमां भीम ! तिथिं पापप्रणा-

श्रिणीम् ।

उपोष्य विघ्नानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदम् ॥

माघमासस्य दशमी यदा युक्ता भवेत्तदा ।

दृतेनाभ्यङ्गनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत् ॥

तथैव विष्णुमभ्यर्च्य नमो नारायणाय च ।

कृष्णाय पादौ संपूज्य शिरः सर्वान्तेति च ।

वैकुण्ठायेति वै कण्ठसुरः श्रीवत्सधारिणे ।

शङ्खिने चक्रिणे तदङ्गदने वरदाय वै ॥

सर्वे नारायणस्यैव संपूज्या ब्राह्मवः क्रमात् ।

दामोदरायेत्युदरं मेघं पञ्चशराय वै ॥

ऊरुसौभाग्यनाथाय चानुनी भूतधारिणे ।

नमो नीलाय वै जङ्घे पादौ विश्वदत्ते पुनः ॥

नमो देवे नमः शान्त्यै नमो लक्ष्म्यै नमः श्रिये ।

नमः पुष्टे नमस्तुष्टे पुष्टे हृष्टे तथा श्रिये ॥

नमो विहङ्गनाथाय वायुवेगाय पक्षिणे ।

विषप्रमाद्यिने नित्यं गरुडश्चाभिपूजयेत् ॥

एवं संपूज्य गोविन्दसुमापतिविनायकौ ।

गन्धैर्माल्यैस्तथा धूपैर्मन्त्रैर्नानाविधैस्तथा ॥

गन्धेन पयसा सिद्धां कृष्णरामथ वाग्यतः ।

सर्पिषा सह सुक्ता च गत्वा श्रुतपदं बुधः ॥

न्यग्रोधन्तधावनमथवा खादिरं बुधः ।

गृहीत्वा धावयेदन्तानाचान्तः प्रागुदङ्मुखः ॥

ब्रूयात् सायन्तर्नां कृत्वा सन्ध्यामस्तमिते रवौ ।

नमो नारायणायैति त्वामहं शरणं गतः ॥

एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च केशवम् ।

रात्रिञ्च सकलां स्थित्वा स्नानञ्च पयसापि च ॥

सर्पिषा विश्वदहनं कृत्वा ब्राह्मणपुङ्गवैः ।

सहैव पुण्डरीकाक्ष ! द्वादश्यां क्षीरभोजनम् ।

करिष्यामि यत्तात्माहं निर्विघ्नेनास्तु तच्च मे ।

एवमुक्त्वा स्वपेद्भूमावितिहासकथां पुनः ॥

श्रुत्वा प्रभाते संजाते नदीं गत्वा विश्राम्यते ! ।

स्नानं कृत्वा नृदा तदत् पाषण्डानभिवर्जयेत् ॥

उपास्य सन्ध्यां विधिवत् कृत्वा च पित्रोर्पणम् ।

प्रणम्य च हृषीकेशममल्लाप्यनीश्वरम् ॥

गृहस्य पुरतो भक्त्या मण्डपं कारयेद्बुधः ।

दशहस्तमथाष्टौ वा करान् कुर्याद्विश्राम्यते ! ।

चतुर्हस्तां शुभां कुर्याद्दीर्घमरिजिसूदन ! ।

चतुर्हस्तप्रमाणञ्च विन्यसेत्तत्र तोरणम् ॥

आरोप्य कलसं तत्र दिक्पालान् पूजयेत्ततः ।

मासमात्रेण संपूर्णमघःकृष्णाग्निने स्थितः ॥

तस्य धाराञ्च शिरसा धारयेत् सकलां निशाम् ।

धाराभिर्भूरिभिर्भूरिफलं वेदविदो विदुः ॥

यस्मात्तस्मात् कुरुश्रेष्ठ ! धारा घात्याः स्वश-

क्तितः ।

तथैव विष्णोः शिरसि क्षीरधाराः प्रपातयेत् ।

अरतिमात्रं कृत्वा कृत्वा तत्र त्रिमेषलम् ।

योनिवत्कृत्वा न कृत्वा ब्राह्मणैर्यवसर्पिषी ।

तिलांश्च विष्णुदेवैर्मन्त्रैरेकाभिर्वत्तदा ।

भीमैका

कृत्वा च वैष्णवं सन्ध्यां चरं गोचीरसंयुतम् ॥
निष्ठावाहप्रभायां वै धारामाव्यस्य पातयेत् ॥
जलकुम्भान् महावीर ! स्थापयित्वा त्रयोदश ।
भक्ष्यैर्नानाविधैर्युक्तान् सितवस्त्रैरलङ्कृतान् ।
युतानौदुम्बरैः पात्रैः पञ्चरत्नसमन्वितान् ॥
चतुर्भिर्वहृषैर्होमस्तत्र कार्यं उद्दसुखैः ।
रुद्रजापस्तुर्भिश्च यजुर्वेदपरायणैः ॥
वैष्णवानि च सामानि चतुरः सामवेदिनः ।
अरिष्टवर्द्धसहितान्यभितः परिपाठयेत् ॥
एवं द्वादश तान् विप्रान् वस्त्रमात्यानुलेपनैः ।
पूजयेद्दण्डुलीयैश्च कटकैर्होमस्तत्रकैः ॥
वासोभिः शयनीयैश्च वित्तशालाविवर्जितः ।
एवं क्षपातिवाद्यां वै गीतमङ्गलनिश्चयैः ॥
उपाध्यायस्य च पुनर्दिगुणं सर्वमेव तु ॥ * ॥
ततः प्रभाति विमले ससुत्याय त्रयोदश ।
गा वै दद्यात् कुरुश्रेष्ठ ! सौवर्णसुखसंयुताः ॥
पयस्विनीः शीलवतीः कांस्यदोहनसंयुताः ।
रौप्यसुराः सवस्त्राश्च सन्दनेनाभिषेचिताः ॥
तांस्तु तेषां ततो भक्त्वा भक्ष्यभोज्येन तर्पितान् ।
कृत्वा च ब्राह्मणान् सर्वान्गन्धर्वाणां विधेस्तथा ॥
मुक्त्वा चाचारलवणमात्मना च विस्मरयेत् ॥
अनुगम्य पदान्यष्टौ पुत्रभात्यासमन्वितः ।
प्रीयतामत्र देवेशः केशवः क्षेपनाशनः ॥
शिवस्य हृदये विष्णुर्विष्णोश्च हृदये शिवः ।
यथान्तरं न पश्यामि तथा मे खल्वि चायुषः ॥
एवमुच्चार्य तान् कुम्भान् गात्रैव शयनानि च ।
वासांसि चैव सर्वेषां गृहाणि प्रापयेद्दुष्टघ्नः ॥
अभावे बहुशय्यानामेकामपि सुसंस्कृतान् ।
शय्यां दद्याद्गुरौ भीम ! सर्वोपस्करसंयुताम् ॥
इतिहासपुराणानि वाचयित्वातिवाहयेत् ।
तद्दिनं नरशार्ङ्ग ! य इच्छेद्दुष्टानां श्रयम् ॥
तस्मात्त्वं सत्त्वमालम्ब्य भीमसेन ! विमत्सरः ।
कुरु व्रतमिदं सन्ध्यां क्लृप्ताद्यद्वाक्यमोरितम् ।
त्वया कृतमिदं वीर ! त्वन्नामाख्यं भविष्यति ।
सा भीमद्वादशी ह्येषा सर्वपापहरा शुभा ।
या तु कल्याणिनी नाम पुरा कल्पेषु पश्यते ॥
त्वमादिकर्ता भव शौकरेऽस्मिन्
कल्पे महावीरवरप्रधान ! ।
यस्याः स्मरणकर्त्तव्यमप्यशेषं
विनष्टपापप्लिष्टशोधितः स्यात् ॥
दृष्ट्वा च यामसरसामपीशा-
नेश्याकृतामप्यभवान्तरेषु ।
आभीरकथ्येति कुतूहलेन
सैवोर्वशी संप्रति नाकण्ठे ॥
जातापि सा वैश्यकुलोद्भवापि
पुलोमकन्या पुरुषतपनी ।
तत्रापि तस्याः परिचारिकेयं
मम प्रिया संप्रति सत्यभामा ॥
ज्ञातः पुरा मङ्गलमेव तद्-
नेजोमयं देवशरीरमाप ।
अस्याश्च कल्याणतिथौ विवस्वान्
सहस्रधारेण सहस्ररश्मिः ॥

५१५

भीरुकः

इदमेव कृतं महेन्द्रमुखे-
र्वसुभिश्चैव पुरा सुरादिभिश्च ।
फलमत्र न शक्यतेऽभिवक्तुं
यदि जिह्वाकोटयो मुखे स्युः ॥
कलिकल्मषविहारिणीमनन्ता-
मिति कथयिष्यति यादवेन्द्रसुतः ।
अपि त्रुरकगतान् पितृनृपेशा-
नलसुहृत्तुमिहैव यः करोति ॥
य इदमनघं शृणोति चातिभक्त्वा
परिपठतो ह्यपरोपकारहेतोः ।
तिथिमिह सकलार्थभाङ्गरेन्द्र-
स्तव चरणेन स साम्यतामुपैति ॥
कल्याणिनी नाम पुरा वभूव
या द्वादशी माघदिनेऽभिपूज्या ।
सा पाण्डुपुत्रेण कृता भविष्य-
त्वनन्तपुण्यानघ ! भीमपूर्वा ॥
इति मत्स्यपुराणे भविष्यद्ब्रह्मवैवर्ते भीम-
द्वादशी नाम ६५ अध्यायः ॥
भीरुः, त्रि, (विभेतीति । भी भये + “भियः
क्रुक्कनौ ।” ३ । २ । १७४ । इति क्रुः ।) भय-
शीलः । (यथा, मनौ । ७ । ६२ ।
“तेषामर्थे नियुज्येत शूरान् दृष्टान् कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरुनन्तनिवेशने ॥”)
तत्पर्यायः । चक्रुः २ भीरुकः ३ भीलुकः ४ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ भीलुः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥
भीरुः, स्त्री, (विभेतीति । भी + “भियः क्रुक्कनौ ।”
३ । २ । १७४ । इति क्रुः ।) भयशीला स्त्री ।
भयप्रकृतिका । इत्यमरभरतौ । (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । १५ । ३३ ।
“सत्तं भीरु ! वदस्येतत् परिहासोऽथवा शुभे !
दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहासितम् ॥”)
शतावरी । इति धरणिः, अमरश्च ॥ (यथा,—
“बहुपुत्री वरा भीरुः शतमूली शतावरी ।
महापुरुषदन्ता च पीवरीन्द्विवरी वरी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शतपादिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अजा । क्राया । स्त्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भीरुः, पुं, (विभेतीति । भी + क्रुः ।) शृगालः ।
इति शब्दमाला ॥ यात्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इक्षुमेदः । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः ।
क्षेपकारित्वम् । खादुत्वम् । अविदाहित्वम् ।
गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
भीरुकं, स्त्री, (भीरु + संज्ञायां कन् ।) वनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
भीरुकः, पुं, (भीरु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षुमेदः ।
भोररी इति हिन्दीभाषा । (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने । ४५ अध्याये ।
“पौष्पको भीरुकश्चैव वंशकः शतपीरकः ।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः क्षपिपत्रकः ॥”)

भीष्मः

अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुश्रीतो दृंहणो बल्यः पौष्टको भीरुकस्तथा ॥”
भीरुकः, त्रि, (विभेतीति । विभी भये + “भियः
क्रुक्कनौ ।” उणा० २ । ३१ । इति क्रुक्कनौ ।)
भययुक्तः । इत्यमरः ॥ कातरः । इति संचिप्र-
सारोणादिवृत्तिः ॥
भीरुपत्नी, स्त्री, (भीरुणीव पत्राण्यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) शतमूली । इत्यमरः । २ । ४ । १०९ ॥
भीरुहृदयः, पुं, (भीरु हृदयमस्य ।) नृगः । इति
जटाधरः ॥
भीरुः, स्त्री, (भीरु + “ऊङुतः ।” ४ । १ । ६६ ।
इति ऊङ् ।) भयशीला नारी । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
भीलभूषणा, स्त्री, (भूषयतीति । भूष् + कर्त्तरि
ल्युः । टाप् । भीलानां भूषणा ।) गुह्या । इति
राजनिर्घण्टः ॥
भीलुः, त्रि, (विभेतीति । भी + लुः ।) भीरुः ।
भयशीलः । इति शब्दरत्नावली ॥
भीलुकः, पुं, (विभेतीति । भी + “भियः क्रुक्क-
नौ ।” ३ । २ । १७४ । इति क्रुक्कनौ ।) भीरुः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३२ । ५२ ।
“एतदेवानिमित्तं नः किमन्येनाध्वभीलुक ! ।
यत्त्वमस्माभिरानीतः काकशङ्कौ पदे पदे ॥”)
भल्लुकः । इति शब्दरत्नावली ॥
भीषणः, पुं, (भीषयते इति । भी + णिच् +
“भियो हेतुभये युक् ।” ७ । ३ । ४० । इति
युक् । भीषिधातुस्ततो नन्यादित्वात् ल्युः ।)
भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः, मेदिनी
च ॥ कुन्द्रुकः । कपोतः । हिन्तालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ।
शस्त्रकौ इति मेदिनी ॥ (भयोत्पादने स्त्री ।
यथा, महाभारते । १५ । ७ । ४ ।
“यसनं मेदनश्चैव शस्त्राणां कारयेत्ततः ।
कर्षणं भीषणश्चैव युद्धे चैव बलक्षयम् ॥”)
भीषणः, त्रि, (भीषयते इति । भी + णिच् + ततो
नन्यादित्वात् ल्युः । युगागमश्च ।) गाढः ।
दारुणः । इति मेदिनी । णे, ६६ ॥ (यथा,
रघौ । १२ । ४० ॥
“पर्णशालामथ क्षिप्रं विहृष्टासिः प्रविश्य सः ।
वैरूप्यपौनरुक्तेन भीषणां तामयोजयत् ॥”)
भीष्मं, त्रि, (विभेत्वसादिति । भी + “भियः युग्
वा ।” उणा० १ । १ । २४७ । इति मक् । वा
युगागमश्च ।) भयानकम् । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥
(यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ । ३ ।
“सहोवाच भीष्मं वत भोः पुरुषान् वा ।”
“भीष्मं भयङ्करं ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥)
भीष्मः, पुं, (विभेत्वसादिति । भी + मक् । युग्
वेति पक्षे युक् ।) भयानकरसः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । शिवः । राक्षसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गाङ्गेयः । स च शान्तपुराण-

चक्रवर्त्तिनो गङ्गायां भार्यायां जातः । स परम-
धर्मात्मा महावीरः । येन पितुर्दासकन्या-
विवाहायै पित्रराज्यं त्यक्तं, यच्च स्वस्य विवाहं
त्यक्त्वा ऊर्ध्वरेता जातः । इति श्रीभागवतम् ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“अथ तामश्मे जाते पुत्रे प्रहसतीमिव ।
उवाच राजा दुःखार्त्तः परीक्षन् सुतमात्मनः ॥
मा वधोः कासि कस्यासि किञ्च हंसि सुता-
निति ।

पुत्रन्नि ! सुमहत् पापं संप्राप्तं ते सुगर्हिते ! ॥”
स्त्रुवाच ।

“पुत्रकाम ! न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतांवर ! ।
जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥
अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ।
देवकार्यार्थसिद्धयर्थमुषिताहं त्वया सह ॥
अष्टौ ये वसवो देवा महाभागा महौजसः ।
वशिष्ठशापदोषेण मारुषत्वमुपागताः ॥
तेषां जनयिता नान्यस्वडते भुवि विद्यते ।
महिधा मारुषी धात्री लोके नास्ति कदाचन ॥
तेषां जननीहेतोर्मारुषत्वमुपागता ।
जनयित्वा वस्त्रनष्टौ जिता लोकास्त्रयाक्षयाः ॥
देवानां समयस्त्वेष वस्त्रनां संश्रुतो मया ।
जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मारुषादिति ॥
तत्ते शापादिनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महा-
व्रतम् ॥

एष पर्यायवासो मे वस्त्रनां सन्निधौ कृतः ।
मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥”
इत्यादिपूर्वणि भीष्मोत्पत्तिनाम १०० अध्यायः ॥

भीष्मजननी, स्त्री, (भीष्मस्य जननी माता ।)
गङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भीष्मपञ्चकं, स्त्री, (भीष्मोऽयं कृतसुपदिष्टं वा पञ्चकं
एकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्चतितिकर्तव्यम् ।)
कार्तिकशुक्लपञ्चम्यैकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्च-
तितिकर्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“भगवन् ! यत् त्वया प्रोक्तं भीष्मस्य च दिनं
महत् ।

माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तस्य मे कथय प्रभो ! ॥
कथं स्नानञ्च किं दानं को विधिः कस्य पूजनम् ।
किं फलं केन वाकारि तन्मे कथय विस्तरात् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

नदभीष्मपञ्चकस्येदं माहात्म्यं विधिपूर्वकम् ।
वक्ष्यामि फलसंयुक्तं येनेदञ्च कृतं पुरा ॥
अथोद्धा नगरी या च कलिकल्मषनाशिनी ।
वैष्णवी स्वर्गरम्या च कलिकल्मषनाशिनी ॥
हस्त्यश्वरथपत्तया विष्णुचक्रप्रतिष्ठिता ।
तस्यामासीन्नरवरः सूर्यवंशोद्भवो सुने ! ॥
अतिथिर्नाम देवर्षे ! धर्मात्मा नैकयज्ञकृत् ।
तेन दत्तं पुरा राज्ञा कृतं यज्ञमनूत्तमम् ॥
भार्यया चन्द्रभाविन्या साहं भीष्मस्य पञ्चकम् ।
चिकीर्षः परिप्रच्छ वशिष्ठं तद्विधिं द्विज ! ॥”

वशिष्ठ उवाच ।

“शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतं सौभाग्य-
दायकम् ।

रहस्यं भीष्मपञ्चाख्यं विष्णुतुष्टिप्रदायकम् ॥
कार्तिके मासि राजेन्द्र ! प्रारभ्यैकादशीतिथिम् ।
यावत् पञ्चदशी रम्या भविता चन्द्रपूर्णिता ।
पञ्चभीष्ममिति ख्यातं तिथयः पुण्यदाः स्मृताः ॥
प्रातःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।
स्नात्वा सभायः पुरुषो नदादौ विमले जले ॥
तर्पयेद्भीष्मवर्माणं कुरुवंशपितामहम् ।
पितृभक्तिलयुक्तेषु जलाञ्जलिभिर्बहुतैः ॥
वैयाघ्रपद्मगोत्राय साङ्गतिप्रवराय च ।
तिलतोयाञ्जलिं तस्मै प्रयच्छेद्भीष्मवर्मणे ॥
सन्तर्प्य कौरवश्रेष्ठं कुर्यादाचमनं ततः ।
अर्चयित्वा विधानेन चन्दनादिभिरावृतः ।
अर्घ्यं दद्याद्यथात्मा च मन्त्रेणानेन भूपते ! ॥
वस्त्रनामवताराय शान्तनोरात्मजाय च ।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आजन्मब्रह्मचारिणे ॥
इत्थं समापयेद्व्रतं । भीष्मपञ्चविधिं नरः ।
नियमेनोपवासेन पञ्चगव्येन वा पुनः ॥
पयोमलफलाहारैर्हृदैनानाविधेरपि ।
नरो वा यदि वा नारी सुक्तपापो दिवं व्रजेत् ॥
सुड्क्ते स विपुलान् भोगान् कार्तिकं न

त्यजेद्भि यः ।

अतोऽशक्तो नयेत् पञ्चभीष्माख्यं हरिपूर्णिमतम् ॥
शुक्लेतद्विष्णुभक्तोऽसौ भक्त्वा त्वचलया सह ।
दम्पती च यथा भीष्मं लब्ध्वा तौ तु महाफलम् ॥
स्वस्थायासेन विप्रेन्द्र ! कृतं ताभ्यां हि तत् पुरा ।
प्राप्तं राख्यं महौमेतां समुद्रवलयान्विताम् ॥
प्रमुच्य प्रचुरान् कामान् व्रतकामौ यथा सुने ! ।
दिव्याम्बराभरणौ तौ दिव्यमात्राशुलेपितौ ॥
दिव्यदेहविमानेन सर्व्वकिन्नरसेवितौ ।
अश्वरोगीतनूत्वेन स्तुतौ देवमहर्षिभिः ।
सम्प्राप्तौ विष्णुलोकश्च भीष्मपञ्चव्रताम्बुने ! ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“इत्येतत् कथितं वत्स ! माहात्म्यं कार्तिको-
द्भवम् ।

भीष्मपञ्चकमाहात्म्यं सेतिहासं पुरातनम् ॥
तत् सर्व्वं कुरु विप्रेन्द्र ! यदि ते भक्तिरभ्युते ।
निश्चलः कायमनसा वचसा सुमनीभव ॥”

“शृण्वन्ति मर्त्याश्च पठन्ति ये वै

भूखण्डमध्ये भगवद्गुणान् सुने ! ।

मतिश्च लब्ध्वा भगवत्प्रेषतः

कथामुपेन्द्रस्य पुरं प्रयान्ति ॥

कलिमलमपहृत्य प्राणिनो देवदेवं

सुभगसकलभोगान् भोजयित्वा च यान्ति ।

हरिपुरममरेशोर्गौतवादौर्विशाले-

र्विहितसकलकृत्यास्तोषयन्ते हरिं ये ॥

एतत् कार्तिकमाहात्म्यं भक्त्या यः शृणुयान्नरः ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तः स कृष्णो लभते रतिम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये १३२
अध्यायः ॥

अपि च ।

“सदा हरैर्व्रतं श्रेष्ठं ततः स्याद्विचिन्त्यने ।
चातुर्मास्ये तत्तत्तस्मात् कार्तिके भीष्मपञ्चकम् ॥
ततः श्रेष्ठतमं शुक्ल एकादश्यां समाचरेत् ।
स्नायात्त्रिकालं पित्रादौ नृपयादौ रक्षयेद्हरिम् ॥
यजेन्मौनी व्रतादौस्तु पञ्चगव्येन वारिभिः ।
स्नापयित्वाथ कर्पूरसुखैस्त्रैवाशुलेपयेत् ॥
व्रताक्तगुग्गुलीर्घ्यं दिजः पञ्चदिनं दहेत् ।
नैवेद्यं परमाज्यं जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
ॐ नमो वासुदेवाय व्रतव्रीहिति लोदकम् ।
षड्चरेण मन्त्रेण स्वाहान्तेन तु होमयेत् ॥
प्रथमेऽङ्गि हरेः पादौ यजेत् पद्मैर्द्वितीयके ।
विल्वपत्रैर्जातुदेशं नाभिं शङ्खेण चापरे ॥
स्कन्धौ विल्वैर्जवाभिश्च पञ्चमेऽङ्गि शिरोऽर्चयेत् ।
मालत्या भूमिशायी स्याज्जोमयं प्राशयेत्
क्रमात् ॥

गोमूत्रक्षीरदधि च पञ्चमे पञ्चगव्यकम् ।

नक्तं कुर्यात् पञ्चदश्यां व्रतौ स्यादुत्तुष्टि-
भाक् ।”

इति गारुडो भीष्मपञ्चादिव्रतं नाम १२३ अध्यायः ।
वक्त्रपञ्चकम् । यथा,—

“आरभ्यैकादशीं पञ्च दिनानि व्रतमाचरेत् ।
भगवत् प्रीतये भीष्मपञ्चकं यदि शक्यताम् ॥
तथा धात्रीव्रतं पौर्णमास्यां कुर्वीत कार्तिके ।
तथा नवम्यां शुक्लायामक्षयं नवमीव्रतम् ॥
पैतामहादिक्छाणि मासोपोषणमेव च ।
समर्थः कार्तिके कुर्यात् स्नात्वा पाद्मादितो
विधिम् ॥”

इदि श्रीहरिभक्तिविज्ञाने १६ विंशत्यः ।
भीष्मव्रतं, स्त्री, (भीष्मं भयानकं रत्नं दुर्लभत्वात्) ।
हिमालयोत्तरदेशजातशुक्लवर्णप्रस्तरविशेषः ।
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

कृत उवाच ।

“हिमवत्युत्तरे देशे वीर्यं पतितं सुरदिषस्तस्य ।
सम्प्राप्तमुत्तमानामाकरतां भीष्मरत्नानाम् ॥
शुक्लाः शृङ्खलानिभाः श्योनाकसन्निभाः
प्रभावन्तः ।

प्रभवन्ति तत्तत्तरुणा वज्रनिभा भीष्मपाषाणाः ।

हिमाद्रिप्रतिबद्धं शुद्धमपि अद्भुता विधत्ते यः ।

भीष्ममणिं ग्रीवादिसु स सम्पदं सर्व्वदा लभते ॥

शुण्ययुक्तस्य तस्यैव धारणांमुनिपुङ्गव ! ।

विषाणि तानि नश्यन्ति सर्व्वाण्येव महीतरे ॥”

विषमानाबाधन्ते ये तमरण्यनिवासिनः समी-

पेऽपि ।

द्वीपिष्ठचक्षुरभङ्गुञ्जरसिंहयात्रादयो हिंसाः ।

तस्योत्कवन्तितकृतिनो भवन्ति भयं न चापि

समुपस्थितम् ।

भीष्ममणिर्गङ्गायुक्तः सम्यक् संप्राप्ताङ्गुलिप्रतिभः ।

पिष्टतर्पणे पिष्टवृणां तृप्तिर्बहुवार्त्तिकी भवति ॥

शान्धन्युद्भूतान्यपि सर्पाश्च जातुष्टुष्टिक-

विषाणि ।

सलिलाभिवैरितस्करभयानि भीमानि नश्यन्ति ।

भुक्त

सैवलवलाहकामं परुषं पीतप्रभं प्रभाहीनम् ।
मलिनदुतिं विवर्णं दूरात् परिवर्जयेत् प्राज्ञः ॥
मूल्यं प्रकल्पामेषां विबुधवरे देशकालविज्ञानात् ।
दूरे भूतानां बहु किञ्चिन्निकटप्रसूतानाम् ॥”
इति गारुडे भौधिरत्नपरीक्षा नाम ७६ अः ॥
भौधिरः, स्त्री, (भौध्रं सृते प्रसूते इति । स प्रसवे
+ कृप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥
भौधिराष्टमी, स्त्री, (भौधिरस्य अष्टमी भौधिराष्टिका
अष्टमी वा ।) माघशुक्लाष्टमी । तत्र भौधिरस्य
तर्पणादिकं कर्तव्यम् । यथा, भविष्योत्तरे ।
“शुक्लाष्टम्यान् माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥”
धवलधृता स्मृतिः ।
“अष्टम्यान् सिते पत्ने भौध्राय तु तिलोदकम् ।
अन्नश्च विधिवद्दुः सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥”
सर्वे वर्णा इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधि-
कारः । द्विजातय इति सम्बोधनम् ॥ स्मृति-
रत्नाकरे विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या आहुते भौध्राष्टमी
तिथिः ।
स्नाने च तर्पणे दाने ग्राह्या सूर्योदयो परा ॥
यदा कदाचित् कुम्भांशं गता सूर्योदयो परा ।
पूर्वस्यामेव कर्तव्यं तर्पणं आहुते च ॥
यदैकस्मिन् भवेन्मासि कदाचिन्माकरो हयम् ।
भौध्राष्टमी इयं वापि तदा ग्राह्या परा तिथिः ॥
ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां यः करोत्यौर्हदेष्टिकम् ।
तद्वर्णत्वमसौ याति इह लोके परत्र च ॥”
इति भरौचिवचनानु भौध्रकृत्येतरपरम् ॥
तथा च स्मृतिः ।
“ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा ददुर्भौध्राय नो जलम् ।
संवत्सरकृतं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
असवर्णजलदाननिषेधस्तु प्रकरणवलादपि
आत्रादिविषय इति श्रौतः ॥ तर्पणमन्त्रस्तु ।
“वैद्याप्रपद्यगोत्राय सांक्रतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददात्येतत् सलिलं भौध्रवर्त्मणे ॥
भौध्रः शान्तनवो वीरः सत्ववादी जितेन्द्रियः ।
आभिरद्भिस्वाप्नोतु पुत्रपौत्रोप्तितां क्रियाम् ॥”
इत्याशंभामन्त्रः । पुत्रपौत्रोप्तितामित्यभिधानात्
पितृकर्मरीत्या । ब्राह्मणः पितृतर्पणानन्तरं
क्षत्रियस्तु तत्पूर्वं तर्पयेत् । इति संवत्सर-
प्रदीपादयः ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
भुक्तं, त्रि, (भुज् + कर्मणि क्तः ।) भक्षितम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ (यथा, मनुः । १० । ५५ ।
“पूजितं स्पर्शनं निवृत्तं बलमूर्ध्वं यच्छति ।
अपूजितस्तु तद्भुक्तसुभयं नाशयेद्विदम् ।”
उपभुक्तम् । यथा, रघुः । ४ । ७ ।
“मनुप्रभृतिभिर्मान्त्रैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यन्यपूर्वैव तस्मिन्मासीदसुन्दरा ॥”
भावे क्तः । भक्षणे, स्त्री । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, रामायणे । २ । ५८ । १२ ।
“आशितं शयितं भुक्तं स्तुतं रामस्य कीर्तय ।
जीविष्यान्वहमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥”)

भुक्ति

भुक्तसमुज्जितं, त्रि, (आदौ भुक्तं पश्चात् समु-
ज्जितं परित्यक्तम् । स्नातादुलिप्रवृत्तसमासः ।)
पूर्वं भुक्तं तत् शेषं पश्चात् समुज्जितं त्यक्तम् ।
तत्पठ्यायः । फेला २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
पिष्टम् ३ फेलाः ४ । इति भरतधृतरभसः ॥
भुक्तिः, स्त्री, (भुज् + क्तृत् ।) भोजनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ भोगः । यथा,—
“भुक्तिस्त्रिपुरघ्नी सिद्धिदपरेषां न संशयः ।
अनिर्वृत्ते सपिष्टत्वे सकुल्यानां न सिद्धाति ॥
आहृता शोधवेद्भुक्तिमागमश्चापि संसदि ।
तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥
(यथा, मनुः । ८ । २५२ ।
“एतेर्लिङ्गेनयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।
पूर्वभुक्त्वा च सततमुदकस्यागमेन च ॥”)
रविभूक्तियथा,—
“साङ्गसप्तभक्ते मेघे वसुः साङ्गो घटे वृषे ।
दशैव मकरे इन्द्रे पलानि प्रतिवासरम् ।
कुलीरसिंहप्रमदातुलालिकामुंकेषु च ।
पलान्येकादश तथा रविभुक्तिं प्रचक्षते ॥”
इति ज्योतीरत्नमाला ।
भोगः । दखल इति पारस्यभाषा । स च
प्रमाणचतुष्टयान्तर्गतप्रमाणविशेषः । यथा ।
लिखितादभावे दिव्यमाह याज्ञवल्क्यः ।
“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्ति-
तम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
तद्विवरणं यथा । अथ भुक्तिः । तत्र याज्ञ-
वल्क्यः ।
“पश्यतोऽब्रुवतो हानिभूमेर्विश्रतिवार्धिकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्धिकी ॥”
विवादमकुर्वतः समक्षं भूखामिनः परेणा-
सपिष्टादिना भुज्यमानाया भूमेर्विश्रतिवर्ष-
निर्वृत्ता स्वत्वहानिः । अत्र लोकव्यवहार-
कर्मत्वाद्दशवर्षगणना सावनेन । यथा च विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
“सत्राण्युपास्यान्यथा सावनेन
लौक्यं यत् स्यादव्यवहारकर्म ॥”
तत्रैव ।
“सावने च तथा मासि त्रिंशत् सूर्योदयाः
स्मृताः ॥”
इति ॥
विशेषयति यासः ।
“वर्षाणि विंशतिं यस्य भूमेः ता तु परेरिह ।
सति रात्रि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति ॥”
समर्थस्य बालत्वादोषरहितस्य । धनस्य
दशवर्षनिर्वृत्ता स्वत्वहानिः । तथा च मनु-
नारदौ ।
“यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तत्तन्मुमहति ॥”
यत्किञ्चिद्गणनात् समक्षमेव प्रीत्यादित्यति-

भुक्तिः

रेकेण परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं स्वामी तूष्णीं
प्रेक्षते मा भुज्यतामिति प्रतिषेधं न रचयति
नासौ तत्तन्मुं योग्यो भवति तत्र तस्य स्वाम्यं
नश्यतीत्यर्थः । गोतमः । अजडापौगण्डधनं
दशवर्षभुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुरिति । जडो
विकलेन्द्रियः । पौगण्डः पूतोऽनुत्पन्नश्मश्रुर्गण्डः
कपोलो यस्य सः । तदाह नारदः—
“बाल आषोडशादवर्षात् पौगण्डश्चापि
शब्दात् ॥”
अत्रापौगण्डः प्रकीर्तित इति कुल्लूकभट्टेन
लिखितम् । तत्पाठेऽपि अपौगण्डस्तु पौगण्ड
इति द्विरूपकोषादविरोधः । तस्मादयाज-
नादिरिव वचनाद्दशवर्षविंशतिवर्षादिकालेर्भोग
एव स्वत्वं जनयति । यथा कालप्राप्तिवशेन
वीजमङ्कुरं जनयति तरवश्च कुसुममिति ।
स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि शास्त्रोक्तकालीन-
भोगात् स्वान्वयमन्यस्य भवति । यथा जयेन
राज्ञः परराष्ट्रधन इति । एवमेव श्रीकरवालो-
कजोग्लोकभवदेवभट्टशूलपाणि कुल्लूकभट्टचण्डेश्व-
रनयवर्द्धमानोपाध्यायप्रभृतयः ॥ व्यवहारो-
ऽप्येतादृगेव । एतद्विरुद्धवचनान्यन्यथा व्याख्ये-
यानि । तन्नीपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्वा च स्वत्व-
माह नारदः—
“भुज्यमानान् परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते ।
समक्षं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे ॥”
यत्तमाह वृहस्पतिः—
“स्यावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिसुपेक्षया ।”
उपेक्षया क्षमया । तत्कारणञ्च स्वामिनः
सुशीलत्वमहेच्छत्वदयालुत्वादि । एवञ्च विंशति-
वर्षात् पूर्वं स्वकृतिसाध्यकर्मण्यपाननादौरुत-
पन्नस्य एव स्वत्वम् । एवं दशवर्षात् पूर्वं
स्वकृतिसाध्यदोहनपाननादौरुत्पन्नदुग्धादौ एव
स्वत्वम् । तत्तत्कालपरतस्तु भूमौ गवादिधने
च स्वत्वमिति । पूर्वं तत्तन्नाशकभोगे तु चौथ-
रोषो भवत्येव ॥ * ॥ भोगे तु स्वत्वहानिमा-
ध्यादीनां व्यावर्तयति पश्यतोऽब्रुवत इत्यभिधाय-
याज्ञवल्क्यः—
“आधिसौमोपनिःक्षेपजडबालधनेर्विना ।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥”
आधिर्वन्धकश्च यम् । उपनिःक्षेपः ।
वासनस्यमनाख्याय समुद्रं यन्निधायते ॥”
इति नारदोक्तेः ॥
वासनस्यं निःक्षेपाधारभूतसमुद्रादित्यम् ।
समुद्रं यन्मयादियुतम् । जडो बुद्धिविकलः ।
बालोऽप्राप्तदुग्धशवर्षः । उपनिधिः प्रीत्या
भोगार्थमर्पितः । ततश्च आध्यादिभिर्जडादि-
धनेष्वपि विना अन्यानि धनानि उक्तभोगकालेन
स्वामिनी नश्यन्ति एतानि तु स्वामिनो न
नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवन्ति ॥ * ॥ मिताचरायां
स्मृतिः—
“द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया ।
भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः ॥”

भुक्तिः

याज्ञवल्काः ।

“आगमो ह्यधिको भोगादिना पूर्वक्रममागतात् ।
नागमः कारणं तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥
आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तुमुद्धरेत् ।
न तत्सुतस्तुमुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥
योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥”
भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमादागतभोगाद्-
बलवान् । अतः क्रमागतभोग आगमादलवान् ।
तथा च दृश्यतिः—

“अनुमानाद्गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।

अथाहता त्रिपुरुषी भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
त्रिपुरुषभोगमाह यासः—

“प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपुरुषः ॥
पिता पितामहो यस्य जीवेन प्रपितामहः ।
त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्रिपुरुषः ॥”
आगमोऽपि बलवान्न भवति यत्र स्तोकापि
भुक्तिर्नास्ति । तथा च नारदः ।

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवतुस्तपि च साक्षिभ्यु ।
विशेषतः स्थावराणां यत्र भुक्तं न तत् स्थिरम् ॥”
इति दीपकलिका ॥

यत्र वादिन्यौ स्वस्वामयवप्रवृत्तौ आगमयोश्च
पूर्वापरभावो न निश्चीयते तत्र यस्य भुक्ति-
स्तस्यागमो बलवान् न त्वन्यस्येत्यर्थ इति मिता-
चरा ॥ अर्थात् यत्रागमपूर्वापरनिश्चयस्तत्र ।
“सर्वेष्वेव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥”

इति याज्ञवल्कावचनान्निर्णयः ॥
आगमभुक्ति आ सम्यगगम्यते प्राप्यते स्वं
भवति येन क्रयादिना स आगम इति व्यवहार-
माटका ॥ आगमः साक्षिपत्रादिकमिति याज्ञ-
वल्कादीपकलिका ॥ आगमो धनोपार्जनोपायः
क्रयादिरिति मैथिलाः ॥ तत्रान्येनाभियुक्त
आगमकर्ता तत्कृततामुद्धरेत्तत्पुत्रपौत्रौ नाग-
ममुद्धरेतां किन्तु भुक्तिरेव तत्र प्रमाणम् । विशे-
षयति दृश्यतिः ।

“आहर्षा शोधयेद्भुक्तिमागमश्चापि संसदि ।
तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”
इति श्रुलपाणिधृतम् ॥

तत्पुत्रादौ न किञ्चनेति मैथिलधृतम् ॥ आहर्षा
अर्जनकर्ता । अत्र पुत्रस्य भुक्तिशोधनमात्रम् ।
भुक्तिशोधनमाहतुर्थासकावधानौ ।

“सागमो दीर्घकालश्च निष्क्रिदोऽन्यवोज्झितः ।
प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इत्यते ॥”
प्रमाणमिति शेषः । सागमः क्रयादियुक्तः ।

एव च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदश-
वर्षान्यूनकालभोगपरः । योऽभियुक्त इति यो
भोगे क्रियमाणे परेणाभियुक्तः परेतो ष्टतः
स्यान्नागममुद्धृतवान् तदा तत्पुत्रादिरेव तमु-
द्धरेत् । तथाच नारदः ।

भुक्तिः

“अथारूपविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तु भोगो निर्वर्त्तयेत् ॥
भोगः केवलभोगः । तथा च स एव । आदौ
तु कारणं दानं पश्चाद्भुक्तिस्तु सागमेति । एव
स विवादभोगः षष्टाब्देतरपरः । तथाविध-
भोगस्यागमं विनापि प्रामाण्यात् । तथा च
यासः ।

“वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिनाथाहतासती ।
भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी ॥
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्येन आगमः ॥”
एतद्वचनमसमभोगविषयकमिति समचविंश-
तिवर्षभोगविषयकवचनेनाविरुद्धम् । एतादृक्-
स्थुल्युक्तकाश एव कात्यायनः ।

“स्मार्त्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
अस्मार्त्ते त्वागमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥”
षड्विधैकपुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तियपदेशस्य
फलमाह न तत्रेवादि । अतएव नारदः ।

“अन्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छ्रव्यमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागताम् ॥”
अन्यायेनेत्यत्रानागममिति श्रुलपाणिधृतपाठः ।
तुरप्यर्थः । पित्रा सह पितरमादा त्रिभि-
रित्यर्थः । यत्तु ।

“अनागमस्तु यो मुहूर्ते बह्वन्यद्भुतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेदवनीपतिः ॥”
इति दण्डविधायकयासवचनं तद्धर्मशास्त्रविरो-
धात् न सुखार्थपरम् । तदाह स एव ।

“यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
अर्थशास्त्रार्थसुतस्य धर्मशास्त्रार्थमाचरेत् ॥”
एवमेव श्रुलपाणिः । वस्तुतस्तु अनागममिति
दण्डविधायकवचनं स्त्रीधननरेन्द्रधनपरम् ।

“स्त्रीधनश्च नरेन्द्राणां न कदाचन जीयेति ।
अनागमं सुच्यमानमपि वर्णशतैरपि ॥”
इति स्वत्वनिषेधकनारदवचनेकवाक्यत्वात् ।
यत्र विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदा-
हरणम् । यत्रैकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्र-
लब्धिरपरस्य जयेऽवधार्यमाणे धनलब्धिरत्र ।

“हिरण्यभूमिलामेभ्यो मित्रलब्धिवरा यतः ।
अतो यतेत तत्प्राप्ताविति वेदविदां मतम् ॥”
इति याज्ञवल्काजोक्तार्थशास्त्रसुतस्य क्रोध-
लोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रमवलम्ब्य अव-
हारं पश्येत् । अतएव ।

“सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ॥”
इति कात्यायनोक्तमिति । भवदेवस्तु यासवच-
नस्तु प्रतिवादिनोऽसमिधाने सुखैकद्वयभोगा-
भिप्रायं त्रैपुरुषिकभोगस्य तत्रापि प्रमाणत्वा-
दित्याहुः ॥

अथ भुक्तिस्त्वत्पावादः ।
तत्र दृश्यतिः ।
“भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिद्धेऽदपरेषां न संशयः ।
अनिवृत्तं सपिण्डले सकुल्यानां न सिद्धाति ॥
अस्वामिना च यद्भुक्तं गृहजेनापणादिकम् ॥
सुहृन्सुकुल्यास्य न तद्भोगेन हीयते ॥

भुजः

विवाह्य ओत्रियैर्भुक्तं राजामात्यैस्तथैव च ।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिद्धाति ॥”
आपणो विक्रयस्थानम् । विवाह्यो जामाता ।
इति च व्यवहारतत्त्वम् ॥

भुक्तिप्रदः, पुं, (भुक्तिं भोगं प्रददातीति । प्र+
दा+ “आतश्चोपसर्ग” ॥ ३ । १ । १३६ । इति
कः ।) सुहृन् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भोग-
दातरि, त्रि ॥

भुजः, त्रि, (भुज मोटने+क्तः । “ओदितश्च” ।
८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) रोगा-
दिना कुटिलीकृतः । तत्पण्यायः । रुयः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६१ । वक्रः । इति भुज-
धात्वर्थदर्शनात् । (यथा,—

“साश्रुणी कलुषे रक्ते भुजे लुलितपद्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वेऽर्द्धपद्मास्थिरगुह्यमः ॥”
इति वामटे निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।

यथा, च भट्टिः । ११ । ८ ।

“पौने भटस्थोरसि वीक्ष्य भुजां
स्तनुत्वचः पाणिरुहान् सुमध्या ॥”

भुज, औ श औ वक्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) वक्रणमिति
वक्रं करोतीति औ रूपम् । औ, भुजः । श्
भुजति लतां वायुः । औ, भोक्ता । इति दुर्गा-
दासः ॥

भुज, ध औ त्राणे । भजे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(रुधा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ध, भुजति ।
औ, अभौचीत् । त्राणं पालनम् उपभोगश्च
तस्मात् पालने परस्मैपदम् । इति बोध्यम् ।

भुजति पृथिवी राजा पालयतीत्यर्थः । उप-
भोगे तु दृष्टो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते इति ।
दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते महीमिति रघुः ।
एवं सुखसुपभुङ्क्ते इत्यादि च बोध्यम् । भुजो-
श्चने इत्यत्र भक्षणमात्रस्य यद्यप्येऽपि उपभोगस्य
भक्षणजन्यदमिजनकत्वविवक्षया सिद्धिरिति
विद्यानिवासः । इति दुर्गादासः ॥

भुजः, पुं स्त्री, (भुजति वक्रो भवतीति । भुज+
“इगुपधञेति” ॥ ३ । १ । १३५ । इति कः ।
यद्वा, भुज्यतेऽनेनेति । भुज+ “हलश्चेति”
॥ ३ । १ । २१ । इति घञ् । इत्यत्र काशिकोक्तिः
घञ् । “भुजन्मुञ्जी पाण्युपतापयोः” ॥ ७ । १ । ११ ।

इति घञि गुणाभावः कुत्वाभावश्च निपा-
त्यते ।) तत्पण्यायः । बाहुः २ प्रवेष्टः १
दोः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० । बाहुः ५
वाहा ६ भुजा ७ दोषः ८ दोषा ९ । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ करः १० । इति मेदिनी ।

जे, १३ ॥ (यथा, रघुः । २ । ७४ ।
“भुजे भुजङ्गसमानसारे
भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥”)

तस्य शुभाशुभलक्षणम् यथा,—
“कृत्वा चान्दला श्रेष्ठा सुगन्धिव्यूहरोमिका ।
अन्यथा अर्थहीनानामसौ निःसस्य रोमशौ ।
निर्लङ्घ्यौ चैव स्यात्तौ चिरौ च विपुलौ भुजौ ।

भुजङ्गा

भुजिष्या

“विंशद्भागो भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥
शुरतालकयोर्द्वौ द्वौ वज्रस्यैकोऽञ्जनान्नयम् ।
अन्धमश्लीकृतं भातं पक्वं विमलमञ्जनम् ॥”
इति वामदे उत्तरतन्त्रे त्रयोदशेऽध्याये ॥
भुजङ्गघातिनी, स्त्री, (भुजङ्गं सर्पं तद्विषं वा
हन्तीति । हन + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।)
वृक्षविशेषः । कङ्कालिका इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । स्मरिः २ सर्पाक्षी ३ चतुर्करी ४
सृष्टा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सर्पनाशिनी च ॥
भुजङ्गजिह्वा, स्त्री, (भुजङ्गस्य जिह्वेव आकृति-
र्यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भुजङ्गस्य जिह्वा ।) सर्पसंना च ॥ (विवरण-
मस्या महासमङ्गाशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
भुजङ्गप्रयातं, स्त्री, (भुजङ्गवत्प्रयातं गतिरिव
भङ्गीमान् शब्दविन्यासो यस्य ।) द्वादशाक्षर-
पादच्छन्दः । यथा, कालिदासकृतश्रुतबोधे ।
“यदाद्यक्षतुर्थन्तथा सप्तमश्चेतु-
तथेवाक्षरं द्विखमेकादशाद्यम् ।
श्ररचन्द्रविह्वेषित्तारविन्दे
तदुक्तं कवीन्द्रेभुजङ्गप्रयातम् ॥”
(अधिकान् हन्तेः शब्दे ज्ञातव्यम् ।)
भुजङ्गभुक्, [भु] पुं, (भुजङ्गं भुङ्क्ते इति । भुज +
क्विप् ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥ मयूरः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ३० ॥ (मयूरार्थे पर्यायो
यथा, —
“मयूरचन्द्रकी केकी मेघरावो भुजङ्गभुक् ।
शिखी शिखावलीवह्नी शिखली नौलकच्छकः ॥
शुक्लोपाङ्गः कलापी च मेघनादः कलाप्यापि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
भुजङ्गभोजी, [न] पुं, (भुजङ्गं भुङ्क्ते इति ।
भुज + णिनिः ।) राजसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥
भुजङ्गमः, पुं, (भुज कौटिल्ये + इगुपधेति कः ।
भुजः कुटिलोभवन् गच्छतीति । भुज +
गम् + “गमेः सुपि वाच्यः ।” ३ । १ । ३८८ ।
इत्यस्य वार्त्तिकान्तं खच् । “खच्चिदाच्यः ।” इति
डिडभावे टिलोपाभावः ।) सर्पः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ६ । (यथा, रघुः । ६ । ७७ ।
“आरुढमद्रीदुदधीन् वितौर्णं
भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ॥”)
सीसके, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
भुजङ्गलता, स्त्री, (भुजङ्गवत् कुटिला तत्प्रिया
वा लता ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
भुजङ्गहा, [न] पुं, (भुजङ्गं हन्तीति । हन +
क्विप् ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भुजङ्गाक्षी, स्त्री, (भुजङ्गस्य अक्षीव पुष्यं यस्याः ।
“अक्षोऽदर्शनात् ।” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।
गौरादित्यात् ङीप् ।) राक्षा । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११५ ॥ (राक्षा भेदना इति लोके ।
तथास्याः पर्यायान्तरम् ।
“नाकुली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भुजङ्गाख्यः, पुं, (भुजङ्गस्य आख्या आख्या यस्य ।)
नागकेशरः । इति शब्दमाला सर्पनामके,
त्रि ॥
भुजशिरः, [स्] स्त्री, (भुजस्य शिर इव ।)
स्कन्धः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ७८ ॥
भुजा, स्त्री, (भुज + टाप् ।) बाहुः । करः । इति
मेदिनी । जे, १३ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ७।७१।
“अविरतकुसुमावचयखेदा
निहितभुजास्तथैकयोपकण्ठम् ॥”)
भुजाकण्ठः, पुं, (भुजायाः करस्य कण्ठ इव ।)
हस्तनखः । इति हेमचन्द्रः ॥
भुजादलः, पुं, (भुजाया बाहोर्दल इव ।) हस्तः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भुजान्तरं, स्त्री, (भुजयोरन्तरं मध्यम् ।) क्रीडम् ।
इत्यमरः । २।६।७७ ॥ (वचः । यथा, रघुः । ३।५४।
“दिलीपसूतोः स दृष्टदभुजान्तरं
प्रविश्य भीमासुरशीणितोचितः ।
पपावनास्त्रादितपूर्वमाशुगः
कुतूहलेनेव मनुष्यशीणितम् ॥”
भुजस्यान्तरं प्रभेदः ।) हस्तप्रभेदश्च ॥
भुजिः, पुं, (भुजं भुजं वा सर्वाङ्गानि ।
भुज + “भुजेः क्विच् ।” उणा० ४ । १४१ । इति
इः । स च कित् । सर्वभुजकत्वादस्य तथा-
त्वम् ।) वङ्गिः । इत्युणादिकोषः ॥ (भुज + भावे
इः । भोगः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६१ । ६ ।
“आसवं सवितुर्यथा भगस्येव भुजिं हुवे ।
अग्निं समुद्रवाससम् ॥”
“सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सर्वं यथा प्रसवमिव
भगस्येव भुजिं भगाख्यस्य देवस्य भोगमिव च
समुद्र वाससमग्निं आहुवे आह्वयामि ।” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥ * ॥ भोक्तरि, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ८ । ८ । २ ।
“भुजी हिरण्यपेशसा कवी गम्भीरचेतसा ॥”
“हे भुजी हविषां भोक्तारौ ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)
भुजिष्यः, पुं, (भुजं स्खाम्यच्छिद्यमिति भुज्यते
इति वा भुज + “रुचिभुजिभ्यां क्तिष्ण् ।”
उणा० ४ । १७८ । इति क्तिष्ण् ।) खतन्तः ।
हस्तसूत्रम् । दासः । इति मेदिनी । ये, ६८ ॥
(यथा, माघे । १५ । ६३ ।
“किमहो नृपाः सममभीभि-
रुपपतिसुतेनै पञ्चभिः ।
वध्यमभिहत भुजिष्यमसुं
सह चानया स्यविरराजकन्यया ॥”)
रोगः । इति संहितासारोणादिवृत्तिः ॥
भुजिष्या, स्त्री, (भुजिष्य + टाप् ।) दासी ।
(यथा, रघुः । ६ । ५३ ।
“अथाङ्गदाक्षिभुजं भुजिष्या
हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुर्वी सादितशत्रुपथं
बालामबालेन्द्रमुखीं वभाषे ॥”)
गणिका । इति मेदिनी । ये, ६६ ॥

भुवन

भुव्युः, पुं, (भुव्यतेऽनेति । भुज भवत्ये + “भुजि
नृड्भ्यां युक्त्यौ ।” उणा० ३।२१। इति
युक् ।) भाजनम् । इत्युणादिकोषः । २।२०३ ॥
भाजनम् । (भुक्ते सर्वानिति । भुज + कर्त्तरि
युक् ।) अग्निः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
(स्वनामख्यातराजविशेषः । यथा, ऋग्-
वेदे । ४।२७। ४ ।

“ऋजिष्य ईमिन्द्रावतो न भुव्युः”

श्वेनो जभार दृहतो अधिष्ठाः ॥”

भुनक्ति पालयतीति । भुज पालने + युक् ।

रचके, चि । यथा, ऋग्वेदे । ८।२२। २ ।

“पूर्वापुषं सुहवं पुरुषसृष्टं भुव्युः वाजेषु पूर्वम् ॥”

“भुव्युः भुजपालने सर्वस्य रचकम् ॥” इति
तद्वाच्ये सायनः ॥)

भुञ्जन्, [त] चि, (भुज + श्रुट ।) भोगकर्ता ।

भुजधातोः श्रुटप्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् ॥

भुञ्जानः, पुं, (भुज + श्रानच् ।) भोगकर्ता ।

यथा,—

“भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापमसत्वं संसदि ब्रुवन् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(तथा च ।

“अशितश्चोदकं युक्त्वा भुञ्जानश्चान्तरा पिबेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अ, ॥)

भुरिक्, [ज्] स्त्री, (भरति सर्वं धरतीति ।

भृज् + “भृज उच्च ।” उणा० २।७२। इति

इजिः । धातोरुकारान्तादेशः ।) पृथिवी ।

इत्युणादिकोषः ॥ (दिवचनान्तत्वे । बाहू ।

द्यावापृथिव्यौ च । यथा, ऋग्वेदे । ४।२। १४ ।

“रथं न क्रन्तो अपसा भुरिजो

ऋतं येसुः सुध आशुधाणाः ॥”

“भुरिजोः विभ्रतः कर्मकरणसामर्थ्यं पदार्थान्

वेति भुरिजौ बाहू तयोः । यद्वा, भुरिजोः देवान्

मनुष्यांश्च विभ्रत इति भुरिजौ द्यावापृथिव्यौ ॥”

इति तद्वाच्ये सायनः ॥)

भुवनं, स्त्री, (भवन्त्यस्मिन् भूतानीति । भू + “भूस्-
धूभसृजिभ्यश्चन्द्रसि ।” उणा० २।८० । इत्यत्र

बहुलवचनाद्वाप्यायामपि प्रयुज्यते ।” इत्यञ्जल-

दत्तोक्त्या क्यन् ।) जगत् । (यथा, भट्टिः । ११।१ ।

“गुणैर्वैरं भुवनहितच्छलेन यं

सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम् ॥”)

सलिलम् । गगनम् । जनः । इति मेदिनी । ने,

१०२ ॥ चतुर्दशभुवनानि यथा,—

“चतुर्दशविधं स्तितद् भूतसर्गं प्रकीर्तितम् ।

भूर्भुवः स्वर्गश्चैव जनश्च तप एव च ॥

सत्त्वलोकश्च सप्तैते लोकान्ते परिकीर्तिताः ।

जम्बूः शाकः कुशः क्रौञ्चः शाक्यलो मेदपुष्करः ।

सप्तद्वीपाः प्रधानानि ह्युपद्वीपैस्तु संयुताः ॥

लवणः क्षीरसंज्ञश्च घृतोदो दधिसंज्ञकः ।

सुरोदेक्षुरसोदौ च खादूदः सप्तमो भवेत् ।

चत्वारः सागराः ख्याताः पुष्करिण्यश्च ताः

स्तुताः ॥

उत्तराः कुरवो रम्यं वर्षं हैमवर्तं तथा ।

भुवन

भद्राश्वं केतुमालश्च तथा वधमिलाटतम् ॥
भारतं हरिवर्षश्च तथा किंपुरुषाटतम् ।
एतान्यष्टौ तु वर्षाणि पुण्यानि कथितानि तु ॥
इन्द्रादुन्नः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।
नागवीथी तथा सौम्यो गन्धर्वो वारुणस्तथा ॥
सागराख्यस्तु नवमो मेदभारतवार्धिकः ।
इदञ्च भारतं वर्षं कर्मभूमिरिति स्मृतम् ॥
शेषाणि द्वीपवर्षाणि भोगस्थानानि सन्त्यपि ।
भागीरथी पावनी च हृदिनी द्वादिनी तथा ॥
सीता वंचुश्च सिन्धुश्च सप्त गङ्गाः प्रकीर्तिताः ।
सुप्रभा काञ्चनी चैव विशाला सुमनोद्वदाः ॥
सरस्वत्योचनादां च सुवेणुर्विमलोदका ।
एता गङ्गास्तु विख्याताः सप्त पुण्यप्रदाः शुभाः ॥
हिमवान् जेमकूटश्च निषधो नीलपर्वतः ।
श्वेतश्च शृङ्गवान्मेरुर्माख्यवान् गन्धमादनः ॥
महेन्द्रो मलयः सत्यः शुक्तिमातृचवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च कैलासो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महांस्तेषु तथैवोत्तरमानसः ।
एते विंशतिर्विख्याताः पर्वतास्तस्युषां वराः ॥
अतलं सुतलश्चैव वितलश्च गभस्तिमतम् ।
महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम् ॥
रक्तभूमिं शिलाभूमिं पातालं नीलवृत्तिकम् ।
रक्तपीतश्वेतकृष्णभौमानि च भवन्त्यपि ॥
पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
शुधिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥”

इति वद्विपुराणम् ॥

(भूतजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१५७। ५ ।

“युवं ह गभं जगतीषु धृत्यो युवं विन्धेषु भुवने-

ज्जन्तः ।”

तथा च वाजसनेयसंहितायाम् । ६।५ ।

“यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो

देवः सविता धर्मे साविषत् ॥” ॥ भावनम् ।

यथा, ऋग्वेदे । १०।८८। १ ।

“तस्य भर्मेणे भुवनाय देवा धर्मेणे कं स्थधया

प्रप्रयन्त ॥” ॥ पुं, सुनिविशेषः । यथा, महा-

भारते । १३।२६। ८ ।

“नितम्भभूवनो धौम्यः शतानन्दोऽकृतव्रणः ॥”)

भुवनको(श)व, पुं, (भुवनस्य कोष इव ।) भूगोलः ।

(अस्य विवरणं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे । १६ ।

१७। १८ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ तथा च ।

“जम्बूजम्बूशाल्मलकुशक्रौञ्च-

शाकपुष्करसंज्ञाः सप्त द्वीपाः ।

लवण्योजनप्रमाणाजम्बू-

द्वीपादुत्तरोत्तरदिगुणाः ॥ १ ॥

लवणसुरासर्पिर्दधिदुग्धसख्छोदकसंज्ञैः पर-

सरदिगुणैः ।

सप्तसमुद्रैर्बलयाकारैस्ते द्वीपाः परिधिष्ठिताः ॥

योऽसौ मनुपुत्रः प्रियव्रतो नाम स सप्तद्वीपा-

धिपतिर्बभूव । तस्य असीमादयो दश पुत्रा

बभूवुः ॥ ३ ॥ त्रयः प्रव्रजिताः । शिष्टानां सप्तानां

सप्त द्वीपाः पित्रा दत्ताः । तत्र जम्बूद्वीपाधि-

पतेरामीन्द्रस्य नव पुत्रा जाताः ॥ ४ ॥

भुवन

नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलाटतः ।
रम्यो हरिण्यश्चैव कुरुभद्रश्च केतुमान् ॥ १ ॥
नववर्षाणि विभज्य पुत्रेभ्यः पित्रा दत्तानि वनं
प्रविशता । अग्नीध्रोऽयं हिमाञ्जयम् । यस्याधि-
पतिर्नाभिः ऋषभः पुत्रो बभूव ॥ ६ ॥ ऋषभाङ्गरतो
भरेतन चिरकालं धर्मेण पालितत्वादितं भारतं
वर्षमभूत् । इलाटतस्य मध्ये मेरुः सुवर्णमय-
श्चतुरशीतिसहस्राणि योजनानि तस्योच्छ्रायः ।
षोडशसहस्रमप्यधस्तादवगाढः तद्विगुणो मूल-
विस्तारः ॥ ६ ॥ तन्मध्ये ब्रह्मणः पुरी । रेन्द्यामि-
न्द्रस्य चामरावती । आग्नेय्यामग्नेस्तेजोवती ।
यान्यां यमस्य संयमनी । नैर्ऋत्यां निर्ऋतेर्भदं-
करी । वारुण्यां वरुणस्य विश्वावती । वायवां
वायोर्गन्धवती । उदीच्यां सोमस्य विभावरीति
नववर्षान्वितं जम्बूद्वीपं पुण्यपर्वतैः पुण्यनदी-
भिरन्वितम् ॥ ७ ॥ किंपुरुषादीन्यष्टवर्षाणि पुण्य-
वतां भोगस्थानानि साक्षाद्भारतवर्षमेकं कर्म-
भूमिश्चातुर्वर्ण्ययुतम् ॥ ८ ॥
तत्रैव कर्मभिः स्वर्गं कृतेः प्राप्नुवन्ति मानवाः ।
सुक्तिश्चात्रैव निष्कामैः प्राप्यते ज्ञानकर्मभिः ॥ ९ ॥
अधोगतिमितो विप्र ! यान्ति वै पापकारिणः ।
ये पापकारिणस्तान् विहिं पातालतले नरकं
कोटिषमन्वितान् ॥ १० ॥ अथ सप्तकुलपर्वताः
कथ्यन्ते । माहेन्द्रः । मलयः शुक्तिमान् ऋष्यशृङ्गः
सह्यपर्वतः विन्ध्यः पारियात्रः । इत्येते भारते
कुलपर्वताः ॥ ११ ॥ नर्मदासुरसाङ्गधिक्षुल्याभौ-
मरथीकृष्णावेणीचन्द्रभागाताम्रपर्णी इत्येताः
सप्त नद्यः गङ्गायमुनागोदावरीतुङ्गभद्राकावेरी-
सरयूरित्येता महानद्यः पापघ्ण्यः ॥ १२ ॥
जम्बुनाम्ना च विख्यातं जम्बूद्वीपमिदं शुभम् ।
लक्षयोजनविस्तीर्णमिदं श्रेष्ठं तु भारतम् ॥ १३ ॥
अच्छद्वीपादिपुण्या जनपदाः निष्कामा ये स्वध-
र्मेण नरसिंहं यजन्ति ते तत्र निवसन्ति अधि-
कारक्षयात् सुक्तिं च प्राप्नुवन्ति ॥ १४ ॥ जम्बायाः
खादूदकान्ताः सप्त पयोधयः । ततः परा
हरिण्यथी भूमिः । ततो लोकालोकपर्वतः
एष भूर्लोकः ॥ १५ ॥ अस्योपरि अन्तरिक्ष-
लोकः खेचराणां रम्यस्तदूर्ध्वं स्वर्गलोकः ॥ १६ ॥
स्वर्गस्थानं महापुण्यं प्रोच्यमानं निबोध मे ।
भारते कृतपुण्यानां देवानामपि चालयम् ॥ १७ ॥
मध्ये पृथिव्यामद्रीन्धो भाखान् मेरुर्हरिण्यश्च ।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिसंस्कृतः ॥ १८ ॥
प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्वरुणां घरणीधरः ।
तावत्प्रमाणा पृथिवी पूर्वतश्च समन्ततः ॥ १९ ॥
तस्य शृङ्गत्रयं मूर्ध्नि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।
नानादुर्मलताकीर्णं नानापुष्पोपशोभितम् ॥ २० ॥
मध्यमं पश्चिमं पूर्वं मेरोः शृङ्गाणि त्रीणि वै ।
मध्यमं स्फाटिकं शृङ्गं वैदूर्यमणिक्कामयम् ॥ २१ ॥
इन्द्रनीलमयं पूर्वं माणिक्यं पश्चिमं स्मृतम् ।
योजनानां सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश ॥ २२ ॥
उत्कृष्टं मध्यमं शृङ्गं स्वर्गो यत्र चिचिदपः ।
अप्रभान्तरितं शृङ्गं मूर्ध्नि कृत्वाकृतिस्त्वितम् ॥

भुवन

पूर्वसुत्तरश्चङ्गाणां अन्तरं मध्यमस्य च ।
त्रिविष्टपो नाकपृष्ठे क्षुधराः सन्ति निर्वृताः ॥२४॥
आनन्दोऽथ प्रमोदस्य स्वर्गश्चङ्गे तु मध्ये ।
श्वेतस्य पौष्टिकश्चैव उपशोभनमन्मथौ ॥ २५ ॥
आज्ञादः स्वर्गराजा वै स्वर्गश्चङ्गे तु पश्चिमे ।
निर्ममो निरहङ्कारः सौभाग्यश्चातिनिर्मलः ॥२६॥
स्वर्गश्चैव द्विजश्रेष्ठ । पूर्वश्चङ्गे समास्थिताः ।
एकविंशानि स्वर्गा वै निविष्टा मेरुमूर्धनि ॥२७॥
अहिंसादानकर्तारो यज्ञानां तपसां तथा ।
तत्तेषु निवसन्ति स्म जनाः क्रोधविवर्जिताः ॥२८॥
जलप्रवेशे चानन्दं प्रमोदं वह्निवाहसे ।
भृगुप्रपाते सौख्यं च रयं चैवास्य निर्मलम् ॥२९॥
अनाशके तु संन्यासे न्यतो गच्छेत्त्रिविष्टपम् ।
क्रतुयाजी नाकपृष्ठं अग्निहोत्री च निर्वृ-
तिम् ॥ ३० ॥
तडागकूपकर्ता च लभते पौष्टिकं द्विजः ।
सुवर्णदायी सौभाग्यं लभन् स्वर्गतपःफलम् ॥३१॥
श्रीतकावे महावह्निं प्रज्वालयति यो नरः ।
सर्वसत्त्वहितायै स्वर्गं सोऽप्यसं लभेत् ॥३२॥
हिरण्यगोप्रदाने हि निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
भूमिदानेन शुद्धेन लभते शान्तिकं पदम् ॥३३॥
रौप्यदानेन स्वर्गं तु निर्मलं लभते नरः ।
अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥३४॥
द्विजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
श्वेतं तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचते ॥३५॥
कपिलागोप्रदानेन परमार्थं महीयते ।
गोवृषस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्मथमाप्नुयात् ॥३६॥
माघमासे सरित्क्षायी तिलधनुप्रदक्षया ।
कुत्रोपानहदाता च स्वर्गं यात्युपशोभनम् ॥३७॥
देवतायतनं कृत्वा द्विजशुश्रूषकक्षया ।
तौर्धयात्रापरश्चैव स्वर्गराज्ये महीयते ॥ ३८ ॥
एकाग्रभोजी यो मर्त्यो नक्तभोजी च नित्यशः ।
उपवासी त्रिरात्रादौ शान्तः स्वर्गं शुभं
लभेत् ॥ २३ ॥
सरित्क्षायी जितक्रोधो ब्रह्मचारी दृढव्रतः ।
निर्मलं स्वर्गमाप्नोति यथाभूतहिते रताः ॥३०॥
विद्यादानेन मेधावी निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
येन येन हि भावेन यद्यद्वदानं प्रयच्छति ॥३१॥
तत्तत्स्वर्गमाप्नोति यद्यद्विच्छति मागवः ।
चत्वारि अतिदानानि कन्या गौर्भूः सरस्वती ॥३२॥
नरकादुद्धरन्त्येते जपवाहनदोहनात् ।
यस्तु सर्वानि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रय-
च्छति ॥ ३३ ॥
संप्राप्य न निवर्तेत स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
श्चङ्गे तु पश्चिमे यत्र ब्रह्मा तत्र स्थितः स्वयम् ॥३४॥
पूर्वश्चङ्गे स्वयं विष्णुः मध्ये चैव शिवः स्थितः ।
अतः परं तु विप्रेन्द्र । स्वर्गाध्वानमिमं शृणु ॥३५॥
विमलं विपुलं शुद्धसुपथ्यपरिस्थितम् ।
प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये मातरः स्थिताः ॥३६॥
तृतीये सिद्धगन्धर्वा तुर्थे विद्याधरा द्विजः ॥
पञ्चमे नागराजा च षष्ठे तु विनतासुतः ॥३७॥
सप्तमे दिव्यपितरो धर्मेराजस्तथाष्टमे ।

भू

नवमे तु तथा दत्त आदित्यो दशमे पथि ॥३८॥
भूर्लोकोऽक्तसाहसार्द्धं चरति भास्करः ।
योजनानां सहसे द्वे विष्टमनसमं ततः ॥ ३९ ॥
त्रिगुणं परिणाष्टेन सूर्यबिम्बं प्रमाणतः ।
सोमपुण्यां विभावण्यां मध्याह्ने चार्थमा यदा ।
महेन्द्रस्यामरावत्यां तदा तिष्ठति भास्करः ॥५०॥
मध्याह्ने त्वमरावत्यां यदा भवति भास्करः ।
तदा संयमने याम्ये तत्रोदंस्तु प्रदृश्यते ॥५१॥
मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन् भात्येव सविता सदा ।
ध्रुवाधारस्तथोत्तिष्ठन् वालिखिल्यादिभिः
स्तुतः ॥ ५२ ॥
इति श्रीनरसिंहपुराणे भूवनकोशे त्रिंशो-
ध्यायः ॥ ३० ॥
भुवन्युः, पुं, (भवतीति । “कन्युच् क्षिपेच्च ।”
उणा० ३ । ५१ । इति चकारात्, भूधातोरपि
कन्युच् ।) सूर्यः । वह्निः । चन्द्रः । इति मेदिनी ।
ये, ६८ ॥ प्रभुः । इत्यादिबोधः ॥
भुवर्लोकः, पुं, (भुवश्चासौ लोकश्चेति ।) भूरादि-
सप्तलोकान्तर्गतद्वितीयलोकः । यथा,—
“भूमिस्थान्तरं यच्च सिद्धादिसुनिसवितम् ।
भुवर्लोकेस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो सुनिसत्तमः ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ अंशे ७ अध्यायः ॥
(यथा च भागवते । २ । ५ । ८ ।)
“भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य
नामितः ।
हृदा खर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ॥”
भुवः, [स] य, (भवतीति । भू + “भूरङ्गिभ्यां
कित् ।” उणा० ४ । २१६ । इति असुन् स च
कित् ।) आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥
(महाथाहृतिभेदः । यथा, मनुः । २ । ७६ ।
“अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहत् भूर्भुवः स्वरितोति च ॥”)
भुविः, [स] स्त्री, (भवतीति भवत्यस्मिन् रत्नादीनि
वा । भू + “भुवः कित् ।” उणा० २ । ११३ ।
इति इस्मिन् । स च कित् ।) समुद्रः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
भू, सत्तायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) सत्तेह द्विविधा । उत्पत्ति-
विद्यमानता च । भवति मनुष्योऽथवा विष्णुः ।
इति दुर्गादासः ॥
भू, क शुद्धिचिन्तयोः । मिश्रणे । इति कविकल्प-
द्रुमः । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लण-
वद्भावयति द्विषः सर्वान् । त्रयोऽर्थाः । इति
दुर्गादासः ॥
भू, क ड प्राप्ता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, भावयते । इति
दुर्गादासः ॥
भू, न प्राप्ता । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-उभ०-
सक०-सेट् ।) न, भवति भवते घनं घोरः ।
भवत्येव सत्तायां प्राप्तिरस्यमज्जलमस्ति भट्ट-
मल्लः । भवते दुरितक्षयं यथोक्तमुभिर्भावयते
च नाकलोकमिति हृत्वायुषः । केचिदसुं

भूकर्तु

भावात्तन्नेपदिनं मत्वा प्राप्तौ परस्मैपदं सत्तार्थ-
स्तेवानेकार्थत्वात् समाधत्ते । इति दुर्गादासः ॥
भू, य, (भू + क्तिप् ।) रसातलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
भूः, स्त्री, (भवत्यस्मिन्निति । भू + अधिकरणे
क्तिप् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा,
मनुः । ७ । ६ ।
“न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षि-
तुम् ॥”
यथा च वैद्यकरत्नमालायामस्याः पथ्यायः ।
“भूर्भूमिः पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावनिः ।
क्षितिरुर्वी मही चौणौ क्ष्मा घरा कुर्वसु-
न्धरा ॥”)
स्थानमात्रम् । इति मेदिनी । मे, १ ॥ (यथा,
भागवते । ६ । ४ । ३१ ।
“यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै
विवादसंवादसुवो भवन्ति ॥”
यज्ञाग्निः । इति जटाधरः ॥
भूकः, स्त्री, (भवतीति । भू + “हृत्भूशुषिसुषिभ्यः
कक् ।” उणा० ३ । ४१ । इति कक् ।) क्षिद्रम् ।
कालः । इति मेदिनी । के, ३० ॥
भूकः, पुं, (भू + कक् ।) अन्वकारः । इति शब्द-
माला ॥
भूकदम्बः, पुं, (भुवि कदम्ब इव ।) अलम्बुषट्पत्तः ।
इति रत्नमाला ॥ कोकसीम । इति भाषा ॥
भूकदम्बकः, पुं, (भूकदम्ब + संज्ञायां कन् ।)
यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिविशेषो-
ऽस्य यवानीशब्दे ज्ञातयः ।)
भूकन्दः, पुं, (भुवः पृथिव्याः कन्द इव ।) महा-
आवणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ थुलकुड्डी ।
इति भाषा ॥
भूकम्पः, पुं, (भुवः पृथिव्याः कम्पः ।) भूमि-
कम्पनम् । स च अद्भुतविशेषः । यथा,
अद्भुतसागरे ।
“मेघे ट्षिकमे गजः प्रचलति यासादिभिः
कथ्यते
चापे मीनकुलीरमे च दृषमे सत्यं चलेत् कच्छपः ।
यूके कुम्भधरे नृगेन्द्रमिथुने कन्यान्तरे पद्मग-
स्तमेकतमो यदि प्रचलति चौणौ तदा
कम्पते ॥
“कच्छपे मरणं ज्ञेयं मरणश्चापि पद्मगे ।
सर्वत्र सुखदश्चैव पृथिव्यां चलिते गजे ॥
प्रथितनरेश्वरमरणं असनान्यामेयमारुतयोः ।
क्षुद्रभयमतिदृष्टिभिरुपपीडयन्ते जनाश्चापि ॥
त्रिचतुर्थपञ्चमदिने मासे पक्षे त्रिपक्षके ।
भवति यदा भूकम्पः प्रधानवृषणाशनं कुरुते ॥”
स च भूमिजोत्पातविशेषः । यथा,—
“चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ।
जलाशयानां वेद्यत्वं भौमन्तदपि कीर्तितम् ॥
भौमं जाप्यफलं ज्ञेयं चिरेण परिपश्यते ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
भूकर्तुर्दारकः, पुं, दृष्टविशेषः । क्रीटालसोदा
इति हिन्दी भाषा । तत्पथ्यायः । क्षुद्रशेषा-

भूगोलः

नक्तः २ भूशेखः ३ लघुशेखः ४ लघुपिच्छिलः ५ लघुशीतः ६ स्वल्पफलः ७ लघुभूतदमः ८ भूकर्तुदारः ९ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । क्रमिभूलनाशित्वम् । वातप्रकोपणत्वम् । किञ्चित् शीतत्वम् । स्वर्णमारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकलः, पुं, (भुवः पृथिव्याः कलः ।) दुर्विनीताश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकश्यपः, पुं, (भुवि पृथिव्यां कश्यप इव भुवः कश्यप इति वा ।

“तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः । वसुदेव इति खातो गोषु तिष्ठति भूतले ॥” इति हरिवंशीयवचनेनास्य कश्यपांशसम्भूतत्वात् तथालम् ।) वसुदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भूकाकः, पुं, (भुवि खातः काकः ।) स्वल्पकङ्कः । कौचः । नीलकपोतः । इति शब्दरत्नावली ॥ भूकुम्भी, स्त्री, (भुवि कुम्भीव ।) भूपाटली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकुम्भाखी, स्त्री, (भुवि कुम्भाखीव ।) विदारौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकेशः, पुं, (भुवः पृथिव्याः केश इव ।) शैवलः । वटः । इति मेदिनी । शै, २६ ॥

भूकेशा, स्त्री, (भूकेश + टाप् ।) राक्षसी । इति शब्दरत्नावली ॥

भूकेशी, स्त्री, (भूकेश + स्त्रियां ङीप् ।) अवलगुजः । इति मेदिनी । शै, २७ ॥

भूक्षित्, पुं, (भुवं क्षितिं क्षिणोतीति + क्षिद् + क्तिप् ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भूखर्जूरी, स्त्री, (भूखलना खर्जूरी । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) क्षुद्रखर्जूरी । तत्पण्यायः । भूयुक्ता २ वसुधाखर्जूरीका ३ भूमिखर्जूरी ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहपित्तहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूगरं, स्त्री, (भुवः पृथिव्या गरम् ।) विधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूगर्भः, पुं, भवभूतिः । स च मालतीमाधवादिनाटककर्ता । इति जटाधरः ॥ (भूः सर्वभूताग्रभूता पृथ्वी गर्भे कुलौ यस्येति । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २१ “हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥”)

भूगोलः, पुं, (भूगोलो मण्डलमिव ।) भुवनकोपः । (यदुक्तं स्वर्गसिद्धान्ते ।

“मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो योनिः तिष्ठति । विभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम् ॥”)

तस्य विवरणम् । यथा,— “प्रकृतेस्तु महान् जातोऽहङ्कारो महतः पुनः । तन्नात्राणि ह्यहङ्कारात् शब्दः स्पर्शश्च रूपकम् ॥

रसो गन्धश्च पञ्चैव गुणा नाम प्रकीर्तिताः ।

भूगोलः

पञ्चेमानि महाभाग ! महाभूतानि संग्रहात् । तेभ्य एव प्रजातानि सर्वाणि गुणवन्ति च ॥ भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च । गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । भूमावेते गुणाः प्रोक्ता इह सन्ति परतः क्रमात् ॥ चत्वारोऽप्यस्य गुणा वक्षन् । गन्धस्तत्र न वर्तते । शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च त्रय एव हि तेजसि ॥ शब्दः स्पर्शश्च वायोऽस्य आकाशे शब्द एव हि ।

एते पञ्च गुणाः प्रोक्ता महाभूतेषु पञ्चसु ॥ वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः । अन्योन्यं नातिवर्तन्ते सन्त्यगभवति वै तदा ॥ यदा तु विषमं भावमाविशन्ति परस्परम् । सदा देहवियोगः स्यादेहिनां नान्यथा हि ज ! ॥ अतुपूर्वा विनश्यन्ति जायन्ते चापि सर्वशः । सर्वाण्यपरिमेयाणि तदेषां रूपमैश्वरम् ॥ तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाचभौतिकाः । तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥*॥ जम्बुद्वीपं प्रवक्ष्यामि वात्स्यायन महासुने ! ॥ परिमण्डलो महाभाग ! द्वीपोऽसौ चक्रवत् स्थितः ।

नदीगिरिप्रतिच्छन्नो विविधैः पत्तनैरपि ॥ वनेर्जनपदेर्वृक्षैश्च पुष्पफलोपगैः । लवणेन समुद्रेण समन्तात् परिवारितः ॥ प्रागायता महाभाग ! षड्विंशे रत्नपर्वताः । अवगाढा ह्युभयतः सागरौ पूर्वपश्चिमौ ॥ हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः । नीलः श्वेतः शृङ्गवांश्च रत्नधातुविचित्रिताः ॥ अयुतानि योजनानि उच्छ्रायास्तेषु कीर्तिताः । पृथुले च द्विसाहस्रयोजनानि च पर्वताः ॥ तेषामन्तरविष्कम्भे नवसाहस्रयोजनः । वर्षे वर्षे प्रमाणान्तु वर्षाणि त्रीणि दक्षिणे ॥ तत्र पुण्या जनपदास्तेषु वर्षेषु तापस ! । वसन्ति तेषु सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ दक्षिणे भारतं वर्षमुत्तरे लवणोदधेः । कूलादेव महाभाग ! तस्य सीमा हिमालयः ॥ ततः किंपुरुषं वर्षं हेमकूटादधस्ततः । हरिवर्षं ततो ज्ञेयं निषधोऽवधिरुच्यते ॥ एवमेवोत्तरे त्रीणि वर्षाणि च तपोधन ! । कुरुवर्षं सिन्धुकूलात् शृङ्गवानवधिः स्मृतः ॥ हिरण्यं ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते । रम्यकश्च ततो वर्षं नीलस्तस्यावधिः स्मृतः ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु । प्रागायतो महाभाग ! माल्यवान्नाम पर्वतः ॥ पश्चिमे तु तथैवास्ते पर्वतो गन्धमादनः ॥ पूर्वे समुद्रकूलात् भद्राश्वं नाम वर्षकम् ॥ माल्यवानवधिरुच्यते केतुमालश्च पश्चिमे । गन्धमादनसीमान्तं नवसाहस्रयोजनम् ॥*॥ परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ।

भूगोलः

आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ॥ लक्षयोजन उच्छ्रायो मृद्धिं द्वाविंश एव च । योजनानां सहस्राणि मूले चापि तु षोडश ॥ विस्तृतः स महाभाग ! भूमिर्ह्यमूलमस्य तु । प्रविष्टमन्तर्भूम्यां वै षोडशैव सहस्रकम् ॥ ऊर्ध्वमन्तश्च तिर्यक् च लोकानावृत्य तिष्ठति । तस्य चेलाटवं वर्षं सर्वतः परिकीर्तितम् ॥ विहगः सुसुखो यस्तु सुपर्णस्यात्मजः किल । स वै विचिन्तयामास सौवर्णान् प्रेक्ष्य वायसान् ॥ मेरुस्तममध्यानामवराणाञ्च पक्षिणाम् । अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् ॥ तमादित्योऽनुपर्येति सततं व्योतिषां वरः । चन्द्रमाश्च सनच्चक्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणम् ॥ स पर्वतो महाभाग ! दिव्यपुष्पसमन्वितः । भवनैरावृतः सर्वैर्जम्बूनदमयैः शुभैः ॥ तत्र देवगणा ब्रह्मन् । गन्धर्वाश्चुरराक्षसाः । अश्वरोग्यसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति सर्वदा ॥ अवष्टम्भकरास्तस्य मन्दरो मेरुमन्दरः । सुपार्श्वः कुसुदश्चेति चतुर्दिक्षु स्थिता हि ज ! ॥ अयुतयोजनोन्नाहस्तावद्विस्तारसंयुताः । चतुर्वर्तेषु धर्मज्ञ ! चतुर्जम्बूकदम्बकाः ॥ न्यग्रोधश्चापि चत्वारः पादपा ब्राह्मणधर्म ! । सहस्रयोजनोन्नाहस्तावद्विष्टपविस्तृताः ॥ केतुभूताः पर्वतानां विशालाः शतयोजनम् । इदाश्च तत्र चत्वारः पयोमध्विचतुवारिदाः ॥ देवोद्यानानि चत्वारि द्वे चैत्ररथनन्दने । सर्वतोभद्रमित्येवं तथा वैभ्राजकं वनम् ॥ तेषु देवस्त्रियो नित्यं विहरन्ति सुरैः सह । गन्धर्वाः किन्नराश्चैव तथान्ये सिद्धचारणाः ॥ गायन्तो मधुरं दिवं स्त्रीभिः क्रीडन्ति तापस ! । चूतो यो मन्दरोत्सङ्गेऽयुतयोजनमुच्छ्रितः ॥ फलान्यन्तकल्पानि पतन्त्यस्य सुदूरतः । तेषां विशीर्यमाणानां रसेनाजनि या नदी ॥ अरुणोदा नाम सैव वहते मन्दराचलात् । यज्जलस्पर्शमात्रेण भवानीशिवयोगिणाः ॥ स्वदेहसौरभेणापि समन्ताद्दृश्योजनम् । सुगन्धयन्ति वातेन वात्स्यायन ! तदद्भुतम् ॥ एवं जम्बूफलानाञ्च पततां मेरुमन्दरे । हस्तिकायप्रमाणानां रसेर्जाता महानदी ॥ सैव जम्बूनदी नाम दक्षिणेन इलावृतम् । तीरयोऽभयोरेव जम्बूरसपरिप्लुता ॥ नृत्तिकेव सुवर्णं स्यात् वार्यककिरणान्वयात् । तत्र जाम्बूनदं हेम नानाभरणसंज्ञितम् ॥ देवोपदेवगन्धर्वा धारयन्ति सह स्त्रिया । यो वै महाकदम्बश्च सुपार्श्वोपरि तापस ! ॥ तत्कोटरेभ्यः पञ्चैव मधुधाराः स्रवन्ति वै । पञ्चायामपरीणाहाः पश्चिमेन इलावृतम् ॥ यासां रसांश्च भुञ्जानाः सुसुखोद्गारवायुना । सुगन्धयन्ति धर्मज्ञ ! समन्तात् शतयोजनम् ॥ कुसुदाग्रनिरूपो यः शतवल्गो वटो महान् । स्वल्पेभ्यस्तस्य नदास्तु उत्तरेण इलावृतम् ॥ पयस्विनीदधिद्वद्वद्वतकुलामधुसवाः ।

गुडसवेति पञ्चैव यासां रसनधिवणात् ॥
बलीपलितदौर्गन्धजरादोषो न विद्यते ।
कुरङ्गकुरवः शृङ्गः कुसुम्भः शिखरस्तथा ॥
वैकङ्कश्च त्रिकूटश्च पर्वतौ रुचकर्मभौ ॥
पतङ्गनिषधौ नागसितिवासत्रिकूटकाः ।
हंसवैद्युत्कपिला द्वौ कालञ्जरचारुधौ ॥
गिरयो मूलदेशे तु सुमेरोः परिकल्पिताः ॥
जठरो देवकूटश्च द्वौ नगौ मेरुपूर्वतः ।
अष्टादशसहस्राणि योजनान्युदगायतौ ॥
पृथुतुङ्गौ द्विसाहस्रयोजनं तापसर्मभौ ॥
पवनः पारिपात्रश्च मेरोः पश्चिमतः स्थितौ ॥
तथा प्रमाणौ कैलासकरवीरौ तु दक्षिणे ।
प्रागायतावुत्तरेण त्रिशङ्कमकरौ तथा ॥
अष्टाभिरेते गिरिभिर्भाति काश्चनपर्वतः ।
मेरोर्द्विर्द्विनि विप्राग्र्य ! मध्ये विश्वरजः पुरौ ।
चतुरस्रा श्वातकौम्भी योजनायतविसृता ॥
दिक्पालानां तथा पूर्वः पूर्वादिषु यथाक्रमम् ।
ब्रह्मपुण्याश्चतुर्थेन भागेन परिकल्पिता ॥
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ।
समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्ते भूरिदक्षिणे ॥
तुम्बुरुनारदश्चैव विश्वावसुर्ह्यहो हूः ।
अभिगम्यामरश्रेष्ठं सुवन्ति विविधैः स्तवैः ॥
सप्रार्थयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ।
तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ॥
तस्यैव मूर्धन्युशना कायो दैर्घ्यमर्ह्ययते ।
तस्य हैमानि रत्नानि तस्यैव रत्नपर्वताः ॥
तस्मात् कुवेरो भगवांश्चतुर्थं भागमनुते ।
ततः कलांश्च वित्तस्य मनुष्यैः प्रयच्छति ॥
पार्श्वे तस्योत्तरे दिवं सर्वत्तुङ्कुसुमान्वितम् ।
कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् ॥
तत्र साचान्महादेवो भीमैर्भूतैः समावृतः ।
पार्श्वतया सह देवेशो रमते भूतभावनः ॥
कर्णिकारमयीं मालां दधदापादलम्बिनीम् ॥
तस्य शैलस्य शिखरात् चीरधारा महामते ! ।
विश्वरूपा परिमिता भीमनिर्घातनिखना ॥
पुण्या पुण्यतमेष्णुं धा गङ्गा भागीरथी शुभा ।
तां धारयामास तदा दुर्धरां पर्वतैरपि ॥
शतं वर्षसहस्राणां शिरसैव पिनाकधृक् ।
मेरोस्तु शिखरादेवी भिद्यमाना चतुर्दिधा ॥
सीता चालकनन्देति वङ्चुर्भद्रेति कीर्तिता ।
सीता तु ब्रह्मरुदनात् केशरादिमहाचलान् ॥
अतिक्रम्य प्रसवन्ती गन्धमादनमूर्धसु ।
पतित्वा द्विज ! वर्षेभ्यः भद्राश्च पुनती क्रमात् ।
प्राच्यां दिशि महाभाग ! प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
माल्यवच्छिखराद्वङ्चुः पतित्वा केतुमालके ।
प्रतीच्यां दिशि विप्रेन्द्र ! प्रविवेश सरित्पतिम् ॥
भद्रा चोत्तरतो मेरुशिखरात् पतित्वा गिरीन् ।
अतिक्रम्य शृङ्गवतः शृङ्गाङ्गेन पातुका ।
उत्तरांश्च कुरुन् प्राप्य प्रविष्टा लवणार्णवम् ॥
तथैवालकनन्दा च पतन्ती गिरिमूर्धसु ।
हिमालयं विनिर्भेद्य भारतं वर्षमेत्य च ।
लवणाम्बुधिमभ्येति दक्षिणस्यां दिशि द्विज ! ॥

मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महामते ! ।
आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र मानवे ॥
सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाश्वरसोपमाः ।
वीतरोगशोकभया नित्यमानन्दवर्तिनः ।
जायन्ते मानवास्तत्र प्रतप्तकनकप्रभाः ॥ * ॥
गन्धमादनमूर्धसु कुवेरः सह राक्षसैः ।
अश्वरोगणगन्धर्वैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥
गन्धमादनपार्श्वे तु गण्डशैलाः सहस्रशः ।
एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥
तत्र हृष्टा नराः सर्वे बलवीर्यपराक्रमाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः स्रग्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥
उत्तराः कुरवश्चैव भारतश्च महामते ! ।
धनुसंश्लेषे महाभाग ! द्विवर्षे दक्षिणोत्तरे ॥
इलाहते मध्यमन्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ।
उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः ॥
अपरेषु च वर्षेषु सर्वेषु भारतं विना ।
आयुःप्रमाणं लोकानां दशवर्षसहस्रकम् ॥
एवमेवा महाभाग ! पृथिवी पर्वतैश्चिता ॥”
इति पद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १२८
अध्यायः ॥

शेष उवाच ।

“नवस्तरेषु वर्षेषु भगवान् भूतभावनः ।
अनुग्रहाय लोकानामास्ते मायावपुर्हरः ॥
इलाहते तु भगवान् भव एकः सहोमया ।
आस्ते विहारनिरतो नान्यस्तत्र पुमान् द्विज ! ॥
भवानीशापतो ब्रह्मन् ! प्रविशेन्न कदाचन ।
यत्र प्रविष्टो मोहेन सुतो वैवस्वतस्य वै ॥
इलः स्त्रीभावमापन्नो यस्यां जातः पुरुरवाः ।
तत्र सङ्कषणं देवं कलां विष्णोर्महात्मनः ।
भवो भवान्या सहितः स्तौति भक्तिसमन्वितः ॥
भद्राश्च द्विज ! वर्षे तु ह्यश्रीर्षाकृतिर्हरिः ।
वसते वर्षपुरुषास्ते सुवन्ति जगद्गुरुम् ॥ * ॥
हरिवर्षे तु भगवान्नरसिंहवपुर्धरः ।
स्तूयते दैत्यपतिना प्रजादेन महात्मना ॥
केतुमाले च भगवान् कामदेवस्वरूपवान् ।
प्रजापतेर्दुहिहभिः सहैव रमया सुदा ॥
स्तूयते परया भक्त्या जगन्मोहनरूपधृक् ॥ * ॥
रम्यके भगवानास्ते मनुष्यरूपी दयापरः ।
मनुर्वैवस्वतस्तश्च स्तौति भक्त्या कृतैः स्तवैः ॥ * ॥
हिरण्यये तु भगवानास्ते कूर्मतरुं दधत् ।
प्रेताधिराजस्तौ स्तौति भक्त्या परमया युतः ॥
कुरुवर्षे च भगवान् वराहः स्यते जनैः ।
तं देवी यं चितिः स्तौति तद्दर्शपतिभिः सह ॥
वर्षे किंपुरुषे ब्रह्मन् ! भगवानादिपूरुषः ।
सीतया विहरन्नास्ते सततं लक्ष्मणाग्रजः ॥
तश्च किंपुरुषैः साहं भक्त्या मारुतनन्दनः ।
पार्णिसेनेन च सह स्तौति भक्त्या विभावितः ॥
भारते च तथा वर्षे नरनारायणावधौ ।
नारदः स्तौति भगवान् भगवन्तौ कृतानतिः ॥
ह्रीपेरस्मिन् बहवः सन्ति गिरयः सरितस्तथा ।
देशाश्च बहवो ब्रह्मंस्तास्ते वक्ष्याम्यनुक्रमात् ॥
मेरोरुत्तरतः सर्वान् पर्यायेण ब्रवीम्यहम् ।

दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे ॥
उत्तराः कुरवो नाम पुण्याः सिद्धनिवेविताः ।
तत्र वृक्षा मधुफला नित्यं पुष्पफलोपमाः ॥
सुगन्धीनि च पुष्पाणि फलानि रसवन्ति च ।
सर्वे कामदुघा वृक्षा लताः कामप्रपूर्विकाः ॥
अपरे चीरिणो नाम तरवो सुनिपुङ्गव ! ।
ये सवन्ति सदा चीरं रसेरन्यतस्त्रिभम् ॥
वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ।
सर्वा मणिमयी भूमिः स्रक्काटाकवालुका ॥
सर्वत्तुसुखदा नित्यं पङ्कशर्करवर्जिता ।
स्वर्गभोगावशेषेण जायन्ते तत्र मानवाः ॥
शुक्लाभिजनसम्यन्ताः सर्वे चारुसुखामुजाः ।
मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियः सुरसुतोपमाः ॥
तेषान्ते चीरिणां चीरं पिबन्त्यन्यतस्त्रिभम् ।
मिथुनं जायते काले समन्ताच्च प्रवर्द्धते ॥
तुल्यरूपगुणोपेतं तुल्यवेषवयस्तथा ।
निरामया निरावाधाः सदानन्दविवर्तिनः ॥
एकादशसहस्राणि तत्र वर्षाणि वै जनाः ।
जीवन्ति ते महाभाग ! न चान्योन्यं हनन्ति च ॥
भारुडा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबलाः ।
तान्निर्हरन्तीह नृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥
उत्तराः कुरवो ब्रह्मन् ! व्याख्यातास्ते समा-
सतः ॥ * ॥

हिरण्यये रम्यके च एष धर्मः प्रकीर्तितः ॥
मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्ये ब्रह्मन् ! यथातथम् ।
भद्राश्च भद्राश्च नाम तत्र ब्रह्मन् ! महीपतिः ॥
भद्रसालवनं यत्र कालान्तरं महादमः ।
कालान्तो नाम वृक्षोऽसौ सिद्धचारणसेवितः ॥
योजनैकसमुत्सेधो नित्यपुष्पफलः शुभः ।
तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ॥
कुसुदाभाः स्त्रियस्तत्र चारुनासाः सुलोचनाः ।
चन्द्राभचारुपाशं पूर्णैन्दुसदृशाननाः ॥
वृत्तगीतकलाभिज्ञाश्चन्द्राशीतलकान्तयः ।
दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्ब्राह्मण्यर्षभ ! ॥
कालान्तरसपानेन नित्यं सुस्थिरयौवनाः ।
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥
सुदर्शनो नाम महान् जम्बूवृक्षः सनातनः ।
सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥
द्वीपख्यातिकरः श्रीमान् सहस्रयोजनोच्छ्रितः ।
अरुन्नीनां सहस्रश्च शतानि दश पञ्च च ॥
परिणाहस्तु वृक्षस्य रसानां रसमेदिनाम् ।
तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ * ॥
तथा माल्यवतः शृङ्गे दृश्यते ह्यववाहनः ।
नाम्ना सम्बर्त्तको नाम कालाग्निः प्रलयोन्तकृत् ॥
तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वे पूर्वाङ्गुगण्डिकाः ।
योजनानां सहस्राणि पञ्चषष्ट्याल्लवान् द्विज ! ॥
महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ।
ब्रह्मलोकच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र वै नराः ॥
तपस्तपन्ति ते तीव्रं भवन्ति ह्यहरेतरसः ।
रक्षार्थं भूतानां न विशन्ति दिवाकरम् ॥
घटिस्तानि सहस्राणि घटिरेव शतानि च ।
अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् ॥

भूगोलः

षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिमेव शतानि च ।
आदित्यतप्राप्ते सर्वे विशन्ति शशिमण्डलम् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे भूगोले १२६ अध्यायः ॥*

शेष उवाच ।

दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ॥
जीवन्ति ते महाभाग ! निबं सुदितमानसाः ।
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥
वर्षं हिरण्यं नाम तत्र हेमन्वती नदी ।
तत्र चायं महाभाग ! पक्षिराट् पतंगोत्तमः ॥
यच्चानुगाश्च बहवो धनिनश्च महाबलाः ।
एकादशसहस्राणि वर्षाणां ते महामते ! ॥
आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ।
शृङ्गाणि च विचित्राणि जीर्येव ब्राह्मणधर्म ! ॥
एकं मणिमयं तत्र द्वितीयं रौक्ममद्भुतम् ।
सर्वरत्नमयश्चैव तृतीयं तत्र शोभते ॥
यत्र स्वयम्भूमा देवी निबं वसति शाखिली ।
हेमकूटस्तु सुमहान् कैलासो नाम पर्वतः ॥
यत्र वै पवनो राजा गुह्यकैः सह मोदते ।
अस्युत्तरेण कैलासं मेनाकं पर्वतं प्रति ॥
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ।
तस्य पार्श्वे महद्विषं शुभकाश्चनवालुकम् ॥
रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
दृष्ट्वा पुण्यापगां गङ्गामुवास बहुलाः समाः ॥
यूपा मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्ययाः ।
तत्रेष्टा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशः ॥
स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकेः सनातनः ।
उपास्यते तीर्त्ततेजा यत्र भूतैः समन्ततः ॥
नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्याण्यश्च पञ्चमः ।
तत्र दिव्या त्रिषयगा प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥
ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ।
वसोकसा वा नलिनी पावनी च सरस्वती ॥
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ।
अचिन्त्या दिव्यसङ्काशा प्रभावेऽश्च समन्विता ॥
उपासते यत्र सर्वं सहस्रयुगपर्यये ।
दृष्ट्वादृष्ट्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ॥
एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ।
रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः ॥
सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णश्च तपोवनम् ।
देवासुराणां सर्वेषां श्वेतपर्वत उच्यते ॥
गन्धर्वा निषधे निबं नीले ब्रह्मर्षयस्तथा ।
शृङ्गवांश्च महाभाग ! देवानां प्रतिस्मरः ।
इत्येतानि महाभाग ! सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् ॥
भूतान्यपि निविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥
तेषां नृद्विर्वहविधा दृश्यते देवमानुषी ।
अश्वक्या परिसंख्यातुं शक्या तु वृक्षतुसुना ॥
इलाहते तु भगवान् भवान्या सह मोदते ।
इत्येवमष्टौ वर्षाणि कथितानि तवानघ ! ॥*॥
कर्मक्षेत्रं महापुण्यं भारतं शृणु सांप्रतम् ।
प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोवैखल्यतस्य च ॥

भूगोलः

पृथोस्तु ब्रह्मन् ! वैण्यस्य तथेष्टाकोर्महात्मनः ।
यथातेरम्बरीशस्य मान्वातुर्नृपस्य च ॥
तथैव सुचक्रन्दस्य शिवेरीशेनरस्य च ।
सोमकस्य च राजर्षेर्गार्धेश्वेव महात्मनः ॥
ऋषभस्य तथैलस्य दिलीपस्य महात्मनः ।
कुशिकस्य च धर्मज्ञ ! नृगस्य नृपतेस्तथा ॥
अन्येषांश्च महाभाग ! चक्षियाणां बलीयसाम् ॥
शृणु मे गदतो ब्रह्मन् ! सर्वपापप्रणाशनम् ॥
महेन्द्रो मलयः सत्यः शुक्तिमानृत्तवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥
तेषां सहस्रशो ब्रह्मन् ! गिरयस्तु समीपतः ।
धातुचित्राः सत्त्ववन्तो महान्तश्चित्रसानवः ॥
आर्या स्तेच्छाश्च धर्मज्ञ ! तैर्मिश्राः पुरुषा
द्विज ! ॥
नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ॥
शतद्वं चन्द्रभागाश्च विपापां स्थूलवालुकाम् ।
गोदावरीं नर्मदाश्च यमुनाश्च महानदीम् ॥
दृष्ट्वा त्रीं विपाशाश्च बाहुदं सरिताम्बराम् ।
नदीं वेत्तवतीश्चैव प्रयोध्यां देविकामपि ॥
वेदस्मृतिं वेदश्रिणीं चित्रसेनाश्च निम्नगाम् ।
करीषिणीं चित्रवह्नां कृष्णवेणां सुपुण्यदाम् ॥
इरावतीं वितस्ताश्च त्रिदिवाभिचुलां क्षमिम् ।
गोमतीं धूतपापाश्च निचितां लोहितावनीम् ॥
कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां सरयूश्च महामते ! ॥
चर्मखतीं वेत्तवतीं चन्दनाश्च महानदीम् ॥
रहस्यां शतकुम्भाश्च हन्तिसोमां दिशन्तथा ।
शरावतीं प्रयोध्याश्च वाजिनीं पुरमालिनीम् ॥
पूर्वाभिरामां घीराश्च वार्पीं शीतवलीमपि ।
पलाशिनीं पापहरां सुप्रयोगां महामते ! ॥
कावेरीचुलुकाश्चापि वेणां भीमरथीमपि ।
रहस्यां शतकुम्भाश्च कुशचीरां महानदीम् ॥
पलाशिनीं पापहरां हेमां धृतवतीं तथा ।
मरुतीं प्रवरां मेलां महेन्द्रां पाटलावतीम् ॥
पुरावतीमनुष्णाश्च कुशधारां महानदीम् ।
सदानीरामधृष्याश्च तथा चीरवतीमपि ॥
करीषिणीमशिकीश्च विपुलां सहिरण्यथीम् ।
सदाकान्तां शिवाश्चैव पञ्चमीश्च महानदीम् ॥
विष्णां वीरकराश्चापि विन्ध्याभिन्नां कपिञ्जलाम् ।
वसुं सुवह्नां गौरीश्च कुवेरामम्बुवाहिनीम् ॥
रथचित्रां ज्योतिरथां तुङ्गवेणां महानदीम् ।
वैलन्दीं पिञ्जलाश्चैव तुङ्गवेणां महानदीम् ॥
विदिशां कृष्णवेणाश्च हविःसावां महापगाम् ।
सन्ध्यां समासां वेदासां भारद्वाजीश्च निम्नगाम् ॥
श्रीवाश्च पिच्छिलाश्चैव कौशिकीं निम्नगामपि ।
दुर्गां मन्त्रशिलाश्चैव ब्रह्ममेध्यां दृष्टवतीम् ॥
परोक्षामथ रोहीश्च सामान्यां वरुणामसिम् ।
सुरसां तपसां दासीं पर्णासाश्च महानदीम् ॥
मालवीं वृषभां भासां ब्रह्ममेध्यां दृष्टवतीम् ।
एताश्चान्याश्च बह्वो वै महानद्यो द्विजर्षभ ! ॥
सदा निरामया कृष्णा मन्दगा मन्दवाहिनी ।
चित्रोपला चित्ररथा दुर्गापि पापहारिणी ॥
ब्रह्माणी च महागौरी कोधा चापि महानदी ।

भूगोलः

शुक्तिमती मनङ्गा च मञ्जला वाहिनी तथा ।
कुमारी ऋषिकुल्या च नदी मन्दाकिनी तथा ।
सुवर्णा च तथा गङ्गा मारिषा च सरस्वती ।
लौहित्यं करतोया च तथैव वृषकाङ्गया ।
विन्ध्यस्य मातरश्चेताः सर्वाश्चैव महाफलाः ॥
तथा नद्यस्त्रयप्रकाशाः शतशश्च सहस्रशः ।
इत्येताः सरितो ब्रह्मन् ! समाख्यातास्तवानघ ! ॥
वक्ष्यामि पर्वतांश्चापि भारते सन्ति ये द्विज ! ॥
मलयो मङ्गलप्रस्थो मेनाकश्च त्रिकूटकः ॥
ऋषभः कूटकः कोलः सद्यो देवगिरिस्तथा ।
श्रीशैलो ऋष्यशृङ्गश्च शुक्तिमानृत्तश्च एव च ॥
द्रोणश्च पारिपात्रश्च रैवतः ककुभस्तथा ।
गोवर्द्धनश्चित्रकूटो नीलो गोकर्ण एव च ॥
कोकासुख इन्द्रकीलस्तथा कामगिरिर्द्विज ! ॥
अतः परं जनपदान् वक्ष्यामि द्विजसत्तम ! ॥
विख्याताः कुरुपाञ्चालाः शाखा माद्रिय-
जाङ्गलाः ।
मत्स्याः कुशङ्गा मौञ्जल्या भोजाः सिन्धुकुलि-
न्दकाः ॥
सुरसेनाः पुलिन्दाश्च कुन्तयः केशिकोशलाः ।
पाञ्चालाः कौशलाश्चैव बोधा मालास्तथैव च ॥
चेदिमत्स्यकरुषाश्च नैकपृष्ठा युगन्धराः ।
उत्तमाश्च दशार्णाश्च काश्यपोऽपरकाश्यः ॥
कुन्तयोऽवन्तयश्चैव मलजा विजयास्तथा ।
आधिराज्याः सकुण्डाश्च चक्रवक्रातयः शकाः ॥
मानवास्थोपवाहाश्च यक्षलोमान एव च ।
वाङ्गीका वाटधानाश्च शङ्कलाशर्मेचक्रकाः ॥
मल्लाः सुदेष्णाः प्रज्ञादा महिषाः शशिका-
स्तथा ।
अपरान्ताः परान्ताश्च आभीराः काल-
तोयकाः ॥
अटवीशिखराश्चैव मेरुभूताश्च मारिष ! ॥
उपविष्णानुविष्णाश्च जङ्गलाः कुरुवर्णकाः ॥
कुङ्ठाः परान्ता माहेया मागधा मालवज्जटाः ।
अन्याश्च बहवो ब्रह्मन् ! कक्षाः सासुद-
निष्कृटाः ॥
बहिर्गिर्यांश्च मलदा अन्तर्गिर्यस्तथैव च ।
सह्युत्तराः प्रावृषेयाः सुदेष्टा यासुनास्तथा ॥
शका निषादा निषधा भार्गवाश्च द्विजर्षभ ! ॥
पुण्ड्रा भोगाः किराताश्च तथैवानर्त्तनेर्ऋताः ॥
तीरयहाः शूरसेनाः कुन्तलाः कुशलास्तथा ।
तिलभावा मसावाश्च गान्धारा दर्शकास्तथा ॥
काश्मीराः सिन्धुसौवीरा इजिका कन्यका-
गणाः ।
अभीसाहा कुलूताश्च मधुमत्ताः कुकुन्दकाः ॥
रत्नवट्टाश्च धर्मज्ञ ! सौचला वाङ्किकास्तथा ।
दर्जीवरा लता दर्वाः सुदामानः सुमलिकाः ॥
वनायवो दशाः पार्श्वरोमाणः कुशिकास्तथा ।
रत्नवट्टाश्च धर्मज्ञ ! वाङ्ग्यामरथोरगाः ॥
रन्ध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपेत्यकास्तथा ।
कच्छा गोपालकच्छाश्च रुषिका वानवासिकाः ॥
किराता वर्धराः सिद्धाः पार्वतीयाश्च मारिष ! ॥

भूगोलः

ओङ्गवेच्छाः ससेरिन्ध्रा वेदेहास्ताम्रलिम्बकाः ॥
तथापरे जनपदा दक्षिणा ब्राह्मणर्षभ ! ॥
द्रविडाः केरलाः प्राच्या विकल्पम्वकास्तथा ॥
कोवेडकास्तथा चोलाः सौहृदा मलका मलाः ॥
ध्वजिन्युत्सवसंकेता कोङ्गवेङ्कटमालवाः ॥
दण्डकाः कोरकाः प्राच्याः कुकुराङ्गार-
मारिकाः ॥
तथैव विन्ध्यचूलिकास्त्रिगताः साहस्रसेनयः ॥
समङ्गाः कवकाश्चैव तथैवापरवर्णकाः ॥
मूषकास्तनवालाश्च पुलिन्दा वर्वरैः सह ॥
मुनिवाटाः शिवाटाश्च सरा वेगवशास्तथा ॥
विदर्भा ऋषिकाः काकजनाश्च ब्राह्मणर्षभ ! ॥
यवनाश्च प्रकाम्भोजास्तङ्गनाः परतङ्गनाः ॥
सहदहाः कुलत्याश्च दारुणा स्नेच्छजातयः ॥
उत्तराश्चापरे स्नेच्छा हूनाः पारसिकैः सह ॥
तथैव च मलाश्चीना दृष्टाणां दृष्टमालिकाः ॥
अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च पट्टवा गिरिगङ्गराः ॥
खासीकाश्चान्तचाराश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥
शूद्राभीराश्च दरदा ये चान्ये स्नेच्छभूमयः ॥
आत्रेयाश्च भरद्वाजास्तथैव स्तनपोषकाः ॥
ह्रिषकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाश्च जातयः ॥
तोमरा हन्यमानाश्च तथैव करभङ्गकाः ॥
एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ॥
उद्देशेन मया देशास्तव संकीर्तिता द्विज ! ॥
वर्षे तु भारते ब्रह्मन् ! त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ॥
दुह्यते कामधुग्धेर्भूमिः सम्यगनुष्ठिता ॥
तस्मिन् शुभाशुभं कर्म यथोक्तफलदं वृणाम् ॥
अन्यानि यानि वर्षाणि भूमिस्वर्गाणि तानि वै ॥
भारते विहितं कर्म यागध्यानादिलक्षणम् ॥
फलं जनयते सम्यक् विकर्म नरकाण्यपि ॥
तत्र सिद्धा नरा ब्रह्मन् ! तपसाराधनेन च ॥
प्रयान्ति परमं लोकमपवर्गश्च मारिष ! ॥
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च ब्राह्मणर्षभ ! ॥
भारते तु क्रमेणैव भवन्ति हि युगानि वै ॥
चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणां ब्राह्मणर्षभ ! ॥
आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता भारते द्विज ! ॥
त्रौण्येव तु सहस्राणि त्रेतायां भारते वृणाम् ॥
इह सहस्रे द्वापरे तु शतमेकं कलौ स्मृतम् ॥
तत्रापि च स्थितिर्नास्ति कलौ ब्राह्मणसत्तम ! ॥
गर्भस्थाश्च म्रियन्ते च तथा जाता म्रियन्ति च ॥
महाबला महासत्त्वा ज्ञानिनो धर्मतत्पराः ॥
तपस्विनो ध्याननिष्ठाः कृते जायन्ति मानवाः ॥
त्रेतायां सर्ववर्णाश्च स्वधर्मनिरताः सदा ॥
द्वापरे च महाभाग ! क्रूराश्च परहिंसकाः ॥
लुब्धाश्चावृतिकाश्चैव क्रोधना दुष्कृते रताः ॥
कलौ खलु भविष्यन्ति भारते तापस ! प्रजाः ॥
सर्वेषामपि वर्षाणां भारतं प्रवरं द्विज ! ॥
सिध्यन्ति मानवा ह्यत्र हरिभक्तिपरायणाः ॥
प्रायो भागवताः सर्वे भारते द्विजसत्तम ! ॥
नानारूपाणि तीर्थानि फलदानि वृणामपि ॥ ॥
जम्बुद्वीपो मया प्रोक्तो लक्ष्यो जनविस्तृतः ॥
समानेन प्रमाणेन वेदितो लवणाम्भसा ॥

प्र२५

भूगोलः

अष्टावत्र उपदीपा मुनिभिः परिकीर्तिताः ॥
सिन्धुमध्ये महाभाग ! नानाविधजनाश्रिताः ॥
नामानि तेषां वक्ष्यामि शृणु वात्स्यायन
द्विज ! ॥
सगरस्य सुतैरश्वान्वेषणे परितो महीम् ॥
खनङ्गिः कल्पिता विप्र ! द्वीपा अष्टौ महार्णवे ॥
स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशङ्कः सिंहलावर्तनौ यथा ॥
पञ्चजन्यस्तथा मन्दहरिणो रमणकाङ्क्षयः ॥
लङ्केति कथिता विप्र ! जम्बुद्वीपस्य तेऽन्तरा ॥
इति पादौ भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १३०
अध्यायः ॥ * ॥
शेष उवाच ॥
“अक्षद्वीपं प्रवक्ष्यामि शृणु वात्स्यायन द्विज ! ॥
यन्मानं जम्बुद्वीपस्य तथैव लवणोदधेः ॥
ततो द्विगुणमानोऽसौ अक्षद्वीपो महामते ! ॥
जम्बुद्वीपस्य च यथा वेष्टनं लवणाम्भसा ॥
समानेन प्रमाणेन पुरः परिख्यायथा ॥
परिखाया उपवनं यथा भवति वेष्टनम् ॥
अक्षद्वीपस्तथैवासौ संवेष्ट्य लवणोदधिम ॥
द्विलक्षयोजनायामो वर्णते द्विजसत्तम ! ॥
तत्र जम्बुप्रमाणोऽस्ति द्वीपस्यातिकरस्तरुः ॥
अक्षो नाम महाभाग ! स्वर्णवर्णोऽभिधाम च ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव सुभद्रं यवधं शिवम् ॥
अमृताक्षमशान्तानि क्रमादभयमित्यपि ॥
सप्तैव सीमागिरयो नद्यः सप्त च कीर्तिताः ॥
मणिकूटो वज्रकूटो ज्योतिष्मानिन्द्रसेनकः ॥
हिरण्यक्षौवो मेघमालः सुपर्णः सेतुशैलका ॥
अरुणवृमणा चैव सावित्रासिवमी तथा ॥
सत्यम्भवा सुप्रभा च वात्स्यायन ! धृतम्भवा ॥
एताः सप्त महानद्यो दर्शनादेव पावनाः ॥
वर्णानां ब्राह्मणादीनां तत्र नामान्यनुक्रमात् ॥
हंसश्चैव पतङ्गश्चोर्ध्वानश्च तृतीयकः ॥
सत्याङ्गश्च चतुर्थो वै सर्वे धर्मार्थकोविदाः ॥
अन्ये च पर्वतास्तत्र नद्यश्चैव महाफलाः ॥
प्रागायतो महाभाग ! मलयो नाम पर्वतः ॥
ततो मेघाः प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वतः ॥
ततः परेण विप्रेन्द्र ! जलधारस्तु पर्वतः ॥
तस्मादुद्यद्वाति वै तोयं वासवः पृथिवीकृते ॥
वर्षासु हि ततो वृष्टिस्ततः शस्यसमुद्भवः ॥
रेवतो नाम तत्राय गिरिर्यत्र प्रतिष्ठितः ॥
रेवती नाम नक्षत्रं दृश्यते दिवि मोदिता ॥
उत्तरेण तु तस्याथ श्यामो नाम गिरिर्महान् ॥
प्रांशुः श्रीमान्महामेघप्रभयोऽञ्जलविरहः ॥
यस्य श्रियां श्यामवर्णाः प्रजास्तत्र महामते ! ॥
अतः परं महाभाग ! दुर्गो नाम महागिरिः ॥
केशरी केशरयुतो यस्मादातः प्रवर्तते ॥
अक्षो नाम महाद्वीपो यत्र पूज्यस्तु शङ्करः ॥
तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा देवतानि च ॥
धार्मिकाश्च प्रजा ब्रह्मन् ! जराण्ड्यविवर्जिताः ॥
दीर्घायुषः सत्यवरा वर्हन्ते भोगवर्हिताः ॥
नद्याश्चान्या महापुण्या गङ्गा च बहुधा मता ॥
महानदी मणिजला सीतासी वेणिका तथा ॥

भूगोलः

सहस्राणां शतान्येवं नद्यः संख्या न शक्यते ॥
तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्भवाः ॥
मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरता द्विज ! ॥
मशकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥
मानसे च महाभाग ! वैश्यधर्मनिधेविणः ॥
मन्दगेषु तथा शूद्राः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः ॥
न तत्र राजा विप्रेन्द्र ! न दण्डो न च दण्ड्यता ॥
सधर्मैरेव ते सर्वे रचन्ति च परस्परम् ॥ ॥
अक्षद्वीपसमानेन समुद्रेण वृतो वहिः ॥
इक्षुरसजलेनैव नानारत्नवता द्विज ! ॥
शाल्मलीऽपि तथा द्वीपः अक्षाद्विगुणमानतः ॥
चतुर्लक्षयोजनेन सुरोदेनावृतो महान् ॥
यत्र वै शाल्मली नाम द्विलक्षयोजनोच्छ्रिता ॥
द्वीपस्यातिकरो वृक्षः सुपर्णेन कृतालयः ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव कथ्यन्तेऽत्र सुरोचनम् ॥
सौमनस्यं रमणकं देववर्षमिति क्रमात् ॥
यारिभाद्रमाष्यायनमभिज्ञातमिति द्विज ! ॥
सेतुशैलाश्च सप्तैव सुरसः शतशङ्ककः ॥
वामदेवश्च कुन्दश्च कुसुदः पुष्पवर्षकः ॥
सहस्रतिरिति ब्रह्मन् ! नद्यः सप्तैव कीर्तिताः ॥
अनुमतिः सिनीवाली नन्दा राका सरस्वती ॥
रजनी च कुहूश्चैव महानद्यः सुपुण्यदाः ॥
तत्र विप्रादयो वर्णाः क्रमानामानि बिभ्रति ॥
आद्यः श्रुतधरो वर्णस्ततो वीर्यधरः स्मृतः ॥
वसुन्वरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्तु इन्द्रवरः ॥
सर्वे ते सौममात्मानं भगवन्तं यजन्ति हि ॥
सुरोदं परिवेष्टोऽथ ततो द्विगुणमानकः ॥ ॥
कुशद्वीपो वृतोदेन समानेनावृतो द्विज ! ॥
कुशस्तम्भो महान्तश्च द्वीपस्यातिं करोति च ॥
जान्वल्यमानो दीप्तैव महाज्वलनराशिवत् ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव समानानि प्रमाणतः ॥
वसुदानं दृढरुचिर्नाभिगुप्तं महामते ! ॥
सत्यव्रतं विप्रनाम देवनामेति सप्तमम् ॥
सप्तैव सीमागिरयः कीर्तिता द्विजसत्तम ! ॥
वभुश्चैव चतुःशङ्कः कपिलश्चित्रकूटकः ॥
देवानीक ऊर्ध्वरोमा द्रविणश्चेति सप्तमः ॥
महानद्यश्च सप्तैव सर्वपापप्रणाशनाः ॥
रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा च मानद ! ॥
श्रुतविन्दा देवगर्भा मन्त्रमाला वृतच्युता ॥
तत्र विप्रादयो वर्णा नामान्तरवृतो द्विज ! ॥
कुशलः प्रथमो वर्णः कोविदम्भूर्द्वितीयकः ॥
अतिसुक्तस्तृतीयस्तु चतुर्थः कुलकः स्मृतः ॥
ते सर्वे ज्ञानसम्पन्ना जातवेदस्वरूपिणः ॥
भजन्ते भगवन्तं वै कर्मकौशलयाजिनः ॥ ॥
वृतोदाश्च तथा द्वीपो द्विगुणः क्रौञ्चसंज्ञकः ॥
क्षीरोदेन समानेन वेदितो ब्राह्मणर्षभ ! ॥
क्रौञ्चो नाम गिरिर्यत्र द्वीपस्यातिकरो महान् ॥
महासेनशराघातकृतच्छिद्रो महामते ! ॥
क्षीरोदेनाभिषिक्तश्च सततं वीचिसञ्चयैः ॥
वर्षाणि तत्र सप्तैव तेषां नामानि मे शृणु ॥
आम्बो मधुरहो मेघपृष्ठश्चापि वनस्पतिः ॥

भूगोलः

लोहितार्णः सुधामा च भ्राजिष्ठश्चापि सप्तमः ।
गिरयश्चापि सप्तैव वर्षसीमाकरा दिज् ! ।
शुक्लोऽथ वर्द्धमानश्च भोजन उपवर्द्धणः ॥
नन्दमो नन्दनश्चैव सर्वतोभद्र इत्यपि ।
सप्त तत्र महानद्यः पावना ब्राह्मणर्षभ ! ॥
अभया चाम्बतौघा च तृप्तिरुपवती तथा ।
तीर्थवत्यायका शुक्ला पवित्रवत्यपि स्मृता ॥
विप्राद्यस्तथा वर्णाः स्थाता नामान्तरेण तु ।
पुरुषः प्रथमो वर्णो द्वितीयो ऋषभः स्मृतः ॥
तृतीयो द्रविणो नाम देवसंज्ञचतुर्थकः ।
स्मृतिं जनमयीं विष्णोर्ध्यायन्ति च यजन्ति च ॥*॥
एवं परस्तात् क्षीरोदात् शाकद्वीपो द्विजर्षभ ! ।
आयामेन स विज्ञेयो ह्यजिंशस्तत्तुल्यः ॥
दधिमखोदकेनैव समानेन स सिन्धुना ।
परीतो भाति तत्रास्ति शाको नाम महीरुहः ॥
द्वीपस्यातिकरः श्रीमान् वासयन् द्वीपमेव तम् ।
वर्षाणि तत्र सप्तैव पुरोजवमनोजवौ ॥
धूम्रानीको वेपमानो विश्वाधारश्च मारिष ! ।
बहुरूपश्चित्ररेफो गिरयोऽपि च सप्त वै ॥
ईशान उरुश्चङ्गश्च बलभद्रो महानसः ।
शतकेशवनामा च सहस्रोत्त एव च ॥
देवपालोऽपि सप्तैव वर्षसीमप्रवर्णकाः ।
नदाः सप्तैव विख्याता आयुर्ध्यायनघा दिज् ! ॥
सहस्रुतिः पञ्चनदी निहतिरपरराजिता ।
विख्यातोभयस्त्रिंशच्च महापुण्या महाफलाः ॥
विप्राद्यस्तथा वर्णा स्थाता नामान्तरेण तु ।
आद्यो ऋतव्रतो नाम ततः सत्यव्रतः स्मृतः ॥
दानव्रतावुव्रतो च तृतीयश्च चतुर्थकः ।
भगवन्तं वायुरूपं भजन्ते च यजन्ति च ॥*॥
तथैव दधिमखोदात् परस्तात् पुष्करो महान् ।
द्विगुणेन प्रमाणेन द्वीपः स्वादूदकेन तु ॥
परिवीतः समानेन सिन्धुना ब्राह्मणर्षभ ! ।
यत्र पुष्करमयुच्चं ज्वलज्जलनसन्निभम् ॥
द्वीपस्यातिकरं पञ्चसहस्रायुतशोभितम् ।
यदाहुरासनं विश्वज्जलस्तस्य प्रजापतेः ॥
द्वीपमध्येऽवधिमिरिरेक एव महामते ! ।
स मानसोत्तरो नाम प्राकार इव वेशकः ॥
तस्य पूर्वापरौ पार्श्वौ देवर्षे ! तत्र मारिष ! ।
सिन्धोर्वैद्यनमत्रैकं गिरेर्वैद्यनं परम् ॥
रमणकं धातकश्च द्वे वर्षे नामतः स्मृते ।
मानं तस्य गिरेर्विप्रायुतयोजनमुच्छ्रितम् ॥
तावदेव तथायामस्तस्योपरि पुराणि च ।
चत्वारि लोकपालानामिन्द्रादीनां द्विजर्षभ ! ॥
यः परिक्रममाणस्य मेरुं विप्र ! विवस्वतः ।
मृद्धा विभर्ति शैलेन्द्रश्चक्रं सख्यरात्मकम् ॥
अध्यासते च द्वौ पार्श्वौ प्रजास्तस्य महाबलाः ।
तत्र संज्ञान्तरं नास्ति वर्णानां ब्राह्मणर्षभ ! ॥
स्वादूदकस्य परतो लोकालोकाचलो महान् ।
लोकस्य चाप्यलोकस्य मध्ये गिरिवरः स्थितः ॥
प्राकार इव संवेष्टा लोकान् सर्वान्महामते ! ।
लोकालोकाचलो नाम तेनासौ परिकीर्तितः ॥
मानसोत्तरमेवोस्तु अन्तरे यावती मही ।

५२६

भूगोलः

तावती काश्चनी भूमिर्लोकालोकात् परे दिज् ! ॥
यत्र प्रणिहितं वस्तु कथञ्चिन्नोपलभ्यते ।
सौवर्ण्यं कान्तिरुद्दीप्ता सर्ववर्णप्रमाथिनी ॥
अतः सर्वानि सत्त्वानि तां भूमिं वर्जयन्ति हि ।
लोकालोको गिरिर्यस्तु लोकान्ते वर्जते महान् ॥
आवृणोति स तेजांसि स्रव्यादीनामपि दिज् ! ।
तमतिक्रम्य व्योतींषि चमन्ते न प्रवर्तितुम् ॥
तावदुन्नाहवान् ब्रह्मनायामेन च तादृशः ।
आयामविस्तरे पृथ्वी पञ्चाशत्कोटियोजना ॥
तस्याश्चतुर्थभागोऽयं लोकालोकाचलो गिरिः ।
तस्योपरिष्ठाच्चत्वारो गजेन्द्राः सुमहाबलाः ॥
नियुक्ता ब्रह्मणा भूमिं करैराक्षय्य संस्थिताः ।
भगवानपि तत्रैव विज्यसेनादिभिरुतः ॥
पार्श्वद्वयप्रवरैर्ब्रह्मन् ! सुजैर्बहुभिरुच्छ्रितैः ।
धारयन् जगतीमास्ते आकल्पमपि मारिष ! ॥
योऽन्तर्विस्तार एतस्या भूम्यास्ते परिवर्णितः ।
तावती भूरलोकाख्या सान्द्रसन्तमसावृता ॥
ततो योगेश्वरगतियोगिनां प्राप्यसुत्तमम् ।
स्थानं भगवतः साक्षात् श्वेतद्वीप इतीर्यते ॥
इति ते कथितं ब्रह्मन् ! भूगोलस्योपवर्ण-

वास उवाच ।

य इदं शृणुयात् स्मृत ! भूगोलस्यानुवर्णनम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सशैलवनकानना ।
ससागरा च सदीपा सर्वा च वसुन्धरा ॥
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णनं नाम
१३१ अध्यायः ॥*॥ ज्योतिषशास्त्रोक्तभूगोलम् ॥
यथा,—

“सिद्धिं साध्यसुपैति यत्सरणतः क्षिप्रं
प्रसादात्तथा
यस्याश्चित्रपदाखलं कतिरलं लालित्यलीला-
वती ।
नृत्यन्ती सुखरङ्गगेव कतिनां स्याद्भारती
भारती
तं ताश्च प्रणिपत्य गोलममलं बालावबोधं
ब्रुवे ॥”

गोलग्रन्थकथने कारणमाह ।
‘मध्याद्यं दुसदां यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं’
विना
प्रौढं प्रौढसमासु नैति गणको निःसंशयो न
स्वयम् ।
गोले सा विमला करामलकवत् प्रत्यक्षतो
दृश्यते
तस्मादस्म्युपपत्तिबोधविषये गोलप्रबन्धोऽयतः ॥
अथ गोलप्रश्नसंज्ञा गोलानभिज्ञगणकोपहास-
माह ।

‘भोज्यं यथा सर्व्वरसं विनाज्यं
राज्यं यथा राजविर्वर्जितम् ।
सभा न भातीव सुवक्तृहीना
गोलानभिज्ञो गणकस्तथैव ॥
वादी आकरणं विनैव विदुषां घृष्टः प्रविष्टः
सभां

भूगोलः

जल्पन्नल्पमतिः स्मृतात् पटुवटुभूमिभ्रमको-
क्तिभिः ।
द्वीतः सद्रुपहासमेति गणको गोलानभिज्ञ-
स्तथा
ज्योतिर्विन्तु सदसि प्रगल्भगणकप्रश्नप्रपञ्चो-
क्तिभिः ।

अथ गोलस्वरूपमाह ।

‘दृष्टान्त एवावनिभग्रहाणां
संस्थानमानप्रतिपादनार्थम् ।
गोलः स्मृतः चैत्रविशेष एव
प्राज्ञैरतः स्याद्गणितेन गम्यः ॥’

अथ गणितप्रश्नसामाह ।

‘ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेश इत्युक्ते
नूनं लग्नवलायितः पुनरयं तत्संख्येयताश्रयम् ।
तं गोलार्थविशोऽन्तरेण गणितं गोलोऽपि न
ज्ञायते
तस्मात् यो गणितं न वेत्ति स कथं गोलार्थं
ज्ञास्यति ॥’

अथ ज्योतिषशास्त्रश्रवणाधिकारिलक्षणमाह ।

‘द्विविधगणितसुक्तं यत्कर्मयत्कर्मज्ञं
तद्वगमननिष्ठः शब्दशास्त्रे पटिष्ठः ।
यदि भवति तदेदं ज्योतिषं भूरिमेदं
प्रपठितुमधिकारी सोऽन्यथा नाधिकारी ॥’

आकरणवर्णनमाह ।

‘यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यग्-
ब्राह्मणं सवेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।
यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान्
शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारी ॥’

अथ गोलग्रन्थस्य प्रवृत्तार्थमन्योक्तप्रकारेणाह ।
‘गोलं श्रातुं तव यदि मतिर्भास्करीयं शृणु त्वं
नो संक्षिप्तो न च बहु दृष्ट्या विस्तरः शास्त्र-
तत्त्वम् ।

लीलागम्यः सुललितपदः प्रश्नरन्ध्रः स यस्मा-
द्विद्वन् ! विदुस्तदसि पठतां पण्डितोक्तिं यनक्ति ॥
अथ भूसंस्थानं प्रश्नश्लोकद्वयेन आह ।
‘भ्रमद्भ्रमचक्रचक्रान्तर्गगने गगनेचरैः ।
दृता धृता धरा केन येन-नेयमियादधः ॥
किमाकारा कियन्माना नानाशास्त्रविचार-
णात् ।

कीदृग्द्वीपकुलानीन्द्रसमुद्रैर्मन्त्रितोच्यताम् ॥
अथ ग्रहस्फुटीकरणोपपत्तिप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह ।
‘संसिद्धो दुग्गादुग्गादिभगणैः खेटोऽनु-
पातेन यः
स्यात्तस्यास्फुटता कथं कथमभूत् स्योऽपि-
नैकधा ।

किं देशान्तरमुद्गमान्तरमहो बाह्यन्तरं किञ्चरं
किञ्चोच्चं मृदु चञ्चलञ्च तदिदं कस्मात् ! पातः
स्मृतः ॥
किं केन्द्रं किमु केन्द्रजं किमु चलं किञ्चाचलं
तत्फलं

कस्मात्तत्सहितः कुतश्च रहितः खेटस्फुटो
जायते ।

किं इक् कर्म तयोदयास्तसमये द्वेधा विदधु-
बुधाः
सर्वं मे विमलं वदामलमलं गोलं विजानासि
चेत् ॥'

अथ त्रिप्रश्नोदितदिनमानभेदप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह ।

‘महदहः किमहो रजनौ तनु-
दिनमणौ गणकोत्तरगोलगे ।
ननु तनुर्दिवसो महती निशा
वद विचक्षण ! दक्षिणदिगगते ॥

भवति किं दुनिशं दुनिवासिनां
दुमणिवर्षमितश्च सुरदिशाम् ।
पिबतु किं शशिमासमितं तथा
युगसहस्रयुगं दृष्टिगण्य किम् ॥’

अथ राशुदयमानकालभेदप्रश्नाह ।

‘भवलयस्य किलार्कलवाः समाः
किमसमैः समयैः खलु राशयः ।
समुपयान्त्युदयं किमु गोलवि-
नविषयेऽखिलेष्वपि ते समाः ॥’

अथ दुव्याकुव्यादिसंस्थानप्रश्नं वृत्ताह्वेनाह ।

‘दुव्याकुव्यापमसमनरायाक्षलम्बादिकानां
विद्वन् ! गोले वियति हि यथा दर्शय चैव
संस्थाम् ॥’

अथ चन्द्रार्कग्रहणयोः दिक्कालभेदादुपपत्ति-
प्रश्नान् श्लोकोत्तराह्वेनाह ।

‘तिथ्यन्ते चेत् ग्रह उडुपतेः किन्न भानोस्तदानीं
इन्दोः प्राच्या भवति हि रवेः प्रग्रहः किं प्रती-
च्याम् ॥’

लम्बनं वद किं का च नतिमतिमतां वर ! ।
तत्संस्कृतिस्तिथौ बाणे किं ते सिद्धे कुतः कुतः ॥

अथ श्रद्धोन्नतौ चन्द्रस्य शुक्लस्य चयदृष्टिप्रश्न-
माह ।

‘शुक्लस्य दिवराज एष महसो हान्याः कुतः
कुतः
सदृष्टतत्त्वगतोऽप्यहो भ्रमवशाद्दोषातिसङ्गा-
दिव ।

संप्राप्याथ पुनश्चयीतनुमतस्तस्याश्रये नैव किं
शुक्लस्य क्रमशस्तथेव महसो दृष्टेति सदृष्टत-
ताम् ॥’

अथ प्रथमप्रश्नस्य पृथिवीसंस्थानोपपत्तिरुत्तरं
विवक्षुरादिसर्गं पृथिव्यादीनां तत्त्वानामादितत्त्वं
निखिलजगज्जननेकबीजं परं ब्रह्म मनसा
प्रणिपत्यादौ तावत् तत्त्वमाह ।

‘यस्मात् सुखप्रकृतिपुरुषाभ्यां महानस्य गर्भ-
रुहं कारोऽभूत् खकशिखिलौघस्ततः संह-
तश्च ।

ब्रह्माण्डं यज्जठरगमहौष्टनिष्ठो विरिञ्चि-
विश्वं प्रश्वत् दृजतिपरमं ब्रह्म तत्तत्त्वमाद्यम् ॥’

अथ भूमेः स्वरूपमाह ।

‘भूमेः पिण्डः प्रशाङ्ककविरविजुजेन्याकि-
नक्षत्रकक्षा
वृत्तैर्वृत्तौ वृत्तः सन् दृढनिलसलिलयोमतेजो-
मयोऽयम् ।

नान्याधारः खशक्ता वियति च नियतं तिष्ठती-
हास्य पृष्ठे
निष्ठं विश्वश्च प्रश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैवं
समन्तात् ॥

सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यदुर्भेक्षितः ।
कदम्बकुसुमगन्धिः केशरप्रकरैरिव ॥’

अथ पुराणेषु भूमेराधारपरम्परा या पठिता
तां निराकुर्वन्नाह ।

‘मूर्त्तौ धर्ता चेद्वरिचग्रास्तदन्य-
स्तस्याप्यन्योऽप्येवमत्रानवस्था ।
अन्ये कल्प्या चेत् खशक्तिः किमादौ
किं नो भूमिः साद्यमुत्तेश्च मूर्त्तः ॥’

अथ कथमियं भूमेः खशक्तिरित्याशङ्कां परि-
हरन्नाह ।

‘यथोष्णताकानलयोश्च शीतता
विधौ द्रुतिः के कठिनत्वमश्नि ।
मरुच्छलो भूरचला खभावतो
यतो विचित्राः खलु वस्तुशक्तयः ॥

आकृष्टशक्तिश्च मही तथा यत्
खस्यं गुरु स्वाभिसुखं खशक्ता ।
आकृष्टाते तत् पततीव भाति
समे समन्तात् कुरियं यतः खे ॥’

अथ बौद्धानां युक्तिमाह ।

‘भपञ्जरस्य भ्रमणावलोका-
दाधारशून्या कुरितिप्रतीतिः ।
खस्यं न दृष्टं गुरु च चमातः
खेऽधः प्रयातीति वदन्ति बौद्धाः ॥

हौ हौ रवीन्दू भगणौ च तद-
देकान्तरौ तापुदयं व्रजेताम् ।
यद्वृवन्नेवमनर्षवादान्
ब्रवीन्वतस्तान् प्रतियुक्तियुक्तम् ॥’

अथ तेषां युक्तिभङ्गमाह ।

‘भूः खेऽधः खलु यातीति बुद्धिर्बौद्ध ! सुधा
कथम् ।
यातायातश्च दृष्टापि खेयत् चित्रं गुरु चितिम् ॥’

अथ जिनानां युक्तिभङ्गमाह ।

‘किं गण्यं तव वैगुण्यं देगुण्यं यो वृथाकथाः ।
भर्केन्दूनां विलोकाद्वा ध्रुवमस्यपरिभ्रमम् ॥’

भूगोलस्य समतां निराकर्तुमाह ।

‘यदि समा मुकुरोदरसन्निभा
भगवती धरणी तरणिः चित्तेः ।
उपरि दूरगतोऽपि परिभ्रमन्
किमु नरैरमरैरिव नेचते ॥

यदि निशान्नकः कनकाचलः
किमु तदन्तरगः स न दृश्यते ।
उदग्यं ननु मेरुदण्डयुमान्
कथमुदेति स दक्षिणभागतः ॥’

अथ प्रत्यक्षविरोधशङ्कां निरस्त्यनाह ।

‘समो यतः स्यात् परिधेः शतांशः
पृथ्वी च पृथ्वी नितरां तनीयान् ।
नरश्च तत्पृष्ठगतस्य लक्षा
समेव तस्य प्रतिभात्यतः सा ॥’

खोक्तस्य भूपरिधिप्रमाणस्य उपपत्तिमाह ।

‘पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्
तद्विधिविधिलवैस्तदा किम् ।
चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्ता
युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम् ॥’

तदेव दृष्टीकुर्वन्नाह ।

‘निरचदेषात् क्षितिषोडशांशे
भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् ।
तदन्तरं षोडशसंगुणं स्याद्
भमानमस्माद्बहु किं तदुक्तम् ॥

श्रद्धोन्नतिग्रहयुतिग्रहणोदयास्त-
च्छायादिकं परिधिना घटतेऽनुना हि ।
नान्येन तेन जगुरुक्तमहौप्रमाण-
प्रामाण्यमन्वययुजा यतिरेककेण ॥’

अथ भूगोलपुरनिवेशमाह ।

‘लङ्का कुमथ्ये यमकोटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनश्च ।
अधस्ततः सिधपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये बडवानलश्च ॥

कुट्टपपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ।
वसन्ति मेरौ सुरसिद्धसंघा
और्वे च सर्वे नरकाः सदैव्याः ॥

यो यत्र तिष्ठत्यवनीतलस्य-
मात्मानमस्या उपरिस्थितश्च ।
स मन्यतेऽतः कुचतुर्थसंस्था
मिथश्च ते तिर्यग्निगवामनन्ति ॥

अधःशिरस्का कुदलान्तरस्या
च्छाया मनुष्या इव नीरतीरे ।
अनाकुलास्तीर्थगयः स्थिताश्च
तिष्ठन्ति ते तत्र वयं यथाच ॥’

अथ द्वीपानां समुद्राणाञ्च संस्थानमाह ।

‘भूमेर्हं चारसिन्धोरुदकस्यं
जम्बुद्वीपं प्रादुराचार्यवय्याः ।
अर्द्धेऽन्यसिन्धु द्वीपपट्टकस्य याम्ये
चारक्षीरादम्बुधीनां निवेशः ॥

लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मा-
दन्तमन्तरश्मिः श्रीश्च यस्माद्भूव ।
महितचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवे-
र्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र ॥

दध्नी वृत्त्येक्षुरसस्य तस्मान्-
मथस्य च स्वादुजलस्य चान्तः ।
स्वादूदकान्तर्बडवानलोऽसौ
पाताललोकाः पृथिवीपुटानि ॥

चक्षुःश्रवणा मणिगणांशुलतप्रकाशा
एतेषु सासुरगणाः पणिनो वसन्ति ।
दीयन्ति दिव्यरमणीरमणीयदेहैः
सिद्धाश्च तत्र हि लसत्कनकावभासैः ॥

प्राक्तं ततः शास्त्रलमत्र कौशं
क्रौञ्चश्च गोमेदकपुष्करे च ।
हयोर्ध्वोरन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपसुदाहरन्ति ॥’

भूगोलः

अथ जम्बुद्वीपमध्ये गिरिनिवेशवशेन नवखण्डा-
न्याह ।

‘लङ्कादेशाद्विमगिरिरुदक् हेमकूटश्च तस्मा-
त्तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्त-
दैर्घ्याः ।

एवं सिन्धुद्विगपि पुरात् शृङ्गवच्छृङ्गनीला-
वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे द्रौण्यदेशान् ॥

‘भारतवर्षमिदं ह्युदगस्मात्
किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् ।
सिन्धुपुराच्च तथा कुरु तस्माद्-
विद्धि हिरण्यरम्यकवर्षम् ॥
माल्यवांश्च यमकोटिपत्तनाद्-
रोमकाच्च किल गन्धमादनः ।
नीलशैलनिषाधवधौ च तौ
अन्तरालमनयोरिलावृतम् ॥
माल्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति
यत्तत् भद्रतुरगं जगुर्बुधाः ।
गन्धशैलजलराशिमध्यगं
केतुमालकमिला कलाविदः ॥
निषधनीलसुगन्धसुमाल्य-
कैरलमिलावृतमावृतमावभौ ।
अमरकेलिकुलाय समाकुलं
रुचिरकाञ्चनचित्रमहीतलम् ॥’

अथ मेरुसंस्थानमाह ।

‘इह हि मेरुगिरिः किल मध्यगः
कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः ।
इहियजन्मकुपद्मजकर्ण-
केति च पुराणविदः समवर्णयन् ॥
विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य
सुगन्धशैलो विपुलः सुपाश्वः ।
तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः
कदम्बजम्बूवटपिप्पलाख्याः ॥

जम्बूफलामलगलद्रसतः प्रवृत्ता
जाम्बूनदीरसंयुता नृदभूत् सुवर्णम् ।
जाम्बूनदं हि तदतः सुरसिद्धसंवाः
शश्वत् पिवन्त्यन्तपानपराङ्मुखस्ते ॥

वनं तथा चित्ररथं विचित्रं
तेष्वसुरोन्नन्दनन्दनम् ।
धृत्याकृतं यत् धृतिवृत्तं सुराणां
भ्राजिष्णु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम् ॥
सरांस्यथेतेष्वरुणश्च मानसं
महाद्भवं श्वेतजलं यथाक्रमम् ।
सरःसु रामारमणश्रमालसाः
सुरा रमन्ते जलकेलिलालसाः ॥

सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयश्च
मेरौ सुरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।
तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां
रक्षोऽभ्युपानिलशशीशपुराणि चाद्यौ ॥’

तत्र अन्यविशेषमाह ।

‘विष्णुपदीविष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्हासीत्
विष्कम्भाचलमस्तकशस्तसरः संगता गता
वियति ।

५२८

भूगोलः

सीताख्या भद्राश्च सालकनन्दा च भारतं वर्षम्
चक्षुश्च केतुमालं भद्राख्या चोत्तरान् कुरुन्
याता ॥

या कर्णिताभिलसिता दृष्टा सृष्टावगाहिता
पीता ।

उक्ता स्मृता स्मृता वा पुनाति बहुधापि पापिनः
पुरुषान् ॥

यां चलिते दलिताखिलवन्धो
गच्छति बलगति तत्पिष्टसंधः ।
प्राप्ततटो विजितान्तकदूतो
याति नरो निरयात् सुरलोकम् ॥’

अथ भारतवर्षमध्ये नव खण्डानि सप्त कुला-
चलांश्चाह ।

‘रेन्द्रं कसेरुसकलं किल ताम्रपर्ण-
मन्यद्रभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् ।
नागश्च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं
गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये ॥
वर्णयवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये
शेषेषु चान्यजजना निवसन्ति सर्वे ।
माहेन्द्रशक्तिमलयर्चकपारिपात्राः
सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः ॥’

अथ लोकयवस्थामाह ।

‘भूर्लोकस्थो दक्षिणे यच्चदेशा-
दस्मात् सौम्योऽयं भुवः खञ्ज मेरुः ।
लभ्यः पुराणैः खे महः स्याज्जनोऽतो-
ऽनल्पानलैः खैस्तपः सत्यमन्यः ॥’

दिग्वायस्थामाह ।

‘लङ्कापुरेऽर्कस्य यदीदयः स्या-
त्तदा दिनाङ्कं यमकोटिपुण्यां ।
अधस्ततः सिन्धुपुरेऽस्तकालः
स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव ॥
यचोदितोऽर्कः किल तत्र पूर्वा
तत्रापरा यत्र गतः स चास्तम् ।
तन्मन्यतोऽन्ये च ततोऽखिलाना-
सुदक्षस्थितो मेरुरिति प्रसिद्धम् ॥’

अथ विशेषमाह ।

‘अथोज्जयिन्याः कुचतुर्थभागे
प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव ।
ततश्च पश्चाज्ज भवेदवन्ती
लङ्कैव तस्याः ककुभि प्रतीच्याम् ॥
तथैव सर्वत्र यतो हि यत् स्यात्
प्राच्यां ततस्तत्र भवेत् प्रतीच्याम् ।
निरक्षदेशादितरत्र तस्मात्
प्राचीप्रतीच्यौ च विचित्रसंस्थे ॥’

अथ भचक्रभमणशवस्थामाह ।

‘निरक्षदेशे चितिमखलोपगौ
भुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ ।
तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत्तथा
भमङ्गचक्रं निजमस्तकोपरि ॥
उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खाम्ततश्चमखलम् ।
उदग्भुवं पश्यति चोन्नतं चिते-

भूगोलः

स्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः ।
योजनसंख्या भांशैरेव गुणिता
कुपरिधिहता ४६६७ भवन्त्यंशाः ।
भूमौ कक्षायां वा

भागेभ्यो योजनानि च यस्तम् ॥
अथ देवदेव्यानां भुवर्चसंस्थानमाह ।
‘सौम्यं भुवं मेरुगताः खमध्ये
याम्यश्च देव्या निजमस्तकोर्ध्वे ।
सथापसथं भमङ्गचक्रं
विलोकयन्ति चित्तिजप्रसक्तम् ॥’

उत्तरगोले चित्तिजादूर्ध्वं परितो भमन्तमाहि-
त्यम् ।
सथं त्रिदशाः सततं पश्यन्त्यमुरा अपसथं
यान्ति ॥

इद्वान्तमारोहति येः क्रमेण
तैरेव वृत्तैरवरोहती नः ।
यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देव-
स्तत्रैव तिष्ठन्न विलोक्यते किम् ॥
दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं
निशेतरत् सांहितिकैः प्रकीर्तितम् ।
दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं
निशा तथा तत्फलकीर्तनाय वै ॥

विधूर्द्धभागे पितरो वसन्तः
स्वाधःसुधादीधितिमामनन्ति ।
पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे
दर्शं यतोऽस्मादयुगलं तदैवाम् ॥
कृष्णो दले पक्षदलेऽभ्युदेति
शुक्रोऽस्तमेत्य तत एव सिद्धम् ।
भाह्वान्तरत्वाच्च विधोरधःस्थं
तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ॥
यदतिदूरगतो इहियः क्षितिः
सततमाप्रलयं रविमौक्षिते ।
भवति तावदयं श्रयितस्य तद्-
युगसहस्रयुगं दुर्निशं विधेः ॥’

अथ भूपरिधिमानं प्राक्कथितमपि विशेषार्थ-
माह ।

‘प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दा-
अथ ४६६७
सङ्ग्राहः कुभुजङ्गशायकभुवः सिद्धार्थके
नाधिकः । १५८१।२४
एष्टच्चैवफलं यथा युगगुणत्रिंशच्छराष्ट्रायो
७८५३०९७
भूमेः कन्दकजालवत् कुपरिधियासाहतेः
प्रस्तुटम् ॥’

भूपृष्ठफलस्य लङ्कोक्तस्य दूषणमाह ।
‘इहं कन्दकपृष्ठजालवदिलागोले फलं लक्षितं
लङ्केनास्य श्रतांशकोऽपि न भवेद्यस्मात्फलं
वास्तवम् ।
तत् प्रत्यक्षविरुद्धसङ्गतमिदं नैवास्तु वा चास्तु
हे प्रौढा गणका विचारयत तन्मध्यस्थवृद्धा
अश्रुम् ॥’

अथ सद्युक्तिमाह ।
'यत् परिध्यर्हविष्कम्भं वृत्तं कृत्वा किलांशुकम् ।
तेनाहं क्वाद्यते गोलः किञ्चिदस्त्वच्च शिष्यते ॥
गोलचैत्रफलद्वयसादृशचैत्रफलं यतः ।
साहस्रद्विगुणितासन्नं तावदेवापरे दले ॥
एवं पञ्चगुणात् चैत्रफलात् पृष्ठफलं खलु ।
नाधिकं जायते तेन परिधिघ्नं कुतः कृतम् ॥
वृत्तचैत्रफलं यस्मात् परिधिघ्नं न युक्तिमत् ।
दुष्टत्वादगुणितस्यास्य दुष्टं भूपृष्ठजं फलम् ॥'
अथान्यथा प्रतिपादयते ।
'गोलस्य परिधिः कल्पो वेदप्रत्यामितिर्मितः ।
सुखदुःखगरेखाभिर्विद्वदामलके स्थितः ॥
दृश्यन्ते वप्रकास्तद्दृष्टं प्रागुक्तपरिधिर्मितात् ।
ऊर्ध्वाधःकतरेखाभिर्गोले वप्रान् प्रकल्पयेत् ॥
तत्रैकवप्रकचैत्रफलं खलैः प्रसाध्यते ।
सर्वज्यैक्यं त्रिभज्याहर्द्धौ त्रिज्याहर्भाजितम् ॥
एवं वप्रफलं तत् स्यान्नोलयासमं यतः ।
परिधियासघातोऽतो गोलपृष्ठफलं स्फुटम् ॥'

अथ भूमेः प्रलयभेदान् प्रलयश्चाह ।
'वृद्धिर्विधेरद्वि भुवः समन्तात्
स्यादयोजनं भूभवभूतिपूर्वः ।
ब्राह्मण लये योजनमात्रवर्द्धे-
नांशो भुवः प्राकृतिकेऽखिलायाः ॥
दिने दिने यन्म्रियते हि भूते-
र्देनन्दिनं तं प्रलयं वदन्ति ।
ब्राह्मं लयं ब्रह्मदिनान्तकाले
भूतानि यद्ब्रह्मन्तनुं व्रजन्ति ॥
ब्रह्मात्मये यत् प्रकृतिं प्रायान्ति
सर्वाण्यतः प्राकृतिकं कृतीन्द्राः ।
लौनान्यतः कर्मपुटान्तरत्वात्
एवम् क्रियन्ते प्रकृतेर्विकारैः ॥
ज्ञानाभिदग्धाखिलपुण्यपापा
मनः समाधाय हरौ परेशे ।
यद्योगिनो यान्ति निवृत्तिमस्मा-
दात्यन्तिकं चेति लयश्चतुर्धा ॥'

अथ ब्रह्माण्डगोलमाह ।
'भूभूधरत्रिदशदानवमानवाद्या
ये याश्च धिष्टागगनेचरचक्रकक्षाः ।
लोकयवस्थितिरूपपरिप्रदिष्टा
ब्रह्माण्डभाजजठरे तदिदं समस्तम् ॥'
अथान्योदितं ब्रह्माण्डमानं पूर्वोक्तमपि प्रस-
ङ्गादनुवदति स्म ।
कोटिज्ञेनैखनन्दषट्कनखभूभृदभुजज्जिभि-
ज्ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां
योजनैः १८७१२०६६२००००००००० ।
तद्ब्रह्माण्डकटाक्षसम्युत्तरे केचिज्जगुर्वेष्टनं
केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः
सूरयः ॥

करतलकलितामलक-
वदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् ।
दिनकरकरनिकरनिहत-
तमसो नभसः परिधिरुदितस्तैः ॥

ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा
कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं
प्रोक्तं खकचाखमिदं मतं नः ॥'

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलध्याये सुवनकोषः
समाप्तः ॥

भूच्छायं, क्ली, स्त्री, (भुवश्चाया । "विभाषासेना-
सुराच्छायानिश्चानाम् ।" २ । ४ । २५ । इति
तत्पुरुषे विभावया नपुंसकम् । क्वायावाहुल्ये
तु केवलं क्लीबत्वं) अन्धकारः । इति शब्दमाला ॥
भूजन्तुः, पुं, (भुवो जन्तुरिव ।) उपरसविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य भूनागशब्दे
द्रष्टव्यः ।)

भूजम्बूः, स्त्री, (भूवो जम्बूरिव सादृश्यात्) विकङ्कत-
फलम् । गोधूमः । इति मेदिनी । वे, १४ ॥
भूमिजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतं, क्ली, (भू + क्तः ।) युक्तम् । न्यायः । आदिः ।
पृथियपृतेजोवायुकाशपञ्चकम् । (यथा, मनुः ।
१२ । १४ ।

"तामुभौ भूतसम्पत्तौ महान् चैत्रज एव च ॥
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥"

"स च त्रिविधो वैकारिकस्तेजो भूतादिरिति ।
भूतादेरपि तेजससहायात्तल्लक्षणाद्येव पञ्चत-
न्मात्रागुण्यपद्यन्ते । तद्यथा । शब्दतन्मात्रं स्रष्ट-
तन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्र-
मिति । तेषां विशेषाः शब्दस्रष्टरूपरसगन्धा-
स्तभ्यो भूतानि योमानिलानलजलोऽर्वाः ।" इति
सुश्रुते शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)

जतम् । सत्यम् । इत्यमरभरतौ । पिशाचादि ।
(यथा, श्रीभागवते । ३ । १४ । २१ ।

"एषा घोरतमा वेला घोरानां घोरदर्शना ।
चरन्ति यस्यां भूतानि भूतेषानुचराणि ह ॥"
जन्तुः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली । (यथा,
मनुः । ६ । ८ ।

"स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दानो मैत्रः समा-
हितः ।

दाता नित्यमनादाता सर्वभूताशुक्लकः ॥"
स्थावरजङ्गमात्मकं द्रवम् । यथा, मनुः । ८ । ३० । ६ ।

"रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वध्याश्च घात-
यन् ।

यजतेऽहरहर्द्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥")

वस्तुतत्त्वम् । यथा,—

"कुलं निरस्य भूतेन यवहारान्नयेन्नृपः ।
भूतमप्यनुपन्यस्तं ह्यीयते यवहारतः ॥

कुलं प्रमादाभिहितम् । निरस्य परिवर्ज्य ।
भूतेन वस्तुतत्त्वानुसरणेन । यवहारान्नयेदन्तं

नृपः । यस्माद्भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि अनुपन्यस्त-
नृपः । मनभिहितं ह्यीयते हानिपगच्छति यवहारतो

यवहारेण साक्षादिभिः । तस्माद्भूतानुसरणं
कर्तव्यम् । यथार्थप्रत्यर्थिनौ सत्यमेव वदतस्तथा

वसन्त्येन सभापतिनायतितयं सामादिभिरुपाये-
क्षया सति साक्षादिनैरेपीत्येव निर्णयो भव-

तीति ॥ अथ सर्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते
कर्तुं तथा सति साक्षादिभिर्निर्णयः कार्य-
इत्युक्तव्यः । यथोक्तम् । भूतच्छलानुसारि-
त्वाद्विगतिः समुदाहृता । भूतन्तत्त्वार्थयुक्तं यत्
प्रमादाभिहितं कुलमिति ॥ तत्र भूतानुसारी
यवहारो मुख्यः । क्लानुसारी त्वनुक्तव्यः ।
इति मिताचारायां यवहाराध्यायः ॥

भूतं, त्रि, (भायते स्मेति । "आधृषाद्वेति गिज-
भावः । भू + क्तः । भूतिरस्यस्मेति वा । अर्ध-
व्यादित्वात् अच् । अभवदिति वा । भुवो गत्यर्थं
इति । भूतार्थे कर्त्तरि क्तः ।) प्राणी । जन्तुः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । २७ । ६ ।

"धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमादधे ॥
यथा च चरके शरीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

"भूतानाश्चतुर्विधा योनिर्जरायुषस्त्रेदोद्भिदः ।"
अतीतम् । (यथा, कथासरित्सागरे । १ । २४ ।

"भूतं भवद् भविष्यद् वा किं तत् स्यात् जगति
प्रिये ।
भवती यन्न जानीयादिति श्रुर्वोऽप्युवाच ताम् ॥")

वृत्तम् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १०
अध्याये ।

"गोशकृद्भूतानां वा यवानां शक्तून् कार-
यित्वा ।")

समम् । सद्यश्च । इत्यमरभरतौ ॥ प्राप्तम् ।
(यथा, महाभारते । १३ । ३४ । १५ ।

"यद् ब्राह्मणमुखात् प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै वचः ।
भूतात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति परा-

भवम् ॥"
"भूतः प्राप्नो वशीकृत आत्मा चित्तं येस्ते ॥"

इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।) सत्यम् ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली । (यथा शाकु-
न्तले । प्रथमाङ्के । "सूत्रधारः । सस्मितम् ।

आर्य्य ! कथयामि ते भूतार्थम् ।") भूतकालस्य
पर्यायो यथा । वृत्तम् २ अतीतम् ३ ह्यस्तनम् ४

निवृत्तम् ५ गतम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
उत्तरपदस्य एव भूतशब्दः समार्थ इति

शाब्दिकाः । यथा देवभूतोऽयम् । इति भरतः ॥
(उत्तरपदस्य भूतशब्दः स्वरूपाधोऽपि । यथा,
मनुः । १ । ५ ।

"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलज्जयम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥")

भूतः, पुं, (भू + कर्त्तरि क्तः ।) देवयोनिविशेषः ।
स च अधोमुखोर्ध्वमुखः पिशाचभेदो रुद्रा-
नुचरो बालग्रहः । इत्यमरभरतौ । (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । ५३ ।

"विक्षिपेज्जुहुयाच्चेवानलं मित्रञ्च कीर्त्तयेत् ।
भूतानां मातृभिः साहं बालकानानु शान्तये ॥")

कुमारः । इति मेदिनी । तै, ४१ ॥ योगौजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लक्ष्यचतुर्दशी । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ ॥ भूतनाशकौषधम् । यथा,
"स्तेतापराजितासूक्तं पिष्टं तच्छलवारिणा ।

तेन नश्यप्रदानं स्याद्भूतहन्स्य विद्रवम् ॥

भूतघ्नी

अगस्त्यपुत्रस्यो वै समरीचञ्च भूतहृत् ।
भुजङ्गवर्म्म वे हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः ।
गौरसर्षप एभिः स्नात्तेषो भूतहरः कृतः ॥
गोरोचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु ।
अञ्जनं कृतमेभिः स्याद् ग्रहभूतहरं शिव ! ॥
अपि च ।

“वचा त्रिकटुकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावधर्मितम् ।
नखमालेपनश्चैव स्नानसुदर्शनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥”

इति गारुडे १६२ । १६६ अध्यायः ॥

शम्भुगणभूता यथा,—

“हृते वराहस्य गणैर्भर्गमासाद्य ते गणाः ।
चतुर्भागाः स्वयं भूत्वा भूतं कर्मेति वै जगुः ॥
भूतत्वमभवत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।

वचनात् पद्मजातस्य भूतग्रामास्ततो मताः ॥
यो लोकविदितः पूर्वं भूतग्रामश्चतुर्विधः ।
यतस्तेभ्योऽधिका यत्नैस्तद्भूतग्राम उच्यते ॥
इति वः सर्वमाख्यातं भूताः शम्भुगणा यथा ।”

इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥

(वसुदेवस्य पौरवीगर्भजातद्वादशपुत्राणां ज्येष्ठ-
तमः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४७ ।

“पौरवास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशभवन् ॥”)

भूतकेशः, पुं, (भूतस्य केश इव ।) खनामख्यात-
लणम् । तत्पर्यायः । गोलोमी २ । इत्य-
मरः । २ । १० । १११ ॥ भूतकेशी ३ अल्प-
केशी ४ केशी ५ । इति रत्नमाला ॥ भूतानां
केश इव भूतकेशः क्लीबश्चेति केचित् । स्त्री
चेत्यन्ये । अथ द्वयोर्भूतकेशो गोलोमी भूत-
केशिकेति वाचस्पतिः । इति भरतः ॥

भूतकेशी, स्त्री, (भूतकेश + गौरादित्वात् ङीष् ।)
भूतकेशः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे । ६० अध्याये ।

“गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा
तथा ॥”)

शेफालिका । नीलसिन्दवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भूतक्रान्तिः, स्त्री, (भूतानां क्रान्तिः ।) भूतावेशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतगन्धा, स्त्री, (भूतः मर्दनं विनापि प्रकटितो-
गन्धोऽस्याः ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति जटा-
धरः ॥

भूतघ्नः, पुं, (भूतं हन्तीति । हन् + टक् ।)
उद्घः । इति हेमचन्द्रः ॥ लशुनः । भूर्जवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भूतनाशके चि ॥ (यथा,
तन्त्रसारे ।

“भूतघ्नेस्तु विकीर्णैस्तेर्विद्रुताः क्रूरचेतसः ।

भूतप्रेतपिशाचाश्च वेताला भैरवादयः ॥”)

भूतघ्नी, स्त्री, (भूतं हन्तीति । हन् + टक् +
ङीप् ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुखि-
तिका । इति रत्नमाला ॥

भूतच

भूतचतुर्दशी, स्त्री, (भूतप्रिया भूतोद्देशे क्रिया
कर्त्तव्या वा चतुर्दशी । मध्यपदलोपी समासः ।)
गौणकार्तिककृष्णचतुर्दशी । सा एव यमचतु-
र्दशी । तत्कृत्यं यथा, पाद्मे ।

“चतुर्दश्यां धर्मराजपूजा कार्या प्रयत्नतः ।

स्नानमावश्यकं कार्यं नरैर्नरकभीरुभिः ॥

अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः ।

तस्याब्धिकमवो धर्मो नश्यत्येव न संशयः ॥”

स्कान्दे च तत्रैव ।

“कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूदये ।

अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥

किञ्च पाद्मे तत्रैव ।

“ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।

जीवत्पिता न कुर्वीत तर्पणं यमभीक्ष्णयोः ॥

यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिना तथा ॥

देवत्वञ्च पिबत्वञ्च यमस्यास्ते द्विरूपता ॥

नक्तं यमचतुर्दश्यां यः कुर्याच्छिवसन्निधौ ।

न तत् क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥

कुमारीवटुकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान् ।

राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥

कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्दशी ।

तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः ॥

किञ्च ।

अमावास्याश्चतुर्दश्याः प्रदोषे दीपदानतः ।

यममार्गान्कारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

अपि च । लेङ्गे ।

“कार्तिके कृष्णपक्षे च चतुर्दश्यां दिनोदये ।

अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥

अपामार्गपल्लवञ्च भ्रामयेच्छिरसोपरि ।

ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ॥

नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः ।

नरकाय नरकनिवृत्तये ।

अर्थोऽभिधेयो वै वस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु ॥

इति निवृत्तावपि तादर्थ्यं इत्यनेन चतुर्थीविधा-
नात् । अपामार्गभ्रामणमन्त्रः ।

शीतलोष्णसमायुक्तसकण्टकदलान्वित ।

हर पापमपामार्ग । भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥

ततः प्रदोषसमये दीपान् दंदात् प्रयत्नतः ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥

भविष्ये ।

कार्तिके भौमवारे च चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्नात्तुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

यसुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय नृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

ओङ्मुखाय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

एकेकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रीस्तु दद्याज्जलाङ्ग-
लीन् ।

सम्बत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥”

भूतभा

आचारादचतुर्दशशाकभक्षणं कर्त्तव्यम् । तत्र
निर्णयान्तम् ।

“ओलं केसुकवास्तुकं सरषपं कालञ्च निम्बं जयां
शालिञ्चौ हिलमोचिकाञ्च पटुकं शौल्फं
गुडूचोन्तथा ।

भण्टाकीं शुनिषसकं शिवदिने खादन्ति ये
मानवाः

प्रेतत्वं न च यान्ति कार्तिकदिने कृष्णे च भूते
तिथौ ॥”

जयां जयन्तीं पटुकं पटोलं शौल्फं शुल्फा
इति ख्यातम् । शुनिषसकं शुषण्या इति
ख्यातम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भूतजटा, स्त्री, (भूतस्य जटैव तत्सदृशत्वात् ।)
जटामांसी । इति शब्दमाला ॥ (पण्यायो यथा,
“जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतद्रावी, [न] पुं, (भूतान् पिशाचान् द्रावयतीति ।
द्र + शिच् + णिनिः ।) भूताङ्कुशवृक्षः । रक्त-
करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतद्वमः, पुं, (भूतप्रियो द्वमः ।) श्लेष्मान्तकवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतधात्री, स्त्री, (भूतानि धरतीति । धृ + ढच् ।
+ ङीप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, वृहत्संहितायाम् । ८ । ३० ।

“निष्पन्नशालीक्षुवादिशस्यां
भयैर्विमुक्तासुपश्रान्तवैराम् ।
संहृष्टलोकां कलिदोषमुक्तां
चक्रं तदा शास्ति च भूतधात्रीम् ॥”)

भूतनाथः, पुं, (भूतानां नाथः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । २ । ५८ ।
“तद्भूतनाथानुग ! नार्हसि त्वं ॥”)

भूतनायिका, स्त्री, (भूतानां नायिका नियामिका ।)
दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

भूतनाशनं, स्त्री, (भूतानि प्राणिजातानि नाशयन्ते
अनेनेति । नश + शिच् + लुट् ।) रुद्राक्षम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतनाशनः, पुं, (भूतान् नाशयतीति । नश +
शिच् + लुट् ।) भक्षताकः । इति रत्नमाला ॥
सर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतपत्नी, स्त्री, (भूत इव कृष्णं पत्रं यस्याः । ङीष् ।)
तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतपुष्पः, पुं, (भूतयुक्तं प्राणिविशिष्टं पुष्पं यस्य ।)
श्लोनाकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

भूतपूर्णिमा, स्त्री, (भूतानां पूर्णिमा ।) आश्विनी
पूर्णिमा । तत्पर्यायः ॥ शारदी २ कौसुदी ३
अश्वयुजी ४ शतपर्वी ५ रङ्गभूतिः ६ कोजा-
गरा ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

भूतब्रह्मा, [न] पुं, (भूतात्मनो ब्रह्मा ब्राह्मणः ।)
देवलः । इति शब्दमाला ॥

भूतभावनः, पुं, (भूतानि क्षित्यादीनि भावयति
जनयतीति । भू + शिच् + लुट् ।) विष्णुः ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १४ ।

“भूतकृत्तुभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १४ ।

“अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः ॥”

वटुकभैरवः । इति विश्वसारतन्त्रोक्तं तस्याष्टो-

त्तरशतनामान्तर्गतनाम ॥ (भूतानि भावयति

पालयतीति । भूतपालके, त्रि । इति श्रीधर-

स्वामी ॥ यथा, गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥”

भूतभृत्, पुं, (भूतानि विभर्तीति । भृ + क्तिप् । तुगा-

गमश्च) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १४ ।

भूतकृत् भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः । इति

तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (भूतधारके, त्रि ।

यथा, गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥”

भूतमारी, स्त्री, (भूतानि मारयतीति । भूत +

मृ + णिच् + णिनिः ।) चीड़ानामगन्धद्रव्यम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतयज्ञः, पुं, (भूतार्थो यज्ञः । भूतानि काकादि-

प्राणिजातानि तान्युद्दिश्य यो यज्ञ इति वा

नित्यं गार्हपत्यकरण्यं पचयन्नेषु यज्ञभेदः ।)

भूतबलिः । ते तु पचमहायज्ञान्तर्गतबलिवैश्व-

देवकर्म्मणी । यथा, भूतेभ्यो बलिहरणं भूत-

यज्ञः । इति हारीतस्मृत्यम् ॥ अस्यानुष्ठानं

बलिशब्दे द्रष्टव्यम् । (यथा, मनुः । ४ । २१ ।

“ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा ।

वृथज्ञं पित्र्ययज्ञञ्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥”

भूतलिका, स्त्री, (भूतलं पृथ्वीतलं आधारत्वेन

अख्यस्या इति । भूतल + ठन् टाप् ।) एका ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतवासः, पुं, (भूतानां वासो यत्र ।) कलिद्रुमः ।

इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ (तथा च पर्यायः ।

“विभीतकक्लिङ्गः स्थानास्कः कर्षफलस्तु सः ।

कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमेभागे ।

महादेवः । यथा, हरिवंशे उत्तरभविष्ये ।

१५ । ३३ ।

“भूतवास ! नमस्तुभ्यं सर्व्वावास ! नमोऽस्तुते ॥”

भूतविक्रिया, स्त्री, (भूतानामिव विक्रियास्याम् ।)

अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतवृत्तः, पुं, (भूतप्रियो वृत्तः ।) शाखोटवृत्तः ।

श्योनाकवृत्तः । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥

भूतवेशी, स्त्री, (भूतानामिव वेशोऽस्याः ।

गौरादित्वात् ङीष् ।) श्वेतशेफालिका । इत्य-

मरः । २ । ४ । ७१ ॥ (विशेषोऽस्याः श्वेत-

शेफालिकाशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

भूतशुद्धिः, स्त्री, (भूतानां देहारम्भकपृथिव्यादि

पञ्चभूतानां शुद्धिः शोधनम् ।) पूजादौ बीज-

विशेषद्वारावामकुचिस्थितपापपुरुषदहनपूर्वक-

शरीरशोधनम् । तत्प्रयोगो यथा । रमिति

जलधारया वह्निप्रकारं विचिन्त्य खाङ्गे डत्तानौ

करो कृत्वा सोऽहमिति जीवात्मानं हृदयस्य

दीपकलिकाकारं मूलाधारस्थकुलकुण्डलिन्या

सह सुषुम्नावर्त्मना मूलाधारस्थाधिष्ठानमणिपुर-

कानाहतविशुद्धाद्याख्यमृत्चक्राणि भित्वा शिरो

ऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गत-

परमात्मनि संयोज्य तत्रैव पृथिव्यपतेजोवायु-

काशगन्धरूपस्पर्शशब्दनासिकाजिह्वाचक्षु-

स्त्वक्श्रोत्र वाक्पाणिपादपायूपस्थप्रकृतिमनो-

बुद्धाहङ्काररूपचतुर्विंशतितत्त्वानि लीनानि

विभाज्य यमिति वायुबीजं धूम्रवर्णं वामनासा-

पुटे विचिन्त्य तस्य षोडशवारजपेन वायुना

देहमापूर्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टि-

वारजपेन कुम्भकं कृत्वा वामकुचिस्थकृष्णवर्ण-

पापपुरुषेण सह देहं संशोभ्य तस्य द्वात्रिंशद्व-

वारजपेन दक्षिणनासया वायुं रेचयेत् ।

दक्षिणनासापुटे रमिति वह्निबीजं रक्तवर्णं

ध्यात्वा तस्य षोडशवारजपेन वायुना देहमा-

पूर्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टिवारजपेन

कुम्भकं कृत्वा पापपुरुषेण सह देहं मूलाधारो-

त्थितवह्निना दग्ध्वा तस्य द्वात्रिंशद्ववारजपेन

वामनासया भस्मना सह वायुं रेचयेत् । उमिति

चन्द्रबीजं शुक्लवर्णं वामनासायां ध्यात्वा तस्य

षोडशवारजपेन ललाटे चन्द्रं नीत्वा नासापुटौ

धृत्वा वमिति वरुणबीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन

तस्मात्तलाटस्य चन्द्रादुगलितसुधया मातृका-

वर्णात्मिकया समस्तदेहं विरचय्य लमिति पृथ्वी-

बीजस्य द्वात्रिंशद्ववारजपेन देहं सुदृढं विचिन्त्य

दक्षिणेन वायुं रेचयेत् । मात्रासंख्यया वा ॥*॥

तदुक्तं गौतमीये ।

“सुषुम्नावर्त्मना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।

सहस्रारे शिवस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥

धूम्रवर्णं ततो वायुबीजं षड्विन्दुलाञ्छितम् ।

पूरयेदिड्या वायुं सुधीः षोडशमात्रया ॥

मात्रया तु चतुःषष्ट्या कुम्भयेच्च सुषुम्नया ।

द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री रेचयेत् पिङ्गलाख्यया ॥

पूरयेदनया चैव सच्चिन्त्य नीलमारुतम् ।

रक्तवर्णं वह्निबीजं त्रिकोणं खस्तिकान्वितम् ॥

तेन पूरकयोगेन मात्रया षोडशाख्यया ।

चतुःषष्ट्या मात्रया च निर्देहेत् कुम्भकेन च ।

वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कञ्जलप्रभम् ।

ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम् ॥

सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ।

तत्संसर्गं पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ॥

उपपातकरोमाणं रक्तप्रभं विलोचनम् ।

खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥

मूलाधारोत्थितेनैव वह्निना निर्देहेच्च तम् ।

एवं संदह्य परितो द्वात्रिंशन्मात्रया ततः ॥

भस्मना सहितं मन्त्री रेचयेदिड्या पुनः ।

वामनासां चन्द्रबीजं कुन्देन्द्रयुतसप्रभम् ॥

भालेन्द्रराजे संयोज्य ततः षोडशमात्रया ।

सुषुम्नया चतुःषष्टिमात्रया तोयबीजकम् ॥

ध्यात्वा मृतमर्थो वृष्टिं पञ्चाशद्वर्गरूपिणीम् ।

तथा देहं विचिन्त्यैव मनसा पिङ्गलाध्वना ॥

द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री लं वीजेन दृढं नयेत् ।

स्वस्थाने हंसमन्त्रेण पुनस्तेनैव वर्त्मना ॥

जीवं तत्त्वानि चानीय स्वस्थाने स्थापयेत्ततः ।

इति कृत्वा भूतशुद्धिं मातृकान्यासमाचरेत् ॥*

संक्षेपभूतशुद्धिर्यथा । पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।

“अथवाग्यप्रकारेण भूतशुद्धिर्विधीयते ।

धर्मकन्दसमुद्भूतं ज्ञाननालसुशोभनम् ॥

शेखर्याहदलोपेतं परं त्रैराग्यकर्णिकम् ।

स्वीयहृत्कमले ध्यायेत् प्रणवेन विकासितम् ॥

कृत्वा तत्कर्णिकासंस्थं प्रदीपकलिकानिभम् ।

जीवात्मानं हृदि ध्यात्वा मन्त्रे सच्चिन्त्य कुण्डलीम् ।

सुषुम्नावर्त्मनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

भूतसञ्चारः, पुं, (भूतस्य सञ्चारः ।) भूतोक्ताद-

रोगः । तत्पर्यायः । आवेशः २ भूतक्रान्तिः

३ ग्रहागमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतसञ्चारी, [नृ] पुं, (भूतेषु सञ्चरति इति

भूत + सम् + चर णिनिः ।) दावानलः । इति

शब्दमाला ॥

भूतसर्गः, पुं, (खन्यते इति । खन + भावे घञ् ।

भूतानां सर्गः ।) भूतहृष्टिः । (यथा, मार्कण्डेय-

पुराणे । ४७ । ३१ ।

“प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ।

तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः म उच्यते ॥”

“ब्राह्मं प्रजापतीयच्च सौम्यसैन्द्रन्तथैव च ।

गान्धर्वमथ कौवेरं रचःपेशाचमानुषम् ॥

स्यावरं पाशवं मार्गं सार्पं शाकुनिकन्तया ।

चतुर्दशविधं ह्येतद्भूतसर्गं प्रकीर्तितम् ॥”

इति वह्निपुराणोक्तं क्लीवत्वमार्गम् ॥

भूतसारः, पुं, (भूतः गतः सारो यस्य ।) श्योनाक-

प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहन्त्री, स्त्री, (भूतानि हन्तीति हन + ङच् +

ङीप् ।) बन्ध्याकर्कोटकी । नीलदूर्वा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

भूतहरः, पुं, (भूतानि हरतीति हृ + ञच् ।)

गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहारि, [नृ] स्त्री, (भूतानि हरतीति हृ +

णिनिः ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूता, स्त्री, (भूत + टाप् ।) कृष्णचतुर्दशी । यथा,

स्कान्दे ।

“ब्रह्माख्योदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ॥”

अपि च ।

“शिवरात्रिर्ब्रते भूतां कामविद्धां विवर्जयेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भूताङ्गशः, पुं, (भूतानामङ्गश इव निवारकत्वात् ।)

खनामख्यातवृत्तः । तत्पर्यायः । चवकः २

चुरकः ३ तीक्ष्णः ४ क्रूरः ५ चवः ६ राजो-

द्दिनसंज्ञः ७ भूतदावी ८ गृहाह्वयः ९ । अस्य

गुणाः । तीव्रगन्धत्वम् । उल्लटत्वम् । उष्णत्वम् ।

कटुत्वम् । भूतग्रहादिदोषघ्नत्वम् । कफवात-

निकृन्तनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतात्मा, [न] पुं, (भूतानामात्मा ।) देहः ।
(यथा, मनुसंहितायाम् । १२ । १२ ।

“यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥”

“यः पुनरेष आपारान् करोति शरीराख्यः स
पृथिव्यादिभूतारब्धत्वात् भूतामेति पण्डितै-
रुच्यते ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

परमेष्ठी । इति मेदिनी । ने, २०० ॥ शिवः ।

बुद्धम् । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । यथा,

“भूतकृत् भूतभृत् भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥”

इति महाभारते दानधर्मः ॥

(जीवात्मा । यथा, मनुसंहितायाम् । ५ । १०६ ।

“अङ्गिर्गान्धाणि शुद्धान्ति मनः सत्त्वेन शुध्यति ।

विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिज्ञानेन शुध्यति ॥”

यथा च चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

तस्मिंश्चरमसंन्यासे सन्मूलाः सर्ववेदनाः ।

समज्ञा ज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥

अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।

निःकृतः सत्यभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥

गतिब्रह्मविदां ब्रह्म तच्चाचरमलक्षणम् ।

ज्ञानं ब्रह्मविदाश्चात्र नास्ति ज्ञातुमर्ह-

तीति ॥”

भूतारि, स्त्री, (भूतानां अरिः तन्निवारकत्वात् अभि-

घानात् क्लीबत्वम् ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतार्तः, चि, (भूतेन कृतः) भूताविष्टः । इति

हैमचन्द्रः । ३ । १५५ ॥

भूताली, स्त्री, (भूतानामालीव) भूपाटली ।

सुमली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतावासः, पुं, (भूतानामावासः) विभीतकवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः । यथा,—

“भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयो लयः ॥”

इति महाभारते दानधर्मः ॥ (शरीरम् । यथा,

मनुसंहितायाम् । ६ । ७७ ।

“जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वलयमनित्यं च भूतावासमिमं लजेत् ॥”

शाखोटः । तत्पर्यायो यथा,—

“शाखोटः पीतकनको भूतावासः खरच्छदः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भूताविष्टः, चि, (भूतेन आविष्टः) पिशाचग्रस्तः ।

तन्नाशकचक्रम् यथा,—

“पञ्चरेखाः समुल्लिख्य तिर्यग्गूर्ध्वक्रमेण हि ।

षट्पदानि षड्दशापादं त्रिकमाद्यं सुनौ त्रयम् ॥

नवमे सप्त दद्यात्तु बाणं पञ्चदशे तथा ।

द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट् दिशि द्वौ षौडशे श्रुतिः ॥

एकादिना समं त्रैयमिच्छाङ्गाहं त्रिकोणके ।

तदा द्वात्रिंशदादिः स्याच्चतुष्कोष्ठेषु सर्वतः ॥

दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेष्टु कर्मसु ।

द्वात्रिंशत् प्रसवे नार्थाश्चतुस्त्रिंशत्तमे वृणाम् ॥

भूताविष्टेषु पञ्चाशन्नृतापत्यासु वै शतम् ।

हासप्रतिस्तु बन्ध्यायां चतुःषष्टी रणाध्वनिः ॥

विषे विंशो धान्यकीटेष्वष्टाविंशतिरेव च ।

चतुरष्टौ च बालानां रौद्रेण परिकीर्त्तिताः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

१	८	१८	२३
२०	२१	३	६
७	२	२४	१७
२२	१६	५	४
५०	५०	५०	५०

भूताविष्टः, चि, (भूतेन आविष्टः ।) भूतक्रान्तः ।

भूतादिना रोगग्रस्तः । (यथा,—

“भूताविष्टेषु पञ्चाशन्नृतापत्यासु वै शतम् ।”

इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ भूतविशेषाणामावेश-

समयाः । यथा,—

“देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्योरपि ।

गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥

कृष्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चौरगाः ।

रक्षांसि निशि यैश्चाचास्तुर्दृष्ट्यां विशन्ति च ॥

दर्पणादीन् यथाच्छाया प्रीतोष्णं प्राणिनो

यथा ।

स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहश्च देहभृत् ॥

विशन्ति च न दृश्यन्ते यद्वस्तु च्छरीरिणम् ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्ठितमेऽध्याये ॥

भूतावेशः, पुं, (भूतानामावेशः) भूतसञ्चारः ।

भूते पाओया इति भाषा । अस्य पर्याय-

आवेशशब्दे द्रष्टव्यः ॥

भूतिः, स्त्री, (भवत्यनयेति । भू+ “क्तिच्” क्तौ च

संज्ञायाम् ॥” ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ।)

महादेवस्य अणिमाद्यष्टप्रकारवैभवम् । इत्य-

मरः । १ । १ । ३८ ॥ शम्भुधृतभस्म । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ भस्म ॥ (यथा, शिशुपाल-

वधे । १ । ४ ।

“क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना

स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥”)

सम्पत्तिः । (उत्तरोत्तरवृद्धिः । यथा, भगवद्-

गीतायाम् । १८ । ७४ ।

“यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धृवा नीतिर्मतिर्मम ॥”)

हस्तिशृङ्गारः । इति मेदिनी ते, ४० ॥ (हस्ति-

शृङ्गारोऽत्र गजमण्डनम् । यथा, मेघदूते । १६ ।

“रेवां द्रव्यस्यपलविषमे बन्धुपादे विशौर्णाम् ।

भक्तिच्छेदेरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥”)

जातिः । इति विश्वः ॥ (पितृगणभेदः । यथा,

मार्कण्डेयपुराणे । ६६ । ४३ ।

“विश्वो विश्वसुगाराध्यो धर्मो धन्यः सुभाननः ।

भूतिदो भूतिकृद् भूतिः पितृणां ये गणा नव ॥”

लक्ष्मीः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४ ।

“यस्तयोः पुरुषः साक्षाद् विष्णुर्यज्ञस्वरूपपृष्ठकः ।

या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी ॥”

भूतेर्लक्ष्म्याः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

वृद्धिनामौषधम् । रोहिषदण्डम् । भूटणम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (भवनमिति । भू+ क्तिन्)

उत्पत्तिः । सत्ता । इति भूधातोर्भावे क्तिप्रत्य-

येन निघञम् ॥

भूतिकं, स्त्री, (भू+ क्तिच् । संज्ञार्था कन् ।)

भूतिम् । कर्तृणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ८ ।

कटफलम् । यमानी । घनसारः । इति हैम-
चन्द्रः ।

भूतिकः, पुं, (भूति । संज्ञार्था कन् ।) यमानी ।
इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥

भूतिकामः, पुं, (भूतिं कामयते इति । कम्+

“कर्मण्यण् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) राज-

मन्त्री । दृष्टस्थितिः । इति केचित् । ऐश्वर्याभि-

लाधिनि, चि । यथा । वायवं श्वेतमालमेत

भूतिकामः । इत्यधिकरणमालायां द्वितीयपादे

काम्यपशुकाखे विध्यर्थवादनोधिका श्रुतिः ॥

भूतिकीलः, पुं, (भूतेः शस्यादिसम्पत्तेः कील इव

जलदत्वात् ।) भूखातः । इति शब्दमाला ॥

खाना इति भाषा ॥

भूतिगर्भः, पुं, (भूतिः कवित्वसम्पत्तिर्गर्भोऽन्तर्यस्य ।

यदा भूतिशब्द उपाधिनाम्नोऽन्तर्यस्य ।)

भवभूतिकविः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भूतिनिधानं, स्त्री, (निधीयतेऽस्मिन्निति । नि+ धा

+ अधिकरणे+ ल्युट् । ततः भूत्या निधानमिति,

षष्ठीसमासः ।) धनिष्ठानश्चक्रम् । इति जटा-

घरः ॥

भूतिमान्, [त्] चि, ऐश्वर्ययुक्तः । भूतिरख्यस्य ।

इत्यर्थे मत्प्रत्ययेन निघञः ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । २०३ । ४३ ।

“आयुष्मान् भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति

पर्वसु ॥”)

भूतीकं, स्त्री, (भूतिक । एषोदरात् साधुः ।)

भूतिम् । यमानी । भूतृणम् । कर्तृणम् ।

इति मेदिनी । के, १३५ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-

तन्त्रे । ३६ अध्याये ।

“वचां पर्पटकं सुखं भूतीकमथ कटफलम् ॥”

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“कर्तृणं रोहिषं देवजगं सौगन्धिकनथा ।

भूतीकं ध्यामपौरुषं श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥”)

भूटणं, स्त्री, (भुवस्तृणम् ।) गन्धदण्डम् । गन्धखड्ग

इति भाषा । तत्पर्यायः । गन्धखड्गम् २ रौहि-

षम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥ पटम्

५ रामकपूरम् ६ सत्तृणम् ७ शरम् ८ श्याम-

कम् ९ ध्यामकम् १० पौरुषम् ११ देवजगन्धिकम् ।

इति रत्नमालान्तरम् ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“गुह्यबीजन्तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।

भूटणन्तु भवेच्छत्रा मालादणकमित्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भूटणः, पुं, (भुवस्तृणः ।) भूस्तृणम् । सुगन्ध

रोहिष इति परिमलदगङ्गानि च अन्यदेशे

प्रसिद्धाः । तत्पर्यायः । रोहिषः २ भूतिः ३

भूतिकः ४ कुटुम्बकः ५ मालादणः ६ समालम्बी

७ ह्रजः ८ अतिच्छत्रकः ९ गुह्यबीजः १०

सुगन्धः ११ गुच्छालः १२ पुंस्तृणः १३

वधिरः १४ अतिगन्धः १५ शृङ्गरोहः १६ करे-

न्दकः १७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-

त्वम् । वातसमृद्धभूतग्रहावेशदारुणविषदोष-

नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूनागः

भूतेशः, पुं, (भूतानां प्राण्यादीनां प्रमथादीनां बाल्यहाण्याश्च ईशः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १०७ ।

“क्षेत्रैः सञ्चालिते देशे स तदुच्छिन्नये नृपः । तपः सन्तोषितास्तेभ्य भूतेशात् सुकती सुतम् ॥” भूतमं, स्त्री, (भुवि उत्तमम् ।) सुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥

भूदरीभवा, स्त्री, (भूदर्यां भूविले भवतीति । भू + अच् । टाप् ।) आखुपर्णी । इति भावप्रकाशः ॥ भूदारः, पुं, (भुवं दारयतीति । दृ + कर्मण्यण् । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

भूदेवः, पुं, (भुवो भुवि वा देवः ।) ब्राह्मणः । इत्यमरः । ३ । ७ । ३ ॥

भूधनः, पुं, राजा । भूरेव धनं यस्य सः । इति केचित् ॥

भूधरः, पुं, (धरतीति । धृ + पचाद्यच् । भुवं धरः इति षष्ठीसमासः ।) पर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५७ । ११ । “तेषां सहस्रशस्यान् भूधरा ये समीपगाः ॥”) यन्त्रभेदः । यथा,—

“जलकच्छपपातालदोलाभूधरवालुकाः । वक्राद्या यन्त्रभेदाः स्युर्वचान्मृदाश्च मूषकाः ॥” इति शब्दचन्द्रिका ॥

(यथाचास्य व्यवहारः । “द्विपलं सुहस्रतस्य सुताडं गन्धकन्तथा । कन्यानीरेण संमर्द्धं दिनमेकं निरन्तरम् ॥ रुद्धा तद्भूधरे यन्त्रे दिनैकं मारयेत् पुटे ॥” इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥

शिवः । यथा, महामारते । १३ । १४ । १५ । “भूधरो नागमौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली ॥” छण्डाः । यथा, भागवते । ३ । १३ । ४० ।

“दंष्ट्राग्रकोट्या भगवन्वया धृता विराजते भूधर ! भूः सभूधरा । यथा वनाग्निः सरतो दत्ता धृता मतङ्गजेन्द्रस्य सपत्रपद्मिनी ॥”)

भूधात्री, स्त्री, (भूलगा धात्री ।) भूम्याम्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य गुणाः ।

“भूधात्री वातकृत्तिक्ता कषाया मधुरा हिमा । पिपासाकासपित्तासफफणक्षतपाहा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वटुकभैरवः । इति विश्वसारतन्त्रे तस्य शतनामस्तोत्रम् ॥

भूपः, पुं, (भुवं धरतीति । धृ + मलविभुजादित्वात् । ३ । २ । ५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या कः ।) पर्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६३ ॥

भूनागः, पुं, उपरसविशेषः । तत्पर्यायः । क्षितिनागः २ भूजन्तुः ३ रक्तजन्तुकः ४ क्षितिजः ५ क्षितिजन्तुः ६ रक्ततुण्डकः ७ । अस्य गुणाः । वक्षमारकत्वम् । नानाविज्ञानकारकत्वम् ।

भूपदी

भूपदी

रसजारणत्वम् । तत्सत्त्वस्य विधापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूनिम्बः, पुं, क्षुपविशेषः । चिराता इति भाषा । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“मधूकभूनिम्बशुक्रिका इति समभागाः कल्कः स्यात् ॥”)

तत्पर्यायः । अनार्यतित्तः २ कैरातः ३ रामसेनकः ४ किराततित्तः ५ हैमः ६ काण्डतित्तः ७ किरातकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुतित्तः ९ । इति भावप्रकाशः ॥ (तथा चास्य पर्यायान्तरम् । वैद्यकरत्नमालायाम् । “किराततित्तं कैरातं भूनिम्बः काण्डतित्तकः ॥”)

अस्य गुणाः । वातिकत्वम् । तिक्तत्वम् । कफपित्तज्वरापहत्वम् । ब्रणसंरोपणत्वम् । पथ्यत्वम् । कुष्ठकण्डूतिशोफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“किरातकोऽन्यो नेपालः सोऽर्द्धतित्तो ज्वरान्तकः ।

किरातः सारको रूचः शीतलस्तिक्तको लघुः ॥ सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तासदाहनुत् । कासशोषटवाकुष्ठज्वरब्रणक्षमिप्रणुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणपर्यायान्तरे किराततित्तशब्दे द्रष्टव्ये ॥

भूनीपः, पुं, (भूमिलग्नौ नीपः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूनेता, [ऋ] पुं, (भुवो नेता नायकः ।) राजा । इति केचित् ॥

भूपः, पुं, (भुवं पाति रक्षतीति । पा + “आतोऽनुपसर्गं कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ अर्धलोभेन प्रजादण्डकरणे तस्य पापं यथा ।

“अर्धलोभेन यो भूपः प्रजादण्डं करोति च । वृश्चिकानाश्च कुण्डे स तस्मोमाब्दं वसेद्भुवम् ॥ ततो वृश्चिकजातिश्च सप्तजन्मसु भारते । ततो नरञ्चाङ्गहीनो याधौ शुद्धो भवेन्नरः ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

भूपतिः, पुं, (भुवः पतिः ।) वटुकभैरवः । यथा, “भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ।” इति विश्वसारतन्त्रोक्तभैरवस्तोत्रम् ॥

राजा । यथा,— भूपुत्री यस्य पत्नी स तु भवति कथं भूपती रामचन्द्रः ।

इति रामायणे केकयीवाक्यम् ॥ ऋषभौघम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूपदः, पुं, (भुवि पदानि मूलान्यस्य ।) वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भूपदी, स्त्री, (भुवि पदं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मल्लिका । इत्यमरः । २ । ४ । ७० ॥ (यथास्याः पर्यायः ।

“मल्लिका मद्यन्ती च शीतभीरुश्च भूपदी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भूमयी

भूपलाशः, पुं, (भुवि पलाशमस्य ।) वृक्षभेदः । विशाली इति भाषा । यथा,—

“अचोडकः सुकल्कश्च भूपलाशो विशल्यकृत् ॥” इति रत्नमाला ॥

भूपाटली, स्त्री, (भुवि जाता पाटलीव ।) वृक्षविशेषः । भूयातानि इति लेनवादवी इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । भूकुम्भी २ भूताली ३ रक्तपुष्पिका ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । पारदे प्रयोजकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूपालः, पुं, (भुवं पालयतीति । पालि रक्षणे + “कर्मण्यण् । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) राजा । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १८३ । “यदर्थं गृह्यते शुक्लं तदनिष्यादयन् वृथा । पण्यानां दादशं भागं भूपालाय वणिग्जनः ॥” सोमपालस्य पुत्रः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ३४५ ।

“सोमपालात्मनो भूभृद् भूपालः प्राकृतस्तथा ॥”)

भूपुत्री, स्त्री, (भुवः पुत्री ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥ [रामचन्द्रः ॥

(“भूपुत्री यस्य पत्नी स भवतु कथं भूपती इति रामायणम् ॥”)

भूपेयः, पुं, (भूपानामिहः ।) राजादनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमर्त्ता, [ऋ] पुं, (भुवो भर्त्ता । “याजकादिभिश्च ।” २ । २ । ६ । इति षष्ठीसमासः ।) पृथिवीपतिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यां तत्पुरुषसमासः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २६१ । “तस्मिन्नहनि भूमर्त्ता श्लोकान्निःश्वसतानिशम् ॥”)

भूसक्, [ज्] पुं, (भुवं भुनक्ति पालयतीति । भुज् + “सत्सुद्धिधिति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्तिप् ।) राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ४ । ६१ ।

“सापसारणि दुर्गाणि भुवः सारूपजाङ्गलाः । निवासोय प्रशस्यन्ते भूसृजां भूतिमिच्छताम् ॥”)

भूभृत्, पुं, (भुवं विभर्त्ततीति । भृ + क्तिप् । “द्रवस्य पितृकृति तुक् । ६ । १ । ७१ । इति तुगागमश्च ।) राजा । (यथा, रघौ । ११ । ८१ ।

“तेन भूमिनिहितैककोटि तत् कार्मुकश्च बलिनाधरोपितम् । निग्रभश्च रिपुरास भूभृताम् धूमशेष इव धूमकेतनः ॥”)

पर्वतः । इति मेदिनी । ते, १४० ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ६ । ११ ।

“अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम् ।

दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥”)

भूमयी, स्त्री, (भू + मयट् + ङीष् ।) छाया । सा तु सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऋदात्मके, चि ॥

भूमिः

भूमा, [न] पुं, बहुलम् । यथा । “भूयोभूम-
भूयिष्ठाः ।” बहोरोयस्मिन् इष्टान्तस्य एते
निपात्यन्ते । इति सुगन्धोपधाकरणम् ॥ ईय-
सोर्यसु ईयस्वादौ बहोभूरादेशः । ईयस्त्रि-
रादिलोपः । इष्टे यकारागमस्य निपात्यन्ते ।
अतिशयेन बहुः भूयान् । बहोर्भावः भूमा ।
अतिशयेन बहुः भूयिष्ठः । इति तट्टीकायां
दुर्गादासः ॥ बहुत्वविशिष्टः । तत्र वाच्यलिङ्गः ।
यथा । भूयः भूमः । इति प्रभूतशब्दपर्याये
अमरटीकायां रमानाथः ॥ विराट्पुरुषः ।
यथा । “यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति
नान्यद्विजानाति स भूमा यो भूमा तदन्तम् ।”
इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मनिवृत्तं सत्त्वशुद्धस्य प्रति-
भाति । इति वेदान्तसारटीका ॥

भूमिः, स्त्री, (भवन्ति भूतान्यस्यामिति । भू-
“भुवः कित् ।” उणा० ४ । ४५ । इति मिः १
स च कित् ।) एथिवी । स्थानमात्रम् । इति
मेदिनी । मे, २२ ॥ (यथास्या पर्यायः ।

“भूभूमिः एथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावनिः ।
क्षितिर्वर्णो मही क्षौणी च्छा घरा कुर्वसुन्दरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जिज्ञा । इति सन्धिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
योगिनामवस्थाविशेषः । यथा,—

“निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥
युत्तिष्ठते स्वतत्त्वाद् द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥

एवं प्राग्भूमिस्त्रिधावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिर्ज्ञा विना सा न सिध्यति ॥”
इति गीतागोपार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वती ।
भूमेः पर्यायादयः एथिवीशब्दे द्रष्टव्याः ।
अस्या गुणाः ।

“भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थता ।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

अस्यार्थः । स्थैर्यमचाञ्छल्यम् १ । गुरुत्वं पतन-
प्रतियोगी गुणः २ । काठिन्यम् ३ । प्रसवार्थता
धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता ४ । गन्धः ५ । गुरुत्वं
पिण्डपुष्टिः ६ । शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यम् ७ ।
संघातः स्निग्धवयवत्वम् ८ । स्थापना मनुष्या-
द्याश्रयम् ९ । धृतिः पाञ्चभौतिके मनसि यो
धृत्वशः । इति तट्टीका ॥ * ॥

भूमिदानमाहात्म्यम् यथा,—

“सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ।
यो ददाति महीं राजन् ! विप्रायाकिञ्चनाय वै ॥
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेत् एथिवीपतिः ।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
भूमिं यः प्रतिगृह्णाति भूमिं यश्च प्रयच्छति ।
उभौ तौ पुण्यमापन्नौ नियतं स्वर्गगामिनौ ॥
यत्किञ्चिद्भूमिदानस्तु सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
महीपते ! नरः कोऽपि भूमिदो भूमिमाप्नुयात् ॥
भूमिदानसमं दानं नास्त्यत्र एथिवीतले ।

भूमिः

तस्मादल्पमलञ्चैव भुक्तिमुक्तिसुखप्रदम् ॥
यथा तथा प्रकारेण भूमिदाता तु भूमिपः ।
सुखी स्यात् सर्वकालेषु चान्ते स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
बृहदल्पतरं वापि भूमिदानं महत्तमम् ।
यः कश्चिद्ब्राह्मणे दत्त्वा भवतीह महीपतिः ॥
सर्वथा सर्वदा देया धरित्री ब्राह्मणस्य तु ।
प्राणान्तेनैव न कापि हरणीया जनैरपि ॥
कृत्वा खातादिकं कर्म विप्रभूमिं नरो बलात् ।
करोति यदि राजेन्द्र ! तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
ब्राह्मणादानग्रहणं विनानुज्ञाञ्च पार्थिव ! ।
तथा तत्परितोषञ्च तत्तन्मत्यादिकं विना ॥
विप्रभूमौ भूसुरोऽपि देवं पैत्रं तथाध्वरम् ।
हरिसद्व्य तथारामप्रासादमण्डपं गृहम् ॥
खातादिखननं सेतुबन्धनं भवनं गवाम् ।
सधान्यफलमूलादिशार्कादिचेत्रमेव च ॥
पञ्चाम्रवपनं पुष्पोद्यानं वृक्षादिरोपणम् ।
सवटान्मृत्युतुलसीधात्रीविल्वादिरोपणम् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं स्नानसन्ध्यादिकं तथा ।
पञ्चयज्ञं तथेष्टार्चादिकमेतत्तु चापरम् ॥
श्रीकृष्णसेवनं भक्तभक्तिषोडशपूर्वकम् ।
का कथा वेतरेषान्तु न कुर्यात् पारमार्थिकः ॥
यः कर्मफलकामेप्सुर्न करोत्यत्र कर्म च ।
कुरुते मत्तनामोहादज्ञानादा भ्रमादितः ।
वृपते ! कुर्वतामेतत् सर्वं स्यान्निष्फलं ध्रुवम् ॥
यद्भूमिरथवा तस्य संपूर्णं फलमेव च ।
अतो लोके हि धर्मात्मा ज्ञानी च सर्वधर्म-
वित् ॥

विवेकी धर्मशास्त्रज्ञः पुराणागमवेदवित् ।
वेदान्तज्ञो मुनिः साधुः काव्यादिर्वा महीपते ! ।
न कुर्याद्भूमिहरणं ब्राह्मणीहरकल्मषम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । बृहस्पतिः ।

“यष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिदः ।
उच्छेत्ता चागुमन्ता च तावन्ति नरके वसेत् ॥
तथा ।

भूमिं दत्त्वा तु यः पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम् ।
अनाच्छेदमनाहार्थं दानलेख्यन्तु तद्विदुः ॥
महाभारते ।

अपि पापकृतो राज्ञः प्रतिगृह्णाति साधवः ।
एथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनीं जननीं यथा ॥
नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देयाः सनातनम् ।
दाने वाप्यथवादाने नामास्याः परमं प्रियम् ॥”
दानादानकाले यत् प्रियदत्ता नामास्याः परमं
प्रियमित्युक्तं तेन प्रियदत्तामित्युच्चार्य दातव्या
प्रतिगृहीतव्या च । भूमेः पूजायां दानवाक्ये च
प्रियदत्तेति विशेषणम् । भूमिर्विष्णुदेवताका ।
यष्टिर्वर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासः फलम् । प्रति-
गृहे तद्भूमेः प्रदक्षिणमात्रम् । भूमेरसन्निधाने
तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
आर्द्रादपादगे रवौ भूमौ रजोयुक्ता भवति
तत्काले पाठादिनिषेधो यथा ज्योतिषे ।

“रजोयुक् च्छाम्बुवाची च रौद्रादपादगे रवौ ।

भूमिः

तस्यां पाठो वीजवापो नाहिभीर्दुग्धपानतः ॥
रजोयुक् च्छाम्बुवाची च्छाम्बुवाची पृथ्वी । ज्योतिषे ।
यस्मिन् वारे सहस्रांशुर्यत्काले मिथुनं व्रजेत् ।
अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

“धरण्यान्तुमत्याञ्च भूमिकस्यै तथैव च ।
अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

“न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृपूजनम् ।
हलानां योजनञ्चैव दीजानां वपनं तथा ।
दिनत्रयं न कुर्वीत यावत् पृथ्वी रजस्वला ॥
यतिनो व्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा ।
अम्बुवाचीदिनेनैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् ॥
स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा ।
भक्ष्यं नैव कुर्वीत चाखालान्नसमं स्मृतम् ॥”

इति राजमार्तण्डः ॥

अशुद्धां भूमिमाह देवलः ।
‘सा अमेध्या मलिना दुष्टा एतत्तितयान्यतमा
भवति ।’ अत्रामेध्या यथा,—
“प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानुषः ।
चाण्डालैरुद्धितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः ॥
विष्णुनोपहतं यत्तु कुणपो यत्र दृश्यते ।
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेधेति लक्ष्यते ॥”
कुणपः शवः । दुष्टा यथा,—

“कमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।
द्रष्टापकर्षणैः क्षिमेर्वान्तेषु दुष्टतां व्रजेत् ॥”
द्रष्टा घनीभूतक्षेपा । मलिना यथा,—

“नखदन्ततनूजलकुतुषपांशुरजोमलेः ।
भस्मपङ्कटैर्वीर्यं प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥
तासाञ्च शुद्धिमाह ।

“दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्यन्तवर्षणञ्चैव शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥”
वापनं दन्तरेण पूरणम् । अत्रामेध्याया-
श्चतुष्कं पञ्चकं वा । दुष्टायाः द्विकं त्रिकं वा ।
मलिनायाः दहनादीनामेकधा शोधनमाह
देवलः ।

“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विदुष्यति ।
द्विधा दुष्टा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥”
अन्यपञ्चप्रकारमाह मनुः ।

“सम्मार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोक्तेखनेन च ।
गवाश्च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा ॥”
सम्मार्जनं तृणाद्यपनयनम् । अञ्जनं गोमये-
नोपलेपनम् । सेको जलेन प्रक्षालनम् । उक्ते-
खनं तच्छणम् । परिवासो गवोपस्थापनम्
अत्र सेकपरिवासयोर्निर्लेपस्यापनविषयत्वम्
अन्येषामेध्यालिप्रविषयत्वम् । ब्रह्मपुराणे ।

“ग्रामादण्डशतं त्यक्त्वा नगराच्च चतुर्गुणम् ।
भूमेः सर्वत्र शुद्धिः स्याद्यत्र लोको न विद्यते ॥”
दण्डं चतुर्दशः । नगरं महाग्रामः । इति
गोपालपञ्चाननकृतशुद्धिनिर्णयः ॥ * ॥ भूमौ वर्ण-
लेखनादिनिषेधो यथा,—

“न भूमौ विलिखेदर्थं मन्त्रं न पुस्तके लिखेत् ।

भूमिख

भूमिदे

भूमिस

न सुक्ता पुस्तकं स्थाप्यं न सुक्तमाहरेत्तु तत् ॥
भूकम्पे ग्रहणे चैव अचरं वाथ पुस्तकम् ।
भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जन्मजन्मसु मूर्खता ।
तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥”

इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः ॥

भूमिकदम्बः, पुं, (भूमिजातः कदम्बः । शाक-
पार्थिवादिवत् समासः ।) कदम्बविशेषः । तत्-
पर्यायः । भूनीपः २ भूमिजः ३ भृङ्गवल्लभः ४
लघुपुष्पः ५ वृत्तपुष्पः ६ विषमः ७ ब्र-
ह्मरकः ८ । अस्य गुणाः यथा, राजनिर्घण्टे ।
“त्रिकदम्बाः कटूणाश्च वृष्या दोषहरा हिमाः ।
कषायतिक्ताः पित्तघ्ना वीर्यवृद्धिकराः पराः ॥”
भूमिका, स्त्री, (भूमिरिव कावतीति । कै + कः ।
स्त्रियां टाप् । यद्वा । भूमिरेव स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) रचना । वेशान्तरपरिग्रहः । इति
मेदिनी ॥

पात्राणि नास्तीति धृक्तास्तत्तद्देशास्तु भूमिकाः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

भूमिः । भूमिरेव भूमिका स्वार्थे कप्रत्ययेन
निष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥ वेदान्तमते चित्त-
स्यावस्थाविशेषः । यथा । चित्तं मूढं विचित्रं
एकाग्रं निरुद्धं इति पञ्चभूमयः । आसुरसम्प-
ल्लोकशास्त्रदेहवासनासु वर्तमानं चित्तं चिप्र-
भूमिका । १ । निद्रातन्द्रादियुक्तं चित्तं मूढ-
भूमिका । २ । कदाचिद्भ्रान्त्युक्तं चित्तं चिप्र-
द्विशिष्टतया विचित्रभूमिका । ३ । तत्र चिप्र-
मूढयोः समाधित्वशङ्केव नास्ति विचित्रे तु
समाधित्वशङ्का तदितरत् भूमिद्वयं समाधिः ।
एकाग्रं मनसि सम्भूतमर्थं प्रत्येत्यति चिणोति
च क्लेशान् कर्मवन्धनानि अत्ययति निरोधममि-
मुखीकरोतीति सः प्रज्ञातो योग एकाग्र-
भूमिका । ४ । सर्ववृत्तिनिरोधरूपा संप्रज्ञात-
समाधिर्निरुद्धभूमिका । ५ । इति वेदान्तसंज्ञा-
निरूपणग्रन्थः ॥

भूमिखर्जूरिका, स्त्री, (भूमिजाता खर्जूरिका ।)
क्षुद्रखर्जूरी । तत्पर्यायः । खादी २ डुरा-
रोहा ३ मृदुच्छदा ४ । अस्या भेदाः गुणाश्च ।
“भूमिखर्जूरिका खादी डुरारोहा मृदुच्छदा ।
अथ स्कन्धफला काककर्कटी खादुमस्तका ॥
पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्जूरी गोस्तनाकारा पराद्वीपादिद्वागता ॥
जायन्ते पश्चिमे देशे सा च्छोहोरेति कीर्तिता ॥
खर्जूरीवितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं चतुश्चरं गुरु ॥
तप्यं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् ।
कोष्ठमारुतकृद्व्यं वाह्यवातकफापहम् ॥
ज्वराभिघातक्षुत्तृणाकाशश्वासनिवारणम् ।
महं मूत्रं मरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकम् ॥
महतीभ्यां गुणैरख्या खल्वखर्जूरिका स्मृता ॥
खर्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

भूमिखर्जूरी, स्त्री, (भूमिजाता खर्जूरी ।)
भूमिखर्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः । अस्या
गुणपर्यायाः भूखर्जूरीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

भूमिचम्पकः, पुं, (भूमिजातचम्पकः ।) पुष्पवृक्ष-
विशेषः । भूँ ईचापा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ताम्रपुष्पः २ सन्धिवन्धः ३ द्वयणः ४ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य मूलं व्रणपाककारकम् ॥
भूमिजं, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन् + डः ।)
गौरसुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजः, पुं, (भूमेः पृथिव्या जायते इति ।
जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । नरकराजः । इति
मेदिनी । जे, २७ ॥ भूमिकदम्बः । मनुष्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमिजाते, त्रि । यथा,
विष्णुधम्मोत्तरे ।

“चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ॥”

भूमिजगुग्गुलुः, पुं, (भूमिजो गुग्गुलुः ।) आशा-
पुरगुग्गुलुः । तत्पर्यायः । दैत्यभेदजः २
दुर्गाक्षः ३ आशापुरसम्भवः ४ मञ्जारः ५
भेदजः ६ महिषासुरसम्भवः ७ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।
उमाप्रियत्वम् । भूतघ्नत्वम् । मेध्यत्वम् । सौर-
भ्यदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजम्बुः, स्त्री, (भूमिजाता जम्बुः ।) क्षुद्र-
जम्बुः । तत्पर्यायः नादेयिका २ नादेयी ३
भूजम्बुः ४ भूमिजम्बुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
काकजम्बुः ६ शीतपल्लवा ७ । इति रत्नमाला ॥
नादेयिका च नादेयी भूजम्बुर्भूमिजम्बुका ।
भूमिजम्बुलतायां स्यात् केचित्तु भूमिचम्पके ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

भूमिजम्बुः, स्त्री, (भूमिजाता जम्बुरिति मध्यपदलोपी
समासः ।) भूजम्बुः । क्षुद्रजम्बुः । तत्पर्यायः ।
ह्रस्वफला २ भृङ्गवल्लभा ३ ह्रस्वा ४ भूजम्बुः ५
भमरेष्टा ६ पिकमन्त्रा ७ काकजम्बुः ८ । अस्या
गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्लेष्मपित्त-
नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । संयाहिलम् । हृत्-
कण्ठदोषनाशित्वम् । वीर्यपुष्टिदत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजम्बुका, स्त्री, (भूमिजम्बु + स्वार्थे कन् । टाप् ।)
भूमिजम्बुः । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥

भूमिजा, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन् + डः ।
टाप्) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः । मेदिनी च ।
जे, २७ ॥

भूमिजीवी, [नृ] पुं, (भूम्या तत्कर्षणादिना जीव-
तीति । जीव् + णिनिः ।) वैश्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

भूमिदेवः, पुं, (भूमौ देव इव भूम्या देवो वा ।)
ब्राह्मणः । इति हलायुधः ॥ (यथा, किराता-
ज्जुनीये । ३ । ६ ।

“अथ क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां
सत्याग्निषः सम्पूति भूमिदेवाः ।
आसंख्यतेरसि जगत्सु जात
स्वय्यागते यद्वबहुमानपात्रम् ॥”

भूमिपः, पुं, (भूमिं पाति रचतीति । पा +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १०० । ८ ।

“वीतशोकभयावाधाः सुखसुप्रविबोधनाः ।
पतिं भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥”

भूमिपचः, पुं, (भूमिः पच इव यस्य ।) वाताश्वः ।
इति हारावली ॥

भूमिपिशाचः, पुं, (भूमौ पिशाच इव तद्वदा-
कृतिमत्त्वात् ।) तालवृक्षः । इति हारावली ॥
(विषयोऽस्य तालवृक्षशब्दे ज्ञेयः ॥)

भूमिमण्डः, पुं, (भूमिं मण्डयति भूषयतीति ।
मण्डि + ण्यत् ।) अष्टपादिका । इति रत्नमाला ॥
मदनलालीति ह्यापरमाली इति च भाषा ॥

भूमिमण्डपभूषणा, स्त्री, (भूमिमण्डपं भूषयतीति ।
भूषि + लुङ् + टाप् ।) माधवीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूमिरचकः, पुं, (रचतीति । रच् + ण्वल् । भूमेः
रचकः । गमनकाले भूमेरुपरि पादाप्रदानात्
तथात्वम् ।) वाताश्वः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भूमिलामः, पुं, (भूमेर्लामोऽत्र ।) मृदुः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ (भूमेर्लामः ।) भूमिप्राप्तिश्च ॥

भूमिजेपनं, स्त्री, (भूमिर्लिप्यतेऽनेनेति । लिप् +
ल्युट् ।) गोमयम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥
(भूमेर्लेपनम्) भूमेर्लेपश्च ॥

भूमिवर्द्धनः, पुं, स्त्री, (भूमिर्वर्द्धयतेऽनेनेति । वृध् +
णिच् + ल्युट् । स्त्रीदपार्थिवांशप्रदानेन भूमे-
र्वर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) शवः । इति हेमचन्द्रः ॥

भूमिसम्भवा, स्त्री, (भूमेः सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।)
सीता । इति जटाधरः ॥

भूमिस्फुक्, [शृ] पुं, (भूमिं स्पृशतीति । स्पृश् +
“स्पृशोऽनुदके क्तिन् ।” ३ । २ । ५८ । इति क्तिन् ।)
मानुषः । वैश्यः । इति मेदिनी । श्रे, ३८ ॥
चौरविशेषः । अन्यः । खड्गः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

भूमी, स्त्री, (भूमिः । कदिकारादक्तिनः । ” इति
पञ्चे ङीष् ।) भूमिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

भूमीन्द्रः, पुं, (भूम्यामिन्द्र इव । भूमेः इन्द्र ईश्वरो
वा ।) राजा । इति शब्दरत्नावली ॥

भूमिरुहः, पुं, (भूम्यां रोहतीति । रुह + कः ।)
वृक्षः । यथा,—

“दीर्वास्ताप्रयुता यथा विरहिणीश्वासास्तथा
वासरा

यामिन्यश्चपला यथा कुलवधूदृष्टिः सरोषा
प्रिये ।।

ह्याया वाञ्छातमा नवोद्भवनितावाणीव भूमी-
रुहा

मिथ्यन्दाः सुचिरादयथा मिलितयोर्युनोर्मिथो
दृष्टयः ॥”

इत्युद्भटः श्लोकः ॥
भूमीसहः, पुं, (भूमेः सहते उत्सहते उत्पद्यते
इति सह + अच् । वृत्तविशेषः । भूरसह इति

हिन्दी भाषा । तत्पथ्यायः । दारदातुः २ वर-
दातुः ३ खरच्छदः ४ । अस्य गुणाः । शिशिर-
त्वम् । रक्तपित्तप्रसादनत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

भूम्यामलकी, स्त्री, (भूमिलम्ना आमलकी प्राक्
पार्थिवादित्वात् समासः) चुपविशेषः । भूँइ
आमला इति भाषा । तत्पथ्यायः । बहुपुष्पी २
जडा ३ अथ्यडा ४ तालिः ५ तामलकी ६
अजटा ७ सूक्ष्मफला ८ चैत्रामलकी ९ । इति
रत्नमाला ॥ वितुन्नकः १० भटा ११ अमला १२
अजभटा १३ ताली १४ शिवा १५ । इत्यमरः ।
२।१।२७॥ भटा १६ मला १७ भटामला १८
अमलाभटा १९ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
भूम्यामलकिका २० शिवामलकी २१ बहु-
पुष्पा २२ बहुफला २३ बहुवीर्या २४
भूधात्री २५ । अस्या गुणाः । वातकारित्वम् ।
तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् ।
पिपासाकासपित्ताहृक्कफपाण्डुचतनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥

भूम्यामली, स्त्री, (भूम्या आमलते आत्मानं धारय-
तीति । आ + मल् + अच् ।) भूम्यामलकी ।
अरुनेली इति हिन्दी भाषा । भूँइ आमला
इति वङ्गभाषा । तत्पथ्यायः । तमाली २
ताली ३ तमालिका ४ उचटा ५ दृपादी ६
वितुन्ना ७ वितुन्निका ८ भूधात्री ९ चारटी
१० वृथा ११ विषग्री १२ बहुपत्रिका १३
बहुवीर्या १४ अहिभयदा १५ विश्वपणी १६
हिमालया १७ अजभटा १८ वीरा १९ ।
अस्या गुणाः । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । पित्त-
मेहदाहनाशित्वम् । शिशिरत्वम् । मूत्र-
रोधार्तिशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूम्याहुल्य, स्त्री, (भूमिमाहोलति आच्छादय-
तीति । आ + हुल् + कः । ततः यत् ।) चुप-
विशेषः । भूजितखड् इति हिन्दी भाषा ।
तत्पथ्यायः । कुलकेतु २ मार्कण्डेयम् ३ महौ-
षधम् ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
ज्वरकुष्ठामसिधनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूयः, [स्] य, (भुवे भावाय यस्यति यतते
इति । भू + यस् + क्तिप् ।) पुनरर्थम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।४।२४।
“यच्चोक्तं यच्च नैवोक्तं मयात्र परमेश्वर ।।
तत् सर्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः ॥”

भूयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरिति श्रुयेन बहु-
रिति बहु + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीय-
सुनौ ।” ५ । ३ । ५७ । इति ईयसुन् । “बहो-
र्लोपोभू च बहोः ।” ६।४।१५८ । इतीयसुन ई-
लोपः भूरादेशश्च ।) बहुतरः । इति मेदिनी ।
से, ३० ॥ (यथा, मनुसंहितायाम् १।२।३७।
“पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।”

भूयिष्ठं, त्रि, (अयमेवामतिश्रुयेन बहुरिति । बहु
+ इष्ठन् । “इष्ठस्य यिट् च ।” ६।४।१५६ ।

इति धिङागमो बहोः स्थाने भूरादेशश्च ।)
प्रचुरः । इत्यमरः । ३।१।६३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
८ । ५५ । ३ ।

“इन्द्रस्य वज्र आयासो निमिष इन्द्रस्य बाहो-
र्भूयिष्ठमोजः ॥”)

भूयुक्ता, स्त्री, (भुवा + युक्ता ।) भूमिखज्जुरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरि, स्त्री, (भवति भूयते वेति । भू + “अदि-
श्रदिभूशुभिभ्यः क्तिन् ।” उणा० १।४।५। इति
क्तिन् ।) खर्णम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

भूरिः, पुं, (भवतीति । भू + “अदिश्रदिभूशुभिभ्यः ।”
उणा० ४ । ६५। इति क्तिन् ।) विष्णुः । ब्रह्मा ।
शिवः । इति मेदिनी । रे, ७३ ॥ वासवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सोमदत्तस्य पुत्रभेदः । यथा,
महाभारते । १ । १८७ । १४ ।

“कौरवः सोमदत्तश्च पुत्राञ्चास्य महारथाः ।
समवेतास्त्रयः शूरा भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥”)
प्रचुरे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ७ । ४ । २ ।

“संयोजनायुवते शुचिदन्भूरि
चिदन्नासमिदत्ति सदाः ॥”)

भूरिक्, [ज्] स्त्री, (भरति सर्वं धरतीति भृज् ।
भृज उच्च ।” उणा० २ । ७२ । इति इजिः
स च कित् धातोर्कान्तादेशश्च । एषोदरादि-
त्वात् साधुः ।) पृथिवी । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

भूरिगन्वा, स्त्री, (भूरिः प्रचुरो गन्वीर्यः । तत-
द्याप् ।) पुरानामगन्वद्रयम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गन्वाद्यायाश्च, त्रि ॥)

भूरिगमः, पुं, (भूरिभिर्भारैर्गच्छतीति । भूरि +
गम + “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ ।
इति अप् ।) गर्दभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिदावा, [न्] पुं, भूरि ददाति यः । (भूरि +
दा + वनिप् । प्रचुरदाता । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । २७ । १७।
“माहं मघोनो वरुणप्रियस्य भूरिदावण
आविदं शूनमापेः ॥”)

भूरिदुग्धा, स्त्री, (भूरीणि दुग्धानि निर्यासा
यस्याः ।) वृश्चिकाली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्या वृश्चिकालीशब्दे ज्ञातयाः ॥)
भूरिपत्रः, पुं, (भूरीणि पत्राण्यस्य ।) उखर्वल-
लणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिपलितदा, स्त्री, (भूरि पलितं केशपाकं
दायति शोधयति इति दैप् + कः । टाप् ।)
पाण्डुरफली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिपुष्पा, स्त्री, (भूरीणि पुष्पाण्यस्याः ।) शत-
पुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिप्रेमा, [न्] पुं, (भूरिः प्रेमा प्रेयस्त्वं यस्य ।)
चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिफेना, स्त्री, (भूरयः फेना यस्याः ।) सप्तला-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४३ ॥ चामार-
कसा इति भाषा ॥

भूरिवला, स्त्री, (भूरि बलं यस्याः ।) अतिवला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिमल्ली, स्त्री, (भूरि मल्लते इति । मल्ल + अच्
ङीष् ।) अमृष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिमायः, पुं, स्त्री, (भूरी माया यस्य ।)
शृगालः । इत्यमरः । २ । ५ । ५ ॥

भूरिशः, [स्] य, बहुशः । बहुल्यार्थात् काच-
शस् वेति कारकभूरिशब्दात् चशसुप्रत्ययनिष्प-
न्नोऽयं शब्दः । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
(भूरीणि भूरीणि इति वीष्पायां शस् । (यथा,
महानिष्ठाणतन्त्रे । १ । ५२ ।

“बहुपद्मासनादीनि गदितान्यपि भूरिशः ॥”)
भूरिश्रवाः, [स्] पुं, (भूरि श्रवो यज्ञादिक्रान्तिं
यशो यस्य सः । चन्द्रवंशीयसोमदत्तराजपुत्रः ।
यथा, महाभारते । १ । १८७ । १४ ।

“समवेतास्त्रयः शूराः भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥”)
स तु अर्जुनसायकिभ्यां हतः । इति महा-
भारतम् ॥ (बहुयशोविशिष्टे, त्रि ॥)

भूरुखी, स्त्री, (भुवं पृथिवीं रुणहि भुवि रोहतीति
वा । भू + “रुध + वा रुह + कः एषोदरा-
दित्वात् नकार उकारौ गौरादित्वात् ङीष् ।)
श्रीहस्तिनी वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥
(भूरुखीति च सर्वानन्दः ।) हातिशुङ्गा
इति भाषा ॥

भूरुहः, पुं, (भुवि रोहति प्रादुर्भवतीति भू +
रुह + कः ।) वृक्षः । इति शब्दमाला ॥
(यथा, माघे । ७ । ५० ।

“इदमिदमिति भूरुहाम्पुस्रनैः ।”)

भूर्जः, पुं, (ऊर्ज + घञ् । भूर्जः ऊर्जो बलं यस्य ।
भुवि ऊर्जयते इति भू + ऊर्ज + अच् वा ।)
खनामख्यातवृक्षविशेषः । भोजपत्र इति हिन्दी-
भाषा । (यथा, रघौ । ४। ७३ ।

“भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।”)

तत्पथ्यायः । वल्कलम् २ भूर्जः ३ सुचर्मा ४
भूर्जपत्रकः ५ चित्रलक् ६ विन्दुपत्रः ७ रक्षा-
पत्रः ८ विचित्रकः ९ भूतपत्रः १० मृदुमत्रः ११
श्लेन्द्रस्थः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्ज-
पत्रः १३ चर्मा १४ बहुलवल्कलः १५ । इति
भावप्रकाशः ॥ कृत्रपत्रः १६ शिवः १७ स्थिर-
च्छदः १८ । इति रत्नमाला ॥ मृदुलक् १९ ।

इत्यमरः । २ । ४ । ४६ । पत्रपुष्पकः २० । इति
भरतधृतमधुः ॥ भूर्जः २१ बहुपटः २२ बहु-
लकः २३ मृदुलचः २४ । इति भरतधृत-
स्वामी ॥ अस्य गुणाः । बलकारित्वम् । कफ-
रक्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वम् ।
कषायत्वम् । उष्णत्वम् । भूतरक्षाकरत्वम् ।
त्रिदोषशमनत्वम् । पथ्यत्वम् । दुष्टकौटिल्य-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्णरोग-
पित्तराक्षसमेदविषहरत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

(यथा, वाभटे शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।
पृथक् ह्यभ्यां समस्त्रैर्वा योनिष्वेपनधूपनम् ॥”)

भूर्जकण्टकः, पुं, वयसङ्करजातिविशेषः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनी । १० । २१ ।
“ब्राह्मणं जायते विप्रात् पापात्मा भूर्ज-
कण्टकः ॥”)

भूर्जपत्रः, पुं, (भुवि जर्जस्त्रलेभ्यः पदेवजातिभ्यः
पत्राण्यस्य ।) भूर्जपत्रः । इति रत्नमाला ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६४ । २४ ।

“कुलस्यगरपुत्रागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् ॥”)

तथा चास्य पर्यायः ।

“भूर्जपत्रः स्तुतो भूर्जचर्मौ बहुलवल्कलः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भूर्जः, स्त्री, (विभर्त्ति सर्वमिति । भृ + “वृण्वृश्चि-
पार्थिव्यभूर्जः ।” उणा० ४ । ५२ । इति निः
निपातनादुत्पत्त्यः ।) पृथिवी । मरुभूमिः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (भर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७१ । २ ।

“आत्मा ते वातो रज आनवीनोत्-
पशु न भूर्जिर्ववसे स सवान् ॥”

“भूर्जिर्जगतो भर्त्ता ।” इति तज्ज्ञाये साधनः ॥

भूर्जलोकः, पुं, (भूः संज्ञको लोकः । शाकपार्थिवादि-
वत् समासः ।) अन्तरौचादधो लोकः । मर्त्य-
लोकः । तस्य लक्षणं यथा,—

“प्रादग्म्यश्च यत्किञ्चित् वस्तुस्ति पृथिवीमयम् ।
स भूर्जलोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयो-
दितः ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ अंशे ५ अध्यायः ॥

चरणसञ्चारयोग्यं गिरिशिखरादियावत् ताव-
दुत्सेधो भूर्जलोक इत्यर्थः । विस्तारो मयोदितः
सर्वतो लोकालोकावाधिः पञ्चविंशतिकोटि-
प्रमाणः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥ अस्य विव-
रणं तत्रैव द्वितीयादिचतुर्थाध्यायेषु भूगोल-
शब्दे च द्रष्टव्यम् ॥ (यथा, भागवते । २ ।
५ । ३८ ।

भूर्जलोकः कल्पितः पदभ्यां भुवर्जलोकोऽस्य

नामितः ॥”)

भूलम्बा, स्त्री, (भुवि लम्बा ।) शङ्खपुष्पी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भूलता, स्त्री, (भुवि लता इव ।) किञ्चुलुकः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥

भूवदरी, स्त्री, (भूलम्बा वदरी शाकपार्थिवादिवत्
समासः ।) क्षुद्रकोली । भड्गविर इति हिन्दौ-
भाषा । तत्पर्यायः । चित्तिवदरी २ वल्लीवदरी
३ वदरवल्ली ४ वड्डफलिका ५ लघुवदरी ६
वदरफली ७ स्रक्खवदरी ८ । अस्या गुणाः ।
मधुराम्लत्वम् । कफघातविकारहारित्वम् ।
पथ्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । किञ्चित्
पित्तसकारित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूषणः, पुं, (भुवि श्रेते इति । भू + श्रौड् +
“अधिकरणे श्रेतेः ।” ३ । २ । १५ । इति अच् ।)
नकुलभोगादिः । एतेषां मांसगुणाः । गुरुत्वम् ।
उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वायुनाशित्वम् ।
शुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ विष्णुः ।

यथा,—

“भूषणो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

भूषेलुः, पुं, (भुवि ख्याता श्रेलुः शाकपार्थिवादि-
वत् समासः ।) भूकर्तृदारकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूष किं भूषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-सक-सेट् ।) किं भूषयति भूषति हारो
जनम् । इति दुर्गादासः ॥

भूषणं, स्त्री, (भूष्यते अनेनेति । भूष + करणे
ल्युट् ।) अलङ्कारः । इति हेमचन्द्रः । १ । २ । ३३ ॥
(यथा, चाणक्यसंग्रहे । ८ ।

“नक्षत्रभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः ॥”)

देवदेवभूषणादि यथा,—

“भोग्यभूषोत्तमं नित्यं भूषणानि शृणुष्व मे ।

किरीटश्च शिरोरत्नं कुण्डलश्च ललाटिका ॥

तालपत्रञ्च हारश्च ग्रैवेयकमयोर्मिका ।

प्रालम्बिका रत्नसूत्रसुतुङ्गोऽथर्चमालिका ॥

पार्श्वयोतो नखद्योतो ह्यङ्गुलीच्छादकस्तथा ।

कटिलग्नं माणवको मूर्द्धतारा ललन्तिका ॥

अङ्गदो बाहुवल्लयः शिखाभूषणमङ्गिका ।

प्रागण्डवन्तं तदभ्राशं नाभिपूरोऽथ मालिका ॥

सप्तकोऽष्टलङ्घनैव दन्तपत्रञ्च वरुणकः ।

ऊरुसूत्रञ्च नीवी च सुष्टिवङ्गं प्रकीर्णकम् ॥

पादाङ्गदं हंसकक्षं नपुंरं क्षुद्रघण्टिका ।

सुखपट्टमिति प्रोक्ता अलङ्काराः सुशोभनाः ॥

चत्वारिंशदमी प्रोक्ता लोके वेदे च सौख्यदाः ।

अलङ्काराः प्रदानेन चतुर्वर्गप्रदायकाः ॥

एतेषां पूजनं कृत्वा प्रदद्याद्विद्विषये ।

तेषां देवतसुचार्थं पूजयेत्तु विचक्षणः ॥

शिरोगतानि चादद्यात् सौवर्णानि तु सर्वदा ।

चूडारत्नादिकानीह भूषणानि तु भैरव ! ॥

ग्रैवेयकादि हंसान्तं सौवर्णं राजतञ्च वा ।

निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यतेजससम्भवम् ॥

रौतिवज्रादिसंजातं पात्रोपकरणादिकम् ।

दद्यादायसवर्जन्तु भूषणं न कदाचन ॥

घण्टाचामरकुम्भादि पात्रोपकरणादिकम् ।

तद्भूषणान्तरे दद्याद् यस्मात्तदुपभूषणम् ॥

सर्वं ताम्रमयं दद्याद्यत्किञ्चिद्भूषणादिकम् ।

सर्वत्र स्वर्णवत्ताम्रमर्थपात्रे ततोऽधिकम् ॥

पूजार्थपात्रं नैवेद्याधारपात्रञ्च पानकम् ।

औङ्गमरं सदा विष्णोः प्रीतिदं तोषदं तदा ॥

ताम्रे देवाः प्रमोदन्ते ताम्रे देवाः सदा स्थिताः ।

सर्वप्रीतिकरं ताम्रं तस्मात्ताम्रं प्रयोजयेत् ॥

स्वोपयोगे नरः कुर्याद्देवानामपि भैरव ! ।

ग्रीवोर्द्धदेशे रौप्यन्तु न कदाचिच्च भूषणम् ॥

प्रावारः पानपात्रञ्च गेखुकं यद्दमेव च ।

पर्यङ्कादि यदन्यच्च सर्वं तदुपभूषणम् ॥

अयोमयन्ते कांस्यन्ते यद्भूषणं भवेत् ।

स्वर्णरौप्यस्य चाभावे तद्वत्काये नियोजयेत् ॥

एतेषां भूषणादीनां यद्दातुं शक्यते नरैः ।

तत्तदद्यात् सम्भवे तु सर्वमेव प्रदापयेत् ॥

चतुर्वर्गप्रदं नित्यं भूषणं सर्वसौख्यदम् ।

तुष्टिपुष्टिप्रीतिकरं यथाशक्तीत्ये खजेत् ॥

इदं ते भूषणं प्रोक्तं सर्वदेवस्य तुष्टिदम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

अथालङ्कारयुक्तिः । तद्विधायदिनमुच्यते ।

“रेवत्यश्विघनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु ।

गुरुशुक्रबुधस्याह्नि वस्त्रालङ्कारधारणम् ॥

अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् ।

उदाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्भते ॥

शिरस्त्रं सुकुटं हारः कुण्डलञ्चाङ्गदन्तथा ।

कङ्कणं बालकश्चैव मेखलाद्याविति क्रमात् ॥

प्रधानभूषणान्येषु यथा स्वं याति निश्चयः ।

पद्मरागञ्च वज्रञ्च विजयो गोविदस्तथा ॥

सुक्तावैदूष्यनीलञ्च यथा मरकतं क्रमात् ।

आदित्यादिदशाजानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥

सुवर्णनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते ।

प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निश्चयः ॥

प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते ।

तस्य प्रधानभूततत्वादित्याह भृगुनन्दनः ।

सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तद्विधारणफलम् यथा,—

“भूषणं भूषयेदङ्गं यथायोग्यविधानतः ।

शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काञ्चनं स्मृतम् ॥

ग्रहदृष्टिहरं पुष्टिकरं दुःखप्रणाशनम् ।

पापदौर्भाग्यशमनं रत्नाभरणधारणम् ॥

माणिक्यं तरुणैः सुजात्यममलं सुक्ताफलम्

प्रीतगो-

र्माहेयस्य च विद्वमो निगदितः सौम्यस्य

गारुत्मतम् ।

देवेभ्यस्य च पुष्करागमसुराचार्यस्य वज्रं शने-

नौलं निर्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेदेवैदूष्यके ॥

वासः सगगन्धरत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ।

रघोन्नमर्थमोजस्यं सौभाग्यकरसुत्तमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भूषणः, पुं, (भूषयति भक्तवन्दमिति भूष्यतेनेनेति

वा । भूष + ल्युट् वा ल्युट् ।) विष्णुः । यथा,—

“भूषणो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ।”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।

४७ । १३ ।

“वसुदत्तादयश्चैते राजानोऽर्धरथा इमे ।

अङ्कुरी सुविशालश्च दक्षिभूषणसोमिलाः ॥”)

भूषा, स्त्री, (भूष + भावे अः टाप् च ।) अल-

ङ्गिया । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा,

भागवते । ३ । २२ । २२ ।

“दम्पत्योः पर्यदात् प्रीत्या भूषावासःपरि-

च्छदान् ॥”)

भूषितः, वि, (भूष + क्तः ।) अलङ्कृतः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १०० ॥ (यथा, भट्टिः । ६ । ७३ ।

“भृङ्गाजीकोकिनक्रुड्भिर्वाशनैः पश्य लक्ष्मण ॥
रौचनेभूषितां पम्यामसाकं हृदयाविधम् ॥”)

भृकुं स

भृणुः, जि, (भू + गृन् ।) भवनशीलः । तत्-
पर्यायः । भविष्युः २ भविता ३ । इत्यमरः ।
३ । १ । २६ ॥ साधुभवनशीलः । इति
तट्टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, मनौ । ४ ।
१३५ ।

“चत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भृणुः कृशानपि कदाचन ॥”

“भृणुः, घनाशुरादिना वर्द्धनशीलः ।” इति
तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

भृसुतः, पुं, (भुवः पृथिव्याः सुतः ।) मङ्गलग्रहः ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, सूर्यसिद्धान्ते ।
२ । ५५ ।

“महत्वाच्छीघ्रपरिधेः सप्रमे भृगुभृसुतौ ॥”
सीतायाम् स्त्री ॥

भृस्तृणं, स्त्री, (भूलनं तृणं भुवस्तृणमिति वा ।
पारस्करादित्वात् सुट् ।) भृष्टणम् । इत्यमरः ।
२ । ५ । १६७ ॥ (यथा, मनौ । ६ । १४ ॥

“वर्जयेन्मधुमांसं च भौमानि कवकानि च ।
भृस्तृणं शिमुकञ्चैव स्नेहातकफलानि च ॥”

अस्य पर्यायगुणा यथा,—

“गुह्यवीजं च भृतीकं सुगन्धं गोमयप्रियम् ।

भृस्तृणं भवेच्छत्रा मालाढकमिवपि ॥

भृस्तृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं

लघु ।

विदाहि दीपनं रूचमनेत्रं मुखशोधनम् ।

अवृथं बहुविट्कश्च पित्तरक्तप्रदूषणम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भृसृक्, [शृ] पुं, (भुवं स्पृशतीति स्पृश् + क्तिन् ।)
मनुष्यः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १ ॥

भृस्वर्गः, पुं, (भुवि स्वर्ग इव अमरलोकधार-
णात् ।) सुमेरुपर्वतः । इति जटाधरः ॥

भृज, भृतिपुष्टोः । इति कविकल्प-
भृ लि टु डु च डमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-
अनिट् । लि-ङा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) भृति-

भैरणं पुष्टिः पोषणम् । लि ज “विभर्त्ति शशिनं
शम्भुर्विभृते जनकः सुतम् । टु भरथुः । डु
भृजिमम् । भादिपक्षे भृतिः पूरणम् । ज भरति
कुम्भमङ्गिर्जनः । भरते । इति दुर्गादासः ॥

भृकुंशः, पुं, (कुसि + अच् । कुसो भावदीपनम् ।
पृषोदरादित्वात् सख्य शत्वम् । भुवा कुशो भाव-
प्रकाश इङ्गितज्ञापनं यस्य । निपातनात् सम्प्र-
सारणम् ।) भृकुंशः । स्त्रीविश्वधारी नट-
पुरुषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

भृकुंसः, पुं, (चुरादौ पट् पुटेत्यादि दण्डकोक्तः
कुसिर्भाषार्थः । स्त्रीविश्वं धारयित्वा भुवः कुस-
यति पुरुषत्वमिति संज्ञात्वाङ्कारस्य अकारः
द्वस्वश्च वा । कुसि + अच् । यदा भुवा कुंस
इङ्गितप्रकाशो यस्य । निपातनात् सम्प्रसार-
णम् ।) भृकुंशः । स्त्रीविश्वधारी नटपुरुषः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

भृकुंसकः, पुं, (भृकुंस एवेति स्वार्थे कन् ।)

भृकुंशः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृगुप

भृकुटिः, स्त्री, (कुट कौटिल्ये इति कुट + इन् ।
भुवः कुटिः कौटिल्यं निपातनात् वा सम्प्रसार-
णम् ।) भृकुटिः । यथा,—

“रचितभृकुटिवन् नन्दिना द्वारि रहि ।”

इति भरतधृतहरविलासः ॥

भृकुटी, स्त्री, (भृकुटि । कटिकारादिति डीष् ।)
भृकुटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ भृकुटी-
कुटिलाननौ । इति मार्कण्डेयपुराणे देवी-
माहात्म्याच्च ॥

भृगुः, पुं, (तपसा भृज्यते पञ्चतपादिभिर्वेति ।
भृसृज + “प्रथिन्नादिभृसृजां सम्प्रसारणं सलो-
पश्च ।” उणा० १ । २६ । इति कुः सम्प्रसारणं
सलोपः, न्यङ्कादित्वात् कुत्वञ्च । यदा भृज्यतीति
क्विप् । भृक् ज्वाला तथा सहोत्पन्न इति उः ।)
मुनिविशेषः । स तु ब्रह्मणस्त्वचो जातः ।
(यथास्योत्पत्तिर्नामनिरुक्तिश्च महाभारते ।
१३ । ८५ । १०५—१०६ ।

“पुरुषा वपुषा युक्ताः स्त्रैः स्त्रैः प्रसवजैर्गुणैः ।

भृगित्वेव भृगुः पूर्वमङ्गरेभ्योऽङ्गिराभवत् ॥

अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् ।

सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद् भृगुः

सूतः ॥”

अस्य भार्या कर्दममुनिकन्या ख्यातिः । पुत्रः
घाता विधाता च । कन्या श्रीः । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ अपि च ।

सुनय ऊचुः ।

“कथितस्ते यदा सर्गः पृष्टः सूत त्वयाधुना ।

भृगुसर्गात् प्रभृत्येष सर्गो नः कथ्यतां पुनः ॥”

सूत उवाच ।

भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना श्रीः पूर्वमुदधेः
पुनः ।

तथा घाता विधाता च तस्यां जातौ भृगोः
सुतौ ॥

आयतिर्नियतिश्चैव मेरुकन्ये महाप्रभोः ।

धातुर्विधातुस्ते भार्ये यथोर्जातौ सुतायुभौ ॥

प्राणश्चैव नृकण्डुश्च मार्कण्डेयो नृकण्डुतः ।

ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्य द्युतिमान् सुतः ॥

ततो वंशो मुनिश्रेष्ठा विस्तरं भार्गवो गतः ।

इत्याद्ये बह्विपुराणे वरसर्गनामाध्यायः ॥ ॥

शिवः । शुक्रग्रहः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥

सानुः । यमदग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ अरण्य-

कण्टकयाग्निरिपास्योच्चदेशः । निरवलम्बन-

पर्वतादिपार्श्वः । आरङ्ग इति ख्यातम् ।

यस्मात् पतने अवस्थानक्रियाविशेषो नास्ति ।

अतएव भृगुपतनमित्यादिप्रयोगो दृश्यते । इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः । प्रपातः २ अतटः ३ ।

इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥ दरदृ ४ । इति जटाधरः ॥

पतनस्थानम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

भृगुपतिः, पुं, (भृगूनां तदंशगीयानां पतिः ।)

परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

गीतगोविन्दे । १ । १० ।

“केशवधृतभृगुपतिरूप ! जय जगदीश ! हरे ! ।

भृङ्गम्

तथा च मेघदूते । १ । ५६ ।

“हंसद्वारं भृगुपतियशो वर्त्म यत् क्रौञ्च-
रन्ध्रम् ।”

भृगुसुतः, पुं, (भृगोः सुतः ।) शुक्रः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ परशुरामश्च ॥

भृगुलापतिः, पुं, परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
भृगुणाम्पतिरित्यपि पाठः ॥

भृङ्गं, स्त्री, (विभर्त्तीति । डु-भृज् भरणे । “भृजः
कित् रुट् च ।” उणा० १ । १२४ । इति

गन् । स च कित् रुडागमश्च ।) लघम् ।
गुडत्वक् इति ख्यातम् । इत्यमरः । २ । ५ ।

१६ ॥ (यथा,—

“लक्ष्मणश्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गश्चैवन्तथोत्-
कटम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गः, पुं, (विभर्त्तानुरागमिति । भृज् + “भृजः
कित् रुट् च ।” उणा० १ । १२४ । इति गन् ।

स च कित् रुट् च ।) भ्रमरः । कलिङ्गपक्षी ।

इत्यमरः । २ । ५ । १६ । फिङ्गा इति भाषा ॥

(अस्य पर्याया धूम्याटशब्दे द्रष्टव्याः ।) अस्य

मांसगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफशुक्ल-

विवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ घिङ्गः ।

भृङ्गराजः । इति मेदिनी मे, १५ ॥ (यथास्य

पर्यायः ।

“भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पतङ्ग मार्कवम् ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तथा च पर्यायान्तरम् ।

“भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।

अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरङ्गनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भृङ्गारः । भृङ्गरोलः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृङ्गकः, पुं, (भृङ्ग । संज्ञायां कन् ।) राजवासन-

पक्षी । यथा,—

“अथ भृङ्गो भृङ्गराजो भृङ्गको राजवासनः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

भृङ्गजं, स्त्री, (भृङ्ग इव जायत इति । जन
+ डः ।) अगुरु । इति रत्नमाला ॥ (गुण-
श्चास्यागुरुशब्दे विहिताः ॥)

भृङ्गजा, स्त्री, (भृङ्गज + स्त्रियां टाप् ।) भार्गवी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गपर्णिका, स्त्री, (भृङ्ग इव काष्ठायां भृङ्गवर्णं
पर्णमस्याः इति डीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप् ।

अत इत्वञ्च । ईकारस्य द्वस्वत्वम् ।) सूक्ष्मला ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

भृङ्गप्रिया, स्त्री, (भृङ्गाणां प्रिया । प्रचुर-
मधुत्वात् ।) माधवीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भृङ्गमूलिका, स्त्री, (भृङ्गस्य भृङ्गराजस्यैव मूल-
मस्याः कः । अजातिवचनत्वात् टाप् । कापि

अत इत्वञ्च ।) भ्रमरच्छली । इति राज-

निर्घण्टः ॥

भङ्गसो

भङ्गारी

भङ्गो

भङ्गरजः, पुं, (भङ्गान् रजयतीति अन्तर्भूत-
रथर्थाद् रजोऽच् । एषोदरादित्वात् न
लोपः ।) भङ्गराजः । इति भावप्रकाशः ॥
(यथा,—

“भङ्गरजत्रिफलोत्पलशारि-
लौहपुरीषसमन्वितकारि ॥”

इति वैद्यकचक्रपागिसंग्रहे चूडाधिकारे ॥)
भङ्गरजाः, [स्] पुं, (रजयतीति । अन्तर्भूत-
रथर्थात् रज्जे “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ ।
१८८ इति असुन् । ततो “रजेच् ।” ६।४।२६ ।
इति नलोपः । ततो भङ्गाणां रजाः रज्जकः ।
अथवा भङ्ग इव कृष्णवर्णं रजः परागोऽस्य ।)
भङ्गराजः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

भङ्गराजः, पुं, (भङ्ग इव राजते इति । भङ्ग + राज्
+ अच् । द्रव्यद्वारेण भङ्गवत् केशकृष्णोकरणा-
त्तथात्वम् ।) चुपविशेषः । केसुरिया इति वङ्ग-
भाषा । मेगरिया इति हिन्दीभाषा । तत्-
पर्यायः । केशराजः २ भङ्गः ३ पत्तङ्गः ४
मार्करः ५ । इति रत्नमाला ॥ भङ्गाङ्गः ६ केश-
रञ्जनः ७ पिष्टप्रियः ८ अङ्गारकः ९ केश्यः १०
कुन्तलवर्द्धनः ११ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरञ्जनत्वम् । कफा-
मण्डोपश्लेष्मनाशित्वम् । तत्र नीलो रसायनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भङ्गराजो भङ्गरजः मार्करो भङ्ग एव च ।
भङ्गारकः केशराजो भङ्गारः केशरञ्जनः ॥
भङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफघातशुत् ।
केश्यस्त्वच्यः क्षमिन्वासकारुण्योयामयापहृत् ॥
दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्ति-
जित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पक्षिविशेषः । (यथा, महाभारते ॥१०८॥७।
शकुनेश्च विचित्राङ्गेः कूजङ्गिर्विविधा गिरः ।
भङ्गराजैस्तथा हंसैर्दीर्घहैर्जलकुक्कुटेः ॥”)
अमरः । इति मेदिनी । जे, ३४ ॥ यज्ञभेदः ।
इति धरणिः ॥

भङ्गरिटिः, पुं, (भङ्ग इव रटति इति । भङ्ग + रट्
+ इन् । एषोदरादित्वादिकारागमः ।) शिव-
हारपालः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भङ्गरीटः, पुं, (भङ्गरिटि । एषोदरात् ईत्वम् ।)
शिवहारपालः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भङ्गरोलः, पुं, (भङ्ग इव रौति । भङ्ग + रु +
वाहुलकात् ओलच् । अस्य भङ्गतुल्यशब्दत्वा-
त्तथात्वम् ।) कीटविशेषः । भीमरुल इति
भाषा । तत्पर्यायः । विषष्टका २ वरोलः ३
हृणष्टपदः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गवल्गमः, पुं, (भङ्गाणां वल्गमः प्रियः ।) धारा-
कदम्बः । भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गवल्गमा, स्त्री, (भङ्गाणां वल्गमा ।) भूमिजम्बूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गसोदरः, पुं, (भङ्गाणां सोदरस्तुल्यः ।) केश-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गानन्दा, स्त्री, (भङ्गाणामानन्दो यस्याः
पञ्चमी तत्पुरुषः । भङ्गाणां आनन्दा आनन्द-
करी वा ।) यूथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
भङ्गाभीष्टः, पुं, (भङ्गाणां अभीष्टः प्रियः । मधु
बाहुल्यात् ।) आनन्दवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तन्मुकुलफलयोः स्त्री ॥

भङ्गारं, स्त्री, (भृञ् धारणपोषणयोरिति । भृ +
“भङ्गारभङ्गारौ ।” उणा० ३ । १३६ । इति
आरन् निपातनात् गुन् गुक् च ।) लवङ्गम् ।
सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गारः, पुं, (भृ + आरन् गुम् गुक् च । अथवा
“भङ्गं जलमियर्त्तनेनेति ।” भङ्गं + ऋ + करणे
घञ् । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ॥ स्वर्णघटित-
वारिपात्रम् । (यथा मार्कण्डेयपुराणे ॥८२०॥
“नाथ पश्यामि ते ह्यत्र भङ्गारमथवा पुनः ॥”)
तत्पर्यायः । कनकालुका २ इत्यमरः ॥ गुडुकः
३ गुडुकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ भङ्ग-
राजः । इति जटाधरः ॥ अथ भङ्गारोद्देशः ।
“राज्ञोऽभिवेकपात्रं यद्भङ्गार इति तन्मतम् ।
तद्वद्वा तस्य मानमाकृतिश्चापि चाद्यथा ॥
सौवर्णं राजतं भौमं तान् स्थाटिकमेव च ।
चान्दनं लौहजं शार्ङ्गमेतदष्टविधं मतम् ॥
भासुदिङ्गवसप्ताष्टरुद्रलोकसुरोन्मिताः ।
अष्टावष्टौ समाख्याता आयामपरिणाहयोः ॥
द्विचतुर्वाणवेदाश्चिवायसप्ताष्टरुद्रिताः ।
यथाक्रमं समुद्दिष्टमादित्यादिदशा भवाम् ॥
पद्मरागस्तथा वज्रं वेदूथ्यमौक्तिकस्तथा ।
गौलं मारकतश्चैव सुक्ता च सप्त कीर्तिताः ॥
भङ्गारसप्तके न्यास्या न भौमो मणिमर्हति ।
कानकं न्यस्यं वापि सर्वेषामुपयुज्यते ॥
कानकान् चित्तीशानां न्यस्यं सार्वयोगिकम् ।
शङ्खपद्मेक्षकङ्कारं प्रत्यक्षं विन्यसेत् क्रमात् ॥
चतुर्विधानां भूपानां चान्द्रः सर्वत्र प्रस्यते ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं चन्दनमुच्यते ।
एतेषां सलिलैः सेक्यतुर्णां स्यान्महीभुजाम् ॥
मल्ली पद्मश्च नीलश्च तथा हृष्णापराजिता ।
एषां पुष्पाणि केशेषु चतुर्जातिमहीभुजाम् ॥
ह्रीरकं पद्मरागश्च वेदूथ्यं नीलमेव च ।
चत्वारो मणयो धेयास्तुर्णां सेचनान्मसि ॥
इत्थं निश्चित्य यः कुन्थान् नृपतिः सेकमात्मनः ।
स चिरायुर्भवेद्भोगी इतोऽन्यस्त्वन्यथाचरन् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ भङ्गारोद्देशः ॥

भङ्गारिः, स्त्री, (भङ्गं भङ्गवद्गन्धं भङ्गतीति । भृ +
इन् ।) केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भङ्गारिका, स्त्री, (भङ्ग + ऋ + “कर्मण्यश्” ३ ।
२ । १ । इति अण् । भङ्गारः ततः कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) भिल्लिका । यथा,—
“भिल्लिका भिल्लिका वर्षकरी भङ्गारिका
च सा ।”

इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥

भङ्गारी, स्त्री, (भङ्गमियर्त्तं रूपेणानुकरोति
“कर्मण्यश्” ३ । २ । १ । इति अण् । भङ्गार-

स्ततः गौरादित्वात् डीप् । रस्य लत्वे भङ्गाली
च ।) भिल्ली इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥

भङ्गाङ्गः, पुं, (भङ्गमाङ्गयते सङ्गते इति । आ +
ङ्गे + कः ।) जीवकः । भङ्गराजः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विष्टतिरस्य जीवकभङ्गराजशब्द-
योर्जातया ॥

भङ्गाङ्गा, स्त्री, (भङ्गमाङ्गयते सङ्गते । भङ्ग + आ
+ ङ्गे + कः स्त्रियां टाप् ।) अमरच्छल्ली । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गिः, पुं, (विभर्त्तीति । भृ + बाहुलकात् गिक्
शुट् च ।) भङ्गी । यथा,—

“प्राप्ता गणाधिपत्यं त्वं नाम्ना भङ्गिरिति
स्तुतः ।”

इति वामनपुराणे ४५ अध्यायः ॥

भङ्गिणी, स्त्री, (भङ्गवत् वर्णं अस्या अस्तीति
इनिः । डीप् ।) वटीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भङ्गी, स्त्री, (भृ + गक् + शुट् + गौरादित्वात्
डीप् ।) अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गी, [न्] पुं, (भङ्गः भङ्गवद्गन्धोऽस्यास्तीति ।
इनिः ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिव-
हारपालविशेषः । तत्पर्यायः । भङ्गेरिटिः २
भङ्गरीटः ३ शूलः ४ नाडीदेहः ५ अस्थिविग्रहः
६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भङ्गरिटिः ७ । इति
भूरिप्रयोगः ॥ तस्य जन्मकारणं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“रतिमात्रेण नोमायां मत्पुत्रः संभविष्यति ।
महामैथुनसंख्यागात् स्यादपुत्री च पार्वती ॥
तस्मादहन्तु देवानां वचनाद्ब्रह्मणस्तथा ।
त्यस्य महामैथुनन्तु किन्त्वेनं कुरुतामराः ! ॥
येन मे सुमहत्तेजो महामैथुनकारणम् ।
धार्यं तेजस्विनं देवमानयन्त्वमरास्तु तम् ॥
यो निष्कम्पो निष्कारो भूत्वा तेजो यही-
ष्यति ।

तस्मै वदन्तु त्रिदशास्त्यस्य तेजः प्ररीरजम् ॥”

श्रीश्री उवाच ।

“वृषध्वजवचः श्रुत्वा देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।
हरतेजोयहायाथ वीतिहोत्रं ययुर्द्विधा ॥
अथ ब्रह्माणमामन्त्रं तथानुज्ञाप्य पावकम् ।
सेन्ना देवगणाः सर्वे हरस्तुचुरिदं वचः ॥”

श्रीदेवा ऊचुः ।

“एष वैश्वानरः श्रीमान् भूरितेजोमयो बली ।
महामैथुनवीजन्तु त्वत्तेजः संग्रहीष्यति ॥
इत्युक्त्वा त्रिदशाः सर्वे वीतिहोत्रं पुरःस्थितम् ।
तस्मै निदेशयामासुः शम्भवे सर्वहेतवे ॥
ततः षडङ्गं स्वं रेतो यादिते दहनानने ।
उसस्पर्जं महाबाहुर्महामैथुनकारणम् ॥
अमावस्येन्यमानस्य तेजसः प्रशभट्भतः ।
अणुद्वयमतिस्वल्पं गिरिप्रस्थे पपात ह ॥
तयोः कारणयोः सद्यः सम्भूतौ शङ्करात्मजौ ।
एको भङ्गसमः हृष्णो भिन्नाञ्जननिभोऽपरः ॥
भङ्गी तस्य तदा ब्रह्मा नाम भङ्गीति चाकरोत् ।

महाकालैकैरुपस्य महाकालेति लोकभृत् ॥
ततस्तौ लालयामास शङ्करः प्रमथोत्करैः ।
अपर्णया चापि तथा क्रमात्तावभिवर्द्धितौ ॥
प्रवृद्धौ तौ महात्मनौ हरौमाप्रतिपालितौ ।
क्रमाङ्गणेशौ कृत्वा तौ हरौ द्वारि व्ययोजयत् ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥
तस्य वानरमुखत्वकारणं तच्छापेन हरपाञ्च
ल्लोच्चापिमनुष्यजन्मग्रहणं यथा,—
“यदा सा नर्मणे याता गौरी सरहरा-

न्तिकम् ।

तदा भृङ्गिमहाकालौ द्वाःस्यौ द्वारि प्रतिष्ठितौ ।
नर्मावसाने सा देवी सुक्तधम्मिल्लवन्धना ।
निःसृता रतिसङ्केतशालाया जलजानना ॥
तां निःसरन्तीं सहसा तथाभूतामनिन्दिताम् ।
अयोध्यां वीक्षितुं चात्मेष्टुं ध्वजमृते प्रियम् ॥
ददर्शतुर्महात्मनौ नातिहृष्टात्ममानसौ ।
भृङ्गी चापि महाकालः प्राप्तकालश्च कोपतः ॥
दृष्ट्वा तौ मातरं दीनौ तदा भूतावधोमुखौ ।
चिन्ताञ्च जग्मतुस्तीव्रां निश्वसतुरुत्तमम् ॥
तौ पश्यन्तौ तदा देवी ददर्श हिमवतुसुता ।
कुपोप च तदापर्णा वाक्यञ्चेतदुवाच ह ॥
एवमुक्तान्तु मां कस्मादसम्भ्रामपश्यताम् ।
भवन्तौ तनयौ शुद्धौ ह्रीमय्यादाविवर्जितौ ॥
तस्मादिदमममय्यादां भवन्तौ निरपन्नपौ ।
अकुर्वन्तां ततो भूयाङ्भवतोर्जन्म मानुवे ॥
मानुषीं योनिमासाद्य समावेक्षणदोषतः ।
भविष्यतो भवन्तौ तु शाखाष्टगमुखौ सुवि ॥
तौ प्राप्तदुःखौ तु तदा विमनस्कौ हराम्भजौ ।
प्रापं तस्या न सेहाते प्रोचतुश्चेदमद्रिजाम् ॥
नियोजितौ यथा द्वारि महेष्टेन त्वया सह ।
तथा नियोगं कुर्वन्तौ तिरावो द्वारि संयतौ ।
हृष्टाग्निःसरणं गेहात्तवेव न हि युज्यते ॥
तस्मात्तत्र प्रतीकारं शृणु मातरनिन्दिते ॥
त्वं मानुषी चितौ भूया हरौ भवतु मानुषः ॥
मानुषस्य हरस्यावां जायायां हरतेजसा ।
भवत्याश्चापि मानुष्या भविष्यावस्तथोदरे ॥
अथ काले यतीते तु सर्वज्ञो वृषभध्वजः ।
नङ्गावि कर्म ज्ञात्वेव मानुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठादहो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तुसुता जाता ततः पूषाङ्गयोऽभवत् ॥
पूषाः पुत्रोऽभवत् पौण्ड्रः सर्वप्रास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो वृषो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्रहीनो राजाभूत् पौण्ड्रो वृषतिसत्तमः ।
शेषे वयसि संप्राप्ते भार्याभिस्तिष्ठभिः सह ॥
पौण्ड्रः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पर्थतोषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
ब्रह्मोवाच ।

शृणु पौण्ड्र ! यथा भावी पुत्रस्तव कुलोद्भवः ।
तदहं ते वदिष्यामि भार्याभिस्तत् समाचर ॥
इदं फलं गृह्णाण त्वं मया दत्तं वृषोत्तम ! ।
अजीर्णं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।

आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् ! भार्याभिस्तिष्ठभिः सह ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भौरुभिः ।
हरं यष्टुं समारम्भे भक्त्या परमया युतः ॥
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगत्पतिः ।
पौण्ड्रस्य वृषतेः सम्यक् प्रससादार्थसिद्धये ॥
ततः पुत्रार्थिनं भूयं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते कृत्वेदं तमुवाच ह ॥

इत्थर उवाच ।

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य वृषते ! त्रिधा ।
भोजयेत्ताः स्वजायास्तं प्रहृष्टः सुखमानसः ॥
एकस्या जठरे शीर्षे भार्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागे भविष्यति ।
अथो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ॥
ततः खण्डत्रयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ।
योजयिष्यति पश्चात्ते पुत्र एको भविष्यति ॥
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ।
तत्क्षणात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं वृषगार्दूल ! गर्भाश्चाप्याहिताः

शुभाः ।

सम्युक्ते गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च खण्डत्रयं पौण्ड्रो यथास्थानं नियोज्य च ॥
एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्रो यजायत ।
तस्य शीर्षे तदा राजन् ! सहजेन्द्रकला शुभा ॥
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्वैः पुरोहितैः ।
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रसमप्रभः ॥
एवं तिष्ठणाम्भानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्रास्त्रकनामाभूत् प्रथितो देवलोकयोः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

“अवतीर्णं महादेवे पौण्ड्रजायासु खेच्छया ।
मानुषेण प्रमाणेन तेन सम्भूतसरद्वये ।
गिरिजापि ककुत्स्थस्य राज्ञो भार्यास्वजायत ॥”
“इक्ष्वाकुवंशजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्त्रिका ॥
सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिव्रतभा ।
पुत्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ।
निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत् ॥
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्याया ।
पार्वत्यापि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह ॥
सा मनोन्मथिनी देवी सुपुत्रे तनयां शुभाम् ।
तां दृष्ट्वा हारसंयुतां शरज्ज्योत्स्नोपमां

शुभाम् ॥

ककुत्स्थो भार्याया सार्द्धमवन्तसुदितोऽभवत् ॥
तेनैव हारचिह्नेन तस्या तारावतीति वै ।
नाम्नाकरोत् पिता काले यथोक्ते वृषसत्तम ! ॥
तस्यास्तु यौवनेऽहं दृष्ट्वा राजा सुतैः सह ।
ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयम्बरम् ।
स्वयं सा पार्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम् ॥
इति स्वयं महादेवो मानुषीं योनिमाश्रितः ।

पार्वती च स्वयं जाता नरयोनावनिन्दिता ॥
यथा भृङ्गी महाकाल एतयोरभवत् सुतः ।
तथा त्वं शृणु राजेन्द्र ! कथयामि समुद्भवम् ॥
अथोमया समं देवो विद्यता चन्द्रशेखरः ।
व्याजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रतितं वृष ! ॥
दृष्ट्वा चरन्तीं तामुमायाः सङ्ग्रीं गुणैः ।
सञ्चलचणसम्पूर्णं माधवस्यैव माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा न्यगददेवीं गौरीं वृषभकेतनः ।
इयं ते मानुषी मूर्तिः प्रिये ! तारावतीति या ॥
भृङ्गी महाकालयोस्ते जन्मने विहिता स्वयम् ।
त्वत्तो ह्यनन्यकान्तोऽहं नान्यां गन्तुमिहोत्-

सहे ॥

त्वत्सिदानो स्वयच्छास्यां मूर्तिग्रां प्रविश
भाविनि ! ॥

तत उत्पादयिष्यामि महाकालश्च भृङ्गिमम् ॥
श्रीदेयुवाच ।

ममैव मानुषी मूर्तिरियं वृषभकेतन ! ।
विश्रामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥
ततः सापर्णयाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवामबन्धुदा ॥
कामावसाने तस्यान्तु सदोजातं सुतद्वयम् ।
अभवन् वृषगार्दूल ! तथा शाखाष्टगाननम् ॥
ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदो वचनान् वृष ! ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भौरोः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालसङ्ग्रहः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रे तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः ॥
अन्यांश्च सर्वसंस्कारान्नारदो मुनिसत्तमः ।
चकार क्रमशो वाक्याच्चन्द्रशेखरभूयतः ॥”
इति कालिकापुराणे ४७ । ४८ । ४९ अध्यायेभ्यः
संकलितम् ॥ तस्य जन्मनः प्रकारान्तरं यथा,
वेण उवाच ।

प्रपद्ये देवमीशानं त्वामजं चन्द्रभूषणम् ।
महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगतः पतिम् ॥
अथेनमब्रवीद्देवस्तेलोक्याधिपतिर्भवः ।
आश्विनकरश्चास्य वाक्यविद्वाक्यसुत्तमम् ॥
अहो तुष्टोऽस्मि ते राजन् ! स्ववेगानेन सुव्रत ! ।
बहुनात्र किमुक्तेन मत्समीपे वसिष्यसि ॥
उषित्वा सुचिरं कालं मम गात्रोद्भवः पुनः ।
असुरो ह्यन्यको नाम भविष्यति सुरान्तकत् ॥
हिरण्यचक्रगृहे जन्म प्राप्य वृद्धिं गमिष्यसि ।
पूर्वाधर्मेण घोरेण वेदान्दाकृतेन च ॥
साभिजाघो जगन्मातुर्भविष्यति यदा तदा ।
देहं श्रूलेन हत्वा ते पातयिष्यामि साध्विमम् ॥
तत्राप्यकल्मषो भूतः स्तुत्वा मां भक्तितः पुनः ।
प्राप्त्वा गणाधिपत्यं त्वं नाम्ना भृङ्गिरिति स्मृतः ।
मत्सन्निधाने स्थित्वा त्वं ततः सिद्धिं गमिष्यसि ॥”
ततः कालान्तरे अन्वककृतस्त्वानन्तरं महा-
देववाक्यम् यथा,—
“सिद्धोऽसि दानवपते ! परितुष्टोऽस्मि तेऽन्वक ! ।
वरं वरय भद्रं ते यमिच्छसि विनाम्बिकाम् ॥

भृतिः

अन्वक उवाच ।

अम्बिका जननीं मह्यं भगवांस्त्र्यम्बकः पिता ।
वन्दामि चरणौ मातुर्वन्दनीया ममाम्बिका ॥
वरदोऽसि यदीशान ! तदुयातु विलयं मम ।
शारीरं मानसं वागजं दुष्कृतं दुर्विचिन्तितम् ॥
तथा मे दानवो भावो ह्यपयातु महेश्वर ! ।
स्थिरा स्यात्तव भक्तिस्तु वरमेतं प्रयच्छ मे ॥
महेश्वर उवाच ।

एवं भवतु दैत्येन्द्र ! पापं ते यातु संचयम् ।
सुतोऽसि दैत्यभावाच्च भङ्गी गणपतिर्भव ॥
इत्येवमुक्त्वा वरदः श्रुत्वाग्वादवतार्य तम् ।
निर्माव्य निजहस्तं चक्रं निर्व्रणमन्वकम् ॥
ततः स्वदेहतो देवान् ब्रह्मादीनाञ्चुहाव सः ।
ते निश्चेरुर्महात्मानो नमस्यन्तस्त्रिलोचनम् ॥
गणान् स नन्दी चाहूय सन्निवेश्य तदग्रतः ।
भङ्गिणं दर्शयामास ब्रुवन्नघोऽन्यकेति हि ॥
ते दृष्ट्वा दानवपतिं संशुष्कपिष्टितं रिपुम् ।
गणाधिपत्यमापन्नं प्रशशंसुर्वृषध्वजम् ॥

इति वामनपुराणे १४८।४५।६७ अध्यायेभ्यः
सङ्कलितम् ॥

भङ्गीफलः, पुं, (भङ्गाः अतिविषायाः फलमिव
फलं यस्य ।) आम्नातकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भङ्गीशः, पुं, (भङ्गिणो भङ्गेर्वा ईशः ।) महा-
देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

भङ्गेरिटिः, पुं, (भङ्गे भङ्गविषये रिटति । अभि-
लषतीति । भङ्गे + रिट् कर्त्तरि इः । अलुक्
समासः ।) भङ्गी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गेष्टा, स्त्री, (भङ्गाणामिष्टा ।) दृतकुमारी ।
भार्गी । तरुणी । काकजम्बूः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भज ईं ड भर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक० सेट् ।) भर्जनं पाकविशेषः । ईं
भक्तः । ड भर्जते तण्डुलान् जनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

भञ्जनः, पुं, (भञ्जन्ते तण्डुलादयोऽस्मिन्निति ।
भञ्ज् + “भूस्वधूभञ्जिभ्यश्चङि” उणा०
२ । ८० । इति क्युन् ।) अम्बरीषः । इति
उणादिकोषः । भाजना खोला इति भाषा ॥

भतः, त्रि, भरणीयः । इत्याङ्कितत्वम् । पुष्टः ।
इति भृधानोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भतकः, पुं, (भियते इति । भृ + कर्मणि क्तः ।
ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, भृतेन वेतनेन उपजीव-
तीति कन् ।) वेतनोपजीविककर्मकर्त्ता । तत्-
पर्यायः । भृतिभुक् २ कर्मकरः ३ वैतनिकः ४ ।
इत्यमरः । २।१०।१५ ॥ (यथा; मनौ ३।१५६।
“भृतकाध्यापको यच्च भृताध्यापितस्तथा ॥”)

भृतिः, स्त्री, (भियते अनयेति । भृ + क्तिन् ।)
वेतनम् । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ मूलम् ।
भरणम् । इति मेदिनी । ते, ४२ ॥ भृतिर्वेतनं
कृतकर्मणि दत्तम् । तत्तु सप्तविधदत्तान्तर्गत-
दत्तविशेषः । यथा नारदेन च । दत्तं सप्त-

भृत्याः

विधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य
दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।

“पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुक्लानुग्रहार्थं दत्तं दानविदो विदुः ॥”
इति मिताक्षरा ॥

भृतिभुक्, [ज] पुं, (भृत्या भृङ्क्ते उपजीवतीत्यर्थः ।
भृज् + कर्त्तरि क्तिप् ।) भृतकः । इत्यमरः ।
२ । १० । १५ ॥

भृत्यः, पुं, (भियते इति । भृ + “भृजोऽसंज्ञा-
याम् ।” ३ । १ । ११२ । इति क्यप् । “इस्यस्य
पिति क्ति तुक् ।” ६ । १ । ७१ । इति तुगा-
गमश्च ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥
(तथास्य पर्यायान्तरम् ।

“परिकर्म्म परिचरः सहायः परिचारकः ।
प्रेष्यो भृत्य उपस्थाता सेवकोऽभिषवोऽनुगः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

सूत उवाच ।

“भृत्या बहुविधा ज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ।
नियोक्त्या यथार्थेषु त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥
भृत्यपरीक्षणं वक्ष्ये यस्य यस्य हि यो गुणः ।
तमिमं संप्रवक्ष्यामि यद्यदा कथितानि च ॥
यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते
तुलाध्वजश्चेदन्तपापेन ।
तथा चतुर्भिर्भृत्यैः परीक्ष्यते
श्रुतेन शौलेन कुलेन कर्मणा ॥”

कुलश्रीलगुणोपेतः सत्यधर्मपरायणः ।
रूपेण सुप्रसन्नश्च रात्र्याध्यक्षो विधीयते ॥
मूल्यरूपपरीक्षाकृद्भवेदन्तपरीक्षकः ।
बलाबलपरिज्ञाता सेनाध्यक्षो विधीयते ॥
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी प्रमाथी च प्रतीहारः स उच्यते ॥
मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
सर्वशास्त्रसमालोकी ह्येष साधुः स लेखकः ॥
बुद्धिमान् मतिमांश्चैव परचित्तोपलक्षकः ।
क्रूरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥
समस्तकृतशास्त्रज्ञः पण्डितोऽथ जितेन्द्रियः ।
शौर्यवीर्यगुणोपेतो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥
पितृपैतामहो दक्षः शास्त्रज्ञः सत्यवाचकः ।
शौचयुक्तः सदाचारी रूपकारः स उच्यते ॥
आयुर्वेदज्ञताभ्यासः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ।
आर्यश्रीलगुणोपेतो वैद्य एष विधीयते ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
आशीर्वादपरो नित्यमेध राजपुरोहितः ॥

इति गारुड ११२ अध्यायः ॥

भृत्या, स्त्री, (भियतेऽनया भरणमिति वा । भृ +
“संज्ञायां समजनविदुपतमनविदुषु शीह
भृजिणः ॥” ३ । ३ । ६६ । इति क्यप् । स्त्रियां
टाप् ।) वेतनम् । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥
(भरणक्रिया । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८४ । १६ ।

“आसन्निधून् हृतस्वसोमयो भून्थ
एषां भृत्यान्धधत्त जीवात् ॥”)

भृ

भृमिः, पुं, (भ्रमति भ्राम्यति वेति । भ्रम् + “भ्रमेः
संप्रसारणश्च ।” उणा० ४।१२० । इति इन् कित्
सम्प्रसारणश्च ।) वायुविशेषः । घूरणा वातास
इति भाषा । जलादिभ्रमणम् । इत्युणादि-
कोषः ॥ (त्रि, कर्मनिर्वाहकः । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । ३२ । १६ ।

“आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां

भृमिरस्युचित्तन्मत्तानाम् ॥”

“भृमिर्भ्रामकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः ।” इति
तद्भाष्ये सायनः ॥ भ्रमणश्रीलः । यथा, ऋग्-
वेदे । ३ । ६२ । १ ।

“इमा उवां भ्रमयो मन्यमाना

युवावते न तुज्या अभूवन् ॥”

“भ्रमयः भ्रमणश्रीलाः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
वीणाविशेषे स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । १० । ३४ । १ ।

“अग्रयो न शुशुचाना ऋजीषियो भृमिं
धमन्तो अपगा अटुलत ॥”

“यद्वा, भृम्याख्यो वीणाविशेषस्तं धमन्तो वाद-
यन्तः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

भृश, इर् य उ अद्यःपते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर् अभृशत्
अभर्शन् । पुषादित्वात्त्रित्व उ इत्यन्ये । य भृश्यति
भृश्यत्परिपताकिनीति हलायुधः ॥ उ भर्शत्वा
भृष्टा । इति । दुर्गादासः ॥

भृशं, स्त्री, (भृश्यति प्राचुर्येण वर्जते इति भृश +
कः ।) अतिशयः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः ।
१ । ७० ॥ (यथा, भारवौ । ११ । ४६ ।

“भृशमाराधने यत्तः स्वाराध्यस्य मरुत्वतः ॥”

भृशम्, अ, (भृश + कः ।) प्रकर्षार्थः । सुहृरर्थः ।
शोभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

भृशत्, [ट्] पुं, पाषाणः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृष्टः, त्रि, (भ्रस्ज् + कर्मणि क्तः ।) जलोपसेकं
विना पक्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ भाजा इति
भाषा ॥

भृष्टतण्डुलः, पुं, (भृष्टासौ तण्डुलश्चेति कर्म-
धारयः ।) भर्जनविशिष्टधान्यनिकरः । चाल
भाजा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
“सुगन्धिः कफहारुचः पित्तलो भृष्टतण्डुलः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

भृष्टयवः, पुं, (भृष्टासौ यवश्चेति ।) भर्जन-
विशिष्टयवः । यवभाजा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । धानाः २ । इत्यमरः ॥ वाटुकम् ३ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणा धानाशब्दे
द्रष्टव्याः ॥

भृष्टान्नं, स्त्री, (भृष्टं अन्नम् ।) भृष्टतण्डुलः ।
सुडि इति भाषा । तत्पर्यायः । कुहुरम् २
न्यायम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भृष्टिः, स्त्री, (भ्रस्ज् + भावे क्तिन् ।) भर्जनम् ।
शून्यवाटिका । इति मेदिनी । टे, २५ ॥

भृ गि भृतौ । भृजि । भर्त्सि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-पर०-सक०-सेट् ।) गि भृणाति भूयः ।
भूर्यः । भञि भर्जने । इति दुर्गादासः ॥

भेत्ता

भेकः, पुं, (विभेति इति । भी + “इण्भीका-
पाश्र्वत्यतीति ।” उणा० । ३ । ४३ । इति कन् ।
जन्तुविशेषः । व्याड् इति भाषा । तत्-
पर्यायः । मण्डूकः २ वर्षाभूः ३ शालूरः ४
जवः ५ दर्दुरः ६ । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ वृष्टिभूः
७ शालूरः ८ । इति तट्टीका ॥ जवज्जमः ९
यज्जः १० जवगः ११ शल्लः १२ नन्दनः १३
गूढवच्चाः १४ अजिङ्गः १५ जिह्मोहनः
१६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दकः १७ कृता-
लयः १८ रेकः १९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मण्डः
२० हरिः २१ लुलुकः २२ । कचित् पुस्तके
लूलकोऽपि पाठः । शालूकः २३ कटुरवः २४ ।
अस्य मांसगुणाः । सद्योवल्करत्वम् । अम-
लद्वाहप्रमेहक्षयकुलच्छर्दिनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ भेघः । इति मेदिनी । के, ३० ।
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५ । १ ।
“संवृणुतेऽद्रीनुदधिर्निर्दाघनद्यो न भेकमपि ॥”)

भेकटः, पुं, (भेक इव टलति । भेक + टल + डः ।)
मत्स्यभेदः । यथा । तुल्यौ भेकटवेकटौ । इति
द्विरूपकोषः ॥

भेकनिः, पुं, मत्स्यविशेषः । भाङ्गन इति भाषा ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृढ-
त्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-
वल्लभः । भेकलिः । इति च पाठः ॥

भेकपर्णी, स्त्री, (भेकाकृति पर्णमस्याः ङीष् ।)
मण्डूकपर्णी । इति केचित् ॥ (यथा,—
“तत्सर्वं कन्यकाद्रावेर्मह्येद्वावयेत्तथा ।
भेकपर्णीरसेनैव गुञ्जादयवटीं हिताम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे दृढत्वोपनाथ-
रसे ॥)

भेकमुक् [ज्] पुं, (भेकं सुङ्क्ते इति । भुज् +
क्विप् । सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भेक्री, स्त्री, (भेक + “जातेरस्त्रीविषयादयोप-
धात् ।” ४ । १ । ६३ । इति ङीष् ।) भेकप्रिया ।
तत्पर्यायः । शिली २ गण्डपदी ३ वर्षाभी ४
इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ अथ्येऽप्रीवन्तभेक-
पर्याया एतदाचकाः । मण्डूकपर्णीवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥ (यथास्याः पर्यायान्तरम् ।
“भेकौ मण्डूकपर्णी च मण्डूकी मूलपर्यायौ ॥”
इति रत्नमालायाम् ॥)

भेङ्, पुं, (भी + बाहुलकात् डः । अस्यत्वम् न
गुणत्वं च ।) भेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ ।
अस्य भाषा भेङ्गा ॥

भेङ्गी, स्त्री, (भेङ् + ङीष् ।) भेङ्गभार्या । अवी ।
अस्या दुग्धगुणाः ।

“आकिकं लवणं खादु स्निग्धोष्णश्चाश्मरीप्रणुत् ।
अह्वयं तर्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ॥
गुरुकासेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

भेत्ता, [ऋ] त्रि, (भिनत्तीति । भिद + ळच् ।)
भेदकर्ता । यथा, अवधारतत्वे ।

“कुट्टालप्राणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपतः ॥”

भेदः

भेदः, पुं, (भिद + घञ् ।) शत्रुवशीकरणोपाय-
चतुष्टयान्तर्गततृतीयोपायः । तत्पर्यायः ।
उपजापः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥ परतो
विज्ञेय आत्मसात् करणं भेदः । इति भरतः ॥
तद्विशेषो यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“परस्परं ये दुष्टाः क्रुद्धा भीतावमानिताः ।
तेषां भेदं प्रयुज्जीत भेदसाध्या हि ते मताः ॥
ये तु येनैव दोषेण परस्मान्नापि विभ्यति ।
ते तु तदोषपातेन भेदनीया भृशं ततः ॥
आत्मीयां दर्शयेदाशां परस्मादर्शयेद्भयम् ।
एवं हि दर्शयेद्भिन्नान् यथावदवशमानयेत् ॥
संहता हि विना भेदं शक्रेणापि सुदुःसहाः ।
भेदमेव प्रशंसन्ति तस्मान्नयविशारदाः ॥
स्वमुखेनायवेद्भेदं भेदं परमुखेन च ।

परीक्ष्य साधु मन्यते भेदं परमुखाच्छ्रुतम् ॥
भेद्याः स्वकार्यसुद्दिश्य कुशलैर्ये हि भेदिताः ।
भेदितास्ते विनिर्दिष्टा नैव राजार्थवादिभिः ॥
अन्तःकोपो वह्निःकोपो यत्र स्यातां मही-
क्षिताम् ।

अन्तःकोपो महान्स्त्रज नाशकः पृथिवीक्षिताम् ॥
सामन्तकोपो बाह्यस्तु कोपः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
महिषीयवराणाभ्यां तथा सेनापतेर्वृष ! ॥
अमात्यमन्त्रिणाञ्चैव राजपुत्रात्तथैव च ।
अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो दारुणः पृथिवीक्षिताम् ॥
बाह्यकोपो समुत्पन्ने सुमहत्यपि पार्थिवः ।

शुद्धान्तस्तु महाभाग ! शीघ्रमेव जयी भवेत् ॥
अपि शक्रसमो राजा अन्तःकोपेन नश्यति ।
सोऽन्तःकोपः प्रयत्नेन तस्माद्रक्षन्महीक्षिताम् ॥
परतः कोपमुत्पाद्य भेदेन विजिगीषुणा ।
ज्ञातीनां भेदनं कार्यं परेषां विजिगीषुणा ॥
रक्षन्चैव प्रयत्नेन ज्ञातिभेदस्तथात्मनः ।

ज्ञातयः परितप्यन्ते सततं परितप्य यम् ॥
तथापि तेषां कर्त्तव्यं सुगम्भीरेण चेतसा ।
ग्रहणं दानमानाभ्यां भेदस्तेभ्यो भयङ्करः ॥
न ज्ञातिरनुगृह्णाति न ज्ञातिर्दंष्ट्रमिच्छति ।
ज्ञातिभिर्भेदनीयास्तु रिपवस्तेन पार्थिवैः ॥

भिन्ना हि शक्या रिपवः प्रभूताः
खल्येन सैन्येन निहन्तुमाजौ ।

सुसंहतानां हि ततस्तु भेदः
कार्यो रिपूणां नयशास्त्रविद्भिः ॥”

इति मातृस्ये राजधर्मे २२२ अध्यायः ॥*॥
द्वेषः । विशेषः । विदारणम् । इति मेदिनी ।
ने, १२ ॥ (तथा च कामन्दकीये । १५ । १६ ।

“पुरश्च पञ्चाच्च यदा समर्थ-
स्तदाभियायान्महते फलाय ।
पुनः प्रसर्पन्नविशुद्धपृष्ठः
प्राप्नोति तीव्रं खलु पार्थिवभेदम् ॥”)

विरेकः । यथा, ह्यास्यार्णवनाटके ।

“काशे धूमस्तुषाणां बलवति मरुते स्वेदभेदोपवासा
वज्रेष्मान्द्ये च पिष्टं सपिशितमनिष्टं वारिपानं
कफर्त्तौ ॥”

भेरिः

भेदकः, त्रि, (भिद + गबुल् ।) विदारकः । यथा,
मनौ । ६ । २८५ ।)

(“संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाश्च भेदकः ।
प्रतिक्रियाश्च तत् सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥”
विरचकौषधादिः । (विरेचकौषधार्थे विषयो यथा,
“नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्तिताः ।
ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमलादिकम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे विरेकाधिकारे ।)
पृथक्कारकः । यथा । “भेदयति अन्यपदार्थं
पृथक् करोतीति भेदकं नाम्ना शिवः गोविण
गार्ग्यः ।” इति कारकटीकायां दुर्गादासः ।
अपि च ।

“भेदभेदकयोः श्लिष्टं सम्बन्धोऽन्योन्यमिष्यते ।
द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥”

इति कलापटीकाधृतभर्तृहरिकारिका ।
(“सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः ।” इति च
५ । ३ । ६६ । इत्यस्य । काशिकावृत्तिः ॥)

भेदनं, स्त्री, (भिद्यतेऽनेनेति भिद + ल्युट् ।)
हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥ विदारणम् ।
इति भिदधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(भेदकारके, त्रि ॥ यथा, भागवते । ३ । २६ । २ ।
“यदाहुर्वर्णये तत् ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ।
“अहङ्कारनिवर्तकमिति स्वामियाख्यानम् ॥”
विरचनकारके च । यथा च सुश्रुते । १ । १८८ । १४ ॥
सर्वं पित्तकरं मद्यमन्त्रं दीपनरोचनम् ।
भेदनं कफवातघ्नं हृदयं वस्तिविशोधनम् ॥”)

भेदनः, पुं, (“भिद्यतेऽनेनेति ।” भिद + ल्युट् ।)
अम्बवेतसः ॥ (भिनत्ति भूमिमिति । ल्युः ॥
शूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भेदितः, त्रि, (भिद + णिच् + कर्मणि क्तः ।)
भिन्नः । दारितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥
भेदी, [न्] पुं, (भेत्तुं शीलमस्येति । भिद + णिनिः ।)
अम्बवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो-
ऽस्याम्बवेतसशब्दे विज्ञेयाः ॥)
भेदकर्त्तरि तद्विशिष्टे च त्रि ॥ (यथा भागवते ।
३ । १५ । ३३ ।
“युत्पादितं ह्युदरभेदि भयं यतोऽस्य ॥”)

भेदुरं, स्त्री, (भिदुर + ण्योदरादित्वात् साधुः ।)
भिदुरम् । वज्रम् । इति द्विरूपकोषः ॥

भेरः, पुं, (विभेद्यस्मादिति । भी + ऋच्चेन्नाय-
वच्चेति । उणा० । २ । २८ । इति रन् ।)
पटहः । भेरी । दुन्दुभिः । इति संक्षिप्तसारो-
णादिवृत्तिः ॥

भेरिः, स्त्री, (विभ्यति शत्रवोऽस्या इति । भी +
“वङ्क्रादयश्च ।” उणा० । ४ । ६६ । इति क्तिन् ।
बाहुलकाद् गुणः ।) दृढदृक्का । तत्पर्यायः ।
आनकः २ दुन्दुभिः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥
भेरी ४ आनकदुन्दुभिः ५ आनकदुन्दुभी ६ ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, “यतो भेरि-
वेषुवीणादङ्गतालपटहशङ्खकाहलादिभेदेन
शब्दा अनेकविधाः ।” इति पञ्चतन्त्रे प्रथम-
तन्त्रम् ॥)

भेषजं

खायन्तने भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि ॥”

पशान्तकमविश्याथ पीत्वा पात्रं सधो मखस ।

वाङ्मयेनां प्रशोधनं चतुर्थेनार्हकेन वा ।

भेषजं

अथवा कायनेनैव सिद्धसुषोदकं वदेत् ॥
अथ चौरपाकविधिः ।
‘चौरमष्टगुणं द्रव्यात् चौरात्रीरं चतुर्गुणम् ।
चौरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत् ॥’
अथावलेहविधिः ।

‘काथादेयं पुनः पाकात् घनत्वं सा रसक्रिया ।
सोऽवलेहश्च लेहश्च तन्मात्रा स्यात् पलो-
न्मिता ॥’

अथ वटिकाविधिः ।

‘वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नामवटिका वटी ।
मोदको गुटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते ॥
लेहवत् साध्यते वट्यौ गुडो वा शर्कराथवा ।
गुग्गुलुश्चा चिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥’

अथ सन्धानविधिः ।

‘द्रवेषु चिरकालस्यं द्रव्यं यत् सन्धितं भवेत् ।
आसवारिष्टमेदेस्तत् प्रोच्यते भेषजोचितम् ॥’

अथ धातूनां शोधनमारणविधिः । तत्र
शोधनविधिः ।

‘पत्तलीकृत्य पत्राणि हेमो वट्यौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्तमानि तैले तत्रै च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा ।
एवं हेमः परेषाश्च धातूनां शोधनं भवेत् ॥*॥’

अथ स्वर्णस्य मारणविधिः ।

‘स्वर्णस्य द्विगुणं सूतमस्त्रेन सह मर्दयेत् ।
तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ॥
गोलकश्च ततो रुद्धा सरावट्टसंपुटे ।
त्रिंशद्द्वनोपलेदयात् पुटान्येवं चतुर्दश ।
निरुध्य जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः ॥”

अथ स्नेहपानविधिः ।

‘स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ।
मज्जा च तत् पित्रेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ॥

अथ पञ्चकर्माणि ।

प्रथमं वमनं पश्चाद्विरेकश्चातुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि निरुद्ध्योत्तरं तथा ॥

अथ फलवर्त्तिविधिः ।

घृताभ्यक्ते गुदे चिप्राञ्ज्वाला स्वाङ्गुलसन्निभा ।
मलप्रवर्त्तिनी वर्त्तिः फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥

अथ नस्यग्रहणविधिः ।

‘नस्यं तत् कथ्यते धीरैर्नासाग्रह्यं यदौषधम् ।
लावणं नस्तकर्मेति तस्य नाम द्वयं मतम् ॥

अथ धूमपानविधिः ।

‘धूमस्तु षड्विधः प्रोक्तः श्मनो वृंहणस्तथा ।
रेचनः कासहा चैव वामनो ब्रणधूपनः ॥

अथ गण्डूषकवलप्रतिसारणविधिः ।

तत्र गण्डूषः ।

‘स्नेहचौरकषायादिद्रवैः सम्पूर्णमाननम् ।
आपूर्य स्थीयते तावद्विधिर्गण्डूषधारणे ॥

अथ कवलः ।

‘वातपित्तकफप्रसूय द्रव्यस्य कवलं मुखे ।

अर्द्धं निःक्षिप्य संचर्य निष्ठीवेत् कवले विधिः ॥

अथ प्रतिसारणम् ।

‘दन्तजिह्वासुखानां यच्चूर्णकल्कावलेहकैः ।

भेषजं

शूनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥

अथ स्नेदविधिः ।

‘स्नेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्णस्नेदसंज्ञितः ।
उपनाहो द्रवः स्नेदः सर्वे वातार्तिहारिणः ॥

अथ कर्णपूरणविधिः ।

‘स्नेदयेत् कर्णदेशान् किञ्चित् पार्श्वशायिनः ।
मूत्रैः स्नेहे रसैरुक्तैः कोष्ठीः श्रोत्रं प्रपूरयेत् ॥
कर्णश्च पूरितं रज्ज्विच्छतं पञ्चशतानि वा ।
सहस्रं वापि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदैः ॥
रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात् प्राक् प्रशस्यते ।
तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तसुपागते ॥*॥

अथालेपविधिः ।

‘अथालेपस्य नामानि लेपलेपनलिप्रयः ।
दोषघ्नो विषहा वर्यः स च लेपस्त्रिधा मतः ।
न रात्रौ लेपनं कुर्यात् शुष्यमाणं न धारयेत् ॥

अथ शोणितसावणविधिः ।

‘शोणितं सावयेज्जन्तो रामयं प्रसमीक्ष्य च ।
प्रस्यं प्रस्थाह्ममथवा प्रस्थाह्ममथवापि वा ॥
शरत्काले सभावेन शोणितं सावयेन्नरः ।
त्वग्दोषग्रस्थिशोधाया न स्यू रुधिरपातनात् ॥

अथाश्मोतनविधिः ।

‘कायचौरासवस्नेहविन्दूनां यत्तु पातनम् ।
द्वाङ्गुलोन्मीलिते नेत्रे प्रोक्तमाश्मोतनं हितम् ॥

अथ विडालकविधिः ।

‘विडालको वह्निर्लेपो नेत्रे पक्ष्याविवर्त्तिते ।
तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत् ॥

अथ तर्पणविधिः ।

‘वातातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिनः ।
आधारौ माषचूर्णेन कृत्रेण परिमण्डितौ ॥
समौ दृष्टावसम्बाधौ कर्तव्यौ नेत्रकोषयोः ।
पूरयेद्दृष्टमखेन विलीनेन सुखोदके ॥

अथाञ्जनविधिः ।

‘अथ सम्यग्दोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ।
अञ्जनं क्रियते नेत्रे तद्द्रव्यञ्जनं मतम् ॥

अथ प्रत्यञ्जनविधिः ।

‘गतदोषमपेताशु प्रपश्यत् सम्यग्गम्भसा ।
प्रक्षाल्याच्च यथादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनं ततः ॥
इति भावप्रकाशः ॥*॥

अथ भेषजकरणभक्षणदिनम् । तत्र तिथयः
विष्टिभिन्नाः शोभनाः । वाराः रविसोमबुध-
दृहसतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि पूरुषफलगुनी-
पूजाषाढापूर्वाभाद्रपदपक्षमाभरणशेषाविशाखा-
द्राभिन्नानि । जन्मर्क्षश्च निषिद्धम् ।

‘लग्नानि मिथुनकन्याधनुर्मौनसंज्ञकानि ।

तत्र गुरुबुधचन्द्रशुक्रेषु सत्सु प्रशस्तानि ॥”

इति व्योतिषतत्त्वम् ॥

(करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तत् यदुप-
करणाय उपकल्प्यते भिषजो धातुसाम्याभि-
निर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायात्तेभ्यः ।
तद्विविधं यथाश्रयभेदात् दैव्यपाश्रयं युक्ति-
यपाश्रयश्च । तत्र दैव्यपाश्रयं मन्त्रौषध-
मणिमङ्गलवस्तुपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोप-

भैमी

वासस्वस्थयनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यापा-
श्रयं संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः ।
एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं द्रव्यभूत-
मद्रव्यभूतश्च, तत्र यद्द्रव्यभूतं तदुपायाभि-
ज्ञतम् । उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनचो-
भनहर्षणमन्त्रसन वधवन्धस्वप्नसंवाहनादिरमन्तो
भावः यथोक्ताः सिद्धुपायाश्च । यत्तु द्रव्य-
भूतं तद्वमनादिषु योगसुपैति । तस्यापीयं
परीक्षा, इदमेवं प्रकृत्या एवंगुणमेवंप्रभाव-
मस्मिन् देशे जातमस्मिन् ऋतौ एवं गृहीतमेवं
निहितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन्
ऋतौ एवंविधस्य पुरुषस्येतावन्तन्मोषमपकर्ष-
यति उपशमयति वा अन्यदपि चैवंविधं
भेषजमभूतज्ञानेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति ।
इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

भेषजाङ्गं, क्ली, (भेषजस्य औषधस्य अङ्गमवयव-
इव ।) अनुपानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भैचं, क्ली, (भिक्षाणां समूह इति । भिक्षा +
भिक्षादिभ्योऽण् । ” ४ । २ । ७८ । इत्यण् ।)
भिक्षासमूहः । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥
अपि च ।

“भिक्षाश्नमनुद्योगात् प्राक्किनाप्यनिमन्त्रितम् ।
अयाचितन्तु तज्ज्ञेयं भोक्तव्यं मनुरववीत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतोऽश्नसो वचनम् ॥
(भिक्षैव स्वार्थे अण् । भिक्षा ॥ भिक्षाभवे
भिक्षालब्धे वा त्रि ।)

भैचजीविका, स्त्री, (भैचैण जीविका ।) भिक्षया
जीवनोपायः । तत्पर्यायः । भैचिन्त्यम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भैचभुक् [ज्] त्रि, भैचाशी । भिक्षाशी ।
भैचं भुङ्क्ते यः । इति कर्त्तरि क्तिप्रत्ययेन ।
निघ्नम् ॥ (यथा, महाभारते ११ । ४६ । ३ ।
“गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जितान्नमकुत्सयन् ।
हविष्यभैचभुक् चापि स्थानासनविहार-
वान् ॥”)

भैमी, स्त्री, (भीमेनोपासिता भीमस्य इयं वेति ।
भीम + अण् डीप् ।) भीमेकादशी । यथा,
अथ भैमी । विष्णुधर्मोत्तरे ।

“मृगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
द्वादश्यां षट्तिताचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ।
तिलस्त्रायी तिलोदकीं तिलहोमीं तिलोदकी ।
तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिती नावसी-
इति ॥”

मत्स्यपुराणे ।

“यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत ।।
अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्वसुपोषितुम् ॥
ततः पुण्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशि-
नीम् ।

उपोष्य विधिनानेन गच्छ विष्णोः परं पदम् ॥
भीमतिथिं भैमीत्वेन ख्यातां एकादशीम् ॥

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥

अपि च ।

पितामह उवाच ।

“माघमासे शुक्लपक्षे सूर्यर्क्षेण युता पुरा ।
एकादशी तथा चेष्वा भीमेन समुपोषिता ॥
आश्चर्यन्तु व्रतं कृत्वा पित्रुणामनुगो भवेत् ।
भीमदादशीति विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धिनी ॥
नक्षत्रेण विनाप्येषा ब्रह्महत्यादि नाशयेत् ।
विनिहन्ति महापापं कुतूषो विषयं यथा ।
कुपुत्तस्तु कुलं यदत् कुभाष्या च पतिं यथा ।
अधर्मश्च यथा धर्मः कुमन्ती च यथा नृपम् ॥
अज्ञानेन यथा ज्ञानं शौचश्चाशौचता यथा ।
अश्रद्धया यथा श्राद्धं सत्यश्चेवानृतैर्यथा ॥
हिंस्रं यथोष्णमादद्यादनर्थस्वार्थसञ्चयः ।
यथा प्रकीर्तनाहानं तपो वै विस्मयाद्यथा ॥
अशिक्षया यथा पुत्रो गावो दूरगतेर्यथा ।
क्रोधेन च यथा श्रान्तं यथा वित्तमवर्द्धनात् ॥
यथा समीहनाज्ज्ञानं फलानाञ्च यतव्रताः ।
तथैव पापनाशाय प्रोक्तं द्वादशी शुभा ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
युगपदुपजातानि नहि हन्ति त्रिपुष्करम् ॥
न चापि नैमिषक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं प्रभासकम् ।
कालिन्दी यमुना गङ्गा न रेवा न सरस्वती ॥
न चैव सर्वतीर्थानि एकादशाः समानि च ।
न दानं न जपो होमो न चायसुकृतं कचिन् ॥
एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः ।
ततोऽप्येका महापुण्या इयमेकादशी परा ॥
अस्मिन् वराहवपुषः कृत्वा देहन्तु हाटकम् ।
घटोपरि नवे पात्रे कृत्वा वै ताम्रभाजने ॥
सर्वबीजन्तु ते विप्राः सितवस्त्रावगुण्ठिते ।
सहिरण्यप्रदीपाद्यैः कृत्वा पूजां प्रयत्नतः ॥
वराहाय नमः पादौ क्रोडाकृति नमः कटिम् ।
नाभिं गम्भीरघोराय उरःश्रीवत्सधारिणे ॥
बाहुं सहस्रशिरसे ग्रीवां सर्वेश्वराय च ।
मुखं सर्व्वात्मने पूज्य ललाटं प्रभावाय च ।
केशाः शतमयूखाय पूज्या देवस्य चक्रिणः ॥
विधिना पूजयित्वा तु कृत्वा जागरणं निशि ।
श्रुत्वा पुराणं देवस्य माहात्म्यप्रतिपादकम् ॥
प्रातर्विप्राय दत्त्वा तु याचकाय शुभाय च ।
कनकक्रोडसहितं सन्निवेद्य परिच्छेदम् ॥
पश्चात्तु पारणं कुर्यान्नातिष्ठतः सुहृद्वृतः ।
एवं कृत्वा नरो विप्रा न भूयः स्ननो भवेत् ॥
उपोष्येकादशीं पुण्यां मुच्यते वै ऋणत्रयात् ।
मनोऽभिलषितावाप्तिः कृत्वा सर्वव्रतादिकम् ॥”

इति गारुडे एकादशीमाहात्म्ये १२७

अध्यायः ॥ (भीमस्य राज्ञः अपत्यं अण् स्त्री ।
भीमराजनन्दिनी दमयन्ती । यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । ११ ।

“नाबिभ्यत् सा नृपसुता भैमी तत्राय कस्य-
चित् ।”)

भैरवं, त्रि, (भीरोरिदं त्रासकत् । भीरु + अण् ।)
भयानकम् । इत्यमरः । १ । ७ । २० । (यद्वा,
महाभारते । १ । १६४ । २७ ।

“सद्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः ।
तत्रोचो द्विगुणं चक्रे खन्तं भैरवं रवम् ॥”)
अस्य पर्यायाः भयङ्करशब्दे द्रष्टव्याः ॥

भैरवः, पुं, (भीर्मयङ्करो रवो यस्य । इति भीरव ।
ततः स्वार्थे अण् ।) शङ्करः । इति मेदिनी । वे.
४६ ॥ भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नदविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ रागभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ अष्टभैरवाणामुत्पत्तिर्यथा,
“दैत्याधिपः समुत्पत्य हरोरसि गदां क्षिपत् ।
संस्थितस्तु महायोगी सञ्चाधारः प्रजापतिः ॥
गदापातक्षताद्भूरि चतुर्धाख्यगथापतत् ।
पूर्वधारासमुद्भूतो भैरवोऽग्निसमप्रभः ॥
विद्याराजेति विख्यातः पद्ममालाविभूषितः ।
तथा दक्षिणधारोऽसौ भैरवः प्रेतमास्थितः ॥
कामराजेति विख्यातः कृष्णान्नसमप्रभः ।
नागराजेति विख्यातश्चक्रमालाविभूषितः ॥
क्षतजाह्नधिराज्जातो भैरवः शूलभूषितः ।
सच्छन्दराजेति विख्यात इन्द्रायुधसमप्रभः ॥
भूयिष्ठाहधिराज्जातो भैरवः फलभूषितः ।
ख्यातो लम्बितराजेति शोभाञ्जनसमप्रभः ॥
ततोऽभूद्देवराजेति भैरवः क्षतजादय ।
उग्रराजो बभूवाथ क्षतजाह्नैरवोऽपरः ॥
एवं हि सप्तरूपोऽसौ कथ्यते भैरवो मुने ।।
विघ्नराजोऽयम् प्रोक्तो भैरवाष्टकमुच्यते ॥”

इति वामनपुराणे अन्धकवरप्रदाने भैरवप्रादु-
र्भावे ६७ अध्यायः ॥ * ॥
शारदीयदुर्गापूजायां अष्टौ पूज्यभैरवा यथा,
“आदौ महाभैरवश्च संहारभैरवं तथा ।
असिताङ्गभैरवश्च रुद्रं भैरवमेव च ॥
ततः कालं भैरवश्च क्रोधभैरवमेव च ।
ताम्रचूडं चन्द्रचूडं अन्ते च भैरवद्वयम् ॥
एतान् संपूज्य मध्ये च नवशक्तींश्च पूजयेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे दुर्गापाख्याने ६१
अध्यायः ॥

ताम्रचूडचन्द्रचूडयोः स्थाने कपालभैरवरुद्र-
भैरवौ ज्ञेयौ । इति तत्रैव गणपतिखण्डे ४१
अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

“असिताङ्गो रुद्रश्चण्डः क्रोध उन्मत्तसंज्ञकः ।
कपाली भीषणश्चैव संहारश्चायम् स्मृतः ॥”
इति तत्त्वसारः ॥ * ॥

शिवगणाधिपभैरवो यथा,—

“नन्दी भृङ्गी महाकालो वेतालो भैरवस्तथा ।
अङ्गं भूत्वा महेशस्य वीतभीतास्तपोधनाः ॥
यैर्मानुषशरीरेण प्रापिरे तपसो बलात् ।
गणानामाधिपत्यन्तु ते जानन्ति हरं परम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥ * ॥

करवीरपुरराजचन्द्रशेखरपत्नीतारावतीगर्भे
महादेवाज्जातपुत्रः । स च पुरा भृङ्गी बभूव
पार्वतीशापात् वानरमुखो भूत्वा भैरव इति
नाम्ना ख्यातः । यथा,—

“प्रविशेत् ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥

कामावसाने तस्यान्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ।
अभवन्नृपशार्दूल ! तथा शाखाश्वगाननम् ॥
ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदो वचनान्नृप ! ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्रो भयङ्करः ।
वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत् तथापरः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“योऽसौ भृङ्गी हरसुतो महाकालोऽपि भर्गजः ।
तावैव गौरीशापेन सम्भय नरयोनिजौ ॥
वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां नृपवैश्वनि ।
यथा भृङ्गिमहाकालावुत्पन्नौ प्राक् तथा शृणु ।
योऽसौ महाभैरवाख्यः सकायः शारभो हरः ।
भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हरात्मजः ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

दुर्जयाख्यगिरिस्थभैरवो यथा,—

“तन्मध्ये भैरवो देवो भर्गसङ्गमसम्भवः ।
दुर्जयाख्ये वरगिरौ स्वर्गस्थोऽपमभूमिगः ॥
योऽसौ शरभरूपस्य मध्यखण्डादिभैरवः ।
स एव भैरवाख्योऽयं पञ्चवक्त्रस्य मन्त्रकैः ।
संपूज्य तत्र मतिमान् स याति शिवलोकताम् ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥ * ॥

भैरवस्य मन्त्रो यथा,—

“केवलः सपरो हृदिः षष्ठस्वरसमन्वितः ।
चन्द्रविन्दुसमायुक्तं हृद्यग्रीवस्य बीजकम् ॥
भैरवं पाण्डुनाथन्तु वनमालिखरूपिणम् ।
वाराहेण तु बीजेन पूजयेत्तु विधानतः ॥
सपरो ह्वावनुस्वारविसर्गाभ्यां समन्वितौ ।
महाभैरवमन्त्रोऽयं भैरवं तेन पूजयेत् ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

“भैरवः पाण्डुनाथश्च रक्तगौरश्चतुर्भुजः ।
गदां पद्मञ्च शक्तिञ्च चक्रञ्चापि करेण च ।
विभवेद्याः पुरोभागे पूज्योऽयं विष्णुरूपधृक् ॥”
इति तत्रैव ६० अध्यायः ॥ * ॥

अस्य गायत्री यथा,—

“महाभैरव विद्महे केलिरूपाय धीमहि ।
तन्नः कामो भैरवस्तु देवी नित्यं प्रचोदयात् ॥
एषा भैरवरूपस्य गायत्री मे प्रतिष्ठिता ।
यथेष्टमांसमद्यादिभोजनाय मया हृतः ॥
महाभैरवरूपोऽयं तथा स्त्रीरतिसङ्गमे ।
अयन्तु वाम्यभावेन पूज्यो मद्यादिभिः सदा ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

अथ महाविद्यादीनां भैरवनिरूपणं यथा,—
शिव उवाच ।

“शृणु चार्क्षि शुभगे ! कालिकायाश्च भैरवम् ।
महाकालं दक्षिणाया दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥
महाकालेन वै सार्द्धं दक्षिणा रमते सदा ।
ताराया दक्षिणे भागे अक्षोभ्यं परिपूजयेत् ॥
समुद्रमथने देवि ! कालकूटं समुत्थितम् ।
सर्वे देवाः सदाराश्च महाक्षोभमवाप्नुयुः ॥
क्षोभादिरहितं यस्मात् पीतं हालाहलं विषम्
अतएव महेशानि ! अक्षोभ्यः परिकीर्तितः ॥

तेन साङ्गं महामाया तारिणी रमते सदा ।
महात्रिपुरसुन्दर्या दक्षिणे पूजयेत् शिवम् ॥
पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं प्रतिवक्त्रं सुरेश्वरि ! ।
तेन साङ्गं महादेवी सदा कामकुतूहला ॥
अतएव महेशानि ! पञ्चमीति प्रकीर्तिता ।
श्रीमद्भुवनसुन्दर्या दक्षिणे त्र्यम्बकं यजेत् ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले या चाद्या भुवनेश्वरी ।
एतया रमते तेन त्र्यम्बकस्तेन कथ्यते ॥
सशक्तिश्च समाख्यातः सर्वतन्त्रे प्रपूजितः ।
भैरवा दक्षिणे भागे दक्षिणामूर्तिसंज्ञकम् ॥
पूजयेत् परमेशानं पञ्चवक्त्रं तमेव हि ।
द्विन्नमस्तादक्षिणांशे कवचं पूजयेत् शिवम् ॥
कवचपूजनादेवि ! सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
धूमावती महाविद्या विधवारूपधारिणी ॥
वगलाया दक्षभागे एकवक्त्रं प्रपूजयेत् ।
महारुद्रेति विख्यातं जगत्संहारकारकम् ॥
मातङ्गीदक्षिणांशे च मतङ्गं पूजयेत् शिवम् ।
तमेव दक्षिणामूर्तिं जगदानन्दकारकम् ॥
कमलाया दक्षिणांशे विष्णुरूपं सदाशिवम् ।
पूजयेत् परमेशानि ! स सिद्धो नात्र संशयः ॥
पूजयेदन्नपूर्णाया दक्षिणांशे च रूपकम् ।
महामोक्षप्रदं देवं दशवक्त्रं महेश्वरम् ॥
दुर्गाया दक्षिणे देशे नारदं परिपूजयेत् ॥
नकारः हृदिकर्ता च दकारः पालकः सदा ।
रेफः संहाररूपत्वान्नारदः परिकीर्तितः ॥
अन्यासु सर्वविद्यासु ऋषिभ्यः परिकीर्तितः ॥
स एव तस्या भर्ता च दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥”
इति तोडलतन्त्रप्रथमपटले ॥
(भैरववलिविषयः । यथा, कालिकापुराणे ।
पक्षिणः कच्छपाग्राहा मनुष्या नवविधा नृगाः ।
महिषा गोधिका गावश्वागो वभुश्च शूकरः ।
खड्गश्च कृष्णसारश्च गोधिका शरभो हरिः ।
शार्दूलश्च नरश्चैव स्वगात्ररुधिरन्तथा ॥
चण्डिकाभैरवादीनां वलयः परिकीर्तिताः ।
बलिभिः साध्यते सुक्तिर्वलिभिः साध्यते दिवम् ॥)
अथ भैरवरागस्य विवरणम् । हनुमन्मते षड्-
रागमध्ये प्रथमरागः । महादेवसुखान्निरगतः ।
अस्य जातिः औद्धवः । अर्थात् धैवतनिषाद-
षड्जगान्धारमध्यममिति पञ्चस्वरमिलितः ।
अस्य गृहं धैवतस्वरः । शरदृतौ प्रातःकालः
अस्य गानसमयः । रागमालायाम् अस्या-
कारः महादेवाकारवत् । अर्थात् सुन्दर-
सन्ध्यासी । भस्मार्चतवदनः । जटामस्तकः ।
जटापतद्गङ्गाजलः । कङ्कणभूषितहस्तः । लला-
टार्जुनचन्द्रः । त्रिनेत्रः । सर्पवर्धितस्कन्धवाहुः ।
भालनिलकः । स्कन्धस्थहस्तिचर्मम् । अथवा
दीपिचर्मोपविष्टः । गलमुखमालः । त्रिशूल-
हस्तः । अथवा सम्मुखप्रोथितत्रिशूलः ।
पार्श्वस्थपञ्च । अस्य रागिण्यः पञ्च । यथा ।
भैरवी वराटी मधुमाधवी सिन्धवी वङ्गाली
च । अस्याष्टौ पुत्राः । यथा । हर्षः तिलकः
दुरीयः माधवः सृष्टः बलनेहः मधुः पञ्चमश्च ।

कल्लिनायमते तु भैरवश्चतुर्थरागः । अस्य
रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुञ्जरी भावा
वेलावली कर्णाटी रगतंसा वडहंसीति च
केचित् । एतन्मते पूर्ववत् अष्टौ पुत्राः । किन्तु
तिलकपुरीयपञ्चमसृष्टस्थानेषु देवशाखललित-
मालकौशविलावला लिखिताः । सोमेश्वर-
मतेऽपि रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुञ्जरी
रेवा गुणकली वङ्गाली वडुली च । तन्मते
रागिण्या सहास्य गानसमयो ग्रीष्मर्तुः ॥
भरतमते तु अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । मधु-
माधवी ललिता वरारी वाहाकली भैरवी च ।
तन्मतेऽपि अस्याष्टौ पुत्राः । यथा देवशाखः
ललितः हर्षः विलावलः माधवः वङ्गालः
वेभासः पञ्चमश्च । एषामष्टौ भाव्या यथा ।
सृष्टा वेलावली सौरटी कुम्भारी अन्दाही
वडुलगुञ्जरी पटमञ्जरी भिरवी च । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ * ॥ मतान्तरे भैरवरागस्य भाव्या
यथा । भैरवी वङ्गाली वरारी मधुमा मधु-
माधवी सिन्धवी च । तत्पुत्रा यथा । कोशकः
अजयपालः श्यामः खरतापः शुद्धः ढोलश्च ।
तत्पुत्रवध्वो यथा । अष्टौ रेवा वडुला सोहिनी
रम्भली सृष्टा च । अत्र शोभा इति साधुः
पाठः । इति नारदपुराणम् ॥
(नागभेदः । यथा, महाभारते ॥ १५. ७१. १६ ।
“भैरवो मुखवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोदपारकः ॥”)
भैरवी, स्त्री, (भैरव + डीप् ।) चासृष्टा । यथा,
“चासृष्टा चर्चिका चर्मसृष्टा मार्जारकर्णिका ।
कर्णमोटी महागन्वा भैरवी च कपालिनी ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥ २. १२. ० ॥
भैरवीविशेषा यथा । त्रिपुरभैरवी १ सम्पत्-
प्रदा भैरवी २ कौलेशभैरवी ३ सकलसिद्धिदा
भैरवी ४ भयविध्वंसिनी भैरवी ५ चैतन्यभैरवी
६ कामेश्वरी भैरवी ७ षट्कूटा भैरवी ८ नित्या
भैरवी ९ रुद्रभैरवी १० भुवनेश्वरी भैरवी ११
त्रिपुरबाला भैरवी १२ नवकूटा भैरवी १३
अन्नपूर्णा भैरवी १४ । आसां मन्त्रा यथा,—
अथ त्रिपुरभैरवी ।
“वियद्भृगुहृताश्रयो भौतिको बिन्दुशेखरः ।
वियत्तदादिकेन्द्रागिस्थितं वामाक्षिबिन्दुमत् ॥
आकाशभृगुवह्निस्यो मनुः सर्गोद्धखण्डवान् ।
पञ्चकूटात्मिका विद्या वेशा त्रिपुरभैरवी ॥” १ ॥
अथ सम्पत्प्रदा भैरवी ।
यथासौ त्रिपुरा बाला तथा त्रिपुरभैरवी ।
सम्पत्प्रदा नाम तस्याः शृणु निर्मलमानसे ॥
शिवचन्द्रौ वह्निसंस्थौ वाग्भवं तदनन्तरम् ।
कामराजं तथा देवि ! शिवचन्द्रान्वितं ततः ॥
पृथ्वीबीजान्तवद्वायं तार्त्तीयं शृणु वल्लभे ! ।
शक्तिबीजे महेशानि ! शिववह्नी नियोजयेत् ॥
कुमार्याः परमेशानि ! हित्वा सर्गान् वैन्दवम् ।
त्रिपुरा भैरवी देवी महासम्पत्प्रदा प्रिये ! ॥ २ ॥
अथ कौलेशभैरवी ।
सम्पत्प्रदाभैरवीवद्विद्धि कौलेशभैरवीम् ।

हसाद्या सेव देवेशि ! त्रिषु बीजेषु पार्वति ! ।
इयन्तु सहराद्या स्यात् पूजाध्यानादिकं
तथा ॥ ३ ॥

अथ सकलसिद्धिदा भैरवी ।

एतस्या एव विद्याया आद्यन्ते रेफवर्जिते ।
तदेयं परमेशानि ! नाम्ना सकलसिद्धिदा ।
सम्पत्प्रदाभैरवीवत् ध्यानपूजादिकं तथा ॥ ४ ॥

अथ भयविध्वंसिनी भैरवी ।

सम्पत्प्रदा भैरवी आद्यन्ते रेफरहिता चैतदा
भयविध्वंसिनी भैरवी भवति । दक्षिणामूर्तौ
तथादर्शनात् । पूजादिकन्तु सम्पत्प्रदावत् ॥ ५ ॥

अथ चैतन्यभैरवी ।

“वाग्भवं बीजसुचार्यं जीवप्राणसमन्वितम् ।
सकला भुवनेशानी द्वितीयं बीजसुद्धतम् ॥
जीवं प्राणं वह्निसंस्थं शक्रस्वरसमन्वितम् ।
विसर्गाटं महेशानि ! विद्या चैलोक्यमात्मका ॥”
ऋष्यादिन्यासः । शिरसि दक्षिणामूर्तये ऋषये
नमः । मुखे षड्भक्तिच्छन्दसे नमः । हृदि
चैतन्यभैरवे देवतायै नमः ॥ ६ ॥

अथ कामेश्वरी भैरवी ।

“कामेश्वरी च रुद्राणां पूर्वसिंहासने स्थिता ।
एतस्या एव विद्याया बीजद्वयमुदाहृतम् ॥
तदन्ते परमेशानि ! नित्यक्षिप्ते मदद्वये ।
एतस्या एव तार्त्तीयं रुद्राणां परमेश्वरि ! ॥ ७ ॥

अथ षट्कूटा भैरवी ।

डाकिनी राकिणी बीजे लाकिनी काकिनी-
युगम् ।
शाकिनी हाकिनी बीजे आहृत्य सुरसुन्दरि ! ॥
आद्यमैकारसंयुक्तमन्यदीकारमखितम् ।
शक्रस्वरान्वितं देवि ! तार्त्तीयं बीजमालिखितम् ।
विन्दुनादकलाक्रान्तं त्रितयं श्लेषसम्भवे ! ॥ ८ ॥

अथ नित्या भैरवी ।

एतस्या एव विद्यायाः षड्गुणान् क्रमशः स्थितान् ।
विपरीतान् वद प्रौढे ! विद्वेयं भोगमोक्षदा ।
न्यासपूजादिकं सर्वमस्याः पूर्ववदाचरेत् ॥ ९ ॥

अथ रुद्रभैरवी ।

शिवचन्द्रौ मादनान्तं फान्तं वह्निसमन्वितम् ।
शक्तिभिन्नं विन्दुनादकलाटं वाग्भवं प्रिये ! ॥
सम्पत्प्रदाया भैरव्याः कामराजं तदेव हि ।
सदाशिवस्य बीजन्तु महासिंहासनस्य च ।
एषा विद्या महेशानि ! वर्णितुं नैव शक्यते ॥ १० ॥

अथ भुवनेश्वरी भैरवी ।

हसाद्यं वाग्भवच्छाद्यं हसकान्ते सुरेश्वरि ! ।
भूबीजं भुवनेशानी द्वितीयं बीजसुद्धतम् ।
शिवचन्द्रौ महेशानि ! भुवनेश्वरी च भैरवी ॥ ११ ॥

अथ त्रिपुरबाला भैरवी ।

अधरो बिन्दुनामाद्यं ब्रह्मेन्द्रस्यः शशी युतः ।
द्वितीयं भृगुसर्गाटो मनुस्तार्त्तीयमीरितम् ।
एषा बालेति विख्याता चैलोक्यवशकारिणी ॥ १२ ॥

अथ नवकूटा बाला ।

बालाबीजत्रयं देवि ! कूटत्रयं नवाक्षरी ।
वियत्कूटत्रयं देवि ! भैरव्या नवकूटकम् ॥ १३ ॥

अथान्नपूर्णा भैरवी ।
प्रणवं भुवनेशानि ! श्रीवीर्यं कामवीर्यकम् ।
हृदन्ते भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
अन्नपूर्णा ठयुगलं विद्येयं विंशदक्षरी ॥ १४ ॥
इति तन्त्रसारे भैरवीमन्त्रपरिच्छेदः ॥ रागिणी-
विशेषः । सा च भैरवरागस्य पत्नी । यथा,—
“भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा ।
वज्राली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः ॥”
मतान्तरे मालवरागस्य पत्नी । यथा,—
धानसी मालसी चैव रामकीरी च सिन्धुडा ।
आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥”
अस्या ध्यानं यथा,—

“सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरे
सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती ।
तालप्रयोगप्रतिबद्धगीति-
गौरीतनूनारद भैरवीयम् ॥”

अस्या गानसमयः पूर्वाह्नकालः । यथा,—
“विभाषा ललिता चैव कामोदी पठमञ्जरी ।
रामकीरी रामकेली वेलोयारी च गुञ्जरी ॥
देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गडा तुङ्गी ।
भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
एताः पूर्वाह्नकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ * ॥

हनूमन्त्रे एषा सम्पूर्णजातिः । अस्याः सप्त-
स्वरविन्यासक्रमः मध्यमपञ्चमधैवतनिषादषड्-
जर्षभगान्धारान्तः । अस्या गृहं मध्यमस्वरः ।
शरदृतौ प्रभाते अस्या गानसमयः । राग-
मालायां अस्याः स्वरूपम् । अल्पवयस्का ।
सुरूपा । सुनेत्रा । विस्तारवदना । पिङ्गल-
केशा । कोमलाङ्गी । रक्तवर्णा । श्वेतवसना ।
गलशोभितचम्यकमाला । प्रफुल्लपद्मयुक्तपञ्चत-
गुहायां शिवपूजापरायणा । तत्र मञ्जीर-
वादका गायन्ति च ॥ * ॥ कलिनाथसोमे-
श्वरभरतमतेष्वेवम् ॥

भैवजं, स्त्री, (भैषजमेव संज्ञायां स्थाय्यं वा अण् ।)
लावकपञ्ची । इति जटाधरः ॥ भैषजञ्च ॥
भैषज्यं, स्त्री, (भैषजमेवेति । भैषज + “अनन्ता-
वसथेतिहभैषजान् जाः ।” ५ । ४ । २३ । इति
जाः ।) औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“भैवज्यं भैषजञ्चायुर्दयमगदमौषधम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“तदेव युक्तं भैवज्यं यदारोग्याय कल्पते ।”
इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

भोः, [स्] अ, (भातीति । भा + बाहुलकाद्
डोसिः ।) सम्बोधनम् । तत्पर्यायः । प्याट् २ पाट्
३ अङ्ग ४ हे ५ है ६ । इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ चं ह्यो
७ हुम् ८ हो ९ अरे १० अये ११ अयि १२ ।
इति भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३ । ५२ ।
“भो भो विप्रेन्द्र ! बुधस्य बुद्ध्या बोध्यं बुधा-
त्मकम् ! ”)
प्रश्नः । विषादः । इति शब्दरत्नावली ॥

भोक्तृत्वं चि, (भुज् + कर्मणि तथत् ।) भोज-
नीयम् । भोज्यम् । यथा,—

“यत्रेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तं पुष्टिर्बुद्धनम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“अजाव वत्सलाकारा वार्ताकी दुग्धवर्णिका ।
प्राणान्तेऽपि न भोक्तृया दुग्धवर्णा कलम्बिका ॥”
इति कर्मलोचनञ्च ॥

(कर्मजन्ये अनुभवनीये । यथा च देवीभाग-
वते । ११ । ७ । २८ ।

“प्रारब्धं किल भोक्तृत्वं शुभं वाप्यथवा शुभम् ।
उत्तमस्तद्वशे नित्यं कारयत्येव सर्वथा ॥”)

भोक्ता, [कृ] चि, (भुज् + कर्त्तरि लृच् ।)
भोजनकर्त्ता । यथा,—

“यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तकथ-

भोक्तायथात्मा हरिरीश्वरोऽन्य ॥”

इति आहुप्रयोगतत्त्वम् ॥

सुखादिभोगकर्त्ता यथा,—

“कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता
सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्भुक्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

अथ भोक्तृलक्षणं यथा, पाकराजेश्वरे ।

“ज्ञातः सुधौतः शुद्धसुन्दरः शुक्लवासा-
स्तत्कालधौतचरणः सह पुत्रमित्रैः ।

सखी प्रसन्नहृदयो रसपाकवेद्यं

भोक्ता विशेषेण सततं हि सहात्मवेद्यैः ॥

शुद्धतुलमये स्थले चारुवस्त्रावगुण्ठिते ।

आसने प्राङ्मुखो भोक्तोपविष्टोऽप्युदङ्मुखः ॥”

(भोजनकर्त्तृत्वं यथा,—

“यदा कारणमासाद्य भोक्तृणां हृन्दनोऽपि वा ।
अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्दिशेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्यायः ॥

“भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ ।

सुगन्धिपुष्परचिते रम्ये देशेऽथ भोजयेत् ॥”

इति च तत्रैव तदध्याये ॥

यथा च सांख्यशास्त्रे भोक्ता भोगकर्त्ता पुरुषः ।

सति भोगज्ञाने भोक्तृज्ञानं भवतीति तल्लक्षण-

माह । “चिदवसानो भोगः ॥” इति सांख्यसूत्रम् । १ ।

१०४ ॥ पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्यैतादृशी

भोगः सिद्धिरित्यर्थः । राज्ञो भूत्ववर्गः यथा,

स्वामिने भोग्यजातमर्पयति, तथा, इन्द्रियाणि

विषयजातं स्वस्वशक्त्या गृहीत्वा अन्तःकरण-

प्रतिविम्बिताय पुरुषाय अर्पयति, स च पुरुषः

प्रतिविम्बग्रहणमात्रेण विषयजातं सुदृक्ते

प्रकाशयतीत्यर्थः । पुरुषस्य भोगः प्रतिविम्बा-

दानमात्रं अन्येभ्यो पुष्ट्यादिः । ईदृशः परि-

णामरूपो भोगः पुरुषे निविध्यते । “बुद्धे

भागं इवात्मनि ॥” इत्यादिभिरिति । एतादृक्

तथा पुरुषः भोगकर्त्ता वा भोक्ता ॥” इति

तद्भाष्ये विज्ञानभिच्युः ॥

भोक्ता [कृ] पुं, (भुङ्क्ते जीवरूपेणेति, भुनक्ति
पालयतीति वा भुज् + लृच् ।) विष्णुः । यथा,—

“भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिनः ।”
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

भर्त्ता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१ ॥

भोगः, पुं, (भुज्यतेऽसौ इति । भुज् + षच् ।)

सुखम् । स्वादिभूतिः । पण्यस्त्रीणां भूति-

भाङ्गिः । आदिना हस्त्यादिकर्मकराणाञ्च

भूतिः । सर्पस्य फटा । सर्पशरीरम् । इत्यमर-

भरतौ । ३ । ३ । २३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ५६ ।

“लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविः

बहुभौमपरिवेशमखलः ।

वैनतेयश्रमितास्य भोगिनः

भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ॥”)

धनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३४ । ६ ।

“हिरण्ययमुतभोगं ससान हत्वी दस्युन् प्रार्थ्यं

वर्णमावत् ॥”

“हिरण्यं सुवर्णमयं भोगं धनम् ॥” इति

तद्भाष्ये सायनः ॥) गृहम् । (यथासुस्तिन्नेव

मन्त्रे । “भोगश्च व्याख्याने भुज्यतेऽस्तिन्निति

भोगो गृहं वा ससान अर्थिभ्यो ददौ ।” इति

सायनः ॥) पालनम् । अभ्यवहारः । इति

मेदिनी । गे, १६ ॥ सर्पः । देहः । मानम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पुण्यपापजननयोग्य-

कालः । यथा,—

“अतीतानामतो भोगो नाद्यः पञ्चदश

सूतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे संक्रान्तिप्रकरणम् ॥

(पुरम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । २६ । ६ ।

“नव यदस्य नवतिष्ठ भोगान्

साकं वज्रेण मधवा विवृण्वत् ॥”

भोगान् पुराणि । इति तद्भाष्ये सायनः ।)

भूम्यादीनां भोगो यथा । त्रिपुरुषभोगमाह

यासः ।

“प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तत् ।

तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भागस्त्रिपौरुषः ॥

त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्रिकपूरुषः ॥

नारदः ।

तथारूपविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगो निवर्त्तयेत् ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

विभवभेदः । यथा,—

“कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता

सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्भुक्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।

१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥

“यदि स्याद्दृष्टवान्नुल्लंघ्यं तदा चापः प्रकीर्तितः ।

मखलोऽसंहतो भोगो दृष्टश्चेति मनोविभिः ॥

गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।

भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥

असंहतास्तु षड्ग्रहा भोगग्रहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगग्रहं, क्ली, (भोगार्थं ग्रहम् ।) वासग्रहम् ।

यथा,—

“वासागारं भोगग्रहं कथापत्राटनिकुटाः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

भोगदेहः, पुं, (भोगहेतुको भोगसाधको वा देहः ।)
स्वर्गनरकभोगार्थं सूक्ष्मशरीरम् । यथा,—
“कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
इति आहतत्वम् ॥

अपि च ।

“शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम् ।
एषिवी वायुराकाशस्तेजसोयमिति स्फुटम् ।
देहिनां देहबीजं सृष्टः स्फुटविधौ परम् ॥
एषियादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् ।
स कृत्रिमो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेदिह ॥
उड्गाङ्गुष्ठप्रमाणश्च यो जीवपुरुषः कृतः ।
विभर्ति सूक्ष्मदेहन्तं तद्रूपं भोगहेतवे ॥
स देहो न भवेद्भस्म ज्वलद्गमौ यमालये ।
जले न नष्टो देही वा प्रहारे सुचिरे कृते ॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।
तन्मद्वे तन्मलोहे तन्मपाषाण एव च ॥
प्रतप्तप्रतिमाश्चैवैष्यत्युद्धेतनेऽपि च ।
न च दग्धो न भस्मश्च भुङ्क्ते सन्तापमेव च ।
कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः ॥

भोगपालः, पुं, (भोगं भोगसाधनमन्वादिकं पाल-
यतीति । भोग + पालि + अण् । अश्व-
रत्नकः । इति शब्दमाला ॥ भोगरत्नके त्रि ॥

भोगपिशाचिका, स्त्री, (भोगे पिशाचिका इव,
तददृष्टत्वात् ।) क्षुधा । इति हारावली ॥

भोगभूमिः, स्त्री, (भोगार्थैव भूमिः ।) सुख-
स्थानम् । भारतवर्षातिरिक्तवर्षम् । यथा,—
“तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महासुने ।
यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः ॥

भोगवती, स्त्री, (भोगः सर्पशरीरं भूत्वा अस्थस्या
मिति । भोग + मतुप् मस्य वः । “शार्ङ्गर-
वाद्यो डीन् ।” ४ । १ । ७३ । इति डीन् ।)
पातालगङ्गा । नागपुरी । इति मेदिनी । ते,
२ । ४ ॥ (नागपत्नी । यथा महाभारते ।
१ । १७२ । ३२ ।

“नच भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मानुषीम् ।”
गङ्गा । यथा, च काशीखण्डे । ७६ । १२८ ॥

“भया भोगवती भद्रा भवानौ भूतभाविनी ।”
नार्यभट्टः । यथा, महाभारते । ३ । ५५ । ७५ ॥
“नार्य भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः ।”)

भोगवान्, [तु] पुं, (भोगः फणः कायो वा भूत्वा
अस्थस्येति । भोग + मतुप् मस्य च वत्वम् ।)
सर्पः । इति मेदिनी । ते, २ । १४ ॥ नायम् ।

मानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भोगविशिष्टे त्रि ॥

भोगसङ्ग, [न] क्ली, (भोगार्थं उपभोगार्थं सङ्गः ।)
वासग्रहम् । यथा,—

“गर्भागारं वासग्रहं भोगसङ्गापवाधकम् ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

भोगार्थं, क्ली, (भोगाय अर्ह्यते इति अर्ह +
“ऋहलोर्हत् ।” ३ । १ । २४ । इति ण्यत् ।)
धान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भोगावली, स्त्री, (भोगानां आवली श्रेणि-
र्यस्याम् ।) स्तुतिपाठकस्य स्तुतिः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा माघे । ५ । ६७ ।

“भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पैटुः ।”

भोगावलीः प्रवन्वान् । इति तट्टीकायां मल्लि-
नाथः ॥) नागपुरी । इति हेमचन्द्रः ॥

भोगावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस्
+ अधिकरणे चञ् । भोगार्थो वा आवासः ।)
वासग्रहम् । इति हारावली ॥

भोगिकः, पुं, (भोगे अश्वभोगे नियुक्त इति ।
भोग + बाहुलकात् ठन् ।) अश्वरत्नकः ।
इति शब्दमाला ॥

भोगिकान्तः, पुं, (भोगिनां कान्तः प्रियः ।) वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भोगिनी, स्त्री, (भोगः अस्या अस्तीति ।
भोग + इनिः । डीप् ।) महिषीभिन्नवृषपत्नी ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

भोगिवल्लभं, क्ली, (भोगिनां वल्लभं प्रियम् ।)
चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भोगो, [न] पुं, (भोगोऽस्यास्तीति । भोग +
इनिः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ । (यथा,
विष्णुपुराणे । १ । ३ । २३ ।

“एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
भोगिश्रयागतः श्रेते त्रैलोक्यग्रासद्वन्द्वितः ॥”
भोगयुक्तः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४१४ ।

“भवतालङ्घि भुजङ्गी जातः किल भोगिचक्र-
वर्त्तौ त्वम् ॥”)

ग्रामपात्रः । वृषः । इति मेदिनी । ने, । १०२ ।
नापितः । इति विश्वः ॥ वैयावृत्तिकरः । इति
हेमचन्द्रः ॥

भोगीन्द्रः, पुं, (भोगिनामिन्द्रः ।) अनन्तदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भोगीशः, पुं, (भोगिनामीशः ।) अनन्तदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भोग्यं, क्ली, (भुज + ण्यत् ।) धनम् । धान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भोगमर्हतीति । भोग +
यत् । भोगार्हे त्रि ॥ (यथा, कामन्दकीये । ५ । ८१ ।

“यथा रक्षेच्च निपुणं शस्त्रं कण्टकिशाखया ।
फलाय लगुडः कार्यस्तद्वद्भोग्यमिदं जगत् ॥”)
आधिभेदः । यथाह नारदः ।

“विश्वम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधरेव च ।
अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ॥
कृतकालोपनेयश्च यावद्देवोद्यतस्तथा ।
स पुनर्द्विविधः प्रोष्यो गोष्यो भोग्यस्तथैव च ॥”

गोष्यो रक्षणीयः । भोग्यस्यार्थः फलभोग्यपदे
द्रष्टव्यः । तद्वयथा,—

“काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥”

फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः
स न कदाचिदपि नश्यति । इति मिताचरायां
व्यवहाराध्यायः ॥

भोग्या, स्त्री, (भुज् + कर्मणि ण्यत् टाप् ।) वेश्या ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भोग्या भूः । इति वोप-
देवः ॥ (तत्र त्रि ।)

भोजः, पुं, (भोजस्येदमिति । भोज + “तस्ये-
दम् ।” ३ । ३ । १२० । इत्यण् । अणो लोपः ।)
खनामख्यातदेशः । भोजपुर इति भाषा ।

तत्पण्यायः । भोजकटः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धारानगरस्य राजविशेषः ।

तस्य वृत्तान्तो यथा । धारानामनगर्थां सिन्धुल-
संज्ञो राजा आसीत् । तस्य रात्री
सावित्री, तयोर्वृद्धावस्थायां भोजनामपुत्रो

जातः । स यदा पञ्चवर्षवयस्कस्तदा तत्पिता
आत्मभरणकालं विदित्वा भात्रे सुझाय राज्यं
ददौ, तदुत्सङ्गे भोजश्च सुमोच । ततो रात्रि

परलोकं प्राप्ते कियत्कालानन्तरं सभाषां
कश्चिदुदरभरिचर्योतिर्विदागत्य सुञ्जं प्राह
राजन् ! भोजस्य भाग्योदयं वक्तुं विरश्चिरपि

न समर्थः कोऽहं वराक उदरभरिर्ब्राह्मणः
तथापि वदामि भोजमितः प्रेषय । ततो
राजाज्ञया भोजेऽध्ययनशालां प्राप्ते आह

यथा,—
“पञ्चाशत्पञ्चवर्षाणि सप्तमासा दिनत्रयम् ।
भोगराजेन भोक्तव्यं सगौडं दक्षिणापथम् ॥”

इति श्रुत्वा सुञ्जराजोऽचिन्तयत्, यदि राज-
लक्ष्मीर्भोजं गमिष्यति ततोऽहं जीवन्नपि नृतः ।
ततो राजा मन्त्रयित्वा वज्जालाधीश्वरं महा-

बलं वत्सराजमाहूय निर्जने तं प्राह, वत्स-
राज ! त्वया भोजस्त्रिभुवनेश्वरीविपिने हन्यतः ।
वत्सराजः भोजकुमारोपाध्यायमाहूय प्राह,

विप्र ! भोजमानय । ततो विदितवृत्तान्तो भोजः
कुपितः प्राह, आः पाप ! राज्ञः कुमारं वदि-
रानेतुं तव का शक्तिः, ततो वामचरणपादु-

कामादाय भोजेन भालदेशे हतो वत्सराजः
प्राह, भोजकुमार ! वयं राजादेशकारिणः ।
इत्युक्त्वा वधार्थं बलात् वत्सराजेन निशार्थां

विपिनं भोजे नीते वत्सराजस्य भ्रात्रा भोजस्य
वधोद्यमसमये ।

“एक एव सुहृद्वर्त्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सत्त्वमन्यच्च गच्छति ॥”

इत्युक्तं निशम्य वत्सराजो वैराग्यमापन्नो भोजं
क्षमस्वेत्युक्त्वा प्रणम्य तं रथे निवेश्य गृहमागत्य
भूमिगृहान्तरे भोजं रक्षित्वा कृत्रिमं भोज-

मस्तकं कारयित्वा राजानमागत्य नत्वा प्राह
श्रीमता यदादिष्टं तन्मया कृतम् । राजपुत्रवधं
ज्ञात्वा राजा तं प्राह वत्सराज ! पुत्रेण

खड्गप्रहारवसरे किमपि उक्तम् । वत्सराजः
प्राह देव ! किमपि पत्रं प्रेषितमस्ति तदिदं
गृहाण शिरश्च दर्शयति । ततो भोजमस्तकं
दृष्ट्वा राजा क्रोद ।

भोजः

“मान्वातेति महीपतिः कृतयुगेऽलङ्कारभूतो गतः
सेतुर्येन महोदधौ विरचितः काशौ दशास्या
न्तकः ।

अन्ये चापि बुधिरिप्रभृतयो यावद्भवान् भूपते !
नैकेनापि समं गता वसुमती मन्ये त्वया
यास्यति ॥”

इति भोजकृतश्लोकं पठित्वा पपात च ।
ततो राजा पण्डितमाननीय मया पुत्रो हतः
प्रायश्चित्तमुच्यतामिदुवाच । ततस्ते ऊचुः
राजन् ! सवासा वह्निमाविश । ततो राज्ञो
वह्निप्रवेशे निश्चिते सति तद्दार्तां श्रुत्वा वृषद्वार-
मागत्य वत्सराजो बुद्धिसागरं प्राह तात !
मया भोजो न मारितः बुद्धिसागरश्च तस्य कर्णे
किमपि कथयति । ततो वत्सराजो निष्क्रान्तः ।
ततस्तन्मुहूर्तेन साक्षात्कृष्टश्च इव एकः
कापालिक आगतः । तं वीक्ष्य बुद्धिसागरः
प्राह योगिन् ! कुत आगम्यते कापालिके त्वयि
जगच्चमत्कारी कलाविशेषश्चौघविशेषो वा
अस्ति । ततो राजाप्याह मया सहसा हतं
पुत्रं रक्ष । कापालिकः प्राह राजन् ! मा भैषीः
पुत्रस्ते नाथप्रसादेन न मरिष्यति प्रातस्त्व गृहं
स्वयमेव समेष्यति परं प्रश्नानभूमौ बुद्धिसागर-
मन्त्रिणा सह होमद्रव्यं प्रेषय । कापालिकेन
यदुक्तं तत् सर्वं राज्ञा सम्याद्य बुद्धिसागरः
प्रेषितः ततश्च राज्ञौ गृह्यतया वत्सराजगृहात्
भोजस्तत्र नदीपुलिनं नीतः योगिना भोजकु-
मारो जीवित इति किम्बदन्ती सर्वतोऽप्य-
जायत । ततः पौरामात्यैः परिवृतो भोजो
राजभवनमागतः । ततस्तमालिङ्ग्य रुदन्तं
सुज्जं निवार्य भोजः स्तौति । ततो राजा
लज्जावनतशीवः सन् निजसिंहासने भोजमुप-
वेश्य राज्यं दत्त्वा वनं गतः । ततो सुज्जे वनं
प्राप्ते बुद्धिसागरं मुख्यामात्यं विधाय भोजः
स्वयं राज्यमुखं बुभुजे । ततो राजसभायां
सहस्रशो बुधवरा दिग्भ्यः समागन्तुः ततो
राजा अमात्यमाह ।

“लक्षं सहाकवेर्देयं तदङ्गं विबुधस्य च ।
देयं ग्राम्यकवेर्वत्स ! तस्याप्यङ्गं त्वयान्वहम् ॥”

इति ॥

ततः क्रमेण वररक्षिसुवन्तुवाणामररामदेवहरि-
वंशप्रङ्करकलिङ्गकूर्परविनायकमदनविद्याविनोद
कोकिलतारेन्द्रप्रसुखाः सर्वे शास्त्रविचक्षणाः
सर्वज्ञा इव राजसभामहर्निशमलं कुर्वन्ति ।
क्रियतुकालानन्तरं कालिदासकवौ समागते
तेन साङ्गं राज्ञः परमा प्रीतिरजायत । अन्ये
विद्वांसः कालिदासं वेद्यालम्पटं विदित्वा सर्व-
भावेन वैरश्चक्रुः न कश्चित् सभायां सुगति न
कोऽपि वदति । किन्तु भोजवृत्तिस्तेन साङ्गं
परमप्रीतो बभूव । अन्येषां पण्डितानामाग-
मनं तेषां पद्यानि समस्यापूरणानि तैभ्यो

५४८

भोजनं

बहुलचसुद्रादानादिवर्णनञ्च ग्रन्थशेषपर्यन्त-
मस्ति । तदग्रन्थविस्तरभयात् न लिखितम् ।
इति भोजप्रबन्धपुस्तकात् सङ्कलितम् ॥*॥ रेन्द्र-
जालिकविद्यां भोजविद्यां वदन्ति ॥

भोजकटः, पुं, भोजदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(रुक्मिणिर्मिते पुरे, स्त्री । यथा, विष्णुपुराणे ।
५ । २६ । १३ ।

“इत्युक्तेन परित्यक्तः कृष्णयाज्ञिककर्मणा ।
रुक्मी भोजकटं नाम पुरं हत्वावसत्तदा ॥”)

भोजनं, स्त्री, (सृज् + “लुट् च ।” ३ । ३ । ११५ ।
इति भावे लुट् ।) भक्षणम् । कठिनद्रव्यस्य
गलाधःकरणम् । तत्पर्यायः । जग्धः २
जेमनम् ३ लेपः ४ आहारः ५ निघसः ६
न्यादः ७ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ जमनम् ८
विघसः ९ । इति तट्टीका ॥ अभ्यवहारः १०
प्रत्यवसानम् ११ अग्रनम् १२ खदनम् १३
निगरः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ भोजनगुणविधानादि ।
“भोजनाग्रे सदा पथं जिज्ञाकण्डविशोधनम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षयम् ॥
आयुर्धृते गुडे रोगा न्यलुर्लीनो विदाहिषु ।
आरोग्यं कटुतिक्तेषु बलं मांसं पयःसु च ॥
अन्नादद्युगुणं पिष्टं पिष्टादद्युगुणं पयः ।
पयसोऽद्युगुणं मांसं मांसादद्युगुणं घृतम् ॥
घृतादद्युगुणं तैलं मर्दनाच्च भक्षयन्तु ।
आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः ॥*॥
आयुष्यं प्राङ्मुखो मुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
अग्रं प्रत्यङ्मुखो मुङ्क्ते ऋतं मुङ्क्ते
हृदङ्मुखः ॥

कुक्षेरन्नेन भागौ द्वावेकं पानेन पूरयेत् ।
वायोः संचारणार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥
दन्ते चावगतं चान्नं सौचैर्नैवाहरेज्जलैः ।
कुर्यादनिर्गतं तद्धि सुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥
भुक्त्वा पाणितलं दृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्द्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
भुक्त्वाप्तस्य करं वामं दत्त्वा कुक्षौ ततः पठेत् ।
भुक्तं महेन्द्रहस्तेन वैश्वानरमुखेन च ॥
गरुडस्य च कण्ठेन समुद्रस्य च वह्निना ।
वातापिर्भक्षितो येन पीतो येन महोदधिः ॥
यन्मया खादितं पीतं तदगस्त्यो जरिष्यति ।
पटिलेतत् सुखासीनः क्षयं तिष्ठेदनाकुलः ॥
भुक्त्वा पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् ।
एवं ह्यद्योगतं चान्नं सुखं तिष्ठति जीर्यति ॥
भुक्तोपविशतस्तुन्दं शयानस्य वपुर्भवेत् ।
आयुश्चक्रममाणस्य न्यलुर्धावति धावतः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अपि च ।
“ततो भोजनवेलायां कुर्यान्मङ्गलदर्शनम् ।
तस्य प्रदक्षिणं नित्यमायुर्धर्मविवर्द्धनम् ॥
लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यद्यौ ब्राह्मणो गौर्हुताग्रः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽहम् ॥
पादुकारोहणं कुर्यात् पूर्वं भोजनतः परम् ।

भोजनं

पादरोगहरं दृष्ट्यं चक्षुष्यं चायुषे हितम् ॥*॥
शरीरे जायते नित्यं वाक्का नृणां चतुर्विधा ।
बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्ता सुरतसृष्टा ॥
भोजनेच्छाविघातात् स्यादङ्गमर्दोरुचिः अमः ।
तन्ना लोचनदौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः ॥
विघातेन पिपासायाः श्लोषः कण्ठास्थयोर्भवेत् ।
अवणस्यावरोधश्च रक्तश्लेष्मो हृदि यथा ॥
निद्राविघाततो जम्भा शिरोलोचनगौरवम् ।
अङ्गमर्दस्तथा तन्ना स्यादन्नापाक एव च ॥
बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याहारेभ्यनक्षयात् ।
मन्दैभवति कायार्थिर्न चाग्निर्निरिन्धनः ॥
आहारं पचति शिखी दोषाननाहारः पचति ।
दोषक्षये च धातून् पचति धातुक्षये प्राणान् ॥
आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः ।
सृष्ट्यायुःशक्तिवर्णोऽसत्त्वशीभाविवर्द्धनः ॥
यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् ।
विचार्य दोषकालादीन् कालयोरुभयोरपि ॥”
उभयोः कालयोः प्रातः सायश्च । तथा च ।
“सायं प्रातर्मनुष्याणामग्रं श्रुतिबोधितम् ।
नान्तरा भोजनकुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥”
प्रातः प्रथमयामात् उपरि द्वितीययामात्
अर्वाक् । तथा च ।
“याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्मादवलक्ष्यः ॥”
अन्यच्च ।

“क्षुत् सम्भवति पक्केषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥”
रसादीनां पाकं ज्ञातुमाह ।
“उन्नारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने ॥”
स्थानमाह ।
“आहारं विजने कुर्यान्निर्हारमपि सर्वदा ।
उभाभ्यां लक्ष्म्यपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते
श्रिया ॥

निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः । अन्यच्च ।
“आहारनिर्हारविहारयोगाः
सदैव सङ्गिज्जिजने विधेया इति ॥” * ॥
भोजने येषां दृष्टिर्निवारणीया तानाह ।
“हीनदीनक्षुधार्त्तानां पापघण्टैरोगिणाम् ।
कुक्कुटादिशूनां दृष्टिर्भोजने नैव शोभना ॥”
येषां दृष्टिः शुभदा तानाह ।
“पितृमातृसुहृद्भैद्यापापकृद्सर्वर्हिणाम् ।
सारसस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरुत्तमा ॥”
कथञ्चित्तदुदृष्टिपाते तद्दोषशान्तये ब्रह्मा-
दीन् स्मरेत् । तदुपधा,—
“अन्नं ब्रह्म रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।
इति सच्चिन्म भुज्जानो दृष्टिदोषो न बाधते ॥
अज्जनागर्भसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम् ॥”
भाजनमाह ।
“दोषहृद्दृष्टिदं पथं हैमं भोजनभाजनम् ।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पितृहृत् कफवातहतम् ॥

भोजनं

कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
 पैतलं वातकृद्दक्षमुष्णं कृमिकफप्रणुत् ॥
 आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
 शोधपाण्डुरं वल्यं कामलापहसुत्तमम् ॥
 शैलेज्येष्ठपात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् ।
 दाहद्वे विप्रेषण रुचिदं श्लेष्मकारि च ॥
 पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् ॥
 जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे ऋदो हितम् ॥
 पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् ।
 काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्यसम्भवम् ॥ * ॥
 भोजनाये सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ।
 अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्डविशोधनम् ॥
 लवणं सैन्धवं ज्ञेयम् । आर्द्रकान्तु कटुकमपि न
 पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् ॥
 “अग्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम् ।
 मध्येऽम्बलवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥
 फलान्यादौ समग्नीयात् दाडिमादीनि बुद्धिमान् ॥
 विना मोचाफलं तद्वद्वर्जनीया च कर्कटी ॥
 ऋणालविषशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्पि ।
 पूर्व्वमेव हि भोज्यानि न तु मुक्ता कदाचन ॥
 गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि ।
 न जातु मुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभु-
 चितः ॥
 घृतपूर्व्वं समग्नीयात् कठिनं प्राक् ततो ऋदु ।
 अन्ते पुनर्द्रवाशी तु वलारोग्ये न सुचति ॥”
 अयमर्थः । प्राक् घृतपूर्व्वं कठिनं समग्नीयात् ।
 यथा काश्यादिवासिनः प्रथमं सयज्जनां घृतपूर्व्वं
 रोटिकां भुञ्जते । ततो ऋदुसूपादिकमोदनं
 भुञ्जते । अन्ते पुनर्द्रवाशी भोजनान्ते दधितक्र-
 दुग्धादि भुञ्जते ।
 “यद्यत् खादुतरं तद्वि विदध्यादुत्तरोत्तरम् ।
 मुक्ता यत् प्रार्थते भूयस्तदुक्तं खादु भोजनम् ॥”
 खादन्नस्य गुणमाह ।
 “सौमनस्यं बलं पुष्टिसुखाहं रसनासुखम् ।
 खादु सज्जनयत्यन्नमखादु च विपर्य्ययम् ॥
 अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कञ्च दुर्जरम् ।
 अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥
 अतिदृताशिताहारो गुणान् दोषान्न विन्दति ।
 भोज्यं शीतमहृद्यञ्च स्याद्विलम्बितमन्नतः ॥”
 गुरु त्रिविधं तन्निवारयन्माह ।
 “मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ।
 स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ॥
 मात्रागुरुस्तु सुज्ञादिर्मात्रादिः प्रकृतेर्गुरुः ।
 संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ * ॥
 आहारं षड्विधं चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।
 भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्ष्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥”
 चूष्यं इक्षुदाडिमादि । पेयं पानकशर्करोद-
 कादि । लेह्यं रसालाक्षयितादि । कथिता
 कटी इति लोके । भोज्यं भक्ष्यपादि । भक्ष्यं
 लङ्ङुकमण्डकादि । चर्ष्यं चिपिटचणकादि ॥
 स्वभावगुरुसंस्कारगुरुणोः स्वभावलघुनश्च
 भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह ।

भोजनं

“गुरुणामर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।”
 अयमर्थः । माषपिष्टान्नादिभिरर्द्धं सौहित्यं
 कर्त्तव्यं सुज्ञादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया तृप्तिः
 कर्त्तव्येत्यर्थः ।
 “द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ।”
 द्रवः पेयादि । द्रवोत्तरः तक्राद्यधिक ओद-
 नादिर्मात्रातोऽधिकोऽपि मात्रागुरुर्न मन्तव्यः ।
 पेयस्य सर्व्वतो लघुत्वात् । उक्तञ्च सुश्रुतेन ।
 पेयलेह्यादभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरमिति ।
 पेयं पय आदि । लेह्यं रसालादि । अर्द्धं
 ओदनरूपादि । भक्ष्यं मोदकादि ।
 “द्रवाणामपि शुष्कान्तु सम्यगेवोपपद्यते ।
 विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥”
 अयमर्थः । शुष्कमपि स्रोतोरोधकरमपि
 द्रवाणाम् सम्यक् पाकं याति । केवलस्य शुष्क-
 स्यान्नस्य दोषमाह । विशुष्कमन्नमित्यादि ॥
 अप्रकृतं तत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह ।
 “पिष्टीकृतमसंक्लिन्नं विदाहसुपगच्छति ।”
 पिष्टीकृतं अष्टीलावद्भूतम् । असंक्लिन्नं
 असम्यगार्द्रम् । विदाहसुपगच्छति विदग्धं
 भवतीत्यर्थः ॥ शुष्कादीनां वैगुण्यमाह ।
 शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वद्धियापादमावहेत् ॥
 शुष्कं चिपिटदि । विरुद्धं चीरमत्स्यादि ।
 विष्टम्भि चणकमसूरादि वद्धिमान्यं कुर्यात् ।
 “न मुक्ता न रदेष्टित्वा न निश्यायां न वा
 बहून् ।
 न जलान्तरितान्न हिः शक्तूनद्यान्न केवलान् ॥
 पुनर्दानं पृथक् पानं सामिषं पयसा निशि ।
 दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्तुषु वर्ज्येत् ॥”
 विषमाशनस्य लक्षणमाह ।
 “बहुलोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम् ॥”
 बहुलाप्यस्य भक्षितस्य दोषमाह ।
 “आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुतेऽधिकम् ।
 ह्रीनमात्रं तनोः काश्यं करोति च बलक्षयम् ॥”
 अधिकं अन्नम् ॥ अकाले मुक्तस्य दोषमाह ।
 “अप्राप्तकालो भुञ्जानोऽप्यसमर्थतनुर्नरः ।
 तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणञ्चाधिगच्छति ॥”
 अप्राप्तकालः कालादतिप्राक् भुञ्जानोऽसमर्थ-
 शरीरो भवति । तथा सति तांस्तान् व्याधीन्
 शिरोयथाविष्टचिकालसकविलम्बिकादीन्
 प्राप्नोति । तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नो-
 तीत्यर्थः ।
 “कालेऽतीतेऽग्रतो जन्तोऽव्यायुनापहतेऽनले ।
 कृच्छ्रादिप्रच्यते मुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा ॥
 कुक्षेर्भागद्वयं भोज्येऽस्तृतीयं वारि पूरयेत् ।
 वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥
 रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता ।
 न तथा खादुमाप्नोति ततः सेव्यामुनान्तरा ॥
 अत्युष्णान्नं विपच्यतेऽन्न-
 मनमुपानाच्च स एव दोषः ।
 तस्मान्नरो वद्धिविवर्द्धनाय
 सुहृन्मुहूर्त्वारि पिबेद्भूरि ॥

भोजनं

मुक्तस्यादौ जलं पीतं काश्यमन्दाग्निदोषहृत् ।
 मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥”
 अन्यच्च ।
 “समस्थूलकृशा मुक्तमथ्यान्तप्रथमाभुपाः ।
 इति वाग्भटः ॥ मुक्तं भोजनम् ।
 “तृप्तिस्तु न चाग्नीयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम् ।
 तृप्तिस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥”
 ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत् कथ-
 मिति । यतस्त्रिधा विभक्तस्य भोजन-
 कालस्य प्रथमो भागो वातस्य द्वितीयः पित्तस्य
 तृतीयः कफस्य । अतएवाह ।
 “अग्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम् ।
 मध्येऽम्बलवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥”
 अस्यायमभिप्रायः । भोजने पूर्व्वं मुक्तो मधुरो
 रसो बुभुक्षितस्य वातपित्तयोः शमको भवति ।
 “भोजनमध्ये मुक्ताधम्बलवणौ
 पित्ताशये च वद्धिवृद्धिं कुरुतः ।
 भोजनान्त्यसमये मुक्ताः कटुतिक्त-
 कषाया रसा कफं शमयन्तीति ॥”
 अतो भोजनावसानसमयस्य कफकाल-
 लात्तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुमुचितं
 भवति । यत उक्तम् ।
 “दुग्धं खादुरसं क्षिग्धभोजस्यं धातुवर्द्धनम् ।
 वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलमिति ॥”
 उच्यते ।
 “विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः ।
 तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥”
 अतएव ब्रह्मपुराणे ।
 “कुर्यात् चीरान्नमाहारं दध्यन्नं न कदाचनेति ॥
 लवणाम्बलकटूष्णानि विदाहीन्यति यानि तु ।
 तदोषं हर्त्तुमाहारं मधुरेण समापयेत् ॥”
 भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजनेनैव
 वर्द्धितकफो लवणाम्बलकटुभोजनजनितं पित्तस्य
 वृद्धिं नाशयति पित्तवृद्धिनाशनेन कफस्यापि
 वृद्धिरुपचीणा भवति चीरणकफवृद्धिरस्मिन्मान्या-
 दीन् व्याधीन् उत्पादयितुं न शक्नोति ॥
 “एवं मुक्ता समाचामेत् रुच्यहणपूर्व्वकम् ।
 भोजने दन्तलग्नानि निहृत्वाचमनश्चरेत् ॥
 दन्तलग्नमनिर्हर्त्त्यं लेपं मन्थेत दन्तवत् ।
 न तत्र बहुशः कुर्याद्यन्नं निर्हरणं प्रति ॥
 आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषीं स्पृशेत् ।
 मुक्ता पाणितले पृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
 अचिरेनैव तद्वारि तिमिराणि यपोहति ॥
 मुक्ता च संस्करेन्नित्यमगस्यादीन् सुखावहान् ।
 विष्णुरात्मा तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।
 सत्येन तेन यद्भुक्तं जीर्णवन्नमिदं तथा ॥
 अगस्तिरग्निर्वैद्वानलश्च
 मुक्तं ममात्रं जरयत्वशेषम् ।
 सुखञ्च मे तत् परिणामसम्भवं
 यच्छत्यगो मम चारुदेहे ॥
 अङ्गारकमगस्तिश्च पावकं सूर्यमश्विनौ ।
 यश्चेतान् संस्करेन्नित्यं मुक्तं तस्याशु जीर्णति ॥

इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ॥”
अतन्द्रितः जाग्रतिष्ठेन्न तु सुष्यात् । सुक्त-
मात्रस्य तु स्वप्नान्मन्दाग्निः कुपितः कफ इति
वचनात् ।

“जीर्णैर्भक्षे बद्धंते वायुर्विदग्धं पित्तमेधते ।
सुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि ॥”
विदग्धे किञ्चित्पके पित्तमेधते किञ्चिदपके कफः ॥
सुक्तमात्रे संजातकफस्य प्रतीकारमाह ।
“धूमेनापोह्य हृदये कषायकटुतिक्तकैः ॥
पूगकर्पूरकस्तूरी लवङ्गसुमनःफलैः ।
फलैः कटुकषायैर्वा सुखवैषद्यकारिभिः ।
ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणैः ॥”
धूमेन अगुर्वादिधूमेन । अपोह्य कफं हरी-
कृत्य । कषायकटुतिक्तकैः फलैः कर्पूरकस्तूरी-
लवङ्गादिभिः । पूगैः क्रमुकैः । सुमनःफलैः
जातीफलैः ॥ फलैः एलाहरीतक्यादिफलैः ।
“रते सुप्नोत्थिते स्नाते सुक्ते वान्ते च सङ्गरे ।
सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलभक्षणम् ॥
सुक्ता शतपदीं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते ।
अन्नमंघातशैथिल्यं ग्रीवाजानुकटीसुखम् ॥
सुक्तापविश्रुतसुन्दं शयानस्य तु पुष्टता ।
आयुश्चक्रममाणस्य न्युत्थावति धावतः ॥”
चक्रममाणस्य पदशतं शनैर्गच्छतः ॥ * ॥
“आसानद्यौ समुत्तानस्तान् दिः पार्श्वे तु दक्षिणे ।
ततश्चद्विगुणान् वामे पश्चात् सुष्यात् यथासुखम् ।
वामदिशायामग्नौ नाभेरुर्ध्वोऽस्ति जन्तूनाम् ।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत सुक्तप्रपाकार्थम् ॥
त्रिदोषशमनौ खट्वा तूली वातकफापहा ।
भूशय्या वृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातुला ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यच्च ।
“स्नातो यथावत् कृत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम् ।
प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ॥
कृते जप्ये हुते वद्धौ शुद्धवस्त्रधरो वृष ।।
दत्तवतिथिभ्यो विप्रैभ्यो गुरुभ्यः संश्रिताय तु ॥
पुण्यगन्धधरः शस्तमाल्यधारी नरेश्वर ! ।
नैकवस्त्रधरोऽथार्द्रपाणिपादो नरेश्वर ! ॥
विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विद्विदसुखः ।
प्राङ्मुखोऽङ्मुखो वापि न चैवात्यमना नरः ॥”
“अन्नं प्रशस्तं पथ्यच्च प्रोक्षितं प्रोक्षणीदकैः ।
न कुत्सिताहृतचैव जुगुप्सावदसंस्कृतम् ॥
दत्त्वा तु भक्तं शिष्येभ्यः क्षुधितेभ्यस्तथा गृही ।
प्रशस्तशुद्धपात्रेषु भुञ्जीताकुपितो वृष ! ॥
नासन्दीसंस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वर ! ।
नाकावे नातिसङ्कीर्णं दत्त्वागच्छ नरोऽग्रे ॥
आसन्दी दारुमयत्रिपदी ।
“मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं वृष ! ।
अन्यत्र फलमांसेभ्यः शक्तुशकादिकान्तथा ॥
तद्द्वह्रितकेभ्यश्च गुडपक्केभ्य एव च ।
भुञ्जीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर ! ॥”
हरितकेभ्यः अपक्वलेह्यादिभ्यः ॥

“नाशेषं पुरुषोऽग्नीयादन्यत्र जगतीपते ! ।
मध्वसुदधिसर्पिभ्यः शक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥
अग्नीयात्तन्मयो भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् ।
लवणान्ते तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः ॥
प्राक् द्रवं पुरुषोऽग्नीयान्मध्ये च कठिनाशनम् ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न सुचति ।
अग्निन्यं भक्षयेदित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
पञ्चग्रासं महामौनं प्राणायामायनादि तत् ॥
सुक्ता सम्यगप्याचम्य प्राङ्मुखोऽङ्मुखोऽपि वा ।
यथावत् पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥
स्वस्थः प्रशान्तचित्तश्च कृतासनपरिग्रहः ।
अभीष्टदेवतानाञ्च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥
अग्निराप्याययत्नं पार्थिवं पवनेरितः ।
दत्तावकाशं नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामन्त्रानिलस्य च ।
भवत्वेतत्परिणतो ममास्त्वयाहृतं सुखम् ॥
प्राणायामसमानानासुदानयानयोस्तथा ।
अन्नं पुष्टिकरश्चास्तु ममास्त्वयाहृतं सुखम् ॥

अगस्तिरग्निर्वद्वानलश्च
सुक्तं मयान्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखञ्च मे तत्परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥
विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेहि-
प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।
सत्येन तेनान्नमशेषमेत-
दारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥
विष्णुरत्ना तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा ।
सत्येन तेन मे सुक्तं जीर्णत्वन्नमिदं तथा ॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमर्ज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ॥
सच्छास्त्रादिविरोधेन सन्मागादविरोधिना ।
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यासुपतिष्ठेत् समाहितः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥ * ॥
अपरश्च ।

“भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽन्नममानसः ।
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्भ्रती ॥
भैक्षेण वृत्तिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ।
पूजयेदश्वनं नित्यमद्याचैनदकुत्सयन् ॥
दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ।
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यश्चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविदितं तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख एव वा ।
नाद्यादुदङ्मुखो नित्यं विधिरेश सनातनः ॥
प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो हिरुपस्युशेत् ।
शुचौ देशे समासीनो भुक्ता च हिरुपस्युशेत् ॥
नाश्रीयाद्गार्हपत्या साङ्गं नैनामीक्षेत् मेहतीम् ।
न भक्षयेद्भक्ष्याणि नापेयं वा पिवेद्विजः ॥”
अभक्ष्यान्नन्तु भक्तशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥
“भुञ्जीत बन्धुभिः साङ्गं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
अकृत्वा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तम ! ।
भुञ्जीत चेदस्मात्मा तिर्यग्योनिं स गच्छति ॥
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञक्रियाचया ।

नाश्रयत्याशु पापानि देवानामर्चनन्तथा ॥
यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकान् शूकरेवभिजायते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै द्विजः ।
भुञ्जीत स्वजनैः साङ्गं स याति परमां गतिम् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १७ अध्यायः ॥ * ॥

यास उवाच ।
“प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख एव वा ।
आसीनस्वासने शुद्धे भूम्यां पादौ निधाय तु ॥
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ॥
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ह्यतः भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥
पश्चाद्भो भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु ।
उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥
उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।
आचम्यार्द्राननोऽक्रोधः पश्चाद्भो भोजनश्चरेत् ॥
महायाहृतिकं भिन्नं परिधायोदकेन तु ।
अन्तोपस्तरणमसीत्यापोऽश्नानक्रियाश्चरेत् ॥
खाद्याप्रणवसंयुक्तां प्राणायामानाहुतिस्ततः ।
अपानाय ततः कृत्वा आनाय तदनन्तरम् ॥
उदानाय ततः कुर्यात् समानायेति पञ्चमीम् ।
विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादात्मनि द्विजः ॥
शेषमन्नं यथोक्तञ्च भुञ्जीत यज्ञनेर्युतम् ।
ध्यात्वा तस्मिन्सा देवमात्मानं वै प्रजापतिम् ॥
अन्तापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पिवेत् ।
आचान्तः पुनराचामेदायं गौरीतिमन्त्रतः ॥
दृपदां वा त्रिरावाह्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
प्राणानां गन्धिरसीत्यालभेद्दृद्यन्ततः ॥
आचम्याङ्गुष्ठमात्रेति पादाङ्गुष्ठेऽथ दक्षिणे ।
निःसावयेद्भुक्तजलं मूर्द्धहस्तः समाहितः ॥
हुत्वान्नमन्त्रणं कुर्यात् सन्ध्यायामिति मन्त्रतः ।
अथाचरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्राह्मणोऽति हि ॥
सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः परः स्मृतः ।
योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः
चयम् ॥

यज्ञोपवीतो भुञ्जीत सगन्धालङ्कृतो नरः ।
सायं प्रातर्नान्तरा वै सन्ध्यायान्तु विशेषतः ॥
नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वमङ्घ्रि सायं शशिश्रहात् ।
ग्रहकाले तु नाश्रीयात् स्नात्वाश्रीयात् सुक्तयोः ॥
सुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्नहानिशा ॥
अमुक्तयोरस्तं गतयोः स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽहनि ।
नाश्रीयात् प्रेक्षमाणानामप्रदायैव दुर्मतिः ॥
नायश्शशिष्टादन्यद्वा न क्रुद्धो नान्यमानसः ॥
आत्मार्षं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।
वृत्तार्थं यस्य चाधीतं निष्कलं तस्य जीवितम् ॥
यद्भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यच्च भुङ्क्ते उदङ्मुखः ।
सोपानतृकश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥
नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रधक् ।
न च भिन्नासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा ॥
न भिन्नभाजने चैव न भूम्यां न च पाणिषु ।
नोच्छिष्टो हृतमादद्यान्न मूर्द्धानं स्पृशेदपि ॥
न ब्रह्म कीर्त्तयेदापि न निःशेषं न भार्यया ।
नान्यकारे च नाकाशे न च देवालयदिषु ॥

भोजनं

नैकवस्तु सुञ्जीत न च यानस्थितोऽपि वा ।
न पादुकागुगतो वा न हसन् विलपन्न हि ॥
सुक्तेवं सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ॥”
इति कूर्मे उपविभागे १८ अध्यायः ॥ * ॥
अपरश्च ।

“दत्त्वा च हुत्वा पितृदेवताभ्यो
भृतातिथीन् भृत्यजनावशितम् ।
तुष्टः शुचिः अहधानोऽस्ति योऽन्नं
तस्याहृतं स्यात् स पुमान् भुनक्ति ॥
सायं प्रातर्मनुष्याणामभुशनं देवनिर्मितम् ।
वैदिके लौकिकेऽग्नौ तु प्रत्यक्षे जाठरे तथा ॥
उपलिप्ते समे देशे शुचिः अह्नासमन्वितः ।
पात्रेष्वथानुरूपेषु पुत्रशिश्यादिभिर्वृतः ॥
सुचंस्कृतं हितं स्निग्धं सुञ्जीतान्नमकुतसयन् ।
यवगोधूमशाल्याय मांसशकादिभिर्युतम् ॥
कटुमूलवर्णैस्तिक्तैर्यज्जनेस्तु सुगन्धिभिः ।
भक्ष्यप्रकारान् विविधान् कन्दमूलफलानि च ॥
पात्रं भूमौ प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्क्ते वाग्यतः शुचिः ।
भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमश्नुते ॥
यन्नेन धारयेद्विप्रः पवित्रं दक्षिणे करे ।
सुञ्जानस्तु विशेषेण अन्नदोषैर्न लिप्यते ॥
यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा ।
घ्नन्ति केवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्जनात् ॥
आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।
मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वीत मण्डलम् ॥
चतुष्कोणं द्विजाग्रस्य त्रिकोणं चतुर्थस्य तु ।
द्विकोणाकृतिं वैश्यस्य शूद्रस्य वर्तुलं सदा ॥
न लौहे मृगस्ये पात्रे भिन्नेऽग्नीयात् कटेऽम्बरे ।
आपः पुनन्त्विति मन्त्रेण सुयास्तीर्थं समासनम् ॥”
ध्रुवा द्यौरित्युपविश्य पात्रं प्रक्षाल्य मूर्ध्नि
दिवोऽरतिमिति पात्रमभिमन्त्र्य भूम्यावृत्वायेनेति
भूमौ पात्रं प्रतिष्ठापयेत् । आहतवासाः शुक्ल-
वासा वा पवित्रात्मा चान्तात्मा प्रादुसुख
आसोनः पाणी प्रक्षाल्य दशहोतारन्निगदेति
ध्यायेदयत्तं पुरुषम् । तत ओजोऽसीत्यन्नाद्य-
माद्वयमाणं प्रतिपत्तयेत् । ओजोऽसीत्यादिना
प्रतिगृह्य अहमस्माग्निरग्नीत्युभयामभिमन्त्रयेत् ।
उदुबुधस्येति जाठरामिमन्त्रस्यं प्रबोधयेत् ।
भूतपतये नमः सुवनपतये नमः भूतानां पतये
नमः इति नमस्कारान्ते बलित्रयं भूमौ दद्यात् ।
अथान्नैवात्मानं चिन्तयेत् ।
“प्राणस्य हृदयं स्थानमपानस्य गुदं स्मृतम् ।
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥
प्रश्नमः स तु विज्ञेयो आनः सर्वाङ्गसन्निधौ ।
राजीवसङ्घः प्राणो हृदये नित्यसंस्थितः ॥
तस्याधस्तादपानस्तु स वै गोजोऽसीत्यन्निभः ।
नाभ्या मध्ये समानस्तु विदुश्चालासमप्रभः ॥
प्राणस्योपर्युदानस्तु इन्द्रनीलसमप्रभः ।
उभाभ्यामथ शाखाभ्यामथवाय्वेकशाखया ।
अमृतं पात्रं कुर्वीत एवं हानिर्न जायते ॥
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुख ! ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वं विष्णोः परमं पदम् ॥”

भोजनं

अमृतोपस्तरणमसीत्यपः सृष्ट्योपस्थाय वाचं
नियच्छेत् । न्यस्तं महायाहतिभिरङ्गिः प्रदक्षिणं
परिविष्य सद्येन पाणिना पात्रमविसृज्य अमृतो-
पस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चभिस्तैः
प्राणान्हुतीर्जुहोति । प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि
शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा ।
अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवोमाविशा-
प्रदाहायापानाय स्वाहा । याने निविष्टोऽमृतं
जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय समानाय
स्वाहा । इति तूष्णीं भूयो व्रतयेत् । प्रजापतिं
मनसा ध्यायेत् ॥ * ॥ प्राणाय स्वाहेति प्राण-
स्तृप्यति । प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति । चक्षुषि
तृप्यति आदित्यस्तृप्यति । आदित्ये तृप्यति
द्यौस्तृप्यति । दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्गौ-
श्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुत्पत्तिं अनु-
तृप्यति । यानाय स्वाहेति यानस्तृप्यति ।
याने तृप्यति ओत्रं तृप्यति । ओत्रे तृप्यति चन्द्र-
मास्तृप्यति । चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यति ।
दिशु तृप्यन्तीषु यत्किञ्चिद्दिशः खं चन्द्रमा-
श्चाधितिष्ठन्ति । तत्तृप्यति तस्यानुत्पत्तिं अनु-
तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्च-
सेनेति । अपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति । अपाने
तृप्यति वाक् तृप्यति । वाचि तृप्यन्त्यां अग्नि-
स्तृप्यति । अग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति ।
पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किञ्चित् पृथिवी वामि-
श्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुत्पत्तिं अनुतृप्यति ।
तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्च-
सेनेति । समानाय स्वाहा इति समानस्तृप्यति ।
समाने तृप्यति मनस्तृप्यति । मनसि तृप्यति
पर्यन्त्यस्तृप्यति । पर्यन्त्ये तृप्यति विदुस्तृप्यति ।
विदुति तृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्विदुत्पर्यन्त्यश्चाधि-
तिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुत्पत्तिं अनुतृप्यति
प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ।
उदानाय स्वाहेति उदानस्तृप्यति । उदाने
तृप्यति वायुस्तृप्यति । वायौ तृप्यति आकाश-
स्तृप्यति । आकाशे तृप्यति यत्किञ्चिद्वायु-
श्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानुत्पत्तिं
मनुतृप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ * ॥
“भुक्तेऽन्ने केचित् काङ्क्षन्ति सुक्तशेषं सुविच्छिपेत् ।
केचित् काङ्क्षन्त्यनाजीवाः केचित् कर्मवशा-
नुगाः ॥
भुञ्जन्तु मम चोत्तुष्टं पात्रे वायुं सुवि स्थिते ।
अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठात् पयः पिबेत् ॥
अहिं पूर्वोपरिष्ठाच्च वस्त्रं प्राणस्य निर्ययेत् ।
मुक्ता पीत्वा च यः कश्चित् शून्यं पात्रं समुत्-
हृजेत् ॥
स पुनः क्षुत्पिपासार्ता भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठात् पयः पिबेत् ॥”
अपः पीत्वाचान्तः प्राणस्थानान्यङ्गिः सृष्टति ।
प्राणानां अस्थिरसीति हृदयमालम्ब्य जपति
प्राणानां अस्थिरसि इति प्राणदेशम् । विष्णो-

भोजनं

जठरमसीतिनाभिदेशम् । यो देवानामधि-
पतीति पुनरपि हृदयदेशमालम्ब्य जपति ।
सावित्रीचातुभाष्य त्रिरापो रसानां रसभुक्
तत्रात्मा कर्म्मणिः प्रीयतां विश्वसुगिति ध्यायेद्-
यत्तं पुरुषम् ॥ * ॥
“आहिताग्निरनङ्गोऽन्नं ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अन्नन्त एव सिद्धान्ति नैषां सिद्धिरनन्ताम् ॥
गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽन्नंस्तु तपश्चरेत् ।
प्राणान्निहोत्रलोपेन अवकीर्णो भवेत्तु सः ॥
अन्तराप्रतराशश्च सायमाश्रन्तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥
प्राणान्निहोत्रमन्त्राणां निरुद्धे भोजने जपेत् ।
त्रेधाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु त्रयालामेन तर्पयेत् ॥
यथाहि नलमैधीकमग्निप्रोतं प्रहूयते ।
तद्वत् सर्वाणि पापानि निर्देहन्त्यात्मयाजिनः ॥
यथेह क्षुधिता बाला मातरं पशुं पासते ।
एवं सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासते ॥”
इति ॥ * ॥
“भोजनस्य निषेधस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
नोच्छिन्तो भक्षयेत् किञ्चिन्न गच्छन् वा कदाचन ।
खट्वास्त्रो न सुञ्जीत न पाणिस्थं कदाचन ।
चन्द्रस्योपरिगे च गस्तास्ते चन्द्रस्यैव योः ॥
गोत्राक्षणोपवासेन न वाजीर्णे तु भोजने ।
निशीथे नैकवासास्तु न लम्बोच्छिन्नभाजने ॥
न रात्रौ तिलसम्बद्धं दधि शक्तून् मार्चिकम् ।
कोविदारवटाश्वत्थफलानि न कदाचन ।
चणकश्च कौसुम्भं करमथितश्च यद्वधि ॥
वेदा बहिः पुरोडाशं तुल्यं गोमांसमन्नम् ।
नोच्छिद्येन घृतं ग्राह्यं शक्तून् वापद्गतोऽपि सन् ।
पलाशं लशुनं वापि भुञ्जन्तुपापमाप्नुयात् ॥
नानाद्रुखपाणिस्तु चन्द्रतारार्कमीक्षयेत् ।
भुञ्जन् कुर्वन् खमूर्ध्नि सृष्टेद् ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
नार्द्रवासाः शिरःक्षिन्नः सोपान्तुको निरासनः ।
शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकम् ॥
नाश्रीयान्न पिवेच्चैव कृत्वा पर्यस्तिकां नरः ।
पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः ॥
न च आहस्य यच्छिद्यं गृहे पर्युषितश्च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषस्तु न सुञ्जीत कदाचन ॥
नातिचरितमग्नीयात् मुक्ता शेषं विवर्जयेत् ।
न भक्षयेत्तु निःशेषमन्नञ्च दधिसर्पिणोः ॥
पयसो मधुशक्तूनां तिलानामोदनस्य च ।
न चैको मिष्टमग्नीयात्न बहूनाश्च पश्यताम् ॥
बहवस्तु न सुञ्जन्ति तथा चैकस्य पश्यतः ।
ओष्ठौ च न लिहेत् पाणिं नाङ्गुलिं पात्रमेव च ॥
शून्यालयेऽग्निशालायां देवागारे तथैव च ।
आयुर्निरस्यते तस्य मिष्टैकस्य बुभुक्षतः ॥
अदत्त्वा गोऽग्निविशेषः कुमारयानुयायिषु ।
एकोऽन्नं मिष्टमग्नाति ततोऽन्यो नाख्यपुण्यस्तु ॥
यत्नेकपङ्क्तां विषमं ददाति
स्नेहादभयादा यदि वार्यहेतोः ।
वेदेषु दृष्टान्तवभिस्तु गीतां
तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतानां दुरात्मनाम् ।
सर्वेषां तत्समं तावद्यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥
एवं यो ब्राह्मणो भुङ्क्ते सन्तर्प्य पिण्डदेवताः ।
स द्वे कुले समुद्भूत ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥”

इति वह्निपुराणे भोजनविधानम् ॥ * ॥

त्रिविधभोजनं यथा,—

“उच्छिष्टमवशिष्टं वा पथ्यं पूतमभीक्षितम् ।
भक्तानां भोजनं विष्णोर्नैवेद्यं सार्वकं मतम् ॥
इन्द्रियप्रीतिजननं शुक्रशोणितवर्द्धनम् ।
भोजनं राजसं शुद्धमायुरारोग्यवर्द्धनम् ॥
अतः परं तामसानां कङ्खोष्णाविदाहिकम् ।
पूतिपर्युषितं त्रैयं भोजनं तामसप्रियम् ॥”

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ * ॥

आह्लादिषु निमग्नितस्यान्यत्र भोजने दोषो
यथा,—

“निमग्नितोऽन्यतो भुङ्क्ते आह्वे देवे सपैतके ।
स द्विजो नरके वासं लभते नात्र संशयः ॥”
देवतादिष्वभुक्तवत्सु भोजने दोषा यथा,—
“देवतापिण्डमर्त्येषु महत्सु ब्राह्मणेषु च ।
अभुक्तवत्सु येऽन्नं कालपिचमिमाद्यु ॥
दुष्टास्ते पूयनिचये निपात्यन्तेऽधमाधमाः ।
सूचीमुखान् जायन्ते क्षुधात्माः किरिविग्रहाः ॥”
“एकपङ्क्त्युपविष्टाश्च समुत्थाय प्रयान्ति ये ।
विड्भोजनं राक्षसेन्द्र ! नरकन्ते प्रयान्ति हि ॥
एकसार्धप्रयातश्च तथान्यच्चार्यतं नराः ।
असंविभज्य भुङ्गन्ति ते यान्ति श्लेष्मभोजनम् ॥
पायसं कशरं मांसं वृथा भुक्तश्च येनरेः ।
तेषामयोऽगुडास्तप्ताः क्षिप्यन्ते वदनेऽङ्गुताः ॥”

इति वामनपुराणे १२ अध्यायः ॥ * ॥

औषधातिरिक्तकिञ्चिद्भोजनवतो नित्यनैमित्तिक-
क्रियानिवेधो यथा,—

“द्रव्ये भुक्ते त्वजीर्णे च नैव भुक्ता च किञ्चन ।
कर्म कुर्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथा ॥
पत्रं पुष्पञ्च तामूलं भेषजलेन कल्पितम् ।
कणादिपिप्पल्यन्तश्च फलं भुक्ता न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरश्चैव ! भोजनाङ्गिजादतं ।
नित्यक्रिया निवर्त्तत सह नैमित्तिकैः सदा ॥”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥

भोजने पाकविधौ दिङ्नियमो यथा,—

“पूर्वांशाभिमुखो भूत्वा उत्तरांशामुखेन वा ।
पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अग्न्यांशाभिमुखे पक्त्वा अमृतान्नं विजानीहि ।
पूर्वांमुखो धर्मकामः शोकहानिञ्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरमुखे प्रतिकामश्च पश्चिमे ।
ऐशान्याभिमुखे पक्त्वा हरिद्रो जायते नरः ॥”

पाकपात्रनिरूपणं यथा,—

“यदा तु आयासे पात्रे पक्त्वा अन्नाति वै द्विजः ।
स प्रापिष्टोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
ताम्रे पक्त्वा चक्षुर्हानिर्मणौ भवति वै क्षयः ।
पिण्डभ्यां पक्कमन्नञ्च पिण्डयेण यश्चिनि ! ॥
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीक्षितम् ।
वातुलेन तु यत् पक्कं भगिन्या च कनिष्ठया ।

असगोत्रेण यत् पक्कं शोणितं तदपि सूतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्कं स्त्रिया पक्कं तथैव च ।
पक्कपात्रे च यत् पक्कं तत् सर्वं निष्कलं भवेत् ॥”

पाककाष्ठनिरूपणं यथा,—

“उडुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।
शालेन करमर्देन उदरावर्त्तकेन च ॥
पक्त्वा नैव भुङ्जीत भुक्ता रात्रिसुपावसेत् ॥”

निषिद्धानं यथा,—

“गर्हितान्नमवीरान्नं भुक्ता चान्द्रायणचरेत् ।
अप्रजा या तु वनिता नाश्रीयादेव तद्गृहे ॥
शालकाष्ठस्य पक्त्वा न्नं शिरीषकस्य चैव हि ।
कालचङ्घातकस्यैव वज्रवारणकस्य च ॥
भेरुशालालैर्वापि पक्त्वा न्नं गर्हितं सूतम् ॥”

पाकपात्रत्यागकालो यथा,—

“यदा न्द्रग्नयपात्रे तु पक्कं वै सार्वकालिकम् ।
मासे पक्षे तथाष्टासु तत्पात्रं विहजेद् गृही ॥
धनुःपाके तथा सिंहे मीने चैव वरानने ! !
यः कुर्याद्भोजनं देवि ! कच्छेणैव विमुह्यति ॥”

पाकार्थजलदानं यथा,—

“एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत् ॥”

भोजनस्थानादि यथा,—

“उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः ।
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुङ्जीत शुचिः पीठमव-
स्थितः ॥”

पीठनिरूपणं यथा,—

“साङ्गहस्ते चतुष्कोणे सहकारविनिर्मिते ।
चामभद्रदारुमये प्रादेशोऽङ्गायसंयुते ॥
वरुणासने भवेद्दृढिर्भद्रके श्रियमाप्नुयात् ।
चामे धनविट्पिङ्गः स्याद्भूमिर्दृढिस्तु भद्रके ।
शालासने कशेरुके किंशुके मरणं भवेत् ॥”

भोजने दीपनिरूपणं यथा,—

“दृढदीपग्रा यज्ञफलं तैले धेनुफलं लभेत् ॥”
भोजने चाखालादिदृष्टिनिषेधो यथा,—
“यदा भोजनकाले तु चाखालैः पतितैस्तथा ।
श्वकुक्कुटवराहैश्च स्वेच्छैश्च अन्त्यजैरपि ।
अन्नं वाप्यथ पानं वा दृष्टमात्रं परित्यजेत् ॥”

“रजस्वलायाः संसृष्टीर्वाचं श्रुत्वा प्रमादतः ।
व्रतस्थो वर्जयेद्देवि ! अन्नते प्रोक्षणञ्चरेत् ॥

देवालये तथा तीर्थे सिद्धल्ले च शङ्करि ! ।
ब्राह्मणानां समाजे तु भुक्ता क्रतुफलं लभेत् ॥

आचान्तो भोजनं कुर्यादनामायां हिरण्ययुक् ।
सुवर्णेन सृष्टेदन्नं तदन्नञ्चान्तं विदुः ॥

रजःसृष्टं यदन्नञ्च भुक्ता भवति किल्बिषी ।
पौष्यकेण सृष्टेदन्नमन्नं विष्टासमं भवेत् ॥

वैदूर्येण माणिक्येन स्फटिकेन सृष्टेदपि ।
स्वर्णेन संसृष्टेदन्नं तदन्नं शुचितामियात् ॥”

भोजने दिङ्नियमो यथा,—

“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते रात्रौ चैव उदङ्-
मुखः ।
यश्चक्षी दक्षिणे चैव पश्चिमे तु विवर्जयेत् ॥”

भोजने मण्डलानि यथा,—

“मण्डलं भोजने काले चतुष्कोणं द्विजस्य च ।
चत्त्रियस्य भवेद्द्वैर्धं वैश्यस्य कूर्मपृष्ठकम् ।
स्त्रीशूद्राणां भवेद्दृष्टं शकटाकारमेव वा ॥”

अथ भोजनकालः ।

“सायं प्रातर्हिजातीनामग्नं देवनिर्मितम् ।
नित्यमङ्गि तमस्त्रिणां साङ्गप्रहरयामतः ॥
रात्रौ यामत्रयान्ते च सन्ध्योर्न कदाचन ।
अकालभोजनं कृत्वा प्राणायामेन मुह्यति ।

अहोरात्रेऽसन्ध्यायां भुक्ता कच्छं समाचरेत् ॥”
मोदकादिभक्षणानन्तरमन्नभोजनविधिर्यथा,—

मोदकं कन्दपक्कञ्च गद्याष्टं दृतसंयुतम् ।
पुनः पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दुष्यति ।

त्रिसन्ध्यं सुक्तवान् यस्तु न.स स्वार्थं द्विजः
कचित् ॥

भुक्ता रात्रिसुपगमे कच्छेणैकेन शुद्ध्यति ॥
कोलं हरिद्रा सौवीरं मरीचं जातिकोषकम् ।

ग्रन्थिपर्णादिकं सर्वं गन्धद्रव्यं तथौषधिः ।
प्रशस्तमेषामामात्रं खिन्नञ्चापि न दुष्यति ॥

कुटुम्भभरणार्थाय पाकं पश्चान्नैवेदयेत् ।
वैश्वदेवान्नमुद्भूतं भोजयेन्न विचारयेत् ॥

नाश्रीयात् केवलं रात्रौ विल्लिचैव तथा दधि ।
अङ्गेन दण्डगुच्छेन काष्ठखलेन वङ्गिना ॥

पङ्क्तिमेदं ततः कुर्यात् पश्चाद्भुङ्जीत वाग्यतः ।
हस्तदत्तं यदन्नञ्च शूद्रादन्नं न भक्षयेत् ॥

दृततेलञ्च लवणं पानीयं पायसं दधि ।
रविवारे तथा षष्ठां भौमवारे दिनचये ।

पर्वकाले च द्वादश्यां द्विजस्तितं न भक्षयेत् ॥
न वामेन पिबेत्तोयं न रसं तक्रमेव च ।

मेकाखुशिषुमाञ्जरिस्तथा पारावतेरपि ॥
कलविङ्कैः पन्नगैश्च पाके सृष्टेऽपि सुन्दरि ! ।

गोधया वनमाञ्जरिः पाकं न विहजेत् कचित् ॥
खर्णरौप्यमये पात्रे पाषाणे ब्रह्मपत्रके ।

सङ्गदुभुक्ता तु देवेशि ! पराकस्य फलं लभेत् ॥
पूर्वायां खर्णपात्रे च भोजनं यः समाचरेत् ।

पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीक्षितम् ॥
खर्णपात्रे पश्चिमायां उत्तराभिमुखेन वा ।

तदन्नं शौकरं मांसं भुक्ता चान्द्रायणचरेत् ॥
सर्वकामः खर्णपात्रे यश्चक्षी खर्परेषु च ।

पद्मपत्रे भवेत् पुष्टिर्हविष्याशी तु पुण्यवान् ॥
क्षयी भवति ताम्ने च काचपात्रे हरिद्रता ।

दूतपत्रे भवेदायुः कदले कीर्त्तिमाप्नुयात् ॥
मधुपत्रे च रोगः स्याद्वटपत्रे तु वैष्णवः ।

शालपत्रे भवेत्कामी पनसे चैव खर्गतिः ।
निशापत्रे प्ररोहे च पुनः संस्कारमर्हति ॥”

इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ४२ पटलः ॥

अथ सृष्ट्युक्तभोजनविधिः । वह्निःप्रक्षालित-
पाणिपादवदनो रत्नपाणिर्हिवासा द्विराचन्तो
गोमयोपलिप्ते प्रावृते देशे शुद्धः शुद्धनौचासनो-
पविष्टो धर्मवृद्धिकामः प्राङ्मुख उदङ्मुखो
वा यश्चक्षामो जीवत्पितृमातृकेतरो दक्षिणा-
मुखो धनकामः प्रत्यङ्मुखो भूमिसृष्टदक्षिण-
पाद आसनाखण्डस्यपादोऽन्तर्जातुकेरो दक्षि-

भोजनं

णदिक्रतपानीयपात्रो दक्षिणावर्त्तेन चतु-
ष्कोणमखलं कृत्वा लोहताम्रमृण्मयभवादि-
दुष्टभस्मकांस्त्यक्तदद्यादिपत्रपृष्ठपद्मपलाशपत्रेतर-
पात्रं विधाय प्रचाल्य च आत्मानं पात्रे च
दक्षिणक्रमेण जलेन वेष्टयित्वा तदुपरि लोहे-
तरपात्रान्तरेण हस्ताभ्यां प्रतिष्ठितैरमन्ना-
दिकं स्थापयित्वा अन्नं दृष्ट्वा प्रहृष्येत् । अस्माकं
नित्यमेवास्तु इत्यभिलष्य संशोध्य आचाराच्चतु-
ष्कोणमखलाभ्यन्तरे जललिखितचक्रोपरि ॐ
नारायणाय नम इत्यन्नं सजलं मध्ये दद्यात् ।
तत्पार्श्वे ॐ भुवः पतये स्वाहा ॐ भुवनपतये
स्वाहा ॐ भूतानां पतये स्वाहा । इति बलि-
चतुष्टयं दद्यात् । तदिदं सोपकरणमन्नं ॐ
विष्णवे नम इत्युत्सृज्य तदग्नं किञ्चित् ॐ
विश्वक्सेनाय नम इति दत्त्वा अन्नोपरि विष्णु-
निर्माळतुलसीपत्रं प्रक्षिप्य विष्णुपादोदकं पुरा
न गृहीतचेदिदानीम् ।

“ॐ कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामार्ति-

नाशन ! ।

सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥”

इति गृहीत्वा इष्टदेवतानामपरैरितं शुक्ला
स्वयं त्रिरुचायं वा ॐ अमृतोपस्तरणमसि
स्वाहा इत्यनेन पीत्वा ।

“ॐ अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम् ॥”
इत्यनेन पादोदकश्रेष्ठं शिरसि दद्यात् ।

“ॐ उच्छिष्टभोजिनस्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिणः ।
येन लीलावराहेण हिरण्याक्षो निपातितः ॥”

इत्युक्त्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां घृतप्लुतस्तोकमन्त्र-
मादाय महामौनी साङ्गुष्ठसर्वाङ्गुलिभिर्वा ॐ
प्राणाय स्वाहा इत्यनेन सुखे दत्त्वा अदन्तच्छिन्नं
निगिरेत् । एवं ॐ अपानाय स्वाहा ॐ समा-

नाय स्वाहा ॐ उदानाय स्वाहा ॐ अनाय
स्वाहा । ततो वीर्यकामो मौनी

भुङ्गीत । ततः प्रथमं द्रवयुक्तमधुरं मध्ये कठि-
नाम्ललवणानि अन्ते द्रवयुक्तकटुतिक्तानि

यवालाभं क्षीरान्तं साङ्गुष्ठैश्चकरसर्वाङ्गु-
लिभिः अनतिष्ठन्नं भुङ्गीत । पश्चादधिकं जला-

दिकं न पातयम् । जलक्षीरदधिघृतमधुशक-
शक्तुमांसैतरद्रव्याणां श्रेष्ठं रचणीयम् । भोजने

संपूर्णं तु मांसभोजने करं प्रचाल्य तदभोजने
तु करमप्रचाल्यैव सात्रेण हस्तेन जलं गृहीत्वा

ॐ अमृताभिधानमसि स्वाहा इति जलगण्डूषं
गृहीत्वा सात्रं तज्जलश्रेष्ठं ॐ रौरवेऽपुण्य-

निलये पद्माब्जं दिनवासिनाम् । उच्छिष्टभागि-
नामन्नमक्षय्यमुपतिष्ठतामिति भूमौ निक्षिपेत् ।

भोजनकाले तु विडालकर्म्मकक्ष्णार्थागः ।
विडालकर्म्मकक्ष्णं न दोषः । ततः स्थानान्तरं

न गच्छेत् । परावृत्त्य नृङ्गिर्मुखहस्तलेपमपनीय
तृणादिना जिह्वावर्षणयोग्यं दन्तेभ्यो गृहीत-

रसद्रव्यं रक्तपातक्षतादिकं विना अपनयेत् ।
यत्र कृते यदि न निःसरति तदा न दोषः ।

भोजनं

ततो जिह्वाश्च संष्ट्य जलगण्डूषैर्मुखाभ्यन्तरं
संशोध्य पाणी पादौ च प्रचाल्य आसनस्थ एव
भूमौ पादौ दत्त्वा द्विराचम्य सुखं तुलसी-
पत्रादिना संशोध्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे दक्षिण-
हस्तेन--

“ॐ अङ्गुष्ठमात्रपुरुषो ह्यङ्गुष्ठश्च समाश्रितः ।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वधृक् ॥”

इति मन्त्रेण जलं दद्यात् । ततो महीमार्जना-
भावे अशुचित्वादविलम्बमेव भोजनपात्रमुद्धृत्य

तत् स्थानं उच्छिष्टमपनीय गोमयोदकाभ्यां
संष्ट्य सिञ्चेत् । सुस्थः प्रशान्तचित्त आसने

उपविष्ट्याभीष्टदेवतानाम स्तुत्वा—
“ॐ अग्निराप्याययत्नं पार्थिवं पवनेरितः ।

दत्तावकाशो नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामन्नानिलस्य च ।

भवत्वेतत्परिणतो ममास्त्वयाहतं सुखम् ॥
प्राणापानसमानानामुदानथानयोस्तथा ।

अन्नं तुष्टिकरचास्तु ममास्त्वयाहतं सुखम् ॥
अगस्तिरग्निर्ब्रह्मवानलश्च

सुक्तं ममान्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखं ममेतत्परिणामसम्भवं

यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥
विष्णुः समस्तैर्न्द्रियदेहदेहि-

प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।
सत्येन तेनान्नमशेषमेत-

दारोम्यदं मे परिणाममेतु ॥
विष्णुरत्ता तथेवान्नं परिणामश्च वै यथा ।

सत्येन तेन मदुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥”
इत्युच्चार्य वामहस्तेनोदरं परिच्छेदेत् । ततः

पादशतत्रजनानन्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित्कालं
शुधितव्यम् । ततस्तस्मालादि सुखवासद्रव्यं

भोक्तव्यम् । इत्यादिकाचारे पञ्चमयामार्ह-
कृत्यम् ॥ * अथ भोजनादिदानफलम् ।

“भोजनाच्छादनं दत्त्वा दत्त्वा चोपानहौ द्विज ! ।
स स्वर्गलोकं संभुज्य सर्वकामोऽत्र जायते ॥

विद्यां भक्त्वा प्रयच्छेद्वयः परं ब्रह्मण्यसौ विप्रेतु ।
विद्वार्थिने च विप्राय यो दद्याद्भोजनं नरः ॥

अन्नं प्राणो जलं प्राणः प्राणश्चौषधमुच्यते ।
तस्मादौषधदानेन दत्ताः स्युरसवो द्विजाः ॥

इति पराशरस्मृतिः ॥
भोजने प्रतिषेधो यथा,—

“ताम्रपात्रे पयःपानमुच्छिष्टे घृतभोजनम् ।
दुग्धे च लवणं दद्यात् सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥

यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते द्विजः ।
सुरापश्च स विज्ञेयः सर्वधर्मद्विहृत्कृतः ॥

स्नानं रजकतीर्थेषु भोजनं शणिकालये ।
शयनं पूर्वपादे च ब्रह्महत्या दिने दिने ॥”

इति कर्म्मलोचनम् ॥
अथ शिशूनां प्रथमान्नभोजनदिनादि । यथा,

यमः ।
“ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाथ कर्त्तव्यं षष्ठे मङ्गलं कुले ॥”

भोजनं

षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कथं-
चिन्तामणौ ।

“अन्नस्य प्राशनं प्रोक्तं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः ।
स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः ॥

द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपर्वसु ।
वलमायुर्वंशो हन्यात् शिशूनामन्नभोजनम् ॥”

मुजवलभीमे ।
“षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्ततरं वै

तियौ
सौम्यादित्यसितेन्द्रजीवदिवसे पक्षे च कृष्णतरं ।

प्राज्ञेष्टादिति पौष्णवैष्णवयुगे हस्तादिषट्कोत्तरे-
रामेयाप्यतिपित्रभैश्च निलरामन्नादिभक्षे

शुभम् ॥”
युगैरिति प्राज्ञेष्टादौ प्रत्येकं सम्बध्यते अत्रापि

तिथ्यङ्गादिविद्वत्तं विवर्जयेत् ।
“वृषद्वन्दधनुर्मीनकन्यालगेऽन्नमक्षणम् ।

त्रिकोणकयूकान्यग्रहा यदत्तथा फलम् ॥
दुष्टः शुशुभ्रो लग्नात् षष्ठाष्टयोऽन्नमक्षणे ॥”

मार्कण्डेयपुराणम् ।
“देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥
सध्वान्यकणकोपेतं प्राशयेत् पायसन्ततः ।

क्षतप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्बालन्तु तं त्यजेत् ॥
देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।

शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत् लक्षणम् ॥
प्रथमं यत् सृष्टेर्बालः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा ।

जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥”
सोमवारे दोषमाह भोजराजः ।

“वाचालो बलवान् दिने दिनपतेरत्यन्तदीप्ता-
नलो

देही हीनहुताशनः शिशिरगौ कौजे रुजा
पीडितः ।

बौधे भोगसुखोदयी प्रथमभुग्जीवे चिरायुः
सुखी

शुके सौख्यबलान्वितोऽतिभुगो मन्दे च
मन्दानलः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तद्वैदिकप्रथायाः । आवधति १ भवति २ वभस्ति

३ वेति ४ वेवेति ५ अविष्यन् ६ वभति ७
भसथः ८ वभ्याम् ९ ऋरति १० । इति दशाति-

कर्माणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥
(तथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“वक्ष्याम्यतः परं कृतस्त्वमाहारस्योपकल्पनाम् ।
घृतं काण्वायसे देयं पेया देया तु राजते ॥

फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्देवेषु च ।
परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् ॥

प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् ।
कङ्कराणि खड्गंश्चैव सर्वान् शैलेषु दापयेत् ॥

दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशुद्धं पयः ।
पानीयं पानकं मद्यं मृण्मयेषु प्रदापयेत् ॥

काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।
दद्याद्देवेषु पात्रेषु रागघातवसट्कान् ॥

भोजपु

भोलाना

भौत्यः

पुरस्तादिमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।
 रुदः स्रुपौदनं दद्यात् प्रदेहंश्च सुसंस्कृतान् ॥
 फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिसुष्काणि यानि च ।
 तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुज्जानस्योपकल्पयेत् ॥
 प्रदवाणि रसांश्चैव पाणीयं पानकं पयः ।
 खड्गान् धूषांश्च पेयांश्च सद्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
 सर्वान् गुडविकारांश्च रागघाडवसट्टकान् ।
 पुरस्तात् स्थापयेत्प्रज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः ॥
 एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।
 भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ ॥
 सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
 पूर्वं मधुरमन्नीयान्मध्यमलवणौ रसौ ॥
 पश्चाच्छेषान् रसान् वेदो भोजनेष्ववधारयेत् ।
 आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् ॥
 ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चिन्तास्ततः परम् ।
 घनपूर्वं समन्नीयात् केचिदाहुर्विपर्ययम् ॥
 आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
 अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्टुतुषु स्मृताः ॥
 तेषु तत्प्रत्यनीकाणां भुञ्जीत प्रातरैव तु ।
 येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ॥
 तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।
 रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ॥
 कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ।
 तस्मात् सुसंस्कृतं शुक्ला दीपैरेतैर्विवर्जितम् ।
 यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् ॥”

भोजनपात्रं, क्ली, (भोजनस्य पात्रम् ।) भक्ष्यप्रवा-
 धारः । यथा,—

“तिष्ठन्ति यत्र नवकाश्चननिर्मितानि
 श्रेणीकृतानि परितस्तु कटोरकाणि ।
 राकाशशाङ्कनवमण्डलभास्करं यत्
 क्षौणोभृतां रजतनिर्मितथालकं स्यात् ॥
 अथोर्ध्वप्रतिमादर्शिकांस्त्यमादर्शवत् शुचि ।
 पात्रं दृढं सुविस्तीर्णं स्त्रीणामत्यन्तदुर्लभम् ॥
 पत्रावली भवति वा वृषभोजनाय
 निर्जन्तुजालरहितामलवारिधौता ।
 पालाशभूरुहदलैरचिता मनोज्ञा
 ताडविपर्ययकगणैः परिवेष्टिता च ॥”

इति पाकरालेश्वरः ॥

भोजपतिः, पुं, (भोजानां भोजवशीयानां पतिः)
 कंसराजः । यथा,—

“मल्लानामशनिर्गुणां नरवरः स्त्रीणां सरो
 मूर्त्तिमान्

गोपानं खजनोऽसतां चितिभुजां शास्ता
 खपित्रीः शिशुः ।

मृत्युर्भोजपतिर्विराड्विदुषां तत्त्वं परं योगिनां
 वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गमतः सायजः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १७ श्लोकः ॥
 भोजपुरं, क्ली, (भोजस्य भोजराजस्य पुरम् ।)

खनामस्यातदेशः ।

“आजिरभूद्भोजपुरे साकमसुरवरैः ।

हरे रेवापारे सवली नूनं ते लघीयांसः ॥”

इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥

भोजयिता, [ऋ] त्रि, (भुज् + णिच् + कर्त्तरि
 लृच्) । भोजनकारयिता । भोगप्रयोजकः । यथा,
 “कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता
 सदा ।

भोगो विभवमेदश्च निष्कृतिर्मूर्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्याये ॥

भोजाधिपः, पुं, (भोजस्य आधिपः ।) कंसराजः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

भोज्यं, त्रि, (भुज्यते इति । भुज् + कर्मणि +
 ण्यत् । “भोज्यं भक्ष्ये ।” ७ । ३ । ६६ । इति
 निपातनान् न कुलम्) भोजनीयद्रव्यम् । यथा,
 “भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वराः स्त्रियः ।
 विभवो दानशक्तिश्च नात्यस्य तपसः फलम् ॥”
 इति चाणक्ये ५१ श्लोकः ॥

अपि च ।

“आहारं षड्विधं चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।

भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्ष्यं गुडं विद्याद्वययोत्तरम् ॥”

चूष्यं इक्षुदण्डादि । पेयं पानकशर्करादिकादि ।

लेह्यं रसालाकयितादि । भोज्यं भक्तसूपादि ।

भक्ष्यं लड्डुकमण्डकादि । चर्ष्यं चिपिटचण-

कादि । इति भावप्रकाशः ॥ (पिष्टृणां लभ्यार्थं

देये अन्नादौ च ॥)

भोज्यदानस्येतिकर्त्तव्यता यथा । ॐ अद्यासुके

मासि असुके पक्षे असुकतिथौ असुकगोत्रस्य

पितुरसुकदेवशर्मण एकोद्दिष्टविधिकसम्बत्-

सरिकश्राद्धवासरे असुकगोत्रस्य पितुरसुक-

देवशर्मणोऽक्षयस्वर्गकाम इदं सघृतसवस्त्रोप-

करणामात्रभोज्यमर्चितं श्रीविष्णुदेवतं यथा-

सम्भवगोत्रनान् ब्राह्मणायाहं ददानि । ततो

दक्षिणा । ॐ अदीत्यादि कृतैतत्सघृत-

सवस्त्रोपकरणामात्रभोज्यदानकर्मणः साङ्गतार्थं

दक्षिणामिदं काञ्चनमल्यं श्रीविष्णुदेवतं यथा-

सम्भवगोत्रनान् ब्राह्मणायाहं ददानि । कृतै-

तत्सघृतसवस्त्रोपकरणामात्रभोज्यदानकर्मा-

च्छिद्रमस्तु । इति श्राद्धप्रयोगतत्त्वम् ॥

भोज्यसम्भवः, पुं, (सम्भवत्सादिति सम्भव उत्-
 पत्तिकारणम् । भोज्यं सम्भवोऽस्य ।) शरीरस्थ-

रसधातुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भोटाङ्गः, पुं, (भोटस्तज्जातिरङ्गमस्य ।) देश-
 विशेषः । इति शब्दरत्नावली । भोटान् इति

भाषा ॥ (भोटान्तोऽपि पाठः ।)

भोभो, य, सम्बोधनम् । इति हलायुधः ॥ (यथा,
 महानाटके । १ । १४ ।

“भोभो भुजङ्ग ! तरुपलवलीजिह्व ! ”)

भोलानाथः, पुं, शिवः । यथा,—

“ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा भोलानाथः क्षपानिधिः ।

संहृत्य तां महाज्वालां सगणोऽन्तरगान्धुने ॥”

इति श्रीशिवपुराणोत्तरखण्डे तुल्यवामदेवसंवादे

वाराणसीमाहात्म्ये पञ्चकोशीयात्रायां महा-

कालगणोत्पत्तिर्नाम २५ अध्यायः ॥ * ॥

पुस्तकान्तरे भोलानाथ इत्यत्र महादेव इति

पाठः ॥

भोलिः, पुं, उष्ट्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भौतः, पुं, (भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तः ।

भूत + अण् ।) भूतयज्ञः । बालकर्म । यथा,—

“होमो देवो बलिर्भौतो वृधश्चोऽतिथिपूज-
 नम् ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ देवलः । इति शब्दमाला ॥

(भिक्षादिभ्योऽण् । भूतसङ्घः । तस्यैदमित्यण् ।)

भूतसम्बन्धि, त्रि ॥

भौतिकं, क्ली, (भूतानां विकार इति ठक् ।)

सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, भूतसम्बन्धि ॥

(भूतानि चित्वादीनि तद्विकारश्च गोघटवृक्षा-
 दयः ।

“आहङ्कारिकलश्रुतेर्न भौतिकानि ।” इति ।

२ । २० । सांख्यसूत्रम् ॥ स्वरूपविशेषश्च ।

तथाच । “इन्द्रकण्ठाकृतसांख्यकारिकायाम् ।

अष्ट धिक्त्वो देवस्तेय्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।

मायुष्यैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥

अत्र च सर्गं चैतन्योत्कर्षापकर्षविशेषात् तार-

तम्यम् । यथा, तत्रैव । ऊर्द्धं सत्त्वविशालस्तमो-

विशालश्च मूलतः सर्गः । मध्ये रजोविशालो

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥

भौतिकः, पुं, महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(उपद्रवः । आध्यादिः । चक्षुरादि । शरी-

रादि ॥ (भूतैर्षु महदादिचित्तवन्तेषु आत्मबुद्ध्या

उपासकाः भौतिकाः । बौद्धविशेषाः ।

“भौतिकासु शतं पूर्णं सहस्रत्वाभिमानिकाः ॥”

इति पातञ्जलयोगसूत्रत्रयासभाष्यटीकायां वाच-

स्पतिमिश्रघृतवचनम् । १ । १६ ॥)

भौती, स्त्री, (भूतानां भूतयोनीनामियमिति ।

भूत + अण् । डीप् । तस्यां भूतानामधिका-

रित्वविद्यमानत्वात्तथात्वम् ।) रात्रिः । इति

हेमचन्द्रः । १४२ ॥

भौत्यः, पुं, (भूतेरपत्यं पुमान् । भूतिः + अप-

त्यार्थे ष्यञ् ।) भूतिमुनिपुत्रश्चतुर्दशो मनुः ।

यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“अतः परन्तु भौत्यस्य त्वमुत्पत्तिं निशामय ।

देवावृषोस्तथा पुत्रांस्तथैव वसुधाधिपान् ॥

वभूवाङ्गिरसः । त्रै भूतिर्नाम्नातिकोपनः ।

तस्य भ्राता सुवचोभूद् यज्ञे तेन निमग्नितः ॥

यियासुः शान्तिनामानं शिष्यमाह महासुनिः ।

सदीदुयुक्तं सदाचारमुदारं सुनिसत्तमम् ॥

भूतिरुवाच ।

अहं यज्ञं गमिष्यामि भ्रातुः शान्ते ! सुवर्चसः ।

तेनाहूतस्यया चेह यत् कर्त्तव्यं दृष्टव्यं तत् ॥

अतिजागरणं वङ्गैस्तथा कार्यं ममाश्रमे ।

तथा तथाप्रसत्तेन यथाभिर्न शर्मं ब्रजेत् ।

इत्याश्रमे तथेत्युक्तः स तु शिष्येण शान्तिना ।

जगाम यज्ञं तं भ्रातुराहूतः सन् यवीयसा ॥

प्रशान्तस्तावदनलो योऽसौ भूतिपरिग्रहः ।

तं दृष्ट्वा सोऽनलं शान्तं शान्तिरत्यन्तदुःखितः ।

भौतश्च भूतेर्बहुधा चिन्तयन् स महासुतिः ॥

भौत्यः

मार्कण्डेय उवाच ।

बहुधैवं विचिन्त्यासौ भीतस्तस्य तदा गुरोः ।
ययौ मतिमतां श्रेष्ठः शरणं जातवेदसम् ॥
स चकार ततः स्तोत्रं सप्तार्चयन्तमानसः ।
भूत्वैकचित्तो मेदिन्यां न्यस्तजातुः कताञ्जलिः ॥
स एवं संस्तुतस्तेन भगवान् हयवाहनः ।
ज्वालामालावृततनुस्तस्यासीदयतो मुने ! ॥
परितुष्टोऽस्मि ते विप्र ! भक्त्या यत्ते स्तुतिः कृता ।
वरं ददामि भवतः प्रार्थितां यत्तवेष्टितम् ॥
भगवन् ! कतकृत्योऽस्मि यत्त्वां पश्यामि रूपिणम् ।
तथापि भक्तिनमस्तस्य भगवन् ! श्रयतां मम ॥
ममापराधात् संयत्तं यत्तेऽधिष्ठे विभावसो ! ।
तत्त्वयाधिष्ठितं सोऽद्य पूर्ववत् पश्यतां द्विजः ॥
तथान्यदपि मे देव ! प्रसादं कुरुष्व यदि ।
पुत्रो विशिष्टो भवतु निरपत्यस्य मे गुरोः ॥
यथा च मैत्रीं तनये स करिष्यति मे गुरुः ।
तथा समस्तसत्त्वेषु भवत्वस्य मनो नृदु ॥

अगिरुवाच ।

गुरोरर्थं त्वया ब्रह्मन् ! याचितं यद्वरद्वयम् ।
नात्मार्यं तेन मे प्रीतिस्त्वयतीव महामुने ! ॥
भविष्यत्येतदखिलं गुरोर्यत् प्रार्थितं त्वया ।
मैत्री समस्तभूतेषु पुत्रस्तस्य भविष्यति ॥
मन्वन्तराधिपः पुत्रो भौत्यो नाम भविष्यति ।
महाबलो महावीर्यो महाप्राज्ञो गुरोस्तव ॥
इत्युक्त्वा भगवानग्निः पश्यतस्तस्य वै मुने ! ।
वभूवादृष्टनः सद्यः प्रदीपो निवृत्तो यथा ॥
एतस्मिन्नन्तरे सोऽपि गुरुस्तस्य महात्मनः ।
भातुर्यवीर्यसो यज्ञादाजगाम स्वमाश्रमम् ॥
तस्यागतस्य शिष्योऽसौ चक्रे पादाभिवन्दनम् ।
गृहीतासनपूजश्च तमाह स तदा गुरुः ॥
वत्सातिहाई त्वयि मे तथान्येष्वपि जन्तुषु ।
न वेद्मि किमिदं त्वच्चेदत्सैतत् कथयाशु मे ॥
ततः स श्रान्तिस्तत् सर्वमाचार्याय महात्मने ।
अग्निनाशादिकं विप्र ! समाचष्ट यथातथम् ॥
तच्छ्रुत्वा स परिविव्य खेहार्द्रनयनो गुरुः ।
शिष्याय प्रददौ वेदान् साङ्गोपाङ्गान् महात्मने ॥
भौत्यो नाम मनुस्तस्य पुत्रो भूतेरजायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवावृषीन् भूपांश्च मे शृणु ॥
भविष्यस्य भविष्यास्तु गदते मम विस्तरात् ।
देवेन्द्रो यश्च भविता तस्य विख्यातकर्म्मणः ॥
चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भ्राजिरास्तथा ।
रजोवृक्षाश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
शुचिरिन्द्रस्तथा तेषां त्रिदशानां भविष्यति ।
महाबलो महावीर्यः सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ॥
अग्नीध्रश्चाग्निवाहश्च शुचिर्युक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रो जितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥
गुरुर्गभीरो ब्रह्मश्च भरश्चानुश्रव एव च ।
स्त्रीमानी च प्रवीरश्च विष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
नेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ।
चतुर्दशं सयैतत्ते मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुवर्णननामा-
ध्यायः ॥

५५६

भौमिकः

भौमः, पुं, (भूमेरपत्यं । भूमि + शिवादिवाङ् ।)
मङ्गलयज्ञः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५।६० ।
“पश्यन् गस्तं सौम्यो
हृतमधुतेलक्षयाय राज्ञां च ।
भौमः समरविमर्हं
शिखिकोपं तस्करभयश्च ॥”)
नरकराजः । (यथा, हरिवंशे । १२० । १४ ।
“तासां पुरवरं भौमोऽकारयन्मणि-
पर्वतम् ॥”)
तस्येदमित्यण् । भूमिभवे, त्रि । इति मेदिनी ।
मे, २२ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१३६ । २० ।
“भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनाभवद्गिरिः ।
अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥”)
अम्बरः । इति घरणिः ॥ रक्तपुनर्नवा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
भौमजलं, स्त्री, (भूमि + अण् ।) भूमिसम्बन्धि-
सलिलम् । तत् त्रिविधं यथा,—
“भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥”
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
“अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्वत् जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूचं लवणं लघु तत्तु ।
वह्निस्तु कफहृत् पथं विकारान् कुरुते बहून् ॥
आनूपं वार्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
वह्निस्तु कफहृत्त्रितयं विकारान् कुरुते बहून् ॥
साधारणस्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।
तर्पणं रोचनं दृष्ट्यादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥”
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि
गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नदा नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ।
नादेयमुदकं रूचं वातलं लघु दीपनम् ।
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तघ्नम् ॥
नदाः शीघ्रवहा लघुः सर्वा यास्यामलौदकाः ।
गुञ्जः शैवलसंज्ञा मन्दगाः कलुषाश्च याः ॥
नदीसरस्तङ्गागस्तु कूपप्रसवणादिजे ।
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
भौमनः, पुं, (आदिसर्गे भवतीति भू + कर्त्तरि
मन् । भूमा ब्रह्मा । तस्यापत्यम् । अण् । मन-
न्तत्वात् न टेलोपः ।) विश्वकर्मा । इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १।२२६ । १२ ।
“ससर्ज यं सुतपसा भौमनो सुवर्णप्रभुः ।
प्रजापतिरनिर्दृष्टं यस्य रूपं रवेरिव ॥”)
भौमरत्नं, स्त्री, (भूमौ जातं । भूमि + अण् ।
तादृशं रत्नम् ।) प्रवालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भौमिकः, त्रि, भूम्यधिकारी । भूमिमधिकरोति
यः । इत्यर्थे णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (भूमि-
स्थितः । यथा, मनौ । ५ । १४२ ।

भकुटिः

“स्यशन्ति विन्दवः पारौ य आचामयतः परान् ।
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥”)
भौमी, स्त्री, (भूम्यां जाता । भूमि + अण् +
स्त्रीत्वात् डीष् ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥
भौरिकः, पुं, (भूरि सुवर्णमधिकरोतीति ठक ।)
कनकाध्यक्षः । इत्यमरः । २ । ७ ॥
भ्राश, ऋ ण टु ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अवभाशत् ।
ण भे श्रे वभाशे । टु भाशयुः । ड भाशते ।
इति दुर्गादासः ॥
भ्राश, य ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०
आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड भाशते । इति
दुर्गादासः ॥
भ्रास, ऋ ण ड टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अवभासत् ।
ण भे से वभासे । ड भासते । टु भासयुः । इति
दुर्गादासः ॥
भ्रास, य ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०
आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड भासते । इति
दुर्गादासः ॥
भ्यस, ड भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । ड
भ्यसते । इति दुर्गादासः ॥
भंशः, पुं, (भन्श + भावे घञ् ।) अधःपतनम् ।
यथा । भेषो भंशो यथोचितात् । इत्यमरः ।
२ । १८६ । २३ ॥ यथोचितात् यथाप्राप्तात्
भंशोऽधःपतनम् । इति भेषशब्दटीकायां
भरतः ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २।३६ ।
“उद्देजनादधर्म्मस्तु तस्माद् भंशो महीपतेः ॥”
नाशः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ४६ । २५ ।
“शाखाभङ्गेऽकस्मात्
वृक्षाणां निर्द्देशेद्रयोद्योगम् ।
हसने देशभंशं
रुदिते च व्याधिर्बाहुल्यम् ॥”)
भकुंशः, पुं, (भुवा कुंसो भाषणं यस्य । एणोदरा-
दित्वात् सस्य शः ।) स्त्रीवेशधारी नर्तकपुरुषः ।
इत्यमरटीकायाम् ॥ (अस्य विशेषो भकुंशशब्दे
द्रष्टव्यः ॥)
भकुंसः, पुं, (भुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य
सः । ६।३ । ६१ । इत्यस्य “भकुंसादीनामकारो
भवतीति वक्तव्यम् ।” इति वार्त्तिकोक्त्वा उका-
रस्यात्वम् ।) स्त्रीवेशधारी नर्तकपुरुषः । तत्-
पर्यायः । भुकुंसः २ भूकुंसः ३ । इत्यमरः ।
१।७४४ ॥ भकुंसः ४ भकुंशः ५ । इति तट्टीका ॥
भकुटिः, स्त्री, (भुवोः कुटिः कौटिल्यम् । “भुकुं-
सादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ।” ६।३६१ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्वा । उकारस्यात्वम् ।) क्रोधा-
दिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः । १।७ । ३७ ॥
अस्या रूपान्तराणि । भुकुटिः । भूकुटिः ।
भकुटिः । भकुटी । भुकुटी । (यथा, माघे । १।५।८ ।
“भुकुटीकठोरितललाटमाननम् ।”)
भूकुटी । भकुटी । इति भरतः ॥

भ्रम, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । भ्रमति । इति दुर्गादासः ॥

भ्रमश, इर् य उ अघःपते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) भ्रमति । इर् अघमशत् । अघंश्रीत् ॥

भ्रमश, ल उ ड अघःपते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ल अघमशत् । उ अंश्रित्वा भ्रम । ड अंश्रते । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम, इर् चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर् अघमत् अघमीत् । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम, भ य चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) भ य भ्राम्यति । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम, उ ज ण चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) उ भ्रमित्वा भ्रान्त्वा । ज भ्रामः भ्रमः । ज्वलादित्वास्तप्रत्ययेऽपि जनवध इत्यादिना इह भ्रम इत्येव । तेन ज्वलादावस्य पाठो निष्कल इति धातुप्रदीपादयः । वस्तुतस्तु । ज्वलादिपाठसामर्थ्यान्न इहः । ण भ्रमतुः वभ्रमतुः । य भ्रम्यति भ्रमति । चाल इह पादविहरणम् ।

“न जाने को हेतुर्भ्रमति विपिने भिचुक् इव ।”
भ्रमः शिलोच्चयान् भीमानित्यत्र गत्यर्थविवक्षया सकर्मकत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

भ्रमः, पुं, (भ्रम अनवस्थाने इति । भ्रम+भावे चञ् ।) मिथ्याज्ञानम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४२३ ।

“देवो जगाद तं भद्र ! कोऽयं ते मनसि भ्रमः ॥”
तत्पर्यायः । भ्रान्तिः २ मिथ्यामतिः ३ । इत्यमरः । १ । ५ । ४ । अस्मन्निर्गमः । कुन्दः । (यथा, रघौ । ६ । ३२ ।

“अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहु-
विशालवक्षस्तनुवृत्तमध्यः ।
आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजाः
त्वमेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥”

“चक्रभ्रमं चक्राकारशूलोत्तेजनयन्तम् ।
भ्रमोऽभ्युनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दाख्ये शिल्पियन्तके ॥”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

भ्रमणम् । इति मेदिनी । मे, २० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । ४६ ।

“एवं किलोक्ता यस्तु जतु तं भ्रमाय वणिक्-
सुतम् ।”)

आयमते भ्रमस्य नामान्तरं अप्रमा । भ्रमो-
द्विविधः । विपर्यासः संशयश्च । आद्यो यथा ।
देहे आत्मबुद्धिः । शृङ्गादौ पीततामतिः । सा
निश्चयरूपा । द्वितीयो यथा । किंस्त्रिभरो
वा स्थाण्वर्वा इत्यादिवुद्धिः । तस्य कारणम् ।
पित्तदूरत्वमोहभयादिनानाविधदोषः । यथा,
“अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तच्छब्दे तन्मतिर्या स्थादप्रमा सा निरूपिता ॥

तत्पर्यायः । मधुव्रतः २ मधुकरः ३ मधुलिङ्गः ४
मधुपः ५ अलीङ्ग द्विरेफः ७ पुष्पलिङ्ग ८ भृङ्गः ९
षट्पदः १० अलिः ११ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥
कलालापः १२ शिलीमुखः १३ पुष्पन्वयः १४ मधु-
कृत १५ दिपः १६ भसरः १७ चक्षरीकः १८
सुकाण्डी १९ मधुलोलुपः २० इन्दिरः २१ मधु-
मारकः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुपरः २३
लम्बः २४ पुष्पकीटः २५ मधुसदनः २६ भृङ्गराजः
२७ मधुलेहो २८ रेणुवासः २९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कासुकः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥

भ्रमरकः, पुं, (भ्रमर इवेति भ्रमर+“इवे प्रति-
कृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) ललाट-
लम्बितचूर्णकुन्तलः । इत्यमरः । २ । ६६६ ॥

(सार्धं कन् । भृङ्गः । बालम्बिकः । इति ।
मेदिनी । के, २०४ ॥ अस्मभ्रमः । इति विश्वः ॥

भ्रमरकीटः, पुं, (भ्रमर इव कीटः ।) कीट-
विशेषः । कुमुरे पोका इति भाषा ॥ यथा,—

“जीवन्मुक्तिस्तु तद्विद्वान् पूर्वोपाधिगुणान्ध्य-
जेत् ।

सच्चिदानन्दधर्मत्वाद्भजेद्भ्रमरकीटवत् ॥”

इत्यात्मबोधः ॥

भ्रमरच्छली, स्त्री, (भ्रमरान् क्लयतीति । क्लि +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) ललाटविशेषः । तत्-
पर्यायः । भृङ्गाङ्गा २ भ्रमरा ३ भृङ्गमलिका ४ ।

अस्या गुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“भृङ्गच्छली च कटुका तिक्ता दीपनरोचनी ।”

भ्रमरप्रियः, पुं, (भ्रमरस्य प्रियः ।) धाराकदम्बः ।
इति रत्नमाला ॥

भ्रमरमारी, स्त्री, (भ्रमरान् मारयति गन्धोत्कर्षेण
आकुलयतीति । मृ + णिच् + अण् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) मालवदेशप्रसिद्धपुष्पवृक्ष-
विशेषः । तत्पर्यायः । भ्रमरारिः २ भृङ्गारिः ३
भृङ्गमारी ४ मांसपुष्पिका ५ कुष्ठारिः ६
भ्रमरी ७ वटिलता ८ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । पित्तश्लेष्मज्वरनाशित्वम् । शोफकण्ठ-
कुष्ठव्रणदोषत्रिदोषनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भ्रमरा, स्त्री, (भ्रमर+अजादित्वात् टाप् ।)
भ्रमरच्छली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरातिथिः, पुं, (भ्रमरः अतिथिरभ्यागतो
यस्य ।) चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरानन्दः, पुं, (मधुबाहुल्यात् भ्रमराणा-
मानन्दो यस्मात् सः ।) वकुलः । अतिसुक्तकः ।
रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरालकः, पुं, (भ्रमर इव अलति भूषयतीति ।
अल + क्तृल् ।) ललाटस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्-
पर्यायः । भ्रमरकः २ कुरलः ३ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २३३ ॥

भ्रमरी, स्त्री, (भ्रमर+ङीष् ।) जतुका । पुत्र-
दात्री । षट्पदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेष्टः, पुं, (भ्रमराणामिष्टः ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमणी, स्त्री, (भ्राम्यति अनयेति भ्रम+करणे
ल्युट् । ङीप् ।) कारुणिका । अधीशितुः
क्रीडाया । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥

भ्रमतुकुटी, स्त्री, (भ्रमन्ती चलन्ती कुटी च्चुद्र-
यहमिव ।) ललाटिच्छत्रम् । तत्पर्यायः ।
कावारी २ अङ्गलकुटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भ्रमरः, पुं, (भ्रमति प्रतिक्रुममिति ॥ अर्त्ति-
कमौल्यादिना । “उणा० ३ । १३२ । इति अरः ।)
कीटविशेषः । (यथा, रघुवंशे । ८ । ३८ ।

“भ्रमरेः कुसुमावुषारिभिः ।”)

भ्राजिष्णुः

भमरेष्टा, स्त्री, (भमराणामिष्टा ।) भार्गी ।
भूमिजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भमरोत्सवा, स्त्री, (भमराणां उत्सवः प्रमोदो
यस्याः ।) माधवी । इति राजनिर्घण्टः ॥
भमासक्तः, पुं, (भमे भमणे आसक्तः युक्तः ।)
शुक्लमार्जकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८० ॥
भमिः, स्त्री, (भम + बाहुलकात् इः ।) भमणम् ।
तत्पर्यायः । भमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ भमी
३ । इति भरतः ॥ (मण्डलाकारमतिः ४ । तथाच
नैषधचरिते । १ । ७३ ।

“अचीकरचारुहयेन या भमी-
निजातपत्रस्य तलस्यले नलः ।”

मण्डलाकारसैन्यरचना । यथा,—
“वीरान् सहस्रशो दृष्ट्वा भमिभिः पर्यवस्थितान् ।
लवो लवेन सन्धाय शरान् रोषप्रपूरितः ॥
भमिराद्या सहस्रेण द्वितीयायुतसङ्घाया ।
तृतीयायुतयुग्मेन तुरीयायुतपञ्चभिः ॥
पञ्चमी लक्षयोधानां षष्ठी योधायुताधिकैः ।
सप्तमी लक्षयुग्मेन सप्तभिर्भूमिभिर्दुतान् ॥
मध्ये लवो भमियाग्नः सश्वरन् बह्विवत्तदा ।
दाहयामास सर्वान् वै सैनिकान् भमिकार-
कान् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ६१ अध्यायः ॥
भमी, [न] त्रि, (भम + इनि ।) भमविशिष्टः । भमी
विद्यते अस्थिति अस्थिर्ये इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
भश्च य उ अघः पतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-पर०-अक०-सेट् ।) य भश्चति । उ
भश्चिन्वा भश्चा । इति दुर्गादासः ॥
भश्चं, त्रि, (भश्च + कर्त्तरि + क्तः ।) च्युतम् । अस्य
पर्याया गलितशब्दे द्रष्टव्याः ॥

“अर्थादुभयस्त्रीर्यथाचान्तु गच्छेत्
सत्यादुभयो रौरवं वै ब्रजेच्च ।
योगभष्टः सत्यधृतिश्च गच्छेत्
राज्यादुभयो नृगयां वै ब्रजेच्च ॥”

इति मारुडे नीतिसारे १०६ अध्यायः ॥
भसृज, औ ज श्र पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) रेफयुक्तादि-
र्दन्त्योपधः । क्तिपि संयोगादिलोपे भट् । पाक
इह भर्जनम् । जश्च भञ्जति भञ्जते मत्स्यं
सूपकारः । औ अभाञ्चोत् । इति दुर्गादासः ॥
भाज, उ ण कृ टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । उ
भाजते ण भजे बभाजे । अनुबन्धवलात् संयो-
गाद्विभक्त्याकारस्याप्येतत् ॥ कृ अविभजत्
अवभाजत् । टु भाजयुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

भाजकं, स्त्री, (भाज् + “खुल् लृचौ ।” ३ । १ ।
१३३ । इति खुल् ।) पित्तम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

भाजिष्णुः, त्रि, (भाज् + इष्णुच् ।) अलङ्कारा-
दिना दीप्तियुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । १०९ ॥
(यथा, भागवते । २ । ६ । १२ ।

भ्राता

“भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते
लसद्भिमाना वलिभिर्महात्मनाम् ॥”)
विष्णौ, पुं । यथा, तस्य सहस्रनामस्तोत्रे ।
भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ॥
भातरौ, पुं, (भ्राता च भगिनी च । भ्रातृस्त्रो-
रित्यादिना एकशेषः ।) भ्रातृभगिन्यौ । निव-
दिवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
भ्राता, [कृ] पुं, (भ्राजते इति । भ्राज् + “नमृ-
नेष्टृलृष्टृहोत्रिति । उणा० । २ । ६६ । इति
लृन् । निपात्यते च ।) एकगर्भजातः । “भाइ”
इति भाषा । तत्पर्यायः । सहोदरः २
समानोदर्यः ३ सोदर्यः ४ सगर्भः ५ सहजः ६
सोदरः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ पितरि न्यते
ज्येष्ठभ्रातुः पितृतुल्यत्वम् । यथा,—
“ज्येष्ठो भ्राता पितृतुल्यो न्यते पितरि शौनक ! ।
सर्वेषां स पिता हि स्यात् सर्वेषामनुपालकः ॥
कनिष्ठस्तेषु सर्वेषु समत्वेनानुवर्तते ।
समोपभोगजीवेषु यथैव तनयस्तथा ॥”

इति मारुडे ११४ अध्यायः ॥

तस्य भार्याहरणे तस्मै दद्यादाने च दोषो
यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्याये ।

“भ्रातृजायापहारौ च मातृगामी भवेन्नरः ।
ब्रह्महत्यासहस्रं लभते नात्र संशयः ॥
स याति कुम्भीपाकश्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तस्मादुत्तीर्थं पापी च विष्ठायां जायते कृमिः ॥
वर्षकोटिसहस्राणि तत्र स्थित्वा च पातकी ।
ततो भवेन्महापापी वर्षकोटिसहस्रकम् ॥
पुञ्चलीयोगिर्भे च कृमिश्चैव पुरन्दर ! ।
गृध्रः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि कुक्कुरः ।
भ्रातृजायापहरणात् शतजन्मानि शूकरः ॥”
“यो ददाति न दायश्च वलिष्ठो दुर्बलाय च ।
स याति कुम्भीपाकश्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
भ्रातुरन्वेषणे भ्राता न गच्छेत् । यथा,—
नारद उवाच ।

“हे हर्षश्वा महावीर्याः प्रजा ययं करिष्यथ ।
इदंशो लक्ष्यते यन्नो भवतां श्रूयतामिदम् ॥
वालिशा वत यूयं ये नास्या जानीत वै भुवः ।
अन्तरुद्धमधश्चैव कथं सत्यथ वै प्रजाः ॥
ऊर्ध्वं तिर्यग्धश्चैव यदाप्रतिहता गतिः ।
तदा कस्माद्भुवो नान्तं सर्वे द्रक्ष्यथ वालिशाः ॥
ते तु तदचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥
हृष्यन्ध्रश्च नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।
वैरिण्यामथ पुत्राणां सहस्रमसृजद्विभुः ॥
विवर्द्धयिषवस्ते तु सवलाश्वाः प्रजाः पुनः ।
पूर्वोक्तं वचनं ब्रह्मन्नारदेन प्रचोदिताः ॥
अन्योन्यमचुस्ते सर्वे सन्धगाह महासुनिः ।
भ्रातृणां पदवीं चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥
ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्वास्तु प्रजाः सन्ध्यामहे पुनः ।
तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥
ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे दिज ! ।

भ्रातृद्वि

प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्यं विजानता ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १६ अध्यायः ॥
अपि च, मातृये ५ अध्याये ।
“ततः प्रभृति न भ्रातुः कनीयान् मार्गमिच्छति ।
अन्विषन् दुःखमाप्नोति तेन तं परिवर्जयेत् ॥”
ज्येष्ठभ्रातादेर्गुरुत्वं यथा,—
“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामहौ ।
बन्धुर्ज्येष्ठः पित्र्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ॥”
इति कौर्मि उपविभागे ११ अध्यायः ॥
विभक्तानां तेषां धर्मवृद्धिर्वथा,—
व्यासः ।
“भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।
तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते ॥
भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।
स निर्भाष्यः स्वकादंशात् किञ्चिदचोप-
जीवनम् ॥”
ज्येष्ठभ्रातृप्रशंसा यथा,—
“विभ्रयाद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा
पिता ।
भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले
स्थितिः ॥
कुटुम्बार्थेषु चोदयुक्तस्तत् कार्यं कुरुते तु यः ।
स भ्रातृभिर्दृष्ट्युद्यो ग्रासाच्छादनवाहनेः ॥
अन्योन्यमेदो भ्रातृणां सुहृदां वा बलान्तक ! ।
भवत्यानन्दस्तद्देव ! द्विषतां नात्र संशयः ॥”
भ्रातृसंस्कारस्यावश्यकत्वम् । यथा, नारदः ।
“येषान्तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां प्रेतकादेव तद्वनात् ॥
अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः ॥”
विभक्तानां तेषां साक्षित्वादि यथा,—
“साक्षित्वं प्रतिभाष्य दानं गृह्यमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥
भ्रातृकः, त्रि, (भ्रातुरागत इति । भ्रातृ + “कृत-
ञच् ।” ४ । ३ । ७८ । इति ठञ् । भ्रातुरागत-
धनादि ।) भ्रातृयोग्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
भ्रातृजः, पुं, (भ्रातुः सहोदरात् जायते इति ।
जन् + “पञ्चम्यामजातौ ।” ३ । २ । ६८ । इति ङः ।)
भ्रातुरपत्यम् । तत्पर्यायः । भ्रात्रीयः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३६ ॥ भ्रातृयः ३ भ्रातृपुत्रः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्रियां टाप् । भ्रातृजा ।
भ्रातृपुत्रात् ॥)
भ्रातृजाया, स्त्री, (भ्रातृजाया ।) भ्रातृभार्या ।
(यथा, मेघदूते । १ । १० ।
“अथापन्नामविहृतगतिर्द्रव्यसि भ्रातृजायाम् ।”)
तत्पर्यायः । प्रजावती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ॥
भ्रातृद्वितीया, स्त्री, (भ्रातृमङ्गलार्था भ्रातृभोज-
नार्था वा द्वितीया इति मध्यपदलोपी कर्म-
धारयः ।) कार्तिकशुक्लद्वितीया । तद्विवरणं
यथा । यमद्वितीया तु प्रतिपद्युता ग्राह्ये-

शुक्तं निर्णयान्तादौ । यमद्वितीया मध्याह्न-
यापिनी पूर्वविद्धा चेति हेमाद्रिः । अत्र
विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे ।

“कर्त्तुं शुक्रद्वितीयायामपराह्णे च येत् यमम् ।
स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति ॥
कर्त्तुं शुक्रद्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः ।
वेष्टितः किन्नरैर्हृष्टैस्तस्मै यच्छति वाञ्छितम् ॥”
तथा भविष्ये ।

“प्रथमा आवणे मासि तथा भाद्रपदेऽपरा ।
तृतीयाश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत् ॥
आवणे कलुषा नाम तथा भाद्रे च गीर्म्मता ।
आश्विने प्रेतसञ्चारा कार्तिके याम्यका मता ॥”
इत्युक्त्वा प्रथमायां व्रतं द्वितीयायां सरस्वती-
पूजा तृतीयायां आहुमुक्त्वा चतुर्थ्यामुक्तम् ।

“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।
यमो यमुनया पूर्वं भोजितः खगहेऽर्चितः ॥
अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।

अस्यां निजगृहे विप्र ! न भोक्तव्यं ततो नरैः ॥
स्नेहेन भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पुष्टिर्बर्द्धनम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥
खर्गालङ्कारवस्त्राणामपूजासत्कारभोजनैः ।

सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः ॥
प्रतिपन्ना मानाभगिन्य इति हेमाद्रिः ॥
पितृभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिर ! ।

भानुलस्य सुताहस्तात् द्वितीयायां तथा वृष ! ॥
पितृभानुः स्वसुः कव्ये तृतीयायां तयोः करात् ।
चतुर्थ्यां सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ।
सर्वासु भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं बलवर्द्धनम् ॥

यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
सम्भोजितः प्रतिजगत्स्वहसौहृदेन ।
तस्यां स्वसुः करतलादिह यो मुनक्ति
प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः ॥

गौडास्तु ।

यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूताश्च पूजयेत् ।
अर्थश्चान्न प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः ॥
मन्त्रस्तु ।

एह्येहि मार्तण्डज ! प्राणहस्त !

यमान्तकालोक्तधरामरेश ! ।

भाटद्वितीयायुक्तदेवपूजां

गृह्णाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

भातस्तवानुजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥”

ज्येष्ठायजातेति वदेदिति स्मार्त्ताः ॥ इत्यन्न-
दानमित्यप्याहुः । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

“या तु भोजयते नारी भातरं युग्मेकं तिथौ ।
अर्चयेच्चापि ताम्बलैर्न सा वैधयमाप्नुयात् ॥

भातुराशुः स्वयं राजन् ! न भवेत्तत्र कर्हिचित् ॥”

इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदः ॥

भाटपत्नी, स्त्री, (भातापतिर्यस्या इति भातुः पत्नीति
वा । ऋन्नेभ्यो ङीप् । इति ङीप् । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः ।) भाटजाया ।

इति शब्दरत्नावली ॥

भाटपुत्रः, पुं, स्त्री, (भातुः पुत्रः ।) भाटजः । इति
शब्दरत्नावली । भाटपो इति भाषा ॥

भाटभगिन्यौ, स्त्री, (भाता च भगिनी च । इति
इतरेतरद्वन्द्वसमाचः ।) भातरौ । द्विवचना-
न्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥

भाटयः, पुं, (भातुरपत्यमिति । “भातुर्यच्च ।”
४ । १ । १४४ । इति यत् ।) भाटपुत्रः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८४२ ।

“जयराजाशुजं राज्ञा यशोराजं निवेशितम् ।
तन्मतेनावचस्कन्द भाटयं राजकाभिधः ॥”

भाट + “यन् सपत्ने ।” ४ । १ । १४५ । इति
यन् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
भागवते । ५ । ११ । १७ ।

“भाटयमेतं त्वमदभवीर्य-
सुपेययाधेधितमप्रमत्तः ॥”

“तस्मात् भाटयम् शत्रुम् ।” इति तट्टीकायां
खामी ॥)

भाटश्वशुरः, पुं, (पत्युर्ज्येष्ठभाता श्वशुर इव पूज्य-
त्वात् ।) पतिज्येष्ठभाता । भाशुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । श्वशुरकः । २ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (भातुः श्वशुरः ।) भातुः पत्न्याः पिता च ॥

भाचीयः, पुं, (भातुरपत्यं पुमानिति । भाट +
“भातुर्यच्च ।” ४ । १ । १४४ । इत्यत्र ‘चकारा-
च्छ्व ।’ इति काशिकोक्तेः कः ।) भाटपुत्रः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ भाटसम्बन्धिनि, त्रि ॥

भान्तः, त्रि, भ्रमणयुक्तः । भ्रान्तिविशिष्टः ।
(अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठाने ॥” इति
सांख्यसूत्रम् । २ । २३ ॥)

भ्रमधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ भ्रमणे,
स्त्री । यथा, वाभटपशुपतिभ्यां व्याख्यातम् ।

“भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविधमं प्राप्तं न किञ्चित्
फलम् ।”

भ्रान्तः, पुं, (भ्रम् + कर्त्तरि क्तः । “अनुनासिक-
स्येति । ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) राज-
धूसूरः । मतहस्तो । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रान्तिः, स्त्री, (भ्रम् + क्तिन् । “अनुनासिकस्य
किञ्भक्तोः कङिति । ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।)
भ्रमः । इत्यमरः । १ । ५ । ४४ ॥

(“युक्तिहीनप्रकाशत्वाद् भ्रान्तेर्न ह्यस्ति लक्षणम् ।
यदि स्यात्तल्लक्षणं किञ्चिद्भ्रान्तिरेव न सिध्यति ॥”
इति तार्किकाः ॥)

सा तु नराणां षष्ठमासे जायते । यथा,—
“षाण्मासिके तु संप्राप्तिं भ्रान्तिः संजायते यतः ।
धात्राचराणि सृष्टानि पञ्चारूपान्यतः पुरा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
भ्रमणम् । इति मेदिनी ॥ अनवस्थितिः । इति
विश्वः ॥

भ्रान्तिहरः, पुं, (भ्रान्तिं हरतीति । हृ + कर्त्तरि
पचाद्यच् ।) मन्त्री । इति शब्दमाला ॥ भ्रम-
नाशके, त्रि ॥

आमकः, पुं, (आमयति भ्रमं जनयतीति । भ्रम्
+ णिच् । “खुल् तृचौ ।” ३ । १ । १३३ ।

इति खुल् ।) शृगालः । धूर्तः । स्थयावर्त्तः ।
प्रस्तरभेदः । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ चुम्बक
पातर इति भाषा । भ्रमजनके, त्रि ॥

आमरं, स्त्री, (भ्रमरैः कृतं सम्भृतमिति । भ्रमर
+ “क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादज् ।” ४ । ३ । ११६ ।

इति अच् ।) मधु । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥
तत्तु भ्रमरजमधु । तस्य गुणाः । पिच्छलत्वम् ।

रूक्षत्वम् । मधुरत्वम् । सुखजायनाश्रित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

पैच्छित्यात् खादु भूयत्वात् आमरं गुरु
कीर्तितम् ॥”

इति राजवल्लभः ।

अन्यच्च ।

“किञ्चित् सख्यैः प्रसिद्धेभ्यः षट्पदेभ्योऽलिभि-
श्चितम् ।

निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु आमरं स्मृतम् ॥
आमरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रजायकरं गुरु ।

खादुपाकमभिव्यन्ति विशेषात् पिच्छलं
हिमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । रासः २ मण्डल-
वृत्तम् ३ हल्लीसम् ४ । इति शब्दमाला ॥

भ्रमरसम्बन्धिनि त्रि । यथा,—
“तद्वाहं आमरं रूपं कृत्वा संख्येयषट्पदम् ।”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(यथा च हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ।

मध्वर्थे लक्षणं गुणश्च ।

“प्रीतं कथायं मधुरं लघु स्यात्

सन्दीपनं लेखनमेव शस्तम् ।

संशोधनन्तु व्रणशोधनञ्च

संरोपणं हृदयतमञ्च बल्यम् ॥

त्रिदोषनाशं कुरुते च पुष्टिं

कासे चये वा क्षतजे च हृद्दीर्घे ।

हिक्काभ्रमे श्लेष्मसपीनसानां

रक्तप्रमेहे च तथातिसारे ॥

रक्तातिसारे च सरक्तपित्ते

तृणसोहृत्तु पार्श्वगदेऽपि शस्तम् ।

नेत्रामये वा ग्रहणीगदे वा

विषे प्रशस्तं भ्रमरैश्चितं यत् ॥

आमरं सधनं जायं भूयिष्ठं मधुरञ्च यत् ।
रूचं विशिष्टतो ज्ञेयं प्रीतलं लघुलेखनम् ॥”

आमरः, पुं, (आमयति लौहमिति । आमि +
“अर्त्तिकमिभ्रमिदेवीति ।” उणा० ३ । १३० ।

इति अरः । बाहुलकान्तु दीर्घश्च ।) प्रस्तरभेदः ।
मेदिनी । रे, १६१ ॥ चुम्बक पातर इति भाषा ॥

(अपस्माररोगः । इति आमरी त्रि । यथा,
मनौ । ३ । १६१ । [स्तथा ॥”

“आमरी गण्डमाली च श्वित्राथो पिशुन-
“आमरी अपस्मारी ।” इति तद्वाच्यं मेधा-

तिथिः ॥)

आमरी, स्त्री, (भ्रमरस्यायं आमरो भ्रमरवद-
वर्णः । सोऽस्या अस्तीति । अर्घ्यं आदाच् ।

डीप् ।) पावती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ४७-४८ ।
 “यदारुणाचक्षैलोक्ये महाबाधां करिष्यति ।
 तदाहं भामरं रूपं कृत्वा संख्येयघटपदम् ॥
 त्रैलोक्यस्य हितायैव वक्ष्यामि महासुरम् ।
 भामरीति च मां लोकास्तदा स्तोष्यन्ति सर्वतः ॥”
 भाश, ऋ ङ ण टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 भाश, य ड (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।
 द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड
 भास्यते । ऋ अवभाशत् । स्वमते अनयोर्वाडि
 ह्रस्विकल्पनेऽपि सप्तमस्वरानुबन्धोऽन्येषामनु-
 रोधात् । ण भेषे वभासे । टु भाशयुः । ड
 भाशते । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
 भाङ्, स्त्री, (भसज् + हन् ।) आकाशम् ।
 अम्बरीषम् । इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 भाङ्, पुं, (भञ्जते अनेति । भसज् + “भसजि-
 गमिनमिह निविश्य शानं वृद्धिश्च ।” उणा० । ४ ।
 १५६ । इति । हन् ।) यच्च कलायचणकादिकं
 भञ्जते सः । भाजना खोला इति ख्यातः ।
 (यथा, नैषधचरिते । ३ । १२८ ।
 “रौद्रे चक्षुषि तल्लितस्तनुमनुभाष्टं च य-
 क्षिचिपे ॥”
 “अनुभाष्टं भर्जनपात्रसदृशेन ।” इति तट्टीका ।)
 तत्पर्यायः । अम्बरीषमुर । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ॥
 भास, ऋ ङ ण टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 भास, य ड (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।
 द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड
 भास्यते । ड भासते । ऋ अवभासत् । ण
 भेषे वभासे । टु भासयुः । इति दुर्गादासः ॥
 भूकुं, पुं, (भूकुं सः । भूकुं सः । भूकुं सः । भूकुं सः ।
 इति रूपचतुष्टयम् । “चुरादौ षट्पुटेत्यादि-
 दण्डके कुसिर्भाषार्थः । यः स्त्रीवेषं धारयित्वा
 भुवः कुंसयतीति । एरच् प्रत्ययः । ह्रस्वश्च
 वा । इति अमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥
 स्त्रीवेषधारिर्नर्तकपुरुषः । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ॥
 भूकुटिः, स्त्री, (भुवः कुटि कौटिल्यमिति षष्ठी-
 समासः । अभूकुंसादीनामिति वा ह्रस्वः ।)
 क्रोधादिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः ।
 १ । ७ । ३७ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७६२ ।
 बद्धा च भूकुटिं वल्ले क्रोधस्य परिलक्षणम् ॥”)
 भूकुटी, स्त्री, (भूकुटि । कृदिकारादिति पक्षे
 डीप् ।) क्रोधादिना भुवः कौटिल्यम् । इत्य-
 मरः । १ । ७ । ३७ ॥ (यथा, माघे । १५ । ६ ।
 “भूकुटीकटोरितललाटमाननम् ॥”)
 भूः, स्त्री, (भान्वति नेत्रोपरि इति । भम् +
 “भ्रमेश्च डूः ।” उणा० । २ । ६८ । इति डूः ।)
 दृग्भ्यान्तर्भागः । तत्पर्यायः । चिह्निका २
 नयनोर्द्विभागयोर्मराजी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तल्लक्षणम् यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
 “विशालोन्नता सुखिनि दरिद्रा विषमभुवः ।
 धनौ दीर्घा संसक्तभूर्वालेऽनृतसभुवः ।
 आश्या निखल खड्गभूर्मध्याच्च विनतभुवः ॥”

अत्र घट्चक्रान्तर्गताश्चाख्यचक्रमस्ति । तत्तु
 ह्रस्ववर्णद्वययुक्तद्विदलपद्माकारम् । तन्मध्ये मन-
 स्तिष्ठति । यथा,—

“आज्ञानामासुजं तद्विमकरसदृशं ध्यान-
 धामप्रकाशं
 हस्ताभ्यां वै कलाभ्यां प्रविलसितवपुर्नैवपत्रं
 सुशुभम् ।
 तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्रघटकं
 दधाना
 विद्यां सुद्रां कपालं डमरुजपवटीं विभ्रती
 शुद्धचित्ता ॥
 एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं
 प्रसिद्धम् ॥”

इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः ॥
 (विषयोऽस्या यथा,—
 “भुवोर्वा यदि वा मूर्द्ध्नी सीमन्तावर्तकान् बहून् ।
 अपूर्व्यानकृतान् यत्कान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥
 चाहमेते न जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः ।
 अरोगाणां पुनस्तेन घट्टाच्च परसुच्यते ॥”
 इति चरके इन्द्रियस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
 कर्णनेत्रनासाभूशङ्कासगण्डकक्षस्तनवृषपार्श्व-
 स्किङ्गानुवाहूरूपभृतयो दे दे विंशतिरङ्ग-
 लयः । इति सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

भूकुं, पुं, (भू + कुं स + अच् । स्त्रीवेषधारी
 नर्तकपुरुषः । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ।
 भूकुटिः, स्त्री, (भुवः कुटिः कौटिल्यम् । क्रोधा-
 दिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः ॥
 भूग, क ड आशाविशङ्कयोः । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) रेफ-
 युक्तषष्ठस्वरौ । क ड भूण्यते भद्रं लोकः ।
 आशाविषयं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 भूणः, पुं, (भूण्यते आशस्यते इति । भूण +
 घञ् ।) वालकः । स्त्रीगर्भः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
 (स्त्रीवमपि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १५५ । २ ।
 “चत्तो इतश्चत्तासुतः सर्वाभूणाव्यारुषी ॥”)
 अथ गर्भाधानदिनम् । रजोदर्शनावधिषोडश-
 दिनपर्यन्तं ऋतुकालः । तत्राद्याश्चतस्रो निशाः
 परित्यज्य चतुर्दश्यष्टमी अमावास्या पूर्णिमा
 सूर्यसंक्रान्तिः पञ्चाण्येतानि परित्यज्य च
 अन्यासुरात्रिषु चन्द्रादिशोभने काले भार्यासुप-
 गच्छेत् । शुभरात्रिषु गमने पुत्रो भवेत् । अशुभ
 रात्रिषु गमने कन्या भवेत् । तत्र प्रशस्तनक्षत्राणि
 पुण्यः हस्ता ऋगशिरा आर्द्रा पुनर्वसुः पूर्वा-
 षाढा उत्तराषाढा श्रवणा पूर्वभाद्रपद उत्तर-
 भाद्रपत् । तत्र निषिद्धनक्षत्राणि । ज्येष्ठा श्लेषा
 मघा मृगशिरा रेवती कृत्तिका श्विनी उत्तरफल्-
 गुनी । तत्र तिथयः नव्दा भद्राः प्रशस्ताः ।
 रिक्ता निषिद्धाः । तत्र रविमङ्गलदृष्ट्यतिवाराः
 प्रशस्ताः । इति समयप्रदीपः ॥

भूणहत्या, स्त्री, (हननं हत्या । हन् + भावे
 क्यप् । भूणस्य हत्या इति षष्ठीसमासः ।)
 गर्भस्थवालकहननम् । यथा,—

“त्रिविवाहं कृतं येन न करोति चतुर्थकम् ।
 कुलानि पातयेत् सप्त भूणहत्याव्रतचरेत् ॥”

इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
 भूणहा, [न] त्रि, (भूणं हन्तीति । भूण + हन् +
 “ब्रह्मभूणवृत्तेषु ।” ३ । २ । ८७ । इति क्तिप् ।)
 गर्भस्थवालकहन्ता । भूणं हन्ति इति भूण-
 शब्दोपपदहनधातोर्दृष्टप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
 संचिप्तसारयाकरणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । ८३ । ३४ ।
 “ऋतुं वै वाचमानाया न ददाति पुमानृतुम् ।
 भूणहेत्युच्यते ब्रह्मन् ! स इह ब्रह्मवादिभिः ॥”)
 तस्य प्रायश्चित्तम् । तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुंविध-
 प्रायश्चित्तम् । स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीविधप्रायश्चि-
 त्तम् । अविज्ञाते तु पुंविधप्रायश्चित्तमाह मनुः ।
 “हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतचरेत् ।
 गर्भहा च यथावर्णं तथाचेयीनिसूदनः ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 (ब्रह्महन्ता । यथा, मनुः । ८ । ३२७ ।
 “अन्नादेर्भूणहा मार्ष्टि पत्न्यौ भार्यापचारिणी ॥”
 “भूणहा ब्रह्महा ।” इति तज्ज्ञाथ्ये मेधातिथिः ॥)
 भूभङ्गः, पुं, (भुवो भङ्गः ।) भुवः कौटिल्यम् । यथा,
 “क्षुद्राः सन्नासमेते विजहत हरयो भिन्नशक्तेभ-

कुम्भा
 युष्मदेहेषु लज्जां दधति परममौ प्रायका
 निष्पतन्तः ।
 सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमपि नहि रुषां नन्वहं
 मेघनादः
 किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलाधिं राममन्वे-
 ययामि ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥
 भ्रज, ऋ ङ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
 आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ अवि-
 भ्रजत् । ड विभ्रजे । इति दुर्गादासः ॥
 भ्रेष, ऋ ण चले । भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ
 अविभ्रेषत् । ण भेषति भेषते घर्मात् खलः ।
 विभ्रेषे । इति दुर्गादासः ॥
 भ्रेषः, पुं, (भ्रेष् चलने + भावे घञ् ।) तथाच
 यथोचितादभ्रंशः । इत्यमरः ॥ (यथा, पातञ्जल-
 भाष्ये । ३ । १२ । “आसमाभिभेषात् ।” इति ।)
 चलनम् । इति भ्रेषधालर्थदर्शनात् ॥
 भ्रेषणं, स्त्री, (भ्रेष् + भावे ल्युट् ।) चलनम्
 इति भ्रेषधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 भूच, ञ भचणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीथोपधः । ञ
 भूचति भूचते । लक्ष्याने सप्तमस्वर इति दुर्गा-
 सिंहः । इति दुर्गादासः ॥

मकरः

म

म मकारः । स तु पञ्चविंशतितमयज्जनवर्णः ।
अस्योच्चारणस्थानमोष्ठः । इति व्याकरणम् ॥
(“उपपन्नानीयानामोष्ठौ” इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥) अस्य स्वरूपं यथा,—
“मकारं षष्ठ्यु चाञ्चि ! स्वयं परमकुण्डली ।
तरुणादित्यसङ्काशं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥”

इति कामधेयुतन्त्रम् ॥

(वङ्गीयाचरैः) अस्य लेखनप्रकारः । यथा,—
“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा वामे वक्त्रा तु कुण्डली ।
पुनश्चाधोगता सैव तत ऊर्ध्वगता पुनः ।
ब्रह्मा शम्भुश्च विष्णुश्च क्रमशस्तसु तिष्ठति ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—
“कृष्णां दशभुजां भीमां पीतलोहितलोचनाम् ।
कृष्णास्त्रधराः निखां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ।
यवं ध्यात्वा मकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—
“त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं हृदिस्थं प्रणमाम्यहम् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तस्य नामानि ।

“मः काली क्लेशितः कालो महाकालो
महान्तकः ।

वैकुण्ठो वसुधा चन्द्रो रविः पुरुषराजकः ॥
कालभद्रो जया मेधा विश्वदा दीपसंज्ञकः ।
जठरश्च भ्रमा मानं लक्ष्मीर्मातृगवन्धनौ ॥
विषं शिवो महावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः ।
प्रमत्तः प्रियसू रुद्रः सर्वज्ञो वङ्गिमुखलम् ।
मातङ्गमालिनी बिन्दुः अवणा भरथो
वियत् ॥” ३६ ॥

इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥

मः, पुं, (माति निर्माति जगदिति । मा + कः ।)
शिवः । चन्द्रमाः । ब्रह्मा । इत्येकाक्षरकोषः ॥
यमः । समयः । विषम् । मधुसूदनः । इति
मेदिनी । मे, १ ॥
मक, इ ड भूषे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ मङ्गते । ड
मङ्गते हारो जनम् । गत्यर्थोऽप्ययमिति रामः ।
इति दुर्गादासः ॥

मकरः, पुं, (कृष्णातीति । क हिंसायाम् । क +
अच् । ततः मनुष्याणां करः हिंसकः । यद्वा,
सुखं किरतीति । सुख + कृ + कः । उभयत्रापि
पृथोदरादित्वात् साधुः । इति अमरटीकायां
रघुनाथचक्रवर्ती ।) जलजन्तुविशेषः इत्यमरः ।
१ । १० । २० ॥ (पादिनां गणान्तर्गतो जल-
जन्तुविशेषः ।
“कुम्भीरकूर्मनक्राश्च गोधामकरशङ्खवः ।
घण्टिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
यथास्य गुणाः ।

मकरः

“मत्स्थानां मकरः श्रेष्ठो दीपनो वातनाशनः ।
रुचिप्रदः शुक्रकरो ग्राही चोष्णविकारहा ।
स्त्रवाश्शरीणां शमनो गुल्मातीसारनाशनः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थान एकादशेऽध्याये ॥)
मकर इति गङ्गाया वाहनत्वेन ख्यातः । इति
सारसुन्दरी । यथा । सितमकरनिषणां शुभ-
वर्णां त्रिनेत्रामित्यादि स्तुत्युक्तगङ्गाध्यानम् ॥
स च कामदेवस्य ध्वजचिह्नम् । मकरध्वज
इत्यमरकोषदर्शनात् । मेघादिद्वादशराश्यन्त-
र्गतो दशमराशिः । तत्पर्यायः । आकोकेरः २ ।
अस्य अधिष्ठाता देवता ऋगात्मकः । उत्त-
राषाढायाः शेषपादत्रयं श्रवणासमुदायः
धनिष्ठायाः पूर्वार्द्धं रतन्नवपादेन भवति । स च
पृष्ठोदयः भूमिराशिः अर्द्धशब्दकरः दक्षिण-
दिक्स्थामौ पिङ्गलवर्णः रूचः भूमिचारी
शीतलस्वभावः अल्पसन्तानः अल्पस्त्रीसङ्गः
वातप्रकृतिः वैश्ववर्णः श्लथाङ्गश्च । अत्र जातस्य
फलम् । सदानन्दः । पितृमातृभक्तः श्रवणा-
मकरजातश्चेत् बहुविवाहः । इति जातका-
दयः ॥ अथ, रवियुक्तमकरजातफलम् ।
“सदाटनो मित्रगणो विपक्षतां
प्रयाति नूनं धनवर्जितः स्यात् ।
यद्युष्णरश्मिर्मकरोपगः स्यात्
प्रसृतिकाले स तु भाग्यहीनः ॥”
अथ चन्द्रयुक्तमकरजातफलम् ।
“कलितशीतभयः किल गीतवित्-
तमरुषा सहितो मदनातुरः ।
निजकुलोत्तमवृत्तिकरः परं
हिमकरे मकरे पुरुषो भवेत् ॥”
अथ मङ्गलयुक्तमकरजातफलम् ।
“पराक्रमप्राप्तवरः प्रतिष्ठः
सदङ्गनाप्राप्तिवराङ्गनः स्यात् ।
श्रिया समेतो मकरे महीजे
प्रसृतिकाले कुलपालकश्च ॥”
अथ बुधग्रहस्थितमकरजातफलम् ।
“रिपुभयेन युतः कुमतिनरः
सरविहीननरः परकर्मठः ।
मकरगे सति शीतकरात्मजे
यसनतः स नतः पुरुषो भवेत् ॥”
अथ गुल्माश्रितमकरजातफलम् ।
“न मनोरथसिद्धिसुपैति नरो
वचसामधिपे मकरोपगते ।
भवयुक् कुमतिः परकर्मरतो
बहुतोषयुतो मदनापहृतः ॥”
अथ शुक्राश्रितमकरजातफलम् ।
“अतिरतिर्जनने त्वजनने नृणां
ययमयं कृष्णा बहुचिन्तया ।
भृगुसुते ऋगराशिगते सदा
कविजने विजनेऽपि मतिर्भवेत् ॥”
अथ शनिग्रहस्थितमकरजातफलम् ।
“मकरोपगतः खलु भाग्यसुतः
कृपया सहितो नृपमानयुतः ।

मकरः

वरगन्धविभूषणभूषितगात्र-
स्तरुणीरमणः पङ्कजनेत्रः ॥”

इति कौष्ठीप्रदीपः ॥

(बृहभेदः । यथा, कामन्दकीये नीतिसारे ।
१८ । ४८ ।

“याथाद्यूहेन महता मकरेण पुरो भवे ॥”

मकरकुण्डलं, क्ली, (कुण्डलम् मकर इवेत्युप-
मितसमासः ।) मकराकृतिकर्णभूषणम् । यथा,
“वनमालानिवीताङ्गो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ।
महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः ॥”
इति श्रीभागवते इस्कन्धे ४ अध्यायः ३७ श्लोकः ॥
स्फुरती मकरकुण्डले यस्य सः । इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

मकरकेतनः, पुं, (मकरेण चिह्नितं केतनं ध्वजो
यस्य ।) कन्दर्पः । इति मीनकेतनशब्दटीकायां
भरतेन सङ्केतितम् ॥

मकरध्वजः, पुं, (मकरेण चिह्नितो ध्वजो यस्य ।)
कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ (यथा,
माधे । ३ । ६९ ।

“शरीरिणा जैत्रश्रेण यत्र
निशङ्कस्वधे मकरध्वजेन ॥”

रससिन्दूरविशेषः । तस्य नामान्तरं चन्द्रो-
दयः । तस्य करणप्रकारो यथा,—

“पलं ऋदु स्वर्णदलं रसेन्द्रं
पलाष्टकं षोडशगन्धकस्य ।
शोणैः सुकार्पासभवप्रसूनैः
सर्वं विमर्द्दाथ कुमारिकाङ्गिः ॥
तत् काचकुम्भे निहितं सुगाढं
ऋतुकर्पटैस्तद्विषसत्रयञ्च ।
पचेत् क्रमानौ सिकताख्यन्त्रे
ततो रजः पल्लवरागरम्यम् ॥
निगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ।
जातीफलं सोषणमिन्द्रपुष्पं
कस्तुरिकाया इह शाण्य एकः ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितोऽस्य माधो
भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्ती ॥”

अस्य गुणाः ।

“मदोन्मदानां प्रमदाशतानां
गर्वाधिकत्वं श्रथयत्यकाष्ठे ।
शृतं घनीभूतमतौव दुग्धं
मृदूनि मांसानि समखकानि ।
मांसानि मिष्टानि भवन्ति पथ्य-
मानन्ददायान्यपराणि चान्न ॥

बलीपलितनाशनस्तुभृतां वयस्तन्मनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुरयोगपञ्चाननः ।
गृहेषु रसराज्यं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो ऋगष्टा भवेद्बल्लभः ॥”
इन्द्रपुष्पं लवङ्गम् । उक्तपरिमाणलक्षणमुप-
लक्षणम् । दाक्षिणात्याः शोणकार्पासपुष्पद्रव-
मेव गृह्णन्ति । पाश्चात्याः निर्दन्ततत्पुष्पेणैव
यावदाद्रत्वं मर्हन्ति । उभयथैव निष्यत्तेरदोषः ।

तथैवेति सञ्ज्ञान्वयः ।। शास्त्रान्तराद्विशेषो
लिख्यते ।

“रतिकावे रतान्ते च पुनः सेवो रसोत्तमः ।
स्यावरं जङ्गमविषं जङ्गमं विषवारि वा ।

न विकाराय भवति साधकेन्द्रस्य वत्सरान् ॥
न्युज्जयो यथाभ्यासात् न्युज्जं जयति देहिनः ।

तथाय साधकेन्द्रस्य जरामरणनाशनः ॥”
शास्त्रान्तरे मकरद्वजो नाम । इति चन्द्रोदयः ।

इति रसेन्द्रचिन्तामणिः ॥

मकरन्दः, पुं, (मकरमपि अन्दति वध्नाति धारयतीति
वा । अदि वन्धने + अण् ततः प्रकन्धादित्वात्
साधुः ।) पुष्परसः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥

(यथा, रघौ । ३ । ८८ ॥

“प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-
र्मौलिसक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥”)

कुन्दपुष्पवृक्षः । किञ्जल्के स्त्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मकरन्दवती, स्त्री, (मकरन्दस्तत्समृद्धोऽस्या
अस्तीति । मकरन्द + मतुप् । मस्य वः ङीप् ।)

पाटलापुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मधु-
विशिष्टे चि ॥

मकरयूहः, पुं, (मकरः मकराकारः यूहः ।)

मकराकारसैन्यविन्यासः । इति महाभारतम् ॥

मकराकरः, पुं, (मकराणामाकरः । षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । १०७४ ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ४३ । १३७ ।
“मकराकरसुलङ्गा प्राप तत्तीरवर्त्ति सः ॥”)

मकराकारः, पुं, (मकरस्यैवाकारो यस्य ।) षड्-
ग्रन्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कांटाकरङ्ग ।

इति भाषा ॥ मकरमनुस्याकृतिश्च ॥

मकराङ्कः, पुं, (मकरस्तदाकारोऽङ्कश्चिह्नं यस्य ।)

कामदेवः । (मकरा अङ्केऽस्य ।) समुद्रः । इत्य-
जयपालः ॥

मकरालयः, पुं (आलीयते अस्तिन्निति आलयः ।

मकराणामालयः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ७६ । १२ ॥

“तत्तलं वारणं क्रुद्धं शूरजालेन पाण्डवः ।

निवारयामास तदा विलेव मकरालयम् ॥”)

मकरी, [न्] पुं, समुद्रः । मकरोऽस्यास्तीति-
युत्पत्त्या इन्प्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् ॥

मकुटं, स्त्री, (मकुते अनेनेति । मकि भूषणे +

वाहुलकात् उटः । आगमशास्त्रस्यानिबन्धात्
न नुम् ।) मुकुटम् । इति भरतधृतद्विरूपकोषः ॥

मकुतिः, स्त्री, (मकि + उतिः । पृथोदरादित्वात्
साधुः ।) शूद्रशासनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मकुरः, पुं, (मकुते इति । मकि + “मकुर
ददुरौ” उणा० । १ । ४१ । इति उरच् ।)

कुलालदण्डः । वकुलः । कोरकः । आदण्डः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४८ ॥

मकुलः, पुं, स्त्री, (मकुते भूषयति टच् । मकि +

वाहुलकादुलच् ।) वकुलः । मकुलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

मकुलकः, पुं, (मकि भूषायां + उः । पृथोदरादि-
त्वात् साधुर्मकुः । मकुं भूषां स्तकति प्रति-
हन्तीति । स्तक + पचाद्यच् ।) वनजातसुतः ।

मोट इति हिन्दी भाषा ॥ सुगानि इति
वङ्गभाषा । तत्पर्यायः । मयष्टः २ वनसुतः ३

कमीलकः ४ अम्बतः ५ अरण्यसुतः ६ वल्ली-
सुतः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुर-

त्वम् । रक्तपित्तज्वरदाहहरत्वम् । पथ्यत्वम् ।
रुचिकारित्वम् । सर्वदोषजयकारित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

“मकुलो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
वान्तिजिन्मधुरः पाके क्षमिकृज्ज्वरनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मकुलः, पुं, (मकुते मकुते इति वा । वाहुलकात्
उः मकुः । तिष्ठतीति स्या + कः स्यः । मकु-
चासौ स्यञ्चेति मकुलः । पूर्वपदादिति । ८ ।

३ । १०६ । षत्वम् ।) ब्रौहिमेदः । मन्थरे चि ।
इति मेदिनी । टे, १६ ।

“मकुलो वनसुतः स्यान्मकुलकमुकुलकौ ।
(ब्रौहिमेदार्थे यथा, पर्यायो गुणाश्च ।

मकुलो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
वन्तिजिन्मधुरः पाके क्षमिकृज्ज्वरनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मकुलकः, पुं, (मकुल + स्वार्थे कन् ।) वनसुतः ।

इति भरतः ॥ (तथाच पर्यायाः ॥

मकुलो वनसुतः स्यान्मकुलकमुकुलकौ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्य गुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ।

“मकुलकाः क्षमिकराः कलायाः प्रचुरानिलाः ॥”)

मकुलकः, पुं, (मकि मकुने + पिच्छादित्वाद्दुलच्
वाहुलकादनुषङ्गलोपः । स्वार्थे कन् ।) इत्यमर-

टीकायां रघुनाथः ।) सुकुलकः । दन्तीवृक्षः ।

इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (पर्यायोऽस्य

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्यपि ।

तथैरुण्डफला श्रीव्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया ।

वाराङ्गी चैव कथिता निकुम्भश्च मकुलकः ॥”)

मकः, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) कोपधः । उ मकते ।

इति दुर्गादासः ॥

मकलः, पुं, (मकं गमनं आत्यन्तिकगतिं मरणं लाति

आदत्ते योजयतीत्यर्थः । ला + कः पृथोदरात्
लकारागमे साधुः ।) शूलरोगविशेषः । यथा,

“सूताया हृच्छिरोवस्तिशूलं मकलसंज्ञितम् ।

यवचारं पिवेत्तत्र मसुनोष्णोदकेन वा ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

मकुलं, स्त्री, (मक् + उलच् ।) शिलाजतु । इति

शब्दरत्नावली ॥

(विवरणमस्य शिलाजतुशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मकुलः, पुं, खटिका । यथा,—

“मकुलो वणलेखा च कठिनी ककुखटी खटी ।

इति शैलेवर्गं त्रिकाण्डशेषः ॥

मच्च, रोवे । संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) मच्चति । इति दुर्गा-
दासः ॥

मच्चः, पुं, (मच्च + घञ् ।) खदोषाच्छादनम् ।
इति हारावली ॥ क्रोधः । सम्महः । इति

पूर्वोक्तधात्वर्थदर्शनात् ॥

मच्चवीर्यः, पुं, (मच्चं निविडं वीर्यमस्य ।)
प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मच्चिका, स्त्री, (मश्ति शब्दायते इति ।

मश् + “हनिमश्मिभ्यां सिकन् ।” उणा० ।
४ । १५३ । इति सिकन् ।) कौटविशेषः ।
माच्छि इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ५ ।

१४ । ४२ ।

“आर्षभस्येह राजर्षिर्मनसापि मच्चात्मनः ।
नानुवर्त्माहति नृपो मच्चिकेव गरुत्मनः ॥”)

तत्पर्यायः । मच्चीका २ भञ्जः ३ माचिका ४
गन्धलोलुपा ५ पतङ्गिका ६ पत्तिका ७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ अम्बतोत्पन्ना ८ वमनीया ९
पलङ्कवा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीला

मच्चिका वर्वणा ११ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥

तन्नाशकधपो यथा,—
“त्रिफलाज्जुनपुष्पाणि भक्षताकशिरौषकम् ।

लाक्षासर्ज्वरसञ्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलुः ।

एतेर्धूपैर्मच्चिकाणां मश्चकानां विनाशनम् ॥”

इति गारुड १८१ अध्यायः ॥

मच्चिकामलं, स्त्री, (मच्चिकाणां मधुमच्चिकाणां

मलम् ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विशेषोऽस्य सिक्थशब्दे ज्ञेयः ॥)

मच्चिका, स्त्री, (मच्चिका । पृथोदरात् दीर्घः ।)

मच्चिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोगविशेषे

णास्या अरिहत्वं यथा,—

“स्नातानुलिप्तगात्रेऽपि यस्मिन् गृध्यान्ति

मच्चिकाः ।

स प्रमेहेण संस्पृष्टं प्राप्यते नैव हन्यते ॥”

इति चरके इन्द्रियस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

मख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मखति ॥

मख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ मङ्गते इति दुर्गादासः ॥

मखः, पुं, (मखन्ति गच्छन्ति देवा अत्रेति । मख

सर्पणे + “हलश्च ।” ३।३।२९७ । इति घञ् ।

संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । यदा, पुंसीति घः ।)

वज्रः । इत्यमरः । २ । ७ । १३ ॥ यथा, देवी-

भागवते । १ । १६ । २३ ।

“लत्वा तस्य मखं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै ।

मखजाताः [ज] पुं, (जायते रचयतीति कर्त्तरि

लच् । मखस्य जाता । विश्वामित्रमखरचणा

तथात्वम् ।) रामः । यथा,—

“रावणारिर्मखजाता सीतायाः पतिरित्यपि ।

इति शब्दरत्नावली ॥

मखवह्निः, पुं, (मखस्य वह्निः मखाराधो वह्नि-

रिति यावत् ।) यज्ञाग्निः । इति जटाधरः ॥

मखानलः, पुं, (मखस्य अनलः मखसाधोऽनल इत्यर्थः।) यन्नामिः। तत्पर्यायः। महावीरः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मखान्नं, क्ली, (मखे मखकाले भोज्यमन्नम्।) खाद्यबीजभेदः। माखाना इति भाषा ॥ तत्पर्यायः। पद्मबीजाभम् २ पानीयफलम् ३।

“मखान्नं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिष्टम्।” इति भावप्रकाशः ॥

मखासुहृत्, [हृ] पुं, शिवः। मखस्य दक्षयज्ञस्य असुहृत् शत्रुः नाशक इत्यर्थः। इति हेमचन्द्रः। २०० ॥

मग इ सर्पणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर० सक०-सेट्।) इ मङ्गते। इति दुर्गादासः ॥

मगधः, पुं, (मगि + अच्। एघोदरादित्वादिभ्यः।) मगं दोषं दधाति। धा + “आतोऽनुपसर्गः।” ३।२।३। इति कः। यद्वा, कण्ठादिमगध + अच्।) कीकटदेशः। अधुना वेदाराख्यदेशस्य दक्षिण भागः। तद्देशस्य पुं भूम्नि। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। ८।३५।४८। “इङ्गितज्ञाश्च मगधाः प्रेक्षितज्ञाश्च कौशलाः। अङ्गीकृताः कुरुपाञ्चालाः शाल्याः क्षत्रज्ञाः शासनाः ॥”) बन्दी। इति हेमचन्द्रः। ७६५ ॥

मगधा, स्त्री, (मगधस्तत्रामा देश उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्या इत्यर्थं आदिभ्योऽच्। स्त्रियां टाप्।) पिप्पली। इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने सप्तदशाध्याये। “हरेणुमगधाजास्थि मज्जैलायकदन्तितम् ॥”) मगधेश्वरः, पुं, (मगधस्य तदाख्यदेशस्येश्वरः।) जरासन्धराजः। इति हेमचन्द्रः ॥ मगधदेशाधिपमात्रे च ॥ (यथा, रघौ। ६।२०। प्राक्सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य नीला कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥)

मगधोद्भवा, स्त्री, (मगधे उद्भवो यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थान एकादशाध्याये। “फलं वृहत्या मगधोद्भवानामादाय कल्कं फलपाककाले।”) मगधदेशजाते चि ॥

मगः, त्रि, (मग् + क्तः। “ओदितश्च।” ८।२।४५। इति निष्ठातकारस्य नत्वम्। “स्कोः संयोगादो रन्ते च।” ८।२।२६। इति सलोपः। चोः कुत्वच्।) स्नातः। जलान्तःप्रविष्टः। डोवा इति भाषा ॥ (यथा, देवीभागवते। १।६।२५। “केन सृष्टं कथं जातं ममावावां जले स्थितौ ॥”) मसृजधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

मघ, इ ड भूषे। कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० आत्म० सक० सेट्।) इ, मङ्गते। इति दुर्गादासः ॥

मघ, इ ड केतवाच्चार्ययोः। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-दूतक्रीडादौ अक०-गतौ निन्दायां आरम्भे च सक०-सेट्।) केतवमिह

कितवक्रिया अचक्रीडनादिः। इ मङ्गते ड मङ्गते अच्। कितवः। अघर्थो गतिनिन्दारम्भजवाः। केतवजवयोरेवायमिति केचित्। इति दुर्गादासः ॥

मघः, पुं, (मघि + अच्। एघोदरात् साधुः।) द्वीपविशेषः। इति मेदिनी। घे, ४ ॥ देशविशेषः। स तु मगनामकस्तेच्छानां स्थानम् ॥ पुष्पविशेषे क्ली। इति शब्दरत्नावली ॥ (क्लौ मंहनीयं धनम्। यथा, ऋग्वेदे। ७।२१।७। “इन्द्रो मघानि दयते विषहन्तं वाजस्य जोहु वन्तसातौ ॥”) “मघानि मंहनीयानि धनानि।” इति तज्ज्ञास्य सायनः।)

मघवती, स्त्री, (मघवत् + डीप्। इन्द्राणी। इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥

मघवा, [न] पुं, (मघ्यते पूज्यते इति। महपूजायाम्। “अनुचन् पूषन् ब्रीहन्निति।” उणा०। २।१५८। इति कनिन्। निपातनात् हस्य घः अवुगागमश्च।) इन्द्रः। इत्यमरः १।१।४४ ॥ (यथा, रघौ। १।२६। दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम्। सम्पद्दिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥”) जिनानां दादशचक्रवर्त्तान्तर्गतचक्रवर्त्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः ॥ (सप्तमहापरस्य आसः। यथा, देवीभागवते। १।३।२८। “मघवा सप्तमे प्राप्ते वशिष्ठस्त्वष्टमे स्मृतः।”) मघवान्, [त] पुं, (मघवत्। “मघवा बहुलम्।” ६।४।१२८। इति पक्षे ङ-आदेशः। ऋ इत्।) इन्द्रः। इत्यमरटीकायां रमानाथः। आकरणश्च ॥ (यथा, महाभारते। ३।४५।१०। “एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ॥”) दनोः पुत्रभेदः। यथा, मात्स्ये। ६।१८। “मरीचिर्मघवांचैव इरागर्भश्चिरास्तथा।”) मघा, स्त्री, (मघ + घः। हस्य घत्वम्।) औषधविशेषः। इति धरणिः ॥ अश्विन्यादिसप्तविंश नक्षत्रान्तर्गतदशमनक्षत्रम्। तत्तु लाङ्गलाकृति पञ्चतारात्मकम्। गृहाकृति। इति केचित्। अस्याधिष्ठातृदेवता पिङ्गलग्नः। यथा,—

“लाङ्गलाकृतिनि पञ्चतारके चारुकेषि पिङ्गमे शिरोगते।

नीलनीरदविनिन्दिलोचने।

वृश्चिकादिगलितं कलाश्रितम् ॥१४०॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलम्भनिरूपणम् ॥

तत्र जातफलम्।

कठोरचित्तः पिङ्गमात्मक-

स्त्रीवस्त्रभावस्त्रनवद्विदः।

चेज्जन्मभं यस्य मघानघः स्या-

न्मतिः सदारातिविनाशदत्ता ॥”

इति कौश्टीप्रदीपः ॥

मघाशब्दो बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते। यथा,—

“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघाखिन्दुः करे रविः।

यदा तदा गजच्छाया आङ्गे पुण्यैरवाप्यते ॥

अपि च।

नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने यथा।

पितरः सृष्टयन्त्यन्नमृकासु मघासु च ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

एकवचनान्तप्रयोगो यथा,—

“मघायां पिङ्गदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

(अस्यां आधिजननेऽरिहृत्वं यथा,—

“मघा भरणीहस्तेषु स्थले वा चरितोऽपि वै।

मृदुमापद्यते सोऽपि नात्र कार्या विचारणा ॥

“नवरात्रं तथाश्नेषा मवास्तेति यमालयम् ॥”

इति हारीते द्वितीये स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

मघात्रयोदशी, स्त्री, (मघा दशमनक्षत्रम्। मघा-

युक्ता त्रयोदशी। इति मध्यपदलोपी कर्म-

धारयः।) मघानक्षत्रयुक्तभाद्रकृष्णत्रयोदशी।

यथा। प्रौष्ठपदार्द्धं कृष्णत्रयोदश्यां मघायुक्तायां

अनिषिद्धयत्किञ्चिद्द्रव्येण आह्रमावश्यकम्।

शुद्धादिविधिवान्वेषे नक्षत्रविशिष्टश्रुतेः। ततश्च

केवलत्रयोदशी केवलमघा आह्वार्थवादा अपि

कृत्स्नविशिष्टविधिप्राप्तकर्मणो नित्यत्वबोधका

न तु केवलविध्यन्तरकल्पका गौरवात्। तथा च

शुद्धः।

“प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम्।

प्राप्य आह्वं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥”

मनुः।

“यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम्।

तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे।

“प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी।

एतांस्तु आह्वकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥”

शातातपः।

“पितरः सृष्टयन्त्यन्नमृकासु मघासु च।

तस्माद्दद्यात् सदोदयुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेभ्य च ॥”

अत्रात्रमात्रश्रुतेः मनुवचने यत्किञ्चित् श्रुते च

शुद्धोक्तपायसः फलातिशयार्थः गुणविशेषे फल-

विशेषः स्यादिति न्यायात्। यत्तं विष्णुधर्मोत्तरे।

“मघायुक्ता च तत्रापि शुक्ला राजस्त्रयोदशी।

तत्राक्षयं भवेत् आह्वं मधुना पायसेन च।

तत्र अश्वयुक्तकृष्णपक्षे। अत्र यत् आह्वं तन्मधु-

योगेन वा अक्षयं भवेत्। अतएव मनुवचने

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रमित्यनेन मधुमात्रयुक्तत्व-

सुक्तम्। अतोऽत्र सुतरां सूत्रस्याधिकारः ॥*॥

अत्र गजच्छायायोगे फलातिशयः। तथा कृत्य-

चिन्तामणौ स्मृतिः।

“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघाखिन्दुः करे रविः।

यदा तदा गजच्छाया आङ्गे पुण्यैरवाप्यते ॥”

करे हस्तानक्षत्रे। कन्यादशमांशोपरि सपाद-

त्रयोविंशंशः इति यावत् ॥*॥ अविभक्ता-

नामप्यत्र पृथक् आह्रमावश्यकम्। यथा,

आह्वचिन्तामणौ स्मृतिः।

“विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः आह्रमदैविकम्।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥”

अद्वैतं प्रत्यादिकैकोद्दिष्टम् । अन्यत्र कण-
पचादौ नाधिकारः न नित्याधिकारः सपिण्डी-
करणान्तानि यानि आह्वानि षोडश । पृथङ्-
नेव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि कचिदित्य-
त्रापिना समुचितस्यापृथग्द्रव्यस्य पुंसः सपिण्डी-
करणान्तानीति विशेषणान्तदुत्तरआह्वानां
पृथक्त्वमपि प्रतीयते ॥ * ॥ मवात्रयोदशी-
निमित्तके आह्वे पुत्रवता पिण्डा न देयाः ।
“भौजङ्गी तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।
तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।
ऋक्षे पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥”
इति देवीपुराणात् । भौजङ्गी पञ्चमी । चन्द्रार्क-
सङ्गमोऽभावात् । पितृदेवते ऋक्षे मवायाम् ।
शातातपः ।

“पिण्डनिष्ठापरहितं यत्तु आह्वं विधीयते ।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥
अक्षयं दक्षिणा खस्ति सौमनस्यं यथास्ति ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मघाभवः, पुं, (मघायां भवः ।) शुक्रग्रहः । इति
हेमचन्द्रः ॥ मघानक्षत्रजाते चि ॥

मघाभूः, पुं, (मघायां मघासमीपस्थपूर्वफल-
गुण्यां भवतीति भू + क्तिप् ।) शुक्राचार्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मघौ, स्त्री, (मघा तदाख्यनक्षत्रं उत्पत्तिकारण-
तयाख्यस्या इति । मघा + अर्श + आद्यच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) धान्यभेदः । इति मेदिनी । घे, ३ ॥
मघोनी, स्त्री, (मघोनः पत्नीति । मघवन् +
स्त्रियां ङीष् । वकारस्य च सम्प्रसारणम् ।)
इन्द्राणी । इति सुगवोध्याकरणम् ॥

मङ्गुरः, पुं, (मङ्गयति भूययतीति । मङ्गि + वाहु-
लकादुरच् ।) सुकुरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मङ्गुता, [ऋ] चि, (मङ्गजति स्नाति इति । मसज्
+ ङच् । “मसजिनशोर्भलि । ” ७ । १ । ६० ।
इति नुम् ।) स्नानकर्त्ता । इति मसज्घातोः
कर्त्तरि ङन्प्रत्ययेन निव्यञ्जम् ॥

मङ्गः, पुं, (मङ्गति सर्पतीति मङ्गि + अच् ।)
नौकाधिरः । इति हेमचन्द्रः ॥

मङ्गलं, स्त्री, (मङ्गति हितार्थं सर्पति मङ्गति
दुरदृष्टमनेनास्मादेति । मङ्गि + “मङ्गतेरलच् । ”
उणा० ५ । ७० । इत्यलच् ।) अभिप्रेतार्थ-
सिद्धिः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तद्वति, चि ।
इत्यमरः ॥ यथा, रामायणे । २ । २३ । २० ।
“मङ्गलैरभिविष्ट तत्र त्वं व्याप्तो भव ॥”

तत्पर्यायः । भावुकम् २ भयम् ३ कल्याणम् ४
भविकम् ५ शुभम् ६ । चैमम् ७ प्रशस्तम् ८
भद्रम् ९ स्वययसम् १० शिवम् ११ अरिष्टम् १२
कुशलम् १३ रिष्टम् १४ भद्रम् १५ प्रशस्तम् १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ५ ।
१४ । ३४ ।

“मङ्गलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च ।”
“कल्याणं मङ्गलं क्षेमं शातं शर्म शिवं शुभम् ।
इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥

शिखिहयगजगोघा रासभो भङ्गराजो
मुखरपिककपोतो पोतकौ शुकरी वा ।
तदसु विहगराजो मङ्गलाग्रसिनः स्यु-
र्वदति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥”
इति हारीति द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)
सर्वार्थरक्षणम् । इति मेदिनी । ले, १२० ॥ * ॥
मङ्गललक्षणं यथा,—

“प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्वि मङ्गलं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

मङ्गलजनकद्रव्याणि । यथा,—
“पूर्णकुम्भं द्विजं वेश्यां शुक्लधान्यच दर्पणम् ।
दध्याज्यं मधु लाजश्च पुष्यं दूर्वाक्षतं सितम् ॥
वृषं गजेन्द्रं तुरगं ज्वलदग्निं सुवर्णकम् ।
पर्यञ्च परिपक्वानि फलानि विविधानि च ॥
पतिपुत्रवतीं नारीं प्रदीपं मणिसुत्तमम् ।
सुक्तां प्रसन्नमालाञ्च सद्योमांसञ्च चन्दनम् ॥
ददर्शेतां वस्तूनि मङ्गलानि पुरो मुने ! ।
शृगालं नकुलं चासं शवं वामे शुभावहम् ॥
राजहंसं मयूरञ्च खड्गञ्च शुकं पिकम् ।
पारावतं शङ्खचिह्नं चक्रवाकञ्च मङ्गलम् ॥
कृष्णसारञ्च सुरभीं चमरीं श्वेतचामरम् ।
धेनुं वत्सप्रयुक्ताञ्च पताकां दक्षिणे शुभाम् ॥
नानाप्रकारवाद्यञ्च शुश्राव मङ्गलध्वनिम् ।
हरिशब्दस्य सङ्गीतं घण्टाशृङ्गध्वनिन्तथा ।
दृष्ट्वा शुल्बा स जगाम हर्षेण तात ! मन्दिरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे कार्तिकागमनं
नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

“ददर्श वत्सवैवर्ते मङ्गलार्हं शुभप्रदम् ।
वाङ्मूलप्रदं रम्यं पुरो मङ्गलसूचकम् ॥
वामे शवं शिवां पूर्णकुम्भं नकुलमेव च ।
पतिपुत्रवतीं सार्धं दिवाभरणभूषिताम् ॥
शुक्लपुष्पञ्च माल्यञ्च धान्यञ्च खड्गञ्च शुभम् ।
दक्षिणे ज्वलदग्निञ्च विप्रञ्च वृषभं गजम् ॥
वत्सप्रयुक्तां धेनुञ्च श्वेताञ्च राजहंसकम् ।
वेश्याञ्च पुष्यमालाञ्च पताकां दधि पायसम् ॥
मणिं सुवर्णं रजतं मुक्तामालिक्यमीभितम् ।
सद्योमांसं चन्दनञ्च माध्वीकं हृतमुत्तमम् ॥
कृष्णसारं फलं लाजान् स्निग्धान्नं दर्पणमथा ।
विचित्रितं विशालञ्च सुदीपां प्रतिमान्तथा ॥
चण्डं ददर्श देवं तं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं नागराजैर्विराजितम् ॥
शुक्लोत्पलं पद्मवर्णं शङ्खचिह्नञ्च कोरकम् ।
मार्जारं पर्वतं मेघं मयूरशुकसारसम् ॥
शृङ्गकोकिलवाद्यानां ध्वनिं शुश्राव मङ्गलम् ।
विचित्रं कृष्णसङ्गीतं हरिशब्दं जयध्वनिम् ॥
एवंभूतं शुभं दृष्ट्वा शुल्बा प्रहृष्टमानसः ।
प्रविवेश हरिं स्तुत्वा पुण्यं वृन्दावनं वनम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७० अध्यायः ॥
अन्यत्र ।
“लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यथैवाह्वानां गौर्हुता-
शनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि शततं पश्येन्नमस्येदं चेततः ।
प्रदक्षिणन्तु कुर्वीत तथा चायुर्न ह्यीयते ॥
दूर्वा दधि सर्पिरथोदकुम्भं
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।
मृत्तोमयं स्वस्तिकमक्षतानि
लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥
श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीञ्च
हुताशनं चन्दनमर्कविषम् ।
अश्वत्थवृक्षञ्च समालभेत
ततश्च कुर्याद्विजजातिधर्मम् ॥”

इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे ४३ पटलः ॥
वर्णभेदे मङ्गलप्रश्नभेदो यथा,—
“ब्राह्मणान् कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥”

इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥
मङ्गलः, पुं, (मङ्गि + “मङ्गतेरलच् । ” उणा०
५ । ७० । इति अलच् ।) ग्रहविशेषः । तत्प-
र्यायः । अङ्गारकः २ भौमः ३ कुजः ४ वक्रः ५
महौसुतः ६ वर्षाचिः ७ लोहिताङ्गः ८ खोन्मुखः ९
ऋणान्तकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ आरः
११ क्रूरडक १२ आवनेयः १३ । इति ज्योतिष-
तत्त्वम् ॥ स च रक्तगौरमिश्रितवर्णः । दक्षिण-
दिक्पुरुषश्चक्षिद्यजातिसामवेदतमोगुणतित्त-
रसमेवराशिप्रवालावन्तिदेशानामधिपतिः ।
मेघवाहनः । चतुरङ्गुलप्रमाणः । आरक्तमाल्य-
वसनः । भरद्वाजमुनिसन्तानः । चतुर्भुजः ।
शक्तिवराभयगदाधारी । सूर्याभिसुखः ।
अस्याधिदेवता कार्तिकेयः । प्रत्यधिदेवता
पृथिवी । स तु पितृप्रकृतिः । शुवा । क्रूरः ।
वनचारी । मध्याह्नकाले प्रबलः । गैरिकादि-
धातुस्वामी । चतुर्व्यदानां प्रभुः । चतुष्कोण-
कृतिः । सुवर्णकारादीनां स्वामी । ज्वलित-
भूमिचारी । किञ्चिदङ्गहीनः । कटुरसप्रियः ।
तान्मवर्णरक्तद्रव्यस्वामी च । इति ग्रहयागतत्त्व-
लघुजातकादयः ॥ * ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“उपेन्द्रबीजात् पृथ्व्यान्तु मङ्गलः समजायत ।
वसुन्धरायां बलवान् तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥
सौतिरुवाच ।

उपेन्द्ररूपमालोक्य कामार्त्ता च वसुन्धरा ।
विधाय सुन्दरी वेशमचता प्रौढयौवना ॥
सस्मिता तस्य तल्पे च सहसा समुपस्थिता ।
सुरभ्यां मालतीमालां ददौ तस्मै वरानना ॥
उपेन्द्रस्तन्मनो ज्ञात्वा कामी मन्मथपीडितः ।
नानाप्रकारशृङ्गारं चकार च तथा सह ॥
तदङ्गसङ्गमासक्ता मूर्च्छां प्राप सती तदा ।
मृतेव निद्रिता वासौ वीर्याधानकृते हरौ ॥
विहाय तत्र रहसि जगाम पुरुषोत्तमः ।
उर्वशी पथि गच्छन्ती बोधयामास तां मुने ! ॥
सा च पप्रच्छ वृत्तान्तं कथयामास भूष्यताम् ।
वीर्यं सखरणं कर्तुं सा चाशक्ता च दुर्बला ॥
प्रबालस्याकरे त्रस्ता वीर्यन्यासं चकार सा ।

मङ्गलः

तेन प्रवालवर्णं कुमारः समजायत ।
तेजसा सूर्यसदृशो नारायणसुतो महान् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे, ६ अध्यायः ॥
अपि च ।

“ततोऽङ्गारकलोको हि वसत्यत्र महीसुतः ।
उत्पत्तिश्चास्य वक्ष्यामि यथायं भूसुतोऽभवत् ॥
पुरा हि भूमतो विष्णोः स्वेदविन्दुः पपात ह ।
महांस्ततः कुमारोऽसौ लोहिताङ्गो महौ-

तलान् ॥

जातः स्नेहेन मेदिन्या वर्द्धितः पृथिवीपते ! ।
तपसाराध्य ब्रह्माणं महत्त्वमुपसेदिवान् ॥”

इति प्राज्ञे स्वर्गखण्डे १२ अध्यायः ॥

अपरं च ।

“पुरा दक्षविनाशाय कुपितस्य त्रिशूलिनः ।
अपतङ्गीभवत्तस्य स्वेदविन्दुर्ललाटजः ॥

भित्त्वा समस्तपातालानदहन् सप्त सागरान् ।
अनेकवक्त्रनयनो ज्वलज्ज्वलनभीषणः ॥

वीरभद्र इति ख्यातः करपादायुर्नैर्युतः ।

कृत्वा स यज्ञमथनं पुनर्भूतलसम्भवः ॥

त्रिजगन्निर्द्दहन् भूयः शिवेन विनिवारितः ।

कृतं त्वया वीरभद्र ! दक्षयज्ञविनाशनम् ॥

इदानीमलमेतेन लोकदाहेन कर्मणा ।

शान्तिप्रदानात् सर्वेषां ग्रहाणां प्रथमो भव ॥

प्रेक्षिष्यन्ति जनाः पूजां करिष्यन्ति मतं मम ।

अङ्गारक इति ख्यातिं गमिष्यसि धरात्मज ! ॥

देवलोके द्वितीयश्च तव रूपं भविष्यति ।

ये च त्वां पूजयिष्यन्ति चतुर्थ्यां त्वद्दिने नराः ।

रूपमारोग्यमैश्वर्यं तेष्वनन्तं भविष्यति ॥

एवमुक्त्वा तदा शान्तिमगमन् कामरूपधृक् ।

संजातस्तत्तच्छणाद्राजन् ! ग्रहत्वमगमत् पुनः ॥”

इति मत्स्यपुराणे अङ्गारकव्रतं नाम ६८ अः ॥

कल्पभेदे अत्यकासुरवधकाले तस्योत्पत्तिर्यथा,

“यो भूत्यां न्यपतद्विप्र ! स्वेदविन्दुः शिवान-

नात् ।

तस्मादङ्गारपुङ्गाभो शलकः समजायत ॥

स बालस्तृषितोऽत्यर्थं पपौ रुधिरमान्वकम् ।

कन्या चोत्स्रेदसंजाता साष्टम्वलिलिहेद्भुता ॥

ततस्तस्माद् बालार्कप्रभां भैरवमूर्तिमान् ।

शङ्करो वरदो लोकश्रेयोऽर्थाय वचो महत् ॥

त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषयः पितरस्तथा ।

यक्षविद्याधराश्चैव मानवाश्च शुभङ्करि ! ॥

त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि ! बलिपुष्पोत्करैः करैः

चर्चिकेति शुभं नाम यस्माद्दधिरचर्चिता ॥

इत्येवमुक्त्वा वरदेन चर्चिका

भूतानुयाता हरिचर्मवासिनी ।

महीं समन्तादिचचार सुन्दरी

स्थलं गता हैङ्गलमाद्यसुतमम् ॥

तस्यां गतायां वरदः कुजस्य

प्रादाद्वरं सर्ववरोत्तमं यतः ।

ग्रहाधिपत्यं जगतः शुभाशुभं

भविष्यति त्वद्दृशं महात्मनाम् ॥

इति वामनपुराणे ६७ अध्यायः ॥

५६५

मङ्गल

अस्य स्तोत्रं यथा,—

“धरणीगर्भसंभूतं विदुत्पुङ्गवसप्रभम् ।

कुमारं शक्तिदस्ताश्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम् ॥”

इति यासोक्तनवग्रहस्तोत्रान्तर्गतम् ॥

ऋणपरिशोधनार्थस्तोत्रं यथा,—

“मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहन्ता धनप्रदः ।

स्थिरासनो महाकायः सर्वकर्मविरोधकः ॥

रोहितो लोहिताक्षश्च सामगानां कृपाकरः ।

धरात्मजः कुजो भौमो भूमिजो भूमिनन्दनः ॥

अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः ।

वृष्टिकर्ता च हर्ता च सर्वकामफलप्रदः ॥

एतानि कुजनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

ऋणं न जायते तस्य धनमाप्नोति पुष्कलम् ॥

रक्तपुष्पैश्च गन्धैश्च धूपदीपादिभिरुत्था ।

मङ्गलं पूजयेद्भक्त्या मङ्गलेऽहनि सर्वदा ॥

ऋणरेखाः प्रकर्तव्या अङ्गारेण सदा बुधैः ।

प्रोञ्चयेद्दामपादेन ऋणं तस्य विनश्यति ॥

मङ्गलाय नमस्तुभ्यं नमस्ते ऋणहारिणे ।

पुत्तपौत्रप्रदात्रे च मङ्गलाय नमो नमः ॥

ऋणार्थं त्वत्पद्मोऽहमऋणं कुरु मे विभो ! ।

एतत् कृत्वा न सन्देहो ऋणं हत्वा धनी भवेत् ।

इति स्कन्दपुराणम् ॥ * ॥

मङ्गलवारे जातस्य फलं यथा,—

“उग्रः प्रतापो क्षितिपालमन्त्री

रणप्रियो वक्रवचाः सरोपः ।

सत्त्वान्वितः शूरगणप्रणेता

कुजस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

मङ्गलचण्डिका, स्त्री, (मङ्गला मङ्गलदायिका

चासौचण्डिका चेति। यद्वा, सृष्टौ मङ्गला प्रलये

चण्डिका। अथवा मङ्गले चण्डिका दद्यात् ।)

मङ्गलाङ्गी । यथा, कालिकापुराणे ।

“येषां तलितकान्ताखा देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभहस्ता च द्विजुजा गौरदंष्टिका ॥

रक्तपद्मसनस्या च रत्नकुण्डलमण्डिता ।

रक्तकौयवस्त्रा च स्निग्धवक्त्रा शुभानना ॥

नवयौवसम्यक्ता चार्धङ्गी ललितप्रभा ।

उभया ऽधितं मल्लं यत् पूर्वन्वेकमचरम् ।

मल्लमस्सु तज्जग्रेयं तेन देवीं प्रपूजयेत् ॥”

एकमक्षं शक्तिवीजरूपम् ।

“अष्टम्यध नवम्याश्च पूजा कार्या विष्टुधै ।

पटेषु प्रामायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥

यः पूजयेत्तस्मिन् शुभदुःखाचतेः शुभाम् ।

सततं सरकः सोऽपि कममिष्टमवाप्नुयात् ॥*॥

मङ्गलवा कृष्णाष्टमीचर्द्धिस्तौ चेत् पुण्यतरे

भवतः । यथा,—

“शनेश्चरर वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।

कृष्णाष्टमवतुर्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते ॥*॥

मङ्गलवां शुक्ला चतुर्थी चेदक्षया भवति ।

यथा,—

“सोमवाऽप्यमावास्या आदिवाहे च सप्तमी ।

चतुर्थ्यङ्गाते वारे त्वष्टमी च दृष्टस्यतौ ॥

मङ्गल

अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्मसम्पन्नः ।

यष्टिर्वर्षसहस्राणि प्रतिचक्र तदक्षयम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मङ्गलचण्डी, स्त्री, (मङ्गला चासौ चण्डी चेति

यद्वा, देवानां मुन्यादिभक्तानां मङ्गलाय दुर्जया-

सुरादिमारणे चण्डी अत्यन्तकोपना। मङ्गले-

चण्डी दक्षेति वा। अथवा सृष्टौ मङ्गला

प्रलये चण्डी। भागवतेऽस्या नामनिर्वाह-

र्यथा,—

“सृष्टौ मङ्गलरूपा च संहारे कोपरूपिणी ।

तेन मङ्गलचण्डी सा प्रक्षितैः परिकीर्तिता ॥”

दुर्गा । यथा,—

नारायण उवाच ।

“कथितं बहुपाख्यानं ब्रह्मपुत्र ! यथागमम् ।

देवी मङ्गलचण्डी या तदाख्यानं निशामय ॥

तस्याः पूजादिकं सर्वं धर्मवक्त्रेण यच्छ्रुतम् ।

श्रुतिसम्मतमेवेष्टं सर्वेषां विदुषामपि ॥

दद्यायां वर्जते चण्डी कल्याणेषु च मङ्गलम् ।

मङ्गलेषु च या दद्यात् सा च मङ्गलचण्डिका ॥

पूज्यायां वर्जते चण्डी मङ्गलेऽपि महीसुतः ।

मङ्गलाभीष्टदेवी या सा वा मङ्गलचण्डिका ॥

मङ्गलो मनुवंशश्च सप्तद्वीपधरापतिः ।

तस्य पूज्याभीष्टदेवी तेन मङ्गलचण्डिका ॥

मूर्तिभेदेन सा दुर्गा मूलप्रकृतिरीश्वरी ।

कृपाकृपातिप्रत्यक्षा योषितामिष्टदेवता ॥

प्रथमे पूजिता सा च शङ्करेण पुरः पुरा ।

त्रिपुरस्य वधे घोरे विष्णुना प्रेरितेन च ॥

ब्रह्मन् ! ब्रह्मोपदेशेन दुर्गप्रस्थेन सङ्कटे ।

आकाशात् पतिते याने दैत्येन पातिते रुधा ॥

ब्रह्मविष्णुपदिष्टश्च दुर्गा तुष्टाव शङ्करः ।

सा च मङ्गलचण्डी च बभूव रूपभेदतः ॥

उवाच पुरतः शम्भोर्भयं नास्तीति ते विभो ! ।

भगवान् वृषरूपश्च सर्वेशश्च बभूव ह ॥

युद्धशक्तिस्वरूपाहं भविष्यामि तदाह्वया ।

मयासुना च हरिणा सहायेन वृषध्वज ॥

जहि दैत्यश्च शत्रुश्च सुराणां पदघातकम् ।

इत्युक्तान्तिर्हिता देवी शम्भोः शक्तिर्वभूव सा ॥

विष्णुदत्तेन शस्त्रेण जघान तमुमापतिः ।

सुनीन्द्र ! पतिते दैत्ये सर्वे देवा महर्षयः ॥

तुष्टुः शङ्करं देवं भक्तिमन्त्रात्मकन्वराः ।

सद्यः शिरसि शम्भोश्च पुष्पवृष्टिर्वभूव च ।

ब्रह्मा विष्णुश्च सन्तुष्टौ ददौ तस्मै शुभाशेषम् ॥

ब्रह्मविष्णुपदिष्टश्च सुस्नातः शङ्करः शुचिः ।

पूजयामास तां शक्तिं देवीं मङ्गलचण्डिकाम् ॥

पादार्घ्याचमनीयेश्च बलिभिर्विविधैरपि ।

पुष्पचन्दननैवेद्यैर्भक्त्या नानाविधैर्मने । ॥

छागैर्मेषैश्च महिषैर्गर्ह्यैर्मायातिभिस्तथा ।

वस्त्रालङ्कारमाख्यैश्च पायसैः पिष्टकैरपि ॥

मधुभिश्च सुधाभिश्च पक्कैर्नानाविधैः फलैः ।

संगीतेर्नर्तनेर्वाद्यैस्तुसवैः कृष्णकीर्तनैः ॥

ध्यात्वा माध्यन्दिनोक्तेन ध्यानेन भक्तिपूर्वकम् ।

ददौ त्रयाणि मूलेन मन्त्रेणैव च नारद ! ॥

मङ्गल

ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं सर्वपूज्ये देवि मङ्गलचण्डिके ।
 हुं हुं फट् स्वाहेत्येवञ्चाष्टैकविंशच्चरो मनुः ॥
 पूज्यः कल्पतरुश्चैव भक्तानां सर्वकामदः ।
 दशलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
 मन्त्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स विष्णुः सर्वकामदः ॥
 ध्यानञ्च श्रूयतां ब्रह्मन् ! वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
 देवीं षोडशवर्षीयां शश्वत्सुस्थिरयौवनाम् ।
 सर्वरूपगुणाढ्याञ्च कोमलाङ्गीं मनोहराम् ॥
 श्वेतचन्द्रकवर्णां चन्द्रकोटिसमप्रभाम् ।
 वज्रिपुङ्गां शुकाधानां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
 विभ्रतीं कवरीभारं मल्लिकामाल्यभूषिताम् ।
 विम्बोष्ठौ सुदर्शौ पुङ्गां शश्वत्पद्मनिभाननाम् ॥
 इवङ्गास्यप्रसन्नायां सुनीलोत्पललोचनाम् ।
 जगद्गात्रीञ्च दात्रीञ्च सर्वेश्वर्यः सर्वसम्पदाम् ।
 संसारसागरे घोरे योतरूपां वरां भजे ॥
 देशाञ्च ध्यानमित्येवं स्तवनं श्रूयतां सुने ! ।
 प्रयातः सङ्कटग्रस्तो येन तुष्टाव शङ्करः ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।

रक्त रक्त जगन्मातर्देवि मङ्गलचण्डिके ! ।
 हारिके विपदां राशिं हर्षमङ्गलदायिके ! ।
 हर्षमङ्गलदत्ते च हर्षमङ्गलचण्डिके ! ।
 शुभे मङ्गलदत्ते च शुभे मङ्गलचण्डिके ! ।
 मङ्गले मङ्गलार्थे च सर्वमङ्गलमङ्गले ! ।
 सतां मङ्गलदे देवि ! सर्वेषां मङ्गलालये ! ।
 पूज्ये ! मङ्गलवारे च मङ्गलाभीष्टदेवते ! ।
 पूज्ये मङ्गलभूषस्य मनुवंशस्य सन्ततम् ॥
 मङ्गलाधिष्ठातृदेवि ! मङ्गलानाञ्च मङ्गले ! ।
 संसारमङ्गलाधारे मोक्षमङ्गलदायिनि ! ॥
 सारे च मङ्गलाधारे पारे च सर्वकर्मणाम् ।
 प्रतिमङ्गलवारे च पूज्ये च मङ्गलप्रदे ! ॥
 स्तोत्रेणानेन शृणुस्व सुत्वा मङ्गलचण्डिकाम् ।
 प्रतिमङ्गलवारे च पूजां कृत्वा गतः शिवः ॥
 देशाञ्च मङ्गलं स्तोत्रं यः शृणोति समाहितः ।
 तन्मङ्गलं भवेत् शश्वत् भवेत्तदमङ्गलम् ॥
 प्रथमे पूजिता देवी शिवेन सर्वमङ्गला ।
 द्वितीये पूजिता देवी मङ्गलेन ग्रहेण च ॥
 तृतीये पूजिता भद्रा मङ्गलेन नृपेण च ।
 चतुर्थे मङ्गले वारे सुन्दरीभिश्च पूजिता ॥
 मङ्गले मङ्गलाकाङ्क्षैर्नरैर्मङ्गलचण्डिका ।
 पूजिता प्रतिविम्बेषु विश्वेशपूजिता सदा ॥
 ततः सर्वत्र संपूज्या सा बभूव सुरेश्वरी ।
 देवादिभिश्च सुनिभिमनुभिर्मानवैर्मुने ! ॥
 वर्द्धते तत्पुत्रपौत्रो मङ्गलश्च दिने दिने ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त महापुराणे प्रकृतखण्डे नारा-
 यणनारदीये मङ्गलचण्डिकोपाख्यानं तत्स्तोत्र-
 कथनं नाम ४१ अध्यायः ॥

मङ्गलच्छायः, पुं, (मङ्गला मङ्गलजनिका क्छायास्य ।)
 लक्ष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मङ्गलनीराजनं, क्ली, (मङ्गलं मङ्गलकरं मङ्ग-
 लाय वा नीराजनम् ।) ब्राह्मसूक्तकर्तृकं
 भगवदारत्रिकम् । मङ्गल आरती इति
 भाषा ॥ यथा,—

मङ्गल्यः

“पठित्वाथ प्रियान् लोकान् महावादिच-
 निःस्वनेः ।

प्रभोनीं राजनं कुर्यान्मङ्गलाख्यं जगद्धितम् ॥
 नीराजनन्विदं सर्वैः कर्तव्यं शुचिविग्रहैः ।
 परमश्रद्धयोत्थाय द्रष्टव्यञ्च सदा नरैः ॥
 स्त्रीणां पुंसाञ्च सर्वेषामेतत् सर्वैष्टपूरकम् ।
 समस्तदेवदारिद्र्यादुरितादुपशान्तिक्रतुः ॥”

इति श्रीहरिभक्तविलासे ३ विलासः ॥

मङ्गलपाठकः, पुं, (पठतीति । पठ + क्तुल् ।
 मङ्गलस्य पाठकः ।) वन्द्यः । इति हेमचन्द्रः ।
 ७ । ६४ ॥ (यथा, वेणीसंहारनाटके । १, अङ्के
 ‘आः पाप ! दुरात्मन् ! वयामङ्गलपाठक !’
 मङ्गलप्रदा, स्त्री, (मङ्गलं प्रददातीति । प्र + दा
 + “आतश्चोपसर्गे” ३ । १ । १३६ । इति
 कः । टाप् ।) हरिद्रा । इति केंचित् ॥ मङ्गल-
 दातरि चि ॥

मङ्गला, स्त्री, (मङ्गलमस्या अस्तीति । मङ्गल +
 अर्थ आद्यच् । टाप् ।) पार्वती । शुक्लदूर्वा ।
 पतिव्रता । इति शब्दरत्नावली ॥ करञ्जभेदः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृत्ताहंन्मातृविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ हरिद्रा । नीलदूर्वा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

मङ्गलागुरु, क्ली, (मङ्गलञ्च तत् अगुरु चेत् ।
 नित्यकर्मधारयः ।) अगुरुचतुष्टयान्तर्गतगुरु-
 विशेषः । यथा, राजनिर्घण्टः ।

“मङ्गल्या मल्लिकागन्वा मङ्गलागुरुवाचताः ।
 मङ्गल्या गुरुशिष्टिरा गन्वाद्या योगवाचिकाः ॥”
 मङ्गल्यं, क्ली, (मङ्गलाय साधु इति । मङ्गल +
 “तत्र साधुः” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।)
 दधि । इति मेदिनी । ये, १०१ ॥ इन्दनम् ।
 मङ्गल्यागुरु । खण्डम् । सिन्दूरम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

मङ्गल्यं, चि, (मङ्गलाय साधु । मङ्गल + यत् ।)
 शिवकरम् । इति मेदिनी । ये, १०१ । (यथा,
 उत्तरचरिते । ७ म अङ्के ।

“पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्द्धयति च श्रेयसि येयं
 कथा ।

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मतेव
 गङ्गे च ॥”

यथाच, महाभारते । १ । १ । २ ।
 मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं ऋचिम् ।
 नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं नरम् ॥”
 रुचिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ सधुः । इति
 धरणिः ॥

मङ्गल्यः, पुं, (मङ्गलाय साधुः । मङ्गल + “तत्र
 साधुः” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) चाय-
 माणा । अश्वत्थः । विल्वः । मरकः । इति
 मेदिनी । ये, १०० ॥ जीवकः । नारिकेलः ।
 कपित्थः । रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (जीव इति ख्यातः शाकविशेषः तत्पर्यायो
 यथा,—

“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनी मधुसवा

मङ्गल्यः

मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पर्यायिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 मङ्गल्यकः, पुं, (मङ्गल्य + संज्ञायां कन् । यद्वा
 मङ्गलस्य मङ्गलयश्च प्रियः इति यत् । ततः
 स्वार्थे कन् ।) मसुरः । इत्यमरः । २ । ६ ।
 १७ ॥ (तथाप्य पर्यायः ।

“मङ्गल्यको मसुरः स्यान्मङ्गल्या च मसुरिका ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मङ्गलाकुसुमा, स्त्री, (मङ्गल्यानि कुसुमानि
 यस्याः ।) शङ्खपुष्पी । इति भावप्रकाशः ॥

मङ्गल्यनामधेया, स्त्री, (मङ्गलं मङ्गलजनकं नाम-
 धेयं यस्याः ।) जीवन्ती । इति जटाधरः ॥

मङ्गला, स्त्री, (मङ्गलाय साधुरिति यत् । टाप् ।)
 मल्लिकागन्वायुक्तागुरु । इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥
 शमी । अधःपुष्पी । मिस्री । सुक्लवन्ता ।
 रोचना । इति मेदिनी । ये, १०० ॥ प्रियङ्गुः ।
 शङ्खपुष्पी । इति हेमचन्द्रः ॥ माघपर्णी ।
 जीवन्ती । ऋद्धिः । वचा । हरिद्रा । चौड़ा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ दूर्वा । इति रत्नमाला ॥
 दुर्गा । यथा,—

“शोभनानि च श्रेष्ठानि वा देवी ददते हरिं ।
 भक्तानामार्तिहरणी मङ्गल्या तेन सा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः ॥

(वचार्थे पर्यायो यथा,—
 “तीक्ष्णोऽगन्वा जटिला मङ्गल्या विजया वचा ।
 यद्गन्धोग्रा च रचोष्ठी सिते हेमवती तु सा ॥”
 मिस्र्यर्थे यथा,— [मिस्री] ॥

“अवाक्पुष्पी च वृक्षा स्यान्मङ्गल्या मधुरा
 हेमपुष्पी । तत्पर्यायो यथा,—

“अवाक्पुष्पी त्वधःपुष्पी मङ्गल्यामरपुष्पिका ॥
 इति च वैदकरत्नमालायाम् ॥

रोचनार्थे पर्यायो यथा,—
 “गोरोचना तु मङ्गल्या वन्द्या गौरी च रोचना ॥”

शब्दार्थे पर्यायो यथा,—
 “शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्ती फला शिवा ।
 मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः साख्यिका
 स्मृता ॥”

मसुरः । तत्पर्यायो यथा,—
 “मङ्गल्यको मसुरः स्यान्मङ्गल्या च मसुरिका ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 मङ्गिनी, स्त्री, (मङ्गो नीशिरस्तदस्या अस्तीति
 इतिः डीप् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥

मङ्गणं, क्ली, (मङ्गल्यनेनेति । मङ्ग + ल्युट् ।) जङ्गा-
 चाणम् । इति हारावली । १६८ ॥

मङ्गु, य, मञ्जतीति । मञ्जु + बहुलवचनात् सुः ।
 “मञ्जिनशोभेलि ।” ७ । १ । ६० । इति
 तुम् । “स्त्रोः संयोगादोरन्ते च ।” ८ । २ ।
 २६ । इति सलोपः ।) इतम् । इत्यमरः । ३ ।
 ४ । २ । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।

“यद्वन्तिनः कटकटाहतटान्मिडङ्गो-
 मङ्गुदपाति परितः पटलैरलीनान् ॥”
 अर्थार्थम् । इति मेदिनी । अथवे । ये, ६६ ॥

मञ्जा

मञ्जुणं, स्त्री, (मञ्जुण । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
जङ्गाचाणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्च, इ उ उच्चायधृत्वच्चाभाःसु । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-धृतौ अर्चायाश्च
सक०-दीप्तौ उच्चीभावे च अक०-सेट् ।) इ
मञ्चाते । उ मञ्चते । उच्चाय उच्चीभावः ।
इति दुर्गादासः ॥

मञ्च, उ च कल्कने । दम्भे । शाश्वे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-दम्भे शाश्वे च ।
अक०-कल्कने-सक०-सेट् ।) कल्कनमिति कल्कं
करोतीति औ रूपं चूर्णिकरणमित्यर्थः । उ
मञ्चते तखुलं शिला चकारात् मञ्चि उ । इति
दुर्गादासः ॥

मञ्चर्चिका, स्त्री, (मं प्रभुं चर्चतीवेति । चर्च +
खुल् । टाप् । अत इत्वम् । वस्तुतस्तु रूपोऽर्थ
शब्दः ।) प्रशस्तम् । इत्यमरः । १।४।२७॥ (यथा,
प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमञ्चर्चिका । “प्रशंसा-
वचनेश्च । २ । १ । ६६ । इति समासः ।)

मञ्चः, पुं, (मादति मलिलेनेति । मट् + क्तिप् ।
तथा सन् प्रेते इति । प्री + डः ।) मल्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्चद्रुत, स्त्री, (मञ्चानं करोतीति । कृ + क्तिप् ।
तुगागमश्च ।) अस्थि । इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्चनं, स्त्री, (मञ्ज् + ल्युट् ।) स्नानम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।४७ ।
जाह्नवीमञ्चनप्रीतिं न जानन्ति मरुस्थिताः ।) “
मञ्चा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मञ्चसमुद्भव, स्त्री, (मञ्चा समुद्भव उत्पत्ति-
स्थानं यस्य ।) शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्चा, [न] पुं, (मञ्जति अस्थिविति । मञ्ज् +
“अन् उचन् रूषन् श्रीहन् क्लेदन् स्नेहन् सृङ्गन्
मञ्जन्नित्यादि ।” उणा० । १।१५८ । इति कनिन्
निपात्यते च ।) वृत्तादेरुत्तमस्थिरभागः । सार
इति ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥ फलमञ्जगुणो
यथा,—

“यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ।
तस्य तस्यैव वीर्येण मञ्चानमभिनिर्दिशेत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अस्थिमध्यस्थस्नेहविशेषः । तत्पर्यायः । कौशिकः
२ शुक्रकरः ३ अस्थिस्नेहः ४ अस्थिसम्भवः ५ ।
इति हेमचन्द्रः । ६।१६ ॥ अस्थिसारः ६ तेजः ७
बीजम् ८ अस्थिजम् ९ जीवनम् १० देहसारः
११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मञ्चस्वरूप-
माह ।

“अस्थि यत् स्वाग्निना पक्वं तस्य सारो द्रवो
घनः ।
यः स्वेदवत् पृथग्भूतः स मञ्ज्वल्यभिधीयते ॥”

अथ मञ्चस्थानमाह ।

“स्थूलास्थिषु विशेषेण मञ्चा त्वभ्यन्तरे स्थितः ।”
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य गुणाः ।

“बलशुक्ररसश्लेष्मेदोमञ्जविवर्द्धनः ।

मञ्जरिः

मञ्जा विशेषतोऽस्याश्च बलवत् स्नेहने हितः ॥
इति चरकः ॥

मञ्जाशब्द आवन्तोऽपि । यथा । शृणातसी-
मूलकशिपुसिद्धैः पियालमञ्जासहितैस्त्रित
सुशुतः ॥ इयमेवाह त्रिकाण्डे भागुरिः ॥

“लज्जावद्राजवन्मञ्जा मांससारास्थिसारयोः ।”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मञ्जा, स्त्री, (मञ्जतीति । मञ्ज् + अच् ।
अजादित्वात् टाप् ।) अस्थिसारः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अस्य गुणाः । वातनाशि-
त्वम् । बलपित्तकफप्रदत्वम् । मांसतुल्यगन्धरूप-
त्वम् । कुम्भीरमहिषमञ्जागुणाः । मधुरत्वम् ।
दृढत्वम् । वल्यत्वम् । मञ्जसत्त्वगुणौ यथा ।
शैत्यम् । उष्णत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

मञ्जाजः, पुं, (मञ्जाया जायते इति । जन् +
डः ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जारसः, पुं, (मञ्जाया रसः ।) शुक्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जासारं, स्त्री, (मञ्जायां सारो यस्य ।) जाती-
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जूषा, स्त्री, (मञ्जन्ति द्रव्याण्यत्र । मञ्ज् +
ऊधन् । टाप् निपा० ।) मञ्जूषा । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥

मञ्चः, पुं, (मञ्चति । उच्चीभवतीति । मञ्चि +
घञ् ।) खट्वा । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥
कर्णवृणः । माचा इति भाषा ॥ इति हारा-
वली ॥ उच्चमण्डपविशेषः । यथा,—
“दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम् ।
रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विदधते ॥”
इति पुराणम् ॥

मञ्चकः, पुं, (मञ्च + स्वार्थे कन् ।) खट्वा । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ८३ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २७।६१ ।

“वारिधानी तु कुम्भश्च मार्जनी मञ्चकरुथा ।
अहश्च मत्पतिश्चेति युग्मचितयमेव नौ ॥”
इन्द्रकोषः । उच्चमण्डपः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मञ्चकाश्रयः, पुं, (मञ्चकः खट्वादिराश्रयो यस्य ।)
मत्कुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्चमण्डपः, पुं, (मञ्चो मण्डप इव ।) शस्य-
रचार्यकुटिरम् । टं इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
कुद्रङ्गः । इति हारावली ॥

मञ्जरं, स्त्री, (मञ्जयति दीपते इति । मन्ज् +
अरप्रत्ययः ।) सुक्ता । तिलकवृक्षः । वल्ली ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जरीः, स्त्री, वल्लरिः । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥
वल्लते वृणोति तरुं वल्लरिः वलमि वल्ल उ
स्तृतौ नाम्नीति अरिः । मञ्जु मनोज्ञतां रातीति
मञ्जरिः पूर्वेण ङिः मनीषादित्वाङ्कारस्य
अकारः पाच्छोणादीति ईपि मञ्जरी वल्लरी
च । वल्लरिर्मञ्जरिर्द्वयोरिति शाब्दिकः ॥ वल्लि-
र्मञ्जिश्चात्र ।

मञ्जिष्ठा

“मञ्जरिमञ्जरी मञ्जिमञ्जरं त्रिषु वल्लरी ।
वल्लरं त्रिषु वल्लिश्च वल्लरिः पत्रनालिका ॥”

इति हज्जुचन्द्रः ॥

लतामात्रेऽपि वल्लरिः । अतो बाहुवल्लरीति
प्रयोग इति मुकुटादयः ॥ वल्लरीमञ्ज्योर्भेद-
मप्याहुः । यथा अभिनवनिर्गता आयता मुकु-
मारा सङ्कुसुमा अकुसुमा च मञ्जरिः । यथा
चूतमञ्जरिः कदलीमञ्जरिः । वल्लरिः पुनश्चिर-
भूतापि । यथा तालमञ्जरिः गुवाकवल्लरिरिति
इयमेव नवे चिरन्तनेऽपीति कृष्णसाङ्गौ । इति
भरतः ॥

मञ्जरी, स्त्री, (मञ्जरि । कृदिकारादिति पत्ते
डीष् ।) सुक्ता । तिलकवृक्षः । लता । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
१ । २०७ ।

“निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत् पुरतस्ततः ।
कथं नीलनिचोलिन्यौ स केचिच्चारुलोचने ॥”
मञ्जरिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ५३३ ।

“वापीकच्छे वासः कण्टकवृत्तयः सजागरा
भमराः ।

केतकविटप किमेतैर्ननु वारय मञ्जरीगन्धम् ॥”
तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जरीनम्रः, पुं, (मञ्जर्या मञ्जर्यवस्यायामपि
नम्रः ।) वेतसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मञ्जा, स्त्री, (मञ्जि + प्रचादच् । टाप् ।) ह्यागी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जरी । इति हेमचन्द्रः ।
११ । २२ ॥

मञ्जिः, पुं, (मञ्जि + इन् ।) मञ्जरी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जिका, स्त्री, (मञ्जयतीति । मञ्ज् + खुल् ।
टाप् । अत इत्वम् ।) वेश्या । इति हारावली ॥
मञ्जिफला, स्त्री, (मञ्जिमञ्जरी फलेऽस्याः ।)
कदली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जिष्ठा, स्त्री, (अतिप्रयत्नेन मञ्जिमती । मञ्जि-
मती + इष्ठः । मतुपो लोपः स्त्रियां टाप् ।)
खनामख्यातरक्तवर्णलताविशेषः । मजीठ इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । विकसा २
जिङ्गी ३ समझा ४ कालमेधिका ५ मण्डक-
पर्णी ६ भखीरी ७ भखी ८ योजनवल्ली ९ ।
इत्यमरः । २ । ७ । ६० ॥ कालमेधी १० काला
११ जिङ्गी १२ भखीरी १३ भखिका १४
भखिः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ हरिणी १६
रक्ता १७ गौरी १८ योजनवल्कि १९ वप्रा
२० रोहिणी २१ चित्रलता २२ चित्रा २३
चित्राङ्गी २४ जननी २५ विजया २६ मञ्जूषा
२७ रक्तयष्टिका २८ चक्षिणी २९ रागाट्टा
३० कालभाण्डिका ३१ अरुणा ३२ ज्वरहन्ती
३३ कृचाङ्ग ३४ नागकुमारिका ३५ भखीरलतिका
३६ रागाङ्गी ३७ वल्लभूषणा ३८ । (यथा-
यान्तरं यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्ण्याप ।

ताम्रवल्ली चित्रपर्णी कान्तारी रक्तयष्टिका ॥”
इति रत्नमाला ॥)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । गुरुत्वम् । व्रणमेहज्वरक्षेपविषनेत्रामय-
नाशित्वम् । सा चतुर्विधा । चोलः १ योजनीर
कौन्ती २ सिंहली च ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुडसरभङ्गशोधनाशित्वम् । वर्णाग्निकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया खर्णवर्णकृत् ।
गुरुणा विषक्षेपघ्नो शोधयोन्यचिकर्णरुक् ।
रक्तातिसारकुष्ठासाविसर्पव्रणमेहनुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मञ्जो, स्त्री, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्जि +
इन् । कृदिकारादिति डीष् ।) मञ्जरी । इति
हेमचन्द्रः त्रिकाण्डशेषम् ॥
मञ्जोरः, पुं, स्त्री, (मञ्जति मधुरं शब्दायते ।
इति मन्ज् धनौ सौत्रधातुः + बाहुलकात्
इरन् ।) नूपुरः । इत्यमरः । २ । १०६ ॥
मञ्जीरोः स्त्री स नूपुरः । इति रभसः ॥ (यथा,
गीतगोविन्दे । ५ । ११ ।

“सुखरमधीरं त्यज मञ्जीरं
रिपुमिव केलिषु लोलम् ॥”)

मञ्जोरः, पुं, (मञ्ज + ईरन् ।) मन्थानदण्डरज्जु
वन्धनार्थस्तम्भः । तत्पर्यायः । विष्कम्भः २
कुटरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्जु, त्रि, (मञ्जतीति । मञ्ज धनौ सौत्रधातुः ।
“मृगयादयश्च ।” उणा० । १ । ३८ । इति
कुः ।) मनोज्ञम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥
(यथा, पदाङ्कदूते । १ ।

“त्यक्ता मेहं भृतिरिति यसुनामञ्जुकुञ्जं जगाम ॥”)

मञ्जुकेशो, [न] पुं, (मञ्जुवो मनोहराः केशाः
मन्थस्य । इति ।) श्रीकृष्णः । इति हलायुधः ॥
सुन्दरकेशविशिष्टे त्रि ॥

मञ्जुगमना, स्त्री, (मञ्जु मनोहरं गमनं यस्याः ।
स्त्रियां टाप् ।) हंसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरगामिनि त्रि ॥

मञ्जुघोषः, पुं, (मञ्जुर्मनोहरो घोषः शब्दोऽस्य ।)
पूर्वजिनभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपास्य
देवताविशेषः । अस्य मन्त्रादि यथा,—
“जाद्यौषतिमिरध्वंसौ संसारार्णवतारकः ।
श्रीमञ्जुघोषो जयतां साधकानां सुखावहः ॥”
नन्नागमोत्तरे ।

“मातृकादि समुद्रय वज्रिबीजं समुदरेत् ।
वामासं कूर्मसंज्ञं ततो ध्वेषमुदरेत् ॥
मौनेश्च ततः कुर्यात् वामनेत्रेन्द्रसंयुतम् ।
षडक्षरो मनुः प्रोक्तो मञ्जुघोषस्य शम्भुना ॥
इत्यस्तु दीपनी प्रोक्ता मूलमन्त्रस्तु कथ्यते ।
अङ्कुशं शक्तिबीजं च रमाबीजं ततः प्रिये ! ॥
जज्ञयात्मको मन्त्रो जाद्यौषधान्तनाशनः ।
शक्तिबीजं रमाबीजं कामबीजं तथा प्रिये ! ॥
विद्या श्रुतिधरी प्रोक्ता एषा वर्णत्रयात्मिका ।
इकारो वज्रिमाखण्डो बालनेत्रेन्द्रभूषितः ।

प्रोक्ता सार्वज्ञविदोऽयं एकवर्णात्मिका प्रिये ! ॥
सिद्धः साध्यः सुसिद्धो वा साधकस्य रिपुश्च वा ।
तदा मन्त्रो भवेद्भक्त्या शुभदो बुद्धिदो भवेत् ॥
मध्याह्ने सलिले चैव भोजने भाजने तथा ।
गोमये तु वह्निर्द्विष्टे मेथुने रमणीकुचे ॥
गोष्ठे च निशि गोमुखे यत्नं डमरुसन्निभम् ।
विलिख्य मन्त्रवर्णांश्च त्रिंश ऊर्ध्वं यधस्तथा ।
लिखेच्चन्दनलेखन्या प्रयत्नात् साधकोत्तमः ।
उच्चाटने लिखेद्यन्तं गोचर्मणि विप्रेषतः ।
सलिले विजयी नित्यं भजने च महेश्वरः ॥
गोमये वावदूकः स्यान्नोष्ठे सर्वज्ञतां व्रजेत् ।
कुचे श्रुतिधरो नित्यं गोमुखे च महाकविः ॥
गोमूत्रं वंदरीमूलं चन्दनं पांशुमेव च ।
एकीकृत्याद्यथा जप्ता तिलकं धारयेत् सदा ॥
नमस्कृत्य वरं श्रेष्ठं प्रार्थयेद्भक्तितत्परः ।
वरं प्राप्य च तस्मादे विहरेत् यथासुखम् ॥
नान्यदेवार्चनं स्नानं प्रणवोच्चारणं न तु ।
वस्त्राश्चलेन दन्तानां शोधनं लवणेन वा ॥
रात्रिवासो न सुच्यते न शुचिः स्यात् कदा-

चन ।

एवं कृत्वा प्रयत्नेन ज्ञात्वा गुरुमुखात् सुधीः ॥
मासैकेन कवौन्द्रः स्यात् दिमासेनैव ईश्वरः ।
त्रिभिर्मासैर्भवेन्मर्त्यः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो विपुलं धनम् ।
आयुरारोग्यकामस्तु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
ततः कराङ्गन्यासौ ।

चां प्रां अङ्कुठाभ्यां नमः । इत्यादि एवं हृद-
यादिषु । तथा च तन्त्रे ।

“सर्वकर्तृको वक्त्रेऽयं द्वौ वर्णौ कथितौ प्रिये ! ।
षड्दीर्घभाग्ध्वमेताभ्यां षड्ङ्गानि समाचरेत् ॥
सर्वकर्तृः चकारः वक्त्रेऽयं प्रकारः ॥” ध्यानम् ।

“शशधरमिव शुभ्रं खड्गपुस्ताङ्गपाणिं
सुरचिरमतिशान्तं पञ्चचूडं कुमारम् ।
पृथुतरवरमुखं पद्मपत्रायताक्षं
कुमतिदहनदक्षं मञ्जुघोषं नमामि ॥

पीठपूजां ततः कुर्यादाधाराद्यादिशक्तितः ।
भूतप्रेतादिभिः कुर्यात् पीठासनमनन्तरम् ॥
ज्ञानदात्रे नमः पादं बुद्धिकर्त्रे तथाचमम् ।
जाद्यनाशाय गन्धः स्यादर्घ्यं स्याद् यक्षपाय वै ॥
सर्वसिद्धिप्रदायेति पुष्पं दद्यादित्तच्छणः ।
कुन्दपुष्पं समादाय भैरवान् पूजयेत्ततः ॥
असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्तसंज्ञकः ।
कपालो भीषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्तुतः ॥
ततो धपादिकं दत्त्वा प्रसन्नानि विसर्जयेत् ।
तैः पुष्पैः पूजयेदष्टौ यक्षिणीश्च विशेषतः ॥
सुरारिसुन्दरी चैव मनोहारिण्यनन्तरम् ।
कनकावती तथा कामेश्वरी च रतिकर्षणम् ॥
पद्मिनी च नटी चैव अनुरागिण्यनन्तरम् ।
पूज्या एतास्तु योगिन्यो हृल्लेखानीजपूर्विकाः ॥
एवं संपूज्य देवेशं लक्ष्मणं जपेन्ननुम् ।
घृताक्तकुन्दपुष्पैश्च एकादशप्रशतानि च ॥
जुहुयादेधिते वद्वौ कान्तारे पिष्टवैष्मिनि ।

एवं सिद्धमनुर्मन्त्री महायोगीश्वरो भवेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

प्रकारान्तरं कुकुटादितन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥

मञ्जुपाठकः, पुं, (मञ्जु मनोहरं पठतीति पठ +
खल् ।) शुकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरपाठकर्त्तरि त्रि ॥

मञ्जुप्राणः, पुं, (मञ्जवः प्राणाः यस्य । सर्वथापक-
तया महाप्राणत्वादस्य तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति
जटाधरः ॥

मञ्जुभद्रः, पुं, (मञ्जु मनोहरं भद्रं मङ्गलं यस्य ।)
जिनविशेषः । तत्पर्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञान-
दर्पणः ३ मञ्जुघोषः ४ कुमारः ५ अक्षरचक्र-
वान् ६ स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञा-
कायः ९ वादिराट् १० नीलोत्पली ११ महा-
राजः १२ नीलः १३ शाङ्खलवाहनः १४
धियाम्पतिः १५ पूर्वजिनः १६ खड्गी १७
दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्च-
चीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३
वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुलं, स्त्री, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्यस्येति । “विष्वा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति मञ्जुशब्दात्
लच् ।) जलाञ्चलम् । निकुञ्जम् । इति मेदिनी ।
ले, १ । २२ । ॥ श्वलः । इति विश्वः ॥

मञ्जुलः, पुं, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्यास्तीति । मञ्जु +
सिञ्चादित्वात् लच् ।) जलरङ्गपक्षी । इति
मेदिनी । १ । २२ ॥ सुन्दरे त्रि । इत्यमरः । ३ ।
१ । ५२ ॥ (यथा, कालिकापुराणे ४८ अध्याये ।
“मञ्जुलं यौवनोद्देवं प्राप श्रीरिव माधवे ।”
नदीभेदे स्त्री । यथा, महाभारते । ६ । १३४ ।

“चित्रोपलां चित्ररथां मञ्जुतां वाहिनौ तथा ॥”)

मञ्जुश्रीः, पुं, (मञ्जुर्मनोहरा श्रीः श्रीमा यस्य ।)
मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुषा, स्त्री, (मञ्जुषा । एषोदरादित्वात् ङस् ।)
मञ्जुषा । पेटरा इति भाषा । यथा,—

“मञ्जुषापि च मञ्जुषा पेटा च पेटिकैकपि ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जुषा, स्त्री, (मञ्जति द्रव्यमस्ति । “मस्तेर्भुम्
च ।” उणा० । ४ । ७७ । इति मञ्ज् + ऊष् ।)
नुम् च स चाचोऽन्त्यात् परः । ततो जश्ल-
चुत्वे मध्यमस्य लोपात् साधुः ।) पिटकः । इत्य-
मरः । २ । १० । ३० ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । १३ ।
“मञ्जुषायां सुतं कुन्ती सुचन्ती वाक्यमब्रवीत् ॥”)
पाषाणः । इत्युणादिकोषः ॥ मञ्जिष्ठा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठार्थं पर्यायो यथा,—
“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेविका ।
मण्डूकपर्णी भण्डौरी भण्डौ योजनवल्गापि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डौतकी च गण्डेरी मञ्जुषा वस्त्ररञ्जिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मट, सादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०
अक०-सट् ।) सौत्रधातुरयम् । अस्य प्रयोगः ।
मटहः । इति दुर्गादासः ॥

मठः

मठची, स्त्री, (मठनं मठः । मठ् अवसादे + भावे
अप् मठः चीयते प्रचीयते अभिरिति । मठ +
चि + बाहुलकात् ङिः । मठचिः । ततः कृदि-
कारादिति पक्षे ङीष् ।) सर्वेषामवसादकत्वा
दस्यास्तथात्वम् ।) रक्तवर्णं क्षुद्रपक्षिविशेषः ।
पाषाणवृक्षयः । यथा, गोविन्दभाष्यधृत-
च्छान्दोग्ये । १ । १० । १ ॥ (“मठचीहतेषु
कुरुष्वाटिक्या सह जायथोषस्तिर्हं चाक्रायण
इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥ इति ॥)

मठस्फटिः, पुं, (मठं अवसादं स्फटति निरा-
करोति । स्फट् + इः ।) दर्पारम्भः । इति जटा-
धरः ॥

मठकं, स्त्री, (मठति वसत्यत्रेति । मठ + अप् ।
पृष्ठोदरादित्वात् टागमे साधुः । मठः । मठस्य
कं शिरः ।) गृहस्य शिरोभागः । इति केचित् ।
मठका इति भाषा ॥

मठ, वासमर्हयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-वासि अक०-मर्हने सक०-सेट् ।) मठति ।
वासो निवासः । मर्हः कैश्चिन्न मन्यते । इति
दुर्गादासः ॥

मठ, इ ड आध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ मण्ड्यते । आध्यानं
सु म औत्तुके इत्यत्र आख्यातम् । इति
दुर्गादासः ॥

मठः, पुं, छात्रादिनिलयः । इत्यमरः । २ । २ । ८ ॥ मठन्ति
वसन्ति छात्रादयोऽत्र मठः । मठ वासमर्हयोः
अल् । कृत्रशीला विद्यार्थिनच्छात्राः । कृत्रेण
गुरुसेवा लक्ष्यते गुरुदोषच्छादनात् कृत्रं तच्छी-
लत्वात् छात्रः विकारसंघेति णः । आदिना
परिव्राजकचपणकादीनां गृहः । छात्रादीनां
निलयो गृहं छात्रादिनिलयः । अर्थकथनमेतत् ।
नामाप्येतदिति केचित् । छात्रशाला प्रतिश्रय-
श्चात्रेव । इति भरतः ॥ गन्तीरथः । इति हारा-
वली ॥ * ॥ अथ मठादिप्रतिष्ठाप्रयोगः ।

यदि तद्दिने प्रतिमादिप्रतिष्ठा क्रियते तदा तन्नेण
वृद्धिश्राद्धादिकं विधाय देवप्रतिष्ठातत्त्वोक्त-
विधिना देवप्रतिष्ठां विधाय गृहप्रतिष्ठा कर्त्तव्या ।
यदि गृहप्रतिष्ठामात्रं तदा प्रातः कृतनित्यक्रियः
प्रक्षालितपाणिपाद आचान्तः प्राङ्मुख उदङ्-
मुखो वा कुशयुक्तासने उपविश्य ब्राह्मणत्रयं
गन्धादिना परितोष्य अस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा-
कर्मणि ॐ पुण्याहं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु इति त्रिः
आवयेत् । ॐ पुण्याहमिति त्रिस्तैरुक्ते अस्मिन्
विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्मणि ॐ स्वस्ति भवन्तोऽधि-
ब्रुवन्तु इति त्रिः आवयेत् । ॐ स्वस्तीति त्रिस्तै-
रुक्ते अस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्मणि ॐ ऋद्धिं
भवन्तोऽधिब्रुवन्तु इति त्रिः आवयेत् । ॐ ऋद्धिं
तामिति त्रिर्वदेयुः । यजुर्वेदिनां ॐ स्वस्ति न
इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः
स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पति-
र्देवातु । इत्यनेनाक्षतान् क्षिपेत् । सामगानान् ।
ॐ अस्ति सोमोऽयं सुतः । पिबन्तस्य मरुतः ।

मठः

उतस्वराजो अश्विना । अस्ति सोमोऽयं सुतः ।
पिबन्तस्य मरुतो हाड । उतस्वराजो वा हाड
नो हाड । इति गीयमानेनाक्षतान् क्षिपेत् ।
गानाशक्तौ त्रिधा ऋचं वाचयेत् । ततः ।
“सूर्यः सोमो यमः कालः सन्ध्या भूतान्यहः चपा ।
पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः ।
ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पन्महि मन्निधिम् ॥”
इति पठित्वा । ततः ॐ तद्भिषाः परमं पदं सदा
पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । इति
विष्णुं स्तुत्वा नारायणं नमस्कृत्य ॐ तत् सदिद्यु-
चार्यं कुशत्रयजलफलपुष्पाण्यादाय ॐ अद्या-
सुक्ते मासि असुकपक्षेऽसुकतिथौ असुकगोत्रः
श्रीअसुकदेवशर्मा एतत्तृणकाष्ठादिमयवैष्णव-
माणसमसंख्यवर्षसहस्रावच्छिन्नसर्गलोकमहि-
तत्वकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो विष्णुलोकप्राप्ति-
कामो वा विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठामहं करिष्ये । इति
संकल्पयेत् इष्टकादिमये तु एतदिष्टकादिमय-
वैष्णवपरमाणुसमसंख्यकवर्षसहस्रदशगुणकाला-
वच्छिन्नसर्गलोकमहितत्वकाम इति विशेषः ।
पाषाणवैष्णवि तु तद्दशगुणकालावच्छिन्नसर्ग-
लोकेति विशेषः । देवतान्तरगृहप्रतिष्ठायान्तु
तद्गृहेन प्रयोगः ॥ * ॥ ततः संकल्पसूक्तं पठेत् ।
सामवेदोक्तं तद्यथा ॐ देवो वो ब्रविणोदाः
पूर्णां विवृष्टासिचम् । उदासिष्वध्वमुपवा पृणु-
ध्वमादिदो देव ओहते । यजुर्वेदोक्तं यथा,—

“ॐ यज्याग्रतो दूरमुदैतु देवं
तदुमुप्रस्य तथेवेति ।

दूरङ्गमं व्योतिषां व्योतिरेकं
तस्मै मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥”

ततः सगणाधिपगौर्ध्यादिषोडशमातृकापूजा-
वसोर्धारासम्पत्तानां युष्मन्मन्त्रजपान्मुदयिकआ-
ह्वानि कर्त्तव्यानि ॥ * ॥ आयुष्यमन्त्रो यथा । ॐ
आयुर्विंश्यायुर्विंशं विश्वमायुरसि । महि प्रजान्त्व-
ष्टाराधिनिधे ह्यसौ शतं जीवेभ्यः शरदो वयन्ते ॥
ॐ आयुषो मे पवस्व वर्चसो मे पवस्व विदुः
पृथिव्या दिवो जनित्रा शश्वन्त्यापोऽधः
चरन्ती सोमोहोद्गाय ममायुषे मम ब्रह्मवर्च-
साय यजमानस्यर्द्धा असुकस्य राव्याय ॥ * ॥
तत्र विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठामुदयार्थमिति वाक्ये
विशेषः । एवमन्यवैष्णवि । ततः उत्तराभि-
मुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय
प्राङ्मुखो यजमानः प्राङ्मुखोऽवेत् । ॐ साधु
भवानास्ताम् । ॐ साध्वहमासे इति प्रतिवचनं
दत्त्वा तदासने उदङ्मुख उपविशति । ततो
यजमानः ॐ अर्चयिष्यामि भवन्तं इति वदेत् ।
ॐ अर्चयेति प्रतिवचनम् । ततो गन्धपुष्पतामूल-
लङ्कारैरभ्यर्च्य दक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा ॐ अदे-
त्यादि असुकगोत्रमसुकप्रवरमसुकदेवशर्माणं
भवन्तं अस्मिन् सङ्कल्पितविष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा-
कर्म्मज्ञभूतहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरणाय गन्ध-
पुष्पतामूललङ्कारवस्त्रैरहं वृणे । ॐ वृतो-
ऽस्मीति प्रतिवचनम् । यथाविहितं ब्रह्मकर्म्म

मठः

कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम् ।
स्वयं होमासामर्थ्यं होतुर्वरणमपि तथैव
कार्यम् । तन्तधारकत्वेन आचार्यस्यापि तथैव
कार्यम् । शक्तेन सदस्यस्यापि । गुरोर्वरणे तु
संकल्पितेऽस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्मणीति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ ततो यजमानः गुरोः पादौ
धृत्वा पठेत् ।

“नारायणस्वरूपस्त्वं संसारात्ताहि मां प्रभो ! ।
त्वत्प्रसादात् गुरो ! यत्नं प्राप्नोमि यन्मयोदि-
तम् ॥

चाहि नाथ ! प्रपन्नं मां भीतं संसारसाग-
रात् ।

देवतास्थापने ह्यद्य मम शान्तिं कुरु प्रभो ! ॥
ततो गुरुः ।

ॐ उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते मत्प्रसादात्त्वयानव ! ।
प्राप्तयं धर्म्मकामार्थं दुष्प्रापं यत् सुरासुरैः ॥ * ॥
ततो गुरुः ।

ॐ पावमानीः स्वस्थयनीः नृदुषा हि धृत-
श्रुतः ।

ऋषिभिः समृभृतो रसो ब्राह्मणे स्वर्गतं
हितम् ॥

इति पावमानीसूक्तम् ॥

“असपन्नं पुरस्तादः शिवं दक्षिणतः कधि ।
अभयं सततं पश्चात् भद्रमुत्तरतो गृहे ॥”

इति प्राक्कुनसूक्तम् ॥

ॐ रक्षोहनो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्
रक्षोहनो बलगहनोऽवनयामि वैष्णवान् रक्षो-
हनो बलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् । रक्षो-
हनो बलगहनावुपदधामि वैष्णवी । रक्षोहनो
बलगहनो पयूहामि वैष्णवमसि वैष्णवाः स्थः ।
इति रक्षासूक्तम् । इति पठित्वा ।

“वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः ।
अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ॥

विनायका विघ्नकरा मद्योगा

यज्ञदिषो ये पिशिताशनाश्च ।

सिद्धार्थकैर्वैष्णवसमानकल्पै-

र्मया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु ॥”

इति श्वेतसर्षपान् विकीर्य स्त्रैः स्त्रैर्मन्त्रैः पञ्च-
गव्यं शोधयेत् ॥ * ॥ तच्छोधनमन्त्रा यथा ।

ॐ तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात् ।

इति गोमूत्रम् ।

ॐ गन्धद्वारां दुराधर्मां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपहृये श्रियम् ॥

इति गोमयम् ।

ॐ आप्यायस्व स मे तु ते विश्वतः सोमदृष्ट्या
भवावाजस्य सङ्गथे ।

इति दुग्धम् ।

ॐ दधिक्षावो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य
वाजिनः ।

सुरभिणो सुखाकरत् प्रणतायूषि तारिषत् ॥

इति दधि ।

मठः

ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यन्तमसि धामनामासि
प्रियन्देवानामनाष्टुं देवयजनमसि ॥

इति घृतम् ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तमाददे । इति कुशोदकम् ॥
ॐ वेद्या वेदिः समाप्यते वर्हिषा वर्हिरिन्द्रियम् ।
जपेन यूप आप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना । इति
मन्त्रेण वेदीं संप्रोक्ष्य पञ्च घटान् घटस्थापन-
क्रमेण संस्थाप्य ॥ * ॥ घटस्थापनमन्त्रा यथा ।
सामगानाम् । ॐ महित्रीणामवोस्तुदुत्तं मित्र-
स्यायन्तः दुराधर्षं वरुणस्य । इति भूमेः ।
ॐ धानावन्तं करभिमणमपूपवन्तमुक्थिनं इन्द्र
प्रातर्ज्योषस नः । इति धान्यस्य । ॐ आविशं
कलसं सुतो विश्वा अर्धन्नभिश्चिद्य इन्द्रिन्द्राय
धीयते । इति कलसस्य ।

“ॐ अयमूर्ज्जावतो वृच उर्ज्जोव फलिनी भव ।
पर्यं वनस्पते नु त्वा नु त्वा च स्यतां रयि ॥”

इति पल्लवस्य ।

ॐ आनोमित्रावरुणा घृतेर्गयुतिमुत्तं मध्वा
रजांसि सुक्रतु । इति जलस्य । ॐ इन्द्ररो
नेमधिता हवन्ते यत्पाथ्या युनयते धियस्ताः
सूरो वृषाताश्रवसश्च काम आगोमतिव्रजे
भजावन्नः । इति फलस्य । ॐ सिन्धोरुच्छ्रासे
पतयन्तमुत्तं हिरण्यपावाः पशुमाशु गिभृते ।
इति सिन्दूरस्य । ॐ त्वावतः पुरुवसो वयमिन्द्र
प्रणेतः सुचिख्यातहरीणाम् । इति स्थिरी-
करणस्य । ॐ पवमानो अन्नवद्रश्मिभिर्वाजसा-
तमः । दधास्तोत्रे सुवीर्यम् । इति पुष्पस्य ॥ * ॥
यजुषाम् । ॐ भूरसि भुवनस्य हितिरसि विश्वस्य
धाया विश्वस्य भुरणधर्त्रीम् । एथिवीं यच्च एथिवीं
दृष्ट्व एथिवीं माहिःसीः । इति भूमेः । ॐ
धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि
यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञन्वम् । इति धान्यस्य ।
ॐ आजिप्रकलसमस्यात्वा विशन्त्युन्दवः पुन-
रर्जा निवर्तन् स्वसानः । सहसं धुचोरुधारा
पयस्वतीमाविशताद्रयि । इति घटस्य । ॐ
वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य स्कम्भः सर्जनीस्यः
वरुणस्य ऋत सदस्यसि वरुणस्य ऋत सदनमपि
वरुणस्य ऋत सदनीमासीद् । इति जलस्य ।
ॐ धन्वनागा धन्वना जिज्ञयेम धन्वना तीव्राः
समदो जयेम । धनुःप्रचोरपक्रामं कणोतु
धन्वना सर्वाः प्रतिशो जयेम । इति पल्लवस्य ।
ॐ याः फलिनीर्या अफला अपुण्या वास्य
पुण्यिणीः बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुचन्तः सहसः ।

इति फलस्य ।

“ॐ सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेवसमन्वितम् ।

इमं घटं समारुह्य तिष्ठ देवगणैः सह ॥”

इति जलं दद्यात् । ॐ स्थिरो भव विद्वद्भ्य
आशुर्भव वाह्यर्चन् एयुर्भव सुसदस्वमग्ने पुरीष-
वाहनः । इति स्थिरीकरणस्य । ॐ सिन्धोरिव
प्राध्वने शूचनाशो वातप्रमिवः । पतयन्ति यज्ञा
घृतस्य धारा अरुघोण वाजी काष्ठा भिन्दन्

मठः

भिभिः पित्रमानः इति सिन्दूरस्य । ॐ श्रीश्च ते
लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्थ्यं नक्षत्राणि रूपं
अश्विनौ आप्नं इष्टमनीषाण सर्वलोकं मनी-
षाण । इति पुष्पस्य ॥ * ॥ ततः फलपुष्पयुतं वितान-
म् । ॐ विमान एष दिवो मध्य आस्त आप
प्रवानोदधी अन्तरीक्षम् । सविस्वाचीरभिचष्टे
घृताचीरन्तरा पूर्वमपरश्च केतुम् ॥ साम-
गानान् । ॐ ऊर्ध्व ऊर्ध्व न ऊतये तिष्ठा देवो न
सविता ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदङ्घ्रिभिर्वा
घङ्घ्रिर्विक्रयामहे । इति मन्त्रेण वधीयात् ॥ * ॥
“ॐ हिरण्यगर्भः समवर्तताये भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत् । सदाधारपृथिवीं द्यासुतेमां
कस्ते देवाय हविषा विधेम । इति मन्त्रेण
मण्डलमध्ये सुवर्णपद्मं दत्त्वा स्वर्णशलाकया
दलाम्युत्कीर्य मण्डलमध्ये राजतीं प्रतिमां
ॐ स्वामाणं एथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माण-
मदितिं सुप्रणितिम् । देवीं नावं स्वरित्रामा
नागसमसवन्ती मारुहे मासस्तये । इति मन्त्रेण
निःक्षिप्य घटेषु देवान् पूजयेत् ॥ * ॥ प्रथमघटे
गणेशं सूर्यं द्वितीयघटे शिवं दुर्गा तृतीयघटे
विष्णुं लक्ष्मीं सरस्वतीं चतुर्थे अग्निं वास्तुपुरुषं
चैवपालान् कार्तिकेयमश्विनीकुमारौ पञ्चमे
ग्रहान् लोकपालाञ्च स्त्रैः स्वैर्मन्त्रैरावाह्य
पूजयेत् ॥ * ॥ ततो गुरुदेवं प्रतिमायां शालग्रामे
वा यथोक्तविधिना स्थापयेत् ।

“ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा

भद्रं पश्येमाक्षिभिर्भजन्तः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्भ्यस्तनू-

भिर्भ्यः श्रेमदेव हितं यदायुः ॥”

इति मन्त्रेण निवेद्य ॐ एतोन्विन्द्रस्तवामः
शुद्धं शुद्धेन सान्ना । शुद्धे रुक्मैर्वा वृद्धां संशुद्ध
आशीर्वात्ममत्तु । इति मन्त्रेण शुद्धोदकेन
स्नापयेत् । ॐ घृतवतीति घृतेनाभ्यञ्ज्य । ॐ
अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।
एथिषाः सप्तधामभिः । इति मसूरचूर्णेनोद्घातः ।
ॐ सप्त ते अग्ने सगिधः सप्तजिह्वाः सप्त ऋधयः
सप्त धामप्रियाणि सप्त होत्राः सप्तधा त्वा
यजन्ति । सप्त योनीराष्टगुह्या घृतेन । इति
उद्घातकेन चालयेत् । ॐ इपदादिव सुसुचानः
सिन्नः स्नातो मलादिव पूर्तं पवित्रेणे वाच्यमापः
शुन्वन्तु मेनसः इति चन्दनेनानुलिप्य ॐ आपो-
हिष्ठाभयो सुवः स्नान ऊर्जं दधातनः महिर-
णाय चक्षसे । इति नदीतीथेन स्नापयेत् ।
ॐ शन्नो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये
शंयोरभिसवन्तु नः । इति तीर्थशुद्धिकलसेन
स्नापयित्वा गावक्षत्रा गन्धयुक्तजलेन स्नापयेत् ।
ॐ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यासु जातः
कश्यपो यास्विन्द्रः । अग्नीषा गर्भेन्दुधरे विरू-
पास्तान् आपः शृङ्ख्योना भवन्तु ॥ इति पञ्च
मृत्तिकया । ॐ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति
सुतुद्रि स्तोमम् सचता परुण्या । असिक्रा
मरुद्वृष्टे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्य सुयोमया

मठः

इति मन्त्रेण सिकताजलेन । ॐ तद्विष्णोः परमं
पदं सदा पश्यन्ति स्वरयः । दिवीव चक्षुरा-
ततम् । इति वल्मीकतीथेन । ॐ या ओषधी
सोमराज्ञीर्विजिताः एथिवीमगु । तामह-
मस्मिन्नासनेऽच्छिद्रं शर्म यच्छत । इति सर्वो-
धधिजलेन । ॐ यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा
गिरा च दक्षसे । प्रप्रवयमन्तज्जातवेदसं प्रियं
मित्रन्नशं सिधम् । इति कषाययुक्तजलेन ।
पञ्चगव्येन स्त्रैः स्वैर्मन्त्रैः सेचयेत् । ॐ पयः
एथिषां पय ओषधीषु पयो दिशन्तिरिचे
पयोधाम् । पयस्वतीं प्रदिशः सन्तु मह्यं समा
स्वजामि पयसा घृतेन समा स्वन्यपहः ॥
इति पञ्चगव्येन । ॐ तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतऋचः
सामानि जज्ञिरे । कृन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्-
यजुस्तस्मादजायत ॥ इति पञ्चामृतेन । ॐ याः
फलिनीति फलोदकेन । ॐ सहस्रशीर्षा वक्ष-
माणमन्त्रण सहस्रधारया । ॐ एतोन्विन्द्रमिति
पूर्वोक्तमन्त्रेण तुलसीचन्दनयुक्तजलेन । ॐ यासां
राजा वरुणो याति मध्ये सत्वावृते अवपश्यञ्ज-
नानाम् । मधुस्रुतः शुचयो याः पावकास्ता
आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ इत्यनेन वेदादि
चतुष्टयेन । तद्यथा ॐ अग्निमीले पुरोहितं
यज्ञस्य देववृत्तिजं होतारं रत्नधातमम् । १ ।
ॐ इधेतोर्जत्वा वायव्यस्यदेवो वः सविता प्राप-
यतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । २ । ॐ अग्न आयाहि
वीतये गृणानो हव्यदातये निहोता सत्वि
वर्हिषि । ३ । ॐ शन्नो देवीरभिष्टये शन्नो भवन्तु
पीतये शंयोरभिसवन्तु नः । ४ । वक्षमाण-
पुरुषसूक्तेन च एकाशीतिघटेः स्नापयेत् ।
अशक्तौ अष्टाविंशतिघटेऽष्टघटेर्वा स्नापयित्वा
धौतवाससा जलमपनीय यथोपचारैः संपूज्य
मण्डले आधारशक्त्यादीनि पूजयेत् ॥ * ॥ ॐ
आधारशक्तये नमः । एवं सर्वत्र प्रणवादि-
नमोऽन्तेन । प्रकृत्यै कूर्माय अनन्ताय एथिष्ये
चीरसमुद्राय रत्नक्षीपाय रत्नोज्ज्वलसहितमहा-
मणिमण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नवेदिकायै रत्न-
सिंहासनाय । आग्नेयां धर्माय नैर्ऋत्यां
ज्ञानाय वायव्यां वैराग्याय ऐशान्यां ऐश्वर्याय
पूर्वस्थां अधर्माय पश्चिमायां अवैराग्याय
उत्तरस्थां अनैश्वर्याय । मध्ये अं अर्कमण्डलाय
उं सोममण्डलाय मं वह्निमण्डलाय । सं मलाय
रं रजसे तं तमसे । आं आत्मने अं अन्तरा-
त्मने पं परमात्मने ज्ञीं ज्ञानात्मने । पूर्वोदिकेश-
रेषु प्रादक्षिण्येन ॐ विमलायै नमः । एवं उत्त-
र्कर्णस्थे ज्ञानाये क्रियायै योगायै प्रज्ञे सत्यायै
ईशानायै । कर्णिकायां अनुग्रहायै । कर्णिकोपरि
ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय
सर्वात्मसंयोगयोगपीठात्मने नमः ॥ * ॥ ततो
मण्डले देवं संस्थाप्य पौराणिकमन्त्रेण पुरुष-
सूक्तेन वा षोडशीपचारैः पूजयेत् । तद्यथा ।
ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं सर्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

मठः

सर्वतः स्थाने विश्वतो वृत्वा स्थाने स्पृष्ट्वा इत्यपि पाठः । इति पठित्वा भगवन् विष्णो इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निरुद्धस्व मम पूजां गृहाण । ततो यथाविध्यासनमानीय वसिति वरुणवीजेनार्ध्याम्भसा संप्रोक्ष्यासनमभ्यर्च्य ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भावं उतामृत त्वस्थेशानो यदन्नेनातिरोहति २ । इति पठित्वा इदममुकासनं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे नमः । एवं सर्वत्र दाने । ॐ भगवन् विष्णो स्वागतम् । इति स्वागतप्रश्नः । ततस्तान्त्रपात्रस्थं पद्मस्थामाकट्वापराजितादियुक्तं जलं गृहीत्वा ॐ एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ३ । इति पठित्वा इदं पादं पूर्ववन्मूलेन पादयोर्दद्यात् । ततो गन्ध-पुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपदूर्वायुक्तजलं शृङ्गादिपात्रे कृत्वा ॐ त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पूरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः । ततो विश्वद्व्यक्रामत् शासनानशने अभि ४ ॥ ततः स्थाने तस्मादित्यपि पाठः । इति पठित्वा सामगानामिदमर्थमन्वेष्टामेषः अर्घः इति शिरसि दद्यात् । जातीलवङ्गककोलयुक्तं केवलं वा पात्रस्थं जलं गृहीत्वा ॐ ततो विराडजायत विराजोऽधिपुरुषः स जातोऽत्यरिच्यत पञ्चादभुविमथो पुरः ५ ॥ इति पठित्वा इदमाचमनीयं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वाहा इति दद्यात् । ततः कांस्यपात्रस्थं दधिमधुघृतात्मकं कांस्येन पिहितं मधुपर्कं गृहीत्वा ॐ तस्मादयज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृथदाज्यं पशून्तांश्चक्रे वायवानारण्या ग्राम्याश्च ये ६ ॥ इति पठित्वा एष मधुपर्कः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वाहा इति दद्यात् । ततः पूर्वमन्त्रं पठित्वा पुनराचमनीयं दद्यात् । कर्पूरवासितजलं गृहीत्वा ॐ तस्मादयज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । कृन्दांसि जज्ञिरे तस्मादयजुस्तस्मादजायत ७ ॥ इति पठित्वा इदं स्नानीयजलं मूलेन दद्यात् । पूर्ववत् पुनराचमनीयं दत्त्वा वस्त्रं गृहीत्वा ॐ तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः । गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ८ ॥ इति पठित्वा इदं वस्त्रं मूलेन दद्यात् । एवमुत्तरीयवस्त्रं यज्ञोपवीतं पूर्ववदाचमनीयं दत्त्वा आभरणं गृहीत्वा ॐ तं यज्ञं वह्निषि प्रौचन् पुरुषं जातमयतः । तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ९ ॥ इति पठित्वा मूलेन दद्यात् । ॐ यत्पुरुषं यदधुः कतिधा अकल्पयन् सुखं किमस्यासीत् किं बाहू किमूरु पादा उच्येते १० । ऋग्वेदस्याश्वलायनशाखायान्तु सुखं किमस्य कौ बाहू कावूरु पादा उच्येते इति भेदः । इति पठित्वा मूलेन गन्धं दद्यात् । ॐ ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः । उरु तदस्य यक्षेभ्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ११ ॥

मठः

इति पठित्वा मूलेन पुष्पं दद्यात् । ॐ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत । श्रीत्रादायुश्च प्राणश्च सुखादभिरजायत १२ ॥ सुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणादायुरजायत इति च पाठः । इति पठित्वा मूलेन धूपं दद्यात् । ॐ नाभ्या आसीदन्तरिचं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रीत्रातथा लोकानकल्पयन् १३ ॥ इति पठित्वा मूलेन दीपं दद्यात् । ततो नैवेद्योपरि मत्स्यमुद्रया मूलमन्त्रं दशधा जप्त्वाभ्यर्च्य धेनुमुद्रां प्रदर्श्य ॐ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इभः शरद्विः १४ ॥ इति पठित्वा नैवेद्यं मूलेन दद्यात् । ॐ सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः । देवा यदयज्ञं तद्गाना अवधन पुरुषं पशुम् १५ ॥ इति पठित्वा कर्पूरादिवासितं पानीयं तामूलं पुनराचमनीयं दर्पणं च दद्यात् । ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः स चन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः १६ । इति पठित्वा अञ्जलित्रयं पुष्पं दत्त्वा आवरणानि संपूज्य मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा प्रणमेत् । * । ऋग्वेदस्याश्वलायनशाखायान्तु यत्पुरुषेण हविषा इत्यादिना स्नानीयं ६ तं यज्ञं वह्निषीत्यादिना वस्त्रं ७ तस्मात् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतमित्यादिना यज्ञोपवीतम् ८ तस्मात् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानीत्यादिना चन्दनम् ९ तस्मादश्वा अजायन्त इत्यादिना पुष्पं १० यत्पुरुषं यदधुरित्यादिना धूपम् ११ ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदित्यादिना दीपम् १२ चन्द्रमा मनसो जात इत्यादिना नैवेद्यम् १३ नाभ्या आसीदन्तरिचमित्यादिना तामूलम् १४ सप्तास्यासन् परिधय इत्यादिना नीराजनम् १५ इति भेदः अन्यत् समानम् । * । ततो गुरुः कुण्डपश्चिमे उपविश्य कुण्डे स्थण्डिले वा ब्राह्मणविधिना तदज्ञाने खगद्योक्तविधिना साहसनामानमग्निं संस्थाय ब्रह्मस्थापनानन्तरं अभिषेकार्थं ऐशान्यां यममवगमश्यामं वह्निर्दध्यक्षत-भूविः चूताश्वत्यन्योद्योदुस्वरज्जपक्वच्छन्नसुखं फलवस्त्युतं अन्तःक्षिप्रपश्चरत्तं निर्मलजलपूर्णं दण्डकलसं अक्षतानामुपरि ॐ आजिप्र कलसमित्यादिमन्त्रेण स्थापयेत् । तत्र वरुणस्योत्तमनमसीति वरुणं न्यसेत् । “ॐ गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च । सर्वे समुद्राः सरितश्चीर्यानि जलदा नदाः । आयातु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥” इति तीर्थानि च न्यसेत् । तत्रैव कलसे अश्वस्थानाज्जस्थानात् वल्मीकात् सङ्गमात् हृदात् । गोकुलात् रथ्याया आनीय सप्त नृदः क्षिपेत् ॥ सर्व्वीयधीश्च ॥ * ॥ ततश्चरुश्रवणं कुर्यात् । अग्रेरुत्तरे ह्यङ्गुलविस्तारायां प्रादेशपरिमितोऽम्बरनिर्मितदर्वी साङ्गङ्गुलविस्ताराय-

मठः

प्रादेशपरिमितोऽम्बरनिर्मितमेक्षणं चरुस्थालीं आन्यस्थाली उदूखलमुषले सुवं पूर्णहोमार्थं सुचं समिधं आन्यादीनि उदगयाणि प्राचं प्राचं विनियोगक्रमेणासादयति । संस्थाप्य यवान् ब्रीहान् वा तदभावे तण्डुलान् शूर्पे निधाय । सामगः । ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्व्वपामि । इति यवादिप्रवृत्तिमेकां चरुस्थाल्यां कृत्वा उदूखलमध्ये स्थापयेत् । यजुर्व्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्व्वपामि चमसस्थजलेन ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं प्रोचामीति त्रयं कुर्यात् । ऋग्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं प्रोचामीति निर्व्वपप्रोक्षणमात्रम् । यस्य गृहप्रतिष्ठा तस्यादौ जुष्टग्रहणम् । एवं सर्व्वत्र । एवमग्रादिषु । ॐ अग्नये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि एवं वायवे सूर्याय द्विः विष्णवे द्विः अग्नये वायवे पुनरग्नये वरुणाय पुनरपि अग्नये सूर्याय प्रजापतये अन्तरीक्षाय दवे ब्रह्मणे पृथिव्यै महाराजाय सोमाय इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुवेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय आदित्याय सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतुस्य इत्यं नवत्रिंशत् प्रवृत्तौः स्थापयेत् । दिस्तूष्णीं उपरिष्ठतदक्षिणवाममुष्टिभ्यां सुषलेनावहृत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । एवमपरवारद्वयमवहृत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । तथा कर्कशं यथा वारत्रयेण तण्डुलान्यतिर्भवति । तदशक्तौ संस्कारमात्रार्थं तण्डुलेष्वेवम् । ततस्तण्डुलान् त्रिः प्रक्षाल्य चरुस्थाल्याममन्त्रकं कृतोत्तरार्थं पवित्रं निःक्षिप्य तत्र तण्डुलान् निधाय कपिलाया दुग्धं निःक्षिप्य तदभावे अन्यधेनोर्दुग्धं निःक्षिप्य दर्व्व्यां प्रागादिप्रदक्षिणमीषदूर्ध्वमवधृत्यंस्तथा पचेत् यथा दाहकाटिन्याति-श्लिथिलमखगालनरहितोऽन्तरुष्णपक्वश्चरुर्भवति ज्वलदुल्मुकेन स्थालीमध्यस्थं चरुं दृष्ट्वा ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति स्वरयः दिवीव चक्षुराततमित्यनेन मन्त्रेण ओमित्यनेन च वृतेन सिद्धा दर्व्व्या दक्षिणावर्त्तेन संमिश्रयेत् । ततोऽग्रेरुत्तरोऽवतार्य्य पुनर्ज्वलदुल्मुकेन स्थालीमध्यस्थं दृष्ट्वा पुनर्वृतेनाभिधारयेत् । ततः पर्य्युक्षान्तां कुशखिकां समाप्य सामगस्तु काम्यकर्माङ्गलेन तपश्च तेजश्च अह्ना च द्वीश्च सत्यच्चाक्रोधश्च त्यागश्च वृतिश्च धर्मश्च सत्त्वश्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु । इति जपित्वा विरूपाक्षजपं कुर्यात् । ततः प्रकृते कर्मणि । “ॐ पिङ्गभूषश्रुकेशाक्षः पीनाङ्गवरोऽरुणः । द्वागस्थः साक्षस्त्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः ॥” इत्यादित्यपुराणीयं ध्यात्वा विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा-कर्मणि अये त्वं साहसनामासीति नाम कृत्वा-वाह्य संपूज्य प्रादेशप्रमाणां वृतास्तां समिधं

मठः

तूष्णीमग्नौ जुत्वा मेच्येन चरुं गृहीत्वा ॐ तद्विष्णोः
रित्वादिस्वाहान्तेन जुहुयात् सर्वत्र साम-
गानां मन्त्रान्ते देवतोद्देशो नास्ति । अन्येषां
इदं विष्णवे इति । ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये ॐ
भुवः स्वाहा इदं वायवे ॐ स्वः स्वाहा इदं
सूर्याय ॐ भूर्भुवः स्वः तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो
देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्
स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ तद्विप्रासो विपन्वो
जाग्रदंसः समिन्वते विष्णोर्यत् परमं पदं स्वाहा
इदं विष्णवे । ॐ विश्वतश्चक्षुरत विश्वतो मुखो
विश्वतो बाहुरत विश्वतस्यात् संवाहुभ्यां धमति
संपतचैद्यां भूमी जनयन् देव एकः स्वाहा
इदं विष्णवे । ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य
देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमं स्वाहा इद-
मग्नये । ॐ इवेत्वोर्जेत्वा वायवस्य देवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे स्वाहा इदं
वायवे । ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो
हृद्यदातये निहोता सस्त्रि बर्हिषि स्वाहा
इदमग्नये । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये शन्नो भवन्तु
पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा इदं वरुणाय ।
ॐ भूरग्नये स्वाहा ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ
प्रजापतये स्वाहा ॐ अन्तरीचाय स्वाहा ॐ
दौः स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॐ पृथिव्ये स्वाहा
ॐ महाराजाय स्वाहा एवंपि सामगेतरे-
स्तत्तद्देवतोद्देशः पश्चात् कार्यः । ॐ सोमं
राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे आदित्यं
विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च बृहस्पतिं स्वाहा इदं
सोमाय ॥ * ॥ ततो दिक्पालहोमः । ॐ
चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं
सूरमिन्द्रं जयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं खस्तिनो
मघवा धातिन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय । ॐ
अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं अस्य
यज्ञस्य सुक्रतुं स्वाहा इदमग्नये । ॐ नाके
सुपर्णसुपयत् पतन्तं हृदावेनन्तो अभ्यचक्षत
त्वा हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ
शकुनं भुरग्यं स्वाहा इदं यमाय । ॐ वेत्या
हि निर्वृतीनां वज्रहस्तः परिव्रजं अहरहः
सिन्धुपरिपदामिव स्वाहा इदं निर्वृताय ।
ॐ वृतवती सुवनानामभिप्रियोर्ब्धिं पृथ्वी मधु-
दुधे सुपेशसा दावा पृथिवी वरुणस्य धर्मणा
विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा स्वाहा इदं वरु-
णाय । ॐ वात आवातु मेघजं शम्भुमथो सुनो
हृदे प्रण आयूषि तारिषत् स्वाहा इदं
वायवे । ॐ सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वा-
रभामहे आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च बृह-
स्पतिं स्वाहा इदं सोमाय । ॐ अमित्रा
शूरणोऽनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य
जगतः खर्दुशमीशानमिन्द्र तस्युषः स्वाहा इद-
मोशानाय । ॐ ब्रह्म यज्ञज्ञानं प्रथमं पुर-
स्ताद्विधीमतः सुरुचो वैश आवः । सुबुध्ना
उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च
विवः स्वाहा इदं ब्रह्मणे । ॐ चर्षणीष्टं मघ-

मठः

वानसुकथ्यामिन्द्रं गिरो बृहतीरभ्यनुषत वाह-
धानं पुरुहूतं सुवृत्तिभिरमर्त्यं जवमानं दिवे
दिवे स्वाहा । इदमनन्ताय । इति सामगो
जुहुयात् । तत्तद्देवतोद्देशस्तु न कर्तव्यः । तत्तद्-
देवताप्रकाशनाय च देवताविशेषा उक्ताः ॥ * ॥
यजुर्वेदी तु । ॐ चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं
हवे हवे सुहवं सूरमिन्द्रं हवेनु शक्रं पुरुहूत
मिन्द्रं खस्तिनो मघवा धातिन्द्रः स्वाहा इद-
मिन्द्राय । ॐ वैश्वानरो न उतय आप्रयातु परा-
वतः अग्निरुक्थेन वाहसा उपयामगृहीतोऽसि
वैश्वानराय द्वेषते योनिर्वैश्वानराय त्वा स्वाहा
इदमग्नये । ॐ असियमोऽस्यादित्योऽवन्नसि-
चितो गुह्येन व्रतेन असि सोमेन समयाविपृक्त
आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि स्वाहा इदं
यमाय । ॐ यस्ते देवी निर्वृतिराववन् पाशं
ग्रीवासु विश्रुत्यं तन्ते विषाम्यायुधो न मध्या-
दथैतं पित्तमहि प्रसूतः । नमो भूत्ये एदश्च-
कारस्वाहा । इदं निर्वृताय । शाखान्तरे
तु ॐ यस्ते देवी निर्वृतिराववन् दासग्रीवा
सविच अर्त्यं इदन्ते तद्विषाम्यायुधो न मध्या-
दथा जीवः पित्तमहिप्रसूत स्वाहा इदं निर्वृ-
ताय । ॐ वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य सुम-
सर्जनीस्यः वरुणस्य ऋतसदनसि वरुणस्य
ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनी मासीद
स्वाहा इदं वरुणाय । ॐ वातो वावो मनो
वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिस्तेऽग्रे समयुज्जस्ते-
ऽस्मिन् यवमादधुः स्वाहा इदं वायवे । ॐ
कुविदङ्गवमन्तो यवचिदयथा दान्त्यनुपूर्वं
वियूयम् । इहे हैषां कणुहि भोजनानि ये
बर्हिषो नम उक्तिं न जग्मुः स्वाहा इदं कुवे-
राय । ॐ तमीशानं जगतस्तस्युषस्यतिं धियं
जिन्नमवसे हूमहे वयम् । पूषाणो यथा वेद-
सामसदुधे रक्षिता पायुरद्वस्वस्तये स्वाहा
इदमोशानाय । ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्म-
वर्चसी जायता माराहे राजन्य शूर इषयोति
आधी महारथो जायतां स्वाहा इदं ब्रह्मणे ।
ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ये
अन्तरीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः स्वाहा
इदमनन्ताय ॥ * ॥ ऋग्वेदी तु । ॐ चातार-
मिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं सूरमिन्द्रं
जयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं खस्तिनो मघवा
धातिन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय । ॐ अग्निं दूतं
पुरोदधे हव्याहसुपद्भवे देवा आसादयादिह
स्वाहा इदमग्नये । ॐ यमाय सोमं सुतनुत
यमाय जुहुता हविः यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्नि-
दूतो अरं क्रतुः स्वाहा इदं यमाय । ॐ एषते
निर्वृतेर्भागस्तं जुषस्व स्वाहा अग्निनेत्रेभ्यो
देवेभ्यः पुरः सद्गाः स्वाहा यमनेत्रेभ्यो दक्षिणा-
सद्गाः स्वाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवामादा-
वय उषरा सद्गाः स्वाहा सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य
उपविशद्गाः दुरः सद्गाः स्वाहा इदं निर्वृ-

मठः

ताय । आश्वलायनशाखायान्तु ॐ मोषुणः
परापरा निर्वृतिर्दृष्ट्यावधीत् । परीष्ट तृणया
सह स्वाहा इदं निर्वृताय । ॐ तत्वायामि
ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशस्ते यजमानो
हविर्भिः । अहेऽमानो वरुणे हवोऽधुशं
समान आयुः प्रमोषी स्वाहा इदं वरुणाय ।
ॐ वातो वावो मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशति-
स्तेऽग्रेऽश्वमयुज्जस्तेऽस्मिन् यवमादधुः स्वाहा ।
इदं वायवे । आश्वलायनशाखायान्तु ॐ तव
वाय वृतस्यते त्वष्टृर्जामातरद्भुत । अवांसा
वृणीमहे स्वाहा इदं वायवे । ॐ कुविदङ्गव-
मन्तो यवचिदयथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय इहे
हैषां कणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमो उक्तिं
न जग्मुः स्वाहा इदं कुवेराय । ॐ तमीशानं
जगतस्तस्युषस्यतिं धियं जिन्नमवसे हूमहे वयं
पूषाणो यथा वेद सामसदुधे रक्षिता पायुर-
द्वस्वस्तये स्वाहा इदमोशानाय । ॐ ब्रह्म
यज्ञज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विधीमत सुरुचो वैश
आवः सुबुध्ना उपमा अस्य विष्टाः सतश्च
योनिमसतश्च विवः स्वाहा इदं ब्रह्मणे । ॐ
नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु येऽन्त-
रीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः स्वाहा इद-
मनन्ताय ॥ * ॥ ततो नवग्रहहोमः । ॐ आह-
य्येन रजसा वर्तमानो निवेश्यन्नन्तं मर्ताश्च
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति सुवनानि
पश्यन् स्वाहा । ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः
सोमवृष्टा भवावाजस्य सद्ग्रे स्वाहा । ॐ अग्नि-
मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं अपा-
रेताऽसि जिन्नति स्वाहा । ॐ अग्निं विवस्वदुष-
स्त्रिं राधोऽमर्त्य आदाशुषे जातवेदो वहा
त्वमदा देवां उषर्व्युधः स्वाहा । ॐ बृहस्पते
परिदीया रथेन रचोहा मित्रा अपवाधमानः
प्रभञ्जत्सेना प्रवृणो युधा यजन्नसाकमेश्विता
रथानां स्वाहा । ॐ शुक्रन्तेऽन्यदयजन्ते अन्य-
द्विष्टरूपे अहनी दौरिवासि विश्वा हि माया
अवसि स्वधावन् भद्राते पूषन्निह रातिरसु
स्वाहा । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये शन्नो भवन्तु
पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा । ॐ कथान-
श्चित्र आमुव दूती सदा वृधः सखा क्या
सचिष्ठया वृता स्वाहा । ॐ केतुं हन्नन्नकेतवे
पेशी मर्या अपेशसे समुसङ्गिरजायथाः स्वाहा ।
यजुर्वेदी तु । ॐ आहय्येनेत्यादि इदं सूर्याय ।
ॐ इमं देवा असपन्नश्च सुबद्धं महते चत्ताय
महते ज्यैष्ठाय इममसुममुष्य पुत्रममुष्याः
पुत्रमस्यै विष्टे स्वाहा । इदं सोमाय । ॐ
अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं
अपा-रेताऽसि जिन्नति स्वाहा । इदं मङ्ग-
जाय । ॐ उद्वुध्यस्वाम्ने प्रतिजागृहि त्वमि-
ष्टापूर्ते सख्येयथामयश्च । अस्मिन् सधस्ये
अधुत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत
स्वाहा । इदं बुधाय । ॐ बृहस्पते अति यदर्थो
अर्हानुमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु । यद्दीद्वश्चरस

मठः

ऋत प्रजात तदस्मात्तु त्रिविधं धेहि चित्रं
खाहा । इदं दृष्टव्यं । ॐ अत्रात् परिश्रुतो
रसं ब्रह्मणा अपिबत् चक्षुः पयः सोमं प्रजा-
पतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्र-
मन्वसः । इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽन्तं मधु
खाहा । इदं शुक्राय । ॐ शन्नो देवीरभीष्ठये
आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिसवन्तु नः खाहा ।
इदं शनैश्चराय । ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररो-
हन्ती परुषः परुषः परि एवानो दूर्वे प्रतनु
सहस्रेण शतेन च खाहा । इदं राहवे । ॐ
केतुं कन्नन्नकेतवे पेधो मर्या अपेशसे ससुसङ्गि-
रजायथाः खाहा । इदं केतुभ्यः । ऋग्वेदी तु
रभिरैव मन्त्रैर्जुहुयात् ॥ * ॥ ततो मेक्षणमयौ
प्रक्षिपेत् । एवं चरुहोमं समाप्य चरुशेषेण
दिग्भ्यो बलिन्दद्यात् । तदयथा । एष पायस-
वलिः ॐ प्राच्ये दिशे नमः । एवमाग्नेये अवाच्ये
निर्ऋत्ये प्रतीच्ये वायव्ये उदीच्ये ऐशान्ये ऊर्ध्व-
दिशे अधोदिशे ॥ * ॥ ततो वृताक्तपलाश-
समिधा अथोत्तरशतं जुहुयादनेन मन्त्रेण । ॐ
तद्विष्णोरित्यादि खाहा इदं विष्णवे । ततः
पूर्वोक्तेष्वरुहोममन्त्रैस्तत्तद्देवताभ्यः सुवेणा-
व्याहुतीर्जुहुयात् । तत आच्येन पुरुषसूक्त-
नवभिर्मन्त्रैः सामगो जुहुयात् । यथा । ॐ
इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं स मृदुमस्य
पांशुले खाहा । १ । ॐ प्रक्षिप्य विष्णो अरु-
घस्य नूतनः प्रणवोच्चं विदधा जातवेदसः
वैश्वानराय मतिर्नयसि शुचिः सोम इव पवते
चारुरमये खाहा । २ । ॐ प्रकायमुषणेव
ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवर्त्त महिब्रतः
शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो त्वेति रेतन्
खाहा । ३ । ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः
सहस्रपात् । स भूमिं सर्वतो वृत्वा अव्यतिष्ठ-
द्दृष्टाङ्गुलं खाहा । ४ । ॐ त्रिपादूर्ध्वसुदेत्
पुरुषः पादोऽस्येष्टाभवत् पुनः । ततो विश्वं
अक्रामत् शासनानशने अभि खाहा । ५ ।
ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यज्जतं यच्च भयं उतामृत-
त्वस्थेशानो यदन्नेनातिरोहति खाहा । ६ ।
ॐ एतावानस्य महिमातो व्यायांश्च पुरुषः
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यान्तं
दिवि खाहा । ७ । ॐ ततो विराड्जायत
विराजो अधिपुरुषः । स जातो अव्यरिष्यत
पञ्चाङ्गुलिमथो पुरः खाहा । ८ । ॐ कयान-
श्चित्र आभुवदूती सदा वृधः सखा कथा सचि
व्या वता खाहा । ९ । * । यजुर्वेदी तु ।
षोडशोपचारपूजोक्तपुरुषसूक्तषोडशमन्त्रैरा-
च्येन षोडशाहुतीर्जुहुयात् । ऋग्वेदिनाम-
प्येवम् ॥ * ॥ तत आच्यमिश्रितान् तिलान्
गृहीत्वा ॐ इरावती धेनुमती हि भूतं स्रगव-
सिनी मन वेदशस्या अस्तमा रोदसी विष्णु-
रेतेराधत्त पृथिवीमभितो मयूखैः खाहा । इदं
विष्णवे । इति सक्तं जुहुयात् । ॐ ब्रह्मानु-
वायिभ्यः खाहा । ॐ विष्णुवायिभ्यः खाहा ।

मठः

ॐ ईशानानुवायिभ्यः खाहा । एवं पूर्वोक्ते-
न वयमन्त्रैर्देशदिकपालमन्त्रैश्च सक्तं सक्तं
जुहुयात् । एवं पर्वतेभ्यः खाहा । ॐ नदीभ्यः
खाहा । ॐ समुद्रेभ्यः खाहा । एवं तिल-
होमं समाप्य सुवेण महावाह्यतिभिराच्यं
जुहुयात् । * । ततः प्रायश्चित्तहोमसङ्कल्पं
कृत्वा ॐ अमे त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वा
आवाह्य पूजयित्वा परिभाषासिद्धं स्वशाखोक्तं
प्रायश्चित्तहोमादि कृत्वा पूर्णाहुत्यां ऋद्धनामा-
नमिं पूजयित्वा वृत्तपूर्णसुचा उत्थाय यज-
मानेनान्तरव्यः ॐ तद्विष्णोः परममिदयादि
वौषट् इत्युच्चार्य पूर्णाहुतिचयं दद्यात् । तत
आचारात् ऐशान्यां पृथिवीं त्वं शीतला भव
इत्युच्चार्य दुग्धादि क्षिप्त्वा सुवल्लभमस्मना ॐ
कश्यपस्य त्रायुषं इति शिरसि । ॐ यमदमे
स्त्रायायुषं कण्ठे । ॐ यदेवानां त्रायुषं बाहु-
मूलयोः । ॐ तन्मेऽस्तु त्रायुषं हृदि । अन्य-
कर्तृकपक्षे तु तत्तेऽस्तु त्रायुषमिति विशेषः ।
ततो यजमानः पञ्चगव्यं चरुशेषेण प्राश्य घ्रात्वा
वा पूर्णपात्रादिकां दक्षिणां ब्रह्मणे दद्यात् ततो
हेमयुक्तं सवस्त्रतिलपात्रं अलङ्कृतगर्वीं तन्मूलां
वा एतद्दोमकर्मप्रतिष्ठार्थमाचार्याय दद्यात् ।
अन्यहोत्रपक्षे होत्रे दद्यात् । एतत्कृतकर्मणा
प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति विष्णवे समर्पयेत् ॥ * ॥
ततः प्रासादसम्मुखे ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यते देवा
यजन्तस्ते महे उपप्रयान्तु मरुतः सुदानव इन्द्रः
प्राशुर्भासचा इतिमन्त्रेण देवतामान्तीय विष्णु-
गृहस्य सम्मुखे गरुडं शिवगृहस्य वृषं दुर्गा-
गृहस्य सिंहं स्थापयेत् । ततो गन्धमात्यवस्त्रा
दिना स्थपतिं परितोष्य ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे
इत्यादि पठित्वा ॐ चक्राय नम इति चक्रं
संपूज्य गृहीत्वा यथायोग्यं चक्रादिकं विन्यस्य
गृहं वस्त्रेणाच्छाद्य गृहद्वारानुरूपं तोरणं
विधाय गृहानुरूपघण्टाचामरकिङ्किणीजाल-
वर्हपत्रोपेतं सवस्त्रयदिसमेतं ध्वजं गृहस्थेशान-
कोणे वायुकोणे वा स्थापयेत् । * । ततो विष्णुं
शालग्रामादौ यथाहं गृहसमीपे नीत्वा पञ्चविं-
शतिघटैर्नारिकेलोदकैः पञ्चगव्यपञ्चान्तैस्त्रीर्थो-
दकैः स्नानं कारयित्वा षोडशोपचारादिभिः
पूजयेत् । वक्ष्यमाणमन्त्राणां पौराणिकत्वेन
श्रुदाणामप्यधिकारः । अत्रार्घ्यपात्राभिसा
प्रोक्षितं आसनं गृहीत्वा इदमासनं ॐ सर्वा-
न्तर्यामिणे देव सर्वबीजमयं ततम् । आत्मस्थाय
परं शुद्धमासनं कल्पयाम्यहम् ॥ ॐ विष्णवे
नम इति मूलेन दद्यात् १ । ततः कृताञ्जलिः ।
“ॐ यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वाभीष्टसिद्धये ।
तस्मै ते परमेशाय स्वागतं स्वागतं मे ॥
कृतार्थोऽनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं मम ।
आगतो देवदेवेश ! सुखागतमिदं वपुः ॥”
विष्णो स्वागतमिति स्वागतप्रश्नः २ । ताम्र-
पात्रस्थं श्यामाकूर्त्वापद्मापराजितायुक्तजलं
गृहीत्वा ।

मठः

“ॐ यद्भक्तिवेशसम्पर्कात् परमानन्दसम्भवः ।
तस्मै ते चरणजाय पादां शुद्धाय कल्पये ॥”
इत्युच्चार्य मूलेन पादयोर्दद्यात् ३ । इदमासन-
मितीव मन्त्रस्य पूर्वमेतत् पादमिति प्रयोज्य-
मेवमुत्तरत्र यथायोग्यमुल्लेखः । गन्धपुष्पाक्षत-
यवकुशाग्रतिलश्वेतसर्वपदूर्वात्मकं अर्घ्यं शुद्धस्यं
गृहीत्वा ।
“ॐ तापत्रयहरं दिव्यं परमानन्दलक्षणम् ।
तापत्रयविनिर्मुक्तं तवार्घ्यं कल्पयाम्यहम् ॥”
इति मूलेन शिरसि दद्यात् ४ । जातीलवङ्ग-
ककोलयुक्तं केवलं वा जलं गृहीत्वा ।
“ॐ देवानामपि देवाय देवानां देवतात्मने ।
आचामं कल्पयामीश शुद्धानां शुद्धितेव ॥”
इति मूलेन दद्यात् ५ । कांस्यस्थं दधिमधुघृता-
त्मकं कांस्यपिहितं मधुपर्कं गृहीत्वा ।
“ॐ सर्वकल्मषहीनाय परिपूर्णसुखात्मने ।
मधुपर्कमिमं देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥”
इति मूलेन दद्यात् ६ । पुनराचमनीयं गृहीत्वा ।
“ॐ उत्तिष्ठोऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रतः ।
शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम् ॥”
इति मूलेन दद्यात् ७ । लौकिकघटाधिकशत-
त्रयतोलकान्यूनं तीर्थजलं गृहीत्वा ।
“ॐ परमानन्दबोधाब्धिनिमग्नजन्मरूपे ।
साङ्गोपाङ्गमिदं स्नानं कल्पयाम्यहमीश ते ॥”
ॐ तद्विष्णोरिति मूलेन दद्यात् ८ । पूर्वरीत्या
पुनराचमनीयं दद्यात् । अर्घ्याभिसा प्रोक्षितं
वस्त्रं गृहीत्वा ।
“ॐ मायाचित्रपटच्छन्ननिष्कगुह्योऽस्तेजसे ।
निरावरणविज्ञाय वासस्ते कल्पयाम्यहम् ॥”
इति मूलेन दद्यात् ९ । उत्तरीयवस्त्रं गृहीत्वा ।
“ॐ यमाश्रित्य महामाया जगत्संमोहिनी
सदा ।
तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥”
इति मूलेन दद्यात् १० । ततः पूर्ववत् पुनराच-
मनीयं दद्यात् । सुवर्णाद्याभरणमर्घ्याभिसा
प्रोक्ष्य ।
“ॐ स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशृङ्गाश्रयाय ते ।
भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यमराक्षितं ॥”
इति मूलेन दद्यात् १० । प्रोक्षितं गन्धं गृहीत्वा ।
“ॐ परमानन्दसौरभ्यपरिपूर्णदिगन्तर ।
गृहाण परमं गन्धं कृपया परमेश्वर ॥”
इति मूलेन दद्यात् ११ । तत्तद्देवताप्रियपुष्प-
मादाय ।
“ॐ तुरीयवनसम्भूतं नानागुणमनोहरम् ।
आनन्दसौरभं पुष्पं गृह्यतां परमेश्वर ॥”
इति मूलेन दद्यात् १२ । धूपं प्रोक्ष्य घण्टां
संपूज्य ।
“ॐ वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः ।
आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
इत्युच्चार्य वामहस्तेन घण्टां वादयन् मूलेन
दद्यात् १३ । ततो वृतादिप्रदीपमादाय ।
“ॐ सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्तिमिरापहः ।

मठः

सवाह्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
इति मूलेन दद्यात् १४ । प्रोक्षितनानाविध-
नैवेद्योपरि मनुस्यमुद्रया मूलं दण्ड्या जम्पा-
भ्यर्च्य धेनुमुद्रयाऽन्तरीकृत्य ।

“ॐ सत्पात्रसिद्धं सुहृद्विविधानेकभक्षणम् ।
निवेदयामि देवेश सानुगाय गृहाण तत् ॥”

इति मूलेन दद्यात् १५ । जलमादाय ।

“ॐ समस्तदेवदेवेश सर्ववृत्तिकरं परम् ।

अखण्डानन्दसमूर्णं गृहाण जलसुत्तमम् ॥”

इति मूलेन दद्यात् १५ । पूर्ववत् पुनराच-
मनीयश्च । ताम्बूलं गृहीत्वा ।

“ॐ ताम्बूलं देवदेवेश कर्पूरादिसुवासितम् ।

कल्पयामि तवेष्टान वदनाम्भोजभूषणम् ॥”

इति मूलेन दद्यात् १५ । ततस्तत्तद्देवतानम-
स्कारमन्त्रैर्वन्दनं कुर्यात् ॥ १६ ॥ उपचारत्रया-

धारदाने साधारणोक्तैः पृथग्वा तद्दानम् ॥

तत ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः संपूज्य घण्टा-

वितानतोरणयुक्तं वस्त्रादिच्छादितं वस्त्रं प्रोक्ष्य

ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः संपूज्य ॐ तद्विष्णो-

रित्यनेन विष्णुं स्तुत्वा ॐ तत् सदित्युच्चार्य

वामहस्तेन धृत्वा कुशतिलजलान्यादाय अदे-

त्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा एतत्तृण-

काष्ठादिमयवस्त्रपरमाणुसमसंख्यवर्षसहस्राव-

च्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वकामः श्रीविष्णुप्रीति-

कामो वा एतत्तृणकाष्ठादिमयवस्त्रं विष्णुदेवतं

विष्णवे तुभ्यमहं सम्पददे । इत्युत्सृजेत् । इष्ट-

कादिमये तु एतदिष्टकादिमयवस्त्रपरमाणुसम-

संख्यवर्षसहस्रदशगुणकालावच्छिन्नस्वर्गलोक-

महितत्वकाम एतदिष्टकादीतिविशेषः । एतत्-

प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं तन्मूल्यं वा दक्षिणां विष्णवे

दद्यात् । पश्चादाचार्यादौ प्रतिपत्तिः ॥ * ॥

ततो देवं स्वयं गृहीत्वा गृहप्रदक्षिणं कारयित्वा

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-

माक्षिभिर्यजत्राः स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तुभिर्भ्यो-

सेम देवहितं यदायुः । इत्यनेनाभिमन्त्रितं देवं

गृहं प्रवेशयेत् । ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-

ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तमाददे

इति मन्त्रेण पिण्डिकोपरि न्यसेत् । ॐ स्थिरो

भव वीजुङ्ग आशुर्भव वाह्यर्त्नं पृथुर्भव सुसदस्व-

मग्ने पुरीषवाहनः । इत्यनेन स्थिरीकुर्यात् ।

पुनर्देवं संपूज्य यथाशक्ति चामरघण्टावितान-

गोहिरण्ययामवाद्यभाषादिकं दद्यात् । तत

ॐ यावद्दराधरो देवो यावत्तिष्ठति मेदिनी ।

तावदत्र जगन्नाथ सन्निधीभव केशव ॥ इति

मन्त्रं पठेत् । ततो ध्वजसमीपं गत्वा संप्रोक्ष्य

तमारोपयेद्देवेन मन्त्रेण ॐ एहोहि भगवन्नी-

श्वरविनिर्मित उपरिचरवायुमागुंसारिन् श्रीकर

श्रीनिवास रिपुध्वंसकर सुजनाधिलय

सर्वदेवतासम्मत कुरु शान्तिं स्वस्थयनश्च मे

भवतु सर्वविघ्नान् हर हर स्वाहा ॐ ध्वजाय

नम इति ध्वजं संपूज्य ॐ विष्णवे नम इति

त्रिरभ्यर्च्य ध्वजं संप्रोक्ष्य वामहस्तेन स्मृष्ट्वा

मठः

अदेत्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा

महापातकादिवहुपापक्षयकामो विष्णुप्रीति-

कामो वा विष्णुवैष्णवि इमं ध्वजं विष्णुदेवतं

विष्णवे तुभ्यमहं सम्पददे । इत्युत्सृजेत् । एतत्-

प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां विष्णवे दद्यात् । पश्चादा-

चार्यादौ प्रतिपत्तिः । ततो गरुडस्तम्भं समा-

रोप्य ॐ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्स्त्रिवृत्ते शिरो

गायत्रं चक्षुर्दृष्टयन्तरे पक्षौ । स्तोम आत्मा

कृन्दांस्तृणानि यजूंषि नाम सामते तनुर्वाग्म-

देयं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ट्याश्च श्रफाः सुपर्-

णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ स्वःपते ॥ यजु-

र्वेदी तु । ॐ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् स्त्रिवृत्ते

शिरो गायत्रं चक्षुस्तोम आत्मा साम ते तनु-

र्वाग्मदेयं दृष्टयन्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं

कृन्दांस्तृणानि धिष्ट्याः श्रफाः यजूंषि नाम ।

सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ सुरः पत इति

पठित्वा । ॐ गरुडाय नम इति त्रिःसंपूज्य

ॐ नमस्ते पतगश्रेष्ठ पद्मगान्तकर प्रभो । त्वत्-

प्रसादान्महाबाहो मोदेयं दिवि देववत् ॥

यथा त्वं संपुटकरः सततं नतकन्धरः । तथैव

पुरतो विष्णोस्त्वत्प्रसादाद्भवाम्यहम् ॥ इति

पुटाञ्जलिः प्रार्थयेत् ॥ * ॥ ततः पिष्टप्रदीपा-

दिना निर्मलं कुर्यात् । ततो विश्वान्यून-

ब्राह्मणेभ्यो भोज्यानि दद्यात् । दीनानाथकृपण-

वधिरभ्यो यथाशक्ति दद्यात् । ततः प्रीयतां

पुण्डरीकाक्षसर्वेश्वरेश्वरो हरिः । तस्मिंस्तुष्टे

जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ॥ ततो नृत्य-

गीतवादित्रनिखनमर्चोत्सवं कृत्वा अच्छिद्रा-

वधारणं कृत्वा वैगुण्यसमाधानार्थं तद्विष्णो-

रिति विष्णुं स्मरेत् ॥ * ॥ एवं रुद्रादिमठादि-

प्रतिष्ठायां आसनादिकान् तत्तन्मन्त्रं विहाय

केवलं प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तन्मन्त्रा दत्त्वा

यथायोग्यं तत्तत्कर्मशेषं समापयेत् ॥ * ॥ एवं

गोपथादि प्रतिष्ठायां तत्समीपे वेदिकां कृत्वा

तत्तत्फलकामो विष्णुप्रीतिकामो वा तत्तत्-

प्रतिष्ठां करिष्ये इति सङ्कल्प्य रुद्रिआहादिकं

विधाय प्रागुक्तविधिनाभिस्थापनादि एतत्-

कर्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यन्तं कर्म

कृत्वा कृपादिवत् सर्वभूतेभ्य उत्सृज्य दक्षिणां

दद्यात् ॥ * ॥ नियमव्रतादिप्रतिष्ठायान् विष्णु-

रित्यन्तं कर्म कृत्वा व्रतानुष्ठानं कृत्वा दक्षिणा-

दिकं कुर्यात् ॥ * ॥ ततो घटस्थजलेन यजमान-

मभिषिञ्चेत् । तद्वयथा,—

“ॐ सुरास्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विशुः ।

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ॥

आखण्डलोऽभिर्भगवान् यमो वै नैर्ऋतस्तथा ।

वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।

ब्रह्मणा सहितः प्रेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥

कौर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मैधा पुष्टिः श्रद्धा चामा मतिः ।

बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिश्च मातरः ।

एतास्वामभिषिञ्चन्तु देवपत्न्यः समागताः ॥

मणिः

आदित्यचन्द्रमा भौमो बुधजीवितार्कजाः ।

ग्रहास्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः ।

ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥

देवपत्नीध्वरा नागा दैत्याश्चाश्वरसां गणाः ।

अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥

अौषधानि विचित्राणि कालस्यावयवाश्च ये ।

सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नराः ।

एतास्वामभिषिञ्चन्तु धर्मकामार्थसिद्धये ॥ * ॥

इति मठादिप्रतिष्ठाप्रयोगतत्त्वं समाप्तम् ॥

(पक्खाद्यवस्तुविशेषः । अस्य पाकप्रकारो यथा,

“समिता मर्दयेदन्यजलेनापि च सन्नयेत् ।

तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत् सपिषि नीरसम् ॥

एला लवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कते ।

मज्जयित्वा सितापाके ततस्तच्च समुदरेत् ॥

अयम्पुकारः संसिद्धो मठ इत्यभिधीयते ॥”

[सन्नयेन्मर्दयेत्] तथास्य गुणाः ॥

“मठस्तु वृंहणो वृथो बल्यः सुमधुरो गुरुः ।

पित्तानिलहरो रूच्यो दीप्यामीनां सुपूजितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मठः, पुं, (मन्यते मनुतेऽवबुध्यते इत्यर्थः । मन +

“वच्मिनिभ्यां चिच् ।” उणा० ५ । ३६ । इति

अरश्चित् ठञ्छान्तादेशः ।) सुनिविशेषः । इत्यु-

णादिकोषः ॥ (श्रौष्ठः । मठरो सुनिश्रौष्ठयो-

रित्युज्ज्वलदत्तः ॥)

मड इ क मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) इ मण्डयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

मड इ कि भूवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-

पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) मण्डयति मण्डति

हारो जनम् । इ मण्डते । इति दुर्गादासः ॥

मड इ ड विभागे । वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ मण्डते ड

मण्डते । इति दुर्गादासः ॥

मडकः, पुं, (मण्डयति भूषयति चैत्रमिति । मडि

+ “कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ।” उणा०

२ । ३२ । इति कुन् । पृषोदरादित्वात्त्रोलोपः ।)

शस्यभेदः । मेडुया इति भाषा । इति जटा-

धरः ॥

मड्डुः, पुं, वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥

चुचूक इति ख्यातः । विपुलो डमरुर्मड्डु-

रिति कोषः ॥ मड्डु इति रौति इति

मड्डुः पूर्ववद्भौतेर्डु मनीषादित्वाद्भेदस्य ढलम् ।

मज्जन्ति शब्दा अच्चेति मज्जेर्निपातो वा ।

इति भरतः ॥

मड्डुकः, पुं, (मड्डुरेवेति मड्डु + स्वार्थे कन् ।)

मड्डुवाद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मण कूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

अक०-सेट् ।) मणति । कूजेऽयत्तशब्दे । इति

दुर्गादासः ॥

मणिः, पुं, स्त्री, (मण + “सर्वधातुभ्य इन् ।”

उणा० ४ । ११७ । इतीन् ।) अप्स्रजातिः ।

(यथा, रघौ । १ । ४ ।

“मणौ वचसमुत्कीर्णं सूत्रस्थेवास्ति मे गतिः।”) सुक्तादिकम् । तत्पण्यायः । रत्नम् २ मणी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ । (तथाचास्य पण्यायः । “रत्नं क्लीवे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते । तत्तु पाषाणभेदोऽस्ति सुक्तादि च तदुच्यते ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) अस्य गुणाः ।

“मणिरत्नं परं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् । चक्षुर्थं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम् ।” इति राजवल्लभः ॥

(तथाचास्य गुणाः ।

“सुक्ताविद्वमवचेन्द्रवेदूयस्फटिकादयः ।

चक्षुष्या मणयः शीता लेखना विषसूदनाः । पवित्रा धारणायाश्च पाप्मालक्ष्मीमलापहाः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

अजायाः कण्ठस्थितस्तनः । लिङ्गाग्रम् । अलिङ्गरः । इति मेदिनी । २४ ॥ योन्यग्रभागः । इति शब्दरत्नावली ॥ नागविशेषः । इति जटाधरः ॥ मणिवन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुनिभेदः । यथा, महाभारते । २ । ११ । २२ ।

“असितो देवलश्चैव जैगिषयश्च तत्त्ववित् । ऋषभो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणिः ॥”) मणिकं, क्ली, (मणिरैवेति मणि + “यावादिभ्यः कन् ।” ५ । ४ । २६ । इति स्वार्थे कन् ।

अलिङ्गरः । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥ (यथा, मातृस्ये । १ । २१ ।

“स तमादाय मणिके प्राक्षिप्यजलचारिणम् ॥”) मणिकर्णः, पुं, कामरूपस्यशिवलिङ्गभेदः । यथा,

“भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः । मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥

स सद्योजातरूपस्तु मणिकर्ण इतीरितः । सद्योजातस्य मन्त्रेण पूजितश्च सदा शिवः ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

मणिकणिका, स्त्री, (कर्णे भवा इति । कर्ण + “कर्णललाटात् कनलङ्कारे ।” ४।३।६५ । इति कन् । टाप् । अकारस्य इत्वम् । मणिमयी कर्णिका श्राकपार्थिवादिवत् समासः । सा विद्यते यत्रेति वा । विष्णोस्तपस्याप्रचयदर्शनात् विसिततया शिवस्य मणिमयकुण्डलपतनादस्यास्तथात्वम् ।) काशीस्थतीर्थविशेषः । तदुत्पत्तिर्यथा । विष्णुं प्रति शिववाक्यम् ।

“त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात् ।

यन्मयान्दोलितो मौलिरहिश्रवणभूषणः ॥

तदान्दोलनतः कर्णात् पपात मणिकर्णिका ।

मणिभिः खचिता रम्या ततोऽस्तु मणि-

कर्णिका ॥

चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा ख्यातमिदं शुभम् ।

तथा चक्रेण खननाच्छङ्खचक्रगदाधरः ॥

सम कर्णात् पपातेयं यदा च मणिकर्णिका ।

तदा प्रभृति लोकेऽत्र ख्यातास्तु मणिकर्णिका ॥

श्रीविष्णुस्वाच ।

सुक्ताकुण्डलपातेन तवाद्रितनयाप्रियम् । तीर्थानां परमं तीर्थं सुक्तिचैवमिहास्तु वै ॥ काशतेऽत्र यतो ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वर ! । अतो नामापरश्चास्तु काशीति प्रथितं विभो ! ॥ अयं वरं वरे देव ! देयः सोऽप्यविचारितम् । स ते परोपकारार्थं जगदन्तामणे शिव ! ॥ आत्रक्षस्तम्भपथ्यन्तं यत्किञ्चिज्जनुसंज्ञितम् । चतुर्धं भूतग्रामेषु काश्यां तन्मुक्तिमाप्नोति ॥ तस्मिंस्तीर्थवरे शुभो ! मणिश्रवणभूषणे । सन्ध्यां स्नानं जपं होमं वेदाध्ययनसुत्तमम् ॥ तर्पणं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च पूजनम् । गोभूतलिहिरण्याश्वदीपान्नाम्बरभूषणम् ॥ कन्यादानं प्रयत्नेन सप्ततन्तूननेकशः । व्रतोत्सर्गं दधोत्सर्गं लिङ्गादिस्थापनं तथा ॥ करोति यो महाप्राज्ञो ज्ञात्वायुः क्षणगतम् । विपत्तिं विपुलाञ्चापि सम्पत्तिमतिभङ्गराम् ॥ अक्षया सुक्तिरेकास्तु विपाकस्तस्य कर्मणः । अन्यत्रापि शुभं कर्म यदत्तं श्रद्धया हुतम् ॥ विनात्मघातमीशान् त्यक्त्वा प्रायोपवेशनम् । नैःश्रेयस्याः श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर ! ॥ नानुशोचति नाख्याति कृत्वा कालान्तरेऽपि यत् ।

तदिहाक्षयतामेतु तस्यैव ! त्वदनुग्रहात् ॥ तव प्रसादात्तस्यैव सर्वमक्षयमस्तु तत् । यदस्ति यद्विषयश्च यद्वतश्च सदाशिव ! ॥ तस्मादेतच्च सर्वस्मात् क्षेपमस्तु शुभोदयम् ॥ इति काशीखण्डे मणिकर्णिकाख्यानं नाम २६ अध्यायः ॥

मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णस्य मणिकर्णस्य वा ईश्वरः ।) काशीस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा,— “ओङ्कारं प्रथमं पश्येत् मत्स्योदर्यां कृतो-

दकः ।

त्रिपिठमहादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥ रत्नेशश्चाथ चन्द्रेण केदारश्च ततो ब्रजेत् । धर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥ विश्वकर्माश्चैव मणिकर्णेश्वरं ततः । अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्चयेत् ॥ एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ।” इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥

मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णस्तदाख्य ईश्वरः ।) कामरूपस्यशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—

“सर्वतीर्थजले स्नात्वा सृष्ट्वा चन्द्रं सवासवम् । मणिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा सुक्तिर्भस्माचलं गते ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

मणिकाननं, क्ली, (मणीनां काननमिव । बहु-मणिधारणादस्य तथात्वम् ।) कण्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नवनञ्च ॥

मणिकारः, पुं, (मणिं करोतीति । कृ + अण् ।) मणिनिर्मितालङ्कारादिकर्ता । औहिर इति भाषा ।— तत्पण्यायः । वैकटिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ न्यायचिन्तामणिकर्ता च ॥

मणिकूटः, पुं, (मणयः मणिमयानि कूटानि शिखराणि यस्य सः ।) कामरूपस्यपर्वतभेदः । यथा,—

“भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः । मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

“मणिकूटस्याथ गिरेर्गन्धमादनकस्य च । मध्ये स्रवति लोहितो ब्रह्मपुत्रः समास्थितः ॥ हत्वा ज्वरं तथा विष्णुस्तत्र वासमथाकरोत् । नरदेवासुरादीनां यथा भवति वै हितम् ॥ ज्वरेणापीडिततनुज्वरं हत्वा महासुरम् । सर्वलोकहितार्थाय सोऽगदस्नानमाचरत् ॥ अगदस्नानसंभूतं संजातश्च महासरः । तस्य स्वयं नाम चक्रे हयग्रीवोऽपुनर्भवम् ॥ न पुनर्जायते यस्मात् ततः स्नात्वा नरोत्तमः । अपुनर्भवसंज्ञं तत् सरस्तु परिकीर्तितम् ॥ मणिकूटाचले विष्णुर्हयग्रीवस्वरूपधृक् । स च यामप्रमाणेन विस्तारेणैव संस्थितः ॥”

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥

मणिखनिः, पुं, (मणीनां खनिः ।) मणिराकरः । यथा । मण्येः खनिः ॥ इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥ मणिग्रीवः, पुं, (मणयो ग्रीवायां कन्धरायां यस्य ।) कुवेरपुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नकन्धरे त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १२२ । १४ ।

“हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥”

“मणिग्रीवं रत्नादुपेतकण्डम् ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

मणिच्छिद्रा, स्त्री, (मणेरिव छिद्रमस्याम् ।) मेदा-नामौषधम् । ऋषभाख्यौषधम् । इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (तथास्याः सलक्षणपण्यायः । “महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते । शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदोधातुमिव सवेत् ॥ यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनैः । शल्यपर्णो मणिच्छिद्रा मेदा मेदोभवाध्वरा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मणितं, क्ली, (मण् + भावे क्तः । मैथुनकालीन-वाक्यम् । “स्नानितमणितादि सुरते ।” इति साहित्यदर्पणे ।) तत्पण्यायः । रत्नकूजितम् १ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १०।७५ ।

“सीतकृतानि मणितं करुणोक्तिः

स्निग्धमुक्तमलमर्थवचांसि ॥”) मणितारकः, पुं, (मणेरिव दीप्तिमती तारका

यस्य ।) सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मणिद्वीपः, पुं, क्ली, (मणिप्रचुरो द्वीपः ।) क्षीर-

समुद्रमध्ये पद्मरागादिमणिमयान्तरीपः । स च त्रिपुरसुन्दरीवासस्थानम् । यथा,—

“सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिसरे

मणिद्वीपे नौपीपवनवति चिन्तामणिशृङ्गे ।

शिवाकारे भस्मे परमशिवपर्यङ्गनिलयां

भजन्ति त्वां धन्याः कति च न चिदानन्दलहरीम् ॥”

इत्यानन्दलहरी ॥

मणिव

मणिपर्वतः, पुं, (मणीनां पर्वतः ।) गिरि-
विशेषः । यथा,—

“ततोऽभ्ययान्निरिष्टमभितो मणिपर्वतम् ।
तत्र पुण्या ववुर्वाता ह्यभवंचामलाः प्रभाः ॥
मणीनां हेमवर्णानामभिभूय दिवाकरम् ।
तत्र वेदूयवर्णानि ददर्श मधुसूदनः ॥
सतोरणपताकानि दाराणि शिखराणि च ।
विदुद्वयितमेवामः प्रवभौ मणिपर्वतः ॥
हेमचित्रवितानैश्च प्रासादैरुपशोभितः ।
तत्र ता हेमवर्णाभा ददर्श मधुसूदनः ॥
गन्धर्वासुरमुख्यानां प्रिया दुहितरन्तथा ।
ददर्श पृथुलश्रीः संरुद्धा गिरिकन्दरे ॥
नरकेण समानीता रक्ष्यमाणाः समन्ततः ॥”

इति महाभारते हरिवंशे नरकवधाध्यायः ॥
मणिपूरं, स्त्री, घटचक्रान्तर्गतनाभिमध्यस्थलतीय-
चक्रम् । यथा,—

“तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् ।
मेघाभं विदुदाम्बु वहुतेजोमयं ततः ।
मणिवज्रिन् तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ॥
दशभिश्च दलैर्धत्तं डादिफान्ताचरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकेनकारणम् ॥”

इति तन्त्रम् ॥

तत्तु स्वाधिष्ठानपद्मस्योर्ध्वदेशे तिष्ठति । यथा,—
“एतत्पद्मस्योर्ध्वदेशे महापद्मं सुदुर्लभम् ।
दशपत्रं नीलवर्णं सजलं घोररूपकम् ।
डादिफान्तैः सचन्द्रेण पङ्कजजातिशोभनम् ॥
तन्मध्ये बीजकोषे निवसति सततं वज्रवीजं
सुसिद्धं

वाह्ये तत्तेपुराणं नवतपननिभं स्वस्तिकं
तत्त्रिभागे ॥

स्वर्णकाण्डमिदं देवि ! सर्वदेवप्रपूजितम् ।
साकारं वज्रवीजञ्च सदेव मेघवाहनम् ॥
रुद्रालयं हि तत्रैव महामोहस्य नाशनम् ।
भद्रकाली महाविद्या वामभागे सुशोभिता ॥”

इति निर्व्याणतन्त्रे ६ पटलः ॥

तत्र देवतीर्थं यथा, रुद्रयामले ।
मणिपूरे देवतीर्थं पञ्चकुण्डं सरोवरम् ।
तत्र श्रीकामनातीर्थं स्नाति यो सुक्तिमिच्छति ॥”
(मणीनां पूरोऽत्र ।) खनामख्यातदेशश्च ॥ (यथा,
महाभारते १ । २१८ । २३ ।

“चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं मणिपूरपुरं ययौ ॥”)

मणिवन्धः, पुं, (मणिर्वन्धते यत्र । अधिकरणे
घञ् ।) प्रकीर्णपाण्योः सन्निधानम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः । कला इति भाषा ॥ स च
करस्यादिभागः । (यथा, अभिज्ञानशकुन्तले
३ अङ्कः ।

“मणिवन्धाज्जलितमिदं संक्रान्तोऽशौरपरिमलं
तस्याः ।”)

तत्पर्यायः । मणिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ कर-
ग्रन्थिः ३ करग्रन्थिकः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“मणिवन्धैर्निगूढैश्च सुश्लिष्टशुभसन्धिभिः ।

मणिमा

वृषा हीनैः करच्छेदैः सशब्दैर्धनवर्जिताः ॥”

इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥

मणिभद्रः, पुं, (मणिषु भद्रः, यदा मणिभि-
भद्रमस्य । मणिसुक्तादिधनाधिक्यादस्य तथा-
त्वम् ।) जिनानां पूर्व्ययचविशेषः । तत्पर्यायः ।
जम्बलः २ पूर्व्ययचः ३ जलेन्द्रः ४ । इति
त्रिकाशेषः ॥ (प्रधानयचभेदः । यथा,
महाभारते । ३ । ६४ । १२७ ।

“ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यां न पश्यामि महावने ।
तथा नो यचराड्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥”
यथा च कथासरित्सागरे । १३ । १६५ ।

“असद्वेशे पुरस्यान्तर्मणिभद्र इति श्रुतः ।
पूर्व्यैः कृतप्रतिष्ठोऽस्ति महायचः प्रभावितः ॥”)

मणिभूमिः, स्त्री, (मणीनां भूमिः आकरः ।
मणिमयी भूमिरिति वा ।) रत्नस्य खनिः । तत्-
पर्यायः । कुट्टिमम् २ । इति शब्दरत्नावली ॥

मणिमण्डपः, पुं, (मणिमयः मण्डपः ।) रत्नमय-
गृहम् । यथा, रुद्रयामले वगलान्तोत्रे ।

“मध्ये सुधाञ्चिमणिमण्डपरत्नवेदी-
सिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमाख्यविभूषिताङ्गीं
देवीं नमामि धृतसुन्नरवैरिजिह्वाम् ॥”

मणिमन्थं, स्त्री, (मणिरिव मथ्यते इति मणि +
मन्थ + कर्मणि घञ् ।) सैन्धवलवणम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मणयः मथ्यन्ते उपलान्
विदार्य गृह्यन्ते अत्रास्मादेति । मन्थ + अधि-
करणादौ घञ् ।) पर्वतविशेषः । इति माणि-
मन्थशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १८ । २३ ।

“मणिमन्थेऽथ शैले वै पुरा सम्यतिजो मया ॥”)
मणिमान्, [त्] त्रि, मणिविशेषः । रत्नभूषितः ।
(यथा, भागवते । ३ । १५ । ४१ ।

“विद्युत्चिपन्मकरकुण्डलमण्डनार्ह-
गण्डस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटम् ॥”)

मणिरस्तीति मनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (पुं, नाग-
विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ ।

“मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”
राक्षसभेदः । स च कुवेरस्य सखा । यथा,
महाभारते । ३ । १३० । ५७ ।

“सखा वेअवणस्यासीन्मणिमान्नामराक्षसः ॥”
पश्चिमस्यदेशभेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
१४ । २० ।

“अपरस्यां मणिमान् मेघवान् वनौघः क्षुरा-
पङ्गोऽस्तगिरिः ॥”

स्त्री, पुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ६६ । ४ ।
“इत्यलो नाम दैत्य आसीत् कौरवनन्दन ।

मणिमत्वां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥”)

मणिमाला, स्त्री, (मणिनिर्मिता माला प्राक-
पार्थिवादिवत् समासः ।) हारः । दन्तचत-
विशेषः । इति मेदिनी । ले, १६० ॥ (मणि-
निर्मिता माला यस्याः ।) लक्ष्मीः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ दौप्रिः । इति शब्दमाला ॥ (कन्दो-

मण्डः

भेदः । यथा, कन्दोममञ्जयाम् । “तौ तौ
मणिमाला द्विन्ना गुह्यवक्त्रैः ।” अधिकतु कन्दः-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मणिरागं, स्त्री, (मणेरिव रागो वर्णोज्ज्वलमस्य ।)
हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मणैः रागः ।)
मणिवर्णं पुं ॥ (गुणादयोऽस्य हिङ्गुलशब्दे
विधेयाः ॥)

मणिवः, पुं, नागविशेषः । मणिशब्दादस्यर्थे
वप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मणिबीजः, पुं, (मणिरिव दर्शनीयं बीजं यस्य ।)
दाडिस्वट्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मणिसरः, पुं, (मणिभिः स्रियते गम्यते यथेति
इतिभावः । स् + कर्मणि अप् ।) सुक्ताहारः ।
यथा, गीतगोविन्दे ७ सर्गः ।

“घटयति सघने कुचयुगगगने ऋगमदरुचि-
रुषिते ।

मणिसरममलं तारकपटलं नखदशशशि-
भूषिते ॥”

मणी, स्त्री, (मणि + कृदिकारादिति पच्चे ङीप् ।)
मणिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

मणीचक्रं, स्त्री, (मणीम् चकते प्रतिहन्ति दीप्रा
इति । चक्र + अच् ।) चन्द्रवर्णरूपम् । तत्-
पर्यायः । इन्द्रकान्तः २ । इति त्रिकाशेषः ॥
(प्राकदीपस्य वर्धविशेषः । यथा, मातृस्ये ।
१२१ । २३ ।

“य्यामपर्वतवर्धं तु मणीचक्रमिति स्मृतम् ॥”)
मणीचक्रः, पुं, (मणी + चक् + अच् ।) मत्स्य-
रङ्गपत्नी । यथा,—

“भक्त्याशी मत्सरङ्गः स्याज्जलमदुर्गुणीचक्रः ।
इति हारावली ।

मणीव, व्य, मणितुल्यम् । मणिशब्देन सह इव-
शब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषसमासः । प्रथमाद्विवच-
नान्तमणिशब्दात् इवार्थवशब्देन वाशब्देना-
प्येवं रूपम् यथा,—

“मणीवोऽस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो
वा बोध्यः ॥”
इति सिद्धान्तकौमुदी ।

मणीवकं, स्त्री, (मणीव + संज्ञायां कन् ।)
पुष्पम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मण्टपी, स्त्री, (मण्टमुन्नाहं पाति रक्षतीति
मण्ट + पा + कः । जातौ संज्ञार्था वा ङीप् ।)
चुद्रोपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मण्डः, पुं, (मण्डते इति मण्ट + अच् ।) वटक-
विशेषः । माड्वा इति हिन्दौ भाषा । यथा,—

“समितां मर्दयेदायैर्जलेनापि च सन्नयेत् ।
अस्यास्तु वटकं कृत्वा पचेत् सर्पिषि नीरसम् ॥
एलालवङ्गकर्पूरमरिचादेरलङ्किते ।

मञ्जयित्वा सितापाके तनस्तच्च समुद्धरेत् ।
अयं प्रकारः संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ॥”
अस्य गुणाः ।

“मण्डस्तु वृंहणो वृध्यो वल्यः सुमधुरो गुरुः ।
पित्तानिलहरो कथ्यो दीपाम्नीनां सुपूजितः ॥”

प्रकारान्तरं यथा,—

“समिता शर्करासर्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये ।

प्रकारा असुना तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणाः

सुताः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मण्डं, स्त्री, पुं, (मन्यते ज्ञायते अनेन अन्नादिक-

मिति । मन + “अमन्तात् डः ।” उणा० १।११३।

इति डः ।) सर्वेषामन्नदध्यादीनामग्रसः ।

इत्यमरभरतौ । माङ् इति मात् इति च

भाषा ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ४ अङ्के । १ ।

“नीवारौदनमण्डसुखमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-

पीतादप्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ॥”)

सारः । पिच्छम् । इति मेदिनी । डे, २१ ॥

मण्डं, स्त्री, (मण्डतीति । मङ्गि भूषादौ + अच् ।)

मस्तु । इति मेदिनी । डे, २१ ॥ (यथा, भाग-

वते । ५ । २० । २४ ।

“समानेन दधिमण्डोदेन परितः ॥”)

मण्डः, पुं, (मण्डयति ज्ञेयं भूषयतीति मङ्गि +

अच् ।) एरण्वृत्तः । शाकभेदः । इति मेदिनी ।

ते, २१ ॥ मस्तु । भूषा । सारः । पिच्छम् ।

हेमचन्द्रः ॥ (मण्डति वर्षागमे हृष्यतीति

मङ्गि + अच् ।) दूर्ध्वः । भक्तादिभवरसः ।

तस्य लक्षणम् ।

“भक्तेर्विना द्रवो मण्डः पेयं भक्तसमन्वितम् ।”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(“तक्राह्युतरो मण्डः ।” इति च, सुश्रुते सूत्र-

स्थाने ४५ अध्यायः ।) अथ मण्डस्य लक्षणं

विधिगुणाश्च ।

“तण्डुलानां सुसिद्धानां चतुर्दशगुणे जले ।

रसः सिकथैर्विरहितो मण्ड इत्यभिधीयते ॥

“शुष्की सैन्धवसंयुक्तो दीपनः पाचनश्च सः ।

अन्नस्य सम्यक् सिद्धान्नं ज्ञेया मण्डस्य सिद्धता ॥

धिया यूपयवागूनां विलेपीभक्तयोरपि ॥”

तस्य गुणाः ।

“मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्य-

कृत् ।

ज्वरघ्नस्तप्यो बल्यः पित्तश्लेष्मापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“क्षुद्रोधनो वस्तिविशोधनश्च

प्राणप्रदः शोणितवर्धनश्च ।

ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता

वायुं जयेदृष्टगुणो हि मण्डः ॥

लाजमण्डोऽभिजननो दाहहृत्पानिवारणः ।

ज्वरातीसारशमनोऽशेषदोषामपाचनः ॥

वाक्मण्डोऽभिजननः शूलानाहविनाशनः ।

पाचनो दीपनो हृद्यः पित्तश्लेष्मानिलापहः ॥”

वाक्मण्डो भृष्टयवमण्डः । इति राजवल्लभः ॥

(धान्यादिकृतमण्डगुणाः । स्त्रीत्वं विवक्षितम् ।

“धान्यमण्डं पित्तहरं अमन्नचाक्षरीहरम् ।

वातलं रक्तशमनं ग्राहि सन्दीपनं परम् ॥”

इति धान्यमण्डगुणाः ॥

“युगन्वराणां मण्डन्तु श्लेष्मकृदातलं मतम् ।

पित्तसंशमनीयश्च सूत्रलं ग्राह्यश्च तत् ॥”

इति युगन्वरमण्डगुणाः ॥

“रक्तशाल्युद्भवं मण्डं मधुरं ग्राहि शीतलम् ।

प्रमेहानशरीं हन्ति वातलं पित्तकृतया ॥”

इति रक्तशालिमण्डगुणाः ॥

“मधुरं शीतलं किञ्चित् श्लेष्मलं शोषनाशनम् ।

अशरीमेहसंक्षेदी वातलं श्वेतताडुलम् ॥”

इति श्वेततण्डुलमण्डगुणाः ॥

“यवमण्डं कषायं स्याद् ग्राहि चोष्णं विपाकि

च ।”

इति यवमण्डगुणाः ॥

“तद्वत् गोधूमसंभूतं मधुरं पित्तवारणम् ।”

इति गोधूममण्डगुणाः ॥

“खानिम्बर्क्षाकरं सद्यः कोद्रवाद्यकृतं लघुम् ।”

इति कोद्रवमण्डगुणाः ॥

“तद्वच्च क्षुद्रधान्यानां वातलं पित्तकारकम् ।

करोति श्लेपदं गुल्मं प्रतिश्यायादिकोपनम् ॥”

इति क्षुद्रधान्यमण्डगुणाः ॥

इति मण्डवर्गाः ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥

“मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातचाप्यगुलोमयेत् ।

मृदूकरोति सोतांसि खेदं सज्जनयत्यपि ॥

लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णं स्नेहे च लब्ध-

ताम् ।

दीपनत्वान्नपुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राग्धारणः ॥

हृत्पातीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ।

लाजमण्डोऽभिजननो दाहहृत्पानिवारणः ॥

मन्दाग्निविषमामौनं बालस्थविरयोषिताम् ।

देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ।

क्षुत्प्रासासहः पथ्यः शुद्धानान्तु मलापहा ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

“लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः ।

वातागुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

मण्डकः, पुं, (मण्डेन कृतः इति । मण्ड + संज्ञायां

कन् ।) पिष्टकविशेषः । मांड़ा इति हिन्दी

भाषा ॥ यथा,—

“गोधूमा धवला घौताः कुट्टिताः शोषितास्ततः ।

प्रोक्षिता यन्ननिष्पिष्टाश्चालिताः समिताः

सुताः ॥

वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्दयेत् ।

हस्तचालेन या तस्या लोप्नी सम्यक् प्रसारयेत् ॥

अधोमुखघटस्थैतद्विस्तृतं प्रक्षिपेद्दहिः ।

मृदूना वह्निना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते ॥”

लोप्नी लेची इति लोके ।

“दुग्धेन साव्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः ।

अथवा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा ॥”

तस्य गुणाः ।

“मण्डको दृंहणो वृष्यो बल्यो रुचिकरो भृशम् ।

पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(माधवीलता । तत्पथ्यायो । यथा,—

“माधवी स्यात्तु वासन्ती पुष्पको मण्डकोऽपि

च ।

अतिमुक्तो विमुक्तश्च कासको भ्रमरोत्सवः ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गौताङ्गविशेषः । यथा,—

“जयप्रियः कलापश्च कमलः सुन्दरस्तथा ।

मङ्गलो वल्लभश्चेति मण्डकाः षट् प्रकीर्तिताः ॥

जयप्रियो हंसताले लघुमध्ये यदा गुरुः ।

ऊनविंशत्यचरैर्युक्तो रसे वीरे स वर्तते ।

लघुगुरुलघुयुक्त्र हंसतालः स उच्यते ॥ १ ॥

कलापो रङ्गतालेन युक्तो रौद्ररसे हि सः ।

द्वाविंशत्यचरैर्युक्तो लघुरादौ गुरुद्वयम् ।

लघुरादौ गुरुद्वन्द्वं रङ्गताल इतीरितः ॥ २ ॥

लघुद्वन्द्वं गुरुचैकोऽनिलोऽत्र सगणात्मकः ।

पञ्चविंशत्यचरैः स्यात् कमलः शान्तहास्ययोः ॥ ३ ॥

गुरुरेको लघुद्वन्द्वं त्रिपुटे भगणात्मके ।

अष्टाविंशत्यचरैस्तु षड्भारे सुन्दरे मतः ॥ ४ ॥

आदौ गुरुलघुमध्ये द्रुतोऽन्ते भृङ्गतालके ।

एकविंशत्यचरैस्तु वीरे मङ्गलमण्डकः ॥ ५ ॥

षट्पितापुत्रके ताले गलसागलगात्मके ।

चतुस्त्रिंशदचरोऽयं वल्लभो रौद्रके रसे ॥ ६ ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मण्डनं, स्त्री, (मण्डयते अनेन इति । मङ्गि भूषे +

करणे ल्युट् ।) भूषणम् । यथा, अभिज्ञानशकु-

न्तले । १ । १४ ।

“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकतीनाम् ।”

अलङ्कारिण्युनि त्रि । इति मेदिनी । ने, १०५ ।

“चतुर्धा मण्डनं वासोभूषामाल्यागुलेपनैः ।”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

मण्डपः, पुं स्त्री, (मङ्गि + भावे घञ् मण्डः । मण्डं

पाति । पा + कः ।) जनविश्रामगृहम् । तत्प-

थ्यायः । जनाश्रयः २ । इत्यमरः । २ । २।६ ॥

(यथा, देवीभागवते । २ । ११ । ५० ।

“गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः ।

कुर्वन्तु मण्डपं स्वस्थाः शतस्तम्भं मनोहरम् ॥”)

देवादित्तवेष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा-

विश्वकर्मप्रकाशे ६ अध्याये ।

“प्रदक्षिणायास्तु समन्वयतो मण्डपो भवेत् ।

तस्य चार्द्धेन कर्तव्यस्वयतो मुखमण्डपः ॥”

इत्यादिमण्डपविवरणम् तत्रैव विस्तरशो

द्रष्टव्यम् ॥ मण्डं पिबतीति । पा + कः ।) मण्ड-

पानकर्तारि च ॥

मण्डपा, स्त्री, निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(मण्डपोत्यपि दृश्यते ।)

मण्डयन्तः, पुं, (मण्डयति भूषयतीति । मङ्गि +

“तृभूवर्हिवसिभासिसाधिगङ्गि मण्डिजि, नन्दि-

भ्यश्च ।” उणा० । ३ । १२८ । इति भाव-

स च षित् ।) अन्नम् । वधूचंघः । नटः । अल-

ङ्कारः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

मण्डयन्ती, स्त्री, (मण्डयतीति । मङ्गि + भक्ष

स्त्रियां ङीप् ।) योषित् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मण्डरी, स्त्री, (मण्डयति भूषयतीति । मण्डि +
अरप्रत्ययः । स्त्रियां ङीप् ।) घुर्धुरी । इति
हारावली ॥

मण्डलं, स्त्री, (मण्डयति भूषयतीति । मण्डि +
“कलस्तुपञ्च ।” उणा० । १।१०६ । इति कलः ।)
चन्द्रसूर्ययोर्वह्निर्व्यनम् । चन्द्रसूर्ययोरुत्पातज-
रश्मिमण्डलम् । यथा,—

“वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः ।
मालाभा योन्नि तन्वन्ते परिवेशः प्रकीर्तितः ॥”

इति साहसङ्कः ॥

तत्पर्यायः । परिवेशः २ परिधिः ३ उप-
सूर्यकम् ४ । इत्यमरः । १ । ३ । ३२ ॥ परिवेशः
मण्डन्यान्तोऽपि । यथा,—

“पुलिङ्गः परिवेशः स्यात् परिधौ परिवेषणे ।”

इति मण्डन्यान्ते रुद्रः ॥

सूर्यसुपगतं उपसूर्यं स्वार्थं कः उपसूर्यकम् ।
चन्द्रपक्षे उपसूर्यमिव उपसूर्यकं इवार्थं कः ।

इति भरतः ॥ * ॥ चक्रवालम् । इत्यमरः ।

१ । ३ । ६ ॥ तत्तु मण्डलाकारेण परिणतं

समूहमात्रम् । मण्डलाकारदिक्समूहः । इति

माधवी ॥ चक्रस्येव वालो बलनमस्य चक्र-

बालं बलेर्ध्वनि वालः मनीषादित्वात् लस्य

हत्वे चक्रवाडश्च । किंवा चक्रेण चक्रा-

कारेण वाडते चक्रवाडं वाडुड आज्ञावे

अल् । इति भरतः ॥ * ॥ कोटरांगः । द्वादश-

राजकम् । इति मेदिनी । १ ले, २१ ॥

(उक्तञ्च तद्विवरणं कामन्दकीये नीतिसारे ।

८ । १—२२ ।

“उपेतः कीदृश्याभ्यां सामाव्यः सह मन्त्रिभिः ।

दुर्गस्थश्चिन्तयेत्साधु मण्डलं मण्डलाधिपः ।

रथी विराजते राजा विशुद्धे मण्डले चरन् ।

अशुद्धे मण्डले सर्पन् श्रीयते रथचक्रवत् ॥

रोचते सर्वभूतेभ्यः शशीवाखण्डमण्डलः ।

सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कीदृशे दण्डश्च पञ्चमः ।

यताः प्रकृतयस्तज्ज्ञेर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥

यताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः ।

सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः ॥

सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः ।

जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥

कौलीनं वृद्धसंवित्सुत्साहः स्थूलचिन्ता ।

चित्रज्ञता बुद्धिमत्त्वं प्रागल्भ्यं सत्यवादिता ॥

अदीर्घसूत्रताऽचौद्रं प्रश्रयः स्वप्रधानता ।

देशकालज्ञता दाढी सञ्जोषः संहिष्णुता ॥

सञ्जविज्ञानिता दाढ्यं सदा संवृतमन्त्रता ।

अविसंवादिता शौर्यं भक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता ॥

शरणागतवात्सल्यमसमर्पित्वमचापलम् ।

स्वकर्मदृष्टशान्त्वं कृतित्वं दार्ढ्यदण्डिता ॥

जितश्रमत्वं धर्मित्वमक्रूरपरिवारता ।

प्रकृतिस्फीनता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः ॥

सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् ।

प्रतापयुक्ता ह्यस्यन्ति परान् सिंहा मृगाजिव ॥

प्रतापसिद्धौ रूपतिः प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।

तस्मादुत्थानयोगेन प्रतापं जनयेत्परम् ॥

एकार्थमिनिवेशित्वमविलक्षणमुच्यते ।

दाख्यस्तु स्मृतः शत्रुर्विजिगीषुगुणान्वितः ॥

लुब्धः क्रूरोलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ।

मृदो योधावमन्ता च सुखच्छेदो रिपुः स्मृतः ॥

अरिर्मित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः परम् ।

तथारिमित्रमित्रश्च विजिगीषोः पुरः स्थिताः ॥

पार्थिव्याहः स्मृतः पञ्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् ।

आसारावनयोश्च विजिगीषोस्तु मण्डलम् ॥

अरेस्तु विजिगीषोस्तु मध्यमो भूम्यनन्तरः ।

अनुग्रहे संहतयोः समर्थो यस्तयोर्वधे ॥

मण्डलत्वे हि चैतेषामुदासीनो बलाधिकः ।

अनुग्रहे संहतानां यस्तानाश्च वधे प्रभुः ॥

मूलप्रकृतयस्तेषाञ्चतस्रः परिकीर्तिताः ।

आहैव मन्त्रकुशलश्चतुष्कं मण्डलं मयः ॥

विजिगीषुररिमित्रं पार्थिव्याहोऽथ मध्यमः ।

उदासीनः पुलोमेन्द्रौ षट्कं मण्डलमृचतुः ॥

उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोस्तु मण्डलम् ।

उशना मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजकम् ॥”)

देशः । स च देशः समन्ताद्विंशतियोजनं चत्वारिंशद्वियोजनं वा । इति केचित् ॥ गोलम् । इत्य-

नेकार्थकोषः ॥ चक्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संधातः । इति हेमचन्द्रः ॥ नखाघातः । इति

शब्दमाला ॥ धन्विनां स्थानपक्षकान्तर्गत-

स्थितिर्विशेषः । यथा,—

“मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

यावन्नखाख्यगन्धयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यहविशेषः । यथा,—

“तिथ्यगृह्णति दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव

च ।

मण्डलं सर्वतोऽवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ॥”

इति भरतधृतकामन्दकिः ॥

(अस्य पुंस्त्वमपि । यथा, महाभारते । ६ ।

७८ । २० ।

“भीष्मेण धार्मराष्ट्राणां बृहः प्रवृत्तसुखो ययौ ।

मण्डलः सुमहाबृहो दूर्भेद्योऽमित्रघातिनाम् ॥”

यथा च, कामन्दकीये । १६ । ४१ ।

“मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मणीषिभिः ॥”

ग्रहादीनां मण्डलसंस्थानं तत्परिमाणश्च यथा,

“सर्वेषान् ग्रहाणां वै अधस्ताच्चरते रविः ।

रवैरुद्धं स्थितः सोमः सोमान्नचत्रमण्डलम् ॥

नचत्रेभ्यो बुधस्तुद्धं बुधादुद्धं नु भार्गवः ।

तस्मादङ्गारकचोर्द्धं तस्य चोर्द्धं बृहस्पतिः ॥

तस्मात् शुनैश्चरश्चोर्द्धं तस्योर्द्धं ऋषिमण्डलम् ।

ऋषिभ्यश्च ध्रुवश्चोर्द्धमायान्तं त्रिदिवं ध्रुवः ।

आदित्यनिलयो राहुः कदाचित् सोममार्गतः ॥

सूर्यमण्डलसंस्थस्तु नित्यं केतुः प्रसर्पति ।

नवयोजनसहस्राणि विस्तारो भास्करस्य तु ॥

विस्ताराच्चिगुणश्चास्य परिणामे तु मण्डलम् ।

द्विगुणः सूर्यविस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः ॥

द्विगुणं मण्डलश्चास्य यथैव सवितुस्तथा ।

चन्द्रतः षोडशो भागो भार्गवस्य विधीयते ।

भार्गवात् पादहीनस्तु विज्ञेयो वै बृहस्पतिः ।

बृहस्पतिः पादहीनो वक्रसौरावुदाहृतौ ।

विस्तारमण्डलाभ्यान्तु पादहीनस्तयोर्बुधः ।

बुधतुल्यानि ऋक्षाणि सर्वे ह्रस्वानि यानि तु ॥

योजनार्द्धप्रमाणानि तेभ्यो ह्रस्वं न विद्यते ।

राहुः सूर्यप्रमाणस्तु कदाचित् सोमसमितः ।

तस्मात् ग्रहप्रमाणस्तु केतुस्त्वनियतः स्मृतः ॥”

इति देवीपुराणे ग्रहगतिर्नामाध्यायः ॥

कृत्रिममण्डलविधिर्यथा,—

“चतुर्हस्तं समारभ्य यावद्वृत्तशतं भवेत् ।

मण्डलं तत्र कर्तव्यमत ऊर्द्धं न कारयेत् ॥

विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभदं शिवम् ।

वर्द्धमानश्च देवश्च लताचं कामदायकम् ।

रुचकं स्वस्तिकाख्यञ्च द्विदशं इति मण्डलाः ॥

सितादिहरितान्ताश्च रजाः कार्याः सुशोभनाः ।

शालिषष्टिककौसुम्भरजनीहरिपत्रजाः ॥

मणिविद्रुमरागाश्च भस्मना अभिमन्त्रिताः ।

सितसर्वपद्मपाद्या रजाः कृत्वा तु पातयेत् ॥

अस्तराजं न्यसेन्मन्त्री सम्भवेति पदं पि वा ।

समोत्थानं शुभं कृत्वा गोमयेनोपलेपितम् ॥

चन्दनागुरुकपूरचोदधूपार्धवासितम् ।

भूभागं सुमितं सिद्धं पूर्वपश्चिमकोत्तरम् ॥

याम्यं स्वस्तिकमस्याङ्गेः सूत्रैर्वर्णाण्यपत्रजैः ।

पद्मपत्राष्टकं मन्ये द्विगुणं त्रिगुणं पि वा ॥

द्वाराणि समस्तत्राणि कर्णिकाकेशरोज्ज्वलम् ।

पद्मं तथावशेषाणि स्वस्तिकान्युत्पलानि च ॥

सयावलम्बहस्तस्तु रजःपातं समाचरेत् ।

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरुपरिष्टादयथेष्टया ॥

अधोमुखाङ्गुलिं कृत्वा पातयेत्तु विचक्षणः ।

समा रेखा तु कर्तव्याविच्छिन्ना पुष्टिर्वर्जिता ॥

अङ्गुष्ठपञ्चनेपुण्या समा कार्या विज्ञानता ।

संसक्तं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं कष्टराहतम् ॥

पर्यन्तसर्पितं ह्रस्वमालिखेन्न कदाचन ।

संसक्ते कलहं विद्याद्वचरेखे तु विग्रहम् ॥

अतिस्थाने भवेद्यधिनित्यं पीडा विमिश्रिते ।

विन्दुभिर्भयमाप्नोति शत्रुपचान्न संशयः ॥

कषायाच्चार्यहानिः स्यात् विच्छिन्ने मरणं

ध्रुवम् ।

विद्योगात्तु भवेत्तस्य इष्टद्रव्यसुतस्य वा ॥

अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलान्तु यथेष्टया ।

सर्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्वभाषिताः ॥”

इति देवीपुराणे पुष्पाभिषेकचिन्तानामाध्यायः ॥

सूर्यमण्डले देवानां स्थितिर्यथा,—

“अर्चयन् पूजयन् देवं जपेच्च रविमण्डले ।

आदित्यमण्डले देवं ध्यात्वा विष्णुमुपैति तम् ॥”

भोजनमण्डलं यथा,—

“यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा ।

घ्नन्ति केवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्जनात् ॥

आदित्या वरुणा रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।

मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम् ॥

चतुःकोणं द्विजाग्रस्य त्रिकोणं चतुर्थस्य तु ।
द्विकोणाकृति वैश्यस्य शूद्रस्य वर्तुलं सदा ॥”
इत्यादि वज्रपुराणे आदिकृतपोनामाध्यायः ॥
मण्डलं, त्रि, विम्बम् । इत्यमरः । १।३।१५ ॥ द्वे चन्द्रस्य
शरीरे उपचारादादित्यस्य च । वेति शोभते
विम्बः वोलकान्तिगत्यादौ नाम्नीति विम्बः ।
विम्बति भाति विम्बः । सौत्रोऽयमिति खामी ।
मण्डयति मण्डलं नाम्नीति अलः स्त्रियां नदा-
दित्वात् मण्डली च । इति भरतः ॥
मण्डलः, पुं, (मण्डं लाति गृह्णातीति । ला + कः ।)
कुक्कुरः । इति मेदिनी । ले, १२१ ॥ सर्पविशेषः ।
इति विम्बः ॥ (देहस्याष्टप्रकारसन्त्यन्त-
र्गतसन्निविशेषः । “त एते सन्त्ययोऽष्टविधाः ।
कोरोदूखल-सासुन्न-प्रतर-तुन्नसेवनीवायसतुख-
मण्डल-शृङ्गावर्ताः ।” “कण्ठहृदयनेत्रकोम-
नाङ्गीषु मण्डलाः ।” इति सुश्रुते शारीरस्थाने
पञ्चमेऽध्याये ॥)
मण्डलकं, स्त्री, (मण्डल । स्वार्थे कन् ।) विम्बम् ।
कुष्ठभेदः । दर्पणम् । इति मेदिनी । के, २०७ ॥
मण्डलाकारवृद्धः । इति जटाधरः ॥
मण्डलकः, पुं, (मण्डल । स्वार्थे कन् ।) कुक्कुरः ।
इति धरणिः ॥
मण्डलवृत्तं, स्त्री, (मण्डलेन मण्डलाकारेण प्रव-
र्तितं वृत्तमिति नित्यसमासः ।) मण्डलाकार-
वृत्तम् । तत्पर्यायः । हस्तीषः २ ॥ इति शब्द-
माला ॥
मण्डलपत्रिका, स्त्री, (मण्डलं मण्डलाकारं पत्रं
यस्याः । कन् । टाप् । अत इत्वच् ।) रक्तान-
नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या
रक्तपुनर्नवाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
मण्डलाग्रः, पुं, (मण्डलं गोलाकारं अग्रं यस्य ।)
खड्गः । इत्यमरः । २।८।८६ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ तत्र मण्डलाग्र-
करपत्रे स्यातां च्छेदने लेखने च ।)
मण्डलायितं, स्त्री, (मण्डलवदाचरितमिति । मण्डल
+ क्यङ् । दीर्घः । मण्डलाय नामधातुः क्तः ।)
वर्तुलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
मण्डलाधीशः, पुं, (मण्डलस्य अधीशः ।) मण्डले-
श्वरः । तत्पर्यायः । मध्यमः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
मण्डली, [न] पुं, (मण्डलं कुण्डलनं कुण्डला
कारेण शरीरवेष्टनमस्यास्तीति । मण्डल + इनि ।
सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विडालः । इति
शब्दमाला ॥ जाह्नकः । इति हेमचन्द्रः ॥
खट्वाण इति भाषा ॥ वटवृक्षः । गोनाश-
सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मण्डली, स्त्री, (मण्डलमस्यस्या इति । अर्थ
आद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दूर्वा । इति
हारावली ॥ (स्त्री, गुडूची ॥ तत्पर्यायो यथा,
“गुडूची मधुपर्णी स्यादन्ततान्तवल्ली ॥
क्षिन्ना च्छिन्नरुहा च्छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तल्लिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।

चक्रलक्षिकाधीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्या च मण्डली देवनिर्मिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मण्डलेशः, पुं, (मण्डलस्य ईशः ।) मण्डलेश्वरः ।
तत्पर्यायः । एकजन्मा २ भयापहः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मण्डलेश्वरः, पुं, (मण्डलस्य ईश्वरः ।) भूम्यक-
देशाधिपः । अन्यो भूम्यकदेशाधिपो मण्डले-
श्वरः स्यात् मण्डलस्य अरिमित्रादिरूपस्य
देशस्य ईश्वरो मण्डलेश्वरः । एकदेशाधिप
इत्यर्थः । स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च
विम्बे च कदम्बके च । इति विम्बः ॥ इत्यमर-
टौकायां भरतः ॥ तस्य लक्ष्यान्तरम् ।
“चतुर्योजनपर्यन्तमधिकारं वृषस्य च ।
यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अध्यायः ॥
मण्डहारकः, पुं, (मण्डं हरति आहरति गृह्णा-
तीति । हृ + “खुल्लचौ ।” ३ । १ । १३३ ।
इति खुल्ल । सुरासम्पादनार्थं मण्डग्रहणा-
दस्य तथात्वम् ।) शौण्डिकः । इत्यमरः ।
१ । २ । १० ॥
मण्डा, स्त्री, (मण्डः कारणत्वेनास्ति अस्या इति
अर्शादिभ्योऽच् । टाप् ।) सुरा । इति हारा-
वली ॥ (मण्डयतीति । मडि + अच् । टाप् ।)
आमलकी । इति मेदिनी । डे, २२ ॥
मण्डितः, पुं, बौद्धगणाधिपविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । (मडि + कर्मणि क्तः ।) भूषिते त्रि ।
इत्यमरः । ६ । २ । १०० ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । २ । ७ ।
“मणिमयमकरमनोहर-
कुण्डलमण्डितगण्डसुदारम् ।”)
मण्डूकः, पुं, (मण्डयति भूषयति जलाशयमिति
मडि + “श्लिभमण्डिभ्याम्कण्” उणा० ४ । ४२ ।
इति ऊकण् ।) मेकः । इत्यमरः । १ । १ । १० ।
२४ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२६ ।
“पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः ।
अन्तरागमने विद्यादन्ध्यायमहर्निशम् ॥”
मेकार्थं पर्यायो गुणाश्च यथा,—
“मण्डूकः प्लवगो मेको वर्षाभूर्द्दुर्दुरो हरिः ।
मण्डूकः श्लेष्मलो नातिपित्तलो बलकारकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
शोणकः । सुनिविशेषः । इति मेदिनी । के,
१२६ ॥ गाढतेजाः । इति शब्दरत्नावली ॥
बन्धविशेषे स्त्री । इति विम्बः ॥ (अश्वजाति-
भेदः । यथा, महाभारते । २ । २८ । ६ ।
“तत्र तित्तिरिकल्लाघान् मण्डूकास्थान् हयो-
त्तमान् ।”)
मण्डूकपर्णः, पुं, (मण्डूकाकृति पर्णमस्य । यद्वा,
मण्डूक इवोत्तानोदरं पर्णमस्य ।) श्लोनाकवृक्षः ।
इत्यमरः । ४ । २ । ५६ ॥ (तथाचास्य पर्यायः ॥
“श्लोनाकः शोषणश्च स्थान्नटकङ्कटुटुकः ।
मण्डूकपर्णपत्रोऽण्डशुकनासकृत्तटाः ॥

दीर्घवृत्तोरलुञ्चापि पृथुशिवः कटम्भरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
शोणकः । इति मेदिनी । शो, ११५ ॥
मण्डूकपर्णी, स्त्री, (मण्डूकपर्ण । गौरादित्वात्
ङीष् ।) मञ्जिष्ठा ॥ (यथास्या पर्यायः ।
“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समङ्गा कालमेषिका
मण्डूकपर्णी भण्डरी भण्डी योजनवल्ली ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डीरी भञ्जुषा वस्तरञ्जिनी ॥”)
ब्राह्मणी इति मेदिनी । शो, ११५ ॥ आदित्य
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ औषधि-
विशेषः । धुलकुडी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मेकी २ मण्डूकी ३ मूलपर्णी ४ । इति रत्न-
माला ॥ मण्डूकपर्णिका ५ । अस्या गुणाः ।
मण्डूकपर्णिका लघ्वी स्वादुपाका रसा हिमा ।
(महीषधौ पर्यायान्तरं यथा,—
“मण्डूकपर्णी माण्डूकी लाष्ट्री दिव्या महीषधी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तथाचास्या गुणाः ॥
कषाया तु हिता पित्ते स्वादुपाकरसा हिमा ।
लघ्वी मण्डूकपर्णी तु तद्वन्नोजिह्विका मता ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)
पाटान्तरम् । मण्डूकपर्णिका लघ्वी रुक्षा
वातविवन्धुतु । इति राजवल्लभः ॥
मण्डूकमाता, [ऋ] स्त्री, (मण्डूकस्य मातेव मण्डूक-
पोषकत्वादस्यास्तथात्वम् ।) ब्राह्मी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मेकमाता च ॥
मण्डूका, स्त्री, (मण्डूक + स्त्रियां टाप् ।) मञ्जिष्ठा ।
यथा, शब्दमालायाम् ।
“मण्डूका च लता यष्टिर्हेमपुष्पी च भण्डरी ॥”
मण्डूकी, स्त्री, (मण्डूक + स्त्रियां ङीष् ।) मण्डूक-
पर्णी । इति मेदिनी । के, १३७ ॥ आदित्यभक्ता ।
ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुपविशेषः ।
इति रत्नमाला ॥ धुलकुडी । इति भाषा ।
पृथयोषितु । इति शब्दरत्नावली ॥
मण्डूरं, स्त्री, पुं, लौहमलम् । तत्पर्यायः ।
शिङ्गाणम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥
सिंहानं ३ । सिंहानं ४ । मण्डते लोहं वेष्टते
अग्निदाहे लोहाद्विभजते वा मण्डयति भूष-
यति औषधत्वाद्भोगिमिति वा मण्डूरं कि
मडि भूवे मडि ड विभागे वेष्टे नाम्नीति
ऊरः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अस्य गुणः ।
लौहगुणतुल्यः । शतवर्षोऽहं मण्डूरसुत्तमम् ।
अश्लीतिवर्षोऽयं मध्यमम् । षष्टिवर्षोऽयं मध्यमम् ।
अतो न्यूनं विषतुल्यम् । यथा,—
“यत्नोऽहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किञ्चापि तद्गुणम् ।
शतोऽहं सुत्तमं किञ्च मध्यचाश्लीतिवार्तिकम् ॥
अधमं षष्टिवर्षोऽयं ततो हीनं विशेषमम् ॥”
इति रसेन्द्रचिन्तामणिः ॥
(तथा चास्य पर्यायान्तरम् । मण्डूरं लोहजं
किञ्चम् । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य
उत्पत्तिर्गणाश्च यथा,—

मतिः

“आयमानस्य लोहस्य मलं मखूरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहानश्च निगद्यते ॥
यलोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“ये गुणा मारिते सुखे ते गुणा सुखकिट्टके ।
तस्मान् सर्वत्र मखूरं रोगशान्तये प्रयोजयेत् ॥”

अथास्य मारणविधिर्यथा,—

“दग्धाचकाष्ठैर्मलमायसन्तु
गोमूत्रनिर्वापितमथवारान् ।
विचूर्ण्य लोहं मधुनाचिरेण
कुम्भाज्यं पाण्डुगदं निहन्ति ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणा-
धिकारे ॥)

मखोदकं, स्त्री, (मण्ड इव उदकमस्य मण्डमिश्रित-
सुदकमत्रेति वा ।) चित्ररागः । विचित्रवर्णः ।

आतर्पणम् । आलिप्यना । इति मेदिनी । के,
००७॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।

“तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविमि-
श्रितान् ।

मखोदकार्थे कायश्च दद्यात् तत्सर्वमेकतः ॥”)

मत् अ अनहमहम् । अलं त्वं भवति त्वद्भवति
अनहमहं मद्भवतीति संचिप्रसारयाकरणम् ॥

अस्मच्छब्दाच्चिप्रत्यये कृते तल्लुकि अस्मच्छब्दस्य
मदादेशान्निव्यञ्जम् । इति तट्टीकायां गोपी-
चन्द्रः ॥

मत्तं, स्त्री, (मन् + भावे क्तः ।) सम्मतम् । तत्-
पर्यायः । कृत्यः २ अभिप्रायः ३ आकृतम् ४
भावः ५ आशयः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

मतः, त्रि, (मन् + कर्मणि क्तः ।) सम्मतः ।
ज्ञातः । इति मेदिनी । ते, ४२॥ (यथा,
रघौ । २ । ५७ ।

“किमप्यहिंस्यस्त्वव चेन्मतोऽहं

यशःशरीरे भव मे दयालुः ॥”)

अर्चितः । इति हेमचन्द्रः ॥

मतङ्गः, पुं, (माद्यति माद्यत्वेन वेति । मद् +
“मदीभिर्यञि हर्षे । इत्युणादिकोष टीकोक्त-
सूत्रादङ्गच् । दस्य तः ।) सुनिभेदः । (यथा,
रघौ । ५ । ५३ ।

“मतङ्गशपादवलेपमृत्ता-

दवाप्रवान्मसि मतङ्गजत्वम् ॥”)

मेघः । इत्युणादिकोषः । १ । २७ ॥

मतङ्गजः, पुं, (मतङ्गः मेघ इव जायते तदाख्य-
मुनेर्जातो वेति । जन + ड ।) हस्ती । इत्यमरः ।
२ । ८ । ३४ ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । १५ । ७ ।

“ग्रीष्मे प्रभूतास्त्वनेन यायात्

निर्वासनार्थं करिणां यथा तु ।

ऋतेऽन्मसो ग्रीष्मकृतात् प्रतापात्

भवन्ति कुष्ठानि मतङ्गजानाम् ॥”)

मतल्लिका, स्त्री, प्रशस्तम् । इत्यमरः । १ । १४ । ७ ॥

मतिः, स्त्री, (मन्यतेऽनयेति । मन् + क्तिन् ।)

बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, देवी-

भागवते । १ । १७ । २६ ।

मत्कु

“मतिस्तु द्विविधा लोके युक्तायुक्तेति सर्वथा ।”

इच्छा । स्मृतिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥

आर्यम् । शाकभेदः । इत्यजयपालः ॥ * ॥

“विप्रेन्द्र ! का प्रशंसयं जन्म ते ब्रह्ममानसे ।

यस्य यत्र कुले जन्म तन्मतिस्तदृशी भवेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्याये ॥

मतिकरौषधम् । यथा,—

“पाठा दे जीरके कुष्ठमश्वगन्वाजमोदकम् ।

वचा त्रिकटुकश्चैव लवणं चूर्णमुत्तमम् ॥

ब्राह्मीरसैर्भावितश्च सर्पिर्मधुसमन्वितम् ।

सप्ताहं भक्षितं कुल्यान्मदैश्वर्यं मतिं

पराम् ॥”

इति गारुडं १६८ अध्याये ॥

मतिदा, स्त्री, (मतिं ददातीति । दा + क्तः ।)

व्योतिष्मती । शिष्टङ्गीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मतिदातरि, त्रि ।)

मतिभ्रमः, पुं, (मतेर्बुद्धेर्भ्रमः ।) बुद्धिभ्रंशः ।

(“अस्थान एवास्य मतिभ्रमः । ” इति पातञ्जल-
योगसूत्रभाष्ये वेदव्यासः ।) तत्पर्यायः । भ्रमः २

मिथ्यामतिः ३ भ्रान्तिः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

मतिभ्रान्तिः, स्त्री, (मतेर्बुद्धेर्भ्रान्तिः ।) बुद्धि-

भ्रंशः । तत्पर्यायः । भ्रमः २ मिथ्यामतिः ३
भ्रान्तिः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

मतिविभ्रंशः, पुं, (मतेर्बुद्धेर्विभ्रंशः ।) उन्माद-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मतिष्ठः, त्रि, (अयमनयोरयमेवामतिशयेन मति-
मान् वेति । मतिमन् + इङ् । मत्तुपो

लोपः ।) अतिशयबुद्धिमान् । इति सुम्भवोध-
याकरणम् ॥

मत्कः, पुं, (माद्यतीति । मद् + क्तिप् । ततः
स्वार्थे कन् ।) मत्कुणः । इति शब्दमाला ॥

(मम अयम् । अस्मद् शब्दादिदमर्थे कन् ।
मदादेशश्च ।) मत्सम्बन्धिनि त्रि । इति याक-
रणम् ॥ (यथा, भट्टिः । ३ । ३२ ।

“नेतन्मतं मत्कमिति वृवाणः

सहस्रशोऽसौ श्रयथानश्रयत् ॥”)

मत्कुणः, पुं, (माद्यतीति । मद् + क्तिप् कुणति
इति कुण् + क । ततः । मच्चासौ कुणश्चेति ।)

कौटविशेषः । छारपोका इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । रक्तपाथी २ रक्ताङ्गः ३ मष-

काश्रयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ उद्देशः ५ ।
(यथा, शिशुपालवधे । १४ । ६८ ।

“मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ

सिन्धुनाथश्रयने निषेदुषः ।

गच्छतः स मधुकैटभौ विभो-

र्यस्य नेत्रमुखविप्लवां क्षणम् ॥”)

निर्विषाणहस्ती । निःश्वश्वपुरुषः । माकुल्या
इति भाषा ॥ नारिकेलः । इति मेदिनी । ने,

७० ॥ जङ्घाचाणम् । इति हेमचन्द्रः । १२ । ७५ ॥

मत्कुणा, स्त्री, अजातकोमभगम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मत्ता

मत्कुणारिः, पुं, (मत्कुणस्य अरिः । मत्कुण-

नाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्राशनः । सिद्धि

इति भाषा । इति शब्दमाला ॥

(विवृतिरस्य इन्द्राशनशब्दे विहिता ।)

मत्तः, पुं, (माद्यतीति । मद् + कर्त्तरि क्तः ।)

चरन्मदहस्ती । मातओयाला हाती इति

भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रभिन्नः २ गर्वितः ३ ।

इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥ मतङ्गः ४ चरन्मदः ५ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ धुसूरः । कोकिलः ।

महिषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मत्तः, त्रि, मत्तताविशिष्टः । सुरापाने विक-

लान्तःकरणः । तत्पर्यायः । शौखः २ उत्त-

कटः ३ क्षीवः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २३ ।

मदोद्धतः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवी-

भागवते । २ । ८ । ४ ।

“ते पीत्वा मदिरां मत्ताः कृत्वा युद्धं पर-

सरम् ॥”

यथाच माधवकृतकृष्णिनिष्ये मदाद्ययादधिकारो

“मथ्येन मत्तः पुरुषो मदेन ।”)

हृष्टः । मदीभिर्यञि हर्षे क्तः । इत्यमर-

भरतौ ॥ अविवेकी । (यथा रामायणे । १ ।

४४ । २० । “बलान्मत्तो महाबलः ।”

“मत्तोऽविवेकी ।” इति तट्टीकाकद्रामानुजः ।)

मत्तकाशिनी स्त्री, उत्तमस्त्री । इत्यमरः ।

मत्तकासिनी स्त्री, उत्तमस्त्री । इत्यमरः ।

कसति गच्छति मत्तकासिनी कस ज गतौ

ग्रहादित्वास्मिन् दन्त्यमध्या । मत्तेव काशते

भाति मत्तकाशिनी तालयमध्यापि । इति

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७३ । ६ ।

“न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्त-

काशिनि ।”)

मत्तकीशः, पुं, (मत्तः सन् कीशो वानर इव ।)

हस्ती । इति शब्दमाला ॥

मत्तरः, पुं, ममाधिकः । मत्तोऽतिशयः । अस्म-

च्छब्दात् डतरप्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥

मत्तवारणं, स्त्री, (मत्तं वारयतीति । वृ + णिच्

ल्युट् ।) प्रासादवीथीनां वरणः । कोठार

वाराखा इति भाषा ॥ (यथा, कुट्टनीमते । ६ ।

“द्विधराधरभूरिव राजति मत्तवारणोपेता ॥”

“प्रासादवीथीनां वरणकः ।” इति तट्टीका ।)

अपाश्रयः । प्राङ्गणावरणम् । इति हेमचन्द्रः ।

४ । ७८ । विश्वश्च । प्रासादवीथीनां कुण्डलच-

वृतिः । कुन्दलचवृति इति च पाठः । इति

मेदिनी । श्लो, ११४ ॥ पूगचूर्णः । इति शब्दमाला ॥

मत्तवारणः, पुं, (वार्यते संयम्यते शृङ्खलादिभिः

इति वारणः । वृ + णिच् कर्मणि ल्युट् । मत्त-

श्चासौ वारणश्चेति ।) प्रक्षिन्नकटकङ्गरः ।

मत्तहस्तीः इति मेदिनी । श्लो, ११४ । हेम-

चन्द्रश्च । ४ । ७८ ॥

मत्ता, स्त्री, (माद्यति माद्यतीति । अन्तर्भूत-

यर्थान्मदधातोः + क्तः + क्तिन् टाप् ।) मदिरा ।

मत्सरः

इति राजनिर्घण्टः ॥ (पङ्क्त्यन्तर्गतः दशाक्षरः
कृन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, कृन्दोमञ्जर्याम् ।

“ज्ञेया मत्ता मभसगच्छा ।”

अधिकन्तु कृन्दः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मत्तालम्बः, पुं, (आलम्ब्यते असावित्यालम्बः ।
आ + लम्ब + कर्मणि घञ् । मत्तस्यालम्बः
आश्रयः ।) प्राङ्गनावरणम् । तत्पर्यायः ।
अपाश्रयः २ प्रगीवः ३ मत्तवारणम् ४ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥

मत्तेभगमना, स्त्री, (मत्तेभस्य गमनमिव गमनं
यस्याः ।) स्त्रीविशेषः । मत्तगजगामिनी । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १७० ॥

मत्तं, स्त्री, (मत्तं ज्ञानं तस्य करणमिति । मत्त +
“मत्तजनहलात् करणजल्पकर्षेण ।” ४ । ४ । ६७ ।
इति यत् । कृष्टस्य ज्ञेयस्य समीकरणादिसाधन-
फलकम् । यथा, ताण्ड्यमहाब्राह्मणे । २ । ६ । २ ।
“भाट्यवांस्तवीत यथा सप्तास्थितेन मत्तेन ।
मतीकरोत्येवं पाप्मानं भाट्यं प्ररुजति ॥”
“मत्तं नाम कृष्टस्य ज्ञेयस्य समीकरणादि-
साधनफलकम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
दात्रादीनां मुष्टिः । तत्पर्यायः । वण्टः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५६ ॥

मत्त, इ ड क गुप्तात् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्तवर्गाद्योपधः ।
इ क ड इति ध्रुवं मन्त्रयते वृषोऽयमिति
सुरारिः ॥ मन्त्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ इदनुवन्तो
वेदेष्वचारणभेदायः । इति दुर्गादासः ॥

मत्तः, पुं, (माद्यतीति । मद् + बाहुलकात् सन् ।)
मत्स्यः । इत्युणादिकोषः ॥

मत्सगण्टः, पुं, (मत्स्यानां गण्टोऽत्र एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) यज्जनविशेषः । मत्स्य-
घण्ट इति ख्यातः । तत्पर्यायः । गलगण्टः २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्सरः, पुं, (मद्यते इति मद् + “कधूमदिभ्यः
क्ति ।” उणा० । ३ । ७३ । इति सरन् ।
स च कित् । यद्वा । मदा सरतीति अमर-
टीका ।) अन्यशुभद्वेषः । इत्यमरः । ३ । ३ ।
१७२ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४२ । ६५ ।
“श्रीर्षान्ताङ्गयामास द्वितीयमपि तत्फलम् ।
निसर्गसिद्धौ नारीणां सपत्नीषु हि मत्सरः ॥”)
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥

मत्सरः, चि, (माद्यतीति । मद् हर्ष + “कधू-
मदिभ्यः कित् ।” उणा० । ३ । ७३ । इति
सरन् । स च कित् ।) असह्यपरसम्यतिः ।
मात्सर्ययुक्तः । (यथा, महादिब्बाणतन्त्रे । १ । २६ ।
“न मत्सरा नातिरुष्टा नातिलुब्धा न कामुकाः ।”)
कृपणः । इत्यमरमेदिनीकरौ । आत्मधिकार-
विशेषः । यथा, —
“निन्दन्ति मां सदा लोका धिगस्तु मम जीव-
नम् ।

इत्यात्मनि भवेद्यस्तु धिक्कारः स च मत्सरः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसागरे १६ अध्यायः ॥

५८१

मत्स्यः

मत्सरा, स्त्री, (मद् + सरन् । स्त्रियां टाप् ।)
मत्तिका । इति मेदिनी । रे, १६३ ।

मत्सरी, [न] चि, (मत्सरोऽन्यशुभद्वेषोऽस्यस्येति
मत्सरः + इनिः ।) अन्यशुभद्वेषः । तत्पर्यायः ।
कर्णजपः २ दुर्जनः ३ पिशुनः ४ सूचकः ५
नीचः ६ द्विजिह्वः ७ खलः ८ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनौ । २ । २०१ ।

“परिभोक्ता कर्मिर्भवति कौटो भवति मत्सरी ॥”)

मत्स्यः, पुं स्त्री, (माद्यन्ति लोका अनेनेति ।
मद् + “ऋतन्वङीति ।” उणा० । ४ । २ इति
स्यन् ।) खनामख्यातजलजन्तुः । माक् इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । एधुरोमार भसः ३ मीनः ४
वैसारिणः ५ अखजः ६ विसारः ७ शकली ८ ।
इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ श्रन्वली ९ भघः १०
आत्माशी ११ संवरः १२ सूकः १३ जले-
शयः १४ कण्टकी १५ शल्की १६ मच्छः १७
अनिमिषः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ शुङ्गी १९ ।
इति जटाधरः ॥ तस्य गुणाः । वृंहणत्वम् ।

गुरुत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वम् । बलत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफपित्तकर-
त्वम् । वायामाध्वरतदौषाणीनां पूजितत्वम् ।
वातरोगहरत्वम् ॥ * ॥ वृहन्कल्पागुणाः । गुरु-
त्वम् । शुक्रलत्वम् । मलवृद्धकारित्वम् ॥ * ॥

क्षुद्रमत्स्यगुणाः । लघुत्वम् । ग्राहित्वम् ।
ग्रहणीरोगे हितत्वम् ॥ * ॥ कृष्णमत्स्यगुणाः ।
लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातप्रत्वम् । वृद्धिवर्द्धन-
त्वम् ॥ * ॥ पाण्डुरमत्स्यगुणाः । दोषलत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । मलभेदित्वम् ॥ * ॥
क्रथितमत्स्यस्य अर्थात् पूतिमत्स्यस्य गुणः ।
दोषलत्वम् ॥ * ॥ शुष्कमत्स्यगुणौ । विष्ट-
म्भित्वम् । दुर्जरत्वम् ॥ * ॥ लवणभावि-
मत्स्यगुणाः । कफपित्तकरत्वम् । सारकत्वम् ॥
सामुद्रमत्स्यगुणाः । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । मधु-
रत्वम् । स्वल्पमलकारित्वम् ।

“सामुद्रा गुरवो वृथाः स्निग्धोष्णा वात-
नाशनाः ।”

इति पाठान्तरम् ॥ * ॥

(तथास्य पर्यायाः गुणाश्च ।

“मत्स्यो मीनो विकारश्च उधो वैसारिणोऽखजः ।
शकुलः एधुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि ॥

रोहितादास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकी-
र्त्तिताः ।

मत्स्याः स्निग्धोष्णमधुरा गुरवः कफपित्तलाः ॥
वातघ्ना वृंहणा वृथा रोचका बलवर्द्धनाः ॥

मद्यववायसक्तानां दीपाम्नीनाञ्च पूजिताः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

“मत्स्या रोहितपाठीनकुर्मकुम्भीरकर्कटाः ।
शुक्तिशङ्खोद्भृशमूकशफरीवर्मिचन्द्रिका ॥

चुलूकीनक्रमकरश्शुमारतिमिङ्गिलाः ।
राजीवाः चिलिचिमादाश्च ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र

मत्स्यः

नादेयाः । रोहित-पाठीन-पाटला-राजीव-
वर्मिगोमत्स्य-कृष्णमत्स्य-वागुद्गार-सुरल-
सहस्र-दंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः ॥

“नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः
रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृथाः स्निग्धाल्पवर्चसः ॥
कषायानुरसस्तेषां श्रयश्चैवालभोजनाः ।

सरस्तङ्गागसम्भताः स्निग्धाः खादुरसाः स्मृताः ।
महाद्देशु बलिनः स्वल्पेभ्यस्तु बलाः स्मृताः ।”

तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालक-
नन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीन-
राजीवप्रभृतयः सामुद्राः ॥

“सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।
उष्णावातहरा वृथा वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥

बलावहा विशेषेण मांसाश्रित्वात् समुद्रजाः ।
तेषामप्यनिलप्रत्वाच्चौष्टकौष्यौ गुणोत्तरौ ॥

स्निग्धत्वात् खादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणो-
त्तराः ।

नादेया गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छास्यचारिणः ।
सरस्तङ्गागजानान्तु विशेषेण शिरो लघु ॥

अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः ।
किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते ॥

अधस्तद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः ।
उरो विचरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

नादेयमत्स्यगुणाः । श्लेष्मलत्वम् । वृष्यत्वम् ।
मधुरत्वम् । अल्पमलभेदकत्वम् ॥ * ॥ सर-
स्तङ्गागभवमत्स्यगुणौ । स्निग्धत्वम् । खादुरस-
त्वम् ॥ * ॥ महाद्देशभवमत्स्याः बलिनः । अल्प-
जलभवाः अवलाः ॥ * ॥ दग्धमत्स्यगुणाः ।

गुरुत्वम् । वृष्यत्वम् । वृंहणत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् ॥
ते ललवणयुक्तदग्धमत्स्यगुणः । क्षीणशुक्रभग्न-
जर्जरितनित्यस्त्रीसैविक्षीरितजसां हितकारि-
त्वम् ॥ * ॥ पलालवेष्टितकर्ममलेपिताङ्गार-
दग्धसलवणवैशवारपुरस्कृतसार्द्रककटुतेलसन्तो-
लितमत्स्यगुणाः । खादुत्वम् । कफवातहरत्वम् ।

शुक्रलत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् ॥ * ॥ प्राकमत्स्याख्य-
यज्जनगुणाः । हृद्यत्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिदत्वम् ॥

मत्स्यघण्टगुणाः । बलकरत्वम् । वातहरत्वम् ।
अतिशयरोचनत्वम् ॥ शिरसि खड्गकेशधारि-
मत्स्यगुणाः । सुखप्रियत्वम् । हृद्यत्वम् । पुंस्त्व-
चातकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपि च ।

“निःशल्का निन्दिता मत्स्याः सर्वे शल्कयुता
हिताः ।

वपुःस्थैर्यकरा वीर्यबलपुष्टिविवर्द्धनाः ॥
हृदकुल्याजलनिर्भरतङ्गागवापीजलेषु ये मत्स्याः ।

तेऽतिजडा नादेया यथोत्तरं लघुतरास्तु
नादेयाः ॥

क्षारास्तु मत्स्या गुरवो विदाहिनी
विष्टम्भदास्ते लवणार्णवादिजाः ।

नानाश्रिताः खादुजलस्थिता अपि
ज्ञेया जडास्तपि तथाश्रिता इमे ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मत्स्यः

अथ चन्द्रमत्स्यगुणाः ।

“चन्द्रमत्स्याः स्वादुरसा दोषत्रयविनाशनाः ।
लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः ।

अथातिचन्द्रमत्स्यगुणाः ।

अतिसूक्ष्माः पुंस्त्वहरा रुचाः कासानिलापहाः ।

अथ मत्स्याष्टगुणाः ।

मत्स्यगर्भो भृशं वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो गुरुः ।
कफमेदप्रदो बल्यो ग्लानिहन्नेहनाशनः ॥

अथ शुष्कमत्स्यगुणाः ।

शुष्कमत्स्या न बल्याः स्युर्दुर्जरा विड्विन्विनः ॥

अथ दग्धमत्स्यगुणाः ।

दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिकदलवर्धनः ॥

अथ कूपजादिमत्स्यगुणाः ।

कूपमत्स्याः शुक्रमृजकुष्ठश्लेष्मविवर्धनाः ।
सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या वातविनाशनाः ॥
नादेया दृढा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
रक्तपित्तकरा वृष्याः स्निग्धोष्णाः स्त्र्यवर्धनः ॥
चौड्याः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा लघवो
हिमाः ।

ताड्यागा गुरवो वृष्याः शीतला बलमृजदाः ।
ताड्यागवन्निर्भरजा बलायुर्मतिदकराः ॥

अथ ऋतुविशेषे मत्स्यविशेषगुणः ।

हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ।
वसन्ते ते तु नादेया ग्रीष्मे चौड्यासमुद्भवाः ॥
तडागजाता वर्षासु तास्त्रयथा नदीमवाः ।
निर्भराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मत्स्योत्पत्तिकारणं यथा,—

“ततस्तु मित्रावरुणौ भ्रातरौ ब्रह्मचारिणौ ।
तन्नु देशं गतौ देवौ विचरन्तौ यदृच्छया ॥
ताभ्यां तत्र तदा दृष्टा उर्वशी तु वराक्षराः ।
स्नायन्ती सहितान्याभिः सखीभिः सा वरानना ॥
गायन्ती च हसन्ती च विश्वस्ता निर्जने वने ॥
गौरी कमलगर्भाभा स्निग्धकृष्णशिरोरुहा ।
पद्मपत्रविशालाक्षी रक्तोष्ठी नृदुभाषिणी ॥
शृङ्गकुन्देन्द्रधवलैर्दन्तैरविरलैः समैः ।
सुभूः सुनासा सुमुखी सुललाटा मनस्विनी ॥
सिंहवत् स्त्र्यमध्याङ्गी पीनोरुजघनस्तनी ।
मधुरालापचतुरा सुमध्या चारुहासिनौ ॥
रक्तोत्पलकरा तन्वी सुपदौ विनयान्विता ।
पूर्णचन्द्रनिभा बाला मत्तद्विरदगामिनौ ॥
दृष्ट्वा तस्यास्तु तद्वपं तौ देवौ विस्मयं गतौ ।
यस्या ह्यास्येन लास्येन स्मितेन ललितेन च ॥
नृदुना वायुना चैव शीतानिलसुगन्धिना ।
मत्तभ्रमरगीतेन पुंस्कोकिलरुतेन च ॥
सुखरेण हि गीतेन उर्वश्या मधुरेण च ।
इक्षितौ च कटाक्षेण स्कन्दतुस्ताबुभावपि ॥
तत्तिथ्या पतितं रेतः कमलेऽथ स्थले जले ।
कमलेऽथ वशिष्ठस्तु जातो हि सुनिसत्तमः ॥
स्थले त्वगस्थः सम्भूतो जले मत्स्यो महामते ॥”

इति नारसिंहपुराणे ६ अध्यायः ॥

मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—

पृष्ठ

मत्स्यः

“यो यस्य मांसमन्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।
मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥
इति मानवे ५ अध्यायः ॥

जलस्थलचरा ये च प्राणिनस्तान् मृतानपि ।
न भक्षेन्मानवो ज्ञानी हन्ता तेषां भवेन्न हि ॥
हत्वा हत्वा तु मत्स्याशी सर्वेषां यो विशेषतः ।
मांसादः प्राणिनां सोऽपि तस्मान्मत्स्यं परित्यजेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०५ अध्यायः ॥

वर्जनीयमत्स्या यथा,—
“शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान्निबोध मे ।
नादेयं तिलकमठं पशुहृङ्गिमेष च ॥
गोमीनं चक्रशकुलं वडालं राघवं तथा ।
वामीनं चलकर्णं च सचक्रं चेङ्गमेव च ॥
भूविलञ्चानिरुद्धं गाङ्गेयानि विवर्जयेत् ॥”

इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥

रविवारे मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“आमिषं रक्तशकच यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने ।
सप्तजन्म भवेत् कुक्षौ दरिद्रश्चोपजायते ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

“भाषमामिषमांसं च मत्सरं निम्नपत्रकम् ।
भक्षयेद् यो रवेर्वारे सप्तजन्मान्यपुत्रकः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कार्तिके मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि ।
चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्ष-
णात् ॥”

इति नारदीयपुराणम् ॥

माघवैशाखयोर्हविष्यब्रह्मचर्यविधानात् मत्स्य-
भक्षणं नितरां निषिद्धमिति कृत्यतत्त्वदर्शनात् ॥
जन्मतिथौ मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“आमिषं कलहं हिंसां वर्षद्वयौ विवर्जयेत् ॥”

अपि च ।
“भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे
पण्डितः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शैवस्य मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“क मदां क शिवे भक्तिः क मांसं क शिवार्चनम् ।
मत्स्यमांसरतानां वे दूरे तिष्ठति शङ्करः ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

मा भक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्षेज्जन्महिषीचौरं वर्ज-
येत् । पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च । इत्या-
द्विकतत्त्वधृतविष्णुसूत्रम् ॥ * ॥ विन्ध्यपर्वतस्य
पश्चिमे मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—

“विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो नरः ।
इति पुराणम् ॥

कामतो मत्स्यभक्षणप्रायश्चित्तं यथा,—
“मत्स्यास्तु कामतो जग्वा सोपवासस्त्राहं
वसेत् ॥”

अज्ञानतत्त्वदर्शम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
मत्स्यभक्षणप्रतिषेधो यथा,—
“मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव
च ।

मत्स्यः

निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
सफरं सिंहतुण्डश्च तथा पाठीन-रोहितौ ।
मत्स्यास्त्विते समुद्रिष्टा भक्षयाय तपोधने ॥
प्रोक्षितं भक्षयेद्देवा मांसं च द्विजकाम्यथा ।
यथाविधिनियुक्तं प्राणानामपि चावये ॥”

इति कौर्म उपविभागे १६ अध्यायः ॥

अपि च ।
“पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हयकथयोः ।
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥”
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
“अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यं मांसं च यद्वेत् ।
अन्नं विष्टा पयो मृत्नं यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥”
इत्याद्विकतत्त्वम् ॥

प्रेतश्राद्धे मत्स्यदानविधिर्यथा,—
“सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धं षोडशम् ।
पक्रान्तेनैव कर्तव्यं सामिविधं द्विजातिभिः ॥”
इति श्राद्धतत्त्वधृतकामधेनुवचनम् ॥

मत्स्यः, पुं, (जलं प्राप्य माद्यतीति मद् +
“ऋत्यन्यङ्गीति ।” उणा० । ४।२ । इति स्त्र् ।)
मीनविशेषः । विराटदेशः । नारायणः । इति
हेमचन्द्रः । ४।४०६ ॥ देशविशेषे बहुवचनान्तः ।
इति मेदिनी । ये, ४५ ॥ द्वादशराशिः । यथा,
“मत्स्यौ घटी वृमिधुनं सगदं सवीणम् ॥”
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अष्टादशपुराणान्तर्गतपुराणविशेषः ॥ (मत्स्य
रूपेणावतीर्णं न भगवता उक्तत्वात् अस्य
तदाख्या ।) यथा,—

“पुण्यं पवित्रमायुष्यमिदानीं शृणुत द्विजाः ।
मात्स्यं पुराणमखिलं यज्जगाद गदाधरः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १ अध्यायः ॥

दशावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा,—
सुत उवाच ।

“पुरा राजा मनुर्नाम चीर्णवान् विपुलं तपः ।
पुत्रे राज्यं समारोप्य क्षमावान् रविनन्दनः ॥
मलयस्यैकदेशे तु सर्वान्मत्स्यसंयुतः ।
समदुःखसुखो वीरः प्राप्तवान् योगमुत्तमम् ॥
ब्रह्म वरदश्चास्य वर्षायुतशते गते ।
वरं वृणोष्व प्रोवाच प्रीतः स कमलासनः ॥
एमसुक्तोऽब्रवीद्राजा प्रणम्य स पितामहम् ।
एकमेवाहमिच्छामि त्वत्त्वो वरमुत्तमम् ॥
भूतग्रामस्य सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
भविता रक्षणे यानं प्रलये समुपस्थिते ॥
एवमस्त्विति विश्वात्मा तत्रैवान्तरधीयत ।
पुष्पवृष्टिश्च महती खातु प्रपात-सुरार्पिता ॥
कदाचिदाश्रमे तस्य कुञ्जतः पितृतर्पणम् ।
पपात पाण्योरुपरि शफरी जलसंयुतः ॥
दृष्ट्वा तच्छफरीरूपं स दयालुर्महोपतिः ।
रक्षणायाकरोदयत्रं स तस्मिन् करकोदरे ॥
अहोरात्रेण चैकेन षोडशाङ्गुलविस्तृतः ।
सोऽभवन्मत्स्यरूपेण पाहि पाहीति चाब्रवीत् ॥
स तमादाय मलिके प्राक्षिपञ्जलचारिणम् ।
तत्रापि चैकरात्रेण हस्तत्रयमेवार्हत ॥

मत्स्यः

पुनः प्राहार्त्तनादेन सहस्रकिरणात्मजम् ।
स मत्स्यः पाहि पाह्येति त्वामहं शरणं गतः ॥
ततः स कूपे तं मत्स्यं प्राहिणोद्विनन्दनः ।
यदा न माति तत्रापि कूपे मत्स्यः सरोवरे ॥
चिम्रोऽसौ पृथुतामागात् पुनर्योजनसम्मितः ।
तत्राप्याह पुनर्हीनः पाहि पाहि नृपोत्तमम् ॥
ततः स मनुना जिप्रो गङ्गायामप्यवर्तत ।
यदा तदा समुद्रे तं प्रालिपन्नेदिनीपतिः ॥
यदा समुद्रमखिलं व्याप्यासौ समुपस्थितः ।
तदा प्राह मनुर्भौतः कोऽपि त्वमसुरेश्वरः ॥
अथवा वासुदेवस्त्वमन्य ईडकं कथं भवेत् ।
धो जनायुनविश्रया कस्य तुल्यं भवेदपुः ॥
ज्ञातस्त्वं मत्स्यरूपेण मां खेदयसि केशव ! ।
हृषीकेश ! जगन्नाथ ! जगद्गाम ! नमोऽस्तु ते ॥
एवमुक्तः स भगवान् मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
साधु साध्विति चोवाच सन्त्यक् ज्ञातस्त्वयानघ ! ॥
अचिरेणैव कालेन मेदिनी मेदिनीपते ! ।
भविष्यति जले मया सशैलवनकानना ॥
नौरियं सर्वदेवानां निकायेन विनिर्मिता ।
महाजीविकायस्य रक्षणार्थं महीपते ! ॥
खेदाखजोद्भिजो ये वै ये च जीवा जरायुजाः ।
अस्यां निधाय सर्वान्स्ताननाथान् पाहि

सुव्रत ! ॥

युगान्तवाताभिहता यदा भवति नैर्नृप ! ।
ऋद्धेऽधसन् मम राजेन्द्र ! तदेमां संयमिष्यसि ॥
ततो लयान्ते सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
प्रजापतिस्त्वं भविता जगतः पृथिवीपते ! ॥
एवं कृतयुगस्यादौ सर्वज्ञो धृतिमान् नृपः ।
मन्वन्तराधिपश्चैव देवपूज्यो भविष्यसि ॥”
इति मत्स्यपुराणे मनुविष्णुसंवादे प्रथमे सर्गे
प्रथमोऽध्यायः ॥ विस्तारस्तु श्रीभागवते ८ स्कन्धे
२४ अध्याये द्रष्टव्यः ॥ * ॥ तस्य मन्त्रध्यानपूजादि
यथा,—

शङ्कर उवाच ।

“एक एवाभवन्मत्स्यावतारः कल्प आदिमे ।
तस्य मन्त्रं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
तारो नमो भगवते मं मत्स्याय रमां वदेत् ।
द्वादशाक्षरमन्त्रोऽयं सुनिर्ब्रह्मा समीरितः ॥
गायत्री च्छन्द उदितं देवता मीनविग्रहः ।
भगवान् शर्वरीनाथो बीजं श्रीपञ्चकीलकम् ॥
नाभ्यधो रोहितसम आकण्ठश्च नराकृतिः ।
घनश्यामश्चतुर्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः ॥
ऋद्धीमत्स्यनिभो मूर्द्धा लक्ष्मीवचोविराजितः ।
पद्मचिह्नितसर्वाङ्गः सुन्दरश्चारुलोचनः ॥
जपेद्द्वादशसाहस्रं त्रिमध्वाक्तैस्त्रिलैर्हृनेत् ।
प्रत्यहं तद्दशंशेन वेशाखे कार्तिके तथा ।
माघे च मार्गशीर्षे च हविष्याशी जितेन्द्रियः ॥
आरभ्य भाद्रवहुलमष्ट वा षोडशाहकम् ।
लक्ष्मीमनु जपेन्नित्यमिदञ्चापि कलाशतम् ॥
तथैव होमः कर्त्तव्यस्तथान्यदिवसेषु तु ।
तर्पयेद्द्वादशशतं तिलतण्डुलचन्दनैः ॥
आन्यन्तथा शताद्यौ च तर्पयेच्च तस्या श्रियम् ।

मत्स्यग

रक्तोत्पलेर्वा पद्मैर्वा मालयादौः सुगन्धिभिः ।
एवं कृते वर्षमेकं मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥
नित्यं द्वादशविप्रांश्च श्रीरूपाश्च सुवासिनीम् ।
भोजयेत् पूजनश्चास्य चरेत्तौ वाशयेत् सदा ॥
षट्पत्रकर्णिकायाश्च श्रीयुतं देवमर्चयेत् ।
षट्पत्रेषु षडङ्गानि यजेद्वाह्यचतुर्दले ॥
मण्डकं मकरं कूर्मं शिशुमारश्च पूर्वतः ।
तद्वाह्येऽष्टदले पूज्याः चाराद्याः सप्त सित्ववः ॥
तद्वाह्येऽष्टदले पूज्या वासुक्वाद्याः षष्ठीश्वराः ।
तस्य वाह्ये शक्रदले रत्नानि तु चतुर्दश ॥
समुद्रजानि पूज्यानि लक्ष्मीकौस्तुभकानि च ।
गङ्गाद्याः षोडश ततो महानद्यः प्रपूजयेत् ॥
तत्तत्तददले वेदानुपवेदसमन्वितान् ।
दिगीशांश्च तदस्त्राणि नवावरणपूजनम् ।
एवं सिद्धमनुर्मन्त्री जायते सिद्धिभाजनम् ॥
एतदुक्तशतं मन्त्रं जपेदद्योत्तरं शतम् ।
तद्देवतादिने सिद्धः पुस्तकादेव जायते ॥
अकुण्ठितप्रयोगेषु न पुनस्तस्य संस्कृतिः ।
एतत्पुष्पविता मन्त्रा मम सिद्ध्यन्ति पार्वति ! ॥
एतन्संपुठिताः सर्वे वैदिकाः सिद्धिदाः कलौ ।
अनेन ग्रथिता जप्ताः कलेश्च इतसिद्धिदाः ॥”

इति मेरुतन्त्रे २६ प्रकाशः ॥

मत्स्यकरण्डिका, स्त्री, (मत्स्यस्य करण्डिकेव) मत्स्य-
रक्षणपात्रम् । खालुइ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मत्स्यधानी २ कुवेणी ३ । इति जटाधरः ॥
मत्स्यगन्धा, स्त्री, (मत्स्यस्यैव गन्धो यस्याः ।
हान्दसादित्वाभावः ।) लाङ्गलीवृक्षः । स च
जलपिप्पली । इति जटाधरः राजनिर्घण्टश्च ॥
यासमाता ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, एकदा
चेदीश्वरो वसुराजः पितृगणनियोजितो नृगये-
भुवनं गत्वा स्वपत्नीं गिरिकां ऋतुस्नातां सरन्
आस्तेः इत्यवसरे कामोद्दीपकवसन्तवायुना
प्रेम्यमाणस्य तस्य रेतः प्रचस्कन्द । ततस्त-
द्बीजं सपत्रपुटे स्थापितवान् । एतत्तु नृषा न
स्खलितमिति निश्चित्य अभिमन्त्र्य च तत्
स्वपालित-श्येनेन प्रियायै प्रेषयामास । तदा-
दाय उड्डीयमानस्य अन्येन च श्येनेन सह
विहायसि युध्यतस्तस्य पदात् भ्रष्टं कालिन्दीजले
पपात वीर्यम् । अथ तत्रेतः ब्रह्मशापान्मत्स्य-
रूपिणी अद्रिका नाम्नी काचिदधरा भक्षित-
वती धीवरास्तु तां पूर्णगर्भां मत्स्यीं बबन्धुः
ततस्तत्तु तस्या उदरात् एकां स्त्रियमेकश्च
पुरुषमुज्जहूः । तयोस्तु पुरुषो मत्स्यो नाम
राजा, सा कन्या च मत्स्यगन्धेति स्थातासीत् ॥
हवुषा । तत्पर्यायो यथा,—

“तन्मस्ये प्रथमं फलं मत्स्यसदृशं विसर्गमर्द्धितीय-
मश्वत्यफलसदृशं मत्स्यगन्धं तथोर्नामानि ।
“हवुषा पुण्यवस्ता च पराश्वत्यफला मता ।
मत्स्यगन्धा श्रीहृहनी विषघ्नी ध्वाङ्गनाशिनी ॥”
मत्स्याची ॥ तत्पर्यायो यथा,—
“मत्स्याची वाङ्मिका मत्स्यगन्धा मत्स्या-
दनीति च ।”

मत्स्यधा

जलपिप्पल्यर्थे पर्यायो यथा,—

“जलपिप्पल्यभिहिता शारदी प्रकलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीवृषि
कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मत्स्यघण्टः, पुं, (मत्स्यानां घण्टः विभिन्नार्थं यत्र
सः ।) स्वनामख्यातमत्स्ययज्ञनम् । तत्-
पर्यायः । गलग्रहः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मत्स्यजालं, स्त्री, (मत्स्यधारणार्थं जालं शाक-
पार्थिववत् समासः ।) आनायः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५६३ । माकधरा जाल इति भाषा ॥
मत्स्यखिका, स्त्री, (मदं मधुररसं स्यन्दते इति ।
स्यन्द + खल् + टाप् । अत इत्वच् । पृषो-
दरादित्वात् साधुः । शर्कराविशेषः । मिक्षिरि
इति भाषा । यथा,—

“लसीकाफाणितगुडखण्डमत्स्यखिकासिताः ।
निर्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्या यथोत्तरम् ।
यथा यथेषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

राव इति हिन्दीभाषा । तस्य लक्षणं यथा,—
“इच्छोरसो यः संपको घनः किञ्चिद्द्रवा-
न्वितः ।

मन्दं यत् स्यन्दते यस्मान्मत्स्यखीति निगद्यते ॥”
अस्य गुणाः ।

“मत्स्यखी मेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिला-
पहा ।

मधुरा वृंहणी वृथा रक्तदोषापहा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मत्स्यखी, स्त्री, खण्डविकारः । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥
इच्छुविशेषस्य रसपाके खण्डयोग्ये सारभूते या
गुडिकाकारा जायते सा मत्स्यखी । खण्ड-
शालूकं मिक्षिरि इति ख्याते नवात् इति
ख्यातापि मत्स्यखीति केचित् । मत्स्याखण्डा-
कारत्वात् मत्स्यखी मनीषादित्वादलुक् नदा-
दित्वादीप् मत्स्यमनिति मत्स्यखी अन प्राणने
डः इत्यन्ये । मदं स्यन्दते मत्स्यखीति केचित् ।
इति भरतः ॥ (यथास्या लक्षणं गुणाश्च ॥
रावकाव खण्डराव इति लोके ।

“इच्छो रसो यः सम्पको घनः किञ्चिद्रवान्वितः ।
मन्दं यत् स्यन्दते यस्मात्तन्मत्स्यखी निगद्यते ॥
मत्स्यखी मेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिला-
पहा ।

मधुरा वृंहणी वृथा रक्तदोषापहा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मत्स्यधानी, स्त्री, (मत्स्या धीयन्ती । यत्रेति मत्स्य
+ धान् + ल्युट् डीप् ।) मत्स्यरक्षार्थपात्रम् ।
खारयी इति खालुइ इति च भाषा । तत्प-
र्यायः । कुवेणी २ । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥
मत्स्यकरण्डिका ३ खारयिका ४ मत्स्यबन्धनी ५
कुवेणिः ६ कुवेणा ७ कुपिनी ८ कुपिनिः ९ ।
इति भरतः ॥ सा खख्या चेत् कुपिनी भवेत्
इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्य

मत्स्यनाशकः, पुं, (नाशयतीति नश् + शिच् + खल् । मत्स्यानां नाशकः । सदेव मत्स्यभक्षक-
तयास्य तथात्वम् ।) कुररपक्षी । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ मत्स्यनाशकर्तृरिति त्रि ॥

मत्स्यनाशनः, पुं, (नाशयतीति नश् + शिच् +
ल्युः । मत्स्यस्य नाशनः ।) कुररपक्षी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४०२ ॥

मत्स्यपित्ता, स्त्री, (कटुरौहिणी । इत्यमरः ।
२ । ४ । ८६ ॥ (तथा चास्याः ष्यायाः ।
“कङ्गी तु कटुका तित्ता कृष्णमेदा कटुम्भरा ।
अश्लोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटु-
रोहिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मत्स्यवन्धी, [न] पुं, (मत्स्यान् वन्धुं धत्तुं शील-
मस्य । मत्स्य + वन्ध + इनिः ।) धीवरः । यथा,
“केवर्त्तो धीवरो दासो मत्स्यवन्धी च
जालिकः ॥”

इति हलायुधः ॥
“अथान्येदुस्तेर्यमकिङ्करामैर्मस्यवन्धिभिः
प्रभात आगत्य जालैराच्छादितो ब्रह्मः ।”
इति पञ्चतन्त्रे । ५ । २६ ।)

मत्स्यवन्धिनी, स्त्री, (मत्स्यवन्धिन् + स्त्रियां
ङीप् ।) मत्स्यधानी । इति हलायुधः ॥

मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यरङ्ग । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥
मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यान् रङ्गति भक्षयार्थं
तत्त्वमीपं गच्छतीति । मत्स्य + रङ्गि + अच् ।)
पक्षिविशेषः । माकुराङ्गा इति भाषा । (यथा,
“त्रिभुवनविदितो हा मत्स्यरङ्गे कलङ्कः ॥”

इत्युद्भटः ॥)
तत्पर्यायः । भस्माशी २ जलमद्गुः ३ मणी-
चक्रः ४ । इति हारावली ॥ मत्स्याशनः ५
मीनरङ्गः ६ मत्स्यरङ्गः ७ सुचित्रकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यराजः, पुं, (मत्स्येषु राजा श्रेष्ठः समा-
सान्तवृत् ।) रोहितमत्स्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ विराटराजः ।

“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।”
इति महाभारते । ४ । ६६ । २१ ।)

मत्स्यविघ्ना, स्त्री, कटुका । इति वैद्यकम् ॥

मत्स्यवेधनं, स्त्री, (मत्स्योविध्यते षेनेति मत्स्य +
विध + करणे ल्युट् । मत्स्यानां वेधनमिति
वा ।) वडिशम् । इत्यमरः । १ । १० । १२६ ॥

मत्स्यवेधनी, स्त्री, (मत्स्यवेधन + ङीप् ।) मद्गु-
पक्षी । इति जटाधरः ॥ वडिशम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यसन्तानिकः, पुं, (मत्स्यानां सन्तानिकात्र ।)
मत्स्यवृज्जनविशेषः । यथा,—

“दम्भोऽङ्गारे सलवणो वेश्वारैरुपस्कृतः ।
सार्द्रकः कटुतेलेन मत्स्यसन्तानिको भवेत् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्स्योद

मत्स्याक्षी, स्त्री, (मत्स्यानां अक्षीषीव अक्षीणि
पुष्परूपाणि चक्षुषि यस्याः । मत्स्याक्षि +
“बहुव्रीहौ सकथ्यङ्गोः खाङ्गात् षच्” ५ ।

४ । ७३ । इति षच् ङीष् च ।) ब्राक्षी । इत्य-
मरः । २ । ४ । १३७ ॥ सा च सोमलतायाम् ।
ब्राक्षीशाके इति केचित् । इति भरतः ॥ यथा,
“ब्राक्षी वयस्या मत्स्याक्षी मीनाक्षी सोम-
वह्वरी ।

मत्स्याक्षी शिशिरा रुच्या ब्रणदोषचयापहा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डदूषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिलमोचिका । ब्राक्षीशाकः । इति रत्नमाला ॥
(गण्डदूषार्थे पर्यायो यथा,—

“गण्डदूषा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुला-
चक्रः ॥”

मत्स्यादनी ॥ तत्पर्यायो गुणाश्च यथा ।
मक्केकी कृष्णमहरी आइतिच । इति लोके ।

“मत्स्याक्षी वाङ्गिका मत्स्यगन्धा मत्स्याद-
नीति च ।

मत्स्याक्षी ग्राहिणी श्रीता कुष्ठपित्तकफास-
जित् ॥

लघुस्तित्ता कषाया च खाद्वी कटुविपाकिनी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मत्स्याङ्गी, स्त्री, (मत्स्यानां अङ्गमिवाङ्गं यस्याः ।)
हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मत्स्यादनी, स्त्री, (मत्स्यैरवति इति मत्स्य +
अद + लुट् गौरादित्वात् ङीष् ।) जलपिप्पली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च पर्यायः ॥

“जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि

कीर्तिता ॥”
मत्स्याक्षा । मक्केकी इति लोके ॥ तत्पर्यायो

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“मत्स्याक्षी वाङ्गिकामत्स्यगन्धा मत्साद-
नीति च ।”

मत्स्याशनः, पुं, (मत्स्यान्नातीति मत्स्य +
अश् + ल्युः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ मत्स्यभक्षके त्रि ॥

मत्स्यौ, स्त्री, (मत्स्य + जाते ङीष् ।) स्त्रीमत्स्य-
जातिः । इति सुषुबोधयाकरणम् ॥

मत्स्योदरी, स्त्री, (मत्स्यस्य उदरं उत्पत्तिस्थानं
यस्याः । मत्स्यगर्भे जातत्वादस्यास्तथात्वम् ।)

सत्यवती सा च व्यासमाता । इति जटाधरः ॥
(यथा देवीभागवते । २ । १ । ३८ ।

“कालिका वसुना दत्ता तरसा जालजीविने ।
नान्ना कालीति विख्याता तथा मत्स्यो-
दरीति च ॥”

(मत्स्या उदरे गर्भे यस्याः ।) काशीस्थतीर्थ-
विशेषः ॥ यथा,—

“कैलासाद्रेः समायाताः सप्तकोटिमिताः प्रभो ! ।
दुर्गाणि तैः कृतानीह सप्तखर्गसमानि च ॥

सद्वाराणि सयन्त्राणि कषाटविकटानि च ।

मथितं

कोटिकोटिभटान्यानि सर्व्वद्विसहितान्यपि ।
ततः श्रैलं महादुर्गं तैः काशीपरितः कृतम् ।

परिखा निकतालान्दा मत्स्योदर्या जलाविला ।
मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तश्चरा पुनः ।

तस्य तीर्थं महत् ख्यातं मिलितं गाङ्गवारिणि ।
यदा संहारमार्गेण गङ्गाभ्यः प्रसरेद्दृष्ट

तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यगौरवात् ।
सूर्याचन्द्रमसोः पञ्च तदा कोटिगुणं शतम् ।

सर्व्वपञ्चाणि तत्रैव सर्व्वतीर्थानि तत्र वै ।
तत्रैव सर्व्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः ।

मत्स्योदर्याश्च ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः ।
कृतपिण्डप्रदानास्ते न मातुरदरेभ्यः ॥

अविमुक्तमिदं क्षेत्रं मत्स्याकारलमाप्नुयात् ।
परितः स्वर्धनीवारि संसारे परिवीक्षते ॥

मत्स्योदर्यां कृतस्नाना ये नरास्ते नरोत्तमाः ।
कृत्वापि बहुपापानि नेच्छन्ते भास्करः पुरीम् ।

किं स्नात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्त्वा दुष्करं तपः ।
यदि मत्स्योदरीं स्नाताः कुतो गर्भभयं ततः ।

यत्र यत्र हि लिङ्गानि वृदेवर्षिकृतान्यपि ।
तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य सुस्नातो मोक्षभाजनम् ॥

सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भूवः स्वर्गतान्यपि ।
न समानि परं तानि कोऽयं श्रेणापि निश्चितम् ॥

इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो ! कैलासवासिना ।
गणाधिपेन सुमहत् सुमहोदरकर्मणा ॥”

इति काशीखण्डे ६६ अध्यायः ।
मथ इ कुन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
वधे-सक०-क्षेत्रे अक०-सेट् ।) इ मथ्यते ।

कुन्थो वधक्षेत्रौ । इति दुर्गादासः ॥
मथ ज ए गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ज मथ्यः मथः । ए अम-

थीत् । इति दुर्गादासः ॥
मथनं, स्त्री, (मथ्यते इति मथ + भावे लुट् ।)

विलोडनम् । मथ्योया इति भाषा । यथा,—
“काहं मन्दमतिः केदं मथनं चौरवारिधेः ।

किं तत्र परमाणुर्वै यत्र मञ्जति मन्दरः ॥”
इति भागवते । १ । १ । १ । टीकायां श्रीधरस्वामी ।

अस्त्र विशेषः । यथा, हरिवंशे । २३६ । १० ।
“रेषीकमस्त्रमैन्द्रश्च आग्नेयं शैशिरं तथा ।

वायथं मथनं नाम कापालमथ किङ्करम् ॥”
मथनः, पुं, (मथति रोगानिति मथ + कर्त्तरि

ल्युः ।) गणिकारिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
(मथनकारके, त्रि । केशिमथनसुखमथन्यादि-

दर्शनात् ।)
मथितं, स्त्री, (मथ + क्तः ।) निर्जलघोलम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५३ ॥ यथा, उद्दलं हितायाम् । ५० । २६ ।

“चारे कदल्यामथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत् ॥”

अस्य गुणाः । कफपित्तनाशकत्वम् । रोचनत्वम् ।
धातुपुष्टिदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ विजो-

डिते, त्रि ॥ (तथा च पर्यायान्तरं प्रकारा-
न्तरञ्च यथा,—

“मोलन्तु मथितं तक्रमुदखिच्छच्छिकापि च ।

मथुरा

ससरं निर्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् ॥
तत्रं पादजलं प्रोक्तमुदास्वित्त्वहारिकम् ।
कृच्छिका सारहीना स्यात् खच्छा प्रचुर-
वारिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
“ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरवर्जितम् ।”
इति च हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥)
मथुरा, स्त्री, (मथ्यते पापराशिर्यया इति । मथ +
“मन्दिवाशीत्यादि ।” उणा० । १ । ३६ ।
इति उरच् ।) खनामख्यातपुरी । अधुना
आगरा इति ख्यातस्यागवणस्य नगरम् ।
(यथा, रघौ । ६ । ४८ ।

“यस्यावरोधस्तनचन्दनानां
प्रक्षालनादारिविहारकाले ।
कलिन्दकन्या मथुरां गतापि
गङ्गीर्मिसंसक्तजलेव भाति ॥”)
तत्पर्यायः । मधुपञ्चम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुपुरी ३ मथुरा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
सा च मोक्षदायकतीर्थम् । यथा,—
“अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अव-
न्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
अयोध्या रामनगरी मथुरा कृष्णपालिता ।
एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ॥
श्रीरामधनुरग्रंथा अयोध्या सा महापुरी ।
मथुरा केशवोत्सृष्टसुदर्शनविधारिता ॥”

इत्यादिभूतशुद्धितन्त्रम् ॥*॥
तत्र विष्णुदर्शनमाहात्म्यं यथा,
“यज्ज्योत्स्नशुद्धादृश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।
मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
यमुनासलिले स्नातः पुरुषो मुनिसत्तम ।।
ज्येष्ठाम्बलामले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥
समभ्यर्चयत्युतं सम्यक् मथुरायां समाहितः ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
कश्चिदसत्कुले जातः कालिन्दीसलिलाश्रुतः ।
अर्चयिष्यति गोविन्दं मथुरायासुप्रोषितः ॥
ज्येष्ठाम्बलसिते पक्षे येनैव वयमप्युत ।
प्ररान्द्विमवाभ्यामस्कारिताः सकलोल्लसैः ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥*॥
तस्या माहात्म्यं यथा,—

वराह उवाच ।
“न विद्यते च पाताले नान्तराक्षी न मानुषे ।
समत्वं मथुराया हि प्रियं मम वसुधरे ! ॥”
सुत उवाच ।
“तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य प्रणम्य शिरसा तदा ।
पुण्यानां परमं पुण्यं पृथ्वी वचनमब्रवीत् ॥
पृथिव्युवाच ।
पुष्करं नैमिषं चैव पुरी वाराणसी तथा ।
एता हि त्वा महाभाग ! मथुरां किं प्रशंससि ॥
वराह उवाच ।
शृणु कार्त्तुं स्वेन वसुधे ! कथ्यमानं मयानघे ! ।
मथुरेति च विख्यातं नास्ति क्षेत्रं परं मम ।

मथुरा

सा रम्या च सुश्रुता च जन्मभूमिः प्रिया मम ॥
शृणु देवि ! यथा स्तौमि मथुरां पापहारि-
णीम् ।

तन्निवासी नरो याति मोक्षं नास्त्यत्र संशयः ॥
महामाध्यां प्रयागे तु यत् फलं लभते नरः ।
तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां दिने दिने ॥
कार्तिक्याश्चैव यत् पुण्यं पुष्करे तु वसुधरे ! ।
तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां दिने दिने ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु वाराणस्यान्तु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां क्षणेन हि ॥
मथुराश्च परित्यज्य योऽन्यत्र कुरुते रतिम् ।
मृष्टो भ्रमति संसारे मोहितो मायया मम ॥
यः शृणोति वरारोहे ! माथुरं मम मण्डलम् ।
अन्येनोच्चारितं शंसन् सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।
मथुरायां गमिष्यन्ति सुप्ते चैव जनाह्वये ॥
मथुरां समनुप्राप्य आहं कृत्वा यथाविधि ।
हस्तिं यान्तीह पितरो यावत् स्थित्यजन्मनः ॥
ये वसन्ति महाभागे ! मथुरामितरे जनाः ।
तेऽपि यान्ति परां सिद्धिं मत्प्रसादात् संशयः ॥
कुलाम्बके शौकरवे मथुरायां विशेषतः ।
विना सांख्येन योगेन मुच्यते नात्र संशयः ॥
मथुरायां महापुण्यां ये वसन्ति शुचिब्रताः ।
बलिभिर्चाप्रदातारो ये वा ते नरविग्रहाः ॥
भविष्यामि वरारोहे ! द्वापरे युगसंस्थिते ।
ययातिभूपवंशाच्च क्षत्रियः कुलवर्धनः ॥
भविष्यामि वरारोहे ! मथुरायां न संशयः ।
मूर्तिं चतुर्विधां कृत्वा स्थास्यामि ऋषिभिः
सुतः ॥

स्थास्यामि वत्सरशतं युद्धेषु कृतनिश्चयः ।
एका चन्दनसङ्काशा द्वितीया कनकप्रभा ॥
अशोकसदृशा चान्या अन्या चोत्पलसन्निभा ।
तत्र गुह्यानि नामानि भविष्यन्ति मम प्रिये ॥
पुण्यानि च पवित्राणि संसारोच्छेदनानि च ।
यत्राहं घातयिष्यामि द्वाविंशति वसुधरे ! ॥
दैवान् घोरान् महाभागे ! कंसादीन् घोर-
दर्शनान् ।

यमुना यत्र सुवहा नित्यं सन्निहिता ध्रुवम् ॥
वैवस्वतस्वसा रम्या यमुना यत्र विश्रुता ।
तां नदीं यमुनां गङ्गां प्रयागे सङ्गविश्रुताम् ॥
गङ्गाशतगुणा पुण्या मथुरे मम मण्डले ।
यमुना विश्रुता देवि ! नात्र कार्या विचारणा ॥
तत्र तीर्थानि गुह्यानि भविष्यन्ति ममानघे ! ।
येषु स्नानपरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
अथात्र सुचते प्राणान् मम कर्मपरायणः ।
न जायते स मर्त्येषु जायते च चतुर्भुजः ॥
अविसृक्ते नरः स्नातो मुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
तथात्र सुचते प्राणान्मम लोकं स गच्छति ।
विश्रान्तिसंज्ञकं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
यस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
सर्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्वतीर्थेषु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि ! दृष्ट्वा देवं गतश्रमम् ॥

मथुरा

न च यज्ञेन तपसा न ध्यानेन च संयमेः ।
तत् फलं लभते देवि ! स्नातो विश्रान्तिसंज्ञके ॥
कालत्रयन्तु वसुधे ! यः पश्यति गतश्रमम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणे हे तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥
अस्ति चान्यत् परं गुह्यं सर्वसंसारमोक्षणम् ।
यस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
प्रयागं नाम तीर्थन्तु देवानामपि दुर्लभम् ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
इन्द्रलोकं समासाद्य नरो वै तत्र मोदते ।
अथात्र सुचते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
तथा कनखलं तीर्थं नाम गुह्यं परं मम ।
स्नानमात्रेण तत्रापि नाकष्टे स मोदते ॥
अस्ति क्षेत्रं परं गुह्यं तिष्ठकं नाम नामतः ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
अस्मिंस्तीर्थे पुरातनं तच्छृणुष्व वसुधरे ! ।
पाञ्चालविषये देवि ! काम्पिल्यश्च पुरोत्तमम् ॥
धनधान्यसमायुक्तं ब्रह्मदत्तेन पालितम् ।
तस्मिंस्तु वसते देवि ! तिष्ठको नाम नामतः ॥
तस्मिंस्तु वसतस्तस्य नापितस्य पुरोत्तमे ।
कालेन महता तस्य कुटुम्बः चयमागतः ॥
क्षीणे कुटुम्बे तु तदा सुभृशं दुःखपीडितः ।
सर्वसङ्गपरित्यागी यो गच्छन् मथुरापुरीम् ।
ब्राह्मणावसथे सोऽपि वसमानो वसुधरे ! ॥
तत्र कर्मशतं कृत्वा स्नात्वेव यमुनां नदीम् ।
तत्र दानञ्च कुरुते नित्यकालं दृढव्रतः ॥
ततः कालेन महता पशुत्वं समुपागतः ।
तस्य तीर्थप्रभावेण जातोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः ॥
तस्मिन् वरगृहे देवि ! ब्राह्मणो योगिनां वरः ।
जातिसरो महाप्राज्ञो विष्णुभक्तो वसुधरे ! ॥
तस्य तीर्थप्रभावेण प्राप्ता मुक्तिः सुदुर्लभा ॥
ततः परं सूर्यतीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
वैरोचनेन बलिना सूर्यस्वाराधितः पुरा ॥
भरारज्येन बलिना धनकामेन वै पुरा ।
ऊर्ध्वबाहुर्निराहारस्तत्रवातुत्तमं तपः ॥
सागं संवत्सरं देवि ! ततः काममवाप्नुयात् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् दुर्भणिः प्रत्यभाषत ॥
किं कारणं बले ! ब्रूहि तपस्यसि महत्तपः ॥”
बलिर्वाच ।

“भरारज्योऽस्मि देवेश ! पाताले निवसान्वहम् ।
वित्तेनापि विहीनस्य कुटुम्बभरणं कृतः ॥
सुकुटात्तस्य वै सूर्यो ददौ चिन्तामणिं ततः ।
चिन्तामणिं समासाद्य पातालमगमत्तदा ॥
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
तत्रापि सुचते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
आदित्येऽहनि संक्रान्तौ गृह्ये चन्द्रसूर्ययोः ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! राजसूयफलं लभेत् ॥
यत्र ध्रुवेण सन्तप्तं इच्छया परमं तपः ।
अत्र वै स्नानमात्रेण ध्रुवलोकं महीयते ॥
तत्रापि सुचते प्राणान् मम लोके महीयते ॥
ध्रुवतीर्थे च वसुधे यः आहं कुरुते नरः ।
पितृं स्तारयते सर्वान् पितृपक्षे विशेषतः ॥
दक्षिणे ध्रुवतीर्थस्य तीर्थराजं प्रकीर्तितम् ।

मदः

तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ।
तत्राय सुचते प्राणान्मम लोकं स गच्छति ॥
तद्विधिं महादेवि ! ऋषितीर्थं परं मम ।
तत्र स्नातो नरो देवि ! ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥
अथात्र सुचते प्राणान्मम लोके महीयते ।
दक्षिणे ऋषितीर्थस्य मोक्षतीर्थं परं मम ॥
स्नानमात्रेण वसुधे ! मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।
तत्राय सुचते प्राणान् मम लोके महीयते ॥
तत्रैव कोटितीर्थं हि तीर्थानामपि दुर्लभम् ।
तत्र स्नानेन दानेन मम लोके महीयते ॥
कोटितीर्थं नरः स्नातः सन्त्यै पितृदेवताः ।
तारिताः पितरस्तेन तथैव प्रपितामहाः ॥
कोटितीर्थं नरः स्नातो ब्रह्मलोके महीयते ।
तत्रैव वायुतीर्थं पितृणामपि दुर्लभम् ॥
पिबं दद्यात् वसुधे ! पितृलोकं स गच्छति ।
गयापिण्डप्रदानेन यत् फलं लभते नरः ॥
तत् फलं लभते देवि ! ज्यैष्ठ्ये दानान्न संशयः ।
द्वादशैतानि तीर्थानि देवानां दुर्लभानि च ॥
स्नानं दानं जपो होमः सहस्रगुणितं भवेत् ।
एषां स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
श्रुत्वा तीर्थस्य माहात्म्यं सर्वान् कामानवा-
प्नुयात् ॥”

इत्यादि वराहपुराणे मधुरातीर्थप्रभावः ॥

इतः प्रभृति सप्तविंशत्याध्यायेषु मधुरामाहात्म्यं ज्ञेयम् ॥

मधुरेशः, पुं, (मधुराया ईशः ।) श्रीकृष्णः । इति
श्रृङ्गरत्नावली ॥

मधुरा, स्त्री, (मध् + बाहुलकात् ऊरः टाप् ।)
मधुरा । इति द्विरूपकोषः ॥

मद, इ ड सप्ते । जायते । मदे । मोदे । सुतौ ।
गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
सप्ते जायते मद मोदे अक०-सुतौ गतौ च
सक०-सेट् ।) मन्यते । ड मन्दते जनः स्वपिति
जडो भवति माद्यति मोदते स्तौति गच्छति
वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मद, ई भ य इर् जि हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) ई जि मत्तोऽस्ति ।
भूय माद्यति । इर् अमदत् अमादीत् ।
अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ड इत्यन्ये । इति
दुर्गादासः ॥

मद, क ड लप्रयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड मनो माद-
यते यस्य शास्त्राभ्यासरसायनात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

मद, म गर्जे । ग्लेपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) गर्जो हङ्कारः ।
ग्लेपनं दैन्यम् । म मदयति नीचं सम्यक्तिः ।
मदयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

मदः, पुं, (मदयतीति । मद + अच् ।) हस्ति-
गण्डजलम् । (यथा, भारवौ । २ । १८ ।

“मदसिक्तमुखेर्मृगाधिपः
करिभिर्वर्तयते स्वयं हतैः ।”)

मदः

तत्पर्यायः । दानम् २ ॥ (मद्यते इति । मद +
“मदोऽनुपसर्गो ” ३ । ३ । ६७ । इति अप् ।)
हर्षः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।
“उप नः सवनागहि सोमपाः पिव गोदा इदेवतो
मदः ॥” “मदो हर्षः ।” इति तज्ज्ञायेसायनः ।)
तत्पर्यायः । आमोदः २ । इत्यमरः । ३ ।
२ । १२ ।) रेतः । कस्तूरी । (पर्यायो यथा,—
“मृगनाभिर्मृगमदो मदः कस्तूरिकाखजः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

रोगविशेषः । उन्मादस्य प्रथमावस्थायां यथा,
“स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां विभक्तिं च ।”
इति माधवकृतस्मृतिनिश्चये उन्मादाधिकारे ॥
विशेषोऽस्य यथा,—

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा सोतांसि कुपिता मलाः ॥

मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते आध्वस्तदा ॥

मदमूर्च्छायां सान्नासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।
यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥

दुर्बलचेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
मनो विचोभयन् जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥

पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विचोभयन् वृणाम् ।
संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥

स्वप्नान्पटुताभाधचक्षुस्खलितचेष्टितम् ।
विद्याहातमदाविष्टं रूचप्रत्यावारुणाकृतम् ॥

सक्रोधपरुषाभायं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतम् ॥

स्वल्पसम्बन्धवचनं तन्द्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रधानतत्परम् ॥

सर्वाण्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।
जायन्ते शान्तिं त्वाशु मदो मद्यमदाकृतिः ॥

यश्च मद्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
सर्व एते मदानर्तं वातपित्तकफाश्रयात् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥

गर्जः । इति मेदिनी । दे, १२ ॥ (यथा,
भारवौ । २ । ४६ ।

“मदमानसमुद्धतं वृषं
न विवृणोते नियमेन मृदता ॥”)

मद्यम् । ज्ञेयम् । मत्ततेति यावत् । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २२६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । ४७ ।

“मृगयाचो दिवाखप्रः परिवादः स्त्रियो मदः ।”
“तौर्ध्वजिकं वृथाव्याच कामजो दशको गणः ॥”)

नदः । कल्याणवस्तु । इति धरणिः ॥ * ॥
मदलक्षणं यथा,—

“अहं महात्मा धनवान् मत्तुल्यः कोऽस्ति भूतले ।
इति यज्जायते चित्तं मदः प्रोक्तः स कोविदैः ॥”

इति पाञ्चे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
तस्य उत्पत्तिर्यथा ।

“बुद्धिर्माहः समभवदहङ्कारादभूत्तदः ।”
इति मातृस्ये ३ अध्यायः ॥

(दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।
“असिलोमा सुकौपी च शूद्रश्च बलको मदः ॥”

मदनः

मदकटः, पुं, (मदं कटति प्रकटयतीति । कट +
अच् ।) घण्टः । घण्ट इति भाषा ॥ यथा ।
इङ्चरो इटवरौ गोपतिः घण्टो वृषो मदकटो
हलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२५ ॥

मदकलः, पुं, (मदेन कलोऽव्यक्तमधुरध्वनिर्यस्य ।)
मत्तहस्ती । तत्पर्यायः । मदोक्तः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ३५ ॥ अव्यक्तप्रलापो । इति
श्रृङ्गरत्नावली । मदाव्यक्तवाचिनि चि । इति
मेदिनी । ले, १५६ ॥ (यथा, उत्तरचरिते २५६ ।
“मदकलमयूरकण्ठच्छविभिरवकीर्णानि ।”)

मदगन्धः, पुं, (मदस्य दानस्यैव गन्धोऽस्य ।)
सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणं
सप्तच्छदशब्दे ज्ञेयम् ।)

मदगन्धा, स्त्री, (मदः मादनः गन्धोऽस्याः ।)
मदिरा । अतसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदघ्नी, स्त्री, (मदं मत्ततां हन्तीति । मद + हन्
टक् डीप् ।) पूतिका । इति जटाधरः ॥

मदनः, पुं, (मदयतीति । मद + णिच् लुट् ।)
कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥

तस्य नाम्नां युतुपत्तिर्यथा । ऋषय ऊचुः ।
“यस्मात् प्रमथ्य चेतस्त्वं जातोऽस्माकं तथा विधेः ।

तस्मान्मन्त्रयनाम्ना त्वं लोके गेयो भविष्यसि ॥
जगत्सु कामरूपस्त्वं त्वत्समो न हि विद्यते ।

अतस्त्वं कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ! ॥
मदनान्मदनाख्यस्त्वं शम्भोर्दंष्ट्रात् सदपकः ।

तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि ॥”
इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥

ब्रह्मणस्तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“प्रहृष्टमानसः पुत्रं कन्यैकाश्च ससर्ज ह ।

हृष्टस्य कामिनः पुत्रः कामदेवो बभूव ह ॥
कन्या घोडश्ववर्षाया रत्नभूषणभूषिता ॥

उवाच पुत्रं स विधिः सुदीर्घं पुरतः स्थितम् ।
दुर्निवार्यं मत्कलांश्च स्वात्मारामं मनोहरम् ॥

ब्रह्मोवाच ।
स्त्रीपुंसोः क्रीडनार्थाय सुदा त्वच्च विनिर्मितः ।

हृदि योगेन सर्वेषामधिष्ठानं करिष्यसि ॥
सम्मोहनं समुदेगवीजं स्तम्भितकारणम् ।

उन्मत्तवीजं ज्वलनं शश्वचेतनहारकम् ॥
प्रमृष्टैतान्मया दत्तान् सर्वान् सम्मोहनं कुरु ।

दुर्निवार्यो मम वराङ्गव वत्स ! भवेषु च ॥
वाणान्दत्त्वेवमुक्त्वा च प्रहृष्टश्च जगद्बिधिः ।

दृष्ट्वा वाचं दुहितरं वरं दातुं समुद्यतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्यायः ॥

(योगाचार्यरूपः शिवस्यावतारविशेषः ।
यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० ।

१—२ ।
श्रीकृष्ण उवाच ।

“युगावर्तेषु सर्वेषु योगाचार्यकृत्स्न तु ।
अवताराणि सर्वस्य शिष्याश्च भगवन् ! वद ॥”

उपमन्यु उवाच ।
“श्वेतः सुतारो मदनः सुहोत्रः कंक एव च ॥”

महादेवः । मदयति भक्तानां मनः इति

मदन

मद + ल्युः । मनसि आनन्दजनकत्वादस्य तथा-
त्वम् । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६६ ।

“उन्मादो मदनः कामो ह्यश्वत्थोऽर्थकरो
यशः ॥”

मत्तता । वरारोह्याणां कामिनीनां भावविशेषः
इति यावत् । यथा, महाभारते । ३ ।
४६ । १३ ।

“सौधुपानेन चाल्येन तुष्टाय मदनेन च ।
विलासनेन विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ॥”

वसन्तः । धुस्तूरः । सिक्थकम् । इति मेदिनी ।
मे । १०३ ॥ वृत्तभेदः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिचुकः २ सुचुकुन्दः ३ कण्टकी ४ ।
इति रत्नमाला ॥ पिण्डीतकः ५ । (तथाचास्य
पर्यायान्तरं गुणाश्च ।

“मदनः कर्द्वनः पिण्डी नटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥

मदनो मधुरस्तित्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः ।
वान्तिद्विधधिरः प्रतिश्यायव्रणान्तकः ॥

रुचः कुष्ठकफानाहशोथगुल्मव्रणपहः ॥”
धुस्तूरार्थं पर्यायो यथा,—

“धुस्तूरधूर्तधुस्तूरा उन्मादः कनकाङ्गयः ।
देवता कितवस्तूरी महामोहः शिवप्रियः ॥

मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मरुवकः ६ श्वसनः ७ करहाटकः ८ शल्यः ९ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ५२—५३ ॥ भ्रमरः ।

इति जटाधरः ॥ माघः । इति हेमचन्द्रः ॥
खदिरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मङ्गीठ-
वृक्षः । वकुलवृक्षः । वृक्षविशेषः । मयना-

फल इति भाषा । तत्पर्यायः । शल्यः २
कौट्यः ३ पिण्डः ४ धाराफलः ५ तगरः ६
करहाटः ७ पिण्डीतकः ८ श्वसनः ९ मरु-

वकः १० । अस्य गुणाः । वमिकारकत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । लेखनत्वम् । लघुत्वम् ।
रुचत्वम् । कुष्ठकफानाहशोथगुल्मव्रणपहत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ आलिङ्गनविशेषः । तल्ल-
क्षणम् । नायको नायिकायाः कण्ठे हस्तं दत्त्वा
द्वितीयहस्तं तस्या मध्यदेशे दत्त्वा यदाश्लिषति ।

इति कामशास्त्रम् ॥ (“अथ मयनम् ।” मम्
इति भाषा ।

“मयनन्तु मधुच्छिद्यं मधुशेषश्च सिक्थकम् ।
मध्वाधारो मदनकं मधुषितमपि स्मृतम् ॥

मदनं खट्वसुस्निग्धं भूतघ्नं व्रणरोपणम् ।
भगवन्मानवजातकुष्ठवीर्यसर्पराक्तजित् ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मण्डलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेषः ॥ “शिशुको मदनः
पालिंहिरः इत्यादि ।” इति सुश्रुते कल्पस्थाने

चतुर्थेऽध्याये ॥)

मदनकः, पुं, (मद्यतीति मद + णिच् + ल्युः स्वार्थे
कः ।) दमनकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

(सिक्थकार्थे स्त्री । तत्पर्यायो यथा,—
“मयनन्तु मधुच्छिद्यं मधुशेषश्च सिक्थकम् ।

मदन

मध्वाधारो मदनकं मधुषितमपि स्मृतम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मदनकाकूरवः, पुं, (मदनेन हेतुना काकूः काम-
जन्यो विकृतो रवः अस्फुटध्वनिर्वस्य ।) पारा-

वतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मदनगोपालः, पुं, (मदनश्चासौ गोपालश्चेति ।
भल्लचित्तोन्मादकारित्वादस्य तथात्वम् ।)

श्रीकृष्णः । यथा,—
“वन्दे मदनगोपालं केशोराकारमद्भुतम् ।”

इति पाद्मि पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥
मदनचतुर्दशी, स्त्री, (मदनोत्सवात्मिका चतुर्दशी ।)

चैत्रशुक्लचतुर्दशी । यथा । अथ मदनचतुर्दशी
तत्र मदनस्य पूजा कार्या । स्कन्दपुराणसौरा-

गमयोः ।
“मधुमासे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
प्रोक्ता मदनभुञ्जीति सिद्धिदा तु महोत्सवे ॥

पूजयिष्यन्ति ये मर्यास्तदङ्गभवपक्षवेः ।
ते यान्ति परमं स्थानं मदनस्य प्रभावतः ॥

चैत्रे मासि चतुर्दश्यां मदनस्य महोत्सवः ।
जुगुप्सितोक्तिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिर्नृणाम् ।

भगवांस्तुष्यते कामः पुत्रपौत्रसम्पद्विदः ॥
वलिं प्रति भगवद्वाक्यम् ।

न मानयन्ति ये पर्व मादनं मानवाधमाः ।
तेषां पुण्यं फलं दत्तं मया ते चैत्रमासिकम् ॥

देवलः ।
चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
पिशाचत्वं न तस्य स्यात् गङ्गायाश्च विशेषतः ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥
मदनत्रयोदशी, स्त्री, (मदनपूजार्थां त्रयोदशी ।)

चैत्रशुक्लत्रयोदशी । तत्र मदनस्य व्रतं कर्तव्यम् ।
यथा भविष्ये ।

“चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं दमनात्मकम् ।
हत्वा संपूज्य विधिवद्भोजयेद्भोजनेन तु ॥

तत्र सन्तुष्टितः कामः पुत्रपौत्रविवर्धनः ।
कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनार्थो यथाविधि ।

रतिप्रीतिसमायुक्तो ह्यशोकमणिभूषितः ॥”
दमनो दमनकवृक्षः । सन्तुष्टितः प्रीणितः ।
कामदेवधानन्तु ।

“चापेषुष्टकं कामदेवो रूपवान् विश्वमोहनः ।
तत्र स्तुतिमलः ।

“पुष्पधन्वन् ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते मीनकेतन ! ।
सुनीनां लोकपालानां धैर्यच्युतिव्रते नमः ॥

माधवात्मज ! कन्दर्प ! सम्भार ! रति-
प्रिय ! ।

नमस्तुभ्यं जिताशेषभुवनाय मनोभवे ॥
आधयो मम नश्यन्तु बाधयश्च शरीरजाः ।

सम्यदयतामभीष्टं मे सम्यदः सन्तु मे स्थिराः ॥
नमो माराय कामाय देवदेवस्य मूर्तये ।

ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राणां मनःक्षोभकराय च ॥
एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।

भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्नन्दे कदाचन ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

मदन

मदनद्वादशी, स्त्री, (मदनपूजाविप्रयिणी द्वादशी ।)
चैत्रशुक्लद्वादशी । अत्र मदनव्रतं कार्यम् । यथा,

ऋषय ऊचुः ।

“श्रोतुमिच्छामहे स्मृतं ! मदनद्वादशीव्रतम् ।
सुतानेकोनपञ्चाशत् येन लेभे दितिः पुनः ॥

स्मृत उवाच ।

यद्वशिष्ठादिभिः पूर्वं दितेः कथितसुतमम् ।
विस्तरेणैतदेवेदं मतस्काशान्निबोधत ॥

चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां नियतव्रतः ।
स्थापयेद्व्रणं कुम्भं सिततण्डुलपूरितम् ॥

नानाफलयुतं तद्वद्विन्ददण्डसमन्वितम् ।
सितवस्त्रयुगच्छत्रं सितचन्दनचर्चितम् ॥

नानाभक्ष्यफलोपेतं सहिरण्यञ्च शक्तितः ।
तान्मपात्रं शुभोपेतं तस्योपरि निवेदयेत् ॥

तस्मादुपरि कामान्तु कदलीदलसंस्थितम् ।
कुर्वाच्छर्करयोपेतां रतिं तस्य च वामतः ॥

गन्धधूपं ततो दद्यात् गीतवाद्यञ्च कारयेत् ।
तदभावे कथां कुर्वात् कामकेशवयोर्नरः ॥

कामनाम्ना हरेरर्चां स्नापयेद् गुडवारिणा ।
शुक्लपुष्पाक्षततिलैरर्चयेन्मधुसूदनम् ॥

कामाय पादौ संपूज्य जंघे सौभाग्यदाय च ।
ऊरु स्मरायेति पुनर्मन्मथायेति वै कटिम् ॥

खच्छोदरायेत्युदरं अनङ्गायेत्युरो हरेः ।
मुखं पद्मसुखायेति बाहू पञ्चशराय वै ॥

नमः सर्वात्मने मौलिमर्चयेदिति केशवम् ।
ततः प्रभाते तं कुम्भं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या स्वयञ्च लवणादिते ।
शुक्लाथ दक्षिणं दद्याद्विंशं मन्त्रसूदीरयेत् ॥

प्रीयतामत्र भगवान् कामरूपी जनार्दनः ।
हृदये सर्वभूतानामानन्दो यो विधीयते ॥

अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् ।
उपवासी त्रयोदश्यामर्चयेद् विष्णुमययम् ॥

फलमेकञ्च संप्राप्य द्वादश्यां भूतले स्वपेत् ।
ततस्त्रयोदशे मासि दृतं धेनुसमन्वितम् ॥

श्रय्यां दद्यादनङ्गाय सर्वोपस्करसंयुताम् ।
काञ्चनं कामदेवञ्च शुक्लां गाञ्च पयस्विनीम् ॥

वासोभिर्हृजदाम्पत्यं पूज्य शक्त्वा विभूषणैः ।
श्रय्यां गवादिनां दद्यात् प्रीयतामित्युदीरयेत् ॥

होमं शुक्लैस्तिलैः कुर्वात् कामनामानि कौर्त्तयन् ।
गन्धेन सर्पिषा चैव पायसेन च धर्मवित् ॥

विप्रैर्यो भोजनं दद्याद्विष्णुविवाञ्जितः ।
इच्छुदण्डानथो दद्यात् पुष्पमालाञ्च शक्तितः ॥

यः कुर्वादिधिनानेन मदनद्वादशीमिमाम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति हरिसाम्यताम् ॥

इह लोके वरान् पुत्रान् सौभाग्यञ्च समश्नुते ॥”
इति मत्स्यपुराणे ७ अध्यायः ॥

मदनपाठकः, पुं, (मदनं तद्वहीपकं पठतीति । पठ
+ खलु । स्वरेण कामोद्दीपनात्तथात्वम् ।)

कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मदनमोहनः, पुं, (मदन उन्मादकश्चासौ मोहन-
श्चेति कर्मधारयः । सुह् + णिच् ल्युः ।)

श्रीकृष्णः । यथा,—

मदना

“वन्दे मदनगोपालं कैशोराकारमदभुतम् ।
यमाहुर्गोवर्धनोद्भिन्ने श्रीमन्मदनमोहनम् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥

मदनशलाका, स्त्री, (मदनोद्दीपिका शलाकेव ।
अस्याः कामोद्दीपकत्वात्तथात्वम् ।) कामो-
द्दीपकौषधम् । सारिकापक्षी । इति मेदिनी ।
के, २३५ । कोकिला । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

मदनसारिका, स्त्री, (मदनोद्दीपनाय सारिका ।)
पक्षिभेदः । सारिक इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
शलाका २ सारिका ३ चित्रलोचना ४
कुण्ठपी ५ । इति जटाधरः ॥

मदना, स्त्री, (मदयति मत्ततां जनयतीति ।
मद् + णिच् + ल्युट् । यडा, मादयति अनया ।
मद् + ल्युट् । स्त्रियां टाप् ।) सुरा । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५६७ ॥

मदनाकुशः, पुं, (मदनस्य कामस्य अकुश इव ।)
लिङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नखम् । इति
कामाकुशशब्ददर्शनात् । यथा,—
“कामाकुशशकुशितकामिमत्तङ्गजेन्द्रे ।”

इति श्रुतबोधे कालिदासः ॥

मदनाग्रकः, पुं, (मदनं उन्मादकं अग्रं शिरोभागे
यस्य ।) कोद्रवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वि-
रगमस्य कोद्रवशब्दे ज्ञातयम् ॥)

मदनायुधः, पुं, (मदनस्यायुधः ।) भगम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

मदनायुधः, पुं, (मदनस्यायुर्जीवनं इव समा-
सान्तोऽयम् । निपातनात् साधुः ।) कामवर्द्धक-
त्वात्तथात्वम् । कामवृद्धिचुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मदनालयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन्निति आ +
ली + अधिकरणे अच् । मदनस्यालयः ।)
षष्ठीसमासः । भगम् । मदनपर्यायकशब्दोत्तर-
ग्रहपर्यायकशब्देन भगस्योक्तत्वात् । यथा,—

“स्वपुष्पैराकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तव
मनुम् ॥”

इति कर्पूरस्तवः ॥

अमलमावधिसप्तमस्थानम् । तत्तु जायास्थानम् ।
यथा,—

“सूर्याद्युच्चान् क्रियवृषण्स्त्रीकुलीरान्तयुके
दिग्द्वैन्द्वयतिथिशरान् सप्तविंशान् विंशान् ।
अज्ञानेतान् वदति यवनञ्चान्त्यतुङ्गान् सुतुङ्गान्
तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनी-
चान् ॥”

इति दीपिकायां मदनभवनशब्ददर्शनात् ॥

मदनावस्था, स्त्री, (मदनस्यावस्था ।) कामा-
वस्था । सा तु उद्देगरूपा । विरह इति
यावत् । यथा । ततः प्रविशति मदनावस्थो
राजा निःश्वस्य ।

“जाने तपसो वीर्यं सा बाला पदवतीति मे
विदितम् ।

मदयि

न च निम्नादिव खलिलं निवर्तते मे ततो हृद-
यम् ॥”

इत्यभिज्ञानशकुन्तले ३ अङ्कः ॥ मदनावस्थ
इति राज्ञोऽत्र उद्देगरूपा पञ्चमी कामा-
वस्था । यदाह भरतः । उद्देगः पञ्चमः प्रोक्त
इति । सचिन्तमिति केनोपायेन मम शकु-
न्तलालाभो भविष्यति । इति तट्टीका ॥

मदनी, स्त्री, (मादयति अनया इति । मद् +
करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) सुरा । इति
हारावली ॥ कस्तूरी । अतिसुक्तकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मदनेच्छाफलः, पुं, (मदनेच्छां फलति जनय-
तीति अच् ।) बह्वरसालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मदनोत्सवः, पुं, (मदनाय उत्सवः ।) उत्सव-
विशेषः । होलाका इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
सुवसन्तकः २ । इति हारावली ॥

मदनोत्सवा, स्त्री, (मदनाय उत्सवो यस्याः ।)
खर्गवेष्टा । इति शब्दरत्नावली ॥

मदप्रयोगः, पुं, (मदस्य प्रयोगः ।) करिणां मदो-
द्भमः । तत्पर्यायः । अक्षारमृत् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मदभञ्जनी, स्त्री, (मदं उन्मत्ततां भनक्ति दूरी-
करोतीति । मद् + भञ्ज् + “नन्दिमहिषचा-
दिभ्यो ल्युणिन्यच् ।” ३ । १ । १३४ । इति
णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादयोऽस्याः शतमूली-
शब्दे ज्ञातयाः ॥)

मदयन्तिका, स्त्री, (मदयन्ती + ततः कन् टाप् ।
पूर्वं द्वस्वच् ।) मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“त्रिफलात्वक् त्रिकटुका सुरसा मदयन्तिका ।
वायस्यारग्वधानाश्च तुलां कुर्यात् पृथक्
पृथक् ॥”)

मदयन्ती, स्त्री, (मद् + भञ्ज् + ङीप् ।) वन-
मल्लिका । इति रत्नमाला ॥ काट्मल्लिका
इति भाषा ॥ मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(तथाचास्याः पर्यायो यथा,—

“मल्लिका मदयन्ती च शीतभीरुश्च भूपदी ।”

इतिभावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“मदयन्त्यङ्गिजः काथस्तद्वत् समधुशर्करः ।”

इति च वैद्यकचक्रपाणिंसंयुक्ते रक्तपित्ताधिकारे ॥)

मदयितु, स्त्री, (मदयतीति । मद् + णिच् ।

“स्तनिष्ठपिपुषिगदिसदिभ्यो येरितुच् ।” उणा०

३ । २६ । इति मद् + इलुच् । “अथा-

मन्तास्वायत्तन्विष्णुषु ।” ६ । ४ । ५५ । इति

योरयादेशः ।) मद्यम् । इति मेदिनी । ने, २०२ ॥

मदयितुः, पुं, (मदयतीति । मद् + णिच् ।

“स्तनीति ।” उणा० । २ । २६ । इति इलुच् ।

योरयादेशश्च ।) कामदेवः । शौण्डिकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ मद्युक्तः । इति मेदिनी । ने,

२०२ ॥ मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मदात्य

मदविचित्रः, पुं, (मदेन विचित्रञ्चलितमनाः ।)
मत्तहस्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदशोकः, पुं, (मदकरः शोकोऽस्य ।) उपोदकौ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मदसारः, पुं, (मदं सारयति दूरीकरोति । इति
मद् + सृ + णिच् + अण् ।) तूलवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मदहस्तिनी, स्त्री, (मदेन हस्तिनीव ।) महा-
करञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदहेतुः, पुं, (मदस्य हेतुः कारणम् ।) धातकौ ।
इति वैद्यकम् । मत्तताकारणश्च । (मदरोगस्य
हेतुः यथा,—

“यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।

पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता

मलाः ॥

मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।

प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते आधयस्तदा ।

मदमूच्छायं संन्यासास्तेषां विद्याद्विषण्णः ।

यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥)

मदस्थलं, स्त्री, (मदस्य स्थलम् ।) मदस्थानम् ।
यथा, शब्दरत्नावली ।

“अवदंशः सुरापानं शुष्कापानं मदस्थलम् ।”

मदस्थानं, स्त्री, (मदस्य स्थानम् ।) मद्यपानस्थानम् ।

तत्पर्यायः । शुष्कापानमृत् । इत्यमरः । २ । १०४१ ।

मदाट्टः, पुं, (मदेन मदनजनकरसेन ताड्यते

ख्यातेन आट्टः युक्तः ।) तालवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवृतिरस्य ताल-

शब्दे ज्ञातया ॥) मद्युक्ते, वि ॥

मदाट्टा, स्त्री, (मदेन आट्टा ।) लोहितमृष्टी ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदातङ्कः, पुं, (मदजनितः आतङ्कः रोगः ।)

मदात्ययरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदात्ययः, पुं, (मदेन आत्ययो नाशोऽनुसृतात् ।)

मद्यपानादिजन्यरोगविशेषः । तत्पर्यायः ।

मदातङ्कः २ पानात्ययः ३ मद्याधिः ४ मद् ५ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मदात्ययादीनां

निदानान्याह ।

“विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपनाः ।

त एव मदे दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ।

तस्मादविधिपीतेन तथा मात्राधिकेन च ।

युक्तेन चाहितैरग्रेरकाले सेवितेन च ॥

मदेन खलु जायन्ते मदात्ययसुखा गदाः ॥”

अविधिप्रयुक्तं मद्यं विकारान्तरमप्युत्पादयती-

त्याह ।

“निभक्तमेकान्तत एव मद्यं

निषेधमाणं मनुजेन नित्यम् ।

उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारा-

नुत्पादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥

एकान्ततो नैरन्तर्येण विकारान् मदात्ययादीन् ।

शरीरस्य भेदं नाशम् ॥ * ॥ मदात्ययादीनां

हेत्वन्तरमप्याह ।

“कुड्नेन भीतेन पिपासितेन
शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।
यायामभाराध्वपरिचितेन
वेगावरोधाभिहितेन चापि ॥
अत्यन्तरूक्षावततोदरेण
साजीर्णभुक्तेन तथावलेन ।
उष्णामितप्तेन च सेवमानं
करोति मयं विविधान् विकारान् ॥”
तानेव विकारान् विवृणोति ।
“पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ॥”
पानविकारान् विवृणोति ।
“पानविभ्रमसुषुप्तौ तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥”
तत्र मदात्ययस्य सामान्यं लक्षणमाह ।
“शरीरदुःखं बलवत् प्रमोहो हृदयशय्या ।
अरुचिः प्रतप्तं तृणा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥
शिरःपार्श्वस्थिसन्धीनां वेदना विचलते यथा ।
जायतेऽतिवलात् जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः ॥
उरोविबन्धः कासश्च श्वासो हिक्का प्रजागरः ।
शरीरकम्पः कर्णाक्षिसुखरोगास्तिकग्रहः ॥
कुर्द्विड्भेदावुत्क्षेपो वातपित्तकफात्मकः ।
श्रमः प्रलापो रूपाणामसताच्चैव दर्शनम् ॥
तृणभक्षलतापर्णपांशुभिश्चावपूरितम् ।
प्रधर्वणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते ॥
आकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्वान्येतानि लक्ष-
येत् ॥”
अथ मदात्ययस्य वातिकस्य निदानमाह ।
“स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकर्षितः ।
रूक्षाल्पप्रमिताशी च यः पिवत्यतिमात्रया ॥
रूचं परिणतं मदां निशि निद्रां निहन्ति च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥”
तत् मदायम् ॥ * ॥ अथ तस्य लक्षणमाह ।
“हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
विदाहहृत्प्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥”
अथ पैत्तिकस्य निदानमाह ।
“तीक्ष्णशीघ्रं मदायमन्त्रश्च योऽतिमात्रं निधेवते ।
अन्धोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽप्यातप्रप्रियः ।
तस्योपजायते तीव्रः पित्तप्रायो मदात्ययः ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“तृणादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः ।
विदाहरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥”
अथ श्लेष्मिकस्य मदात्ययस्य निदानमाह ।
“मधुरस्निग्धगुल्माशी यः पिवत्यतिमात्रया ।
अयायामदिवास्त्रप्रशय्याशनसुखे रतः ।
मदात्ययं कफप्रायं स नरो लभते ध्रुवम् ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“कुर्द्वोचकहृत्कासतन्त्रास्तेमित्यगौरवैः ।
विदाच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥”
अथ सान्निपातिकस्य मदात्ययस्य निदानं
लक्षणमाह ।
“त्रिदोषहेतुभिः सर्वैः सर्वैर्लिङ्गैर्मदात्ययः ॥”
अथ परमदमाह ।

“श्लेष्मोच्छ्वोऽङ्गुलरुता विरसास्यता च
विप्लवसक्तिरथ तन्निरोचकश्च ।
लिङ्गं परस्य तु मदास्य वदन्ति तज्ज्ञा
स्तृणा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥”
तन्निस्तन्ना ॥ * ॥ पानाजीर्णमाह ।
“आभानसुषुप्तमथोद्विग्नं विदाहः
पाने त्वजीर्णसुषुप्ति लक्षणानि ॥”
उद्विग्नं वान्तिः उद्विग्नो वा । पीयत इति
पानं मदायम् ॥ * ॥ पानविभ्रममाह ।
“हृत्तात्रतोदकफसंस्वकण्ठधूम-
मूर्च्छावमीज्वरशिरोरुजनप्रदेहाः ।
द्वेषः सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु
तं पानविभ्रमसुषुप्त्यखिलेषु धीराः ॥”
कण्ठधूमः कण्ठाद्भूमनिर्गम इव । प्रदेहः कफेन
लिप्तास्यता । द्वेषः सुरान्नविकृतेषु सुरावि-
कारेषु अन्नविकारेषु च द्वेषः ।
अखिलेषु मदाविकारेषु ॥ * ॥ असाध्यानां
मदात्ययादीनां लक्षणमाह ।
“दीनोत्तरोष्ठमतिशीतममन्ददाहं
तेलप्रभास्यमतिपानहतं त्वजे च ।
जिह्वोष्ठदन्तमसितन्त्रथवापि नीलं
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च ॥
हिक्का ज्वरो वमधुवेपथुपार्श्वशूलाः
कासश्चमावपि च पानहतं त्वजेतम् ॥”
अथ मदात्ययादीनां चिकित्सा ।
“मदोत्थानान् रोगाणां मदायमेव हि भेषजम् ।
यथा दहनदधानां दहनस्वेदनं हितं ।
मिथ्यातिहीनमदेन यो याधिरुपजायते ।
समेनैव निपीतेन मदेन स हि शाम्यति ॥
बीजपूरकटुचाम्बकोलदाडिमसंयुतम् ।
यवानौहवुषाजाजीशृङ्गवेरावचूर्णितम् ॥
सखेहैः शक्तभिर्युक्तमवदंशैश्चिरोत्थितम् ।
दद्यात् सलवणं मदां पैत्तिकं वातशान्तये ॥
मदां सौवर्चलयोषयुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।
जीर्णमदाय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥
चयं सौवर्चलं हिङ्गु पूरकं विश्वदीपकम् ।
चूर्णं मदेन पातयं पानात्ययरुजापहम् ॥
लावतिस्तिरिदचाणां रसेश्च शिखिनामपि ।
पक्षिणां श्लगमत्स्यानामानपनां तथोदनेः ॥
स्निग्धोष्णलवणाश्चैव वेसवारैर्मुखप्रियैः ।
स्निग्धैर्गोधूमिकैरन्नेर्वातमदात्ययं जयेत् ॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयेरुपगूहनेः ।
श्रोण्यरुक्कुचभारैश्च संरोधोऽशुखप्रदेः ॥
शयनाच्छादनैरुष्णैरुष्णान्तर्गृहेः सुखैः ।
उत्पन्नो मारुतात् शीघ्रं प्रशान्यति मदा-
त्ययः ॥
पित्तपानात्यये योज्याः सर्वतश्च क्रिया हिमाः ।
सितामाक्षिकसंयुक्तं मदायमर्द्धोदकं पिवेत् ॥
मदां खर्जूरश्चट्टिकापरुषकरसैर्युतम् ।
मदाडिमरसं शीतं शक्तभिश्चावचूर्णितम् ॥
सशर्करं वा माध्वीकं संयुक्तमथवापरम् ।
दद्यात् बहूदकं काले पातुं पित्तमदात्यये ॥

प्रशान् कपिञ्जलानेणान् लावानसितपुच्छकान् ।
मधुरान्बान् प्रयुञ्जीत भोजने शालिषष्टिकान् ॥
पटोलयूषमिश्रं वा द्वागलं कल्पयेद्रसम् ।
सतीलं सुहृमिश्रं वा दाडिमामलकान्वितम् ॥
द्राक्षाभलकखर्जूरपरुषकरसेन च ।
कल्पयेत् तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्म-
कान् ॥
शीतानि चान्नपानानि शीतप्रश्यासनानि च ।
शीतवातजलस्यर्शाः शीतान्युपवनानि च ॥
क्षौमपद्मोत्पलानाञ्च मखीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ।
रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानौहोषसंयुतम् ।
यवगोधूमकं चात्र रूक्षयुषिण भोजयेत् ॥
कुलत्थानाञ्च शुष्काणां मूलकानां रसेन वा
प्रभूतकटुसंयुक्तं यावान्नं वा प्रदापयेत् ॥
द्वागमांसरसं रूक्षमन्त्रं वा जाङ्गलं रसम् ।
योषयूषं मनागन्धं पिवेत् कफमदात्यये ॥
स्थाल्यामथ कपाले वा भृष्टं कृत्वा तु नीरसम् ।
कङ्कलवर्णं मांसं खादेत् कफमदात्यये ॥
पाचकद्रव्ययुक्तेन मदेनोष्णैश्चनं मतम् ।
मदात्यये कफोद्धते लङ्घनञ्च यथावलम् ॥
यदिदं कर्म निर्दिष्टं वातपित्तकफान् प्रति ।
सर्वज्ञे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सकैः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
गरुडपुराणोक्तमदात्ययनिदानादिकं तत्रैव
१६० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ (तथाचास्य सकारण-
लक्षणचिकित्सादिकं यथा,—
“हालाहलाहलसमं भजते वियोगात्
सेयं न शिष्यमनुजेः कथितं सुनीन्दैः ।
तृणा वमिः श्वसनमोहनदाहलक्षणा
संजायतेऽतिसरणं विकलेन्द्रियत्वम् ॥
ये नित्यसेवनादुष्टा मदास्य मनुजा भृशम् ।
विषमाहारसदृशी सुरा मोहनकारिणी ॥
यथा विषं प्राणहरं वियोगाद्
योगेन तच्चाप्यन्तं वदन्ति ।
तथा सुरा योगयुता हिता स्या-
दयोगतश्चारभतेऽतिकष्टम् ॥
क्षुधातुरे तृषाक्रान्ते सुरा वा भोजनं विना ।
न च क्षीणेर्विना भक्ता विनाहारातिपानकम् ॥
अत्यशनेऽप्यजीर्णैरपि सुरा पीता रुजाकरी ।
यस्य प्रलपनञ्चापि न च वातमदात्ययः ।
दाहमूर्च्छातिसारश्च ज्वरः पित्तमदात्यये ॥
कुर्द्वोचकहृत्कासतन्त्रास्तेमित्यगौरवम् ।
शीतता च प्रतिश्यायः कफजे च मदात्यये ।
त्रिषु दोषेषु समता लिङ्गैर्येषामुपक्रमः ।
स त्रिदोषसमुद्भूतो मदमूर्च्छा भिषग्वरः ॥
वमनञ्च प्रशस्तञ्च निद्रासंसेवनं पुनः ।
स्नानं हितं पयःपानं भोजने सगुडं दधि ॥
मस्तुखण्डं सखर्जूरं शृङ्गीका दाडिमाश्लिका ।
आमला च परुषश्च लेहो हन्ति मदात्ययम् ॥
द्राक्षाभलकखर्जूरपरुषकरसेन वा ।
कल्कयेत् पयसा तत्तु पानं सर्वमदात्यये ॥

मदिरा

पण्या काथेन संयुक्तं पथः पानं मदावये ।”

इति मदावयचिकित्सा ॥

अथ पूगीफलमदावयचिकित्सारभ्यते ।

“पूगीफलमदे कम्पो मोहो मूर्च्छा क्लमस्तमः ।

प्रखेदो विधुरत्वञ्च लालास्रावञ्च जायते ॥

भ्रमक्लमपरोतत्वं विज्ञेयं पूगमूर्च्छिते ।

मानवो लक्षणेरेभिर्ज्ञेयः पूगविमूर्च्छितः ॥

तस्य शीतं जलं पीतं वस्तिवातहितं भवेत् ।

शर्कराभक्षणे देया सुप्ता वा शर्करान्विता ॥

कोद्रवाणां भवेन्मूर्च्छा देयं चीरं सुशीनलम् ।

धुस्त्रकमदे देयं शर्करासहितं दधि ॥

फलनी करवीरञ्च मोहिनी मदयन्तिका ।

अन्येषामपि कन्दानां वमनञ्चाशु कारयेत् ॥

पाययेत् शर्करायुक्तं चीरं वा दधि शर्कराम् ।”

इति श्रीमहर्ष्यत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीय-
स्थाने मदावयचिकित्सानाम सप्तदशोऽध्यायः ॥)

मदान्नातः, पुं, (मदाय मत्ततोद्रेकाय आन्नायते

वायते स्मिति । आ + न्ना + कर्मणि क्तः ।)

गजज्जा । इति हारावली । २०४ । हातीर-

उपरेर ज्जा इति भाषा ॥

मदास्वरः, पुं, (मदो दानवारि अस्वरमिवास्या-

च्छादकत्वात् ।) मत्तहस्ती । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

मदारः, पुं, (मायति मत्तो भवतीति । मद +

“अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ।” उणा० । ३ ।

१३४ । इति आरन् ।) हस्ती । धूर्तः । इति

विश्वः ॥ शूकरः । कासुकः । गन्धभेदः । मत्त-

हस्ती । वृषभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

मदार्मदः, पुं, (मदार्म मदन्यं अर्मं नेत्ररोग-

विशेषं ददातीति । दा + कः ।) फलकमत्यः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मदालापी, [न]पुं, (मदेन मत्ततया आलपतीति । आ

+ लप् + णिनिः ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ॥

मदाङ्गः, पुं, (मदो म्गमद आङ्गाख्या यस्य ।

इस्रः ।) कस्तूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(कस्तूरीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्)

मदिरः, पुं, (मद + किरच् ।) रक्तखदिरः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ मदकरे, त्रि । यथा,

ऋग्वेदे । ५ । ६१ । ११ ।

“य ईं वहन्त आशुभिः पिवन्तो मदिरं मधु ॥”

“मदिरं मदकरं मधु ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ।)

मदिरा, स्त्री (मादतीति । मद + किरच् ।

अजादित्वात् टाप् ।) मत्तखज्जनः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले । ३ । ५ ।

“यदि मदिरायतनयनां

तामघिक्षत्व प्रहरतीति ।”

मादव्यनयेति । मद + “इषि मदीति । उणा० ।

१ । ५२ । इति किरच् ।) मादकद्रव्यविशेषः ।

मद इति भाषा ॥ (यथा,—

“हिका-श्वास-प्रतिश्याय-कास वर्चोऽग्रहारुचौ ।

वन्ध्यानाहविवन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने १७ अध्यायः ॥

मदिरा

यथाच शान्तिशतके । ४ । २४ ।

“पीत्वा मोहमर्थो प्रमोदमदिरासुन्तभूतं

जगत् ।”)

तत्पर्यायः । सुरा २ हलिप्रिया ३ हाला ४

परिश्रुत ५ वरुणात्मजा ६ गन्धोत्तमा ७

प्रसन्ना ८ इरा ९ कादम्बरी १० परिश्रुता ११

कश्यप १२ मद्यम १३ । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥

मानिका १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपिश्री १५

गन्धमादनी १६ माधवी १७ कतोयम १८ मदः १९

कापिशायनम २० । इति जटाधरः ॥ वारुणी २१

मत्ता २२ सीता २३ चपला २४ कामिनी २५

प्रिया २६ मदगन्धा २७ माध्वीकम् २८ मधुर २९

सन्धानम् ३० आसवः ३१ अमृता ३२ वीरा ३३

मेधावी ३४ मदनी ३५ सुप्रतिभा ३६ मनोज्ञा ३७

विधाता ३८ मोदिनी ३९ हली ४० गुणा-

रिष्टम् ४१ सरकः ४२ मधूलिका ४३ मदोत्त-

कटा ४४ महानन्दा ४५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सीधुः ४६ मेरेयम् ४७ बलवत्तमा ४८ । इति

भावप्रकाशः ॥ कारणम् ४९ । तत्त्वम् ५० । इति

कैवल्यतन्त्रम् ॥ मदिरा ५१ परिश्रुता ५२

कल्पम् ५३ खादुरवा ५४ शूङ्गा ५५ हार-

हूरम् ५६ माद्वीकम् ५७ मदना ५८ देवहृष्टा

५९ कापिशम् ६० अश्विजा ६१ । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ सा द्वादशविधा यथा,—

“माध्वीकं पानसं द्राक्षं खार्जूरं तालमैत्रवम् ।

मेरेयं माच्चिकं टाङ्गं मधूकं नारिकेलजम् ॥

सुखमन्नविकारोत्थं मदानि द्वादशैव च ॥”

इति जटाधरः ॥

अस्याः सामान्यगुणाः । सुमधुरान्त्वम् । कफ-

मारुतनाशनत्वम् । लघुत्वम् । पुष्टिकरत्वम् ।

हृदयत्वम् । सारकत्वम् । मदावहत्वञ्च ॥ * ॥

धातकीरसगुडादिकृता मदिरा गौडी । तद्-

गुणा यथा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुर-

त्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकारित्वम् ।

दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिवृत्तिकारित्वञ्च ॥

पुष्यद्रवादिमधुसारमयी मदिरा माध्वी । तद्-

गुणा यथा । मधुरत्वम् । नात्युष्णत्वम् । पित्त-

वातनाशित्वम् । पाण्डुकामलगुल्माशः प्रमेह-

शमनत्वञ्च ॥ * ॥ विविधधान्यजाता मदिरा

पैठी । तद्गुणा यथा । कटुत्वम् । अम्लत्वम् ।

तीक्ष्णत्वम् । गौडीसमत्वम् । वातहरत्वम् ।

कफकरत्वम् । ईषत्पित्तकरत्वम् । मोहनञ्च ॥

तालादिरसनिर्यासकृता मदिरा सैन्धी हाला

च । तद्गुणा यथा । शीतत्वम् । कषायत्वम् ।

अम्लत्वम् । पित्तहरत्वम् । वातदाहत्वञ्च ॥ * ॥

सर्वलक्षणवृत्तिनिर्यासरूपमदिरागुणाः । शीतल-

त्वम् । गुरुत्वम् । मोहनत्वम् । बलदत्वम् ॥

हृदयत्वम् । लघ्णासन्तापनाशकत्वञ्च ॥ * ॥ नाना-

द्रव्यकदम्बकृता मदिरा कादम्बरी । तद्गुणा-

यथा । सुमधुरत्वम् । पित्तशमहरत्वम् । मद-

कारित्वञ्च ॥ * ॥ ऐश्वर्यमदिरागुणौ । शिशि-

रत्वम् । मदोक्तत्वञ्च ॥ * ॥ यवधान्यकृत-

मदिरा

मदिरागुणौ । गुरुत्वम् । विष्टम्भदायकत्वञ्च ।

शर्कराधातकीतोयकृतमदिरागुणौ । शीतलम् ।

मनोहरत्वञ्च ॥ * ॥ शार्करमद्यगुणाः । वृष्ण-

त्वम् । दीपनत्वम् । मोहनत्वञ्च । इति नाना-

मद्यगुणाः ॥ * ॥ ऋतुविशेषे पेयमदिरा यथा,

“गौडी तु शिशिरे पेया पैठी हेमन्तवर्षयोः ।

शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु माध्वी ग्राह्या न चान्यथा ॥

कादम्बरीशर्करादिमदां

सुशीतलं वृष्यकरं मदाद्यम् ।

माध्वीसमं स्यात् लघुवृत्तजातं

मदां सुशीतं गुरु तर्पणञ्च ॥

अन्यथा कुरुते पानं मदां सन्तापशोषदम् ।

अन्नदोषमदाव्यादिकारकं मूर्च्छनञ्च यत् ॥”

नवजीर्णमद्ययोग्यगुणाः ।

“मदां नवं सर्वविकारहेतुः

सञ्जन्तु वातादिकदोषदायि ।

जीर्णन्तु सर्वं सकलामयघ्नं

घूर्णप्रदं वृष्यकरञ्च दीपनम् ॥”

अन्यञ्च ।

“पथ्युषितमल्पमेलनमम्लं वा पिच्छिलं विगम्यवा ।

दोषावहमविशेषान्मदां हृद्यं विवर्जयेत् ॥

मदाप्रयोगं कुर्वन्ति शूद्रादिषु महान्तिषु ।

द्विजैस्त्रिभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युज्जीवयेन् मृतम् ॥”

इति मदावर्ण्यग्रावर्ण्यम् ॥ * ॥

“अन्ये द्वादशधा मद्यभेदानाहुर्मनीषिणः ।

उक्तस्यान्तर्भवन्तीति नान्येषां पृथगीरितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टे मदाप्रकरणम् ॥

अथ मतान्तरे मदास्य लक्षणं गुणाञ्च ।

“पेयं यन्मादकैर्लोकेस्तन्मद्यमभिधीयते ।

यथारिष्टं सुरा सीधुरासवाद्यमनेकधा ॥

मदां सर्वं भवेदुष्णं पित्तकृत् वातनाशनम् ।

भेदनं शीघ्रपाकञ्च रुचं कफहरं परम् ॥

अम्लञ्च दीपनं रुचं पाचनं चाशुकारि च ।

तीक्ष्णं सूक्ष्मञ्च विशदं अवायि च विकृति

च ॥”

अथारोहणलक्षणं गुणाञ्च ।

“पक्वाधाम्बुसिद्धं यन्मद्यं तत् स्यादरिष्टकम् ॥

अरिष्टं मदासिद्धिं लोके । यथा, द्वाचारिष्टम् ।

दशमूलारिष्टम् । वल्लारिष्टमिति ।

“अरिष्टं लघुपाकेन सर्वं तच्च गुणाधिकम् ।

अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥”

अथ सुराया लक्षणं गुणाञ्च ।

“शालिषट्कपिष्टादिकृतं मदां सुरा स्मृता ।

सुरा गुर्वी बलस्तन्यपुष्टिभेदः कफप्रदा ।

ग्राहिणी शोथगुल्माशोऽग्रहणीमूत्रकृच्छ्रवृत् ॥”

अथ सुराभेदो वारुणी तस्या लक्षणं गुणाञ्च ।

“पुनर्नवाशिलापिष्टेर्विहिता वारुणी स्मृता ।

संहितेस्तालखर्जूररसेयां सापि वारुणी ॥

सुरावद्धारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलवृत् ॥”

सुरातो भेदाय लघ्वीति ॥ * ॥

अथ सीधुद्रव्यस्य लक्षणं गुणाञ्च ।

“इचोः पक्वो रसेः सिद्धः सीधुः पक्वरसञ्च सः ।

आमेस्तेरेव यः सीधुः स च शीतरसः स्तुतः ॥
सीधुः पकरसः श्रेष्ठः खराभिन्नलवणकृतः ।
वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहो रोचनो हरेत् ॥
विवन्मदेः शोषार्शः शोफोदरकफामयान् ।
तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्तुतः ॥”
अथासवस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“यदपक्रौषधाम्भ्यां सिद्धं मदं स आसवः ।
आसवस्य गुणा ज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समाः ॥”
अथ नवपुराणमद्यगुणाः ।
“मद्यं नवमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम् ।
अहृद्यं हृद्यं दाहि दुर्गन्धं विशदं गुरु ॥
जीर्णं तदेव रोचिष्णु कृमिस्त्रिभानिलापहम् ।
हृद्यं सुगन्धि गुणवत्सुखोतोविशोधनम् ॥”
अथ सालिकानां मद्यं पिवतां चेष्टाविशेषाः ।
सालिके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम् ।
तामसे नित्यकर्माणि निद्राश्च मदिराचरेत् ॥”
आचरेत् कुर्यात् ।
“विघ्निना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथावलम् ।
प्रहृद्यो यः पिवेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥
किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्तुतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथान्यतम् ॥”
अथ मद्यगन्धनाशनोपायः ।
“सुस्तेलवालगदजीरकधान्यकैला-
यश्चञ्चयन् सदसि वाचमभिधनक्ति ।
स्वाभाविकं सुखजसुज्भक्ति पूतिगन्धं
गन्धश्च मद्यलशुनादिभवश्च नूनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अपि च ।
“प्रकृत्या मद्यमत्युष्णमम्लश्चोष्णं विपाकतः ।
सर्वसामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥
कृशानां सक्तमज्जाणां ग्रहण्यशोविकारिणाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातेषु रक्तपित्तक्षयेषु च ॥
प्रसन्ना गुल्मवातार्शोविवन्मानाहनाग्निनी ।
शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हिता ॥”
जगलो ग्राहिरुच्छोष्णः शोथघ्नो भक्तपाचनः ।
शोथार्शोमहणीदोषान् हन्त्यरिष्टः कफामयान् ॥”
अरिष्टो मद्यविशेषः ॥
“प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषलभीरितम् ।
स्रोतसां शोधनं जीर्णं दौषपनं लघु रोचनम् ॥
हृद्यं प्रीणनं बल्यं मद्यं श्लोकश्रमापहम् ।
प्रागल्भ्यप्रतिभापुष्टिवीर्यतुष्टिखरप्रदम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् मद्यशब्दे द्रव्यम् ॥
(वसुदेवपत्नी । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । २४ ।
४५ ।
“पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।
देवकीप्रसूताश्वासन् पत्न्य आनकदुन्दभेः ॥”)
मदिराक्षी, स्त्री, (मदिरे इव अक्षिणी यस्याः इति
अक्षि + “अक्ष्णोर्दृशनात् ।” ५।४।७६ । इति
अच् । स्त्रियां ङीप् ।) मत्तलोचना । यथा,—
“अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चि-
ज्जडमतिरिद्ध कश्चिन्मोक्ष इत्याचचक्षे ।

मम तु मतमनङ्गस्तेरतारल्यधूर्ण-
न्मदकलमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्षः ॥”
इत्युद्भटः ॥
(पुं, विराटराजस्य आता । यथा, महा-
भारते । ४ । ३० । ११—१२ ।
सवजायसगर्भन्तु कवचं तमकाञ्चनम् ।
विराटस्य प्रियो आता शतानीकोऽभ्यहार-
यत् ॥
सर्वपारशवं वर्म्म कल्याणपटलं दृढम् ।
शतानीकादवरजो मदिराक्षीभ्यहारयत् ॥)
मदिराग्रहं, स्त्री, (मदिराया ग्रहम् ।) मद्यस्य
ग्रहम् । मद्यसन्धानग्रहम् । तत्पर्यायः । गुञ्जा २
इत्यमरः । २ । २ । ८ ॥ गुञ्जा ३ । यथा,—
“भास्वागारे विदुर्गङ्गं खनौ खन्ना सुराग्रहे ।
मद्यभास्वे स्तुता गुञ्जा गुञ्जा स्यात् काक-
कुक्षिका ॥”
इति भरतधृतहज्जुचन्द्रः ॥
मदिरासखः, पुं, (मदिरायाः सखा सगन्धत्वादिति ।
मदिरा + सखि + “राजाहःसखिभ्यश्च ।” ५ ।
४ । ६१ । इति टप् ।) आम्नवृक्षः । इति
जटाधरः ॥
मदिष्ठा, स्त्री, (मदीष्ट्या अस्तीति । मद् + इनिः ।
इयमतिशयेन मदिनीति । इहन् । इनोलोपः ।)
मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥
मदी, स्त्री, (मद्नाति चूर्णीकरोति लघ्वेच-
लोष्टादिकमिति । मद् + इन् । कृदिकारादिति
पञ्चे ङीष् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चषक-
वस्तु । इति नानार्थे हेमचन्द्रः ॥ कृषकवस्तु ।
इति वैश्यवर्गे जटाधरः ॥
मदीयं, त्रि, मम इदम् । आमार इति भाषा ॥
अस्मच्छब्दादीयप्रत्यये एकवचनार्थे मदादेशेन
निष्पन्नमिदम् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २८ । ६० ।
“हे देवतास्तपोऽग्नेन मदीयेनेष भूपतिः ॥”)
मदीकटः, पुं, (मदेन दानवारिणा उत्कटः ।)
मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ६५ । ८ ।
“ते तान् गान्धगजान् दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदीकटाः ॥”)
मदीकटा, स्त्री, (मदेन मत्ततया उत्कटः उद्भूतो
जनः अस्याः । स्त्रियां टाप् ।) मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदेन गर्वादिना उत्-
कटः । मदीकमते, त्रि ।)
मदीकृतः, त्रि, (मदेन मत्ततया उद्धतः ।) मत्तः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।
“सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदीकृता-
रम्भाः ॥”)
मदीदया, स्त्री, (मदेन उदया ।) नारी । इति शब्द-
माला ॥ (मदीकृते, त्रि । यथा, रघौ । ४ । २२ ।
“मदीदयाः ककुब्जन्तः सरितां कुलसुदृजाः ॥”)
मनुः, पुं, (मञ्जतोति । मञ्ज + “भृष्टशीत-
चरित्तरितप्रनिनिमिमसृजिभ्य उः ।” उणा० ।

१ । ७ । इति उः ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ।
२ । ५ । ३४ ॥ पानकौडि इति भाषा ॥
अस्य मांसगुणाः । वायुनाशित्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । भेदकत्वम् । शुक्रकारित्वम् । रक्तपित्त-
नाशित्वम् । शीतत्वश्च । इति राजवल्लभः ॥
(पर्णवृग्भेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये ॥
“मनुष्यविकटचशायिका वक्रशुभ्रपूतिघासवानर-
प्रभृतयः पर्णवृग्गाः ॥”)
मद्गुरः, पुं, (माद्यति जलं प्राप्य हृष्यतीति ।
मद् + “मद्गुरादयश्च ।” उणा० । १ । ४२ ।
इति उरच् निपातितश्च ।) मत्स्यविशेषः ।
इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥ मागुर इति भाषा ।
(यथा । ललितविस्तरे । ३२० । ७ ।
“अमणो गौतमः श्यामको वत भो
अमणो गौतमो मद्गुरच्छविः ॥”)
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । संग्रा-
हित्वम् । शुक्तत्वम् । गुरुत्वश्च । इति राज-
वल्लभः ॥ (यथाच भावप्रकाशपूर्वखण्डे द्वितीय-
भागे ।
“मद्गुरो वातहृद्बल्यो वृष्यः कफकरो लघुः ॥”
वर्णशङ्करजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१३ । २५ । २३ ।
“निषादं मद्गुरं सूते दाशं नावोपजीविनम् ।”
“मद्गून् मौनविशेषान् राति आदत्ते इति
रा + कः । तम् ।” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।)
मद्गुरकः, पुं, (मद्गुरः + स्वार्थे कन् ।) मद्-
गुरमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
मद्गुरसी, स्त्री, (मद्गुरो पक्षिविशेषे रसो यस्याः
ङीप् ।) शृङ्गी मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
मद्यं, स्त्री, (माद्यति जनोऽग्नेन । मद् + “गदमद-
यमस्त्राणुपसर्गे ।” ३ । १ । १०० । इति करणे
यत् ।) सुरा । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे ।
“भिचो ! मांसनिधेवर्णं प्रकुरुष्व किं तेन मद्यं
विना
मद्यश्चापि तव प्रियं प्रियमद्यो वाराङ्गनाभिः
सह ।
वैश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं दूतेन चौर्येण वा,
एतावानपि संग्रहोऽस्ति भवतो नष्टस्य कान्या
गतिः ॥”)
अस्य गुणपर्यायौ मदिराशब्दे द्रव्यौ ॥ * ॥
तत् द्वादशविधं यथा पुनस्त्यः ।
“पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैचवम् ।
माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मेरेयं नारिकेलजम् ॥
समानानि विजानीयान्मद्यान्यकादशैव तु ।
द्वादशस्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्तुतम् ॥”
अनेन एकादशानां सुरात्वं निषेधयति मद्यशब्दो
मद्वैतुद्रव्यवचनः । अस्मादेव वचनात् न तु
मद्यमात्रं सुराशब्दार्थः । यथा दृष्टव्यम् ।
“गौडी माध्वी सुरां पैटी पीलां विप्रः समा-
चरेत् ।

तत्र कच्छं पराकच्छं चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥”
त्रयाणां सुरास्ते क्रमेण प्रायश्चित्तत्रयं न स्यात् ।
तथा भविष्ये ।

“सुरा तु पैष्टी सुखोक्ता न तस्यास्त्वितरे समे ।”
पैष्टीति तच्छूलविकारमात्रोपलक्षणं इतरे
गौडीमाध्वौ अतोऽन्नविकार एव सुराशब्दस्य
सुखत्वात् त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्वोर्गौण-
सुरात्वज्ञापनार्थम् । तेन एतत्पानेऽपि महा-
पातकत्वमतिदिशति यथैवेका तथा सञ्जा इति
पैष्टीं पूर्वप्रसिद्धं दर्शयति । यथा पैष्टी सुरा
तथा सञ्जा गौडी माध्वौ चेति पूर्ववचनोक्ता
तु पैष्टी दृष्टान्तत्वेनात्र दर्शिता । न पातया
द्विजोत्तमैरिति ब्राह्मणैरित्यर्थः । त्रैवर्णिकपरत्वे
उत्तमपदानर्थक्यात् बहुवचनानर्थक्यपरी-
हारार्थमुत्तमप्रातिपदिकानर्थक्यमयुक्तं अतो
ब्राह्मणस्य त्रिविधैव सुरा महापातकहेतुः ।
क्षत्रियवैश्ययोस्तु सुरा वै मलमन्त्रानामिति
वचनेन पैष्टीव इति स्थितम् । अतएव ।

“एका माध्वी च गौडी च पैष्टी च त्रिविधा
सुरा ।

द्विजातिभिर्न पातया कदाचिदपि कर्हिचित् ॥”
इति यमवचने द्विजातिपदं ब्राह्मणपरमेव ।
अत एव द्विविधसुरापाने न क्षत्रियादीनां
महापातकम् ॥३॥ तावदस्तु । दोषाभावमेवाह
वृद्धयाज्ञवल्काः ।

“कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।
मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥”
तदेवं पैष्टीनिषेधस्त्रैवर्णिकानां गौडीमाध्वीनि-
षेधस्तु ब्राह्मणानामेव ॥३॥ तज्जातेः स्त्रीणा-
मपि सुरापाननिषेधः । यथा भविष्ये ।

“तस्मान्न पेयं विप्रेण सुरा मद्यं कथञ्चन ।
ब्राह्मण्यापि न पेया वै सुरा पापभयावहा ॥”

“या ब्राह्मणी सुरापी स्यान्
न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥”

इति श्रुतिः ॥

“पतत्यङ्गशरीरेण भार्या यस्य सुरां पिवेत् ।
पतिताङ्गशरीरस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥”
न चैवं क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः । ब्राह्मणी-
पदस्य निषिद्धसुरापानकर्तृभार्यापलक्षणत्वाद्-
भार्या यस्य सुरां पिवेदिति सामान्यश्रवणाच्च ॥
पानञ्च द्रवीभूतस्याभ्यवहारः । स च कण्ठदेशा-
दधोनयनं न तु वक्रमात्रप्रवेशः । निष्ठीवनार्थं
कपोलधारणे पानशब्दप्रसङ्गात् । यजोक्तम् ।
“जिघ्रन्निह सुरां कश्चित् पिवतीत्यभिधीयते ।
यावन्न क्रियते वक्त्रे गण्डूषस्य प्रवेशनम् ॥
अत्र गण्डूषप्रमाणं अविवक्षितम् । गण्डूषा-
ङ्गपानेऽपि लोके पानशब्दप्रयोगात् । अतएव
सुखप्रवेशनं अत्राविवक्षितं किन्तु सुखप्रवेशे
कण्ठादधोनयनं भवति अतस्तदेवोपलक्षयति ।
अतएव ओष्ठमात्रलेपे न पाननिष्यत्तिः । अत-
स्तत्रोत्तमाङ्गस्यार्थप्रायश्चित्तम् ॥३॥
अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् । तत्र मनुः ।

“सुरां पीत्वा द्विजो मोहादभिवर्णं सुरां पिवेत् ।
तथा सकाये निर्दग्धे सुच्यते क्लिष्टघाततः ॥
गोमूत्रमभिवर्णं वा पिवेदुदकमेव वा ।

पयो घृतं वामरणात् गोसकृद्रसमेव वा ॥”
अभिवर्णं अभिसमस्पर्शम् । पयो घृतं गोरेव
आदावन्ते च गोः कीर्तनात् । मोहशब्दोऽत्र
बुद्धिपरः । देवलः । सुरापाने ब्राह्मणो रूप्य-
तान्मसीसकानामन्यतममभिकल्पं पीत्वा शरीर-
त्यागात् पूयते । रूप्यादयोऽत्र द्रवीभूताः
पीत्वेति निर्देशात् । स्वयमशक्तावन्यैरपि सुखे
सेचनीया । यथा गोतमः । सुरापस्य ब्राह्मणस्य
उष्णामासिच्युः सुरामास्ये नृतः शुध्यते ।
अतएव न सेचकानां वधो विहितत्वात् स्वयं
पान इव । एतच्च मरणप्रायश्चित्तं कामकृते ।
यथा, वृहस्पतिः ।

“सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःक्षिपेत् ।
सुखे स हि विनिर्दग्धो नृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”
कथञ्चिदिति सकृदित्यर्थः । अङ्गिराः ।
सुरापानं सकृत् कृत्वा योऽभिवर्णं सुरां पिवेत् ।
स पावयेदथात्मानमिह लोके परत्र च ॥”
भविष्ये ।

“मतिपूर्वं सुरापाने प्राणान्तिकमुदाहृतम् ।
पैष्टीपाने तु ऋषिभिर्नतरासां कथञ्चन ॥
शङ्केनापि महाबाहो ! प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
सुरायाः कामतः पाने सुखायाः प्राणनाशनम् ॥”
पुनःपुनःपैष्टीविषयत्वाभिधानम् । त्रिविधा सुरा
सुखा इति भ्रमनिरासार्थम् । कथञ्चन सकृ-
दित्यर्थः । ॥ इतरासां असुराणां गौडी-
माध्वीप्रभृतीनां ज्ञानतः सकृत्पाने मरणान्तिकं
न भवति गौडीमाध्वोस्तु ज्ञानतोऽभ्यस्तपाने
गौडीमाध्वीयतिरिक्तायास्वसुराया अत्यन्ता-
भ्यस्तपाने मरणमुक्तं भविष्ये ।

“गौडीमाध्वोस्तथाभ्यासे प्राणान्तिकमुदा-
हृतम् ।

अभ्यासे त्वसुरायास्तु तामेवाग्निभां पिवेत् ॥”
तथेति ज्ञानत इत्यर्थः । अतएव ।

“असकृत् ज्ञानतः पीत्वा वारुणीं पतति द्विजः ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥”

इति यमवचनमपि एतद्विषयमेव अत्राभ्यासे
मरणविधानात् द्वितीयवार एव मरणं कार्यम् ।
गौडीमाध्वोः कामतः सकृत्पाने भविष्ये ।

“असुरामद्यपाने तु कृते विप्रस्तु कामतः ।
चान्द्रायणं समभ्यस्येत् शुद्धिकामः सशुद्धये ॥
यदास्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत् ।
कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ॥
सुरापानापनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ।”
पिण्याकं खलिम् ॥३॥ उत्तमसुरापानं आय-
सेन पात्रेण इत्याह यमः ।

“आयसे भाजने तत्रां ब्राह्मणीं वारुणीं पिवेत् ॥”
गोवालचीरवाससा तत्कर्तव्यं आह उग्रनाः ।
गोवालचीरवासाः सुरापः सुरामभिवर्णं
पीत्वा पूतो भवति ॥३॥ अज्ञानतः सकृत्-

पैष्टीपाने ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकम् । यथा
ब्रह्महत्याव्रतानुवृत्तौ यमः ।

“चरेतामेतदेवोभौ सुरापगुरुतत्त्वगौ ।
सगोत्रादूषकश्चैव सुवर्णस्तेयकृन्नरः ॥” ॥
भविष्ये ।

“अकामतः सुरां पीत्वा पैष्टीं मत्कुलनन्दन ॥
कच्छातिकच्छौ कृत्वा वै पुनःसंस्कारतः शुचिः ।
कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।
सुरापानापनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥”
सुरापानमात्रापनेयरोगस्य रोगिणोऽज्ञानतः
पानविषयमिदं इत्युक्तं भविष्ये । यथा,—
“तथास्मिन्नेव विषये वाशिष्ठं परिकीर्तितम् ।
यदि रोगोऽभवेद्दःस्थो नेतरस्य कदाचन ।
कच्छश्चात्र सुरश्रेष्ठ ! तत्रकच्छ उदाहृतः ॥”
कच्छातिकच्छावित्यत्र कच्छपदं न प्राजापल-
परं किन्तु तत्रकच्छपरम् ॥३॥ अज्ञानतो
गौडीमाध्वोः सकृत्पाने उक्तं भविष्यपुराणे ।
“सकृत् पीत्वा तथा गौडीमज्ञानात् सुरसत्तम ॥
कच्छातिकच्छौ विहितौ घृतप्राशनमेव च ॥”
अज्ञानाभ्यासे तत्रैवोक्तम् ।
“गौडीमज्ञानतः पीत्वा ब्राह्मणो ब्राह्मणप्रिय ॥
तत्रकच्छन्तु वै कृत्वा पुनःसंस्कारतः शुचिः ॥
माध्वीं पीत्वा महाबाहो ! अज्ञानाद् द्विज-
सत्तमः ।

शुद्धेऽत तत्रकच्छेण विकर्माभ्यासनात्तथा ॥
रेतोमूत्रपुरीषाणां गौडीमाध्वोश्च प्राशने ।
क्रयादपशुविष्टानां संस्काराच्छुद्धिरिष्यते ॥”
प्राणान्तिके च पादहानेरसम्भवात् क्षत्रिय-
वैश्ययोरपि यद्योक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तमेव
द्वादशवार्षिकादौ पादपादहानिरभ्यस्तमद्ये
क्षत्रियादीनां ह्रासदर्शनात् ।
“विप्रे तु सकलं दयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।
वैश्वेऽर्हं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥”

पानसादिमद्यपाने तु कामनाकृतानेकसमया-
भ्यस्ते प्राणान्तिकं युक्तं ब्राह्मणस्य कामनया
सकृत्कृते तु पराशरः ।

“अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
शुद्धे चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा समुद्रगम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणम् ॥”
अकामतः सकृत्पाने विष्णुः ।

“पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकच्छं चरेद्विजः ।
कारयेत् पुनःसंस्कारं भक्ष्या विप्रांश्च भोजयेत् ॥”
कामतोऽकामतश्चाभ्यासे व्रतावृत्तिमाह यमः ।
“गोपवद्विहितः कल्पश्चान्द्रायणमथापि वा ।
अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”
अपर्युषितपानसादोकादशविधमद्यपाने त्रिरा-
त्रम् । पानसं ब्राह्ममाधूकमित्यादिभिर्वाय
पुलस्त्यः ।

“ब्राह्मेष्टुदङ्खर्ज्जरपनसादेश्च यो रसः ।
सद्योनातन्तु तं पीत्वा चण्डात् शुद्धेऽत द्विजो-
त्तमः ॥”

मद्यं

प्रयोजकादीनां पादपादहानिर्दृष्ट्या । बाल-
वृद्धस्त्रीणामर्हादिकं प्रायश्चित्तम् । इति प्राय-
श्चित्तविवेकः ॥ * ॥ अथ पुराणे ब्राह्मणस्य
मद्यपानादिनिषेधो यथा,—

“अग्रेयश्चाप्यपेयश्च तथैवास्तृष्यमेव च ।
द्विजातीनामनालोच्यं नित्यं मद्यमिति स्थितम् ॥
तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन मद्यं नित्यं विवर्जयेत् ।
पीत्वा पतति कर्मभ्यस्त्वसम्भाष्यो द्विजोत्तमः ॥
भक्षयित्वाप्यभक्ष्याणि पीत्वापेयान्यपि द्विजः ।
नाधिकारी भवेत्तावदुयावत्तन्न जहात्यधः ॥
तस्मात् परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः ।
अपेयानि च विप्रो वै पीत्वा तदुयाति रौरवम् ॥”
इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
मद्यपस्य विष्णोरुपसर्पणे दोषादि यथा,—
वराह उवाच ।

“मद्यं पीत्वा वरारोहे ! यस्तु मासुपसर्पति ।
तत्र दोषं प्रवक्ष्यामि शृणु सुन्दरि ! तत्त्वतः ॥
दत्त्वा वर्षसहस्राणि दरिद्रो जायते पुनः ।
ततो भवेत् स पूतात्मा मद्भक्तश्च न संशयः ॥
यस्तु भागवतो भूत्वा कामरागेण मोहितः ।
दीक्षितो पिबते मद्यं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
अम्लिवर्णा सुरां पीत्वा तेन मुच्येत किल्बिषात् ॥
एवञ्चैवापराधानि येन मुच्यन्ति किल्बिषात् ।
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
न स लिप्यति पापेन संसारश्च न गच्छति ॥
इति वराहपुराणे मद्यपानापरार्थप्रायश्चित्तम् ॥
अपि च ।

“अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमांसभक्षणम् ।
शुद्धेष्टान्द्रायणाद्विप्रः प्राजापत्येन भूमिपः ।
वैश्यः सान्तपनाच्छूद्रः पश्चाद्भोमिर्विशुद्धाति ॥”
इति गारुडे २२ अध्यायः ॥

एतन्नौड्यमाध्वरोः कामतः सक्तुपानविषयमिति
प्रायश्चित्तविवेकदर्शनात् ॥ * ॥ द्विजस्य पूजादौ
मद्यदानविध्यनुकल्पनिषेधा यथा,—

“मदिरां पृष्ठतो दद्यात् अन्यत् पानन्तु वामतः ।
अवश्यं विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः ॥
नारिकेलजलं कांस्थे ताम्ने च विच्छेत्तमधु ।
नापद्यपि द्विजो मद्यं कदाचित् विच्छेदेदपि ॥
ऋते पुण्यासवादुक्ताद्वाङ्मनाद्वा विशेषतः ।
राजपुत्रस्तथा मर्त्यः सचिवः सौमिकादयः ॥
ददुर्नरवलिं भूपसम्भत्या विभवाय च ।
भूपालानुमते मद्यं ददत् पापमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥
अथ ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधकशुक्रशापो यथा,
वैशम्पायन उवाच ।

“सुरापानादश्चनां प्राप्य विद्वान्
संज्ञानाशं प्राप्य चैवातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचश्चापि तथाभिरूपं
पीतं तथा सुरया मोहितेन ॥
समन्युत्पत्त्याय महानुभाव-
स्तदोशन विप्रहितं चिकीर्षुः ।

५८३

मद्यं

काथः स्वयं वाक्चमिदं जगाद
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥
यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चित्
मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतधर्म्मो ब्रह्महा चैव स स्या-
दस्मिन्नोके गर्हितः स्यात् परे च ।
मया चेमां विप्रधर्म्मोक्तसीमां
मर्यादां वै स्थापितां सर्वलोके ।
सन्तो विप्राः शुश्रूषांस्तु गुरुणां
देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्वे ॥”

इति महाभारते आदिपर्वणि ७६ अध्यायः ॥
अथ तन्ने मद्यपाननिषेधो यथा,—
“नारिकेलश्च खार्जूरं पानसञ्च तथैव च ।
ऐक्ष्वं मधुकं टाङ्गं तालञ्चैव च माक्षिकम् ॥
द्राक्षन्तु दशमं ज्यैष्ठं गौडं चैकादशं स्मृतम् ।
पैश्चन्तु द्वादशं प्रोक्तं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥
मध्यमं मधुजं गौडं शेषोत्तममिष्यते ।
एतत् द्वादशकं मद्यं न पातयं द्विजैः क्वचित् ।
क्षत्रियादिः पिबेत् सर्वं पैश्चैमेकान्तु वर्जयेत् ॥
सुरां पीत्वा द्विजो मोहात् कामात् तक्रादि-
मिश्रिताम् ।

त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यादौषन्मिष्ये तु वार्षिकम् ॥
तक्रादिमिश्रितां किञ्चित् सुरां पीत्वा ह्यकामतः ।
कृच्छ्राब्दपादमुच्यते पुनः संस्कारमर्हति ॥
सुखप्रवेशमात्रन्तु प्रायश्चित्ताहुर्माचरेत् ।
अनुपनीतो देवेशि ! व्रतं त्रैवार्षिकं चरेत् ॥
चतुर्थकालाहारी स्याद्ब्रह्मचर्यमथापि वा ।
आ पञ्च वर्षं दृढं वा ज्ञानादर्हं विनिर्दिशेत् ॥
शूद्रस्य च विशेषेण अतिकृच्छ्रद्वयं चरेत् ।

स्वजातिसाधिते तस्मिन् तदहं व्रतमाचरेत् ॥
पैश्चैपाने ब्राह्मणस्य मरणान्तिकमुच्यते ।
माध्वीगौडीसुरापाने द्वादशाब्दं विधीयते ॥
इतरेषान्तु पानेन शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।
राजन्यवैश्ययोश्चापि गौडी माध्वी न शस्यते ।
मोहात् क्षत्रश्च वैश्यश्च पीत्वा कृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥
शूद्रोऽपि गौडीं पैश्चैच न पिबेद्भोजनसंस्कृताम् ।
कामात् पीत्वा सुरां विप्रो मरणान्तिकमाचरेत् ॥
चरेच्चान्द्रायणं ज्ञानात् क्षत्रियो वैश्य एव च ।
पैश्चैपाने तु शूद्रस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥
ज्ञानादभ्यासयोगे तु चान्द्रायणत्रयं स्मृतम् ।
नारिकेलं तथा ज्ञानादिप्रश्चान्द्रायणेन तु ।
क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥
अपक्वं पनसञ्चैव आम्रञ्च वदरं तथा ।

स्थापयित्वा घटे नित्यं दद्यादासप्रयःपलम् ॥
त्रैलोक्यविजयाञ्चैव मातुलङ्गं तथैव च ।
समेहनि ततो दद्यात् सन्धानात् सत्वमीरितम् ॥
दधि मधु घृतञ्चापि माञ्जिष्ठं तिक्तकं तथा ।
अनुपाने तु देवेशि ! द्राक्षमद्यं सुनिश्चितम् ॥
विडङ्गं शालवो मूलं—
मधुना सह संस्थाप्य शेषपाकं समाचरेत् ॥
पिप्पलीलवणं दत्त्वा मधुना मद्यमीरितम् ।
पानसं पक्खर्जूरं आर्द्रं सोमलनारसम् ।

एकीकृत्याग्निसन्धानात् खार्जूरं मद्यमीरितम् ॥
पक्कतालं दन्तिशाकं ककुभञ्च तथैव च ।
एतेरेव सुसन्धानात् तालमद्यं प्रकीर्तितम् ॥
इक्षुदण्डं मरीचञ्च वदरञ्च तथा दधि ।
शेषे तु लवणं दत्त्वा इक्षु मद्यं प्रकीर्तितम् ॥
नवं मधु तथा विच्छेत् पक्वं शर्करया सह ।
सन्धानाज्जायते मद्यं माध्वीकं शरतो रसम् ॥
शतावरी टङ्गमूलं लक्ष्मणं पद्ममेव च ।
मधुना सह सन्धानात् टङ्गमाध्वीकमीरितम् ॥
मालूरमूलं वदरी शर्करा च तथैव च ।
एषामेकत्र सन्धानात् मैरेयं मद्यमीरितम् ॥
इन्द्रजिह्वा पक्कधानी नारिकेलजलन्तथा ।
कदलीफलसन्धानाज्मद्यं तन्नारिकेलजम् ॥
दधि त्रैलोक्यविजया तथैव च करीकणा ।
गुडेन सह सन्धानात् गौडीमद्यं प्रकीर्तितम् ॥
शस्कुलीमर्द्धसिद्धान्नपुष्पोदकसमन्वितम् ।
वह्नी सन्तापयेत् किञ्चित् स्थापयित्वा दिनद्वयम् ॥
शेषेहनि तु संप्राप्ते जीवनं तत्र निःक्षिपेत् ।
शृङ्गवेरं मरीचञ्च मातुलङ्गं तथैव च ।
एतेषामेव सन्धानात् पैश्चैमद्यं प्रकीर्तितम् ॥”
इति श्रीमत्सुखरुक्ते महातन्त्रे चतुर्विंशति-
साहस्रे ३६ पटलः ॥ * ॥ अपि च ।
“सिद्धमन्त्री भवेद्दीरो न वीरो मद्यपानतः ।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ॥
गृहे गृहे सुरां पीत्वा वर्णमष्टा भवन्ति हि ॥”
इति उत्पत्तितन्त्रे ६४ पटलः ॥ * ॥
“दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।
केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥”
इति महानिर्व्याणतन्त्रम् ॥ * ॥

श्रीक्रमे ।
“न दद्याद् ब्राह्मणो मद्यं महादेये कथञ्चन ।
वामकामो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्षयेत् ॥
भैरवतन्त्रे ।

“नारिकेलोदकं कांस्थे ताम्ने गयं तथा मधु ।
राजन्यवैश्ययोर्दयं न द्विजस्य कदाचन ॥
एवं प्रदानमात्रेण हीनायुर्ब्राह्मणो भवेत् ।

इति आगमतत्त्वविलासः ॥ * ॥
सुतौ कलौ मद्यपानादिनिषेधो यथा, याज्ञ-
वल्क्यदीपकलिकायां ब्रह्मपुराणम् ।

“नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः ॥”
निर्वधविषयं स्पष्टयति उग्रनाः । “मद्यमदेयम-
पेयमनिर्ग्राह्यम् ।” अनिर्ग्राह्यमस्त्रीकार्यमिति
कल्पतरुः ॥ कालिकापुराणेऽपि ।

“खगात्ररुधिर् दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात् ।
मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥”
स्मृतिः ।

“ताम्ने चैचुरसो मद्यं पयसा यवचूर्णकम् ।
गयञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥
अतो मद्यप्रतिनिधिदानमपि न युक्तम् । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ मद्यतुल्यं यथा,—
“नारिकेलोदकं कांस्थे ताम्रपात्रे स्थितं
मधु ।

गयश्च ताम्रपात्रस्य मद्यतुल्यं घृतं विना ॥”

इति कर्मलोचनः ॥ * ॥

अथ मद्यपानां तुष्टार्थं कौलानां मद्यपानविधि-
लिख्यते ।

“कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।

सन्निदासेवनं कुर्यात् सोमपानं महेश्वरि ! ॥

सर्वथा कुरुते देवि ! वीरश्चोद्धतमानसः ।

दिश्यस्तु देवताप्रायश्चन्दनागुरुलेपनैः ॥

रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नात्र संशयः ।

भस्माङ्गधूसरो वीर उन्मत्तवह्निचेष्टितः ॥

सुरापानरतो निबन्धं बलिपूजापरायणः ।

नरश्लागश्च महिषो मेघः शूकर एव च ॥

प्रशकः प्रह्लादी गोधा खड्गी कूर्मो दश

स्रुताः ।

वानरश्च खरश्चैव गजाश्चादिविहङ्गमाः ॥

इत्यादिस्तु बलेद्गानैः पूजयेत् स्वेष्टदेवताम् ।

निबन्धं नैमित्तिकं काम्यं प्रकुर्याच्च दिने दिने ॥

कुलवारे कुलर्चे च तिथौ च कुलके तथा ।

भैरव्याः कल्पितं चक्रं संस्थाप्य पूर्ववत् प्रिये ! ॥

सुराणां शोधनं कुर्याद्यथावत् परमेश्वरि ! ॥

प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजोत्तमाः ।

निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ॥

विजयाश्चानुकल्पश्च द्विजो दद्याद्युगे युगे ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रे ६३ पटलः ॥

“द्रव्याभावे चानुकल्पैः पूजयेत् परदेवताम् ।

सुराभावे च गोक्षीरं द्विजो दद्याद्युगे युगे ॥”

इति निरुत्तरतन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥

“असंस्कृतां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ब्रह्महा

भवेत् ।

संस्कृतान् सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ज्वलदग्निवत् ॥

सौजामण्यां कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत् सुराम् ।

अन्यत्र कामतः पीत्वा ब्राह्मण्यादेव ह्यीयते ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रम् ॥ * ॥

“ब्राह्मणस्य महामोक्षं मद्यपाने प्रियंवदे ! ।

ब्राह्मणः परमेशानि ! यदि पानादिकं चरेत् ।

तत्तुच्छात् शिवरूपोऽसौ सत्यं सत्यं हि शैलजे ! ॥

तोये तोयं यथा लीनं तेजसं तेजसे यथा ।

घटे भग्ने यथाक्लाशं वायौ वायुर्यथा प्रिये ! ॥

तथैव मद्यपानेन ब्राह्मणो ब्रह्मणि प्रिये ।

लीयते नात्र सन्देहः परमात्मनि शैलजे ! ॥

सायुज्यादिमहामोक्षं नियुक्तं चक्षियादिषु ।

मद्यपानं विना देवि ! तत्त्वज्ञानं न लभ्यते ॥

अतएव हि विप्रस्तु मद्यपानं समाचरेत् ॥

वेदमाताजपेनैव ब्राह्मणो नहि शैलजे ! ।

ब्रह्मज्ञानं यदा देवि ! तदा ब्राह्मण उच्यते ॥

देवानाममृतं ब्रह्म तदेव लौकिकी सुरा ।

सुरत्वं भोगमात्रेण सुरा तेन प्रकीर्णिता ॥

मन्त्रत्रयं सदा पाठ्यं ब्रह्मशापादिमोचनम् ।

प्रकुर्यात्तु हि चेन्नैव तदा ब्रह्ममयी सुरा ॥

हविरारोपमात्रेण बह्निर्दोषो यथा भवेत् ।

प्रापसोचनमात्रेण सुरा सुक्तिप्रदायिनी ।

अतएव हि देवेशि ! ब्राह्मणः पानमाचरेत् ॥

स ब्राह्मणः स वेदज्ञः सोऽग्निहोत्री स दीक्षितः ।

बहु किं कथ्यते देवि ! स एव निर्गुणात्मकः ॥

सुक्तिमार्गमिदं देवि ! गोप्तव्यं पशुसङ्कटे ।

प्रकाशात् सिद्धिदानिः स्यात् निन्दनीयो न

चान्यथा ॥”

इति मातृकामेदतन्त्रे ३ पटलः ॥ * ॥

“कुलस्त्रीसेवनं कुर्यात् सर्वथा परमेश्वरि ! ।

रमते युवतीं रम्यां कामोन्मत्तविलासिनीम् ॥

नटीं कापालिकां वेष्ट्यां हज्जुपानां वराङ्गनाम् ।

शूद्राणीं स्वेच्छरमणीं जवनीं परमेश्वरि ! ॥

मातृयोनिविचारोऽस्ति मातृयोनिं विना

प्रिये ! ।

कुलाचारपरो वीरः कुलपूजापरायणः ॥

भगलिङ्गसमायोगादाह्वय जपमाचरेत् ।

निश्चलन्तु भवेच्चित्तं कोटिसूर्यग्रहेण किम् ॥

चले चित्ते भवेद्याधिनिश्चले निश्चलं यथा ।

प्रवानां साधनं देवि ! लतासाधनमुत्तमम् ॥

चितायाः साधनं देवि ! सिद्धिरस्ति कलौ युगे ॥

इत्युत्पत्तितन्त्रम् ॥

कालिकातारिणीदीक्षां गृहीत्वा मद्यसेवनम् ।

न करोति नरो यस्तु स कलौ पतितो भवेत् ॥

वैदिके तान्तिके चैव जपद्योमवह्निष्कृतः ।

अब्राह्मणः स एवोक्तः स एव हस्तिभूर्खकः ॥

शुनीमृत्रसमं तस्य तर्पणं यत् पिबेत्पि ।

कालीतारामनुं प्राप्य वीराचारं करोति न ॥

शूद्रत्वं तच्छरीरेण प्राप्नुयात् स न चान्यथा ॥

इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥

मद्यशोधनप्रकारो यथा । शिव उवाच ।

श्रेष्ठो पार्वति ! वक्ष्यामि तेषां वै शोधनक्रियाम् ।

पद्मासनेन संविश्य करपुटं समाचरेत् ॥

वामे गुरुद्रमस्कृत्य दक्षिणे गणपतिं स्मरेत् ।

मध्ये देवीं नमस्कृत्य प्राणायामत्रयचरेत् ॥

शरीरे मातृकां न्यस्य ऋष्यादिन्यासमाचरेत् ।

खकल्योक्तविधानेन षडङ्गन्यासमाचरेत् ॥

पञ्चादभूमौ त्रिकोणं वा षट्कोणं वा महे-

श्वरि ! ।

विलिख्य मण्डलं शुद्धं तस्योपरि घटं न्यसेत् ॥

बहुधा प्रोचनं कृत्वा फट्कारेण पुनः पुनः ।

ततस्तस्मिन् कारणन्तु मूलेनैव च स्थापयेत् ॥

मातृकार्णेन देवेशि ! विपरीतेन चैव हि ।

पुनः फट्कारमन्त्रेण प्रोचनं कारयेत् सुधीः ॥

ततो वियच्छक्तिबीजं चतुर्दशखरान्वितम् ।

नादविन्दुयुतं कृत्वा तस्योपरि शतं जपेत् ॥

ततो मूलं जपेन्मन्त्रं मायाबीजं ततः परम् ।

येनूं योनिं गालिनीं च त्रिखण्डं भीमसंज्ञकम् ।

दशयित्वा वरारोहे ! घटं धृत्वा पठेन्मनुम् ॥

ॐ एकमेव परं ब्रह्म स्थूलसूक्ष्ममयं ध्रुवम् ।

कचोद्भवां ब्रह्महत्यां तेन ते नाशयाम्यहम् ॥

ॐ सूक्ष्ममण्डलसम्भूते वरुणालयसम्भवे ।

अमाबीजमये देवि ! शुक्रशापादिसुच्यताम् ॥

ॐ वेदानां प्रणवो बीजं ब्रह्मानन्दमयं यद्दि ।

तेन सत्येन ते देवि ! ब्रह्महत्यां व्यपोह्यतु ॥

ततः षडङ्गयुक्तश्च वकारं विन्दुसंयुतम् ।

एवं सकारकश्चापि वर्णाक्षरसमन्वितम् ॥

जप्त्वा मन्त्री ततो ध्यायेत् स्वमन्त्रं कुलसुन्दरि ! ॥

आनन्दभैरवं ध्यायेद्यथा तन्नाशुसारतः ॥

रक्तवर्णं चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं वरदं शिवम् ।

जटाजूटधरं देवं वासुकीकण्ठभूषितम् ।

डमरुश्च कपालश्च स्रजरं पाशमुत्तमम् ।

धारिणं तं यजेदेवं व्याघ्रचर्माम्बरं शिवम् ॥

एवं ध्यात्वा महेशानि ! तस्य मध्ये प्रपूजयेत् ।

मायाबीजं ततो हुं फट्मन्त्रेणानेन संयजेत् ॥

ततस्तस्मिन्महेशानि ! आनन्दभैरवीं स्मरेत् ।

आनन्दभैरवीं देवीं वराभयलसत्कराम् ॥

घोररूपां वरारोहिणीं त्रिनेत्रां रक्तवाससम् ।

रक्तवर्णां महारौद्रीं सहस्रभैरवान्विताम् ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशादेः स्तूयमानां शिवां भजे ।

इति ध्यात्वा महेशानि ! तेनैव मनुना यजेत् ॥

तयोरेक्यं विभाज्यैव गायत्रीं दशधा जपेत् ।

भैरवं डेन्तकचोक्ता विद्महे तदनन्तरम् ॥

सुधादेये ततः पञ्चाङ्गीमहीति ततो वदेत् ।

तन्नो देवी ततः पञ्चात्तदन्ते च प्रचोदयात् ॥

इति ते कथिता देवी गायत्री परमाचरी ।

तस्याः स्मरणमात्रेण द्रव्यशुद्धिश्च जायते ॥

तस्य प्रसादादीशोऽहं सत्यं सत्यं न संशयः ।

तस्य मध्ये मूलमन्त्रं विव्ददष्टैर्लिखेत् सकृत् ॥

रक्तवस्त्रेण संपूज्य सुधां वस्त्रेण गोपयेत् ॥ * ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां विषयाणाञ्च पार्वति !

सर्वेषां कारणं यस्मात् कारणं परिकीर्तितम् ॥

अस्माकञ्च महेशानि ! शरीरकारणं हि तत् ।

मृत्युञ्जयोऽहं वीरेशि ! वीरकार्यप्रसादतः ॥

निर्विकारेण देवेशि ! निर्विकल्पेन चेतसा ।

सेवमानं कुलं भद्रे ! सुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥

निर्विकल्पो महेशानि ! सुक्तिभागी न संशयः ॥

सविकल्पो वरारोहे ! रौरवं याति निश्चितम् ॥”

इति कैवल्यतन्त्रे २ पटलः ॥

(वेदकोक्तदोषादि यथा,—

“तीक्ष्णोष्णरूचस्त्वस्मान् यवायाशुकरं लघु ।

विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपण्यः ॥

तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपज्ञाविनो गुणाः ।

जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मयं मन्दादीनोजसो गुणान् ।

दृशभिर्दृशसंज्ञोभ्य चेतो नयति विप्रियाम् ॥

आद्ये मदे द्वितीये स प्रमादायतने स्थितः ।

दुर्विकल्पहतो मृदुः सुखमित्यधिसुच्यते ॥

मथ्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।

निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥

इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्त्रिदमासदम् ।

एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥

निश्चेष्टः प्राववच्छेते तृतीये तु मदे स्थिताः ।

भरणादपि पापात्मा मतः पापतरां दृशाम् ॥

धर्माधर्मसुखं दुःखमर्थानर्थं चिन्ताहितम् ।

यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ।

मद्ये मोहो भयं प्रोक्तः क्रोधो मृत्युश्च संस्थितः ॥

मद्रः

मधु

मधु

सोन्मादमदस्रच्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥
 यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।
 अयुक्तिवृत्तमद्रं हि व्याधये मरणाय वा ॥
 मद्यं त्रिवर्गधीष्येयलज्जादेरपि नाशनम् ।
 नाति माद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥
 क्षिप्वाः सत्त्ववयोयुक्ता मद्यनिव्यास्तदन्वयाः ।
 मेदःकफाधिकामन्दवातपित्ता दृढाग्नयः ॥
 विपर्ययेतिमाद्यन्ति विश्रब्धाः कुपिताश्च ये ।
 मद्येन चान्द्ररूपेण साजीर्णं बहु नाति च ॥”
 इति वाभटे निदानस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥
 एतानि श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वान्मोहनाथानि शिष्टैः
 कदाचिदपि नाचरणीयानि ॥
 मद्यदुमः, पुं, (मद्योत्पादको दुमः ।) माड्वचः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मद्यपङ्कः, पुं, (मद्यानां पङ्क इव ।) सुराकल्कः ।
 मेया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मेदकः २
 जगलः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥
 मद्यपाशनं, क्ली, (मद्यपैरश्यते भुज्यते इति । अश्रु-
 + कर्मणि लुट् ।) पानरुचकभक्ष्यम् । तत्-
 पर्यायः । उपदंशः २ अवदंश ३ चक्षुण्म् ४ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । १७१ ॥
 मद्यपुष्पा, स्त्री, (मद्यानि मदसाधनानि पुष्पा-
 ल्यस्याः ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (गुणादिविष्टितरस्या धातकीशब्दे ज्ञातया ॥)
 मद्यमण्डः, पुं, (मद्यस्य मण्डः ।) मद्यफेनः । तत्-
 पर्यायः । कारोत्तमः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ५६६ ॥ कारोत्तरः ३ सुरामण्डः ४ । इत्यमरः ।
 २ । १० । ४३ ॥
 मद्यवासिनी, स्त्री, (मद्यानामिव वासो गन्धोऽस्या
 अस्तीति । इनिः डीष् ।) धातकीवृक्षः । इति
 रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥
 मद्यबीजं, क्ली, (मद्यस्य बीजम् ।) नानाद्रव्यकृत-
 सुराबीजम् । तत्पर्यायः । किण्वम् २ नमद्वः
 ३ नमद्वुः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ।
 वाखर इति भाषा ॥
 मद्यसन्धानं, क्ली, (मद्यस्य सन्धानमुत्पादनाय
 आयोजनम् ।) सुरासञ्जीकरणम् । वंशाङ्कुर-
 फलादीन् बहुकालं सन्धाय यत् क्रियते तत् ।
 तत्पर्यायः । आसुतिः २ आसवः ३ अभिषवः
 ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥
 मद्यामोदः, पुं, (मदस्त्वामोदो गन्धो यस्य ।)
 वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मद्रः, पुं, (मन्दते इति । मदि मोदादौ + “स्फायि-
 तच्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) देश-
 विशेषः । हर्षः । इत्युणादिकोषः ॥ तद्देशविव-
 रणं यथा,—
 “वैराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्वदक्षिणमेण तु ।
 मद्रदेशः समाख्यातो माद्रीहा तत्र तिष्ठति ॥”
 इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥
 (मद्रे, क्ली । यथा, चतुर्थो चाशिष्यायुष्य मद्र-
 मद्रकुलसुखार्थहितैः । २ । ३ । ७३ । इत्यत्र
 सूत्रे । मद्रं देवदत्तस्यभूयात् । इति काशिका ।

मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्वयतरो न पठनीयः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी च ॥)
 मद्रकः, त्रि, (मद्रेषु जात इति । मद्र + “मद्रवृत्त्योः
 कन् ।” ४ । २ । १३१ । इति कन् ।) मद्रदेश-
 भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (देशभेदः ।
 यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । ४१ ॥
 “गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवौरमद्रकाः ॥”)
 मद्रकारः, त्रि, (मद्रं करोतीति । कृ + “क्षेम-
 प्रियमद्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति प्रत्ते
 अण् ।) मद्रङ्करः । यथा क्षेमप्रियमद्रात् कुर्वेति
 सुगन्धवोधयाकरणम् ॥
 मद्रङ्करः, त्रि, (मद्रं मद्रं करोतीति । कृ + “क्षेम-
 प्रियमद्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति चकारात्
 खच् । सुम् च ।) मङ्गलकारकः । यथा क्षेम-
 ङ्करोरिहतातिः स्यान्मद्रङ्करशङ्करौ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 मद्रसुता, स्त्री, (मद्रस्य सुता ।) मद्रराजकन्या ।
 सा पाण्डुराजस्य द्वितीया भार्या नकुलसहदेव-
 जननी च । इति शब्दरत्नावली ॥
 मद्रगौणः, त्रि, (मद्रगंस्यायमिति । “अशब्दे
 मद्रगौयः, यत् खावन्त्यतरस्याम् ।” ४ । ३ । ६४ ।
 मद्रग्यः, इतिक्रमेण सूक्ष्मप्रत्ययाः ।)
 मद्रगंसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 मद्रा, [नृ] पुं, (मादतीति । मद्र + “स्त्रा-
 मदिपदान्तिपृष्ठकिभ्यो वनिप् ।” उणा० ४ ।
 ११२ । इति वनिप् ।) शिवः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ (मदनशौले, त्रि ।
 यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८१ । १६ ।
 “इन्द्राय मदने सुतं परिशोभन्तु नो गिरः ॥”)
 “मदने मदनशौलाय ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
 मधु, क्ली, (मन्थन्ते विशेषेण जानन्ति जना
 यस्मिन् । मन् + “फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्-
 पटिनाकिधतश्च । उणा० १ । १६ । इति उः
 घञान्तादेशः । मद्यम् । (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । ४२५ ।
 “मधुमदवीतव्रीडा यथा यथा लपति सम्मुखं
 बाला ॥”)
 चीरम् । जलम् । इति विश्वः हेमचन्द्रश्च ॥
 रसभेदः । मधुररसः इति यावत् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ पुष्परसः । फुलेर मौ इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । मकरन्दः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥
 मरन्दः ३ मरन्दकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 चुदाभिर्मल्लिकाभिः कृतम् । मौ इति भाषा ।
 चौद्रम् २ मात्तिकम् ३ । इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥
 मात्तिकम् ४ कुसुमासवम् ५ पुष्पासवम् ६
 पवित्रम् ७ पित्रम् ८ पुष्परसाङ्गयम् ९ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ मात्तिकम् १० सारघम् ११
 मल्लिकावान्तम् १२ वरटीवान्तम् १३ भृङ्ग-
 वान्तम् १४ पुष्परसोद्भवम् १५ । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “मधु पुष्परसं चौद्रं मकरन्दश्च मात्तिकम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मधु तु मधुरं कषायानुरसं रुचं शीतममि-
 दीपनं वर्णं वल्यं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं
 सन्धानं शोधनं रोपणं वाजीकरणं संयाहि
 चक्षुःप्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदो-
 मेहहिक्काश्वासकासातिसारच्छर्दिदृष्ट्याहमि-
 विषप्रशमनं ङादित्रिदोषप्रशमनश्च तत् लघु-
 त्वात् कफघ्नं पैच्छित्यान्माद्युष्यात् कषायभावाच्च
 वातपित्तघ्नम् ।
 “वृंहणीयं मधु नवं नातिश्लेष्महरं सरम् ।
 मेदःस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिरेखनम् ॥
 दोषत्रयहरं प्रकामाममसं त्रिदोषकृत् ।
 तदुक्तं विविधैर्योगैर्निहत्यादामयान् बहून् ॥
 नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥”
 तत् नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानां
 पुष्परसानां सविषमल्लिकासम्भवत्वाच्चानुष्णो-
 पचारम् ।
 “उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ।
 उष्णार्तमुष्णैरुष्णैर्वा तं निहन्ति यथा विषम् ॥
 तत् सौकुमार्याच्च तथैव श्रैत्या-
 न्नानौषधीनां रससम्भवाच्च ।
 उष्णैर्विरुध्यते विशेषतश्च
 तथान्तरीक्षेण जलेन चापि ॥
 उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितम् ।
 अपाकादनवस्थानान्न विरुध्यते पूर्ववत् ॥
 मध्वामात् परतत्त्वन्यादामं कथं न विद्यते ।
 विरुद्धोपक्रमत्वात्तत् सर्वं हन्ति यथा विषम् ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
 अस्य सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । शृङ्खलम् ।
 स्वादुत्वम् । त्रिदोषघ्ननाशित्वम् । कषायानु-
 रसत्वम् । रुचत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । श्वासकास-
 नाशित्वम् ॥ * ॥ तदष्टविधं यथा । पौत्तिकम् १
 आमरम् २ चौद्रम् ३ मात्तिकम् ४ छात्रम् ५
 अर्थम् ६ औद्दालकम् ७ दालम् ८ । एतेषां
 लक्षणाणि यथा,—
 “पिङ्गला मल्लिका ज्ञेया महत्यल्पा च सा द्विधा ।
 महती पुत्तिकानाम्नी खल्पा क्षुद्रेति कथ्यते ॥
 मध्यमा मल्लिका नीला मात्तिकेत्यभिधीयते ।
 पुत्तिकाभ्रमरक्षुद्रामल्लिकासम्भवं मधु ॥
 पौत्तिकादुच्यते च्छात्रं वरटीच्छत्रसम्भवम् ।
 तपोवने जरत्कारोरर्थं मधुतत्तुल्यम् ॥
 औद्दालकन्तु बल्लिककारिकीटविनिर्मितम् ।
 दालमित्यभिनिर्दिष्टं वृक्षकोटरकीटजम् ॥”
 एतेषां वर्णा यथा,—
 “मात्तिकं तैलवर्णं स्यात् छत्रवर्णं पौत्तिकम् ।
 चौद्रं कपिलवर्णं स्याच्छुतं आमरसुच्यते ॥”
 एतेषां गुणा यथा,—
 पौत्तिकं तेषु वीर्योष्णं कषायानुरसान्वयात् ।
 वाताहृक्पित्तकृद्दि विदाहि मद्रकम् मधु ॥
 “पैच्छित्यात् स्वादुभूयत्वाद् आमरं गुरु
 कीर्तितम् ।
 चौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनम् ॥
 तस्मात्तदुत्तरं रुचं मात्तिकं प्रवरं सूतम् ।

मधु

श्वासादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥
 क्वाचं श्वित्रिक्रिमिहरं रक्तपित्तहरं गुरु ।
 अर्घ्यं चक्षुष्यमायुष्यं कफपित्तामवातजित् ॥
 औदालकं कषायोष्णं कटुकुष्ठविषापहम् ।
 दालं कफहरं रूचं दीपनं कृद्भिमेहजित् ॥
 उष्णसुष्णार्त्तसुष्णैश्च हन्यान्मधु विषान्वयात् ।
 मधुन्युष्णैर्विरुध्यन्ते वर्ज्यचित्वायसंक्षितम् ॥”
 उष्णैः रौद्रैः करणैः उष्णं मधु उष्णार्त्तं रौद्र-
 पीडितं जनं विषान्वयात् विषतुल्यत्वात्
 हन्यात् ॥ * ॥ नवपुराणमधुगुणाः ।
 “वृंहणीयं मधु नवं वातश्लेष्महरं परम् ।
 पुराणं लघु संग्राहि निर्दोषं स्थूल्यनाशनम् ॥
 दोषत्रयहरं पक्वमाममस्त्रं त्रिदोषकृत् ॥”
 अत्र केचिन्मधुनोऽभिसंयोगाभावात् कालपक्व-
 तामाहुः ॥ * ॥ मधुजातशर्करागुणाः ।
 “मधुजा शर्करा रूचा लघ्वाच्छर्दतिसारजित् ॥
 इति राजवल्लभे मधुवर्गः ॥ * ॥

अपि च ।

“माक्षिकं आमरं चौद्रं पौत्तिकं क्वाचकं तथा ।
 आर्यमौदालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥
 नानापुष्परसाहाराः कपिला वनमक्षिकाः ।
 याः स्थूलास्ताभिरुत्पन्नं मधु माक्षिकमुच्यते ॥
 ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।
 भ्रमरैर्जनितं तैस्तु आमरं मधु भण्यते ॥
 पिङ्गला मक्षिकाः सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि
 विश्रुताः ।

ताभिरुत्पादितं यत्तु तत् चौद्रं मधु कथ्यते ॥
 महत्त्वो मक्षिकाः पिङ्गाः पुत्तिका इति कीर्तिताः ।
 तज्जातं मधु धौमहिः पौत्तिकं समुदाहृतम् ॥
 क्वाकाकारस्तु पटलं सरषाः पीतपिङ्गलाः ।
 ये कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधुक्वाचकमीरितम् ॥
 मक्षिकास्तीक्ष्णतुण्डा याः पीताः षट्पद-
 सन्निभाः ।

तदुद्भूतं यदर्घ्याहं तदार्घ्यं मधु भण्यते ॥
 उदालाः कपिलाः कीटा भूमेरुदलनाः स्मृताः ।
 बल्लरीकान्तस्तदुत्पन्नमौदालकमुदीर्यते ॥
 इन्द्रनीलदलाकाराः सूक्ष्माश्चिन्वन्ति मक्षिकाः ।
 यद्वृक्षकोटरान्तस्तन्मधु दालमिदं क्रमात् ॥
 इत्येतस्याष्टधा भेदेरुत्पत्तिः कथिता क्रमात् ।
 अथ वक्ष्याम्यहं तेषां वर्णवीर्यादिकं क्रमात् ॥”
 तद्वयथा,—

माक्षिकं तैलवर्णं स्यात् श्वेतं आमरमुच्यते ।
 चौद्रस्तु कपिलाभासं पौत्तिकं घृतसन्निभम् ॥
 आपीतवर्णं क्वाचं स्यात् पिङ्गलश्चार्धनामकम् ।
 औदालं खर्णसादृश्यमापीतं दालमुच्यते ॥
 माक्षिकं मधुरं रूचं लघु श्वासादिदोषजित् ।
 आमरं पिच्छिलं रूचं मधुरं मुखजायजित् ॥
 चौद्रस्तु शीतं चक्षुष्यं पिच्छिलं पित्तवातहृत् ।
 पौत्तिकं मधु रूचोष्णं लम्बस्त्रपित्तदाहहृत् ॥
 श्वित्रमेहक्रमिघ्नश्च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ।
 अर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषहृत् ॥
 औदालकस्तु कुष्ठादिदोषघ्नं सर्वसिद्धिदम् ।

मधु

दालं कटु कषायान्धं मधुरं पित्तदायि च ॥
 नवं मधु भवेत् स्थूलं नातिश्लेष्महरं परम् ।
 देहस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणं मधु लेखनम् ॥
 पक्वं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजाजायजिह्वा-
 मयादि-
 ध्वंसं धत्ते च रुच्यं बलमतिवृत्तिदं वीर्यवृद्धिं
 विधत्ते ।
 आमश्चेदामगुल्फामयपवनरुजापित्तदाहा-
 सदोष-
 नाशं न्यूनं विशेषं जनयति नयति ध्वंसमप्युच्छ-
 वृद्धेः ॥

ब्रणशोधनसन्धाने ब्रणसंरोपणादिषु ।
 साधारण्यान्मधु हितं तत्तुला मधुशर्कराः ॥
 उष्णं सहोष्णं काले वा खयसुष्णमथापि वा ।
 आमं मधु मनुष्याणां विषवत्तापदायकम् ॥

कीटकादियुतमम्बदूषितं

यच्च पर्युषितकं मधु खतः ।

कण्टकोटरगतश्च मेचकं

तच्च गेहजनितश्च दोषकृत् ॥

दण्डनिहत्य यदुपात्तमपास्य दंष्ट्रां-

स्तादृग्विधं मधु रसायनयोगयोग्यम् ।

हिक्कागुदाङ्कुरविश्लेषकफप्रणादि-

दोषापहं भवति दोषदमन्यथा चेत् ॥

माक्षी सिता मधूत्पन्ना मधुजा मधुशर्करा ।

माक्षीकशर्करा चेषा चौद्रजा चौद्रशर्करा ॥

यदुगुणं यन्मधु प्रोक्तं तदुगुणान्तस्य शर्कराः ।

विशेषाद्वलट्या च तर्पणं चौण्देहिनाम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥*॥*॥

मतान्तरे मधुगुणाः ।

“मधु शीतं लघु स्वादु रूचं ग्राहि विलेखनम् ।

चक्षुष्यं दीपनं खर्यं ब्रणशोधनरोपणम् ॥

सौकुमार्यकरं सूक्ष्मं परं सोतोविशोधनम् ।

कषायानुरसं ज्वादि प्रसादनकं परम् ॥

बल्यं मेधाकरं वृध्यं विषदं रोचनं हरेत् ।

कुष्ठार्शःकासपित्तासकफमेहक्षमक्रिमीन् ।

मेदस्तृष्णावमिश्वासहिक्कातीसारविड्गहान् ।

दाहक्षतक्षयांस्तु योगवाह्यल्पवातलम् ॥”*॥

अथ मधुभेदाः ।

“माक्षिकं आमरं चौद्रं पौत्तिकं क्वाचमित्यपि ।

आर्यमौदालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥”*॥

अथ तेषां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र माक्षिकस्य ।

“मक्षिकाः पिङ्गवर्णास्तु महत्त्वो मधुमक्षिकाः ।

ताभिः कृतं तैलवर्णं माक्षिकं तत् प्रचक्षते ॥

माक्षिकं मधुषु श्रेष्ठं नेत्रामयहरं लघु ।

कामक्षार्शःक्षतश्वासकाशक्षयविनाशनम् ॥”*॥

अथ आमरस्य ।

“किञ्चित् सूक्ष्मैः प्रसिद्धेभ्यः पुष्पेभ्यः अलिभि-
 क्षितम् ।

निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु आमरं स्मृतम् ॥

आमरं रक्तपित्तघ्नं सूत्रजायकरं गुरु ।

स्वादुपाकमभिमथ्यन्दि विशेषात् पिच्छिलं

हिमम् ॥*॥”

मधु

अथ चौद्रस्य ।

“मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राश्चास्तुक्तं
 मधु ।

सुनिभिः चौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत् ।
 गुणैर्माक्षिकवत् चौद्रं विशेषाच्छेदनाशनम् ॥”

अथ पौत्तिकस्य ।

“याः कृष्णा मशकोपमा लघुतराः प्रायो
 महापिष्टितं

वृक्षाणां तरुकोटरान्तरगताः पुष्पासवं कुर्वन्ते ।
 तास्तज्जैरिह पुत्तिका निगदितास्ताभिः कृतं

सर्पिषा

तुल्यं यन्मधु तद्वनेचरजनैः संकीर्तितं पौत्ति-
 कम् ॥

पौत्तिकं मधु रूचोष्णं पित्तदाहासवातहृत् ।
 विदाहि मेहक्षक्कृष्णं ग्रन्थादिक्षतशोषि च ॥”

अथ क्वाचस्य ।

“वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
 कुर्वन्ति क्वाचकाकारं तज्जं क्वाचं मधु स्मृतम् ॥

क्वाचं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं
 गुरु ।

स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
 भ्रमरलण्मोहविषहृत् तर्पणश्च गुणाधिकम् ॥”

अथार्घ्यस्य ।

“मधूकटुक्षा निर्यासं जरत्कार्वाश्रमोद्भवाः ।
 स्रवन्त्यार्घ्यं तदा स्यात् श्वेतकं मालवे पुनः ॥

तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मक्षिकाः षट्पदो-
 पमाः ।

अर्घ्यास्तास्तुक्तं यत्तदार्घ्यमित्यपरे जगुः ॥
 आर्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ।

कषायं कटुकं पाके तित्ताश्च बलपुष्टिहृत् ॥”*॥
 अथोदालकस्य ।

“प्रायो बल्लरीकमध्यस्थाः कपिलाः खल्व-
 कीटकाः ।

कुर्वन्ति कपिलं खल्वं तत् स्यादौदालकं मधु ।
 औदालकं रुचिकरं खर्यं कुष्ठविषापहम् ॥

कषायसुष्णमम्बश्च कटुपाकश्च पित्तहृत् ॥”*॥
 अथ दालस्य ।

“संस्तुत पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम् ।
 मधुरान्नकषायश्च तदालं मधु कीर्तितम् ॥

दालं मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहम् ।
 कषायानुरसं रूचं रुच्यं कृद्भिप्रमेहजित् ॥

अधिकं मधुरं स्निग्धं वृंहणं गुरुभारिकम् ॥”
 लघु पाके । गुरुभारिकं तुलितम् ॥ * ॥ अथ

नवपुराणमधुगुणाः ।

“नवं मधु भवेत् पुष्टैः नातिश्लेष्महरं सरम् ।
 पुराणं ग्राहकं रूचं मेदोघ्नमतिलेखनम् ॥

मधुनः शर्करायाश्च गुडस्यापि विशेषतः ।
 एकसंवत्सरेऽतीते पुराणत्वं स्मृतं बुधैः ॥”

अथ मधुनः शीतस्य गुणाधिक्यसुष्णताया
 निषेधः ।

“विषपुष्पादपि रसं सविषा भ्रमरादयः ।
 गृहीत्वा मधु कुर्वन्ति तच्छीतं गुणवन्मधु ॥

विशान्वयात्तद्व्यान्तु द्रव्येणोष्णं वा सह ।

उष्णार्तस्योष्णकाले च स्तुतं विषमं मधु ॥

इति भावप्रकाशः ॥

मधुः, पुं, (मन् + उ । नस्य धः ।) मधुहमः ।

मौलगाह इति भाषा ॥ वसन्तर्तुः । (यथा, कुमारसम्भवे । ३ । २७ ।

“निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्

नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥”)

दैत्यभेदः । (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । १५ ।

“मधुश्च कुपितस्तत्र हरिणा सह संयुगे ॥”)

इमं हत्वा विष्णुर्मधुसूदनोऽभूत् ॥ चैत्रमासः ।

इति मेदिनी । घे, १२ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ७ ।

“रेजतुर्गतिवशात् प्रवर्त्तिनौ

भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥”)

अशोकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥ यष्टि-

मधु । इति शब्दरत्नावली ॥ असुरविशेषः ।

(यथा, भागवते । ६ । ११ । १४ ।

“शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसम् ।

हत्वा मधुवने चक्रे मधुरां नाम वै पुरीम् ॥”)

स च शत्रुघ्नेन हतः । यस्य नाम्ना मधुरा मधु-

पुरीति ख्याता ॥

मधुः, स्त्री, (मन् + उ । नस्य धः ।) जीवन्तीवृक्षः ।

इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥

मधुकं, स्त्री, (मध्वेति । मधु + “संज्ञायां

च ।” ५ । ३ । ६७ । इति कन् । यद्वा, मधु

मधुरं कायतीति । कै + कः ।) यष्टिमधुका ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“यष्ट्याकं मधुकं यष्टि स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।

यष्टिमधु स्थलेनाता जलजातिरसा पुरा ॥”

इति वैदकरत्नमालायाम् ॥)

त्रपु । इति हेमचन्द्रः ॥

मधुकः, पुं, (मधु मधुरं कायतीति । कै + कः ।)

वन्दिभेदः । यष्ट्याकः । विहगान्तरः । इति विश्वः ॥

मधुकण्डः, पुं, (मधुर्मधुरः कण्डः कण्डखरो

यस्य ।) कोकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुकरः, पुं, (करोति सञ्चिनोतीति । कृ + अच् ।

मधुनः करः ।) अमरः । इत्यमरः । २ । ५ ।

२६ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । १८ । २ ।

“सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः ॥”)

कामी । इति धरणिः ॥ भृङ्गराजदण्डः । इति

शब्दमाला ॥

मधुकर्कटिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटिकेव ।)

मधुरजम्बीरविशेषः । मउकट्टी इति भाषा ।

तत्पर्यायः । कुशा २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पर्यायोऽस्या गुणाश्च यथा,—

“बीजपुरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ।

मधुकर्कटिका खाड्यौ रोचनी शीतला गुरुः ।

रक्तपित्तचयश्वासकासहृक्काभ्रमापहा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुखण्ड्रीका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुकर्कटी, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटी) मधुबीज-

पुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुका, स्त्री, (मधुक + टाप् ।) मधुयष्टिका ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ मधुपर्णीवृक्षः । इति

मेदिनी । कै, १३५ ॥ छण्ववर्णकङ्कनी । इति

हेमचन्द्रः । ४ । २४३ ॥

मधुकुक्कुटिका, स्त्री, (मधुः मधुरा कुक्कुटीव ।

मधुकुक्कुटी, मधुकुक्कुट + स्त्रियां ङीष् ।

स्त्रियं कन् । स्त्रियां टाप् । पूर्वस्य ह्रस्वत्वम् ।

जम्बीरविशेषः । मखुर इति मखूर इति च

भाषा । तत्पर्यायः । मातुलुङ्गा २ सुगन्धा ३

गिरिजा ४ पूतिपुष्पिका ५ अलम्बा ६ देव-

दूती ७ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः ।

शीतलम् । खाडुलम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् ।

वातपित्तविनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

मधुकुत्, पुं, (मधु करोति सञ्चिनोतीति । कृ +

किप् तुगागमश्च ।) अमरः । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, हान्दोग्योपनिषदि । ३ । १ । २ ।

“अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य

दक्षिणा मधुनाधो यजुष्येव मधुकृतो यजुर्वेद

एव पुष्यं ता अमृता आपः ॥”)

मधुकेशटः, पुं, (मधुनः पुष्परसस्य के शिरसि

अमभागे शटति गच्छतीति । शट् + कर्त्तरि

अच् ।) अमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुकैटभौ, पुं, (मधुश्च कैटभश्च तौ । इतरेतर-

द्वन्द्वः ।) असुरविशेषौ । तयोरुत्पत्त्यादि यथा,

“दैनन्दिने तु प्रलये प्रसुप्ते गरुडध्वजे ।

तस्य श्रवणविङ्गातावसुरौ मधुकैटभौ ॥

कूर्मपृष्ठगता पृथ्वी विलीनेवाभवन्जलेः ।

तां विशीर्णां योगनिद्रा महामाया अलोकयत् ॥

तां वै दृढतरां कर्तुं पृथ्वीं प्रति तदेश्वरी ।

उपायं चिन्तयामास कथं पृथ्वी भवेद्दृढा ॥

इदानीमाच्यवत् पृथ्वी प्रवृत्ता कोमला जलेः ।

वृष्टिकावे जनान् वोढुं कथं शक्ता भविष्यति ॥

इति सञ्चिन्त्य सा माता जगतां वृष्टिकारिणी ।

उपगम्य तदा विष्णुमाससाद् सुनिद्रितम् ॥

तनुं सुप्तं समासाद्य जगन्नाथं जगत्पतिम् ।

ब्रामह्मस्तकनिद्रायं तस्य कर्णे न्यवेशयत् ॥

निवेश्य नखराग्रेण प्रोद्धृत्य आवर्णं मलम् ।

चूर्णीचकार सा देवी योगनिद्रा जगत्प्रभुः ॥

तत्कर्णमलचूर्णंभ्यो मधुनामासुरोऽभवत् ।

ततो दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठायाम् दक्षिणे ॥

कर्णे न्यवेशयद्देवी तस्मादप्युद्धृतं मलम् ।

तच्चापि चोदयामास करप्रासाद्यजेन तु ॥

ततोऽभूत् कैटभो नाम बलवानसुरो महान् ॥

उत्पन्नः स च पानार्थं यस्मान् नृगितवान्मधु ।

अतस्तस्य महादेवी मधुनामाकरोत्तदा ॥

उत्पन्नः कैटवद्भाति महामायाकरे यतः ।

अतस्तं कैटभाख्यं खयं देवी तदाकरोत् ॥

तावुवाच महामाया युध्यतां हरिणा सह ।

युवानौ अह्वयेवात्र भवन्तौ निहनिष्यति ॥

यदा युवां प्रभावेथि आवां विष्णो ! वधान तौ ।

तदेवायं युवां हन्ता नामयथा हरिरप्यथ ॥

महामायामोहितौ तौ विष्णुगान् तदा सुहुः ।

भ्रममाखौ दृष्टशतुर्नाभिपद्मस्थितं विधिम् ॥

तस्मत्तुस्तौ धातारं हनिष्यावोऽयं नामितम् ॥

त्वं जागरय वैकुण्ठं यदि जीवितुमिच्छसि ॥

ततो ब्रह्मा महामायां योगनिद्रां जगत्प्रभुम् ।

प्रसादयामास तदा स्तुतिभिर्नतिभिर्मिया ॥

चिरं स्तुताय सा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।

प्रसन्नाभवदत्यर्थसुवाच च तथा विधिम् ॥

किमर्थं संस्तुता चाहं किं करिष्याम्यहं तव ।

तद्दत्तं महाभाग ! करिष्याम्यहमय ते ॥

ततस्तेन महामाया प्रोक्ता धात्रा महात्मना ।

प्रबोधय जगन्नाथं यावन्नो मां हनिष्यतः ।

संमोहयैतौ दुर्द्धर्षावसुरौ मधुकैटभौ ॥

इत्युक्ता सा तदा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।

बोधयामास वैकुण्ठं मोहयामास तौ तदा ॥

ततः प्रबुद्धः कृष्णः स ददर्श भयशालिनम् ।

ब्रह्माणं तौ तदा घोरावसुरौ मधुकैटभौ ॥

ततस्ताभ्यां स युयुधे ह्यसुराभ्यां जनार्दनः ।

नाशकद्वाधितुं वीरावसुरौ मधुकैटभौ ॥

अनन्तोऽपि षण्मासेण ताम्रो धत्तुं समोऽभवत् ।

युध्यमानान्महावीरान् वैकुण्ठमधुकैटभान् ॥

अथ ब्रह्मा शिलारूपां स्थितिशक्तिं तदाकरोत् ।

अर्द्धयोजनविस्तीर्णां सार्द्धयोजनमायताम् ॥

तस्यां शिलायां वैकुण्ठो युयुधे नृपसत्तम ! ।

सह ताभ्यां शिला सा तु प्रविवेश जलान्तरम् ॥

तस्यान्तु शक्त्वां ममायां तोयेषु युयुधे हरिः ।

पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुयुद्धेर्निरन्तरम् ॥

यदा नैवाशकद्वन्तुं तौ विष्णुर्जगतां पतिः ।

परां चिन्तां तदावाप विधातापि भयात्ततः ॥

ततस्तावेव तं विष्णुमूचतुर्बलदर्पितौ ।

पुनः पुनस्तौ गर्जनौ महामायाविमोहितौ ॥

तुष्टौ खल्वत्रियुद्धेन वरं वरय माधव ! ।

तवेहं संप्रदास्यावः सद्यमेतदराधुना ॥

तयोस्तदचर्चन् श्रुत्वा भगवान् गरुडध्वजः ।

उवाच तौ युवां वध्यौ भवेतां मे महाबलौ ।

इति देहि वरं मया दातव्यं यदि विद्यते ॥

तौ तदा प्राह युष्मत्तो योग्यौ नौ शोभनौ वधः ।

तत्रावां जहि नो यत्र तीर्थं सम्पत्तिं विद्यते ॥

तयोस्तदचर्चन् श्रुत्वा माधवो जगतां पतिः ।

ब्रह्माणं मास्य शीघ्रेण प्राहेदश्चात्मसंज्ञया ॥

ब्रह्मशक्तिशिलां शीघ्रमुद्धृत्य धीयतां यथा ।

तत्र स्थित्वा महाधारे हनिष्यामि महाबलौ ॥

ततो ब्रह्मा ह्यहश्चैव उद्धार शिलान् ताम् ॥

तस्या मध्ये पूर्वभागे ह्यहं पर्वतरूपपट्टम् ।

ऊर्ध्वं स्थित्वा शिलां भिक्षा प्रविवेश रसातलम् ॥

रेशान्यामभवत् कूर्मः पर्वतश्चायहीत् शिलाम् ।

वायव्याश्च तथानन्तो नैर्ऋत्याश्च सुरेश्वरी ॥

महामाया जगद्धात्री शैलरूपप्रधारिणी ।

आग्नेयाश्च खयं विष्णुरेकरूपेण संस्थितः ॥

ब्रह्मशक्तिशिलां गृह्णन् भगवान् परमेश्वरः ।

मध्ये ब्रह्मा त्वहश्चैव वराहश्च तथापरः ॥

ततो वराहपृष्ठस्य चरमे जगतां पतिः ।

स्थित्वा शिलामवदध्य ब्रह्मशक्तिमभोगताम् ॥

वामे खजघने यत्नादारोप्य शिरसी तयोः ।
जगदाधारभूतः स सर्वयत्नेन संयुतः ॥
सर्वैर्बलैः समाक्रम्य चिच्छेद स पृथक् पृथक् ।
मधुकैटभयोः सन्त्यक् वीरयोः पृथिवीन्दते ॥
तस्य चाक्रम्य संस्थानाद्ब्रह्मशक्तिरधोगता ।
प्रियमाणापि देवौघैर्यत्नादपि सुहृमुहुः ॥
ततस्तयोस्तु न्तयोः शरीरे जगतां पतिः ।
ब्रह्मशक्तिं समुद्भूय न्यघातस्यां प्रयत्नतः ।
उद्धृतायां पृथिव्यान् तयोर्मोदोविलेपनैः ।
सुहृन्नामकरोत् पृथ्वीं क्लेदितां तोयराशिभिः ॥
मेदोविलेपिता यस्माद् गीयते मेदिनीति सा ।
अद्यापि पृथिवी देवी देवमानुषराक्षसैः ॥”

इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥
(अनयोर्नामनिरुक्तिर्यथा, महाभारते । १२ ।
३४७ । २४—२६ ।

“सत्त्वस्यः परमेष्ठो स ततो भूतगणान् दृजन् ।
पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्यांशुसप्रभे ॥
नारायणकृतौ बिन्दू अपामास्तां गुणोत्तरौ ।
तावपश्यत् स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ॥
एकस्तत्राभवद्विन्दुर्मध्वाभो रुचिरप्रभः ।
स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाग्रया ।
कठिनस्त्वपरो बिन्दुः कैटभो राजसस्तु सः ॥”)
मधुकोषः, पुं, (मध्वर्थं कृतः कोषः मध्वाधारः
कोषो वा ।) मधुमच्चिकाकृतकोषः ॥ मौचाक्
इति भाषा । तत्पर्यायः । मधुक्रमः, २ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
“भ्रमरेणेव मयायं व्याख्यामधुकोष आरब्धः ।”
इति रुग्निनिश्चयटीकाकृद्दिजयेन लिखितम् ॥)
ह्यागसुष्क इति मांसाशिनो वदन्ति ॥
मधुक्रमः, पुं, (मधुनः क्रमः ।) पुनः पुनर्मधुपान-
क्रमः । तत्पर्यायः । मधुवारः, २ । इत्यमरः ।
२ । १० । ४१ ॥ मधुकोषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
मधुक्षीरः, पुं, (मधुवत् क्षीरं निर्यासोऽस्य ।)
खर्जूरवृक्षः । इति हारावली ॥
मधुखर्जूरिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा खर्जूरो । ततः
कन् टाप् । पूर्वस्य ह्रस्वत्वम् ।) खर्जूर-
विशेषः । तत्पर्यायः । मधुकर्कटिका २ कोल-
कर्कटिका ३ कण्टकिनी ४ मधुफलिका ५ माध्वी-
मधुरा ६ मधुरखर्जूरी ७ मधुखर्जूरी ८ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तापपित्त-
शान्तिकारित्वम् । शिशिरत्वम् । जन्तुकर्तृत्वम् ।
बहुवीर्यविवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुगायनः, पुं, (मधु गायतीति । गे + “ण्युट्
च् ।” ३ । १ । १४७ । इति ण्युट् । यद्वा, मधो
वसन्ति गायन इति सप्तमीसमासः ।) कोकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुगुञ्जनः, पुं, (मधु मधुरं गुञ्जनमस्य । पवनेरित-
शुष्कफलशब्दस्यास्य मधुरत्वात् तथात्वम् ।)
शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
मधुघोषः, पुं, (मधुर्मधुरो घोषो यस्य ।) कोकिलः ।
इति शब्दमाला ॥

मधुच्छदा, स्त्री, (मधुः मधुरश्छदः पर्यमस्याः ।
यद्वा मधु क्छादयति रसाधिक्येन पराभवतीति
छद + णिच् । घः । घे इच्छच् ।) मयूरशिखा ।
इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्या गुणाः ।
“नीलकण्ठशिखा कञ्ची पित्तश्लेष्मातिसारजित् ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुजं, स्त्री, (मधुनो जातम् इति । जन् + ङः ।)
शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुजम्बीरः, पुं, (मधुर्मधुरो जम्बीरः ।) मधुर-
जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुजा, स्त्री, (मधोः मधुमेदसो जाता प्रादु-
र्भूता इति । जन् + ङः टाप् ।) पृथिवी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुनो जायते स्र इति ।
जन् + ङः ।) सिता । तत्पर्यायः । महाश्वेता २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुजित्, पुं, (मधुं मधुनामानं दैव्यं जितवानिति ।
जि + क्तिप् । तुगागमश्च ।) विष्णुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १ । ६२ ।
“शिवे ! किं वा ज्ञात्वा विविदिषसि शक्तिं
मधुजितः ॥”)
मधुलणं, स्त्री, (मधुरं लणम् ।) इक्षुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य इक्षुशब्दे
ज्ञातयाः ॥)
मधुलणः, पुं, (मधुर्मधुरस्तृणः ।) इक्षुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“महारसोऽसिपत्रः स्यान्मृत्युपुष्पो मधुलणः ।
इक्षुर्वंशककान्तारभिरुपौष्ठादिभेदवान् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च ।
गुडन्मूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुलणः स्मृतः ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मधुत्रयं, स्त्री, (मधूनां मधुरद्रव्याणां त्रयम् ।)
मधुरत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधुघृत-
सितात्रयम् ॥)
मधुदीपः, पुं, (मधौ वसन्ते दीप्यत इति । दीप् +
कः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥
मधुदूतः, पुं, (मधोर्वसन्तस्य दूत इव । वसन्ता-
गमनात् प्रागस्य मुकुलोद्गमदर्शनात् तथात्वम् ।)
आम्रवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।
“आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिमौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्गवः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुदूती, स्त्री, (मधोर्वसन्तस्य दूतीव ।) पाटला-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (पर्यायादि विव-
रणमस्याः पाटलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
मधुद्रुः, पुं, (मधुने द्राति पुष्यात् पुष्यं गच्छतीति ।
द्रा + कः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुद्रवः, पुं, (मधुर्मधुरो द्रवो निर्यासोऽस्य ।) रक्त-
शिशुः । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुद्रुमः, पुं, (मध्वर्थं मद्यार्थं मधूत्पादको वा
द्रुमः । तत् पुष्येभ्यो मद्यसम्भवादस्य तथात्वम् ।)

वृक्षविशेषः । मौलगाह इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
मधूकः २ गुडपुष्पः ३ । इत्यमरः । १२ । १७ ।
(पर्यायान्तरमस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“मधुपुष्पो मधूकश्च गुडपुष्पो मधुद्रुमः ॥”)
मधुधातुः, पुं, (मधुना तत्पर्यायनाम्ना प्रसिद्धो
धातुः ।) मात्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(तथास्य पर्यायः ।
“स्वर्णमात्तिकमाख्यातं तापीजं मधुमात्तिकम् ।
ताप्यं मात्तिकधातुश्च मधुधातुश्च स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मधुधूलिः, स्त्री, (मधुर्मधुरा धूलिरिव ।) खड्गः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६ ॥ खड्ग इति भाषा ।
मधुधेनुः, स्त्री, (मधुरचिता धेनुः ।) दानार्थ-
मध्वादिनिर्मितसवत्या गौः । यथा,—
होतोवाच ।

“मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशिनीम् ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
धेनुं मधुमयीं कृत्वा संपूर्णां घटधोऽङ्गीम् ।
चतुर्थेन तथांशेन वत्सकं परिकल्पयेत् ॥
सौवर्णं तु सुखं कृत्वा शृङ्गाण्यगुरुचन्दनैः ।
पृष्ठं तान्मयं कृत्वा साक्षां पट्टमयीं तथा ॥
पदानिचुमयान् कृत्वा सितकम्बलकम्बलान् ।
सुखं गुडमयं कृत्वा जिह्वां शर्करया तथा ।
ओष्ठौ पुष्पमयौ तस्या दन्ताः फलमयाः स्मृताः ॥
दर्भरोमधरा देवी रौप्यचुरविभूषिता ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा प्रमाणात् परितस्ततः ।
सर्वलक्षणसंयुक्ता सप्तधान्यान्विता तथा ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षुपि स्थापयेत् ।
क्वादितां वस्त्रयुग्मेन घण्टाभरणभूषिताम् ।
कांस्योपदोहनां कृत्वा गन्धपुष्पैस्तु धूपिताम् ॥
अयने विषुवे पुण्ये अतीपाते दिनचये ।
संक्रान्त्यासुपरागे च सर्वकालं यदृच्छया ॥
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तिं दृष्ट्वा तान्नु प्रदापयेत् ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियायाहिताय च ॥
आर्यावर्ते समुत्पन्ने वेदवेदाङ्गपारगे ।
तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्नरोत्तमः ॥
पुच्छदेशोपविष्टस्तु गन्धधूपदिपूजिताम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन मुद्रिकाकर्णपत्रकैः ॥
स्वशस्त्रा दक्षिणां दत्त्वा वित्तप्राप्त्यविवर्जितः ।
जलपूर्वन्तु कर्त्तव्यं पञ्चाहानं समर्पयेत् ॥
रसज्ञा सर्वदेवानां सर्वभूतहिते रता ।
प्रीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
एवमुच्चार्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
अहं गृह्णामि त्वां देवि ! कुटुम्बार्थे विशेषतः ।
कामं कामदुधे कामां मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
मधुवातेतिमन्त्रेण दद्यादाशु चिकेण तु ।
दत्त्वा धेनुं महाराज ! क्वचकोपानहौ तथा ॥
एवं यः कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप ! ।
दत्त्वा दानं पायसेन मधुना च दिनं नयेत् ॥
ब्राह्मणोऽपि चिराच्चन्तु मधुपायससंयुतम् ।
एवं कृते तु यत् पुण्यं तन्निबोध नराधिप ! ॥
यत्र नद्यो मधुवद्वा यत्र पायसकर्मदाः ।

मधुपः

ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥
तत्र भोगानथो भुङ्क्ते ब्रह्मलोके स तिष्ठति ।
क्रीडित्वा सुचिरं कालं पुनर्मर्त्यसुपागतः ।
स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् विष्णुलोकं स
गच्छति ॥

दशपूर्व्यान् दशपरानात्मानश्चैकविंशतिम् ।
नयति विष्णुसायुष्यं मधुधेनुप्रसादतः ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इत्यादि वराहपुराणे श्वेतोपाख्याने मधु-
धेनुमाहात्म्यम् ॥

मधुनालिकेरकः, पुं, (मधुर्मधुरो नारिकेलः स्वार्थं
कन् । रत्नयोरेक्यात् रत्नत्वं लस्य च रत्नम् ।)
मधुनारिकेलः । एरनारिकेल इति कोकणे
प्रसिद्धम् । मोहानारल इति च ख्यातम् । तत्-
पर्यायः । माध्वीकफलः २ मधुफलः ३ अधि-
तजफलः ४ माच्छिकफलः ५ गडुफलः ६ बहु-
कूर्चः ७ ह्रस्वफलः ८ । अस्य गुणाः । मधु-
रत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहलघ्वातिपित्तहारि-
त्वम् । बलपुष्टिश्रेष्ठकान्तिकारित्वम् । वीर्य-
विवर्धनत्वम् । रुच्यत्वञ्च । अपि च ।

“माध्वीकं नारिकेरं फलमतिमधुरं दुर्लभं
जम्बुकारि
स्निग्धं वातातिसारभ्रमशमनमथ ध्वंसनं
वह्निदीप्तिः ।
आमशेषप्रकोपं जनयति कुरते चारुकान्तिं
बलञ्च
स्त्रैर्यं देहस्य धत्ते घनमदनकलावर्धनं पित्त-
नाशम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुनी, स्त्री, सुपविशेषः । माकड़ हाता इति
माकड़ चाउली इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
हतमण्डा २ वायसोली ३ सुमङ्गला ४ । इति
रत्नमाला ॥

मधुनेता, [ऋ] पुं, (मधु नयति पुष्येभ्यः संयुह्य-
तीति । णीन् + णच् ।) भ्रमरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

मधुपः, पुं, (मधु पिबतीति । पा + कः ।) भ्रमरः ।
इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ३ । ४०६ ।

“गन्धर्वप्रतिमात्रमासन्ने देवौधामनि धैर्यवान् ।
सुखं नृकराभ्यां मधुपान् धावति स्त स धीरधीः ॥”
मधु जलं पातीति । पा + कः । वारिरचके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३२ । ८ ।

“अं चिदस्मि मधुपं शयानमसिन् वरं मस्या-
ददयः ।”

“मधुपं मधुनोऽभसः पातारं पालयितारम् ॥”
इति तद्गाथे सायनः ॥ मधुपानकर्त्तरि च, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । २०० । २ ।

“सुखा यदवां विश्वगूर्तोभराति वाजायेद्वे मधु-
पाविचे च ।” “हे मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य
पातारौ ॥” इति तद्गाथे सायनः ॥

मधुप

मधुपर्कः, स्त्री, (एच् + घञ् । मधुना पर्को यो-
गो-
२त्र ।) दधिच्युतमधु । तत्पर्यायः । महोदयः
२ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६७ ॥ अपि च ।
“मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्थेनेति ।
अपिहितमाच्छादितम् ॥” इत्येकादशीतत्त्वे-
काव्यायनसूत्रम् ॥

मधुपर्कः, पुं, (एच् + घञ् । मधुना पर्कः
सम्यक् यस्य मधुना संयोजनात् तथात्वम् ।)
घोडशोषचारपूजान्तर्गतशोषचारः । तस्य
प्रमाणं यथा,—

“दधि सर्पिर्जलं चौद्रं सितेताभिस्तु पञ्चभिः ।
प्रोच्यते मधुपर्कस्तु सर्वदेवौघतुष्टये ॥
जलस्तु सर्वतः खल्यं सिता दधि घृतं समम् ।
सर्वेषामधिकं चौद्रं मधुपर्के प्रयोजयेत् ॥
तदद्यात् कांस्थपात्रेण रौक्मश्वेतभवेन वा ।
ज्योतिष्टोमाश्वमेधादौ पूर्त्तं चेष्टे प्रपूजने ॥
मधुपर्कः प्रतिष्ठोऽयं सर्वदेवौघतुष्टिदः ।
धर्माधिक्यममोक्षायां साधकः परिकीर्तितः ॥
मधुपर्कः सौख्यभोग्यतुष्टिपुष्टिप्रदायकः ॥”

इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“आय्यं दधिमधुभिर्भ्रं मधुपर्कं विदुर्ब्रूवाः ॥”

इति तन्मन्त्रः ॥

तद्दाने सुद्रा यथा,—

“संयुक्तागामिकाहुष्ठा तिस्रोऽन्याः संप्र-
सारिताः ।
मधुपर्के च सा सुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्तिता ॥”

इति हरिभक्तिविलासः ॥

मधुपर्णिका, स्त्री, (मध्विव हितं पर्यमस्याः । ततः
स्वार्थं कन् टाप् । अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मीरी ह्रीरा काश्मर्यः पीत-
रोहिणी ॥
लघ्वन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”
नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च
नीलिका ।
रत्ननी श्रीफलौ तुष्ठा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्रीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा
सूता ॥”
वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडूची ।
सुदर्शना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते
शारीरस्थाने १० अध्याये ।
“पृथ्निपर्णी बलाशिशुश्रङ्गं मधुपर्णिका ॥”
अस्याः पर्यायो यथा,—
“सुदर्शना सोमवल्ली चक्राङ्गा मधुपर्णिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुपर्णी, स्त्री, (मधु इव हितं पर्यं यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गुडूची । इत्यमरः । २ ।
४ । ८४ ॥ (अस्याः पर्यायो रत्नमालायां यथा,

मधुभित्

“वत्सादनी द्विन्नरुहा मधुपर्यन्तमरा ।
कुण्डल्यन्तवल्ली च गुडूची चक्रलक्षणा ॥”
गम्भारीवृक्षः । नीलीवृक्षः । इति मेदिनी ।
ने, १०५ ॥ मधुबीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विकङ्कतवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—

“विकङ्कतः स्वादुकण्टः शृगदार मधुपर्यपि ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मधुपाका, स्त्री, (पाकेन मधुर्मधुरा । राजदन्ता-
दित्वात् पूर्वनिपातः । टाप् ।) वड्भुजा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मधुपायी, [न] पुं, (मधु पिबतीति । पा + णिनिः ।
ततः “आतोयुक् चिण्णतोः ।” ७ । ३ । ३३ ।
इति युक् ।) भ्रमरः । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥ मधुपानकर्त्तरि, त्रि ॥

मधुपालिका, स्त्री, (मधु पालयतीति । पालि +
शुल् । टाप् । अत इत्वम् ।) गम्भारी । इति
शब्दमाला ॥ (विषयोऽस्या गम्भारीशब्दे
द्रव्यः ॥)

मधुपीलुः, पुं, (मधुर्मधुरः पीलुः ।) महापीलुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुरी, स्त्री, (मधोऽन्नान्नो दैत्यस्य पुरी ।)
मधुरा । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग-
वते । ७ । १४ । ३१ ।

“नेमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासोऽथ कुशस्थली ।
वाराणसी मधुपुरी पम्पा बिन्दुसरस्तथा ॥”

मधुपुष्पः, पुं, (मधुप्रचुराणि पुष्पाण्यस्य ।) मधु-
हमः । इति रत्नमाला ॥ (मधूकः । तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

“मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुस्रवः ।
वानप्रस्थो मधुष्टीलो जलजेऽत्र मधूलकः ॥”
शिरीषवृक्षः । अशोकवृक्षः । वक्रलवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुष्पा, स्त्री, (मधुपुष्प + स्त्रियां टाप् ।) दन्ती-
वृक्षः । नागदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुप्रियः, पुं, (मधु मयं प्रियमस्य ।) बलरामः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूमिजम्बुः । यथा,—
“नादेयी स्त्री नागरङ्गलकसुगन्धो मधुप्रियः ॥”
इति जटाधरः । (मद्यप्रिये, त्रि ॥)

मधुफलः, पुं, (मधु मधुरं फलमस्य । यद्वा, मधु
मयं फलाद् यस्य ।) मधुनारिकेलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विकङ्कतवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (मधुरफलविशिष्टे, त्रि ॥)

मधुफलिका, स्त्री, (मधु मधुरं फलं यस्याः ।
मधुफल + संज्ञायां कन् । टाप् । अत इत्वञ्च ।)
मधुखर्जूरिकाः इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणा-
दयोऽस्या मधुखर्जूरिकाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मधुबहुला, स्त्री, (मधुना मधौ वा बहुला ।)
वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुभित्, [द] पुं, (मधुं तन्नामानं दैत्यं भिनत्ति
नाशयतीति । भिद् + क्तिप् । तुगागमञ्च ।)
विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । २६ । ४० ।

मधुम

“तस्मिन् महन्मुखरिता मधुभिचरित्र-
पीयूषशेषसरितः परितः सवन्ति ॥”)
मधुमत्तिका, स्त्री, (मधुसञ्चायिका मत्तिका ।)
कौटविशेषः । मौमाक्षी इति भाषा । तत्प-
र्यायः । सरघा २ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥
मधुमत्ता, [न] पुं, (मधुर्मधुरो मत्ता यस्य ।)
आखोटवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुमती, स्त्री, (मधुर्मधुररसोऽस्यवेति मतुप् ।
डीप् ।) काश्मरीवृत्तः । नदीविशेषः । तस्या
जलगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“चन्द्रभागागुणसायदं जलं
किञ्च माधुमतममिदीपनम् ॥”
उपास्यनायिकाविशेषः । यथा,—
“तथा मधुमती सिद्धिर्जायते नात्र संशयः ।
देवचेटी शतशतं तस्य वयसा भवन्ति ह ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले स यत्र गन्तुमिच्छति ।
तत्रैव चेष्टिकाः सर्वा नयन्ति नात्र संशयः ॥”
इति ककलासदीपिकायां ३ पटलः ॥
(कन्दोभेदः । अस्या लक्षणं यथा, कन्दोम-
ञ्जय्याम् । २ । १ ।)
“ननगि मधुमती ।” अधिकं कन्दः शब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ समाधिसिद्धिभेदः । यथा, सर्वदर्शन-
संग्रहे पातञ्जलदर्शने । “तत्र मधुमती नामा-
भ्यासवैराग्यादिवशादपास्तरजस्तमोलेषुसुख-
प्रकाशमयसत्त्वभावनयानवदवैशारदवितोतन-
रूपकृतम्भरप्रज्ञाख्या समाधिसिद्धिः ॥ गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे । २६ । १३३ ।
“महोदया मधुमती महापुण्या सुदाकरी ॥”
इच्छाकुपुत्रहर्ष्यस्य भार्या सा च मधोदैत्यस्य
सुता । यथा, हरिवंशे । ६३ । १२--१३ ।
“आसीद्वाजा मनोर्विशे श्रीमान्चाकुसम्भवः ।
हर्ष्यश्च इति विख्यातो महेन्द्रसमविक्रमः ॥
तस्यासीद्द्विधा भार्या मधोदैत्यस्य वै सुता ।
देवी मधुमती नाम यथेन्द्रस्य प्रची तथा ॥”
मधुरसविशिष्टे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । ३ ।
“स्वश्वायशसायातमन्वाग्दस्त्रानिधिं मधुमन्तं
पिवायः ॥”)
मधुमथनः, पुं, (मधुं तन्नामानं देवं मथ्नातीति ।
मथ् + ल्यु ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
भागवते । ६ । ६ । ३६ ।)
“सर्वात्मनि निरतनिर्वृतमनसः कथमुह वा
एते मधुमथन ! पुनः स्थायैकुशला ह्यात्मप्रिय-
सुहृदः साधवस्तत्तच्छरणाम्बुजानुसेवां विवृजन्ति
न यत्र पुनर्यं संसारपर्यावर्तः ॥”)
मधुमल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना मल्ली ।) मालती ।
इति शब्दमाला ॥
मधुमस्तकं, स्त्री, (मधुर्मधुररसः मस्तके उपरि-
भागे यस्य ।) पिष्टकविशेषः । यथा,—
“मधुतेलवृत्तैर्मध्ये वेष्टिताः समिताश्च याः ।
मधुमस्तकमुद्दिष्टं तस्याख्यापरिमार्जनम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अस्य गुणाः पिष्टशब्दे द्रष्टव्याः ॥

मधुरः

मधुमाध्वीकं, स्त्री, (मधु माधुर्धुयुक्तं माध्वीकम् ।)
मद्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मधुमारकः, पुं, (मधूनां मारकः । भक्षकत्वा-
त्तथात्वमस्य ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुमूलं, स्त्री, (मधु मधुरं मूलम् ।) आलुकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । मौ आलु इति भाषा ॥
मधुयष्टिः, स्त्री, (मधुर्मधुरा यष्टिः ।) इक्षुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
मधुयष्टिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा यष्टिः । ततः कन्
टाप् ।) यष्टिमधु । तत्पर्यायः । मधुकम् २
क्षीतकम् ३ यष्टिमधुका ४ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१०६ ॥ मधुयष्टी ५ । इति भरतः ॥ (तथास्याः
पर्यायान्तरम् ।
“यद्याहं मधुकं यष्टि क्षीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्थले जाता जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मधुयष्टी, स्त्री, (मधुयष्टि । कृदिकारादिति पक्षे
डीष् ।) मधुयष्टिका । इति शब्दमाला ॥
मधुरं, स्त्री, (मधु + रः ।) वज्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ विषम् । इति मेदिनी । रे, १६५ ॥
(वज्रशब्दे विषशब्दे च विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)
मधुरः, पुं, (मधु माधुर्यं रातीति । रा + कः ।
यदा, मधुमाधुर्यमस्यास्तीति । “ऊषसुषिसुष्क-
मधो रः ।” ५ । २ । १०७ । इति रः ।) मिष्टरसः ।
इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ स च इच्छादौ लक्ष्यते ।
तत्पर्यायः । गौल्याः २ । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसज्येष्ठः ३ गुल्यः ४ स्वादुः ५ मधूलकः ६ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥ तस्य गुणाः । प्रीणनत्वम् ।
बलात्वम् । हृद्यत्वम् । वायुपित्तनाशित्वम् ।
रसायनत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । चक्षुष्य-
त्वम् । तर्पणत्वम् । सरलश्च । अन्यश्च ।
“रसो मधुरकः प्रीतो घातुस्तन्मूलप्रदः ।
चक्षुषो वातपित्तघ्नः कुप्यात् स्थौल्यकफक्रमीन् ॥
सोऽतियुक्तो ज्वरश्वासगलगण्डादिरोगकृत् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अपि च ।
“मधुरस्तु रसश्चिनोति केशान्
वपुषः स्नेह्यबलौजीवीयदायी ।
अतिसेवनतः प्रमेहशैत्य-
जडतामान्दसुखान् करोति दोषान् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा च वामटे सूत्रस्थाने दशमेऽध्याये ॥
“रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः ।
आजन्मसात्मात् कुरुते घातूनां प्रबलं बलम् ।
बालवृद्धचतुर्लीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥
प्रशस्तो हृद्यो कष्टः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः ।
आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥
कुरुतेऽप्युपयोगेन समेदः कफजान् गदान् ।
स्थौल्यापिसादसंन्यासमेहगण्डान्मुदादिकान् ॥”
अपि च ।
“तत्र मधुरो रसः शरीरसात्मादसकधिरमांस-
मेदोऽस्थिमज्जीजः शुक्राभिर्वर्धन आयुष्यः वृद्धि-

मधुर

न्द्रियप्रसादनो बलवर्धकः पित्तविषमारुतप्र-
स्तम्भाप्रशमनः त्वचः केश्यः कण्ठः प्रीणनो
जीवनस्तर्पणः स्नेहनः स्नेह्यकरः चीरघ्न-
सन्धानकरः घ्राणसुखकण्ठोष्ठतालुप्रकादनो
दाहसूक्ष्माप्रशमनः यटपदपिपीलिकाना-
मिष्टतमः स्निग्धः प्रीतो गुरुश्च ।
स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः स्तौत्यं
मार्दवमालस्यमतिस्वप्नं गौरवमनन्नाभिलाष-
मग्नेर्दौबल्यमास्यकण्ठमांसाभिर्वर्धितं आसकाव-
प्रतिशयालसकशीतज्वरानाहास्यमाधुर्धुव-
मधुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्डमालाक्ष्मीपदगल-
शोफवस्तिधमनीगुदोपलेपात्यामयानभिष-
मित्वेवंप्रभृतीन् कफजान् विकारानुपजनयति ।
“स्नेहनप्रीणनाह्लादमार्दवैरुपलभ्यते ।
सुखस्थो मधुरश्चास्यं व्यापुर्वैक्षिप्यतीव च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये ।)
जीवकः । रक्तशिशुः । राजान्नः । रक्तक्षुः ।
गुडः । शालिः । इति च राजनिर्घण्टः ॥
(बीजपूरविशेषः । तत्पर्यायो यथा,—
“बीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कोटी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
स्कन्दस्यैकिकभेदः । यथा महाभारते । ६ ।
४५ । ६६ ।
“मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ॥”)
मधुरः, त्रि, (मधु माधुर्यमस्यास्तीति । “ऊषसुषि-
सुष्कमधो रः ।” ५ । २ । १०७ । इति रः ।)
मधुररसविशिष्टः । स्वादुः । (यथा, द्वितीय-
देशे । १ । ७६ ।
“न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं
न चःपि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते
यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥”)
प्रियः । इति मेदिनी । रे, १६५ ॥ पारि-
भाषिकमधुराणि यथा । विदग्धोक्तिः । प्रिया-
धरकृचादिः । प्रशी । स्त्रियः । बालोक्तिः ।
इति कविकल्पलता ॥
मधुरकः, पुं, (मधुर + संज्ञायां कन् ।) जीवक-
वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४ अध्याये ।
“विपचेन्मधुरकप्रतीवापम् ॥”)
मधुरकण्टका, स्त्री, (मधुराः कण्टका यस्याः ।)
मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । कञ्जली २ कञ्जला ३
अनन्ता ४ माध्वी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुरजम्बीरः, पुं, (मधुरो जम्बीरः । नित्यकर्म-
धारयः ।) मधुजम्बीरः । तत्पर्यायः । मधु-
जम्भः २ मधुजम्भलः ३ रसदावी ४ शर्करकः ५
पित्तदावी ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शिशिरत्वम् । कफपित्तशोफप्रमनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरत्वचः, पुं, (मधुरा त्वचा यस्य ।) घव-
वृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य
धवशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मधुरत्रयं, स्त्री, (मधुराणां त्रयम् ।) सित-
माक्षिकं सर्पिश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरत्रिफला, स्त्री, (मधुरा त्रिफला ।) द्राक्षा-
फलं काशमर्थफलं खर्जूरौफलश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मधुरनिखना, स्त्री, (मधुरो निखनो यस्याः ।)
मधुरस्वरयुक्ता नारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुरफलः, पुं, (मधुरं फलमस्य ।) राजवदरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरवल्ली, स्त्री, (मधुरा वल्लीति नित्यकर्म-
धारयः ।) मधुवीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरसः, पुं, (मधुर्मधुरो रसोऽस्य ।) इक्षुः ।
इति शब्दमाला ॥ तालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मधुरसा, स्त्री, (मधुर्मधुरो रसो यस्याः ।) मूर्त्वा ।
इत्यमरः । २।४। ८३ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,
“तेजनी पिलुनी देवी तित्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
मधुश्रेणी मधुरसा मूर्त्वा निर्दहनीति च ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“मूर्त्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णो पोलुपण्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
द्राक्षा ॥ (तत्पर्यायो यथा,—
“द्राक्षा खादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि
कीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दुग्धिका । इति मेदिनी । से, ६० ॥ गम्भारी ।
इति भावप्रकाशः ॥
मधुरसवा, स्त्री, (मधुरस्य मधुररसस्य सवो
यस्याः ।) पिण्डखर्जूरौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरा, स्त्री, (मधुर+टाप् ।) शतपुष्पा ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कारवी मिमिः ।
अतिलम्बी सितच्छत्रा संहिता कृत्रिकापि च ।
कृत्रा शालेयशालोनौ मिश्रया मधुरा मिमिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मिश्रया । मधुरानगरी । मधुकर्कटिका । मेदा ।
मधुली । मधुयष्टिका । इति मेदिनी । रे, १६४ ॥
काकोली । शतावरी । बृहज्जीवन्ती । पालङ्ग-
शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुराम्बकः, पुं, (मधुरञ्चासौ अम्बश्चेति नित्य-
कर्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) आम्नातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मधुराम्बफलः, पुं, (मधुरं मिष्टं आम्बवत् फलं
यस्य ।) रेफलः । तत्पर्यायः । आरः २ ।
इति रत्नमाला ॥
मधुरालापा, स्त्री, (मधुरः श्रुतिसुखकरः आलापः
शब्दो यस्याः ।) शारिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मधुरालावुनी, स्त्री, (अलावू + बाहुलकात् नक् ।
पृषोदरादित्वात् इङ्खः ङीष् च । ततः मधुरा

चासौ अलावुनी चेति नित्यकर्मधारयः ।)
राजालावुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरिका, स्त्री, (मधुर+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप्
अत इत्वच् ।) क्षुपविशेषः । मौरौ इति भाषा ।
तत्पर्यायः । शालेयः २ श्रुतशिवः ३ कृत्रा ४
मिश्रौ ५ मिश्रया ६ । इत्यमरः । २।४। १०५ ॥
शालेयः ७ मिमिः ८ मिमौ ९ मिमिः १० । इति
तट्टीका ॥ अवाक्पुष्पी ११ मङ्गल्या १२ मधुरा
१३ । इति रत्नमाला ॥ मधुरौ १४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्या गुणाः । रोचकत्वम् । शुक्र-
कारित्वम् । दाहरक्तपित्तनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥
मधुरिपुः, पुं, (मधुरसुरविशेषस्य रिपुर्नाश-
कत्वात् ।) विष्णुः । इत्यमरः । १।१। २० ॥
(यथा गीतगोविन्दे । २।६ ।
“श्रीजयदेवभणितमत्सुन्दरमोहनमधुरिपु-
रूपम् ॥”)
मधुरेणुः, पुं, (मधुर्मधुरो रेणुरस्य ।) कटभी-
ट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरोदकः, पुं, (मधुराणि उदकानि यस्य ।)
जलसमुद्रः । स तु खादूदकमयः पुष्करद्वीप-
वेष्टितः समसमुद्राणां श्रेष्ठसमुद्रः । इति जटाधरः ॥
मधुलं, स्त्री, (मधु पुष्परसादिकं लाति स्वकारणत्वेन
युक्तातीति । ला+कः ।) मद्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (निर्विषीकत्रां मधुविद्यायां स्त्री ।
यथा, ऋग्वेदे । १।१६९। १० ।
“सोचिन्नुनमरातिनो वयं मरामारे
अस्य योजनं हरिष्ठा मधुलामधुला चकार ॥”
“हे विष ! त्वा त्वां मधु अमृतं चकार विषस्य
विषभावं दूरेऽपनोद्यामृतौचकारेति एषेव
मधुला मधुदात्री निर्विषीकत्रौ मधुविद्या यदे-
तदादित्यस्य मन्त्रे विषयोजनं तेन चामृतो-
करणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥” इति तज्ज्ञाये
सायनः ॥)
मधुलग्नः, पुं, (मधुर्मधुरसो लभोऽत्र ।) रक्त-
शोभाङ्गनः । इति रत्नमाला ॥
मधुलता, स्त्री, (मधुप्रधाना लतेति मधुलोपी
कर्मधारयसमासः ।) श्रुलीङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मधुलिका, स्त्री, (मधुल+संज्ञायां कन् । टाप्
अत इत्वच् ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्टतिरस्या राजिका शब्दे ज्ञातया ॥ स्तन्वा-
नुचरमात्रगणविशेषः । यथा, महाभारते ।
६।४६। १६ ।
“पृथुवक्त्रा मधुलिका मधुक्कुम्भा तथैव च ॥”)
मधुलिङ्ग, [ह] पुं, (मधु लेङि आसादयतीति ।
लिङ्+किप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २।५।
२६ ॥ (यथा, रघुवंशे । ६।२६ ।
“मधुलिङ्गं मधुदानविशारदा
कुरवका रवकारणतां ययुः ॥”)
मधुलेही, [न] पुं, (मधु लेहीति । मधु+लिङ्
+णिनिः ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, भट्टिकाये । २।७ ।

“दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ
प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥”)

मधुलोलुपः, पुं, (मधुनि लोलुपः ।) भ्रमरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुवनं, स्त्री, (मधुना तन्नाम्ना दैत्येन कृतं
वनम् । मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।) मधुराया
वनविशेषः । यथा, श्रीभागवते ४।८। ४२ ।
“तत्तात ! गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ।
पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरिः ॥”
(मधुप्रधानं वनमिति ।) किष्किन्वायां सुग्री-
वस्य वनविशेषः । इति रामायणे किष्किन्वा-
काण्डम् ॥ (यथा, महाभारते । ३।२८१ ।
२७ ।
“वालिना रक्षितं यत्तत् स्फीतं मधुवनं महत् ।
त्वया च जवगश्नेह ! तद्गुह्यं पवनात्मजः ॥”)
मधुवनः, पुं, (मधौ वनति शब्दायते इति । वन+
अच् ।) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मधुवल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना वल्ली ।) यष्टी-
मधु । क्लीतनकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कार-
वेक्षकम् । तत्पर्यायो यथा,—
“तोयवल्ली राजवल्ली मधुवल्ली कारवेक्षकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मधुवारः, पुं, (मधुनो मद्यस्य वारः समयः
पर्यायो वा ।) मधुकर्मः । इत्यमरः । २।४। ४१ ॥
स च पुनः पुनर्मद्यपानपरिपाटी । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥
मधुवीजः, पुं, (मधु मधुरं वीजं यस्य ।) दाडिमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवरणस्य
दाडिमशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
मधुवीजपूरः, पुं, (मधूनां मधुपूर्णानां वीजानां
पूरः समूहो यत्र ।) मधुकर्कटिका । मीठा
विजौरा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
मधुपर्णो २ मधुरकर्कटी ३ मधुरवल्ली ४ मधु-
कर्कटी ५ मधुरफला ६ महाफला ७ वर्द्ध-
माना ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशि-
रत्वम् । दाहनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् ।
रुच्यत्वम् । पथ्यत्वम् । गुणत्वम् । दुर्जरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुव्रतः, पुं, (मधु मधुसञ्चयो व्रतं व्रतमिव सत्-
तानुशीलनीयं यस्य । यद्वा, मधु व्रतयति नियतं
सङ्कति इति । व्रति+अण् ।) भ्रमरः । इत्य-
मरः । २।५। २६ ॥ (यथा, भागवते । ३।२८। २८ ।
“मालां मधुव्रतवस्तुगिरीपद्मशृङ्गम् ॥”
मध्वर्थं व्रतं कर्म यस्य । उदकार्यकर्मणि, चि ।
यथा, ऋग्वेदे । ६।७०। ५ ।
“मधुनो द्वावापृथिवी मिमिक्षतां मधुसुता
मधुदुधे मधुव्रते ॥”
“मधुव्रते उदकार्यकर्मणौ ॥” इति तज्ज्ञाये
सायनः ॥)
मधुशर्करा, स्त्री, (मधुजाता शर्करा ।) मधुजात-
शर्करा । सिताखण्ड इति भाषा ॥ यथा,—

मधुसू

“माध्वी चिता मधुपञ्चा मधुञ्ज मधुशर्करा ।
माचीकशर्करा चैवा चौद्रजा चौद्रशर्करा ॥
यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।
विशेषाङ्गलव्या च तर्पणं क्षीणदेहिनाम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(“मधुशर्करा पुनश्चर्द्धातीसारहरी रूचाद्धेदनी
प्रज्ञादनी कषायमधुरा मधुरविपाका च ।”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

मधुशाखः, पुं, (मधुर्माधुर्गुण्युक्ता शाखा यस्य ।)
मधुलीलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुरशाखा-
विशिष्टे, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
२८ । २० । “मधुशाखः सुपिप्पलः ।”

“मधुरा रसवती शाखा यस्य ।”

इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

मधुशिशुः, पुं, (मधुप्रधानः शिशुः ।) रक्त-
शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥
(शजिना । इति ख्यातः । यथा, सुश्रुते । ११ । ३७ ।
“वरुणाग्निसलिलशिशुमधुशिशुतर्कारित्वादि ।”
तत्पर्यायो यथा,—

“सुरङ्गा खाडुगन्धा स्यान्मधुशिशुः शोभाञ्जनः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तद्गुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“मधुशिशुः सरस्तिक्तः शोफघ्नो दीपनः कटुः ।”

मधुशेषः, स्त्री, (मधुनः शेषो यत्र ।) शिक्षकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुश्रेणी, स्त्री, (मधूनां मधुररसानां श्रेणिर्यत्र ।)
मृत्वा । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“मृत्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुता ।

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णौ पीलुपर्यपि ॥”

मधुश्वासा, स्त्री, (मधुर्मधुरः श्वासोऽस्मात् ।)
जीवन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्या जीवन्तीशब्दे ज्ञातयम् ॥)

मधुलीलः, पुं, (मधु मकरन्दं लीवति निःचि-
पतीति । लीव् + इगुपधत्वात् कः । पृषो-
दरादित्वाद्वस्य लत्वम् ।) मधूकटुक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । २८ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुद्रुमः ।
वानप्रस्थो मधुलीलो जलजेऽत्र मधूलकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुसखः, पुं, (मधोर्वसन्तस्य सखा इति । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)
कामदेवः । इति हलायुधः ॥

मधुसारथिः, पुं, (मधुर्वसन्तः सारथिर्यस्य ।) काम-
देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुसिक्थकः, पुं, (सिक्थतीति सिक्थेः स्थक् ।
स्वार्थं कन् मधु मधुमयं सिक्थकं यस्य ।)
स्थायवरविभ्रमेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६४ ॥

मधुसुहृत्, [हृ] पुं, (मधोर्वसन्तस्य सुहृत् ।)
कामदेवः । इति केचित् ॥

मधुसूदनः, पुं, (मधु पुष्परसं सूदयति भक्षय-
तीति । सूद् + णिच् + ल्युः ।) अमरः । इति

मधुहा

जटाधरः ॥ (मधुं तन्नामानं असुरं सूद-
यति नाशयतीति । सूद् + णिच् + ल्युः ।)
श्रीकृष्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पञ्चदये
एकः श्लिष्टोक्तो यथा, छन्दोमञ्जर्याम् ।
११ । ३ ।

“वनेषु कृत्वा सुरभिप्रचारं
प्रकामसुगन्धो मधुवाचरेषु ।
गायन् कलं क्रीडति पद्मिनीषु
मधुनि पीत्वा मधुसूदनोऽसौ ॥”

श्रीकृष्णपक्षे व्युत्पत्तिर्यथा,—

“सूदनं मधुदेवस्य यस्मात् स मधुसूदनः ।
इति सन्तो वदन्तीशं वेदेभिर्नाथमीश्वरम् ॥

मधु लीवश्च माध्वीके कृतकर्मशुभाशुभे ।

भक्तानां कर्मणाश्चैव सूदनं मधुसूदनः ॥

परिणामाशुभं कर्म भ्रान्तानां मधुरं मधु ।

करोति सूदनं यो हि स एव मधुसूदनः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
तस्य सूरणफलम् ।

“महाविपत्तौ संसारे यः सरेन्मधुसूदनम् ।

विपत्तौ तस्य सम्यक्त्तिर्भवेदित्याह शङ्करः ॥”

तत्रैव प्रकृतखण्डे ३४ अध्यायः ॥

(सरस्वत्युपनामकः कविविशेषः । यथा, श्रीमद्-
भगवद्गीताटीकायाम् । “याख्यातं भगवत्पदेः
प्रतिपदं श्रीशङ्कराख्यैः पुनर्विस्मृतं मधुसूद-
नेन सुनिना खञ्जानसिद्धे कृतम् ॥” अयं
हि अद्वैतसिद्धिप्रस्थानभेदभगवद्गीताटीका-
महिम्नस्तवटीकासिद्धान्तविन्दुटीकादनेकग्रन्थ-
कर्त्ता ॥)

मधुसूदनी, स्त्री, (मधु सूदयतीति । मधु + सूद् +
णिच् + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) पालङ्गशाकम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २५२ ॥

मधुसवः, पुं, (मधूनां मकरन्दानां सवः चरणं
यस्मादिति ।) मधूकटुक्षः । मोरटलता । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मधुसवा, स्त्री, (मधुनः सवो यस्याः ।) मधुयष्टिका ।
इति जटाधरः ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मृत्वा । हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुसवाः, [स] पुं, (मधूनि सवति निःचिपतीति ।
सु + कर्त्तरि असुन् ।) मधूकटुक्षः । इति
जटाधरः ॥

मधुखरः, पुं, (मधुर्मनोहरः खरो ध्वनिर्यस्य ।)
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुहा, [न] पुं, (मधुं तन्नामानमसुरं हन्तीति ।
हन् + णिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
(मधु हन्तीति । हन् + णिप् । मधुनाशके, त्रि ।
यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ६८ ।

“सर्वथा संहतरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।

अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा अमरेरिव ॥”

मधूत्थि

प्रसहजातिप्राणिविशेषः ॥ यथा,—

“शशघ्नी भासकुररगुणलूककुलिङ्गकाः ।
धूमिका मधुहा चेति प्रसहा नृगपक्षिणः ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

मधूकं, स्त्री, (मद्यतीति । मद् + “ऊलूका-
दयश्च ।” उणा० ४ । ४१ । इति ऊकः निपा-
तितश्च ।) यष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्य यष्टिमधुशब्दे विज्ञेयाः ।)

मधूकः, पुं, (मद्यते मन्यते वेति । मद् + मन् वा
+ “ऊलूकादयश्च ।” उणा० ४ । ४१ । इति
ऊकप्रत्ययो निपातितश्च ।) वृक्षविशेषः ।
महुल इति मौल इति महुया इति च भावा ।
तत्पर्यायः । गुडपुष्पः २ मधुद्रुमः ३ वान-
प्रस्थः ४ मधुलीलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥
मधूकः ६ मधुः ७ मधुपुष्पः ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मधुसवः ९ । इति जटाधरः ॥
मधुवृक्षः १० रोधपुष्पः ११ माधवः १२ ।
(यथा, महाभारते । १५ । २५ । ११ ।

“चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या

यैषा सवर्णाग्रामधूकपुष्पैः ॥”)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-
दाहश्रमापहत्वम् । वातलत्वम् । जन्तुदोषह-
त्वम् । वीर्यपुष्टिविवर्द्धनत्वम् । अस्य पुष्पगुणाः ।
मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । हिमत्वम् । पित्त-
विदाहकारित्वम् । अस्य फलगुणाः । वाता-
मयपित्तनाशित्वम् । ज्ञेयं मधूकद्वयमेवेतत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु वृंहणम् ।
बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥
फलं शीतं गुरु खादु शुक्रलं वातपित्तघ्नम् ।
अहृद्यं हन्ति तृणसदाहन्वासघ्नं च ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अपरश्च ।

“मधूकपुष्पञ्चाहृद्यं तर्पणं वृंहणं परम् ।
मधूकस्य फलं पक्वं वातपित्तप्रणाशनम् ॥”
तन्मज्जगुणास्तत्फलगुणवत् । यथा,—
“यस्य यस्य फलस्यैव वीर्यं भवति यादृशम् ।
तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमभिनिर्दिशेत् ॥”
तस्य त्वगुणाः ।
“मधूकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

मधूच्छिष्टं, स्त्री, (मधुनः उच्छिष्टमवशिष्टम् ।)
मध्ववशिष्टम् । मोम इति भाषा ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । १६ । २५ ।

“श्लेथकमांसीतगरकुठरससैन्धवादिवल्लीजम् ।
मधुररसमधूच्छिष्टानि चोरकश्चेति जीवस्य ॥”
तत्पर्यायः । सिक्थकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
१०७ ॥ शिक्षकम् ३ शिक्ष्यम् ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

मधूत्थितं, स्त्री, (मधुनः उत्थितम् ।) सिक्थकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मध्य

मधुसूतः, पुं, (मधोश्चैत्रस्य उत्सवो यत्र ।) चैत्री पूर्णिमा । इति जटाधरः ॥ (यथाभिज्ञान-शकुन्तले । ६ ।

“कञ्चुकी । प्रविश्य । सक्रोधम् । मा तावद-नात्मज्ञे ! देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधुसूते चूत-कलिकाभङ्गमारभसे ॥”)

मधूपन्नः, क्ली, (मधोस्तन्नाम्नो दैत्यस्य उपपन्नः आश्रयः । अभिधानात् क्लीबत्वम् ।) मथुरा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४४ ॥

मधूपन्नः, पुं, (मधोस्तन्नाम्नो दैत्यस्य उपपन्नः आश्रयः ।) मथुरा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुवंशे । १५ । १५ ।

“स च प्राप मधूपन्नं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः । वनात् करमिवादाय सत्वरशिशुसुपस्थितः ॥”)

मधूलः, पुं, (मधु उरति प्राप्नोतीति । मधु + उर गतौ सौत्रधातुः + कः । रस्य लत्वम् ।) जलजगिरिमधूकटचौ । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“गौरशाको मधूलोऽन्यो गिरिजः खल्य-पत्रकः ॥”)

मधूलकः, पुं, (मधूल + स्वार्थे कन् ।) जलज-मधूकटचः । तत्पर्यायः । दीर्घपत्रकः २ । इति जटाधरः ॥ गौरशाकः ३ मधूलः ४ खल्य-पत्रकः ५ । इति रत्नमाला ॥

“स्यान्मधूके तु जलजे गिरिजेऽपि मधूलकः ॥” इति शब्दरत्नावली ॥

(पर्यायान्तरमस्य यथा,—

“मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुसूतः । वानप्रस्थो मधुच्छीलो जलजेऽत्र मधूलकः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अस्य गुणाः । मधूकगुणतुल्याः । मधुररसः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥ (क्लीबलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, अथर्ववेदे । १ । ३४ । २ ।

“जिह्वाया अग्रे मधु मे जिह्वाभूले मधूलकम् ॥” तद्वति, चि ॥

मधूलिका, स्त्री, (मधूल + कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) मूत्रा । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“मूत्रा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा । मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णपि ॥” यद्यैमधु । तत्पर्यायो यथा,—

“यद्यैमधु तथा यद्यै मधुकं क्लीतकन्तथा । अन्यत्क्लीतनकन्तत् भवेत्तोये मधूलिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधूली, स्त्री, (मधूल + गौरादित्वात् डीष् ।) क्लीतनकम् । मधुकर्कटी । आम्नः । इति राज-निर्घण्टः ॥

मध्यं, क्ली, (मन्थते इति । मन् + “अप्तादयश्च ।” उणा० ४ । १९१ । इति यक्प्रत्ययेन निपातितः ।) दृष्टान्त्यसंख्या । शतसागरसंख्या । इति हेम-चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ४ । “मध्यश्चैव परादृष्ट सपरश्चात्र पश्यताम् ॥”)

मध्यदे

अवसानम् । तत्पर्यायः । विरामः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मन्दत्वशीघ्रत्वोभयेतरत्वयुक्त-नृत्यविषयकगमनविशेषः । इति भरतः ॥ लय-विशेषः । इति मधुः ॥ मध्यमावृत्तिः । इति साङ्गः ॥ यथा, अमरे । २ । ६ । ७६ ।

“विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥”

मध्यः, पुं, क्ली, (मन् + यक् । नस्य च घ ।) देह-मध्यभागः । माजा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मध्यमम् २ अवलम्बम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ विलम्बम् ४ । इति मेदिनी । मे, ४४ ॥ (यथा, भट्टिकार्ये । ४ । १६ ।

“दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाह्नविलोचना ॥”

मध्यभागमात्रम् । यथा, मनुः । ४ । ३७ ।

“नेत्रेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिष्ठं न मध्यं नभसो गतम् ॥”

“आयुष्कालस्य मध्यमावस्थाविशेषः कालः । षोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यं वयस्यस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता हानिरिति । तत्राविंशते-वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्व-धात्वन्वियवत्ववीर्यसम्पूर्णता । अत ऊर्ध्वमीषत् परिहानिर्यावत् सप्ततिरिति ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥

मध्यः, पुं, (मन् + यक् । नस्य घः ।) ग्रहस्तुट-साधकाङ्कविशेषः । स च अहर्गणजातदेशा-न्तरादिसंस्काररहिताङ्करूपग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥

मध्यः, चि, (मन्थते इति । मन् + यक् । नस्य च घः ।) न्यायः । अन्तरः । अधमः । इति शब्दरत्नावली ॥ मध्यमः । यथा,—

“उत्तमाधममध्यानि बुद्धा कार्याणि पार्थिवः । उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥”

इति मात्से ८६ अध्यायः ॥

मध्यगन्धः, पुं, (मध्ये फलाभ्यन्तरे गन्धोऽस्य ।) आन्मृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मध्यतः, [सु] य, (मध्य + तसिल् ।) मध्यात् । मध्ये । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ स्यादेः स्थाने तसादयो ये आदेशास्तेषामदन्तत्वमथयत्व-मिति प्राचः । तेन कुतः कुतः आगतं कौत-कुतम् । इत्यत्रायत्वात् टिलोपः । इति दुर्गा-दासः ॥

मध्यदेशः, पुं, (मध्यश्चासौ देशश्चेति ।) देश-विशेषः । तत्पर्यायः । मध्यमः २ । इत्यमरः ॥ तस्य सीमा यथा, मनुः । २ । २१ ।

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”

विनश्रनं तीर्थमेदः । मां ध्यायति स्मरतीति केसति मङ्गो दकारवानिति साङ्गे । मनो धश्चेति यप्रत्यये नस्य धे सति चतुर्थमात्रवा-नति रूपरत्नाकरः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मध्यदेशः, चि, (मध्यदेशे भवः इति यत् ।)

मध्यदेशोद्भवः । यथा, वामनपुराणे १३ अः ॥

“शकाश्चैव संस्रका मध्यदेशा जगत्स्त्रिमे ॥”

मध्यमः

मध्यन्दिनः, पुं, (दिनस्य मध्यं राजदन्तादित्वात् मध्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । पृषोदरादित्वात् नकारागमः । मध्यन्दिनं पुष्यविकासकत्वेना-स्यास्तीति । अच् ।) वन्मूकटचः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (मध्याह्ने, क्ली, यथा, मनुः । ४ । १२३१ । “मध्यन्दिनेऽह्नरात्रे च आह्नं सुप्ता च सामि-धम् ॥”)

मध्यपञ्चमूलकं, क्ली, (मध्यं मध्यमं पञ्चमूलकम् ।)

पञ्चमूलपाचनविशेषः । यथा,—

“बला पुनर्नवेरखस्यर्पणोद्भवेन तु ।

एकत्र योजितेनैव स्यान्मध्यं पञ्चमूलकम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मध्यमं, पुं, क्ली, (मध्ये भवः । मध्य + “मध्यान्मः ।” ४ । ३ । ८ । इति मः ।) देहमध्यभागः । इत्य-मरः । २ । ६ । ७६ ॥

मध्यमः, पुं, (मध्ये भवः । मध्य + मः ।) सप्त-स्वराणां मध्ये पञ्चमस्वरः । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥ गानशास्त्रमते चतुर्थस्वरः । स तु क्रौञ्चस्वर-तुल्यः । अस्योच्चारणस्थानं वक्षः । व्याकरणमते अधरः । अयं विप्रवर्णः । अस्य संज्ञा अन्तरः । अर्थात् चतुःस्वरमिलितः । तस्य ताना-श्चतुर्विंशतिः तेषां प्रत्येकं हात्रिंशद्भेदेन ७६८ ताना भवन्ति । इति संगीतशास्त्रम् ॥ उपपत्ति-भेदः । तस्य लक्षणम् । प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनो-भावं यज्ज्ञाति स मध्यमः । यथा,—

“आस्यं यद्यपि हास्यवर्जितमिदं लास्येन हीनं वचो

नेत्रे शोणसरोजकान्तिरुचिरे कापि क्षणं स्थीयते ।

मालायाः करणोद्यमे मकरिकारम्भः कुचा-भोजयो-धूपः कुन्तलधोरणौषु सुतनोः सायन्तनो दृश्यते ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

मध्यदेशः । इत्यमरः ॥ यद्वाणां सामयिक-रुञ्जाविशेषः । यथा,—

“दुचरचक्रहतो दिनसञ्चयः

क ह हतो भगणादिफलं ग्रहः ।

दृष्टशिरःपुरमध्यमभास्करे

चित्तिजसन्निधिगे सति मध्यमः ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

मृगमेदः । रागमेदः । इति धरणिः ॥

मध्यमः, चि, (मध्ये भवः । मध्य + “मध्यान्मः ।” ४ । ३ । ८ । इति मः ।) मध्यभवः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ११२२ ।

“ततोऽह्नि मध्यमस्य स्यात् तुरीयन्तु यवीयसः ॥”)

तत्पर्यायः । माध्यमम् २ मध्यमौयम् ३ माध्यन्दिनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (वयोमध्य-समयः ।

“वयश्चतुर्विधं प्रोक्तं मध्यमाधमसुतमम् ।

हीनश्च हारीत ह्यत्र तानि वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥”

मध्यम

पथिश्रान्तः श्रमशीलः बालश्रीः सुकुमारकः ।
एतेषां मध्यमा संज्ञा प्रोच्यते वेदकागमे ।
मध्यमः सप्ततिं यावत् परतो दृढ उच्यते ॥

इति हारोते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“बाले विवर्द्धते श्रेष्ठा मध्यमे पितृमेव तु ।
भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्द्वे तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥”

इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥

मध्यमपाण्डवः, पुं, (मध्यमश्चासौ पाण्डवश्चेति ।
तस्य पूर्व्यापरयोर्द्वयोर्द्वयोर्मध्यवर्तित्वात्तथा-
त्वम् ।) अर्जुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
किराताञ्जनीये । १ । ४६ । श्लोकस्य टीकायां
मल्लिनाथः ।

“नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायण-
स्यांशजः ॥”

मध्यमलोकः, पुं, (मध्यमश्चासौ लोकश्चेति कर्म-
धारयः ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
रघुः । २ । १६ ।

“तां देवता पित्रतिथिक्रियार्था-
मन्वक् ययौ मध्यमलोकपालः ॥”

“मध्यमलोकपालः भूपालः ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥

मध्यमभृतकः, पुं, (मध्यमश्चासौ भृतकश्चेति ।)

कृषीवलभृतकः । कृषाण इति भाषा ॥ यथा,—
“उत्तमश्चायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः ।
अधमो भारवाही स्यादित्येष त्रिविधो भृतः ॥”

इति मिताक्षरा ॥

मध्यमसंग्रहः, पुं, (मध्यमश्चासौ संग्रहश्चेति ।)
स्त्रीसंग्रहणाख्यविवादविशेषः । स तु गन्ध-
माल्यवस्त्रभूषादिप्रेरणरूपः । यथा । प्रथम-
साहसादिदण्डप्राप्तार्थं त्रेधा तत्स्वरूपं आसेन
वितृतम् ।

“त्रिविधं तत् समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।

अदेशकालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ।

कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ।

प्रलोभनश्चात्रपानैर्मध्यमं समुदाहृतम् ॥

सहासनं विविक्तेषु परस्परमप्राययः ।

केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥”

इति मिताक्षरायां स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ॥

मध्यमसाहसं, स्त्री, (सहसा क्रियमाणं कृतं वा ।

सहसा + अण् । मध्यमश्च तत् साहसश्चेति ।)

बलदर्पितेन वासःपञ्चपानादीनाम्भङ्गाक्षेपो-

पमर्दादिरूपं सहसा क्रियमाणं कर्म । यथा,

“फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।

भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

वासःपञ्चपानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

मध्यमसाहसः, पुं, (मध्यमश्चासौ साहसश्चेति ।)

दण्डविशेषः । स तु पञ्चशतपणरूपः । यथा,—

“पणानां द्वे श्रुते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमं पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्तेव चोत्तमः ॥

मध्यस्थः

लोभात् सहस्रं दण्डन्तु मोहात् पूर्वन्तु साहसम् ।
भयाद्वा मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्वं चतुर्गुणम् ॥”

इति मानवे साक्षिप्रकरणे ८ अध्यायः ॥

मध्यमा, स्त्री, (मध्यम + टाप् ।) दृष्टरजस्का

नारी । कर्णिका । अङ्गुलिभेदः । चाचर-

च्छन्दः । इति मेदिनी । मे, ५० ॥ हृदयोत्थित-

बुद्धियुतनादरूपवर्णः । यथा, अलङ्कारकौस्तुभः ॥

“पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुद्धमध्य-

माख्यः ।”

स्त्रीयादन्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् ।

हिताहितकारिण्यपि प्रियतमे हिताहित-

कारिणी या सा । अस्यास्तु यवहारानुसारिणी

चेष्टा । इति रसमञ्जरी ॥ (जम्बुभेदः । तत्पर्यायो

यथा,—

“रुक्मकृष्णफलाजम्बुदूर्ध्वपत्रा च मध्यमा ॥”

इति वैदकरत्नमालायाम् ॥

मध्यमिका, स्त्री, (मध्यमैव । कन् टाप्

अत इत्वच् ।) दृष्टरजस्का नारी । इति

रत्नावली ॥

मध्यमीयं, त्रि, (मध्यमे भवं मध्यमस्येदं वेति ।

“गहादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति कः ।)

मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६६ ॥

मध्यमेश्वरः, पुं, (मध्यमस्य स्थानस्य ईश्वरः ।)

काशीस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—

“धन्यास्तु खलु ते विप्रा मन्दाकिन्यां कृतोदकाः ।

अर्चयन्ति महादेवं मध्यमेश्वरमीश्वरम् ॥

स्नानं दानं तपः श्राद्धं पिण्डनिर्व्यापणं त्विह ।

एकैकशः कृतं विप्राः पुनस्त्यासप्रभं कुलम् ॥

सन्निहित्वा अपस्पृश्य राहुग्रस्ते निशाकरे ।

यत् फलं लभते मर्त्यस्तस्माद्दशगुणं त्विह ॥

एवमुक्त्वा महायोगी मध्यमे शान्तिके प्रभुः ।

उवास सुचिरं कालं पूजयन् वै महेश्वरम् ॥”

इति कौर्म्ये ३१ अध्यायः ॥

मध्ययवः, पुं, (मध्ये मध्यमो यवः ।) षट्श्वेत-

सर्षपपरिमाणम् । इति केचित् ॥

मध्यरात्रः, पुं, (मध्ये रात्रेः “पूर्वापराधरेति ।”

२ । २ । १ । इति समासः । “अहस्सर्वैकेति ।”

इति ५ । ४ । ८७ । समासान्तोऽत्र पुंस्त्वच् ।)

निशीथः । अर्द्धरात्रः । इति हलायुधः ॥

(यथा मनौ । ४ । १०६ ।

“उदके मध्यरात्रे च विन्मूत्रस्य विसर्जने ।

उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्त-

येत् ॥”)

मध्यलोकः, पुं, (मध्यश्चासौ लोकश्चेति ।) पृथिवी ।

मर्त्यलोक इति यावन् । वक्ष्यमाणशब्दाद्ये-

दर्शनात् ॥

मध्यलोकेशः, पुं, (मध्यलोकानां मन्त्राणां ईशः ।)

राजा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥

मध्यस्थः, त्रि, (मध्ये वादिप्रतिवादिनोरन्तरे

तिष्ठतीति । स्था + कः ।) मध्यस्थायी । तत्

पर्यायः । निरुद्धः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा कथासरित्सागरे । १० । १६१ ।

मध्याह्नः

“निषिद्धवत्या मध्यस्थान्दसूनान्दपूर्वणा ।

स श्रीदत्तस्तया साकं तस्मिन्दिमयाविशत् ॥”

यथा च भागवते । ६ । १६ । ५ ।

“बन्धुजात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः ।

सर्वं एव हि सर्वेषां भवन्ति क्रमशो मित्रः ॥”

उभयपक्षहीनः । यथा,—

“श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरुणां सह पाण्डवैः ।

तीर्थाभिषेकयाजेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ७८ अध्यायः ।

स्वार्थाविरोधेन परार्थघटकाः । यथाह प्राज्ञः ।

“ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य

वाधेन ये

मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थाविरो-

धेन ये ।

तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं येः स्वार्थतो

हन्ते

ये तु भ्रन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानी-

महे ॥”

मध्यस्थजं, स्त्री, (मध्यं स्थलम् । शरीरमध्यवर्ति-

त्वात्तथात्वम् ।) कटिदेशः । यथा,—

“कुचौ मरिचसन्निभौ सुरजमध्यमध्यस्थौ ।

अहो तिमिरमञ्जरी सहचरी नरीश्वर्यते ॥”

इत्युद्भटः ।

मध्या, स्त्री, (मध्य + टाप् ।) मध्यमाङ्गुलिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ नायिकाविशेषः । अस्या

लक्षणम् । समानलज्जामदना । एषैव चाति-

प्रश्रयादतिविश्रब्धनवोढा ॥ अस्याश्चेष्टा ।

सागसि प्रेयसि धैर्ये वक्रोक्तिरधैर्ये परुषवाक् ।

यथा,—

“स्वापे प्रियाननविलोकनहानिरेव

स्वापच्युतौ प्रियकरग्रहणप्रसङ्गः ।

इत्थं सरोरुहसुखी परिचिन्तयन्ती

स्वापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥”

मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे ।

धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । इति रस-

मञ्जरी ॥

मध्याह्नः, पुं, (मध्ये अहः समासान्तः टच् ।

“अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।” ५ । ४ । ८८ । इत्यह्नादेशः

पुंस्त्वच् ।) अह्नोऽह्नमसुहृत्तात्मकमध्यभागः ।

स च कुतपकालस्य संज्ञाविशेषः । यथा,—

“अह्नो सुहृता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राहमो सुहृत्तो यः सः कालः कुतपः स्मृतः ।

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदन्तचारम्भो विशिष्यते ॥

मध्याह्नः खड्गपात्रश्च तथा नेपालकम्बलम् ।

रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रं चाहमः स्मृतः ॥

पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति संस्तुताः ॥”

इति मत्स्यपुराणे श्राद्धकल्पे २२ अध्यायः ॥

त्रिधाविभक्तदिनमध्यभागः । स च दशदण्डात्

परं दशदण्डरूपः । इति श्रुत्युक्तः अमरीकश्च ॥

पञ्चधाविभक्तदिनद्वितीयभागः । स तु द्वादश-

मध्याह्नः

दृष्टात् परषड्दृष्टात्मकः । इति स्मार्तधृतमत्स्य-
पुराणम् ॥ एष नियमस्त्रिंशद्दृष्टादिनाभिप्रायेण
न्यूनाधिके न्यूनाधिककालो ज्ञेयः ॥*॥ मध्याह्न-
कृत्यं यथा,—

“ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं नृदमाहरेत् ।
पुण्याचतं कुशतिलान् गोमयं शुद्धमेव च ॥
नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरित्सु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रसवणेषु च ॥
परकीयनिपानेषु न स्नायाद्दे कदाचन ।
पञ्च पिण्डान् समुद्भूय स्नायादा सम्भवे पुनः ॥
नृदैक्या शिरः चाख्यं ह्याभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
अधश्च तिर्यग्भिः कार्यं पादौ षड्भिस्तथैव च ॥
नृत्तिका च समुद्दिष्टा त्वार्द्रांमलकमानिका ।
गोमयस्य प्रमाणान्तर्नाङ्गं लेपयेत्ततः ॥
लेपयित्वाथ तीरस्थस्तस्मिन्नेव मन्त्रतः ।
प्रक्षाल्याचम्य विधिवत्ततः स्नायात् समाहितः ॥
अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैस्तस्मिन्नेवार्णैः शुभैः ।
भावपूतस्तदयत्तं ध्यायन् वै विष्णुमययम् ॥
आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः ।
तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेदुबुधः ॥
प्रेक्ष्य ॐकारमादित्यं त्रिर्निर्मलज्जलाश्रये ।
पुनः पुनरथाचामेत् मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥
अन्तश्चरसि भूतेषु गुह्यायां विश्वतोमुखः ।
त्वं यश्चस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृत-

तम् ॥
द्विवारं वा त्रिवारं वा चित्प्रवृत्तिप्रवृत्तिताम् ।
सावित्रीं वा जपेद्दिवास्तथा चैवाधर्मवर्णम् ॥
ततः सम्मार्जनं कुर्यादापोहिष्ठामयो भुवः ।
इदमापः प्रवृत्तं याहृतिभिस्तथैव च ॥
ततोऽभिमन्त्र्य तत् तीर्थमापोहिष्ठदिमन्त्रकैः ।
अन्तर्जले त्रिरावर्त्तय सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
अपः पाणौ समादाय जप्त्वा वै मार्जनं कृते ।
विन्यस्य मूर्द्ध्नि ततोऽयं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तथाधर्मवर्णं स्मृतं सर्वपापापनोदनम् ॥
अथोपतिष्ठेदादित्यं मूर्द्ध्नि पुष्यान्विताञ्जलिम् ।
प्रक्षिप्यालोकयन् देवमदृश्यं वैदिकैः परम् ॥
उदुत्तं चित्रं देवानामित्यादिभिरनन्यधीः ।
हंसः शुचिर्षदेतेन सावित्र्या च विशेषतः ॥
अन्यैश्च वैदिकैर्मन्त्रैः सौरैः पापप्रणाशनैः ।
सावित्रीं वै जपेत् षष्ठाञ्जपयज्ञः स वै स्मृतः ॥
विविधानि पवित्राणि गुह्यविद्यास्तथैव च ।
शतरुद्रियमथर्वशिरः सौरमन्त्रांश्च शक्तितः ॥
प्राक्कूलेषु समासीनः कुशेषु प्राड्मुखः शुचिः ।
तिष्ठंश्चेदीचमाणोऽर्कं जाप्यं कुर्यात् समा-

हितः ॥
स्फाटिकेन्द्राचरुद्राचपुत्रजीवसमुद्भवैः ।
कर्तव्या अचमाला वा उत्तरादुत्तमा स्मृता ॥
जपकाले न भाषेत नान्यानि प्रेषयेदुबुधः ।
न कम्पयेच्छिरोयौवान्दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभस्ययात् ।
एकान्त्येषु शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

मध्याह्नः

चखालाशौचिपतितान् दृष्ट्वाचम्य पुनर्जपेत् ।
तेरेव भाषणं कृत्वा स्नात्वा चैव जपेदुबुधः ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदुबुधदर्शने ।
सौरान् मन्त्रान् शक्तितो वै पावमानीस्तु

कामतः ॥
यदि स्यात् क्षिन्नवासो वै वारिमध्यगता जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूम्यां दर्भेषु सुसमाहितः ॥
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्वा ततः क्षितौ ।
आचम्य च यथाशास्त्रं शक्त्वा स्वाध्यायमाच-
रेत् ॥
ततः सन्तर्पयेद्देवावृषीन् पिण्डगणान् क्रमात् ।
आदावोङ्कारमुच्चार्य नमोऽन्ते तर्पयामि च ॥
देवान् ब्रह्मर्षींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकेः ।
तिलोदकैः पिण्डान् भक्त्वा सख्योक्तविधानतः ॥
अन्वारब्धेन सख्येन पाणिना दक्षिणेन च ।
देवर्षींस्तर्पयेद्भीमानुदकाञ्जलिभिः पिण्डान् ॥
यज्ञोपवीती देवानां निवीती ऋषितर्पणम् ।
प्राचीनावीती पौत्रे तु खेन तीर्थेन भावतः ॥
नापीय स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।
स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पुष्यैः पञ्चैरथाम्बुभिः ॥
ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्वा चाक्रोधनो-

त्वरः ॥
प्रददादाय पुष्याणि सुक्तेन पुरुषेण तु ।
आपो वा देवताः सर्वास्तेन सम्यक् समर्चिताः ॥
नमस्कारेण पुष्याणि विन्यसेद्द्वे पृथक् पृथक् ।
न विष्णुराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्भरिम् ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सुक्तेन पुरुषेण तु ।
नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तस्तुर्वपि ॥
निवेदयेत् स्वमात्मानं विष्णावमलतेजसि ।
तदात्मा तन्मनाः शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥
अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ॥
आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥
मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।
इशानेनाथवा रुद्रैस्त्र्यम्बकेण समाहितः ॥
पुष्यैः पञ्चैरथाङ्गिश्च चन्दनादैर्महेश्वरम् ।
अथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन योजयेत् ॥
नमस्कृत्यान्महादेवन्तं सत्यमितीश्वरम् ।
निवेदयेत् स्वात्मानं यो ब्राह्मणमितीश्वरे ॥
प्रदक्षिणं दिजः कुर्यात् पञ्च ब्राह्मण्यं वै जपन् ।
ध्यायेत्तं देवमीशानं योममध्यगतं शिवम् ॥
अथावलोकयेदं हंसः शुचिर्ष ॥
कुर्यात् पञ्च महायज्ञान् गृहं समाहितः ॥
देवयज्ञं पिण्डयज्ञं ऋषियज्ञं तथैव च ।
मानुष्यं ब्रह्मयज्ञश्च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥
यदि स्यात् तर्पणादङ्गाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत् ।
अग्नेः पश्चिमतो देशे भूतयज्ञान्त एव वा ।
कुशासनसमासीनः कुशापाणिः समाहितः ॥
शालामौ लौकिकामौ वा जले भूम्यामथापि

मध्याह्नः

वैश्वदेवनिमित्तं वै देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥
यदि स्यात्लौकिके पक्वं ततोऽन्नं तत्र हूयते ।
शालामौ तत्र देवान् विधिरेश सनातनः ॥
देवेभ्यश्च हुतान्दद्यात् शेषान् भूतबलिं हरत् ॥
भूतयज्ञः स वै ज्ञेयो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यो नित्यमेव च ।
दद्याद्भूमौ बलिं त्वन्नं पश्चिभ्योऽथ दिजोत्तमः ॥
सायं चान्नस्य सिद्धस्य कुर्यादेवमतन्द्रितः ।
भूतयज्ञः स्वयं नित्यं सायं प्रातर्विधीयते ॥
एकान्त्य भोजयेद्विप्रं पिण्डानुद्दिश्य सत्तमम् ।
अथवायं यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायै वोपपादयेत् ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्येदर्थयेद्दिजम् ।
मनोवाक्कर्मभिः शान्तमागतं स्वग्रहन्तु तम् ॥
हन्तकारमथायं वा भिक्षां वा शक्तितो दिजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्धा तं परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमयं स्यात् तच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारान्तु तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥
गोदोहमात्रं कालं वै प्रतीक्ष्यो ह्यतिथिः स्वयम् ।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथिं यथा ॥
भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्नं यथाशक्ति त्वर्धिभ्यो लोभवर्जितः ॥
सर्वेषामप्यलाभे तु अन्नं गोभ्यो निवेदयत् ।
भुञ्जीत बन्धुभिः सार्द्धं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ॥
अकृत्वा तु दिजः पञ्च महायज्ञान् दिजोत्तमाः ।
भुञ्जीत चेत् सुमहात्मा तिर्यग्गोनिं स

गच्छति ॥
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञक्रियाक्षमाः ।
नाशयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा ॥
यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकान् शूकरेण भिजायते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै दिजः ।
भुञ्जीत स्वजनैः सार्द्धं स याति परमां गतिम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे १७ अध्यायः ॥
अत्र भोजनविधिर्भोजनशब्दे द्रष्टव्यः ॥
मध्वलः, (मधुं तत्पर्यायं अलतीति । अल् +
अल् । सञ्ज्ञापूर्वकत्वात् षड्भावाः ।) मधुवारः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मध्वालु, क्षी, (मधु मधुरं आलु । मधुवन्निष्ठत्वा-
त्तथात्वम् ।) मूलविशेषः । मौ आलु इति
भाषा ॥ अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशित्वम् ।
गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । स्तन्यशुक्र-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
मध्वालुकं, क्षी, (मध्वालु + स्वार्थे कन् ।) कन्द-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मौ आलु इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“तिहारिकेन्द्रशतावरीविसहस्रालशङ्काटक-
कशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठा-
लुकशङ्खालुकरत्नालुकेन्द्रीवरोत्पलकन्द-प्रभ-
तीनि ॥”)
मध्वासवः, पुं, (मधु मधूकपुष्परसहन कृत
आसवः ।) मधूकपुष्पकृतमद्यम् । तत्पर्यायः ।

मनः

माधवकः २ मधु ३ माध्वीकम् ४ । इत्यमरः ।
 २ । १०१४१ ॥ (यथा, सुश्रुते १।४५ अध्याये ।
 “सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
 मधु मध्वासवश्चेद्दी मेहकुष्ठविषापहः ॥”
 विवरणमस्य माध्वीकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 मध्वासवनिकः, पुं. (मध्वासवनसुत्पाद्यत्वेनास्थ-
 स्येति । मध्वासवन + ठन् ।) श्रौणिकः । इति
 शब्दमाला ॥
 मध्विजा, स्त्री, (मधु ईजते प्राप्नोति कारणत्वे-
 नेति । ईज + कः । पृथोदरादिवात् इत्थः ।)
 मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३।५६७ ॥ (गुणादि-
 विषयोऽस्या मदिराशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 मन, अर्धे । गर्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 परं-सकं-गर्वे अकं-सेट् ।) मनति । इति
 दुर्गादासः ॥
 मन, क ड गर्वके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरां-आत्म-अकं-स्तम्भने सकं-सेट् ।) क
 ड, मानयते । गर्वकोऽहङ्कारः । मनस्तम्भने ।
 इति प्राचः । मानयते शत्रुं बली स्तम्भनाती-
 त्वर्थः । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥
 मन, त क धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
 चुरां-परं-सकं-सेट् ।) दन्त्यनोपधः । मन-
 यति । इति दुर्गादासः ॥
 मन, द ड बोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-
 आत्म-सकं-सेट् ।) द ड, मनुते । इति
 दुर्गादासः ॥
 मन, य औ ड बोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवां-आत्म-सकं-अनिट् ।) य ड, मन्यते ।
 औ, अमंस्त । इति दुर्गादासः ॥
 मनआपः, त्रि, (आप्नोतीति । आप् + अच् ।
 मनस आपः ।) मनोज्ञः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 मनः, पुं, (मन्यते सुरभित्वादिगुणेन आद्रियत
 इति । मन् + घः ।) जटामांसी । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 मनः, [स्] स्त्री, (मन्यते बुध्यतेऽनेनेति । मन् +
 “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इति
 असुन् ।) लिङ्गशरीरावयवविशेषः । यथा ।
 सूक्ष्मशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरी-
 राणि । अवयवास्तु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धि-
 मनसौ कर्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकचेति । मनो
 नाम सूक्ष्मविकल्पात्मिका अन्तःकरणवृत्तिः ।
 मनस्तु कर्मेन्द्रियैः सहितं सत् मनोमयकोशो
 भवति । इति वेदान्तसारः ॥ ज्ञानेन्द्रियविशेषः ।
 तत्तु बुद्धीन्द्रियाणां यस्यां प्रधानं श्रीकृष्ण-
 विभूतिश्च । यथा,—
 “इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥”
 इति भगवद्गीता ॥
 तच्च गभंस्तस्य सप्तमे मासि जायते । इति
 सुखबोधः ॥ (“पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति ।”
 इति सुश्रुते शरीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ * ॥)
 तत्पर्यायः । चित्तम् २ चेतः ३ हृदयम् ४

मनः

स्वान्तम् ५ हृत् ६ मानसम् ७ । इत्यमरः ।
 १ । ४ । ३१ ॥ अनङ्गकम् ८ अङ्गम् ९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
 “मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिः स्वाति-
 रीश्वरः ।
 प्रज्ञा संवित् चित्तिश्च स्मृतिश्च परिपश्यते ।
 पर्यायवाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्तिताः ॥”
 इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥
 न्यायमते अस्य गुणाः । परत्वम् । अपरत्वम् ।
 संख्या । परिमितिः । पृथक्त्वम् । संयोगः ।
 विभागः । वेगश्च । मनोग्राह्याणि यथा ।
 सुखम् । दुःखम् । इच्छा । द्वेषः । मतिः ।
 यत्नश्च । इदं परमाणुस्वरूपम् । शिरोमणि-
 मते वायवीयपरमाणुरूपम् । यथा,—
 “परापरत्वं संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ।
 मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥
 अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याख्यत्वमिहेष्यते ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 जन्यज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनोयोगः कार-
 णम् । यथा, तत्रैव ।
 “त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥”
 तस्य नवगुणा यथा,—
 “धैर्योपपत्तिर्यत्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा ।
 सदसचाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥”
 इति मोक्षधर्मः ॥
 अस्य याख्या । धैर्यम् १ उपपत्तिः ऊहापोह-
 कौशलम् २ यत्तिः स्मरणम् ३ विसर्गः विप्र-
 रीतसर्गो भ्रान्तिः ४ कल्पना मनोरथवृत्तिः ५
 क्षमा ६ सत् वेराग्यादि ७ असत् रागद्वेषादि-
 आशुता अस्थिरत्वम् ८ । इति तट्टीका ॥ * ॥
 अस्य चातुर्विध्यं यथा,—
 “मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् ।
 संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी ॥”
 इति वेदान्तः ॥
 तस्य अध्यात्मत्वादि यथा,—
 “अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्मधारकम् ।
 अधिभूतश्च सूक्ष्मस्त्वन्मात्राधिदेवतम् ॥”
 इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
 तस्य स्वरूपं यथा,—
 “अनिरूप्यमदृश्यञ्च ज्ञानभेदं मनः स्मृतम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥
 तस्य प्राशस्त्याप्राशस्त्यानुमापकानि यथा,—
 “जनान् रदयं सद्यः सुयत्तं वचनेन वै ।
 शिष्ये कर्त्तव्यायां दौहित्रे बान्धवेऽपि च ॥
 पुत्रे पौत्रे च वचसि प्रतापे यशसि श्रियाम् ।
 बुद्धौ वारिणि विद्यायां जायते हृदयं नृणाम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥
 तस्य बन्धमोक्षहेतुत्वं यथा,—
 “मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
 बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तिर्निर्विषयं तथा ॥”
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥
 (“अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चैवाहुरेके

मनः

तदर्थात्मसम्पदायत्तचेष्टम् । चेष्टाप्रत्ययभूत-
 मिन्द्रियाणाम् । स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पशक्तिपर-
 णाच्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वरजस्तमः सत्त्व-
 गुणयोगाच्च न चानेकत्वं नानेकं ह्येककालमने-
 केषु प्रवर्तते ॥ तस्मान्नैककाला सर्वेन्द्रिय-
 प्रवृत्तिः । यद्गुणश्चाभीष्टान् पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं
 तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुव्यानुप्रयात् ।
 मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि
 भवन्ति ॥
 “मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो बुद्धेश्च
 त एव समानातिर्हीनमिन्द्रियायोगाः प्रकृति-
 विवृतिहेतवो भवन्ति ॥” इति चरके सूत्र-
 स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
 “लक्ष्यं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव वा ।
 सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षणं वर्तते ।
 वैधृत्यात्मनसो ज्ञानं सान्निध्याच्च वर्तते ।
 अणुत्वमयचेकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥
 चिन्त्यविचार्यमृच्छाश्च ध्येयं सङ्कल्पमेव च ।
 यत्किञ्चिन्मनसो ज्ञेयं तत् सर्वं हृद्यसंज्ञकम् ॥
 इन्द्रियाभिग्रहः कर्म्म मनसस्तस्य निग्रहः ।
 ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ।
 इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते ।
 कल्पते मनसाप्युद्भिं गुणतो दोषतो यथा ।
 जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
 अवस्यते तथा वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ।
 या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।
 याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ।
 बुद्धीन्द्रियमनोर्धानां विदाद् योगधरं परम् ॥”
 इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
 सत्त्वगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—
 “आस्तिक्यं प्रविभज्य भोजनमनुत्तापश्च तथैव
 वचो
 मेधाबुद्धिर्दृष्टिश्चमाश्च करुणा ज्ञानश्च निर्दे-
 शता ।
 कर्म्मनिन्दितमसृहश्च विनयो धर्मः सदैवा-
 दरा-
 देते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गोता गुणा
 ज्ञानिभिः ॥”
 अस्ति धर्ममोक्षपरलोकादिकमिति बुद्ध्या
 चरतीत्यास्तिकस्तस्य भाव आस्तिक्यं अशु-
 तापः अक्रोधः धृतिः भूतप्रेतस्मरक्रोधलोभा-
 द्यावेशराहित्यं ज्ञानमात्मज्ञानम् । निर्देशता
 कपटाभावः कर्म्म अनिन्दितं असृहं निष्का-
 मश्च ॥ रजोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—
 “क्रोधस्ताडनशीलता च बहुलं दुःखं सुखे-
 चाधिका
 दम्भः कासुकताप्यलीकवचनं चाधीरता-
 हृष्टतिः ।
 ऐश्वर्यादभिमानितातिशयितानन्दोऽधिकक्षा-
 टनं
 प्रख्याता हि रजोगुणेन सहितस्यैते गुणा-
 चेतसः ॥”

मनःशि

अलीकवचनं मिथ्याकथनं अटनं पृथ्वीपरि-
भ्रमणम् ॥ अथ तमोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा
यथा,—

“नास्ति क्वं सुविषन्नतातिश्रयितालस्य च दृष्टा
मतिः
प्रीतिर्निन्दितकर्मशर्मणि सदा निद्रालुताह-
र्निशम् ।
अज्ञानं किल सर्वतोऽपि सततं क्रोधान्वता
मृदता
प्रख्याता हि तमोगुणेन सहितस्यैते गुणा-
श्चेतसः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥*॥
सर्वे सान्ता अदन्ताश्चेति प्रमाणात् अका-
रान्तमनशब्दोऽप्यस्ति । यथा, उत्तरगीता-
याम् । १३ अध्याये ।

“मनस्यं मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्जितम् ।

मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्धान्ति योगिनः ॥”
मनःशिलः, पुं, (मनो मानसं शिलति आकर्वति
स्वगन्धेनेति । शिल + कः ।) मनःशिला । यथा,
“टक्केर्मनःशिलगुहैरविदार्यमाणा ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मनःशिला, स्त्री, (मनः शिलति आददाति आक-
र्वति गन्धेनेति । शिल + कः । स्त्रियां टाप् ।
यद्वा, मनःप्रसादिका शिला धातुविशेषः ।)
रक्तवर्णधातुविशेषः । मञ्जुल इति भाषा ॥
(यथा, कुमारे । १ । ५५ ।

“मनःशिलाविस्तुरिता निषेदुः

शैलेयनङ्गेषु शिलातलेषु ॥”)

सा तु लक्ष्मीवीर्यम् । इति वैद्यकम् ॥ तत्प-
र्यायः । कुनटी २ मनोज्ञा ३ नागजिह्विका ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ नेपाली ५
शिला ६ । इति रत्नमाला ॥ मनोज्ञा ७ नेपा-
लिका ८ मनोगुप्ता ९ कल्याणिका १० रोग-
शिला ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोला १२
द्विधौषधिः १३ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । लेखनत्वम् ।
विषभूताविश्रमयोन्मादनाशित्वम् । वृश्चकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । तिक्त-
त्वम् । कफनाशित्वम् । सारकत्वम् । रुद्धि-
कारित्वम् । कुष्ठवृणपाण्डुकासश्वासनाशित्व-
त्वम् । शुक्रमङ्गलकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अन्यच्च ।

“मनःशिला गुरुर्बल्य सरोष्णा लेखनी कटुः ।
तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफास्रुत् ॥

मनःशिला मन्दबलं करोति

जन्तुं ध्रुवं शोधनमन्तरेण ।

मलानुवन्धं किल मृचरोधं

सशर्करं कृच्छ्रगदश्च कुर्वता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्याः पर्यायः शोधनं गुणाश्च यथा,—

“मनःशिला च नेपाली शिलाज्ञा नागजिह्विका ।

मनोज्ञा कुनटी गोली करङ्गी करवीरिका ॥

मनसा

मनोज्ञा ओडुपुष्पाभा ग्रस्यते सर्वकर्मसु ॥”
“जयन्ती भृङ्गराजोत्थे रक्तागस्थरसैः शिला ॥
दोलायन्ते दिनं पाथ्या यामं द्वागस्य मृचके ।
चालयेदारनालेन सर्वरोगेषु योजयेत् ॥”
मनान्तरे मनःशिलाशुद्धिर्यथा,—
“अगस्त्यपत्रतोयेन भाविता सप्तवासरम् ।
शृङ्गवेररसैर्वापि विशुध्यति मनःशिला ।
कटुः स्निग्धा शिला तिक्ता कफघ्नी लेखनी सरा ।
भूताविश्रमयं हन्ति कासश्वासहरा शुभा ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-
कारे ॥)

मननं, स्त्री, (मन्यत इति । मन् + ल्युट् ।) श्रुतस्या-
द्वितीयवस्तुनो वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिः अन-
वरतमनुचिन्तनम् । इति वेदान्तसारः ॥ बोध-
नम् । (यथा, गायत्रीतन्त्रे । १ । ४ ।

“मननात् पापतत्त्वाति मननात् स्वर्गमश्नुते ।
मननात् मोक्षमाप्नोति चतुर्वर्गमथो भवेत् ॥”)
धारणम् । इति मनधात्वर्थदर्शनात् । बुद्धिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मनसा, स्त्री, (मनः भक्ताभीष्टपूरणाय मननं
अस्यस्या इति । मनस् + अर्श आदित्वादच् ।
ततश्चाप् । यद्वा, मनं मननमहङ्कारमिति
यावत् स्यति नाशयतीति । सो + कः ।) देवी-
विशेषः । तत्पर्यायः । कदः २ मनसादेवी ३
विषहरौ ४ । इति जटाधरः ॥ अस्याः प्रणाम-
मन्त्रः ।

“आस्तीकस्य सुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा ।
जरत्कारसुनेः पत्नी मनसादेवि नमोऽस्तु ते ॥”

इति तस्याः पूजापद्धतिः ॥

तस्या नाम्नां श्रुतिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“श्रूयतां मनसाख्यानं यत् श्रुतं धर्मवक्ततः ।
कन्या सा च भगवती कश्यपस्य च मानसी ॥
तेनेयं मनसादेवी मनसा या च दीयति ।
मनसा ध्यायते या वा परमात्मानमीश्वरी ॥
तेन सा मनसादेवी योगेन तेन दीयति ।
आत्मारामा च सा देवी वैष्णवी सिद्धयोगिनी ॥
त्रिगुणश्च तपस्तपत्वा कृष्णस्य परमात्मनः ।
जरत्कारशरीरश्च दृष्ट्वा यत् जीवामीश्वरः ॥
गोपीपतिर्नाम चक्रे जरत्काररिति प्रभुः ।
वाञ्छितश्च ददौ तस्यै कृपया च कृपानिधिः ॥
पूजाश्च कारयामास चकार च पुनः पुनः ।
स्वर्गं च नागलोके च पृथिव्यां ब्रह्मलोकतः ॥
भृशं जगत्सु गौरी सा सुन्दरी च मनोहरा ।
जगद्गौरीति विख्याता तेन सा पूजिता सती ॥
शिवशिव्या च सा देवी तेन शैवीति कीर्तिता ।
विष्णुभक्तातीव शश्वदैष्णवी तेन नारद ! ॥
नागानां प्राणरक्षित्री यज्ञे जन्मजयस्य च ।
नागेश्वरीति विख्याता सा नागभगिनीति च ॥
विषं संहर्तुमीशा सा तेन विषहरौति सा ।
सिद्धं योगं हरात् प्राप तेनातिसिद्धयोगिनी ।
महाज्ञानश्च गोप्यश्च नृतसञ्जीवनी पराम् ।

मनसा

महाज्ञानयुतां ताश्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आस्तीकस्य सुनीन्द्रस्य माता सा च तप-
स्विनः ॥

आस्तीकमाता विख्याता जगत्सु सुप्रतिष्ठिता ॥
प्रिया सुनेर्जरत्कारोर्मुनीन्द्रस्य महात्मनः ।
योगिनो विश्वपूज्यस्य जरत्कारप्रिया ततः ॥
जरत्कारजगद्गौरी मनसा सिद्धयोगिनी ।
वैष्णवी नागभगिनी शैवी नागेश्वरी तथा ॥
जरत्कारप्रियास्तीकमाता विषहरौति च ।
महाज्ञानयुता चैव सा देवी विश्वपूजिता ॥
द्वादशैतानि नामानि पूजाकाले च यः पठेत् ।
तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशीङ्गवस्य च ॥
नागभीते च शयने नागग्रस्ते च मन्दिरे ।
नागक्षते महादुर्गे नागवेष्टितविग्रहे ।
इदं स्तोत्रं पठित्वा तु मुच्यते नात्र संशयः ।
नित्यं पठेद् यस्तं दृष्ट्वा नागवर्गः पलायते ॥
दशलक्षजपेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
स्तोत्रसिद्धिर्भवेद्दयस्य स विषं भोक्तुमीश्वरः ॥
नागौघभूषणं कृत्वा स भवेन्नागवाहनः ।
नागासनो नागतल्यो महासिद्धोभवेन्नरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते महापुराणे प्रकृतिखण्डे नारा-
यणनारदीये मनसोपाख्याने मनसास्तोत्रं नाम
पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ * तस्याः पूजा-
मन्त्रादि यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“पूजाविधानं स्तोत्रञ्च श्रूयतां सुनिपुङ्गव ! ।
ध्यानञ्च सामवेदोक्तं देवीपूजाविधानकम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ।
वह्निशुद्धांशुकाधानां नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
महाज्ञानयुताश्चैव प्रवरं ज्ञानिनां सतीम् ।
सिद्धाधिष्ठातृदेवीश्च सिद्धां सिद्धिप्रदां भजे ॥
इति ध्यात्वा तु तां देवीं मूलेनैव प्रपूजयेत् ।
नैवेद्यैर्विविधैर्दोषैः पुष्पधूपानुलेपनैः ॥
मूलमन्त्रश्च वेदोक्तो भक्तानां वाञ्छितप्रदः ।
सुने ! कल्पतरुर्नाम सुसिद्धो द्वादशाक्षरः ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्रीं ऐं मनसादेये स्वाहेति कीर्तितः ।
पञ्चलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥
मन्त्रसिद्धिर्भवेद्दयस्य स सिद्धो जगतीतले ।
सुधासमं विषं तस्य धन्वन्तरिसमो भवेत् ॥
ब्रह्मन्नावाहसंक्रान्त्यां स्नुहीशाखासु यत्नतः ।
आवाह्य देवीमीशान्तां पूजयेद् यो हि

भक्तितः ॥

पञ्चम्यां मनसाख्यायां देवै दद्याच्च यो बलिम् ।
धनवान् पुत्रवाञ्छैव कीर्त्तिमाञ्च भवेद्भुवम् ॥
पूजाविधानं कथितं तदाख्यानं निशामय ।
कथयामि महाभाग ! यत् श्रुतं धर्मवक्ततः ॥”
तस्या जन्मकारणं यथा,—

“पुरा नागभयाक्रान्ता बभूवुर्मानवा भुवि ।

यान् यान् खादन्ति नागाश्च ते न जीवन्ति

नारद ! ॥

मन्त्रांश्च सृष्टेर्भीतः कश्यपः ब्रह्मणार्थितः ।

वेदवीजानुसारेण चोपदेशेन ब्रह्मणः ॥

मनसा

मन्त्राधिष्ठातृदेवीन्तां मनसां सख्ये ततः ।
तपसा मनसा तेन बभूव मनसा च सा ॥”
तस्यास्तपस्यादि यथा,—
“कुमारी सा च सम्भूय जगाम शङ्करालयम् ।
भक्त्या संपूज्य कैलासे तुष्टाव चन्द्रशेखरम् ॥
द्वियं वर्षसहस्रं तं सिधेवे सुनेः सुता ।
आशुतोषो महेशश्च ताश्च तुष्टो बभूव ह ॥
महाज्ञानं ददौ तस्यै पाठयामास साम च ।
कृष्णमन्त्रं कल्पतरुं ददावष्टाचरं सुने ! ॥
लक्ष्मीमाया कामवीजं डेलन्तं कृष्णपदन्तथा ।
त्रैलोक्यमङ्गलं नाम कवचं पूजनक्रमम् ॥
सर्वपूज्यं च स्तवनं ध्यानं भुवनपावनम् ।
पुरश्चर्याक्रमश्चापि वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
प्राप्ता न्युज्याज्ज्ञानं परं न्युज्यं सती ।
जगाम तपसे साध्वी पुष्करं शङ्कराज्ञया ॥
त्रियुगश्च तपस्तप्त्वा कृष्णस्य परमात्मनः ।
सिद्धा बभूव सा देवी ददर्श पुरतः प्रभुम् ॥
दृष्ट्वा कृष्णार्जुनीं बालाश्च कृपया च कृपानिधिः ।
पूजाश्च कारयामास चकार च स्वयं हरिः ॥
वरश्च प्रददौ तस्यै पूजिता त्वं भवे भव ।
वरं दत्त्वा च कल्याण्यै सद्यश्चान्तर्दधे विभुः ॥
प्रथमे पूजिता सा च कृष्णेन परमात्मना ।
द्वितीये शङ्करेणैव कश्यपेन सुरेण च ॥
मनुना सुनिना चैव नागेन मानवादिना ।
बभूव पूजिता सा च त्रिषु लोकेषु सुव्रता ॥”
तस्या विवाहः स्वामिकर्तृकत्यागश्च यथा,—
“जरत्कारुसनीन्द्राय कश्यपस्तां ददौ पुरा ।
अयाचितो सुनिश्रेष्ठो जग्राह ब्रह्मणाज्ञया ॥
कलोद्वाहं महायोगी विश्रान्तस्तपसा चिरम् ।
सुखाप देया जघने वटमूले च पुष्करे ॥
निद्रां जगाम च सुनिः स्तृत्वा निद्रेशमीश्वरम् ।
जगामास्तं दिनकरः सायंकाल उपस्थितः ॥
संचिन्त्य मनसा तत्र मनसा सा प्रतिष्ठिता ।
धर्मलोपभयेनैव चकारालोचनं सती ॥
अकृत्वा पश्चिमां सन्ध्यां नित्याच्चैव द्विजन्मनाम् ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं लभिष्यति पतिर्मम ॥
नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमां ॥
स च एवाशुचिर्नित्यं ब्रह्महत्यादिकं लभेत् ॥
वेदोक्तमपि संचिन्त्य बोधयामास तं सुनिम् ।
स च बुद्धा सुनिश्रेष्ठश्चोप तां दृष्ट्वा सुनिः ॥
जरत्कारुवाच ।
कथं मे सुव्रते ! साध्वि ! निद्राभङ्गः कृतस्त्वया ।
व्यर्थं व्रतादिकं तस्या या भर्तुश्चापकारिणी ॥
तपश्चानश्नश्चैव व्रतं दानादिकश्च यत् ।
भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्फलम् ॥
यया प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तथा ।
पतिव्रताव्रतार्थश्च पतिरूपी हरिः स्वयम् ॥
सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिवेद्यम् ।
सर्वं व्रतं तपः सर्वभुषणसादिकश्च यत् ॥
सर्वधर्मश्च सत्यश्च सर्वदेवप्रपूजनम् ।
तत्सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हन्ति षोड-
श्रीम् ॥

मनसा

सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसेवां करोति या ।
वैकुण्ठं स्वामिना साहं सा याति ब्रह्मणः
श्रुतम् ॥
विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम् ।
असत्कुलप्रजाता या तत्फलं श्रूयतां सति ! ॥
कुम्भीपाकं ब्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
ततो भवति चाण्डाली पतिपुत्रविवर्जिता ॥
इत्युक्त्वा च सुनिश्रेष्ठो बभूव स्फुरिताधरः ।
चकम्पे मनसा साध्वी भयेनोवाच तं पतिम् ॥
मनसोवाच ।
सन्ध्यालोपभयेनैव निद्राभङ्गः कृतस्तव ।
कुरु शक्तिं महाभाग ! दृष्ट्वा मम सुव्रत ! ॥
शृङ्गाराहारनिद्राणां यश्च भङ्गं करोति च ।
स ब्रजेत् कालसूत्रश्च स्वामिनश्च विशेषतः ॥
इत्युक्त्वा मनसादेवी स्वामिनश्चरणामुजे ।
पपात भक्त्या भीता च रुरोद च पुनः पुनः ॥
कुपितश्च सुनिं दृष्ट्वा श्रीसूर्यः शम्भुमुदतम् ।
तत्राजगाम भगवान् सन्ध्या सह नारद ! ॥
तत्रागत्य सुनिश्रेष्ठमुवाच भास्करः स्वयम् ।
विनयेन च भीतश्च तया सह यथोचितम् ॥
श्रीसूर्य उवाच ।
सूर्यास्तसमयं दृष्ट्वा धर्मलोपभयेन च ।
बोधयामास त्वां विप्र ! नाहमस्तं गतस्तदा ॥
चमस्व भगवन् ! ब्रह्मणां शम्भुं नोचितं सुने ! ॥
ब्राह्मणानाञ्च हृदयं नवनितसमं तथा ।
तेषां चण्डाहं क्रोधश्च ततो भस्म भवेज्जगत् ॥
पुनः सद्यः द्विजः शक्तो न तेजस्वी द्विजात्
परः ।
ब्राह्मणो ब्रह्मणो वंशः प्रचलन् ब्रह्मतेजसा ॥
श्रीकृष्णं भावयेन्नित्यं ब्रह्मण्योतिः सनातनम् ।
सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा द्विजः शान्तो बभूव ह ॥
सूर्यो जगाम स्वस्थानं गृहीत्वा ब्राह्मणाग्रिष्ठम् ।
तत्प्राज मनसां विप्रः प्रतिज्ञापालनाय च ॥
रुदन्ती शोकयुक्ता च हृदयेन विदूयता ।
सा सस्मार गुरुं शम्भुमिष्टदेवं हरिं विधिम् ॥
कश्यपं जन्मदातारं विपत्तौ भयकषिता ।
तत्राजगाम भगवान् गोपीशः शम्भुरेव च ।
विधिश्च कश्यपश्चैव मनसा परिचिन्तितः ॥
दृष्ट्वा विप्रोऽभीष्टदेवं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ।
तुष्टाव परया भक्त्या प्रणनाम सुहृद्मुहुः ॥
नमश्चकार शम्भुश्च ब्रह्माणं कश्यपन्तदा ।
कथमागमनं देवा इति प्रश्नं चकार सः ॥
ब्रह्मा तद्वचनं श्रुत्वा सद्यसा समयोचितम् ।
समुवाच नमस्कृत्य हृषीकेशप्रदाञ्जुजम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि त्यक्ता धर्मपत्नी धर्मिष्ठा मनसा सती ।
कुरुष्वस्यां सुतोत्पत्तिं स्वधर्मपालनाय वै ॥
यती वा ब्रह्मचारी वा भिक्षुर्वनचरोऽपि वा ।
जायायाश्च सुतोत्पत्तिं कृत्वा पश्चात् त्वजेन्मुने ! ॥
अकृत्वा तु सुतोत्पत्तिं वैरागी यस्त्यजेत् प्रियाम् ।
सर्वेत्तपस्तपुण्यश्च चालन्याश्च यथा जलम् ॥”
तस्याः पुत्रोत्पत्तिर्यथा,—

मनसा

“ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा जरत्कारुमुनीश्वरः ।
चकार तत्राभिषर्षं योगेन मन्त्रपूर्वकम् ॥
तस्यै शुभाग्रिषं दत्त्वा ययुर्देवा सुदान्विताः ।
सुदान्विता च मनसा जरत्कारुमुदान्विताः ॥
सुनेः करस्पर्शमात्रात् सद्यो गर्भो बभूव ह ।
मनसाया सुनिश्रेष्ठ ! सुनिश्रेष्ठ उवाच ताम् ॥”
जरत्कारुवाच ।
गर्भेणानेन मनसे ! तव पुत्रो भविष्यति ।
जितेन्द्रियाणां प्रवरो धार्मिको वैष्णवाग्रणीः ॥
तेजस्वी च तपस्वी च यशस्वी च गुणान्वितः ।
वरो वेदविदाश्चैव ज्ञानिनां योगिनान्तरा ॥
स च पुत्रो विष्णुभक्तो धार्मिकः कुलसुहृत् ।
नृत्यन्ति पितरः सर्वे यज्जन्ममात्रतो मुदा ॥
पतिव्रता सुशीला या सा प्रिया प्रियवादिनी ।
धर्मिष्ठपुत्रमाता च कुलजा कुलपालिका ॥
हरिभक्तिप्रदो बन्धुस्त्वमिदं तत्सुखप्रदम् ।
यो बन्धुच्छित् स च पिता हरेर्वत्सं प्रदर्शकः ॥
सा गर्भधारिणी या च गर्भवासविमोचनी ।
विष्णुमन्त्रप्रदाता च स गुरुर्विष्णुभक्तिदः ॥
गुरुश्च ज्ञानदाता च तज्ज्ञानं कृष्णभावनम् ।
आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं यतो विश्वं चराचरम् ॥
आविर्भूतं तिरोभूतं किं वा ज्ञानं तदन्यतः ।
वेदजं योगजं यद्व्यक्तत्सारं हरिसेवनम् ॥
तत्त्वानां सारभूतश्च हरिरन्यद्दिङ्मनम् ।
दत्तं ज्ञानं मया तुभ्यं स स्वामी ज्ञानदीहि यः ॥
ज्ञानात् प्रसूयते बन्धात् स रिपुर्यो हि बन्धुः ॥
विष्णुभक्तियुतं ज्ञानं न ददाति हि यो गुरुः ।
स रिपुः शिष्यघाती च यो हि बन्धाद् मोचयेत् ॥
जननीगर्भजात् क्लेशाद् यमताडनजातथा ।
न मोचयेद् यः स कथं गुरुस्तातो हि बान्धवः ॥
परमानन्दरूपश्च कृष्णमार्गमनश्चरम् ।
न दर्शयेद् यः स कथं कीदृशो बान्धवो नृणाम् ॥
भज साध्वि ! परं ब्रह्माद्युतं कृष्णश्च निर्गुणम् ।
निर्दलश्च पुरा कर्म भवेद् यत्सर्वथा प्रवृत्तम् ॥
मया च्छलेन त्वं त्यक्ता चम देवि ! मम प्रिये ! ॥
क्षमायुतानां साध्वीनां सत्त्वात् क्रोधो न विद्यते ॥
पुष्करं तपसे यामि गच्छ देवि ! यथासुखम् ॥
श्रीकृष्णचरणाम्भोजध्यानविच्छेदकातरः ॥
धनादिषु स्त्रियां प्रीतिः प्रवृत्तिवत्सं गच्छताम् ॥
श्रीकृष्णचरणाम्भोजे निवृत्त्याणां मनोरथाः ॥
जरत्कारुवचः श्रुत्वा मनसा शोककातरा ।
सा साश्रुनेत्रा विनयादुवाच प्राणवल्लभम् ॥
मनसोवाच ।
दोषेणाहं त्वया त्यक्ता निद्राभङ्गेन ते प्रभो ! ॥
यत्र स्मरामि त्वां बन्धो ! तत्र मामागमिष्यसि ॥
बन्धुभेदः क्लेशतमः पुत्रभेदस्ततः परः ।
प्राणेशभेदः प्राणानां विच्छेदात् सर्वतः परः ॥
पतिः पतिव्रतानां श्रुतपुत्राधिकः स्तुतः ।
सर्वस्मात् प्रियः स्त्रीणां प्रियस्तेनोच्यते दुष्टः ॥
पुत्रे यथैकपुत्राणां वैष्णवानां यथा हरौ ।
नेत्रे यथैकनेत्राणां दृष्टितानां यथा जले ॥
क्षुधितानां यथाग्ने च कासुकानां यथा स्त्रियाम् ॥

मनसा

यथा परस्त्रे चौराणां यथा जारे कुयोविताम् ॥
विदुषाश्च यथा शास्त्रे वाणिज्ये वणिजां यथा ।
तथा शश्वन्मनः कान्ते साध्वीनां योषितां प्रभो ॥
इत्युक्त्वा मनसा देवी पपात स्वामिनः पदे ।
चणं चकार क्रोडे तां कृपया स कृपानिधिः ॥
नेत्रोदकेन मनसां स्नापयामास तां मुनिः ।
साश्रुणा च मुनेः क्रोडं सिधेच मेदकातरा ॥
तदा ज्ञानेन तौ द्वौ च विशोकौ च बभूवतुः ।
स्मारं स्मारं पदाम्भोजं कृष्णस्य परमात्मनः ॥
जगाम तपसे विप्रः स्वकान्तां सुप्रबोध च ।
जगाम मनसा शम्भोः कैलासं मन्दिरं गुरोः ॥
पार्वती बोधयामास मनसां शोककर्षिताम् ।
शिवश्चातीव ज्ञानेन शिवेन च शिवालये ॥
सुप्रशस्तदिने साध्वी सुधुवे मङ्गलचणौ ।
नारायणांशं पुत्रश्च ज्ञानिनां योगिनां गुरुम् ॥
गर्भस्थितो महाज्ञानं श्रुत्वा शङ्करवक्त्रतः ।
स बभूव च योगीन्द्रो योगिनां ज्ञानिनां गुरुः ॥
जातकं कारयामास वाचयामास मङ्गलम् ।
वेदांश्च पाठयामास शिवाय च शिवः शिशोः ॥
रत्नत्रिकोटिलचश्च ब्राह्मणेभ्यो ददौ शिवः ।
पार्वती च गवां लक्षं रत्नानि विविधानि च ॥
शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानैतराणि च ।
बालकं पाठयामास ज्ञानं श्रुत्वा पुण्यं परम् ॥
भक्तिरस्ति स्वकान्ते चाभीष्टदेवे गुरौ हरौ ।
यस्याश्च तेन तत्पुत्रो बभूवस्त्रीक एव च ॥
जगाम तपसे विष्णोः पुष्करं शङ्कराज्ञया ।
संप्राप्य च महामन्त्रं तपश्च परमात्मनः ॥
दिव्यं वर्षत्रिलचश्च तपस्तप्ता तपोधनः ।
आजगाम महायोगी नमस्कृतुं शिवं प्रभुम् ॥
शङ्करश्च नमस्कृत्य कृत्वा च बालकं पुरः ।
सा चाजगाम मनसा कश्यपस्याश्रमं पितुः ॥
तां सपुत्रां सुतां दृष्ट्वा सुदं प्राप प्रजापतिः ।
श्रुतलक्षश्च रत्नानां ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुने ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास सोऽसंख्यानं श्रियसे
शिशोः ।
अदितिश्च दितिश्चान्या सुदं प्रापुः परन्तथा ॥
सा सपुत्रा च सुचिरं तस्थौ तातालये तदा ।
तदीयं पुनराख्यानं वक्ष्यामि तन्निशामय ॥”
तस्या माहात्म्यं यथा,—
“अथाभिमन्युतनये ब्रह्मशापः परीक्षिते ।
बभूव सहसा ब्रह्मन् ! देवदोषेण कर्मणा ॥
सप्ताहे समतीते तु तत्तत्कक्षाश्च भोक्षति ।
प्रशापः शृङ्गी वृषतिं कौशिक्याश्च जलेन च ॥
राजा श्रुत्वा तत्पटतिं गङ्गाद्वारं जगाम सः ।
तत्र तस्थौ च सप्ताहं शुश्राव धर्मसंहिताम् ॥
सप्ताहे समतीते तु गच्छन्तं तत्तत्कं पथि ।
धन्वन्तरिवृषं भोक्तुं ददर्श गासुको वृषम् ॥
तथोर्वभूव संवादः सुप्रीतिश्च परस्परम् ।
धन्वन्तरिर्मणिं प्राप तत्तत्कः खेच्छया ददौ ॥
स ययौ तं गृहीत्वा च तुष्टः प्रहृष्टमानसः ।
तत्तत्को भक्षयामास वृषश्च मक्षकस्थितम् ॥
राजा जगाम वैकुण्ठं स्मारं स्मारं हरिं गुरुम् ।

मनसा

सत्कारं कारयामास पितुर्जन्मेजयः शुचा ॥
राजा चकार यज्ञश्च सर्पसत्वं ततो मुने ! ।
प्राणांस्तथाज सर्पाणां सम्बद्धो ब्रह्मतेजसा ॥
स तत्तत्कश्च भीतश्च महेन्द्रं शरणं ययौ ।
सेन्द्रश्च तत्तत्कं हन्तुं विप्रवर्गः समुद्यतः ॥
अथ देवाश्च सुनयन्नायुर्मनसान्तिकम् ।
तानुष्टाव महेन्द्रश्च भयकातरविह्वलः ॥
तत आस्त्रीक आगत्य यज्ञश्च मातुराज्ञया ।
महेन्द्रतत्तत्कप्राणान् ययाचे भूमिपं वरम् ॥
ददौ वरं वृषश्रेष्ठः कृपया ब्राह्मणाज्ञया ।
यज्ञं समाप्य विप्रेभ्यो दक्षिणाश्च ददौ मुदा ॥
विप्राश्च सुनयो देवा गत्वा च मनसान्तिकम् ।
मनसां पूजयामासुस्तुष्टुबुधं पृथक् पृथक् ॥
शक्रः समृतसम्भारो भक्तियुक्तः सदा शुचिः ।
मनसां पूजयामास तुष्टाव परमादरम् ॥
दत्त्वा घोडशोपचारं वलिच तत्पियं तदा ।
प्रददौ परितुष्टश्च ब्रह्मविष्णुशिवाज्ञया ॥
संपूज्य मनसादेवीं प्रययुः खालयश्च ते ।
इत्येवं कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इन्द्रकृतमनसापूजास्तोत्रे यथा,—

नारद उवाच ।

“केन तुष्टाव स्तोत्रेण महेन्द्रो मनसां सतीम् ।
पूजाविधिक्रमं तस्याः श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
श्रीनारायण उवाच ।
सुज्ञातः शुचिराचान्तो धृत्वा धौते च वाससी ।
रत्नसिंहासने देवीं वासयामास भक्तितः ॥
स्वर्गगङ्गाजलेनैव बहुकुम्भस्थितेन च ।
स्नापयामास मनसां महेन्द्रो वेदमन्त्रतः ॥
वाससी वासयामास वटिशुद्धे मनोहरे ।
सर्वाङ्गे चन्दनं दत्त्वा पादार्घ्यं भक्तिसंयुतः ॥
गणेशश्च दिनेश्च वटिं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
संपूज्यादौ देवष्टकं पूजयामास तां सतीम् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं मनसादेयै स्वाहेत्येवञ्च मन्त्रतः ।
दशाक्षरेण मूलेन ददौ सर्वं यथोचितम् ॥
दत्त्वा घोडशोपचारं दुर्लभं दुर्लभां हरिः ।
भक्त्या च पूजयामास ब्रह्मणा प्रेरितो मुदा ॥
वाद्यं नानाप्रकारश्च वादयामास तत्र वै ।
बभूव पुण्यवृष्टिश्च नभसो मनसोपरि ॥
देवविप्राज्ञया तत्र ब्रह्मविष्णुशिवाज्ञया ।
तुष्टाव साश्रुनेत्रश्च पुलकाक्षितवियहः ॥

महेन्द्र उवाच ।

देवि ! त्वां स्तोतुमिच्छामि साध्वीनां प्रवरं
वराम् ।
परात्पराश्च परमां नहि स्तोतुं क्षमोऽधुना ॥
स्तोत्राणां लक्षणं वेदे स्वभावाख्यानतत्परम् ।
न क्षमः प्रकृतं वक्तुं गुणानां तव सुव्रते ! ॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपा त्वं कोपहिंसाविवर्जिता ।
न च शम्भो मुनिस्त्वेन त्यक्तया च त्वया यतः ॥
त्वं मया पूजिता साध्वी जननी च यथादितिः ।
दयारूपा च भगिनी क्षमारूपा यथा प्रहः ॥
त्वया मे रक्षिताः प्राणाः पुत्रदाराः सुरेश्वरि ! ।
अहं करोमि त्वां पूज्यां प्रीतिश्च वर्द्धते मम ।

मनसा

नित्या यद्यपि पूज्या त्वं भवेत्तत्र जगदम्बिके ! ।
तथापि तव पूजाश्च वर्द्धयामि च सर्वतः ॥
ये त्वामाधासंक्रान्त्यां पूजयिष्यन्ति भक्तितः ।
पञ्चम्यां मनसाख्यायामीशां त्वां वा दिने दिने ॥
पुत्रपौत्रादयस्तेषां वर्द्धन्ते च धनानि च ।
यशस्विनः कीर्तिमन्तो विद्यावन्तो गुणान्विताः ॥
ये त्वां न पूजयिष्यन्ति निन्दन्त्यज्ञानतो जनाः ।
लक्ष्मीहीना भविष्यन्ति तेषां नागभयं सदा ॥
त्वं स्वयं स्वर्गलक्ष्मीश्च वैकुण्ठे कमलालया ।
नारायणांशो भगवान् जरत्कारुर्मुनीश्वरः ॥
तपसा तेजसा त्वाच्च मनसा सहजे पिता ।
अस्माकं रक्षणायैव तेन त्वं मनसाभिधा ॥
मनसा देवितुं शक्ता स्वात्मना सिद्धयोगिनी ।
तेन त्वं मनसादेवी पूजिता वन्दिता भवे ॥
यां भक्त्या मनसा देवाः पूजयन्त्यनिशं भृशम् ।
तेन त्वां मनसां देवीं प्रवदन्ति पुराविदः ॥
सत्त्वरूपा च देवि ! त्वं शश्वत्सत्त्वनिवेवया ।
यो हि यद् भावयेन्नित्यं स तत् प्राप्नोति तत्त्वतः ॥
इन्द्रश्च मनसां ज्ञात्वा गृहीत्वा भगिनीश्च
ताम् ।

प्रजगाम स्वभवनं भूषावासःपरिच्छेदाम् ॥
पुत्रेण साह्वं सा देवी चिरं तस्थौ पितुर्गृहे ।
आढभिः पूजिता शश्वन्मान्या वन्द्या च सर्वतः ॥
गोलोकात् सुरभी ब्रह्मन् ! तचागत्य सुपूजि-
ताम् ।

तां स्नापयित्वा क्षीरेण पूजयामास सादरम् ॥
ज्ञानश्च कथयामास गोप्यं सर्वसुदुर्लभम् ।
तथा देव्या पूजिता सा स्वर्लोकश्च पुनर्ययौ ॥
इदं स्तोत्रं पुण्यबीजं तां संपूज्य च यः पठेत् ॥
तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवस्य च ॥
विषं भवेत् सुधातुल्यं सिद्धस्तोत्रो यदा भवेत् ।
पञ्चलक्षजपेनैव सिद्धस्तोत्रो भवेन्नरः ।
सर्पशायी भवेत् सोऽपि निश्चितं सर्पवाहनः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः ॥
धन्वन्तरिकृतमनसाध्यानपूजादि यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

“इहागच्छ जगद्गौरि ! गृहाण मम पूजनम् ।
पूज्या त्वं त्रिषु लोकेषु परा कश्यपकन्यके ! ॥
त्वया जितं जगत् सर्वं देवि ! विष्णुस्वरूपया ।
तेन तेऽस्त्रप्रयोगश्च न कृतो रणभूमिषु ॥
इत्युक्त्वा संयतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मकन्धरः ।
गृहीत्वा शुक्लकुसुमं ध्यानं कर्तुं समुद्यतः ॥
चारुचम्पकवर्णाभां सर्वाङ्गसुमनोहराम् ।
ईषडास्यप्रसन्नास्यां शोभितां स्रक्ष्णवाससा ॥
कवरीभारशीभाट्यां रत्नाभरणभूषिताम् ।
सर्वाभयप्रदां देवीं भक्तानुग्रहकातराम् ॥
सर्वविद्याप्रदां शान्तां सर्वविद्याविशारदाम् ॥
नागेन्द्रवाहिनीं देवीं भजे नागेश्वरीं पराम् ॥
ध्यात्वेवं कुसुमं दत्त्वा नानाद्रव्यसमन्वितम् ।
दत्त्वा घोडशोपचारं पूजयामास तां प्रिये ! ॥
स्तोत्रश्चकार भक्त्या च पुलकाक्षितवियहः ।
पुटाञ्जलियुतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मकन्धरः ॥॥

धन्वन्तरिरुवाच ।

नमः सिद्धिस्वरूपायै सिद्धिदायै नमो नमः ।
नमः कश्यपकन्यायै वरदायै नमो नमः ॥
नमः शङ्करकन्यायै शङ्करायै नमो नमः ।
नमस्ते नागवाहिन्यै नागेश्वर्यै नमो नमः ॥
नमो नागभगिन्यै च योगिन्यै च नमो नमः ।
नमोऽस्तीकजनन्यै च जनन्यै जगतां नमः ॥
नमो जरत्कारुणान्ते जरत्कारुस्त्रियै नमः ॥
नमश्चिरं तपस्त्रिन्यै सुखदायै नमो नमः ।
नमस्तपःस्वरूपायै फलदायै नमो नमः ॥
सुशीलायै च साध्वै च शान्तायै ते नमो नमः ॥
इत्येवमुक्त्वा भक्त्या च प्रणनाम प्रयत्नतः ॥
तुष्टा देवी वरं दत्त्वा सत्वरं खालयं ययौ ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे धन्वन्तरिदर्प-
भङ्गमनसाविजयो नाम ५१ अध्यायः ॥ * ॥
(कामरूपस्थितनदीविशेषः । यथा, कालिका-
पुराणे । ७४ । ३३ ।

“ततस्तु मनसा नाम नदीं पुण्यतमा परा ।
सरित्सा मनसाख्या तु लण्विन्दवतारिता ॥
वैशाखं सकलं मासं यस्यां स्नात्वा नरोत्तमः ।
विष्णुलोकसवायैव ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”)
मनसादेवी, स्त्री, (मनसा चासौ देवी चेति ।
यद्वा, मनसा दीयतीति । दिव् + अच् ।
डीप् । “मनसः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ४ ।
इति विभक्त्यलुक् च ।) मनसा । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ४६ । ११८ ।
“सम्पूज्य मनसादेवीं प्रययुः खालयच्च ते ॥”)
अस्या विवरणं मनसाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
मनसिजः, पुं, (मनसि जायत इति । जन् + डः ।
“हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ ।
इत्यलुक् ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥
(यथा, शाकुन्तले द्वितीयाङ्के ।
“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावं दर्शना-
श्वासि ।
अज्ञतार्थेऽपि मनसिजे रतिसुभयप्रार्थना
कुरुते ॥”)

मनोजाते, त्रि ॥

मनसिप्रथः, पुं, (मनसि प्रेते इति । प्री +
“अधिकरणे प्रेते ।” ३ । २ । १५ । इति अच् ।
“हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ ।
इत्यलुक् ।) कामदेवः । इति हलायुधः ॥
मनकारः, पुं, (मनसि मनसो वा कारो निश्चय
इति । यद्वा, क + भावे घञ् । मनसः कारो-
विकारः करणमिति वा ।) मनसः सुखादिः ।
तत्प्रायः । चित्ताभोगः २ । इत्यमरः । १ ।
५ । ५ ॥ हे मनसः सुखादौ तत्परत्वे एकस्मिन्
विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिराभोगः ।
आभोगस्तत्प्रायमिति सर्वज्ञानन्दः । स्थैर्य-
मित्यर्थः । व्यापार इत्यपरे । वाञ्छितवस्तु-
प्राप्ता चित्तस्य निराकाङ्क्षता । आभोगः
परिपूर्णतेति परे । अनागतचित्तनादिरूपो
मनस्कार इत्यपरे । मनसो मनसि वा कारो

निश्चयो मनस्कारः सेतु कथेति सः । मनसि
करणं मनसि कारः इत्यपि दृश्यते अत्र बाहु-
ल्यात् सप्तम्या-अलुक् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
मनस्तापः, पुं, (मनसः तापः पीडा ।) मनः-
पीडा । यथा, गारुडे १११ अध्याये ।
“मनस्तापं न कुर्वीत आपदं प्राप्य पाद्यैवः ।
समबुद्धिः प्रसन्नात्मा सुखदुःखे समो भवेत् ॥”
अनुतापः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“ब्राह्मणेन यदा देवात् द्वित्रं यज्ञोपवीतकम् ।
मनस्तापेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥”
मनस्तालः, पुं (तल्यत इति । तल प्रतिष्ठायाम् +
घञ् । मनसि तालः प्रतिष्ठा यस्य ।) दुर्गायाः
सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हरितालः ।
तत्र क्लीबत्वमपि । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“हरितालं मनस्तालं वर्णकं नटभूषणम् ॥”)
मनस्यं, त्रि, (मने मनसि वा तिष्ठतीति । स्या +
कः । पञ्चे विसर्गस्य लोपः ।) मनोऽवच्छिन्नम् ।
अन्तःकरणस्थितम् । यथा,—
“मनस्यं मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्जितम् ।
मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्धान्ति योगिनः ॥”
इति श्रीमदुत्तरगीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मनिरूपणं
नाम १ अध्यायः ॥ “तादृशब्रह्मापरोक्षेण सुच्यते
इत्याह मनस्यमित्यादि । मनस्यं मनोऽव-
च्छिन्नम् । मनमध्यस्थं मनःसाक्षीभूतम् । मध्यस्थं
सर्वसाक्षीभूतम् । मनवर्जितं सङ्कल्पविक-
ल्पादिरहितम् । मनमवबोधालोकम् । तदेवं
मनसा परिशुद्धान्तःकरणेन । आलोक्य तद्
गोचरापरोक्षचरमवृत्तिं लब्ध्वा । योगिनः
ज्ञानिनः । स्वयमेव सिद्धान्तिं निवृत्ताविद्यका
सुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥” इति श्रीमदुत्तरगीतायाः
सुबोधिन्यां टीकायां श्रीगौड़पादाचार्यविर-
चितायां १ अध्यायः ॥ * ॥ सर्वे सान्ता अद-
न्ताश्चेति प्रमाणादत्र मनशब्दोऽकारान्तः ।
मनःस्थितम् । यथा,—

“आजन्मं मन्मनस्यं यदपि मम मनोमध्यतः

कापि नाभूत्

तते पुण्यप्रतापादिह शरदि सतः सिद्धमाभूत्
सुखेन ॥”

इत्युद्धतः ॥

मनस्विनी, स्त्री, (प्रशस्तं मनोऽस्वस्येति ।
मनस् + विनि । डीप् ।) प्रशस्तमनाः स्त्री ।
यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ३० ।

“मनस्विनीमानविवातदत्तं

तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥”

शकण्डोः पत्नी । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५२ । १७ ।

“प्राणश्चैव शकण्डस्य पिता मम महायशः ।

मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा मम ॥”

प्रजापतिपत्नी । सा च सोमस्य वसोर्जननी ।

यथा, महाभारते । १ । ६६ । १६ ।

“धूम्रायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ।

चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वसायाः श्वसनस्तथा ॥”

मनस्वी, [न्] पुं, (प्रशस्तं मनोऽस्वस्येति ।
मनस् + विनि ।) प्रशस्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
प्रशस्तमनोयुक्ते, त्रि । यथा,—
“मनस्विगर्हितः पन्थाः समारोपुमसामृतम् ॥”
इति कारकटीकायां दुर्गादासः ।

मनाक्, व्य, (मन्यते इति । मन ज्ञाने + बाहुल-
कात् आक्प्रत्ययः ।) अल्पम् । इत्यमरः । ३ ।
४ । ८ ॥ (यथा, भागवते । १ । १० । ३५ ।
“मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।
आनर्तान् भार्गवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाग्-
विभुः ॥”)

मन्दः । इति मेदिनी । अश्वय-के, ११ ॥

मनाका, स्त्री, (मन्यत इति । मन + “बलाका-
दयश्च ।” उणा० ४ । १४ । इत्याकः । टाप् ।)
हस्तिनी । इत्युणादिकोषः ॥

मनाकरं, क्ली, (मनाक् यथा तथा करोतीति ।
क + अच् ।) मङ्गल्या । मल्लिकागन्धयुक्तागुह ।
इति शब्दचन्द्रिका । (मनाक् अल्पस्य करः ।)
इष्टकारके, त्रि ॥

मनावी, स्त्री, (मनोः पत्नीति । मनु + “मनोरौ
वा ।” ४ । १ । ३८ । इति डीप् उदात्तकारश्च ।)
मनोः पत्नी । इति जटाधरः ॥

मनावी, स्त्री, (मनोः स्त्री । मनु + “मनोरौ वा ।”
४ । १ । ३८ । इति डीप् औकारश्चान्तादेशः ।)
मनुपत्नी । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥ (यथा,
शतपथब्राह्मणे । १ । १ । ४ । १६ ।

“सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश ॥”)

मनितं, त्रि, (मन बोधे + क्तः ।) ज्ञातम् । इत्य-
मरः । ३ । १ । १० ॥

मनीकं, क्ली, (मन्यते शोभार्थमाद्रियते इति । मनु
+ “अलीकादयश्च ।” उणा० ४ । २५ । इति
कीकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) अङ्ग-
नम् । इत्युणादिकोषः ॥

मनीषा, स्त्री, (ईष् + अयः । टाप् । मनस ईषा
गमनम् । “शकन्वादिषु पररूपं वाच्यम् ।”
१ । १ । ६४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या साधु ।)
बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १ । ५४ । ८ ।

“असमं चित्रमसमा मनीषा ॥”

स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८३ । १० ।

“उत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥”

“मनीषां स्तुतिमविद प्राप्तावानसि ॥” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥)

मनीषी, [न्] पुं, (मनीषा अस्वस्येति । मनीषा +
ग्रीह्यादित्वात् इनिः ।) पण्डितः । इत्यमरः ।
२ । ७ । ५ ॥ (यथा च मनौ । १ । १७ ।

“यन्मूर्त्तप्रवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्वाग्रयन्ति षट् ।
तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः ॥”)

बुद्धियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । ४५ ।

“चत्वारि वाक् परिमिता पदानि

तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥”

“मनोषिणो मेधाविनः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

मनुः

मनुः, स्त्री, (मनु + “शृस्त्विति” इति ।) उणा० १।११। इति उः ।) पृक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मनोः पत्नीति । मनु + “मनोरौ
वा ।” ४।१।२८। इत्यत्र “वा यद्वायेन द्वावपि
विकल्प्यते । तेन त्रैलोक्यं भवति । मनोः स्त्री
मनायी मनावी मनुः ।” इति काशिकोक्तेः पत्ने
डीवभावः ।) मनुपत्नी । इति लिङ्गादिसंग्रहे
अमरः ॥

मनुः, पुं, (मनुते इति । मन + “शृस्त्विति”
उणा० १।११। इति उः ।) ब्रह्मणः पुत्रः ।
स च प्रजापतिर्धर्मशास्त्रवक्ता च । इति
लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ मनुष्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८।४७।४ ।
“मनोर्विश्वस्य घेदिम आदित्याराय ईशते-
ऽनेहसो वज्रतयः सुजतयो वज्रतयः ॥”
“मनोः मनुष्यस्य ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
जिनमेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मन्त्रः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, गौतमीयतन्त्रे । ७।५ ।
“गोहिरण्यकवस्त्रादौस्तोत्रेद् गुरुमात्मनः ।
यथा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो मनुम् ॥” ॥)
प्रतिकल्पे चतुर्दश मनवो भवन्ति तेषां
नामानि यथा । स्वायम्भुवः १ स्वरोचिषः २
उत्तमः ३ तामसः ४ रैवतः ५ चाक्षुषः ६
एते गताः । वैवस्वतः ७ । वर्त्तमानोऽयम् ।
सावर्णिः ८ दत्तसावर्णिः ९ ब्रह्मसावर्णिः १०
धर्मसावर्णिः ११ रुद्रसावर्णिः १२ देव-
सावर्णिः १३ इन्द्रसावर्णिः १४ एते भविष्यन्ति ।
इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १ अध्यायः ॥ * ॥

एतेषामुत्पत्तिर्वथा,—
“आद्यो मनुर्ब्रह्मपुत्रः शतरूपापतिर्ब्रती ।
धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च गरिष्ठो मनुषु प्रभुः ॥
स्वायम्भुवः शम्भुशिष्यो विष्णुव्रतपरायणः ।
जीवन्मुक्तो महाज्ञानी भवतः प्रपितामहः ॥
संप्राप क्षणदास्यश्च गोलोकश्च जगाम सः ।
दृष्ट्वा सुतं स्वपुत्रश्च प्रहृष्टश्च प्रजापतिः ॥
तुष्टाव शङ्करं तुष्टः सख्ये मनुमन्यकम् ।
स च स्वयम्भूपुत्रश्च पुरः स्वायम्भुवो मनुः ॥
स्वरोचिषो मनुश्चैव द्वितीयो वर्द्धनन्दनः ।
राजा वदान्यो धर्मिष्ठः स्वायम्भुवसमो महान् ॥
प्रियव्रतसुतावन्यौ द्वौ मनु धर्मिष्ठां वरौ ।
तौ तृतीयचतुर्थौ च वेणुवौ तामसोत्तमौ ॥
तौ च शङ्करशिष्यौ च क्षणभक्तिपरायणौ ।
धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च रैवतः पञ्चमो मनुः ॥
षष्ठश्च चाक्षुषो ज्येष्ठो विष्णुभक्तिपरायणः ।
आह्रदेवः सूर्यसुतो वेणुवः सप्तमो मनुः ॥
सावर्णिः सूर्यतनयो वेणुवो मनुश्चरम् ।
नवमो दत्तसावर्णिर्विष्णुव्रतपरायणः ॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्ब्रह्मज्ञानविशारदः ।
ततश्च धर्मसावर्णिर्मनुश्च द्वादशः स्मृतः ॥
धर्मिष्ठश्च वरिष्ठश्च वेणुवानां सदा व्रती ।
ज्ञानी च रुद्रसावर्णिर्मनुश्च द्वादशः स्मृतः ॥
धर्मात्मा देवसावर्णिर्मनुश्च त्रयोदशः ।

मनुः

चतुर्दशो महाज्ञानी चेन्द्रसावर्णिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
अपि च । स्वायम्भुवः १ । स च गायत्र्या
ब्रह्मणो जातः । अस्य पुत्राः दश । अग्निप्रः ।
अग्निवाहुः । रिफः । सबलः । ज्योतिष्मान् ।
दुतिमान् । हयः । मेधाः । मेधातिथिः । वसुश्च ।
स्वरोचिषः २ । अस्य पुत्राश्चत्वारः । नभः ।
नभस्यः । प्रहृतिः । भावनश्च । औत्तमिः ३ ।
अस्य पुत्राः दश । ईषः । ऊर्जः । भूर्जः ।
शुचिः । शुक्रः । मधुः । माधवः । नभस्यः ।
नभः । सहस्रः । तामसः ४ । अस्य पुत्रा
दश । अकल्मषः । तपोधनी । तपोभूलः ।
तपोधनः । तपोरतिः । तपस्यः । तपोदुतिः ।
परन्तपः । तपोभागी । तपोयोगी च ।
रैवतः ५ । तस्य पुत्राः दश । अरुणः । तत्त्व-
दर्शी । वित्तवान् । हयपः । कपिः । सुक्तः ।
निरतुसुकः । सत्तः । निम्नोहः । प्रकाशकश्च ।
चाक्षुषः ६ । स च ध्रुवपौत्रात् रिपुञ्जयात्
ब्रह्मरौहित्र्यां वीरणकन्यायां वैरिण्यां जातः ।
तस्य भार्या नङ्गुला । तस्य पुत्राः दश । उरुः ।
पुरुः । शतदुम्नः । तपस्वी । सत्यवाक् । कविः ।
अग्निष्टुप् । अतिरात्रः । खच्छस्वः । अभि-
मन्युश्च । वैवस्वतः ७ । स च सूर्यात् सञ्जायां
जातः । तस्य पुत्राः दश । इलः । इक्ष्वाकुः ।
कुशनाभः । अरिष्टः । रिष्टः । नरिष्यन्तः ।
कुरुषः । शर्यातिः । पृथग्रः । नाभागश्च ।
सावर्णिः ८ । स च सूर्यात् ह्यायायां जातः ।
तस्य पुत्राः दश । धृतिः । वरीयान् । यवसः ।
सुवर्णः । दृष्टिः । चरिणः । ईड्यः । सुमतिः ।
वसुः । शुभ्राश्च । रौच्यः ९ । असौ रुच्यैः
प्रजापतेः पुत्रः । भौत्यः १० । असौ भूतिनामक-
प्रजापतेः पुत्रः । मेरुसावर्णिः ११ । असौ ब्रह्मणः
पुत्रः । ऋतुः १२ । ऋतुधामा १३ । विवृक्-
सेनः १४ । इति मास्ये नवमाध्यायावधि
एकविंशत्यध्यायपर्यन्तम् ॥ क्रमशस्तेषां विव-
रणानि यथा, १ स्वायम्भुवः । यथा, मार्कण्डेये
५२ अध्याये ॥

“मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्समाः ।
वैरियं पृथिवी सञ्जा सप्तद्वीपा सप्तर्वता ।
सप्तमुद्रा क्रवती प्रतिवर्षं निवेशिता ॥”
२ स्वरोचिषः । यथा, तत्रैव ६७ अध्याये ।
मार्कण्डेय उवाच ।

“ततः स्वरोचिषं नाम्ना दुतिमन्तं प्रजापतिम् ।
मनुश्चकार भगवांस्तस्य मन्वन्तरं शृणु ॥
तत्रान्तरे तु ये देवा सुनयस्तत्सुताश्च ये ।
भौपालाः क्रौष्टुके ! ये तान् गदतस्त्वं निशामय ॥
देवाः पारावतास्तत्र तथैव तुषिता हिज ! ।
स्वरोचिषेऽन्तरे चेन्द्रो विपश्चिदिति विश्रुतः ॥
ऊर्जस्तस्मस्तथा प्राणो दत्तो लिङ्गमस्तथा ।
निखरश्चार्वावीराश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
चेन्न-किंपुरुषाद्याश्च सुतास्तस्य महात्मनः ।
सप्तासन् सुमहावीर्याः पृथिवीपरिपालकाः ॥

मनुः

तस्य मन्वन्तरं यावत्तावत्तदंशविस्तरे ।
सुक्तेयमवनिः सर्वा द्वितीयं वै तदन्तरम् ॥
स्वरोचिषस्तु चरितं जन्म स्वरोचिषस्य च ।
निशम्य सुच्यते पापैः श्रद्धधानो हि मानवः ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ६१ अध्यायमारभ्य
६६ अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३ औत्तमः ।
यथा, तत्रैव ७३ अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरे तृतीयेऽस्मिन् औत्तमस्य प्रजापतेः ।
देवानिन्द्रज्योतीन् भूपान् निबोध गदतो मम ॥
स्वधामानस्तथा देवा यथानामानुकारिणः ।
सत्याख्यश्च द्वितीयोऽन्यस्त्रिदशानां तथा गणः ॥
तृतीये तु गणे देवाः शिवाख्या सुनिसत्तम ! ।
शिवाः स्वरूपतस्ते तु श्रुताः पापप्रणाशनाः ॥
प्रतर्दनाख्यश्च गणो देवानां सुनिसत्तम ! ।
चतुर्थस्तत्र कथित औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥
वशवर्त्तिनः पञ्चमेऽपि देवास्तत्र गणे हिज ! ।
यथाख्यातस्वरूपास्तु सर्व एव महासुने ! ॥
एते देवगणाः पञ्च स्मृता यज्ञभुजस्तथा ।
मन्वन्तरे मनुश्रेष्ठे सर्वे द्वादशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रो महाभागस्तेलोक्ये स गुरुर्भवेत् ।
शतं क्रतूनामाहृत्य सुशान्तिर्नाम नामतः ॥
यस्योपसर्गनाशाय नामाचरविभूषिता ।
अद्यापि मानवैर्गाथा गीयते तु महीतले ॥
सुशान्तिर्देवराट् कान्तः सुशान्तिं स प्रयच्छति ।
सहितः शिष्यस्तथादौस्तथैव वशवर्त्तिनः ॥
अजः परशुचिर्दियो महाबलपराक्रमाः ।
पुत्रास्तस्य मनोरासन् विख्यातास्त्रिदशो-
पमाः ॥

तत्सुतिसम्भवेभूमिः पालिताभून्नरेश्वरैः ।
यावन्मन्वन्तरं तस्य मनोरुतमतेजसः ॥
चतुर्थगानां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः ।
कृतवैतादिसंज्ञानां यान्युक्तानि युगे मया ॥
स्वतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः ।
तनयाश्चान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
तृतीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ६८ अध्यायमारभ्य ७२
अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४ तामसः । यथा,
तत्रैव ७४ अध्याये ।

“तामसाख्यो मनुर्भूतस्य मन्वन्तरं शृणु ।
ये देवा यत्पतिर्यश्च देवेन्द्रो ये तथर्षयः ।
ये पुत्राश्च मनोस्तस्य पृथिवीपरिपालकाः ॥
सत्यास्तथान्ये सुधियः सुरूपा हरयस्तथा ।
एते देवगणास्तत्र सप्तविंशतिका सुने ! ॥
महाबलो महावीर्यः शतयज्ञोपलक्षितः ।
शिखरिन्द्रस्तथा तेषां देवानामभवद्विसुः ॥
ज्योतिर्धामा पुयुः कायश्चैवोऽग्निर्वैलकस्तथा ।
प्रीवरश्च तथा ब्रह्मन् ! सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
नरः क्षान्तिः शान्तदान्तजाशुजङ्गादयस्तथा ।
पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहाबलाः ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ५ रैवतः ।
यथा, तत्रैव ७५ अध्याये ।

मनुः

मार्कण्डेय उवाच ।

“तामादाय ततो भूपः स्वमेव नगरं ययौ ।
तस्मादजायत सुतो रेवत्यां रेवतो मनुः ॥
समेतः सकलैर्धर्मैर्मानवैरपराजितः ।
विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थशास्त्रवित् ॥
तस्य मन्वन्तरे देवान् सुनिदेवैर्नृपार्थिवान् ।
कथ्यमानान्कया ब्रह्मन् ! निबोध सुसमाहितः ॥
सुमेधसस्तत्र देवास्तथा भूपतयो द्विज ! ।
वैकुण्ठशामिताभश्च चतुर्दश चतुर्दश ॥
तेषां देवगणानानु चतुर्णांमपि चैश्वर ! ।
नान्ना विभुरभूदिन्द्रः शतयज्ञीपलचक्रः ॥
हिरण्यलोमा वेदग्रीवर्द्धवाहुस्तथापरः ।
वेदवाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महामुनिः ॥
वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।
एते सप्तर्षयश्चासन् रैवतस्यान्तरे मनोः ॥
वलवन्मुर्महावीर्यः सुयद्यस्तथापरः ।
सत्यकाद्यास्तथैवासन् रैवतस्य मनोः सुताः ॥
रैवतान्तास्तु मनवः कथिता ये मया तव ।
स्वायम्भुवाश्रया ह्येते स्वारोचिष्यन्ते मनुम् ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ६ चाक्षुषः ।
यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।
“तस्य मन्वन्तरेणस्य येऽन्तरविदशा द्विज ! ।
ये चर्षयस्तथैवेन्द्रो ये सुताश्चास्य तान् शृणु ॥
आर्या नाम सुरास्तत्र तेषामेकोऽथको गणः ।
प्रख्यातकर्म्मणां विप्र ! यज्ञे ह्यभुजामयम् ॥
प्रख्यातबलवीर्याणां प्रभामखलदुर्दृशाम् ।
द्वितीयश्च प्रसूताख्यो देवानामथको गणः ॥
तथैवाथक एवान्यो भयाख्यो देवतागणः ।
चतुर्थश्च गणस्तत्र युथगाख्यस्तथाथकः ॥
लेखसंज्ञास्तथैवान्यो तत्र मन्वन्तरे द्विज ! ।
पञ्चमे च गणे देवास्तत्संज्ञा ह्यन्तर्गताग्निः ॥
शतं क्रतूनामाहुत्य यस्तेषामधिपोऽभवत् ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रः संख्यातो यज्ञभागभुक् ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मन्नुन्नतो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः ॥
उरूपुरुशतदुम्नप्रसुखाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ७ वैव-
स्वतः । यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यत्र देवगणाः स्मृताः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विज्ञेया कश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च वसवो विश्वे धर्मपुत्रगणास्तथा ॥
भृगोस्तु भृगवो देवाः पुत्रा ह्यङ्गिरसः सुताः ।
एष सर्गश्च मारीचो विज्ञेयः साम्प्रताधिपः ॥
ऊर्जस्वी नाम चैवेन्द्रो महात्मा यज्ञभागभुक् ।
अतीतानागता ये च वर्तन्ते साम्प्रतश्च ये ॥
सर्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ।
सहस्राक्षाः कुलिशिनः सर्व एव पुरन्दराः ॥
सधवन्तो वृषाः सर्वे हृद्भिर्गो गजगामिनः ।
ते शतक्रतवः सर्वे भूताभिभवतेजसः ॥

मनुः

धर्मादौः कारणैः शुद्धैराधिपत्यगुणान्विताः ।
भूतभयभवन्नाथाः शृणु चैतत् त्रयं दिज ! ॥
भूर्लोकोऽथ स्मृता भूमिरन्तरीक्षं दिवः स्मृतम् ।
दिव्याख्यश्च तथा स्वर्गस्त्रैलोक्यमिति गद्यते ॥
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकश्च महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तेते सुनयोऽत्र तथान्तरे ॥
इच्छाकुर्नाभगश्चैव धृष्टशर्मातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभगो दिष्ट एव च ॥
कुरूषश्च पुष्युश्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोर्वैवस्वतस्येते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥
वैवस्वतमिदं ब्रह्मन् ! कथितन्ति मयान्तरम् ।
अस्मिन् श्रुते नरः सद्यः पठिते चैव सत्तम ! ।
सुच्यते पातकैः सर्वैः पुण्यश्च महद्भुते ॥”
अस्यान्यद्विवरणं ७७-७८ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥
८ सावर्णिः । यथा, तत्रैव ८० अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“कथितस्तव सावर्णिश्चायासंज्ञासुतश्च यः ।
पूर्वजस्य मनोस्तुल्यः स मनुर्भवितायमः ॥
रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृप एव च ।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
सुतपाश्चामिताभाश्च सुख्याश्चैव त्रिधा सुराः ।
विंशकः कथिताश्चैषां त्रयाणां त्रिगुणो गणः ॥
तपस्तपश्च शक्रश्च दुतिर्व्योतिः प्रभाकरः ।
प्रभासो दधितो धर्मस्तेजोरश्मिश्च वक्रतुः ॥
इत्यादिकस्तु सुतपा देवानां विंशको गणः ।
प्रभुर्विभुर्विभासादस्तथान्यो विंशको गणः ॥
सुराणाममितानानु तृतीयमपि मे शृणु ।
दमो दान्तो ऋतः सोमो विन्ताद्याश्चैव विंशतिः ॥
सुख्या ह्येते समाख्याता देवा मन्वन्तराधिपाः ॥
मारीचस्यैव ते पुत्राः काश्यपस्य प्रजापतेः ॥
भविष्याश्च भविष्यन्ति सावर्णस्यान्तरे मनोः ।
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनिर्मुने ! ।
पाताल आस्ते योऽद्यापि देव्यः समयवन्धनः ।
विरजाश्चार्वावीरश्च निर्मोहः सत्यवाक् क्षतिः ॥
विष्णाद्याश्चैव तनयाः सावर्णस्य मनोवृषाः ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ८१-८३ अध्यायेषु द्रष्ट-
व्यम् ॥ ८ दक्षसावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४
अध्याये ।

“दक्षपुत्रश्च सावर्णो भावी यो नवमो मनुः ।
कथयामि मनोस्तस्य ये देवा सुनयो वृषाः ॥
पारामरीचिभर्गाश्च सुधर्माणस्तथा सुराः ।
एते त्रिधा भविष्यन्ति सर्वे द्वादशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु सहसाचो महाबलः ।
साम्प्रतं कार्तिकेयो यो बह्विपुत्रः षडाननः ॥
अद्भुतो नाम शक्रोऽसौ भावी तस्यान्तरे मनोः ।
मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् दुतिर्मास्तथा ॥
सप्तर्षयोऽन्यः सवलस्तथान्यो ह्यववाहनः ।
धृष्टकेतुर्वर्हकेतुः पञ्चहस्तो निरामयः ।
पृथुश्रवास्तथाचिष्मान् भूदुरिखो वृहद्भयः ॥
एते वृषसुतास्तस्य दक्षपुत्रस्य वै वृषाः ॥”

मनुः

१० ब्रह्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४ अध्याये ।
“मनोस्तु दशमस्यान्यच्छृणु मन्वन्तरं दिज ! ॥
मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।
सुखासीना निरुद्धाश्च त्रिःप्रकाराः सुराः
स्मृताः ।

शतसंख्या हि ते देवा भविष्या भाविनो मनोः ।
यत् प्राणिनां शतं भावि तद्देवानां तदा शतम् ॥
शान्तिरिन्द्रस्तथा भावी सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ।
सप्तर्षींस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ॥
व्यापोऽमृतिर्हविष्मांश्च सुकृती सत्य एव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः ॥
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूमिसेनश्च वीर्यवान् ।
शतानीकोऽथ वृषभो ह्यनमित्रो जयद्रथः ॥
भूरिदुम्नः सुपर्वा च तस्येते तनया मनोः ॥”
११ धर्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।
“भविष्या धर्मपुत्रस्य सावर्णस्यान्तरं शृणु ॥
विहङ्गमाः कामगाश्च निर्माणरतयस्तथा ।
त्रिःप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्मिंश्चतो गणाः ॥
मासर्तुर्दिवसा ये तु निर्माणपतयस्तु ते ।
विहङ्गमा रात्रयोऽथ मौहूर्ताः कामगा गणाः ॥
इन्द्रो वृषाख्यो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः ।
हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथारुणिः ॥
निश्चरश्चानघश्चैव विशिष्टान्यो महामुनिः ।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदेवश्च सप्तमः ॥
सर्वत्रगः सुशर्मा च देवानीकः पुरुहूहः ।
हेमधन्वा दृढायुश्च भाविनस्तत्सुता वृषाः ॥”
१२ रुद्रसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।
“द्वादशै रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
सावर्णाख्यस्य ये देवा सुनयश्च शृणुष्व तान् ॥
सुधर्माणः सुमनसो हरिता रोहितास्तथा ।
सुवर्णाश्च सुरास्तत्र पञ्चैते दशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रस्तु विज्ञेय ऋतधामा महाबलः ।
सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः सप्तर्षीर्नापि मे शृणु ॥
दुतिस्तपस्वी सुतपास्तपोऽमृतिस्तपोनिधिः ।
तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः ॥
देवानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
मित्रवान् मित्रविन्दश्च भाविनस्तत्सुता
वृषाः ॥”

१३ रौच्यः । यथा, तत्रैव ।

“त्रयोदशस्य पण्याये रौच्याख्यस्य मनोः सुतान् ।
सप्तर्षींश्च वृषांश्चैव गदतो मे निशामय ॥
सुधर्माणः सुरास्तत्र सुकर्माणस्तथापरः ।
सुशर्माणः सुरा ह्येते समस्ता सुनिसत्तम ! ॥
महाबलो महावीर्यस्तेषामिन्द्रो दिवस्सतिः ।
भविष्यानथ सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥
धृतिमानययश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ।
निर्मोहः सुतपाश्चान्यो निष्पक्वश्च सप्तमः ॥
चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो दृढः ।
सुनेत्रः चक्षुर्बुद्धिश्च सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥”
१४ भौत्यः । यथा, तत्रैव १०० अध्याये ।
“भौत्यो नाम मनुस्तस्य पुत्रो भूतेरजायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवावृषीन् भूपांश्च मे शृणु ॥

भविष्यस्य भविष्यास्तु गदतो मम विल्लरात् ।
 देवेन्द्रो यश्च भविता तस्य विख्यातकर्मणः ॥
 चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भ्राजिरास्तथा ।
 धाराटकाश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
 अक्षिरिन्द्रस्तदा तेषां त्रिदशानां भविष्यति ।
 महाबली महावीर्यः सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ॥
 अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
 शुक्रोऽजितश्च सप्ते ते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥
 गुरुर्गभीरो ब्रह्मश्च भरतोऽनुग्रहस्तथा ।
 स्त्रीमानी च प्रतीरश्च विष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
 तेजस्वी सुवलक्षैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ।
 चतुर्दश मयेतत्ते मन्वन्तरसुदाहृतम् ॥
 मन्वन्तरकथाश्रवणफलमाह तत्रैव १०० अध्याये ।
 “श्रुत्वा मन्वन्तराणीत्यं क्रमेण सुनिसत्तमः ।
 उग्रायाप्रोति मनुजस्तथाक्षीणाश्च सन्ततिम् ॥
 श्रुत्वा मन्वन्तरं पूर्वं धर्ममाप्नोति मानवः ।
 स्वारोचिषस्य श्रवणात् सर्वकामानवाप्नुते ॥
 औत्तमेधनमाप्नोति ज्ञानश्चाप्नोति तामसे ।
 रैवते च श्रुते बुद्धिं सुरूपां विन्दते स्त्रियम् ॥
 आरोग्यश्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम् ।
 गुणवत्पुत्रपौत्रान् सूर्यसावर्णिके श्रुते ॥
 माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णे धर्मसावर्णिकेऽशुभम् ।
 मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
 ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
 निष्ठातयत्परिवर्त्तं रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तमः ॥
 देवप्रसादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।
 तथाप्तिहोत्रं पुत्रांश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
 सर्वाण्यनुक्रमाद्यश्च शृणोति सुनिसत्तमः ।
 मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलसुत्तमम् ॥
 तत्र देवावृषीनिन्द्रान्मनूस्तत्तनयानृषान् ।
 वंशांश्च श्रुत्वा सर्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
 देवर्षीन्द्रगुणान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपाः ।
 ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
 ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म तथा शुभम् ।
 शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्रास्तुर्दश ॥
 सर्वे स्युर्नृतवः सैन्याः सर्वे सौम्यास्तथा गृहाः ।
 भवन्त्यसंशयं शुचा क्रमान्मन्वन्तरस्थितिम् ॥
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १४ ।
 “विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्यविष्टो स्यविरो ध्रुवः ॥
 मननप्रधानो विद्वान् । यथा, वाजसनेयसंहि-
 तायाम् । १५ । ४६ ।
 “तस्मिन्नहं निदधे नाकेऽस्मिं यमाहुर्मनवस्तीर्ण-
 बर्हिषम् ॥
 “मनवः मननप्रधाना विदांसः ॥” इति तद्वाक्ये
 महीधरः ॥
 अन्तःकरणम् । यथा, भागवते ।
 ६ । ४ । २५ ।
 “देहोऽस्योऽचा मनवो भूतमात्रा
 नात्मानमन्युश्च विदुः परं यत् ॥
 “मनवोऽन्तःकरणानि ।” इति तद्वाक्यां श्रीधरः ॥
 कृष्णाश्च पुत्रमेदः । यथा, भागवते । ६ । ६ । २० ।
 “कृष्णाश्चोऽर्चिषि भार्यायां धूमकेतुमजीजनत् ।
 विषखायां वेदशिरः देवत्वं वयुर्न मनुम् ॥”

मनुजः, पुं, (मनोजात इति । जन् + जः ।)
 मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा,
 विष्णुपुराणे । १ । ६ । १० ।
 “खर्गापवर्गौ मानुष्यात् प्राप्नुवन्ति नरा सुने ।।
 यथाभिरुचितं स्थानं तदयान्ति मनुजा
 द्विजः ॥”)
 मनुजी, स्त्री, (मनुज + गौरादित्वात् डीष् ।)
 मानुषी । इति जटाधरः । (टाप् इत्येके । यथा,
 हरिवंशे । १७६ । २३ ।
 “विद्याधराणां नारीषु साध्वीषु मनुजासु च ॥”)
 मनुभूः, पुं, (मनोर्भवतीति । भू + क्तिप् । मनु-
 भूत्यतिस्थानं यस्येति वा ।) मनुष्यः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 मनुराट्, [ज] पुं, (मनुः मानव इव राजते
 इति । राज् + क्तिप् । मनुष्यवदाचारवत्त्वादस्य
 तथात्वम् ।) कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनुषी, स्त्री, (मनुष्यस्य स्त्री । मनुष्य + “ह्य-
 गवयसुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ।” ४ । १ ।
 ६३ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या डीष् । “हलस्तद्धि-
 तस्य ।” ६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।)
 मानुषी । इति शब्दरत्नावली ॥
 मनुष्यः, पुं, (मनोरपत्यमिति । मनु + “मनो-
 जातावप्यतो युक्च ।” ४ । १ । १६१ । इति
 यत् युगागमश्च ।) मनोरपत्यम् । तत्पर्यायः ।
 मानुषः २ मर्त्यः ३ मनुजः ४ मानवः ५ नरः
 ६ । इत्यमरः । ३ । ६ । १ ॥ भूमिजः ७ द्विपदः
 ८ चेतनः ९ भूस्थः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मनुः ११ पञ्चजनः १२ पुरुषः १३ पूरुषः १४
 पुमान् १५ ना १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मर्त्यः १७ विट् १८ । इति जटाधरः ॥ * ॥
 (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
 “रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरा-
 युजाः ॥”)
 स तु अर्वाक्सोतो ब्रह्मणो नवमः सर्ग एक-
 विधश्च । यथा,—
 “अर्वाक्सोतस्तु नवमः चत्तरेकविधो वृणाम् ।
 रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखभानिनः ॥
 इति श्रीभागवते । ३ । १० । २४ ।
 अपि च ।
 “तस्यापि ध्यायतः सर्गं सत्याभिध्यायिनस्ततः ।
 प्रादुर्भव चाथक्तादर्वाक्सोतस्तु साधकः ॥
 यस्मादर्वाक् प्रवर्त्तन्ते ततोऽर्वाक्सोतस्तु ते ।
 ते च प्रकाशबहुलास्तमोदित्तरजोऽधिकाः ॥
 तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्च कारिणः ।
 प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते ॥”
 इति बह्मपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥ * ॥
 मनुष्यजन्मसुत्तिकारणं यथा,—
 “विसृक्तिहेतुकान्या तु नरयोनिः क्षतात्मनाम् ।
 नासृजन्ति हि संसारे विभ्रान्तमनसो गताः ॥
 जीवा मानुष्यतां मन्ये जन्मनामयुतेरपि ।
 तदीदृक् दुर्लभं प्राप्य सुक्तिद्वारं विचेतसः ॥
 पतन्ति भूयः संसारे विष्णुमायाविमोहिताः ।

सुदुस्तरापि दुःसाध्या माया कृष्णस्य मोहिनी ॥”
 इति तत्रैव शुद्धिव्रतनामाध्यायः ॥ * ॥
 “मनुष्याणां पिता माता भ्राता च श्रीहरिर्यथा ।
 विशेषतो मनुष्याणां पिता माता जनार्दनः ।
 भ्राता च सर्वलोकानां वात्सल्यगुणसागरः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥ * ॥
 स त्रिविधो यथा,—
 “यजन्ते सात्विका देवान् यच्चरन्तां सि राक्षसाः ।
 प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥
 “ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्या मध्ये तिष्ठन्ति राक्षसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”
 इति तत्रैव १४ अध्यायः ॥
 (त्रि, स्तुतिकारकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । १६ ।
 “होता मनुष्यो न दक्षः ॥”
 “मनुष्यो लौकिको वन्द्यो दातारं प्रभुं बहु-
 विधया स्तुत्या स्तौति ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
 मनुष्यसम्बन्धी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ११ ।
 “प्रमिनती मनुष्या युगानि ॥”
 “मनुष्या मनुष्याणां सम्बन्धीनि युगानि क्षत-
 चेतादीनि प्रमिनती खगमनागमनाभ्यां प्रक-
 र्षेण हिंसन्ती ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ मनुष्य-
 हितः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १८ । १ ।
 “दशारिचो मनुष्यः स्वर्घाः ॥”
 “मनुष्यो मनुष्याणां हितः स्वर्घाः स्वर्गस्य
 दाता ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
 मनुष्यधर्मा, [न] पुं, (मनुष्यस्यैव धर्म आचारो
 यस्य । “धर्मादनिच् केवलात् ।” ५ । ४ । १२४ । इति
 समासान्तोऽनिच् ।) कुवेरः । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ।
 मनुष्ययज्ञः, पुं, (मनुष्येभ्यो मनुष्यार्थं यो यज्ञः ।)
 अतिथिपूजनम् । इति नृयज्ञशब्ददर्शनात् ॥
 (यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ५ । ६ । १ ।
 “तान्येव महासजाणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः
 पित्रयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥”)
 मनुषी, स्त्री, (मनुष्य + गौरादित्वात् डीष् ।
 योपधप्रतिषेधे “ह्यगवयसुकयमनुष्यमत्स्याना-
 मप्रतिषेधः ।” इति डीष् यलोपाभावः ।) मानुष-
 स्त्रीजातिः । तत्पर्यायः । मानुषी २ नारी ३
 मानवी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मर्त्या ५
 मनुजी ६ नरी ७ । इति जटाधरः ॥
 मनोगुप्ता, स्त्री, (मनसा मनःशब्देन गुप्तेव ।)
 मनःशिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
 मनोजन्मा, [न] पुं, (मनसो जन्म यस्य ।)
 कान्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनोजवः, पुं, (मनस इव जवोऽस्य । एकदैव सर्व-
 गामित्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । यथा, महा-
 भारते दानधर्मे सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ ।
 १४६ । ८७ ।
 “मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥”
 (मनसश्चित्तस्य जवः ।) मनसो वेगः । इति
 व्याकरणम् ॥ (अनिलपत्राः शिवायाः पुत्रः ।
 यथा, हरिवंशे । ३ । ४२ ।

“अनिलस्य शिवा भार्या यस्याः पुत्रो मनो-
जवः ॥”)
रुद्रस्य पुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । ११ ।
“शनेश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः ॥”
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ८५ ।
“मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥”
वृष्टमन्वन्तरस्येन्द्रः । यथा, मार्कण्डेये । ७६ । ५३ ।
“मनोजवस्तथैवेन्द्रः संख्यातो यज्ञभागसुक् ॥”
भेदातिथेः पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ५ । २० ।
२५ । “तस्य प्रियव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधा-
तिथिः । सोऽपि विभक्त्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि
तेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजववेपमानधूम्रा-
नीकचित्ररेफविश्वधारासंज्ञान् निधाप्याधि-
पतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपो-
वनं प्रविवेश ॥”)
मनोजवः, त्रि, (मनो जवं वेगवद्व्यस्मिन् । यद्वा,
मनो जवति पितायमिति कृत्वा धावत्यस्मिन्
इति । जु सौत्रधातुः + अच् ।) पिटसन्निभः । तत्प-
र्यायः । पिटसन्निभः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । १३ ॥
अतिप्रयवेगवान् । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ८ ।
“तमन्वधावहेगेन तुरगोऽसौ मनोजवः ॥”)
मनोजवसः, त्रि, (मनो जवत्यस्मिन् । जु + बाहुल-
कात् असच् ।) पिटसन्निभः । इत्यमरटीकायां
स्वामी । ३ । १ । १३ ॥
मनोजवा, स्त्री, (मनो जवत्यच्चेति । जु + अच्
टाप् ।) अग्निजिह्वावृक्षः । इति जटाधरः ॥
(गुणादिविवृतिरस्या अग्निजिह्वाशब्दे ज्ञातया ॥
वह्निजिह्वाविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ५४ ।
“मनोजवा च या जिह्वा लघिमा गुणलक्षणा ।
तया नः पाहि पापेभ्य रेहिकाच्च महा-
भयात् ॥”
स्कन्दस्य मातृगणभेदः । यथा, महाभारते ।
६ । ४६ । १६ ।
“मनोजवा कण्टकिनी प्रघसा पूतना तथा ॥”
क्रौञ्चदीपस्य नदीविशेषः । यथा, मातृस्ये ।
१२१ । ८७ ।
“गौरी कुसुमती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ॥”
मन इव जवो यस्याः । वेगविशिष्टायां स्त्रियाम् ।
यथा, महाभारते । १ । १५६ । १८ ।
“अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ॥”)
मनोजवङ्घ्रिः, पुं, (मनोजस्य कामस्य वङ्घ्रियस्मात् ।)
कामवङ्घ्रिचतुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मनोज्ञं, स्त्री, (मनो जानाति ज्ञापयति तोषय-
तीति । अन्तर्भूतस्यर्थे ज्ञा + कः ।) सरल-
काष्ठम् । इति रत्नमाला ॥
मनोज्ञं, त्रि, (मनसा जानातीति । ज्ञा + कः ।
यद्वा, मनः ज्ञापयति तोषयतीति । अन्त-
र्भूतस्यर्थे ज्ञाधातोः कः ।) मनोहरम् । तत्प-
र्यायः । सुन्दरम् २ रुचिरम् ३ चारु ४
सुघमम् ५ साधु ६ शोभनम् ७ कान्तम् ८
मनोरमम् ९ रुच्यम् १० मञ्जु ११ मञ्जुलम् १२ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥ मनोहरम् १३ वन्दु-

रम् १४ वन्दूरम् १५ पेशलम् १६ पेशलम् १७
सुमनम् १८ वामम् १९ अभिरामम् २० नन्दि-
तम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । अध्याये ।
“मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमग्रं हितम् ।
पूर्वं मधुरमश्रीयात् मध्येऽम्बलवर्णौ रसौ ॥”)
मनोज्ञा, स्त्री, (मनोज्ञ + स्त्रियां टाप् ।) मनः-
शिला । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे त्रयोदशाध्याये ।
“स्त्रियं मनोज्ञाकासीसयोषाञ्जनकसैन्धवेः ॥”)
राजपुत्री । इति जटाधरः ॥ बन्ध्याकर्कोटकी ।
आवर्तकी । स्थूलजीरकः । जाती । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मनोभवः, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति ।
भू + अच् । मनसः भव उत्पत्तिर्यस्येति वा ।)
कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१८ । ४१ ।
“ते तां दृष्ट्वायतो दैत्याः साभिलाषा मनोभवम् ।
न प्रेक्षुर्द्वतं धैर्यान्मनसा वोढुमातुराः ॥”
मनोजन्ते, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १५ । २४ ।
“दृष्टमाना विनार्थेन न दृष्टन्ते मनोभवाः ।
कर्मभिर्ध्यायतो नाना कर्माणि मनसोऽभ-
वन् ॥”)
मनोभूः, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति । भू +
क्विप् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कलाविलासे । १ । ३३ ।
“श्यामा शुशुभे शशिना तथा मनोभूर्मधूस्व-
स्तेन ।
मदसुदितमानसानां तेनापि नृगीदृष्टां
लीला ॥”)
मनोयोनिः, पुं, (मन एव योनिरुत्पत्तिस्थान-
मस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४२ ॥
मनोरथः, पुं, (मनसः रथ इव । मन एव रथो-
चेति वा) इच्छा । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥
(यथा, रघौ । ११ । ५६ ।
“इतस्ततश्च वेदेह्यीमन्नेष्टुं भृगुचोदिताः ।
कपयश्चेरारत्तस्य रामस्यैव मनोरथाः ॥”
कविविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५६६ ।
“मनोरथः शङ्खदत्तचटकः सन्धिमांस्तथा ।
बभूवुः कवयस्तस्य वामनादाश्च मन्त्रिणः ॥”)
मनोरमं, त्रि, (मनो रमयतीति । रम् + णिच् +
अण् ।) मनोज्ञम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । अध्याये ॥
“पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णं मनोरमे ।
सूदः स्रुपौदनं दद्यात् प्रदेहंश्च सुसंस्कृतान् ॥”)
मनोरमा, स्त्री, (मनोरम + स्त्रियां टाप् ।)
गोरीचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ बुद्धिशक्ति-
विशेषः । तत्पर्यायः । तारा २ महाश्रीः ३
ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ तारिणी ७
जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा
११ खड्गवासिनी १२ भद्रा १३ वैद्या १४ नील-
सरस्वती १५ प्रज्ञिनी १६ महातारा १७

वसुधारा १८ धनन्दरा १९ त्रिलोचना २०
लोचना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इन्द्री-
वराख्यविद्याधरस्य कन्या । यथा च मार्क-
ण्डेये । ६२ । १३ ।
“अहमिन्द्रीवराख्यस्य सुता विद्याधरस्य वै ।
नाम्ना मनोरमा जाता सुतायां मरुधन्वः ॥”
सप्तसरस्वतीनामेकतमा । यथा, महाभारते ।
६ । ३८ । ४ ।
“सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा ।
सरस्वती चौघवती सुरेणुर्विमलोदका ॥”
तथा च तत्रैव । ६ । ३८ । २४—२५ ।
“उद्दालकेन यजता पूर्वं ध्यात्वा सरस्वती ।
आजगाम सरित्श्रेष्ठा तं देशं नृषिकारणात् ॥
पूज्यमाना मुनिगणैर्व्यल्कलाजिनसंवृतैः ।
मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्मनसाङ्गम् ॥”
कन्दोपशेषः । तत्तत्क्षणमुदाहरणञ्च यथा,
कन्दमङ्गल्याम् ।
“नरजगैर्भवेन्ननोरमा ।”
“तरणिजातटे विहारिणी ब्रजविलासिनी
विलासतः ।
सुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुकतशालिनां मनो-
रमा ॥”)
मनोहतः, त्रि, (मनसा मनसि वा हतः ।) प्रति-
हतः । इत्यमरः । ३ । १ । ४१ ॥
मनोहरं, त्रि, (हरतीति । हृ + अच् । मनसो
हरमिति ।) मनोज्ञम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनौ । २ । ३३ ।
“स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विषयार्थं मनोहरम् ॥”
यथा च मार्कण्डेये । ११२ । ३ ।
“स ददर्श तदा तत्र होमधेनुं मनोहराम् ॥”)
कुन्दवृक्षे, पुं । सुवर्णं, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
मनोहरा, स्त्री, (मनोहर + टाप् ।) जाती ।
स्वर्णयूथी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरस्य वसोः
पत्नी । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ११४ ।
“मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ वरुणस्तथा ॥”
अश्वरोविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । ४५ ।
“मनोहरा सुकेशी च सुसुखी हासिनी प्रभा ॥”)
मनोहर्ता, [ऋ] त्रि, (मनो हरतीति । हृ +
लृच् ।) मनोहरणकर्ता । यथा,—
“यसनं तेऽपनेच्छामि त्रिलोक्यां यदि भायते ।
तमानेष्टे वरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६२ अध्यायः ॥
मनोहारि, [नृ] त्रि, (मनो हरति मनो हर्तुं
शीलमस्येति वा । हृ + णिनिः ।) मनोहरम् ।
इत्यमरटीकायां स्वामी । तथाहि ।
“गाङ्गं वारि मनोहारि सुरारिचरणच्युतम् ।
त्रिपुरारिभिरच्चारि पापहारि पुनातु माम् ॥”
इति वाल्मीकिरुतमङ्गास्तोत्रम् ॥
मनोज्ञा, स्त्री, (मनः ज्ञयति आज्ञयतीति ।
ज्ञे + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।
टाप् ।) मनःशिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

मन्तुः

मन्तुः

मन्तुः

“मनःशिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्वा ।
नेपाली कुनटी गोला शिला दिव्यौषधिः
स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मन्त्रं, त्रि, (मन्त्रे इति । मन + त्र्य ।) मन-
नीयम् । भावम् । यथा । “आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रो निदिध्यासितः ।”
इत्यादि क्वान्दोग्योपनिषत् ॥

मन्ता, [ऋ] त्रि, (मन्त्रे जानातीति । मन् +
“बहुलमन्त्रापि ।” उणा० २ । ६५ । इति
लृच् ।) विद्वान् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-
वृत्तिः ॥ (मननकर्ता । यथा । “स हि हेतुः
कारणं निमित्तमचरं कर्ता मन्ता वेदिता
बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मा विश्व-
रूपः पुरुषः प्रभवाद्यया नित्यः गुणो ग्रहण
प्राधान्यमयत्तं जीवो ज्ञः प्रकुलक्षितनावान्
विभुर्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति ।”
इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

मन्तुः, पुं, (मन्त्रे इति । मन् + “कमिमनिजनि-
गाभावादिभ्यश्च ।” उणा० १ । ७३ । इति
तुन् ।) अपराधः । (यथा, नैषधचरिते । ६ । ११० ।

“सतीव्रतैस्तीव्रमिमन्तु मन्तु-
मन्त्रवरं वञ्चिणि मार्जितासि ॥”)

मन्त्र्यः । प्रजापतिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥
द्वात्रिंशदपराधा यथा । भगवद्भक्तानां क्षत्रिय-
सिद्धान्तभोजनम् १ अनिषिद्धदिने दन्तधावन-
मकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं कृत्वा
अस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ नृत्यं नरं सृष्ट्वा
अस्नात्वा विष्णुकर्मकरणम् ४ रजस्वलां सृष्ट्वा
अस्नात्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ५ मानवं शवं
सृष्ट्वा अस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्थानम् ६
विष्णुं सृष्ट्वा पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः कर्म
कुर्वतः पुरीषत्यागः ८ विष्णुशस्त्रमनादृत्य
शास्त्रान्तरप्रशंसा ९ अतिमलिनं वासः परि-
धाय विष्णुकर्माचरणम् १० अविधानेनाचम्य
विष्णोरुपसर्पणम् ११ विष्णोरपराधं कृत्वा
विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णुसर्पणम् १३
निषिद्धपुष्पेण विष्णोरर्चनम् १४ रक्तं वासः
परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन
विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णं वस्त्रं परिधाय
विष्णोः कर्माचरणम् १७ वायसोदृतवस्त्रं
परिधाय विष्णोः कर्माचरणम् १८ विष्णवे
कुक्कुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णो-
रुपसर्पणम् २० जालपादशरारिमांसं भुक्त्वा
विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं सृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य
विष्णोः स्पर्शनं कर्माचरणं वा २२ श्मशानं
गत्वा अस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् २३ पिण्याकं
भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांस-
निवेदनम् २५ मयमादाय सृष्ट्वा पीत्वा वा
विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वा
वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् २७
विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे

अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावारुह्य
विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० मेरीशब्देन विना विष्णोः
प्रबोधनम् ३१ अजीर्णे सति विष्णोरुपसर्पणम् ३२ ।
एतदप्युपलक्षणं तथा च नरसिंहपुराणे ।
“अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।
पद्मेनैकेन देवेशः क्षमते हेलयाचितः ॥”
इत्यादिकाचारतत्त्वे चतुर्थयामार्हकृत्यम् ॥
अपि च ।

वराह उवाच ।

“भुक्त्वा तु परकीयान्नं तत्परस्त्रनिवर्जनः ।
प्रथमश्चापराधोऽयं धर्मविज्ञाय वै भवेत् ॥
अभुक्त्वा दन्तकाष्ठानि यस्तु मासुपसर्पति ।
द्वितीयश्चापराधस्तु कर्मविज्ञाय विद्यते ॥

तृतीयमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
सृष्ट्वा रजस्वलां नारीमस्नातं यः प्रपद्यते ।
चतुर्थमपराधस्तु दृष्टे नैव क्षमाम्यहम् ॥
सृष्ट्वा तु नृत्यकक्षेत्रे असंस्कारकृतं तु वै ।
पञ्चमश्चापराधश्च न क्षमामि वसुन्धरे ! ॥
सृष्ट्वा तु नृत्यकं यस्तु नाचम्य सृष्ट्वा तु माम् ।
षष्ठकश्चापराधस्तु न क्षमामि वसुन्धरे ! ॥
मामेवार्चनकाले तु पुरीषं यस्य गच्छति ।
सप्तमश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्राटतो मां प्रपद्यते ।
अष्टमश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
मामेवार्चनकाले तु यस्त्वस्यत्वं प्रभाषते ।
नवमश्चापराधस्तु न रोचामि वसुन्धरे ! ॥
अविधानेन मां सृष्ट्वा यस्तु मां प्रतिपद्यते ।
दशमश्चापराधस्तु मम चाप्रियकारकम् ॥
क्रुद्धस्त्वत्यानि कर्माणि कुरुते कर्मकारकः ।
एकादशपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
अकर्मण्यानि पुण्यानि यस्तु मासुपकल्पयेत् ।
द्वादशश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौसुम्भेनोपगच्छति ।
त्रयोदशपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
अन्तकालेऽपि मां देवि ! यः सृष्ट्वा कदाचन ।
चतुर्दशपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् ।
पञ्चदशपराधस्तु कल्पयामि वरानने ! ॥
अधौतेन च वस्त्रेण यस्तु मासुपकल्पते ।
षोडशस्त्वपराधानां कल्पयामि वरानने ! ॥
खयमन्त्रं यो दद्यादज्ञानाय च माधवि ! ।
सप्तदशपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
यस्तु मत्स्यानि मांसानि भक्षयित्वा वरानने ! ।
अष्टदशपराधानि अनुजातानि माधवि ! ॥
जालपादं भक्षयित्वा यस्तु मासुपसर्पति ।
एकोनविंशपराधं प्रतिजानामि सुन्दरि ! ॥
यस्तु मे दीपकं सृष्ट्वा यो मां सृष्ट्वाति माधवि ! ।
विंशकश्चापराधानां कल्पयामि वरानने ॥
श्मशानं यस्तु वै गत्वा यो मामेवाभिगच्छति ।
एकविंशपराधानि कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो मामेवोपचक्रमे ।

द्वाविंशत्यपराधानां तान्यहं क्षीपकल्पये ॥
यस्तु वाराहमांसानि प्रापयेन्नोपपादयेत् ।
अपराधं त्रयोविंशं कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
सुरां पीत्वापि यो मर्त्यः कदाचिदुपसर्पति ।
अपराधं चतुर्विंशं कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
यः कुसुम्भश्च मे शाकं भक्षयित्वोपचक्रमे ।
अपराधं पञ्चविंशं कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
परप्रावरणेनैव यस्तु मासुपसर्पति ।
अपराधेषु षड्विंशं कल्पयामि वरानने ! ॥
नवान्नं यस्तु भक्षेत् न स देवान् पितॄन् यजेत् ॥
सप्तविंशपराधानि कल्पयामि गुणान्विते ! ॥
उपानहौ च प्रपदे तथा मे वोपचक्रमे ।
अष्टाविंशपराधानि कल्पयामि गुणान्विते ! ॥

एकोनत्रिंशमपराधं स खगस्तु न गच्छति ॥
अजीर्णेन समाविष्टो यस्तु मामभिगच्छति ।
त्रिंशकश्चापराधानां कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
गन्धपुष्पाण्यदत्त्वा तु यस्तु धूपं प्रयच्छति ।
एकत्रिंशपराधस्तु कल्पयामि यशस्विनि ! ॥
विना मेर्यादिशब्देन द्वारस्थोद्घाटनं मम ।
महापराधं विद्यते तद्वात्रिंशपराधकम् ॥”

इति वाराहे द्वात्रिंशदपराधाध्यायः ॥
(त्रि, ज्ञाता । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६३ । ८ ।

“य ईशिरे सुवनस्य प्रचेतसो
विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मन्त्रवः ।”

“मन्त्रवः सर्वस्य वेदितारः ।” इति तद्वाक्यं
सायनः ॥ मननीयः । यथा, ऋग्वेदे ।
१ । १५२ । १ ।

“युवोरच्छिद्रा मन्त्रवोह सर्गाः ।”

“मन्त्रवोह मननीयाश्च ।” इति सायनः ॥)

मन्त्रः, पुं, (मन्त्रते गुप्तं परिभाष्यते इति ।
मन्त्रि गुप्तभाषणे + चञ् । यद्वा, मन्त्रयते गुप्तं
भाषते इति । मन्त्रि गुप्तभाषणे + अच् ।) वेद-
भेदः । स च मन्त्रस्वरूपभागः ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ६७ । ४ । ७४ ।

“प्रनूनं ब्रह्मणपतिर्मन्त्रं वदत्युक्थम् ॥”

यथा च मनुः । २ । १६ ।

“निषेकादिश्रमशान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य
कस्यचित् ॥”

तन्नाट्युक्तमन्त्रभागश्च । यथा, मनौ । ७ । २१७ ।
“सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यात्मनैर्विधापहेः ॥”)

गुप्तिवादः । स तु रहसि कर्तव्यावधारणं मन्त्र-
गेति ख्यातम् । इत्यमरभरतौ ॥ परामर्शः ।
मन्त्रणा । (यथा, माघे । २ । २६ ।

“मन्त्रो योध इवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृत्तैरपि ।
क्षिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥”)

यद्वादिभ्यो मन्त्रणायहणस्य निषेधो यथा,—
“यद्वाङ्महीना वधिराः कुयोनिषु रताश्च ये ।
तेषां मन्त्रो न सुखदः प्रोक्तः कविभिरेव च ॥
कासुकानां जडानाञ्च स्त्रीजितानां तथैव च ।
श्वशुरस्य गृहे नित्यं नामाता कर्मकारकः ।

मन्त्रः

तस्यापि न भवेन्मन्त्रः कार्यसिद्धौ कदाचन ॥ २ ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिकपर्वणि २ अः ॥
अथ मन्त्राणां शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ देवादीनां
साधनम् । इति मेदिनी । रे, ७४ ॥
“तन्मन्त्राद्यध्वज्यं यत् तृतीयादगोचरम् ।
रहस्यालोचनं मन्त्रो रहस्यमपह्नवरम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

मन्त्राख्यातदेकनवत्युधयो यथा,—

“एते मन्त्रकृतः सर्वे कृतज्ञस्तु निबोधत ।
भृगुः काश्यः प्रचेताश्च दधीचो ह्यात्मवानपि ॥
और्वोऽथ जमदग्निश्च विदः शारद्वतस्तथा ।
आर्षिषणो ह्यश्वनश्च वीतहयः सवेधसः ॥
वैद्यः पृथुर्विवोदासो बन्धुश्चो गृत्सुशौनकः ।

अङ्गिरा वेधसश्चैव भरद्वाजो नभात्मकः ।
तथा न्यगधरो गर्हः सितिः सुकृतिरेव च ॥
गुववीतश्च मान्वाता अम्बरीषस्तथैव च ।
युवनाश्वः पुरुकुलः सुमदगुः सदस्यवान् ॥
अजमीढो ह्युदार्यश्च तच्चकः कविरेव च ।
पृषदशो विरूपश्च कण्वश्चैवाथ सुजलः ॥
उतथश्च शरदाश्च तथा वाजिश्रवा अपि ।
अयस्योऽथ सुत्तितश्च वामदेवस्तथैव च ॥
औषिजो दहशक्तिश्च ऋषिर्दोषतपा अपि ।
काचीवांश्च त्रयस्त्रिंशत् स्मृता ह्याङ्गिरसा
वराः ॥ ३३ ॥

एते मन्त्रकृतः सर्वे काश्यपास्तु निबोधत ।
काश्यपः सहवत्सावो निधुवो वेदा एव च ।
असितो देवलश्चैव षड्भेते ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥
अत्रिर्वह्मस्वनश्चैव श्वावाश्वोऽथ गविष्ठिवः ।
वर्णातको ऋषिः सिद्धस्तथा पूर्वातिथिश्च यः ॥
इत्येते अत्रयः प्रोक्ता मन्त्रकृतसु महर्षयः ॥ ७ ॥
वशिष्ठश्चैव शक्तिश्च तृतीयश्च पराशरः ।
ततस्तु इन्द्रप्रमतिः पञ्चमस्तु भवद्वसुः ॥
षष्ठस्तु मित्रावरुणिः सप्तमः कुण्डिनस्तथा ।
इत्येते सप्त विज्ञेया वाशिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥ ८ ॥
विश्वामित्रश्च गाधियो देवजातस्तथोदलः ।
तथा विद्वान् मधुच्छन्दो ऋषिश्चान्योऽधमर्षणः ॥
अष्टको लोहितश्चैव भूतकीलश्च ताडुभौ ।
देवश्रवा देवरातः पुराणश्च धनञ्जयः ॥
शिष्टिरश्च महातेजाः सालङ्कायन एव च ।
त्रयोदशेते विज्ञेया ब्रह्मिष्ठाः कौशिका वराः ॥ १३ ॥
अगस्त्योऽथ दृढदुम्ब इन्द्रवाहुस्तथैव च ।
ब्रह्मिष्ठागस्तयो ह्येते त्रयः परमकीर्त्तयः ॥ २ ॥
मनुर्वैवस्वतश्चैव इलो राजा पुरूरवाः ।
क्षत्रियाणां वरा ह्येते विज्ञेया मनुवादिनः ॥ ३ ॥
भगवन्श्चैव भलश्च वल्लश्चैव ते त्रयः ।
एते मन्त्रकृतो ज्ञेया वैश्यानां प्रवराः स्मृताः ॥ ३ ॥
इत्येकनवतिः प्रोक्ता मन्त्रा यैश्च बहिष्कृताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ऋषिपुत्रास्तथा स्मृताः ।
ऋषीणांश्च सुता ह्येते ऋषिपुत्राः श्रुतर्षयः ॥”

इति मातङ्ग्ये १२२ अध्यायः ॥

कृष्णमन्त्रमाहात्म्यं यथा,—

मन्त्रः

“तावन्निबद्धः संसारकारागारे विधेर्जनः ।
न यावत् कृष्णमन्त्रश्च प्राप्नोति गुरुवक्ततः ॥
कृतकर्मभोगरूपनिगडोच्छेदकारणम् ।
मायाजालोच्छेदकरमाशापाशनिहन्तनम् ॥
गोलोकमार्गसोपानं निस्तारवीजकारणम् ।
भक्त्यङ्कुरस्वरूपश्च निबन्धं दृढमनश्चरम् ॥
सारश्च सर्वतपसां योगानाश्च तथैव च ।
सिद्धीनां वेदपाठानां व्रतादीनाश्च निश्चितम् ॥
दानानां तीर्थस्नानानां यज्ञादीनां पुरन्दर ! ।
जपानामुपवासानामित्याह कमलोद्भवः ॥
पुंसां लक्षं पितृणांश्च शतं मातामहस्य च ।
पूर्वं परश्च तत्संख्यं पितरं मातरं गुरुम् ॥
सहोदरं कलत्रश्च बन्धुं शिष्यश्च किङ्करम् ।

आत्मानश्च सतीर्थश्च गुरुपत्नीं गुरोः सुतम् ।
उद्वेगद्वलवान् भक्तो मन्त्रग्रहणमात्रतः ॥
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ।
तत्संघर्षपूतस्तीर्थार्थः सदाः पूता वसुधरा ॥
अनेकजन्मपर्यन्तं दीक्षाहीनो भवेन्नरः ।
तदान्यदेवमन्त्रश्च लभते पुण्यप्रेषतः ॥ * ॥
सप्तजन्मोपदेवानां कृत्वा सेवां स्वकर्मतः ।
लभते च रवेर्मन्त्रं साक्षिणः सर्वकर्मणाम् ॥
जन्मत्रयं भास्करश्च निसेय मानवः शुचिः ।
लभेद्गणेशमन्त्रश्च सर्वविघ्नहरं परम् ॥
जन्मत्रयं तं निसेय निर्विघ्नश्च भवेन्नरः ।
विघ्नेशस्य प्रसादेन दिव्यज्ञानं लभेन्नरः ॥
तदा ज्ञानप्रदीपेन समालोच्य महामतिः ।
अज्ञानान्तमो हित्वा महामायां भजेन्नरः ॥
विष्णुमायाश्च प्रकृतिं दुर्गां दुर्गतिनाशिनोम् ।
सिद्धिदां सिद्धिरूपाश्च परमां सिद्धयोगिनीम् ॥
वाणीरूपाश्च पद्माश्च भद्रां कृष्णप्रियात्मिकाम् ।
नानारूपां तां निसेय जन्मनां शतकं नरः ॥
तत्प्रासादाद्भवेत् ज्ञानी ज्ञानानन्दं ततो भजेत् ।
कृष्णज्ञानाधिदेवश्च महाज्ञानं सनातनम् ॥
शिष्यं शिवस्वरूपश्च शिवदं शिवकारणम् ।
परमानन्दरूपश्च परमानन्ददायिनम् ॥
सुखदं मोक्षदश्चैव दातारं सर्वसम्पदाम् ।
अमरत्वप्रदश्चैव दीर्घायुद्वन्द्वं परम् ॥
इन्द्रत्वश्च मनुत्वश्च दातुं शक्तश्च लीलया ।
राजेन्द्रत्वप्रदश्चैव ज्ञानदं हरिभक्तिदम् ॥
जन्मत्रयं समाराध्य चाशुतोषप्रसादतः ।
सर्वदस्य वरेणैव निर्मलं ज्ञानमालभेत् ॥
निर्मलज्ञानदीपेन सुप्रदीपेन तत्त्ववित् ।
ब्रह्मादिदण्डपर्यन्तं सर्वं मिथ्यैव पश्यति ॥
दयानिधेः प्रसादेन शङ्करस्य महात्मनः ।
वरदस्य वरेणैव हरिभक्तिं लभेत् ध्रुवम् ॥
तदा तद्वक्तृसंसर्गात् कृष्णमन्त्रं लभेत् ध्रुवम् ।
तदा निवृत्तिमाप्नोति सारात्मारां परात्पराम् ॥
यच्च देहे लभेन्मन्त्रं तद्देहावधि भारते ।
तत् पाञ्चभौतिकं लब्ध्वा विभक्तिं दिव्यरूपकम् ॥
करोति दास्यं गोलोके वैकुण्ठे वा हरेः पदे ।
परमानन्दसंयुक्तो मोहादिषु विवर्जितः ॥

मन्त्रः

न विद्यते पुनर्जन्म पुनरागमनं सुर ! ।
पुनश्च न पिबेत् क्षीरं धृत्वा मादृक्स्ननं परम् ।
विष्णुमन्त्रोपासकानां गङ्गादितीर्थसेविनाम् ।
स्वधर्मिणाश्च भिन्नगं पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥

शिवमन्त्रा यथा,—

“प्रथमं शृणु तन्मन्त्रं ततोऽनुधानगोचरम् ।
ततः क्रमन्तु पूजायाः क्रमाद्विचिं नरवैभौ ।
समस्तानां स्वराणाम् दीर्घाः शेषाः सविद्धकाः ।
ऋ लृ क् शून्याः साङ्गचन्द्रा उपान्ते नाभि-
संहिताः ॥

एभिः पञ्चाक्षरेर्मन्त्रः पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितः ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः ॥
एकैकेन तथैवैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ।
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते ॥
शम्भोः प्रसादनेनैव यस्मादुत्तस्तु मन्त्रकः ।
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते सुनिपुणैः ।
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥
आमोदकारकः शम्भोर्मन्त्रः सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपूरणश्चापि सन्दोहः परिकीर्तितः ॥
आकर्षको भवेन्मादो गुरुत्वाद्गौरवाद्भयः ।
एतद्व्यस्तं समस्तश्च मन्त्रं शम्भोः प्रकीर्तितम् ॥
पञ्चाक्षरश्च यन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
युवां तेनैव मन्त्रेण आराधय तमीश्वरम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्याये वेताल-
भैरवौ प्रति वशिष्ठवाक्यम् ॥ * ॥

मन्त्रस्य त्रिविधजपो यथा,—

“वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा स्मृतः ।
त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः ।
यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्यत्कं जपयज्ञः स वाचिकः ॥
शूनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्टौ प्रचालयन् ।
किञ्चित् शब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णादर्थं पदात् पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥
तेन स्वरादिसुयत्तवर्णोच्चारणवान् वाचिकः ।
स्वयंशब्दग्रहणमात्रयोग्यकिञ्चिच्छब्दवागुपांशुः ॥
जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण वर्णानुसन्धात्मको-
मानसः ॥” ॥

वाचिकेऽप्युच्चैर्जपनिषधमाह शङ्कः ।

“नोच्चैर्जप्यं बुधः कुर्यात् सावित्रास्तु विशेषतः ॥
योगियाश्च वल्काः ।

“न चक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
नोपाश्रितो न जल्पन् न प्रावृत्तशिरास्तथा ॥
न पदा पादमाक्रम्य न वै वह्निः करौ स्मृतौ ।
नैवंविधं जपं कुर्यात् न च संश्रावयेज्जपम् ॥
उत्तिष्ठन् वीक्ष्यमाणोऽर्कमासीनः प्राङ्मुखो
जपेत् ॥

प्राक् कुशेऽवमासीनो वसानो वाससी शुभे ॥”

मन्त्रः

मन्त्रः

मन्त्रः

वृद्धमनुः ।

“यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै वारिमध्यगतो जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूयां कुशोपरि समाहितः ॥”
यासः ।

“जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ।
एतेष्वेवावशक्तस्तु यथागच्छेत् द्विजोत्तमः ।
अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमञ्च कीर्तयेत् ॥”
योगियाञ्चवल्काः ।

“यदि वाग्यमलोपः स्यात् जपादिषु कदाचन ।
याहरेद्देवाय मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमययम् ॥”
गोतमः ।

“क्रोधं मोहं क्षुभं निद्रां निष्ठीवनविजृम्भितम् ।
दर्शनं वनितानाञ्च वर्जयेच्चपक्वमणि ।
आचामेत् सम्भवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ॥”
बौधायनः ।

“नाभिरधश्च संस्पर्शं कर्मकाले विवर्जयेत् ॥”
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

मन्त्रशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

“मननात्तायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकी-
र्तितः ॥”

मन्त्रदीक्षारहितानां दोषो यथा, मन्त्रस्य सत्ते ।
“अदीक्षितानां मर्त्यानां दोषं शृणु वरानने ।

अन्नं विष्टासमं तस्य जलं सूत्रसमं स्मृतम् ।
तत्कृतं तस्य वा आहुं सर्वं याति ह्यधो-
गतिम् ॥”

शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह तन्त्रे ।

“प्रणवादां न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्वथा ।
आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रं चाजपसंज्ञकम् ॥
स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्विजः ।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥”
श्रुतिरपि ।

“सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्न च्छन्ति ।
सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि
जानीयात् स नृतोऽधो गच्छति ॥”

विशेषमाह वाराहहोत्रे ।

“गोपालस्य मनुर्दोषो महेशस्य तु पादजे ।
तत्पत्राश्चापि सूर्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा ॥
एषां दीक्षाधिकारी स्यादन्यथा पापभाग-
भवेत् ॥”

मन्त्रदीक्षाप्रशंसा यथा, गोविन्दवृन्दावने ।
“अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न च सुचति ॥”
नवरत्नेश्वरे ।

“सर्वासामपि दीक्षायां सुक्तिः फलमखण्डितम् ।
अविरोधाद्भवन्त्येव प्रासङ्गिक्यस्तु भक्तयः ॥”
तथा ।

“उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः ।
क्षणाद्दहतं देवेशि ! दीक्षा हि विधिना कृता ॥”
अत्राप्यनुकूलमन्त्रं दीक्षेत ।

“स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून् ॥”
वाराहहोत्रे ।

“ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च ।
अत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत् ॥”
इति प्राधान्यतया बोध्यम् ॥

तथा च ।

“धनिमन्त्रं गृह्णीयादनुकूलन्तथैव च ।”
इत्यादिदर्शनात्तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यकत्वात्
प्रथमं तन्निरूप्यते । सिद्धसारसूत्रे ।

“तत्र वृत्तिचक्राकाराणां प्रासादप्रणवस्य च ।
सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च चरचरे ।
वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”
मालामन्त्रस्तु वाराहहोत्रे ।

“विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राश्च कीर्तिताः ।

नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च ।
एकद्वित्रयादिवीजस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥

तथा । एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्वति ! ।
वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”

तथा चासुखातन्त्रे ।

“काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी द्विन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः ॥

नात्र सिद्धादपेक्षास्ति न नक्षत्रविचारणा ।
कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम् ॥
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।

नास्ति किञ्चिन्महादेवि ! दुःखसाध्यं कथञ्चन ॥”
पृथिव्यां पूर्णफलप्रदा महाविद्या । यथा,
मालिनीविजये ।

“अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले ।
दोषजालैरसंस्पृष्टास्ताः सर्वा हि फलैः सह ॥

काली नीला महादुर्गा त्वरिता च्छिन्नमस्तका ।
वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः ॥

कामाख्या वासली बाला मातङ्गी शैलवासिनी ।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः ॥

सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।
तथा चैता महाविद्याः कलिदोषान्न बाधिताः ॥”

इत्यादिवचनादेष्टु विचारो नास्ति । वस्तुतस्तु
इदं प्रशंसापरम् । सर्वत्र विचारस्यावश्यक-
त्वम् । दुरदृष्टवशात् कदाचिदेरिमन्त्रस्य स्वप्रादौ

प्राप्ता तत्तदोषस्य दृष्टत्वात् । इति तु साम्प्र-
दायिकाः ॥ * ॥ मन्त्रोद्धारार्थवट्चक्रप्रमाणानि
चक्रशब्दे द्रष्टव्यानि । तेषां लेखनप्रकारा यथा,

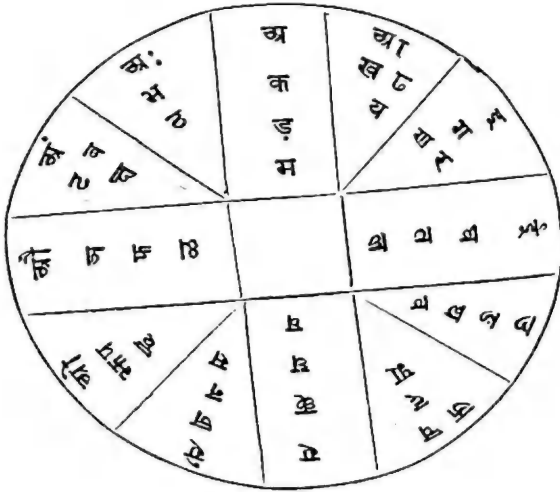
कुलाकुलचक्रम् ।

अकथहचक्रम् ।

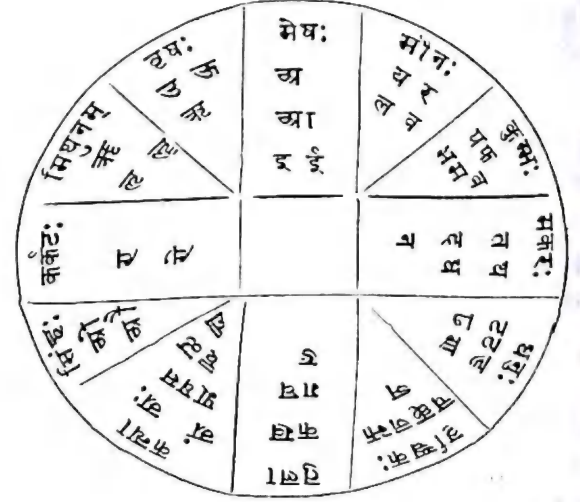
वायुः	अग्निः	भूमिः	जलम्	आकाशः
अ आ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	ऌ ऍ
ए	ऐ	ओ	औ	अं
क	ख	ग	घ	ङ
च	छ	ज	झ	ञ
ट	ठ	ड	ढ	ण
त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म
य	र	ल	व	श
ष	च	ळ	स	ह
वायुः	अग्निः	भूमिः	जलम्	आकाशः

अ क	उ	आ	ऊ
थ ह	ड प	ख द	च फ
ओ	ल	औ	ऌ
ड व	भ म	ट श	ज य
ई	ॠ	इ	ॡ
घ न	ज भ	ग ध	ङ ब
अः	ऐ	अं	ए
त स	ठ ल	ण ष	ट र

अकड़मचक्रम् ।

राशिचक्रम् ।

नक्षत्रचक्रम् ।

अ आ १ देवः	इ २ मानुषः	ई उ ऊ ३ राक्षसः	ऋ ॠ ऌ ॡ ४ मानुषः	ए ५ देवः	ऐ ६ मानुषः	ओ औ ७ देवः	क ८ देवः	ख ग ९ राक्षसः
घ ङ १० राक्षसः	च ११ मानुषः	छ ज १२ मानुषः	झ ञ १३ देवः	ट ठ १४ राक्षसः	ड १५ देवः	ढ ण १६ राक्षसः	त थ द १७ देवः	ध १८ राक्षसः
न प फ १९ राक्षसः	ब २० मानुषः	भ २१ मानुषः	म २२ देवः	य र २३ राक्षसः	ल २४ राक्षसः	व श २५ मानुषः	ष स ह २६ मानुषः	अं अः २७ देवः

ऋषिधनिचक्रम् ।

६	६	६	०	३	४	४	०	०	०	३
अ आ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	ए ऐ	ओ औ	अं अः				
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट
ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	प	फ
ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह
२	२	५	०	०	२	१	०	४	४	१

देवताभेदे चक्रविचारस्यावश्यकत्वमाह वारा-
हीतन्त्रे यामलादौ च ।

“तारशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च ।
राशिशुद्धिस्त्रैपुरे च गोपालेऽकडमः स्मृतः ॥
अकडमो वामने च गणेशे च तथैव च ।
कोष्ठचक्रं वराहस्य महालक्ष्म्याः कुलाकुलम् ॥
नामादिचक्रे सर्वेषां भूतचक्रे तथैव च ।
त्रैपुरं तारचक्रे तु शुद्धमन्त्रं जपेद्बुधः ॥”
तथा ।

“वैष्णवं राशिसंशुद्धं शैवञ्चाकडमं स्मृतम् ।
कालिकायाश्च तारायास्तारचक्रं शुभावहम् ॥
चण्डिकायास्तारकोष्ठे गोपालेऽकडमः स्मृतः ।
हरचक्रे सर्वमन्त्रं धनाधिक्ये न चाश्रयेत् ॥
ऋणाधिक्ये शुभं विद्यात् धनाधिक्ये च नो
विधिम् ।

दोषान् संशोध्य गृह्णीयान्मध्यदेशोद्भवस्य च ॥
मन्त्रखृणी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च
तुल्यं यदा समफलः कथितो मुनीन्द्रैः ॥”

अन्यत्रापि ।

“शून्ये न्यत्युमवाप्नोति धने च विफलं भवेत् ।
ऋणे च प्राप्तिमात्रेण सर्वसिद्धिस्तु जायते ॥”
अथ मन्त्राणां दश संस्काराः । गौतमीये ।

“जननं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनन्तथा ।
अथाभिषेको विमलीकरणायाने पुनः ॥
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ।
खर्णादिपात्रे संलिख्य मातृकायन्त्रसूक्तम् ।
काशमीरचन्दनेनापि भस्मना वाद्य सुव्रत ! ॥
काशमीरं शक्तिसंस्कारे चन्दनं वैष्णवे मनौ ।
शैवे भस्म समाख्यातं मातृकायन्त्रलेखने ॥
मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम् ।
पंक्तिक्रमेण विधिना सुनिभस्तत्र निश्चितम् ॥१॥
ओमेन्दो रसनार्णकर्णिकमचां हन्तैः स्फुरत्
केशरं

वर्गोल्लासिवसुच्छदं वसुमतीगेहेन संवेष्टितम् ।
आशास्त्रश्रिषु लान्तलाङ्गलियुजा चौणीपुरे-
णावृतं

यन्त्रं वर्णतनोः परं निगदितं सौभाग्यसम्पत्-
करम् ॥”

यन्त्रस्य दिक्षु वं विदिक्षु ठं लिखेत् । तथा च
गौतमीये ।

“कादिमान्ताः पञ्चवर्गा दिक्षु पूर्वादितो
न्यसेत् ।

यादिवान्ताः शादिहान्ता लक्ष्मीशे प्रविन्यसेत् ॥
चतुरस्रं चतुर्द्वारं दिक्षु वं ठं विदिक्षु च ॥”

इति मातृकायन्त्रम् ॥

“प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः ।
प्रत्येकं शतवारान्तु जीवनन्तदुदाहृतम् ॥ २ ॥

मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाभसा ।
प्रत्येकं वायुबीजेन पूर्ववत्ताडनं मतम् ॥ ३ ॥

विलिख्य मन्त्रवर्णान् प्रसूनैः करवीरजैः ।
तन्मन्त्रवर्णसंख्याकैर्हन्त्राद्रेफेण बोधनम् ॥ ४ ॥

“तत्तन्मन्त्रोक्तविधिना अभिषेकः प्रकीर्तितः ।”

तन्त्रान्तरे ।

“मन्त्रस्य चासुक्तं वर्णमभिषिञ्चामि हृदयम् ।”
इति वचनात् प्रत्येकमभिषिञ्चेत् ।

“अथत्यपल्लवैः सिञ्चेत् मन्त्री मन्त्रार्णसंख्या ॥५॥

सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं सुषुम्णामूलमध्यतः ।
ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवत् दहेन्मलत्रयं यती ॥

तारं योमाभिमनुयुक् दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः ॥”
तारं प्रणवः योम हकारः अयो रेफः मनु-
रौकारः दण्डी अनुस्वारः ॥ ६ ॥

“खर्णेन कुशतोयेन पुष्पतोयेन वा तथा ।
तेन मन्त्रेण विधिवदाप्यायनविधिः स्मृतः ॥७॥

मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं मतम् ।
मधुना शक्तिमन्त्रेषु वैष्णवे चेन्द्रमञ्जलैः ॥

शैवे हृतेन दुग्धेन तर्पणं सन्ध्यागीरितम् ॥”
अभिषेकेऽपि तथा ॥ ८ ॥

“तारमायारमायोगो मनोर्हीपनमुच्यते ॥ ९ ॥
जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ॥१०॥

संस्कारा दश संप्रोक्ताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ।
यान् कृत्वा सम्यग्दायेन मन्त्री वाञ्छितमाप्नु-
यात् ॥”

मलत्रयमिति आनयं मायिकं कार्मणश्च ।
प्रपञ्चसारे ।

“मायिकं नाम योषोऽयं पौरुषं कार्मणं मलम् ।
आनयं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलत्रयम् ॥”

न नवं चनवं तस्य भावः आनयं दृढत्वमित्यर्थः ।
तारमायारमायोग इति । तारमायारमा-
वीजपुटितम् मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् इत्यर्थः ।

तथा च विश्वसारे ।
“तारमायारमावीजपुटितेन मनुं जपेत् ।
शतमष्टोत्तरश्वैव दीपयेत् साधकोत्तमः ॥” * ॥

अथ दुर्गामन्त्रः ।
“अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदम् ।
मायाद्रिः कर्णविद्वाद्यो भूयोऽसौ सर्गवान्
भवेत् ॥

पञ्चान्तकः प्रतिष्ठावान् मारुतो भौतिकासनः ।
तारादिद्वयान्तोऽयं मन्त्रो वखचरात्मकः ॥”

अर्द्धिकारः । कर्ण उकारः । पञ्चान्तको
गकारः । प्रतिष्ठा आकारः । मारुतो यकारः ।
भौतिक ऐकारः । ॐ ह्रीं दुं दुर्गायै नमः ॥ * ॥

अथ विष्णुमन्त्रः ।
“तारं नमःपदं ब्रूयात् नरौ दीर्घसमन्वितौ ।
पवनो गायमन्त्रोऽयं प्रोक्तो वखचरः परः ॥”

ॐ नमो नारायणाय ॥ * ॥ अथ शिवमन्त्रः ।
“सान्तमौकारसंयुक्तं विन्दुभूषितमस्तकम् ।
प्रासादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो मनुः ॥”

ह्रीं ॥ * ॥ अथ गणेशमन्त्रः ।
“पञ्चान्तकं शशिधरं बीजं गणपतेर्विन्दुः ॥”

पञ्चान्तको गकारः । गं ॥ * ॥ अथ सूर्यमन्त्रः ।
“तारो हृदिर्भृगुः पञ्चादामकर्णविभूषितः ।
वह्नासनो मरुतश्रेष्ठः सनेत्रोऽदृश्यपश्चिमः ॥

अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो भानोरभिमतः परः ॥”
ॐ हृदि सूर्य आदित्य ॥ * ॥

पञ्चदेवतानामेक एको मन्त्रो लिखितः ।
एतासामन्यासाच्चान्यमन्त्रा अन्यविस्तारभयात्र

लिखिताः ॥ कलावागमोक्तमन्त्रजपविधि-
र्यथा,—

“आगमोक्तविधानेन कलौ मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
नहि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ॥”
तथा ।

“कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात् त्रेतायां स्मृतिसम्भवः ।
हापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः ॥

मन्त्राणां देवताः प्रोक्ता देवता गुरुरूपिणी ।
तेषां भिदा न कर्तव्या यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥”

पित्रादितो मन्त्रग्रहणनिषेधो यथा,—
“पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च ।
सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥

न पत्नीं दीक्षयेद्भर्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।
न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥

सिद्धमन्त्रो यदि पतिसिद्धा पत्नीं स दीक्षयेत् ।
शक्तिर्वेन वरारोहे ! न च सा कल्क भवेत् ॥”

तथा गणेशविमर्षिण्याम् ।
“यतेर्हीन्ना पितुर्हीन्ना दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याण-
दायिका ॥”

इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयादि-
त्यर्थः । इति तन्त्रसारः ॥ (ज्वरादिनाशक-
मन्त्रो यथा,—

“वानराकृतिमालिख्य खटिकाभिः पुनः शृणु ।
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैरर्चयेद्भिर्धजां वरः ॥

मन्त्रः ।
ॐ ह्रां ह्रीं श्रीं सुग्रीवाय महाबलपराक्रमाय
सूर्यपुत्राय अमिततेजसे ऐकाहिक-द्याहिक-
त्राहिक-चातुर्यिक-महाज्वर-भूतज्वर-भय-
ज्वर-शोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृति-
ज्वराणां दह दह हन हन पच पच अवतर
अवतर किलिकिल वानरराजज्वराणां वन्ध
बन्ध ह्रां ह्रीं हूं फट् स्वाहा ॥” इति हारीते
चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)

मन्त्रकृत्, पुं, (मन्त्रं कृतवान् । मन्त्र + कृ +
क्तिप् । तुगागमश्च ।) मन्त्री । मन्त्रणाकारकः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (दौत्यकारी । यथा,
श्रीमद्भागवते । ३ । १ । २ ।

“यदा अयं मन्त्रकृद्वो भगवानखिलेश्वरः ।
पौरवेन्द्रगृहं हित्वा प्रविवेशात्मसात्कृतम् ॥”

“मन्त्रकृत् दौत्यकर्त्ता सन् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ त्रि, मन्त्रप्रयोगकारी । यथा,
रघुवंशे । १ । ६१ ।

“तव मन्त्रकृतो मन्त्रेर्दूरात् प्रशमिताग्निभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शूराः ॥”

“मन्त्रकृतः मन्त्राणां सृष्टुः प्रयोक्तुर्वा ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

मन्त्रगणकः, पुं, (मन्त्रप्रधानो गणकः मध्य-
पदलोपी कर्मधारयः ।) विद्या । इति हारा-
वली । १६६ ॥

मन्त्रणा

मन्त्रगूढः, पुं, (मन्त्रे मन्त्रणाविषये गूढः गुप्तः ।)
चरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मन्त्रगृहं, क्ली, (मन्त्रस्य मन्त्रणायाः गृहम् ।)
मन्त्रणागारम् । (यथा, महाभारते । १५ ।
५ । २२ ।

“सुसंयुक्तं मन्त्रगृहं स्थलं चारुह्य मन्त्रयेः ।

अरण्ये निःशलाके वा न च रात्रौ कथञ्चन ॥”)

मन्त्रजा, स्त्री, (मन्त्रात् जायते इति । मन्त्र +
जन् + डः । टाप् ।) मन्त्रशक्तिः । इति पुराणम् ॥

मन्त्रजिह्वः, पुं, (मन्त्र एव जिह्वा यस्य ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १६५ ॥ (यथा, माघः ।
२ । १०७ ।

“अमृतं नाम यत् सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुहति ।

श्रीभैव मन्त्ररक्षुश्चभिताम्भोधिर्वर्णना ॥”)

मन्त्रज्ञः, पुं, (मन्त्रं जानातीति । मन्त्र + ज्ञा +
कः ।) चरः । इति हलायुधः ॥ मन्त्रज्ञातरि,
त्रि । (यथा, मनुसंहितायाम् । ८ । ४ ।

“यवहारान् दिङ्चुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् ॥”)

मन्त्रणं, क्ली, (मन्त्र + लुट् ।) मन्त्रणा । मन्त्र-
धातोर्भावे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ५० । ८७ ।

“अवस्करे मन्त्रणञ्च यत्नेतदुपकृतव ॥”)

मन्त्रणा, स्त्री, (मन्त्र + भावे युच् । टाप् ।)

रहसि कर्तव्यावधारणम् । इति मन्त्रशब्द-

टोकायां भरतः ॥ मन्त्रः । यथा,—

“वादी मूकति रङ्गति चित्तिपतिर्वैश्वानरः

श्रीतति

क्रोधी शाम्यति दुर्जनः सुजनति क्षिप्रानुगः

खञ्जति ।

गर्वो खर्वति सर्वविच जडति त्वन्मन्त्रणा-

यन्त्रितः

श्रीनित्ये वगलासुखि ! प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं

नमः ॥”

इति तन्त्रसारे वगलास्तोत्रम् ॥ * ॥

मन्त्रणायां वर्णनीयानि यथा,—

“मन्त्रे पञ्चाङ्गताशक्तिषाङ्गुण्योपायसिद्धयः ।

उदयाश्चिन्तनीयाश्च स्थैर्योन्नत्यादिसूक्तयः ॥”

इति कविकल्पलता ॥ * ॥

यक्तित्रयादिकृतमन्त्रणायां दोषो यथा,—

“घटकर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णश्च धार्यते ।

द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्येको न बुध्यते ॥”

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

राज्ञा विद्यादिगुणयुक्तविप्रा मन्त्रिणः कार्याः ।

यथा,—

“मन्त्रिणस्तु वृषः कुर्यात् विप्रान् विद्याविष्ठा-

रदान् ।

विशुद्धांश्च कुलीनांश्च धर्म्मार्थकृशलावृजन् ॥

मन्त्रयेत्तैः समं काजे नालथं बहुभिस्त्रयेत् ।

एकैकेनैव कर्त्तव्यं मन्त्रस्य तु विनिश्चयम् ॥

यस्तेष्वेव समस्तेष्वेव बान्धवस्य अपदेशतः ।

स्वयं वृत्तं मन्त्रगृहं स्थूल चारुह्य मन्त्रयेत् ॥

मन्त्रदा

अरण्ये निःशलाके वा न यामित्यां कदाचन ।

शिशून् शाखान्दगान् पण्डान् शुक्रान् वैशा-
रिकांस्तथा ॥

वर्जयेन्मन्त्रगेहेषु मनुष्यानुद्धतांस्तथा ।

दूषणं मन्त्रभेदेषु वृषाणां यत्र जायते ॥

न तत् सम्यक् समाधातुं दत्तेर्नृपशतैरपि ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

अथ मन्त्रनिर्णयः ।

“मन्त्रमूलं यतो राज्यं ततो मन्त्रं सुरचितम् ।

कुर्याद्राजा सदा मन्त्रान् कर्मणामाफलोदयात् ॥

अर्थानर्थो हि यत्रोभौ संशयश्च परीक्ष्यते ।

स मन्त्र इति विज्ञेयः श्रेष्ठाश्च खलु विभ्रमाः ॥

एकमेव विभ्रं हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।

सराष्ट्रं सम्पदं हन्ति राजानं मन्त्रविप्रवः ॥

करिष्यन् न प्रभावेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ।

धर्म्मार्थकामकार्याणि कृतो मन्त्रो न भिद्यते ॥

गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।

स्वपथे निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥

तत्र साम प्रयोक्तव्यं कार्येषु गुणवत्स्वपि ।

दानं लुब्धेऽपि भेदश्च शङ्कितेष्वपि निश्चयः ॥

जडसूकान्धबधिरान् तिर्यग्घोनीन् वयोऽधि-
कान् ।

स्त्रीस्त्रेच्छयाधितयज्ञान् मन्त्रकाले निषेधयेत् ।

इति सम्यततः प्रोक्तो राजनीतिरियं मया ॥

यत्तिवर्गाविरुद्धं स्याद्राजनीतिस्तदुच्यते ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ नीतियुक्तिः ॥

मन्त्रतः, [स्] य, (मन्त्रादिति । मन्त्र +

“पञ्चम्यास्तसिल् ।” ५ । ३ । ७ । इति पञ्चमी-

स्थाने तसिल् ।) मन्त्रात् । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥

मन्त्रदः, पुं, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र + दा + कः ।)

शिष्यकर्त्तुं तदिष्टदेवमन्त्रप्रदानकर्त्ता । मन्त्र-

दाहगुरुः । यथा,—

“परापरगुरुणाश्च निर्णयं शृणु पार्श्वेति । ।

आदौ सर्वत्र देवेशि ! मन्त्रदः परमो गुरुः ।

परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठी त्वहं गुरुः ॥”

इति बृहन्नीलतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥

तत्पित्रादीनामपि परमगुरुत्वादिर्यथा,—

“मानवस्य महेशानि ! सङ्क्षेपाभिगदामि ते ।

गुरुः परमगुरुश्चैव परापरगुरुस्तथा ।

खगुरुः परमेशानि ! साक्षाद्ब्रह्म न संशयः ॥

तत्पिता परमगुरुः स्वयं विष्णुः क्षितौ सदा ।

तत्पिता परापरगुरुर्महेश्वरसमः सदा ॥”

इति शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृतमहिषमर्दिनी-

तन्त्रम् ॥

मन्त्रदाता, [कृ] त्रि, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र +

दा + लृच् ।) मन्त्रदानकर्त्ता । गुरुः । यथा,—

“सर्वेषां गुरुणाश्च जन्मदाता परो गुरुः ।

पितुः शतगुणैर्मता पूज्या बन्धा गरीयसी ॥

विद्यादाता मन्त्रदाता ज्ञानदो हरिभक्तिदः ।

पूज्यो बन्धश्च सेव्यश्च मातुः शतगुणैर्गुरुः ॥

मन्त्रसुहृदोऽनेनैव गुरुरित्युच्यते बुधैः ।

मन्त्रदा

अन्यो बन्धो गुरुरयमन्यश्चारोपितो गुरुः ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

अदीक्षितस्य मुखस्य निष्कृतिर्नास्ति निश्चितम् ।

सर्वकर्मस्वनर्हस्य नरके तत्प्रभोः स्थितिः ॥

जन्मदातामृतादाता वा मातान्ये गुरवस्तथा ।

पारं कर्तुं न शक्तास्ते घोरे संसारसागरे ॥

विद्यामन्त्रज्ञानदाता निपुणः पारकर्मणि ।

न शक्तः शिष्यसुहृत्तुमीश्वरश्चेश्वरोऽपरः ॥

गुरुर्विष्णुर्गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुर्धर्म्मो गुरुः श्रेष्ठः सर्वज्ञात्मा निर्गुणो गुरुः ।

सर्वतीर्थार्थमश्चैव सर्वदेवाश्च यो गुरुः ।

सर्ववेदस्वरूपश्च गुरुरूपी हरिः स्वयम् ॥

अभीष्टदेवे रुष्टे च गुरुः शक्तो हि रक्षितुम् ।

गुरौ रुष्टेऽभीष्टदेवो नहि शक्तश्च रक्षितुम् ॥

सर्वं यद्वाञ्छं यं रुष्टा यं रुष्टा देवब्राह्मणाः ।

तमेव रुष्टो भवति गुरुरेव हि देवतः ॥

न गुरोश्च प्रियश्चात्मा न गुरोश्च प्रियः सुतः ।

धनं प्रियं न च गुरोर्न च भार्या प्रिया तथा ॥

न गुरोश्च परो धर्म्मो न गुरोश्च परन्तपः ।

न गुरोश्च परं सत्यं न पुण्यश्च गुरोः परम् ॥

गुरोः परो न शास्ता च नहि बन्धुर्गुरोः परः ।

देवो राजा च शास्ता च शिष्याणां सदा

गुरुः ॥

यावत् शक्तो दातुमन्नं तावत् शास्ता तदन्नदः ।

गुरुः शास्ता च शिष्याणां प्रति जन्मनि जन्मनि ।

मन्त्रो विद्यागुरुर्देवः सर्वस्वलो यथा पतिः ।

प्रतिजन्मनिबन्धेन सर्वेषामुपरि स्थिताः ॥

पिता गुरुश्च बन्धुश्च यत्र जन्मनि जन्मदः ।

गुरवोऽन्ये तथा माता गुरुश्च प्रतिजन्मनि ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे शचीकृतगुरु-

स्तोत्रकथनं नाम ५६ अध्यायः ॥ अपि च ।

“मान्यः पूज्यश्च सर्वेभ्यः सर्वेषां जनको भवेत् ।

अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः ॥

जनको जन्मदाता च रक्षणाच्च पिता वृणाम् ।

ततो विस्तीर्णकरणात् कलया स प्रजापतिः ॥

पितुः शतगुणैर्मता पोषणाद्भ्रमधारणात् ।

बन्धा पूज्या च मान्या च प्रस्तरूपा वसुन्धरा ॥

मातुः शतगुणैर्वन्द्यः पूज्यो मान्योऽन्नदायकः ।

यदिना नश्वरो देहो विष्णुश्च कलयान्नदः ॥

अन्नदातुः शतगुणोऽभीष्टदेवः परः स्मृतः ।

गुरुस्तस्माच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥

अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।

यः सर्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥

गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसेऽसुखं लभेत् ।

सर्वज्ञत्वं सर्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥

सर्वं जयति सर्वत्र विद्यया गुरुदत्तया ।

तस्मात् पूज्यो हि जगति को वा बन्धुस्ततो-

ऽधिकः ॥

विद्यान्धो वा धनान्धो वा यो मृदो न भजेद्-

गुरुम् ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैः स लिप्तो नात्र संशयः ॥

मन्त्रितः

हरिद्रं पतितं चन्द्रं नर-वृद्धाचरेजुसुम् ।
सोऽशुचिस्तीर्थस्नातोऽपि नाधिकारी च कर्मसु ॥
पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुण्याति कापय्यात् स महापातकौ
शिव ! ॥

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुर्मास्कररूपधृक् ॥
गुरुश्चन्द्रस्तथैन्द्रश्च वायुश्च वरुणोऽनलः ।
सर्वरूपो हि भगवान् परमात्मा स्वयं गुरुः ॥
नास्ति वेदात् परं शास्त्रं नहि कृष्णात् परः
सुरः ।

नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न पुण्यं तुलसीपरम् ॥
नास्ति क्षमावती भूमेः पुत्रान्नास्ति परः प्रियः ।
न च देवात् परा शक्तिर्व्रतं नैकादृशी विना ॥
शालग्रामात्परो यन्त्रो न चेन्न भारतात् परम् ।
परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा ॥
मोक्षदानं यथा काशी वैष्णवानां यथा शिवः ।
न पार्वतीपरा साध्वी न गणेशात् परो वशी ॥
न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ।
विद्यादातुः पुत्रदारौ तत्समौ नात्र संशयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४
अध्यायः ॥

मन्त्रदीधितिः, पुं, (मन्त्रेण दीधितिर्दीप्तिर्यस्य ।)
वह्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्त्रपूतः, त्रि, (मन्त्रेण पूतः ।) मन्त्रेण पवित्री-
कृतः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ।
८६ । ३६ ।

“ब्रह्माणीमन्त्रपूतेन तोयेनान्ये निराकृताः ॥”

मन्त्रपूतात्मा, [न] पुं, (मन्त्रेण पूतः आत्मा
यस्य ।) गरुडः । इति धरणिः ॥

मन्त्रवित्, [वृ] (पुं, मन्त्रं पञ्चाङ्गमन्त्राणां वेत्तीति ।
विद् + क्तिप् ।) चरः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
३६७ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १६३ । ५ ।

“एतत् श्रुत्वा हृपदो यज्ञसेनः

सर्वं तत्त्वं मन्त्रविद्भ्यो निवेद्य ।

मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन् !

यथायुक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥”)

मन्त्रज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि ।
७ । १ । ३ ।

“सोऽहं भगवतो मन्त्रविदेवास्मि ॥”

मन्त्रं वेदार्थं वेत्तीति । विद् + क्तिप् । वेदार्थ-
वित् । यथा, मनौ । ३ । १३१ ।

“सहस्रं हि सहस्राणामवृत्तां यत्र भुञ्जते ।

एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥”)

मन्त्रसृक्, [शृ] त्रि, (मन्त्रेण सृष्टीति ।

“सृष्टोऽनुदके किन् ।” ३२ । ५८ । इति किन् ।)

मन्त्रकरणकसर्गकर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मन्त्रितः, त्रि, मन्त्रेण संस्कृतः । अभिमन्त्रितः ।

मन्त्रोऽस्य जातः । इति मन्त्रिधातोः क्तप्रत्ययेन

मन्त्रशब्दात् इतप्रत्ययेन च निष्पन्नः ॥ (यथा,
निबन्धे ।

“शिष्यं खलुद्वृतं वेद्यामुपायिसुपवेशयेत् ।

ईर१

मन्थः

मन्त्रितं प्रोचणीतोयैः शान्तिकुम्भजलेस्तथा ।
सूत्रमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिवेचयेत् ॥”)

मन्त्री, [न] पुं, (मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति ।

मन्त्र + इनिः । यद्वा, मन्त्रयते इति । मन्त्र +

“नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । ३४ । इति णिनिः ।)

मन्त्रजातकर्तृयनिश्चयकर्ता । तत्पर्यायः ।

धीसचिवः २ अमात्यः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥

सचिवः ४ धीसखः ५ सामवायिकः ६ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ३८३ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“मन्त्री भक्तः शुचिः शूरोऽनुकृतो बुद्धिमान्

क्षमी ।

आन्वीक्षित्वादिकुशलः परिच्छेदी सुदेशजः ॥”

इति कविकल्पलता ॥

“बहुभिर्मन्त्रयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक्

पृथक् ।

मन्त्रिणामपि नो कुप्यान्मन्त्री मन्त्रप्रकाशनम् ॥

न कश्चित् कस्य विश्वासो भवतीह सदा वृणाम् ।

निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्ये एकेन स्वरिणा ॥

भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्धानुजीवनात् ।

एकस्यैव मन्त्रीभक्त्युभूयः कार्यो विनिश्चयः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १८ अध्यायः ॥

मन्थ, कुन्थे । गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
पर-सक-सेट् ।) मन्थति । कुन्थः कैश्चिन्न

मन्थते । इति दुर्गादासः ॥

मन्थ, ग गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा-पर-
सक-सेट् ।) गाहो विलोडनम् । ग, मथाति

दधि वल्लवी । रथं ममन्थ सहयम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

मन्थः, पुं, (मन्थतेऽनेन । मन्थ + करणे घञ् ।)

मन्थदण्डकः । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा,

महाभारते । १२ । ३४३ । ११ ।

“आमन्थ मतिमन्थेन ज्ञानोदधिमनुत्तमम् ।

नवनीतं तथा दध्मो मलयान्चन्दनं यथा ॥”

मन्थते विलोडयते इति । मन्थ + कर्मणि घञ् ।)

साक्तवः । (मन्थति स्वकरेण त्रिभुवनं पीडय-
तीति । मन्थ + अच् ।) दिवाकरः । इति

मेदिनी । ये, ११ ॥ साक्तवो यथा,—

“सक्तुभिः सर्पिषाभ्यक्तेः श्रुतवारिपरिभुतैः ।

नात्यच्छो नातिसान्द्रश्च मन्थ इत्यभिधीयते ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पेयविशेषः । तस्य विधियथा,—

“जले चतुष्वले श्रुते चक्षुषं द्रव्यं पलं क्षिपेत् ।

ऋत्पात्रे मन्थयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं

पिबेत् ॥”

चक्षुषं चूर्णीकृतम् । मन्थयेत् ऋद्वीयात् । इति

भावप्रकाशः ॥ (मन्थ + भावे घञ् ।) मारणम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नेत्रमलम् । इति धरणिः ॥

नेत्रामयः । इति विश्वः ॥ अंशुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुन्थनम् । विलोडनम् । इति

मन्थधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, रघौ । १० । ३ ।

“अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं वृषः ।

प्राङ्मन्थान्नभित्तरतोत्पत्तिरिवार्णवः ॥”)

मन्थरुः

मन्थजं, स्त्री, (मन्थेन मन्थनेन जायते इति ।
जन् + डः ।) नवनीतम् । इति रत्नमाला ॥
(विवरणमस्य नवनीतशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मन्थदण्डकः, पुं, (मन्थाय मन्थनाय यो दण्डः ।

ततः स्वार्थे कन् ।) मन्थानदण्डः । क्वाचुनो इति

घोलमौनी इति खड्गेन इति च भाषा ॥ तत्-

पर्यायः । वैशाखः २ मन्थः ३ मन्थानः ४

मन्थाः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ कर-

हर्षकः ६ मन्थनः ७ भक्ताटः ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ तक्राटः ९ । इति जटाधरः ॥

मन्थनं, स्त्री, (मन्थ + ल्युट् ।) विलोडनम् । कुन्थ-

नम् । इति मन्थधातोर्भावे अन्ट्प्रत्ययेन

निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १८ । ३० ।

“चिरारब्धमिदञ्चापि सागरस्यापि मन्थ-

नम् ॥”)

मन्थनः, पुं, (मन्थायनेनेति । मन्थ + करणे ल्युट् ।

यद्वा, मन्थातीति । मन्थ + ल्युट् ।) मन्थानदण्डः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ८२ । ३६ ।

“गोभिश्च समकीर्णान्सु ब्रजनिर्याणभूमिषु ।

मन्थनावर्तपूर्णेषु गर्गरेषु नदत्सु च ॥”)

मन्थनघटी, स्त्री, (अल्पो घटः । अल्पार्थे

डौष् । मन्थनार्था मन्थनस्य वा घटी ।) दधि-

मन्थनपात्रम् । यथा,—

“कलसी मन्थनघटी मन्थनी चापि गर्गरी ॥”

इति जटाधरः ॥

मन्थरं, स्त्री, (मन्थति क्षेपयतीति । मन्थ + बाहुल-

कात् अरन् ।) कुसुम्भी । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥

मन्थरः, पुं, (मन्थ + बाहुलकात् अरन् ।) कोषः ॥

फलम् । बाधः । मन्थानः । इति मेदिनी । रे,

१६८ ॥ सूचकः । इति विश्वः ॥ मन्दगामि-

योद्धा । इति चत्विधवर्गे अमरः । २ । ८ । ७२ ।

कोपः । इत्यजयः ॥

मन्थरः, त्रि, (मन्थति पादाविति । मथि +

अरन् ।) मन्दः । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६८

“दत्ते सालसमन्थरं सुवि पदं निर्याति नान्तः-

पुरात् ॥”)

पृथुः । वक्रः । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥

(निखलः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४८८ ।

“राज्याभिषेकसलिलचालितमौलेः कथासु

कृष्णस्य ।

गर्वभरमन्थराक्षी पश्यति पदपङ्कजं राधा ॥”)

जडः । इति शब्दरत्नावली ॥ नीचः । इति

हेमचन्द्रः । ६ । ६५ ॥ (मन्दगामी । इति

हेमचन्द्रः । ३ । १५६ ॥)

मन्थरा, स्त्री, (मन्थर + स्त्रियां टाप् ।) कैकया

दासी । यथा,—

“रामाभिषेके विप्रार्थं यत्स ब्रह्मवाक्यतः ।

मन्थरां प्रविशस्वादौ कैकेयीश्च ततः परम् ॥”

इत्यध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे २ अध्यायः ॥

मन्थरुः, पुं, (मन्थ + बाहुलकात् अरुः ।)

चामरवातः । तत्पर्यायः । कुठेरुः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्दः

मन्थशैलः, पुं, (मन्थाय समुद्रमन्थनाय कल्पितः शैलः ।) मन्दरपर्वतः । इति जटाधरः ॥
 मन्था, स्त्री, (मन्थते इति । मन्थ + घञ् । ततः स्त्रियां टाप् ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे ।
 “वल्ग्वरी चन्द्रिका मन्था मित्रपुष्पा च कैरती ॥”)
 मन्थाः, [धिन्] पुं, (मन्थ + “मन्थः ।” उणा० ४ । ११ । इति इनिः । स च कित् ।) मन्थान-
 दण्डः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा, किराताज्जनीये । ४ । १६ ।
 “सुहुः प्रणुनेषु मथां विवर्तने-
 नैदत्सु कुम्भेषु नृदङ्गमन्थरम् ॥”)
 मन्थानः, पुं, (मन्थते अनेनेति । मन्थ + बाहुलकात् आनच् ।) मन्थदण्डकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १० । २५ ।
 “मन्थानारणिसंयोगान्मन्थनाच्च समुद्भवः ।
 प्रावकस्य यथा तद्वत् कथं मे स्यात् सुतोद्भवः ॥”)
 आरवधः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (समुद्र-
 मन्थनदण्डकत्वादस्य तथात्वम् । मन्दरपर्वतः ।
 यथा, रामायणे । १ । ४५ । २७ ।
 “प्रविवेशाय पातालं मन्थानः पर्वतोत्तमः ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
 “मन्थानो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः ॥”)
 मन्थानकः, पुं, (मन्थान इवेति । “इवे प्रति-
 क्तौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) लणभेदः ।
 तत्पर्यायः । हरितः २ दृढमूलः ३ लणाङ्-
 ध्रिपः ४ । अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । दोग्ध्रीणां
 प्रियत्वम् । मधुरत्वम् । बहुवीर्यदत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 मन्थिनी, स्त्री, (मन्थो मन्थनमन्थस्याम् । मन्थ +
 इनिः । डीप् ।) दधिमन्थनपात्रम् । तत्पर्यायः ।
 गर्गरी २ कलसी ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ८८ ॥
 मन्थोदधिः, पुं, (मन्थतेऽसौ । मन्थ + कर्मणि
 घञ् । मन्थस्यासौ उदधिक्षेति । मन्थाय उदधि-
 रिति वा ।) क्षीरसमुद्रः । इति कैचित् ॥
 मन्दः, पुं, (मन्दते इति । मदि + अच् ।) शनिः ।
 (यथा, ज्योतिषे ।
 “शुक्रेन्द्रजुधजीवानां वाराः सर्वत्र शोभनाः ।
 भातुभूतमन्दानां शुभकर्मसु केवपि ॥”)
 हस्तिजातिविशेषः । इति मेदिनी । दे, १३ ॥
 यमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-
 सरितागरे । ३२ । १५५ ।
 “तत्र मन्दमिवालोच्य साभिप्रायः स मां वृषः ।
 पप्रच्छ रे किमीडक्त्वं सज्जातः कथ्यतामिति ॥”)
 प्रलयः । इत्यजयः ॥ (जटरानलविशेषः । यथा,
 हारीते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
 “तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वेन जायते जटरामिकः ।
 वातश्लेष्माधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः ॥”)
 मन्दः, त्रि, (मदि + अच् ।) अतीक्ष्णः । सुखः ।
 (यथा, रघुवंशे । १ । ३ ।

मन्दरः

“मन्दः कवियशःप्रार्थो गमिष्याम्युपहास्य-
 ताम् ॥”)
 खैरः । अभाग्यः । रोगी । अल्पः । इति
 मेदिनी । दे, १३ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ४ ।
 “मन्दं मन्दं सुदति पवनश्चातुकूलो यथा
 त्वाम् ॥”)
 अलसः । यथा, श्रीमद्भागवते । १ । १ । १० ।
 “प्रायेणाख्यायुषः सभ्य ! कलावस्मिन् युगे जनाः ।
 मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या लुपद्रताः ॥”
 “मन्दाः अलसाः ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 स्वामी ॥)
 मन्दरतः । खलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥
 मन्दगः, त्रि, (मन्दं अल्पं गच्छतीति । गम् +
 ङः ।) नृदुगामी । यथा,—
 “मन्दगाश्च शनिज्ञानिष्टवहंसगजस्त्रियः ॥”
 इति कविकल्पलता ॥
 (पुं. शाकदीपस्थजनपदभेदः । यथा, महा-
 भारते । ६ । ११ । ३३ ।
 “तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्भताः ।
 मगाश्च भृशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥”)
 मन्दगामी, [न्] त्रि, (मन्दं गच्छतीति । गम् +
 णिनिः ।) नृदुगमनशीलः । तत्पर्यायः ।
 मन्थरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ खैर-
 गामी ३ मन्दः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मन्दजननी, स्त्री, (मन्दस्य शनेर्जननी माता ।)
 शनैश्चरमाता । सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मन्दटः, पुं, (मन्दमटतीति । अट् + अच् । शक-
 न्वादित्वात् साधुः ।) पारिमद्वृत्तः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 मन्दता, स्त्री, (मन्दस्य भावः । मन्द + भावार्थे
 तल् । स्त्रियां टाप् ।) आलस्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ।
 “दुर्मधस्त्वन्मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता ।
 निराकरिष्णुता चैव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥”)
 मन्दत्वम् । (यथा, चन्द्रालोके । १ । १ ।
 “उच्चैरस्यति मन्दतामरसतामिति ॥”
 क्षीणता । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६८ ।
 “मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वचो जयो-
 मन्दतां
 दूरं यात्युदरश्च रोमलतिका नेत्रार्जवं
 धावति ॥”)
 मन्दनं, स्त्री, (मन्दते क्षीति अनेन । मन् +
 “कृष्टृजिमन्दिनिधाणः क्युः । उणा० २ । ८१ ।
 इति करणे क्युः ।) स्तोत्रम् । इति सिद्धान्त
 कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 मन्दरः, पुं, (मन् + बाहुलकात् अरः ।) मन्थ-
 शैलः । (यथा, महाभारते । १ । १८ । १३ ।
 “मन्थानं मन्दरं कत्वा तथानेत्रश्च वासु-
 किम् ॥”)
 मन्दारपादपः । इति मेदिनी । दे, १६६ ॥
 स्वर्गः । द्वारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥
 सुकुलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कुशद्वीपस्थ-

मन्दाकि

पर्वतविशेषः । यथा, मातङ्ग्ये । १२१ । ६१ ।
 “मन्दरः सैव विज्ञेयः सर्वधातुमयः शुभः ।
 मन्द इत्येष यो धातुरपामर्षे प्रकाशकः ।
 अपां विदारणात् चैव मन्दरः स निगद्यते ॥”)
 मन्दरः, त्रि, (मन् + अरः ।) वृद्धः । मन्दः ।
 इति मेदिनी । दे, १६६ ॥
 मन्दसानः, पुं, (मन्दते स्तुत्यादिकं प्राप्नोतीति ।
 मन् + “ऋञ्जिष्ठमिन्दिस्त्रिभ्यः कित् ।” उणा०
 २ । ८७ । इति आसानच् ।) अग्निः । प्राणः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ निद्रा ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (त्रि, मोदमानः । यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १०० । १४ ।
 “मन्दसानो मरुत्वान् ॥”
 “मन्दसानो मोदमानः सन् ॥” इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥)
 मन्दसानुः, पुं, (मन्दं मन्दतां सनोति ददातीति ।
 मन् + सन् + बाहुलकात् उण् ।) स्वप्नः ।
 जीवः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
 मन्दा, स्त्री, (मन् + स्त्रियां टाप् ।) संक्रान्ति-
 विशेषः । सा उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्र-
 पदारोहिणीनक्षत्रेषु रविसंक्रान्तिसंज्ञा
 भवति । तस्याः सन्निहितदण्डत्रयस्य पुण्य-
 तमत्वम् । यथा,—
 “मन्दा मन्दाकिनी भांक्षी घोरा चैव मन्धो-
 दरी ।
 राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा
 वृष ॥
 मन्दा भ्रुवेषु विज्ञेया नृदौ मन्दाकिनी तथा ।
 क्षिप्रं भांक्षीं विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्तिता ॥
 चरेर्मन्धोदरी ज्ञेया क्रूरेर्जक्षेस्तु राक्षसी ।
 मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रेर्जक्षेस्तु संक्रमः ॥”
 इत्येतेर्दादशस्त्रेव संक्रान्तिषु भ्रुवादिनक्षत्र-
 योगात् मन्दादिरूपतया सप्तधा भिन्नाः
 त्रिचतुःपञ्चसप्ताष्टनवद्वादश एव च । क्रमेण
 घटिका क्षेतास्तन् पुण्यं पारमार्थिकमिति
 देवीपुराण एव त्रिचतुरादिघटिकानां पुण्यत्व-
 सुक्तम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मन्दाकं, स्त्री, (मन्थते स्तूयते इति । मन् +
 बाहुलकात् आकः ।) स्तवनम् । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (स्रोतः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १३१ ।)
 मन्दाकिनी, स्त्री, (मन्दाकानि स्रोतांसि सन्दृष्ट्याः
 इति । मन्दाक + णिनिः । यद्वा, “मन्दमकितुं
 शीलमस्याः । णिनिः । यद्वा, मन्दनान्नः सरसः
 अकति गच्छतीति । नयनानन्दः ।” इत्यमर-
 टीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ।) स्वर्गगङ्गा ।
 तत्पर्यायः । विद्यजङ्गा २ स्वर्नदी ३ सुरदी-
 धिका ४ । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ स्वर्गगङ्गा ५
 देवभूतिः ६ स्वर्गपद्मा ७ सुरेश्वरी ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । ६ । ८२ ।
 “मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे
 देवे भवहेवरि माधवे वा ॥”)
 तस्या विवरणं यथा,—

मन्दाग्निः

“प्रधानधारा या स्वर्गे सा च मन्दाकिनी
सृता ।
योजनायुतविस्तीर्णा प्रस्थेन योजना सृता ॥
चीरतुल्यजला शशदलतुल्यतरङ्गिणी ।
वैकुण्ठादन्नक्षलोकश्च ततः स्वर्गं समागता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे जाद्वी-
जन्मप्रस्तावे ३४ अध्यायः ॥ * ॥ संक्रान्ति-
विशेषः । अस्य प्रमाणं मन्दाग्रन्दे द्रष्टव्यम् ॥
(चित्रकूटस्थनदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । ५५ । ५८ ।

“ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विश्राम्यते ।
मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥”
दारकास्थनदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
हरिवंशपर्वणि । १५५ । २२ ।
“वैदूर्यपत्रैर्जलजैस्तथा मन्दाकिनी नदी ।
भाति पुष्करिणी रम्या पूर्वस्थां दिशि
भारत ॥”

कन्दोविशेषः । यथा, कन्दोमञ्जरीम् ।

“न न र र-घटिता तु मन्दाकिनी ॥”

उदाहरणादिकन्तु कन्दः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मन्दाक्रान्ता, स्त्री, (मन्दं यथा तथा आक्रान्ता ।)
कन्दोविशेषः । यथा,—

“चत्वारः प्राक् सुतनु गुरवो द्वौ दशैकादशौ चे-
न्मुखौ वर्णौ तदनु कुसुदामोदिनि । द्वादशान्यौ ।
तद्वचन्यौ युगरसहयैश्च कान्ते । विरामो
मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयस्तन्वि । तां संगिरन्ते ॥”
इति श्रुतबोधः ॥

(अल्पाक्रान्ता । यथा,—

“मन्दाक्रान्ता वितरति रसं नेच्छुयष्टिः सम-
ग्रम् ॥”

इत्युद्धटः ॥)

मन्दाक्षं, स्त्री, (मन्दे सङ्कुचिते अक्षिणी नेत्रे यस्मात् ।
“अक्ष्णोर्दृशनात् ॥” ४ । ४ । ७६ । इति समा-
सान्तः अच् ।) लज्जा । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥
(यथा, नैषधचरिते । ३ । ६१ ।

“मन्दाचमन्दाक्षरसुद्रसुक्ता

तस्यां समाकुक्षितवाचि हंसः ।

सच्छंसिते किञ्चन संशयालु-

गिरा सुखाम्भोजमयं युयोज ॥”)

मन्दाग्निः, पुं, (मन्दः पाचनासमर्थश्चासावग्नि-
श्चेति ।) कफद्वारात्पजठरानलः । तस्य निदा-
नादि यथा,—

“मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
कफपित्तानिलाधिव्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥
विषमो वातजान् रोगांस्तीक्ष्णः पित्तसमुत्प-
तान् ।

करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
समा समोरश्रिता मात्रा सन्ध्विवप्यते ।
अल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ।
कदाचित् पच्यते सन्ध्वक् कदाचिच्च न पच्यते ॥”
इति माधवकरः ॥ * ॥

तस्यैवधं यथा,—

मन्दाग्निः

“चित्रकल्याणभागानि शूरणस्य च घोडश ।
शुण्डाक्षत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं
तथा ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं विडङ्गानां चतुष्टयम् ।
अष्टौ सुषुभिभागाश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम् ॥
द्विगुणेन गुडेनैषां मोदकानि हि कारयेत् ।
तद्वचनमजीर्णं हि पाण्डुरोगश्च कामलाम् ।
अतिश्रोणितमन्दाग्निघ्नौद्वाद्यश्च निवारयेत् ॥”
इति गारुड १६८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ जठराग्निविकाराधिकारः । तत्र सन्नि-
कृष्टनिदानपूर्वकान् उदराग्निविकारानाह ।
“कफपित्तानिलाधिव्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ।
मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ॥”
तत्र मन्दस्याग्नेर्लक्षणमाह ।
“खल्वापि नैव मन्दाग्नेर्मात्रा सुक्तापि पच्यते ।
कृद्दिर्दृष्टः प्रसेकः स्थाच्छिरोर्गौरवजाठरम् ॥”
मन्दाग्निजन्यान् विकारानाह ।
“मन्दोऽग्निर्देहिनां कुर्याद्विकारान् कफसम्भ-
वान् ॥” * ॥

अथ चिकित्सा ।

“हरीतकी तथा शुण्ठी मध्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी ॥१॥

गुडेन शुण्ठीमथवोपकुल्यां

पथ्यातृतीयामथ दाडिमं वा ।

आमेष्जजीर्णेषु गुदामयेषु

वर्ज्यैर्विवस्वेषु च नित्यमद्यात् ॥२॥

योषं दन्ति त्रिष्टिचित्रं कृष्णामूलं विचूर्णितम् ।

तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥

एतद्गुडाष्टकं नाम बलवर्णान्निवर्धनम् ।

शोथोदावर्तशूलघ्नं ब्रीहपाण्डूमयापहम् ॥”

सर्वचूर्णसमो गुडो देयः । गुडाष्टकम् ॥ ३ ॥

“दहनाजमोदसैन्धवनागरमरिचानि चान्ध-
तक्रेण ।

सप्ताहादग्निकरं पाण्डुर्शोनाशनं परमम् ॥” * ॥

वैश्वानरः चारः ।

“सामुद्रलवणं ग्राह्यमष्टकर्मितं बुधैः ।

सौवर्चलं पञ्चकर्म विडसैन्धवघ्नान्यकम् ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं पत्रकं कृष्णजीरकम् ।

तालीशं केशरं चयमम्भवेतसकं तथा ।

द्विकर्ममात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद्द-
बुधः ॥ ५ ॥

मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्ममात्रकम् ।

दाडिमं स्यात्तुष्कर्म त्वगेले वार्हकर्मके ।

एतच्चूर्णैस्तत् सर्वं लवणं भास्कराभिधम् ॥

भक्षयेच्छाणमानं तत् तक्रमस्तुकाञ्जिकैः ।

वातक्षेपमभवं गुल्मं ब्रीहानसुदं चयम् ॥

अर्शांसि ग्रहणी कुष्ठं विबन्धश्च भगन्दरम् ।

शूलं शोथं श्वासकासावामदोषश्च हृद्गरुजम् ॥

अध्मरौ शर्कराश्चापि पाण्डुरोगं क्षमीनपि ।

मन्दाग्निं नाशयेदेतद्दीपनं पाचनं परम् ॥

हिताय सर्वलोकानां भास्करेणैतदीरितम् ।

हन्तात् सर्वाण्यजीर्णानि शुक्तमात्रमसंशयम् ॥

मन्दारः

निम्बुरसादिकं दत्त्वा गुटिकामप्येके कुर्वन्ति ॥६॥
टङ्गणं रसगन्धौ च समं भागं त्रयं विधात् ।
कपर्दः सर्जिकाचारो मागधी विश्वमेघजम् ॥
पृथक् पृथक् कर्ममात्रं वसुभागमिहोषणम् ।
जम्बीरान्धैर्दिनं घृष्टं भवेदग्निकुमारकः ॥
विशुचीमूलवातादिवह्निमान्यप्रशान्तये ॥”
चारो यवचारः । अग्निकुमारो रसो विशु
चाद्यजीर्ण ॥ ७ ॥

“पारदान्तलवङ्गशन्धकं

भागयुग्ममरिचैर्न मिश्रितम् ।

तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं

तिन्तिङ्गीफलरसेन मर्दितम् ॥

वह्निमान्यदशवक्त्रनाशनो

रामबाण इति विशुतो रसः ।

संग्रह्यहृत्पुम्भकर्णकं

सामवातखरदूषणञ्जयेत् ॥

दीयते तु चणकासुमानतः

सद्य एव जठराग्निदीपनः ।

रोचकः कफकुलान्तकारकः

श्वासकासवमिजनुनाशनः ॥” ८ ॥

पारदभागः १ विषभागः १ लवङ्गभागः १

गन्धकभागः १ मरिचभागः २ जातीफलभागः

॥०॥ रामबाणो रसोऽजीर्णः । इति भाव-

प्रकाशः ॥ (विवरणमस्य यथा,—

“अग्निश्चतुर्विधः प्रोक्तः समो विषमतीक्ष्णकः ।

मन्दस्तदापरः प्रोक्तः शृणु चिह्नानि साम्प्रतम् ॥

वातपित्तकफे साम्यात् समत्वं जायतेऽनलः ।

तैरेव विषमं प्राप्ते विषमो जायतेऽनलः ॥

तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वेन जायते जठराग्निः ।

वातक्षेप्राधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

“अन्नमण्डं पिबेदुष्णं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ।

विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्येत पावकः ॥”

“सिन्धुत्वाहिङ्गुत्रिफलायमानौ-

योधैर्गुडांशैर्गुडिकां प्रकुर्व्यात् ।

तैर्भक्षितैस्तृप्तिमवाप्नुवन्ना

भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयष्टेऽग्निमान्याधिकारे ॥

मन्दः अग्निर्यस्येति । अल्पाग्निविशिष्टे, त्रि ।

यथा, मार्कण्डेये । १५ । १३६ ।

“सोऽजीर्णयाधिदुःखात्तो मन्दाग्निः संप्र-

जायते ।

परनिन्दा कृतपत्वं परमस्मावचष्टवम् ॥”)

मन्दायुः, [सु] त्रि, (मन्दमल्पमायुर्यस्य ।)

अल्पायुः । यथा, श्रीभागवते । १ । १६ । १० ।

“मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै ।

निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च अर्थकर्मभिः ॥”

मन्दारः, पुं, (मन्द्यते स्तूयते प्रशस्यते वेति । मदि

+ “अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ।” उणा० ३ ।

१३४ । इति आरन् ।) स्वर्गीयपञ्चदशान्त-

र्गतदेवतविशेषः । यथा, अमरकोषे । ११ । ५३ ।

“पञ्चैते देवतर्वा मन्दारः पारिजातकः ।

मन्दारः

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥”
(यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ७ अङ्के ।

“अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्यं
जयन्तसुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन ।
आनन्दवच्चोहरिचन्दनाङ्गा
मन्दार-माला हरिणा पिनङ्गा ॥”)

पारिभद्रवृक्षः । पालिता मादार इति भाषा ।
यथा, अमरकोषे । २ । ४ । २६ ।

“पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ॥”
अर्कवृक्षः । आकन्द इति भाषा । यथा,—
“अर्काङ्गवसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ।
मन्दारचार्कपर्णेऽत्र शुक्लेऽलकप्रतापसौ ॥”

इत्यमरः । २ । ४ । २९ ॥

हस्तः । धूर्तः । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥
तीर्थविशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु सुन्दरि ! यत्नेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
कथयिष्यामि ते गुह्यं मन्दारस्य महाक्रियाम् ॥
क्रीडमानोऽस्मिन् तत्र दृष्ट्वा मन्दारपुष्पितम् ।
मन्दारपुष्पमादाय मनोज्ञं न्यस्य वै हृदि ॥
तत्रैकादशकुण्डानि निःसृतानि गिरौ धरे ।
विन्ध्ये च मत्प्रभावेन मन्दारस्य महादमः ॥
स्थितोऽहं तत्र सुगगे ! भक्तानुग्रहकाम्यया ।
दर्शनीयतमं स्थानं मनोज्ञं तु शिलातलम् ॥
यत्र तिष्ठान्वहं देवि ! मन्दारदममास्थितः ।
विस्मयं शृणु सुश्रोणि ! मन्दारेऽस्मिन् इमे तथा ॥
द्वादश्याश्च चतुर्दश्यां स पुष्पप्रति इमोत्तमः ।
तत्र मध्याह्नवेलायां वीक्ष्यमाणो जनेऽस्तुतः ।
ततोऽन्यदिनमासाद्य दृश्यते न कदाचन ॥
तस्मिन् मन्दारकुण्डे तु एकभक्तोषितो नरः ।
स्नानं करोति शुद्धात्मा स गच्छेत् परमां
गतिम् ॥

अथ प्राणान् प्रसूयते कुण्डे मन्दारसंस्थिते ।
तपः कृत्वा वरारोहे ! मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य चोत्तरपार्श्वे तु प्रापणं नाम तं गिरिम् ।
तिस्रो धाराः पतन्त्यत्र दक्षिणां दिशमास्थिताः ॥
स्नानकुण्डमिति ख्यातं तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ।
दक्षिणे पतते धारा श्रवते चोत्तरासुखम् ॥
तत्र स्नातो वरारोहे ! एकरात्रोषितो नरः ।
मोदते दक्षिणे शृङ्गे तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
तत्राय सुचते प्राणान् मम कर्मपरायणः ।
सर्वं सङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
नाकष्टं समासाद्य मोदते देवतैः सह ।
तथात्र सुचते प्राणान् कृतकृत्यः सुनिश्चितः ।
तारयित्वा कुलं सर्वं मम लोकं प्रपद्यते ॥
तस्य दक्षिणपूर्वेषु समश्रौतो वराङ्गने ! ।
पतते विन्ध्यशृङ्गेषु अगाधश्च महाद्वादः ॥
तत्र स्नानन्तु यः क्षुत्थादेकभक्तोषितो नरः ।
मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुचते प्राणान् मम चित्तव्यवस्थितः ।
ह्रित्वा वै सर्वसंसारं मम लोकाय गच्छति ॥
मन्दारस्य तु पूर्वेषु गुह्यं कौटरसंस्थितम् ।

मन्दारः

यत्र धारा पतत्येका सुषलेन समन्विता ॥
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत पञ्चभक्तोषितो नरः ।
मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
तत्राय सुचते प्राणान् कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
मेरुशृङ्गं ससुतुल्य मम लोकश्च गच्छति ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु गुह्यं विन्ध्यविनिःसृतम् ।
पञ्च धाराः पतन्त्यत्र सुषलेन समन्विताः ॥
तत्र स्नानन्तु कुर्वीत अहोरात्रोषितो नरः ।
मोदते दक्षिणे शृङ्गे महामेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुचते प्राणान् कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
मेरुशृङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
दक्षिणे पश्चिमे भागे मन्दारस्य यशस्विनि ! ।
तत्र धारा पतत्येका आदित्यसमतेजसा ॥
तत्र स्नानन्तु कुर्वीत अहोरात्रोषितो नरः ।
मोदते पश्चिमे भागे ध्रुवो यत्र प्रवर्तते ॥
अथात्र सुचते प्राणान् मम कर्मव्यवस्थितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोके च मोदते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं देवसमन्वितम् ।
चक्रवर्त्त इति ख्यातमगाधश्च महाद्वादः ॥
स्नानं करोति यस्तत्र पञ्चभक्तोषितो नरः ।
मोदते सर्वशृङ्गेषु स्वच्छन्दगमनालयः ॥
अथ वै सुचते प्राणान् चक्रवर्त्तं महायशः ।
शृङ्गान् सर्वान् परित्यज्य मोदते मम सन्निधौ ॥
देशं वायव्यमाश्रित्य तस्मिन् विन्ध्यशिलोच्चये ।
तिस्रो धाराः पतन्त्यत्र सुषलाङ्गनयः शुभाः ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत मम चित्तव्यवस्थितः ।
मोदते सर्वशृङ्गेषु एकचित्तसमाश्रितः ।
तथात्र सुचते प्राणान्चास्मिन् गुह्ये यशस्विनि ! ।
सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य त्रिक्रोशमात्रेण दक्षिणां दिशमाश्रितः ।
गुह्यं गम्भीरकं नाम अगाधश्च महाद्वादः ॥
तत्र स्नानन्तु कुर्वीत अष्टभक्तोषितो नरः ।
मोदते सर्वशृङ्गेषु सर्वत्र गमनालयः ॥
अथैवं सुचते प्राणान् मम कर्मव्यवस्थितः ।
सर्वदीपान् परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं मे परमं महत् ।
सप्त धाराः पतन्त्यत्र अगाधश्च महाद्वादः ॥
तत्र स्नानन्तु कुर्वीत अहोरात्रोषितो नरः ।
मोदते शक्रलोकान् स्वच्छन्दगमनालयः ॥
अथ वै सुचते प्राणान् स्वकर्मपरिनिष्ठितः ।
सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
मण्डलं तस्य क्षेत्रस्य कथ्यमानं मया शृणु ।
स्यमन्तपञ्चकक्षेव मन्दारस्य गिरौ मम ॥
तत्र तिष्ठामि सुश्रोणि ! विन्ध्यस्य गिरिर्मुहूर्त्तनि ।
मन्दारे परमं गुह्यं तस्मिन् गुह्यशिलोच्चये ॥
दक्षिणे संस्थितं चक्रं वामे स्थाने च वै गदा ।
लाङ्गलं सुषलक्षेव शृङ्गं तिष्ठति चाग्रतः ॥
य एतत् शृणुयान्निव्यं गुह्यं मन्दारसंहितम् ।
तत्र चैव प्रियार्थाय मम भक्तसुखावहम् ॥
एतन्न जानते कश्चिन्मम मायाविमोहितः ।
सुखं भागवतान् शुद्धान् ये च वाराहसंश्रि-
तान् ॥”

मन्दिरं

इत्यादि वाराहपुराणे भगवच्छास्त्रे मन्दार-
गुह्यवर्णनं नामाध्यायः ॥
मन्दास्यं, क्ली, (मन्दं आस्यमस्मादिति ।) लज्जा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
मन्दिकुङ्कुरः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ ग्रन्थान्तरे मल्लिकुङ्कुरोऽपि पाठः ॥
मन्दिरं, क्ली, (मन्द्यते सुप्यतेऽत्र मन्द्यते सुप्यते
इति वा । मदि ड स्वप्ने स्तुतौ + “रषि
मदिसुदीति ।” उणा० १।१५२। इति किरप् ।)
गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ “मन्द्यते
सुप्यतेऽत्र मन्दिरम् । मदि ड स्वप्ने नाथी मदे
मोदे स्तुतौ गतौ नाम्नीति इरः । नगरं मन्दिरं
पुरमिति पुनपुंसकयोरुपेक्षेण पठ्यते । स्त्रियां
मन्दिरा च प्रयोगश्च मन्दिरायास्त्रावानिति
मधुसुकुटादयः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥
अथ भगवन्मन्दिरनिर्माणमाह्वयम् ।

“यः कारयेन्मन्दिरं केशवस्य

पुण्यांस्तोकान् स जयेच्छाश्वतान् वै ।

दत्त्वावासान् पुष्पफलाभिपन्नान्

भोगान् भुङ्क्ते कामतः श्लाघनीयान् ॥

आसप्तमं पितृकुलं तथा मातृकुलं नरः ।

तारयेदात्मना साङ्गं विष्णोर्मन्दिरकारकः ।

इमाश्च पितरो दैवगाथा गायन्ति योगिनः ।

पुरतो यदुसिंहस्य ह्यनघस्य तपस्विनः ॥

अपि नः स्वकुले कश्चिद्विष्णुभक्तो भविष्यति ।

हरिमन्दिरकर्त्ता यो भविष्यति शुचिप्रतः ॥”

इति वामने प्रेषाध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च । अग्निपुराणे ।

“ये ध्यायन्ति सदा बुद्ध्या करिष्यामी हरे-
गृहम् ॥

तेषां विलीयते पापं पूर्वजन्मशतोद्भवम् ॥”

किञ्च ।

“समतीतं भविष्यच्च कुलानामयुतं नरः ।

विष्णुलोकं नयत्याशु कारयेद्वा हरेर्गृहम् ॥”

किञ्च ।

“लक्ष्मिणाथ सहस्रेण श्रतेनार्द्धेन वा हरेः ।

तुल्यं फलं समाख्यातमिहेश्वरहरिद्रयोः ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयकाण्डे ।

“कृत्वा वासगृहं तस्य देवस्य परमेष्ठिनः ।

राजसूयाश्वमेधानां फलेन सह युज्यते ॥

प्रासादे न्यस्यये पुण्यं मयैतत् कथितं
द्विजाः ।

तस्माद्दारुमये पुण्यं कृते श्रतगुणं भवेत् ॥

ततो दशगुणं पुण्यं तथा शैलमये भवेत् ।

ततो दशगुणं लौहे ताम्बे श्रतगुणं ततः ॥

सहस्रगुणितं रौप्ये तस्मात् फलमपाश्रिते ।

ततः श्रतसहस्रं वै सौवर्णे द्विजसत्तमाः ॥

अनन्तं फलमाप्नोति रत्नचित्रे मनोहरे ॥”

स्कान्दे ।

“आरम्भे कृष्णधियाऽस्य सप्तजन्मनि यत् कृतम् ।

पापं विलयमाप्नोति नरकादुद्धरेत् पितृन् ॥

प्रासादपादे कृष्णस्य यावत्तिष्ठन्ति रेणुकाः ।

तावदर्थसहस्राणि वसते विष्णुसङ्गानि ॥
प्रासादे कृष्णदेवस्य चित्रकर्म करोति यः ।
वसते विष्णुलोके तु यावत्तिष्ठन्ति सागराः ॥”
नारसिंहे ।
“यः कुर्याच्छोभनं वेषस नरसिंहस्य भक्तिमान् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥”
हयश्रीर्षे ।
“देवागारं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।
तस्य कायगतं पापं तदद्वा विप्र ! नश्यति ।
कृते तु किं पुनस्तस्य प्रासादे विधिर्नैव तु ॥
अष्टैकासमायुक्तं यः कुर्याद्द्वैषणं गृहम् ।
न तस्य फलसम्पत्तिर्वर्त्तते शक्यते केनचित् ॥
अनेनैवानुमेयन्तु फलं प्रासादविस्तरात् ।
मरणञ्च व्रजेन्मर्त्यो यः कृत्वा प्रथमेष्टकाम् ॥
स समाप्तस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥”
विष्णुरहस्ये ।
“वाक्ये च क्रीडमाना ये पांशुभिर्भवन् हरेः ।
वासुदेवस्य कुर्वन्ति तेषां तल्लोकगामिनः ॥”
आदिपुराणे ।
“लेपनाच्छदनञ्चैव यः करोति पुनर्नरः ।
देवस्यायतनं कृत्वा न भवेत् कीटजं भयम् ॥”
अथ मन्दिरनिर्माणकालः । मातुस्ये ।
“चैत्रे याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे मृद्वं तथैव च ॥
आषाढे भृत्तरत्नानि पशुवर्णमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
पक्षीनाशश्चाश्वयुगे कार्तिके धनधान्यकम् ।
मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करजं भयम् ।
लाभन्तु बहुशो विद्यादग्निं माघे विनिर्दिशेत् ॥
काचनं फाल्गुने पुत्तानिति कालवलं स्मृतम् ।
अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तरा-त्रयमेन्द्वम् ॥
स्वाती हस्तासुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ।
आदित्यभौमवर्जश्च सर्वे वाराः शुभावहाः ॥
वज्रयाघातशूलानि अतीपातातिगण्डके ।
विष्णुभगणपरिधानं वर्ज्यं योगेषु कारयेत् ॥
श्वेतमेत्रे च माहेन्द्रे गान्धर्वामिजिद्रौहिणे ।
तथा वैराजसावित्रे सुहृते गृहमारभेत् ॥
चन्द्रादित्यवलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छादि प्रकर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ॥”
हयश्रीर्षे ।
“वास्तुकर्म न चारभ्य वर्षाकाले विजानता ।
कृष्णपक्षे त्रिभागान्ते शुक्लपादौ द्वितीयके ॥
चतुर्थी नवमी वर्ज्या तिथिश्चापि चतुर्दशी ।
भौमस्य तु दिनं वर्ज्यं करणं विष्टिसंक्षितम् ॥
क्षित्यन्तरौचदित्योत्प्रेरुतातेर्भयपीडितम् ।
उपसृष्टं गृहेर्भञ्च्यतिपातहतं तथा ॥
चन्द्रताराशुक्ले च कार्यं कर्म विजानता ।
ध्रुवाणि चात्र शस्तानि नैर्ऋतं शक्रदेवतम् ॥
पुष्यं पौष्णञ्च सावित्रं वायवं वैष्णवं तथा ।
स्थिरांशे च स्थिरे लग्ने कर्त्तव्योपचयात्मके ॥
केन्द्रे सौम्यग्रहो यस्य त्रिकोणे तु सुरोत्तम ! ।
प्रापश्चोपचयस्थाने तदा कार्यं समारभेदिति ॥”

अथ प्रासादस्थानम् । हयश्रीर्षे ।
“पूर्वं देवकुलं पीठं प्रासादं स्वल्पकन्तथा ।
समं वाप्यधिकं वापि न कर्त्तव्यं विजानता ॥
उभयोर्द्विगुणं सीमां त्र्यङ्गुलं चोच्छ्रायसंमि-
ताम् ।
प्रासादं कारयेदन्तं नोभयं पीठयेदुत्तमः ॥”
अथ स्थानशोधनानि । देवीपुराणे ।
“देवो विष्णुस्तथा रुद्रो ब्रह्माद्याः सुरसत्तमाः ।
प्रतिष्ठाप्याः शुभे स्थाने अन्यथा ते भयावहाः ॥
गर्ताहिलक्षणा धात्री गन्धवादेन या भवेत् ।
वर्णेन च सुरश्रेष्ठ ! सा मही सर्वकामदा ॥”
मातुस्ये ।
“पूर्वं भूमिं परीक्षेत पश्चात् वास्तुं प्रकल्पयेत् ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्वशः ॥
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् ।
विप्राणां मधुराखादा कषाया क्षत्तियस्य च ॥
कषाये कटुता तद्वैश्यशूद्रेषु शस्यते ।
अरत्निमात्रे वै गर्ते खनुलिप्ते च सर्वतः ॥
घृतमामशरावस्यं कृत्वा वर्त्तितुष्टयम् ।
ज्वालयेद्गृहीतार्थं पूर्णं तत् सर्वदिङ्मुखम् ॥
दीप्या पूर्वादि गृहीयाद्गङ्गां नामनुपूर्वशः ।
वास्तुः समुद्रिको नाम दीप्यते सर्वतस्तु यः ॥
शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
अरत्निमात्रकं गर्तं परीक्ष्यं खातपूरणे ॥
अधिके श्रियमाप्नोति न्यूनं हानिं समे समम् ।
फालगुणशेषवा देशे सर्वजीजानि रोपयेत् ॥
त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि ।
ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूवर्जनीयेतरा सदा ॥”
हयश्रीर्षे ।
“सुरभीणां रतिर्यत्र सवत्सानां वृषः सह ।
सुन्दरीणां रतिर्यत्र पुरुषैः सह सत्तम ! ॥
राज्ञां पूर्वं गृहं यस्यामग्नीनां यज्विनां तथा ।
काष्मीरचन्दनामोदा कर्पूरागुरुगन्धिनी ॥
कमलोत्पलगन्धा च जातीचम्पकगन्धिनी ।
पाटलामल्लिकागन्धा नागकेशरगन्धिनी ॥
दक्षिणीराज्यगन्धा च मदिरासवगन्धिनी ।
सुगन्धित्रीहिगन्धा च शुभद्रव्यसना च या ॥
सर्वेषां वर्णानां भूमिः सर्वसाधारणा मता ।
दुर्गन्धा दुःखना या च नानावर्णा च दुर्भगा ॥
वृत्ताङ्गचन्द्रसदृशा विस्ताराद्विगुणायता ।
विवर्णा वर्णहीना च वक्रा शुचिसुखी तथा ॥
द्विवर्णा सूर्यसदृशी गोमुखी च त्रिकोणिका ।
यङ्गुला मूलसदृशी दन्तिष्ठोपमा च या ॥
सरीसृपसमा या च दिङ्मुखा शकटाकृतिः ।
गवं प्रकारा या भूमिर्वर्ज्या यत्नेन देशिकैः ॥”
किञ्च ।
“प्रासादस्य विशेषेण प्रोक्ता भूमिश्चतुर्विधा ।
सुपद्मा भद्रिका पूर्णा धम्मा रागिण्यथापरा ॥
तिलकेर्नारिकेलेश्च बह्वैकाशैश्च शोभिता ।
पद्मेन्द्रीवरसंयुक्ता सा सुपद्मेति विश्रुता ॥
नदीसमुद्रायतनतीर्थपथ्यन्तशोभिता ।
पुष्पवृक्षसमाकीर्णा चीरवृक्षोपशोभिता ॥

वनोद्यानलतागुल्मफुल्लस्तम्बसमावृता ।
यज्ञीयवृक्षसुचैत्रयुक्ता भद्रेति कीर्तिता ॥
वकुलाशोकवहुला तथा ब्रह्मान्मलोहितैः ।
माधवीवेष्टिता या च सुज्ञनिष्पावकोद्भवैः ॥
शूकधान्यैश्च पुत्रागैर्गिरिपार्थगता च या ।
तीर्थञ्च स्वल्पकं यस्यां सा पूर्णा परिकीर्तिता ॥
विल्वार्कसुहिपीलूनां वनेभ्यो परितो वृता ।
सशर्करा च कठिना युक्ता कण्टकिभिर्दुर्मैः ॥
गृध्रगोमायुकाकानां श्येनानां या कुलाकुलैः ।
धूम्रैति कीर्तिता सा तु तां यन्नात् परिवर्जयेत् ॥
ततो भूमिं परीक्षेत पूर्वोदक्त्वानां शुभाम् ।
असङ्कटां तथाच्छन्नामल्पतोयां परिश्रुताम् ॥
संपूर्णमाणे खाते तु तथाधिकम्बदं शुभाम् ।
कुसुम्भसदृशं वर्णं यस्यां न नानिष्टच्छति ॥
न निर्वाति तथा दीपस्तोयं शीघ्रं न जीयते ।
श्वेताखणा पीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते ॥
आज्यसङ्गन्धमयानां तुल्यगन्धा तु या भवेत् ।
मधुरा च कषाया च अस्त्रा च कटुका च या ॥
कुशैः शरैस्तथा काष्ठैः दूर्वाभिर्या च संवृता ।
तस्यां पुण्येऽथ न च्छे कुर्याद्भूमिपरिग्रहम् ॥”
अथ भूमिपरिग्रहः । तत्रैव ।
“प्राकारसीमापर्यन्तं ततो भूतवलिं हरेत् ।
मांसं हरिद्राचूर्णञ्च सलाजदधिप्रक्षतवः ॥
एभिर्भूतवलिं दत्त्वा सूत्रमष्टाचरेण तु ।
पातयित्वा ततः शङ्खनष्टदिक्षु निवेशयेत् ॥
राक्षसाश्चापि भूताश्च येऽस्मिंस्तिष्ठन्ति भूतले ।
ते सर्वे यपगच्छन्तु स्थानं कुर्यामहं हरेः ॥
इत्यनुज्ञाप्य भूतादीन् तां भूमिं परिशोधयेत् ।
आदित्यादियक्षाणाञ्च लोकपालैः समं कृती ॥
आर्यमिष्टविधानेन ततो वै होममाचरेत् ।
चतुर्होमं ततः कुर्यान्मूलमन्त्रेण देशिकः ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चात् वौषड्मन्त्रेण देशिकः ।
वृषभौ कपिलौ गृह्य सवर्णौ वा विचक्षणः ।
योजनार्थं हलचैव गृहीयादसनोद्भवम् ॥
प्राङ्मुखं योज्य मन्त्रज्ञो वस्त्रालङ्कारभूषितः ।
आसनीं यष्टिमादाय द्वादशाक्षरविदया ॥
संमर्देन समीकृत्य शुभजीजानि वापयेत् ।
संप्राप्ते शुभकाले तु गोभिस्तत् खादयेदुत्तमः ।
पुनस्तं कर्षयित्वा तु समीकृत्य गृहं गुरुः ॥”
मातुस्ये च ।
“ह्रीनाधिकां गतां वास्तोः सर्वतः परिवर्जयेत् ।
नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैव विवर्जयेत् ॥”
अथ दिक्साधनम् । हयश्रीर्षे ।
“बाह्यवास्तु समं कृत्वा चतुरस्रं समन्ततः ।
भूमिं तीर्थसमां कृत्वा दर्पणोदरसन्निभाम् ॥
द्वादशाङ्गुलमानेन चाष्टौ वारास्तु भ्रामयेत् ।
मध्ये सुनिश्चलं शङ्कुं स्थाप्य च्छायां निरी-
क्षयेत् ॥
प्रवेशे निष्क्रमे तस्यां शङ्कुच्छायां निरूपयेत् ।
वैशुवे विमले योनिं शङ्कुना साधयेद्दिशम् ॥
शरद्वसन्तयोरेवमादित्यात् साधयेद्दिशम् ।
प्राचीं वा पुष्यवेधेन विचित्रामन्तरेण वा ॥

मन्दिरं

उद्दीर्घो ध्रुववेधेन मध्ययोगेन चोन्नयेत् ।
चतुरस्रां शिलां गृह्य दृष्टकां वा सुशोभनाम् ॥
चतुर्दिक्षु निवेश्याथ सूत्रचिह्नानु कारयेत् ।
एवं कृत्वा सूत्रचिह्नं ब्राह्मणास्तत्र भोजयेत् ।
वेणवान् पायसेनाग्रान् दादशैव समाहितः ॥”

अथ शूलोद्धारणम् । मात्स्ये ।
“गृह्यारम्भेति कष्टूतिः स्वाम्यङ्गे यत्र जायते ।
शूलान्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽथवा ।
सशूलं भयदं यस्मादशूलं भयनाशनम् ॥”
हयश्रीर्वि ।

“आदिशेद्वास्तुनः शूलं गृह्णीतुः प्रविकारतः ।
शक्तनो दृश्यते वापि यस्य वा श्रूयते ध्वनिः ।
कीर्त्तयते यस्य वै नाम शूलं तस्य विनिर्दिशेत् ॥”
अथ वास्तुमण्डलम् । मात्स्ये ।

“पञ्चगव्यौषधिलेः परीक्षित्वावसेचयेत् ।
एकाशीतिपदं कुर्याद्रक्षाभिः कनकेन तु ॥
पश्चालेप्येन चालिष्य सूत्रेणालोच्य सर्वतः ।
दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ॥
सर्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ।
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्ववास्तुषु ॥
पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिंशत् पञ्चदशैव च ।
द्वात्रिंशदाहृतः पूज्याः पूज्याश्चान्ते त्रयोदश ॥
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे ।

ईशकोणादिषु सुरान् पूजयेच्च विधानतः ॥
शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशाशुधः ।
सूर्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
पूषा च वितथश्चैव गृह्यतयमावभौ ।
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च नृगाः पिङ्गगणस्तथा ॥
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदन्तो जलाधिपः ।
असुरः शोषपापौ च रोगोऽहिर्मुख एव च ॥
भस्माटः सोमसूर्यौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।
बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्च सुरान् शृणु ॥
ईशानादिषु चोष्णो संस्थितान् पूजयेद्बुधः ।
आपश्चैवाथ सावित्री जयो रुद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगाः ।
सर्वानेकोत्तरान् विद्यात् पूर्वादीन्नामतः शृणु ॥
अर्थमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः

क्रमात् ॥

अष्टमश्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
अर्थमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ॥
ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ।
आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा ॥
प्रदिकानाश्च वर्गोऽयमेवं कोणेष्वप्येषतः ।
तन्मध्ये तु बहिर्विंशद्विपदास्ते तु सर्वतः ॥
अर्थमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ॥
वंशानिदानौ वक्ष्यामि रञ्जूरपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत्तथा रोगात् पिङ्गः शिखिनन्तथा ॥
सुखाद्भृष्टं तथा शोषाद्विषं यावदेव तु ।
सुग्रीवाददितिं यावत् भृङ्गात् पर्जन्यमेव च ॥

६२६ मन्दिरं

एते वंशाः समाख्याताः कचिद्रज्ज्व एव तु ।
एतेषां यस्तु सम्पातः पदमध्यं समं तथा ॥
समं चेतत् समाख्यातं त्रिशूलं कोणगच्छ यत् ।
स्तम्भन्यासेषु वर्ज्यानि तुलाविधियु सर्वदा ॥
कीलोत्खण्डोपधानादि वर्ज्येदयत्नतो नरः ।
सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पिङ्गवंशोत्तरायतः ॥
मृद्वन्यमिः समाविष्टो मुखे चापः समास्थितः ।
पृथ्वीधरोऽर्थमा चैव स्तनयोस्तावधिष्ठितौ ॥
वचःस्थले त्वापवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः ।
नेत्रयोर्द्विपर्वन्त्यौ श्रोत्रे दितिजयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वंशसंस्थौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सूर्यः सोमादयस्तद्वाङ्गोः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयक्ष्मा च वामहस्तं समाश्रितौ ॥
सावित्रः सविता तदहस्तं दक्षिणमाश्रितौ ।
विवस्वानथ मित्रश्च जटरे संयवस्थितौ ।
पूषा च पापयक्ष्मा च हस्तयोर्मणिबन्धने ॥
तथैवासुरशोषौ च वामपार्श्वं समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वद्विषयः सगृह्यततः ॥
उर्वोऽर्थमास्तुपौ ज्यौ चान्वोर्गन्धर्वपुष्यकौ ।
जङ्घयोर्मृगसुग्रीवौ स्फिकस्थौ दौवारिको नृगः ॥
जयः शक्तस्तथा मेढ्रं पादयोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये तु स पूज्यते ॥
चतुःषष्टिपदो वास्तु प्रासादे ब्रह्मणः स्मृतः ।
ब्रह्मा चतुष्पदस्तद्वत् कोणेष्वेकपदास्तथा ॥
बहिःकोणेषु चाष्टौ तु साङ्गान्धोभयतः स्मृताः ।
विंशतिर्दिपदास्तेषां चतुःषष्टिपदे स्मृतः ॥”*॥
हयश्रीर्वि ।

“वास्तुजं सूत्रयेत् प्राज्ञः श्वेताम्बरधरः शुचिः ।
श्वेतगन्धानुलिप्ताङ्गः सर्वालङ्कारभूषितः ॥
चतुःषष्टि तु प्रासादे एकाशीति गृहे सदा ।
चतुरस्रीकृते चैव अष्टधोभयभाजिते ॥
कोणरेखां ततो दत्त्वा सुरभागांस्तु कल्पयेत् ।
शिवः कोणार्द्धतो ज्ञेयः पर्जन्यः पदसंस्थितः ॥
द्विपदस्थो जयो ज्ञेयः सुरेशश्चैकवादिनः ।
भास्करस्तु पदे ज्ञेयो द्विपदः सत्य इष्यते ॥
भृशः पदस्थो विज्ञेयो योमश्चैव पदार्हगः ।
हुताशनः पदार्हश्च पूषा च पदसंस्थितः ॥
वितथो द्विपदस्थश्च पदेकश्च गृह्यततः ।
वैवस्वतः पदेकस्थो गन्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
भृङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो नृगश्चाहर्षपदे स्थितः ।
पितरश्चाहर्षतो ज्ञेयाः पदे दौवारिकस्तथा ॥
सुग्रीवश्च पदे ज्ञेयो ह्येकस्थः पुष्यदन्तकः ।
यादसाम्यतिरेकस्थो ह्यसुरस्तु हि संस्थितः ॥
शोषश्चैकपदे ज्ञेयो ह्यहर्षगः पाप इष्यते ।
रोगश्चाहर्षपदे ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः ॥
सुखश्च द्विपदे ज्ञेयो भस्माटः पदसंस्थितः ।
यज्ञेश्वरः पदे ज्ञेयो नागस्तु द्विपदे स्थितः ।
पदस्था श्रीमहादेवी अदितिश्चाहर्षसंस्थिता ।
आपो ज्ञेयास्तु पदगा बली द्विपदसंस्थिता ॥
चतुष्पदस्थो विज्ञेयस्त्वर्थमा पूर्वेमध्यगः ।
सविता तु पदे ज्ञेयः सावित्री च पदे स्थिता ॥
ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्टयपदे स्थितः ।

मन्दिरं

इन्द्रश्चन्द्रो जयश्चैव एकैके संयवस्थिताः ॥
मित्रश्चतुष्पदस्थश्च पश्चिमे तु यवस्थितः ॥
रुद्रः पदेकसंस्थो वै यक्ष्मा वैकपदे स्थितः ।
धराधरश्च विज्ञेयो ह्युत्तरे च चतुष्पदः ।
चतुर्मुखश्चतुष्कस्थो मध्ये ज्ञेयः प्रजापतिः ॥”
अथ वास्तुपूजा । मात्स्ये ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादविधिनिर्णयम् ।
वास्तौ परीक्षिते सम्यग्वास्तुदेहविषयशाः ॥
वास्तुपश्चमनं कुर्यात् पूर्वमेव विषयश्च ॥
एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिङ्गैः ॥
होमस्त्रिमेखले कार्यः कुण्डे हस्तप्रमाणकैः ॥
यवैः कृष्णतिलैस्तद्वत् समिद्धिः क्षीरदृष्टकैः ॥
पालाशैः खादिरैश्चापि मार्गोद्भूतसम्भवेः ।
कुशदूर्वाभयैश्चापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ॥
कार्यस्तु पञ्चभिर्विल्वैर्विल्वबीजैरथापि वा ।
होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेशे बलिं हरेत् ॥
तद्वद्विषेधनेवेदमिदं दद्यात् क्रमेण तु ।
ईशकोणे हुतान्नान् शिखिने विनिवेदयेत् ॥
योदनं सफलं दद्यात् पर्जन्याय हुतान्तितम् ।
जयन्ताय ध्वजं पीतं पैष्टं कूर्मैश्च संयजेत् ॥
इन्द्राय पञ्च रत्नानि पैष्टकं कुलिशं तथा ।
वितानकश्च सूर्याय धूम्रं रक्तं तथैव च ॥
सत्याय हुतगोधूमं मत्स्यान् दद्याद्भृशाय च ।
शृङ्खलीं चान्तरीक्षाय दद्याच्छतुश्च वायवे ॥
पूष्णे लाजास्तु दातव्या वितथे चणकोदनम् ।
गृह्यततः मध्यत्रं यमाय पिष्टितौदनम् ॥
गन्धौदनश्च गन्धर्वे भृङ्गे मेषस्थ शृङ्गकम् ।
नृगाय यावकं दद्यात् पिङ्गभ्यः क्षुरा मताः ॥
दौवारिके दन्तकाष्ठं पैष्टं कृष्णं बलिं तथा ।
सुग्रीवे पूषकं दद्यात् पुष्यदन्ताय पायसम् ॥
कुशस्तम्बेन सहितं दद्यात् पञ्चश्च वायवे ।
पैष्टं हिरण्ययं दद्यादसुराय सुरा मता ॥
हुतौदनं च शोषाय गोधां वै पापयक्ष्मणे ।
हुतलङ्घुकांश्च रोगार नागे पुष्यं भस्मान्वि-

तम् ॥

सर्पिर्मुखाय दातव्यं सुग्रीवेनमतः परम् ।
भस्माटाय ततो दद्यात् सोमाय हुतपायसम् ॥
सर्पाय पैष्टं शालूकमदित्यै लोपिकास्तथा ।
दित्यै तु पूरिकां दद्यात् इत्येवं बाह्यतो बलिम् ॥
क्षीरमापाय दातव्यमापवत्साय वै दधि ।
सवित्रे लङ्घुकान् दद्यात् समरीचान् कुशौ-

दनम् ।

सवितुर्गुह्यपूपांश्च जयाय हुतचन्दनम् ।
विवस्वते तथा दद्यात् रक्तचन्दनपायसम् ॥
हरितालीदेनं दद्याद्विनाय हुतसंयुतम् ।
हुतौदनश्च मित्राय रुद्राय हुतपायसम् ॥
आमं पक्वं तथा मांसं देवं स्याद्राजयक्ष्मणे ।
पृथ्वीधराय मांसानि कुष्माण्डाय च दापयेत् ॥
सशर्करान्नं संदद्यादर्थ्यैश्च सर्वतः क्रमात् ।
नमस्कारान्त्युक्तेन मन्त्रेण पुनरेव च ॥
पञ्चगव्यं यवांश्चैव तिलाक्षतहविषश्च ॥
भर्क्षं भोज्यश्च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ॥

एवं सम्युजिता देवाः शान्तिं कुर्वन्ति ते सदा ।
सुरेभ्यः काष्ठान् दद्याद्ब्रह्मणे गां पयस्विनीम् ॥
राक्षसीनां बलिर्देयः अपि यादृक् तथा शृणु ।
मांसौदनं घृतं पद्मं केशरं हविषान्वितम् ।
ईशानभागमाश्रित्य चरक्ये विनिवेदयेत् ॥
दध्यौदनं सरुधिरमस्थिरखण्डैश्च संयुतम् ।
पीतरक्तवलिं दद्यात् पूतना या तु राक्षसी ॥
वायथे पापराक्षस्ये मत्स्यमांससुरासवम् ।
पायसं वापि दातव्यं खनान्ना सर्वतः क्रमात् ।
नमस्कारान्त्युक्तेन प्रणवादेन सर्वतः ॥ * ॥
ततः सर्वोषधिस्रानं यजमानस्य कारयेत् ।
दिजांस्तु पूजयेद्ब्रह्मा ये चान्ये गृहमागताः ॥
एतद्वास्तपश्मनं कृत्वा कर्म समारभेत् ।
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
परवेष्मप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये ।
इति वास्तूपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत् ॥
रक्षोघ्नपवमानेन सूत्रेण भवनादिकम् ।
वृक्षमङ्गलवादेन कुर्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥
अनेन विधिना यस्तु प्रतिसंवत्सरं बुधः ।
गृहे वायतने कुर्यान्न स दुःखमवाप्नुयात् ॥
न च आधिभयं तस्य न च बन्धुधनक्षयः ।
जीवेद्वर्षशतं स्वर्गं कल्पमेकं वसेन्नरः ॥ * ॥
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“एवं प्रगृह्य काष्ठानि रजसापूर्य देशिकः ।
एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात् कामिकम् ॥
ईशानाय प्रदातव्यं पायसं मधुना सह ।
पर्जन्याय जलं देयं पुष्पगन्धादिवासितम् ॥
जयन्ताय प्रदातव्यं पताका पीतवर्णिका ।
सुरेशाय च रत्नानि भाष्कराय घृतं तथा ॥
धूम्रकं पीतवर्णं वा सख्ये दद्याद्वितानकम् ।
दद्याद्भृशे पश्चिमांसं ओमाय त्वचमग्नये ॥
पूष्णे धानाः सलाजास्तु सुवर्णं वितथे तथा ।
गृहक्षताय मध्वन्नं यमाय पिशितौदनम् ॥
गन्धं गन्धर्वदेवाय भृङ्गे दद्यात् शाकुनम् ।
नृगे तिलयवांचैव पित्रभ्यः कृशरं तथा ॥
दौवारिके दन्तकाष्ठं सुग्रीवे यावकं तथा ।
पुष्पदन्ते कुशा देया वरुणे पद्मसुत्पलम् ॥
असुरायै च देयं रसं शोषे घृतौदनम् ।
यवास्तु देयाः पापाय रोगाय घृतमण्डकम् ॥
नागाय नागपुष्पाणि भक्ष्यान् सुखाय दापयेत् ।
चित्रौदनञ्च भक्ष्याटे सोमाय मधुपायसम् ॥
नागाय चापि शालुकं श्रिये सरसपायसम् ।
अदित्ये पूरिका देया चीरं चाङ्गो ददेद्वलिम् ॥
दधि चीरं चापवज्रैश्च अर्घ्ये लङ्डुकं बलिम् ।
कुशोदकं सवित्रे च सावित्रौ गुडपूजकम् ॥
विवस्वते रक्तपुष्पं रक्तचन्दनमेव च ।
हरिद्राक्षं तथेन्द्राय साव्यामन्तु जयाय च ॥
घृतपूरन्तु मित्राय रुद्राय गुडपायसम् ।
आमपक्वानि मांसानि प्रदद्यान्नाजयक्षणे ॥
पृष्ठीधरायाममांसं खड्गिमांसं बलिं हरेत् ।
साक्षतं सलिलञ्चैव पञ्चगव्यं तथा चरुम् ॥
कुशान् गन्धं तथा पुष्पं ब्रह्मस्थाने निवेशयेत् ।

आममांसं पूर्वभागे सर्वस्त्वथे तुषोदकम् ॥
सितपद्मं घृतं मांसं विदार्यै चामिकोणके ।
कुशं वा पूषकं मांसमर्थमूयैव दक्षिणे ॥
पिण्डञ्चैव तथा रक्तं पूतन्यै नैर्हते तथा ।
साष्टङ्गांसं प्रदातव्यं जृम्भकायैव पश्चिमे ॥
अभिखण्डेन सहितं रक्तपिण्डेन मिश्रितम् ।
प्रदेयं पापराक्षस्ये वायथा मांसमेव च ॥
उत्तरे पिलिपिच्छायै सान्नं रक्तं बलिं हरेत् ।
वाराह्यै कृगमांसानि ऐशान्यां दिशि दापयेत् ॥
ततो भूतगणानान् राक्षसानां सुरोत्तम ! ।
पिशाचानां गणानान् बलिर्देयस्तु कामिकः ॥
एतान् वा पूजयेत् सर्वान् कुशपुष्पाचते बुधः ।
एवं संपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा वृणाम् ॥
अपूजिता विहंसन्ति कारकं स्थापकं तथा ।
तस्मादेतांस्तु संपूज्य गन्धपुष्पैर्मनोहरैः ।
प्रासादं कारयेद्विद्वान् गृहं वा सुरसत्तम ! ॥”
अथ प्रासादमूलारम्भः । तत्रैव ।
“ब्रह्मस्थाने ततः कुर्याद्वासुदेवस्य पूजनम् ।
श्रियः संपूजनं कुर्यात् वृषीकेशगणस्य च ॥
पूजनन्तु ततः कुर्याद्वासुदेवगणस्य च ।
गन्धाद्यपुष्पनैवेद्यधूपदीपैः सुरोत्तम ! ॥
ततः संपूजयेत्तस्मिन् सर्वलोकधरां महीम् ।
सुरूपां प्रमदारूपां विद्याभरणभूषिताम् ॥
ध्यात्वा समर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ।
ततः प्रणम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत् ॥
ततः खनाममन्त्रेण सर्वदेवमयं परम् ।
ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यत्तदास्तुमयं नरः ॥
ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधारमन्त्रैः ।
तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं वर्द्धन्या सह पूजि-
तम् ॥
हेमं वा राजतं वापि न्यस्तयं वा द्रुपं नवम् ।
सर्वबीजौघधीयुक्तं सुवर्णरजतान्वितम् ॥
रत्नगर्भं सुसंपूर्णं वस्त्रपूतेन वारिणा ।
प्रशस्तपद्मवोपेतं श्वेतचन्दनचर्चितम् ॥
पुष्पैः सुमालितं कृत्वा गन्धपुष्पैर्विभूषितम् ।
आहूतेन च शुक्लेन वस्त्रयुग्मेन वेष्टितम् ॥
ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलसं स्थाप्य पूजयेत् ।
तस्मिन् चतुर्मुखं देवं प्रजेशं मन्त्रविग्रहम् ॥
गन्धपुष्पैश्च नैवेद्यैः पूजयेत् सुमनोहरैः ।
ततो मण्डलवाह्ये तु प्राच्यां वा प्राङ्मुख-
स्थितः ॥
आचार्यो गृह्य संभारान् गृहादींस्तर्पयेत्
सुरान् ।
घृतेस्तेलेष्वेर्मन्त्रैर्ब्रह्मादींस्तर्पयेत्ततः ॥
प्रजेशं तर्पयेद्विद्वान्नाहुतीनां श्रुतेन च ।
इतरान् दशभिर्देवानाहुतिभिः प्रतर्पयेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चात् वौधङ्क्तेन मन्त्रवित् ।
तत्र प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥
प्रगृह्य कर्करौ सन्ध्याङ्गुलान् प्रदक्षिणम् ।
सूत्रमार्गेण दिश्येन तोयधारास्तु भ्रामयेत् ॥
पूर्ववत्तेन मार्गेण सूत्रबीजानि भ्रामयेत् ।
सुशोभनं शुभं स्थानं तथा खातस्य कारयेत् ॥

ततो गतं खनेष्वथे हस्तमात्रप्रमाणकम् ।
चतुरङ्गुलमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ॥
गोमयेनोपलिप्याथ चन्दनेन च भूषयेत् ।
मध्ये दत्त्वा तु पुष्पाणि शुक्लान्यक्षतमेव च ॥
आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतु-
र्भुजम् ।
तूर्यमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ॥
अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ ! कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
प्रगृह्य कर्करौ तावच्छुभं प्रपूरयेच्चलेः ॥
सर्वरत्नसमाकीर्णैर्विमलैः सुसुगन्धिभिः ।
तस्मिन् शुक्लानि पुष्पाणि प्रक्षिपेदोमिति
स्मरन् ॥
तदावर्त्तं परीक्षेत वेदादेनाक्षतं क्षिपेत् ।
शुभं स्याद्विष्णवावर्त्तं शुभं वामे भवेत्ततः ॥
वीजैः शालियवादीनां तं गतं पूरयेद्बुधः ।
क्षत्रजाभिः पवित्राभिर्मृद्भिर्गतं प्रपूरयेत् ॥
एवं पुष्पाद्यविधिना चार्घ्यदानं सुरोत्तम ! ।
सुवर्णं गां वस्त्रयुग्माचार्याय निवेदयेत् ॥
कालज्ञस्थपतौ पूज्यौ वैष्णवान् शक्तितोर्चयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च गेयवृत्त्यादि कारयेत् ॥
ततस्तं खातयेद्यन्नाञ्जलान्तं यावदेव तु ।
पुरुषाधः स्थितं शल्यं न गृहे दोषदं भवेत् ॥
प्रासादे दोषदं शल्यं भवेद्यावज्जलान्तिकम् ।
तस्मात् प्रासादिकी भूमिः शोभ्या यावज्जला-
न्तिकम् ॥
शिवान्तं कर्करान्तं वा यावद्वा भूः कुमारिका ।
आकोच्यतां समीकृत्य ततो योगं समाचरेत् ॥”
किञ्च ।
“पूरयेत् खातकं यत्नात् पादं पादं यथाक्रमम् ।
आष्टाङ्गुलं नृत्तिकया स्वस्तिकं चेष्टिकादिभिः ॥
सिक्का सिक्का तु तोयेन कलसैः काष्ठनादिभिः ।
आकोटनं ततः कुर्यात् मुद्गरैर्ब्रह्मवृक्षजैः ॥
पादोनं पूरयेत् खातं सुषमं चैव कारयेत् ।
देशिकः पञ्चगव्येन तां भूमिं प्रोक्षयेद्बुधः ॥
सुवर्णबीजैर्हिमैश्च चूतपल्लवशोभिना ।
तीर्थतोयसुपूर्णेन स्वर्णताम्रमयेण वा ॥
सेचयेदभिजप्तेन वारिणा कलसेन तु ।
ततः शुद्धा भवेद्भूमिर्दोषयुक्तापि या भवेत् ॥”
अथ शिलालक्षणं मात्स्ये ।
“आदावेवं समासेन शिलालक्षणमुत्तमम् ।
शिलान्यासविधानञ्च प्रोच्यते तदनन्तरम् ।
शिला वाथेष्टका वापि चतस्रो लक्ष्यान्विताः ।
प्रासादादौ विधानेन न्यस्तयाः सुमनोहराः ॥
चतुरसाः समाः कृत्वा समन्तादथ वेष्टकाः ।
शिलारूपाः स्मृता विद्या नन्दाद्याश्चेष्टका-
त्मिकाः ॥
संपूर्णाः सुतलाः स्निग्धाः सुषमा लक्षणा-
न्विताः ।
कुशदूर्वाङ्किता धन्याः सध्वजच्छत्रचामराः ॥
साङ्कुशास्तीरणीपेताः कूर्ममत्स्यफलान्विताः ।
दर्पणा हस्तिवज्राङ्काः प्रशस्तद्रव्यलान्विताः ॥
शस्तपक्षिन्दगाङ्गाश्च दृवाङ्काः सर्वदा हिताः ।

मन्दिरं

खस्तिका वेदिका युक्ता नन्द्यावर्णकलाञ्जिताः ॥
पद्मादिलक्षणोपेताः शिलाः सर्वार्थसिद्धिदाः ।
तथा गोवाजिपादाङ्काः शिला धन्याः सुखा-
वहाः ॥
क्रथादन्तगपादाङ्का न शस्ताः पक्षिणस्तथा ।
दिङ्मृगा दिग्विहीनाश्च दीर्घद्वखाः चता-
न्विताः ॥
विवर्णाः स्फुटिता भग्नाः संत्याच्या लक्षणच्युताः ।
प्रशस्तपाणिरूपाङ्काः प्रशस्तद्रव्यलाञ्जिताः ॥
यथोक्तलक्षणोपेताः शिला नित्यहितावहाः ॥”
अथ इष्टकालक्षणम् । तत्रैव ।
“इष्टकानां समासेन लक्षणं शृणु सांप्रतम् ।
एकवर्णाः सुप्रकाश सुप्रमाणा मनोरमाः ॥
नन्द्याद्याश्चेष्टकाः कार्याश्चतुरसाः सुसंमिताः ।
अस्याङ्गारान्विता नेष्टाः कृष्णवर्णाः सशर्कराः ॥
मन्दप्रका विप्रकाश्च बहुदिन्याश्च वर्जिताः ।
भग्नाश्च विषमा हीना वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥”
हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“इष्टकानां प्रमाणश्च लक्षणं सांप्रतं शृणु ।
सुतला लक्षणोपेता द्वादशप्रज्जुलसंमिताः ॥
सुविस्तारविभागेन नैपुण्येन च संमिताः ।
सुप्रकाः सुप्रमाणास्ता एकवर्णा मनोहराः ।
विमला इष्टकाः कार्याश्चतुरसाः सुसंमिताः ।
द्विप्रकर्णाश्चाप्रशस्ताः पाणिपादविवर्जिताः ॥
नशर्कराः कृष्णवर्णा अस्याङ्गारचिताश्च याः ।
विवर्णा मन्दगन्धाश्च याः प्रीनाः पिण्डिकाश्च
याः ॥
हीनाश्च विषमा भग्ना वर्जराश्च विवर्जिताः ॥”
अथ शिलादिन्यासवस्था । मात्स्ये ।
“शिलान्यासस्तु कर्त्तव्यः प्रासादे तु शिलामये ।
इष्टकानान्तु विन्यासः प्रासादे चेष्टकामये ॥
शैलजे शैलजः पीठ ऐष्टिके ऐष्टिकः स्मृतः ।
शिलान्यासादिको भद्रे मूलपादो विधीयते ॥”
हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“कर्त्तव्यश्चेष्टकान्यासः प्रासादे चेष्टकामये ।
शैले शिलानां विन्यासः कार्करे कर्करा न्यसेत् ॥
कृत्वा शिलादिन्यासे च प्राक्शिलाभ्यधिवा-
सनम् ।
इष्टकानां प्रतिष्ठाश्च गर्भाधानश्च कारयेत् ॥
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा पीठवन्धश्च साधयेत् ।
स्वयं श्रीहयश्रीर्षेण प्रोक्तस्तत्तद्विधिः स्फुटम् ॥”
अथ पीठवन्धनम् । हयश्रीर्षे ।
“पीठवन्धं ततः कुर्यान्महाप्रासादमानतः ।
पीठोत्तमं चोच्छ्रेयण प्रासादस्योर्ध्वमानतः ॥
पादहीनं मध्यमं स्यात् कन्यसं चार्द्धमानतः ।
उत्तमं वासुदेवस्य कुर्यात् पीठं विचक्षणः ॥
अथ प्रासादलक्षणानि । मात्स्ये ।
एवं वास्तुवर्ति कृत्वा भजेत् षोडशभागिकम् ।
तस्य मध्ये चतुर्भिस्तु भागैर्गर्भश्च कारयेत् ॥
भागद्वादशकं तत्र भित्तिर्धर्मं परिकल्पयेत् ।
चतुर्भागेन भित्तीनामुच्छ्रायः स्यात् प्रमा-
णतः ॥

ईश्ट मन्दिरं

द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्तुच्छ्रायात् प्रमा-
णतः ।
शिखरार्द्धस्य चार्द्धेन विधेया तु प्रदक्षिणा ॥
चतुर्दिक्षु तदा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा बुधैः ।
गर्भसूत्रद्वयं भागो विस्तारो मण्डपस्य तु ॥
आयतः स्यात्त्रिभिर्भागैर्भद्रयुक्तः सुशोभनः ।
पञ्चभागेन संभव्य गर्भमानं विचक्षणः ॥
भागमेकं गृहीत्वा तु प्राग्ग्रीवं कल्पयेद्बुधः ।
गर्भसूत्रसमो भागादग्रतो मुखमण्डपः ।
एतत् सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्यैव लक्षणम् ॥
किञ्च ।
मेरुमन्दरकैलासकुम्भसिंहमृगास्तथा ।
विमानच्छन्दकस्तद्वच्छ्रीवृत्तोऽथ मृगाधिपः ॥
वलभिच्छन्दकस्तद्वच्छतुर्लः सर्वभद्रकः ।
गजश्च नन्दनश्चैव नन्दिवर्द्धन एव च ॥
हंसो वृषः सुपर्णश्च पद्मकोऽथ समुद्रकः ।
प्रासादो नामतः प्रोक्ता विभागं शृणुत दिवाः ॥
शतशृङ्गश्चतुर्द्वारो भूमिकाषोडशोच्छ्रितः ।
नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
मन्दरो द्वादशः प्रोक्तः कैलासो दशभूमिकः ।
विमानच्छन्दकस्तद्वदनेकशिखराननः ॥
स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्तभिर्नन्दिवर्द्धनः ।
विंशाष्टकसमायुक्तो नन्दनः समुद्राहतः ॥
षोडशाष्टकसंयुक्तो नानारूपसमन्वितः ।
अनेकशिखरस्तद्वत् सर्वतोभद्र उच्यते ॥
चन्द्रशालसमोपेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ।
वलभिच्छन्दकस्तद्वच्छुकनासात्रयान्वितः ॥
वृषस्योच्छ्रितस्तुल्यो मण्डलश्चासिर्वर्जितः ।
सिंहः सिंहगतिर्ज्ञेयो मृगो मृगसमस्तथा ॥
कुम्भः कुम्भाकृतिस्तद्वद्भूमिकानवकोच्छ्रयः ।
अङ्गुलीपुटसंस्थानपञ्चाष्टकविभूषितः ॥
षोडशासः समन्तात्तु विज्ञेयः स समुद्रकः ।
पार्श्वयोश्चन्द्रशालस्य उच्छ्रायो भूमिकाद्वयम् ॥
षोडशासः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ।
मृगराजस्तु विख्यातश्चन्द्रशालाविभूषितः ॥
प्राग्ग्रीवेण विंशालेन भूमिकासु षडुन्नतः ।
अनेकचन्द्रशालस्तु गजः प्रासाद उच्यते ॥
पर्यन्तगृहराजो वै गरुडो नाम नामतः ।
सप्तभूम्युच्छ्रयस्तद्वच्चन्द्रशालात्रयान्वितः ॥
भूमिकाषड्शीतिस्तु वाह्यतः सर्वतो भवेत् ।
तथान्यो गरुडस्तद्वच्छ्रायादशभूमिकः ॥
पद्मकः षोडशासस्तु भूमिद्वयसमन्वितः ।
पद्मतुल्यप्रमाणेन श्रीवृत्तक इति स्मृतः ॥
पञ्चाष्टकस्त्रिभूमिस्तु गर्भे हस्तचतुष्टयम् ।
वृषो भवति नाम्ना यः प्रासादः सर्वकामिकः ॥
सप्ताष्टौ पञ्चाक्षाश्चैव प्रासादा ये मयोदिताः ।
सिंहस्य ते समा ज्ञेया ये चान्ये तत्प्रमाणतः ॥
चन्द्रशालेः समोपेताः सर्वे प्राग्ग्रीवसंयुताः ।
ऐष्टका दारवाश्चैव शैला वा स्युः सुतीरणाः ॥
मेरुः पञ्चाशद्वस्तः स्यात् मन्दरः पञ्चहीनकः ।
चत्वारिंशत्तु कैलासश्चतुस्त्रिंशद्विमानकः ॥
नन्दिवर्द्धनकस्तद्वद्द्वान्निशत् समुद्राहतः ।

मन्दिरं

त्रिंशता नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ॥
वर्तुलः पद्मकश्चैव त्रिंशद्वस्त उदाहृतः ।
मृगः सिंहश्च कुम्भश्च वलभिच्छन्दकस्तथा ॥
एते षोडशहस्ताः स्युश्चत्वारो देववक्त्रभाः ।
श्रीवृत्तो मृगराजश्च समुद्रकगजौ तथा ॥
एते द्वादशहस्ताः स्युरेतेषां हंसकः समः ।
गरुडोऽष्टकरो ज्ञेयो वृषो दश उदाहृतः ॥
एवमेते प्रमाणेन कर्त्तव्याः शुभलक्षणाः ।
यच्चराचसनागानां मातृहस्तः प्रशस्यते ॥
तथा मेर्वादयः सप्त ज्येष्ठलिङ्गे सुखावहाः ।
श्रीवृत्तकादयश्चाष्टौ मध्यमस्य उदाहृताः ॥
तथा हंसादयः पञ्च कन्यसे सुभदा मताः ॥”
हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“प्रासादं संप्रवक्ष्यामि सर्वसाधारणं शृणु ।
चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं भवेत् षोडशधा पुनः ॥
मध्ये तस्य चतुर्भिस्तु कुर्यादायसमन्वितम् ।
द्वादशैव तु भागानि भित्तिर्धर्मं परिकल्पयेत् ॥
जङ्घोच्छ्रायन्तु कुर्वीत चतुर्भागेन चायतम् ।
जङ्घोर्द्विगुणोच्छ्रायं मञ्जव्याः कल्पयेद्बुधः ॥
चतुर्भागेन मञ्जव्याः कार्या सन्धक् प्रदक्षिणा ।
तन्मानं निर्गमं कार्यसुभयोः पार्श्वयोः समम् ॥
शिखरेण समं कार्यमग्रे जगति विस्तरम् ।
त्रिगुणेनापि कर्त्तव्यं यथाशोभानुरूपतः ॥
विस्तरं मण्डपस्याग्रे गर्भसूत्रद्वयेन तु ।
दैव्यात् पादाधिकं कुर्यान्मध्ये स्तम्भैर्बिभूषि-
तम् ॥
प्रासादगर्भमानं वा कुर्वीत मुखमण्डपम् ।
एकाशीतिपदेर्वास्तु यद्वा मण्डपमारभेत् ॥
शुकाष्टद्वारि विन्यासे पादान्तस्थान् यजेत्
सुरान् ।
तथा प्राकारविन्यासे यजेद्द्वान्निशदन्तगान् ॥
सर्वसाधारणश्चेतत् प्रासादस्य तु लक्षणम् ।
मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं शृणु ॥
प्रतिमायाः प्रमाणेन कर्त्तव्या पिण्डिकाशुभा ।
गर्भस्तु पिण्डिकार्द्धेन गर्भमानास्तु भित्तयः ॥
भित्तिरायाममानेन उच्छ्रायन्तु प्रकल्पयेत् ।
भित्तुच्छ्रायात्तद्विगुणं शिखरं कल्पयेद्गुरुः ॥
शिखरस्य तु तुर्येण भ्रमणं परिकल्पयेत् ॥
शिखरस्य चतुर्थेन अग्रतो मुखमण्डपम् ।
अष्टकांशेन गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः ॥
परिधेर्गुणभागेन रथकांस्तत्र कल्पयेत् ।
तत्तृतीयेन वा कुर्याद्रथकानान्तु निर्गमम् ॥
वासत्रयं स्थापनीयं रथकत्रितये सदा ।
शिखरार्थश्च सूत्राणि रत्नानि विनिपातयेत् ॥
शिखरस्यार्द्धभागस्य सिंहं तत्र च कारयेत् ।
शुकनासां स्थिरीकृत्य मध्यसन्धौ विवर्जयेत् ॥
अपरे च तथा पार्श्वे तद्वत् सूत्रं निधापयेत् ॥
तद्वन्तु भवेदंशः कण्ठे श्यामलसारवान् ।
स्कन्धभग्नन्तु कर्त्तव्यं विकरालं तथैव च ।
ऊर्ध्वन्तु वेदिकामानात् कलसं परिकल्पयेत् ॥”
किञ्च ।
“गरुत्मन्तं तथा कुर्यादुपरिष्ठाच्चतुर्गुणम्

मन्दिरं

कुर्वादिप्रतिमायामान् दिक्षु चाष्टासु
चोपरि ॥

महावराहमेन्द्रान्तु नरसिंहन्तु दक्षिणे ।
प्रतीच्यां श्रीधरं देवसुदीच्यां हयग्रीवकम् ॥
आग्नेयां यामदम्राश्च नैर्ऋते राममेव च ।
वामनश्चैव वायव्यां वासुदेवमथापरे ॥ * ॥
किञ्च ।
“पूर्वभूमौ तु शयनं द्वितीये चासनं भवेत् ।
स्थानमेव तृतीये तु चतुर्थे यानमेव च ॥
पश्चमे योगनिद्रा तु षष्ठे योगासनं भवेत् ।
स्थानं योगसमायुक्तं सप्तमे परिकल्पयेत् ॥
नानागवाक्षकैर्यन्त्रात् पञ्चवक्त्रादिभूषितम् ।
नानाप्रकारपुष्पाद्यैर्यथाशोभं प्रकल्पयेत् ॥
कनिष्ठमध्यज्येष्ठानां प्रासादानां यथाक्रमम् ।
वसुभागा च ऋत्विग्भिः प्रदेया रचना बुधैः ॥
द्वारस्य चाष्टमे युक्ते नवमे दशमे तथा ।
ललाटवेधो नैव स्यादायस्य शृणु साम्प्रतम् ॥
यावद्वस्त्रैरभिषेकः प्रासादकर्तृगणानघ ! ।
तावद्भिरङ्गुलैरायो वसुभागेन वा भवेत् ॥
एकस्तम्भो ध्वजो ज्योतिस्तम्भा वेदिका मता ।
दशभूम्यन्तरे निधं चतुस्तम्भं प्रकल्पयेत् ॥ * ॥
अथ मण्डपलक्षणविशेषः । मातृस्ये ।
“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मण्डपानान्तु लक्षणम् ।
मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्यानुरूपतः ॥
विविधा मण्डपाः कार्या ज्येष्ठमध्यकनीयसः ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि शृणु ध्वं दिजसत्तमाः ॥
पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुवृत्तो नृतनन्दनः ।
कौशलो बुद्धिसङ्कीर्णो राजभद्रो जयावहः ॥
श्रीवृत्तो विजयश्चैव वास्तुजीर्णः श्रुतिं धरः ।
यज्ञभद्रो विशालश्च संश्लिष्टः शत्रुमर्दनः ।
भागपक्षो नन्दनश्च मानवो मानभद्रकः ।
सुग्रीवो हर्षणश्चैव कर्णिकारः पदाङ्कः ॥
सिंहश्च श्यामभद्रश्च सुभद्रश्च तथैव च ।
सप्तविंशतिर्यास्याता लक्षणं शृणुत द्विजाः ॥
स्तम्भा यत्र चतुःषष्टिः पुष्पकः स उदाहृतः ।
द्वाषष्टिः पुष्पभद्रस्तु षष्टिः सुवृत्त उच्यते ॥
अष्टपञ्चाशकस्तम्भः कथ्यते नृतनन्दनः ।
कौशल्यः षट्पञ्चाशच्चतुःपञ्चाशता पुनः ॥
नाम्ना तु बुद्धिसङ्कीर्णो द्विहीनो राजभद्रकः ।
जयावहस्तु पञ्चाशच्छ्रीवृत्तस्तु द्विहीनकः ॥
विजयस्तद्विहीनः स्यात् वास्तुसङ्कीर्णकस्तथा ।
हाभ्यामेव प्रहृष्येत ततः श्रुतिधरोऽपरः ॥
चत्वारिंशद्वयज्ञभद्रो द्विहीनोऽथ विशालकः ।
षट्त्रिंशच्चैव संश्लिष्टो द्विहीनः शत्रुमर्दनः ॥
द्वात्रिंशद्भागपक्षस्तु त्रिंशता नन्दनः स्मृतः ।
अष्टाविंशन्मानवस्तु मानभद्रो द्विहीनकः ॥
चतुर्विंशस्तु सुग्रीवो द्वाविंशद्वर्षणो मतः ।
विंशतिः कर्णिकारः स्यादष्टादशः पदाङ्कः ।
सिंहो भवेद्विहीनश्च श्यामभद्रो द्विहीनकः ॥
सुभद्रस्तु तथा प्रोक्तो द्वादशस्तम्भसंयुतः ।
मण्डपाः कथिता ह्येते यथावत्तत्त्वान्विताः ।
त्रिकोणं वृत्तमर्द्धमष्टकोणं द्विरष्टकम् ॥

६२८

मन्दिरं

चतुष्कोणश्च कर्त्तव्यं संस्थानं मण्डपस्य तु ।
राज्यश्च विजयश्चैवमायुर्वर्द्धनमेव च ॥
पुत्तलाभः श्रियः पुष्टिश्चास्त्रादिषु भवेत् क्रमात् ।
एवन्तु शुभदाः प्रोक्ता अन्यथा तु भयावहाः ॥”
अथ तत्र द्वारनिर्णयः । हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
“ग्राममध्ये च पूर्वे च प्रत्यग्द्वारं प्रकल्पयेत् ।
विदिशासु च सर्वास्तु तथा प्रत्यङ्मुखं भवेत् ॥
दक्षिणे चोत्तरे चैव पश्चिमे प्राङ्मुखं भवेत् ॥”
किञ्च ।
“विस्ताराद्विगुणं द्वारं कर्त्तव्यन्तु सुशोभनम् ।
जातरूपं सरजतं तद्वदुद्गमरेष्टतम् ॥
औद्गमरोद्गतः स्वर्णं दत्त्वा शाखां न्यसेद्बुधः ।
तूयमङ्गलघोषेण ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च ॥
द्वारस्य च चतुर्थं शि कार्थी चण्डप्रचण्डकौ ।
दण्डहस्तौ तु कर्त्तव्यौ विष्वक्सेनोपमावभौ ॥
शाखोर्ध्वं न्यस्य रत्नानि न्यसेद्दूर्ध्वसुद्गमरम् ।
तस्य मध्ये स्थिता देवी साचाक्ष्मक्षीः सुरेश्वरी ॥
कर्त्तव्या दिग्गजैः सा तु स्नायमाना घटेन तु ।
शाखोद्गमरकौ कार्थी पञ्चवक्त्रादिभूषितौ ॥
एकशाखं त्रिशखं वा षट्शाखं द्वारमिष्यते ।
नवशाखश्च कुर्वीत अत ऊर्ध्वं न कारयेत् ।
विष्णुवताररूपादौः शाखां रत्नेन भूषयेत् ॥”
मातृस्ये ।
“चतुःषष्टिपदं कृत्वा मध्ये द्वारं प्रकल्पयेत् ।
विस्ताराद्विगुणोच्छ्रायस्तत्त्रिभागा कटिर्भवेत् ॥
विस्ताराद्वर्धो भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः ।
गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमायतम् ॥
उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा तद्वदुद्गमरः ।
विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम् ॥
त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिर्द्वारमिष्यते ।
कनिष्ठं मध्यमं ज्येष्ठं यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥
अङ्गुलानां शतं सार्द्धं चत्वारिंशद्भिरुत्तमम् ।
धन्यसुत्तममायुष्यं धनधान्यदेवैश्च च ॥
शतं चाशीतिसहितं वातनिर्गमनं भवेत् ।
अधिकं दशभिस्तद्वत्तथा षोडशभिः शतम् ॥
शतमानं द्वितीयन्तु भवत्यशीतिभिस्तथा ।
दशद्वाराणि चैतानि क्रमेणोक्तानि सर्वदा ॥
अन्यानि वर्जनीयानि मानसोद्दिगदानि तु ।
द्वारवेधन्तु यत्नेन सर्ववास्तुषु वर्जयेत् ॥
वृक्षकोणाच्च भूद्वारात् स्तम्भकूपध्वजादपि ।
कुल्याश्वभेजं वा विहं न द्वारं शुभदं भवेत् ॥
क्षयश्च दुर्गतिश्चैव प्रवासः क्षुब्धयं तथा ।
दौर्भाग्यं वन्धनं रोगो दारिद्र्यं कलहं तथा ।
विरोधश्चार्थनाशश्च सर्वं वेधे भवेत् क्रमात् ॥”
अथ प्राकारादिनिर्णयः । हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
“प्रासादस्य चतुर्भागाः प्राकारस्योच्छ्रयो भवेत् ।
पञ्चहस्तस्य देवस्य एकहस्ता तु पीठका ॥
तस्मात्तु द्विगुणः प्रोक्तस्तथा गरुडमण्डपः ।
एकहस्तादि कुर्वीत त्रिंशद्वस्तान्तमेव च ॥”
अथ वृक्षरोपणनिर्णयः । मातृस्ये ।
“पूर्वेण फलिनो वृक्षाः क्षीरवृक्षास्तु दक्षिणे ।
पश्चिमेन जलं श्रेष्ठं पद्मोत्पलविभूषितम् ॥

मन्दिर

उत्तरेण नलेस्तालेः शुभा स्यात् पुष्पवाटिका
सर्वतस्तु जलं श्रेष्ठं स्थिरमस्थिरमेव च ॥
सर्वतश्चापि कर्त्तव्यं परिखावलयादिकम् ।
याम्ये तपोवनस्थानमुत्तरे मातृकागृहम् ॥
महानसं तथाग्नेये नैर्ऋते तु विनायकः ।
वारुणे श्रीनिवासश्च वायवे ग्रहमालिका ॥
उत्तरे यज्ञशाला तु निर्माल्यस्थानमुत्तरे ।
वारुणे सोमदेवत्ये बलिनिर्वपणं स्मृतम् ॥
पुरतो गरुडस्थानं तथान्येषां यथोचितम् ।
एवमायतनं कुर्वाच्छुभमण्डपसंयुतम् ॥
घण्टावितानकसतोरणचित्रयुक्तं
निधोत्सवप्रसूदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् सुरगृहं विविधध्वजाढ्यं
श्रीस्तं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥”
अथ जीर्णोद्धारः । विष्णुधर्मे तृतीयकाण्डे ।
“यस्य राज्ञस्तु विषये देववैष्णव विशीर्यते ।
तस्य सीदति तद्राज्यं देववैष्णव यथा तथा ॥
कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देववैष्णवः ।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥”
विष्णुरहस्ये ।
“पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्यैव स नरो विष्णुलोकभाक् ॥”
अग्निपुराणे ।
“पतितं पतमानन्तु तथार्द्धस्फुटितं नरः ।
समुद्भूत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
देवीपुराणे ।
“मूलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ॥”
हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
“वापीकूपतडागानां सुरधानां तथानघ ! ।
प्रतिमानां सभानाश्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि ।
पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्मूलान्न संशयः ॥
प्रतिष्ठाया विधिः कार्यस्तथा मन्दिरनिर्मिते ।
प्रायः श्रीहयग्रीवोक्तेरनुसारेण वैष्णवैः ॥
देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तल्लिखनेन किम् ।
श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥
मन्दिरं, क्षी, पुं. (मन्दन्ते मोदन्ते लोका यत्र। मदि
+ “इधिमदिसुदीति ।” उणा० १। ५२। इति
किरच् ।) नगरम् । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥
पुंलिङ्गोऽप्ययं शब्दः । यथा । नगरं मन्दिरं
पुरमिति पुंनपुंसकयोरुभयेन प्रकथ्यते । इत्य-
मरटीकायां भरतः । (अश्वजातुपश्चिमभागः ।
यथा, अश्ववैद्यके । २ । २१ ।
“अधरे च ततो जानु निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ।
मन्दिरं पश्चिमो भागः कलाची जानुनोऽग्रिमः ॥”)
मन्दिरः, पुं, (मदि + किरच् ।) समुद्रः । इति
मेदिनी । रे, १६७ ॥ जानुपञ्चाङ्गागः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २७७ ॥
मन्दिरपशुः, पुं, (मन्दिरचरः मन्दिरपालितो वा
पशुः । मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।) विडालः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मन्मथः

मन्दिरा, स्त्री, (मन्दिर + स्त्रियां टाप् ।) मन्दिरम् । यथा, मन्दिरायास्तरावानिति मधुसूक्त-टादयः ॥

मन्दरा, स्त्री, (मन्दन्ते स्वपन्ति मोदन्ते वा अन्धायत्र । मन् + “मन्दिवाशिमधीति ।” उणा० १ । ३६ । इति उरच् । स्त्रियां टाप् ।) वाजिशाला । इत्यमरः । २ । २ । ७ ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ५७ ।

“उपाहरन्नश्मजसचक्षुः

चुराक्षलैः चोभितमन्दरोदरम् ॥”)

शयनीयार्थवस्तु । इति मेदिनी । रे, २०० ॥ मादुर इति भाषा ॥

मन्दोदरी, स्त्री, (मन्दं उदरं यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) रावणमहिषी । सा तु मयदानवकन्या । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८० । १६ ।

“भार्या मे भव सुश्रोणि ! यथा मन्दोदरी तथा ॥”

कुमाराशुचरमाहगणभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । १७ ।

“मन्दोदरी तु दुष्णी च कोटरा मेघवाहिनी ॥”)

मन्दोदरीशः, पुं, (मन्दोदर्याः ईशः पतिः ।) रावणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्दोदरीसुतः, पुं, (मन्दोदर्याः सुतः ।) इन्द्रजित् । इति जटाधरः ॥

मन्दोष्णं, स्त्री, (मन्दं अल्पं च तदुष्णचेति ।) ईषदुष्णम् । तद्वति, त्रिः । इत्यमरः । १ । ४ । २५ ॥

मन्द्रः, पुं, (मन्द्यते बुध्यते अनेन । मद्रि + “स्फायितश्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) गम्भीरध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । १०० ।

“मन्द्रस्त्रिष्वैर्ध्वनिभिरवलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥”)

वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । मद्रुः २ म्दङ्गकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, हृष्टः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५ । ७ ।

“होता मन्द्रो वरेण्यः ॥”

“मन्द्रो हृष्टः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ मादनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४४ । ७ ।

“अये ! जुषस्व प्रतिद्वयतदचो मन्द्र स्वधावकृतजात सुक्रतो ॥”

“मन्द्र ! मादनशील !” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

मन्मथः, पुं, (मनो मथ्नाति विकरोतीति । मन् + मथ्नाच् । पृथोदरादित्वात् साधुः । अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । ४ । ७ ।

“मनो मथ्नाति सर्वेषां पञ्चबाणेन कामिनाम् । तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”)

कामदेवः । (यथा, नैषधचरिते । ८ । २६ ।

“न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्तिः ॥”)

कपित्थवृक्षः । इत्यमरः । १ । ४ । २१ ॥ कामचिन्ता । इति मेदिनी । ये, २२ ॥ * ॥ कामदेवस्योत्पत्तिर्यथा,—

मन्मथः

“एवं चिन्तयतस्तस्य ब्रह्मणो मुनिसत्तमाः । मनसः पुरुषो बलगुराविर्भूतो विनिःसृतः ॥ काश्चनीचूर्णपीताभः पीनोन्नतमुनासिकः । सुवृत्तोरुकटीजङ्घो नीलावलिगतकेशकः ॥ लग्नभ्रूयुगलो लोलः पूर्णचन्द्रनिभाननः । कपाटविस्तीर्णहृदि रोमराजीविराजितः ॥ शुभ्रमातङ्गकरवत्पीननिस्तलवाहुकः । आरक्तपाणिनयनमुखपादकरोद्भवः ॥ क्षीणमध्यश्चारुदन्तः प्रमत्तगजकन्धरः । प्रफुल्लपद्मपचाक्षः केशरव्राण्यतर्पणः ॥ कम्बुग्रीवो मीनक्रेतुः प्रांशुर्मकरवाहनः । पञ्चपुष्पायुधो योगी पुष्पकोदण्डमण्डितः ॥ कान्तः कटाक्षपातेन भ्रामयन्नयनद्वयम् । सुगन्धिमरुताभ्रान्तं शृङ्गाररससेवितम् ॥ वीक्ष्य तं तादृशं दत्तप्रसूता मानसाश्च ते । मरीच्यादा दश ततो विस्मयाविष्टचेतसः ॥ औत्सुक्यं परमं जगमुरापूर्वकारिकं मनः । स चापि वेधसं वीक्ष्य सृष्टारं जगतां पतिम् । प्रणम्य पुरुषः प्राह विनयानतकन्धरः ॥

श्रीपुरुष उवाच ।

किं करिष्याम्यहं कर्म ब्रह्मसूत्र नियोजय । मानाये पुरुषो यस्मादुचिते शोभिते विधे ॥ अभिधानश्च यद्योग्यं स्थानं पत्नी च या मम । तन्मे कुरुष्व लोकेश ! सृष्टा त्वं जगतां यतः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं तस्य वचः श्रुत्वा पुरुषस्य महात्मनः । चणं न किञ्चित् प्रोवाच स्वसृष्टावपि विस्मितः ॥ ततो मनः सुसंयम्य सम्यगुत्सृज्य विस्मयम् । उवाच पुरुषं ब्रह्मा तत्कर्मोद्देशमावहन् ॥

ब्रह्मोवाच ।

अनेन चारुरूपेण पुष्यवाणेश्वरपञ्चभिः । मोहयन् पुरुषांस्त्रींश्च कुरु हृदि सनातनीम् ॥ न देवा न च गन्धर्वा न किन्नरमहोरगाः । नासुरा न च दैत्या वा न विद्याधरराक्षसाः ॥ न यक्षा न पिशाचाश्च न भूता न विनायकाः । न गुह्यका न सिद्धाश्च न मनुष्या न पक्षिणः ॥ पशवो न मृगाः कीटाः पतङ्गा जलजाश्च ये । न ते सर्वे भविष्यन्ति न लब्धा ये शरस्य ते ॥ अहं वा वासुदेवो वा स्याणुर्वा पुरुषोत्तम ! । भविष्यामस्तव वशे किमन्यैः प्राणधारिभिः ॥ प्रच्छन्नरूपौ जन्तूनां प्रविशन् हृदये सदा । सुखहेतुः स्वयं भूत्वा कुरु हृदि सनातनीम् ॥ तत्पुष्यवाणस्य सदा सुखं लब्धं मनोऽस्तु च । सर्वेषां प्राणिनां नित्यं मदमोदकरो भवान् ॥ इति ते कर्म कथितं हृदिप्रावर्त्तकं पुनः । नामानि च गदिष्यामि यत्ते योग्यं भविष्यति ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वाथ सुरश्रेष्ठो मानसानां सुखानि च । आलोक्य चासने पद्मे रूपविष्टोऽभवत् चणात् ॥ इति कालिकापुराणे कामप्रादुर्भावो नाम १ अध्यायः ॥

मन्युः

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्ते सुनयः सर्वे तदभिप्रायवेदिनः । चक्रुस्तदुचितं नाम मरीच्यान्निमुखास्तदा ॥ सुखावलोकनादेव ज्ञात्वा वृत्तान्तमन्यतः । दत्तादयश्च सृष्टारः स्थानं पत्नीश्च ते ददुः ॥ ततो निश्चित्य नामानि मरीचिप्रसूता द्विजाः । ऊचुः सङ्गतमेतस्मै पुरुषाय द्विजोत्तमाः ॥

ऋषय ऊचुः ।

यस्मात् प्रमथ्य चेतस्त्वं जातोऽस्माकं तथा विधेः । तस्मान्मन्मथनान्मा त्वं लोके गेयो भविष्यसि ॥ जगत्सु कामरूपस्त्वं त्वत्समो न हि विद्यते । अतस्त्वं कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ! ॥ मदनान्मदनाख्यस्त्वं शम्भोर्दर्पात् सदर्पकः । तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि ॥ त्वदाशुगानां यद्वीर्यं तद्वीर्यं न भविष्यति । वैष्णवानाश्च रौद्राणां ब्रह्मास्त्राणाश्च तादृशम् ॥ स्वर्गो मर्त्यश्च पातालं ब्रह्मलोकः सनातनः । अवस्थानानि सर्वेषां सर्वथापी भवान् यतः ॥ किंवा चापि विशेषेण सामान्ये नास्ति ते समः । यत्र यत्र भवेत् पाणी प्राद्वलास्तरवोऽथवा । तत्र तत्र तव स्थानमस्त्राब्रह्मसदोदयम् । दक्षोऽयं भवतः पत्नीं स्वयं दास्यति शोभनाम् ॥

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥

मन्मथानन्दः, पुं, (मन्मथं आनन्दयतीति । आ + नन्द + णिच् + पचाद्यच् । कामवर्द्धकत्वादस्य तथात्वम् ।) महाराजचूतः । इति राक्षनिर्घण्टः ॥

मन्मथालयः, पुं, (मन्मथस्य आलय इव । कामवर्द्धकत्वादेवास्य तथात्वम् ।) आननः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मन्मनः, पुं, गजदधनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दम्पत्योः कथनविशेषः । यथा, चिन्तामणिधृतवचनम् ।

“सुरते कर्णमूले तु निजदेशीयभाषया ।

दम्पत्योः कथनं यत्तु मन्मनं तं विदुर्बुधाः ॥”)

मन्या, स्त्री, (मन्यते ज्ञायते स्तम्भदुःखादिकमनया । मन् + करणे क्यप् । स्त्रियां टाप् ।) यौवायाः पश्चात् शिरा । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २५ अध्यायः ।

“दोषास्तु दुष्टास्तय एव मन्या

संपीड्य घाटां सुरजां सुतीव्राम् ।

कुर्वन्ति साक्षिभुवश्चक्षुर्दृष्टे

स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥”)

मन्याका, स्त्री, (मन्येवेति । मन्या + स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । सुकन्याक इति वत् न विभाषया ह्रस्वः ।) मन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

मन्युः, पुं, (मन्यते ज्ञायतेऽसौ । मन + “यजिमनि-शुन्विदसिजनिभ्यो युच् ।” उणा० ३ । २० । इति युच् ।) शोकः । (यथा, भट्टिकाये । ६ । ३० । “मन्युर्मन्ये ममास्तम्भीद्विषादोऽस्तम्भदुय-तिम् ॥”)

मन्वन्त

दैवम् । क्रतुः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १७४ ।

“आविर्भूवाभिमन्युः शतमन्युरिवापरः ॥”
क्रोधः । इत्यमरः । ३ । ३ । १५३ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ७६ । ५ ।

“यः सञ्चारयते मन्युं योऽतिवादांस्तितित्ते ।
यश्च तप्तो न तपति दृष्टं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥”
अदङ्कारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रोधाभि-
मानिदेवः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८३ । १ ।

“यस्ते मन्यो ! विध्वज्ज सायक
सह योजः पुष्यति विश्वमानुषक् ॥”
वितथपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २१ । १ ।
“वितथस्य सुतान् मन्योर्दृष्टत्तु जय-
स्ततः ॥”

रुद्रदेवः । यथा, भागवते । ४ । ५ । ५ ।

“आज्ञप्त एव कुपितेन मन्युना
स देवदेवं परिचक्रमे विभुम् ॥”
मन्वन्तरं, क्ली, (मनोरन्तरमस्मिन्निति ।) दिव्यानां
युगानामेकसप्ततिः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥ देव-
मानेनैकसप्ततियुगानि मन्वन्तरमुच्यते मनो-
रन्तरमवकाशोऽवधिर्वा अस्मिन्निति मन्वन्तरम् ।
“एवं चतुर्युगाख्यानां साधिका ह्येकसप्ततिः ।
कृतत्रेतादिशुक्तानां मनोरन्तरमुच्यते ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

मनवः स्वायम्भुवादयस्तेषामन्तरमवकाशोऽ-
वधिर्वा मन्वन्तरमिति वा । एकसप्ततिरिति
यद्यपि गणनया अर्द्धयुगेनाधिका ।

“दैविकानां युगानान्तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् ।
मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागास्तुर्दश ॥”

तत्किञ्चिदधिका दिव्ययुगानामेकसप्ततिरिति
नामविधाने सर्वज्ञनारायणेनोक्तत्वात् तथापि
अल्पत्वादिव नोक्तम् । मन्वन्तरस्य संख्यात-
वर्षाणि यथा,—

“त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण द्विजोत्तमाः ।
सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतान्यधिकानि तु ॥
विंशतिस्तु सहस्राणि कालो यः साधिकां विना ।
मन्वन्तरस्य संख्येषा लिङ्गेऽस्मिन् कथिता

द्विजाः ॥”

एतदङ्का यथा, ३०६,७२०,००० । एवं चतुर्दश-
मन्वन्तरेऽब्रह्मदिनम् । युगानि यथा लिङ्गे ।

“पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।
द्वापरस्य कलिश्चैव युगान्येतानि सुव्रताः ॥”

युगमानानि यथा,—

“चत्वारि त्रीणि वै चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।
दिव्यान्धानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः ॥”
इति ॥

अन्यत्र च ।

“चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।
तस्य तावत् सती सन्धा सन्धांश्च तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्धेषु ससन्धांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥”

इति ॥

मन्वन्त

अस्यार्थः । देवमाने सत्यस्य वर्षाणि ४०००
चतुःसहस्राणि सन्धावर्षाणि ४०० चत्वारि
शतानि सन्धांशवर्षाणि ४०० चत्वारि शतानि ।
एवं देवमाने सत्यस्य वर्षाणि अष्टशताधिकचतुः-
सहस्राणि ४००० एवं त्रेतायाः षट्शताधिक-
त्रिसहस्रं ३६०० एवं द्वापरस्य चतुःशताधिकं
द्विसहस्रम् २४०० एवं कल्येः शतद्वयाधिकमेक-
सहस्रम् १२०० समुदायेन द्वादशसहस्राणि
१२००० । मानुषमानेन सत्यादीनां मानं यथा,
ज्योतिषे ।

“वसन्धिमैत्रा ऋतुरन्ध्रमासा

वेदा रसाद्यौ भुजवद्विवेदाः ।

एतानि शून्यत्रयताडितानि

युगाब्दसंख्याः परिकीर्तितानि ॥”

एतदङ्केऽप्युच्यते सत्यस्य यथा, १,७२०,००० ।
त्रेताया यथा, १,२६६,००० । द्वापरस्य यथा,
८६४,००० । कल्येयया, ४३२,००० । समुदायेन
४,३२०,००० । अपरं ब्राह्मवर्षादिमानं बाहुल्य-
भिया नोक्तम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

अपि च । ब्रह्मणो दिनमध्ये चतुर्दशमन्वन्त-
राणि भवन्ति । एको मनुयावदधिकारी भवति
स कालो मन्वन्तरसंज्ञको भवति । तत्र मनुनां
नामानि । प्रथमः स्वायम्भुवो मनुः । द्वितीयः
खारोचिषो मनुः । तृतीय उत्तमो मनुः ।
चतुर्थस्त्वामसो मनुः । पञ्चमो रैवतो मनुः ।
षष्ठश्चाक्षुषो मनुः । सप्तमो वैवस्वतो मनुः ।
वर्त्तमानोऽयम् ॥ अष्टमः सावर्णिर्मनुः । नवमो
दत्तसावर्णिर्मनुः । दशमो ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।
एकादशो धर्मसावर्णिर्मनुः । द्वादशो रुद्र-
सावर्णिर्मनुः । त्रयोदशो देवसावर्णिर्मनुः ।
चतुर्दश इन्द्रसावर्णिर्मनुः । प्रतिमन्वन्तरं भग-
वदवतारेन्द्रदेवगणसप्तर्षिर्मनुमनुपुत्रादयः पृथक्
पृथग्भवन्ति । यथा । स्वायम्भुवे मन्वन्तरे
यज्ञोऽवतारः स एवेन्द्रः । यमादयो देवाः ।
मरीचिप्रभृतयः सप्तर्षयः । स्वायम्भुवो मनुः ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ ॥ १ ॥ खारोचिषे
विभुरवतारः । रोचन इन्द्रः । देवास्तुषिता-
दयः । ऊर्जस्तम्भादयः सप्तर्षयः । अग्निस्तुतः
खारोचिषो मनुः । द्रुमन्सेनरोचिष्वात्मसुखा
मनुपुत्राः ॥ २ ॥ उत्तमे सत्यसेनोऽवतारः ।
सत्यजिद्विन्द्रः । सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवाः ।
वशिष्ठसुताः सप्तर्षयः प्रमदादयः । प्रियव्रतसुत
उत्तमो मनुः । पवनस्तृणययज्ञहोत्राद्यास्तु-
सुताः ॥ ३ ॥ तामसे हरिरवतारः । त्रिशिख
इन्द्रः । वैधतादयो देवाः । ज्योतिर्धामादयः
सप्तर्षयः । तामसो मनुः । वृषस्थातिनरादय-
स्तुसुताः ॥ ४ ॥ रैवते विक्रुष्टोऽवतारः । विभु-
रिन्द्रः । भूतरयादयो देवाः । हिरण्यरोमा-
दयः सप्तर्षयः । रैवतो मनुः । बलिबिन्ध्यादय-
स्तुसुताः ॥ ५ ॥ चाक्षुषे अजितोऽवतारः ।
मन्दइम इन्द्रः । अप्यादयो देवाः । ह्येय-
क्षीरकादयः सप्तर्षयः । चाक्षुषो मनुः । पुरु-

मन्वन्त

पुरुषसुशुम्नादयस्तुसुताः ॥ ६ ॥ वैवस्वते
वामनोऽवतारः । पुरन्दर इन्द्रः । आदिह्या
वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुज्जणा अश्विनावृषभ
इत्याद्या देवाः । कश्यपोऽर्चिर्वशिष्ठो विश्वा-
मित्रो गोतमो जमदग्निर्भरद्वाज एते सप्तर्षयः ।
वैवस्वतो मनुः । इक्ष्वाकुः वृगः शर्यातिः वृष्टः
धृष्टः कर्षकः नरिष्यन्तः पृथग्रः नाभागः
कविः एते मनुपुत्रा दश ॥ ७ ॥ अथ भवि-
ष्याणि । सावर्णिके सावर्णिर्मनोऽवतारः । बलि-
रिन्द्रः । सुतपसो विरजा अमृतप्रभा देवाः ।
गालवः दीप्तिमान् परशुरामः अश्वत्थामा कृपः
ऋष्यशृङ्गः व्यासः एते सप्तर्षयः । सावर्णिर्मनुः ।
निर्म्मोकविरजस्काद्यास्तुसुताः ॥ ८ ॥ दक्ष-
सावर्णिके ऋषभोऽवतारः । श्रुत इन्द्रः । पार-
मरीचिगर्भाद्या देवाः । द्युतिमदाद्याः सप्तर्षयः ।
दक्षसावर्णिर्मनुः । भूतकेतुर्दीप्तिकेत्वाद्यास्तु-
सुताः ॥ ९ ॥ ब्रह्मसावर्णिके विव्वक्सेनोऽव-
तारः । शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनविरुद्धाद्या देवाः ।
हविष्मदाद्याः सप्तर्षयः । ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।
भूरिसेनाद्यास्तुसुताः ॥ १० ॥ धर्मसावर्णिके
धर्मसेतुरवतारः । वैधत इन्द्रः । विहङ्गम-
कामगमाद्या देवाः । अरुणादयः सप्तर्षयः ।
धर्मसावर्णिर्मनुः । सत्यधर्मादयस्तुसुताः ॥ ११ ॥
रुद्रसावर्णिके । सुधामाख्योऽवतारः । ऋत-
धामा इन्द्रः । हरितादयो देवाः । तपोमूर्त्त्या-
दयः सप्तर्षयः । रुद्रसावर्णिर्मनुः । देववदुपदेवा-
दयस्तुसुताः ॥ १२ ॥ देवसावर्णिके योगेश्वरो-
ऽवतारः । दिवस्वतिरिन्द्रः । सुकर्मसूत्राद्या
देवाः । निर्म्मोकतत्त्वदर्शाद्याः सप्तर्षयः । देव-
सावर्णिर्मनुः । चित्रसेनविचित्राद्यास्तुसुताः ॥
१३ ॥ इन्द्रसावर्णिके वृहद्भानुरवतारः । शुचि-
रिन्द्रः । पवित्रचाक्षुषादयो देवाः । अग्नि-
बाहुशुचिशुद्धमागधाद्याः सप्तर्षयः । इन्द्र-
सावर्णिर्मनुः । उरुगम्भीरवृषाद्यास्तुसुताः ॥
१४ ॥ अथैतेषां कर्म्मोच्यते । इन्द्रो देवराट्
यथावर्षो च । मनुरादौ पृथिव्यां राजा भवति
तत्पुत्रपौत्रादयो मन्वन्तरसमाप्तिपर्यन्तं
राजानो भवन्ति । देवताः प्रजानां यज्ञादि-
कर्म्मस्तुष्टास्तुफलं प्रयच्छन्ति । सप्तर्षयो धर्म-
शास्त्राणि प्रकाशयन्ति । भगवदवतारा एतान्
स्वस्वकर्म्मणि नियोजयन्ति दैत्यराक्षसादीन्
धर्म्मदुष्टो म्रन्ति च । चतुर्दशमन्वन्तरेऽब्रह्मण
एकं दिनं भवति तन्मनुष्यमानेनैकः कल्पः ।
त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्मण एको मासो भवति । इति
श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ अन्यत्र ।
“वर्षलक्षाणि चत्वारि भवेत् कलियुगं क्रमे ।
द्वात्रिंशत्या सहस्रेस्तु संहितान्यपि संख्यया ॥
चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षाण्यष्टौ च संख्यया ।
वर्षाणां द्वापरं प्रोक्तं युगं पूर्वेनिर्दृशनात् ॥
त्रेता द्वादशलक्षाणि वर्षाणां परिकीर्तिता ।
षष्ठ्यवत्या सहस्रेस्तु संयुक्तानि भवन्ति हि ॥
दश सप्त च लक्षाणां वर्षाणाञ्च कृतं युगम् ।

मन्वन्त

सहस्रैरष्टविंशत्या संयुतान्यपि संख्यया ॥
त्रिचत्वारिंशत्क्षत्राणि सहस्राणि च विंशतिः ।
मानुषेण प्रमाणेन भवेत् चातुर्यं क्रमात् ॥
सप्तषष्टिश्च लक्षाणि त्रिंशत्कोट्यस्तथैव च ।
विंशतिश्च सहस्राणि मन्वन्तरमिहोच्यते ॥
चतुर्युगैकसप्तत्या मन्वन्तरमिति श्रुतिः ।
कल्पो मन्वन्तरैरेभिस्तुर्दशभिरुच्यते ॥
कोट्यो द्वादश षट्त्रिंशत्क्षत्राणि तु भवन्ति च ।
अष्टाशीतिसहस्राणि जीवेत् स्वायम्भुवो मनुः ॥”
इति वङ्गपुराणम् ॥

अपरश्च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनोः कालो यावत् पालयते प्रजाः ।
एको मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ॥
तदेकसप्तत्युगैर्देवानामिह जायते ।
तैश्चतुर्दशभिः कल्पो दिनमेकस्तु वेधसः ॥”

इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

अन्यदपि ।

“मन्वन्तराण्यष्टौषाणि श्रोतुमिच्छाम्यनुक्रमात् ।
मन्वन्तराधिपान्श्चैव शक्रदेवपुरोगमान् ।
भवता कथितानेतान् श्रोतुमिच्छाम्यहं गुरो ! ॥

श्रीपराशर उवाच ।

अतीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै ।
तावहं भवतः सम्यक् कथयामि समासतः ॥
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।
अतिसिन्धुमसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥
वडेते मनवोऽतीताः साम्प्रतन्तु रवेः सुतः ।
वैवस्वतोऽयं तस्यैतत् सप्तमं वर्ततेऽन्तरम् ॥
स्वायम्भुवन्तु कथितं कल्पादावन्तरं मया ।
देवास्तत्रर्षयश्चैव यथावत् कथिता मया ॥ १ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्तथा ।
मन्वन्तराधिपान् सम्यग्देवर्षींस्तत्सुतांस्तथा ॥
पारावताः सतुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
विपश्चित्तत्र देवेन्द्रो मैत्रेयासीन्महाबलः ॥
ओजस्तमस्तथा प्राणो दत्तो लिङ्गर्षभस्तथा ।
विश्वरश्माश्चर्यवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
क्षेत्रकिंपुरुषाद्याश्च सुताः स्वारोचिषस्तथा ।
द्वितीयमेतद्द्वयाख्यातमन्तरं शृणु चोत्तमम् ॥ २ ॥
तृतीयेऽप्यन्तरे ब्रह्मन्नौत्तमिर्नाम यो मनुः ।
सुशान्तिर्नाम तत्रेन्द्रो मैत्रेयाभूत् सुरेश्वरः ॥
सुधामानस्तथा सत्याः शिवाश्चाथ प्रतर्दनाः ।
वशवर्त्तिनश्च पश्चेति गणा द्वादशकाः स्मृताः ॥
वशिष्ठतनयास्तत्र सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ।
अजः परशुद्विद्यादास्तथौत्तमिमनोः सुताः ॥ ३ ॥
तामसस्यान्तरे देवाः स्वरूपा हरयस्तथा ।
सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥
श्रिविद्भिस्तथा चासीच्छतयज्ञोपलक्षणः ।
सप्तर्षयश्च ये तत्र तेषां नामानि मे शृणु ॥
ज्योतिर्धामा पृथुः काश्यपश्चोऽग्निर्व्रतक-
स्तथा ।

प्रीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥

नरः ख्यातिः शान्तहृद्यो जातुजह्वाद्यस्तथा ।

मन्वन्त

पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहा-
वलाः ॥ ४ ॥
पञ्चमे चापि मैत्रेय ! रैवतो नाम नामतः ।
मनुर्विभुश्च तत्रेन्द्रो देवाश्चैवान्तरे शृणु ॥
अमिताभा भूतरया वैकुण्ठाश्च सुमेधसः ।
एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥
हिरण्यरोमा वेदश्रीरुद्धंवाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनिः ।
एते सप्तर्षयो विप्र ! तत्रासन् रैवतान्तरे ॥
बलवन्तुः सुसम्भायः सत्यकामाश्च तत्सुताः ।
नरेन्द्राः सुमहावीर्या बभूवुर्मनिसत्तम ! ॥
स्वारोचिषश्चौत्तमिस्तु तामसो रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवः स्मृताः ॥
विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियव्रतः ।
मन्वन्तराधिपानेतान् लब्धवानात्मवंशजान् ॥ ५ ॥
षष्ठे मन्वन्तरे चासीच्छाक्षुषास्तथा मनुः ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥
आर्याः प्रसूता भयाश्च पृथुगाश्च दिवौकसः ।
महाभुभावा लेखाश्च पश्चेतिऽप्यष्टका गणाः ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मनुत्तमो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तसन्निति चर्षयः ॥
ऊरुः पूरुः शतदुम्नप्रसूताः सुमहावलाः ।
चाक्षुषस्तु मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ६ ॥
विवस्वतः सुतो विप्र ! आह्रदेवो महादुतिः ।
मनुः स वर्तते धीमान् साम्प्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥
आदित्यवसुरुद्राद्या देवाश्चात्र महासुने ! ।
पुरन्दरस्तथैवात्र मैत्रेय ! त्रिदशेश्वरः ॥
वशिष्ठः कश्यपोऽथार्जुनमदग्निः सगौतमः ।
विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽत्र च ॥
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभ उदिष्ट एव च ॥
कलूषश्च पृथक्श्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्रास्तु धार्मिकाः ॥ ७ ॥
विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्रिक्ता स्थितौ स्थिता ।
मन्वन्तरेष्वष्टेषु देवत्वेनाधितिष्ठति ॥
अंशेन तस्य यज्ञोऽसौ जज्ञे स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
आकूत्वा मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेऽन्तरे ॥
ततः पुनः स वै देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
तुषितायां ससुप्तो ह्यजितस्तुषितेः सह ॥
औत्तमेऽन्तरे चापि तुषितस्तु पुनः स वै ।
सत्यायामभवत् सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः ॥
तामसस्यान्तरे चैव संप्राप्ते पुनरेव हि ।
हर्षायां हरिभिः सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥
रैवतेऽप्यन्तरे देवः सम्भूत्वा मानसोऽभवत् ।
सम्भूतो राजसैः सार्द्धं देवैर्देववरो हरिः ॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे देवतैः सह ॥
मन्वन्तरे तु संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विजः ।
वामनः कश्यपाद्विष्णुरदित्यां संजभूव ह ॥
त्रिभिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा येन महा-
त्मना ।
पुरन्दराय चैलोक्यं दत्तं निहतकण्टकम् ॥

मन्वन्त

इत्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वन्तरेषु वै ।
सप्तस्त्रिंशद्विंशतिः सप्तमन्वन्तरेषु वै ।
यस्माद्विष्टमिदं सर्वं तस्य शक्त्वा महात्मनः ।
तस्मान् संप्रोच्यते विष्णुर्विशेषातोः प्रवेशनात् ॥
सर्वं च देवा मनवः समस्ताः
सप्तर्षयो ये मनुस्त्रिंशद्विंशतिः ।
इन्द्रश्च यो यस्त्रिदशेश्वरभूतो
विष्णोरष्टौषास्तु विभूतयस्ताः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे मन्वन्तराख्यानं नाम
१ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीमैत्रेय उवाच ।

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वन्तराणि वै ।
भविष्याण्यपि विप्रर्षे ! ममाख्यातुं त्वमर्हसि ।

श्रीपराशर उवाच ।

“कथासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो
मनुः ।
पूर्वजस्य सवर्णोऽस्य सार्वर्ण्येन कथ्यते ॥
तस्य मन्वन्तरं ह्येतत् सार्वर्णिकमथाहमम् ।
तच्छृणुष्व महाभाग ! भविष्यं कथयामि ते ॥
सार्वर्ण्यस्तु मनुयोऽसौ मैत्रेय ! भविता ततः ।
सुतपाश्चातिताभाश्च सुखाश्चापि तदा सुराः ।
तेषां गणस्तु देवानामेकैको विंशकः स्मृतः ।
सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यानथ सप्त च ॥
दीप्तिमान् गालवो रामः कृपो द्रौणिस्तथापरः ।
मत्पुत्रश्च तथा यास ऋष्यशृङ्गश्च सप्तमः ॥
विष्णुप्रसादादनघः पातालान्तरगोचरः ।
विरोचनस्तुतस्तेषां बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥
विरजाश्चाश्चर्यवांश्च निर्मोहाद्यास्तथापरैः ।
सार्वर्ण्यस्य मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नरेश्वराः ॥ १ ॥
नवमो दक्षसार्वर्ण्यमैत्रेय ! भविता मनुः ।
पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्मास्तथा त्रिधा ।
भविष्यन्ति तदा देवा एकैको द्वादशो गणः ।
तेषामिन्द्रो महावीर्यो भविष्यत्सुतो द्विज ! ॥
सवनो दुर्गातिमान् हृद्यो वसुर्मेधातिथिस्तथा ।
ज्योतिष्मान् सप्तमः सत्यस्तत्रैव च महर्षयः ॥
धृतिर्केतुर्दौर्भिकेतुः पञ्चहस्तो निरामयः ।
पृथुस्तवाद्याश्च तथा दक्षसार्वर्ण्यकात्मजाः ॥ २ ॥
दशमो ब्रह्मसार्वर्ण्यमभविष्यति सुने ! मनुः ।
सुधामानोऽनिरुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ।
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महाबलः ।
सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा तान् शृणुष्व च ॥
हविष्मान् सुकृतिः सत्यो ह्यपां सृत्तिस्तथापरः ।
नाभागो प्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूरिवेणादयो दश ।
ब्रह्मसार्वर्ण्यपुत्राश्च रक्षिष्यन्ति वसुधराम् ॥ ३ ॥
एकादशश्च भविता धर्मसार्वर्ण्यो मनुः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माणाश्च यस्तथा ॥
गणास्तेते तदा सुखा देवानां हि भविष्यताम् ।
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणस्त्रिंशश्च वै वृषः ॥
निश्वरश्चाग्निर्जाश्च वपुष्मान् वृष्टिवाक्णिः ।
हविष्माननघश्चैव भाव्याः सप्तर्षयस्तथा ॥
सर्वजगः सर्वधर्मा देवानीकाद्यस्तथा ।

भविष्यन्ति मनोस्तस्य तनयाः पृथिवीश्वराः ॥११॥
रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिर्भविता द्वादशो मनुः ।
ऋतधामा च तत्रेन्द्रो भविता ऋण मे सुरान् ।
हरिता लोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विजः ।
सुकर्माणः सुरापाश्च दशकाः पञ्च वै गणाः ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोऽर्त्तिस्तपोरतिः ।
तपोऽतिर्दुःप्रतिष्ठान्यः सप्तमस्तु तपोधनः ॥
देवानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयस्तथा ।
भविष्यन्ति मनोस्तस्य महावीर्याः सुता
वृषाः ॥ १२ ॥

त्रयोदशो रौच्यनामा भविष्यति सुने ! मनुः ।
सुत्रामणिः सुकर्माणः सुधर्माणस्तथापरः ॥
त्रयस्त्रिंशद्भिर्देवास्ते देवानां ये तु वै गणाः ।
दिवस्यतिमहावीर्यस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥
निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्प्रकम्पो निरुत्सुकः ।
धृतिमानययश्चान्यः सप्तमः सुतपा मुनिः ॥
सप्तर्षयस्त्रिमे तस्य पुत्रानपि निबोध मे ।
चित्रसेनविचित्राद्या भविष्यन्ति महीक्षितः ॥१३॥
भौत्यस्तुर्दशश्चात्र मैत्रेय ! भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च ऋण्यस्तान् ॥
चाक्षुषश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिनस्तथा ।
वाताह्वानश्च वै देवाः सप्तर्षीनपि मे ऋण्य ॥
अग्निवाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च ।
युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनुपुत्रानतः ऋण्य ॥
उरुगम्भीररत्नाद्या मनोस्तस्य सुता वृषाः ।
कथिता मुनिशार्दूल ! पालयिष्यन्ति मेदि-
नीम् ॥ १४ ॥

चतुर्युगान्ते वेदानां जायते किल विप्रवः ।
प्रवर्त्तयन्ति तानेत्य सुवि सप्तर्षयो दिवः ॥
कृते कृते स्मृतेर्विप्र ! प्रणेता जायते मनुः ।
देवा यज्ञसुजस्ते तु यावन्मन्वन्तरं तत् ॥
भवन्ति ये मनोः पुत्रा यावन्मन्वन्तरं हि तेः ।
तदन्वयोऽज्ञैश्चैव तावद्भूः परिपाल्यते ॥
मनुः सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनोः सुताः ।
मन्वन्तरे भवन्त्येते शक्रश्चैवाधिकारिणः ॥
चतुर्दशभिरेतैस्तु गतेर्मन्वन्तरेर्द्विज ! ।
सहस्रयुगपर्यन्तः कल्पो निःशेष उच्यते ।
तावत्प्रमाणा च निशा ततो भवति सत्तम ! ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥*॥
मन्वन्तरश्रवणफलं यथा,—
“श्रुते मन्वन्तरे पूर्वे धर्म्ममाप्नोति मानवः ।
स्वारोचिषस्य श्रवणात् सर्वान् कामानवा-
प्नुयात् ॥

औत्तमे धनमाप्नोति ज्ञानश्चाप्नोति तामसे ।
रैवते च श्रुते बृह्मिं सुरूपां विन्दते स्त्रियम् ॥
आरोग्यश्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम् ।
गुणवत् पुत्रपौत्रांश्च सूर्यसावर्णिके श्रुते ॥
माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णेर्धर्म्मसावर्णिके शुभाम् ।
मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
जातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
विश्रातयत्यरिबलं रौच्यं शुक्ला मनत्तमम् ॥
देवप्रासादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।

तथाभिदीप्तिं पुत्रांश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
सर्वाण्यनुक्रमादयस्तु ऋणोति मुनिसत्तम ! ।
मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलसुत्तमम् ॥
तत्र देवानृषीन् विप्रान्मनूस्तत्तनयान् वृषान् ।
इन्द्रांश्च शुक्ला सर्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
देवेन्द्रविष्टपाश्चान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपाः ।
ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म्म तथा शुभम् ।
शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
सर्वे स्युर्ऋतवः सौम्याः सर्वे सौम्यास्तथा

यथाः ।
भवन्त्यसंशयं शुक्ला क्रमान्मन्वन्तरस्थितिम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तराश्रवणं नामा-
ध्यायः ॥

मपष्टः, पुं, (मयुष्टकः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
वनसुहृन् । इत्यमरटीकायां भरतः । २।१।१७॥
मपष्टकः, पुं, (मपष्ट एव । मपष्ट + स्वार्थे कन् ।)
वनसुहृन् । इत्यमरटीकायां भरतः । २।१।१७॥
मपुष्टकः, पुं, (मयुष्टकः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
वनसुहृन् । इत्यमरटीकायां भरतः । २।१।१७॥
मभ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ओष्ठवर्गचतुर्थोपधः । मभ्रति ।
इति दुर्गादासः ॥

मम, य, मदीयम् । आमार इति भाषा । यथा,
“ममत्वं मम राज्यस्य राज्याङ्गेष्वखिलेष्वपि ।
जानतोऽपि यथाज्ञस्य किमेतन्मुनिसत्तम ! ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
“तेषु अमदीयत्वं जानतोऽपि मम यथाज्ञस्य
अज्ञस्येव राज्यादिषु ममत्वमेतत् किं किं निब-
न्धनमित्यर्थः ।” इति तट्टीकायां नागोजीभट्टः ॥
अस्याययत्वेन स्रष्टृप्रमाणं ममत्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।
असृष्टशब्दस्य षष्ठ्यकवचनान्तस्तेदं रूपं तत्पदं
त्रिषु लिङ्गेषु सदृशम् ॥

ममता, स्त्री, (मम + भावे तल् । टाप् ।) दर्पः ।
अभिमानः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥
ममत्वम् । यथा,—

“तथापि ममतावर्त्ते मोहगर्त्ते निपातिताः ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(उत्तथ्यपत्नी । सा तु दीर्घतमोमाता । यथा,
ऋग्वेदे । ६।१०।२ ।

“सोमं यमस्मै ममतेव श्रूषं
हृतं न शुचि मतयः पवन्ते ॥”
“ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता ॥”
इति तट्टाख्ये सायनः ॥)

ममतायुक्तः, पुं, (ममतया युक्तः ।) कृपणः । इति
शब्दमाला ॥ अभिमानादिविशिष्टे, त्रि ॥
ममत्वं, स्त्री, (मम + भावे तल् ।) मदीयत्वम् ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“दुःखायतनभूतो हि ममत्वालम्बनो गृही ॥”
खेदः । यथा,—
“सोऽचिन्तितदा तत्र ममत्वाकृष्टचेतनः ।”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

“ममत्वेन स्नेहेन आकृष्टा चेतना मतिर्यस्य ।
ममेति षष्ठ्यन्तरूपमययं तस्य भावः ममत्वम् ॥”
इति तट्टीकायां काशीरामः ॥

ममापतालः, पुं, (मयति वभ्राति जनानिति ।
मय्य वयने + “मयतेर्यलोपो मञ्चापतुट्
चालः ।” उणा० ५ । ५० । इति आलप्रत्ययः ।
धातोर्यलोपः मकारश्चान्तस्य प्रत्ययस्यापतुडा-
गमश्च ।) विषयः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादित्तिः ॥

मय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, मयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

मयः, पुं, (मयते इतं गच्छतीति । मय् + पचाद्य-
च् ।) उष्ट्रः । इत्यमरः । २।१।७५ ॥ अश्वतरः ।
दानवविशेषः । स तु दैत्यानां शिल्पी । इति
मेदिनी । ये, ४४ ॥ (अयं हि युधिष्ठिरस्य
राज्ञः सभां विरचितवान् । यथा, शिशुपाल-
वधे । २३ । ५० ।

“उपनीय बिन्दुसरसो मयेन या
मणिदारुचारु किल वार्षपर्वणम् ।
विदधेऽवधूतसुरसद्गन्धसम्पदं
समुपासदत् सपदि संसदं स ताम् ॥”)

तस्य सप्तापत्यानि यथा, वज्रिपुराणे ।
“मयस्य जाता हेमायां पुत्राः सप्त महाबलाः ।
मायावी दुन्दुभिश्चैव वृषश्च मणिधस्तथा ।
वालिका वचकन्या च कन्या मन्दोदरी तथा ॥”
(सुखम् । त्रि, गन्ता । यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । २२ । १६ ।

“हयोऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यव्वासि ।” “मयोऽसि
मयते गच्छति मयः मय गतौ पचाद्यच् । यदा
मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि ।” इति
तट्टाख्ये महीधरः ॥)

मयटः, पुं, (मयते गच्छत्यत्रेति । मय् + “शका-
दिभ्योऽटन् ।” उणा० ४ । ५१ । इति अटन् ।)
लण्युक्तद्वयः । इति हारावली ॥ हलन्तश्चेत्
तद्वर्णं प्राचुर्यार्थं च मयट् इति प्रत्ययो
भवति ॥

मयष्टकः, पुं, (मयुष्टकः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
वनसुहृन् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मया, स्त्री, (मयते गच्छति रोगोऽनया । मय् +
कः । स्त्रियां टाप् ।) चिकित्सा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ त्रि, तृतीयैकवचनान्तासृष्ट्यस्य
रूपम् ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २२१ ।

“इहैव दृष्टानि मयेव तानि
जन्मान्तराणीव दृष्टान्तराणि ॥”)
मयो, स्त्री, (मय् + “पुंयोगादिति ।” ४ । १ ।
४८ । इति डीष् ।) मयस्य स्त्रीजातिः । उष्ट्री ॥
इति व्याकरणम् ॥

मयुः, पुं, (मयड् गतौ + न्यङ्गादित्वात् कुः । इत्यमर-
टीकायां रघुनाथः ॥ यदा, भिनोति सुशब्दं
करोतीति । मि + “भृष्टघ्नौ चरितुसरितनिघ्न-
निमिमसृजिभ्य उः ।” उणा० १।७ । इति उः ।)

सहस्रैरष्टविंशत्या संयुतान्यपि संख्यया ॥
त्रिचत्वारिंशल्लक्षाणि सहस्राणि च विंशतिः ।
मातुषेण प्रमाणेन भवेत् चातुर्यं क्रमात् ॥
सप्तषष्टिश्च लक्षाणि त्रिंशत्कोट्यस्तथैव च ।
विंशतिश्च सहस्राणि मन्वन्तरमिहोच्यते ॥
चतुर्युगेकसप्तत्या मन्वन्तरमिति श्रुतिः ।
कल्पो मन्वन्तरेरेभिस्तुर्दशभिरुच्यते ॥
कोट्यो द्वादश षट्त्रिंशल्लक्षाणि तु भवन्ति च ।
अष्टाशीतिसहस्राणि जीवेत् स्वायम्भुवो मनुः ॥”
इति वल्किपुराणम् ॥

अपरश्च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनोः कालो यावत् पालयते प्रजाः ।
एको मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ॥
तदेकसप्ततियुगेर्देवानामिह जायते ।
तैश्चतुर्दशभिः कल्पो दिनमेकान्तु वेधसः ॥”
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

अन्यदपि ।

“मन्वन्तराण्यष्टेषाणि श्रोतुमिच्छाम्यनुक्रमात् ।
मन्वन्तराधिपांश्चैव प्रकृदेवपुरोगमान् ।
भवता कथितानेतान् श्रोतुमिच्छाम्यहं गुरो ! ॥

श्रीपराशर उवाच ।

अतीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै ।
तान्यहं भवतः सम्यक् कथयामि समासतः ॥
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।
औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥
षड्द्वेते मनवोऽतीताः साम्प्रतन्तु रवेः सुतः ।
वैवस्वतोऽयं तस्यैतत् सप्तमं वर्ततेऽन्तरम् ॥
स्वायम्भुवन्तु कथितं कल्पादावन्तरं मया ।
देवास्तत्रर्षयश्चैव यथावत् कथिता मया ॥ १ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्य तु ।
मन्वन्तराधिपान् सम्यग्देवर्षींस्तत्सुतांस्तथा ॥
पारावताः सतुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
विपश्चित्तत्र देवेन्द्रो मैत्रेयासीन्महाबलः ॥
ओजस्तम्भस्तथा प्राणो दत्तो लिङ्गर्षभस्तथा ।
विश्वरश्माश्चर्यीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
क्षेत्रकिंपुरुषाद्याश्च सुताः स्वारोचिषस्य तु ।
द्वितीयमेतद्ग्राह्यातमन्तरं शृणु चोत्तमम् ॥ २ ॥
तृतीयेऽप्यन्तरे ब्रह्मर्षौत्तमिर्नाम यो मनुः ।
सुशान्तिर्नाम तत्रेन्द्रो मैत्रेयाभूत् सुरेश्वरः ॥
सुधामानस्तथा सत्याः शिवाश्चाथ प्रतर्दनाः ।
वश्रवर्त्तिनश्च पश्चैते गणा द्वादशकाः स्मृताः ॥
वशिष्ठतनयास्तत्र सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ।
अजः परशुदिव्याद्यास्तथौत्तमिमनोः सुताः ॥ ३ ॥
तामसस्यान्तरे देवाः खरूपा हरयस्तथा ।
सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥
शिविरिन्द्रस्तथा चासीच्छतयज्ञोपलक्षणः ।
सप्तर्षयश्च ये तत्र तेषां नामानि मे शृणु ॥
ज्योतिर्धामा पृथुः काश्यपश्चैत्रोऽग्निर्वतक-

स्तथा ।

पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥

नरः ख्यातिः शान्तहयो जानुजङ्गादयस्तथा ।

पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहा-
वलाः ॥ ४ ॥

पञ्चमे चापि मैत्रेय ! रैवतो नाम नामतः ।
मनुर्विभुश्च तत्रेन्द्रो देवांश्चैवान्तरे शृणु ॥
अमिताभा भूतरया वैकुण्ठाश्च सुमेधसः ।
एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥
हिरण्यरोमा वेदश्रीरुद्धंवाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनिः ।
एते सप्तर्षयो विप्र ! तत्रासन् रैवतान्तरे ॥
बलवन्तुः सुसम्भायः सत्यकामाश्च तत्सुताः ।
नरेन्द्राः सुमहावीर्या बभूवुर्मनिसत्तम ! ॥
स्वारोचिषश्चौत्तमिस्तु तामसो रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवः स्मृताः ॥
विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियव्रतः ।
मन्वन्तराधिपानेतान् लब्धवानात्मवंशजान् ॥ ५ ॥
षष्ठे मन्वन्तरे चासीच्छाक्षुषाख्यस्तदा मनुः ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥
आर्याः प्रहृता भयाश्च पृथुगाश्च दिवौकसः ।
महाभुभावा लेखाश्च पश्चैतेऽप्यष्टका गणाः ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मालुत्तमो मधुः ।
अतिनामा सद्दिष्णश्च सप्तसन्निति चर्षयः ॥
ऊरुः पूरुः शतदुम्बप्रमुखाः सुमहावलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ६ ॥
विवस्वतः सुतो विप्र ! आह्रदेवो महादुतिः ।
मनुः स वर्तते धीमान् साम्प्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥
आदित्यवसुरुद्राद्या देवाश्चात्र महासुने ! ।
पुरन्दरस्तथैवात्र मैत्रेय ! त्रिदशेश्वरः ॥
वशिष्ठः कश्यपोऽथार्जुनर्मदग्निः सगौतमः ।
विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽत्र च ॥
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभ उदित एव च ॥
करुषश्च पृथक्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्रास्तु धार्मिकाः ॥ ७ ॥
विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्रिक्ता स्थितौ स्थिता ।
मन्वन्तरेष्वष्टेषु देवत्वेनाधितिष्ठति ॥
अंशेन तस्य यज्ञोऽसौ जज्ञे स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
आकूल्यां मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेऽन्तरे ॥
ततः पुनः स वै देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
तुषितायां सप्तपत्नो ह्यजितस्तुषितेः सह ॥
औत्तमेऽन्तरे चापि तुषितस्तु पुनः स वै ।
सत्यायामभवत् सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः ॥
तामसस्यान्तरे चैव संप्राप्ते पुनरेव हि ।
हय्यायां हरिभिः सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥
रैवतेऽप्यन्तरे देवः सम्भूत्यां मानसोऽभवत् ।
सम्भूतो राजसैः सार्द्धं देवैर्देववरो हरिः ॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे देवतैः सह ॥
मन्वन्तरे तु संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विजः ।
वामनः कश्यपादिष्णुरदित्यां संजभूव ह ॥
त्रिभिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा येन महा-

त्मना ।

पुरन्दराय त्रैलोक्यं दत्तं निहतकण्टकम् ॥

इत्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वन्तरेषु वै ।
सप्तस्त्रिवाभवन् विप्र ! याभिः संरक्षिताः प्रजाः ।
यस्मादिष्टमिदं सर्वं तस्य श्रद्धा महात्मनः ।
तस्मात् संप्रोच्यते विष्णुर्विशेषार्थातोः प्रवेशनात् ॥
सर्वं च देवा मनवः समस्ताः
सप्तर्षयो ये मनुस्त्वनवश्च ।
इन्द्रश्च यो यस्त्रिदशेशभूतो
विष्णोरष्टेषास्तु विभूतयस्ताः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे मन्वन्तराख्यानं नाम
१ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीमैत्रेय उवाच ।

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वन्तराणि वै ।
भविष्याण्यपि विप्रर्षे ! ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥
श्रीपराशर उवाच ।

“ह्यायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो
मनुः ।

पूर्वजस्य सवर्णोऽस्य सावर्णिस्तेन कथ्यते ।
तस्य मन्वन्तरं ह्येतत् सावर्णिकमप्यष्टमम् ।
तच्छृणुष्व मह्यभाग ! भविष्यं कथयामि ते ।
सावर्णिस्तु मनुयोऽसौ मैत्रेय ! भविता ततः ।
सुतपाश्चात्तमाभाश्च सुख्याश्चापि तदा सुराः ।
तेषां गणस्तु देवानामेकैको विंशकः स्मृतः ।
सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यानथ सप्त च ॥
दीप्तिमान् गालवो रामः कृपो द्रौणस्तथापरः ।
मत्पुत्रश्च तथा व्यास ऋष्यशृङ्गश्च सप्तमः ॥
विष्णुप्रसादादनवः पातालान्तरगोचरः ।
विरोचनसुतस्तेषां बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥
विरजाश्चाश्चर्यीवांश्च निर्मोहाद्यास्तथापरैः ।
सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नरेश्वराः ॥ १ ॥
नवमो दत्तसावर्णिर्मैत्रेय ! भविता मनुः ।
पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्माणस्तथा त्रिषा ।
भविष्यन्ति तदा देवा एकैको द्वादशो गणः ।
तेषामिन्द्रो महावीर्यो भविष्यत्यद्भुतो द्विज ! ॥
सवनो दुर्गतिमान् हयो वसुर्मेधातिथिस्तथा ।
ज्योतिष्मान् सप्तमः सत्यस्तत्रैते च महर्षयः ॥
धृतिकेतुर्दोऽप्रिकेतुः पञ्चहस्तो निरामयः ।
पृथुस्तवाद्याश्च तथा दत्तसावर्णिकात्मजाः ॥ २ ॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति सुने ! मनुः ।
सुधामानोऽनिरुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ।
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महाबलः ।
सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा तान् शृणुष्व च ॥
हविष्मान् सुकृतिः सत्यो ह्यपां मूर्त्तिसुधायः ।
नाभागो प्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥
सुक्षेत्रक्षोत्तमौजाश्च भूरिवेणादयो दश ।
ब्रह्मसावर्णिपुत्राश्च रक्षिष्यन्ति वसुधराम् ॥ ३ ॥
एकादशश्च भविता धर्मेसावर्णिको मनुः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माणरुचयस्तथा ॥
गणास्त्वैते तदा सुख्या देवानां हि भविष्यताम् ।
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणश्चैव वै वृषः ॥
निश्वरश्चाग्निजेऽस्य वपुष्मान् वृष्टिवारुणिः ।
हविष्माननवश्चैव भाष्याः सप्तर्षयस्तथा ।
सर्वजगः सर्वधर्मा देवानीकादयस्तथा ।

भविष्यन्ति मनोस्तस्य तनयाः पृथिवीश्वराः ॥११॥
रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिर्भविता द्वादशो मनुः ।
ऋतधामा च तत्रेन्द्रो भविता षष्ठ्य मे सुरान् ।
हरिता लोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विजः ।
सुकर्माणः सुरापाञ्च दशकाः पञ्च वै गणाः ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोऽर्हतिस्तपोरतिः ।
तपोऽर्हतिर्दुर्गतिश्चान्यः सप्तमस्तु तपोधनः ॥
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयस्तथा ।
भविष्यन्ति मनोस्तस्य महावीर्याः सुता

वृषाः ॥१२॥

त्रयोदशो रौच्यगामा भविष्यति सुने ! मनुः ।
सुत्रामणिः सुकर्माणः सुधर्माणस्तथापरः ॥
त्रयस्त्रिंशद्भिर्देवास्ते देवानां ये तु वै गणाः ।
दिवस्यतिमहावीर्यस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥
निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्प्रकम्पो निरुत्सुकः ।
धृतिमानययश्चान्यः सप्तमः सुतपा मुनिः ॥
सप्तर्षयस्त्रिमे तस्य पुत्रानपि निबोध मे ।
चित्रसेनविचित्राद्या भविष्यन्ति महीक्षितः ॥१३॥
भौत्यस्तुर्दशश्चात्र मैत्रेय ! भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च षष्ठ्यस्तान् ॥
चाक्षुषश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिनस्तथा ।
वातावृष्टाश्च वै देवाः सप्तर्षीनपि मे षष्ठ्य ॥
अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च ।
युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनुपुत्रानतः षष्ठ्य ॥
उरुगम्भीररन्धाद्या मनोस्तस्य सुता वृषाः ।
कथिता मुनिशार्दूल ! पालयिष्यन्ति मेदि-

नीम् ॥१४॥

चतुर्गुणान्ते वेदानां जायते किल विप्रवः ।
प्रवर्तयन्ति तानेत्य सुवि सप्तर्षयो दिवः ॥
कृते कृते स्मृतेर्विप्र ! प्रणेता जायते मनुः ।
देवा यज्ञभुजस्ते तु यावन्मन्वन्तरं तत् ॥
भवन्ति ये मनोः पुत्रा यावन्मन्वन्तरं हि तेः ।
तदन्वयोऽज्ञेयश्चैव तावद्भूः परिपाल्यते ॥
मनुः सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनोः सुताः ।
मन्वन्तरे भवन्त्येते शक्रश्चैवाधिकारिणः ॥
चतुर्दशभिरेतैस्तु गतेमन्वन्तरैर्हिज ! ।
सहस्रयुगपर्यन्तः कल्पो निःशेष उच्यते ।
तावत्प्रमाणा च निशा ततो भवति सत्तम ! ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥*

मन्वन्तरश्रवणफलं यथा,—
“श्रुते मन्वन्तरे पूर्वे धर्ममाप्नोति मानवः ।
स्वारीनिषस्य श्रवणात् सर्वान् कामानवा-

प्नुयात् ॥

औत्तमे धनमाप्नोति ज्ञानश्चाप्नोति तामसे ।
रैवते च श्रुते बुद्धिं सुरूपां विन्दते स्त्रियम् ॥
आरोग्यश्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम् ।
गुणवत् पुत्रपौत्रांश्च सूर्यसावर्णिके श्रुते ॥
माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णिकं धर्मसावर्णिकं शुभम् ।
मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
जातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
विश्रातयत्यरिबलं रौच्यं शुक्ला मनुत्तमम् ॥
देवप्रासादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।

तथामिदीप्तिं पुत्रांश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
सर्वाण्यनुक्रमादयस्तु षष्ठ्योति मुनिसत्तम ! ।
मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलसुत्तमम् ॥
तत्र देवावृषीन् विप्रान्मनुस्तत्तनयान् वृषान् ।
इन्द्रांश्च श्रुत्वा सर्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
देवेन्द्रविष्टुपाश्चान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपाः ।
ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म तथा शुभम् ।
शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
सर्वे स्युर्नृत्तवः सौम्याः सर्वे सौम्यास्तथा

यथाः ।

भवन्त्यसंशयं शुक्ला क्रमान्मन्वन्तरस्थितिम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुवर्णनं नामा-

ध्यायः ॥
मपष्टः, पुं, (मयुष्टकः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
वनसुज्ञः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।६।१७॥

मपष्टकः, पुं, (मपष्ट एव । मपष्ट + स्वार्थे कन् ।)
वनसुज्ञः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।६।१७॥

मपष्टकः, पुं, (मयुष्टकः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
वनसुज्ञः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।६।१७॥

मभ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ओष्ठवर्गचतुर्थोपधः । मभति ।
इति दुर्गादासः ॥

मम, य, मदीयम् । आमार इति भाषा । यथा,
“ममत्वं मम राज्यस्य राज्यङ्गेष्वखिलेष्वपि ।
जानतोऽपि यथाज्ञस्य किमेतन्मुनिसत्तम ! ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

“तेषु अमदीयत्वं जानतोऽपि मम यथाज्ञस्य
अज्ञस्येव राज्यादिषु ममत्वमेतत् किं किं निव-
न्वन्मिदर्थः ।” इति तट्टीकायां नागोजीभट्टः ॥
अस्याययत्वेन स्पष्टप्रमाणं ममत्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।
अस्यच्छब्दस्य षष्ठ्यकवचनान्तस्येदं रूपं तत्पदं
त्रिषु लिङ्गेषु सदृशम् ॥

ममता, स्त्री, (मम + भावे तल् । टाप् ।) दर्पः ।
अभिमानः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

ममत्वम् । यथा,—

“तथापि ममतावर्त्ते मोहगर्त्ते निपातिताः ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(उत्तथ्यपत्नी । सा तु दीर्घतमोमाता । यथा,
ऋग्वेदे । ६।१०।२ ।

“स्त्रोमं यमस्मै ममतेव श्रूषं

धृतं न शुचि मतयः पवन्ते ॥”

“ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता ॥”

इति तट्टाख्ये सायनः ॥)

ममतायुक्तः, पुं, (ममतया युक्तः ।) कपणः । इति
शब्दमाला ॥ अभिमानादिविशिष्टे, त्रि ॥

ममत्वं, स्त्री, (मम + भावे ल ।) मदीयत्वम् ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“इःखायतनभूतो हि ममत्वान्मनो गृही ॥”

स्नेहः । यथा,—

“सोऽचिन्ततदा तत्र ममत्वाकृष्टचेतनः ।”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

“ममत्वेन स्नेहेन आकृष्टा चेतना मतिर्यस्य ।
ममेति षष्ठ्यन्तरूपमयं तस्य भावः ममत्वम् ॥”
इति तट्टीकायां काशीरामः ॥

ममापतालः, पुं, (मयति वभ्राति जनानिति ।
मय वत्सने + “मयतेर्यलोपो मश्चापतुट्
चालः ।” उणा० ५ । ५० । इति आलप्रत्ययः ।
धातोर्यलोपः मकारश्चान्तस्य प्रत्ययस्यापतुडा-
गमश्च ।) विषयः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादित्तिः ॥

मय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, मयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

मयः, पुं, (मयते इतं गच्छतीति । मय् + पचाद-
च् ।) उष्ट्रः । इत्यमरः । २।६।७५ ॥ अश्वतरः ।
दानवविशेषः । स तु दैत्यानां शिष्यी । इति
मेदिनी । ये, ४४ ॥ (अयं हि युधिष्ठिरस्य
राजः सभां विरचितवान् । यथा, शिशुपाल-
वधे । १३ । ५० ।

“उपनीय विन्दुसरसो मयेन या

मणिदारुचार किल वार्षपर्वणम् ।

विदधेरवधूतसुरसद्गन्धसम्पदं

समुपासदत् सपदि संसदं स ताम् ॥”)

तस्य सप्तापत्यानि यथा, वज्रपुराणे ।

“मयस्य जाता हेमार्था पुत्राः सप्त महाबलाः ।
मायावी दुन्दुभिश्चैव वृषश्च महिषस्तथा ।
बालिका वचकन्या च कन्या मन्दोदरी तथा ॥”
(सुखम् । त्रि, गन्ता । यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । २२ । १६ ।

“हयोऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यव्यासि ।” “मयोऽसि
मयते गच्छति मयः मय गतौ पचादच् । यदा
मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि ।” इति
तट्टाख्ये महीधरः ॥)

मयटः, पुं, (मयते गच्छत्यत्रेति । मय् + “शका-
दिभ्योऽटन् ।” उणा० ४ । ५१ । इति अटन् ।)
लण्युक्तद्वयः । इति हारावली ॥ हलन्तश्चेत्
तद्रूपार्थे प्राचुर्यार्थे च मयट् इति प्रत्ययो
भवति ॥

मयष्टकः, पुं, (मयुष्टकः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
वनसुज्ञः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मया, स्त्री, (मयते गच्छति रोगोऽनया । मय् +
कः । स्त्रियां टाप् ।) चिकित्सा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ त्रि, तृतीयैकवचनान्तास्यच्छब्दस्य
रूपम् ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २२१ ।

“इहैव दृष्टानि मयेव तानि

जन्मान्तराणीव दृष्टान्तराणि ॥”)

मयी, स्त्री, (मय + “पुंयोगादिति ।” ४ । १ ।
४८ । इति डीष् ।) मयस्य स्त्रीजातिः । उष्ट्री ।
इति व्याकरणम् ॥

मयुः, पुं, (मयङ् गतौ + न्यङ्गादित्वात् कुः । इत्यमर-
टीकायां रघुनाथः ॥ यदा, भिनोति सुशब्दं
करोतीति । भि + “भृष्टशीट् चरित्सरितनिध-
निमिमसृजिभ्य उः ।” उणा० १।७ । इति उः ।)

सहस्रैरष्टविंशत्या संयुतान्यपि संख्यया ॥
त्रिचत्वारिंशत्तुल्यं सहस्राणि च विंशतिः ।
मातुषेण प्रमाणेन भवेत् चतुर्थं क्रमात् ॥
सप्तषष्टिश्च लक्षाणि त्रिंशत्कोट्यस्तथैव च ।
विंशतिश्च सहस्राणि मन्वन्तरमिहोच्यते ॥
चतुर्थैकसप्तत्या मन्वन्तरमिति श्रुतिः ।
कल्पो मन्वन्तरेरेभिस्तुर्दशभिरुच्यते ॥
कोट्यो द्वादश षट्त्रिंशत्तुल्यं तु भवन्ति च ।
अष्टाशीतिसहस्राणि जीवेत् स्वायम्भुवो मनुः ॥”
इति वद्विपुराणम् ॥

अपरश्च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनोः कालो यावत् पालयते प्रजाः ।
एको मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ॥
तदेकसप्तत्युगैर्देवानामिह जायते ।
तैश्चतुर्दशभिः कल्पो दिनमेकान्तु वेधसः ॥”
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

अन्यदपि ।

“मन्वन्तराण्यष्टेषाणि श्रोतुमिच्छाम्यनुक्रमात् ।
मन्वन्तराधिपाञ्चैव शक्रदेवपुरोगमान् ।
भवता कथितानेतान् श्रोतुमिच्छाम्यहं गुरोः ॥”

श्रीपराशर उवाच ।

अतीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै ।
तान्यहं भवतः सम्यक् कथयामि समासतः ॥
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।
औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥
घडिते मनवोऽतीताः साम्प्रतन्तु रवेः सुतः ।
वैवस्वतोऽयं तस्यैतत् सप्तमं वर्ततेऽन्तरम् ॥
स्वायम्भुवन्तु कथितं कल्पादावन्तरं मया ।
देवास्तत्रर्षयश्चैव यथावत् कथिता मया ॥ १ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्य तु ।
मन्वन्तराधिपान् सम्यग्देवर्षींस्तत्सुतांस्तथा ॥
पारावताः सतुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
विपश्चित्तत्र देवेन्द्रो मैत्रेयासीन्महाबलः ॥
ओजस्तमस्तथा प्राणो दत्तो लिङ्गर्षभस्तथा ।
विश्वरश्माञ्जरीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
क्षेत्रकिंपुरुषाद्याश्च सुताः स्वारोचिषस्य तु ।
द्वितीयमेतद्ग्राह्यास्तमन्तरं शृणु चोत्तमम् ॥ २ ॥
तृतीयेऽप्यन्तरे ब्रह्मजौत्तमिर्नाम यो मनुः ।
सुशान्तिर्नाम तत्रेन्द्रो मैत्रेयाभूत् सुरेश्वरः ॥
सुधामानस्तथा सत्याः शिवाश्चाथ प्रतर्दनाः ।
वशवर्त्तिनश्च पश्चेते गणा द्वादशकाः स्मृताः ॥
वशिष्ठतनयास्तत्र सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ।
अजः परशुद्विद्यादास्तथौत्तमिमनोः सुताः ॥ ३ ॥
तामसस्यान्तरे देवाः स्वरूपा हरयस्तथा ।
सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥
शिविरिन्द्रस्तथा चासीच्छतयज्ञोपलक्षणः ।
सप्तर्षयश्च ये तत्र तेषां नामानि मे शृणु ॥
ज्योतिर्धामा पृथुः कायश्चैत्रोऽग्निर्व्रतक-
स्तथा ।
प्रीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥
नरः ख्यातिः शान्तहृयो जाशुजङ्गादयस्तथा ।

पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहा-
वलाः ॥ ४ ॥
पञ्चमे चापि मैत्रेय ! रैवतो नाम नामतः ।
मनुर्विभुश्च तत्रेन्द्रो देवाञ्चैवान्तरे शृणु ॥
अमिताभा भूतरया वैकुण्ठाश्च सुमेधसः ।
एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥
हिरण्यरोमा वेदश्रीरुद्धंवाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनिः ।
एते सप्तर्षयो विप्र ! तत्रासन् रैवतान्तरे ॥
वलवन्तुः सुसम्भायः सत्यकामाश्च तत्सुताः ।
नरेन्द्राः सुमहावीर्या बभूवुर्मनिसत्तम ! ॥
स्वारोचिषश्चौत्तमिस्तु तामसो रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवः स्मृताः ॥
विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियव्रतः ।
मन्वन्तराधिपानेतान् लब्धवानात्मवंशजान् ॥ ५ ॥
षष्ठे मन्वन्तरे चासीच्छाशुषाख्यस्तदा मनुः ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥
आर्याः प्रसूता भयाश्च पृथुगाश्च दिवौकसः ।
महाभुवा लेखाश्च पश्चेतेऽप्यष्टका गणाः ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मनुत्तमो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तसन्निधि चर्षयः ॥
ऊरुः पूरुः शतदुम्नप्रसुखाः सुमहावलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ६ ॥
विवस्वतः सुतो विप्र ! आह्रदेवो महादुतिः ।
मनुः स वर्तते धीमान् साम्प्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥
आदित्यवसुरुद्राद्या देवाश्चात्र महासुने ! ।
पुरन्दरस्तथैवात्र मैत्रेय ! त्रिदशेश्वरः ॥
वशिष्ठः कश्यपोऽथाग्निर्जमदग्निः सगौतमः ।
विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽत्र च ॥
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभु उद्दिष्ट एव च ॥
करुषश्च पृथक्श्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोवैवस्वतस्यैते नव पुत्रास्तु धार्मिकाः ॥ ७ ॥
विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्रिक्ता स्थितौ स्थिता ।
मन्वन्तरेष्वष्टेषु देवत्वेनाधितिष्ठति ॥
अंशेन तस्य यज्ञोऽसौ जज्ञे स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
आकूल्या मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेऽन्तरे ॥
ततः पुनः स वै देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
तुषितायां ससुत्तमो ह्यजितस्तुषितैः सह ॥
औत्तमेऽन्तरे चापि तुषितस्तु पुनः स वै ।
सत्यायामभवत् सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः ॥
तामसस्यान्तरे चैव संप्राप्ते पुनरेव हि ।
हर्ष्यायां हरिभिः सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥
रैवतेऽप्यन्तरे देवः सम्भूतां मानसोऽभवत् ।
सम्भूतो राजसैः सार्द्धं देवैर्देववरो हरिः ॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे देवतैः सह ॥
मन्वन्तरे तु संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विजः ।
वामनः कश्यपादिष्णुरदित्यां संबभूव ह ॥
त्रिभिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा येन महा-
त्मना ।
पुरन्दराय त्रैलोक्यं दत्तं निहतकण्टकम् ॥

इत्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वन्तरेषु वै ।
सप्तस्त्रिवाभवन् विप्र ! याभिः संरक्षिताः प्रजाः ॥
यस्मादिष्टमिदं सर्वं तस्य श्रद्धा महात्मनः ।
तस्मात् संप्रोच्यते विष्णुर्विशेषार्थतोः प्रवेशनात् ॥
सर्वं च देवा मनवः समस्ताः
सप्तर्षयो ये मनुस्त्वनवश्च ।
इन्द्रश्च यो यस्त्रिदशेशभूतो
विष्णोरष्टेषास्तु विभूतयस्ताः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे मन्वन्तराख्यानं नाम
१ अध्यायः ॥ * ॥
श्रीमैत्रेय उवाच ।
प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वन्तराणि वै ।
भविष्याण्यपि विप्रर्षे ! ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥
श्रीपराशर उवाच ।
“क्वायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो
मनुः ।
पूर्वजस्य सवर्णोऽस्य सार्वर्णस्तेन कथ्यते ॥
तस्य मन्वन्तरं ह्येतत् सार्वर्णिकमथाश्मम् ।
तच्छृणुष्व महाभाग ! भविष्यं कथयामि ते ॥
सार्वर्णस्तु मनुयोऽसौ मैत्रेय ! भविता ततः ।
सुतपाश्चातिताभाश्च सुख्याश्चापि तदा सुराः ॥
तेषां गणस्तु देवानामेकैको विंशकः स्मृतः ।
सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यानथ सप्त च ॥
दीप्तिमान् गालवो रामः कृपो द्रौणिस्तथापरः ॥
मत्पुत्रश्च तथा यास ऋष्यशृङ्गश्च सप्तमः ॥
विष्णुप्रसादादनवः पातालान्तरगोचरः ।
विरोचनस्तुतस्तेषां बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥
विरजाश्चाञ्जरीवांश्च निर्मोहाद्यास्तथापरैः ।
सार्वर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नरेश्वराः ॥ १ ॥
नवमो दक्षसार्वर्णमैत्रेय ! भविता मनुः ।
पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्माणस्तथा त्रिधा ॥
भविष्यन्ति तदा देवा एकैको द्वादशो गणः ।
तेषामिन्द्रो महावीर्यो भविष्यत्यद्भुतो द्विज ! ॥
सवनो द्युतिमान् हृद्यो वसुर्मेधातिष्ठितथा ।
ज्योतिष्मान् सप्तमः सत्यस्तत्रैते च महर्षयः ॥
धृतिकेतुर्दोऽप्रिकेतुः पञ्चहस्तो निरामयः ।
पृथुस्तवाद्याश्च तथा दक्षसार्वर्णिकात्मजाः ॥ २ ॥
दशमो ब्रह्मसार्वर्णिर्भविष्यति सुने ! मनुः ।
सुधामानोऽनिरुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ॥
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महाबलः ।
सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा तान् शृणुष्व च ॥
हविष्मान् सुकृतिः सत्यो ह्यपां श्रुतिस्तथापरः ।
नाभागो प्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥
सुक्षेत्रक्षोत्तमौजाश्च भूरिवेणादयो दश ।
ब्रह्मसार्वर्णिपुत्राश्च रक्षिष्यन्ति वसुधराम् ॥ ३ ॥
एकादशश्च भविता धर्मसार्वर्णिको मनुः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माणरुचयस्तथा ॥
गणास्तेते तदा सुख्या देवानां हि भविष्यताम् ।
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणश्चेन्द्रश्च वै वृषः ॥
निश्वरश्चाग्निजेज्ज्वा वपुष्मान् वृष्टिवारुणिः ।
हविष्माननघश्चैव भाथाः सप्तर्षयस्तथा ॥
सर्वत्रगः सर्वधर्मा देवानीकादयस्तथा ।

भविष्यन्ति मनोस्तस्य तनयाः पृथिवीश्वराः ॥११॥
रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिर्भविता द्वादशो मनुः ।
ऋतधामा च तत्रेन्द्रो भविता षष्ठ्य मे सुरान् ।
हरिता लोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विजः ।
सुकर्माणः सुरापाश्च दशकाः पञ्च वै गणाः ॥
तपस्वी सुतपास्त्रेव तपोऽर्हन्तिस्तपोरतिः ।
तपोऽतिर्दुःप्रतिष्ठान्यः सप्तमस्तु तपोधनः ॥
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयस्तथा ।
भविष्यन्ति मनोस्तस्य महावीर्याः सुता

वृषाः ॥ १२ ॥

त्रयोदशो रौच्यनामा भविष्यति सुने ! मनुः ।
सुत्रामणिः सुकर्माणः सुधर्माणस्तथापरः ॥
त्रयस्त्रिंशद्विमेदास्ते देवानां ये तु वै गणाः ।
दिवस्यतिर्महावीर्यस्त्रेवामिन्द्रो भविष्यति ॥
निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्प्रकम्पो निरुत्सुकः ।
धृतिमानययश्चान्यः सप्तमः सुतपा मुनिः ॥
सप्तर्षयस्त्रिमे तस्य पुत्रानपि निबोध मे ।
चित्रसेनविचित्राद्या भविष्यन्ति महीक्षितः ॥१३॥
भौत्यस्तुर्दशश्चात्र मैत्रेय ! भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च षष्ठ्युष्य तान् ॥
चाक्षुषश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिनस्तथा ।
वातावृष्टाश्च वै देवाः सप्तर्षीनपि मे षष्ठ्यु ॥
अग्निवाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च ।
युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनुपुत्रानतः षष्ठ्यु ॥
उरुगम्भीररन्धाद्या मनोस्तस्य सुता वृषाः ।
कथिता मुनिशार्दूल ! पालयिष्यन्ति मेदि-

नीम् ॥ १४ ॥

चतुर्युगान्ते वेदानां जायते किल विद्वजः ।
प्रवर्तयन्ति तानेत्य सुवि सप्तर्षयो दिवः ॥
कृते कृते स्मृतेर्विप्र ! प्रणेता जायते मनुः ।
देवा यज्ञमुजस्ते तु यावन्मन्वन्तरं तत् ॥
भवन्ति ये मनोः पुत्रा यावन्मन्वन्तरं हि तेः ।
तदन्वयोऽज्ञवैश्वेव तावद्भूः परिपाल्यते ॥
मनुः सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनोः सुताः ।
मन्वन्तरे भवन्त्येते शक्रस्त्रेवाधिकारिणः ॥
चतुर्दशभिरेतैस्तु गतेर्मन्वन्तरेर्द्विज ! ।
सहस्रयुगपर्यन्तः कल्पो निःशेष उच्यते ।
तावत्प्रमाणा च निशा ततो भवति सत्तम ! ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥*

मन्वन्तरश्रवणफलं यथा,—
“श्रुते मन्वन्तरे पूर्वे धर्ममाप्नोति मानवः ।
स्वारोचिषस्य श्रवणात् सर्वान् कामानवा-

प्नुयात् ॥

औत्तमे धनमाप्नोति ज्ञानमाप्नोति तामसे ।
रैवते च श्रुते ब्रह्मिं सुरूपां विन्दते स्त्रियम् ॥
आरोग्यश्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम् ।
गुणवत् पुत्रपौत्रांश्च सूर्यसावर्णिके श्रुते ॥
माहात्म्यं ब्रह्मसावर्ण्यधर्मसावर्णिके शुभाम् ।
मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
जातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
विश्रातयत्यरिबलं रौच्यं शुक्ला मनुत्तमम् ॥
देवप्रासादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।

तथाभिदीप्तिं पुत्रांश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
सर्वाण्यनुक्रमादयस्तु षष्ठ्योति मुनिसत्तम ! ।
मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलसुत्तमम् ॥
तत्र देवावृषीन् विप्रान्मनूस्तत्तनयान् वृषान् ।
इन्द्रांश्च शुक्ला सर्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
देवेन्द्रविष्टपाश्चान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपाः ।
ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म तथा शुभम् ।
शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
सर्वे स्युर्नृपतवः सौम्याः सर्वे सौम्यास्तथा

यथा; ।

भवन्त्यसंशयं शुक्ला क्रमान्मन्वन्तरस्थितिम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुवर्णनं नामा-

ध्यायः ॥
मपष्टः, पुं, (मयुष्टकः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
वनसुज्ञः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।१।१७॥

मपष्टकः, पुं, (मपष्ट एव । मपष्ट + स्वार्थे कन् ।)
वनसुज्ञः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।१।१७॥

मपष्टकः, पुं, (मयुष्टकः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
वनसुज्ञः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।१।१७॥

मम, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ओष्ठवर्गचतुर्थोपधः । मभ्रति ।
इति दुर्गादासः ॥

मम, य, मदीयम् । आमार इति भाषा । यथा,
“ममत्वं मम राज्यस्य राज्याङ्गेष्वखिलेष्वपि ।
जानतोऽपि यथाज्ञस्य किमेतन्मुनिसत्तम ! ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

“तेषु अमदीयत्वं जानतोऽपि मम यथाज्ञस्य
अज्ञस्येव राज्यादिषु ममत्वमेतत् किं किं निव-
न्तनमित्यर्थः ।” इति तट्टीकायां नागोजीभट्टः ॥
अस्याययत्वेन स्पष्टप्रमाणं ममत्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।
असच्छब्दस्य षष्ठ्यकवचनान्तस्तेदं रूपं तत्पदं
त्रिषु लिङ्गेषु सदृशम् ॥

ममता, स्त्री, (मम + भावे तल् । टाप् ।) दर्पः ।
अभिमानः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

ममत्वम् । यथा,—

“तथापि ममतावर्त्ते मोहगर्ते निपातिताः ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(उत्तथ्यपत्नी । सा तु दीर्घतमोमाता । यथा,
ऋग्वेदे । ६।१०।२ ।

“स्तोमं यमस्मै ममतेव श्रूषं

वृत्तं न शुचि मतयः पवन्ते ॥”

“ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता ॥”

इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

ममतायुक्तः, पुं, (ममतया युक्तः ।) कृपणः । इति
शब्दमाला ॥ अभिमानादिविशिष्टे, त्रि ॥

ममत्वं, स्त्री, (मम + भावे तल् ।) मदीयत्वम् ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“इःखायतनभूतो हि ममत्वालम्बनो गृही ॥”

स्नेहः । यथा,—

“सोऽचिन्तितदा तत्र ममत्वाकटचेतनः ।”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

“ममत्वेन स्नेहेन आकृष्टा चेतना मतिर्यस्य ।
ममेति षष्ठ्यन्तरूपमयं तस्य भावः ममत्वम् ॥”
इति तट्टीकायां काशीरामः ॥

ममापतालः, पुं, (मयति वभ्राति जनानिति ।
मय्य वत्त्वेन + “मयतेर्यलोपो मश्चापतुट्
चालः ।” उणा० ५ । ५० । इति आलप्रत्ययः ।
धातोर्यलोपः मकारश्चान्तस्य प्रत्ययस्यापतुडा-
गमश्च ।) विषयः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिदृष्टिः ॥

मय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, मयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

मयः, पुं, (मयते इतं गच्छतीति । मय् + पचाद-
च् ।) उष्ट्रः । इत्यमरः । २।१।७५ ॥ अश्वतरः ।
दानवविशेषः । स तु दैत्यानां शिल्पी । इति
मेदिनी । ये, ४४ ॥ (अयं हि युधिष्ठिरस्य
राज्ञः सभां विरचितवान् । यथा, शिशुपाल-
वधे । १३ । ५० ।

“उपनीय विन्दुसरसो मयेन या

मणिदारुचारु किल वार्षपर्वणम् ।

विदधेऽवधूतसुरसद्गन्धसम्पदं

समुपासदत् सपदि संसदं स ताम् ॥”)

तस्य सभापत्यानि यथा, वज्रिपुराणे ।

“मयस्य जाता हेमायां पुत्राः सप्त महाबलाः ।
मायावी दुन्दुभिश्चैव वृषश्च महिषस्तथा ।
बालिका वचकन्या च कन्या मन्दोदरी तथा ॥”
(सुखम् । त्रि, गन्ता । यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । २२ । १६ ।

“हयोऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यव्वासि ।” “मयोऽसि
मयते गच्छति मयः मय गतौ पचादच् । यद्वा
मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि ।” इति
तद्भाष्ये महीधरः ॥)

मयटः, पुं, (मयते गच्छत्यच्चेति । मय् + “शका-
दिभ्योऽटन् ।” उणा० ४ । ८१ । इति अटन् ।)
लण्युक्तद्वयः । इति हारावली ॥ हलन्तश्चेत्
तद्वृत्तार्थे प्राचुर्यार्थे च मयट् इति प्रत्ययो
भवति ॥

मयष्टकः, पुं, (मयुष्टकः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
वनसुज्ञः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मया, स्त्री, (मयते गच्छति रोगोऽनया । मय् +
कः । स्त्रियां टाप् ।) चिकित्सा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ त्रि, तृतीयैकवचनान्तासच्छब्दस्य
रूपम् ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २२१ ।

“इहैव दृष्टानि मयेव तानि

जन्मान्तराणीव दृष्टान्तराणि ॥”)

मयी, स्त्री, (मय् + “पुंयोगादिति ।” ४ । १ ॥
४८ । इति डीष् ।) मयस्य स्त्रीजातिः । उष्ट्री ।
इति आकरणम् ॥

मयुः, पुं, (मयङ् गतौ + न्यङ्गादित्वात् कुः । इत्यमर-
टीकायां रघुनाथः ॥ यद्वा, भिनोति सुशब्दं
करोतीति । भि + “भृञ्शीट् चरित्सरितनिघ-
निमिमसृजिभ्य उः ।” उणा० १।७ । इति उः ।)

मयूरः

किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ नृगः ।
इति मेदिनी । मे, ४३ ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । १३ । ४७ ।

“मयुं पशुं मेधमग्ने ! जुषस्व
तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।”

“मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुरुषं पशुं मयुं
कृष्णनृगं वा जुषस्व ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥
मयुराजः, पुं, (मयूनां किन्नराणां राजा ।
“राजाहः सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति
टच् ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥
मयुश्चकः, पुं, (मयून् नृगान् स्तकति प्रीणयतीति ।
स्तक् + अच् । घत्वम् ।) वनसुजः । इत्यमर-
टीका ॥

मयूखः, पुं, (मापयन् गगनं प्रमाणयन् ओखति
गच्छतीति । एषोदरादिः । इत्यमरटीकायां
रघुनाथः । यद्वा, माति परिमातीव । मा +
“माड जखो मय च ।” उणा० ५ । २५ । इति
जखः । मयादेशश्च ।) किरणः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३६ । ४३ ।

“यस्य जच्छतधा राजन् ! मयूखानिव

भास्करः ॥”

दीप्तिः । ज्वाला । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥
(यथा, रघौ । २ । ४६ ।

“अथान्वकारं गिरिगङ्गराणां
दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्त्तो
किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं वभाषे ॥”

श्रीभा । इति मेदिनी । खे, ११ ॥ कीलः ।
इत्यजयः ॥ (प्रव्रतः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । ३ ।

“दाधर्यं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥”

“मयूखैः प्रव्रतैः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥”

मयूरः, पुं, (मयुरिव राति शब्दायते इति । रा +
कः । एषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, मीनाति
हन्ति सर्पानिति । मी + “मीनातिरुहन् ।”
उणा० १ । ६८ । इति जरन् ।) खनामख्यातपक्षि-
विशेषः । तत्पर्यायः । बहिर्णः २ बह्वी ३ नील-
कण्ठः ४ मुजङ्गमुक् ५ शिखाबलः ६ शिखी ७
केकी ८ मेघनादाबुलासी ९ । इत्यमरः । २ ।
५ । ३० ॥ प्रचलाकी १० चन्द्रकी ११ सितापाङ्गः
१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ध्वजी १३ मेघा-
नन्दी १४ कलापी १५ शिखण्डी १६ चित्र-
पिच्छिकः १७ मुजगभोगी १८ मेघनादाबु-
लासकः १९ । तस्य प्रत्यस्य विचित्रताकारणं
यथा,—

“प्रविष्टायां हुताशन्तु वेदवत्यां स रावणः ।
पुष्यकन्तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥
ततो मरुतं वृषति यजन्तं सह देवतेः ।
उशीरबीजमासात् ददर्श स तु रावणः ॥
संवर्त्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद्भाता बृहस्पतेः ।
बाजयामास धर्मज्ञः सर्वे देवगणैर्नृतः ॥
बृह्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् ।
तिर्यग्भ्योनिं समाविष्टास्तस्य धर्मगभीरवः ॥

मयूरः

इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्मेराजस्तु वायसः ।
ककलासो घनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥”
इत्यादि ॥

“हर्षात्तदाववीदिन्द्रो मयूरं नीलवर्हिणम् ।
प्रीतीरस्मि तव धर्मज्ञ ! मुजगाहि न ते
भयम् ॥

इदं नेत्रसहस्रन्तु यत्तद्वर्हे भविष्यति ।
वर्षमाणे मयि सुदं प्राप्तासे प्रीतिलक्षणम् ॥
एवमिन्द्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ।
नीलाः किल पुरा बह्वी मयूराणां नराधिप ! ।
सुराधिपादरं प्राप्य गताः सर्वे विचित्रताम् ॥”
इत्यन्तं वाल्मीकीये रामायणे उत्तरकाण्डे १८
सर्गः ॥ अस्य मांसगुणाः ।

“मयूरः श्रोत्रनेत्रान्निमेधावर्णस्वरायुषाम् ।
हितो बल्यो गुरुश्चोष्णो वातघ्नः शुक्रमींसदः ॥
हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ति
सेयं हि मायूरमुपशान्ति मांसम् ।
उष्णो हि बह्वीं विषभोजनैश्च
वर्षाशरद्वर्षासुखेष्वप्ययः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

एतन्मांसमेरुण्डतैलभृष्टं विषतुल्यम् । इति
राजवल्लभः ॥ मयूरशिखाचुपः । तत्पर्यायः ।
खराश्वा २ कारवी ३ दीपः ४ लोचमस्तकः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥ अपामार्गः । इति
मेदिनी । रे, १६६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने २३ अः । “पिप्पलीपिप्पलीमूलं
चयचित्रकमयूरवर्षाभूसिद्धं वा चीरं पिवेत् ॥”
असुरविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ३६ ।
“मयूर इति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः ।
स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥”
सुमेरोरुत्तरवर्त्तो पर्वतविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५ । ५ । १३ ।

“खण्डशङ्खी शातशङ्खी पुष्पको मेघपर्वतः ।
विरजाक्षो वराहाद्रिमयूरो दारुघ्नस्तथा ॥”
कविशेषः । स च मयूरभट्ट इति लोके
प्रसिद्धः । अयं खलु बाणभट्टस्य श्वशुरः
उच्चयिन्यां वृद्धभोजमहीपतेः सभायामा-
सीदिति मानतुङ्गाचार्यप्रणीतभक्तामराख्य-
स्तोत्रटीकाप्रारम्भे मेरुतुङ्गप्रणीतप्रबन्धचिन्ता
मणौ च समुपलभ्यते । प्रबन्धचिन्तामणौ
बाणभट्टो मयूरस्य भगिनीपतिरासीदित्युक्त-
मस्ति । अथ च ।

“अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः ।
श्रीहर्षस्याभवत् सभ्यः समो बाणमयूरयोः ॥”
इति शाङ्गपद्धत्यादिप्रसिद्धराजशेखरपद्धतेनापि
बाणमयूरयोः समकालत्वं प्रतीयते ।
अयं हि कुष्ठरोगग्रस्तः सूर्यमारिरातुः सूर्य-
शतकं नाम स्तोत्रग्रन्थं प्रणीय ततः सम्यक्
निष्कृतिमवाप । सूर्यशतकस्यान्तिमः श्लोको
यथा,—

“श्लोका लोकस्य भूये शतमिति रचिताः

श्रीमयूरेण भक्त्या

मयूर

युक्तश्चेतान् पठेद् यः सकृदपि पुरुषः सर्वपापै-
र्विमुक्तः ॥

आरोग्यं सत्कवित्वं मतिमतुलबलं कान्तिमायुः-
प्रकर्षं

विद्यामैश्वर्यमर्थं सुखमपि लभते सोऽत्र सूर्य-
प्रसादात् ॥”

मयूरकं, क्ली, (मयूरः मयूरग्रीवैव प्रतिष्ठतिरिति
मयूर + “इवे प्रतिष्ठती ।” ५ । ३ । ६६ । इति
कन् । अस्य मयूरकण्ठकान्तिमुत्पद्युतिता-
त्तथात्वम् ।) अञ्जनविशेषः । तुतिया इति
भाषा । तत्पर्यायः । तुत्याञ्जनम् २ शिखिग्रीवम्
३ वितुन्नकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ।
(यथा, भावप्रकाशे । १ ।
“तुल्यं वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम् ।”)
मयूरकः, पुं, (मयूर + इवार्थे कन् ।) अपा-
मार्गः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३६ । १६ ।
“मयूरको राजटक्षो निम्बः कोषातकी
तिलाः ॥”)

तुल्यकम् । (स्वांथे कन् ।) मयूरः । इति विश्वः ।
मयूरशिखा । इति जटाधरः ॥

मयूरग्रीवकं, क्ली, (मयूरस्य ग्रीवायाः कन्तरल-
वर्ण इव वर्णो यस्य । बहुव्रीहौ कन् । इत्थञ्च ।)
तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरचटकः, पुं, (मयूर इव चटकः ।) मृषः
कुक्कुटः । इति हारावली । ६० ॥

मयूरचूडं, क्ली, (मयूरस्येव चूडा अग्रभागो यस्य
तत् ।) स्थौण्यकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरचूडा, स्त्री, (मयूरस्य चूडेव चूडा शिखा
यस्याः ।) मयूरशिखा । इति वेदकम् ॥

मयूरजङ्घः, पुं, (मयूरस्य जङ्घेव जङ्घा यस्य ।)
श्लोनाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरतुल्यं, क्ली, (मयूर इव तुल्यम् । मयूरवर्ण-
त्वादस्य तथात्वम् ।) तुल्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मयूरपदकं, क्ली, (मयूरस्येव पदकं स्थानम् ।)
नखाघातः । यथा, शब्दमालायाम् ।

“तथावकेरकोली च नखाघाते तु सुखनम् ।
मयूरपदकं व्याघ्रनखकोत्पलपत्रके ॥”

मयूरविदला, स्त्री, (मयूरान् विशेषेण हन्ति
स्वपुष्पादिशोभया तिरस्करोतीति । वि + दल +
अच् । स्त्रियां टाप् ।) अम्बुष्ठा । इति वेदकम् ॥

मयूरशिखा, स्त्री, (मयूरस्य शिखेव शिखा अयं
यस्याः ।) खनामख्यातचुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
बहिर्चूडा २ शिखिनी ३ शिखाबुः ४ सुशिखा
५ शिखा ६ शिखाबला ७ केकिशिखा ८ ।
अस्या गुणाः । रसे खादुत्वम् । सृजकृष्णं
बालग्रहादिदोषनाशित्वम् । वयस्कर्मणि शूल-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मयूराङ्गा शिखा प्रोक्ता सहस्राङ्गिर्मरुच्छदा ।
नीलकण्ठशिखा लज्जी पित्तक्षेप्तातिसारजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मरकः

मधूरिका, स्त्री, (मयूरवत् वर्णोऽस्यस्याः । मयूर + ठन् । टाप् ।) अम्बुजा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मयूरी, स्त्री, (मयूर + स्त्रियां ङीप् ।) मयूर-
स्त्रीजातिः । इति याकरणं लिङ्गादिसंग्रहश्च ॥
(यथा, उत्तररामचरिते । ३ । ८ ।)

“किमयत्तेऽसि निनदे कुतस्थेऽपि त्वमीदृशी ।
स्नयिन्नोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठिता स्थिता ॥”

मरकः, पुं, (म्रियन्ते जना यस्मात् । मृ + अपादाने
अप् । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् । यद्वा,
मृ + भावे अप् । मरो मरणमिति शब्देन

कायति शब्दायते इति । के + कः ।) मारिः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥ मङ्क इति भाषा ।

तत्पर्यायः । मारी २ मारकः ३ । इति जटा-
घरः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । २० ।

“हुताशनो जलं याधिर्दुर्भो मरकस्तथा ।
इति पञ्चविधं देवं यस्य न मानुषं परम् ॥”)

तस्य कारणादि यथा,—
“यावन्मार्तण्डस्युर्गवि धनुषि भस्मे मन्त्रे

वास्ति नार्थं
तावदुर्भोचपीडा भवति च मरकं संशयं

यान्ति लोकाः ।
ह्लाहाकारा तथोर्वी मनुजभयकरी फेरारविश्च

भीमेः
मून्वग्रामा भवेयुर्नरपतिरहिता भूरिकङ्काल-

माला ॥
वक्रं करोति रविजो धरणीसुतो वा

मूलर्चहस्तमधरेवतिमैत्रभेषु ।
कृत्रोपमङ्गपतनानि च सैनिकानां

सर्वत्र लोकमरणं जलधौतदेशः ॥
मांसास्थीनि समादाय श्मशानादग्न्यवायसाः ।

श्वा श्मशालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही

भवेत् ।
चौरेण हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ॥

संग्रामश्च महाघोरो दुर्भोचं मरकस्तथा ।
अङ्गुतानि प्रस्रयन्ते तस्य देशस्य विद्रवः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च ।

“सार्चिष्यमिभयं गैरिकरूपे च युवानि ।
दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रं चापि निर्दिशेत्

मरकम् ॥”
इति ग्रहणप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यदपि ।
“रवाविन्दौ गजार्कटा शन्यङ्गारे तुरङ्गमे ।

नौकया गुरुयुक्राभ्यां दोलया बुधवासरे ॥
गजे च जलदा देवी कृत्रभङ्गसुरङ्गमे ।

नौकायां शस्यद्विः स्यात् दोलायां मरकं
भवेत् ॥”

इति पञ्चिकाप्रवेशफलकथने ज्योतिषम् ॥ * ॥
अस्य शान्तिः । देवीमाहात्म्यपाठः । वटुक-

भैरवस्तवपाठः । तुलस्या विष्णुपूजनञ्च । यथा,

मरक

“उपसर्गान्नेषांस्तु महामारीसमुद्भवान् ।
तथा त्रिविधसुत्पातं माहात्म्यं श्रमयेन्मम ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
“मारीभये राजभये तथा चौराभिन्ने भये ।

अौत्पातिके महाघोरे तथा दुःखप्रदर्शने ।
बन्धने च तथा घोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥”

इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पः ॥
“ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्षिप्रं नरा

द्विज ! ॥
महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥

उत्पातान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्तान्यशेषतः ।
तुलस्या पूजितो भक्ता महाशान्तिकरो

हरिः ॥”
अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।

“ॐ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
स्वाहेति ।”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(जातिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ५१ ।

“दाव्वादा मरकाश्चैव कुरटाश्चान्नदारकाः ।
एकपादाः खशा घोषाः स्वर्गभोजानव-

द्यकाः ॥”)
मरकतं, स्त्री, (मरकं मारिभयं तरन्त्यनेन ।

तन् + डः । यद्वा, मरकं मरणं तनोतीति ।
लोभान्मरणमनादृत्य तस्मिन् रत्ने प्रवर्तते इति

मरकतमिति स्मरन्तीति वृद्धाः । इत्यमरटीकायां
भरतः ।) हरिद्वर्णमणिविशेषः । पान्ना इति

भाषा ॥ तस्य देवता बुधः । इति ज्योतिषम् ॥
तत्पर्यायः । गारुत्मतम् २ अश्वगर्भम् ३ हरि-

क्षणिः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । २२ । मरकतम् ५ राज-
नीलम् ६ गरुडाङ्कितम् ७ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ रौहिणेयम् ८ सौपर्णम् ९ गरुडोद्गी-
र्णम् १० बुधरत्नम् ११ अश्वगर्भजम् १२ गर-

लारिः १३ वापवोलम् १४ गारुडम् १५ ।
कुत्रचित् पुस्तके गरुडोद्गीर्णस्थाने गरुडो-

त्तीर्णं वापवोलस्थाने वाप्रवालं इति च पाठः ॥
अस्य गुणाः । विषघ्नत्वम् । नशीतलत्वम् ।

रसे मधुरत्वम् । आमपित्तहरत्वम् । रुच्य-
त्वम् । पुष्टिदत्वम् । भूतनाशकत्वञ्च ॥ * ॥

अस्य लक्षणम् ।
“खच्छश्च गुरु सच्छाद्यं स्निग्धं गात्रञ्च मार्दव-

समेतम् ।
अयङ्गं बहुरङ्गं शृङ्गारी मरकतं शुभं विभृ-

यात् ॥”
तस्य कुलक्षणम् ।

“शर्करिलकलिलरुचं मलिनं लघुहीनकान्ति
कल्पायम् ।

त्रासयुतं विकृताङ्गं मरकतममरोऽपि नोप-
सृज्यते ॥” * ॥

तस्य परीक्षा ।
“यच्छैवालशिखरिशाद्वलहरित्वाचैश्च बाध-

च्छदैः
खद्योतेन च बालकीरवपुषा शैरीषपुष्पेण च ।

मरक

ह्यायाभिः समतां दधाति तदिदं निर्दिष्टमष्टा-
त्मकं

जातं यत्तपनातपेष्वपरितो गारुत्मतं रज्ज्वेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

ग्रन्थान्तरे तस्य परीक्षादि यथा,—
रुत उवाच ।

“दानवाधिपतेः पित्तमादाय भुजगाधिपः ।
द्विधा कुर्वन्निव व्योम सत्वरं वासुकिर्ययौ ॥

स तदा खशिरोरत्नप्रभादीभे नभोऽमुधौ ।
राजतः स महानेकः खण्डसेतुरिवावभौ ॥

ततः पचनिपातेन संहरन्निव रोदसी ।
गरुत्मान् पन्नगेन्द्रस्य प्रहृत्तुमुपचक्रमे ॥

सहस्रैव सुभोच तत् फणीन्द्रः
सुरसाद्युक्ततुरस्त्रपादपायाम् ।

नलिकावनगन्धवासितायां
वरमाण्यन्वगिरेरुपत्यकायाम् ॥

तस्य प्रपातसमनन्तरकालमेव
तद्द्वारालयमतीत्य रमासमीपे ।

स्थानं क्षितेरुपपथोनिधितीरलेखं
तत्प्रत्ययान्मरकताकरतां जगाम ॥

तत्रैव किञ्चित् पततस्तु पित्ता
दुत्पत्य जग्राह ततो गरुत्मान् ।

मूर्च्छापरीतः सहस्रैव घोषा-
रन्मुदयेन प्रसुभोच सर्वम् ॥

तत्राकटोरशुककण्डशिरीषपुष्प-
खद्योतपृष्ठचरशाद्वलशैवलानाम् ।

कङ्कारशस्यकमुजङ्गमुजाश्च पच-
प्रान्तलिघो मरकताः शुभदा भवन्ति ॥

तदयत्र भोगीन्द्रमुजा विमुक्तं
प्रपात पित्तं दितिजाधिपस्य ।

तस्याकरस्थातितरां स देशो
दुःखोपलभ्यश्च गुणैश्च युक्तः ॥

तस्मिन्मरकतस्थाने यत्किञ्चिदुपजायते ।
तत्सर्वं विषरोगाणां प्रशमाय प्रकीर्तते ॥

सर्वमन्त्रौषधिगणैर्यत्र शक्यं चिकित्सितम् ।
महाहिदंष्ट्राप्रभवं विषमन्त्रेण शान्ति ॥

अन्यमप्याकरे तत्र यद्दोषैरुपवर्जितम् ।
जायते तत् पवित्राणामुत्तमं परिकीर्तितम् ॥

अत्यन्तहरितवर्णं कोमलमर्च्चिर्बिम्बेदजटिलञ्च ।
काञ्चनचूर्णस्थान्तःपूर्णमिव लक्ष्यते यच्च ॥

युक्तं संस्थानगुणैः समरागं गौरवेण विहीनम् ।
सवितुः करसंस्पर्शाच्छुरयति सर्वाश्रमं दीपगा ॥

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्बिनिहितः
भवेद्दीपिः ।

अचिरप्रभाप्रभाहतनवशाद्वलसन्निभा भाति ॥
यच्च मनसः प्रसादं विदधाति निरीक्षितमति-

मात्रम् ।
तन्मरकतं महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्तिः ॥

यस्तु भास्करसंस्पर्शात् हस्तान्मस्तौ महामणिः ॥
रज्ज्वेदात्मपादैस्तु महामरकतं हि तत् ॥

चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकते मणौ ।
ह्यायामेदेन विज्ञेया चतुर्वर्गस्य लक्षणैः ॥” * ॥

मयूरः

किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ नृगः ।
इति मेदिनी । मे, ४३ ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । १३ । ४७ ।
“मयुं पशुं मेधममे ! जुषस्व
तेन चिन्वानक्तन्वो निषीद ।”
“मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुरुषं पशुं मयुं
क्षण्णम् वा जुषस्व ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥
मयुराजः, पुं, (मयूनां किन्नराणां राजा ।
“राजाहः सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति
टच् ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥
मयुष्टकः, पुं, (मयून् नृगान् स्तकति प्रीणयतीति ।
स्तक् + अच् । घलम् ।) वनसुहृदः । इत्यमर-
टीका ॥
मयूखः, पुं, (मापयन् गगनं प्रमाणयन् ओखति
गच्छतीति । एषोदरादिः । इत्यमरटीकायां
रघुनाथः । यद्वा, माति परिमतीव । मा +
“माड ऊखो मय च ।” उणा० ५ । २५ । इति
ऊखः । मयादेशश्च ।) किरणः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३६ । ४३ ।
“यस्य जच्छतधा राजन् ! मयूखानिव
भास्करः ॥”
दीप्तिः । ज्वाला । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥
(यथा, रघौ । २ । ४६ ।
“अथान्वकारं गिरिगङ्गराणां
दंष्ट्रामयूखैः प्रकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती
किञ्चिद्विद्वत्सार्थपतिं बभाषे ॥”
श्रीभा । इति मेदिनी । खे, ११ ॥ कीलः ।
इत्यजयः ॥ (पर्वतः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । ३ ।
“दाधर्षं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥”
“मयूखैः पर्वतैः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥”
मयूरः, पुं, (मयुरिव राति शब्दायते इति । रा +
कः । एषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, मीनाति
हन्ति सर्पानिति । मी + “मीनातेरुन् ।”
उणा० १ । ६८ । इति ऊरन् ।) खनामख्यातपचि-
विशेषः । तत्पर्यायः । बर्हिणः २ वहाँ ३ नील-
कण्ठः ४ भुजङ्गमुक् ५ शिखाबलः ६ शिखी ७
केकी ८ मेघनादानुलासी ९ । इत्यमरः । २ ।
५ । ३० ॥ प्रचलाकी १० चन्द्रकी ११ सितापाङ्गः
१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ध्वजी १३ मेघा-
नन्दी १४ कलापी १५ शिखरी १६ चित्र-
पिच्छिकः १७ भुजगभोगी १८ मेघनादानु-
लासकः १९ । तस्य प्रचस्य विचित्रताकारणं
यथा,—
“प्रविष्टायां हुताशन्तु वेदवत्यां स रावणः ।
पुत्रकन्तु समाख्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥
ततो मरुत्तं वृष्टिं यजन्तं सह देवतैः ।
उग्रैरवीजमासान् ददर्श स तु रावणः ॥
संवर्त्तं नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद्भाता ब्रह्मतेः ।
बाजयामास धर्मज्ञः सर्वैर्देवगणैर्ब्रतः ॥
ब्रह्मा देवास्तु तत्र स्त्री वरदानेन दुर्जयम् ।
तिर्यग्भ्योनिं समाविष्टास्तस्य धर्मगभीरवः ॥

मयूरः

इन्द्रो मयूरः बटुतो धर्मराजस्तु वायसः ।
ककलासो घनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥”
इत्यादि ॥
“हर्षान्तदात्रवीदिन्द्रो मयूरं नीलवर्हिणम् ।
प्रीतीरस्मि तव धर्मज्ञ ! भुजगाद्वि न ते
भयम् ॥
इदं नेत्रसहस्रन्तु यत्तद्वर्हे भविष्यति ।
वर्षमाणे मयि सुदं प्राप्स्यसे प्रीतिलक्ष्णम् ॥
एवमिन्द्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ।
नीलाः किल पुरा बर्हा मयूराणां नराधिप ! ।
सुराधिपादरं प्राप्य गताः सर्वे विचित्रताम् ॥”
इत्यन्तं वाल्मीकीये रामायणे उत्तरकाण्डे १८
सर्गः ॥ अस्य मांसपुष्पाः ।
“मयूरः श्रोत्रनेत्राग्निमेधावर्णसरायुषाम् ।
द्वितो बल्यो गुरुश्चोष्णो वातघ्नः शुक्रमांसदः ॥
हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ति
सेवं हि मायूरसुशान्ति मांसम् ।
उष्णो हि बर्हो विषभोजनैश्च
वर्षाशरद्वर्षासुखेष्वपथः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
एतन्मांसमेरुतैलभृष्टं विषतुल्यम् । इति
राजवल्लभः ॥*॥ मयूरशिखाचुपः । तत्पर्यायः ।
खराश्व २ कारवी ३ दीपः ४ लोचमस्तकः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥ अपामार्गः । इति
मेदिनी । रे, १६६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने २३ अः । “पिप्पलीपिप्पलीमूलं
चयचित्रकमयूरवर्षाभूसिद्धं वा चीरं पिबेत् ॥”
असुरविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ३६ ।
“मयूर इति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः ।
स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥”
सुमेरोत्तरवर्त्तो पर्वतविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५५ । १३ ।
“खण्डङ्गी शातङ्गी पुष्पको मेघपर्वतः ।
विरजाचो वराहादिर्मयूरो दारुघ्नस्तथा ॥”
कविशेषः । स च मयूरभट्ट इति लोके
प्रसिद्धः । अयं खलु बाणभट्टस्य श्वशुरः
उज्जयिन्यां वडभोजमहीपतेः सभायामा-
सीदिति मानतुङ्गाचार्यप्रणीतभक्तामराख्य-
स्तोत्रटीकाप्रारम्भे मेरुतुङ्गप्रणीतप्रबन्धचिन्ता
मणौ च समुपलभ्यते । प्रबन्धचिन्तामणौ
बाणभट्टो मयूरस्य भगिनीपतिरासीदित्युक्त-
मस्ति । अथ च ।
“अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः ।
श्रीहर्षस्याभवत् सभ्यः समो बाणमयूरयोः ॥”
इति शाङ्गपडत्यादिप्रसिद्धराजशेखरपदीनापि
बाणमयूरयोः समकालत्वं प्रतीयते ।
अयं हि कुष्ठरोगग्रस्तः सूर्यमारिरास्तुः सूर्य-
शतकं नाम स्तोत्रग्रन्थं प्रणीय ततः सभ्यक्
निष्कृतिमवाप । सूर्यशतकस्यान्तिमः श्लोको
यथा,—
“श्लोका लोकस्य भूत्यै शतमिति रचिताः
श्रीमयूरेण भक्ता

मयूर

युक्तश्चेतान् पठेद् यः सकृदपि पुरुषः सर्वपापै-
र्विमुक्तः ।
आरोग्यं सत्कवित्वं मतिमतुलवलं कान्तिमायुः-
प्रकर्षं
विद्यामैश्वर्यमर्थं सुखमपि लभते सोऽत्र सूर्य-
प्रसादात् ॥”
मयूरकं, स्त्री, (मयूरः मयूरग्रीवैव प्रतिकृतिरिति
मयूर + “इवे प्रतिकृती ।” ५ । ३ । ६६ । इति
कन् । अस्य मयूरकण्ठकान्तिमुल्यदुतिला-
त्तथात्वम् ।) अञ्जनविशेषः । तुतिया इति
भाषा । तत्पर्यायः । तुत्याञ्जनम् २ शिखिग्रीवम्
३ वितुन्नकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥
(यथा, भावप्रकाशे । १ ।
“तुल्यं वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम् ॥”
मयूरकः, पुं, (मयूर + इवार्थे कन् ।) अपा-
मार्गः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३६ । १६ ।
“मयूरको राजट्टो निम्बः कोषातकी
तिलाः ॥”
तुल्यकम् । (स्वांथे कन् ।) मयूरः । इति विश्वः ।
मयूरशिखा । इति जटाधरः ॥
मयूरग्रीवकं, स्त्री, (मयूरस्य ग्रीवायाः कन्वरस्य
वर्ण इव वर्णो यस्य । बहुव्रीहौ कन् । इत्यञ्च ।)
तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मयूरचटकः, पुं, (मयूर इव चटकः ।) रुष्टः
कुक्रुटः । इति हारावली । ६० ॥
मयूरचूडं, स्त्री, (मयूरस्य चूडा अग्रभागो यस्य
तत् ।) स्यौण्यकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मयूरचूडा, स्त्री, (मयूरस्य चूडेव चूडा शिखा
यस्याः ।) मयूरशिखा । इति वैदिकम् ॥
मयूरजङ्घः, पुं, (मयूरस्य जङ्घेव जङ्घा यस्य ।)
श्लोनाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मयूरतुल्यं, स्त्री, (मयूर इव तुल्यम् । मयूरवर्ण-
त्वादस्य तथात्वम् ।) तुल्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मयूरपदकं, स्त्री, (मयूरस्यैव पदकं स्थानम् ।)
नखाघातः । यथा, शब्दमालायाम् ।
“तथावकेरकोली च नखाघाते तु सुखम् ।
मयूरपदकं व्याघ्रनखकोत्पलपङ्कके ॥”
मयूरविदला, स्त्री, (मयूरान् विशेषेण हलति
स्वपुष्पादिशोभया तिरस्करोतीति । वि + हल +
अच् । स्त्रियां टाप् ।) अम्बठा । इति वैदिकम् ॥
मयूरशिखा, स्त्री, (मयूरस्य शिखेव शिखा अर्थः
यस्याः ।) खनामख्यातचुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
बर्हिचूडा २ शिखिनी ३ शिखालुः ४ सुशिखा
५ शिखा ६ शिखाबला ७ कैकिशिखा ८ ।
अस्या गुणाः । रसे स्वादुत्वम् । स्रवणकृ-
बालग्रहादिदोषनाशित्वम् । वक्ष्यकर्मेणि शस्त-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“मयूराङ्गा शिखा प्रोक्ता सहस्राङ्गिर्मरुच्छरा ।
नीलकण्ठशिखा लब्धी पितृभ्रातृसारजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मरकः

मधूरिका, स्त्री, (मयूरवत् वर्णोऽस्यस्याः । मयूर + ठन् । टाप् ।) अम्बुजा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मयूरी, स्त्री, (मयूर + स्त्रियां ङीप् ।) मयूर-
स्त्रीजातिः । इति व्याकरणं लिङ्गादिसंग्रहश्च ॥
(यथा, उत्तररामचरिते । ३ । ८ ।

“किमयस्तेऽसि निनदे कुतस्तेऽपि त्वमीदृशी ।
स्नयिन्नोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठिता स्थिता ॥”)

मरकः, पुं, (म्रियन्ते जना यस्मात् । मृ + अपादाने
अप् । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् । यद्वा,
मृ + भावे अप् । मरो मरणमिति शब्देन

कायति शब्दायते इति । कै + कः ।) मारिः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥ मडक इति भाषा ।

तत्पर्यायः । मारी २ मारकः ३ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । २० ।

“हुताशनो जलं याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथा ।
इति पञ्चविधं देवं यस्य न मानुषं परम् ॥”)

तस्य कारणादि यथा, —

“यावन्मार्तण्डस्तुर्गवि धनुषि भस्मे मन्मथे
यास्ति नार्थां

तावद्दुर्भिक्षपीडा भवति च मरकं संशयं
यान्ति लोकाः ।

हाहाकारा तथोर्वी मनुजभयकरी फेरारवैश्च
भीमैः

शून्यग्रामा भवेयुर्नरपतिरहिता भूरिकङ्काल-
माला ॥

वक्रं करोति रविजो धरणीसुतो वा
मूलचर्चस्त मधरेवतिमैत्रमेघु ।

कृत्रोपभङ्गपतनानि च सैनिकानां
सर्वत्र लोकमरणं जलधौतदेशः ॥

मांसास्थीनि समादाय श्मशानादुग्रवायसाः ।
आ श्मशालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥

विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही
भवेत् ।

चौरेण हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ॥
संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकस्तथा ।

अद्भुतानि प्रसूयन्ते तस्य देशस्य विद्रवः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अपि च ।

“सार्चिष्यमिभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ।
दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे चापि निर्दिशेन्

मरकम् ॥”
इति ग्रहणप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यदपि ।

“रवाविन्दौ गजार्कटा शन्यङ्गारे तुरङ्गमे ।
नौकया गुरुयुक्ताभ्यां दोलया बुधवासरे ॥

गजे च जलदा देवी कृत्रभङ्गसुरङ्गमे ।
नौकायां शस्यद्विः स्यात् दोलायां मरकं

भवेत् ॥”
इति प्रचिकाप्रवेशफलकथने ज्योतिषम् ॥ * ॥

अस्य शान्तिः । देवीमाहात्म्यपाठः । वटुक-
भैरवस्तवपाठः । तुलस्या विष्णुपूजनञ्च । यथा,

मरक

“उपसर्गान्शेषांस्तु महामारीसमुद्भवान् ।
तथा चिविधसुत्पातं माहात्म्यं शमयेन्मम ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

“मारीभये राजभये तथा चौराभिजे भये ।
अौत्पातिके महाघोरे तथा दुःखप्रदर्शने ।

बन्धने च तथा घोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥”
इति विन्धसारोद्धारतन्त्रे आपदद्वारकल्पः ॥

“ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा
द्विज ! ॥

महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥
उत्पातान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्तान्यशेषतः ।

तुलस्या पूजितो भक्ता महाशान्तिकरो
हरिः ॥”

अथ ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।

“ॐ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
स्वाहेति ।”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(जातिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ५१ ।

“दाब्बादा मरकाश्चैव कुरटाश्चान्नदारकाः ।
एकपादाः खशा घोषाः खर्गभौजानव-

दकाः ॥”)
मरकतं, स्त्री, (मरकं मारिभयं तरन्त्यनेन ।

तन् + डः । यद्वा, मरकं मरणं तनोतीति ।
लोभान्मरणमनादृत्य तस्मिन् रत्ने प्रवर्तते इति

मरकतमिति स्मरन्तीति वृद्धाः । इत्यमरटीकायां
भरतः ।) हरिद्वर्णमणिविशेषः । पाप्मा इति

भाषा ॥ तस्य देवता बुधः । इति ज्योतिषम् ॥
तत्पर्यायः । गारुत्मतम् २ अश्वगर्भम् ३ हरि-

न्मणिः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ मरक्तम् ५ राज-
नीलम् ६ गरुडाङ्कितम् ७ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ रौहिणेयम् ८ सौपर्णम् ९ गरुडोजी-
र्णम् १० बुधरत्नम् ११ अश्वगर्भजम् १२ गर-

लारिः १३ वापवोलम् १४ गारुडम् १५ ।
कुत्रचित् पुस्तके गरुडोजीर्णस्थाने गरुडो-

त्तीर्णं वापवोलस्थाने वाप्रवालं इति च पाठः ॥
अस्य गुणाः । विषघ्नत्वम् । नशीतलत्वम् ।

रसे मधुरत्वम् । आमपित्तहरत्वम् । रुच्य-
त्वम् । पुष्टिदत्वम् । भूतनाशकत्वञ्च ॥ * ॥

अस्य लक्षणम् ।

“खच्छश्च गुरु सच्छायं स्निग्धं गात्रञ्च माद्वैव-
समेतम् ।

अयङ्गं बहुरङ्गं शङ्करी मरकतं शुभं विभृ-
यात् ॥”

तस्य कुलक्षणम् ।

“शर्करिलकलिलरुचं मलिनं लघुहीनकान्ति
कल्माषम् ।

त्रासयुतं विज्ञताङ्गं मरकतममरोऽपि नोप-
सृज्यते ॥” * ॥

तस्य परीक्षा ।

“यच्छैवालशिखण्डिशालसहरित्काचैश्च बाध-
च्छदैः

खद्योतेन च बालकीरवपुषा शैरीषपुष्पेण च ।

मरक

ह्यायाभिः समतां दधाति तदिदं निर्दिष्टमष्टा-
त्मकं

जातं यत्तपनातपेष्वपरितो गारुत्मतं रञ्जयेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

ग्रन्थान्तरे तस्य परीक्षादि यथा, —
सूत उवाच ।

“दानवाधिपतिः पित्तमादाय भुजगाधिपः ।
द्विधा कुर्वन्निव व्योम सत्वरं वासुकिर्ययौ ॥

स तदा खशिरोरत्नप्रभादीमे नमोऽस्तुधौ ।
राजतः स महानेकः खण्डसेतुरिवावभौ ॥

ततः पद्मनिपातेन संहरन्निव रोदसी ।
गर्भान् पद्मगेन्द्रस्य प्रहर्तुं सुपचक्रमे ॥

सहस्रैव सुमोच तत् फणीन्द्रः
सुरसाद्युक्ततुरस्कपादपायाम् ।

नलिकावनगन्धवासितायां
वरमाणि खगिरेरुपत्यकायाम् ॥

तस्य प्रपातसमनन्तरकालमेव
तद्द्वारालयमतीत्य रमासमीपे ।

स्थानं क्षितेरुपपयोनिधित्तीरलेखं
तत्प्रत्ययान्मरकताकरतां जगाम ॥

तत्रैव किञ्चित् पततस्तु पित्ता
दुत्पत्य जग्राह ततो गर्भान् ।

मूर्च्छांपरीतः सहस्रैव घोणा-
रन्ध्रद्वयेन प्रसुमोच सर्वम् ॥

तत्राकटोरशुककण्डशिरीषपुष्प-
खद्योतपृष्ठचरशाङ्गलशैवलानाम् ।

कङ्कारशस्यकभुजङ्गसुजाश्च पत्र-
प्रान्तलिघो मरकताः शुभदा भवन्ति ॥

तद्वयच भोगीन्द्रभुजा विमुक्तं
पपात पित्तं दितिजाधिपस्य ।

तस्याकरस्यातितरां स देशो
दुःखोपलभ्यश्च गुणैश्च युक्तः ॥

तस्मिन्मरकतस्थाने यत्किञ्चिदुपजायते ।
तत्सर्वं विषरोगाणां प्रशमाय प्रकीर्तते ॥

सर्वमन्त्रौषधिगणैर्यत्र शक्यं चिकित्सितुम् ।
महाहिदंष्ट्राप्रभवं विषमन्त्रेण शान्ति ॥

अन्यमप्याकरे तत्र यद्यौषैरुपवर्जितम् ।
जायते तत् पवित्राणामुत्तमं परिकीर्तितम् ॥

अत्यन्तहरितवर्णं कोमलमर्च्चिर्बिम्बेदजटिलञ्च ।
काञ्चनचूर्णस्थान्तःपूर्णमिव लक्ष्यते यच्च ॥

युक्तं संस्नानगुणैः समरागं गौरवेण विहीनम् ।
सवितुः करसंस्पर्शाच्छुरयति सर्वाश्रमं दीपता ॥

हित्वा च हरितभावं यस्यान्तर्बिनिहितता
भवेद्दीप्तिः ।

अचिरप्रभाप्रभाहतनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥
यच्च मनसः प्रसादं विदधाति निरीक्षितमति-

मात्रम् ।
तन्मरकतं महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्तिः ॥

यस्तु भास्करसंस्पर्शात् हस्तान्स्त्रो महामणिः ।
रञ्जयेदात्मपादैस्तु महामरकतं हि तत् ॥

चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकते मणौ ।
ह्यायामेदेन विज्ञेया चतुर्वर्गस्य लक्षणैः ॥” * ॥

अथ कथा ।

“भवेद्विधच्छाया मणेरमरकतस्य च ।
वर्हिषुच्छसमाभासा चासपक्षसमापरा ॥
हरिकोचनिभा चान्या तथा शैवालसन्निभा ।
खद्योतपृष्ठसंकाशा बालकीरसमा तथा ॥
नवशाद्वलसच्छाया शिरीषकुसुमोपमा ।
एवमद्यै समाख्याताश्चाया मरकताश्रयाः ॥
कथाभिर्युक्तमेताभिः श्रेष्ठं मरकतं भवेत् ।
पद्मरागगतः स्वच्छो जलविन्दुर्यथा भवेत् ।
तथा मरकतच्छाया श्यामला हरितामला ॥”
अथ दोषगुणाः ।

“दोषाः सप्त भवन्त्यस्य गुणः पञ्चविधो मतः ।
अस्त्रिंशं रूक्षमित्युक्तं व्याधिसस्य धृते भवेत् ॥
विस्फोटः स्यात् सपिडके तत्र शस्त्रहतिर्भवेत् ।
सपाषाणे भवेद्विनाशो मरकते धृते ॥
विच्छायां मरकतं प्राहुर्वार्यते न तु धार्यते ।
प्रकर्षं कर्करायुक्तं पुत्रशोकप्रदं धृतम् ॥
जठरं कान्तिहीनन्तु दंष्ट्रिवद्भिभयावहम् ।
कुल्माषवर्णं धवलं ततो न्युत्थमं भवेत् ॥
इति दोषाः समाख्याता वर्ण्यन्तेऽथ महा-

गुणाः ।

निर्मलं कथितं स्वच्छं गुरु स्याद्गुरुतायुतम् ॥
स्त्रिंशं रूक्षविनिर्मुक्तमरजस्कमरेणुकम् ।
सुरागं रागबहुलं मण्येः पञ्च गुणा मताः ॥
एतेयुक्तं मरकतं सर्वपापभयापहम् ।
गजवाजिरथान्दत्त्वा विप्रेभ्यो विस्तराद्वि मे ॥
तत् फलं समवाप्नोति शुद्धे मरकते धृते ।
धनधान्यादिकरणे तथा सैन्यक्रियाविधौ ॥
विघ्नरोगोपशमने कर्मस्वाथर्वणेषु च ।
शस्यते सुनिभिर्यस्मादयं मरकतो मणिः ॥”
तथा च ।

“स्वच्छता गुरुता कान्तिः स्त्रिंशत्वं पित्तकार-

णम् ।

हरिभिरङ्गकश्चैव सप्त मरकते गुणाः ॥”

अथ कृत्रिमाकृत्रिमपरीक्षा ।

“कृत्रिमत्वं सहजत्वं दृश्यते स्वरिभिः क्वचित् ।
वर्धयेत् प्रस्तरे वज्रकाचस्तस्माद्विपद्यते ॥
लेखयेत्तुल्यहृत्पङ्के चूर्णनाथ विलेपयेत् ।
सहजः कान्तिमाप्नोति कृत्रिमो मलिनायते ॥
वर्णस्यातिबहुत्वात् यस्यान्तः स्वच्छकिरण-

परिधानम् ।

सान्द्रस्त्रिंश्विशुद्धं कोमलवर्णप्रभादिसमकान्तिः ॥
चलोञ्ज्वलया कान्त्या सान्द्राकारं विभासया

भाति ।

तदपि गुणवत्संज्ञामाप्नोति हि यादृशी पूर्वंम् ॥
सकलकटोरं मलिनं रूक्षं पाषाणकर्करोपेतम् ।
दिग्बन्धं शिखाजतुना मरकतमेवंविधं विगुणम् ॥
यत्स्वच्छेषितं रत्नमन्यमरकताद्भवेत् ।
श्रेयस्कामैर्न तद्वार्थं क्रेतव्यं वा कथञ्चन ॥
भस्मातकपुत्रिका च तद्वर्णसमयोगतः ।
मणेरमरकतस्यैते लक्षणीया विजातयः ॥
ज्यौमेण वाससा दृष्टा दीप्तिं त्यजति पुत्रिका ।

लाघवेनैव काचस्य शक्या कर्तुं विभावना ॥
कस्यचिदनेकरूपैर्मरकतमनुगच्छतोऽपि गुण-

वर्णैः ।

भस्मातकस्य निर्नेतुर्वैशद्यमुपैति वर्णस्य ॥
वचाणि सुक्ताः सन्त्यन्ये ये च केचिद्विजातयः ।
तेषामप्रतिबद्धानां भा भवत्युद्गामिनी ॥
ऋजुत्वाच्चैव केषाञ्चित्कथञ्चिदुपजायते ।
तिर्यगालोक्यमानानां सद्यश्चैव प्रणश्यति ॥
स्नानाचमनजप्येषु रक्षामन्त्रक्रियाविधौ ।
ददद्भिर्गोहिरण्यानि कुर्वद्भिः साधनानि च ॥
दैवपित्रातिथ्येषु गुरुसंपूजनेषु च ।
वाध्यमानेषु विषमैर्दोषजातैर्विषोद्भवैः ॥
दौषेहीनं गुणैर्युक्तं काचनप्रतियोजितम् ।
संग्रामे विचरद्भिश्च धार्यं मरकतं बुधैः ॥”
अथ मूल्यम् ।

“तुलया पद्मरागस्य यन्मूल्यमुपजायते ।
लभतेऽभ्यधिकं तस्मात् गुणैर्मरकतं स्तुतम् ॥
तथा च पद्मरागाणां दोषैर्मूल्यं प्रलीयते ।
ततोऽस्याप्यधिका हानिर्दोषैर्मरकते भवेत् ॥
गुणपिण्डसमायुक्ते हरितश्यामभासरे ।
मूल्यं द्वादशकं प्रोक्तं जातिभेदेन स्वरिभिः ॥
यवैकेन शतं पञ्चसहस्रं दितये यवे ।
त्रिभिश्चैव सहस्रे द्वे चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥”
इति गारुडे मरकतपरीक्षा ७१ अध्यायः
युक्तिकल्पतरुश्च ॥

मरकतपत्री, स्त्री, (मरकतमिव पत्रं यस्याः ।
डीप् । तद्वर्णसादृश्यादेवास्यास्तथात्वम् ।)
पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरकतं, स्त्री, (मरकतम् । पृथोदरादित्वात्
साधुः ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
मरणं, स्त्री, (म्रियतेऽनेनेति । मृ + करणे ल्युट् ।)
वत्सनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् ।)
विजातीयतात्मनःसंयोगध्वंसः । इति न्याय-
मतम् ॥ तत्पण्यायः । पञ्चता २ कालधर्मः ३
दृष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६ अन्तः ७
नाशः ८ न्युत्थः ९ निधनम् १० । इत्यमरः ।
२ । ८ । ११६ ॥ भूमिलाभः १२ निपातः १२
आत्ययिकम् १३ न्युत्थः १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कौर्त्तिशेषः १५ महानिद्रा १६ महा-
पथगमः १७ संस्थानम् १८ । इति जटाधरः ॥
मरणदुःखान्याह ।

“मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ।
अथग्रीवाद्भिहस्तोऽथ व्याप्तो वेपथुना नरः ॥
सुहृत्प्राणिः परवशो सुहृत्प्राणिबलान्वितः ।
हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु ।
एते कथं भविष्यन्तीत्यतीवममताकुलः ॥
मर्त्यमिदंमहाराजैः क्रकचैरिव दारुणैः ।
शरैरिवान्तकस्योऽग्रेऽश्विदमानासुबन्धनः ॥
विवर्त्तमानताराश्चिह्नस्तपादं सुहृः क्षिपन् ।
संपुण्यमागतांस्त्रोष्ठपुटो घुरघुरायते ॥
निरुद्धकण्ठो दोषौघैरुदानश्यासपीडितः ।
तापेन सहता व्याप्तस्तथा चार्त्तस्तथा क्षुधा ॥

केशादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्यकिङ्करपीडितः ।
ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे
वृणाम् ।”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥ ३॥
सुहृन्मरणश्रावणनिषेधो यथा,—
“अग्नौ न निक्षिपेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत्तथा ।
सुहृन्मरणमार्त्तिं वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ३॥
अथ धार्मिकमरणलक्षणम् ।

सोमशर्म्मोवाच ।

“धर्म्यो हि कीदृशो न्युत्थन्म चैव वदस्व मे ।
उभयोर्लक्षणं कान्ते ! त्वमेवं हि वदस्व मे ।
सुमनोवाच ।

सत्यं श्रौचं चमा शान्तिस्त्रीर्थं पुण्यादिकं तथा ।
धर्मश्च पालितं येन तस्य न्युत्थं वदाम्यहम् ॥
रोगो न जायते तस्य न च पीडा कलेवरे ।
न श्रमो वै न च ग्लानिर्न च खेदो भ्रमस्तथा ॥
दिव्यरूपधरा भूत्वा गन्धर्वा ब्राह्मणास्तथा ।
वेदपाठसमायुक्ता गतिज्ञानविशारदाः ॥
तस्य पार्श्वं समायाति स्तुतिं कुर्वन्ति पातु-

लाम् ।

सुस्थो हि आसने युक्तो देवपूजारतः किल ॥
तीर्थश्च लभते प्राज्ञः स्नानार्थं धर्मतत्परः ।
अमृतागारे च गोष्ठे च देवतायतनेषु च ॥
आरामे च तडागे च यत्राश्वत्थो वटस्तथा ।
ब्रह्मट्टचं समाश्रित्य श्रीवृक्षन्तु तथा पुनः ॥
अश्वस्थानं समाश्रित्य गजस्थानं ततो नरः ।
अशोकं चूतवृक्षश्च समाश्रित्य यदा स्थितः ॥
सन्निधिं ब्राह्मणानाञ्च राजवेश्मगतोऽपि वा ।
रणभूमिं समाश्रित्य पुरा यत्र नृता भटाः ॥
न्युत्थस्थानानि पुण्यानि केवलं धर्मकारणम् ।
गोयहन्तु समं प्राप्य तथा समरशङ्कटम् ॥
शुद्धधर्मकरो नित्यं धर्मतो धर्मवत्सलः ।
एवं स्थानं समाप्नोति यदा न्युत्थं समाश्रितः ॥
मातरं पश्यते पुण्यं पितरश्च नरोत्तमम् ।
भ्रातरं श्रेयसा युक्तमन्यं स्वजनवान्वयम् ॥
घन्दिजनं तथा पुण्यं स्तूयमानं पुनः पुनः ।
पापिष्ठं नैव पश्येत् मातृपित्रादिकं पुनः ॥
गीतं गायन्ति गन्धर्वाः स्तुवन्ति स्तावकाः स्वयैः ॥
मन्त्रपाठैस्तथा विप्रा माता स्नेहेन पूजयेत् ॥
पिता स्वजनवर्गश्च धर्मात्मानं महामतिम् ।
एवंभूताः समाख्याताः पुण्यस्थानानि ते
विभो ! ।

प्रत्यक्षान् पश्यते भूतान् हास्यस्नेहसमाविलान् ।
न च स्वप्नेन मोहेन क्लेशरक्तेन वै वत ॥
धर्मराजो महाप्राज्ञो दूरात्तन्तु समाकृयेत् ।
एह्येहि त्वं महाभाग ! यत्र धर्मः स तिष्ठति ॥
तस्य मोहो न च भ्रान्तिर्न ग्लानिर्न च
विक्रिया ।
जायते नात्र सन्देहः प्रसन्नात्मा प्रतिष्ठते ॥
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः स्मरन्नेवं जनाह्वनम् ।

तैश्च साहसं प्रयात्येवं सन्तुष्टो हृष्टमानसः ॥
दृष्टमद्वारमाश्रित्य आत्मा तस्य हि गच्छति ।
शिविका तस्य चायाति सुयानं सुमनोहरम् ॥
विमानैरेव यात्येव वायोर्वेगेन चोत्तमः ॥
कृत्रेण ध्रियमाणेन चामरयजनैस्तथा ।
वीच्यमानः स धर्मात्मा पुण्यैरेव समन्ततः ॥
गीयमानस्तु धर्मात्मा स्तूयमानस्तु पण्डितैः ।
वन्दिभिश्चामरैर्दिव्यैर्वाक्षयैर्वेदपारगैः ॥
साधुभिः स्तूयमानस्तु सर्वसौख्यसमन्वितः ।
यथादानप्रभावेण फलमाप्नोति तत्र सः ॥
आरामवाटिकामध्ये स प्रयाति सुखेन वै ।
अश्वरोभिः समाकीर्णो दिव्याभिर्मङ्गलैर्युतः ॥
देवैस्तु स्तूयमानस्तु धर्मराजं प्रपश्यति ।
देवाश्च धर्मसंयुक्ता जग्मुः सांसुख्यमेव ते ॥
एहोहि त्वं महाभाग ! सुदुर्लभो गान्धर्वो-

रमान् ।

एवं संप्रश्यते धर्मं सौम्यरूपं महामतिः ॥
अस्य पुण्यस्य भावेन सुदुर्लभं स्वर्गमनुत्तमम् ।
भोगक्षयात् स धर्मात्मा पुनर्जन्म प्रयाति च ॥
निजधर्मप्रसादात् स कुलं पुण्यं प्रयाति च ।
ब्राह्मणस्य सुपुण्यस्य चतुर्थस्य तथैव च ॥
धनाढ्यस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्य च महामते ! ।
धर्मेण मोदते भद्रं पुनः पुण्यं करोति सः ॥”
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने
१५ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पापिनां मरणलक्षणम् ।

सोमशर्मोवाच ।

“पापिनां मरणं भद्रे ! कीदृशैर्लक्षणैर्युतम् ।
तन्मे त्वं विस्तराद्ब्रूहि यदि जानासि भाविनि !”
सुमनोवाच ।

श्रूयतामभिधास्यामि तस्मात् सिद्धात् श्रुतं मया ।
पापिनां मरणं कान्त ! यादृशं लिङ्गमेव च ॥
महापातकिनाश्चैव स्थानमेघां वदाम्यहम् ।
लिप्ताममेध्यसंक्षेपैर्भूमिं पापसमन्विताम् ॥
स तां प्राप्य सुदृष्टात्मा प्राणान् दुःखेन मुञ्चति ।
चाण्डालभूमिं संप्राप्य मरणं याति दुःखितः ॥
गर्हभाचरितां भूमिं वैश्यागारं समाश्रितः ॥
मद्यपानगृहं गत्वा नैधन्यमुपगच्छति ।
अस्थिचर्मनखैः पूर्णमाश्रितां पापकिल्बिषैः ॥
तामवाप्य स दुष्टात्मा नृत्यं प्राप्नोति निश्चितम् ।
अन्यां पापसमाचारां प्राप्य नृत्यं स गच्छति ॥
अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि दूतानां प्रिय ! निश्चि-

ताम् ॥

भैरवान् दारुणान् घोरानतिक्रान्तान्महोदरान् ।
पिङ्गाक्षान् पीतनीलांश्च अतिथेताम्बुहो-

दरान् ॥

अतुचांश्च करालांश्च शुष्कमांसत्वचोपमान् ।
रौद्रदंष्ट्राकरालांश्च सिंहास्यान् सर्पदंष्ट्रकान् ॥
स तान् दृष्ट्वा प्रकम्पेत खिद्येत च सुहृर्मुहुः ।
शिवाशंवादवहोरात्रहारावात्महामते ! ॥
मुञ्चन्ति दूतकाः सर्वे कर्मभूले तु तस्य हि ।
गले पाशप्रबद्धास्ते कण्ठे बद्धास्तथोदरे ॥

समाकृत्य नयन्तेति हाहेति रुदतो मुहुः ।
न्त्रियमाणस्य या चेष्टा तामेवं प्रवदाम्यहम् ॥
परद्रव्यापहरणं परभार्याविडम्बनम् ।
ऋणं परस्य सर्वस्वं गृहीतं येस्तु पापिभिः ॥
पुनर्नैव प्रदत्तं हि लोभास्वादविमोहितैः ।
अन्यदेव महापापं कुप्रतिग्रहमेव च ॥
कण्ठमायान्ति ते सर्वे त्रियमाणस्य तस्य च ।
यानि कानि च पापानि पूर्वमेव कृतानि च ॥
आयान्ति कण्ठमूलं हि महापापस्य गान्धया ।
दुःखसुखाद्यन्त्येते कफवन्धेन दारुणम् ॥
पीडाभिर्दंष्ट्राभिश्च कण्ठो घुरघुरायते ।
रोदते कम्पतेऽथ मातरं पितरं पुनः ॥
स्मरति भ्रातरं तत्र भार्यां पुत्रं पुनः पुनः ॥
पुनर्विस्मरणं याति महापापेन मोहितः ।
तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडासमाकुलाः ॥
पतते कम्पते चैव मूर्च्छते च पुनः पुनः ।
एवं पीडासमायुक्तो दुःखं सुदुर्लभमोहितः ॥
तस्य प्राणा सुदुःखेन महाकष्टैः प्रचालिताः ।
अपानं मार्गमाश्रित्य श्णु कान्त ! प्रयान्ति ते ॥
एवंप्राया दुरात्मानो लोभमोहसमन्विताः ।
नीयन्ते च महाभूतेस्तेषां दुःखं वदाम्यहम् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापिमरणं
नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥
पापिनां यमालयगमननानाद्योनिप्राप्तिविवरणं
यथा,—

सुमनोवाच ।

“अङ्गारसमये मार्गे कृष्यमाणो हि नीयते ।
दृष्टमानः स दुष्टात्मा चेष्टमानः पुनः पुनः ॥
यत्रातपो महातीव्रो दादशादित्यतापितः ।
नीयते तेन मार्गेण सन्तप्तः सूर्यरश्मिभिः ॥
पर्वतेष्विव दुर्गेषु द्यायाहीनेषु दुर्मतिः ।
नीयते तेन मार्गेण क्षुधादृष्ट्यादिपीडितः ॥
स दूतेर्हन्तमानस्तु पदा दृष्टेः परश्वधैः ।
कशाभिस्ताड्यमानस्तु निन्दमानस्तु दूतकैः ॥
ततः शीतमये मार्गे वायुना सेष्यते पुनः ।
तेन शीतेन दुःखी स भूत्वा याति न संशयः ॥
आकृष्यमाणो दूतैस्तु नानादुःखेन नीयते ।
एवं पापी स दुष्टात्मा देवब्राह्मणनिन्दकः ॥
सर्वपापसमायुक्तो नीयते यमकिङ्करैः ।
यमं पश्यति दुष्टात्मा कृष्णाञ्जनचयोपमम् ।
तमुयं दारुणं भीमं यमदूतैः समावृतम् ॥
सर्वथाधिसमाकीर्णं चित्रगुप्तसमन्वितम् ॥
आकृष्टमहिषं देवं धर्मराजं द्विजोत्तमम् ।
दंष्ट्राकरालमद्युयं लम्बास्यं कालसन्निभम् ॥
पीतवासं महादंष्ट्रं रक्तगन्धानुलेपनम् ।
रक्तमाणाकृताभूषं गदादंष्ट्रं भयङ्करम् ॥
एवंविधं महाकायं यमं पश्यति दुर्मतिः ।
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सर्वधर्मवहिष्कृतम् ॥
यमः पश्यति तं दुष्टं पापिष्ठं धर्मकण्टकम् ।
प्रातयेत्तु महादुःखैः पीडाभिर्दंष्ट्रसुत्रैः ॥
यावद्दुःखसहस्रान्तं तावत् कालं प्रपश्यते ।
नानानरकदेशेषु पश्यते च पुनः पुनः ॥

नरकश्च प्रयात्येवं क्षमिकीटेषु पापकृतम् ।
अमेध्ये पच्यते नित्यं हाहाभूतो विचेतनः ॥
मरणश्चैव पापात्मा एवं याति सुनिश्चितम् ।
एवं पापस्य सम्भोगं सुदुर्लभं चैव सुदुर्मतिः ॥
पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यास्तु योनिषु जातिषु ।
श्वयोनिं समनुप्राप्य मुञ्चते पातकं पुनः ॥
यात्रो भवति दुष्टात्मा रासभं याति वै पुनः ।
मार्जारशौकरौ योनिं सर्पयोनिन्तथैव च ॥
नानाभेदास्तु सर्वास्तु तिर्यक्स्तु च पुनः पुनः ।
पापपक्षिषु संवाति अन्यास्तु गर्हितास्तु च ।
चाण्डालभिन्नजातिषु पुलिन्दैर्वाति पाप-

कृतम् ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं पापिनां जन्म च व हि ।
पापपुण्यसमाचारखदये कथितो मया ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पाप-
पुण्यविवेको नाम १७ अध्यायः ॥ * ॥
शालग्रामशिलास्पर्शं मरणफलम् । यथा,—
राजान ऊचुः ।

“शुवां नारायणस्यास्य कल्केः श्वशुरतः गतौ ।
वयं वृषा इमे लोका ऋषयो ब्राह्मणाश्च ये ॥
प्रेत्य भक्तिवितानं वां हरौ विस्मितमानसाः ।
एच्छामस्त्वामियं भक्तिः क लब्धा परमात्मनः ॥
कस्य वा शिचिता राजन् ! किं वा नैसर्गिकी

तव ।

श्रोतुमिच्छामहे राजन् ! त्रिजगज्जनपावनीम् ।
कथां भागवतीं त्वत्त्वः संसाराश्रमनाशिनौम् ॥

शशिध्वज उवाच ।

स्त्रीपुंसोरावयोर्युयं श्णुतामोघविक्रमाः ।
वृत्तं यज्जन्मकर्मादिस्थितिं तद्भक्तिलक्षणां ॥
पुरा युगसहस्रान्ते गृध्रोऽहं पूतिमांसभुक् ।
गृध्रीयं मे प्रियारण्ये कृतनीडौ वनस्पतौ ॥
चकार कामं सर्वत्र वनोपवनसंकुले ।
नृतानां पूतिपल्लवैः प्राणिनां वृत्तिकल्पकौ ॥
एकदा लुब्धकः क्रूरो लुलोभ पिशिताशिनौ ।
आवां वीक्ष्य गृहे पुष्टं यत्र तत्राप्ययोजयत् ॥
तं वीक्ष्य जातविश्रान्तौ क्षुधया परिपीडितौ ।
स्त्रीपुंसौ पतितौ तत्र मांसशोणितचेतसौ ॥
बद्धावावां वीक्ष्य शिवा हर्षादागत्य लुब्धकः ।
जग्राह कण्ठे तरसा चक्षुष्याघातपीडितः ॥
आवां गृहीत्वा गच्छन्वाः शिलायां सलिला-

न्तिके ।

मस्तिष्कं चूषयामास लुब्धकः पिशिताशनः ॥
चक्राङ्कितशिलासङ्गामरणादपि तत्क्षणात् ।
ज्योतिर्मयविमानेन सद्यो भूत्वा चतुर्भुजौ ॥
प्राप्तौ वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
ततः स्थित्वा युगशतं ब्रह्मणो लोकमागतौ ॥
ब्रह्मलोके पञ्चशतं युगानामुपभुज्य वै ।
देवलोके कालवशात्ततं युगचतुःशतम् ॥
ततो सुवि वृषास्तावत् बह्वक्षुरहं स्मरन् ।
हरेरनुग्रहं लोके शालग्रामशिलाश्रयम् ॥
जातिस्मरणं गच्छन्वाः किं तस्याः कथया-

म्यहम् ।

अथ क्वाया ।

“भवेद्विधक्वाया मणेर्मरकतस्य च ।
वर्हिपुच्छसमाभासा चासपत्तसमापरा ॥
हरिकोचनिभा चान्या तथा शैवालसन्निभा ।
खद्योतपृष्ठसंकाशा बालकीरसमा तथा ॥
नवशाद्वलसक्वाया शिरीषकुसुमोपमा ।
एवमद्यौ समाख्याताक्वाया मरकताश्रयाः ॥
क्वायाभिर्युक्तमेताभिः श्रेष्ठं मरकतं भवेत् ।
पद्मरागगतः स्वच्छो जलविन्दुर्यथा भवेत् ।
तथा मरकतक्वाया श्यामला हरितामला ॥”
अथ दोषगुणाः ।

“दोषाः सप्त भवन्त्यस्य गुणः पञ्चविधो मतः ।
अस्त्रिंशं रूक्षमित्युक्तं व्याधिसस्य धृते भवेत् ॥
विस्फोटः स्यात् सपिडके तत्र शस्त्रहतिर्भवेत् ।
सपाधाणे भवेद्विहनाशो मरकते धृते ॥
विच्छाद्यं मरकतं प्राहुर्वार्यते न तु धार्यते ।
शर्करं कर्करायुक्तं पुच्छशोकप्रदं धृतम् ॥
जठरं कान्तिहीनन्तु दंष्ट्रिवह्निभयावहम् ।
कुल्माषवर्णं धवलं ततो न्यत्युभयं भवेत् ॥
इति दोषाः समाख्याता वर्ण्यन्तेऽथ महा-

गुणाः ।

निर्मलं कथितं स्वच्छं गुरु स्यादगुरुतायुतम् ॥
स्त्रिंशं रूक्षविनिर्मुक्तमरजस्कमरेणुकम् ।
सुरागं रागवहुलं मणोः पञ्च गुणा मताः ॥
एतैर्युक्तं मरकतं सर्वपापभयापहम् ।
गजवाजिरथान्दत्त्वा विप्रेभ्यो विस्तराद्वि मे ॥
तत् फलं समवाप्नोति शुद्धे मरकते धृते ।
धनधान्यादिकरणे तथा सैन्यक्रियाविधौ ॥
विषरोगोपशमने कर्मस्वाध्वंशेषु च ।
शस्यते मुनिभिर्यस्मादयं मरकतो मणिः ॥”
तथा च ।

“स्वच्छता गुरुता कान्तिः स्त्रिंशत्वं पित्तकार-

णम् ।

हरिन्निरङ्गकश्चैव सप्त मरकते गुणाः ॥”

अथ कृत्रिमाकृत्रिमपरीक्षा ।

“कृत्रिमत्वं सहजत्वं दृश्यते स्वरिभिः कश्चित् ।
वर्धयेत् प्रस्तरे वज्रकाचस्तस्मादिपद्यते ॥
लेखयेत्तलौहभृङ्गेण चूर्णनाथ विलेपयेत् ।
सहजः कान्तिमाप्नोति कृत्रिमो मलिनायते ॥
वर्णस्यातिबहुत्वात् यस्यान्तः स्वच्छकिरण-

परिधानम् ।

सान्द्रस्त्रिंशद्विशुद्धं कोमलवर्हप्रभादिसमकान्तिः ॥
चलोञ्जलया कान्त्या सान्द्राकारं विभासया

भाति ।

तदपि गुणवत्त्वं ज्ञामाप्नोति हि यादृशीं पूर्वम् ॥
सकलकटोरं मलिनं रूक्षं पाषाणकर्कशोपेतम् ।
दिग्धश्च शिखाजतुना मरकतमेवंविधं विगुणम् ॥
यत्पुनश्चेषितं रत्नमन्यन्मरकताङ्गवेत् ।
श्रेयस्कामैर्न तद्द्वार्यं कृत्यं वा कथञ्चन ॥
भस्मातकपुत्रिका च तद्वर्णसमयोगतः ।
मणेर्मरकतस्यैते लक्षणीया विजातयः ॥
क्षौमेण वाससा वृष्टा दीप्तिं त्यजति पुत्रिका ।

लाघवेनैव काचस्य शक्या कर्तुं विभावना ॥
कस्यचिदनेकरूपैर्मरकतमनुगच्छतोऽपि गुण-

वर्णैः ।

भस्मातकस्य निर्नेतुर्वैश्वस्यैति वर्णस्य ॥
वज्राणि सुक्ताः सन्त्यन्ये ये च केचिद्विजातयः ।
तेषामप्रतिवेद्धानां भा भवत्युद्गामिनी ॥
ऋजुत्वाच्चैव केषांचित्कथञ्चिदुपजायते ।
तिर्यगालोक्यमानानां सद्यश्चैव प्रणश्यति ॥
स्नानाचमनजयेषु रक्षामन्त्रक्रियाविधौ ।
ददद्भिर्गोहिरण्यानि कुर्वद्भिः साधनानि च ॥
देवपित्रातिथेयेषु गुरुसंपूजनेषु च ।
वाध्यमानेषु विषमैर्दोषजातैर्विषोद्भवैः ॥
दौषैर्हीनं गुणैर्युक्तं काचनप्रतियोजितम् ।
संश्रामे विचरद्भिश्च धार्यं मरकतं बुधैः ॥”
अथ मूल्यम् ।

“तुलया पद्मरागस्य यन्मूल्यमुपजायते ।
लभतेऽभ्यधिकं तस्मात् गुणैर्मरकतं स्मृतम् ॥
तथा च पद्मरागाणां दोषैर्मूल्यं प्रलीयते ।
ततोऽस्याप्यधिका हानिर्दोषैर्मरकते भवेत् ॥
गुणपिण्डसमायुक्ते हरितश्यामभाखरे ।
मूल्यं द्वादशकं प्रोक्तं जातिभेदेन स्वरिभिः ॥
यवैकेन शतं पञ्चसहस्रं द्वितये यवे ।
त्रिभिश्चैव सहस्रे द्वे चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥”
इति गारुडे मरकतपरीक्षा ७१ अध्यायः
युक्तिकल्पतरुश्च ॥

मरकतपत्री, स्त्री, (मरकतमिव पत्रं यस्याः ।
डौष् । तद्वर्णसादृश्यादेवास्यास्तथात्वम् ।)
पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरक्तं, स्त्री, (मरकतम् । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
मरणं, स्त्री, (म्रियतेऽनेनेति । मृ + करणे ल्युट् ।)
वस्त्रनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् ।)
विजातीयतामनःसंयोगध्वंसः । इति न्याय-
मतम् ॥ तत्पर्यायः । पञ्चता २ कालधर्मः ३
दृष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६ अन्तः ७
नाशः ८ न्यत्युः ९ निधनम् १० । इत्यमरः ।
२ । ८ । ११६ ॥ भूमिलाभः ११ निपातः १२
आत्ययिकम् १३ न्यतिः १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कौर्त्तिशेषः १५ महानिद्रा १६ महा-
पथगमः १७ संस्थानम् १८ । इति जटाधरः ॥
मरणदुःखान्याह ।

“मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ।
अथग्रीवाद्भिहस्तोऽथ व्याप्तो वैपथ्यना नरः ॥
सुहृत्पुत्रानि परवशो सुहृत्पुत्रानबलान्वितः ।
हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु ।
एते कथं भविष्यन्तीत्यतीवममताकुलः ॥
मर्मभिर्द्भिर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः ।
शरैरिवान्तकस्योपैश्विद्यमानासुबन्धनः ॥
विवर्त्तमानताराचिह्नस्तपादं सुहृः क्षिपन् ।
संशुष्यमाणतांस्त्रोष्ठपुटो घुरघुरायते ॥
निरुद्धकण्ठो दोषौघैरुदानश्वासपीडितः ।
तापेन महता व्याप्तस्तृषा चार्त्तस्तथा क्षुधा ॥

क्षेपादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्यकिङ्करपीडितः ।
ततश्च यातनादेहं क्षेपेन प्रतिपद्यते ।
एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे
वृणाम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥ ॥
सुहृन्मरणश्रावणनिषेधो यथा,—
“अग्नौ न निक्षिपेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत्तथा ।
सुहृन्मरणमार्त्तिं वा न स्वयं आवयेत् परान् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ॥
अथ धार्मिकमरणलक्षणम् ।

सोमशर्म्मोवाच ।

“धर्म्मो हि कीदृशो न्यत्युर्जन्म चैव वदस्व मे ।
उभयोर्लक्षणं कान्ति ! त्वमेवं हि वदस्व मे ।
सुमनोवाच ।

सत्यं शौचं क्षमा शान्तिस्तीर्थं पुण्यादिकं तथा ।
धर्म्मश्च पालितं येन तस्य न्यत्युं वदाम्यहम् ॥
रोगो न जायते तस्य न च पीडा कलेवरे ।
न श्रमो वै न च ग्लानिर्न च खेदो भ्रमस्तथा ।
दिव्यरूपधरा भूत्वा गन्धर्वा ब्राह्मणास्तथा ।
वेदपाठसमायुक्ता गतिज्ञानविशारदाः ॥
तस्य पार्श्वं समायाति स्तुतिं कुर्वन्ति चातु-

लाम् ।

सुखो हि आसने युक्तो देवपूजारतः किल ।
तीर्थश्च लभते प्राज्ञः स्नानार्थं धर्म्मतत्परः ।
अग्न्यागारे च गोष्ठे च देवतायतनेषु च ॥
आरामे च तडागे च यत्राश्रत्यो वटस्तथा ।
ब्रह्मवृक्षं समाश्रित्य श्रीवृक्षन्तु तथा पुनः ॥
अश्वस्थानं समाश्रित्य गजस्थानं ततो नरः ।
अशोकं चूतवृक्षश्च समाश्रित्य यदा स्थितः ॥
सन्निधिं ब्राह्मणानाञ्च राजवेश्मगतोऽपि वा ।
रणभूमिं समाश्रित्य पुरा यत्र न्यता भटाः ।
न्यत्युस्थानानि पुण्यानि केवलं धर्म्मकारणम् ।
गोग्रहन्तु समं प्राप्य तथा समरशङ्कटम् ॥
शुद्धधर्म्मकरो नित्यं धर्म्मतो धर्म्मवत्सलः ।
एवं स्थानं समाप्नोति यदा न्यत्युं समाश्रितः ॥
मातरं पश्यते पुण्यं पितरश्च नरोत्तमम् ।
भ्रातरं श्रेयसा युक्तमन्यं खजनवान्वयम् ॥
घन्दिजनं तथा पुण्यं स्तूयमानं पुनः पुनः ।
पापिष्ठं नैव पश्येत मातृपित्रादिकं पुनः ॥
गीतं गायन्ति गन्धर्वाः स्तुवन्ति स्तावकाः क्षत्रे ।
मन्त्रपाठैस्तथा विप्रा माता स्नेहेन पूजयेत् ॥
पिता खजनवर्गश्च धर्म्मात्मानं महामतिम् ।
एवंभूताः समाख्याताः पुण्यस्थानानि ते
विभो ॥

प्रत्यक्षान् पश्यते भूतान् हास्यस्नेहसमाविलान् ।
न च स्वप्नेन मोहेन क्षेपशक्तेन वै वत ॥
धर्म्मराजो महाप्राज्ञो दूरात्तन्तु समाह्वयेत् ।
एह्येहि त्वं महाभाग ! यत्र धर्म्मः स तिष्ठति ॥
तस्य मोहो न च भ्रान्तिर्न ग्लानिर्न च
विक्रिया ।
जायते नात्र सन्देहः प्रसन्नात्मा प्रतिष्ठते ॥
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः स्मरन्नेवं जनार्दनम् ।

तैश्च सार्द्धं प्रयात्येवं सन्त्यो हृष्टमानसः ॥
दशमद्वारमाश्रित्य आत्मा तस्य हि गच्छति ।
शिविका तस्य चायाति सुयानं सुमनोहरम् ॥
विमानैरेव यात्येव वायोर्वेगेन चोत्तमः ॥
कृत्रेण धियमाणेन चामरयजनैस्तथा ।
वीज्यमानः स धर्मात्मा पुण्यैरेव समन्ततः ॥
गौयमानस्तु धर्मात्मा स्तूयमानस्तु पण्डितैः ।
वन्दिभिरामरैर्दिव्यैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥
साधुभिः स्तूयमानस्तु सर्वसौख्यसमन्वितः ।
यथादानप्रभावेण फलमाप्नोति तत्र सः ॥
आरामवाटिकामध्ये स प्रयाति सुखेन वै ।
अश्वरोभिः समाकीर्णो दिव्याभिर्मङ्गलैर्युतः ॥
देवैस्तु स्तूयमानस्तु धर्मराजं प्रपश्यति ।
देवाश्च धर्मसंयुक्ता जग्मुः सांमुख्यमेव ते ॥
एह्येहि त्वं महाभाग ! सुदृक् भोगान्नो-

रमान् ।

एवं संपश्यते धर्मं सौम्यरूपं महामतिः ॥
अस्य पुण्यस्य भावेन सुदृक् स्वर्गमनुत्तमम् ।
भोगक्षयात् स धर्मात्मा पुनर्जन्म प्रयाति च ॥
निजधर्मप्रसादात् स कुलं पुण्यं प्रयाति च ।
ब्राह्मणस्य सुपुण्यस्य चक्षियस्य तथैव च ॥
धनाढ्यस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्य च महामते ! ।
धर्मेण मोदते भद्रं पुनः पुण्यं करोति सः ॥”
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने
१५ अध्यायः ॥ * ॥
अथ पापिनां मरणलक्षणम् ।

सोमशर्मावाच ।

“पापिनां मरणं भद्रे ! कीदृशैर्लक्षणैर्युतम् ।
तन्मे त्वं विस्तराद्ब्रूहि यदि जानासि भाविनि ! ॥
सुमनोवाच ।

श्रूयतामभिधास्यामि तस्मात् सिद्धात् श्रुतं मया ।
पापिनां मरणं कान्त ! यादृशं लिङ्गमेव च ॥
महापातकिनाञ्चैव स्थानमेषां वदाम्यहम् ।
लिङ्गाममेध्यसंक्षेदैर्भूमिं पापसमन्विताम् ॥
स तां प्राप्य सुदृष्टात्मा प्राणान् दुःखेन सुञ्चति ।
आखालभूमिं संप्राप्य मरणं याति दुःखितः ॥
गर्दभाचरितां भूमिं वेष्ट्यागारं समाश्रितः ॥
मद्यपानग्रहं गत्वा नैधन्यमुपगच्छति ।
अस्थिचर्मनखैः पूर्णमाश्रितां पापकिस्त्रियैः ॥
तामवाप्य स दृष्टात्मा नृत्यं प्राप्नोति निश्चितम् ।
अन्यां पापसमाचारां प्राप्य नृत्यं स गच्छति ॥
अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि दूतानां प्रिय ! निश्चि-

ताम् ॥

भैरवान् दारुणान् घोरानतिक्रान्ताहोदरान् ।
पिङ्गाक्षान् पीतनीलांश्च अतिश्वेताम्हो-

दरान् ॥

अत्युच्चांश्च करालांश्च शुष्कमांसलचोपमान् ।
रौद्रदंष्ट्राकरालांश्च सिंहास्यान् सर्पहस्तकान् ॥
स तान् दृष्ट्वा प्रकम्पेत खिद्येत च सुहृद्मुहुः ।
शिवान्वाहवहोरात्राहारावाहामहामते ! ॥
सुञ्चन्ति दूतकाः सर्वे कर्ममूले तु तस्य हि ।
गले पाशप्रवह्नास्ते कण्ठे बह्वास्तयोदरे ॥

समाकृत्य नयन्त्येते हाहेति रुदतो मुहुः ।
स्त्रियमाणस्य या चेष्टा तामेवं प्रवदाम्यहम् ॥
परद्रव्यापहरणं परभार्याविडम्बनम् ।
ऋणं परस्य सर्वस्वं गृहीतं येसु पापिभिः ॥
पुनर्नैव प्रदत्तं हि लोभास्वादविमोहितैः ।
अन्यदेव महापापं कुप्रतिग्रहमेव च ॥
कण्ठमायान्ति ते सर्वे स्त्रियमाणस्य तस्य च ।
यानि कानि च पापानि पूर्वमेव कृतानि च ॥
आयान्ति कण्ठमूलं हि महापापस्य गान्धया ।
दुःखमुत्पादयन्त्येते कफवन्धेन दारुणम् ॥
पीडाभिर्दारुणाभिश्च कण्ठो घुरघुरायते ।
रोदते कम्पतेऽथर्षं मातरं पितरं पुनः ।
स्मरति भ्रातरं तत्र भार्यां पुत्रं पुनः पुनः ॥
पुनर्विस्मरणं याति महापापेन मोहितः ।
तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडासमाकुलाः ॥
पतते कम्पते चैव मूर्च्छते च पुनः पुनः ।
एवं पीडासमायुक्तो दुःखं सुदृक्तेतिमोहितः ॥
तस्य प्राणा सुदुःखेन महाकष्टैः प्रचालिताः ।
अपानं मार्गमाश्रित्य श्मश्रु कान्त ! प्रयान्ति ते ॥
एवं प्राया दुरात्मानो लोभमोहसमन्विताः ।
नीयन्ते च महाभूतेस्तेषां दुःखं वदाम्यहम् ॥”
इति पादौ भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापिमरणं
नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥
पापिनां यमालयगमननानाद्योनिप्राप्तिविवरणं
यथा,—

सुमनोवाच ।

“अङ्गारसञ्चये मार्गे लथमाणो हि नीयते ।
दृष्टमानः स दृष्टात्मा चेष्टमानः पुनः पुनः ॥
यत्रातपो महातीव्रो दादशादित्यतापितः ।
नीयते तेन मार्गेण सन्तप्तः सूर्यरश्मिभिः ॥
पल्लतेष्विव दुर्गेषु कायाहीनेषु दुर्मतिः ।
नीयते तेन मार्गेण सुधाट्टणादिपीडितः ॥
स दूतेर्हन्त्यमानस्तु पदा दृष्टेः परश्वधैः ।
कशाभिस्ताद्यमानस्तु निन्द्यमानस्तु दूतकैः ॥
ततः शीतमये मार्गे वायुना सेयते पुनः ।
तेन शीतेन दुःखी स भूत्वा याति न संशयः ॥
आकृत्यमाणो दूतेस्तु नानादुःखेन नीयते ।
एवं पापी स दृष्टात्मा देवब्राह्मणनिन्दकः ॥
सर्वपापसमायुक्तो नीयते यमकिङ्करैः ।
यमं पश्यति दृष्टात्मा लक्ष्णाञ्जनचयोपमम् ।
तमुयं दारुणं भीमं यमदूतैः समावृतम् ॥
सर्वथाघिसमाकीर्णं चित्रगुप्तसमन्वितम् ॥
आरूढमहिषं देवं धर्मराजं द्विजोत्तम ! ।
दंष्ट्राकरालमलुग्रं लम्बास्थं कालसन्निभम् ॥
पीतवासं महाहस्तं रक्तगन्धारुलेपनम् ।
रक्तमालाकृताभूषं गदाहस्तं भयङ्करम् ॥
एवंविधं महाकायं यमं पश्यति दुर्मतिः ।
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सर्वधर्मबहिष्कृतम् ॥
यमः पश्यति तं दुष्टं पापिष्ठं धर्मकण्टकम् ।
शातयेत्तु महादुःखैः पीडाभिर्दारुणसुन्नरैः ॥
यावद्युगसहस्रान्तं तावत् कालं प्रपच्यते ।
नानानरकदेशेषु पच्यते च पुनः पुनः ॥

नरकश्च प्रयात्येवं कृमिक्रीटेषु पापकृत् ।
अमेध्ये पच्यते नित्यं हाहाभूतो विचेतनः ॥
मरणञ्चैव पापात्मा एवं याति सुनिश्चितम् ।
एवं पापस्य सम्भोगं सुदृक्ते चैव सुदुर्मतिः ॥
पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यासु योनिषु जातिषु ।
श्वयोनिं समनुप्राप्य सुञ्जते पातकं पुनः ॥
याघ्रो भवति दुष्टात्मा रासभं याति वै पुनः ।
मार्जारशौकरौ योनिं सर्पयोनिन्त्येव च ॥
नानामेदासु सर्वासु तिर्यक्सु च पुनः पुनः ।
पापपक्षिषु संयाति अन्यासु गर्हितासु च ।
चाण्डालभिक्षजातिषु पुलिन्द्यौ याति पाप-

कृत् ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं पापिनां जन्म च व हि ।
पापपुण्यसमाचारस्त्वदग्रे कथितो मया ॥”
इति पादौ भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पाप-
पुण्यविवेको नाम १७ अध्यायः ॥ * ॥
शालग्रामशिलास्पर्शं मरणफलम् । यथा,—

राजान ऊचुः ।

“युवां नारायणस्यास्य कल्केः श्वशुरतः गतौ ।
वयं वृषा इमे लोका ऋषयो ब्राह्मणाश्च ये ॥
प्रेक्ष्य भक्तिवितानं वां हरौ विस्मितमानसाः ।
एच्छामस्वामियं भक्तिः कलङ्का परमात्मनः ॥
कस्य वा शिचिता राजन् ! किं वा नैसर्गिकी

तव ।

श्रोतुमिच्छामहे राजन् ! त्रिजगत्पनपावनीम् ।
कथां भागवतीं त्वत्त्वः संसाराश्रमनाशिनीम् ॥

शशिध्वज उवाच ।

स्त्रीपुंसोरावयोर्युयं श्मश्रुतामोघविक्रमाः ।
वृत्तं यच्चन्मकर्मादिस्मृतिं तद्वृत्तिलक्षणम् ॥
पुरा युगसहस्रान्ते गृध्रोऽहं पूतिमांससृक् ।
गृध्रीयं मे प्रियारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ ॥
चकार कामं सर्वत्र वनोपवनसंकुले ।
नृतानां पूतिपल्लवैः प्राणिनां वृत्तिकल्पकौ ॥
एकदा लुब्धकः क्रूरो लुलोभ पिशिताशिनौ ।
आवां वीक्ष्य गृहे पुष्टं गृध्रं तत्राप्ययोजयत् ॥
तं वीक्ष्य जातविश्रान्तौ क्षुधया परिपीडितौ ।
स्त्रीपुंसौ पतितौ तत्र मांसशोणितचेतसौ ॥
बहुवावां वीक्ष्य शिष्या हर्षादागत्य लुब्धकः ।
जग्राह कण्ठे तरसा चक्षुष्याघातपीडितः ॥
आवां गृहीत्वा गच्छत्याः शिलायां सलिला-

न्तिके ।

मस्तिष्कं चूषयामास लुब्धकः पिशिताशनः ॥
चक्राङ्कितशिलासङ्गाभ्ररणादपि तत्क्षणात् ।
ज्योतिर्मयविमानेन सद्यो भूत्वा चतुर्भुजौ ॥
प्राप्तौ वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
ततः स्थित्वा युगशतं ब्रह्मणो लोकमागतौ ॥
ब्रह्मलोके पञ्चशतं युगानासुपभुज्य वै ।
देवलोके कालवशाज्जतं युगचतुःशतम् ॥
ततो भुवि वृषास्तावत् बहुसुरहं स्मरन् ।
हरेरनुग्रहं लोके शालग्रामशिलाश्रयम् ॥
जातिसरत्वं गच्छत्याः किं तस्याः कथया-

न्यहम् ।

अथ कथा ।

“भवेद्विधिविच्छाया मणेर्मरकतस्य च ।
वर्हिपुच्छसमाभासा चासपक्षसमापरा ॥
हरिकोचनिभा चान्या तथा शैवालसन्निभा ।
खद्योतपृष्ठसंकाशा बालकीरसमा तथा ॥
नवशादलसच्छाया शिरीषकुसुमोपमा ।
एवमष्टौ समाख्याताश्चाया मरकताश्रयाः ॥
कथाभिर्युक्तमेताभिः श्रेष्ठं मरकतं भवेत् ।
पद्मरागगतः स्वच्छो जलविन्दुर्यथा भवेत् ।
तथा मरकतच्छाया श्यामला हरितामला ॥”
अथ दोषगुणाः ।

“दोषाः सप्त भवन्त्यस्य गुणः पञ्चविधो मतः ।
अस्त्रिंशं रूचमितुक्तं व्याधिसुखं धृते भवेत् ॥
विस्फोटः स्यात् सपिडके तत्र शस्त्रहतिर्भवेत् ।
सपादाणे भवेद्विनाशो मरकते धृते ॥
विच्छायां मरकतं प्राहुर्वार्यते न तु धार्यते ।
शर्करं कर्कराद्युक्तं पुच्छशोकाप्रदं धृतम् ॥
जठरं कान्तिहीनं दृष्ट्विद्वद्भिर्भावहम् ।
कुल्लाघवर्णं धवलं ततो न्युत्तमं भवेत् ॥
इति दोषाः समाख्याता वर्ण्यन्तेऽथ महा-
गुणाः ।

निर्मलं कथितं स्वच्छं गुरु स्याद्गुरुतायुतम् ॥
स्त्रिंशं रूचविनिर्मुक्तमरजस्कमरेणुकम् ।
सुरागं रागबहुलं मणेः पञ्च गुणमताः ॥
एतैर्युक्तं मरकतं सर्वपापभयापहम् ।
गजवाजिरथान्त्वा विप्रेभ्यो विस्तराद्वि मे ॥
तत् फलं समवाप्नोति शुद्धे मरकते धृते ।
धनधान्यादिकरणे तथा सैन्यक्रियाविधौ ॥
विषरोगोपशमने कर्मस्वाथर्व्येषु च ।
शस्यते मुनिभिर्यस्मादयं मरकतो मणिः ॥”
तथा च ।

“स्वच्छता गुरुता कान्तिः स्त्रिंशत्वं पित्तकार-
णम् ।

हरिभिरङ्गकश्चैव सप्त मरकते गुणाः ॥”

अथ कृत्रिमाकृत्रिमपरीक्षा ।

“कृत्रिमत्वं सहजत्वं दृश्यते स्वरिभिः कश्चित् ।
वर्णयेत् प्रस्तरे वङ्गकाचस्तस्माद्विपद्यते ॥
लेखयेत्तल्लौहभृङ्गेण चूर्णनाथ विलेपयेत् ।
सहजः कान्तिमाप्नोति कृत्रिमो मलिनायते ॥
वर्णस्यातिबहुत्वात् यस्यान्तः स्वच्छकिरण-
परिधानम् ।

सान्द्रस्त्रिंशद्विशुद्धं कीमलवर्हप्रभादिसमकान्तिः ॥
चलोञ्जलया कान्त्या सान्द्राकारं विभासया
भाति ।

तदपि गुणवत्संज्ञामाप्नोति हि यादृशीं पूर्वम् ॥
सकलकटोरं मलिनं रूचं पाषाणकर्करोपेतम् ।
दिग्धश्च शिलाजतुना मरकतमेवंविधं विगुणम् ॥
यत्पुनश्चेद्विषितं रत्नमन्यन्मरकताद्भवेत् ।
श्रेयस्कामेन तद्वार्यं क्रेतव्यं वा कथञ्चन ॥
भस्मातकपुत्रिका च तद्वर्णसमयोगतः ।
मणेर्मरकतस्येते लक्षणीया विजातयः ॥
चौमेण वाससा दृष्टा दीप्तिं त्यजति पुत्रिका ।

लाघवेनैव काचस्य शक्या कर्तुं विभावना ॥
कस्यचिदनेकरूपैर्मरकतमनुगच्छतोऽपि गुण-
वर्णः ।

भस्मातकस्य निर्नेतुर्वैश्वस्यैति वर्णस्य ॥
वचाणि सुक्ताः सन्त्यन्ये ये च केचिद्विजातयः ।
तेषामप्रतिवेदानां भा भवत्युद्गामिनी ॥
ऋजुत्वाच्चैव केषांचित्कथञ्चिदुपजायते ।
तिर्यगालोक्यमानानां सद्यश्चैव प्रणश्यति ॥
स्नानाचमनजपेयु रक्षामन्त्रक्रियाविधौ ।
ददद्भिर्गोहिरण्यानि कुर्वद्भिः साधनानि च ॥
देवपित्रातिथेयेषु गुरुसंपूजनेषु च ।
वाध्यमानेषु विषमैर्दोषजातैर्विधोद्भवैः ॥
दौषेहीनं गुणैर्युक्तं काचनप्रतियोजितम् ।
संग्रामे विचरद्भिश्च धार्यं मरकतं बुधैः ॥”
अथ मूल्यम् ।

“तुलया पद्मरागस्य यन्मूल्यमुपजायते ।
लभतेऽभ्यधिकं तस्मात् गुणैर्मरकतं स्तुतम् ॥
तथा च पद्मरागाणां दोषैर्मूल्यं प्रलीयते ।
ततोऽस्याप्यधिका हानिर्दोषैर्मरकते भवेत् ॥
गुणपिण्डसमायुक्ते हरितश्यामभाखरे ।
मूल्यं द्वादशकं प्रोक्तं जातिभेदेन स्वरिभिः ॥
यवैकेन शतं पञ्चसहस्रं दितये यवे ।
त्रिभिश्चैव सहस्रे द्वे चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥”
इति गारुडं मरकतपरीक्षा ७१ अध्यायः
युक्तिकल्पतरुश्च ॥

मरकतपत्री, स्त्री, (मरकतमिव पत्रं यस्याः ।
डोषः । तद्वर्णसादृश्यादेवास्यास्तथात्वम् ।)
पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरक्तं, स्त्री, (मरकतम् । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
मरणं, स्त्री, (म्रियतेऽनेनेति । मृ + करणे ल्युट् ।)
वस्त्रनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् ।)
विजातीयतामनःसंयोगध्वंसः । इति न्याय-
मतम् ॥ तत्पर्यायः । पञ्चता २ कालधर्मः ३
दृष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६ अन्तः ७
नाशः ८ न्युत्तः ९ निधनम् १० । इत्यमरः ।
२ । ८ । ११६ ॥ भूमिलाभः १२ निपातः १२
आत्ययिकम् १३ न्युत्तः १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कौर्त्तिशेषः १५ महानिद्रा १६ महा-
पथगमः १७ संस्थानम् १८ । इति जटाधरः ॥
मरणदुःखान्याह ।

“मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ।
अथग्रीवाद्भिहस्तोऽथ यामो वेपथुना नरः ॥
सुहृर्गानिः परवशो सुहृर्गानिवलान्वितः ।
हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु ।
एते कथं भविष्यन्तीत्यतीवममताकुलः ॥
मर्मेभिर्जिमिहारागैः क्रकचैरिव दारुणैः ।
शरैरिवान्तकस्योग्रैश्चिदमानासुबन्धनः ॥
विवर्त्तमानताराश्चिह्नस्तपादं सुहृः क्षिपन् ।
संशुष्यमाणतांस्त्रोष्ठपटो घुरघुरायते ॥
निरुद्धकण्ठो दोषौघैरुदानश्यासपीडितः ।
तापेन सहता याप्रसूया चार्त्तस्तथा क्षुधा ॥

क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्यकिङ्करपीडितः ।
ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे
वृणाम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥ ३ ॥
सुहृन्मरणश्रावणनिषेधो यथा,—
“अग्नौ न निक्षिपेदग्निं नाग्निः प्रशमयेत्तथा ।
सुहृन्मरणमार्त्तिं वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ३ ॥
अथ धार्मिकमरणलक्षणम् ।

सोमशर्म्मोवाच ।
“धर्म्यो हि कीदृशो न्युत्तमश्चैव वदस्व मे ।
उभयोर्लक्षणं कान्ति ! त्वमेवं हि वदस्व मे ॥
सुमनोवाच ।

सत्यं शौचं चमा शान्तिस्तीर्थं पुण्यादिकं तथा ।
धर्मश्च पालितं येन तस्य न्युत्तं वदाम्यहम् ॥
रोगो न जायते तस्य न च पीडा क्लेशवरे ।
न श्मो वै न च ग्लानिर्न च खेदो भ्रमस्तथा ॥
दिव्यरूपधरा भूत्वा गन्धर्वा ब्राह्मणास्तथा ।
वेदपाठसमायुक्ता गतिज्ञानविशारदाः ॥
तस्य पार्थ समायान्ति स्तुतिं कुर्वन्ति चातु-
लाम् ।

सुख्यो हि आसने युक्तो देवपूजारतः किल ॥
तीर्थश्च लभते प्राज्ञः स्नानार्थं धर्मतत्परः ।
अग्रगारे च गोष्ठे च देवतायतनेषु च ॥
आरामे च तडागे च यत्राश्रयो वटस्तथा ।
ब्रह्मटचं समाश्रित्य श्रीवृत्तन्तु तथा पुनः ॥
अश्वस्थानं समाश्रित्य गजस्थानं ततो नरः ।
अशोकं चूतवृक्षश्च समाश्रित्य यदा स्थितः ॥
सन्निधिं ब्राह्मणानाञ्च राजवेश्मगतोऽपि वा ।
रणभूमिं समाश्रित्य पुरा यत्र न्युत्ता भटाः ॥
न्युत्तस्थानानि पुण्यानि केवलं धर्मकारणम् ।
गोमहन्तु समं प्राप्य तथा समरशङ्कटम् ॥
शुद्धधर्मकरो नित्यं धर्मतो धर्मवत्फलः ।
एवं स्थानं समाप्नोति यदा न्युत्तं समाश्रितः ॥
मातरं पश्यति पुण्यं पितरश्च नरोत्तमम् ।
भ्रातरं श्रेयसा युक्तमन्यं स्वजनबान्धवम् ॥
वन्दिजनं तथा पुण्यं स्तूयमानं पुनः पुनः ।
पापिष्ठं नैव पश्येत् मातृपित्रादिकं पुनः ॥
गीतं गायन्ति गन्धर्वाः स्तुवन्ति स्तावकाः स्तुवैः ॥
मन्त्रपाठैस्तथा विप्रा माता स्नेहेन पूजयेत् ॥
पिता स्वजनवर्गश्च धर्मात्मानं महामतिम् ।
एवंभूताः समाख्याताः पुण्यस्थानानि ते
विभो ! ।

प्रत्यक्षान् पश्यते भूतान् हास्यस्नेहसमाविलान् ॥
न च स्वप्नेन मोहेन क्लेशरक्तेन वै वत ॥
धर्मराजो महाप्राज्ञो दूरात्तन्तु समाकृयेत् ।
एह्येहि त्वं महाभाग ! यत्र धर्मः स तिष्ठति ॥
तस्य मोहो न च भ्रान्तिर्न ग्लानिर्न च
विक्रिया ।
जायते नात्र सन्देहः प्रसन्नात्मा प्रतिष्ठते ॥
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः स्मरन्नेवं जनाईनम् ।

तैश्च सार्द्धं प्रयात्येवं सन्तुष्टो हृष्टमानसः ॥
दृष्टमद्वारमाश्रित्य आत्मा तस्य हि गच्छति ।
शिविका तस्य चावाति सुयानं सुमनोहरम् ॥
विमानैरेव यात्येव वायोर्वेगेन चोत्तमः ॥
कृत्रेण ध्रियमाणेन चामरयजनेस्तथा ।
वीच्यमानः स धर्मात्मा पुण्यैरेव समन्ततः ॥
गौयमानस्तु धर्मात्मा स्तूयमानस्तु पण्डितैः ।
वन्दिभिरामरैर्दिव्यैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥
साधुभिः स्तूयमानस्तु सर्वसौख्यसमन्वितः ।
यथादानप्रभावेण फलमाप्नोति तत्र सः ॥
आरामवाटिकामध्ये स प्रयाति सुखेन वै ।
अप्सरोग्भिः समाकीर्णो दिव्याभिर्मङ्गलैर्युतः ॥
देवैस्तु स्तूयमानस्तु धर्मराजं प्रपश्यति ।
देवाश्च धर्मसंयुक्ता जग्मुः सांसुख्यमेव ते ॥
एह्येहि त्वं महाभाग ! भुङ्क्षु भोगान्नो-
रमान् ।
एवं संपश्यते धर्मं सौम्यरूपं महामतिः ॥
अस्य पुण्यस्य भावेन भुङ्क्ते स्वर्गमनुत्तमम् ।
भोगचयात् स धर्मात्मा पुनर्जन्म प्रयाति च ॥
निजधर्मेप्रसादात् स कुलं पुण्यं प्रयाति च ।
ब्राह्मणस्य सुपुण्यस्य चत्त्रियस्य तथैव च ॥
धनाढ्यस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्य च महामते ! ।
धर्मेण मोदते भद्रं पुनः पुण्यं करोति सः ॥
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने
१५ अध्यायः ॥ * ॥
अथ पापिनां मरणलक्षणम् ।
सोमशर्म्मोवाच ।
“पापिनां मरणं भद्रे ! कीदृशैर्लक्षणैर्युतम् ।
तन्मे त्वं विस्तराद्ब्रूहि यदि जानासि भाविनि ! ॥
सुमनोवाच ।
अयतामभिधास्यामि तस्मात् सिद्धात् श्रुतं मया ।
पापिनां मरणं कान्त ! यादृशं लिङ्गमेव च ॥
महापातकिनाश्चैव स्थानमेवां वदान्यहम् ।
लिप्ताममेध्यसंल्लेहैर्भूमिं पापसमन्विताम् ॥
स तां प्राप्य सुदुष्टात्मा प्राणान् दुःखेन सुञ्चति ।
चाण्डालभूमिं संप्राप्य मरणं याति दुःखितः ॥
गर्हभाचरितां भूमिं वेश्यागारं समाश्रितः ॥
मद्यपानगृहं गत्वा नैधन्यसुपगच्छति ।
अस्थिचर्मनखैः पूर्णमाश्रितां पापकिल्बिषैः ॥
तामवाप्य स दुष्टात्मा नृत्यं प्राप्नोति निश्चितम् ।
अन्यां पापसमाचारां प्राप्य नृत्यं स गच्छति ॥
अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि दूतानां प्रिय ! निश्चि-
ताम् ॥
भैरवान् दारुणान् घोरानतिक्रान्ताम्होदरान् ।
पिङ्गाक्षान् पीतनीलांश्च अतिश्वेताम्हो-
दरान् ॥
अत्युच्चांश्च करालांश्च शुष्कमांसत्वचोपमान् ।
रौद्रदंष्ट्राकरालांश्च सिंहास्यान् सर्पहस्तकान् ॥
स तान् दृष्ट्वा प्रकम्पेत खिद्येत च सुहृद्भुङ्क्षुः ।
शिवाखंवादवहोरात्राहारावाक्कामते ! ॥
सुञ्चन्ति दूतकाः सर्वे कर्मखले तु तस्य हि ।
गच्छे पाशप्रवहन्ते कच्छे बह्वास्तयोदरे ॥

समाकृष्य नयन्त्येते हाहेति रुदतो मुहुः ।
स्त्रियमाणस्य या चेष्टा तामेवं प्रवदान्यहम् ॥
परद्रव्यापहरणं परभार्याविद्वम्बनम् ।
ऋणं परस्य सर्वस्वं गृहीतं येस्तु पापिभिः ॥
पुनर्नैव प्रदत्तं हि लोभाखादविमोहितैः ।
अन्यदेव महापापं कुप्रतिग्रहमेव च ॥
कण्ठमायान्ति ते सर्वे स्त्रियमाणस्य तस्य च ।
यानि कानि च पापानि पूर्वमेव कृतानि च ॥
आयान्ति कण्ठमूलं हि महापापस्य गान्धया ।
दुःखसुत्याद्यन्येते कफवन्धेन दारुणम् ॥
पीडाभिर्दारुणाभिश्च कण्ठो घुरघुरायते ।
रोदते कम्पतेऽत्यर्थं मातरं पितरं पुनः ।
स्मरति भ्रातरं तत्र भार्यां पुत्रं पुनः पुनः ॥
पुनर्विस्मरणं याति महापापेन मोहितः ।
तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडासमाकुलाः ॥
प्रतते कम्पते चैव मूर्च्छते च पुनः पुनः ।
एवं पीडासमायुक्तो दुःखं भुङ्क्तेऽतिमोहितः ॥
तस्य प्राणा सुदुःखेन महाकष्टैः प्रचालिताः ।
अपानं मार्गमाश्रित्य श्मश्रुकान्तं प्रयान्ति ते ॥
एवंप्राया दुरात्मानो लोभमोहसमन्विताः ।
नीयन्ते च महाभूतेस्त्रिधा दुःखं वदान्यहम् ॥
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापिमरणं
नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥
पापिनां यमालयगमननानाद्योनिप्राप्तिविवरणं
यथा,—
सुमनोवाच ।
“अङ्गारसचये मार्गे कृष्यमाणो हि नीयते ।
दृष्टमानः स दुष्टात्मा चेष्टमानः पुनः पुनः ॥
यत्रातपो महातीव्रो दादशादित्यतापितः ।
नीयते तेन मार्गेण सन्तप्तः सूर्यरश्मिभिः ॥
पर्जन्येखिव दुर्गेषु क्रायाह्नीनेषु दुर्मतिः ।
नीयते तेन मार्गेण क्षुधाटव्यादिपीडितः ॥
स दूतैर्हन्तमानस्तु पदा दृष्टैः परश्वधैः ।
कशाभिस्ताद्यमानस्तु निन्द्यमानस्तु दूतकैः ॥
ततः शीतमये मार्गे वायुना सेयते पुनः ।
तेन शीतेन दुःखी स भूत्वा याति न संशयः ॥
आकृष्यमाणो दूतैस्तु नानादुःखेन नीयते ।
एवं पापी स दुष्टात्मा देवब्राह्मणनिन्दकः ॥
सर्वपापसमायुक्तो नीयते यमकिङ्करैः ।
यमं पश्यति दुष्टात्मा कृष्णाञ्जनचयोपमम् ।
तस्य दारुणं भीमं यमदूतैः समावृतम् ॥
सर्वयाधिसमाकीर्णं चित्रगुप्तसमन्वितम् ॥
आकृष्टमहिषं देवं धर्मराजं द्विजोत्तम ! ।
दंष्ट्राकरालमद्युगं लम्बास्यं कालसन्निभम् ॥
पीतवासं महाहस्तं रक्तगन्धारुलेपनम् ।
रक्तमालालताभूषं गदाहस्तं भयङ्करम् ॥
एवंविधं महाकायं यमं पश्यति दुर्मतिः ।
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सर्वधर्मवहिष्कृतम् ॥
यमः पश्यति तं दुष्टं पापिष्ठं धर्मकण्टकम् ।
श्रातयेत्तु महादुःखैः पीडाभिर्दारुणैः ॥
यावद्युगसहस्रान्तं तावत् कालं प्रपच्यते ।
नानानरकदेशेषु प्रच्यते च पुनः पुनः ॥

नरकश्च प्रयात्येवं क्षमिकीटेषु पापकृत् ।
अमेध्यं पच्यते नित्यं हाहाभूतो विचेतनः ॥
मरणश्चैव पापात्मा एवं याति सुनिश्चितम् ।
एवं पापस्य सम्भोगं भुङ्क्ते चैव सुदुर्मतिः ॥
पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यासु योनिषु जातिषु ।
श्वयोनिं समनुप्राप्य सुञ्जते पातकं पुनः ॥
यात्रो भवति दुष्टात्मा रासभं याति वै पुनः ।
माञ्जरिशौकरीं योनिं सर्पयोनिन्तथैव च ॥
नानाभेदासु सर्वासु तिर्यक्सु च पुनः पुनः ।
पापपक्षिषु संयाति अन्यासु गर्हितासु च ।
चाण्डालभिक्षजातिषु पुलिन्दैर्वाति पाप-
कृत् ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं पापिनां जन्म च व हि ।
पापपुण्यसमाचारखल्वे कथितो मया ॥
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पाप-
पुण्यविवेको नाम १७ अध्यायः ॥ * ॥
शालग्रामशिलास्पर्शं मरणफलम् । यथा,—
राजान ऊचुः ।
“युवां नारायणस्यास्य कल्केः श्वशुरतः गतौ ।
वयं वृषा इमे लोका ऋषयो ब्राह्मणाश्च ये ॥
प्रेक्ष्य भक्तिवितानं वां हरौ विस्मितमानसाः ।
पृच्छामस्वामिभ्यं भक्तिः क लब्धा परमात्मनः ॥
कस्य वा शिञ्जिता राजन् ! किं वा नैसर्गिकी
तव ।
श्रोतुमिच्छामहे राजन् ! त्रिजगज्जनपावनीम् ।
कथां भागवतीं त्वत्तः संसाराश्रमनाशिनौम् ॥
शशिध्वज उवाच ।
स्त्रीपुंसोरावयोर्युयं श्मश्रुतामोघविक्रमाः ।
वृत्तं यच्चक्ष्मकर्मदिष्टुतिं तद्भक्तिलक्षणां ॥
पुरा युगसहस्रान्ते गृध्रोऽहं पूतिमांसभुक् ।
गृध्रीयं मे प्रियारण्ये कृतनीदौ वनस्थतौ ॥
चकार कामं सर्वत्र वनोपवनसंकुले ।
नृतानां पूतिपल्लवैः प्राणिनां वृत्तिकल्पकौ ॥
एकदा लुब्धकः क्रूरो लुलोभ पिशिताशिनौ ।
आवां वीक्ष्य गृहे पुष्टं गृध्रं तत्राप्ययोजयत् ॥
तं वीक्ष्य जातविश्रान्तौ क्षुधया परिपीडितौ ।
स्त्रीपुंसौ पतितौ तत्र मांसशोणितचेतसौ ॥
बह्वावां वीक्ष्य शिञ्चा हर्षादागत्य लुब्धकः ।
जग्राह कण्ठे तरसा चक्षुर्ग्राघातपीडितः ॥
आवां गृहीत्वा गच्छन्वाः शिलायां सलिला-
न्तिके ।
मस्तिष्कं चूषयामास लुब्धकः पिशिताशनः ॥
चक्राङ्कितशिलासङ्गान्मरणादपि तत्क्षणात् ।
ज्योतिर्मयविमानेन सदो भूत्वा चतुर्भुजौ ॥
प्राप्तौ वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
ततः स्थित्वा युगशतं ब्रह्मणो लोकमागतौ ॥
ब्रह्मलोके पञ्चशतं युगानासुपसुष्य वै ।
देवलोकं कालवशाज्जतं युगचतुःशतम् ॥
ततो भुवि वृषास्तावत् बह्मसुरहं स्मरन् ।
हरेरगुगृहं लोके शालग्रामशिलाश्रयम् ॥
जातिसरत्वं गच्छन्वाः किं तस्याः कथया-
न्यहम् ॥

अथ कथा ।

“भवेद्विधच्छाया मणेरमरकतस्य च ।
बहिर्पुच्छसमाभासा चासपक्षसमापरा ॥
हरिकोचनिभा चान्या तथा शैवालसन्निभा ।
खद्योतपृष्ठसंकाशा बालकीरसमा तथा ॥
नवशाद्वलसच्छाया शिरीषकुसुमोपमा ।
एवमद्यौ समाख्याताश्याया मरकताश्रयाः ॥
कथाभिर्युक्तमेताभिः श्रेष्ठं मरकतं भवेत् ।
पद्मरागगतः स्वच्छो जलविन्दुर्यथा भवेत् ।
तथा मरकतच्छाया श्यामला हरितामला ॥”
अथ दोषगुणाः ।
“दोषाः सप्त भवन्त्यस्य गुणः पञ्चविधो मतः ।
अस्त्रिंशं रूक्षमित्युक्तं व्याधिसंस्तस्य धृते भवेत् ॥
विस्फोटः स्यात् सपिडके तत्र शस्त्रहतिर्भवेत् ।
संप्राधान्ये भवेद्विनाशो मरकते धृते ॥
विच्छाद्यं मरकतं प्राहुर्वार्यते न तु धार्यते ।
अर्करं कर्करायुक्तं पुत्रशोकप्रदं धृतम् ॥
जठरं कान्तिहीनन्तु दंष्ट्रिवद्भिभयावहम् ।
कुल्माषवर्णं धवलं ततो न्युत्तमं भवेत् ॥
इति दोषाः समाख्याता वर्ण्यन्तेऽथ महा-

गुणाः ।

निर्मलं कथितं स्वच्छं गुरु स्याद्गुरुतायुतम् ॥
स्त्रिंशं रूक्षविनिर्मुक्तमरजस्कमरेणुकम् ।
सुरागं रागवहुलं मण्येः पञ्च गुणा मताः ॥
एतैर्युक्तं मरकतं सर्वपापभयापहम् ।
गजवाजिरथान्दत्त्वा विप्रैभ्यो विस्तराद्भि मे ॥
तत् फलं समवाप्नोति शुद्धे मरकते धृते ।
धनधान्यादिकरणे तथा सैन्यक्रियाविधौ ॥
विषरोगोपशमने कर्मस्वाथर्वणेषु च ।
शस्यते मुनिभिर्यस्मादयं मरकतो मणिः ॥”
तथा च ।

“स्वच्छता गुरुता कान्तिः स्त्रिंशत्वं पित्तकार-

णम् ।

हरिश्चिरञ्जकश्चैव सप्त मरकते गुणाः ॥”

अथ कृत्रिमाकृत्रिमपरीक्षा ।

“कृत्रिमत्वं सहजत्वं दृश्यते स्वरिभिः क्वचित् ।
चर्चयेत् प्रस्तरे वज्रकाचस्तस्मादिपद्यते ॥
लेखयेत्तौहृदङ्गेण चूर्णनाथ विलेपयेत् ।
सहजः कान्तिमाप्नोति कृत्रिमो मलिनायते ॥
वर्णस्यातिबहुत्वात् यस्यान्तः स्वच्छकिरण-

परिधानम् ।

सान्द्रस्त्रिंश्विशुद्धं कोमलवर्चप्रभादिसमकान्तिं ॥
चलोञ्जलया कान्त्या सान्द्राकारं विभासया

भाति ।

नदपि गुणवत्संज्ञामाप्नोति हि यादृशीं पूर्वम् ॥
सकलकटोरं मलिनं रूक्षं पाषाणकर्कोषेति ॥
दिग्भञ्ज शिलाजतुना मरकतमेवंविधं विगुणम् ॥
यत्पुनश्चेन्नितं रत्नमन्यमरकताद्भवेत् ।
श्रेयस्कामैर्न तद्वार्यं क्रेतव्यं वा कथञ्चन ॥
भस्मातकपुत्तिका च तद्वर्णसमयोगतः ।
मणेरमरकतस्यैते लक्षणीया विजातयः ॥
क्षौमेण वाससा वृष्टा दीप्तिं त्यजति पुत्तिका ।

लाघवेनेव काचस्य शक्या कर्तुं विभावना ॥
कस्यचिदनेकरूपैर्मरकतमनुगच्छतोऽपि गुण-

वर्णः ।

भस्मातकस्य निर्नेतुर्वैश्वस्यैति वर्णस्य ॥
वज्राणि सुक्ताः सन्त्यग्ये ये च केचिद्विजातयः ।
तेषामप्रतिवेद्धानां भा भवत्युद्गामिनी ॥
ऋजुत्वाच्चैव केषाञ्चित्कथञ्चिदुपजायते ।
तिथ्यगालोक्यमानानां सद्यश्चैव प्रणश्यति ॥
स्नानाचमनजपेभ्यु रक्षामन्त्रक्रियाविधौ ।
ददद्भिर्गोहिरण्यानि कुर्वद्भिः साधनानि च ॥
देवपित्रातिथ्येषु गुरुसंपूजनेषु च ।
वाध्यमानेषु विषमैर्दोषजातैर्विधोद्भवैः ॥
दौषैर्दीनं गुणैर्युक्तं काचनप्रतियोजितम् ।
संग्रामे विचरद्भिश्च धार्यं मरकतं बुधैः ॥”
अथ मूल्यम् ।

“तुलया पद्मरागस्य यन्मूल्यमुपजायते ।
लभतेऽभ्यधिकं तस्मात् गुणैर्मरकतं स्मृतम् ॥
तथा च पद्मरागाणां दोषैर्मूल्यं प्रलीयते ।
ततोऽस्याप्यधिका हानिर्दोषैर्मरकते भवेत् ॥
गुणपिण्डसमायुक्ते हरितश्यामभाखरे ।
मूल्यं द्वादशकं प्रोक्तं जातिभेदेन स्वरिभिः ॥
यवैकेन शतं पञ्चसहस्रं दितये यवे ।
त्रिभिश्चैव सहस्रे द्वे चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥”
इति गारुडं मरकतपरीक्षा ७१ अध्यायः
युक्तिकल्पतरुश्च ॥

मरकतपत्री, स्त्री, (मरकतमिव पत्रं यस्याः ।
डीष् । तद्वर्णसादृश्यादेवास्यास्तथात्वम् ।)
पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरक्तं, स्त्री, (मरकतम् । पृष्ठोदरादित्वात्
साधुः ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
मरणं, स्त्री, (म्रियतेऽनेनेति । मृ + करणे ल्युट् ।)
वस्त्रनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् ।)
विजातीयतामनःसंयोगध्वंसः । इति न्याय-
मतम् ॥ तत्पर्यायः । पञ्चता २ कालधर्मः ३
दृष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६ अन्तः ७
नाशः ८ न्युत्तः ९ निधनम् १० । इत्यमरः ।
२ । ८ । ११६ ॥ भूमिलाभः ११ निपातः १२
आत्ययिकम् १३ मृतिः १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कौत्तिशेषः १५ महानिद्रा १६ महा-
पयगमः १७ संस्थानम् १८ । इति जटाधरः ॥
मरणदुःखान्याह ।

“मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ।
अथग्रीवाङ्घ्रिहस्तोऽथ व्याप्तो वेपथुना नरः ॥
सुहृर्गानिः परवशो सुहृर्ज्ञानबलान्वितः ।
हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु ।
एते कथं भविष्यन्तीत्यतीवममताकुलः ॥
मर्मभिर्द्धिर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः ।
शरैरिवान्तकस्योऽप्येष्ट्यमानासुबन्धनः ॥
विवर्तमानताराश्चिह्नस्तपादं सुहृः चिपन् ।
संशुष्यमाणतांस्त्रोष्ठपुटो घुरघुरायते ॥
निरुद्धकण्ठो दोषौघैरुदान्वासपीडितः ।
तापेन महता व्याप्तस्त्वया चार्त्तस्तथा क्षुधा ॥

क्षेप्रादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्यकिङ्करपीडितः ।
ततश्च यातनादेहं क्षेप्रेण प्रतिपद्यते ।
एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे
वृणाम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥ ॥
सुहृन्मरणश्रावणनिषेधो यथा,—
“अग्नौ न निक्षिपेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत्तथा ।
सुहृन्मरणमार्त्तिं वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ॥”
इति कौर्म्य उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ॥
अथ धार्मिकमरणलक्षणम् ।

सोमशर्मावाच ।

“धर्मो हि कीदृशो न्यतुर्जन्म चैव वदस्व मे ।
उभयोर्लक्षणं कान्ति ! त्वमेवं हि वदस्व मे ॥
सुमनोवाच ।

सत्यं शौचं क्षमा शान्तिस्तीर्थं पुण्यादिकं तथा ।
धर्मश्च पालितं येन तस्य न्यतुं वदाम्यहम् ॥
रोगो न जायते तस्य न च पीडा क्लेश्वरे ।
न श्रमो वै न च ग्लानिर्न च खेदो भ्रमस्तथा ।
दिव्यरूपधरा भूत्वा गन्धर्वा ब्राह्मणास्तथा ।
वेदपाठसमायुक्ता गतिज्ञानविशारदाः ॥
तस्य पार्श्वे समायान्ति स्तुतिं कुर्वन्ति चातु-

लाम् ।

सुखो हि आसने युक्तो देवपूजारतः किल ॥
तीर्थश्च लभते प्राज्ञः स्नानार्थं धर्मतत्परः ।
अग्न्यागारे च गोष्ठे च देवतायतनेषु च ॥
आरामे च तडागे च यत्राश्वत्थो वटस्तथा ।
ब्रह्मवृक्षं समाश्रित्य श्रीवृक्षन्तु तथा पुनः ॥
अश्वस्थानं समाश्रित्य गजस्थानं ततो नरः ।
अशोकं चूतवृक्षश्च समाश्रित्य यदा स्थितः ॥
सन्निधिं ब्राह्मणानाञ्च राजवेश्मगतोऽपि वा ।
रणभूमिं समाश्रित्य पुरा यत्र मृता भटाः ॥
न्यतुस्थानानि पुण्यानि केवलं धर्मकारणम् ।
गोमहन्तु समं प्राप्य तथा समरशङ्कटम् ॥
शुद्धधर्मकरो नित्यं धर्मतो धर्मवत्सलः ।
एवं स्थानं समाप्नोति यदा न्यतुं समाश्रितः ॥
मातरं पश्यति पुण्यं पितरश्च नरोत्तमम् ।
भ्रातरं श्रेयसा युक्तमन्यं खजनवान्ववम् ॥
धन्दिजनं तथा पुण्यं स्तूयमानं पुनः पुनः ।
पापिष्ठं नैव पश्येत मातृपित्रादिकं पुनः ॥
गीतं गायन्ति गन्धर्वाः स्तुवन्ति स्तावकाः क्षत्रि-
मन्त्रपाठेस्तथा विप्रा माता स्नेहेन पूजयेत् ॥
पिता खजनवर्गश्च धर्मात्मानं महामतिम् ।
एवंभूताः समाख्याताः पुण्यस्थानानि ते
विभो ॥

प्रत्यक्षान् पश्यते भूतान् हास्यस्नेहसमाविलान् ।
न च स्वप्नेन मोहेन क्षेपशक्तेन वै वत ॥
धर्मराजो महाप्राज्ञो दूरात्तन्तु समाकृष्येत् ।
एहोहि त्वं महाभाग ! यत्र धर्मः स तिष्ठति ॥
तस्य मोहो न च भ्रान्तिर्न ग्लानिर्न च
विक्रिया ।
जायते नात्र सन्देहः प्रसन्नात्मा प्रतिष्ठते ॥
ज्ञानविज्ञानसम्यक् सारज्ञेवं जनार्दनम् ।

तैश्च सार्द्धं प्रयात्येवं सन्त्यो हृष्टमानसः ॥
दशमद्वारमाश्रित्य आत्मा तस्य हि गच्छति ।
शिविका तस्य चायाति सुयानं सुमनोहरम् ॥
विमानैरेव यात्येष वायोर्वेगेन चोत्तमः ॥
कृत्रेण प्रियमाणेन चामरयजनेस्तथा ।
वीज्यमानः स धर्मात्मा पुण्यैरेव समन्ततः ॥
गौयमानस्तु धर्मात्मा स्तूयमानस्तु पण्डितैः ।
वन्दिभिरामरेर्दिव्यैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥
साधुभिः स्तूयमानस्तु सर्वसौख्यसमन्वितः ।
यथादानप्रभावेण फलमाप्नोति तत्र सः ॥
आरामवाटिकामध्ये स प्रयाति सुखेन वै ।
अश्वरोभिः समाकीर्णो दिवाभिर्मङ्गलैर्युतः ॥
देवैस्तु स्तूयमानस्तु धर्मराजं प्रपश्यति ।
देवाश्च धर्मसंयुक्ता जग्मुः सांसुख्यमेव ते ॥
एहोहि त्वं महाभाग ! सुदुर्भोगान्मनो-

रमान् ।

एवं संप्रपश्यते धर्मं सौम्यरूपं महामतिः ॥
अस्य पुण्यस्य भावेन सुदुक्ते स्वर्गमनुत्तमम् ।
भोगक्षयात् स धर्मात्मा पुनर्जन्म प्रयाति च ॥
निजधर्मप्रसादात् स कुलं पुण्यं प्रयाति च ।
ब्राह्मणस्य सुपुण्यस्य चक्षियस्य तथैव च ॥
धनाढ्यस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्य च महामते ! ।
धर्मेण मोदते भद्रं पुनः पुण्यं करोति सः ॥”
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने
१५ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पापिनां मरणलक्षणम् ।

सोमशर्मावाच ।

“पापिनां मरणं भद्रे ! कीदृशैर्लक्षणैर्युतम् ।
तस्मै त्वं विस्तराद्ब्रूहि यदि जानासि भाविनि ! ॥
सुमनोवाच ।

श्रूयतामभिधास्यामि तस्मात् सिद्धात् श्रुतं मया ।
पापिनां मरणं कान्त ! यादृशं लिङ्गमेव च ॥
महापातकिनाश्चैव स्थानमेषां वदाम्यहम् ।
लिप्ताममेध्यसंस्तेर्भूमिं पापसमन्विताम् ॥
स तां प्राप्य सुदुष्टात्मा प्राणान् दुःखेन मुञ्चति ।
चाण्डालभूमिं संप्राप्य मरणं याति दुःखितः ॥
गर्हभाचरितां भूमिं वेष्ट्यागारं समाश्रितः ॥
मद्यपानगृहं गत्वा नैधन्यमुपगच्छति ।
अस्थिचर्मनखैः पूर्णमाश्रितां पापकिंस्त्रियैः ॥
तामवाप्य स दुष्टात्मा नृत्यं प्राप्नोति निश्चितम् ।
अन्यां पापसमाचारां प्राप्य नृत्यं स गच्छति ॥
अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि दूतानां प्रिय ! निश्चि-

ताम् ॥

भैरवान् दारुणान् घोरानतिक्लृण्णान्छोदरान् ।
पिङ्गाच्चान् पीतनीलांश्च अतिश्वेताम्छो-

दरान् ॥

अत्युच्चांश्च करालांश्च शुष्कमांसत्वचोपमान् ।
रौद्रदंष्ट्राकरालांश्च सिंहास्यान् सर्पहस्तकान् ॥
स तान् दृष्ट्वा प्रकम्पेत खिद्येत च सुहृद्भुङ्क्षुः ।
शिवान्वाहवहोरात्राहारावाहामहामते ! ॥
मुञ्चन्ति दूतकाः सर्वे कर्मण्ये तु तस्य हि ।
गले प्राशप्रबद्धास्ते कण्ठे बद्धास्तथोदरे ॥

समाकृष्य नयन्त्येते हाहेति रुदतो मुहुः ।
म्रियमाणस्य या चेष्टा तमेवं प्रवदाम्यहम् ॥
परद्रव्यापहरणं परभार्याविडम्बनम् ।
ऋणं परस्य सर्वस्वं गृहीतं यैस्तु पापिभिः ॥
पुनर्नैव प्रदत्तं हि लोभास्वादविमोहितैः ।
अन्यदेव महापापं कुप्रतियहमेव च ॥
कण्ठमायान्ति ते सर्वे म्रियमाणस्य तस्य च ।
यानि कानि च पापानि पूर्वमेव कृतानि च ॥
आयान्ति कण्ठमूलं हि महापापस्य नान्यथा ।
दुःखमुत्पादयन्त्येते कफवन्धेन दारुणम् ॥
पीडाभिर्दारुणभिश्च कण्ठो घुरघुरायते ।
रोदते कम्पतेऽत्यर्थं मातरं पितरं पुनः ।
स्मरति मातरं तत्र भार्यां पुत्रं पुनः पुनः ॥
पुनर्विस्मरणं याति महापापेन मोहितः ।
तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडासमाकुलाः ॥
पतते कम्पते चैव मूर्च्छते च पुनः पुनः ।
एवं पीडासमायुक्तो दुःखं सुदुक्तेऽतिमोहितः ॥
तस्य प्राणा सुदुःखेन महाकष्टैः प्रचालिताः ।
अपानं मार्गमाश्रित्य शृणु कान्त ! प्रयान्ति ते ॥
एवंप्राया दुरात्मानो लोभमोहसमन्विताः ।
नीयन्ते च महाभूतेस्तेषां दुःखं वदाम्यहम् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापिमरणं
नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥
पापिनां यमालयगमननानाथोनिप्राप्तिविवरणं
यथा,—

सुमनोवाच ।

“अङ्गारसञ्चये मार्गे लब्धमाणो हि नीयते ।
दह्यमानः स दुष्टात्मा चेष्टमानः पुनः पुनः ॥
यत्रातपो महातीव्रो दादशादित्यतापितः ।
नीयते तेन मार्गेण सन्तप्तः सूर्यरश्मिभिः ॥
पल्लतेष्विव दुर्गेषु क्षायाहीनेषु दुर्मतिः ।
नीयते तेन मार्गेण क्षुधाटव्यादिपौडितः ॥
स दूतैर्हन्त्यमानस्तु पदा दह्येः परश्चधैः ।
कशाभिस्ताड्यमानस्तु निन्द्यमानस्तु दूतकैः ॥
ततः शीतमये मार्गे वायुना सेयते पुनः ।
तेन शीतेन दुःखी स भूत्वा याति न संशयः ॥
आकृष्यमाणो दूतैस्तु नानादुःखेन नीयते ।
एवं पापी स दुष्टात्मा देवब्राह्मणनिन्दकः ॥
सर्वपापसमायुक्तो नीयते यमकिङ्करैः ।
यमं पश्यति दुष्टात्मा क्लृण्णान्छयोपमम् ।
तस्य दारुणं भीमं यमदूतैः समावृतम् ॥
सर्वयाधिसमाकीर्णं चित्रगुप्तसमन्वितम् ॥
आरूढमहिषं देवं धर्मराजं द्विजोत्तम ! ।
दंष्ट्राकरालमत्युग्रं लम्बास्थं कालसन्निभम् ॥
पीतवासं महाहस्तं रक्तगन्धानुलेपनम् ।
रक्तमालाजताभूषं गदाहस्तं भयङ्करम् ॥
एवंविधं महाकायं यमं पश्यति दुर्मतिः ।
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सर्वधर्मबहिष्कृतम् ॥
यमः पश्यति तं दृष्टं पापिष्ठं धर्मकण्टकम् ।
प्रातयेत्तु महादुःखैः पीडाभिर्दारुणसुहृदैः ॥
यावद्युगसहस्रान्तं तावत् कालं प्रपद्यते ।
नानानरकदेशेषु पच्यते च पुनः पुनः ॥

नरकश्च प्रयात्येवं कृमिकीटेषु पापहतम् ।
अमेध्ये पच्यते नित्यं हाहाभूतो विचेतनः ॥
मरणश्चैव पापात्मा एवं याति सुनिश्चितम् ।
एवं पापस्य सम्भोगं सुदुक्ते चैव सुदुर्मतिः ॥
पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यास्तु धोनिषु जातिषु ।
श्वयोनिं समनुप्राप्य भुङ्गते पातकं पुनः ॥
यात्रो भवति दुष्टात्मा रासभं याति वै पुनः ।
मार्जारशौकरौ धोनिं सर्पधोनिन्त्येव च ॥
नानामेदास्तु सन्धास्तु तिर्यक्स्तु च पुनः पुनः ।
पापपक्षिषु संयाति अन्यास्तु गर्हितास्तु च ।
चाण्डालभिल्लजातिश्च पुलिन्दौ याति पाप-

कृतम् ॥

एतस्ते सर्वमाख्यातं पापिनां जन्म च व हि ।
पापपुण्यसमाचारखदये कथितो मया ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पाप-
पुण्यविवेको नाम १७ अध्यायः ॥ * ॥

शालग्रामशिलास्पर्शं मरणफलम् । यथा,—

राजान ऊचुः ।

“युवां नारायणस्यास्य कल्केः श्वशुरतः गतौ ।
वयं वृषा इमे लोका ऋषयो ब्राह्मणाश्च ये ॥
प्रेक्ष्य भक्तिवितानं वां हरौ विस्मितमानसाः ।
एच्छामस्त्वामियं भक्तिः क लब्धा परमात्मनः ॥
कस्य वा शिञ्जिता राजन् ! किं वा नैसर्गिकी

तव ।

श्रोतुमिच्छामहे राजन् ! त्रिजगज्जनपावनीम् ।
कथां भागवतीं त्वत्तः संसाराश्रमनाश्रिनीम् ॥

शशिध्वज उवाच ।

स्त्रीपुंसोरावयोर्युगं शृणुतामोघविक्रमाः ।
वृत्तं यच्चन्मकर्मादिस्मृतिं तद्भक्तिलक्षणां ॥
पुरा युगसहस्रान्ते गृध्रोऽहं पूतिमांसभुक् ।
गृध्रीयं मे प्रियारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ ॥
चकार कामं सर्वत्र वनोपवनसंकुले ।
नृतानां पूतिपल्लवैः प्राणिनां वृत्तिकल्पकौ ॥
एकदा लुब्धकः क्रूरो लुलोभ पिशिताशिनौ ।
आवां वीक्ष्य गृहे पुष्टं गृध्रं तत्राप्ययोजयत् ॥
तं वीक्ष्य जातविश्रान्तौ क्षुधया परिपीडितौ ।
स्त्रीपुंसौ पतितौ तत्र मांसशोणितचेतसौ ॥
बद्धावावां वीक्ष्य शिष्टा घर्षादागत्य लुब्धकः ।
जग्राह कण्ठे तरसा चक्षुर्ग्राघातपीडितः ॥
आवां गृहीत्वा गच्छत्याः शिलायां सलिला-

निके ।

मस्तिष्कं चूषयामास लुब्धकः पिशिताशनः ॥
चक्राङ्कितशिलासङ्गामरणादपि तत्क्षणात् ।
ज्योतिर्मयविमानेन सद्यो भूत्वा चतुर्भुजौ ॥
प्राप्तौ वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
ततः स्थित्वा युगशतं ब्रह्मणो लोकमागतौ ॥
ब्रह्मलोके पञ्चशतं युगानामुपभुङ्क्षु वै ।
देवलोके कालवशाज्जतं युगचतुःशतम् ॥
ततो भुवि वृषास्तावत् बह्वस्त्रुरहं स्मरन् ।
हरेरनुग्रहं लोके शालग्रामशिलाश्रयम् ॥
जातिस्मरत्वं गच्छत्याः किं तस्याः कथया-

म्यहम् ।

अथ क्वाया ।

“भवेददृष्टिच्छाया मणोर्मरकतस्य च ।
बहिष्पुच्छसमाभासा चासपक्षसमापरा ॥
हरिकोचनिभा चान्या तथा शैवालसन्निभा ।
खद्योतपृष्ठसंकाशा बालकीरसमा तथा ॥
नवशाद्वलसच्छाया शिरीषकुसुमोपमा ।
एवमद्यौ समाख्याताश्चाया मरकताश्रयाः ॥
क्वायाभिर्युक्तमेताभिः श्रेष्ठं मरकतं भवेत् ।
पद्मरागगतः स्वच्छो जलविन्दुर्यथा भवेत् ।
तथा मरकतच्छाया श्यामला हरितामला ॥”
अथ दोषगुणाः ।

“दोषाः सप्त भवन्त्यस्य गुणः पञ्चविधो मतः ।
अस्त्रिंशं रूचमित्युक्तं याधिसस्य धृते भवेत् ॥
विस्फोटः स्यात् सपिडके तत्र शस्त्रहतिर्भवेत् ।
सपाषाणे भवेद्विनाशो मरकते धृते ॥
विच्छाद्यं मरकतं प्राहुर्वार्यते न तु धार्यते ।
अर्करं कर्करायुक्तं पुत्रशोकप्रदं धृतम् ॥
जठरं कान्तिहीनन्तु दंष्ट्रिवह्निभयावहम् ।
कुल्माषवर्णं धवलं ततो न्युत्थं भवेत् ॥
इति दोषाः समाख्याता वर्ण्यन्तेऽथ महा-

गुणाः ।

निर्मलं कथितं स्वच्छं गुरु स्याद्गुरुतायुतम् ॥
स्त्रिंशं रूचविनिर्मुक्तमरजस्कमरेणुकम् ।
सुरागं रागबहुलं मणोः पञ्च गुणा मताः ॥
एतैर्युक्तं मरकतं सर्वपापभयापहम् ।
गजवाजिरथान्दत्त्वा विप्रेभ्यो विस्तराद्वि मे ॥
तत् फलं समवाप्नोति शुद्धे मरकते धृते ।
धनधान्यादिकरणे तथा सैन्यक्रियाविधौ ॥
विषरोगोपशमने कर्मखायवर्णेषु च ।
शस्यते सुनिभिर्यस्मादयं मरकतो मणिः ॥”
तथा च ।

“स्वच्छता गुरुता कान्तिः स्त्रिंशत्वं पित्तकार-

णम् ।

हरिन्निरञ्जकश्चैव सप्त मरकते गुणाः ॥”

अथ कृत्रिमाकृत्रिमपरीक्षा ।

“कृत्रिमत्वं सहजत्वं दृश्यते स्वरिभिः कश्चित् ।
चर्चयेत् प्रस्तरे वज्रकाचस्तस्माद्विपद्यते ॥
लेखयेत्तौहृष्टेण चूर्णनाथ विलेपयेत् ।
सहजः कान्तिमाप्नोति कृत्रिमो मलिनायते ॥
वर्णस्यातिबहुत्वात् यस्यान्तः स्वच्छकिरण-

परिधानम् ।

सान्द्रस्त्रिंशद्विशुद्धं कोमलवर्णप्रभादिसमकान्तिः ॥
चलोञ्जुलया कान्त्या सान्द्राकारं विभासया

भाति ।

तदपि गुणवत्त्वं ज्ञामाप्नोति हि यादृशीं पूर्वम् ॥
सकलकठोरं मलिनं रूचं पाषाणकर्करोपेतम् ।
द्विषश्च शिखाजतुना मरकतमेवंविधं विगुणम् ॥
यत्प्रस्थितं रत्नमन्यमरकताद्वेत् ।
अयस्काभैर्न तद्भार्यं कृतव्यं वा कथञ्चन ॥
भस्मातकपुत्रिका च तद्वर्णसमयोगतः ।
मणोर्मरकतस्यैते लक्षणीया विजातयः ॥
क्षौमेण वाससा दृष्टा दीर्घं त्यजति पुत्रिका ।

लाघवेनैव काचस्य शक्या कर्तुं विभावना ॥
कस्यचिदनेकरूपेर्मरकतमनुगच्छतोऽपि गुण-

वर्णः ।

भस्मातकस्य निर्नेतुर्वैश्वस्यैति वर्णस्य ॥
वचाणि सुक्ताः सन्त्यन्ये ये च केचिद्विजातयः ।
तेषामप्रतिवेद्धानां भा भवत्युद्गामिनी ॥
ऋजुत्वाच्चैव केषांचित्कथञ्चिदुपजायते ।
तिर्यंगालोक्त्यमानानां सद्यश्चैव प्रणश्यति ॥
स्नानाचमनजप्येषु रत्नामन्त्रक्रियाविधौ ।
ददद्भिर्गोहिरण्यानि कुर्वद्भिः साधनानि च ॥
दैवपित्र्यातिथ्येषु गुरुसंपूजनेषु च ।
वाध्यमानेषु विषमैर्दोषजातैर्विधोद्भवैः ॥
दौषेहीनं गुणैर्युक्तं काचनप्रतियोजितम् ।
संग्रामे विचरद्भिश्च धार्यं मरकतं बुधैः ॥”
अथ मूल्यम् ।

“तुलया पद्मरागस्य यन्मूल्यमुपजायते ।
लभतेऽभ्यधिकं तस्मात् गुणोर्मरकतं मूल्यम् ॥
तथा च पद्मरागाणां दोषैर्मूल्यं प्रलीयते ।
ततोऽस्याप्यधिका हानिर्दोषैर्मरकते भवेत् ॥
गुणपिण्डसमायुक्ते हरितश्यामभाखरे ।
मूल्यं द्वादशकं प्रोक्तं जातिभेदेन स्वरिभिः ॥
यवैकेन शतं पञ्चसहस्रं दितये यवे ।
त्रिभिश्चैव सहस्रे दे चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥”
इति गारुडे मरकतपरीक्षा ७१ अध्यायः
युक्तिकल्पतरुश्च ॥

मरकतपत्री, क्षी, (मरकतमिव पत्रं यस्याः ।
डीष् । तद्वर्णसादृश्यादेवास्यास्तथात्वम् ।)
पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरकतं, क्षी, (मरकतम् । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
मरणं, क्षी, (म्रियतेऽनेनेति । मृ + करणे ल्युट् ।)
वस्त्रनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् ।)
विजातीयतामनःसंयोगध्वंसः । इति न्याय-
मतम् ॥ तत्पर्यायः । पञ्चता २ कालधर्मः ३
दृष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६ अन्तः ७
नाशः ८ मृत्युः ९ निधनम् १० । इत्यमरः ।
२ । ८ । ११६ ॥ भूमिलाभः ११ निपातः १२
आत्ययिकम् १३ मृतिः १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कौर्त्तिशेषः १५ महानिद्रा १६ महा-
पथगमः १७ संस्थानम् १८ । इति जटाधरः ॥
मरणदुःखान्याह ।

“मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ।
अथग्रीवाद्भिहस्तोऽथ व्याप्तो वेपथुना नरः ॥
सुहृत्प्राणिः परवशो सुहृत्प्राणिवलान्वितः ।
हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु ।
एते कथं भविष्यन्तीत्यतीवममताकुलः ॥
मर्मेभिर्द्विर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः ।
शरैरिवान्तकस्योऽग्रेऽश्विदमानासुवन्धनः ॥
विवर्त्तमानताराक्षिहस्तपादं सुहृः क्षिपन् ।
संप्रुध्यमाणतांस्त्र्योष्ठपुटो घुरघुरायते ॥
निरुद्धकण्ठो दोषाघैरुदानश्यासपीडितः ।
तापेन महता व्याप्तस्तथा चार्त्तस्तथा क्षुधा ॥

क्षेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्यकिङ्करपीडितः ।
ततश्च यातनादेहं क्षेशेन प्रतिपद्यते ।
एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे
वृणाम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥ ३॥
सुहृत्स्वरणश्रावणनिषेधो यथा,—
“अग्नौ न निक्षिपेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत्तथा ।
सुहृत्स्वरणमार्त्तिं वा न स्वयं आवयेत् परान् ॥”
इति कौर्म्य उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ३॥
अथ धार्मिकमरणलक्षणम् ।

सोमशर्म्मोवाच ।

“धर्म्मो हि कीदृशो न्यत्युर्जन्म चैव वदस्व मे ।
उभयोर्लक्षणं कान्ति ! त्वमेव हि वदस्व मे ॥
सुमनोवाच ।

सत्यं शौचं क्षमा शान्तिस्तीर्थं पुण्यादिकं तथा ।
धर्म्मश्च पालितं येन तस्य न्यत्युर् वदाम्यहम् ॥
रोगो न जायते तस्य न च पीडा कलेवरे ।
न श्रमो वै न च ग्लानिर्न च खेदो भ्रमस्तथा ।
दिव्यरूपधरा भूत्वा गन्धर्वा ब्राह्मणास्तथा ।
वेदपाठसमायुक्ता गतिज्ञानविशारदाः ॥
तस्य पार्श्वं समायान्ति स्तुतिं कुर्वन्ति चातु-

लाम् ।

सुस्थो हि आसने युक्तो देवपूजारतः किल ॥
तीर्थश्च लभते प्राज्ञः स्नानार्थं धर्म्मतत्परः ।
अग्न्यागारे च गोष्ठे च देवतायतनेषु च ॥
आरामे च तडागे च यत्राश्वत्यो वटस्तथा ।
ब्रह्मदृष्टं समाश्रित्य श्रीवृक्षन्तु तथा पुनः ॥
अश्वस्थानं समाश्रित्य गजस्थानं ततो नरः ।
अशोकं चूतवृक्षश्च समाश्रित्य यदा स्थितः ॥
सन्निधिं ब्राह्मणानाञ्च राजवेश्मगतोऽपि वा ।
रणभूमिं समाश्रित्य पुरा यत्र न्यता भटाः ॥
न्यत्युत्थानानि पुण्यानि केवलं धर्म्मकारणम् ।
गोमहन्तु समं प्राप्य तथा समरशङ्कटम् ॥
शुद्धधर्म्मकरो नित्यं धर्म्मतो धर्म्मवत्फलः ।
एवं स्थानं समाप्नोति यदा न्यत्युर् समाश्रितः ॥
मातरं पश्यति पुण्यं पितरश्च नरोत्तमम् ।
भ्रातरं श्रेयसा युक्तमन्यं स्वजनबान्धवम् ॥
बन्दिजनं तथा पुण्यं स्तूयमानं पुनः पुनः ।
पापिष्ठं नैव पश्येत् मातृपित्रादिकं पुनः ॥
गीतं गायन्ति गन्धर्वाः स्तुवन्ति स्तावकाः स्वयैः ॥
मन्त्रपाठेस्तथा विप्रा माता स्नेहेन पूजयेत् ॥
पिता स्वजनवर्गश्च धर्म्मात्मानं महामतिम् ।
एवंभूताः समाख्याताः पुण्यस्थानानि ते
विभो ! ।

प्रत्यक्षान् पश्यते भूतान् हास्यस्नेहसमाविलान् ।
न च स्वप्नेन मोहेन क्षेशरक्तेन वै वत ॥
धर्म्मराजो महाप्राज्ञो दूरात्तन्तु समाकृयेत् ।
एह्येहि त्वं महाभाग ! यत्र धर्म्मः स तिष्ठति ॥
तस्य मोहो न च भ्रान्तिर्न ग्लानिर्न च
विक्रिया ।
जायते नात्र सन्देहः प्रसन्नात्मा प्रतिष्ठते ॥
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः स्मरन्नेवं जनाईनम् ।

तैश्च साहसं प्रयातिव सन्तुष्टो हृष्टमानसः ॥
दशमद्वारमाश्रित्य आत्मा तस्य हि गच्छति ।
शिविका तस्य चायाति सुधानं सुमनोहरम् ॥
विमानैरेव यातिव वायोर्वेगेन चोत्तमः ॥
कृत्रेण ध्रियमाणेन चामरयजनैस्तथा ।
वीज्यमानः स धर्मात्मा पुण्यैरेव समन्ततः ॥
गौयमानस्तु धर्मात्मा स्तूयमानस्तु पण्डितैः ।
वन्दिभिश्चामरैर्दिव्यैर्वाक्त्रैर्वेदपारगैः ॥
साधुभिः स्तूयमानस्तु सर्वसौख्यसमन्वितः ।
यथादानप्रभावेण फलमाप्नोति तत्र सः ॥
आरामवाटिकामध्ये स प्रयाति सुखेन वै ।
अप्सरोग्भिः समाकीर्णो दिव्याभिर्मङ्गलैर्युतः ॥
देवैस्तु स्तूयमानस्तु धर्मराजं प्रपश्यति ।
देवाश्च धर्मसंयुक्ता जग्मुः सांसुखमेव ते ॥
एह्येहि त्वं महाभाग ! सुदुःखं भोगान्नो-
रमान् ।
एवं संपश्यते धर्मं सौम्यरूपं महामतिः ॥
अस्य पुण्यस्य भावेन सुदुःखं स्वर्गमनुत्तमम् ।
भोगक्षयात् स धर्मात्मा पुनर्जन्म प्रयाति च ॥
निजधर्मेप्रसादात् स कुलं पुण्यं प्रयाति च ।
ब्राह्मणस्य सुपुण्यस्य चक्षित्यस्य तथैव च ॥
धनाढ्यस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्य च महामते ! ।
धर्मेण मोदते भद्रं पुनः पुण्यं करोति सः ॥”
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने
१५ अध्यायः ॥ * ॥
अथ पापिनां मरणलक्षणम् ।
सोमशर्म्मावाच ।
“पापिनां मरणं भद्रे ! कीदृशैर्लक्षणैर्युतम् ।
तन्मे त्वं विस्तराद्ब्रूहि यदि जानासि भाविनि ! ॥
सुमनोवाच ।
श्रूयतामभिधास्यामि तस्मात् सिद्धात् श्रुतं मया ।
पापिनां मरणं कान्त ! यादृशं लिङ्गमेव च ॥
महापातकिनाश्चैव स्थानभेषां वदान्यहम् ।
लिङ्गाममेध्यसंक्लेदभूमिं पापसमन्विताम् ॥
स तां प्राप्य सुदुष्टात्मा प्राणान् दुःखेन मुञ्चति ।
चाण्डालभूमिं संप्राप्य मरणं याति दुःखितः ॥
गर्हभाचरितां भूमिं वेश्यागारं समाश्रितः ॥
मद्यपानगृहं गत्वा नैधन्यसुपगच्छति ।
अस्थिचर्मनखैः पूर्णमाश्रितां पापकिल्बिषैः ॥
तामवाप्य स दुष्टात्मा नृणुं प्राप्नोति निश्चितम् ।
अन्यां पापसमाचारां प्राप्य नृणुं स गच्छति ॥
अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि दूतानां प्रिय ! निश्चि-
ताम् ॥
भैरवान् दारुणान् घोरानतिक्रान्तान्महोदरान् ।
पिङ्गाच्चान् पीतनीलांश्च अतिश्रितान्महो-
दरान् ॥
अतुच्छांश्च करालांश्च शुष्कमांसत्वचोपमान् ।
रौद्रदंष्ट्राकरालांश्च सिंहास्यान् सर्पहस्तकान् ॥
स तान् दृष्ट्वा प्रकम्पेत खिद्येत च सुहृदुः ।
शिवाखंवादवहोरात्राहारावाहामहामते ! ॥
मुञ्चन्ति दूतकाः सर्वे कर्मण्ये तु तस्य हि ।
गले पाशप्रबद्धास्ते कण्ठे बद्धास्तथोदरे ॥

समाकृत्य नयन्त्येते हाहेति रुदतो सुदुः ।
स्त्रियमाणस्य या चेष्टा तामेवं प्रवदाम्यहम् ॥
परदयापहरणं परभार्याविडम्बनम् ।
ऋणं परस्य सर्वस्वं गृहीतं येस्तु पापिभिः ॥
पुनर्नैव प्रदत्तं हि लोभाखादविमोहितैः ।
अन्यदेव महापापं कुप्रतिग्रहमेव च ॥
कण्ठमायान्ति ते सर्वे स्त्रियमाणस्य तस्य च ।
यानि कानि च पापानि पूर्वमेव कृतानि च ॥
आयान्ति कण्ठमूलं हि महापापस्य नान्यथा ।
दुःखसुखाद्यन्येते कफवन्धेन दारुणम् ॥
पीडाभिर्दारुणाभिश्च कण्ठो घुरघुरायते ।
रोदते कम्पतेऽत्यर्थं मातरं पितरं पुनः ।
स्मरति मातरं तत्र भार्यां पुत्रं पुनः पुनः ॥
पुनर्विस्मरणं याति महापापेन मोहितः ।
तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडासमाकुलाः ॥
प्रतते कम्पते चैव मूर्च्छते च पुनः पुनः ।
एवं पीडासमायुक्तो दुःखं सुदुःखेतिमोहितः ॥
तस्य प्राणा सुदुःखेन महाकष्टैः प्रचालिताः ।
अपानं मार्गमाश्रित्य शृणु कान्त ! प्रयान्ति ते ॥
एवंप्राया दुरात्मानो लोभमोहसमन्विताः ।
नीयन्ते च महाभूतेस्तेषां दुःखं वदाम्यहम् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापिमरणं
नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥
पापिनां यमालयगमननानायोगिप्रामिबिवरणं
यथा,—
सुमनोवाच ।
“अङ्गारसञ्चये मार्गे लब्धमाणो हि नीयते ।
दृष्टमानः स दुष्टात्मा चेष्टमानः पुनः पुनः ॥
यत्रातपो महातीव्रो दादशादित्यतापितः ।
नीयते तेन मार्गेण सन्तप्तः सूर्यरश्मिभिः ॥
पर्लतेष्विव दुर्गेषु द्वायाहीनेषु दुर्मतिः ।
नीयते तेन मार्गेण क्षुधाष्टणादिपीडितः ॥
स दूतेर्हन्तमानस्तु पदा दृष्टेः परमध्वः ।
कशाभिस्तापमानस्तु निन्द्यमानस्तु दूतकैः ॥
ततः शीतमये मार्गे वायुना सेयते पुनः ।
तेन शीतेन दुःखी स भूत्वा याति न संशयः ॥
आलस्यमाणो दूतैस्तु नानादुःखेन नीयते ।
एवं पापी स दुष्टात्मा देवब्राह्मणनिन्दकः ॥
सर्वपापसमायुक्तो नीयते यमकिङ्करैः ।
यमं पश्यति दुष्टात्मा लब्धान्नचयोपमम् ।
तस्य दारुणं भीमं यमदूतैः समावृतम् ॥
सर्वथाधिसमाकीर्णं चित्रगुप्तसमन्वितम् ॥
आरूढमहिषं देवं धर्मराजं हिजोत्तम ! ।
दंष्ट्राकरालमयुगं लम्बास्यं कालसन्निभम् ॥
पीतवासं महाहस्तं रक्तगन्धानुलेपनम् ।
रक्तमालाकृताभूषं गदाहस्तं भयङ्करम् ॥
एवंविधं महाकायं यमं पश्यति दुर्मतिः ।
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सर्वधर्मवहिष्कृतम् ॥
यमः पश्यति तं दुष्टं पापिष्ठं धर्मकण्टकम् ।
शातयेत्तु महादुःखैः पीडाभिर्दारुणसुत्रैः ॥
यावद्युगसहस्रान्तं तावत् कालं प्रपद्यते ।
नानानरकदेशेषु पच्यते च पुनः पुनः ॥

नरकश्च प्रयातिव कृमिकीटेषु पापकृत् ।
अमेध्ये पच्यते नित्यं हाहाभूतो विचेतनः ॥
मरणश्चैव पापात्मा एवं याति सुनिश्चितम् ।
एवं पापस्य सम्भोगं सुदुःखं चैव सुदुर्मतिः ॥
पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यास्तु योनिषु जातिषु ।
श्वयोनिं समनुप्राप्य मुञ्चते पातकं पुनः ॥
यात्रो भवति दुष्टात्मा रासभं याति वै पुनः ।
मार्जारशैकरौ योनिं सर्पयोनिन्तथैव च ॥
नानामेदास्तु सर्वास्तु तिर्यक्सु च पुनः पुनः ।
पापपचिषु संयाति अन्यास्तु गर्हितास्तु च ।
चाण्डालभिन्नजातिश्च पुलिन्दो याति पाप-
कृत् ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं पापिनां जन्म च व हि ।
पापपुण्यसमाचारस्त्वदये कथितो मया ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पाप-
पुण्यविवेको नाम १७ अध्यायः ॥ * ॥
शालग्रामशिलास्यर्षे मरणफलम् । यथा,—
राजान ऊचुः ।
“युवां नारायणस्यास्य कल्केः श्वशुरतां गतौ ।
वयं वृषा इमे लोका ऋषयो ब्राह्मणाश्च ये ॥
प्रेक्ष्य भक्तिवितानं वां हरौ विस्मितमानसाः ।
पृच्छामस्त्वामियं भक्तिः क लब्धा परमात्मनः ॥
कस्य वा शिञ्चिता राजन् ! किं वा नैसर्गिकी
तव ।
श्रोतुमिच्छामहे राजन् ! त्रिजगज्जनपावनीम् ।
कथां भागवतीं त्वत्त्वः संसाराश्रमनाशिनीम् ॥
शशिध्वज उवाच ।
स्त्रीपुंसोरावयोर्युथं शृणुतामोषविक्रमाः ।
वृत्तं यज्जन्मकर्मादिस्मृतिं तद्भक्तिलक्षणम् ॥
पुरा युगसहस्रान्ते गृध्रोऽहं पूतिमांसभुक् ।
गृध्रीयं मे प्रियारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ ॥
चकार कामं सर्वत्र वनोपवनसंकुले ।
नृतानां पूतिपल्लवैः प्राणिनां वृत्तिकल्पकौ ॥
एकदा लुब्धकः क्रूरो लुलोभ पिशिताशिनौ ।
आवां वीक्ष्य गृहे पृष्टं गृहं तत्राप्ययोजयत् ॥
तं वीक्ष्य जातविश्रान्तौ क्षुधया परिपीडितौ ।
स्त्रीपुंसौ पतितौ तत्र मांसशोणितचेतसौ ॥
बद्धावावां वीक्ष्य शिञ्चा हर्षादागत्य लुब्धकः ।
जग्राह कण्ठे तरसा चक्षुःप्राघातपीडितः ॥
आवां गृहीत्वा गच्छत्याः शिलायां सलिला-
न्तिके ।
मस्तिष्कं चूषयामास लुब्धकः पिशिताशनः ॥
चक्राङ्कितशिलासङ्गामरणादपि तत्क्षणात् ।
ज्योतिर्मयविमानेन सद्यो भूत्वा चतुर्भुजौ ॥
प्राप्तौ वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
ततः स्थित्वा युगशतं ब्रह्मणो लोकभागतौ ॥
ब्रह्मलोके पञ्चशतं युगानासुपभुज्य वै ।
देवलोके कालवशाज्जतं युगचतुःशतम् ॥
ततो भुवि वृषास्तावत् बह्वस्त्रुरहं स्मरन् ।
हरेरनुग्रहं लोके शालग्रामशिलाश्रयम् ॥
जातिस्मरणं गच्छत्याः किं तस्याः कथया-
न्यहम् ॥

मरिचं

यज्जलस्यार्धमात्रेण भाहात्मं महद्भुतम् ॥
चक्राङ्कितशिलास्यार्धमरणस्येदृशं फलम् ।
न जाने वासुदेवस्य सेवया किं भविष्यति ॥”

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ ॥

मरणजनकवस्तूनि यथा,—

“अमिरापः स्त्रियो मूर्खः सर्पा राजकुलानि
च ।

निधं परोपसेवानि सद्यःप्राणहराणि षट् ॥”

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

(“मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते चरे ।

शेषसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥”

इति माधवकरकृततन्त्रविनिश्चये ज्वराधिकारे ॥

“अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानं कर्षति ।

शङ्खिनी तु यदा भिन्ना तदैव मरणं भुवम् ॥”

इति वैद्यकम् ॥)

मरतः, पुं, (मृ मृतौ + “मृष्टप्रियजीति ।”

उणा० ३ । ११० । इति अतच् ।) मरणम् ।

इत्युणादिकोषः ॥

मरन्दः, पुं, (मरं मरणं दति खण्डयति भ्रम-

राणां जीवनहेतुत्वात् । दो + कः । यद्वा,

मकरन्दः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) मक-

रन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“माकन्दसुकुलस्यन्दि मरन्दस्यन्दिमन्दिरे ।

केलितल्पे सुकुन्देन कुन्दवन्देन मण्डिता ॥”

इति स्तवावली ॥)

मरन्दकः, पुं, (मरन्दः । स्वार्थे कन् ।) मकरन्दः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

मराकाली, स्त्री, (मरं मरणदुःखं अकति

प्राप्नोत्यनेनेति । अक् + करणे घञ् । स इव

अलति पर्याप्नोतीति । अल् + अच् । गौरा-

दित्वात् ङीष् ।) वृश्चिकाली । इति रत्नमाला ।

विष्ठाटी इति भाषा ॥ (विष्टतिरस्या वृश्चि-

कालीशब्दे ज्ञातया ॥)

मरारः, पुं, (मरं मरणमलति निवारयतीति ।

अल् + अण् । लस्य रत्वम् ।) शस्यरचन-

स्थानम् । इति जटाधरः । मराइ इति भाषा ॥

मरालः, पुं, (मृ + आलच् ।) राजहंसः । इति

जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे । ६ । ७२ ।

“भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र

ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम् ।

कृतप्रियादूत्यमहोपकार-

मरालमोहद्रुमान्मृहे ॥”)

कञ्जलम् । कारकवः । तुरङ्गमः । वारिवाहः ।

दाडिमौविपिनम् । खलः । इति सारस्वतः ॥

मरुखे, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरालकः, पुं, (मराल इव प्रतिकृतिरिति ।

मराल + कन् ।) कलहंसः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

मरिचं, स्त्री, (म्रियते नश्यति श्लेष्मादिकमनेनेति । मृ

+ बाहुलकात् इचः ।) ककौलकम् । खनामख्यात-

वर्तुलाकारकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । पवि-

तम् २ श्यामम् ३ कोलम् ४ वल्लीजम् ५ ऊष-

ई३८

मरीचिः

शम् ६ थवर्नेष्टम् ७ वृत्तफलम् ८ शीकाङ्गम् ९

धर्मपत्तनम् १० कटुकम् ११ शिरीषत्तम् १२

वीरम् १३ कफविरोधि १४ मृषम् १५ सर्व-

हितम् १६ कृष्णम् १७ वेल्लजम् १८ । (यथा,

सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।

“पिप्पलीमरिचश्चैवैराणि त्रिकटुकम् ॥”)

अस्य गुणाः । कटुकम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

लघुत्वम् । श्लेष्मविनाशनत्वम् । समीरकमि-

ह्नोगहरत्वम् । रुचिकारकत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।

मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजित् ॥

उष्णं पित्तहरं रूचं श्वासशूलकमीन् हरेत् ।

तदार्द्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं गुरु ॥

किष्कितीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकि स्यादपित्तलम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अपि च ।

“खादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरुश्लेष्मप्रसेकि च ।

कटुष्णं लघु तच्छुष्कमवृष्यं कफवातजित् ॥

नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिचं सितम् ।

गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषतः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

मरिचः, पुं, (म्रियते नश्यतीति । मृ + इचः ।)

मरुवकटुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरिचपत्रकः, पुं, (मरिचस्य पत्राणीव पत्राणि

यस्येति । बहुव्रीहौ कः ।) सरलवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मरिमा, [न] पुं, (म्रियते इति । मृ + “जनि

मृड्भ्यामिमनिन् ।” उणा० ४ । १४८ । इति

इमनिन् ।) मृत्युः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

सुणादिवृत्तिः ॥

मरीचं, स्त्री, (मृ + बाहुलकात् इचः ।) खनाम-

ख्यातकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । वेल्लजम् २

कोलकम् ३ कृष्णम् ४ ऊषणम् ५ धर्मपत्तनम् ६ ।

इत्यमरः । २।६।३६ ॥ मरिचम् ७ श्यामम् ८

वरिष्ठम् ९ । इति जटाधरः ॥ आर्द्रस्य तस्य

गुणाः । पाके खादुत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्म-

प्रसेकित्वम् । शुष्कस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् ।

अमिदत्वम् । रुच्यत्वम् । कटुकम् । उष्णत्वम् ।

लघुत्वम् । शुक्रनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

अन्यत् मरिचशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मरीचिः, पुं, (म्रियते पापराशिर्यस्मिन्निति ।

मृ + “मृकणिभ्यामीचिः ।” उणा० ४ । ७० ।

इति ईचिः । तपःप्रभावादस्य तथात्वम् ।)

सुनिविशेषः । स तु ब्रह्मणो ज्येष्ठमानसपुत्रः ।

अस्य भार्या कर्दमसुनिकन्या कला, पुत्रः

कश्यपः पूर्णमासश्च । इति श्रीभागवतम् ॥

(अस्य भार्या सम्भूतिरिति नाम्नापि ख्याता ।

यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १६ ।

“पत्नी मरीचिः सम्भूतिः पूर्णमासमसूयत ॥”

कश्यपः । इति हेमचन्द्रः ॥ (द्रुपुत्रः । यथा,

हरिवंशे । ३ । ८२ ।

मरुः

“मरीचिर्मधवांश्चैव इरा शङ्खशिरा वृकः ।”

मरुज्जगानामन्यतमः । यथा, श्रीभागवतीता-

याम् । १० । २१ ।

“मरीचिर्मरुतामसि नक्षत्राणामहं शशी ।”

प्रियव्रतवंशीयस्य सम्राजः पुत्रः । यथा, श्रीमहा-

गवते । ५ । १५ । १४—१५ । “चित्रया-

दूण्यायां सम्राड्जनिष्ट । ततः उत्कलायां

मरीचिर्मरीचेर्विन्दुमत्वां विन्दुमानुदपद्यत ।

तस्मात् सरघायां मधुनामाभवत् ॥”)

मरीचिः, पुं, स्त्री, (म्रियन्ते नश्यन्ति क्षुद्रजन्त-

स्तमांसि वानेन । मृ + ईचिः ।) किरणः । इत्य-

मरुः । १ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघौ । १३ । ४ ।

“गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्

विष्टहिमत्राश्रुवते वस्तूनि ॥”

यथा च ।

“मरीचीनसतो मेघान् मेघान् वाप्यसतोऽमरे ।

विद्युतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणमृच्छति ॥”

इति चरके इन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

षट्त्रयसरेणपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ।

(स्त्री, म्रियन्ते इव देवा यद्दर्शनमिति ।

मृ + ईचिः । अमरविशेषः । यथा, महा-

भारते । १ । १२३ । ५६ ।

“मरीचिः शुचिका चैव विद्युद्वर्णा तिलोत्तमा ।

अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥”

म्रियते वारिभ्रमेण जीवा यस्याः । मृ + अया-

दाने ईचिः । मरीचिका । यथा, कथासरित्-

सागरे । ५७ । ६१ ।

“वेष्ट्याप्रेमणि सद्भावो यदस्मिन् बुध्यते तथा ।

सत्वं भवति किं जातु जलं मरुमरीचिषु ॥”)

मरीचिका, स्त्री, (मरीचिरेव । स्वार्थे कन् ।

टाप् ।) मृगहृष्टा । इत्यमरः । १ । ४ ।

३५ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १ ।

“मध्याह्नार्कमरीचिकाखिव पयःपुरो यद-

ज्ञानतः ॥”)

“मरीचिरिव मरीचिका स्वार्थे संघे इत्यादिना

इवार्थे कः । ग्रीष्मे मरुदेशसिकतादावर्ककराः

प्रतिफलिताः दूरस्थानां जलत्वेनाभान्ति तदा-

चिका मृगहृष्टाति टीकाकारः । उत्कर्तरि-

रश्मिजन्यक्षितिवासाजालं मरीचिका । दूरस्थे

यन्मयूखैर्जलमिव दृश्यते इत्यपरे ।” इति भरतः ॥

मरुः, पुं, (म्रियतेऽस्मिन्निति । मृ + “मृ-

शीति ।” उणा० १ । ७ । इति उः ।) निर्जल-

देशः । (यथा, महाभारते । १३ । १५४ । २७ ।

“अदृष्टा गच्छ भीरु ! त्वं सरस्वति ! मरुन्

प्रति ॥”)

पर्वतः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६२ ॥ यथा,

महाभारते । ५ । ६४ । १८ ।

“तत्रापश्याम वै सर्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।

मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसम्मितम् ॥”

दशेरकदेशः । तत्पर्यायः । धन्वा २ । इत्यमरः ।

२ । १ । ५ ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।

“शाल्वास्तु कारकुचीया मरुवस्तु दशेरकाः ॥”

मरुवकटुचः । इति भावप्रकाशः ॥ (निमि-
वंशीयहृदयम्पुत्रः । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ ।
१३ । १५ ।

“तस्माद्बृहद्रथस्तस्य महावीर्यः सुवृत्पिता ।
सुवृतेर्बृहतेतुर्वै हृदयश्चोऽथ मरुस्ततः ॥”
सूर्यवंशीयभाविराजविशेषः । तस्य विवरणं
यथा,—

“रामात् कुशोऽभूदतिथिस्ततोऽभून्निघधान्नमः ।
तस्मादभूत् पुण्डरीकः सैमधन्वाभवत्ततः ॥
देवानोक्तस्तो हीनः पारिपात्रोऽथ हीनतः ।
बलाहकस्ततोऽर्कश्च रजनाभस्ततोऽभवत् ॥
खगणाद्विधृतस्तस्माद्विरण्यो नाभसंज्ञितः ।
ततः पुण्यायंस्तस्मान्मुद्गलोऽथामिवर्णकः ॥
तस्मात् शीघ्रोऽभवत् पुत्रः पिता मेऽतुलविक्रमः ।
तस्मात् मरुं मां केऽपीह बुधश्चापि सुमित्रकम् ॥
कलापयाममासाद्य विद्धि सत्तपसि स्थितम् ।
तवावतारं विज्ञाय व्यासात् सत्त्वतीसुतात् ॥
प्रतीक्ष्य कालं लक्षाब्दं कालप्राप्तस्त्वान्तिकम् ।
कल्किरवाच ।

मरु ! त्वामभिषेक्ष्यामि निजायोध्यापुरेऽधुना ।
हत्वा त्वेच्छानधर्मिष्ठान् प्रजाभूतविहिंसकान् ॥
विशाखयूपभूपालस्तनयां विनयान्विताम् ।
विवाहे रुचिरापाङ्गीं सुन्दरीं त्वां प्रदा-
स्यति ॥”

इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः ॥

(वस्त्रनामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४७ ।
“वासवानुगता देवी जनयामास वै सुतान् ।
मरुं वै प्रथमं देवं द्वितीयं ध्रुवमथयम् ॥”
मरुजः, पुं, (मरुं निर्जलदेशे जायते इति ।
जन् + डः ।) नखीनामगन्धर्वम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (वंशाङ्कुरे, स्त्री । तत्पर्यायो यथा,
“करीरं मरुजं फलम् ————”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मरुदेशजाते, त्रि ॥

मरुजा, स्त्री, (मरुज + स्त्रियां टाप् ।) ऋगे-
व्यासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरुटा, स्त्री, उच्चललाटयुक्तस्त्री । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मरुडा, स्त्री, उच्चललाटा नारी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुतः, पुं, (म्रियन्ते प्राणिनो यद्भावादिति । ऋ
+ बाहुलकात् उत ।) वायुः । (यथा, अभिज्ञान-
शकुन्तले ।

“तदेनां सुखमरुतेन विशदां करवाणि ॥”)

देवः । इति भरतधृतयाज्ञिः ॥ घण्टापाटलि-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मरुत्, पुं, (म्रियते प्राणी यस्याभावादिति । ऋ
+ “ऋगोरुतिः ।” उणा० १ । ६४ । इति
उत् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा,
नेषधचरिते । २ । ५३ ।

“भृशतापभृता मया भवान्
मरुदासादि तुषारसायकान् ॥”)

मरुवकः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणा
यथा,—

“मरुदमिप्रदो हृदयस्त्रीष्णोष्णोपत्तलो लघुः ।
वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठक्रिमिप्रणुत् ।

कटुपाकरसो रुच्यस्तित्तो रुचः सुगन्धिकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

देवः । (यथा, रघुः । १२ । १०१ ।

“मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।
मनो नातिविश्रम्भास पुनः सन्धानशङ्किनाम् ॥”

साध्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।

“धर्म्मालक्ष्मणवः कामः साध्या साध्यान्
यजायत ।

प्रभवं च्यवनश्चैवमीशानं सुरभीं तथा ।

अरण्यं मरुतश्चैव विश्वावसुबलध्रुवौ ॥”)

आलवत्सलदेवताविशेषः । यथा,—

“भ्रातृणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति

धर्मवित् ।

स पुण्यवन्तुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

“प्रायणं प्रकृष्टं गमनम् । पुण्यमेव वन्तुर्यस्य
मरुद्भिर्भाटवत्सलैर्देवैः ।” इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी ॥ (हरिणम् । इति निघण्टुः ।

१ । २ ॥ ऋत्विक् । इति तत्रैव । ३ । १८ ॥)

यस्यिपर्णे, स्त्री । इति मेदिनी । ते, १४३ ॥

एकायां, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

मरुत्करः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । मरुतो-
ऽपानवायोः करः ।) राजमाषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (मरुत्कारिणि, त्रि । यथा,—

“कषायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः ।

बहुमूत्रपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

मरुत्क्रिया, स्त्री, (मरुतः क्रिया ।) अपानोत्-
सर्गः । वातकर्म इति ख्यातः । इति केचित् ॥

मरुतः, पुं, (मरुदस्यस्येति । मरुत् + “तप्
पञ्चमरुद्भ्याम् ॥” ५ । २ । २२२ । इत्यत्र काशि-
कोष्ठा तप् ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च

अवीक्षित्राजपुत्रः । यथा—

क्रौष्टिकिरवाच ।

“अवीक्षितस्य वृषतेर्मरुतस्य महात्मनः ।

ओतुमिच्छामि चरितं श्रूयते सोऽतिचेष्टितः ॥

चक्रवर्त्तौ महाभागः शूरः चान्तो महामतिः ।

धर्मविद्धमैकश्चैव सम्यक् पालयिता भुवः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स पित्रा समनुज्ञातो राज्यं प्राप्य पितामहात् ।

धर्मतः पालयामास प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥

इयाज सुमहायज्ञान् यथावत् प्राप्यदक्षिणान् ।

ऋत्विक्पुरोहितादेशादनिर्विण्णो महौपतिः ॥

तस्याप्रतिहतं चक्रमासीद्दीपेषु सप्तसु ।

गतयश्चाप्यविच्छिन्नाः स्वःपातालजलादिषु ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे १०३ अध्यायः ॥

(यदुवंशीयः करन्धमपुत्रः । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ६ । २३ । १७ ।

“त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः ।
मरुत्तस्तत्सुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् ॥”

शिलेयुराजपुत्रः । यथा, महाभारते । हरि-
वंशपञ्चणि । ३६ । ७ ।

“शिलेयुरभवत् पुत्र उग्रतः शत्रुतापनः ।

मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षिरभवन्नृपः ॥”)

मरुत्तकः, पुं, (मरुदिव तक्ति हसतीति । तक्
+ अच् ।) मरुवकः । इति भावप्रकाशः ॥

मरुत्पथः, पुं, (मरुतां पन्थाः । “ऋक्पूरवधूः
पथामानचे ।” ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) आका-
शम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मरुत्पालः, पुं, (मरुतो देवान् पालयतीति । पालि
+ अच् । देवराजत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्रः ।

इति केचित् ॥

मरुत्पुत्रः, पुं, (मरुतो वायोः पुत्रः ।) भीमसेनः ।
इति हेमचन्द्रः । ७०७ ॥ (अस्य मरुत्पुत्रत्वे

विवरणम् । यथा । पुरा किल पाण्डुनाम
महौपतिर्द्विगयार्थं वनं गत्वा ब्राह्मणमेकं ऋग-
रूपधारिणं हरिण्यां रममाणं काममोहितं

जघान । ततस्तेनाभिप्रप्तो निजपत्नीं रन्तुमसौ
न शक्तः । अथ गच्छति काले कुन्ती पुत्र-
कामस्य स्वभर्तुः पाण्डुराजस्यानुज्ञया इन्द्रादीन्

देवानाहूय तैरन्वरंसीत् । तेषां मरुतो भीम-
सेनो जात इति पौराणिकी वार्त्ताचानुसन्धेया ।

अस्य विशेषस्तु महाभारते । १ । १२८—१२३ ।
अध्यायेषु द्रष्टव्यः ॥) हनुमांश्च ॥

मरुत्प्लवः, पुं, (मरुदिव प्लवते इतं गच्छ-
तीति । प्लु + अच् ।) सिंहः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मरुत्फलं, स्त्री, (मरुतां वायूनां फलमिव ।)
घनोपलः । इति शब्दमाला ॥

मरुत्वान्, [त] पुं, (मरुतो देवाः पालनीयत्वेन
सन्त्यस्य इति । मरुत् + “मध्वादिभ्यश्च ।” ४ । २ ।

८६ । इति मतुप् भस्य वः । संज्ञायां प्रत्यय-
वकारे परे न तस्य दः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।

१ । १ । ४४ ॥ (यथा, रघौ । ३ । ४ ।

“दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं

दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ॥”

धर्मपुत्रदेवगणभेदः । यथा, महाभारते । १२ ।

२०७ । २३ ।

“धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः ।

विश्वे देवाश्च साध्याश्च मरुत्वन्तश्च भारतः ॥”

मरुत्जनकत्वेनास्यस्येति । मतुप् । भस्य वः ।)

हनुमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (वायु-
विशिष्टे, त्रि । सर्वोदाहरणं यथा, भट्टौ ।

१० । २६ ।

“बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो

बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः ।

बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो

बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः ॥”

स्त्री, दक्षस्य प्रचेतसः कन्या । सैव धर्मस्य

पत्नी । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४ ।

मरिचं

यच्चलस्यार्थमात्रेण माहात्म्यं महद्भुतम् ॥
चक्राङ्कितशिलास्यार्थमरणस्येष्टं फलम् ।
न जाने वासुदेवस्य सेवया किं भविष्यति ॥”

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ * ॥

मरणजनकवस्तूनि यथा,—

“अयिरापः स्त्रियो मर्त्यः सर्पा राजकुलानि
च ।

निर्धनं परोपसेवानि सद्यःप्राणहराणि घट् ॥”

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

(“मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते च्वरे ।
शेषसः स्तब्धता मोचः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥”
इति माघवकरकृतखगोलनिश्चये ज्वराधिकारे ॥
“अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानं कर्षति ।
शक्तिनी तु यदा भिन्ना तदैव मरणं भुवम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥)

मरतः, पुं, (मृ + तौ + “मृष्टप्रियजीति ।”
उणा० ३ । ११० । इति अतच् ।) मरणम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

मरन्दः, पुं, (मरं मरणं दति खण्डयति भ्रम-
राणां जीवनहेतुत्वात् । हो + कः । यद्वा,
मकरन्दः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) मक-
रन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“माकन्दसुकुलस्यन्द मरन्दस्यन्दिमन्दिरे ।
केलितल्ये सुकुन्देन कुन्दवन्देन मखिता ॥”
इति स्तवावली ॥)

मरन्दकः, पुं, (मरन्दः । स्वार्थे कन् ।) मकरन्दः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मराकाली, स्त्री, (मरं मरणदुःखं अकति
प्राप्नोत्यनेनेति । अक् + करणे घञ् । स इव
अलति पर्याप्नोतीति । अल् + अच् । गौरा-
दित्वात् डीष् ।) वृश्चिकाली । इति रत्नमाला ।
विष्ठाटी इति भाषा ॥ (विष्टतिरस्या वृश्चि-
कालीशब्दे ज्ञातया ॥)

मरारः, पुं, (मरं मरणमलति निवारयतीति ।
अल् + अण् । लस्य रत्वम् ।) शस्त्ररक्षण-
स्थानम् । इति जटाधरः । मराइ इति भाषा ॥
मरालः, पुं, (मृ + आलच् ।) राजहंसः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे । ६ । ७२ ।

“भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र
तामूलजाम्बूनदहंसलघ्नीम् ।
कृतप्रियादूत्यमहोपकार-
मरालमोहद्रुमान्महे ॥”)

कञ्जलम् । कारखवः । तुरङ्गमः । वारिवाहः ।
दाडिमीविपिनम् । खलः । इति सारसतः ॥
मद्वे, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरालकः, पुं, (मराल इव प्रतिकृतिरिति ।
मराल + कन् ।) कलहंसः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मरिचं, स्त्री, (म्रियते नश्यति श्लेष्मादिकमनेनेति । मृ +
वाहुलकात् इच् ।) ककौलकम् । खनाम-
ख्यातकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । पवि-
तम् २ श्यामम् ३ कोलम् ४ वल्लीजम् ५ जष-

ई३८

मरीचिः

णम् ६ थर्वनेष्टम् ७ वृत्तफलम् ८ शोकाङ्गम् ९
धर्मपत्तनम् १० कटुकम् ११ शिरीषतम् १२
वीरम् १३ कफविरोधि १४ मृषम् १५ सर्व-
हितम् १६ कृष्णम् १७ वेल्जम् १८ । (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।

“पिप्पलीमरिचश्चङ्गेवराणि त्रिकटुकम् ॥”)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । श्लेष्मविनाशनत्वम् । समीरकमि-
ह्मोगहरत्वम् । रुचिकारकत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मरिचं वेल्जं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।
मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजित् ॥
उष्णं पित्तहरं रूचं श्वासशूलकमीन् हरेत् ।
तदार्द्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं गुरु ॥
किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकं स्यादपित्तलम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(अपि च ।

“खादुपाक्याद्रमरिचं गुरुश्लेष्मप्रसेकं च ।
कटुष्णं लघु तक्षुष्कममृष्यं कफवातजित् ॥
नात्युष्णं नातिशीतं च वीर्यतो मरिचं सितम् ।
गुणवन्मरिचमेष्य चक्षुष्यं विशेषतः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

मरिचः, पुं, (म्रियते नश्यतीति । मृ + इच् ।)
मरुवकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरिचपत्रकः, पुं, (मरिचस्य पत्राणीव पत्राणि
यस्येति । बहुव्रीहौ कः ।) सरलवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मरिमा, [नृ] पुं, (म्रियते इति । मृ + “ननि
मृड्भ्यामिमनिन् ।” उणा० ४ । १४८ । इति
इमनिन् ।) मृत्युः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥

मरीचं, स्त्री, (मृ + वाहुलकात् इच् ।) खनाम-
ख्यातकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । वेल्जम् २
कोलकम् ३ कृष्णम् ४ जषणम् ५ धर्मपत्तनम् ६ ।
इत्यमरः । २।६।३६ ॥ मरिचम् ७ श्यामम् ८
वरिष्ठम् ९ । इति जटाधरः ॥ आर्द्रस्य तस्य
गुणाः । पाके खादुत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्म-
प्रसेकिलक्ष्णम् । शुष्कस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् ।
अग्निदत्वम् । रूचत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । शुक्रनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् मरिचशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मरीचिः, पुं, (म्रियते पापराशिर्यसिन्निति ।
मृ + “मृकणिभ्यामीचिः ।” उणा० ४ । ७० ।
इति ईचिः । तपःप्रभावादस्य तथात्वम् ।)
सुनिविशेषः । स तु ब्रह्मणो ज्येष्ठमानसपुत्रः ।
अस्य भार्या कर्हमसुनिकन्या कला, पुत्रः
कश्यपः पूर्णमासश्च । इति श्रीभागवतम् ॥
(अस्य भार्या सम्भूतिरिति नाम्नापि ख्याता ।
यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १६ ।

“पत्नी मरीचिः सम्भूतिः पूर्णमासमसूयत ॥”
कृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दशपुत्रः । यथा,
हरिवंशे । ३ । ८२ ।

मरुः

“मरीचिर्मरुवाञ्चैव इरा शङ्कुशिरा इकः ।”
मरुज्जगानामन्यतमः । यथा, श्रीभगवद्गीता-
याम् । १० । ३१ ।

“मरीचिर्मरुतामसि नचत्राणामहं शशी ।”
प्रियव्रतवंप्रियस्य सम्राजः पुत्रः । यथा, श्रीमद्भा-
गवते । ५ । १५ । १४—१५ । “चित्रया-
दूर्णार्था सम्राड्जनयि । ततः उत्कलायां
मरीचिर्मरीचिर्विन्दुमत्वां विन्दुमातुदपदत ।
तस्मात् सरघायां मधुनामाभवत् ॥”)

मरीचिः, पुं, स्त्री, (म्रियन्ते नश्यन्ति चतुर्जन्तव-
स्तमांसि वानेन । मृ + ईचिः ।) किरणः । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघौ । १३ । ४ ।

“गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्
विवृद्धिमचाश्रुवते वस्तुनि ॥”

यथा च ।

“मरीचीनसतो मेघान् मेघान् वायसतोऽमरे ।
विद्युतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणमृच्छति ॥”
इति चरके इन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

घटत्रासरेणुपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ।
(स्त्री, म्रियन्ते इव देवा यद्दर्शनादिति ।
मृ + ईचिः । अमरविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । १२३ । ५६ ।

“मरीचिः शुचिका चैव विद्युद्वर्णा तिलोत्तमा ।
अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥”
म्रियते वारिभमेण जीवा यस्याः । मृ + अपा-
दाने ईचिः । मरीचिका । यथा, कथासरित्-
सागरे । ५७ । ६१ ।

“वेष्ट्याप्रेमणि सङ्गावो यदस्मिन् बुध्यते तया ।
सत्यं भवति किं जातु जलं मरुमरीचिषु ॥”)

मरीचिका, स्त्री, (मरीचिरेव । स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) मृगलक्षणा । इत्यमरः । १ । ४ ।
३५ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १ ।

“मध्याह्नार्कमरीचिकाखिव पयःपुरो यद-
ज्ञानतः ॥”)

“मरीचिरिव मरीचिका स्वार्थे संधे इत्यादिना
इवार्थे कः । ग्रीष्मे मरुदेशसिकतादावर्ककराः
प्रतिफलिताः दूरस्थानां जलत्वेनाभान्ति तद्वा-
चिका मृगलक्षणीति टीकाकारः । उत्कटरवि-
रश्मिजन्यक्षितिवायुजालं मरीचिका । दूरस्थानं
यन्मयूखैर्जलमिव दृश्यते इत्यपरे ।” इति भरतः ॥

मरुः, पुं, (म्रियतेऽसिन्निति । मृ + “मृ-
शीति ।” उणा० १ । ७ । इति उः ।) निर्जल-
देशः । (यथा, महाभारते । १३ । १५४ । २७ ।
“अदृश्या गच्छ भीरु ! त्वं सरसति । मरुन्
प्रति ॥”)

पर्वतः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६२ ॥ यथा,
महाभारते । ५ । ६४ । १८ ।

“तत्रापश्याम वै सर्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसम्मितम् ॥”

दशेरकदेशः । तत्पर्यायः । धन्वा २ । इत्यमरः ।
२ । १ । ५ ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।

“शाल्वास्तु कारकुचीया मरुवस्तु दशेरकाः ॥”

मरुत्कट्टः । इति भावप्रकाशः ॥ (निमि-
वंशीयहृथ्यपुत्रः । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ ।
१३ । १५ ।

“तस्माद्दृष्टव्यस्तस्य महावीर्यः सुवृत्तिपिता ।
सुवृत्तेष्टकेतुर्वै हृथ्योऽथ मरुस्ततः ॥”
सूर्यवंशीयभाविराजविशेषः । तस्य विवरणं
यथा,—

“रामात् कुशोऽभूदतिथिस्ततोऽभून्निघधानमः ।
तस्माद्भूत् पुण्डरीकः क्षेमधन्वाभवत्ततः ॥
देवानौकस्ततो ह्रीनः पारिपात्रोऽथ ह्रीनतः ।
बलाहकस्ततोऽर्कश्च रजनाभस्ततोऽभवत् ॥
खगणाद्विष्टस्तस्माद्विराज्यो नाभसंक्षितः ।
ततः पुण्याण्वस्तस्मान्मुद्गलोऽथामिवर्णकः ॥
तस्मात् श्रीधोऽभवत् पुत्रः पिता मेतुलविक्रमः ।
तस्मात् मरुं मां केऽपीह बुधश्चापि सुमित्रकम् ॥
कलापग्राममासाद्य विद्वि सत्तपसि स्थितम् ।
तवावतारं विज्ञाय आसात् सत्यवतीसुतात् ॥
प्रतीक्ष्य कालं लब्ध्वा कालप्राप्तस्तुवान्तिकम् ।
कल्किरुवाच ।

मरो ! त्वामभिषेक्ष्यामि निजायोध्यापुरेऽधुना ।
हत्वा स्वेच्छानधर्मिष्ठान् प्रजाभूतविहंसकान् ॥
विशाखयूपभूपालस्तनयां विनयान्विताम् ।
विवाहे रुचिरापाङ्गीं सुन्दरीं त्वां प्रदा-
स्यति ॥”

इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः ॥

(वसुनामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४७ ।
“वासवानुगता देवी जनयामास वै सुतान् ।
मरुं वै प्रथमं देवं द्वितीयं ध्रुवमवयम् ॥”
मरुजः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे जायते इति ।
जनु + डः ।) नखीनामगन्धद्रवम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (वंशाङ्कुरे, स्त्री । तत्पर्यायो यथा,
“करीरं मरुजं फलम् —”)

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मरुदेशजाते, त्रि ॥

मरुजा, स्त्री, (मरुज + स्त्रियां टाप् ।) ऋगे-
र्वारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरुटा, स्त्री, उच्चललाटयुक्तस्त्री । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मरुडा, स्त्री, उच्चललाटा नारी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुतः, पुं, (म्रियन्ते प्राणिनो यदभावादिति । ऋ
+ बाहुलकात् उत ।) वायुः । (यथा, अभिज्ञान-
शकुन्तले ।

“तदेनां सुखमरुतेन विशदं करवाणि ॥”)

देवः । इति भरतधृतयाङ्गिः ॥ घण्टापाटलि-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मरुत्, पुं, (म्रियते प्राणी यस्याभावादिति ।
ऋ + “म्रियोरितिः ।” उणा० १ । ६४ । इति
उत् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा,
नैषधचरिते । २ । ५३ ।

“अश्रुतापश्यता मया भवान्
मरुदासादि तुषारसायकान् ॥”)

मरुत्कः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुण-
यथा,—

“मरुदमिप्रदो हृद्यस्तीक्ष्णोष्णोपतलो लघुः ।
वृश्चिकादिविषक्षेत्रावातकुष्ठक्रिमिप्रणुत् ।
कटुपाकरसो रस्यस्तिलो रूचः सुगन्धिकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
देवः । (यथा, रघुः । १२ । १०१ ।

“मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।
मनो नातिविश्रम्भास पुनः सन्धानशङ्किनाम् ॥”
साध्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।

“धर्मास्तस्माद्भवः कामः साध्या साध्यान्
यजायत ।

प्रभवं च्यवनश्चैवमीशानं सुरभीं तथा ।
अरण्यं मरुतश्चैव विश्वावसुवल्गुवौ ॥”)

आठवस्तलदेवताविशेषः । यथा,—

“भ्रातृणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति
धर्मवित् ।

स पुण्यवन्तुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

“प्रायणं प्रकृष्टं गमनम् । पुण्यमेव वन्तुर्यस्य
मरुद्भिर्भाटवस्तलैर्देवैः ।” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ (हरिवंशम् । इति निघण्टुः ।
१ । २ ॥ ऋत्विक् । इति तत्रैव । ३ । १८ ॥)
ग्रन्थिपर्ण, स्त्री । इति मेदिनी । ते, १४३ ॥
एकायां, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

मरुत्करः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । मरुतो-
ऽपानवायोः करः ।) राजमाषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (मरुत्कारिणि, त्रि । यथा,—
“कषायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः ।
बहुभुजपुरीषाश्च पित्तक्षेष्णहरास्तथा ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

मरुत्क्रिया, स्त्री, (मरुतः क्रिया ।) अपानोत्-
सर्गः । वातकर्म इति ख्यातः । इति केचित् ॥

मरुत्तः, पुं, (मरुदस्यस्येति । मरुत् + “तप्
पञ्चमरुद्भ्याम् ॥” ५ । २ । १२२ । इत्यत्र काशि-
कोष्ठा तप् ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च
अवीक्षितराजपुत्रः । यथा—

क्रौञ्चकिरुवाच ।

“अवीक्षितस्य वृषतेर्मरुत्तस्य महात्मनः ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं श्रूयते सोऽतिचेष्टितः ॥
चक्रवर्ती महाभागः शूरः चान्तो महामतिः ।
धर्मविद्वन्महत्तैव सम्यक् पालयिता भुवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

स पित्रा समनुज्ञातो राज्यं प्राप्य पितामहात् ।
धर्मतः पालयामास प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥

इयाज सुमहायज्ञान् यथावत् प्राप्यदक्षिणान् ।
ऋत्विक्पुरोहितादेशादनिर्विण्णो महीपतिः ॥

तस्याप्रतिहतं चक्रमासीद्वीपेषु सप्तम् ।
गतयश्चाप्यविच्छिन्नाः स्वःपातालजलादिषु ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे १०३ अध्यायः ॥
(यदुवंशीयः करन्मपुत्रः । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ६ । २३ । १७ ।

“त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्म उदारधीः ।
मरुत्तस्तत्सुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् ॥”

श्रिलेयुराजपुत्रः । यथा, महाभारते । हरि-
वंशपञ्चमि । ३६ । ७ ।

“श्रिलेयुरभवत् पुत्र उग्रतः शत्रुतापनः ।

मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षिरभवन्नृपः ॥”)

मरुत्तकः, पुं, (मरुदिव तकति हसतीति । तक्
हासे + अच् ।) मरुत्कः । इति भावप्रकाशः ॥

मरुत्पथः, पुं, (मरुतां पथ्याः । “ऋक्पूरवधूः
पथामानचे ।” ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) आका-
शम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मरुत्पालः, पुं, (मरुतो देवान् पालयतीति । पालि
+ अच् । देवराजत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्रः ।
इति केचित् ॥

मरुत्पुत्रः, पुं, (मरुतो वायोः पुत्रः ।) भीमसेनः ।
इति हेमचन्द्रः । ७०७ ॥ (अस्य मरुत्पुत्रत्वे
विवरणम् । यथा । पुरा किल पाण्डुनाम
महीपतिर्दृग्यार्थं वनं गत्वा ब्राह्मणमेकं ऋग्-
रूपधारिणं हरिण्यां रममाणं काममोहितं
जघान । ततस्तेनाभिप्रक्षो निजपत्न्यो रन्तुमसौ
न शक्तः । अथ गच्छति काले कुन्ती पुत्र-
कामस्य स्वभर्तुः पाण्डुराजस्यानुज्ञया इन्द्रादीन्
देवानाहूय तैरन्वरंसीत् । तेषां मरुतो भीम-
सेनो जात इति पौराणिकी वार्त्ताचानुसन्धेया ।
अस्य विशेषस्तु महाभारते । १ । ११८ — १२३ ।
अध्यायेषु द्रष्टव्यः ॥) हनुमान्छ ॥

मरुत्प्रवः, पुं, (मरुदिव प्रवते इतं गच्छ-
तीति । प्रु + अच् ।) सिंहः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मरुत्फलं, स्त्री, (मरुतां वायूनां फलमिव ।)
घनोपलः । इति शब्दमाला ॥

मरुत्वान्, [त्] पुं, (मरुतो देवाः पालनीयत्वेन
सन्त्यस्य इति । मरुत् + “मध्वादिभ्यश्च ।” ४ । २ ।
८६ । इति मरुत्प मस्य वः । संज्ञायां प्रत्यय-
वकारे परे न तस्य दः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।
१ । १ । ४४ ॥ (यथा, रघौ । ३ । ४ ।

“दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं
दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ॥”

धर्मपुत्रदेवगणभेदः । यथा, महाभारते । १२ ।
२०७ । २३ ।

“धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः ।
विश्वे देवाश्च साध्याश्च मरुत्तन्त्राश्च भारत ! ॥”

मरुज्जनकत्वेनाख्यस्येति । मरुत्प । मस्य वः ।)
हनुमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (वायु-
विशिष्टे, त्रि । सर्वोदाहरणं यथा, भट्टौ ।
१० । २६ ।

“बभौ मरुत्वान् विवृतः समुद्रो

वभौ मरुत्वान् विवृतः समुद्रः ।

वभौ मरुत्वान् विवृतः समुद्रो

वभौ मरुत्वान् विवृतः समुद्रः ॥”

स्त्री, दक्षस्य प्रचेतसः कन्या । सैव धर्मस्य
पत्नी । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४ ।

मल्लिखुचः २ अधिमासः ३ असंक्रान्तमासः ४ नपुंसकः ५ । तस्य लक्षणं यथा । रविसंक्रान्त्यभावविशिष्टचान्द्रमासत्वं मलमासत्वम् । इति आहुविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ अपि च । ज्योतिषे ।

“अमावस्यादयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ अमावस्यादयम् अमावस्यादयान्त्यचण्डयम् । रविसंक्रान्तिभ्यां रविक्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शदयान्त्यचण्डयपूर्वापरयोरेव रवेः क्रियोत्पत्तुत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं योगेनाधिमासः । संक्रान्तेरेकचण्डे क्रियोत्पत्तिरपरचण्डे पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति चण्डयवृत्तिलमिति भीमांसकविद्वान्तात् । गृह्यपरिशिष्टज्योतिःपराशरौ ।

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मल्लिखुचः ।

तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥ पराशरः ।

पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सितासिते । तदा तन्मासविहितसुत्तरे मासि कारयेत् ॥ अत्र लङ्घनमसंक्रमणश्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मासतत्पूर्वमासान्त्यचण्डयोरेकराश्यवस्थितस्य रवेस्तन्मासानन्तरमेव राश्यन्तरसंयोगः नत्वेकराशिस्थितस्य मासस्यापनमात्रं तथात्वे चतुर्दश्यामेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत्त्यमचण्डेऽपरराशौ तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगेऽपरस्यापि मलमासता स्यात् अतएव ज्योतिषे ।

अमावास्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विज्ञानीयाद्द्विहितं सर्वकर्मसु ॥ तस्यार्को दर्शकश्चेकराशौ दर्शद्वयातिगः ॥ अत्रैकराशिस्थार्कस्य दर्शद्वयातिगत्वमुक्तम् ॥ एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्मासयोः पूर्वस्यैव सम्भवति न परस्य ॥ मलमासकारणन्तु ज्योतिषे । दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागव्यतौ ततः । करोत्येकमहर्षदं तथैवैकश्च चन्द्रमाः ॥ एवमर्द्धलतीयानामष्टानामधिमासकम् । ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम् ॥ तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं रविर्हरति द्वेदयति उत्तरे द्वेदमित्यभिधानात् । ततश्च ऋतौ मासद्वये षष्टिनाडीच्छेदादहस्तियेऽह्नेदमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमुक्तक्रमेण वर्षे द्वादशतिथ्यात्मककाला कर्षादर्द्धलतीयानामष्टानामन्ते अर्द्धं लतीयं येषां ते तथा ग्रीष्मे माधवादिषट्के पूर्वं माधवादित्रिकपतितं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमं आवणादित्रिकपतितं मलमासं चन्द्रार्को जनयतः । ग्रीष्मे माधवादिषट्के इति यदुक्तं तत् अक्तमाह मिहिरः । माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रुते तु आवणेऽच्युतः ॥ द्विराषाढो द्विराषाढादिः । आवणे सौर-आवणे । तथा च ज्योतिषे ।

मिथुनस्थो यदा भातुरमावस्यादयं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयः विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ अमावस्यादयं तदन्त्यचण्डयं स्पृशेत् संयुज्जगत् न तन्मध्ये राश्यन्तरसंयोग इत्यर्थः ॥ * ॥ ननु कर्कटादित्रिके अधिमासपाते तत्पूर्वं मिथुन एव हरिश्यनं तत् कथं माधवादिषट्कमात्रे कर्कटे तत् । तत्राह राजमार्गखः ।

कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत् ॥ माधवादित्रिकआवणादित्रिकाधिमासविवेचनमप्येतदर्थम् । इदन्तु साह्रवर्षद्वयाधिमासपातमौचित्यक्रमादुक्तं कचित्तिथीनां द्वासवाहुल्येन दण्डषष्ट्याधिकन्यूनदर्शनादुक्तकालन्यूनाधिककालेऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशकत् । वस्तुतस्तु वैपरीत्यं यतो न्यूनदण्डतिथेः प्राधिकत्वे तत्र तिथिचयस्य ऋटित्युपलभ्यमानत्वात् खल्यकालेन तिथ्यन्तरसम्बन्धात् शीघ्रं रविलङ्घनप्रतीतेः शीघ्रमेव मलमासो भवतीति अधिकदण्डतिथेः प्राधिकत्वे तत्र तिथिचयस्य ऋटित्युपलभ्यमानत्वेनाधिकेनैव कालेन तिथ्यन्तरसम्बन्धात् विलम्बेनैव रविलङ्घनप्रतीतिस्त्रिरेणैव मलमासो भवतीति । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु । एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ! ॥ समाह्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते । स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हितः ॥ इदन्तु नियतमेकसादधिमासात्तृतीयाब्दे अधिमासान्तरमिति । यद्यपि । यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः । तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावर्त्तये न गच्छति ॥ इति राजमार्गखवचनात्तुलादिषण्मासे तिथिवृद्धभावाद्धर्षे द्वादशतिथिवृद्धिरनुपपन्ना तथापि ।

मध्ये विषुवतोर्भातुर्यान्त्यहानि तु वर्धयेत् । तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येव चयोदशः ॥ इति गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्मेधतुलासंक्रान्त्योर्मध्ये मेधादिषण्मास एव तिथिवृद्धिरुक्ता । अहर्गणने मेधादिषण्मासे मन्दमुक्त्वा सप्तदिनवृद्धिस्तुलादौ शीघ्रमुक्त्वा दिनद्वयद्वाप्त इति । तथा च ज्योतिःशास्त्रम् ।

मेधादीनामहर्षदं षष्ठां सप्ताहचन्द्रकम् । तुलादीनामष्टसप्तचन्द्रकान्तु लिखेत् पृथक् ॥ चन्द्र एकः । अङ्गस्य वामा गतिरित्यङ्गविदां समयात् शुतक्रमेण अङ्गा बोध्याः । तेन दिनवृद्धिक्रमसञ्चयाभ्यां मेधादिषट्क एव एकादशादितिथिवृद्धिः । एवञ्च । गतेऽब्दद्वितये सार्धे पक्षपक्षे दिनद्वये । दिवसस्याहमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥

इति राजमार्गखोक्तः सप्तदशदिनाधिकारमासाधिकवर्षद्वये अधिमासः । स सौरे मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घनासम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् ।

सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भागव ! । सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्यते । सौरसंवत्सरे दिनषट्काधिकः सावनसंवत्सरो भवतीति । सौरमासाष्टकाधिकवर्षद्वये सप्तदश दिनानि वर्धन्ते सावनक्रमेणेति पूर्वोक्तविष्णुधर्मोत्तरोक्तसमानविषयतास्येति ॥ “ज्योतिषे । दर्शानां फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च कृषित् ।

नपुंसकत्वं भवति न पौषस्य कदाचन । नपुंसकत्वं मलमासत्वम् । तथा चोक्तम् । असंक्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथिवृद्धितः ।

कालान्तरात् समायाति स नपुंसक इत्येति । शाखिल्योऽपि । प्रायशो न शुभः सौम्यो ज्यैष्ठ्याषाढकस्तथा । मध्यमौ चैत्रवैशाखावधिकोऽन्यः सुभिक्षस्तु । सौम्यो मार्गशीर्षः । अधिकोऽधिमासः ॥ * ॥ “तदर्थं संक्षेपः । शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यानो रविलङ्घितो मासो मलमासः । स च माधवादौ औत्सर्गिकः कदाचित् कार्तिकादावपि । अयश्चानिष्टकत् माधवादि कार्तिकादिषट्कयोरपि तल्लक्षणयोगे माधवादावेव तुलादिषट्क एवोभयमासे तल्लक्षणयोगे पूर्वं एव । आश्विनवैशाखयोस्तल्लक्षणयोगे पर एव मलमासः तदभिन्नस्तु भातुलङ्घितः । मलमासे आषाढादेर्द्वित्वम् । भातुलङ्घिते तु नैतदिति विरुद्धः ॥ * ॥ मलमासे निषिद्धानि यथा, काठकगृह्यम् । चूडां मौञ्जीवन्यनश्च अग्राधेयं महालयम् । राजाभिषेकं काम्यश्च न कुर्यादधिमासके । चूडां मौञ्जीवन्यनश्च अग्राधेयं महालयम् । राजाभिषेकं काम्यश्च न कुर्याद्भातुलङ्घिते ।

महालयं कन्यार्कआहम् । भीमपराक्रमेऽपि । अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भातुलङ्घिते मासि ।

चक्रिणि सुमे कुर्यामो माङ्गल्यं विवाहश्च । दिनपाते दिनचये ।

अधिमासे विवाहं यात्रां चूडां तथोपनयनादि ।

कुर्यान्न सावकाशं माङ्गल्यं न तु विशेषेण्यम् ॥ इति ।

अत्र विवाहादिकीर्तनं निरवकाशत्वेऽपि निषेधार्थम् । अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धे । सावकाशश्च सम्भवत्कालान्तरं कर्म अतो निरवकाशस्थानन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात् सूचितः । तथा च मलमासाधिकारे काठकगृह्यम् ।

मलमा

कालेऽनन्यगतिं नित्यां कुर्यान्नैमित्तिकीं
क्रियाम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥३॥

अपि च ।

“अमग्राधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ।

माङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे विवर्जयेत् ॥”

इति गारुडे १२८ अध्यायः ॥३॥

अथ मलमासकर्तव्यव्रतादि । “चातुर्मास्यव्रत-
माषाढाद्युक्तेष्वेन विहितं तदप्यारब्धं आव-
णादिमलमासेऽपि कर्तव्यं आषाढादिप्रतिदिन-
कर्तव्यत्वेन निरवकाशात् ।

‘वृष्ट्या तु दिवसेर्मासः कथितो वादरायणैः ।’

इति ज्योतिःशास्त्रे पितामहेन एकमासत्वाभि-
धानाच्च । यच्च ।

‘संवत्सरन्तु यः पूर्णमेकभक्तेन तिष्ठति ।’

इत्यादौ माषाढयुक्तेष्वित्यसंवत्सरव्रतमारब्धं
तन्मलमासेऽपि कर्तव्यम् ।

‘कचिन्नयोदशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः ॥’

यच्च प्रतिमासविहितं न माषाढयुक्तेष्वेन तन्मल-
मासेऽपि कर्तव्यम् । तथा च रम्भाष्टमीयाव्रते
शिवरहस्यम् ।

‘मासे मलिन्मुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सप्रङ्कराम् ।

किन्तु नोदयापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः ।’

उदयापनं प्रतिष्ठा । व्रतारम्भोऽपि निषिद्धः ।

पूर्वोक्तकाश्यपवचनात् । ज्येष्ठादिमासविशेष-
विहितं सावित्रीव्रतादिकन्तु सावकाशत्वान्मल-

मासे न कार्यम् । किन्तु प्रकृत एव ज्येष्ठादौ

कर्तव्यमिति । दृष्टव्यः ।

‘नित्येनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिन्मुचे ।

तौर्यस्नानं गजच्छायां प्रेतश्चाहं तथैव च ॥’

नित्यमहरहः पुरस्कारविहितं स्नानसन्ध्यापश्च-

महायज्ञादिकाम्यमपि तथाविधं संकल्पितं

यत्किञ्चिद्दयदानशिवपूजादि । यत्तं भविष्ये ।

‘कुर्यात् प्रात्यहिकं कर्म प्रयतः सन् मलिन्मुचे ।

नैमित्तिकश्च कुर्वीत सावकाशं न यज्ञवेत् ॥’

कालमाधवीये मत्स्यपुराणम् ।

‘वर्षे चाहरहः आहं दानञ्च प्रतिवासरम् ।

गोभूतिलहिरण्यानां मासेऽसि स्यान्मलिन्मुचे ॥’

काठकयज्ञपरिशिष्टम् ।

‘प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् यत् कर्म न समा-

पितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत् समाप्यमसंशयम् ॥’

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

‘आरब्धं कर्म यत्किञ्चित्तत्कार्यं हि मलिन्मुचे ॥’

नैमित्तिकं माससंवत्सरदिवसादिविशेषनियम-

श्रुत्यावश्यकर्तव्यकादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम् ॥

जातकर्माद्यपि मलमासे कार्यम् ।

‘जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ॥

चन्द्रस्यैव हे स्नानं दानश्राद्धक्रियादिकम् ।

कार्यं तन्मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥’

ई४५

मलय

स्मृतिः ।

‘श्राद्धजातकनामानि ये च संस्कारमाश्रिताः ।

मलिन्मुचेऽपि कर्तव्याः कान्या इष्टीश्च वर्जयेत् ॥’

संस्कारा अन्नप्राशननिष्क्रमणादयः । इति

माधवाचार्यः । अन्यकर्माणि वहनदहनोदक-

दानपिण्डदानास्थिसञ्चयादीनि । नवश्राद्धम् ।

‘चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धस्यते ॥’

इति यमोक्तम् ॥

अत्र चतुर्थाह्नादिग्रहणं मरणदिनावधीति ।

बालग्रहभूतग्रहनराधिपप्रवलशुचुदुःसहरोगा-

भिभवाद्भुतदुःखप्रग्रहदौष्ट्यादिनिमित्तं शान्ति-

कर्माणि मलमासेऽपि कर्तव्यम् । विष्णुना

शान्तिस्वस्वयनैर्देवोपघातान् शमयेत् पर-

चक्रोपघातान् इत्युक्तम् ॥ इति मलमास-

तत्त्वम् ॥

मलयः, पुं, (मलते धरति चन्दनादिकमिति ।

मल + “वलमलितनिभ्यः क्यन्” उणा० ४ ।

६६ । इति क्यन् ।) खनामख्यातपर्वतः ।

तत्पर्यायः । आषाढः २ दक्षिणाचलः ३ ।

इति हेमचन्द्रः १४ । ६५ । चन्दनाद्रिः ४ मल-

याचलः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (स च सप्त-

कुलाचलान्तर्गतः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ ।

१०—११ ।

“महेन्द्रो मलयः सहाः शुक्तिमातृक्षपर्वतः ।

विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः ॥”

शैलाङ्गम् । देशविशेषः । (यथा, मातुल्ये ।

११३ । ४४ ।

“अङ्गा वङ्गा मङ्गरका अन्तर्गिरिवहिर्गिरी ।

ततः प्रवङ्गमातङ्गमलयामलवर्तिकाः ॥”

आरामः । इति मेदिनी । ये, ६६ ॥ नन्दन-

वनम् । इति धरणिः ॥ अष्टादशोपह्वीपान्त-

र्गतद्वीपविशेषः । इति शब्दमाला ॥ ऋषभ-

देवस्य शतपुत्रान्तर्गतपञ्चमपुत्रः । (यथा,

श्रीभागवते । ५ । ४ । १० । “तमनु कुशावर्त

इलावर्तौ ब्रह्मवर्तौ मलयः केतुर्भद्रसेन इन्द्र-

स्यूक् विदर्भः कौकट इति नव नवतिप्रधानाः ॥”

गारुडवंशीयानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।

५ । १०१ । १४ ।

“सुखरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।

मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥”

मलयगन्विनी, स्त्री, (मलयस्य गन्धः अख्यस्याः ।

मलयगन्ध + इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) उमासखी-

विशेषः । इति शब्दमाला ॥

मलयजं, पुं, स्त्री, (मलयात् जायते इति । जन् +

ङः ।) चन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥

(यथा, गीतगोविन्दे । ३ । ११ ।

“हृदि विषलताहारो नायं मुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलदुःखितः ॥

मलयजरजो नेदं भक्त प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरमान्धानङ्ग ! कुधा किमु

धावसि ॥”

मलाव

मलयजाते, त्रि । यथा, महाभारते । १ ।

२७ । ६ ।

“उत्पतद्गिरिवाकाशं दृक्षेमलयजैरपि ॥”

यथा च ।

“राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।

हृष्यं हृष्याम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथा कुर्यात् ॥”

इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥

मलया, स्त्री, (मल + क्यन् । टाप् ।) त्रिवृता ।

इति मेदिनी । ये, ६६ ॥

मलयाचलः, पुं, (मलयश्चासावचलश्चेति ।)

मलयपर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४७ अध्याये ।

“पुन्नागनागकरवीरकृतोपकारे

तस्मिन् गृहे कमलरेखरुणे श्रूयते ।

यथाहृतानिलविकम्पितपुष्पदान्नि

हेमन्तविन्ध्यहिमवन्मलयाचलानाम् ॥”

मलयानिलः, पुं, (मलयस्यानिलः ।) वसन्त-

कालीनवायुः । तत्पर्यायः । वासन्तः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २६ ।

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥”

मलयः, स्त्री, (मलपूः । एषोदरादित्वात् पत्य

यत्वम् ।) मलपूः । इति शब्दरत्नावली ॥

मलयोद्भवः, स्त्री, (मलयः उद्भव उत्पत्तिकारणं

यस्य ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलविनाशिनी, स्त्री, (मलं विनाशयतीति । वि +

नश् + णिच् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शङ्ख-

पुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलहन्ता, [ऋ] पुं, (मलं हन्तीति । हन् + णच् ।)

शाल्मलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मला, स्त्री, (मल + अच् । टाप् ।) भूम्यामलकी ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मलाकर्षी, [न्] पुं, (मलं विष्टां आकर्षति स्थानात्

स्थानान्तरं नयतीति । आ + णच् + णिनिः ।)

हडिकः । इति शब्दमाला । हडि इति भाषा ॥

मलाका, स्त्री, (मलेन मनोमालिन्येन अकति

कुटिलं गच्छतीति । अक् + अच् । स्त्रियां

टाप् ।) कामिनी । हस्तिनी । दूती । इति

संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मलापकर्षणं, स्त्री, (अप + णच् + भावे ल्युट् ।

मलस्थापकर्षणम् ।) पापमोचनम् । मलदूरी-

करणम् । इति केचित् ॥

मलापहा, स्त्री, (मलमपहन्तीति । अप + हन् +

ङः । स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—

“मलापहा भीमरथी च घङ्गा

यथा च हृष्या जलसाग्यगा गुणैः ।

मलापहाघङ्गायोरुक्तथापि

पथं लघु खादतरं सुकान्तिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मलावहं, स्त्री, (मलं आवहतीति । आ + वह् +

अच् ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,

मानवे । ११ । ७१ ।

काणि । गुदं प्रसिद्धमेकं मांसमर्म चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् । हृदयं स्तनयोर्मध्यमाशय-
दारमेकं शिरामर्म चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ।
वस्तिः नाभिपृष्ठकटीसुष्कगुदवङ्गणसेफसां मध्ये
वस्तिस्तनूत्यक् एकद्वारो ह्यधोमुखः स्नायुः
मर्मदं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् । नाभिः
प्रसिद्धा । सिरामर्मदं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ॥
वक्षोमर्माणि सीमन्तास्तलक्षिप्रेक्षवस्तयः ।
हृदयौ पार्श्वौ सन्धी कटीकतरुणे च ये ।
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ॥
वक्षोमर्माणि स्तनमूलस्तनरोहितापलापाप-
स्तम्बाः स्तनमूले स्तनयोरधस्ताद्वाङ्गुलं यावत् हे
शिरामर्मणी द्वाङ्गुले कफपूर्णकोष्ठतया काला-
न्तरमारके । स्तनरोहिते स्तनयोरपरि द्वाङ्गुलं
यावत् हे मांसमर्मणी रक्तपूरितकोष्ठतया
कालान्तरमारके । अपलापौ अंशकूटयोरध-
स्तात् पार्श्वयोरपरि द्वौ शिरामर्मणी अर्द्धाङ्गुले
रक्तेन पूयताङ्गते न कालान्तरमारके । अप-
स्तम्बौ उरस उभयतो नाभौ वातवहे शिरा-
मर्मणी अर्द्धाङ्गुले वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वा-
साभ्याश्च कालान्तरमारके । सीमन्ताः शिरसि
पञ्च सन्धयः सन्धिमर्माणि चतुरङ्गुलानि उक्ता-
भयचित्तविनाशैः कालान्तरमारकानि । तलानि
मध्याङ्गुलिमनुक्रम्य हस्तभ्यां तलं एवमपरस्य
हस्तस्य पादयोश्च चत्वारि तलानि मांसमर्मा-
ण्यर्द्धाङ्गुलानि रुजाभिः कालान्तरमारकाणि ।
क्षिप्राणि अङ्गुष्ठाङ्गुलोर्मध्यं क्षिप्रं तच्च हस्त-
योर्हे पादयोर्हे एवचत्वारि स्नायुमर्माण्यर्द्धाङ्गु-
लान्याक्षेपकेण कालान्तरमारकाणि । इन्द्र-
वस्तयः प्रकोष्ठयोर्मध्ये हे जङ्घयोर्मध्ये हे एवं
चत्वारि मांसमर्माणि द्वाङ्गुलानि शोणितचक्षेण
कालान्तरमारकाणि । हृदयौ स्तनमूला-
दुभयतः पृष्ठवंशं यावत् शिरामर्मणी अर्द्धाङ्गुले
शोणितप्रतिप्रवृत्तिनिमित्तरूपद्रवैः कालान्तर-
मारके । पार्श्वसन्धी जघनपार्श्वयोः सन्धी शिरा-
मर्मणी अर्द्धाङ्गुले शोणितपूर्णकोष्ठतया काला-
न्तरमारके । कटीकतरुणे त्रिकसन्निधाने उभ-
यतः श्रोणिकाण्डं लक्ष्मीकृत्यास्थिनी अस्थि-
मर्मणी अर्द्धाङ्गुले शोणितचक्षात् पाण्डुविवर्ण-
रूपं कृत्वा कालान्तरमारके । नितम्बौ प्रसिद्धौ ।
हे अस्थिमर्मणी अर्द्धाङ्गुले अधःकायश्रोवेण
दौर्बल्येन च कालान्तरमारके ॥ * ॥
लोहिताचाणि जानूर्ध्वं कूर्चावटपकूर्पराः ।
कुकुन्दरे कचधरे विधुरे सक्तकाटिके ॥
अंससंफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणे तथा ।
वैकल्यकारकाण्याहुरावर्तौ द्वौ तथैव च ॥
लोहिताचाणि ऊर्ध्वोर्ध्वमधोवङ्गणसन्धिलोहि-
तानि तच्च हे बाङ्गोर्ध्वं ऊर्ध्वोरेवं तानि चत्वारि
शिरामर्माण्यर्द्धाङ्गुलानि वैकल्यकारकाणि
तत्र शोणितचक्षेण पक्षाघातः सक्थिसादो
वा । आणयः जानुन ऊर्ध्वमुभयोः पार्श्वयो-
र्द्वाङ्गुला एकस्मिन् जानुनि हे अपरस्मिन् हे

एवं चतस्रः स्नायुमर्माण्यर्द्धाङ्गुला वैकल्यकथं
तत्र शोथाभिवृद्धिः सक्थिस्तम्भश्च । जानुनी
जङ्घोर्ध्वोः सन्धी सन्धिमर्मणी द्वाङ्गुले वैकल्य-
करे । तत्र खड्गता । ऊर्ध्वोः द्वे ऊर्ध्वोर्मध्ये हे
प्रगण्डयोर्मध्ये एवं चतस्रः सिरामर्माण्येका-
ङ्गुला वैकल्यकथं तत्र शोणितचक्षात् सक्थि-
शोषः । कूर्चाः पादयोरङ्गुष्ठाङ्गुलोर्मध्ये तयो-
र्ध्वमधश्च एवं चत्वारः । स्नायुमर्माणि वैकल्य-
कराणि तत्र पादयोर्भ्रमणवेपने भवतः । विटपे
हे वङ्गणवृषणयोर्मध्ये स्नायुमर्मणी एकाङ्गुले
वैकल्यकरे तत्र घाट्यमल्पशुक्रता वा । कूर्परा
कफोणी तौ द्वौ सन्धिमर्मणी द्वाङ्गुलौ वैकल्य-
करौ तत्र बाहुमध्ये सङ्कोचः । कुकुन्दरे
नितम्बकूपके हे सन्धिमर्मणी अर्द्धाङ्गुले
वैकल्यकरे तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चक्षोप-
घातश्च । कचधरे वक्षःकचयोर्मध्ये हे स्नायु-
मर्मणी एकाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र पक्षाघातः ।
विधुरे कर्णपृष्ठयोर्मध्ये संश्रिते किञ्चिन्निम्बाकारे
हे स्नायुमर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र
वाधिर्यम् । सक्तकाटिके शिरोमयीवयोरुभयतः
सन्धी हे सन्धिमर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र
शिरःकम्पः । अंसौ स्कन्धौ स्नायुमर्मणी अर्द्धा-
ङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्र बाहुस्तम्भः । अंस-
फलके पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बन्धे
यीवाया अंसद्वयस्य च संयोगो यत्र तत्त्रिकं
अस्थिमर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र बाङ्गोः
शून्यता शोषश्च । अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ सिरा-
मर्मणी अर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्रान्यं दृष्टुप-
घातो वा । नीले मन्ये च कण्ठनाडीमुभयतश्च-
तस्रो धमन्यो हे नीले हे मन्ये तत्र एका नीला
एका मन्या एकस्मिन् पार्श्वे । अन्या मन्या अन्या
नीला अपरस्मिन् पार्श्वे । हे हे शिरामर्मणी
द्वाङ्गुले द्वाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र सूकता विस्त-
सरता रसाग्राहिता च । फणे घ्राणमार्गमुभ-
यतः अभ्यन्तरे सिरामर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्य-
करे तत्र गन्धाज्ञानम् । आवर्तौ भ्रुवोरपरि
निम्नयोः सन्धिमर्मणी अर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरौ
तत्राप्यान्यं दृष्टुपघातो वा ॥ * ॥
गुल्फौ द्वौ मणिमन्यौ द्वौ तथा कूर्चेशिरांसि

च ।
रुजाकराणि जानीयादद्यावेतानि बुद्धिमान् ॥
गुल्फौ घुटिके सन्धिमर्मणी द्वाङ्गुलौ रुजा-
करौ तत्र रुजा पादस्तम्भः खड्गता वा । मणि-
मन्यौ हस्तप्रकोष्ठसन्धौ सन्धिमर्मणी द्वाङ्गुलौ
रुजाकरौ तत्र हस्तयोः क्रियाराहित्यम् ।
कूर्चेशिरांसि गुल्फसन्धेरध उभयतः एकस्मिन्
पादे हे हे च द्वितीये एवं चत्वारि स्नायु-
मर्माण्येकाङ्गुलानि रुजाकराणि तत्र रुजा
शोफश्च ॥ * ॥ विशल्यज्ञानि ।
उत्तेपौ स्थापनी चैव विशल्यज्ञं त्रिकं मतम् ।
उत्तेपौ शङ्खयोरपरि केशान् यावत् स्नायु-
मर्मणी अर्द्धाङ्गुलौ तयोर्विद्वयोः सशल्यो

जीवेत् पाकात् पतितशल्यो वा उद्धृतशल्यस्तु
स्त्रियेत अतएव विशल्यमुद्धृतशल्यं हन्तीति
विशल्यज्ञं मर्म । स्थापनी एका भ्रुवोर्मध्ये
शिरामर्मदमर्द्धाङ्गुलं विशल्यज्ञम् ।
सप्तरात्रान्तरे हन्युः सद्यः प्राणहराणि हि ।
कालान्तरप्राणहरं पक्षे मासे च मारकम् ॥
सद्यः प्राणहरं चान्ते विद्धं कालेन मारयेत् ।
कालान्तरप्राणहरमन्ते विद्वन्तु दुःखदम् ॥
अन्ते मर्मसमीपे ।

मर्मोण्यधिष्ठाय हि ये विकारा
सृजन्ति काये विविधा नराणाम् ।
प्रायेण ते कच्छन्तमा भवन्ति
वैद्येन यत्रैरपि साध्यमानाः ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

मर्मस्पर्शनिषेधो यथा,—

“परस्त्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ।
न संवसेत् सूतके च न कं वै मर्मणि स्पृशेत् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
(“सप्तोत्तरं मर्मशतम् । तानि मर्माणि
पञ्चात्मकानि । तद्यथा मांसमर्माणि । सिरा-
मर्माणि । स्नायुमर्माणि । अस्थिमर्माणि ।
सन्धिमर्माणि चेति । न खलु मांससिरा-
स्नायुस्थिसन्धियतिरेकेणान्यानि मर्माणि
भवन्ति यस्यान्योपलभ्यन्ते ॥ तत्रैकादशमांस-
मर्माणि । एकचत्वारिंशत्सिरामर्माणि ।
सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि । अष्टावस्थि-
मर्माणि । विंशतिः सन्धिमर्माणि । तदेतत्
सप्तोत्तरं मर्मशतम् ॥” इति सुश्रुते शारीर-
स्याने षष्ठेऽध्याये ॥)

मर्मकीलः, पुं, (मर्म कीलति विध्यतीति । कील
+ कः । यदा, मर्मणि गूढविषये कीलः शङ्कु-
रिव ।) भर्त्ता । इति जटाधरः ॥

मर्मज्ञः, त्रि, (मर्म तत्त्वं जानातीति । ज्ञा +
कः ।) मर्मविन् । तत्त्वज्ञः । मर्म स्वरूपं सन्धि-
स्थानं वा तज्जानाति यः सः ॥ (यथा, महा-
भारते । ७ । ३५ । २० ।

“तेषामापततां वीरः शीघ्रं पूर्वमथो दृष्टुम् ।
क्षिप्रास्त्रो न्यवधीदुवातान्मर्मज्ञो मर्म-

भेदिभिः ॥”)

मर्मरः, पुं, (मर्म तत्त्वं मर्मोत्थयत्तशब्दं वा
रातीति । रा + कः ।) वस्त्रस्य पत्रस्य च
ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ मङ्गमङ्
शब्द इति भाषा ॥ (यथा, रघुवंशे । ४।५६ ।
“अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशङ्कितैः ।

मर्मरः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥”)

मर्मरी, स्त्री, (मर्मर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
पीतदारु । दारुहरिद्रा इति ख्याता । इति
मेदिनी । रे, २० ॥

मर्मरीकः, पुं, (स्त्रियत इवासाविति । मृ +
“फर्फरीकादयश्च ।” उणा० ४ । २० । इति
ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) दीनः ।
इत्युणादिकोषः ॥

मर्यादा

मलः

मलमा

मर्मवित्, [ट] पुं, (मर्म वेत्तीति । विट् + क्तिप् ।)
 मर्मज्ञः । तत्पर्यायः । कार्पटिकः २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ मर्मिकः ३ मर्मवेदी ४ । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । ६० ।
 “वक्रनासस्ततोऽवादीन्द्रज्योऽयं परमर्मवित् ॥”)
 मर्मवेदी, [न] पुं, (मर्म वेत्तीति । विट् + णिनिः ।)
 मर्मवित् । तत्पर्यायः । इति जटाधरः ॥
 मर्मसूक्. [ण] चि, (मर्म सूश्रुतीति । सूश्रु +
 “सूश्रोऽनुदक्ते किन् ।” ३ । २ । ५८ । इति
 किन् ।) मर्मपीडकः । तत्पर्यायः । अरुनुदः
 २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८३ ॥ यथकः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । १६५ ॥
 मर्मावित्, [ध] चि, (मर्म विध्यतीति । मर्म
 मर्माविद् + व्यध् + क्तिप् । “ग्रहियेति ।”
 ६ । १ । १६ । इति सम्यसारणम् । “नहि-
 त्वित्वृषियधिरुचिसहितनिष्ठौ ।” ६ । ३ । ११६ ।
 इति दीर्घत्वम् ।) सन्विस्थानवेधकर्त्ता ।
 मर्मज्ञः । यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ५२ ।
 “चिरं क्लिप्तिवा मर्माविद्रामो विलुभितव्रवम् ।
 शब्दायमानमयास्त्रीद्वयदं चणदाचरम् ॥”
 “मर्माणि विध्यतीति क्तिप् जिः वीरुहो घङ्-
 काविति दीर्घनिर्देशात् कचित् क्विन्ते पूर्व-
 पददीर्घत्वं स्यादिति सूचितं आङ्पूर्वस्य रूपं
 वा मर्मावित् मर्मज्ञो वा वेत्ते रूपम् ।” इति
 तट्टीकायां भरतः ॥
 मर्मिकः, चि, (मर्म वेत्तीति । मर्म + ठक् ।)
 मर्मवित् । इति जटाधरः ॥
 मर्या, व्य, (म्रियतेऽवशिष्यतेऽत्र । ऋ + यत् ।
 टाप् ।) सीमा । इति मर्यादाशब्दटीकायां
 रायसुकुटः ॥
 मर्यादकः, चि, मर्यादाकर्त्ता । मर्यादां करो
 तीति कर्त्तरि ण्ये कादिति कण्प्रत्यये केकः खो
 हेतु वेति आकारस्य ह्रस्वे निष्पन्नोऽयं शब्दः ॥
 मर्यादा, स्त्री, (मर्या + दा + अङ् । न्यायप्रथ-
 स्थितिः । (यथा, महाभारते । १५ । २२ । २५ ।
 “मर्यादायां स्थितो धर्मः शमञ्चैवास्त्य लच-
 णम् ॥”)
 तत्पर्यायः । संख्या २ धारणा ३ स्थितिः ४ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥ “पर्यादीयते मर्यादा
 पर्याङ्पूर्वात् दाञो ङः निपातनात् पस्य मः ।”
 इति तट्टीकायां भरतः ॥ “मर्येति सीमार्थे
 अययं तत्र दीयते मर्यादेति खामी ।” इति
 रायसुकुटः ॥ “म्रियन्तेऽत्रेति मर्या तां ददा-
 तीति मर्यादा ।” इति सारसुन्दरी ॥ सीमा ।
 इति जटाधरः ॥
 कूलम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४३ ॥ (यथा,
 प्रबोधचन्द्रोदये । १ । ६ ।
 “कल्पान्तवातसंचोभलङ्घिताशेषभूयतः ।
 श्रेयप्रसादमर्यादास्ता एव हि महोदधेः ॥”
 देवातिथेः पत्नी । यथा, महाभारते । १ ।
 ६५ । २३ । [नाम ॥”)
 “देवातिथिः खलु वैदेहीसुपयेमे मर्यादां

मर्यादागिरिः पुं, (मर्यादा सीमा तज्ज्ञापको
 गिरिः ।) कुलाचलः । वर्षसीमापर्वतः । यथा ।
 “उत्तरोत्तरेणैलावृतं नीलः श्वेतः शङ्खवानिति
 त्रयो रम्यकहिरण्मयकुल्लणां वर्षाणां मर्यादा-
 गिरयः प्रागायताः । उभयतः चारोदावधयो
 द्विसहस्रयोजनपृथक् एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्व-
 स्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्यं एव
 ह्रसन्ति । एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेम-
 कूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीला-
 दयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुष-
 भारतानां यथासंख्यम् । तथैवेलावृतमपरेण
 पूर्व्येण च माख्यवज्रसमादनावानीलनिषधायतौ
 द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं
 विदधाते ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६
 अध्यायः ॥
 मर्म्, पूर्त्तौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) मर्मेति पयसा कुम्भं चेटौ ।
 इति दुर्गादासः ॥
 मर्, पुं, चान्तिः । ऋषधातोर्भावे घञ्प्रत्य-
 येन निष्पन्नः ॥ (यथा, किराताच्युनीये ।
 १ । ३३ ।
 “अ-मर्षशून्येन जनस्य जन्तुना
 न जातहार्देन न विदिषादरः ॥”)
 मर्षणं, क्ली, (ऋष् + ल्युट्) चमा । ऋषधातो-
 र्भावे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (धर्षणम् ।
 यथा, महाभारते । ३ । ३१३ । २६ ।
 “न चाप्यधर्मे न सुहृद्विमेदने
 परस्वहारे परदारमर्षणे ।
 कदर्थभावे च रमेकनः सदा
 नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥”
 मर्षयतीति । ऋष् + णिच् + ल्युट् । मर्षके, चि ।
 यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ७ । ५८ ।
 “इदं पवित्रं परमौशचेतितं
 यशस्यमायुस्यमधौघमर्षणम् ॥”)
 मर्षितः, चि, चमायुक्तः । चान्तिविशिष्टः । ऋष-
 धातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
 श्रीमद्भागवते । १ । ७ । ५१ ।
 “तत्राहामर्षितो भौमस्तस्य श्रेयान् वधः स्मृतः ।
 न भर्तुर्नात्मनश्चार्थे योऽहन् सुमान् शिशून्
 वृथा ॥”)
 भावे क्तं, क्ली । (मर्षणम् ॥)
 मर्षितवान्, चि, चान्तः । ऋषधातोः कर्त्तरि
 क्तवतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 मल, उ धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
 सक०-सेट् ।) उ मलते । इति दुर्गादासः ॥
 मलः, पुं, क्ली, (ऋज्यते शोध्यते इति । ऋज् +
 “ऋजेऽल्लोपश्च ।” उणा० १ । १०६ । इति
 अलच् टिलोपश्च । यद्वा, मलते धारयति
 व्याध्यादिदौर्गन्धमिति । मल् + अच् ।) पापम् ।
 (यथा, मनुः । २ । १०२ ।
 “पश्चिमान्नु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥”
 “दिवाकृतं पापं निहन्ति ।” इति तट्टीकायां

कुल्लुकभट्टः ॥ * ॥) विट् । (यथा, मनुः ।
 ४ । २२० ।
 “पूर्यं चिकित्सकस्यान्नं पुच्छत्याखन्नमिन्द्रियम् ।
 विष्ठा वाह्वृषिकस्यान्नं शास्त्रविज्ञयिणो मलम् ॥”
 “विष्ठा मलमेकमेव च ।” इति तज्ज्ञार्थे मेधा-
 तिथिः ॥) किट्टम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥
 (यथा, अभिज्ञानशकुन्तले । ६ ।
 “क्याया न मूर्च्छति मलोहतप्रासादे
 शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥”)
 “पापं किल्विषम् । विट् । विष्ठा । किट्टं
 कलङ्को मङ्कुरादि खेदादि च एषु मलः ।
 ‘वसा शुक्रमङ्कुराज्जा मृत्वं विट्कर्णविस्खाः ।
 श्लेष्माशुद्धिका खेदो द्वादशैते वृणां मलाः ॥’
 इति स्मृतिः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ कर्पू-
 रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वातपित्तकफाः ।
 यथा,—
 “सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
 तत्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (पारिभाषिकमलं यथा, महाभारते । ८ ।
 ४५ । २३ ।
 “क्षत्रियस्य मलं भैक्ष्यं ब्राह्मणस्यान्नं मलम् ।
 मलं पृथिव्या वाहीकाः स्त्रीणां मदश्रियो
 मलम् ॥”)
 मलजः, पुं, (मलं हन्तीति । हन् + टक् ।) शास्त्राली
 कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मलनाशके, चि ॥
 मलग्नी, स्त्री, (मलग्न + स्त्रियां ङीष् ।) नाग-
 दमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मलजं, क्ली, (मलाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
 पूयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मलोद्भवे, चि ॥
 मलदूषितं, चि, (मलेन दूषितम् ।) मलिनम् ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ५५ ॥
 मलद्रावो, [न] पुं, (मलं विष्ठां द्रावयति चाल-
 यतीति । ड + णिच् + णिनिः ।) जयपालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मलनं, क्ली, (मल्यते मर्दते इति । मल् + ल्युट् ।)
 मर्दनम् । इति मेदिनी । ने, १०४ ॥
 मलनः, पुं, (मलते धारयति वृष्टिपापौ । मल
 धृतौ + ल्युट् ।) पटवासः । इति मेदिनी । ने,
 १०४ । तौडु इति भाषा ॥
 मलपूः, स्त्री, (मलात् पापात् पुनातीति । पू +
 क्तिप् ।) काकोडुम्बरिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ६१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
 “विभीतकलं मलपूजटानां
 काथेन कृत्वा गुडसंयुतेन ॥”)
 मलसूक्, [ज्] पुं, (मलं सुद्धं इति । सृज् +
 क्तिप् ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मलमेदिनी, स्त्री, (मलं भिनत्तीति । भिद् +
 णिनिः । स्त्रियां ङीष् ।) कटुका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 मलमासः, पुं, (मलो मलिनश्चासौ मासश्चेति
 कर्मधारयः ।) अधिकमासः । तत्पर्यायः ।

मरुभू

“भानुलम्बाककुट्ट्यामिर्विष्वा साध्या मरुत्वती ।
वसुमूर्तुर्ता संकल्पा धर्मपत्न्यः सुतान्
शृणु ॥”

मरुत्वखः, पुं, (मरुतां देवानां सखा । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)
इन्द्रः । इति धरणिः ॥ (मरुतो वायोः सखा ।)
अग्निः । वायुसख इत्यमरदर्शनात् ॥ (वायुसखे,
त्रि । यथा, रघौ । ११ । ३ ।

“तावदाशु विदधे मरुत्वखैः
सा सपुत्र्यजलवर्धिभिर्धनैः ॥”

मरुदान्दोलः, पुं, (मरुत् वायुरान्दोल्यतेने-
नेति । आन्दोलि + करणे घञ् ।) धवित्रम् ।
इति शब्दमाला ॥

मरुदिष्टः, पुं, (मरुतां देवनामिष्टः प्रियः ।) गुग्-
गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य
गुग्गुलुशब्दे व्याख्यातः ॥)

मरुद्भजं, स्त्री, (मरुत्सु वायुषु ध्वजः पताकेव ।
नभसि वायुवशाच्चलितत्वादस्य तथात्वम् ।)
वाततूलम् । बुद्धीर सुता इति भाषा । यथा,—
“ग्रीष्महासं वंशकथं वाततूलं मरुद्भजम् ॥”

इति हारावली । २३ ॥

मरुद्भवा, स्त्री, (मरुद्वायुर्भव उत्पत्तिकारणं
यस्याः ।) ताम्रमूलाक्षुपः । इति रत्नमाला ।
खिराड इति भाषा ॥

मरुद्रथः, पुं, (मरुद्वायु रथो यानमिवावस्य । ऊर्थां
स्तोकं वियति बहुतरं गच्छतीति तथात्वम् ।)
अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवरथः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥

मरुद्रुमः, पुं, (मरुर्निर्जलदेशस्य रुमः । मरुजातो
रुमो वा ।) विट्खदिरः । इति रत्नमाला ॥

मरुद्रुमं, स्त्री, (मरुतां वायूनां देवानां वा वल्मं
पश्याः ।) आकाशम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुद्वाहः, पुं, (मरुता वायुना उच्यतेऽसौ इति ।
वह + कर्मणि घञ् । यद्वा, मरुद्वायुर्वाह इव
यस्य ।) धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अग्निः ।
इति शब्दमाला ॥

मरुद्विपः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे द्विपो हस्तीव ।)
उष्ट्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुन्माला, स्त्री, (मरुद्भिर्मल्यते धार्यते इति ।
मल धारणे + कर्मणि घञ् । टाप् ।) पृक्ता ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३३ ॥ पिङ्गिशाक इति
भाषा ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“स्युक्ताष्टक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला सता
लघुः ।

ससुद्रान्ता बधूः कीटिवर्षा लङ्कापिकेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मरुप्रियः, पुं, (मरुर्निर्जलदेशः प्रियोऽस्य ।)
उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१६ ॥

मरुभूः, स्त्री, (मरुर्निर्जला भूभूमिः ।) दाशे-
रकदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सारओयार
इति भाषा ॥ निर्जलभूमिश्च ॥

मरुभूरुहः, पुं, (मरुभुवि रोहति जायते इति ।

मरुस

रुह + “इगुपधजाप्रोकिरः कः ।” ३ । १ । १३५ ।
इति कः ।) करीरुहः । इति भावप्रकाशः ॥
मरुभूमिजाते, त्रि ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६७६ ।

“सतुपुंसो मरुभूरुह इव जीवनमात्रमाशा-
स्यम् ॥”

मरुलः, पुं, (स्त्रियते जलं विनेति । रु + उलः ।)
कारणवपस्त्री । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

मरुवः, पुं, (मरुं निर्जलदेशं वाति प्राप्नोतीति ।
वा + कः ।) वृत्तविशेषः । मरुया इति नाग-
दाना इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खरपत्रः
२ गन्धपत्रः ३ फणिज्भक्तः ४ बहुवीर्यः ५
शीतलकः ६ सुराङ्गः ७ समीरणः ८ जम्बीरः
९ प्रस्यकुसुमः १० मरुवकः ११ आजन्मसुरभि-
पत्रः १२ मरिचः १३ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिकुष्ठविडुबन्वाभान-
शूलमान्द्यत्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मरुत्तको मरुवको मरुन्मरुरपि स्मृतः ।
फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्यपुष्पः समीरणः ॥
मरुदमिप्रदो हृद्यस्तिक्तोष्णः पित्तलो लघुः ।
वृश्चिकादिविवक्षेष्वातकुष्ठकमिप्रगुत् ।
कटुपाकरसो रुच्यस्तिक्तो रुचः सुगन्धिकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मरुवकः, पुं, (मरुव + स्वार्थे इवार्थे वा कन् ।)
कण्टकवृत्तविशेषः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिण्डीतकः २ अश्वनः ३ करहा-
टकः ४ शल्यः ५ मदनः ६ । (पर्यायान्तरं
यथा,—

“मदनश्चर्द्धनः पिण्डो नटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विधपुष्पकः ॥”
खल्यपत्रतुलसी । तत्पर्यायः । समीरणः २
प्रस्यपुष्पः ३ फणिज्भक्तः ४ जम्बीरः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (एतत्पर्यायो यथा,—
“मरुत्तको मरुवको मरुन्मरुरपि स्मृतः ।
फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्यपुष्पः समीरणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जम्बीरभेदः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पुष्प-
वृत्तविशेषः । मरुयाफुल इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शुक्रपुष्पः २ तिलकः ३ कुलकः ४ ।
क्षुपविशेषः । नागदाना इति भाषा । तत्-
पर्यायः । खरपत्रः २ गन्धपत्रः ३ । इति रत्न-
माला ॥ यावः । राहुः । भयानके, त्रि । इति
जटाधरः ॥

मरुसम्भवं, स्त्री, (मरुः सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।)
चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(पर्यायोऽस्य यथा,—
“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालमर्कटकं विप्रं शालयं मरुसम्भवम् ॥
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकश्चान्यत् तद्वेदजदन्तवत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मर्कटः

मरुसम्भवा, स्त्री, (मरौ सम्भवो यस्याः । टाप् ।)
महेन्द्रवारुणी । चुद्रदुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मरुस्या, स्त्री, (मरौ तिष्ठतीति । स्या + कः ।
स्त्रियां टाप् ।) चुद्रदुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मरुकः, पुं, (स्त्रियते इवेति । रु + “रुक्लिभ्या-
रुकोकणौ ॥” उणा० ४ । ३६ । इति ऊकः ।
भयशीलत्वादस्य तथात्वम् ।) रुग्णविशेषः ।
इत्युणादिकोषः ॥ मयूरः । शटी । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥

मरुद्भवा, स्त्री, (मरौ धन्वप्रदेशे उद्भवतीति ।
उत् + भू + अच् । स्त्रियां टाप् ।) कार्पासी ।
यवासः । चुद्रखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरोलिः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे लीयते स्त्रियते
इति । मरु + ली + इन् । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) मकरः । यथा,—
“जलरूपस्तु मकरो मरोलिरसिदंष्ट्रकः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरोलिकः, पुं, (मरोलि + स्वार्थे कन् ।) मकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मर्क, सर्पे । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) मर्कटः । इति दुर्गा-
दासः ॥

मर्कः, पुं, (मर्चति चेष्टते इति । मर्च + “इण्
भीकापाश्रत्यतिमर्चिभ्यः कन् ॥” उणा० १ ।
४३ । इति कन् । यद्वा, मर्कति सर्पतीति । मर्क
+ अच् ।) देहः । वायुः । इत्युणादिकोषः ।
(शुक्रपुत्रः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
७ । १६ ।

“उपयामरुहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥”

“मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितः ।” इति तद्वाक्ये
महीधरः ॥) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ८ । २६ ।

“मर्कान् भोक्ष्यन् विभजति स चेन्नाति भावं
भिनति ॥”

“मर्कान् मर्कटान् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ त्रि, मार्जयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । २७ । २० ।

“सुरश्च मर्क उपरो वभूवान् ॥”

“मर्को मार्जयिता ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

मर्ककः, पुं, (मर्क + इवार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
गलगण्डपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ षाङ्-
गिल् इति भाषा ॥

मर्कटः, पुं, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + “शक्ता-
दिभ्योऽटन् ॥” उणा० ४ । ८१ । इति षट् ।)
वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।
“यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः ॥”)

जयनाभः । (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३२२ ।
“अयमुद्गृहीतवङ्गिः कर्कट इव मर्कटः
पुरतः ॥”

मर्कटी

६४१
मर्दन

“मर्कटी लूता ॥” इति तट्टीका ॥ स्थावरविष-
मेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ गलेगण्डपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ छाड़गिल् इति भाषा ॥
मर्कटकः, पुं, (मर्कट + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
वानरः । लूता । शस्यमेदः । इति मेदिनी । के,
२०८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
“श्यामाकास्वथ नीवारा जर्जिला; सगवेधुकाः ।
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटका
सुने ! ॥”)
मत्स्यमेदः । दैत्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्कटतिन्दुकः, पुं, (मर्कटप्रियस्तिन्दुकः । मध्य-
पदलोपी कर्मधारयः ।) कुपौलुः । इति
भावप्रकाशः ॥
मर्कटपिप्पली, स्त्री, (मर्कटस्य पिप्पलीव ।)
अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्या अपामार्गशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मर्कटप्रियः, पुं, (मर्कटस्य प्रियः ।) चीरवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥
मर्कटवासः, पुं, (मर्कटः ऊर्णनाभस्तस्य वासः
आवासस्थानम् ।) लूतातनुः । माकडशार-
जाल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । आश्रावन्तः
२ । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्कटशीर्ष, स्त्री, (मर्कटस्य शीर्षमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्य तथात्वम् ।) हिङ्गुलम् । इति रत्न-
माला ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“रक्तं मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”)
मर्कटास्य, स्त्री, (मर्कटस्य आस्यमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्य तथात्वम् ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १०६ ॥ (मर्कटस्यास्यम् ।) वानरमुखे, त्रि ॥
मर्कटी, स्त्री, (मर्कति वायुवेगेन इतस्ततो
गच्छतीति । मर्क + अटन् । स्त्रियां ङीप् ।)
कपिकच्छुः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृद्धा प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुरा यज्ञा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली श्रुकशिखी च सेव प्रोक्ता मह-
र्षिभिः ॥”)
अपामार्गः । (यथा,—
“अपामार्गस्तु शिखरी क्षधःश्लो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्गन्धा चापि किञ्चिद्दौ खरमञ्जरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३३ । ५ ।
“कुचटी मर्कटी शिखीमनन्ताश्चापि धारयेत् ।
मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्पथे ॥”)
करञ्जमेदः । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥ माकडा
करञ्जा इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायो
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“उदकीर्यस्तृतीयोऽन्यः सङ्गम्या हस्तिवारणी ।
मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करमञ्जिका ॥”
मर्कट + ङीप् ।) वानरी च ॥

मर्कटेन्द्रः, पुं, (मर्कटे खगविशेषे इन्द्रिव ।)
काकतिन्दुकच्छः । यथा,—
“काकेन्द्रः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।
मर्कटेन्द्रः सिन्धुपुत्रो दावेतौ तत्र कौर्णितौ ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मर्करः, स्त्री, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + बाहुल-
कात् अरः ।) भृङ्गराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
(गुणादयोऽस्य भृङ्गराजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
मर्करा, स्त्री, (मर्कर + स्त्रियां टाप् ।) दरी ।
भाण्डम् । सुरङ्गा । निष्कला स्त्री । इति विश्वः ॥
मर्च, क यच् । सौचोऽयं धातुः । इति कविकल्प-
दुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालव्य-
वर्गप्रथमान्तः । मर्कः । इति दुर्गादासः ॥
मर्जूः, स्त्री, (मृज्यते इति । मृज् शुङौ +
“मृजेगणश्च ।” उणा० १ । ८१ । इति ऊः ।
गुणश्च ।) शुद्धिः । इति मेदिनी । जे, १३ ॥
मर्जूः, पुं, (मार्ष्टि शोधयति वसनमिति ।
मृज् + ऊः ।) रजकः । इति हेमचन्द्रः ॥
पीठमर्दः । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्तः, पुं, (म्रियतेऽसौ इति । मृ + “हसिमृगि-
णिति ।” उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) मनुष्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । १०० । १८ ।
“पौर्णमास्याममावस्यां पर्वस्वन्धेषु प्रक्षवः ।
ममैव संश्रुतो मर्तैर्भविता पापनाशनः ॥”)
माणवकः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
(म्रियतेऽनेति । भूलोकः । इत्यञ्जलदत्तः ।
३ । ८६ ॥)
मर्त्यः, पुं, (म्रियतेऽनेति । मर्तो भूलोकस्तत्र
भवः । मर्त + यत् । यद्वा, मर्त एव यदित्यमर-
टीकायां भरतः ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ ।
६ । १ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । २६ ।
“गृहे च गृहलक्ष्मीश्च मर्त्यानां यद्विष्णो तथा ॥”)
मध्यमलोकः । इति जटाधरः ॥ (स्त्री, शरीरम् ।
यथा, भागवते । ३ । ३३ । ३१ ।
“तस्यास्तदयोगविधुतमार्त्यं मर्त्यमभूत् सरित् ॥”)
मर्दनं, स्त्री, (मृद् + भावे ल्युट् ।) अङ्गमर्दनम् ।
गाटेपा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । संवाह-
नम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । २२ ॥ सखलम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, “यत् पुनर्वाहिः स्रग्ना-
श्रित्याभ्यङ्गस्तेदपदेहपरिषेकोऽर्दनादौरामयान्
प्रमार्ष्टि तद्वहिः परिमार्जनम् ॥” इति चरके
सूत्रस्थाने ११ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । भ्रम-
हरत्वम् । निद्राश्रुकसुखप्रदत्वम् । मांसरक्त-
त्वक्प्रसन्नकारित्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ चूर्णनम् । इति मृदधात्वर्थदर्श-
नात् ॥ (कदनम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । २ ।
“तेषां मेरुयदोषेण त्रिषमीकृतचेतसाम् ।
निम्नोचति रवावासीत् वेणूनामिव मर्दनम् ॥”
मृद् + ल्युट् । मर्दनकारके, त्रि । यथा, महा-
भारते । १३ । १४ । ६७२ ।
“इत्ये क्षितिजसङ्गानां मर्दनं निदशेत्परम् ॥”)

मर्म

मर्दलः, पुं, (मर्दं मर्दनं लातीति । ला + कः ।)
वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ मादल
इति भाषा । तत्पर्यायः । गुरुः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४४ । १६ ।
“मृदङ्गानकशृङ्गानां मर्दलानाञ्च निखनैः ।
खरोद्धान्धतरेश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ॥”)
मर्दितं, त्रि, (मृद् + कर्मणि क्तः ।) म्रियतम् ।
इति विश्वनिघ्नवर्गटीकायां भरतः ॥ चूर्णि-
तम् । यथा,—
“तिन्तिङ्गीफलरसेन मर्दितो
रामवाण इति विश्रुतो रसः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
मर्ब्ब, गत्याम् । इति कविकल्पदुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥
मर्म, [नृ] स्त्री, (मृ + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।”
उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) खरूपम् ।
तत्त्वम् । यथा, नैषधे । २ । ६ ।
“मृगया न विगीयते वृषे-
रपि धर्मागममर्मपारगैः ।
सरसुन्दर ! मां यदत्यज
स्तव धर्मः सदयो दयोऽञ्जलः ॥”
सन्निस्थानम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर-
भरतौ ॥ जीवस्थानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अथ मर्माणि ।
“सन्निपातः शिरास्त्रासन्निमांसास्थिसम्भवः ।
मर्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विशेषतः ॥
सप्तोत्तरं शतं सन्ति देहे मर्माणि देहिनाम् ।
तान्येकादश मांसं स्युरष्टावस्थिषु सन्ति हि ॥
सन्धीनां विंशतिस्तानि स्नायूनां सप्तविंशतिः ।
चत्वारिंशत्तथैकश्च शिरामर्माणि तत्र तु ॥
दाविंशतिः सक्थियुगे तावन्त्येव भुजद्वये ।
द्वादशोरसि कुक्षौ च पृष्ठदेशे चतुर्दश ॥
ग्रीवाया ऊर्ध्वभागे तु सप्तत्रिंशत्सन्ति हि ॥
मर्माणि तानि सन्ति पञ्चधा भवन्ति ।
तान्याह ।
सद्यःप्राणहराणि स्युर्मर्माण्येकोनविंशतिः ।
मर्मदेशास्त्रयस्त्रिंशत् स्युः कालान्तरमारकाः ॥
चत्वारिंशच्च चत्वारि वैकल्यं जनयन्ति हि ।
मर्माष्टकं रज्जाकारि विशल्यं त्रिकं मतम् ॥
शृङ्गाटकान्यधिपतिः शृङ्गौ कण्ठसिरागुदम् ।
हृदयं वस्तिनाभ्यौ च सद्यो म्रन्ति हतानि चेत् ॥
शृङ्गाटकानि प्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पकाणां
शिरासुखानां शिरसो मध्ये संयोगस्थानं तानि
चत्वारि शिरामर्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणानि
हतानि सन्ति सद्योमारकाणि । अधिपतिः ।
मस्तकस्याभ्यन्तरे सन्धिसिरयोः सन्निपात
उपरिष्ठाद्रोमावर्तः स एकः सन्धिमर्मदं अर्द्धा-
ङ्गुलप्रमाणं सद्योमारकम् । शृङ्गौ भ्रुवोरन्तोपरि
कर्णललाटमध्ये ते द्वे अस्थिमर्मेणौ अर्द्धा-
ङ्गुले सद्योमारके । कण्ठशिराः मातृकाः
ग्रीवाया उभयपार्श्वयोश्चतस्रस्तस्रः शिरास्ता
अष्टौ शिरामर्माणि चतुरङ्गुलानि सद्योमार-

“भातुर्लम्बाककुट्ट्यामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ।
वसुमं हूता संकल्पा धर्मपत्न्यः सुतान्
शृणु ॥”)

मरुत्वखः, पुं, (मरुतां देवानां सखा । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)
इन्द्रः । इति धरणिः ॥ (मरुतो वायोः सखा ।)
अग्निः । वायुसख इत्यमरदर्शनात् ॥ (वायुसखे,
त्रि । यथा, रघौ । ११ । ३ ।

“तावदाशु विदधे मरुत्वखैः
सा सपुत्र्यजलवर्धिभिर्धनैः ॥”)

मरुदान्दोलः, पुं, (मरुत् वायुरान्दोल्यतेने-
नेति । आन्दोलि + करणे घञ् ।) धवित्रम् ।
इति शब्दमाला ॥

मरुदिष्टः, पुं, (मरुतां देवनामिष्टः प्रियः ।) गुग्-
गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य
गुग्गुलुशब्दे आख्यातः ॥)

मरुङ्गजं, स्त्री, (मरुत्सु वायुषु ध्वजः पताकेव ।
नभसि वायुवशाच्चलितत्वादस्य तथात्वम् ।)
वाततूलम् । बुड्डीर सुता इति भाषा । यथा,—
“ग्रीष्महासं वंशकथं वाततूलं मरुङ्गजम् ॥”

इति हारावली । २३ ॥

मरुङ्गवा, स्त्री, (मरुदायुर्भव उत्पत्तिकारणं
यस्याः ।) ताम्रमूलाक्षुपः । इति रत्नमाला ।
खिराड इति भाषा ॥

मरुद्रथः, पुं, (मरुदायू रथो यानमिवास्य । ऊर्थां
स्तोकं विधति बहुतरं गच्छतीति तथात्वम् ।)
अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवरथः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥

मरुद्रमः, पुं, (मरोर्निर्जलदेशस्य द्रमः । मरुजातो
द्रमो वा ।) विट्खदिरः । इति रत्नमाला ॥

मरुद्रर्म, स्त्री, (मरुतां वायूनां देवानां वा वर्त्म
पश्याः ।) आकाशम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुद्राहः, पुं, (मरुता वायुना उह्यतेऽसौ इति ।
वह् + कर्मणि घञ् । यद्वा, मरुदायुर्वाह इव
यस्य ।) धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अग्निः ।
इति शब्दमाला ॥

मरुद्रिपः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे द्विपो हस्तीव ।)
उष्ट्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुन्माला, स्त्री, (मरुद्धिर्मल्यते धार्यते इति ।
मल धारणे + कर्मणि घञ् । टाप् ।) एकृता ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३३ ॥ पिङ्गिशाक इति
भाषा ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“सृक्काष्टक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता
लघुः ।

सतुद्रान्ता बधूः कौटिवर्षा लङ्कापिकैलपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मरुप्रियः, पुं, (मरुर्निर्जलदेशः प्रियोऽस्य ।)
उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१६ ॥

मरुभूः, स्त्री, (मरुर्निर्जला भूभूमिः ।) दाशे-
रकदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मारओयार
इति भाषा ॥ निर्जलभूमिश्च ॥

मरुभूरुहः, पुं, (मरुभुवि रोहति जायते इति ।

रुह् + “इगुपधज्ञाप्रोकिरः कः ।” ३ । १ । १३५ ।
इति कः ।) करीरवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
मरुभूमिजाते, त्रि ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६७६ ।

“सत्पुंसो मरुभूरुह इव जीवनमात्रमाशा-
स्यम् ॥”)

मरुलः, पुं, (म्रियते जलं विनेति । मृ + उलः ।)
कारखवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

मरुवः, पुं, (मरुं निर्जलदेशं वाति प्राप्नोतीति ।
वा + कः ।) वृक्षविशेषः । मरुया इति नाग-
दाना इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खरपत्रः
२ गन्धपत्रः ३ फणिज्भक्तः ४ बहुवीर्यः ५
शीतलकः ६ सुराहः ७ समीरणः ८ जम्बीरः
९ प्रस्थकुसुमः १० मरुवकः ११ आजन्मसुरभि-
पत्रः १२ मरिचः १३ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिकृष्टविड्वन्वाभान-
शूलमान्यत्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मरुत्तको मरुवको मरुन्मरुरपि स्मृतः ।

फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥

मरुदग्निप्रदो हृद्यस्तिक्तोष्णः पित्तलो लघुः ।

वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठकृमिप्रणुत् ।

कटुपाकरसो रच्यस्तिक्तो रुचः सुगन्धिकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मरुवकः, पुं, (मरुव + स्वार्थे इवार्थे वा कन् ।)
कण्टकिवृक्षविशेषः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिण्डीतकः २ श्वसनः ३ करहा-
टकः ४ शल्यः ५ मदनः ६ । (पर्यायान्तरं
यथा,—

“मदनश्वहैनः पिण्डो नटः पिण्डीतकस्तथा ।

करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥”)

खल्पपत्रतुलसी । तत्पर्यायः । समीरणः २

प्रस्थपुष्पः ३ फणिज्भक्तः ४ जम्बीरः ५ ।

इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (एतत्पर्यायो यथा,—

“मरुत्तको मरुवको मरुन्मरुरपि स्मृतः ।

फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जम्बीरभेदः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पुष्प-

वृक्षविशेषः । मरुयाफल इति भाषा । तत्-

पर्यायः । शुक्लपुष्पः २ तिलकः ३ कुलकः ४ ।

क्षुपविशेषः । नागदाना इति भाषा । तत्-

पर्यायः । खरपत्रः २ गन्धपत्रः ३ । इति रत्न-

माला ॥ यावः । राहुः । भयानके, त्रि । इति

जटाधरः ॥

मरुसम्भवं, स्त्री, (मरुः सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।)
चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(पर्यायोऽस्य यथा,—

“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।

शालमर्कटकं विप्रं शालयं मरुसम्भवम् ॥

चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।

नेपालमूलकश्चान्यत् तद्भवेन्नजदन्तवत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मरुसम्भवा, स्त्री, (मरौ सम्भवो यस्याः । टाप् ।)
महेन्द्रवारणी । चुद्रदुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मरुस्या, स्त्री, (मरौ तिष्ठतीति । स्या + कः ।
स्त्रियां टाप् ।) चुद्रदुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मरुकः, पुं, (म्रियते इवेति । मृ + “मृकलिभा-
मृकोकणौ ।” उणा० ४ । ३६ । इति ऊकः ।
भयशीलत्वादस्य तथात्वम् ।) मृगविशेषः ।
इत्युणादिकोषः ॥ मयूरः । शटी । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥

मरुङ्गवा, स्त्री, (मरौ घन्प्रदेशे उद्भवतीति ।
उन् + भू + अच् । स्त्रियां टाप् ।) कार्पासी ।
यवासः । चुद्रखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरोलिः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे लीयते म्रियते
इति । मरु + ली + इन् । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) मकरः । यथा,—

“जलरूपस्तु मकरो मरोलिरसिदंष्ट्रकः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरोलिकः, पुं, (मरोलि + स्वार्थे कन् ।) मकरः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

मर्क, सर्पे । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) मर्कटः । इति दुर्गा-

दासः ॥

मर्कः, पुं, (मर्चति चेष्टते इति । मर्च् + “इण्
भीकापाश्ल्यतिमर्चिभ्यः कन् ।” उणा० ३ ।
४३ । इति कन् । यद्वा, मर्कति सर्पतीति । मर्क
+ अच् ।) देहः । वायुः । इत्युणादिकोषः ।
(शुक्रपुत्रः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
७ । १६ ।

“उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥”

“मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितः ।” इति तद्गाथे

महीधरः ॥) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ८ । २६ ।

“मर्कान् भोक्ष्यन् विभजति स चेन्नाति भाञ्जं
भिनति ॥”

“मर्कान् मर्कटान् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ त्रि, मार्जयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । २७ । २० ।

“सुरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥”

“मर्को मार्जयिता ।” इति तद्गाथे सायनः ॥)

मर्ककः, पुं, (मर्क + इवार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
गलगण्डपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ हाङ्-
गिल् इति भाषा ॥

मर्कटः, पुं, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + “शका-
दिभ्योऽटन् ।” उणा० ४ । ८१ । इति षट् ।)

वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।

“यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः ॥”)

ऊर्णनाभः । (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३२९ ।

“अथमुद्गृहीतवङ्गिणः कर्कट इव मर्कटः

पुरतः ॥”

“मर्कटी लूता ॥” इति तट्टीका ॥) स्यावरविष-
भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ गलेगण्डपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ हाङ्गिल इति भाषा ॥
मर्कटकः, पुं, (मर्कट + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
वानरः । लूता । प्रसभेदः । इति मेदिनी । के,
२०८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
“श्यामाकास्त्रय नीवारा जर्जिलाः सगवेधुकाः ।
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटका
सुने ! ॥”)
मस्यभेदः । दैत्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्कटतिन्दुकः, पुं, (मर्कटप्रियस्तिन्दुकः । मध्य-
पदलोपी कर्मधारयः ।) कुपीलुः । इति
भावप्रकाशः ॥
मर्कटपिप्पली, स्त्री, (मर्कटस्य पिप्पलीव ।)
अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्या अपामार्गशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मर्कटप्रियः, पुं, (मर्कटस्य प्रियः ।) चीरवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥
मर्कटवासः, पुं, (मर्कटः ऊर्णनाभस्तस्य वासः
आवासस्थानम् ।) लूतातनुः । माकड़शार-
जाल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । आश्रावन्तः
२ । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्कटशीर्षः, स्त्री, (मर्कटस्य शीर्षमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्य तथात्वम् ।) हिङ्गुलम् । इति रत्न-
माला ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“रक्तं मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”)
मर्कटास्य, स्त्री, (मर्कटस्य आस्यमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्य तथात्वम् ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १०६ ॥ (मर्कटस्यास्यम् ।) वानरसुखम् ।
(मर्कटस्यास्यमिवास्त्रं यस्य ।) वानरसुखे, त्रि ॥
मर्कटी, स्त्री, (मर्कति वायुवेगेन इतस्ततो
गच्छतीति । मर्क + अटन् । स्त्रियां ङीप् ।)
कपिकच्छुः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कङ्कुरा यङ्गा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली शूकशिखी च सेव प्रोक्ता मह-
र्षिभिः ॥”)
अपामार्गः । (यथा,—
“अपामार्गस्तु शिखरी क्षुधःशखी मयूरकः ।
मर्कटी दुर्गहा चापि किमिही खरमञ्जरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३३ । ५ ।
“कुचट्टी मर्कटी शिखीमनन्ताश्चापि धारयेत् ।
मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्वथे ॥”)
करञ्जभेदः । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥ माकड़ा
करञ्जा इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायो
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“उदकीर्यस्तृतीयोऽन्यः षड्गत्या हस्तिवारणी ।
मर्कटी वयसी चापि करञ्जी करभञ्जिका ॥”
मर्कट + ङीप् ।) वानरी च ॥

मर्कटेन्द्रः, पुं, (मर्कटे खगविशेषे इन्द्रिव ।)
काकतिन्दुकश्चः । यथा,—
“काकैन्द्रः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।
मर्कटेन्द्रः सिन्धुपुत्रो द्वावेतौ तत्र कौर्त्तितौ ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मर्करः, स्त्री, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + बाहुल-
कात् अरः ।) मङ्गराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
(गुणादयोऽस्य मङ्गराजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
मर्करा, स्त्री, (मर्कर + स्त्रियां टाप् ।) दरी ।
भाण्डम् । सुरङ्गा । निष्कला स्त्री । इति विश्वः ॥
मर्च, क गृहे । सौत्रोऽयं धातुः । इति कविकल्प-
हमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालय-
वर्गप्रथमान्तः । मर्कः । इति दुर्गादासः ॥
मर्जः, स्त्री, (मृज्यते इति । मृज् शुद्धौ +
“मृजेगुणश्च ।” उणा० १ । ८१ । इति ऊः ।
गुणश्च ।) शुद्धिः । इति मेदिनी । जे, १३ ॥
मर्जूः, पुं, (मार्जि शोधयति वसनमिति ।
मृज् + ऊः ।) रजकः । इति हेमचन्द्रः ॥
पीठमर्दः । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्तः, पुं, (म्रियतेऽसौ इति । मृ + “हसिम्रिय-
णिति ।” उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) मनुष्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । १०० । १८ ।
“पौर्णमास्याममावस्यां पर्वस्वन्धेषु प्रस्तवः ।
ममैव संश्रुतो मर्तैर्भविता पापनाशनः ॥”)
माणवकः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
(म्रियतेऽनेति । भूलोकः । इत्यञ्जलदत्तः ।
३ । ८६ ॥)
मर्त्यः, पुं, (म्रियतेऽनेति । मर्त्तं भूलोकस्तत्र
भवः । मर्त्त + यत् । यदा, मर्त्त एव यदित्यमर-
टीकायां भरतः ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ ।
६ । ११ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । २६ ।
“गृहे च गृहलक्ष्मीश्च मर्त्यानां गृहिणां तथा ॥”)
मध्यमलोकः । इति जटाधरः ॥ (स्त्री, शरीरम् ।
यथा, भागवते । ३ । ३३ । ३१ ।
“तस्यास्तद्व्योगविधुतमार्त्यं मर्त्यमभूत् सरित् ॥”)
मर्दनं, स्त्री, (मृद + भावे ल्युट् ।) अङ्गमर्दनम् ।
गाटेपा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । संवाह-
नम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । २२ ॥ सम्बलम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, “यत् पुनर्बहिःस्पर्शना-
श्रित्याभ्यङ्गस्वेदप्रेहपरिवेकोन्मर्दनादेरामयान्
प्रमार्ष्टि तद्वहिः परिमार्जनम् ॥” इति चरकं
सूत्रस्थाने ११ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । भ्रम-
हरलम् । निद्राशुक्लसुखप्रदलम् । मांसरक्त-
त्वक्प्रसन्नकारिलम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति
राजवल्लभः । चूर्णनम् । इति नृदधालवर्थदर्श-
नात् । (कदनम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । २ ।
“तेषां मेरेयदोषेण विषमीकृतचेतसाम् ।
निम्नोपति रवावासीत् वेणूनामिव मर्दनम् ॥”
मृद + ल्युट् । मर्दनकारकं, त्रि । यथा, महा-
भारते । १३ । १४ । ६७२ ।
“मर्त्ये क्षितिजसङ्गानां मर्दनं त्रिदशेश्वरम् ॥”)

मर्दलः, पुं, (मर्दं मर्दनं लातीति । ला + कः ।)
वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ मादल
इति भाषा । तत्पर्यायः । गुरुः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४४ । १६ ।
“मृदङ्गानकप्रङ्गानां मर्दलानाञ्च निखनैः ।
खरोद्धान्धतरेऽथैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ॥”)
मर्दितं, त्रि, (मृद + कर्मणि क्तः ।) म्रियितम् ।
इति विशेष्यनिवर्गटीकायां भरतः ॥ चूर्णि-
तम् । यथा,—
“तिन्तिङ्गीफलरसेन मर्दितो
रामवाण इति विश्रुतो रसः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
मर्ब्, गत्याम् । इति कविकल्पहमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मर्ब्ति । इति दुर्गादासः ॥
मर्म्, [नृ] स्त्री, (मृ + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।”
उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) स्वरूपम् ।
तत्त्वम् । यथा, नैषधे । २ । ६ ।
“मृगया न विगीयते वृपे-
रपि धर्म्मगममर्म्पारगैः ।
स्मरसुन्दर ! मां यद्वज्र
स्तव धर्म्मः सदयो द्योञ्ज्वलः ॥”
सन्विस्थानम् । इति लिङ्गादिसंयुक्ते अमर-
भरतौ ॥ जीवस्थानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अथ मर्म्माणि ।
“सन्निपातः शिरास्त्राशुसन्धिर्मांसास्थिसम्भवः ।
मर्म्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विशेषतः ॥
सम्प्रोत्तरं शतं सन्ति देहे मर्म्माणि देहिनाम् ।
तान्येकादश मांसे स्थिरावस्थिषु सन्ति हि ॥
सन्धीनां विंशतिस्तानि ज्ञायूनां सप्तविंशतिः ।
चत्वारिंशत्तथैकश्च शिरामर्म्माणि तत्र तु ॥
द्वाविंशतिः सकृद्युगे तावन्धैव भुजद्वये ।
द्वादशोरसि कुक्षौ च पृष्ठदेशे चतुर्दश ॥
ग्रीवाया ऊर्ध्वभागे तु सप्तविंशन्मतानि हि ॥
मर्म्माणि तानि सन्ति पञ्चधा भवन्ति ।
तान्याह ।
सद्यःप्राणहराणि स्युर्मर्म्माण्येकोनविंशतिः ।
मर्म्मदेशास्त्रयस्त्रिंशत् स्युः कालान्तरमारकाः ॥
चत्वारिंशच्च चत्वारि वैकल्यं जनयन्ति हि ।
मर्म्माष्टकं रज्जाकारि विशल्यघ्नं त्रिकं मतम् ॥
शृङ्गाटकान्यधिपतिः शृङ्गौ कण्डसिरागुदम् ।
हृदयं वस्तिनाभ्यौ च सद्यो भ्रन्ति हतानि चेत् ॥
शृङ्गाटकानि घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पकाणां
शिरासुखानां शिरसो मध्ये संयोगस्थानं तानि
चत्वारि शिरामर्म्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणाणि
हतानि सन्ति सद्योमारकाणि । अधिपतिः ।
मस्तकस्याभ्यन्तरे सन्धिसिन्धोः सन्निपात
उपरिष्ठाद्रोमावर्तः स एकः सन्धिमर्म्मेदं अर्द्धा-
ङ्गुलप्रमाणं सद्योमारकम् । शृङ्गौ भ्रुवोरन्तोपरि
कर्णललाटमध्ये ते द्वे अस्थिमर्म्माणी अर्द्धा-
ङ्गुले सद्योमारके । कण्डशिराः मातृकाः
ग्रीवाया उभयपार्श्वयोश्चतस्रस्तस्रः शिरासा
अष्टौ शिरामर्म्माणि चतुरङ्गुलानि सद्योमार-

मरुभू

“भानुर्लम्बाककुट्यामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ।
वसुभूहृता संकल्पा धर्मपत्न्याः सुतान्
प्रणु ॥”

मरुत्सखः, पुं, (मरुतां देवानां सखा । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)
इन्द्रः । इति धरणिः ॥ (मरुतो वायोः सखा ।)
अग्निः । वायुसख इत्यमरदर्शनात् ॥ (वायुसखे,
त्रि । यथा, रघौ । ११ । ३ ।

“तावदाशु विदधे मरुत्सखैः

सा सपुष्पजलवर्धिभिर्घनेः ॥”

मरुदान्दोलः, पुं, (मरुत् वायुरान्दोल्यतेने-
नेति । आन्दोलि + करणे घञ् ।) धवित्रम् ।
इति शब्दमाला ॥

मरुदिष्टः, पुं, (मरुतां देवानामिष्टः प्रियः ।) गुग्-
गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य
गुग्गुलुशब्दे आख्यातः ॥)

मरुङ्गजं, क्ली, (मरुत्स वायुध्वजः पताकेव ।
नभसि वायुवशाच्चलितत्वादस्य तथात्वम् ।)
वाततूलम् । बुद्धीर सुता इति भाषा । यथा,—
“ग्रीष्महासं वंशकथं वाततूलं मरुङ्गजम् ॥”

इति हारावली । २३ ॥

मरुङ्गवा, स्त्री, (मरुदायुर्भव उत्पत्तिकारणं
यस्याः ।) ताम्रमलान्नुपः । इति रत्नमाला ।
खिराड इति भाषा ॥

मरुद्रथः, पुं, (मरुदायू रथो यानमिवास्य । ऊर्थां
स्तोकं वियति बहुतरं गच्छतीति तथात्वम् ।)
अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवरथः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥

मरुद्रुमः, पुं, (मरोर्निर्जलदेशस्य रुमः । मरुजातो
रुमो वा ।) विट्खदिरः । इति रत्नमाला ॥

मरुद्वर्त्म, क्ली, (मरुतां वायूनां देवानां वा वर्त्म
पत्न्याः ।) आकाशम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुदाहः, पुं, (मरुता वायुना उह्यतेऽसौ इति ।
वह + कर्मणि घञ् । यदा, मरुदायुर्वाह इव
यस्य ।) धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अग्निः ।
इति शब्दमाला ॥

मरुदिपः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे द्विपो हस्तीव ।)
उष्ट्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुन्माला, स्त्री, (मरुङ्गिर्मल्यते धार्यते इति ।
मल धारणे + कर्मणि घञ् । टाप् ।) पृक्ता ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३३ ॥ पिङ्गिशाक इति
भाषा ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“सृक्ताष्टक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता
लघुः ।

ससुद्रान्ता बधूः कीटिवर्षा लङ्कापिकेवपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मरुप्रियः, पुं, (मरुर्निर्जलदेशः प्रियोऽस्य ।)
उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१६ ॥

मरुभूः, स्त्री, (मरुर्निर्जला भूभूमिः ।) दाशे-
रकदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मारओयार
इति भाषा ॥ निर्जलभूमिश्च ॥

मरुभूरुहः, पुं, (मरुभुवि रोहति जायते इति ।

मरुस

रुह + “इगुपधजाप्रोक्तिरः कः ।” ३ । १ । १३५ ।
इति कः ।) करीरवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
मरुभूमिजाते, त्रि ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६७६ ।

“सत्पुंसो मरुभूरुह इव जीवनमात्रमाशा-
स्यम् ॥”

मरुलः, पुं, (म्रियते जलं विनेति । मृ + उलः ।)
कारणवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

मरुवः, पुं, (मरुं निर्जलदेशं वाति प्राप्नोतीति ।
वा + कः ।) वृक्षविशेषः । मरुया इति नाग-
दाना इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खरपत्रः
२ गन्धपत्रः ३ फणिज्भक्तः ४ बहुवीर्यः ५
शीतलकः ६ सुराङ्गः ७ समीरणः ८ जम्बीरः
९ प्रस्यकुसुमः १० मरुवकः ११ आजन्मसुरभि-
पत्रः १२ मरिचः १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिकृष्टविड्वन्वाभान-
शूलमान्यलग्दोषनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मरुत्तको मरुवको मरुन्मरुरपि स्मृतः ।
फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्यपुष्पः समीरणः ॥
मरुदमिप्रदो हृद्यस्तित्तोष्णः पित्तलो लघुः ।
वृश्चिकादिविषज्ञेध्वातकुष्ठकमिप्रगुत् ।
कटुपाकरसो रुच्यस्तित्तो रुचः सुगन्धिकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मरुवकः, पुं, (मरुव + स्वार्थे इवार्थे वा कन् ।)
कण्टकिवृक्षविशेषः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिण्डीतकः २ श्वसनः ३ करहा-
टकः ४ शल्यः ५ मदनः ६ । (पर्यायान्तरं
यथा,—

“मदनश्चर्द्धनः पिण्डो नटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥”
खल्पपत्रतुलसी । तत्पर्यायः । समीरणः २
प्रस्यपुष्पः ३ फणिज्भक्तः ४ जम्बीरः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (एतत्पर्यायो यथा,—
“मरुत्तको मरुवको मरुन्मरुरपि स्मृतः ।
फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्यपुष्पः समीरणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जम्बीरभेदः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पुष्प-
वृक्षविशेषः । मरुयाफुल इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शुक्रपुष्पः २ तिलकः ३ कुलकः ४ ।
क्षुपविशेषः । नागदाना इति भाषा । तत्-
पर्यायः । खरपत्रः २ गन्धपत्रः ३ । इति रत्न-
माला ॥ यावः । राहुः । भयानके, त्रि । इति
जटाधरः ॥

मरुसम्भवं, क्ली, (मरुः सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।)
चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(पर्यायोऽस्य यथा,—
“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालमर्कटकं विप्रं शालयं मरुसम्भवं ॥
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकञ्चान्यत् तद्भवेन्नजदन्तवत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मर्कटः

मरुसम्भवा, स्त्री, (मरौ सम्भवो यस्याः । टाप् ।)
महेन्द्रवारणी । चुनदुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मरुस्या, स्त्री, (मरौ तिष्ठतीति । स्या + कः ।
स्त्रियां टाप् ।) चुनदुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मरुकः, पुं, (म्रियते इवेति । मृ + “मृकलिभ्या-
मृकोकणौ ।” उणा० ४ । ३६ । इति ऊकः ।
भयशीलत्वादस्य तथात्वम् ।) मृगविशेषः ।
इत्युणादिकोषः ॥ मयूरः । शटी । इति संचिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥

मरुङ्गवा, स्त्री, (मरौ घनप्रदेशे उद्भवतीति ।
उन् + भू + अच् । स्त्रियां टाप् ।) कार्पासी ।
यवासः । चुनखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरोलिः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे लीयते म्रियते
इति । मरु + ली + इन् । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) मकरः । यथा,—
“जलरूपस्तु मकरो मरोलिरसिदंष्ट्रकः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरोलिकः, पुं, (मरोलि + स्वार्थे कन् ।) मकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मर्क, सर्पे । सौचधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) मर्कटः । इति दुर्गा-
दासः ॥

मर्कः, पुं, (मर्चति चेष्टते इति । मर्च् + “इण्
भौकापाश्रत्यतिमर्चिभ्यः कन् ।” उणा० ३ ।
४३ । इति कन् । यद्वा, मर्कति सर्पतीति । मर्क-
+ अच् ।) देहः । वायुः । इत्युणादिकोषः ।
(शुक्रपुत्रः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
७ । १६ ।

“उपयामरुहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥”

“मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितः ।” इति तद्गाथे
महीधरः ॥) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ८ । २६ ।

“मर्कान् भोक्ष्यन् विभजति स चेन्नाति भासं
भिनत्ति ॥”

“मर्कान् मर्कटान् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ त्रि, मार्जयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । २७ । २० ।

“सुरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥”

“मर्को मार्जयिता ।” इति तद्गाथे सायनः ॥)

मर्ककः, पुं, (मर्क + इवार्थे संचायां वा कन् ।)
गलगण्डपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ हाड-
गिल् इति भाषा ॥

मर्कटः, पुं, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + “शका-
दिभ्योऽटन् ।” उणा० ४ । ८१ । इति ञटन् ।)
वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।

“यमाय लण्णो मनुष्यराजाय मर्कटः ॥”)

जर्जनाभः । (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३२२ ।

“अयमुद्गृहीतवङ्गिश्चः कर्कट इव मर्कटः

पुरतः ॥”

“मर्कटी लूता ॥” इति तट्टीका ॥) स्थावरविष-
मेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ गलेगडपची । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ छाड़गिल इति भाषा ॥
मर्कटकः, पुं, (मर्कट + खार्थं संज्ञायां वा कन् ।)
वानरः । लूता । प्रस्थमेदः । इति मेदिनी । के,
२०८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
“श्यामाकास्त्रय नीवारा जर्निताः सगवेषुकाः ।
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटका
सुने ! ॥”)
मर्कटमेदः । दैत्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्कटतिन्दुकः, पुं, (मर्कटप्रियस्तिन्दुकः । मध्य-
पदलोपी कर्मधारयः ।) कुपीलुः । इति
भावप्रकाशः ॥
मर्कटपिप्पली, स्त्री, (मर्कटस्य पिप्पलीव ।)
अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्या अपामार्गशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मर्कटप्रियः, पुं, (मर्कटस्य प्रियः ।) क्षीरवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥
मर्कटवासः, पुं, (मर्कटः ऊर्णनाभस्तस्य वासः
आवासस्थानम् ।) लूतातनुः । माकड़शार-
जाल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । आशावन्धः
२ । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्कटशीर्ष, स्त्री, (मर्कटस्य शीर्षमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्तथात्वम् ।) हिङ्गुलम् । इति रत्न-
माला ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“रक्तं मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”)
मर्कटास्य, स्त्री, (मर्कटस्य आस्यमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्तथात्वम् ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १०६ ॥ (मर्कटस्यास्यम् ।) वानरसुखम् ।
(मर्कटस्यास्यमिवास्त्रं यस्य ।) वानरसुखे, त्रि ॥
मर्कटी, स्त्री, (मर्कति वायुवेगेन इतस्ततो
गच्छतीति । मर्क + अटन् । स्त्रियां ङीप् ।)
कपिकच्छुः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुरा यज्ञा दुःस्पर्शा प्राट्ठायणी ॥
जाङ्गली शूकशिखी च सेव प्रोक्ता मह-
विभिः ॥”)
अपामार्गः । (यथा,—
“अपामार्गस्तु शिखरी क्षुधःशूलो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्गन्धा चापि किमिहो खरमञ्जरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३३ । ५ ।
“कुचटी मर्कटी शिखीमनन्ताश्चापि धारयेत् ।
मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुर्विधम् ॥”)
करञ्जमेदः । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥ माकड़ा
करञ्जा इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायो
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“उदकीर्यस्तौयोऽन्यः षड्ग्रन्था हस्तिवारुणी ।
मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करमञ्जिका ॥”
मर्कट + ङीप् ।) वानरी च ॥

मर्कटेन्द्रः, पुं, (मर्कटे खगविशेषे इन्द्ररिव ।)
काकतिन्दुकवृक्षः । यथा,—
“काकेन्द्रः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।
मर्कटेन्द्रः सिन्धुपुत्रो दावेतौ तत्र कौर्त्तितौ ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मर्करः, स्त्री, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + बाहुल-
कात् अरः ।) भृङ्गराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
(गुणादयोऽस्य भृङ्गराजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
मर्करा, स्त्री, (मर्कर + स्त्रियां टाप् ।) हरी ।
भाण्डम् । सुरङ्गा । निष्कला स्त्री । इति विश्वः ॥
मर्च, क यहे । सौत्रोऽयं धातुः । इति कविकल्प-
द्वयः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालय-
वर्गप्रथमान्तः । मर्कः । इति दुर्गादासः ॥
मर्जः, स्त्री, (मर्ज्यते इति । मर्ज् शुद्धौ +
“मर्जेगुणश्च ।” उणा० १ । ८१ । इति ऊः ।
गुणश्च ।) शुद्धिः । इति मेदिनी । जे, १३ ॥
मर्जूः, पुं, (मार्ष्टुं शोधयति वसनमिति ।
मर्ज् + ऊः ।) रजकः । इति हेमचन्द्रः ॥
पीठमर्दः । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्तः, पुं, (म्रियतेऽसौ इति । मृ + “हसिमृप्रि-
णिति ।” उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) मनुष्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । १०० । १८ ।
“पौर्णमास्याममावस्यां पूर्वखन्धेषु प्रस्तवः ।
ममैव संश्रुतो मर्तर्भविता पापनाशनः ॥”)
माणवकः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
(म्रियतेऽनेति । भूलोकः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।
३ । ८६ ॥)
मर्त्यः, पुं, (म्रियतेऽनेति । मर्त्तं भूलोकस्तत्र
भवः । मर्त्त + यत् । यद्वा, मर्त्त एव यदित्यमर-
टीकायां भरतः ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ ।
६ । ११ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । २६ ।
“यद्दे च यद्दलक्ष्मीश्च मर्त्यानां यद्दिष्टां तथा ॥”)
मध्यमलोकः । इति जटाधरः ॥ (स्त्री, शरीरम् ।
यथा, भागवते । ३ । ३३ । ३१ ।
“तस्यास्तदयोगविधुतमार्त्तं मर्त्यमभूत् सरित् ॥”)
मर्दनं, स्त्री, (मर्द् + भावे ल्युट् ।) अङ्गमर्दनम् ।
गाटेपा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । संवाह-
नम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । २२ ॥ सम्बलम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, “यत् पुनर्वह्निःस्पर्शना-
श्रित्वाभ्यङ्गखेदप्रदेहपरिवेकोन्मर्दनादेरामयान्
प्रमार्ष्टि तद्वह्निः परिमार्जनम् ॥” इति चरकं
सूत्रस्थाने ११ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । भ्रम-
हरत्वम् । निद्राशुक्रसुखप्रदत्वम् । मांसरक्त-
त्वक्प्रसन्नकारित्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ चूर्णनम् । इति ऋद्धात्वर्थदर्श-
नात् । (कदनम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । २ ।
“तेषां मेरुयदोषेण विषमौकृतचैतसाम् ।
निम्नोचति रवावासीत् वेणूनामिव मर्दनम् ॥”
मर्द् + ल्युट् । मर्दनकारके, त्रि । यथा, महा-
भारते । १३ । १४ । ३७२ ।
“मर्दये चित्तिजसङ्गानां मर्दनं त्रिदशेश्वरम् ॥”)

मर्दलः, पुं, (मर्दं मर्दनं लातीति । ला + कः ।)
वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ मादल
इति भाषा । तत्पर्यायः । गुरुः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४४ । १६ ।
“मृदङ्गानकशङ्खानां मर्दलानाञ्च निखनेः ।
खरोद्यान्तरेऽथैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ॥”)
मर्दितं, त्रि, (मर्द् + कर्मणि क्तः ।) म्रियितम् ।
इति विश्वेयनिघ्नवर्गटीकायां भरतः ॥ चूर्णित-
तम् । यथा,—
“तिन्तिङ्गीफलरसेन मर्दितो
रामवाण इति विश्रुतो रसः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
मर्ज्ज, गत्याम् । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मर्ज्जति । इति दुर्गादासः ॥
मर्म, [नृ] स्त्री, (मृ + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।”
उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) स्वरूपम् ।
तत्त्वम् । यथा, नैषधे । २ । ६ ।
“मृगया न विगीयते वृष्टे-
रपि धर्मागममर्मपारगैः ।
स्वरसुन्दर ! मां यदत्यज
स्तव धर्मः सदयो दयोऽज्ज्वलः ॥”
सन्निस्थानम् । इति लिङ्गादिसंयुक्ते अमर-
भरतौ ॥ जीवस्थानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ मर्माणि ।
“सन्निपातः शिरास्त्रायुसन्निमांसास्थिसम्भवः ।
मर्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विशेषतः ॥
सन्निपातं श्रुतं सन्ति देहे मर्माणि देहिनाम् ।
तान्येकादश मांसं स्युरष्टावस्थिषु सन्ति हि ॥
सन्निपातं विंशतिस्तानि स्नायूनां सप्तविंशतिः ।
चत्वारिंशत्तथैकञ्च शिरामर्माणि तत्र तु ॥
हाविंशतिः सक्थियुगे तावन्त्येव भुजद्वये ।
हादशोरसि कुक्षौ च पृष्ठदेशे चतुर्दश ॥
ग्रीवाया ऊर्ध्वभागे तु सप्तविंशस्तानि हि ॥
मर्माणि तानि सन्ति पञ्चधा भवन्ति ।
तान्याह ।
सद्यःप्राणहराणि स्युर्मर्माण्येकोनविंशतिः ।
मर्मदेशास्तयस्त्रिंशत् स्युः कालान्तरमारकाः ॥
चत्वारिंशच्च चत्वारि वैकल्यं जनयन्ति हि ।
मर्माष्टकं रुजाकारि विंशत्यङ्गं त्रिकं मतम् ॥
शृङ्गाटकान्यधिपतिः शृङ्गौ कण्ठसिराशुदम् ।
हृदयं वस्तिनाभ्यौ च सद्यो घ्नन्ति हतानि चेत् ॥
शृङ्गाटकानि त्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पकाणां
शिरासुखानां शिरसो मध्ये संयोगस्थानं तानि
चत्वारि शिरामर्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणानि
हतानि सन्ति सद्योमारकाणि । अधिपतिः ।
मस्तकस्याभ्यन्तरे सन्निधिरयोः सन्निपात
उपरिष्ठाद्रोमावर्त्तः स एकः सन्निमर्मेदं अर्द्धा-
ङ्गुलप्रमाणं सद्योमारकम् । शृङ्गौ भुवोरन्तोपरि
कर्णललाटमध्ये ते द्वे अस्थिमर्मेणी अर्द्धा-
ङ्गुले सद्योमारके । कण्ठशिराः मातृकाः
ग्रीवाया उभयपार्श्वयोश्चतसस्तसः शिरास्ता
अष्टौ शिरामर्माणि चतुरङ्गुलानि सद्योमार-

“कृमिकीटवयोहृत्वा मद्यानुगतभोजनम् ।
फलैःकुसुमस्तेयमधैश्च मलावहम् ॥”
मलारिः, पुं, (मलस्यारिर्नाशको रेचकत्वात् ।)
सर्वचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मलिनं, त्रि, (मलते धारयतीति । मल + “बहुल-
मन्यत्रापि ।” उणा० २ । ४६ । इति इनच् ।
यदा, “व्योत्स्नातमिस्तेति ।” ५ । २ । ११४ ।
इत्यत्र । “मलशब्दादिनजीमसचौ प्रत्ययौ
निपात्येते ।” इति काशिकोक्ता इनच् ।)
मल्युक्तवस्तु । तत्पर्यायः । मलीमसम् २
कचरम् ३ मलदूषितम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ ।
५५ ॥ (यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । १ । ४३ ।
“परस्त्रीहरणे पापशङ्काभयविवर्जिताः ।
निर्धना मलिना दीना दरिद्राश्चिररोगिणः ॥”)
दूषितम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४०२ ।
“परपट इव रजकौभिर्मलिनो सुक्तापि निर्दयं
ताभिः ।
अर्थग्रहणेन विना जघन्य ! सुक्तोऽसि कुल-
टाभिः ॥”)
कृष्णम् । इति मेदिनी । ने, १०४ ॥ नित्यनैमि-
त्तिकक्रियात्वागौ । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
(निरुद्धम् । यथा, शिशुपालवधे । ६ । २३ ।
“दुतिमग्रहीदुग्रहगणो लघवः
प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः ॥”
“मलिनाश्रयतः निरुद्धाश्रयणात् ।” इति
तट्टीकायां मलिनाथः ॥)
मलिनं, क्ली, (मलते धरति दोषमिति । मल +
इनच् ।) घोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दोषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मलिनसुखः, पुं, (मलिनं सुखमग्रभागे यस्य ।)
अग्निः । गोलाङ्गुलः । इति मेदिनी । खे, १८ ॥
धेतः । इति हेमचन्द्रः ॥
मलिनसुखः, त्रि, (मलिनं दूषितं सुखं यस्य ।)
क्रूरः । खलः । इति मेदिनी । खे, १८ । हेम-
चन्द्रश्च ॥ न्दानवदनश्च ॥
मलिनाम्बु, क्ली, (मलिनं कृष्णवर्णं अम्बु ।) मसी ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥
मलिनास्थः, त्रि, (मलिनं दूषितमास्थं यस्य ।)
खलः । इति शब्दमाला ॥
मलिनी, स्त्री, (मलमस्या अस्तीति । मल +
इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) रजखला नारी ।
इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥
मलिन्मुचः, पुं, (मली सन् स्त्रोचतीति । मुच् इर-
गत्याम् + कः ।) मलमासः । यथा,—
“तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन ।
आद्यो मलिन्मुचो ज्येष्ठो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥
यदा तं दशान्तमासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासा-
न्त्यक्षणात्तराश्रित्यः सन् सूर्योऽतिवाह्य गच्छेत्
मासान्तरे राश्यान्तरसंयोगं गच्छेत् तदा
आद्योऽतिक्रान्तमासो मलिन्मुचो ज्येष्ठः । मली
सन् स्त्रोचति गच्छतीति मलिन्मुचः । द्वितीयस्तु
प्रकृतः शुद्धः कर्माह्वत्वात् ।” इति मलमास-

तत्त्वम् ॥ अग्निः । चौरः । इति मेदिनी ।
चे, २१ ॥ (यथा, माघे । १६ । ५२ ।
“प्रहितः प्रधानाय माधवा-
नहमाकारयितुं महीभृता ।
न परेषु महौजसश्चला-
दपकुर्वन्ति मलिन्मुचा इव ॥”)
वायुः । इति शब्दमाला ॥ (पञ्चयज्ञपरिभ्रष्टः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२२ ॥)
मलिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन मलिनी । मलिनी +
इङ् । स्त्रियां टाप् ।) रजखला नारी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मलीमसं, क्ली, (मलमस्यास्तीति । मल +
“व्योत्स्नातमिस्तेति ।” ५ । २ । ११४ । इति
ईमसच् प्रत्ययेन निपातितः ।) लौहम् ।
पुष्पकाशीसम् । इति मेदिनी । से, ५६ ॥
मलीमसः, त्रि, (मलमस्यास्तीति । मल + ईम-
सच् । निपात्यते ।) मलिनः । इत्यमरः ।
३ । १ । ५५ ॥ (यथा, माघे । १ । ३८ ।
“उपजुतं पातुमदो मदोद्वै-
स्त्वमेव विश्वम्भर ! विश्वमीशिवे ।
जते रवेः चालयितुं क्षमेत कः
क्षयातमस्काण्डमलीमसं नभः ॥”
कृष्णवर्णः । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । ३८ ।
“मलीमसश्चर्मधुपानसक्तो
मेजे लताः पुष्पवतीः स्फुटं यः ।
स एव चैत्रेण वत द्विरंशः
पुष्पपुराण्ये विहितः पुरोधाः ॥”)
मल्लकः, पुं, (मल + बाहुलकात् ऊकः ।) कृमि-
विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
मल्ल, ड ह्रतो । इति कषिकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म० सक० सेट् ।) ड, मल्लते । इति दुर्गा-
दासः ॥
मल्लः, पुं, (मल्लते धरति बलमिति । मल्ल + अच् ।)
बाहुयोधौ । इत्यमरभरतौ । माल इति भाषा ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।
“मल्लानामशनिर्गुणां नरवरः स्त्रीणां सारो
मूर्तिमान् ॥”)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । माला इति भाषा ।
स च ब्राह्मचर्यात् सवर्णायां जातः । इति
मानवे १० अध्यायः ॥ स च लेटात् तीव्र-
कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
तन्त्रवायां कुन्दकाराज्जातः । इति पराशर-
पद्धतिः ॥ पात्रम् । कपोलम् । मल्लभेदः । इति
मेदिनी । ले, ४४ ॥ देशविशेषः । यथा,—
“दशार्णा नवराष्ट्रं मल्लाः शास्त्रा युगन्तराः ॥”
इति विराटपर्वणि १ अध्यायः ॥
मल्लकः, पुं, (मल्ल इव । मल्ल + कन् । टङ्गलादस्य
तथात्वम् । यदा, मल्ल धारणे + खुल् ।)
दन्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८४ ॥ (ब्राह्मण-
विशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १८ । २३२० ।
“विलोक्य वैकल्यहृतौ वद्वौ तो स्वामिनौ तथा ।
कृशसिधेयुरुत्तमौ द्विजन्मा मल्लकाभिधः ॥”)

मल्लकः, पुं, स्त्री, (मल्लते धारयति प्रदीपमिति ।
मल्ल + खुल् ।) दीपाधारः । नारिकेलफला-
वयवजपात्रविशेषः । माला इति भाषा ।
स्त्रियां मल्लिका । इत्यमरभरतौ ॥ प्रदीपः ।
इति मधुरेशः ॥
मल्लजं, क्ली, (मल्ले तदाख्यदेशे जायते इति ।
जन् + डः ।) मरिचम् । इति जटाधरः ॥
मल्लतूर्यं, क्ली, (मल्लैर्वाद्यमानं तूर्यम् । मल्लाय
तूर्यमिति वा ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
महाखनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मल्लनागः, पुं, (नागो हस्तीव मल्लः । पूर्वनिपातः ।)
वात्स्यायनमुनिः । (मल्लो बलीयान् नागः ।)
अभमातङ्गः । इति मेदिनी । मे, ५७ ॥ (मल्लो
नाग इव ।) लेखहारः । इति शब्दरत्नावली ।
कामशास्त्रविशेषः । इति धरणिः ॥
मल्लभूमिः, स्त्री, (मल्लानां भूमिः ।) मल्लभूमिः ।
इति जटाधरः ॥
मल्लभूमिः, स्त्री, (मल्लानां भूमिः स्थानम् ।)
मल्लक्रीडास्थानम् । तत्पर्यायः । अक्षवाटः २
रङ्गभूमिः ३ रणस्थली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मल्लभूः ५ अक्षपाटः ६ । इति जटाधरः ॥
देशविशेषश्च ॥ (यथा,—
“अयःपात्रे पयःपानं शालपत्रे च भोजनम् ।
शयनं तालपत्रे च मल्लभूमेरियं गतिः ॥”
इत्युद्भटः ।)
मल्लयात्रा, स्त्री, (मल्लानां यात्रा ।) मल्लानां
युद्धार्थयात्रा । तत्पर्यायः । मालवी २ । इति
हारावली ॥
मल्लयुद्धं, क्ली, (मल्लानां युद्धम् ।) मल्लानां संग्रामः ।
तत्पर्यायः । नियुद्धम् २ बाहुयुद्धम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्प्रकारा यथा,—
“अथ सृदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ।
चोद्यमानस्ततो भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम् ॥
नहि शक्नोति विवृतं प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ।
ततः स पुरुषयात्रः शार्दूलप्रिथिलश्चरन् ॥
प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ।
बबन्ध कक्षां कौन्तेयस्ततः संघर्षयन् जनान् ।
ततस्तं वृषसङ्काशं भीमो मल्लं समाकृत्य ॥
जीमूतं नाम तं मल्लं तत्र प्रख्यातविक्रमम् ।
तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ॥
मत्ताविव महाकायौ वारणौ घट्टिहायनौ ।
ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धे समीयतुः ॥
वीरौ परमसंहृष्टावन्त्योन्यजयकाङ्क्षिनौ ।
आसीत् सुभीमः सम्पातो वज्रपर्वतयोर्विव ॥ १० ॥
उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ।
अन्योन्यमन्तरप्रेक्षू परस्परजयेष्विनौ ॥
उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ ।
कृतप्रतिहतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सकङ्कटेः ॥ ११ ॥
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्यथनेक्षथा ।
क्षेपणैर्मृष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिखनैः ॥
तलेर्वज्रनिपातैश्च प्रहृष्टाभिस्तथैव च ।
शूलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ॥

जानुभिश्चाश्रनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघटितैः ।
तद्वृद्धमभवद्गोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ॥
बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवमन्निधौ ।
अरज्यत जनः सर्वः सोत्क्रुष्टनिनदोत्थितः ।
बलिनो संयुगे राजन् ! वृत्रवासवयोरिव ।
प्रकर्षणाकर्षणयोरथाकर्षविकर्षणैः ॥
आकर्षतामथान्योन्यं जानुभिश्चाभिजघ्नतुः ॥१२॥
ततः शब्देन सहता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
यूगोरस्त्रौ दीर्घभुजौ निगुहकुशलाबुधौ ॥
बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिवेरिव ।
चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाद्य भीमो मल्लममित्रहा ॥
विनदन्तमभिक्रोशन् शार्दूल इव वारणम् ।
तमुद्यम्य महाबाहुर्भामयामास वीर्यवान् ॥
ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ।
भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।
प्रत्यपिषन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥१३॥
तस्मिन् विनिहते मल्ले जीमते लोकविश्रुते ।
विराटः परमं हर्षमगच्छद्भान्वयैः सह ॥
स हर्षात् प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ॥
इति विराटपर्वणि १२ अध्यायः ॥
एषां टीका यथा । “दु खेन खप्रकटनराजाज्ञा-
लङ्घनद्वन्द्वजेन । विवृतं लोकसममचम् । शार्दूल-
शिथिलः सिंह इव व्याघ्र इव वा शिथिलः
सावज्ञः । स्यात् सिंहैरपि च शार्दूल इति
दर्शनात् । कर्चा कच्छम् । सम्पातः संघर्षः ॥
१० ॥ सकङ्कटेः कङ्कटः करघर्षणः किणः कड़ा
इति प्रसिद्धः । कृतप्रतिकृतेः परप्रयुक्तिप्रति-
कृतेः । चित्रैर्विचित्रैर्बन्धैरिति शेषः ॥११॥
सन्निपातेत्यादि । एते मल्लानां शिश्नाविशेषाः ।
सन्निपातेः परस्परसंघातेरवधूतेर्वहसुष्टिसुजा-
घातेः प्रमाद्यैः पातयित्वा पेषणैः । उन्मथनैः
अन्तरीक्षे सुजाभ्यां मथनैः । क्षेपणैः स्थानात्
प्रत्यावनेः । बहाङ्गुलिकरो मुष्टिः ।
‘अवाहमुखं स्तन्यगतं भ्रामयित्वा तथैव यः ।
क्षिप्तस्य शब्दः स भवेद्दराहोदूतनिखनः ॥
तर्जन्यङ्गुष्ठमध्येन प्रसारितकरो हि यः ।
संप्रहारस्तलाख्यस्तु संग्रहो वचमिष्यते ॥
अर्द्धचन्द्रतुल्यमल्लमुष्टिवैचमित्यर्थः ।
‘प्रवृत्ताङ्गुलिहस्तेन प्रवृष्टिः प्रवृत्तिः स्फुटा ।
दिगुणीकृतबाहुर्व्यस्तदीर्घार्थं यथाबलम् ॥
प्रहारः सशलाका स्यात् पादोद्धूतः पदा-
हतम् ॥’
जानुभिश्चाश्रनिर्घोषैः पाषाणघोषसदृशश्रनिभिः
करणैर्यान्यवघटनानि ते । बलप्राणेन बलो-
त्कर्षण । सोत्क्रुष्टनिनदोत्थितः उत्क्रोशन्
निनदोत्थानसहितः । प्रकर्षणं बाहुसंयुजा-
नयनं प्रकृष्टाकर्षणं तदेवाकर्षणमीधतुसमुखा-
नयनम् । अभ्याकर्षः समन्ततः कर्षणम् ।
विकर्षणं पश्चात् नयनं तदेव विपरीतकर्षण-
मुच्यते उपसर्गभेदादर्थभेदोऽपीति ॥१२॥ शत-
गुणं शतवारम् ॥१३॥” इत्यर्जुनमिश्रकृत-
भारतार्थदीपिका ॥

मल्ला, स्त्री, (मल्लते धारयति विलासादिकमिति ।
मल्ल धारणे + अच् । स्त्रियां टाप् ।) नारी ।
पत्रवल्ली । मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(लोटनराजपत्नी । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । १६१७ ।
“तमेव पुत्रा प्रोचन्ती शोकशङ्कुहताश्रया ।
ततः प्रपेदे प्रलयं मल्ला लोटनवल्गवा ॥”)
मल्लारः, पुं, (मल्लं ऋच्छति प्राप्नोतीति । ऋ +
अण् ।) रागविशेषः । स तु षष्ठां रागाणां
मध्ये द्वितीयः । यथा,—
“आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसञ्चितः ।
श्रीरागस्तस्य पञ्चादौ वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिलोलञ्चाय कर्णाट एते रागाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥”
अस्य षट् रागिण्यो यथा,—
“विलावली पूर्वी च कानडा माधवी तथा ।
कोडा केदारिका चैव मल्लारस्य प्रिया इमाः ॥”
अस्य गानसमयः ।
“मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्वदा ॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—
“शृङ्गावदातं पलितं दधानः
प्रलम्बकर्णः कुसुदेन्दुवर्णः ।
कौपीनवासाः सविहारचारी
मल्लाररागः शुचिशान्तमूर्तिः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(तथा च सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।
“भैरवः पञ्चमो नाटो मल्लारो गौडमालवः ।
देशाख्येति षड् रागाः प्रोच्यते लोकविश्रुताः ॥”
“मेघमल्लारिका मालकौशिकः पटमल्लरी ।
आशावरीति विज्ञेया रागा मल्लारसंश्रयाः ॥”
इति रागार्णवमतम् ॥)
मल्लारी, स्त्री, (मल्लार + डीप् ।) वसन्तरागस्य
रागिणी । यथा,—
“आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथम-
मल्लरी ।
मल्लारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदानुगाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
मेघरागस्य रागिणी । इति हलायुधः ॥
(अस्या उदाहरणादिकं यथा संगीतदर्पणे ।
“मल्लारी सपद्मीना स्यात् यद्वांश्यासधैवता ।
औडवा पौवरीयुक्ता वर्षासु सुखदा सदा ॥”
ध नि रि ग म ध । अस्या ध्यानं यथा,—
“गौरी लक्ष्मा कोकिलकण्ठनादा
गीतच्छलेनात्मपतिं स्मरन्ती ।
आदाय वीणां मलिना रुदन्ती
मल्लारिका यौवनदूनचित्ता ॥”)
मल्लिः, पुं, (मल्लते धारयति विज्ञानमिति । मल्ल +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
इन् ।) चतुर्विंशतिवृत्ताहृतां मध्ये जनविंश-
जिनः । इति हेमचन्द्रः १२ । २८ ॥
मल्लिः, स्त्री, (मल्ल + इन् ।) मल्लिका । इति
शब्दरत्नावली ॥

मल्लिकः, पुं, (मल्लते धारयतेऽसौ । मल्ल + इन् ।
स्वार्थे कन् ।) मलिनचक्षुचरणयुक्तहंसः ।
मलिनैः किञ्चिद्भ्रूवरवर्णैरासीहितैश्चक्षुचरणै-
रुपलक्षितः शुक्लहंसः । इत्यमरभरतौ ॥
वृणासुपाधिविशेषश्च ॥ (यथा, भरतमल्लिकः ।
तथा च भट्टिकाव्यटीकारम्भे मङ्गलाचरण-
श्लोकः ।
“नत्वा शङ्करमम्बहगौराङ्गमल्लिकात्मजः ।
भट्टिटीकां प्रकुरुते भरतो सुम्भबोधिनीम् ॥”)
मल्लिका, स्त्री, (मल्लिरेवेति । मल्लि + स्वार्थे कन् ।
स्त्रियां टाप् । यद्वा, मल्लिहंस इव शुक्ल-
त्वात् । मल्लि + इवार्थे कन् ।) खनामख्यात-
पुष्पवृक्षः । वेलपुल इति भाषा ॥ (यथा,
काव्यादर्शे । २ ।
“मल्लिकासुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः ।
प्रयागे पञ्चवाणस्य शृङ्गमापूरयन्निव ॥”)
तत्पर्यायः । लणशून्यम् २ भूपदी ३ शतभीरुः
४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ लणशून्या ५
श्रीतभीरुः ६ । इति भरतः ॥ भद्रवल्ली ७
गौरी ८ वनचन्द्रिका ९ प्रिया १० सौम्या
११ नारीष्टा १२ गिरिजा १३ सिता १४
मल्ली १५ मदयन्ती १६ चन्द्रिका १७ मोदिनी
१८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
चक्षुष्यत्वम् । सुखपाककुष्ठविस्फोटकण्ट-
विषव्रणनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफ-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । दृढत्वम् । वातपित्तासङ्ग्राध्य-
रुचिनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
“विचरन्तं तदा भूयो महेशं कुसुमायुधः ।
आरात् स्थित्वागतो धन्वी सन्तापयितुमुद्यतः ॥
ततस्तमगतो दृष्ट्वा क्रोधाद् भातदृशा हरः ।
स्मरमालोकयामास शिखायाच्चरणान्तिकम् ॥
आलोकितस्निग्धेन मदनो द्युतिमानपि ।
प्रादहृत तदा ब्रह्मन् ! पादादारभ्य कक्षवत् ॥
प्रदह्यमानौ चरणौ दृष्ट्वासौ कुसुमायुधः ।
उत्ससर्ज धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥
यदासीमुष्टिवन्धं तद्वक्त्रेष्टं महाप्रभम् ।
स च कल्पतरुर्जातः सगन्धाढ्यो गुणाकृतिः ॥
नाहस्यानं शुभाकारं यदासीदञ्जभूषितम् ।
तज्जातं केशवारण्यं बकुलं नामतो नगैः ॥
या च कोटी शुभा ह्यासीदिन्द्रनीलविभूषिता ।
जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजविभूषिता ॥
नाहोपरि तथा सुष्टौ स्थानं चन्द्रमणिप्रभम् ।
पञ्चगुल्माभवज्जातौ शशाङ्ककिरणोज्ज्वला ॥
ऊर्ध्वं सुष्टौ अधः कथाः स्थानं विदुमभूषितम् ।
तस्माद्बहुपुटा मल्ली सज्जाता विविधा सुने ! ॥”
इति ताम्रपुराणे ६ अध्यायः ॥
मत्स्यविशेषः । ऋतुपात्रभेदः । इति मेदिनी ।
के, १३७ ॥ पानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
मल्लिकाचः, पुं, (मल्लिकापुष्पमिव अक्षिण्ये
यस्येति । “अन्त्योऽदर्शनात् ।” ५ । ४ । ७६ ।

मवितः

६४८

मषीले

मसिधा

इति अच् ।) मलिनचक्षुचरणयुक्तहंसः । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६२ ॥ शुक्लवर्णवेष्टितचक्षुर्द्वययुक्तहंसः । इति हलायुधः ॥ (यथा, हरिवंशे । २४१ । २५—२६ ।

“मल्लिकाक्षान् विरूपाक्षान् क्रौञ्चवर्णान् मनोजवान् ।

अश्वसेन्यं महाबाहुसदप्रतिमपौरुषः ।

निस्तदयामास वली गदया भीमविक्रमः ॥”)

मल्लिकाक्षः, पुं, मलिनचक्षुचरणयुक्तहंसः । इत्यमरटीका ॥ ते सिता हंसा मलिनैः किञ्चिद्भ्रूवरवर्णैरालोहितैश्चक्षुचरणैर्लक्षिता मल्लिकाक्षा मल्लिकनमानः । मल मल्ल उ धृतौ लान्तः नान्नीति इकः । मल्लिको हंसमेदे स्थात्तृणशून्यन्तु मल्लिका । इति रुद्रः । शुक्लाङ्गलामल्लिकापुष्पमिव अक्षि येषां ते मल्लिकाक्षा इति स्वामी । इति भरतः ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । १ । २६ ।

“एतस्मिन् मदकलमल्लिकाख्यपक्ष-

व्याधूतस्फुरदुदरदण्डपुण्डरीकाः ।

वाच्याम्भःपरिपतनोजमान्तराले

संष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥”)

मल्लिकाक्षा, स्त्री, (मल्लिकेति आख्या यस्याः ।)

त्रिपुरमालीपुष्पम् । तत्पर्यायः । मोहिनी २

वटपत्रा ३ मोहना ४ । इति रत्नमाला ॥

मल्लिकागन्धं, स्त्री, (मल्लिकाया इव गन्धो यस्य ।) मङ्गलागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

मल्लिकापुष्पः, पुं, (मल्लिकाया पुष्पमिव पुष्पं यस्य ।) कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करुणवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । करुणा लेबु इति भाषा ॥ खनामख्यातपुष्पवृक्षश्च ॥

मल्लिगन्धि, स्त्री, (मल्लेरिव गन्धो यस्य तत् । “उपमानाच्च ।” ५ । ४ । १३८ । इति इकारादेशः ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मल्लिपत्रं, स्त्री, (मल्लेः पत्रमिव पत्रं यस्य ।)

कृचाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मल्ली, स्त्री, (मल्लि + कृदिकारादिति पक्षे डीष् ।)

मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ४६ ।

“किं राकेन्द्रकरच्छटाभिरुदितं किं मौक्तिकै-

रुद्रतं

किं मल्लीसुकुलैः स्मितं विकसितं किं मालती-
कुङ्कुमलैः ॥”)

मल्लीकरः, त्रि, (अमलमपि आत्मानं मल्लमिव करोतीति । कृ + अच् ।) चौरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मल्लः, पुं, (मल्लते भयं धारयतीति । मल्ल + बाहु-
लकात् उः ।) भालुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मव, नष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) नष्टो बन्धनम् । मवति चौरं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मवितः, त्रि, (मव + कर्मणि क्तः ।) बहः ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

मय, वन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मयति चौरं राजा । यदयान्तोऽयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

मश, ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मशति मशकः । इति
दुर्गादासः ॥

मशकः, पुं, (मशति ध्वनतीति । मश् + अच् ।
संज्ञायां कन् ।) कीटविशेषः । मशा इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । वज्रतुण्डः २ सूच्यास्यः ३ सूक्ष्म-
मल्लिकः ४ राजिजागरदः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ३१ । २७ ।

“तुदन्त्यामल्लचं दंशा मशका मत्कुण्डलदयः ।
रुदन्तं विगतज्ञानं क्लमयः क्लमिकं यथा ॥”)

तन्नाशकधूपो यथा,—
“त्रिफलाञ्जनपुष्पाणि भस्मातकशिरीषकम् ।

लान्नासर्जरसश्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलुः ।
एतेर्धूपैर्मल्लिकाणां मशकानां विनाशनम् ॥”

इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥

चर्मभेदः । स तु खनामख्यातचर्मनिर्मित-
स्नेहादिपाचम् । रोगविशेषः । मशा इति
हिन्दी । आंचिल इति वङ्गभाषा ॥ इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥ मशकरोमगाह ।

“अवेदनं स्थिरश्चैव यत्तु गात्रे प्रदृश्यते ।
माधवत् कृष्णसुखन्नं मलिनं मशकं दिशेत् ॥”

स्थिरं अचलम् । अस्य चिकित्सा यथा,—
“चर्मकीलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् चारामिभ्यामशेषतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च
“लशुनानानु चूर्णस्य घर्षो मशकनाशनः ।”

इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥

मशकी, [न] पुं, (मशकाः सन्त्यस्यामिति ।
मशक + इनिः ।) उदुम्बरवृक्षः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १६८ ॥

मशहरी, स्त्री, (मशं मशकं हरतीति । हृ +
“हरतेरनुदात्तमनेच् ।” ३ । २ । ६ । इति अच् ।
स्त्रियां डीष् ।) मशकनिवारकप्रावरण-
विशेषः । मशारि इति भाषा ॥ चतुष्की २ ।
इति जटाधरः ॥

मशुनः, पुं, (मे समये श्वयति वर्द्धते इति । श्व +
बहुलवचनात् नक् । ततः निपातितः ।)

कुकुरः । इति शब्दमाला ॥

मष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मषति । इति दुर्गादासः ॥

मषिकूपी, स्त्री, (मषेः कूप इव । मषिकूप +
अल्पार्थे डीष् ।) मस्याधारः । इति हेमचन्द्रः ॥
३ । १४८ ॥

मषिधानं, स्त्री, (धीयतेऽस्मिन्निति । धा + अधि-
करणे ल्युट् । मषेर्धानं स्थानम् ।) मस्याधारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १४८ ॥

मषीलेख्यदलः, पुं, (मषीभिर्लेख्यं लेखनयोग्यं दलं
यस्य ।) श्रीतालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मस, इर् य ई परिमाणे । परिणामे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् । निष्ठाया-
मनिट् ।) इर्, अमसत् अमासीत् अमसीत् ।

अस्मात् पुषादित्वात्रित्यं उ इत्यन्ये । य, मस्यति
धान्यं गृही । परिमातीत्यर्थः । ई, मस्तः । परि-
णामं कस्यचिदनुरोधात् । इति दुर्गादासः ॥

मसकः, पुं, (मस्यते परिमीयतेऽसौ । मस +
कर्मणि घः । अल्पार्थं कन् ।) क्षुद्ररोग-
विशेषः । मासा इति लोके प्रसिद्धः । तल्ल-
क्षणं यथा,—

“अवेदनं स्थिरश्चैव यत्तु गात्रे प्रदृश्यते ।
माधवत् कृष्णसुखन्नं मलिनं मसकं दिशेत् ॥”

अवेदनं वेदनारहितम् । स्थिरम् अचलम् ।
तच्चिकित्सा यथा,—

“चर्मकीलं जतुमणिं मसकांस्तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् चारामिभ्याम-

शेषतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मसनं, स्त्री, (मस्यते इति । मस् + ल्युट् ।) सोम-
राजीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मसरा, स्त्री, (मस् + बाहुलकात् अरच् । स्त्रियां
टाप् ।) मस्तरः । इति जटाधरः ॥

मसारः, पुं, (मस् + भावे क्तिप् । मसं परिमाणं
कृच्छतीति । कृ + अण् ।) इन्द्रनीलमणिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते ।
६ । १०४ ।

“चकास्ति विन्दुचुतकातिचातुरी-
घनासुविन्दुसुतिकेतवात्तव ।
मसारताराचि ! ससारमात्मना
तनोधि संसारमसंशयं यतः ॥”)

मसारकः, पुं, (मसार + स्वार्थं कन् ।) इन्द्रनील-
मणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिः, स्त्री, पुं, (मस्यते परिणमते इति । मस् +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ ।
इति इन् ।) लिपिप्रयोजना । लेखनद्रव्यम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । मसि-
जलम् २ पत्राञ्जनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेला ४ काली ५ अञ्जनम् ६ मसी ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ रञ्जनी ८ । इति स्वामी ॥

मलिनाम्बु ९ मशी १० । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
१४८ ॥ श्रेष्ठाधिकारवृत्तम् । इति रुद्रः शब्द-
रत्नावली च ॥

मसिका, स्त्री, श्रेष्ठाधिकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

मलिका इति ग्रन्थान्तरे पाठः ॥

मसिधानं, स्त्री, (मसेर्धानं आधारः ।) मस्या-
धारः । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिधानी, स्त्री, (मसेर्धानी ।) मस्याधारः ।
दोषाति इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मसिमणिः
२ मेलान्दुः ३ वर्णकूपिका ४ मेलानन्दा ५
मेलान्दु ६ मसिधानम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिकूपी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ मसिकूपिका ९ ।
इति जटाधरः ॥

मसूरः

मसिनं, क्ली, (मस्यते परिमीयते गणनयेति । मस् + “बहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २।४६। इति इनच् ।) सपिण्डकम् २ । इत्युणादिकोषः ॥
 मसिर्पण्यः, पुं, (मसिः काली पण्यमस्य ।) लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसिप्रसूः, स्त्री, (मसिं प्रकर्षेण सूते उद्गिरतीति । प्र + सू + क्तिप् ।) मस्याधारः । इति हारावली ॥ लेखनी । इति केचित् ॥
 मसिमणिः, स्त्री, (मस्याधारो मणिरिवेति ।) मस्याधारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मसिवर्द्धनं, क्ली, (मसिं वर्द्धयतीति । वृध् + णिच् + ल्युः ।) रसगन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसी, स्त्री, (मसि + कृदिकारादिति डीष् ।) काली । (यथा, नैषधचरिते । ६।६३। “त्वदास्य निर्यन्मदलीकदुर्गंशो-
 मसीमयं सल्लिपिरूपभागिव ।”) शेफालिकावृन्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 मसोजलं, क्ली, (मस्या जलम् । राहोः शिर इतिवत् अमेदे षष्ठी ।) मसी । काली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसीधानी, स्त्री, (मस्या धानी पात्रम् ।) मस्याधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसीना, स्त्री, (मस् + “बहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २।४६। इति । इनच् । एषोदरादि त्वादीर्घः । स्त्रियां टाप् ।) खनामखात-
 ग्रस्यम् । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
 “मसीना चातसी चिह्ना क्षुमोमामालिका मित्ता ॥”
 मसुरः, पुं, (मस्यते परिमीयतेऽसौ । मस् + “मसेश्च ।” उणा० १।४४। इति । उरन् ।) मसुरकलायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसुरा, स्त्री, (मस्यति पण्यत्वेन परिणमत्यस-
 त्रिति । मस् + उरन् । स्त्रियां टाप् ।) वेश्या ।
 त्रीहिप्रभेदः । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥
 मसुरः, पुं स्त्री, (मस्यते परिमीयतेऽसौ । मस् + “मसेश्चरन् ।” उणा० ५।३। इति ऊरन् ।) त्रीहिप्रभेदः । मसुरी कलाइ इति भाषा ॥
 (अस्याधिपतिर्मेघराशः । यथा, दृष्टवृत्तं हि-
 तायाम् । ४१।२।
 “वस्त्राविककुतुपानां
 मसुरगोधूमरालकथवानाम् ।
 स्थलसम्भवौघधीनां
 कनकस्य च कीर्तितो मेघः ॥”)
 तत्पर्यायः । मङ्गल्यकः २ । इत्यमरः । २।६।१७ ॥
 मसुरः ३ त्रीहिकाञ्चनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसुरा ५ मसुरा ६ । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥
 रागदालिः ७ मङ्गल्यः ८ पृथुबीजकः ९ शूरः १०
 कल्याणबीजः ११ गुडबीजः १२ मसुरकः १३ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गल्या १४ मसुरका १५ ।
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 शीतत्वम् । संग्राहिवम् । कफपित्ताश्लित्वम् ।
 वातामयकरत्वम् । मूत्रक्षक्करत्वम् । लघु-

मसूरि

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ असह्यत्वम् ।
 रुचत्वम् । ज्वरनाशित्वम् । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ तस्य यूषगुणाः । संग्राहिवम् ।
 खादुपाकित्वम् । प्रमेहपित्तश्लेष्मज्वरातीसार-
 नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मसुरकः, पुं, (मसुर इव प्रतिकृतिरिति । मसुर +
 कन् । संज्ञायां कन् वा ।) उपवर्हविशेषः ।
 गोल वालिश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 चतुरः २ चातुरः ३ अङ्गेजः ४ चक्रगण्डः ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (क्लीवेऽपि दृश्यते ।
 यथा, दृष्टवृत्तं हितायाम् । ४३।४३ ।
 “अष्टाश्रि नीलरक्तं
 तृतीयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम् ।
 असितं यमश्चतुर्थं
 मसुरकं कान्तिमदयच्छत् ॥”)
 मसुरविदला, स्त्री, (मसुरस्येव विशिष्टं दल-
 मस्याः । स्त्रियां टाप् ।) कृष्णचिह्नम् । इत्य-
 मरः । २।४।१०६ ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ६।१७७ ।
 “मसुरविदलाकारतूलाक्षिन्नकलेवरः ।
 पौषे चाब्दे चतुस्त्रिंशे नवमेऽब्दे सिते मृतः ॥”)
 श्यामलता । इति रत्नमाला ॥
 मसुरा, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति । मस् +
 ऊरन् । स्त्रियां टाप् ।) वेश्या । मसुरकलायः ।
 इति मेदिनी । रे, २०१ ॥
 मसुरिका, स्त्री, (मसुरेव । मसुरा + कन् । स्त्रियां
 टाप् । अत इत्वम् ।) कुट्टनी । इति शब्द-
 माला ॥ * ॥ वसन्तारोगः । तस्योत्पादनक्रिया
 टीका इति ख्याता । सा तु गोस्तनज-नर-
 गात्रज-मसुरिकापूयेन भवति । यथा,—
 “धेनुस्तन्यमसुरिका नराणाञ्च मसुरिका ।
 तज्जलं बाहुमूलाच्च शृङ्खलान्तेन गृहीतवान् ॥
 बाहुमूले च शृङ्खलाणि रक्तोत्पत्तिकराणि च ।
 तज्जलं रक्तमिलितं स्फोटकज्वरसम्भवम् ॥”
 इति धन्वन्तरिकृतशक्तियोगः ॥
 तत्पर्यायः । पापारोगः २ रक्तवटी ३ मसुरी
 ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अथ मसुरिका-
 धिकारः । “तत्र मसुरिकाविप्रकृष्टनिदान-
 पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
 ‘कङ्कलवणचारविरुद्धाध्यशनाशनैः ।
 दुष्टनिष्वावशाकादौः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥
 कुड्मयहेचणाच्चापि देशे दोषाः समुद्भवाः ।
 जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥
 मसुराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसुरिकाः ॥
 चारो यवचारः । विरुद्धाध्यशनाशनैः कङ्का-
 दिविरुद्धान्तानामशनेन । अथ च अध्यशनाशनं
 अधिकमशनं अध्यशनम् । दुष्टनिष्वावशाकादौः
 दुष्टेनिष्वावशाकादौः । आद्यशब्दान्मध्यालुकादि-
 तैः । प्रदुष्टपवनोदकैः सविषकुसुमादिसंसर्गात्
 कुड्मयहेचणाच्चापि देशे देशे कुड्मयहा राहु-
 शनेश्चरादयस्तेषामौष्णादुद्भूतैः यस्मिन् देशे
 कुड्मयहृदयः तत्रापि मसुरिकोत्पत्तिरित्यर्थः ।

मसूरि

मसुराकृतिसंस्थाना मसुरस्य या आकृति-
 स्तद्वत्संस्थानमाकृतिर्यासां ताः ॥ * ॥ अथ
 पूर्व्यरूपमाह ।
 ‘तासां पूर्व्यं ज्वरः कण्डुर्गात्रभङ्गोरतिभ्रमः ।
 त्वचि शोफः सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥’
 वातजामाह ।
 ‘स्फोटाः कृष्णारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनया-
 न्विताः ।
 कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ॥
 ‘सन्ध्यस्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिभ्रमः ।
 शोषस्ताब्बोष्ठजिह्वानां दृष्ट्या चारुचिसंयुता ॥’
 पैत्तिकामाह ।
 ‘रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्र-
 वेदनाः ।
 भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥
 ‘विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृणारुचिस्तथा ।
 सुखपाकोऽचिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ॥’
 रक्तजामाह ।
 ‘रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥’
 अथ कफजामाह ।
 ‘श्वेताः स्निग्धाः भृशं स्थूलाः कण्डुरा मन्द-
 वेदनाः ।
 मसुरिकाः कफोद्भूताश्चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥
 कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग्गात्रगौरवम् ।
 हृत्कासः सारुचिनिद्रा तन्द्रालस्यसमन्विताः ॥’
 सान्निपातिकीमाह ।
 ‘नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजः ।
 पूतिस्रावाश्चिरं पाकाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥’
 सप्तधातुगतामाह ।
 ‘मसुरिकास्त्वचं प्राप्तास्तोयबुद्बुदसन्निभाः ।
 खल्वदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥’
 त्वचं प्राप्ताः त्वच्छब्देनात्र रस उच्यते रसा-
 श्रयत्वात् ॥ * ॥ रक्तस्थामाह ।
 ‘रक्तस्था लोहिताकाराः श्रौघपाकास्तुल्यचः ।
 साध्या नात्यर्थदुष्टास्तु भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥’
 साध्या रक्तस्था इत्यर्थः । नात्यर्थदुष्टास्तु अत्यर्थ-
 दुष्टशोणिताः पुनर्न साध्याः किन्तु कष्ट-
 साध्याः ॥ * ॥ मांसस्थामाह ।
 ‘मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाकास्तु-
 ल्यचः ।
 गात्रशूलानिश्च कण्डूर्च्छादाहदृष्टान्विताः ॥’
 मेदस्थामाह ।
 ‘मेदो जा मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः ।
 घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ।
 सम्मोहारतिसन्तापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्सरेत् ॥’
 अस्थिमज्जागते प्राह ।
 ‘क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः ।
 मज्जस्था भृशसम्मोहवेदनारतिसंयुताः ॥
 भ्रमरेणैव विह्वानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः ।
 क्षिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति ताः ॥’
 गात्रसमाः गात्रतुल्यवर्णाः । चिपिटाः चिपि-
 टाकाराः । मज्जाग्रहणेनास्थीरपि अह्वय-

मसूरि

तदाधारत्वात् । अतएवाग्रे भ्रमरेणैव विद्वानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वत इति । मर्मधामानि मर्मस्थानानि ॥ * ॥ शुक्रगतामाह ।

‘पक्वाभाः पिङ्काः स्निग्धाः स्रज्ज्वासाद्यर्थ-
वेदनाः ।

स्तमित्यारतिसम्नोद्गदाहोन्मादसमन्विताः ॥
शुक्रगाया मसूर्यास्तु लक्षणानि भवन्ति हि ।
निर्दिष्टं केवलं चिह्नं जीवनन्तु न दृश्यते ॥’
पक्वाभाः पक्वाकाराः न तु पक्वाः । स्रज्ज्वा-
सोमलाः । निर्दिष्टं केवलं चिह्नं नत्वस्या-
श्विकित्सा युक्ता यतो जीवनं न दृश्यते ।
सप्ताप्येता दोषहेतुं विना न भवन्ति । दोष-
मन्तरेण रसादिदुष्टेरभावादित्यत आह ।
‘दोषमिश्रास्तु सप्तेता द्रष्टव्या दोषलक्षणेः ॥’
चर्मजामाह ।

कण्ठरोधारुची तन्ना प्रलापारतिसंयुताः ।
दुश्चिकित्साः समुद्दिष्टाः पिङ्काश्चर्मसंज्ञिताः ॥
रोमान्तिकामाह ।

‘रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः ।
कासारोचकसंयुक्ता रोमाश्च ज्वरपूर्विकाः ॥’
साध्याः प्राह ।

‘त्वग्गन्ता रक्तगाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।
श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः ।
इमा विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरी-
रिणाम् ॥’

त्वग्गता रसगताः ॥ * ॥ कष्टसाध्यतमाः प्राह ।
‘वातजा वातपित्तोत्था वातश्लेष्मकृताश्च याः ।
कष्टसाध्यतमास्तास्तु यत्नादेता उपाचरेत् ॥’

असाध्याः प्राह ।
‘असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि
लक्षणम् ।

प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चिन्मृफलोपमा ।
लोहजालसमाः काश्चित्तसीफलसन्निभाः ॥

आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥’
प्रवालसदृशा इत्यादि । आसां प्रवालजम्बुफल-
लोहशुटिकातसीफलसादृश्यं वर्णेन । अनुक्त-
वर्णसंयहार्यमाह । आसां बहुविधा वर्णा
इति ॥ * ॥ अपराश्चासाध्याः प्राह ।

‘कासो हिक्का प्रमोहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।
प्रलापारतिसृच्छाश्च दृष्ट्या दाहोऽतिघूर्णता ॥’
दाहस्थाने दौर्गन्ध्य इति च पाठः ।

‘मुखेन प्रसवेदकं तथा घ्राणेन चक्षुषा ।
कण्ठे घूर्णरकं कृत्वा श्वसित्वत्यर्थदारुणम् ॥

मसूरिकाभिभूतस्य यस्येतानि भिषग्वरैः ।
लक्षणानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥’
मसूरिकास्त्रिष्टमाह ।

‘मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निश्चसेत् ।
स भृशं त्यजति प्राणान् दृष्ट्यार्त्तो वायुदूषितः ॥

वायुदूषितः अपतानकादिवातयाधिरूषितः ॥
मसूरिकाहेतुकं शोथविशेषमाह ।
‘मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिवन्धके ।
तयाम्बुफलं वापि दुश्चिकित्सः सुदारुणः ॥’

६५०

मसूरि

दुश्चिकित्सः कष्टसाध्यः । दुःशब्दोऽत्र निषेधे
तेनासाध्य इत्येके ।

‘काश्चिदिनापि वत्नेन सिध्यन्त्याशु मसूरिकाः ।
दृष्टाः कच्छतराः काश्चित् काश्चित् सिध्यन्ति
वा नवा ॥

काश्चिन्नैव तु सिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥’
अथ मसूरिकायाश्चिकित्सा ।
‘मसूरिकायां कुठोक्ता लेपनादिक्रिया हिता ।
पित्तश्लेष्मविसर्पेण क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥

श्वेतचन्दनकल्कोक्तं हिलमोचीभवं द्रवम् ।
पिवेन्मसूरिकारम्भे नैव वा केवलं रसम् ॥’
हिलमोचिका श्राकविशेषः । हुरहुर इति
लोके ।

‘द्वे पञ्चमूल्यौ रास्त्रा च धातुशरीरं दुरालभा ।
साम्बतं धान्यकं सुस्तं जयेदातमसूरिकाम् ॥

मज्जिष्ठा बहुपातृक्षचश्रीषोडुम्बरत्वचः ।
वातजायां मसूर्यां स्यात् प्रलेपः सद्यतो हितः ॥’
बहुपादटः ।

‘गुडूची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।
पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥

तेन क्षुप्यति नो वायुः पाकं यान्ति मसूरिकाः ।
मसूरिकासु सुज्जीत शालीन् सुज्ञान् मसूर-
कान् ॥

रसं मधुरमेवाद्यात् सैन्धवश्चाज्यमात्रकम् ।
पटोलमूलं कथितं मोरटं सुरसं तथा ॥’
पटोलमूलं कथितमित्यत्र पटोलं कथितश्चैवेति
वा पाठः ।

‘आदावेव मसूर्यास्तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ।
निम्बपर्पटकः पाठा पटोलश्चन्दनद्वयम् ॥

उशीरं कटुका धात्री तथा वासा दुरालभा ।
एषां पानं शुभं शीतसुत्तमं शर्करान्वितम् ।
मसूर्यां पित्तजायान्तु प्रयोक्तव्यं विज्ञानता ॥

दाहे ज्वरे विसर्पे च व्रणे पित्ताधिकेऽपि च ।
मसूर्यां रक्तजा नाशं यान्ति शोणितमोचणैः ॥

वासासुस्तकभूनिम्बत्रिफलेन्द्रयवासकम् ।
पटोलारिष्टकं वापि काययित्वा समाचिकम् ।
पिवेत्तेन प्रशाम्यन्ति मसूर्यः कफसम्भवाः ॥’
इन्द्रः इन्द्रयवः ॥ * ॥

‘श्रीरीषोडुम्बरत्वग्भ्यां खदिरारिष्टजैर्जलैः ।
कफोत्थासु मसूरीषु लेपः पित्तोत्थितासु च ॥ * ॥

निम्बपर्पटकः पाठा पटोलः कटुरोहिणी ।
चन्दने द्वे उशीरश्च धात्री वासा दुरालभा ॥

एष निम्बादिकः काथः पीतः शर्करयान्वितः ।
मसूरीं सर्वजां हन्ति ज्वरवीसर्पसंयुताम् ॥ * ॥

उत्थिता प्रविशेद्दया च तां पुनर्वाह्यतो नयेत् ।
काश्चनारखचः काथरूप्यचूर्णावचूर्णितः ॥’
ताप्यं सुवर्णमाचिकम् ।

‘धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ।
मुखे कण्ठे व्रणे जाते गण्डूषार्थं प्रशस्यते ॥ * ॥

अक्षुणोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकास्तुना ।
गवेधुर्गवेधुका । गवेधुया इति लोके ।
मधुकं त्रिफला मूत्रा दाव्यौ त्वक् नीलसुतलम् ।

मसूरि

उशीरलोभमज्जिष्ठा प्रलेपाश्चोतने हिताः ।
नश्यन्त्यनेन दृग्गता मसूर्या न भवन्ति च ॥

प्रलेपं चक्षुषोर्दद्याद्दुवारस्य वल्कलैः ।
पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवधूनयेत् ।
भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिज्जीमयरंशुना ॥

सुषवीपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।
रोमजज्वरसंयुक्तव्रणानां शान्तये पिवेत् ॥’
निर्यासं द्रवम् ॥ * ॥ अथ मसूरिकाभेदस्य

शीतलाया अधिकारः । तत्र शीतलाया रूप-
माह ।
‘देया शीतलायाक्रान्ता मसूर्यैव हि शीतला ।
ज्वर एव तथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः ।

सा च सप्तविधा ख्याता तासां भेदान् प्रचक्षते ॥
ज्वरपूर्वा दृष्टस्फोटैः शीतला दृष्टती भवेत् ।
सप्ताहान्निःसरत्येषा सप्ताहात् पूर्णतां व्रजेत् ॥

ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति खलति स्वयम् ।
तासां मध्ये यदा काश्चित् पाकं गत्वा स्फुटं
सवेत् ॥

तत्रावधूननं कुर्याद्वनगोमयभस्मना ।
निम्बसत्पत्रशाखाभिर्मन्त्रिकामपसारयेत् ॥

जलञ्च शीतलं दद्यात् ज्वरेऽपि न तु दापयेत् ।
स्थापयेत्तं स्थले पूतं रम्ये रक्षसि शीतले ॥

नाशुचिः संस्पृशेत्तन्तु न च तस्यान्तिकं व्रजेत् ।
बहवो भिषजो नात्र भेषजं योजयन्ति हि ॥

केचित् प्रयोजयन्त्येव सतन्तेषामप्य भवे ॥ * ॥
ये शीतलेन सलिलेन विपिष्य सस्यक्
चिञ्चाजबीजसहितं रजनीं पिबन्ति ।

तेषां भवन्ति न कदाचिदपीह देहे
पीडाकरा जगति शीतलिका विकाराः ॥

मोचारसेन सहितं सितचन्दनेन
वासारसेन मधुकं मधुकेन वाथ ।

आदौ पिबन्ति सुमनाः खरसेन मिश्रं
ते नाप्रवन्ति सुवि शीतलिकाविकारान् ॥’

मोचारसेन कदलीस्तम्भजलेन । मधुकेन वाथ
अथवा मधुना । आदौ पूर्व्यरूपे ज्वरागमन-
मात्रे । सुमनाः खरसेन जातीपत्ररसेन ।

‘शीतलासु क्रिया कार्या शीतला रक्षया सह ।
बध्नीयान्निम्बपत्राणि परितो भवनान्तरे ॥

कदाचिदपि नो कार्यमुच्छिद्यस्य प्रवेशनम् ।
स्फोटेष्वधिकदाहेषु रक्षारेणूत्करो हितः ॥

तेन ते शोषमायान्ति प्रपाकं न भजन्ति च ।
रक्षारेणूत्करः शुष्कगोमयभस्मचूर्णितः ॥

चन्दनं वासकी सुस्तं गुडूची द्राक्षया सह ।
एषां शीतकषायस्तु शीतलाज्वरनाशनः ॥’
शीतकषायो हिमः ।
‘जपहोमोपहारैश्च दानस्वस्वयनार्चनैः ।
विषगोशम्भगौरीणां पूजनैस्तां समं नयेत् ॥

स्त्रोत्रञ्च शीतलादेयाः पठेत् शीतलिनोऽन्तिके ।
ब्राह्मणः अङ्गया युक्तस्तेन शाम्यति शीतला ॥
स्कन्द उवाच ।
भगवन् ! देवदेवेश ! शीतलायाः स्तवं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यग्रेष्वेव विस्फोटकभयापहम् ॥

मस्क

ईश्वर उवाच ।

नमामि शीतलां देवीं रासभस्यां दिगम्बरीम् ।
मार्जनीकलसोपेतां स्र्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥
वन्देऽहं शीतलां देवीं सर्वरोगभयापहाम् ।
यामासाद्य निवर्त्तत विस्फोटकभयं महत् ॥
शीतले शीतले चेति यो ब्रूयाद्वाहपीडितः ।
विस्फोटकभयं घोरं क्षिप्रं तस्य प्रणश्यति ॥
यस्मादुदकमध्यं तु धृत्वा संपूजयेन्नरः ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
शीतले ज्वरदग्धस्य पूतिगन्धगतस्य च ।
प्रनष्टचक्षुषः पुंसस्त्वामाहुर्जीवनौषधम् ॥
शीतले तनुजान् रोगान् वृणां हरसि दुस्तरान् ।
विस्फोटकविशीर्णानां त्वमेकाग्रतवर्षिणी ॥
गलगण्डग्रहा रोगा ये चान्ये दारुणा वृणाम् ।
त्वदनुष्ठानमात्रेण शीतले यान्ति ते क्षयम् ॥
न मन्त्रो नौषधं किञ्चित् पापरोगस्य विद्यते ।
त्वमेका शीतले ! चात्री नान्यां पश्यामि देव-
ताम् ॥

मृणालतनुसदृशीं नाभिहृन्मध्यसंस्थिताम् ।
यस्यां विचिन्तयेद्देवीं तस्य मृत्युर्न जायते ॥
अष्टकं शीतलादेव्या यः पठेन्नानवः सदा ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
श्रोतव्यं पठितव्यञ्च नरैर्भक्तिसमन्वितैः ।
उपसर्गविनाशाय परं स्वस्थयनं महत् ॥
शीतलाष्टकमेतद्धि न देयं यस्य कस्यचित् ।
दातव्यं हि सदा तस्मै भक्तिश्रद्धान्वितो हि
यः ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे शीतलाष्टक-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥” इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे
चतुर्थो भागः ॥

मस्करिका, स्त्री, मशहरौ । मशारि इति भाषा ।
यथा—

“दंष्ट्रांश्च मशकांश्चैव वर्षाकाले निवारयेत् ।
मस्करिकाभिः प्राट्य मच्चशायिनमच्युतम् ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १२ अध्यायः ॥

मस्हरी, स्त्री, (मस्हर + स्त्रियां ङीष् ।) पाप-
रोगः । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥ स तु वसन्त-
रोग इति प्रसिद्धः । चिह्नं । रक्तचिह्नं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मस्हणं, त्रि, (मस्हणोति दीप्यते इति । ऋण दीप्तौ
+ इगुपथेति कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
अकर्कशम् । स्निग्धम् । इति मेदिनी । ये, ७० ॥
(यथा, रघुवंशटीकारम्भे मल्लिनाथः ।

“करुणामस्हणेः कटाक्षपातैः

कुरु मामस्य ! कृतार्थसार्थवाहम् ॥”)

मस्हणा, स्त्री, (मस्हण + स्त्रियां टाप् ।) उमा ।
इति मेदिनी । ये, ७० । मसीना इति भाषा ॥

मस्क, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इत्यमध्य इति दुर्गा-
सिंहः । किपि संयोगादेलोपे मक् । मृद्ध्य-
मध्य इत्येके । किपि संयोगान्तलोपे मट् । ड,
मस्कते । इति दुर्गादासः ॥

मस्कः

मस्करः, पुं, (मस्कते गच्छत्यनेनेति । मस्क +
वाहुलकादरः । यद्वा, मकर + “मस्करमस्क-
रिणौ वेणुपरित्राजकयोः ।” ६ । १ । १५४ । इति
सुट् निपात्यते । इति काशिका ।) वंशः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६१ ॥ रत्नवंशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मस्करी, [न] पुं, (मस्कते इतस्ततो गच्छत्यनेनेति ।
मस्क + वाहुलकादरः । मस्करो दण्डः सोऽ-
स्थस्येति । मस्कर + इनिः । यद्वा, मा कर्तुं
कर्म निषेद्धुं शीलमस्य । “मस्करमस्करिणौ
वेणुपरित्राजकयोः ।” ६ । १ । १५४ । इति
इनिर्निपात्यते ।) भिक्षुः । इत्यमरः । २ । ७ ।
४७ ॥ (यथा, भट्टिकाये । ५ । ६३ ।

“अधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्करिव्रतम् ।
वदन् वज्रङ्गुलिस्फोटं भूलेपश्च विलोकयन् ॥”)
चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मसृज, ओ श्र टु औ स्ताने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-अक०-अनिट् ।) इत्य-
मध्यः किपि संयोगादिलोपे मक् । ओ, मज्जः ।
श्र, मज्जती मज्जन्ती । टु, मज्जथुः । अमाङ्गीत् ।
स्तान्तेऽनेनेति स्तानमिह जलान्तःप्रवेशः ।
मज्जति प्रसृजो जले । इति दुर्गादासः ॥

मस्तं, स्त्री, (मस्यते परिमीयते । मस् परिमाणे +
क्तः ।) मस्तकम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा,
अमरटीकायां मनुष्यवर्गे । ६५ । रघुनाथ
चक्रवर्तिधृतश्लोकः ॥

“दण्डकमण्डलुमण्डितहस्तः

सुललिततिलकविभूषितमस्तः ॥”)

मस्तकः, पुं, स्त्री, (मस्यते परिमीयते । मस्
+ “इष्यश्रिभ्यां तक्त् ।” उणा० ३ । १४८ ।
इत्यत्र । “वाहुलकात् मस्यतेरपि तक्त् ।”
इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या तक्त् ।) प्रधानाङ्गम् । माथा
इति भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ ।
७८ ।

“विभ्रतुं क्लेशमवाप्नोति सोऽप्येवं शिरसा
शिलाम् ।

क्षुत्तचामोऽहर्निशं भारपीडावधित-
मस्तकः ॥”)

तत्पर्यायः । उत्तमाङ्गम् २ शिरः ३ शीर्षम् ४
मूर्द्धा ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ सुखम् ६
शिरम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराङ्गम् ८ ।
इति जटाधरः ॥ कम् ९ पुङ्गम् १० मौलिः ११
कपालम् १२ केशभूः १३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मस्तम् १४ । इति द्विरूपकोषः ।)
तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“कृत्राकारैः शिरोभिस्तु वृषा निम्नशिरा धनी ।
चिपिटैश्च पितुर्मृग्युग्वाद्याः परिमखलैः ॥
घटमूर्द्धा पापरुचिर्धनादौः परिवर्जितः ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

मस्तके अधोमुखसहस्रदलकमलमस्ति तत्
कर्णिकायां परमात्मा तिष्ठति । यथा । स्वाङ्गे
उत्तानौ करौ कृत्वा सोऽहमिति जीवात्मानं

मस्तुलु

हृदयस्थं दीपकलिकाकारं मूलाधारस्थकुल-
कुण्डलिन्या सह सुसम्भावर्तना मूलाधारस्थाधि-
ष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धास्त्राख्यषट्चक्राणि
भित्त्वा शिरोऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमल-
कर्णिकान्तार्गतपरमात्मनि संयोज्येत्यादि तन्त्र-
सारः ॥ तथा च ।

“सुसम्भावर्तना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।
सहस्रारे शिरःस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥”

इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

मस्तकस्नेहः, पुं, (मस्तकस्य स्नेहः ।) शिरो-
मज्जा । यथा,—

“गोदन्तु मस्तकस्नेहो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥

मस्तकाख्यः, पुं, (मस्तकमिति आख्या यस्य ।)
वृक्षशिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मस्तदारु, स्त्री, (मस्तं मस्तकमिव उच्चं दारु ।)
देवदारु । इति भावप्रकाशः ॥

मस्तमूलकं, स्त्री, (मूलमेव मूलकं स्वार्थे कन् ।
मस्तस्य मूलकम् ।) शिरोऽधः । इति शब्द-
चन्द्रिका । घाड् इति भाषा ॥

मस्तिष्कं, स्त्री, (मस्तं मस्तकं इष्यति स्वाधार-
त्वेन प्राप्नोतीति । इष गतौ + कः । पृषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) मस्तकभववृत्ताकारस्नेहः ।
मगज इति पारस्यभाषा ॥ तत्पर्यायः । गोर्दम्
२ । इत्यमरः । ३ । ६ । ६५ ॥ गोदम् ३ मस्तक-
स्नेहः ४ मस्तुलुङ्गकः ५ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २८६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । १ ।
“यस्यां शीर्षेयं मस्तिष्काञ्जिज्ञाया विवृहामि
ते ॥”)

मस्तु, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति । मस् +
“सितनिगमिससिच्यविधान् क्रुश्रिभ्यस्तुन् ।”
उणा० १ । ७० । इति तुन् ।) दधिभव-
मण्डम् । दधिर मातु इति भाषा ॥ इत्यमरः ।
२ । ६ । ६४ ॥ दधिजलम् । द्विगुणवारियुतं
दधि । अस्य गुणाः ।

“उष्णान् रूचिपित्तदं श्रमहरं वल्यं कषायं सरं
सुक्तिच्छन्दकरं तृषोदरगदह्नीहार्षसां नाश-
नम् ।

श्रोतःशुद्धिकरं कफानिलहरं विष्टम्भशूलापहं
पाण्डुश्वासविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं लघुम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“मस्तु क्लमहरं खल्यं लघु सुक्ताभिलाषकत् ।
श्रोतोविशोधनं ज्वादि कफटण्णाविलापहम् ॥
अवृध्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसंग्रहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मस्तुलुङ्गः, पुं, (मस्तु इव लिङ्गं सादृश्यमस्य ।
पृषोदरादित्वात् इकारस्य उकारः ।) मस्ति-
ष्कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने २३ अध्याये । “भिन्ने वा शिरःकपाले
यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः
कासश्वासौ वा यस्येति ॥”)

मस्तुलङ्गकः, पुं, (मस्तुलङ्ग+खार्थे कन् ।)
 मस्तुलङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥
 मह, पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) महति । इति दुर्गादासः ॥
 मह, इ क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) इ क, मंहयति । त्विधि
 दीप्ता । इति दुर्गादासः ॥
 मह, इ ड वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, मंहते । ड, मंहते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 मह, त क पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
 चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) महयति । इति
 दुर्गादासः ॥
 महः, पुं, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति । मह+“पुंसि
 संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति
 घः । मह+अच् इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १८८ ।)
 उत्सवः । इत्यमरः । १ । ७ । १८८ ॥ (यथा,
 माघे । ६ । १६ ।
 “न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्जते
 महमसाविति बन्धुतयोदितैः ॥”
 महते पूज्यते इति ।) तेजः । इति मेदिनी ।
 हे, ७ ॥ यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ७ । १८ ।
 “तस्मात् प्राष्टवि राजानः सर्वे शक्रं मुदायुताः ।
 महैः सुरेशमर्चन्ति वयमन्ये च मानवाः ॥”)
 महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, महत् ।
 यथा, ऋग्वेदे । १० । ६१ । ८ ।
 “महे वृणते नान्यं त्वम् ॥”
 “महे महति ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
 महः, [म्] स्त्री, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति ।
 मह+“सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ ।
 इति असुन् ।) उत्सवः । (मह्यते पूज्यते इति ।
 मह+असुन् ।) तेजः । इति मेदिनी । से, ३० ॥
 (यथा, रघुटीकारम्भे मल्लिनाथः ।
 “अन्तरायतिमिरोपशान्तये
 शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
 तं नरं वपुषि कुञ्जरं सुखे
 सन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥”
 मह्यन्ते पूज्यन्ते देवादयोऽस्मिन्निति । मह+
 असुन् ।) यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उद-
 कम् । इति निघण्टुः । १ । १२॥ पूज्यमाने, त्रि ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २० । ६ ।
 “जिज्ञा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः खरात्
 भासः ॥”
 “वाक् वागिन्द्रियं महः पूज्यमानास्तु ।” इति
 तद्भाष्ये महीधरः ॥ महति । यथा, ऋग्वेदे ।
 ८ । २३ । १६ ।
 “महो राये तमुत्वा समिधीमहि ।” “महो
 महते राये घनाय ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
 महकः, पुं, (महः कायति प्रकाशयतीति ।
 महस्+कै+कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 बहुलामीदः । इति जटाधरः ॥

महत्, स्त्री, (मह+अति । निपातितच् ।)
 राज्यम् । इति मेदिनी । वे, १४० ॥ (यथा,
 कान्दोग्योपनिषदि । ५ । २ । ४ ।
 “अथ यदि महच्चिगमिवेदमावास्यायां दीक्षिता
 पौर्णमास्या राजौ इत्यादि ॥” ब्रह्म । यथा,
 महाभारते । ३ । ३१२ । ४४ ।
 “श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ॥”
 उदकम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥)
 महत्, त्रि, (मह्यते पूज्यतेऽसौ इति । मह+
 “वर्तमाने एषदृष्टहन्महज्जगच्छब्दवच्च ।” उणा०
 २ । ८४ । इति अतिः निपात्यते ।) महान् ।
 महती । वङ् । इति मेदिनी । ते, १४० ॥
 तत्पर्यायः । विशङ्कटम् २ एषु ३ दृष्टत् ४
 विशालम् ५ एषुलम् ६ वङ्गम् ७ उरु ८ ।
 विपुलम् ९ । इत्यमरः । २ । १ । ६० ॥ पुलम्
 १० विस्तीर्णम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, रघौ । १२ । ४० ।
 “तस्मिन् रामशरोत्कृते बले महति रक्षसाम् ॥”)
 तद्देशिकपर्यायः । ब्रह्मः २ ऋष्यः ३ दृष्टत् ४
 उचितः ५ तवसः ६ तविषः ७ महिषः ८ अश्वः
 ९ ऋभुक्षाः १० उच्चाः ११ विद्यायाः १२ यज्ञः १३
 ववचिथ १४ विवचिथ १५ अम्भुणः १६ माहिनः
 १७ गभीरः १८ ककुहः १९ रभसः २०
 ब्राधनः २१ विरप्शी २२ अद्भुतम् २३ वंदिष्ठः २४
 बहिष्ठत् २५ । इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ।
 इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥ (प्रकृते-
 राद्योविकारः । यथा, सांख्यसूत्रम् । १ । ६१ ।
 “सत्त्वरजस्तमसां सामावस्था प्रकृतिः प्रकृते-
 र्महान् महतोऽहङ्कारः ॥” इति ॥) मह-
 च्छब्दस्य शब्दादिशब्दविशेषाणां पूर्वे प्रयोग-
 निषेधो यथा,—
 “शब्दे तैले तथा मांसे वेद्ये ज्योतिषिके द्विजे ।
 यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥”
 इति भट्टिप्रथमखर्गोपचतुर्थश्लोकाटीकायां
 भरतः ॥
 महती, स्त्री, (महत्+ङीष् ।) वल्लकीभेदः ।
 इति मेदिनी । ते, १४० ॥ नारदवीणा । दृष्टत्-
 प्रमाणा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । १ । १० ।
 “स्फुटीभवद्ग्यामविशेषमर्चन्ना-
 मवेचमाणं महतीं सुहुमुहुः ॥”)
 दृष्टती । वार्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुश-
 ह्रीपस्थनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ७४ ।
 “महती सप्तमी प्रोक्ता पुनश्चैवा धृतिः स्मृता ।
 अन्यास्ताभ्योऽपि सञ्जाता शतशोऽथ सह-
 स्रः ॥”
 पारिपात्रनिर्गतनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये ।
 ११३ । २३—२४ ।
 “वर्णाशा चन्दना चैव कावेरी महती तथा ।
 पारा चर्मखती पुण्या विदुषा वेणुमलपि ।
 शिष्या ह्यवन्ती कुन्ती च पारिपात्राश्रिताः
 स्मृताः ॥”)

महतीदादशी, स्त्री, (महतीति ख्याता द्वादशी ।)
 श्रवणद्वादशी । यथा,—
 “मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादशी श्रवणान्विता ।
 महती द्वादशी त्रिंश उपवासे महाफला ॥”
 इति गारुडे १४१ अध्यायः ॥
 महत्तत्त्वं, स्त्री, (महच्च तत् तत्त्वचेति ।) चतु-
 विंशतितत्त्वान्तर्गतद्वितीयतत्त्वम् । तत्तु प्रकृते-
 रनुपपन्नम् । समष्टिबुद्धिस्वरूपम् । तत्पर्यायः ।
 यथा,—
 “महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिह्वाः शम्भुश्च वीर्य-
 वान् ।
 बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ।
 पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभायते ।
 तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधि-
 गच्छति ॥”
 इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ।
 अपि च ।
 “एका मूर्तिस्तयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 सविकारात् प्रधानास्तु महत्तत्त्वं प्रजायते ॥
 महानिति यतः ख्यातिलोकानां जायते सदा ।
 अहङ्कारश्च महतो जायते मानवर्द्धनः ॥”
 इति मात्स्ये २ अध्यायः ॥
 महत्तरः, पुं, स्त्री, (अयमनयोरतिशयेन महान् ।
 महत्+तरप् ।) शूद्रः । यथा,—
 “शूद्रः स्यात् पादजो दासो ग्रामकूटो मह-
 तरः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ३४ ।
 “केनायं रचितोऽनेति सोऽष्टच्छ महत्तरान् ।
 ते च न्यवेदयंस्तस्मै कर्तारं तिलकस्य माम् ॥”)
 अतिशयमहति, त्रि । (यथा, महाभारते ।
 ७ । १६६ । ५६ ।
 “दर्शनं शृणुदर्शनं सर्वदेवैरभिष्टुतम् ।
 अणीयांसमस्तुभ्यश्च दृष्टज्ञश्च महत्तरम् ॥”)
 महत्त्वं, स्त्री, (महत्+त्वं ।) महतो भावः ।
 यथा, भाषापरिच्छेदे ।
 “महत्त्वं षड्विधं हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥”
 “महत्त्वं षड्विधं इति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं
 समवायसम्बन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतानां
 गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवाय-
 सम्बन्धेन । द्रव्यसमवेतसमवेतानां रूपलादीनां
 प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कार-
 णम् ॥” इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥ (श्रेष्ठत्वम् ।
 यथा, रामायणे । १ । १ । १०१ ।
 “जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥”
 “महत्त्वं श्रेष्ठम् ॥” इति तट्टीका ।)
 महर्लोकः, पुं, (महश्चासौ लोकश्चेति । कर्म-
 धारयः ।) भूरादिसप्तलोकान्तर्गतचतुर्थलोकः ।
 यथा,—
 “भूर्भुवः स्वर्गश्चैव जनश्च तप एव च ।
 सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिताः ।
 चतुर्मुखदिनस्यान्ते जगदेतच्चराचरम् ॥

तदा हि दहते सर्वं त्रैलोक्यं भूर्भुवः।
जनं प्रयान्ति तापार्ता महर्षीकनिवासिनः ॥”

इति बह्मपुराणम् ॥

“चतुर्थे तु महर्षीके तिष्ठन्ते कल्पवासिनः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

महर्षभी, स्त्री, (महती चासौ ऋषभी चेति
कर्मधारयः।) कपिकच्छुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

महर्षिः, पुं, (महर्षासौ ऋषिश्चेति।) शासादिः।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य व्युत्पत्त्यादिर्यथा,—

“ऋषिर्हिंसागतो धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतैः।

एष सन्निचयो यस्माद् ब्राह्मणश्च ततस्त्वृषिः ॥

विवृत्तिसमकालान्तु बुद्ध्या व्यक्तित्वधिस्यम्।

ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥

गत्यर्थाद्वसतेर्धातोर्नामनिर्वृतिकारणम्।

यस्मादिष स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥

तेनेश्वराः स्वयम्भूता ब्रह्मणो मानसाः सुताः।

विवर्द्धमानैस्त्वैर्ब्रह्मा महान् परिगतः परः ॥

यस्माद्विषः परत्वेन महर्षस्तस्मान्महर्षयः।

इश्वराणां सुतास्तेषां मानसाश्चौरसाश्च वै ॥

ऋषयस्तत्परत्वेन भूतादिऋषयस्ततः।

ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्भर्तृसम्भवात् ॥

परत्वेनर्षयस्ते वै भूतादिऋषिकास्ततः।

ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ॥

श्रुत्वा ऋषं परत्वेन नाम तस्मात् श्रुतर्षयः।

अथक्तात्मा महानात्माहङ्कारात्मा तथैव च ॥

भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषान्तु ज्ञानसुच्यते।

इत्येवमधिजात्यस्तु पञ्च तान् नामभिः श्रद्धा ॥

भृगुर्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः।

मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ॥

ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः।

परत्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षयः ॥”

इति मातृ १२० अध्यायः ॥

महर्षकः, पुं, (महर्षः स्त्रीरचादिरूपान् विपु-

लान् भारानित्यर्थः लाति गृह्णातीति। ला +

“आतोऽनुपसर्गे कः।” ३। २। ३। इति

कः। ततः स्वार्थे कन्। यदा, महर्षान्तं चरित्र-

गुणं लकति आखादयतीति। लक् आखादने +

अच्।) अन्तःपुररचकः। तत्पर्यायः। सौवि-

दक्षः २ कश्चुकी ३ स्थापत्यः ४ सौविदः ५ विदाङ्कः

६। इति जटाधरः ॥ सौविदक्षकः ७ अन्त-

र्वेशिकः ८। इति शब्दरत्नावली ॥

महर्षिकः, पुं, (महर्षान्तं चरित्रगुणं लिखतीवेति।

महर्ष + लिख + कः। एषोदरादित्वात् साधुः।)

अन्तःपुररचकः। खोजा इति भाषा ॥ तस्य

लक्षणं यथा,—

“सुष्कशूलोऽनुपस्यो यः स्त्रीसभावा मह-

र्षिकः ॥”

इति शब्दमाला ॥

महर्ष, स्त्री, (महर्षे पूज्यतेनेति। मह +

“अत्यविचमितमिनमीति।” उणा० ३। ११७।

इति असच्।) ज्ञानम्। प्रकारः। इत्युणादि-

कोषः ॥

महा, स्त्री, (मह्यते पूज्यते इति। मह + घ।

स्त्रियां टाप्।) गोपवल्ली। इति शब्दचन्द्रिका।

गोरक्षचाकुलिया इति भाषा ॥ स्त्रीगवी।

इति शब्दरत्नावली ॥

महाकच्छः, पुं, (महान् विपुलः कच्छो जल-

प्रायदेशोऽस्य।) समुद्रः। वरुणः। इति

मेदिनी। छे, ६॥ पर्वतः। इति शब्दरत्नावली ॥

महाकण्टकिनी, स्त्री, (महती चासौ कण्टकिनी

चेति।) विश्वसारकम्। इति शब्दचन्द्रिका।

फणिमनसा इति भाषा ॥

महाकन्दः, पुं, (महर्षासौ कन्दश्चेति।)

रसोनकः। इत्यमरः। २। ४। १४८॥ मूल-

कम्। इति शब्दरत्नावली ॥ चाणक्यमूलकम्।

रत्नलघुनम्। राजपलाङ्कः। इति राज-

निर्घण्टः ॥

महाकपित्थः, पुं, (महर्षासौ कपित्थश्चेति।)

विश्वरूचः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महाकरञ्जः, पुं, (महर्षासौ करञ्जश्चेति।)

करञ्जविशेषः। वड् करञ्जा इति भाषा ॥ तत्

पर्यायः। षड्ग्रन्था २ हस्तिचारिणी ३ उद-

कीर्णः ४ विषयो ५ काकघ्नी ६ मदहस्तिनी ७

शारङ्गेष्टा ८ मधुमती ९ रसायनी १० हस्ति-

रोहणकः ११ हस्तिकरञ्जकः १२ सुमनाः १३

काकभाङ्गी १४ मधुमत्ता १५। अस्य गुणाः।

तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। विषकणू-

विचर्चिकाकुष्ठत्वग्दोषघ्ननाशित्वञ्च। इति

राजनिर्घण्टः ॥

महाकर्णिकारः, पुं, (महर्षासौ कर्णिकारश्चेति।)

आरग्वधः। इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकायः, पुं, (महान् कायोऽस्य।) नन्दी।

स च शिवद्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, महाभारते। १३। १५०। २४।

“नन्दीश्वरो महाकायो ग्रामणीर्वृषभध्वजः ॥”)

हस्ती। इति केचित् ॥ (महान् कायः शरीर-

मिति।) बृहत् शरीरम् ॥ तद्वति, त्रि ॥ (यथा,

महाभारते। १। १५६। ३२।

“महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम् ॥”

स्त्रियां टाप्। कुमारानुचरमाह्वयविशेषः।

यथा, महाभारते। ६। ४६। २४।

“रोहिताक्षी महाकाया हरिपिष्टा च

भूमिप ॥”)

महाकार्त्तिकी, स्त्री, (महती चासौ कार्त्तिकी

चेति।) रौहिणीनक्षत्रयुक्ता कार्त्तिकी-

पूर्णिमा। यथा,—

“प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तथैतस्यां नराधिप ॥

सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥”

इति पाद्मे २ खण्डे ३ अध्यायः ॥

महाकालः, पुं, (महर्षासौ कालश्चेति।) विष्णु-

स्वरूपाखण्डदहायमानसमयः। यथा। कालो

घटवान् महाकालत्वात्। इति सिद्धान्त-

लक्षणम् ॥ महादेवः। (तन्निवृत्तिर्यथा महा-

निर्वाणतन्त्रे। ४। ३१।

“कलनात् सर्वभूतानां महाकालः प्रकीर्तितः।

महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिका

परा ॥”)

प्रमथगणविशेषः। इति मेदिनी। ले, १५६ ॥

(उज्जयिनीस्थशिवलिङ्गविशेषः। यथा, कथा-

सरित्सागरे। ११। ३१—३२।

“अस्तीहोऽज्जयिनी नाम नगरी भूषणं सुवः।

हसन्तीव सुधाधौतैः प्रासादैरमरावतीम् ॥

यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम्।

श्रियिनीकृतकैलासनिवासव्यसनो हरः ॥”

तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते। ३। २२। ४७।

“महाकालं ततो गच्छेत् नियतो नियताशनः।

कोटितीर्थसुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥”)

लताविशेषः। माकाल इति भाषा ॥ तत्-

पर्यायः। उरुकालः २ किम्पाकः ३ काक-

मर्दकः ४। इति रत्नमाला ॥ काकमर्दः ५

देवदालिका ६ दाला ७ दालिका ८ जलङ्गः ९

घोषकाकतिः १०। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

“अन्तर्मलिनदेहेन बहिराङ्गादकारिणा।

महाकालफलेनेव कः खलेन न वञ्चितः ॥”

इत्युद्भटः ॥)

शिवपुत्रविशेषः। तस्य जन्मवृत्तान्तं यथा,—

श्रीदेवा जनुः।

“एष वैश्वानरः श्रीमान् भूरितेजोमयो बली।

महामैथुनबीजन्तु त्वत्तेजः संग्रहीष्यति ॥

इत्युक्त्वा त्रिदशाः सर्वं वीतिहोत्रं पुरःस्थितम्।

तस्मै निदेशयामासुः सम्भवे सर्वं हेतवे ॥

ततः षडङ्गं स्वं रेतो वादिते दहनानने।

उत्ससर्ज महाबाहुर्महामैथुनकारणम् ॥

अग्रावुत्सृज्यमानस्य तेजसः शशभृद्भृतः।

अशुद्धयमतिस्वल्पं गिरिप्रस्थे पपात ह ॥

तयोः कारणयोः सद्यः संभूतौ शङ्करात्मजौ।

एको भृङ्गसमः क्षणो भिन्नाञ्जननिभोऽपरः ॥

भृङ्गी तस्य तदा ब्रह्मा नाम भृङ्गीति चाकरोत् ॥

महाकण्ठैकरूपस्य महाकालेति लोकभृत् ॥

ततस्तौ पालयामास शङ्करः प्रमथोत्करैः।

अपर्णया चापि तथा क्रमात्तावमिबर्हिता ॥

प्रवृद्धौ तौ महात्मानौ हरोमाप्रतिपालितौ।

क्रमाद्गणेशौ कृत्वा तौ हरो द्वारि न्ययो-

जयत् ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्य वानरमुखकारणं जन्मान्तरञ्च यथा,—

“अथैकदोमया साह्वं निगूढे रतिमन्दिरे।

नर्माकरोन्महादेवो मोदयुक्तो रतिप्रियः ॥

यदा सा नर्म्मणे याता गौरौ स्मरहरान्तिकम्।

तदा भृङ्गिमहाकालौ ह्रास्यौ द्वारि प्रतिष्ठितौ ॥

नर्म्मावसाने सा देवी सुतप्तस्मिन्नवन्धना।

अस्थिहीनगलद्गात्रा वस्त्रमालम्ब्य पाणिना ॥

यस्तद्वारा गन्धपुष्पैराकुलेर्नातिशोभना।

विलुप्तकुङ्कुमा दृढदृशनच्छदविभ्रमा ॥

निःस्वता रतिसङ्केतशालाया जलजानना।

ईशदाघूर्णनयना निचिता स्नेदबिन्दुभिः ॥

तां निःसरन्तीं सहसा तथाभूतामनिन्दिताम् ।
अयोग्यां वीचितुं चान्यैर्दृषध्वजन्ते प्रियम् ॥
दृष्टुमर्हन्मात्मानौ नातिहृष्टात्ममानसौ ।
भङ्गी चापि महाकालः प्राप्तकालश्च कोपतः ॥
दृष्ट्वा तौ मातरं दीनौ तदा भूतावधोमुखौ ।
चिन्ताञ्जाजग्मतुस्तीव्रां निश्वसतुरुत्तमम् ॥
तौ पश्यन्तौ तदा देवी ददर्श ह्रिमवत्सुता ।
चुकोप च तदापर्णा वाक्यञ्चेतदुवाच ह ॥
एवंभूतान् मां कस्मादसम्बद्धामपश्यताम् ।
भवन्तौ तनयौ शुद्धौ द्वीमयादाविवर्जितौ ॥
तस्मादिमाममयां भवन्तौ निरपत्रपौ ।
अकुर्वतां ततो भूयाद्भवतोर्जन्म मानुषे ॥
मानुषीं योनिमासाद्य मातुरीचणदोषतः ।
भविष्यतो भवन्तौ तु शाखाद्वयमुखौ भुवि ॥
इति तावुमया प्रभौ हरपुत्रौ महामती ॥”
“अथोमया समं देवो वियता चन्द्रशेखरः ।
आजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रति तं वृषः ॥
दृष्ट्वा चरन्तीं तासुमायाः सदृशीं गुणैः ।
सर्वलक्षणसम्पूणां माधवस्यैव माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा न्यगददेवीं गौरीं वृषभकेतनः ।
स्मितप्रसन्नवदनः प्रहसन्निव भाविनीम् ॥

इश्वर उवाच ।

इयं ते मानुषी मूर्तिः प्रिये तारावतीति या ।
भङ्गीमहाकालयोस्ते जन्मने विहिता स्वयम् ॥
त्वतो ह्यनन्यकान्तोऽहं नान्यां गन्तुमिहोत्सहे ।
त्वमिदानीं स्वयं चास्यां मूर्त्तयां प्रविश

भाविनि ! ॥

तत उत्पादयिष्यामि महाकालश्च भङ्गिणम् ॥
श्रीदेवुवाच ।

ममैव मानुषी मूर्त्तिरियं वृषभकेतन ! ।
विश्रामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥
ततः सापर्ण्याविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवाभजन्मुदा ॥
तस्मिन् कालेऽभवद्गर्भः कापाली चास्थिमाल्य-

धृक् ।

कामावसाने तस्यान्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ।
अभवन्पुत्रादूँल ! तथा शाखाद्वयाननम् ॥”
इति कालिकापुराणे ४६—४८ अध्यायाः ॥
बाणासुरस्य महाकालत्वं यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथितो भवता सर्गः संशया अपि शातिताः ।
त्वत्प्रसादान्महाभाग ! कृतकृत्या वयं गुरो ! ॥
भूयश्च श्रोतुमिच्छामो वयमेतद्विजोत्तम ! ।
कोऽन्यो भङ्गी महाकालो जातौ वेतालभैरवौ ॥
वेतालश्च महाकालं भैरवं भङ्गिणं तथा ।
ऋष्यु मे द्विजशार्दूल ! कथमेषां चतुष्टयम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

भुवं गते महाकाले मानुषस्ये च भङ्गिणि ।
वेतालभैरवाख्ये च तथाभूते द्विजोत्तमाः ॥
वरलब्धे च वेताले भैरवे तेन संगते ।

अन्धकं तपसा युक्तं भङ्गिणश्चाकरोद्वरः ॥
अन्धकस्तु हरं पूर्वं विरुद्धापदमागतः ।
पश्चाद्वरं समाराध्य पुत्रोऽभूत्तस्य सोऽसुरः ॥
भङ्गिस्तेहादृष्टिं तं संज्ञया चाकरोद्वरः ।
स्नेहेन तु महाकालं वायं वलिमुतं हरः ॥
विष्णुना च्छिन्नबाहुं तं महाकालमयाकरोत् ।
एवं सुनिवरास्तेषां संजातश्च चतुष्टयम् ॥
वेतालो भैरवो भङ्गी महाकालेत्युक्रमात् ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

तस्य ध्यानादि यथा,—
“महाकालं यजेद्देया दक्षिणे धूर्त्तवर्णकम् ।
विभक्तं दण्डखट्वाङ्गौ दंष्ट्राभीममुखं शिशुम् ॥
आग्रचर्मामृतकटिं तुन्दिलं रक्तवाससम् ।
त्रिनेत्रमूर्द्धकेऽश्वसुखमालाविभूषितम् ॥
जटाभारलसचन्द्रखण्डसुगं ज्वलन्निभम् ॥
तथा च कुमारीकल्पे ।

देयास्तु दक्षिणे भागे महाकालं प्रपूजयेत् ।
हुं ह्रीं यं रां लां वां क्रौं महाकालभैरव
सर्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीं श्रीं फट् स्वाहा ।
इत्यनेन पादादिभिराराध्य त्रिस्तर्पयित्वा मूलेन
देवीं पञ्चोपचारेः पूजयेत् । तथा च काली-
तन्त्रे ॥

महाकालं यजेद्यत्नात् पश्चादेवीं प्रपूजयेत् ।
कालीकल्पे ।
कवचं च्छ्रौं सहस्रं यं रां लां वां क्रौं क्रोन्ततः ।
महाकालभैरवेति सर्वविघ्नान्नाशयेति च ॥
नाशयेति पुनः प्रोच्य सायां लक्ष्मीं सहस्रेत् ।
फट् स्वाहा समायुक्तो मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

महाकाली, स्त्री, (महाकाल + पत्न्यर्थे ङीष् ।)
महाकालस्य पत्नी । सा तु पञ्चवक्त्राष्टभुज-
कालीविशेषः । इति तन्त्रम् ॥ (इयमेव पराशक्ते-
स्तामसौ शक्तिः । यथा, देवीभागवते १।२।२० ।
“तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी
तथा ।

महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः

स्त्रियः ॥”)

अथ महाकालीमन्त्रः ।

“ॐ ह्रीं क्रौं क्रौं पशून् गृहाण ह्रीं फट्
स्वाहा । अश्वानभैरवीमन्त्रेण यावत् क्रूर-
कर्म्मणि प्रयोगः कर्त्तव्यः । अथ महाकाली-
मन्त्रप्रयोगः । तत्र न्यासशुद्धादिकं न कर्त्त-
व्यम् । तथा च ।

न्यासशुद्धादिकं किञ्चिन्नात्र कार्या विचारणा ।
लघुतोयेष्वसंपूर्णेष्वलघुक्रमेण कालिकाम् ॥
पञ्चवक्त्रां महारौद्रीं प्रतिवक्त्रत्रिलोचनाम् ।
शक्तिशूलधनुर्बाणखड्गखेटवराभयान् ॥
दत्तादचभुजेर्देवीं विभागां भूरिभूषणाम् ।
ध्यात्वैवं साधकः सार्धं साधयेन्मनसेष्वितम् ॥
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराह्यी च तथा चैन्द्री चासुखा चण्डिका-
श्मी ।

पूर्वादीशानपयन्तं कुम्भस्थाने स्थिता इमाः ॥
तत्र क्रमः । देवीं ध्यात्वा यथाविधुपचारैश्च
संपूज्य ब्राह्म्यादृष्टशक्तीः पूर्वादिक्रमेण पूज-
येत् । तथा ।
नामोच्चारणसंरब्धं वद्वौ प्रज्वलितेऽम्बरे ।
लुह्यादैरिणां शुद्धौ देवीमन्त्रं जपंस्तथा ॥
समिधः पितुर्मर्दस्य तथा विभीतकाहिकाः ।
गृहधूमध्वानास्थिविभीताङ्गारहोमतः ॥
सप्ताष्टादैरिणं हन्ति कालिकामन्त्रयोगतः ।
उच्चाटनं चापराद्धे सन्ध्यायां मारणं तथा ॥
दक्षिणस्यां दिशि स्थित्वा ग्रामादेर्दक्षिणा-
मुखः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

जिनानां चतुर्विंशतिशासनदेवतान्तर्गतदेवी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
विशेषः । इति (महाच तत्कायश्चेति ।) काश-
महाकायं, स्त्री, (महाच तत्कायश्चेति ।) काश-
शास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । सर्गवन्धः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“सर्गवन्धो महाकायं तत्रैको नायकः सुरः ।
सदंशः चत्त्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यदा सज्जनश्रयम् ॥
चत्वारस्तत्र वर्गाः सुखेऽप्येकश्च फलं भवेत् ।
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
कचिन्मिन्दा खलादीनां सताश्च गुणकौर्त्तनम् ।
एकवृत्तमयः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका रश्च ।
नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
सन्ध्यासूर्योदयजनीप्रदीपध्वान्तवासराः ॥
प्रातर्मध्याह्न्यगयाशैलतुल्यवनसागराः ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च सुनिखर्गपुराध्वराः ॥
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी रश्च ॥
कवेर्दत्तस्य वा नाम्ना नायकस्यैतरेष्य वा ।
नामास्य सर्गापादयकथया सर्गनाम तु ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥ * ॥

महाकायग्रन्था यथा, कालिदासकृतकुमार-
सम्भवचुवंशप्रभृतयः । भर्तृहरिकृतभट्टि-
कायम् । भारविकृतकिरातार्जुनीयम् । श्रीहर्ष-
कृतनेषधीयचरितम् । माघकृतशिशुपालवध-
खेयादयः ॥

महाकुसुदा, स्त्री, (महती चासौ कुसुदा चेति ।)

काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकुम्भी, स्त्री, (महती चासौ कुम्भी चेति ।)

कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकुलः, त्रि, (महत् कुलं वंशोऽस्य ।) उत्तम-

कुलजातः । तत्पर्यायः । कुलीनः २ अर्थः ॥

सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ ।

७ । ३ ॥ कुल्यः ७ अभिजातः ८ कौलेयकः ९

जातः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६६ ॥
महाकुलः ११ कौलेयः १२ कौलेयकः १३ ।
इत्यमरटीका ॥ कुलजः १४ साधुजः १५ कुल-
श्रेष्ठः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वृहत्-
संहितायाम् । १७ । ४ ।

“भेदे वृष्टिविनाशो भेदः सुहृदां महाकुला-
नाम् ॥”

कौ, उत्तमं कुलम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
३ । ६१ ।

“द्वयोरालोकितां चित्रं जन्मैकस्मिन् महा-
कुले ॥”

महाकुलीनः, त्रि, (महाकुलस्य अपत्यम् । महा-
कुल + “महाकुलादन्वयौ ।” ४ । १ । १४१ ।

इति पक्षे खः ।) महाकुलः । यथा,—

“महाकुलीन ऐजाके वंशे दाशरथिर्मम ।
पितुः प्रियङ्गरो भर्ता जेमकारस्तपस्विनाम् ॥”

इति भट्टिः । ५ । ७७ श्लोकः ॥

(स्त्रियां टाप् । यथा, रामायणे । २ । २८३ ।

“सीते ! महाकुलीनासि धर्मे च निरता
सदा ॥”

महाकुलं, कौ, (महच्च तत् कुलचेति ।) वृहत्-
कुलरोगः । तत् सप्तविधं यथा,—

“पूर्वत्रिकं तथा सिध्मं ततः काकणकं तथा ।
पुण्डरीकर्चजिह्वे तु महाकुलानि सप्त च ॥

पूर्वत्रिकं कपालौदुम्बरमण्डलाख्यम् । सिध्म-
शब्दोऽकारान्तो नपुंसकलिङ्गः । ननु कथं

सिध्मस्य महाकुलेषु गणना सुश्रुतेन चूद-
कुलेषूक्तत्वात् । उच्यते । त्वद्मात्रगता सिध्म-

पुष्पिका सुश्रुतेन च चूदकुलेषूक्ता धातुषु प्रवि-
ष्टन्तु सिध्मं महाकुलमेव । एवंविधस्य सिध्मस्य

चरकेण महाकुलेषु दर्शितत्वात् । एषां
महाकुलत्वञ्च श्रीप्रसन्नरोत्तरधात्वगाहनात्

उल्लङ्घनदोषजन्यत्वात् चिकित्साबाहुल्याच्च ।”
इति भावप्रकाशः ॥ (एषां चिकित्सा चूदकुल-
शब्दे द्रष्टव्या ॥)

महाकूपः, पुं, (महांश्चासौ कूपश्चेति ।) वृहत्कूपः ।
तत्पर्यायः । अरघट्टः २ । इति जटाधरः ॥

महाकुलः, पुं, (महत् कुलमस्य ।) महाकुलः ।
सत्कुलः । इति द्विरूपकोषः ।

महाकोशफला, स्त्री, (महान् कोशः फले
यस्याः ।) देवदाली लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकोशातकी, स्त्री, (महती चासौ कोशा-
तकी चेति ।) हस्तिघोषा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महा-

फला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्यञ्च स स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महागदः, पुं, (महांश्चासौ गदश्चेति ।) ज्वरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (महारोगः । यथा, सुश्रुते ।

१ । ३३ अध्याये ।
“वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः ।

अक्षरी मृगभक्ष तथेवोदरमष्टमम् ।

अथावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्सा महागदाः ॥”

औषधविशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ५
अध्याये ।

“एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः

पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ।

अवार्यवीर्यो विषवेगहन्ता

महागदो नाम महाप्रभावः ॥”

महती गदास्येतिविग्रहे महागदाविशिष्टे, त्रि ।

यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । १८ । ६ ।

“परानुषक्तं तपनीयोपकल्पं

महागदं काश्चनचित्रदंष्ट्रम् ।

मर्माण्यभीक्ष्णं प्रतुदन्तं दुरक्तैः

प्रचण्डमन्युः प्रहसन्तं बभाषे ॥”

महागन्धं, स्त्री, (महान् गन्धोऽस्य ।) हरि-
चन्दनम् । बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महा-

गन्धयुक्ते, त्रि । यथा, हरिवंशे । १४३ । ४४ ।
“तच्च कण्ठे समासज्य महागन्धं नराधिप ! ।

आययावन्को यत्र दुरात्मा बलदर्पितः ॥”

महागन्धः, पुं, (महान् गन्धोऽस्य ।) कुटजवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ जलवेतसः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥
महागन्धा, स्त्री, (महान् गन्धो यस्याः । स्त्रियां

टाप् ।) नागवला । केविकापुष्पम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चासुण्डा । यथा, हेमचन्द्रः । २ । १२० ।

“चासुण्डा चर्विका चर्मसुण्डा मार्जार-
कर्णिका ।

कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥”

महागवः, पुं, (महांश्चासौ गौश्चेति । “गौर-
तद्वित्तुकि ।” ५ । ४ । ६२ । इति समासान्तवृत् ।

गोसदृशत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । यथा,—
“वनगौर्गवयः प्रोक्तो बलभद्रो महागवः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
महागिरिः, पुं, (महान् गिरिस्तदाख्योपाधिर्यस्य ।

यदा, महान् गिरिरिव ।) बौद्धभेदः । यथा—
“महागिरिः सुहृद्यादा वचान्ता दश-

पूर्व्विणः ॥”
इति हेमचन्द्रः । १ । ३४ ॥

महान् गिरिः पर्वतः ।) वृहत्पर्वतश्च ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ११० । १५ ।

“नातप्रतपसा शक्यो द्रष्टुमेव महागिरिः ।
आरोहं वापि कौन्तेय ! तस्मान्नियतवाग्भव ॥”

दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।
“सुहृद्यैव निचन्द्रश्च उर्णनाभो महागिरिः ॥”

महागुरुः, पुं, (महांश्चासौ गुरुश्चेति ।) अति-
गुरुः । स च पुरुषस्य पिता माता आचार्यश्च ।

स्त्रियाः पतिः । अदत्तकन्यायाः पिता माता
च । यथा । त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति

माता पिताचार्यश्चेति । इति विष्णुसूत्रम् ॥
पत्युर्महागुरुत्वमाह रामायणे ।

“नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं वै कुलस्त्रियाः ।
पतिर्न्युर्गतिर्भर्ता देवतं गुरुरेव च ॥”

शातातपः ।

“गुरुरभिर्दिजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥”

एकपदेन दत्तस्त्रीणां पितृमातृयादृतिः ॥ * ॥

सपिण्डमरणं प्रकृत्य आश्वलायनः । त्रिरात्र-

मचारलवणामाशिनः स्युर्द्वादशरात्रं महा-

गुरुषु । आचार्यश्च उपनीय ददद्देवमाचार्यः
स उदाहृतः । इति याज्ञवल्क्योक्तः । तन्म-

रण्ये त्रिरात्राशीचित्तेन नेतादृष्टनियमः ॥
आश्वलायनः । नैतस्यां रात्रावन्नं पचयुः ।

अन्नं न पचयुरित्यनेनोपवासः सूचितः । अध-
सस्तरे त्राहमनश्नन्त आसीरन् इति वक्ष्य-

माणवचनात् । अधसस्तरेः कटादिः । अक्षार-
लवणं चारुतिकादिस्तलवणभिन्नं तत्तु

सैत्थवं साम्भरि च । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
महागुरुमरणे संवत्सरपर्यन्तं निषिद्धकर्माणि

यथा, कर्मलोचने ।
“महागुरुनिपाते च काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।

आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्यश्च यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥
अन्यथाहं पराम्नश्च गन्धं माल्यश्च मैथुनम् ।

वर्ज्येद्गुरुपाते च यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥
तीर्थयात्रां विवाहश्चाध्यापनं तर्पणन्तथा ।

संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥”
अपि च ।

“विशेषतः शिवापूर्णां प्रभृतपितृको दिजः ।
यावद्वत्सरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥

महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञश्च आहं देवयुतश्च यत् ॥”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥
महागुल्मा, स्त्री, (महान् गुल्मो यस्याः ।) सोम-

वल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
महागुहा, स्त्री, (महती गुहा यस्याः ।) एश्वि-

पर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
महागोधूमः, पुं, (महांश्चासौ गोधूमश्चेति ।)

वृहद्गोधूमः । वङ्ग गम इति भाषा ॥ यथा,—
“गोधूमः सुमनोऽपि स्यात्त्रिविधः स च

कौर्त्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पञ्चाद्देशात् स

चागतः ॥
मधुली तु ततः किञ्चिदस्या सा मध्यदेशजा ।

निःशुको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखामिधः ॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ।

कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत्तरः ॥
जीवनो वृंहणो वर्णो व्रणयो रुच्यः स्थिरत्व-

कृत् ॥”
कफप्रदो नवीनो नतु पुराणः । पुराणयव-

गोधूमश्चौद्रजाङ्गलशूलसुगिति
वसन्ते गृहीतत्वात् । वाग्भटेन

“मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा
लघुः ।

शुक्रला वृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीसुखाः स्मृताः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

महामीवः, पुं, (महती दीर्घा ग्रीवा कन्धरा यस्य ।) उद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८६ ।

“महानासो महाकम्बुर्मेहाग्रीवः प्रशान-
भाक् ॥”

शिवानुचरभूतविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । १४ । ३ ।

“कुण्डोदरो महाग्रीवः स्थूलजिह्वो द्विबाहुकः ।
पार्श्ववक्त्रः सिंहमुख उन्नतांसो महाहनुः ॥”

देशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । १७ ।

“यावन्ग्रीवा महाग्रीवा स्त्रेपुरा प्रस्यु-
धारिणः ॥”

बृहद्ग्रीवायुक्ते, त्रि ॥

महाघासः, पुं, महती देशस्य महत्या भूमेर्वा-
घासः । इति सुम्बोधयाकरणटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

महाघूर्णा, स्त्री, (महती घूर्णा शरीरभ्रमणं
यस्याः ।) सुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महती-
चासौ घूर्णा चेति ।) अतिप्रयत्नमिच्छ ॥

महाघोरः, त्रि, (महांघासौ घोरश्चेति ।)
अतिप्रयत्नयानकः । यथा, शुद्धितत्त्वे ।

“यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।

ताच्च तर्तुं ददास्येनां कृष्णां वैतरणीं च गाम् ॥”

महाघोषं, स्त्री, (महान् घोषः कोलाहलो
यस्मिन् ।) हृद्गम् । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥

बृहच्छब्दयुक्ते, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १ ।
२२१ । ११ ।

“तेषां श्रुत्वा सभापालो मेरौ सान्नाहिर्कीर्तय ।
समाजघ्ने महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥”

महाघोषः, पुं, (महांघासौ घोषश्चेति ।) अति-
घोषणम् । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥

महाघोषा, स्त्री, (महान् घोषो यस्याः । टाप् ।)
कर्कटशृङ्गी । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥ कुम्भरुकी ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

महाङ्गः, पुं, (महान्ति दीर्घाणि अङ्गान्यस्य ।)
उद्गः । इत्यमरः । २ । ६ । ७५ ॥ गोक्षुरकः ।

रंक्तचित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बृहदव-
यवयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८३ ।

“स्वस्तिदः स्वस्तिभावश्च भागी भागकरो लघुः ।
उत्सङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भपरायणः ॥”

महाचक्षुः, स्त्री, (महती चक्षुरगमस्याः ।) शाक-
विशेषः । तत्पर्यायः । बृहच्चक्षुः २ विधारिः ३

सुचक्षुका ४ स्थूलचक्षुः ५ दीर्घपत्रौ ६ दिव्य-
गन्धा ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । गुल्मशूलो-
दराशोऽन्तिविघ्ननाशित्वम् । रसायनत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ पुं, बृहच्चक्षुयुक्तपक्षी च ॥

महाचण्डः, पुं, (महांघासौ चण्डश्चेति ।) यम-
भृत्यः । इति हेमचन्द्रचिकित्साशेषौ ॥ प्रचण्डे,
त्रि ॥

महाच्छदः, पुं, (महान् छदः पत्रमस्य ।) देव-
ताडवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ बृहत्पत्रश्च ॥

महाच्छायः, पुं, (महती छायास्य ।) वटवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बृहच्छायायुक्ते, त्रि ॥

महाच्छिद्रा, स्त्री, (महच्छिद्रमस्याः ।) महामेदा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बृहच्छिद्रयुक्ते, त्रि ॥

महानः, पुं, (महांघासौ अजश्चेति ।) बृह-
च्छागः । (महतो जायत इति । महत् + जन्

+ कर्त्तरि ङः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
महाकुलोद्भवे, त्रि ॥

महानटा, स्त्री, (महती जटास्याः ।) रुदनटा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती जटा ।) बृह-
जटा च ॥

महाननः, पुं, (महांघासौ जनश्चेति ।) साधुः ।
यथा, महाभारते । ३ । ३१२ । ११२ ।

“वेदा विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना
नासौ सुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निश्चितं गुहायां
महाननो येन गतः स पन्थाः ॥”

मन्वादिः । यथा,—
“प्रायेण वेद तदिदं न महाननोऽयं

देव्या विमोहितमतिर्व्येत माधयालम् ।
त्रयां जडोक्तमतिर्मधुपुष्पितायां

वैतानिके महति मर्मणि युज्यमानः ॥”
इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे अजामिलोपाख्याने

यमवाक्यव्याख्याने श्रीधरस्वामी ॥ (धनी । यथा,
मृच्छकटिके । १ ।

“सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाष्यते
नादरात्

संप्राप्तो गृहसुखेषु धनिनां सावज्जमालोक्त्यते ।
दूरादेवमहाननस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया

मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापात-
कम् ॥”

महानवः, पुं, (महान् जवो वेगो यस्य ।) गवयः ।
श्रीकारी ऋगः । इति राजनिर्घण्टः । अति-
वेगयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ । ८ । २८ ।

“कृत्वाद्दृष्टासं खरसुखनोत्खणं
निमीलितार्चं जगृहे महानवः ॥”

स्त्री, कुमारानुचरगणविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । २२ ।

“प्रशूलकमुखी कृष्णा खरजङ्घा महानवा ॥”
महानम्बुः, स्त्री, (महती चासौ जम्बुश्चेति ।)

बृहज्जम्बुवृक्षः । यथा,—
“महानम्बुर्महापत्रा राजजम्बुर्बृहत्फला ॥”

इति रत्नमाला ॥

महानम्बुः, स्त्री, (महती चासौ जम्बुश्चेति ।)
बृहज्जम्बुः । तत्पर्यायः । राजजम्बुः २ खर्ग-
माता ३ महाफला ४ पिकप्रिया ५ कोकिलेष्टा

६ महानीला ७ बृहत्फला ८ । अस्य गुणाः ।
उष्णत्वम् । मधुररसत्वम् । कषायत्वम् । अम-
हरत्वम् । भटित्यास्यजडिमनाशित्वम् । खर-
करत्वम् । विष्टम्बित्वम् । शोषशमनत्वम् ।

भ्रमातीसारान्निवर्द्धकत्वम् । अक्षितकफकास-
प्रशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“फलेन्द्रः कथितो नन्दो राजजम्बुर्महाफला ।
तथा सुरभिपत्रा च महानम्बुरपि स्मृता ॥
राजजम्बुफलं खादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

महाजातिः, स्त्री, (महती जातिरस्या इति ।
यद्वा, महती जातिरिव तदाकृतितात् ।)

वासन्ती लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती
जातिरिति ।) अष्टवर्णश्च ॥

महाजातीयः, त्रि, (महत् + “प्रकारवचने
जातीयर्” ५ । ३ । ६६ । इति जातीयर् ।

ततः । “आन् महतः समानाधिकरणजाती-
ययोः ।” ६ । ३ । ४६ । इति महतः आकारादेशः ।)

महतः प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥

महानाली, स्त्री, (जालयति आच्छादयतीति ।
जाल आच्छादने + पचाद्यच् । स्त्रियां ङीष् ।

ततः । महती चासौ जाली चेति । यद्वा,
महांघासौ जालश्चेति स अस्या अस्ति अर्थ

आद्यच् ततः ङीष् । इत्यमरटीकायां रभसः ।)
पीतवर्णघोषा । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥

राजकोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ बृह-
ज्जालवाहके, त्रि ॥

महाज्येष्ठी, स्त्री, (महती चासौ ज्येष्ठी चेति ।)
नक्षत्रविशेषादियुक्तज्येष्ठीपूर्णमा । सा पञ्चधा ।

यथा, ब्रह्मपुराणे ।
“रेन्द्रे गुरुः प्रश्री चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णमा गुरुवारेण महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥
रेन्द्रे ज्येष्ठायां प्राजापत्ये रोहिण्याम् ॥१॥

विना गुरुवारेणापि ।
रेन्द्रे गुरुः प्रश्री चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥२॥
अनुराधास्यगुरावपि ।

रेन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः ।
पूर्णमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥३॥

अनुराधास्ये चन्द्रेऽपि । यावन्भूतिः ।
रेन्द्रे चैव तथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।

पूर्णमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥४॥
राजमार्तण्डे ।

ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।
ज्येष्ठामेन समायुक्ता महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥५॥

ज्येष्ठसंवत्सरश्च ।
ज्येष्ठामूलोपगो जीवे वर्षे स्यात् शक्रदेवतम् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तो ग्राह्यः ।
न तु संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतवर्षविशेषः । ज्येष्ठ

इति वर्षविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । संवत्सरे
यदि स्यादिति पाठः काव्यनिकः ॥ * ॥

महाज्येष्ठान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गामुज्जनात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महाज्योतिष्मती, स्त्री, (महती चासौ जोतिष्मती
चेति ।) लताविशेषः । बड्डी मालकजुनी इति

हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । तेजोवती २ बहु-
रसा ३ कनकप्रभा ४ तीक्ष्णा ५ सुवर्णनकुली ६

महाता

महात्मा

महादा

लवणा ७ अमिदीमा ८ तेजस्विनी ९ सुर-
लता १० अमिफला ११ अमिगर्भा १२ कज्जुनी
१३ ग्रीलसुता १४ सुतेला १५ सुवेगा १६
वायसी १७ तीव्रा १८ काकाखी १९ वायसा-
दनी २० गीर्लता २१ ग्रीलता २२ सौम्या २३
ब्राह्मी २४ लवणकिंशुका २५ पारावतपदी २६
पीता २७ पीततेला २८ यशस्विनी २९ मेथ्या
३० मेधावती ३१ धीरा ३२ । अस्या गुणाः ।
तिक्ततरत्वम् । रूक्षत्वम् । किष्किटुत्वम् ।
वातकफापहत्वम् । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् ।
मेधाप्रज्ञाकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महान्वालि, पुं, (महती ज्वाला शिखास्य ।)
होमामिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३।५०० ॥ (नरक-
विशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ६ । १२ ।
“सुधां सुताश्चापि गत्वा महान्वाले निपा-
त्यते ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।८१ ।
“अग्निज्वालो महान्वालो अतिधूम्रो हुतो
हविः ॥”

महान्वाला, स्त्री, (महती ज्वाला दीर्घिर्गस्याः ।)
जिनानां विद्याधरीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
३।५०० ॥ (महती ज्वाला ।) दृढदमिशिखा च ॥

महादाः, पुं, (महान् आदाः शोभासम्पन्नः ।)
कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महानादाः ।)
अतिशयधनवति, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
२५ । ११८ ।
“ततः प्रभृति चैतस्यां वाराणस्यामुवास सः ।
अभ्यर्चितो महादास्य तस्यैव वणिजो गृहे ॥”

महातमः प्रभा, स्त्री, (महती तमसां प्रभा प्रकाशो-
त्थ्याम् ।) नरकविशेषः । स चातिशयान्व-
कारमयः । यथा, हेमचन्द्रः । ५ । ३ ।
“धनोदधिघनवाततनुवातनभःस्थिताः ।
रत्नशर्कराबालुकापङ्कधूमतमः प्रभाः ॥
महातमः प्रभा वेल्लधोऽधो नरकभूमयः ॥”

महातरः, पुं, (महान्वासौ तरुश्चेति ।) खुही-
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०६ ॥ (महाकवेः
कालिदासस्य खुहीवृक्षसुद्दिश्य वक्रोक्तिप्रयोगो
यथा,—
“तरवः पारिजाताद्याः खुहीवृक्षो महा-
तरः ॥”

दृढदृढत्वम् ॥

महातलं, स्त्री, (महच्च तत्तलश्चेति ।) पाताल-
विशेषः । यथा, शब्दमालायाम् ।
“अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम् ।
महातलञ्च सुतलं सप्तमञ्च रसातलम् ॥”
(यथा च श्रीमद्भागवते । २ । १ । २६ ।
“पातालमेतस्य हि पादमूलं
पठन्ति पार्थिवप्रदे रसातलम् ।
महातलं विश्वरूपोऽथ गुल्फौ
तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे ॥”

महातारा, स्त्री, (तारयति संसारादिति । दृढ-
शब्दश्च । स्त्रियां टाप् । ततो महती

तारेति कर्मधारयः ।) जिनानां देवीविशेषः ।
तत्पर्यायः । तारा २ महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४
खाद्या ५ श्रीः ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया
९ अनन्ता १० शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा
१३ खदूरवासिनी १४ भद्रा १५ वैष्णवा १६
नीलसरस्वती १७ शक्तिनी १८ वसुधारा १९
धनददा २० त्रिलोचना २१ लोचना २२ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

महाताली, स्त्री, (महान् अनेकस्तालो यत्र ।
स्त्रियां डीष् ।) आवर्तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महातित्तः, पुं, (महानतिशयस्तित्तस्तित्तरसो
यत्र ।) महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिशयतित्तरसयुक्ते, त्रि ॥

महातित्ता, स्त्री, (महती गुरुतरा तित्ता ।)
यवतित्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्याम् ।
“आचु जिङ्गी महातित्ता विशाला कृपिपत्र-
कम् ॥”

पाठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महातीक्ष्णा, स्त्री, (महती तीक्ष्णा ।) भल्ला-
तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशय-
तीक्ष्णे, त्रि ॥

महातेजः, [स] स्त्री, (महदतिशयं तेजोऽस्य ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महातेजाः, [स] पुं, (महदतिशयं तेजो बल-
मस्य ।) कार्तिकेयः । इति हलायुधः । अग्निः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महादेवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । ५६ ।
“उग्रतेजा महातेजा जन्तो विजयकाल-
वित् ॥”

अतिशयतेजस्विनि, त्रि ॥ (यथा, मनुः । १।६२ ।
“स्वारोचिषश्चैतमिषं तामसो रैवतस्तथा ।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वतुसुत एव च ॥”

महात्मा, [न] त्रि, (महानात्मा स्वभावोऽस्य ।)
उत्तमस्वभावयुक्तः । (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । ३ । ११ ।
“महावाताद्वृत्तभान्तिमेघमालातिपेखवैः ।
कथं नाम महात्मानो द्वियन्ते विषयारिभिः ॥”

तत्पर्यायः । महच्छः २ उद्भटः ३ उदारः ४
उदात्तः ५ उदीर्णः ६ महाशयः ७ महा-
मनाः ८ । इति हेमचन्द्रः । १ । ३१ ॥ (पुं, पर-
मात्मा । यथा, मनुः । १ । ५४ ।
“युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥”
“तस्मिन् परमात्मनि ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लूकः ॥ महत्तत्त्वम् । यथा, श्रीमद्भागवते ।
६ । ७ । २५ ।
“मनः पृथिव्यां तामद्भिस्तेजसापोऽनिलेन तत् ।
खे वायुं धारयन्तश्च भूतादौ तं महात्मनि ॥”
“महात्मनि महत्तत्त्वे ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरखामी ॥ पितृगणविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ६६ । ४६ ।

“महान् महात्मा महितो महिमावान् महा-
बलः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।३४ ।
“महारूपो महाकायो वृधरूपो महायशः ।
महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः ॥”

महादण्डः, पुं, (महान् दण्डस्ताडनसाधनमस्य ।)
यमदूतप्रभेदः । इति दृढदृढमपुराणे ५६
अध्यायः ॥ (महान् दण्डः ।) दृढदण्डश्च ॥
(यथा, महाभारते । ५ । १६४ । ३७ ।
“यस्माज्जानन् स मन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्यः स्यादिति मे
मतिः ॥”

महादन्तः, पुं, (महान्वासौ दन्तश्चेति ।) गज-
दन्तः । तत्पर्यायः । ईशानदन्तः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दृढदन्तमात्रश्च ॥ (महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
“महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महा-
सुखः ॥”

महान् दन्तोऽस्य ।) तद्वति, त्रि ॥

महादानं, स्त्री, (महच्च तदानश्चेति ।) अष्ट-
दानम् । तत्तु तुलापुरुषादिषोडशप्रकारम् ।
यथा, मत्स्यपुराणे ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानस्य लक्षणम् ॥”
इत्यभिधाय ।
“आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रान्तु पञ्चमम् ।
हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्यान्धस्तदैव च ॥
पञ्चलाङ्गलकं तदहारादानन्तथैव च ।
हिरण्यान्धस्तद्वह्मे महस्तिरथस्तथा ॥
द्वादशं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ।
महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः ॥”

अत्र सामान्यलक्षणम् । सूक्तजपाङ्गकदानं
महादानम् । विनायकादिपञ्चाशदेवताहोमा-
ङ्गकं वा । तथा मत्स्यपुराणम् ।
“विनायकादिपञ्चलोकपाल-
वखण्डादित्यमरुद्गणानाम् ।
ब्रह्माच्युतेशानदृष्टसतीनां
स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ॥”

इत्यादिना सूक्तजपहोमरूपाङ्गयोर्विधानं
प्रत्येकं षोडशतुलापुरुषप्रधानान्युद्दिश्योक्तं नतु
महादानत्वेनोद्दिश्येति । अतो नेतरेतरा-
श्रयः । न तु कुण्डमण्डपेति कर्मयतायोगिर्त्वं
जिकनीयलक्षणम् । अचलदानेऽपि गतत्वात् ।
एवञ्च ।
“कनकाश्रतिला गावी दासी रथमहीगृहाः ।
कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दृश ॥”
इति कूर्मपुराणोक्तदानपदं गौणम् ॥
अन्यथा बहुशक्तिकल्पनापत्तेः कनकदानादि-

साधारणानुगतैकरूपाभावाच्च । अती न वैप-
रीत्यमिति ।

“सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

महादारु, कौ, (महत् दारु अस्य ।) देवदारु ।

इति जटाधरः ॥ (महत् दारु ।) दृष्टुं काष्ठम् ॥

महादेवः, पुं, (महान्वासौ देवश्चेति । यदा,

महतां देवादीनां देवः ।) शिवः । इत्यमरः ।

१ । १ । ३४ ॥ अष्टमूर्त्तान्तर्गतसोममूर्त्तिरयम् ।

यथा, महादेवाय सोममूर्त्तये नमः । इति

शिवपूजापद्धतिः ॥ * ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा—

“ब्रह्मादीनां सुराणाञ्च सुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।

तेषाञ्च महतां देवो महादेवः प्रकीर्तितः ॥

महती पूजिता विश्वे मूलप्रकृतिरीश्वरी ।

तस्या देवः पूजितश्च महादेवः स च स्मृतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५३ अध्यायः ॥

तस्य पञ्चवक्त्रत्वत्रिनेत्रत्वकारणं यथा,—

“अतीव कमनीयाङ्गं किशोरं श्यामसुन्दरम् ।

अहो निर्वचनीयञ्च दृष्ट्वा रूपमनुत्तमम् ।

न बभूव विदग्धश्च लोचनाभ्यां त्रिलोचनः ॥

पश्यन्निमेषरहित इति मत्वा स्वमानसे ।

भक्त्युद्देकान्महाभक्तो रुरोद प्रेमविह्वलः ॥

सहस्रवदनोऽनन्तो भाग्यवाञ्छ चतुर्मुखः ।

बहुभिर्लोचनैर्दृष्ट्वा तुष्टाव बहुभिर्मुखैः ॥

पश्यामि किं वा किं स्तौमि संप्राप्य नाथ-

मीडशम् ।

आस्यैकेन लोचनाभ्यां चतुर्धा स पुनः पुनः ॥

स्वमानसे कुर्वन्तीदं शङ्करे च तपस्विनि ।

तद्वभूव चतुर्वक्त्रं पूर्वेण सह पञ्चमम् ॥

एकैकवक्त्रं शुशुभे लोचनेषु त्रिभिस्त्रिभिः ।

बभूव तेन तन्नाम पञ्चवक्त्रस्त्रिलोचनः ॥

चक्षुषि गुणरूपाणि तस्य ब्रह्मस्वरूपिणः ।

सत्त्वं रजस्तम इति तस्य हेतुं निशामय ॥

सत्त्वाग्नेन दृष्ट्वा शम्भुः पश्यन् पाति च शक्ति-

कान् ।

राजसेन राजसिकान् तामसेन च तामसान् ॥

चक्षुषस्तामसान् पश्चात् ललाटस्याङ्गरस्य च ।

संहारकाले संहर्तुरभिराविर्भवेत् क्रुधा ॥

कोटितालप्रमाणञ्च सूर्यकोटिसमप्रभः ।

लेलिहानो दीर्घशिखस्त्रिलोक्यं दग्धुमीश्वरः ॥”

तस्य भस्मधारणकारणं यथा,—

“विभूतिगात्रः स विभुः सतीसत्कारभस्मना ।

धत्ते तस्या अस्थिमालां प्रेमभावेन भस्म च ॥

स्वात्मारामो यद्यपीशस्तथापि पूर्णमन्दकम् ।

सतीश्वं गृहीत्वा च भ्रामं भ्रामं रुरोद ह ॥

प्रत्यङ्गाङ्गञ्च तस्याश्च पपात यत्र यत्र च ।

सिद्धपीठस्तत्र तत्र बभूव मन्त्रसिद्धिदत् ॥

तदा श्वावशेषञ्च कृत्वा वक्षसि शङ्करः ।

पपात मूर्च्छितो भूत्वा सिद्धिचैत्रं च राधिके ! ॥

तदा गत्वा महेश्वरं कृत्वा क्रोडे प्रबोध्य च ।

अददं दिव्यतत्त्वञ्च तस्मै शोकहरं परम् ॥

तदा शिवञ्च सन्तुष्टः स्वलोकञ्च जगाम ह ।

मूर्त्तान्तरेण कालेन तां संप्राप प्रियां सतीम् ॥”

तस्य दिगम्बरत्वजटाधारित्वकारणं यथा,—

“दिवस्त्रधारो योगेन नेच्छाऽनित्ये पटे विभोः ।

जटास्तपस्याकालीना धत्तेऽद्यापि विवेकतः ॥

न चेच्छा केशसंस्कारे स्वाङ्गवैशेन योगिनः ।

समता चन्दने पङ्के लोके रते मणीश्वरे ॥”

तस्य नागभूषणत्ववृषवाहनत्वकारणं यथा,—

“गरुडवेषिणो नागाः शङ्करं शरणं ययुः ।

विभर्ति कपया स्वाङ्गे तानेव शरणागतान् ॥

वाहनं वृषरूपोऽहमन्यस्तं वोढुमचमः ।

त्रिपुरस्य वधे पूर्वं मत्कलांशसमुद्भवः ॥”

तस्य धुस्तूरपुष्पविल्वपत्रप्रियत्वयाघ्रचर्मधारित्व-

भक्षणस्यायित्वकारणं यथा,—

“पारिजातादिकं पुष्पं सुगन्धचन्दनादिकम् ।

मयि संन्यस्य तेष्वेव प्रीतिर्नास्ति कदाचन ॥

धुस्तूरे तत् सदा प्रीतिर्विल्वपत्रानुलेपने ।

गन्धहर्षेण प्रसूने च योगेष्टे व्याघ्रचर्मणि ॥

दिव्यलोके दिव्यतल्पे जगतायां न तन्मनः ।

भक्षणान्तीव्ररुचि ध्यायते मामहर्निशम् ॥”

तस्य महिमादि यथा,—

“आब्रह्मण्यपयन्तं स्वप्रवचन्यते शिवः ।

ममानिर्वचनीयेऽत्र रूपे तन्मगमानसम् ॥

ब्रह्मणः पतनेनापि शूलपाणेः क्षणो भवेत् ।

तस्यायुषः प्रमाणञ्च नाहं जानामि का श्रुतिः ॥

ज्ञानं न्यलुङ्गयं शूलं धत्ते मत्तेजसा समम् ।

विना मया न कश्चित् शङ्करं जेतुमीश्वरः ॥

शङ्करः परमात्मा मे प्राणेश्वरोऽपि परः शिवः ।

त्रासके मन्कनः शश्वन्न प्रियो मे भवात् परः ॥

न संवसामि गोलोके वैकुण्ठे तव वक्षसि ।

सदाशिवस्य हृदये निवहः प्रेमपाशतः ॥

सद्युः शक्तो हि नद्युः भूभङ्गलीलया हि यः ।

ब्रह्माण्डनिकरं योगान्न योगी शङ्करात् परः ॥

दिव्यज्ञानेन यः सद्युः नद्युः भूभङ्गलीलया ।

न्यलुकालादिकं शक्तो न ज्ञानी शङ्करात् परः ॥

मम भक्तिञ्च दास्यञ्च सुक्तिञ्च सर्वसम्पदम् ।

सर्वसिद्धिं दातुमीशो न दाता शङ्करात् परः ॥

पञ्चवक्त्रेण मन्नाम यशो गायत्यहर्निशम् ।

मह्यं ध्यायते शश्वन्न भक्तः शङ्करात् परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३६ अध्यायः ॥

शिवनैवेद्यभक्षणदोषकारणादिकं यथा,—

राधिकावाच ।

“एवंभूतस्य च विभोः सर्वेशस्य महात्मनः ।

न शस्तं कथमुच्छिष्टं ब्रूहि सन्देहभञ्जन ! ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

शृणु देवि ! प्रवक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

पापेभ्यनानां दहने ज्वलदग्निशिखोपमम् ॥

सननकुमारो वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।

ददर्श सुक्तवन्तञ्च नाथं नारायणं द्विजः ॥

तुष्टाव गृष्टैः स्त्रीजैश्च प्रणम्य भक्तितो सुदा ।

अवशेषं ददौ तस्मै सन्तुष्टो भक्तवत्सलः ॥

प्राप्तमात्रेण तत्रैव सुक्तं तेनापि किञ्चन ।

किञ्चिदरञ्च बन्धूनां भवणाय च दुर्लभम् ॥

सिद्धाश्रमे च तद्वत्तं गुरवे शूलपाणिने ।

भक्त्युद्देकाच्च तत् सर्वं सुक्तञ्च प्राप्तिमात्रतः ॥

सुक्ता सुदुर्लभं वस्तु ननर्त्त प्रेमविह्वलः ।

पपात उमरुहस्तात् शृङ्गञ्च व्याघ्रचर्म च ॥

स्वयं निपत्य पश्चाच्च रुदन्मूर्च्छामवाप च ।

एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ॥

सुदा जगाम शीघ्रं तत्प्रसन्नवदनेक्षणा ।

रुदन्तं मूर्च्छितं दृष्ट्वा निपतन्तश्च भक्तितः ।

प्रहस्य वार्त्तां प्रपच्छ कुमारं शूलपाणिनः ॥

सर्वं तां कथयामास कुमारः संपुटाङ्गलिः ।

श्रुत्वा चुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥

श्रुत्वा मनोहरं स्तोत्रं न शशाप शिवं शिवा ।

दुष्टं चक्रं तदुच्छिष्टमभक्ष्यं विदुषामपि ॥

सुचिरञ्च तपस्तप्ता मया लब्धस्त्वमीश्वरः ।

त्वया विष्णोः प्रसादेन वक्षिताहं कथं विभो ! ॥

यतो न दत्तं नैवेद्यं विष्णोर्मह्यं त्वयाधुना ।

अतो मत्तो गृह्णायैतत् फलमेव महेश्वर ! ॥

अद्य प्रभृति ये लोका नैवेद्यं मुञ्जते तव ।

ते जन्मैकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारते ॥

इत्युक्त्वा पार्श्वतो मानादुरोद पुरतो विभोः ।

दृष्टिः पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव सः ॥

अपूर्वं तव नैवेद्यं जन्मन्यलुजराहरम् ।

कृतं दुष्टं यतस्तस्मात् पश्य देहं त्यजामि च ॥

लिङ्गोपरि च यद्वत्तं तदेवाग्राह्यमीश्वर ! ।

सुपवित्रं भवेत्तत्र विष्णोर्नैवेद्यमिश्रितम् ॥

इत्येवं कथितं सर्वं त्वया पृष्टं सुरेश्वरि ! ।

अभिपूज्यं शङ्करस्य निर्माख्यं येन हेतुना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३७ अध्यायः ॥

तस्यावतारा यथा,—

सूत उवाच ।

“वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि तु ।

महादेवावताराणि कलौ शृणुत सुव्रताः ॥

आदौ कलियुगे श्वेते देवदेवो महादुर्गतः ।

नाम्ना हिताय विप्राणामभूदैवस्वतेऽन्तरे ॥

हिमवच्छिखरे रम्ये कृगले पर्वतोत्तमे ।

तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरभितप्रभाः ॥

श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः ।

चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥

सुभावो दमनश्चाथ सुहोत्रः कङ्कणस्थथा ।

लोकाक्षिरथ योगीन्द्रो जैगीषयस्तु सप्तमे ॥

अष्टमे दधिबाहुः स्यान्नवमे वृषभः प्रभुः ।

भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुत्तरः स्मृतः ॥

द्वादशेऽग्निः समाख्यातो वाली चाथ त्रयोदशे ।

चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्वा ततः परम् ॥

गोकर्णश्चाभवत्तस्माद्ब्रह्मचरामः शिखण्डाय ।

श्वेतस्तथा परः शूली तिखी सुखी च वै क्रमात् ।

सहिष्णुः सोमशर्मा च कुलीशो चान्तिमे प्रभुः ॥

वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिंशत्तुलिनः ।

अष्टाविंशतिविख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभोः ।

तीर्थकार्यावतारः स्यादैवेशो नकुलीश्वरः ॥”

इति कौर्म ५० अध्यायः ॥*

तस्याष्टषष्टिनामानि त्रैत्राणि च यथा,—
मनुवाच ।

“मन्दरस्थं महादेवं ब्रह्मा पृच्छति शङ्करम् ।
केषु केषु च स्थानेषु द्रष्टव्योऽसि मया प्रभो ! ॥
ईश्वर उवाच ।

वाराणस्यां महादेवं प्रयागे तु महेश्वरम् ।
नैमिषे देवदेवश्च गयायां प्रपितामहम् ॥
श्रुत्वा त्रैविदुः स्थाणुं प्रभासे शशिभूषणम् ।
पुष्करे तु अपोगन्ति विश्वश्च विमलेश्वरे ॥
अट्टहासे महानादं महेश्वरे तु महाव्रतम् ।
उज्जयिन्यां महाकालमाकोटे तु महोत्कटम् ॥
शङ्कुकर्णे महातेजं गोकर्णे च महाबलम् ।
भैरवे भैरवाकारं भवं वस्त्रापदे विदुः ॥
उग्रं कनखले चैव भद्रकर्णाङ्गदे शिवम् ।
देवदारुवने दिशि चण्डीं मध्यमङ्गले ॥
ऊर्ध्वरेतं त्वरणे तु सकलाख्ये कपर्दिनम् ।
कृत्तिवाससमेकार्णे सूक्तं ताम्नातिकेश्वरे ॥
कालझरे नीलकण्ठं श्रीकण्ठं मण्डलेश्वरे ।
ध्यानं सिद्धेश्वरे योगी गायत्रीशोत्तरे ॥
विजयं नाम काशीरे जयन्तं मरुतेश्वरे ।
हरिश्चन्द्रे हरिश्चैव पुरिश्चन्द्रे तु शङ्करम् ॥
जटावासेश्वरे विद्यां सौम्यं कुण्डलेश्वरे ।
भूतेश्वरे भस्मगात्रं जललिङ्गे जलेश्वरम् ॥
भिन्नकं कर्णिकायान् वाराहं विन्ध्यपर्वते ।
तान्नं पश्चिमसन्ध्यायां विरजायां त्रिलोचनम् ॥
हमेश्वरे त्रिशूलान्तु श्रीशैले त्रिपुरान्तकम् ।
जललिङ्गे विदुः कालिं कापालिं करवीरके ।
दीपकेश्वरे वेदं नेपाले पशुपतिं पतिम् ।
श्रीकारारोहणे कूटं दैविकायासुमापतिम् ॥
गङ्गायां सागरे त्वमरमोक्षारमरकण्ठके ।
सप्तगोदावरे भीमं स्वयम्भुं नकुलेश्वरे ॥
कर्णिकारे गण्गाध्यायं कैलासे च गण्गाधिपम् ।
हेमकूटे विरूपाक्षं भूर्भुवं गन्धमादने ।
सिद्धेश्वरान्तु आकाशे पाताले चट्टकेश्वरम् ॥
अष्टषष्टिनामानि देवदेवस्य धीमतः ।
पुराणे चोपगीतानि ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥
यः पठेत् प्रातरुत्थाय स्नातो वा यदि वा
शुचिः ।

सुच्यते सर्वपापेभ्यः शिवलोकं स गच्छति ॥”
इत्याद्ये देवीपुराणे अष्टषष्टिनामानि महा-
देवस्य ॥*॥ तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ।
“प्रथमस्तु महादेवो द्वितीयस्तु महेश्वरः ।
तृतीयः शङ्करो ज्येष्ठतुर्थो वृषभध्वजः ॥
पञ्चमः कृत्तिवासाश्च षष्ठः कामाङ्गनाशनः ।
सप्तमो देवदेवेशः श्रीकण्ठश्चाष्टमः स्मृतः ॥
ईश्वरो नवमो ज्येष्ठो दशमः पार्वतीपतिः ।
रुद्र एकादशश्चैव द्वादशः शिव उच्यते ॥
द्वादशैतानि नामानि त्रिसन्ध्यां यः पठेन्नरः ।
कृतघ्नश्चैव गोघ्नश्च ब्रह्महृत्पण्डितः ॥
स्त्रीबालघातकश्चैव सुराप्यो वृषलीपतिः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोकं स गच्छति ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥*॥

तन्नामोच्चारणफलं यथा,—

“कोटयो ब्रह्महत्यानामगन्धामकोटयः ।
सद्यः प्रलयमायान्ति महादेवेति कीर्तनात् ॥
महादेव महादेव महादेवेति वादिनम् ।
वत्सं गौरिव गौरीशो धावन्तमनुधावति ॥”
इति पुराणम् ॥*॥

तस्य प्रणाममन्त्रः ।

“नमस्ते त्वां महादेव ! लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामराड्विपम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
“महादेवं महात्मानं महायोगिनमीश्वरम् ।
महापापहरं देवं मकाराय नमो नमः ॥”
इति तन्त्रम् ॥*॥

तस्य कालरूपवर्णनं यथा,—

नारद उवाच ।

“कालरूपी त्वया ख्यातः शम्भुर्गगनगोचरे ।
लक्षणश्च स्वरूपश्च सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥
पुलस्त्य उवाच ।

स्वरूपं त्रिपुरप्रस्य वदित्थे कालरूपिणः ।
अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका प्रथमांशकम् ॥
मेघकं हि विजानीयात् कुजचैत्रमुदाहृतम् ।
आग्नेयांशाख्यो ब्रह्मन् । प्राजापत्यं कवेर्गृहम् ॥
सौम्याङ्गं वृषभमेदं वदनं परिकीर्तितम् ।
वृगाङ्गमाद्रादित्यांशाख्यः सौम्यगृहन्विदम् ॥
मिथुनं भुजयोस्तस्य गगनस्थस्य शूलिनः ।
आदित्यांशश्च पुष्यश्च अश्लेषा शशिनो गृहम् ॥
राशिः कर्कटको नाम पार्श्वेन खविलासिनः ।
पित्रर्त्तं भगदैवत्यं उत्तरांशश्च केशुरी ॥
सूर्यचैत्रं विभोर्ब्रह्मन् हृदयं परिकीर्तितम् ।
उत्तरांशाख्यः पाणिश्चिन्नाङ्गं कन्यका त्विदम् ॥
सोमपुत्रस्य सङ्गतत् द्वितीयं जठरं विभोः ।
चित्रांशद्वितयं स्वाती विशाखायांशकत्रयम् ॥
द्वितीयं शृङ्गसदनं तुलानाभिरुदाहृतम् ।
विशाखांशमनुराधा ज्येष्ठा भौमगृहं त्विदम् ॥
द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मेढ्रं कालस्वरूपिणः ।
मूलं पूर्वोत्तरांशश्च देवाचार्यगृहं धनुः ॥
ऊरुगुलमीशस्य अमरर्षे ! प्रगीयते ।
उत्तरांशाख्यो ऋत्वं श्रवणं मकरो सुने ! ॥
धनिष्ठाङ्गं शनिचैत्रं जानुनी परिकीर्तिते ।
धनिष्ठाङ्गं शतभिषा प्रोष्ठपदांशकत्रयम् ॥
शौरं सद्वापरमिदं कुम्भो जङ्घे च विश्रुते ।
प्रोष्ठपदांशमेकन्तु उत्तरा देवती तथा ॥
द्वितीयं जीवसदनं मीनस्तु चरणानुभौ ॥

एवं कृत्वा कालरूपं त्रिनेत्रो

यज्ञं क्रोधान्मार्गगौराजघान ।

विद्वन्नासौ वेदनाबुद्धियुक्तः

खे सन्तस्थौ तारकाभिश्चिताङ्गः ॥”

इति वामनपुराणे ५ अध्यायः ॥

महादेवी, स्त्री, (महादेवस्य पत्नीति। पत्न्यर्थे ङीष्।
यदा, महती चासौ देवी चेति।) दुर्गा। यथा,
“अपर्णा स्यान्महादेवी गिरिजा मेनकात्मजा ॥”
इति हलायुधः ॥

तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“पूज्यते या सुरैः सर्वैर्महादेवैः प्रमाणतः ।
धातुर्महेति पूजायां महादेवी ततः स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

राज्ञी । पाटराणी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
महिषी २ पट्टार्हा ३ पट्टदेवी ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । २६ ।
“अलिखत् स महादेवो योगनन्दश्च तं पटे ।
सजीवमिव तच्चित्रं वाक्चेष्टारहितं त्वभूत् ॥”)
महादेवः, पुं, (महांश्चासौ दैत्यश्चेति।) भौत्य-
मन्वन्तरीयदैत्यविशेषः । यथा,—
“चतुर्दशस्य भौत्यस्य शृङ्ख पुत्रान्ननोर्मम ।”
इत्युपक्रम्य ।

“शुचिरिन्द्रो महादैवो रिपुहन्ता हरिः

स्वयम् ॥”

इति गारुडे ७८ अध्यायः ॥

महाद्रावकः, पुं, (द्रावयति रोगानिति । इ + णिच्
+ खुल् । महांश्चासौ द्रावकश्चेति ।) औषध-
विशेषः । द्रावक इति भाषा । यथा,—
“यवचारस्य भागौ द्वौ स्फटिकारेख्यौ मताः ।
एकीकृत्य प्रपिष्यापि मूत्रैर्वृक्षतरीभवेः ॥
शुष्कं कृत्वा चिपेत् पात्रे सैसके वस्त्रलेपिते ।
अन्यसौसकपात्रान्तु द्विमुखं मेलयेद्बुधः ॥
वृद्धवैद्योपदेशेन पचेत् पात्रस्यमौषधम् ।
ततो ज्वालाघतः स्थाप्यं पात्रान्यं लभते

रसम् ॥

ततो रसं विनिष्कृत्य स्थापयेत् स्निग्धभाजने ।
लवङ्गेन वटीं कुर्यादथवा मृतताम्रकैः ॥
ब्रीह्यादिस्थूलरोगेषु दापयेत् रक्तिकां भिषक् ।
द्रवीकरोति रोगश्च महाद्रावकसंज्ञकः ॥
अत्र च दहुरोगे च प्रलेपं द्रावकस्य च ।
वह्निवज्ज्वलनं तस्य दधि दत्त्वा प्रलेपयेत् ॥”*॥
अपि च ।

“वृषश्चित्रमपामार्गं चिच्छा कुष्माण्डनाडिका ।
सुही तालस्य पुष्यश्च वर्षाभूर्ज्वेतसं तथा ॥
एतेषां चारमाहृत्य लिम्बाकसरसेन च ।
क्षालयित्वा चारतोयं वस्त्रपूतश्च कारयेत् ॥
चण्डातपेन संशोष्य ग्राह्यं तद्द्रवणोचितम् ।
एतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवचारपलद्वयम् ॥
स्फटिकारिपलश्चैव नरसारपलं तथा ।
पलाङ्गं सैन्धवं ग्राह्यं टङ्कणं तोलकद्वयम् ॥
कासीसं तोलकश्चैव सुद्राशङ्कश्च तोलकम् ।
दारुमोचं कर्षकश्च तोलं समुद्रफेनकम् ॥
सर्वमेकत्र संतूर्य वकयन्त्येण साधयेत् ।
महाद्रावकमेतद्द्वि योज्यश्च रसजारणे ।
हन्ति गुल्मादिकान् रोगान् यकृतप्लीहोद-

राणि च ॥”*॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

(तथापरश्च ।

“शुद्धं काश्चनमाक्षिकं मृदुतरं कांस्याभिधेय-
न्तथा
सिन्धूयं विमलं रसाञ्जनवरं फेनं सवन्तीपतेः ।

महाध

चारौ सर्जिकसम्भवौ सुविमलौ भागास्त्र-
भीषां समाः

सप्तानां सटशन्तु टङ्गमिह लङ्गो वृषारः
स्तुतः ॥

तत्तुल्या स्फटिकारिका त्रिसटशः शुद्धो यव-
स्याग्रजः

काशीशङ्कितयं यवाग्रजसमं सञ्चूर्य सर्वं
न्यसेत् ।

पात्रे काचमये नृदम्बरवृते सोऽयं महाद्रावको
नो वक्तुं प्रभवेदमुष्य नितरां सम्यग्गुणं भूतले ॥

एतद्भलचतुष्टयं पिबेद्यो शुण्डा लवङ्गेन वा
तत्पचात् परिवासितं बहुगुणं ताम्बूलकं

भक्षयेत् ।
प्रासज्यात् कथयामि ते शृणु गुणान् काञ्चि-
त्तथान्यान् परान्

निःशेषं विनिहन्ति तानि चिरजान्यष्टौदराणि
ध्रुवम् ॥

गुल्मं पाण्डुहलीमकं सुकठिनामञ्जौलिकां
कामलां

मन्दाग्निं विषमाग्नितां बहुविधान् शोथान्
शूलान्यपि ॥” ॥

इति वैद्यककषायसंग्रहे ब्रीह्याधिकारे ॥
महादमः, पुं, (महांश्चासौ दमश्चेति ।) अश्वत्थ-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बृहद्बृक्षश्च ॥

(यथा, हरिवंशे । २२३ । ७२ ।
“चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलसारसाः ।
पुष्पितान् फलिताग्रांश्च संपतन्ति महादमान् ॥”

श्राकद्वीपपतेर्भयस्य सप्तमः पुत्रः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५३ । २१ ।

“जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीवकः ।
कुशोत्तरोऽय मेधावी सप्तमस्तु महादमः ॥”

महाद्रोणा, स्त्री, (महती चासौ द्रोणा चेति ।)
वृक्षविशेषः । वडो द्रोणपुष्पो इति हिन्दी

भाषा । तत्पर्यायः । देवकुसुमा २ दिव्यपुष्पा
३ महाद्रोणी ४ देवी ५ काञ्जी ६ देवद्रोणा

७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
मेध्यत्वम् । भूतार्तिवातकफाग्निमान्द्यनाशित्वम् ।

युक्त्वा पारदशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाद्रोणी, स्त्री, (महती चासौ द्रोणी चेति ।)

महाद्रोणाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महादन्तः, पुं, (महान् दन्तः कोलाहलो यत्र ।)

बुद्धवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिशय-
कलहश्च ॥

महाधनं, स्त्री, (महत् अनेकं धनं मूल्यत्वेनास्य ।)
बहुमूल्यवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥

सुवर्णम् । सिद्धकम् । इति मेदिनी । ने, २०१ ॥
चारुवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कृषिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (महदनेकं धनमस्मात् ।
संग्रामः । इति निघण्टुः । २ । १७ ॥ यथा,

ऋग्वेदे । ८ । ६४ । १२ ।
“मा नो अस्मिन्महाधने परावर्गभारभृद्

यथा ॥”

“महाधने संग्रामे ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
महच्च तद्धनश्चेति । प्रभूतधनम् । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । ७ । ५ ।

“इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ॥”
“महाधने प्रभूतधननिमित्तम् ॥” इति तद्वाक्ये

सायनः ॥ बहुमूल्ये, त्रि । यथा, किराताज्य-
नीये । १ । ३८ ।

“पुराधिरूपं शयनं महाधनं
विवोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः ।

अदभ्रदर्भांमधिगम्य संख्यार्त्तं
जहासि निद्रामशिवः शिवारुतैः ॥”

अतिशयधनयुक्ते, च त्रि ॥
महाधातुः, पुं, (महांश्चासौ धातुश्चेति ।) खर्यम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥
महाध्वनिकः, पुं, (अध्वनि गच्छतीति । अध्वन् +
ठक् । महांश्चासौ अध्वनिकश्चेति ।) पुण्यार्थं

हिमालयावधिकमहापथगमनेन सम्पादित-
मरणः । यथा, “भृग्विजलसंग्रामदेशान्तरस्थ-

संन्यासानशनाशनिमहाध्वनिकानामुदकक्रिया
कार्या सदाः शौचं भवतीति ॥” इति शुद्धितत्त्व-

धृतसुमन्तुसूत्रम् ॥
महान्, [त्] त्रि, (मह्यते पूज्यते वेति । मह +
“वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छत्वञ्च ॥” उणा०

२ । ८४ । इति अतिः । निपात्यते ।) बृहन् ।
इत्यमरः । ३ । ११ । ६० ॥ (यथा, मनौ । ८ । २६६ ।

“प्राणभृतसु महत्सुखं गोगजोद्बुहयादिषु ॥”
अस्य पर्यायः महच्छब्दे द्रष्टव्यः ॥

महान्, पुं, (मह्यते सेयते आश्रीयते गमना-
येति । मह् + अतिः ।) उद्भूः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ दुर्गा । यथा,—
“महान् आप्य स्थिता सर्वे महा वा प्रकृति-

र्भता ।
स्तुतिः संस्मरणाद्देवी नियती च नियामता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
महत्तत्त्वम् । यथा—

“सविकारात् प्रधानात् महत्तत्त्वं प्रजायते ।
महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥”

इति मातृख्ये ३ अध्यायः ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२ ।

“अग्रणी शतप्री खड्गो पट्टिणी चायुधी
महान् ॥”

महच्छब्दप्रयोगनिषेधो यथा,—
“शृङ्गे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्यौतिषिके द्विजे ।

यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥”
इति भट्टिप्रथमसर्गायचतुर्थश्लोकटीकायां भरतः ॥

महानटः, पुं, (महांश्चासौ नटो नर्तकश्चेति ।
उद्धतनर्तकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥
महानदी, स्त्री, (महती चासौ नदी चेति ।)

पुरुषोत्तमक्षेत्रान्तर्गतकटकस्थोत्तरदेशस्थनदी-
विशेषः । तस्या नामान्तरं चित्रोत्पला । यथा,

“नदी तत्र महापुण्या बन्धुपादविनिर्गता ।

चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपापहरा शुभा ।
चित्रोत्पला महानदी ॥” इति पुरुषोत्तम-
तत्त्वम् ॥ गङ्गा । यथा,—

“अमुजममुनि जातं
जातु न जायते अमुजादम् ।

सुरहर ! तव विपरीतं
पादाम्बजान्महानदी जाता ॥”

इत्युद्धटः ॥
महानन्दः, पुं, (महानानन्दोऽत्र ।) सुक्तिः ।

इति हलायुधः ॥ (महान् आनन्दः ।) अति-
शयाङ्गादश्च ॥ (वृत्तिविशेषः । यथा, मार्क-

ण्डेये । १३४ । ४० ।
“इत्युक्ता तान् महीपालान् महानन्दमुखान्

बली ।
अथात्रवीत्तदा सर्वान् महारिदमनो दमः ॥”

वेणुविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।

चत्वार उत्तरवंशा मातङ्गमुनिसम्भवाः ॥”
महानन्दा, स्त्री, (महानानन्दोऽस्याः ।) सुरा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ माघशुक्ला नवमी । यथा,
भविष्ये ।

“माघमासस्य या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी वृणाम् ॥

स्नानं दानं जपो होमो देवार्चनमुपोषणम् ।
सर्वं तदह्यं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
नदीविशेषः । सा पद्माया विनिःसृता राम-

पुराख्यग्रामात् पश्चिमत उत्तरदिग्गता ।
(दक्षिणदेशीयो नदीभेदः । यथा, महाभारते ।

१३ । २५ । ४३ ।
“पुनरावर्त्तनन्दाश्च महानन्दाश्च सेय वै ।

नन्दने सेयते दान्तस्वप्नरोभिरहिंसकः ॥”
महानन्दिः, पुं, (आ सम्यक् नन्दतीति । आ +

नन्द + “सर्वधातुभ्य इन् ॥” उणा० ४ । ११७ ।
इति इन् । ततः । महानानन्दिरिति ।)

नन्दिर्वर्द्धनराजपुत्रः । यथा,—
“चत्वारिंशत्तथा भाव्यो राजा वै नन्दिर्वर्द्धनः ।

चत्वारिंशत्तयश्चैव महानन्दिर्भविष्यति ॥
महानन्दिसुतश्चापि शूद्रायां कलिकांशजः ।

उत्पन्स्यते महापद्मः सर्वचक्षान्तको वृषः ॥
ततः प्रभृति राजानो भविष्याः शूद्रयोनयः ।

एकराट् स महापद्म एकच्छत्रो भविष्यति ॥”
इति मत्स्यपुराणे २४६ अध्यायः ॥

अपि च ।
“महानन्दिसुतः शूद्रागर्भाद्भवोऽतिशुभो महा-

पद्मानन्दः परशुराम इवापरोऽखिलक्षि-
यान्तकारी भविता ततः प्रभृति शूद्रा भूपाला

भविष्यन्ति । तेन महानन्दिपर्यन्तं क्षत्रिय
आसीत् ॥” इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणम् ॥

महानरकः, पुं, (महानतिशययातनाप्रदो
नरकः ।) अतिशयनानाप्रकारयातनास्थानम् ।

इति पुराणम् ॥ (यथा, भगुः । ४ । ८८ ।

महान

“तामिस्रमन्वतामिस्रं महारौरवरौरवौ ।
नरकं कालसूत्रं महानरकमेव च ॥”
महानलः, पुं, (महान्वासा नलश्चेति ।) देव-
नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महान्वासा
अनलश्चेति ।) वृहद्गिम्ब ॥
महानवमी, स्त्री, (महती चासौ नवमी चेति ।)
आश्विनशुक्लनवमी । यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
“दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण कुर्युर्दुर्गामहोत्सवम् ।
महानवम्यां शरदि बलिदानं वृषादयः ॥
आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद्यथा अष्टमी तिथिः ।
महाष्टमीति सा प्रोक्ता देव्याः प्रीतिकरा
परा ॥
ततोऽनु नवमी या स्यात् सा महानवमी स्मृता ।
सा तिथिः सर्वलोकानां पूजनीया शिवा-
प्रिया ॥”
इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥
अपि च ।
“प्रावृट्काले विशेषेण आश्विने ह्यष्टमीषु च ।
महाशब्दो नवम्यान्तु लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
महानसं, स्त्री, (महच्च तत् अनश्चेति ।
+ “अनोऽस्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ।” ५ ।
४ । ६४ । इति संज्ञायां टच् । “आत्महतः
समानाधिकरणजातीययोः ।” ६ । ३ । ४६ ।
इति महत्त आकारादेशः ।) रत्ननगहम् ।
तत्पर्यायः । रसवती २ पाकस्थानम् ३ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २७ ॥ (तथास्य लक्षणं
यथा,—
“प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभावं महच्छुचि ।
सज्जालकं गवाक्षाऽग्रमात्मवर्गनिषेवितम् ॥
विकचल्लसंख्यं सवितानं कृताचनम् ।
परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चपि महानसम् ॥
तत्राध्यक्षं नियुज्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितम् ।
शुचयो दक्षिणा दत्ता विनीताः प्रियदर्शनाः ॥
सविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः ।
स्नाता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयुताः ॥
तस्य चाक्षा विधेयाः स्तुब्धिविधाः परि-
कर्मिणः ।
आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः ॥
तस्मात्तद्वानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् ।
माहानसिकवोद्वारः सौपौदनिकपौपिकाः ॥
भवेयुर्वेद्यवशगा ये चाप्यग्रे तु केचन ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
तद्विवरणं यथा,—
“आमेयां दिशि कर्तव्यमावासास्य महानसम् ।
गवाक्षजालमार्गाय मूर्धभिर्न्युपलेपितम् ॥
चुक्षी तत्र प्रकर्तव्या पूर्णपश्चिममायता ।
ऋतयादीनि भाङ्गानि चालितानि च
वारिभा ॥
तेषु यत् पच्यते त्र्यं गुणवत् सर्वसम्मतम् ।
ऋतभावे पच्येक्षौहे चक्षुरर्शोविकारजित् ॥

६६१

महाना

कांस्यजे पाचितं यद्धि तद्धितं मतिर्दं शुचि ।
यच्च ताम्रमये सिद्धं न रथं तन्मपिपत्तम् ॥
सौवर्णे राजते पाथ्यमाद्यभूमिभृतां गृहे ।
तत्पानं सर्वदोषघ्नं धिषण्योत्सवदायकम् ॥”
अथ महानसोपयोग्योपकरणानि ।
“वस्तूनि भोजनाह्वाणि विविधानि पुनः पुनः ।
सर्वाणि गुणयुक्तानि स्थापितानि महानसे ॥
दास्याप्रमार्जनी वाटा पूतहृदी सुकुचिका ।
कर्षणी वैणवं पात्रं जलपूर्णखलिङ्गरः ॥
वह्निजननो ग्रावः कुटालं सुकुटारकः ।
दारुखडानि शुष्काणि हस्तमात्राणि चैव-
नम् ॥
अजीर्णान्यनतिस्थलान्यजन्तन्यमलानि च ।
तितयुञ्जालनी पौठो सुवर्णं चाप्युदखलम् ॥
रूपलोष्टशिला दर्बो चतुरस्रावपट्टिका ।
संदंशकन्तु युगलं वस्त्रखण्डचतुष्टयम् ॥
नालिका क्षुरिका चैव सुशूलं सुकटाहकम् ॥
वह्निस्त्रालनाथाय दर्बो दीर्घा सुलौहजा ॥
तन्दूरभर्तरी सावा तप्तकं दृढवेष्टनी ।
इत्यादि वस्तुजातं हि युज्यते च महानसे ॥”
इति पाकराजेश्वरः ॥
तत्र रक्षणीया जना यथा,—
“सुदृशास्त्रविधानज्ञाः पराभेद्याः कुलोद्भवाः ।
सर्वे महानसे धार्या लुप्तकेशनखा जनाः ॥”
इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥
महानसोऽपि पुंसि । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
महानाटकं, स्त्री, (महच्च तत् नाटकश्चेति ।)
नाटकविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् ।
अङ्गैश्च दशभिर्धोरा महानाटकमक्षरे ॥
एतदेव नाटकम् । यथा, बालरामायणम् ॥”
इति साहित्यदर्पणः ॥ खनामखातहनुमदक्षित-
रामचरितग्रन्थविशेषः । यथा,—
“एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धते विक्रमेः ।
मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सञ्जीकृते
खगारोहणनामकोऽत्र नवमो यातोऽङ्क
एवेत्यसौ ॥”
इति तस्यान्तिमः श्लोकः ॥
महानाडी, स्त्री, (महती चासौ नाडी चेति ।)
कफरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्याः
कफराशब्दे ज्ञेयम् ॥)
महानादः, पुं, (महान् नादोऽस्य ।) हस्ती ।
वर्धुकमेव । (महान्वासा नादश्चेति ।) महा-
शब्दः । इति मेदिनी । दे, ५१ ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । ६६ । २ ।
“इदमङ्गिः समं प्राप्ता ये केचिदधुवज्रमाः ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥”)
सिंहः । कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ उष्ट्रः ।
शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काहलवाद्यम् ।
इति हारावली । (महादेवः । यथा, महा-

महानि

भारते । १३ । १७ । ४८ ।
“निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ।
कालयोगी महानादः सर्वकामशतुष्यथः ॥”
महाशब्दयुक्ते, त्रि । यथा, रामायणे । ४ ।
४० । ३८ ।
“तत्कालमेव प्रतिमं महोरगनिषेवितम् ।
अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम ॥”
महानिद्रा, स्त्री, (महती सुदीर्घा चासौ निद्रा
चेति ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥
महानिम्बः, पुं, (महान्वासा निम्बश्चेति ।) निम्ब-
वृक्षविशेषः । घोडा निम्ब इति भाषा । तत्-
पर्यायः । केटयः २ पवनेष्टः ३ पार्श्वतः ४ ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
“मृतसूताभ्रनागश्च खणं तुल्यं प्रकल्पयेत् ।
महानिम्बस्य चूर्णं चतुर्भिः सममाहरेत् ।
मधुना लेहयेन्माषं लालामेहप्रशान्तये ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥)
अस्य गुणाः । परमग्राहित्वम् । कषायत्वम् ।
अम्लत्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(तथास्य पर्यायान्तरं गुणाश्च ।
“महानिम्बः स्तुतोद्रेका रम्यको विषसृष्टिकः ।
केशासृष्टिनिम्बकश्च काम्मको जीव इत्यपि ॥
महानिम्बो हिमो रूक्षस्त्वित्तो ग्राही कषा-
यकः ।
कफपित्तभ्रमच्छर्दिक्कुष्ठहृत्सासरक्तजित् ।
प्रमेहश्वासगुल्माशौ मृषिकाविषनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महानिशा, स्त्री, (महती घोरा निशा ।)
निशामध्यभागः । तत्पर्यायः । निशाह्नः २
निशीथः ३ । इति हेमचन्द्रः । २ । ५६ ॥ * ॥
स्तुत्युक्तमहानिशा सार्धप्रहरोपरि प्रहरद्वयम् ।
“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तत्र खानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥”
इति रघुनन्दनभट्टाचार्यधृतवचनात् ।
महानिशापरकालस्य नाडीचतुष्टयस्य पर-
दिनादित्वेन तदानीं पूर्वदिवसीयभोजनानुप-
पत्तेः । तद्दिनत्रयलोपापत्तेश्चेति तिथितत्त्वोप-
लिखनसरसाच्च ॥ * ॥ तत्र भक्षणनिषेधो
यथा,—
“यन्मुहूर्ते अतीते तु रात्रावेव महानिशा ।
लभते ब्रह्महत्याश्च तत्र भुञ्जा च नारद ! ॥
गोमांसविषमन्त्रसमं ताम्बूलश्च फलं जलम् ।
पुंसामभक्ष्यं शुद्धायामोदनस्यापि का कथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
तत्र पारणनिषेधो यथा,—
“न रात्रौ पारणं कुर्यादृते वै रोहिणीव्रतात् ।
निशायां पारणं कुर्याद्वर्ज्यत्वा महानिशाम् ॥
महानिशयां प्राप्तायां तिथिभाक्त्वं यदा भवेत् ।
तृतीयेऽह्नि मुनिश्रेष्ठ ! पारणं कुरुते व्रती ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्ग्वश्रुतम् ८ अध्यायः ॥
देवकीक्ता महानिशा रात्रिमध्यमदण्डव्या-
प्तिका । सा द्वितीयप्रहरशेषदण्डतृतीयप्रहर-

प्रथमदण्डरूपा ॥ तस्यां शिवलिङ्गोद्भवो यथा,
“माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिग्रि ।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥”
अत्र ।

“महानिग्रि द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः ॥”

इति देवलोक्ता महानिग्रि ॥

घटिका दण्डरूपा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तान्त्रिकमहानिग्रि यथा, तन्त्रसारे ।

“गते तु प्रथमे यामे तृतीयप्रहरावधि ।

महानिग्रियां जपयं रात्रिशेषे जपेत्तु ॥”

अपि च ।

“निग्रि तु परमेशानि ! सूर्यं चास्तमुपागते ।

प्रहरे च गते रात्रौ घटिके द्वे परे च ये ।

महानिग्रि समाख्याता ततश्चातिमहानिग्रि ॥

अर्द्धरात्रे गते देवि ! पशुभावेन पूजयेत् ।

दशदण्डे तु या पूजा तत् सर्वममृतं भवेत् ॥

षष्ठक्रोशे महेशानि ! तत् सर्वममृतोपमम् ।

सप्तमक्रोशके देवि ! सर्वं क्षीरोपमं भवेत् ॥

अष्टमक्रोशके देवि ! त्रयतुल्यं न संशयः ।

अतः परं महेशानि ! विषतुल्यो न संशयः ॥

एतत् सर्वं महेशानि ! पशुभावे मयोदितम् ।

दिव्यवीरमते देवि ! तत्त्वज्ञानेन पूजयेत् ॥

पञ्चतत्त्वं समानीय यदि पूजापरो भवेत् ।

कालाकालं महेशानि ! विचारं तत्र वर्जयेत् ॥

अर्द्धरात्रगते देवि ! कुलपूजा प्रकीर्तिता ।

भवेत्तन्नाशुरूपेण सर्वं पूजादिकश्चरेत् ॥

अतिस्नेहेन देवेशि ! तव स्थाने प्रकाशितम् ।

पशोरग्रे कदाचिद्देव प्रकाशं नैव कारयेत् ॥”

इति गुप्तसाधनतन्त्रे ६ पटलः ॥

महानीचः, पुं, (महानतिग्रयो नीचः ।)

रजकः । इति शब्दमाला ॥ अतिग्रयक्षीन-
वर्णश्च ॥

महानीलः, पुं, (महान् नीलः नीलवर्णः ।) भृङ्ग-

राजः । नागविशेषः । मणिविशेषः । इति

भेदिनी । ले, १६१ (यथा, शिशुपालवधे ।

१ । १६ ।

“महामहानीलशिलारुचः पुरो

बिधेदिवान् कंसलघः स विहरे ॥”

“सिंहलस्याकराहूता महानीलास्तु ते स्मृताः ॥

इति भगवानगस्त्यः ॥” इति तट्टीकायां मलि-

नाथः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“यस्तु वर्णस्य भूयस्वात् क्षीरे शतगुणे स्थितः ।

नीलतां तदुयात् सर्वं महानीलः स उच्यते ॥”

इति गारुडे ७२ अध्यायः ॥

(गुग्गुलुजातिभेदः । तद्वयथा,—

“महिषाक्षो महानीलः कुसुदः पद्म इत्यपि ।

हिरण्यः पञ्चमो ज्यो गोमू लोः पञ्च जातयः ॥

महानीलस्तु विज्ञेयः खनामसमलक्षणः ।

महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्रानां हितायुभौ ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुमेरोर्दक्षिणपार्श्वस्थपर्वतविशेषः । यथा, मार्क-

ण्डे । ५५ । ४ ।

“शीतान्नं चक्रमुज्ज्वलं कुलीरोऽथ सुकङ्कवान् ।
मणिश्रेणोऽथ दृष्टवान् महानीलो भवात्तलः ॥”

महानीला, स्त्री, (महती चासौ नीला नील-

वर्णा चेति ।) महानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विशेषोऽस्य महानम्बुशब्दे विज्ञेयः ॥)

महानीली, स्त्री, (नील + “नीलादोषधौ ।”

४ । १ । ४२ । इति वार्तिकोक्त्या ङीष् । ततः ।

महती चासौ नीली चेति ।) नीलापराजिता ।

दृष्टनीली । तत्पर्यायः । अमरा २ जनि-

नीलिका ३ तुत्या ४ श्रीफलिका ५ मेला ६

केशार्हा ७ भर्तृसपत्रिका ८ । अस्या गुणाः ।

गुणाऽऽत्वम् । रङ्गश्रेष्ठत्वम् । सुवर्णदाहत्वम् ।

नीलिकामपेक्ष्य सर्वकर्मसु सगुणत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

महानुभावः, वि, (महाननुभावो माहात्म्य-

मस्य ।) महाशयः । यथा,—

“सुकती पुण्यवान् धन्यो धर्मी च धर्मवानपि ।

महाशयो महच्छः स्यान्महानुभाव इत्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(महात्मा । यथा, शिशुपालवधे । १ । १७ ।

“ग्रहीतुमायान् परिचर्यया सुहृ-

र्महानुभावा हि नितान्तमर्षिनः ॥”

महान्, पुं, (महत् + प्रथमावहुवचनरूपम् ।)

नवधाभक्तियुक्तलक्षणभक्ताः । ते शिवशेषधर्मा-

दयः । यथा,—

“शिवः शेषश्च धर्मश्च ब्रह्मा विष्णुर्महान्

विराट् ।

सनत्कुमारः कपिलः सनकश्च सनन्दनः ॥

वोढुः पञ्चशिखो दक्षो नारदश्च सनातनः ।

भृगुर्मरीचिर्दुर्वासाः कश्यपः पुलहोऽङ्गिराः ॥

मेधसो लोमशः शुक्रो वशिष्ठः क्रतुरेव च ।

दृढस्थितिः कर्दमश्च शक्तिरत्रिः पराशरः ॥

मार्कण्डेयो बलिश्चैव प्रह्लादश्च गणेश्वरः ।

यमः सूर्यश्च वरुणो वायुश्चन्द्रो हताशनः ॥

अक्षुपार उलूकश्च नाडीजङ्गश्च वायुजः ।

नरो नारायणः कूर्म इन्द्रदुम्नो विभीषणः ॥

नवधाभक्तियुक्ताश्च कृष्णस्य परमात्मनः ।

एते महान्तो धर्मिष्ठा भक्तानां प्रवरास्तथा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६० अध्यायः ॥

महापञ्चमूलं, स्त्री, (पञ्चानां विल्लादिमूलानां

समाहारः । ततः महश्च तत् पञ्चमूलचेति ।)

दृढत् पञ्चमूलम् । तद्वयथा,—

“विल्लोऽग्निमन्थः श्लोनाकः काश्वर्यः पाटला

तथा ।

सर्वैस्तु मिलितैरेतैः स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।

“विनिर्गमार्थं वायोश्च खेदेयश्च सुहृर्भुहुः ।

क्षीरं महापञ्चमूलं मृषिकां चालवर्जिताम् ॥”

महापञ्चविधं, स्त्री, (पञ्चानां विधानां समाहारः ।

ततो महश्च तत् पञ्चविधचेति ।) दृढद्विषपञ्च-

कम् । तद्वयथा,—

“दृङ्गी च कालकूटश्च सुस्तको वत्सनाभकः ।

शङ्ककर्णोऽति योगोऽयं महापञ्चविधाभिधः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

महापत्रा, स्त्री, (महान्ति पत्राण्यस्याः ।)

महानम्बुः । इति रत्नमाला ॥ दृढत्पर्ययुक्ते,

त्रि ॥

महापथः, पुं, (महोऽन्वासौ पन्थाश्चेति । “आन्-

हत इति ।” ६ । ३ । ४६ । इति महत् आकारा-

देशः । “ऋक् पूरव्यूः पथामानचे ।” ५ । ४ । ७४ ।

इति समासान्तोऽकारः ।) प्रधानपथः ।

तत्पर्यायः । षण्णपथः २ संसरणम् ३

श्रीपथः ४ राजवर्त्म ५ उपनिष्क्रमणम् ६ उप-

निष्क्रमम् ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥

(यथा, रामायणे । २ । ८० । १६ ।

“पताका शोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥”

यथा च महाभारते । ५ । ६४ । २० ।

“सन्दृष्टसंस्तरजः प्रतिपदे महापथम् ॥”

मृदुपथः । “यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो

न दीयते ।” इत्यस्य प्रतिप्रसृतार्थवत्त्वात्

तथालम् । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ४३ ।

“तच्छोकादिन्द्रदत्तस्य पिता यातो महा-

पथम् ॥”

सुवृन्ना । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४ ।

“सुवृन्ना शून्यपदवीं ब्रह्मरन्ध्रं महापथः ।

श्लेशानं शास्त्रवीं मध्यमार्गश्चेत्येकवाचकाः ॥”

महापथगमः, पुं, (महापथस्य महापथे वा गमः

गमनम् ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥

महापद्मः, पुं, (महत् पद्मं तादृशं चिद्दं

शिरसि यस्य ।) अष्टनागान्तर्गतनागभेदः ।

तत्पर्यायः । अतिशुक्लः २ दशविन्दुकमस्तकः ३ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७५ ॥ (यथा, हरि-

वंशे । ३ । ११२ ।

“ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरावुभौ ॥”

दन्तौकरान्तर्गतसर्पविशेषः । तद् यथा । “कृष्ण-

सर्पो महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महा-

कोपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहि-

ताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खड्गफणः ककुदः

पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिसुखः पुष्करौको

भुक्तुटीमुखो विष्करः पुष्पाभिकर्णो गिरि-

सर्प ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगदं

आशीविष इति ॥” इति सुश्रुते कल्पस्थाने

चतुर्थेऽध्याये ॥ कुवेरस्य नवनिधन्तर्गतनिधि-

विशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।

६४ । १५ ।

“यस्या वत्से ! प्रभावेण विद्यायास्तां यद्वाच मे ।

पद्मिनी नाम विद्वयं महापद्माभिपूजिता ॥”

पुरमेदः । यथा, महाभारते । १२ । ३५ । ३१ ।

“आसीत् किल नरश्रेष्ठ ! महापद्मो पुरोत्तमे ।

गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥”

दैत्वभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ३ ।

“महापद्मो निज्जम्भश्च पूर्णकुम्भश्च वीर्यवान् ॥”

हस्तिभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ६१ । ५१ ।

“तस्य चान्येऽपि दिङ्मागा बहुवचनयाधिनः ।
अङ्गनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ॥”
क्री, लक्ष्मीकोटिसंख्या ॥ इति लीलावती ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ६१ । ३ ।

“अयुतं प्रयुतं चैव पद्मं खर्वमथार्जुनम् ।
शृङ्गश्चैव महापद्मं निखर्वं कोटिरेव च ॥”
शुक्लपद्मम् । इति रत्नमाला ॥

महापातकं, क्री, (महदतिप्रयुतं पातकम् ।)

पापविशेषः । तत्तु पञ्चविधम् । यथा,—

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रीयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तेः सह ॥”

इति मानवे ११ अध्यायः ॥

“महापातकजं चिह्नं सप्तजन्तु जायते ।

वाधते आधिरूपेण तस्य कृच्छादिभिः समः ॥”

इति शातातपीयकर्मविपाकः ॥

“तुलामकरमेधेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

“कृष्णोति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ।

भस्मीभवन्ति राजेन्द्र ! महापातककोटयः ॥”

इति पुराणम् ॥

महापातकी, [न] चि, (महापातकमस्य-

स्थितिः । महापातक + इति ।) पञ्चप्रकार-

महापातकयुक्तः । स च पतितः । यथा,—

“महापातकिनो ये च पतितान्ते प्रकीर्त्तिताः ।

पतितानां न दाहः स्यान्मान्येष्टिर्नास्थिसचयः ॥

न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं आह्लादिकं

कचित् ।

एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोहितः ॥

तमक्रुद्धयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥”

इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥

पारिभाषिकमहापातकी यथा,—

“क्षतप्राणप्रतिष्ठाञ्च नीचैर्यं प्रतिमां दिज ! ।

दुर्गां न प्रणमेद्यस्तु स महापातकी स्मृतः ॥”

इति देवीपुराणे आसनारदसंवादः ॥

अपि च ।

“पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।

यो न पुण्याति कापञ्चात् स महापातकी

शिव ! ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

(यथा च महानिर्व्याणतन्त्रे । ३ । ६२ ।

“जातिभेदो न कर्त्तव्यः प्रसादे परमात्मनः ।

योऽशुद्धबुद्धिं कुरुते स महापातकी भवेत् ॥”)

महापापं, क्री, (महच्च तत् पापञ्चेति ।) महा-

पातकम् । यथा,—

“महापापेषु सर्वं स्यात् तदङ्गन्तुपातके ।

इत्यात् पापेषु षष्ठांशं ज्ञात्वा आधिबलावलम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

महापारेवतं, क्री, (महच्च तत् पारेवतञ्चेति ।)

फलवृक्षविशेषः । बड़ा पारेवत इति हिन्दी

भाषा ॥ तत्पण्यायः । खर्गपारेवतम् २ साम्रा-

जिनम् ३ खारिकम् ४ रत्तरेवतकम् ५ बृहत्-

पारेवतम् ६ द्वीपजम् ७ द्वीपखर्जूरम् ८ ।

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बलकारित्वम् ।

पुष्टिवर्द्धनत्वम् । दृढत्वम् । मूर्च्छाभ्रमघ्नत्वम् ।

पारेवतादधिकगुणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापाशः, पुं, (महान् पाशोऽस्य ।) यमदूत-

विशेषः । इति बृहद्भस्मपुराणे ५६ अध्यायः ॥

(महंश्चासौ पाशञ्चेति ।) बृहत्पाशञ्च ॥

महापासकः, पुं, (पसति बाधते निराकरोति

परकालेश्वरादिकमिति । पस् + क्त्वं । ततः

महंश्चासौ पासकञ्चेति ।) बुद्धिभिक्षुकः ।

तत्पण्यायः । चेलुकः २ आमणेरः ३ प्रवर्जितः

४ गोभीनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महो-

पासक इति पाठः कुत्रचित् दृश्यते ॥)

महापिण्डीतकः, पुं, (पिण्डी तनोतीति । तन् + डः

संज्ञार्थे कन् । ततः महंश्चासौ पिण्डीतक-

ञ्चेति । पिण्डीकारफलत्वादस्य तथात्वम् ।)

कृष्णवर्णमहामदनवृक्षः । तत्पण्यायः । वाराहः

२ । अस्य गुणाः । श्रेष्ठत्वम् । कटुतिक्तसा-

न्वितत्वम् । हृद्देनत्वम् । कफहृद्दोगपक्रामाशय-

शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापिण्डीतरुः, पुं, (महंश्चासौ पिण्डीतरु-

ञ्चेति ।) वृक्षविशेषः । पेड़िरा इति हिन्दी

भाषा । तत्पण्यायः । श्वेतपिण्डीतकः २ कर-

हाटः ३ चुरः ४ शृङ्गकोषतरुः ५ शरः ६

पिण्डीतरुः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।

उष्णत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । चर्मरोगाप-

हत्वम् । विशेषात् रक्तदोषनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥

महापीलुः, पुं, (पीलति प्रतिष्ठते विषपित्तादिक-

मिति । पील + “न्यग्यादयश्च ।” उणा० १।३८

इति कुः । ततो महान् पीलुरिति कर्मधारयः ।)

पीलुवृक्षविशेषः । तत्पण्यायः । बृहत्पीलुः २

महाफलः ३ राजपीलुः ४ महावृक्षः ५

मधुपीलुः ६ । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।

दृढत्वम् । विषनाशित्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् ।

रूक्षत्वम् । आमघ्नत्वम् । दीपनीयकत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

महापुराणं, क्री, (महच्च तत् पुराणञ्चेति ।)

एकादशलक्षयुक्तयासप्रणीतादशसंस्कृत-

पुराणविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“वृष्टिश्चापि विष्टिश्च स्थितिस्तेषाञ्च पाल-

नम् ।

कर्मणां वासना वार्त्ता मनूनाञ्च क्रमेण च ॥

वर्णनं प्रलयानाञ्च मोक्षस्य च निरूपणम् ।

उत्कीर्त्तनं हरेरेव देवानाञ्च एषक् एषक् ।

दशाधिकं लक्षणञ्च महतां परिकीर्त्तितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्यायः ॥

(अष्टादशमहापुराणानां विशेषविवरणलक्ष-

णादिकं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

महापुरुषः, पुं, (महंश्चासौ पुरुषञ्चेति ।)

श्रेष्ठतरः । (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १२।२० ।

“भवानतामोन्मायां वै वेणुर्वी जनमोहिनीम् ।

यद्विद्यायासुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥”)

नारायणः । यथा,—

“धैर्यं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं

तीर्थारसं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् ।

भृत्यानिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं

वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥

त्यक्ता सुदुस्त्वजसुरेभितराच्यलक्ष्मीं

धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् ।

मायाभ्यङ्गं दधितयेक्षितमन्त्राव-

वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥”

इत्यादिकतत्त्वधृतश्रीभागवतम् ॥

महापुरुषदन्ता, स्त्री, (महापुरुषस्य दन्ता इव

मूलानि यस्याः ।) श्वेतमूली । इति रत्न-

माला ॥ (विवरणमस्याः श्वेतमूलीशब्दे ज्ञात-

व्यम् ॥)

महापुरुषदन्तिका, स्त्री, (महापुरुषदन्ता +

स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) महा-

शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापुष्पा, स्त्री, (महत् प्रशस्तं पुष्पमस्याः ।

स्त्रियां टाप् ।) अपराजिता । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५४

अध्याये ।

“दर्भपुष्पा महापुष्पा प्रसूनाश्चिपिटास्तथाः ॥”

महापुष्पविशिष्टे, चि ॥)

महापृष्ठः, पुं, (महत् विपुलं पृष्ठमस्य ।) उड्डः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ चि, बृहत्पृष्ठञ्च ॥

महाप्रकृतिः, स्त्री, (महती श्रेष्ठा प्रकृतिर्जग-

न्मलकारणम् ।) दुर्गा । यथा,—

“चितिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः

स्मृता ।

महान् थाप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति-

मैता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

महाप्रभः, चि, महती प्रभा यस्येति । अतिप्रय-

दीभियुक्तः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।

२६ । १२ ।

“ततश्चक्रं महाघोरं सहस्रारं महाप्रभम् ॥”)

महाप्रभा, स्त्री, (महती चासौ प्रभा चेति ।)

महती दीप्तिः । यथा । महाप्रभात्वावच्छिन्ना-

भावीऽन्धकारः । इति सामान्यलक्षणायां जग-

दीप्तः ॥

महाप्रभुः, पुं, (महंश्चासौ प्रभुञ्चेति ।) पर-

मेश्वरः । यथा,—

“वन्देऽनन्ताहुतेऽर्थ्यं श्रीचेतन्यं महाप्रभुम् ।

नीचोऽपि यत्प्रसादात् स्यात् सदाचारप्रव-

र्त्तकः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ३ विलासः ॥

“अनन्तमद्भुतश्चावितर्क्यं ऐश्वर्यं प्रभावो यस्य तं

यतो महाप्रभुं परमेश्वरम् ॥” इति तट्टीकायां

जीवगोस्वामी ॥ श्रीचेतन्यः । यथा,—

“सोऽयं नीलगिरीश्वरः सविभवो यात्रा च

सा शुक्तिश्च

महाप्रा

महाप्रा

महाव

ते ते दिविदिगागताः सुकृतिनस्त्रास्ता

दिडचार्यः ।

आरामश्च त एव नन्दनवनश्रीणां तिरस्कारिणः
सञ्चार्यैव महाप्रभुं वत विना शून्यानि मन्या-
महे ॥”

इति चैतन्यचन्द्रोदयनाटकम् ॥

महाप्रलयः, पुं, (महाञ्चासौ प्रलयो जगता-
मवसानश्चेति ।) त्रिलोकनाशः । तत्पर्यायः ।
संहारः २ । इति हलायुधः ॥ तस्य विवरणं
यथा,—

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनोः कालो यावत् पालयते प्रजाः ।
एको मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ।
तदेकसप्ततिद्युर्देवानामिह जायते ।
तैश्चतुर्दशभिः कल्पो दिनमेकान्तु वेधसः ॥
दिनान्ते वेधसो जाते सुषुप्ता तस्य जायते ।
योगनिद्रा महाभाया समायाति पितामहम् ॥
नाभिपद्मं प्रविश्याथ विष्णोरमिततेजसः ।
सुखं स प्रीते भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
ततो विष्णुः स्वयं भूत्वा रुद्ररूपी जनार्दनः ।
पूर्ववन्नाशयामास स सर्वं सुवनत्रयम् ॥
वायुना वह्निना सर्वं दाहयामास वै यथा ।
महाप्रलयकालेषु तथा सर्वं जगत्त्रयम् ॥
जनं यान्ति प्रतापात्ता महर्लोकनिवासिनः ।
त्रैलोक्यं दाहयामास पीडिता दारुणाग्निना ॥
ततः कालान्तकैर्मन्त्रैर्नावर्णैर्महास्त्रैः ।
सप्तत्याश्च महावृष्टिमापूर्य सुवनत्रयम् ॥
चलत्तरङ्गैस्तोयैर्वैराभ्रवस्थानसङ्गतैः ।
निधाय जठरे लोकानिर्मास्त्रीन् स जनार्दनः ॥
नागपर्वङ्कशयने प्रीते स परमेश्वरः ।
श्रवानं नाभिकमले ब्रह्माणं स जगत्प्रभुः ॥
संस्थाप्य त्रीणिमालोकान् दम्भा दम्भा श्रिया
सह ।

प्रीते स भोगिश्रयायां ब्रह्मा नारायणात्मकः ॥
योगनिद्रावशं यातस्त्रैलोक्यग्रासवृत्तिनः ॥
त्रैलोक्यमखिलं दग्धं यदा कालाग्निना तदा ।
अनन्तः पृथिवीं त्यक्त्वा विष्णोरन्तिकमागतः ॥
तेन त्यक्ता तु पृथिवी चणमात्रादधो गता ।
प्रतिता कूर्मपृष्ठे तु विशीर्णव तदाभवत् ॥
कूर्मोऽपि महतो यत्राचलन्तीं पृथिवीं जले ।
ब्रह्माण्डं पङ्क्तिराक्रम्य पृष्ठे दग्धे धरां तदा ॥
ब्रह्माण्डखण्डसंयोगाच्चर्णिता पृथिवी भवेत् ।
इति तां परिजग्राह कूर्मरूपी जनार्दनः ॥
चलञ्जलीधसंसर्गाच्चलन्त्या धरया तदा ।
कूर्मपृष्ठं बहुतरैर्वैरखैर्विततीकृतम् ॥
अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र क्षीरोदसागरः ।
तत्र स्वयं श्रिया युक्तं सुषुप्तं जनार्दनम् ॥
फलया मध्यया दग्धे त्रैलोक्यग्रासवृत्तिनम् ।
पूर्वं फलं वितत्योऽङ्गं पद्मं कृत्वा महाबलः ।
विष्णुमाच्छादयामास प्रेषाण्यः परमेश्वरः ॥
तस्योपधानमकरोदनन्तो दक्षिणां फणाम् ।
उत्तरं पादयोश्चक्रे उपाधानं महाबलः ॥

तालवृत्तं तदा चक्रे स शेषः पश्चिमां फणाम् ।
स्वयन्तु वीजयामास प्रेगरूपी जनार्दनम् ॥
शङ्खं चक्रं नन्दकासिमिषुधी दे महाबलः ।
ऐशानयाथ फणया स दग्धे गरुडं तदा ॥
गदां पद्मञ्च शार्ङ्गञ्च तथैव विविधायुधम् ।
यानि चान्यानि तस्यासन्नामेव्या फणया दधौ ॥
एवं कृत्वा स्वकं कार्यं श्रयणीयं तदा हरेः ।
पृथ्वीमधरकायेन मयामाक्रम्य चाम्भसि ॥
त्रैलोक्यब्रह्मसहितं सलज्मीकं जनार्दनम् ।
सोपासङ्गजगद्बीजं जगत्कारणकारणम् ॥
नित्यानन्दं वेदमयं ब्रह्मण्यं परमेश्वरम् ।
जगत्कारणकर्तारं जगत्कारणकारणम् ॥
भूतभयभवननाथं परापरपतिं हरिम् ।
दधार शिरसानन्तः स्वयमेव स्वकां तनूम् ॥
एवं ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणेन निशां हरिः ।
सन्ध्याञ्च समधिप्राप्य प्रीते नारायणोऽययः ॥
यस्मादयन्तु प्रलयो ब्रह्मणः स्याद्दिने दिने ।
तस्माद्देनन्दिनमिति स्थापयन्ति पुराविदः ॥
यतीतायां निशायान्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्यक्त्वा निद्रां समुत्तस्यौ स पुनः स्मृतये लिह ॥”
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥
न्यायमते जन्यभावानधिकरणकालः । स च
चरमध्वंसरूपः ॥

महाप्रसादः, पुं, (महाञ्चासौ प्रसादश्चेति ।)
विष्णुनैवेद्यादिः । यथा,—
“पादोदकञ्च निर्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ।
महाप्रसाद इत्युक्ता ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः ॥”
इत्येकादशीतत्त्वप्रवृत्तमनुसृतवचनम् ॥
श्रीजगन्नाथस्य महाप्रसादमाहात्म्यं जगन्नाथ-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अतिशयप्रसन्नता च ॥ (महान्
प्रसादोऽस्य । शिवः । यथा, महाभारते १२।
१७।१३६ ।

“महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥”
महाप्रस्थानगमनं, स्त्री, (प्रस्थायते अस्मिन्निति ।
प्र + स्था + ल्युट् । महत् प्रस्थानं महापथः ।
तत्र गमनम् ।) महापथगमनम् । तत् भरणो-
द्देशेन हिमालयपर्यन्तप्रयाणम् । तच्च कलौ
निषिद्धम् । यथा, बृहन्नारदीये ।
“समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासुपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कं पशोर्वधः ।
मांसादनं तथा आहि वानप्रस्थाथमन्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्चमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मेनी-
षिणः ॥”

इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥

महाप्राणः, पुं, (महान्तो दीर्घकालस्थायिनः
प्राणा यस्य सः ।) द्रोणकाकः । इति राज-
निर्वण्डः ॥ वर्णविशेषः । स च । ख ष क झ ट
ट थ ध फ भ ण य स ह रूपः । यथा,—

“वर्गाणां प्रथमतः तीव्रपञ्चमाः प्रथमतः तीव्रयोः
य र ल वाञ्छात्प्राणाः । अन्ये महाप्राणा
इत्यर्थः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (महावले,
त्रि । यथा, श्रीमद्भगवते । ६।११।६ ।
“एवं सुरगणान् कुडो भोजयन् वपुषा रिपून् ।
अनदन्तु मुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥”
महाफलः, पुं, (महत् पूजादौ प्रशस्तं पूज्यं वा
फलमस्य ।) विस्त्वृत्तः । इति रत्नमाला ॥
(महच्च तत् फलश्चेति ।) बृहत्फले, स्त्री ॥ (यथा,
मनौ । ३।१२८ ।
“श्रीत्रियायैव देवानि ह्ययकयानि दाहभिः ।
अर्हन्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥”
महाफला, स्त्री, (महत् फलं आरोग्यादिकं
यस्याः ।) इन्द्रवारुणी । इति जटाधरः ॥
(अस्याः पर्यायो भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“रेन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवाक्षी ।
वारुणी च पराप्युक्ता सा विशाला महाफला ।
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगैर्वारुणादनी ॥”
राजजम्बूः । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।
“फलेन्द्राकथितानन्दो राजजम्बूमहाफला ॥”
कटुतुम्बी । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।
“इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च महा-
फला ॥”

महाकोशातकी । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।
“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महा-
फला ।
धामार्गवो घोगकश्च हस्तिपर्यङ्ग स स्मृतः ॥”
महाफेणा, स्त्री, (महती फेणा ।) हिखीरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
महाबलं, स्त्री, (महदतिशयितं बलं सामर्थ्यमस्मात् ।
महत् बलमस्येति वा ।) सीसकम् ।
हेमचन्द्रः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेश्वरीसकम् ॥”
इति वैदकरत्नमालायाम् ।)

महाबलः, पुं, (महदुत्कृष्टं बलं ऐश्वर्यं यस्य ।)
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पितृगणविशेषः ।
यथा, मार्कण्डेये । ६६।४६ ।
“महान् महात्मा महितो महिमावान् महा-
बलः ॥”

गंगाः पञ्च तथैवेते पितृणां पापनाशनाः ॥
वायुः । बलीयसि, त्रि । इति हेमचन्द्रः ।
१७३ ॥ (यथा, रामायणे । १।१।३४ ।
“निशुच्यमानो राज्ञाय नैच्छद्राज्यं महाबलः ॥”
स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥”
महाबला, स्त्री, (महद्वलमस्याः ।) बलाभिलाषः ।
पीतवाच्यालकः । तत्पर्यायः । कृष्णप्रोक्ता ।
अतिबला ३ पीतपुष्पी ४ । इति रत्नमाला ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“वाच्या वाच्यालिका वाच्या सैव वाच्यालकापि ॥”
महाबला पीतपुष्पा सहदेवी च सा ख्यता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

(तथास्या गुणाः ।

“हरेन्महावला कच्छं भवेदातानुलोमनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
महाबोधिः, पुं, (बुध्यते सर्वं जानातीति । बुध् +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
इन् । ततो महाञ्चासौ बोधिश्चेति ।) बुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥

महाब्राह्मणः, पुं, (महानतिशयनिन्दितः ब्राह्मणः ।
“वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे ।” इति निषेधवचन-
सरणादेवास्य तथात्वम् ।) निन्दितब्राह्मणः ।
इति पाणिनिन्याकरणम् ॥

अस्मिन् देशे अयं अयदानित्वेन प्रसिद्धः ॥
(यथा, मृच्छकटिके १ अङ्के ।

“विटः । महाब्राह्मण ! मर्षय मर्षय ॥”)

महाभटः, पुं, (महाञ्चासौ भटश्चेति ।) अति-
शययोद्धा । यथा,—

“तदोजसा दैत्यमहाभटार्पितं
चकासदन्तः ख उदीर्णदीधितिः ।
चक्रेण चिच्छेद निशातनेमिना
हरिर्यथा तार्क्ष्यपतत्रमुज्झितम् ॥”

इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

महाभद्रा, स्त्री, (महत् भद्रं मङ्गलं यस्याः ।)
गङ्गा । इति शुद्धमाला । काष्मरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मेरोरुत्तरपार्श्वस्यसरोवरे, स्त्री ।
यथा, मार्कण्डेये । ४५ । ३ ।

“अरुणोदं सरः पूर्वं मानसं दक्षिणे तथा ।

शौनोदं पश्चिमे मेरोरमहाभद्रं तथोत्तरे ॥”)

महाभारतं, स्त्री, (महत् भारतम् । यद्वा, महान्तं
भारं तनोतीति । महाभार + तन् + डः ।)
यामप्रणीतेतिहासशास्त्रम् । तन्नामकारणं
यथा,—

“एकनखतुरो वेदा भारतश्चेतदेकतः ।

पुरा किल सुरैः सर्वैः समस्य तुलया धृतम् ॥

चतुर्थः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽभ्यधिकं यदा ।

तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते ॥

महत्वाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥”

इति महाभारते आदिपर्व ॥*

लोकविशेषेषु तस्य श्लोकसंख्या वाचकाश्च यथा,

“षष्टिं शतसहस्राणि चकारात्मां स संहिताम् ।

त्रिंशच्छतसहस्रं च देवलोकं प्रतिष्ठितम् ॥

पिञ्चे पञ्चदश प्रोक्तं रक्षोघ्ने चतुर्दश ।

एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ॥

नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितृन् ।

गन्धर्व्यचरचांसि श्रावयामास वै शुकः ॥

अस्मिन्तु मानुषे लोके वैशम्पायन उक्तवान् ॥”

इति महाभारते १ पर्वणि अनुक्रमणिका-
ध्यायः ॥* तत्र शतपर्वणि तैष्वष्टादश सुख्यानि
यथा,—

“आदिभमाविपिनानि विराट-
प्रोद्यमभीष्मगुरूणि च कर्णः ।
शुल्यकसौप्तिकपर्व तथा स्त्री-
श्रान्त्यनुशास्तिरुत्तरङ्गसमेधाः ॥

आश्रममौषलयानिकनाकाः

पर्वणि पर्वणि नाम विशेषाः ॥

इति भारतटीका ॥*

हरिवंशसहितोऽविंशतिपर्वणामन्तर्गतशत-
पर्वविभागस्तेषामध्यायश्लोकसंख्या च यथा,—

१ आदिपर्वणि १६ पर्वणि २२७ अध्यायाः
८८८ श्लोकाः ॥ २ सभापर्वणि ६ पर्वणि

७८ अध्यायाः २५११ श्लोकाः ॥ ३ आरण्यक-
पर्वणि १६ पर्वणि २६६ अध्यायाः ११६६४

श्लोकाः ॥ ४ विराटपर्वणि ४ पर्वणि ६७
अध्यायाः २०५० श्लोकाः ॥ ५ उद्योगपर्वणि

११ पर्वणि १८६ अध्यायाः ६६२८ श्लोकाः ॥
६ भीष्मपर्वणि ५ पर्वणि ११७ अध्यायाः

५८८४ श्लोकाः ॥ ७ द्रोणपर्वणि ८ पर्वणि
१७० अध्यायाः ६६०६ श्लोकाः ॥ ८ कर्णपर्वणि

१ पर्व ६६ अध्यायाः ४६६४ श्लोकाः ॥ ९ शल्य-
पर्वणि ४ पर्वणि ५६ अध्यायाः ३२२०

श्लोकाः ॥ १० सौप्तिकपर्वणि ३ पर्वणि १८
अध्यायाः ८७० श्लोकाः ॥ ११ स्त्रीपर्वणि ५

पर्वणि २७ अध्यायाः ७७५ श्लोकाः ॥ १२
शान्तिपर्वणि ४ पर्वणि ३३६ अध्यायाः

१४७३२ श्लोकाः ॥ १३ अनुशासनपर्वणि १ पर्व ३
१४६ अध्यायाः ८००० श्लोकाः ॥ १४ अश्वमेध

पर्वणि २ पर्वणि १०३ अध्यायाः ३३२०
श्लोकाः ॥ १५ आश्रमवासपर्वणि ३ पर्वणि

४२ अध्यायाः १५०६ श्लोकाः ॥ १६ मौषल-
पर्वणि १ पर्व ८ अध्यायाः ३०० श्लोकाः ॥ १७

महाप्रास्थानिकपर्वणि १ पर्व ३ अध्यायाः
३२० श्लोकाः ॥ १८ स्वर्गपर्वणि १ पर्व ५

अध्यायाः २०० श्लोकाः । १९ हरिवंशे आश्वथ-
पर्वणि १ पर्व २४४ अध्यायाः १२००० श्लोकाः ॥

हरिवंशे भविष्यपौष्करप्रादुर्भावे १ पर्व ११२
अध्यायाः ३४४८ श्लोकाः ॥ इति महाभारते

आदिपर्वणि पर्वसंग्रहनामकः २ अध्यायः ॥* ।
तच्छृण्वणविध्यादि यथा,—

जनमेजय उवाच ।

“भगवन् ! केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधैः ।

फलं किं के च देवाश्च पूज्या वै पारणैर्विह ॥

देवं समाप्ते भगवन् ! किञ्च पर्वणि पर्वणि ।

वाचकः कीदृशश्चात्र एतद्यस्तद् ब्रवीहि मे ॥*॥

वैशम्पायन उवाच ।

शृणु राजन् ! विधिमिमं फलं यच्चापि भार-
तात् ।

श्रुताद्भवति राजेन्द्र ! यत्त्वं मामनुष्टुप्सि ॥

दिवि देवा महीपाल ! क्रीडार्थमवनिं गताः ।

कृत्वा कार्यमिदञ्चैव ततश्च दिवमागताः ॥

हन्त यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समाहितः ।

ऋषीणां देवतानाञ्च सम्भवं वसुधातले ॥

अत्र रुद्राक्षथा साध्या विश्वेदेवाश्च शाश्वताः ।

आदित्या अश्विनौ देवा लोकपाला महर्षयः ॥

गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा ।

सिद्धा धर्मैः स्वयम्भुश्च मुनिः कात्यायनो वरः ॥

गिरयः सागरा नद्यस्तथैवाप्सरसां गणाः ।

ग्रहाः संवत्सरश्चैव अयनान्युत्तवस्तथा ॥

स्थावरं जङ्गमञ्चैव जगत् सर्वं सुरासुरम् ।

भारते भरतश्रेष्ठ ! एकस्थमिह दृश्यते ॥

तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठानं नामकर्मानुकीर्तनात् ।

कृत्वापि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः ॥*॥

इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः ।

संयतात्मा शुचिर्भूत्वा पारं गत्वा च भारत ! ॥

तेषां श्राद्धानि देवानि श्रुत्वा भारत ! भारतम् ।

ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्त्या भक्त्या च भरतर्षभ ! ॥

महादानानि देवानि रत्नानि विविधानि च ।

गावः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्चैव खलङ्कृताः ॥

सर्वकामगुणोपेता यानानि विविधानि च ।

भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांसि काञ्चनम् ॥

वाहनानि च देवानि हया मत्ताश्च वारणाः ।

शयनं शिविकाश्चैव स्यन्दनाश्च खलङ्कृताः ॥

यद्यदृष्टं हे वरं किञ्चित् यद्यदस्ति महद्भुम्भु !

तत्तद्देयं द्विजातिभ्य आत्मा दाराश्च स्वनवः ॥

अधुना परया दत्तं क्रमशस्तस्य पारगः ।

शुक्लतः सुमना हृष्टः शुश्रूषुरविकल्पनः ॥*॥

सत्त्वाभ्युपगमो दान्तः शुचिः शौचसमन्वितः ।

अध्वानो जितक्रोधो यथा सिध्यति तच्छृणु ॥

शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।

संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः अध्वानोऽनसूयकः ॥

रूपवान् शुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

दानमानग्रहीतश्च कार्यो भवति वाचकः ॥

अविलम्बमनायस्तमद्वतं धीरश्चर्जितम् ।

असंसक्तात्तरपदं रसभावसमन्वितम् ॥

त्रिषष्टिर्गणसंयुक्तमष्टस्थानसमन्वितम् ।

वाच्यं दृष्ट्वाचकः स्वस्थः स्वासीनः सुसमाहितः ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् ।

देवो स्वरस्वतैश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ईदृशाद्वाचकादाजन् ! श्रुत्वा भारत ! भारतम् ॥

नियमस्यः शुचिः श्रोता शृण्वन् स फलमश्नुते ॥

पारणं प्रथमं प्राप्य द्विजान् कामैश्च तर्पयन् ।

अग्निष्टोमस्य वागस्य फलं वै लभते नरः ॥

अप्सरोगणसङ्कीर्णं विमानं लभते महत् ।

प्रहृष्टः स तु देवैश्च दिवं याति समाहितः ॥

द्वितीयं पारणं प्राप्य अतिरात्रफलं लभेत् ।

सर्वरत्नमयं दिव्यं विमानमधिरोहति ॥

दिव्यमालाम्बरधरो दिव्यगन्धर्वभूषितः ।

दिव्याङ्गदधरो निव्यं देवलोकं महीयते ॥

तृतीयं पारणं प्राप्य द्वादशाहफलं लभेत् ।

वसत्यमरङ्काशो वर्षाण्ययुतशो दिवि ॥

चतुर्थं वाजपेयस्य पञ्चमे द्विगुणं फलम् ।

उदितदिक्सङ्काशं ज्वलन्तमनलोपमम् ॥

विमानं विबुधैः सार्द्धमारुह्य दिवि गच्छति ।

वर्षायुतानि भवने शक्रस्य दिवि मोदते ॥

षष्ठं द्विगुणमस्तीह सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।

कैलासशिखराकारं वैदूर्यमयवैदिकम् ॥

परितोषच बहुधा मणिविदग्मभूषितम् ।

विमानं समधिष्ठाय कामगं साप्सरोगणम् ॥

सर्वान् लोकान् विचरते द्वितीय इव भास्करः ।
 अष्टमे राजसूयस्य पारणे लभते फलम् ॥
 चन्द्रादयनिभं रम्यं विमानमधिरोहति ।
 चन्द्ररश्मिप्रतीकाशे ह्येयेयं मनोजवैः ॥
 सेयमानो वरस्त्रोणां चन्द्रात् कान्तवरेमखैः ।
 मेखलानां निनादेन नूपुराणाञ्च निखनैः ॥
 अङ्गे परमनारीणां सुखसुप्तो विबुध्यते ।
 नवमे क्रतुराजस्य वाजिमेघस्य भारतः ॥
 काञ्चनस्तम्भनिर्यहं वैदूर्यकृतवेदिकम् ।
 जाम्बूनदमयेर्हि योगैर्वाद्यैः सर्वतो वृतम् ॥
 सेवितं चाक्षरः सङ्घैर्गन्धर्वैर्दिवि चारिभिः ।
 विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ॥
 दिग्गमाल्याम्बरधरो दिव्यचन्दनरूपितः ।
 मोदते देवतैः सार्द्धं दिवि देव इवापरः ॥
 दशमं पारणं प्राप्य दिजातीनभिवन्द्य च ।
 किङ्किणीजालनिर्घोषं पताकाध्वजशोभितम् ॥
 वसुदेविकसंकाशं वैदूर्यमणितोरणम् ।
 हेमजालपरिचित्रं प्रवालवद्भूमिसुखम् ॥
 गन्धर्वैर्गातकुशलेरसरोभिश्च शोभितम् ।
 विमानं सुकृतावासां सुखेनैवोपपद्यते ॥
 सुकुटेनार्कवर्णेन जाम्बूनदविभूषिता ।
 दिव्यचन्दनदिग्भाङ्गो दिग्गमाल्यविभूषितः ।
 दिव्यान् लोकान् विचरति दिव्यैर्भोगैः सम-
 न्वितः ।
 विबुधानां प्रसादेन श्रिया परमया युतः ॥
 अथ वर्षगणानेवं स्वर्गलोके महीयते ॥
 अथ गन्धर्वसहितः सहस्राण्येकविंशतिम् ।
 पुरन्दरपुरे रम्ये शक्रेण सह मोदते ॥
 दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ।
 दिग्गमनारीगणाकौर्णो निवसत्यसरो यथा ॥
 ततः सूर्यस्य भवने चन्द्रस्य भवने तथा ।
 शिवस्य भवने राजन् ! विष्णोर्याति सलोक-
 ताम् ॥
 एवमेतन्महाराज ! नात्र कार्या विचारणा ।
 अद्धानेन वै भावमेवमाह गुरुर्मम ॥ १ ॥
 लेखकस्य तु दातव्यं मनसा यदयद्विच्छति ।
 हस्त्यश्वरथयानानि वाहनस्य विशेषतः ॥
 कटकं कुण्डलञ्चैव ब्रह्मसूत्रं तथापरम् ।
 वस्त्रञ्चैव विचित्रञ्च गन्धर्वैश्च विशेषतः ॥
 देववत् पूजयेत्तन्तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ * ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देयानि भारते ।
 वाच्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन् ! पर्वणि पर्वणि ॥
 जातिं देशञ्च सत्त्वञ्च माहात्म्यं भरतर्षभ ! ।
 धर्मवृत्तिञ्च विज्ञाय क्षत्रियाणां नराधिप ! ॥
 स्वस्तिवाच्यं द्विजानादौ ततः कार्यं प्रवर्तते ।
 समाप्ते पर्वणि ततः स्वशक्त्या पूजयेत् द्विजान् ॥
 आदौ तु वाचकन्तत्र वस्त्रगन्धसमन्वितम् ।
 विधिवद्भोजयेद्भोजन् ! मधु पायसमुत्तमम् ॥
 ततो मूलफलप्रायं पायसं मधुसर्पिणा ।
 आस्तीके भोजयेद्भोजन् ! दद्याच्चैव गुडौदनम् ॥
 अपूपैश्चैव पूषेक्ष मोदकैश्च समन्वितम् ।
 सभापर्वणि राजेन्द्र ! हविष्यं भोजयेद् द्विजान् ॥

आरण्यके मूलफलैस्तर्पयेत् द्विजोत्तमान् ।
 अरणीपर्वं चासाद्य जलकुम्भान् प्रदापयेत् ॥
 तर्पणानि च सुखानि रम्यमूलफलानि च ॥
 सर्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदापयेत् ।
 विराटपर्वणि तथा वासांसि विविधानि च ॥
 उद्योगे भरतश्रेष्ठ ! सर्वकामगुणान्वितम् ।
 भोजनं भोजयेद्विप्रान् गन्धमाल्यैरलङ्कृतान् ॥
 भौष्णपर्वणि राजेन्द्र ! दत्त्वा यानमनुत्तमम् ।
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् ॥
 द्रोणपर्वणि विप्रेभ्यो भोजनं परमाक्षितम् ।
 शराश्च देया राजेन्द्र ! चापान्यसिवरास्तथा ॥
 कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्वकामिकम् ।
 विप्रेभ्यः संस्कृतं सन्धक् दद्यात् संयतमानसः ॥
 शल्यपर्वणि राजेन्द्र ! मोदकैः सगुडौदनैः ।
 अपूपैस्तर्पणैश्चैव सर्वमन्नं प्रदापयेत् ॥
 गदापर्वण्यपि तथा सुजमिश्रं प्रदापयेत् ॥
 स्त्रीपर्वणि तथा रत्नैस्तर्पयेत् द्विजोत्तमान् ।
 वृत्तौदनं पुरस्ताच्च ऐषीके दापयेत् पुनः ॥
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् ।
 शान्तिपर्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्
 द्विजान् ॥
 आश्वमेधिकमासाद्य भोजनं सार्वकामिकम् ।
 तथाश्रमनिवासे तु हविष्यभोजयेत् द्विजान् ॥
 भौषण्ये सार्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनम् ।
 महाप्रास्थानिके तद्वत् सर्वकामगुणान्वितम् ॥
 स्वर्गपर्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद् द्विजान् ।
 हरिवंशे पर्वणि च पायसं तत्र भोजयेत् ॥
 पारणे पारणे राजन् ! यथावद्भरतर्षभ ! ।
 समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः शास्त्र-
 कोविदः ॥ * ॥
 शुभे देशे निवेष्ट्याथ चामीवस्त्राभिसंवृताः ।
 शुक्लाम्बरधरः सखी शुचिभूत्वा स्नानकृतः ॥
 अर्चयेत् यथायात्रं गन्धमाल्यैः पृथक् पृथक् ।
 संहितापुस्तकान् राजन् ! प्रयतः सुसमा-
 हृतः ॥
 भक्ष्येभ्योऽप्येयं कामेश्वरं विविधैः शुभैः ।
 हरिण्यश्च सुवर्णञ्च दक्षिणामयं दापयेत् ॥
 देवताः कीर्तयेत् सर्वा नरनारायणौ तथा ।
 ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्नानं कृत्वा द्विजोत्तमान् ॥
 तर्पयेद्विधैः कामैर्दानैश्चोच्चावचैस्तथा ।
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं तथा पर्वणि पर्वणि ।
 वाचको भरतश्रेष्ठ ! यत्ताचरपदस्वरः ॥
 भविष्यं आवयेद्विज्ञानं भारतं भरतर्षभ ! ।
 सुक्तवत्सु द्विजेन्द्र यु यथावत् संप्रदापयेत् ॥
 वाचकं भरतश्रेष्ठ ! भोजयित्वा स्नानकृतम् ।
 वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ॥
 ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ॥ * ॥
 ततो हि वर्णं कार्यं द्विजानां भरतर्षभ ! ।
 सर्वकामैर्यथान्यायं साधुभिश्च पृथग्विधैः ।
 इत्येव विधिरुद्दिष्टो मया ते द्विपदां वर ! ॥
 अद्धानेन वै भावं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

भारतश्रवणाद्वाचा पारणे च श्रेयोत्तम ! ॥
 सदा यन्नवता भावं श्रेयस्तु परमिच्छता ॥ * ॥
 भारतं शृण्वान्नित्यं भारतं परिकीर्तयेत् ।
 भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥
 भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ।
 भारतं सेवते देवैर्भारतं परमं पदम् ॥
 भारतं सर्वशास्त्राणां सुत्तमं भरतर्षभ ! ।
 भारतात् प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्वर्जमिति ॥
 महाभारतमाख्यानं क्षितिं गात्रं सरस्वतीम् ।
 ब्राह्मणान् केशवञ्चैव कीर्तयन्नावसीदति ॥
 वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ ! ।
 आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥
 यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः ।
 तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिच्छता ॥
 एतत् पवित्रं परममेतद्वर्णनदर्शनम् ।
 एतत् सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥
 इति महाभारते हरिवंशे सर्वपर्वानुकीर्त-
 नम् ॥ * ॥ त्रिषष्टिवर्णसंयुक्तमित्यत्र त्रिषष्टि-
 वर्णाः । अ इ उ ऋ ए इति ह्रस्वपञ्चकम् ।
 आ ई ऊ ऋ ए इति दीर्घपञ्चकम् । आ ई
 ऊ ऋ ए इति झुतपञ्चकम् । ए ओ ऐ औ च
 दीर्घाः । झुतत्वेनापरचतुष्टयम् । अं अः क +
 पृ इति चत्वारः । ऋ ए इति अच्संज्ञकौ
 द्वौ । अनुनासिकञ्चैकः । तथा कादिमावसानाः
 पञ्चविंशतिवर्णाः । अन्तःस्थाश्चत्वारः । उग्र-
 चतुष्टयमिति त्रिषष्टिः । इति ॥ * ॥ वर्णानां
 किलाष्टौ स्थानानि भवन्ति तानि यथा,—
 “उरः कण्ठः शिरस्तालु जिह्वाहन्तीष्ठ-
 नासिकाः ।
 अष्टौ स्थानानि वर्णानां ये विदुस्ते हि
 पाठकाः ॥” * ॥
 पारणं यथा,—
 “भारतं श्रुतपर्वोक्तं सुनिना तत्त्वदर्शिना ।
 पञ्चभिर्दशभिश्चैषां पर्वणां पारणं स्मृतम् ॥”
 इति विक्रमादित्यः ॥
 “दूतान्तं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं वनवासिकम् ।
 उद्योगान्तं तृतीयन्तु भौष्णान्तञ्च तुरीयकम् ॥
 पञ्चमं द्रोणपर्वान्तं कर्णान्तं पारणं ततः ।
 विशोकान्तं सप्तमन्तु शान्तिपर्वान्तमष्टमम् ॥
 नवमं स्वर्गपर्वान्तमाश्वमेधान्तमतः परम् ॥”
 इति च भारतटीकायां अर्जुनमिश्रः ॥
 (अन्यत्सर्वं भारतशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 महाभीता, स्त्री, (महत्त्वधिका भीतेव ।) लज्जालु-
 वृत्तः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
 “सर्शलज्जा महाभीता वशिनी च महौ-
 धधिः ॥”
 (महानतिशयो भीतः ।) अतिशयभययुक्तं, त्रि ॥
 महाभीमः, स्त्री, (महानतिशयो भीमः ।) भीषणा-
 कृतितात् शिवांशसम्भूतत्वाच्च तथालम् ।
 शान्तनुराजः । इति जटाधरः ॥ शृङ्गिनामक-
 शिवद्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अति-
 शयभयानके, त्रि ॥

महाभो

महामा

महामा

महाभीरुः, पुं, (महानतिशयो भीरुः।) गोपालिकाख्यकौटविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। २३४॥ अतिभयशीले, त्रि॥

महाभीष्मः, पुं, (महानतिशयो भीष्मः।) शान्तनुराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

महाभूतं, स्त्री, (महत् भूतम्। पञ्चतन्मात्रेभ्यः स्थौल्यादस्य तथात्वम्।) पृथिव्यादिपञ्चभूतम्। यथा,—

“महाभूतानि पञ्चैव खानिलास्यभूमिभिः॥”
इति शब्दचन्द्रिका॥

(अस्य विषय उत्पत्तिश्च यथा,—

“तन्मात्रेभ्यो विद्यदायुर्वज्रिवायुवसुन्वराः।

एतानि पञ्च जायन्ते महाभूतानि तत्क्रमात्॥”

एकोत्तरपरिवृद्ध्या विद्यदादयो जायन्ते इत्यर्थः।

तद्वयथा। शब्दतन्मात्राच्छब्दगुणं विवक्ष्यते।

शब्दतन्मात्रसहितात् सप्रतन्मात्राच्छब्दसप्र-

गुणो वायुर्जायते। शब्दतन्मात्रसप्रतन्मात्र-

सहितात् रूपतन्मात्राच्छब्दसप्ररूपगुणो वज्रि-

र्जायते। शब्दतन्मात्रसप्रतन्मात्ररूपतन्मात्र-

सहिताद्रसतन्मात्राच्छब्दसप्ररूपरसगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्मात्रसप्रतन्मात्ररूपतन्मात्र-

रसतन्मात्रसहिताद्वस्यतन्मात्राच्छब्दसप्ररूपरस-

गन्धगुणा वसुन्वरा जायते।” इति भावप्रकाशस्य

पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥ “मातृजादयोऽप्यस्य

महाभूतविकारा एव तत्रास्याकाशात्मकं शब्दः

ओत्रं लाघवं सौम्यं विवेकश्च। वायात्मकं

सर्पः सार्पणश्च रौच्यं प्रेरणं घातुयूहनं चेष्टाश्च

शारीर्यः। अग्नात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः

पक्तिरौष्ण्यश्च। अवात्मकं रसो रसनं श्रौत्यं

मार्दवं स्नेहः क्लेदश्च। पृथिव्यात्मको गन्धः घ्राणं

गौरवं स्पर्शश्च स्पर्शश्च।” इति चरके शारीरस्थाने

चतुर्थेऽध्याये॥ सिद्धादयः महाप्राणिनः। यथा,

महाभारते। १। ११६। ४८।

“रक्षमाणो महाभूतेः सिद्धैश्च परमर्षिभिः॥”

महाभृङ्गः, पुं, (महान्मासौ भृङ्गश्चेति।) नील-

भृङ्गराजः। इति राजनिर्घण्टः॥

महाभैरवः, पुं, (महान् भैरवः।) शरभरूपी

हरः। यथा,—

“योऽसौ महाभैरवाख्यः सकाशः शारभो हरः।

भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हरारामः॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः॥

(स्त्री, विद्याविशेषः। तथा च प्रबोधचन्द्रोदये।

३। २४। “तन्महाभैरवीं विद्यां धर्मश्रद्धयो-

राहरणाय प्रस्थापयामः॥”)

महाभोगा, स्त्री, (महान् आभोगः परिपूर्ण-

तास्याः। यदा, महान् भोगः सुखरूपमस्याः।)

दुर्गा। यथा, देवीपुराणे ४५ अध्यायः।

“महार्थसाधनी देवी महाभोगा ततः स्मृता॥”

(महानाभोगो विशालतास्य। महाविशालता-

विशिष्टे, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। १७। १०६।

“ततस्तत्र महाभोगं सञ्चयस्त्वन्यसुन्दरम्।

गुह्यचन्द्रो ददर्शासावेकं न्ययोधपादपम्॥”)

महामखूकः, पुं, (महान् मखूकः।) पीत-
मखूकः। इति राजनिर्घण्टः। सोनावेड् इति
भाषा॥

महामतिः, त्रि, (महती मतिर्यस्य।) अतिबुद्धि-
मान्। यथा,—

“किमेतन्नाभिजानामि जानन्नपि महामते॥

यत् प्रेमप्रवणश्चित्तं विगुणेष्वपि बन्धुषु॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

महामदः, पुं, (महान् मदो यस्य।) मत्तहस्ती। इति

शब्दरत्नावली॥ (महान् मदः।) अतिशय-

हर्षः। अतिशयमत्तता च। तद्वयुक्ते, त्रि॥

महामनाः, [स्] त्रि, (महत् प्रशस्तं मनो

यस्य।) महाशयः। यथा,—

“महेच्छे तूद्धटोदारोदात्तोदीर्णमहाशयाः।

महामना महात्मा च—”

इति हेमचन्द्रः। ३। ३१॥

(यथा, ऋग्वेदे। १०। १०३। ६।

“इन्द्रस्य ऋणो वरुणस्य राज्ञ

आदित्यानां शर्धं उग्रम्।

महामनसां भुवनचवानां

घोषो वेदानां जयतामुदध्यात्॥”

“महामनसां उदारमनसाम्।” इति तद्वाधो

सायनः॥ महाशालपुत्रः। यथा, हरिवंशे।

३१। २०।

“महामना नाम सुतो महाशालस्य

धार्मिकः॥”)

महामहावारुणी, स्त्री, (महती चासौ महा-

वारुणी चेति।) गङ्गास्नानस्य योगविशेषः।

स तु शनिवारशतभिषानचत्रशुभयोगयुक्त-

गौणचान्द्रचैत्रकृष्णत्रयोदशीरूपः। यथा,—

“शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलसुहृतेत्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम्॥

महामांसं, स्त्री, (महद् गर्हितं मांसम्। अत्र

मांसशब्दस्य पूर्वप्रयुक्ततया महच्छब्दस्य गर्हि-

तार्थत्वम्।

“शृङ्गे तैले तथा मांसं वेदो न्योतिषके द्विजे।

यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते॥”

इति स्मरणात्।)

नरादिपिशितम्। यथा,—

“अष्टम्यां रुधिरैर्मामैर्महामांसैः सुगन्धिभिः।

पूजयेद्भुजातीयेर्जलिभिर्भोजनैः शिवाम्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम्॥

अन्यत्र।

“गोनरेभाश्चमहिषवराहोद्धीरगोद्धवम्।

महामांसाष्टकं देवि! देवताप्रीतिकारकम्॥”

इति कौलाचनदीपिका॥

महामात्रः, पुं, (महती मात्रा मर्यादापरिमाणं

यस्य।) प्रधानः। इत्यमरः। २। ८। ५॥ सेना

पत्यादिषु महती मात्रा धनं परिच्छेदो वा

येषां ते तथा। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा,

रामायणे। २। ३६। १८।

“तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थं नाम नामतः।
शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत्॥”

सम्बद्धः। (यथा, महामारते। २। ३१। ६०।

“राज्ञी भाजकटस्थाय महामात्राय धीमते॥”)

अमात्यः। (यथा, कामन्दकीये। ६। ६६।

“दूषिते हि महामात्रे रिपुरुग्रोऽपि धीमता।

स्वपक्षे यस्य विश्वास इत्यंभूतश्च निष्क्रियः॥”)

हस्तिपकाधिपः। इति मेदिनी। रे, १६०।

(यथा च कथासरित्सागरे। १३। १०।

“इत्यस्य महामात्रो हिरदेर्ज्ञितवित्ता।

मद्येन क्षीवतां नेयो नैतश्चेतयते यथा॥”

महादेवः। यथा, महामारते। १३। १७। ८५।

“महामहर्षा महामात्रो महानेत्रो निष्ठा-

लयः॥”)

महामात्री, स्त्री, (महामात्र। डीप्।) आचार्य-

पत्नी। इति ञटाधरः॥ महामात्रपत्नी च॥

महामानसी, स्त्री, (महत् मानसं भक्तान् प्रति

सदयं चेतो यस्याः।) जिनानां विद्यादेवी-

भेदः। इति हेमचन्द्रः। २। १५४॥

महामाया, स्त्री, (अवधटनघटनापटीयस्त्विन विस-

दृशप्रतीतिसाधनं माया। महती चासौ माया

चेति। यदा, महती माया विश्वनिर्माणशक्ति-

र्यस्याः सा।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

तस्याः स्वरूपं यथा,—

“गर्भान्तर्ज्ञानसम्पन्नं प्रेरितं स्मृतिमारुतेः।

उत्पन्नं ज्ञानरहितं कुरुते या निरन्तरम्॥

पूर्वातिपूर्वसंबन्धसंस्कारेण नियोज्य च।

आहारादौ ततो मोहं ममत्वं ज्ञानसंशयम्॥

क्रोधोपरोधलोभेषु चिन्ता चिन्ता पुनः पुनः।

पश्चात् कामे नियोज्याशु चिन्तायुक्तमह-

र्निशम्॥

आमोदयुक्तं व्यसनासक्तं जन्तुं करोति या।

महामायेति सा प्रोक्ता तेन सा जगदीश्वरी॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः॥

(यथा च देवीभागते। १। ६। ४०।

“नमो देवि! महामाये! स्मृष्टिंहार-

कारिणि!॥”

गङ्गादेवी। यथा, काशीखण्डे। २६। १३६।

“महाविद्या महामाया महामेधा महौ-

घधम्॥”)

महती माया च॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८१। ४१।

“महामाया हरेश्चेतत् तथा संमोह्यते जगत्॥”)

महामायी, स्त्री, (महती मायास्य। स्त्रियां

डीप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

महामारी, स्त्री, (महतः दुर्दान्तान् दानवादीन्

मारयति इति। ऋङ् + गिच् + अण्। डीप्।)

महाकाली। यथा,—

“आप्तं तथैतत् सकलं ब्रह्माण्डं मनुजेश्वर!।

महाकाल्या महाकाले महामारीस्वरूपया॥

सैव काले महामारी सैव स्मृष्टिर्भवत्यजा।

स्थितिं करोति भूतानां सैव काले सनातनी॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम्॥

महामू

ईदं महामे

महाय

(न्वियन्ते प्राणिनो यस्या इति । मृड् + घञ् ।
डीष् । महती मारी ।) अतिशयमरकच ॥
महामाघः, पुं, (महान्मासौ माघश्चेति ।) राज-
माघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्र-
स्थाने २१ अध्याये । “माघमहामाघगोधूमतिल
पिष्टविक्रतिदधिदुग्धकृशरापायसेचुविकारान-
पौदकमांसवसाविसृग्नालकशेरुकशङ्खाटक-
मधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः स्नेह्या
प्रकोपमापद्यते ॥” तथास्य पर्यायो गुणाश्च ।
“राजमाघो महामाघश्चपलश्चवनः स्तुतः ।
श्वेतो रक्तस्थायकणस्त्रिविधः स प्रकीर्तितः ॥
यो महान्स्तेषु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महामुखः, पुं, (महत् सुखमस्य ।) कुम्भीरः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (महत् सुखम् ।)
बृहन्मुखे, क्ली, (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
६७ । ५४ ।
“वक्तुं सौम्यं संवृतममलं हृत्तुं समच्च भूपा-
नाम् ।
विपरीतं क्लेशमुजां महामुखं दुर्भगानाञ्च ॥”
महत् सुखं यस्य ।) तद्वति, त्रि ॥ (महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
“महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वः महामुखः ॥”
सिन्धुराजस्य सैनिकभेदः । यथा, महाभारते ।
३ । २७० । १६ ।
“नकुलन्त्वभिसन्धाय क्षेमङ्करमहामुखौ ।
उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैर्वर्षताम् ॥”)
महामुनिः, पुं, (महान्मासौ मुनिश्चेति ।)
अगस्त्यः । बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ कपा-
चार्यः । कालः । इत्यजयपालः ॥ यासः ।
(श्रीनारायणः ।) यथा, श्रीभागवते । १ । १ । २ ।
“धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मल-
सराणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्-
मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किंवापरैरीश्वरः
सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तन्-
त्तान् ॥
(महामुनिः श्रीनारायणः । इति तट्टीकायां
श्रीधरः ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महामुनि, क्ली, (महान् मुनिरिवेति । सर्वोप-
कारित्वात्तथात्वम् । अभिधानान् क्लीबत्वम् ।)
अविधम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धन्याकम् ।
इति जटाधरः ॥
महामूर्धा, [न्] पुं, (महान् मूर्धा यस्य । व्याप-
कत्वान् तथात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ बृहत्संहितायुक्ते, त्रि ॥
महामूलः, पुं, (महत् मूलं मूलं यस्य ।) राज-
पलायः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्विलिहण्टः ॥
यथास्य पर्यायः ।
“क्विलिहण्टो महामूलः प्रातालगरुडाक्षयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महामूल्यं, क्ली, महार्घम् । बहुमूल्यम् । महच्च
तन्मूल्यं चेति कर्मधारयसमासनिव्यञ्जनम् । (महत्
मूल्यं यस्य ।) तदयुक्ते, त्रि ॥
महामृषिकः, पुं, (महान् मृषिकः ।) बृहद्बुद्धः ।
तत्पर्यायः । मृषी २ विशेषवाहनः ३ महान्नः
४ शस्त्रमारी ५ भूपलः ६ भित्तिपातनः ७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महामृगः, पुं, (महान् मृगः पशुः ।) हस्ती ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८३ ॥ शरभः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
महामृत्युञ्जयः, पुं, (महामृत्युं यमं जयतीति ।
जि + खच् + सुम् च ।) शिवस्य मन्त्रविशेषः ।
यथा,—
देवुवाच ।
“यदि मे महती प्रीतिस्तवास्ति कुलभैरव ! ।
कथयस्व विशेषेण महामृत्युञ्जयाभिधम् ॥
भैरव उवाच ।
शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि महामृत्युञ्जयाभिधम् ।
आयुर्वृद्धिकरं पुंसां मृत्योर्मृत्युकरं परम् ॥
यस्य विज्ञानमात्रेण चिरजीवी निरामयः ।
नित्यमष्टशतं जप्त्वा मृत्युं मृत्युपर्यं नयेत् ॥”
इति मृत्युञ्जयतन्त्रम् ॥
महामेघः, पुं, (महान् मेघ इव ।) शिवः । इति
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महान्
मेघः ।) अतिशयमेघश्च ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ११७ । ४ ।
“महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवत् गजः ॥”
चत्तियराजविशेषः । यथा, महाभारते । ७ ।
४७ । १५ ।
“शुचुञ्जयं चन्द्रकेतुं महामेघं सुवर्चसम् ।
सूर्यभासश्च पञ्चेतान् हत्वा विद्याध सौवलम् ॥”)
महामेदः, पुं, (मेदयति स्निग्धीकरोतीति । मिट्
+ णिच् + अच् । महान् मेदः ।) अष्टवर्ग
प्रसिद्धौषधविशेषः । तत्पर्यायः । पुरोद्भवः २ ।
इति रत्नमाला ॥ बृहन्मेदश्च ॥
महामेदा, स्त्री, (मेदयतीति । मिट् + णिच् +
घञ् । टाप् । महती मेदा ।) अष्टवर्ग प्रसिद्धौ
षधविशेषः ॥ तत्पर्यायः । वसुच्छिदा २ जापने
३ पांशुरागिणी ४ देवता ५ मरामेदा ६ दिवा
७ देवमणिः ८ देवगन्धा ९ महाच्छिदा १०
वृक्षाक्षा ११ । अस्याः गुणाः । हिमत्वम् ।
रुच्यत्वम् । कफशुक्रवृद्धिकारित्वम् । दाहास-
पित्तक्षयवातज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ मेदमहामेदयोस्तृप्ति-
लक्षणनामगुणाः ।
“महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते ।
महामेदा वनोमेदा स्यादितृप्तं मुनीश्वरैः ॥
शुक्राक्षकनिभः कन्दो ललाजानः स पाण्डुरः ।
महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते ॥
शुक्रकन्दो नखच्छेद्यो मेदो धातुरिव सवेत् ।
यः स मेदेति विज्ञेया जिज्ञासानात्परैर्जनैः ॥
खल्यपर्णी मणिच्छिदा मेदा मेदोभवाधरा ।

महामेदा वसुच्छिदा त्रिदन्ती देवतामणिः ॥
मेदायुगं गुरु स्वादु द्रव्यं स्तन्यकफापहम् ।
दृंहणं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महामैत्रः, पुं, (मित्रस्य भावः । मित्र + अण् ।
मैत्रम् । महद्भिः सह महद्वा हृदि मैत्र-
मस्येति ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । १२ । १४६ ॥
महामोहः, पुं, (मोहः भ्रान्तिज्ञानम् । अतथाभूते
वस्तुनि तथात्वज्ञानमित्यर्थः । महान् मोहः ।)
भोगेच्छारूपाज्ञानम् । इति केचित् ॥ संसार-
मूलकारणरागरूपमोहः । (महान् मोहो
यस्मादिति च ।) महामोहजनककामराज-
बीजम् । इति चण्डीप्रथममाहात्म्याटीकायां
नागोजीभट्टः ॥ अपि च ।

“ससर्ज्जगत्सर्वतामिसमथ तामिसमादित्तु ।
महामोहश्च मोहश्च तमश्चाज्ञानवृत्तयः ॥”

इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥

अथ इति ब्रह्मा खल्वैतौ प्रथममविद्यादृष्टौः
ससर्ज्ज तत्र तमो नाम खरूपाप्रकाशः ।
मोहो देहाद्यहंबुद्धिः । महामोहो भोगेच्छा ।
तामिसः तत्प्रतिघाते क्रोधः । अन्यतामिसः
तन्नाशे अहमेव मृत्योऽस्तीति बुद्धिः । तदे-
वोक्तं वैष्णवे ।

“तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।
महामोहश्च विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा ॥
मरणं ह्यन्यतामिसं तामिसं क्रोध उच्यते ।
अविद्या पञ्चपर्वा या प्रादुर्भूता महात्मनः ॥”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

महामन्त्रं, क्ली, (महत् अमन्त्रं अमन्त्रसयुक्तम् । यदा
महान् अमन्त्रः अमन्त्रसो यस्मिन् ।) तान्त्रिक-
कम् । इति जटाधरः ॥ (अत्यमन्त्रसविशिष्ट-
त्रि ॥)

महायज्ञः, पुं, (यज्यते पूजयति इति । यच् +
अच् । महान् यज्ञः ।) अष्टद्विपासकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ४२ ॥

महायज्ञः, पुं, (महान् यज्ञः ।) वेदपाठादि-
रूपपञ्चप्रकारयज्ञः । यथा,—

“पाठो होमश्चातिथीनां सपण्या तर्पणं वलिः ।
एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥

अपि च ।

“दिद्यो भौमस्तथा पैत्रो मानुषो ब्राह्म
एव च ।

एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा ॥
ब्राह्मणानां हितार्थाय इतरेषाञ्च तन्मुखाः ।
इतरेषान्ता वर्णानां ब्राह्मणैः कारिताः शुभाः ॥
एवं कृत्वा नरो मुक्तास्माद्वरिचि । विप्रुश्च नि ।
अन्यथा ब्रीहयोऽप्येते एकेके मृगपक्षिणः ॥
मन्त्रया दाहभोक्तृणां महामांसान् तत् स्तुतम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥

(यथा च मनौ । २ । ३८ ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥”)

महायशस्कः, त्रि, (महत् यशो यस्य । “शेषा-
द्विभाषा ।” ५।४।१५४। इति समामान्त
कप्प्रत्ययः ।) अतिशययशोविशिष्टः । इति
पाणिनिशब्दकारणम् ॥

महायशः, [स्] पुं, (महत् यशो यस्य विभाषा
ग्रहणात् न कप् ।) भूतार्हद्विशेषः । इति
हेमचन्द्रः । १।५०॥ (शिवः । यथा, महा-
भारते । १३।१७। ३४।

“महारूपो महाकायो वृषरूपो महायशः ॥”
स्त्री, स्कन्दमातृगणविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६।४६। २८।

“पशुदा वित्तदा चैव सुखदा च महायशः ॥”
अतिशययशोयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
३।४२। ४१।

“एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायशः ।
ततो ददर्श शक्रस्य पुरीन्ताममरावतीम् ॥”

महारजन्तं, स्त्री, (महच्च तद्रजन्तश्चेति ।) सुव-
र्णम् । (यथा, भार्कण्डेये । ६०।४।

“महारजन्तसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥”
धुस्तूरः । इत्यमरः । २।६।६५॥ वृहद्रौप्यम् ॥

महारजन्तं, स्त्री, (रज्यतेऽनेनेति । रज्ज + करणे
ल्युट् । ततः । “अनिदितामिति ।” ६।४।२४।

इत्यत्र “रजकरजनरजःस्रपसंख्यानं कर्तव्यम् ।”
इति काशिकोक्त्या नलोपः । महच्च तद्रजन्तश्चेति
कर्मधारयः ।) कुसुम्भपुष्पम् । इत्यमरः । २।

६।१०६॥ स्वर्णम् । इति मेदिनी । ने, २४४॥

महारण्यं, स्त्री, (महत् अरण्यम् ।) वृहद्वनम् ।
(यथा, रामायणे । ३।१।१।

“प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ।
रामो ददर्श दुर्द्धर्षस्तापसाश्रममखलम् ॥”

तत्पर्यायः । अरण्यानी २ । इत्यमरः । २।४।१॥
कान्तारः ३ । इति जटाधरः ॥

महारथः, पुं, (रमन्ते लोका यस्मिन्निति । रम +
“हृनिकुषिनीरमिकाश्रिभ्यः कथन् ।” उणा०

२।२। इति कथन् । महार्थासौ रथश्चेति ।)
शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-

स्तोत्रम् । १३।१७। १२१॥ (महान् रथोऽस्य ।)
अयुतधन्विभिः सहास्त्रशस्त्रनिपुणयोद्वा । यथा,

“एको दशसहस्राणि योधयेदयस्तु धन्विनाम् ।
अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥”

इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
(महान् रथः ।) वृहद्रथश्च । (यथा, महा-

भारते । ३।४२। १७।
“नातप्ततपसा साध्य एष दिव्यो महारथः ॥”

राजविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ११८।२६।
“महारथस्य वाशिष्ठः पुरोधामून्महीभूतः ॥”

महारम्भं, स्त्री, (महान् आरम्भो प्रस्तुतकरणे
यन्त्रो यस्य ।) गडुलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(महारम्भविशिष्टे, त्रि । यथा, कामन्दकीये ।
४।५४।

“स्वाजीयो भृगुणैर्युक्तः सारूपः पञ्चताश्रयः ।
श्रद्धाकारुणिकप्रायो महारम्भकधीवलः ॥”

महारसं, स्त्री, (महान् अधिको रसोऽस्य । रुचि-
प्रदत्वात् तथात्वम् ।) काञ्जिकम् । इति जटा-
धरः ॥ (गुणादयोऽस्य काञ्जिकशब्दे द्रव्याः ।
महारसविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
३।१११। १४।

“तान्यृष्टशब्दस्य महारसानि
भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि ॥”

महारसः, पुं, (महान्तिमिधो रसोऽस्य ।) खर्जूरः ।
कोषकारः । कशेरु । इति मेदिनी । से, ५६॥

इच्छुः । इति जटाधरः ॥ (अस्यपर्यायो यथा,—
“महारसोऽसिपत्रः स्यान्मत्स्यपुष्पो मधुलणः ।
इच्छुर्वंशककाण्डारभीरुपौष्ठादिभेदवान् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
(महान् रसः धातुद्रवः ।) पारदः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्यश्च रसः सूतः शिवाक्यः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महारसाष्टकं, स्त्री, (महारसानां अष्टकम् ।)

अष्टधातुविशेषाः । यथा,—
“दरदः पारदः सस्यो वैक्रान्तं कान्तमन्नकम् ।
माचिकं विमलश्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
महाराजः, पुं, (महार्थासौ राजा प्रभाव-

विशेषवानिति ।) पूर्वजनिविशेषः । (महत्वा
दीप्ता राजतेऽङ्गुलिषु शोभत इति । राज् +
अच् ।) नखः । इति हेमचन्द्रः । ३।२५८। (महान्

राजा । सर्वत्र “राजाहःसखिभ्यश्च ॥ ५।४।६१।
इति समामान्तश्च ।) श्रेष्ठराजः । यथा,—
“अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज ! वदोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥”

इति महाभारते उदयोगपर्व ॥
महाराजकः, पुं, (राजते इति । राज् + कुन् ।

महार्थासौ राजकश्चेति ।) महाराजिकगणः ।
इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

महाराजचूतः, पुं, (महता मिष्टादिगुणेन राजते
आद्रियते । इत्यच् ततः कर्मधारयः ।) उत्त-

माम्नः । तत्पर्यायः । महाराजान्नकः २ स्थूलान्नः
३ मन्थानन्दः ४ कङ्कः ५ नीलकपित्थकः ६

कामागुधः ७ कामफलः ८ राजपुत्रः ९ वृषा-
त्मजः १० महाराजफलः ११ कामः १२ महा-

चूतः १३ । कीमलस्य तस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
अम्लत्वम् । पित्तदाहदाढत्वञ्च । सुपक्वस्य तस्य

गुणाः । खाडुत्वम् । मधुरत्वम् । पृष्ठिवीर्यबल-
प्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाराजद्वमः, पुं, (महाराजोऽतिश्रेष्ठो द्वमः ।)
आरम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादि-

विशेषोऽस्यारम्भशब्दे ज्ञातयः ॥)
महाराजिकः, पुं, (महती राजिः पङ्क्तिरस्य

“शेषाद्विभाषा ।” ५।४।१५४। इति कप् ।)
गणदेवताविशेषः । स तु विंशत्यधिकशतद्वय-

संख्यकः । इत्यमरभरतौ । १।१।१०॥

महाराजोपचारः, पुं, (महाराजार्थ उपचारः ।
महाराजानामुपचारो वा ।) राजार्हपूजोप-
करणम् । तद्वयथा,—

“ततश्च चामरच्छत्रपादुकादीन् परानपि ।
महाराजोपचारांश्च दत्त्वादर्थं प्रदर्शयेत् ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।
“यथादेशं यथाकालं राजलिङ्गं सुरालये ।

दत्त्वा भवति राजैव नात्र कार्या विचारणा ॥”
तत्र चामरमाहात्म्यं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“तथा चामरदानेन श्रीमान् भवति भूतले ।
सुच्यते च तथा पापैः स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥”

कुत्रस्य तत्रैव ।
“कुत्रं बहुशलाकश्च भक्तरीवस्त्रसंयुतम् ।
दियवस्त्रैश्च संयुक्तं हेमदण्डसमन्वितम् ॥

यः प्रयच्छति कृष्णस्य कुत्रलक्ष्म्यायैवृतः ।
प्रार्थ्यते सोऽमरैः सर्वैः क्रीडते पितृभिः सह ॥”

तत्रैवान्यत्र ।
“राजा भवति लोकेऽस्मिन् कुत्रं दत्त्वा द्विजो-

त्तमाः ।
नाप्नोति रिपुजं दुःखं संग्रामे रिपुजिह्ववेत् ॥”

“उपानतुसंप्रदानेन विमानमधिरोहति ।
यथेष्टं तेन लोकेषु विचरत्यमरप्रभः ॥”

ध्वजस्य तत्रैव ।
“लोकेषु ध्वजभूतः स्यादत्त्वा विष्णोर्वरं ध्वजम् ।
शक्रलोकमवाप्नोति बहूनब्दगणान्नरः ॥”

किञ्च ।
“युक्तं पीतपताकाभिर्निवेद्य गरुडध्वजम् ।
केशवाय द्विजश्रेष्ठाः शक्रलोके महीयते ॥

यत्पासादे ध्वजारोपमाहात्म्यं लिखितं पुरा ।
तदत्राप्यखिलं ज्ञेयं तत्रात्रत्यमिदन्तथा ॥”

किञ्च । भविष्ये ।
“विष्णोर्ध्वजे तु सौवर्णदण्डं कुर्याद्विचक्षणः ।
पताका चापि पीता स्यात् गरुडस्य समीपगा ॥

यजनस्य । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“तालवृन्तप्रदानेन निर्वृतिं प्राप्नुयात् पराम् ॥”

वितानस्य तत्रैव ।
“वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
परां निर्वृतिमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥”

खड्गादीनाम् ।
“दत्त्वा निस्त्रिंशकान् सुखान् शत्रुभिर्नाभि-

भूयते ।
दत्त्वा तद्वत्त्वं सुखमग्राधेयफलं लभेत् ॥”

किञ्च ।
“प्रतदग्रहं तथा दत्त्वा शुभगस्त्रभिजायते ।
पादपीठप्रदानेन स्थानं सर्वत्र विन्दति ॥”

“दर्पणस्य प्रदानेन रूपवान् दर्पवान् भवेत् ।
मार्जयित्वा तथा तच्च शुभगस्त्रभिजायते ॥

यत्किञ्चिद्देवदेवाय दद्याद्भक्तिसमन्वितः ।
तदेवात्रयमाप्नोति स्वर्गलोकं स गच्छति ॥”

किञ्च । वामनपुराणे श्रीवलिं प्रति प्रज्ञादोक्तौ ।
“अह्मनैर्भक्तिपरैर्यान्तुद्दिश्य जनाहंनम् ।
वलिदानानि दीयन्ते अक्षयाणि विद्वद्भिरा ॥”

अत्रापि केचिद्विच्छन्ति दत्त्वा पुण्याञ्जलित्रयम् ।
पूर्वोक्ता दश शृङ्गाद्या सुद्राः सन्दर्शयेदिति ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

महारात्रिः, स्त्री, (महत्यां प्रलयावस्थायां रात्रि
आत्मस्वरूपं ददाति सुप्रशक्त्या सर्वान् जीवा-
नात्मरूपेणावस्थापयति त्रायते पञ्चपञ्चल-
याया अविद्याया सकाशात् रक्षतीति । त्रै +
इ ।) ब्रह्मलयेपलक्षिता महप्रलयरात्रिः ।
इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ महत्
ईश्वरस्य रात्रिः । ब्रह्ममरणोपलक्षिता रात्रि-
रित्यर्थः । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्या-
विनोदः ॥ अपि च ।

“ब्रह्मणाश्च निपाते च महाकल्पो भवेद्रूपः ।
प्रकीर्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५ अध्यायः ॥
(दुर्गा । यथा च मार्कण्डेये । ८१ । २० ।

“महारात्रि ! महाविद्ये ! नारायणि ! नमो-
ऽस्तु ते ॥”

अर्द्धरात्रात् परं सुहृत्तद्वयम् । यथा,—
“अर्द्धरात्रात् परं यच्च सुहृत्तद्वयमुच्यते ।
सा महारात्रिरुदिता तद्वत्तमचयं भवेत् ॥”
इति तन्त्रम् ॥

आश्विनशुक्लाष्टमी । नवरात्रम् । यथा,—
“शुक्लाष्टमी चाश्विनस्य नवरात्रं तु तस्य वै ।
महारात्रिर्महेशानि ! कालरात्रिं षण्ण
प्रिये ! ॥”

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥

महाराष्ट्रः, पुं, (महान् भूयान् प्रशस्तो वा राष्ट्रः ।
महत् राष्ट्रं यत्रेति वा ।) देशविशेषः ।

मारहाडा इति भाषा ॥ यथा,—

“नेर्ऋते द्रविडानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रेवतः ।

जवनः पञ्चवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वे कूर्मचक्रम् ॥

महाराष्ट्री, स्त्री, (महाराष्ट्रस्तद्देश उत्पत्तिस्थान-
त्वेनाख्यस्या इत्यच् । गौरादित्वात् डीष् ।)

जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ शाकभेदः ।

माराटी इति भाषा । अस्या गुणः । फफवायु-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (विषयोऽस्या

यथा,—

“जयन्ती सुखिरी वासा वृद्धी च गुडचिका ।

महाराष्ट्री जम्बुरसैस्तथा नीलोत्पलद्रवैः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे श्रुलाधिकारे पञ्चा-
त्मकरसे ॥ महाराष्ट्राणामियमिति । महाराष्ट्र ।

अण् डीप् ।) अष्टादशभाषान्तर्गतभाषा-
विशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ।

“आसामेव तु गाथान् महाराष्ट्रौ प्रयोजयेत् ।

अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-
णाम् ॥”

महारिष्टः, पुं, (महान् अरिष्टः ।) महानिख-
विशेषः । तत्पर्यायः । कैटर्षः २ रामणः ३

रमणः ४ गिरिनिखः ५ शुक्लसालः ६ । अस्य

गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।

श्रीतलत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापशोधकुशास-
क्तमिभूतविषापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महारुद्रः, पुं, (रुद्राणां महान् स्वयं ईश्वर इत्यर्थः ।
इति महारुद्रः ।) महारुद्रः । यथा,—

“महाकाल्या महकालश्चणकाकाररूपतः ।
माययाच्छादितात्मा च तन्मध्ये समभागतः ॥

महारुद्रः स एवात्मा महाविष्णुः स एव हि ॥”

इति निर्व्याणतन्त्रम् ॥

महारूपः, पुं, (महत् महत्तत्त्वादिरूपमस्य ।)

शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-
स्तोत्रम् । १३ । १७ । ३४ ॥ (महद्रूपं यस्य ।)

अतिशयरूपयुक्ते, त्रि ॥

महारूपकं, स्त्री, (महत् रूपकं यत्र ।) नाट-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महारोगः, पुं, (महान् घोरानिष्टकारकः रोगः ।
यद्वा, महा जन्मान्तरीयमुक्ताविश्रुतिशय-
पातकेन जनितः रोगः ।) पापरोगः । स चाष्ट-
विधो यथा । उन्मादः १ लृग्दोषः २ राज-
यक्ष्मा ३ श्वासः ४ मधुमेहः ५ भगन्दरः ६
उदरः ७ अक्षरी ८ । इति शुद्धितत्त्वे नारदः ॥
(यथा च आश्वलायने । २ । ७ । १७ ।

“महारोगेण वाभितप्तः प्राश्नीयादन्तरां गतिं
गच्छति ॥”

“महारोगेण क्षयकुहादिनेति” तदृत्तौ गार्ग्य-
नारायणः ॥ विषयोऽस्य यथा,—

“महारोगाष्टके कासे ज्वरे श्वासातिसारके ॥”
अस्य व्याख्यायां यथा,—

“वातवायुश्चरिीकुष्ठमेदोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीतृणैर्महारोगाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माणि रत्नगर्भ-
पोटलीटीका ॥)

महारोगी, [न] पुं, (महा रोगः क्षयादि-
रस्यस्येति । महारोग + इनि । महारोग-
युक्तः । यथा,—

“क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वधृतकूर्मपुराणवचनम् ॥

महारोमा, [न] पुं, (महान्ति रोमाणि वृक्षादि-
रूपाणि विराटरूपे यस्य ।) शिवः । इति
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ ।
१७ । ८८ ॥ (महान्ति रोमाण्यस्य ।) वृहद्रोम-
युक्ते, त्रि ॥ (कतिरातस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । १३ । १७ ।

“मरोः प्रतीपकस्तस्माज्जातः कतरथो यतः ।
देवमीष्टस्य पुत्रो विश्वतोऽथ महाधृतिः ॥
कतिरातस्ततस्तस्मात्सामहारोमा च तत्सुतः ॥”

महारौरवः, पुं, (रुक्मणामयं इति । रुक् + अण् ।
महान् रौरवः । तत्र गता जीवाः क्रयन्-
नामकैरुभिः पोष्यन्ते अत एवास्य तथा-
त्वम् ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥
महान् रौद्रो रवोऽत्र महारौरवः मनीषादि-
त्वात् ब्रह्मणः । इति भरतः ॥ अपि च ।

“महारौरवसंज्ञन्तु अघोऽहं तान्नसंपुटम् ।
धम्यते खदिराङ्गारेर्गुरुदारापनायकः ॥
देवद्रव्यापहारी च पच्यते कालमचयम् ॥”

इति वज्रपुराणे पापनाशनवृषदानाध्यायः ॥

महार्घः, त्रि, (महान् अर्थः अर्घो मूल्यमस्य ।)

महामूल्यम् । इति मेदिनी ॥ घे, १० । (यथा,
कथासरित्सागरे । १२ । १४५ ।

“ततस्तस्मै महार्घाणि रत्नानि सुवहूनि च ।
विभीषणो ददाति स मथुरां गन्तुमिच्छते ॥”

महार्घः, पुं, (महान् अर्घो मूल्यमादरो वास्य ।)

लावकपत्नी । इति विश्वः ॥

महार्णवः, पुं, (महान् सुविशालः अर्णवः ।)

महासमुद्रः । यथा,—

“आधूणिर्तो वा वातेन स्थितः पोते महार्णवे ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

(महान् अर्णव इव । प्रसादादिगुणबाहुल्यात्
तथात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (कूर्मरूपिभगवन्नाराय-
णस्य दक्षपदोद्भवः जनपदः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५८ । ३२ ।

“सौरष्ट्रा दरदाश्चैव द्राविडाश्च महार्णवाः ।
एते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ॥”

महार्हः, पुं, (महान् विपुलोर्होऽस्य ।) वृचविशेषः ।

इति शुद्धचन्द्रिका । महाराजा इति भाषा ॥

महार्द्रकं, स्त्री, (महत् आर्द्रकम् ।) वनार्द्रकम् ।

अस्य गुणाः । अग्निदीपनत्वम् । धारकत्वम् ।
रूचत्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥

महार्जुदं, स्त्री, (महत् अर्जुदम् ।) दशार्जुदम् ।

शतकोटिसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥

महार्हः, स्त्री, (महान् अर्हः मूल्यं मर्यादा वास्य ।)

श्वेतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महा-
मूल्यवति, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २१ । २६ ।

“महार्हभरणोपेतौ विरजोऽम्बरधारिणौ ॥”

महापूजायोग्यम् । यथा, रामायणे । १ । ६६ । १० ।

“यस्माद्भागार्थिनो भागान् नाकल्पयत मे सुराः ।
वराङ्गाणि महार्हाणि धनुषा श्रातयामि वः ॥”

“महार्हाणि महापूजायोग्यानि ॥” इति तट्टी-
कायां रामानुजः ॥)

महालयः, पुं, (महतां जैनानामालयः । महान्
आलय इति वा ।) विहारः । (महतां योगि-
प्रभृतीनामालयः ।) तीर्थः । (महदादीनां लयो
यस्मिन् ।) परमात्मा । इति मेदिनी । घे,
१२५ ॥ सौराश्विनीयकृष्णपक्षः । यथा, भविष्ये ।
“येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी
सुवि ।
तस्यां दद्यान्न चेदत्तं पिष्टुर्णां वै महालये ॥”
महालये कन्यागतापरपक्षे । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

महालक्ष्मीः, स्त्री, (महती लक्ष्मीः ।) राधा ।

नारायणशक्तिः । यथा,—

“यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।

द्विसुखसर्पः । यथा,—
 “महाविषः कालसर्पो राजाहर्द्विसुखीरगः ।”
 इति जटाधरः ॥

(महाविषविशिष्टे, त्रि। यथा, सुश्रुते कल्प-
स्थाने ८ अध्याये।

“त्रिविधा वृक्षिकाः मन्दमध्यमहाविषाः।”

(महद् विषम्। महाविषे, क्ली। यथा, सुश्रुते
कल्पस्थाने २ अध्याये।

“महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमौ भृशम्।”

महाविषुवं, क्ली, (विष साम्यमस्यचेति। विषु +

“वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम्।”

५।२।१०६। इत्यस्य वार्त्तिकान् वप्रत्ययः।

महच्च तत् विषुवचेति। अस्मिन् समये दिवा-
रात्रोः समत्वात्तथात्वम्।) मेघसंक्रान्तिः।

यथा,—

“महाविषुवमाख्यातं कतिभिश्चैत्रचिह्नितम्॥”

इति शब्दरत्नावली॥

तस्मिन् मसुरनिम्बपत्रद्वयमक्षणम्। यथा, कल्प-
चिन्तामणौ।

“मसुरं निम्बपत्राभ्यां योऽस्ति मेघगते रवौ।

अपि रोषान्वितस्तस्य तत्त्वकः किं करिष्यति॥”

तत्र शक्तादिदानं यथा,—

“मेघादौ शक्तवो देवा वारिपूर्णा च गर्गरी॥”

वारिपूर्णघटदानमन्त्रादि यथा,—

“एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवत्मकः।

अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः॥

वैशाखे यो घटं पूर्णं सभोष्यं वै द्विजन्तये।

ददाति सुरराजेन्द्र ! स याति परमां गतिम्॥”

महार्णवे।

“यो ददाति हि मेघादौ शक्तं नमुघटान्वितान्।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते॥”

तत्र कृत्रपादुकादानं यथा,

“विप्रेभ्यः पादुकाच्छत्रं पितृभ्यो विषुवे शुभम्।”

पितृभ्यः पितृनुद्दिश्यैत्यर्थः। इति तिथ्यादि-
तत्त्वम्॥

महाविषुवचक्रं, क्ली, (महाविषुवस्य चक्रम्।)

नक्षत्रघटितनराकारचक्रम्। यथा,

“मूर्द्धि सप्त सुखे जीणि हृदये पञ्च विन्यसेत्।

त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात्॥”

मस्तके भूपतेः सौख्यं वदने पटुता स्वमे।

हृदये च धनाध्यक्षोऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे॥

वामे करे महद्दुःखं सुखं पादे च दक्षिणे।

अमणं वामपादे च कथितं विषुवतुफलम्॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम्॥

महाविष्णुः, पुं, (महंश्चासौ विष्णुः सर्वत्रापकश्चेति।)

महाविराट्। यथा, “यस्या जले कीटिकोटि-
ज्जलाखानि महाविष्णुरीमकूपगतानि तस्या

विरजायाः परिखाभूताया उपरि महावैकुण्ठ-
लोकः। तस्योर्ध्वभागे गोलोकः। तस्य नाथः

कृष्णो देवलैलः स परिवारेण वर्त्तते। इति
भागवतान्तकणिका। स च श्रीकृष्णस्य कला-

महावीचिः, पुं, (न विद्यते वीचिः सुखं यत्र।
महानवीचिरत्र।) नरकविशेषः। यथा,

मनुः।

“नरकं कालसूत्रं महानरकमेव च।

सञ्जीवनं महावीचिं तपनं संप्रतापनम्॥”

यातीति पूर्ववचनस्यमनुवर्त्तते।

“महावीचिर्यत्र महाकल्लोलेन तु नीयते॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

महावीर्यं, क्ली, (वीजय साधु इति यत्। महत्
वीर्यम्।) विटपम्। तत्तु सुष्कवङ्गयोरन्त-

रम्। इति हेमचन्द्रः॥

महावीरः, पुं, (वीन् पचिण ईरयतीति। ईर +
कः। ततो महंश्चासौ वीरश्चेति।) गरुडः।

वीरयतीति। वीर + कः। महान् वीर इति

कर्मधारयः। सूरः। सिंहः। मखानलः।

(स च मनुपुत्रविशेषः। यथा, श्रीभागवते। ५।२५।

“अग्नीध्रेभ्यजिह्वयज्ञवाहुमहावीरहरिण्यरेतो-

ष्टतृष्टसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति॥”)

वज्रः। श्वेततुरङ्गः। सञ्चानपत्नी। इति

मेदिनी। रे, २८६॥ अन्तिमजिनः। (अयमेव

सिद्धार्थस्य त्रिशूलागर्भजातः पुत्रः। तद्विवरणं

यथा, अरिष्टनेमिपुराणान्तर्गतजैनहरिवंशे।

“सर्वार्थश्रीमतीजन्मा तस्मिन् सर्वार्थदर्शनः।

सिद्धार्थोऽभवदकांभो भूपः सिद्धार्थपौरुषः॥

यत्र पाति धरित्रीयमभूदकचदोषिणी।

धर्म्मार्थिन्योऽपि यत्तत्तत्परलोकभयाः प्रजाः॥

कस्तस्य तान् गुणानुद्यान्नरस्तुल्यितुं क्षमः।

वर्द्धमानगुरुत्वं येः प्रापितः स नराधिपः॥

उच्चैः कुलाद्रिसम्भूता सहजस्नेहवाहिनी।

महिषी श्रीसमुद्रस्य तस्यासीत् प्रियकारिणी॥

चेतश्चेटकराजस्य यास्ताः सप्तशरीरिजाः।

अतिस्नेहाकुलचक्रुस्तास्वाद्या प्रियकारिणी॥

कक्षां योजयितुं शक्तस्त्रिशूलां गुणवर्णनेः।

या स्वपुण्यैर्महावीरप्रसवाय नियोजिता॥

सर्वतोऽथ नमन्तीषु सर्वान् सुरकोटिषु।

प्रभावान्निपन्तीषु नभसो वसुवृष्टिषु॥

वीरवतरति त्रातुं धरित्रीमसुधारिणः।

तीर्थनायककल्पोच्चैः पुण्योत्तरविमानतः॥

सा तं षोडशसुखप्रदर्शनोत्सवपूर्वकम्।

दम्ने गर्भेश्वरं गर्भे श्रीवीरं प्रियकारिणी॥

पञ्चसप्ततवर्षाश्चमासमासार्द्धशेषकः।

चतुर्थस्तु तदा कालो दुःखमः सुखमोत्तरः॥

आषाढशुक्लषष्ठ्यान्तु गर्भावतरणेऽर्हतः।

उत्तराफाल्गुनीनौडसुदुराजद्विजश्रितः॥

दिक्कुमारीकृताभिष्यां द्योतिमूर्तिर्धनस्तनीम्।

प्रच्छन्नो भासयद्गर्भस्तां रविः प्राश्रयं यथा॥

नवमासिज्जतीषु स जिनोऽष्टदिनेषु च।

उत्तराफाल्गुनीज्जिन्दौ वर्त्तमानेऽजनि

प्रभुः॥

ततोऽन्यजिनमाह्मात्मात्तत्पीठकिरीटकाः।

प्रणेश्वरवधिव्रजाततद्वृत्तान्ताः सुरेश्वराः॥

शुद्धभरीहरिध्वानचण्डानिर्घोषघोषणम्।

समाकर्ण्य सुरास्तूर्णं घूर्णितार्णवराविणः॥

सप्तानीकमहाभेदाः सस्त्रीकाः कृतभूषणाः।

सेन्द्राश्चतुर्गकायास्ते प्रापुः कुण्डपुरं पुरम्॥

त्रिःपरीत्य पुरं देवाः पुरन्दरपुरःसराः।

जिनमिन्द्रसुखं देवं तद्गुरु च ववन्दरे॥

मातुः शिशुं विकृतान्यं सुप्तायाः सुरमायया।

इन्द्राणी प्रगता नीत्वा जिनेन्द्रं हरये ददौ॥

गृहीत्वा करपद्माभ्यां तमभ्यर्च्य चिरं हरिः।

चक्रे नेत्रसहस्रोत्पुण्डरीकवर्णाक्षितम्॥

ततश्चन्द्रावदाताङ्गमिन्द्रस्तुङ्गमतङ्गजम्।

शृङ्गौघमिव हेमाद्रिर्मुक्ताधो मदनभरम्॥

गण्डस्थलमदामोदभ्रमद्भ्रमरमण्डलम्।

तमिवाधित्यकावस्थतमालवनमण्डितम्॥

कस्मिन्तरततासत्तरक्तचामरसंहतिम्।

तं यथाधित्यकाधीनरक्ताशोकमहावनम्॥

सुवर्णरक्षया चार्था परिवेष्टितविग्रहम्।

तमेव च यथोपात्तकण्ठकनकमेखलम्॥

अनेकरदसं वृत्तवृत्तसङ्गीतपोषितम्।

तमिवोत्तुङ्गशृङ्गाग्रवृत्तजायतसुराङ्गनम्॥

सुवृत्तदीर्घसञ्चारिकरुद्धदिगन्तरम्।

तमिवाधित्यकस्थलस्फुरद्भोगभुजङ्गम्॥

रेशानधारितस्त्रीतध्वलातपवारणम्।

तमिवोर्द्धस्थिताभ्यर्च्यसम्पूर्णशशिमण्डलम्॥

चामरेन्द्रभुजोत्तुङ्गचलचामरहारिणम्।

तं यथा चमरीचित्रवालज्यजनवीजितम्॥

रेरावतं समारोप्य जिनेन्द्रं तस्य मण्डनम्।

देवैः सह गतः प्राप मन्दरं स पुरन्दरः॥

तं पाण्डुकवने रम्ये मन्दरस्य जिनं हरिः।

पाण्डुकायां प्रसिद्धायां शिलायां सिंहविष्टरे॥

संस्थाप्य विबुधानीतचौरसागरवारिभिः।

शातकुम्भमयैः कुम्भैरभिषिच्य समं सुरैः॥

वस्त्रालङ्कारमालादौरलङ्कृत्य कृतस्तुतिः।

आनीयमातुरुत्सङ्गे जिनं कृत्वा कृतोचितः॥

सिद्धार्थप्रियकारिण्योः सममानन्ददायकम्।

वर्द्धमानाख्याया स्तुत्वा स देवो वासवोऽगमत्॥

मासान् पञ्चदशाजन्तुधनुधारा दिने दिने।

याः पूर्वमापतंस्तानिभक्तिर्पितोऽर्थो जनोऽखिलः॥

वर्द्धमानः सुरैः सेव्यो वष्टये स यथा यथा।

पितृवन्नुच्चिलोकानामनुरागस्तथा॥

सुरासुरनराधीशमौलिमालार्चितक्रमः।

त्रिंशद्वर्षप्रमाणोऽभूद्भीरो भोगैः परिष्कृतः॥

शुद्धवृत्तं न भोगेषु चित्तं तस्य चिरं स्थिरम्।

कुटिलेषु यथा सिंहनखरन्ध्रेषु मौक्तिकम्॥

शान्ताचित्तं कदाचित्तं स्वयं बुद्धमवोधयत्।

नत्वा सारस्वतादित्यसुखालौकान्तिकाः सुराः॥

सौधर्म्मादेः सुरैरेव कृतोऽभिषेकपूजनः।

आरुह्य शिविकां दिव्यासुखमानां सुरेश्वरैः॥

उत्तराफाल्गुनीष्वेव वर्त्तमाने निशाकरे।

कृष्णस्य मार्गशीर्षस्य दशम्यामगमनम्॥

अपनीय तनोः सर्वं वस्त्रमालादिभूषणम्।

पञ्चमुष्टिभिरुद्धृत्य मूर्द्धजानभवनं मुनिः॥

किंशुकुन्तलसङ्घातं जिनस्य भ्रमरासितम्।

प्रतिगृह्य सुराधीशो निदधौ दुग्धवारिधौ ॥
इन्द्रनीलचयेनेव चित्तेनेन्द्रेण चाद्यभात् ॥
जिनेन्द्रकेशपुञ्जेन रञ्जितः क्षीरसागरः ॥
जिननिष्क्रमणं दृष्ट्वा तुष्टाः सर्वे नरामराः ।
कृत्वा तृतीयकल्याणपूजाञ्जमुपयाधयम् ॥
मनःपर्ययपर्यन्तचतुर्ज्ञानमहेक्षणः ।
तपो द्वादशवर्षाणि चकार द्वादशामकम् ॥
विहरन्मथ नाथोऽसौ गुणग्रामपरिग्रहः ।
ऋजुकूलापगाकूले जृम्भिकग्रामभीषिवान् ॥
तत्रातापनयोगस्यः शालाभ्यासशिलातले ।
वैशाखशुक्लपक्षस्य दशम्यां षष्ठमाश्रितः ॥
उत्तराफाल्गुनीं प्राप्ते शुक्लध्यानीं निशाकरे ।
निहत्य चातिसङ्घातं केवलज्ञानमाप्तवान् ॥
केवलस्य प्रभावेण सहसा चलितासनाः ।
आगत्य महिमां चक्रुस्तस्य सर्वे सुरासुराः ॥
वटप्रष्टिदिवसान् भूयो मौनेन विहरन् विभुः ।
ग्राजगाम जगत्ख्यातं जिनो राजगृहं पुरम् ॥
आरुरोह गिरिं तत्र विपुलं विपुलश्रियम् ।
प्रबोधार्थं स लोकानां भानुमानुदयं यथा ॥
ततः प्रबुद्धतान्नेरापतद्भिरितस्ततः ।
जगत्सुरासुरैर्यापि जिनेन्द्रस्य गुणैरिव ॥
सौधर्मादौस्तदा देवैः परीतोऽभात् स भूधरः ।
नाभेयाधिष्ठितः पूर्वं यथाष्टापदपद्मेतः ॥
चतुराशासुखद्वारस्थितद्वादशगोपुरम् ।
कृतं रत्नमयं देवैः प्राकारवलयत्रयम् ॥
जाते योजनविस्तीर्णे शरणे समवादिके ।
विभागा द्वादशाभासन्नभःस्फाटिकभित्तयः ॥
प्रातिहार्यैर्युतोऽष्टाभिस्तुक्लिंशन्नहादुसुतैः ।
तत्र देवैर्वर्तोऽभासौज्जिनश्चन्द्र इव ग्रहैः ॥
इन्द्राग्निवायुभूत्याख्याः कौण्डिन्याख्याश्च
पण्डिताः ।
इन्द्रनीदनयायाताः समवस्थानमर्हतः ॥
प्रत्येकं संहिताः सर्वे शिष्याणां पञ्चभिः श्रुतैः ।
त्यक्ताम्बरादिसम्बन्धाः संयमं प्रतिपेदिरे ॥
सुता चेतकराजस्य कुमारी चन्दना तदा ।
धौतेकाम्बरसंवीतायातार्थाणां पुरःसरी ॥
श्रेणिकोऽपि च संप्राप्तः सेनया चतुरङ्गया ।
सिंहासनोपविष्टं तं प्रणनाम जिनेश्वरम् ॥
कृत्तचामरभृङ्गारैः कलसध्वजदर्पणैः ।
अजनैः सुप्रतीकैश्च प्रसिद्धैरष्टमङ्गलैः ॥
सज्जाचक्रदुकूलाजगजसिंहवृषध्वजैः ।
गरुडध्वजसंयुक्तेरष्टभेदेर्महाध्वजैः ॥
मानस्तम्भैस्तथास्तूपैश्चतुर्भिश्च महावनैः ।
वाप्यम्बोरुहखण्डैश्च वल्लीवनलताग्रहैः ॥
तेस्तैर्देवैः कृतैः सर्वैरन्यैश्चातिशयेन यथा ।
यथा स्थानस्थितैर्जैनी समवस्थानभूरभूत् ॥
अथेन्द्रोरिव शुक्राद्या निषखा गुणैर्धिष्ठिताः ।
साधवोऽभाजिनस्थान्ते जातरूपाश्च विग्रहाः ॥
ततः कल्पनिवासिन्यो देव्यः कल्पलताभुजः ।
मेरोरिव जिनस्थान्ते ता बभूवोर्गभूमयः ॥
ततोऽलङ्कृतनारीभिरार्थिकाततिरावभौ ।
स्फुरद्विद्युद्गिराश्चिष्टा शारदीव घनावली ॥

ज्योतिर्देवस्त्रियो तच्च रेजुरुज्ज्वलमूर्तयः ।
तास्तारा इव संक्रान्ताः समवस्थानसागरे ॥
कान्तायन्तरदेवानां ततस्तत्र विरेजिरे ।
करकुट्मलहारिण्यः साक्षादिव वनश्रियः ॥
ततो नागकुमारादिदेवो नागफणोज्ज्वलाः ।
नागलोकसमायाता नागवत्य इवा वभुः ॥
ततोऽप्यजिङ्गमाराद्याः देवाः पातालवासिनः ।
ललितोज्ज्वलेनास्ते दशभेदा वभांसिरे ॥
ततः किन्नरगन्धर्व्यक्षकिंपुरुषादयः ।
घोडशार्ङ्गविकल्पास्ते यन्त्रराश्च चकासिरे ॥
सप्रकीर्णकनकचक्रसूर्याचन्द्रमसोर्यहाः ।
पञ्चभेदास्तदानल्पवपुषो ज्योतिषो वभुः ॥
मौलिकुण्डलकेयूरप्रालम्बकटिस्तत्रिणः ।
हारिण्यः कल्पवृक्षाभास्ततोऽभान् कल्प-
वासिनः ॥
सपुञ्जानमितानेकविद्याधरपुरःसराः ।
न्यषीदन्मानुषा नानाभाषावैश्वरुचस्ततः ॥
ततो हि नकुलेनेन्द्रहर्षश्चमहिषादयः ।
जिनानुभावसम्भूतविश्वाद्याः स्वामिनो वभुः ॥
इति द्वादशभेदेषु परीतिं विवृतिं नतिम् ।
गणेषु प्रथमं कृत्वा स्थितेषु परितो जिनम् ॥
प्रत्यक्षीकृतविश्वार्थं कृतदोषत्रयक्षयम् ।
जिनेन्द्रं गौतमोऽष्टच्छत्तीर्थार्थं पापनाशनम् ॥
स दिव्यध्वनिना विश्वसंशयहृदिना जिनः ।
दुन्दुभिध्वनिधीरेण योजनान्तरयायिना ॥
श्रावणस्यासिते पक्षे नक्षत्रेऽभिजिते प्रभुः ॥
प्रतिपद्यद्भिः पूर्वाह्णे शासनाधुसुदाहरत् ॥
आचाराङ्गस्य तत्त्वार्थं तथा सूत्रकृतस्य च ।
जगाद् भगवान् वीरः संस्थानसमवाययोः ॥
यास्या प्रज्ञमिहृदयं ज्ञातधर्मकथास्थितम् ।
श्रावकाध्ययनस्यार्थमन्तकदृशगोचरम् ॥
अनुत्तरदशस्यार्थं प्रश्नथाकरणस्य च ।
तथा विपाकसूत्रस्य पवित्रार्थं ततः परम् ॥
त्रिषष्टिः त्रिंशती यत्र दृष्टीनामभिधीयते ।
दृष्टिवादस्य तस्यार्थं पञ्चभेदस्य सर्वदृक् ॥
जगाद् जगतां नाथः प्रथमं परिकर्मणः ।
सूत्रस्याद्यानुयोगस्य तथा पूर्वगतस्य च ॥
उत्पादपूर्वपूर्वस्य परमार्थं ततः परम् ॥
अग्रायणीयपूर्वार्थमग्र्यरीभरणद्विदाम् ॥
वीर्यप्रवादपूर्वार्थमस्तिनास्तिप्रवादजम् ।
ज्ञानसत्यप्रवादार्थमात्मकर्मप्रवादयोः ॥
प्रत्याख्यानस्य विद्यानुवादकल्याणपूर्वयोः ।
प्राणावायस्य पूर्वस्य तत्त्वार्थं तदनन्तरम् ॥
क्रियाविशालपूर्वस्य विशालार्थमशेषवित् ।
सल्लोकविन्दुसारार्थं चूलिकार्थं सवस्तुकम् ॥
अङ्गप्रविष्टतत्त्वार्थं प्रतिपाद्य जिनेश्वरः ।
अङ्गवाह्यमवोचत्तत्प्रतिपादार्थरूपतः ॥
सामायिकं यथार्थाख्यं स चतुर्विंशतिसुवम् ।
वन्दनाश्च ततः पूर्वां प्रतिक्रमणमेव च ॥
वेनयिकं विनेयेभ्यः कृतिकर्म ततोऽवदत् ।
दशवैकालिकां पृथ्वीसुचराध्ययनं तथा ॥
तं कल्पयवहारश्च कल्पाकल्पं ॥

कल्पश्च पुण्डरीकश्च सुमहापुण्डरीककम् ॥
तथा निषद्यकां प्रायः प्रायश्चित्तोपवर्णनम् ।
जगत्त्रयगुरुः प्राह प्रतिपाद्यं हितोद्यतः ॥
मत्पादे केवलां तस्य स्वरूपं विषयं फलम् ।
अपरोक्षपरोक्षस्य ज्ञानस्योवाच संख्यया ॥
मार्गगास्थानभेदैश्च गुणस्थानविकल्पनैः ।
जीवस्थानप्रभेदैश्च जीवद्रव्यसुपादिशत् ॥
सत्संख्यादानुयोगैश्च सन्नामाद्यैः किमादिभिः ।
द्रव्यं खलक्षणेभिर्द्रव्यं पुत्रलादित्रिलक्षणम् ॥
द्विविधं कर्मवन्धश्च सहेतुं सुखदुःखदम् ।
मोक्षं मोक्षस्य हेतुश्च फलं चाष्टगुणात्मकम् ॥
बन्धमोक्षफलं यत्र सुच्यते तत्त्रिधाकृतम् ।
अन्तस्थितं जगौ लोकमलोकश्च बहिःस्थितम् ॥
अथ सप्तविंशत्यन्तं श्रुतार्थं जिनभाषितम् ।
द्वादशाङ्गश्रुतं स्कन्धं सोपाङ्गं गौतमो यधात् ॥
त्रैलोक्यं संसदि सृष्टं जिनाकैवचनान्शुभिः ।
सुक्तमोहमहानिद्रं सुप्तोत्थितमिवावभौ ॥
जिनभाषाधरस्यन्दमन्तरेण विजृम्भिता ।
तिर्थगद्देवमनुष्याणां दृष्टिमोहमनीनश्रुत् ॥
ततो जिनोक्ततत्त्वार्थमार्गश्रद्धा च लक्षणम् ।
शङ्काकाङ्क्षानिदानादिकलङ्कविगमोज्ज्वलम् ॥
सम्यग्दर्शनसद्गन्तं ज्ञानालङ्कारनायकम् ।
स्वकर्णहृदयेष्केकं पिण्डमखिलाङ्गिभिः ॥
काधेन्द्रियगुणस्थानजीवस्थानकुलायुषाम् ।
भेदाद्यो निर्विकल्पांश्च निरूप्यागमचक्षुषा ॥
क्रियासु स्थानपूर्वास्तु वधादिपरिवर्जनम् ।
घस्यां जीविकायानामहिंसाद्यं महाव्रतम् ॥
चक्षुर्गोचरजीवौचान् परिहृत्य यथैर्यतः ।
इय्यासमितिराद्या सा व्रतशुद्धिकरी मता ॥
त्यक्त्वा कार्कश्यपारुष्यं यथैर्यत्नवतः सदा ।
भाषणं धर्मकार्येषु भाषासमितिरिच्यते ॥
पिण्डशुद्धिविधानेन शरीरस्थितये तु यत् ।
आचारग्रहणं सास्यादेशणा समितिर्यते ॥
निक्षेपणं यदा दानभीक्ष्णिया योग्यवस्तुनः ।
समितिः सा तु विज्ञेया निक्षेपादाननामिका ॥
शरीरान्तर्मलत्यागं प्रगतास्तु सुभूमिषु ।
यत्तत्समितिरेषा तु प्रतिष्ठायनिका मता ॥
एवं समितयः पञ्च गोप्यास्तिसस्तु गुप्तयः ।
वाङ्मनःकाययोगानां शुद्धरूपां प्रवृत्तयः ॥
चित्तेन्द्रियनिरोधश्च घडावश्यकसत्क्रियाः ।
शौचक्षानैकभक्तश्च स्थितसुत्तिरचेलता ॥
भूमिशय्याव्रतं दन्तमलमार्जनवर्जनम् ।
तपः संयमचारित्रं परीषहजयः परः ॥
अनुप्रेक्षाश्च धर्मश्च क्षमादिदशलक्षणः ।
ज्ञानदर्शनचारित्रतपोविनयसेवनम् ॥
इति श्रवणधर्म्मोऽयं कर्म्मनिर्म्मोक्षहेतुकः ।
सुरासुरनराध्यदं जिनोक्तस्तं तदा नराः ॥
संसारभीरवः शुद्धजातिरूपकुलादयः ।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्ताः श्रुतशः प्रतिपेदिरे ॥
सम्यग्दर्शनसंशुद्धाः शुद्धैकवसनावृताः ।
सहस्रशो दधुः शुद्धा नार्थस्तत्रार्थिकाव्रतम् ॥
पञ्चधाशुव्रतं केचित् त्रिविधश्च गुणव्रतम् ।

श्रियाव्रतं चतुर्भेदं तत्र स्त्रीपुरुषा दधुः ।
 तिर्यञ्चोऽपि यथाशक्ति नियमेववतस्थिरे ।
 देवाः सहर्षं नानाजिनपूजासु रेमिरे ॥
 श्रेणिकेन तु यत् पूर्वं वज्रारम्भपरगृहात् ।
 परस्थितिक्रमार्थं नारकायुक्तमस्तमे ॥
 तत्तु चाधिकसम्पत्तात् स्वस्थितिं प्रथमचित्तौ ।
 प्रापद् वर्षसहस्राणामश्रीतिं चतुर्वत्तराम् ॥
 अयस्त्रिंशत् ससुत्राः क क चैयमपरास्थितिः ।
 अहो चाधिकसम्पत्प्रभावोऽयमनुत्तरः ॥
 अक्रूरो वारिषेणो यो यो भयः स तथापरे ।
 कुमारा मातरश्चैषां पराश्रान्तःपुरस्थियः ॥
 सम्पत्तं श्रीलसदानं प्रौढं जिनपूजनम् ।
 प्रतिपद्य विनेसुक्तं जिनेन्द्रं त्रिजगद्गुरुम् ॥
 ततः प्रणम्य देवेन्द्रा जिनेन्द्रं स्तोत्रपूर्वकम् ।
 यथायथं ययुर्युक्ता निजवर्गेर्निजासदम् ॥
 श्रेणिकोऽपि गुणश्रेणीसुचकैरभिस्तुवान् ।
 अभिष्टुब्धं जिनं नत्वा प्रविष्टुष्टधीपुरम् ॥
 निःसरद्विजिह्विष्य सभा जैनी जनोन्मिभिः ।
 चुचोभ च्छुभितैर्वला नदीपूरैरिवामुधिः ॥
 आकीर्णमेव तैर्जित्यं सभामखलमर्हत्तः ।
 ह्रीयते वा कदा स्तौतिं भातुभिर्भातुमखलम् ॥
 नोदयास्तमितं सत्र ज्ञायते ब्रह्मखलम् ।
 धर्मचक्रप्रभाजक्रप्रभामखलरोचिषाम् ॥
 तत्र तीर्थकरः कुर्वन् प्रत्यहं धर्मेदेशनम् ।
 सेवितः श्रेणिकेनास्य न हि तस्मिन्निवर्गजा ॥
 गौतमश्च समासाद्य तदा तदुपदेशतः ।
 सर्वानुयोगमार्गेषु प्रवीणः स वृषोऽभवत् ॥
 ततो जिनगृहेस्तुङ्गेराज्ञा राजगृहं पुरम् ।
 कृतमन्तर्बहिष्याप्रमज्जसं महिमोत्सवैः ॥
 कृतः सामन्तसंघातेर्महामन्त्रिपुरोद्दितैः ।
 प्रजाभिर्जिनगेहाणो मगधो विषयोऽखिलः ॥
 पुरेषु ग्रामघोषेषु पर्वताग्रे ह्यदृश्यत ।
 नदीतटवनान्तेषु तदा गृहजिनावली ॥
 तिष्ठन्नेव महोदये विषटयस्कोहान्कारोन्नतिं
 प्रागदेशप्रजया विधाय मगधादेशं प्रबुद्धप्रजम् ।
 तद्वृत्त्या पृष्टुदेशमध्यमगमस्मध्यन्दिनश्रीधरं
 मिथ्याज्ञानहिमान्तस्त्रिजिनरविर्विधप्रभा-

मखलः ॥”)

कोकिलः । इति हेमचन्द्रः ॥ धनुर्धरः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ शकवीरवृत्तः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ लक्ष्मणः । यथा,—

“लक्ष्मणश्च महावीरं प्रतितं रणभूतले ॥
 अङ्गदादिः । यथा,—

“अङ्गदादेर्महावीरैर्विहितं रुद्ररूपिणम् ॥”

इति तन्त्रसारे हनूमत्कल्पः ॥

हनूमान् स्वयमपि महावीरत्वेन प्रसिद्धः ॥

महावीरा, स्त्री, (महावीर + टाप् ।) चौर-
 काकोली । इति रत्नमाला ॥

महावीर्यः, पुं, (महत् विश्ववृद्धये विपुलं वीर्य-

मस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (महत्

वीर्यं तपोबलमस्य ।) बुद्धिभेदः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वितथस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ ।
 २१ । १ ।

“वितथस्य सुतान्मन्योर्द्वैतं चत्तो जयस्ततः ।
 महावीर्यो नरो गर्गः संकृतिस्तु नरात्मजः ॥”)

अतिशयबलशुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
 ५ । १७६ । ४६ ।

“ततः क्लिप्तमहावीर्यो भीष्मः श्रान्तनवो
 वृपान् ।

अधिचिप्य महातेजास्त्रिषः कन्या जहार
 ताः ॥”

विराजः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २।१।३६।

“नरो गयस्य तनयस्तत्पुत्रोऽभूद्विराट् ततः ।
 तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमांसस्सादजायत ॥”)

महावीर्या, स्त्री, (महत् वीर्यमस्याः टाप् ।) संज्ञा।

सा च सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वन-

कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ महाशता-

वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महावृद्धी, स्त्री, (महती वृद्धी ।) वार्ताकी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महावृत्तः, पुं, (महान् वृत्तः ।) सुहृद्वृत्तः ।
 इति हलायुधः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“वज्रवृत्तो महावृत्तः सुहृद् सुच सुधा गुडा ॥”

यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।

“महावृत्तपयःपीतेत्येवागस्तुल्यैः कृता ।
 पीता विरोचयत्याशु गुडेनोत्कारिका कृता ॥”)

वृद्धवृत्तश्च ॥

महावेगः, पुं, (महान् अमोघो दुर्वारो वा वेगो

यस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-

स्तोत्रम् ॥ (महान् वेगः ।) अतिजवः । (महान्

वेगोऽस्य ।) तदुद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १५५ । १२ ।

“विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
 पश्य त्वं युधि विक्रान्तावेतौ च नरराजसौ ॥”)

महायाधिः, पुं, (महोच्चासौ याधिश्वेति ।)

महारोगः । स तु कुहादिः । यथा,—

“सर्वयाधिविनिर्मुक्तो महायाधिविशेषतः ।
 पठनात् संप्रणय्येत्तु जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥”

इति ब्रह्मयामले गायत्रीकवचम् ॥

महायाहतिः, स्त्री, (महती चासौ याहतिश्चेति ।)

प्रणवखाद्यायुक्तयाहतित्रयम् । यथा । ॐ भूः

खाहा ॐ भुवः खाहा ॐ स्वः खाहा ।
 इति भवदेवभट्टः ॥ (यथा, मनौ । २ । ८१ ।

“ओङ्कारपूर्विकास्त्रिषः महायाहतयोऽयथा ।
 त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥”)

महाव्रणं, स्त्री, (महच्च तद्व्रणश्चेति ।) दुष्टव्रणम् ।

नाली चा इति भाषा । यथा,—

“कुर्यात् सप्तदशाष्टं तथाष्टादशकं प्रिये ।।
 महाव्रणविमोचाय विश्राष्टं पठेन्नरः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवाराहीतन्त्रवचनम् ॥

महाव्रतं, स्त्री, (महच्च तद्व्रतश्चेति ।) द्वादश-

वार्षिकव्रतम् । यथा । “तेन वधकालादूर्ध्वं

विश्रत्यधिकशतस्य यावद्विश्रष्टं तावत्परि-

माणमहाव्रतानुरूपा धेनवो दातव्याः ।’ इति
 प्रायश्चित्तविवेके भवदेवभट्टमतम् ॥ शरत्-

कालीनदुर्गापूजनम् । यथा,—

“महाव्रतं महापुण्यं शङ्करादौरनुष्ठितम् ।
 कर्त्तव्यं सुरराजेन्द्र ! देवीभक्तिसमन्वितैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतदेवीपुराणवचनम् ॥

अरुणोदयकालीनमाघस्नानम् । यथा,—

“वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरं च स्मरेत्ततः ।
 दिवाकर ! जगन्नाथ ! प्रभाकर ! नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेद माघस्नानं महाव्रतम् ॥”

इति मलमासतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥

(महाव्रतधारिणि, त्रि । यथा, महाभारते ।
 १२ । ५४ । २१ ।

“ततोऽन्यस्मिन् वनोद्दिष्टे पुनरेव ददर्श तम् ।
 कौश्यां वृथां समासीनं जपमानं महा-

व्रतम् ॥”)

महाव्रती, [न] पुं, (महाव्रतं योगनिधमाशुष्ठाना-

दिकमस्यास्तीति । व्रत + इनि; ।) शिवः । इति

हेमचन्द्रः । २।१११॥ उरस्कटः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ महाव्रतयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्-

सागरे । ३७ । ५६ ।

“एतच्छ्रुत्वापि सावज्ञास्ते महव्रतिनस्तदा ।
 ऊचुर्निश्चयदत्तं ते चत्वारः सहयायिनः ॥”)

महाशक्तिः, पुं, (महत्तः शक्तयः मातृगणादयो

महद्वा सामर्थ्यं च यस्य ।) कार्तिकेयः । इति

शब्दमाला ॥ (महती शक्तिः ।) अतिशयपरा-

क्रमः । महतीशक्तिरस्य तदुद्युक्ते, त्रि ॥

महाशङ्खः, पुं, (महान् शङ्ख इव वृहच्छुभ्रत्वात् ।)

मानुषास्थि । संख्याविशेषः । स च दश-

निखर्वः । ललाटम् । इति मेदिनी । खे, १६ ॥

(महाम् महार्हः शङ्खः ।) निधिविशेषः । इति

विश्वः ॥ कर्णेनेत्रयोर्मध्यगतास्थि । यथा,—

“कर्णेनेत्रान्तरालास्थि महाशङ्खः प्रकीर्तितः ।”

तस्य मालया जपविधिर्यथा,—

“महाशङ्खमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
 वृललाटास्थिखण्डेन रचिता जपमालिका ॥

महाशङ्खमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ।।”

इति तन्त्रसारधृतसुखमालातन्त्रम् ॥

(महान् शङ्खः ।) वृहच्छङ्खः । यथा,—

“पौण्ड्रं दधौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ।”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

(सर्पभेदः । यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।

“ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयोवासुकि-

प्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्चेतधनञ्जयधृत-

राष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महा-

भोगिनो महामर्षा निवसन्ति ।”)

महाशठः, पुं, राजधनुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(महोच्चासौ शठश्चेति ।) अतिधूर्त्तः, त्रि ॥

महाशणपुष्पिका, स्त्री, (अल्पं पुष्पं इति अल्पार्थे

डीष् । ततः स्यार्थे कन् स्त्रियां टाप् पूर्वस्य

ह्रस्वश्च । शणस्यैव पुष्पिका यस्याः । महती-

चासौ शणपुष्पिका चेति ।) वृहच्छणपुष्पी ।

महाशा

तत्पर्यायः । वृत्तपर्यायः २ श्वेतपुष्पा ३ महा-
सिता ४ महाश्वेतवर्णः ५ महाश्वेता ६ ।
अस्या गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् ।
शस्तत्वम् । रसनियामकत्वम् । कुतूहलमोहन-
स्तम्भनादिषु प्रोक्तवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाश्रुता, स्त्री, (महत् श्रुतश्च मूलानि यस्याः ।
टाप् ।) महाश्रुतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाश्रुतावरी, स्त्री, (महती चासौ श्रुतावरी
चेति ।) वृहच्छ्रुतावरी । तत्पर्यायः । श्रुत-
वीर्या २ सहस्रवीर्या ३ सुरसा ४ महापुरुष-
दन्तिका ५ वीरा ६ तुङ्गिनी ७ बहुपुत्तिका ८
ऊर्ध्वकण्ठी ९ महावीर्या १० फणिनिङ्गा ११
महाश्रुता १२ सुवीर्या १३ । अस्या गुणाः ।
वश्यत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् ।
हिमत्वम् । मेहकफघातप्रत्वम् । तिक्तत्वम् ।
श्रेष्ठत्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यायगुणाः ।
“महाश्रुतावरी त्वया श्रुतमूल्यूर्ध्वकण्ठिका ।
सहस्रवीर्याङ्घ्रिश्च ऋष्यप्रोक्ता महोदरी ॥
महाश्रुतावरी मेधा हृदा वृद्धा रसायनी ।
श्रुतवीर्या निहन्त्यश्रीं गृहणीयनामयान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महाशयः, त्रि, महान् आशयोऽभिप्रायो मनो
वा यस्य सः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
महेच्छः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥ महाशु-
भावः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदात्तः ४
महामनाः ५ । इति जटाधरः ॥ उद्भटः ६
उदारः ७ उदीर्णः ८ महात्मा ९ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १३१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
७२ । १२८ ।

“देवात्मबुद्धः शुश्राव स वराहो महाशयः ॥”
महान् आशयो जलानामाधारः ।) समुद्रे,
पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

महाशय्या, स्त्री, (महती चासौ शय्या चेति ।)
राजशय्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०० ॥ वृह-
च्छय्या च ॥

महाशरः, पुं, (महान् चासौ शरश्चेति ।) स्थूल-
शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाशल्कः, पुं, (महान् वृहन् शल्को यस्य ।)
विङ्गटमत्स्यः । इति हारावली । १८७ ॥ (यथा,
मनुः । ३ । २७२ ।

“कालश्राकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायेव कल्पन्ते सुन्यन्नानि च सर्वशः ॥”
(महान् शल्कः ।) वृहच्छल्कश्च । तदुक्तं, त्रि ॥

महाश्राकं, स्त्री, (महच्च तत् श्राकश्च ।) वृह-
च्छ्राकविशेषः । इति कैचित् ॥

महाश्राखा, स्त्री, (महती श्राखा यस्याः ।)
नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाशालिः, पुं, (महान् चासौ शालिश्च ।)
स्थूलशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः ।
सुगन्धिकः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४५ ॥
(स च घान्यविशेषः । तदुपधा,—

महाश्रा

“रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः ।
सुगन्धकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महाशिवः, पुं, (महान् चासौ शिवकल्याणरूपी च ।)
महादेवः । यथा,—

“रत्नसिंहासनस्थश्च महाभूषणभूषितम् ।
महाशिवं शिवकरं शिवबीजं शिवाश्रयम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २६ अध्यायः ॥

महाश्रीता, स्त्री, (महत्यधिका श्रीता श्रीतवीर्या ।)
श्रुतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महत् श्रीतं
श्रीतगुणोऽस्य ।) अतिश्रीतवीर्ययुक्ते, त्रि ॥

महाशुक्तिः, स्त्री, (महती शुक्तिः । सुक्ताकरत्वे-
नास्या महत्वम् ।) सुक्तामाता । सा च
शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती स्थूला-
शुक्तिः ।) वृहच्छुक्तिश्च ॥

महाशुक्ता, स्त्री, (महती चासौ शुक्ता शुक्त्वर्णा
च ।) सरस्वती । इति भूरिप्रयोगः ॥ अति-
शुक्त्वर्णयुक्ते, त्रि ॥

महाशुभं, स्त्री, (महान् शुभो वर्णोऽस्य ।) रज-
तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशुभवर्णयुक्ते,
त्रि ॥

महाशूद्रः, पुं, (महान् शूद्रः ।) आभीरः । इति
महाशूद्रीशब्ददर्शनात् ॥

महाशूद्री, स्त्री, (महाशूद्रस्य भार्या इति ।
“अजादतट्याम् ॥” ४ । १ । ४ । इत्यत्र ।
“महत्पूर्वस्य प्रतिषेधः ।” इति काशिकोक्त्या
पुंयोगलक्षणा डीष् ।) आभीरी । इत्यमरः ।
२ । ६ । १३ ॥

महाश्रीखी, स्त्री, (महती चासौ श्रीखी च ।)
श्वेतकिण्वीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाश्रमशानं, स्त्री, (महच्च तत् श्रमशानश्च । अत्र
हि जीवानां मरणे समूलकर्मनाशतः पुन-
र्जन्ममरणादभावादस्यातथात्वम् ।) काशी ।
इति काशीखण्डम् ॥

महाश्यामा, स्त्री, (महती चासौ श्यामा
च ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ शिंशपा-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने ३८ अध्याये । “श्यामामहाश्यामावृ-
क्षं वृक्षपादिवृक्षः । तत्पर्यायो
यथा,—

“कण्टकाख्या महाश्यामा वृक्षपाद्वीति
वक्ष्यते ॥”

इति गारुडे २०८ अध्याये ॥)

महाश्रमणः, पुं, (महान् श्रेष्ठश्चासौ श्रमणो बौद्ध-
भिक्षुश्चेति ।) बुद्धविशेषः । स च शाक्यमुनिः ।
तत्पर्यायः । सर्वार्थसिद्धः २ कुलिशसनः ३
गोपेशः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

महाश्रावणिका, स्त्री, (महती चासौ श्रावणिका
च ।) क्षुपविशेषः । वड् शुलकुड्डी इति
भाषा । तत्पर्यायः । महासुखी २ लोचनी ३
कदम्बपुष्पी ४ विकचा ५ क्रोडा ६ चोडा ७
पलङ्कवा ८ नदीकदम्बः ९ सुखाख्या १० महा-

महाध

सुखनिका ११ माता १२ श्वविरा १३ लोतनी
१४ भूकदम्बः १५ अलम्बुषा १६ । अस्या गुणाः ।
उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । ईषन्मधुरत्वम् । वायु-
श्रमनत्वम् । स्वरक्तत्वम् । रेचनत्वम् । हेम-
हृत्त्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यायगुणाः ।

“सुखी भिक्षुरपि प्रोक्तः श्रावणी च तपोधना ।
अथणाञ्जा सुखितिका तथा श्रवणश्रीर्धिका ॥
महाश्रावणिकान्या तु सा स्मृता भूकदम्बिका ।
कदम्बपुष्पिका च स्यादथवा तु तपस्विनी ॥
सुखितिका कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघुः ।
मेधा गङ्गापचीक कृत्रिमियोन्त्यतिपाण्डुतु ॥
श्रीपदारुच्यपस्मारश्रीहमेदोदुदार्त्तिहृत् ॥
महासुखी च सुखी च गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महाश्रीः, स्त्री, (महती श्रीरिव ।) बुद्धशक्ति-
विशेषः । तत्पर्यायः । तारा २ ओङ्कारा ३
खाद्या ४ श्रीः ५ मनोरमा ६ तारिणी ७
जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११
खदूरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४ नील-
सरस्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसु-
धारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २० लोचना
२१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महाश्वेता, स्त्री, (महत्यतिशया श्वेता । महान्
श्वेतो वर्णो यस्या वा ।) सरस्वती । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कृष्णभूमिकुष्माण्डः । तत्पर्यायः ।
चौरविदारो २ ऋक्षगन्धिका ३ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११० ॥ चौरविदारिका ४ चौरवल्ली ५
चौरकन्दा ६ । इति जटाधरः ॥ चौरिका ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतापराजिता । इति
रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

“गिरिकर्णो महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता
कचित् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

सिता । तत्पर्यायः । मधुजा २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ श्वेतकिण्वीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्यायोऽस्या यथा,—

“कटभी किण्वी श्वेता महाश्वेता च
रोहिणी ॥”)

दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“श्वेतं शुक्लं शिवस्थानं यस्माच्चेह समागता ।
महाभावसमुत्पन्ना महाश्वेता ततः स्मृता ॥”
(किम्युक्तवर्षस्थितहंसनामकगन्धर्वराजस्य
गौरीगर्भोत्पन्ना कन्या । तत्कथा कादम्बर्यां
विस्तरश्रीं द्रष्टव्या ॥)

महाघष्ठी, स्त्री, (महती चासौ घष्ठी च ।
महामङ्गलदात्री घष्ठी वा ।) दुर्गा । यथा,
ॐ दूं दूं दूं दुर्गे दुर्गे नाशय नाशय हन हन
दह दह मथ मथ वधवधसर्वहिंसान् महा-
घष्ठीरूपेण बालकं रक्ष रक्ष चिरजीविनं कुरु
कुरु श्रीं ह्रीं हूं फट् खाद्या ॥” इति योगिनी-
तन्त्रे महाघष्ठीकवेचम् ॥

महास

महाहमी, स्त्री, (महत्या महादेव्या अहमी । महती अहमीति वा ।) आश्विनशुक्लाहमी । यथा,—

“आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद् या अहमी तिथिः । महाहमीति सा प्रोक्ता देव्याः प्रीतिकरा परा ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

तस्यां पूजाविधिः पुत्रवत उपवासनिषेधश्च यथा,—

“अहम्यां रुधिरैर्मसैर्महामांसैः सुगन्धिभिः ।

पूजयेद्बहुजातीयेर्वलिभिर्भोजनैः शिवाम् ॥

सिन्दुरैः पट्टवासैश्च नानाविधविलेपनैः ।

पुष्पैरनेकजातीयेः फलेर्वहुविधैरपि ॥

उपवासं महाहम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।

यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

पूजयित्वा महाहम्यां नवम्यां वलिभिस्तथा ।

विसर्जयेद्दशम्यान्तु श्रवणे सावरोत्सवैः ॥”

इति तत्रैव ६० अध्यायः ॥

तत्रार्द्धरात्रपूजा । यथा,—

“कन्यासंस्थे रवावीशे शुक्लाहम्यां प्रपूजयेत् ।

सोपवासो निशार्द्धे तु महाविभवविस्तारैः ॥

पूजां समारम्भे देव्या नक्षत्रे वारुणेऽपि वा ।

पशुघातश्च कर्तव्यो गवलाजवधस्तथा ॥”

इति देवीपुराणवचने वारुणपदेन पूर्वाषाढो-
च्यते । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महासन्नः, पुं, (महानतिशयः सन्नो विषयः कुदेहवत्त्वात् । यद्वा, महतो हिमाद्रेर्महादेवस्य वा आसन्नः निकटवर्ती ।) कुवेरः । इति शब्द-
माला ॥ (महदतीवासन्नः) अतिनिकटश्च ॥

महासफरः, पुं, (महान्वासौ सफरश्च ।) बृहत् प्रोहोमत्यः । अस्या गुणाः । यथा,—

“महासफरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः ।

शिथिलो मधुरो रच्यो वातसाधारणः स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महासमझा, स्त्री, (महती चासौ समझा च ।) बृहद्विशेषः । कगहिया इति हिन्दीभाषा ।

तत्पर्यायः । ओदनिका २ ओदनाङ्ग्या ३

वक्का ४ रुहा ५ बडवला ६ तण्डुला ७ भुजङ्ग-

जिह्वा ८ शीतपाकिनौ ९ शीतवला १० शीता

बला ११ बलान्तरा १२ बला १३ खिर-

हिङ्गी १४ बालजिह्वा १५ । अस्या गुणाः ।

मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । दोषत्रयनाशित्वम् ।

युक्ता बुद्ध्या प्रयोगे ज्वरदाहनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥

महासर्जः, पुं, (महान्वासौ सर्जश्च ।) पनसः ।

असनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य

यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“अजकर्णा वनेसर्जो महासर्जोऽसनस्तु सः ॥”

महासहः, पुं, (सहते इति । सह + अच् । महान्

सहः ।) कुजकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(बाणपुष्प इति गौडदौ प्रसिद्धः । यथास्य

पर्यायः ।

महासा

“अन्तातोऽन्ताटनः प्रोक्तस्तथाऽन्तातक इत्यपि ।

कुरण्टको वर्णपुष्पः स एवोक्तो महासहः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासहा, स्त्री, (महासह + स्त्रियां टाप् ।) माघपर्णी । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माघपर्णी महासहा ।

कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पर्यायान्तरं यथा,—

“माघपर्णी सूर्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका ।

पाण्डुलोमशपर्णी च कृष्णवृन्ता महासहा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अन्तानटलः । इत्यमरः । २।४।७३ । (कुजकः ।

तत्पर्यायो यथा,—

“कुजको भद्रतरुणी बृहत्पुष्पोऽतिकेशरः ।

महासहा कण्टकाट्या नीलालिकुलसङ्कुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासान्तपनं, स्त्री, (महत् सान्तपनम् ।) व्रतविशेषः । यथा । अथ महासान्तपनम् ।

तत्र द्वादशाध्यासान्तपनमुक्ता याज्ञवल्करः ।

“पृथक्सान्तपनेर्द्रव्यैः षड्विधः सोपवासकः ।

सप्ताहेनैव कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥

एतत् सप्ताहसाध्यम् । जावालः ।

“गोमूत्रं गोमयं चीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकैकं क्रमशोऽश्वीयादहोरात्रमभोजनम् ॥

कृच्छ्रः सान्तपनो नाम सर्वपापप्रणाशनः ।

एकैकमेतदेवं हि चिराचमुपयोजयेत् ॥

त्र्यहसोपवसदन्त्यं महासान्तपने विधिः ॥”

एतत् सप्ताहसाध्यसान्तपनमुक्ता एकविंशति-

दिनसाध्यं महासान्तपनमुक्तम् । महासान्त-

पनं धेनुघटकदानसमम् । जावालोक्तमहा-

सान्तपनस्य एकविंशतिदिनसाध्यत्वेन सप्ताह-

साध्यसान्तपनान् त्रिगुणत्वात् महासान्तपने धेनु-

घटकं देयम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

महासारः, पुं, (महान् सारः स्थिरांशो यस्य ।) दुग्धखटिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महासाहसं, स्त्री, (महच्च तत् साहसञ्च ।) अति-

बलात्कारकृतकार्यम् । अतिशयदण्डः । इति

साहसशब्दार्थे मेदिनी । से, ४५ ॥ (महत्

साहसमत्र ।) अतिदुष्कृतकर्म । अतिशयद्वेषः ।

इति साहसशब्दार्थे हेमचन्द्रः । ३ । ४०० ॥

महासाहसिकः, त्रि, (महानतिशयः साह-

सिकः ।) चौरः । इति केचित् ॥ अतिसाहस-

युक्तश्च । बलपूर्वापहारकः । यथा,—

“चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।

पौचमानाः प्रजा रक्षन्तु कायस्थैश्च विशेषतः ॥”

इति याज्ञवल्करवचनम् ॥

चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमप-

हरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणः तस्कराः । दुर्वृत्ताः

इन्द्रजालिककितवादयः । सहो बलं सहसा

बलेन हतं साहसं महच्च तत् साहसञ्च महा-

साहसं तेन वर्तन्त इति महासाहसिकाः

महास

प्रसङ्गापहारिणः । इति मिताक्षरायामाचा-
राध्यायः १ ॥

महासिंहः, पुं, (महान् सिंह इव ।) शरभः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (महान्वासौ सिंहश्च ।)

बृहत्सिंहः । स च देवीवाहनम् । यथा,—

“उत्थाय च महासिंहं देवीं चण्डमधावत ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

महासुखं, स्त्री, (महत् सुखमस्मिन् ।) शृङ्गारः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महच्च तत् सुखञ्च ।)

अतिशयानन्दः । महत् सुखमस्य तद्वति, त्रि ॥

महासुखः, पुं, (महत् सुखं ईश्वरानन्दोऽस्य

अस्माद् वा ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महासुगन्धा, स्त्री, (महान् सुगन्धोऽस्याः ।)

गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे २६ अध्याये ।

“महासुगन्धामयवा पालिन्द्रीषाम्भपेक्षिताम् ।

श्रीतांश्चात्र परीविकान् प्रदेहाननयोजयेत् ॥”

अतिसुगन्धयुक्ते त्रि ॥

महासूच्या, स्त्री, (महदतीव सूच्या ।) बालुका ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयसूक्ष्मी, त्रि ॥

महासेनः, पुं, (महती सेना यस्य ।) कार्तिकेयः ।

इत्यमरः । १।१।४१ ॥ (यथा अनर्घराधवे । ४।३१

“महासेनो यस्य प्रमदयमदंष्ट्रासहचरैः

शरैर्मुक्तो जीवन्दिशिव शरजन्मा समभवत् ।

इमाश्च चत्राणां भुजवनमहादुर्गविषमा

मयं वीरो वारानजयदुपविशान् वसुमतीम् ॥”

महती सेना अतुचरोऽस्य ।) शिवः । इति

महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ महा-

सेनापतिः । इति मेदिनी । ने, २०१ ॥ (यथा

महाभारते । ५ । १६१ । ११ ।

“स च राजा दशार्नेषु महानासीत् सुदुर्जयः ।

हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो महासेनो महामनाः ॥”

वृत्तार्हन्पिटविशेषः । इति हेमचन्द्रः । राज-

विशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ११।३४ ॥

“जयसेनस्य तस्याथ पुत्रोऽप्रतिमदोर्बलः ।

समुत्पन्नो महासेननामा वृषतिकुञ्जरः ॥”

महास्कन्धा, स्त्री, (महान् स्कन्धः शाखाविध

भागो यस्याः ।) जम्बुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(महान् स्कन्धोऽस्य ॥) बृहत्स्कन्धयुक्ते त्रि ॥

महास्थली, स्त्री, (स्थल + “जानपदकुण्डगोष्ठी-

त्यादि ।” ४ । १ । ४२ । इति डीष् । महती

स्थली ।) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ श्रेष्ठ-

स्थानञ्च ॥

महास्त्रायुः, पुं, (महती स्त्रायुः अस्थिवन्धननाडी ।)

कण्डरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६५ ॥

महासखी, [न] पुं, (महती सक् अस्थिमाला ।

सा अस्थस्थिति विनिः ।) शिवः । इति महा-

भारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३।१७।३४ ॥

महाखनः, पुं, (महान् खनः शब्दो यस्य ।)

महानूयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महान्-

खनः ।) बृहच्छब्दः । तद्वयुक्ते, त्रि ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । १५ । ५ ।

“अमर्षणश्च कौन्तेयो दृष्ट्वैरश्च पाण्डवः ।
अनर्म्हसी सोन्मादस्त्रियक्प्रेची महा-
स्त्रियः ॥”)

महाहनुः, पुं, (महती हनुयेत्य) शिवः । इति
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ १३॥ १७।
१३४ ॥ दृष्ट्वैरश्च पाण्डवः । यथा,
महाभारते । १। ५७। १०।

सुदगरः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः ।
एते तच्चकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥”)

महाहविः, [सु] स्त्री, (महत् सुप्रशस्तं हविः)
गद्यष्टतम् । यथा,—

“गयायामथवा पिण्डं खड्गमांसं महाहविः ।
कालशाकं तिलाज्यं वा कृशं मासदप्रये ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे श्राद्धकल्पः ॥
(तदात्मतया सर्वं जगत् हृत्यतेऽस्मिन् । यद्वा,
महान्ति हवींषि व्याज्यपुरोडाशादिरूपा-

ण्यस्य ।) विष्णुः ॥ इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महान्तिहवींष्यत्र ।

दृष्ट्वैरश्च पाण्डवः । यथा, शतपथब्राह्मणे । २।
५। ३। २०।

“अथातो महाहविष एव तद् यथा महा-
विषस्तथो तस्य ॥”

“साकमेधेषु प्रधानभूताया महाहविराख्याया
इदंरारम्भं प्रतिजानीते अथात इति ।” इति
तद्वाच्यम् ॥”)

महाहासः, पुं, (महानुचर्हासः ।) अट्टहासः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

महाहगन्वा, स्त्री, (अहेर्गन्वो लेष्ट ईषडिंसारूपः
सम्पर्कोऽस्यस्यामिति । गन् + अर्ण आदित्वा-
द्च् टाप् च । महती अहगन्वा ।) गन्धना-
कुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाहृषा, स्त्री, (महती चासौ हृषा च ।)
कपिकच्छुः । इति शब्दमाला ॥ अतिखर्वं चि ॥

महिः, स्त्री, (मह्यते इति । महपूजायां अदन्त-
चुरादिः + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४।
११७। इति इन् ।) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥

(महत् । यथा, ऋग्वेदे । २। २४। १४।
“सत्यो मन्यर्मेहि कर्म करिष्यतः ॥”

“महि महत् कर्म करिष्यतः ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ महिमा । यथा, भागवते । ८। ८। ४।

“तत ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्गतः ।
दन्तैश्चतुर्भिः श्वेताद्देहैरन् भगवतो महिम् ॥”

“महिं महिमानम् ।” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥
महत्तत्त्वम् । यथा, भागवते । २। १। ३५।

“विज्ञानशक्तिं महिमामनन्ति ॥”
“महिं महत्तत्त्वम् ।” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥

महिका, स्त्री, (मह + “कुन्शिल्पिसंज्ञयोर-
पूर्वस्यापि ।” उणा० । २। ३२। इति कुन् टाप् ।
अत इत्वम् ।) हिमम् । इत्यमरः । १२। ३। १८ ॥

महितं, त्रि, (मह्यते स्तेति । मह पूजायाम् +
“मतिबुद्धिपूजार्थभ्यश्च ।” ३। २। १८८। इति
क्तः ।) पूजितम् । यथा, भट्टिः । १०। २।

रणपण्डितोऽग्रविबुधारिपुरे
कलहं स राममहितः कृतवान् ।
ज्वलदभिरावणमुहश्च बलात्
कलहं सराममहितः कृतवान् ॥”

(पितृगणविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ६६। ४६।
“महान्महात्मा महितो महिमावान्महाबलः ।
गणाः पञ्च तथैवेते पितृणां पापनाशनाः ॥”

स्त्रियां टाप् । नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
६। ६। २१।

“नीवारां महिताश्चापि सुप्रयोगां जना-
धिप ! ॥”)

महिर्न, स्त्री, (महति मह्यते वा । मह पूजायां
+ “महेरिन् च ।” उणा० । २। ५६। इति
चकारादित्युक्तेः इन् ।) राज्यम् । इत्युणा-

दिकोषः ॥ (पूजनीये, त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे ।
६। २६। ८।

“वयं तेऽस्यामिन्द्र ! तुम्हृतौ सखायः स्याम
महिर्न ! प्रेष्टाः ।”

“हे महिर्न पूजनीय इन्द्र !” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

महिमा, [न्] पुं, (महतो भावः । महत् + “पृथा-
दिभ्य इमनिच् वा ।” ५। १। २२२। इति इमनिच् ।
ततः “टिः ।” ६। ४। १५५। इति टिलोपः ।)

शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । २। ११६ ॥ स च महत्त्वं येन चतुर्दश
भुवनान्यस्योदरे वर्तन्ते । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (तदुक्तं यथा,—

“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा
तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥”

माहात्म्यम् । यथा, भागवते । ८। ५। १३।
“तथा संकथ्यमानेन महिम्ना सात्वतां पतेः ।
नाति लप्यति मे चित्तं सुचिरं तापतापितम् ॥”)

उत्कर्षः । यथा, पुराणम् ।
“अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपजायते ।
उपयुपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति ॥”

(मन्त्रिविशेषस्य सुतः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्यम् । ६। २२०।

“सम्भूय चक्रुर्देराज्यं महिम्नः पञ्चमाश्रितः ॥”)
महिरः, पुं, (मह्यते पूज्यते इति । मह + “सलि-
कल्यनिमहीति ।” उणा० । १। ५५। इति
इलच् । लस्य रत्वम् ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥
महिला, स्त्री, (मह्यते इति । मह पूजायाम् +
“सलिकल्यनिमहीति ।” उणा० । १। ५५।
इति इलच् टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । प्रियङ्गुलता ।
इत्यमरः । २। ६। २। रेणुकानामकगन्धद्रवम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ महमत्ता स्त्री । इति
शब्दरत्नावली ॥

महिलाङ्गया, स्त्री, (महिला इत्याङ्गयो यस्याः ।)
प्रियङ्गुलता । इत्यमरः । २। ४। ५५। (यथास्याः
पर्यायः ।

“प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाङ्गया ।
गुन्दा गुन्दफला श्यामा विवक्सेनाङ्गनाप्रिया ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महिषः, पुं, (महति पूजयति देवाननेनेति ।
महि + “अधिमह्योष्टिषच् ।” उणा० । १। ४६।
इति टिषच् ।) खनामख्यातपशुविशेषः । तत्-
पर्यायः । लुलापः २ वाहद्विधन् ३ कासरः ४
सैरिभः ५ । इत्यमरः । २। ५। ४। यम-

वाहनः ६ विषन्वरन् ७ वंशभीरुः ८ रज-
खलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आनूपः १०
रक्ताक्षः ११ अम्बारिः १२ । इति जटाधरः ॥

क्रोधी १३ कलुषः १४ मत्तः १५ विषाणी १६
गवली १७ वली १८ । तस्य परीक्षा यथा,—

“विपक्षे हयसन्तासं कुरुते येन हेतुना ।
भारं वहति वा दूरं महिषोऽस्मान्निरूप्यते ॥
ब्रह्मक्षत्रियविद्विशूद्रान्यजभेदेन पञ्चधा ॥”

तद्वयथा ।
‘भृशं कृष्णाः पवित्राश्च दृष्टदृष्टवणघोरकाः ।
वज्राग्निनो मारकाश्च महिषा ब्रह्मजातयः ॥ १ ॥
केकराः कामलाः स्यूला भृशं क्रुद्धाश्च मारकाः ।
वज्राग्निनो बहुवला महिषाः क्षत्रजातयः ॥ २ ॥
स्रथाङ्गाः क्षीणशृङ्गाश्च सुक्रुद्धा भारवाहनः ।
अमारका बहुवला महिषा वैश्यजातयः ॥ ३ ॥
क्षीणाः क्षीणवलाः क्षीणशृङ्गघोरारुषश्च ये ।
अल्पाग्निनो भारसहा महिषाः शूद्रजातयः ॥ ४ ॥
सर्वदा जलमिच्छन्ति येऽल्पसत्त्वा महौजसः ।
भारसहाः क्रुद्धाश्च तेऽन्यजा महिषा
मताः ॥ ५ ॥

एषां दोषा गुणा वापि दृष्टवन्तश्चेद्बुधः ।
प्रोक्ताश्चापि संस्थानं दृष्टतुल्यं तथा मतम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥
वनमहिषमांसगुणाः । दोषकारित्वम् । लघु-
त्वम् । दीपनत्वम् । बलदायित्वञ्च ॥ ग्रामीण-
महिषमांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । मलिन-
करत्वम् । पित्तहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तर्पणत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । मधु-
रत्वम् । गुरुत्वम् । निद्रापुंस्त्वस्तन्यवर्द्धनत्वम् ।
मांसदायकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजखलः ।
पीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥
महिषस्यामिषं खादु स्निग्धोष्णं वातनाशनम् ।
निद्राशुक्रबलस्तन्यतनुदीर्घकरं गुरु ॥
दृष्यश्च दृष्टविण्मूत्रं वातपित्तासनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अशुभारिश्चैच्छजातिविशेषः ॥ स च पुरा क्षत्रिय
आसीत् सगरराजेनास्य वेदयागादावनधिकारो
वेशान्यत्वं धर्मेनाग्रश्च कृतः । यथा, हरिवंशे ।
“सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च ।
धर्म्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह ॥
अहं प्रकानां शिरसो सुखदित्वा यमसर्जयत् ।
जवनानां शिरः सर्वं कामोजानां तथैव च ॥
पारदा सुक्तकेशाश्च पद्भवाः अशुभारिणः ।

निःस्वाध्यायवषटकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥
शका जवनकाञ्चोजाः पारदाः पङ्कवास्तथा ।
कोलिसर्पाः समहिषा दाव्याञ्चोलाः सकेरलाः ।
वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

अर्हजविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥
महिषासुरः । यथा, मार्कण्डेयः । २२ । १-२ ।

“महिषेऽसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे ।
तत्रासुरेभ्यश्चारीर्देवसैन्यं पराजितम् ॥

जित्वा च सकलान् देवानिन्द्रोऽभून्महिषासुरः ॥”
(देवगणभेदः । यथा, निरुक्ते । ७ । २६ । “अपा-

सुपस्ये महिषा अगृभून्तु विशो राजानमुपतस्थु-
र्हृन्मियम् ॥” महिषाः माध्यमिका देवगणाः ।

अथवा महिषाः त एव “महान्तः ।” इति
तट्टीकायाम् दुर्गाचार्यः ॥ कुशद्वीपस्यपर्वत-

विशेषः । यथा, मातुस्ये । १२१ । ५६ ।
“यष्टस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसन्निभः ॥”

अग्निविशेषः । यथा, तत्रैव । १२१ । ६० ।
“तस्मिन् सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम योऽप-

सुजः ।”
कुशद्वीपस्य वर्षविशेषः । यथा, तत्रैव । १२१ ।

६८ ।
“महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”

कृताभिषेकः भूपालः ।
“कृताभिषेके भूपाले तुलापे महिषः स्मृतः ॥”

इत्यमरटीकायां रुद्रः ॥ देशभेदः । यथा, वृहत्-
संहितायाम् । ६ । १० ।

“भरणीपूर्वम् मण्डलमृचचतुष्कं सुभिन्नकर-
मादम् ।

वङ्गाङ्गमहिषवाजिककलिङ्गदेशेषु भयजन-
नम् ॥”

अनुक्तादस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ ।
१८ । १६ ।

“अनुक्तादस्य सूर्यायां वाक्कलो महिषस्तथा ॥”
साध्यापुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।

“महिषश्च तनजश्च विज्ञातमनसावपि ॥”
महिषकन्दः, पुं, (महिषाख्यया प्रसिद्धः कन्दः ।)

महाकन्दविशेषः । तत्पर्यायः । शुभालुः २
तुलापकन्दः ३ शुक्रकन्दः ४ महिषीकन्दः ५ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवाता-
मयापहत्वम् । सुखनाशहरत्वम् । रुच्यत्वम् ।

असितश्चेत् महासिद्धिकरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

महिषघ्नी, स्त्री, (महिषं महिषासुरं हन्तीति ।
हन् + बाहुलकान् टक् । डीप् ।) दुर्गा ।

यथा, दुर्गोत्सवपद्धतौ ।
“महिषघ्नि ! महामाये चासुखे सुख-

मालिनि ! ।
आयुरारोग्यविजयं देहि देवि ! नमोऽस्तुते ॥”

अपि च । देवीपुराणे ।
“सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यथा ।

महिषघ्नी ततो देवी कन्या वै सिंहवाहिनी ॥”

महिषध्वजः, पुं, (महिषो ध्वजश्चिह्नं वाहनत्वेन
यस्य ।) यमः । अर्हदिशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । ६६ ॥
महिषमर्दिनी, स्त्री, (महिषं महिषाख्यमसुरं

मृदनातीति । मृद + णिनिः । डीप् ।) दुर्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या मन्त्रा यथा, शार-

दायाम् ।
“भान्तं वियत् सनयनं श्वेतो मर्दिनि ठदयम् ।

अष्टाचरी समाख्याता विद्या महिषमर्दिनी ॥”
नारायणैतन्त्रे ।

“विषं हि मञ्जा कालोऽग्निरद्रिस्थो निट-
हयम् ॥”

विषं मकारः । हि स्वरूपम् । मञ्जा मकारः ।
कालो मकारः । अग्नी रेफः । अद्रिर्दकारः ।

इस्य इति वचनादिकारयुक्तो दकारः । अयं
मन्त्रस्तारदिर्मायादिः कामादिर्वाग्भवादि-

व्यधूवीजादिः कवचादिश्च नवाक्षरः । तथा च
विश्वसारे ।

“प्रणवादां जपेद्द्विदां मावादां वा जपेत् सुधीः ।
वधूवीजादिकां वापि कवचादां जपेत्तथा ॥

सर्वकालेषु सर्वत्र कामादां प्रजपेत् सुधीः ।
वाग्भवादां जपेत्तान् देवीं वाक्यविशुद्धये ॥

अस्या ध्यानम् । गारुडोपलसन्निभां मणिमय-
कुण्डलमण्डितां नौमि भालविलोचनां महिषो-

त्तमाङ्गनिवेदुधीम् । शृङ्गचक्रकृपाणखेटकवाण-
कार्मुकशूलकान् तर्जनीमपि विभ्रतीं निज-

बाहुभिः शशिषेखराम् ॥ इति तन्त्रसारः ॥
महिषवल्ली, स्त्री, (महिषशब्दवाच्या वल्ली ।

श्राकपार्थिवादिवत् समासः ।) लताविशेषः ।
क्षिरहिट्टी इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

सौम्या २ प्रतिसोमा ३ अन्तवल्किा ४ खण्ड-
शखा ५ । अस्या गुणः । रसवीर्यविपाके

सोमवल्लीसमत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महिषवाहनः, पुं, (महिषो वाहनं यस्य ।) यमः ।

इति शब्दरत्नावली ॥
महिषासुरः, पुं, (महिष एव महिषाख्यो वा

असुरः ।) रम्भासुरपुत्रः । तस्य उत्पत्तिर्यथा,—
श्रीश्री उवाच

“आराधिता महादेवो रम्भेण सुरवेरिणा ।
चिरेण स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥

अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भसुक्तवान् ।
प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ ! वरयस्व यथेष्टितम् ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ॥
अपुत्रोऽहं महादेव ! यदि ते मय्यनुग्रहः ।

मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ! ॥
अवध्यः सर्वभूतानां जेता च त्रिदिवौकसाम् ।

चिरायुश्च यशस्वी च लक्ष्मीवान् सत्यशङ्करः ॥
एवमुक्तस्तु दैत्येन प्रत्युवाच दृषध्वजः ।

भवत्वेतदाञ्चित्तने भविष्यामि सुतस्तव ॥
इत्युक्ता स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।

रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षान्तुफुल्लविलो-
चनः ॥

पथि गच्छन् स रम्भोऽथ ददृशे महिषीं
शुभाम् ।

त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम् ॥
स तां दृष्ट्वाथ महिषीं रम्भः कामेन मोहितः ।

दोर्भ्यां गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम् ॥
तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ।

दधार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥
तस्यां स्वाङ्गेषु गिरिशस्तत्पुत्रत्वमवाप्तवान् ।

वदधे स तदा वाग्भिः शुक्लपक्षे समुद्रवत् ॥”
तस्य योविदध्यत्वं यथा,—

“तन्तु कात्यायनसुनिः शप्तवान् महिषासुरम् ।
दुर्णयं वीक्ष्य शिष्यार्थे शिष्यानुग्रहकारकः ॥

कात्यायनेन शप्तं तं विज्ञाय महिषासुरम् ।
प्राह प्रणयपूर्वन्तु तच्छिकां चन्द्रशेखरः ॥”

इंश्वर उवाच ।
“देवि ! कात्यायनेनापि शप्तोऽयं महिषा-

सुरः ।
योषिद्विनाशकर्त्रीति भवितेति जगन्मयि ! ।

निःसंशयमृषेऽन्वाक्यं भविष्यति न संशयः ॥
मदीयो महिषः कायस्त्वया देवि ! जगन्मयि ! ।

हन्तव्यः सततं योगयुक्तः पूर्वं परेऽपि च ॥
हरिर्हरिस्वरूपेण त्वां वोढुमचमोऽधुना ।

समायं माहिषः कायस्त्वव वोढा भविष्यति ॥
इति पूर्वं महादेवो देवीं प्रार्थितवान् पुरा ॥

तेन देवी महादेवं जग्राह महिषासुरम् ॥
त्रिषु जन्मसु पुत्रोऽभूत् रम्भस्य भगवान्

शिवः ।
हृदिचयं स रम्भोऽपि रम्भ एव यजायत ॥

असुरस्तादृशस्तेपे तपः परमदारुणम् ।
तथैवाराधितः शम्भुः पुत्रार्थे प्रददौ वरम् ॥

तथैव महिषीं भजे प्रथमं सुरताय सः ।
तस्यां तथाभवद्दीरो दानवो महिषासुरः ।

तथैव श्रेष्ठे भगवान् सुनिः कात्यायनस्तु तम् ॥
इति प्रवृत्ते पूर्वस्मिन् परस्मिन् स तु जन्मनि ।

महिषः पूजयित्वाथ देवीं वरमयाचत ॥
तृतीये जन्मनि वरं प्राप्य कल्पानशेषतः ।

नेह मे जन्म भवितेति वरमयाचत ॥
तेन देवीपदतले तिष्ठत्येषोऽसुरोऽधुना ।

नोत्पत्तिरपि तस्यास्ति संवर्त्तीस्तान् बहून्
नृप ! ॥

एवं देवीप्रसादेन महादेवाङ्गसम्भवः ।
परामवाप सततं प्रतिपत्तिं महासुरः ॥

इति ते कथितं राजन् ! यथा स महिषा-
सुरः ।

देवीपादतलं प्राप्य यथा सोऽद्यापि मोदते ॥”
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
नारद उवाच ।

“कञ्चासौ महिषो नाम रक्तवीजादयश्च के ।
कासौ कात्यायनी नाम या जन्ने महिषा-

सुरम् ।
एतान् विस्तरतस्तात ! यथावद्वक्तुमर्हसि ॥”

“श्रूयतां संप्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ।
सर्वदा वरदा दुर्गा सेयं कात्यायनी सुने । ॥
सुरासुरवरौ रौद्रौ जगत्कोभकराबुधौ ।
रम्भश्चैव करम्भश्च दावास्तां सुमहाबलौ ॥
तावपुत्तौ च देवर्षे ! पुत्तार्थं तेषुत्तपः ।
बहुवर्षगणान् देवौ स्थितौ पञ्चनदे जले ॥
तत्रैको जलमध्यस्थो द्वितीयोऽप्यभिपञ्चमी ।
करम्भश्चैव रम्भश्च यत्नं मालवटं प्रति ॥
एकं निमग्नं सलिले ग्राह्यरूपेण वासवः ।
चरणाभ्यां समादाय निजघान यथेच्छया ॥
ततो भ्रातरि नष्टे च रम्भः कोपपरिभुतः ।
वह्नी स्वशीर्षं संक्षिप्य ह्येतुमैच्छन्महाबलः ॥
ततः प्रगृह्य केशेषु खड्गश्च रविप्रभम् ।
हेतुकामो निजं शीर्षं वह्निना प्रतिवेधितः ॥
उत्तिष्ठसुर ! मा मैवं नाशयात्मानमात्मना ।
दुस्तरा परवध्यापि स्ववध्याप्यतिदुस्तरा ॥
यच्च प्रार्थयसे वीर ! तद्दामि यथेक्षितम् ।
मा म्रियस्व नृत्तस्येह नष्टा भवति वै कथा ॥
ततो रौद्रो रम्भो वरं चेन्मे ददासि हि ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्मे त्वत्तेजसाधिकः ॥
अज्ञेयो देवतैः सर्वैः पुंभिर्देवैश्च पावक ! ।
महाबलो वायुरिव कामरूपी कृतास्त्ववित् ॥
तं प्रोवाच कविर्ब्रह्मन् ! वाङ्मेवं भविष्यति ।
यस्यां चित्तं समालम्बि करिष्यसि ततोऽसुर ! ॥
इत्येवमुक्तो देवेन वह्निना दानवो ययौ ।
यष्टुं सुनिवटं याचं यत्तैश्च परिवारितम् ॥
तेषां पद्मनिधस्तत्र वसते नान्यचेतनः ।
गजाश्च महिषाश्चाश्वा गावोऽजाविपरिभुताः ॥
तान् दृष्ट्वैव तदा चक्रे भावं दानवपार्थिवः ।
महिष्यां रूपयुक्तायां त्रिहायण्यां तपोधन ! ॥
समागच्छच्च देवेन्द्रं कामयन्ती तरखिनी ।
स चाभिगमनं चक्रे भवितव्यप्रचोदितः ॥
तस्यां समभवद्भर्ता प्रगृह्याथ दानवः ।
पातालं प्रविशेष्टाथ ततः स्वभवनं गतः ॥
दृष्ट्वा दानवैः सर्वैः परित्यक्तश्च बन्धुभिः ।
अकार्यं कारयत्येवं भूयो मालवटं गतः ॥
सापि तेनैव पतिना महिषी चारुदर्शना ।
समं जगाम तत्पुण्यं यच्चमण्डलसुत्तमम् ॥
ततस्तु वसतस्तस्य श्यामा सा सुषुप्ते सुने ! ।
अजीजनत् सुतं शुभं महिषं कामरूपिणम् ॥”
इति वामनपुराणे १७ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च । धरण्युवाच ।
“या सा माया शरीरात्तु ब्रह्मणोऽत्यक्तजन्मनः ।
गायत्र्यष्टभुजा भूत्वा चैत्रासुरमयोधयत् ॥
सैव नन्दाभवद्देवी देवकार्यचिकीर्षया ।
महिषाख्यासुरवधं कुर्वती ब्रह्मणेरिता ॥
वैष्णव्या च हतो देव ! कथमेतद्भि संशयः ॥
वराह उवाच ।
इयं जगद्धिता देवी गङ्गा शङ्करसुप्रिया ।
क्वचित् क्वचित् भवेद्दुष्टं सपदं वेद सर्ववित् ।
स्वायम्भुवे हतो देवो वैष्णव्या मन्दरे गिरौ ॥

महिषाख्योऽपरः पश्चात् स वै चैत्रासुरः पुनः ।
नन्दया निहतो विन्ध्ये महाबलपराक्रमः ॥
अथवा ज्ञानशक्तिः सा महिषीज्ञान-
मूर्तिमान् ।
अज्ञानं ज्ञानसाध्यन्तु भवतीति न संशयः ॥
मूर्तिपक्षे चेतिहासममूर्ते चैकवद्बुद्धिः ।
स्थायते वेदवाक्यैस्तु इह सा वेदवादिभिः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
महिषासुरसम्भवः, पुं, (महिषासुरात् तन्मेदसः
सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।) भूमिज-
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।
महिषासुरहन्त्री, स्त्री, (हन् + लृच् + डीप् ।
महिषासुरस्य हन्त्री ।) दुर्गा । यथा,—
“महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।”
इति प्रतिष्ठातत्त्वष्टतपद्मपुराणवचनम् ॥
महिषाक्षः, पुं, (महिषस्य अक्षीवेति । “अक्षो-
र्दर्शनात् ।” ५।४।७६ । इति समासान्तोच् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।
“जटाधुः कालनिर्थासः कौशिको गुग्गुलुः
पुरः ।
देवधूपः सर्वसहो महिषाक्षः पलङ्कधा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अस्य व्यवहारविषयो यथा,—
“महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हिताबुधौ ।
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः ॥
कदाचिन्महिषाक्षश्च यतः कैश्चिन्नृणामपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महिषाक्षकः, पुं, (महिषाक्ष । स्वार्थे कन् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महिषी, स्त्री, (महिषस्य कृताभिवेकस्य वृषस्य
पत्नी । “पुंयोगादाख्यायाम् ।” ४।१।४८ ।
इति डीष् ।) कृताभिवेका राजपत्नी । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५ ॥ (यथा, रघौ । २ । २५ ।
“इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकौर्त्तः ।
सप्त यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोत्तितस्य ॥”)
सैरिन्ध्री । औषधिभेदः । इति मेदिनी । घे, ४३ ॥
महिषयोषित् । तत्पर्यायः । मन्दगमना २
महाक्षीरा ३ पयस्विनी ४ लुलापकान्ता ५
कनुषा ६ तुरङ्गद्विषणी ७ ॥ अस्याः क्षीर-
गुणाः । मधुरत्वम् । विपाकं शीतलत्वम् ।
गुरुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् । वृष्यत्वम् ।
पित्तदाहनाशित्वम् ।
“महिषं मधुरं गन्धं स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।
निद्राकरमभिष्यन्दि क्षुधाधिक्यकरं हिमम् ॥
तस्या दधिगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
श्लेष्मकारित्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । बलास-
वर्द्धनत्वम् । बल्यत्वम् । अमलत्वम् । शोधन-
त्वम् ।
“महिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।

खादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वसदूषणम् ॥”
अस्या नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुर-
रसत्वम् । शीतलत्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् ।
ग्राहित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुन्दत्वम् ।
“नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥”
अस्या घृतगुणाः । उत्तमत्वम् । घृतिकरत्वम् ।
सुखदत्वम् । कान्तिकत्वम् । वातश्लेष्मनाशित्वम् ।
बलकरत्वम् । वर्णप्रदाने चमत्वम् । दुर्नाम-
ग्रहणीविकारशमनत्वम् । मन्दानलोद्दीप-
नत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । गन्धतो न श्रेष्ठत्वम् ।
हृद्यत्वम् । मनोहारित्वम् ।
“माहिषस्तु घृतं खादु पित्तरक्तानिलापहम् ।
शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु खादु विपच्यते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्या मूत्रगुणाः । आनाहशोफगुल्मदोष-
नाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कुष्ठ-
कण्ठूतिशूलोदररोगनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणाश्च यथा, चरके
सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“महिषीणां गुरुतरं गन्धाच्छीततरं पयः ।
स्नेहानूनमनिद्राय हितमत्यग्रे च तत् ॥”
महिषीप्रिया, स्त्री, (महिषीणां प्रिया ।) शूलो-
लणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मही, स्त्री, (महीते इति । मच् + अच् । मच्
+ “गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ । इति डीष् ।
यदा, महि । कृदिकारादिति डीष् ।) पृथिवी ।
इत्यमरः । २ । १ । ३ । (यथा विष्णुपुराणे ।
१ । ४ । २६ ।
“उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकुक्षे
महावराहस्य महीं विधाय ।
विधुन्वतो वेदमयं शरीरं
रोमान्तरस्था सुनयो जुषन्ति ॥”)
नदीविशेषः । सा च मालवदेशे वर्तते । इति
मेदिनी । हे, ७ ॥ तज्जलगुणाः ।
“महीजलन्तु सुखादु बल्यं पित्तहरं गुरु ।”
इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः । इति जटाधरः ॥ हिलमोचिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (लोकः । यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
५६ । २ ।
“तिस्रो महौरुपरास्तस्युः ॥”
“महीः लोकाः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
महीचित्, पुं, (महीं चयते ईहे । चि + क्तिप् ।
तुक् च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥
(यथा, महाभारते । ७ । ४४ । २४ ॥
“रथचर्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परन्तपः ।
बिभेद शतधा राजन् ! शरीराणि मही-
क्षिताम् ॥”)
महीजं, स्त्री, (महीं जायते इति । जन + डः ।)
आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि-
जाते । त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६।८७।३-४ ।
“आरुह्यानां महीजानां सिन्धुजानाञ्च सर्वशः ।

वानाद्युक्तानां शुभाणां तथा पर्वतवासिनान् ।
वाजिनां बहुभिः सख्यं समन्तात् पर्यवारयन् ॥”
महीजः, पुं, (महीनां जातः । जन + जः ।) मङ्गल-
ग्रहः । यथा, समयप्रदीपे ।

“रवौ रसाब्धी सितगौ हयाब्धी
द्वयं महीजे विधुजे शराद्यौ ।
गुरौ शराद्यौ भृगुजे तृतीयं
शनौ रसाद्यन्तमिति क्षपायाम् ॥”

महीप्रः, पुं, (महीं धरतीति । धृ + कः ।)
पर्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा,
श्रीभागवते । २ । ७ । ३२ ।

“गौपैर्मखे प्रतिहते ब्रजविप्रवाय
देवेभिवर्षति पशून् कृपया रिरचुः ।
धर्तोच्छिलीन्मिव सप्तदिनानि सप्त-
वर्षो महीप्रमनवैककरे सलीलम् ॥”

महीं धरति उद्धरतीति । धृ + कः । महे-
द्वर्त्ता । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । २६ ।

“उत्पिप्रवालः खचरः कठोरः
सटा विधुन्वन् खररोमश्वक् ।
खुराहताभः सितदंष्ट्र ईक्षा-
ज्योतिर्वभासे भगवान् महीप्रः ॥”

“महीप्रः पृथिव्या उद्धर्त्ता ।” इति तट्टीकायां
स्वामी ॥

महीपालः, पुं, (महीं पालयतीति । पाल +
अण् ।) राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
८८ । ६१ ।

“स पपात महीपृष्ठे शस्त्रसंघसमाहतः ।
नौरक्तश्च महीपाल ! रक्तवीजो महासुरः ॥”
(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
५६ । ७ ।

“चन्द्रस्वामिन् ! महीपालो नाम्ना कार्यः
सुतस्त्वया ।
राजा भूत्वाचिरं यस्मात् पालयिष्यत्ययं
महीम् ॥”

महीप्राचीरं, स्त्री, (महीः प्राचीरमिव । सर्वदिक्षु
स्थितत्वात्तथात्वम् ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

महीभृत्, पुं, (महीं विभर्ति धरतीति । भृ +
क्तिप् । “ब्रह्मस्य पति कृति तुक् ।” ६ । १ । ७ ।
इति तुगागमश्च ।) पर्वतः । यथा, कुमार-
सम्भवे । १ । २७ ।

“महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टि-
स्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुत्रस्य मर्धोर्हि चूते
द्विरेफमालाः सविशेषसङ्गाः ॥”

(महीं विभर्ति पालयतीति । भृ + क्तिप् ।)
राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८१ । १३ ।

“ये समानुगता निव्यं प्रसादधनभोजनैः ।
अनुवृत्तिं भ्रुवं तेऽयं कुर्वन्त्यन्यमहीभृताम् ॥”

महीमयः, त्रि, (महीा विकारोऽवयवो वेति ।
मही + मयट् ।) मृत्तिकानिर्मितः । यथा,—
मार्कण्डेयपुराणे । ६३ । ७ ।

“तौ तस्मिन् पुलिने देव्याः कृत्वा मूर्तिं
महीमयीम् ।

अर्हणाच्चक्रतुस्तस्याः पुण्यधूपाग्नितर्पणैः ॥”

महीरुहः, पुं, (महीनां रोहति जायत इति ।
रुह + कः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १ ।

“तपश्चरन्तु पृथिवीं प्रचेतः सु महीरुहाः ।
अरक्ष्यमाणामावर्तुर्भूवाथ प्रजाचयः ॥”)
शाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महीलता, स्त्री, (महीा लतेव ।) किचुलुकः ।
इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (विशेषोऽस्याः
किचुलुकशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

महीसुतः, पुं, (महीाः सुतः ।) मङ्गलः । इत्य-
मरः । १ । ३ । २५ ॥ (यथा, बृहत्संहि-
तायाम् । १०४ । १४ ।

“रिपुगदकोपभयानि पञ्चमे
तनयकृताश्च शुचो महीसुते ।
दुतिरपि नास्य चिरं भवेत् स्थिरा
शिरसि कपेरिव मालती कृता ॥”

महेच्छः, पुं, (महती इच्छा यस्य । इच्छश्च
सामासिकः ।) महाशयः । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । १६ । ६८ ।

“प्रत्यन्तधनिमहेच्छयवसायपराक्रमोपेताः ॥”

महेन्द्रः, पुं, (महंश्चासाविन्द्रश्च ऐश्वर्यवानि-
त्यर्थः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रम् ॥ शक्रः । (यथा, भागवते । ६ । १३ । ६ ।

“ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥”

जम्बुद्वीपस्य पर्वतविशेषः । इति मेदिनी । २,
२०० ॥ (स च सप्तकुलाचलानामन्यतमः ।
यथा, मार्कण्डेये । ५७ । १० ।

“महेन्द्रो मलयः सत्यः सुक्तिमानृचपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवान् कुलाचलाः ॥”

महेन्द्रकदली, स्त्री, (महेन्द्रसम्भवा तद्वर्णा वा
कदली ।) कदलीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्रनगरी, स्त्री, (महेन्द्रस्य नगरी ।) अमरा-
वती । इति शब्दरत्नावली ॥

महेन्द्रवारुणी, स्त्री, (महेन्द्रवारुणयोरिव प्रिय-
त्वात् । अण् । डीष् ।) लताविशेषः । वड
माकाल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । चित्रवल्ली २
महाफला ३ महेन्द्री ४ चित्रफला ५ त्रिपुसी ६
त्रिपुसा ७ आत्मरक्षा ८ विशाला ९ दीर्घवल्ली १०
महतफला ११ महदारुणी १२ बृहत्फला १३
बृहदारुणी १४ सौम्या १५ गजचिर्भिटा १६
चित्रदेवी १७ धनुःश्रेणी १८ स्याणुकर्णी १९
मरुसम्भवा २० । अस्या गुणाः । इन्द्रवारुणी-
गुणभागित्वम् । रसे वीर्यं विपाके च किञ्चिद्-
गुणाधिकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्राणी, स्त्री, (महेन्द्रस्य भार्येति । महेन्द्र ।
“पुंयोगादाख्यायाम् ॥” ४ । १ । ४८ । इति डीष् ।

“इन्द्रवारुणेति ॥” ४ । १ । ४९ । इति आनुगा-
मसः ।) इन्द्रभार्या । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ४१ । १३ ।

“ततो मुहूर्त्तनाम्नानेरावतशिरोगतः ।
आजगाम महेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥”

महेरणा, स्त्री, (महत् ईरणं प्रेरणमस्याः ।
यद्वा, महं गजोत्सवमीरयतीति । ईर + ल्युः ।
टाप् ।) शक्रकीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ।
महेरणा इत्यपि पाठः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथास्याः पर्यायः ।

“शक्रकी गजभक्त्या च सुवहा सुरभीरसा ।
महेरणा कुन्दरुक्ती वल्लकी च बहुसवा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

महेला, स्त्री, (मह्यते पूज्यते इति । मह् +
“सलिकल्यनिमहीति ।” उणा० १ । ५५ । इति
इलच् ।) पृथोदरादित्वादिकारस्यैकारः । यद्वा,
महस्योत्सवस्य इला भूमिः ।) नारी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नलोदये । २ । ५८ ।

“ससमुद्रमहेलाभिस्फुरित-
गुणाभिस्तत्सुरमहेलाभि
श्रीः प्रवरमहेलाभिस्तथैव
युवपंक्तिभिः परमहेलाभिः ॥”

महेलिका, स्त्री, (महेल + स्वार्थे कन् । टाप् ।
अकारस्येत्वम् ।) नारी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

महेशः, पुं, (महान् ईशः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिवध्यानम् ।

“ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चार-
चन्द्रावतंसम् ॥”)

महेश्वन्तुः, पुं, (महेशो बध्यते वशीक्रियते येन
लक्ष्मीस्तनजन्यत्वात् ।) श्रीफलवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

महेश्वरः, पुं, (महंश्चासावीश्वरश्च कर्तुंमकर्तुं-
मन्यथाकर्तुं वा समर्थः । यद्वा, महत्वा
महामायया ईश्वरः ।) शिवः । इत्यमरः ।
१ । १ । ३२ ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

“विश्वस्थानाच्च सर्वेषां महत्तामीश्वरः स्वयम् ।
महेश्वरश्च तेनेमं प्रवदन्ति मनोविणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५३ अध्यायः ।
अस्य विवाहस्मरणफलं यथा,—

“महेश्वरसमायुक्तमौडशं यः स्मरेत् हृदा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितञ्च भविष्यति ॥”
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे ४३ अध्यायः ।
(परमेश्वरः । तदुक्तं न्यायशास्त्रे ।

वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा
जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश ।
दिक्कालयोः पञ्च षडैव चासरे
महेश्वरोऽष्टौ मनसस्तथैव च ॥”

महान् ईश्वरः प्रजानां प्रभुः । ऐश्वर्यशाली
राजा । यथा, महाभारते । १ । २२८ । २६ ।

“ततः शक्रोऽतिसंकुड्मस्त्रिदशानां महेश्वरः ।
पाण्डुरं गजमास्थाय तावुभौ समुपाव्रवत् ॥”

महेश्वरकरच्युता, स्त्री, (महेश्वरस्य करात् च्युता ।)
करतोया नदी । इति केचित् ॥ गौरीविवाह-
समये शङ्करकरगलितसंप्रदानतोयप्रभवत्वात्

महोत्सा

६८१

महोन्न

महौष

करस्य तोयं वित्यतेऽनेति करतोया । इत्यमर-
टीकायां भरतश्च ॥
महेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्य स्त्री । महेश्वर +
डीष् । महती चासौ ईश्वरी महदादीनां निय-
न्तीति वा ।) महेश्वरपत्नी । यथा,—
ये पातु दक्षनेत्रं मे ह्यो पातु वामलोचनम् ।
श्री पातु दक्षकर्णं मे त्रिवर्णात्मा महेश्वरी ॥”
इति तन्त्रसारे भुवनेश्वरीकवचम् ॥
अपराजिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कांक्षम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ११४ ॥ राजरीतिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महैरण्डः, पुं, (महंश्चासावेरण्डश्च ।) स्थूलैरण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महैला, स्त्री, (महती चासावेला च ।) स्थूलेला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविषयोऽस्याः
स्थूलेलाशब्दे द्रष्टव्यः ॥)
महोच्चः, पुं, (महान् उच्चा । “अचतुरविचतु-
रेति ।” ५ । ४ । ७७ । इति समासान्तः अच् ।
निपातितश्च ।) दृष्टदृष्टः । इत्यमरः । २ । ६ ।
६१ ॥ तत्पर्यायः । दृष्टमः २ दृष्टः ३ पुङ्गवः ४
बली ५ गोनाथः ६ ऋषभः ७ गोप्रियः ८
उच्चा ९ गोपतिः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६० । ६६ ।
“महोच्चः स त्वया दृष्टः संस्तवश्च कृतो यदि ।
तदिहानय तं युक्ता तावत् पश्यामि
कीदृशः ॥”)
महोष्टिका, स्त्री, (महान्तः फलेभ्यः स्थूला उटा
पत्राण्यस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टाप् । अकार-
स्यत्वम् ।) दृष्टती । इति राजनिर्घण्टः ॥
महोटी, स्त्री, (महान्त उटाः पत्राणि यस्याः ।)
दृष्टती । इति भावप्रकाशः ॥ दृष्टदृष्टत्वञ्च ॥
महोत्क, स्त्री, (महान् उत्कः दर्शनोत्सुको
लोको यस्याः ।) विदुत् । इति केचित् ॥
महोत्पलं, स्त्री, (महच्च तत् उत्पलञ्च ।) पद्मम् ।
सारसपत्नी । इत्यमरः । १ । ३० । ३६ ॥
महोत्सवः, पुं, (महंश्चासावुत्सवश्च ।) अतिशय-
सुखजनककर्म । यथा,—
“सर्वे जन्मदिवसे स्नातेर्मङ्गलपाणिभिः ।
गुरुदेवामिविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्वनच्चच्च पितरौ तथा देवप्रजापतिः ।
प्रतिसंवत्सरश्चैव कर्तव्यश्च महोत्सवः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे ब्रह्मपुराणवचनम् ॥
अपि च । कालिकापुराणे ६६ अध्याये ।
“दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण कुर्याद्दुर्गामहोत्सवम् ।
महानवम्यां शरदि बलिदानं वृषादयः ॥”
महोत्साहः, त्रि, (महान् उत्साहो यस्य ।) अति-
शयोक्ताहयुक्तः । (यथा, महाभारते । ५ । ५ । ११ ।
“सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्त्तिताः ।
एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥”)
तत्पर्यायः । महोत्समः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १२ । १४६ । ३१ ।
“अतीन्द्रियो महाभायो महोत्साहो महाबलः ॥”)

महोत्साहः, पुं, (महान् उत्साहो यस्य ।)
राज्याङ्गप्राप्ताराजपुरुषः । यथा,—
“सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः ॥”
इति शब्दमाला ॥
अतिशयोक्तमश्च ॥
महोदधिः, पुं, (महंश्चासावुदधिश्च ।) समुद्रः ।
यथा, महानाटके ।
“लङ्का दग्धा वनं भयं लङ्कितश्च महोदधिः ।
यत् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति ॥”
महोदयं, स्त्री, (महान् उदय उन्नतिर्यस्मिन् ।)
पुरविशेषः । तत्पर्यायः । कान्यकुब्जम् २ कन्या-
कुब्जम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुशस्थलम् ६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
महोदयः, पुं, (महान् उदयः समुन्नतिर्यस्मिन् ।)
कान्यकुब्जदेशः । आधिपत्यम् । (महान् उदय
उत्कर्षो यस्मिन् ।) अपवर्गः । इति मेदिनी ।
ये, १२६ ॥ (महान् उदय उत्कर्षो यस्य ।)
सामी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६७ ॥
(महान् उदयः फलं यस्मिन् यस्माद्वा । महा-
फले, त्रि । यथा, मनौ । ७ । ५५ ।
“अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥”
“महोदयं महाफलम् ।” इति तट्टीकायां
कुल्लूकभट्टः ।)
महोदया, स्त्री, (महानुदयो यस्याः । टाप् ।)
नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥
महोदरी, स्त्री, महाश्रतावरी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (महत् उदरमस्य ।) दृष्टदुदरयुक्ते,
त्रि ॥ (महच्च तदुदरश्च । दृष्टदुदरे, स्त्री ।
यथा, श्रीभागवते । ६ । ७ । १७ ।
“पितरं वरुणयस्तं श्रुत्वा जातमहोदरम् ।
रोहितो याममेयाय तमिन्द्रः प्रत्यवेधत ॥”
पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
३५ । १६ ।
“कर्कुराकर्कुरौ नागौ कुण्डोदरमहोदरौ ॥”
दानवविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । २५ ।
“एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ ॥”
धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ ।
६७ । ६७ ।
“सेनापतिः सुसेनश्च कुण्डोदरमहोदरौ ॥”)
महोदमः, त्रि, (महान् उदमो यस्य ।) महोत्-
साहः । इत्यमरः । ३ । १ । ३ । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ५ । १४१ ।
“अथ निर्जित्य दायार्द्राक्ष्मणा लक्ष्मीं चित्ती-
श्वरः ।
जिष्णुर्हि विजयं कर्तुं श्रीमानासीन्महो-
दमः ॥”
महानुदमः ।) अतिशयोक्त्युद्योगे, पुं ॥
महोन्नतः, पुं, (महानतिशय उन्नतः ।) ताल-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ अत्युन्नतियुक्ते, त्रि ॥
महोन्नतिः, स्त्री, (महती चासावुन्नतिश्च ।)
अतिशयवृद्धिः । यथा,—

“भूयान्ते महदैश्वर्यं पुत्रादीनां महोन्नतिः ।
अथाधिना शरीरेण चिरं जीव सुखी भव ॥”
इत्युद्घटः ॥
महोन्नदः, पुं, (महानतिशय उन्नदः ।) मत्स्य-
विशेषः । फलुड इति भाषा । यथा,—
“राजग्रीवश्चित्रफलः फलकी च महोन्नदः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
अत्युन्नते त्रि ॥
महोरगं, स्त्री, (महान् उरग इव ।) तगर-
मूलम् । इति रत्नमाला ॥
महोरगः, पुं, (महंश्चासावुरगश्च ।) सर्पगण-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । ४ ॥ दृष्टदृष्ट-
मात्रश्च ॥ (यथा, भागवते । ८ । १० । ४७ ।
“महोरगाः समुत्पेतुः दन्दशूकाः सट्टशिकाः ॥”)
महोल्का, स्त्री, (महती चासावुल्का च ।)
उल्काविशेषः । यथा,—
“विदुत्स्तनितनिर्घातमहोल्कानाञ्च संज्ञवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मसुरव्रीत् ॥
महोल्कानाञ्च संज्ञवे इतस्ततोऽनेकमहोल्कानां
सन्निपाते । उल्कालक्षणमाह दृष्टदृष्टः ।
“दृष्टदृष्टा च सृष्ट्या रक्तनीलशिखो-
ज्ज्वला ।
पौरुषी च प्रभाणेन उल्का नानाविधा
सृता ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
महौजाः, [स्] त्रि, अतितेजोयुक्तः । महदोजो
यस्येतिविशेषे बहुव्रीहौ प्रथमेकवचने अत्वसो-
ऽधावित्यनेन दीर्घे कृते महौजा इतिपदं
नियन्तम् ॥ (यथा, मनौ । १ । ६१ ।
“स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंशान् मनवोऽपरे ।
दृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौ-
जसः ॥”
कालेयपुत्रासुरविशेषः । यथा, महाभारते
१ । ६७ । ५३ ।
“पञ्चमस्तु बभूवैषां प्रवरो यो महासुरः ।
महौजा इति विख्यातो बभूवैह परन्तपः ॥”)
महौषधं, स्त्री, (महत् औषधम् ।) भूम्या-
हुलम् । शुण्डी । (पर्यायो यथा,—
“शुण्डी विश्वा च विश्वश्च नागरं विश्वभेषजम्
ऊषणं कटुभद्रश्च शृङ्गवेरं महौषधम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लशुनम् । (पर्यायो यथा,—
“लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम् ।
अरिष्टो स्वेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वाराहीकन्दः । वत्सनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिविषा ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (महाभेषजम् । यथा,
कथासरित्सागरे । ६६ । ३६ ।
“समर्तुं न प्रेयं तेषाञ्च महासत्त्वान्महौषधैः ।
चिकित्सां कारयामासुर्नोत्सृज्य तदन्ति-
कात् ॥”)

महौषधिः, स्त्री, (महती ओषधिः ।) दूर्वा ।
लज्जालुचुपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महा-
क्षानीयद्रव्यविशेषः । यथा,—

“सहदेवी तथा यात्री बला चातिबला तथा ।
शङ्खपुष्पी तथा सिंही अरुमी च सुवर्चला ॥
महौषध्यष्टकं प्रोक्तं महाक्षाने नियोजयेत् ॥”
इति गोविन्दानन्दधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥
अपि च ।

“एन्निपर्णी श्यामलता भङ्गराजः शतावरी ।
गुडूची सहदेवी च महौषधिगणः स्मृतः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अहौषधिश्च । (यथा, महाभारते । ३।२८५।६।
“विश्रल्यौ चापि सुग्रीवः चण्डनेतौ चकार ह ।
विश्रल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥”
सञ्जीवनी । यथा, रघौ । १२।६१ ।

“दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकीविववल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥”
“महौषधीः सञ्जीवनी लतेव ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥)

महौषधी, स्त्री, (महौषधि + डीप् ।) श्वेतकण्ट-
कारी । ब्राह्मी । (पर्यायोऽस्या यथा,—
“ब्राह्मी कपोतवङ्का च सोमवल्ली सरस्वती ।
मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौषधी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कटुका । अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मा ड य माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) -ड य मायते । इति
दुर्गादासः ॥

मा ड लि शब्दे । माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(डा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) ड लि
मिमीते । श्रुत्या धर्मं मिमीते यः । इति
हलायुधः ॥ इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

मा ल माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) ल माति भूमिं नलेन राजा ।
न मान्ति मानिनो यस्य यश्चिभुवनोदरे ॥”
इति हलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥

मा, य (मा + क्तिप् ।) वारणम् । (यथा
रामायणे । १।२।१५ ।

“मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शान्वतीः
समाः ॥”)

विकल्पः । इति मेदिनी । अययवर्गे, ४६ ॥

मा, स्त्री, (मा + क्तिप् । यद्वा, मा + क । तत
ष्टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, १ ॥

माता । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० म ।
“मारमा सुषमा चारुचा मारवधूतमा ।
मातधूर्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा
रमा ॥”)

मानम् । इत्येकान्तरकोषः शब्दरत्नावली च ॥

मा, } त्रि, (असङ्ग + द्वितीयैकवचने । “त्वा
मां } मौ द्वितीयावायाः ।” ८।१।२३ ।
इति साम्प्रत्यस्य स्थाने विकल्पेन मादेशः ।)

मदीया कर्मता । आमाके इति भाषा ॥
असङ्गच्छात् द्वितीयैकवचननियन्त्रं पदम् ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ ।
५ । ६६ ।

“सिन्धोः पुत्रां रोषिता किं त्वमादौ !
कस्मादेनां प्रेक्षसे नाथहीनाम् ।
चन्तयस्ते खांशजातापराधो
युत्याप्येनं मोदितां मां कुरुष्व ॥”)

मांसं, क्री, (मयते इति । मनञ्जाने + “मने-
र्दोषश्च ।” उणा० ३ । ६४ । इति सः दीर्घश्च ।)
रक्तजघातुविशेषः । मास् इति भाषा ॥ स तु
गर्भस्थजालकस्याष्टभिर्मांसैर्भवति । इति सुख-
बोधः ॥ भागवतमते चतुर्भिर्मांसैर्भवति । तत्प-
र्यायः । पिशितमूर तरसम् ३ पललम् ४ क्रयम्
५ आमिषम् ६ पलम् ७ । इत्यमरः । २।६।६३ ॥
असजम् ८ जाङ्गलम् ९ कीरम् १० । सर्वसं-
गुणाः । वातनाशित्वम् । वृथत्वम् । बल्य-
त्वम् । रुच्यत्वम् । दृढत्वम् । देशस्थानसात्म्य-
संस्थासम्भावैर्भूयो नानारूपत्वञ्च ॥ * ॥ प्रसह-
भूषणानूपवारिजवारिचारिमांसगुणाः । गुरु-
त्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
वातघ्नत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥ विष्किर-
प्रतुदजाङ्गलमांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् ।
मधुरत्वम् । कषायत्वम् । वृणां हितत्वञ्च ॥ * ॥
अङ्गविशेषमांसगुणाः ।

‘एकदेहेऽपि पूर्वार्द्धं ऋगाणां पक्षिणां परम् ।
सर्वेषाञ्च शिरस्कन्धग्रीवचर्मयक्षुद्रम् ॥
पादपुच्छान्तमस्तिष्कमुष्कक्रोडाञ्च मेहनाः ।
धातवः श्रोणिताद्याश्च गुरवः सूर्ययोत्तरम् ॥’
प्रशस्ताप्रशस्तमांसं यथा,—

‘वयस्यं निम्बिषं सद्योदृतं मांसं प्रशस्यते ॥
नृतञ्च व्याधितं युष्टं दृढं बालं विवैर्हतम् ।
अगोचरहतं व्याडुस्तदितं मांसमुत्तमजेत् ॥’

अष्टविधा मांसयोनिर्यथा । प्रसङ्गाः १ प्रसङ्ग-
भक्षणात् कुररश्चेनादयः । भूषणाः २ विल-
शाधितान् नकुलगोधादयः । आनूपाः ३
खड्गमहिषवराहादयः । जलजाः ४ कुम्भीरा
दयः । जलेचराः ५ हंसवकप्रभृतयः ।
जाङ्गलाः ६ हरिणच्छागादयः । विष्किराः ७
विकीर्णचरणात् तित्तिरमयूरकुक्कुटादयः ।
प्रतुदाः ८ प्रतुयचरणात् कपोतपारावतादयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

‘मांसं वातहरं सर्वं दृढं बलपुष्टिदम् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यञ्च मधुरं रसपाकयोः ॥’ * ॥
अथ तद्भेदाः ।

‘मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपभेदतः ॥’
तत्र जाङ्गलस्य लक्षणं गुणाश्च ।

‘मांसवर्गोऽत्र जङ्गला विलस्याश्च गुहाशयाः ।
तथा पर्यन्तगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ॥
प्रसङ्गा अथच आम्ना अष्टौ जाङ्गलजातयः ।
जाङ्गला मधुरा रुचास्तुवरा लघवस्तथा ॥
बल्यास्ते दृढा दृष्ट्या दीपना दोषहारिणः ।

मृकतां मिम्बिनत्वञ्च गृह्यत्वादिते तथा ॥
वाध्व्यमरुचिं कृद्भिर्मेहसुखजान् गदान् ।
क्षीपदं गलगण्डञ्च नाशयन्त्यनिलामयान् ॥’ * ॥
अथानूपस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘कूलेचराः जवाश्चापि कोषस्थाः पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो बहिर्सादनाः ।
क्षेपलाः पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ।
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽपप्यतमाः

स्मृताः ॥’ * ॥

अथ जाङ्गलानां गणना विशिष्टा गुणाश्च ।
‘हरिणेणकुरङ्गर्ष्यपृथतन्यद्रुशम्बराः ।
राजीवोऽपि च सुखी चेत्वाद्या जाङ्गल-
संज्ञकाः ॥

हरिणस्तान्मवर्गः स्यादेणः कणः प्रकीर्तितः ।
कुरङ्ग ईषताम्बः स्याद्वरिणाकृतिको महान् ॥
ऋष्यो नीलाण्डको लोके सरोरु इति कीर्तितः ।
पृथतञ्चन्द्रविन्दः स्याद्वरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥
न्यद्रुश्चद्रुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु ऋगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥
यो ऋगः शृङ्गहीनः स्यात् स सुखीति निगद्यते ।
जङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तक्षेपहराः स्मृताः ।
किञ्चिदातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ॥’
अथ विलेशयानां गणना गुणाश्च ।

‘गोधाशशभुजङ्गाखुशस्तन्याद्या विलेशयाः ।
विलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।
दृढा बलवर्धन्या धीर्योष्णा अपि कीर्तिताः ॥
अथ गुहाशयानां गणना गुणाश्च ।
‘सिंहयात्रटका ऋक्षतरक्षुहीपिनस्तथा ।
वभुजस्वकुमाञ्चरा इत्याद्यास्तु गुहाशयाः ॥
स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभुभेदः सनाकुलः ।
गुहाशया वातहरा गुरुण्यमधुराश्च ते ।
स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविका-

रिणाम् ॥’

अथ पर्यन्तगाणां गणना गुणाश्च ।
‘वनौकोवृक्षमाञ्चरिचर्मकटिकादयः ।
एते पर्यन्तगाः प्रोक्ताः सुश्रुतादौर्महर्षिभिः ॥
स्मृताः पर्यन्तगा वृथ्याश्चक्षुष्याः शोषिणे
हिताः ।

आसार्शः काशशमनाः खट्वस्त्रपुरीषकाः ॥’
अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।
‘वर्तकालावविक्किरकपिञ्जलकतित्तिराः ।
कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः ससदाहृताः ॥
विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात् तस्माद्वि विष्किराः ।
कपिञ्जला इति प्राज्ञैः कथिता गौरितित्तिराः ॥
विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनाः ।
बल्या वृथ्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः

स्मृताः ॥’

अथ प्रतुदानां गणना गुणाश्च ।
‘कालकण्ठकहारीतकपोतप्रशपञ्चकाः ।
सारिका खड्गरीटश्च पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः ॥
प्रतुदा भक्षयन्त्येते तुर्लेन प्रतुदास्ततः ।

कपोतो धवलः पाण्डुः शतपत्रो दृढच्छुकः ।
 प्रतुदा मधुराः पित्तकफप्रास्तु वरा हिमाः ।
 लघवो बहुवर्चस्काः किष्किद्वतकराः स्मृताः ॥
 अथ प्रसहानां गणना गुणाश्च ।
 'काको गृध्र उलूकश्च चिक्षश्च शशघातकः ।
 चापो भाषश्च कुरुर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ।
 प्रसहाः कीर्तिता एते प्रसह्याच्छिव भक्षणात् ।
 प्रसहाः खलु वीर्योष्णाः षण्मासं भक्षयन्ति ये ॥
 ते शोषभस्मकोन्मादेः शुक्रक्षीणा भवन्ति हि ॥
 शशघातकस्थाने शतघातकोऽपि पाठः । वाज
 इति लोके ॥*॥ अथ ग्राम्याणां गणना गुणाश्च ।
 'कागमेघट्टाश्वाद्या ग्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ।
 ग्राम्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
 मधुरा रसपाकाभ्यां वृंहणा बलवर्धनाः ॥
 अथ कूलेचराणां गणना गुणाश्च ।
 'बुलापगण्डवाराहचमरीवारणादयः ।
 एते कूलेचराः प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्यमी ॥
 कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृथा बलावहाः ।
 मधुराः शीतलाः स्निग्धा मृजलाः श्लेष्मवर्धनाः ॥
 अथ ज्वानां गणना गुणाश्च ।
 'हंससारसकाचाचवक्रौचसरारिकाः ।
 नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः जवाः स्मृताः ।
 ज्वान्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् जवाः स्मृताः ॥
 स्थूला कटोरा वृत्ता च यस्याश्चक्षुपरिस्थिता ।
 गुटिका चक्षुसदृशी ज्ञेया नन्दीमुखीति सा ॥
 जवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
 वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥
 अथ कोषस्थानां गणना गुणाश्च ।
 'शङ्खः शङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः ।
 जीवा एवम्बिधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्तिताः ॥
 कोषस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः ।
 वृंहणा बहुवर्चस्का वृथाश्च बलवर्धनाः ॥
 अथ पादिनां गणना गुणाश्च ।
 'कुम्भीरकूर्मनक्राश्च गोधामकरशङ्कराः ।
 घण्टिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
 पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणैः समाः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यच्च ।
 मांसं वातहरं वृथं वृंहणं बलवर्धनम् ।
 प्रीणनं गुरु हृद्यश्च मधुरं रसपाकयोः ॥
 तस्योत्पत्तिस्थानमष्टविधं यथा,—
 'प्रसह्य भक्षयन्त्येते प्रसह्यास्तेन कीर्तिताः ।
 भूशया विलशायित्वादानूपोऽनूपसंश्रयात् ॥
 जले निवासोऽलज्जाले चर्याञ्जलेचराः ।
 स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जङ्गलचारिणः ॥
 विकीर्य विष्किराश्चैव प्रतुदा प्रतुहास्तथा ।
 योनिरष्टविधा ह्येषां मांसानां संप्रकीर्तिता ॥
 'प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
 गुरुण्यमधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्धनाः ॥
 लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।
 लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता वृणाम् ॥
 अथ मांसयूषगुणाः ।

'रसो मांसस्य चक्षुष्यो वृंहणः प्राणवर्धनः ।
 वृथो वातविकारघ्नः स्तब्धोजः स्वरवर्धनः ।
 भगवतिष्ठसन्धीनां चतानां व्रिणानां हितः ॥
 अथ तैलपक्वमांसगुणाः ।
 'मांसं यत्तलसंसिद्धं वीर्योष्णं पित्तलं कटु ।
 अमिसन्दीपनं रुच्यं दृष्टिनुत् पुष्टिनुद्गुरु ॥
 वृत्तपक्वमांसगुणाः ।
 'मांसन्तु वृत्तसंसिद्धं दृष्टिदं पुष्टिनुत्तु ।
 प्रीणनं सर्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणाम् ॥
 परिशुष्कप्रदिग्धमांसयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
 मांसं बहुवृते भृष्टं सिक्ता चोष्णाम्बुना सुहुः ।
 जीरकादौः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥
 परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु ।
 पित्तघ्नं बलमेधापिमांसौजःशुक्रवर्धनम् ॥
 तदेव घनतक्राव्यं प्रदिग्धं सत्तिजातकम् ।
 प्रदिग्धं बलमांसमिवर्धनं वातपित्तजित् ॥
 शूलिकापक्वमांसगुणाः ।
 'मांसन्तु शूलिकाप्रोतमङ्गारेण विपाचितम् ।
 ज्ञेयं गुरुतरं वृथं दीपनामौनां सदा हितम् ॥
 वेशवारमांसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 'निरस्थि पिष्टितं पिष्टं सिद्धं गुडवृत्तान्वितम् ।
 कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतम् ॥
 वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।
 द्रव्येण येन येनेह यज्जनं मत्स्यमांसयोः ।
 तस्य तस्य तयोश्चैतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥
 एकत्र सर्वमांसमभक्षणदोषो यथा,—
 'एकत्र सर्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥
 मांसस्य गुरुत्वं यथा,—
 'अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः ।
 पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं वृतम् ।
 वृतादष्टगुणं तैलं मर्दनात् च भक्षणात् ॥
 इति राजवल्लभः ॥
 वर्जनीयमांसानि यथा,—
 'क्रयादपचिदाव्यूहशुकमांसानि वर्जयेत् ।
 सारसैकशफान् हंसान् बलाकावकटिडिमान् ॥
 कुरुरं जालपादश्च खङ्गरीटमृगद्विजान् ।
 चासान् मातृस्थान् रक्तपोदान् जम्बु वै
 कामतो नरः ॥
 बन्धुरं कामतो जम्बु सोपवासस्त्राहं वसेत् ।
 इति गारुडः ६६ अध्यायः ॥
 मांसभक्षणे दोषो यथा,—
 'लोभात् स्वभक्ष्यार्थाय जीविनं हन्ति यो नरः ।
 मज्जाकुण्डे वसेत् सोऽपि तद्भोजी लक्षवर्षकम् ॥
 ततो भवेत् स शशको मीनश्च सप्तजन्मसु ।
 लण्णादयश्च कर्मभ्यस्ततः शुद्धिं लभेद्भुवम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 'बलात् हंसदातूहं कलविद्धं शुक्रं तथा ।
 कुरुरश्च चकोरश्च जालपादश्च कोकिलम् ॥
 चापश्च खङ्गरीटश्च श्लेष्मं गृह्णं तथैव च ।
 उलूकं चक्रवाकश्च भाषं पारावतन्त्वपि ॥
 कपोतं टिटिकश्चैव ग्रामटिटिभमेव च ।

सिंह्याप्रश्च माज्जारं न्यानं शूकरमेव च ॥
 शृगालं मर्कटश्चैव गर्दभश्च न भक्षयेत् ।
 न भक्षयेत् सर्वेन्द्रगान् पचिण्योऽन्यान् वने-
 चरान् ॥
 जलेचरान् स्थलेचरान् प्राणिनश्चति धारणा ॥
 इति कूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
 अन्यच्च ।
 'नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो नापदि द्विजः ।
 जम्बु ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरयतेऽवशः ॥
 न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।
 यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥
 कुर्याद्दृष्टपशुं साङ्गं कुर्यात् पिष्टपशुं तथा ।
 न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारयन् ॥
 वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥
 नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांससुतपद्यते कश्चित् ।
 न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मात्मांसं विवर्जयेत् ॥
 समुत्पत्तिश्च मांसस्य वधवन्धौ च देहिनाम् ।
 प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥
 न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
 स लोकप्रियतां याति आधिभिश्च न प्रीयते ॥
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्जयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य पितृन् देवान् ततोऽन्यो नास्त्य-
 पुण्यकृत् ॥
 वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥
 फलमूलाग्रनैर्मैथुनैर्मन्त्रानाञ्च भोजनैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥
 मांसभक्षयितासु च यस्य मांसमिहाद्याहम् ।
 एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।
 मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मांसान् विव-
 र्जयेत् ॥
 इति मानवे ५ अध्यायः ॥
 अन्यच्च । श्रीभागवतपञ्चमस्कन्धगद्यम् । 'ये त्विह
 वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते । याश्च स्त्रियो
 नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशवो इह
 निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः ।
 श्रौतिका इव सुधितिना वदायाहृक् पिबन्तीति ॥
 ब्रह्मपुराणम् ।
 'पशोस्तु मायमाणस्य न मांसं ग्राहयेत् कश्चित् ।
 पृष्ठमांसं गर्भशयां शुष्कमांसमथापि वा ॥
 महाभारतम् ।
 'रोगार्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नात्त-
 लोलुपः ।
 फलमाप्नोत्यथनेन सोऽश्वमेधशतस्य च ॥
 नन्दिपुराणम् ।
 'यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः ।
 मांसस्य वर्जनफलं सोऽमांसादफलं लभेत् ॥
 भविष्यपुराणम् ।
 'आमिषं रक्तशाकश्च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने ।
 सप्तजन्म भवेत् कुष्ठो दरिद्रश्चोपजायते ॥

विष्णुपुराणम् ।

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
पर्व्यायेतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥
स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्वस्तेषु वै पुमान् ।
विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृतः ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ मांसभक्षणविधिः ।

‘आहुते देवान् पितॄन् प्राञ्च्य खादन् मांसं
न दोषभाक् ॥

वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ॥
सम्मतानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ।
मांसं संख्यन् संप्राप्य कामान् याति ततो
हरिम् ॥’

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

अपि च ।

‘गोधा कूर्मः शृङ्गः खड्गी शल्यकश्चेति
सत्तमाः ।

भक्ष्यान् पञ्चनखान्निधं मयुराह प्रजापतिः ॥
मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव च ।
निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
मायूरं तैत्तिरिचैव कपोतश्च कपिञ्जलम् ।
वाङ्मनसं वकं भक्ष्यं नीलहंसं पराजिताः ॥
सफरः सिंहतुण्डश्च तथा पाठीनरोहितौ ।
मत्स्यास्ते सप्तहिष्टा भक्ष्याय तपोधनेः ॥
प्रोक्षितं भक्षयेद्देषां मांसञ्च द्विजकाम्यया ।
यथाविधिनियुक्तश्च प्राणानामपि चाल्यये ॥
भक्ष्यन्नपि मांसानि श्रेष्ठभोजी न लिप्यते ।
औषधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्व्यक्तकारणात् ॥
आमन्त्रितस्तु यः आहुते देवे वा मांसमुत्खलेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावतो नरकान् व्रजेत् ॥
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥

अपि च ।

‘मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ।
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ॥
यथाविधिनियुक्तस्तु प्राणानामेव चाल्यये ।
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ॥
स्यावरं जङ्गमचैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ।
चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ॥
अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणाञ्चैव भीरवः ।
नात्ता दुष्यलदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्त्यहन्त्यपि ॥
धात्रैव खृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोत्तार एव च ।
यन्नाय जग्मिमांसस्येलेष देवो विधिः स्मृतः ॥
अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ।
क्रीत्वा स्वयं बाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
देवान् पितॄन् चैवित्वा खादन् मांसं न दुष्यति ॥
नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशूनां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥
न मांसभक्षणे दोषो न मत्ते न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥
इति मानवे ५ अध्यायः ॥ * ॥

देवीपुराणम् ।

‘अष्टमीं समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।

मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नेवेदमुत्तमम् ।

तेनैव विधिनान्नन्तु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ॥
याज्ञवल्क्यः ।

‘प्राणान्यये तथा आहुते प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न
दोषभाक् ॥’

यमः ।

‘भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सक्तु ब्राह्मणकाम्यया ।
देवे नियुक्तः आहुते वा नियमे च विवर्जयेत् ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

भाक्तामिधं यथा,—

‘गोवर्ज्जमाभिधं चौरं फले जम्बोरमाभिधम् ।
आभिधं रक्तशाकञ्च सर्वञ्च दग्धमाभिधम् ॥’
गोवर्ज्जमाभिधं चौरमित्यत्र पत्राणामाभिधं
पर्यमिति च पाठः । इति कर्मलोचनः ॥

(अस्योत्पत्तिर्यथा,—

‘रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान् मेदः प्रजायते ॥’
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्याये ॥)

मांसः, पुं. (मन + सः । दीर्घश्च ।) कालः ।
कौटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्णसङ्करजाति-
विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २२ ।
“चतुरो भागधौ सृते क्रूरान्मायोपजीविनः ।
मांसं खादुकरं चौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥”)
मांसकारि, स्त्री, (मांसं करोतीति । कृ + णिनिः ।)
रक्तम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥

मांसच्छदा, स्त्री, (मांस इव छदः पर्यमस्याः ।
तदुपरिलोभोत्पत्तेरस्यास्तथात्वम् ।) मांस-
रोहिणीविशेषः । तत्पर्यायः । मांसी २ मांस-
रोही ३ रसायनी ४ सुलोमा ५ लोमकरिणी
६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसजं, स्त्री, (मांसाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥ (मांस-
जाते, त्रि ॥)

मांसतेजः, [स्] स्त्री, (मांसात् तेजोऽस्य ।)
मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥

मांसदलनः, पुं, (मांसं प्रीहात्मकं दलति कृशी-
करोतीति । दल + ल्युः ।) प्रीहप्रवृत्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

मांसद्रावी, [न्] पुं, (मांसं द्रावयति शिथिली-
करोतीति । दृ + णिच् + णिनिः ।) अन्ववेतसः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्यान्ववेतस-
शब्दे द्रव्यः ॥)

मांसपचनं, स्त्री, (मांसस्य पचनम् ।) मांसपाकः ।
तस्य रूपान्तरं मांसाकः । इति व्याकरणम् ॥
मांसपेशी, स्त्री, (मांसस्य पेशी ।) गर्भस्यावयव-
विशेषः । यथा,—

“बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः ।
द्विसप्ताहात् भवेत् पेशी रक्तमांसचिता दृष्टा ॥
बीजस्यैवाङ्कुराः पेश्यः पञ्चविंशतिरात्रतः ॥”
इति सुखबोधः ॥ * ॥

अथ मांसस्य पेशीराह ।

यथार्थमुपगृह्णा युक्तो वायुः श्रोतांसि दारयेत् ।

अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्बिभजते तथा ॥”
यथार्थं यथाप्रयोजनम् ॥ * ॥ मांसपेशीनां
संख्यामाह ।

“मांसपेश्यः समाख्याता वृणां पञ्चशतानि च ।
तासां शतानि चत्वारि शाखास्तु कथितान्यथ ॥
कोष्ठे षडुत्तरा षष्टिः कथिता सुनिपुणैः ।
ग्रीवाया ऊर्ध्वगास्तास्तु चतुस्त्रिंशत् प्रकी-
र्तिताः ॥”

ताः शाखागताः प्राञ्च । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां
तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश १५ पादाग्रे दश १०
पादोपरिकूर्चसन्निविष्टा दश १० गुल्फतलयो-
र्दश १० गुल्फजानुनोः अन्तरे विंशतिः २०
जानुनि पञ्च ५ ऊरौ विंशतिः २० वक्ष्ये
दश १० एवमेकस्मिन् सक्थिनि शतम् १००
भवन्ति । एतेनेतरसक्थिवाहू च आख्यातौ ॥
अथ कोष्ठगताः प्राञ्च । गुदे तिस्रः श्रेफ-
स्येका १ सेवन्वामेका १ वृषणयोर्द्वे २ स्फिचोः
पञ्च पञ्च ५ । ५ वस्तिमूर्द्धनि द्वे २ उदरे पञ्च ५
नाभौ एका १ एष्टोर्द्विसन्निविष्टा उभयतः पञ्च
पञ्च दीर्घाः ५ । ५ पार्श्वयोः षट् ६ वक्षसि
दश १० अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त ७ ।
अक्षकौ अंसुया इति लोके । अंसौ स्तन्यौ ।
हृदि द्वे २ यक्षति द्वे २ प्रीहि द्वे २ उण्डके
द्वे २ ॥ * ॥ अथ ग्रीवोर्ध्वगा आह । ग्रीवायां
चतस्रः ४ हन्वोरथौ ८ कण्ठमणौ षष्टिकाया-
मिति यावत् एका १ गले एका १ तालुनि
द्वे २ जिह्वायामेका १ ओष्ठयोर्द्वे २ नासायां
द्वे ललाटे चतस्रः ४ शिरस्येका १ एवं मांस-
पेश्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ * ॥

“स्त्रीणामपि भवन्त्येताः किन्तु विंशतिरुत्तराः ।
गर्भाशये गर्भमार्गे योनौ च स्तनयोरपि ॥”

एताः पञ्चशतानि मांसपेश्यः । अधिका
विंशतिर्यथा । गर्भाशये तिस्रः ३ गर्भच्छिद्र-
संस्थिताः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यां तिस्रः ३ योना-
वभ्यन्तरतो मुखान्धिते प्रवृत्ते द्वे २ योनावेव
वह्निर्निर्गततोऽपार्श्वद्वयस्थिते वर्त्तले योनि-
कर्णिके इति यावत् द्वे २ स्तनयोः पञ्च पञ्च
५ । ५ यौवने तासां वृद्धिर्भवति ।

“पुंसां पेश्यः पुरस्तात् याः प्रोक्ता मेहन-

सुष्कजाः ।

स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥”
अस्यायमर्थः । पुंसां मेहनसुष्कयोश्च याश्चिसो
मांसपेश्यः पूर्वमुक्तास्ताः स्त्रीणां मेहनसुष्का-
भावात् फलं गर्भाशये आवृत्य तिष्ठन्ति । गय-
दासस्वाप्त । स्त्रीणां मांसपेश्यस्त्रिभिर्हीनानि
पञ्चशतानि । तथा च भोजः ।

“पञ्चपेशीशतान्येव स्त्रीवर्जं विद्धि भूमिप ! ।
अतश्च तिस्रो ह्रीयन्ते स्त्रीणां श्रेफसि सुष्कयोः ॥
अथ मांसपेशीनां कर्माण्याह ।

“शिरास्तावुस्थिपर्व्याणि सन्धयस्तु शरीरिणाम् ।
पेशीभिः सहितान्येव बलवन्ति भवन्ति हि ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मांसवि

ईटपू

मांसिकः

माकरी

(यथा, महाभारते । १ । ११५ । १२ ।
 “ततो जज्ञे मांसपेशी लोहालीलेव संहता ॥”)
 मांसफला, स्त्री, (मांसमिव फलमस्याः ।) वार्ताकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मांसभक्षः, त्रि, (मांसं भक्षयतीति । भक्ष +
 “कर्मण्यण्” ॥ ३ । २ । १५ । इत्यण् ।) मांसभक्षण-
 कर्ता । मांसं भक्षयतीति दातुं वसिति कर्त्तरि
 षण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (दानवविशेषः । यथा,
 हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २३२ । ६ ।
 “मांसपो मांसभक्षश्च वेगवान् केतुमाञ्छिविः ॥”)
 मांसमासा, स्त्री, माघपण्यौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मांसरोहिणी, स्त्री, (मांसं रोपयतीति । रुह +
 णिच् + णिनिः । डीप् । न पुक् ।) सुगन्धिद्रव्यभेदः ।
 तत्पर्यायः । अग्निरुहः २ वृत्ता ३ चर्मकषा ४
 वसा ५ विकषा ६ मांसरोहिणी ७ । अस्या गुणाः ।
 वृष्यत्वम् । सारकत्वम् । दोषत्रयनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथाचास्याः पर्यायो
 गुणाश्च ।
 “मांसरोहिण्यतिरुहः वृत्ता चर्मकरी कृशा ।
 प्रहारवल्ली विकृशा वीरवत्यपि कथ्यते ॥
 स्थान्मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 मांसलं, स्त्री, (मांसं तद्वत् पुष्टिकरो गुणोऽस्य
 स्यादिति वा । मांस + “सिद्धादिभ्यश्च” ॥ ५ ।
 २ । ६७ । इति लच् ।) कायस्य गौडीरीय-
 न्तर्गतस्य ओजोगुणस्याङ्गविशेषः । यथा,—
 “ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदङ्गमरम् ॥”
 इति कायचन्द्रिका ॥
 मांसलः, त्रि, (अतिशयमांसमस्यस्येति । मांस +
 “सिद्धादिभ्यश्च” ॥ ५ । २ । ५७ । इति लच् ।)
 बलवान् । इत्यमरः । ३ । ६ । ४४ । स्तूलः ।
 यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
 “निखाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रयाश्चिबुकैः कृणैः ।
 मांसलेख धनोपेतैरवक्रैरधरेर्नृपाः ॥”
 (मांसयुक्तः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
 ६८ । २८ ।
 “हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलञ्च
 वृपतीनाम् ॥”
 अतिबहुलः । यथा, नैषधे । ६ । २७ ।
 “हृदस्य हंसावलिमांसलश्रयो
 बलाकथेव प्रबला विडम्बना ॥”)
 मांसलफला, स्त्री, (मांसलं फलमस्याः ।) वृन्ताकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मांसविक्रयी, [न] त्रि, (मांसविक्रयोऽस्यास्तीति ।
 मांसविक्रयेण जीवति वेति इतिः ।) आभिष-
 विक्रयकर्त्ता । इति हलायुधः ॥ तत्पर्यायः ।
 वेतंसिकः २ कौटिकः ३ मांसिकः ४ । इत्य-
 मरः । २ । १० । १४ ॥ शौनिकः ५ । इति
 जटाधरः ॥ कौटिकिकः ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा मनौ । ३ । १५१ ।
 “चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपश्येन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्ह्यथकथयोः ॥”)

मांससारः, पुं, (मांसस्य सारः ।) भेदः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (मांसवपि सारो बलं यस्य । सबल-
 स्थूलकायः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । १०० ।
 “उपचितदेहो विद्वान् धनौ सुरूपश्च मांस-
 सारो यः ।
 सङ्घात इति च सुहृदसन्वितासुखभुजो
 ज्ञेयाः ॥”)
 मांसस्नेहः, पुं, (मांसानां स्नेहः ।) भेदः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 मांसहासा, स्त्री, (मांसं हासः प्रकाशो यस्याः ।)
 चर्म । इति शब्दरत्नावली ॥
 मांसाशका, स्त्री, (मांसं सम्पाद्या अशका ।
 मांसप्रधाना अशका वा ।) गौणचान्द्रमाघ-
 कृष्णाशमी । तत्र मांसोपकरणकआह्रमावश्यक-
 म् । यथा । अथाशकाआह्रम् ।
 “पित्रादानाय मूले स्युरशकास्तिस्र एव च ।
 कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभाज्यते ॥
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।
 आद्या पूर्वेः सदा कार्या मांसैरव्या भवेत्तथा ॥
 शाकैः कार्या तृतीया स्यादेव द्रव्यगतो विधिः ॥”
 मूले प्रधानस्थाने । अमावास्या हि आह्रस्य
 प्रधानकालः तद्वदिति यावत् । ऐन्द्री सामे-
 रिन्द्रदेवताकथागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या
 वैश्वदेवकी च । मांसेः पशोः । तथा च
 गोभिलः । यद्युवाच्यतरसंभारः स्यात् तदा
 पशुनैव कुर्वादिति । यद्युवेति निपातसमुदायो
 यद्यर्थः । पशुरपि ह्यग एव । ह्यगोऽनादेशे
 पशुरिति गोतमात् । न च तैव्या ऊर्ध्वं अश्व्यां
 गौरिति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनु-
 पदिष्टत्वमिति वाच्यम् । तदसम्भवे पशुने-
 त्यनेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुप-
 दिष्टत्वात् । वस्तुतस्तु हरिवंशे ऋगोऽपि
 विहितः ।
 “इक्ष्वाकुस्तु विकुचिं वै अशकायामथादिशत् ।
 मांसमानय आह्वय नृगं हत्वा महाबलः ॥”
 इत्यादिना नृगमांसबोधनात् ॥ पञ्चभावे स्थाली-
 पाकेन । यथा, गोभिलः । अपि वा स्थाली-
 पाकं कुर्वीतेति । तद्विधानम् ।
 “स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्वाद्यद्यानुकल्पिकम् ।
 अपथेत्तं सवत्सायास्तुरग्या गोः पयस्यनु ॥”
 इति छन्दोगपरिशिष्टीयं ग्राह्यम् ॥ अन्विति
 ओदनचरोः पश्चात् । अतएव ।
 “पितरः सृष्टयन्त्यन्नमशकासु मघासु च ।
 तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥”
 इति शातातपेनोक्तम् ॥ तस्मादन्नं प्रधानं
 पूपादिकानु उपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं
 सदेति श्रवणात् । इति आहृतत्वम् ॥
 मांसिकः, पुं, (मांसाय प्रभवति “तस्मै प्रभवति
 सन्तापादिभ्यः” ॥ ५ । १ । १०१ । इति । मांस +
 ठञ् । मांसं जीवतीति ठञ् वा । मांसं पश्य-
 मस्य । “तदस्य पश्यम्” ॥ ४ । ४ । ५१ । इति ठक्
 वा । अथवा, मांसं नियुक्तमस्मै दीयते । इति

“आवणामांसौदनाट्टिठन्” ॥ ४ । ४ । ६७ । इति
 टिटन् ।) मांसविक्रयी । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥
 मांसिनी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यामस्तीति ।
 इतिः । डीप् ।) जटामांसी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 मांसी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यास्यामिति ।
 मांस + अण् आदित्वादच् । गौरादित्वात् डीष् ।)
 जटामांसी । कक्कोली । इति मेदिनी । से, = ।
 मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “नलदं नन्दिनी पेघी मांसी कृष्णजटा जटी ॥”)
 मांसेष्टा, स्त्री, (मांसमिष्टं प्रियमस्याः ।) वल्गुला ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 माकन्दः, पुं, (मातृतीति । मा + कृप् । माः परि-
 मितः सुघटितः कन्द इव फलमस्य ।) आम्र-
 वृक्षः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
 “माकन्द ! क्रन्द कान्ताधर ! धरणितलं
 गच्छ यच्छन्ति यावद्
 भावं शृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विज्व-
 ग्वचांसि ॥”
 तथास्य पर्यायः ।
 “आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
 कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्गवः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 माकन्दी, स्त्री, (माकन्द + डीष् ।) आमलकी ।
 नगरभेदः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा,
 महाभारते । ५ । ७२ । १५ ।
 “—————पञ्चयामा वृता मया ।
 अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दौ वारणावतम् ।
 अवसानञ्च गोविन्द ! कश्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥”)
 पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥ माद्राणी
 इति माङ्गनी इति च हिन्दी भाषा । तत्-
 पर्यायः । बहुमूली २ मादनी ३ गन्धमूलिका ४ ।
 अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधु,
 रत्वम् । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । अल्पवात-
 कारित्वम् । पथ्यत्वम् । वर्षासु न सिताधिक-
 त्वम् । एका विशदमूली च श्यामला च तथा-
 परा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 माकरी, स्त्री, (मकरयुक्ता पौर्णमास्यत्रेति ।
 मकर + अण् + डीष् ।) माघशुक्लसप्तमी । अत्र
 स्नानादिविधिर्यथा । भविष्ये ।
 “सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
 माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कौटिभास्करा ।
 दद्यात् स्नानार्थं दानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
 अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतः समाः ॥”
 कौटिभास्करा कौटिसप्तमीतुल्या सप्तम्या
 भास्करदेवताकत्वात् । सूर्यग्रहणफलं स्नान-
 जम् । सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गितिन्यायात् ।
 तेन बहुशतसूर्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्य-
 फलसमफलमत्र ज्ञेयम् ॥ * ॥ स्नानपरिपाटी

माह कृतकल्पलतायां विष्णुः । सप्तवदरपत्राणि
सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधाय,—

“ॐ यद्व्यञ्जककृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तस्मै रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥”

इत्युच्चार्य स्नायादिति शेषः । रोकं क्षिद्रम् ।
तिथिकृतस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गत्वात् माक-
रीपदं मकरार्कारञ्चान्द्रमासीयतिथिपरम् ।
तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिष्टे-
दिति ब्रह्मपुराणात् मन्वन्तरादित्वेन तथा
युक्तत्वाच्च । यथा, मत्स्यपुराणम् ।

“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्दिवाकराः ।
माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥”
अतएव नारसिंहे रथास्नायामित्युक्तम् ॥ * ॥
अर्घ्यदानपरिपाटी यथा,—

“अर्कपत्रैः सवदरेर्दूर्वाक्षतसचन्दनैः ।
अष्टाङ्गविधिनाचार्यं दद्यादादित्युत्तरे ।
अष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य भानोर्भृङ्गि निवेदयेत् ॥
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।

जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तयाहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।

सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्याच्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्यां सूर्यसुहिष्य रथयानाफलं यथा,—

“माघमासस्य सप्तम्यां देवं शाम्भुरं नराः ।
रथयानां प्रकुर्वन्ति सर्वद्वन्द्वविवर्जिताः ॥
गच्छन्ति तत्पदं शान्तं सूर्यमण्डलभेदकम् ।
एतत्ते कथितं देवि ! साम्भशापसमुद्भवम् ।
पापप्रशमनाख्यानं महापातकनाशनम् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

माच, इ स्मृष्टिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ माङ्गुति नमध्यपाटे-
नैवेद्यसिद्धे इदुबन्धो वेदेवचारणभेदार्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

माचिकं, क्ली, (मचिकाभिः कृतम् । मचिका +
“संज्ञायाम् ।” ४ । ३ । ११७ । इति ठक् ।)
मधु । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ नीलवर्ण-
मध्यममचिकाकृततैलवर्णमधु । अस्य गुणाः ।
चौद्राक्षधुतरत्वम् । रुचत्वम् । श्रेष्ठत्वम् ।
आसादिरोगे विशेषतः प्रशस्ततरत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ धातुविशेषः । धातुमाखी इति
हिन्दीभाषा । तद्विविधम् । खर्णमाचिकं
रौप्यमाचिकञ्च । तत्पर्यायः । माचीकम् २
पीतकम् ३ धातुमाचिकम् ४ तापिच्छम् ५
ताप्यकम् ६ ताप्यम् ७ आपीतम् ८ पीत-
माचिकम् ९ आवर्तम् १० मधुधातुः ११ चौद्र-
धातुः १२ माचिकधातुः १३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कदम्बः १४ चक्रनाम १५ अज-
नामकम् १६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२० ॥

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । अम्ल-
त्वम् । कफभ्रमहृत्तासम्हर्त्तृतिश्रासकासविघा-
पहृत्वञ्च ।

“माचिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाङ्गं तारमाचिकम् ।
भिन्नवर्णविशेषत्वादसवीर्यादिकं पृथक् ॥
तारपादादिके तारमाचिकश्च प्रशस्यते ।
देहे हेमाभक्तं शस्तं रोगहृद्वलपुष्टिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“लेखनी माचिको धातुः सुवर्णरञ्जतदातिः ।
जराजित् पाण्डुरोगघ्नः चयकुष्ठज्वरापहः ॥
मधुरोऽम्बः कटुः पाके किञ्चिदुष्णोऽभ्युत्थोपमः ॥”
इति कश्चिद्राजवल्लभः ॥

(उपधातुविशेषः । यथा, सुखबोधे ।

“माचिकं तुल्यताभे च नीलाङ्गनशिलाजलाः ।
रसकञ्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥”)

माचिकजं, क्ली, (माचिकात् घातम् । जन +
ङः ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचिकफलः, पुं, (माचिकवत् मधुरं फलमस्य ।)
मधुनालिकेरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचिकाश्रयं, क्ली, (माचिकानामाश्रयः ।
अभिधानात् क्लीबत्वम् ।) शिक्थकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

माचीकं, क्ली, (मचिकाभिः कृतमित्यङ् । निपा-
तादीर्घत्वम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥
(धातुविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
७६ । ३ ।

“माचीकधातुमधुपारदलोहाचूर्ण-
पथ्याशिलाजतुविडङ्गहतानि योऽभ्यात् ।
सैकानि विंशतिरहानि जराजित्वोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यवलां युवेव ॥”)

माचीकशर्करा, स्त्री, (माचीककृता शर्करा
शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) सिताखण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मागधः, पुं, (मगधस्य तद्वंशस्यापत्यम् । “ह्यज-
मगधकलिङ्गसुरमसादण् ।” ४ । १ । १७० ।
इति । अण् ।) पाणिखनकः । इति महा-
भारतम् ॥ वंशक्रमेण महत्त्ववदिराजाग्रस्तुति-
कारी । तत्पर्यायः । मधुकः २ वन्दी ३ सुति-
पाठकः ४ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ६७ ।

तस्योत्पत्तिर्यथा,—
ततोऽस्य दक्षिणं हस्तं ममन्थुस्त तदा दिजाः ।
मथ्यमाने च तत्राभूत् पृथुर्वैद्यः प्रतापवान् ॥
तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौख्येऽहनि महामते !
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ।
प्रोक्तौ तदा सुनिवरेस्तावुभौ सूतमागधौ ॥
सूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैद्यः प्रतापवान् ॥
सूयामिति सूतिरभिपूतिः अभिपूयते कण्ठ्यते
सोमोऽस्यामिति सूतिः सोमाभिषवभूमिस्त-
स्याम् । सौख्येऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति
विष्णुपुराणे १ अंशे ४१ अध्यायस्तुतैका च ॥

(यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १२ ।

“वन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्य-
जीवनः ।”)

वर्णसङ्करजातिविशेषः । (यथा, मानवे ।
१० । ११ ।

“क्षत्रियादिप्रकन्यायां स्तुतो भवति जातिः ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनास्तौ ॥”)

स तु क्षत्रियायां वैश्याज्जातः । भाट् इति
ख्यातः । मगधेषु भवो मागधः णः इत्यमर-
भरतौ । २ । १० । २ । जरासन्धराजः ।

तथा,—
“मागधो न च हन्तव्यो भूयः कर्त्ता बलेश्वरम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ॥

शुक्लजीरकः । मगधदेशोद्भवे त्रि । इति
मेदिनी । मे, ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । ६ । ४६ ।

“अन्धाश्च बहवो राजन्नन्तर्गिर्यास्तथैव च ।
वह्निर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मालवाज्जटाः ॥”)

मागधादेवी, स्त्री, राधिका । यथा,—
“तासान्नु मागधादेवी तप्तचामीकरप्रभा ।
वृन्दावनेश्वरी राधा नाम्ना धात्वर्थकारणात् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्यायस्योक्तार्हङ्ग्यम् ॥
मागधी, स्त्री, (मागधे जाता । मगध + अण्,
डोष् ।) यूपिका । पिप्पली । इत्यमरमेदिनी-
करौ । धे, ३४ । २ । ४ । ६६ । (यथास्याः
पर्यायः ।

“पिप्पली च पलाशौखी वैदेही मागधी-
कथा ।

कण्ठोपकुल्या मगधी कोलास्यात्तिक्त तडुला ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

चुटिः । गुजराटी एलाचि इति भाषा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ शर्करा । इति जटाधरः ॥

भाषाविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा च
साहित्यदर्पणे । ६ । १६० ।

“अत्रोक्ता मागधी भाषा राजानः पुरचरि-
णाम् ॥”

(तद्देशभवे, त्रि । यथा, महाभारते । १६ । ४ । ४२ ।

“अनन्वा खलु मागधीमुपयेमे अन्वर्ता नाम
तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित् ॥”

माघः, पुं, श्रीदत्तकस्तुतिशुशुपालवधमहाकाव्य-
कर्त्ता । इति तद्गुण्यशेषपुष्पिका ॥ खनाम-

ख्यातमहाकाव्यम् । यथा,—
पुष्पेषु जाती नगरेषु काशी
नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुः ।
नदीषु गङ्गा नृपतौ च रामः
काव्येषु माघः कविकालिदासः ॥”

इति प्राचीनाः ॥
वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतदशममासः । तस्य
मघायुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः ॥ ४१ । ४ । ५५ ॥
पर्यायः । तपाः २ । इत्यमरः । ४ । १ । ४१ । ५५ ॥
स च त्रिविधः । मकरस्थरयारव्यशुक्लप्रति-
पदादिदर्शान्तौ मुख्यचान्द्रः १ । कृष्णप्रति-

माघः

पदादिपौर्णमास्यन्तो गौणचान्द्रः २ । मकरस्थ-
रविकः सौरः ३ । इति मलमासतत्त्वतीयलिखन-
स्वरसात् ॥ तत्र जातफलम् ।

“विद्याविनीतः स्वकुलप्रधानः
सदा सदाचारयुतः प्रवीणः ।
योगानुरक्तो विषयेष्वसक्तो
माघेऽथ मासे मघवानिवेशः ॥”

इति कोटीप्रदीपः ॥ * ॥

अथ, माघकृत्यम् । पादौ ।

“स्वर्गलोके चिरं वासो येषां मनसि वर्तते ।
यत्र कापि जले तैस्तु स्नातयं नृगभास्करे ॥”
नृगो नृगास्यत्वेन मकरः । तत्स्थे भास्करे ।
तत्र सङ्कल्पः । अरुणोदयकाले जले मज्जनं
कृत्वा आचम्य उत्तराभिमुखः ॐ तत् सदित्यु-
च्चार्य कुशकुसुमतिलजलान्यादाय ओमस्य माघे
मासि असुकपक्षे असुकतिथ्यावारभ्य मकरस्थ-
रविं यावत् प्रत्यहमसुकगोत्रोऽसुकदेवशर्मा
स्वर्गलोके चिरकालवासकामो विष्णुप्रीतिकामो
वा प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य
गङ्गाव्यतिरिक्तजलमात्रेऽपि स्नानं कर्त्तव्यम् ।
प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य मकरस्थरविं यावत्
प्रत्यहमिति न वक्तव्यं किन्तु मास्यनन्तरं मकरस्थे
रवावित्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रस्नानवाक्यन्तु
विश्राखल्येऽनुसन्धेयम् । तत्र सङ्कल्पं कृत्वा
यथोक्तविधिना स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय,—
“ॐ दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।
प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ॥
मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दायुत माधव ।
स्नानेनानेन मे देव । यथोक्तफलदो भव ॥”
इत्युच्चार्य स्नायात् । ततो वासुदेवं हरिं कृष्णं
श्रीधरं च स्मरेत्ततः ॥

“ॐ दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥”
चान्द्रस्नाने मकरार्कास्तृकाले मकरस्थे रवा-
वित्यस्य न पाठः । असमवेतार्थत्वात् । तीर्थे तु ।
“माघमासमिमं पुण्यं स्नान्यहं देव माधव ।
तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हरे ॥”
इति पठित्वा दुःखदारिद्र्यनाशायैत्यादिकं
प्रठितव्यम् । गङ्गायान्तु पञ्चपुराणे ।
“दिने दिने सहस्रान्तु सुवर्णानां विश्राम्यते ।।
तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति माधव ॥”
मानव इति कचित् पाठः । एकदा सङ्कल्पे तु
प्रतिदिनसहस्रसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्ति-
कामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा माघमासं यावत्
प्रत्यहं गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये । इति
वाक्ये विशेषः । प्रतिदिनसंकल्पे तु सहस्रसुवर्ण-
दानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीति-
कामो वा गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति
यथोक्तविधिना स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय ।
“ॐ माघमासमिमं पुण्यं स्नान्यहं देव माधव ।
तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हरे ॥
दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।

माघः

प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ॥
मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दायुत माधव ।
स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥”

इति पठित्वा स्नायात् । ततः
वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरं च स्मरेत्ततः ॥
“दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥”
इति पठेत् ॥ * ॥

स्कन्दपुराणम् ।

“सम्याग्ने मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे शुभे ।
कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्व्रतरूपी नरोत्तमैः ॥”
तत्तत्पुण्यकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा इति
वाक्ये विशेषः ॥ * ॥ पौष्याः पौर्णमास्या ऊर्द्धं
माघपौर्णमासौपर्यन्तं मदिरातुल्यत्वान्मूलकं न
भोक्तव्यम् ॥ * ॥ पौष्या ऊर्द्धं माघकृष्णाष्टम्यां
क्वागमांसेन श्राद्धं कर्त्तव्यम् । मांसाभावे
पायसोपकरणेन । तदभावे केवलान्नेन वा
श्राद्धं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अथ रटन्तीचतुर्दशी ।
“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याश्चतुर्दशी ।
तस्यासुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम् ॥”
उदयवेलायां अरुणोदयवेलायाम् ।
“अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी ।
सतारयोमकाले तु तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।”
अत्र तिथिजल्यत्वाज्ञौ चान्द्रादरः । तत्रोभय-
दिने अरुणोदयसतारकाले सुहृत्तान्यूनचतुर्दशी-
लामे पूर्वदिने स्नानं यमतर्पणञ्च । एकदिन-
मात्रे तन्नामे तद्दिने । माघस्नानकालाभ्यन्तरे
तादृशचतुर्दशीलामे माघप्रातःस्नायिना तन्नेष्ट-
व्यं कार्यम् । तत्र ॐ तत् सदय माघे मासि
कृष्णे पक्षे रटन्त्यां चतुर्दश्यां तिथौ अरुणोदय-
वेलायां असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा यमा-
दर्शनकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानं प्रागुक्तं चतुर्दश्यम-
तर्पणञ्च कुर्यात् ॥

अथ श्रीपञ्चमी ।

‘तत्रोभयदिने पूर्वाह्णे पञ्चमीलामे पूर्वदिने
लक्ष्मीसरस्वत्योः पूजनं युग्मात् । एकदिनप्राप्ते
तद्दिने । एवं षड्वर्षं शुक्लपञ्चमीव्रतेऽपि ।
ततश्च ॐ तत् सदित्युच्चार्य ॐ मदेत्यादि लक्ष्मी-
प्रीतिकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा पूजयेत् । ॐ
पाशक्षमालिकाम्भोजशृङ्गिभिर्याम्यसौम्ययोः ।
पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरम् ॥
गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्वलङ्कारभूषिताम् ॥
रौक्मपद्मचक्रां वरदां दक्षिणेन तु ॥
इत्यनेन ध्यात्वा एतत् पादं ॐ लक्ष्म्यै नमः ।
इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् ।
ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।।
या गतिस्त्वत्पद्मानां सा मे भूयात्त्वदर्शनात् ॥
इत्यनेन पुष्पाञ्जलिचन्द्रेण प्रणमेत् ॥ * ॥ ॐ तत्
सदित्युच्चार्य ओमदेत्यादि सरस्वतीप्रीतिकामः

माघः

सरस्वतीपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शाल-
ग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत् ।

“ॐ तरुणशकलमिन्दोर्विभ्रती शुभकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निधस्ता सिताङ्गे ।
निजकरकमलोदल्लेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्धेयं पातु वाग्देवता नः ॥”
इति ध्यात्वावाह्य एतत् पादं ॐ सरस्वत्यै नमः ।
इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् । ततः
“ॐ भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदाङ्गवेदान्तविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा ॥”
इति ब्रह्मपुराणीयेन पुष्पाञ्जलिना त्रिः पूजयेत् ।
मत्स्यसक्ते । सरस्वतीं संपूज्य ।
“ॐ यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपिता-
महः ।

त्वं परित्यज्य सन्निष्ठेतथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृव्यगीतादिकश्च यत् ।
न विहीनं त्वया देवि । तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मैधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मम सरस्वति ! ॥”
इति मत्स्यपुराणीयैः प्रार्थ्य प्रणमेत् ॥ * ॥
“बन्धुजीवश्च द्रोणश्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।

आचारात् पुस्तकश्च पूजयेत् । ॐ मस्याधाराय
नमः । इति मस्याधारं पूजयेत् । ॐ लेखन्यै
नमः । इति लेखनीं पूजयेत् ॥ * ॥

अथ माघसप्तमी ।

तत्रोभयदिने अरुणोदयकाले सप्तमीलामे पूर्व-
दिने एकदिने तन्नामे तद्दिने । अरुणोदयकाले
सामान्यजले ॐ अदेत्यादि स्तूत्रग्रहणकालीन-
गङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम आयुरा-
रोग्यसम्पत्कामो वारुणोदयवेलायां स्नानमहं
करिष्ये । इति सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानेति
कर्त्तव्यतां विधाय सप्तवदरपत्राणि सप्तार्क-
पत्राणि च शिरसि निधाय ।

“ॐ यद्वज्रं कृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥”
इत्युच्चार्य स्नायात् । ततो यथाकालं सप्त-
वदरीफलार्कपत्रशालितिलदूर्वाक्षतचन्दनयुक्त-
जलमादाय ओमदेत्यादि आयुरारोग्यसम्पत्-
कामः श्रीस्तूत्रार्थार्थमहं ददे । इति सङ्कल्प्य
‘ॐ नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ॥’
इत्यनन्तरम् ।

“ॐ जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तयाहृतिके देवि ! नमस्ते रविमण्डले ॥”
इति पठित्वा इदमर्घ्यं श्रीस्तूत्रार्थाय नम इत्यर्घ्यं
दत्त्वा ।

“ॐ सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तस्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इत्यनेन प्रणमेत् । शूद्रेणापि स्नाने तूष्णीं विधा-
नात् स्नानमन्त्रं विना अर्घ्यप्रणाममन्त्राः पात्राः
पौराणिकत्वात् । गङ्गायान्तु बहुशतस्तूत्रग्रहण-
कालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो

माधः

गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति वाक्ये विशेषः ।
अत्रार्थदानमङ्गं एतत् स्नानादेव माघप्रातः-
स्नानं तन्त्रेणैव सिध्यति ॥ * ॥

अथ विधानसप्तमीव्रतम् ।

प्रथमतो ब्राह्मणान् स्तुतिवाच्यं ॐ सूर्यः सोम
इत्यादि पठित्वा ताम्रादिपात्रे कुशतिलजला-
न्यादाय ॐ तत् सद्ब्रह्मार्थं ओमन्मा माघे
मासि शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथावारभ्य प्रति-
मासीयशुक्लसप्तम्यां पौषसप्तमीं यावत् आरो-
ग्यसम्पत्कामोऽभीष्टतत्तत्फलकामो वा अर्का-
यादीतरभोजनविच्छित्तिविधानेन सप्तमीव्रत-
महं करिष्ये इति सङ्कल्प्य संयमपारणसहितं
तत्तन्मासि तत्तन्नियमं कुर्यात् । तत्र माघे
अर्कायमात्रं भुञ्जीत । फाल्गुने अन्नरीच-
गृहीतं कपिलाविड्यवमात्रप्रमाणं तदभावे
अन्यगोमयमपीति । चैत्रे मरीचमेकम् ।
वैशाखे किञ्चिज्जलम् । ज्येष्ठे अपक्वकदली-
फलमध्यकणामात्रम् । आषाढे खच्छायद्विगुण-
समये यवप्रमाणं कुशमूलम् । श्रावणे नक्तं
काले अल्पहविष्यौदनम् । भाद्रे शुद्धोपवासः ।
आश्विने पञ्चमार्द्धयामे मयूराखप्रमाणं हवि-
ष्यान्नम् । कार्तिके अर्द्धप्रस्थतिमात्रं कपिला-
क्षीरं तदभावे क्षीरान्तरम् । मार्गशीर्षे प्राड्-
मुखो वायुश्चानम् । पौषे खल्यं द्रुतम् । तदन-
न्तरम् ।

“ब्राह्मणान् भक्षयेत् भक्त्या गुडक्षीरनिरामिषैः ।
विप्राय दक्षिणा देया विभवस्थानुरूपतः ॥
अष्टम्यां पारणं कुर्यात् कडम्बरहितेन च ।
सुह्रमाषतिलादीनि द्रुतञ्चैव विवर्जयेत् ॥
एकसिद्धं भक्ष्यमुक्तमर्कतलानुसारतः ॥”
चान्द्रमासविशेषोल्लेखवत् अनन्तादिब्रतवत्-
मलमासेतरे तत् कर्तव्यम् ॥ * ॥

अथारोग्यसप्तमी ।

तत्र पूर्ववत् सप्तम्यान्तिथावारभ्य ऐहिकारोग्य-
धनधान्यपारलौकिकशुभस्थानप्राप्तिकामः संव-
त्सरं यावत् आरोग्यसप्तमीव्रतमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य प्रतिमासशुक्लसप्तम्यां शालग्रामे
घटादिस्थजले वा पूजयेत् । रक्ताम्बुजासन-
मिति ध्यात्वा एतत् पादं ॐ सूर्याय नमः
इत्यादिभिः संपूज्य ।

“आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य दिवाकर ।
ग्रभाकर नमस्तेऽस्तु रोगादस्मान् प्रमोचय ॥”
इति त्रिःपूजयेत् । एवं संवत्सरे पूर्णं दक्षिणां
दद्यात् । ब्राह्मणांश्च भोजयेत् । विशेषमासानु-
द्देशादमावास्याव्रतवत् मलमासेऽपि कर्तव्यम् ॥

अथ भीष्माष्टमी ।

अष्टम्यां ब्राह्मणः पितृतर्पणं कृत्वा
“ॐ वैयाघ्रपत्न्यमोत्राय साङ्गतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्मणे ॥”
इति पितृवत् भीष्मं तर्पयेत् ॥ ततः कृता-
ञ्जलिः ।

“भीष्मः श्रान्तनवी वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

माधव

आभिरङ्गिरवाभ्रोतु पुत्रपौत्रोचितं क्रियाम् ॥”
इत्यनेन प्रार्थयेत् । चत्त्रियादिभिः पितृतर्पणात्
पूर्वं एतत् कर्तव्यम् ॥ * ॥ भैरवमेकादश्या-
सुषोष् द्वादश्यां तिलोद्वर्जनमावश्यकं कर्त-
व्यम् । स्नानतर्पणमहादानभोजनादि यथा-
लभं कुर्यात् ॥ * ॥ माघपौर्णमास्यां युगादा-
त्वेन पार्वणविधिना आहुं कर्तव्यम् । अनन्त-
फलकामनया स्नानदानश्च कर्तव्यम् ।

तस्यां दानप्रमाणानु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम् ॥

इति कृत्यतत्त्वम् ॥ * ॥ * ॥

अथ माघस्नानफलम् ।

“व्रतदानैस्तपोभिश्च न तथा प्रीयते हरिः ।
माघमञ्जनमात्रेण यथा प्रीणाति केशवः ॥
न समं विद्यते किञ्चित् तेजः सौरेण तेजसा ।
तद्वत् स्नानेन माघस्य न समाः क्रतुजाः

क्रियाः ॥

प्रीतये वासुदेवस्य सर्वपापादिसुत्तये ।
माघस्नानं प्रकुर्वीत स्वर्गलाभाय मानवः ॥
किं रचितेन देहेन सुपुष्टेन बलीयसा ।
अध्वेणाशु हेयेन माघस्नानं विना भवेत् ॥
मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ ।
कथं पापैः प्रसुष्येत कथं स त्रिदिवं व्रजेत् ॥
ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतल्पगः ।
माघस्नायी विपापः स्यात्तत्संस्मर्गं च पञ्चमः ॥
उपपातकानि सर्वाणि पातकानि महान्ति च ।
भस्मीभवन्ति सर्वाणि माघस्नायिनि मानवे ॥
पावका इव दीप्यन्ते माघस्नाता नरोत्तमाः ।
विसृक्ताः सर्वपापेभ्यो मेघेभ्य इव चन्द्रमाः ॥
आर्द्रं शुष्कं लघु स्थूलं वाङ्मनःकर्मभिः कृतम् ।
माघस्नानं दहेत् सर्वं पावकः समिधो यथा ॥
प्रामादिकश्च यत् पापं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।
स्नानमात्रेण तत्र श्येत मकरस्थे दिवाकरे ॥
निष्पापास्त्रिदिवं यान्ति पापिष्ठा यान्ति शुद्ध-
ताम् ।

सन्देशोऽत्र न कर्तव्यो माघस्नाने नराधिप ! ॥
सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृप ! ।
सर्वेषां स्वर्गदो माघः सर्वेषां पापनाशनः ॥
एतदेव परो मन्त्रो ह्येतदेव परं तपः ।
प्रायश्चित्तं परञ्चैव माघस्नानमनुत्तमम् ॥
नृणां जन्मान्तराभ्यासात् माघस्नानमतिर्भवेत् ।
अध्यात्मज्ञानकौशल्यं जन्माभ्यासादयथा नृप ! ॥
संसारकर्ममालेपप्रक्षालनविशारदम् ।
पावनं पावनानाञ्च माघस्नानं परन्तप ! ॥
स्नाता माघे च ये राजन् ! सर्वकामफलप्रदे ।
ते तांश्च भुञ्जते लोकांश्चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ॥”
इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे ४ अध्यायः ॥

माघवती, स्त्री, (मघवान् देवताऽस्याः यदा
मघवत इयमिति । मघवन् + अण् । “मघवा
बहुलम् ।” ६।४।१२८ । इति चादेशः ।
डीप् ।) पूर्वदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥
माघवर्ग, स्त्री, इन्द्रसम्बन्धि वस्तु । मघवत इद-
मित्यर्थं षाप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुग्वनो-
ध-

माघोनी

याकरणम् ॥ (मघवन् + अण् । “मघवा बहु-
लम् ।” ६।४।१२८ । इति विकल्पान्न-
चादेशः । त्रि, यथा, माघे । ६।२५ ।

“वसुधान्तनिःसृतमिवाहिपतेः

पटलं फणामगिसहस्ररुचाम् ।

स्फुरदंशुजालमथ ग्रीतरुचः

ककुभं समस्फुरत माघवनीम् ॥”

माघी, स्त्री, (मघवा युक्तः कालः अस्यां इति ।

मघा + “नचत्रेण युक्तः कालः ।” ४।२।३ ।

इत्यण् डीप् ।) मघायुक्ता पौर्णमासी । यथा,

“पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।

नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरैः ॥”

इत्यमरः । १।४।१३ ॥ माघी पूर्वदिमा ।

यथा, अयोध्याकाण्डे भरतशपथे ।

“आषाढी कार्तिकी माघी तिथयः पुण्य-
सम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्थोऽनुमतो गतः ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरो-
त्तम !

प्रौष्ठपदामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ॥

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
पतिः ॥”

सा च कलिगुणाद्या । यथा,—

“अथ भाद्रपदे कृष्ण त्रयोदश्यान् द्वापरम् ।

माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं
सूतम् ॥”

अस्यां कर्मणोऽनन्तफलं यथा, मातृस्य ।

“शतमिन्द्रचये पुण्यं सहस्रानु दिनचये ।

विष्णवे शतसाहसमा का मा वैष्णवन्तकम् ॥”

आ का मा वैष्णु आषाढीकार्तिकीमाघीवैष्ण-
वीषु । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ माघ्यां मघा-

योगाभावे सिद्धस्यगुरावकालप्रतिप्रसवो यथा,

शतातपः ।

“माघ्यां वदि मघा नास्ति सिद्धे गुरुरकार-
णम् ॥”

राजमार्तण्डे दत्तः ।

“गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहु-

र्हारीतगर्गप्रमुखा सुनीन्दाः ।

यदा न माघी मघवयुता स्यात्

तदा च कन्योद्वहनं वदन्ति ॥”

इत्युक्तं माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिविघा-
दित्वागादेव । इति मलमासतत्त्वम् ॥

माघोनी, स्त्री, (मघवान् देवताऽस्याः यदा
मघवत इयमिति । मघवन् + अण् । “मघवा
बहुलम् ।” ६।४।१२८ । इति चादेशः ।
डीप् ।) पूर्वदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मघवन्, स्त्री, इन्द्रसम्बन्धि वस्तु । मघवत इद-
मित्यर्थं षाप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुग्वनो-
ध-

“मरुद्गणे वृजने मन्म धीमहि

माघोने यज्ञं जनयन्त सूरयः ॥”

“माघोने मघवत इन्द्रस्य सम्बन्धि मरुद्गणे ।

इति तज्जाय्ये साधनः ॥)

माठरः

माथं, क्ली, (माघे जातमिति । माघ + "तत्र जातः । ४ । ३ । २५ । इति यत् ।) कुन्दपुष्पम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥

माङ्गल्यं, त्रि, (मङ्गलाय हितमिति । मङ्गल + ध्वन् ।) मङ्गलाय हितम् । यथा, राजमार्गच्छे । "माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च । दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः ॥" इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

अपि च । भीमपराक्रमे ।

"अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भातुलङ्घिते मासि ।

चक्रिणि सुमे कुर्यान्न माङ्गल्यं विवाहस्य ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

(मङ्गलस्य भावः । "मङ्गतेरलच् ।" उणा० ५ । ७० । इत्यस्य वृत्तौ "भावे षञि माङ्गल्यम् ।" इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

माङ्गल्यार्हा, स्त्री, (माङ्गल्यस्य अर्हा ।) त्राय-माणा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचः, पुं, (मा अचतीति । अनुच + कः ।) पत्न्याः । इति शब्दरत्नावली ॥

माचलः, पुं, (मा चलति भोगमदत्वाचिरेणैव स्थानं न मुञ्चतीति । चल + अच् ।) ग्रहः । रोगः । (मा चलति स्वच्छन्दं न प्रसरतीति ।

चल् + अच् ।) । वन्दी । चौरः । इति शब्द-रत्नावली ॥ मेदिन्यां ग्रहस्थाने ग्राह इति पाठः ॥

माचिका, स्त्री, (मा अचति चतादिकं त्वक्का न गच्छतीति । अनुच् + कः । ततः कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) मसिका । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ अम्बुष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचिरं, अ (मा चिरम् ।) शीघ्रम् । यथा,—

"अथान्नवीतदा मत्स्यस्तानुघीन् प्रहसन् शनैः । अस्मिन् हिमवतः शृङ्गे नावं वधीत मारिचम् ॥"

इति वनपर्वणि मात्स्योपाख्यानम् ॥

माक्षीपत्रं, क्ली, सुरपण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माजलः, पुं, (मा जलमित्यभिप्रायोऽस्य । वर्षण-वारिभ्योऽस्य पचयोभारजडत्वात् तथात्वम् ।) चासपक्षी । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

"माजलश्चासकः कुलो विहारो बिन्दुरेखकः ।" माञ्जिष्ठं, क्ली, (मञ्जिष्ठया रक्तम् । "तेन रक्तं रागात् ।" ४ । २ । ४ । इत्यण् ।) लोहितवर्णः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ३० । १२ ।

"कल्माषवभुकपिलाविचित्रमाञ्जिष्ठहरितशव-लाभाः ।" तदति, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

माटान्नकः, पुं, (माटास्य आन्नः । ततः कन् ।) वृक्षभेदः । यथा,—

"वल्गुङ्गी कर्कठीर्वारुः सेटुमाटान्नकौ समौ ।" इति भूरिप्रयोगः ॥

माठरः, पुं, सूर्यपार्श्वपरिवर्त्तिविशेषः । यथा,—

"माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारि-पार्श्विकाः ।" इत्यमरः । १ । ३ । ३१ ॥

ईदृ

माणकः

मठति निवसति सूर्यसमीपे माठरः मठ वास-मर्दयोः नाम्नीति अरण्य मठरस्यापत्यं माठर इति खामी ॥ पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गलः । दण्ड-कारित्वाद्दण्डः । इति खामी ॥ परितः पार्श्वे वर्तन्ते पारिपार्श्विकाः ऽधे कादिति णिकः । सूर्यः कारुणिकत्वाद्द्वैतानां वरं दास्यतीति धिया इन्द्रादयोऽष्टादशनामान्तरेण प्रच्छन्ना अस्य पार्श्वेषु स्थिताः । अत्र प्राधान्यात्तयो रभिहिताः । अत्र माठरनामा यमः । पिङ्गल-नामा वह्निः । दण्डनामा शक्रः । तथाचागमः । "तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः । वह्निसु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो नामतश्च सः ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे स्थातो माठरसंज्ञकः ।" एवमपरे हरगुहादयः कुल्माषपक्ष्यादिसंज्ञकाः पूर्वद्वारादिषु स्थिताः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ यासः । इति मेदिनी । रे, २०३ ॥ विप्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१० ॥ श्रौण्डिकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुप्तादिवृत्तिः ॥

माडः, पुं, वृक्षविशेषः । माडवेनौ इति कोकणे प्रसिद्धः । तत्पर्यायः । माडादमः २ दीर्घः ३ ध्वजवृक्षः ४ वितानकः ५ मद्यदमः ६ । अस्य गुणाः । मोहकारित्वम् । श्रमहरत्वम् । स्नेह-कारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माडवः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा,—

"लेटस्त्रीवरकन्यायां जनयामास घसरान् ।

मालं मल्लं माडवश्च भडं कोलश्च कन्दरम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

पुस्तकान्तरे माडवस्थाने मातर इति पाठः । कन्दरस्थाने कलन्दर इति पाठः ॥

माड्डुकः, पुं, (मड्डुकवादनं शिल्पमस्येति । "मड्डुकभर्भरादण्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ५६ ।

इति अण् ।) माड्डुकिकः । मड्डुवादकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माट्टिः, स्त्री, (माहतीति । माह + "अन्येभ्यो-रपि ङश्चान्ते ।" उणा० ४ । १०५ । इति क्तिन् ।)

देशभेदः । पत्रशिरा । इति रत्नकोषः ॥ दन्त-भेदः । इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पत्रभङ्गम् । दैन्यप्रकाशनम् । इति मेदिनी । टि, २ । शब्दरत्नावली च ॥ माट्टिर्दैन्यं पत्रशिरार्चा

मृदुस्तन्निजे जडे । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६० ॥

माट्टी, स्त्री, (माट्टि + कृदिकारादिति ङीष् ।) दन्तशिरा । इति शब्दरत्नावली ॥

माणकं, क्ली, (मीयते पूज्यते परिमीयते वेति । मान मा वा + घञ् । खार्थे कन् । निपातनास-त्वम् ।) कन्दविशेषः । माणकचु इति भाषा ।

अस्य गुणाः । खादुत्वम् । शीतत्वम् । गुरुत्वम् । शोथहरत्वम् । कटुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।

"माणकं खादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकी-र्त्तितम् ॥"

माणकः, पुं, (मान् + घञ् । ततः कन् निपातना-सत्वम् ।) खनामख्यातवृक्षः । माणकचुगाह

माणिक्यं

इति भाषा । तत्पर्यायः । स्थलपद्मः २ इति रत्नमाला ॥ माणः ३ दृष्टच्छदः ४ हृत्पत्रः ५ । इति केचित् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४७ अः । "स्थूलशूर्यमाणकप्रभृतयः ॥")

माणवः, पुं, (मनोरपत्यं पुमान् । मनु + अपत्य-विवक्षायां अण् ।

"अपत्ये कुतस्ति मृदु मनोरौतसर्गिकः स्तुतः । नकारस्य च मृद्वन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥"

४ । १ । १६१ । इत्यत्र काशिका सूत्रवृत्तिः ।) मनुष्यः । बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥

घोडशयष्टिकहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२४ । ४ ॥

माणवकः, पुं, (अल्पो मानवः । "अल्पे ।" ५ ।

३ । ८५ । इति कन् ।) बालकः । स च घोडश-वर्षपर्यन्तप्रथमवयस्कः ॥ (यथा, श्रीभागवते ।

८ । १६ । ३२ ।

"एष ते स्थानमैश्वर्यं अयं तेजोयशः श्रुतम् । दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाणवको

हरिः ॥"

माणवको बालः स इव ।) हारभेदः । स तु

विंशतियष्टिकः । विंशतरहार इति भाषा । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । १०६ ॥ (बृहत्संहिता-

मते तु घोडशयष्टिको हारः । यथा, तत्रैव । ८१ । ३३ ।

"द्वात्रिंशता गुच्छो विंशत्या कीर्त्तितोऽर्द्ध-

गुच्छाख्यः ।

घोडशभिर्माणवको द्वादशभिर्माणवकः ॥")

कुपुरुषः । इति मेदिनी । के, २०६ ॥ वटुः । इति हेमचन्द्रः ॥

माणवीनं, त्रि, माणवसम्बन्धि । माणवस्येदमित्यर्थे

खीनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (माणवाय हितं । "माणवचरकाभ्यां खञ् ।" ५ । १ । ११ । इति

माणव + खञ् ।)

माणयं, क्ली, शिशुसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४१ ॥

माणवानां समूहो माणयं विकारसंघेति

ष्ठाः । माणवो बालः मृद्वन्यमध्यः दन्त्यमध्य इत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (माणवानां

समूहः । "प्राज्ञगणमाणववाड्वादु यन् ।" ४ । २ । ४२ । इति यन् ।)

माणिका, स्त्री, (माणक + टाप अकारस्त्वम् ।) अष्टपलपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥

माणिक्यं, क्ली, (मणिप्रकारः । मणि + स्थूलादिभ्यः

प्रकारवचने कन् ।" ५ । ४ । ३ । इति प्रश-सायां कन् । ततो मणिकमेवेति । मणिक +

"चातुर्वर्णादीनामुपसंख्यानम् ।" ५ । १ । १२४ । इति वार्त्तिकवलात् ष्यञ् ।) रत्नविशेषः ।

माणिक इति भाषा । तत्पर्यायः । शीण-रत्नम् २ रत्नराट् ३ रविरत्नकम् ४ शृङ्गारी ५

रङ्गमाणिक्यम् ६ तरुणम् ७ रत्ननामकम् ८ रागयुक् ९ पद्मरागः १० रत्नम् ११ शीणो-

पलः १२ सौगन्धिकम् १३ लोहितकम् १४ कुशविन्दम् १५ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । रत्नप्रयोगे प्रधानत्वम् । परं रसायनकारित्वम् । तस्य लक्षणं यथा,—

“स्निग्धं गुरुगान्धुतं दीप्तं खच्छं समाङ्गञ्च
सुरङ्गदञ्च ॥”

इति जात्यमाणिक्यं कल्याणं धारणात् कुरुते ॥
तस्य दोषो यथा,—

“द्विच्छायमभ्रपिहितं कर्कशं शार्करिलं
भिन्नं धूम्रञ्च ।
विरूपं रागविमलं लघुमाणिक्यं न धारये-
द्दीमान् ॥”

तस्य चतुर्विधा जातिर्यथा ।
“तद्रक्तं यदि पद्मरागमय तत्पीतातिरक्तं द्विधा ।
जानीयात् कुरुविन्दकं यदरुणं स्यादेषु सौग-
न्धिकम् ।
तन्नीलं यदि नीलगन्धिकमिति ज्ञेयं चतुर्धा बुधैः
माणिक्यं कषयधर्मेऽप्यविकलं रागेण जात्यं
जगुः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

मतान्तरे तस्य दोषा यथा,—
“माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा सुनीश्वरैः
द्विच्छायश्च द्विरूपश्च सम्भेदः कर्करन्तया ॥
अशोभनं कोकिलश्च जलं धूम्राभिधश्च वै ।
गुणाश्चत्वार आख्याताश्चाद्याः षोडश
कीर्तिताः ॥”

ह्यायास्तु पूर्वोक्ता एव तास्तु पद्मरागशब्दे
द्रष्टव्याः ।

“ह्यायाद्वितयसम्बन्धाद्विच्छायं बन्धुनाशनम् ।
द्विरूपं द्विपदं तेन माणिक्येन पराभवः ॥
सम्भेदो भिन्नमित्युक्तं शुक्लघातविधायकम् ।
कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशकम् ॥
दुग्धेनेव समालिप्तमधनीपुटमुच्यते ।
अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखकृत् ॥
मधुविन्दसमच्छायं कोकिलं परिकीर्तितम् ।
आयुर्लक्ष्मीयशो हन्ति सदोषं तन्न धारयेत् ॥
रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकम् ।
धूम्रं धूमसमाकारं वैद्युतं भयमावहेत् ॥”

तथा ।
“शोभाद्वितयवन्तो ये मणयः चतुर्कारकाः ।
उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ॥
भिन्नेन शुद्धे न्यलुः स्यात् कर्करन्धननाशकम् ।
दुग्धेनेव समालिप्तः पुटके यस्तु सम्भवेत् ॥
दुःखकृत् स समाख्यातो न नृपै रचणीयकः ।
मधुविन्दसमा शोभा कोकिलानां प्रकीर्तिता ।
तेषाञ्च बहुभेदाः स्युर्न ते धार्थाः कदाचन ॥”

अथ गुणाः ।
“गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता ॥
तथा च ।

“वर्णाधिकं गुरुत्वञ्च स्निग्धता च तथाच्छता ।
अर्चिष्मता महत्ता च मणीनां गुणसंग्रहः ॥”

कलम् ।
“ये कर्कराश्विद्रमयोऽपदिग्धाः

प्रभाविमुक्ताः परुषा विवर्णाः ।
न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति
समासतो जातिगुणैः समस्तैः ॥
दोषोपस्थं मणिमप्रबोधाद्
विभर्ति यः कश्चन कश्चिदेकम् ।
तं बन्धुदुःखामयवन्मुचित-
नाशादयो दोषगणा भजन्ते ॥
सपत्रमध्येऽपि कृताधिवासं
प्रमादयत्तावपि वर्तमानम् ।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्तारमापत् ससुपैति काचित् ॥
दोषोपसर्गप्रभवाश्च ये ते
नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति ।
गुणैः समुल्लेखैः सकलैरुपेतं
यः पद्मरागं प्रयतो विभर्ति ॥
बालार्ककरसंस्पर्शात् यः शिखां लोहितं
वमेत् ।

रञ्जयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥
दुग्धे शतगुणे चिम्नो रञ्जयेदयः समन्ततः ।
वमेच्छिखां लोहितं वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन् महामणिः ।
प्रकाशयति सूर्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
पद्मकोषे तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्तृचणात् ।
पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि दुर्लभः ॥
सर्वरिष्टप्रशमनाः सर्वसम्पत्तिदायकाः ।
चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥
यो मणिर्दृश्यते दूराज्ज्वलदमिसमच्छविः ।
वंशकान्तिः स विज्ञेयः सर्वसम्पत्तिदायकः ॥

पञ्चसप्तनवविंशतिरागः
सम्भृतोऽपि सकलः खलु वस्त्रे ।
वर्जयेद्भ्रमति वा करजालं
उत्तरोत्तरमहागुणिनस्ते ॥
नीलीरसं दुग्धरसं जलं वा
ये रञ्जयन्ति द्विशतप्रमाणम् ।
ते ते यथापूर्वमतिप्रशस्ताः
सौभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥

गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥
क्रोशुकोलफलाकारो द्वादशाष्टाब्जगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥
वदरीफलतुल्यो यः खरदिवसुमासकः ।
तथा धात्रीफलत्रिंशत्विंशतिद्वयमासकः ॥
तथा लफलतुल्यो यो वह्निपक्षैकमासकः ।
तामूलफलमानो यश्चतुस्त्रिदिकतोलकः ।
विम्बीफलसमाकारो वसुधङ्गदशतोलकः ॥
अतः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।
यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
केचिच्चारतराः सन्ति जात्यानां प्रतिरूपकाः ।
विजातयः प्रयत्नेन सिद्धास्ता मूल्यमाहरेत् ॥
काङ्कलकाः सिंहलदेशोत्थसुक्तमालीयाः ।
श्रीपर्णिकाश्च सदृशा विजातयः पद्मरागाणाम् ॥
तुषोपसङ्गादलनाभिधानं

मणिः स्वभावाद्वापि तुमुल्लेखः ।
कार्णात्तथा सिंहलदेशजार्तं
सुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात् ।
श्रीपर्णकं दीप्तिनिराकृतित्वा-
द्विजातिलिङ्गाययमेद एषः ॥ * ॥
तथा च ।

“स्नेहप्रदेहो नृदुता लघुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्ज्वजन्मम् ।
यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो
यो वा तुषाणाभिव चूर्णमध्यः ॥
स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति
यो वा प्रमृद्यः प्रजहति दीप्तिम् ।
आक्रान्तमूर्द्धा च तथाङ्गुलिभ्यां
यः कालिकां पार्श्वगतं विभर्ति ॥
संप्राप्य ताल्योऽपि कथं स्ववृत्तं
विभर्ति यः सर्वगुणानतीव ।
तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाते-
र्यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः ।
प्राप्यापि नानाकरदेशजातं
ज्ञात्वा बुधो जातिगुणेन लक्षेत् ॥
अप्रणश्यति सन्देहे शिलायां परिघर्षयेत् ।
दृष्ट्वा योऽत्यन्तशोभावान् परिमाणं न सुचति ॥
स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ते विजातयः ।
स्वजातकं संमुखेन विलिखेद्वा परस्परम् ॥
वज्रं वा कुरुविन्दं वा विमुच्यान्योन्यकैर्न क्षेत् ।
न शक्यं लेखनं कर्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥
गुणोपपन्नेन सहावबन्धो
मणिस्त्वजात्यो विगुणेन जातः ।
सुखं न कुर्यादपि कौस्तुभेन
विद्वान् विजातिं न भ्रयाद्बुधस्तम् ॥
चण्डाल एकोऽपि तथाभिजातान्
समेत्य दूरानपहन्ति यत्नात् ।
तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान्
शक्नोति विद्रावयितुं विजातः ॥ * ॥
अथ मूल्यम् ।

“बालार्काभिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्मणिम् ।
तत्र कान्तिविभागेन च्छायाभागं विनिर्दिशेत् ॥
वज्रस्य यत्तुल्यलसंख्योक्तं
मूल्यं समुन्मापितगौरवस्य ।
तत् पद्मरागस्य गुणान्वितस्य
स्यान्माधकाख्यातुलितस्य मूल्यम् ॥
यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् ।
तावन्मूल्यं तथा शुद्धे कुरुविन्दे विधीयते ॥
सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्तितम् ।
तावन्मूल्यं चतुर्थांशहीनं स्यादे सुगन्धिकं ॥
यावन्मूल्यं समाख्यातं वैश्यवर्णे च खरभिः ।
तावन्मूल्यं चतुर्थांशं हीयते शूद्रजन्मनि ॥
पद्मरागः पणं यस्तु धत्ते लाञ्छारसप्रभः ।
कार्षापणसहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभेत सः ॥
इन्द्रगोपकसङ्काशः कर्षयष्टतो मणिः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि तस्य मूल्यं विनिर्दिशेत् ॥
एकोनो नूयते यस्तु जवाङ्कुसुमसन्निभः ।

कार्षापणसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्दश ॥
 बालादित्यद्युतिनिभः कर्षं यस्तु प्रतुल्यते ।
 कार्षापणशतानान्तु मूल्यं सङ्घिः प्रकीर्तितम् ॥
 यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्षार्हेन तु समितः ।
 कार्षापणशतानान्तु विंशतिर्मूल्यमादिशेत् ॥
 चत्वारो माषका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
 मूल्यं तस्य विधातव्यं स्फुरिभिः शतपञ्चकम् ॥
 द्विमाषको यस्तु गुणैः सत्त्वेरेव समन्वितः ।
 तस्य मूल्यं विधातव्यं द्विशतं तत्त्ववेदिभिः ॥
 माषकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
 शतैकसमितं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
 अतो न्यूनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
 स्वर्णद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
 कार्षापणः समाख्यातः पुराणद्वयसमितः ।
 अन्ये कुसुम्भपानीयमङ्गिष्ठोदकसन्निभाः ॥
 काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
 तेषां दोषो गुणो वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
 मूल्यमल्पान्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
 न त्वच्चत्तियवैश्यान्त्याश्चतुर्था ये प्रकीर्तिताः ॥
 चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धार्म्याः सम्पत्तिहेतवे ।
 अतोऽन्यथा धृतः कुर्याद्भोगशोकभयचयम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ४४ ।

“सोऽपि प्राप्तदत्ताचीन्माणिक्यस्तम्भमास्वरम् ।
 सौवर्णमिति सङ्केतकेतनं सम्पदामिव ॥”

कदलीविशेषः । तद्यथा,—

“माणिक्यमत्तर्पणमृतचम्पकाद्या
 भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

माणिक्या, स्त्री, (माणिक्य + टाप् ।) ज्येष्ठी ।
 तत्पर्यायः । सुषली २ गृहगोधिका ३ गृह-
 गोलिका ४ भित्तिका ५ पल्ली ६ कुञ्जमत्स्यः ७
 गृहोलिका ८ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६४ ॥
 माणिक्यन्तं, स्त्री, (माणिक्ये गिरौ भवम् । माणि-
 क्यन्त + अण् ।) सैन्धवलवणम् । इत्यमरटीकायां
 स्वामी ॥

माणिमन्थं, स्त्री, (माणिमन्थगिरौ भवम् । माणि-
 मन्थ + अण् ।) सिन्धुजलवणम् । इत्यमरः ।
 २।६।४४ (अस्म्य पर्यायः । [जम् ॥ ”

“सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थश्च सिन्धु-
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मातङ्गः, पुं, (मतङ्गस्येदं । मतङ्गस्यापत्यं पुमान् वा ।
 मतङ्ग + अण् ।) हस्ती । इत्यमरः । ३।३। २१ ॥
 (यथा, रामायणे । १ । ६ । २३ ।

“विन्ध्यपर्वतजैर्मतैः पूर्णां हैमवतैरपि ।
 मदान्वितैरतिवलेर्मतङ्गैः पर्वतोपमैः ॥”

अश्वत्थवृक्षः । किरातजातिविशेषः । इति
 तट्टीकायां मधुरेशः ॥ श्वपचः । इति मेदिनी ।
 जे, ४७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । २ ।

“सुहृदमन्वगाथातं कार्थाय कृतसंविदम् ।
 सख्या दुर्गपिशाचेन मातङ्गपतिना युतम् ॥”
 अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४।२८३।

मातङ्गमकरः, पुं, (मातङ्गाकारो मकरः ।) महा-
 मत्स्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मातङ्गी, स्त्री, (मतङ्गस्य सुनेरपत्यं स्त्री । मातङ्ग +
 अण् डोष् ।) दशमहाविद्यान्तर्गतनवमविद्या ।
 अथ मातङ्गीमन्त्रः । वामकेश्वरतन्त्रे ।

“अथ वक्ष्ये महादेवीं मातङ्गीं सर्वसिद्धिदाम् ।
 अस्थोपासनमात्रेण वाक्सिद्धिं लभते ध्रुवम् ॥
 प्रणवश्च ततो मायां कामबीजञ्च कूर्चकम् ।
 मातङ्गी ड्युता चास्त्रं वज्रजायावधिमर्गः ॥
 ऋषिः स्याद्विष्णुर्नृत्तिर्विराट् ब्रह्मः प्रकी-
 र्तिताम् ।

मातङ्गीदेवता देवी सर्वसिद्धिप्रदायिनी ॥
 अङ्गव्यासकरन्यासौ कुर्यान्मन्त्री समाहितः ।
 षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवादेन कल्पयेत् ॥
 षट्कोणाष्टदलं पद्मं लिखेद्यन्तं मनोरमम् ।
 तत्र पूजा प्रकर्त्तव्या जवापुष्पेण मन्त्रवित् ॥
 अष्टशक्तौष्वाष्टले पूजयेत् सुसमाहितः ।
 रतिः प्रीतिर्मनोभवा क्रिया श्रद्धा च शक्तयः ॥
 अनङ्गकुसुमानङ्गमदना मदनालसा ।
 इत्यष्टशक्तीः संपूज्य उपहारसमन्वितः ॥
 ततो देवीं परां ध्यायेत् साधकः स्थिरमानसः ॥
 श्यामाङ्गीं शशिप्रेक्षरां त्रिनयनां रत्नसिंहा-
 सनस्थिताम् ।

वैदेवांहुदण्डैरसिखेटकपाशाङ्कुशधराम् ॥
 एवं ध्यात्वा महादेवीं गन्धपूजैर्मनोरमैः ।
 नैवेद्यन्तु महादेये पायसं शर्करान्वितम् ॥
 पुरश्चरणकाले तु षट्सहस्रं मनुं जपेत् ।
 तद्दर्शानं हुनेदायैः शर्करामधुभिः सह ॥
 ब्रह्मवृक्षोद्भवेः काष्ठैः साधकः शक्तिभिः सह ।
 एवं पुरश्चियां कृत्वा प्रयोगविधिमाचरेत् ॥
 चतुष्यथे ष्मशाने वा कलामध्ये च भान्तिकः ।
 मत्स्यं मांसं पायसञ्च दद्याद्भूषणं गुग्गुलुम् ॥
 रात्रियोगेन कर्त्तव्यं सदा पूर्णश्च साधकः ।
 एवं प्रयोगमात्रेण कविता जायते ध्रुवम् ॥
 अग्निस्तम्भं जलस्तम्भं वाक्स्तम्भं कारयेत् ध्रुवम् ।
 मन्त्री जयति शत्रून् च तार्क्ष्यो भोगिकुलं यथा ॥
 शास्त्रे वादे कवित्वे च बृहस्पतिरिवापरः ।
 अनेनैव विधानेन मातङ्गी सिद्धिदायिनी ॥
 नूनं तद्गृहमागत्य कुवेरैर्दीयते वसु ।
 विना मत्स्यैर्विना मांसैर्नार्चयेत् परदेवताम् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥

मातरपितरौ, पुं, (माता च पिता च । “मातर
 पितराबुदीचाम् ॥” ६ । ३ । ३२ । इत्यारडा-
 देशो मातृशब्दस्य निपात्यते ।) तातजनयित्रौ ।
 नित्यद्विवचनान्तौ । इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥

मातरिश्वा, पुं, (मातरि अन्तरीक्षे श्वयति
 वर्द्धते इति । यद्वा, मातरि जनन्यां श्वयति
 वर्द्धते सप्तसप्तकलादिति । श्वि + “श्वन् उच्च-
 त्रिति ।” उणा० १ । १५८ । इति कनिन् ।
 नान्नि सप्तम्या अलुक् । धातोरिकारलोपश्च
 निपातितः ।) वायुः । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ।
 (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ६ ।

“आन्यं दिवो मातरिश्वाजभारामथादन्यं
 परिश्रयेनो अद्रेः ॥”

“मातरिश्वा वायुः ।” इति तज्ज्ञाथे सायनः ॥
 मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति । श्वस् +
 कनिन् । अग्निभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ३।२६।११ ।

“तनूनपादुच्यते गर्भं आसुरो
 नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदग्निमीत मातरि
 वातस्य सर्गो अभवत् सरौमणि ॥”

“यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्द्धते तदा तनू-
 नपान्नामको भवति यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा
 मातरिश्वा नामको भवति ।” इति तज्ज्ञाथे
 सायनः ॥)

मातलिः, पुं, (मतं लातीति । ला + कः । एषो-
 दरादित्वात् साधुः । मतलस्यापत्यं पुमानिति
 वा । मतल + “अत इच् ।” ४ । १ । ६५ ।
 इतीच् ।) इन्द्रसारथिः । इत्यमरः । १।१।३८ ॥
 (यथा, महाभारते । ५ । ६७ । ११ ।

“मतस्त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
 तस्यैकेव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥”

माता, [ऋ] स्त्री, मान्यते पूज्यते या सा । मान
 ड पूजायां नान्तीति डाट इति भरतः ॥ (यद्वा,
 “नमृनेष्टृत्वृहोत्पोलभाटजाभाटमाटपिट-
 टुहिट ।” उणा० २ । ६६ । इति ढच् ।
 निपातितश्च । स्वसादित्वाद्वाप् निषेधः ।)
 मा इति भाषा । तत्पर्यायः । जनयित्री २
 प्रसूः ३ जननी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥
 सवित्री ५ जनिः ६ जनी ७ जनित्री ८
 अक्का ९ अम्बा १० अम्बिका ११ अम्बा-
 लिका १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ मातृका १३ ।
 इति जटाधरः ॥ * ॥ षोडशप्रकारा मातरो
 यथा,—

“स्तनदात्री गर्भधात्री भक्षदात्री गुरुप्रिया ।
 अभीष्टदेवपत्नी च पितुः पत्नी च कन्यका ॥
 सगर्भजा या भगिनी पुत्रपत्नी प्रियाप्रसूः ।
 मातुर्माता पितुर्माता सोदरस्य प्रिया तथा ॥
 मातुः पितुश्च भगिनी मातुलानी तथैव च ।
 जनानां वेदविहिता मातरः षोडश स्मृताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे कार्तिकेय-
 संवादे १५ अध्यायः ॥ तस्या गौरवं यथा,—
 “जनको जन्मदात्वात् पालनाच्च पिता स्मृतः ।
 गरीयान् जन्मदातुश्च योऽन्नदाता पिता सुने ।
 विनान्नान्नश्वरो देहो न नित्यः पितुरुद्भवः ॥
 तयोः शतगुणे माता पूज्या मान्या च बन्दिता ।
 गर्भधारणपोषाभ्यां सा च ताभ्यां गरीयसी ॥”
 इति तत्रैव ४० अध्यायः ॥

अपि च ।

“स गुरुयः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।
 उपनीय ददद्देवमाचार्यः स प्रकीर्तितः ॥
 एकादश उपाध्याया ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ।
 एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥”
 इति गारुडे ६४ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

“न पितुर्वचनं कार्यं यथा मातुः सुतेन हि ।
पिता च पतितस्याप्यो न माता सत्सुतेन हि ।
गर्भधारणपोषाद्भि ततो माता गरीयसी ॥
दश्विप्रादुपाध्यायो गौरवेणातिरिच्यते ।
तेभ्यः पिता दशम्यस्तु माता चैव गरीयसी ।
मातृतोऽन्यो न देवोऽस्ति तस्मात् पूज्या सदा
सुतेः ॥

मातुश्च यद्वितं किञ्चित् कुरुते भक्तितः पूमान् ।
तद्वर्म्मं हि विजानीयादेवं धर्म्मविदो विदुः ॥”
इति वल्लिपुराणम् ॥

अपरञ्च ।

“गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्तयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भावयति या सुते येन विदोपदिश्यते ।
ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पश्चैते गुरवः स्मृताः ॥
आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
पूजनीया विशेषेण पश्चैते भूतिमिच्छता ॥
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्विकारिणौ ।
तावत् सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्तत्परायणः ॥
पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ।
स पुत्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा ॥
नास्ति मातृसमं देवं नास्ति पितृसमो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्निर्व्यं प्रियं कुर्व्यात् कर्म्मणा मनसापि वा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाश्रयेत् ॥”

इति कौर्म्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥

मातृशब्दसम्भावया मातृतुल्यत्वम् यथा,—
“मातरित्वेन शब्देन याश्च संभाषते नरः ।
सा मातृतुल्या सत्येन धर्म्मे साक्षी सतामपि ॥
तथा सहितशृङ्गारे कालसूत्रं प्रयाति सः ।
तत्र घोरे वसत्येव यावद्देव ब्रह्मणो वयः ॥
प्रायश्चित्तं पापिनश्च तस्य नैव श्रुतौ श्रुतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

शिवस्य परिवारविशेषः । स च असुरमारणे
ब्रह्मादीनां खेदनिर्गतत्वात् अष्टशक्तिदेवता-
रूपो यथा,—

“ब्राह्मी मातृशरी चेन्नी वाराहो वैष्णवी तथा ।
कौमारी चैव चासुखा चर्चिकेत्यष्ट मातरः ॥”
सप्तविधोऽपि यथा,—

“ब्राह्मी च वैष्णवी चेन्नी रौद्री वाराहिकी
तथा ।
कौवेरी चैव कौमारी मातरः सप्त कीर्त्तिताः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गौर्यादिवोद्गममातृकाः । यथा,—

“गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

शान्तिः पुष्टिर्भुतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥”

इति श्राद्धतत्त्वे बह्वचरगृहपरिशिष्टम् ॥

वैष्णवपूज्या मातृगणा यथा,—

“यत्र मातृगणाः पूज्यास्तत्र स्त्रीताः प्रपूजयेत् ।

सदा भागवती पोर्णमासी पद्मान्तरङ्गिका ॥
गङ्गाकलिन्दतनयागोपीवृन्दावतीस्तथा ।
गायत्रीतुलसीवाणीपृथिवीगाश्च वैष्णवीः ॥
श्रीयशोदादेवदूतीदेवकीरोहिणीमुखाः ।
श्रीसीता द्रौपदी कुन्ती ह्यपरा या महर्षयः ।
रुक्मिण्यादास्तथा चाष्ट महिषीर्याश्च ता
अपि ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥

सप्त मातरो यथा,—

“आदौ माता गुरोः पत्नी ब्राह्मणी राजपत्निका ।
गावी धात्री तथा पृथ्वी सप्तैता मातरः स्मृताः ॥”

इति कैश्चित् पठितम् ॥

मातृतुल्या यथा ।

“मातृत्वसा मातुलानी पितृत्वस्त्री पितृत्वसा ।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥”

इति दायभागः ॥

गौः । भूमिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥ (निरुक्ते
च । ८३ । “यद्वर्द्धस्तिष्ठा त्रिविधे ह धत्ताद्यदा-
क्षयो मातुरस्या उपस्थे ।” “मातुः अस्या
पृथिव्याः ।” इति तट्टीकायां दुर्गाचार्यः ।)
विभूतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ लक्ष्मीः । इति
हेमचन्द्रः । ३३२१ । रेवती । इत्यजयपालः ॥
आखुकर्णी । इन्द्रावणी । महाश्रावणी । जटा-
मांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ परिमाणकर्त्तरि,
त्रि । आसन्नत्रय परिमाणार्थमाधातोः कर्त्तरि
लनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (निर्माणकर्त्तरि च ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । ७ ।

“अस्येदु मातुः सवनेषु सद्योमहः ।”

“मातुः वृष्टिदारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः ।”
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

माता, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजार्थां +
तन् ततश्चापि निपातनात् साधुः ।) जननी । यथा
‘विश्वेश्वरी विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ।’
इति शिवरहस्ये दुर्गास्तवदर्शनात् आवन्तोऽयं
शब्दः ॥

मातापितरौ, पुं, (माता च पिता च । “आनङ्
ऋतोऽहन्ते ।” ६ । ३ । २५ । इत्यानङादेशः ।)
जननीजनकौ । तत्पठ्यायः । पितरौ २ मातर-
पितरौ ३ तातजनयित्रौ ४ । इत्यमरभरतौ ।
२ । ६ । ३७ ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा,
मनौ । ३ । १५७ ॥

“अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ॥”

मातामहः, पुं, (मातुः पिता । “पितृव्यमातुल
मातामहपितामहाः । ४ । २ । ३६ । इति
डामहच् निपातितश्च ।) मातुः पिता । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३३ ॥ दौहित्रस्य मातामह-
साधर्म्यं यथा,—

“आसीदङ्गो वृषश्चेष्टो यज्ञशीलो ढट्ब्रतः ।

यजतः सुमहत्कालादेष एकोऽभवत्ततः ॥

ऋत्योः कन्या सुनीथा या मातुर्दुःशीलकारणात् ।

क्रूरा बुद्धिरभूत्तस्य जगतोऽस्यापि पीडने ॥

तपस्विनां कुले जाता ऋषीणाञ्च यशस्विनाम् ।

सगुणां निर्गुणां वापि यान्ति मातामही तनुम् ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

तन्मरणे त्रिरात्राशौचं यथा । मातामहानां
मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् । इति शुद्धितत्त्वे
कूर्म्मपुराणम् ॥ * ॥ दुहितृपर्यन्ताभावे तस्य
श्राद्धे दौहित्रस्याधिकारो यथा,—

“मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
ते च तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ।

दुहितृपर्यन्ताभावे तस्य घने दौहित्रस्याधि-
कारो यथा । तदभावे दौहित्रः ।

“पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”

इति मनुवचने पौत्रतुल्याभिधानेन यथा
पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहितृभावे दौहित्रः ।

अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।

अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा घनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां हि स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

मातामही, स्त्री, (मातामहस्य पत्नीति । “पुंयो-
गादाख्यायाम् ।” ४ । १ । ४८ । इति + डीष् ।)
मातामहपत्नी । मातृमाता । आइ इति
भाषा । यथा,—

“मातामही मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता ।
प्रमातामहीति विज्ञाता प्रमातामहकामिनी ।
वृद्धप्रमातामही ज्ञेया तत्पितुः कामिनी तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

तन्मरणे पक्षिण्यशौचं यथा,—

“मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।
अशौचं पक्षिणीं राज्ञिं नृता मातामही यदि ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

दुहितृपर्यन्ताभावे तच्छ्राद्धे दौहित्रस्याधि-
कारो यथा । तदभावे दौहित्रः । प्रागुक्तब्रह्म-
पुराणे तथादर्शनात् ।

“पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”

इत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहितृभावे
दौहित्रः । इति प्रागेवोक्तत्वात् ।

“मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥

एतेषाञ्चैव भार्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ।

पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ॥”

इति वृद्धशतातपवचनेन मातामह्याश्च साक्षा-
दौहित्रेण पिण्डदानश्रुतेः धनाधिकारित्वाच्च ।

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्या अयौतुकधने

पौत्रपर्यन्ताभावे दौहित्राधिकारः । यौतुकधने
तु पुत्रपर्यन्ताभावे दौहित्राधिकारो यथा ।

“दौहित्रोऽपि ह्यसुत्रेन सन्तारयति पौत्रवत् ॥”

इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रधर्म्मातिदेशात्
पुत्रेण परिणीतदुहितुर्वाधात् बाधकपुत्रेण

बाध्यदुहितृपुत्रबाधस्य न्यायत्वात् । इति दाय-

तत्त्वम् ॥ पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्रा-

धिकारात् प्राक्दुहित्रधिकारश्रुतेः तद्वाधिकाया
दुहितुः पुत्रेण बाध्यपुत्रबाध्यस्यैव न्यायत्वात् ।
इति दायक्रमसंग्रहश्च ॥

माताली, स्त्री, (मातुः आली । पृषोदरादित्वात्
क्कारलोपः । यदा, माताया आली ।) मातुः
सखी । इति शब्दमाला ॥

मातुलः, पुं, (मातुर्भासा । “पितृयमातुलेति ।”
४।२।३६। इति निपात्यते । तत्र “मातुर्लुच् ।”
इति वार्त्तिकेन डुलच् ।) मातृभाता ।
पितृशालकः । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ।
मामा इति भाषा ॥ तन्मरणे भागिनेयस्य
पक्षिण्यशौचम् । यथा, शुद्धित्वम् ।

“मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्वेषु च ।”
स च मातामहपर्यन्तरहितस्य नृतस्य प्रेत-
क्रियाधिकारी । यथा,—

“मातुलो भागिनेयस्य सखीयो मातुलस्य च ।”
इति शास्तातपीयपाठक्रमात् । इति शुद्धित्वम् ॥

(मातुले स्थायादिना मीयते । मात + वाङ्-
लकात् डुलच् ।) त्रीहिभेदः । मदनद्वयः ।
(मादयतीति । मद + णिच् + वाङ्लकात्
डुलच् पृषोदराद् दस्य तकारत्वम् ।) धुस्तूरः ।

इति मेदिनी । ले, १२३ ॥ पर्यायो यथा,—
“धुस्तूर धूर्त धुत्तूरा उन्मत्तः कनकाङ्गयः ।
देवता कितवस्तूरी महामोहः शिवप्रियः ।
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मा विद्यते तुला तुलना यस्य ।) सर्पविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २१६ ॥

मातुलकः, पुं, (मातुल + स्वार्थे कन् ।) धुस्तूर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मातुलः । यथा,
पञ्चतन्त्रे । १ । २४१ ॥

“सोऽपि तव मातुलको न समायातः ॥”
मातुलपुत्रकः, पुं, (मातुलस्य धुस्तूरस्य पुत्रकः ।)
धुस्तूरफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥ (यथास्य
पर्यायः ।

“मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मातुलतनयः । इति मेदिनी । के, २३५ ॥

मातुला, स्त्री, (मातुल + टाप् । मातुलस्य
मातुलानी, स्त्री । “इन्द्रवरुणेति । ४।१ । ४६।
डौष् आनुक् च ।) मातुलपत्नी । इत्यमर-
भरती । २।६।३०। मामौ इति भाषा ॥ तन्मरणे
पक्षिण्यशौचम् । यथा,—

“यशुरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।
पित्रोः खसरि तद्वच्च पक्षिणीं चपयेन्न-
शाम् ॥”

इति शुद्धित्वम् ॥
मातुलानी, स्त्री, (मा निषेधे तुलां नयति प्राप्नो-
तीति । नी + क्तिप् । डौष् ।) कलायः ।
भङ्गा । इति मेदिनी । ने, २०३ ॥ (यथास्या
पर्यायः । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे
भागे ॥

“भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादीनि विजया
नया ॥”

शृणुः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४५ ॥ प्रियङ्गु-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलाहिः, पुं, (मातुलस्तेऽसौ इति । तुल +
मूलविभुजादित्वात् कः । मातुलश्चासौ अहिश्च ।)
सर्पविशेषः । मातुला साप इति फेयुयाटी इति
च भाषा । अयं खडाकतिः आयतदेहः दीर्घ-
लाङ्गुलः चतुष्पात् । इति मधुमाधवादयः ॥

सत्यर्थायः । मातुलानः २ । इत्यमरः । १ । ८३ ॥
मातुली, स्त्री, (मातुलस्य स्त्री । “मातुल + इन्द्र-
वरुणभवेति ।” ४ । १।४६ । इति डौष् “मातु-
लोपाध्याययोरानुग वा ।” इति वार्त्तिकोक्तेः
पक्षे आनुगभावः ।) मातुलपत्नी । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३० ॥ भङ्गा इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलुङ्गः, पुं, (मा न तुलं गच्छतीति । गम +
ङः । पृषोदरादित्वात् अकारस्योकारः समुच्च ।)
वीजपूरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

“केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।
शर्करादाङ्गिमाभ्यां वा द्राक्षाखर्वोरयोस्तथा ॥”
(तथास्य पर्यायः ।

“वीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।
लुङ्गुषः पूरकः पूरो वीजपूर्णोऽम्बुकेशरः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

तथास्य गुणाः ।
स्यान्मातुलुङ्गः कफवातहन्ता
हन्ता कृमीणां जठरामयनः ।
स दोषरक्तादिविकारपित्त-
सन्दीपनः शूलविकारहारः ॥

आसकासारचिह्नं लघ्वाङ्गं कण्ठशोधनम् ।
दीपनं लघु रुच्यश्च मातुलुङ्गमुदाहृतम् ॥
त्वक्तीक्ष्णं दुर्जराति स्यात् कृमिवातकफा-
पहा ।

खादु शीता गुरुः स्निग्धा लङ्घांसं वात-
पित्तजित् ॥
मेध्यं शूलानिलच्छर्दिकफारोचकनाशनम् ।
दीपनं लघु संग्राहि गुल्माशोषनु केशरम् ॥

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम् ।
शूलानीर्णादिरोगेषु मन्दाग्नौ कफमारुते ॥
अरुचिश्वासकासेषु खरसोऽस्योपदिश्यते ।
रसोऽतिमधुरो हृद्यो वीर्यपित्तानिलापहा ॥

कफक्षुर्ध्वरः पाके मातुलुङ्गस्य कल्ककः ।
तिक्तं पुष्पानु वीजश्च गुल्मनुक्ष्यात्तथाधरम् ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥

“त्वक्तीक्ष्णं कटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य
वातजित् ॥
वृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥

लघु तत्केशरं आसकासहिष्कामदायकान् ।
आस्यशोथानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्दरोचकान् ॥
गुल्मोदरार्शः शूलानि मन्दाभित्वं नाशयेत् ॥”
इति च वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

मातुलुङ्गकः, पुं, (मातुलुङ्ग + संज्ञायां स्वार्थे वा
कन् ।) क्लोङ्गवृक्षः । तत्पर्यायः । फलपूरः २
वीजपूरः ३ रुचकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥

मातुलुङ्गः ५ स्वफलः ६ फलपूरकः ७ लुङ्गुषः ८
पूरकः ९ पूरः १० वीजपूर्णः ११ अम्बुकेशरः
१२ क्लोङ्गः १३ । इति रत्नमाला ॥ अस्य
गुणाः । हृद्यत्वम् । अम्लत्वम् । लघुत्वम् ।

अग्निदीपनत्वम् । आभानगुल्मज्वरहृद्भोगो-
दावर्तनाशित्वम् । विबन्धहिक्काशूलच्छर्दिरोगे
प्रशस्तत्वम् । अस्य त्वग्गुणाः । तिक्तत्वम् ।
दुर्जरत्वम् । कफवातनाशित्वम् । विगतरस-
त्वम् । तन्मांसगुणाः । खादुत्वम् । शीतत्वम् ।

गुरुत्वम् । वायुपित्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

मातुलुङ्गा, स्त्री, (मातुलुङ्ग + टाप् ।) मधु-
कुण्ठी । यथा,—
“मातुलुङ्गा सुगन्धान्या गिरिजा पूतिपुष्पिका ।
अत्यन्ता देवदूती च सा कचिन्मधुकुण्ठी ॥”
इति रत्नमाला ॥

मातुलुङ्गिका, स्त्री, (मातुलुङ्ग + संज्ञायां कन् ।
टाप् अकारस्येत्वम् ।) वनवीजपूरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मातृकच्छिदः, पुं, (मातुः कं शिरश्चिन्ततीति ।
क्षिद + कः । पित्रादेशात् मातृशिरश्छेदनादस्य
तथात्वम् ।) पंरशुरामः । इति केचित् ॥

मातृका, स्त्री, (मातेव । मातृ + “इवे प्रतिज्ञतौ ।”
५ । ३ । ६६ । इति कन् टाप् ।) घातका ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ४३ । ६६ ।

“रज्जुसङ्गच्छेदने बालपीडा
राशौ मातुः पीडनं मातृकायाः ॥”
मातेव । मातृ + स्वार्थे कन् ।) माता ।
देवीभेदः । वर्णमाला । इति मेदिनी । के, १३८ ॥

करणम् । खरः । उपमाता । इति हेमचन्द्रः ।
मातृकागणोत्पत्तिर्यथा,—
“तत्र देवोऽप्यसौ दैत्यं त्रिशूलेनाहनदृष्टम् ।
तस्याहतस्य यद्रक्तमपतद्भूतले किल ॥

तत्रान्वका असंख्याता बभूवुरपरे भृशम् ।
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं रुद्रः शूलैऽन्धकं मृधे ॥
गृहीत्वा त्रिशिखायेन ननर्त्त परमेश्वरः ।
इतरेऽप्यन्धकाः सर्वे चक्रेण परमेशिना ॥

नारायणेन निहतास्तत्र येऽन्ये ससृज्यताः ।
असृग्धारास्तुषारैस्तु शूलप्रोतस्य चासृजत् ॥
अनारतं ससृज्यतुः खतो रुद्रो रुषान्वितः ।
तस्य क्रोधेन महता सुखाञ्ज्वाला विनिर्ययौ ॥

तद्रूपधारिणीं देवीं याम्नां योगीश्वरीं विदुः ।
स्वरूपधारिणीं चान्या विष्णुनापि विनिर्म्मिता ॥
ब्रह्मणा कार्तिकेयेन इन्द्रेण च यमेन च ।
वाराहेण च देवेन विष्णुना परमेशिना ॥

पातालोद्धरणं रूपं तस्या देव्या विनिर्म्ममे ।
माहेश्वरी च माहेश्वरी इत्येता अष्ट मातरः ॥
कारणं यस्य यत् प्रीतिं ज्ञेयज्जिनावधारितम् ॥
शरीरादेव नाना तु तदिदं कीर्तितं मया ।

मातृका

कामः क्रोधस्तथा लोभो मदो मोहोऽथ
पञ्चमः ॥
मातृकं यद्विष्णुः पेशुन्यं सप्तमं तथा ॥
अनसुयाहमी ज्ञेया इत्येता अष्ट मातरः ॥
कामं योगीश्वरीं विद्धि क्रोधं माहेश्वरीं तथा ॥
लोभस्तु वैष्णवी प्रोक्ता ब्रह्माणी मद एव च ।
मोहः स्वयन्तु कौमारी मातृकं चैन्द्रजां विदुः ॥
यामी दण्डधरा देवी पेशुन्यं स्वयमेव च ।
अनुसुया वराहस्या इत्येताः परिकीर्त्तिताः ॥
कामादिगण एषोऽयं शरीरं परिकीर्त्तितम् ।
जगद्गन्धर्वान् यथा तथा ते कीर्त्तितं मया ॥
एताभिर्देवताभिश्च तस्य रक्ते तु शोषिते ।
तत्र गतासुरी माया स च सिद्धोऽन्यकोऽभवत् ॥
एतत्ते सर्वमास्वातमात्मविद्यान्तं मया ।
य एतच्छृणुयान्नित्यं मातृणासुद्वं शुभम् ॥
तस्य ताः सर्वदा रक्षां कुञ्चन्त्यनुदिनं वृषः ।
येनैतन् पश्यते जन्म मातृणां पुरुषोत्तम ! ॥
स धन्यः सर्वदा लोके शिवलोकश्च गच्छति ।
तासाञ्च ब्रह्मणा दत्ता अष्टमी तिथिरुत्तमा ॥
एताः संपूजयेद्ब्रह्मा विष्णुश्चैव नरः सदा ।
तस्य ताः परितुष्टास्त्येमारोग्यं ददन्ति च ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे कामादिमातृगणोत्पत्ति-
र्नामाध्यायः ॥ अपि च ।
“ब्रह्मेशगुहविष्णूनां तथेन्द्रस्य च शक्तयः ।
शरीरेभ्यो विनिष्क्रम्य तद्रूपैश्चण्डिकां ययुः ॥
यस्य देवस्य यद्रूपं यथाभूषणवाहनम् ।
तद्देव हि तच्छक्तिरसुरान् योऽहुमाययौ ॥
हंसयुक्तविमानाये साचसूत्रकमण्डलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥
माहेश्वरी वृषारूढा त्रिशूलवरधारिणी ।
महाहिमलया प्राप्ता चन्द्ररेखाविभूषणा ॥
कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योऽहुमस्याययौ दैत्यान्मिका गुह्यरूपिणी ॥
तथैव वैष्णवी शक्तिर्गण्डोपरि संस्थिता ।
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्ताभ्युपाययौ ॥
यज्ञवाराहमतुलं रूपं या विभ्रती हरः ।
शक्तिः साध्याययौ तत्र वाराही विभ्रती तनुम् ॥
नारसिंही वृसिंहस्य विभ्रती सट्टशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र शूटाक्षेपक्षिप्रनचत्रसंहतिः ॥
वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरिस्थिता ।
प्राप्ता सहस्रनयना यथा शक्रस्यैव सा ॥
ततः परिवृतस्ताभिरीशानो देवशक्तिभिः ।
हव्यन्तामसुराः शीघ्रं मम प्रीत्याह चण्डिकाम् ॥
ततो देवोऽशरीरात्तु विनिष्क्रान्तातिभीषणा ।
चण्डिका शक्तिरत्युगा शिवाशतनिनादिनी ॥”
इति माकण्डेयपुराणम् ॥
मातृवर्गो यथा—
“गुरोः प्रती राजपत्नी विप्रपत्नी च या सती ।
प्रती च मातृसुतयोर्मित्रपत्नी च तत्प्रसूः ॥
प्रसूः पित्रोस्तयोर्भ्रातुः प्रती श्वश्रुः स्वकन्यका ।
जननी तत्सपत्नी च भगिनी सुरभौ तथा ॥
स्वामीहसुरपत्नी च धात्री कान्ताप्रदायिका ।

मातृका

गर्भधात्रीस्वनाम्नी च भयात्तातुच्च कामिनी ॥
एता वेदप्रणीताश्च सर्वेषां मातरः स्मृताः ।
एतास्तपि च सर्वासु न्यूनता नास्ति कासु च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २ पू अध्यायः ॥
षोडश मातरो यथा,—
“गुरुपत्नी राजपत्नी देवपत्नी तथा वधूः ।
पित्रोः स्वसा शिष्यपत्नी श्वश्रुपत्नी च मातुली ॥
पितृपत्नी भ्रातृपत्नी श्वश्रुश्च भगिनीसुता ।
गर्भधात्रीहृदेवी च पुंसः षोडश मातरः ॥”
इति तत्रैव ५ अध्यायः ॥
अथ मातृकान्यासः ।
भगवानुवाच ।
“मातृकान्यासमधुना शृणु वेतालभैरव ! ।
येन देवत्वमायाति नरोऽपि विहितेन वै ॥
वाग्ब्रह्माणीसुखा देवो मातृकाः परि-
कीर्त्तिताः ।
तासां मन्त्राणि सर्वाणि यज्ञानां स्वरास्तथा ॥
चन्द्रविन्दप्रयुक्तानि सर्वकामप्रदानि च ।
ऋषिस्तु मातृमन्त्राणां ब्रह्मैव परिकीर्त्तितः ॥
प्रोक्ता ह्यन्तस्तु गायत्री देवता च सरस्वती ।
शरीरशुद्धिप्रमुखसर्वकामार्थसाधने ॥
विनियोगः समुद्दिष्टो मन्त्राणां न्यूनपूरणे ।
अकारेण समं कादिवर्गो यः प्रथमः स्मृतः ॥
तैश्चन्द्रविन्दसंयुक्तेस्तत्रस्यैव रचरेर्वहिः ।
आकारश्च तथोच्चार्य अङ्गुष्ठाभ्यां नमस्तथा ।
प्रथमं मातृकामन्त्रमङ्गुष्ठद्वयतो न्यसेत् ॥
परे वर्गाः खरैः साहं ये वान्ये न्यासकर्मणि ।
ते सर्वे चन्द्रविन्दभ्यां युक्ताः कार्यास्तु सर्वतः ॥
ह्रस्वकारश्च वर्गेण दीर्घकारान्तगेन तु ।
तर्जन्योर्विन्यसेत् सम्यक् स्वाहान्तेन तु पूर्ववत् ॥
ह्रस्वकारश्च वर्गेण दीर्घकारान्तगेन तु ।
मध्यमायुगले सम्यक् वषट्तेन विन्यसेत् ॥
एकारादितवर्गान्त एकारान्तेन चैव हुम् ।
न्यसेदनामिकायुगे नियतं तत्र भैरव ! ॥
ओकारादिपवर्गान्त ओकारान्तेन शेषितम् ।
वौषट्तेन कनिष्ठायां विन्यसेत् कार्यसिद्धये ॥
अंकारादियकारादिवर्गेण चान्तकेन च ।
अः इत्यन्तेन तलयोर्विन्यसेत् पाणिपृष्ठयोः ॥
वषट्कारं शेषभागे मन्त्रन्यासे नियोजयेत् ।
हृदयादिषडङ्गेषु पूर्ववत् क्रमतो न्यसेत् ॥
अङ्गुष्ठातुक्तवर्गैस्तु क्रमात् षड्भिस्तथाविधैः ।
पुनस्तथा पादजानुसन्धिगुह्ये तु पार्श्वयोः ।
वस्तौ च विन्यसेन्मन्त्रान् क्रमात् पूर्ववदक्षरैः ॥
वाङ्मोः पाण्योस्तथा कण्ठे नाभौ च जठरे
तथा ।
स्तनयोरपि विन्यासं तथा षड्भिः समाचरेत् ॥
वक्त्रे च चिबुके गण्डे कर्णयोश्च ललाटे ।
अंसे कक्षे च षड्वर्गैः पूर्ववत्न्यासमाचरेत् ॥
रोमकूपे ब्रह्मरन्ध्रे गुदे जङ्घायुगे तथा ।
नखेषु पादपाण्यांश्च तथा पूर्ववदाचरेत् ॥
एवन्तु मातृकान्यासं यः कुर्वन्नरसत्तमः ।
स धर्मयज्ञे पूजासु पूतो योग्यश्च जायते ॥

मातृका

नातः परतरं मन्त्रं विद्यते कचिदेव हि ।
यः सर्वकामदं पुण्यं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
वाग्देवतां हृदि ध्यात्वा नृद्धिं सर्वाक्षराणि
च ॥
त्रिधा च मातृकामन्त्रैः संक्रमेच्च पिवेज्जलम् ।
स वाग्मी पण्डितो धीमान् जायते चरुविरः
कविः ॥
चन्द्रविन्दसमायुक्तान् स्वरान् पूर्वान् पठेद्बुधः ।
यज्ञानां च सर्वाणि केवलानि पठेत्ततः ॥
अकारादिजकारान्तान्येवं श्वासेस्तु पूर्वकैः ।
जलं करतले गृह्य पठित्वा चरसंघकम् ॥
अभिमन्त्र्य तु तत्तोयं प्रथमं पूरकैः पिवेत् ।
कुम्भकेन द्वितीयन्तु तृतीयन्तु च रेचकैः ॥
एवं सकृत्त्रिवारन्तु पीत्वा तोयं विचक्षणः ।
दृढाङ्गः पण्डितो भूयात् पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
त्रिसन्ध्यमथ पीत्वेव मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयं कवित्वमाप्नोति सर्वान् कामांस्तथैव च ॥
सततं कुरुते यस्तु मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयपानं महाभागः पूरकस्तम्भरेचकैः ॥
स सर्वकामान् संप्राप्य पुत्रपौत्रसमृद्धिमाप्नु ।
भूत्वा महाकविर्लोकं बलवान् सत्त्वावक्रमः ॥
सर्वत्र वल्लभो भूत्वा चान्ते मोक्षमवाप्नुयात् ।
राजानमथवा राजभार्यां पुत्रमथापि वा ॥
वशीकरोति न चिरात् मातृकामन्त्रपालकः ।
न्यासक्रमे क्रमः प्रोक्तो वर्गक्रम इहैव तु ॥
अक्षराणां क्रमेणाथ तोयपानं समाचरेत् ।
ये ये मन्त्रा देवतानां त्रयीणामथ रक्षसां ॥
ते मन्त्रा मातृकामन्त्रे नित्यमेव प्रतिष्ठिताः ।
सर्वमन्त्रमथश्चायं सर्वदेवमथस्तथा ॥
चतुर्वर्गप्रदश्चायं मातृकामन्त्र उच्यते ।
इति ते कथितः पुत्र ! मातृकान्यास उत्तमः ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे मातृकान्यासः ७ अध्यायः ॥
अथ तस्य प्रयोगः ।
अस्य मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री चण्डो
मातृकासरस्वती देवता हलो बीजानि खराः
शक्तयो मातृकान्यासे विनियोगः । शिरसि ॐ
ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे ॐ गायत्री चण्डो
नमः । हृदि ॐ मातृकासरस्वत्यै देवतायै
नमः । गुह्ये ॐ यज्ञनेभ्यो बीजेभ्यो नमः ।
पादयोः ॐ खरेभ्यः शक्तिभ्यो नमः । तथा च
ज्ञानार्णवे ।
“मातृकां शृणु देवेशि ! न्यसेत् पापनिहन्त-
नीम् ।
ऋषिर्ब्रह्मास्य मन्त्रस्य गायत्री चण्ड उच्यते ॥
देवता मातृकादेवी बीजं यज्ञनसच्चयम् ।
शक्तयस्तु खरा देवि ! षडङ्गन्यासमाचरेत् ॥”
ततः षडङ्गन्यासौ । अं कं खं गं घं ङं
अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इं चं छं जं झं ञं
तर्जनीभ्यां स्वाहा । उं टं ठं डं ढं
मध्यमाभ्यां वषट् । एं तं थं दं धं नं रे
मिकाभ्यां हुम् । ॐ पं फं बं भं मं यौं
छाभ्यां वौषट् । अं यं रं लं वं शं षं सं हं लं

चं अः करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु ।
अं कं ५ आं हृदयाय नमः । इत्यादि । तथा
च ज्ञानार्णवे ।
“अं आं मध्ये कवर्गान्तु इं ईं मध्ये चवर्गकम् ।
उं ऊं मध्ये टवर्गान्तु एं ऐं मध्ये तवर्गकम् ॥
ॐ औं मध्ये षवर्गान्तु विन्दुवर्गं न्यसेत् प्रिये ! ।
अनुस्वारविसर्गान्तर्यवर्गौ सलक्षकौ ॥
हृदयश्च शिरो देवि ! शिखा कवचकं तथा ।
नेत्रमन्त्रं न्यसेत् देवन्तं नमः स्वाहा क्रमेण तु ॥
षष्ठं हुं वौषडन्तश्च फट्न्तं योजयेत् प्रिये ! ।
षडङ्गोऽयं मातृकायाः सर्वपापहरः स्मृतः ॥ ॥
अथान्तर्मातृकान्यासः ।
अकारादिषोडशस्वरान् सविन्दून् षोडशदल-
कमले कण्ठमूले न्यसेत् । ककारादिद्वादश-
वर्णान् सविन्दून् द्वादशदलकमले हृदये न्यसेत् ।
डकारादिदशवर्णान् सविन्दून् दशदलकमले
नाभौ न्यसेत् । वकारादिषड्वर्णान् सविन्दून्
षड्दलकमले लिङ्गमूले न्यसेत् । वकारादि-
चतुरो वर्णान् सविन्दून् चतुर्दलकमले मूला-
धारे न्यसेत् । ह्रस्ववर्णद्वयं सविन्दून् द्विदलपद्म-
भूमध्ये न्यसेत् । तथा च ज्ञानार्णवे ।
“हृत्पत्राम्बुजे कण्ठे स्वरान् षोडश विन्यसेत् ।
द्वादशच्छन्दस्त्रये कादीन् द्वादश विन्यसेत् ॥
दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादीन् दश ।
षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे वकारादीन् षट् ॥
आधारे चतुरो वर्णान् द्वादशदीन् चतुर्दले ।
ह्रस्वौ भूमध्यगे पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये ! ॥”
अगस्त्यसंहितायाम् ।
“एकैकवर्णमेकैकपत्रान्ते विन्यसेत् प्रिये ! ।
एवमन्तः प्रविन्यस्य मनसातो बहिर्यसेत् ॥ ॥
वैष्णवे तु ।
एकैकवर्णमुच्चार्य मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्तितः ॥
अथान्तर्मातृकान्यासो मूलाधारे चतुर्दले ।
सुवर्णाम्बुजे व श ष स चतुर्वर्गविभूषिते ॥
षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठानेऽनललिपि ।
ब भ मैर्यं व लैर्युक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रते ! ॥
मणिपूरे दशदले नीलजीमूतसन्निभे ।
डादिफान्तदलेर्युक्ते विन्दुद्वांसितमस्तकैः ॥
अनाहते द्वादशारे प्रवालरुचिसन्निभे ।
कादिठान्तदलेर्युक्ते योगिनां हृदयङ्गमे ॥
विशुद्धे षोडशदले धूम्राम्बुजे खरभूषिते ।
आज्ञाचक्रे तु चन्द्राम्बुजे द्विदले हृत्तलाच्छिते ॥
सहस्रारे हिमनिभे सर्ववर्णविभूषिते ।
अक्षयादित्रिरेखात्म ह ल च त्रयभूषिते ॥
तन्मध्ये परविन्दुश्च खट्विस्थितिलयात्मकम् ।
एवं समाहितमना ध्यायेन्नासोऽयमान्तरः ॥”
ततो वाह्यमातृकाध्यानम् ।
“पञ्चाशक्तिपिभिर्विभक्तमुखदोःपद्मध्वजःस्थलां
भास्व मौलिनिवद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम् ।
सुदामचगुणं सुधाप्राकलसं विद्याच्च हस्ता-
म्बुजे-

विभाषां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-
माश्रये ॥”
एवं ध्यात्वा न्यसेत् । तत्राङ्गुलिनियमस्तन्त्रे ।
“ललाटेऽनामिकामध्ये विन्यसेन्मुखपङ्कजे ।
तर्जनीमध्यमानामा तृहानामे च नेत्रयोः ॥
अङ्गुष्ठं कर्णयोर्न्यस्य कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नसोः ।
मध्यास्तिस्रो गण्डयोश्च मध्यमाश्चोष्ठयोर्न्यसेत् ॥
अनामां दन्तयोर्न्यस्य मध्यमासुत्तमाङ्गके ।
सुखेऽनामां मध्यमाश्च हस्तपादे च पार्श्वयोः ॥
कनिष्ठानामिकामध्यास्तासु पृष्ठे च विन्यसेत् ।
ताः साङ्गुष्ठा नाभिदेशे सर्वाः कुक्षौ च
विन्यसेत् ॥
हृदये च तलं सर्वं अंसयोश्च ककुत्स्थले ।
हृत्पूर्वं हस्तपङ्कजं सुखेषु तलमेव च ॥
एतासु मातृकासुद्राः क्रमेण परिकीर्तिताः ।
अज्ञात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्यात्तस्य
निष्फलः ॥”
गौतमीये ।
“ललाटमुखवृत्ताक्षिश्रुतिप्राणेषु गण्डयोः ।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्तदोःपत्सन्ध्यग्रकेषु च ॥
पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽसके ।
ककुत्स्थे च हृत्पूर्वं पाणिपादयुगे तथा ।
जठराननयोर्न्यस्यन्मातृकार्णान् यथाक्रमात् ॥”
तद्यथा । अं नमो ललाटे । आं नमो मुख-
वृत्ते । इं ईं चक्षुषोः । उं ऊं कर्णयोः ।
कं कं नसोः । लं लं गण्डयोः । एं ओष्ठे ।
ऐं अधरे । औं ऊर्ध्वदन्ते औं अधोदन्ते । अं
ब्रह्मरन्ध्रे । अः सुखे । कं दक्षबाहुमूले । खं
कुक्षौ । गं मणिबन्धे । घं अङ्गुलिमूले । ङं
अङ्गुल्यग्रे । एवं चं ५ वामबाहुमूलसन्ध्यग्रकेषु ।
एवं टं ५ दक्षिणपादमूलसन्ध्यग्रकेषु । एवं तं ५
वामपादमूलसन्ध्यग्रकेषु । पं दक्षिणपार्श्वे । फं
वामपार्श्वे । बं पृष्ठे । भं नाभौ । मं जठरे ।
यं हृदि । रं दक्षबाहुमूले । लं ककुदि ।
वं वामबाहुमूले । शं हृदादिदक्षहस्ते । यं
हृदादिवामहस्ते । सं हृदादिदक्षपादे । हं
हृदादिवामपादे । लं हृदाद्युदरे । चं हृदादि-
सुखे । सर्वत्र नमोऽन्तेन न्यसेत् । तथा च ।
“ओमादन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दु-
वर्जितः ।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः ॥”
इति भट्टः ॥ ॥
अथ संहारमातृकान्यासः ।
तस्या ध्यानं यथा,—
“अक्षसजं हरिणपीतमुदग्रदङ्कं
• विद्याः करैरविरतं दधनीं त्रिनेत्राम् ।
अङ्गुष्ठमौलिमण्डलामरविन्दुरामां
वर्णेश्वरीं प्रणमत स्तनभारनन्नाम् ॥
न्यासस्तु चकाराद्यकारान्तः । यथा चं नमो
हृदादिसुखे इत्यादि ॥ ॥ अपरञ्च ।
“चतुर्धा मातृका प्रोक्ता केवला विन्दुवयुता ।
सविसर्गा सोभया च रहस्यं षड्मुख कथ्यते ॥

विद्याकरी केवला च सोभया मुक्तिदायिनी ।
पुत्रदा सविसर्गा तु सविन्दुर्विन्दुदायिनी ॥”
विशुद्धेश्वरे ।
वाग्भवाद्या च वाक्सिद्धौ रमाद्या श्रीप्रवृद्धये ।
हृत्त्रेखाद्या सर्वसिद्धौ कामाद्या लोकवश्यदा ।
श्रीकण्ठाद्यानिमाद्यस्यैतु सर्वमन्त्रः प्रसीदति ॥”
श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे ।
“वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यस्तया मातृका-
चराः ।
श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यष्टसिद्धये ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
(मातृ + “ऋतृञ्” ॥ ४ । ३ । ७८ । इति ठञ् ।
त्रि । मातुरागतम् । यथा, महाभारते । ६ ।
८७ । ६७ ।
“योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदि-
वान् ॥”)
मातृकेश्वरः, पुं, (मातृके कुले श्रुति पुत्ररूपेण
गच्छतीति । श्रु + अच् ।) मातुलः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मातृनन्दनः, पुं, (मातृणां नन्दनः पुत्र आनन्द-
वर्द्धनो वा । कान्तिकेयः । यथा,—
“कथं त्वं कृतिकापुत्रमुक्तवान् तं सुरं गुहम् ।
कथञ्च पावकिरसौ कथं वा मातृनन्दनः ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे स्कन्धोत्पत्तिर्नामाध्यायः ॥
मातृमण्डलं, स्त्री, (मातृणां मण्डलम् ।) नेत्रयो-
र्मध्यम् । तत्तुः आसन्नमृदुर्न पश्यति । यथा,
काशीखण्डे ४२ अध्याये ।
“अरुन्वतीं ध्रुवश्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
आसन्नमृदुर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम् ॥
अरुन्वती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते ।
विष्णोः पदानि भूमध्ये नेत्रयोर्मोतृमण्डलम् ॥”
(यथा च दृष्टसंहितायाम् । “मातृणामपि
मातृमण्डलविदो विप्रान् विदुर्ब्रह्मणः ॥”)
मातृमुखः, पुं, जङ्घः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥
मातृबन्धुः, पुं, (मातृबन्धुः ।) मातृबान्धवः ।
यथा । बन्धवस्त्रिविधाः । आत्मबन्धवः पितृ-
बन्धवो मातृबन्धवश्चेति । यथोक्तम् ।
“आत्मपितृबन्धुः पुत्रा आत्ममातृबन्धुः सुताः ।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥
पितुः पितृबन्धुः पुत्राः पितुर्मातृबन्धुः सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥
मातुः पितृबन्धुः पुत्रा मातुर्मातृबन्धुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥”
इति मिताचरा ॥
मातृबान्धवः, पुं, (मातृबान्धवः ।) मातृबन्धुः ।
स च मातामहभगिनीपुत्रः । मातामही-
भगिनीपुत्रः । मातृमातुलपुत्रश्च । यथा,—
“मातुः पितृबन्धुः पुत्रा मातुर्मातृबन्धुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥”
इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
मातृवाहिनी, स्त्री, (मातरं वहतीति । वह +
णिनिः ।) वल्गुलापची । इति राजनिर्घण्टः ॥

मात्रा

मात्राशान्तिः, पुं, (मात्रा शान्तिः । स्नेहाधि-
क्यात् केवलं मात्रैव शान्तिः न तु पित्रा-
चार्यादिभिरिति भावः ।) मूर्खः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १६ ॥

मात्रवसा, स्त्री, (मातुः स्वसा । “मात्रपितृभ्यां
स्वसा ।” ८ । ३ । ८४ । इति षत्वम् ।) मात्र-
भगिनी । मासी इति भाषा । सा मात्र-
तुल्या यथा,—

“मात्रवसा मातुलानी पितृयस्त्री पितृवसा ।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मात्रतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”
इति दायभागः ॥

मात्रवसेयः, पुं, (मात्रवसुरपत्न्यं पुमान् । मात्र-
स्वह + “मात्रवसुश्च ।” ४ । १ । १३४ । इत्यत्र
“कृष्प्रत्ययो ढकि लोपश्च ।” इति काशिकोक्तिः
ढक् ।) मात्रवसुपुत्रः । मासितुता भाइ इति
भाषा । तत्पर्यायः । मात्रवसोयः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २०६ ॥

मात्रवसेयी, स्त्री, (मात्रवसुरपत्न्यं स्त्री । मात्र-
वसु + “मात्रवसुश्च ।” ४ । १ । १३४ । इति
ढक् । ढकिलोपश्च । डीप् ।) मात्रभगिनी-
कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २५ । मासितुता
भगिनी । इति भाषा ॥ (टावन्तोऽप्ययं शब्दः ।
यथा, महाभारते । ३ । २२३ । ५ ।
“मम मात्रवसेया त्वं माता दाचायणी
मम ॥”)

मात्रवसोयः, स्त्री, (मात्रवसुरपत्न्यं पुमान् ।
मात्रवसु + “मात्रवसुश्च ।” ४ । १ । १३४ ।
इति कृष् ।) मात्रभगिनीपुत्रः । इत्यमरः ।
२ । ६ । २५ । मासितुता भाइ इति भाषा ॥

मात्रवसोया, स्त्री, (मात्रवसोय + टाप् ।)
मात्रभगिनीकन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ।
मासितुता भगिनी इति भाषा ॥

मात्रसिंही, स्त्री, वासकः । इति शब्दरत्नावली ।
मात्रं, स्त्री, (मीयत इति । मा + चन् ।) कान्तु-
स्त्राम् । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १७७ ॥
कान्तुस्त्रे यथा जीवमात्रं न हिंसेत । अवधा-
रणे यथा पयोमात्रं भुङ्क्ते । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

मात्रा, स्त्री, (मीयते अनया । मा + “हुयामाशुभ-
सिभ्यस्त्रन् ।” उणा० ४ । १६८ इति चन् टाप् ।)
परिच्छेदः । अल्पः । परिमाणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । ७७ ॥ परिच्छेदो हृष्यश्चादिः । अल्पे
यथा । शाकमात्रा । परिमाणे यथा । किं
हस्तिमात्रोऽङ्गुशः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा, दृष्टसंहितायाम् । ५८ । २ ॥ “अङ्गुलमेकं
भवति मात्रा ।”) कर्णभूषा । विसम् । अच-
रावयवः । इति मेदिनी । रे, ७५ ॥ * ॥ (कृत्स्नां
हृस्वदीर्घादिप्रभेदः । यथा, श्रुतबोधे ।
“यस्याः प्रादे प्रथमे द्वादश मात्रा तथा तृतीये-
ऽपि ॥”)

कालविशेषः । यथा,—

“कालेन यावता प्राणिः पर्येति जानुमण्डले ।

६८६

माथुरः

सा मात्रा कविभिः प्रोक्ता ह्रस्वदीर्घभ्रुते मता ॥
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।

“वामजानुनि तद्वस्तभ्रमणं यावता भवेत् ।

कालेन मात्रा सा ज्ञेया सुनिर्भेदपारगैः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

इन्द्रियवृत्तिः । यथा,—

“मात्रास्यर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितित्वं भारत ॥”
इति भगवद्गीता ॥

“मीयन्ते आभिर्विषयाः मात्रा इन्द्रियवृत्तयः ॥”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

इन्द्रियम् । इति पूर्वोक्तश्लोकटीकायां मधु-
सूदनसरस्वती ॥ अंशः । यथा,—

“न योषिङ्गाः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।
स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥”
इति आहृतत्वम् ॥

(शिलोच्चयः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४ । ६ । ३ ।
“प्र मात्राभी रिरिचे ।”

“मात्राभिः मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते इति मात्राः
शिलोच्चयाः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ शक्तिः ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३५६ । “का मात्रा ससु-
द्रस्य यो मम प्रसूतिं दूषयिष्यति ॥” अव-
यवः । यथा, मनौ । ७ । ४ ।

“चन्द्रवित्तेऽप्येव मात्रानिर्हृत्य शाश्वतीः ॥”
“मात्रा अवयवाः ।” इति तट्टीकायां मेधा-
तिथिः ॥ रूपम् । यथा, भागवते । २ । ५ । २५ ॥
“तस्य मात्रा गुणः शब्दः ॥” “मात्रा सूक्ष्मं
रूपम् ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

मात्सर्यं, स्त्री, (मत्सर + व्यञ् ।) मत्सरस्य भावः ।
परशुमहेशः । यथा,—

“मागाश्चिरायैकतरः प्रमादं
वसन्नसमाधिशिवेऽपि देशे ।
मात्सर्यरागोपहृतात्मनां हि
स्खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥

इति भारवौ ३ अध्यायः ॥

मात्सिकः, त्रि, (मत्स्योऽस्य पण्यम् । “तदस्य
पण्यम् ।” ४ । ४ । ५१ । इति मत्स्य + ढक् ।)
जालिकः । मत्स्यघातकः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

माथ इ कुत्ये । इति कविकण्ठहमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, मान्यते । कुत्यो वधक्षेत्रौ ।
इति दुर्गादासः ॥

माथः, पुं, (मान्यते पीड्यते जनः अस्मिन् ।
माथ + घञ् । ज्वलादित्वात् णो वा । निपा-
तनात् गुमभावः ।) पत्न्याः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (मथ + भावे घञ् ।) मन्थनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

माथुरः, पुं, (मथुरा + अण् ।) मथुराया
आगतः । इति सुम्वोधयाकरणम् ॥ (तत्र
जात इत्यण् वा । मथुराजातः । यथा, कथा-
सरितागरे । ३६ । ७३ ।

माधवः

“ततः स दृष्टवद्भक्तेश्वरस्तौ पुरुषोऽब्रवीत् ।
सुग्धे ! पवनसेनाख्यो वणिक्पुत्रोऽसि
माथुरः ॥”

अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता । “तेन प्रोक्तम् ।”
४ । ३ । १०४ । इति अण् डीप् । माथुरौ-
वृत्तिः । इति व्याकरणम् ॥)

मादः, पुं, (माद्यत इति मद + घञ् । गुमभावः ।)
दर्पः । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥ हर्षः । इति
तट्टीकायां भरतः । मत्तता । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

मादकः, पुं, (माद्यति वर्षागमे हृष्यतीति । मद +
खुल् ।) दातृहृष्यची । इति शब्दमाला ॥
(मादयति स्वगुणेन भूतानीति । मद + णिच्
खुल् ।) मदकारकद्रव्ये, त्रि ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १४ । ६४ ।

“इन्द्रियाणि महाभाग ! मादकानि सुनि-
श्चितम् ।

अदारस्य दुरन्तानि पक्षैव मनसा सह ॥”
मादनं, स्त्री, (मादयति विरहिणः । इति मद +
णिच् + ल्युः ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(मादयतीति मद + णिच् + ल्युः ।) हर्षकारि-
तरि, त्रि ॥)

मादनः, पुं, (मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीति ।
मद + णिच् + ल्युः ।) कामदेवः । मदनवृक्षः ।
धुस्तूरः । इति केचित् ॥

मादनी, स्त्री, (मादन + स्त्रियां डीप् ।) माकन्दी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विजया । इति भाव-
प्रकाशः ॥

मादशः, त्रि, (अहमिव दृश्यत इति । दृश् +
“त्यदादिषु दृष्टोऽनालोचने कश्च ।” ३ । २ । ६० ।
इति कच् ।) मत्स्यदृशः । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १०८ । ८६ ।
“तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेयुस्त्वादृशा यथा ।
तादृशस्येदृशे काले मादशैरभिचोदितः ॥
कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण ! सखी
विभो ! !

धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कथ्येत मादशी ॥”
माद्री, स्त्री, (मदे जाता । मद + अण् डीप् ।
भर्गादित्वात् न प्रत्ययलुक् ।) पाण्डुराजपत्नी ।
सा मृगीभूतस्य सुनः प्रापात् मैथुनरहितस्य
स्वामिन आश्रया अश्विनौकुमाराभ्यां नकुल-
सहदेवौ जनयामास । इति महाभारतश्रीभाग-
वतमतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६७ । १५६ ।
“कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिश्च सुवलात्मजा ॥”
अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माद्रीपतिः, पुं, (माद्रीः पतिः ।) पाण्डुराजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

माधवः, पुं, (यदुपुत्तस्य मधोरपत्न्यं पुमान् । इति
मधु + अण् । मा लक्ष्मीस्तस्याः धवः । माया
विद्याया धव इति वा ।) विष्णुः । तस्य युत्सवि-
यथा,—
“मा च ब्रह्मस्वरूपा या मूलप्रकृतिरीश्वरी ।

नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी ॥
महालक्ष्मीस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।
राधा वसुन्धरा गङ्गा तासां स्वामी च

माधवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ४ ।

“मौनाङ्गानाञ्च योगाञ्च विद्धि भारत !

माधवम् ॥”)

तन्नाममाहात्म्यं यथा,—

ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतो हरिः ।
माधवायेति वै नाम धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥”

इति बह्मपुराणम् ॥

(मधोर्वसन्तस्यायम् मधुनि मधुमन्ति कुसुमानि
अस्मिन् वा । मधु+“मधोर्ज” च ।” ४ । ४ ।

१२६ । इति जः ।) वैशाखमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११७ । २७ ।

“स तेन सख्या सहितो जगामाम्रवणं वनम् ।
पत्नौभिः स समं रन्तुं माधवे मासि पार्थिव ॥”

(मधु+स्वार्थे अण् ।) वसन्तः । इति विश्वः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १६ । ६ । “मधुमाधवौ

वसन्तः ।”

“माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

“माधवनभस्यसहस्रानां यथासंख्यं वैशाख-
भाद्रपौषाणां सुश्रुतेऽभिहितत्वात् तेषां प्रथमे-
ऽग्रेऽयवर्तिनि मासि चैत्रादौ विषय इति
निष्कर्षः । इति चरकटीकाहदभिप्रायः ॥)

मधुकवचः । कृष्णसुजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भौत्यमन्वन्तरौयसप्रर्षाणामन्यतम ऋषि-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३१ ।

“अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥”

सायनाचार्यस्य भाता । यथा, सायनकृतधातु-
वृत्तौ । इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वर-

कम्पराजसुतसङ्गमराजमहामन्त्रिणा सायन-
पुत्रेण माधवसहोदरेण सायनाचार्येण विर-

चिता माधवीया धातुवृत्तिः ॥)

माधविका, स्त्री, (माधवी+कन् टाप् । पूर्व-
इत्थञ्च ।) माधवीलता । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

माधवी, स्त्री, (मधौ साधुपुष्यति । मधु+“कालात्
साधुपुष्यतिपुष्यमानेषु ।” ४ । ३ । ४३ । इत्यण् ।

डोप् ।) खनामख्यातपुष्पलता । तत्पर्यायः ।
अतिसुक्तः २ पुण्डकः ३ वासन्ती ४ लता ५ ।

इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ अतिसुक्तकः ६
माधविका ७ माधवीलता ८ । इति तट्टीकायां

भरतः ॥ चन्द्रवल्ली ६ सुगन्धा १० भूमरोत्प्ला-
११ भृङ्गप्रिया १२ भद्रजता १३ भूमिमण्डप-

भूषणा १४ वसन्तीदूती १५ । इति जटाधरः ॥
लतामाधवी १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

देवीभागवते । १ । १२ । ७ ।

“आम्नेनोपैर्मधूकैश्च माधवीमण्डपावृताम् ॥”)

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-
त्वम् । मद्गन्धित्वम् । पित्तकासघ्नदाहशोष-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“माधवी स्यात्त वासन्ती पुण्डको मण्डकोऽपि
च ।

अतिसुक्तो विसुक्तश्च कासको भूमरोत्प्लावः ॥
माधवी मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयापह्ना ।”

इति भावप्रकाशः ॥

मिसिः । मधुशंकरा । कुङ्कुनी । (मधुनो विकार
इत्यण् डोप् ।) महरा । इति मेदिनी । वे,

४६—४७ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १५ । ३ ।
“अस्ति मे शयनं दिवं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।

एहि तत्र मया साह्रं पिवस्व मधुमाधवीम् ॥”
माधवस्येयमित्यण् डोप् । तत्प्रियत्वात्तथा-

त्वम् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ (मधौ वसन्ते
सेवाचर्चनीयेति अण् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ माधवस्य पत्नौ च ॥ (मधुवंशजा कन्या ।
यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ । ‘जनमेजयः

खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे
प्राचिन्वान् ॥”)

माधवीलता, स्त्री, (माधवाख्या लता ।) खनाम-
ख्यातपुष्पलता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

माधवेष्टा, स्त्री, (माधवस्य इष्टा ।) वाराहीकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

माधवोचितं, स्त्री, (माधवस्योचितम् । सुगन्धि-
त्वात् तथात्वम् ।) कक्कोलकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य कक्कोलशब्दे
ज्ञातयः ॥)

माधवोद्भवः, पुं, (माधवादुद्भवोऽस्य ।) राजा-
दनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

माधुकः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २० ।

“मैरेयकश्च वैदेहः सम्प्रसूतेऽथ माधुकम् ॥”
माधुमताः, पुं, (मधुमत्सु भवाः । मधुमत्+
“कच्छादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३३ । इत्यण् ।)

काशीरदेशभवाः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४ ॥
माधुरं, स्त्री, (मधु अस्ति अस्य अस्मिन् वेति ।

मधु+“ऊषसुषिसुक्कमधोः रः ।” ५ । २ । १०७ ।
इति रः । ततः स्वार्थेऽण् ।) मल्लिका । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (मधुरात् सम्प्रभवतीत्यण् ।)
मधुरसम्भवे, त्रि ॥

माधुरी, स्त्री, (माधुर+गौरादित्वात् डोष् ।)
मधुम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ माधुर्यम् । यथा,

“तानि स्रग्शुखानि ते च तरलाः स्निग्धा
दृशोर्विभ्रमा-

स्तहक्तासुजसौरभं स च सुधासन्दी गिरां
वक्रिमा ।

सा विम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गोऽपि चेन्मा-
नसं

तस्यां लभसमाधि हन्त विरहव्याधिः कथं
वर्द्धते ॥”

इति गीतगोविन्दे ६ सर्गः ॥

माधुर्यं, स्त्री, (मधुरस्य भावः : मधुर+“वर्ण-
दृष्टाभ्यः घञ् च ।” ५ । १ । २३ । इति घञ् ।)

मधुरस्य भावः । मधुरत्वम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १७३ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने एका-

दशाध्याये ।
“माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विसृजति ॥”)

लावण्यम् । यथा,—

“रूपं किमप्यनिर्वाच्यं तनोर्माधुर्यमुच्यते ।”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

पाञ्चालीरीतिविशिष्टकायगुणः । यथा,—

“मधुरां सुकुमाराश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ।”
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥ तस्य लक्षणं

यथा, साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।
“चित्तद्रवीभावमयो ज्ञादो माधुर्यमुच्यते ।

सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥
मूर्द्धि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्ट ठ ड टान् विना ।

रणौ लघु च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥
अवृत्तिरव्यवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।”

(नायिकानामयत्नजोऽलंकारविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १२६ ।

“सङ्गोमेवप्युत्तरेणो माधुर्यं परिकीर्तितम् ।”
सात्त्विकनायकगुणभेदः । यथा, तत्रैव । ३ । ६१ ।

“सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।”
माध्यन्दिनं, त्रि, (मध्ये भवम् । मध्य+“अन्तः-

पूर्वपदात् ठञ् ।” ४ । ३ । ६० । इत्यत्रकाशिका
सूत्रवृत्तौ “मध्योमध्यं दिनं चास्मात् ।”

इति दिनं ।) मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः ।
६ । ६६ ॥ (मध्यन्दिनसम्बन्धि । यथा, ऋग्वेदे ।

३ । २८ । ४ ।
“माध्यन्दिने सवने जातवेदः पुरोडाशमिह

कवे ! जुषस्व ।”

“माध्यन्दिने मध्यान्दिनसम्बन्धिनि” तथा “माध्य-
न्दिने मध्यं दिनस्येदमित्यर्थे उत्सादित्वादन-

जित्वादादिवृद्धिः जित्वादेवाद्युदात्तत्वम् ।” इति
च तद्भाष्ये सायनः ॥ मध्यन्दिनेन प्रोक्ताधीता

वा । इत्यण् डोप् । शुक्लयजुर्वेदस्य शाखाभेदः ।
यथा, आश्वलायनीयश्रौतसूत्रे । ५ । ५ । १६ ।

“पिवा सोममभियस्यतर्द इति तिस्रोऽर्वाङ्गेहि
सोमकामं त्वाहुस्तवायं सोमस्त्वमेष्टवर्वाङ्गिन्द्राय

सोमाः प्र दिवो विदाना आ पूर्यो अस्य कलशः
खाहेति माध्यन्दिन्यः ।”)

माध्यमं, त्रि, (मध्ये भवं । मध्य+“अन्तःपूर्वपदाद्-
ठञ् ।” ४ । ३ । ६० । इत्यस्य काशिकासूत्र-

वृत्तौ “मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ।” इति
मण् ।) मध्ये भवम् । यथा,—

“मध्यमं माध्यमं मध्यमीयं माध्यन्दिनञ्च तत् ।”
इति हेमचन्द्रः । ६ । ६६ ॥

माध्यस्थं, स्त्री, (मध्यस्थ+घञ् ।) मध्यस्थस्य
भावः । मध्यस्थकरणम् । यथा, कुमारसम्भवे ।

१ । ५२ ।
“अयाचितारं नहि देवदेव-

मद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।

अभ्यर्चनाभङ्गभयेन साधु-
माध्यस्थमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥”
माध्वकं, क्ली, (माध्वीक। एषोदरादित्वादीका-
रस्याकारः।) माध्वीकम्। इत्यमरटीकायां
भातुदीक्षितः ॥

माध्वी, क्ली, (मधुनो विकारः। मधु+अण्।
ङीप्। “ऋत्ववास्त्रवास्त्रमाध्वीति।” ६।
४। १७५। अणि स्त्रियां यणादेशो निपा-
त्यते।) मध्वम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मध्वादि-
कृता सुरा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
मनौ। १२। ६५।

“गौडौ पैष्टौ च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा
सुरा।”

मधु मधुररसोऽस्यस्य कण्टकावच्छेदे अण्।)
मधुरकण्टकमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली ॥
(मधुमति, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ७। ७१। २।
“दिवानक्तं माध्वी त्रासौथा नः ॥”

हे माध्वी! मधुमन्तौ ॥ इति तद्भाष्ये सायनः ॥
नदीविशेषः। यथा, मातुल्ये। १२०। ७१।
“तेभ्यः शान्ता च माध्वी च दे नद्यौ सम्पु-
याताम्।”)

माध्वीकं, क्ली, (माध्वी+कार्थे कन्।) मधूक-
पुष्पकृतमद्यम्। तत्पर्यायः। मध्वासवः २
माध्वकः ३ मधु ४। इत्यमरः। २। १०। ४१॥
मधुमाध्वीकमित्येकं नामेति केचित् ॥ पूर्वो
ह्यौ पुष्पमद्ये। (यथा, महाभारते। ३।
२७७। ३६।

“कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाध-
वीम्।

लोभं सौवीरके कुर्वन्नारारी काचिदिति स्मरे ॥”
परौ द्वौ द्राक्षाविकारे। इति भरतः ॥ माध्वीक-
मिति वा पाठः। इति रमानाथः। माध्वीक-
स्थाने माध्वकमिति भातुदीक्षितः ॥ (मधु।
यथा, नैषधे। १६। ३३।

“धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः।
कुसुदमकरन्दैषैः कुचिम्भरिभ्रमरोत्करः।
इह तु लिहते रात्रौतर्पे रथाङ्गविहङ्गमा
मधु निजवधूवक्त्राम्भोजेऽधुनाऽधरनामकम् ॥”
“माध्वीकं मकरन्दम्। इति तट्टीकायां नारा-
यणः ॥) तत्पर्यायो यथा,—

“मधुमाध्वीकमाध्वीकचौद्रसारव्यमौरितम्।
मच्चिकावरटीभृङ्गवातपुष्परसोद्भवम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

माध्वीकफलः, पुं, (माध्वीकं मधुमत् फलमस्य।)
मधुनालिकेरिकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

माध्वीमधुरा, क्ली, (माध्वीमदतएव मधुरेति।)
मधुरखर्जूरिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

मान, कि अर्च्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चु-
पक्षे आ०-पर०-सक०-सेट्।) कि मानयति
मानति। इति दुर्गादासः ॥

मान, ड विचार। अर्च्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ०-आत्म०-सक०-सेट्।) ड मीमांसते

शास्त्रं धीरः। अर्चायां तिवादयो न स्युरिति
रमानाथः। इति दुर्गादासः।

मानं, क्ली, (मीयतेऽनेनेति। मा+करणे लुट्।)
परिमाणम्। तत्पर्यायः। यौतवम् २ इव-
यम् ३ पायम् ४ पौतवम् ५। तत् तुलाकुलि-
प्रस्थेस्त्रिविधं भवति। तत्र तुलाग्रहणेनोच्चा-
नादुपलभ्यते। अङ्गुल्या हस्तादि। प्रस्थेन
द्रोणादि। इत्यमरभरतौ। २। ६। ५५॥ प्रमाणम्।
इति मेदिनी। ने, १५॥ यत्र तालो विरमति
तत्। तदेव गृहसुच्यते। तच्चतुर्विधम्। समं
विषमं अतीतं अनागतञ्च। इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥*॥

अथ मानपरिभाषा।

“न मानेन विना शुक्तिर्द्रव्याणां जायते कश्चित्।
अतः प्रयोगकार्थार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥

चरकस्य मतं वैदोरादौयस्मान्तं ततः।
विज्ञाय सर्वमानानि भागधं मानमुच्यते ॥

त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः।
त्रसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना ध्वंसीति गद्यते ॥

जालान्तरगतैः स्रव्यकरैर्ध्वंसी विलोक्यते।
षड्ध्वंसीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च

राजिका।
तिहभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः।
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥

षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्नाषको हेम-
धानकौ।

माघैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्वरणः स निगद्यते ॥
टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोलमुच्यते।
चुद्रमो वटकश्चैव द्रङ्गणः स निगद्यते ॥

कोलद्वयस्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणि-
मानिकः।

अक्षः पितुः पाणितलं किञ्चित् पाणिञ्च तिन्द-
कम् ॥

विडालपदकश्चैव तथा षोडशिका मताः।
करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलमहम् ॥

उडुम्बरश्च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते।
स्यात् कर्षाभ्यामर्धपलं शुक्तिरश्मिका तथा।
शुक्तिभ्याश्च पलं ज्ञेयं सुष्टिराम्नं चतुर्थिका।
प्रकुञ्चः षोडशी विल्वं पलमेमात्र कौर्त्तते ॥

पलाभ्यां प्रष्टतिज्ञेया प्रष्टतश्च निगद्यते।
प्रष्टतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडुवोऽर्धसरावकः ॥

अष्टमानश्च स ज्ञेयः कुडुवाभ्याश्च मानिका।
सराः ८० पलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ॥

शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽकः।
भाजनं कांस्थपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च सः ॥

चतुर्भिराकैर्द्रोणः कलशो नल्लणोर्मणः।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञितः ॥

द्रोणाभ्यां स्रुपकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः।
स्रुपाभ्याश्च भवेद्द्रोणी वाह्यो गोष्ठी च सा

स्रुता ॥
द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता स्रुच्यबुद्धिभिः।
चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा ॥

पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्तितः।
तुलापलशतं ज्ञेया सर्वत्रैवैव निश्चयः ॥

माघटङ्काच्चविल्वानि कुडुवः प्रस्थमाकम्।
राशिर्गोष्ठी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥*॥

मागधपरिभाषायां षड्भुक्तिको माघश्चतुर्विंशति-
रत्तिकश्चतुःषष्टिरत्तिकः कर्षः। अयं चरक-
सम्मतः ॥ सुश्रुतमते। पञ्चरत्तिको माघो

विंशतिरत्तिकश्चतुर्गुणोऽष्टीतिरत्तिकः कर्षः। अय-
मेव कलिङ्गपरिभाषायामपि। यतस्तत्राष्ट-
रत्तिको माघो द्वात्रिंशद्विंशतिरत्तिकः। सार्ध-

टङ्कद्वयमितः कर्षः।
“गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडुवस्थितिः।
द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥

प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणन्तु द्रवार्द्रयोः।
मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित् स्मृतम् ॥

वट्टवृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम्।
विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडुवं वदेत् ॥”

इति मागधमानम् ॥*॥

अथ कालिङ्गमानम्।

“यतो मन्दागयो द्रव्या चीनसत्त्वा नराः
कलौ।

अतस्तु मात्रा तदुपयोग्या प्रोच्यते मुञ्जसम्भता ॥
यवो द्वादशभिर्गोर्षैः सर्षपैः प्रोच्यते बुधैः।
यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते।
माघो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् कश्चित् ॥

चतुर्भिर्मर्षकैः शाणः स निष्कश्चतुर् एव च।
गयानो माघकैः षड्भिः कर्षः स्याद्विंशमा-
घिकः ॥

चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः।
चतुःपलैश्च कुडुवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥

स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयो
बलम्।

प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥
नाल्यं हन्तौषधं व्याधिं यथाम्भोऽल्यं महा-
नलम्।

अतिमात्रञ्च दोषाय यथा ग्रस्ये बहूदकम् ॥”
इति मानपरिभाषा। इति भावप्रकाशः ॥

मानः, पुं, (मन्यते बुधप्रतेऽनेनेति। मन+घञ्।)
चित्तसमुन्नतिः। इत्यमरः। १। ७। २२॥

चित्तस्य समुन्नतिरुन्नतता मानः। साङ्गे घना-
दुत्कर्षणात्मनि चित्तोन्नतिर्मान इति। मत्स्यो

नास्तीति मननं मानः। इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा, मनौ। ४। १६३।

“देवं दम्भश्च मानश्च क्रोधं ते क्षणञ्च वर्जयेत् ॥”
आत्मनि पूज्यताबुद्धिः। इति नीलकण्ठः ॥

अद्वुरक्तयोर्दम्पत्योर्भावविशेषः। यथा,—
“दम्पत्योर्भाव एकत्र सतीरय्यद्वुरक्तयोः।
स्वामीष्टाक्षेपवीचादिनिरोधो मान उच्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

पूज्यत्वम्। यथा,—
“अधमाः कलिमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति
मध्यमाः।

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥
मानो हि मूलमर्थस्य माने माने धनेन किम् ।
प्रभृदमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा ॥
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां
धनम् ॥”

इति गारुड ११५ अध्यायः ॥

प्रियापराधस्तु चिका चेष्टा मानः । स च लघु-
र्मध्यमो गुरुश्चेति । अल्पापनेयो लघुः । कष्टा-
पनेयो मध्यमः । कष्टतमापनेयो गुरुः । असा-
ध्यस्तु रसाभासः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा
लघुः । गोत्रस्खलनादिजन्मा मध्यमः । अपर-
स्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा गुरुः । अन्यथासिद्ध-
कुतूहलादपनेयो लघुः । अन्यथावादशपथाद्य-
पनेयो मध्यमः । चरणपातभूषणदानादपनेयो
गुरुः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा यथा,—

“खेदाम्बुभिः कचन पिच्छिलमङ्गभूमौ
चामोदरि कचन कण्टकितचकास्ति ।
अन्यां विलोकयति भासयति प्रियेऽपि
मानः क धास्यति पदं तव तन्न विद्मः ॥”

गोत्रस्खलनादिजन्मा यथा,—

“यद्गोत्रस्खलनं तत्तु भूमौ यदि न मन्यते ।
होमालिखालसंस्पर्शं शपथं तन्नि ! कारय ॥”
अपरस्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा यथा,—

“दधितस्य निरीक्ष्य भालदेशं
चरणालक्तकपिञ्जरं सपत्न्याः ।
मुदशो नयनस्य कोणभासः
श्रुतिसुक्ताः शिखरोपमा बभूवुः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

ग्रहः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥ (परिच्छेदके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८८ । ५ ।

“दृष्टन्तं मानं वरुण स्वधावः
सहस्रद्वारं जगमा दृष्टन्ते ।”

“मान्यस्मिन् सर्वाणि भूतानि इति मानं सर्वस्य
भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ पुं, मन्त्रः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१८६ । ८ ।

“अबोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य स्रगुः
सहस्राने अग्नौ ।”

“मौयत इति मानो मन्त्रः तस्य स्रगुरग्निः
मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् सप्रत्यर्थे प्रथमा ।” इति
तद्भाष्ये सायनः ॥ निर्माता । यथाचैव ।
१० । १४४ । ५ ।

“यं ते श्येनश्चारुमवृकं पदाभरदरुणं मान-
मन्त्रसः ।”

“मानं यागद्वारा निर्मातारम् ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

मानकं, स्त्री, पुं, (मानं दृष्टुपरिमाणस्य ।
“शेषाद्विभाषा ।” ५ । ४ । १५४ । इति
कप् ।) माणकम् । माणकत्वं इति भाषा ।
“कच्चो तु पिच्छिला प्रोक्ता विस्तीर्णपर्यमानके ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

“स्थलकन्दो गान्धकन्दः स्थलपद्मस्तु मानकः ।”
इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः ।

“मानकं खादु शीतश्च गुरु शोथहरं कटु ।”
इति राजवल्गुभः ॥

अपि च ।

“मानकः स्यान्महापत्रः कथ्यते तद्गुणा अथ ।
मानकः शोथहृच्छीतः पित्तरक्तहरो लघुः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(विषयोऽस्य यथा,—

“पुराणं मानकं पिष्ट्वा दिगुणीकृततण्डुलम् ।
साधितं चौरतोयाभ्यामभ्यसेत् पायसन्तु तत् ॥
हन्तुं वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।
सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रह उदराधिकारे ॥)

मानयन्त्रिः, पुं, (मानस्य यन्त्रिरिव । बाधकत्वात् ।)

अपराधः । इति हारावली ॥ (मानस्य
यन्त्रिः । अभिमानवर्द्धनम् । यथा, कन्दोमञ्ज-
र्याम् । ५ । ७ ।

“केशववंशजगीतिलोकमनोमग्नहारिणी जयति ।
गोपीमानग्रन्थेर्विमोचनी दिव्यगायनाश्चर्या ॥”

मानधानिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दमाला ॥

माननीयं, त्रि, (मान्यते पूज्यत इति । मान +
अनीयर् ।) मान्यम् । यथा,—

“मानो मान्योऽसि वृक्षेषु माननीयः सुरा-
सुरैः ।
स्नापयामि महादेवीं मानं देहि गृहे मम ॥”
इति दुर्गातुसवपद्धतिः ॥

मानरन्ध्रा, स्त्री, (मानार्थं समथपरिमाणज्ञापकं
रन्ध्रमस्याम् ।) ताम्नी । ताम्नी । इति भाषा ।
यथा,—

“यामघोषोऽथ ताम्नी स्यान्मानरन्ध्रा विका-
लिका ।”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मानवः, पुं, (मनोरपत्यम् मनोर्गोत्रापत्यं वा
पुमान् । मनु + अण् ।) मनोरपत्यम् । मनुष्यः ।

इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७५ । १२—१३ ।

“मनोर्विशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
ब्रह्मचत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥”

बालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुना प्रोक्तम् ।
मनु + अण् ॥ उपपुराणविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । १ । ३ । १३—१४ ।

“सनत्कुमारं प्रथमं नारसिंहं ततः परम् ।
नारदीयं शिवश्चैव दौर्वाससमनूत्तमम् ।

कापिलं मानवश्चैव तथा चौशनसं स्मृतम् ॥”

मानवर्जितः, त्रि, (मानेन वर्जितः ।) मान-
रहितः । यथा, महाभारते । ३ । ४६ ।
४८ ।

“तस्मात् त्वं नर्त्तनः पार्थ ! स्त्रीमर्थे मान-
वर्जितः ।”

नीचः । इति धरणिः ॥

मानवी, स्त्री, (मानव + स्त्रीत्वात् ङीप् ।) मनुष्य-
स्त्रीजातिः । तत्पर्यायः । मानुषी २ मानुषी ३
नारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
नैषधे । ६ । ४१ ।

“दिवौकसं कामयते न मानवी
नवीनमश्रावि तवाननादिदम् ॥”

शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४५ ॥
स्वायम्भुवमनुकन्या । इति महाभारतम् ॥
(यथा, भागवते । ३ । २३ । ३ ।

“स वै देवर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् ॥”

मानवौघः, पुं, (मानवानां औघः यस्मिन् ।) तारा-
विद्यायाः पीठस्य उत्तरे वायव्यादीशपर्यन्तं
पूज्यगुरुपङ्क्तिविशेषः । यथा । तारावलयम्भानु-
मलयजयात्राविद्याम्भमहोदयम्भसुखानन्दनाथ-
परानन्दनाथपारिजातानन्दनाथकुलेश्वरानन्द-
नाथविरूपाक्षानन्दनाथफेरबन्ध्याः पूजयेत् ।
एते मानवौघाः । तथा च तन्ने ।

“अथ तारागुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
ऊर्ध्वकेशो योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः ॥
द्विधौघाः सिद्धिदा वत्स ! सिद्धौघान् शृणु
यत्नतः ।

वशिष्ठः कूर्मनाथश्च मीननाथो महेश्वरः ॥
हरिनाथो मानवौघान् शृणु वक्ष्यामि तद्-
गुरुन् ।

तारावती भानुमती जयाविद्या महोदरी ॥
सुखानन्दः परानन्दः पारिजातः कुलेश्वरः ।
विरूपाक्षः फेरवी च कथितं तारिणीकुलम् ॥
आनन्दनाथशब्दान्ता गुरुवः सर्वसिद्धिदाः ।
स्त्रियोऽपि गुरुरूपाश्च अस्मान्ताः परिकी-
र्त्तिताः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मानयं, स्त्री, (मानवानां समूहः इति । “ब्राह्मण-
माणववाङ्वाद्यन् ।” ४ । २ । ४२ । इति यन् ।)
मानवसमूहः । माणवानां समूहो माणयं
विकारसंघेति ण्यः । माणवो बालः । मृद्वन्य-
मध्यः दन्त्यमध्य इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(मनोर्गोत्रापत्यं । “मनु + गोत्रादिभ्यो
यच् ।” ४ । १ । १०५ । इत्यनेन यच् । मनु-
वंशीये, त्रि ॥)

मानसं, स्त्री, (मन एव । मनस् “प्रज्ञादिभ्यश्च ।”
५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे अण् ।) मनः । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ६१ ।
“यज्ञदानतपांसीह परत्र च न भूतये ।
भवन्ति तस्य यस्तार्त्तपरित्राणे न मानसम् ॥”)

तस्य गुणा यथा,—
“परापरत्वं संख्यादाः पञ्च वेगश्च मानसे ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

(मनसि भवो जातो वा । मनस् + अण् ।)
मनोभवे, त्रि । यथा, सङ्कल्पः कर्ममानसम् ॥
इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

“विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

मानस

“अनुज्ञानङ्गपीडेव ममेयं मानसी यथा ॥”

इति प्राञ्चः ॥

मानसतापो यथा,—

“कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।

शोकास्तथावमानेभ्यां मात्स्यादिभयन्तथा ॥

मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥

त्रिविधमानसकर्म । यथा,—

“परद्रव्येभ्यश्चिन्तनं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मानसरोगा यथा,—

कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैवैशुन्य-

विषादेभ्योऽप्युत्थामात्स्यप्रभृतयः । अथवा ।

उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रमतमः संन्यासप्रभृतयः ।

इति भावप्रकाशः ॥*॥ (मनसा सङ्कल्पेन कृत-

मित्यण् ।) सरोवरविशेषः । इति मेदिनी ।

से, ३१ ॥ स च कैलासे ब्रह्मणा निर्मितः ।

यथा,—

“कैलासश्चापि दुष्कर्मो दानवेन्द्रेण कम्पितः ।

यत्तराक्षसगन्धर्वैर्निर्बन्धं सेवितकन्दरः ॥

श्रीमान्मनोहरश्चैव नित्यं पुष्पितपादपः ।

हेमपुष्करसंक्लृप्तं तेन वैखानसं सरः ॥

कम्पितं मानसश्चैव राजहंसनिषेवितम् ॥”

इति महाभारते हरिवंशे नारसिंहे २२८ अः ॥

अपि च ।

“कैलासपर्वते राम ! मनसा निर्मितं परम् ।

ब्रह्मणा नरशार्दूल ! तेनेदं मानसं सरः ॥

तस्मात् सुखाव सरसः सायोध्यासुपगृहते ।

सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥”

इति रामायणे आदिकाण्डे २४ सर्गः ॥*॥

(पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १।५।७।१६ ।

“अमाहृतः कामठकः सुषेणो मानसो व्ययः ।”

शास्त्रलीदीपस्थ वर्षविशेषः । यथा, मातुल्ये ।

५३ । २३ ।

“श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।

वैद्युतो मानसश्चैव केतुमान् सप्तमस्तथा ॥”

पुष्करदीपस्थपर्वतविशेषः । यथा, मातुल्ये ।

“दीपार्द्धस्य परिचिन्नः पश्चिमे मानसो गिरिः ।”

मानसजपः, पुं, (मानसेन कृतो जपः ।) धिया

वर्णश्रेण्युच्चारणम् । यथा,

“धिया यद्वत्तरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ।

उच्चरेदर्थसुहिष्ठ्य मानसः स जपः स्मृतः ॥

तज्जपे नियमो नास्त्येव । तथा च ।

“अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वप-

न्नपि ।

मन्त्रैकशरणो विद्वान् मनसैव समभ्यसेत् ॥

न दीपो मानसे जाप्ये सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥”

इति तत्त्वसारः ॥

मानसतीर्थं, स्त्री, (मानसं तीर्थमिव । रागाद्य-

भावात् तथात्वम् ।) रागादिरहितं मनः ।

यथा,

मानस

स्तुत उवाच ।

“तीर्थानि कथितान्येवं भौमानि सुनिसत्तम ! ।

मानसानिह तीर्थानि फलदानि विशेषतः ॥

मनो निर्मलतीर्थं हि रागादिभिरनाविलम् ॥”

इति नारसिंहपुराणे ४६ अध्यायः ॥

मानसपूजा, स्त्री, (मानसकृता पूजा । शाक-

पार्थिववत् समासः ।) मनोरचितद्रव्यकरणक-

सपण्या । यथा, हृत्पद्ममध्ये देवीं विभाय

कुण्डलीपात्रसंस्थेन सहस्रारान्तेन पादं देया-

स्वरणे दद्यात् । ततो मनश्चार्थं दत्त्वा सहस-

दलपद्मभृङ्गारललितपरमास्ततजलेन आचम-

नीयं सुखे । पञ्चविंशति तत्त्वेन गन्धश्च ।

अहिंसां विज्ञानं क्षमां दयां अलोभं अमोहं

अमात्सर्यं अमायां अनहङ्कारं अरागं अद्वेषं

इन्द्रियाणि द्वादश एतानि पुण्याणि च प्रदाप-

येत् । ततस्तेजोरूपं दीपं वायुरूपं धूपं दद्यात्

अम्बरं चामरं दर्पणं सूर्यं चन्द्रं कृत्वा पद्मान्तु

मेखलां आनन्दं हारसुत्तमं अनाहतध्वनिमयीं

घण्टां निवेदयेत् । ततः सुधारसामुद्रिं मांस-

पर्वतं ब्रह्माण्डपूरितं पायसञ्च दत्त्वा ।

“मनोर्त्तनसत्तालेः शृङ्गारादिरसोद्भवैः ।

नृत्तैर्गौतैश्च वाद्यैश्च तोषयेत् परमेश्वरीम् ॥”

एवं संपूज्य अमेदेन जपः कार्यः । इति तन्त्र-

सारे त्रिपुराप्रकरणम् ॥*॥ मानसैर्गुरुपूजा

यथा, नीलतन्त्रे ।

“ततो मानसगन्धादौः पूजयेत् स्वस्वमुद्रया ।

कनिष्ठा पृथिवीतत्त्वं तद्योगाङ्गमयोजनम् ॥

अङ्गुष्ठो गगनं तत्त्वं तेनैव पुण्ययोजनम् ।

तर्जनी वायुतत्त्वं स्याद्गुरुं तेनैव योजयेत् ॥

अनामा जलतत्त्वं स्यात्तेनैव योजयेच्च कम् ।

ततस्तु वाग्भवं जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥

जपं समर्थं भक्त्या च प्रथमेदृशवद्भुवि ॥”

अपि च ।

“मिथुनं चिन्तयित्वा तु मानसैरुपचारकैः ।

भौतिकैः पूजयेद्बिद्वान् सुदामन्तसमन्वितैः ॥

भूम्याकाशमरुद्वाहिवारिमन्त्रैः सविन्द्रकैः ।

कनिष्ठाङ्गुलितर्ज्ज्वन्यौ मध्यमानामिके तथा ॥

अङ्गुष्ठेन समायोगान्मुद्राः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।

पृथिव्यात्मकगन्धः स्यादाकाशात्मकपुष्पकम् ॥

धूपो वायुतामकः प्रोक्तो दीपो वज्रात्मकः परः ।

रसात्मकश्च नैवेद्यं पूजा पञ्चोपचारिका ॥

ततस्तु वाग्भवं जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥”

इत्यज्ञदानकल्पः ॥

अन्यच्च ।

“मानसैरुपचारैश्च संपूज्य कल्पयेन्सुदा ।

गन्धं भूम्यात्मकं दद्याद्वायुपुष्पं ततः परम् ॥

धूपं वायुतामकं देयं तेजसा दीपमेव च ।

नैवेद्यममृतं दद्यात् पानीयं वरुणात्मकम् ॥

अम्बरं सुकुरं दद्याच्चामरं कृत्तमेव च ।

तत्तन्मुद्राविधानेन संपूज्यात्मगुरुं जपेत् ॥

यथाशक्ति जपं कृत्वा समाप्य कवचं पठेत् ॥”

इति कङ्कालमासिनीतन्त्रम् ॥

मानिनी

पूजाक्रमस्तु । निजगुरुं ध्यात्वासुकाण्डनाथा-

सुकशक्ताम्बाश्रीपादुकां पूजयामीति मानसै-

र्गन्धाच्चतकुसुमैरर्चयेत् । कनिष्ठाभ्यां लं पृथि-

व्यात्मकं गन्धं समर्पयामि नमः । अङ्गुष्ठाभ्यां हं

आकाशात्मकं पुष्पं समर्पयामि नमः । तर्ज्ज-

नीभ्यां यं वायुतामकं धूपं समर्पयामि नमः ।

मध्यमाभ्यां रं वज्रात्मकं दीपं समर्पयामि

नमः । अनामिकाभ्यां वं अमृततामकं नैवेद्यं

समर्पयामि नमः । इति कुलमूलावतारकल्प-

सूत्रटीकायां तृतीयकाण्डम् ॥

मानसव्रतं, स्त्री, (मानसकृतं व्रतम् । शाकपार्थिव-

वत् समासः ।) अहिंसादि । यथा,—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्कता ।

एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि तु धराधरे ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

मानसालयः, पुं, (मानसे आलयो यस्य ।) हंसः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मानसिकं, त्रि, (मानस + ठक् ।) मनोभवम् ।

मानसशब्दात् षष्ठीकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (पुं,

विष्णुः । यथा, महाभारते । २२ । ३६८ । ४ ।

“नमस्ते देवदेवेश ! निष्क्रिय !

निर्गुण ! मानसिक ! नामनामिक ! । ”)

मानसी, स्त्री, (मानस + स्त्रीत्वात् डीप् ।) विद्या-

देवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।१५ ॥ मनो-

भवा च ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । १ ।

“ततोऽभिधायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीः प्रजाः ॥”)

मानसव्रतं, स्त्री, (मानस्य गात्रप्रमाणस्य तन्

मानार्थं वा सूत्रम् ।) स्वर्गादिनिर्मितकटि-

सूत्रम् । इति घनञ्जयः । गोट् इति भाषा ॥

मानसौकाः, [सु] पुं, (मानसं सर ओको वासस्थानं

यस्य ।) हंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ।

(यथा, महाभारते । ८ । ४१ । १३ ।

“वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौकसः ।”)

मानिका, स्त्री, (मानयति गर्वो करोतीति । मन +

णिच् + खुल् टाप् अकारस्येत्वश्च ।) मद्यम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (माने प्रभवतीति । मान

+ ठक् ।) शरावः । इति वैद्यकपरिभाषा ।

शेर इति भाषा ॥

मानिनी, स्त्री, फलो वृक्षः । इति मेदिनी । ने,

१०६ ॥ (मानं अस्थ्यस्याः । मान + इनिः । डीप् ।

मानवती च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । २ ।

“हरिरभिसरति वदति नृदुपवने ।

किमपरमधिकसुखं सखि ! भवने ॥

माधवे माकुरु मानिनि ! मानमये ॥”

अभिमानवती च । यथा, कुमारे । ५।५३ ।

“इयं महेन्द्रप्रभृतीनामिष्य-

श्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।

अरूपद्वयं मदनस्य नियन्त्रात्

पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति ॥”

“मानिनीन्द्राणीप्रभृतीरतिशय वर्तितयमित्यभि-

मानवती ॥” इति तट्टीकायां मत्तिनाथः ॥)

राज्यवर्द्धनस्य पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । १०६।१० ।

मानोच्च

“विदूरथस्य तनया दाक्षिणात्यस्य भूभृतः ।
तस्य पत्नी बभूवाथ मानिनी नाम मानिनी ॥”
मानो, [न]त्रि, (मानोऽस्यास्तीति । मान + इनिः ।)
मानविशिष्टः । इति मेदिनी । ने, १०६ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १२३ । २२ ।
“ततस्ते भूभृतः सर्वे बहुशस्तेन मानिना ।
निराकृताः सुनिर्विन्नाः प्रोचुरन्योन्यमाकुलाः ॥”)
सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मानुषः, पुं, (मनोजातः । मनु + “मनोजाता-
वन् यतौ युक् च ।” ४ । १ । १६१ । इत्यञ्
युगागमश्च ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥
(यथा, मनौ । ६ । २८४ ।
“चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥”
मनुष्यस्येदम् । अण् । मनुष्यसम्बन्धिनि, त्रि ।
यथा, महाभारते । १३ । ६ । २० ।
“अकृत्वा मानुषं कर्म यो देवमनुवर्तते ।
वृथा आस्यति संप्राप्य पतिं क्षीवमिवाङ्गना ॥”)
मानुषिकं, त्रि, (मनुष्यस्य भावः कर्म वा ।
मनुष्य + ठञ् ।) मनुष्यस्य कर्मादि । मनुष्य-
स्येदमितीदमर्थे णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मानुषी, स्त्री, (मानुषस्य स्त्री । मानुष + जातित्वात्
ङीष् ।) मनुष्यस्त्रीजातिः । यथा,—
मनुष्यौ मानुषी नारी मानवी मानुषस्त्रियाम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(मनुष्य + अण् + ङीष् ।) चिकित्साविशेषः ।
यथा,—
“आसुरी मानुषी देवी चिकित्सा सा त्रिधा
मता ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मानुष्यं, स्त्री, (मनुष्यस्य भावः । मनुष्यस्येदमिति
वा । मनुष्य + अण् ।) मनुष्यस्य भावः । मनु-
ष्यत्वम् । (यथा, भागवते । ४ । २३ । २८ ।
“स वक्षितो वतात्मधुक् कच्छेण महता सुवि ।
सम्प्रापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषज्यते ॥”)
मनुष्यशरीरम् । यथा,—
“मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संसृष्टो जलबुद्बुदसन्निभे ॥”
इति शुद्धितत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
(मनुष्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । १५३ । ११ ।
“गच्छ जानीहि के न्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुष्यो बलवान् गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥”)
मानुष्यकं, स्त्री, (मनुष्याणां समूहः । मनुष्य +
“गोत्रोच्चोद्गोरभेति ।” ४ । २ । ३६ । इति युष् ।)
मनुष्यसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ । (मनुष्यस्येदं
मानुष + यत् । स्वार्थे कन् ।) मनुष्यसम्बन्धिनि,
त्रि । यथा, महाभारते । ५ । ७७ । ८ ।
“सुमन्वितं सुनीतञ्च न्यायतश्चोपपादितम् ।
कृतं मानुष्यकं कर्म देवेनापि विरुध्यते ॥”)
मानोच्चकं, स्त्री, (मनोज्ञस्य भावः कर्म वेति ।
“हृन्मनोज्ञादिभ्यश्च ।” ५ । १ । १३३ । इति

मान्यः

युष् ।) मनोज्ञता । मनोज्ञस्य भाव इत्यर्थे
कण् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मान्यं, स्त्री, (मन्दस्य भावः कर्म वा । मन्द +
“पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५ । १ । २८ । इति
यक् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ मन्दता च ।
(यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १३५ ।
“विश्वस्ते च ततस्तस्मिन् पुरोधसि चकार
सः ।
मान्यमल्पतराहारकृशीकृततनुर्दृषा ॥”)
मान्याता, [ऋ] पुं, (मां धास्यतीति । घेट् +
लृच् ।) युवनाम्बराजपुत्रः । तत्पठ्यायः ।
युवनाम्बराजः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६४ ।
तद्विवरणं यथा । ‘तस्मात् प्रसेनजित् ततो युव-
नाम्बोऽभवत् । तस्य च पुत्रस्यातिनिर्विदान-
सुनीनामाश्रममण्डले निवसतः कृपालुभिस्ते-
भुनिभिरपत्योत्पादनायेष्टिः कृता । तस्याश्चाह-
रात्रे निवृत्तायां मन्त्रपूतजलपूर्णकलसं वेदी-
मध्ये निवेश्य ते सुनयः सुषुप्तः । सुषुप्ते च तेज-
तीव्रहृत्परीतः स भूपालस्तमाश्रममण्डलं
विवेश । सुषुप्तांश्च तानुषीन् नेवोत्थापयामास ॥
तच्च कलसजलमपरिमेयमाहात्म्यं मन्त्रपूतं
पपौ । प्रबुद्धाश्च ऋषयः पप्रच्छुः । केनैतन्मन्त्र-
पूतं वारि पीतम् । अत्र हि पीते राज्ञोऽस्य
युवनाम्बस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्रं जन-
यिष्यति । इत्याकर्ण्य स राजा अजानता मया
पीतमित्याह । गर्भश्च युवनाम्बोदरेऽभवत् ।
क्रमेण च वरुधे । प्राप्तसमयश्च दक्षिणं कुचि-
मवनीपतेर्निभित् निष्क्राम । न चासौ राजा
ममार । जातो नामैष कं धास्यतीति ते सुनयः
प्रोचुः । अथागम्य देवराड्ब्रवीत् । मामयं
धास्यति । ततोऽसौ मान्याता नामतोऽभवत् ।
वक्त्रे चास्य प्रदेशिनी देवेन्द्रेण न्यस्ता तां पपौ ।
ताश्चाहन्तस्माविणीमासादाद्देवेकेन अवर्हन्त ।
स तु मान्याता चक्रवर्ती सप्तद्वीपां महौ
वसुजे । भवति चात्र श्लोकः ।
“यावत् सृष्ट्यं उदेति स यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तदयौवनाम्बस्य मान्यातुः क्षेत्रमुच्यते ॥”
मान्याता शशविन्दुदुहितरं विन्दुमतीसुपयेमे ।
पुरकुतसमम्बरीषं सुषुप्तस्य तस्यां पुत्रत्रय-
मुत्पादयामास । पञ्चाशच्च दुहितरस्तस्यामेव
तस्य वृषतेज्जभूवुः ।” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
२ अध्यायः ॥
मान्यः, त्रि, (मान्यत इति । मान + कर्मणि
ण्यत् ।) अर्घ्यः । तत्पठ्यायः । पूज्यः २
प्रतीत्यः ३ भगवान् ४ भट्टारकः ५ । इति
जटाधरः ॥ (यथा च मनौ । २ । १३६ ।
“तेषान् समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।
प्रार्थनीयः । यथा, रामायणे । २ । ८ । १८ ।
“यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।
कौशल्यातोऽतिरिक्तश्च मम सुश्रूषते बहु ॥”
“मान्यः प्रार्थनीयः श्रेयस्करः । तथा तद्वत् ॥”
इति तट्टीकायां रामायणः ॥)

माया

मान्यस्थानं, स्त्री, (मान्यस्य स्थानं ।) पूज्यत्व-
कारणम् । यथा,—
“वित्तं वन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यदयदुत्तरम् ॥
पञ्चानां त्रिषु वर्गेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूत्रोऽपि दशमीं
गतः ॥”
इति मानवे २ अध्यायः । कौर्म ११ अध्याये-
ऽप्येवम् ॥
मान्या, स्त्री, (मान्य + स्त्रियां टाप् ।) मरुन्माला ।
यथा,—
“अनिर्मान्या तु मान्या च मरुन्माला च
मोहना ॥
इति शब्दमाला ॥
पूज्या च ॥
मापत्यः, पुं, (मा विद्यतेऽपत्यमस्य ।) कामः ।
इति हलायुधः ॥
मापनः, पुं, (मापयति स्वर्णादिकमनेनेति । मा +
णिच् + करणे लुट् ।) तूलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ परिमाणे, स्त्री ॥ (स्त्रियामप्यत्र ।
यथा, महाभारते । १ । ५१ । १५ ।
“यस्मिन् देशे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता ॥”)
मामकं, त्रि, (ममेदम् । अस्मद् + “तवकममका-
वेकवचने ।” ४ । ३ । ३ । इति अण् ममका-
देशश्च ।) मदीयम् । इति मेदिनी । के, १३८ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १०५ । १२ ।
“ततो मामाह स सुनिर्गर्भस्तुहज मामकम् ॥”)
ममतायुक्तः । इति शब्दमाला ॥ यथा च
महाभारते । ४ । ५० । १७ ।
“अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ॥”)
मामकः, पुं, (माम + स्वार्थे कन् ।) मातुलः ।
इति मेदिनी । के, १३८ ॥ ममायं वा ममेदमिति
बुद्धिर्यस्य । कप् । कृपणः । इति शब्दमाला ॥
मामकीनं, त्रि, (ममेदम् । अस्मद् + “तवकममका-
वेकवचने ।” ४ । ३ । ३ । इति खण् । ममका-
देशश्च ।) मदीयम् । ममेदमित्यर्थे णीने क्तौ किं
अस्मद् एकत्वान्मादादेशे अस्य च ममकादेशे
वृद्धौ मामकीनम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३२ । १४५ ।
“एतच्च मे कियत् किं हि न बुद्ध्या साधयाम्य-
हम् ।
प्रज्ञानं मामकीनं च श्रूयतां वर्णयामि ते ॥”)
मायः, पुं, (माया अस्यास्तीति । माया + अण्
आदित्वादच् ।) पीताम्बरः । (यथा, महा-
भारते । १३ । २४ । ३११ ।
“नमो विश्वाय मायाय चिन्त्याचिन्त्याय वै
नमः ॥”)
(मयस्यापत्यं पुमान् । मय + अण् ।) असुरः ।
इति मेदिनी ॥ ये, ४६ ॥
माया, स्त्री, (मीयते अपरोक्षवत् प्रदर्शयतेऽनया
इति । मा + “माच्छाससिद्धयो यः ।” उणा०
४ । १०६ । इति यः टाप् ।) इन्द्रजालादिः

माया

तत्पर्यायः । शाम्बरी २ । इत्यमरः । २ । १० ।
११ । इन्द्रजालिः ३ कुहकम् ४ कुहतिः ५
शाम्बरीः ६ । इति जटाधरः । शाम्बरी ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ माति विश्वमस्यां मनी-
वादिः । शम्बरस्य दैत्यस्य इयं शाम्बरी तेन
प्राङ्निर्मितत्वात् । इति भरतः ॥ * ॥ बुद्धिः ।
इति मेदिनी । ये, ४६ । (मीमिति जानाति
संख्यातयेति । मा + यः टाप् ।) कृपा ।
दम्भः । इति नानार्थे हेमचन्द्रः ॥ शठता ।
यथा,—

“माया तु शठता शार्ठां कुहतिर्निकृतिश्च सा ॥”
(प्रज्ञा । यथा, ऋग्वेदे । २ । १७ । ५ ।

“अधारयत् पृथिवीं विश्वधायस मस्तभान्
मायया द्यामवस्रसः ।”

“मायया प्रज्ञया ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

राज्ञां क्षुद्रोपायविशेषः । यथा,—

“मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रयः ॥”

लक्ष्मीः । इति च हेमचन्द्रः ॥ बुद्धमाता ।

इत्यमरकोषे मायादेवीसुतशब्ददर्शनात् ।

दुर्गा । यथा,—

“दुर्गे शिवेभ्ये माये नारायणि सनातनि ।

जये मे मङ्गलं देहि नमस्ते सर्वमङ्गले ॥

राजन् ! श्रीवचनो मास्य यास्य प्रापणवाचकः ।

तां प्रापयति या सद्यः सा माया परिकीर्तिता ॥

मास्य मोहार्थवचनो यास्य प्रापणवाचनः ।

तं प्रापयति या नित्यं सा माया परिकीर्तिता ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“विचित्रकार्यकारणा अचिन्तितफलप्रदा ।

खग्रेन्द्रजालवल्लीके माया तेन प्रकीर्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

विसदृशप्रतीतिसाधनं माया । इति नागोजी-

भट्टः ॥ अघटनघटनपटीयसी माया । इति

केचित् ॥ ईश्वरशक्तिः । तस्या नामान्तरं यथा ।

प्रकृतिः २ अविद्या ३ अज्ञानम् ४ प्रधानम् ५

शक्तिः ६ अज्ञा ७ । खटिकाले भगवान् आदौ

मायां प्रकाशयामास । सा द्रष्टृदृश्यानुसन्धानरूपा

कार्यकारणरूपा च । सत्त्वरजस्तमोगुणमयी ।

तस्याः शक्तिद्वयं आवरणं विचेपश्च । तस्या

मायाया महत्त्वं जातम् । तस्मादहङ्कारः ।

तस्मात् पञ्चभूतम् । तस्मात् ब्रह्माण्डम् । इति

श्रीभागवतमतम् ॥ (मायास्वरूपम् । यथा च

प्रसङ्गदृष्ट्याम् । ६ । १२२—१४१ ।

“तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायागमविचारिणाम् ।

एकैव प्रतिपत्तिः स्यात् साध्यत्र स्फुटमुच्यते ॥

मायानु प्रकृतिं विद्यान्मायिननु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इति श्रुत्यनुसारेण न्यायो निर्णय ईश्वरे ।

तथा सत्यविरोधः स्यात् स्यावरान्निशवादिनाम् ॥

मायां चेत्यं तमोरूपा तापनीये तदीरणात् ।

अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम् ॥

अहं मोहात्मकं तच्चैत्यनुभावयति श्रुतिः ।

माया

आवालगोपं स्रष्ट्वादानन्त्यं तस्य सात्रवीत् ॥
अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जडं हि तत् ।
यत्र कुण्ठोभवेद् बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः ॥
इत्थं लौकिकदृष्टेः तत् सर्वैरप्यनुभूयते ।

युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः ॥

नासदासीद् विभातत्वान्नो सदासीच्च बाधनात् ।

विद्यादृष्ट्या श्रुतं तुच्छं तस्य नित्यनिवृत्तितः ॥

तुच्छानिर्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा ।

त्रेया माया त्रिभिर्वोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः ॥

अस्य सत्त्वमसत्त्वश्च जगतो दर्शयत्यसौ ।

प्रसारणाच्च सङ्कोचात् यथा चित्रपटस्तथा ॥

अखतन्ना हि माया स्यादप्रतीतिर्विना चित्तम् ।

खतन्नापि तथैव स्यादसङ्गस्यान्यथाकृतेः ॥

कूटस्थसङ्गमात्मानं जडत्वेन करोति सा ।

चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्ममे ॥

कूटस्थमनपाकृत्य करोति जगदादिकम् ।

दुर्घटैकविधायिन्यां मायायां का चमत्कृतिः ॥

द्रवत्वमुदके वङ्गावौष्ण्यं काठिन्यमस्मनि ।

मायाया दुर्घटत्वश्च स्वतः सिध्यति नान्यथा ॥

न वेत्ति मायिनं लोको यावत् तावच्चमत्कृतिम् ।

यत्ते मनसि पश्चात् मायैवेत्युपश्रान्यति ॥

प्रसरन्ति हि चोदानि जगद्वस्तुत्वादित्यु ।

न चोदनीयं मायायां तस्याश्चोदोत्तरूपतः ॥

चोदोऽपि यदि चोदं स्यात् तच्चोदो चोदते मया ।

परिहार्यं ततश्चोदं न पुनः प्रतिचोद्यताम् ॥

विस्मयेकशरीराया मायायाश्चोदरूपतः ।

अन्वेष्ट्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ॥

मायात्वमेव निश्चयमिति चेत् तर्हि निश्चिनु ।

लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत् तदीक्ष्यताम् ॥

न निरूपयितुं शक्या विस्मयं भासते च या ।

सामायेतीन्द्रजालादौ लोकाः सम्युतिपेदिरे ॥”

विष्णुमायास्वरूपं यथा,—

“यामेतां भाषसे देव ! मम मायेति नित्यशः ।

का माया कौटुशी विष्णो ! किं वा मायेति

चोच्यते ।

ज्ञातुमिच्छामि मायार्थं रहस्यं परमुत्तमम् ॥

ततस्तस्या वचः श्रुत्वा विष्णुर्मायाकरुणकः ।

प्रहस्य मधुरं वाक्यं प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥

भूमे ! मा पृच्छ मायां मे यन्मां पृच्छसि सादरम् ।

यथा क्षेत्रं किमर्थं त्वं प्राप्तासे मद्विलोकनात् ।

अद्यापि मां न जानन्ति रुद्रेन्द्राः सपितामहाः ॥

मम माया विशालाक्षि ! किं पुनस्त्वं वसुन्धरे ! ॥

पर्जन्यो ववते यत्र तज्जलेन प्रपूर्यते ।

देशो निर्जलतां याति यथा माया मम प्रिये ! ॥

सोमोऽपि ह्रीयते पक्षे पक्षे वापि विवर्द्धते ।

अमायां स न दृश्येत मायेयं मम सुन्दरि ! ॥

हेमन्ते सलिलं कूपे उष्णं भवति तत्त्वतः ।

भवेच्च शीतलं ग्रीष्मे मायेयं मम तत्त्वतः ॥

पश्चिमां दिशमास्थाय यदस्त्वं याति भास्करः ।

उदेति पूर्वतः प्रातर्मायेयं मम सुन्दरि ! ॥

शोणितश्चैव शुक्रश्च उभे प्राणिषु संस्थिते ।

गर्भे च जायते जन्तुर्मम मायेव चोत्तमा ॥

माया

जीवः प्रविश्य गर्भं तु सुखदुःखानि विन्दति ।
चातश्च विस्मरेत् सर्वमेवा माया ममोत्तमा ॥
आत्मकर्माश्रितो जीवो नष्टसंज्ञो गतसृष्टः ।
कर्मणा नीयतेऽन्यत्र मायेषा मम चोत्तमा ॥
शुक्रशोणितसंयोगाज्जायन्ते यदि जन्तवः ।
अङ्गुलान्धरणौ चैव भुजौ ग्रीधौ कटिस्तथा ॥
पृष्ठं तथोदरश्चैव दन्तौष्ठपुटनासिका ।
कर्णौ नेत्रकपोलौ च जलाटं जिह्वयो सदा ॥
एतथा मायया युक्ता जायन्ते यदि जन्तवः ।
तस्यैव जीर्यते जन्तोर्भुक्तं पीतश्च वङ्गना ।
अयश्च स्रवते जन्तुरेषा माया ममोत्तमा ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
अन्नात् प्रवर्तते जन्तुरेषा माया मम प्रिये ! ॥
सर्वेषु निजाकारः स्याद्वरे जङ्गमे तथा ।
तत्त्वं न ज्ञायते तस्य मायेषा मम सुन्दरि ! ॥
आपो विद्यास्तथा भौमा आपो येषु प्रतिष्ठिताः ।
न च दृढिं प्रयान्धत्र मायेषा परमा मम ॥
दृष्टौ बहूदकाः सर्वं पल्लवानि सरांसि च ।
ग्रीष्मे सर्वाणि शुष्यन्ति एतन्मायाबलं मम ॥
हिमवच्छिखरान्मुक्ता नाम्ना मन्दाकिनी नदी ।
गाङ्गता सा भवेन्नङ्गा मायेषा मम कीर्तिता ॥
मेघा गच्छन्ति सलिलं खवणात् सलिलार्णवात् ।
वर्षन्ति मधुरं लोके सर्वं मायाबलं मम ॥
रोगार्ता जन्तवः केचित् भक्षयन्ति महौषधम् ।
तस्य वीर्यं समाश्रित्य मायां तु विद्वज्जान्यहम् ॥
अौषधे दीयमाने तु जन्तुः पञ्चत्वमेति यत् ।
निर्वीर्यमौषधं कृत्वा कालो भूत्वा हराम्यहम् ॥
प्रथमं जायते गर्भः पश्चाज्जायत वै पुमान् ।
जायते मध्यमं रूपं ततोऽपि जरया पुनः ।
तत इन्द्रियनाशश्च एतन्मायाबलं मम ॥
एकबीजात् प्रकीर्णाद्दे जायन्ते तानि भूरिशः ।
तत्रान्तं विद्वजामि मायायोगेन माधवि ! ॥
लोक एवं विजानाति गरुडो बहतेऽप्युतम् ।
भूत्वा वेगेन गरुडो बहन्त्यात्मानमात्मना ॥
या एता देवताः सर्वा यज्ञभागेन तोयिताः ।
मायामेतामहं कृत्वा तोषयामि दिवौकसः ॥
लोकाः सर्वे विजानन्ति देवा नित्यं मखाश्रिनः ।
मायामेतामहं कृत्वा यक्ष्यामि त्रिदशान् सदा ॥
सर्वोऽपि यजते लोको यष्टारश्च दृष्टसतिम् ।
मायामाङ्गिरसीं कृत्वा याजयामि दिवौकसः ॥
सर्वे लोका विजानन्ति वरुणः पाति सागरम् ।
मायानु वारुणीं कृत्वा रक्षामि महोदधिम् ॥
सर्वे लोका विजानन्ति कुबेरोऽयं धनेश्वरः ।
कुबेरमायामादाय अहं रक्षामि तद्वनम् ॥
एवं लोका विजानन्ति रुद्रः शक्रश्च रुद्रितः ।
शार्ङ्गो मायां समाश्रित्य मया वृत्रो निरुदितः ॥
एवं लोका विजानन्ति आदित्यश्च ध्रुवो महान् ।
मेरुं मायामयं कृत्वा बहन्त्यादित्यमेव च ॥
एवं चाभाषते लोको जलं किमश्नतेऽखिलम् ।
बड्वामुखमास्थाय पिबामि तदहं जलम् ॥
वायुं मायामयं कृत्वा मेघेषु विद्वज्जान्यहम् ।
यदिदं भाषते लोकः कुत्रैव तिष्ठते जलम् ॥

माया

मायाक

मायामो

देवा अपि न जानन्ति अमृतं कुत्र तिष्ठति ।
मम मायानियोगेन तिष्ठते ह्येषधं वने ॥
लोको ह्येवं विजानाति राजा पालयते प्रजाः ।
राजमायामहं कृत्वा पालयामि वसुन्वराम् ॥
ये तु वे द्वादशादित्या उदेयन्ति युगक्षये ।
प्रविश्य तानहं भूमे ! मायां लोके स्थापयामि ॥
वर्षं पांशुना भूमिलोकेषु यतते सदा ।
मायां पांशुमयीं कृत्वा पूरयामि खिलं जगत् ॥
वर्षते यत्र संवत्तो धाराभिर्मुषलाकृति ।
मायां सांवर्त्तकीं गृह्य पूरयामि खिलं जगत् ॥
यत् स्वपामि वरारोहे ! प्रेषस्योपरि वारिणि ।
अनन्तमायया चाहं धारयामि स्वपामि च ॥
वराहमायामादाय भूमे ! जानामि किम्न वै ।
देवा यत्र निलीयन्ते सा माया मम कीर्तिता ॥
त्वत्पापि वैष्णवी मायां कृत्वा जानासि किम्न
तत् ।
धारितासि च सुश्रोणि ! वारान् सप्तदशैव तु ॥
माया तु मम देवीयं कृत्वा ह्येकार्णवां महीम् ।
मम मायाबलं ह्येतद्वेन तिष्ठाम्यहं जले ॥
प्रजापतिं शतं रुद्रं स्थापामि च हरामि च ।
तेऽपि मायां न जानन्ति मम मायाविमो-
हिताः ॥

अथ पितृगणाश्चैव य एते सूर्यवर्चसः ।
मायां पितृमयीं ह्येतां गृह्णामि हि च तत्त्वतः ॥
किन्तु मायैव सुश्रोणि ! अन्यच्च शृणु
सुन्दरि ! ॥

इति वाराहे मायाचक्रम् ॥ ३॥

अथ मायास्तोत्रम् ।

शौनक उवाच ।

“शशिध्वजो महाराजः स्तुत्वा मायां गतः
कृतः ।

का वा मायास्तुतिः स्तुत ! वद तत्त्वविदांवर ! ।
या त्वत्कथा विष्णुकथा वक्तव्या सा विशुद्धये ॥”

स्तुत उवाच ।

“शृणुध्वं सुनयः सर्वे मार्कण्डेयाय पृच्छते ।
शुकः प्राह विशुद्धात्मा मायास्तवमुत्तमम् ॥
तत् शृणुष्व प्रवक्ष्यामि यथाधीतं यथाश्रुतम् ।
सर्वकामप्रदं नृणां पापतापविनाशनम् ॥”

शुक उवाच ।

“भङ्गाटनगरं त्यक्त्वा विष्णुभक्तः शशिध्वजः ।
आत्मसंसारमोक्षाय मायास्तवमलं जगौ ॥”

शशिध्वज उवाच ।

“ॐ ह्रींकारां सत्त्वसारां विशुद्धां
ब्रह्मादीनां मातरं वेदबोध्याम् ।
तन्वीं खाद्यां भूततन्मात्रकक्षां
बन्धे बन्धां देवगन्धर्वसिद्धेः ॥
लोकातीतां दैतभीतां समीडे
भूतैर्भयां व्याससामासिकार्थैः ।
नानारूपैर्देवतिर्थैर्दुर्मुखै-
स्तामाधारां ब्रह्मरूपां नमामि ॥
यस्या भाषा त्रिजगद्भाति भूतै-
र्न भाव्येतत्तद्भावे विघातुः ।

विद्वद्भीतां कालकलोललोलां
नीलापाङ्गीं क्षिप्रसंसारदुर्गाम् ॥
पूर्णां प्राण्यां दैतलभ्यां शरण्या-
माद्ये शेषे मध्यतो या विभाति ।
कालो देवं कर्मे सोपाधयो ये
तस्यां तासां तां विशिष्टां नमामि ॥
भूमौ गन्धो रसतापसु प्रतिष्ठा
रूपं तेजस्यैव वायौ सृष्टलम् ।
खे शब्दो वै यद्भिदा भाति नाना
तामाद्यां तां विश्वरूपां नमामि ॥
सावित्री त्वं ब्रह्मरूपा भवानी
भूतेशस्य श्रीपतेः श्रीस्वरूपा ।
शची शक्रस्यापि नाकेश्वरस्य
पत्नी श्रद्धा भासि माये ! जगत्सु ॥
बाल्ये बाला युवती योवने त्वं
बार्हव्ये या स्यविरा कालकल्पा ।
नानाकारैर्योगयोगैश्च धर्मी
भक्त्या वै त्वं कामवत्ता विभासि ॥
वरेण्या त्वं वरदा लोकसिद्धा
साध्वी धन्या लोकमान्या सुकन्या ।
चण्डी दुर्गा कालिका कालिकाख्या
नानादेशे रूपवैश्विभासि ॥
तव चरणसरोजं देवि ! देवादिवन्द्यं
यदि हृदयसरोजे भावयन्तीह भक्त्या ।
शुककृतमतिशुद्धं हृत्सरोजे स्मरन्ति
श्रुतियुगकुहरे वा संश्रुतं धर्मसम्पत् ॥
जनयति जगदादी सर्वसिद्धिश्च तेषाम् ॥

मायास्तवमिदं पुराणं शुकदेवेन भाषितम् ।
मार्कण्डेयादयश्चापि सिद्धिं लेभे शशिध्वजः ॥
कोकासुखे तपस्तप्ता हरिं ध्यात्वा वना-
न्तरे ।

सुदर्शनेन निहतो वैकुण्ठशरणं ययौ ॥
इति श्रीकल्किपुराणेऽशुभागवते भविष्ये माया-
स्तव जनत्रिशोऽध्यायः ॥ (शक्तिः सामर्थ्यं वा ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । २१ ।

“दासानामिन्द्रो मायया ।”

“मायया स्वकीयया शक्त्या ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

मायाकारः, पुं, (मायां इन्द्रजालशायिणं करो-
तीति । कृ + अण् ।) ऐन्द्रजालिकः । वाजी-
कर इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रातिहारिकः
२ । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥ मायां स्थल-
जलादौ जलस्थलादिज्ञानं करोतीति माया-
कारः षण् । प्रतिहरणं प्रतिहारो व्याजः भावे
षण् स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः णिकः
णित्वे त्रिरिति ढङिः । प्रतिहारक इत्यपि
पाठः । तत्र प्रति प्रथमं सुष्ठु मनो नयने च
हरति ज्ञाते न किञ्चिदिति प्रतिहारकः ॥
यकान्तात् स्वार्थे ण्ये प्रातिहारकश्च धनि प्रति-
हारश्च । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मायाकृत्, पुं, (मायां स्थलजलादौ जलस्थलादि
ज्ञानं करोति कारयतीति । कृ + क्तिप् । तुगा-

गमश्च । करोतिरन्तर्भूतव्यर्थः ।) माया-
कारः । यथा,—

“शाम्बरी साम्बरी माया मायाकृत् भिक्षुके
नटे ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

मायाजीवी, [नृ] पुं, (मायया इन्द्रजालविद्यया
जीवति जीवनयात्रां सम्पादयति इति ।
जीव + णिनिः ।) प्रातिहारिकः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५८६ ॥

मायातिः, पुं, (मायया सह अतति । यद्वा, मा
अततीति । अत + “अव्यतिभ्यां च ।” उणा०
४।१३०। इति इण् ।) नरबलिः । यथा,—

“मायातीनाश्च निर्णीतं अयतां सुनिसत्तम ! ।
वक्ष्याम्यथैवेदोक्तं फलहानिर्यतिक्रमे ॥

पितृमातृविहीनश्च युवकं व्याधिवर्जितम् ।
विवाहितं दीक्षितश्च परदारविहीनकम् ॥
अजारिकं विशुद्धश्च सच्छूद्रं मूलकं वरम् ।
तद्वन्धुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं मृत्यातिरेकतः ॥
क्ष्मापयित्वा च तं धर्मीं संपूज्य वस्त्रचन्दनैः ।
माल्यैर्धूपैश्च सिन्दूरैर्दधिगोरोचनादिभिः ॥
तच्च वर्षं भ्रामयित्वा चरद्वारेण यत्नतः ।
वर्षान्ते च समुत्सृज्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमीनवमीसप्तमी दद्यान्मायातिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्वं बलिदानप्रसङ्गतः ॥

बलिं दत्त्वा च स्तुत्वा च धृत्वा च कवचं बुधः ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ दद्याद्दिवाय दक्षिणाम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥

मायादेः, पुं, (मायया कृतेन धृत्वेत्यर्थः अस्ति
भक्षयतीति । अद + अच् ।) कुम्भीरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मायादेवीसुतः, पुं, (मायादेव्याः सुतः ।) बुद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥

मायाफलं, क्ली, फलविशेषः । मादफल इति
भाषा । तत्पर्यायः । मायिफलम् २ मायिकम् ३
द्विधाफलम् ४ मायि ५ । अस्य गुणाः । वात-
हरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । शैथिल्यसङ्को-
चकक्षेपकार्यादाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मायामोहः, पुं, (मायया मोहयति असुरानिति ।
सृष्ट + णिच् + अच् । माया च मोहश्च तौ
यस्येति वा ।) विष्णुदेहनिर्गतासुरमोहक-
गुरुष्विशेषः । यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः ।
तत्सत्याद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं सरोत्तमान् ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“मायामोहोऽयमखिलान् दैत्यांस्तान्

मोहयिष्यति ।

ततो बध्ना भविष्यन्ति वेदमार्गवद्भिक्षुताः ॥
स्थितौ स्थितस्य मे वध्ना यावन्तः परिपन्थिनः ।
ब्रह्मणो येऽधिकारस्य देवदैत्यादिकाः सुराः ॥
तद्गच्छन्त न भीः कार्या मायामोहोऽयमग्रतः ।
गच्छन्त्यप्यपकाराय भवतां भविता सुराः ॥”

श्रीपराशर उवाच ।

“इत्युक्त्वा प्रणिपत्येनं ययुर्देवा यथागतम् ।
मायामोहोऽपि तैः साहं ययौ यच्च महा-

सुराः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १७ अध्यायः ॥
मायावती, स्त्री, (मायास्यास्तीति । माया +
मतुप् । मस्य वः । उगित्वाङ् डीप् ।) रतिः ।
कामपत्नी । इति जटाधरः ॥ तस्या नामकारणं
यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तः सह कृष्णेन नारदः ।
अन्तःपुरचर्यो देवीं रुक्मिणीं प्राह हर्षयन् ॥
एव ते तनयः सुभु ! हत्वा शम्बरमागतः ।
हृतो येनाभवद्बालो भवत्याः स्तुतिकाग्रहात् ॥
इयं मायावती भार्या तनयस्यास्य ते सती ।
शम्बरस्य न भार्येयं श्रूयतामत्र कारणम् ॥
मन्त्रये तु गते नाशं तदुद्भवपरायणा ।
शम्बरं मोहयामास मायारूपेण रूपिणी ॥
यवायादुपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम् ।
दर्शयामास दैत्यस्य तस्येयं मदिरचणा ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २७ अध्यायः ॥
(विद्याधरीविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
१३ । ३५ ।

“अहं मायावती नाम राजन् ! विद्याधराङ्गना ।
इयन्तं कालमभवं प्रापदोषेण हस्तिनी ॥”
राजकन्याविशेषः । यथाचैव । ११२ । ११२ ।
“अभून्मलयसिंहाख्यो राजा राजगृहे पुरा ।
तस्य मायावतीत्यासीद्दूषेणाप्रतिमा सुता ॥”

मायावसिकः, त्रि, (मायया वसं आच्छादनं
करोतीति ठन् ।) परप्रतारकः । इति शब्द-
माला ॥ (मायारसिक इति वा पाठः ॥)

मायावान्, [तु] पुं, (माया अस्थस्य । माया +
“अस्मायामेधासजो विनिः ।” ५ । २ । १२१ ।
इति पक्षे मतुप् । मस्य वः ।) कंसराजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मायायुक्ते, कपटयुक्ते
च त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ६ ।

“ऊतिभिस्तमिषणो दुन्नहूतौ नि मायावान-
ब्रह्मा दस्युरर्त्त ।”
“मायावान् कपटवान् ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

मायावी, [तु] पुं, (प्रशस्ता मायाकापचमस्य-
स्येति । माया + “असुमायामेधासजो विनिः”
५ । २ । १२१ । इति विनिः ।) मायाकारः ।
तत्पर्यायः । अंसकः २ मायी ३ मायिकः ४
येन्द्रजालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । २२ । ७ ।

“मायावी दानवः सोऽथ सुनिरूपं समास्थितः ।
स प्राह राजपुत्रं तं पूर्ववैरममुसरन् ॥”
विडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मोहन-
शक्तियुक्तः परमात्मा । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४ ।
“खतश्चिदन्तर्यामी तु मायावी सृज्यहृष्टितः ।
सृज्यात्मा स्थूलसूक्ष्मविराडित्युच्यते परः ॥”)

मायासीता, स्त्री, (मायाकल्पिता सीता ।) योगेन
अमिहृतसीताप्रतिकृतिः । यथा,—
अमिरुवाच ।

“भगवन् ! श्रूयतां वाक्यं कालेन यदुपस्थितम् ।
सीताहरणकालोऽयं तत्रैव ससुपस्थितः ॥
देवश्च दुर्निवारश्च न च देवात् परं बलम् ।
मत्पुत्रं मयि संन्यस्य ह्याया रक्ष्यान्तिकेऽधुना ॥
दास्यामि सीतां तुभ्यश्च परीक्षासमये मम ।
देवैः प्रस्थापितोऽहश्च न च विप्रो हुता-

श्रूयः ॥

रामस्तद्वचनं श्रुत्वा न प्रकाश्य च लज्जाम् ।
स्त्रीचकार च स्रक्चन्दं हृदयेन विदूयता ॥
वह्नियोगेन सीताया मायासीतां चकार सः ।
तद्वपुर्गुणसर्वांशां ददौ रामाय नारद ! ॥
सीतां गृहीत्वा स ययौ गोप्यं वक्तुं निषिध्य च ।
लज्जामो नैव बुबुधे गोप्यमन्यस्य का कथा ॥
लज्जां गत्वा रघुश्रेष्ठो जघान प्रायकेन च ।
सवान्धवं रावणश्च सीतां संप्राप दुःखिताम् ॥
ताञ्च वह्निपरीक्षाञ्च कारयामास सत्वरम् ।
हुताशस्तत्र काले च वास्तवीं जानकीं ददौ ॥
उवाच ह्याया वह्निश्च रामश्च विनयान्विता ।
करिष्यामीति किमहं तदुपायं वदस्व मे ॥”

वह्निरुवाच ।

“त्वं गच्छ तपसे देवि ! पुष्करञ्च सुपुण्यदम् ।
हत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यसि ॥
सा च तद्वचनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तपः ।
दिशं त्रिलचवर्षेण स्वर्गलक्ष्मीर्लभूव ह ॥
सा च कालेन तपसा यज्ञकुण्डसमुद्भवा ।
कामिनी पाण्डवानाञ्च द्रौपदीं हृपदात्मजा ॥
कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा ।
चेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा ॥
तच्छाया द्रौपदी देवी दापरे हृपदात्मजा ।
त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥
मायासुतः, पुं, (मायायाः मायादेश्याः सुतः ।)
बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । १ । १५९ ॥

मायिकं, स्त्री, (माया मोहनगुणः विद्यतेऽस्मिन् ।
माया + “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति
ठन् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अन्यान्तरे मायिका माद्रका इत्यपि पाठः ॥
मायिकः, पुं, (माया अस्थस्य । माया + “ब्रीह्यादि-
भ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) माया-
कारः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । १६ । ४ ।

“यन्मायामोहितश्चाहं सदा वर्त्ते परात्मनः ।
परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥”
मायाविशिष्टे, त्रि ॥)

मायी, [तु] पुं, (माया अस्थस्य । माया +
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।)
मायाकारः । तत्पर्यायः । धूर्तः २ वक्त्रकः ३
अंसकः ४ कुहकः ५ दाखान्जिनिकः ६
जालिकः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

(मायायुक्ते, त्रि । यथा, कुमारः । २ । ४६ ।
“यज्वभिः सम्भृतं ह्ययं विततेष्वध्वरेषु सः ।
जातवेदोऽसुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः ॥”
जातवेदोऽसुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः ॥
मायोपाधिके परमेश्वरे च । यथा, पञ्चदश्याम् ।
६ । १२३ ।
“मायानु प्रकृतिं विद्यान् मायिनन्तु महे-
श्वरम् ॥”)

मायुः, पुं, (भिनोति प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति ।
मिन् प्रक्षेपणे + “कृवापाजिमिखदिसाध्मश्रूभ्य
उण् ।” उणा० १ । १ । इति उण् । “मीनाति
उण् ।” उणा० १ । १ । ५० । इत्या-
मिनोतिदीडां लपि च ।” ६ । १ । ५० । इत्या-
त्वम् । “आतो युक् चिण्कृतोः ।” ७ । ३ । ३३ ।
इति युक् ।) पित्तम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
(शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । ४ । २८ ।
“हृक्काणं धर्ममभिवारणा ममाति मायुं
पयते पयोभिः ॥”

“मायुं शब्दं मिमाति निर्माति करोति ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ वाक् । इति निरुक्ते । १ । १११ ॥
मायुराजः, पुं, कुवेरपुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मायूरः, स्त्री, (मयूराणां सम्बन्धः । मयूर + “प्राणि-
रजतादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १५४ । इत्यण् ।)
मयूरसम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ५ । ४३ ॥
(मयूराणामिदमित्यण् ।) तत्सम्बन्धिनि, त्रि ॥
यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ६० ।
“आजं गव्यं तथा मांसं मायूरश्चैव वर्जयेत् ॥
मायूरिकः, पुं, (मयूरं हन्ति । मयूर + “पक्षि-
मत्स्यन्तगान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति
ठक् । मयूरग्राही । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मायूरी, स्त्री, अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मारः, पुं, (मृ + भावे घञ् ।) मृतिः । (यथा,
दृष्टत्संहितायाम् । ३ । ३१ ।
“सुन्मारकदृष्टनिभः खण्डो वृषहा विदी-
धितिर्भयदः ।”)

म्रियन्ते प्राणिनोऽनेन । मृ + घञ् ।) काम-
देवः । (यथा, नैषधे । ४ । ७६ ।

“अनुममार न मार ! कथं नु सा
रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।
विरहिणीश्रुतघातनपातकी
दधितयापि तयासि किमुज्झितः ॥”
विघ्नः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ (मृ + णिच् +
घञ् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥
धुस्तूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मारगणोत्पत्ति-
र्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“मनोभवस्य वचनं श्रुत्वाथ चतुराननः ।
विवक्षुरपि तदाक्यं श्रुत्वास्तुसाहकारकम् ॥
सर्वस्य मोहने ब्रह्मा चिन्ताविद्योऽभवद्ब्रह्मि ।
समर्थो मोहितुमिति निश्वस्य स मुहुर्मुहुः ॥
निश्वासमारुतात्तस्य नानारूपा महाबलाः ।
जाता गणा लोलजिह्वा लोलाञ्जातिभयहाराः ॥
तुरङ्गवदनाः कैचित् कैचिद्गजसुखास्तथा ।
सिंहयात्रसुखास्तान्ये श्वराश्च खराननाः ॥

मृदमाज्ज्वरवदनाः शरभास्याः शुकाननाः ।
प्रवगोमायुवक्ताश्च सरीसृपसुखाः परे ॥
गोरूपा गोसुखाः केचित्तथा पक्षिसुखाः परे ।
महादीर्घा महाह्रस्वा महास्थला महाकृशाः ॥
पिङ्गाचा विरलाचाश्च त्रैलोक्याचा महो-
दराः ।

एककर्णास्त्रिकर्णाश्च चतुष्कर्णास्तथापरे ।
स्थूलकर्णा दीर्घकर्णा बहुकर्णा विकर्णकाः ।
दीर्घाचा स्थूलनेत्राश्च सूक्ष्मनेत्रा विदृष्टयः ॥
चतुष्पादाः पञ्चपादास्त्रिपादैकपदास्तथा ।
द्व्यष्टपादा दीर्घपादाः स्थूलपादा महापादाः ॥
एकहस्तास्तुर्हस्ता द्विहस्तास्त्रिहस्तास्तथा ।
विहस्ताश्च विरूपाचा गोघिकाकृतयः परे ॥
मनुष्याकृतयः केचित् शिशुमारसुखाः परे ।
क्रौञ्चाकारा वकाकारा हंससारसरूपिणः ॥
तथैव मद्गुरवककङ्काकसुखास्तथा ।
अर्द्धनीला अर्द्धरक्ताः कपिलाः पिङ्गलास्तथा ॥
नीलाः शुकलास्तथा पीता हरिताश्चित्ररूपिणः ।
अवाद्यन्त ते शृङ्गान् पट्टहान् परिवादिनः ॥
मृदङ्गान् छिडिमांसैव गोमुखान् पणवांस्रथा ।
सर्जं जटाभिः पिङ्गाभिस्तुङ्गाभिश्च करान्विताः ॥
निरन्तराभिर्विप्रेन्द्रा गणाः स्यन्दनगामिनः ।
मूलहस्ताः पाशहस्ताः खड्गहस्ता धनुर्धराः ॥
शक्यकुशगदाबाणपट्टिप्रपासपाणयः ।
नानाशुधा महानादं कुर्वन्तस्ते महाबलाः ॥
मारय च्छेदयेत्युच्यन्तेऽङ्गणः पुरतो गणाः ।
तेषां वदतां तत्र मारय च्छेदयेत्युत ।
योगनिद्राप्रभावात् स विधिर्वक्तुं प्रचक्रमे ॥
अथ ब्रह्माणमाभाष्य तान् दृष्ट्वा मदनो गणान् ।
उवाच वारयन् वक्तुं गणानामग्रतः स्मरः ॥
मदन उवाच ।

किं कर्मेते करिष्यन्ति कुत्र स्थास्यन्ति वा
विधिः ।
किं नामधेया एते वा तत्रैतान् विनियोजय ॥
नियुज्येतान् निजे कृते स्थानं दत्त्वा च नाम च ।
कृत्वा पञ्चाक्षहामायाप्रभावं कथयस्व मे ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

“अथ तदाक्य माकर्ण्य सर्वलोकपितामहः ।
गणान् समदनानाह तेषां कर्मादिकं दिशन् ॥
ब्रह्मोवाच ।

“एते तूत्पन्नमात्रा हि मारयेति यदनुवन् ।
सुहुमुं हरतोऽभीषां नाम मारेति जायताम् ॥
मारात्मकत्वाद्येते माराः सन्तु च नामतः ।
सदैव विप्रं जन्तनां करिष्यन्ति विनाशिनम् ।
तवानुगमनं कर्मे मुख्यमेवां मनोभव ! ॥
यत्र यत्र भवान् याता स्वकर्मार्थं यदा यदा ।
गन्तारस्तत्र तत्रैते साहाय्याय तदा तदा ॥
चित्तोद्भ्रान्तिं करिष्यन्ति त्वदस्त्ववशवर्तिनाम् ।
ज्ञानिनां ज्ञानमार्गश्च विप्रविधन्ति सर्वदा ॥
यथा सांसारिकं कर्मे सर्वे कुर्वन्ति जन्तवः ।
तथा चैते करिष्यन्ति सविप्रमपि सर्वतः ॥
इमे स्थास्यन्ति सर्वत्र वेगिनः कामरूपिणः ।

त्वमेवेषां गणाध्यक्षः पञ्चयज्ञाङ्गभोजिनः ।
नित्यक्रियावतां तोयभोगिनोऽपि भवन्ति मे ॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥

मारकः, पुं, (म्रियन्ते प्राणिनः यस्मिन् येनेति वा ।
मृ + णच् । ततः संज्ञायां कन् ।) मरकः । तत्-
पर्यायः । मारिः २ उत्पातः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ पक्षविशेषः । वाज् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । घातिपक्षी २ ग्राहकः ३ । इति
भूरिप्रयोगः ॥ मारणकर्तरि चि ॥

मारजित्, पुं, (मारं कामं जितवान् । जि +
क्विप् । तुगागमः ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ ।
१ । १३ ॥

मारणं, क्ली, (मार्यते इति । मृ + णिच् + भावे
ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
(यथा, मनौ । ५ । ३८ ।

“यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥”)

अभिचारविशेषः । यथा,—

“एवमु मारणं देवि ! विशेषात् कथयामि
ते ।

सान्तं बहिसमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
कूर्चयुग्मं ततो देवि ! असुकं मारय मारय ।
चतुर्दंशचरो मत्तो खाहान्तः शत्रुनाशकः ॥
खदिराङ्गारमादाय कुजाद्यन्यां विशेषतः ।
लेखयेत् पुत्तलीं शत्रुस्वरूपां लौहपत्रके ॥
निश्यायां मस्तके नेत्रे ललाटे हृदये करे ।
नाभौ गुह्ये कटौ पृष्ठे क्रमोक्तेन पदद्वये ॥
मन्त्रवर्णान् समालिख्य प्रतिष्ठां तत्र कारयेत् ।
संहारमुद्रां बद्धा तु ध्यायेद्देवीं जयप्रदाम् ॥
दीर्घाकारां कृष्णवर्णां सदार्द्धस्तनमस्तकाम् ।
तृमुखयुगलं हस्तं चर्चयन्तीं दिगम्बरीम् ॥
शत्रुनाशकरीं देवीं ध्यायेत् शत्रुक्षयाय च ।
एवं ध्यात्वैष्टिकाचूर्णैर्ब्रह्महस्तेन शङ्करि ! ॥
ॐ शत्रुनाशकर्यै नमः इति दत्त्वा महेश्वरि ! ।
हरिद्राचूर्णसहितां धारां दद्याद्देवेन तु ॥
असुकस्य प्रीणितं पिव पिवेति तत्परम् ।
मांसं खादय खादय ह्रीं नम इति मन्त्रम् ॥
मध्याह्ने मथुरात्रौ तु पूजयित्वा शताष्टकम् ।
जपेदेकादशाहं च रोगः स्यान्नात्र संशयः ॥
दण्डाधिकैकविंशाहं मृत्युरेव रिपोर्भवेत् ॥ * ॥
अथवान्यप्रकारेण शत्रुक्षयमर्हं वदे ।
पुंगोशक्तुं समादाय पूजयेदुष्णवारिणा ॥
विपरीतक्रमेणैव जपपूजादिकं चरेत् ।
महादेवाय नम इति पुंगोशक्तुं समाहरेत् ॥
शिवाय नम इति मन्त्रेण घटनश्च समाचरेत् ।
पशुपतये नम इति प्राणान् संस्थापयेत्ततः ॥
लौहपात्रं महेशानि । खदिराङ्गारयोगतः ।
शत्रुप्रतिकृतिं लिख्य तत्र संस्थापयेत् शिवम् ॥
ततो ध्यायेन्महारुद्रं ध्यानं तु सुसमाहितः ।
शत्रोर्बन्धः स्थितं रुद्रं ज्वलदग्निसमप्रभम् ॥
वामहस्तधरं केशं दक्षिणं प्राणकर्षणम् ।
नरचर्माम्बरं देवं महाबालादिवेष्टितम् ॥

पिनाकधृक् इहागच्छागच्छ इत्यादिनावाह्य
यत्नतः ।

मूलपाणये नम इति स्थापयेत् साधकोत्तमः ॥
महेश्वराय नम इति पाद्यादिना प्रपूजयेत् ।
ईशानादिस्तथा मूर्त्तिर्भूतक्रमेण प्रपूजयेत् ॥
अभिकोणादिपर्यन्तं पूर्वैरीत्या महेश्वरि ! ।
नमः शिवायेति मूलमष्टाविंशति संजपेत् ।
हुं क्षमस्विति वामेन करेण तु विसर्जयेत् ॥
अजित केशव विष्णो हरे सत्य जनार्दन ।
हंस नारायण स्वाहा मन्त्रमेव सकृज्जपेत् ॥
हुं नमो भगवते वासुदेवाय स्वाहा नम इत्यपि
सकृज्जपेत् ।

एवमेकादशाहेन शत्रून् छेदनमञ्जसा ।
अवश्यं जायते देवि ! सत्यं सत्यं त्रिलोचने ! ॥”

इति योगिनौतन्त्रे पूर्वखण्डे ४ पटलः ॥

अपि च ।

“शुद्धास्थिश्च गवास्थिश्च मूत्रनिर्मात्यमेव च ।
अरेर्यो निखनेतु द्वारे पञ्चत्वमुपयाति सः ॥”

इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥

मारिः, स्त्री, (मार्यते इति । मृ + णिच् + इन् ।)
मारणम् । वर्षः । इति मेदिनी । रे, ७७ ॥
जनक्षयः । तत्पर्यायः । मारकः २ मरकः ३
उत्पातः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारिचिकं, त्रि, (मरिच + “संस्कृतम् ।” ४।४।३
इति ठक् ।) मरिचेन संस्कृतम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

मारितः, पुं, (मार्यते नाशयते भस्मीक्रियत इति ।
मृ + णिच् + कर्मणि क्तः ।) नष्टीकृतः । भस्मी-
कृतः । यथा, भावप्रकाशे ।

“असम्यङ्गारितं खर्णं बलं वीर्यं च नाशयेत् ।
करोति रोगान् मृत्युश्च तद्व्यात् यत्नतस्ततः ॥”

अपि च ।

“पूर्वं वज्रसमं तालं क्षिप्त्वा न विमर्दयेत् ।

ततो गजपुटे पक्ता पुनरङ्गेन मर्दयेत् ॥

तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।

एवं दशपुटेः पक्वं वज्रं भवति मारितम् ॥”

अपरश्च ।

आर्द्रत्वश्च घनत्वश्च तेजो गौरवचापलम् ।

यस्यैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान्मृतकृतकम् ॥”

अन्यच्च ।

“शुद्धो रसो भवेद्ब्रह्मा मूर्च्छितस्तु जनार्दनः ।
मारितो रुद्ररूपी स्यात् बद्धः साक्षात् सदा-
शिवः ॥”

इति वैद्यदर्पणः ॥

मारिचसनवारकः, पुं, (मारिच्यं असनं तद्वारय-
तीति । वृ + णिच् + अण् ।) राजर्षिविशेषः ।
यथा,—

“कुमारपालञ्चौलुक्को राजर्षिः परमाहृतः ।

मृतस्त्वमोक्ता धर्मात्मा मारिचसनवारकः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥

मारिषः, पुं, (मर्षति दोषानिति । मृष + णिच् ।
निपातनात् सिद्धम् । यदा, मा रिष्यति हि नस्त

मारी

कश्चिदपीति । रिष + कः ।) नाथ्योक्तौ श्रेष्ठः ।
इत्यमरः । १ । ७ । १४ ॥ (कश्चित् पुराणा-
दावपि । यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ६५ ।
“साहाय्यं ते करिष्यामि मन्त्रशक्त्या महा-
मते ! ।

भविता यदि संग्रामस्तव चेन्नेण मारिष ! ॥”
तथा च महाभारते । ७ । २६ । १२ ।

“दार्ढ्यमाणाश्चन्द्रं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष ! ॥”
तण्डुलीयशकविशेषः । मरसा इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । कन्वरः २ मार्षिकः ३ ।

(शाकार्ये पर्यायो गुणाश्च यथा । [अथ श्वेत-
मरसा । लोहितमरसा नवडा इति च लोके ।]

“मारिषो वाय्वको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।
मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तमुदगुरुः ॥
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तमुद्विषममिजित् ।

रक्तमार्षो गुरुर्नाति सचारो मधुरः सरः ।
श्लेष्मलः कटुकः पाके खल्वदोष उदीरितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मारिषा, स्त्री, (मारिष + टाप् ।) दक्षमाता ।

इति मेदिनी । वै, ४४ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे ।
४ । ४६ ।

“सोमकन्याभवत् पत्नी मारिषा नाम विश्रुता ।
तेभ्यस्तु दक्षमेकं सा पुत्रमग्रमजीजनत् ॥”

अस्या जन्मवृत्तान्तो यथा, विष्णुपुराणे ।
प्रथमांशे १५ अध्याये ।

“कण्डुर्नाम सुनिः पूर्वमासीद्देविदांवरः ।
सुरस्ये गोमतीतीरे स तपे परमं तपः ॥

तत्तुभवाय सुरेन्द्रेण प्रबोधाख्या वराधराः ।
प्रयुक्ता चोभयामास तन्महिंसा शुचिस्मिता ॥”

इत्यारभ्य—
“यावदित्यं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमां ।

तावन्नलतुखेदजला सा बभूवातिवेषुः ॥
प्रवेपमाणां सततं स्त्रिन्नगात्रलतां सतीम् ।

गच्छ गच्छेति सक्रोधसुवाच सुनिसत्तमः ॥
सा तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ।

आकाशगामिनी खेदं ममार्जं तरुपल्लवैः ॥
वृक्षादुत्थं ययौ बाला तदग्नारुणपल्लवैः ।

निर्मार्जमाणा गात्राणि गलतुखेदजलानि वै ॥
ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।

निज्जगाम स रोमाञ्च खेदरूपी तदङ्गतः ॥
तं वृक्षा जगद्गर्भं एकं चक्रे तु मारुतः ।

मया चाप्यायितो गोभिः स तदा ववृधे शनैः ॥
वृक्षागर्भसंभूता मारिषाख्या वरानना ।

तां प्रदास्यन्ति वो वृक्षाः कोप एव प्रशान्यताम् ॥
कण्ठोरपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च ससृजता ।

समापत्यं तथा वायोः प्रबोधातनया च सा ॥”
शूरस्य पत्नी । यथा, भागवते । ६ । २४ । २७ ।

“देवमीदृश्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्य-
भूत् ॥”

मारी, स्त्री, (मारि + कृदिकारादिति पक्षे
डोप् ।) चण्डी । जनक्यः । इति मेदिनी ।

रे, ७६ ॥ माहेश्वरी शक्तिः । यथा,—

मारुतः

“मारो त्रिशूलेन जघान चान्यान्
खट्वाङ्गपातेरपराञ्च कौशिकी ।”

इति वामने ५२ अध्यायः ॥

मारीचः, पुं, (मरीचैरपत्यं पुमान् । मरीचि +
अण् ।) राक्षसविशेषः । स च तारकाराक्षसी-

पुत्रः रावणस्यानुचरः सीताहरणकाले माया-
नगरूपोऽसौ श्रीरामेण हतश्च । इति रामा-

यणम् ॥ अस्य विवरणं यथा,—

“एतस्मिन्नन्तरे रामो ददर्श कनकं नृगम् ।
सीता तं प्रेरयामास तदर्थं यत्नपूर्वकम् ॥

संन्यस्य लक्ष्मणं रामो जानक्या रक्षणे वने ।
स्वयं जगाम तूर्णं तं विनाशाय शयकेन च ॥

ह्यलक्ष्मणेति शब्दश्च कृत्वाथ मायया नृगः ।
प्राणांस्तत्याज सहसा पुरो दृष्ट्वा हरिं स्मरन् ॥

नृगदेहं परित्यज्य दिवं देहं विधाय च ।
रत्ननिर्माणयानेन वैकुण्ठं स जगाम ह ॥

वैकुण्ठद्वारे द्वार्यासीत् किङ्करो द्वारपालयोः ।
जयश्च विजयश्चैव बलवांश्चानिताभिधः ॥

शापेन शनकादीनां संप्राप्य राक्षसीं तनुम् ।
पुनर्जगाम च द्वारमादौ च द्वारपालयोः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १२ अध्यायः ॥

कश्यपः । यथा,—

“इति संचिन्त्य भगवान् मारीचः कुरुनन्दन !
उवाच किञ्चित् कुपित आत्मानश्च विगर्हयन् ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥

(तथा च महाभारते । १३ । ५५ । १०७ ।

मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः कश्यपोऽह्य
भूत् ॥”

कक्कोलकम् । याजकब्राह्मणः । इति मेदिनी ।

चे, १७ ॥ राजहस्ती । इति जटाधरः ॥

मारीची, स्त्री, (मरीचैरियम् । इत्यण् । डोप् ।)

देवताभेदः । इति मेदिनी । चे, १७ ॥ सा तु

मायादेवी । तत्पर्यायः । त्रिमुखा २ वज्र-
कालिका ३ विकटा ४ वज्रवाराही ५ गौरी ६

पोविरेया ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारुण्डः, पुं, सर्पाण्डः । पत्न्याः । गोमयमण्डलम् ।

इति मेदिनी । डे, ३५ ॥

मारुतः, पुं, (मरुदेव । मरुत् + “प्रज्ञादिभ्यश्च ।”

५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे ण् ।) वायुः ।

इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ म्रियतेऽनेन क्रुद्धेन

नान्नीति म् ड उत् मरुत् मरुदेव मारुतः

स्वार्थे णः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

(यथा, मनौ । ४ । १२२—१२३ ।

“अतिथिश्चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
रुचिरे च श्रुते गात्राच्छ्लेष्मण च परिचिते ।

सामध्वनादग्न्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥”

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

कश्यप उवाच ।

“पुत्रस्ते भविता भद्रे ! इन्द्रह्य देववान्ववः ।
संवत्सरं व्रतमिदं यद्यज्ञो धारयिष्यसि ॥”

अज्ञो यथावत् ।

“संवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविश्रुतम् ।

मारुतः

धारयिष्यसि चैतुभ्यं शक्रह्य भविता सुतः ॥
वाङ्मिथ्यभ्युपेत्याथ दिती राजन् ! महामनाः ।

कश्यपाङ्गर्भमाधत्त व्रतञ्चाज्ञो दधार सा ।
मातृव्यसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानद ! ॥

शुश्रूषयेनाश्रमस्थां दितिं पर्यचरत् कविः ।
एवं तस्या व्रतस्याया व्रतच्छिद्रं हरिर्गृप ! ॥

प्रेप्सुः पर्यचरत् जिह्वो नृगस्यैव नृगाकृतिः ।
नाध्यगच्छद्ब्रतच्छिद्रं तत्परोऽथ महीपते ! ॥

चिन्तां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिवं

त्वह ॥

एकदा सा तु सन्ध्यायासुच्छिष्टा व्रतकर्षिता ।
असृष्टवाय्वधौताङ्घ्रिः सुखाप विधिमोहिता ॥

लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो निद्रापहतचेतसः ।
दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ॥

चकर्त्त सप्रधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम् ॥
रुदन्तं सप्रधेकैकं मा रोदीरिति तान् पुनः ।

तमृचुः पाव्यमानास्ते सर्वे प्राञ्जलयो वृप ! ॥
किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।

मा भैष्ट भ्रातरो मह्यं यूयमित्याह कौशिकः ॥
अनन्यभावान् पार्षदानात्मनो मरुतां गणान् ।

न समार दितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया ॥
सजरिन्द्रेण पश्चाशत् देवास्ते मरुतोऽभवन् ।

यपौह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः ॥
दितिरुत्थाय दृष्ट्वा कुमाराननलप्रभान् ।

इन्द्रेण सहितान्देवी पर्येतुष्यदनिन्दिता ॥
अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् ।

अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतं सुदुष्करम् ॥
एकः सङ्कल्पितः पुत्रः सप्तसप्ताभवन् कथम् ।

यदि ते विदितं पुत्र ! सत्यं कथय मा नृषा ॥
इन्द्र उवाच ।

अम् । तेऽहं यवसितसुपधार्थ्यं गतोऽन्तिकम् ।
लब्ध्वान्तरोऽच्छिन्नं गर्भमर्धबुद्धिर्न धर्मेदृक् ॥

कृत्तो मे सप्रधा गर्भं आसन् सप्त कुमारकाः ।
तेऽपि चैकैकशो वृक्षाः सप्रधा नापि मन्त्रिरे ॥

ततस्तत्परमाश्चर्यं बौध्य यवसितं मया ।
महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यानुषङ्गिकी ॥

तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि ! ।
चक्षुमर्हसि मातृत्वं दिष्ट्वा गर्भो नृतोत्थितः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ।
मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥

(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।
४७ । ४६—५० ।

“मारुता धेनुकाश्चैव तज्जणाः परतज्जणाः ।
वाङ्गीकास्तितिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च

भारत ! ॥

एते जनपदा राजन् ! दक्षिणं पञ्चमा-

श्रिताः ॥”

अग्निभेदः । यथा, शृङ्गसंज्ञपरिशिष्टे । १ । २ ।

“अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥”

मरुतुसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । १ । १४ ।

मार्कण्डे

“राशि चयं राशि मित्रमस्मै राशि शर्व इन्द्र
मारुतं नः ॥”

“मारुतं मरुतां देवविष्णो सम्बन्धि ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)

मारुतव्रतं, स्त्री, (मारुतस्य व्रतमिव व्रतं नियमो-
रस्य ।) राजधर्मविशेषः । यथा,—

“प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
तथा चरैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्भि मारुतम् ॥”

इति मात्स्ये २०० अध्यायः ॥

मारुतात्मजः, पुं, (मारुतस्यात्मजः ।) हनूमान् ।
इति जटाधरः ॥ (भीमश्च ॥)

मारुतापहः, पुं, (मारुतमपहन्ति । हन + डः ।)
वरुणवृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुनाशके,
त्रि ॥

मारुताशनः, पुं, (मारुतोऽशनमस्य । अश्नातीति ।
अश् + ल्युः । मारुतानां अशनो भक्षकः ।)
सर्पः । पवनाशन इत्यमरदर्शनात् । (यथा,
महाभारते । ५ । १०६ । १३ ।

“भक्तः प्रष्टव्यं मूर्ध्ना वै बाहुभ्यां संश्रितव्रतः ।
स्थितः स्थाणुरिवाभ्यासे निश्चिद्यो मारुता-

शनः ॥”

वायुमात्रभक्षके, त्रि ॥ (कार्तिकेयसैनिक-
विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६० ।

“विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशनः ॥”

मारुतिः, पुं, (मारुतस्यापत्यं पुमान् । मरुत +
“अत इच् ।” ४ । १ । ६५ । इति इच् ।)
हनूमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघौ । १२ । ६० ।

“प्रवृत्तावपलव्यायां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागरं तीर्थः संसारमिव निर्ममः ॥”

भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ७ । २१ ।

“तच्छ्रुत्वा वचनं आतुर्व्येष्टस्यामिततेजसः ।
संग्रहेऽस्य महाबाहुर्मारुतिः कुपितोऽब्रवीत् ॥”

मार्कः, पुं, मृगजराजः । इति रत्नमाला ॥

मार्कण्डः, पुं, (मृकण्डोरपत्यम् । मृकण्डु + अण् ।)

मार्कण्डेयसुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्कण्डिका, स्त्री, लताविशेषः । भूइ खखसा इति
हिन्दीभाषा ॥ सा तु काकरोलभेदः । तत्-
प्रध्यायः । भूमिचरी २ मार्कण्डे ३ मृदुरेचनी
४ । अस्या गुणाः । कुष्ठहरत्वम् । ऊर्ध्वाधः-
कायशोधनत्वम् । विषदुर्गन्धकासगुल्मोदरना-
शित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

मार्कण्डीयं, स्त्री, भूम्याहुत्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मार्कण्डेयः, पुं, (मृकण्डोरपत्यम् । मृकण्डु + शुभा-
दिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ । इति ङ्क् ।) मृकण्डु-
सुनिपुत्रः । जन्मतिथ्यादौ पूजायां तस्य ध्यानं
यथा,

“द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवहं चिरजीविनम् ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”

तस्य प्रार्थनामन्त्रः ।

मार्कण्डे

“चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा
सुने ! ।

रूपवान् वित्तवाञ्छैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग ! सप्तकल्पान्तजीवन ! ।
आयुरिष्टार्थसिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तस्योत्पत्तिगार्ह्यथा,

मार्कण्डेय उवाच ।

“देवौ धातुविधातारौ ऋगोः स्थातिरस्यत ।

श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥

आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।

भार्ये धातुविधानोक्ते तयोर्जातौ सुतावभौ ॥

प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशः ।

मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा मम ॥

धूम्रवत्यां समभवत् प्राणस्यापि निबोध मे ॥”

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गाध्यायः ॥

अपि च ।

गुलस्थ उवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयपत्तिमुत्तमाम् ।

पुरा कल्पे सुनिः पूर्वं मृकण्डुर्नाम विश्रुतः ॥

ऋगोः पुत्रो महाभागः सभार्यसप्तवांस्तपः ।

तस्य पुत्रस्तदा जातो वसतस्तु वनान्तरे ॥

स पञ्चवर्षको जातो बाल एव गुणान्वितः ।

ज्ञानिना स तदा दृष्टो भूमित्वा लघुप्राङ्गणे ॥

स्थित्वा स सुचिरं कालं जीवनञ्च ततो दितम् ।

वीक्ष्य चिन्तापरो ज्ञानी किं वर्षो बालकस्तव ॥

दितं खण्डितम् ।

संख्यया चाष्टवर्षाणि जातानीति न्यवेदयत् ।

मृकण्डुर्नैव सुक्तस्तु स ज्ञानी वाक्यमब्रवीत् ॥

मासमायुश्च पुत्रस्य तेऽवशिष्टं सुनीश्वर ! ।

नैव श्रीकस्तव्यं कार्यः सत्यमेतदुदाहृतम् ॥

एतत् श्रुत्वा वचो भीष्म ! ज्ञानिना यदुदाहृतम् ।

व्रतोपनयनं चक्रे बालकस्य पिता तदा ॥

आह चैनं पिता पुत्रमृधिं त्वमभिवादय ।

एवमुक्तः स वै पित्रा ऋषिं भक्त्या ननाम सः ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्रदीप्ताः पावकोपमाः ।

मार्गेणापि समायातास्तेन सप्तर्षयोऽभिलाः ॥

बालेन तेन दृष्टास्ते सर्वे समभिवादिताः ।

आयुष्मान् भव तैरुक्तः स जहौ दृढमेखलाम् ॥

उक्तास्ते च पुनर्वाणीं पश्यन्तः क्षीणजीवितम् ।

दिनानि पञ्च ते चायुर्ज्वाला भीताभवन् पुनः ॥

तमुत्क्षिप्य ब्राह्मणा वै गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।

प्रतिमुच्य च तं बालं प्रणिपेतुः पितामहम् ॥

आयुष्मान् भव इत्याह तेन ब्रह्माभिवादितः ।

चिरायुर्ब्रह्मणा बालः प्रोक्तः स ऋषिसन्निधौ ॥

ततस्ते सुनयः प्रीताः श्रुत्वा वाक्यं पितामहात् ।

पितामहस्तु सप्तर्षीन् दृष्ट्वा प्रोवाच विस्मितान् ॥

कार्येण येन वा याताः कोऽयं बालो निवेद्यताम् ।

ततः सप्तर्षयो राजन् ! सर्वे तस्मै न्यवेदयन् ॥

ऋगोः सुनुर्मृकण्डुस्तु क्षीणायुस्तस्य बालकः ।

अत्यायुषस्तस्य ब्रह्मास्तेनास्य मेखलाः ॥

यज्ञीपवीतं दृष्ट्वा दत्त्वा तेन प्रबोधितः ।

मार्कण्डे

यं कश्चित् पश्यसे लोकं भ्रमन्तं भूतले जनम् ॥

तस्याभिवादनं कार्यमेवमाह पितामहः ।

तावद्वयमनेनाथ क्षितौ दृष्टाः परिभ्रमन् ॥

एकत्वमार्घम् ।

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन देवयोगात् पितामहः ! ।

चिरायुर्भव वै विप्र ! बालेव्यस्ताभिरौरितम् ॥

कथं चिरायुः स्याद्विप्रबालकः साम्प्रतं प्रभो ! ।

कथं नावृत्तिनो देव ! भवामो भवता वधम् ॥

एवमुक्तस्तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।

ऋतवाचो भविष्यामः सर्वे एव वयं स्थिताः ॥

मत्समश्चायुषा बालो मार्कण्डेयो भविष्यति ।

ऋषीणां सुखतश्चासौ मत्सहायो भविष्यति ।

कल्पस्यादौ तथा चान्ते वृत्तो मुनिभिरुत्तमैः ॥

एवन्ते सुनयो बालं ब्रह्मा लोकपितामहः ।

सन्मोध्य प्रेषयामास भूयोऽप्येवं परन्तप ! ॥

तीर्थयात्रां गता विप्रा मार्कण्डेयो निजं गृहम् ।

जगाम गत्वा तं विप्रं पितरं स तथाब्रवीत् ॥”

इति पाद्मे दृष्टिखण्डे ३० अध्यायः ॥

अपरश्च ।

यास उवाच ।

“मार्कण्डेयेन सुनिना यथा मृत्युः पराजितः ।

तथा ते कथयिष्यामि शृणु वत्स ! महामति ! ॥

ऋगोः पौत्रो महाभागो बालत्वे च महादुतिः ।

वदधे वक्तव्यो बालः पिता तस्य हतक्रियः ॥

स तस्मिन् वै जातमात्रे आदेशी कश्चिदब्रवीत् ।

वर्षे द्वादशमे पूर्णे मृत्युरस्य भविष्यति ॥

श्रुत्वा तन्मातापितरौ दुःखितौ तौ भभूवतुः ।

तौ दृष्ट्वा दुःखसम्पन्नौ मार्कण्डेयो महामतिः ॥

उवाच वचनं तत्र किमर्थं दुःखमीदृशम् ।

वक्तुमर्हसि दुःखस्य कारणं मम एच्छतः ॥

कथयामास तत् सर्वमादेशी यदुवाच ह ।

तत् श्रुत्वा तौ सुनिः प्राह मातरं पितरं पुनः ॥

पित्रा साहं त्वया मातरं कार्यं दुःखमन्वहम् ।

अपनेष्यामि मे मृत्युं तपसा नात्र संशयः ।

यथा चाहं चिरायुः स्यां तथा कुर्व्यामहं तपः ॥

सुत उवाच ।

इत्युक्त्वा तौ समाश्वास्य पितरौ वनमभ्यगात् ।

तत्र विष्णुं प्रतिष्ठाप्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।

पूजयामास देवेशं मार्कण्डेयो महासुनिः ॥

पूजयित्वा हरिं तत्र तपस्तेपे सुदुष्करम् ।

निराहारो सुनिस्तत्र वर्षमेकमतन्त्रितः ॥

मात्रोक्तमरणासन्नदिने तत्र महामतिः ।

स्नात्वा यथोक्तविधिना कृत्वा विष्णोस्तथा चर्चनम् ॥

हृदि कलेन्द्रियग्रामं विष्णुर्द्वेनान्तरात्मना ।

आसनं स्वस्तिकं बद्धा कृत्वासौ प्राणसंयमम् ॥

ॐकारोच्चारणाद्भोमान् हृदि पद्मं विकाशयन् ।

तन्मध्ये रविसोमामिमखलानि यथाक्रमम् ॥

कल्पयित्वा हरेः पीठं तस्मिन्नेव सनातनम् ।

पीताम्बरधरं विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

ब्रह्मरूपं हरिं ध्यायन्ततो मनुसुदीरयन् ॥

इत्येवं ध्यायतस्तस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।

मनस्तत्रैव संलग्नं देवदेवजगत्पतौ ॥

मार्कवः

ततो यमालयात्तत्र आगता यमकिङ्कराः ।
पाशहस्तास्तु तं नेतुं विष्णुदूतैस्तु ते हताः ॥
सुषलैर्हन्तमानास्ते इददृक्ता पुनः पुनः ।
वयं निवृत्ता गच्छामो न्यत्रैवागमिष्यति ॥
आगत्य स्वयमेवात्र न्यत्रुः पार्श्वे महात्मनः ।
मार्कण्डेयस्य वभ्राम विष्णुकिङ्करशङ्कया ॥
ते चाप्युद्गम्य सुषलान्यभ्ययुर्विष्णुकिङ्कराः ।
विष्णुज्ञया हनिष्यामो न्यत्रुमस्येति संस्थिताः ॥
ततो विष्णुर्पितमना मार्कण्डेयो महामतिः ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा देवदेवं जनार्दनम् ॥
विष्णुर्नैवोपदिष्टस्तु स्तोत्रं कर्णे महात्मनः ।
स्वभावातेन मनसा तेन तुष्टाव माधवम् ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
नारायणं सहस्राक्षं पद्मनाभं पुरातनम् ।
प्रणतोऽस्मि हृषीकेशं किन्नो न्यत्रुः करिष्यति ॥
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमव्ययम् ।
केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किन्नो न्यत्रुः करिष्यति ॥
वासुदेवं जगद्गोविं भातुमन्तमतीन्द्रियम् ।
दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्यत्रुः करिष्यति ॥
शङ्खचक्रधरं देवं हृद्ग्रहपिण्डमयम् ।
अधोक्षजं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्यत्रुः करिष्यति ॥
वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्दनम् ।
माधवश्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्यत्रुः करिष्यति ॥
पुरुषं पुष्करं बीजं क्षेमबीजं जगत्पतिम् ।
लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्यत्रुः करिष्यति ॥
भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोनिमयोनिजम् ।
विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्यत्रुः करिष्यति ॥
सहस्रशिरसं देवं व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ।
महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्यत्रुः करिष्यति ॥
इत्युदीरितमार्कण्डेयं स्तोत्रं तत्र महात्मनः ।
अपयातस्ततो न्यत्रुर्विष्णुदूतैश्च पीडितः ॥
इति तेन जितो न्यत्रुर्मार्कण्डेयेन धीमता ।
प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे वृषिर्हे नास्ति दुर्लभम् ॥
न्यत्रुः कर्मिदं पुण्यं न्यत्रुः प्रणमनं शुभम् ।
मार्कण्डेयद्वितीयार्थाय स्वयं विष्णुर्वाच ह ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“य इदं पठते भक्त्या त्रिकालं नियतः शुचिः ।
नाकाले तस्य न्यत्रुः स्थानरस्याच्युतचेतसः ॥”

वाच उवाच ।

“हृत्पद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
नारायणं शाश्वतमादिदेवम् ।
सच्चिन्म सूर्यादपि राजमानो
न्यत्रुः स योगी जितवांस्तदेव ॥”

इति नारसिंहपुराणे मार्कण्डेयन्यत्रुज्जयो नाम
७ अध्यायः ॥ (मार्कण्डेयेन प्रोक्तम् । मार्कण्डेय
+ अण् । पुराणविशेषः । यथा, देवीभाग-
वते । १ । ३ । १—३ ।

“शृण्वन्तु संप्रवक्ष्यामि पुराणानि सुनीश्वराः ।”

इत्यारभ्य—

तथा अहसहस्रन्तु मार्कण्डेयं महादुःखतम् ॥”

मार्कण्डेयः ॥ पुं, भृङ्गराजः । इत्यमरः । १२।१।१५।

मार्कवः ॥ मर्कति केशरञ्जनार्थं गच्छति मर्कवः ।

मार्गः

मर्क सर्पे नाम्नीति अवः निपातनाद्वह्निः ।
मार्कवोऽन्तःस्थचतुर्थान्तः मर्कैर्विशदित्वाहः
एषोदरादिवांदागमो दीर्घश्चेति परेण साधि-
तत्वात् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने । १७ अः ।

“स्थान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तेलं
नाडीं कफानिलहतामपचीं व्रणांश्च ।”)

मार्करो रेफान्त इति केचित् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (अथानयोः पद्याया यथा,—

“भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पतञ्जमार्कवम् ।

इति वेदकरत्नमालायाम् ॥

भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एवच ।

अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मार्कैः केशराजश्च भृङ्गराजो निगद्यते ॥”

इति गारुडैष्टाधिकद्विप्रतमेऽध्याये ॥

मार्गः, क संस्कारे । सर्पणे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (चु०-पर०-सक०-सेट् ।) क मार्गयति ।

इति दुर्गादासः ॥

मार्गं किं अन्वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चु०-पक्षे

भा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्वेष्टः प्रतिसन्धान-

नम् । किं मार्गयति मार्गति गुणं गुणी ।

मार्गान्तां हे देहभावातिशयानेपदं गणकता-

नित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

मार्गः, पुं, (मार्ग्यते संस्कृत्यते पादेन न्ययते

गमनायान्विष्यते इति वा । मार्गं वा न्यग +

+ घञ् ।) पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

तत्परिमाणं यथा,—

“त्रिंशद्द्वन्वि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तेः कृतः ।

विंशद्द्वन्विमार्गः सौमामार्गो दशैव तु ॥

धनूंषि दशविस्तीर्णः श्रीमान्नाजपथः कृतः ।

वृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ॥

धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्मिताः ।

त्रिकराश्वोपरथ्यास्तु द्विकरापुपरचका ॥

जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादश्च गृहान्तरम् ।

व्रतीपादस्त्रिपादः प्राक्पशः पादकः स्तुतः ॥

अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ।

प्राष्टट्काले तु प्राष्टती कर्तव्या अन्यथा नहि ॥

इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये गोपुरद्वार-

लक्षणाध्यायः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

६७ । १७ ।

“एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।

स्तुतिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥”)

गुदम् । तत्पर्यायः । पायुः २ तनुद्दः १ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपानम् ४ । इत्यमरः ।

२ । ६ । ७३ ॥ न्यगमदः । (न्यगस्येदम् । न्यग

+ अण् । न्यगसम्बन्धिनः, त्रि । यथा, सुश्रुते ।

शारीरे ३ अः ।

“मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम् ।”

यथा च मार्कण्डेये । ३२ । १७ ॥

“तद्वर्च्यं सलिलं तात । सदैव पितृकर्मणि ।

मार्गमाविकमौद्ग्यं सर्वमेकशफश्च यत् ॥”

(न्यगो न्यगशिरास्तदुक्ता पौर्यामास्यच ।

मार्गपा

न्यग + अण् ।) मार्गशीर्षमासः । अन्वेषणम् ।

इति मेदिनी ॥ गे, १७ । न्यगशिरो नचनम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम

स्तोत्रम् ॥ (यथा, महाभारते । १२।१६। ५३ ।

“विचरो रोहिती मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥”)

“विचरो रोहिती मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥”)

मार्गकः, पुं, (मार्ग । स्वार्थे कन् ।) अग्रहायण-

मासः । इति शब्दमाला ॥

मार्गं, स्त्री, (मार्ग्यते अन्विष्यते इति । मार्ग +

मार्ग्यन्, क्ती, (मार्ग्यते अन्विष्यते इति । मार्ग +

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सम्बो-

कृत्वेतत् सन्नमानन्दाद्रात्री देवपतेर्वले ।

पूजां कृत्वा ततः पश्चात् सम्यग्दूतं समारभेत् ॥”

इति पादो उत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये
१२४ अध्यायः ॥

मार्गशीर्षः, पुं, (ऋगशिरानचत्रयुक्ता पौर्ण-
मास्यत्र । ऋगशिरा + अण् ।) मार्गशीर्ष-
मासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ६ । १६ । २ ।

“शुक्ले मार्गशीरे पक्षे योषिद्वर्तुर्नुज्ञया ।

आरभेत व्रतमिदं सर्वकामिकमादितः ॥”)

मार्गशीर्षः, पुं, (मार्गशीर्षी + अण् ।) अग्र-
हायणमासः । ऋगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी
मार्गशीर्षी सास्मिन् मासे भवति मार्गशीर्षः
ष्ठाः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
सहाः २ मार्गः ३ आग्रहायणिकः ४ । इत्य-
मरः । १ । ४ । १४ ॥ मार्गशीर्षः ५ सहाः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वृश्चिकस्थरभिप्रारब्ध-
शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तोऽयं मुख्यचान्द्रः । एता-
दृशमुख्यचान्द्रमासीयपौर्णमास्यन्तः अयं गौण-
चान्द्रः । वृश्चिकराशिरविकोऽयं सौरः । इति
स्मृतिः ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

“यस्य प्रसूतिः खलु मार्गमासे

तीर्थे प्रवासे सततं मतिः स्यात् ।

परोपकारी धृतसाधुवृत्तिः

सद्वृत्तियुक्तो ललनाभिलाषी ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

(तथास्य विषयः ॥ कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

अथ मार्गशीर्षकृत्यम् ।

आश्विनशुक्लपक्षे नवान्नाश्राद्धाकरणे मार्ग-
शीर्षस्य विंशतिदशाधिकत्रयोविंशतिदिनाभ्य-
न्तरे शुक्लपक्षे तत् आहुं कर्तव्यम् । तत्र मार्ग-
शीर्षस्य विंशतिदशाधिकप्रथमदिनत्रयेतरेषु
कुजशनिशुक्रवारतरेषु नन्दारित्तात्रयोदशीतर-
तिथिषु जन्माष्टमचन्द्रजन्मतिथिजन्मनचत्रत्रय-
प्रथमतारात्रयेतरेषु पूर्वत्रयमघाभरण्यश्लेषा-
र्द्रतरेषु नचत्रेषु आहुं तच्छेषभोजनञ्च कुर्यात् ।
आहुनधिकारिणा तु प्रागुक्तकाले देवादिभ्यो
नवान्नं दत्त्वा भोक्तव्यम् । किन्तु अश्लेषाकृत्तिका-
ज्येष्ठामूलापूर्वभाद्रपदकेषु अपि नवान्नभोजनं
न कर्तव्यम् । चन्दतारादशुद्धौ प्रतीकारमाह
देवलः ।

“कर्म कुर्यात् फलावाप्ते चन्द्रादिशोभने बुधः ।
सुखकाले त्विदं सर्वं नार्तः कालमपेक्षते ॥

चन्द्रे च शृङ्गं लवणञ्च तारे

तिथावभङ्गे सिततण्डुलाञ्च ।

धान्यञ्च दद्यात् करणचवारे

योगे तिलान् हेममणिञ्च लगे ॥

राजमार्तेण ताराभेदाक्षवणपरिमाणमाह ।

“एकत्रिपञ्चसप्त च द्विजाय दद्यात् पलानि

लवणस्य ।

क्रमशो जन्मविषत्प्रत्यक्षरिमरणाख्यतारासु ॥

पलन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरत्तिदिमाषकम् ।

तोलकत्रितयं ज्ञेयं व्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम् ॥

तत एवं दध्याच्यसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ।

मन्त्रानादेशे गायत्रीति गायत्र्याभिमन्त्रितम् ॥

नवमन्त्रं ब्राह्मणानुज्ञां गृहीत्वा प्राञ्चीयात् ।

नूतनधान्यासम्भवे पुरातनेनापि आहुं कर्तव्यम् ।

वृश्चिके शुक्लपक्षे तदकरणे हरिप्रयनात् पूर्वं

मीनधनुस्तरवीतरत्र माघादौ कर्तव्यम् ॥ * ॥

वृश्चिकस्थरवौ शुक्लचतुर्दश्यां सौभाग्यकामः

पाषाणाकारपिष्टकैर्देवीं पूजयेत् तदपि भक्त्ये-

नक्तम् ॥ * ॥ अग्रहायण्यां पौर्णमास्यां पार्वण-

विधिना आहुमावश्यकम् ॥ * ॥ भविष्यपुराणे ।

“रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥”

इति कृत्यतत्त्वम् ॥

(स्त्रियां आग्रहायणी पूर्णिमा । यथा, महा-
भारते । ३ । ६३ । २६ ।

“मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥”)

मार्गिकः, त्रि, (ऋगान् हन्तीति । ऋग + “पत्ति-

मत्यः ऋगान् हन्ति । ” ४ । ४ । ३५ । इति टक् ।

ऋगहन्ता । (मार्गो गम्यत्वेनाख्यस्य । ठन् ।)

पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मार्गितं, त्रि, (मार्गं अन्वेषणे + क्तः ।) अन्वे-

षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

मार्ग्यं, त्रि, (ऋच्यते इति । ऋच् + “ऋजे-

र्विभाषा । ” ३ । १ । ११३ । इति पक्षे ग्यत् ।

वृद्धिश्च । “चजोः कुघिस्रतोः । ” ७ । ३ । ५२ ।

इति कुत्वम् ।) मार्जनौयम् । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥ (यथा, भट्टिकाये । ६ । ५६ ।

“मन्युस्तस्य त्वया मार्ग्यो ऋच्यः शोकश्च

तेन ते । ”)

अन्वेषणीयञ्च ॥

मार्ज्जं क मार्ज्जने । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क मार्ज्जयति ।

इति दुर्गादासः ॥

मार्ज्जः, पुं, (मार्ज्जयति पापमलं प्रक्षाल्य उद्धरति

जनानिति । मार्ज्ज + णिच् + अच् ।) विष्णुः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । ४४ ॥ (मार्ज्जयति वसन-

मलमिति । मार्ज्ज + अच् ।) रजकः । इति

शब्दमाला ॥ मार्जनम् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

मार्जनं, क्ती, (मार्ज्जते इति । मार्ज्ज + भावे

ल्युट् ।) प्रोञ्चनादिना अङ्गनिर्मलौकरणम् ।

माजा इति भाषा । तत्पर्यायः । मार्ज्जः २

मार्ज्जो ३ मार्ज्जना ४ मज्जा ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ मार्ज्जः ६ मार्ज्जा ७ । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ ।

४ । १८ ।

“स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो

र्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।

करौ हरेर्मन्दिरमार्जनंदिषु

श्रुतिं चकाराद्युतसत्कथोदये ॥”)

स्नानकाले शरीरमार्जनगुणाः ।

“दौर्गन्ध्यं गौरवं कण्डू कच्छुं मलमरोचकम् ।

खेदं वीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥

इति राजवल्लभः ॥

देवीगृहमार्जनफलं यथा,—

“देव्या गृहन्तु यः शुक्र ! संमार्ज्जयति नित्यशः

स भवेद्बलवान् सौख्यसर्वसम्पत्तिसंयुतः ॥

देव्या गृहन्तु यः शुक्र ! गोमयेनातुलेपयेत् ।

स्त्रियो वा यदि वा पुंसः घण्टासन्तु निरन्तरम् ।

स लभेदीक्षितान् कामान् देवा लोकश्च

गच्छति ॥”

इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

अथ भगवन्मन्दिरमार्जनमाहात्म्यम् ।

“नरसिंहगृहे नित्यं यः संमार्जनमाचरेत् ।

समस्तपापनिर्मुक्तो विष्णुलोके स मोदते ॥”

इति वृसिंहपुराणम् ॥

“संमार्जनन्तु यः कुर्यात् पुरुषः केशवालये ।

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तः स भवेन्नात्र संशयः ॥

पांशूनां यावतां राजन् ! कुर्यात् संमार्जनं

नरः ।

तावन्त्यद्भानि स सुखी नाकमासाद्य मोदते ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

“यावत्कानि प्रवाहाणि भूमिसंमार्जने ददुः ।

तावद्द्वर्षसहस्राणि शाकद्वीपे महीयते ॥

जायते मम भक्तश्च सर्वधर्मसमन्वितः ।

शुचिर्भागवतः शुद्धो ह्यपराधविवर्जितः ॥

ततो मुक्ता सर्वभोगान् तीर्त्वा संसारसागरम् ।

शाकद्वीपात् परिभ्रष्टः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

नन्दनं वनमाश्रित्य मोदते चाक्षरैः सह ।

नन्दनाच्च परिभ्रष्टो मम कर्मथवस्थितः ।

सर्वसङ्गान् परित्यज्य मम लोकन्तु गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

स्नानविशेषः । यथा । आतुराणान्तु ।

“अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु

कर्मिणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥”

इति जावालवचनाच्छिरो विहाय गात्रप्रक्षाल-

नं तदशक्तौ सर्वगात्रमार्जनं आर्द्रेण वाससा

कुर्यात् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥ वैदिक-

सन्ध्योपासनान्तर्गतमार्जनं यथा । कृन्दोगपरि-

शिष्टम् ।

“शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदक-

विन्दुभिः ।

प्रणवो भूर्भुवः स्वस्व गायत्री च तृतीयिका ॥

अन्धैर्वयं नृपचक्षेव चतुर्थमिति मार्जनम् ॥”

ओङ्कारो भूरादियाह्नितन्त्रं तृतीया च गायत्री

चतुर्थमापोहिष्ठेति ऋक्त्रयम् । इतीदं मार्जनं

मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः । रामायणम् ।

“ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।

आपोहिष्ठेतृचा कार्यं मार्जनन्तु कुशोदकैः ॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन्मुद्गं पदे पदे ।

नृपचक्षान्तोऽथवा कुर्यादधीष्ठां मतमीदृशम् ॥

आपोहिहोतिस्तस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः स्मृतः ।
आपो वै देवता चन्द्रो गायत्री मार्जनं
स्मृतम् ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

मार्जनः, पुं, (मार्जतेनेनेति । मार्ज् + लुट् ।)
लोप्युच्चेत् । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ श्वेतलोपः ।
इति सुभूतः ॥ रक्तलोपः । इति स्वामी ॥
मार्जना, स्त्री, (मार्जते इति । मार्ज् + भावे
युच् ।) मार्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२१ ॥
सुरजध्वानः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०० ॥
मार्जनी, स्त्री, (मार्जते अनयेति । मार्ज् + करणे
लुट् + स्त्रियां ङीप् ।) सम्मार्जनी । भाँटा
इति भाषा । यथा,—

“नमामि शीतलां देवीं रासभस्यां दिगम्बरीम् ।
मार्जनीकलसोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥”

इति स्कान्दे शीतलास्तोत्रम् ॥

मार्जनीयः, त्रि, (मार्जते इति । मृज् + अनौ-
यर् ।) मार्जनयोग्यः । मार्ज्यः ॥ इति मृज-
घातोः कर्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः । अग्निः ।
शोधनम् । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

मार्जारः, पुं, (मृज् + “कस्मिन्मृजिभ्यां चित् ।”
उणा० ३ । १३७ । इति आरन् चित् । “मृजे-
र्द्विः ।” इत्यञ्जलदत्तोक्तोर्द्विश्च ।) रक्त-
चित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विडालः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । १५६ । १६ ।

“मार्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्व-
कर्मसु ॥”

खड्गासः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ * ॥
मार्जारस्पर्शने दीवो यथा,—

“अभोज्यस्तिकाषण्डमार्जाराखुच कुक्कुरान् ।
प्रतितापविह्वलचण्डालमृद्वहारांश्च धर्मवित् ।
संस्पृश्य शुध्यते स्नानादुदक्याग्रामशूकरौ ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥ * ॥

पारिभाषिकमार्जारो यथा,—
“दम्भार्थं जपते यश्च तप्यते यजते तथा ।
न परत्रायैमुद्युक्तो मार्जारः परिकीर्तितः ॥”

तस्यान्नमभोज्यं यथा,—
“अभोज्याः स्तिकाषण्डमार्जाराखुचकुक्कुटाः ॥”

इति वामनपुराणे १५ अध्यायः ॥

मार्जारकः, पुं, (मृज् + आरन् वृद्धिश्च ।
“संज्ञायां कन् ।” ४ । ३ । १४७ । इति कन् च ।)
मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मार्जार +
स्वार्थं कन् । विडालः । यथा, महाभारते ।
१ । २३३ । २४ ।

“इमे मार्जारिकाः शुक्र ! नित्यमुद्विजयन्ति
नः ॥”)

मार्जारकण्डः, पुं, (मार्जारस्यैव कण्डः कण्ड-
स्वरो यस्य । यदा, मार्जारो मरणः कण्डो
यस्य ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्जारकर्णिका, स्त्री, (मार्जारस्य कर्णो इव
कर्णो यस्याः । स्त्रियां ङीप् स्वार्थं कन् । टाप्

पूर्वस्य ह्रस्वत्वश्च ।) चासुखा । यथा,—
“चासुखा चर्चिका चर्मसुखा मार्जार-
कर्णिका ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

मार्जारकर्णी, स्त्री, मार्जारस्यैव कर्णावस्थाः ।
ङीप् । चासुखा । यथा,—

“मार्जारकर्णी चासुखा कर्णमोटिश्च चर्चिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मार्जारगन्धा, स्त्री, (मार्जारस्यैव गन्धोऽस्याः ।)
सुगन्धणीविशेषः । इति रत्नमाला ॥

मार्जारगन्धिका, स्त्री, (मार्जारगन्ध । कन् ।
टाप् । अत इत्वश्च ।) सुगन्धणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तथास्याः पठ्यायः ।

“सुगन्धणी काकपणीं सूर्यपत्न्यल्पिका सहा ।
काकसुह्रा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मार्जारी, स्त्री, (मार्जि शोधयति केशादिकम-
भया । मृज् + आरन् । स्त्रियां ङीप् ।) कस्तूरी ।
जन्तुविशेषः । गन्धगकुला इति खाटासी इति
च भाषा । तत्पठ्यायः । पूतिका २ पूतिकजः ३
गन्धचेलिका ४ । अस्या गुणाः । वान्तिधार-
कत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्जारीयः, पुं, (मार्जारस्यायम् । मार्जार +
“गृहादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति क् ।)
विडालः । शूद्रः । कायशोधनम् । इति मेदिनी ।
ये, १२७ ॥

मार्जालः, पुं, मार्जारः । रत्नयोरेकत्वात् ॥
मार्जालीयः, पुं, (मृज् + “स्थाचतिमृजेरा-
लच् वालपालीयचः ।” उणा० १ । ११५ । इति
आलीयच् ।) विडालः । शूद्रः । कायशोध-
नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः । यथा,

महाभारते । ३ । ३६ । ७७ ।
“ललाटाक्षाय सर्वाय मौढुवे शूलपाणये ।
पिनाकगोप्त्रे सूर्याय मार्जालीयाय वेषसे ॥”)

मार्जिता, स्त्री, (मार्ज्यते वृध्यते पाणिनेति । मृज्
+ णिच् + कर्मणि क्तः । स्त्रियां टाप् ।) रसाला ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ सा तु दधिखण्डमधु-
सर्पिर्मरिचादिकृतकर्पूरादिवासितसदृभक्ष्य-
विशेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (गुणादयो-
ऽस्या रसालाशब्दे ज्ञातयाः ॥) शोधिते, त्रि ॥

मार्तण्डः, पुं, (मृतश्चासौ अण्डश्चेति । मृताण्डे
भवतीति । मृताण्ड + “तत्र भवः ।” ४ । ३ ।
५३ । इति अण् ।) सूर्यः । (तन्निरुक्तिश्च ।
यथा,—

“अनिष्यन्नेषु गार्जिषु पुत्रं दृष्ट्वा पिताब्रवीत् ।
आर्त्तस्त्वं भव माण्डेति मार्तण्डस्तेन स स्मृतः ॥”
यथा, मार्कण्डेये । ७७ । १ ।

“मार्तण्डस्य रवेर्भाष्या तनया विश्वकर्मणः ।
संज्ञा नाम महाभाग ! तस्यां भावुरजीजनत् ॥”
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ शूकरः । इति मेदिनी ।
ते, ३५ ॥ मार्तण्डोत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“एवं सा नियता देवी चक्रे स्तोत्रमहनिष्पम् ।
निराहारा विवस्वन्मारिराधयिषुर्मुने ! ॥
ततः कालेन महता भगवांस्तपनो मुने ! ॥
प्रत्यक्षतामगात्तस्या दाक्षायण्या दिजोत्तम ! ॥
सा ददर्श महाकूटं तेजसोऽम्बरसंस्थितम् ।
भूमौ च संस्थितं भास्वज्जालामालातिदुर्दृशम् ॥
तच्च दृष्ट्वा ततो देवी साध्वसं परमं गता ।
जगादाद्य ! प्रसीदेति न त्वां पश्यामि गोपते ! ॥
यथा दृष्टवती पूर्वमम्बरस्थं सुदुर्दृशम् ।
संघातं तेजसस्तस्मादिह पश्यामि भूतले ॥
प्रसादं कुरु पश्येयं यद्रूपं ते प्रभाकर ! ॥
भक्तानुकम्पन ! विभो ! भक्ताहं पाहि मे
सुतान् ॥”

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“ततः स तेजसस्तस्मादाविर्भूतो विभावसुः ।
अदृश्यत तदादित्यस्तप्रतामोपमप्रभः ॥
अथ तां प्रागतां देवीं तस्य सन्दर्शनानुसुने ! ॥
प्राह भाम्यान् दृगुष्वेष्टं वरं भक्तो यमिच्छसि ॥
प्रणता शिरसा सा च जानुपीडितमेदिनी ।
प्रत्युवाच विवस्वन्तं वरदं समुपस्थितम् ॥
देव ! प्रसीद पुत्राणां हृतं त्रिभुवनं मम ।
यज्ञभागाश्च देतेयेर्दानवैश्च बलाधिकैः ॥
तन्निमित्तं प्रसादं त्वं कुरुष्व मम गोपते ! ॥
अंशेन तेषां भ्रातृत्वं गत्वा नाशय तन्निपूत ॥
यथा मे तनया भूयो यज्ञभागसुखः प्रभो ! ॥
भवेयुरधिपाश्चैव त्रैलोक्यस्य दिवाकर ! ॥
तथानुकम्प्यां पुत्राणां सुप्रसन्नो रवे ! मम ।
कुरु प्रसन्नार्तिहर ! स्थितिकर्ता त्वमद्य मे ॥”
मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्माद् भगवान् भास्करो वारितस्करः ।
प्रणतामदितिं विप्र ! प्रसादसुसुखो विसुः ॥
सहस्रांशेन ते गर्भे सम्भूयाहमशेषतः ।
तत्पुत्रशृचूनदिते ! नाशयाम्याशु निहंता ॥
इत्युक्त्वा भगवान् भास्वानन्तर्हानमुपागमत् ।
निहन्ता सापि तपसः संप्राप्तःखिलवान्निता ॥
ततो रश्मिसहस्रान्तः सुषुम्बाख्यो रवेः करः ।
विप्रावतारं संचक्रे देवमातुरथोदरे ॥
कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि सा चक्रे सुसमाहिता ।
शुचिः सन्धारयाम्येनं दिवं गर्भमिति द्विज ! ॥
ततस्तां कश्यपः प्राह किञ्चित्कोपप्लुताक्षरम् ।
किं मारयसि गर्भाण्डमिति नित्योपवासिनी ॥
सा च तं प्राह गर्भाण्डमेतत् पश्येति कोपना ।
न मारितं विपचाणां मृत्यवे यद्विष्यति ॥
इत्युक्त्वा तं तदा गर्भसुतससर्ज सुरारणिः ।
जान्वल्यमानं तेजोभिः प्रत्युवाच न कोपिता ।
तं दृष्ट्वा कश्यपो गर्भसुदङ्गास्करवचसम् ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा ऋग्भिरादाभिरादरात् ॥
संस्तुयमानः स तदा गर्भाण्डात् प्रकटोऽभवत् ।
पद्मपत्रसवर्णाभस्तेजसा व्याप्तदिग्मुखः ॥
अथान्तरीक्षादाभाय कश्यपं सुनिश्चितम् ।
सनोयमेघगम्भीरा वायुवाचाशरीरिणी ॥

मारितच यतः प्रोक्तमेतदखं त्वयादितिम् ॥
तस्मात्तुने! सुतस्तेभ्यं मार्तण्डाख्यो भविष्यति ॥
सूर्याधिकारश्च विमुक्तगणेशे करिष्यति ।
हनिष्यत्यसुरांश्चायं यज्ञभागहरानरीन् ॥
देवा निषण्म्येति चो गगनात् सप्तपागतम् ।
प्रह्वममृतं याता दानवाश्च हतौजसः ॥
ततो युद्धाय दैतेयानाकुहाव शतक्रतुः ।
सह देवैर्मुदायुक्तो दानवाश्च तमाययुः ॥
तेषां युद्धमभूद्वोरं देवानामसुरैः सह ।
शस्त्रास्त्रदीप्तिमन्दीप्तिमस्तुभवनान्तरम् ॥
तस्मिन् युद्धे भगवता मार्तण्डेन निरीक्षिताः ।
तेजसा दह्यमानास्तु भस्मीभूता महासुराः ॥
ततः प्रह्वममृतं प्रापुः सर्वे दिवौकसः ॥
तुष्टवुस्तेजसां योनिं मार्तण्डमदितिन्या ॥
स्वाधिकारं ततः प्रापुर्यज्ञभागांश्च पूर्ववत् ।
भगवानपि मार्तण्डः स्वाधिकारमथाकरोत् ॥
कदम्बपुष्पवज्रास्त्रानधश्चोर्ध्वं च रश्मिभिः ।
वृत्तोऽग्निपिण्डसदृशो दधे नातिस्फुटं वपुः ॥”

इति मार्तण्डपुराणे सूर्यमाहात्म्ये मार्तण्डोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

मार्तण्डवज्रभा, स्त्री, (मार्तण्डस्य वज्रभा प्रिया ।
यद्वा, मार्तण्डो वज्रभः प्रियोऽस्याः ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्यपत्नी च ॥
मार्तण्डः, पुं, (मृत्तिकाया विकार इति ।
मृत्तिका + “तस्य विकारः ।” ४ । ३ । १३४ ।
इति ठक् ।) शरावः । इति शब्दरत्नावली ॥
मृत्तिकानिर्मिते, त्रि ॥

मार्द्वं, स्त्री, (मृत् अङ्गमस्य । ततः स्वार्थे
अण् ।) पत्न्यम् । इति हारावली ॥ (मृदङ्ग-
वादनं शिल्पमस्येति । अण् ।) मृदङ्गवादके,
त्रि ॥

मार्द्वङ्गिकः, त्रि, (मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य ।
मृदङ्ग + “शिल्पम् ।” ४ । ४ । ५५ । इति
ठक् ।) मृदङ्गवादकः । तत्पर्यायः । मौर-
जिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । १३ ॥ सार्ङ्गिकः ३
और्ङ्गिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ६१ । ४६ ।

“विल्ला मार्द्वङ्गिका आसंश्चम्याग्राहा विभी-
तकाः ।

अथवा नर्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य तेजसा ॥”
मार्द्वं, स्त्री, (मृदोर्भावं इति । मृदु + “एषादिभ्य
इमणिञ् वा ।” ५ । १ । २२ । इत्यत्र । “वावचन-
मणादेः समावेशार्थम् ।” इति काशिको-
क्तिरण् ।) परदुःखप्रदर्शनात् पीडाबुद्धिः ।
मृदुता । यथा,—

“मार्द्वं कोमलस्यापि संस्पर्शसह्यतोच्यते ।
उत्तमं मध्यमं प्रोक्तं कनिष्ठश्चेति तन्निधा ॥”
उत्तमं यथा,—

“अभिनवमालिकामियं साशय-
नववंशराधिका विशिष्ये ।
न कुसुमपटलं दरापि जम्बू
तदनुभवात्तदुरेव सव्रणासीत् ॥”

मध्यमं यथा,—

“चित्रं धनिष्ठे तनुवाससोऽपि
चीनस्य पीनस्तनि ! सङ्गमेन ।
लिप्तेन तल्लोहितचन्दनेन
मूर्त्तिर्दिदूना सखि ! लोहितासीत् ॥

कनिष्ठं यथा,—

रसमुधाकरे आमोदमामोदन-
मादधानं निनीननीलालकचक्षरीकम् ।
क्षणेन पद्मासुखपद्मासीत्
लिषा रवेः कोमलयापि ताम्रम् ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(अकाठिन्यम् । यथा, रघौ । ८ । ४३ ।

“विललाप सवायगद्गदं
सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्द्वं
भजते क्वे कथा शरीरिषु ॥”

मार्द्वः, पुं, (मार्द्वं मृदुत्वमस्यास्तीति । मार्द्व +
अर्श आद्यच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
“माधुको मार्द्वश्चक्षुकारुषा हिण्डिकादयः ।”

इति जटाधरः ॥

मार्धः, पुं, (मृष्यति चमते जनानिति । मृध् +
“इगुपधच्चाप्रौकिरः कः ।” ३ । १ । १३५ ।
इति कः । मृधः । ततः । स्वार्थे अण् ।)
नायिकौतौ श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः । २ । २४ ॥
मारिषशाकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(शाकार्थे पर्यायो यथा,—

“मारिषो वायको मार्धः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मार्धिकः, पुं, (मार्ध + ठक् ।) मारिषशाकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्धिः, स्त्री, (मृज् + क्तिन् । “मृजेर्द्विः ।”
७ । २ । ११४ । इति वृद्धिश्च ।) मार्जनम् ।
इत्यमरः । २ । २१ । २२ ॥ तैलम्लणम् । यथा,
“तैलमल्यं यदङ्गेषु न भवेत् बाहुसङ्गतम् ।
सा मार्धिः पृथगभ्यङ्गो मलकादौ प्रकीर्तितः ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

मालं, स्त्री, (माति मानहेतुर्भवतीति । मा +
“मृचेन्नागवज्जेत्यादि ।” उणा० २ । २८ । इति
रण् । एषोदरादित्वाद्रस्य लत्वम् ।) क्षेत्रम् ।
इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । (यथा, मेघदूते । १६ ।
“सद्यः सीरोत्कण्ठसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं
किञ्चिपश्चाद् व्रज जलुगतिर्भूय यवोत्तरेण ॥”)
कपटम् । वनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (हरि-
तालम् । यथा,—

“हरितालं तालमालं मालं शैलूषभूषणम् ।
पिङ्गकं रोमहरणं तालकं पातमिष्यपि ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाद्य-
धिकारे ।)

मालः, पुं, (मातीति । मा + रन् । रस्य लत्वम् ।)
जातिविशेषः । इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । स च
क्षेत्रजातिः । यथा,— [जातयः ॥”
“माला भिजाः किराताश्च सर्वेऽपि क्षेत्र-
जातयः ॥”

(यथा, महाभारते । ६ । ६ । ६६ ।

“तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाखा माद्रेयजाङ्गलाः ।
शूरसेनाः पुलिन्दाश्च योधा मालास्तथैव च ॥”
जनः । इति च हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥ देश-
विशेषः । स च मेदिनीपुरप्रदेशे मालभूमित्वेन
ख्यातः । विष्णुः । यथा,—

‘मां लक्ष्मीं लातीति मालो विष्णुः तं अत-
तीति मालती ।’

इति मालतीशब्दटीकायां भरतः ॥

मालकं, स्त्री, (मलते धारयति शोभामिति ।
मलधारणे + खुल् ।) स्थलपद्मम् । इति जटा-
धरः ॥

मालकः, पुं, (मलते धारयत्युपवीर्यं रोगनाशने
इति । मलधारणे + खुल् ।) निम्बवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ६२ ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

मालका, स्त्री, (मलते धारयति शोभाम् । मल +
खुल् । स्त्रियां टाप् ।) माल्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मालकौशः, पुं, (मालस्य हरेः कोशात् कण्ठा-
न्निर्गत इति । अण् ।) रागविशेषः । तस्य
नामान्तरं कौशिकः । स च हनुमन्मते षड्-
रागाणां मध्ये द्वितीयरागः । हरस्य हरेर्वा
कण्ठाद्निर्गतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा तत्र सप्त-
स्वरक्रमः य ञ ग म प ध नि । अस्य गृहं
षड्जस्वरः । शरदृतौ रात्रिशेषे गानसमयः ।
रागमालायामस्य स्वरूपम् । पाटलवर्णपुरुषः ।
नीलपरिच्छदः । यद्विद्वत्तः । यौवनमदमत्तः
स्त्रीभिः सह हास्यकौतुकान्वितः शत्रुमल्लक-
माल्यगलोऽथवा वृहन्मुक्तामाल्यगलः । अस्य
रागिण्यः पञ्च यथा । टोड़ी १ गौरी २ गुण-
करी ३ खम्भावती ४ कौकभा ५ । अस्याष्टौ
पुत्ता यथा । मारुः १ मेवाड़ः २ वड़हंसः ३
प्रवलः ४ चन्द्रकः ५ नन्दः ६ भमरः ७ खुखरः ८
अत्र मिष्टाङ्गोऽपि पाटः । भरतमते तस्य
रागिण्यः पञ्च यथा । गौरी १ दयावती २
देवदाली ३ खम्भावती ४ कौकभा ५ । तन्मते
अष्टौ पुत्ता यथा । गान्धारः १ शुद्धः २ मकरः ३
त्रिच्छनः ४ सहजानः ५ शक्तवल्गुभः ६ माली-
गौरः ७ कामोदः ८ । अष्टपुत्तभार्या यथा ।
धनाग्रीः १ मालग्रीः २ जयतग्रीः ३ सुघोरायौ ४
दुर्गा ५ गान्धारी ६ भीमपलाशी ७ कामोदी
८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

मालचक्रकं, स्त्री, (माला सङ्ग्रहः अस्यामस्य-
स्येति । अर्श आदित्वाद्च् । स चक्रमिवेति ।
कन् ।) सङ्ख्यरूपव्यवस्थितः । इति शब्द-
चन्द्रिका । मालाश्चाकि इति भाषा ॥

मालती, स्त्री, (मलते शोभां धारयतीति । मल् +
“मृद्विभ्यजीत्यादि ।” उणा० ३ । ११० । इत्यत्र
“बाहुलकात् मलतेरतच् । गौरादिनिपातना-
दुपधाया दीर्घत्वम् ।” इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः अतश्च
उपधाया दीर्घत्वम् ङीष् च । मां लक्ष्मीं

मालती

लातीति मालो विष्णुः तं अततीति । अच् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥) खनामख्यात-
पुष्पलता । तत्पथ्यायः । सुमना २ जातिः ३ ।
इत्यमरः ॥ सुमनाः ४ जाती ५ । इति भरतः ॥
(यथा, शिशुपालवधे । ११ । १७ ।
“ज्वलयति मदनाग्निं मालतीनां रजोभिः ।”)
अस्या गुणाः । कफपित्तसुखरोगप्रणक्तिमिक्कुष्ठ-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तस्या उत्-
पत्तिर्यथा,—

आद्याशक्तिरुवाच ।

“अहमेतत्त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः ।
गौरी लक्ष्मीः स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥
तत्र गत्वा तथा कार्यं विधास्यन्ते च ताः
सुराः ॥

नारद उवाच ।

शृण्वतामिति तां वाचमन्तर्जानमगान्कहः ।
देवानां विस्मयोत्फुल्लनेत्राणाञ्च तदा नृप ! ॥
ततः सर्वेऽपि ते देवा गत्वा तद्वाक्यचोदिताः ।
गौरी लक्ष्मीं स्वधाच्चैव प्रणेमुर्मक्तित्वपराः ॥
तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्-
सलाः ।

बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुत्तथा ॥
देव ऊचुः ।

इमानि देवा बीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठति ।
निर्व्वपस्व ततः कार्यं भवतां सिद्धिमेत्यति ॥

नारद उवाच ।

ततः प्रहृष्टाः सुरसिद्धसंघाः
प्रगृह्य बीजानि विचित्रिपुञ्च ।
विन्दारिकाभूमितले स यत्र
विष्णुः सदा तिष्ठति सौख्यवृत्तिः ॥

नारद उवाच ।

क्षिप्रैश्च तत्र बीजेभ्यो वनस्पत्युत्पद्योऽभवन् ।
धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम ! ॥
धात्रुद्भवा स्मृता धात्री माभवा मालती
स्मृता ।

गौरीभवा च तुलसी रजःसत्त्वतमोगुणाः ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डे १४६।१५० अध्यायौ ॥*॥
युवती । काचमाली । विश्रुता । ज्योत्स्ना ।
निष्ठा । नदीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४.२१३ ।
(सुवर्चला मालतीत्यर्थः । तत्पथ्यायो यथा,—
“चणको मालती चौमी रुद्रपत्नी सुवर्चला ॥”
पुष्पार्थे पथ्यायो यथा,—
“मालती सुमना जातिः ।” इत्युभे वैद्यकरत्र-
मालायाम् ॥ तथाच ।

जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्तिका ।
चेतिका हृदयगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मालतीतौरजः, पुं, (मालती तदास्या नदी तस्या-
क्षीरे जायते इति । जन् + डः ।) टङ्कणः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥

मालतीतीरसम्भवं, स्त्री, (मालत्या तीरे सम्भवो-
ऽस्य ।) श्वेतटङ्कणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालवि

मालतीपत्रिका, स्त्री, (मालत्याः पत्रिव । मालती-
पत्र + प्रतिपत्तौ कन् टाप् अत इत्वम् ।)
जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जाती-
पत्रीशब्देऽस्य विषयो द्रष्टव्यः ॥)

मालतीफलं, स्त्री, (मालत्याः फलम् ।) जाती-
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पथ्यायः ।
“जातीफलं जातिकोशं मालतीफलमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मालयः, पुं, (मा शोभा तस्याः लयः आस्यदम् ।)
चन्दनवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मलय-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, नलोदये । २ । ३७ ।
“तनुच्छटोत्तमालया तथा सुवोत्तमालया ।
अहारि शीतमालयानिलावधूतमालया ॥”
स्त्री, अभिसारस्थानभेदः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३ । अभिसारिकाप्रकरणे ।
“क्षेत्रं वाटी भगदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
मालयश्च श्मशानश्च नद्यादीनां तटी
तथा ॥”)

मालवः, पुं, (मालः उन्नतक्षेत्रमस्यत्र । माल +
“केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।” ५।२।१०६ । इत्यत्र
“अन्येभ्योऽपि ङश्चान्ते ।” इति काशिकोक्तेः
वप्रत्ययः ।) अवन्तिदेशः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २२ ॥ मालव्योया इति हिन्दीभाषा ॥
(यथा, मानुस्ये । ११३ । ४४ ॥

“अङ्गा वङ्गा मदगुरका अन्तर्गिरि बहि-
गिरी ।

सुलोत्तराः प्रविजया मार्गवागेयमालवाः ॥”
मालवेषु जात इत्यण् । तद्देशजे, त्रि ॥)
रागविशेषः । स च षड्रागाणां मध्ये प्रथम-
रागः । मतान्तरे भैरवरागोऽयम् । यथा,—
“आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
श्रीरागस्तस्य पञ्चाद्वै वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिलोलम्बाय कर्णाट एते रागाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“नितम्बिनीचुम्बितवक्रपद्मः
शुकद्रुतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।
सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
मालाधरो मालवरागराजः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(मालयां तन्नामिकायां सावित्रीमातरि जातः
इत्यण् । अश्वपतेराज्ञो मालयां जातः पुत्र
गणः । यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ५८ ।
“पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
मालयां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ॥
भातरस्ते भविष्यन्ति ह्यत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥”
स्त्री, नदीविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
१६५ । २५ ।

“हिरण्यती वितस्ता च तथा पञ्चवती नदी ।
वेदस्त्वतिर्वेदवती मालवायाश्च वत्यपि ॥”)

मालविका, स्त्री, (मालवेषु जाता । मालव + ठक्
टाप् ।) त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माला

मालसी, स्त्री, (मल + स्वार्थे अण् । मलं स्थिति-
नाशयति । सो + डः । डीप् ।) केशपुष्पवृक्षः ।
यथा,—

‘मालसी दुर्गपुष्पी च बालाक्षी केशधारिणी ॥’
इति शब्दचन्द्रिका ॥

रागिणीविशेषः । सा तु मालवरागस्य पत्नी ।
यथा,—

“धातुधी मालसी रामकिरी च सिन्धुडा तथा ।
अश्ववारी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥”
इति हारीतः ॥

मतान्तरे मेघरागस्य पत्नी । यथा,—
“ललिता मालसी गौड़ी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिणी भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”
तस्याः स्वरूपं यथा,—

“नीलारविन्दस्य दलानि बाला
विधारयन्ती तनुदेहयष्टिः ।
मालूरवृक्षस्य तले निषणा
श्रीणा नटुर्मालसिका प्रदिष्टा ॥”

तस्या गानसमयो यथा,—

“इन्द्रोत्थानात् समारभ्य यावद्दुर्गमहोत्सवम् ।
गेया भवेद्बुधैर्नित्यं मालसी सा मनोहरा ॥”
अपि च ।

“गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
अश्ववारी कानडा च गौरी केदारपाहिडा ॥
माधवी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुडा तथा ।
सावाहरे रागिणीरेताः प्रगायन्ति चतुर्दश ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

माला, स्त्री, (माति मानहेतुर्भवतीति । मा +
“ऋञ्जेन्द्राग्रवच्चे ।” उणा० २।२८ । इति रन्
रस्य लत्वम् टाप् च । यदा, मां शोभां लाति इति ।
ला + कः टाप् ।) श्रेणी । तत्पथ्यायः । राजिः २
लेखा ३ तती ४ वीची ५ आली ६ आवलिः ७
पङ्क्तिः ८ धारणी ९ । इति हेमचन्द्रः । ३।३५ ।
मूर्द्ध्नि न्यस्तपुष्पदाम । अन्यत्राप्युपचारात् ॥
तत्पथ्यायः । माल्याम् २ सक ३ । इत्यमरः । २।
६ । १३५ ॥ मालिका ४ मालाका ५ मालका ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गणनिका ७ गुणा-
निका ८ । इति वराहपुराणम् ॥ सा त्रिविधा
यथा,—

“माला तु त्रिविधा देवि ! वर्णाचपर्वभेदतः ।”
इति मत्स्यसूक्तवचनम् ॥*॥

अथ मालानिर्णयः । तत्र करमाला । सन्त-
कुमारसंहितायाम् ।

‘तर्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपञ्चाणो मध्यमा चैकपञ्चिका ।
पञ्चद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ॥
क्रममाह ।

अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्जनीमूलपर्यन्तं दशपञ्चसु संजपेत् ॥

तथा,—

अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥

माला

एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
शक्तिविषये पुनः । श्रीक्रमे ।
अनामिकात्रयं पर्व कनिष्ठाद्विपर्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्वणि ।
तर्जन्यत्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ॥
हंसपारमेश्वरे ।
पर्वद्वयमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमात् ।
पर्वत्रयं मध्यमायास्तर्जन्येकं समाहरेत् ॥
पर्वद्वयन्तु तर्जन्या मेरुं तद्विद्धि पार्वति ! ।
शक्तिमाला समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिका ॥
तथा ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
मध्यमामूलपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत् ॥ * ॥
श्रीविद्यायामयं विशेषः ।
अनामाया मध्यमाया मूलग्रन्थ द्वयं द्वयं ।
कनिष्ठायाश्च तर्जन्यास्तयं पर्व सुरेश्वरि ! ॥
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्याद्वितयं शुभम् ।
प्रदक्षिणक्रमाद्देवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥”
इति यामलवचनात् ॥

सुखमालातन्त्रे ।

“अनामिका द्वयं पर्वप्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता ॥
कनिष्ठासूत्रमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्जनीमूलपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत् ॥”
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
अङ्गुलीर्न विद्युज्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां विद्योगाच्च छिन्ने च सवते जपः ॥
अन्यत्रापि ।
अङ्गुल्यग्रेषु यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने ।
पर्वसन्धिषु यज्जपं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिसुलङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः ॥
तत्राङ्गुलिजपं कुर्वन् साङ्गुलाङ्गुलिभिर्जपेत् ।
साङ्गुलेन विना कर्म कृतं तदफलं भवेत् ॥
विश्वसारे ।
जपसंख्या तु कर्त्तव्या नासंख्यातं जपेत् सुधीः ।
नसंख्याकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥
तन्त्रे ।
हृदये हस्तमारोप्य तिर्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥
इति करमाला ॥ * ॥

जपसंख्यायां निषिद्धद्वयमाह यामले ।
नाक्षतेर्हस्तपर्वैर्वा न धान्येनैव पुष्पकैः ।
न चन्द्रेर्नृत्तिकया जपसंख्यां न कारयेत् ॥
विहितद्वयमाह ।
लाक्षाकुशीदसिन्दूरगोमयश्च करीषकम् ।
एभिर्निर्माय गुटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत् ॥
अथ वर्णमाला । सनत्कुमारे ।
क्रमोत्क्रमगतैर्मालामाटकार्णैः चमेरुकैः ।
सविन्दुकैः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्मणि ॥
आदिक्कुचु टुपुयु श्वोऽष्टौ वर्गाः प्रकीर्त्तिताः ।
तद्यथा । अकारादिवर्णान् सविन्दून् प्रत्येकं

माला

कृत्वा शतं संजप्य अकारादीनां वर्णानां
कवर्गादीनाञ्चान्तिमं वर्णं सानुस्वारं कृत्वा पूर्व-
सुचार्यं शेषाष्टवारमन्त्रजपः कार्यः । अनेन
प्रकारेण अष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति ।
अन्तर्यजनेषुपलक्षणम् । तथा ।
सविन्दुं वर्णसुचार्यं पञ्चान्तं जपेद्बुधः ।
अकारादिचकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाव्य च ।
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ॥
इति नारदवचनात् ।

विशुद्धेश्वरे ।
अनुलोमविलोमेन वर्गाष्टकविभेदतः ।
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णान्तरितान्
मनन् ।
कुर्वाद्यर्धमयीं मालां सर्वतन्त्रप्रकाशिनीम् ॥ * ॥
मालिनीविजये सूत्रनियमः ।
अन्तर्विन्दुमभासमानभुजगीसूत्रोत्तवर्णोज्ज्वलाम् ।
आरोहप्रतिरोहतः शतमयीं वर्गाष्टकाष्टोत्त-
राम् ॥
इति वर्णमाला ॥ * ॥

अथाक्षमाला । तत्र मालायां मणिनिर्णयः ।
पद्मावीजादिभिर्माला बहिर्यागे शृणुष्व ताः ।
रुद्राक्षशृङ्गपद्माक्षपुत्तजीवकमौक्तिकैः ॥
स्फाटिकैर्मणिगरुडैश्च सुवर्णैर्विन्दुमैस्तथा ।
राजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याक्षमालिका ॥ * ॥
अङ्गुलीगणनादेकं पर्वण्यष्टगुणं भवेत् ।
पुत्तजीवेष्टगुणं शतं शृङ्गेः सहस्रकम् ॥
प्रवालैर्मणिरत्नैश्च दशसाहसकं मतम् ।
तदेव स्फाटिकैः प्रोक्तं मौक्तिकैश्चसूच्यते ॥
पद्माक्षैर्दंशुलक्षं स्यात् सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थ्या कोटिशतं रुद्राक्षैः स्यादनन्तकम् ॥
सर्वैर्विचरिता माला वृणां सुक्तिफलप्रदा ।
कालिकापुराणे ।
रुद्राक्षैर्वा यदि जपेत् इन्द्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
नान्यन्मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्तजीवादिकश्च यत् ॥
यद्यन्यत् प्रयुज्जीत मालायां जपकर्मणि ।
तस्य कामश्च मोक्षश्च न ददाति प्रियङ्करी ॥
सुखमालायाम् ।
शृङ्गानधुसुरैर्माला ज्ञेया धूमावतीविधौ ।
नराङ्गुल्यस्थिभिर्माला ग्रथिता सर्वकामदा ॥
नाद्या संग्रथनं कार्यं रक्तेन वाससा प्रिये ! ।
सदा गोप्या प्रयत्नेन जनन्या चारवत् प्रिये ! ॥
कामनाविशेषे तु ।
पद्माक्षैर्विचिता माला शत्रूनाशकरी मता ।
कुशग्रन्थिमयी माला सर्वपापप्रणाशिनी ॥
पुत्तजीवफलैः कृत्वा कुरुते पुत्तसम्पदम् ।
निर्मिता रूप्यमणिभिर्जपमालेष्वाप्तप्रदा ।
प्रवालैर्विचिता माला प्रयच्छेत् विपुलं धनम् ॥
भैरवीविद्यायान्तु वाराहीतन्त्रे ।
सुवर्णमणिभिर्मालां स्फाटिकीं शृङ्गनिर्मि-
ताम् ।
प्रवालैरेव वा कुर्वात् पुत्तजीवं विवर्जयेत् ।
पद्माक्षैश्च रुद्राक्षमिन्द्राक्षैश्च विशेषतः ॥ * ॥

माला

त्रिपुरामन्त्रजपादौ तु रक्तचन्दनवीजादिभि-
रतिप्रशस्ता । तथा च तन्त्रराजे ।
रक्तचन्दनमाला तु भोगदा मोक्षदा भवेत् ॥
तथा ।
वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गजानने ।
त्रिपुराया जपे शस्ता रुद्राक्षै रक्तचन्दनैः ॥ * ॥
कुमारीकल्पे ।
रुद्राक्षैः शक्तिमन्त्रश्च मन्त्री यः प्रजपेत् प्रिये ! ।
स दुर्गतिमवाप्नोति निष्फलस्तस्य तज्जपः ॥
कालिका च्छिन्नमस्ता च त्रिपुरा तारिणी तथा ।
एताः सर्वान् दुष्यन्ति जपे रुद्राक्षमालया ॥
दिवा नैव प्रजपेत् रुद्राक्षमालयापि च ।
पुरश्चर्यान्तरे चात्र दूषणन्तु वरानने ! ॥
महाशृङ्गमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
वृललाटास्थिखण्डेन रचिता जपमालिका ॥
महाशृङ्गमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ! ।
कर्णेनैवान्तरालास्थि महाशृङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥
मणिनियमस्तु सुखमालायाम् ।
अन्योन्यसमरूपाणि नातिस्थूलकृशानि च ।
कीटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि वै ॥
तथा गौतमीये ।
पञ्चाशत्त्रिभिर्माला विचिता सर्वकर्मसु ।
अकारादिचकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ॥
चार्यं मेरुसुखं तत्र कल्पयेत्कुनिसत्तम ! ।
अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसन्द्विदः ॥ * ॥
चामुण्डातन्त्रे ।
नित्यं जपं करे कुर्वात् न तु काम्यमबोधनात् ।
काम्यमपि करे कुर्वात् मालाभावेऽपि सुन्दरि ! ॥
तेन मालायाः प्राधान्यम् ॥ * ॥ कामनाभेदे तु
गौतमीये ।
समासेनाक्षसूत्रस्य विधानमिह कथ्यते ।
पञ्चविंशतिभिर्मालां विंशद्विधैर्नमिद्वये ॥
सर्वार्थाः सप्तविंशत्या पञ्चदशभिचारकैः ।
पञ्चाशद्भिः काम्यसिद्धिः स्यात्तथा चतुरस्रैः ।
अष्टोत्तरशतैः सर्वसिद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥
अथ मालासंस्कारः । तत्र सनत्कुमारीये ।
'कार्पाससम्भवं सूत्रं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
तच्च विप्रेन्द्रकन्याभिर्निर्मितञ्च सुशोभनम् ॥'
यदा ।
'शुक्तं रक्तं तथा कृष्णं पटुसूत्रमथापि वा ।
शान्तिवश्याभिचारेषु मोक्षैश्वर्यजयेषु च ॥
शुक्तं रक्तं तथा पीतं कृष्णं वर्णेषु च क्रमात् ।
सर्वधामेव वर्णानां रक्तं सर्वेष्टितप्रदम् ॥
आश्रमेषु तथा चैवं रक्तं सर्वसुसिद्धिदम् ।
त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य ग्रथयेत् शिष्यशास्त्रतः ॥
एकैकं माटकावर्णं सतारं प्रजपन् सुधीः ।
मणिमादाय सूत्रेण ग्रथयेन्मध्यमध्यतः ॥
ब्रह्मयन्त्रं विधायेत्यं मेरुश्च ग्रन्थिसंयुतम् ।
ग्रथयित्वा पुरो मालां ततः संस्कारमारभेत् ॥
कस्यचिन्मते मूलविद्यया ग्रथयेत् । तथा च
एकवीराकल्पे ।
'माटकामन्त्रतो ग्रन्थिं विद्यया वाय कारयेत् ।

सुवर्णादिगुणैर्वापि यद्येत् साधकोत्तमः ॥
 ब्रह्मग्रन्थिं ततो दद्यान्नागपाशमथापि वा ।
 कवचेनाववध्नीयात्कालां ध्यानपरायणः ॥
 सर्वश्रेष्ठं ततो मेरुं सूत्रद्वयसमन्वितम् ।
 यथयेत्तारयोगेण वध्नीयात् साधकोत्तमः ।
 एवं निष्पाद्य देवेशि ! प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ॥
 गौतमीये ।
 'सुखे सुखञ्च संयोज्य पुच्छे पुच्छं नियोजयेत् ।
 गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाकृतिः शुभा ।
 एवं निर्माय मालां वै शोधयेन्मुनिसत्तमः ॥
 अश्वत्थपत्रनवकैः पद्माकारान्तु कारयेत् ।
 तन्मध्ये स्थापयेन्मालां माटुकां मूलसुखरन् ।
 चालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जलेः ॥
 सद्योजातस्तु ।
 'ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।
 भवेत्भवेत्नादिभवे भजस्व मां भवोद्भावाय नमः ॥
 चन्दनागुरुकपूरैर्वामदेवेन घर्षयेत् ॥
 वामदेवमन्त्रस्तु । ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय
 नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय
 नमो वलविकरणाय नमो वलप्रमथनाय नमः
 सर्वभूतदमनाय नमो मनोज्ञनाय नमः ।
 धूपयेत्तामघोरेण । अघोरमन्त्रस्तु । अघोरेभ्यो-
 २थ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वतः सर्व-
 सर्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः । लेपयेत्तत्-
 पुरुषेण तु । तत्पुरुषमन्त्रस्तु । ॐ तत्पुरुषाय
 विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचो-
 द्यात् ।
 'मन्त्रयेत् पञ्चमेन व प्रत्येकान्तु शतं शतम् ।
 मेरुञ्च मन्त्रयेच्चैव मनुना च शतं शतम् ॥
 मन्त्रस्तु । ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः
 सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः शिरो
 मेऽस्तु सदाशिवोम् । प्रत्येकान्तु सज्जत् सज्जत् ।
 इति वा । तथा च तत्रैव ।
 'प्रत्येकं मन्त्रयेन्मन्त्री पञ्चमेन सज्जत् सज्जत् ।
 तथा च गौतमीये समुदायमालामधिकृत्य ।
 'पञ्चमेनैव सूक्तेन श्रुतान्यनेन मन्त्रयेत् ॥
 इति दर्शनाम्नालायां वा श्रुतजपः ।
 तत्रावाह्य यजेद्देवं यथाविभवविस्तरैः ।
 मालायाः प्राणवृत्तिष्ठानन्तरं देवतां पूजयेत् ॥
 तथा सनत्कुमारे ।
 'संस्कृत्यैवं बुधो मालां तत्प्राणांस्तत्र स्थापयेत् ।
 मूलमन्त्रेण तां मालां पूजयेद्विजसत्तम ! ॥
 वाराहीतन्त्रे ।
 'माले माले महामाले सर्वतत्त्वस्वरूपिणि !
 चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
 मायावीजादिकां कृत्वा रक्तपुष्पैः समर्चयेत् ॥
 इति शक्तिविधये ॥
 विष्णुविधये तु रुद्रयामले ।
 'वाग्भवञ्च तथा लक्ष्मीमन्त्रादिमालिकां ततः ।
 लेऽन्तां हृदयवर्णांतां मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 मन्त्रयेन्मूलमन्त्रेण क्रमेणोत्क्रमयोगतः ।
 तथैव माटुकावर्णमन्त्रयेत्तान्तु मन्त्रवित् ॥

योगिनीतन्त्रे ।
 'होमकर्म ततः कुर्याद्देवताभावसिद्धये ।
 अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पाताय्यं विनिःक्षिपेत् ।
 होमकर्मण्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
 नान्यमन्त्रं जपेन्मन्त्री कम्पयेन्न विधूययेत् ।
 कम्पनात् सिद्धिहानिः स्याद्दहनं बहुदुःखदम् ॥
 शब्दे जाते भवेद्भोगः करभ्रष्टा विनाशिका ।
 क्षिप्ते सूत्रे भवेन्मृत्युस्तत्माद्यत्नपरो भवेत् ॥
 जपान्ते कर्णदेशे वा उच्चदेशे तथा न्यसेत् ।
 त्वं माले सर्वभूतानां सर्वसिद्धिप्रदा मता ॥
 तेन सत्येन मे सिद्धिं देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
 इत्युक्त्वा परिपूज्याथ गोपयेद्यत्नतो गृही ॥
 मालासंस्कारस्य नित्यतामाह रुद्रयामले ।
 'अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः ।
 सर्वं तद्विफलं विद्यात् कुहा भवति देवता ॥
 कामनाभेदे तु अङ्गुलिनियमः । गौतमीये ।
 'तर्जन्मङ्गुल्योगेन शूचाटनमुत्तमम् ।
 अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता ॥
 अङ्गुष्ठानामिकायोगादुच्चाटोत्सादने मते ।
 ज्येष्ठाकनिष्ठायोगेन शूच्यां नाश्रनं मतम् ॥
 वैशम्पायनसंहितायाम् ।
 'अङ्गुष्ठमध्यमाभ्याश्च चालयेन्मध्यममध्यतः ।
 तर्जन्यां न स्पृशेदेनां मुक्तिदो गणनक्रमः ॥
 जीर्णं सूत्रं पुनः सूत्रं यथयित्वा शतं जपेत् ।
 प्रमादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ॥
 जपेन्निषिद्धसंस्पर्शं चालयित्वा यथोदितम् ।
 क्षिप्तेऽप्यष्टोत्तरशतजपः कार्यः । करभ्रष्ट-
 च्छिन्नयोस्तुल्यत्वात् ॥*॥ प्रकारान्तरं आगम-
 कल्पद्रुमे ।
 'भूतशुद्धादिकां पूजां समाप्य तत्र पूजयेत् ।
 गणेशसूर्यविष्णुशान् दुर्गाभावाच्च मन्त्रवित् ॥
 पञ्चगव्ये ततः चिम्पा हंसैर्मन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 तस्मादुत्तोल्य तां मालां स्वर्णपात्रे विधाय च ॥
 पयोदधिघृतचौद्रशर्करादौरुक्रमत् ।
 तोयधूपान्तरेः कृत्वा पञ्चाशत्तविधिं बुधः ॥
 क्रमादत्रैव संस्थाप्य स्थापयेच्छीतले जले ॥
 ततश्चन्दनसौगन्धिकसूरीकुङ्कुमादिभिः ।
 तामालिप्य हंसैर्मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ॥
 तस्यां नवग्रहांश्चैव दिक्पालांश्च प्रपूजयेत् ।
 ततः संपूज्य च गुरुं गृहीयात्कालिकां शुभाम् ॥
 अक्षमालाञ्च सुद्राञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ।
 भूतराक्षसवेतालाः सिद्धगन्धर्वचारणाः ।
 हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्माद्गुप्तं समाचरेत् ॥
 इति अक्षमाला । इति तन्त्रसारः ॥
 अपि च ।
 'विद्याधरासरोयक्षा विबुधासुरराक्षसाः ।
 भूतानि किन्नराः सिद्धाः प्रेताश्च चारणादयः ॥
 हरन्ति जपफलान्येते यानि तानि च नारद ! ।
 अतूष्णीं चेद्विर्जानु चार्द्रवासादिभिर्जपेत् ॥
 रुद्राटवीन्वनमयी तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
 हस्ताङ्गुलिमयी हैमी दर्भग्रन्थिमयी तथा ॥
 भद्राक्षेत्राच्च रुद्राक्षपद्मवीजमवाप्यथ ।

धात्रीपुत्रजीवफलेर्माला या परिकीर्तिता ॥
 सुक्तामणिमयी रौप्या स्फाटिकी वैदमी तथा ।
 जपकर्मसु सर्वेषु चाक्षमाला प्रकीर्तिता ॥*॥
 कृष्णमन्त्रजपे माला रुद्रारण्यसमुद्भवा ।
 नान्या माला अनन्यानां हस्ताङ्गुलिमयी विना
 हैमी मणिमयी माला प्रशस्ता कमलाजपे ।
 सरस्वत्या मन्त्रजपे रौप्या सुक्ताविनिर्मिता ॥
 प्रजापतिजपे माला पुत्रजीवसमुद्भवा ।
 पुत्रकामनराणाञ्च सदा पुत्रप्रदा तु सा ॥
 राममन्त्रजपे माला पद्मवीजसमुद्भवा ।
 धात्रीफलमयी माला विष्णोः कामगया जपे ॥
 रुद्राक्षेत्राच्च भद्राक्षपद्मवीजसमुद्भवा ।
 महेशानमन्त्रजपे त्वेता मालाः फलप्रदाः ॥
 कुशग्रन्थिमयी शुद्धा गायत्री वेष्णवी जपे ।
 स्फाटिकी सर्वदेवानामथवा तरुणैर्जपे ।
 श्रीहरेरङ्गुलिमयी जपे माला द्विजन्मनाम् ॥
 इति पाश्चात्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥
 अपरञ्च ।
 'जपादौ पूजयेन्मालां तीर्थैरभ्युक्ष्य यत्नतः ।
 निधाय मण्डलस्यान्तः सयहस्तगताञ्च वा ॥
 ॐ मां माले महामाये सर्वशक्तिस्वरूपिणि !
 चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
 पूजयित्वा ततो मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 मध्यमाया मध्यभागे वर्जयित्वा तु तर्जनीम् ॥
 अनामिकाकनिष्ठाभ्यां युताया नम्रभावतः ।
 स्थापयित्वा तत्र मालामङ्गुल्याग्रेण तज्जतम् ॥
 प्रत्येकं बीजमादाय जपं कुर्यात्तु भैरव ! ।
 प्रतिवारं पठेन्मन्त्रं शनैरोष्ठं न चालयेत् ॥
 मालावीजान्तु जपयं स्पृशेन्न हि परस्परम् ।
 पूर्वजापप्रयुक्तेनैवाङ्गुल्याग्रेण भैरव ! ॥
 पूर्वबीजं जपन् यस्तु परबीजान्तु संस्पृशेत् ।
 अङ्गुष्ठेन भवेत्तस्य निष्फलस्तस्य तज्जपः ॥
 मालां खट्वदयासन्ने धृत्वा दक्षिणपाणिना ।
 देवीं विचिन्तयन् जप्यं कुर्याद्दामेन न स्पृशेत् ॥
 स्फाटिकेन्द्राच्च रुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।
 सुवर्णमणिभिः सन्यक् प्रबालैरथवाज्जकैः ॥
 अक्षमाला तु कर्तव्या देवी प्रीतिकरा परा ।
 जपेदुपांशु सततं कुशग्रन्थिना तु पाणिना ॥
 नानावीजेषु सर्वेषु रुद्राक्षो मत्प्रियातिथ्यः ।
 रुद्रप्रीतिकरो यस्मात्तस्माद् रुद्राक्षको वजी ॥
 प्रबालैरथवा कुर्यादष्टाविंशति बीजकैः ।
 पञ्चपञ्चशता वापि न न्यूनैर्नाधिकैश्च वा ॥
 रुद्राक्षैर्यदि जप्यत इन्द्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
 नान्यं मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्रजीवादिकञ्च यत् ॥
 यदन्यत्तु प्रयुज्येत मालायां जपकर्मणि ।
 तस्य कामञ्च मोक्षञ्च न ददाति प्रियङ्करि ॥
 जन्मान्तरे जायते स वेदवेदाङ्गपारगः ।
 मित्रीभावं तदा याति चाण्डालैः पापकर्मभिः ॥
 एको मेरुस्तत्र देवः सर्वेभ्यः स्थूलसम्भवः ।
 आद्यं मूलं ततस्तस्मात् न्यूनं न्यूनतरं तथा ॥
 विन्यसेत् क्रमतस्तस्मात् सर्पाकारा हि सायतः ।
 ब्रह्मग्रन्थियुतं कुर्यात् प्रतिबीजं यथा स्थितम् ॥

माला

अथवा अन्धिरहितं दृष्टरज्जुसमन्वितम् ।
चिरादुत्तमाय मध्येनैवाहोदत्तान्तदेशतः ॥
अन्धः प्रदक्षिणावर्तः स ब्रह्मअन्धसंज्ञकः ।
नात्मना योजयेन्मालां नामन्तो योजयेद्बुधः ॥
दृष्टं चन्द्रं नियुज्यते जपे नुव्यति नो यथा ।
यथा हस्तान्न च्यवते जपतः सक् तथाचरेत् ।
हस्ताचरायां विघ्नः स्थाच्छिन्नायां मरणं
भवेत् ॥

एवं यः कुरुते मालां जप्यं च मयकोदितम् ।
स प्राप्नोतीश्वरं कामं ह्रीने स्यात्तु विपर्ययः ॥
अन्यत्रापि जपेन्मालां जप्यं देवमनोहरम् ।
ईदृशं साधकः कुर्यात् नान्यथा तु कदाचन ॥
यथाशक्ति जपं कुर्यात् संख्ययैव प्रयत्नतः ।
असंख्यातस्तु यज्जपं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ।
जप्ता मालां शिरोदेशे प्राशुस्थानेनैव वा न्यसेत् ॥
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥*॥*

अथ मालाधारणम्

ततः कृष्णापिता माला धारयेत्तुलसीदलेः ।
पद्माक्षैस्तुलसीकाष्ठैः फलेधात्राश्च निर्मिता ॥
धारयेत्तुलसीकाष्ठभूषणानि च वैष्णवः ।
मस्तके कर्णयोर्वाङ्गोः करयोश्च यथारुचि ॥*॥
अथ मालाधारणविधिः ।

स्कान्दे ।
संनिवेद्यैव हरये तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां पश्चात् स्वयं धत्ते स वै भागवतोत्तमः ॥
हरये नार्पयेद्दयस्तु तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां धत्ते स्वयं शूद्रः स याति नरकं ध्रुवम् ॥
ज्वालितं पञ्चगव्येन मूलमन्त्रेण मन्त्रिताम् ।
गायत्र्या चाष्टकत्वे वै मन्त्रिता धूपयेच्च ताम् ।
विधिवत् परया भक्त्या सद्योजातेन पूजयेत् ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूते माले कृष्णजनप्रिये ।
विमर्शित्वा मर्ह कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभम् ॥
यथा त्वं वल्लभा विष्णोर्निबन्धं विष्णुजनप्रिया ।
तथा मां कुरु देवेशि ! निबन्धं विष्णुजनप्रियम् ॥
दाने मा धातुर्दृष्टो लासि मां हरिवल्लभे ! ।
भक्त्यैव समस्तेभ्यस्तेन माला निगदसे ॥
एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।
धारयेद्वैष्णवो यो वै स गच्छेद्देवाय पदम् ॥*॥

अथ मालाधारणनित्यता ।

तत्रैव स्कान्दे कार्तिकप्रसङ्गे ।
“धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहति हि ।
वैष्णवो न स विज्ञेयो विष्णुपूजार्तो यदि ॥”
गारुडे ।

“धारयन्ति न ये मालां हेतुकाः पापबुद्धयः ।
नरकान्न निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥”
अतएव स्कान्दे तत्रैव ।

“न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
महापातकसंहर्त्री धर्मेकामार्थदायिनीम् ॥*॥

अथ मालामाहात्म्यम् ।

अगस्त्यसंहितायाम् ।

“निर्माल्यतुलसीमालायुक्तो यश्चार्चयेद्हरिम् ।
यद्यत् करोति तत् सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥

माला

यः कुर्यात्तुलसीकाष्ठैरसमालास्वरूपिणीम् ।
कण्ठमालाश्च यत्नेन कृतं तस्याचर्यं भवेत् ॥”
नारदीये ।

“ये कण्ठमालास्तुलसीनलिनाश्चमाला
ये वा ललाटफलके लसद्दूर्ध्वपुष्पाः ।
ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्रा-
स्तै वैष्णवा सुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥”
किष् ।

“भुजयुगमपि चिह्नैरङ्कितं यस्य विष्णोः
परमपुरुषनाम्नां कीर्तनं यस्य वाचि ।
कञ्जतरमपि पुण्ड्रं मस्तके यस्य कण्ठे
सरसिजमणिमाला यस्य तस्यास्ति दासः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवद्गीतौ ।

“तुलसीकाष्ठमालाश्च कण्ठस्थां वहते तु यः ।
अप्यश्रौचोऽप्यनाचारो मामेवेति न संशयः ॥”
स्कान्दे ।

“धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
वृष्यते यस्य देहे तु स वै भागवतो नरः ॥
तुलसीदलजां मालां कण्ठस्थां वहति तु यः ।
विष्णुत्तीर्णां विशेषेण स नमस्यो दिवौकसाम् ॥
तुलसीदलजा माला धात्रीफलकृतापि वा ।
इहाति पापिनां सुक्तिं किं पुनर्विष्णुसेविनाम् ॥
तत्रैव कार्तिकप्रसङ्गे ।

यः पुनस्तुलसीमालां कृत्वा कण्ठे जनार्दनम् ।
पूजयेत् पुण्यमाप्नोति प्रतिपुष्पं गवायुतम् ॥
अयुतसंख्यगोदानफलमित्यर्थः ।

यावत्तुलसी कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि ।
तावत्तस्य शरीरे तु प्रीत्या लुठति केशवः ॥
सृष्टेः च यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ
वृणाम् ।

तावद्वर्षसहस्राणि वसते केशवालये ॥
यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां कलौ नरः ।
तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
मालायुग्मश्च यो निबन्धं धात्रीतुलसिसम्भवम् ।
वहते कण्ठदेशे च कल्पकोटिं दिवं वसेत् ॥”
तुलसिसम्भवमिति द्रव्यश्रान्दसः । गारुडे च
मार्कण्डेयोक्तौ ।

“तुलसीदलजां मालां कृष्णोत्तीर्णां वहते तु यः ।
पञ्चे पञ्चेऽश्वमेधानां दशानां लभते फलम् ॥*॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
फलं यच्छति देव्यारिः प्रत्यहं द्वारकोद्भवम् ॥
निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ।
सदा प्रीतमनास्तस्य कृष्णो देवकिनन्दनः ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति नाशौचं तस्य विग्रहे ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतं शिरसो बहुभूषणम् ।
वाङ्गोः करे च मर्त्यस्य देहे तस्य सदा हरिः ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितः पुण्यमाचरेत् ।
पितृणां देवतानाश्च कृतं कोटिगुणं कलौ ॥
तुलसीकाष्ठमालास्तु प्रेतराजस्य दूतकाः ॥

मालाका

दृष्ट्वा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धृतं यथादलम् ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितो भ्रमते यदि ।
दुःखप्रं दुर्निमित्तश्च न भयं शृङ्खलं क्वचित् ॥”
गौतमीये पुरश्चरणप्रसङ्गे ।

“तथामलकसम्भूतेस्तुलसीकाष्ठनिर्मितैः ।

इत्यादि ॥*॥ तत्रैव ।

पुष्करिकभवा माला गोपालमनुविहिता ।
आमलकौभवा माला सर्वविहिदप्रदा मता ।
तुलसीसम्भवा या तु मोक्षं वितनुतेऽचिरात् ॥
इति हरिभक्तिविलासः ॥*॥*

अथ रुद्राक्षमालाधारणप्रणालिः ।

लिङ्गपुराणे ।

विना भस्मचिह्नपुरेण विना रुद्राक्षमालना ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
संवत्सरप्रदीपे ।
त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याङ्गोऽपतस्तु ये ।
अश्रुणो विन्दवस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् सुधि ॥
यद्यप्येकादिकतुल्यं शुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफल-
विशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्चवक्त्रस्य
फलमन्त्रावभिधीयेते । यथा, स्कान्दे ।
“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मालाकण्डः, पुं, (मालाकाराः कण्डाः कण्डका
अस्य ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मालाकन्दः, पुं, (माला गण्डमाला नाशकः कन्दः ।
शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी ।) मूलविशेषः ।
तत्पुण्यायः । आविनकन्दः २ त्रिशिखिदला ३
अश्विदला ४ पादिकन्दः ५ कन्दलता ६ । अस्य
गुणाः । सुतीक्ष्णत्वम् । गण्डमालानाशित्वम् ।
दीपनत्वम् । गुल्महारित्वम् । वातश्लेष्मापकर्ष-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाका, स्त्री, (माला एव । माला + खार्थ कन्
टाप् ।) माला । इति शब्दरत्नावली ॥

मालाकारः, पुं, (मालां करोतीति । कृ + अण् ।)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । मालिकः । माली
इति ख्यातः । तत्पुण्यायः । मालिकः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ५ । मालाकरः ३ पुष्पा-
जीवी ४ वनार्चकः ५ पुष्पलावकः ६ । इति जटा-
धरः ॥ पुष्पलावकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
स तु शूद्रायां विश्वकर्मेणो जातः । इति ब्रह्म-
वैवर्तपुराणम् ॥ अपि च ।

“तैलिक्यां कर्मकाराश्च मालाकारस्य सम्भवः ॥
इति पराशरपद्धतिः ॥

तद्गृहस्थितपुष्पस्य पर्युषितदोषाभावो यथा,
“न पर्युषितदोषोऽस्ति तुलसीविल्वचम्पके ।
जलजे बकुलेऽगस्त्ये मालाकारगृहेषु च ॥”

इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः ॥

(यथा, दृष्टसंहितायाम् । १० । ६ ।

“हस्ते नापितचाक्रिक-
चौरभिषक्सुचिकक्षीपयाद्याः ।

वन्धव्यः कौशलका मालाकाराश्च पीचन्ते ॥

स्त्रियां डीप् । यथा तत्रैव । ७८ । ६ ।

“मिच्छुगिका प्रव्रजिता दासो धात्री कुमारिका
रजिका ।

मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिनी दूयः ।”)
मालाग्रन्थिः, पुं, (मालैव ग्रन्थिरस्य ।) माला-
दूयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाढणं, स्त्री, (मालाकारं ढणम् ।) भूढणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाढणकं, स्त्री, (मालाढण । स्वार्थे कन् ।)

भूढणम् । इत्यमरः । २।४।१६७ ॥ इति गन्धर्व-
इति ख्याते । मालारूपं ढणं मालाढणं स्वार्थे

कः । भुवस्तृणं भूलगत्वा भूस्तृणं मनौषादित्वात्

सागमः । मालाढणकभूस्तृणे । इति स्त्रीवे ।

इति सुभूयादयः ॥ मालाढणकभूस्तृणादिति

पुंसि पठन्ति केचित् ॥ स्वामी तु । छत्राति-

च्छत्रादिभूस्तृणान्तं पर्यायमाह यथा,—

“भूस्तृणो रौहिषो भूतिभूमिकोऽथ कुटुम्बकः ।

मालाढणश्च पालप्रश्नश्चातिच्छत्रकस्तथेति ॥”

रामकपूर्वं बहुपत्रकाखं कपूर्वरसुगन्धि ।

इदन्तु शतपुष्पिकावडुक्तगन्धं भूलगच्च भवती-

त्यनवोर्भेदः । इति तट्टीकार्या भरतः ॥ (तथास्य

पर्यायः ।

“गुह्यवीजन्तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।

भूढणन्तु भवेच्छन्ता मालाढणकमित्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मालादूर्वा, स्त्री, (माला इव ग्रन्थिमुक्ता दूर्वा ।)

दूर्वाविशेषः । गाढिया दूर्वा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । वल्लिदूर्वा २ अलिदूर्वा ३ माला-

ग्रन्थिः ४ ग्रन्थिला ५ ग्रन्थिदूर्वा ६ शूलग्रन्थिः ७

वेल्गनी ८ ग्रन्थिमूला ९ रोहतुपर्वा १० पर्वा-

वल्ली ११ शिवास्या १२ । अस्या गुणाः ।

समधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्त-

दोषप्रशमनत्वम् । कफवान्तिदोषापहत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मालारिष्टा, स्त्री, पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालालिका, स्त्री, (मालां अलतीति । अल + खलु

टाप् अत इत्यच् ।) एका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाली, स्त्री, (मालामलति । अल + अच् ।

डीप् ।) एका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालिः, पुं, सुकेशराक्षसपुत्रः । यथा,—

“ग्रामणीर्नाम गन्धर्वो विश्वावसुसमप्रभः ।

तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा ॥

त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ।

तां सुकेशाय धर्मात्मा ददौ रत्नःत्रयं

यथा ॥

वरदानकृतैश्चर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् ।

आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्जनः ॥

स तथा सह सन्तुष्टो रराज रजनीचरः ।

ततः काले सुकेशस्तु जनयामास राघवम् ॥

त्रीन् पुत्रान् जनयामास चैतामिसमविग्र-

हान् ।

माल्यवन्तं सुमालिञ्च मालिञ्च बलिनांवरम् ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्गः ॥

मालिकः, पुं, (मालास्य पण्यम् । माला + “तदस्य

पण्यम् ॥” ४।४।५१ । इति ठक् । यद्वा,

मालाग्रथनं शिल्पमस्येति । “शिल्पम् ॥” ४।

४।५५ । इति ठक् ।) मालाकारः । इत्य-

मरः । २।१०।५॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।१६।

“निदाघे पुष्पतामूलौपणाद्व्यजातिशीतले ।

न्यस्यद्भिर्मांलिकैर्देत्तात् सा जीवेद्भाटकादिति ॥”)

पत्तिभेदः । इति मेदिनी । के, १३६ ॥ रञ्जकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

मालिका, स्त्री, (मालैव । माला + कन् टाप् अत

इत्यच् ।) सप्तला । पुत्री । श्रीवालङ्करणम् ।

पुष्पमाल्यम् । नदीविशेषः । इति मेदिनी ।

के, १३६ ॥ सुरा । इति हारावली ॥ क्षुमा ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मालिनी, स्त्री, (माला सुखमालास्यस्याः

अस्यां वा । माला + “ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥” ५।२।

११६ । इति इनिः डीप् ।) मातृकामेदः ।

वृत्तभेदः । (मालिनी + डीप् ।) मालिकपत्नी ॥

गौरी । चम्पानगरी । (यथा, महाभारते । १२।

५ । ६—७ ।

“प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।

अङ्गेषु नरशार्दूल ! स राजासीत् सप्तजित् ॥

पालयामास चम्पाश्च कर्णः परबलार्दनः ॥”)

मन्दाकिनी । नदीभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा,

महाभारते । १ । ७२ । ८ ।

“जनयामास सुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ।

प्रस्ये हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ॥”)

अग्निशिखावृत्तः । दुरालभा । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ स च वृत्तभेदः पञ्चदशाक्षरपाद-

च्छन्दः । यथा,—

“न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

नृगमदकृतचञ्चौ पीतकौशियवासा

रुचिरशिखिशिखण्डावद्वधम्मिल्लपाशा ।

अनृजुनिहितमंसं वंशसुतकाण्यन्ती

धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥”

इति कुन्दोमञ्जरी ॥

अप्सरविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।

४५ । ३५२ ।

“पिङ्गलाच्च गणाज्जाता दशमी केशरावली ।

एकादशी मालिनीति नाम्ना कमलनन्दिनी ॥

स्कन्दमातृणामन्यतमा । सैव शिशुमातृणा-

मन्यतमा । यथात्रैव । ३ । २२७ । १० ।

“काकी च हलिमा चैव मालिनी हंहिला

तथा ।

आर्या पलाला वैमित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥”

मालाग्रथनं शिल्पमस्याः । इनिः । डीप् ।

द्रौपद्या नामान्तरम् । यथा, महाभारते । ४ ।

८ । २१ ।

“मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवि चकार सा ।

साहसमभ्यागता देवि ! सुदेष्णी ! तन्निवेशनम् ॥”

राक्षसीभेदः । सा च विभीषणस्य माता ।

यथा, महाभारते । ३ । २७४ । ३—८ ।

“स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।

राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥

ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।

ऋषिं भरतशार्दूल ! श्रुत्यगीतविशारदाः ॥

पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विश्राम्यते ॥

अन्योन्यसङ्गं राजन् ! श्रेयस्कामा सुमध्यमाः ॥

स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।

लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेष्टितान् ॥

पुष्पोत्कटाया जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।

कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥

मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।

राकायां मिथुनं यज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥”

रौच्यमनुमाता । यथा, मार्कण्डेये । ६८५—७ ।

“तथेति तेन साप्युक्ता तस्मात्तोयाद्गुणतीम् ।

उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः ॥

नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स रुचिर्मुनिसत्तमः ।

जग्राह पाणिं विधिवत् समानाथ महासुनीन् ॥

तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यो महामतिः ।

रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ख्यातोऽथ वसुधांतले ॥”

श्वेतकर्णस्य पत्नी । यथा, हरिवंशे । १८५।७ ।

“तस्माद्ब्रुवनगतादुर्गमं यादवी प्रत्यपद्यत ।

सुचारोर्द्विहिता सुभूर्मालिनी भ्रातृमालिनी ॥”)

मालिन्यं, स्त्री, (मलिन + “बुञ् छञ् कठजिलसेनिर-

ट्ठञ् ण्येति ॥” ४।२।८० । इति संकाशादित्वात्

ण्यप्रत्ययः ।) मलिनत्वम् । मलिनस्य भाव इत्यर्थे

ष्णाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि-

ण्याम् । १ । १७८ ।

“भोगयोगेन मालिन्यं नेतुं मध्यगतोऽपि सः ।

न शक्नोते स पङ्क्तिं प्रतिमन्दिरिवामलः ॥”)

माली, [न] पुं, (माला पण्यत्वेनास्यस्य । माला +

“ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥” ५।२ । ११६ । इति इनिः ।)

मालाकारः । इति मालिनीशब्ददर्शनात् ॥

सुकेशराक्षसपुत्रः । यथा,—

“सुकेशपुत्रेभगवन् ! पितामहवरोद्धते ।

अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माहं देवराडहम् ॥

अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ।

इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसः ।

बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरःसराः ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६ सर्गः ॥

(अस्थिमाला अस्थस्येतीति । महादेवः ।

यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६० ।

“बालरूपो गुह्यावासी गुह्यो माली तरङ्गवित् ॥”

माला अस्थस्येतीति । मालाशुक्ते, वि । यथा,

रामायणे । २ । ५६ । ६ ।

“आदीप्तानिव वैदेहि ! सर्वतः पुष्पितान्नगान् ।

स्त्रैः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरा-

त्यये ॥”)

मालुः, पुं, (मृ + “चो रश्च लः ॥” १।५ । इत्यच्

बाहुलकात् जुण् । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या जुण् ।)

पत्रलता । नारी । इति मेदिनी । ले, ४५ ॥

मालुधानः, पुं, (मालु मरणं विदधातीति । धा + ल्युः ।) मालुनाहः । इत्यमरः । १।८।६ । मालुया साप इति भाषा ॥ अष्टनागान्तर्गत- नागविशेषः । यथा,—

“मालुधानश्चित्रसर्पं महापद्मेऽपि दृश्यते ।”

इति हारावली ॥

मालुधानी, स्त्री, लताभेदः । इति मेदिनी । ने, २०३ ॥

मालूकः, पुं, कृष्णार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालूरः, पुं, (मां परेषां वृक्षान्तराणां अग्रं प्रभावं लुनातीति । लून् + वाङ्लकात् रः ।) विष्णुवृक्षः । इत्यमरः । २।४।३२ ॥ (यथा, नेषधे । १।६४ ।

“स वारनारीकुचसञ्चितोपमं ददर्श मालूरफलं पत्तलिमम् ।”)

कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णु- वृक्षार्थं पर्यायो यथा,—

विष्णो महाकपित्थाख्यः श्रीफलो गोहरीतकी । पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मालूरश्च महाफलम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“विष्णुः शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥

मालेया, स्त्री, (मल + टक् टाप् ।) स्थूलेला । इति

रत्नमाला ॥ (स्थूलेलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

माल्यं, क्ली, (मालेव । माला + चतुर्वर्णादित्वात् ञच् ।) पुष्पम् । पुष्पमन्त्रः । इति मेदिनी ।

ये, ४५ ॥ पुष्पार्थकमाल्यशब्दस्य प्रयोगो यथा,

“यथा चाल्येन माल्येन वासितं तिलसर्पम् ।

न सुचति स्वकं गन्धं तदनु स्रजस्य दर्शनम् ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मे १०५ अध्यायः ॥

मूर्द्ध्नि न्यस्तपुष्पदाम । इत्यमरः । २।७।१३५ ॥

अस्य पर्यायादिर्माणाशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥

(पुष्पसमर्थं गुणा यथा,—

“वृष्यं सौगन्धमायुष्यं काम्यं पुष्टिवलप्रदम् ।

सौमनस्यमलक्ष्मीर्गन्धमाल्यानिधेयम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

माल्यदानफलं यथा,—

“गन्धमाल्यैरलङ्कारैस्तुष्टा हृष्टाश्च नित्यशः ।

गन्धमाल्यप्रदा ये तु दाननिश्चयतत्पराः ॥

धर्मज्ञाः सत्यशीलाश्च सर्वदुःखविवर्जिताः ।

सुचिरं देवतैः साङ्गं क्रीडन्ति हि महासुने ! ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥

अपि च । नारसिंहे ।

“जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेत्सालां सुशोभनाम् ।

वैष्णवो विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

जातीपुष्पकृतां मालां कर्पूरपटवासिताम् ।

निवेद्य देवदेवाय यत्फलं प्राप्नुयात्तरः ।

न तद्वर्णयितुं शक्यमपि वर्षशतैरपि ॥

स्कान्दे ।

मालतीकलिकामालामौषदिकसितां हरेः ।

हत्वा शिरसि विप्रेन्द्र ! वाजिमेघफलं लभेत् ॥ तत्रैव ।

मालतीमालया विष्णुः पूजितो येन कार्तिके । पापाक्षरकृतां मालां पटात् सौरिः प्रमार्जति ॥ सौरिर्यमः । विष्णुरहस्ये ।

स्वर्णलज्जाधिकं पुष्पं माला कोटिगुणाधिका ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥

माल्यगलस्य बहिर्गमननिषेधो यथा,—

“बहिर्मांसां बहिर्गन्धं भार्यया सह भोजनम् ।

विष्टव्यं वादं कृत्वा वा प्रवेशश्च विवर्जयेत् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥

स्वयं मालापकर्षणनिषेधो यथा,—

“नाम्नीयात् सन्धिवेलायां न गच्छेन्नापि संवि- प्रेत् ।

न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोपहरेत् स्रजम् ॥”

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

न च मालां श्रुतां स्वयमेवापनयेत् । अर्था- दस्येनापनयेदित्युक्तम् । इति कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥

केशवाह्ये माल्यधारणनिषेधो यथा,—

“नहि गर्ह्यकथां कुर्यात् बहिर्मांसां न धार- वेत् ।

गवाश्च यानं पृष्टेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥”

इति च मानवे ४ अध्यायः ॥

केशकलापादबहिर्मांसां न धारयेदिति कुल्लूक- भट्टः ॥ * ॥ स्वयं माल्यधारणनिषेधो यथा,—

“स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं वृष्टश्च चन्दनम् ।

नापितस्य गृहे चौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

माल्यचन्दनदानविधिर्यथा,—

“आमन्त्रयित्वा यो विप्रान् गन्धमाल्यैश्च मानवः ।

तर्पयेच्छ्रद्धया युक्तः स मामर्चयते सदा ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥

माल्यपुष्पः, पुं, (मालाकाराणि पुष्पाण्यस्य ।)

शणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

माल्यपुष्पिका, स्त्री, (माल्यपुष्प + कन् टाप् ।

अत इत्वच् ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्याः शणपुष्पीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

माल्यवान्, [तु] पुं, (माल्य + मतुप् । मस्य वः ।)

पर्वतविशेषः । इत्यमरः । २।३।३ ।

माल्यं मालाकारता विद्यतेऽत्र माल्यवान् वतु ।

इति तट्टीकायां भरतः ॥ स च केतुमालेलाटत- वर्धयोः सीमापर्वतः । नीलनिबधपर्वतपथ्यन्त- विस्तारः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,

महाभारते । ३।१५८।३५ ।

“उपतस्थुर्महाभागा माल्यवन्तं महागिरिम् ॥”

राजसविशेषः । स च सुकेशराजसात् ग्रामयो- नामकगन्धर्वस्य कन्यायां देववत्यां जातः । अस्य

भ्राता सुमाली तस्य कन्यायां निकषायां पुलस्त्य- पुत्रविश्रवसो रावणो जातः । इति रामायणे

उत्तरकाण्डे ५ सर्गः ॥ (मालाविशिष्टे, त्रि ।

यथा, महाभारते । १।१७१।३१ ।

“शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनञ्जयः ।”

स्त्रियां ङीप् । नदीभेदः । यथा, रामायणे २।५६।३५ ।

“सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं

नदीच तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।

ननन्द हृद्यो नृगपक्षिलुधौ

जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥”)

माक्षः, पुं, (मक्ष + चातुरार्थकत्वात् अण् ।) वल्हे-

सङ्करजातिविशेषः । स च लेटाक्षीवरकन्यायां

जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

माक्षवी, स्त्री, (मक्ष + स्त्रीर्ण् । तस्य वी

गमनं यत्र ।) मक्षयात्रा । इति हारावली ॥

माशब्दिकः, त्रि, (मा इत्याहेति । माशब्द +

“प्राग्वहतेष्टक् ।” ४।४।१ । इत्यत्र ।

“तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ।”

इति वार्त्तिकेऽतः ॥) निषेधकर्त्ता । तत्-

पर्यायः । प्रतिषेद्धा २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

माघः, पुं, (माघस्य फलम् । माघ + अण् । “लुप्

च ।” ४।३।१६६ । इत्यस्य “फलपाकशुषा-

सुपसंख्यानम् ।” इति काशिकोक्तरेणो लुप् ।

यद्वा, मस + घञ् एषोदरादित्वात् साधुः ।)

ब्रीहिभेदः । माघकलाइ इति उरिदु इति च

भाषा । तत्पर्यायः । कुरुविन्दः २ धान्य-

वीरः ३ वृषाकरः ४ मांसलः ५ बलाढ्यः ६

पित्रः ७ पित्रभोजनः ८ । अस्य गुणाः ।

स्निग्धत्वम् । बहुमलकरत्वम् । शोषणत्वम् ।

क्षेपकारित्वम् । अनुष्णवीर्यत्वम् । भटिति-

रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । वातहरत्वम् । गुरु-

त्वम् । बलकरत्वम् । रोचकत्वम् । खादुत्वम् ।

श्रमसुखवतां नराणां नित्यं सेवनीयत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“माघो गुरुः खादुपाकः स्निग्धो रूच्योऽनिला-

पहः ।

उष्णः सन्तर्पणो वल्यः शुक्लो वृंहणः परः ॥

भिन्नमूत्रमलसत्यभेदपित्तकफप्रदः ।

गुदकीलाहितश्वासपंक्तिशूलानि नाशयेत् ॥”

इति ।

कफपित्तकरा माघाः । इति च भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“माघो बहुमलो वृष्यः स्निग्धोऽणो मधुरो

गुरुः ।

वाततुदृष्टहृणो बल्यो भेदोमांसकफप्रदः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

माघरूपेण मूलकमक्षयं निषिद्धं यथा,—

“मूलकं माघरूपेण मधुना च न भक्षयेत् ॥”

इति च राजवल्लभः ॥

चतुर्दश्यां रविवारे च माघभक्षणनिषेधो यथा,

चिररोगी च माघके । इति ।

“माघमामिषमांसश्च मसूरं निष्पत्रकम् ।

भक्षयेद्यो रविवारे सप्तजन्मन्यपुत्तकः ॥”

इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

परिमाणविशेषः । माघा इति भाषा । तत्

पर्यायः । माघकः २ माघः ३ । इत्यमर-
भरतौ ॥ हेमः ४ धानकः ५ । स च माघ-
माने सुश्रुतमते ५ गुञ्जापरिमाणम् । चरकमते
६ ८ गुञ्जापरिमाणम् । कालिङ्गमाने सुश्रुत-
मते ५ । ७ । ८ गुञ्जापरिमाणम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ वैद्यकान्तरे १० गुञ्जापरिमाणम् ।
यथा,—

“गुञ्जाभिर्दशभिर्माघः शाखो माघचतुष्टयम् ।”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(माघार्थे यथा,—

“द्वात्रिंशन्माघकैर्माघश्चरकस्य तु तैः पलम् ।
चरकाहंपलोन्मानं चरके दशरत्तिकैः ।

माघैः पलं चतुःषष्ट्या यद्भवेत्तत्तथैरितम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)

ज्योतिःसूत्रिमते १२ गुञ्जापरिमाणम् । यथा,

“पलं तु लौकिकैर्मानैः साष्टरत्तिद्विमाघकम् ।

तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः सूत्रिसम्मतम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनेन पलं अष्टरत्तिका-

धिकमाघद्वयाधिकतोलकत्रयम् । एतेन माघक-

परिमाणं द्वादशरत्तिकं भवति ॥ * ॥ सूत्रैः ।

त्वग्दोषभेदः । इति मेदिनी च, २१ ॥

माघकः, पुं, (माघप्रकारः । माघ + “सूला-

दिभ्यः प्रकाशवचने कन् ।” ५ । ४ । ३ । इति

कन् ।) मासकः । पञ्चरत्तिकपरिमाणम् ।

यथा । गुञ्जाः पञ्चादयमाघकः । इत्यमरः ॥

“दशार्हगुञ्जं प्रवदन्ति माघं

माघाक्षयैः षोडशभिश्च कर्षम् ॥”

इति लीलावती च ॥

“षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माघको हेम-

धानकौ ।

माघो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्

कचित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(वीहिविशेषः । तदर्थे विषयो यथा,—

“द्वात्रिंशन्माघकैर्माघः ।”

परिमाणार्थे यथा,—

“—सुश्रुतस्य तु माघकः ।

द्वादशभिर्धान्यमाघैश्चतुःषष्ट्या तु तैः पलम् ॥”

इत्युभे वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)

माघकलायः, पुं, (माघसंज्ञः कलायः शाक-

पार्थिववत् समासः ।) खनामख्यातशस्यम् ।

यथा । कलायशब्दो विशेषे सामान्ये च अत-

एव माघकलाय इत्यादि प्रयोगः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

माघपर्णी, स्त्री, (माघस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः ।

ततो ङीष् ।) वनमाघः । माघाणी इति

भाषा । तत्पर्यायः । हयपुच्छी २ कास्वोजी ३

महासह्या ४ । इत्यमरः । २४ । १३ ॥ सिंह-

पुच्छी ५ ऋषिप्रोक्ता ६ कृष्णवृन्ता ७ पाण्डु-

लोमशपर्णिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ आर्द्र-

माघा ९ मांसमाघा १० मङ्गल्या ११ हय-

पुच्छिका १२ हंसमाघा १३ अश्वपुच्छा १४

पाण्डुरा १५ माघपर्णिका १६ कल्याणी १७

वज्रमूली १८ शालिपर्णी १९ विसारिणी २०

आत्मोज्जवा २१ वक्रफला २२ स्वयम्भूः २३

सुलभा २४ घना २५ सिंहविन्ता २६ विशा-

चिका २७ । अस्या गुणाः । तिक्तस्त्वम् ।

वृष्यत्वम् । दाहज्वरापहत्वम् । शुक्रवृद्धिकारि-

त्वम् । वल्यत्वम् । शीतलत्वम् । पुष्टिवर्धनत्वम् ।

इति राननिर्घण्टः ॥ अपि च भावप्रकाशे ।

“माघपर्णीं सूर्यपर्णीं कास्वोजीं हयपुच्छिका ।

पाण्डुलोमशपर्णीं च कृष्णवृन्तां महासह्या ॥

माघपर्णीं हिमा तिक्तां रूक्षां शुक्रवलाशक्तु ।

मधुरा ग्राहिणीं शोषा वातपित्तज्वरासजित् ॥”

माघभक्तवलिः, पुं, (माघश्च भक्तश्च तद्गुणो

वलिः ।) माघतुल्यदधिमिश्रितपूजोपहार-

विशेषः । अत्र केचित् हरिद्रावृतमध्वपि

मिश्रयन्ति । यथा । एष माघभक्तवलिः ।

“ॐ जय त्वं कालि ! सर्वेशे सर्वभूतसमावृते ।

रक्ष मां निजभूतेभ्यो वलिं गृह्य शिवप्रिये ॥”

ॐ काल्यै नमः । प्रार्थनामन्त्रो यथा,—

“ॐ मातर्मातर्वरे दुर्गे सर्वकामार्थसाधिनि !

अनेन वलिदानेन सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥”

इति कृत्यतत्त्वम् ॥

भूतेभ्योऽप्ययं वलिर्देयः ॥

माघवर्द्धकः, पुं, (माघं वर्द्धयतीति । वृध् + णिच्

खुल् ।) स्वर्णकारः । इति शब्दमाला ॥

माघशः, [सु] य, प्रतिमाघम् । माघं माघं ददाति

इत्यर्थे शसुप्रत्ययेन निघ्नम् । इति सिद्धान्त-

कौसुदी ॥

माघादः, पुं, (माघमत्तीति । अद् + अण् ।)

कच्छपः । इति शब्दरत्नावली ॥ माघभक्षके,

त्रि ॥

माघीणं, स्त्री, (माघाणां भवनं ज्ञेयम् । माघ +

माघ्यं, “विभाषा तिलमाघोमाभङ्गाण्यभ्यः ।”

५ । २ । ४ । इति यत् पक्षे खच् ।) माघज्ञेयम् ।

यथा,—

“तिल्यतैलीनवन्माघोमाणुभङ्गाद्विरूपता ।”

इत्यमरः ॥

यथा तिलस्य ज्ञेयं तिल्यं तैलीनञ् भवति तथा

माघादीनामपि द्विरूपता हेतुर्भवति । इति

तट्टीकायां भरतः ॥

मासु, पुं, (माड् + माने “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।”

४ । १ ८ ८ । इत्यसुन् ।) चन्द्रः । (यथा, ऋग्वेदे ।

१० । १२ । ७ ।

“सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्यक्तुन्

परिदोतनिं चरतो अजसा ॥”

“मासि चन्द्रमसि ।” इति तज्ज्ञार्थे सायणः ॥

मीयतेऽनेनेति । मा + “चन्द्रे मो ङित् ।” उणा०

४ । २२ ७ । इत्यत्र “वाहुलकात् केवलादपि

मोऽसिः ।” इत्युज्ज्वलोदत्तोक्तैरसिः ।) मासः ।

इति मेदिनी । से, ७ ॥ अस्य प्रथमैकवच-

नान्तरूपं माः ॥ (यथा, मनौ । २ । ३४ ।

“चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यदेष्टं मङ्गलं कुले ॥”

मांसे, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ५ । २६ । ८ ।

“त्रीयच्छता महिषाणामघो

मास्त्रीसरांसि मघवा सोम्यापाः ।”

“माः मांसानि ।” इति तज्ज्ञार्थे सायणः ॥)

मासः, पुं, (मसु परिमाणे + भावे घञ् ।) माघ-

परिमाणम् । इत्यमरटीकायां भरतः । माघा

इति भाषा ॥ (मस्यते परिमीयते असावने-

नवेति मसु + घञ् ।) शुक्लकृष्णपक्षद्वयात्मकः

कालः । स च पौषमाघादिद्वादशसंज्ञकः

इत्यमरः । १ । ४ । १२ ॥ मासश्चन्द्रस्तस्यायं मासः

णः । चान्द्रमासस्येयं व्युत्पत्तिः । सौरादिषु तु

मस्यते परिमीयतेऽनेनासौ वा मासः । मसि

इं परिमाणे घञ् । माः सान्तोऽपि । मासु

मासोऽपि दृश्यते । इति ह्रङ् । इति भरतः ॥ * ॥

सूत्रिमतेऽपि पौषादिद्वादशसंज्ञकः । यथा,—

“चक्रवत् परिवर्त्तते सूर्यः कालवशादयतः ।

अतः सांवत्सरं ग्राह्यं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः ॥”

इति लघुहारातः ॥

कार्तिकादिद्वादशसंज्ञकोऽपि । यथा,—

“अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभौ

मतः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिष्वव-

स्थया ॥”

स च चैत्रादिद्वादशसंज्ञकश्च । यथा यत्तं

ब्रह्मपुराणम् ।

“चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।

गृह्णान्नाशीष्टून् मासान् वत्सरान् वत्सराधि-

पान् ।

इत्यनेन मासर्तुवत्सराणां चान्द्रत्वमुक्तम् ।

ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि ।

“चैत्रसितादेरुदयाद्धानोर्ध्वर्तुमासयुगकल्पाः ।

सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनेऽर्ध्वत् ॥”

चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदस्तामारभ्येत्यर्थः ॥

अपि च ।

“मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ।

भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश सूताः ॥”

चान्द्रसावनसौरनाक्षत्रभेदेन स च चतुर्विधः ।

शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः । तत्र चान्द्रो-

ऽपि द्विविधः । शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्यः ।

कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणः । यत्-

किञ्चित्त्रिंशत्तिथ्यात्मकश्चेति द्विविधो गौणः ।

त्रिंशदहोरात्रात्मकः सावनः । आदित्येक-

राशिभोगावच्छिन्नः सौरः । सप्तविंशतिनक्षत्रा-

वच्छिन्नस्त्रिंशत्ताराचक्रदिनात्मकश्च नाक्षत्रः ।

तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते ।

“चान्द्रः श्रुक्तादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनेः ।

एकराशौ रविर्यावत् कालं मासः स भास्करः ॥

मासः

सर्व्वपरिवर्तैस्तु नाचत्र इति चोच्यते ॥”

सूर्यसिद्धान्ते ।

“नाडीषष्ट्या तु नाचत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेत्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥
रेन्द्वस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ॥”
तत्त्रिंशता नाचत्रदिनत्रिंशता मासो नाचत्र-
मासः । तथा त्रिंशता ॥ * ॥ सार्त्तशूलपाणि-
मते मुख्यचान्द्र एव मासपदशब्दः । जीम्ह-
वाहनमते सौर एव शब्दः । चान्द्रप्रमाणं
प्रागुक्तम् । सौरप्रमाणन्तु । सौरास्तु माघादयो
द्वादश एव श्रौताः । तथा च श्रुतिः । तप-
स्तपस्यौ श्रेष्ठिरावतुः । मधुच माधवश्च वास-
न्तिकारवतुः । शुक्रश्च शुचिश्च ग्रेष्ठावतुः । अथै-
तदुदगयनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च
वाग्निकारवतुः । इषश्च ऊर्जश्च शारदावतुः ।
सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकारवतुः । अथैत-
द्वक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति । अत्रायनस्य
सौरत्वेन तद्वत्तपस्तपस्यादीनामपि सौर
परतेति । अतो भूयसामनुरोधेन वैशाखादयः
सौरवाचिनोऽवधार्यन्ते । इति मलमासतत्त्वम् ॥
अपि च ।

“मेघस्थित्या रवेर्मासो वैशाखोऽब्दमुखः

सूतः ।”

इति सङ्केतकौमुदी ॥

अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पिता-
महः ।

“आब्दिके पित्रुत्वे च मासश्चान्द्रमासः सूतः ।
विवाहादौ सूतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥”
प्रथमादिपदं यात्राग्रहचारपरम् । यत् कर्म
सूर्यभोग्याशुक्लेखेन यच्च विशिष्योदगयनादि
विहितं तत्परश्च अयनस्य सौरमासघटित-
त्वात् । तच्च चूडोपनयनादि । द्वितीयादिपदं
सत्रव्रतवृद्धिप्रायश्चित्तायुर्दायाशौचगर्भाधान-
पुंसवनसीमन्तोन्नयननामकरणान्नप्राशननिष्क्रम-
णचूडादिपरम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अध्यायनश्च ग्रहचारकर्म

सौरेण मासेन सदाध्यवस्येत् ।

सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन

लौक्यश्च यत् स्यादध्यवहारकर्म ॥”

अध्यायनं अध्वगमनं याजति यावत् ॥ * ॥

अथ सौरादिमासविहितकर्मणि ।

“विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरं मासं प्रशस्यते ।

पार्व्ये लवकाश्राद्धे चान्द्रमिथं तथाब्दिके ॥”

अत्र यज्ञपदसुदगयनादिविहितपशुयागाभिप्रायं
पितामहोक्तं विष्णुधर्मोत्तरोक्तसत्रपरम् ।
गर्गः ।

“आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

सावनेन तु कर्त्तव्या मन्त्राणामपुत्रासना ॥”

सूर्यसिद्धान्ते ।

“हृतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।

मध्यमग्रहसुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥”

मध्यमग्रहसुक्तिर्न्योतिर्गणना प्रसिद्धा ॥ * ॥

मासः

नाचत्रमासप्रयोजनं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“नचत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो-

र्मासेन कुर्याद्गणनात्मकेन ॥”

नचत्रसत्राणि माससाध्ययागविशेषरूपाणि
याज्ञिकप्रसिद्धानि । इन्दोरयनानि सोमाय-
नाख्यसत्राणि । इति समयप्रकाशः ॥ एवं जन्म-
नचत्रे शनिभौमवारे फलं नाचत्रमासेन योग्य-
त्वात् । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“जन्मनृचे यदि स्यातां वारौ भौमशनेश्चरौ ।
स मासः कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः ॥”

मलमासविवरणं मलमासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ मासकृतम् ।

“आषाढशुक्लेकादश्यां कुर्यात् स्नापं महोत्-

सवम् ।

आषाढे च रथं कुर्यात् आरवणे अवणाविधिम् ॥

भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ।

प्रसुप्तश्च पारिवर्त्तमाश्विने मासि कारयेत् ॥

उत्थानं श्रीहरेः कुर्यादन्यथा विष्णुद्रोहकृत् ।

शुभे चैवाश्विने मासि महामायाश्च पूजयेत् ॥

कार्तिके मासि यत् कृत्यं श्रेष्ठं देवि वरानने ! ।

सप्तवर्त्तगाः प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥

पक्षान्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमाला बलिः शुभा ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठीश्च सितवस्त्रकैः ॥

पूजयेज्जगदीशश्च तूलवस्त्रैर्विशेषतः ।

पौषे पुण्याभिषेकश्च वर्ज्येचन्दनं तथा ॥

संक्रान्त्या माघमासे च साधिवासिततडुलान् ।

निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥

जीवनं सर्वभूतानां जनकत्वं जगद्गुरो ! ।

तन्मायालीनता प्राप्ता त्वेव जनिता प्रभो ! ॥

कर्पूराकृतिद्रव्याणि घृताक्तानि निवेदयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥

अभ्यर्च्य भगवद्भक्त्या द्विजांश्च भगवद्भिया ।

एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भक्तितः ॥

विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साज्जं भवेद्भुवम् ।

पञ्चम्यां शुक्लपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ॥

पूजयेद्भगवद्भक्त्या चतुर्पक्षवसन्मितैः ॥

फलगुचूर्णैश्च विविधैर्वासितैः पटवासितम् ।

काननं रमणीयश्च प्रदीपदीपदीपितम् ॥

द्राक्षेत्तुरन्माजम्बीरनागरङ्गकपूगकम् ।

नारिकेलश्च धात्री च वंशतालहरीतकी ॥

अन्ये च वृक्षखण्डे च सर्वर्तकुसुमाचितम् ।

पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥

वितानैः कुसुमोदानेर्वारिपूर्णघटेस्तथा ।

चूतशाखोपशाखाभिः शोभितं कृत्रचामरैः ॥

विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।

फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥

अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मितौ ।

पूजयेद्द्विधिवद्भक्त्या फलगुचूर्णैश्चतुर्विधैः ॥

सितरक्तेर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।

हरिद्राचारयोगाच्च रङ्गरम्यैर्मनोहरैः ॥

अन्यैर्वा रङ्गरम्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ॥

एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ।

मासः

पञ्चाहानि त्र्यहानि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते ॥

दक्षिणाभिमुखं कृत्वा दोलयानं सक्रमराः ।

दृष्ट्वापराधनिचयेर्मुक्तास्ते नात्र संशयः ॥

निक्षिप्य जलमात्रे तु मासे माधवसंज्ञिते ।

सौवर्णपात्रे ताम्बे वा रौप्ये वा मृत्पत्रेऽपि वा ॥

तोयस्यं योऽर्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।

प्रत्यहं मां महाभागे ! तस्य पुण्यं न गण्यते ॥

दमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।

वैशाखां आवणे भाद्रे कर्त्तव्यश्च तदर्पणम् ॥

वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।

अथवा मण्डपे कुर्यात् मण्डले वा वृहद्भुजे ॥

सुगन्धचन्दनेनाङ्गसुपुष्टाङ्गो दिने दिने ।

यथा प्रयत्नतः कार्यः कृशाङ्गो नैव पूजितः ॥

चन्दनागुरुकस्तूरीकुण्डं कुङ्कुमरोचना ।

जटामांसी वचा चैव विष्णोर्गन्धाहकं तथा ।

एतैर्गन्धयुतैश्चापि हरेरङ्गानि लेपयेत् ॥

वृष्टश्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।

अथवा केशुरैर्योऽयं हरिचन्दनमुच्यते ॥

अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवाः ॥

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

सुगन्धिमिश्रितैस्तोयैः स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।

अथवा पुष्पमध्ये च स्थापयेज्जगदीश्वरम् ॥

वृन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।

विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तद्विशेषतः ॥

नारिकेलफलं नीरं कोषचोद्भूतं दापयेत् ।

कण्टाफलश्च पनसं कोषमुद्भूतं दीयते ॥

यथा पचेत्तथा दद्यादयथाशक्तिं नियोगतः ।

दध्ना विमिश्रितश्चात्र घृतेनान्नं दापयेत् ॥

पाचितं पिष्टकं धातुरष्टादश घृतेन च ।

तिलैश्च तिलसंमिश्रैः फलं शुद्धं दापयेत् ॥

यद्युदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।

दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीनाददीत कथञ्चन ।

त्यक्त्यं विष्णुसुहृदश्च तद्भक्त्यो विशेषतः ॥

इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।

गोप्तव्यश्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पार्ष्वति ! ॥”

इति पादो पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

मासकः, पुं, माघकपरिमाणम् । यथा । गुञ्जाः

पञ्चादमासकः । इत्यमरः ॥ पञ्चगुञ्जाः कृष्णजाः

आद्याः प्रथमो मासकः । दशगुञ्जापेक्षया

आद्यत्वम् । शास्त्रीयत्वात् मुख्यो मास इत्यर्थो

वा । मस्यते परिमीयतेऽनेन मासः मसिर्य ई

परिमाणे परीणामे घञ् स्वार्थे कः मासोऽयं

दन्त्यान्तः । मघ हिंसार्थो मूर्धन्यान्तस्तस्माद्-

घञ् तेन माघो मूर्धन्यान्त इति जिनेन्द्रप्रभ-

तयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मासज्ञः, पुं, दातृहपची । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (मासं जानातीति । ज्ञा + कः)

मासज्ञातरि, त्रि ॥

मासनं, स्त्री, सोमराज्ञी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मासमानः, पुं, (मासेर्द्वादशभिर्मानमस्य ।) वत्-

सरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मसस्य मानम् ॥)

मासपरिमाणे, स्त्री ॥

मासिकं

मानरः, पुं, (मस + णिच् + बाहुलकात् अरन् ।)
भक्तसमुद्भवमण्डः । तत्पर्यायः । आचामः २
नित्यावः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥
मासवर्तिका, स्त्री, सर्वपीपक्षिविशेषः । इति शब्द-
माला ॥

मासान्तः, पुं, (मासस्यान्तः ।) अमावस्या ।

यथा,—

‘पचान्ते निष्कला यात्रा मासान्ते मरणं भवम् ।

इति समयप्रदीपः ॥

संक्रान्तिदिनम् । यथा,—

“मासान्ते म्रियते कन्या तिथ्यन्ते स्यादपुच्छिणी ।

नक्षत्रान्ते च त्रैधयं विद्यां न्युदयोर्भवन् ॥

मासान्ते दिनमेकन्तु तिथ्यन्ते घटिकाद्वयम् ।

घटिकात्रितयं भान्ते विवाहे परिवर्जयेत् ॥”

इति रत्नमाला ॥

मासिकं, स्त्री, (मासे भवम् । मास + “कालाट्
ठञ् ।” ४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) प्रेतस्य
संवत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासीयन्तसजातीयतिथि
कर्तव्यश्राद्धम् । प्रतिमासकर्तव्यकृष्णपक्षनिमित्तक
श्राद्धम् । तत्पर्यायः । अन्वाहार्यम् २ । इत्य-
मरः । ३ । ७ । ३१ ॥ मासि भवं मासिकं
पार्त्त्यश्राद्धं तत्र अन्वाहार्यं वर्तते । पक्षश्रेष्ठे
अन्वाहार्याय देयत्वात् । अत्र पञ्चादाद्विद्यते
अन्वाहार्यं हस्त्यासीरिति व्यङ्ग्यं स्वार्थके अन्वा-
हार्यकश्च । अक्षतसपिण्डीकरणस्य वत्सराभ्य-
न्तरे प्रतिमासं यत् श्राद्धं तत्रान्वाहार्यमिति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तयोः
प्रमाणम् ।

“वाण्णासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वदुरेव ते ।
मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशापि च ॥”

इति पैठीनसिः ॥

‘पितृणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।
तच्चाभिषेकं कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥’

इति मनुः । ३ । १२३ ॥

मासिककरणस्य व्यवस्था यथा । पीठच्छत्रो-
पानहस्तितानि इहलोकं परित्यज्य इत्यादि
सर्वः सुगन्ध इत्यादि श्रिया देया इत्यादि वन-
स्पतिरस इत्यादिमन्त्रचतुष्टयहस्तितानि च आद्यै-
कोद्दिष्टवत् न्यताहे न्यताहे द्वादश मासिकानि
कार्याणि । एकादशमासाभ्यन्तरे मलमासपाते
त्रयोदशमासिकानि । षष्ठमासाभ्यन्तरे मल-
मासपातेऽपि षष्ठमासिकपूर्वतिथावेव प्रथम-
श्राद्धमासिकम् । तथा त्रयोदशमासिकस्य पूर्व-
तिथौ द्वितीयश्राद्धमासिकम् । एवं वाण्णासिको-
त्तरे प्रथमश्राद्धमासिकद्वितीयश्राद्धमासिकत्वेनो-
त्तरेः । एषां मध्ये यत् पतितं तत् कृष्णैकादश्यां
अमावस्यायां मासिकान्तरतिथौ वा कृत्वा
प्रकृतं कर्तव्यम् । अशौचपतितश्चेत्तदशौचान्ते
कर्तव्यम् । एकादशाद्यादिश्राद्धानि कतिचित्
कृत्वा यदि न्यतस्तदा शेषाण्यन्यनाधिकारिणा
समाप्यानि ॥ * ॥ अथ मासिकैकोद्दिष्टश्राद्ध-
प्रयोगः । पूर्वदिने निरामिषैकभक्तः परदिने

मासिकं

ज्ञानादिकं कृत्वा एकोद्दिष्टश्राद्धविहितकाले
भोज्यसुखं कुशत्राक्षणं स्नापयित्वा वास्तु-
पुरुषादि पूजयित्वा भूस्वामिपटभ्यः श्राद्धान-
भागं दत्त्वा दक्षिणामुखः अनुज्ञां कुर्यात् ।
यथा अयासुके मासि असुकपक्षे असुकतिथौ
अनुकगोत्रस्य प्रेतस्य असुकदेवशर्मणः प्रथम-
मासिकैकोद्दिष्टश्राद्धं दर्भमयब्राह्मणेऽहं करिष्ये ।
ॐ कुरुष्वेत्युत्तरम् । ततो गायत्रीं जपेत् ।
देवताभ्य इत्यादि त्रिधा पठेत् । ततः पुण्डरी-
काक्षं स्मृत्वा न्यज्जलेन आहीयद्रथं प्रोक्षयेत् ।
रक्षार्थसुदकपूर्णपात्रमेकदेशे स्थापयेद् । ततः
ॐ असुकगोत्रं प्रेत असुकदेवशर्मणेतत्ते
दर्भासनं स्वधा । इत्यनेन ब्राह्मणवामपार्श्वे
दद्यात् । अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्य जलं
सृष्ट्वा ब्राह्मणाग्रभूमौ कुशपत्रमेकं पातयित्वा
तदुपरि अर्घ्यपात्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रासि
वैष्णवीत्यनेनानखच्छिन्नं ॐ विष्णोर्मनसा पूत-
मसीत्यनेन प्रोक्षितमेकदलं पवित्रं तत्पात्रे
निधाय ॐ शन्नोदेवीरित्यादिमन्त्रेण जलं
दद्यात् । ततः ॐ तिलोऽसि सोमदेवतो गोसवो
देवनिर्मितः । प्रलमद्भिः एतः स्वधया प्रेतान्
लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा । इत्यनेन तिलान्
दत्त्वा गन्धपुष्पादिना अर्घ्यं निर्माय कुशा-
न्तरेणाच्छाद्य तत् कुशसुदृढाद्य ब्राह्मणे पवित्रं
दत्त्वा जलान्तरश्च दत्त्वा पुष्पान्तरेण शिरः-
प्रभृतिसर्वगात्रेभ्यो नम इति संपूज्य तत् पात्रं
वामहस्ततले विन्यस्य दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य
ॐ या दित्या इति पठित्वा ॐ असुकगोत्रं
प्रेतासुकदेवशर्मणेतत्तेऽर्घ्यं स्वधा । ततः
ॐ असुकगोत्रं प्रेतासुकदेवशर्मणेतानि ते गन्ध-
पुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधा । इत्युत्तरं एष
ते गन्धः एतत्ते पुष्पं एष ते धूप एष ते दीपः
एतत्ते आच्छादनम् । ततो ब्राह्मणाग्रभूमौ
कुशादिकमपनीय नैऋतिमारभ्य दक्षिणा-
ग्रान्तरेखया वामावर्त्तेन जलेन चतुष्कोण-
मण्डलं कृत्वा तत्र भोजनपात्रं निदध्यात् ।
तत्र सामिधं सर्वमन्नादिकं परिवेश्य ॐ इहं
विष्णुरित्यादिमन्त्रेण अन्नादावनखाङ्गुलं निक्षिप्य
ॐ अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्य ब्राह्मणे
जलगण्डूषं दत्त्वा गायत्रीं जप्त्वा अग्ने मधु दत्त्वा
तदभावे गुडं दत्त्वा घृतं दत्त्वा ॐ मधुवाते-
त्यादि मधु मधु मध्विति च पठित्वा अन्नमभि-
मन्त्र्य प्रोक्ष्य ब्राह्मणे जलगण्डूषं दत्त्वा वाम
हस्तेनान्नपात्रं धृत्वा ॐ असुकगोत्रं प्रेतासुक-
देवशर्मणेतत्ते सामिधान्नं सोपकरणं स्वधेत्युत्-
सृजेत् । इदं सामिधान्नं इदं हविः इमा गङ्गायाः
आपः एतान्युपकरणानि यथासुखं वाग्यतः
सद । इत्यनेन जलगण्डूषं दद्यात् । ततो गायत्रीं
त्रिः सङ्गृह्य ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु
मध्विति ॐ अन्नहीनमित्यादि च पठेत् । कुश-
ब्राह्मणपक्षे पुनर्गायत्र्यादि पठेत् । ॐ यज्ञो-
श्चरो हव्य इत्यादि ॐ योगीश्वरमित्यादि याज्ञ-

मासिकं

वल्काश्लोकत्रयं ॐ तद्विष्णोरित्यादि ॐ दृष्यो-
धन इत्यादि ॐ युधिष्ठिर इत्यादि सर्वं पठेत् ।
ततो दक्षिणाग्रान् कुशान् भूमौ संस्थाप्य भूमिं
प्रोक्ष्य सर्वप्रकारमन्नसुखं सतिलमेकीकृत्य
वारिणाश्लुत्य ॐ अग्निदग्धास्तेत्यादिमन्त्रद्वयेन
कुशोपरि विकिरेत् । ततो हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य
दक्षिणकर्णं सृष्ट्वा वा हरिं स्मृत्वा ब्राह्मणाय
जलगण्डूषं दत्त्वा पूर्ववद्गायत्रीं मधुवाता इत्या-
दिकं मधु मधु मध्विति च जप्त्वा ॐ शेषमन्नं
क्ष देयमित्युत्तराण्य ॐ इष्टाय दीयतामित्युत्तरं
गृहीत्वा ॐ पिण्डदानमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वे-
त्युक्ते ब्राह्मणसम्मुखे ॐ निहन्मीत्यादिना
नैऋतिमारभ्य दक्षिणाग्ररेखया जलेन वामा-
वर्त्तेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा पवित्रं वामहस्ता-
दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामहस्तान्तरश्च-
दक्षिणपाणिभा दक्षिणाग्रां रेखां मण्डलमध्य-
स्थाने ॐ अपहृतेत्यादिनिहन्मीत्यादिमन्त्राभ्यां
कुर्यात् । तदभिसुत्तरस्यां दिशि क्षिपेत् ।
रेखोपरि सन्नजान् साग्रान् कुशानास्तीर्य ॐ
देवताभ्य इति पठित्वा ॐ एहि प्रेत सौम्य
गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्वेभिर्देहसाम्यं द्रवि-
णोह भद्रं रविचनः सर्ववीरं नियच्छ इत्या-
वाह्य तिलांश्चास्तीर्णकुशेषु विकिरेत् । ततो
वामहस्तेन सतिलजलं गृहीत्वा वामहस्ता-
दक्षिणहस्तेन संगृह्य ॐ असुकगोत्रं प्रेतासुक-
देवशर्मणवने निक्षु स्वधा इत्यनेन दद्यात् ततः
श्राद्धशेषमन्नं सयज्जनं मध्वाच्यतिलसंयुक्तं
सामिधं गृहीत्वा पिण्डं कृत्वा ॐ मधुवातेत्यादि
ऋक्त्रयं अक्षन्मीत्यादि च पठित्वा विस्त्र-
प्रमाणं पिण्डं सतिलं द्विगुणसुखकुशत्रयसहितं
वामहस्तस्थितपात्रादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ
असुकगोत्रं प्रेतासुकदेवशर्मणेतत्ते सामिध-
पिण्डः स्वधा इत्यवनेजनस्थाने वामहस्तान्ता-
रश्चदक्षिणहस्तेन दद्यात् । ततः आचम्य हरिं
स्मृत्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाल्य वामहस्तादक्षिण-
हस्तेन गृहीत्वा प्रक्षालितजलं ॐ असुकगोत्रं
प्रेतासुकदेवशर्मणवने निक्षु स्वधा इति पिण्डो-
परि दद्यात् । ततः ॐ अन्नं प्रेत मादयस्व यथा
भागमा वृषायस्व इति जप्त्वा वामावर्त्तेनोद्-
हस्य भूत्वा आगमनाच्छ्वासं धृत्वा तेनैव
पथा परावर्त्तमानः प्रेतं भास्वरमूर्तिं ध्यायन्
ॐ अमीमदत् प्रेत यथा भागमा वृषायिष्य
इति दक्षिणाभिमुखो भवन् जपेत् । ततः श्वा-
त्यजेत् । ॐ नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इति
हताञ्जलिर्जपेत् । ॐ गृहान्नः प्रेत देहि इति
गृहिणीं पश्येत् । ॐ सदस्ते प्रेत देस्व इति
पिण्डं पश्येत् । ततो नवमनवं वा शुक्लवस्त्र-
दशाभवं सूत्रं वामहस्तादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा
ॐ एतद्दः प्रता वास इति पठित्वा पिण्डोपरि
निदध्यात् । ततः ॐ असुकगोत्रं प्रेतासुकदेव-
शर्मणेतत्ते वासः स्वधा । इत्यनेनोत्सृजेत् ।
तत्सूत्राणि पिण्डं संपूज्य ॐ वसन्तायेत्यादि-

मन्त्रेण षडृतुमस्कुर्थात्। तत ॐ सुसुप्रोचित-
मस्तु इति ब्राह्मणाय भूमिमासिञ्चेत्। ॐ शिवा
आपः सन्तु इति ब्राह्मणे जलं दद्यात्। ॐ सन्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ सौमनस्यमस्त्विति
पुष्पं ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ अचत-
स्वारिष्टास्तु इति यवान् दद्यात्। ॐ अस्ति-
त्युत्तरम्। ततस्त्रिलाज्यमधुयुक्तं जलं गृहीत्वा
ॐ असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्मणो दत्त-
मिदमन्नपानादिकमुपतिष्ठताम्। ॐ उपतिष्ठ-
तामिति प्रतिवचनम्। ॐ अघोरः प्रेतोऽस्तु
इति वदेत्। ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ
गोत्रं नो वर्द्धतामिति वदेत्। ॐ वर्द्धतामिति
प्रतिवचनम्। ततः पिण्डोपरि सपवित्रकुशा-
नास्तीर्थं ॐ ऊर्जं वहन्तीरन्तं घृतं पयः
कीलालं परिसृतं स्वधास्य तर्पयत मे प्रेतमित्य-
नेन वारिधारया सिञ्चेत्। ततः ॐ अद्वेयादि
असुकगोत्रस्य प्रेतस्य असुकदेवशर्मणः कृतै-
तत्प्रथममासिकैकोद्दिष्टाह्निककर्मणः प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणामिदं रजतं तन्मूल्यं वा विष्णुदेवतं यथा
नामगोत्राय ब्राह्मणायार्हं ददानीति दद्यात्।
ततो दक्षिणां दिशं पश्यन् वरं याचेत। नात्र
पात्रमालभ्य जपेत्। नाग्निषः प्रार्थयेदिति
प्रचेतोवचनादाग्निषं न प्रार्थयेत्। ततः ॐ देव-
ताभ्य इति त्रिः पठेत्। ॐ अभिरम्यतामिति
विसर्जनम्। ॐ अभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनम्।
ॐ आमावाजेति प्रदक्षिणवारिधारया वेशयेत्
पिण्डांस्तु गोत्रविप्रेभ्यो दद्याद्गौ जलेऽपि
वा क्षिपेत्। आद्वीयद्रव्यं ब्राह्मणाय दद्यात्
जले वा क्षिपेत्। ततो वामदेवं गायेत्
अच्छिद्रावधारणं दीपाच्छादनं विष्णुस्मरणञ्च
कुर्व्यात्। एवं प्रकारेण द्वितीयादिमासिकं कर्त्त-
व्यम्। इति स्नानभट्टाचार्यकृतब्राह्मणप्रयोग-
तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यत् ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ॥

मासिकः, त्रि, माससम्बन्धी। मासि भव इत्यर्थे
व्याक्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनौ ॥ ७।१२६।
“प्रणी देयोऽवकृष्टस्य षडृतुकृष्टस्य वेतनम्।
ब्राह्मणासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु

मासिकः ॥”)

मासुरी, स्त्री, (मसुर + अण् डीष्।) श्वश्रुः।
इति हेमचन्द्रः। ३।२२७॥ (मातृभग्नौ।
यथा, ब्रह्मवैवर्ते। १।१०।१४५।

“पितृवसा पितुर्भग्नौ मातृभग्नौ च मासुरी।”)

मास, अ, (मा च स च तयोः समाहारः।)
वारणम्। तत्पर्यायः। मा २ अलम् ३। इत्य-
मरः। ३।४।११। (यथा, रामायणे। २।२।६२।

“मास मे भरतः कार्ष्णोत् प्रेतकृत्यं गतायुषः।”)

माह ऋजुमाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट्।) ऋजुमाहत्। ऋजु-
वन्धस्थाने षष्ठसंख्येयवन्ध इत्येके। न माहति
माहते। इति दुर्गादासः ॥

माहाकुलः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति।)
“महाकुलादन्खनौ।” ४।१।१४१। इति

अण्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥

माहाकुलीनः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति।
“महाकुलादन्खनौ।” ४।१।१४१। इति
खण्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥

माहात्म्यं, स्त्री, (महात्मनो भावः इति। महा-
त्मन् + अण्।) महात्मता। महिमेति यावत्।
यथा, तिथ्यादितत्त्वे।

“माहात्म्यं भगवत्वाच पुराणादिषु कीर्तितम्।
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्ततः ॥”

माहानामिकः, पुं, (तदस्य ब्रह्मचर्यम्।)
माहानामिकः, पुं, ५।१।६४। इत्यत्र। “माहा-
नाम्नादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥” महा-
नाम्नो नाम विदामघवन्। इत्याद्या ऋचः।
तासां ब्रह्मचर्यमस्य इति ठप्। हरदत्तस्तु
“भस्याटे।” इति पुंवङ्गावान् माहानामिक
इत्याह। इति सिद्धान्तकौमुदी।) महानाम्नी-
ऋचावेत्ता ब्राह्मणः। इति केचित् ॥

माहिनं, स्त्री, (मह्यते पूज्यते अस्मिन् इति।
मह् + “महेरिणश्च।” उणा०। २।५६।
इति इनण्।) राज्यम्। इत्युणादिकोषः ॥
(महनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३।३६।६।
“इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्तमस्ति।”

“माहिनं महनीयम्।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
प्रठ्ठे च। यथा, तत्रैव। १।५६।६।

“इन्द्र! सदेनेषु माहिनः।”

“माहिनः प्रठ्ठः।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

माहिरः, पुं, (मह्यते पूज्यतेऽसौ। मह् + बाहु-
लकात् इरण्।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

माहिषिकः, पुं, (महिष्ये रोचतेऽसौ। महिषी +
ठक्।) महिषीपतिः। अभिचारिण्यनुरक्त-
पतिः ॥ यथा,—

“महिषीत्युच्यते नारी या च स्यादाभिचारिणी।
तां दुष्टां कामयति यः स वै माहिषिकः स्मृतः ॥”

इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

महिषोपजीवी ॥ (महिषी नारी पण्यमस्तीति।

महिषी + “तदस्य पण्यम्।” ४।४।५१। इति
ठक्।) भगदारोपार्जितस्त्रीधनोपजीवी। यथा,

“महिषीत्युच्यते नार्थ्या भगेनोपार्जितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषिकः स्मृतः ॥”

इति विष्णुपुराणे २।६।१५ श्लोकस्य टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

माहिष्यः, पुं, (महिष्यां साधुरिति महिषी +
अण्।) वरुणसङ्करजातिविशेषः। स च
क्षत्रियाद्वैश्यायां जातः। इत्यमरः। २।१०।३॥
(यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम्। १।६२।

“वैश्याभूद्रोस्तु राजन्यान् माहिष्योग्रौ सुतौ
स्मृतौ ॥”)

माहेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रस्यायम्। महेन्द्र + अण्।)
शुभदण्डविशेषः। रथ्यादिप्रवारेषु वायुवरुण-
यममाहेन्द्राणामेकैकदण्डा भवन्ति। तत्र वरुण-

माहेन्द्रयोर्दण्डौ शुभौ। वायुयमयोर्दण्डावशुभौ।
यथा,—

“ख्यातं वा व यमा सूर्यं मा वा व य कला
निधौ।

व य मा वा कुजे ज्ञेया मा वा व य सुधां
शुजे ॥

गुरौ वा व य मा चैव मा वा व य तथा भृगौ।
सूर्यपुत्रे य मा वा व घटीयुग्मं शुभाशुभम् ॥
माहेन्द्रे विजयो नित्यं वारुणे च धनागमः।
वायौ च भ्रमते नित्यं यमेऽपि मरणं ध्रुवम् ॥”)

इति सारसंग्रहः ॥

(माहेन्द्रकायपुरुषस्य लक्षणं यथा,—

“माहात्म्यं शौच्यमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता।
भृत्यानां भरणश्चापि माहेन्द्रं कायलक्षणम् ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥

महेन्द्रो देवतास्येति। महेन्द्र + “महेन्द्राद-
घाणौ च।” ४।२।२६। इति अण्।

महेन्द्रदेवत्ये, त्रि। यथा, भट्टिकाये। १।५।६३।
“अविभजततः शुक्लमेषीकं राक्षसो रणे।
तदप्यध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम् ॥”)

महेन्द्रसम्बन्धिनि च। (यथा, रघौ। १२।८६।
“मातलित्तस्य माहेन्द्रं ह्यासुभोच तनुच्छदम् ॥”)

माहेन्द्री, स्त्री, (महेन्द्रस्येयम्। महेन्द्र + अण्।
स्त्रियां डीष्।) इन्द्राणी। इति शब्दरत्नावली ॥

गौः। इति राजनिर्घण्टः ॥

माहेयः, त्रि, (मह्यी + टक्) मह्या अपत्यम्।
इति मुग्धबोधध्याकरणम् ॥ (जनपदभेदे, पुं।
यथा, महाभारते। ६।६।४८।

“कुट्टाः परान्ता माहेयाः कक्षाः सासुद्र-
निष्कुटाः ॥”

मङ्गलयज्ञः। यथा, समयान्ते।

“कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम्।
माहेयः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दृष्टां गतः ॥”)

माहेयी, स्त्री, (मह्याः सुरभ्याः अपत्यमिति।
मह्यी + “नद्यादिभ्यो टक्।” ४।२।६७।
इति टक्। स्त्रियां डीष्।) गौः। इत्यमरः। १२।

६।६०॥ (यथा, महाभारते। ४।१६।१०।

“सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता जिह्वायणी।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वासितेव महावृषम् ॥”

अस्याः पर्यायो यथा,—
“सुरभिः सौरभेयी च माहेयी गौरदाहता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

माहेशी, स्त्री, (महेशस्येयम्। महेश + अण् +
स्त्रियां डीष्।) दुर्गा। यथा,—

“महादेवात् समुत्पन्ना महान्तैरीक्ष्यते यतः।
माहेश्वर्या तनुयस्या माहेशी तेन सा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्याये ॥

(महेशेन कृतमित्यण्। स्त्री, याकरणविशेषः।
“यान्युज्जहार माहेशाद् यासो याकरणा-

र्णवात्।
तानि किं पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोच्यदे ॥”

इत्युद्भटः ॥)

मितः

मित्रं

मित्रयुः

माहेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्ययम् । महेश्वर + अण् । डीष् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।
दुर्गा ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ४३ । १४ ।
“भगदेवानुयातायां सर्वासां वामलोचना ।
माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्वती हि सा ॥”)
माह-भेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मल्लकोषे । ६ । ॐ ह्रीं नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा ।) विष्णुः । यथा,—
कन्या उचुः ॥

“कस्त्वं विभ्राजसे कान्त्या केयं वा नवविप्रभा ।
कोन्वयं भाति वपुषा पङ्कजायतलोचनः ॥
निशम्य तासां वचनं वृषेन्द्रवरवाहनः ।
व्याजहार महायोगी भूताधिपतिरव्ययः ॥
अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः ।
विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ॥
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः ।
एकोऽयं देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥
अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवलो नित्यविग्रहः ।
मामेव केशवं देवमाहुर्देवीमथात्मिकाम् ॥
एष धाता विधाता च कारणं कार्यमेव च ।
कर्त्ता कारयिता विष्णुर्भक्तिसुक्तिफलप्रदः ॥
भोक्ता पुमानप्रमेयः संहर्त्ता कालरूपधृक् ।
सृष्टा धाता वासुदेवो विश्वात्मा विश्वतोमुखः ॥
कूटस्थो ह्यवरो व्यापी योगी नारायणः स्वयम् ।
तारकः पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम् ॥
एषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
शान्ता सत्या सदानन्दा परं पदमिति श्रुतिः ॥
अस्याः सर्वमिदं जातमत्रैव लयमेष्यति ।
एषैव सर्वभूतानां गतीनामुत्तमा गतिः ॥”

इति कौर्मर् १४ अध्यायः ॥

(पीठस्थानभेदः । इति देवीभागवते । ७।३०।७२।
महेश्वरेण कृतम् । महेश्वर + अण् । स्त्री ।
उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । १६ ।

“माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठं च सविस्तरम् ।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥”
महेश्वरसन्निधिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।
१०६ । ७१ ।

“ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः ।
त्रिधा यस्य स्वरूपं भानोर्भासान् प्रसीदतु ॥”

मि डु ज न जेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) डु मित्रिमम् । ज न
मिनोति मिनुते । इति दुर्गादासः ॥

मिच्छ, श्रु वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) श्रु मिच्छती मिच्छन्ती ।
बाधो विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

मितः, त्रि, (मा + क्तः “यतिस्त्यतिमास्यामिति
किति ।” ७।४।४० । इत्याकारस्येकारा-
देशः ।) परिमितः । शब्दितः । क्षिप्तः । इति
साधातोर्मिधातोश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, भागवते । ८ । १३ । ३६ ।

“राजंश्चतुर्दशैतानि त्रिकालानुगतानि ते ।

प्रोक्तान्यभिर्मितः कल्पो युगसाहसपर्ययः ॥”
यथा च नैषधचरिते । ६ । ८ ।

“मितश्च सारश्च वचो हि वाग्मिता ॥”

मितङ्गमः, पुं, स्त्री, (मितं परिमितं गच्छतीति ।
गम + “प्रियवशेवदः खच् ।” ३।२।३८ । इत्यत्र
“खच् प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् ।” इति
काशिकोक्तेः खच् । सुम् च ।) हस्ती । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ परिमितगामिनि, त्रि ॥

मितद्रुः, पुं, (मितं द्रवतीति । द्रु + “हरिमितयो-
र्द्ववः ।” उणा० १ । ३५ । इति कुः । स च
डित् ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥
(परिमितगतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४।६।५।
परिमिता मितदुरेति होताभिर्मन्त्रो मधुवचा
ऋता वा ।”

“मितद्रुः परिमितगतिः सन् ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ मितमार्गे च । यथा, अत्रैव । १० ।
६४ । ६ ।

“तेनो अर्बन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु
वाजिनो मितद्रवः ।”

“मितद्रवो मितमार्गाः अध्वानं परिच्छिन्दन्तः ।”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥”

मितम्यचः, त्रि, कृपणः । इत्यमरः ॥ ३ । २ । ४८ ॥

(मितं परिमितं पचतीति । मित + पच् +
“मितनखे च ।” ३ । २ । ३४ । इति खष् ।

“अरुर्द्विघटजन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६३ । इति
सुम् च ।) परिमितपाककर्त्ता च ॥

मिताशनः, त्रि, परिमितभोजी । मितमश्नाति यः
इति व्युत्पत्त्या कर्त्तरि (ल्यु) अनप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

मितिः, स्त्री, (मीयते इति । मा + भावे क्तिन् ।)
मानम् । विज्ञानम् । अवच्छेदः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, कुसुमाञ्जली । ४६ । ४ ।
“मितिः सम्यक् परिच्छित्तिः ॥”)

मित्रं, स्त्री, (मिनोति मानं करोति इति ।
“अमिचिमिदिश्वसिभ्य क्तः ।” उणा० ४ ।
१६३ । इति क्तः ।) शत्रोः परम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । ६ ॥ अतः शत्रोः परमवस्थितो राजा
मित्रं उपकारित्वात् । मेयति स्त्रियतीति त्रासु-
सिति चः निपातात् गुणाभावः । द्वितकारं
एकतकारश्चेत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥
अपि च ।

“राजा शत्रुरिति ख्यात एकार्थमिनिवेशतः ।
भूम्येकान्तरितो राजा समित्रं मित्रकार्यतः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

मित्रं, स्त्री, वन्धुः । मिता इति भाषा । तत्पण्यायः ।
सखा २ सुहृत् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥
साधयति जानाति सर्वं मित्रं मी कि गत्यां
नान्नीति डित्चः मित्रमजहल्लिङ्गम् । निपाता-
त्तस्य द्विले द्वितकारश्च । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ तच्चतुर्विधम् । सहार्थः १ भजमानः २
सहजः ३ कृत्रिमः ४ । इति महाभारते राज-
धर्मः ॥ * ॥ मित्रलोत्पत्तिर्यथा,—

“न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचि-
द्रिपुः ।

कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
वर्ण्यमित्रं यथा,—

कुमार्याश्च कुमित्रश्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुवन्धुश्च कुदेशश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराजे नास्ति
जीवितम् ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमरिन्तथा ॥”
विश्वस्तस्यैव मित्रत्वं यथा,—

“सा श्रीर्या न मदं कुर्यात् स सुखी तृणयोन्-
भितः ।

तन्मित्रं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
इति गारुडे १३ । १४ । १५ । अध्यायाः * ॥
मित्रप्रशंसादिर्यथा,—

“यस्य मित्रेण संभाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।
यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥
यानि कानि च मित्राणि कर्त्तव्यानि शतानि च ।
पश्य मूषिकमित्रेण कपोता सुक्तवन्धनाः ॥
परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य वान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि
पण्डितः ॥

अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च ।
मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्वशून्या दरिद्रता ॥”
इति हितोपदेशः ॥

मित्रः, पुं, सूर्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥
(यथा, गोः रामायणे । २ । २५ । २२ ।

“स्वस्ति मित्रः सहादित्यैः स्वस्ति रुद्रा दिशन्तु
ते ॥”)

द्वादशादित्यानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । १५ ।

“धाता मित्रोऽयं मा शक्रो वरुणस्त्वं श एव च ।”
मरुतामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६।५२ ।

“मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान् ।
अग्निश्चतुर्हविर्व्योतिः सावित्री मित्र एव च ॥”
वाशिष्ठस्य ऊर्ज्वागभंजातः पुत्रभेदः । यथा,
भागवते । ४ । १ । ३७ ।

चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च ।
उल्लङ्घो वसुभृद्व्यानो दुमान् शक्रादयो-
ऽधरे ॥”)

मित्रयुः, त्रि, (मित्रं यातीति । या + “क्वाच्छ-
न्दसि ।” ३ । २ । १७० । इति उः ।) मित्र-
वत्सलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५३ ॥

मित्रयुः, पुं, (मित्रं यातीति । या + “ऋगयाद-
यश्च ।” उणा० १ । ३८ । इति कुः । निपाति-
तश्च ।) लोकयात्रिकः । इत्युणादिकोषः ।
संक्षिप्तसारोणादितृत्तिश्च ॥ (ऋषिभेदः सलोम-
हर्षणप्रियः । यथा, विष्णुपुराणे । ३।६।१८ ।
“सुमतिश्चाभिवर्चश्च मित्रयुः प्राणपायनः ॥”)

मित्रशुद्धं, स्त्री, (मित्रेण सह शुद्धम् ।) सुहृत्-
संग्रामः । तत्पर्यायः । मैत्रेयिका २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मित्रलब्धिः, स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धिः । यदा ।
मित्रलाभः, मित्रस्य लब्धिर्यस्मात् ।) सुहृत्-
प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।

“मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्निरेव च ॥”

मित्रवत्सलः, त्रि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।)

मित्रप्रियः । तत्पर्यायः । मित्रशुः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

मित्रशीः, [सु] त्रि, (मित्रं शास्ति इति ।
शास् + “शास इदृङ्लोः ।” ६ । ४ । ३४ ।
इत्यत्र “कौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।”
इति काशिकोक्तेः क्तिप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।)
सुहृच्छास्त्रा । मित्रं शास्ति यः । इति सुग्ध-
बोधयाकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य
वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी ।
यथा,—

“अदितेः कश्यपाञ्जले मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य भासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भव्याण्यथ फलानि वा ॥”
इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्यकृतसंवत्सरकौमुदी-
धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र + स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा ।
शत्रुघ्नजननी । इति शुद्धरत्नावली ॥ (अश्वरो-
विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । ४४ ।
“अलम्बुषा दृताची च मित्रा चित्राङ्गदा
रुचिः ॥”

पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ३ । ४ । ३५ ।

“कालिन्याः कतिभिः सिद्धः अहोभिर्भरतर्षभ ।।
पापदयत स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥”

मिथ ऋ न वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेथत् ।
न मेथति मेथते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [सु] य, (मेथति इति मेथृसङ्गमे असुन् ।
एधोदरादित्वात् इत्सः ।) अन्योन्यम् । रङ्गः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । २५५ ॥ (यथा, मनुः । १० । ५३ ।

“अवहारी मिथस्तेषां विवाहः सट्शैः सह ॥”

मिथः, पुं, (मेथते हिनस्ति शत्रुकुलं इति । मिथ् +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । १९७ । इति इन् ।)

निमिराजपुत्रः । स तु जनकराजः । यथा ।

अपुत्रस्य तस्य निमेषसुजः शरीरमराजक-
भीरवस्ते सुनयः अरण्यां समन्युः । तत्र च
कुमारो जज्ञे । जननाञ्जनकसंज्ञां चासाध-
वाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथ-
नान्मिथिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्रोऽभवत् । इति

विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच

रामायणे । १ । ७१ । ४ ।

“निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः ।
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ॥”

मिथिला, स्त्री, (मथ्यन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ् +
“मिथिलादयश्च” उणा० १ । ५८ । इति इलच्
अकारस्येत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी ।

सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला
प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ११३ । २८ ।

“ततः कौषं समादाय वाहनानि च भूरिशः ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे
जिताः ॥”

अपिचास्य निरुक्तादिकं यथा,—

“गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ।।
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ॥”

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः । तैरभुक्ता
चिह्नत इति ख्याता ॥ तन्नामकारणं यथा,—

“अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं समन्युः स निमिः कुमारः समजायत ॥

जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहसु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता ॥”

इति श्रीमद्भागवते ६ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।

“निमिः पुत्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृतः ।
प्रथमं सृजन्त्येनं तैरहृतस्य पार्श्वतः ।

निर्मितं स्त्रीयनाम्ना च मिथिलापुरसुत्तमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्तितः ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, स्त्री, (मेथतीति । मिथ् + “लुघिपिणि
मिथः कित् ।” उणा० ३ । ५५ । इति

उनन् किङ्गावाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयो-
र्युग्मम् । तत्पर्यायः । इन्द्रम् २ । इत्यमरः । २ ।
५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।

“मानिषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रोश्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥”

युगलम् । इति तट्टीकायां रामाश्रमः ॥ मेवादि
द्वादशराश्रन्तर्गततृतीयराशिः । तत्पर्यायः ।

जितुमः २ । तच्च द्विपदं ग्रन्थं समसंज्ञकम् ।
अस्योदयस्य स्थूलमानं घटपलाधिकपक्षद्वयः ।

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता
गदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । ऋगशिरः-
शेषार्द्धं आर्द्रासमुदायः पुनर्वसोऽस्विपादं एतै-

र्भवति । तत्तु शीर्षोदयं पश्चिमदिक्स्वामिवाशु-
प्रकृतिहरिद्वर्णं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्त्रियं

मध्यस्त्रीसङ्गं मध्यमसन्तानञ्च । तत्र जातो जनः
ऋगचक्षुः मिथभाषी कृशः वक्षकः धर्ममतिः

विनयभाजनञ्च भवति । इति बृहज्जातकादयः ॥
अथ मिथुनलग्नातफलम् ।

“मिथुनोदयसंजातो मानी खजनवत्सलः ।
त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घस्त्रोऽरि-

मर्दनः ॥”
इति कीष्टीप्रदीपः ॥ * ॥

राची तल्लभनिरूपणं यथा,—

“दन्तसंख्यभवने भसाकृता-

वन्तमे लसदनन्तमध्यगे ।

कोमलाङ्गि ! मिथुनोदयात् प्रिये !

कालखानलकलाः प्रियेऽचलन् ॥” ५ । ६ ।

इति कालिदासकृतरात्रिलयनिरूपणम् ॥

मिथ्या, य, (मथते इति । मथविलोडने । मेथते
हिनस्ति वेति । मथ वा मेथ + क्यप् । निपा-

तनात् साधु ।) असत्यम् । तत्पर्यायः । ऋषा २
वितथः ३ अनृतम् ४ । इति शुद्धरत्नावली ॥

मिथ्या इति भाषा । (यथा,—
“यदसद्भासमानं तन्मिथ्या स्वाप्नगजादिवत् ॥”

इति सांख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥

सा चाधर्मपत्नी । यथा,—

“अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधूर्तैश्च पूजिता ।
यया विना जगन्मुक्तसुच्छन्नं विधिनिर्मितम् ॥

सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सृष्ट्यरूपिणी ।
अर्द्धावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥

कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका बलात् ।
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥
अपि च ।

“अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्जार-
लोचना ।

तस्याः पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रश्च कन्यकाम् ।

निहतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥”
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥

विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—
शर्मिष्ठोवाच ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।

प्राणान्तये सर्वधनापहारे
पञ्चावृतान्याहुरपातकानि ॥”

मिथ्याकथने दोषो यथा,—
“एष्टास्तु साख्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा

भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र ! ।
एकार्थतायान्तु समाहितायां

मिथ्या वदन्तं ह्यनृतं हिनस्ति ॥”
यथातिरुवाच ।

“राजा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन् ।
अर्थकच्छमपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुं सुतहे ॥”

इति मातृस्ये ३१ अध्यायः ॥
अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सकृद-

सत्यभाषणे कृष्णानुसरणं प्रायश्चित्तम् । यथा,
विष्णुपुराणम् ।

“कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं कृष्णानुसरणं परम् ॥”

अत्यन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितेभ्यो घनादानं
वाणिज्यं कुसीदजीवनम् । असत्यभाषणं शूद्र-
सेवनमित्यपान्त्रीकरणं कृत्वा तप्तकच्छेन
शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।
“सङ्करापात्रकृत्यासु भासं शोधनमैन्दवम् ॥”

मिथ्यासा

चातुर्वर्ण्यवधे साख्येऽनृतभाषणेऽनुपातकत्वाभा-
वात्तु प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ।

“वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साख्येऽनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्व्याप्यश्चरः सारस्वतो द्विजैः ॥”
शूद्रे तु विष्णुः । तत्पावनाय कुशाखीभिर्द्विजो-
ऽग्निं जुहुयात् । शूद्रेऽकोद्विष्टं गोदशकस्य
ग्रासं विदध्यात् । विषयविशेषेऽपवादमाह
हारीतः । सोमविक्रयकन्याविवाहभयमैधुन-
बालकसंज्ञपनं गोत्राक्षयहितश्च कुर्वन् मिथ्या
न लिप्यत इति । तथा च यमः ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न खेरवाक्यं न च मैथुनार्थं ।

प्राणान्तये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

मिथ्याचारः, त्रि, (मिथ्या आचारोऽस्य ।)

कपटाचारः । दाम्भिक इत्यर्थः । इति वक्ष्य-
माणश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—

“कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमृश्यात्मा मिथ्याचारः स

उच्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥

मिथ्यादृष्टिः, स्त्री, (मिथ्या च सा दृष्टिश्चेति ।)

कर्मफलपवादकज्ञानम् । तत्पर्यायः । नास्ति-
कता २ । इत्यमरभरतौ । १ । ५ । ४ ॥ असत्य-
दर्शनश्च ॥

मिथ्याध्यवसितिः, स्त्री, (मिथ्या असत्या च सा
अध्यवसितिश्चेति ।) मिथ्याध्यवसायः । अस-
त्योत्साहः । इति केचित् ॥

मिथ्यानिरसनं, स्त्री, (मिथ्या असत्यं निरस्यते
अनेन । निर + अस + करणे लुट् ।) शपथः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिथ्याभियोगः, पुं, (मिथ्या असत्यमभियोगः ।)

मिथ्यावादः । श्रुतं मे धारयसीत्यादि मिथ्यो-
द्भावनम् । तत्पर्यायः । अभ्याख्यानम् २ ।
इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिप्राशनं, स्त्री, (मिथ्या असत्यस्य अभिप्राशनं
कथनम् ।) स्वर्णस्तेयं त्वया कृतमित्यादि मिथ्या-
दूषणं वाक्यम् । तत्पर्यायः । अभिप्रायः २ ।
इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिप्रायः, पुं, (मिथ्या अभिप्रायः ।)

मिथ्यापवादः । यथा, भोजराजः ।

“शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिप्रायं कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिथ्यामतिः, स्त्री, (मिथ्या चासौ मतिश्चेति ।)

भ्रान्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ असत्य-
बुद्धिश्च ॥

मिथ्यासाची, [नृ] त्रि, (मिथ्याभाषी साची-
साक्षाद् द्रष्टा चेति ।) कूटसाची । तस्य ज्ञान-
प्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।

“उक्तेऽपि साक्षिभिः साख्ये यदन्ते गुणवत्तमाः ।

मिन्निनः

दिगुणा वाग्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व-
साक्षिणः ॥”

मिथ्यासाक्ष्यकथने दोषमाह याज्ञवल्क्यः ।

“ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ।
अग्निदानाश्च ये लोका ये च स्त्रीबालघाति-
नाम् ॥

एतान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
सुकृतं यत्त्वया किञ्चित् जन्मान्तरशूनैः कृतम् ।
तत् सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे नृषा ॥”

इति मिताक्षरा ॥

मिथ्योत्तरं, स्त्री, (मिथ्या असत्यमुत्तरं ।) चतुर्थो-
त्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्व्यादपह्वम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं अवधारतः ॥”

इति नारदः ॥

तच्चतुर्विधम् । मिथ्येतत् १ अहं नाभिजानामि
२ मम तत्र न सन्निधिः ३ तत्कालेऽहमजातः
४ । यथा, यासनारदौ ।

“मिथ्येतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।

अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतु-
र्विधम् ॥”

इति अवधारतत्त्वम् ॥

मिद इ क स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ क भिन्दयति वर्तिका
तेलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद इर् य आ स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर् अमिदत्
अमेदीत् । य इति यायामशीलोऽसौ महा-
कायो न मेदतीति हलायुधः । आ मेदितं
मिदं तेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद ऋ ञ वधमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिदेत् ।
ञ मेदति मेदते शास्त्रार्थं शिष्यो धारयती-
त्यर्थः । मिमिदुः मिमेदुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

मिद, ल आ ञि ड स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ल अमिदत् ।
णि मिमिदोऽस्ति । ड मेदते । इति दुर्गादासः ॥

मिद, क स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क मेदयति वर्तिका तेलेन ।
इति दुर्गादासः ॥

मिन्निनः, त्रि, सानुनासिकवाग्विशिष्टः । खोना
इति भाषा । तस्य निदानं यथा,—

“आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ।

नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्निनगज्जदान् ॥”

इति माधवकरः ॥

अक्रियकान् इत्यत्रावचनानिति च पाठः ।
अवचनान् अत्रैषदर्थे नञ् । तेन ईषदचनान् ।
स एव वायुः प्रवल्क्षतेऽदा मूकान् अवचनान् ।
मिन्निनान् सानुनासिकान् । गज्जदान् लुप्तपद-
यज्जनाभिधायिनः करोतीत्यन्वयः । एषां
समानकारणत्वेऽपि दुष्टेरुत्कर्षादिना अदृष्ट-

मिश्रं

वशाद्वा भेदो बोद्धव्यः ॥*॥ अथ तेषां चिकित्सा ।
“प्रस्यं दृतस्य पलिकैः शिशुवचालवणघातकी-
लोभैः ।

आजे पयसि विपकं सिद्धं सारस्वतं नाम्ना ॥
विधिवदुपयुज्यमानं जङ्गददम्बकृतां क्षणात्
जित्वा ।

स्रुतिमतिमेधाप्रतिभाः कुर्व्यात् संसृष्टवाग्-
भवति ॥

सारस्वतं दृतम् ।

“सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वमेघजम् ।

अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥

एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तच्चूर्णं सर्पिषालोच्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥

एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।

मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिखनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य द्वितीये भागे मध्यखण्डे
वातथाध्यधिकारे ॥

मिल, प्र च श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) श्लिषि सम्बन्धीभावे । प्र च
मिलति मिलते लता वृक्षेण । अयं कुटादि-
रिति कुलचन्द्रः । तेन बालनिलयमिलनेन
गरलमिव कलयति मलयसमीरम् । इति जय-
देवः । मिलिष्यन्ति ।

“महापातकिनः पञ्च मिलितयं न तैः सह ॥”
इति दुर्गादासः ॥

मिलितः, त्रि, मिलधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । श्लिष्टः । सम्बन्धविशिष्टः । युक्तः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ८० ।

“पुनर्विवादः सञ्जातो मिलिता देवदानवाः ।
युद्धार्थमागतास्तेषां समाजः समजायत ॥”)

मिव, इ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ मिम्वति । इति दुर्गा-
दासः ॥

मिश्र, ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मेशति । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रिः, स्त्री, (मिश्र + इन् ।) मधुरिका । श्रुत-
पुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जटामांसी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मिश्री, स्त्री, (मिश्र + कृदिकारादिति पक्षे
ङीष् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुरिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिश्र, त् क युत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यमध्योऽयम् ।
दन्त्यमध्य इति वर्णदेशनायाम् । युतिः संयो-
जनम् । मिश्रयति मिश्रापयति दृतेनात्रं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रं, स्त्री, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) चाणक्य-
मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रितम् ।
यथा,—

“केचिदाहुः कचिद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः ।

तावदेव लनध्यायो न तन्मिश्रं दिनान्तरे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रिता

मिश्रः, पुं, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) गजजाति-
विशेषः । यथा, —

“भद्रो मन्दो नृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ।”
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८४ ॥

श्रेष्ठः । यथा । गौरवितास्त्रार्थमिश्राः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ संयुक्ते, त्रि । यथा, —

“करम्बः कवरो मिश्रः संपृक्तः खचितः समाः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । १०५ ॥

उग्रादिसप्रगणान्तर्गतसप्रमगणः । स तु कृत्तिका
विशाखाभ्यां भवति । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

मिश्रकं, स्त्री, (मिश्र + कन् ।) देवोद्यानम् । इति
जटाधरः ॥ औषधरत्नम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (मिश्र + खल् । त्रि, मिश्रणकर्त्ता ।
यथा, मनी । ११ । ५० ।

“पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्रताम् ।
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यन्तु मिश्रकः ।”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३।८३।२२।
“ततो गच्छेत् धर्मज्ञ ! मिश्रकं लोकविश्रुतम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र ! मिश्रितानि महा-

त्मना ॥”)

मिश्रकावणं, स्त्री, (मिश्रकाणां वनम् । “वनगिर्योः
संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।” ६ । ३ ।

११७ । अकारस्याकारः “वनं पुरगामिश्रका-
सिध्रकाशारिकाकोटराभ्यः ।” ८ । ४ । ४ ।

इति णत्वम् ।) इन्द्रस्योद्यानम् । यथा, —
“नन्दनं कन्दसारं स्थान्मिश्रकावणमित्यपि ।”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मिश्रजः, पुं, (मिश्रात् भिन्नजातीययोः सम्मेलनात्
जात इति । जन + डः ।) खेसरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रणं, स्त्री, मिश्रधातोर्भावेऽनट् (लुट्) प्रत्य-
येन निष्पन्नम् । संयोजनम् । एकत्रीकरणम् ।

(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ५ ।
“तदेतैर्वाङ्मिश्रणमपि गुरुतरदुरितोदयाय ॥”)

मिश्रपुष्पा, स्त्री, (मिश्राणि परस्परं संश्लिष्टानि
पुष्पाण्यस्याः ।) मेधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रवर्णं, स्त्री, (मिश्रः मिलितः वर्णोऽस्य ।)
हृण्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ नानावर्ण-
युक्ते, त्रि ॥

मिश्रवर्णफला, स्त्री, (मिश्रवर्णं फलमस्याः ।)
वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रशब्दः, पुं, (मिश्रः मिलितः अश्वरासभयो-
रिव शब्दोऽस्य ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रितं, त्रि, (मिश्रः श्रेष्ठत्वस्य संजातम् । मिश्र
+ इतच् । यद्वा, मिश्र + क्तः ।) गौरवितम् ।

इति जटाधरः ॥ मिलितश्च ॥

मिश्रिता, स्त्री, (मिश्रित + टाप् ।) मन्दादि-
सप्रधासंक्रान्त्यन्तर्गतसंक्रान्तिविशेषः । यथा,

“मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया नृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रं ध्वाङ्गौ विजानीयादुये घोरा प्रकी-

र्त्तिता ॥

चरेर्महोदरी ज्ञेया क्रूरैर्हृत्वेसु राक्षसी ।

मिषिका

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्क्षु संक्रमे ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रिया, स्त्री, मधुरिका । इत्यमरः । २।४।१०५ ॥
मौरि इति भाषा ।

“मिश्रिया मुरसा पेया लषाहा स्कन्दवन्सना ।”
इति शब्दचन्द्रिका च ॥ शाकविशेषः । शत-

पुष्पा । शलुफा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ताक्षपणी २ तालपणी ३ मिषिः ४ शालेया ५

श्रीतशिवा ६ शालीना ७ वनजा ८ अवाक्-
पुष्पा ९ मधुरिका १० कृत्रा ११ संहित-

पुष्पिका १२ सुपुष्पा १३ मुरसा १४ बल्या १५ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।

कटुत्वम् । परमकफहरत्वम् । वातपित्तोत्थ-
दोषघ्नी हृज्ज्वलविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

तत्पर्यायगुणाः ।
“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कारवी मिषिः ।
अतिच्छत्रा सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥

कृत्रा शालेयशालिन्यौ मिश्रिया मधुरा मिषिः ।
शतपुष्पा लघुस्त्रीक्ष्णा पित्तघ्नीपनी कटुः ॥

उष्णा ज्वरानिलश्वासघ्नशूलान्निरोधकृत् ।
मिश्रिया तद्गुणा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशूलनुत् ॥

अग्निमान्यहरी हृद्या बहुविट्कमिश्रलहृत् ।
रूच्योष्णा पाचनी कासवमिश्रैर्गान्निजान्

हरेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मिष उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उ मेधित्वा मिषा । इति

दुर्गादासः ॥

मिष श सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सङ्घेः पराभिभवेच्छा । इति

वोपदेवः ॥ श मिषति बली बलवन्तम् । इति
दुर्गादासः ॥

मिषं, स्त्री, (मिष + कः ।) क्लृप्तम् । इति मेदिनी ।
वे, २१ ॥ (यथा, नैषधे । १ । ११८ ।

“प्रियासु बालासु रतचमासु च
द्विपत्रितं पल्लवितश्च विभ्रतम् ।

स्मरार्जितं रागमहीरुहाङ्कुरं
मिषेण चक्षुःशरणद्वयस्य च ॥”)

मिषः, पुं, (मिष + कः ।) सङ्घनम् । इति मेदिनी ।
वे, २१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६४ ।

१२५ ।
“इति ध्यायन् मिषं कृत्वा तदेवास्फुटया गिरा ।
निर्गल्यैव विरक्तात्मा धनदेवान्तिकं ययौ ॥”)

मिषिः, स्त्री, (मिष + इन् ।) जटामांसी । इति
शब्दरत्नावली ॥ मधुरिका । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“अवाक्पुष्पी च कृत्रा स्थान्मिश्रल्या मधुरा

मिषिः ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

शतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिषिका, स्त्री, (मिषि + कन् + टाप् ।) जटा-
मांसी । इति शब्दरत्नावली ॥

मिहिका

मिहं, त्रि, सितम् । सङ्घितम् । इति मिश्रधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मिहः, पुं, (मिह + क्तः ।) मधुररसः । यथा,
“मिहः कटुश्च मधुरमन्त्रेऽन्त्रं पच्यते रसः ।

कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

“नूतनसर्वपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च
दधौनि ।

अल्पयवेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिह-
मश्नाति ॥”

इति हृन्दोमञ्जरी च ॥

मिहपाकः, पुं, (मिहेन पाको यस्य ।) शर्करा-
रसपक्वफलादिः । मोरवा इति पारस्यभाषा ॥

तदेकप्रकारो यथा । अपक्वाम्बुं हिखण्डं कृत्वा
तद्वात्रे शलाकया क्षिद्रजालकरणान्तरं चूर्ण-

मिश्रितजले दण्डचतुष्टयं स्थापयित्वा जलेन
घृतं कुप्यात् । ततो जलेन सिद्धं कृत्वा जल-

त्यागपूर्वकमेकतारवडुशर्करारसे मयकरणा-
नन्तरं तापं दद्यात् । रसे घनीभूते अर्द्धदण्डं

यावत् तापेन निष्पन्नो भविष्यति । इति पाक-
राजेश्वरः ॥

मिहान्नं, स्त्री, (मिहमन्नम् ।) मधुरद्रव्यम् । इति
हलायुधः ॥ अपि च ।

“मिहान्नपानदाताय सततं श्रद्धयान्वितः ।
देवपूजापरो निवन् न प्रेतो जायते मृतः ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

मिषिः, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति + इत्
मिसौ, बाहुलकादत इकारः । पचै ङीष् ।)

मधुरिका । (यथास्य पर्यायः ।
“मिसिमधुरिका मता ।”

इति गारुडः । २०८ अः ॥) जटामांसी । शत-
पुष्पा । इत्यमरभरतौ ॥ (शतपुष्पार्थे पर्यायो

यथा, —
“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कारवी मिषिः ।
अतिलम्बी सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥

कृत्रा शालेयशालिन्यौ मिश्रिया मधुरा मिषिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

उशीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अजमोदा ।
इति मेदिनी । से, ८ ॥

मिष त् क युत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) तालयमध्योऽयम् । दन्त्य-

मध्य इति वर्णदेशनायाम् । युतिः संयोजनम् ।
मिस्रयति मिस्रापयति हृतेनान्नं लोकः । इति

दुर्गादासः ॥

मिह औ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर० सक०-अनिट् ।) औ अमिचत् । इति

दुर्गादासः ॥

मिहिका, स्त्री, (मेहति स्निह्यतीति । मिह +
संज्ञायां कुन् टाप् अत इत्वम् ।) नौहारः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । १६।३५ ।
“विश्रति युवतित्यागे राक्षीसुचं मिहिकारुचम् ।
दिनमग्निमग्निं तापे चित्ताग्निजाच्च यियासति ॥”)

मिहिरः, पुं, (मेहयति सेचयति मेघजलेन भूमि-
मिति । मिह + “इषिमदिसुदिखिदिच्छिदि-
भिदिमन्दिचिदितिमिह्यीति ।” उणा० १ ।
५२ । इति किरच् ।) स्त्र्यः । (यथा, मार्क-
ण्डेये १०७।७।

“भव तिमिरासवपानमदात्
भवति विलोहितविग्रहात् ।
मिहिर ! विभाचि यतः सुतरां
त्रिसुवनभावनभानिकरैः ॥”

अर्कवृक्षः । इत्यमरः । १ । ३ । ०६ ॥ वृक्षः ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली । २, २०४ ॥ मेघः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ वायुः । चन्द्रः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥ विक्रमादित्यभूषण-
नवरत्नान्तर्गततरङ्गविशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिचपणकामरसिंहशङ्ख-
वेतालभट्टघटकपर्पकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरौ वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

मिहिराणः, पुं, (मिहिरेणाप्ययतेस्तथ इति ।
अण् + चच् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मी ओ ग ञ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ओ मीनः । ग ञ
मीनाति मीनीते । इति दुर्गादासः ॥

मी कि गत्याम् । मत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे स्वा०-सक०-अनिट् ।) कि माय-
यति मयति । इति दुर्गादासः ॥

मी ड य वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) ड य मीयते । इति
दुर्गादासः ॥

मीढं, त्रि, स्त्रितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
हे कृतमूत्रोत्सर्गे । मिह्यौ सिचि मूत्रत् क
प्रसावे आभ्यां धात्वर्थेनोपसंयद्वाटकर्मत्वात्
कर्त्तरि क्तः । इति भरतः ॥

मीढयम्, पुं, (मीढस् तमप्रत्ययेन पृषोदरादि-
त्वात् साधुः ।) शिवः । यथा,—

“तदा सर्वाणि भूतानि ! श्रुत्वा मीढयमोदितम् ।
परितुष्टात्मभिस्तात साधु साध्वित्याब्रुवन् ॥”

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“मीढयमः शिवस्तेनोक्तम् ।” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

मीढान्, [सु] पुं, (मिह सेचने । “दाश्वान्
साङ्गान् मीढान् ॥” ६ । १ । १२ । इति
कृन्दसि कसुः । दिवाभावः अनिट्त्वं उपधा-
दौर्धत्वं ढत्वश्च निपात्यते ।) शिवः । यथा,—
“ततो मीढांसमामन्त्र सुनासीराः सहर्षिभिः ।
भूयस्तद्देवयजनं समीढदेधसो ययुः ॥”

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“मीढांसं शिवं मीढया वेधसा च वर्त्तमानाः ।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (वर्षितरि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १ ।

“यथा नो मीढान् स्तवते सखा तव दृहस्यते ।”

“मीढान् सेक्ता स्तुतेर्वर्षिता ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

मीनः, पुं, (मीयते इति मीन् हिंसायाम् । “फेन-
मीनौ ।” उणा० ३।३। इति नक् निपातितश्च ।)
मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २ । ८ ।

“दुर्मगो वत लोकोऽयं यद्वो नितरामपि ।
ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीन इवोदुपम् ॥”)

मेघादिद्वादशराश्यन्तर्गतान्तिमराशिः । तत्-
पर्यायः । अन्यथम् २ । स च पूर्वभाद्रपदा-
शेषपादोत्तरभाद्रपदारेवतीसप्तम्यायेन भवति ।
अस्याधिष्ठातृदेवता स्त्रीमत्स्यद्वयं स च कौट-
संज्ञः । जलजः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मः ।

समः । द्यात्मकः । भक्ष्यः । उत्तरदिङ्नाथः ।
गुरुक्षेत्रम् । दिनात्मकश्च । इति व्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च । शीर्षपृष्ठोदयः । चरणरहितः ।
कफप्रकृतिः । जलचारी । निःशब्दः । पिङ्गल-
वर्णः । स्निग्धः । अत्यन्तस्त्रीसङ्गः । बहु-
सन्तानः । ब्राह्मणवर्णः । श्रद्धाङ्गश्च । तत्र

जातः अतिक्रोधनः । शीघ्रगतिः । अशुचिः ।
कर्मभोगी । प्रचुरविवाहश्च भवति । इति
वृहज्जातकादयः ॥ अपि च ।

“मीनलम्बे सप्तपत्नी रत्नकाञ्चनपूरितः ।
अल्परोमा महाप्राज्ञो दीर्घकालपरीक्षकः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

रात्रौ तल्लम्बनिरूपणं यथा । सूर्याकारतारा-
चतुष्टयात्मकपूर्वाषाढानक्षत्रे मस्तकोपरि दृष्टे
सति मीनलम्बस्य १ । ४६ ऊनपञ्चाशत्पला-

धिकैकदण्डो भवति । प्रकारान्तरे । सूर्याकृति-
ताराचतुष्टयात्मकोत्तराषाढानक्षत्रे मस्तको-
परि उदिते सति मीनलम्बस्य २ । ३६ षट्-

त्रिंशत्पलाधिकदण्डद्वयं भवति । यथा,—
“सूर्यमूर्तिनि शिरोगते
चतुस्तारके करिकरोरुवारिभे ।
अन्यभादन्तवाणि ! निर्गताः
खेचरास्वरशशाङ्कलिपिकाः ॥ १ । ४६ ।
शीर्षभाजिभचतुष्टयाङ्किते
विश्वभे तरुणि सूर्यकाकृतौ ।
भूतिरस्कृतमनोजकार्मुके !
यान्ति कालतिथिलिपिका भूषात् ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलम्बनिरूपणम् ॥ * ॥

भगवद्भवावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा,
“श्रुते स चित्तशयने मम मीन कूर्म-
कोलोऽभवन् वृहरिवामनजामदग्न्याः ।
योऽभूद्भूव भरताग्रजकृष्णबुधः
कल्की सताश्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥”

इति सुम्बोधव्याकरणम् ॥

अस्य विवरणं मत्स्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
विशेषस्त्वत्र कथ्यते ।

“प्रकृतिर्विष्णुरूपा च पुंरूपश्च महेश्वरः ।
एवं प्रकृतिर्भेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश ॥

कृष्णरूपा कालिका स्याद्रामरूपा च तारिणी ।
वगला कूर्ममूर्तिः स्यान्मीनो धूमावती भवेत् ॥
द्विन्नमस्ता वृषिः स्यादराहृषेव भेरवी ।
सुन्दरी जामदग्न्याः स्याद्दामनो भुवनेश्वरी ॥
कमला बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी ।
स्वयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥
स्वयश्च भगवान् कृष्णः कालीरूपो भवेद्ब्रजे ।”
दुर्गा स्यात् कल्किरूपिणीति पाठान्तरम् ।

इति सुखमालातन्त्रम् ॥

मीनकेतनः, पुं, (मीनः केतने अस्य ।) कन्दर्पः ।
इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ (यथा, दशकुमार-
चरिते । ५ ।

“अथ मीनकेतनसेनानायकेन ।”
मीनगोधिका, स्त्री, (मीनगोधिकानामावासोऽत्र ।)
जलाशयः । यथा,—

“पल्लवं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोधिका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मीनघाती, [न] पुं, (मीनं हन्तीति । हन +
णिनिः ।) वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्य-
घातके, त्रि ॥

मीननेत्रा, स्त्री, (मीनस्य नेत्राकारा ग्रन्थि-
रस्याः ।) गण्डदूष्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

मीनरः, पुं, (मीनाः भक्ष्यत्वेन सन्त्यस्य । मीन +
“वुञ् कृण्वकटजलेति ।” ४ । २ । ८० । इति
अश्लादित्वात् रः ।) चारकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ छाङ्गर इति भाषा ॥

मीनरङ्गः, पुं, (मीनरङ्ग । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) मत्स्याशनपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । माह्वराङ्गा इति भाषा ॥ कचित् पुस्तके
मत्स्यरङ्ग इत्यपि पाठः ॥

मीना, स्त्री, उषाकन्या । सा तु कश्यपभार्या ।
यथा, बह्विपुराणे ।

“उषायास्तु प्रवक्ष्यामि सर्गं पञ्च सुतास्ततः ।
मीना मेना तथा वृत्ता अनुवृत्ता तथैव च ॥
परिवृत्ता च विज्ञेया तासाञ्च शृणुत प्रजाः ।”

मीनाखी, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विश्वेश्वरोऽस्याः शर्कराशब्दे विधेयः ॥)

मीनास्त्रीणः, पुं, दर्दुरास्त्रः । खड्गनः । इति
मेदिनी । णि, १०५ ॥

मीनालयः, पुं, (मीनानामालयः ।) समुद्रः । इति
धनञ्जयः ॥

मीनाची, स्त्री, (मीनस्याचिणी इव अचिणी
अस्याः ।) मत्स्याची । गण्डदूष्या । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कुवेरकन्या । इति पुराणम् ॥

मीम ऋ शब्दे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-शब्दे अक०-गतौ सक० पर०-सेट् ।) ऋ
अमिमामत् । इति दुर्गादासः ॥

मीमांसकः, पुं, (मीमांसामधीते वेद वेति ।
मीमांसा + “क्रमादिभ्यो वुन् ।” ४ । २ । ६१ ।
इति वुन् ।) मीमांसाशास्त्रवेत्ता । तत्पर्यायः ।
सिद्धान्तौ २ । इति जटाधरः ॥ मीमांसा-
शास्त्रार्थवेत्ता च । (विषयोऽस्य यथा,—

“द्रव्यत्वं तमसोऽपि शोभनधियां मीमांसकानां मतम् ।”

कायायास्तमसश्चापि सम्बन्धात्तु गुणकर्मणोः ।
द्रव्यत्वं केचिदिच्छन्ति मीमांसकमताश्रयाः ॥”
इति वैद्यकराजवल्गुभक्तवादाद्यैर्दर्पणे प्रथम-
श्लोके ॥)

पूर्वमीमांसासूत्रकर्ता जैमिनिः । वृत्तिकर्ता
कुमारिलभट्टः । भाष्यकर्ता शबरस्वामी ।
प्रभाकरः कुमारिलभट्टस्य क्रावः । स एव
गुरुत्वेन भण्यते । तन्मतं गुरुमतम् तच्छिष्याः
प्राभाकराः । अतएव स्मार्तभट्टाचार्येण प्राभा-
करैरभिहितमित्युक्तम् । उत्तरमीमांसासूत्र-
कर्ता वेदव्यासः । तस्य भाष्यकर्ता शङ्करा-
चार्यः । स च अद्वैतवादी । रामानुजः विशिष्टा-
द्वैतवादी । माध्वः द्वैतवादी च ॥ (यथा,
भक्तिरसादृतसिन्धौ । १ । १ । ३ ।

“मीमांसको बड़वान्ने; कठिनामपि

कुण्ठयन्नसौ जिज्ञाम् ॥”)

मीमांसा, स्त्री, (मानविचारे + “मान् वधदानं
शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्व ।” १ । १ । ६ । इति सन् ।
अः टाप् । अभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ।) षड्-
दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः ।
विचारणा २ । इति हेमचन्द्रः । २ । १ । ६ ५ ॥ अस्या
अध्याया विंशतिः । तत्र पूर्वमीमांसा द्वादशा-
ध्यायात्मिका जैमिनिप्रणीता यज्ञादिकर्मकाण्ड-
निरूपिका । अस्या अन्तर्गतानि लोकयव-
हारनियमार्थं मनुयाज्ञवल्क्यादिभिः बहूनि
धर्मेष्टास्त्राणि कृतानि । तत्रोत्तरमीमांसा
चतुरध्यायात्मिका वेदव्यासप्रणीता ब्रह्मनिरू-
पिका । अस्या नाम वेदान्तः । अपराध्याय-
चतुष्टयं सङ्कर्षणप्रणीतं उपासनाकाण्डं षड्-
दर्शनबहिर्भूतम् ॥ * ॥ प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता
द्वादश पदार्थाः क्रमात् द्वादशानामध्यायानां
विषयाः । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं
धर्मे प्रमाणं निरूपितम् । १ । द्वितीये याग-
दानादिकर्मभेदः । २ । तृतीये प्रयाजादीनां
दर्शपूर्णमासार्थकत्वेन तच्छेषत्वम् । ३ । चतुर्थे
गोदीह्नस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्या अनुष्ठानं न तु
क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येवमादयः । ४ । पञ्चमे क्रम-
नियतिविधयत्वादयः । ५ । षष्ठे कर्तुरधिकारो
नान्धादेरित्यादयः । ६ । सप्तमे समानमितर-
च्छेनेन इत्यादि प्रत्यक्षवचनेनाभिहोत्रादि-
नान्धातुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । ७ ।
अष्टमे सौम्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वपस्तद्धि-
तेन देवतानिर्देशः एकदेवत्वमर्थध्वजकत्व-
मित्यादिना लिङ्गेनामेवपुरोडाशैतिकर्तव्यता-
नान्यस्येवमादिविशेषातिदेशः । ८ । नवमे
प्रकृतावगमे युष्टं निर्वपामीति पठिते मन्त्रे
विकृतौ सौम्यचरावगमिपदपरित्यागेन सूम्यपद-
प्रक्षेपेण सूम्याय युष्टं निर्वपामीत्येवमादिरूढः ।
९ । दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य
वितुषीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिरूढः ।

१० । एकादशे बहूनामाभेदादीनां प्रधानानां
सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि
तत्त्वम् । ११ । द्वादशे प्रधानस्य पशुरूपकाराय
अनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पञ्चङ्गपुरोडाशेषुप-
कार इत्यादिप्रसङ्गः । १२ ॥ (एतदध्यायप्रति-
पादार्थानां विवरणं यथा,—

‘प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विधिरूपं मान-
मीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादादिरूपम् अर्थवादी
मन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृतिरूपम् ।
स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उद्भिच्चिन्ता-
दिनामरूपम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे
आख्यातमेवापूर्वबोधकम् । अपूर्वसङ्गाव
इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो
वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः
कर्मभेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेद-
प्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयो-
गयोर्भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां
श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता । द्वितीये
लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे
निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णय-
हेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदसङ्गावः । पञ्चमे
प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधीतानि ।
सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे
याजमानानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूताभिचा-
दधानयनस्य प्रयोजिकेत्यादि प्रधानप्रयोक्तृत्वं
विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापकरणं
शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् ।
तृतीये जुहुपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादि-
फलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूयगत-
जघन्याङ्गाचक्षुतादिचिन्ता ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः
क्रमो निरूपितः । द्वितीये वाजपेयगतेषु
सप्तदशसु पशुष्वेकेकधर्मसमापनमित्यादिक्रम-
विशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्तनेने-
कादशमित्यादिर्वाङ्मयः । अदम्यग्रहचित्रिण्यो-
रनाट्टतिरित्यादि वृद्धभावाः । चतुर्थे क्रमनि-
यामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः ।
कर्तुरस्यत्वादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति । योऽस्ति
स च पत्या सहैवमादिनाधिकारी निरूपितः ।
द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृतृत्वं फलम् ।
दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यनियमः काम्यकर्म-
समापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः ।
तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । ईसादीना-
मग्रादीनामधिकारिणाञ्च २ । नास्तीत्यादि-
निरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् ।
अवचनाशे सत्याव्ययं यजेत् । इडादर्थनाशे
सति शेषान्नाह्यमित्यादिकम् । पञ्चमे कालाप-
राधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेऽपि प्रायश्चित्तम् ।
ज्योतिष्टोमस्यैकादयोदीक्षाः । द्वादशाहस्य

द्वादशदीक्षा इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे
सत्राधिकारिणस्तुल्यकल्या एव सत्रं विप्रस्ये-
वेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं
न देयम् । महाभूमिर्न देयेत्येवमादिदेय-
विचारः । अष्टमे लौकिकामाहुपनयन-
होमः । स्थपतीष्टित्येवैवमादिविचारः
कृतः ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छेने-
नेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये पूर्वा-
क्तातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽभि-
होत्रनाम्नातिदेशः । चतुर्थे निर्वपामौषधद्रव्यादि-
लिङ्गातिदेशः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्थलेन लिङ्गे-
नातिदेशविशेषः । तद्वयथा सौम्यचरावति-
देशकानि निर्वपस्तद्धितेन देवतानिर्देश एक-
देवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्थान्यामेय-
लिङ्गानि । द्वितीये त्वस्यैर्लिङ्गेरतिदेशः । तद-
यथा वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयो-
विध्यन्तोऽतिदिश्यते तत्र लिङ्गमस्यम् । शीघ्रं
तद्वृद्धातुत्पादनात् । तृतीये प्रबलेन लिङ्गे-
नातिदेशः । तद्वयथा । आभिचारिकेष्टा-
वामावैष्णवसारस्वतवार्हस्पत्येषु हविःषु चित्वेन
लिङ्गेन यथाक्रममाभेदादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदे-
वत्वत्वेन लिङ्गेन प्रथम आमावैष्णवे तृतीय-
स्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रबलञ्च
द्विदेवत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा
प्रतिभासात् । क्रमेण विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः ।
चतुर्थे दक्षिणोमेवतिदेशोऽपोह्यते ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्वक-
महविचारप्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्मा
अपूर्वप्रयुक्ताः । अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं
ब्रीह्यग्रादिसंख्यं साधनविशेषत्वमात्रं विव-
क्षितमित्यादिरूपोपोद्घातः । सवित्रश्विपूष-
शब्दानां विकृतिषु नाख्यहः । अग्निशब्दस्या-
ख्यह इत्यादि ऊहविचारारम्भः । द्वितीये
सपरिकरः सामोहः । तृतीये मन्त्रोहः ।
चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्दारलोपो
निरूपितः । तद्वयथा स्वयं कृता वेदिर्भवतीत्यत्र
वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पाद-
कानामुद्धननादीनां बाधः । कृष्णलेषु वितुषी-
करणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः ।
द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभि-
रुदाहरणैर्विस्तारः । तृतीये बाधकारणं
कार्यकत्वम् । तद्वयथा प्रकृतौ गवाश्चादिदक्षि-
णायाः ऋत्विक्परिक्रयः कार्यम् । तथा
विकृतिरूपे भूनाम्नेकाहे धेनुरूपाया दक्षि-
णायास्तदेव कार्यम् । ततो धेन्वा गवाश्चादि-
दक्षिणाविकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे
नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तेर्नारिष्ट-
होमैः सह समुच्चीयन्ते इत्यादिः समुच्चयः ।
पञ्चमे षोडशग्रहः प्रकृतिगामी । स चाग्नयण-

पात्रादेव गृहीतय इत्यादिबाधप्रसङ्गागतो महादिविचारः । षष्ठे सामल्लवे गेयमित्यादि-
बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे पञ्च-
ङ्गेषु हविर्भेदः । गृहमेधीयमपूर्वकर्मैत्यादि-
बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमेनागु-
याजेत्वितिपर्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नाति-
रात्र इति प्रतिषेध इत्यादिबाधोपयुक्तो नञर्थ-
विचारः ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद-
घातो वर्णितः । द्वितीये तन्त्रावापौ संक्षेपे-
णोक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदाहरणवाहुल्येन प्रप-
ञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशु-
पुरोडाशे प्रसङ्गः । सौमिकवेदेरुत्तरकालीन-
कर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः । द्वितीये
सवनीयपशोस्तत्त्वम् । न तु सवनीयपुरो-
डाशानाम् । विकृतिस्तत्त्वम् न प्रकृतिः ।
अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात् । न तु
प्रकृतावेवेत्यादिविचारः । तृतीये त्वत्वाससोः
समुच्चयः । आधारगतानामृजुत्वसन्तत्त्वा-
दीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन । यव-
ब्रीह्योष्णिकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेने-
त्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे चेन्नावाहस्यत्य-
यान्यानुवाक्ययुगलयोष्णिकल्प इत्यादिकं प्राधा-
न्येन । यान्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं
विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वाद-
शाध्यायगतेषु षष्टिसंख्यकेषु पादेषु प्रति-
पाद्या अर्थाः संगृहीताः । इत्यधिकरणमाला ॥
उत्तरमीमांसाध्यायपादप्रतिपादायां यथा,—
“शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः ।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनश्च फलन्तथा ॥
समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेप्युपास्यगम् ।
ज्ञेयं पदमात्रश्च चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमान् ॥
द्वितीये स्मृतितर्कभ्यामविरोधोऽन्यदुक्तता ।
भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता ॥
तृतीये विरतिस्तत्त्वं पदार्थपरिशोधनम् ।
गुणोपसंहृतिज्ञानेवहिरङ्गादि साधनम् ॥
चतुर्थे जीवतो सुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा ।
ब्रह्मप्राप्तिरक्षलोकाविति प्राणदार्थसंग्रहः ॥”
इति आसाधिकरणमाला ॥ मीमांसाद्वयमत-
संग्रहो यथा,—

अथ मीमांसकम् ।

“मीमांसको द्विधा कर्मब्रह्ममीमांसकः स्मृतः ।
वेदान्ती मन्यते ब्रह्म कर्म भट्टप्रभाकरौ ॥
प्रत्यक्षमनुमानश्च वेदास्योपमया सह ।
अर्थापत्तिरभावश्च भट्टानां षट्प्रमाण्यसौ ॥
प्रभाकरमते पक्षेतात्त्विकभावस्य वर्जनात् ।
अदेतवादी वेदान्ती प्रमाणन्तु यथातथा ॥
संज्ञमेतदिदं ब्रह्म वेदान्तेऽदेतवादिनाम् ।
आत्मन्येव लथो सुक्तिर्वेदान्तिकमते मता ॥
अकृकर्म सषट्कर्म श्रुद्धान्नादिविवर्जकः ।
ब्रह्मसूत्री द्विगो भट्टो गृहस्थाश्रमसंस्थितः ॥

भगवन्नामधेयास्तु द्विजा वेदान्तदर्शने ।
विप्रगेहसुजस्यक्तोपवीता ब्रह्मवादिनः ॥
चत्वारो भगवद्भेदाः कुटीचरबृहदकौ ।
हंसः परमहंसश्चाधिकोमीषु परः परः ॥”
इति जिनदत्तकृतविवेकविलासः । सर्वदर्शन-
संग्रहदृष्टं जैमिनिमतसंग्रहो यथा । अथातो
धर्मजिज्ञासा इति प्रथमाधिकरणसूत्रम् ।
तच्चाधिकरणं पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः ।
अस्मिन् सूत्रे स्वाध्यायोऽध्येतय इतिश्रुति-
वाक्यमाश्रित्य विषयसंग्रहपूर्वपक्षसिद्धान्त-
निर्णयरूपपञ्चाङ्गात्मकाधिकरणेन मीमांसा-
शास्त्रारम्भस्यावश्यकता प्रदर्शिता । मीमांसा
हि वेदविचारशास्त्रं तदारम्भो निष्प्रयो-
जनः स्वाध्यायोऽध्येतय इतिश्रुत्या वेदा-
ध्ययनं विहितं तत्र विश्वजिज्ञायात् स्वर्गरूपं
फलमचरगृहणमात्रेणापि सम्भवति न तत्रार्थ-
बोधोपेक्षाप्यस्ति असत्याश्च वेदार्थबोधोपेक्षायां
तदधीनायाः विचारणाया अपि अनावश्यक-
त्वात् अथवा यागादिकर्मावबोधाय स्वाध्यायो-
ऽध्येतयः तस्य चार्थबोधरूपं दृष्टमेवफलं ततश्च
दृष्टार्थत्वेन तस्य वैधत्वाभावात् वेदार्थविचार-
स्यापि तदेकप्रयोजनस्य वैधत्वं नास्तीति तद्वि-
चारशास्त्रमनारम्भणीयम् । स्वाध्यायाध्ययना-
नन्तरं विचारशास्त्रेऽध्येतयतया स्वीकृते वेद-
मधीय स्वाद्यादितिविधिविधितं वेदाध्ययनसमा-
वर्तनयोरानन्तर्यं बाध्यत तस्मान्नविचारशास्त्र-
मारम्भणीयमितिपूर्वपक्षसुज्ञाय अध्ययनस्य दृष्ट-
फलकत्वेपि अध्येतय इत्यत्र तत्प्रत्ययेन भावना-
प्रतिपादनात् अर्थबोधस्य तत्र भाव्यत्वेनान्वया-
दध्ययनविधेरवघातादिविधिवन्नियमापूर्वार्थत्वं ।
तथाच यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमापूर्वमव-
घातादिजन्यमवान्तरापूर्वं कल्पयति तथा
समस्तक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्य-
यननियमजन्यमपूर्वं कल्पयिष्यति । अन्यथा
अध्ययनविधेर्वैफल्यं स्यात् । अर्थबोधरूपदृष्ट-
फलस्य सम्भवे विश्वजिज्ञायात् स्वर्गफलकल्पना
इति सिद्धान्तितम् । यथा यागे यवादेर्नखादि-
नापि वितुषीकरणसम्भवे अवघातविधिना अव-
घातो नियम्यते तथा अध्ययनविधिना अध्ययनं
नियम्यते । तथाच अध्ययनेन च वेदार्थं परि-
ज्ञाते तत्र संग्रहे तन्निर्णयार्थं विचारशास्त्र-
मवश्यमपेक्षितमिति विचारशास्त्रमारम्भ-
णीयमेवेति प्रथमाधिकरणनिष्कर्षः एवंरौत्या
अधिकरणसहस्रात्मकं कर्ममीमांसाशास्त्रं
जैमिनिना प्रणीतम् । अस्मिन् शास्त्रे वेदस्या-
पौरुषेयत्वम् । वर्णानां ककारादीनां नित्यत्वं
तत्र सोऽयं क इत्यादिप्रत्यभिज्ञैव प्रमाणं कण्ठ-
तात्वादिभिवात् एव तदभिप्रायकः । ततश्च
वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तशङ्काकलङ्का-
कुरत्वेन स्वतः सिद्धं धर्मं प्रामाण्यमिति सुस्थि-
तम् ।
प्रमाज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यम् । विज्ञानसामग्री-

जन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः
स्वतस्त्वमिति ॥

मीरः, पुं, (मिन्वन्ति प्रक्षिपन्ति नद्यो जलान्यत्रेति ।
मिन् + “सुसिचिमिषां दीर्घश्च ।” उणा० २ ।
२५ । इति क्रन् दीर्घत्वश्च ।) समुद्रः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ पर्येतैकदेशः । सीमा । पानी-
यम् । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

मील, ऋ निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ अमिमीलत् अमी-
मिलत् । मीलति चक्षुः पद्मभिरावृतं स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मीलं, क्ली, (मीलतीति । मील + कः ।) वनम् ।
इति केचित् ॥

मीलनं, क्ली, पद्मभिरावरणम् । मीलघातोभावे-
ऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मीलितं, चि, (मील + क्तः ।) अप्रपुष्पम् ।
तत्पर्यायः । सङ्कुचितम् २ निद्राणम् ३ सुद्रि-
तम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अलङ्कारविशेषः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ११५ ।

(“मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित् तुल्य-
लक्षणा ।”)

मीव, प्रीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मीवति । प्रीवः स्थूली-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

मीवरः, चि, (मीनाति हिनस्तीति । मीन् +
“ह्रित्वरच्छ्वरधीवरपीवरमीवरेति ।” उणा०
३ । १ । इति ष्वरच् निपातितश्च । अत्रो-
ज्ज्वलेन तु माधातोः ष्वरच् निपातितश्चेत्युच्यते
स्म ।) हिंसः । इत्युणादिकोषः ॥ (मीयते इति ।
मा + ष्वरच् । निपातितः ।) सेनानी । पूष्यः ।
इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

मीवा, स्त्री, (मीनाति हिनस्तीति । मी + “शेवायङ्
जिज्ञाग्रीवापामीवाः ।” उणा० १ । १५४ ।
इति वन् निपात्यते च ।) उदरकृमिः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ वायुः । इति सिद्धान्तकौमुदा-
सुणादिवृत्तिः ॥ श्रीकरः । सारः । इति संचिप्र-
सारोणादिवृत्तिः ॥

सुः, पुं, (मव् + बाहुलकात् डुन् । टिलोपश्च ।)
वन्दनम् । इत्येकाचरकोषः ॥ महेशः । इति
हङ्गुचन्द्रः ॥

सुकन्दकः, पुं, पलाशुः । केचित्तु सुकन्दकस्याने
सुकन्दक इति पठित्वा जवनानां सुदं हर्षं
प्रायेण कन्दति आह्वयति कदि आह्वाने रोदने
च शकः एघोदरादित्वात् दलुक् सुकन्दक इति
आचक्षते । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सुकः, पुं, (सुच् + बाहुलकात् कुः । एघोदरादि-
त्वात् साधुः ।) सुक्तिः । यथा,—

“सुकुर्मुक्तौ महेशे सुः कुः एथियामशोभने ।”
इति दुर्गादासदृष्टहङ्गुचन्द्रः ॥

सुकुटं, क्ली, (मकुते मण्डयति । मकि + उट्
नलोपश्चेति न्यासः ।) खनामख्यातशिरोभूष-
णम् । तत्पर्यायः । किरौटम् २ । इत्यमरः ।

२। ६। १०२ ॥ मौलिः ३ कोटीरम् ४ उष्णी-
षम् ५। इति हेमचन्द्रः ॥ ३। ३१४ ॥ सुक्रटम् ६
मौलीकः ७ शेखरम् ८ अवतंसः ९ वतंसः १०
उत्तंसः ११ उष्णीषकम् १२ कौटीरकम् १३। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे ॥ ८६। ७७।
“सुकुटश्चापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः।”
तथा च महाभारते ॥ १। ३०। ३८।
“रजांसि सुकुटान्येषा सुत्यितानि यधर्षयन्।”
टाप्। स्त्री, मातृगणविशेषः। यथात्रैव। ६।
४६। २३।
“कालेहिंका वामनिका सुकुटा चैव भारत ॥”)
सुकुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम्। इति शब्दरत्नावली ॥
सुकुन्दः, पुं, विष्णुः। तस्य सुत्यतिर्यथा,—
“सुकुमययमान्तश्च निर्व्याणमोक्षवाचकम्।
तद्दाति च यो देवो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
सुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदस्मृतम्।
यस्तद्दाति विप्रेभ्यो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
निधिविशेषः। (यथा, मार्कण्डेये ॥ ६८। ५।
“यत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ।
सुकुन्दो नन्दकश्चैव नीलः शङ्खोऽष्टमो निधिः ॥”
अस्य गुणादिकं निधिशब्दे उक्तम्।) रत्नमेदः।
कुन्दरुः। इति मेदिनी। दे, ३८ ॥ (यथा च
पर्यायः।
“कुन्दरुस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
पारदः। इति हेमचन्द्रः ॥ २। १२६ ॥
सुकुन्दकः, पुं, पलायः। केचित्तु सुकुन्दकस्थाने
सुकुन्दक इति पठित्वा जवनां सुदं कन्दतीति
पृषोदरादित्वात् हलुक् कन्देरत उच्चैति व्याच-
क्षते। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते ॥
१। ४६।
“विशेषौ तत्र भूयिष्ठं वरुकः समुकुन्दकः।”)
घटिकर्त्रीहिः। यथा, भावप्रकाशे।
“घटिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकसुकुन्दकौ।
महाघटिक इत्याद्याः घटिकाः समुदाहृताः ॥”
सुकुन्दः, पुं, (मोक्षयति विषयान्तरानुरागमिति।
अन्तर्भूतगण्यर्थं सुच् + कः। न्यङ्कादित्वात् कुत्वम्।
तं उन्दत्याद्रौकरोतीति। उन्द + उण्। पृषो-
दरादित्वात् साधुः।) कुन्दरुः। इत्यमरटीकायां
मथुरानाथः ॥
सुकुम्, य, निर्व्याणम्। भक्तिरसः। प्रेम। यथा,
“सुकुमययमान्तश्च निर्व्याणमोक्षवाचकम्।
तद्दाति च यो देवो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
सुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदस्मृतम्।
यस्तद्दाति विप्रेभ्यो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अयः ॥
सुकुरः, पुं, (सक + “सुकुरदहुरौ”) उणा० १। ४१।
इत्यत्र। बाहुलकादकारस्थाने उकारः इत्युज्ज्वल-
दत्तोक्तेः उरच्। दर्पणः। (यथा, नैषधे ॥ ४। ५६।
“कुरु करे गुरुमेकमयोधनं
बहिरितो सुकुरश्च कुरु मे ॥”)

वकुलद्वयः। कुलालदण्डः। इति मेदिनी। रे,
२०३ ॥ मल्लिकापुष्पवृक्षः। इति विश्वः ॥ (यथा,
सुकुरकुसुमभृज्जानातपचं ध्वजं वा
दधिफलमथ नौकामन्नताम्बुलवस्त्रम्।
कमलकलसशृङ्गं भूषणं काञ्चनं वा
भवति सकलसिद्धौ श्रेयसे रोगिणाश्च ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
कुलदण्डः। इति शब्दरत्नावली ॥ कोरकः।
इति हेमचन्द्रः ॥
सुकुलः, पुं, स्त्री, (सुचति कलिकालम्। सुच् +
घुलक्। इति भरतः ॥ सुचैरलः। कत्वसुत्वञेति
कत्वे अकारस्योत्वे सुकुल इति रायः।) ईषद्-
विकसितकलिका। तत्पर्यायः। कुटमलः २।
इत्यमरः ॥ २। ४। १६ ॥ (यथा, रघौ ॥ ६। ३१।
उपहितं शिशिरापगमश्रिया
सुकुलजालमशोभत किंशुके ॥”)
सुकुलः ३ पौटकोरकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥
शरीरम्। आत्मा। इति धरणिः ॥ (राज-
पुरुषविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम् ॥ ६। २५३।
“इत्थं लब्धजया राज्ञी तत्तृणान्मयहीदृषा।
यशोधरं शुभधरं सुकुलश्च सवान्ववम् ॥”)
सुकुलः, पुं, वनसुन्नः। तत्पर्यायः। मपटः २। इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। ग्राहि-
त्वम्। कफपित्तज्वरनाशित्वम्। इति राज-
वल्लभः ॥
सुकुलकः, पुं, (सुकुं स्तकति प्रतिहन्ति। स्तक +
अच् पृषोदरादित्वात् साधुः।) वनसुन्नः।
सुगानी इति भाषा। तत्पर्यायः। मयटकः २।
इत्यमरः ॥ २। ६। १७ ॥ सुकुलः ३ मयटकः ४। इति
श्रीधरः ॥ मपटकः ५। इत्यन्ये। इति भरतः ॥
सुन्नटकः ६ मकुलकः ७ मयुटकः ८। इति
टीकान्तरम् ॥ (तथास्य विषयः ॥
“विदलान्नानि वक्ष्यामि शृणु पुत्र! यथा-
क्रमम्।
यवगोधूमचणका माषासुजाटुकी तथा ॥
सुकुलकाः कुलत्याश्च मसुरास्त्रिपुटास्तथा।
निष्यावकाः कलायाद्या विदलान्नानि कीर्तयेत् ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
सुन्नान् मसुरांश्चणकान् कुलत्यान् समकुल-
कान्।
आहारकाले यूपार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिशंखे ज्वराधिकारे ॥)
सुकूलकः, पुं, (सुच् + बाहुलकादूलच् पृषोदरा-
दित्वात् कुत्वम्। ततः संज्ञार्थां कन्।) दन्ति-
वृक्षः। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (तथास्य
पर्यायः ॥
“चित्रा दन्ता निकुम्भाः स्यादुपचित्रा सुकूलकः।
दाक्षायणी विशल्या च तथोदुम्बरपर्यपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“दन्त्युदुम्बरपर्यपि स्यान्निकुम्भोऽथ सुकूलकः।
द्रवन्ती नामतस्त्रिचान्ययोषा नक्षिकाश्च ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

सुक्तः, त्रि, (सुच् + क्तः।) प्राप्तमोक्षः। मोक्षितः।
इति मेदिनी। ते, ४४ ॥ नन्दितः। इति शब्द-
रत्नावली ॥ (वृषविशेषः। यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् ॥ ७। १६३५।
“सुदृश्यकभृत्स्य जेलकाख्यस्य तत्तृणम्।
सुक्तो नामान्तिकं प्राप्नो वृषतेराप्ततामगात् ॥”
ऋषिविशेषः। यथा, मार्कण्डेये ॥ १००। ३१।
“अमीधश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मतोऽथ माधवः।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः सुक्ताः ॥”)
सुक्तकं, स्त्री, (सुच्यते स्तेति। सुच् + क्तः। संज्ञार्थां
कन्।) क्षेपणीयास्त्रम्। इति केचित् ॥ (काव्य-
विशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे ॥ ६। २६५।
“वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं सुक्तकं वृत्तगन्धिव च ॥”)
सुक्तकक्षुकः, पुं, (कक्षुक इव कक्षुकः सुक्तः
कक्षुको येन।) अचिरव्यक्तत्वकसर्पः। तत्-
पर्यायः। निर्मुक्तः २। इत्यमरः ॥ १। ८। ६।
उज्झितकक्षुके, त्रि ॥
सुक्तचक्षुः, [सु] पुं, (सुक्तं सर्वतः क्षिप्तं चक्षु-
र्येन।) सिंहः। इति शब्दमाला ॥ सुक्तनेत्रे, त्रि ॥
सुक्तरसा, स्त्री, (सुक्तः रसो यस्याः।) राक्षा।
इति रत्नमाला ॥ (विवरणमस्या राक्षशब्दे
ज्ञातव्यम्।) त्यक्तरसे, त्रि ॥
सुक्ता, स्त्री, (सुच्यते स्म। मोच्यते निःसार्यते
इति वा। सुच् + क्तः। टाप्।) राक्षा। इति
रत्नमाला ॥ रत्नविशेषः। मोती इति हिन्दी-
भाषा। अस्या अधिष्ठात्री देवता चन्द्रः। इति
ज्योतिषम् ॥ तत्पर्यायः। मौक्तिकम् २। इत्य-
मरः ॥ २। ६। ६३ ॥ सौम्या ३ श्रौक्तिकेयम् ४
तारम् ५ तारा ६ भौतिकम् ७ तौतिकम् ८
अम्भःसारम् ९ शीतलम् १० नीरजम् ११
नक्षत्रम् १२ इन्दुरत्नम् १३ लक्ष्मीः १४ सुक्ता-
फलम् १५ बिन्दुफलम् १६ सुक्तिका १७ श्रौक्ते-
यकम् १८ शुक्तिमणिः १९ शशिप्रभम् २०
खच्छम् २१ हिमम् २२ हिमबलम् २३ सुधा-
शुभम् २४ शुधाशुरत्नम् २५। लक्ष्मीस्थाने लक्ष्मं
शशिप्रभस्थाने शशिप्रियं हिमबलस्थाने हेम-
वतं सुधाशुभस्थाने भूरुहं इति च पाठः। इति
राजनिर्घण्टः ॥ श्रौक्तिकम् २६। इति भाव-
प्रकाशः ॥ शुक्तिबीजम् २७ हारी २८। इति
शब्दरत्नावली ॥ कुवलम् २९। इति जटाधरः ॥
अस्या गुणाः। सारकत्वम्। शीतलम्। कषा-
यत्वम्। स्वादुत्वम्। लेखनत्वम्। चक्षुष्यत्वम्।
तडारण्यगुणः। पापालक्ष्मीविनाशित्वम्। इति
राजवल्लभः ॥ वृष्यत्वम्। वलपुष्टित्वम्। इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च।
“मौक्तिकश्च मधुरं सुशीतलं
दृष्टिरोगशमनं विषापहम्।
राजयक्ष्मपरिकोपनाशनं
क्षीणवीर्यबलपुष्टिवर्धनम् ॥”
अस्या लक्षणं यथा,—
“बलत्राभं शुद्धमव्यन्तसुक्तं
स्निग्धं स्थूलं निर्मलं निर्व्याणम् ॥

न्यस्तं धत्ते गौरवं यत्तुलायां
तन्निर्मौल्यं मौक्तिकं सौख्यदायि ॥”

अस्या दोषलक्षणं यथा,—

“यद्विच्छायां मौक्तिकं यद्भकायं
शुक्तिसर्गं रक्तताश्चातिधत्ते ।
मत्स्याच्छङ्कं रुचसुत्ताननम्
नेतद्वार्थं धीमता दोषदायि ॥”

अथ धा मौक्तिकं यथा,—

“मातङ्गोरगमीनपोत्रिशिरसस्त्वक्सारशङ्कासुभ-
च्छुक्तीनामुदराच्च मौक्तिकमणिः स्यात् भवत्य-
थ धा ॥”

मौक्तिकविशेषो यथा,—

“कायापाटलनीलपीतधवलास्तत्रापि सामान्यतः
समानां बहुशो न लब्धिरिति चेच्छौक्तेयकं
तूत्तमम् ॥”*

मौक्तिकपरीक्षा यथा,—

“लवणचारचोदिनि पात्रेऽजगोमूत्रपूरिते
क्षिप्रम् ।

मर्दितमपि शालीतुषैर्वद्विक्तं तन्मौक्तिकं
जात्यम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

तदुत्पत्तिस्थानानि यथा,—

“शङ्खो गजश्च क्रोडश्च फणी मत्स्यश्च दर्दुरः ।
वेणुरेते समाख्यातास्तज्जैर्मौक्तिकयो नयः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ प्रकारान्तरमुक्तापरीक्षा ।

“द्विपेन्नीमृतवराहशङ्ख-

मत्स्याहिं शुक्लप्रज्ञवेषु जानि ।

मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके-

तेषान् शुक्लप्रज्ञवेषु भूरि ॥

वेधन्तु शुक्लप्रज्ञवेषु तेषां

प्राणवेषध्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ।

मनङ्गजा ये तु विपुलवेष्या-

स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥

उत्पद्यते मौक्तिकमेषु वृत्त-

मापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥

वक्ष्ये गजपरीक्षायां गजजातिस्तुब्धिधा ।

मौक्तिकं तेषु जातं हि चतुर्बन्धसुदीर्यते ॥

ब्राह्मणं पीतशुक्लं चक्षुषं पीतरक्तकम् ।

पीतश्यामन्तु वैश्यं स्यात् शूद्रं स्यात् पीत-

नीलकम् ॥

काश्चोक्तकुम्भसम्भूतं धात्रीफलनिभं गुरु ।

अतिपिञ्जरसच्छायां मौक्तिकं मन्ददीधिति ॥

धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलविन्दुभिः ।

दुर्लभं तन्मनुष्याणां देवैस्तु द्वियतेऽम्बरात् ॥

कुक्कुटाख्यसमं वृत्तं मौक्तिकं निविडं गुरु ।

चनजं भानुसङ्काशं देवयोग्यममानुषम् ॥”*

तथाहि गारुडः ।

“नाथ्येति मेघप्रभवं धरित्रीं

विद्यद्गतं तद्विबुधा हरन्ति ।

अर्चिःप्रभानावृतदिग्बिभाग-

मादित्यवदुःखविभायविभम् ॥

तेजस्तिरस्कृत्य हुताग्नेन्द्र-

नक्षत्रतारायहसम्भवश्च ।

दिवा यथा दीप्तिकरन्तथैव

तमोऽवगाढास्त्रपि तन्निशासु ॥

विचित्ररत्नदुतिचारुतोय-

चतुःसमुद्रा भवनाभिरामा ।

मूल्यं न वा स्यादिति निश्चयो मे

कृत्स्ना मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥

हीनोऽपि यस्तत्तमते कथञ्चित्

विपाकयोगान्महतः शुभस्य ।

सपत्नहीनः पृथिवीं समयां

भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥

न केवलं तच्छुभकनृपस्य

भाग्यैः प्रजानामपि जन्म तस्य ।

तद्योजनानां परितः शतस्य

सञ्चाननर्थान् विमुक्तीकरोति ॥

जलज्योतिर्मरुज्जानां मेघानां त्रिविधं भवेत् ।

जलाधिकेऽधिकं खच्छं कोमलं पुरु कान्ति-

मत् ॥

ज्योतिषं कान्तिमद्वृत्तं दुर्निरीक्षं रविप्रभम् ।

कान्तिमत् कोमलं वृत्तं मारुतं विमलं लघु ॥

वराहदंष्ट्राप्रभवं वरिष्ठं

तस्यैव दंष्ट्राङ्कुरतुल्यवर्णम् ।

कचित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे

प्रजायते शूकरवद्वरिष्ठः ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन वराहोऽपि चतुर्बन्धः ।

तेषु जाता भवेन्मुक्ता समासेन चतुर्बन्धा ॥

ब्राह्मणः शुक्लवर्णस्तु शूद्रमन्त्रेऽस्य लक्षते ।

चक्षुषः शुक्लरक्तस्तु स्यात् कर्कश एव च ॥

वैश्यः स्यात् शुक्लपीतस्तु कोमलः कोलसन्निभः ।

शूद्रः स्याच्छुक्लनीलस्तु कर्कशः श्याम एव च ॥”

तथा च ।

“कोलजं कोलसदृशं तदंष्ट्रासदृशच्छवि ।

अलभ्यं मनुजे रम्यं मौक्तिकं पुण्यवर्जितैः ॥”*

ये कम्बवः शार्ङ्गसुखावमर्ध-

पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोत्रे ।

स्यान्मौक्तिकानामिह तेषु जन्म

तल्लक्षणं संप्रति कीर्त्तयामः ॥

स्वयोनिमध्यच्छवितुल्यवर्णं

शङ्खादृष्टत्कोलफलप्रमाणम् ॥

तथा च ।

वर्षोपलसमं दीप्या पाञ्चजन्यकुलोद्भवम् ।

कपोताख्यप्रमाणं तदतिकान्ति मगोहरम् ॥*

विशेषो यथा,—

“अश्विन्यादिकनक्षत्रे ये जाताः कम्बवः शुभाः ।

मौक्तिकं तेषु जातं हि सप्तविंशतिभेदभाक् ॥

शुक्लाशुक्लाः पीतरक्ता नीला लोहितपिञ्जराः ।

आकर्जुराः पाटलाश्च नववर्णाः प्रकीर्त्तिताः ॥

महत्कथ्यलघून्मानैः सप्तविंशतिधा भवेत् ।

क्रमतस्तेषु विज्ञेयं नक्षत्रेषु मनीषिभिः ॥*

पाटीनपृष्ठस्य समानवर्णं

मीनान् सुवृत्तं लघु नातिस्फुटम् ।

उत्पाद्यते वारिचराननेषु

मीनाश्च ते मध्यचराः पयोधेः ॥”

तथा च ।

“गुञ्जाफलकायसौल्यं मौक्तिकं तिमिजं

लघु ।

पाटलापुष्पसङ्काशमल्पकान्ति सुवर्तुलम् ॥

वातपित्तकफद्वन्द्वसन्निपातप्रभेदतः ।

सप्त प्रकृतयो मीने सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥

लघ्विष्टमरुणं वातात् आपीतं मृदु पित्ततः ।

शुक्लं गुरु कफोद्रेकात् वातपित्तान्मृदुलं लघु ॥

वातश्चेद्भ्रमवं स्थूलं पित्तश्चेद्भ्रजमच्छकम् ।

सर्वलिङ्गप्रयोगेण सान्निपातिकमुच्यते ॥

एकजाः शुभदाः प्रोक्तास्तथा वै सान्नि-

पातिकाः ॥*

भौजङ्गमं नीलविशुद्धवर्णं

सर्वं भवेत् प्रचलवर्णशोभम् ।

नितान्तधौतप्रतिकल्पमान-

निस्त्रिंशदधारासमवर्णशोभम् ॥

सुजङ्गमास्ते विधवेगदृष्टाः

श्रीवासुकेर्विशभवाः पृथिव्याम् ।

कचित् कदाचित् खलु पुण्यदेशे

तिष्ठन्ति ते पश्यन्ति तान्मनुष्यः ॥

फणिजं वर्तुलं रम्यं नीलच्छायां महादुति ।

पुण्यहीना न पश्यन्ति वासुकेः कुलसम्भवम् ॥

शृगालकोलामलकोलगुञ्जा-

फलप्रमाणास्तु चतुर्विधास्ते ।

स्युर्ब्रह्मवाहूद्भववैश्यशूद्र-

सर्पेषु जाताः प्रवरास्तु सर्वे ॥

प्राप्यापि रत्नानि धनं श्रियं वा

राजश्रियं वा महतीं दुरापाम् ।

तेजोऽन्विताः पुण्यकृतो भवन्ति

मुक्ताफलस्यास्य विधारणेन ॥

जिज्ञासया रत्नविनिश्चयज्ञैः

शुभे सुहृते प्रयतेः प्रयत्नात् ।

रक्षाविधानं सुमहद्विधाय

हम्मर्षोपविष्टं क्रियते यदा तत् ।

तदा महदुद्भितुल्यधौधे-

र्धनैर्धनैराब्रियतेऽन्तरीचम् ॥

न तं सुजङ्गा न तु जातुधाना

न राक्षसा नापि च दुष्टलोकाः ।

हिंसन्ति यस्याहिशिरःसमुत्थं

मुक्ताफलं तिष्ठति कोषमध्ये ॥

भेकादिस्त्रपि जायन्ते मणयो ये कचित् कचित् ।

भौजङ्गममण्यस्तुल्यास्ते विज्ञेया बुधोत्तमैः ॥

नक्षत्रमालेव दिवो विशीर्णा

दन्तावली तस्य महासुरस्य ।

विचित्ररूपेषु विचित्रवर्णा

पयःसु पयः पयसां पपात ॥

सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ते-

र्भणिप्रवेकस्य महागुणस्य ।

तच्छुक्तिमत्सुस्थितिमाप बीज-

मासन् पुराण्यभवानि यानि ॥

मुक्ता

यस्मिन् प्रदेशेऽमुनिधौ पपात
सुचारुमुक्तामणिरनवौजम् ।
तस्मिन् पयस्योयधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥ * ॥
सैहलिकपारलौकिक-सौराष्ट्रिकताम्रपर्णपार-

सवाः ।
कौवेरपाण्डविराटमुक्ता इत्याकराश्चाष्टौ ॥
“स्वात्वां स्थिते रवौ मेघैरेव मुक्ता जलविन्दवः ।
श्रीर्णाः शुक्तिषु जायन्ते तैर्मुक्ता निर्मलत्विवः ॥
स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्मा विन्दमानानुसारतः ।
सुस्निग्धमधुरच्छायां मौक्तिकं सिंहलोद्भवम् ॥
पारलौकिकसम्भूतं मौक्तिकं निविडं गुरु ।
सौराष्ट्रिकभवं स्थूलं वृत्तं खच्छं सितं घनम् ॥
ताम्रपर्णभवं ताम्रं पीतं पारसवोद्भवम् ।
ईषत् श्यामञ्च रूचञ्च कौवेरोद्भवमौक्तिकम् ॥
पाण्डवेशोद्भवं पाण्डु सितं रूचं विराटजम् ।
रुक्मिण्याख्या तु या शुक्तिस्तनुप्रसूतिः सुदुर्लभा ॥
तत्र जातं सितं खच्छं जातौफलसमं वरम् ।
क्यायावद्वहुलं रम्यं निर्दोषं यदि लभ्यते ॥
अमूल्यं तद्विनिर्दिष्टं रत्नलक्षणकोविदैः ।
दुर्लभं वृषयोयं स्यादल्पभाग्यैर्न लभ्यते ॥”
अन्यत्वाह ।

“सर्वस्य तस्याकरजा विशेषात्
रूपप्रमाणे च यथेव विद्वान् ।
नहि व्यवस्थास्ति गुणगुणेषु
सर्वत्र सर्वज्ञतयो भवन्ति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन शुक्तयोऽपि चतुर्विधाः ।
तासु सर्वासु जातं हि मौक्तिकं स्याच्चतुर्विधम् ॥
ब्राह्मणस्तु सितः खच्छो गुरुः शुक्तः प्रमान्वितः ।
आरक्तः क्षत्रियः स्थूलस्तथा रूपाविमान्वितः ॥
वैश्यस्त्वापीतवर्णोऽपि स्निग्धः श्वेतः प्रमान्वितः ।
शूद्रः शुक्तवपुः सूक्ष्मस्तथा स्थूलोऽसितद्युतिः ॥
वर्षोपलानां समवर्णशोभं
त्वक्सारमध्यप्रभवं प्रदिष्टम् ।
ते वेणवो दिव्यजनोपभोग्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न सार्वजन्ये ॥

वंशजं शशिसङ्काशं कक्कोलीफलमाद्रकम् ।
प्राप्यते बहुभिः पुण्यैस्तद्रूपं वेदमन्त्रतः ॥
पञ्चभूतसमुद्रेकादंशे पञ्चविधे भवेत् ।
मुक्ता पञ्चविधा तासां यथालक्षणमुच्यते ॥
पार्थिवी गुरुवत्सा च तेजसी तेजसा लघुः ।
वायवी च मृदुः स्थूला गागनी कोमला लघुः ।
आप्याः स्निग्धा मृदु शुक्लाः पञ्चैताः प्रवरा
मताः ।

आसां धारणमात्रेण व्याधिः कोऽपि न
जायते ॥” ॥

एवमन्यत्रापि ।

“गजाहि कोलमत्स्थनां श्रीर्षं मुक्ताफलोद्भवः ।
त्वक्सारशुक्तिप्रज्ञानां गर्भं मुक्ताफलोद्भवः ॥
धाराधरेषु जायते मौक्तिकं जलविन्दभिः ।
जीवते भुवि च पृथग् गजे पाटलभासरम् ॥
मस्यै श्वेतञ्च निस्तेजः फणीन्द्रे नीलभासरम् ।

मुक्ता

हरिच्छेतं तथा वंशे पीतश्चैतच्च शूकरे ।
शङ्खशुक्लुद्भवं श्वेतं मुक्तारत्नमनुत्तमम् ॥
चतुर्धा मौक्तिके च्छाया पीता च मधुरा सिता ।
नीला चैव समाख्याता रत्नतत्त्वपरीचकैः ॥
पीता लक्ष्मीप्रदा क्वाथा मधुरा बुद्धिवर्हिणी ।
शुक्ला यशस्करी क्वाथा नीला सौभाग्यदायिनी ॥
सिता क्वाथा भवेद्द्विप्रः क्षत्रियश्चावैरश्मिवान् ।
पीतच्छाया भवेद्देश्यः शूद्रः कृष्णरुचिर्मतः ॥ * ॥
अथ गुणाः ।
सुतारश्च सवृत्तश्च खच्छश्च निर्मलं तथा ।
घनं स्निग्धञ्च सच्छायं तथा स्फुटितमेव च ।
अष्टौ गुणाः समाख्याता मौक्तिकानामशेषतः ॥
तद्वया, —
तारकाद्युतिसङ्काशं सुतारमिति गद्यते ।
सर्जतो वत्तुलं यच्च सुवृत्तं तन्निगद्यते ॥
खच्छं दोषविनिर्मुक्तं निर्मलं मलवर्जितम् ।
गुरुत्वं तुलने यस्य तदघनं मौक्तिकं वरम् ॥
स्नेहेनैव विलिप्तं यत्तत् स्निग्धमिति गद्यते ।
क्वाथासमन्वितं यच्च सच्छायं तन्निगद्यते ॥
ब्रह्मरेखाविहीनं यत्तत् स्यादस्फुटितं शुभम् ॥
भ्राजिष्णु कोमलं कान्तं मनोज्ञं स्फुरतीव च ।
सवतीव च सत्त्वानि तन्महारत्नसंज्ञितम् ॥
श्वेतकाचसमाकारं शुभ्रांशुशतयोजितम् ।
शशिराजप्रतिच्छायां मौक्तिकं देवभूषणम् ॥ * ॥
गारुडः ।

त्वक्सारनागेन्द्रविमिप्रभूतं
यच्छृङ्गजं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा
शस्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समस्तस्वरम् ।
अक्रेतुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगसुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्तारमनर्थजात
एकोऽपि दोषः समुपैति सद्यः ॥
एवं सर्वगुणोपेतं मौक्तिकं येन धार्यते ।
तस्यायुर्वर्द्धते लक्ष्मीः सर्वपापं प्रणश्यति ॥
गुणवद्गुरु यद्देहे मौक्तिकैकं हि तिष्ठति ।
चच्छलापि स्थिरा भूत्वा कमला तत्र तिष्ठति ॥”
दोषो यथा, —

“चत्वारः सुर्महादोषाः षण्मथ्याश्च प्रकीर्तिताः ।
एवं दश समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
यत्रैकदंशे संलग्नः शुक्तिखण्डो विभाज्यते ।
शुक्तिलग्नः समाख्यातः स दोषः कुष्ठकारकः ॥
मीनलोचनसङ्काशो दृश्यते मौक्तिके तु यः ।
मत्स्याच्चः स तु दोषः स्यात्पुच्छनाशकरो ध्रुवम् ॥
दौर्गन्धीनं गतच्छायं जठरं तद्विदुर्बुधाः ।
तस्मिन् संधारिते न्ययुर्जायते नात्र संशयः ॥
मौक्तिकं विदुमच्छायमतिरक्तं विदुर्बुधाः ।
दारिद्र्यजनकं यस्मात् तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥

मुक्ता

उपर्युपरि तिष्ठन्ति बलयो यत्र मौक्तिके ।
त्रिवृत्तं नाम तस्योक्तं सौभाग्यचयकारकम् ।
अवृत्तं मौक्तिकं यच्च चिपिटं यन्निगद्यते ।
मौक्तिकं ध्रियते येन तस्याकीर्तिर्भवेत् सदा ॥
त्रिकोणं त्रयसमाख्यातं सौभाग्यचयकारकम् ।
दीर्घं यत्तत् कृष्णं प्रोक्तं प्रज्ञाविध्वंसकारकम् ॥
निर्भयमेकतो यच्च कृष्णपार्श्वं तदुच्यते ।
सदोषं मौक्तिकं निन्द्य निरुद्योगकरं हि
तत् ।

अवृत्तं पिङ्गकोपेतं सर्वसम्पत्तिहारकम् ॥ * ॥
यत्र कञ्चिमसन्देहः कच्चिद्भवति मौक्तिके ।
उष्णो सलवणे स्नेहे निशान्तदासयेज्जले ॥
ब्रीहिभिर्मर्दनीयवा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम् ।
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तद्वै कञ्चिमम् ॥ * ॥
तथा हि ।

क्षिपेन्नोमृजभाण्डे तु लवणक्षारसंयुते ।
स्नेदयेद्बुद्धिना वापि शुष्कवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
हस्ते मौक्तिकमादाय ब्रीहिभिश्चोपघर्षयेत् ।
कञ्चिमं भङ्गमाप्नोति सहजश्चाति दीपते ॥
कृत्वा पचेत् सुपिहिते शुभदारभाण्डे
मुक्ताफलं निहितनूतनशुक्तिकाण्डम् ।
स्फोटन्तथा प्रणिदधौ ततश्च भाण्डात् ।
संस्थाप्य धान्यनिचये च तमेकमासम् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽन्नभाण्डं
जम्बीरजातरसयोजनया विपकम् ।
वृष्टं ततो मृदुतनूकतपिङ्गमूलेः
कुर्वाद्यथेच्छमिह मौक्तिकमाशु विद्वम् ॥
मृज्जिममस्यपुटमध्यगतन्तु कृत्वा
पश्चात् पचेत्तु ततश्च वितानपट्या ।
दुग्ध ततः पयसि तद्विपचेत् सुरायां
पक्वन्ततोऽपि पयसा शुचि चिकणेन ।
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिघर्षणेन
स्यात् मौक्तिकं विमलसद्गुणकान्तिजालम् ॥”

अथ मूल्यम् ।

“पञ्चभिर्माषको ज्ञेयो गुञ्जाभिर्माषकैस्तथा ।
चतुर्भिः शाणमाख्यातं माषकैर्मणिवेदिभिः ॥

एकस्य शुक्तिप्रभवस्य शुद्ध-
मुक्तामण्योः शाणकसम्मितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि कपर्दकानि
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकाङ्गेन ततो विहीनं
चतुःसहस्रं लभतेऽस्य मूल्यम् ।
यन्माषकाङ्गीन् बिभ्रयाद्गुरुत्वे
हे तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकद्वौ वहतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकमाषकसम्मितस्य
सप्तसहस्रं त्रितयं शतानाम् ।
यन्माषकोन्मापितमानमेकं
तस्याधिकं विंशतिभिः शतं स्यात् ॥

मुक्ता

गुञ्जाश्च षड्धारयतः श्रुते दे
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ।
गुञ्जाश्चतस्रो विधृतं शताह्वी-
दहं लभेताप्यधिकं त्रिभिर्वा ॥
अतः परं स्याद्वरणप्रमाणं
संख्याविनिर्देशविनिश्चयोक्तिः ।
त्रयोदशानां धरणे धृतानां
हिकेति नाम प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अर्धहमात्रश्च शतं कृतं स्यान्-
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेत् सुपूर्णं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्ढ्यिकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतञ्च मूल्यं
समवाप्नोत्यपि बालिशस्य हस्तात् ।
यदि विंशतिभिर्भवेत् सुपूर्णं
धरणं मौक्तिकजं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात् खमूल्यं
यदि न स्याद्गुणयुक्तितो विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिष्येति परिकीर्तते ।
चत्वारिंशत्परं तस्य मूल्यमेव विनिश्चयः ॥
चत्वारिंशत्भवेत् शिष्या त्रिंशन्मूल्यं लभेत सा ।
पञ्चाशत् भवेत् सोमस्तस्य मूल्यन्तु विंशतिः ॥
षड्निर्णकरशीर्षं स्यात्तस्य मूल्यं चतुर्दश ।
अशीतिर्नवतिश्चेति कुप्येति परिकल्प्यते ॥
एकादश स्युर्नव च तयोर्मूल्यमनुक्रमात् ।
शतमर्द्धाधिकं हे च चूर्णैर्यं परिकीर्तितः ॥
सप्त पञ्च त्रयश्चैव तेषां मूल्यमनुक्रमात् ॥
शाणात् परं माषकमेकमेकं
यावद्विर्वर्द्धत गुणैरपीदम् ।
मूल्येन तावद्गुणेन योग-
माप्नोत्यनाष्टहतेऽपि देशे ॥
सूक्ष्मातिस्त्रयोत्तममध्यमानां
यन्मौक्तिकानामिह मूल्यमुक्तम् ।
तज्ज्ञातिमात्रेण न जातु कार्यं
गुणैरहीनस्य हि तत् प्रदिष्टम् ॥
यत्तु चन्द्रांशुसङ्काशमौषदिसफलाकृतिः ।
खमूलात् सप्तमं भागमवृत्तत्वात्तमेत तत् ॥
पीतकस्य भवेद्वैमवृत्तस्य त्रिभागतः ।
विषमयस्तजातौनां षड्भागं मूल्यमादिशेत् ॥
अर्द्धरूपाणि सस्फोटात् पङ्क्तूर्णानि यानि च ।
असाराणि च यानि स्युः करकाकारवन्ति च ॥
एकदेशप्रभावन्ति सकलाश्चेधितानि च ।
यानि चातकवर्णानि कांस्यवर्णानि यानि च ॥
मौननेत्रसवर्णानि ग्रन्थिभिः संवृतानि च ।
सहोषाणि च यानि स्युस्तेषां मूल्यं पदांशिकम् ॥
अन्यत्र तु ।
सञ्चाली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्दशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ॥
कलञ्जनामकं द्रव्यमेकदेशे निधापयेत् ।
अन्यतो जलविन्दूस्तु तोलनार्थं विविचिपेत् ॥
चत्वारि त्रीणि युग्मं वा तथैकं बहु वा स्थितम् ।
समं कलञ्जमानेन तुलामानादतः क्रमात् ॥

मुक्ताफल

नवमात् पञ्चमं यावत् कलञ्जेन समं यदा ।
तत्क्रमादुत्तमं ज्ञेयं मौक्तिकं रत्नवेदिभिः ॥
चतुर्दशात् सभारभ्य दशसंख्याविधिं क्रमात् ।
कलञ्जस्य समानं वा मौक्तिकं मध्यमं विदुः ॥
आरभ्य विंशतितमात् क्रमात् पञ्चदशावधि ।
लङ्कास्ताः कथिता मुक्ता मूल्यञ्च तदनुक्रमात् ॥
कलञ्जद्वयमानेन यदेकं मौक्तिकं भवेत् ।
न धार्यं नरनाथैस्तु देवयोग्यममानुषम् ॥
इत्थं विचार्य यो मुक्तां परिधत्ते नराधिपः ।
तस्यायुश्च यशो वीर्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(अथास्याः शोधनम् ।
“खेदयेद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्याः खरसेन च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि यामैकं शोधनं भवेत् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥) अन्यत् मुक्ताफलशब्दे द्रष्टवम् ॥*॥ अथ
मुक्ताधारणदिनम् ।
“रेवत्वश्विधनिष्ठासु हस्तादिषु च पञ्चसु ।
शुद्धविद्वन्मुक्तानां परिधानं प्रशस्यते ॥”
इति समयप्रदीपः ॥
मुक्ताकलापः, पुं, (मुक्तानां कलापः समूहोऽत्र ।)
मुक्ताहारः । यथा,—
“हारो मुक्तातः प्रालम्बसकलापावलीलताः ।”
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
“कण्डस्य तस्याः स्तनवन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य
अन्योन्यशोभाजननाद्वभूव
साधारणो भूषणभूषणभावः ॥”)
मुक्तागारं, क्ली, (मुक्ताया आगारमिव । मुक्तोत्-
पादनाधारत्वादस्य तथात्वम् ।) शुक्तिः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ मौक्तिकशब्दश्च ॥
मुक्तापुष्पः, पुं, (मुक्ता इव पुष्पाण्यस्य ।) कुन्द-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवृति-
रस्य कुन्दशब्दे द्रष्टव्या ॥)
मुक्ताप्रसूः, स्त्री, (मुक्तां प्रकर्षेण सृते जनयतीति
प्र + सृ + क्तिप् ।) शुक्तिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मुक्ताप्रालम्बः, पुं, (मुक्तानां प्रालम्बः हारभेदः ।)
मुक्ताहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥
मुक्ताफलं, क्ली, (मुक्ताफलमिव ।) कपूरम् ।
(मुक्तेव फलमिव ।) मौक्तिकम् । (यथा, सुग्ध-
बोधटीकायां कारके । णेनार्थादित्यत्र । दुर्गा-
दासधृतम् ।
“मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय
सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय ॥”)
लवलीफलम् । इति मेदिनी । ले, १६६ ॥
(मौक्तिकार्थेऽस्य पर्यायः ।
“मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलञ्च
तत् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथास्य भस्मकरणविधिः ।

मुक्ताफल

“मुक्ताफलानि शुद्धानि खल्ले पिष्ट्वा पुटेक्षु ।
एवं भस्मत्वमाप्नोति ————— ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥) वीपदेवकृतग्रन्थविशेषः । यथा,—
“मुक्ताफलेन ग्रन्थेन सङ्गागवतशुक्तिना ।
भक्तिस्वात्यम्बुना सुग्धमार्कण्डेयशिशुश्रिया ॥
विद्वद्भनेशशिष्येण भिषकीश्वरस्तुना ।
हेमाद्रिवीपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत् ॥”
इति तस्य चतुर्थोपान्यश्लोकद्वयम् ॥
अथ मुक्ताफल परीक्षा ।
“द्विपेन्द्रजीमूतवराहशृङ्ग-
मत्स्याहिशुक्लुङ्गववैशुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रायितानि लोके
तेषाञ्च शुक्लपङ्कजमेव भूरि ॥
तत्रैव चैकस्य हि मूलमात्रा
निविश्यते रत्नपरस्य जातु ।
वेध्यन्तु शुक्लपङ्कजमेव तेषां
शेषाण्यवेधानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
त्वक्सारनागेन्द्रतिमिप्रसृतं
यत् शुङ्गजं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा
शुक्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
या मौक्तिकानामिह जातयोऽष्टौ
प्रकीर्णिता रत्नविनिश्चयज्ञैः ।
कम्बूङ्गवं तेष्वाधमम्पुदिष्ट-
मुत्पद्यते यच्च गजैर्दुर्गमात् ॥
स्वयोनिमध्यच्छ्वितुल्यवर्णं
शाङ्गं वृहत्कोलफलप्रमाणम् ।
उत्पद्यते वारणकुम्भमध्या-
दापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥
ये कम्भवः शाङ्गसुखावमर्ष-
पीतस्य शुङ्गप्रवरस्य गोत्रे
मतङ्गजाश्चापि विशुद्धवंश्या-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मौनात् सुवृत्तं लघुनातिस्त्र्यम् ।
उत्पद्यते वारिचुराननेषु
मत्स्याश्च ते मध्यचराः पथोधिः ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं प्रदिष्टं
तस्यैव दंष्ट्राङ्कुरतुल्यवर्णम् ।
कचित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे
प्रजायते शूकरवद्विशिष्टः ॥
वर्धोपलानां समवर्णशोभ-
त्वक्सारपर्वप्रभवम्पुदिष्टम् ।
ते वेणवो दिव्यजनोपभोग्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न साव्यजन्ये ॥
भौजङ्गमं मौनविशुद्धवृत्तं
संस्थानतोऽत्युज्ज्वलवर्णशोभम् ।
नितान्तधौतप्रविकल्पामान-
निस्त्रिंशद्वारसमवर्णकान्ति ॥
प्राप्येति रत्नानि महाप्रभाणि
राज्यं श्रियं वा महर्तौ दुरापाम् ।

मुक्ताफ

पात्रं हि नापुण्यकृतो भवन्ति
मुक्ताफलस्याहिशिरोभवस्य ॥
जिज्ञासया रत्नधनं विधिज्ञैः
शुभे सुहृत्ते प्रयतेः प्रयत्नात् ।
रत्नाविधानं सुमहद्दिधाय
हृन्मर्गोपरिस्थं क्रियते यदा तत् ॥
तदा महादुन्दुभिर्मन्त्रघोषै-
र्विदुल्लताविस्फुरितान्तरालैः ।
पयोधराक्रान्तिविलम्बलम्बै-
र्घनैर्घनैश्च त्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न तं भुजङ्गा न च जातुधाना
न व्याधयो नाप्युपसर्गदोषाः ।
हिंसन्ति यस्याहिशिरःसमुत्पन्नं
मुक्ताफलं तिष्ठति पूज्यमानम् ॥
नाभ्येति मेघप्रभवं धरित्रीं
वियजतं तद्विबुधा हरन्ति ।
अर्चिःप्रमानावृतदिविभाग-
मादित्यवदुःखविभायविम्बम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य हुताग्नेन्दु-
नक्षत्रताराप्रभवं समग्रम् ।
दिवा यथा दीप्तिकरं तथैव
तमोऽवगाढास्वपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नदुतिसारतोय-
क्षतुःसमुद्राभरणोपपन्ना ।
कृतस्त्रा न वा स्यादिति निश्चयो मे
मूल्यं मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
ह्येनोऽपि यस्तत्तन्मते कदाचिद्-
विपाकयोगान्नाहतः शुभस्य ।
सपत्नह्येनां स मर्ह्यो समग्रां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभकनूतपस्य
भाग्यैः प्रजानामपि तस्य जन्म ।
यद्योजनानां परितः सहस्रं
सर्वाननर्थान् विमुखीकरोति ॥
नक्षत्रमालेव दिवो विशीर्णा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रवर्णेषु विपुलवर्णा
पयःसु पलुः पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ते-
र्मणिप्रवेकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिमपसु स्थितमापबीज-
मासन् पुराण्यन्यभवानि यानि ॥
यस्मिन् प्रदेशेऽभुनिधौ पपात
सुचारु मुक्तामणिरत्नबीजम् ।
तस्मिन् पयस्तोयधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥
सैहलिकपारलौकिकसौरा-
ष्ट्रिकताम्रपर्णपारसवाः ।
कौवेरपाण्ड्याहाटक-
हेमका इत्याकरास्वष्टौ ॥
शुक्लद्वयं नातिनिष्ठवर्णं
प्रमाणसंस्थानगुणप्रभाभिः ।

मुक्ताफ

उत्पद्यते वर्द्धनपारसीक-
पाताललोकान्तरसिंहलेषु ॥
चिन्त्या न तस्याकरजा विशेषा
रूपे प्रमाणे च यतेत विद्वान् ।
न च व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्वत्र सर्वान्तयो वसन्ति ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य मुक्ता-
फलस्य प्रायेण समुन्मितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि तु रूपकाणां
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकोर्द्धेन ततो विहीनं
तत्पञ्चभागद्वयहीनमूल्यम् ।
यन्माषकांस्त्रीन् बिभ्र्यात् सहस्रे
हे तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकौ द्वौ बहवोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकं माषकमुन्मितस्य
सपञ्चविंशत्रितयं शतानाम् ।
गुञ्जाश्च षड् धारयतः शते हे
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अर्द्धसुन्मापकतं शतं स्थान्
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेदन्नूनं
धरणं तत्प्रवदन्ति दाक्षिकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतस्य मूल्यं
समवाप्नोत्यपि वालिशस्य हस्तात् ।
द्विगुणैर्दशभिर्भवेदन्नूनं
धरणं तद्वचकं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात् खमूल्यं
यदि न स्याद्गुणसम्पदा विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिष्यं तस्येति कीर्त्तयते ॥
चत्वारिंशद्वेत्तस्याः परं मूल्यं विनिश्चयः ।
चत्वारिंशद्वेच्छिक्थो विंशमूल्यं लभेत सा ॥
षष्टिनिकरशीर्षं स्यात्तस्य मूल्यं चतुर्दश ।
अशीतिर्नवतिश्चैव कुप्येति परिकीर्त्तिता ।
एकादश स्यान्नव च तयोर्मूल्यमनुक्रमात् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽन्नभागं
जम्बीरजातरसयोजनया विपकम् ।
ष्टुष्टं ततो मृदुतनूतपिण्डमूलैः
कुण्यादयथेष्टमनुमौक्तिकमाशु विह्वम् ॥
मृत्पिण्डमप्यष्टमध्यगतन्तु कृत्वा
पश्चात् पचेत्तनु ततश्च वितानपत्न्या ।
दुग्धे ततः पयसि तं विपचेत् सुधायां
पक्वं ततोऽपि पयसा शुचि चिकणेन ॥
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिर्घर्षेण
स्यान्मौक्तिकं विपुलसद्गुणकान्तियुक्तम् ।
व्याङ्गिर्जगाद् जगतां हि महाप्रभाव-
सिद्धौ विदग्धहिततत्परया दयाशुः ॥
श्वेतकाचसमं तारं हेमांशुतयोजितम् ।
रसमध्ये प्रधार्थित मौक्तिकं देहभूषणम् ॥

मुक्तिः

एवं हि सिंहले देशे कुर्वन्ति कुशला जनाः ।
यस्मिन् कृत्रिमसन्देहः कचिद्भवति मौक्तिके ॥
उष्णे सलवणे स्नेहे निशां तद्वासयेज्जले ।
ब्रीहिभिर्मर्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम् ॥
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदकृत्रिमम् ॥
सितं प्रमाणवत् स्निग्धं गुरु खच्छं सुनिर्मलम् ।
तेजोऽधिकं सुवृत्तश्च मौक्तिकं गुणवत् सुतम् ॥
प्रमाणवन्नौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समसूक्ष्मवेधम् ।
अक्रेतुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगमुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्तारमनर्थजात
एकोऽपि कश्चित् समुपैति दोषः ॥
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
मुक्तामुक्तः, नि, (मुक्तश्च अमुक्तश्चेति विशेषणयो-
र्द्वन्द्वम् ।) चिन्मात्रिभः । अस्य प्रयोगो अस्ते
शस्त्रे च प्रायो वर्तते । इति हलायुधः ॥
मुक्तालता, स्त्री, (मुक्ताभिर्लतेव ।) मुक्ताहारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥
मुक्तावली, स्त्री, (मुक्तानां आवल्यत्र) मुक्ता-
हारः । इत्यमरः । २ । १६ । १०५ ॥ (मुक्तानामा-
वली ।) मौक्तिकश्रेणी च ॥ (तालविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।
“खचयं सविरामान्तं नौ पुनः खचयं तथा ।
ह्रुतौगः खयुगं गच्छ यत्र मुक्तावली तु सा ॥”)
मुक्तास्फोटः, पुं, (मुक्तानां स्फोटः विकाशोऽत्र ।)
शुक्तिः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥
मुक्तास्फोटा, स्त्री, (मुक्तास्फोट + टाप् ।) शुक्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मुक्तिः, स्त्री, (मुच् + भावे क्तिन् ।) आत्यन्तिक-
दुःखनिवृत्तिः । इति नैयायिकाः ॥ नित्यसुखा-
वाप्तिः । इति वैदान्तिकाः । शरीरेन्द्रियाभ्यां
आत्मनो मुक्तत्वं मुक्तिः । इति भरतः । मोचः ।
तत्पर्यायः । केवलम् २ निर्व्याणम् ३ श्रेयः ४
निःश्रेयसम् ५ अमृतम् ६ मोचः ७ अपवर्गः ८ ।
इत्यमरः । १ । १५ । ६ ॥ अपुनर्भवः ६ स्थिरः १०
अक्षरम् ११ । इति जटाधरः ॥ सा पञ्चविधा ।
सार्ष्टिः १ सालोक्यम् २ सारूप्यम् ३ सायुज्यम् ४
निर्व्याणम् ५ । यथा,—
सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
“मुक्तिस्तु द्विविधा साध्वि ! शुल्युक्ता सर्वसम्पत्ता ।
निर्व्याणपददात्री च हरिभक्तिप्रदा गुणाम् ॥
हरिभक्तिस्वरूपाश्च मुक्तिं वाञ्छन्ति वैष्णवाः ।
अन्ये निर्व्याणरूपाश्च मुक्तिमिच्छन्ति साधवाः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २२ अध्यायः ॥ ॥
मुक्तिकरयोगो यथा,—
“वक्ष्ये साङ्गमहायोगं मुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
सर्वपापप्रशमनं भक्तालुपठितं शृणु ॥

मुक्तिः

ममेति मूलं दुःखस्य न ममेति च निर्वृतेः ।
इत्तात्रेयो ह्यलकाय इममाह महामतिः ॥
अहमित्यङ्कुरोत्पन्नौ ममेति स्तम्भवान् महान् ।
गृहक्षेत्रोपशाखश्च पुत्रदारादिपल्लवः ॥
धनधान्यमहापत्रोऽनेककालेहिं वर्द्धितः ।
पुण्यापुण्यसंपुष्यश्च सुखदुःखमहाफलः ।
विधिवत् सुखशान्त्यर्थं जातोऽज्ञानमहातरुः ॥
संसारारोपपरिभ्रान्ता येऽत्र च्छायां समा-
श्रिताः ।

भान्तिज्ञानसुखासीनास्तेषामात्यन्तिकं कुतः ॥
येस्तु सत्सङ्गपाषाणनिश्रितेन महातरुः ।
क्षिप्तो विद्याकुटारेण ते गता लयमीश्वरे ॥
प्राप्य ब्रह्मरसं पीतं नीरजस्कमकण्टकम् ।
प्राप्नुवन्ति पराः प्राज्ञा ज्ञाननिर्वृतिमेव च ॥
मूर्तेन्द्रियमयं मूलं नलं राजा नचाप्यहम् ।
न तन्मात्रादिकं वाचा नैवान्तःकरणन्तथा ॥
कं वा पश्यसि राजेन्द्र ! प्रधानमिदमावधोः ।
मृतः परेऽह्नि क्षेत्रज्ञः संजातोऽयं गुणात्मकः ॥
ममको दुःखमाप्नोति जातो मत्स्योऽम्भसा यथा ।
एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा क्षेत्रात्मनो नृप ! ॥
ज्ञानपूर्वाभियोगोऽतिज्ञानेन सह योगिनः ।
सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं पुनः ! ते गुणैः ।
तद्गृहं यत्र वसतिस्तद्गोच्यं येन जीवति ॥”

इति गारुडि २२० अध्यायः ॥*

अपि च ।

“हरिरात्मा न सन्देहो यदा तत् समजायत ।
तदा मुक्तः स संसारी विष्णोरेवात्मतां ब्रजेत् ।
नान्यथा मुच्यते चात्मा भ्रमन् वै घटिद्यन्त्रवत् ॥
पूर्वकर्मनिबद्धोऽपि सर्वयोनिषु नित्यशः ।
कूटस्थः पशुतां याति आत्मज्ञानविवर्जितः ॥
कुर्वन्नहं ममेतीदमेवं दुःखाय कल्पते ।
मृद्वेतोहिं यथा कार्यं लिप्यते वै न्वनीश्वरः ॥
क्षीराधानादिभिर्यददुःखाखं तदन्महानसे ।
चन्द्रकान्तमणिर्यददुःगृहीते सोपचान् गुणान् ॥
सुखं दुःखं तथा क्षेमं संसरन् नूनमीश्वरः ॥
खप्ते यः पुरुषो नित्यमटते कर्मवन्धनात् ।
मन्यमानः सुखं दुःखं सोऽप्येव विप्र ! मुच्यते ॥
जगन्मुक्ते न मृष्टिः स्यादमुक्ते वर्द्धते सदा ।
तस्माज्जगत्त्रयं विद्यात् ज्ञानं नाधिकमेव च ॥
यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमाचरवित् सदा ।
विषयान्तरसक्तो वा याति देहे मृते हरिम् ॥
न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति यद्यनीहोऽपि लीलया ।
कुरुते गृह्यते नैव पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
यथा दुर्द्दिनसंघातं मेघवृष्ट्यैवस्थितम् ।
तदिच्छुर्निर्मलावस्थो ज्ञानी विषयसंज्ञितः ॥
सर्व्वावस्थोऽपि मुच्येत भावयुक्तः परे पदे ।
जीवन्मुक्तः स मुक्तः स्यान्निद्राविरहितस्तु यः ॥
कर्त्ता हर्ता च भोक्ता च सर्वज्ञः सर्वगो
हरिः ।

एकं स्वच्छन्दलीलस्य मुक्तिरित्यभिधीयते ॥
जीवमुक्तिमजानन्तो मूर्च्छिताकारविग्रहाः ।
विषयगुणा इवाभान्ति मृदाश्चैतन्यवर्जिताः ॥

मुक्तिर्दं

निर्गुणः स तु विज्ञयः सुखदुःखमतीतवान् ।
जीवनाशो भवेद्यत्र तत् सुखं निष्प्रयोजनम् ॥
मृत्पिण्डदण्डवन्मोक्षस्तन्मोक्षस्तु भवेद्यथा ।
तिष्ठन्ति काष्ठवदये च संवित्तिपरिवर्जिताः ॥
ते च मायोदरे लीना जडान्धवाधरोपमाः ।
आकाशवद्भवेदात्मा विदेहो निष्प्रचेतनः ॥
अलं ह्यनेन मोक्षेण चेतनारहितेन च ।
वरमेव च संसारी विषयासक्तचेतनः ॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुज्जनात्मा उभौ पाशौ संसारे संयवस्थितः ॥
इदं हि परं ज्ञानं वेदादीनामशेषतः ।
सुखस्य च फलं मुहुक्ते स्वर्गे चेह द्विजोत्तम ! ॥
यत्र वासः परे स्थाने सुखदुःखविवर्जितः ।
केवलं जीवनाशोऽयं प्रोक्तज्ञानमजानता ॥
चेतनारहितो ज्ञानमाकाशस्थोऽप्यचेतनः ।
मृत्पिण्डदण्डलोटादिशिलापट्टककुचवत् ॥
अथ आन्तो नरो यद्वत् सुसुप्तः सुखमनुते ।
बोध्यमानः सचेतापि सुखाद्बोद्धुं न मन्यते ॥*॥
केषां मुक्तिमिदं मोक्षः सुखमत्यन्तकेवलम् ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व गदतो मम ॥
दुःखानामागमो नास्ति यत्र सौख्यं निरन्तरम् ।
विद्यते तत् परं दृष्ट्वा योऽप्यानन्दसुखी भवेत् ॥
ब्रह्मज्ञानप्रविनाशं स्वच्छन्दात्मबलान्विताः ।
न तेषां पुनरावृत्तिर्यान्ति विष्णुलयं बुधाः ॥
अस्ति देवो हरिः शान्तः कारणोपायवर्जितः ।
तं ज्ञात्वा तु भवेन्मुक्तिर्निर्मला काययोगिनः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्यादयः सुराः ।
न विभक्तिं शरीरस्य यान्ति मुक्तिर्न विद्यते ॥
तस्मादाराधनीयोऽपि संयमेन्द्रियगोचरः ।
विष्णुर्मायापतिर्यो वै यदीच्छेन्मुक्तिमात्मनः ॥
नान्यत्र विद्यातपसो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र सर्वसंयागात् मोक्षं बिन्दति मानवः ॥
तस्माद्वर्त्मसुखो भूत्वा संयम्यात्मानमात्मना ।
धर्मं कुर्यादिहायैवो धर्मात्मा सुखमेधते ॥
धर्मादेवाप्यते देहो दाराः पुत्रा धनं तथा ।
धर्मात् स्वर्गश्च मोक्षश्च यदन्यदपि दुर्लभम् ॥
ऋषयो देवगन्धर्वाः स्वधर्ममनुगामिनः ।
स्वर्गे तिष्ठन्ति विप्रर्षे ! ततो यास्यन्ति सज्जतिम् ॥
धर्ममर्थश्च कामश्च मोक्षश्च ऋषिसत्तम ! ।
समाप्नोति पुमान्निव्यं नारायणपरायणः ॥”

इति वद्विपुराणम् ॥

(निरुक्तिर्यथा, सांख्यसूत्रम् । ६ । २० ।

“मुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परः ।”

यथाच, अष्टावक्रसंहितायाम् । १ । २ ।

“मुक्तिमिच्छसि रे तात ! विषयान् विषयवृत्त्यजं ।
चमार्जवदयातोषसत्वं पीयूषवज्जलम् ॥”

मुक्तिर्दं, क्षी, (मुक्तिं ददातीति । मुक्ति + दा +
कः ।) भगवन्नामविशेषः । यथा,—

“अल्पाक्षरश्च वदर्थं महासारश्च मुक्तिदम् ।

नानासिद्धिप्रदातारं परं चित्तानुरञ्जकम् ॥

गुह्यात् गुह्यतरं चान्यन्नाम चाष्टाक्षरं परम् ।

मन्त्रं सुखसमुच्चार्यमशेषार्थप्रसाधकम् ॥

मुखं

प्राह नारायणायेति नमोऽन्ताद्यो नियोगतः ।
ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतो हरिः ।
माधवायेति वै नाम धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥”

इति वद्विपुराणम् ॥

मुक्तिदातरि, त्रि (यथा, देवीभागवते । १ । २ । १० ।
“तां ध्यात्वा सगुणां मायां मुक्तिदां निर्गुणा-
न्तथा ॥”)

मुक्तिमण्डपः, पुं, (मुक्तिदायकः मण्डपः । यदा
मुक्तिमण्डपः ।) विश्वेश्वरस्य दक्षिणपार्श्वस्थ-
मण्डपः । यथा,—

“निमेषमात्रं स्थितचित्तवृत्ता-
स्तिष्ठन्ति ये दक्षिणमण्डपेऽत्र ।

अनन्यभावा अपि गाढमानसा
न ते पुनर्गर्भदशासुपासते ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

श्रीजगन्नाथमन्दिरदक्षिणपार्श्वस्थमण्डपश्च ॥

मुक्तिमुक्तः पुं, (मुक्त्या मोचनेन मुक्तः हीनः ।)
शिक्षकम् । इति रत्नमाला ॥

मुखं, क्षी, (खनति विदारयति अन्नादिकमनेन
खन्यते विधात्रा सुखमनेति वेति । खन् + “दित्-
खनेर्मुट् चोदात्तः ।” उणा० । ५ । २० । इति
करणे अच् । स च दित् मुडागमश्च ।)
शरीरावयवविशेषः । स तु सुखविवरम् ॥
(तन्निरुक्तिर्यथा,—

‘प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः ।’
इत्यमरटीकादृतम् ।)

कवयस्तु तदुपलक्षिते समुदाये प्रयुज्यते । इति
भरतः ॥ तत्तु गर्भस्थस्य पञ्चमासेर्भवति । इति
सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । वक्रमूर आस्यम् ३
वदनम् ४ तुण्डम् ५ आननम् ६ लपनम् ७ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ (यथा, नैषधचरिते ।
६ । ४४ ।

“मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया
वृथैव नासापथधावनश्रमः ।”)

तस्य स्वरूपं यथा,—

‘ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ॥’

इति भावप्रकाशः ॥

रतिक्रियायां स्वस्तीमुखस्य स्नेहात् स्वबालक-
मुखस्य च चुम्बनं शुद्धत्वं यथा,—

“मच्चिका सन्तता धारा मार्जारी ब्रह्मविन्दवः ।
स्त्रीमुखं बालकमुखं न दुष्टं ममुरब्रवीत् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ *

निःसरणम् । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ तत्तु
गृहस्य निष्क्रमणप्रवेशनवर्त्म । इति सर्वधरा-
दयः । गृहादिद्वारप्रवेशः । इति स्वामी । इष्ट-
मण्डपादेः प्रवेशनिर्गमः । इति कोकटः ।
गृहाङ्गणादिनिःसरणपथः । इति रमानाथः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ प्रारम्भः ॥ (यथा,
रघुवंशे । ३ । १ ।

“अधेक्षितं भर्तृरुपस्थितोदयं

सखीजनोद्गीचणकौरुदौमुखम् ।

निदानमिच्छाकुलस्य सन्ततेः

सुदक्षिणा दौर्द्धलक्षणं दधौ ॥”

“कौमुद्याः सुखं प्रारम्भम् ॥” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ।) उपायः ॥ सन्निविष्टः ॥ (यथा,
दशरूपके । १ । २३ ।

“सुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्धरससम्भवा ।
अङ्गानि दादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥”
नाटकादेः शब्दः । इति मेदिनी । खे, ४ ॥
आद्यम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५० । ७ ।
“अचक्षुर्विषयं प्रायाद् यथाकैः चण्दासुखे ॥”)
प्रधानम् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ ।
२७—२६ ।

“राजा सुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो सुखम् ।
नक्षत्राणां सुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां सुखम् ॥
पर्वतानां सुखं मेरुर्गरुडः पततां सुखम् ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो सुखम् ॥”)
शब्दः । नाटकः । वेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
(द्वारम् । यथा, रघुवंशे । ३ । २८ ।

“लिपेर्यथावदग्रहणेन वाङ्मयं
नदीसुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥”

“नद्या सुखं द्वारम् । सुखन्तु वदने सुखारम्भे
द्वाराभ्युपाययोरिति यादवः ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥ अग्रभागः । यथा, हठयोगप्रदीपि-
कायाम् । ३ । ५ ।

“तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम् ।
ब्रह्मदारसुखे सुप्तां मुद्राभ्यासं समाचरेत् ॥”)

सुखः, पुं, डङुः । यथा,—
‘लकुचो लिङ्गुचो नुतः खगवक्तो सुखो डङुः ।’
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुखगन्धकः, पुं, (सुखे गन्धः अस्मात् । कप् ।)
पलाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखघण्टा, स्त्री, (सुखे घण्टेव शब्दसादृश्यात् ।)
हुलहुलीध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुखचीरी, स्त्री, (सुखस्य चीरं वस्त्रविशेष इव ।
सुखचीर + खल्यार्थे ङीष् ।) जिह्वा । इति
शब्दमाला ॥

सुखजः, पुं, (सुखात् जायते इति । जन् + डः ।)
ब्राह्मणः । इति पुराणम् ॥ वक्त्रजाते त्रि ॥

सुखतीयं, त्रि, (सुखस्य इति । सुख + तसिच् ।
सुखतः । ततः “सुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्या-
मीयप्रत्ययो वक्तव्यः ।” ४।३।६० । इत्यस्य वार्त्ति-
कीत्या ईयः । “सुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ।”
४।२।१२८ । इत्यत्र काशिकोक्तेः टिलोपः ।)

सुखसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुखदूषणः, पुं, (सुखं दूषयति अनेनेति । दुष् +
णिच् + करणे लुट् ।) पलाशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुखदूषिका, स्त्री, (सुखं दूषयति विवर्यं करो-
तीति । दुष् + णिच् + खुल् टाप् अत इत्वच् ।)
सुखजातचुद्ररोगविशेषः । वयसुफोडा इति
भाषा । तल्लक्षणमाह ।

“शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतपित्तजाः ।

जायन्ते पिङ्का यूनां ज्ञेयास्ता सुखदूषिकाः ॥”
प्रख्याः सदृश्यः । एता यूनामेव सुखे भवन्ति
खभावात् ॥ * ॥ अथ तच्चिकित्सा ।

“अङ्गुलस्य चतुर्थ्यांशो सुखे लेपः कनिष्ठकः ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न
शुष्यति ।

शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥”
सुखलेपमाह ।

“लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिङ्कापहः ।
तदङ्गोरोचनायुक्तं मरिचं सुखलेपनम् ॥
सिद्धार्थकवचालोध्रेः सैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
वमनश्च निहत्याशु पिङ्कां यौवनोद्भवाम् ॥
केवलाः पयसा पिष्टाक्षीक्षणाः शाल्मलि-
कण्टकाः ।

आलिप्तं चाहमेतेन भवेत् पद्मोपमं सुखम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सुखधावनं, स्त्री, (सुखस्य धावनं । धावन् ञवे
नटि + ल्युट् ।) आस्यप्रचालनम् । सुखधोया
इति भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।

“पटोलनिम्बजम्बाम्बमालतीवनपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो सुखधावने ॥”

सुखधौता, स्त्री, (सुखं धौतं मार्जितमनेनेति ।
धाव् + कर्मणि + क्तः स्त्रियां टाप् ।) ब्राह्मण-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुखनिवासिनी, स्त्री, (सुखे निवसति या सा ।
नि + वस् + णिनिः स्त्रियां ङीष् । वाणीरूप-
त्वादस्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति केचित् ॥

सुखनिरीचकः, पुं, (सुखं निरीचते इति । निर् +
ईच् + खुल् । उद्योगं विहायान्यसुखापेक्षि-
त्वेनावस्थानादस्य तथात्वम् ।) अलसः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सुखपूरणं, स्त्री, (सुखं पूर्यते अनेनेति । पूर् +
करणे ल्युट् ।) गण्डूषः । इति वैद्यकम् ॥

सुखप्रियः, पुं, (सुखस्य प्रियः ।) नारङ्गः ।
इति भावप्रकाशः ॥ वक्त्रोचके, त्रि ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशकः ।”)

सुखभूषणं, स्त्री, (सुखं भूषयति रक्तिमालङ्करो-
तीति । भूष् + णिच् + ल्युः ।) ताम्बूलम् । इति
वैद्यकम् ॥

सुखमण्डनकः, पुं, (सुखं मण्डयति भूषयतीति । मङ्गि
+ ल्युः स्वार्थे कन् ।) तिलकटुचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ आस्यभूषके, त्रि । (सुखमण्डन-
मप्यत्र ॥)

सुखमोदः, पुं, (सुखस्य मोदः हर्षः अस्मात् ।)
शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखयन्त्रणं, स्त्री, (सुखं अश्वादीनां यन्त्राते सङ्को-
च्यते येनेति यच्च सङ्कोचने + करणे ल्युट् ।)
कविका । यथा,—

“कवी खलीनं कविका कवियं सुखयन्त्रणम् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१६ ॥

सुखरः, त्रि, (सुखं अस्यास्तीति । सुख + उष-
सुषिसुष्कमधो रः ।) ५ । २ । १०७ । इत्यथ
“रप्रकरणे खसुखकुञ्जेषु उपसंख्यानम् ।” इति
काशिकोक्ता सर्वस्मिन् वक्तव्ये रः । “निन्दितं
सुखमस्यास्तीति रः ।” इत्यमरटीका ।) अप्रिय-
वादी । तत्पर्यायः । दुर्मुखः २ अवदसुखः ३ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा,—
“एका भार्या प्रकृतिमुखरा चक्षुषा च
द्वितीया ॥”
इत्युद्भटः ॥

शब्दायमानः । यथा, शब्दकटिकनाटके १
अङ्के ।

“त्वां सूचयिष्यति तु मालससुद्धवोऽयं
गन्धश्च भीरु ! सुखराणि च नूपुराणि ॥”
अग्रयायी । यथा, हितोपदेशे ।

“यदि कार्ये विपत्तिः स्यान् सुखरस्तत्र
हन्त्यते ॥”)

सुखरः, पुं, (सुख + रः ।) काकः । शब्दः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुखरोगः, पुं, (सुखस्य रोगः ।) वक्रामयः । (यथा,
मार्कण्डेये । १५ । ३५ ।

“पङ्क्तौ वधिरः कुष्ठौ यक्ष्मणा च प्रपीडितः ।
सुखरोगाच्चिरोगे च गुदरोगे च बाध्यते ॥”)
तत्र सुखस्य स्वरूपमाह ।

“ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु
च ।

गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं सुखमुच्यते ॥”
अथ सुखरोगाणां संख्यामाह ।

‘सुरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा ।
दन्तेष्वथौ रसज्ञायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥
कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्तथः सर्वसराः स्मृताः ।
एवं सुखामयाः सर्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः ॥’

सुखरोगाणां निदानान्याह ।

‘अनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् ।
सुखमध्ये गदान् कुर्युः कुडा दोषाः कफोत्तराः ॥’
तत्रौष्ठरोगाः ।

तेषां निदानपूर्विकां संख्यामाह ।

‘पृथग्दोषैः समस्तेष्व रक्तजो मांसजस्तथा ।
मेदोजञ्जाभिधातोऽय एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥’
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

‘कर्कशौ परुषौ रुक्णौ लघ्नौ तीव्रसुगन्धिनौ ।
दाल्येते परिपाच्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥’
परुषौ रुक्णौ । दाल्येते विदार्येते । परिपाच्येते
किञ्चिद्दिहीर्णत्वचौ क्रियेते ॥ पौष्टिकमाह ।

‘चीयेते पिङ्काभिस्तु सरुजाभिः समन्ततः ।
सदाहपाकपिङ्गकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥’
श्लेष्मिकमाह ।

‘सवर्णाभिस्तु चीयेते पिङ्काभिरवेदनौ ।
कण्डूमन्तौ कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु ॥’
सन्निपातिकमाह ।

‘सकृत् लघ्नौ सकृत् पीतौ सकृत् श्वेतौ तथैव च ।
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिङ्गकान्वितौ ॥’

रक्तजमाह ।

‘खर्चूरफलवर्णाभिः पिङ्काभिर्निपोडितौ ।
रक्तोपल्लवौ रुधिरं स्रवन्तौ शोणितप्रभौ ॥’
मांसजमाह ।

‘मांसदुष्टौ गुरु स्थलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो सुखात् ॥’
जन्तवः क्रमयः । मूर्च्छन्ति वर्द्धन्ते । सुखादुभ-
यतः स्तकण्योः ॥ * ॥ मेदोजमाह ।
‘सर्पिर्मण्डप्रतीकासो मेदसा कण्डुरौ गुरु ।
मृच्छस्फटिकसङ्काशमासावं स्रवतो भृशम् ॥’
अभिघातजमाह ।

‘जन्तजाभौ विदीर्यते पीड्यते चाभिघाततः ।
मथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डुसमन्वितौ ॥’
मथितौ मृदिताविव । अतएव जन्तजाभौ रुधि-
राभाविति सङ्गतम् ॥ * ॥ अथौष्ठरोगाणां
चिकित्सा ।

‘गलदन्तमूलदण्डनच्छेदेषु रोगाः कफास्र-
भूयिष्ठाः ।

तस्मादेते वसकदधिरं विस्त्रावयेदुदुष्टम् ॥
चतुर्विधेन स्नेहेन मधुच्छिद्युतेन च ।
वातजैरभ्यङ्गनं कुर्यान्नाडीखेदश्च बुद्धिमान् ॥’
चतुर्विधेन स्नेहेन तैलघृतवसामञ्जरूपेण ।

वेधं शिराणां वमनं विरेकं

तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च ।

श्रीताः प्रदेहाः परिवेचनञ्च

पित्तोपल्लवधरेषु कुर्यात् ॥

शिरोविरेचनं धूमः खेदः कवल एव च ।
हृते रक्ते प्रयोक्तव्यं औष्ठकोपे कफात्मके ॥
मेदोजे खेदिते भिन्ने शोणिते कवलो हितः ।
प्रियङ्गु चिफला लोध्रं सचौद्रं प्रतिसार-
णम् ॥’

प्रतिसारस्य विधिमाह ।

‘दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णकल्पावलेहनेः ।
शूनैर्धर्मणमङ्गुला तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥
औष्ठरोगेष्वेष्वेषु दृष्ट्वा दोषमुपाचरेत् ।
तेषु ब्रणत्वं यातिषु ब्रणवत् समुपाचरेत् ॥’
अथ दन्तवेष्टरोगाः । तत्र दन्तवेष्टरोगाणां
नामानि संख्याच्चाह ।

‘श्रीतादो गदितः पूर्वं दन्तपुष्पुटकस्तथा ।

दन्तवेष्टः श्लेशिरश्च महाश्लेशिर एव च ॥

ततः परिदरः प्रोक्तस्तत्पुष्पुटः स्फुटः ।

वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलिवर्द्धन एव च ॥

अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च ।

दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥’

तत्र श्रीतादस्य लक्षणमाह ।

‘शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यत्राकक्षात् प्रवर्तते ।

दृग्गन्धीनि सक्कणानि उत्कृष्टेदीनि मृदूनि च ॥

दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।

श्रीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥

दन्तवेष्टश्च दन्तवेष्टनमांसश्च । अकक्षात्

अभिघातं विना शीर्यन्ते पचन्ति । पचन्ति च

परस्परं पाकीकृणा मांसानि शोणितं पचन्ति

शोणितं मांसानि पचति ॥ दन्तपुष्पुटमाह ।

‘दन्तयोस्त्रिषु वा यत्र श्वयथुर्जायते महान् ।

दन्तपुष्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥’

दन्तवेष्टमाह ।

‘स्रवन्ति पूर्यं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।

दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥’

अत्र दन्तमूलानीति कर्तुपदमध्याहरणीयम् ॥

श्लेशिरमाह ।

‘श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफवातजः ।

लालासावी कण्डुरश्च विज्ञेयः श्लेशिरो गदः ॥

महाश्लेशिरमाह ।

‘दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।

यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाश्लेशिरसंज्ञकः ॥’

तालु चाप्यवदीर्यते चकारात् दन्तवेष्टौ चाप्यव-
दीर्यते । समरात्रान् मारकश्चायं यत आह

भोजः । महाश्लेशिर इत्येव समरात्रान् निह-
न्यस्यन् ॥ * ॥ परिदरमाह ।

‘दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् स्रवति चाप्यसृक् ।

पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥

उपकुशमाह ।

‘वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति हि ।

आघटिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनम् ॥

आघातयते श्रुते रक्ते सुखं पूति च जायते ।

यस्मिन् उपकुशः स स्यात् पित्तरक्तसमुद्भवः ॥’

आघटिताः घृष्टाः ॥ * ॥ वैदर्भमाह ।

‘घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।

चलन्ति च रदा यस्मिन् स वैदर्भोऽभिघातजः ॥’

संरम्भः शोथः । चलन्ति चेति चकाराद्देहना-
दाहपाकाः ॥ * ॥ खलिवर्द्धनमाह ।

‘मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।

खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ संजाते रुक् प्रशान्यति ॥’

संजाते दन्ते ॥ * ॥ अधिमांसकमाह ।

‘हानये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।

लालासावी कफरक्तो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥

हानये हनुभवे पश्चिमे दन्ते ॥ * ॥ पञ्चदन्त-
नाडीराह ।

‘दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।

यथेरिता यथा नाडीत्रये वातपित्तकफसन्नि-
पातागन्तुनिमित्ताः पञ्चनाड्यः कथितास्तथात्रा-
पीत्यर्थः ॥ * ॥ दन्तविद्रधिमाह ।

‘दन्तमांसमलैः सासैर्वाह्यान्तःश्वयथुर्महान् ।

सदाहरुक् सवेद्भिन्नः पूयासं दन्तविद्रधिः ॥’

दन्तमांसमलैः दन्तवेष्टगतदोषैः । सासैः सरक्तै-
र्हेतुभिः ॥ * ॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।

‘श्रीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्पपान् ।

निष्क्राण्य त्रिफलाञ्चापि कुर्याद्दण्डधारणम् ॥

‘कासीसलोऽप्रकृष्टाः शिलासंयुक्ता जालाः ।

एषां चूर्णं मधुयुक् श्रीतादे पूतिमांसहरम् ॥’

तेजाला तेजवल्कल इति लोके ।

‘तेलं घृतं वा वातघ्नं श्रीतादे संप्रशस्यते ॥’

‘दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तभोजणम् ॥

सपञ्चतन्त्रः चारः सचौद्रः प्रतिसारणम् ।

शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धश्च भोजनम् ॥

विस्त्राविते दन्तवेष्टे ब्रणन्तु प्रति सारयेत् ।

लोध्रपत्रं मधुकलाचाचूर्णैर्मधुभुजैः ॥’

प्रतिसारयेत् अङ्गुल्या घर्षयेत् । पत्रं चोचकं

इति लोके ।

‘गण्डूषे चौरिणो योज्याः सचौद्रघृतशर्कराः ।

चलदन्तस्यैयं करं कार्यं बकुलचर्वणम् ॥

भद्रमुस्ताभयाथोषविङ्गारिष्टपल्लवैः ।

गोमूत्रपिष्टेर्गुटिकां क्वायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥

तां निधाय सुखे शोथमूलदन्तातुरो नरः ।

नातः परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥’

भद्रमुस्तादिवटिका ।

‘तुला घृतं नीलसहाचरस्य

द्रोणाम्भसा संश्रपयेद्यथावत् ।

ततश्चतुर्भागरसेन तैलं

पचेच्छनैरर्द्धपलप्रमाणैः ॥

कक्केरनन्ताखदिरारिमेद-

जङ्गाम्भयटीमधुकोत्पलानाम् ।

तत्तैलमाश्वेव घृतं सुखेन

स्यैयं द्विजानां विदधाति सदाः ॥’

नीलसहाचरः नीलपुष्पकटरेया । अनन्ता

दुरालभा तदलाभे यवासो ग्राह्यः । अरिमेदो

दुर्गन्धखदिरः । सहाचरायतैलम् ॥ * ॥

‘श्लेशिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाङ्गनैः ।

सचौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे चौरिणो हितः ॥

क्रियां परिदरे कुर्याच्छ्रीताशोक्तां विचक्षणः ।

संशोथोभयतः कार्यं शिरश्चोपकुशे तथा ॥

काकोडुस्वरिकापत्रैर्ब्रणं विस्त्रावयेद्विधक् ।

लवणैः चोदयत्तेश्च सथोषैः प्रतिसारयेत् ॥ * ॥

‘शस्त्रेणोत्कृत्य वै दर्भं दन्तमूलानि शोथयेत् ।

ततः चारं प्रयुज्जीत क्रियाः सर्व्वाश्च श्रीतलाः ॥

उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवधारयेत् ।

कृमिदन्तकवचात्र विधिः कार्यो विज्ञानता ॥’

इयं खलिवर्द्धनस्य चिकित्सा ॥ * ॥

‘क्वित्वाधिमांसं सचौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत् ।

वचातेजोवतीपाठाखर्जिकायावशूकजैः ॥’

तेजोवती तेजवल्कलं खर्जजीवन्तीति च ।

‘चौद्रद्वितीयापिप्लव्याः कवले चात्र कीर्तिताः ।

पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने ॥ * ॥

‘नाडीब्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।

यदन्तमध्ये जायेत नाडीदन्तं तदुद्धरेत् ॥

क्वित्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरितो भवेत् ।

उद्धृत्य च दहेच्चापि चारेण ज्वलनेन वा ॥

भिनत्तुपेक्षिते दन्ते हनूकास्थिगतं ध्रुवम् ।

समूलं दण्डनं तस्मादुद्धरेद्दण्डमस्थि च ॥

उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रसवेदति ।

रक्ताभिषेकान् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि ॥

काणः संजायते जलुरर्द्धितं तस्य जायते ।

चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद् भिषक् ॥

धावनं जातिमदनस्वादुकण्टकखादिरैः ।

कषायैरिति शेषः ।

कषायैर्जातिमदनकटुकी-स्वादुकण्टकेः ।

मज्झिमालोपखण्डपरिगच्छायापि यत् कृतम् ।
 तैलं तत्साधितं तत्र हन्यात् दन्तगतां गतिम् ॥
 जात्यादिचतुष्टयस्य कषायेण मज्झिष्ठादिचतुष्ट-
 यस्य च कषायेण तैलमिदं पचेत् । जातिः
 चमेली इति लोके । तस्याः पत्रं ग्राह्यम् ।
 मदनी धुतुरस्तस्यापि पत्रमत्र ग्राह्यम् ।
 कण्टकौ वृहत्कटाइ तस्या मूलं ग्राह्यम् ।
 स्वादुकण्टकोगोचुरः तस्य पञ्चाङ्गं ग्राह्यम् ।
 जात्यादितैलम् ॥ * ॥
 'विद्रध्युक्तं विधिं युक्तं विदध्यादन्तविद्रधौ ।
 शुक्लकर्म नरस्तत्र कुशलेनैव कारयेत् ॥' *
 अथ दन्तरोगाः । तत्र रोगाणां नामानि
 संख्याच्चाह ।
 'दालनः कथितः पूर्व' कृमिदन्तक एव च ।
 प्रोक्तो भञ्जनको दन्तहर्षो वे दन्तशर्करा ॥
 कपालिकात्र कथिता श्यावदन्तक एव च ।
 करालसंज्ञ इत्यष्टौ दन्तरोगाः प्रकीर्तिताः ॥
 तत्र दालनस्य लक्षणमाह ।
 'दीर्घमाण्डिष्विव रुजा यत्र दन्तेषु जायते ।
 दालनो नाम स आधिः सदागतिनिमित्तजः ॥'
 कृमिदन्तकमाह ।
 'कृष्णच्छिद्रचलसावी ससंरम्भो महारुजः ।
 अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥'
 ससंरम्भः दन्तमूलशोधयुक्तः । तत्रैव सावो
 बोद्धव्यः । अनिमित्तरुजः अवघटनादिनिमित्तं
 विनैव महारुजावान् ॥ * ॥ भञ्जनकमाह ।
 'वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यत्र दन्तमङ्गश्च जायते ।
 कफवातकृतो आधिः स भञ्जनकसंज्ञकः ॥'
 दन्तहर्षमाह ।
 'श्रीतरुचप्रवाताम्बुसर्पानामसहा द्विजाः ।
 यत्र स्युर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्तितः ॥'
 दन्तशर्करामाह ।
 'मलो दन्तगतो यस्तु कफश्चानिलशोधितः ।
 शर्करैव खरसर्पा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥'
 शर्करा सिकता ॥ * ॥ कपालिकामाह ।
 'कपालेष्विव दीर्घतुसु दन्तेषु समलेषु च ।
 कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छित् दन्तशर्करा ॥'
 कपालानि मृगस्यघटादिघटकानि तेष्विव ।
 समलेषु दन्तेषु मलसहितदन्तावयवेषु दीर्घतुसु
 या दन्तशर्करा सा कपालिकेति विज्ञेया ।
 सा कपालिका दन्तच्छित् दन्तनाशनी ॥ * ॥
 श्यावदन्तकमाह ।
 'योऽच्छिद्रश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तखण्डेषतः ।
 श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥'
 दग्धः दग्ध इव ॥ * ॥ करालमाह ।
 'शूनैः शूनैः प्रकुर्वते यत्र दन्ताश्रितोऽनिलः ।
 करालान् विकटान् दन्तान् स करालो न
 सिध्यति ॥'
 करालान् भयानकान् । अयं सुश्रुतेनोक्तः ।
 संग्रहकारेण एहीतश्च ॥ * ॥ अथ दन्तरोगाणां
 चिकित्सा ।
 'तैलं लाचारसं चीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत् ।

द्रव्यैः पलमितैरेतैः काथैश्चापि चतुर्गुणैः ॥
 लोप्रकटफलमज्झिष्ठापञ्चकेशरपञ्चकैः ।
 चन्दनोत्पलपल्लवपञ्चकैस्तैलं वदने धृतम् ॥'
 कटफलस्थाने पतङ्ग इति च पाठः ।
 'दालनं दन्तचालश्च दन्तमोजं कपालिकाम् ।
 श्रीतादं पूतिवक्त्रश्च विरुचिं विरसास्यताम् ॥
 हन्यादाशु गदानेतान् कुर्यादन्तानपि स्थिरान् ।
 लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥'
 लाक्षाद्यतैलम् ॥ * ॥
 'जयेत् विस्त्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।
 तथावपीडैस्त्रावणैः स्नेहगण्डधारणैः ॥
 भद्रदात्रादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
 कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गु दन्तान्तरे स्थितम् ॥
 वृहतीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गलकण्टकारिकाकाथः ।
 गण्डधूपस्तेलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमनः ॥
 नीली वायसजङ्घा कटुतुषी मूलमेकैकम् ।
 सङ्गर्ग्यं दशनविधृतं दशनकृमिपातनं प्राहुः ॥
 स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्तेष्टतस्य च ।
 निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमदनाः ॥'
 त्रैवृतस्य सर्पिषः त्रिवृता पक्षस्य सर्पिषः कवल
 इत्यर्थः ।
 'स्नेहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नेहिकमेव च ।
 पेया रसा यवावश्च चीरसन्तानिकाधृतम् ॥
 शिरोवस्तिहितश्चापि क्रमो यच्चानिलापहः ।
 अत्र दन्तहर्षे ॥
 'अच्छिद्रं दन्तमूलानि शर्करासुद्धरेद् भिषक् ।
 लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतेस्तत्तां प्रतिसारयेत् ॥
 दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्यान्निरवशेषतः ।
 कपालिका कच्छतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥'
 अत्र दन्तशर्करायाम् । एषा क्रिया दन्तहर्ष-
 क्रिया ॥ * ॥
 'फलान्यन्तानि श्रीतासु रुचात्रं दन्तधावनम् ।
 तथातिकठिनं भयं दन्तरोगौ विवर्जयेत् ॥'
 अथ जिह्वारोगाः ।
 तत्र जिह्वारोगाणां निदाननामसंख्याः प्राह ।
 'वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः ।
 उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्तिताः ॥'
 तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।
 'जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता
 भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।
 स्फुटिता मनाविदीर्णा । प्रसुप्ता रसानभिज्ञ-
 तथा सुमेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरु-
 भूमिजो ह्रस्वदन्त कण्टकचिता ॥ * ॥ पित्तज-
 माह ।
 'पिपात् सदाहैरुपचीयते च
 दीघः सरत्तोरपि कण्टकैश्च ॥'
 अयं रोगो लोके जली इति ख्यातः ॥ * ॥
 कफजमाह ।
 'कफेन गुर्वी बहला चिता च
 मांसोच्छ्रयैः शास्त्रालिकण्टकाङ्गैः ।
 बहलाः स्थूलाः मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः ॥
 अलासमाह ।

'जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः
 सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।
 जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो
 मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥'
 प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो दारुणः । कफरक्तमूर्तिः
 कफरक्ताभ्यां मूर्तिर्यस्य कफरक्तज इत्यर्थः ।
 जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः । भृशपाकेन
 पित्तश्च । अतस्त्रिदोषोऽयमसाध्यत्वञ्चास्य ॥ * ॥
 उपजिह्विकामाह ।
 'जिह्वाग्ररूपश्चयथुर्हि जिह्वा-
 सुताम्य जातः कफपित्तयोनिः ।
 प्रसेककण्डपरिदाहयुक्तः
 प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥'
 जिह्वाग्ररूपो जिह्वाग्रकतिः ॥ * ॥ अथ
 जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।
 'जिह्वागतविकाराणां शूलं शोणितमोज-
 णम् ।
 गुडूचीपिप्पलीनिम्वकवलः कटुभिः सुखः ॥
 ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
 कण्डजेष्वातिलोत्थेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥
 पित्तजे परिष्टे तु निःस्वते दुष्टशोणिते ।
 प्रतिसारणगण्डधूपनस्यानि मधुरं हितम् ।
 कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वष्टजः क्षये ॥
 पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ॥
 उपजिह्वान्तु संलिख्य चारेण प्रतिसारयेत् ।
 शिरोविरेकगण्डधूपधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥
 योषचारामयावद्विचूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ।
 उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलैश्च पाचयेत् ॥'
 अथ तालुरोगाः । तत्र तालुरोगाणां नामानि
 संख्याच्चाह ।
 'गलशुखी तुलिकेयध्रुवः कच्छप एव च ।
 ताल्वर्जुदश्च कथितो मांससंघात एव च ।
 तालुपुण्डनामा च तालुशोषस्तथैव च ॥
 तालुपाकश्च कथितास्तालुरोगा अमी नव ॥'
 तत्र गलशुखीलक्षणमाह ।
 'श्लेष्मादृग्भ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो
 दीर्घः शोथो भ्रातवस्तिप्रकाशः ।
 दृष्णाकासश्वासजुष्टं वदन्ति
 वेदा आधिं कण्डशुखीति नाम्ना ॥'
 भ्रातवस्तिप्रकाशः वातपूरितचर्मपुटतुल्यः ॥ * ॥
 तुलिकेरीमाह ।
 'शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
 प्रागुक्ताभ्यां तुलिकेरी मता तु ।
 प्रागुक्ताभ्यां श्लेष्मादृग्भ्याम् । तुलिकेरी वन-
 कार्पासीफलं तत्तुल्येति ॥ * ॥ अधुषमाह ।
 'शोथस्तन्ना लोहितः शोणितोत्थो
 ज्ञेयोऽधुषः सञ्जरस्तीव्रश्च ॥'
 कच्छपमाह ।
 'कूर्मोऽसन्नो वेदनोऽश्रीघ्नजन्मा
 रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात् ।
 कूर्मोऽसन्नः मध्ये प्रोचं प्रान्ते नतः ॥ * ॥
 ताल्वर्जुदमाह ।

मुखरो

‘पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं
विद्याद्रक्ताद्वर्णं पित्तलिङ्गम् ।’
पद्माकारं पद्मकर्णिकाकेशरैरिव पार्श्वतो दीर्घ-
मांसाङ्गुरैर्वर्णितम् ॥*॥ मांससंघातमाह ।
‘दृष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजश्च
तात्त्वन्तस्थं मांससंघातमाह ।’

तालुपुष्पुटमाह ।

‘नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्मा
मेदोयुक्तः पुष्पुटस्तालुद्वये ॥’

तालुशोषमाह ।

‘शोषोऽर्थं दीर्यते चापि तालु
श्वसो वातात्तालुशोषोऽयमुक्तः ।’

तालुपाकमाह ।

‘पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्धघोरं
तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति ॥’

अथ तालुरोगाणां चिकित्सा ।

‘कुष्ठोषणवचासिन्धुकणापाटान्नवैः सह ।
सचौद्रेभिर्भजा कार्यं गलशुण्डीप्रघर्षणम् ॥’
ब्रवः केवचीमोथा गुडतची इति च लोके ।
‘अङ्गुष्ठाङ्गुलिमन्द्रेणाकथ्य गलशुण्डिकाम् ।
हृदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥’
मण्डलाग्रेण शस्त्रविशेषेण ।

‘अतिच्छेदात् सवेदकं ततो हेतोर्मिथेयं च ।
हीनच्छेदाद्भवच्छोथो लालास्रावो भ्रम-

स्तथा ॥

तस्मात् वेद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विप्रारदः ।
गलशुण्डी तु संक्षिप्तं कुर्यात् प्राप्तामिमां

क्रियाम् ॥

पिप्पल्यतिविषाकुष्ठवचामरिचनागरैः ।
चौद्रयुक्तैः सलवणैस्ततस्तं प्रतिसारयेत् ॥
वचामतिविषापाटारास्त्राकटुकरोहिणीः ।
निष्काथ्य पितुमर्द्दश्च कवलं तत्र कारयेत् ॥
तुण्डिकैर्ध्रुवे कूर्मे संघाते तालुपुष्पुटे ।
एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥
तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।
स्नेहस्नेहौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥’
अथ गलरोगाः । तत्र गलरोगाणां नामानि
संख्याच्चाह ।

‘रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च ।
अधिजिह्वश्च बलयोऽलासनामेकवृन्दकः ॥
ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलौघः प्रखरन्नश्च मांसतानस्तथैव च ॥
विदारो कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥’
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति-
माह ।

‘गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्गुरै-
र्निहत्यस्त्रं व्याधिरयं हि रोहिणी ॥’

अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः । पित्तकफौ च
मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः ।
अनु त्रयोऽपि मूर्च्छिताः पृथग्दोषजाया अवि-

मुखरो

वचमाणत्वात् ॥ * ॥ तस्य वातजाया लक्षण-
माह ।

‘जिह्वासमन्तादभ्युपवेदनास्तु
मांसाङ्गुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥’

समन्तात् जिह्वायाः सर्वतः । वातात्मकोपद्रव-
गाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥ * ॥
पित्तजामाह ।

‘चिप्रोद्गमाच्चिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ।’
श्लेष्मजामाह ।

‘स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ।’
स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः ॥*॥ सन्निपातजामाह ।

‘गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ।’
रक्तजामाह ।

‘स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ।’
रक्तजेतरा संहारकत्वावधिमाह ।
‘सदास्त्रिदोषजा हन्ति त्रिहातु कफसमुद्भवा ।
पञ्चाहातु पित्तसंभूता सप्ताहातु पवनोत्थिता ॥’
कण्ठशालूकमाह ।

‘कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिगले कण्टकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥’
कण्टकशूकभूतः कण्टकवच्छूकवच्च वेदनाजनकः ।
अधिजिह्वामाह ।

‘जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्
जिह्वोपरिष्ठादहजैव मिश्रात् ।
त्रयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्येदागतपाकमेवम् ॥’

अष्टजा मिश्रादेवेत्यन्वयः ॥ * ॥ बलयमाह ।
‘बलाग्र एवायतमुन्नतश्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं
विवर्ज्यनीयं बलयं वदन्ति ॥’

अलासमाह ।
‘गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्मच्छिदं हृत्तरमेतदाहु-
रलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥’
मर्मच्छिदं हृदयमर्मणि केदेनेव वेदनाजनकम् ॥
एकवृन्दमाह ।

‘वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्डुरोऽपाक्यन्दुर्गुरुश्च ।
नाम्नेकवृन्दः परिकीर्त्तयतेऽसौ
व्याधिर्बलाग्रः क्षतजप्रसृतः ॥’
अन्तः गलमध्ये । अपाकी ईषत्पाकी । अन्दुः
ईषन्मृदुः ॥ * ॥ वृन्दमाह ।

मुखरो

‘समुन्नतं वृन्दममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्-
विद्यात् सतोदं पवनात्मकम् ॥’
शतघ्नीमाह ।

‘वर्त्तिर्धना कण्ठनिरोधिनी तु
चितातिमात्रं पिशितं प्ररोहैः ।
अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषा
त्रेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥’
घना कठिना । अनेकरुक् वातपित्तकफलोद-
दाहकण्डादियुक्ता । शतघ्नीसदृशी लौहकण्टक-
संक्षुब्धा शतघ्नी महती शिला तत्तुल्या यतः
प्राणहरी ॥ * ॥ गिलायुमाह ।

‘ग्रन्थिगले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्तिः ।
संलक्ष्यते सक्तमिवासितश्च
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥’

गलविद्रधिमाह ।

‘सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥’

गलौघमाह ।

‘शोथो महान् यस्तु गलावरोधो
तीव्रज्वरो वायुगतिर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्तयतेऽसौ ॥’
वायुगतिर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ * ॥
खरन्नमाह ।

‘यस्तान्ममानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नखरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु
त्रेयः स रोगः श्वसनात् खरन्नः ॥’
तान्ममानस्तमः पश्यन् । शुष्कविमुक्तकण्ठः
शुष्को विमुक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः ।
अस्वाधीनता मुक्तं गलितुमशक्यत्वात् । अनि-
नायनेषु वायुवर्त्मसु श्वसनात् वातात् ॥ * ॥
मांसतानमाह ।

‘प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकण्ठो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितावलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्वकृतो विकारः ॥’
प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकण्ठः अतिशयितं
कण्ठं यत्र सः ॥ * ॥
विदारोमाह ।

‘सदाहतोदं श्वयथुः सुतान्त्र-
मन्तगले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्याद्वदने विदारो
पार्श्वे विशेषात् स तु येन श्रेते ॥’
पार्श्वे विशेषात् स तु येन श्रेते स पुरुषो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाहुल्येन श्रेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारो भवति इत्यर्थः ॥ * ॥

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।

‘रोहिणीनान्तु साध्यानां हितं शोणितमोच-
णम् ।

वमनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म वा ॥
वातजान्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
विस्त्राय पित्तसंभूतां सिताचौद्रप्रियङ्गुभिः ।
घर्षयेत् कवलो द्राक्षापरुषेः कथितैर्हितः ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥
आगारधूम भुल इति लोके । कटुकानि शुण्ठी-
पिप्पलीमरिचानि ।

‘श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससेनवम् ।
नस्यकर्मणि दातव्यं कवले च कफोदये ॥
श्वेता अपराजिता ।

‘पित्तवत् साधयेद्देहो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्त्राय कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥
एककालं यवान्नं वा भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ।
उपनिङ्गकवच्चापि साधयेदधिजिङ्गकम् ॥
एकवृन्दन्तु विस्त्राय विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दञ्च समुपाचरेत् ॥
गिलायुच्चापि यो याधिस्रश्च शस्त्रेण साधयेत् ।
अमर्मस्थं सुसम्पन्नं हृदयेत् गलविद्रधिम् ॥
अथ सामान्यानां कण्ठरोगाणां चिकित्सा ।
‘कण्ठरोगेऽवष्टम्भोच्चेत्सीत्स्नैर्नस्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सान्तु कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
काथं दद्याच्च दाव्यैर्लङ्घनिभ्यताम्यैर्कलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो माक्षिकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादासुपाठामुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
मृद्वीकाकटुकायोषदाव्यैर्लङ्घनिफलघनम् ।
पाठां रसाञ्जनं दारु तेजोऽङ्गितं सुचूर्णितम् ॥
चौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे महौषधम् ।
योगास्ते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥

यवाग्रजं तेजवतीञ्च पाठां

रसाञ्जनं दारु निशां सकृष्णाम् ।

चौद्रेण कुर्थात् गुटिकां सुखेन

तां धारयेत् सर्वगलामयेषु ॥

अथ समस्तमुखरोगाः । तत्र तेषां निदानं
संख्याञ्चाह ।

‘पृथग्दोषैस्त्रयो रोगाः समस्तमुखजाः
सृताः ।’

तत्र वातिकस्य लक्षणञ्चाह ।

“स्तोटेः सतोर्देहदं समन्ताद्-

यत्राचितं सर्वसरः सवातात् ॥ ॥

पैत्तिकमाह ।

‘रक्तेः सदाहैः पिङ्गकैः सुपीते-

यत्राचितं चापि स पित्तकोपात् ॥ ॥

श्लैष्मिकमाह ।

‘अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णै-

यत्राचितं चापि स वै कफेन ।’

अवेदनैः ईषदेदनैः । यत उक्तं सुश्रुतेन ।

अल्पवेदनैरिति ॥ ॥ मुखरोगेष्वसाध्यानाह ।

‘ओरुप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ।
दन्तवेषेषु वर्ज्यौ तु त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ॥’
त्रिलिङ्गगतिः त्रिदोषजा नाडी । महाशौषि-
रश्च ।

‘दन्तेषु च न सिध्यन्ति स्थावदालनभङ्गनाः ।
जिह्वारोगेऽलसस्तु तालुजेऽवदन्तथा ॥
खरप्रो वलयो वृन्दो वलाशः स हि दारुणः ।
गलौघो मांसतानञ्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥
असाध्याः कौर्त्तिता स्ते रोगा दश नवो-
त्तराः ।

तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥’

अथ समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा ।

‘वातात् सर्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ॥
पित्तात्मके सर्वसरे शुङ्गकायस्य देहिनः ।
सर्वपित्तहरः काथ्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ ॥
प्रतिसारणगण्डूषधूमसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात् कफापहम् ॥ ॥
सुखपाके सिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् ।
मधुमूत्रवृत्तचौरेः शीतैश्च कवलग्रहः ॥ ॥
जातीपत्रान्दताद्राक्षायासदाव्यैर्फलत्रिकैः ।
काथः चौद्रयुतः शीतो गण्डूषो सुखपाकगुत् ॥ ॥
कार्यञ्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्चणम् ।
कृष्णजीरककुष्ठेन्द्रयवचर्चणतस्त्राहात् ।
सुखपाकव्रणक्षेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ॥ ॥
पटोलनिम्बजम्बामालतीनवपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो सुखधावने ॥ ॥
पञ्चपल्लवजः काथस्त्रिफलासम्भवोऽथवा ।
सुखपाके प्रयोक्तव्यः सचौद्रो सुखधावने ॥ ॥
खरसः कथितो दाव्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सचौद्रा मुखरोगास्त्रिदोषनाडीव्रणापहा ॥ ॥
सम्प्रक्षोदशीरपटोलसुस्त-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्टाङ्गराजदुमचन्दनैश्च
काथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥ ॥

राजदुमः धनवहेरा इति लोके ।

‘तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।

चौद्राव्यदिग्धकल्कस्य गण्डूषो सुखपाकगुत् ॥ ॥

आस्त्रादिता सकृदपि सुखगन्धं सकलमपनयति ।

त्वग्जीवपूरफलजा पवनमवाध्यञ्च नाशयति ॥ ॥

हरिद्रां निम्बपत्राणि मधूकं नीलसुतपलम् ।

तैलमेभिर्विपक्तयं सुखपाकहरं परम् ॥ ॥

यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशद्नीलोत्पलस्य तैलस्य ।

प्रस्थं तद्विगुणपयोविधिना पक्वं तु नस्येन ॥

निशि वदनस्य सावं क्षपयति गात्रस्य दोष-

संघातम् ।

कचखर्ज्वलमवश्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥ ॥

इति मुखरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ ॥

अपि च ।

तण्डुलीयकगोक्षूरमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ।

कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ॥ ॥

शुष्कमूलकशुण्ठीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।

शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णशूलञ्च पूयसावञ्च कर्णयोः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कतप्रेखर ! ।
चारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम् ॥ ॥
इति गारुड १८८१६८ अध्यायौ ॥

(तथाचास्य सलक्षणचिकित्सितम् ।

“सुखामये मारुतजे तु शोष-
कार्कश्यरौक्ष्याणि चलारुजश्च ।
कृष्णारुणं निव्यतनं सुशीतं
प्रसंसनस्यन्दनतोदमेदाः ॥
लृणान्वरस्फोटकतालुदाहा-
धूमायनच्चाप्यवदीर्णता च ।
पित्तात् समूर्च्छा विविधारुजश्च
वर्णाश्च शुक्लारुणवर्णवर्ज्याः ॥
कण्डूगुरुत्वं सितविज्जलत्वं
स्नेहोऽरुचिर्चाद्यकफप्रसेकौ ।
उत्क्षेपमन्दानिलता च तन्ना
रुजश्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥
सर्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्वजः स्यात् ।
संस्थानदूषाकृतिनामभेदा-
च्चेते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥
शालाक्यतन्त्रे विहितानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिभेषजानि ।
यथाप्रदेशन्तु चतुर्विधस्य
क्रियां प्रवक्ष्यामि सुखामयस्य ॥

इति मुखरोगः ॥ ॥

‘शुक्ततिक्तकटुचौद्रकषायैः कवलग्रहः ।
धूमः प्रथमनं शुद्धिरधश्चर्दनलङ्घनम् ॥
भोज्यञ्च मुखरोगेषु यथास्वदोषनुद्धितम् ।
पिप्पल्यगुरुदाव्यैर्लवणं यवचारो रसाञ्जनम् ॥
पाठां तेजोवतीं पथ्यां समभागं सुचूर्णितम् ।
मुखरोगेषु सर्वेषु सचौद्रं तद्विधारयेत् ॥
सीधुमाधवमाध्वीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।
तेजोऽहमभयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ।
पाठां ज्योतिष्मतीं लोभ्रं दाव्यैर्कुष्ठञ्च चूर्णयेत् ।
दन्तानां घर्षणञ्चैव सावकण्डूरुजापहम् ॥
‘गृहधूमो यवचारपाठायोषं रसाञ्जनम् ।
तेजोऽह्ना त्रिफला लोभ्रं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ॥
सचौद्रं धारयेदेतत् गलरोगविनाशनम् ॥’

इति कालकचूर्णम् ॥ ॥

मनःशिला यवचारो हरितालं ससेनवम् ।
दाव्यैर्लक् चेतितचूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥
सर्चितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नामकौर्त्तितम् ॥
इति पीतकचूर्णम् ॥ ॥

‘कटुकातिविषापाठा दाव्यैर्सुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
खरसः कथितो दाव्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सचौद्रमुखरोगास्त्रिदोषनाडीव्रणापहा ॥
तालुशोषे लठ्ठ्यास्य सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ॥

मुखवा

लावणं मधुराः स्निग्धाः शीताश्चैव रसा हिताः ।
 मुखपाके शिराकर्म शिरःकायविरचनम् ।
 मूत्रतैलघृतचौद्रचौरैश्च कवलग्रहः ॥
 सत्रौद्रास्त्रिफलापाठा मृदीकाजातिपल्लवाः ।
 कषायतिक्तकाः शीताः कायाश्च मुखधावनाः ।
 तुलां खदिरसारस्य द्विगुणामरिमेदसः ॥
 प्रक्षाल्य जर्जरौक्यं चतुर्दोशैर्ममसः पचेत् ।
 द्रोणशेषं कषायन्तं पून्वा भूयः पचेच्छनैः ॥
 तनूतस्मिन् घनीभूते चूर्णौक्यान्नाभागिकम् ।
 चन्दनं पद्मकोशीरं मञ्जिष्ठां धातकीं घनम् ॥
 प्रपुष्करिकं यष्टाङ्गत्वगेलापत्रकेशरम् ।
 लाक्षां रसाञ्जनं मांसीं त्रिफलां लोध्रवालकम् ॥
 रजतौ फलिनीमेलान् समङ्गान् कटुफलं वचाम् ।
 यवामगुरुपत्रङ्गैरिकाञ्जनमावपेत् ॥
 लवङ्गनखककोलजातिकोशान् पलोन्मितान् ।
 कर्पूरकुङ्कुमेषु पुनः शीते भवतारिते ॥
 ततस्तु गुलिकाः कार्याः शुष्काश्चास्येन धार-
 येत् ।

तैलञ्चानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ॥
 दन्तानाञ्चलनभ्रंशशौघिर्धृक्त्रिमिरोगनुत् ।
 मुखपाकास्यदौर्गन्धजाद्यारोचकनाशनम् ॥
 मावोपलेपपैच्छिल्वैस्त्र्यङ्गलरोगनुत् ।
 दन्तास्यगलरोगेषु सर्वेषां तत्परायणम् ॥”

इति खदिरादिगुटिकातैलञ्च ॥ इति मुख-
 रोगचिकित्सा ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने
 २६ अध्यायः ॥)

मुखलाङ्गलः, पुं, (मुखं लाङ्गलमिव भूविदारक-
 मस्य ।) शूकरः । इति जटाधरः ॥

मुखवन्धनं, स्त्री, (मुखं प्रारम्भविषयः तस्य वन्धनं
 संग्रहोऽत्र ।) गन्धारस्मे तत्र वक्तव्यकथनम् ।
 तस्य नामान्तरम् । अनुक्रमणिका । भूमिका ।
 इति दन्तोमञ्जरीं मुखवन्धनाख्यप्रथमस्तवकः ।
 इति तद्गन्धकचूर्णगङ्गादासवैदेन लिखितम् ॥

मुखवल्गुः, पुं, (मुखस्य वल्गुः प्रीतिकरः ।)
 दाडिमवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ मुखप्रिये, त्रि॥

मुखवाचिका, स्त्री, (मुखं वाचयति शोधयतीति ।
 वच् + शिच् + श्चुल् + स्त्रियां टाप् । अत
 इत्वं च ।) अम्बुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखवाद्यं, स्त्री, (मुखेन वाद्यम् ।) वक्रनालवाद्यम् ।
 वाक इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुखस्य मुखेन च वाद्यञ्च । शिवपूजान्ते वम्
 इति शब्देन गालवाद्यम् । यथा,—

“लिङ्गं निर्माय विधिवत् विधिवत् पूजयेच्च तम् ।
 यद्वचरं जपित्वा वै मुखवाद्यं शुचिस्मिते ॥”

इति लिङ्गाचैनतन्त्रे १५ पटलः ॥

अपि च ।

“मुखवाद्यं सवृत्तं हि कृत्वा तु परमेश्वरि ! ।
 मातृकामन्त्रसहितं मुखवाद्यं सुदुर्लभम् ॥

अकारादिचकारान्तमनुलोमविलोमः ।
 उच्चार्य परमेशानि ! मुखवाद्यं शुचिस्मिते ! ॥

सबिन्दं वर्णमुच्चार्य पञ्चाशन्मातृकां प्रिये ! ।
 अनुलोमविलोमेन सर्वेषां च वरानने ! ॥

मुखठी

अनेनैव विधानेन मुखवाद्यं करोति यः ।
 स सिद्धः सगणः सोऽपि स शिवो नात्र संशयः ।
 मृत्युञ्जयोऽहं देवेशि ! मुखवाद्यप्रसादनः ॥
 यस्मिन् काले महेशानि ! असुरो बलवान् भवेत् ।
 तस्मिन् काले महेशानि ! मुखवाद्यं करोम्यहम् ॥
 तत् श्रुत्वा परमेशानि ! असुरा राक्षसाश्च ये ।
 पलायन्ते महेशानि ! तत् श्रुत्वा परमेश्वरि ! ॥
 ये नरा भुवि तिष्ठन्ति मुखवाद्यं विना प्रिये ! ।
 स सर्वथातनाभोगी अन्ते कुम्भीरतां व्रजेत् ॥”

इति च लिङ्गाचैनतन्त्रे ८ पटलः ॥

मुखवासः, पुं, (मुखस्य वासः सौरभ्यमस्मात् ।)
 गन्धदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखवासनः, पुं, (मुखं वासयतीति । वस् +
 शिच् + ल्युः ।) मुखसदृगन्धकारकद्रवम् । तत्-
 पर्यायः । आमोदी २ । इत्यमरः । १।५।१२ ॥ हे

मुखवासनवटिकादौ आमोदयुक्तः कर्पूरादि-
 रामोदी इन् । मुखं वासयति मुखवासनः

नन्द्यादित्वादनः । नानाद्रव्यरचित एकैकश्च
 एव वा कर्पूरादिभिर्मन्त्रोपयोग्यमुखवासनवटि-

रामोदीति सर्वस्वम् । शुभवासन इति पाठे
 शुभं मनोहरं वासनं वासो यस्य केशादेः स

आमोदीत्याहु रिति सुभूतिः । चौरखामिना तु
 समाकर्षादिचतुष्टयेन इष्टगन्धादिचतुष्टयेन च

पर्यायद्वयमाख्यातम् । शब्दार्णवे तु ।
 “कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः ।

वकुले स्यात् परिमलश्चम्यके सुरभिस्तथा ।
 गन्धा द्विषष्टिरप्येते गुणितृप्तौ त्रिलिङ्गका ॥”

इति भरतः ॥

मुखविलुण्टिका, स्त्री, (मुखेन विलुण्ठयतीति ।
 लुण्ठ + शिच् + श्चुल् । स्त्रियां टाप् । अत इत्वं
 च ।) ह्यागी । इति शब्दरत्नावली ॥

मुखविष्टा, स्त्री, (मुखे विष्टा मलमस्याः ।)
 तैलपायिका । यथा,—

“वल्गुलिका मुखविष्टा परोष्णी तैलपायिका ।”
 इति हेमचन्द्रः ॥

मुखशफः, पुं, (मुखं शफं चुर इव तीक्ष्णमस्य ।)
 दुर्मुखः । इति शब्दमाला ॥

मुखशुद्धिः, स्त्री, (मुखस्य शुद्धिः ।) वक्तृशोधनम् ।
 यथा, आङ्गिकतन्त्रे ।

“अभावे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।
 अपां द्वादशगणेष्वेकं मुखशुद्धिर्बन्धीयते ॥”

मुखशोधनं, स्त्री, (मुखस्य शोधनम् ।) लवचम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखशोधनः, पुं, (मुखं शोधयन्नेनेति । शुध् + शिच्
 + करणे ल्युट् ।) कटुरसः । इति हेमचन्द्रः ॥

मुखशोधी, [लु] णि, (मुखं शोधयतीति । शुध् +
 शिच् + शिणि, णि ।) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽत्र जम्बीरशब्दे ज्ञातव्याः ।)
 मुखशीलः, त्रि, (मुखं शीवति निरस्यति विकृतं
 करोतीति भावः । शीव + इगुधत्वात् कः

एषोदरादित्वात् यस्य लत्वम् ।) दुर्मुखः । इति
 शब्दमाला ॥

सुगूहः

सुखसम्भवः, पुं, (सुखान् सम्भव उत्पत्तिरस्य ।
 ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७६ ॥

सुखसुरं, स्त्री, (सुखस्य सुरा इति “विभाषा
 सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २।४।२५ ।

इति षष्ठीसमासे सुराशब्दस्य ह्रस्वत्वम् ।)
 तालसुरा । इति त्रिकाण्डशेषः । ताड़ी इति

भाषा ॥
 सुखसावः, पुं, (सु भावे + घञ् । सुखात् सावः
 पतनमस्य ।) लाला । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखामिः, पुं, (सुखं सुखोऽमिः ।) दावामिः ।
 यथा,—

“हेमकेलिर्दयोश्चाथ मृदाकुः स्याद्दवानलः ।
 सुखोल्का भूतसञ्चारी सुखामिर्भरघसरः ॥”

इति शब्दमाला ॥
 सुखसुखे दत्तवद्भिः । इति लोके । शास्त्रे तु

शिरःस्थाने । यथा,—
 “देवाश्चाग्निमुखाः सर्वे गृहीत्वा तु हुता-

शनम् ।
 गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥

कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वाप्यजानता ।
 मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥

धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।
 दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स

गच्छतु ॥
 एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

ज्वलमानं तथा वह्निं शिरः स्थाने प्रदापयेत् ॥
 चातुर्वर्ण्यं संस्थानमेवं भवति पुत्तिके ! ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 सुखामयः, पुं, (सुखस्यामयः ।) सुखरोगः । इति

राजनिर्घण्टः ॥
 सुखार्जकः, पुं, अर्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखास्त्रः, पुं, (सुखं अस्त्रमिवास्त्र ।) कर्कटः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुखोल्का, स्त्री, (सुखं उल्केव यस्याः ।) दावा-
 नलः । इति शब्दमाला ॥

सुखः, पुं, प्रथमः कल्पः । इत्यमरः । २ । ७।४० ॥
 यागादिषु शास्त्रोक्तः प्रथमः कल्पो सुखः

स्यात् । यथा, ब्रीहिभिर्यजेतेत्यादिना उत्कृष्ट-
 त्वात् सुखमिव सुखः विकारसंघेयादिना

इवार्थे यः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 सुखः, त्रि, श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३।१।५७ ॥

(तथास्य पर्यायः ।
 “प्रधानमुत्तमं रभ्यं श्रेष्ठं सुखमनुत्तमम् ।

वरं दरेण्यं प्रसुखं पराङ्गं प्रवरन्तथा ॥”
 इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥

यथा, भागवते । ४।२५।४६ ।
 “सुखानामपुरस्ताद्वास्तवापयवहूदनौ ॥”

सुखसर्गः, पुं, (सुखानां सर्ग इति ।) स्थावर-
 सृष्टिः । यथा,—

“सुखसर्गश्चतुर्थस्तु सुखा वै स्थावराः स्मृताः ॥
 इति वराहपुराणम् ॥

सुगूहः, पुं, दातृहृपची । इति भूरिप्रयोगः ॥

सुधः, त्रि, (सुह + कर्त्तरि क्तः ।) स्रष्टुः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४० । ५ ।

“अचेन्नविदु यथा सुधो सुवनान्यदीधयुः ॥”) सुन्दरः । इति विश्वः ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।

“दृष्टोत्साहश्चकितचकितं सुधसिद्धा-
ङ्गनाभिः ॥”) सुधबोधं, स्त्री, (सुधः सुन्दरः बोधः ज्ञानं पद-
पदार्थानां भवत्यस्मात् । यद्वा, सुधान् स्रष्टुः
अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति । सुधबोधम् ।
इति दुर्गादासः । सुध + बुध् + “कर्मण्यण् ।
३ । २ । १ । इति अण् ।) वोपदेवकृतयाकरण-
विशेषः । यथास्याद्यञोक्तः ।
“सुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
सुधबोधं याकरणं परोपकृतये मया ॥”

सुधा, स्त्री, (सुध + टाप् ।) नायिकाविशेषः । (सा
च नायिका स्त्रीयापरकीयामेदेन दिविधा ।) तत्र
स्त्रीयापि त्रिविधा । सुधा मध्या प्रगल्भा च ।
तत्राङ्कुरितयौवना सुधा । सा च ज्ञातयौवना
अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जामय-
पराधीनरतिर्नवोद्गा । सैव जातप्रश्रया विश्रब्ध-
नवोद्गा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा । कोपे
मार्दवं नवविभूषणे समीहा च ॥ सुधा यथा ।
“आक्षुप्तं किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे
वस्तु वासुविधिं विधास्यति तनौ तारुण्य-
मेणीदृशः ।
दृष्ट्वा खञ्जनचातुरी सुखरचा सौधाकरी
माधुरी
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमाम-
न्त्रते ॥” * ॥
अज्ञातयौवना यथा,—
“नीरात्तोरुपगाता अवणयोः सीम्नि स्फुर-
न्नेत्रयोः
ओजो लगमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं
न्यस्यति ।
श्रीबालाङ्कुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं
प्रोञ्कति
श्रान्तास्तीति सुहुः सखीमविदितश्रीणीभरा
पृच्छति ॥”

ज्ञातयौवना यथा,—
“खयम्भूः शम्भुरभोजलोचने त्वत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥”
नवोद्गा यथा,—

“हस्ते धृतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोडे कृतापि यतते वहिरेव गन्तुम् ।
जानीमहे नववधूरथ तस्य वध्या
यः पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण ॥”

द्वितीया यथा,—
“बलान्नीता पार्श्वे सुखमनुसुखं नैव कुरुते
धुनाना स्रष्टुः चिपति बदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं चिपति गमनारोपितमना
नवोद्गा बोद्धारं रमयति च सन्तापयति च ॥”
विश्रब्धनवोद्गा यथा,—

“दरसुकुलितनेत्रपालिनीवी-
नियमितवाहुकृतोरुयुग्मवन्धम् ।
करकलितकुचस्थलं नवोद्गा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

सुच इ ड कल्कने । दम्भे । श्राव्ये । इति कवि-
सुच ड कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-
सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ सुच्यते । ड
सुच्यते ड मोचते । इति दुर्गादासः ॥
सुच ल श प न औ मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-वन्धनरहितीभावे अक०-
अनिट् ।) मोचस्व्यागः । ल असुचत् । श
प न सुचति सुचते धनं दाता । वन्धन-
रहितीभावे अकर्मकोऽयम् । आलानामुक्तो
गजः कर्त्तरि क्तः । एवं पापान्मुक्त इत्यादौ
पापवन्धनान्मुक्त इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
सुच क मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क मोचयति । मोचस्व्यागः ।
इति दुर्गादासः ॥

सुचिरः, त्रि, (सुचति धनादिकं ददातीति ।
सुच् + “इषिमदिसुदिखिदिच्छिदिमिदिमन्दि-
चन्दितिमिमिहिसुहिसुचोति ।” उणा० १ ।
५२ । इति किरच् ।) दाता । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सुचिरः, पुं, (सुच् + किरच् ।) धर्मः । वायुः ।
देवता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

सुचुकुन्दः, पुं, (सुच् + बाहुलकात् कुः । सुचुः
कुन्द इवेति । राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः ।)
पुष्पवृक्षविशेषः । मेकचन्द इति हिन्दी भाषा ।
(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । १० ।
“आनन्दं सुचुकुन्दकन्दलि ! भज स्वस्यासि
वासन्तिके !”)
तत्पर्थ्यायः । कुत्रवृक्षः २ चित्रकः ३ प्रति-
विष्णुकः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ बहुपुत्रः ५
सुदलः ६ हरिवल्लभः ७ सुपुष्पः ८ अर्घ्यार्हः ९
लक्षणकः १० रक्तप्रसवः ११ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।
कण्ठकरत्वम् । त्वग्दोषशोफशमनत्वम् । जीर्ण-
न्धरविनाशनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिरःपीडापित्तासविषनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ मान्वाढराजपुत्रः । इति
श्रीभागवतम् । ६ । ७ । ३८ ।
(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४ ।
“तस्यासुत्पादयामास मान्वाता द्वौ सुतौ वृष ! ।
पुरुकुत्सं सुविख्यातं सुचुकुन्दं तथापरम् ॥”)

सुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । आङ्गुलमट्कान
इति भाषा । यथा,—
“सुचुटी सुकुटी चैव भवेदङ्गुलिमोटने ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

सुटिः, सुटा इति भाषा । यथा,—
“सम्पिण्डिताङ्गुलिः पाणिर्मुष्टिर्मुस्तु सुचुत्पि ।”
इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥

सुज इ क मृजाध्वन्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
सुज क (चुरा०-पर०-मार्जने सक०-ध्वनौ
अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ क सुज-
यति । क मोचयति । इति दुर्गादासः ॥

सुचकः, पुं, (सुचिड + खलु ।) सुष्ककटुचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुजः, पुं, (सुज्जाते मृच्यते अनेन । सुज्ज + करणे
अच् ।) लणविशेषः । सुँज इति भाषा ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४२ ।
“यथा सुज्जादीषिकैवमात्मा युक्त्या समुद्धतः ।
शरीरत्रितयाह्वीरैः परं ब्रह्मैव जायते ॥”)
तत्पर्थ्यायः । मौञ्जीलणाख्यः २ ब्राह्मण्यः ३
तेजनाङ्गयः ४ वाणीरकः ५ सुज्जनकः ६
श्रीरी ७ दर्भाङ्गयः ८ दूरभूलः ९ दृढलणः १०
दृढभूलः ११ बहुपुत्रः १२ रञ्जनः १३ शत्रु-
भङ्गः १४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-
त्वम् । कफपित्तजदोषनाशित्वम् । ग्रहरक्षासु
दीक्षासु च पावनत्वम् । भूतनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सुज्जो सुज्जातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः ।
सुज्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ॥
दाहलण्णाविसर्पासमृजवस्थचिरोरोगजित् ।
दोषत्रयहरं वृत्त्यं मेखलासूपयुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शरः । इति रत्नमाला । उपनयनकाले सुज्ज-
मेखलाधारणविधिर्यथा । अथैनं माणवक-
माचार्यस्त्रिःप्रदक्षिणं त्रिवृतं सुज्जमेखलां परि-
धापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेव-
भट्टः ॥
सुज्जकेशी, [न] पुं, (सुज्जा इव केशाः सन्त्यस्य ।
इतिः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥
सुज्जरं, स्त्री, (सुज्जाते प्रचाल्यते इति । सुज्ज +
बाहुलकात् अरन् ।) शालूकम् । इति
शब्दमाला ॥

सुज्जातकः, पुं, (सुज्जं अतति तत्सादृश्यं प्राप्नो-
तीति । अत + अच् । ततः स्वार्थे कन् ।) पुष्प-
शकभेदः । अस्य गुणाः । परं स्वादुत्वम् ।
वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।
“हस्तिकर्णसुज्जातकलामञ्जकप्रभृतीनि ।”)

सुट इ मर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ सुट्यते । मर्दो
मर्दनम् । इति दुर्गादासः ॥

सुट कि क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पक्षे भा०-सक०-सेट् ।) क्षुदि चूर्णीकरणे ।
कि मोटयति तद्धूलं शिला । यस्तु दुर्गश्च
मोटतीति हलायुधः ॥

सुट शि आक्षेपे च । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) पर्वगोशेषादिः ।
शि सुटति असुठौत् सुमोट । चकारात् क्षुदि
च । सुटति द्विषां दर्पं य इति हलायुधः ।
इति दुर्गादासः ॥

मुण्ड इ ड पलायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-पालने सक०-सेट् ।) पवर्ग-
शेषादिः । पञ्चमस्वरी । इ मुण्डाते । ड मुण्डते
चौरः । इति दुर्गादासः ॥

मुण्ड इ द्विदि । मर्हे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ
मुण्डाते । द्वे इह लोमच्छेद एव । मुण्डति
मुण्डं नापितः । लोमरहितं करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

मुण्ड इ ड मर्हे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । पञ्चम-
स्वरी । मर्ममिति मञ्जधातोः क्ते रूपं मञ्जन-
मित्यर्थः । इ मुण्डाते । ड मुण्डते प्रसूरी जले ।
चतुर्भुजस्तु मार्जन इति पठित्वा मार्जनं
शुद्धिरिति व्याख्याय मुण्डते जलेन गात्रं लोक
इत्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥

मुण्ड श प्रतिज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) श मुणति व्रतं लोकः ।
प्रतिजानातीत्यर्थः । मोक्षिता । इति दुर्गा-
दासः ॥

मुण्डं, क्ली, (मुण्डन्ते उप्यन्ते केशा अस्मात् यद्वा,
मुण्डते मञ्जतीति । मुण्ड + अच् ।) शिरः ।
इति नपुंसकलिङ्गसंयुक्ते अमरः । ३ । ५ । ३४ ॥
(यथा, मोहमुञ्जरे । १५ ।

“अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं
दन्तविहीनं यातं तुण्डम् ।
करधृतकम्पितशोभितदण्डं
तदपि न मुञ्चत्याशाभाण्डम् ॥”

उपनिषद्विशेषः । तदुक्तं यथा,—
“ईशाकेनकटप्रश्नमुण्डमाण्डव्यतित्तिरि ।
कान्दोग्यं बृहदारण्यकमेतरेण तथा दण्ड ॥”
बोलम् । मुण्डायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्डः, पुं, (मुण्डनं मुण्डः केशापनयनं मुडि खण्डने
भावे घञ् । ततः अर्धं आद्यच् इत्यमर-
टीकायां रायभरतौ ।) बलिराजस्य सैनिक-
दैवविशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२३२ । ५ ।

“एकाच्च एकपान्मुण्डो विदुदक्षस्तुभूजः ।”
शुम्भसेनापतिर्देवभेदः । यथा, माकण्डेयपुराणे ।
८७ । २८ ।

“हे चण्ड ! हे मुण्ड ! बलेर्वहुलैः परिवारितौ ।”
मुण्डमेवावयवत्वेनाख्यस्य । अच् ।) राहुग्रहः ।
इति मेदिनी । डे, २२ ॥ (मुण्डं मुण्डनं जीव-
कात्वेनाख्यस्य । अच् ।) नापितः । इति
जटाधरः ॥ (मुण्डनं स्क्वावच्छेदे खण्डनम-
ख्यस्य । अच् ।) स्थाणुवृक्षः । इति केचित् ॥

मुण्डः, पुं, क्ली, (मुण्ड + अच् ।) स्रङ्गा । इति
मेदिनी । डे, २२ ॥

मुण्डः, त्रि, मुण्डितः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
दे मुण्डितमुण्डे । मुडि खण्डने भावे घञि मुण्डो
मुण्डनं केशापनयनं तद्व्योगात् अर्धं आद्यच्चि
मुण्डः पुमान् स्त्रियां मुण्डा । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११६ । ८ ।
‘चरन् भैरवं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामि महीमिमाम् ॥’)

मुण्डकं, क्ली, (मुण्डमेवेति मुण्ड + स्वार्थे कन् ।)
मस्तकम् ॥ (उपनिषद्विशेषश्च ॥)

मुण्डकः, पुं, (मुण्डयतीति । मुडि + क्त्वं ।)
नापितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥

मुण्डचणकः, पुं, (मुण्डित इव चणकः ।) कलायः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्डनं, क्ली, (मुण्ड + ल्युट् ।) केशच्छेदनम् ।
तत्पर्यायः । भद्रकरणम् २ वपनम् ३ परि-
वापनम् ४ चौरम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८७ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । २३ । ४६ ।

“भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्म्मज्ञसत्तम ! ।
दण्ड एव हि राजेन्द्र ! चक्षधर्म्मो न मुण्डनम् ॥”)

मुण्डफलः, पुं, (मुण्डवत् फलमस्य ।) नारिकेल-
वृक्षः । यथा,—

“तथा मुण्डफलञ्चापि विश्वामित्रप्रियोऽपि च ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

मुण्डशालिः, पुं, (मुण्डो मुण्डित इव शालिः ।)
शालिभेदः । तत्पर्यायः । मुण्डनकः २
निःशूकः ३ अशूककः ४ । अस्य गुणाः ।
त्रिदोषनाशित्वम् । मधुरान्मत्वम् । बलप्रदत्वम् ।
रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । मुख-
जाद्यरुजापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्डा, स्त्री, (मुण्ड + स्त्रियां टाप् ।) मुण्डीरिका ।
इति मेदिनी । डे, २२ ॥ मुण्डिता स्त्री । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

मुण्डाख्या, स्त्री, (मुण्डेत्याख्याः ।) महाश्राव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्डायसं, क्ली, (मुण्डश्च तत् अयश्चेति । मुण्ड +
अयस् + “अनोष्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः ।”
५ । ४ । ६४ । इति टच् ।) लोहम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मुण्डितं, क्ली, (मुण्डाते खण्डाते इति । मुडि खण्डने
+ कर्मेणि क्तः ।) लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वापितमुण्डे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥

मुण्डितिका, स्त्री, (मुण्डित + स्वार्थे कन् + स्त्रियां
टाप् अत इच् ।) वृक्षविशेषः । मुण्डीरी इति
भाषा । तत्पर्यायः । अलमुषा २ आवणी ३
पलङ्कषा ४ कदम्बपुष्पा ५ अवणा ६ भूतघ्नी ७
कुम्भला ८ अरुणा ९ । इति रत्नमाला ॥

मुण्डी, [न] पुं, (मुण्डयति केशान् वपति इति ।
मुण्ड + णिनिः ।) नापितः । इत्यमरः । २ ।
१० । १० ॥ (योगाचार्यविशेषः । यथा, शिव-
पुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० । ५—६ ॥
‘महाकालश्च शूली च दण्डौ मुण्डौ स एव
च ।’

इत्यादावारभ्य ।

अष्टाविंशतिसंख्याता योगाचार्या युगक्रमात् ।
सम्पादितकेशच्छेदनः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४ । ३७४ ।

“दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।

दण्डौ मुण्डौ कुप्री चोरी वृताक्तौ मेखली-
क्षतः ॥”)

मुण्डीरिका, स्त्री, (मुण्डि + बाहुलकात् ईरच् ।
स्त्रियां ङीष् स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप्
“कणः ।” ७ । ४ । १३ । इति पूर्वस्य ङस्त्वः ।)
मुण्डितिका । इति जटाधरः ॥

मुत्, स्त्री, (मोदतेऽनया इति । मुद् + क्तिप् ।)
वृद्धिनामौघधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुत्, [द] स्त्री, (मोदनमिति । मुद् + भावे क्तिप् ।)
हर्षः । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, रघु-
वंशे । ३ । २५ ।

“उवाच धात्रा प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नमः प्रणिपातश्रित्या
पितुर्मदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥”)

मुद क संसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) क मोदयति घृतेनान्नं लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

मुद नि ड हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक० सेट् ।) हर्षश्चित्तोत्साहः । नि
मुदितोऽस्ति ड मोदते धनी । इति दुर्गा-
दासः ॥

मुदा, स्त्री, (मुद् + घञर्थे कः ततश्चाप् ।) हर्षः ।
यथा । सुखमानन्दयुर्मुदा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११६ । ३० ।
“तं मन्त्रं क्रियमाणं तु मन्त्रिभिस्तेन भूयता ।
तत्पाश्वर्वर्तिनी कन्या शुश्रावाथ मुदा-
वती ॥”)

मुदितः, त्रि, (मुद् + क्त ।) यद्वा, मुदा अस्य जाता ।
मुदा + इतच् ।) आनन्दितः । यथा,—
“आर्त्तार्त्तं मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा ।
नृते म्रियेत या पत्न्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

आलिङ्गनविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । नायि-
कया नायकस्य वामपार्श्वे उषित्वा वामपादं
तस्योरुद्वयमध्ये स्थापयित्वा उभौ मिलित्वा
यदवस्थानम् । इति कामशास्त्रम् ॥

मुदिता, स्त्री, (मोदते इति मुद् + सर्वधातुभ्य
इन् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् गुणाभावः ।
मुदिः तस्य भावः इति तल् + टाप् ।) मुदा ।
हर्षः । इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥ (यथा,
पातञ्जलसूत्रम् । १ । ३३ ।

“मैत्रीकरुणासुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्या-
पुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥”)

मुदिरः, पुं, (मोदन्ते अनेन प्रजा इति । मुद् +
“इधिमदिसुदीति ।” उणा० । १ । ५२ । इति
किरच् ।) मेघः । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥ (यथा,—
गीतगोविन्दे । २ । ३ ।

“प्रचुरपुरन्दरधनुरनुरञ्जितमेदुरमुदिर-
सुवेषम् ॥”)

कासुकः । इति मेदिनी । रे, २०५ । मेकः ।
इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

सुज्ञः, पुं, (मोदते अनेन इति । सुद्र + “सुदिगो-
गंगमौ ।” उणा० १।१२७। इति गङ् ।)
पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । जलवायसः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ४।२३८ ॥ श्रीधामभेदः ।
सुग इति भाषा । (यथा, मनुः । ६।३६ ।

“ज्रीहयः शालयो सुज्ञास्त्रिणामाश्रया यवाः ॥”
तत्पर्यायः । रूपश्रेष्ठः २ वर्णाईः ३ रसोत्तमः ४
सुक्तिप्रदः ५ हयानन्दः ६ सुफलः ७ वाजि-
भोजनः ८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधु-
रत्वम् । कफपित्तसज्जित्वम् । लघुत्वम् । ग्राहि-
त्वम् । शीतत्वम् । पाके कटुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
नातिवातलज्जम् । तदयुषगुणाः । पित्तश्रमार्ति-
श्रमनत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापहारित्वम् ।
अरोचकनाशित्वम् । तत्सेव्यवयुक्तश्चेत् रक्त-
प्रसादनत्वम् । सर्वरुजापहारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । रूक्षत्वम् । खादु-
त्वम् । अल्पानिलत्वम् । ज्वरघ्नत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ वनसुज्ञगुणाः ।

“सुकृष्टः शीतलो ग्राही कफपित्तज्वरापहः ॥”
तद्विशेषा यथा, राजवल्लभे ।

“प्रधाना हरितास्तत्र वनसुज्ञास्तु सुज्ञवत् ।
क्षुण्णसुज्ञा महासुज्ञा गौरा हरितपीतकाः ।
श्वेता रक्ताश्च निर्दिष्टा लघवः पूर्णपूर्ववत् ॥”

सुज्ञपर्णी, स्त्री, (सुज्ञस्यैव पर्णान्यस्याः सुज्ञपर्ण +
जातौ ङीष् ।) वनसुज्ञः । सुगानौ इति
भाषा । तत्पर्यायः । काकसुज्ञा २ सहा ३ ।
इत्यमरः ॥ सुद्रसहा ४ शिखी ५ मार्जार-
गन्धिका ६ वनजा ७ रिङ्गिणी ८ इखा ९
सुर्पपर्णी १० कुरङ्गिका ११ कोशिला १२
वनोज्झवा १३ वनसुज्ञा १४ आरण्यसुज्ञा १५
वन्या १६ । कुरङ्गिकास्थाने करङ्गिका इति च
घाटः । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । कास-
वातरक्तक्षयपित्तदाहज्वरनाशित्वम् । चक्षुष्य-
त्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । यथा, भावप्रकाशे ।

“सुज्ञपर्णी काकपर्णी सुर्पपर्ण्यल्पपर्णिका ।
काकसुज्ञा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका ॥
सुज्ञपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता खादुश्च शुक्रला ।
चक्षुष्या चयशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहघ्नुत् ।
दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यशरीरतिसारहृत् ॥”

सुज्ञसुक, [ज] पुं, (सुज्ञं भुंक्ते इति । भुज् +
क्रिप् ।) घोटकः । इति जटाधरः ॥

सुज्ञभोजी, [न] पुं, (सुज्ञं भुंक्ते इति । भुज् +
भुजिनिः ।) अश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुज्ञमोदकः, पुं, (सुज्ञेन साधितो मोदकः ।) मोदक-
विशेषः । मतिचुर इति भाषा । यथा,—
“सुज्ञानां धूमसीं सम्यग्धोलयैर्निर्मलाम्बुना ।
कटाहस्थघृतस्योर्ध्वं भर्भरं स्थापयेत्ततः ॥
धूमसीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् भर्भरोपरि ।
पतन्ति विन्द्वस्तस्मात्तान् सुपक्वान् ससहरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुर्यात् युक्तं मोदकान् ॥”
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

“लघुग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहृत् वल्यस्तर्पणो सुज्ञमोदकः ॥”
सुज्ञरं, स्त्री, (सुद्रं आनन्दं गिरति विकिरतीति । गृ +
अच् ।) मल्लिकामेदः । लोष्टादिमेदने, पुं ।
इति मेदिनी । रे, २०४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१।२११।३ ।

“गदापट्टिशधारिण्या शूलसुज्ञरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहघर्म्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥”

सुज्ञरः, पुं, (सुद्र + गृ + अच् ।) कर्मारवृत्तः ।
पुष्पवृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । गन्धसारः २
सप्तपत्रः ३ अतिगन्धः ४ गन्धराजः ५ विट-
प्रियः ६ प्रियः ७ जनेष्टः ८ नृगेष्टः ९ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सुरभित्वम् ।
सौख्यदायकत्वम् । मनोजकारित्वम् । मधु-
पानन्दकारित्वम् । पित्तप्रकोपनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अश्वविशेषः । सुगुर
इति भाषा । तत्पर्यायः । द्रुघणः २ घनः ३ ।
इत्यमरः ॥ द्रुघनः ४ । इति भरतः ॥ प्रघणः ५ ।
इति जटाधरः ॥ सुज्ञरः कोरकास्त्रयोः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२।७३ ।

“पादपाविह्वपरिघः शिलानिष्पिष्टसुज्ञरः ॥”

सुज्ञरकः, पुं, (सुज्ञरमिवेति प्रसिद्धतौ कन् ।)
कर्मारः । इति राजनिर्घण्टः । कामराज्ञा
इति भाषा ॥

सुज्ञलं, स्त्री, रोहिषलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुज्ञलः, पुं, हयेश्वराजपुत्रः । यथा,—

“सुज्ञान्तेः पुरुजानुः तस्माच्चर्चः तत्तच्च हयेश्वरः
हयेश्वरान्मृगलक्ष्ययष्टद्विषयवीनरकाम्पित्य-
संज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रचयिताया-
लमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहिते इति
पञ्चालाः । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६
अध्यायः ॥ (सुज्ञं लातीति । ला + कः । इत्यु-
णादिट्त्तौ उज्ज्वलदत्तः ।) गोत्रकारकसुनि-
विशेषः । तस्य भार्या इन्द्रसेना । इति पुराणम् ॥
(उपनिषद्विशेषः ।)

सुज्ञरः, पुं, वनसुज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुज्ञरकः, पुं, (सुज्ञर + स्वार्थे कन् ।) वनसुज्ञः ।
इत्यमरः । २।६।१७ ॥

सुज्ञार्द्रवटः, पुं, (सुज्ञेनार्द्रः वटः ।) वटक-
विशेषः । आदावड़ा इति भाषा । यथा,—
“सुज्ञपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् ।
हस्तेन चूर्णयेत् सम्यक् तस्मिंश्चूर्णे विनिक्षिपेत् ॥
भट्टं हिङ्गुार्द्रकं सूक्ष्मं मरिचं जीरकं तथा ।
निम्बूरसं यवानीष युक्तां सर्वं विमिश्रयेत् ॥
सुज्ञपिष्टीं पचेत् सम्यक् स्थाल्यामङ्गारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुर्यात्तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥
तेनैतान् गोलकान् पक्वा कथितायां निम-
ज्जयेत् ॥

गोलकाः पाचकैः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकवटा अपि ॥”
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

“सुज्ञार्द्रकवटा रूक्षा लघवी बलकारकाः ।
दीपनास्त्वर्पणाः पथ्यास्त्रिदोषेषु प्रपूजिताः ॥”

सुद्रा, स्त्री, (मोदते अनयेति । सुद्र + “स्माधि-
तश्चीत्यादि ।” उणा० २।१३। इति रक् अतः
टाप् ।) प्रत्ययकारिणी ॥ इति त्रिकाण्ड-
शेषः । नामेर मोहर इति भाषा ॥ अङ्गुलि-
सुद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ कृपेर आङ्गुटी
इति भाषा । खर्णरौप्यादिसुद्रिका च । (यथा,
अभिज्ञानशाकुन्तले । २ ।

“इमां सुद्रां लदङ्गुलौ निवेशयता मया ।”
चिह्नम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ३।२४।१७ ।

“ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणि सुद्ररन् जटाः ।
हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्मसुद्रापदाम्बुजः ॥”

मोहर टाका इत्यादि भाषा । इति लोक-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥ पञ्चधालिप्यन्तर्गतलिपिविशेषः ।

कृपार अक्षर इति भाषा । यथा,—

“सुद्रालिपिः शिल्पलिपिलिपिलेखनिसम्भवा ।
गुणिकाधुगसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः ।
एताभिलिपिभिर्यात्रा धरित्री शुभदा हरः ॥”

इति वाराहैतनम् ॥

“लेखन्या लिखितं विप्रैर्मन्त्राभिरङ्कितं यत् ।
शिल्पादिनिर्मितं यच्च पाठ्यं धार्यं सर्वदा ॥

इति खड्गमालातन्त्रम् ॥ * ॥

पञ्चमकारान्तर्गतभृष्टद्रव्यविशेषः । यथा,—
“पृथुकालखड्गला भृष्टा गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेद्देवि ! सुद्रा सुक्तिप्रदायिनी ॥”

इति निर्व्याख्यतन्त्रे ११ पटलः ॥

तस्याः शोधनं यथा,—
“ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः
दिवीव चक्षुराततम् । ॐ तदिद्रासो विपन्यवो
जायवांसः समिन्वते विष्णोर्यत् परमं पदम् ।
इति मन्त्राभ्यां शोधनम् । इति स्वतन्त्रतन्त्रम् ॥
शरीरे धार्यभगवदायुधादिचिह्नम् । कृप इति
भाषा । यथा,—

“ततो नारायणो सुद्रां धारयेत् प्रीतये
हरेः ।

मत्स्यकूर्मादिचिह्नानि चक्रादीन्यायुधानि च ॥
अथ सुद्राधारणनियता स्मृतौ ।

“अङ्कितः शङ्खचक्राभ्यामुभयोर्जाहुर्मलयोः ।
समर्चयेद्भरिं नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत् ॥”

आदिपुराणे ।

“शङ्खचक्रोर्ध्वपुष्पादिरहितं ब्राह्मणाधमम् ।
गर्दभं तु समारोप्य राजा राक्ष्सात् प्रवासयेत् ॥”

गारुडे श्रीभगवद्भक्तौ ।

“सर्वकर्माधिकारश्च शुचीनामेव चोदितः ।
शुचित्वश्च विज्ञानीयान्मदीयायुधधारणात् ॥”

इति पाद्मे चोत्तरखण्डे ।

“शङ्खचक्रादिभिश्चिह्नैर्विप्रः प्रियतमैर्हरेः ।
रहितः सर्वधर्म्मैर्भ्यः प्रयुतो नरकं व्रजेत् ॥”

श्रुतौ च यजुःकटशाखायाम् ।

“धृतोर्ध्वपुष्पः कृतचक्रधारी
विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्मरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं
प्रदात्यरं यन्महतो महान्तम् ॥”

मुद्रा

अथर्वणि च ।

‘एभिर्व्यसुक्रमस्य चिह्ने-

रङ्गिता लोके शुभगा भवेत् ।’

तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति लाञ्छिताः ।

इत्यादि ॥

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

‘हृणायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।

द्वादशाब्दार्जितं पुण्यञ्चाफलायोपगच्छति ॥’*

अथ मुद्राधारणमाह्वाम् ।

स्कान्दे श्रीसनत्कुमारमार्कण्डेयसम्वादे ।

‘यो विष्णुभक्तो विप्रेन्द्र ! शृङ्खलकादिचिह्नितः ।

स याति विष्णुलोकं वेदाहप्रलयवर्जितम् ॥’

तत्रैवान्यत्र ।

‘नारायणायुधैर्निर्णयं चिह्नितं यस्य विग्रहम् ।

पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥

शृङ्खलद्वारे तु यत् प्रोक्तं वसतां वर्षकोटिभिः ।

तत् फलं लिखिते शृङ्खले प्रत्यहं दक्षिणे भुजे ॥

यत् फलं पुष्करे नित्यं पुण्डरीकाक्षदर्शने ।

शृङ्खलपरिक्रान्ते पश्येत् फलं समवाप्नुयात् ॥

वामे भुजे गदा यस्य लिखिता दृश्यते कलौ ।

गदाधरो गथापुण्यं प्रत्यहं तस्य यच्छति ॥

यच्चानन्दपुरे प्रोक्तं चक्रस्वामिसमीपतः ।

गदाधो लिखिते चक्रे तत् फलं हृण्यदर्शने ॥’

श्रीभगवदुक्तौ च ।

‘यः पुनः कलिकाले तु मत्पुरीसम्भवां नन्दम् ।

मत्स्यकूर्मादिकं चिह्नं गृहीत्वा कुरुते नरः ॥

देहे तस्य प्रविष्टोऽहं जानन्तु त्रिदशोत्तमाः ।

तस्य मे नान्तरं किञ्चित् कर्तव्यं श्रेय इच्छता ॥

ममावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।

मर्त्यैर्मर्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः ॥

पापं सुकृतरूपेण जायते तस्य देहिनः ।

ममायुधानि यस्याङ्गे लिखितानि कलौ युगे ॥

उभाभ्यामपि चिह्नाभ्यां योऽङ्कितो मत्स्य-

मुद्रया ।

कूर्मयापि स्वकं तेजो निश्चिप्तं तस्य विग्रहे ॥

शृङ्खल पद्मश्च गदां रथाङ्गं

मत्स्यश्च कूर्मं रचितं स्वदेहे ।

करोति नित्यं सुकृतस्य वृद्धिं

पापचयं जन्मप्रतार्जितस्य ॥’

तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

‘हृणायुधाङ्ककवचं दुर्भेद्यं देवदानवैः ।

अष्टमं सर्वभूतानां शृङ्खलां रक्षसामपि ॥

लक्ष्मीः सरस्वती दुर्गा सावित्री हरवल्लभा ।

नित्यं तस्य वसेद्देहे यस्य शृङ्खलाङ्किता तनुः ॥

गङ्गा गया कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करादि च ।

नित्यं तस्य सदा तिष्ठेद्यस्य पद्माङ्कितं वपुः ॥

यस्य कौमोदकीचिह्नं भुजे वायु कलिप्रिय ! ।

प्रत्यहं तत्र द्रष्टव्यो गङ्गासागरसङ्गमः ॥

सर्वे करे गदाधस्ताद्रथाङ्गं तिष्ठते यदि ।

हृण्येन सहितं तत्र त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

त्रयोऽमयस्त्रयो देवा विष्णोः स्त्रीणि पदानि च ।

निवसन्ति सदा तस्य यस्य देहे सुदर्शनम् ॥’

मुद्रा

किञ्च ।

‘हृणायुधाङ्किता मुद्रा यस्य नारायणी करे ।

ऊर्ध्वलोकाधिकारी च स ज्ञेयश्चिदंशं पतिः ॥

हृण्यमुद्राप्रयुक्तस्तु देवं पित्र्यं करोति यः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रत्यहञ्चाचयं भवेत् ॥

पीडयन्ति न तत्रैव गृहा ऋचाणि राशयः ।

अष्टाचराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी करे ॥’

वाराहे श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

‘हृणायुधाङ्कितं देहं गोपीचन्दनमृत्स्नया ।

प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥

यदा यस्य प्रपश्येत देहं शृङ्खलादिचिह्नितं ।

तदा तदा जगत्स्वामी तुष्टो हरति पातकम् ॥

भवते यस्य देहे तु अहोरात्रं दिने दिने ।

शृङ्खलक्रमगदापद्मं लिखितं सोऽन्युतः स्वयम् ॥

नारायणायुधैर्युक्तं हृत्वात्मानं कलौ युगे ।

कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तस्य वै ॥

शृङ्खलादिनाङ्कितो भक्त्या आर्द्रः यः कुरुते द्विजः ।

विधिहीनस्तु संपूर्णं पितृणान्तु गयासमम् ॥

यथाग्निर्दहते कर्चं वायुना प्रेरितो भृशम् ।

तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्वा हृणायुधानि वै ॥

ब्राह्मो श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

‘विष्णुनामाङ्किता मुद्रा अष्टाचरसमन्विताम् ।

शृङ्खलादिनायुधैर्युक्तां स्वर्गरूपमयीमपि ॥

घृते भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।

प्रद्वादस्य समो ज्ञेयो नान्यथा कलिवल्लभः ॥’

किञ्च ।

‘शृङ्खलाङ्किततनुविप्रो मुहूर्ते यस्य च वैष्णवि ।

तदन्नं स्वयमग्राति पितृभिः सह केशवः ॥

हृणायुधाङ्कितो यस्तु भ्रमशाने म्रियते यदि ।

प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारदः ॥

हृणायुधैः कलौ नित्यं मण्डितं यस्य विग्रहम् ।

तत्राश्रयं प्रकुर्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥

यः करोति हरेः पूजां हृणायुधाङ्कितो वरः ।

अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥

हृत्वा काष्ठमयं विम्बं हृणायुधैस्तु चिह्नितम् ।

यो ह्यङ्कयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥

पाषण्डपतिव्रतार्थेनास्तिकालापपातकैः ।

न लिप्यते कलिकालेः हृणायुधाङ्कितो नरः ॥’

किञ्च ।

‘अष्टाचराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी भवेत् ।

शृङ्खलपद्मादिभिर्युक्ता पूज्यतेऽसौ सुरासुरैः ॥

धृता नारायणी मुद्रा प्रद्वादेन पुरा कृता ।

विभीषणेन वलिना भुवेष च शुकेन च ॥

मान्वाढ्याम्बरीषेण मार्कण्डेप्रमुखैर्द्विजैः ।

शृङ्खलादिचिह्नितैः शृङ्खलैर्देहे हृत्वा कलिप्रिय ! ।

आराध्य केशवात् प्राप्तं समीहितफलं महत् ॥’

किञ्च ।

‘गोपीचन्दनमृत्स्नया लिखितं यस्य विग्रहे ।

शृङ्खलपद्मादिचक्रं वा तस्य देहे वसेद्हरिः ॥’

तत्रैव श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

‘यस्य नारायणी मुद्रा देहे शृङ्खलादिचिह्नितम् ।

धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ॥

मुद्रा

द्वादशाचरमन्त्रैस्तु नियुक्तानि कलेवरे ।

आयुधानि च विप्रस्य मन्त्रमः स च वैष्णवः ॥’

किञ्च ।

‘यस्य नारायणी मुद्रा देहे शृङ्खलादिचिह्नितम् ।

सर्वार्द्रं चिह्नितं यस्य शृङ्खलैर्नारायणोद्भवैः ॥

प्रवेशो नास्ति पापस्य कवचं तस्य वैष्णवम् ॥’

अन्यत्र च ।

‘एभिर्भागवतैश्चिह्नैः कलिकाले द्विजातयः ।

भवन्ति मर्त्यलोके ते श्रापानुग्रहकारकाः ॥’*

अथ मुद्राधारणविधिः । गौतमीये ।

‘ललाटे च गदा कार्या मूर्ध्नि चापः शरः स्वया ।

नन्दकक्षेव हृन्मध्ये शृङ्खलचक्रं भुजद्वये ॥

शृङ्खलचक्राङ्कितो विप्रः भ्रमशाने म्रियते यदि ।

प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतमः ॥

चक्रश्च दक्षिणे बाहौ शृङ्खलं वामेऽपि दक्षिणे ।

गदां वामे गदाधस्तात् पुनश्चक्रश्च धारयेत् ॥

शृङ्खलोपरि तथा पद्मं पुनः पद्मश्च दक्षिणे ।

खड्गं वक्षसि चापश्च शरं शिरसि धारयेत् ॥

इति पञ्चायुधान्यादौ धारयेद्देहावो जनः ।

मत्स्यश्च दक्षिणे हस्ते कूर्मं वामकरे तथा ॥’

तथा चोक्तम् ।

‘दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभ्रयादे सुदर्शनम् ।

मत्स्यं पद्मश्चापरेऽथ शृङ्खलं कूर्मं गदां तथा ॥

साम्प्रदायिकश्रियानामाचाराच्च यथारुचि ।

शृङ्खलचक्रादिचिह्नानि सर्वैर्ब्रह्मैषु धारयेत् ॥

भक्त्या निजेशदेवस्य धारयेत्तत्तन्नायपि ।

चक्रशृङ्खलौ च धार्येते संमिश्रावेव कैश्चन ॥’

यत उक्तं ब्रह्मवैवर्ते ।

‘केवलं नोदहेच्छङ्खमादौ चासुरविग्रहम् ।

अतश्चक्रविमिश्रं तं विभ्रयाद्देहावः सदा ॥

श्रीगोपीचन्दनेनैव चक्रादीनि बुधोऽन्येऽहम् ।

धारयेच्छ्रयनादौ तु तन्नामि किल तानि हि ॥’

अथ चक्रादीनां लक्षणानि ।

‘द्वादशाचरान्तु षट्कोणं बलयत्रयसंयुतम् ।

चक्रं स्यादक्षिणावर्तः शृङ्खलश्च श्रीहरेः स्तुतः ॥

गदापद्मादिकं लोकसिद्धमेव मतं बुधैः ।

मुद्रा च भगवान्नामाङ्किता याष्टाचरादिभिः ॥’

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥ * ॥

अपि च ।

‘यथा मुद्रा शीतलाख्या तथा तन्नाम संशयः ।

तन्नायाः शीतलायाश्च विभेदो नैव वर्तते ॥

नामचिह्नादिना देहे वज्रिना वा नृदाङ्कनम् ।

सा दीक्षा प्रीयते भूप ! वाह्यानां ज्ञानिना-

मपि ॥

वैष्णवैर्विष्णुभक्तैश्च ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

सन्ध्यायां सतिला मुद्रा गोपीचन्दनसंयुता ॥’

इति नारदपञ्चरात्रम् ॥

‘हृणायुधाचरैर्गात्रमङ्कयेच्चन्दनादिना ।

स लोकपावनो भूत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

अमितमेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुभूतयोः ।

अङ्कयित्वा जपेन्मन्त्रं संसारान्मोक्षमाप्नुयात् ॥’

इति पद्मपुराणम् ॥

‘तन्नाम्ना चाङ्कितं सर्वं वसनं भाजनादिकम् ।
इति हारीतस्तुतिः ॥ * ॥
देवताविशेषप्रीतिजनिकाङ्गुलिरचना । यथा,
मुद्रापदयुत्पत्तिमाह तन्ने ।
‘मोदनात् सर्वदेवानां द्रावणात् पापसन्तते ।
तस्मान्मुद्रेति सा ख्याता सर्वकामार्थसाधनी ॥
अथ मुद्राः प्रवक्ष्यामि सर्वतन्त्रेषु कल्पिताः ।
याभिर्विरचिताभिश्च मोदन्ते मन्त्रदेवताः ॥
अर्चने जपकाले च ध्याने काम्ये च कर्मणि ।
ज्ञाने चावाहने शस्त्रे प्रतिष्ठायाश्च रक्षणे ॥
नैवेद्ये च तथान्यत्र तत्तत्कल्पप्रकाशिते ।
स्थाने मुद्राः प्रदृष्टयाः स्वस्वलक्षणलक्षिताः ॥
आवाहनादिका मुद्रा नव साधारणा मताः ।
तथा षडङ्गमुद्राश्च सर्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥
एकोनविंशतिर्मुद्रा विष्णोरुक्ता मनीषिभिः ।
शङ्खचक्रगदापद्मवेणुश्रीवत्सकौस्तुभाः ॥
वनमाला तथा ज्ञानमुद्रा विल्लाङ्गया तथा ।
गरुडाख्या परा मुद्रा विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥
नारसिंही च वाराही हायग्रीवी धनुस्तथा ।
बाणमुद्रा ततः परशुर्जगन्मोहनिका परा ॥
काममुद्रा पराख्याता शिवस्य दश मुद्रिकाः ।
लिङ्गयोनित्रिशूलाख्यामालेशाभीष्टगाङ्गयाः ।
खट्वाङ्गा च कपालाख्या डमरुः शिवतोषदाः ॥
सूर्यस्यैकेव पद्माख्या सप्तमुद्रा गणेशितुः ।
दन्तपाशाङ्गुशा विघ्नपरशुलङ्कुकसंज्ञिताः ।
बीजपूराङ्गया मुद्रा विज्ञेया विघ्नपूजने ॥
पाशाङ्गुश्वराभीतिखड्गचर्मधनुःशराः ।
मौघली मुद्रिका दौर्गो मुद्राः शक्तेः प्रियङ्कराः ॥
लक्ष्मीमुद्रार्चने लक्ष्म्या वाग्वादिन्याश्च पूजने ।
अक्षमाला तथा वीणाद्याख्यापुस्तकमुद्रिकाः ॥
सप्तजिह्वाङ्गया मुद्रा विज्ञेया वद्विपूजने ।
मत्स्यमुद्रा च कूर्माख्या लेलिहा सुखसंज्ञिका ॥
महायोनिरिति ख्याता सर्वविद्धिसम्बद्धिदा ।
शुक्लार्चने महायोनिः श्यामादौ सुखमुद्रिका ॥
मत्स्यकूर्मलेलिहाख्या मुद्रा साधारणी मता ।
ताराचर्चने विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च मुद्रिकाः ॥
योनिश्च भूतिनी चैव बीजाख्या दैत्यधूमिनी ।
लेलिहानेति संप्रोक्ताः पञ्चमुद्राः प्रकाशिताः ॥
दशका मुद्रिका ज्ञेयास्त्रिपुरायाः प्रपूजने ।
संचोभद्रावणाकर्षवश्योन्मादमहाङ्गुशाः ।
खेचरी बीजयोन्माख्या त्रिखण्डा परिकीर्तिताः ॥
कुम्भमुद्राभिषेके स्थातुं पद्ममुद्रासने तथा ।
कालकर्णी प्रयोक्तव्या विघ्नप्रशमकर्मणि ॥
गालिनी च प्रयोक्तव्या जलशोधनकर्मणि ।
श्रीगोपालार्चने वेणुनृहरेर्नारसिंहिका ॥
वराहस्य च पूजायां वाराहाख्यां प्रयोजयेत् ।
हयग्रीवार्चने चैव हायग्रीवीं प्रदर्शयेत् ॥
रामार्चने धनुर्वाणमुद्रे परशुस्तथार्चने ।
परशुरामस्य विज्ञेया जगन्मोहवसंज्ञिका ॥
वासुदेवाङ्गया ध्याने कुन्तमुद्रा तु रक्षणे ।
सर्वत्र प्रार्थने चैव प्रार्थनाख्यां प्रयोजयेत् ॥ * ॥
उद्देशानुक्रमादासामुच्यन्ते लक्षणान्यथ ।

हस्ताभ्यामङ्गलिं वद्धानामिकामूलपर्वणोः ॥
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता ॥ १ ॥
अधोमुखी त्वयं चेत् स्थातुं स्थापनी मुद्रिका
स्मृता ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्टीसु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संवोधनी मता ॥ ४ ॥
उत्तानमुष्टियुगला संमुखीकरणी मता ॥ ५ ॥
देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्थातुं सकलीकृतिः ॥ ६ ॥
सयहस्तकृता मुष्टिर्दोर्धाधोमुखतर्जनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भामिता मता ॥ ७ ॥
अन्योन्याभिमुखास्त्रिष्टा कनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तर्जनी मध्या धेनुमुद्रा प्रकीर्तिता ॥
अमृततीकरणं कुर्यात्तथा साधकसत्तमः ॥ ८ ॥
अन्योन्यग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारितपराङ्गुली ॥
महामुद्रेयमुद्रिता परमीकरणे बुधैः ।
प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताज्ञानकर्मणि ॥ ९ ॥ * ॥
वेणुवीनान्तु मुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
वामाङ्गुष्ठन्तु संगृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना ॥
कृत्वोत्तानं ततो मुष्टिमङ्गुष्ठन्तु प्रसारयेत् ।
वामाङ्गुल्यस्तथास्त्रिष्टाः संयुक्ताः स्युः प्रसारिताः ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता ज्ञेयैषा शङ्खमुद्रिका ॥ १ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्मिलिताङ्गुष्ठौ सुमुखौ सुप्रसारितौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लग्नौ मुद्रेषा चक्रसंज्ञिका ॥ २ ॥
अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिताङ्गुली ।
अङ्गुल्यौ मध्यमे भूयः सुलग्ने सुप्रसारिते ॥
गदा मुद्रेयमुद्रिता विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ ३ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्मिलिताङ्गुष्ठौ कृत्वैषा पद्ममुद्रिका ॥ ४ ॥
ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठौ लग्नस्तस्य कनिष्ठिका ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता तत्कनिष्ठा प्रसारिता ।
तर्जनीमध्यमानामाः किञ्चित् संकुच्य चालिताः ॥
वेणुमुद्रा भवत्येषा सुगुप्ता प्रेयसी हरेः ॥ ५ ॥
अन्योन्यपृष्ठकरयोर्मध्यमानामिकाङ्गुली ॥
अङ्गुष्ठेन तु वधीयात् कनिष्ठामूलसंस्थिते ।
तर्जन्यौ कारयेदेषा मुद्रा श्रीवत्ससंज्ञिका ॥ ६ ॥
अनामापृष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
कनिष्ठयान्यथा वद्वा तर्जन्या दक्ष्या तथा ॥
वामानामाश्च वधीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके ।
अङ्गुष्ठमध्यमे वामे संयोज्य सरलाः पराः ॥
चतस्रोऽप्ययसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका ॥ ७ ॥
सृष्टेत् कण्ठादिपादान्तं तर्जन्याङ्गुष्ठया तथा ॥
करद्वयेन मालावत् मुद्रेयं वनमालिका ॥ ८ ॥
तर्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावगतौ विन्यसेत् हृदि ॥
वामहस्ताम्बुजं वामजालुर्द्विनि विन्यसेत् ।
ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठं वाममुद्विष्टतमितरकराङ्गुष्ठकेनापि
बद्धा
तस्याग्रं पीडयित्वाङ्गुलिभिरपि च ता वाम-
हस्ताङ्गुलीभिः ।
बद्धा गाढं हृदि स्थापयतु विमलधीर्याहरन्
मारजीजं

विल्लाख्या मुद्रिकैषा स्फुटमिह गदिता गोप-
नीया विधिज्ञैः ॥ १० ॥
हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठिके ।
मिथस्तर्ज्जनीके स्त्रिष्टे स्त्रिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा ॥
मध्यमानामिके द्वे तु द्वौ पञ्चाविव चालयेत् ।
एषा गरुडमुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ ११ ॥
जालुमध्ये करौ कृत्वा चिबुकौष्ठौ समामुभौ ।
हस्तौ तु भूमिसंलग्नौ कम्यमानः पुनः पुनः ॥
मुखं विवृतकं कुर्यात् लेलिहानाश्च जिह्विकाम् ।
नारसिंही भवेदेषा मुद्रा तत्प्रीतिवर्द्धिनी ॥
अथवा ।
‘अङ्गुष्ठाभ्यान्तु करयोस्तथाक्रम्य कनिष्ठिके ।
अधोमुखीभिः सर्वाभिर्मुद्रेयं नृहरेर्मता ॥ १२ ॥
देवोपरि करं वामं कृत्वोत्तानमधः सुधीः ।
नमयेदिति संप्रोक्ता मुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥
यद्वा ।
‘दक्षहस्तचोर्ध्वमुखं वामहस्तमधोमुखम् ।
अङ्गुल्यग्रन्तु संयुक्तं मुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥ १३ ॥
वामहस्ततले दत्त्वा अङ्गुलीस्तास्वधोमुखीः ।
संरोप्य मध्यमां तासांमुद्राधो विबुधयेत् ॥
हयग्रीवप्रिया मुद्रा तन्मूर्तेरनुकारिणी ॥ १४ ॥
वामस्य मध्यमाग्रन्तु तर्जन्यग्रेण योजयेत् ॥
अनामिकां कनिष्ठाश्च तस्याङ्गुष्ठेन पीडयेत् ।
दर्शयेदामके स्तब्धे धनुर्मुद्रेयमीरिता ॥ १५ ॥
दक्षमुष्टेसु तर्जन्यादीर्घेषा बाणमुद्रिका ॥ १६ ॥
यद्वा ज्ञानार्णवे ।
‘यथा हस्तगतं चापं तथा हस्तं कुरु प्रिये ! ।
चापमुद्रेयमाख्याता वामहस्ते अवस्थिता ॥ १७ ॥
यथा हस्तगता बाणास्तथा हस्तं कुरु प्रिये ! ।
बाणमुद्रेयमाख्याता रिपुवर्गनिहन्तनी ॥ १८ ॥
तले तलन्तु करयोस्तथैव संयोज्य चाङ्गुलीः ।
संहताः प्रहृताः कुर्यात् मुद्रा परशुसंज्ञिका ॥ १९ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्टी द्वे मुद्रा त्रैलोक्यमोहिनी ॥ २० ॥
हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रहृताङ्गुलिकौ तथा ।
तर्जन्यौ मध्यमापृष्ठे अङ्गुष्ठौ मध्यमाश्रितौ ।
काममुद्रेयमुद्रिता सर्वदेवप्रियङ्करी ॥ २१ ॥ * ॥
महादेवप्रियाणान्तु कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
उच्छ्रितं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामाङ्गुष्ठेन वेष्टयेत् ॥
वामाङ्गुलीर्दक्षिणाभिरङ्गुलीभिश्च बन्धयेत् ।
लिङ्गमुद्रेयमाख्याता शिवसन्निध्यकारिणी ॥ २२ ॥
मिथः कनिष्ठिके वद्वा तर्जन्यौभ्यामनामिके ।
अनामिकोर्ध्वसंस्त्रिष्टदीर्घमध्यमयोर्धः ॥
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्येत् योनिमुद्रेयमीरिता ॥ २३ ॥
अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु वद्वा श्रिष्टाङ्गुलीत्रयम् ॥
प्रसारयेत् त्रिशूलाख्या मुद्रेषा परिकीर्तिता ॥ २४ ॥
अङ्गुष्ठतर्जन्ययेतु ग्रथयित्वाङ्गुलित्रयम् ॥
प्रसारयेदक्षमाला मुद्रेयं परिकीर्तिता ॥ २५ ॥
अथःस्थितौ दक्षहस्तः प्रहृतो वरमुद्रिका ॥ २६ ॥
ऊर्ध्वोत्तौ वामहस्तः प्रहृतोऽभयमुद्रिका ॥ २७ ॥
मिलितानामिकाङ्गुष्ठं मध्यमाग्रं नियोजयेत् ॥
श्रिष्टाङ्गुल्युच्छ्रिते कुर्यात् मृगमुद्रेयमीरिता ॥ २८ ॥
पञ्चाङ्गुल्यो दक्षिणास्तु मिलिता ह्यङ्गुल्युद्वेगताः ॥

खदाङ्गसुद्रा विख्याता शिवस्यातिप्रिया मता । ८ ।
पाचवहामहस्तसु कृत्वाङ्गे वामके तथा ॥
निधायोच्छ्रितवत् कुर्यात् सुद्रा कापालिकी
मता । ९ ।

सुष्टिच शिथिलां बद्धा ईषदुच्छ्रितमध्यमाम् ॥
दक्षिणाम्बुसुद्रम्य कर्णदेशे प्रचालयेत् ।
एषा सुद्रा डमरुका सर्वविघ्नविनाशिनी ॥ १० ॥ * ॥
तथा गणेशसुद्राणामुच्यन्ते लक्षणान्यथ ।
उत्तानोर्ध्वमुखी मध्या सरला बहसुष्टिका ॥
दन्तसुद्रा समाख्याता सर्वागमविशारदेः । ११ ।
वामसुष्टेस्तु तर्जनीया दक्षसुष्टेस्तु तर्जनीम् ॥
संयोज्याङ्गुष्ठकाग्र्याभ्यां तर्जनीये स्वेके चिपेत् ।
एषा पाशाङ्गया सुद्रा विहङ्गिः परिकीर्तिता ॥ १२ ॥
ऋज्वीच मध्यमां कृत्वा तर्जनीमध्यपर्वणि ।
संयोज्याङ्गुष्ठयेत् किञ्चिन्मुद्रेषाङ्गुष्ठसंज्ञिका ॥ १३ ॥
तर्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाङ्गुष्ठसुष्टिका ।
अधोमुखी दीर्घरूपा मध्यमा विघ्नसुष्टिका ॥ १४ ॥
परशुसुद्रा ५ निगदिता प्रसिद्धा लङ्घुसुष्टिका । १५ ।
बीजपूराङ्गया सुद्रा प्रसिद्धत्वादुपेक्षिता ॥ १६ ॥ * ॥
प्राक्तयौनाच्च सुद्राणां कथन्ते लक्षणान्यथ ।
पाशा १ ङ्गुष्ठ २ वरा ३ भीति ४ धनु ५
आणाः समीरिताः ॥ १६ ॥
कनिष्ठानामिके बद्धा स्वाङ्गुष्ठेनैव दक्षतः ।
शिष्टाङ्गुली तु प्रक्षते संश्लिष्टे खड्गसुष्टिका ॥ १७ ॥
वामहस्तं तथा तिर्यक् कृत्वा चैव प्रसार्य च ।
आकुञ्चिताङ्गुलीः कुर्यात् तर्जनीसुद्रेयमीरिता ॥ १८ ॥
सुष्टिं कृत्वा तु हस्ताभ्यां वामस्योपरिदक्षिणम् ।
कुर्यान्मुसलसुद्रेयं सर्वविघ्नविनाशिनी ॥ १९ ॥
सुष्टिं कृत्वा कराभ्याश्च वामस्योपरिदक्षिणम् ।
कृत्वा शिरसि संयोज्य दुर्गा सुद्रेयमीरिता ॥ २० ॥
चक्रसुद्रां तथा बद्धा मध्यमे द्वे प्रसार्य च ।
कनिष्ठिके तथानीय तदग्रेऽङ्गुष्ठकौ चिपेत् ॥
लज्मीसुद्रा परा ह्येषा सर्वसम्पत्प्रदायिनी ॥ २१ ॥
बीजावादनवहस्तौ कृत्वा सञ्चालयेच्छिरः ।
बीजासुद्रेयमाख्याता सरस्वत्याः प्रियङ्करा ॥ २२ ॥
वामसुष्टिं स्वाभिमुखौ कृत्वा पुस्तकसुष्टिका । २३ ।
दक्षिणाङ्गुष्ठतर्जनीयावगलने पराङ्गुलीः ॥
प्रसार्य संहतोत्ताना एषा व्याख्यानसुष्टिका । २४ ।
श्रीरामस्य सरस्वत्या अत्यन्तप्रेयसी मता ॥ * ॥
भगिबन्धस्थितौ कृत्वा प्रक्षताङ्गुलिकौ करौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयुगले मिलित्वान्तः प्रसारयेत् ॥
समजिह्वासुद्रेयं वैश्वानरप्रियङ्करा ॥ २५ ॥ * ॥
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ॥
तर्जनी मध्यमानामा संहता सुमवर्जिता ।
सुद्रेषा गालिनी प्रोक्ता शृङ्गस्योपरि चालिता ॥
दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे चिन्ना हस्तद्वयेन तु ।
सावकाशमेकसुष्टिं कुर्यात् सा कुम्भसुष्टिका ॥
सुष्टोर्ध्वकृताङ्गुष्ठौ तर्जनीये तु विन्यसेत् ।
सर्वरक्षाकरौ ह्येषा दन्तसुद्रा प्रकीर्तिता ॥ * ॥
प्रक्षताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ च संमुखौ ।
कुर्यात् स्वे हृदये सेयं सुद्रा प्रार्थनसंज्ञिका ॥ * ॥
अङ्गुल्यङ्गुलिमुद्रा स्याद्वासुदेवाङ्गया च सा ।

अङ्गुष्ठावुन्नतौ कृत्वा सुष्टोः संलग्नयोर्द्वयोः ॥
तावेवाभिमुखौ कुर्यात् सुद्रेषा कालकार्णिका ॥ * ॥
दक्षिणा निविडा सुष्टिर्नासिकापिततर्जनी ॥
सुद्रा विस्मयसंज्ञा स्यात् विस्मयावेशकारिणी ।
सुष्टिर्द्वौ कृताङ्गुष्ठा दक्षिणा नादसुष्टिका ॥
तज्जन्मङ्गुष्ठसंयोगादग्रतो विन्दुसुष्टिका । * ॥
अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वासं दक्षहस्तकम् ॥
चिन्नाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संगृह्य परिवर्तयेत् ।
एषा संहारसुद्रा स्यात् विसर्जनविधौ कृता ॥
दक्षपाणिपृष्ठदेशे वामपाणितलं न्यसेत् ।
अङ्गुष्ठौ चालयेत् सुसन्धक् सुद्रेयं मत्स्यरूपिणी ॥
वामहस्तस्य तर्जनीयां दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
तथा दक्षिणतर्जनीयां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः ।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पिष्टतीर्थेन मध्यमानामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुर्यात् दक्षिणस्य करस्य च ॥
कूर्मपृष्ठसमं कुर्यात् दक्षपाणिश्च सर्वतः ।
कूर्मसुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्मणि ॥
पृष्ठे क्रोडे ॥ * ॥
'अन्तराङ्गुष्ठसुष्टिन् कृत्वा वामकरस्य च ।
मध्यमार्गं दक्षिणस्य तथालम्बा प्रयत्नतः ॥
मध्यमेनाथ तर्जनीयामङ्गुष्ठग्रेण योजयेत् ।
दक्षिणं योजयेत् पाणिं वामसुष्टौ तु साधकः ॥
दर्शयेद्दक्षिणे भागे मुखसुद्रेयमुच्यते ॥ * ॥
तर्जनीमध्यमानामाः समं कुर्यादधोमुखम् ।
अनामायां चिपेदृष्ट्वां ऋज्वीं कृत्वा कनि-
ष्ठिकाम् ॥
लेलिहानां नाम सुद्रेयं जीवन्वासे प्रकीर्तिता ।
तर्जनीनामिकामध्याकनिष्ठाक्रमयोगतः ॥
करयोर्योजयित्वा कनिष्ठामूलयोगतः ।
अङ्गुष्ठग्रे तु निःक्षिप्य महायोनिः प्रकीर्तिता ॥
ताराया योन्यादिसुद्रा—यथा । योनिमुद्रा च
वक्तव्या भूतिनी वक्तव्या बीजाख्यापि ॥
'परिवर्त्त करौ सुष्टौ कनिष्ठाङ्गुष्ठमध्यमे ।
अनामायुगलश्चाधस्तर्जनीयुगलं पृथक् ॥
अन्योन्यं निविडं बद्धाङ्गुष्ठग्रेनामिके ततः ।
दानवधूमकेत्याख्या सुद्रेषा कथिता प्रिये ॥
अस्यास्तु बन्धनान्मन्त्री बन्धनान्मुच्यते ध्रुवम् ॥
वक्त्रं विस्तारितं कृत्वाप्यधो जिह्वाश्च चालयेत् ।
पार्श्वस्थं सुष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्तिता ॥
एषा ताराराधनेऽन्या लेलिहाना वक्तव्या ।
'योनिर्मायाधरः सेन्द्रबधूः कूर्चः क्रमादिदुः ।
बीजानि चोच्चरन् मन्त्री सुद्राबन्धनमाचरेत् ॥
तर्जनीङ्गुष्ठसंयोगादग्रतो विन्दुसुष्टिका ।
वामकेश्वरतन्त्रीकताः प्रकाशयन्तेऽथ सुष्टिकाः ॥
शृङ्गा द्वेविः प्रवक्ष्यामि सुद्राः सर्वार्थसिद्धिदाः ।
वाभिर्विरचिताभिस्तु सान्निध्यं चैव भवेत् ॥
परिवर्त्त करौ सुष्टावङ्गुष्ठौ कारयेत् समौ ।
अनामान्तर्गते कृत्वा तर्जनीयौ कुटिलाकृती ॥
कनिष्ठिके नियुज्जीत निजस्थाने महेश्वरि ॥
त्रिखण्डेयं समाख्याता त्रिपुराध्यानकर्मणि ॥

मध्यमामध्यगे कृत्वा कनिष्ठेऽङ्गुष्ठरोधिते ।
तर्जनीयौ दण्डवत् कृत्वा मध्यमोपर्यनामिके ।
एषा च प्रथमा सुद्रा सर्वसंज्ञोभकारिणी ॥
एतस्या एव सुद्राया मध्यमे सरले यदा ।
क्रियेते परमेशानि ! सर्वविघ्नविनाशि तदा ॥
मध्यमातर्जनीभ्याश्च कनिष्ठानामिके समे ।
अङ्गुष्ठाकाररूपाभ्यां मध्यमे परमेश्वरि ! ॥
अङ्गुष्ठौ तु नियुज्जीत कनिष्ठानामिकोपरि ।
इयमाकर्षिणी सुद्रा त्रैलोक्याकर्षिणी परा ॥
पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्जनीयावङ्गुष्ठाकृती ।
परिवर्त्तक्रमेणैव मध्यमे तदधोगते ॥
क्रमेण देवि ! तेनैव कनिष्ठानामिके तथा ।
संयोज्य निविडाः सर्वा अङ्गुष्ठावग्रेदेशतः ॥
सुद्रेयं परमेशानि ! सर्ववश्यकरी मता ।
सम्मुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमामध्यगेऽन्यजे ॥
अनामिके तु सरले तद्वह्निस्तर्जनीद्वयम् ।
दण्डाकारौ तदङ्गुष्ठौ मध्यमानखदेशगौ ॥
सुद्रेषोन्मादिनी नाम्ना कर्षिणी सर्वयोषिताम् ।
अस्यास्त्वनामिकायुग्ममध्यः कृताङ्गुष्ठाकृती ॥
तर्जनीयावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।
इयं महाङ्गुष्ठा सुद्रा सर्वकामार्थसाधिनी ॥ * ॥
सयं दक्षिणदेशे तु सयदेशे तु दक्षिणम् ।
बाहुं कृत्वा महादेवि ! हस्तौ संपरिवर्त्त च ।
कनिष्ठेऽनामिके देवि ! युक्ते तेन क्रमेण च ।
तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे ॥
अङ्गुष्ठौ तु महेशानि ! सरलावपि कारयेत् ।
इयं सा खेचरी नाम्ना पार्थिवस्थानयोजिता ॥
परिवर्त्त करौ सुष्टावङ्गुष्ठचन्द्राकृती प्रिये ! ।
तर्जनीङ्गुष्ठयुगलं युगपत् कारयेत्ततः ॥
अथः कनिष्ठावग्रे मध्यमे विनियोजयेत् ।
तथैव कुटिले योज्ये सर्वाधस्तादनामिके ।
बीजसुद्रेयमचिरात् सर्वसिद्धिविवर्हिनी ॥ * ॥
मध्यमे कुटिले कृत्वा तर्जनीपरिसंस्थिते ॥
अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ।
सर्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुष्ठपरिपीडिताः ॥
एषा तु परमा सुद्रा योनिमुद्रेयमीरिता ॥ * ॥
एता सुद्रा महेशानि ! त्रिपुराया मयोदिताः ।
पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथाशुक्रमयोगतः ॥
वामहस्तेन सुष्टिन् बद्धा कर्णप्रदेशके ।
तर्जनीं सरलां कृत्वा भ्रामयेन्मनुवित्तमः ॥
सौभाग्यदहिनी सुद्रा न्यासकालेऽपि सूचिता ।
अन्तरङ्गुष्ठसुष्ट्या तु निरुध्य तर्जनीमिमाम् ॥
रिपुजिह्वाग्रहा सुद्रा न्यासकाले तु सूचिता ।
बद्धा तु योनिमुद्रां वै मध्यमे कुटिले कुरु ॥
अङ्गुष्ठेन तदग्रे तु सुद्रेयं भूतिनी मता ॥ * ॥
वामसुष्टिं विधायाथ तर्जनीमध्यमे ततः ॥
प्रसार्य तर्जनीसुद्रा निर्दिष्टा वज्रपाणिना ॥
इति तन्त्रसारे सुद्राप्रकरणं समाप्तम् ॥ * ॥ * ॥
अपि च ।
'उक्ताः स्तवनमस्काराः शृङ्खलं पुरतो युवाम् ।
सुद्राणां परिसंख्यानं स्वरूपञ्च यथाक्रमम् ॥
धेनुश्च समुत्सृज्यैव प्राङ्गुलिर्विस्वपद्मकौ ॥

नाराचो सुखदखौ च योनिरहं तथैव च ॥
 वन्दनी च महासुद्रा महायोनिरुतथैव च ॥
 भगवत् पुटकश्चैव निःशङ्कोऽथार्हचन्द्रकः ॥
 अङ्गश्च द्विसुखश्चैव प्रहसुद्राथ सुष्टिकः ॥
 वज्रश्चैव तथा वज्रं सयोनिरुत्तमस्तथा ॥
 घटः शिखरिणी तुङ्गः पुण्डोऽथ ह्यर्धधनुकः ॥
 संमीलनी च कुण्डश्च चक्रं शूलं तथैव च ॥
 सिंहवक्त्रं गोमुखश्च प्रोन्नामोन्नमनं तथा ॥
 विम्बं पाशुपतं शुङ्गं व्यागोऽथ साधनी तथा ॥
 प्रसाधनी चोगसुद्रा कुण्डली व्युहमेव च ॥
 त्रिसुखश्चासिवक्त्री च योगो भेदोऽथ मोहनम् ॥
 बाणो धनुश्च तूणीरं सुद्रा एतास्तु सत्तमाः ॥
 अष्टोत्तरशतं सुद्रा व्रजणा याः प्रकीर्तिताः ॥
 तासान् पञ्चपञ्चाशदेताः ग्राह्यास्तु पूजने ॥
 शेषास्तु यास्त्रिपञ्चाशन्मुद्रास्ताः समयेषु च ॥
 द्रव्यानयनसंकेतनटनादिषु ताः स्मृताः ॥
 देवानां चिन्तने योगे ध्याने जपे विसर्जने ॥
 आद्यास्तु पञ्चपञ्चाशन्मुद्रा भैरव ! प्रकीर्तिताः ॥
 सुद्रां विना तु यज्यं प्राणायामः सुरार्चनम् ॥
 योगो ध्यानासने चापि निष्कलानि च भैरव ! ॥
 प्रत्येकं लक्षणं तेषां शृणुतं तनयौ युवाम् ॥
 दक्षिणामध्यमाग्रेण सयहस्तस्य तर्जनीम् ॥
 योजयेत् सयमध्यान्तु तर्जनीया दक्षिणेन वै ॥
 तथा दक्षानामिकया वामहस्तकनिष्ठिकाम् ॥
 अनामिकान्तु वामस्य दक्षिणस्य कनिष्ठया ॥
 योजयेद्भक्तिमान् सम्यक् दक्षिणावर्त्तनेन तु ॥
 धेनुसुद्रा समाख्याता सर्वदेवस्य तुष्टिदा ॥१॥
 संयोज्य द्वौ तलौ सर्वाण्यङ्गुष्ठग्राहि हस्तयोः ॥
 संयोज्य पार्श्वतोऽङ्गुष्ठौ संपुटः प्रोच्यते सुरैः ॥
 सर्वेषामथ देवानां संपुटः शस्यते सदा ॥
 ध्यानसंपुटयोगादौ सम्पुटः शस्यते सदा ॥२॥
 निकुञ्जयुगलं पाशयोः संयोज्यार्द्धेन एव च ॥
 मध्यशून्यः पुटाकारः प्राञ्जलिः परिकीर्तितः ॥३॥
 अङ्गुष्ठमन्तरं कृत्वा पाण्योर्मुष्टिं विधाय च ॥
 संयोज्य विस्त्वत्ते तु विस्त्वसुद्रा प्रकीर्तिता ॥४॥
 मणिवन्दादाकरभं संयोज्य करयोर्द्वयोः ॥
 अङ्गुष्ठे चापि संयोज्य तथैव च कनिष्ठिके ॥
 तिस्रस्तिस्रो द्वयोः पाण्योरङ्गुलीर्विरलास्ततः ॥
 पद्मसुद्रा समाख्याता चतुर्वर्गप्रदा वृणाम् ॥५॥
 अङ्गुष्ठग्राहेण तर्जनीयाः संयोज्यायोर्द्वरेखया ॥
 अन्याङ्गुलीस्तथान्य नाराचः स्यात् प्रसा-
 र्यते ॥
 मम चेव शिवायाश्च प्रीतिदेयं प्रियङ्करी ॥
 नाराचसुद्रा सततं प्रीत्यै वेतालभैरव ! ॥६॥
 अन्तराङ्गुष्ठमुष्टिश्च कृत्वा वामकरस्य तु ॥
 मध्यमाभ्यां दक्षिणस्य तथानन्य प्रयत्नतः ॥
 मध्याङ्गेनाथ तर्जनीया अङ्गुष्ठग्राहिन्योज्य च ॥
 दक्षिणं योजयेत् पाणिं वाममुष्टौ तु साधकः ॥
 दर्शयेदक्षिणे भागे सुखसुद्रेयमिष्यते ॥
 इयन्तु गणनाथस्य प्रीतिदा मुद्रिकोत्तमा ॥
 सर्वेषामपि देवानां तुष्टिदा सर्वकर्मसु ॥७॥
 अङ्गुष्ठमध्यमादींश्च सम्यगानन्य तर्जनीम् ॥

प्रसार्य दक्षमुद्रेति दक्षिणस्य करस्य तु ॥
 सर्वाङ्गुलीस्तु संयोज्य करयोरुभयोरपि ॥
 संवेष्टा रज्जुवद्दे तु पाण्योरपि कनिष्ठिके ॥
 वामस्य वाममूलेन तदयं विनियोजयेत् ॥
 दक्षस्य मध्यमूलेन तथायं वाममेव च ॥
 योजयेत् योजनात् पञ्चादावर्त्तनं करशाखिकाः ॥
 योन्याकारान्तु तन्मध्यं योनिसुद्रा प्रकीर्तिता ॥
 कामाख्यायाः पञ्चमूर्त्तिर्दुर्गाया अपि भैरव ! ॥
 प्रीतिदा योनिसुद्रेयं मम कामस्य च प्रिया ॥८॥
 संयुक्ताङ्गुलीः सर्वाः प्रसार्याङ्गुष्ठपर्वणा ॥
 अग्रेण च कनिष्ठाया अग्रेणापि च योज-
 येत् ॥
 करस्य दक्षिणस्येयमर्द्धयोनिः प्रकीर्तिता ॥१०॥
 संपुटं प्राञ्जलिं वापि यदि प्रीत्यै नियोजयेत् ॥
 वन्दनीया समाख्याता सुद्रा विष्णुप्रमोदिनी ॥११॥
 सैव चेत् श्रवणासक्ता महासुद्रा प्रकीर्तिता ॥१२॥
 दक्षिणाङ्गे तु सा सक्ता वैष्णवी परिकी-
 र्तिता ॥१३॥
 महायोनिसु कथिता वैष्णवीतन्त्रगोचरे ॥
 ह्योर्मूले त्वङ्गुष्ठग्राह्यमङ्गुलीश्च कनिष्ठयोः ॥
 नियोज्य प्रहृतीकृत्य द्वे पाणी योजयेत् पुनः ॥
 भगसुद्रा च सा ख्याता लक्ष्मीवाणीशिवा-
 प्रिया ॥१४॥
 सर्वाङ्गुलीनामग्रौघं दक्षिणस्य करस्य च ॥
 संयोज्यैकत्र पुरतो निर्देशः पुटकः स्मृतः ॥१५॥
 कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाङ्गुलीनां योजयेद्बुधः ॥
 अग्राण्येकत्र मध्यान्तु तर्जनीश्च प्रसार्य वै ॥
 कुञ्जीकृत्य करहृदं पृथगग्रे नियोजयेत् ॥
 निःशङ्को नाम सुद्रेयं नरसिंहवराहयोः ॥१६॥
 कनिष्ठानामिकामध्यामाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य च ॥
 करस्य तर्जनीङ्गुष्ठे प्रसार्य क्रियते तु या ॥
 सा सुद्रा ह्यर्द्धचन्द्राख्या गृह्याणां प्रीतिदा-
 यिनी ॥१७॥
 ऊर्ध्वोक्त्य तथाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य करस्य च ॥
 कृत्वा मध्यं तदङ्गुष्ठं वाममुष्टिं तथोद्धतः ॥
 ऊर्ध्वोङ्गुष्ठं तथा ऊर्ध्वादङ्गुष्ठं प्रकीर्तिता ॥१८॥
 एतस्या एव सुद्रायाः कनिष्ठादिविमोचतः ॥
 अष्टौ सुद्राः समाख्याता नाम तासां पृथक्
 पृथक् ॥
 द्विसुखश्चैव १६ सुष्टिश्च २० वज्र २१ मावड २२
 मेव च ॥
 विमलश्च २३ घटश्चैव २४ तुङ्गः २५ पुण्ड २६
 स्तथैव च ॥
 नवानां विष्णुमूर्त्तीनां सार्द्धमङ्गेन मुद्रिकाः ॥
 क्रमान्नव समाख्याता नायिकानां तथैव च ॥
 संयोज्य करयोः पृष्ठे तथावर्त्तनं तु वै समम् ॥
 प्रसार्य तर्जनीयुग्मं संयुक्तं सर्वतः पुनः ॥
 अङ्गुष्ठौ च तथा सक्तौ प्रहसुद्रा प्रकीर्तिता ॥२७॥
 उत्तानमञ्जलिं कृत्वा अङ्गुष्ठे द्वे कनिष्ठयोः ॥
 मूले निःक्षिप्य तु करौ संयोज्याथ प्रदर्शयेत् ॥
 सयोनिरिति सा ख्याता सुद्रा देवैषतुष्टिदा ॥२८॥
 सुष्टिर्दक्षिणहस्तस्य यदोर्ध्वोङ्गुष्ठिका भवेत् ॥

सा स्यात् शिखरिणी सुद्रा ब्राह्मीसूर्यप्रिया
 च सा ॥ २९ ॥
 अनामिके कनिष्ठे तु संयोज्य ऋजुना पुनः ॥
 मध्यमातर्जनीनान्तु धेनुसुद्रेव वन्दनम् ॥
 सार्द्धधेनुरिति ख्याता चन्द्रप्रीतिविवर्द्धिनी ॥३०॥
 करयोरङ्गुलीः सर्वाः सर्वाग्राण्येकतः स्थिता ॥
 नियोज्यार्द्धतले चैव तदङ्गोऽपि विद्युज्य च ॥
 अग्रेण योजयेत् सुद्रा सम्मीलनी तु सा ॥३१॥
 भौमभूमिसुनीशानामिधं प्रीतिविवर्द्धिनी ॥
 सर्वाङ्गुलीस्तु संसक्ता दक्षिणस्य करस्य च ॥
 कियद्भागं तथान्यस्य तलं कुर्यात्तु कुण्डवत् ॥
 समाख्याता कुण्डसुद्रा बुधवाणीशिवाप्रिया ॥३२॥
 सर्वाङ्गुलीनां मध्येस्तु वामहस्तस्य चाङ्गुलीः ॥
 प्रसार्याङ्गुष्ठयुगलं संयोज्याग्रेण भैरव ! ॥
 तदङ्गुष्ठद्वयं कार्यं सम्मुखं वितरेत्ततः ॥
 चक्रसुद्रा समाख्याता गुरुविष्णुशिवाप्रिया ॥३३॥
 अङ्गुष्ठं मध्यमाश्चैव नामयित्वा करस्य च ॥
 दक्षिणस्यापरास्त्रिस्तौ योजयेदग्रतः पुनः ॥
 शूलसुद्रा समाख्याता मम शुकगृहप्रिया ॥३४॥
 निकुञ्जीकृत्य तु करौ वामाङ्गुलिगणस्य तु ॥
 अग्राणि योजयेन्मध्ये तलस्यासयहस्ततः ॥
 अधः कृत्वा वामहस्तं सुद्रा सिंहमुखी
 स्मृता ॥३५॥
 इयं प्रीत्यै तु दुर्गायाः सूर्यपुत्रस्य चक्रिणः ॥
 भगसुद्रा कर्णमूले गोमुखस्या प्रकीर्तिता ॥
 मम विष्णोस्तथा राहोः सर्वदा प्रीति-
 दायिनी ॥३६॥
 सुष्टिद्वयमयोत्तानं कृत्वा संयोज्य पार्श्वतः ॥
 दक्षिणस्य कनिष्ठादीन् प्रसार्य क्रमतः पुनः ॥
 तथा वामकनिष्ठाभ्यामेकैकेन प्रसारयेत् ॥
 अष्टौ सुद्राः समाख्याता नामतः क्रमतः शृणु ॥
 प्रोन्नामो ३७ नमन ३८ चैव विम्बं ३९ पाशु-
 पतं ४० तथा ॥
 शुङ्गं ४१ व्यागः ४२ साधनी ४३ च तथा चैव
 प्रसाधनी ४४ ॥
 आकुञ्च्य करशाखास्तु दक्षिणाः सा तु मुद्रिका ॥
 उग्रसुद्रा समाख्याता स्वहस्तस्य विपर्ययात् ॥४५॥
 इन्द्रादिलोकपालानां दश सुद्राः प्रकीर्तिताः ॥
 सर्वेषामपि देवानां परमप्रीतिवर्द्धनाः ॥
 अङ्गुष्ठान्तु तर्जनीया अग्रभागेण योजयेत् ॥
 आकुञ्च्य मध्यमाभ्यान्तु दक्षहस्तस्य चाङ्गुलीः ॥
 दर्शयेत् कुण्डलाकारं कुण्डलीशक्तितुष्टिदम् ॥
 सर्वेषामपि देवानां तथा तुष्टिकरं महत् ॥४६॥
 अङ्गुष्ठतर्जनीमध्या अग्रभागे नियोज्य च ॥
 मध्यमाश्च कनिष्ठाश्च आकुञ्च्य दक्षिणे करे ॥
 त्रिसुखाख्या समाख्याता विश्वदेवप्रिया सदा ॥
 केतोः प्रियेयं सततं मातृणामपि तुष्टिदा ॥४७॥
 तर्जनीङ्गुष्ठयोरग्रभागौ संयोज्य चाङ्गुलीः ॥
 अन्या आकुञ्चयेत् तिस्रः सासिवक्त्री प्रकीर्तिता ॥
 पितृणामथ साध्यानां रुद्राणां विश्वकर्म्मणः ॥
 सर्वदा प्रीतिजननी असिवक्त्री प्रकीर्तिता ॥४८॥
 पादौ तलाभ्यां संयोज्य तदङ्गुष्ठद्वयं ततः ॥

मुद्रा

ऊर्ध्वं संयोजयेन्नाभौ अस्योपरि तथाञ्जलिः ।
 योगमुद्रा समाख्याता योगिनां तत्त्वदायिनी ॥
 सर्वेषामपि देवानां पूजने चिन्तने तथा ।
 योगमुद्रा समाख्याता तुष्टिप्रीतिकरी सदा ॥४६॥
 प्राञ्जलिनां मुद्रा तु उर्ध्वाधोभावयोजिताम् ।
 विभिद्य दर्शयेद्वस्तौ उर्ध्वाधः प्रवृत्तीकृतौ ॥
 भेदमुद्रा समाख्याता मम विष्णोर्विधेः प्रिया ॥५०॥
 अङ्गुष्ठे वे तु निःक्षिप्य करयोरुभयोस्तले ॥
 अग्रेण योजयेत् पश्चात् कनिष्ठाशुगलं ततः ।
 उभयोर्हस्तयोश्चान्यास्तर्ज्यादाश्च योजयेत् ॥
 अग्रायैस्तु पृथक्कृत्य दर्शयेत्तत् कनिष्ठिकाम् ।
 मुद्रा सम्मोहनं नाम कामदुर्गारमाप्रिया ॥
 सर्वेषामपि देवानां मोहनं प्रीतिदं स्तुतम् ॥५१॥
 आनम्य सयहस्तस्य मध्यमानामिके तथा ॥
 तयोः पृष्ठे तु संयोज्य अङ्गुष्ठायं ततः परम् ।
 कनिष्ठां तर्जनीश्चैव अग्रेण योजयेत्ततः ॥
 बाणमुद्रा समाख्याता सर्वदेवस्य तुष्टिदा ॥५२॥
 सञ्चाङ्गुलीस्तु सङ्कोच्य अङ्गुष्ठमथ तर्जनीम् ॥
 प्रसार्य करयोः पश्चादङ्गुष्ठायन्तु योजयेत् ।
 अङ्गुष्ठायैव तर्ज्ज्या अग्रेणापि च तर्जनीम् ॥
 यथाशक्ति प्रसार्यापि धनुर्मुद्रा प्रकीर्तिता ॥५३॥
 सञ्चाङ्गुलीनामग्राणि त्राक्षप्रतीर्थं नियोजयेत् ॥
 अनामिकायाः पृष्ठे तु अङ्गुष्ठायं नियोजयेत् ।
 शून्यं तूणीरवत् कृत्वा तेषामन्तस्तु भैरव ॥
 तूणीरमुद्रा चाख्याता सर्वेषां प्रीतिवर्द्धनी ॥५४॥
 मुद्रासु संस्थिता पूजा मुद्रासु परिचिन्तनम् ।
 मुद्रासु संस्थिता योगा मुद्रा मोदकरास्ततः ॥
 यदा यदा पूजनेषु चिन्तने ध्यानकर्मणि ।
 यज्ञादौ स्तवने वापि हस्तकृत्यं न विद्यते ।
 तदा मुद्रायुतं कुर्यादष्टापूर्तं करद्वयम् ॥
 यज्ञकृत्येषु चेच्छतो हस्तो मुद्रासु च क्षमः ।
 तदा मुद्रां विधायैव तत्तु कृत्यं समाचरेत् ॥
 मुद्राविद्युक्तहस्तान्तु क्रियते कर्मदैविकम् ।
 कृत्वा तन्निष्कलं यस्मात्तस्मान्मुद्रान्वितो भवेत् ॥
 विसर्जने तु देवानां यस्य या परिकीर्तिता ।
 मुद्रां तां पूजनादौ तु तस्य नैव प्रयोजयेत् ॥
 विद्वद्युक्तान्ते मुद्रां मुद्रायुक्तः समाचरेत् ।
 पूजनादि समस्तच्च कर्म वृद्धे विचक्षणः ॥
 नतो मुद्रा परं धाम मुद्रा पुण्यप्रदायिनी ।
 देवानां मोददा मुद्रा तस्मात्तां यत्नतश्चरेत् ॥
 अर्हयोनिर्मेहायोनिर्योनिर्ब्राह्मी च वैष्णवी ।
 मुद्रा विसर्जने प्रोक्ता शिवात्रिपुरयोः सदा ॥
 दुर्गायाः सर्वरूपेषु मुद्रा एताः प्रकीर्तिताः ।
 योनिश्च सम्पुटश्चैव महायोनिन्तथैव च ॥
 वर्ज्यत्वा अस्तभावादुक्तादन्यत्र योजयेत् ।
 भवेयुस्तु त्रिपञ्चाशद्व्या मुद्राः समन्ततः ॥
 ना यस्तभावाद्दामाः स्युर्मुद्रा मोदकराः पराः ।
 एवं वां कथिता मुद्राः पूजने पूज्यतुष्टिदाः ॥
 इति कालिकापुराणे ६५ अध्यायः ॥
 मुद्राङ्कितः, त्रि, (मुद्रया अङ्कितः ।) मुद्रया
 चिह्नितः । कृपाकरा मोहरकरा इत्यादि
 भाषा । यथा,—

मुनिः

“धाता विश्वविष्टिमात्रनिरतो देवोऽपि गौरी-
 मुजा-
 स्नेधानन्दविपूर्णमाननयनो दक्षाध्वरध्वंसकृत् ।
 दैत्यारिः कमलाकपोलमकरीमुद्राङ्कितोरःस्थलः
 श्रुतेऽव्यावितरेषु जन्तुषु पुनः का नाम श्रान्तेः
 कथा ॥”
 इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्कः ॥
 मुद्रालिपिः, स्त्री, (मुद्रया लिपिः ।) पञ्चधा-
 लिप्यन्तर्गतलिपिविशेषः । कृपापर अचर इति
 भाषा । यथा,—
 “मुद्रालिपिः शिल्पालिपिलिपिलिखनिसम्भवा ।
 गुणिकाधुनसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः ।
 एताभिलिपिभिर्व्याप्ता धरित्री शुभदा हर ॥”
 इति वाराहीतन्त्रम् ॥
 अस्याः पाठ्यत्वं धार्यत्वञ्च यथा,—
 “लेख्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् ।
 शिल्पादिनिर्मितं यच्च पाठ्यं धार्यञ्च सर्वदा ॥”
 इति खड्गमालातन्त्रम् ॥
 मुद्रिका, स्त्री, (मुद्रा स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप् ।
 पूर्वाकारस्य इत्यलम् । अत इत्वं च ।) खर्ग-
 रूपादिनिर्मितमुद्रा । मोहर टाका इत्यादि
 भाषा । यथा,—
 “सौवर्ण्यं राजतीं ताम्नीमायसीं वा सुशो-
 भिताम् ।
 सलिलेन स्रज्ज्वलां प्रचिपेत् तत्र मुद्रिकाम् ॥”
 इति मिताचारायां व्यवहाराध्यायः ॥
 मुद्रितं, त्रि, (मुद्रा मुद्रणं अस्य जातेति । मुद्रा
 इतच् ।) अप्रफुल्लम् । मोदा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सङ्कुचितम् २ निद्राणं ३ मीलि-
 तम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मुद्राङ्कितश्च ॥ (परि-
 त्यक्तम् । यथा, नैषधचरिते । ५ । १२ ।
 “मुद्रितान्यजनसंकथनः सन्
 नारदं बलिरिपुः समवादीत् ॥”
 “मुद्रितं परित्यक्तम् ।” इति तट्टीका ॥
 मुद्रा, य, (मुह्यतीति । मुह् + वाहुलकात् का ।
 पृथोदरादित्वात् ह्रस्व धः ।) अर्थकम् । इत्य-
 मरः । ३।१।१। (यथा, महाभारते । ११।३।७।१।
 “मुद्रा ज्ञानं मुद्रा वृत्तं मुद्रा सेवा मुद्रा श्रमः ।
 एवं यो युक्तधर्मः स्यात् सोऽमुद्राव्यन्तमश्नुते ॥”)
 मुनिः, पुं, मनुते जानाति यः । (इति मन् +
 “मनेरुच् ।” उणा० ४ । १२२ । इति इन् +
 अत उच्च ।) मौनव्रती । इत्यन्ये । इति भरतः ॥
 तत्पर्यायः । वाचंयमः २ । इत्यमरः । २।७।४२।
 मौनी ३ व्रती ४ ऋषिः ५ शापास्त्रः ६ सत्यवाक्
 ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे । १।१३३।
 “फलेन मूलेन च वारिभूरुहां
 मुनेरिवैत्यं मम यस्य वृत्तयः ॥”)
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “दुःखेष्वनुहिममनाः सुखेषु विगतसृहः ।
 वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ॥
 तस्य ग्रन्थो यथा,—

मुनिः

ब्रह्मोवाच ।
 “मुनिभिश्चरिता धर्मा उक्ता व्यास ! मया तव ।
 यैर्विष्णुस्तुष्यते देवः सुखादिपरिभाविकः ॥
 तर्पणेन च होमेन सन्ध्या बन्धनेन च ।
 प्राप्यते भगवान् विष्णुर्वर्मकामार्थमोक्षदः ॥
 धर्मो विष्णुर्व्रतो विष्णुः पूजा विष्णुस्तु तर्पणम् ।
 होमः सन्ध्या तथा ध्यानं धारणा सकलं
 हरिः ॥”
 इति गारुड २२६ अध्यायः ॥
 तस्याश्रमे वर्गनीयानि यथा । अतिथिपूजा १
 हरिणविश्वासः २ हिंसजन्तुश्रान्तता ३ यज्ञ-
 धूमः ४ मुनिसुतः ५ हुमसेकः ६ वल्कलः ७
 वृक्षश्च ८ । इति कविकल्पलता ॥
 मुनिविशेष-
 षाणां ब्रह्मणोऽङ्गविशेषादुत्पत्तिर्यथा,—
 “पुलस्त्यो दक्षकर्णाच्च पुलहो वामकर्णतः ।
 दक्षनेत्रात्तथात्रिश्च वामनेत्रात् क्रतुः स्वयम् ॥
 अरणिर्नासिकारन्ध्रात् अङ्गिराश्च सुखादृचिः ।
 भृगुश्च वामपार्श्वार्च दक्षो दक्षिणपार्श्वतः ॥
 कृपायाः कर्दमो जातो नाभेः पञ्चशिखस्तथा ।
 वचसश्चैव वोढुश्च कण्ठदेशाच्च नारदः ॥
 मरीचिः स्कन्धदेशाच्च आपस्तम्बस्तथा गलात् ।
 वशिष्ठो रचनादेशात् प्रचेता अधरोष्ठतः ॥
 हंसश्च वामकुक्षेश्च दक्षकुक्षेयैतिः स्वयम् ।
 वृद्धिं विधातुश्च विधिश्चकाराज्ञां सुतानपि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
 गयासुरशरीरे यज्ञार्थं ब्रह्मणो मानसात् दृष्टा
 मुनयो यथा,—
 “ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽहजत् ।
 अग्निशर्मानमन्दतं श्रौणकं जाजलिं वृद्धम् ॥
 कुसुखं वेदकौण्डिन्यं हारीतं कश्यपं क्षपम् ।
 गर्गं कौशिकवाशिष्ठौ मुनिं भार्गवमथयम् ॥
 वृद्धं पाराशरं कण्वं माण्डवं श्रुतिकेवलम् ।
 श्वेतं सुतालं दमनं सुहोत्रं कचमेव च ॥
 नौगाक्षिश्च महाबाहुं जेगीषयं तथैव च ।
 दक्षिपच्चसुखं विप्र ! ऋषभं कर्कमेव च ॥
 कामायनं गोभिलश्च मुनिसुगं महाव्रतम् ।
 जटामालिनमथयं चाटुहासश्च दारुणम् ॥
 आत्रेयश्चाप्यङ्गिरसमौपमन्युं महाव्रतम् ॥
 गोकर्णश्च गुहावासं शिखण्डिनमुमाव्रतम् ॥
 सुपालकं गौतमश्च तथा वेदशिरो व्रतम् ।
 एतानन्यांश्च विप्रेन्द्रान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 परिकल्प्याकरोदयामं गयासुरशरीरके ॥”
 इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥
 मुनिविशेषनाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “कतिकल्पान्तरेऽतीते सद्यः दृष्टिविधौ पुनः ।
 मरीचिमिश्रेर्मुनिभिः सार्द्धं कण्ठाद्भव सः ॥
 विधेर्नरदनान्श्च कण्ठदेशाद्भव सः ।
 नारदश्चेति विख्यातो मुनीन्द्रस्तेन हेतुना ॥
 यः पुत्रश्चेतसो धातुर्भवूव मुनिपुङ्गवः ।
 तेन प्रचेता इति तन्नाम चक्रे पितामहः ॥
 बभूव धातुर्धुः पुत्रः सृष्टसा दक्षपार्श्वतः ।
 सर्वकर्मणि दक्षश्च तेन दक्षः प्रकीर्तितः ॥

वेदेषु कर्हमः शब्दश्रुत्यायां वर्तते स्फुटः ।
 वभूव कर्हमादालः कर्हमस्तेन कीर्तितः ॥
 तेजोभेदे मरीचिश्च वेदेषु वर्तते स्फुटम् ।
 जातः सद्योऽतितेजस्वी मरीचिस्तेन कीर्तितः ॥
 क्रतुसंवक्ष्ण्वालेन कृतो जन्मान्तरेऽधुना ।
 ब्रह्मपुत्रोऽपि तन्नाम्ना क्रतुरित्यभिधीयते ॥
 प्रधानाङ्गं मुखं धातुस्ततो जातश्च बालकः ।
 इरस्तेजस्विनोऽङ्गिरास्तेन प्रकीर्तितः ॥
 अतितेजस्विनि भृगुर्वर्तते नाम्नि शौनके ! ।
 जातः सद्योऽतितेजस्वी भृगुस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 वशीभूतश्च शिष्टश्च जातः सद्यो हि बालकः ।
 अतिप्रियश्च धातुश्च वशिष्ठस्तेन कीर्तितः ॥
 बालोऽप्यखण्डवर्णश्च जातः सद्यो हि तेजसा ।
 प्रज्वलन् पूर्वतपसा चारुणस्तेन कीर्तितः ॥
 हंस आत्मा वशी यस्य योगेन योगिनो भुवम् ।
 बालः परमयोगीन्द्रस्तेन हंसः प्रकीर्तितः ॥
 सन्ततं यस्य यत्नश्च तपःसु बालकस्य च ।
 प्रकीर्तितो यतिस्तेन संयतः सर्वकर्मसु ॥
 पुलस्तपःसु वेदेषु वर्तते ह स्फुटोऽपि च ।
 स्फुटं तपःस्वरूपश्च पुलहस्तेन कीर्तितः ॥
 पुलस्तपःसमूहश्च यस्यास्ति पूर्वजन्मनाम् ।
 तपःसंघः समूहश्च पुलस्त्यस्तेन बालकः ॥
 त्रिगुणायां प्रकृत्यां त्रिविधावश्च प्रवर्तते ।
 तयोर्भक्तिः समा यस्य तेन बालोऽत्रिरुच्यते ॥
 जटाश्चाग्निशिखारूपाः पञ्च सन्ति च मस्तके ।
 तपस्तेजोभवा यस्य स च पञ्चशिखः स्मृतः ॥
 अपान्तरतमे देशे तपस्तेजोऽन्यजन्मनि ।
 अपान्तरतमा नाम शिशोस्तेन प्रकीर्तितम् ॥
 स्वयन्तपः समाप्नोति बाह्येयं प्रापयेत् परान् ।
 ऊढः समर्थस्तपसि वोढुस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 तपस्तेजसा बालो दीप्तिमान् स्मृतो मुने ! ।
 तपःसु रोचते चित्तं रुचिस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः ॥
 वज्रसेनवरः । जिनः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥
 प्रियालवृत्तः । पलाशवृत्तः । इति हेमचन्द्रः ।
 १ । ७६ ॥ दमनकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्त्री, दक्षकन्या । सा च कश्यपपत्नीनामन्य-
 तमा । यथा, महाभारते । १।६५।११-१२ ।
 “मरीचिः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
 प्रवज्जिरे महाभागा दक्षकन्यास्तयोदश ॥
 अदितिर्दितिर्दुः काला दनायुः सिंहाका
 तथा ।
 क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला
 मुनिः ॥”
 अष्टवस्त्वन्तर्गतस्य आपनामकस्य वसोः पुत्रे,
 पुं । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३ । ४० ।
 “आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमः आन्तो मुनि-
 स्तथा ।”
 क्रौञ्चद्वीपस्य देशविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।
 २२१ । ८३-८५ ।
 “क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोऽनुगः ।
 मनोऽनुगात् परे चोष्णस्तृतीयोऽपि स उच्यते ॥

उष्णात् परे पावनकः पावनादन्वकारकः ।
 अन्वकारकदेशात् मुनिदेशस्तथापरः ॥”
 (द्रुतिमतः पुत्राणामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५३ । २२ ।
 “तथा द्रुतिमतः सप्तपुत्रास्तांश्च निबोध मे ।
 मुनिश्च दुन्द्रभिश्चैव सप्तमः परिकीर्तितः ॥”
 कुरुपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १।६४।४६ ॥
 “अविच्छिन्नमभिव्यक्तं तथा चैत्ररथं मुनिम् ॥”
 मुनिखर्जूरिका, स्त्री, (मुनिप्रिया खर्जूरिका इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) खर्जूरीप्रभेदः । यथा,
 “मुनिखर्जूरिका त्वन्या राजेशा क्रतुसंमिता ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मुनिच्छदः, पुं, (मुनयः अत्राद्यः सप्त तत्-
 संख्याकाः कदाः पञ्चाण्यस्य ।) सप्तच्छदवृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री । मेथिका । यथा,
 भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 ‘मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपुत्तिका ।’
 इत्यादि ।
 ‘कुक्षिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ।’
 इत्यन्तम् ॥)
 मुनितरुः, पुं, (मुनेरगस्थस्य प्रियः तरुः । इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) वकटवृत्तः । इति
 रत्नमाला ॥
 मुनिद्रुमः, पुं, (मुनेरगस्थस्य प्रियः द्रुमः । इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) श्लोनाकवृत्तः । इति
 रत्नमाला ॥ श्लोनाकप्रभेदः । वकटवृत्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधचरिते । १।६६ ।
 “मुनिद्रुमः कोरकितः श्रितिद्रुति-
 र्वनेऽमुनाऽमन्यत सिंहाकासुतः ॥”
 “मुनिद्रुमः वकटवृत्तः ।” इति तट्टीका ॥ अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “अथागस्थो वज्रसेनो मुनिपुष्यो मुनिद्रुमः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “श्लोनाको भूतपुष्यश्च पूतिवृत्तो मुनिद्रुमः ।
 दीर्घवृत्तश्च कङ्कडो भङ्गकण्टकोऽरुणः ॥”
 इति वेदकरत्नमालायाश्च ॥
 मुनिनिर्मितः, पुं, (मुनिना निर्मितः ।) ङिङिष्टः ।
 यथा, भावप्रकाशे ।
 “ङिङिष्टो रोमशफलो मुनिनिर्मित इत्यपि ।
 ङिङिष्टो रुचिकृत् भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ।
 सुशीतो वातलो रूचो मूत्रलश्चाक्षरीहरः ॥”
 मुनिपित्तलं, स्त्री, (मुनीनां पित्तलमिव ।) ताम्रम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मुनिपुङ्गवः, पुं, (मुनिः पुङ्गव इव ।) मुनिश्रेष्ठः ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, रामायणे । १।१।१ ।
 “तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदांवरम् ।
 नारदं परिप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥”
 मुनिपुत्रः, पुं, (मुनीनां पुत्र इव ।) मुनिप्रियत्वादस्य
 तथात्वम् ।) दमनकवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
 ऋषिसुतश्च ॥
 मुनिपुत्तकः, पुं, खड्गनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, तिथितत्त्वे कुण्डविधिप्रकरणे ।

“त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्तकस्व”
 अष्टश्रुतामेषि शिखोज्जमेन ।
 सङ्ख्यसे प्रावृषि निर्गतायाम्
 त्वं खड्गनाश्वर्यमयो नमस्ते ॥”
 मुनिपुष्यं, स्त्री, (मुनिद्रुम इति । “ठाजा दावृद्धं
 द्वितीयादयः ।” ५ । ३ । ८३ । इत्यत्र “विनापि
 प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषालोपो वक्तव्यः ।”
 इति काशिकोक्तेः द्रुम इत्यस्य लोपे मुनिः तस्य
 पुष्यम् ।) वकपुष्यम् ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
 “विहाय सर्वपुष्याणि मुनिपुष्येण केशवम् ।
 कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजिमेधफलं लभेत् ॥”
 वकटवृत्ते, पुं । तत्पर्यायो यथा,—
 “अथागस्थो वज्रसेनो मुनिपुष्यो मुनिद्रुमः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 मुनिपुष्यकं, स्त्री, (मुनिपुष्य + संज्ञायां कन् ।) वक-
 पुष्यम् । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
 “विल्वपत्रश्च माध्यश्च तमालामलकीदलम् ।
 कङ्कारं तुलसीश्चैव पद्मश्च मुनिपुष्यकम् ।
 एतत् पर्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिका-
 त्मकम् ॥”
 इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
 मुनिपूगः, पुं, (मुनिप्रियः पूगः ।) गुवाकविशेषः ।
 तत्पर्यायः । रामपूगः २ कामीनः ३ सुरे-
 वटः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मुनिभेषजं, स्त्री, (मुनीनां भेषजम् ।) आगस्थः ।
 हरीतकी । लङ्घनम् । इति मेदिनी । जे, ३६ ॥
 मुनिसुव्रतः, पुं, (मुनिषु सुव्रतः ।) वृत्ताहर्त्त । स च
 बुद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५१ ॥
 मुनिस्थानं, स्त्री, (मुनीनां स्थानम् ।) आश्रमः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ६७ ॥
 मुनीन्द्रः, पुं, (मुनीनां मननशीलानां योगिनामिन्द्रः
 श्रेष्ठः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । १४ ॥ ऋषि-
 श्रेष्ठश्च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७२।३०६ ।
 “पतन्तमेव तस्माच्च पाणिभ्यां स तमग्रहीत् ।
 मुनीन्द्रः प्रकटीभूय समान्वास्य जगाद च ॥”
 दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । ०५५ । ५ ।
 “वृषपर्वा विरूपाक्षो मुनीन्द्रश्चन्द्रलोचनः ।”
 मुन्च उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ओष्ठप्रवर्ग-
 शेषादिः । नोपधः । उ सुचिन्वा मुक्ता । इति
 दुर्गादासः ॥
 मुसुक्षुः, पुं, (मोक्षमिच्छतीति । मुश् + सन् + उः ।)
 मुक्तिमिच्छः ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
 ४ । १५ ।
 “एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुसुक्षुभिः ।
 कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥”
 तत्पर्यायः । श्रमणः २ यतिः ३ वाचंयमः ४
 ब्रती ५ साधुः ६ अनगारः ७ ऋषिः ८ मुनिः ९
 निर्गन्धः १० भिक्षुः ११ । इति हेमचन्द्रः
 १ । ७५ ॥ अथ मुसुक्षुत्वम् । मनुः ।
 “इह चासुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्तयते ।
 निष्कामं ज्ञानपूर्वस्य निवृत्तसुपदिश्यते ॥

मुमुक्षुः

प्रवृत्तं कर्म संसेध देवानामेति साधिताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥”
कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात्
प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितं पुनर्ब्रह्म-
ज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्त-
मुच्यते । साधितां समानगतितां ऋषेर्गर्ह्यत्वात्
पञ्चभूतान्यत्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोती-
त्यर्थः । विष्णुपुराणे च ॥६७३८॥ विशिष्टफलदा
काम्या निष्कामाणाञ्च सुक्तिदा । भगवन्नीतापि ।
“युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठि-
कीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवध्यते ॥”
युक्तः ईश्वराय कर्माणि न फलाय इत्येवं
समाहितः । फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्निति
शेषः । शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां
भवाम् । सत्त्वशुद्धिः ज्ञानप्राप्तिः सर्वकर्म-
संन्यासः ज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः ।
अयुक्तस्तद्विहर्षः । कामकारेण कामप्रेरित-
तया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः
सन् फलायेदं कर्म करोमीत्येवं फले सक्तो
नितरां बन्धं प्राप्नोति । तथा च अर्जुनं प्रति
भगवद्वाक्यम् ।

“मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥”
संन्यस्य निःस्पृह्य समर्प्य इति यावत् । अध्यात्म-
चेतसा विवेकबुद्ध्या ईश्वराय भ्यव्यवत् करोमि
इत्यनया बुद्ध्या निराशीस्त्यक्तकामसङ्कल्पः ।
अतएव निर्ममः समतारहितः । विगतज्वरः
विगतसन्तापः । यत्कमाह स एव ।

“यत् करोषि यदश्रासि यच्चुहोषि ददासि यत् ।
यत् तपस्यसि कौन्तेय ! तत् कुरुष्व मदर्थम् ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“कर्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
अवाप्य तां कर्ममहोमनन्ते
तस्मिन् लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥”

कर्ममहौ भारतवर्षरूपाम् । एकादशस्कन्धे ।
“वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितुमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यो लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥”
वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि-
क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तितस्तत्फलं स्यादेव न तु
नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिरत एवाह निःसङ्गो-
ऽनभिनिवेशवान् ईश्वरेऽर्पितुं न तु फलोद्देशेन ।
अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येव
इत्याह रोचनार्थेति कर्मणि रच्युत्पादनार्था ।
अतएव तत्रैव ।

“फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् ॥
उत्पत्तौ च हि कामेषु प्राणेषु खजनेषु च ।
आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥
न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि ।
कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥

मुमुक्षुः

एवं अवसितं केचिद्विज्ञाय कुबुद्धयः ।
फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदन्ना वदन्ति हि ॥”
इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषार्थपरा न भवति
किन्तु बहिर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया अवा-
न्तरकर्मफलैः कर्मसु रच्युत्पादनमात्रं यथा,
भैषज्ये औषधे रच्युत्पादनम् । यथा,—
“पिव निर्भं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलङ्कुकान् ।
पिबेवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥”
तत्रागदपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव
प्रयोजनं किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तर-
फलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ।
ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कथ-
मेवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैव घटनात् इत्याह
उत्पत्तौ च हि कामेषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबल-
वीर्यादिषु खजनेषु पुत्रदारादिषु अनर्थहेतुषु
परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परम-
सुखमविदुषः अजानतः अतो न तान् प्रह्वी-
भूतान् बुधो वेदो यद्वोधयति तदेव श्रेयः इति
विश्रुतितान् इत्यर्थः । तान् एवभूतान् वृजिना-
ध्वनि कामवर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः ततः
पुनस्तमोभूतवृत्तादियोनिं विश्रुत इति । पशु-
काम इति च सुखपुत्रादिकाम इति च कथं
पुनस्तेष्वेव कामेषु अयं बुधो वेदो युञ्ज्यात् प्रव-
र्त्तयेत् । तथा सत्यनाप्तः स्यात् इति भावः ।
कथं तर्हि कर्ममीमांसकाः फलपरतां वदन्ति
तत्राह । एवमिति अवसितं वेदस्याभिप्रायं
अविज्ञाय कुसुमितामवान्तरफलोचनया रम-
णीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धय-
स्तत्राह हि यस्मात् वेदज्ञा यासादयः न तथा
वदन्ति इति । अतएव निष्कामकर्मण आत्म-
ज्ञानार्थतोक्ता यथा,—

“अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते ॥”
सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथा च ।
“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः ॥”
तथा श्रुतिः ।

“तमेवं वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
ब्रह्मचर्येण तपसा अह्वया दानेन यज्ञेनानशनेन
चेति ॥”

तं आत्मतत्त्वसाक्षात्कारं अतएव यज्ञादीनां
ज्ञानप्रेषताश्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रव-
र्त्तते । पण्डितेनापि सर्वः काम्ये कर्मणि न
प्रवर्त्तयितव्य इत्याह वक्षस्कन्धे ।

“स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्नवत्तज्ञाय कर्म हि ।
न राति रोगिणेऽप्यथ वाञ्छतेऽपि भिषक्-
तमः ॥”

राति ददाति इति समयप्रदौपे श्रीदत्तः ॥
“दासीदासमलङ्कारमन्नं षड्रससम्भवम् ।
पुरुषोत्तमतुष्टार्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् ॥
यद्व्यदिष्टतमं लोके यच्चाप्यस्ति यद्वै शुचि ।
तत्तद्वि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः ॥”

मुमुक्षुः

इदं दानं ब्राह्मणसम्पदानकमेव विष्णुप्रीतिसु-
द्दिश्य एवं सर्वत्र दाने । विष्णुप्रीतेः सामान्यतः
श्रुतत्वात् । अथ विष्णुप्रीतौ देवताधिकरणन्याय-
विरोध इति चेन्न स्वर्गवदधिकारिविशेषणत्वेन
तत्सत्त्वप्रसाधनात् इत्याहुः । ब्राह्मणसम्पदान-
कत्वे किं मानमिति चेत् वामनपुराणे तत्तन्-
मासमेदेन तत्तद्दानमभिधाय ।

“विष्णुप्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेभ्यः ।
देयानि विप्रमुखेभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥”
इत्यभिधाय दासीदासमित्यादिवचनद्वयाभि-
धानात् । तथा च विष्णुधर्मोत्तराणिपुराणयोः ।
“यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विषयेभ्यो महासुने ! ।
तत्तद्व्युत्तसुद्दिश्य विप्रैः प्रतिपादयेत् ॥”
विष्णुधर्मोत्तरतृतीयकाण्डे तु विष्णुसंप्रदानक-
मेव दानं यथा,—

“विष्णोः शृङ्गप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात् ।
इत्यादिना ।

“क्षीरपल्लवसंयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान् ।
दत्त्वा वै देवदेवाय वाजिमेघफलं लभेत् ॥”
इत्यन्तेन तत्तत् फलं तत्तद्दानमभिधायोक्तम् ।
“अकामः सार्वलोक्यो लोको यत्किञ्चिद्विनिवे-
दयेत् ।

तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
धर्मेवाणिजिका मृगाः फलकामा नराधमाः ।
अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्युत ॥
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥”
तथा ।

“पदभ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् ।
मृद्धां प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः ॥”
उक्तवामनपुराणवचने सार्वकालिकमित्यनेन
मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयमिति । इति
मलमासतत्त्वम् ॥

(तत्र मुमुक्षुतामुदयनानि व्याख्यास्यामः । तत्र
लोकदोषदर्शिनो मुमुक्षोरादित एवाचार्या-
भिगमनं तस्योपदेशानुष्ठानम् । अग्नेरवोप-
चर्या धर्मशास्त्रानुगमनं तदर्थवबोधस्तेनाव-
ष्टम्भस्तत्र यथोक्ताः क्रियाः सतामुपासनमसर्ता
परिवर्त्तनं न सङ्गतिर्दुर्जनेन सत्यं सर्वभूतहित-
मपरुधमनतिकाले परीक्ष्य वचनं सर्वप्राणिषु
आत्मनीवावेचा सर्वसामस्तरणमसङ्कल्पन-
मप्रार्थना अनभिभाषणञ्च स्त्रीणां सर्वपरिग्रह-
त्यागः कौपीनं प्रच्छादनार्थं धातुरागनिवसनं
कन्यासीवनहेतोः सूची पिप्पलकं शूचाधान-
हेतोः जलकुण्डिका दण्डधारणं भक्ष्याचर्यार्थ-
पात्रं प्राणधारणार्थमेककालमग्रास्यो यथो-
पपन्न एवाभ्यवहारः । अमापनयनार्थं शीर्ष-
शुष्कपर्णदण्डास्तरणोपधानं ध्यानहेतोः काय-
निवन्धनं वनेष्वनिकेतवासः तन्त्रानिद्रालस्यादि-
कर्मवर्त्तनं इन्द्रियार्थेष्वनुरागोपतापनिग्रहः
सुप्रस्थितगतप्रेक्षिताहारविहारप्रत्यङ्गचेष्टादि-
केश्वारम्भेषु स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिः सत्कार-
स्तुतिगर्हावमानचमत्वं क्षुत्पिपासायासश्रम-

श्रीतोष्णवातवर्षासुखदुःखसंस्पर्शसहत्वं श्लोक-
दैवदेवमदमानलोभरागेभ्यःक्रोधादिभिरस-
ञ्चलनं अहङ्कारादिषूपसर्गसंज्ञा लोकपुरुषयोः
स्वर्गादिसामान्यावेक्षणं कार्यकालावयभयं
योगारम्भे सततमनिर्वेदः सत्त्वोत्साहोऽपवर्गाय
धीष्टितिसृतिवलाधानं नियमनमिन्द्रियाणां
चेतसि चेतस आत्मन्यात्मनश्चातुमेदेन शरी-
रावयवसंख्यानं अभीक्ष्णं सर्वं कारणवद्दुःख-
मस्वमनित्यमित्यभ्युपगमः । सर्वप्रवृत्तिषु दुःख-
संज्ञा सर्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेशः एष-
मार्गोऽपवर्गाय अतोऽन्यथा बध्यते इत्युदयनानि
आख्यातानि ॥ इति चरके शरीरस्थाने पञ्चमे-
ऽध्याये ॥)

सुसुचानः, पुं, (सुचति जलं इति । सुच् + "सुचि-
युधिभ्यां सन्वच्च ।" उणा० । २ । ६१ । इति
आनच् । कित् सन्वच्च । मेघः । इति संचिप्र-
सारोणादिवृत्तिः ॥ (सुक्तः । यथा, सन्ध्यामन्त्रे ।
"हृपदादिव सुसुचानः खिन्नः स्नातो मलादिव ।"
"क्षितो घर्माक्षो जनो सुसुचानो सुक्तो-
भवति ।" इति तत्र गुणविष्णुटीका ॥)

सुमूर्धुः, त्रि, (मर्त्तुमिच्छुः । नृ + सन् + उः ।)
आसन्नमृत्युः । (यथा श्रीमद्भागवते । ७।८।११ ।
"यत्तत्त्वं मर्त्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकल्पसे।
सुमूर्धूणां हि मन्दात्मन् ! ननु सुर्विक्लवा
गिरः ॥")

अथ सुमूर्धुकृत्यानि । हारीतः ।

'शूद्राग्नेन तु सुक्तेन उदरस्थेन यो नृतः ।
स वै खरत्वसृष्टत्वं शूद्रत्वश्चाधिगच्छति ॥'
शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नम् । तद्वत्तमपि भोजन-
काले तदगृह्यावस्थितं यत् तदपि शूद्रान्नम् ।
तदाहज्जिराः ।
'शूद्रवेषमनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।
निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ॥'
अपिशब्दात् साक्षात् तद्वत्तत्तत्तुलादि न तु
तद्वत्तकपर्देकादिना क्रीतमपि । स्वग्रहागते पुन-
रज्जिराः ।

'यथायतनतो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः ।
शूद्राद्विप्रग्रहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि ॥'
प्रविष्टं सत्त्वापादकप्रतिग्रहादिना इति शेषः ।
अतएव पराशरः ।

'तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः ।
द्विजातिकरसंसृष्टं सर्वं तद्विविच्यते ॥'
स्पृशति प्रतिगृह्णाति इति कल्पतरुः ॥ तच्च
संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम् ।

'संप्रोक्षयित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृह्यमागतम् ।
तच्च पात्रान्तरे ग्राह्यमाह अज्जिराः ।
'स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः ।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वग्रहमागतम् ॥'
एतेन स्वग्रहमागतस्यैव शुद्धत्वम् ।

तदगृह्यगतस्य शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रतीयते ।
ततश्चेतादृगपि सुमूर्धूणा सर्वथा शूद्रान्नं न
भोक्तव्यम् ॥*

पूजारत्नाकरे ।

'शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
तत्सन्निधौ त्यजेत् प्राणान् याति विष्णोः परं
पदम् ॥'

लिङ्गपुराणे ।

'शालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः ।
कीकटोऽपि नृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः ॥'
कीकटो मगधः ॥ * ॥ वैष्णवावृते व्यासः ।
'तुलसीकानने जन्तोर्नृदि नृत्युर्भवेत् कश्चित् ।
स निर्भर्तृस्य यमं पापी लीलयेव हरिं विशेत् ॥
प्रयाणकाले यस्यास्य दीयते तुलसीदलम् ।
निर्वाणं याति पक्षीन्द्र ! पापकोटियुतोऽपि सः ॥'
कूर्मपुराणम् ।

'गङ्गायाश्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।
जले स्थले चान्तरीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे ॥'
स्कान्दे ।

'गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने ।
कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम् ॥'
तथा ।

'तीरादगम्यतिमात्रन्तु परितः चैत्रमुच्यते ।
अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः ॥
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये नृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥'
गम्यतिः क्रोशयुगम् । तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्म-
पुराणम् ।

'अत्र दूरे समीपे च सदृशं योजनद्वयम् ।
गङ्गायां मरणेनेह नात्र कार्या विचारणा ॥ * ॥
एवं गङ्गादिमरणेन प्राप्तब्रह्मलोकस्याप्यौर्ध्व-
देहिकी क्रिया तदधिकारिणा कर्त्तव्या नित्य-
त्वात् । तथा च श्रीमद्भागवते ।

'कृष्ण एवं भगवति मनोवाक्कष्टदृष्टिभिः ।
आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वाससुपारमत् ॥
संपद्यमानमात्राय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले ।
सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसौव दिनात्यये ॥
तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भार्गव ! ।

शुधिष्ठिरः कारयित्वा सुहृत्तं दुःखितोऽभवत् ॥'
कृष्णे आत्मनि परमात्मनि आत्मानं स्वीयात्मानं
निवेश्य एकीकृत्य स भीष्मः उपारमत् सुक्तिं
गतवान् । निष्कले निरुपाधौ ब्रह्मणि संपद्य-
मानं मिलितं आत्माय आलस्य तस्य भीष्मस्य
निर्हरणादीनि संस्कारादीनि संपरेतस्य सम्यक्
परेतस्य सुक्तस्यापि । भार्गवेति शौनकस्य
सम्बोधनम् । एवञ्च एतेषामपि तत्तत्कर्मणि
तत्तद्वचनोपात्तप्रेतपदस्य पितृपदस्य च मन्त्रा-
दिषु यथायथं वाचनिकत्वात् प्रयोगः सङ्गच्छते ।

'आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा च पूर्ववत् ।
तदभावे च गौरेका नरकोद्धारणाय वै ॥
तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीयं गाम् ।
शक्नोत्योऽरुक् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्-
नृतस्य च ॥'

पूर्ववद्देमशृङ्गादिना ।

अत्र नृतस्य चेति श्रवणात् एकादशाहैऽपि
वैतरणीदानाचारः । वनपर्वणि ।

'साधेः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिच्यतः ॥'
वराहपुराणे ।

"यतीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव गृह्यं रवेः ।
पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा नृत्यरूपस्थितः ॥
गोभूतिलहिरण्यादि दत्तमच्यतामियात् ॥"
निरवकाशत्वाच्च मलमासादिदोषो नास्ति
सूतकमपि न । तथा च शुद्धिरत्नाकरे दत्तः ।
"सुखकाले त्विदं सर्वं सूतकं परिकीर्त्तितम् ।
आपद्गतस्य सर्वस्य सूतकोऽपि न सूतकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सुर, श्र वेष्टने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । श्र सुरति
वृत्तं कृता । मोरिता । इति दुर्गादासः ॥

सुरं स्त्री, (मृश्यते इति । सुर + अन्त्यत्रापीति
भावे कः ।) वेष्टनम् । इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥
सुरः, पुं, (सुरति वेष्टतेऽसौ । सुर + इगुपधत्वात्
कर्त्तरि कः) दैत्यविशेषः । इति मेदिनी । रे,
७७ ॥ यं हत्वा विष्णुर्मुंरारिनामाभूत् ॥ (यथा,
श्रीमद्भागवते । ३ । ३ । ११ !

"शम्बरं द्विविदं वार्यं सुरं वल्कलमेव च ।
अन्यांश्च दन्तवक्रादीनवधौत् कांश्च घातयत् ॥"
सुरगणः, पुं, (सुरं वेष्टनमिव गण्डति रजति
अनेन । गण्ड + अच् ।) वरगणः । इति जटा-
धरः । वर्णक इति भाषा ॥

सुरजः, पुं, (सुरात् संवेष्टनात् जायतेऽसौ । सुर +
जन + उः ।) नृदङ्गः । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ३६ । ४१ ।

"सुरजपणवमेघघोषवद्-
दशरथवेषस्र वभूव यत् पुरा ।
विलपितपरिदेवनाकुलं
यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम् ॥")

सुरजफलः, पुं, (सुरजवत् फलमस्य ।) पनसवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरगणः, पुं, (सुरेण वेष्टनेन अख इव गोलाकृति-
रिव । शकन्वादित्वादकारस्य पररूपम् ।)
लम्पकदेशः । तद्देशस्थे, पुं भूम्नि । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २७ ॥

सुरन्दला, स्त्री, (सुरं वेष्टनं सेतुं दलति
भिनत्ति । दल् + अच् + स्त्रियां टाप् ।) नर्मदा-
नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरमर्दनः, पुं, (सुरं तन्नामानमसुरं नृदनाति
चूर्णीकरोतीति । नृदृ + ल्युः ।) विष्णुः । इति
पुराणम् ॥

सुररिपुः, पुं, (सुरस्य रिपुः ।) विष्णुः । इति
शुद्धरत्नावली ॥ (यथा, कृन्दोमञ्जयां । ३।३।
"त्वरितगतिर्ब्रजयुवतिस्तरुणिसुता विपिनगता ।
सुररिपुणा रतिगुरुणा सहमिलिता प्रमद-
मिता ॥")

सुरला, स्त्री, (सुरं वेष्टनं लाति । ला + कः ।)
नर्मदानदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
उत्तररामचरिते । ३।१॥ ततः प्रविशति नदीद्वयं

तमसा मुरला च । तमसा । सखि मुरले ।
किमसि सन्मान्नेव । केरलदेशस्था काचिन्नदी ।
यथा च । रघुवंशे । ४ । ५५ ।

“मुरलामारुतोद्धृतमगमत् कैतकं रजः ।
तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥”
“मुरला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी ।” इति
तट्टीकाकृतं मल्लिनाथः ॥

मुरली, स्त्री, (मुरं अङ्गुलिवेष्टनं लाति प्राप्नोतीति
ला + कः + स्त्रियां ङीष् ।) खनामख्यात-
शुधिरवादम् । तत्पर्यायः । वंशी २ वंशिका ३
वंशनलिका ४ सानेयिका ५ सानेयी ६
सानिका ७ मुरलासिका ८ । शेषचतुष्टयं
सानायि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राधा-
तन्त्रे । २३ ।

“वाद्यन् मुरलीं कृष्णः शृङ्गं वेणुं तथापरम् ।
काव्यायनीं नमस्कृत्य हरिः पद्मदलेक्षणः ॥”
मुरलीधरः, पुं, (धृ + अच् । मुरलाः धरः ।)
श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
तन्त्रे ।

“वेकुण्डदक्षिणे भागे गोलोकं सर्वमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी दिभुजो मुरलीधरः ॥”
मुरला, [न] पुं, (मुरं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

मुरा, स्त्री, (मुरति सौरभेण वेष्टयति । मुर +
इगुपधत्वात् कः टाप् च ।) खनामख्यातगन्ध-
द्रवम् । (यथा, गरुडपुराणे । १६० ।

“तथा द्विजां हरेत् पीता सौत्रचैलसुतामुरा ।”
तत्पर्यायः । तालपर्णी २ देव्या ३ गन्धकुटी ४
गन्धिनी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
(तथास्याः पर्यायान्तरं गुणाश्च ।

“मुरा गन्धकटी देव्या मुरभिः शालपर्णिका ।
मुरा तित्ता हिमा खाद्री लक्ष्मी पित्तानिला-
पहा ।

ज्वराहृद्भूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासविनाशिनी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तस्या लक्षणं यथा । मुरा पीता वरा प्रोक्ता ।
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे वातव्याधधिकारे ॥
अस्या अनुलेपनगुणाः । अलक्ष्मीरक्षोज्वर-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ राजनिर्घण्टोक्त-
गुणपर्यायौ पुराशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

मुरारिः, पुं, (पुरारिः ।) श्रीकृष्णः । अस्य
बुत्पत्तिर्यथा,—

“मुरः क्लेशे च सन्तापे कर्मभोगे च कर्मिणाम् ।
दैवभेदेऽप्यस्ति यथा मुरारिस्तेन कौर्त्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“कोऽसौ मुरारिर्देवर्षिः । देवो यच्चो न किं नरः ।
दैवो वा राक्षसो वापि पार्थिवो वा तदुच्यताम् ॥”

पुलस्त्य उवाच ।

“योऽसौ रजःसत्त्वमायागुणवाञ्छ तमोभयः ।
निर्गुणः सर्वमो व्यापी मुरारिस्तेधुसूदनः ॥”

श्रीनारद उवाच ।

“योऽसौ मुर इति ख्यातः कस्य पुत्रश्च गीयते ।
कथञ्च निहतः संख्ये विष्णुना तददस्व मे ॥”
पुलस्त्य उवाच ।

“अथतां कथयिष्यामि मुरासुरनिवर्हणम् ।
विचित्रमिदमाख्यानं पुण्यं पापप्रणाशनम् ॥
कश्यपस्यौरसः पुत्रो मुरो नाम महाबलः ।
स ददर्श रणे शम्भुं दितिपुत्रोऽसुरोत्तमः ॥
ततः स मरणाद् भीतस्तप्ता वर्धगणान् बहून् ।
आराधयामास विभुं ब्रह्माणमपराजितम् ॥
ततोऽस्य तुष्टो वरदः प्राह वत्स ! वरं वृणु ।
स च वव्रे तदा दैव्यो वरमेनं पितामहात् ॥
यं यं करतलेनाहं स्पृशेयं समरे विभो ! ।
स स मङ्गलसंस्पृष्टस्त्वमरोऽपि न्नियत्वज ! ॥
वाङ्मुक्ता स भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ततोऽभ्यगात्प्रहातेजा मुरः मुरगिरिं वली ।
जगाम धर्म्मराजानं विजेतुं दण्डपाणिनम् ॥”
मुर उवाच ।

“यम ! प्रजासंयमनातिवृत्तिं कर्तुमर्हसि ।
नो चेत्तवाद्य द्वित्वाहं मूर्ध्नि पातये सुवि ॥
तमाह धर्म्मराड्वाक्यं यदि मां संयमेद्भवान् ।
गोपितासि पुरा सत्यं करिष्ये वचनं तव ॥
मुरस्तमाह भवतः कः संयन्ता वदस्व माम् ।
अहं तच्च पराजित्य वारयामि न संशयः ॥
यमस्तं प्राह मां विष्णुर्देवस्त्रक्रगदाधरः ।
श्वेतद्वीपनिवासी यः स मां संयमतेऽथयः ॥
इत्येव मुक्तो वचनं दुग्धाब्जिमगमन्मुरः ॥

तमागतं प्राह मुने ! मधुघ्नः
प्राप्नोऽसि केनामुर ! कारणेन ।
स प्राह युद्धं सह वै त्वयाद्य
तं प्राह भूयः मुरश्चक्षुहन्ता ॥
यदीह मां योद्धुमुपागतोऽसि
तत् कम्पते ते हृदयं किमर्थम् ।
ज्वरातुरस्येव सुहृद्मुहूर्त्वे
तत्रैव योत्स्ये सह कातरेण ॥
इत्येवमुक्तो मधुसूदनः
मुरस्तदा स्नेहदये स्खलन्तम् ।
कथं नु कम्पति सुहृस्तदोक्ता
निपातयामास विपन्नबुद्धिः ॥
हरिश्च चक्रं मृदुलाघवेन
सुमोच ततस्तस्य शिरस्तु शत्रोः ।
चिच्छेद देवास्तु गतयथाभवन्
देवं प्रशंसन्ति च पद्मनाभम् ।
इतः प्रसिद्धं समुपाजगाम
मुरारिरित्येव हरिर्महात्मा ॥”

इति वामने ५७ । ५८ अध्यायौ ॥ * ॥

अनर्घराघवमश्रुकर्ता । यथा । ‘अस्ति मौजल-
गोत्रसमुद्भूतस्य महाकवेर्भट्टश्रीवर्द्धमानात्मजस्य
तन्नुमतीहृदयनन्दनस्य मुरारिनामधेयस्य कवेः
कतिरनर्घराघवं नाम नाटकं तत्प्रयुज्जानाः
सामाजिकानुपास्तुहे ।’ इति तत्कृतनाटक-
मदम् ॥

मुर्च्छ या मोहे । उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः ।
ह्रस्वी । तेन क्विपि राक्षोप इति ह्रस्वो मुरो
मुरः । आ मूर्च्छितं मूर्त्तं तेन । मोहो ज्ञान-
रहितभावाः । उच्छ्रायो वृद्धिः । मूर्च्छति
रोगी । मुर्च्छं संख्यं रामस्य समानवसने
हराविति रघुः । इति दुर्गादासः ॥
सुर्मिणी, स्त्री, अङ्गारधानिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सुर्मुरः, पुं, तुषाग्निः ॥ (यथा, माघे । ६ । ६ ।

“स्मरहृताशनसुर्मुरचूर्णतां
दधुरिवाम्बवणस्य रजःकणाः ।
निपतिताः परितः पथिकव्रजा-
नुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥”

मन्मथः । रविवाजिः । इति मेदिनी । रे, २०५ ॥
(स्त्रियां टाप् । नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
३ । २२१ । २५ ।

“भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुर्मुरा तथा ।
तुङ्गवेष्ठा कृष्णवेष्ठा कपिला शोण एव च ॥”
सुर्व ई नहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् । निष्ठायां मनिट् ।) आद्यः पञ्चम-
स्वरी । मूः सुरौ मुरः । नहो बन्धनम् । ई
मूर्धः । इति दुर्गादासः ॥

सुल क रोपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् । जन्मार्थे भा०-उभ०-अक०-
सेट् ।) रोपणं आरोपणम् । क मोलयति वृक्षं
लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोहणे इति पठित्वा
रोहणं जन्म इति व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥
सुशटी, स्त्री, (सुष + अटन् । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) सितकङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुश(ष)लिका, स्त्री, (सुष + “वृषादिभ्यश्चित् ।”
उणा० १।१०८ इति कलश्चित् स्यात् । टाप् ।
ततः संज्ञायां कन् । अकारस्येत्वम् ।) पङ्गी ।
तालमूली । तत्पर्यायः सुवहा २ तालपर्णिका ३
गोधापदी ४ हेमपुष्पी ५ भूताली ६ दीर्घ-
कन्दिका ७ सुषली ८ तालिका ९ तालमूलिका
१० । इति शब्दरत्नावली ॥ अशोभी ११ । इति
जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-
त्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिवलप्रदत्वम् । पिच्छिल-
त्वम् । कफदत्वम् । पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च ।
“सुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापर-

संज्ञिका ।

श्वेता खल्वगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“तालमूली तु विद्वद्भिर्मुषली परिकीर्तिता ।
सुषली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा वृंहणी गुरुः ।
तित्ता रसायनी हन्ति गुदजान्यनिलं तथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सुष वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मोषति । इति दुर्गादासः ॥
सुष ग लुब्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ग सुष्णाति । इति दुर्गादासः ॥

सुष् य इर् द्विदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
पर-सक-सेट् ।) द्विदि इह खण्डनम् । य
सुष्ठति विपक्षं चतुरः । इर् असुष्ठत् अमोषीत्
अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्वं ङ इत्यन्ये । इति
दुर्गादासः ॥

सुषलः, पुं, स्त्री, (मोषति सुष्ठतेनेन वेति । सुष् +
“वृषादिभ्यश्चित् ।” उणा० १।१०८ । इति
कलश्चित् स्यात् ।) अयोध्याम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेयः ।
११६।१८ ।

“सुनन्दं नाम सुषलं त्वष्टा यन्निर्मितं पुरा ।
तत्त्वष्टार स दुष्टात्मा तेन हन्ति रणे रिपून् ॥”
विश्वामित्रसुतः । यथा, महाभारते । १।३।४।५२ ।
“बाहुलिर्मणलस्यैव वक्षोग्रीवस्तथैव च ॥”
(तालव्यमध्योऽप्ययम् । “सुष् खण्डने सुषलः ।”
उणा० १।१०८ । इत्यत्रोच्चलदत्तवृत्तिः ॥)

सुषली, स्त्री, (सुष्ठत इति । सुष् + कलः स्त्री ।)
तालमूलिका । गृहगोधिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुषल्यः, त्रि, (सुषलमर्हतीति । सुषल + “दृष्टा-
दिभ्यो यः ।” ५।१।६६ । इति यः ।) सुषल-
वध्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सुषा, स्त्री, (सुष् + कः टाप् ।) मूषा । इत्य-
मरटीकायां रायसुजटः । २।१०।३३ । सुची
इति भाषा ॥

सुषितं, त्रि, (सुष् + कर्मणि क्तः ।) चोरित-
द्रव्यम् । तत्पण्यायः ॥ सुषितम् २ । इत्यमरः । ३।
१।८८ ॥ (वक्षितः । यथा, भागवते । १।१३।३७ ।
“नाहं वेद्मि यवसितं पित्रोर्वः कुलनन्दन ।।
मान्वाय्या वा महाबाहो ! सुषितोऽस्मि महा-
त्मभिः ॥”

“सुषितो वक्षितोऽस्मि ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरः ॥)

सुष्कः, पुं, (सुष्णाति वीर्यमिति । सुष् + “सृष्ट-
भूषुषिसुषिभ्यः कक् । उणा० ३।४१ । इति
कक् ।) अण्डकोषः । इत्यमरः । २।६।६५
(यथा, वाग्भटे निदानस्थाने नवमे अध्याये ॥

“स्थानाक्षुप्तमसुक्तं हि सुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥”
मोचकवृत्तः । संघातः । इति मेदिनी । के, ३१ ॥
तस्करः । मांसलः । इति हेमचन्द्रः । १।२७६ ॥

सुष्ककः, पुं, (सुष्क । संज्ञायां कन् ।) वृत्तविशेषः ।
घण्टापाखल इति वङ्गभाषा । मोषा इति
हिन्दी भाषा । तत्पण्यायः । गोलीफः २
भाटलः ३ घण्टापाटलः ४ मोचः ५ । इत्य-
मरः । २।४।३६ ॥ मोचकः ६ सुष्कः ७
मोचकः ८ सुष्कः ९ गौलिकः १० मेहनः ११
चारवृत्तः १२ पाटली १३ विषापहः १४
जटालः १५ वनवासी १६ सुतीक्ष्णकः १७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ गोलिहः १८ चार-
श्रेष्ठः १९ घण्टा २० घण्टाकः २१ भाटः २२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ स तु पलाशवत्पर्वत-
वृत्तः । श्वेतकृष्णभेदेन द्विविधः । तस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । ग्राहित्वम् । उष्णत्वम् ।
कफवातकारित्वम् । विषमेदोगुल्मकण्डुवस्ति-
रोगक्षमिश्रकृन्नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
रेचनत्वम् । पाचनत्वम् । स्त्रीहोदरातिनाशित्व-
म् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
चिकित्सास्थाने । ६ अध्यायः ।

“जीर्णं पक्वं तद्विरिद्रादयेन
हन्त्यात् कुष्ठं सुष्कके चापि सर्पिः ॥”)

सुष्करः, पुं, (प्रशस्तः सुष्कोऽस्यास्ति । सुष्क +
“ऊषसुषिसुष्कमधोरः ।” ५।२।१०७ । इति रः ।)
प्रलम्बाण्डः । इति हेमचन्द्रः । ३।१२१ ॥
(यथा, शतपथब्राह्मणे । ३।७।२।८ ।
“रेतो विकरोति सुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता
यन्सुष्करस्तस्मान्सुष्करो भवति तं न स ॥”)
सुष्कशून्यः, पुं, (सुष्केण शून्यः ।) वृषणरहितः ।
स तु राज्ञोऽन्तःपुररक्तकः । खोजा इति भाषा ।
तत्पण्यायः । अनुपस्थः २ स्त्रीसंभावः ३
महल्लिकः ४ । इति शब्दमाला ॥

सुष्टिः, पुं, स्त्री, (सुष् + क्तिच् ।) पलपरिमाणम् ।
चारि तोला इति भाषा । (वैद्यके आठतोला
इति प्रसिद्धिः ।

“स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।
शुक्तिभ्याश्च पलं त्रयं सुष्टिराम्बुतुर्धिका ॥”
इति वैद्यकशास्त्रे धरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
‘पलाहं शुक्तिमिच्छन्ति तथाष्टमायकास्ति ।’
पलं विवृण्व सुष्टिः स्यात्— ॥”
इति गारुडि अष्टाधिकद्विप्रततमेऽध्याये ।)

वङ्गपाणिः । सुटा इति भाषा । तत्पण्यायः ।
सम्प्लिखिताङ्गुलिपाणिः २ सुसुः ३ सुचुटी ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३।२६१ ॥ त्वरुः । इति
मेदिनी । टे, २५ ॥ खड्गेर सुट इति भाषा ।
(यथा, महाभारते । १।१६।१७ ।

“परिवेरायसेस्तीक्ष्णेः सन्निकर्षे च सुष्टिभिः ।
निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥”
कुष्ठाष्टभागः । छटाक इति भाषा । यथा,—
“अष्टसुष्टिर्भवेत् कुष्ठाः कुष्ठयोऽष्टौ च पुष्कलः ।”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(सुष् + क्तिन् ।) मोषणम् । इति सुषधात्वर्थ-
दर्शनात् । प्रहारविशेषः । किल इति भाषा ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ६० । १५—१६ ।

“चिच्छेदापततस्तस्य सुष्टरं निशितैः शरैः ।
तथापि सोऽभ्यधावत्तां सुष्टिसुदम्य वेगवान् ॥
स सुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः ।

देव्यास्तथापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥”
पथि सुधार्तस्य तिलादीनां सुष्टिग्रहणे चौर्था-
भावः । यथा, कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्याये ।

“तिलसुष्टयवादीनां सुष्टिर्ग्राह्या पथि स्थितैः ।
सुधार्तैर्नान्यथा विप्र ! विधिविद्विरिति स्थितिः ॥”
(सुष् स्तये + अधिकरणे क्तिन् । शस्यगोपन-
कालः । यथा, महाभारते । २।५।६५ ।

“कच्चिन्नवस्त्रं सुष्टिश्च पररात्रे परन्तप ! ।
अविद्याय महाराज ! निहंसि समरे रिपून् ॥”

“सुष्टिः प्रस्थानां गोपनकालः दुर्भिक्षमिति
यावत् ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

सुष्टिकः, पुं, (सुष्णाति परवीर्यमिति । सुष् + क्तिच्
संज्ञायां कन् ।) कंसराजमल्लविशेषः । इति
श्रीमद्भागवतम् ॥ (यथा च हरिवंशे । ११।१६० ।
“नागं कुवलयपीडं चाणूरं सुष्टिकं तथा ।”

सुष्टिः प्रयोजनमस्य । सुष्टि + कन् ।) स्वर्ण-
कारः ॥ इति हेमचन्द्रः । ३।५७२ ॥

सुष्टिकान्तकः, पुं, (सुष्टिकस्यान्तकः ।) बल-
देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुष्टितुतं, स्त्री, (सुष्ट्या दूतं क्रीडितम् ।) दूत-
क्रीडाविशेषः । पुरसुट खेला इति भाषा ।
तत्पण्यायः । सुल्लकम् २ । इति शब्दमाला ॥

सुष्टिवयः, पुं, (सुष्टिं धयति पिवति । धेट् +
“नाड्यसुष्टोश्च ।” ३।२।३० । इति खश् ।
“अरुह्विषदन्तस्य सुम् ।” ६।३।६७ । इति
सुम् ।) बालकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुष्टिवन्धः, पुं, सुष्टिवन्धनक्रिया । सुटावाधा इति
भाषा । तत्पण्यायः । संग्राहः २ । इत्यमरः ।
३।२।१४ ॥ सुष्टेर्वन्धोऽङ्गुलिविन्ध्यासो सुष्टि-
वन्धः । सुष्टिना बन्धो दृढग्रहणं संग्राह
इत्यपरे । सुष्ट्यामेव संग्रह इत्यन्ये । सुष्टिः
स्त्रियाश्च संग्रह इति वोपालितः । इति
भरतः ॥

सुष्टीसुष्टि, य, सुष्टासुष्टि । सुष्टिर्भुञ्जिभिः प्रहृत्य
यदुष्टं वृत्तं तत् । किलाकिलि इति भाषा ।
इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

सुष्टकः, पुं, (सुष् + बाहुलकात् कथन् । ततः
संज्ञायां कन् ।) राजसर्पपः । इति रत्नमाला ॥
अष्टक इति वा पाठः ॥

सुस य इर् द्विदि । खण्डने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-पर-सक-सेट् ।) य सुस्यति विपक्षं
चतुरः । इर् असुसत् अमोषीत् । अस्मात्
पुषादित्वात्त्रित्वं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

सुसलः, पुं, स्त्री, (सुस्यति खण्डयतीति । सुस +
“वृषादिभ्यश्चित् ।” उणा० १।१०८ । कलः चित्
स्यात् ।) खनामख्याततखुलादिकखनार्थनिर्मित-
लौहाग्रयष्टिः । तत्पण्यायः । अयोध्याम् २ ।

इत्यमरः । २।६।२५ ॥ सुसलम् ३ कखनी-
दखः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुस्यति सुसल
सुस यिर्द्विदि नान्नीति कलः । सुसलो दन्त्य-
सकारः । एवं सुस्य इर्द्विदीति मूर्द्धन्यान्तात्

कलः मूर्द्धन्यसकारश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(आयुधविशेषः । तत्प्रकारो यथा, वैशम्पाय-
नोक्तधनुर्वेदे ।

“सुसलस्त्रिंशोर्धाभ्यां करैः प्रादैर्विवर्जितः ।
मूले चान्तोऽतिसम्बन्धः पातनं पोथनं दयम् ॥”
यथा, मनौ । ८।३१५ ।

“स्त्रन्वेनादाय सुसलं लघुर्दं वापि खादिरम् ।
शक्तिश्चोभयतस्तौच्छामायसं दखमेव वा ॥”
सुसलासुसलि, य, सुसलैश्च सुसलैश्च प्रहृत्ययुद्धं

वृत्तम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मुनली, स्त्री, (मुसल + गौरादित्वात् डीष् ।)
तालमूलिका । गृहगोधिका । इत्यमरः । २ ।
५ । १२ ।

मुसली, [न] पुं, (मुसलं प्रहरणत्वेनास्यास्तीति ।
मुसल + इनिः ।) वलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥

मुसल्यः, त्रि, (मुसलमर्हतीति । मुसल + यः ।)
मुसलेन वध्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ४५ ॥

मुस्त क संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
उभ०-अकं-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । क मुस्त-
यति । इति दुर्गादासः ॥

मुस्तः, पुं, (मुस्तयति एकत्र संहतीभवन्तीति । मुस्त
+ कः । एकप्रिप्तायामस्य बहुमूलसम्बद्धतया
तथात्वम् ।) मुस्तकम् । इति हारावली ॥
(यथा दृष्टुसंहितायाम् । ७७ । ११ ।

“भागेऽस्तुभिः सितशैलमुस्ताः

श्रीसर्ज्जभागौ नखगुग्गुलु च ।

कपूरवोधो मधुपिण्डितोऽयं

कोपच्छदो नाम नरेन्द्रधुपः ॥”)

मुस्तकः, पुं स्त्री, (मुस्त + स्वार्थे कन् ।) दण्डमूल-
विशेषः । सुता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कुरुविन्दः २ मेघनामा ३ मुस्ता ४ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १५६ ॥ मुस्तः ५ राजकसेरुः ६ । इति
हारावली ॥ मेघाख्यम् ७ गाङ्गेयम् ८ भद्र-
मुस्तकम् ९ । इति रत्नमाला ॥ अभ्रनामकः १०
श्रीभद्रा ११ भद्रकः १२ भद्रा १३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
त्वम् । वायुनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकः ।
कुरुविन्दश्च स ख्यातोऽपरः कोरकसेरुकः ॥
भद्रमुस्तश्च गुन्ना च तथा नागरमुस्तकः ।
मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ॥
कषायं कफपित्तासृग्दृक्चरुचिज्जुह्वत् ।
अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते ।
तत्रापि मुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मुस्तकः, पुं, (मुस्तयति संहतीकरोति रुधिर-
मिति । मुस्त + कः । ततः संज्ञायां कन् ।)
स्थारविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । २५६ ॥
(यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने । २ ।

“चत्वारिवत्सनाभानि मुस्तके दे प्रकीर्तिते ॥”)

मुस्ता, स्त्री, (मुस्त + टाप् ।) मुस्तकः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १५६ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम् ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४४ ।

“दोषघ्ना गृहणीप्राग्दुरोगार्थाः कुष्ठनाशनाः ।

योषं त्रिजातकं मुस्ता विडङ्गामलकं तथा ॥”)

मुस्तादः, पुं, (मुस्तामतीति । अद + अल् ।)

शूकरः । इति जटाधरः ॥

मुस्ताभं, स्त्री, (मुस्तस्त्वेवाभा यस्य ।) मुस्तकविशेषः ।

नागर सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । कुट्टन-

टम् २ पुरम् ३ बलम् ४ परिपेलवम् ५ ।
इति रत्नमाला ॥ (गुणा अस्य कुट्टनटशब्दे-
ज्ञातयाः ॥)

मुस्तुः, पुं, (मुस्तयति खण्डयत्यनेन । मुस् + बाहुल-
कात् तुक् ।) मुष्टिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥

मुस्तं, स्त्री, मुसलम् । मुसधातोरौणादिकरक्प्रत्य-
येन नियन्त्रम् । २ । १३ । इति सिद्धान्तकौ-
मुद्यामुणादित्तः ॥ (नयनजलमित्युज्ज्वलः ॥)

मुष्ट यउ ल क्ति वैचित्त्य । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । रुधादित्वादेट् ।)

वैचित्त्यं ज्ञानरहितोभावाः । य, तेन मुह्यति
चिराय मे मनः । इति सुरारिः । ऊ मोहि-
यति मोहयति । ल असुह्यत् । णि मुग्धः
मृष्टोऽस्ति । इति । दुर्गादासः ॥

मुहिरः, पुं, (मुह्यति ज्ञानरहितोभवत्यनेन लोकः
मुह्यति सभायामिति वा । मुह् + “इधिमदीति
उणा० ।” १ । ५२ । इति किरच् ।) कामः ।
मूर्खः । इति मेदिनी । रे, २०५ ॥ (असभ्यः
इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

मुहुः, [सु] य, (मुह् + “मुहेः क्तिच् ।” उणा०
२ । १२१ । इति उस्मिः क्तिच् ।) पुनः पुनः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ११ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् ।
७ । १७१ ।

“स्वप्नमापरोक्षेण दृष्ट्वा पश्यन् स्वजागरम् ।
चिन्तयेदप्रमत्तः सन्नुभावमुद्दिनं मुहुः ॥”)

मुहुर्भाषा, स्त्री, (मुहुः भाषा भाषणम् ।) पुनः
पुनः कथनम् । तत्पर्यायः । अनुलापः २ ।
इत्यमरः । १ । १ । ६ । १६ ॥

मुहूर्तः, पुं स्त्री, (मुहूर्त्ततीति । “अङ्गिष्ठसिन्धुः
क्तः ।” उणा० ३ । ८६ । इत्यत्र बाहुलकात्
हुर्च्चेरपि इति उज्ज्वलदत्तः । मुहुर्गमश्च प्राक् ।
“राज्ञोपः ।” ६ । ४ । २१ । इति सूत्रेण ह्यस्य
लोपः ।) द्वादशक्षणपरिमितकालः । इत्य-
मरः । १ । १ । ११३ ॥ घटिकाद्वयम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य विवृतिर्यथा । तत्र
लघुचरोच्चारणमात्रोऽस्ति निमेषः । पञ्चदशाक्षि-
निमेषाः काष्ठा ॥ त्रिंशत्काष्ठाः कलाः ।

त्रिंशतिकलो मुहूर्तः कलादशभागश्च । त्रिंश-
न्मुहूर्तमहोरात्रम् । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने
पष्ठेऽध्याये ॥) दिनपञ्चदशभागैकभागः । यथा,
“प्रातःकालो मुहूर्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥

सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत् ।
रात्रौ नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥ ॥

कर्मविशेषे तस्य परिमाणं यथा । ननु व्रतोप-
वासस्नानादौ घटिकेकापि या भवेदित्यत्र
घटिकापदं दृष्टपरं मुहूर्तपरं वा स्मृत्या-
चारधृतचतुर्दशकालकारुण्योदयज्ञापके चतस्रो
घटिकाः प्रातरुक्तोदय उच्यते इत्यादौ प्रभाते
घटिकाद्वयं प्रदोषे घटिकाद्वयम् । दिनवत्
सर्वकार्याणि कारयेन्न विचारयेदिति ज्ञानाधु-

धृतलिखित्यमाणत्रियामामिति वचनयोरेक-
मूलयोश्च उभयत्र प्रयोगदर्शनादिति संशयः ।
अत्रोच्यते । आह्वादावस्तगामिनौति घटिका-
नियामकवचनचतुर्थचरणे पार्वणयोग्यतया
घटिकाया मुहूर्तात्मकत्वस्यावश्यमङ्गीकारात्
तात्पर्यलाघवेन व्रतादावपि तथात्वम् ।

“घटिकेकाप्यमावास्याप्रतिपत्सु न चेदयदा ।
सर्वं तदासुरं दानं देवे कर्मणि चोदितम् ॥”

इति घटिकान्यूने निन्दामभिधाय घटिकालाभे
कर्माहर्तवक्तव्ये मुहूर्तमप्यमावास्याप्रतिपत्सु
भवेदयदा । तदानुत्तमं ज्ञेयं श्रेष्ठं पूर्वं हि
पूर्ववदित्यनेन मुहूर्तलाभे कर्माहर्तव्यज्ञापनाच्च ।
तत्रापि मुहूर्तः किं तत्तद्विवारात्रिपञ्चदशांश
उत दृष्टव्यम् । नात्यः प्रतिदिनदिवारात्रो-

द्वासदृष्टिभ्यां तद्भागानामपि न्यूनाधिक्यादिधि-
मेदापत्तेः । नापि द्वितीयः दृष्टव्यस्य त्रिंशद्
दृष्टात्मकदिवारात्रिपञ्चदशांशस्य मुहूर्तत्वञ्च
दृष्टव्याधिकन्यूनकालानामपि त्रिंशद्दृष्टा-
धिकन्यूनदिवारात्रिपञ्चदशांशानां मुहूर्तत्व-

प्रतिपादनेन विनिगमनाविरहात् किन्त्वन्त-
रङ्गतया कर्माहर्तव्यदिवारात्रन्यतरपञ्चदशांशस्य
ग्रहणप्रसक्तौ अयनांशक्रमेणोत्तरायणपूर्वाह्न-
दिनमानसपादपञ्चविंशतिदृष्टानां पञ्चदशां-

शस्य पादोनदृष्टव्यस्य मुहूर्तत्वात्तद्दिनविहित-
क्रियायां तावन्नूतनकालस्यापि ग्रहणात् सर्वत्र
न्यूनकालव्यवच्छेदे आवश्यकतया तस्यैव पादोन-
दृष्टव्यात्मकस्य मुहूर्तस्य ग्रहणं लः ॥ ५२ ॥

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या चौर्यमाणा तदैव आह्नमिष्यते ॥”

इति कात्यायनोक्तस्य चतुर्दशीसम्बन्धिदिन-
चतुर्थयाममात्रथाप्यमावास्यायां आह्नविधा-
नस्य मत्स्यपुराणोक्तमुखापराह्णीयमुहूर्तावाधेन
विषयलाभाय पादोनदृष्टव्यात्मकमुहूर्तग्रहण-

स्यावश्यकत्वाच्च । तादृशमावास्यायां तद-
धिकमुखापराह्णासम्भवात् । तत्र च मुख्या-
पराह्णीयपादोनदृष्टव्यात्मकदर्शनामस्तु चत्वा-
रिंशत्पलाधिकत्रयस्त्रिंशद्दृष्टात्मकदिवस एव ।

अत एव स्मार्त्तभट्टाचार्यैरपि यदा चतुर्दशी-
याममित्यस्य व्याख्याने तिथ्यादितत्त्वं तथा
लिखितम् । न च निरुद्धलक्षणातो रुद्धशक्ते-

र्वलवत्त्वात् । तास्तु त्रिंशत्क्षणास्ते तु मुहूर्तो
द्वादशास्त्रियाम् । ते तु त्रिंशदहोरात्र इत्य-
मरोक्तो द्वादशक्षणात्मकः अहोरात्रत्रिंशंशो

दृष्टव्यरूपमुहूर्तो लाघवतः सर्वत्रानुगततया
न्यूनकालव्यवच्छेदको वक्तव्य इति वार्थं निरुद्ध-
लक्षणापि शक्तितुल्येति शाब्दिकस्मरणात्
स्मार्तत्वेनान्तरङ्गेति सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति-

न्यायाच्च निरुद्धलक्षणाया एव बलवत्त्वात् ।
द्विदिनः सप्तविंशक इत्यत्र पवित्रपदस्य कुश-
गतकोशोक्तरूपशक्त्यपेक्षया विशिष्टकुशपच-
द्वयगतकात्यायनोक्तनिरुद्धलक्षणाया इव ।
निरुद्धलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वन्तु रुद्धशक्तौ वि-

शक्यार्थवाधज्ञानं शक्यसम्बन्धज्ञानश्च विना पद-
तात्पर्यज्ञानानुपदमेव पदार्थोपस्थापकत्वात् ।
सा च निरूपलक्षणा क्वचित्तात्पर्यबोधक-
शास्त्रात् क्वचित्चार्थप्रयोगतोऽनुमानादपि निर्णी-
यते । वस्तुतस्तु दुनिशोः पञ्चदशांशाश्रित-
स्तुक्तनिरूपसुहृत्तैपदलक्षणा विनिगमना-
विरहगौरवाभ्यामेव कुण्ठिता अतोऽत्यन्तन्यून-
पादोनदण्डद्वयात्मकसुहृत्तैपददण्डं अशक्यमेव ।
अथात्यन्तन्यूनतया सर्वानुगमाय तदग्रहणमिति
चेत् अत्यन्ताधिकतया सपाददण्डद्वयात्मक-
सुहृत्तैस्यैव कुतो न ग्रहणं स्यात् तस्मात्
“प्रभाते घटिकाग्रं प्रदोषे घटिकाग्रम् ।
दिनवत् सर्वकार्याणि कारयेन्न विचारयेत् ॥”
इति लघुहारीतवचनत्रियामां रजनीं प्राहु-
स्त्यक्ताद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनान्तदुमे सत्ये
दिवसाद्यन्तसंज्ञित इति लक्ष्यवैतवचनयोरेक-
दण्डद्वयात्मककाले घटिकापदनिरूपलक्षणासिद्धौ
तथा पर्यायद्वारा कोषोक्तस्या च समञ्जसतः
प्राञ्चयोग्यदण्डद्वयात्मककाल एव घटिका-
पदादुपस्थाप्यते अतः सर्वसाधारणेन न्यून-
कालव्यवच्छेदाय सैव ग्राह्या लाघवात् ।
अतएव यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरये-
दत्यत्र यदा यत्र दिने अमावास्यासुखापराक्लीय-
दण्डद्वयान्यूनकालव्यापनं यथा स्यात्तथैव चतु-
र्दशीयामं तदुत्कृष्टतुरीययाममनुलक्षित्य तत्र
प्रवृत्त्य चतुर्थयामं पूरयेत् व्याप्नोतीत्यन्वयः ।
अन्यथा चतुर्दशसुहृत्ताधिकपूरणाभिधानं व्यर्थं
स्यात् । एतेनैव दर्शनादपि सुखापराक्लादरः
कार्यः । प्रातःकालादिपञ्चधाविभागे कुत-
पादिसंज्ञायाच्च दिनमानपञ्चदशांशसुहृत्तैस्यैव
स्यैव ग्रहणम् । तद्वबोधकशास्त्रसंवादात् । अत
एकोदिष्टे दिनमानपञ्चदशांशसुहृत्तो योग्य-
तया च न्यूनकालव्यवच्छेदको ग्राह्यः । कुतप-
रौहिणान्यतरमात्रग्राहकयुक्तेः । एवं विशेषा-
भिधानात् सुखरात्रौ दण्डमात्रं जन्माष्टम्ये-
कादशीद्वादशीषु च कलाकाष्ठारूपोऽपि प्रति-
ष्ठादौ वृत्तयुक्त्या स्वयोग्यकाल एव न्यूनकाल-
व्यवच्छेदको ग्राह्यः । ततश्च विशेषकालप्राप्त-
कर्मतरकर्मणः प्रशस्तादिकाले स्वयोग्य-
दण्डद्वयान्यूनकालतिथिरेव ग्राह्येन्युगतविधिः
सर्वसामञ्जस्यादिति तत्त्वम् । इति चन्द्रशेखर-
वाचस्पतिकृतज्ञेयनिर्णयः ॥

सुहृः, पुं, (सुहृति विचितीभवतीति । सुहृ +
“सुहृरादयः ।” उणा० १।६२ । इति एरक् ।)
सुहृः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

मू ड वन् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-
सक० सेट् ।) पवर्गपञ्चमादिः । ड भवते ।
इति दुर्गादासः ॥

मूः [र] स्त्री, मूच्छा । इति मूच्छधातोर्भावि-
क्रिया निस्सन्नम् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

मूः, स्त्री, (मयते इति । मव + क्तिप् । “ज्वर-
त्वरश्चिचिमवासुपधायाश्च ॥” ६।४।२० । इति

साचोवकास्योऽ इत्यादेशः ।) वन्धनम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

मूकः, त्रि, (मयते वध्यतेऽसौ । मव + बाहुलकात्
क्क् । ” उणा० ३।४१ । इति उपधायाधा-
वकारस्य चोऽ ।) वाक्यरहितः । वोवा इति
भाषा । तत्पर्यायः । अवाक् २ । इत्यमरः ।
३।१।१३ । (यथा, महाभारते । २।५।
१२५ ।

“कचिदन्वांश्च मूकांश्च पङ्गुन् यज्ञानवान्ववान् ।
पितेव पासि धर्म्मज्ञ ! तथा प्रजितानपि ॥”

अस्योत्पत्तिहेतुर्यथा, गर्भवेत्तयात्
“गर्भो वातप्रकोपेण दौर्हृदे चावमानिते ।
भवेत् कुजः कुणिः पङ्गुर्मूको मिश्रिण एव च ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
रोगत्वेनास्य विषयो यथा,—

“आवृत्त्य वायुः सक्रोधो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिश्रिण गद-

गदान् ॥”
इति च तत्र निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

मूकः, पुं, (मयते वध्यते जालिकैरिति । मव +
क्क् । पूर्ववत्सर्वम् ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ दैत्यः । इति मेदिनी । के, ३१ ॥
(दानवभेदः । यथा, महाभारते । ३।३६।७ ।

“स सन्निकर्षमागम्य प्रार्थस्याक्षिण्कर्मणः ।
मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥”)

दीनः । इति हेमचन्द्रः । ३।१३ । (तत्त्वक-
पुत्रः । यथा, महाभारते । १।५७।१० ।

“शिली शलकरो मूकः सुकुमारः प्रविपनः ।
सुहृः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः ॥

एते तत्त्वकजा नागाः प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”)
मूः, त्रि, (मूह + क्तः ।) मूखः । इत्यमरः ।

३।१।४८ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ७।१० ।
“अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्वपुः ।

एकीभूय भवेन्मुखस्तत्र मूढैः प्रयुज्यते ॥”)
बालः । तन्निवः । इति मेदिनी । टे, ३ ॥ जडः ।

इति हेमचन्द्रः ॥
मूतः, त्रि, (मव मू सर्व वा क्तः ।) बह्वः । इत्य-

मरः । ३।१।६५ ॥ (धान्यरचणार्थं तृणमय
आधारविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । २ ।

६।२।१७ । “तान् द्वयोर्मृतकयोरुपनह्य
वेणुयष्ट्यां वा कुपेवोभयत आवध्योदं परेत्य यदि

वृत्तं वा स्थाणुं वा वेणुं वा वल्लीकं वा
विन्देत् ॥” “यत्र तृणमये आवपने धान्यं बध्यते

तन्मूतं मूतमेव मूतकम् । वेणुमय्यां यष्ट्यामुभ-
यतः बद्धा । इति तज्ज्ञार्थे महीधरः ॥

मूत्र, त् क प्रसावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) दीर्घा । मूत्रयति

मूत्रापयति । इति दुर्गादासः ॥
मूत्रं, स्त्री, (मूत्रयते इति । मूत्र + वच् । लोका-

श्रयत्वात् स्त्रीत्वम् । यद्वा, सुच्यते त्यज्यते इति ।
मूत्र + “सिचिसुचोऽरु च ।” उणा० ४।१६२ ।
इति यन् किदुभवति । टिळकारादेशः ।)

उपस्थनिर्गतजलम् । तत्पर्यायः । प्रसावः २ ।
इत्यमरः । २।६।६७ ॥ मेहनम् ३ । इति
जटाधरः ॥ गुह्यनिरुद्धः ४ सवणम् ५ सवः
६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (अस्योत्पत्ति-

विषयो यथा,—
“आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्त्रोन्मत्तत्वमाप्नुयात् ॥”

इति पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
“वस्तिपूरणविलोदकमूत्रम् ॥”

तथास्य चयवृद्धिलक्षणं यथा,—
“मूत्रचये वस्तिदोऽल्पमूत्रता च ।”

“मूत्रं सुहृमूहुः प्रवृत्तिं वस्तिदोऽमाभ्यान्व ॥”
इति सुश्रुते मूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

तथास्य दोषादि विवृतस्य परीक्षा लक्षणम् ॥
“वातेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तनीलञ्च पित्ततः ।

रक्तमेव भवेत्तत्तात् धवलं फेनिलं कफात् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

तस्योत्सर्गविधिर्यथा,—
“दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थत्रक्षसूत्र उदङ्मुखः ।
कुर्वाण्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणामुखः ॥”

इति गारुडे ६४ अध्यायः ॥
अपि च ।

“मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्वाणुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्धयोश्च यथा दिवा ॥

इति मनुः । ४।५० ॥
“कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
विष्मूत्रे च गृही कुर्वाद् यद्वा कर्णे समा-

हितः ॥”
इति यमः ॥

यदेकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठित
इति । कर्णे दक्षिणकर्णे । इति सांख्यायनः ॥

“क्यायामन्वकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्वात् प्राणवाधभयेषु च ॥”

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न वल्लीके कदाचन ।
न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।
वायुमिविप्रानादित्यमपः पश्यन्त्येव गाः ।

न कदाचन कुर्वीत विष्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥”
इति मनुः । ४।४५—४८ ॥ * ॥

“आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंयता धर्म्मविदा तु कार्याः ।

वाग्गुप्तिकार्याणि तपस्तथैव
धनयुषी गुप्ततमे तु कार्ये ॥”

इति वशिष्ठः ॥
निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः ॥ * ॥

“सोमाश्रयार्काम्बायूनां पूज्यानाञ्च न संमुखे ।
कुर्वात् स्त्रीवनविष्मूत्रसमुत्सर्गञ्च पण्डितः ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥
न च सोपान्तुको मूत्रपुरीषे कुर्वादिति ।
इत्यापस्तम्बः ।

सूत्र

“करग्रहीतपात्रेण कृत्वा सूत्रपुरीषके ।
सूत्रतुल्यं पानीयं पीत्वा चान्द्रायणचरेत् ॥”

इति बृहन्मनुः ॥ १० ॥

ग्रहीतजलपात्रस्य सूत्रोत्सर्गं दोषो यथा,—
“वारिपात्रं करे धृत्वा सूत्रं त्यजति यो नरः ।
सुरापात्रसमं पात्रं तच्छलं मदिरासमम् ॥”

इति कर्म्मलोचनम् ॥ १० ॥

सशब्दसूत्रस्य दोषो यथा,—
“निःस्वाः सशब्दसूत्राः स्युर्नृपा निःशब्दधारया ।
भोगाद्याः समजठरा निःस्वाः स्युर्घट-
सन्निभाः ॥”

इति गारुड ६३ अध्यायः ॥ १० ॥

“विष्णुकान्ताजसूत्रेण चौरथाग्रादिरक्षणम् ।
इति तत्रैव १०० अध्यायः ॥ १० ॥ अथ गोसूत्र-
गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लवणत्वम् ।
पित्तकारित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । सूक्ष्म-
त्वम् । क्षुद्ररानाहशोथार्शोविषकुष्ठनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

सूत्रकृच्छ्रं, स्त्री, (सूत्रे कृच्छ्रम् । सूत्रजन्यं
कृच्छ्रमिति वा ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
सूत्ररोधः २ अश्वरी ३ कृच्छ्रम् ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ १० ॥ अथ सूत्रकृच्छ्राधिकारः ।
तत्र सूत्रकृच्छ्रस्य विप्रकृष्टं निदानमाह ।

“आयामतीक्ष्णौषधरूचमद-

प्रसङ्गवृत्त्यदुतपृष्ठयानात् ।

आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णं

स्युर्मूर्त्रकृच्छ्राणि वृणां तथाश्चै ॥”

तीक्ष्णौषधं राजिकाशूरणादियुक्तम् । रूचेति
मद्यविशेषणम् । प्रसङ्गः सततं सेवा । वृत्त्यं
नर्त्तनम् । निवृत्तिरिति द्विविधः पाठः । इतपृष्ठ-
यानात् अश्वदिना गमनात् । आनूपं प्रचुर-
जलदेशभवं भक्ष्यम् । अथौ वातिकपैत्तिक-
श्लेष्मिकसन्निपातिकप्रत्यजपुरीषजशुक्रजाश्वरी
जानि । तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“पृथङ्गुलाः स्त्रैः कुपिता निदानैः

सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ ।

सूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति

यदा तदा सूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥”

तेषु वातिकमाह ।

“तीव्रा रजो वङ्गवस्त्रिमेष्टे

स्वल्पं सुहुर्मूर्त्रयतीह वातात् ॥”

तीव्रा मारणात्मिका वङ्गवस्त्रिमेष्टाणामन्त-
रालसन्धी ॥ १० ॥ पैत्तिकमाह ।

“पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं

कृच्छ्रं सुहुर्मूर्त्रयतीह पित्तात् ॥”

कृच्छ्रमिति क्रियाविशेषणम् ॥ श्लेष्मिकमाह ।

“वस्त्रैः सलिङ्गस्य गुरुत्वप्रोद्यौ

सूत्रं सपिच्छं कफसूत्रकृच्छ्रे ॥”

सपिच्छं पिच्छिलम् । सन्निपातिकमाह ।

सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्

भवन्ति तत् कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥”

कृच्छ्रं सूत्रकृच्छ्रम् ॥ १० ॥ शल्यजमाह ।

सूत्र

“सूत्रवाहिषु शल्येन चतेष्वभिहितेषु वा ।

सूत्रकृच्छ्रं तदाघाताच्चायते भृशदारुणम् ॥

वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥”

सूत्रवाहिषु स्रोतःसु । शल्येन कण्टकेन । चतेषु
सचतीकृतेषु अथवा अभिहितेषु सुहरादिभि-
रभिहितेषु । तदाघातात् सूत्रमार्गाघातात्
सूत्रकृच्छ्रं जायते । भृशदारुणं मारकं तस्य
शल्यजस्य ॥ १० ॥ पुरीषजमाह ।

“शक्तस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ।

आधानं वातशूलस्य सूत्रकृच्छ्रं करोति च ॥”

प्रतीघातात् निरोधात् । विगुणतां दृष्टताम् ॥
शुक्रजमाह ।

“शुक्रदोषैरुपहते सूत्रमार्गे विधारिते ।

सशुक्रं सूत्रयेत् कृच्छ्रादस्तिमेहनशूलवान् ॥”

उपहते दूषिते ॥ १० ॥ अश्वरीजमाह । अश्वरी-

हेतुकश्चापि सूत्रकृच्छ्रमुदाहृतम् । सुश्रुतेः

शर्कराजमपि सूत्रकृच्छ्रमुक्तमत्र तु तस्य नव-

संस्थानिरासार्थमश्वरीशर्करयोः साम्यमाह ।

“अश्वरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।

विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्त्तयतो मम ॥”

सम्भवः कारणम् ।

“पथ्यमानाश्वरी पित्ताच्छोष्यमाणा च

वायुना ।

विमुक्तकफसन्धाना चरन्ती शर्करा मता ॥”

पित्तेन पथ्यमाना सूत्रशुक्रश्लेष्मसंहतिः पृथग्
पित्तेन बन्धनकर्म्मणा पथ्यमाना । पश्चाद्वातेन

शोषिता कफेनास्त्रिष्टा अश्वरी । सैव विमुक्त

कफसन्धाना त्यक्तकफाश्लेष्मा सती शर्करारूपा

सूत्रमार्गात् चरन्ती शर्करा मता । एतावता

किञ्चिदेव भेदः ॥ १० ॥ शर्कराग्रा उपद्रवनाह ।

“हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुचावमिश्रं दुर्बलः ।

तथा भवति सूच्छं च सूत्रकृच्छ्रं च दारुणम् ॥”

शूलं कुचावित्यन्वयः । तथा शर्करया ॥ १० ॥

अथ सूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा ।

“त्रिकण्टकारवधदर्भकाश-

यवासधात्रीगिरिभेदपथ्याः ।

विघ्नन्ति पीता मधुनाश्वरीच

समीपस्थोरपि सूत्रकृच्छ्रम् ॥”

त्रिकण्टादिकाथः ॥ १ ॥

“श्लाघमेदकशिलाजतुगोचुराणा-

मेव्वाश्वीजलवणोत्तमकुङ्कुमानाम् ।

चूर्णानि तण्डुलजले तुलितानि पीत्वा

प्रत्यक्षमथुरपि जीवति सूत्रकृच्छ्री ॥”

श्लाघादिचूर्णम् ॥ २ ॥

“अथोरजः सूक्ष्मपिष्टं मधुना सह योजितम् ।

सूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु संलीढं दिवसत्रयात् ॥ ३ ॥

गुडेन मिश्रितं क्षीरं कटूणां कामतः पिवेत् ।

सूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करायाश्च नित्यशः ॥ ४ ॥

धात्रीरसश्चेत्तुरसं पिवेद्वा

कृच्छ्रे सरक्ते मधुना विमिश्रम् ।

शल्यभिघातोत्थितसूत्रकृच्छ्रे

कार्या क्रिया मारुतकृच्छ्रतुल्या ॥ ५ ॥

सूत्र

काथो गोक्षुरवीजस्य यवचारसमन्वितः ।

पीतः प्रशमयत्येव कृच्छ्रं विद्धधारयोत्थितम् ॥ ६ ॥

त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।

वारिणा लवणीकृत्य पिवेन्मूत्ररुजापहम् ॥ ७ ॥

कोलं वदरम् ।

गुडमामलकं वृष्यं श्रमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।

पित्ताहृग्दाहशूलघ्नं सूत्रकृच्छ्रहरं परम् ॥ ८ ॥

सपादशाणतुलितो यवचारः सितायुतः ।

भक्षितो नाशयत्येव सूत्रकृच्छ्रं न संशयः ॥ ९ ॥

द्राक्षासितोपलाकल्कः पीतः कर्षमितो नरैः ।

मस्तुना पलमात्रेण सूत्रकृच्छ्रं यपोहति ॥ १० ॥

समूलगोक्षुरकाथः सितामाक्षिकसंयुतः ।

नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथैवोष्णसमीरणम् ॥ ११ ॥

उष्णसमीरणं उष्णवातं सूत्राघातविशेषम् ।

इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य चिकित्सा-

प्रकारान्तरम् ।

“सुश्रीतलं जलं कर्षमात्रं स्यात् सूत्रकृच्छ्रहृत् ।

दध्यम्बुना च संमिश्रमथशूर्णं सुखप्रदम् ॥

सूत्रकृच्छ्रे यवचारचूर्णं हिङ्गुप्रयोजितम् ।

कुशाखश्च समादाय शर्करासहितं पिवेत् ॥

यो हि त्रिदोषसम्भूतसूत्रकृच्छ्रनिवारणः ॥”

“आरवधफलं मूलं दुरालभा धान्यकप्रता-

वयः ।

पाषाणभेदपथ्ये काथोऽयं सूत्रकृच्छ्रे स्यात् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अध्याये ॥

अथान् पथ्यानि ।

“अथो यथादोषमयं गणोऽपि

पुरातना लोहितशालयश्च ।

तत्रं पथो दध्यपि गोप्रसृतं

धन्वामिषं सुहरसाः सिता च ॥

पुराणकुशाखफलं पटोलं

महार्द्रकं गोक्षुरकः कुमारी ।

गुवाकखर्जूरकनारिकेल-

तालद्रमाणाश्च शिरांसि पथ्या ॥

तालास्थिमज्जात्रपुषं त्रुटिश्च

श्रीतानि पानान्यशनानि चापि ।

प्रनीरनीरं हिमबालुका च

मित्रं वृणां स्यात् सति सूत्रकृच्छ्रे ॥”

अथापथ्यानि ।

“मदं श्रमं निधुवनं गजवाजियानं

सर्वं विरुद्धमशनं विषमाशनश्च ।

तामूलमत्यलवणाद्रक्तैलभृष्टं

पित्याकहिङ्गुतिलसर्षपवेगरोधान् ॥

माषान् करीरमतितोक्ष्णविदाहिरूक्ष-

मस्त्रश्च मुञ्चतु जनः सति सूत्रकृच्छ्रे ॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधियन्ये सूत्रकृच्छ्राधि-
कारे ॥)

सूत्रदोषः, पुं. (सूत्रस्य दोषो यस्मात् ।) प्रमेहः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । सूत्र-

स्थाने ३० अः ।

“परुषकादिरित्येष गणोऽनिलविनाशनः ।

सूत्रदोषहरो हृद्यः पिपासाघ्नो रुचिप्रदः ॥”

मूलाधा

मूलाधा

मूलाधा

मूत्राघातादिः। अस्य चिकित्सा यथा,—
 “निदिग्धिकायाः खरसं पिवेत् कुडवसमितम्।
 मूत्रदोषहरं कल्कमथवा चौद्रसंयुतम् ॥”
 “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम्।
 स्निहस्वेदोपपन्नानां हितन्तेषु विरेचनम् ॥
 ततः संशुद्धदेहानां हिताश्चोत्तरवस्तयः ॥”
 “चौद्रार्हपात्रं दत्त्वा तु पात्रान् चौरसर्पिषोः।
 स्वयङ्मुपाफलचैव तथैव चुरकस्य च ॥
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत्।
 एतदेकधमानीय खजेनाभिप्रमथयेत् ॥
 तस्य पाणितलं चूर्णं लीढ्वा चौरं ततः पिवेत्।
 एतत्सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ॥
 मूत्रदोषान् जयेत् सर्वानन्ययोगैः सुदुर्जयान्।
 जयेत् शोणितदोषांश्च वन्था गर्भं लभेत् च।
 नारी चैतत् प्रयुञ्जाना योनिदोषात् प्रमुच्यते ॥”
 इत्युत्तरतलेष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 मूत्रनिरोधः, पुं, (मूत्रस्य निरोधः। यद्वा मूत्रं
 निरुण्हीति। रुध् + अण्।) मूत्रप्रतिबन्धक-
 रोगविशेषः। अस्य चिकित्सा यथा,—
 “पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम्।
 साधितं ह्नागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम्।
 हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्दे पाण्डुशर्कराम् ॥”
 इति गारुडे १६१ अध्यायः ॥
 (चिकित्सान्तरं यथा,—
 “तेलेन पद्मिनीकन्दं पक्वगोमूत्रमिश्रितम्।
 पिवेन्मूत्रनिरोधे तु सतीव्रवेदनान्विते ॥”
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥)
 मूत्रपतनः, पुं, (मूत्रस्य पतनमस्मात् पुरीष-
 निरोधकरणादस्य सततमूत्रपतनात् तथा-
 त्वम्।) गन्धमार्जारः। इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्रपुटं, क्ली, (मूत्रस्य पुटम्।) नाभेरधो भागः।
 यथा,—
 “नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च।”
 इति हेमचन्द्रः। ३। २७० ॥
 मूत्रफला, स्त्री, (मूत्रं मूत्रवर्द्धनं फलं परिणमन-
 मस्याः।) कर्कटी। त्रिपुषी। इति राजनिर्घण्टः ॥
 (कर्कटीत्रिपुषीशब्दयोरस्या विषयो ज्ञेयः ॥)
 मूत्रलं, क्ली, (मूत्रं लाति आदत्ते वर्द्धयतीत्यर्थः।
 ला + कः।) त्रिपुषम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मूत्रवर्द्धके, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते। मूत्र-
 स्थाने। ४५ अः।
 “जाम्बवो बह्वनिस्यन्दस्वरो वातकोपनः।
 तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ॥”
 मूत्रला, स्त्री, (मूत्रल + टाप्।) कर्कटी। इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ वालुकी। इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्राघातः, पुं, (मूत्रस्याघातो निरोधो येन।)
 प्रसावरोधकरोगविशेषः। अथ मूत्राघातस्य
 विप्रकृतं सन्निकृष्टं निदानं संख्याच्चाह।
 “प्रायोमूत्रविघातादौजातकुण्डलिकादयः।
 जायन्ते कुपितेर्दोषैर्मूत्राघाताख्योदश ॥”
 मूत्रविघातादौरित्याद्यशब्देन पुरीषशुक्रादिवेग-
 विघातानां रूक्षाशनादीनां च ग्रहणम्। मूत्र-

विघातादौः कुपितेर्दोषैरित्यन्वयः। ननु मूत्र-
 कृच्छ्रमूत्राघातयोः को भेदः। उच्यते। मूत्र-
 कृच्छ्रे कृच्छ्रमधिकं विबन्धोऽल्पः। मूत्राघाते तु
 विबन्धो बलवान् कृच्छ्रमल्पं इत्यनयोर्भेदः ॥*॥
 वातकुण्डलिकाया निदानं संप्राप्तिं लक्षण-
 चाह।
 “रौक्ष्यादेगविघाताद्वा वायुर्वस्त्वौ सवेदनः।
 मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥
 मूत्रमल्पाल्पमथवा सरजं संप्रवर्तते।
 वातकुण्डलिकां तान् याधिं विद्यात् सुदा-
 रणम् ॥”
 रौक्ष्यात् कायस्य। वेगविघातात् मूत्रादि-
 वेगनिरोधात् आविश्य प्रावृत्त्य रौक्ष्यादिभि-
 र्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दुष्टः कुण्डलीकृतो
 वायुर्वस्त्वौ मूत्राशये चरति प्रतिधावति
 आवृत्त्वाद्भ्रमंस्तिष्ठति इत्यर्थः। वात्यावत्।
 मूत्रमिति तस्मान्मूत्रमल्पमल्पं सयथं प्रवर्तते।
 तद्वाधिं वातकुण्डलिकामाहुः। सुदारुणम्।
 मारणात्मकत्वात् ॥ १ ॥ * ॥ अष्टौलामाह।
 “आध्मापयन् वस्तिगुदं रुद्धा वातश्चलोन्नताम्।
 कुर्वात्तीव्रान्तिमष्टौलाम् मूत्रविगुणमरोधिनीम् ॥”
 वातः वस्तिगुदं रुद्धा अर्थात् तदन्तर्गतं मूत्रं
 मलश्च निरुध्य वस्तिगुदं वस्तिं गुदश्च आध्मा-
 पयन् आध्मानं कुर्वन् अष्टौलां छीलातुल्यां
 याधिं कुर्वात्। चलोन्नतां चलां उन्नताश्च ॥ २ ॥
 वातवस्तिमाह।
 “वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः।
 निरुण्ढि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ॥
 मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुचिनिपीडितः।
 वातवस्तिः स विज्ञेयो याधिः कष्टप्रसाधनः ॥”
 अकुशलो मुखः। तस्य पुरुषस्य वस्तिमुखं
 निरुण्ढि वस्तिगतो वायुः। तेन वायुना
 मूत्रसङ्गो मूत्रविघातो भवति वस्तिकुचिनिपी-
 डित इति वस्त्वौ कुचौ च निपीडितः संपी-
 डितो वायुरिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ मूत्रातीतमाह।
 “चिरं धारयते मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते।
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥”
 मेहमानस्य मूत्रमुत्सृजतः। मन्दं वा अल्पं
 वा ॥ ४ ॥ * ॥ मूत्रजठरमाह।
 “मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्तहेतुकः।
 अपानः कुपितो वायुरदरं पूरयेद्दृष्टम् ॥
 नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनाम्।
 तं मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनम् ॥”
 तदुदावर्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणगणितो-
 दावर्तनिदानमाध्मानं कुर्वात्। अधोवस्ति-
 निरोधनं वस्तिरधोदेशे विबन्धकारकम् ॥ ५ ॥
 मूत्रोत्सङ्गमाह।
 “वस्त्वौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः।
 मूत्रं प्रवृत्तं सन्ध्येत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥
 सवेच्छनैरल्पमल्पं सरजं वाथ नीरुजम्।
 विगुणानिलजो याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥
 नाले मेढ्रे मणौ मेहनाग्रग्न्यौ सन्ध्येत निरुद्धं

स्यात् सरक्तं सन् वा प्रवर्तते। प्रवाहत इति
 कण्ठहृद्वलेन सप्रवृत्तं मूत्रपुरीषवातानामधः
 प्रेरणं प्रवाहनं तेन कुपितेन वायुना वस्त्रादि-
 भेदात् सरक्तं मूत्रं सवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मूत्रचय-
 माह।
 “रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ।
 मूत्रचयं सरग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥”
 क्लान्तदेहस्य क्लान्तदेहस्य तदाह्वयं मूत्रचय-
 संज्ञम् ॥ ७ ॥ मूत्रग्रन्थिमाह।
 “अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत्।
 अप्सरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥”
 अन्तर्वस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यन्तरे अल्पः
 क्षुद्रामलकप्रमाणः। नन्वस्य अप्सर्या सह को
 भेदः। उच्यते। अप्सरी क्रमशः सञ्चयेन
 स्यादयन्तु सहसा भवेदिति भेदः। अपरो
 भेदः। अप्सर्यां पित्तादिकं संहन्यते अत्र तु
 रक्तमेव। यत उक्तं तन्वान्तरे।
 “रक्तं वातकफादुदुष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम्।
 ग्रन्थिं कुर्वात् स कृच्छ्रेण खजेन्मूत्रं तदा-
 वृतम् ॥” ८ ॥ इति ॥
 मूत्रशुक्रमाह।
 “मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुत्तमम्।
 स्थानच्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते।
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥”
 मूत्रितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य शुक्रं स्थानात् च्युतं
 पश्चाद्वायुना उन्नतं ऊर्ध्वं नीतम्। भस्मोदक-
 प्रतीकाशं भस्मसहितजलसदृशम्। ९ ॥ उष्ण-
 वातमाह।
 “आयामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिता-
 वृतम्।
 वस्तिं मेढ्रे गुदश्चैव प्रदहत् सावयेदधः ॥
 मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा।
 कृच्छ्रं पुनः पुनर्जन्तोऽरुणवातं वदन्ति तम् ॥”
 आयामादिविरोधत्वेन सौम्यधातुचयात् तेजो-
 वृद्ध्या पित्तवृद्धिः स्यात्तत् कुपितं पित्तं असंयुतं
 वस्तिं प्राप्य वस्त्रादिकं प्रदहत् मूत्रमधः
 सावयेत्। कीदृशं हारिद्रं अथवा सरक्तं
 ईषल्लोहितम् ॥ १० ॥ मूत्रसादमाह।
 “पित्तं कफो ह्वापि वा संहन्येतेऽनिलेन चैत्।
 कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं चैतं घनं खजेत् ॥
 सरक्तं रौचनाश्रुचूर्णवर्णं भवेत्ततः।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति हि ॥”
 संहन्येते घनीक्रियेते। शुष्कं अल्पं समस्तवर्णं
 उक्तसकलवर्णयुक्तम् ॥ ११ ॥ विड्विघातमाह।
 “रूक्षदुर्ज्वलयोर्घातिनोदावृत्तं शकदु यदा।
 मूत्रस्रोतोऽनुपदेत विट्संखटं तदा नरः ॥
 विड्वग्नं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघातं तमा-
 दिशेत् ॥”
 उदावृत्तं ऊर्ध्वं नीतं विड्वग्नं वा। वाशब्दो-
 ऽत्र योजनीयः ॥ १२ ॥ * ॥ वस्तिकुण्डलमाह।
 “इताध्वलङ्गनायासैरभिघातात् प्रपीडनात्।
 सस्थानाद्वस्तिरुदुष्टः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥

शूलस्यन्दनदाहार्तो विन्दुविन्दु सवत्सपि ।
पीडितस्तु खजेहारं संस्तम्भोद्वेष्टनार्तिमान् ॥
वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शूलविषोपमम् ।
पवनप्रवलं प्रायो दुर्निरोधमबुद्धिभिः ॥
तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।
श्लेष्मणा गौरवं शोथो मूत्रं स्निग्धं घनं सितम् ॥”
द्रुताध्वलह्वनं शीघ्रं मार्गचलनम् । उद्वृत्तः
उत्थितः । स्यन्दनं किञ्चित्चलनम् । घोरं
मारकम् । शूलविषोपमं शूलं खड्गगादि
तद्वच्चैप्रमारकम् । विषमत्र गरः तद्वत्
विलम्बमारकम् । एतावता मारकमवश्यं शीघ्रं
विलम्बेन वा ॥ १३ ॥ * तस्यैवासाध्यस्य च
लक्षणमाह ।
“श्लेष्मरुहविलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।
अविभान्तविलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ॥
स्यादसौ कुण्डलीभूते लक्ष्मोहः श्वास एव च ॥”
विलं वस्तिमुखरम् पित्तोदीर्णः पित्तोद्वृत्तः ।
अविभान्तविलः कफेनाट्टविलः पश्चात् कुण्डली-
कृतः स साध्यः । एतेन कुण्डलीभूतोऽसाध्यः ।
कुण्डलीभूतस्य लक्षणमाह । लङ्घ्यादि-
कुण्डलीभूतस्यायमर्थः । कफेन विस्फारोधा-
त्तत्र वातः कुण्डलाकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ * ॥
अथ मूत्राघातस्य चिकित्सा ।
“नलकुशकाशेक्षुवलाकायं प्रातः सुशीतलं
ससितम् ।
पिबतो नश्यति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच
कविः ॥”

कविः शुकः ।
“कर्पूररजसा युक्ता वस्त्रवर्तिः शनैः शनैः ।
मेढ्रमार्गान्तरे न्यस्ता मूत्राघातं यपोहति ॥
धान्यगोचुरकः कायः कल्कसिद्धं हितं हृतम् ।
मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे शुकदोषे च दारुणे ॥”
धान्यगोचुरकं हृतम् ।
“मूत्रकृच्छ्रेऽम्सरोगे भेषजं यत् प्रकीर्तितम् ।
मूत्राघातेषु सर्वेषु तत् कुर्याद्वैशालवित् ॥”
इति मूत्राघाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
गरुडपुराणोक्तनिदानं तस्य १६३ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥ (तथास्य विषयः ।
“वस्तिवस्तिशिरोमेढ्रकटौष्ठपाथवः ।
एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥
अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिसिरासुखैः ।
पार्श्वेभ्यः पूर्यते मूत्रैः स्यन्दमानैरनारतम् ॥
यैस्तेरेव प्रविश्येन दोषाः कुर्वन्ति विंशतिम् ।
मूत्राघातान् प्रमेहान् कृच्छ्रान्कर्मसमाश्रयान् ॥”
इति वाग्भटे निदानस्थाने नवमेऽध्याये ॥
अथास्य पथ्यापथ्यानि ।
“अभ्यञ्जनस्नेहविरिकवस्ति-
स्नेदावगाहोत्तरवस्तयश्च ।
पुरातना लोहितशालयश्च
मांसानि धन्वप्रभवानि मद्यम् ॥
तर्जं प्रयोद्धयपि माषयुषः
पुशणकुष्माण्डफलं पटोलम् ।

महार्द्रकं तालफलास्थिमञ्जा
हरीतकीकीमलनारिकेलम् ॥
गुवाकखर्जूरकनारिकेल-
तालद्रमाणामपि मस्तकानि ।
यथामलं सर्वमिदं च मूत्रा-
घातातुराणां हितमावहन्ति ॥
विरुद्धानि च सर्वाणि व्यायामं मार्गशीलनम् ।
रूचं विदाहिविष्टमिवायामं वेगधारणम् ।
करीरं वमनश्चापि मूत्राघातो विवर्जयेत् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्याविधिग्रन्थे मूत्राघाताधि-
कारे ॥
मूत्राश्रयः, पुं, (मूत्रस्याश्रयः आधारः ।) नामे-
रधोदेशः । तत्पर्यायः । मूत्रपुटम् २ वस्तिः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । २।२७० ॥ (अथास्य विषयः ।
“मूत्राश्रये वा गुदमुष्क्योश्च
शोफो रुजा मूत्रविनियहश्च ॥”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायः ॥
यथा च तत्रैव निदानस्थाने ३ अध्याये ।
“एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः ।
मूत्राश्रयो मलाधारः प्राणायतनसुत्तमम् ॥”
मूत्रितः, त्रि, (मूत्रमस्य संजातम् । मूत्र +
इतच् । यद्वा मूत्रयति स इति मूत्र + क्तः ।)
कृतमूत्रोत्सर्गः । तत्पर्यायः । मौढः २ । इत्य-
मरः । ३।१।६६ ॥
मूर्खः, पुं, (मुह् + “मुहेः खो मूर् च ।” उणा०
५।२२ । इति खः धातोः मूरादेशश्च ।) माषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गायत्रीरहितः । यथा,
“क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥
क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठापिनः ।
मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सार्थगायत्रीरहि-
तस्येति रुद्रवरः ॥ महारोगिणः पापरोगा-
ष्टकान्यतमरोगवतः ते च उन्मादस्वप्नदोषो
राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः । उदरो-
ऽम्सरौष्यौ पापरोगा नारदोक्ताः । यथेष्टा-
चरणस्य दूतवेष्टादासक्तस्य । इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥
मूर्खः, त्रि, (मुह् + खः । मूरादेशः ।) मुह्यति
यः । तत्पर्यायः । अज्ञः २ मूढः ३ यथाजातः
४ वैधेयः ५ वालिशः ६ । इत्यमरः । ३।१।४८ ॥
तस्य वशीकरणोपायो यथा,—
“मित्रं खच्छतया रिपुं नयवलेलुब्धं धनैरीश्वरं
कार्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा गुणै-
वान्ववान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्नृखं कथामि-
बुधं
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुण्याद-
वशम् ॥”
इति नवरत्नानि ॥
“पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ।
उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकीर्णाय न शान्तये ॥”
इति हितोपदेशः ॥

मूर्खता, स्त्री, (मूर्खस्य भावः । मूर्ख + “तस्य
भावस्त्वतलौ ।” ५।१।११६ । इति तल्
टाप् ।) मूर्खत्वम् । यथा,—
“अदाता वंशदोषेण कर्मदोषाद्दिरता ।
उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥”
इति चाणक्यम् ॥
“अथन्यां नारिकेलभक्षणे मूर्खत्वं यथा,—
“कलङ्की जायते विष्वे तिर्यग्योनिश्च निम्बके ।
ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
मूर्खभाटकः, पुं, (मूर्खो भ्रातास्येति नित्यं कप् ।)
मूर्खो भ्राता यस्य सः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मूर्च्छना, स्त्री, (मूर्च्छ् + युच् । टाप् ।) मोताङ्ग-
विशेषः । सा तु ग्रामस्य सप्तमभागः । तस्या
लक्षणं एकविंशतिनामानि च यथा,—
“खरः संमूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
मूर्च्छनामिति तामाहुः कवयो ग्रामसम्भवाम् ॥
ललिता मध्यमा चित्रा रोहिणी च मतङ्गजा ।
सौवीरी षष्ठमध्या च षड्जमध्यमपञ्चमा ॥
मत्सरि मृदुमध्या च शुद्धान्ता च कलावती ।
तीव्रा रौद्री तथा ब्राह्मी वैष्णवी खेदरी सुरा ॥
नादावती विशाला च त्रिषु यामेषु विश्रुताः ।
एकविंशतिरित्युक्ता मूर्च्छना चन्द्रमौलिना ॥
मूर्च्छनां कलवतो मुरश्रजो-
र्विशिकाञ्चनिविशेषवितानैः ।
मूर्च्छनां यथुरनङ्गशरौघै-
रङ्गना रतिपतेरिव सेनाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
हनुमन्मते षड्जादिखरत ऋषभादिखरोत्याने
यत्र खरो विरमति सा मूर्च्छना । भरतमते
वादास्य गानस्य वा समये यत्र हस्तस्य गलस्य
वा कम्पनं सा मूर्च्छना । सा एकविंशति-
प्रकारा । तत्र षड्जग्रामस्य मूर्च्छना ललिता
१ मध्यमा २ चित्रा ३ रोहिणी ४ मतङ्गजा
५ सौवीरी ६ षष्ठमध्या च ७ । मध्यमग्रामस्य
मूर्च्छना पञ्चमा १ मत्सरि २ मृदुमध्या ३
शुद्धा ४ अन्ता ५ कलावती ६ तीव्रा च ७ ॥
गान्धारग्रामस्य मूर्च्छना रौद्री १ ब्राह्मी २
वैष्णवी ३ खेदरी ४ सुरा ५ नादावती ६
विशाला च ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
मूर्च्छा, स्त्री, (मूर्च्छ् + “गुरोश्च हलः ।” ३।३।
१०३ । इति अः टाप् ।) संमोहः । तत्पर्यायः ।
कम्पलम् २ मोहः ३ । इत्यमरः । २।८।१०६ ।
मूर्च्छनम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्च्छायः
५ । अथ मूर्च्छाधिकारः । तत्र मूर्च्छाया
निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
“क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाचारसेविनः ।
वेगाघातादिभ्याताहीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥
करणायतनेषूग्रा वाह्येभ्यन्तरेषु च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥”
बहुदोषस्य अधिकदोषस्य । न त्वनेकदोषस्य
तदा मूर्च्छा त्रिदोषजैव स्यात् तथवास्तु को

दोषः तत्र । पृथग्दोषजानां मूर्च्छाणां वक्ष्यमाणत्वात् । वेगाघातात् मलादौ अभिघातात् लगुदादिना ह्रीनसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य अर्थादधिकतमोगुणस्य यत उक्तं मूर्च्छा पित्ततमः प्रायेति करणावतनेषु करणं मनस्तस्यावतनेषु स्थानेषु बाह्येषु कर्म्मन्दिषु । अभ्यन्तरेषु बुद्धीन्द्रियेषु ॥ * ॥ सामान्यं लक्षणमाह । “संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्त्रिणादिभिः । तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखयपोहकृत् ॥ सुखदुःखयपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् । मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः सङ्घिधा सा प्रकीर्त्तिता ॥”

तमोगुणः अज्ञानहेतुः । अभ्युपैति आगच्छति । सुखदुःखयपोहकृत् सुखदुःखज्ञाननाशकरम् । नष्टे सुखदुःखज्ञाने नरः काष्ठवत् पतति तां मोहो मूर्च्छेति प्राहुरित्यन्वयः । मूर्च्छाया मूर्च्छाद्योऽपि पर्यायः । यत उक्तम् ।

“संज्ञोपघातो मूर्च्छा यो मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छनं तथा । कश्चलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु मृतोपमः ॥” इति ॥

घटपि मूर्च्छा विवृणोति । “वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विवेकं च । घटस्त्वयेतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥” यत उक्तम् । मूर्च्छा पित्ततमः प्रायेति ॥ * ॥ पूर्वस्वरूपमाह ।

“हृत्पीडा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च । सर्वज्ञासां पूर्वस्वरूपाणि यथासं ता विभावयेत् ॥” तत्र वातिकं मूर्च्छायमाह ।

“नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् । पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं प्रतिबुध्यते ॥

वैपथ्यश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च । काश्यं श्यावावर्णा क्वाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥” नीलं नीलवर्णम् । कृष्णं कृष्णलाभम् । अरुणं अयत्तरागम् । तमः प्रविशति मूर्च्छेति । श्यावावर्णा क्वाया गात्रस्य ॥ * ॥ पौष्टिकमाह ।

“रक्तं हरितवर्णं वा विद्यत् पीतमथापि वा । पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदः प्रतिबुध्यते ॥

सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः । सम्भिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥” श्लेष्मिकमाह ।

“मेघसङ्काशमाकाशं तमोभिर्वा घनैर्दृष्टम् । पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥

गुरुभिः प्राट्तेरङ्गैर्यथेवाद्र्गैश्च चर्म्मणा । सप्रसेकः सहलासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥” मेघसङ्काशं शुभ्रमेघसङ्काशमित्यर्थः । यत आह सुश्रुतः ।

“कफेन पश्येद्वाणि श्वेताभप्रतिमानि तु । घनैर्निर्विद्वेस्तमोभिः । गुरुभिरङ्गैरुपलक्षितः । सुश्रुतेन मूर्च्छायाः षड्विध उक्तः ॥ * ॥ चरकस्तु सान्निपातिकमपि मूर्च्छायमाह ।

“सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।

स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥” अपस्मार इव तेन महताभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते । तर्हि तयोः को भेद इत्यत आह । स सान्निपातिको मूर्च्छायः विना बीभत्सचेष्टितैः फेनवमनदन्तघट्टनाच्चिविह्वलादिभिः विना पातयति ॥ * ॥ रक्तजाया मूर्च्छाया निदानमाह ।

“पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः । तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति सुवि मानवाः ॥” तमोरूपं तमोवहुलम् । मानवाश्च ये तामसाः न तु सान्त्विका राजसाश्च । अत्रैके वदन्ति नैया युक्तिः समीचीना तर्हि चम्पकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रसज्येत तत्रापि गन्धस्य पार्थिवत्वात् । अत आह ।

“द्रव्यस्वभाव इत्येके यदुदृष्टापि विमुह्यति । अत्राह भोजः ।

“दर्शनादखण्डस्तज्ज्ञानाच्चैव प्रमुह्यति ॥” रक्तेन मूर्च्छितस्य लक्षणमाह ।

“स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वज्जा गूढोक्त्वास्तु मूर्च्छितः ॥” मद्यजविषजयोर्निदानमाह ।

“गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्योः । त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथैरितौ ॥” ये गुणा लघुरूपास्तु विशदयवायितीक्ष्णाविकासिस्त्वयोष्णानिर्दृश्यरसत्वादयः । तैलादौ द्रव्ये यस्ताः तीव्राश्च सन्ति त एव गुणाः विषमद्योस्तु तीव्रतरत्वेन स्थिताः । तत्रापि भेदः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तरा इति ॥ * ॥ मद्यजाया मूर्च्छाया लक्षणमाह ।

“मद्येन प्रलपन् श्रेते नष्टविभ्रान्तमानसः । गात्राणि विक्षिपन् भूमौ चरां यावन्न याति तत् ॥”

नष्टविभ्रान्तमानसः नष्टं सर्वथा स्मृतिहीनं विभ्रान्तं रज्जौ सर्पज्ञानयुक्तं मानसं यस्य सः । चरां जीर्णताम् । तत् मद्यम् ॥ * ॥ विषजाया लक्षणमाह ।

“वैपथ्यस्वप्नप्रवृत्त्याः सुप्तमश्च विषमूर्च्छिते । वेदितयं तीव्रतरं यथासं विषलक्षणम् ॥” विषस्य मूलकन्दफलपत्रक्षीरादिभेदभिन्नस्य यथा स्वकं स्वकं लक्षणमुक्तं सौश्रुते कल्पस्थाने तल्लक्षणं मदापेक्षया तीव्रतरं वेदितयम् । ननु संज्ञानाशेन साधर्म्यान्मूर्च्छाभमतन्द्रादीनां को भेद इत्यत आह ।

“मूर्च्छा पित्ततमः प्रायः रजःपित्तानिलादृभ्रमः । तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतामोभवा ॥”

रजःपित्तानिलादृभ्रम इति गात्र समुच्चयः । केवलपित्तज्वरे भ्रमस्योक्तत्वात् । भ्रमश्चक्रावृत्त्येव भ्रमदस्तुत्तमं खदेहस्य भ्रमत इव ज्ञानं वा ॥ * ॥ तन्द्राया लक्षणमाह ।

“इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिगौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रास्त्वैव यथेहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥” इन्द्रियाणामर्थः प्रयोजनं येषु तेषु अर्थाद्

विषयेषु असंवित्तिः असम्यक् ज्ञानम् । इति इन्द्रियार्थासम्यग्ज्ञानादि । निद्रायां प्रबुद्धस्य क्लमाभावस्तन्द्रायान्तु प्रबोधितस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः ॥ * ॥ क्लमस्य लक्षणमाह ।

“योऽनायासः अमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रवाधकः ॥” इन्द्रियार्थप्रवाधकः इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां कर्म्मन्दिषाणाञ्च अर्थः प्रयोजनं विषयग्रहणं तस्य प्रवाधकः आवल्येन ॥ * ॥ निद्रालक्षणमाह ।

“यदा तु मनसि क्लान्ते कर्म्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥”

क्लान्ते ग्लाने श्रान्त इति यावत् । कर्म्मात्मानः कर्म्मन्दिषाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च क्लमान्विताः श्रान्ताः ॥ * ॥ संन्यासस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिवला मलाः । संन्यस्त्यन्धबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥”

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः । प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं सुक्ता सदाः फलां क्रियाम् ॥” आक्षिप्य विनाश्य संन्यस्त्यन्ति मूर्च्छयन्ति । प्राणायतनं हृदयम् । संन्यस्तः मूर्च्छितः । काष्ठीभूतः क्रियारहितः । अतएव मृतोपम इति । सदाः फलां क्रियां सूचीयधनजनावपीडनकपिकच्छुर्घर्षणदृष्टिकादिदंशनादिरूपम् ॥ * ॥ संन्यासस्य मूर्च्छातो भेदमाह ।

“दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनः । स्वयमप्युपशान्त्यन्ति संन्यासो नौघधैर्विना ॥”

मदमूर्च्छायाः मदः अप्रवृद्ध उन्मादः । मूर्च्छायाः मूर्च्छाः ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

“सेकावगाहा मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा यजनानिलाश्च । शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वास्तु मूर्च्छास्त्रिनिवारितानि ॥”

मणयश्चन्द्रकान्तादयः । हाराः सुक्तादिहाराः । शीताः प्रदेहाः सकूर्परचन्दनाद्यनुलेपनानि । शीतानि पानानि सितामलकादिपानकानि । गन्धवन्ति कूर्पूरादिसुगन्धवन्ति । सर्वास्तु मूर्च्छास्त्रिनिवारितानि । अस्यायमभिप्रायः । सेकादीन्यास्तु मूर्च्छासु हितान्येव किन्तु वातश्लेष्मजास्वपि मूर्च्छासु न निवारितानि । तत्रापि पित्तस्य प्राधान्यात् ।

“सिद्धानि वर्गे मधुरे पथ्यासि सदादिमा जाङ्गलजारासाश्च । तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छासु पथ्याः ससतीनमुन्नाः ॥”

सतीनः कलायः । “कोलमज्जोषणोशीरं केशरं शीतवारिणा । पीतं मूर्च्छा जयेत्कीटा कृष्णा वा मधुसंयुता ॥

शीतेन तोयेन भृशं मृणालं कृष्णाश्च पथ्या मधुनावलिह्यात् ।

छर्मा

मूर्च्छितः

मूर्त्तिमा

कुर्वाच नासावदनावरोधं
 क्षीरं पिबेद्वाप्यथ मातुषीणाम् ॥
 द्राक्षासितादाडिमलाजवन्ति
 कङ्गारनीलोत्पलपद्मवन्ति ।
 पिबेत् कषायाणि च शीतलानि
 पित्तञ्चरं यानि च यापयन्ति ॥
 शिरीषबीजमोक्षकृष्णामरिचसैन्धवेः ।
 अञ्जनं स्यात् प्रवोधाय सरसोनशिलावचैः ॥”
 अन्यच्च ।
 “अञ्जनं सन्धगारब्धं मधुसिन्धुशिलोषणैः ।
 प्रमोहद्रोहि भवति भाषितं भिषजांवरैः ॥”
 शिला मनःशिला । उषणं मरीचम् ।
 “मधूकसारसिन्धुत्वचोषणकणाः समाः ।
 स्रग्णं पिष्ट्वाभसा नस्यं कुर्वात् संज्ञाप्रवो-
 धनम् ॥”
 अथ रक्तजादीनां मूर्च्छायां चिकित्सा ।
 “रक्तजायान् मूर्च्छायां हितः शीतक्रिया-
 विधिः ।
 मयजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ।
 विषजानां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥”
 अथ संन्यासस्य चिकित्सा ।
 “प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्
 संमूर्च्छितो नैव विबुध्यते यः ।
 संन्यस्तसंज्ञः स हि दुश्चिकित्स्यो
 नरो भिषग्भिः परिकीर्तितोऽसौ ॥
 अञ्जनान्यवपीडुश्च धूमाः प्रधमनानि च ।
 सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥
 लुचनं केशलोम्नाश्च दन्तेर्दशनमेव च ।
 आत्मगुमावधर्षश्च हितस्तस्य प्रवोधने ॥”
 अवपीडुः कल्कीकृतौषधरसस्य नासापुटे
 दानम् । तस्य संन्यस्तस्य ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायां
 रसः ।
 “कणामधुयुतं स्तुतं मूर्च्छायां प्राशयेद् भिषक् ।
 शीतसेकावगाहादि सर्वाङ्गे पीडनं हठात् ॥”
 स्तुतं मारितम् ।
 “ताम्रचूर्णं समोष्ठीरं केशरं शीतवारिणा ।
 पीतं मूर्च्छां द्रुतं हन्यात् वृत्तमिन्द्राग्निर्धया ॥”
 ताम्रचूर्णं मारितताम्रचूर्णम् ॥ * ॥ अथ भ्रमस्य
 चिकित्सा ।
 पिबेद्दुरालभाकाथं सष्टतं भ्रमशान्तये ।
 पण्याकाथेन संविद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ॥
 शुण्ठीकृष्णाशताङ्गानां साभयानां पलं पलम् ।
 गुडस्य षट् पलान्येषा गुटिका भ्रमनाशिनौ ॥
 ताम्रं दुरालभाकाथैः पीतन्नु घृतसंयुतम् ।
 निवारयेद्भ्रमं शीघ्रं तं यथा शम्भुभाषितम् ॥”
 अथ तन्द्राया अतिनिद्रायाश्चिकित्सा ।
 “तुरङ्गलालालवणोत्तमेन्द्र-
 मनःशिलासागधिकामधुनि ।
 नियोजितान्यद्विण विनिश्चयेन
 तन्द्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥”
 इन्द्रः कर्पूरम् ।
 “सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्पपः कुष्ठमेव च ।

वस्तुमन्त्रेण संपिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥”
 श्वेतमरिचं सिन्धुबीजम् ।
 “शुण्ठीकृष्णाशतरसोषणानि
 नस्येन तन्द्राधिजयोत्खणानि ।
 क्षुद्राम्बतापौष्करनागराणि
 भार्गोश्रिवाभ्यां कथितानि पानात् ॥”
 श्रिवा हरीतकी । इति मूर्च्छाभ्रमतन्द्राति-
 निद्रासंन्यासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 (अथास्यां पथ्यविधिः ।
 “सेकावगाहौ मणयः सहाराः
 शीताः प्रदेहा यजनानिलश्च ।
 शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
 धाराग्रहं शीतमरीचिरोचिः ॥
 धूमोऽञ्जनं लावणमसमोचो
 दाहश्च सूचीपरितोदनानि ।
 रोम्नां कचानामपि कर्षणानि
 नखान्तपीडा दशनोपदंशः ॥
 नासासुखहारमरुन्नरोधो
 विरेचनच्छर्दनलङ्घनानि ।
 क्रोधो भयं दुःखकरी च श्रया
 कथा विचित्रा च मनोहरा च ॥
 ह्यायानमोऽभ्यः शतधौतसर्पि-
 र्दूनि तित्कानि च लाजमण्डः ।
 जीर्णा यवा लोहितशालयश्च
 कौमं हविर्भृङ्गसतीनयूषाः ॥
 धन्वोद्भवा मांसरसाश्च रागाः
 सघाडवा गणपयः सिता च ।
 पुराणकुष्माण्डपटोलमोच-
 हरीतकीदाडिमनारिकेलम् ॥
 मधूकपुष्पाणि च तण्डुलीय
 उपोदिकान्नानि लघूनि चापि ।
 प्रनीरनीरं सितचन्दनानि
 कर्पूरनीरं हिमवालुका च ॥
 अत्युच्चशब्दोद्भुतदर्शनानि
 गीतानि वाद्यान्यपि चोत्कटानि ।
 अमः स्फुटिश्चिन्तनमात्मबोधा-
 धैर्यश्च मूर्च्छावति पथ्यवर्गः ॥”
 अथापथ्यविधिः ।
 “ताम्रूलं पत्रशाकानि दन्तघर्षणमातपम् ।
 विरुहान्यन्नपानानि यवायं खेदनं कटुम् ।
 लङ्निद्रयोर्वेगरोधं तक्रं मूर्च्छामयी त्यजेत् ॥”
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ मूर्च्छाधिकारे ॥
 मूर्च्छालः, त्रि, (मूर्च्छा अस्त्वस्येति । “सिन्धादि-
 भ्यश्च ॥” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) मूर्च्छितः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
 मूर्च्छितः, त्रि, (मूर्च्छास्य संजाता । मूर्च्छा +
 तारकादिलात् इतच् ।) मूर्च्छायुक्तः । तत्-
 पथ्यायः । मूर्त्तिः २ मूर्च्छालः ३ । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ६१ ॥ (यथा, भट्टौ । ६ । २३ ।
 “तथाभ्यषिक्तवारीणि पिष्टभ्यः श्लोकमूर्च्छितः ।”
 उच्चयः । मृदुः १ इति मेदिनी ॥ वृहः । इत्य-
 जयः ॥ (यथा, यथा, रामायणे । २ । ११ । ४१६-२० ॥

“किं तु खल्वयं गम्भीरो मूर्च्छितो न निशाम्यते ।
 यथापुरमयोध्यायां गीतवादिचनिखनः ॥
 वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः ।
 चन्दनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥”
 मूर्च्छः, त्रि, (सर्व्वनष्टे + क्तः ।) वृहः । इति मूर्त्ति-
 शब्दटीकायां रायमुकुटः ॥
 मूर्त्तिः, त्रि, (मूर्च्छ + क्तः “राक्षोपः ।” ६ । ४ । २१ ।
 इति क्लृपोः । “न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ।” ८ ।
 २ । ५७ । इति निष्ठातकारस्य नत्वाभावः ।)
 मूर्च्छितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कठिनः ।
 मूर्त्तिमान् । इति मेदिनी । ते, ४५ ॥
 न्यायमते पृथिवी जलं तेजः वायुः मनश्च ।
 रथां गुणाः । रूपं रसः गन्धः स्पर्शः परत्वं
 चरपत्वं गुरुत्वम् । स्नेहः वेगश्च । मूर्त्तिमूर्त्ति-
 साधारणगुणाः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
 संख्या परिमितिः पृथक्त्वं संयोगः विभागश्च ।
 (यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
 “यच्चाभूत्तं यच्च मूर्त्तिं समस्तं
 यद्वा भूतेष्वेकमेकश्च किञ्चित् ।
 यद्विद्यस्ति क्षातले खेत्तव्यतो वा
 तत्सम्बन्धं तत्सुखैर्यञ्जनैश्च ॥”)
 मूर्त्तिः, स्त्री, (मूर्च्छ + क्तृन् । “न ध्याख्येति ।”
 ८ । २ । ५७ । इत्यस्मान्न तकारस्य नत्वम् ।)
 काठिन्यम् । शरीरम् । इत्यमरः । ३ । ३ ॥
 ६६ ॥ (यथा, मनौ । १२ । १२० ।
 “खं सन्निवेशयेत् खेदु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।
 पत्तिदृष्टोः परं तेजः स्नेहेऽपो गाश्च मूर्त्तिषु ॥”)
 प्रतिमा । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वरूपः । यथा,—
 “आचार्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः
 प्रजापतेः ।
 भ्राता मरुत्पतेर्मूर्त्तिर्माता साक्षात् चित्ते-
 स्तनूः ॥
 दयाया भगिनी मूर्त्तिर्द्वर्म्मस्यात्मातिथिः स्वयम् ।
 अग्नेरभ्युत्पातो मूर्त्तिः सर्व्वभूतानि चात्मनः ॥”
 इति श्रीभागवते । ६ । ७ । २६—३० ॥
 (ब्रह्मसावर्णिपुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ८ ।
 १३ । २१—२२ ।
 “तत्सुता भूरिवेणाया हविश्चतुप्रसूता दिजाः ।
 सुवासना विरुहाया जयो मूर्त्तिस्तदा दिजाः ॥”)
 मूर्त्तिमत्, स्त्री, (मूर्त्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मूर्त्ति +
 मतुप् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२७ ॥
 मूर्त्तिमान्, [तृ] त्रि, (मूर्त्तिरस्यास्ति । मूर्त्ति +
 मतुप् ।) मूर्त्तिविशिष्टः । यथा,—
 “मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां सरो
 मूर्त्तिमान् ॥”
 इत्यादि श्रीभागवतम् ॥ (यथा च रघौ । १२ । ६४ ।
 “हृदयं स्वयमायातं वेदेह्या इव मूर्त्तिमत् ।”
 कुशपुत्रः । यथा, हरिवंशे । २७ । १२ ।
 “कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः ।
 कुशिकः कुशनाभश्च कुशास्त्रो मूर्त्तिमांस्तथा ॥”
 स्त्रियां ङीप् । यथा, महाभारते । ३ । १०८ । १४ ।
 “दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्त्तिमतो स्वयम् ॥”)

मूर्धकः, पुं, (मूर्धन्यभिषिक्त इति । मूर्धन् + संज्ञायां कन् ।) चक्षितः । इति शब्दरत्नावली ॥
मूर्धकर्णः, स्त्री, कृत्रम् । इति छारावली ॥
मूर्धखोलः, स्त्री, (मूर्धः खोल इव ।) कृत्रम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मूर्धजः, पुं, (मूर्ध्नि जायते । जन + जः ।) केशः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ८२ ।

“बहुमूलविषमकपिला
स्थूलस्फुटितायपरुषइसाश्च ।
अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च
मूर्धजा वित्तहीनानाम् ॥”)

मूर्ध्नि जाते, त्रि ॥

मूर्धन्यः, त्रि, (मूर्धन् + यत् ।) मूर्धनि भवः । यथा ।
कृत्रयं ट ठ ड ण र धा मूर्धन्याः । इति
सुगवोधयाकरणम् ॥ (यथा च भागवते । १ ।
७ । ५५ ।

“अर्जुनः सहस्राज्ञाय हरेर्हार्दमघासिना ।
मर्षिं जहार मूर्धन्यं द्विजस्य सहमूर्धजम् ॥”)

मूर्धपुष्पः, पुं, (मूर्ध्नि पुष्पमस्य ।) शिरीषवृक्षः ।
इति शब्दमाणा ॥ (गुणादयोऽस्य शिरीषशब्दे
विधेयाः ॥)

मूर्धरसः, पुं, (मूर्धस्यस्तदुपरिस्थो रसः ।) भक्त-
फेनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मूर्धवेष्टनं, स्त्री, (मूर्धः वेष्टनम् ।) उष्णीषः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३२ ॥

मूर्धा, [न] पुं, (मूर्धति वध्नाति यच्चेति । मूर्ध् +
“अन् उच्चन् पूषन् । उणा० १ । १५८ । इति
कनिन् । उकारस्य दीर्घः बकारस्य धकारश्च ।)
मस्तकः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ७७ । २ ।

“लोहे पात्रे तण्डुलान् कोद्रवाणां
शुक्ले पक्वांस्तोहचूर्णेन साकम् ।
पिष्टान् मूर्ध्नि शुक्लान्तकेशे
दत्त्वा तिष्ठेद्वेष्टयित्वा कर्पत्रैः ॥”)

मूर्धाभिषिक्तः, पुं, चक्षितः । राजा । इत्यमरः ।
३ । ३ । ६१ ॥ मूर्धन्यभिषिक्तो मूर्धाभिषिक्तः
राज्यारोपणसमये प्रथमः चक्षितो मूर्धाभि-
षिक्तः । तत्प्रभवत्वात् योग्यतयानभिषिक्तोऽपि
मूर्धाभिषिक्तः । (यथा, भागवते । ६ । १५ । ४१ ।
“राज्ञो मूर्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधादगुरुः ।
तीर्थसंसेवया चांघ्रो जह्याङ्गाभ्युतचेतनः ॥”)
वर्णसङ्करविशेषः । स तु विप्रात् चक्षितयायां
जातः ॥ प्रधानः । इति भरतः ॥ मन्त्री । इति
मेदिनी । ते, २३२ ॥

मूर्धावसिक्तः, पुं, वर्णसङ्करभेदः । स तु चक्षितयायां
ब्राह्मणेनोत्पन्नः । यथा,—
“स्त्रीध्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्
सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥”
इति मानवे १० अध्याये ६ श्लोकः ॥ * ॥
“स्त्रीध्विति आशुलोभ्येन अयवहितवर्णजाती-

यासु भार्यासु द्विजातिभिर्य उत्पादिताः
पुत्राः । यथा । ब्राह्मणेन चक्षितयायां चक्षितेण
वैश्यायां वैश्येन शूद्रायाम् । तान् मातुर्हो-
जातीयत्वदोषेण गर्हितान् पितृसदृशान् न तु
पितृसजातीयान् मन्नादय आहुः । पितृसदृश-
ग्रहणात् मातृजातेरुत्पत्त्याः पितृजातितो
निरुद्धा ज्ञेयाः । एतेषाञ्च नामानि मूर्धा-
वसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभि-
रुक्तानि । वृत्तयश्चैषासुश्रुताः । हस्त्य-
श्वरथशिवास्त्रधारणश्च मूर्धावसिक्तानाम् ।
वृत्तगीतनचत्रजीवनं शस्त्ररक्षा च माहि-
ष्याणाम् । द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता
राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारश्ववोय-
करणानामिति । इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥

मूर्धा, [न] पुं, (मूर्ध् + कनिन् । वस्य धः
दीर्घश्चोकारश्च ।) शिरः । यथा,—
मूर्धा मूर्धा शिरोदेशे पुंसि स्यातामिमौ समौ ।
इत्युणादिकोषः ॥
मूर्ध्वो नहे मूर्धा मूर्धा च । अस्य धडध्वडौ ।
इति तट्टीका ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । २८ ।
“दृष्ट्वा वेणीं कृतां मूर्ध्नि कञ्जलं लोचने तथा ।
असिं गृहीत्वा तरसा केद्विग्रहं नान्यथा
सुखम् ॥”)

मूर्ध्वा, स्त्री, (मूर्धति इति । मूर्ध् + अच् टाप् ।)
लताविशेषः । धनुर्गुणोपयुक्ता सुरगा इति
ख्याता । तत्पण्यायः । देवी २ मधुरसा ३
मोरटा ४ तेजनी ५ सवा ६ मधूलिका ७
धनुःश्रेणी ८ गोकर्णी ९ पीलुपर्णी १० । इत्य-
मरः । २ । ४ । ८३ ॥ सुवा ११ मूर्ध्वो १२ ।
मधुश्रेणी १३ धनुः १४ श्रेणी १५ । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ सुरङ्गिका १६ । देवश्रेणी १७
पृथक्त्वचा १८ मधुसवा १९ अतिरसा २०
पीलुपर्णिका २१ दिव्यलता २२ ज्वलिनी २३
गोपवल्ली २४ । अस्या गुणाः । अतितिक्तत्वम् ।
कषायत्वम् । उष्णत्वम् । हृद्रोगकफवातविमि-
प्रमेहकुष्ठविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मूर्ध्वा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पित्तास्रमेहनुत् ।
त्रिदोषहृणाहृद्रोगकफकुष्ठज्वरापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्याः पर्यायः ।

“तेजनी पिलुनी देवा तित्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्ध्वा निर्दहनीति च ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“मूर्ध्वा मधुरसा ज्ञेया तेजनी तित्तवल्कला ।”
इति गारुड २०८ अध्याये ॥

मूल क रोपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) दीर्घो रोपणमारोपणम् ।
क मूलयति वृक्षं लोकः । गोविन्दभट्टसु रोहणे
इति पठित्वा रोहणं जन्मेति व्याख्याति । इति
दुर्गादासः ॥

मूल ज प्रतिष्ठायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिर्दीर्घो ।
प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः । ज मूलति
मूलते यश्च । अयं परस्मैपदीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

मूलं, स्त्री, (भवते वध्नाति वृक्षादिकमिति । मूल +
“मूलश्चक्षुर्विभ्यः क्तः ।” उणा० ४ । १०८ । इति
क्तः ।) शिफा । शिकड इति भाषा । तत्पण्यायः ।
ब्रह्मः २ अङ्घ्रिनामकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२ ॥
कन्दः ४ वृक्षः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा
६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ३ । २२७ ।
“भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥”)
आद्यम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६१ । १२ ।
“कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यञ्चेदपकर्षितुम् ॥”)
नक्षत्रविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३३ । १३ ।
“कुर्वन्तश्चातुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम् ।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठान् मूले चारोग्यसुत्तमम् ॥”
निकुञ्जः । अन्तिकम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८६ । ६ ।
“जगादोच्चैः प्रयाहीति मूलं शुम्भनिशुम्भयोः ।)
मूलवित्तम् । इति भरतधृतमेदिनी ॥ (यथा,
मनौ । ८ । २०२ ।

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयप्रोदितः ।
अदृष्टो सच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥”)
निजम् । इत्यजयपालः ॥ चरणम् । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८७ । १० ।

“वेधा मूलं यातुधानस्य वृक्षः ।”
“मूलं पादम् ।” इति तज्जाय्ये सायणः ॥)
टीकाहर्षण्यः । यथा । समानवलेत्यादि मूलम् ।
इति सत्यतिपक्षे गदाधरभट्टाचार्यः । शूरणम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ पिप्पलीमूलम् । पुष्कर-
मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशेषमूलस्य
अन्वेषणनिषेधो यथा,—
“नदीनामग्निहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च ।
मूलान्वेषो न कर्तव्यो मूलाहोत्रो न ह्यीयते ॥”
इति गारुड ११६ अध्यायः ॥

(कारणम् । यथा, मनौ । ११ । ८४ ॥
“धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ।
“मूलं कारणम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥)

मूलः, त्रि, (मूलतीति । मूलप्रतिष्ठायाम् + कः ।)
अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतो नक्षत्र-
त्रयम् । यथा,—

“हस्ता स्वाती श्रवणा अश्लेषा मृगशिरा नपुंसि ।
स्यात् पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलमूलस्त्री स्त्रियां
शेषाः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
“मूलमादौ शिफायाश्च निकटे भे तु वास्ति-
याम् ।”

इति शब्दरत्नावली च ॥

स तु निर्जतिदेवताकः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सिंहपुच्छाकारः । इति सहस्रैर्चिन्तामणिः ॥
शङ्खमूर्तिर्नवतारामयश्च । अस्मिन् मूलकोप-
र्युदिते मीनलम्बाद्यौ पलानि गतानि भवन्ति ।
यथा,—

“मौलिभाजि नवतारकाङ्किते
मूलमे सुतनु ! शङ्खमूर्तिनि ।
लिप्तिकाष्टकमरालकुन्तले
निर्जगाम पृथुरोमलम्बतः ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलम्बनिरूपणम् ॥
अस्मिन् नक्षत्रे जातस्य फलम् ।

“मूलं विरुद्धावयवं समूलं
कुलं दहत्येव वदन्ति सन्तः ।
चेदन्यथातः पुरुषा विशेषात्
सौभाग्यमायुश्च कुलानुवृद्धिः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अस्मिन् मांसभक्षणनिषेधो यथा,—

“चित्राखहस्ताश्रवणासु तैलं
चौरं विशाखाप्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।
मूले ऋगे भाद्रपदासु मांसं
योषिष्वाकृत्तिकसोत्तरासु ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मूलकं, स्त्री, पुं, (मूल + संज्ञायां कन् ।) कन्द-
विशेषः । मूला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
राजालुकः २ महाकन्दः ३ हस्तिदन्तकः ४ ।
इति हारावली ॥ नीलकण्ठम् ५ मूलाङ्गम् ६
दीर्घमूलकम् ७ अत्र दीर्घपत्रकमपि पाठः ।
मृत्तुचारम् ८ कन्दमूलम् ९ हस्तिदन्तम् १०
सितम् ११ शङ्खमूलम् १२ हरित्पर्णम् १३
रुचिरम् १४ दीर्घकन्दकम् १५ कुञ्जरचारमूलम्
१६ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् ।
कट्यूनाग्निदीपनत्वम् । दुर्गमगुल्महृद्भोगवात-
नाशित्वम् । रुचिदत्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“वालमूलकपत्री तु रोचनी वह्निदीपनी ।
मूलकं गुरु विट्स्मि तीक्ष्णमामं त्रिदोष-
हृत् ॥

तदेव स्निग्धसिद्धन्तु पित्तलं कफवातहृत् ।
शुष्कं त्रिदोषशमनं शोथघ्नं गरजिह्वम् ॥
तत्पुष्पं कफपित्तघ्नं तत्फलं कफवातजित् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अन्यत्र ।

“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालामकटकं विस्त्रं शालेयं मरुसम्भवम् ॥
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नैपालमूलकं चाप्युत्तमभवेज्जदन्तवत् ॥
लघुमूलकसुखां स्याद्वृक्षं लघु च पाचनम् ।
दोषत्रयहरं खर्यं ज्वरश्वासविनाशनम् ॥
नासिकाकण्ठरोगघ्नं जयनामयनाशनम् ।
महत्तदेव रुच्योष्णं गुरु दोषत्रयप्रदम् ।
स्निग्धसिद्धं तदेव स्यादोषत्रयविनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथाचास्य गुणाः ।

“वालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
स्निग्धसिद्धं विशुष्कन्तु मूलकं कफवातजित् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्यायः ॥

सौरमाघे तद्वचने दोषो यथा,—

“मकरे मूलकश्चैव सिंहे चालादुकन्तथा ।
कार्तिके शूरणश्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥

पौर्णमास्यान्तमाघसुपक्रम्य ।

“पितृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
ददन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥
ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेचान्द्रायणं व्रतम् ।
अन्यथा याति नरकं च त्वो विट् शूद्र एव च ॥
तथा ।

“वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पिवेद्वा गर्हितश्च यत् ।
वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

मूलकः, पुं, (मूले जातः । मूल + “पूर्वाह्णापरा-
ह्णाद्रीमूलप्रदोषावस्करादुबुन् ।” ४ । ३ । २८ ।
इति बुन् ।) चतुस्त्रिंशत्स्थानावरविषयात्यन्त-
गर्तविषमेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६८ ॥
(मूलप्रकार इति । मूल + “स्युलादिभ्यः प्रकार-
वचने कन् ।” ५ । ४ । ३ । इति कन् । मूल-
स्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४१ ।

“नारीकवच इत्युक्तो निःचत्ते मूलकोऽभवत् ॥”
मूलकपर्णी, स्त्री, (मूलकस्य पर्णमिव समानस्वादं
पर्णमस्याः । डीष् ।) शोभाजनः । इति रत्न-
माला ॥

मूलकर्म, स्त्री, (मूलश्च तत् कर्म चेति ।) ओष-
धादिमूलेन यत् चासनोच्चाटनस्तन्मनवश्री-
करणादिकर्म । जो इति ख्यातम् । इति भरतः ॥
टोना इति मुकुटः ॥ तत्पर्यायः । कर्मणम् २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥ जनपञ्चाशदुपपात-
कान्तर्गतोपपातकविशेषः । यथा,—
“सर्वाकरेष्वधीकारी महायन्त्रप्रवर्तनम् ।
हिंस्रौषधीनां स्त्राजीवोऽभिचारो मूलकर्म
च ॥”

इति मनुः । ११ । ६४ ॥

“मन्त्रौषधादिना वशीकरणम् ।” इति मूल-
कर्मशब्दाख्यायां कुल्लूकभट्टः ॥

मूलकमूला, स्त्री, (मूलकमिव मूलमस्याः ।) चीर-
कचुकौटजः । इति रत्नमाला ॥

मूलकारः, पुं, (मूलं करोतीति । कृ + कर्मण्यण् ।
इत्यण् ।) मूलग्रन्थकर्ता । यथा । नायं
ग्रन्थकारः किन्तु मूलकारः । इति संचिप्र-
सारटीकायां गोपीचन्द्रः ॥

मूलकारिका, स्त्री, (मूलकारक + लिङ्गां टाप् ।
अकारस्थेत्वम् ।) चुल्ली । इति हारावली ॥
मूलप्रस्थार्थप्रकाशकपदम् । मूलधनस्य वृद्धि-
विशेषश्च ॥

मूलकच्छः, स्त्री, (मूलेन तत्रसपानेन कच्छम् ।)
शकादृशविषमकच्छव्रतान्तर्गतव्रतविशेषः ।

यदा कथितानि वृक्षमूलानि मांसं पीयन्ते तदा
मूलकच्छयपदेशं लभते । यथाह मार्कण्डेयः ।
“फलैर्मांसिन कथितः फलकच्छो मनीषिभिः ।
श्रीकच्छः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माचैरपरस्तथा ॥
मासेनामलकैरेवं श्रीकच्छमपरं स्तुतम् ।
पत्रैर्मतः पत्रकच्छः पुष्पैस्तत्कच्छ उच्यते ॥
मूलकच्छः स्तुतो मूलेस्त्रोयकच्छो जलेन तु ॥”

इति मिताचरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

(पुलिङ्गोऽप्ययं मार्कण्डेयपुराणोक्तत्वात् ।)

मूलजं, स्त्री, (मूलात् जायते इति । जन + डः ।)
आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषो-
ऽस्यार्द्रकशब्दे ज्ञातयः ॥)

मूलजः, पुं, (मूलाद् जायते । जन + डः ।)
उत्पलादिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥
मूलोद्भवश्च त्रि ॥

मूलत्रिकोणं, स्त्री, (मूलश्च तत्त्रिकोणश्चेति ।)
अर्कादिग्रहाणां राशिरूपग्रहविशेषः । स तु
रवेः सिंहः । चन्द्रस्य वृषः । कुजस्य मेषः ।
बुधस्य कन्या । गुरोर्धनुः । शुक्रेण तुला । शनेः
कुम्भः । यथा,—
“सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी धटो घटः ।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः
क्रमात् ॥”

अथ मूलत्रिकोणां प्रत्यवस्था ।

“रविभौमजीवमार्गवशनेश्चराणां त्रिकोण-
भागाः स्युः ।
नखरविदिकृतिधिनखरा श्रेन्दोर्दिग्भांशका
सूचात् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मूलदेवः, पुं, (मूलस्यासौ देवो राजा चेति ।)
कंसराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मूलद्रव्यं, स्त्री, (मूलश्च तद्द्रव्यश्चेति ।) मूलधनम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३३ ॥

मूलधनं, स्त्री, (मूलश्च तद्धानश्चेति ।) आदिद्रव्यम् ।
पुं जी इति भाषा । तत्पर्यायः । परिपणन् २
नीवी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ।

मूलपर्णी, स्त्री, (मूले पर्णमस्याः । डीष् ।) मण्डूक-
पर्णी । इति रत्नमाला ॥

मूलपुष्करं, स्त्री, (मूले पुष्करमस्य । पुष्करमिव
मूलमस्येति वा ।) पुष्पकमूलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मूलपोती, स्त्री, (मूलप्रधाना पोती ।) पूतिका-
श्राकभेदः । तत्पर्यायः । चुद्रवल्ली २ पोतिका ३
चुद्रपोतिका ४ चुपोपोदकनाञ्जी ५ बलि-
श्राकटपोतिका ६ । अस्या गुणाः । त्रिदोष-
घ्नत्वम् । वृष्यत्वम् । वल्यत्वम् । लघुत्वम् । बल-
पुष्टिकारित्वम् । रुच्यत्वम् । जठरानलदीपन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूलप्रकृतिः, स्त्री, (मूला चासौ प्रकृतिश्चेति ।)

आद्या प्रकृतिः । यथा,—

“सर्वप्रकृता प्रकृतिः श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः ।
न प्रकृतिः परमेष्ठीरपि तां प्रकृतिं प्रकृतिं विना ।

मूलाधा

वृष्टिं विधातुं मायेशो न वृष्टिर्मायया विना ॥
सा च कृणोतिरोभूता वृष्टिसंहारकारके ।
आविर्भूता वृष्टिकाले सा च नित्या यथेश्वरः ॥
कुलालश्च घटं कर्तुं यथाशक्तो नृदं विना ।
स्वयं विना स्वर्णकारः कुण्डलं कर्तुमशक्नुमः ॥
सा शक्तिः वृष्टिकाले च पञ्चधा चैश्वरेच्छया ।
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवी या कृणोत्यपरमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्तिता ॥
ऐश्वर्याधिष्ठातृदेवी सर्वमङ्गलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्तिता ॥
विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्तिता ॥
बुद्ध्याधिष्ठातृदेवी या सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्वज्ञानात्मिका सर्वज्ञा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
वागाधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
ततः वृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ॥
योषितः प्रकृतेरंशाः पुमांसः पुरुषस्य च ।
मायया वृष्टिकाले च तद्विना न भवेद्भवः ॥
वृष्टिश्च प्रतिविम्बे च ब्रह्मन् ! ब्रह्मोद्भवा सदा ।
पाता विष्णुश्च संहर्ता शिवः शश्वच्चैवप्रदः ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४० अः ॥

मूलफलदः, पुं, (मूले च फलं ददातीति । दा + कः ।) पनसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पनसवृक्षस्य विषयो ज्ञातयः ॥)

मूलभद्रः, पुं, (मूलस्यासौ भद्रश्चेति ।) कंसराजः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूलरसः, पुं, (मूले रसोऽस्याः ।) मोरटलता ।
इति रत्नमाला ॥

मूलशाकटः, त्रि, (मूलानां भवनं क्षेत्रम् । मूल + "भवने क्षेत्रे इत्यादिभ्यः शाकटशाकिनौ ।" ५ । २ । २६ । इत्यत्र वार्तिकबलात् शाकटः ।)
मूलक्षेत्रम् । क्षेत्रवाच्ये शाकटप्रत्ययेन निष्पद्यन् ॥

मूलशक्तिनः, त्रि, (मूल + शाकिनः ।) क्षेत्रवाच्ये शाकिनप्रत्ययेन निष्पद्यन् ॥

मूला, स्त्री, (मूलानि बहुलानि सन्त्यस्याः । मूल + अर्श आदित्वाद्च् टाप् ।) शलावरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मूलनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कालनाथविरचिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ।
"द्वितीयां षष्ठीमष्ट्यां कारयेत् शान्तिकर्म च ।
अश्विनोऽष्टममूलाश्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥")

मूलाधारः, पुं, (मूलानामाधारः । मूलं प्रधानं आधार इति वा ।) गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये अङ्गुलिद्वयमितस्थानम् । स तु शरीरस्य सकलनाडीनां मूलस्थानम् । अत्र व श्व साचरयुक्तस्वर्णवर्णचतुर्दलपद्ममस्ति । तन्मध्ये इच्छाज्ञानक्रियास्वरूपत्रिकोणं वर्तते । तन्मध्ये कोटिस्वर्यसमप्रभस्वम्बुलिङ्गमस्ति । अत्र पृथिवी वर्तते ।

मूलाधा

तत्रैव मूलाधारेण वृत्तवत् स्रज्ज्वालाकार-
स्वयम्बुलिङ्गवैष्टित्विद्युत्तुल्यप्रभकुलकुण्डलिनी
वर्तते । यथा,—

"मूलाधारे त्रिकोणस्थे इच्छाज्ञानक्रिया-
त्मके ।

मध्ये स्वयम्बुलिङ्गानु कोटिस्वर्यसमप्रभम् ॥
तद्वाह्ये हेमवर्णमं व स वर्णचतुर्दलम् ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

"अथाधारपद्मं सुषुम्नाख्यलम्

ध्वजाधो गुदोर्ध्वं चतुःशोणपत्रम् ।

अधोवक्त्रसुदतुसुवर्णभवनै-

र्वकारादिसान्नेय्युतं वेदवर्णैः ॥

असुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रं

समुद्भासि मूलाधकैरावृतं तत् ।

लसत्पीतवर्णं तद्वित्कोमलाङ्गं

तदन्तः समास्ते धरायाः स्ववीजम् ॥

वज्राख्या वक्त्रदेशे विलसति सततं कर्णिका-

मध्यसंख्यं

कोणं तत्रैपुराख्यं तद्विदिव विलसत् कोमलं

कामरूपम् ।

कन्दर्पो नाम वायुर्विवसति सततं तस्य मध्ये

समन्तात्

जीवेशो बन्धुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिस्वर्य-

प्रकाशः ॥

तन्मध्ये लिङ्गरूपी हुतकनककलाकोमलः

पश्चिमाख्यो

ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिशलयकाररूपः

स्वयम्भूः ।

भिद्यत्पूर्णेन्द्रविम्बप्रकरकरचयस्त्रिभुवनान-

हासी

काशीवासी विलासी विलसति सरिदावर्त्तरूपः

प्रकारः ॥

अस्योर्ध्वे विषतनुसोदरलसत् स्रज्ज्वाला जगन्मो-

हिनी

ब्रह्मदारसुखं सुखेन मधुरं साच्छादयन्ती

स्वयम् ।

शृङ्गावर्त्तनिभा नवीनचपलामाला विलासा-

सदा

सुप्ता सर्पसमा शिरोपरिलसत्सार्द्धचित्रता-

कृतिः ॥"

इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ घटचक्रभेदः ॥*॥
तत्रस्थतीर्थानि यथा, रुद्रयामले ।

"इडा मलस्थाननिवासिनी या

सूर्यात्मिका या यमुनाप्रवाहिका ।

तथा सुषुम्ना मलदेशगामिनी

सरस्वती रक्षति मज्जनात्मकम् ॥

मनोगतज्ञानपरो मनुष्यो

मन्त्रक्रियायोगविश्रुतत्ववित् ।

महोत्थतीर्थे विमले जले सदा,

मूलाब्जजे स्नाति सुसुप्तिभाग्भवेत् ॥

सर्वाणि तीर्थं सुरतीर्थपावनी

गङ्गा महामलविनिर्गता सती ।

मूषकः

करोति पापचयमेव मुक्तिं

ददाति साक्षादमलार्थपुण्यदा ॥"

मूलाङ्गं, स्त्री, (मूलमाङ्गा आख्या यस्य ।) मूल-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूली, [न] पुं, (मूलमस्यास्तीति । मूल + इनिः ।)

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्त्रियां डीप् ।

योषधिः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
३० अध्याये ।

"चक्रकामोषधिं विद्याज्जरावृत्तिनिवारिणीम् ।

मूलनीपञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशुककोमलैः ॥"

मूली, स्त्री (मूल + गौरादित्वात् डीष् ।) ज्येष्ठी ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नदीभेदः । यथा,

मातुस्ये । ११३ । ३१ ।

"ताम्रपर्णी तथा मूली शरवा विमला तथा ॥"

मूलेरः, पुं, (मूलतीति । मूल + "मूलेरादयः ।"

उणा० १ । ६२ । इत्येक् । जटा । इत्युणादि-

कोषः ॥ राजा । इत्युज्जलदत्तः ।)

मूल्यं, स्त्री, (मूलेन आनाम्यते अभिभूयते मूलेन-

समं वा इति । मूल + "नौवयोधर्म्यादिना ।"

४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) पटादीनामुत्पत्ति-

कारणम् । मूलं मूलेन क्रयविक्रयार्थमिदं पृथे

कादिति यः । इति भरतः ॥ दर इति दाम

इति च भाषा । तत्पर्यायः । वक्त्रः २ अव-

क्रयः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥ (यथा-

मनौ । ८ । ३२२ ।

"पञ्चाशत्स्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।

शेषे त्रैकादशगुणं मूल्यादृष्टं प्रकल्पयेत् ॥")

मूल्यते अर्प्यते इदम् । माहिना इति भाङ्गा

इति च भाषा । तत्पर्यायः । कर्मण्या २

विधा ३ भृत्या ४ भृतिः ५ भर्म्म ६ वेतनम् ७

भरण्यम् ८ भरणम् ९ निर्व्वेशः १० पणः ११ ।

इति च अमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा,

मिताचरायाम् ।

"मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः ।"

मूल्यं, त्रि, (मूलं रोपणमर्हतीति । मूल + यत् ।)

प्रतिष्ठायोग्यः । रोपणयोग्यः । इति मूलधात्वर्थ-

दर्शनात् ॥ (मूलत उत्पाद्यते इति । "मूल-

मस्यावर्हि ।" ४ । ४ । ८८ । इति यत् । मूलत-

उत्पादनयोग्ये सुनादौ ॥)

मूष लुण्ठने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) षष्ठ्यरी । यो मूषति परद्रव्यम् ।

इति हलायुधः ॥ इक्षीत्येके । मोषति । इति

दुर्गादासः ॥

मूषः, पुं-स्त्री, (मोषति अपहरतीति । मूष +

इगुपधत्वात् कः ।) मूषिकः ॥ (यथा, पञ्च-

तन्त्रे । ३ । २२२ । "एष प्रतिभाति ते मूष-

राजः ।") तेजसावर्त्तनी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषकः, पुं-स्त्री, (मूष + स्वार्थे कन् ।) उद्धरः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।

३३ । १६ ।

"रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि देवतैः ।

मूषकैः परिधावद्भिस्त्रिहिरावृतानि च ॥")

मूषककर्णौ, स्त्री, (मूषिकस्य कर्णवत् पत्राण्यस्याः ।
डीष् ।) आखुकर्णौ । इति राजनिघण्टुः ॥

मूषकमारी, स्त्री, (मूषकं उद्धरं मारयतीति ।
मृ + णिच् + "कर्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति
अण् । डीष् ।) सुतश्रेणीवृक्षः । इति राज-
निघण्टुः ॥

मूषका, स्त्री, (मूषक + स्त्रियां टाप् । क्षिपका-
दित्वात् न अत इत्वम् ।) मूषिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मूषकारातिः, पुं, (मूषकाणां अरातिः घातकः ।)
विडालः । इति राजनिघण्टुः ॥ मूषिकारातिः ।
इति च पाठः ॥

मृगा, स्त्री, (मृषति गृह्णातीति । मृष + कः +
स्त्रियां टाप् ।) खर्णाद्यावर्त्तनपात्रम् । मृची
इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ४ । २ ।

"मृषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।
रूपादीन्याप्रवृत्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥")
तत्पर्यायः । तेजसावर्त्तनी २ । इत्यमरः । २ ।

१० । ३३ ॥ मुषा ३ मुषी ४ आवर्त्तनी ५
मूषी ६ । इति भरतः ॥

"वृहद्भास्वे तुषैः पूर्णो मध्ये मूषां विधारयेत् ।
क्षिपामि सुद्वेद्भास्वं तद्भास्वं पुटमुच्यते ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मूषिका ७ । इति रमानाथः ॥ देवताङ्कः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ मूषिकस्त्रीजातिः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ गवाक्षः । यथा,—
"एकद्वित्रादिमूषावहनमितिमहो ब्रह्म मे

भूमिभर्त्त-
र्हर्म्म रम्येष्टमूषे चतुरविरचिते अञ्जना-
विशाले ।"

इत्यादि लीलावत्यां श्रेष्ठविवहारः ॥

मूषाकर्णौ, स्त्री, (मूषायाः कर्णौ इव पत्राण्यस्याः ।)
आखुकर्णौ । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषातूथ, स्त्री, (मूषाजातं तूथम् ।) नील-
तूथम् । तत्पर्यायः । कांस्यनीलम् २ हेम-
तूथम् ३ वितुन्नकम् ४ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ११ ॥

मूषिकः, पुं, (मूषाति द्रव्याणीति । मृष +
"सुषेर्दोषश्च" । उणा० २ । ४२ । इति किकन्

दीर्घश्च ।) जन्तुविशेषः । इन्द्र इति भाषा ।
(यथा, द्वितीयपदेशे मित्रलाभप्रकरणे । १३१ ।

"धनेन वलघान् सर्वो धनाङ्गवति पण्डितः ।
पश्याय मूषिकः पापः स्वजातिसमतां गतः ॥")

तत्पर्यायः । उद्धरः २ आखुः ३ । इत्यमरः ।
२ । ५ । १२ ॥ मूषः ४ मूषीकः ५ उद्धरः ६

बभ्रुः ७ वृषः ८ आखनिकः ९ वृषः १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ मूषकः ११ पिङ्गः १२ उद्ध-
रकः १३ नखी १४ खनकः १५ विलकारी १६

आन्यारिः १७ बहुप्रजः १८ । अस्य मांस-
गुणाः ।

"अहिनकुलशूल्यगोधामूषकसुखा विलेप्याः
कथिताः ।

आसानिलकाशहरं तन्मांसं पित्तदाहकरम् ॥
अन्ये विलेप्या ये स्युः केङ्किडोद्धरकादयः ।

गर्हितं तस्य मांसञ्च मयगौरवदुर्जरम् ॥"
इति राजनिघण्टुः ॥

अपि च ।
"मूषिको मधुरः स्निग्धो अवायी बलवर्द्धनः ।"

इति राजवल्लभः ॥ ३॥

पारिभाषिकमूषिको यथा,—
"विभवे सति नैवात्ति न ददाति जुहोति च ।

तमाहुराखुं तस्यान्नं मुक्ता कृच्छ्रेण शुध्यति ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे आचाराध्यायः ॥

(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५८ ।
"द्रविडाः केरलाः प्राच्या मूषिका वन-
वासिका ॥")

मूषिकपर्णी, स्त्री, (मूषिककर्णवत् पर्णाणि
यस्याः ।) जलजटणविशेषः । इंदुरकाणीपाना

इति भाषा । (यथा, चरके विमानस्थाने सप्तमे-
ऽध्याये ।

"मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपहृत्य ॥")
तत्पर्यायः । चित्रा २ उपचित्रा ३ न्यगोधी ४

द्रवन्ती ५ समरी ६ वृषा ७ प्रत्यक्षश्रेणी ८
सुतश्रेणी ९ रक्षा १० । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥

पुत्तश्रेणी ११ आखुपर्णिका १२ वृषपर्णी १३
आखुपर्णी १४ मूषिका १५ फझिपत्रिका १६ ।

इति रत्नमाला ॥ मूषिपर्णिका १७ सच्चित्रा १८
मूषीकर्णी १९ सुकर्णिका २० । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मूषिका, स्त्री, (मूषिक + अजादित्वात् टावित्युच्चार-
दत्तः ।) मूषिकपर्णी । इति रत्नमाला ॥

उद्धरः । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषा । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-

सितस्थाने २० अध्याये ।
"क्षीरं महापञ्चमूलं मूषिकां चान्द्रवर्जि-

ताम् ।")

मूषिकाङ्कः, पुं, (मूषिकः उद्धरवाहनत्वेन अङ्कः
चिह्नमस्य ।) गणेशः । इति जटाधरः ॥

मूषिकाक्षनः, पुं, (मूषिकं अक्षति स्ववाहनतया
प्राप्नोतीति । अन्च् + ल्युः ।) गणेशः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

मूषिकारातिः, पुं, (मूषिकाणामरातिः ।) विडालः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

मूषिकाङ्गयः, पुं, (मूषिकस्य आङ्गा आङ्गा आङ्गा
यस्याः) मूषिकपर्णी । इति जटाधरः ॥ (तथास्य

पर्यायः ।
"दन्त्युद्धरपर्णीं स्यान्निष्कम्भोऽथ सुकूलकः ।

द्रवन्तीनामतश्चित्रा न्यगोधा मूषिकाङ्गयाः ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

मूषिपर्णिका, स्त्री, (मूषिपर्ण + कन् टाप् अत-
इत्वम् ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषी, स्त्री, (मूष + कः । स्त्रियां डीष् । मूषा ।
खर्णाद्यावर्त्तनपात्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
महा मूषिकः । यथा,—

"अन्यो महामूषिकः स्यान्मूषी विभ्रेश्वाहनः ।
महाङ्गः शस्यमारी च भूफलो भित्तिपातनः ॥"

इति राजनिघण्टुः ॥

मूषीकः, पुं, स्त्री, (मोषति इति । मूष + बाहुल-
कात् ईकन् ।) मूषिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषीककर्णी, स्त्री, (मूषीकस्य कर्णवत् पर्ण-
मस्याः ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषीका, स्त्री, (मूषीक + टाप् ।) उद्धरः । यथा,
"दीना मूषीका मूषा च मूषीका मूषिकेक्षपि ।"

इति शब्दरत्नावली ॥

मूष्यायणः, त्रि, (मोषति अपहरतीति । मूष +
कः चौरजारः । तस्यापत्यम् इति । मूष +

फक् । बाहुलकात् वृद्धाभावः ।) अज्ञात-
पितृकः । गृष्टोत्पन्नः । इति केचित् ॥

मृ, ड श मृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
आत्म०-अक०-अनिट् ।) मृतिः प्राणत्यागः । ड

श म्रियते प्राणी । इत्येष्टस्य मृ ड डीष्टि
ममिति नियमेन अन्यत्र परस्मैपदम् । ममार

मर्त्ता मरिष्यति अमरिष्यत् । इति दुर्गादासः ॥

मृकण्डकः, पुं, (मृगस्य कण्डुरिति समासे एषो-
दरादित्वात् गलोपे मृकण्डुः मृकण्ड इति केचि-

तत्र पठन्ति इत्युच्चारदत्तः । ततः संज्ञायां
कन् ।) मृकण्डुसुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृकण्डुः, पुं, (मृगस्य कण्डुरिति समासे एषोदरा-
दित्वात् गलोपः । इत्युच्चारदत्तः ।) सुनि-

विशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १६ ।
"प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशः ।")

तस्य पुत्रो मार्कण्डेयः । यथा,—
"मार्कण्डेयोऽपि मार्कण्डो मृकण्डुश्च मृक-

ण्डकः ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

मृग तु क ड मार्गणे । (चुरा०-आत्म०-सक०-
सेट् ।) ड रामो मृगं मृगयते वनवीथिकासु ।

इति महानाटकम् । कातन्वादौ मृग्य अन्वे-
षणे इति दिवादिपरस्मैपदी धातुश्च दृश्यते

दुर्गात्रिलोचनयोरसम्मतत्वात् अनेनोपेक्षितः ।
मृग्यन्तः पदवीं तथाप्यकरुणा व्याधा न सुषन्ति

माम् । इति, तु अकारान्तस्यैव भावे किपि
अकारलोपे मृगं करोतीति कण्ठादित्वात् क्ये

साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

मृगः, पुं, (मृगयते अन्वेषयति लृणादिकं मृगयते
वा इति । मृग + इगुपधत्वात् कर्त्तरि च कः ।)

पशुमात्रम् । (यथा, मनुः । ५ । ६ ।
"आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां माहिषं

विना ।"
मृगशब्दोऽत्र महिषपर्युदासात् पशुमात्रपरः ।

इति तट्टीकायां कुल्लुकः ।) हस्तिविशेषः ।
नक्षत्रभेदः । (यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।
"अश्विनीमृगमूलाश्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥")
अन्वेषणम् । (यथा, साहित्यदर्पणे । ४ । १७ ।
"जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगदृष्टान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।

कृतालङ्कारमर्चनपरिपाटीषुघटना
मयामं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥”
कनकस्य सुवर्णस्य मृगे अन्विष्ये । पक्षे ।
कनकमृगे हेमहरिणे या लक्ष्णा इत्यर्थः ।)
याच्चा । इति मेदिनी । गे, १८ ॥ मार्गशीर्ष-
मासः । यज्ञविशेषः । इत्यजयपालः ॥ मृग-
नाभिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मकर-
राशिः । यथा,—

“मृगकर्कटसंक्रान्ती हे तूदग्दक्षिणायने ।
विषुवती तुलामेघे गोलमध्ये तथापराः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्वनामख्यातपशुविशेषः । मृग्यते अन्विष्यते सौ
व्याधेः । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । १।१० ।
“न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः ।”)
तत्पर्यायः । कुरङ्गः २ वातायुः ३ हरिणः ४
अजिनयोनिः ५ । इत्यमरः ॥ शारङ्गः ६
चारुलोचनः ७ जिनयोनिः ८ कुरङ्गमः ९
ऋष्यः १० ऋष्यः ११ रिष्यः १२ रिष्यः १३
रणः १४ रणकः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
स नवविधः । यथा,—

“सम्बरो रोहितो न्यङ्कुङ्कुरङ्गसुदधो रुरुः ।
रणश्च हरिणश्चेति मृगा नवविधा मताः ॥
पाठान्तरं यथा,—
“सम्बुरु रोहितो न्यङ्कुः सम्बरो वभुणो रुरुः ।
शृण्वेणहरिणश्चेति मृगा नवविधा मताः ॥
हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चमेदोऽत्र भैरव ।
ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव पृथक्च मृगस्तथा ।
एते बलिप्रदाने च चर्मदाने च कीर्त्तिताः ॥”

इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च । अथ जाङ्गलानां गणना ।
“हरिणेण कुरङ्गस्यैव पृथक्च न्यङ्कुसम्बराः ।
राजीवोऽपि च सुखी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्तान्मवर्णः स्यादेवः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्तान्मः स्याद्वरिणाकृतिको महान् ॥
ऋष्यो नीलाखको लोके सरोररिति कीर्त्तितः ।
पृथक्चन्द्रविन्द्रः स्याद्वरिणात् कियदल्पकः ॥
न्यङ्कुर्वहुविषाणोऽथ प्रसरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो

वृत्तः ।

यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स सुखीति निग-
द्यते ॥”

अथ तेषां गुणाः ।

जङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अथ मृगपरीक्षा ।

“मृगनाभिं समादातुं कौतुकार्थं तथा पुनः ।
मृगाः पोष्या महीन्द्राणां तेषां वक्ष्यामि,

लक्षणम् ॥

पृथिव्यवायुगगनास्तेजोऽधिकास्तु पञ्चधा ।
भिद्यन्ते नैकभेदास्तु समस्ता मृगजातयः ॥”

तद्वयथा,—

‘ये गन्धिनः क्षीणशरीरकर्णा-
स्ते पार्थिवा गन्धमृगाः प्रदिष्टाः ।

सर्वाङ्गभेषां सुरभि प्रकामं

पुण्ये प्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥

ये वै विशाला गुरुदीर्घशृङ्गा

अर्मासलास्तीव्रखुरप्रदेशाः ।

आप्यास्तु ते वै प्रसरन्ति भूरि

सर्वत्र देशे प्रभवन्ति चैव ॥

धावन्ति ये वातमिवान्तरीक्षे

दीर्घास्तु ते वातमृगाः प्रदिष्टाः ।

ते यत्र यत्रैव भवन्ति शृङ्गा-

स्तत्रैव सर्वाणि शुभानि सन्ति ॥

लघुप्रमाणा लघुवीर्यसत्त्वा

निर्गन्धदेहाश्चगलप्रमाणाः ।

ते गागना वेगकरा नराणां

सृष्ट्या न ते नापि निरीक्षणीयाः ॥

ये कृष्णवर्णा गुरुदीर्घशृङ्गाः

क्रुद्धा मृगं यान्ति च वायुवेगाः ।

ते कृष्णसाराः खलु तेजसास्तु

पुण्यप्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥’

भोजोऽप्याह ।

‘पार्थिवाद्विमृगः सर्वश्चतुर्जातिर्भवेत् पृथक् ।

सुशृङ्गास्तुलोमानो ब्राह्मणा मृगजातयः ॥

क्रुद्धाः पश्वरिशृङ्गाश्च क्षत्रियाः खरलोमशाः ।

आवर्त्तशृङ्गास्तनवो हरिणा वैश्यजातयः ॥

कुशुङ्गा वायुशृङ्गा वा शूद्राः खरतनूरुद्धाः ।

अश्वानां ये गुणा दोषास्ते ज्ञेया हरिणेष्वपि ॥

तथापि दोषाः पञ्चामी वक्ष्यन्ते हरिणाश्रयाः ।

नेत्रयोरन्तरे यस्य लोमावर्त्ताः स पापकृत् ॥

विषमौ विकृतौ शृङ्गौ यस्य स जेमनाशनः ।

आवर्त्तः पृष्ठतो यस्य आनाभिमभिवन्दति ॥

पञ्चार्द्धं यस्य वावर्त्तस्तौ व्याज्यौ भयकारकौ ।

वर्णनेत्रपदादीनां वैकृताङ्गनाशनः ॥’

गार्ग्यः ।

‘दोषवन्मृगजातीनां विजातीनामथापि वा ।

दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव गन्धादानाच्च पोषणात् ।

भूवेयुर्विपदः सर्वास्तथा चैवाद्यपोषणात् ॥’

शङ्कोरिपि ।

‘हरिणपोषणतो धरणीभुजां

नहि भवेन्मरुद्भवपीडनम् ।

न पविवद्भिरुजारिपुञ्जं भयं

तद्व तं हरिणं गुणिनं वृष ॥’

इति मृगपरीक्षा ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(अस्य गुणविशेषो यथा,—

“दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः ।

ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो

मताः ॥

अतीवासन्ननिलयाः समीपीदकगोचराः ।

ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)

मृगादिविकारोपशमो यथा,—

गर्ग उवाच ।

“प्रविशन्ति यदा ग्राममारण्या मृगपक्षिणः ।

अरण्यं यान्ति वा ग्राम्याः स्थलं यान्ति

जलोद्भवाः ॥

स्थलजाश्च जलं यान्ति घोरं रासन्ति

निर्भयाः ।

यहं कपोतः प्रविशेत् क्रव्यादो मृद्धिं नीयते ॥

मधु वा मक्षिकाः कुर्युर्मृत्युं गृहपतेर्वदेत् ॥

मृगपक्षिविकारेषु कुर्याद्भोमं सदक्षिणम् ।

देवाः कपोते इति च जप्तयाः पञ्चभिर्द्विजैः ॥

गावश्च देवा विधिवत् द्विजानां

सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।

एवं कृते श्रान्तिसुपैति पापं

मृगेर्द्विजैर्वा विनिवेदितं यत् ॥”

इति मात्स्ये २१ अध्यायः ॥

चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं
यथा,—

वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-

श्चपलमतिसुदेहः श्रीप्रवेगो मृगोऽयम् ।

“शशके पद्मिनी तुष्टा मृगे तुष्टा च चित्रिणी ।

वृषभे शङ्किनी तुष्टा हये तुष्टा च हस्तिनी ॥

पद्मिनीशशयोर्धोनिमेष्टकौ चतुरङ्गलौ ।

चित्रिणीमृगयोर्धोनिमेष्टकौ च तथाविधौ ॥”

इति रतिमङ्गरी ॥

(अन्वेष्टा । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५४ । २ ।

“मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।”

“मृगः अन्वेष्टा ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

मृगक्षीरं, क्षी, मृगोऽङ्गम् । तरादौ चेति चकार-

स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं

मृग्याः पदं मृगपदं इत्यादिष्वपि पुंवङ्गावः ।

इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

मृगगामिनी, स्त्री, (मृग इव गच्छतीति । गम +

णिनिः । डीप् ।) विहङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगसदृशगमनशीला च ॥

मृगघर्मजं, स्त्री, (मृगघर्मात् मृगनाभिघर्मात्

मृगगन्धवत् जायते इत्यर्थः । जन् + ङः ।)

जवादिनामकगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगघर्मजाते, त्रि ॥

मृगचेटकः, पुं, (मृगान् पश्यन् चेदयति प्रेरयति

स्वशब्देन रात्रिषेवं ज्ञापयतीति । चिट् +

णिच् + खल् ।) खट्वासः । इति शब्दमाला ॥

मृगजालिका, स्त्री, (मृगाणां जालिका ।) मृग-

बन्धनार्थजालम् । तत्पर्यायः । वागुरा २ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६२ ॥

मृगजीवनः, पुं, (मृगेः पशुभिः जीवतीति । जीव

+ लुः ।) व्याधः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ३ । ६३ । २८ ।

“निर्विचेष्टं मुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ।”)

मृगणा, स्त्री, (मृग + युच् ।) अपहृतद्रव्यस्यान्वे-

षणम् । यथा,—

“संवीक्ष्यं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।”

इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥

मृगलट्, [य] स्त्री, (मृगाणां लट् पिपासा अत्र जलभासकत्वात् ।) मृगलट्णा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मृगलट्णा, स्त्री, (मृगाणां लट्णा अस्वस्थामिति । अर्श आदित्वात् अच् । टाप् ।) मृगलट्णा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कामन्दकिनीति-
सारे । ३ । १३ ।

“जगन्मृगलट्णातुल्यं वीक्ष्येदं चणभङ्गुरम् ।

खजनैः सङ्गतः कुर्यात् धर्माय च सुखाय च ॥”)

मृगलट्णा, स्त्री, जलभासकत्वात् मृगाणां लट्णा विदतेऽस्याम् । ग्रीष्मे मरुदेशे सिकतादावकै-
कराः प्रतिफलिताः दूरस्थानां जलत्वेनाभान्ति तद्वाचिका । इति टीकाकारः ॥ उत्कटरवि-
रश्मिजन्यक्षितिवासजालं मरीचिका । दूर-
शून्ये यन्मयूखैर्जलमिव दृश्यते इत्यपरे । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । मरीचिका २ । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३५ ॥ मृगलट्णिका ३ । इति
भरतः ॥ मृगलट् ४ मृगलट्णा ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मृगलट्णिका, स्त्री, (मृगलट्णा + स्वार्थे कन् +
स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) मृगलट्णा । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, अभिज्ञान-
शाकुन्तले । ६ ।

“स्रोतोवह्नां पथि निकामजलामतीत्य
जातः सखे ! प्रणयवान् मृगलट्णिकायाम् ॥”)

मृगलट्णकः, पुं, (मृगान् पशून् दृष्ट्वा ।
दन्ष्ट् + क्तुल् ।) कुक्कुरः । इत्यमरः ॥

मृगलट्णकः, पुं, (मृगेषु पशुषु धूर्तः । वञ्चकत्वात् ।)
शृगालः । इति संचिप्रसारे समासपादः ॥

मृगलट्णकः, पुं, (मृगधूर्तः + स्वार्थे कन् ।) शृगालः ।
इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥

मृगनाभिः, पुं, (मृगस्य नाभिः । तदभ्यन्तरे
जातत्वात् तथात्वम् ।) कस्तूरी । तत्पर्यायः ।

“मृगनाभिर्गमदः कथितस्तु सहस्रमित् ।
कस्तूरिका च कस्तूरी बोधसुखा च सा स्मृता ॥”

सा त्रिविधा यथा,—
‘कामरूपोद्भवा कृष्णा नेपाली नीलवर्णयुक् ।
काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा

स्मृता ॥
कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत् ।
काश्मीरदेशसंभूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता ॥’

अस्या गुणाः ।
‘कस्तूरिका कटुस्तिक्ता चारोष्णा शुक्रला गुरुः ।
कफवातविषच्छेद्दिशीतदौर्गन्ध्यदोषहृत् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥
अन्यत् कस्तूरीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (तथाश्च
पर्यायान्तरम् ।

‘मृगनाभिर्गमदो मदः कस्तूरिकाखजः ।’
इति वैजकरत्नमालायाम् ॥)

मृगनाभिजा, (स्त्री, मृगनाभेर्जायते । जन् + डः ।
स्त्रियां ङीष् ।) कस्तूरी । यथा,—

“घनसारः सिताश्व चन्द्रोऽथ मृगनाभिजा ।

मृगनाभिर्गमदः कस्तूरी गन्धधूल्यपि ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७-८ ॥

मृगनेत्रा, स्त्री, (मृगनेत्र + “नेत्रेर्नचत्र उपसंख्या-
नम् ।” ५।४।११६ इत्यत्र काशिकोक्तेः अप् ।)

मृगो मृगशिरा नेता प्रापयिता यस्या रात्रेः सा
रात्रिः । इति सुगवोधटीकायां दुर्गादासः ॥

सा अग्रहायणस्य विंशतिदृष्टाधिकत्रयोविंश-
दिनावधिसंक्रान्तिपर्यन्तं प्रायः सम्भवति । तत्र

नवान्नाश्राहनिधेयो यथा । ब्रह्मपुराणे ।
“वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं ग्रस्यते बुधेः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥
धनुषि यत् कृतं आहं मृगनेत्रासु रात्रिषु ।

पितरस्तत्र मृगन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षिणः ॥”
अपरे कृष्णपक्षे । मृगो नेता प्रापयिता यासां

रात्रीणामित्युत्पत्त्या नचत्रान्तेरुत्थनेनादृ-
विधानात्तत्पदं सिद्धम् । ततश्च मृगशिरःपूर्वार्ध-
र्द्धेन वृश्चिकेशेभ्यो रात्रारम्भाच्चत्वारिं-

शदृष्टाधिकषड्रात्रयो मृगनेत्राः । इति मल-
मासतत्त्वम् ॥ (मृगस्य नेत्रे इव नेत्रे यस्य । मृग
तुल्यनेत्रे, त्रि ॥)

मृगपतिः, पुं, (मृगाणां पशूनां पतिः ।) सिंहः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ५।२५।१० ।

“यक्षीणां मृगपतिराददेऽनवद्या-
मादातुं खजनमनास्युदारवीर्यः ।”

‘मृगपतिः सिंहः ।’ इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ कामप्रदश्रेष्ठः । यथा तत्रैव टीकायाम् ।

“मृग्यन्त इति मृगाः कामप्रदास्तेषां पति-
मूर्त्यः ॥”)

मृगपिङ्गुः, पुं, (अपिङ्गवते भासते इति । अपि +
ङ्गु + बाहुलकात् संज्ञायां ङुः । अपेरङ्गोपश्च ।

मृगः हरिणः पिङ्गुरत्र ।) चन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मृगप्रियं, स्त्री, (मृगाणां प्रियम् ।) पर्यतल्लम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगवधाजीवः, पुं, (मृगवधेन आजीवतीति । आ
+ जीव् + अच् ।) व्याधः । इत्यमरः । २।१०।२१ ॥

मृगवन्धनी, स्त्री, (मृगः बध्यते अनयेति । बन्ध +
ल्युट् + स्त्रियां ङीष् ।) मृगवन्धनार्थजालम् ।

तत्पर्यायः । वागुरा २ । इत्यमरः । २।१०।२६ ॥
मृगमत्ता, स्त्री (मृगेर्भक्ष्यतेऽसौ । भक्ष् + कर्मणि
अप् टाप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगमदः, पुं, (मृगाः मादन्ति अनेनेति । मद +
अप् ।) कस्तूरी । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ।

(यथा, कन्दोमञ्जर्याम् । २ । १५ । ४ ।
“मृगमदकृतचर्चापीतकौषेयवासा
रुचिरशिशिशिखखा बहुधम्मिल्लपाशा ।”

मृगमदवासा, स्त्री, (मृगमदस्यैव वासः सौरभो-
ऽस्याः ।) कस्तूरीमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगया, स्त्री, (मृग्यन्ते पशवोऽस्यां इति । मृग +
णिच् । “इच्छा ।” ३।३।१०१ इत्यत्र परिचर्या
परिसर्यान्मृगयाटाटानासुपसंख्यानम् । इति
वार्त्तिकोक्ता से यकि णिलोपः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥) राज्ञां वनेषु मृगहननक्रिया ।
मृग्यन्ते अन्विष्यन्तेऽस्याम् । शिकार इति

भाषा । तत्पर्यायः । आच्छेदनम् २ मृगयम् ३
आखेटः ४ । इत्यमरः ॥ तन्निधमविधिर्यथा,—

“चत्वार मृगयां तत्र द्रुम आत्तेयुकार्मुकः ।
विहाय जायामतदहं मृगयसनलालसः ॥५॥

आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः ।
न्यहनन् निशितैर्वाग्देवनेषु वनगोचरान् ॥६॥

तीर्थेषु श्रुतिदृष्टेषु राजा मेध्यान् पशून् वने ।
यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥” ७ ॥

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
आत्ता गृहीता इषवो रागद्वेषादिरूपाः
कार्मुकश्च भोगाद्यभिविष्टरूपं येन । जायां

विवेकवतीं बुद्धिं विहाय । अतदहं त्यागान-
हाम् । त्यागे हेतुः मृग्यन्ते इति मृगाः विषयाः
तेषु यसनं भोगासक्तिस्तेन लालसा अतिसूहा

यस्य ॥५॥ वाग्ये रागादभिः । वनेषु भजनोप-
देशेषु । वनगोचरान् भजनोपविषयान् ।
न्यहनन् भजनोपदेशादात्मसात् कृतवान् ।

कथापक्षे तु स्पष्टमेव ॥ ६ ॥ नन्वासुरीं वृत्ति-
माश्रित्य इति किमिति मृगया निन्द्यते ।
कथापक्षे तावद्वाजो विहितैव सा । अध्यात्म-
पक्षेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित एव

इत्याशङ्क्याह तीर्थेष्विति त्रिभिः । अर्थं भावः ।
न हि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् किन्तु
नियन्त्रते प्रवृत्तिः सङ्कोच्यते । नियममेव षड्-

विधं दर्शयति । यदि अलमत्यर्थं लुब्धो रागी
सन् हन्यात् तर्हि तीर्थेषु आह्लादिष्वेव तत्रापि
श्रुतिदृष्टेषु प्रख्यातस्यैव न नित्यआह्लादिषु ।

तत्रापि राजैव । मेध्यानेव । वन एव । यावदु-
पयोगमेव इति । एवं जीवस्य विषयसेवापि
यावदुपयोगं न यद्येष्टमिति नियम एव

इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
सा राज्ञां पापाय न स्यात् । यथा,—

“अवलखकुलाशिनो भक्त-
त्रिजनीडुमपीडिनः खगान् ।

अनवदलणार्हिनो मृगान्
मृगयाघाय न भूयतां प्रताम् ॥”

इति नैषधे २ सर्गे १० श्लोकः ॥
सा च कामजयसनविशेषः । यथा,—

“मृगयाचो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो
मदः ।

तौर्थत्रिकं दयाया च कामजो दृष्टको गणः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

मृगयुः, पुं, (मृगं यातीति । मृग + “मृगयादयश्च ।”
उणा० १।३८ इति कुः । निपात्यते च ।) ब्रह्मा ।

शृगालः । व्याधः । इति मेदिनी । ये, १०१ ॥
(यथा, भट्टिकाये । ४ । ४४ ।

“मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणैर्मा
दिशमिव दाहवतीं मरावुदन्यन् ॥”)

मृगरसा, स्त्री, (मृगस्य मृगमांसस्यैव रसोऽस्याः ।
सहदेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगशि

मृगराजः, पुं, (मृगाणां पशूनां राजा अधिपतिः।
“राजाहःसखिभ्यश्च” ५।४।६१। इति
टच् ॥) सिंहः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवंशे। ६।३।

“शिलाविभङ्गेमृगराजपाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारोह ॥”

याघ्रः। यथा, महाभारते। १।१४१। ३४।
“इष्टु मे त्वं महाबाहो! यद्वाक्यं सूषिकोऽत्रवीत्।
धिग्वलं मृगराजस्य मयादायं मृगो हतः।”)

मृगराट्, [ज्] पुं, (राजते दीप्यतेऽसौ राज् +
किप्। ततः मृगाणां राट्।) सिंहः। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशुपालवधे। ६।१८।

“पतिते प्रतङ्गमृगराजि निज-
प्रतिविम्बरोषित इवाम्बुनिधौ।”)

मृगराटिका, स्त्री, (मृग + रट् + क्तुल् + स्त्रियां टाप्
अत इत्वच्।) जीवन्ती। इति राजनिर्घण्टः ॥
मृगरिपुः, पुं, (मृगाणां रिपुः।) सिंहः। इति
हलायुधः ॥

मृगरोमजं, त्रि, (मृगाणां रोमभ्यो जायते इति।
जन् + डः। पशुलोमजातवस्त्रादि। तत्पर्यायः।
राङ्गवम् २। इत्यमरः। २।६। १११ ॥

मृगलाञ्छनः, पुं, (मृगः लाञ्छनं चिह्नमस्य।)
चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली ॥

मृगवल्लभः, पुं, (मृगाणां वल्लभः प्रियः।) कुन्दर-
हणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगवाहनः, पुं, (मृगो वाहनमस्येति।) वायुः।
इति जटाधरः ॥

मृगयं, स्त्री, (मृगान् विध्यति अत्र इति। अय् +
“अन्येष्वपि दृश्यते” ३।२। ४८। इति
काशिकोक्त्या अधिकरणे डः।) मृगया।
इत्यमरः। २।१०। २३ ॥ (यथा, मार्कण्डेये।
१२७। १।

“कदाचिद्राजपुत्रोऽसौ मृगयमचरद्वने।”)
मृगशिरः, [स्] स्त्री, (मृगस्येव शिरोऽस्य।)
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतपञ्चमनक्षत्रम्। तत्-
पर्यायः। मृगशीर्षम् २ आग्रहायणी ३।
इत्यमरः। १।३। २३ ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम्। १०। ५।

“मृगशिरसि वत्सयाजक-
यजमानार्थजनमध्यदेशाश्च।”)

तत्तु विडालपदाकृति तारात्रयात्मकं चन्द्राधि-
दैवतम्। इति ज्योतिषम् ॥ गगनमध्ये तस्योदयं
कन्यालमस्य द्वात्रिंशत्पलानि गतानि भवन्ति।
यथा,—

“सूषिकाशनपदाकृतौ विधौ
योममध्यमिलिते त्रितारके।
शारदेन्दुमुखि! कन्यकोदया-
दीक्षणां नलकलाः कलावति! ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलम्पनिरूपणम् ॥

तत्र जातफलम्। यथा,—

“श्रासनाभ्यासरतो विनीतः
सदानुरक्तो गुणिनां गुणेषु।

मृगाङ्कः

भक्तानुपसृष्टहमरेण पूर्णः
सन्मार्गवर्ती मृगाङ्गभागी ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

मृगशिरा, स्त्री, (सर्वे सान्ता अकारान्ताश्चेति
मृगशिरोऽदन्तः। मृगशिर + टाप्।) मृग-
शिरोनक्षत्रम्। इति शब्दरत्नावली ॥

मृगशिराः, [स्] पुं, (मृगस्येव शिरो यस्य।)
मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

मृगशीर्षं, स्त्री, (मृगस्य शीर्षमिव शीर्षमस्य।)
मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरः ॥ (यथा, भाग-
वते। ५। २३। ६।

“तथैव मृगशीर्षादीन्मुद्गयनानि।”)

मृगशीर्षः, पुं, (मृगस्येव शिर्षोऽस्य।) मृगशिरो-
नक्षत्रम्। इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

मृगशीर्षा, स्त्री, (मृगशीर्ष + टाप्।) मृगशिरो-
नक्षत्रम्। इति त्रिकांशे वोपालितः। इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्।
२१। ६।

“मृगशीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्ल-
जाताश्च।”)

मृगशीर्षा, [न्] पुं, (शीर्षस्य शीर्षन् इत्यादेशः।
ततो मृगस्येव शीर्षास्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्।
इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मृगा, स्त्री, (मृगः मृगमांसतुल्यः रसोऽस्ति
अस्याः अर्श आदिभ्योऽच्।) सहदेवीलता।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगाची, स्त्री, (मृगस्येव अक्षि तद्वत्पुष्पं अक्षिणी
वा अस्याः। अक्षि + “अक्ष्णोऽन्यतरस्याम्”।
५। ४। ७६। इति अच्। स्त्रियां ङीष्।)
विशाला ॥ (यथास्याः पर्यायः।

“ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवाक्षी।
वारुणी चामरापुष्पा सा विशाला महाफला।
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगेर्वारुणमृगाक्षी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मृगलोचनतुल्यनेत्रा स्त्री। इति मेदिनी। घे,
४४ ॥ (यथा, कन्दोमञ्जर्याम्। २। ११। ८।

“वल्लववेशा सुररिपुमूर्त्ति-
गोपमृगाक्षीकतरतिपूर्तिः।

वाञ्छितसिद्धौ प्रणतिपरस्य
स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥”)

मृगाङ्कः, पुं, (मृगः अङ्को यस्य।) चन्द्रः ॥
(यथा, नैषधचरिते। १। ७८।

“विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवान्
मृगाङ्कचूडामणिवर्जनाञ्जितम् ॥”)

कर्पूरः। इत्यमरः। १। ३। १४ ॥ वायुः।
इति विश्वः ॥ मृगचिह्नम्। चन्द्रे तच्चिह्नकारणं
यथा,—

“लोकच्छायायामयं लक्ष्यं तवाङ्गे शशसंस्थितम्।
न विदुः सोमदेवापि ये च नक्षत्रयोगिनः ॥”

इति महाभारते हरिवंशः ॥

मृगारा

यथा, दर्पणं प्राप्य परावृत्ता नयनरश्मयो
ग्रीवास्थमेव मुखं दर्पणगतमिव पश्यन्ति एवं
चन्द्रमखलं प्राप्य परावृत्तास्ते दूरत्वदोषात्
पृथिवीमयत्तत्पामिव चन्द्रमखलगतां पश्यन्ति
स एव चन्द्रे कलङ्क इत्युपचर्यते। इति
तट्टीका ॥ यक्षरोगस्य औषधविशेषः। यथा,
“स्याद्रसेन समं हेम मौक्तिकं द्विगुणं भवेत्।

गन्धकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्कणः ॥

सर्वं तद्गोलकं कृत्वा काञ्जिकेन विशोधयेत्।
भाण्डे लवणपूर्णेऽथ पचेद् द्यामचतुष्टयम्।

मृगाङ्कसंज्ञको ज्ञेयो रोगराजनिहन्तनः ॥”
अपि च।

‘रसस्य भस्मनो हेम पिष्टीकृत्य प्रयोजयेत्।
गुञ्जाचतुष्टयञ्चाव्यमरिचैर्भक्षयेन्नरः ॥’

इति मधुमती ॥

(एतन्नामकौवधान्तरं यथा,—

“रसभस्म हेमभस्म तुल्यं गुञ्जाद्वयं द्वयम्।

दोषं बुद्धानुपानेन मृगाङ्कोऽयं क्षयापहः ॥”*)

इति वेदकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे ॥)

मृगाजीवः, पुं, (मृगैः आजीवतीति। जीव् +
अच्।) याघ्रः। इत्यमरः। २। १०। २१ ॥

मृगाखजा, स्त्री, (मृगाख्जात् जायते इति ॥
जन् + डः + स्त्रियां टाप्।) कस्तूरी। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्या विषयः।

“एतैः समस्तेर्द्विपलप्रमाणै-

रालोच्य सर्वं विधिना विपक्वम्।

कर्पूरकाश्मीरमृगाखजानां

चूर्णैः कृतानां त्रिपलप्रमाणम् ॥”

इति भैषज्यधन्वन्तरौ वातरोगे मध्यमनारायण-
तैले ॥)

मृगात्, [द्] पुं, स्त्री, (मृगान् अक्षीति। अद् +
किप्।) याघ्रः। इति केचित् ॥

मृगादनः, पुं, (अक्षीति। अद् + लुः। मृगस्य
अदनः।) क्षुद्रयाघ्रः। तत्पर्यायः। तरक्षुः २।
इत्यमरः। २। ५। ११ ॥ तर्क्षुः ३ तरक्षुः ४ तर-

क्षकः ५। इति शब्दरत्नावली ॥ बृहत्सुकुरा-
कारे कण्ठरेखाचित्रे नेकड़ा इति ख्याते। इति
भरतः ॥ चीता इति ख्याते। इत्युच्यते ॥

मृगादनी, स्त्री, (मृगैरदते सुच्यतेऽसौ इति ॥
अद् + कर्मणि ल्युट् + स्त्रियां ङीष्।) इन्द्र-
वारुणी। सहदेवी। मृगेर्वारुः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“श्रीरीषश्च महातिक्ता जरातुक्षी मृगादनी ॥”

इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्याम्
कुष्ठचिकित्सायाम्।) क्षुद्रयाघ्री च ॥

मृगान्तकः, पुं, (मृगाणां अन्तकः नाशकः।)
चित्रयाघ्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगारातिः, पुं, (मृगाणां अरातिः।) कुकुरः।
इति शब्दमाला ॥ मृगशत्रुः। यथा,—

“मार्गं मार्गं मृगयति मृगारातिरामे विरामे
श्रीकं श्रीकं गतवति गते लक्ष्मणे लक्ष्मणेन ॥”

इति महाभारतकम् ॥

मृगारिः, पुं, (मृगाणामरिः ।) सिंहः । आग्रः ।
इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ कुकुरः । रक्तशिशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगाविन्, [घ] पुं, (मृगान् विध्यति इति । अघ् +
क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते ।” ६ । ४ । १३७ ।
इति दीर्घश्च ।) आघः । इति जटाधरः ॥
(मृगावेधनशीलः । यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ८२ ।
“भातरि न्यस्य यातो मां मृगाविन् मृगयामनौ ।”)
मृगितः, त्रि, (मृग + क्तः ।) अन्वेष्टितः । इत्य-
मरः ॥

मृगी, स्त्री, (मृग + जातौ डीप् ।) मृगजातिस्त्री ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथाभिज्ञानशाकुन्तले । ६ ।
“शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छा
मृगः ।

मृगैः कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्ठयमानौ
मृगीम् ॥ ”)

अस्या दुग्धगुणाः द्वागीदुग्धगुणतुल्याः । यथा,
‘मृगीणां जाङ्गलोत्थानां अजाचीरगुणं पयः ।’
इति भावप्रकाशः ॥

पुलहभार्या । सा कश्यपकन्या । तस्या अपत्यं
हरिणादि । यथा,—

“क्रोधाच्च जज्ञिरे कन्या द्वादशैवात्मसम्भवाः ।
ता भार्याः पुलहस्य स्युर्मृगी मन्दा इरावती ॥
भूत्वा च कपिला दंष्ट्रा कथा तिथ्या तथैव च ।
श्वेता च सरमा चैव सरसा चेति विश्रुताः ॥
मृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा मृगास्त्वान्ये शशा-
स्तथा ।

नृङ्गवः प्ररभा ये च पुरवः पृथक्ताश्च ये ॥”
इति वज्रपुराणम् ॥

त्राक्षरच्छन्दोविशेषः । यथा । रो मृगी । ‘सा
मृगीलोचना । राधिका श्रीपतेः ॥’ वृमथा ।
इति कृन्दोमञ्जरी ॥ अपसाररोगः । इति लोके
ख्यातः ॥ (होमोक्तसुद्राविशेषः ॥)

मृगेक्षणा, स्त्री, (मृगैरीक्ष्यते प्रियत्वात् इति ।
ईच् + ल्युट् + स्त्रियां टाप् ।) मृगेक्षारः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मृगनयना स्त्री च ॥
(यथा, वृहत्संहितायाम् । ४८ । १४ ।

“काञ्चीकलापनूपुरगुरुजघनोदहनविघ्नित-
पदाभिः ।

श्रीमति मृगेक्षणाभिर्गृहेऽन्यभृतवत्सुवच-
नाभिः ॥ ”)

मृगेन्द्रः, पुं, (मृगाणामिन्द्रः श्रेष्ठः ।) सिंहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।
१ । १२ । २२ ।

“मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेधो हिमवानिव ।
तितित्युर्वसुधेवासौ संहिण्यः प्रितराविव ॥”

भगवद् विभूतिः । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
२० । ३० ।

“मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वेनतैश्च पक्षिणाम् ॥”
कृन्दोविशेषश्च ॥)

मृगेन्द्रचटकः, पुं, (मृगेन्द्र इव विक्रमो चटकः ।)
खनपक्षी । इति जटाधरः ॥

मृगेन्द्राशी, स्त्री, (मृगेन्द्रेण अश्रयते इति । अश्र्
+ घञ् + गौरादित्वात् डीप् ।) वासकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्या वासकशब्दे
ज्ञातयः ॥)

मृगेक्षारः, स्त्री, (मृगस्य प्रिया इक्षारः ।)
श्वेतेन्द्रवारुणी । सैन्धिनी इति हिन्दीभाषा ॥
तत्पर्यायः । मृगाची २ श्वेतपुष्पा ३ मृगा-
दनी ४ चित्रवल्ली ५ बहुफलौ ६ कपिलाची ७
मृगेक्षणा ८ चित्रा ९ चित्रफला १० पथ्या ११
विचित्रा १२ मृगचिर्मिता १३ मरुजा १४
कुम्भिनी १५ देवी १६ कटफला १७ लघु-
चिर्मिता १८ । अस्या गुणाः । दुर्जरत्वम् ।
गुरुत्वम् । मन्दानलकारित्वम् । रक्तपित्तहारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगेष्टः, पुं, (मृगाणामिष्टः ।) मुहुरवृत्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मृग्यः, त्रि, (मृग्यते अन्विष्यते असौ । मृग्
+ कर्मणि यत् ।) मृगितयः । अन्वेष्टणीयः ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ ।
७ । २३ ।

“देहस्तु सर्वसंघातो जगत्सुरिति द्विधा ।
अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतैत्यतत्तज्जन् ॥”)

मृज ऊ ष कि भूषे । शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पच्चे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऊ
अमार्जोत् अमार्जोत् । ष मृजा । कि मार्ज्या-
लेपनेर्दिजान् । यो मार्ज्यति शास्त्रार्थमिति
हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मृज ल ऊ ष शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शुद्धिरिह शुद्धी-
भावः शुद्धीकरणश्च । ल मार्जि तौर्थोदकेर्नित्य-
मिति हलायुधः । ऊ अमार्जोत् भस्मतो
मलम् । अमार्जोत्चासि पत्रादीनिति भट्टिः ।
ष मृजा । इति दुर्गादासः ॥

मृजः, पुं, (मृग्यतेऽसौ । इति मृज् + ल्यलुटो
बहुलमिति कर्मणि कः ।) वाद्यविशेषः । मादल
इति भाषा । यथा । मर्दलो दारुजो मृजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मृजा, स्त्री, (मृग्यते इति । मृज् + “षिट्भिदा-
दिभ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १०४ । इति अङ् +
टाप् च ।) मार्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२१ ॥

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफघातनिरोधनः ।
धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णवल्प्रदः ।”)

मृज्, त्रि, मृग्यते यत् इति । मृज् । “मृजेर्वि-
भाषा ।” ३ । १ । ११३ । इति क्यप् ।) मार्ग्यम् ।

मार्जनीयम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा,
भट्टौ । ६ । ५६ ।

“मनुस्तस्य त्वया मार्ग्यो मृज्यः शोकश्च
तेन ते ॥”)

मृड ग मृ मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
वा तुदा०-अक०-सेट् ।) मोद इह हृष्टी-
करणम् ॥ ग मृड्णाति सरस्वत्या च यः सदेति

हलायुधः । ग मृड्ति दीनं दाता । अमृडित्वा
सहसाद्यमिति भट्टिः । मर्दित्वा । इति दुर्गा-
दासः ॥

मृडः, पुं, (मृड्ति हृष्यतीति । मृड् + इगुप-
धत्वात् कर्त्तरि कः ।) शिवः । इत्यमरः । १ ।
१ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । २ । ७ ।
“प्राङ्निषसं मृडं दृष्ट्वा नान्यत्तदनादृतः ।”)

मृडङ्कणः, पुं, (मृड्णाति सुखयतीति । मृड् +
“मृडः कीकन् कंकणौ ।” उणा० ४ । २४ ।

इति कंकणः ।) बालकः । इत्युणादिकोषः ॥

मृडा, स्त्री, (मृड् + टाप् डीप् च ।) दुर्गा ।

मृड्डी, स्त्री, इति हलायुधः ॥

मृड्डीकः, पुं, (मृड्तीति । मृड् + “मृडः कीकन्
कङ्कणौ ।” उणा० ४ । २४ । इति कीकन् ।)
हरिणः ॥

मृण, गृहिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मर्णित्वा । इति दुर्गादासः ॥

मृणालं, स्त्री, पुं, मृण्यते हिंस्यते भक्षणाद्यर्थं
यत् । (मृण् + “तमिविशिविडि मृणिकुलिकपि-
पलिप्रश्चिभ्यः कालन् ।” उणा० १ । ११७ ।

इति कालन् । पङ्कजादीनां नालम् ।) मोलाम
इति ख्यातम् । इति भरतः ॥ (यथा, नैषध-
चरिते । १ । १३७ ।

“मर्दधसन्देशमृणालमन्तरः
प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते ।”)

तत्पर्यायः । विसम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥

विशम् ३ । इति द्विरूपकोषः ॥ पद्मनालम् ४
मृणाली ५ मृणालिनी ६ पद्मतनुः ७ विसिनी
८ नलिनीरुहम् ९ । अस्य गुणाः । शिशिर-
त्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । पित्तदाहसूत्र-
लक्ष्णविकाररक्तवान्तिहरत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शालूकविशेषः । तत्पर्यायो यथा,
“पद्मादिकन्दः शालूकं करहाटश्च कथ्यते ।
मृणालं नलं भिन्नाखं लज्जाशूकश्च कथ्यते ॥”
तथास्य गुणाः । विशार्थं शालूकार्थं च ॥
“मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहासजिदगुरु ॥
दुर्लभं स्वादुपाकश्च स्तन्यानिलकफप्रदम् ।
संघाहं मधुरं रूचं शालूकमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मृणालं, स्त्री, (मृण + कालन् ।) वीरसमूलम् ।
इति मेदिनी । ले, १२४ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
मृणालमभयं सेयं लामञ्जकमुशीरकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“स्यादुशीरं मृणालञ्च सेयं लामञ्जकमथ ॥”
इति गारुडे पूर्वखण्डे २०८ अः ॥)

मृणालिनी, स्त्री, (मृणालानि अस्याः सन्तीति ।
मृणाल + “पुष्करादिभ्यो ढेष् ।” ५ । २ । ३५ ।
इति ङिनिः । डीप् च ।) पद्मिनी । इति जटा-
धरः ॥ सा तु पद्मयुक्तदेशः पद्मसमूहः पद्मलता
च ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । ७ ।

“विभयि चाकारमनिर्वृतानां
मृणालिनी हेममिषोपरागम् ॥”)

मृणाली, स्त्री, (मृणाल + गोरादित्वात् ङीष् ।)
मृणालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, उत्तर-
चरिते । १ ।

“परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि
लसुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥”
(अल्पं मृणालं इति । मृणाल + अल्पार्थे
ङीष् ।) स्वल्पमृणालजातिः । यथा,—

“सान्नं चन्दनमङ्गके बलयिताः पाणौ मृणाली-
लताः ।

इति राजशेखरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मृणाली, [न] पुं, (मृणालमस्यास्तीति । मृणाल
+ इनिः ।) पद्मः । इति केचित् ॥

मृत, [द] स्त्री, (मृदनाति प्रलये चूर्णतया स्वकारणे
लौप्यत इति । मृद + कर्त्तरि क्तिप् ।) मृत्तिका ।
इत्यमरः । २ । १ । ४ । (यथा, मनुसंहिता-
याम् । ४ । ३६ ।

“मृदं गां देवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्यथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्यतीन् ॥”
(यथास्या गुणाः ।

“कषाया मारुतं पित्तमुधरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मृदसादींश्च रौक्ष्यादमुक्तञ्च रुचयेत् ।
पूरयत्यविपक्वेव सोतांसि निरुणह्यपि ।

इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजोवीर्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णमिनाशनम् ॥”

इति माधवकरकृतखनिचये पाण्डुरोगाधि-
कारे ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

मृत्तिकाशौचं यथा,—

“दिवासन्यासु कर्णस्रजस्रजश्च उदङ्मुखः ।
कुर्वात् मूत्रपुरीषे तु राजौ वै दक्षिणामुखः ॥
मृहीतशिश्वोत्थाय मृद्भिरभ्युदृतैर्जलेः ।
गन्धलेपचयकरं शौचं कुर्यान्महाव्रताः ॥”

इति मारुडे ६४ अध्यायः ॥

मृतं, स्त्री, (मृ + क्तः ।) याचितम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३ ॥ याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजन-
कत्वात् मृतं भावे कर्मणि वा क्तः । इति
भरतः ॥ मृत्युः । इति हेमचन्द्रः ॥

मृतं, त्रि, याचितवस्तु । गतप्राणः । मरा इति
भाषा । तत्पठ्यायः । परासुः २ प्राप्तपञ्चलः ३
परेतः ४ प्रेतः ५ संस्थितः ६ प्रमीतः ७ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ कलौ मृतस्य धन्यत्वं यथा,

“धर्मः प्रव्रजितस्तपः प्रवसितं सत्यञ्च दूरे
गतं

पृथ्वी मन्दफला जनाः कपटिनो लौक्ये स्थिता
ब्राह्मणाः ।

मर्त्याः स्त्रीवशाः स्त्रियश्च चपला नीचा जना
उन्नता

ह्य कष्टं खलु जीवितं कलियुगे धन्या नरा
ये मृताः ॥”

इति मारुडे ११५ अध्यायः ॥

(कार्यवशाज्जीवितावस्थायामपि मृतत्वं तद-
यथा,—

“न तु मदे मृदो भयदास्त्रिव निष्क्रियः ।

कार्याकार्यविभागाज्जो मृतादप्यपरो मृतः ॥”

इति माधवकरकृतखनिचये पानाद्यया-
द्यधिकारे । यथा च ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गच्छ त्वं वद मौनं समाचर ।

ये पराधीनतां यान्ति तेऽपि जीवन्ति के

मृताः ॥”

इत्युदभटः ॥)

मृतकं, स्त्री, (मृत + स्वार्थे कन् ।) शवः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २२६ ॥ मरणाशौचम् । यथा,

“यदि स्यात् मृतके मृत्तिमृतके च मृत्तिका ।
श्रेष्ठेणैव भवेच्छुद्धिरहःश्रेष्ठे द्विराचकम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मृतकल्पः, त्रि, (मृत + “ईषदसमाप्तौ कल्पव् ।
देश्यदेशीयरः ।” ५ । ३ । ६७ । इति कल्पप् ॥)

मृतप्रायः । ईषदूनो मृतः । इति मृतशब्दा-
दीषदूनार्थे कल्पप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मृतकान्तकः, पुं, (मृतकस्य अन्तकः नाशको
भक्षकत्वात् ।) मृगालः । इति हारावली ॥

मृतजीवः, पुं, (मृतश्चासौ जीवश्चेति नील-
लोहितादिवत् विशेषणसमासः ।) तिलकवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य तिलकशब्दे
ज्ञातव्यम् ॥)

मृतण्डः, पुं, (मृतः अण्डः कारणत्वेन यस्य शक-
न्वादित्वात् पररूपम् ।) सूर्यपिता । इति

मार्तण्डशब्दटीकायां भरतः ॥

मृतमत्तः, पुं, (मृतेन शवेन मत्तः । भक्ष्यलाभात् ।)

मृगालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृतमत्तकः, पुं, (मृतमत्त + स्वार्थे कन् ।) मृगालः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मृतवत्सा, स्त्री, (मृता वत्सा यस्याः ।) मृता-
पत्या । अजीवत्सन्ताना । गर्भावधिवधवन्नयं

यावत् पुनः पुनर्मृतसन्ताना । अस्या दीघशान्ति-
र्यथा,—

“सप्तमीक्षपनं वक्ष्ये सर्वलोकहिताय वै ।

जातस्य मृतवत्सायाः सप्तमे मासि नारद ! ।

अथवा शुक्लसप्तम्यामेतत् सर्वञ्च शस्यते ॥

मृहताराबलं लब्ध्वा कृत्वा वा विप्रवाचनम् ।

बालस्य जन्मनक्षत्रतिथिदेवान् यजेद्बुधः ॥

तद्दृष्ट्वातुराणान् कृत्यं स्यादितरेषु च ।

गोमयेनानुलिप्तायां भूमावेकाभिवत्तदा ॥

तखुले रक्तशालीयैश्चर्त्तुं गोचीरसंयुतम् ।

निर्वपेत् सूर्यरुद्राभ्यां तन्मन्त्राभ्यां विधानतः ॥

कीर्त्तयेत् सूर्यदेवत्वं सप्तर्षेष्ट घृताहुतीः ।

गुह्याद्भस्मैः तद्वद्व्राथ नारद ! ॥

हीतयाः समिधस्तदत्तयैवार्कपलाशयोः ।

यवकण्टितलेहोमः कर्त्तव्योऽष्टशतं पुनः ॥

याहृतिभिरथान्येन तथैवाष्टशतं द्विज ! ।

हुत्वा स्नानञ्च कर्त्तव्यमङ्गुलिं च घ्रीमता ॥

विशेषेण वेदविदुषा विधिवद्भूषाणिना ।

स्नापयित्वा तु चतुरः कुम्भान् कोणेषु शोभनान् ॥

पञ्चमञ्च पुनर्मध्ये दध्यक्षतविभूषितम् ।

स्थापयेदन्नञ्च कुम्भं सप्तर्षेणाभिमन्त्रितम् ।

सौरेण तीर्थतोयेन पञ्चरत्नसमन्वितम् ॥

सञ्चान् सर्वौषधैर्युक्तान् पञ्चगव्यसमन्वितान् ।
पञ्चरत्नफलैर्युक्तान् वासोभिरभिवेष्टयेत् ॥

गजाश्वरथावल्मीकसङ्गमात् इदगोकुलात् ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानोय निःक्षिपेत् ॥

चतुर्वर्षि च कुम्भेषु रत्नगर्भेषु मध्यमम् ।

मृहीत्वा ब्राह्मणस्तनु सौरान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥

सप्तभिरपि नारीभिर्यज्ञाभिरथाप्यलम् ।

पूजिताभिर्यथाशक्त्वा माल्यवस्त्रविभूषणैः ।

सविप्राभिश्च कर्त्तव्यं मृतवत्साभिवेचनम् ।

दीर्घायुरस्तु बालोऽयं जीवपुत्रा च भाविनी ॥

आदित्यचन्द्रमाः सार्द्धं ग्रहनक्षत्रमण्डलैः ।

शक्रः सलोकपालो वै ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः ।

एते चाप्ये च देवौघाः सदा पान्ते कुमारकम् ॥

मित्रोऽश्वनिर्मा हुतमुद्धा च बालग्रहाः क्वचित् ।

पीडां कुर्वन्तु बालस्य मा मातुर्जनकस्य वै ॥

ततः शुक्लाम्बरधरा कुमारी पतिसंयुता ।

सप्तकं पूजयेद्भक्त्या स्त्रीणामथ गुरुं पुनः ॥

काञ्चनीश्च ततः कृत्वा तिलपात्रोपरिस्थिताम् ।

प्रतिमां कुर्मराजस्य गुरवे विनिवेदयेत् ॥

वस्त्रकाञ्चनरत्नौघैर्भक्ष्यैः सहृतपायसैः ।

पूजयेद्ब्राह्मणं तद्द्विदितशास्त्रविवर्जितः ॥

सुक्ता च गुरुणा ज्ञेयमुच्चार्या मन्त्रसन्ततिः ।

दीर्घायुरस्तु बालोऽयं यावद्वर्षशतं समम् ।

यत्किञ्चिदस्य दुरितं निःक्षिप्तं वडवानले ॥

ब्रह्मा रुद्रो वसु स्कन्दो विष्णुर्देवो हुताशनः ।

रक्षन्तु सर्वदुष्टेभ्यो वरदाः सन्तु सर्वदा ॥

एवमादीनि वाक्यानि वदन्तं पूजयेद्गुरुम् ।

शक्तितः कपिलां दद्यात् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

गुरुश्च पुत्रसहिता प्रणम्य रविशङ्करौ ।

हुतशेषं तदाग्नीयादादित्याय नमोऽस्तु ते ॥

इदमेवाहुतोद्देगैर्दुःखस्रष्टेभ्यः शस्यते ।

कर्तुं जन्मदिनार्थां देवान् संपूजयेत् सदा ॥

शान्त्यर्थं शुक्लसप्तम्यामेतत् कुर्वन् सौदति ॥

स चानेन विधानेन दीर्घायुरभवत्ततः ।

सम्भूतसराणामयुतं शशास पृथिवीमिमाम् ॥”

इति मात्स्ये ६४ अध्यायः ॥

तल्लक्षणशान्त्यौषधानि यथा,—

“गर्भः संजातमात्राद्वा पचात् मासाच्च

वत्सरात् ।

म्रियते दिनिवर्षाद्वा यस्याः सा मृतवत्साका ॥

तत्र योगं प्रकर्त्तव्यं यथा शङ्करमाधितम् ॥

मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे पूर्णिमालेपिते मृदे ।

नूतनं कलसं पूर्य पूजयेन्मातृकाः सुधीः ॥

शाखाफलसमायुक्तं नवरत्नसमन्वितम् ।

सुवर्णस्रजिकायुक्तं षट्कोणमण्डले स्थितम् ।

तन्मध्ये पूजयेद्देवीं एकान्तीनामविश्रुताम् ॥

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्दीपनैर्वस्त्रसंयुतैः ।

पूजयेद्भक्तिभावेन मद्यमांसैः समस्त्यकैः ॥

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही च तथा चैत्री षट्पञ्चेष्ट च मातरः ॥

पूजयेन्मन्त्रपूतेन फेकारे नाम विश्रुते ।

मृतव

दधिभक्तानि पिण्डानि सप्तसङ्ख्यानि कारयेत् ॥
घटसङ्ख्याषु च पत्रेषु मातृभ्यः कल्पयेत् पृथक् ।
चिल्लेभ्यः सप्तमं पिण्डं शुचिस्थाने वह्निः क्षिपेत् ।
तेभ्यो गृहमागच्छेच्चक्राग्ने यागमारभेत् ॥
कन्यकां योगिनीं वामां भोजयेत् सकुटुम्बकैः ।
दक्षिणां दापयेत्तासां देवताग्ने न चान्यथा ॥
विष्टव्यं देवताचाय नद्यां तत्कलसोदकम् ।
शकुनं वीक्षयेद्द्विमान् शुभेन शुभमादिशेत् ॥
विपरीते पुनः कार्यं यागं तन्नु सुसिद्धिदम् ।
प्रतिवर्षमिदं कार्यं दीर्घजीविसुतं लभेत् ॥”
ॐ ह्रीं फेँ एकान्तीदेवताये नमः । अनेन
मन्त्रेण पूजा जपश्च कार्यः ॥ * ॥

“प्राङ्मुखः कृत्तिकाश्लेषे बन्ध्याकर्कोटकीं हरेत् ।
तत्कन्दं पेषयेत्तोयैः कर्षमानं सदा पिबेत् ॥

या वीजपूरं द्रवमूलमेकं

क्षीरेण पत्रं प्रपिबेत् विमिश्रम् ।

ऋतौ निजं या तु पतिं प्रयाति

दीर्घायुषं सा तनयं प्रसूते ॥

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वला ।
मेदा पयस्या काकोलीमूलचैवाश्वगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुः कटुकरोहिणी ।
उत्पलं कुसुदं द्राक्षा काकोलीर्मूलकद्वयम् ।
एतेषां कर्षकेभ्यो गैर्धृतप्रस्यं विभावयेत् ॥
श्रुतावरौरसं क्षीरं घृतस्येदं चतुर्गुणम् ।
संपिबेन्नित्यतं नारी नित्यं स्त्रीषु च प्रस्यते ।
पुत्रान् जनयते नारी मेधाव्यान् प्रियदर्शनान् ॥
या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेत्
ऋतम् ।

अल्पायुषश्च जनयेत् या च कन्याः प्रसूयते ॥

योनिदोषे रजोदोषे गर्भसावे च प्रसूयते ।

प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वगृहनिवारणम् ॥

नाम्ना फलघृतं ह्येतदायुष्यं पौरिकीर्तितम् ।

नोक्तञ्च लक्ष्मणामूलं वदन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥

जीववत्साशुक्लवर्णाष्टतमत्र तु दीयते ।

अरण्यगोमयेनात्र वहेज्ज्वाला प्रदीयते ॥”

अत्र पयस्या क्षीरयुक्तभूमिकुम्भाण्डम् । उत्-
पलं नीलम् । इति इन्द्रजालतन्त्रे ऋतवत्सा-
चिकित्सा ॥ * ॥ अथ ऋतवत्सासुत-
जीवनोपायः ।

ईश्वर उवाच ।

“गर्भः संजातमात्रेण पक्षान् मासाच्च वत्सरात् ।

स्त्रियते द्वित्रिवर्षादियस्याः सा ऋतवत्सका ॥

गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अपामार्गस्य मूलकम् ।

गृहीत्वा लक्ष्मणामूलं एकवर्णगवां पयः ।

पीत्वा सा लभते गर्भं दीर्घजीविसुता भवेत् ॥

यस्यै कस्यै न दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥

बन्ध्याकर्कोटिकाकन्दं मोक्षाराजेन पेषयेत् ।

ऋतुकावे तु सप्ताहं दीर्घजीविसुता भवेत् ।

सत्यं सत्यं प्रकर्त्तव्यं यथा शङ्करभाषितम् ॥ * ॥

मागशीर्षेऽथवा ज्येष्ठे पूर्णायां लेपिते गृहे ।

नूतनं कलसं पूर्णं गन्धोपयेन कारयेत् ॥

आखाफलसमायुक्तं नवरत्नसमन्वितम् ।

मृतस

सुवर्णमुद्रिकायुक्तं घटकोणमण्डले स्थितम् ।
तन्मध्ये पूजयेद्देवीमेकान्तीनामविश्रुताम् ॥
गन्धपुष्पाक्षतेर्धूपैर्होपैर्नैवेद्यसंयुतैः ।
अर्चयेद्भक्तिभावेन दुग्धं माघं तथा मधु ॥
वाराही च तथा चेन्नी ब्राह्मी माहेश्वरी तथा ।
कौमारी वैष्णवी देवी घटसु कोणेषु मातरः ।
पूजयेन्मन्त्रभावेन दधिपिण्डानि कारयेत् ॥
सप्तसङ्ख्याप्रमाणानि घटसङ्ख्या घटसु पात्रतः ।
सप्तमन्तु पृथक् कृत्वा शुचिस्थाने विशेषतः ॥
तद्भुक्तं गृहमागच्छेत् कन्यका वटुकस्त्रियः ।
भोजयेद्दक्षिणां दत्त्वा प्रणामं कारयेत्ततः ॥
विष्टव्यं स्नेहदेवीञ्च आद्यां तत्सकलेष्टदाम् ।
शकुनं वीक्षयेद्द्विमान् शुभेन शुभमादिशेत् ॥
विपरीते पुनः कार्यं यागं तावत् सुसिद्धिदम् ।
प्रतिवर्षमिदं कुर्यात् दीर्घजीविसुतं लभेत् ।
सिद्धियोगमिदं ख्यातं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”
अथ मन्त्रः । ॐ परं ब्रह्म परमात्मने असुकी-
गृहे दीर्घजीविसुतं कुरु कुरु स्वाहा ॥ * ॥
अथ काकबन्ध्या । ईश्वर उवाच ।
“पूर्वं पुत्रवती या सा कचिद्बन्ध्या भवेद्यदि ।
काकबन्ध्या तु सा ज्ञेया चिकित्सा तत्र कथ्यते ॥
विष्णुक्रान्तां सम्भलान् पिष्ट्वा माहिषदुग्धके ।
महिषीनवनीतेन ऋतुकावे तु भक्षयेत् ॥
एवं सप्तदिनं कुर्यात् पथ्ययुक्तिश्च पूर्ववत् ।
गर्भं सा लभते नारी काकबन्ध्या सुशोभनम् ॥
अश्वगन्ध्यामूलान् ग्राहयेत् पुष्यभास्करे ।
पेषयेन्महिषीक्षीरे पलाहं भक्षयेत् सदा ॥
सप्ताहलभते गर्भं काकबन्ध्या चिरायुषम् ।
यस्यै कस्यै न दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”
अथ मन्त्रः । ॐ नमः शक्तिरूपाय अस्या गृहे
पुत्रं कुरु कुरु स्वाहा । १०००० जपात् सिद्धिः ।
इति औदत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे
जन्मबन्ध्यादीनां पुत्रकरणं नाम सप्तदशपटलः ॥
कचिद्ग्रन्थे २० पटलः ॥

ऋतसञ्जीवनी, स्त्री, (ऋतं ऋतशस्यम् जीवय-
तीति । जीव् + ल्युट् + डीप् च ।) गोरक्ष-
दुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ऋतजीवनाधिक्या विद्या । यथा । अथ ऋत-
सञ्जीवनी विद्या ।

“आदौ प्रासादवीजं तदनु ऋतिहरं तारकं

आहृतीञ्च

प्रोक्षार्थं त्र्यम्बकं यो जपति च सततं संपुटं
चानुलोमम् ॥”

ऋतिहरं त्र्यम्बकं लघुयमन्त्रम् । संपुटितमिति
अनुलोमक्रमेणैव संपुटितमर्थः । तेन ह्यौं
ततः प्रणवः ततो जूं सः ततः सप्रणवव्याहृतिः ।
मध्ये त्र्यम्बकमन्त्रः । ततो ह्यौं प्रणवः जूं सः
ततः सप्रणवव्याहृतिः । अस्य जपात् सर्व-
सिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ शुक्रोपासिता ऋतसञ्जी-
वनी विद्या । गायत्र्या एकैकपादानन्तरं
त्र्यम्बकमन्त्रस्य एकैकपादञ्च । ततश्च गायत्र्याः
प्रथमपादानन्तरं सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।

मृतिः

द्वितीयपादानन्तरं उर्वारकमिव बन्धनात् ।

तृतीयपादानन्तरं मृत्तोर्मुक्षीयमान्मृतात् ॥

अस्य ध्यानम् ।

“सच्छं सच्छारविन्दस्थितसुभयकरे संस्थितौ
पूर्णकुम्भौ

द्वाभ्यामेणाचमाले निजकरकमले द्वौ घटौ
नित्यपूर्णौ ।

द्वाभ्यां द्वौ च स्रवन्तौ शिरसि शशिकलां
चामृतैः प्रावयन्तं

देहं देवो दधानः प्रदिशतु विशदाकल्पजालः
श्रियं वः ॥”

एवं ध्यात्वावाह्यं प्रणवादित्र्यम्बकाद्य रुद्राय
नमः । इत्यनेन पूजयेत् । अस्य जपात् सर्व-
सिद्धिः । इत्यागतत्त्वविलासः ॥ (तथा च
ब्रह्मवैवर्तपुराणे प्रकृतिखण्डे ४५ । ११ ।

“महाज्ञानश्च गोप्यश्च ऋतसञ्जीवनीं पराम् ।

महाज्ञानयुतां ताञ्च प्रवन्दन्ति मनीषिणः ॥”

(स्त्री । यथा, मार्कण्डेये । २४ । ४२ ।

“ततः कुवलयान्धं तं समाश्रास्य सुजङ्गमः ।

कथयामास तत्सर्वं ऋतसञ्जीवनादिकम् ॥)

ऋतस्नानः, त्रि, (ज्ञातिबन्धादीनामन्यतमस्निन्
ऋते सति ऋतसुद्दिश्य विधिना स्नातः ।) ऋतो-
द्देशेन स्नातः । तत्पर्यायः । अपस्नातः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । १६ ॥ ऋतसुद्दिश्य कृतस्नाने जने ।
संस्कारार्थं स्नापिते ऋते । इति स्वामी । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

ऋतस्नानं, स्त्री, (ऋतसुद्दिश्य स्नानम् ।) ऋतो-
द्देशेन स्नानम् । तत्पर्यायः । अपस्नानम् २ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६ ॥

ऋतस्त्रयोक्ता, [ऋ] पुं, (ऋतवत् स्वराज्यधनादिकं
सुच्यतीति । सुच् + वासङ्गोष्ठीस्त्रियाम् । ३ । १ ।
६४ । इति पक्षे ढच् ।) राजर्षिः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥

ऋतामदं, स्त्री, (ऋतः नष्टः आमदः अस्मात् ।)
तुल्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ऋतालकं, स्त्री, (ऋतमालयति भूषयतीति । अल् +
णिच् + खल्) आढकी । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥
(तथास्य पर्यायः ।

“सौराष्ट्री तुरवी कांची ऋतालकसुराष्ट्रजे ।

आढकी चापि सा ख्याता ऋतुस्त्रा च सुर-
ऋतिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मृतिः, स्त्री, (मृ + क्तिः ।) मरणम् । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २३६ । (यथा, श्रीमद्भागवते ।

६ । १४ । ५४ ।

“परे नु जीवत्यपरस्य या मृति-

विपर्ययश्चेत्त्वमसि भुवः परः ॥”

यथास्या विषयः ।

“यो गौरवर्णो विदधाति कार्ण्यं

कृष्णोऽपि गौरत्वमुपैति यश्च ।

तथा मृतिं याति नरपक्षत्या

श्रीर्वा विहत्या जडतोऽपि यो वै ॥

मृत्तिका

यो वैपरीतां श्रवणेन श्रव्यं
गृह्णाति वा नो शृणुते स प्रीतिः ।
स वै मृतिं पश्यति यो न पश्येत्
ह्यायां स्वकीयां धरणीप्रपन्नाम् ॥”

इति हारीते द्वितीये स्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

मृत्करः, पुं, (करोतीति कृ + अच् । मृदां
करः । घटादिनिर्मातृत्वादस्य तथात्वम् ।)

कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्कांसं, स्त्री, शरावः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्किरा, स्त्री, (मृदं किरतीति । कृ + “इगु-
पधञाप्रोक्तिरः कः ।” ३।१।२५ । इति कः ।
“मृत इहातोः ।” ७।१।१०० ॥ इति इत् ।)

धुर्धुरी । इति त्रिकाण्डशेषः । धुर्धुरिया इति
भाषा ॥

मृत्खलिनी, स्त्री, चर्मकषाट्टकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

मृत्तलं, स्त्री, (मृदं तालयति प्रतिष्ठापयतीति ।
तल् + णिच् + “कर्मस्थण् ।” ३।२।१ । इति
अण् ।) व्याफकी । इति शब्दरत्नावली ॥

मृत्तलकं, स्त्री, (मृत्तल + संज्ञायां कन् ।)
तुवरिका । तुवरिकलाय इति अङ्गुर इति च
ख्यातम् । इत्यमरटीकायां भरतः । सौराष्ट्र-
मृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्तिका, स्त्री, (मृदेव इति । मृद + “मृदस्तिकन् ।”
५।४।३६ । इति स्वार्थे तिकन् । स्त्रियां टाप् ।)
तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत् । इत्य-
मरः । २।१।४ ॥ माटी । इति भाषा ।
तत्पण्यायः । मृदा २ मृत्तिः ३ । इति भरतः ॥
(अस्या भक्षणात् पाण्डुरोगोत्पत्तिः । तद्वया,
“मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्वान्नमो मलः ॥
कषाया मारुतं पित्तं उपरा मधुरा कफम् ॥”

इति माधवकरसंगृहीतरत्नविधिरथा,—
स्नानकाले मृत्तिकापेनविधिरथा,—

“मृदा प्रचाल्य लिङ्गन्तु ह्याभ्यां नामिस्तथोपरि ।
अधश्च तिर्यग्भिः कार्यं घट्टभिः पादौ तथैव च ॥
कटिश्च तिर्यग्भिः अपि हस्तयोर्दिश्व मृत्तिकाः ।
प्रचाल्य कार्यं हस्तौ च द्विराचम्य यथाविधि ।
ततः संमार्जनं कृत्वा मृदमेवाभिमन्त्रयेत् ॥
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ! ।
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेनामितवाहुना ॥
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्वसंचितम् ।
मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि प्रजया च धनेन च ॥
मृत्तिके त्वाच्च गृह्णामि काश्यपेनाभिमन्त्रिताम् ।
मृत्तिके जहि मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
त्वया हृतेन पापेन ब्रह्मलोकं ब्रजाम्यहम् ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥*

श्रीचार्थमृत्तिकाग्रहणविधिरथा,—

“आहृत्य मृत्तिकां कूलालेपगन्धपक्वणम् ।
कुश्यादतन्त्रितः श्रौचं विमुञ्चेत्कृतोदकैः ॥
नाहरेत् मृत्तिकां विप्रः पांशुलान्न च कर्ह-

मात् ।

मृत्युः

न मार्गान्नोषराद्देशाच्छौचश्रितां परस्य च ॥
न देवायतनात् कूपात् गेहान्न च जलात्तथा ।
उपसृष्टेत्ततो नित्यं पूर्वोक्तेन विधानतः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १२ अध्यायः ॥

तस्याः परीक्षा मन्दिरशब्दे द्रष्टव्याः ॥

मृत्फली, स्त्री, (मृदि फलनमस्याः । डीष् ।)

कुलौषधम् । इति हारावली ॥

मृत्युः, पुं, (म्रियते अस्मादिति मृ + “मृजिम्हृभ्यां
युक् तुक् ।” उणा० । ३।२१ । इति लुक् ।)

यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कंसः । यथा,—

“प्रत्यर्प्य मृत्यवे पुत्रान् मोचयेत् कृपणाभिमाम् ।
मुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्वा न म्रियेत
चेत् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ । ४६ ॥

मृत्युः, पुं, स्त्री, प्राणवियोगः । तत्पण्यायः । पञ्चता
२ कालधर्मः ३ दिशान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६

अन्तः ७ नाशः ८ मरणम् ९ निधनः १० ।

इत्यमरः ॥ पञ्चत्वम् ११ मृतम् १२ मृतिः १३ ।

इति तट्टीकायां रमानाथः ॥ नैधनम् १४ ।

इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ संज्ञा १५ कालः १६

परलोकगमः १७ दीर्घनिद्रा १८ निमीलनम् १९

अस्तम् २० अवसानम् २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

भूमिलाभः २२ निपातः २३ विलयः २४ आत्य-

यिकम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अप्ययः

२६ । (मरणार्थे यथा,—

“जीवस्य यस्य चुतृष्णे हृदयेर्मिष्टैर्हितैस्तथा ।

न श्राम्यतोऽन्नपानेन च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥

प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम् ।

पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अः ॥

“एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते ।

तत्रैकः कालसंज्ञस्तु शेषास्त्रागन्तवः स्मृताः ॥

दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।

रक्षेतां वृषतिं नित्यं यत्नाद्देवपुरोहितौ ॥”

इति च तत्र तत्स्थाने । ३४ अः ॥

तत्प्रमाणं यथा,—

“अहमात्मोद्भवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः ।

अहं सर्वान्नि भूतानि तेषां स्थितुं वाप्ययः ॥”

इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे १६ । १० ॥

स तु ब्रह्मणो गुदतो जातः । यथा,—

“पायुर्वयस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ! ।

हिंसाया निवृत्ते मृत्योर्निरयस्य गुदं स्मृतम् ॥”

इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

कल्पान्तरे भयात् मायायां जातः । यथा,—

“हिंसा भार्या त्वधर्मस्य तयोर्जज्ञे तथावृतम् ।

कन्या च निजतिस्ताभ्यां भयं नरकमेव च ॥

माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।

भयाज्जज्ञेय वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥

वेदना च सुतच्चापि दुःखं जज्ञेय रौरवात् ॥

अस्यापत्यादि यथा,—

“मृत्योर्वाधिर्जराशोकदण्डाक्रोधाश्च जज्ञिरे ।

दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मलक्षणाः ।

मृत्युः

नैषां भार्यास्ति पुत्रो वा सर्वे ते ह्यहरेतसः ॥

निवृत्तिश्च तथा चान्या मृत्योर्भार्याभवन्मुने ! ।

अलक्ष्मीर्नाम तस्याश्च मृत्योः पुत्राश्चतुर्दश ॥

अलक्ष्मीरुचका ह्येते मृत्योरादेशकारिणः ।

विनाशकाले च नरान् भजन्त्येते शृणुष्व तान् ॥

इन्द्रियेषु दृष्टस्वेते तथा मनसि च स्थिताः ।

स्वे स्वे नरं स्त्रियं वापि विषये योजयन्ति च ॥

तथेन्द्रियाणि चाक्रम्य रागलोभादिभिर्नरान् ।

योजयन्ति तथा हानिं यान्ति धर्मादिभिर्द्विज ! ॥

अहङ्कारगताश्चान्ये तथान्ये बुद्धिर्हसिंस्थिताः ।

विनाशाय नरस्त्रीणां यतन्ते मोहसंश्रयाः ।

एवं त्वधर्मोत्पन्नाः सर्वे चापि भयङ्कराः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहानुशासनं नामा-

ध्यायः ॥ विष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे सप्तमोऽध्यायश्च ॥

मृत्युज्ञापकारिणानि यथा,—

दत्तात्रेय उवाच ।

“अरिष्टानि महाराज ! शृणु वक्ष्यामि तानि ते ।

येषामालोकनान्मृत्युं निजं जानाति योगवित् ॥

देवमार्गं ध्रुवं शुक्रं सोमच्छायामरुन्वतीम् ।

यो न पश्येन्न जीवेत् स नरः संवत्सरात् परम् ॥

अरश्मिर्विषं सूर्यस्य वह्निश्चैवांशुमालिनम् ।

दृष्ट्वा कादृशमासेभ्यो नरो नोर्हं स जीवति ॥

वान्त्यां मूत्रे पुरीषे वा सुवर्णं रजतं यथा ।

प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दृशमासिकम् ॥

दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन् गन्धर्वनगराणि च ।

सुवर्णवर्णान् वृक्षांश्च नव मासान् स जीवति ॥

स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते ।

प्रकृतेश्च निवर्त्तते तस्यायुश्चाष्टमासिकम् ॥

खण्डं यस्य पदं पाण्डुराः पादस्याग्नेयवा भवेत् ।

पांशुकर्दमयोर्मध्ये सप्त मासान् स जीवति ॥

कपोतगृध्रकाकोला वायसो वापि मूर्ध्नि ।

क्रव्यादो वा खगो लीनः घग्गसायुःप्रदर्शकः ॥

हृन्त्यते काकपङ्क्तौभिः पांशुवर्षेण वा पुनः ।

खच्छायाच्चान्यथा दृष्ट्वा पञ्च मासान् स जीवति ॥

अनभ्रे विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमाश्रिताम् ।

प्रयसौन्द्रधनुर्वापि जीवितं द्वित्रिमासिकम् ॥

घृते तैले तथादर्शे तोये वा चात्मनस्तनुम् ।

यः पश्येदशिरस्कां वा मासादूर्ध्वं न जीवति ॥

यस्य वस्तसमो गन्धो गात्रे श्वसमोऽपि वा ।

तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनो वृष ! जीवितम् ॥

यस्य वै स्नातमानस्य हृत्पादमवशुच्यति ।

पिवतश्च जलं शोषो दृष्ट्वाहं सोऽपि जीवति ॥

स्तम्भितो मारुतो यस्य भस्मस्थानानि कृन्तति ।

न हृथ्यत्वसुसंस्पर्शतस्य मृत्युरुपस्थितः ॥

ऋक्षवानरयुग्मस्यो गायन् यो दक्षिणां दिशम् ।

स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न मृत्युः कालमृच्छति ॥

रक्तकण्ठाश्वरधरा गायन्ती हसती च यम् ।

दक्षिणाशां नयेन्नारी स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥

नग्नं चपणकं स्वप्ने हसमानं प्रदृश्य वै ।

एवं वा वीक्ष्य बलान्तं विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥

आमस्तकतलादयस्तु निमग्नं पङ्कसागरे ।

स्वप्ने पश्येत्तथात्मानं नरः सद्यो म्रियेत सः ॥

मृत्युः

केशाङ्गारांस्तथा भस्म भुजगं निर्जलां महीम् ।
 इष्टा स्वप्ने दशाहन्तु मृत्युरेकादशेऽहनि ॥
 करालैर्विकटैः कण्ठैः पुरुषैरुद्यतायुधैः ।
 पाषाणैस्तडितः स्वप्ने सद्यो मृत्युं समाप्नुयात् ॥
 सूर्योदये यस्य शिवा क्रोशन्ती याति सम्मुखम् ।
 विपरीतं परीतं वा स सद्यो मृत्युमृच्छति ॥
 यस्य वै सुक्तमात्रेऽपि हृदयं पीड्यते क्षुधा ।
 जायते दन्तसंघर्षः स गतायुरसंशयम् ॥
 दीपादिगन्धं नो वेत्ति वसत्यग्निं तथा निशि ।
 नात्मानं परनेत्रस्यं वीक्षते न स जीवति ॥
 शक्रायुधसङ्घाईरात्रे दिवा ग्रहगणं तथा ।
 इष्टा मन्येत संच्छीयमात्मजीवितमात्मवान् ॥
 नासिका वक्रतामेति कर्णयोर्नम्रोन्नती ।
 नेत्रश्च वामं स्रवति यस्य तस्यायुरुन्नतम् ॥
 आरक्ततामेति सुखं जिज्ञा वापि सिता तथा ।
 तदा प्राज्ञो विजानीयान्मृत्युमासन्नमात्मनः ॥
 उद्धरासभयानेन यः स्वप्ने दक्षिणां दिशम् ।
 प्रयाति तं विजानीयात् सद्यो मृत्युं नरेश्वर ! ॥
 पिधाय कर्णं निर्घोषं न शृणोत्यात्मसम्भवम् ।
 नश्यते चक्षुषोर्ज्योतिर्यस्य सोऽपि न जीवति ॥
 पततो यस्य वै गर्ते स्वप्ने द्वारं पिधेयते ।
 न चोत्तिष्ठति यः श्वभ्रातृदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 ऊर्ध्वं च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा
 रक्ता पुनः संपरिवर्तमाना ।
 सुखस्य चोष्मा शिशिरा च नाभिः
 शंसन्ति पुंसामपरं शरीरम् ॥
 स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च निष्क्रमते नरः ।
 जलप्रवेशादपिवा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 यश्चाभिहिन्यते दुष्टैर्भूते राजावधो दिवा ।
 स मृत्युं समरात्रान्तात् पुमानाप्नोत्यसंशयम् ॥
 स्वस्वममलं शुक्लं रक्तं पश्यत्यथोऽसितम् ।
 यः पुमान् मृत्युमापन्नं तस्यापि हि विनिर्दिशेत् ॥
 स्वभाववैपरीत्यन्तु प्रकृतेश्च विपर्ययः ।
 कथयन्ति मनुष्याणां समासन्नौ यमान्तकौ ॥
 येषां विनीतः सततं यस्य पूज्यतमा मताः ।
 तानेव योऽवजानाति तानेव च विनिन्दति ॥
 देवता नार्चयेत् इष्टान् गुरुन् विप्रांश्च निन्दति ।
 मातापित्रोरसत्कारं जामातृणां करोति यः ॥
 योगिनां ज्ञानविदुषामन्येषां महात्मनाम् ।
 प्राप्नोति कालः पुरुषस्तद्भिन्नं विचक्षणैः ॥
 योगिनां सततं यत्नादरिष्टान्यवनीपते ! ।
 संवत्सरान्ते तज्ज्ञेन फलदानि दिवानिभम् ।
 विलोक्यानि सदा चैव फलपङ्क्तिषु भीरुणा ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे अलर्कोपाख्याने ४३ अः ॥
 कर्मविशेषान्मृत्युविशेषो यथा,—
 “येनावृत्तानि नोक्तानि प्रीतिभेदः कृतो न च ।
 आस्तिकः अदधानश्च स सुखं मृत्युमृच्छति ॥
 आगारदाहिनी दाहं क्षुधं चान्नदायिनः ।
 प्राप्नुवन्ति नराः काले तस्मिन् मृत्यावुपस्थिते ॥
 देवब्राह्मणपूजायां ये दत्तास्त्रान्मृत्युवः ।
 क्षुद्रा वदान्या ह्रीमन्तस्ते नराः सुखमृत्युवः ॥
 यो न कामान्न संरम्भाद्देषाद् धर्मसुखं जेतु ।

मृत्युः

यथोक्तकारी सौम्यश्च स सुखं मृत्युमृच्छति ॥
 शीतं जयन्तीन्वनदास्तापं चोदकदायिनः ।
 प्राणघ्नीं वेदनां कष्टां ये चाप्ये देशकारिणः ॥
 मोहाज्ञानप्रदातारः प्राप्नुवन्ति महद्भयम् ।
 कूटसाक्षी मृषावादी यश्चासदनुशास्ति वै ।
 ते मोहमृत्युवः सर्वे तथान्ये वेदनिन्दकाः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसम्वादे १०
 अध्यायः ॥ * ॥
 मृत्युकालकर्तव्यचुद्रजन्तुवधप्रायश्चित्तं यथा,—
 “वधेऽपि क्षुद्रजन्तूनां हिंसकानां च पण्डितः ।
 कार्पापणं समुत्सृज्य मृत्युकाले प्रसूयते ॥
 अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे शतगुणं ध्रुवम् ।
 प्रायश्चित्तं मृत्युकाले कथितं पद्मयोनिना ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
 मृत्युसमये गङ्गागमनमावश्यकं यथा,—
 “अहो सगरवंशेभ्यो निर्व्वाणसुक्तिदायिनी ।
 वैकुण्ठगामिनी मार्गसोपानरूपिणी वरा ॥
 अतोऽपि मृत्युसमये सतां पुण्यस्वरूपिणाम् ।
 आदौ पादौ च विन्यस्य सुखे तोयं प्रदीयते ॥
 गङ्गासोपानमारुह्य सन्तो यान्ति ममालयम् ॥”
 इति तत्रैव ३४ अध्यायः ॥ * ॥
 जन्मवतां मृत्योरपरिहार्यत्वं यथा,—
 “मृत्युर्जन्मवतां वीर ! देहेन सह जायते ।
 अद्य वाञ्छशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहार्यं यथैव न त्वं शोचितुमर्हसि ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ॥ * ॥
 अकालमृत्युप्रशमनं स्तोत्रं यथा,—
 स्तुत उवाच ।
 “स्तोत्रं तत्संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयेन भाषितम् ।
 नारायणं सहस्राक्षं पद्मनाभं पुरातनम् ।
 प्रणतोऽस्मि हृषीकेश किं मे मृत्युः करिष्यति ॥१॥
 गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमययम् ।
 केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥२॥
 वासुदेवं जगद्योनिं भातुमन्ममतीन्द्रियम् ।
 दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥३॥
 शङ्खचक्रधरं देवं कृष्णरूपिणमययम् ।
 अघोक्षजं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥४॥
 वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्दनम् ।
 माधवश्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥५॥
 पुरुषं पुष्करं पुण्यं क्षेत्रवीजं जगत्पतिम् ।
 लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥६॥
 सहस्रशीर्षं देवेशं यत्कायत्तं सनातनम् ।
 महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥७॥
 भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोनिमयोनिजम् ।
 विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥८॥
 इत्युदीरितमाकर्ण्य स्तोत्रं तस्य महात्मनः ।
 अप्रयातस्ततो मृत्युर्विष्णुदूतैः प्रपीडितः ॥
 इति तेन जितो मृत्युर्मार्कण्डेयेन धीमता ॥
 प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे वृषिर्हे नास्ति दुर्लभम् ॥

मृत्युञ्ज

मृत्युञ्जकमिदं पुण्यं मृत्युप्रशमनं शुभम् ।
 मार्कण्डेयहृत्तार्थाय स्वयं विष्णुर्वाच ह ॥
 य इदं पठति स्तोत्रं त्रिकालं नियतः शुचिः ।
 नाकाले तस्य मृत्युः स्थानुनरस्याच्युतचेतसः ॥
 हृत्पद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
 नारायणं शाश्वतमादिदेवम् ।
 विचिन्त्य मृत्यादतिराजमानं
 मृत्युं स योगी जितवान्मदैव ॥”
 इति मार्कण्डे २३ अध्यायः ॥ * ॥
 शुभकर्मप्रतिबन्धकमृत्युदा योगा यथा,—
 “आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः ।
 बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च मृत्युदा ॥”
 अपि च ।
 “रव्यादिदिवसेयुक्ता विशाखादिचतुष्टयः ।
 उत्पाटा मृत्युवः काला अमृतानि यथाक्रमम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 मृत्युञ्जयः, पुं, (मृत्युं जितवान् । जि + खच् +
 सुम् च ।) शिवः । इत्यमरः । तन्नामकारणं
 यथा,—
 सुयज्ञ उवाच ।
 “शिवो लीनो निर्गुणे चेत् श्रीकृष्णं प्राकृते लये ।
 कथं तव गुरोर्नाम मृत्युञ्जय इति श्रुतौ ॥”
 सुतपा उवाच ।
 “ब्रह्मणोऽन्ते मृत्युकन्या प्रनष्टा जलविन्दुवत् ।
 संहर्त्री सर्वलोकाणां ब्रह्मादीनां नराधिप ! ॥
 कतिधा मृत्युकन्यानां ब्रह्मणां कोटिशो लये ।
 कालेन लीनः शम्भुश्च सत्त्वरूपी च निर्गुणः ॥
 मृत्युकन्या जिता शश्वत् शिवेन गुरुणा मम ।
 न मृत्युना जितः शम्भुः कल्पे कल्पे श्रुतौ
 श्रुतम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
 रोगशान्त्यर्थं तस्य पूजाविधिर्यथा,—
 “मृत्युञ्जयं समापूज्य लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम् ।
 रोगार्तो मुच्यते रोगादहो मुच्येत बन्धनात् ॥
 यस्तु संपूजयेद्भक्त्या लिङ्गं मृत्युञ्जयाभिधम् ।
 यमोऽपि प्रणमेद्भक्त्या किं करिष्यति चामयः ॥
 तस्य पूजाविधिं वक्ष्ये शृणु मत्प्राणबलमे ! ।
 जातभेदे मृत्तिकास्तु गृहीत्वाशीतिलोत्तमम् ।
 निर्माय पार्थिवं लिङ्गं कांस्याधारे निवेशयेत् ।
 पौराणिकेन मन्त्रेण कुर्याच्च गठनं बुधः ॥
 स्नापयेत् पञ्चगव्येन प्रतेकस्याष्टतोलकम् ।
 स्वस्वमन्त्रेण प्रतेकत्रयेण स्नापयेत् सुधीः ॥
 रोगक्षयकामनया नामगोत्रादिपूर्वकम् ।
 उपविश्यासने विप्रो धृत्वा धौते च वाससी ॥
 रुद्राक्षमालां कण्ठे वै धृत्वा भस्मत्रिपुण्ड्रकम् ।
 उपचारं योऽङ्गकं देयं भक्ता प्रयततः ॥
 सुवर्णस्यासनं देयं तथेवाभरन्नि च ।
 वस्त्रयुग्मं प्रदद्यात्तु परिधेयं यथा भवेत् ॥
 मधुपर्कं कांक्ष्यपात्रे दद्याद्भोजनयोग्यकम् ।
 वित्त्वपन्नसहस्रं च अभयं विनिवेदयेत् ॥
 एवं संपूज्य लिङ्गैकं जपेन्मन्त्रं सहस्रकम् ।
 ततो ह्योमं प्रकुर्याच्च दक्षिणां ब्राह्मणे ददेत् ॥

सुवर्णं वा तदहं वा देवि ! विभवमानतः ।
अङ्गहीना च कर्मणा पूजा चाफलदा यतः ॥
एकलिङ्गं समाराध्य फलं स्यादन्वके युगे ।
तत् फलं लभते देवि ! कलौ संख्या चतुर्गुणा ॥
तान्मपात्रे तु संस्थाप्य अशीतितोलकं जलम् ।
तज्जलेनैव देवेशि ! कुशैः संमार्ज्यं रोगिणम् ॥
क्षिपेद्दीपशिखायाश्च मन्त्रसुचार्यं मामकम् ।
एवंविधविधानेन पूजयेन्मम लिङ्गकम् ॥
यादृग्यादृगभवेद्भोगो नाशमेति मयोदितः ।
साङ्गेन पूजयित्वा च लभते वाञ्छितं फलम् ॥
अङ्गयतिक्रमेणैव वृथा भवति वासना ।
रोगी प्रमुच्यते सद्यो भोगीव कषुकोन्मत्तः ।
यदि मद्गच्छे भक्तिस्तदा सुखी भवेन्नरः ॥”

इति मृत्पुञ्जयतनम् ॥

(ज्वरनाशकौषधविशेषः । तद्वया,—
“अयत्तः सिद्धिदः शुद्धो रोगघ्नः कौर्त्तिवर्द्धनः ।
यशःप्रदः शिवः साक्षात् मृत्पुञ्जयरसः स्मृतः ॥
विषस्यैकस्तथा भागो मरीचं पिप्पली कणा ।
गन्धकस्य तथा भागो भागः स्यादृङ्गणस्य वै ॥
सर्वत्र समभागः स्याद्विङ्गुलान्तु द्विभागकम् ।
चूर्णयेत् खलमध्वे तु सज्जमानां वटीचरेत् ॥
रसश्चेत् समभागः स्याद्विङ्गुलं नेष्यते तदा ।
मृत्पुञ्जं चूर्णं हन्ति मृत्पुञ्जयरसः स्मृतः ॥
मृत्पुर्विनिर्जितो यस्मात्तस्मान्मृत्पुञ्जयः स्मृतः ।
मधुना लेह्यं प्रोक्तं सर्वज्वरनिवृत्तये ॥
दध्नीदकानुपानेन वातज्वरनिवर्हणः ।
आर्द्रकस्य रसेः पानं दारुणे सान्निपातिके ॥
जम्बीरसयोगेन सर्वज्वरविनाशनः ।
अजाजीगुडसंयुक्तो विषमज्वरनाशनः ॥
तीव्रज्वरे मद्वाघोरे पुरुषे यौवनान्विते ।
पूर्णमात्रा प्रदातया पूर्णं वटीचतुष्टयम् ॥
स्त्रीबालवृद्धाक्षी च अर्द्धमात्राः प्रकीर्त्तिताः ।
नवज्वरे मद्वाघोरे यामैकान्नाशयेद्भुवम् ॥
मध्यज्वरे तथाजीर्णे त्रिरात्रान्नाशयेद्भुवम् ।
सप्ताहात् सान्निपातोत्थं ज्वराजीर्णकसंज्ञ-
कम् ॥”

इति मृत्पुञ्जयो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहे ज्वराधिकारे ॥ स्त्री, ज्ञानविशेषः । यथा,
ब्रह्मवैवर्तपुराणे प्रकृतिखण्डे । ४६ । ६५ ।

“शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानितरांस्तथा ।
बालकं पाठयामास ज्ञानं मृत्पुञ्जं परम् ॥”

मृत्पुनाशकः, पुं, (नाशयतीति । नश् + णिच् +
खुल । मृत्पुनाशकः ।) पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मरणहारके, त्रि ॥

मृत्पुष्पः, पुं, (मृत्पुं निजनाशाय पुष्पमस्य । सति
पुष्पोद्गमे अस्य नाशात्तथात्वम् ।) इक्षुः । इति
रत्नमाला ॥

मृत्पुफलः, पुं, (मृत्पुं निजनाशाय फलमस्य ।) महा-
कालफलम् । इति मेदिनी । ले, १६२ ॥

मृत्पुफला, स्त्री, (मृत्पुं निजनाशाय फलमस्याः ।) कदली ।
इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (कदलीशब्देऽस्या
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

मृत्पुञ्जः, पुं, (मृत्पुं निजनाशाय बीजमस्य ।)
वंशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्पुभङ्गुरकः, पुं, मरणकालवादनयपटहः । यथा,
“भवत् प्रेतपटहो मृत्पुभङ्गुरकश्च सः ।”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्पुभृत्यः, पुं, (मृत्पुभृत्यः किङ्कर इव । मरण-
हेतुत्वात् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्पुवचनः, पुं, (मृत्पुं वचयतीति । वचि + ल्युः ।)
शिवः । विवृत्यः । दण्डकाकः । इति मेदिनी ।
ने, २४५ ॥

मृत्पुसूतिः, स्त्री, मृत्पुं सूतिः प्रसवो यस्याः सा ।
कर्कटी । यथा,—

“यथा कर्कटकौ गर्भमाधत्ते मृत्पुमात्मनः ।”

इति महाभारते विराटपर्व ॥

मृत्पु, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति । मृत् + “सञ्ज्ञौ
प्रशंसायाम् ।” ५ । ४ । ४० । इति सः । टाप् ।)

प्रशस्तमृत्तिका । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥

मृत्पु, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति । मृत् + क्तः ।
टाप् ।) प्रशस्तमृत्तिका । (यथा, श्रीमद्भागवते ।
८ । ६ । १० ।

“त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यम्
घटस्य मृत्तुर्वेव परः परस्मात् ॥”)

काची । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा,—

“सौराष्ट्री पार्वती मृत्पु काची च पङ्क-
पर्पटी ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मृत्पुभाण्डकः, पुं, (मृत्पुं निमित्तं भाण्डम् ।
ततः कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) भाण्डविशेषः ।

तत्पर्यायः । सुष्टिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृद, ग च्छुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ग, मृदनाति ममर्द । च्छुदि
चूर्णोत्करणे । इति दुर्गादासः ॥

मृद, [त] स्त्री, (मृदयते चूर्णोत्क्रियते इति । मृद +
कर्मणि क्तिप् ।) मृत् । मृत्तिका । इत्यमरः ।
२ । १ । ४ ॥ (यथा, मनौ । ४ । ३६ ।

“मृदं गां देवतं विप्रं वृत्तं मधुचतुष्टयम् ॥”)

मृदङ्गुरः, पुं, हारीतपची । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ४०७ ॥

मृदङ्गः, पुं, (मृदयते आह्वयते असौ इति । मृद +
“विहृदिभ्यः कित् ।” उणा० १ । १२० । इति

अङ्गच् । सच कित् । यद्वा, मृत् अङ्गमस्येत्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) खनामखातवाद्यम् ।
तत्पर्यायः । सुरजः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥

(यथा, शिशुपालवधे । ११ । २ ।

“रजनिविरतिशंसौ कामिनीनां भविष्यद्-
विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः ॥”)

पटहः । घोषः । इति मेदिनी । गे, ४७ ॥

वंशः । इति शब्दमाला ॥ (मृदङ्गादेर्मङ्गल-
जनकत्वमाह स्मृतिः ।

“रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।
गुह्यनिधं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् सदा बुधः ॥”)

अथ मृदङ्गादिविवरणम् ।

“मर्दलः खादिरः श्रेष्ठो ह्रीनः स्यादन्वदारुणः ।
रक्तचन्दनजो वादो गभीरध्वनिरुचकैः ॥

साहचल्यप्रमाणान्तु देर्घमस्य विधीयते ।

जयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ॥

दक्षिणश्च भवेद्द्वीनमेकेनाङ्गुलेन वा ।

करणानह्वदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत् ॥

धरुमासीयो भवेदस्तस्तस्मैकरणं मतम् ।

मृत्तिकानिर्मितश्चैव मृदङ्गः परिकीर्त्तितः ॥

पातयेत् खरलिं वाद्यवादनार्थं मर्दले ।

विभूतिगौरिकं भक्तं केन्द्रकेन च संयुतम् ॥

यद्वा चिपीटकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम् ।

सर्वमेकत्र पिष्टन्तस्तेषु खरलिरुच्यते ॥

वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे ।

एवं मर्दलकः प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः ॥

अस्य संयोगमासाद्य सर्वं वाद्यं शोभते ।

एतदङ्गे बीजकाष्ठे दलमङ्गाङ्गुलं विदुः ॥ * ॥

तद्धि धोतेमिति ज्ञेयाः पादुवर्णा मृदङ्गजाः ।

थो दं टं धिकटस्तद्वौ ताकं दं दं थोगं धिधि ॥

खर्भभिं नं गटं दं था कुटपाटा मता अमी ।

तथिं थो टं तक्कधी दौ दं दं धिग्णां ततं तधि ॥

तक्क तं धं धि दौं ताधि पादुखर्भे त्वयं क्रमः ।”

तथा च यतिमाने पादुखर्भः । द्रगतथेजां

द्रगतथेजां धो धो धिकता धिका थोजां थोजां

तक तता धिका थोता द्रग तता धि धि धिधि

कड ताकड नाथोधिक थोजां थोताद्रगत

ताद्रगत ताद्रमत ताधि । इति यतिमाने पादु

खर्भः ॥ * ॥

“यतिरोद्गोऽप्यवच्छेदो गजरो रूपकं ध्रुवम् ।

गलपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा ।

प्रहरणं वृन्दनश्च प्रवन्धा द्वादश स्मृताः ॥”

यथा । दं थात इत्येकताल्यां यतिः ॥ * ॥

ओद्वादां यथा । दं तथो तधिक तधिक दं

थादं था थोधि थोधि तत्त तत्तथ विथ विदिथ्यां

दिथ्यां टटु न कि टटु नकि तद टङ्ग तद टङ्ग

खवटङ्ग खवटङ्ग तगि नगि तगि नगि दं दं

दं दं दौं दौं दं ता तथा । इत्योद्वादायम् ॥ * ॥

अवच्छेदवादां यथा । दं थातः दं थातः धिकि

धिकि दिग्गं दं थातः । इत्यवच्छेदवादम् ॥ * ॥

गजरवादां यथा । थोक टेण नेण टं टं गथो

गथोक्क टेङ्क थोगतकि धिक तकि धिक टेङ्कन

धि धि कट तक थोक तधिकट तकक तथोग

तद्वीम् । इत्येकताल्यां गजरः ॥ * ॥ रूपक-

वादां यथा । तकधिक् तकधिक् यवितकि यवि-

तकि धिक दं थातः । इति रूपकवादम् ॥ * ॥

ध्रुववादं यथा । तक तकट धिक धिकट ।

इति निसारताले ध्रुवकः ॥ * ॥ गलपो यथा ।

तधिहि धिक तक तधि गलगं था था दं तथा

टणन । इत्येकताल्यां गलपः ॥ * ॥ सारिगोणी

यथा । थोङ्कटण तक धिक तकधिक् तकथो

हटङ्गन हटङ्गन थोगक्क थोः । इति प्रथम-

मदुः

दक तगदक धिक तदिदक दं गदं गखो
गखोक तक तक धिक तधिक् तधो णेन धोटेण
घटे गल खोगगल खोग खोहट गे टगे खोह-
टण । इत्यस्य कृन्दनम् । इति चारिगोणो ॥
नादो यथा,—

“दांकारचित्तयं पूर्वं दां धिमिति ततस्त्वयम् ।
दां दां धिकत्रयं यत्र इति नादः प्रचीप्रियः ॥”
इति नादः ॥

“इतं मानसमारब्धं शुद्धं कूटविनिर्मितम् ।
सप्तषष्ठमयं वादं कथितं तदिहोच्यते ॥” * ॥
द्रुतमानत्वात् प्रतिताले यथा । तत्तत तत्तत
तक्कि तक्कि दिदं धिगनथो धिगनथो धिक
धिक् धिक धिक धिक नगि नगमि थो थो धि
धि धिः दां दां धिक थो थो थो ह्यथो हननि
थो नजिथो थोह थोह डेडि डेडि थोह थोह
तटि तटि तटुक गौं गौं धगि धगि तत तथे
तत तथे ततत गिडी नडी योग थोग थो
थोगग थोगथो तत्ततो ।

“इति सप्तपदान्याहुः कथितं वादपण्डिताः ।
प्रतितालेन तालेन पादवर्णसमासतः ॥
गन्धर्वपतिना पूर्वसुखशीलास्यनर्त्तने ।
सुधर्म्मरज्जुनार्थं कथितं प्रकटीकृतम् ॥”
प्रहरणं यथा । थोगक्का तडिका थाम कट
गगौं दं थोग दिडिक धिक धिकटण । इत्येक-
ताल्यां प्रहरणम् ॥ * ॥

“वाद्यं विमुच्यते येन कृन्दनं तन्निगद्यते ।”
यथा, तद्विधो दिण णेन तन्नः । इति कृन्दनम् * ॥
मर्दलस्वयोदशाङ्गुलवाममुखो द्वादशाङ्गुल-
दक्षिणमुखः । सुरजस्वयोदशाङ्गुलवाममुखः
सप्तदशाङ्गुलदक्षिणमुखः मर्दलसुरजयोरयं
भेदः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मदङ्गफलः, पुं, (मदङ्गस्तदाकृति फलमस्य ।)
पनसट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

मदङ्गफलिनी, स्त्री, (मदङ्गवत् फलमस्यस्याः । इतिः
डीप् च ।) कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विषयोऽस्याः कोषातकीशब्दे ज्ञेयः ॥)

मदङ्गी, स्त्री, (मदङ्गः तदाकारफलमस्यस्या
इति । मदङ्ग + अर्शआद्यच् डीप् च ।)
कोषातकी । इति रत्नमाला ॥ श्वेतकोषा इति
भाषा ॥

मददा, स्त्री, (मद + टाप् ।) नृत्तिका । इति
द्विरूपकोषः ॥

मददाकरः, पुं, वचम् । इति शब्दमाला ॥

मदितः, त्रि, मदधातोः कर्मणि क्तः । चूर्णी-
कृतः । (यथा,—

“क्षिप्नोष्यतोये मदितः फाण्ट इत्यभिधीयते ॥”
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)

मददिनी, स्त्री, (मद + भावे कः । मदः चूर्णी-
करणमस्यस्याः । मद + इतिः । स्त्रियां डीप् ।)
प्रशस्तनृत्तिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदुः, त्रि, (म्रदयते म्रदितुं प्रव्यते इति । म्रदु +
“प्रथिम्रदिभसृजां संप्रसारणं सलोपश्च ।”

मदुपु

उणा० १ । २६ । इति कुः ।) अतीत्याः ।
कोमलः । इत्यमरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा,—
“मदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
मृदुकव्यायां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं,
वृषज्वराराजपुत्रः । इति विष्णुपुराणे । ४ ।
२१ । ३ ॥)

मदुकव्यायसं, स्त्री, (मदु च तत् कव्यायसं चेति ।)
सौसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदुगणः, पुं, (म्रदूनां गणः ।) चित्रानुराधा-
मृगशिरसिरेवतीनक्षत्राणि । यथा । चित्रामित्र
मृगान्त्यभं मदुगणः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मदुगमना, स्त्री, (मदु गमनमस्याः ।) हंसो । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मन्दगमना स्त्री च ॥

मदुचर्म्मो, [न] पुं, (मदु कोमलं चर्म्म लक् ।
तदस्यस्य । चर्म्म + “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । २ ।
इति इतिः ।) भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कोमलत्वविशिष्टे, त्रि ॥

मदुच्छदः, पुं, (मदुः कृदः पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २१० ॥ गिरिजपीलुवृक्षः ।
इति जटाधरः ॥ कुकुरदुः । शीतालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मदुता, स्त्री, (मदु + तल् + टाप् ।) मदुत्वम् ।
मदोर्भावः । इति याकरणम् ॥ (यथा, रघौ ।
५ । ५४ ॥

“स चानुनीतः प्रणतेन पञ्चात्
मया महर्षिर्नृदतामगच्छत् ॥”

मदुतालः, पुं, (म्रदूनि तालफलान्यस्य ।) शीताल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोमलतालश्च ॥

मदुत्वक्, [च] पुं, भूर्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥
मदुत्वचः, [च] मदुत्वचोऽस्य मदुत्वक् चान्तः ।

भूर्जोऽथ भूर्जपत्रः स्यात् मदुत्वक् पत्रपुष्पकः ।
इति कोषान्तरमिति मधुः । अदन्तनपुंसकत्वच-
शब्देन आबन्तत्वचाशब्देन वा विग्रहे मदु-
त्वचोऽदन्तोऽपि भूर्जो भुजो बहुपटो बहुत्वक्को
मदुत्वचः । इति स्वामी । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

मदुन्नकं, स्त्री, (म्रदा म्रत्परिणामेन उत् ऊर्द्धं
नीयते यत् इति । उत् + नी + डप्रकरणे
“अन्धेऽपि दृश्यते ।” ३ । २ । ४८ । इत्यत्र
काशिकोक्त्या डः । ततः स्तार्थे कन् ।) सुवर्णम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदुपत्रः, पुं, (म्रदूनि पत्राण्यस्य ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कोमलपत्रे, स्त्री । तदति, त्रि ॥

मदुपत्री, स्त्री, (म्रदूनि पत्राणि यस्याः ।) चित्ती-
श्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदुपर्वकः, पुं, (म्रदूनि पर्वण्यस्य कप् ।)
वेचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोमलपर्वविशिष्टे,
त्रि ॥

मदुपुष्पः, पुं, (म्रदूनि कोमलानि पुष्पाण्यस्य ।)
शिरौषवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कोमलकुसुम-
युक्ते, त्रि ॥

मृश

मदुफलः, पुं, (म्रदूनि फलान्यस्य ।) विकङ्कतः ।
मधुनालिकेरिकः । विकण्टकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कोमलफलवति, त्रि ॥

मदुलं, स्त्री, (मदु म्रदुत्वमस्यस्य । मदु + “सिन्धा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) जलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कोमले, त्रि । इत्यमरः ।
३ । १ । ७८ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ६ । २ ।

“मदुलतान्तलतान्तमलोकयत्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥”

मदुलोमकः, पुं, (म्रदूनि स्पर्शसुखानि लोमानि
यस्य सः । स्तार्थे कन् ।) शशकः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ३६१ ॥ कोमलरोमविशिष्टे,
त्रि ॥

मदुत्वलं, स्त्री, (मदु कोमलं उत्पलम् ।) नील-
पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मद्वः, पुं, (म्रदं पङ्कं गच्छति कारणत्वेन प्राप्नो-
तीति । गम् + डः ।) मत्स्यभेदः । इति संचिप्र-
सारोणादिवृत्तिः ॥

मद्वङ्गं, स्त्री, (मदु कोमलं अङ्गं यस्य ।) वङ्गम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (मदु च तदङ्गचेति ।)
कोमलावयवश्च ॥

मद्वी, स्त्री, (मदु + “वोतोऽगुणवचनात् ।” ४ । १ ।
४४ । इति डीप् ।) कोमलाङ्गी । इति सुग्ध-
बोधयाकरणम् ॥ अपि च ।

“सदाः पुरीषरिसरेषु शिरौषमद्वी
सीता जवाचित्ततुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसङ्गद्वन्वाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥”
इति महानाटकम् ॥

कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मद्वीका, स्त्री, (मदु + बाहुलकात् ईकन् टाप्
च ।) द्राक्षा । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥
(यथा, दृष्टुं संहितायाम् । ५५ । १० ।

“जम्बूवतसवाणीरकदम्बोदुम्बराङ्गुनाः ।
बीजपूरकमद्वीकालकुचाश्च सदाङ्गिमाः ॥”
कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मद्व, उ अ क्तिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् । क्तावेट् ।) उ, मर्दित्वा
मद्व्वा । न, मर्दति मर्दते । क्तिदि आर्द्राभावे ।
इति दुर्गादासः ॥

मद्वं, स्त्री, (मर्दते क्तिद्यतीति । मद्व् + कः ।)
युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (यथा,
हरिवंशे । १८२ । १ ।

“अपयाते ततो देवे कृष्णे चैव महात्मनि ।
पुनश्चावर्त्तत मद्वं परेषां लोमहर्षणम् ॥”

मद्व्वा, य, मद्व्वा । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
मद्व्मरुः, पुं, (म्रदुसु मरुः ।) पाषाणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मद्व्श, श्र औ म्रशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर० सक०-अनिट् ।) श्र, म्रशति । औ,
अमाचीत् अम्नाचीत् अमृच्छत् । म्रशि इति
तालवान्तस्यैव क्तिपि रूपम् । तेन अवि-

दिष्टार्थत्वात् सप्रश्नं प्रणिधानञ्च अस्वार्थः ।
सप्रश्ने । यथा, रवौ । ३ । ६८ ।

“परान्दशन् हर्षजडेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशप्रणाङ्कितम् ।”
प्रणिधाने ।

“रामप्रवासे अन्धशस्त्र दोषं
जनापवादं सनरेन्द्रस्तुम् ।”

केकयीति भट्टिः । ३ । ७॥

विमर्शं परामर्शः । नृषि इति नृह्यन्त्यान्तपाठो
हेयः । तर्हि चमेवार्थः स्यात् । इति, दुर्गा-
दासः ॥

नृष, त क } चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
नृष, त ण } (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।
अन्यत्र, अदन्त भा०-उभ०-सक०-सेट् ।)
नृह्यन्त्योपधौ । क, नृषयति । ण, नृषति नृषते ।
इति दुर्गादासः ॥

नृष, उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, मर्षित्वा
नृष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

नृष, क चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, मर्षयति । अयमात्मने-
पदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥

नृष, ण ड उ चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-आत्म०-च-सक०-सेट् । क्वावेट् ।)
ण, मर्षति मर्षते । ड, मर्षते । उ, मर्षित्वा
नृष्ट्वा । अपि गुरुमपरार्धं मर्षति ब्राह्मणाना-
मिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

नृष, य ण चान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) य ण, नृषयति नृषते ममर्षे ।
इति दुर्गादासः ॥

नृषा, थ, (नृष्यत इति । नृष् + का ।) मिथ्या ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १५॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ६८॥
“नृषान्धं सादिबले कुतूहला-
न्नलस्य नासीरगते वितेनतुः ॥”)

वृथा । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

नृषार्थकं, स्त्री, (नृषा अर्थोऽस्य । बहुव्रीहौ कप् ।)
अत्यन्तासम्भवार्थवाक्यम् । तत्पर्यायः । आह-
तम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २१ । अत्यन्ता-
सम्भवार्थे वचसि । आहन्त्यते स्म आहतं क्तः ।
नृषा मिथ्या अर्थोऽस्य नृषार्थकं इह नृषार्थं
यत् सर्वथा न घटते । यथा,—
“एष बन्धासुतो याति खपुष्यकृतशेखरः ।
कूर्मलोमतनूचाणः शशश्चङ्गधनुर्हरे इति ॥
यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता ममेति ।
अस्य चायं भेदः मौनित्वं ब्रह्मचारित्वं अन्यत्र
सिद्धमेव बन्धासुतत्वं खपुष्यत्वञ्चाप्यत्रासिद्ध-
मिति । इति भरतः ॥

नृषाध्यायी, [नृ] पुं, (नृषा ध्यायति चिन्तयतीति ।
ध्रौ + णिनिः ।) वक्तुः । यथा,—

“कङ्को वको वकोटश्च तीर्थसेवी च तापसः ।
मीनघाती नृषाध्यायी निखलाङ्गश्च दाम्भिकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

नृषालकः, पुं, (नृषा-मिथ्या अचिरस्थायित्वेन
सकुलोद्भूतकाल एवेत्यर्थः । अलं अलङ्करणं
कायति प्रकाशयतीति । कै + कः ।) आम्न-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नृषावादः, पुं, (नृषा मिथ्या वादः कथनम् ।)
मिथ्यावाक्यम् । तत्पर्यायः । चट्टरी २ । इति
जटाधरः । (यथा, महाभारते । ३ । १८८ । ३३ ।
“बहवो नृषेन्द्राजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ! ।
नृषानुशालिनः पापाः नृषावादपरायणाः ॥”)
नृषावादी, [नृ] त्रि, (नृषा वदतीति । वद् +
णिनिः ।) मिथ्यावादकः । तत्पर्यायः । नृषोद्यः ।
इति शब्दमाला ॥ मिथ्याभियोक्ता, च ॥
नृषोद्यं, स्त्री, (नृषा + वद् + “राजस्यस्य नृषोद्य-
रुच्यकुप्यकृष्टपथायथाः ।” ३ । १ । ११४ । इति
कर्मणि क्यप् । निपातितस्य ।) मिथ्यावाक्यम् ।
इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये ।
५ । ६० ।

“नृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवदो रघूत्तमः ॥”)
नृषोद्यः, त्रि, मिथ्यावादी । इति शब्दमाला ॥
नृष्टं, स्त्री, (नृष्ट + क्तः ।) मरिचम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नृष्टः, त्रि, (नृष्ट + क्तः ।) शोधितम् । इत्यमरः ।
३ । ४ । १५॥ (यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ८५ । ६ ।

“अशुभकरमतोऽन्यथाप्रदिष्टं
स्थितपतितं च करोति नृष्टमन्नम् ॥”)
नृष्टेरकः, पुं, वदान्यः । मिष्टाशी । अतिथिद्विट् ।
इति मेदिनी । कै, २०६ ॥

मृ, गि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) गि, नृणाति । मृणः । मृत्तिः ।
इति दुर्गादासः ॥

मे, ड प्रतीदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) प्रतीदानं परिवर्तः ।
ड, मयते धान्येन माषं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
मे, त्रि, मन्त्रम् । आमाके इति भाषा । मम
आमार इति भाषा । एते असम्बन्धस्य चतुर्थो-
पप्रेक्षकवचनाभ्यां निष्पन्ने । इति याकरणम् ॥

मेकः, पुं, (मे इति कायति शब्दं करोतीति ।
कै शब्दे + कः ।) द्वागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेक(ख)लकन्यका, स्त्री, (मेक(ख)लः मेखलायुक्तः
विन्यपर्वतः तस्य कन्यका । तस्य नितम्बदेशात्
निःसृत्येत्यर्थः ।) नर्मदानदी । इत्यमरः । १ ।
१० । ३२ ॥

मेक(ख)लाद्रिजा, स्त्री, (मेक(ख)लात् नितम्बदेशोप-
लक्षितात् अद्रेर्जाता । जन + डः + स्त्रियां
टाप् ।) नर्मदानदी । यथा,—
“रेवेन्द्रा पूर्वागङ्गा नर्मदा मेकलाद्रिजा ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

मेक्षणं, स्त्री, यज्ञीयपात्रविशेषः । (यथा, आम्ब-
लायनश्रौतसूत्रे । २ । ६ । १२ ।
“मेक्षणेनादायावदानसम्पदा जुहुयात् ॥”)
यथा, मेक्षणादीनाह कृन्दोगपरिशिष्टम् ।
“इभजातीयमिभार्हप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।

वृत्तं वार्चश्च पृथ्व्यमवदानक्रियाक्षमम् ॥”
इभार्हप्रमाणम् ।
प्रादेशद्वयमिभस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति ।
तदर्थम् । एषैव दर्शनी । विशेषस्तु महासुवे ।
“दर्शनीं दृष्टुलपृथ्व्या तुरीयेण तु मेक्षणम् ।
सुषलोदूखले वार्चं स्वायते सुदृढं तथा ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मेखला, स्त्री, (मीयते प्रचिप्यते कायमध्यभागे
इति । मि + संज्ञायां खलः गुणश्च स्त्रियां टाप् ।
इत्यमरटीकायां भरतमतम् ।) स्त्रीकस्याभ-
रणम् । चन्द्रहार गोट इत्यादि भाषा ॥
(यथा, रघुवंशे । ८ । ६४ ।

“असमाप्य विलासमेखलां

किमिदं किन्नरकण्ठि ! सुप्यते ॥”)

तत्पर्यायः । काष्ठी २ सप्तकी ३ रसना ४
सारसनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८॥ काष्ठीः ६
रशना ७ कक्षा ८ रसनम् ९ रशनम् १०
कक्षा ११ सप्तका १२ सारसनम् १३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कलापः १४ । इति जटाधरः ॥
सारसनं स्त्रीकस्यां वस्त्रयन्त्रम् । इति स्वामी ॥
केचित्तु ।

“एकयष्टिर्भवेत् काष्ठी मेखला त्वष्टिका ।
रसना घोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः ॥”
इति पठन्ति । इह त्वमेदात् पर्यायता । इति
भरतः ॥ खड्गादिनिबन्धनम् । इत्यमरः । २ ।
८ । ६० ॥ शिकनिका । चर्मरज्ज्वादि । मुष्टि-
दाट्ठार्थं उपर्यधो लौहवन्धः । इत्येके । इत्यपि
भरतः ॥ * ॥ शैलनितम्बः । इति मेदिनी । ले,
१२५ ॥ नर्मदानदी । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथ्निपण्यौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ उपनयन-
काले धारणीयसुज्जनिर्मितसूत्रत्रयम् । यथा ।
अधेनं माणवकमाचार्यस्त्रिः प्रदक्षिणं त्रिवृत्त-
सुज्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति ।
इति भवदेवभट्टः ॥ अपि च । गोभिलः । सुज्ज-
काशतासून्यो रसनाः । सुज्जः शरः । तासूनः
शरणस्तज्ञवा तासूनी । रसना मेखला । तथा च
मनुः ।

“मौञ्जी त्रिवृत्तमा शृङ्गा कार्या विप्रस्य

मेखला ।

चत्विषस्य च मौर्वीया वैश्यस्य श्रणतान्तवी ॥
सुज्जालामे तु कर्त्तव्या कुशाश्रन्तकवल्बजेः ।
त्रिवृता यत्स्थिनेकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

अन्यच्च ।

“गर्भाष्टमेष्टमे वाब्दे खस्रुचोक्तविधानतः ।

दृष्टी च मेखली सूत्री कृष्णाजिनधरो मुनिः ॥

मौञ्जी त्रिवृत्तमा शृङ्गा कार्या विप्रस्य

मेखला ।

मौञ्जभावे कुशेनाहुर्यत्स्थिनेकेन च त्रिभिः ॥”

इति कौर्म्य उपविभागे ११ अध्यायः ॥

होमकुण्डोपरिदृष्टितवेष्टनविशेषः । यथा,
वशिष्ठपञ्चरात्रे ।

मेघः

मेघः

मेघः

“यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावद्विद्यते ।
हस्तेके मेखलास्ति सो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रग्नेदगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः ॥”

मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता नृद-
घटिता ताश्च खातदेशाद्वाह्ये एकाङ्गुलिरूपं
कण्डं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चेत्वादि
क्रमेण वेदाद्यङ्गुलाः एतद्विपरीतास्तन्वान्तरोक्ता
यवहारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अग्नयस्तयः
नयने हे रसाः षट् गुणास्तयः । वसुतर्कयुगानि
अष्टषट्चत्वारि । पिङ्गलामतेऽपि । खाता-
देकाङ्गुलं त्वक्का मेखलानां विधिर्भवेत् । इति
तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्पत्तित्वम् ॥ (यज्ञवेष्टन-
स्तवम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ५ । १५ ।
“रुच्युज्जपात्राणि तथैकेऽग्नीननाश्रयन् ।
कुण्डेष्वमृतयन् केचिद्विभुर्वेदिमेखलाः ॥”
“मेखलाः सीमास्तत्राणि ।” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ।)

मेखलकन्यका, स्त्री, (मेखलस्य मेखलोपलक्षितस्य
विन्यगिरेः कन्यकेव प्रसूता ।) नर्मदानदी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मेघः, पुं, (मेहतीति । मिह् + अच् । “न्यूना-
दीनाश्च ।” ७ । ३ । ५३ । इति कुत्वम् ।)
सुस्तकः । राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥
खनामखातद्रव्यपदार्थः । मेहति सिञ्चति
यः । तत्पण्यायः । अवभृम् २ वारिवाहः ३
स्तनयितुः ४ वलाहकः ५ धाराधरः ६ जल-
धरः ७ तडित्वान् ८ वारिदः ९ अम्बुधत्
१० घनः ११ जीमूतः १२ सुदिरः १३ जलमुक्
१४ धूमयोनिः १५ । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥
अभृम् १६ पयोधरः १७ अम्बोधरः १८
योमधूमः १९ घनाघनः २० वायुदातः २१
नभस्वरः २२ कन्वरः २३ कन्वः २४ नीरदः २५
गगनध्वजः २६ वारिसुक् २७ वामुक् २८
वनसुक् २९ अब्दः ३० पर्जन्यः ३१ नभोगजः
३२ मदधितुः ३३ कदः ३४ कन्दः ३५ गवेडुः
३६ गदामरः ३७ खतमालः ३८ वातरथः ३९
श्चतनीलः ४० नागः ४१ जलकरङ्कः ४२
पेचकः ४३ मेकः ४४ ददुरः ४५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अम्बुदः ४६ तोयदः ४७ अम्बुवाहः
४८ । इति रत्नमाला ॥ पाथोदः ४९ गदामरः
५० गाडवः ५१ वारिमसिः ५२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तद्देदिकपण्यायाः । अग्निः १ यावा २
गोचः ३ वलः ४ अन्नः ५ पुरुभोजाः ६ वलि-
शानः ७ अश्वा ८ पर्जन्यः ९ गिरिः १० ब्रजः
११ चक्रः १२ वराहः १३ शम्बरः १४ रौहिण्यः
१५ रैवतः १६ फलिगः १७ उपरः १८ उपलः
१९ चमसः २० अहिः २१ अभृम् २२ वलाहकः
२३ मेघः २४ इतिः २५ ओदनः २६ वृषन्तिः
२७ वृत्रः २८ असुरः २९ कोशः ३० । इति
त्रिंशद्विधनामानि । इति वेदिनिघण्टौ । १ । १० ॥
(यथा, उत्तररामचरिते । २ ।

“मेघमालेव घञ्चायमारादपि विभायते ॥”)

मेघनायका यथा,—

“त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि सम्बर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥”
एषां फलानि ।

*आवर्त्तो निर्जलो मेघः सम्बर्त्तश्च बहूदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

त्रेतायुगे तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“अपां सिद्धे प्रतिगते तदा मेघाम्बुना तु वै ।
मेघेभ्यस्तनयितुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्जनम् ॥
सहदेव तया वृष्ट्या संपृक्ते पृथिवीतले ।
प्रादुरासंसदा तासां वृष्ट्या वै यद्वसङ्गिताः ॥
सर्वप्रतुपभोगस्तु तासां तेभ्यः प्रजायते ।
वर्त्तयिष्यन्ति ते स्वस्यास्तेतायुगमुखे प्रजाः ॥”

इति कौर्मि २६ अध्यायः ॥ * ॥

प्रलयकालीनमेघा यथा,—

“ततो गजकुलोद्गादास्तनितैः समलङ्कृताः ।
उत्तिष्ठन्ति सदा योनिं घोराः सम्बर्त्तका
घनाः ॥

केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुमसन्निभाः ।
धूम्रवर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः ॥
केचिद्रक्ताम्बुवर्णाश्च स्थूलाः चारुनिभास्तथा ।
शुक्लकुन्दनिभाश्चान्ये जात्याञ्जननिभाः परे ॥
मनःशिलानिभाश्चान्ये कपोतसदृशाः परे ।
केचिद्द्रुमराजवर्णाभास्तथान्ये क्षीरसन्निभाः ॥
तथा कर्पूरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा ।
इन्द्रगोपनिभाः केचित् हरितालनिभास्तथा ॥
काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ।
केचित् पर्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः ॥
कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्नीलकुलोदहाः ।
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्थलम् ॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
सप्तधा संवृतात्मानस्तमभिं श्रमयन्त्युत ॥
ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्तौह महौघवत् ।
सुघोरमश्विं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
प्रवृत्तेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्यते किल ।
अद्विस्तेजोऽंशभूतत्वात्तदामिं प्रविशत्यपि ॥
नष्टे चायौ वर्षशतैः पयोदा जलसम्भवाः ।
प्रावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः ॥
धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।
उद्यन्तं सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः ॥
साद्रिहीपा तथा पृथ्वी जलैः संक्रादयते शनैः ।
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्येषु तिष्ठति ॥
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्णवाः ॥”
इति कौर्मि उपविभागे ४२ अध्यायः ॥ * ॥

मेघस्य उत्पत्तिर्यथा,—

“तेजो ह सर्वभूतेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
समुद्रात्त्वम्भसां योगाद्रभ्यस्यः प्रवहन्त्यपः ॥
ततोऽयनवशात् काले परिहृतो दिवाकरः ।
निष्कृति पयो मेघे शुक्लाशुक्लैर्गर्भस्तिभिः ॥

अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः ।
सर्वभूतहितार्थाय वायुभूताः समन्ततः ॥
ततो वर्षति सोऽम्भांसि सर्वभूतविहङ्गये ।
वायवं स्तनितश्चैव विदुदग्निमसम्प्रभम् ॥
मेरुसानुमिहेत्यातो मेघत्वं यज्जयन्ति च ।
अभिष्यन्ति यथा चापस्तदन्तं कवयो विदुः ॥”
अपि च ।

“मेघानां पुनरुत्पत्तौ त्रिविधा योनिरुच्यते ।
अग्निजा ब्रह्मजाश्चैव पञ्चजाश्च पृथग्विधाः ।
त्रिधा त्रिधायनात्तेषां वक्ष्यामि वित्तसम्भवम् ॥
आग्नेयाः स्वप्नजाः प्रोक्तास्तेषां धूमः प्रवर्त्तनम् ।
जाता दुर्दिनवातादये सगुणास्ते व्यवस्थिताः ॥
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः ।
भूत्वा धरणिमभ्येत्य रमन्ते विचरन्ति च ॥
जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः ।
विदुदगुणविहीनाश्च जलधारावलम्बिनः ॥
नृदुसका महाकाया आवहस्य च सानुगाः ।
क्रोशभाञ्चाव वर्षन्ति क्रोशाद्वापि वा पुनः ।
पर्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति विपिनेषु च ॥
बलाका गर्दभाश्चैव बलाकागर्भधारिणः ।
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिश्वाससंभवाः ॥
द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ।
इतो योजनमात्राश्च सार्द्धाद्वातं विहतादपि ।
वृष्टिसर्गादिवस्तेषां धारासाराः प्रकीर्तिताः ॥
शूक्रेण पक्षा यच्छिन्नाः पर्वतानां महौजसाम् ।
कामगानां प्रवृत्तानां प्रजानां शिवमिच्छता ।
पुष्करावर्त्तकास्तने करणेनेह विश्रुताः ॥
नानारूपधराश्चैव महाघोरस्वनाश्च ते ।
कल्पान्तवृष्टेः सृष्टारः सम्बर्त्तान्नेर्नियामकाः ।
वर्षन्ति ते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्तिताः ॥
अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महौ जलेः ।
वायुं परिवहन्ते स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥
योऽन्यस्याखस्य भिन्नस्य प्राप्ततप्रभवस्तदा ॥
यस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नश्चतुर्वर्त्तः स्वयम्भुवः ।
तस्यैवाखस्य पाला हि सर्वे मेघाः प्रकीर्तिताः ॥
तेषामध्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः ।
तेषां श्रेष्ठस्तु पर्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥
गजानां पर्वतानाश्च मेघानां भोगिभिः सह ।
कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरस्तेका जलं स्मृतम् ॥
पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसंभवाम् ।
तुषारवृष्टिं वर्षन्ति हिमशस्यविहङ्गये ॥”

इति ब्रह्माखं ५८ अध्यायः ॥ * ॥

षड्भूतागान्तर्गतरागविशेषः । यथा,—

“भैरवोऽथ वसन्तश्च नटो नारायणस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च सङ्गते पुरुषाङ्गयाः ॥”
तस्य रागिण्यो यथा,—
“ललिता मालसी गौड़ी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”
अयं हनूमन्तते षड्भूतागो ब्रह्मणो मस्तकात्
निर्गतः । आकाशाज्जात इति च वदन्ति ।
अस्य जातिः औडवः । अर्थात् ध न य ऋ ग
इति पञ्चस्वरमिश्रितः । अस्य गृहं धैवतस्वरः ।

मेघनि

मेघनि

अथर्ववेदः सूक्तानाम् अष्टादशोऽङ्गः ।

मेचकः

मेघवेष्ट, [न] स्त्री, (मेघानां वेष्ट भवनम् ।)
आकाशम् । इति जटाधरः ॥
मेघसारः, पुं, (मेघस्य सार इव ।) चीनकपूर्वः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मेघसुहृत्, [द] पुं, (मेघाः सुहृदो मित्राणि यस्य ।)
मयूरः । इति हेमचन्द्रः ॥
मेघस्तनितोद्भवः, पुं, (मेघस्य स्तनितोद्भव उत्पत्तिरस्य । नवमेघशब्देनास्य अङ्कुरोत्पत्तिस्तथात्वम् ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य विकण्टकशब्दे ज्ञेयः ॥)
मेघाख्यं, स्त्री, (मेघस्य आख्या नामास्याः) सुस्तकम् ।
इति रत्नमाला ॥
मेघागमः, पुं, (मेघानां आगमोऽत्र ।) वर्षाकालः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, घटकपर्परकाथे । २।
“नवास्मत्ताः शिखिनो नदन्ति
मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ।”)
मेघस्यागमनञ्च ॥
मेघानन्दा, स्त्री, (मेघेन आनन्दोऽस्याः ।) वलाका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मेघानन्दौ, [न] पुं, (मेघेन आनन्दतीति । आ +
नन्द + णिनिः ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेघान्तः, पुं, (मेघानां अन्तोऽवसानमत्र ।)
शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेघास्थि, स्त्री, (मेघानां अस्थीव ।) करका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मेघास्यदं, स्त्री, (मेघानां आस्यदं स्थानम् ।)
आकाशम् । इति धनञ्जयः ॥
मेघोदरः, पुं, (मेघस्यैव उदरमस्य ।) अर्हत्पिता ।
इति हेमचन्द्रः ॥
मेचकं, स्त्री, (मचति वर्णान्तरेण मिश्रीभवतीति ।
मच् + “हजादिभ्यः संज्ञायां वुत् ।” उणा० ५।
३५। इति वुत् । ततः “पचिमचोरिच ।” उणा०
५। ३७। इति इत्वे लघूपधगुणः । यद्वा, मच मचि
कल्बने + अकन् । मचि परिसृचां नास्तीत्यत्वम् ।
मेचकः कृष्णनीलः स्यादतस्वीपुष्पसन्निभः । इति
शब्दार्णवः । युत्पत्तिस्तु मचति मिश्रीभवति
वर्णान्तरेण इति भरतः । इत्यमरटीकायां रघु-
नाथचक्रवर्ती ।) श्रोतोऽञ्जनम् । अन्वकारः ।
इति मेदिनी । के, १४० ॥ नीलाञ्जनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
“मेचकं मर्दनाञ्जनपिण्डवदीयतृकणरूचम् ।”
इति माधवकरत्नतस्मिन्निश्चययाख्यानेऽतीसा-
राधिकारे विजयरचितः ॥)
मेचकः, पुं, मयूरचन्द्रकः । श्यामलः । इति
मेदिनी । के, १४० ॥ (यथा, “मेचकाभं आगार-
श्रुमाभञ्च ससारगन्धकादिमणिमण्डलीकृतकृष्ण-
वर्णस्यैव वर्णो मेचक इति जेज्जडादयः प्राहुः
चिक्रणञ्जण इत्यर्थः ।” इति तस्मिन्निश्चयस्य
रक्तपित्तयाख्याने विजयेनोक्तम् ॥) धूमः ।
मेघः । शोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
श्यामलगुणयुक्ते, जि । इत्यमरः । १। ५। १४४ ॥
(यथा, शिशुपालवधे । ६। २६।

मेढ्र

“गजकदम्बकमेचकमुच्चकै-
र्नभसि वीक्ष्य नवास्मदमम्बरे ॥”
मेचकाभिधा, स्त्री, (मेचकस्याभिधा नामास्याः ।)
पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेट्, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेटत् । मेटति
लोकः । उन्माद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
मेटुला, स्त्री, (मेटतीति । मेट् बाहुलकात् उलच् ।
टाप् च ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मेठः, पुं, (मेटति उन्माद्यतीति । मेट् + अच् ।
एषोदरादित्वात् साधुः ।) हस्तिपकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मेड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेडत् । मेडति
उन्माद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
मेट्टः, पुं, (मेह्यनेनेति । मिह सेचने + “हान्नी-
शसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ।”
३। १। २२ । इति वृत् ।) शिखः । (यथा,
मनौ । ८। २२२ ।
“अवमूत्रयतो मेट्टमवशङ्क्यतो गुदम् ॥”)
स तु गर्भस्यस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । इति सुख-
बोधः ॥ (यथा, “अवगणनयनवदनप्राणगुदमेट्टाणि
नवस्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येताव्येव ॥” इति
सुश्रुते आर्यभट्टस्याने पञ्चमेऽध्याये ॥ शिरः
प्रथेयन्तं गताया वचनाया मूलस्थानम् । यथा,
पूर्णानन्दकृतवट्चक्रनिरूपणे । “वचाख्या
मेट्टेप्राच्छिरसि परिगता मध्यमे स्याज्जलन्ती ।”
मेट्टस्याप्रावृत्तत्वं जन्मान्तरे कृतस्य भट्टापापस्य
चिह्नं कुष्ठविशेषः । यथा, भविष्यपुराणीय-
मथ्यतन्त्रषष्ठाध्याये ।
“शृणु कुष्ठगणं विप्र ! उत्तरोत्तरतो गुरुम् ।
विचर्चिका तु दुःखमा चर्चरीयस्तृतीयकम् ॥
विकचुर्गणताम्रौ च कृष्णश्चेते तथाष्टकम् ।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥
ब्रह्मवत्सर्वगात्रेषु गच्छे भावे तथा नसि ॥”
दुःखमा अपावृतमेट्टः इति स्मृतिसंग्रहितारः ॥
पञ्चभूतानां मध्ये एयिद्या रजोगुणांश्च उत-
पन्नो मेट्टः तथाच वेदान्तपञ्चदश्याम् ।
“रजोऽग्नेः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रि-
याणि तु ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जह्मिरे ॥”
उपस्थेन्द्रियं नाम उपस्थवतिरित्तं उपस्थाग्र्यं
मूत्रशुक्रोत्सर्गशक्तिमदिन्द्रियं इत्यात्मानात्म-
विवेके शृङ्गाराचार्यः । अस्य लक्षणादिकं लिङ्ग-
शब्दे उपस्थशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥) मेघः । इत्य-
मरः । २। ६। ६६ ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“मेट्टो मेट्टो हुडो मेघ उरभ्र उरयोऽपि च ।
अविर्गन्धिस्तथोर्णायुः कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मेट्टशङ्गी, स्त्री, (मेट्टस्य शङ्गमिव शङ्गमस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) मेघशङ्गीवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

मेदः

मेदः, पुं, हस्तिपकः । इति हारावली ॥
मेडः, पुं, हस्तिपकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मेण्डः, पुं, मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥
मेथ, ऋ ऋ सङ्गे । वधे । मेधायाम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सङ्गे अक०-वधे-मेधा-
याश्च सक०-सेट् ।) ऋ, मेधति मेथते धीरो
गुणिना सङ्गत इत्यर्थः । ऋ, अमिमेथत् ।
मिमेथ । इति दुर्गादासः ॥
मेथिः, पुं, (मेथन्ति पशवोऽत्रेति । मेथ सङ्गे +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४। १। १७। इति
इन् ।) खले पशुवन्धनार्थव्यस्तदार । मेड काठ
इति भाषा । यथा,—
“मेधिर्मेथिः खलेवाली खले गोवन्धदार यत् ।”
इति हेमचन्द्रः । ३। ५५८ ॥
(स्त्री, मेथिका । तत्पर्यायो यथा,—
“मेथिका मेथिनी मेथिदीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी बहुबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वक्त्ररी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च केरवी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कचित् मेथीति पाठो दृश्यते ॥)
मेथिका, स्त्री, (मेथतीति । मेथ् + णिन् । टापि
अत इत्वम् ।) क्षुपविशेषः । मेथिशाक इति
भाषा । तत्पर्यायः । मेथिनी २ मेथी ३ दीपनी ४
बहुपत्रिका ५ बोधिनी ६ गन्धबीजा ७ ज्योतिः
गन्धफला ८ वक्त्ररी ९ चन्द्रिका ११ मन्था १२
मिश्रपुष्पा १३ केरवी १४ कुञ्चिका १५ बहु-
पर्णी १६ पीतबीजा १७ । अस्या गुणाः । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । अरो-
चकहरत्वम् । दीप्तिकारित्वम् । वातघ्नत्वम् ।
दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मेथी
वनमेथी । तयोर्गन्धगुणाः ।
“मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वक्त्ररी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च केरवी ।
कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा सुनिच्छदा ॥
मेथिका वातशमनी स्नेहघ्नी ज्वरनाशिनी ।
ततः स्वल्पगुणा वन्था वाजिनां सा तु पूजिता ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मेथिनी, स्त्री, (मेथतीति । मेथ् + णिनिः । ङीप् ।)
मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेथी, स्त्री, (मेथिः + कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।)
मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्तम्भः ।
यथा, शतपथब्राह्मणे । ३। ५। ३। २१ ।
“विष्णवे त्वेति मेथीसुपनिहन्तीतरतस्ततो
यदु च मानुषे ॥”
“मेथी स्तम्भम् ।” इति तज्ज्ञाश्रुम् ॥)
मेद, ऋ ऋ वधमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेदत् ।
अ, मेदति मेदते शास्त्रार्थे शिष्यः धारयतीत्यर्थः ।
मिमेदुः । इति दुर्गादासः ॥
मेदः, [स] स्त्री, (मेदति स्निह्यतीति । मिद +
“सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४। १८८ । इति

असुन् ।) मांसप्रभवधातुविशेषः । तत्पर्यायः ।
 वपा २ वसा ३ । इत्यमरः । २।६।६४॥ मेदः ४ ।
 अकारान्त इति भरतः ॥ अस्य गुणाः । वात-
 नाशिलम् । बलपित्तकफदाहत्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ अथ मेदसः स्वरूपमाह ।
 “यन्मांसं स्वाग्निना पक्तं तन्मेद इति कथ्यते ।
 तदतीव गुरु स्निग्धं बलकार्यतिष्ठं ह्यम् ॥”
 अथ मेदसः स्थानमाह ।
 “मेदो हि सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
 अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्त्रिनो भवेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रोगविशेषः । तत्र मेदसो विप्रकृष्टं निदान-
 माह ।
 “अथायामदिवास्वप्नेश्वलाहारसेविनः ।
 मधुरोन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदो विवर्हयेत् ॥”
 अन्नरसः आमद्रवः । तथा च सुश्रुतः ।
 आमद्रवान्नरसो मधुरश्च भवतीति । मेदसो-
 रतिप्रवृद्धौ वैगुण्यमाह ।
 “मेदसावृतमार्गत्वात् पुष्पन्त्यन्ये न धातवः ।
 मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥”
 अन्ये धातवः अस्यादयः शुक्रान्ताः । न पुष्पन्ति
 न पुष्टा भवन्ति । चीयते सञ्चितं भवति वर्हते
 इति यावत् । तस्मात् मेदसो सर्वकर्मसु
 अशक्तः स्यात् । मेदसः सौकुमार्यात् । अपरा-
 नपि दोषानाह ।
 “क्षुद्रासलवामोहस्वप्नक्रान्त्यनसादनैः ।
 युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्धैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ।
 मेदसः स्वेददौर्गन्ध्याज्जायन्ते जन्तवो नरः ॥”
 क्रान्त्यनं उच्छ्वासवरोधः । कण्ठेन घुर्धुर इत्यन्ये ।
 जन्तवः क्रिमयः । मेदसः स्थानमाह ।
 “मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
 अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्त्रिनो भवेत् ॥”
 मेदस्त्रिनोऽपि वृद्धौ हेतुमाह ।
 “मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
 चरन् सन्मुच्यत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥
 तस्मात् शीघ्रन्तु जरयत्याहारश्चापि काङ्क्षति ।
 विकारान् सोऽश्नुते घोरान् कांश्चित् काल-
 व्यतिक्रमात् ॥”
 सन्मुच्यति प्रदीपयति । स मेदसो आहारं
 शीघ्रं जरयति पुनर्भोजनं काङ्क्षति स दीर्घाग्निः
 कालव्यतिक्रमात् भोजनकालातिक्रमात् । कां-
 क्षिद्विकारान् वातपित्तकरान् घोरान् अश्नुते
 प्राप्नोति । एते वातपित्ते मेदसावरुहे विशेषा-
 द्दुपद्रवकरे इत्याह ।
 “एतावुपद्रवकरौ विशेषात् पित्तमारुतौ ।
 एतौ हि दहतः स्थूलं वनं दावानलो यथा ॥”
 एतौ पित्तमारुतौ मेदसा रुद्धमार्गत्वात् कोष्ठ-
 मध्ये प्रवृद्धौ सन्तौ विशेषादुपद्रवकरौ दहतः
 नाशयेताम् । मेदसोऽतिवृद्धेर्विनाशहेतुत्वमाह ।
 “मेदस्यतीवसंवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
 विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशन्त्याशु जीवि-
 तम् ॥”

विकारान् प्रमेहपिडकज्वरभगन्दरविद्रधिवात-
 रोगाणामन्यतमान् । अतिस्थूलतया वैगुण्य-
 माह ।
 “अतिस्थूलेषु संवृष्टा विसर्पाः सभगन्दराः ।
 ज्वरातीसारमेहार्शः क्षीपदा यषिकादयः ॥”
 अतिस्थूलस्य लक्षणमाह ।
 “मेदो मांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
 अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥”
 अयथोपचयोत्साहः न यथा उपचयो मांसोप-
 चयः उत्साहो बलश्च यस्य सः ॥*॥*॥ अथ
 मेदस्य चिकित्सा ।
 “पुराणाः शालयो मुन्नाः कुलत्योद्दालकोद्रवाः ।
 लेखना वल्लयश्चापि सेव्या मेदस्त्रिना सदा ॥
 अमन्तिनायवायाध्वचौद्रजागरणप्रियः ।
 हन्त्यवश्यमतिस्थूलं यवप्रक्षामाकभोजनः ॥
 चारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिवेन्नरः ।
 सहितं भक्तमखेन मेदोऽतिवृद्धिनिवृत्तये ॥
 गुडूचीत्रिफलाकाथः पीतो मेदोदहरः स्मृतः ।
 गुडूचीत्रिफलाकाथस्तथा लोहरजोयुतम् ।
 चौद्रैर्गन्धिकाकाथः पीतो मेदहरः परः ॥
 प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थूलनाशनम् ।
 उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिवेत् क्षणतर्भवेत् ॥
 योषामित्रिफलासुखविडङ्गैर्गन्गुलुं समम् ।
 स्वादेत् सर्वान् जयेद्रोगान्मेदः स्नेहामवातजान् ॥
 पिप्पली मधुना सेव्या मेदःकफविनाशिनी ॥
 धतूरपत्रस्वरसेन गाढ-
 सुहर्तनं स्थूलहरं प्रदिष्टम् ॥
 वासादलरसो लेपाच्छुद्धचूर्णेन संयुतः ।
 विल्वपत्ररसो वापि देहदौर्गन्धनाशनः ॥
 निम्बपत्ररसः प्रचित्तकचादियोजितं जयति ।
 दग्धहरिद्रोहर्त्तनमचिराच्चिरदेहदौर्गन्धम् ॥
 शिरीषलामज्जकहेमलोघ्रे-
 खगदोषसंखेदहरः प्रघर्षः ।
 शरीरदौर्गन्धहरः प्रदेहः
 पत्रासुलोभाभयचन्दनानाम् ॥”
 शिरीषस्यात्र पत्रं ग्राह्यं यवहारात् । लाम-
 ज्जकं सुगन्धित्वविशेषकदलामे उशीरं
 ग्राह्यम् । हेम नागकेशरम् । अम्बु बालकम् ।
 अभयं उशीरम् ।
 “हरीतकीं तु संपिष्टा देहसुहर्तनं नरः ।
 पञ्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहस्वेदोपशान्तये ॥
 वकुलस्य दलैः सन्धवारिणा परिपेषितैः ।
 देहसुहर्तयेत् पञ्चाद्वरीतक्या सुपिष्टया ॥
 भूय उहर्तनं कुर्वीत पञ्चात् स्नानं समाचरेत् ।
 प्रखेदान् मुच्यते शीघ्रं मेदोऽतिवृद्धिसमुद्भवात् ॥”
 इति मेदोऽधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य विशेषः । यथा,—
 “मेदः स्नेहस्वेदो दृढं पुष्टिमस्याह ॥”
 अस्य चीललक्षणं यथा,—
 “मेदः क्षये क्षीहाभिर्वृद्धिः सन्निश्रुत्यता रौक्ष्यं
 मेदुरमांसप्रार्थना च ।” अस्यातिवृद्धिलक्षणं
 यथा,—

“मेदः स्निग्धाङ्गतासुदरपार्श्ववृद्धिं कासश्वासा-
 दीन् दौर्गन्धश्च ॥”

“पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्धवेद्वि परं परम् ।

तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम् ॥”

“क्षपयेद्दृढवेद्यापि दोषधातुमलान् भिषक् ।

तावद्व्यावदरोगः स्यान्नरो रोगसमन्वितः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्यायः ॥

“तृतीया मेदोधरा नाम मेदो हि सर्वभूताना-
 सुदरस्थमन्वस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति ॥”

इति तत्रैव शारीरस्थाने ४ अध्याये ॥

मेदः, पुं, (मेदति स्निह्यतीति । मिद् + अच् ।)

वपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

“लघ्वाकण्डुमिहरो मलमो मेदकुष्ठहा ॥”

इति भरतधृतशालिहोत्रः ॥

स्नेच्छजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ अल-
 सुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऐरावतकुलजो

नागविशेषः । यथा, महाभारते १।५७।११।

“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।

ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”

मेदकः, पुं, (मिद् + क्तुल् ।) जगलः । इत्यमरः ।

२ । १० । ४२ ॥ मेया इति भाषा ॥

मेदजः, पुं, (मेदात् जायते इति । जन् + डः ।)

भूमिजगुण्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदो-
 भवश्च ॥

मेदःसारा, स्त्री, (मेदःसारोऽस्याः ।) मेदा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या मेदाशब्दे
 द्रष्टव्या ॥)

मेदस्कृत, स्त्री, (मेदः करोतीति । मेदस् + क्त +

क्रिप् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मेदा, स्त्री, (मेदो अस्याः अस्तीति । मेद +

अच् । टाप् ।) अष्टवर्गप्रसिद्धौषधिविशेषः ।

तत्पर्यायः । मेदोद्ववा २ जीवनी ३ श्लेष्ठा ४

मणिच्छिद्रा ५ विभावरी ६ । इति रत्नमाला ॥

वसा ७ खल्यपर्णिका ८ मेदःसारा ९ स्नेह-
 वती १० मेदिनी ११ मधुरा १२ स्निग्धा १३

मेधा १४ द्रवा १५ साध्वी १६ शल्यदा १७

बहुरन्मिका १८ पुरुषदन्तिका १९ । अस्या

गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहार्नि-

काश्रराज्यक्षज्वरनाशित्वम् । वातदोषकारि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं यथा,

“शुक्लकन्दो नखच्छेदो मेदो धातुमिव श्वेत् ।

यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनैः ॥”

मेदामहामेदास्थाने प्रतावरी मूली । इति

भावप्रकाशः ॥ अस्या विवरणं महामेदाशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥ (अनुकल्योऽस्या यथा । “मेदाभावे

चाश्वगन्धा ।” इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)

मेदिनी, स्त्री, (मेदोऽस्या अस्तीति । मेद +

इनिः । डीष् ।) मेदा । काष्मरी । इति राज-

निर्घण्टः ॥ पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । ३ ॥

मेदो विदतेऽस्यां मेदिनी सान्नाम्नेदःशब्दादिन्

सलोपश्च निपात्यते इति परे । स्वमते मेदः

समानार्थोऽदन्तो मेदशब्दोऽस्ति । लघ्वाकण्डु-

मेदोद्ग

मेधा

मेधावी

कृमिहरो मलमो मेदकुष्ठहेति शालिहोत्रः ।
नैकाजादिति इन् । यथा चोक्तम् ।

“मधुकैटभयोरावीन्मेदसैव परिश्रुता ।

तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥”

मेदतीति वा मेदिनी इन्मिद्या स्निहि यहादि-
त्वास्मिन् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (एतन्नाम-
निरुक्तिर्यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ८३-८४ ।

“गतप्राणौ तदा जातौ दानवौ मधुकैटभौ ।

सागरः सकलो आपस्तदा वै मेदसा तयोः ॥

मेदिनीति ततो जातं नाम पृथ्वाः समन्ततः ।

अभक्ष्या नृत्तिका तेन कारयेन सुनीश्वराः ॥”

अपि च । तत्रैव । ३ । १३ । ८ ।

“मधुकैटभयोर्मेदः संयोगान्मेदिनी स्मृता ।

धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः ॥”

तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

“श्रूयतां वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम् ।

विघ्ननिघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्धनम् ॥

अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा ।

बभूव वसुधाजन्म तद्विरुद्धमतं शृणु ॥

ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ बुद्धेन तेजसा ।

आवां वध न यचोर्वी पापसा संवृतेति च ॥

तयोर्वीवनकालेन प्रत्यक्षा सा भवेत् स्फुटम् ।

ततो बभूव मेदश्च मरणस्यान्तरं तयोः ।

मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता येनन्मतं शृणु ॥

जलधौता क्षया पूर्वं वर्द्धिता मेदसा यतः ।

कथयामि च तज्जन्म सार्थकं सर्वसम्मतम् ॥

पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्मवक्त्राच पुष्करे ।

महाविराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम् ॥

मलो बभूव कालेन सर्वाङ्गव्यापको ध्रुवम् ।

स च प्रविष्टः सर्वेषां तल्लोमां विवरेषु च ॥

कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा सुने ! ।

प्रत्येकं प्रतिजोन्माच्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता ॥

आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः ।

आविर्भूता स्फटिकाले तज्जलोपर्यवस्थिता ।

प्रजये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता ॥”

इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे नारायणनारद-
संवादे पृथिव्युपाख्याने ७ अध्यायः ॥

मेदिनीद्रवः, त्रि, (मेदिन्याः द्रवः ।) धूलिः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

मेदुरः, त्रि, (मेद्यति स्निह्यतीति । मिद् + “भञ्ज-
भावमिदो घुरच् ।” ३ । २ । १६१ । इति घुरच् ।)

अतिशयस्निग्धः । तत्पर्यायः । सान्द्रस्निग्धः २ ।

इत्यमरः । ३ । १ । ३० । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १ ।

“मेघैर्मदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमै-
र्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिदं राधे ! यच्चं प्रापय ॥”)

मेदुरा, स्त्री, (मेदुर + टाप् ।) काकोली । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोः काकोली-
शब्दे ज्ञेयाः ॥)

मेदोजं, स्त्री, (मेदसो जायते इति । जन् + ऊः ।)

अस्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेदोद्गवा, स्त्री, (मेदादुद्गवोऽस्याः ।) मेदा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मेदोन्मः पुं, (मेदोवहुलः अन्मः ।) वर्णसङ्करजाति-
मेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । ४८ ।

“मेदोन्मुचुमुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥”

कचित् मेदान् इत्यपि पाठः ॥)

मेदोवती, स्त्री, (मेदोऽस्याः अस्तीति । मेदस् +
मतुप् । मस्य वः ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(मेदोविशिष्टे, त्रि ॥)

मेध, ऋ अ वधमेधासङ्गेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-उभ०-वधे सक०-अन्यत्र अक०-सेट् ।)

ऋ, अमिमेधत् । अ, मेधति मेधते । इति दुर्गा-

दासः ॥

मेधः, पुं, (मेधते वध्यते पश्चादिरच्चेति । मेध +
घञ् ।) यज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १२३ । ३६ ।

“ग्रामणीश्च महौपालानेष जिला महावलः ।

धातुभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेधानाहरिष्यति ॥”

हविः । इति ऋग्वेदे । १० । १०० । ६ । मन्त्र-

भाष्ये सायणः ॥)

मेधा, स्त्री, (मेधते सङ्गच्छते अस्यामिति । मेध् +

“विद्धिदादिभ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् ।

टाप् ।) धारणावती बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । २२ ॥

धारणाशक्तियुक्ता धीर्मेधा मेधते सङ्गच्छतेऽस्यां

सर्वं बहुश्रुतं विषयीकरोति इति वा मेधा मेध-

न सङ्गे मेधायां सेमक्तात् सरोरितः आपवहु-

श्रुतविषयीकरणं धारणा यदुक्तं धारणा बुद्धे-

गुणविशेषः इति ॥ इति भरतः ॥ * ॥ (यथा,

सुखकोपनिषदि । ३ । २ । ३ ।

“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो

न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैव दृश्यते तेन लभ्य-

स्तस्यैव आत्मा विदुष्यते तन् स्खाम् ॥”)

मेधाकरं औषधं यथा,—

“शृङ्गपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ।

अभया च गुडूची च अटरूषकवाकुची ।

एतेरक्षसमैर्भागेष्टं प्रस्थं विपाचयेत् ॥

कण्टकायां रस प्रस्थं दृष्ट्वा च समन्वितम् ।

एतद्भाक्षीष्टं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥”

इति गारुडे । १६८ अध्यायः ॥ * ॥

मेधाकरगणो यथा । सतताध्ययनम् । तत्त-

ज्ञानकथा । अष्टतन्त्रशास्त्रावलोकनम् । सहि-

जाचार्यसेवा च । इति पुराणम् ॥ (दक्षप्रजा-

पतिकन्याविशेषः । यथा,—

“कौर्त्तिज्ज्यौ धृतिर्मेधा पुष्टिः अष्टा क्रिया

मतिः ॥”

इति वज्रपुराणे गणमेदनामाध्याये ॥

धनम् । इति निघण्टुः । २ । १० ॥ “मिध मेध

सङ्गमे च । चकारात् हिंसामेधयोश्च । मिधिः

सङ्गर्थः । इति साधवः । घञ् । सङ्गच्छतेऽनेन

सर्वं तद्वता हिंस्यते वा तद्वान् चौरादिभिः

प्रन्ति चैवार्थकारणात् इति महाभारतम् ॥

यहा, मतौ धीयते अर्जयितयं रक्षितयं दातय-

मिति धनवता बुद्धौ धनं धार्यते । तत्र मति-

शब्द उपपदे धातोः घनर्थे कविधानम् इति

कः । पृषोदरादित्वात् मतिशब्दस्य मेभावः ॥”

इति तद्भाष्ये देवराजयन्त्रा ॥)

मेधाः, [सु] पुं, (मेधते इति । मेध् + असुन् ।)

स्वायम्भुवमनुपुत्रः । यथा,—

“अग्निध्रस्वामिबाहुश्च सहः सबल एव च ।

ज्योतिष्मान् दुतिमान् हयो मेधा मेधातिथि-

वंसुः ।

स्वायम्भुवस्यास्य मनोर्दशैते वंशवर्धनाः ॥”

इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥

मेधाकृत, स्त्री, (मेधां करोतीति । कृ + क्तिप् ।)

सितावरणाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधा-

कारके, त्रि ॥

मेधाजित्, पुं, (मेधां जितवानिति । जि + क्तिप् ।)

कात्यायनमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेधातिथिः, पुं, (मेधायाः धारणावदुद्धेरतिथि-

रिव ।) मनुसंहिताटीकाकृत । मुनिविशेषः ।

यथा, श्रीभागवते । १ । १६ । १० ।

“मेधातिथिर्देवल आर्धवेणो

भरद्वाजो गौतमः पिप्पलादः ॥”

(प्रियव्रतपुत्रः स च शाकद्वीपाधिपतिः । यथा,

श्रीमद्भागवते । ५ । २० । २४—२५ ।

“यस्मिन् हि शाको नाम महीरुहः स्वर्चेव-

यपदेशकः । यस्य ह महासुरभिगन्धस्तद्वीप-

मनुवासयति । तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपति-

र्नान्ना मेधातिथिः ॥” * ॥ सप्तदश द्वापरयुगस्य

यासः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३० ।

“मेधातिथिः सप्तदशे व्रतौ सृष्टादशे तथा ॥”

प्रजापतेः कर्हमस्य पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।

५३ । १५ ।

“अग्निधो मेधातिथिश्च वपुर्गाश्च तथापरः ॥”

दक्षसावर्णिमन्वन्तरे सप्तर्षीणामेकतमः । यथा,

मार्कण्डेये । ६४ । ८ ।

“मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् दुतिमां-

स्तथा ।

सप्तर्षयोऽन्यः सबलस्तथान्यो हयवाहनः ॥”

नदीविशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते । ३ ।

२२१ । २३ ।

“चर्मण्वती मही चैव मेधा मेधातिथिस्तथा ।

तान्नावती वैत्रवती नदस्तिस्रोऽथ कौशिकी ॥”)

मेधारुद्रः, पुं, (मेधया रुद्र इव ।) कालिदासः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेधावती, स्त्री, (मेधा देयत्वेन अस्ति अस्याः

इति । मेधा + मतुप् । मस्य वः । डीप् । मेधा-

वर्द्धकत्वादस्यास्तथात्वम् ।) महाज्योतिष्मती ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधाविशिष्टा च ॥

मेधाविनी, स्त्री, (मेधास्याः अस्तीति । मेधा +

“असुमायामेधासजो विनिः ।” ५ । २ । १२१ ।

इति विनिः । ततो डीप् ।) ब्रह्मण्यः प्रज्ञी ।

इति मेदिनी । ने, २०४ ॥

मेधावी, [न] पुं, (मेधास्यस्येति । मेधा + “असु-

विनिः) शुक्रपत्नी । इति मेदिनी । ने, २०४ ॥
मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पण्डितः । इति
हेमचन्द्रः । ३।६॥ याङिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कस्यचित् ब्राह्मणस्य पुत्रः । यथा, महाभारते,
१२ । १७५ । ३ ।

“द्विजातेः कस्यचित् पार्थ ! स्वाध्यायनिरतस्य
वे ।

वभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥”)
मेधायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ने, २०४ ॥
(यथा, रामायणे । १ । ४ । ६ ।

“स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ।
वेदोपदृष्ट्वा र्थाय तावन्माह्वयत प्रभुः ॥”)

तद्देदिकपर्यायः । विप्रः १ विप्रः २ यतुप्रः ३
धीरः ४ वेनः ५ वेधाः ६ कण्वः ७ ऋभुः ८

नवेदाः ९ कविः १० मनोषी ११ मन्वाता १२
विधाता १३ विप्रः १४ मनश्चित् १५ विपश्चित्

१६ विपन्वयः १७ आकेनिपः १८ उग्रिजः १९
कौस्तासः २० अद्वातयः २१ मतयः २२ मतुथाः

२३ वाघतः २४ । इति चतुर्विंशतिर्मेधावि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १५ ॥

मेधिः, पुं, (मेधते खले स्थाप्यते इति । मेध +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४।११३ । इति इन् ।)

खले पशुवन्वनाथन्यस्तदाह । इत्यमरः । २ ।
६ । १५ ॥ खले धान्यमर्दनस्थानमध्ये पशुवन्व-
ननिमित्तं निहितं यदाह स मेधिः । मेइ इति

ख्याते । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । मेधिः ३
खलेवाली ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य स्थापन-
दिनं तत्र वारौ शुक्रदृष्टसती । नञ्चाणि

रेवती स्वाती हस्ता मूलं मृगशिरश्च । तत्र
लग्नं स्थिरम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेधिरः, त्रि, (मेधास्यास्तीति । मेधा + “मेधारथा-
भ्यामिरञ्जिन्चौ वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०६ । इति

काशिकोक्त्या इरन् ।) मेधावी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । २५ । २० ।

“त्वं विश्वस्य मेधिर ! दिवश्च गमश्च राजसि ।”
“हे मेधिर ! मेधाविन् ! वरुण ।” इति तद्गार्थं

सायणः ॥ यज्ञवान् । हविष्मान् । यथा, ऋग्-
वेदे । १० । १०० । ६ ।

“इन्द्रस्य सुनुकृतं देयं सहोभिर्गृहेजरिता
मेधिरः कविः ।”

“मेधो यज्ञः हविर्वा तद्धान् ।” इति तद्गार्थं
सायणः ॥)

मेधिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिप्रयेन मेधावीति । मेधा-
विन् + “अतिप्रायने तमविष्ठनौ ।” ५ । ३ । ६५ ।

इति इष्ठन् । “विन्मतोलुक् ।” ५ । ३ । ६५ ।
इति विनो लुक् ।) अतिप्रयमेधायुक्तः । इति

व्याकरणम् ॥
मेधं, त्रि, (मेधते इति । मेध + “ऋहलोर्धत् ।”

६ । १ । १२४ । इति यत् । यद्वा, मेधामर्ह-
सौत्ति । मेधा + दृष्टादित्वात् यत् ।) पवित्रम् ।

इत्यमरः । ३ । १ । ५५ ॥ (यथा,—
“ज्ञानेन मेधमखिलममेधं ज्ञानतो भवेत् ।

ब्रह्मज्ञाने ससुत्पन्ने मेधामेधं न विद्यते ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनम् ॥)

“पवित्रः प्रयतः पूत इति ब्रह्मवर्गे प्राणिविषय-
मात्र उक्तं इह त्वप्राणिद्रव्ये ।” इति भरतः ॥

“पूतं मेधं पवित्रं स्याद्ब्रह्मं प्रयतनिर्मलम् ।
निशोध्यं शोधितं नष्टं निर्निक्तमनवस्करम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(नित्यमेधम् । यथा, मनुः । ५ । १२६ ।

“नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पश्ये यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यमेधमिति स्थितिः ॥”)

शुचिः । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥ (यथा,
अनर्घराघवे । २ । १४ ।

“तत्ताडकं लणपूलकोपनयनक्षेत्राच्चिर-

देषिभि-

र्मैध्या वत्सतरी विहस्य वटुभिः सोल्लुखमाल-
भ्यते ॥”

मेधाजनकः । यथा,—

“मण्डूकपर्ण्याः खरसः प्रयोज्यः

क्षीरेण यद्यीमधुकस्य चूर्णं ।

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पाः

कल्कः प्रयोज्यः खलु शृङ्गपुष्पाः ॥

आयुः प्रदान्यामयनाशनानि

बलाभिवर्णखरवर्धनानि ।

मेध्या विशेषेण च शृङ्गपुष्पौ ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

मेधः, पुं, (मेधायै हितः । मेधा + “उगवादिभ्यो
यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् ।) खदिरः ।

यवः । ऋगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेध्या, स्त्री, (मेधायै हिता । मेधा + यत् । टाप् ।)
रक्तवचा । रोचना । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥

केतकी । ज्योतिष्मती । शृङ्गपुष्पी । ब्राह्मी ।
श्वेतवचा । शमी । मण्डूकी । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । २२१ । २३ ।

“चर्मखती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ॥”)
मेनका, स्त्री, (मन्वते इति । मन् + “मनेराशिषि

च ।” इति वृन् । तत् : “नश्मिन्योरलित्येत्वं
वक्तव्यम् ।” ६ । ४ । १२० । इत्यत्र काशिकोक्त्या

अकारस्य एत्वम् ।) सर्वेष्ट्या । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्याः कन्या शकुन्तला । यथा,—

“विश्वामित्रात्मजेवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।
वेदैतद्भगवान् कण्वो वीर ! किं करवाम ते ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २० । १३ ॥

(मेनेव । मेना + स्तार्थे कन् ।) उमामाता । यथा,
“ततः प्रीतास्तु पितरस्तां ददुस्त्वया निजाम् ।

मेनां देवाश्च शैलाय हिमयुक्ताय वै ददुः ॥
तां मेनां हिमवांस्तस्या प्रसादाद्देवतेष्वथ ।

प्रीतिमानभवत्तासौ रराम च यथेच्छया ॥
ततो हिमाद्रिः पितृकन्याय समं

मुखं सिधेवे विषयं यथेप्सितम् ।

अजीजनत् सा तनयास्तु मेना

रूपाभिभुक्ताः सुरयोषितोपमाः ॥

पुलस्त्य उवाच ।

मेनायां कन्यकास्तिस्रो जाता रूपगुणान्विताः ।
सुनाभ इति विख्यातश्चतुर्थस्तनयोऽभवत् ॥

नीलाञ्जनचयप्रस्था नीलेन्द्रीवरलोचना ।

रूपेणानुपमा काली जघन्या मेनकासुता ॥

जातास्ताः कन्यकास्तिस्रः षडब्दात् परतो सुने ! ।

कर्तुं तपः प्रयातास्ता देवास्ता ददुःशुः शुभाः ॥

ततो गते कन्यके हे ज्ञात्वा मेना तपस्विनी ।

तपसो वारयामास उमे त्वेवाव्रवीच्च सा ॥

तदेव माता नामास्याश्चक्रे पितृसुता शुभा ।

उमेत्येव हि कन्यायाः सा जगाम तपोवनम् ॥”

इति वामने ७३—७५ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“कथं गिरिसुता काली वभूव जगतां प्रसूः ।

दाक्षायणी त्यक्ततनुः कथमाप हरं पतिम् ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

यदावज्जतुं देवी पूर्वं दाक्षायणी सती ।

तदेव मनसागच्छन्मेनकां हिमवद्गिरिम् ।

त्यक्तप्राणा तदा देवी भूता हिमवतः सुता ॥

शिवाविन्यस्तमनसा सप्तविंशतिवत्सरान् ।

निनाय मेनका देवी परमावृत्तिमिच्छती ॥

सप्तविंशतिवर्षान्ते जगन्माता जगन्मयी ।

सुप्रीता भवदर्थं प्राह प्रत्यक्षतां गता ॥

श्रीदेवुवाच ।

यत् प्रार्थितं त्वया देवि ! मत्तस्तत् प्रार्थयाधुना ।

ततः सा प्रथमं पुत्रशतं वने यशस्विनी ॥

पश्चात्तु तनयामेकां स्वरूपगुणशालिनीम् ।

कुलदयानन्दकरीं भुवनत्रयदुर्लभाम् ॥

ततो भगवती प्राह मेनकां सुनिसन्निभाम् ॥

श्रीदेवुवाच ।

शतं पुत्राः संभवन्तु भवत्या वीर्यसंयुताः ।

सुता च तव देवानां मानुषाणाञ्च रत्नसाम् ॥

हिताय सर्वजगतां भविष्याम्यहमेव ते ।

एवमुक्त्वा जगद्वात्री तत्रैवान्तरधीयत ॥

ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी ।

पूर्वत्यक्तसतीरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ ॥

समयस्यानु रूपेण मेनकाजठरे शिवा ।

समुद्भूय ससुत्पन्ना सा लक्ष्मीरिव सागरात् ॥

वसन्तसमये देवी नवम्यां नृगयोगतः ।

अर्द्धरात्रौ ससुत्पन्ना गङ्गेव शशिमखलात् ॥”

इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥

मेनकात्मजा, स्त्री, (मेनकाया आत्मजा ।) दुर्गा ।
इति हलायुधः ॥ (शकुन्तला । यथा, महा-

भारते । १ । ७२ । ११ ।
“नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रय्यादा मांसगृह्णिनः ।

पर्यरन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥”)
मेनकाप्राणेशः, पुं, (मेनकायाः प्राणेशः पतिः ।)

हिमालयः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६३ ॥

मेना, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायाम्
“बहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २ । ४६ । इति

इनच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मेनका ।
इति भरतद्विरूपकोषः ॥ सा पितृकन्या । यथा,

तल्लमस्य स्थूलमानम् । ३ । ४७ । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥ चितारकशराकतिश्रवणानच-
त्रस्य गगनमध्योदये मेघलमस्य अष्टादशपला-
धिकदण्डैको गतो भवेत् । यथा,—

“तारकात्रयमिति शराकृतौ
केशवे गगनमध्यवर्तिनि ।
मत्तवारणगतेऽजलगतो
निर्ययुर्गजमहीधलिप्रिकाः ॥”

महैलाकतिपञ्चतारकधनिष्ठानचत्रस्य मस्तको-
पर्युदये मेघलमस्य षट्त्रिंशत्पलाधिकदण्डद्वयं
गतं स्यात् । यथा,—

“मस्तकोपरि समागते धने
महैलाकतिनि पञ्चतारके ।
यान्ति कान्तिमति मेघलगतः
सारसाक्षि रसवसलिप्रिकाः ॥”

इति कालिदासकृतराजिलमनिरूपणम् ॥

मेघकः, पुं, (मिथतीति । मिष् + अच् । संज्ञायां
कन् ।) जीवशाकः । राजनिर्घण्टः ॥

मेघकम्बलः, पुं, (मेघलोमनिर्मितः कम्बलः । मध्य-
पदलोपी कर्मधारयः ।) मेघलोमनिर्मित-
वस्त्रम् । तत्पर्यायः । ऊर्णायुः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १०७ ॥

मेघलोचनः, पुं, (मेघस्य लोचनमिव पुष्पमस्य ।)
चक्रमर्दः । इति भावप्रकाशः ॥ मेघचक्षुस्तुल्य-
चक्षुषि, त्रि ॥

मेघवल्ली, स्त्री, (मेघप्रिया वल्ली ।) अजशङ्गी ।
इति भावप्रकाशः ॥

मेघविषाणिका, स्त्री, (मेघस्य विषाणं शृङ्गमिव
प्रतिकृतिरस्याः । विषाण + प्रतिकृतौ कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) मेघशङ्गी । इति रत्न-
माला ॥

मेघशङ्गः, पुं, (मेघस्य शृङ्गमिव । तदाकृतित्वात् ।)
स्यावरविषमेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ अध्याये ।

“मेघशङ्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ॥”)

मेघशङ्गी, स्त्री, (मेघशङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।)
अजशङ्गीवृत्तः । मेघाशङ्गी इति भाषा ।
(यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“मेघशङ्गी मातुलुङ्गी सुरङ्गीत्यादि ॥”)

तत्पर्यायः । नन्दीवृत्तः २ मेघविषाणिका ३
चक्षुः ४ चक्षुर्वहनम् ५ मेघशङ्गी ६ गृहमा ७ ।

इति रत्नमाला ॥ (तथास्याः पर्यायो गुणाश्च ।

“मेघशङ्गी विषाणी स्यान्मेघवल्लीजशङ्गिका ॥
मेघशङ्गी रसे तिल्ला वातला श्वासकासहृत् ।
रूक्षा पाके कटुस्तिक्ता व्रणश्लेष्माक्षिशूल-
सुत् ॥

मेघशङ्गीफलं तिक्तं कुष्ठमेहकफप्रणुत् ।

दीपनं संसनं कासकृमिब्रणविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मेघा, स्त्री, (मिथ्यतेऽसौ । मिष् + कर्मणि घञ् ।
टाप् ।) चुटिः । इति शब्दचन्द्रिका । गुज-
राटी एलाइच इति भाषा ॥

मेघाच्छिक्नुसुमः, पुं, (मेघाणां अक्षिवत् क्षु-
माव्यस्य ।) चक्रमर्दः । इति रत्नमाला ॥

मेघाखः, पुं, (मेघस्याखमिवाखमस्य ।) इन्द्रः ।
इति पुराणम् ॥

मेघाली, स्त्री, (मेघस्य अन्तमिव अन्तं सूक्ष्मत्व-
गत्याः ।) वस्तालीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघालुः, पुं, (मेघप्रियः आलुः ।) वज्ररावृत्तः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मेघाङ्गयः, पुं, (मेघस्याङ्गयः आङ्गास्य ।) चक्रमर्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य चक्रमर्द-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मेघिका, स्त्री, (मेघी + स्त्री कन् । टाप् ।
ह्रस्वः ।) मेघी । इति शब्दरत्नावली ॥

मेघी, स्त्री, (मिथ्यते गृह्यते असौ इति । मिष् +
घञ् । ङीष् ।) तिनिश्वृत्तः । जटामांसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघस्त्रीजातिः । मेङ्गी ।
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३ । ५६ ।

“मेघजमसि मेघजं गवैश्वाय पुरुषाय मेघजं
सुखं मेघाय मेघ्यै ॥”)

तत्पर्यायः । जालकिनी २ अविः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ शङ्का ४ मेघिका ५ इति
शब्दरत्नावली । क्रुररी ६ रुजा ७ अविता ८
वेणी ९ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ । अस्या
दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । गाढत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । कफापहत्वम् । वातामयकारत्वम् । स्थौल्य-
त्वम् । लोमशाय्याश्चेत् गुरुत्वम् । रुद्धिदत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“आविकं लवणं खाडु स्निग्धोष्णं चाप्सररी-
प्रणुत् ।

अहृद्यं तर्पणं केशं शुक्रपित्तकफप्रदम् ।
गुरुकासेऽनिर्लोद्भूते केवले वानिले वरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अस्या दधिगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । कफपित्त-
करत्वम् । गुरुत्वम् । वाते रक्तवाते च पथ्य-
त्वम् । शोफव्रणनाशित्वम् ॥ * ॥ अस्या नव-
नीतगुणाः । क्षिप्तगन्धत्वम् । शीतलत्वम् । मेधा-
हरत्वम् । पुष्टिदत्वम् । स्थौल्यत्वम् । मन्दाग्नि-
दीपनत्वम् । सारकत्वम् । पाके हिमत्वम् ।
लघुत्वम् । योनिशूले कफे वाते दुर्गन्धि च
हितत्वम् । दुर्गन्धि स्थाने गुदशूले इति
पुस्तकान्तरे पाठः ॥ * ॥ तस्या घृतगुणाः ।
अतीवगौरवात् सुकुमारदेहिनी वर्ज्यत्वम् ।
बुद्धिपाटवहरत्वम् । बलावहत्वम् । वपुषां विस्र-
गन्धकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्-
मांसगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

“क्वाग्मेघवृषाश्वाद्याः याम्याः प्रोक्ता मद्द-
र्षिभिः ।

याम्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां दृढा बलवर्धनाः ॥”

मेसूरणं, स्त्री, दशमलमम् । यथा,—

“कर्मस्थानच दशमं खं मेसूरणमास्यदम् ।
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेहः, पुं, (मेहति चरति शुक्रादिरनेनेति । मिह
+ घञ् ।) प्रमेहरोगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
(अस्यौषधं यथा,—

“वज्रभस्य हिवल्लस्य लेहयेन्मधुना सह ।

ततो गुडसमं गन्धं भक्षयेत् कर्षमाचकम् ॥

गुडूचीसत्त्वमथवा शर्करासहितन्तथा ।

सर्वमेहहरो ज्ञेयो वज्रावलेह उत्तमः ॥”

इति वज्रावलेहः ॥

“भस्मसूतं समं कान्तमभकन्तु शिलाजतु ।
शुद्धताप्यं शिलाथोषं त्रिफलाङ्कोटजीरकम् ॥
कार्पासमञ्जारजनीं समं भायश्च शङ्गिणा ।
विशद्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिहेत्तदा ॥
माघमात्रं हरेन्मेहं मेघनादरसो महान् ॥”

इति मेघनादरसः ॥

“रसभस्म समायुक्तं वज्रभस्म प्रकल्पयेत् ।
अस्य माघद्वयं हन्ति मेहान् चौद्रसमन्वितम् ॥”
इति वज्रेश्वररसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥
अन्यत् प्रमेहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ मिहतीति ।
मिह + अच् ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रसावः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६७ ॥ (अग्रा-
द्यभिमुखं तत्करणे दीपो यथा, मनौ । ४ । ५२ ।

“प्रत्यग्निं प्रतिस्वर्ग्यं प्रतिमोदकदिजान् ।
प्रतिगां प्रतिवातश्च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥”

“अग्निसर्ग्यचन्द्रजलज्वाह्वनगोवाताभिमुखं मूत्र-
पुरीषे कुर्वतः प्रज्ञा नश्यति ॥” इति तट्टीकार्या
कुल्लूकभट्टः ॥)

मेहघ्नी, स्त्री, (मेहं हन्तीति । हन् + टक् । ङीष् ।)
हरिद्रा । इति रत्नमाला ॥

मेहनं, स्त्री, (मेहति सिञ्चति मूत्ररेतसीति । मिह
सेचने + ल्युः ।) शिश्नः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । ५ ।

“मेहनादनं कारणाक्षोम ।”

“मेहनात् मेघात् ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥
यथा, च सुश्रुते । १ । ३५ ।

“द्वस्त्रानि यस्य पञ्चाग्निं समहन्त्यापि मेहनम् ।
तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् ॥
ऊर्ध्वं अवगौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः ।
हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते ।
प्रेक्षते यस्य विभ्रान्तं स जीवेत् पञ्चविंशतिम् ॥”
मूत्रम् । इति मेदिनी । ने, ११० ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ३२ ।

“वस्तुवद्विलपन् यस्य भूमौ पतति सक्तसुष्क-
स्तब्धमेघो भग्नग्रीवः प्रणष्टमेहनश्च मनुष्यः ॥”
भावेऽनट् प्रत्यये मूत्रोत्सर्गश्च ॥

मेहनः, पुं, (मेहति सिञ्चति रसमिति । मिह +
ल्युः ।) सुष्ककटुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेहना, स्त्री, (मेह्यते चार्थ्यते शुक्रमस्यामिति ।
मिह चरणे + णिच् + अधिकरणे युच् । स्त्रियां
टाप् ।) महिला । इति केचित् ॥ (मेहनीयम् ।
यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३६ । १ ।

“यदिन्द्रचित्रमेहनास्ति त्वादातमद्विवः ॥”

मैत्रं, क्ली, (मित्रादागतमिति । यद्वा, मित्रस्येद-
मिति । मित्र + “तस्येदम् ।” ४।३।२० । इति
अण् ।) अनुराधानच्चत्रम् १७ । यथा,—

“मैत्रादपादे स्वपितीह विष्णु-
र्व्येण्यमध्ये परिवर्तते च ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥

(मित्रः सूर्यो देवतास्येति । आदित्यलोकः ।
यथा, महाभारते । १२ । ३१७ । ३ ।

“पायुनोत्क्रममाणन्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्याश्च प्रजापतिम् ॥”

यद्वा, मनुः । १२ । ७२ ।

“मैत्राच्चव्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयमुक् ॥”
पुरीषोत्सर्गः । यथा,—

“ततः कल्यं ससुत्याय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ! ।

नैर्ऋत्यामिषुर्वक्षिपमतीत्याभ्यधिकं सुवः ॥

कल्यं उषःकालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्-
न्यात् पुरीषोत्सर्गः ।” इत्यादिकाचारतत्त्वम् ॥
अपि च ।

“ब्राह्मणं सुहृत्ते चोत्तिष्ठेत् सुस्थो रक्षार्थमायुधः ।
प्ररीरचिन्तां निर्वर्त्य मैत्रं कर्म समाचरेत् ॥”

मैत्रं मलमूत्रोत्सर्गः । इति राजवल्लभः ॥*॥

तत्र निषिद्धस्थानादि यथा,—

“क्वायाकूपनदीगोष्ठेत्वाभ्याः पथिभस्मसु ।

अग्नौ चैव श्मशाने च विष्णवे न समाचरेत् ॥

न गोमये न दृष्टे वा महादृष्टे च श्राद्धले ।

न तिष्ठन् वा न निष्वासा न च पर्वतमस्तके ॥

न जीर्णदेवायतने न वस्त्राङ्गे कदाचन ।

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन् वा समाचरेत् ॥

तुषाङ्गारकपालेषु राजमार्गे तथैव च ।

न स्तेने न विले वापि न तीर्थे न चतुष्टये ॥

नद्यां नदसमीपे वा नोषरे न पराशुचौ ।

न सोपानतपादुको हि कृत्री वा नान्तरीचके ॥

न चेवाभिसुखः स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोगवाम् ।

न देवदेवालययोरपामपि कदाचन ॥

न ज्योतीषि निरीचन् वा न वायुभिसुखो-

ऽथवा ।

प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिसोमं तथैव च ॥”

इति कौर्म उपविभागे १२ अध्यायः ॥

अस्य विस्तारस्तु पाञ्चोत्तरखण्डे १६० अध्याये

दृश्यः ॥*॥ (मित्रस्य भावः । मित्र + अण् ।

मित्रता । यथा, मनुः । ८ । ११८ ।

“लोभात् मोहात् भयात् मैत्रात् कामात्

क्रोधात् तथैव च ।

अज्ञानात् बालभावाच्च साध्यं वितथमुच्यते ॥”

त्रि, मित्रसम्बन्धी ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।

१४४ । २३ ।

“पिशुनां ये न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् ।

ऋतं मैत्रश्च भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥”

मित्रताशाली । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।

१२ । १३ ।

“अदृष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥”

“मित्रभावो मैत्रो मित्रतया वर्तते ।” इति

श्रीशङ्करभाष्यम् ॥ “मैत्रः ह्रीनेषु कृपालुः ।”

इति श्रीधरस्वामी ॥ “मैत्री मित्रता तद्वान्

मैत्रः ।” इति श्रीमधुसूदनसरस्वती ॥)

मैत्रः, पुं, ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

मनुसंहितायाम् । २ । ८७ ।

“जपेनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥”

“मित्रमेव मैत्रः स्वार्थे अण् ।” इति तट्टीकायां

मेधातिथिकुल्लूकौ ॥ (उदयसुहृत्तात् तृतीय-

सुहृत्तः । तथा च दृष्टव्यः ।

“आर्द्रः सार्द्रस्तथा मैत्रः शुभो वासव एव

च ॥”

यथा, कुमारे । ७ । ६ ।

“मैत्रे सुहृत्ते शशलाञ्जनेन

योगं गतास्तरफलगुणौघ ॥”

वर्णशङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । २३ ।

“वैश्यान् जायते ब्राह्म्यान् सुधन्वाचार्य एव च ।

कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥”

मैत्रभं, क्ली, (मैत्रश्च तत् भवेति ।) अनुराधा-

नच्चत्रम् । इति जटाधरः ॥

मैत्रावरुणः, पुं, (मित्रश्च वरुणश्चेति । “देवता-

हृद् च ।” ६।३।२६ । इत्यनङ् । ततः “देवता-

हृद् च ।” ७।३।२१ । इति मित्रस्य वृद्धिः ।

“दीर्घाच्च वरुणस्य ।” ७।३।२३ । इति

वरुणस्य न वृद्धिः । तयोरपत्यमिति । मित्रा-

वरुण + अण् ।) अगस्त्यः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ५ । १६ । १५ ।

“न वर्षे मैत्रावरुणं ब्रह्मव्यमभिवर्धति ॥”

अस्य विवरणं यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३३ । ११ ।

“उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्व्यंश्या ब्रह्मन्

मनसोऽधिजातः ।

दधं स्क्रवं ब्रह्मणा देये न विश्वे देवा पुष्करे

त्वाददन्त ॥”

“उतापि च हे वसिष्ठ ! मैत्रावरुण ! मित्रावरु-

णयोः पुत्रोऽसि ब्रह्मन् वसिष्ठ ! उर्व्यंश्या अश्व-

रसो मनसो ममायं पुत्रः स्यादिति दृष्ट्वात्

संकल्पात् दधं रेतः मित्रावरुणयोरुर्व्यंश्रीदर्श-

नात् स्क्रवमासीत् । तस्मादधिजातोऽसि । तथा

च वक्ष्यते । सत्रे हज्जातावितृचि । एवं जातं

त्वा त्वां देयेन देवसम्बन्धिना ब्रह्मणा वेद-

राशिना अहम्भुवा युक्तं पुष्करे विश्वेदेवा

अददन्त आधारयन्त । तथाचादितेर्मित्रा-

वरुणौ जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते ।

तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाश्वरससुर्वशीम् ।

रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥

तेनैव तु सुहृत्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।

अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षौ सम्भूवतुः ॥

बहुधापतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।

स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः सम्भूत ऋषिसत्तमः ॥

कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महा-

द्युतिः ।

उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्भ्यामात्रो महातपाः ॥

मानेन सन्मितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते ।

यद्वा कुम्भाद्विर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥

कुम्भ इत्यभिधानश्च परिमाणश्च लक्ष्यते ।

ततोऽप्युत्पद्यमानासु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ।

सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वे देवा आधारयन् ॥”

इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

मैत्रावरुणः, पुं, (मैत्रावरुणयोरपत्यमिति । मैत्रा

वरुण + “अत इज् ।” ४।१।६५ । इति

इज् ।) अगस्त्यः । इत्यमरः । १ । ३ । २०-

(यथा, महाभारते । ३ । १०३ । १४ ।

“तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणमच्युतम् ।

आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः खैरभिधुवन् ॥”

मैत्री, स्त्री, (मैत्र + डीप् । यद्वा, मित्र + भावे

व्यञ् + डीप् । ततः “हलस्तद्धितस्य ।” ६।४।

१५० ।” इति यलोपः ।) मित्रस्य भावः ।

मित्रस्य कर्म । इत्यमरभरतौ ॥ यत्किविशेषै-

र्मैत्रीकरणविधौ यथा,—

“विद्विष्टपतितोन्मत्तवहुवैरातिकीटकैः ।

बन्धकीबन्धकीभर्तृचुद्रानृतकथैः सह ॥

तथातिथयशीलैश्च परीवादरतैः शृष्टैः ।

बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकः पत्न्यान्माश्रयेत् ॥”

इति विष्णुपुराणे तृतीयेऽंशे ११ अध्यायः ॥

“विद्विष्टादिभिर्मैत्रीं न कुर्वीत । बहुभिर्वैरं

यस्य । अतिकीटकः अत्यन्तं कीटवत् पौडकः ।

कण्टकैरिति पाठेऽपि स एवार्थः । बन्धकी

असती ।” इति तट्टीका ॥

मैत्रीबलः, पुं, (मैत्री मित्रता बलमस्य ।) बुद्धः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मैत्रेयः, पुं, (मैत्रे मित्रतायां साधुरिति । मैत्र +

टञ् ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(मित्रयोः अपत्यमिति । मित्रयु + “यष्टादि-

भ्यश्च ।” ४।१।१३६ । इति टञ् । ततः

“केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ।” ७।३।१२ ।

इति युस्थाने इयादेशे प्राप्ते । “दाङिनायन-

हास्तिनायन ।” ६।४।१७४ । इति युलोपो

निपातितः ।) सुनिविशेषः । यथा,—

“एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं हैपायनसुतो बुधः ।

प्रीणयन्नैव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत ॥”

इति श्रीभागवते । ३ । ७ । १ ।

(सूर्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । २७ ।

“देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।

चराचरात्मा स्रक्मात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः ॥”

वर्णसंकरजातिविशेषः । यथा, मनुसंहिता-

याम् । १० । ३३ ।

“मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधूकं सम्पृच्छयते ।

नृन् प्रशंसत्यजसं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥”

“मैत्रेयकं नाम्ना वर्णम् ।” इति तत्र मेधातिथिः ॥

स्त्री । मैत्रेयेन उच्चारिता मैत्रेयी उपनिषद् ॥

याज्ञवल्क्यस्य पत्नी च ॥) मित्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥

मैथुनं

(मित्रयुवंशोद्भवदौ च । यथा, हरिवंशे । ३२ । ७७-७८ ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् ।
दिवोदासस्य दायदौ ब्रह्मर्षिर्भित्रयुर्नृपः ।
मैत्रायणी ततः शाखा मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ॥”

मैत्रेयिका, स्त्री, मित्रयुद्धम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(मित्रयूनां भावः कर्म वा । मित्रयु + “गोत्र-
चरणाच्छाधात्वाकारतद्वेषेण ।” ५।१।२३४ ।
इति वृत् । ततः “केकयमित्रयुप्रलयानां यादे-
रियः ।” ७ । ३ । २ । इति इयादेशः । यथा,
“मैत्रेयिकया ज्ञाघते ।” इति काशिका । ७ ।
३ । २ ॥)

मैत्रं, स्त्री, (मित्र + अच् ।) मित्रस्य भावः ।
मित्रस्य कर्म । इत्यमरभरतौ । ३ । ५ । ३६ ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ७० ।

“प्राहुः सामपदं मैत्रं जनाः शास्त्रविचक्षणः ।
मित्रताञ्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥”)

मैथिली, स्त्री, (मैथिला निवासोऽस्येति । मैथिला
+ “सोऽस्य निवासः ।” ४ । ३ । ८६ । इति
अण् । मैथिलस्तन्नामा राजा तस्यापत्यं स्त्री ।
मैथिल + इच् । डीष् ।) सीता । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ४७ ।

“हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा
च्युतादिवः स्यात्सुरिवाचिरप्रभा ।

प्रशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः

सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”

मैथिलापतिमात्रे, पुं । यथा, महाभारते ।
१२ । ६६ । ३ ।

“जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् ।
योधान् खान् दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥”)

मैथुनं, स्त्री, (मिथुने सम्भवतीति । मिथुन +
“संभूते ।” ४।३।४१ । इति अण् । मिथुनस्येद-
मित्यण् वा ।) अग्रधाधानम् । यथा, मनुशाता-
तपौ ।

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥
मैथुने मिथुनशब्दवाच्ये स्त्रीपुंससाध्ये अग्रधाधान-
पुत्रोत्पत्त्यादौ ॥” इत्यद्वैततत्त्वम् ॥ * ॥ सङ्गतम् ।
रतम् । इत्यमरः । ३।३।२२१ ॥ “सङ्गतिः सङ्गमो
दारसंयोगः विवाह इति कलिङ्गः ॥ रतं सुर-
तम् । अनयोर्मैथुनम् । मिथुनात् सङ्गमे इदमर्थे
स्वार्थं रतौ निष्पाद्यार्थे वा णः । सम्बन्धे सुरते
युष्मे राशौ मिथुनमिष्यते । इति व्याङ्गिः ।” इति
तट्टीकार्या भरतः ॥ * ॥ शेषस्य पर्यायः । सुरतम्
२ अभिमनितम् ३ धर्षितम् ४ संप्रयोगः ५
अनारतम् ६ अव्रज्जचर्यकम् ७ उपखण्डम् ८
त्रिभद्रम् ९ क्रीडारतम् १० महासुखम् ११ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवायः १२ गान्ध-
धर्मः १३ रतम् १४ निधुवनम् १५ । इत्यमरः ।
२ । ७ । ५७ ॥ अस्य गुणाः । धातुचयकारि-
त्वम् । रतिस्तनानदाहत्वञ्च । अतिशयमैथुनस्य
आसकासज्वरकारित्वम् । अमैथुनस्य प्रमेहमेद-

७८५

मैथुनं

यन्त्रिरोगामिमान्यकारित्वम् । स्त्रीसंसर्गरहि-
तस्य आयुरजराशरीरवर्णस्थिरोपचित-
मांसानि भवन्ति । पूच्यस्थानाशुचिस्थान-
सेकस्थानलोकसमीपप्रतःकालसन्ध्याकालपर्व-
कालेषु तस्य व्याच्यत्वम् । एतत्कर्मणि रज-
स्वलाकामा मलिना वन्धा वर्णव्येष्टा वयोव्येष्टा
याधियुक्ताङ्गहीनासती वेश्या योनिदोषयुक्ता
सगोत्रा गुरुपत्नी भिक्षुकी कपटव्रतधारिणी
वृद्धा च व्याख्या ॥ रजस्वलागमने दृष्टायुस्तेजः-
क्षयोऽधर्मश्च भवति । कपटव्रतयुक्तागुरुपत्नी
सगोत्रावृद्धागमने एवं पर्वकाले सन्ध्याकाले च
स्त्रीमैथुने पापमायुःक्षयश्च भवति । वयोरूप-
गुणोपेतं कुलशीलसमन्विताम् । अधिकामां
दृष्टामलङ्कृतां वाजीकरणपीडिताञ्च प्रमदां
दृष्टोऽधिकामश्च पुरुषः सेवेत । शुक्रवर्द्धकद्रव्यं
सशर्करं शीतलजलं वा पीत्वा कामवाञ्छाचक्षुषां
सुरुपामनिन्द्यां दृष्टां प्रमदामाद्यप्रहरे दृष्टः
कामुको गत्वा तदनु सुखं स्वपेत् । असकृद्-
गमने तु नरो धातुवैषम्यमेति । रतान्ते स्नानं
सशर्करचौरपानं निद्रा गौडिकरसभोजनञ्च
हितम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (“तत्र प्रथमे
दिवसे ऋतुमत्तां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां
भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो
विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं स्तृतिकाश्चे वा ।
तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णोऽप्यायुर्वा भवति । न च
प्रवर्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति
यथा नद्यां प्रतिस्रोतः भ्राविद्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रति-
निवर्तते नोर्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रव्यम् । तस्मा
न्निमगवतीं चिरात् परिहरेत् । अतः परं मासा-
दुपेयात् ।”

“ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धते गर्भेण गार्भलक्षणम् ।
कललं जायते तस्या वर्जितं पैटकैर्गणैः ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
व्रतदिवसे अष्टाङ्गमैथुनस्य व्याच्यत्वं यथा,—
“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिव्याप्तिरेव च ।
मैथुनं विविधं व्याच्यं व्रते क्रीडाविवृद्धये ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४ अध्यायः ॥
अस्य विधिनियमौ यथा,—
“ऋतायुषगमः शस्तः स्वपन्न्यामवनीपते ! ।
पुत्रार्थं शुभे काले ज्येष्ठयुग्मासु रात्रिषु ॥
नास्त्रातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।
नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गुर्विणीम् ॥
नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।
क्षुत्क्षामामतिमुक्तां वा स्वयं वैभिरुपैर्यतः ॥
स्नातः सगन्धधृक् प्रीतो नाभ्यातः क्षुधितो-
ऽपि वा ।

सकामः सानुरागश्च अवायं पुरुषो व्रजेत् ॥
चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पञ्चाण्येतानि रात्रिन् । रविसंक्रान्तिरेव च ॥

मैनाकः

तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्तेषु वै पुमान् ।
विगमन्नभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृपः ॥
अशेषपर्वस्तेषु तस्मात् संयमिभिर्बन्धैः ।
भायं संच्छास्त्रदेवेभ्यो ध्यानजपपरैर्नरैः ॥
नान्ययोनावयोनौ वा नोपमुक्तौषधस्तथा ।
देहिजगुरुखाश्च अवायी नाश्रयी भवेत् ॥
चैत्यचत्वरतीर्थेषु नैव गोष्ठे चतुष्यथे ।
नैव श्मशानोपवने सलिलेषु महीपते ! ॥
प्रोक्तपर्वस्तेषु नैव भूपाल ! सन्धयोः ।
गच्छेद्वावायं मतिमान्न मृजोच्चारपीडितः ॥
पर्वस्वभिगमोऽधन्यो दिवा पापप्रदो वृष ! ।
सुवि रोगावहो नृणामप्रशस्तो जलाशये ॥
परदारान्न गच्छेत् मनसापि कदाचन ।
किन्तु वाचास्थिवन्धोऽपि नास्ति तेषु अवा-
यिनाम् ॥

नृतो नरकमभ्येति ह्यीयतेऽत्रापि चायुषः ।
परदारगतिः पुंसामभयत्रापि भीतिदा ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि ॥”

इति विष्णुपुराणे । ३ । ११ । १११-१२४ ॥ * ॥

परस्वरादिगमने दण्डो यथा,—
“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः क्षत्रविट्शूद्रयोषितः ।
ब्रजन्त्याप्यो भवेद्वाजा दण्ड उत्तमसाहसम् ॥
वैश्यागमे च विप्रस्य क्षत्रियस्यान्यजागमे ।
मध्यमं प्रथमं वैश्यो दण्डः शूद्रागमाद्भवेत् ॥
शूद्रः सवर्णागमने शतं दण्डो महीभुजा ।
वैश्यश्च द्विगुणं राजन् । क्षत्रियस्त्रिगुणं तथा ॥
ब्राह्मणश्च भवेद्दण्डस्तथा राजश्चतुर्गुणम् ।
अगुप्तासु भवेद्दण्डः स्वगुप्तास्वधिको भवेत् ॥
माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा ।
पितृष्वसखिश्वस्त्री भगिनी तत्सखी तथा ॥
भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च ।
तथा प्रव्रजिता नारी वर्णोत्कृष्टा तथैव च ॥
इत्यगत्यास्तु निर्दिष्टास्तासान्तु गमने नरः ।
शिश्वस्योत्कर्तनं कृत्वा ततस्तु वधमर्हति ॥
भ्रातृभार्यागमे पूर्वाद्दण्डस्तु द्विगुणो भवेत् ।
चाण्डाली च श्वपाकी वा गच्छन् वधमवाप्नुयात् ॥
तिर्यग्योनौ च गोवर्ष्ये मैथुनं योऽभिसेवते ।
स पणं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याश्च यवसोदकम् ॥
सुवर्णश्च भवेद्दण्डो गां व्रजन् मनुजोत्तम ! ।
वैश्यागामी द्विजो दण्डो वैश्यशुल्कसमं पणम् ॥
शहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।
वेतनं द्विगुणं दद्याद्दण्डश्च द्विगुणस्तथा ॥
अन्यसुद्दिश्य यो दद्यात् नयेदन्यस्य कारणात् ।
तस्य दण्डं भवेद्वाजन् । सुवर्णस्य च माघकम् ॥
नीत्वा भोगान्न यो दद्याद्वाप्यो द्विगुणवेतनम् ।
राज्ञश्च द्विगुणं दद्यान्तथा धर्म्मो न ह्यीयते ॥
वहूनां व्रजतामेकां सर्वे ते द्विगुणं ददम् ॥
दद्यात् पृथक् पृथक् सर्वे दण्डश्च द्विगुणं परम् ॥”

इति मातृये २०१ अध्यायः ॥
मैनाकः, पुं. (मेनकाया अपत्यं पुमान् । मेनकाया
भव इति वा । मेनका + अण् । एषोदरादित्वात्

मैलन्दः

साधुः ।) पञ्चतविशेषः । तत्पर्यायः । हिरण्य-
नामः २ सुनामः ३ हिमवतसुतः ४ । इति जटा-
धरः ॥ स तु हिमालयस्य ज्येष्ठपुत्रः । यथा,—
“ततो भगवती प्राह मेनकां सुनिषत्त्रिभाम् ।
स्मितपूर्व तदा तस्याः पूरयन्ती मनोरथम् ॥

श्रीदेशुवाच ।

शतं पुत्राः संभवन् भवत्या वीर्यसंयुताः ।
तत्रैको बलवान् मुख्यः प्रथमं संभविष्यति ॥
एवमुक्ता जगद्धात्री तत्रैवान्तरधीयत ।
मेनका च सुदं लब्ध्वा स्वस्थानं प्रविवेश ह ॥
ततः काले तु संप्राप्ते मैनाकमचलोत्तमम् ।
पक्षेण सह योऽद्यापि सिन्धुमध्ये प्रवर्तते ॥
मेनका सुषुवे देवी देवेन्द्रं सङ्ख्या गतम् ।
अन्यानूनशतं पुत्रान् क्रमात् सा सुषुवे च ह ॥”

इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥

(दानवविशेषः । इति हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२३२ । ३ ॥)

मैनाकस्वसा, [ञ] स्त्री, (मैनाकस्य स्वसा ।)
पार्वती । इति हेमचन्द्रः । २ । ११८ ॥

मैनाकः, पुं, (मीनं हन्तीति । मीन + “पत्ति-
मस्यन्दगान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।)
जालिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मैन्दः, पुं, विष्णुवध्यासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । १३४ ॥ (यथा, हरिवंशे १४१।१५८—१६०।

“अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः ।

विख्यातो मायुरे कल्पे सर्वलोकहिताय वै ॥

यत्र शास्त्रं मैन्दश्च द्विविदं कंसमेव च ।

देवान् मानुषदेहस्थान् रुदयामास वीर्य-
वान् ॥”

वानरविशेषः । इति रामायणम् ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ३१ । १८ ।

“तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च ।

युयुधे दिवसान् सप्त न च तौ विक्रान्तिं गतौ ॥”)

मैन्दहा, [न्] पुं, (मैन्दं हतवानिति । हन् +
क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

मैरेयं, स्त्री, (मारं कामं जनयतीति । मार +
टक् । निपातनात् साधुः ।) मयविशेषः । इत्य-
मरः । २ । १० । ४२ ॥ “यद्यपि ।

‘सौधुरिचुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् ।

मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानान्संहितम् ॥’

इति माधवेन भेदः कृतः । तथापि सूक्ष्ममनाह-
त्येदसुक्तम् । मारं कामं जनयति मैरेयं षीयः ।

निपातनादात् ऐत्वम् ॥” इति भरतः ॥ (यथा,

“मयन्तु सौधुर्मैरेयमिरा च मदिरा सुरा ।

कादस्वरी वारुणी च हालापि बलवत्तमा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

क्वचित्, पुल्लिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—

“तीक्ष्णः कषायो मदकृत् दुर्गमकफगुल्महृत् ।

कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

मैलन्दः, पुं, भ्रमरः । यथा । “श्रीमत्सुरहरपद-
पार्थोरुहनिःसरन्मकरन्दसन्दोहासादनतुन्दि-

७८६

मोघं

तमनोमैलन्द इत्यादि ।” इति वररुचिकृतपत्र-
कौमुद्यां राजप्रशस्तिः ॥

मोच, कि क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पक्षे भ्वा-पर-सक-सेट् ।) कि, मोचयति
मोचति । इति दुर्गादासः ॥

मोचः, पुं, (मोच + भावे घञ् । मोच्यते दुःखमनेन ।
मोच + करणे घञ् । इति भरतः ।) सुक्तिः ॥
(यथा, सांख्यसारे । २ । ७ । २५ ।

“न मोचो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।

सर्वाशासंक्षये चेतःक्षयो मोच इति श्रुतेः ॥”)

मोचधर्मस्तु महाभारते शान्तिपर्वणि द्रष्टव्यः ॥

पाटलिपट्टः । मोचनम् ॥ इति मेदिनी । घे.

२५ ॥ (यथा, मेघदूते । ६३ ।

“ताभ्यो मोचस्तव यदि सखे ! धर्मलब्धस्य

न स्यात्

क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भापयेस्ताः ॥”)

मृदुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥ (विशेषः ।

यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ७ । १६ ।

“जरामरणमोचाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृतस्त्वमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥”

“मोचाय विशेषणार्थम् ।” इत्यानन्दगिरिः ॥

आत्मस्वरूपदर्शनम् । इति रामानुजः ॥ निर-

सनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ पतनम् । यथा,

कुमारसम्भवे । ३ । ३१ ।

“मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरु-

र्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोचाः ।”

“मर्मरपत्रमोचाः जीर्णपर्णपाताः ।” इति

तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

मोचकः, पुं, (मोचतीति । मोच + क्त्वा ।)

सुष्ककट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

बृहत्संहितायाम् । ५४ । ११३ ।

“तोयं शृतं मोचकभक्षना वा

यत्सप्तकृत्यः परिषेचनं तत् ॥”

त्रि, मोचनकर्ता । यथा, मनुसंहितायाम् ।

४ । ३४२ ।

“असन्वितानां सन्वता सन्वितानाश्च

मोचकः ॥”)

मोचोपायः, पुं, (मोचस्य सुक्तेरुपायः ।) सुक्ति-

साधनम् ॥ तत्तु तपः । शमादिः । योगः ।

ज्ञानञ्च । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७ ॥ (यथा,

हरिवंशे । २५५ । ६३ ।

“स तं कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कृपयाभिपरिभुतः ।

उवाच दानवयष्टं मोचोपायं ददामि ते ॥”)

मोघं, त्रि, (सुहृतेऽस्मिन्निति । सुहृ + घञ् ।

न्यङ्कुदित्वात् कुलम् ।) निरर्थकम् । इत्यमरः ।

३ । १ । ८२ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ५० ।

“यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्धभम् ॥”

यथा च ।

“प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।

मरणाभिसुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम् ॥

तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ।

मोचर

तस्मात्मोघाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये ॥)

हीनम् । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६७० ।

“सञ्जन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्जने
मोघा ॥”)

मोघः, पुं, (सुहृदस्मिन् । सुहृ + घञ् । कुलम् ।)
प्राचीरम् । इति शब्दमाला ॥

मोघपुण्या, स्त्री, (मोघं पुष्यं रजो यस्याः ।)
वन्ध्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोघा, स्त्री, पुं, (सुहृद्वनया । सुहृ + घञ् ।
कुलम् । स्त्रियां टाप् ।) पाटला । इति

मेदिनी । घे, ४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्याल्यलिवत्तमा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विडङ्गम् । इति शब्दमाला ॥

मोघोलिः, पुं, प्राचीरम् । इति हारावली । ६८०

मोचं, स्त्री, (सुचति त्वगादिकमिति । सुच् + अच् ।)

कदलीफलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-

सितस्थाने । ३१ अः । “तालनाडिकेरपनसमोच-

पियालविल्वमधुकक्षिष्ठातकाम्बफलस्नेहाः पित्त-

संहृष्टे वायौ ॥” विवरणमस्य कदलीफलशब्दे

ज्ञातव्यम् ॥)

मोचः, पुं, (सुचति त्वचमिति । सुच् + अच् ।)

शोभाञ्जनपट्टः । इति मेदिनी । घे, ८ ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । १५८ । ४३ ।

“पनसाङ्गकुचान् मोचान् खर्जूरान्मुवेत-

सान् ॥”)

मोचकः, पुं, (मोचयति संसारादिति । सुच् +

णिच् + क्त्वा ।) मोचः । (सुचति गन्तं त्वच-

मिति वा । सुच् + क्त्वा ।) कदली । शिशुः ।

(सुचति विषयानिति ।) विरागी । इति

हेमचन्द्रः । ४ । २०० ॥ सुष्ककट्टः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (सुक्तिकारके, त्रि । यथा,

शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे । २।५१ ।

“असुक्तो मोचकश्चायमकालः कालचोदकः ॥”)

मोचनं, स्त्री, (सुच् + ल्युट् ।) मोचः । (यथा,

महाभारते । ५ । ८४ । २१ ।

“अवतीर्य रथात्तूष्णं कृत्वाशौचं यथाविधि ।

रथमोचनमादिश्य सन्ध्यामुपविवेश ह ॥”)

कल्कनम् । दम्भः । श्लाघ्यम् । इति सुचधातो-

र्भाविभट्टप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (मोचयतीति ।

मोचि + ल्युः । मोचनकर्त्तरि, त्रि । यथा,

भागवते । ६ । १३ । २३ ।

“धन्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं

रिपुञ्जयं खल्वयनं तथायुधम् ॥”)

मोचनी, स्त्री, (मोचयति रोगादिति । सुच् +

णिच् + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी ।

इति जटाधरः ॥ मोचकत्री च ॥

मोचरसः, पुं, (मोचस्य रसः ।) श्लाघ्यलिनिर्घासः ।

तत्पर्यायः । मोचसुतः २ मोचसावः ३ मोच-

मोहायि

निर्यासः ४ पिच्छिलसारः ५ सुरसः ६ शास्त्राली-
वेष्टः ७ मोचसारः ८ । अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । कफवातहरत्वम् । रसायनत्वम् ।
बलपुष्टिवर्णवीर्यप्रज्ञायुर्दृढसिद्धित्वम् । ग्राहि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
उत्तरतन्त्रे । ४० अध्याये ।
“तिलामोचरसो लोभ्रं तथैव मधुकोत्पलम् ।
कच्छरातिलकल्कश्च योगाश्चत्वार एव तु ॥
आनेन पयसा पेयाः सरक्ते मधुसंयुताः ॥”)
मोचा, स्त्री, (सुचति त्वचमिति । सुच् + अच् ।
टाप् ।) शास्त्रालिवृत्तः । (यथा, —
“शास्त्रालिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाद्या च तूलिनी ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कदलीवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । १३३ ॥
(यथास्याः पर्यायः ।
“कदली वारणा मोचाम्बुसारांशुमतीफला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नीलीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोचाटः, पुं, कृष्णजीरः । रम्भास्थि । मलयोद्भवः ।
इति मेदिनी । टे, ५४ ॥
मोची, स्त्री, (सुच्यते रोगो ययेति । सुच् + घञ् ।
डोष् ।) हिलमोचिका । इति रत्नमाला ॥
(विवृतिरस्या हिलमोचिकाशब्दे ज्ञातव्या ॥)
मोटकं, स्त्री, (सुच्यते भुम्भिक्रियते इति । सुट् +
घञ् । ततः कन् ।) पित्तदानार्थं द्विगुणभुम्भकुश-
त्रयम् । यथा । “इति द्विगुणभुम्भदर्भमोटकं
पित्तत्राक्षण्यवामपार्श्वे दद्यात् ॥” इति आह-
प्रयोगतत्त्वम् ॥
मोटकी, स्त्री, (मोटक + डोष् ।) रागिणी-
विशेषः । इति हलायुधः ॥
मोटनं, स्त्री, (सुट् + ल्युट् ।) चूर्णीकरणम् ।
आक्षेपः । इति सुट्धात्वर्थदर्शनात् ॥
मोटनः, पुं, (मोटतीति । सुट् + ल्युट् ।) वायुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मोटनकं, स्त्री, (मोटनेन कायतीति । कै + कः ।)
एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषः । यथा, —
“स्यान्मोटनकं तज्जनाश्च लगौ ॥”
“रङ्गे खलु मल्लकलाकुशल-
श्चाणूरमहाभटमोटनकम् ।
यः केलिलवेन चकार स मे
संसाररिपुं प्रति मोटयतु ॥”
इति कुन्दोमञ्जरी ॥
मोटा, स्त्री, (सुट् + अच् । टाप् ।) बला । इति
राजनिर्घण्टः ॥
मोहायितं, स्त्री, (सुट् + भावे घञ् । बाहुलकात्
घञस्तुट् । ततो भृशादित्वात् व्यङ् । ततो भावे
क्तः ।) स्त्रीणां स्वाभाविकदण्डविधाजङ्कारान्त-
गतालङ्कारविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तल्लक्षणं
यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ॥
“कान्तस्मरणवार्त्तादौ हृदि तद्भावभावतः ।
प्राक्कथ्यमभिलाषस्य मोहायितमुदीर्यते ॥”

मोदा

मोणः, पुं, (मुण् + अच् ।) शुष्कफलम् । नक्रः ।
मच्छिका । सर्पकरण्डः । इति मेदिनी । णि, २४ ॥
मोदः, पुं, (सुद + भावे घञ् ।) हर्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १३३ । ११ ।
“यत्रानन्दाश्च मोदश्च सुदः प्रसुद आसते ॥”)
मोदकः, पुं, स्त्री, (मोदयति वालादीनि । सुद
+ णिच् + खल् ।) खाद्यविशेषः । इत्यमरः ।
३ । ५ । ३३ ॥ मोया इति भाषा । अस्य दान-
मन्त्रो यथा, —
“मोदकं खादुसंयुक्तं शर्करादिविनिर्मितम् ।
मया निवेदितं भक्त्या गृह्णाण परमेश्वरि ॥”
इति दुर्गास्तवपद्धतिः ॥
गुडः । यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
शर्करादिद्वारापकौषधविशेषः । अस्य पूर्णवीर्यं
घण्टासं तिष्ठति । इति सुखबोधः ॥ (यथा, —
“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटौ ।
मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्त्तन्तथोच्यते ॥
द्रवन्तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः ॥
द्रवं द्रवरूपद्रव्यं कर्षप्रमाणं तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा
प्रयुज्यते । बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
हर्षके, त्रि । इति मेदिनी । कै, १४१ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ३५ । ३८ ।
“हृत्तारोर्हार्ष्टिन्नघण्टान् क्रथादगणमोद-
कान् ॥”)
मोदकः, पुं, (मोदयति मिष्टान्ननिर्माणेनेति । सुद
+ णिच् + खल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
मयरा इति भाषा । स च श्रद्धायां चक्षुष्या-
ज्जातः । इति स्मृतिः ॥
मोदनं, स्त्री, (मोदयतीति । सुद + णिच् + ल्युट् ।)
शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुद + भावे
ल्युट् ।) हर्षः । सुदधात्वर्थदर्शनात् ॥ (हर्ष-
जनके, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । २३ । ७६ ।
“वृकगृध्रशृगालानां तुमुखे मोदनेहृदि ।
आसीद्वल्लभयो घोरेस्त्व पुत्रस्य पश्यतः ॥”)
मोदमोदिनी, स्त्री, (मोदात् मोदो महान् हर्षः
सोऽस्या अस्तीति । मोदमोद + इनि । डोष् ।)
जम्बू । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोदयन्ती, स्त्री, (मोदयतीति । सुद + णिच् +
श्रट् । डोष् ।) वनमल्लिका । काठमल्लिका
इति भाषा ॥ यथा, —
“मदयन्ती गन्धवती मोदयन्ती खरखरा ।”
इति रत्नमाला ॥
अपि च ।
“हृणशून्या मोदयन्ती भूपदी मदयन्तिका ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा च सुश्रुते । २ । २५ ।
“पिष्ट्वाथ सर्वं सह मोदयन्त्या
माराम्भसा बीजकसम्भवेन ॥”)
मोदा, स्त्री, (मोदयति गन्धेन तोषयतीति ।
सुद + णिच् + अच् । टाप् ।) अजमोदा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मोरटा

मोदाखः, पुं, (मोदमाख्याति रसपल्लवादिना
विस्तारयतीति । आ + ख्या + कः ।) आन्त्र-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोदाद्या, स्त्री, (मोदेन आमोदगन्धेन आद्या
बहुला ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोदेन आद्या । हर्षयुक्ता च ॥
मोदितः, त्रि, (मोदो हर्षोऽस्त्वृजातः । मोद +
तारकादित्वात् इतच् ।) हर्षयुक्तः । इति
व्याकरणम् ॥
मोदिनी, स्त्री, (मोदयति गन्धेनेति । सुद +
णिच् + णिनिः । डोष् ।) अजमोदा । मल्लिका ।
यूधिका । कस्तूरी । मदिरा । मल्लिकापुष्प-
विशेषः । तत्पर्यायः । वटपत्री २ कुमारिका ३
वृत्तमल्लिका ४ । अस्या गुणाः । नेत्ररोगाप-
हन्तृत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । व्रणघ्नत्वम् ।
गन्धबहुलत्वम् । आस्यजरोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (हर्षदायके, त्रि । यथा,
महाभारते । ६ । ५६ । १३ ।
“वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा ।
परलोकार्णवमुखा गृध्रगोमायुमोदिनी ॥”)
मोरटं, स्त्री, (सुर वेष्टने + “शकादिभ्योऽटन् ।”
उणा० ४ । ८२ । इति अटन् ।) इक्षुमूलम् ।
अङ्कोटपुष्पम् ॥ समरात्रात् परचीरम् । इति
मेदिनी । टे, ५४ ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“परतो मोरटं विद्यादप्राचम्रं कफात्मकम् ॥”
यथा च ।
“नष्टदुग्धभवन्नीरं मोरटं ज्वेज्ज्वोऽन्नवीत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मोरटः, पुं, (सुर + अटन् ।) लताप्रभेदः । चीर-
मोरटा इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्ण-
पुष्पः २ पीलुपत्रः ३ मधुस्रवः ४ घनमूलः ५
दीर्घमूलः ६ पुरुषः ७ चीरमोरटः ८ । क्वचित्
पुस्तके कर्णपुष्पस्थाने चीरपुष्प इति पीलुपत्र-
स्थाने पीलुपुत्र इति च पाठः ॥ (तथास्य
पर्यायान्तरम् ।
“पीलुपर्णो घनरसो हस्तिपर्णो च मोरटः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
अस्य गुणाः । चीरवहुलत्वम् । मधुरत्वम् ।
कषायत्वम् । पित्तदाहज्वरनाशित्वम् । वृष्य-
त्वम् । बलविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ अध्याये ।
“गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्विन्द्राप्रदः
स्मृतः ।
मधुरौ हृंहणौ वृष्यौ तद्वत्पीयूषमोरटौ ॥”)
मोरटकं, स्त्री, (मोरट + स्वार्थे कन् ।) इक्षुमूलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मोरटा, स्त्री, (मोरट + टाप् ।) मूत्रा । इत्य-
मरः । १२ । ४८३ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ अः ।
“वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीं गुन्धानल-
कुशकाशाश्रमेदकाभिर्मन्यमोरटावसुकवसिर-
मल्लकं कुरुण्टकेन्द्रीवरकपोतवङ्काः ॥” तथास्याः
पर्यायो यथा, —

मोहः

“मूर्खा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मोहकः, पुं. (सुष्णातीति । सुष् + लुट् ।) तस्करः ।
इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥

मोहणं, क्ली, लुण्ठनम् । क्लेदनम् । वधः । इति
सुवधातोर्भाविभट्ट । (लुट् ॥*॥ सुष्णातीति ।
सुष् + लुट् । अपहारके, चि । यथा, भागवते ।
५।२४।२२ । “न वै भगवान् नूनमसुष्यानुजग्राह
यदुत पुनरात्मानुसृतिमोहणं मायामयं भोगै-
श्वर्यमेवातनुतेति ॥”)

मोषिता, [क्व] चि, मोषणकर्ता । चौरः । इति
सुवधातोर्लुप्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

मोहः, पुं, (मोहनमिति । सुह् + भावे घञ् ।)
मूर्च्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा
उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।

“वीचिवातेः श्रीकरचोदशीते-

राकर्षद्भिः पद्मकिञ्जल्कगन्धान् ।

मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं

खैरं खैरं प्रेषितैरुपवेति ॥”

अस्य विषयो यथा,—

“संज्ञावद्वासु नाडीषु पिहितास्त्रिणादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखयपोहकत् ॥

सुखदुःखयपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।

मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः षड्विधा सा प्रकी-
र्तिता ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४६ अध्याये ॥

अविद्या । इति मेदिनी । हे, ७ ॥ दुःखम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ देहादिषु आत्मबुद्धिः ।

इति गीतासुबोधिन्यां श्रीधरस्वामी ॥ असौ
ब्रह्मणो बुद्धितो जातः । यथा,—

“बुद्धिमोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः ।

प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्मथुलौचनतो वृष ! ॥”

इति मातृस्ये २ अध्यायः ॥

मोहस्वरूपं यथा,—

“मम माता मम पिता ममेयं गृहिणी गृहम् ।
एतद्वयं ममत्वं यत् स मोह इति कीर्तितः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥*॥
धर्मविमूर्खत्वम् । यथा,—

“अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन नश्यति ।
कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधै-
रिति ॥”

नन्वत्र मोहादिति को मोहः । अत्र ।

“मोहशब्देन देवेन्द्र ! बुद्धिपूर्वो यतिक्रमः ।

उच्यते पण्डितैर्नित्यं पुराणे सांशपायनः ॥”

इति भविष्यपुराणवचनात् जातबुद्धिपूर्वो यति-
क्रमो मोहः । इति जिकनः । तत्र कामना-
सामर्थ्यादेव बुद्धेर्लब्धत्वात् । उच्यते । शूद्रस्य
ब्रह्मणो मोहादुगच्छत इत्यादौ सुह वैचित्तो
इति श्राल्यार्थानुसारात् अज्ञानमात्रं मोहः ।
यत्र तु कामनाशब्दोऽस्ति तत्र भविष्यपुराण-
वृत्तितमोहशब्दो न ग्राह्यः । किन्तु धर्म-

मोहनः

विमूर्खत्वं मोहः स चाधर्मबुद्धौ सत्यामप्यकर्तव्ये
रागात् कर्तव्यताभ्रमः । यथा, आसः ।

“मोहो धर्मविमूर्खत्वं मानस्वात्माभिमानता ।”

एवञ्च भविष्यपुराणीयबुद्धिशब्दोऽप्यधर्मज्ञान-
मेवाभिधत्ते सत्यधर्मज्ञाने पापगौरवार्थमिद-
मुक्तं मोहादिति । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥*॥

मोहवृत्तौ यथा,—

सुमनोवाच ।

“श्रूयतामभिधास्यामि सर्वसन्देहनाशनम् ।

स्वरूपसुपदेशस्य सर्वविज्ञानदर्शनम् ॥

लोभः पापस्य वीजोऽयं मोहो मूलन्तु तस्य
हि ।

असत्त्वं तस्य च स्कन्धो माया शाखासुविस्तरः ॥

दम्भकौटिल्यपत्राणि कुकृत्या पुष्पितः सदा ।

पैतृयं तस्य सौगन्ध्यमज्ञानं फलमेव हि ॥

दृढपाषण्डचौराश्च कूटाः क्रूराश्च पापिनः ।

पश्चिणो मोहवृत्तस्य मायाशाखाः समा-
श्रिताः ॥

अज्ञानन्तु फलं तस्य रसोऽधर्मफलस्य हि ।

भावोदकेन संवृद्धस्तस्य सत्त्वात् स तु प्रियः ॥

अधर्मस्तस्य सुरभिः क्लेशश्च मधुरायते ।

तादृशैश्च फलैश्चैव सुफलो लोभपादपः ॥

तस्य च्छायां समाश्रित्य यो नरः परिवर्तते ।

फलानि तस्य योऽश्नाति सुपकानि दिने दिने ॥

फलानान्तु रसेनैव अधर्मेण तु पोषितः ।

सुसंपुष्टो भवेन्मर्त्यः पतनाय प्रयच्छति ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डे ११ अध्यायः ॥

मोहनं, क्ली, (मृह्यतेनेनेति । सुह् + लुट् ।)

सुरतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥

यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ७७ ।

“प्रविश्य गर्भमत्तको मुक्ता मोहयतेऽपरा ।

जायन्ते मोहनात्तस्याः सर्वमखूककच्छपाः ॥”

होममन्त्रोपध्यादिद्वारासुखताकरणम् । तत्र

होमेऽङ्गुलिनियमो यथा,—

“मोहनं वश्यकामश्च प्रीतिसंवर्द्धनं तथा ।

प्रदेशिनीकनिष्ठाभ्यां सर्वमेतत् प्रसिध्यति ॥

मोहनाकर्षणश्चैव लोभणोच्चाटनं तथा ।

कनिष्ठामथमाङ्गुलसंयोगेन तु लीलयता ।

विधियुक्तेन होमेन तथा द्रव्यानुयोगतः ।

सर्वे मन्त्राः प्रसिध्यन्ति मुद्रामन्त्रप्रयोगतः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(नगरभेदः । यथा, महाभारते । २।२५३।६।

“मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा ।

एतान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ॥”)

मोहनः, पुं, (मोहयतीति । सुह् + निच् + लुट् ।)

धुस्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवस्य

पञ्चवाणान्तर्गतवाणविशेषः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७१ । १३२ ।

“कामस्यैव जगज्जैत्रमोहनास्त्राधिदेवतम् ।

तद्रूपहृतचित्ताभूत् समाधिस्थैव तत्तत्क्षणम् ॥”

वृषविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ४७।६१ ।

“वीक्ष्य प्रलम्बं निहतं मोहनो नाम भूपतिः ।

मोहशा

सन्निपत्याङ्गुहासं तं ताडयामास सायकैः ॥”

मोहकारके, चि ॥ यथा, गीतायाम् । १८।३६ ।

“यदग्रे चानुवत्ये च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोऽयं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

“अत्र मोहनं मोहकरम् ।” इति आनन्द-
गिरिः ॥)

मोहनभोगः, पुं, (मोहनश्चासौ भोगश्चेति ।)

समिताशर्कराद्युतादियुक्तमिष्टान्नविशेषः । इति

पाकराजेश्वरः ॥

मोहना, क्ली, (मोहयति पुष्येणेति । सुह् +

लुट् । टाप् ।) त्रिपुरमालीपुष्पम् । इति रत्न-

माला ॥ मरुन्माला । इति शब्दमाला ॥

मोहनी, क्ली, (मुह्यन्त्यनेनेति । सुह् + लुट् ।

स्त्रियां ङीष् ।) उपोदकी । इति राज-

निर्घण्टः ॥ वटपत्री । इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्याः पर्यायः ।

“मोहनी मल्लिकाख्या तु वटपत्रा च मोहना ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

माया । यथा, महाभारते । १४ । ८० । ४५ ।

“मया तु मोहनी नाम मायेषा संप्रदर्शिता ॥”

मोहरात्रिः, क्ली, (मोहस्य रात्रिः ।) दैनन्दिन-

प्रलयः । यथा,—

“एवं पञ्चाशदब्दे च गते तु ब्रह्मणो वृष ! ।

दैनन्दिनन्तु प्रलयं वेदेषु परिकीर्तितम् ॥

मोहरात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्भिः पुरातनैः ।

तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा मन्विन्द्रा मानवादयः ।

ऋषयो तुनयश्चैव गन्धर्वा राक्षसादयः ॥

मार्कण्डेयो लोमशश्च पेचकश्चिरजीविनः ।

इन्द्रद्युम्नश्च वृषतिश्चाकूपारश्च कच्छपः ।

नाडीजङ्घो वकश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥

ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका नागालयास्तथा ।

ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकादधस्तथा ॥

गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च सृष्टेः पुनः ।

एवं शतान्दप्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥

ब्रह्मणश्च निपातेन महाकल्पो भवेन्नृष ! ।

प्रकीर्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ५।४।७२—७६ ॥*॥

मोहः कर्तव्याग्रहः स एव रात्रिरिव रात्रि-

बुद्धिमोहकत्वादिद्वारा रूपा । इदानीन्तनजनानां

रात्रिरिति वा । इति देवीमाहात्म्यप्रटीकार्था

विद्याविनोदः ॥*॥ जन्माद्यमीरात्रिः । यथा,—

“दीपोत्पन्नवस्तुर्दृश्याममया योग एव चेत् ।

कालरात्रिर्महेशानि ! ताराकालीप्रियङ्गुरी ।

जन्माद्यमी महेशानि ! मोहरात्रिः प्रकीर्तिता ॥

तृतीया माधवे शुक्ला कुलवारर्चसंयुता ।

दारुणा कीर्तिता देवि ! सर्वसिद्धेश्वरी परा ॥”

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥

मोहशास्त्रं, क्ली, (मोहोत्पादकं शास्त्रमिति

मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) अविद्याजनकग्रन्थः ।

यथा,—

“गोपतिं प्राह विप्रेन्द्रानालोक्य भगवान् हरि ।

न वेदवाच्यपुरुषे पुण्यलेखोऽपि शङ्कर ! ॥
सङ्गच्छते महादेव ! धर्मो वेदादि निर्व्वभौ ।
तथापि भक्तवात्सल्याद्रचित्तया महेश्वर ! ॥
अस्माभिः सर्व्व एवेमे गन्तारो नरकानपि ।
अस्माहे वेदवाच्यानां रक्षणाय च पापिनाम् ।
विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज ! ॥
एवं सख्योद्धितो रुद्रो माधवेन सुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्व्वपश्चिमम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथा न्यानि सहस्रशः ॥”

इति कौर्म १४ अध्यायः ॥

मोहिनी, स्त्री, (मोहयति सौन्दर्यादिनेति । सह
+ णिच् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) त्रिपुर-
मालीपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥ (वटपत्री ।
तत्पर्यायो यथा,—

“वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधैः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

समुद्रमन्थनकाले देवानामन्यतपानायासुराणां
मोहनाय च भगवदवतारविशेषः । यथा,—
“धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशमेव च ।

अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन्
स्त्रिया ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

सर्व्वेश्याविशेषः । यस्याः प्रापात् ब्रह्मणो-
ऽपूज्यत्वं जातम् । यथा,—

“यतो हससि गर्वेण ततोऽपूज्यो भवाचिरम् ।
अचिराद्दर्भमङ्गं ते करिष्यति हरिः स्वयम् ॥

निबोध शरणं ब्रह्मन् । सर्व्वेश्यायाश्च साम्प्रतम् ॥
तवैव कवचं स्तोत्रं मन्त्रं गृह्णाति यो नरः ।

भविता तस्य विघ्नश्च स यास्यत्युपहास्यताम् ॥
भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।

तव माघप्राञ्च संक्रान्त्यां न भविष्यति सा पुनः ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी शीघ्रं जगाम मदनालयम् ।

तेन सार्द्धं रतिं कृत्वा बभूव विज्वरा पुनः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३ अध्यायः ॥

विस्तरस्तु ब्रह्मणुशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (मोहकर्त्तरि
त्रि । यथा, भागवते । ३ । ६ । ३५ ।

“अतो भागवती माया मायिनानपि मोहिनी ।
यत् स्वयश्चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुतापरं ॥”

मौकुलिः, पुं, काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८८ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।

“कुञ्जकुञ्जकुटीरकौशिकघटाधुत्कारवत्
कीचक-

स्तम्बाङ्गवद्वक्त्रमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं
गिरिः ।

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुदेजिताः
कूजिते-

रुहेक्षन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कुम्भी-
नसाः ॥”

मौक्तिकं, स्त्री, (मुक्तेव । मुक्ता + “विनयादिभ्य-
ङक् ।” ५ । ४ । ३४ । इति ङक् ।) मुक्ता ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६२२ ॥ (यथा, चाणक्यशतके । ५५ ।

“शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो नहि सर्व्वत्र चन्दनं न वने वने ॥”

तथास्य पर्यायः ।

“मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलश्च तत् ।
अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मौक्तिकतण्डुलः, पुं, (मौक्तिकमिव शुक्लः तण्डुलो-

ऽस्य ।) धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मौक्तिकप्रसवा, स्त्री, (मौक्तिकस्य प्रसवा ।)

शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मौक्तिकशुक्तिः, स्त्री, (मौक्तिकानां शुक्तिः ।)

शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुक्ता र भित्तुक्
इति भाषा ॥

मौखं, स्त्री, (मुखस्येदमिति । मुख + अण् ।)
मुखसम्बन्धाधीनपापम् । तत्तु अभक्ष्यभक्षणरूपं

तत्र क्लोवम् । संसर्गरूपस्य तस्य प्रायश्चित्तं
यथा । सुमन्तुः । यच्च तैर्यैनमौखश्रीवाणां

सम्बन्धानामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्या-
प्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात् । इयात् कुप्यात् ।

एतदेवेति द्वादशवार्षिकमित्यर्थः । अत्र याज-
नादीनामन्यतमेन संवत्सरेण प्रततीत्यवगम्यते ।

इति शूलपाणिनकृतप्रायश्चित्तविवेकः ॥ मुख-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥

मौख्यं, स्त्री, सुखरत्नम् । सुखस्य भाव इत्यर्थे
ष्ठाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौखिकं, त्रि, सुखसम्बन्धि । सुखस्येदमित्यर्थे णिक्
(ङक्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौञ्जी, स्त्री, (मुञ्जस्येदमिति । मुञ्ज + अण् ।
स्त्रियां ङीप् ।) मुञ्जनिर्मितमेखला ॥ (यथा,

शिशुपालवधे । १ । ६ ।
“पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं

वसानमेणाजिनमञ्जनयुति ।
सुवर्णसूत्राकलिताम्बराधरां

विदुष्यन्तं श्रित्तिवाससस्तनुम् ॥”
“मुञ्जस्तृणविशेषस्तन्मयीमेखला मौञ्जी ।” इति

तट्टीकायां मञ्जीनाथः ॥ यथा,—
“विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादक्षिणायने ।

दक्षिणे च विष्णो कार्यं नानध्याये न संक्रमे ॥”
मनुः ।

“मौञ्जी त्रिवृत्तमाञ्जला कार्या विप्रस्य
मेखला ।

क्षत्रियस्य च मौर्व्वी ज्या वैश्यस्य शण्णतान्तवी ॥
सुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्लक्तकवस्त्रजैः ।

त्रिवृता गन्धिनेकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”
इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मौञ्जीलणाख्यः, पुं, (मौञ्जीलणमित्याख्यास्य ।)
सुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीपत्रा, स्त्री, (मौञ्जीपत्रमिव पत्रमस्याः ।)
वस्त्रजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीवन्धः, पुं, (मौञ्ज्या बन्धः बन्धनम् ।) सुञ्ज-
मेखलाबन्धनम् । उपनयनमिति यावत् । यथा,

“जन्मभादशमे सिंहे नीचस्थे शत्रुभे गुरौ ।

मौञ्जीवन्धः शुभः प्रोक्तश्चेन्न मीनगते रवौ ॥”
इति ज्योतिर्निबन्धे नारदवचनम् ॥

मौण्ड, स्त्री, (मृदस्य भावः कर्म वा । मृद + “गुण-
वचनब्राह्मणादीभ्यः कर्मणि च ।” ५ । १ । २२४ ।

इति ध्वज् ।) मौहः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४४
(यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २६ । २२ ।

“यो मां सर्व्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।
हित्वाहं भजते मौण्डाङ्गसन्धेव जुहोति सः ॥”

पुं, मृदस्यापत्यम् । मृद + “कुर्वादिभ्यो ण्यः ।”
४ । १ । १५१ । इति ण्यः । मृदपुत्रः । इति

याकरणम् ॥)
मौजलिः, पुं, काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मौजल्यः, पुं, (मुञ्जलस्यापत्यमिति । मुञ्जल + ण्यञ् ।)
मुञ्जलसुनिपुत्रः । स च गोत्रकारकः । अस्य

पञ्च प्रवराः यथा । और्व्वच्यवनभार्गवजाम-
दग्राप्रवन्तः । इति कुलदीपिका ॥ (यथा,

हरिवंशे । ३२ । ७० ।
“मुञ्जलस्य तु दायादो मौजल्यः सुमहायशाः ॥

मौज्जीनं, स्त्री, (मुञ्जानां भवनं चेन्नमिति । मुञ्ज +
“धान्यानां भवने चेन्ने खञ् ।” ५ । २ । १ ।

इति खञ् ।) मुञ्जभवोचितचेन्नम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ८८ ॥

मौनं, स्त्री, (सुनेर्भाव इति । सुनि + अण् ।) शब्द-
प्रयोगराहित्यम् ॥ तत्पर्यायः । अभावणम् २ ।

तूष्णीम् ३ तूष्णीकाम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । ३६६ ॥
(यथा, रघुवंशे । १ । २२ ।

“ज्ञाने मौनं चमा शक्तौ त्वागे ज्ञाघाविपर्य्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥”)

कर्मविशेषे मौनाचरणं यथा,—
“उच्चारं मैथुने चैव प्रसावे दन्तधावने ।

स्नाने भोजनकाले च घटसु मौनं समाचरेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनी, [नृ] पुं, (मौनमस्यास्तीति । मौन + “अत
इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) सुनिः ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ३६ ।
“ततः स चिन्तयामास राजा जामातकारणम् ।

विवेद च न तन्मौनी जगद्देवेष्व तं वृषः ॥”)
मौनयुक्ते, त्रि । यथा,—

“सिनीवाली कुहूष्यापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥

एतच्च मौनमरुणोदयमारभ्य स्नानपर्यन्तं कार्यं
न तु स्नानकालमात्रे ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनेयः, पुं, (सुनेरपत्यं पुमान् । सुनि + “इत
स्त्रानिञ् ।” ४ । १ । २२२ । इति ङक् ।) गन्धर्व्व-
गणविशेषः । यथा,—

“गन्धर्व्वीश्वरसः पुण्या मौनेयांस्तु निबोधत ।
चित्रसेनोयसैनौ तु ऊर्णायुरनिधस्तथा ॥

धृतराष्ट्रस्तथोमांश्च सूर्यवर्चास्तथेव च ।
युगतत्तृणपत्काण्यो निदिक्षित्रयस्तथा ॥

त्रयोदशः शालिशिराः पर्णयुग्मश्चतुर्दशः ।
इत्येते देवगन्धर्व्वीश्चतुर्दशश्चतुर्दशः ॥”

इति वैदिकपुराणम् ॥

मौलिः

(असरोमेदे, स्त्री। यथा, हरिवंशे। २। ८। ४७।
 “काश्या शारद्वती चैव मौनेयाधरसः स्मृताः॥”)
 मौरजिकः, त्रि, (सुरजस्तदादनं शिल्पमस्य।
 सुरज+“शिल्पम्”॥ ४। ४। ५५। इति ठक्।)
 सुरजवादकः। इत्यमरः। २। १०। १३॥
 मौख्यं, स्त्री, (मुखस्य भावः। मुख+“वर्णदृष्टा-
 दिभ्यः” अच् च। ५। १। १२३। इति अच्।)
 जायम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२६॥ (यथा,
 सुश्रुते शारौरस्थाने ४ अः।
 “अनवस्थितता मौख्यं भीरुत्वं सलिलार्थिता॥”)
 मौर्वी, स्त्री, (मूर्त्वाया विकारः। मूर्त्वा+“अव-
 यवे च प्राण्यौषधिवृद्धेभ्यः” ४। ३। १३५।
 इति अण्। डीप्।) धनुर्गुणः। इत्यमरः।
 २। ८। ८५। (यथा, रघुः। १। १६।
 “शास्त्रेवकुण्डिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता॥”
 अजष्टङ्गी। इति रत्नमाला॥ कौंगा इति
 भाषा॥ (मूर्त्वामयी। यथा, मनौ। २। ४२।
 “मौञ्जी चित्रत्वात् सञ्ज्ञा कार्या विप्रस्य
 मेखला।
 चक्षियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य श्रणता-
 न्तवी॥”)
 मौलः, पुं, (मूलं वेदेति। मूल+अण्।) भूत्यादे-
 र्मूलज्ञाता। मोडल् इति भाषा। यथा,—
 “यत् परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनः
 विदुः।
 तदन्वयस्यागतस्य दातया गोत्रजैर्मही॥”
 इति दायतत्त्वम्॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पञ्चादेशान्तरं गताः।
 तन्मूलत्वात् तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः॥”
 इति मिताचरा॥
 (विजिगीष्वरिमथोदासीनः। यथा, कामन्द-
 कीये। ८। ३४।
 “चत्वारः पार्थिवा मौलाः पृथग्भिन्नेः सहा-
 दकम्॥”
 मूलभूते, त्रि। यथा, तत्रैव। ८। २५। [याः।
 “मौला द्वादश यास्तेता ह्यमात्यादास्तथा च
 सप्ततिश्चाधिका ह्यताः सर्वे प्रकृतिमण्डलम्॥”)
 मौलिः, पुं, स्त्री, (मूल+सुतङ्गमादित्वात् इञ्।)
 चूडा। (यथा, महाभारते। ६। ५६। ५।
 “एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिसुपासृष्टत्॥
 शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयेत्॥”)
 किरौटम्। (यथा, हरिवंशे। ६७। ३०।
 “इयञ्च सा मया मौलिर्दृष्टा वरुणालयात्॥”)
 संयतकेशः। इत्यमरः। ३। ३। १६२। (यथा,
 रघौ। ७। ६६।
 “स चापकोटीनिहितैकवाहुः
 शिरश्च निष्कर्षणभिन्नमौलिः।
 ललाटवद्वयमवारिविन्दुः
 भीतां प्रियामेव वचो वभावे॥”)
 मूलकम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २। २३०॥
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ४२४।

मौलिकः

“भालनयनेऽभिरिन्दुमौलौ गात्रे भुजङ्गमणि-
 दीपाः॥”
 प्रधानः। यथा, मार्कण्डेये। ५६। १४।
 “मौलयस्ते महाकायाः शाकपोतकरम्भकाः॥”)
 मौलिः, पुं, (मूलस्यादूरभवः। मूल+सुतङ्ग-
 मादित्वादिञ्।) अशोकवृक्षः। इति मेदिनी॥
 मौलिः, स्त्री, (मूले जाता। मूल+इञ्।)
 भूमिः। इति मेदिनी॥
 मौलिकः, पुं, (मूले आद्ये जातः। मूल+ठक्।)
 कुलीनभिन्नः। यथा राष्ट्रीयवारेन्द्रब्राह्मणस्य
 श्रोत्रियः तथा कायस्थस्य मौलिकः। एवं दक्षि-
 णात्यवैदिकब्राह्मणस्य अन्यपूर्वापरिणतापि तत्-
 पदवाच्यः। वङ्गजकायस्थस्य स च मध्यन्यशब्द-
 वाच्यः। यथा। अथ मध्यन्यलक्षणमाह।
 मध्यन्यशब्दो रूढ इत्यन्यः। इत्युडवित्यवत्।
 मध्यन्यः कुलमध्यस्यकुलीनस्य विश्रामस्थल-
 मित्यर्थः। मध्यन्यशब्दस्य लक्षणान्तरम्। कुली-
 नेतरसिद्धवंशजातकले सति दशपुरुषावधि
 अनवच्छिन्नकुलार्चनत्वं मध्यन्यत्वम्। स च
 द्विविधः। सिद्धः साध्यश्च। सिद्धत्वं प्रकृत-
 मध्यन्यत्वम्। प्रकृतसिद्धवंशजातकले सति दश-
 पुरुषावधिकुलार्चकत्वं सिद्धत्वम्। सिद्धपदा-
 काङ्क्षिते सति दशपुरुषावधिकुलार्चकत्वं साध्य-
 त्वम्। अस्य प्रश्नसामाह।
 “कुलीनकुलरक्षार्थं विवादेषु मीमांसया।
 एतेषां गुणमाश्रित्य मध्यन्यः कुलसुत्तमम्॥”
 इति कुलदीपिका॥
 दक्षिणराष्ट्रीयकायस्थस्याष्टसन्मौलिका यथा,—
 “गौड़ैर्यो कीर्तिमन्तश्चिरवसतिरुता मौलिका
 ये हि सिद्धा-
 स्ते दत्ताः सेनदासाः करगुहसहिताःपालिताः
 सिंहदेवाः।
 ये वा पद्याभिमुखाः स्थितिर्विनययुषः सप्ततिस्ते
 द्विपूर्वा
 मित्राद्यां वीर्य राज्ञा चरणगुणयुता मौलिक-
 त्वेन साध्याः॥”
 अपि च।
 “सेनो दत्तः करो त्रयो दासो देवः प्रतिष्ठितः।
 पालितः सिंहधर्मज्ञो गुहः सन्मौलिकाः
 स्मृताः॥”
 द्विसप्ततिसाध्यमौलिका यथा,—
 “होड़ः खरधरधरणी वाण
 आधिच सोमः पैसुर सामः।
 भञ्जो विन्दो गुह बल लोधः
 शर्मा वर्मा हुड भूयि चन्द्रः॥
 रुद्रो रक्षित राजादित्यो
 विष्णुर्नागः खिल पिल गूतः।
 इन्द्रो गुप्तः पालो भद्र
 ओमश्चाङ्कुर वन्धुर नाथः॥
 शायिर्हेशो मानो गण्डो
 राहो राणा राहुत साना।
 दाहा दाना गण उपमाना॥

मौषलं

खामः चोमो घर वै ओषः
 वीदस्तेजश्चार्णव आशः।
 शक्तिभूतो ब्रह्मो शानः
 जेमो हेमो वहन रङ्गः।
 गुडः कीर्तिर्यशः कुण्डो
 नन्दी श्रीलो धनुर्गुणः॥
 इति द्विसप्ततिमौलिकाः॥
 अन्यच्च।
 “देवो भूदेवभक्तो गुहसदृशगुणो दास ईशान-
 दासः
 सेनो दत्तः सुदत्तामहितजनचयः पालितो
 धर्मपालः।
 सिंहः सिंहप्रतापः क्षितिनिकरकरादानदक्षः
 करोऽसौ
 गौड़ैर्यो संस्थितास्ते गुणगणनिपुणा मौलिक-
 त्वेन सिद्धाः॥
 होड़वाणधरणीखिलसोमा
 भुजविन्दगुहराजराहुताः।
 रुद्रपालवलसामरक्षिता
 लोधशर्मभुयिर्वर्मवन्धराः॥
 चन्द्रशायिगुयिर्भद्रपैसुरा
 गण्डगुप्तधरकीर्तिवर्धनाः।
 जेमहेमगणनाथविष्णवो
 ब्रह्मरङ्गपिलहुडधनुर्गुणाः॥
 तेजोऽर्णवखरधराधिच शक्तिभूताः
 चोमौष शान विदशील यशोम नन्दी।
 दाहाङ्कुरेन्द्रशुभकुण्डमनोपमाना
 दानाश्रुतविदिता भुवि कीर्तिमन्तः॥
 देशादित्यौ राण राहो साना च खामक-
 स्तथा।
 द्विसप्ततिमिताः साध्या मौलिका विदिताः
 क्षितौ॥
 इति कुलाचार्यकारिका॥
 (देशविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ५७। ४८।
 “पौरिका मौलिकाश्चैव अश्वका भोग-
 वर्धनाः॥”)
 त्रि, मूलसम्बन्धिनि मौलिसम्बन्धिनि च॥ (भार-
 भूतं मूलं हरति वहत्यावहति वा। मूल+
 “तद्धरति वहत्यावहति भारात् वंशादिभ्यः”
 ५। १। ५०। इति ठक्। मूलभारहारके मूलभार-
 वाहके मूलभारानेतरि च। इति आकरणम्॥
 मौषलं, स्त्री, (मूषलमिव। मूषलस्येदमिति वा।
 मूषल+अण्।) मूषलवत्। यथा,—
 “गङ्गायां मौषलं स्नानं महापातकनाश-
 नम्॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्॥
 महाभारतस्याष्टादशपर्वान्तर्गतपर्वविशेषः।
 यथा,—
 “मौषलं पर्वं चोद्दिष्टं ततो धोरं सुदारुणम्।
 महाप्रस्थानिकं पर्वं स्वर्गारोहणिकं ततः॥”
 इति महाभारते आदिपर्वे॥
 मूषलसम्बन्धिनि, त्रि॥

मौष्टा, स्त्री, सुष्टिप्रहरणक्रीडा। इत्यमरः। ३।५।५॥
“सुष्टिप्रहरणं अस्यां क्रीडायां मौष्टा णः (अण्)
णित्वे विरिति वृद्धिः ययोर्लोप इति इकार-
लोपः। स्त्रियामत इत्याप्।” इति तट्टीकायां
भरतः॥

मौहूर्त्तः, पुं, (महूर्त्तं अधीते वेद वा। सुहूर्त्तं +
“तदधीते तद्वेदः” ४।२।५०। इत्यण्।)
ज्योतिर्वेत्ता। इत्यमरः। २।८।१४॥ (यथा,
महाभारते। १२।१२१। ४६।

“भिच्छुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्त्ता देव-
चिन्तकाः॥”)

मौहूर्त्तिकाः, पुं, (सहूर्त्तं तद्वोधकं शास्त्रमधीते
वेद वा। सहूर्त्तं + “क्रतूकथादिस्त्रिजान्तात्
ठक्।” ४।२।६०। इति ठक्।) ज्योतिर्वेत्ता।
इत्यमरः। २।८।१४॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे। २२।१३३।

“ततो मौहूर्त्तिकादेशादन्येदुर्व्वरकन्यका।
सा मया परिणीता भूमिलिताखिलवन्धुना॥”
दत्तकन्यासहूर्त्तोद्भवदेवगणविशेषः। यथा, भाग-
वते। ६।६।६।

“मौहूर्त्तिका देवगणा सहूर्त्तायाश्च जज्ञिरे॥”
सहूर्त्तोद्भवे, त्रि। यथा, भागवते। ५।१३।२२।
“मौहूर्त्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे
दुस्तर्कमूलोपहतोऽविवेकः॥”)

म्वा, अभ्यासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-
पर०-सक०-अनिट्।) अभ्यासः पौनःपुन्येनानु-
शीलनम्। मनति सन्ध्यां ब्राह्मणः। इति दुर्गा-
दासः॥

म्वच, संघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट्।) रेफयुक्तादिः। म्वचति पयसा
शक्तून् लोकः। इति दुर्गादासः॥

म्वच, क म्वचणे। स्नेहने। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) रेफयुक्तादिः।
म्वचणं द्रवस्य द्रव्यान्तरेण योजनम्। क, म्वच-
यति घृतेनान्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

म्वचः, पुं, (म्वच + घञ्।) खदोषगूहणम्।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ म्वचणश्च॥ (वधः। यथा,
ऋग्वेदे। ८।५०। १०।

“उपवाहुर्म्वचकत्वा पुरन्दरो यदिमे ष्णवङ्ग-
वम्।”

“म्वचकत्वा वधकर्त्ता॥” इति तद्भाष्ये सायणः॥)

म्वचणं, स्त्री, (म्वच + कर्मणि ल्युट्।) तैलम्।
इति हेमचन्द्रः। ३।८२॥ द्रवस्य द्रव्यान्तरेण
संयोजनम्। स्नेहणम्। राशीकरणम्। इति
म्वचधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

म्वद, म ष ड चोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट्।) रेफयुक्तः। चोदस्पर्श-
करणम्। म, म्वदयति। घ, म्वदा। ड, म्वदते
काननं दन्ती। इति दुर्गादासः॥

म्वदिमा, [नृ] पुं, (म्वदीर्भावाः। म्वडु + “पृथ्वा-
दिभ्य इमनिज्वा।” ५।१।१२२। इति इम-
णिच्। “र ऋतो हलादेर्लोपोः।” ६।४।१६१॥

इति ऋकारस्य रादेशः। “टेः।” ६।४।१५५॥
इति टेलोपः।) म्वदुता। यथा, राजतरङ्गि-
ण्यम्। ८।५६६।

“म्वदिमा पापिनस्तस्य नाशाय क्रूरता जनैः।
मधुरिणी विषस्येव शक्तिः प्राणापहारिणी॥”)

म्वदिष्टः, त्रि, अतिशयम्वडुः। म्वडुशब्दादिष्टप्रत्य-
येन निष्पन्नः॥

म्वदीयान् [सु] त्रि, अतिशयम्वडुः। म्वडुशब्दा-
दीयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

म्वतनं, स्त्री, कैवर्त्तौ सुस्तकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
म्वच, उ इर् गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥

(भा०-पर०-सक०-सेट्।) उ, म्वोचित्वा
म्वोक्ता। इर्, अम्वचतु अम्वोचीत्। इति दुर्गा-
दासः॥

म्वनुच, उ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट्।) उ, म्वुचित्वा म्वुक्ता। इति
दुर्गादासः॥

म्वेट, ऋ उच्चादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट्।) ऋ, अम्विमेडत्। म्वेटति
लोकः उच्चादतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

म्वेड, ऋ उच्चादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट्।) ऋ, अम्विमेडत्। म्वेडति
लोक उच्चादतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

म्वक्तं, स्त्री, (म्वच् + क्तः।) चोरितम्। यथा,—
“चोरितं सुधितं म्वक्तं प्रतीतन्तु प्रतीक्षितम्॥”
इति भूरिप्रयोगः॥

म्वनं, त्रि, (म्वे हर्षचये + क्तः।) “संयोगादेरातो-
र्यत्नतः।” ८।२।४३। इति निष्ठातस्य नः।)
मलिनम्। यथा,—

“मलिनं कचरं म्वनं कश्मलश्च मलीमसम्॥”
इति हेमचन्द्रः॥

(यथा, मार्कण्डेये। ६२।१६।

“स चिन्तयामास तदा किं न्वेषा गजगामिनी।
निश्वासपवनम्वाना गिरावच वरूथिनी॥”)
दुर्वलम्। (यथा,—

“अन्तेषु श्रूणं परिहीनमधं
म्वानन्तधान्तेषु च मध्यश्रूणम्॥”

इति माधवकृतस्मृतिनिश्चयस्य पाण्डुरोगव्या-
ख्याने विजयेनोक्तम्॥ (म्वे + भावे क्तः।) म्वानिः।
यथा, मार्कण्डेये। ३५।२४।

“रण्यावसप्रणम्वानन्तुपानम्वानकर्मसु।

आचामेच यथान्यायं वासो विपरिधाय च॥”)

म्वानिः, स्त्री, (म्वे + निः। स च नित्। इत्युज्जल-
दत्तः। ४।५१।) कान्तिक्षयः। यथा, देवी-
भागवते। १।६।१८।

“प्रेक्षकस्तु तदा ब्रह्मा देवी चैवान्तरीक्षगा।।
न म्वान्तुस्तदा तौ तु विष्णुस्तु म्वानिमाप-
वान्॥”)

म्विष्टं, स्त्री, (म्वेच्छ + क्तः + “लुब्धखान्तध्वान्तलभ-
म्विष्टविरिञ्चितादि।” ७।२।१८। इति
निष्ठातितम्।) अस्वयवाक्यम्। तत्तुल्यायः।
अविष्यष्टम् २। इत्यमरः। १।६।२१॥

म्विष्टः, त्रि, (म्वेच्छ + क्तः।) अयत्तवाक्। म्वानः।
इति मेदिनी। टे, २५॥

म्वुच, उ इर् गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भा०-पर०-सक०-सेट्।) उ, म्वोचित्वा म्वुक्ता।
इर्, अम्वुचतु अम्वोचीत्। इति दुर्गादासः॥

म्वेच्छ, कि देश्योक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-
वा भा०-पर०-अक०-सक० च-सेट्।) देश्या
ग्राम्या उक्तिर्देश्योक्तिरसंस्कृतकथनमित्यर्थः।

कि, म्वेच्छयति म्वेच्छति म्वुः। अन्तर्विद्यामसौ
विद्वान् म्वेच्छति धृतव्रत इति हलायुधः॥
अनेकार्थत्वादयत्तशब्देऽपि। तथा चामरः।

अथ म्विष्टमविष्यष्टमिति। म्वेच्छ यत्तायां वाचि
इति प्राश्नः। तत्र रमानाथस्तु। म्वेच्छति वटु-
र्यत्तं वदतीत्यर्थः। अयत्तायामिति पाठे कुत्-
सितायां वाचीत्यर्थः।

‘तस्माद्विष्टमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राश्नस्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः॥’

इति भाव्यवचनेन नञोऽप्राश्नस्यार्थत्वात् इति
व्याख्यानाय हलायुधोक्तसुदाहृतवान्। इति
दुर्गादासः॥

म्वेच्छं, स्त्री, (म्वेच्छस्तद्देशः उत्पत्तिस्थानत्वेना-
स्यस्य। अर्शआद्यच्।) हिङ्गुलम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ (तथास्य पर्यायः।

“हिङ्गुलन्दरदं म्वेच्छमिङ्गुलसूर्यपारदम्॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

म्वेच्छः, पुं, (म्वेच्छयति वा म्वेच्छति असंस्कृतं
वदतीति। म्वेच्छ + अच्।) किरातश्वरपुलि-
न्दादिजातिः। इत्यमरः॥ पामरमेदः। पाप-
रक्तः। अपभाषणम्। इति मेदिनी। छे, ६॥
म्वेच्छादीनां सर्वधर्मराहित्यमुक्तं यथा, हरि-
वंशे। १४।१५—१६।

“सगरः स्वां प्रतिज्ञाच्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च।
धर्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह॥
अर्द्धं शकानां शिरसो मुखयित्वा यस्यैयत्।
जवनानां शिरः सर्वं कामोजानान्तथैव च॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पङ्कवाः क्षुद्रधारिणः।
निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना॥

शका जवनकामोजाः पारदाः पङ्कवास्तथा।
कोलसण्याः समहिषा दास्याश्चोलाः सकेरलाः।
सर्वे ते क्षत्रियास्तात धर्मस्तेषां निराकृतः॥
वशिष्टवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना॥”

शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणाम्। एवं
जवनादीनामिति। अत्र जवनशब्दस्तद्देशोद्भव-
वाची चवर्गहतीयादिः। जवनो देशवर्गिनी-
रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात्॥ *॥ तेषां
म्वेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे। तथाकृतान् जवना-
दीरुपक्रम्य ते चात्मधर्मपरित्यागात् म्वेच्छत्वं
यशुरिति। बौधायनः।

“गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भाषते।
सर्वाचारविहीनश्च म्वेच्छ इत्यभिधीयते॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ *॥

अपिच। देवयान्यां ययातेर्दो पुंनौ यदुः लुब्धसुश्च।

शर्मिष्ठायां त्रयः पुत्राः इत्युः अनुः पुरुषः ।
तत्र यदुपस्थितयश्चत्वारः पितुराज्ञाहेतुन कृत-
वन्तः पित्रा प्रप्ताः । ज्येष्ठपुत्रं यदं प्रशाप तव
वंशे राजा चक्रवर्ती मा भूदिति । त्वत्सु-
इत्यनूनं प्रशाप युष्माकं वंश्या वेदवाच्या स्नेच्छा
भविष्यति । इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥
("अष्टजन्तु पञ्चवान् पुच्छात् प्रसावाद्व्राविडान्
प्रकान् ।

योनिदेशाच्च यवनान् प्रकृतः शवरान् बहून् ॥
मृजतश्चाष्टजन्तु काष्ठीच्छरभाश्चैव पार्थिवः
पौण्ड्रान् किरातान् यवनान् सिंहलान् वर्वरान्
खशान् ॥
चिबुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान् हूनान् सके-
रलान् ।

ससर्ज फेनतः सा गौस्नेच्छान् बहुविधानपि ॥
सा वशिष्ठस्य धेनुः । इति महाभारते । १।१७६।
३५—३७ ॥) अन्यच्च । "प्रकजवनकाम्बोज-
पारदपङ्कवा हन्यमानास्तत्कुलगुरुं वशिष्ठं
प्ररणं ययुः । अथैतान् वशिष्ठो जीवन्मृतकान्
कृत्वा सगरमाह । वत्स वत्सालमेभिजीवन्मृत-
कैरनुहते । एते च मयैव त्वत्प्रतिज्ञापालनाय
निजधर्मद्विजसङ्गपरित्यागं कारिताः । स
तथेति तदगुरुवचनमभिनन्द्य तेषां वेशान्य-
त्वमकारयत् । जवनान्मुखितशिरसोऽर्द्धमुण्डान्
प्रकान् प्रलम्बकेशान् पारदान् पङ्कवांश्च श्मश्रु-
धरान्निःस्वाध्यायवधटकारानेतानन्यांश्च चत्ति-
यांश्चकार । ते चात्मधर्मपरित्यागाद्व्राक्ष्यैश्च
परित्यक्ता स्नेच्छतां ययुः ।" इति विष्णुपुराणे । ४।
३ । १८—२१ ॥ * ॥ प्रकारान्तरेण तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

सुत उवाच ।

"वंशे स्वायम्भुवस्यासीदङ्गो नाम प्रजापतिः ।
मृग्योस्तु दुहिता तेन परिणीतातिदुर्मुखी ॥
सुतीर्या नाम तस्यास्तु वेनो नाम सुतः

पुरा ।

अधर्मनिरतः कामी बलवान् वसुधाधिपः ।
लोकेऽप्यधर्मकृत्वातः परमार्थापहारकः ॥
धर्मचारप्रसिद्धार्थं जगतोऽस्य महर्षिभिः ।
अनुनीतोऽपि न ददावदुक्तां स यदा ततः ॥
प्रापेन मारयित्वैनमराजकभयार्दिताः ।
ममन्युर्जान्मनास्तस्य बलादेहमकम्भयाः ॥
तत्कायान्मथ्यमानात्तु निपेतुस्नेच्छजातयः ।
प्ररीरे मातुरंशेन कृष्णाङ्गनसमप्रभाः ॥

इति मत्स्यपुराणे । १० । ३—८ ॥ * ॥

स्नेच्छभाषाभ्यासनिषेधो यथा,—

"न सातयेच्छिकाभिः कलानि वै फलेन तु ।
न स्नेच्छभाषां प्रीक्षेत नाकर्षेच्च पदासनम् ॥"

इति कौर्म्य उपविभाग १५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य मध्यमा तामसी गतिर्यथा, मानवे ।
१२ । ४३ ।

"हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा स्नेच्छाश्च गर्हिताः ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी
गतिः ॥"

(मन्त्रणाकाले स्नेच्छापसारणमुक्तं यथा, मनु-
संहितायाम् । ७ । १४६ ।

"जडमृकान्वधिरांस्तेर्यग्योनान् वयोऽति-
गान् ।

स्त्रीस्नेच्छयाधितयङ्गान् मन्त्रकालेऽपसार-
येत् ॥"

"अथवा एवंविधा मन्त्रिणो न कर्तव्याः । बुद्धि-
विभ्रमसम्भवात् ।" इति तद्वाक्ये मेधातिथिः ॥
स्नेच्छानां पशुधर्मित्वम् । यथा, महाभारते । १।
८४ । १५ ।

"गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च ।
पशुधर्मिषु पापेषु स्नेच्छेषु त्वं भविष्यसि ॥"

स्नेच्छकन्दः, पुं, (स्नेच्छप्रियः कन्द इति मध्यपद-
लोपी कर्मधारयः ।) लशुनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तस्य पर्यायो यथा,—
"लशुनस्तु रसोनः स्यादुगमन्वो महौषधम् ।
अरिष्टो स्नेच्छकन्दश्च पवनेष्टो रसोनकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
स्नेच्छजातिः, स्त्री, (स्नेच्छस्य जातिरिति षष्ठी-
तत्पुरुषः स्नेच्छरूपा जातिरिति कर्मधारयो
वा ।) गोमांसखादकवहुविरुद्धभाषकसत्त्वा-
चारविहीनवर्णः । यथा,—

"गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते ।
सत्त्वाचारविहीनश्च स्नेच्छ इत्यभिधीयते ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतवैद्ययनवचनम् ॥
अपि च ।

"भेदाः किरातशवरपुलिन्दा स्नेच्छजातयः ॥"
इत्यमरः । २ । ४० । २० ॥

अन्यच्च ।

"पौण्ड्रकाञ्चीद्वद्रविडाः काम्बोजा शवनाः
प्रकाः ।

पारदाः पङ्कवाञ्चीनाः किराताः दरदाः
खशाः ॥

सुखबाहूरुपञ्चानां या लोके जातयो बहिः ।
स्नेच्छवाचश्चायंवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥"

इति मानवे १० अध्यायः ॥
स्नेच्छदेशः, पुं, (स्नेच्छानां देशः स्नेच्छप्रधानो
देशो वा ।) चातुर्वर्ण्यव्यवस्थान्तरहित-
स्थानम् । तत्पर्यायः । प्रत्यन्तः २ । इत्यमरः ।

२ । १ । ७ ॥ भारतवर्षस्थानं प्रतिगः
प्रत्यन्तः । स्नेच्छति शिष्टाचारहीनो भवत्यत्र
स्नेच्छः अल् । स चासौ देशश्चेति स्नेच्छदेशः ।

किंवा स्नेच्छयन्ति असंस्कृतं वदन्ति शिष्टा-

चारहीना भवन्तीति वा पचादचि स्नेच्छा
नीचजातयः तेषां देशो स्नेच्छदेशः । भारतवर्ष-
स्थान्तः शिष्टाचाररहितः कामरूपवद्भादिः
उक्तश्च ।

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
स्नेच्छदेशः स विज्ञेय आर्यावर्तस्ततः पर-
मिति ॥

इति भरतः ॥

(अपि च, मनुः । २ । २३ ।

"कृष्णसारस्तु चरति ऋगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्नेच्छदेशस्ततः परम् ॥"
स्नेच्छभोजनं, स्त्री, (भुज्यते यदिति । भुज् + कर्मणि
ल्युट् । ततो स्नेच्छानां भोजनम् ।) यावकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

स्नेच्छभोजनः, पुं, (भुज्यतेऽसौ इति । भुज् +
ल्युट् । स्नेच्छानां भोजनः ।) गोधूमः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

स्नेच्छमण्डलं, स्त्री, (स्नेच्छानां मण्डलं समूहोऽत्र ।)
स्नेच्छदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्नेच्छसुखं, स्त्री, (स्नेच्छे स्नेच्छदेशे सुखमुत्पत्ति-
रस्य । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ।) ताम्रम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

"ताम्रमौदुम्बरं सुखसुदुम्बरमपि स्मृतम् ।
रविप्रियं स्नेच्छसुखं सूर्यपर्यायनामकम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"ताम्रमौदुम्बरं शूलं विद्यात् स्नेच्छसुख-
न्तथा ॥"

इति गारुडे २०८ अध्याये ॥

स्नेच्छाशः, पुं, (स्नेच्छैरश्यते इति । अश् + कर्मणि
+ घञ् ।) स्नेच्छभोजनः । गोधूमः । इति
केचित् ॥

स्नेच्छास्यं, स्त्री, (स्नेच्छे स्नेच्छदेशे आस्यमुत्पत्ति-
रस्य ।) ताम्रम् । इति हारावली ॥

स्नेच्छितं, स्त्री, (स्नेच्छं देश्योक्तौ + क्तः ।) स्नेच्छ-
भाषा । अपशब्दः । तत्पर्यायः । परभाषा २ ।
इति हारावली ॥

स्नेट, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिस्नेट् । स्नेटति
लोकः उन्मादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

स्नेड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिस्नेड् । स्नेडति ।
उन्मादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

स्नेव, ऋ ड सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिस्नेवत् । ड,
स्नेवते । इति दुर्गादासः ॥

स्ने, कान्तिसंज्ञये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) स्नायति चन्द्रो दिवसे । इति
दुर्गादासः ॥

